

THE BHAGAVAD-GITA

WITH ELEVEN COMMENTARIES

FIRST COLLECTION:—

- (1) Shankaracharya's *Advaita Bhashya*, (2) Anandagiri's *Vyakhya*, (3) Ramanuja's *Vishishtadvaita Bhashya*, (4) Deshika's *Tatparya Uchandrika*, (5) Madhava's *Dvaita Bhashya*, (6) Jayatirtha's *Prameya deepika*, (7) Hanumat's *Paishacha Bhashya*, (8) Venkatnatha's *Brahmanandogiri*, (9) Vallabha's *Tattva deepika* (10) Purushotama's *Amrita tarangini*, (11) Nilakantha's *Bhava-deepo*, and last Yamuna muni's *Artha sangraha* with Deshika's *Rahasya* and *Gita Mahatmya* of each Adhyaya

New Edition (2ND)

Critically Edited and Thoroughly Revised by
SHASTRI GAJANANA SHAMBIU SADHALE

THE "GUJARATI" PRINTING PRESS

Sassoon Building, Elphinstone Circle, Fort

BOMBAY

1938

This book Can be had from.—

The Gujarati Printing Press

Sassoon Building, Elphinstone Circle
Fort, BOMBAY

(All rights reserved by the Publishers)

COMMENTERS	
Commentators—	Commentaries—
General Gita Mahatmya (2)	From Varaha-puran etc
1 SHANKARACHARYA ...	Adwaita BHASHYA
2 Ananda giri ...	Bhashya Vyakhya
3 RAMANUJA ..	Vishishtadwaita BHASHYA
4 Vedant-deshika ...	Tatparya-Chandrika
5 MADHAVA ...	Dwaita BHASHYA
6 Jayatirtha ...	Prameya-Deepika
7 Hanuman ...	Pashcha BHASHYA
8 Venkatsatha ...	Brahmanandagiri
9 Vallabha ...	Tattva-deepika
10 Purushotama ...	Amrita-tarangini
11 Nilakantha...	Bhava-deepa
Yamuna muni ...	Artha-sangraha
Deshika ...	Raksha
Mahatmya at the end of each Adhyaya	From Padmapuran
Dhupakara Shashtri ...	Avigta Notes

Bhagawad-gita with eight other commentaries, P. 1328 Rs. 10/-, Postage extra

EIGHT MORE COMMENTARIES:-

1 Keshava Kashmīri Bhattacharya	Tattva-Prakāshikā
2 Madhu-Sudana Saraswati	Gūdhārtha-Deepikā
3 Shankarananda	Tatparya-Bodhini
4 Shreedhara Swami	Subodhini
5 Sadananda	Bhāva Prakāsha
6 Dhanapati Suri	Bhāshyotkarsha Deepikā
7 Daivagnya Pandit Surya	Paramārtha-Frapā
8 Raghavendra	Artha-Sangraha

This Book is Printed and Published
by

Natverlal Itchharam Desai B. A.

at

The Gujarati Printing Press

Sassoon Building, Elphinstone Circle, Fort, BOMBAY

श्रीमद्भगवद्गीता

शाङ्करभाष्याद्येकादशटीकोपेता

प्रथमो गुच्छः

संगोपनकर्ता

‘ साधले ’ इत्युपाह्व—शम्भुजनुर्गजाननशर्मा

द्वितीयावृत्तिः

प्रकाशकः

‘ गुजराती ’ प्रिन्टिंग प्रेस
सासुन विरिडिंग, प्लक्किन्स्टन सर्कल
कोट-मुंबई.

विक्रमाब्दः १९९४]

ख्रिस्ताब्दः १९३८

[शाकाब्दः १८५९

“ गुजराती ” प्रिन्टिंग प्रेस,
सामुन बिल्डिंग, एल्फिन्स्टन् सर्कल, कोट-मुंबई

[ग्रन्थस्याख्य पुनर्मुद्रणादयः सर्वेऽप्यधिकाराः राजशासनपद्मनुसृत्य स्वायत्तीकृताः सन्ति।]

व्याख्यापोष्याख्याकार-व्याख्या-नामानि ।

भाष्यकाराणांकाराथ	(संप्रदायः)	भाष्याणि टीकाश्च
१ श्रीमच्छङ्कराचार्याः	(अद्वैतः)	भाष्यम्
२ आनन्दगिरिः	”	शां. भाष्यव्याख्या
३ श्रीमद्रामानुजाचार्याः	(विशिष्टाद्वैतः)	भाष्यम्
४ वेदान्तदेशिकाचार्यवैकटनाथः	”	रा. भा. तात्पर्यचंद्रिका
५ श्रीमदानन्दतीर्थाः	(द्वैतः)	(भाष्य-)भाष्यम्
६ जयतीर्थः	”	प्रमेयदीपिका
७ श्रीमद्बलुमान्	(अद्वैतः)	पैशाचभाष्यम्
८ श्रीवैकटनाथ-	”	ब्रह्मानन्दगिर्याख्यानम्
९ श्रीमद्बलुनाचार्याः	(शुद्धाद्वैतः)	तत्त्वदीपिका
१० पुरुषोत्तमजी	”	अमृततरङ्गिणी
११ नीलकण्ठः	(अद्वैतः)	भारतभाष्यदीपः
१२ बालुनधुनिः	(विशिष्टाद्वैतः)	गीतार्थसङ्ग्रहः
१३ महादेशिकाचार्यो वैकटनाथः	”	गीतार्थसङ्ग्रहहरक्षा
१४ श्रीपादपुराणोक्तं गीतामाहात्म्यम्		(प्रथमभाष्यम्)
१५ अनंताख्या घृपकरशास्त्रिणः		अविगीता (टिप्पण्यः)

श्रीमद्भगवद्गीता-अन्याष्टीकोपेता- [द्वितीयो गुच्छः] पृष्ठसंख्या १३२८ सू. क्र. १०

अन्याष्टीकाः ।

१ केशवधारमीरिभगचार्यप्रणीता	द्वैताद्वैतमतानुसारिणी	तत्त्वप्रकाशिका
२ मधुसूदनसरस्वतीकृता	अद्वैतमतानुसारिणी	गूढार्थदीपिका
३ शंकरानन्दप्रणीता	”	तात्पर्यबोधिनी
४ श्रीपरस्वामिकृता	”	सुबोधिनी
५ सदानन्दविरचितः	”	भावप्रकाश
६ धनपतिसूरिविरचिता	”	भाष्योत्कर्षदीपिका
७ देशरूपडितसूर्यविरचिता	”	परमार्थप्रपा
८ राघवेन्द्रकृताः	द्वैतमतानुसारी	अर्थसंग्रह-

प्रकाशक-

नटवरलाल इच्छाराम देसाई बी. ए.

“ गुजराती ” प्रिन्टिंग प्रेस
सामुन बिल्डिंग, एल्फिन्स्टन् सर्कल, कोट-मुंबई.

गीतारहस्यकार

गंगाधर

टिळक

श्रीमान् लोकात्म्य बाल

यांचा अभिप्राय

निरनिराळ्या सांप्रदायिक आचार्यांचीं गीतेवरील भाष्यें व त्या संप्रदायांतील इतर प्रमुख टीका मिळून पंधरा (सध्यां एकोणीस) टीका मुंबईस 'गुजराती' प्रिन्टिंग प्रेसचे मालक यांनीं नुकत्याच प्रसिद्ध केल्या आहेत. निरनिराळ्या टीकाकारांचे अभिप्राय एकदम कळण्यास हा ग्रंथ फार सोयीचा आहे. या एकाच ग्रंथानें आतां सर्व निर्वाह होतो.

The 'Proprietors of the Gujarati Printing Press have very recently published the Geeta with Bhashyas of Acharyas and commentaries numbering fifteen (now nineteen) in all by various writers of different schools For ascertaining at once the opinion of the various commentators, these two volumes are very useful These volumes alone serve all the purpose now

B G Tilak

THE BHAGAVAD-GITA with ELEVEN COMMENTARIES

Critically Edited & Thoroughly Revised Second Edition

Published by The Proprietors of the Gujarati Printing Press, Sassoon
Elphinstone Circle, Fort at Bombay 1935,

11/11/35

We most heartily congratulate the proprietors of the Gujarati Printing Press on this *second edition* of their 'First Collection' of valuable and rare commentaries on the most popular Vedantic work, the Bhagavad-gītā, which is rightly regarded as the guiding star of a Hindu's spiritual and moral life. They have as a matter of fact, concentrated their energies on this enterprise and have so far given us about 19 neatly printed and carefully edited commentaries of high literary and philosophical value, in the two Gucchas together. The above-mentioned second edition of the first Guccha contains the Bhāshyas of the four great Āchāryas representing the principal schools of the Vedānta, together with a lucid commentary on each of them. It also contains the Paisācha Bhāṣya ascribed to Hanumat by tradition, and the Brahmānandagīri, a highly learned commentary of the Śāṅkara school composed by Venkatanātha, as also the Bhārata-bhavadēepa of Nilakantha. At the end of each chapter, the learned 'Vidyā-lankara' Dhupakar Shastri of Goa has added his brief notes (called Avigita), which contain on the one hand, a criticism of few points of discussion raised by the old and new commentators including the Gītarahasya of the late Lokamanya Tilaka, and on the other, a Sanskrit rendering of some interesting portions of the older Marāṭhi commentaries written by Jñānesvara and Vāmana Pandit.

The editor of the work, Pandit Gajanan Shastri Sadhale has devoted utmost care and patience to his task, as will be evident from the numberless references occurring in the different commentaries, which are traced by him to their original sources. This was a very difficult task, but we are glad to note, that it has been executed with great success by the learned editor. The edition indeed offers great facilities for a comparative and critical study of the exegetical material connected with the Bhagvad-gīta, and we strongly recommend it to all lovers of the Gīta. We earnestly hope that the remaining parts of it will soon be out, not excluding the one, in which the publishers propose to give 'the different kinds of proper indexes' without which the work is bound to remain incomplete. p p 127-128.

Part I (प्रथमपदकम्) Rs 8 Part II (द्वितीयपदकम्) Rs 6,
Part III (तृतीयपदकम्) Rs. 6.

All three parts in one Volume Rs 18. Postage Re 1-8-0 extra.

श्रीमद्भगवद्गीताश्लोकप्रतीकानामकारादिवर्णानुक्रमः ।

श्लोकप्रतीकानि	अ.	श्लो.	श्लोकप्रतीकानि	अ.	श्लो.	श्लोकप्रतीकानि	अ.	श्लो.
अ.			अनादिमध्यान्तमनन्तवीर्यम्	११	१९	अवाच्यवादांश्च बहून्	२	३६
अकीर्तिं चापि मृतानि	२	३४	अनाश्रितः कर्मफलम्	६	१	अविनाशि तु तद्विद्धि	२	१७
अक्षरं ब्रह्म परमम्	८	३	अनिष्टमिष्ट मिश्रं च	१८	१२	अविभक्तं च भूतेषु	१३	१७
अक्षराणामकारोऽस्मि	१०	३३	अनुद्वेषकरं वाक्यम्	१७	१५	अव्यकादीनि मृतानि	२	२८
अभिन्नयोस्तिरहः शुक्रः	८	२४	अनुबन्धं क्षयं हिंसाम्	१८	२५	अव्यकाद्रूपकयः सर्वाः	८	१८
अच्छेद्योऽयमदाहोऽयम्	२	२४	अनेकचित्तविभ्रान्ताः	१६	१६	अव्यकोऽक्षर इत्युक्तः	८	२१
अत्रोऽपि सप्रव्ययात्मा	४	६	अनेकयाहूदरवक्त्रनेत्रम्	११	१६	अव्यकोऽयमचिन्त्योऽयम्	२	२५
अत्रयाभद्रधानश्च	४	४०	अनेकवक्त्रनयनम्	११	१०	अव्यक्तं व्यक्तिमापन्नम्	७	२४
अत्र घ्रा महेष्वासाः	१	४	अन्तकाले च मामेव	८	५	अशास्त्रविहितं धोरम्	१७	५
अथ केन प्रयुक्तोऽयम्	३	३६	अन्तवत्तु फलं तेषाम्	७	२३	अशौच्यानन्वशोचस्त्वम्	२	११
अथ चित्तं समाधातुम्	१२	९	अन्तवन्त इमे देहाः	२	१८	अश्रद्धानाः पुरुषाः	९	३
अथ चेत्त्वमिमं धर्म्यम्	२	३३	अन्नाद्भवन्ति मृतानि	३	१४	अश्रद्धया हुतं दत्तम्	१७	२८
अथ चैनं नित्यजातम्	२	२६	अन्ये च बहवः घ्राताः	१	९	अश्वरयः सर्वश्राणाम्	१०	२६
अथवा योगिनमेव	६	४२	अन्ये त्वेवमजानन्तः	१३	२६	असत्सुद्धिः सर्वत्र	१८	४९
अथवा बहुनैतेन	१०	४२	अपरं भवतो जन्म	४	४	असक्तिरनभिपन्नः	१३	१०
अथ व्यवस्थितान् दृष्ट्वा	१	२०	अपरे नियताहाराः	४	३०	अमलमप्रतिष्ठं ते	१६	८
अथैतदप्यराकोऽस्मि	१२	११	अपरेयमितस्त्वन्याम्	७	५	अयो मया हतः शत्रुः	१६	१४
अदृष्टपूर्वं ह्यपितोऽस्मि	११	४५	अपर्याप्तं तदस्माकम्	१	१०	अमंयतारमना योगः	६	३६
अदेषकाले यदानम्	१७	२२	अपाने लुडति प्राणम्	४	२९	अघंसारं महाशहो !	६	३५
अदृष्टा सर्वमृतानाम्	१२	१३	अपि चेत्सुदुराचारः	९	३०	अस्माकं तु विविधा ये	१	७
अधर्मं धर्ममिति या	१८	३२	अपि चेदसि पापेभ्यः	४	३६	अहं क्तुरहं यज्ञः	९	१६
अधर्माभिभवत्कृष्ण !	१	४१	अप्रत्ययोऽश्रुतिश्च	१४	१३	अहङ्कारं बलं दमम्	१६	१८
अधयोर्ध्वं प्रयतास्तस्य	१५	२	अप्रत्यकाङ्क्षिभिर्गणैः	१०	११	" " "	१८	५३
अधिमृतं क्षरो मानः	८	४	अभयं सत्त्वसंसुद्धिः	१६	१	अहमात्मा युगकेरा !	१०	२०
अधियज्ञः कथं कोऽप्य	८	२	अभिमन्याय तु फलम्	१७	१२	अहं वैश्वानरो मृत्वा	१५	१४
अधिष्ठानं तथा कर्ता	१८	१४	अभ्यासयोगयुक्तेन	८	८	अहं सर्वस्य प्रभवः	१०	८
अप्यात्मज्ञाननित्यत्वम्	१३	१२	अभ्यासेऽप्यसमयोऽपि	१२	१०	अहं हि सर्वज्ञानाम्	९	२४
अप्येद्यते च य इमम्	१८	००	अमान्त्रिभ्रमरन्त्रिभ्रम्	१३	८	अहिंसा शरयमकोषः	१६	२
अनन्तविजयं रात्रा	१	१६	अमो य त्वां पूजयन्त्य	११	२६	अहिंसा श्रमता तृष्टिः	१०	५
अनन्तधारिणं नागानाम्	१०	२९	अमो हि त्वां गुरमहाः	११	२१	अहो यत्न मत्प्यारम्	१	४५
अनन्त्यचेताः सत्त्वम्	८	१४	अपनेषु च सर्वेषु	१	११	आ.		
अनन्याधिन्त्यन्तो माम्	९	२३	अदति धदक्षोपेः	१	३०	आत्म्याः मे वो भवान्	११	३१
अनेवेशः शुचिरीः	१५	१६	अजुः प्राणः सत्य	१८	२८	आकर्षणं विना पुत्राः	१	३४
अनादिस्वामिर्गुणत्वात्	१३	१२	अवज्ञानं चि मा मृगः	९	११	आत्मोऽभिन्नवानस्मि	१६	१५

श्लोकप्रतीकानि	अ.	श्लो.	श्लोकप्रतीकानि	अ.	श्लो.	श्लोकप्रतीकानि	अ.	श्लो.
आत्मसम्भविताः स्तब्धाः	१६	१७	वत्सीदेगुरिमे लोकाः	२	२४	कथं विद्यामहं योगिन् !	१०	१७
धारमौपम्येन सर्वत्र	६	३२	उदाराः सर्व एवैते	७	१८	कर्मेजं बुद्धियुक्ता हि	२	५१
आदित्यानामहं विष्णुः	१०	२१	उदासीनवदारीनः	१४	२३	कर्मणाः सुकृतस्थाऽऽहुः	१४	११
आपूर्वमाणमनप्रतिशुम्	४	७०	उदरंदात्पनाऽऽरमानम्	६	५	कर्मणैव हि संसिद्धिम्	३	२०
आप्तप्रभुवनाश्लोकाः	८	१४	उपश्रष्टाऽनुमन्ता च	१३	२३	कर्मणो ह्यपि बोद्धव्यम्	४	१७
आयुधानामहं वज्रम्	१०	२८				कर्मण्यकर्म यः पश्येत्	४	१८
आयुस्सर्वकलासुरैश्च-	१७	८	उर्ध्वं गच्छन्ति रावहत्याः	१४	१८	कर्मण्येवाधिकारस्ते	२	४७
आरुह्यशुभेदेयोपाम्	६	३	उर्ध्वमूलमधरतावम्	१५	१	कर्म प्रकरोद्भवं विद्धि	३	१५
आशुतं हानमेतेन	३	३९				कर्मन्दिश्याणि संयम्य	३	६
आशापाशात्ततैवेदाः	१६	१२	नृपिमिर्बहुधा गीतम्	१३	५	कर्मयन्तः शरीरस्थम्	१७	६
आशुयंनरपरयति कश्चिदेनम्	२	२९				कर्विं पुतामननुशासितारम् -	८	९
आसुरीं योनिमापन्नः	१६	२०	एतच्छूद्रा वाचने केदावस्य	११	३५	कस्माच्च ते न नमेरन्	११	३७
आहारस्त्वपि सर्वैश्च	१७	७	एतद्योनीनि भूतानि	७	६	काङ्क्षन्तः कर्मणां सिद्धिम्	४	१३
आहुस्त्वाष्टपथः सर्वे	१०	१३	एतन्मे संशयं कृष्ण !	६	३९	काम एव मोघ एवः	३	३७
			एताव हन्तुमिच्छामि	१	३५	कामकोमवियुक्तानाम्	५	२६
इ.			एतान्यपि तु कर्माणि	१८	६	काममाधित्यं दुष्पूरम्	१६	१०
इच्छाद्वेषमसुखेन	७	२७	एतां दृशिमवशम्य	१६	७	कामादानः स्वर्गपराः	२	४३
इच्छा द्वेषः सुख दुःखम्	१३	७	एतां विभ्रति योगं च	१०	७	कामिस्तेस्तेर्हेतुज्ञानाः	७	२०
इति सुखम दास्यम्	१५	२०	एतैर्विमुक्तः कौन्तेय !	१६	२२	काम्यानां कर्मणां न्यातम्	१८	३
इति ते ज्ञानमाख्यातम्	१८	१३	एवमुक्तो हरीकेतः	१	२४	कायेन मनसा बुद्ध्या	५	११
इति शेषं तया ज्ञानम्	१३	१९	एवमुक्त्वाऽऽनुरागं सङ्गो	१	४७	कार्पण्यदोषोपदेहवभासः	२	७
इत्यनुरागं वायुदेवस्तपोक्त्वा	११	५०	एवमुक्त्वा ततो राजन् !	११	९	कार्यकारणकृत्येव	१३	२१
इत्यहं वायुदेवस्य	१८	७४	एवमुक्त्वा हरीकिदाम्	२	९	कार्यमित्येव यत्कर्म	१८	९
इदमप्य मया लक्ष्यम्	१४	१३	एवमेतयथाऽऽस्य त्वम्	११	३	कालोऽस्मि लोकप्रयत्नम्	११	३३
इदं तु ते श्रुत्वात्मम्	९	१३	एव परमराजसत्	४	२	कादश्च परमेध्यातः	१	१०
इदं ते नातपस्काय	१८	६७	एष प्रवर्तितं चयम्	३	१६	किरीटिनं गदिनं नकहन्तम्	११	४१
इदं शरीरं कौन्तेय !	१३	२	एवं मनुविद्या याग-	४	३२	किरीटिनं गदिनं चक्रिणं च	११	१०
इदं ज्ञानमुपाश्रित्य	१४	२	एवं युद्धे परं युद्धा	२	४२	किं कर्म किमकर्म्मति	४	१६
इन्द्रियस्त्वेन्द्रियस्त्वापे	३	३४	एवं सततयुष्मा ये	१२	१	किं तद्गम किमप्यात्मम्	८	१
इन्द्रियाणां हि चरताम्	२	६०	एवं हत्वा क्वां कर्म	४	१५	किं पुनर्मात्रणा पुत्रेणा	९	१३
इन्द्रियाणि परात्म्याः	३	४२	एषा लक्ष्मिर्दिना गार्हणे	१	१८	कुतश्चा कर्मलम्बिन्	२	७
इन्द्रियाणि मनो बुद्धिः	३	४०	एषा मातो दिव्यति पार्वी	७	३७	कुतश्चे प्रारदन्ति	१	४७
इन्द्रियाण्येव धैर्यस्य	१३	९				कृत्वा परयाऽऽदितः	१	२८
इमं विवर्षते योगिन्	५	१	ओमित्येवाहं भद्र	८	१३	कृत्वापि रथकालिकम्	१८	११
इदाम् भोगान् हि वो देवाः	३	१३				कर्मिर्हेतुमुत्तमैरान्	१७	४४
इहेहवधं जगत्पृथक्	११	७				क्रीडाद्वयं गन्महेः	३	१३
इहैव निश्चिन्तः सर्वैः	५	१९				क्रेतोऽपि ह्यप्येवम्	१३	५
			ओत्तमदिनि निर्दिताः	८	१३	क्रेतश्च वा एव गताः सर्वे !	९	१
ईशाः सर्वभूतानाम्	१८	११				किं सर्वणि सर्वमाणा	९	११
			कश्चिदप्येवमिदं	६	१८	क्रेतश्चैव यदोऽयम्	१३	१५
उ.			कश्चिदप्येवमिदं	६	१८	क्रेतश्चैव यदोऽयम्	१३	१५
उद्वेगधमामात्मनः	१०	३७	कश्चिदप्येवमिदं	६	१८	क्रेतश्चैव यदोऽयम्	१३	१५
उद्वेगान् विवर्षते ह्यसि	१५	१०	कश्चिदप्येवमिदं	६	१८	क्रेतश्चैव यदोऽयम्	१३	१५
उत्तमं पुरुषमवद-	१५	१०	कश्चिदप्येवमिदं	६	१८	क्रेतश्चैव यदोऽयम्	१३	१५
उत्तमं पुरुषमवद-	१	४४	कश्चिदप्येवमिदं	६	१८	क्रेतश्चैव यदोऽयम्	१३	१५

श्लोकप्रतीकानि	अ.	श्लो.	श्लोकप्रतीकानि	अ.	श्लो.	श्लोकप्रतीकानि	अ.	श्लो.
गतसहस्य मुक्तस्य	४	२३	तद्बुद्धयस्तदात्मानः	५	१७	दातव्यमिति यद्दानम्	१७	२०
गतिर्भवो प्रभुः साक्षा	९	१८	तद्विद्धि प्रणिपातेन	४	३४	दिवि स्यंसहस्रस्य	११	१२
गण्डीवं क्षेपते हस्तात्	१	३०	तपस्विभ्योऽधिको योगी	६	४६	दिव्यमाल्याम्बरधरम्	११	११
गामाविद्य च भूतानि	१५	१३	तपाम्यहमहं वषण्णम्	९	१९	दुःखमित्येव यत्कर्म	१८	८
गुणानेतानतीत्य श्रीन्	१४	२०	तमस्त्वज्ञानं विद्धि	१४	८	दुःखेष्वनुद्विगमनाः	२	५६
गुरुनहस्ता दि महाजुभावान्	२	५	तमुवाच ह्यीकशः	२	१०	दूरेण ह्यवरं कर्म	३	४९
घ.			तमेव शरणं गच्छ	१८	६२	दृष्ट्वा तु पाण्डवानीकम्	१	२
चञ्चलं हि मनः कृष्ण !	६	३४	तस्माच्छास्त्रं प्रमाणं ते	१६	२४	दृष्ट्वैवं मातुषं रूपम्	११	५१
चतुर्विधा भजन्ते माम्	७	१६	तस्मात्प्रणम्य प्रणिधाय	११	४४	दृष्ट्वैवं स्वजनं कृष्ण !	१	२८
चतुर्वर्ण्यं मया सृष्टम्	४	१३	तस्मात्त्वमिन्द्रियाण्यादी	३	४१	देवद्विजगुणप्राह-	१७	१४
चिन्तामपरिमेयां च	१६	११	तस्मात्त्वनुत्तिष्ठ यथा लभस्व	११	३३	देवान् भावयतामेन	३	११
चेतसा सर्वकर्माणि	१८	५७	तस्मात्सर्वेषु कालेषु	८	७	देही नित्यमवब्योऽयम्	२	३०
ज.			तस्मादसक्तः सततम्	३	१९	देहिनोऽस्मिन्मया देहे	९	१३
जन्म कर्म च मे दिव्यम्	४	९	तस्माद्गज्ञानमममृतम्	४	४७	देवमेवापरे यज्ञम्	४	२५
जराभरणमोक्षाय	७	२९	तस्मादोमित्युदाहृत्य	१७	२४	देवीं श्रेया गुणमयी	७	१४
जातस्य हि ध्रुवो मृत्युः	२	२७	तस्मादास्य महाबाहो !	३	६८	देवीं सम्पन्निसौक्ष्ण्य	१६	५
जितारामः भ्रशान्तस्य	६	७	तस्मात्प्राहां वयं ह्यनुम्	१	३७	दोषैरेतैः कुलत्रानाम्	१	४३
ज्ञानयशेन चाप्यन्ये	९	१५	तस्य सञ्जनयन् ह्ययम्	१	१२	शावाष्टृभ्योरिदमन्तरं हि	११	२०
ज्ञानविज्ञानतुष्टात्मा	६	८	तं विद्याः स्वसयोगम्	४	२३	शूनं छल्यतामस्मि	१०	३६
ज्ञानेन तु तदज्ञानम्	५	११	तं तथा कृपयाऽऽविष्टम्	२	१	शून्ययज्ञास्तपोयज्ञाः	४	२८
ज्ञानं कर्म च कर्ता च	१८	११	तानहं द्विषतः कुरान्	१६	१९	शुपदो शीपदेयाश्च	१	१८
ज्ञानं तेषहं सविज्ञानम्	७	२	तानि सर्वाणि संयम्य	२	६१	श्रेणं च मीधं च	११	३४
ज्ञानं ह्येवं परिहृता	१८	१८	तान्समीक्ष्य स कौन्तेयः	१	२७	द्वारिवीं पुरदौ लोके	१५	१६
ज्ञेयः स नित्यसम्याद्यो	९	३	गुल्यनिन्दास्तुतिर्मानो	१२	१९	द्वौ मूलसर्गा लोकेऽस्मिन्	१६	६
ज्ञेयं यत्प्रवक्ष्यामि	१३	१३	तेजः क्षमा धृतिः शौचम्	१६	३	ध.		
ज्याययी चेत्कर्मणस्ते	३	१	ते तं भुक्त्वा स्वर्गलोकम्	९	२१	धर्मक्षेत्रे कुरुक्षेत्रे	१	१
ज्योतिवामपि तज्ज्योतिः	१३	१८	तेषामहं समुदर्ना	१२	७	धूमो रात्रिस्तया कृष्णः	८	२५
त.			तेषामेतानुकम्पार्यम्	१०	११	धूमनाऽऽजियते बहिः	३	२८
ततः पदं तपरिर्माजित्यम्	१५	४	तेषां सतनुयुक्तानाम्	१०	१०	धृत्या यथा धारयते	१८	३३
तथ संसृज्य संसृज्य	१८	७०	तेषां शानो नित्ययुक्तः	७	१७	धृष्टकेतुश्चेकितानः	१	५
ततः शङ्खाद्य भेषद्य	१	१३	त्यश्त्वा कर्मणाश्चक्रम्	४	२०	ध्यानेनाऽऽत्मनि पश्यन्ति	१३	२५
ततः शैतेर्द्वियुक्तः	१	१४	त्याज्यं दोषवदित्येके	१८	३	ध्यायतो विषयानुमुनः	२	६२
ततः स विस्मयाविष्टः	११	१४	त्रिमिर्गुणमयैर्भावैः	७	१३	न.		
तत्त्वविभु महाबाहो !	३	२८	त्रिविधा भवति धदा	१७	२	न कर्तृत्वं न कर्माणि	५	१४
तत्र तं बुद्धिसंयोगम्	६	४३	त्रिविधं नरकन्देदम्	१६	२१	न कर्मणामनारम्भान्	३	४
तत्र हारवं निमोक्तवान्	१४	६	त्रिगुण्यविरया वेदाः	२	४५	न काङ्क्षे विजयं कृष्ण !	१	३२
तत्रात्स्यत्सिपतान्यार्यैः	१	३६	त्रिविदा मां सोमपाः पूतपापाः	९	२०	न च तस्मान्मनुष्येषु	१८	६९
तत्रैक्यं जगत्कृत्स्नम्	११	१३	त्वमशरं परमं वेदितव्यम्	११	१८	न च मन्थानि भूतानि	९	५
तत्रैक्यं मनः कृत्वा	६	१२	त्वमादिदेवः पुरुषः पुराण	११	३८	न च मां तानि कर्माणि	९	९
तत्रैवं सति कर्तारम्	१८	१६	द.			न च शानोम्यवक्ष्यातुम्	१	३०
तत्रैवं स च वारच	१३	४	दग्धो दनयत्नमस्मि	१०	३८	न च श्रेयोऽनुपदयानि	१	३१
तदित्यनिरुत्पणाय	१०	२५	दग्धो दग्धोऽभिमानय	१६	४	न चैतद्विदुः कश्चरो गरीदः	२	६
			दग्धरात्मानि च ते मुरवानि	११	२५	न जायते श्रेयसि वा	२	२०

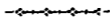
श्लोकप्रतीकानि	अ.	श्लो.	श्लोकप्रतीकानि	अ.	श्लो.	श्लोकप्रतीकानि	अ.	श्लो.
न तदस्ति पृथिव्यां वा	१८	४०	प			वहिरन्तश्च सूतानाम्	१३	१६
न तद्वासयते सूर्यः	१५	६	पञ्चेतानि महाबाहो !	१८	३	बहूनां जन्मनामन्ते	७	१९
न तु मां शक्यते द्रष्टुम्	११	८	पत्रं पुत्रं फलं तोयम्	९	२६	बहूनि मे व्यतीतानि	४	५
न त्वेवाहं जातु नासम्	२	१२	परस्तस्मानु भायोऽन्यः	८	२०	बाहस्पृशोषसत्काल्या	५	२१
न द्रष्टव्यकुल कर्म	१८	१०	परं ब्रह्म परं धाम	१०	१२	वीजं मां सर्वभूतानां	७	१७
न प्रहृष्येतिप्रयं प्राण्य	५	२०	परं भूयः प्रवक्ष्यामि	१४	१	शुद्धियुक्तो जहावीह	२	५०
न बुद्धिमेदं जनयेत्	३	२६	परिब्राणाय साधूनाम्	४	८	सुखिज्ञानमसम्मोहः	१०	४
नभस्सुपुत्रं दीप्तमनेकवर्णम्	११	२४	पवनः पवतास्मि	१०	३१	सुदेमं द्रुपदैव	१८	२९
नमः पुरस्तादथ पृथक्स्ते	११	४०	पद्य मे पापं । रूपाणि	११	५	सुधाया विशुद्धया युक्तः	१८	५१
न मां कर्माणि लिम्पन्ति	४	१४	पद्याऽऽदित्यान्बभूवदन्	११	६	सुहृत्साम तथा सात्राम्	१०	३५
न मां दुष्कृतिनो मूढाः	७	१५	पश्यामि देवांस्तव देव !	११	१५	ब्रह्मणो हि प्रतिष्ठाऽहम्	३४	२७
न मे पापान्ति कर्तव्यम्	३	२२	पश्यैतो वाण्डुपुत्राणाम्	१	३	ब्रह्मण्याधाय कर्माणि	५	१०
न मे विदुः सुरमणाः	१०	२	पाञ्चजन्यं हृषीकेशः	१	१५	ब्रह्मभूतः प्रसन्नात्मा	१८	१४
न रूपमस्येह तथोपलभ्यते	१५	३	पापं । नैवेह नामुत्र	६	४०	ब्रह्मर्षिणं ब्रह्म हविः	४	२४
न वेदयज्ञाध्ययनैः	११	४८	पिताऽसि लोकस्य	११	४७	ब्राह्मणक्षत्रियविशाम्	१८	४१
नष्टो मोहः स्मृतिलेब्धा	१८	७३	पिताऽहमस्य जगतः	९	७३	म.		
नहि कश्चित्क्षणमपि	३	५	पुण्यो भन्धः पृथिव्यां च	७	९	भक्त्या त्वनन्यथां शक्यः	११	५४
न हि देहभृता शक्यम्	१८	११	पुरुषः प्रकृतिस्थो हि	१३	२२	भक्त्या भावभिजानाति	१८	५५
न हि प्रपश्यामि ममापनुवाच	२	८	पुरुषः स परः पापं ।	८	२२	भयाश्रयादुपरतम्	२	३५
न हि ज्ञानेन सदृशम्	४	३८	पुरोधसां च सुख्यं माम्	१०	२४	भवान् भीष्मश्च कर्णश्च	१	८
नास्यप्रतस्तु योगोऽस्ति	६	१६	पूर्वाभ्यासेन तेनैव	६	४४	भशाध्ययौ हि भूतानाम्	११	२९
नाऽऽदत्ते कस्यचित्पापम्	५	१५	एषस्त्वेन तु यश्चानम्	१८	२१	भीष्मद्रोणप्रमुखतः	१	२५
नान्तोऽस्ति मम दिव्यानाम्	१०	४०	प्रकाशं च प्रकृतिं च	१४	२२	भूतधाम स एवायम्	८	१९
नान्यं गुणैर्म्यः कर्तारम्	१४	१९	प्रकृतिं पुरुषं चैव	१३	१	भूमिरापोऽनलो वायुः	७	४
नासतो विद्यते भावः	२	१६	प्रकृतिं पुरुषं चैव	१३	२०	भूय एव महाबाहो !	१०	१
नास्ति बुद्धिरयुक्तस्य	२	६६	प्रकृतिं स्वामवष्टम्य	९	८	भोक्तारं यज्ञतपसाम्	५	२९
नाहं प्रकाशः सर्वस्य	७	२५	प्रकृतेः कियमाणानि	३	२७	भोरोश्वर्यप्रसक्तानाम्	२	४४
नाहं वेदैर्न तपसा	११	५३	प्रकृतेर्गुणसम्मूढाः	३	२९	म.		
निमित्तानि च पश्यामि	१	३१	प्रकृत्यैव च कर्माणि	१३	३०	मक्षितः सर्वदुर्गाणि	१८	५८
नियतस्य तु चण्डालस्य	१८	७	प्रकृतिं यदा कामान्	२	५५	मक्षितो मद्रतप्राणाः	१०	९
नियतं कुर्वन् कर्म त्वम्	३	८	प्रयत्नायतमानस्तु	६	४५	मत्कर्मण्येवाकर्माः	११	५५
नियतं सञ्चरतिमम्	१८	२३	प्रधानकाले मनसा	८	१०	मत्तः परतरं नान्यदा	७	७
निराशीयंतविष्णोः	४	३१	प्रलयविश्रजन्सुहृन्	५	९	मदनुप्रहाय परमम्	११	१
निर्मानमोहा जितमद्रोपाः	१५	५	प्रकृतिं च निरृतिं च	१६	७	मनःप्रसादः शौम्यत्वम्	१७	१६
निप्रयं धृषु मे तत्र	१८	४	प्रशान्तमनस होमम्	६	३०	मनुष्याणा सहस्रेषु	७	३
निद्रस्य पातंष्ट्रापः	१	३६	प्रशान्तात्मा विगतनी.	६	१४	मन्वना भव मद्रक्षः	९	३४
नेहाशिकमनासोऽस्ति	१	४०	प्रसादं सर्वदुःखानाम्	२	६५	म.		
नेते एतौ पापं । जानन्	८	२०	प्रज्ञादधासिम दित्यानाम्	१०	३०	मन्यसे यदि तच्छक्यम्	११	४
नेनं शिष्टदत्ता राजानि	२	२३	प्रथय पुण्ययत्ना लोकान्	६	४१	मम योनिर्महद्गद्ग	१४	१
नेव शिष्टिभ्योमीति	५	८	य.			ममैकान्तो जीवलोके	१५	४
नेव तस्य इतिनाथः	३	१८	बन्धुरानाऽऽस्यनस्तस्य	६	६	मया कृतमिदं तपम्	९	४
			वर्तं वरुतां चान्	७	११	मयाऽप्यदोष प्रकृतिः	९	१०

श्लोकप्रतीकानि	अ.	श्लो.	श्लोकप्रतीकानि	अ.	श्लो.	श्लोकप्रतीकानि	अ.	श्लो.
मया प्रसन्नैः तवाङ्गुनेदम्	११	४७	यत्र काले त्वनाद्यत्तिम्	८	२३	ये हि न व्यथयन्त्येते	२	१५
मयि चानन्ययोगेन	१३	११	यत्र योगेश्वरः कृष्णः	१८	७८	यः शास्त्रविधिमुत्सृज्य	१६	२३
मयि सर्वाणि कर्माणि	३	३०	यत्रोपरमते चित्तम्	६	२०	यः सर्वपातभिन्नेहः	२	५७
मय्यावेक्ष्य मनो ये माम्	१२	२	यत्साङ्ख्यैः प्राप्यते स्थानम्	५	५	यातयामि गतरसम्	१७	१०
मय्यासक्तमनाः पार्थ ।	७	१	यथाऽऽकाशस्थितो नित्यम्	९	६	या निश्चा सर्वभूतानाम्	२	६९
मय्येव मन आधत्स्व	१२	८	यथा द्वीपो निवातस्थः	६	१९	यान्ति देवव्रता देवान्	९	२५
यद्दर्शयः सस पूर्वै	१०	६	यथा नदीनां चङ्गोऽम्बुवेगाः	११	२८	यामिमां पुष्टितां वाचम्	२	४२
मद्वर्षाणां गृहुरहम्	१०	२५	यथा प्रकाशशब्देकः	१३	३४	यावत्सङ्घायते किञ्चिन्	१३	२७
महात्मानस्तु मां पार्ष ।	९	१३	यथा प्रदीपं ज्वलनम्	११	२९	यावदेताभिरोक्षेऽहम्	१	२२
महाभूतान्यदङ्कारः	१३	६	यथा सर्वगतं सौक्ष्म्यात्	१३	३३	यावानर्थ उदपाने	२	४६
मा ते व्यथा मा च	११	४९	यथेयांसि समिद्धोऽग्निः	४	३७	युक्तः कर्मफलं त्यक्त्वा	५	१२
माप्राप्तपशास्तु कौन्तेय ।	२	१४	यदमे चानुबन्धे न	१८	३९	युक्ताहारविहारस्य	६	१७
मानापमानयोस्तुल्यः	१४	२५	यदङ्कारमाश्रित्य	१८	५९	युञ्जतेन सदाऽऽत्मानम्	६	१५
मासुपेत्य पुनर्जन्म	८	१५	यदक्षरं वेदविदो वदन्ति	८	११	" "	६	२८
मां च योज्यमिचारेण	१४	२६	यदा ते मोहकलिलम्	२	५२	युयामस्तुभ्य विक्रान्तः	१	६
मां हि पार्थ । व्यपश्रित्य	९	३२	यदादित्यगतं तेजः	१५	१२	ये चैव सात्त्विका भावाः	७	१२
मुक्त्वन्नोऽनदंवादी	१८	२६	यदा भूतपुण्याभावम्	१३	३१	ये तु धर्माद्युत्तमिदम्	१२	२०
मृतमाहेणाऽऽत्मनो यत्	१७	१९	यदा यदा हि धर्मस्य	४	७	ये तु सर्वाणि कर्माणि	१२	६
गृह्युः सर्वहरथाहम्	१०	३४	यदा विनियतं चित्तम्	६	१८	ये त्वधरमनिर्देक्ष्यात्	१२	३
मोषाशा मोषघर्माणः	९	१२	यदा सत्त्वे प्रवृद्धे तु	१४	१४	ये त्वेतदभ्यस्यन्तः	३	३२
य			यदा संहरते चायम्	२	५८	येऽप्यन्यदेवतामक्ताः	१	२३
य इदं परमं गुणम्	१८	६८	यदा हि नेन्द्रिययोगेषु	६	४	ये मे मयमिदं नित्यम्	३	३१
य धनं वेत्ति हस्तारम्	२	१९	यदि मामप्रतीकारम्	१	४६	ये यथा मां प्रपद्यते	४	११
य एवं वेत्ति पुरमम्	१३	२४	यदि ह्यदं न वतंस	३	२३	ये शास्त्रविधिमुत्सृज्य	१७	१
यथापि सर्वभूतानाम्	१०	३९	यदच्छन्वा चोपपन्नम्	२	३२	येपामर्थं काङ्क्षितं नः	१	३३
यथावहासाधर्ममवहृतोऽधि	११	४२	यदच्छन्वालाभसन्तुष्ट-	४	२२	येषां त्वन्तगतं पापम्	७	२८
यत्रन्ते सारिका देवान्	१७	४	ययदाचरति श्रेष्ठः	३	२१	ये हि संस्पृशन्ना भोगाः	५	२२
यस्यो दानं तपः कर्म	१८	५	यद्यद्रिमुत्तिमस्तत्त्वम्	१०	४१	योगयुक्तो विशुद्धात्मा	५	७
यस्मिन्नाश्रुतसूत्रः	४	३१	यद्यन्त्येते न पश्यन्ति	१	३८	योगसम्बन्धस्तर्काम्णम्	४	४१
यस्मिन्नाश्रुतः सन्त-	३	१३	यथा तु धर्मकामार्थान्	१८	३४	योगस्थः कुरु कर्माणि	२	४८
यस्मात्सर्वधर्मोऽप्यत्र	३	९	यथा स्वप्नं भयं शोकम्	१८	३५	योगिनामपि सर्वेषाम्	६	४७
यते सपश्चि दाने च	१७	२७	यस्त्वात्मरतिरेव स्यात्	३	१७	योगी युञ्जते स्वतः	६	१०
यज्ज्वाला न पुनर्नोहम्	४	३५	यस्त्विन्द्रियाणि मनसा	३	७	योऽस्वमानानवेक्षेऽहम्	१	२३
यततो ह्यपि कौन्तेय ।	२	६०	यस्मान्नाश्रमतीतोऽहम्	१५	१८	यो न ह्ययति न द्वेष्टि	१२	१७
यतन्तो योगिभिर्धनम्	१५	११	यस्मान्नोद्भूजते श्लेष्ः	१२	१५	योऽन्तस्त्वोऽन्तरात्माः	५	२४
यतः प्राणिभूतनाम्	१८	४६	यस्य नाहङ्कृतो भावः	१८	१७	यो मानत्रनकारि च	१०	३
यतन्द्रियमनोयुधिः	५	२८	यस्य सर्वे धर्मात्माः	४	१९	यो मां परपति सर्वत्र	६	१०
यतो यतो निष्पत्ति	६	२६	यं यं वाऽपि स्मरन् भावन्	८	६	यो यो यां यां तर्तुं मत्तः	७	२१
यन्त्रोपि यदभाषि	९	२७	यं शब्दाचारं शब्दम्	६	२२	योऽयं योगन्धया श्रोक्तः	६	३१
यत्तदपे विपश्चि	१८	३०	यं चक्षुषामिति प्रादुः	१	२			
यत्तु धामेयाना कर्म	१८	२४						
यत्तु हृत्पद्मं देहदिभन्	१८	२२						
यत्तु श्रयुःशार्षणम्	१०	२१						

श्लोकप्रतीकानि	अ.	श्लो.	श्लोकप्रतीकानि	अ.	श्लो.	श्लोकप्रतीकानि	अ.	श्लो.
र								
रजस्तमयामिभूय	१४	१०	शरीरं यदवाप्नोति	१५	८	समं सर्वेषु भूतेषु	१३	२८
रजसि प्रलयं गत्वा	१४	१५	शरीरवाद्भवतोमियंत्	१६	१५	सम. शत्रौ च मित्रे च	१२	१८
रजो रागात्मकं विद्धि	१४	७	शुद्धहृत्पणे गतीं धीते	८	२६	समोऽहं सर्वभूतेषु	९	२९
रसोऽहमस्मि कौन्तेय ।	७	८	शुचौ देशे प्रतिष्ठाप्य	६	११	सर्गाणामादिरन्तश्च	१०	३२
रागद्वेषवियुक्तैस्तु	२	६४	शुभाशुभकलैरेवम्	९	२८	सर्वकर्माणि मनसा	५	१३
रागी कर्मफलप्रेप्सुः	१८	२७	शीर्षं तैजो घृतिदाक्ष्यम्	१८	४३	सर्वकर्माण्यापि सदा	१८	५६
राजन् । संसृज्य संसृज्य	१८	७६	श्रद्धया परया तप्तम्	१७	१७	सर्वगुह्यतमं भूयः	१८	६४
राजकिया राजगुहम्	९	२	श्रद्धावाननस्यूथ	१८	७१	सर्वत पाणिपादं तत्	१३	१४
रुद्राण शङ्करात्मिन्	१०	२३	श्रद्धावाङ्मते ज्ञानम्	४	३९	सर्वद्वाराणि सयम्	८	१२
रुद्रादित्या वषट्को ये च	११	२२	धुतिविप्रतिपत्ता ते	२	५३	सर्वद्वारेषु देशेऽस्मिन्	१४	११
रूपं महते बहुवक्त्रनेत्रम्	११	२३	धियान्द्रव्यमयायज्ञान्	४	३३	सर्वधर्मान् परित्यज्य	१८	६६
ल			धियान्स्वधर्मो विगुण	३	३५	सर्वभूतह्येतानानाम्	६	२९
लभन्ते ब्रह्म निर्वाणम्	५	२५	धियो हि ज्ञानमभ्यासात्	१८	४७	सर्वभूतहितं यो माम्	६	३१
लेख्यासे प्रसमान समन्तात्	११	३०	धियो हि ज्ञानमभ्यासात्	१२	१२	सर्वभूतानि कौन्तेय ।	९	७
लोकेऽस्मिन् द्विविधा निष्ठा	३	३	धोत्रादीनीन्द्रियाण्यन्ये	४	२६	सर्वभूतेषु येनैवम्	१८	२०
लोभः प्रशस्तिरारम्भः	१४	१२	धोत्रं चक्षुः स्पर्शनं च	१५	९	सर्वमेतत्तन्मन्ये	१०	१४
घ			शुश्रावन्सुहृदथैव	१	२६	सर्वयोगिनो कौन्तेय ।	१४	४
वक्तुमर्हस्यशेषेण	१०	१६	स.			सर्वस्य चाह हृदि सन्निविष्टः	१५	१५
वक्राणि ते त्वरमाणा	११	२७	स एवाय मया तेषु	४	३	सर्वाणीन्द्रियकर्माणि	४	२४
वायुर्यमोऽग्निर्वरुणः	११	३९	सद्गुरो नरकायैव	१	४२	सर्वेन्द्रियगुणाभासम्	१३	१५
वाससि जीर्णानि यथा	२	२२	सङ्कल्पप्रभवान्कामान्	६	२४	सहजं कर्म कौन्तेय ।	१८	४८
विद्याविनयसम्पन्ने	५	१८	सत्त्वा कर्मण्यदिद्रासः	३	२५	सहयाज्ञः प्रजाः सृष्ट्वा	३	१०
विधिहीनमसृष्टानम्	१७	१३	सखेति मत्वा प्रसभम्	११	४१	सहस्रयुगपर्यन्तम्	८	१७
विविक्तसेवी लब्धाशी	१८	५२	स घोषो धार्तराष्ट्राणाम्	१	१९	साधिमृताधिदैवं माम्	७	३०
विषया विविक्तैस्तन्ते	२	५९	स तयो घो धार्तराष्ट्राणाम्	१	१९	साङ्ख्ययोगीं पृथग्बाला.	५	४
विषयेन्द्रियसंयोगात्	१८	३८	सततं कीर्तयन्तो माम्	९	१४	सिद्धिं प्राप्नो यथा ब्रह्म	१८	५०
विस्तरेणाऽऽत्मनो योगम्	१०	१८	स तथा श्रद्धया युक्तः	७	२२	सीदन्ति मम गत्राणि	१	२९
विद्वान् कानान् यः सर्वान्	२	७१	सत्कारमानपूजायैम्	१७	१८	सिद्धयसिद्धयोः समो भूत्वा	२	४८
शीतरागमयुक्तोऽथाः	४	१०	सत्त्वं रजस्तम इति	१४	५	मुखदू लो समे कृत्वा	२	३८
शृण्वीना वासुदेवोऽस्मि	१०	३७	सत्त्वं सुखे सञ्जयति	१४	९	मुखमात्यन्तिकं यत्तत्	६	२
वेदाना समवेदोऽस्मि	१०	२२	सत्त्वात्सञ्जायते ज्ञानम्	१४	१७	सुखं त्विदानीं त्रिविधम्	१८	३६
वेदानिवासिन् नित्यम्	२	२१	सत्त्वारुरूपं सर्वस्य	१७	३	सुदुर्दशमिदं रूपम्	११	५२
वेदाहं समतीतानि	७	२६	सदृशं चैतरे स्वस्था	३	३३	सुहृन्मित्रायांदासीन-	६	९
वेदेषु यत्तेषु तपस्तु वैव	८	२८	सन्नुष्ट. सतत योगी	१७	२६	स्थाने हृदीकेत । तव प्रकीर्त्या	११	३६
वेद्युयु शरीर मे	१	२९	सञ्जयभ्येन्द्रियग्रामम्	१२	१४	स्थितप्रज्ञस्य का भाषा	२	५४
व्यवसायमिमांसा बुद्धि	२	४१	सञ्जयास्तु महाबाहो !	५	६	स्पर्शान्कृत्वा बहिर्बाह्यान्	५	२७
न्यामिन्नेव वाक्पथेन	३	२	सञ्जयास्य महाबाहो !	१८	१	स्वधर्ममपि चावेक्ष्य	१	३१
न्यासप्रसादाच्छ्रुतवान्	१८	७५	सञ्जयास कर्मणा कृष्ण !	५	१	स्वभावजेन कौन्तेय !	१८	६०
श.			सञ्जयास कर्मयोग्य	५	२	स्वयमेवाऽऽत्मनोऽऽत्मनम्	१०	१५
दाम्रोतीहैव य सोऽमु	५	२३	समदुःखसुख स्वस्य	१४	२४	स्वै स्वै कर्मण्यभिरतः	१८	४५
दाने शनैश्चरमेत	६	२५	समदुःखसुख स्वस्य	६	१३	हृ.		
दामो दमस्तपः शोच्य	१८	४२	समं कायशरीरीयम्	६	१३	हतो वा प्राप्स्यसि स्वर्गम्	१०	१९
			सम पश्यति सर्वत्र	१३	२९	हन्त ते कथयिष्यामि	१	२१
						हृदीकेतं सदा याञ्ज्यम्		

इति श्रीमद्भगवद्गीताश्लोकाकारादिचर्चानुक्रमः समाप्तः ।

PUBLISHERS' NOTE

The first edition of this collection of Bhāshyas and Tikās (commentaries) on Shrimad Bhagwad Gitā, Volume I, Part I, was published in 1906 A. D. by our late and revered father Ichcharām Suryarām Desai, a great admirer of Shree Krishna. It took nearly 25 years to sell off that edition of 1000 copies. It had become very popular among lovers of Vedānt Philosophy and those interested in Hindu religion and literature. The late Bāl Gangādhār Tilak, the author of Gitā-Rahasya (Marathi) greatly appreciated our enterprise. At the request, therefore, of the many admirers and students of the Gitā, we have decided to bring out a second edition, which in addition to being critical has been thoroughly revised and enlarged. In editing it, the learned Shastri, who is responsible for the work, has taken the help of various printed and manuscript copies of the Gitā. In the present edition we have referred to 13 commentaries, (11 principal and 2 minor Tikās) and the order in which they have been printed has some significance underlying it.

Although the text of the Gitā is very old, it is not known whether there existed any commentator of it before the Ādi-Shankara Achārya. In his introduction of the Gitā Bhāshya, he refers to some desultory Tikās, extant in his time, and suggests a few—five or six—variants, but the palm of honour goes to him for settling the text of the Gitā and for having written his Adwaita Bhāshya on it, thus forming the Prasthān Trayee, i. e., the basic three principal Hindu books of theology and philosophy. It was he who first expounded his Absolute Adwaita philosophy basing it on the Gita, the ten principal Upanishads and the Brahma-Sutras (the Prasthān Trayee). He lived from 780 to 812 A. D. His work stimulated other Āchāryas i. e., heads of the different Sampradaya's (sects) to examine and refute his reasoning and views and formulate their own theories. After him one religious thinker after another tried his best to vindicate his own doctrine. Some of them have corroborated Shankara's doctrine, while others have taken views quite opposite to those of Shankara on one and the same stanza and also in general. It is a veritable interesting intellectual fight, this wrangling about interpretation of words and phrases;—this method of twisting the meaning has not ceased o-day even. Even European scholars of note have interpreted the meaning of the Gitā in different ways.

We have in this edition given in sequence the four chief Bhāshyas along with the commentaries on them written by acknowledged Āchāryas and Tikākāras (commentators).

(1 and 2) First in order comes Kevala-Adwaita Bhāshya of the great philosopher Shree Shankarāchārya with the Vyākhyā of Ānandgiri (about A. D. 1200).

Gītā is accepted as an authority by both the Smārtas and Vaishnavas without distinction. The Smārtas consider the Bhāshya of Shankara as representing their doctrine. They make no distinction between the different Devatās, whom they consider as but the different phases of one Para-Brahma or Ātmā. Gītā is considered by the Vaishnavas as the chief book of authority in guiding their lives. The Smārtas also do not lag behind in respecting the Gītā for the same purpose. Thus, in some respects, Shankaracharya represents both the Vaishnava as well as the Smārta side of the Hindu religion.

(3 and 4) Next is the Vishishta-Adwaita Bhāshya of the great Rāmānuja Āchārya (about 1017-1137 A. D.) with the Tikā Tātparya-Chandrikā of Vedānta Deshika.

But before Rāmānuja flourished, his Guru (predecessor) Yamunā Muni had written a very small Tikā, compressed and terse, in about 32 stanzas, known as Artha sangraha, and Vedānta Deshika the erudite scholar and follower of Rāmānuja, wrote a running commentary on it called the Rakshā. To understand thoroughly the Bhāshya of Rāmānuja, it is absolutely necessary to read these two Tikās together. We have therefore printed them (Artha-sangraha and Rakshā) in this edition at the beginning of each chapter. This anthology completely represents the tenets of the Vishishta-adwaita doctrine of the Shree Sāmpradāya of the Vaishnava sect of Rāmānuja.

(5 and 6) The third in order comes the Dwaita Bhāshya of Madhvācharya (about 1199-1278 A. D.) with the Tikā Prameya Deepikā of Jayateertha. They represent the Dualistic school of philosophy. This sect, is also a branch of Vaishnavism.

(7) After this has been printed the Paishacha Bhāshya of Hanumat. There is no commentary on it.

Tradition says that on the battle field of Kurukshetra it was Hanumān, the servant of Shree Rāmchandra Bhagwān, popularly known as the Monkey-God, who holding the banner on the chariot of Arjuna, was the first to listen to the great divine spiritual discourse of Lord Shree Krishna; [Sanjaya who narrated word for word the events to Dhritarāshtra was the second listener; Veda-Vyāsa the composer of the discourse into verse, was the third; Ganapati who wrote it down at the request of Veda-Vyāsa was the fourth; Vaishampāyana who renarrated it to Jaumejaya was the fifth; and Suta Purānik who retold it to Shaunaka and other Rishis in Naimyshāranya the sixth; and so on, it became very popular.] At the end of the discourse when Lord Shree Krishna found Hanumān committing his discourse to memory on the battle field, he asked him not to reveal its secret meaning to any one, but Hanuman asked the Lord's permission to do so, as it would benefit mankind. The Lord told him that he could do it not in the same body, but on assuming a new body. To this Hanuman agreed and taking the astral body of a Pishācha wrote out the Bhāshya known after him as the Paishācha-Bhāshya; but even a superficial study of this Bhāshya would show that it does not materially differ from Shankara's doctrine of Absolute Adwaitism.

Some, however, believe the Paishacha Bhāshya to be the basis of Shankara's Bhāshya, and that the real meaning of the teaching of the Gītā is what Hanumān

and Shankara state. For this reason Hanumān is placed before Shankar in sequence of time. But some scholars do not believe in the above tradition. They are of opinion that Hanumān must be the name of a Pandit who might have flourished after Shankara, and who wrote this Bhāshya in the Pishācha language, Keeping-shankar's Bhāshya as a model before him, (a branch of the Prākṛit language, used in Sanskrit dramas) and the present Bhāshya that goes by his name is merely a Sanskrit version of the same. Pishāch Bhāshā is the popular language in which Gṇadhya (about A. D. 135) wrote Brihat-kathā-manjari, from which Somadeva Bhatta of Kashmir wrote his famous Kathā-saritsāgar in Sanskrit (about A. D. 900).

It may be, it is only a surmise, that the original Paishācha Bhāshya was written in the Pishāch Bhāshā which is now lost to us. From that some one has rendered it into Sanskrit, and it is before us now. Whether the original author of it was the Monkey-God or a learned Pandit of the name of Hanumān, the acknowledged author of Hanumān-Nāṭaka, it is very difficult to decide at this distant date.

This popular tradition alluded to here is to demonstrate that the real meaning of the Gitā is Absolute (Kevala or Nirguna) Advaitavāda propounded by Shankara, because it has the support of Hanumān, the standard bearer of Arjuna. From all these some what doubtful data and stories it is very difficult to assign any definite date to the author of the Paishācha Bhāshya.

(8) After the Paishācha Bhāshya has been printed the Brahmānanda-giri-Vyākhyā of Vyankatanātha. It is a unique commentary. Vyankatanāth, its author critically examines the three doctrines of Shankara, Ramanuja and Madhva and gives his own independent judgment on them. He leans more towards the Advaitavāda of Shankara, still at times respectfully differs from him and in some places from Madhusudan Saraswati also. He is a very bold commentator. He even has the boldness to suggest a kind of re-arrangement of the stanzas of the sixth chapter according to the Yogasutras of Pātanjali. He has not commented upon the different Vāchīs of the Lord mentioned in the 10th Adhyāya, considering them to be simple and already sufficiently clear. It is very refreshing to read his Tikā. He flourished after Madhusudan Saraswati, i. e., in the seventeenth century A. D.

(9 and 10). The third Vaishnava sect is represented by Shri Vallabhācharya (1473-1531 A. D.) His doctrine is known as Shuddhadwaitavāda, but he himself has not written any Bhāshya on the Gita, nor on any of the principal Upanishads. He has only written a Bhāshya on Brahma-Sutras called Anu Bhāshya and that too only upto a portion of its third Adhyāya. But what his teachings and opinions are, can very easily be gleaned from Sarvanirnaya and Shastrārtha Prakarans of his Nibandha. He has expressed his opinion on the Gitā in the Tatva-deepa Nibandha, which has been printed at the end of the text of the Gitā.

Although Shree Vallabha Ācharya has not written any Bhāshya on the Gitā, two of his descendants, Vallabha and Purushottama (1668-1784 A. D.) have written commentaries for the guidance of his (Shree Vallabhācharya's) disciples. This second Vallabha who was a descendant of Shree Raghunathji Māhāraj, (who was the fifth grand-son of Shree Vallabhācharya) wrote Tattva-deepikā Tikā, but nothing particular is known about the date and place of his birth. Even a

cursory glance at his work will show that this second Vallabha has mostly followed Rāmānuja in his Tīkā, whereas Purushottamji's Amṛitarangini is illuminated with some original brilliant ideas, though we miss in the commentary his powerful and masterly genius which produced the Anu-bhāshya-prakāsh. These two commentaries bring out clearly the doctrine and tenets of the Shuddhādwaita sect

(11) The last commentary on the Gītā which has been selected for printing is the Bhāva-deepa of Nilkantha Bhatta, the well known commentator on the whole of the Mahabharata. He follows Shankaracharya's doctrine of Adwaita. He flourished in the fifteenth century A. D.

Thus this collection of Tīkās covers a period of more than one thousand years, but it is strange to find that all the writers come from South India, and are mostly of Dravidian origin.

The doctrines of the chief four Sampradāyas would, thus, be found in this volume, namely (1) Kevalādwaitism of Shankara, (2) Vishistadwaitism of Rāmānuja, (3) Dwaitism of Madhva and (4) Shuddhadwaitism of Vallabha.

There now remains the Tīka of one more Sampradaya. It is that of Nimbārkaswami, (about 1164 A. D.) which is known as Dwaita-adwaitism or Bheda-abhedism. Like Shree Vallabhāchārya, Nimbarka has also not written any commentary (Bhāshya or Tīkā) on the Gīta or the Upanishads, but a short Tīkā on Brahma-Sūtras known as Vedānta Kaustubha. His well-known disciple Keshava Kashmirin (1510 A. D. about) has written out a commentary on the Gītā in accordance with his teachings. This Tīkā has already been published by us years ago in the second collection of the eight Tīkas on the Gītā written by altogether different well-known authors or religious teachers.

If any one is interested in the study of the different shades of meaning attached to the words of the Gītā and the hair-splitting interpretation of its phrases, these two collections of the Bhāshyas and Tīkās will prove a very valuable asset to him. Besides these published Tīkas, we possess in our Library four hitherto unpublished Tīkas. The diversity of views is due to the fact that the Gītā is such a book that every scholar finds some new light in its words and phrases, and even to day many Tīkās in various vernaculars have been and are being written and published in India, Europe and America along with articles and essays, in journals and magazines.

In order to make the collection complete, even from the orthodox point of view, we have printed two kinds of Gītā-Mahātmyas and Nyasa-Dhyāna etc., at the beginning of the work. The second Gītā-Mahātmya, so far as we are aware, has not still been published any where. At the end of each chapter or Adhyāya we have inserted Mahātmyas peculiar to that chapter from the Padma-purāṇ, showing in what great veneration and esteem the Gīta is held by all sects of Hindus.

We cannot close this preface without thanking Shastri Annant Yagneshwari Dhupkara of Goa (Mashal) who has kindly gone through the book while it was being printed and has written valuable notes styled by him as Anu-Gītā. He has made use of Marathi commentaries on the Gītā viz. that of Gynāneshwara Maharaj.

and Vāmana Pandit. His rendering of the Marathi Ovis and Aryas in Sanskrit inspires admiration. He has also suggested many variants in the text based on old manuscripts, and they have been shown in their proper places.

We thank the editor, the learned Shastri, Gajanan Shambhu Sadhale for the pains taken by him in hunting out the various sources of the original quotations appearing in the Bhāshyas and the Tikās. His labour cannot be over valued. In order to allow him time to trace the original source of the quotations, composed forms or pages of the book were often delayed in going to the press for days together, where he has not been able to trace the source blank space is left for the diligent and studious reader to fill it up. We shall feel highly obliged if any of the readers of this volume of the Gitā points out the untraced source or draws our attention to any mistake that might have crept in. No pains have been spared to ensure accuracy, but still it is beyond human effort to escape committing mistakes or misprints altogether, for which our apologies are due to the reader.

We are aware that a book of this nature should have different kinds of proper indexes, but we have been able to give in this volume only the index of the verses at the end, and an exhaustive contents of the different subjects treated in each Adhyaya at the beginning. The rest we propose to do, God willing, in a separate publication.

In conclusion we reverently place this collection of fragrant flowers and *Tulsi patras* (leaves of the Tulsi-plant) picked from Bhāshyas and Tikās, the result of many years' labour and expense, at the holy lotus feet of Lord Shree Krishna, who sang, not only for Arjuna alone, but for the benefit of all creation, the Divine Song, full of melodious notes touching Hindu morals and religion, high philosophy and proper conduct of human life.

SEQUENCE

	Yamunā Mūm	Śrīna-saṅgrāha
	Deśika	Rāshā
{ 1	Shankara	Kevala (absolute) Advaita Bhāshya
{ 2	Ānandagiri	Vyākhyā
{ 3	Rāmānuja	Vishisht-Advaita (peculiar) Bhāshya
{ 4	Deśika	Tatparya-chandrikā
{ 5	Madhya	Dvaita-Bhāshya
{ 6	Jayatirtha	Prameya Deepika
7	Hanumat	Paishācha-Bhāshya
8	Venkata-natha	Brahmanāndagiri
{ 9.	Vallabha	Shuddha (Pure) Advaita
{ 10.	Purnshottama	Amrita-tarangini.
11	Nilakantha	Bhāva-deepa

Gita-Jayanti
Bombay
6-12-1935

Natverlal Ichcharam Dasa
Proprietor
The Gujarati Pr Press

श्रीमद्भगवद्गीता

Shreemad-Bhagavat-Geeta Vol II

This volume contains another set of 8 more useful commentaries or glossaries. The first is the Bhashya *Tattwa prakashika* शतरप्रकाशिका by Shree Keshava Kashmiri Bhattacharya, a follower of the Dwaita adwaita school of Shree Nimbarka Swami, a great Vaishnavite teacher. The second commentary known as *Guddhartha deepika* is by the able exponent of Advaitic philosophy, (with a tinge of Bhakti-devotion) Shree Madhusudan Saraswati. It is a running glossary on Shree Shankaracharya's Bhashya. The third commentary is *Tatparya bodhini* of Shree Shankaranand Swami. (He was the guru of Shree Vidyananda Swami, the author of *Vedanta Panch dashi*), the fourth is *Subodhini* by Shree Shreedhar Swami, the fifth is *Bhava-Prakasha* by Sadananda. (It is in verse-form) the sixth is *Bhashyotkarsha deepika* the further light on the exposition of the Bhashya of Shree Shankaracharya by Shree Dhanapati Swami the seventh is *Paramarthaprapa* by Daivadnya Pandit Shree Surya. The commentaries from two to seven are different expositions of the Advaita philosophy, while the last one *Arthasangraha* is an exposition of the Dwaita philosophy by Shree Raghavendra. (This is different from that one of Yamun Muni, printed in the 1st Vol)

This collection of Bhashyas and commentaries of different schools of thought in India is very rare and unique and was very much praised and appreciated by the late *Lok Manya Bal Gangadhar Tilak*, who specially recommended these two volumes for a comparative study to the scholars in his famous book called the *Geeta Rahasya* (written in Marathi Language)

The second volume is bulky (Pages 1327) and the size is super octavo

Rs 10- 0-0

Annalysis of the Commentaries —

Schools of Philosophy	Exponents	Works	vol
1 Adwaita	Shankara	Bhashya	(I)
2 Dwaita	Madhwa	Bhashya	(I)
3 Vishista Adwaita	Ramanuja	Bhashya	(I)
4 Suddha Adwaita	Vallabha	Tatva deepika	(I)
5 Dwaita Adwaita	Nimbarka	Tatva Prakashika	(II)

(I) Further expositions of the Advaita Philosophy —

Writers	Works	
1 Hanumat	Paishacjan-Bhashya	(I)
2 Anandagiri	Bhashya Vyakhyanam	(I)
3 Nilkantha	Bhava Pradhepa	(I)
4 Madhusudana	Guddhartha Deepika	(II)
5 Shankarananda	Tatparya Bodhini	(II)
6 Shreedhara	Subodhini	(II)
7 Sadananda	Bhava-Prakasha	(II)

8	Dhanpatisuri	Bhashyotkarsha-Deepika.	(II)
9	Shri Surya Daivadnya.	Paramartha-Prapa.	(II)
10	Dhupakara Shastr:	Asi Gita	(I)

(II) Further expositions of the Dwaita Philosophy —

1	Jayateertha	Prameya Deepika	(I)
2	Raghatendra	Artha-Sangraha	(II)

(III) Further expositions of Vishishtadwaita Philosophy —

3	Yamuna Muni	Artha-Sangraha	(I)
2	Vedanta Deshika	Artha-Sangraha-raksha	(I)
	(Venkatanatha)		
3	„	Tatparya-chandrika	(I)

(IV) Further expositions of Shuddhadwaita Philosophy.—

1	Purshotamji	Amrita-tarangini	(I)
---	-------------	------------------	-----

(V) Further exposition and examination of Absolute Adwaita Vishishtadwaita, and Dwaita philosophy —

1	Venkatanatha	Brahmananda-giri	(I)
	(Gauda-Brahmananda)		

उत्तरगीता Uttara Geeta With a commentary by Shree *Gaudapada*, the spiritual teacher of the great Shankaracharya, and a disciple of Shuka-Deva, son of Shree Vyas, the author of Mahabharata and Bhagvat Size Royal 12 mo

0- 3-0

Pauranic and Historical

श्रीमहाल्मीकिरामायणम्

Ramayana by **Valmiki** Indra's great est epic poem composed by the first Sanskrit poet Valmiki more than 8000 years ago, with 3 well-known commentaries — 1st called *Ramayana Tilaka*, by Shree *Nagesha Bhalla*, 2nd called *Ramayana-Shivromam* by Pandit Shree *Vanshidhara Shri Sahaya* and 3rd called *Ramayana Bhushana* by *Govinda Raj*. The Book is bound in seven parts cloth bound, size Super Royal 8 vo Pages 3082

Rs 31-0-0

1	Bala Kanda बालकाण्डम्	Pages 1-402	3- 0-0
2	Ayodhya Kanda अयोध्याकाण्डम्	403-1040	5- 0-0
3	Aranya Kanda अरण्यकाण्डम्	1041-1378	2-12-0
4	Kishkindha Kanda किष्किन्ध्याकाण्डम्	1379-1694	.. 2-12-0
5	Sundera Kanda सुन्दरकाण्डम्	1695-2038	3- 8-0
6	Yuddha Kanda युद्धकाण्डम्	2039-2726	8- 0-0
7	Uttara Kanda उत्तरकाण्डम्	2727-3082	. 6- 0-0

Mahabharata

श्रीमहाभारत विराटपर्व

Mahabharata Virata Parva (IV) with 8 commentaries. This book published for the first time in the history of the Sanskrit literature. This is an enterprising venture and a publication making quite a new departure from the stereotype printing of the original great epic of India. For the clear understanding of the text and for the elucidation of the various interpretations put

on the verses by different writers, at a very heavy cost it is arranged to publish all available commentaries on all the Parvas or as many Parvas as possible of the Mahabharata in a collected form.

The Virata Parva contains the following eight commentaries (1) *Bharatbhava-deepa* i. e. light on the inner meaning of Bharata by the great commentator of scholastic fame Shree *Nilkantha*. On all the Parvas this commentary is available. (2) *Bharata deepika* by *Arjuna-Mishra* known also as *Partha Sarathi* who is considered the earliest commentator on Bharata. His commentary is available on about 10 Parvas, though it is thought that he commented on all the Parvas. (3) *Bharata-Prakasha* by *Chaturbhujya-Mishra*. (4) *Bharatartha-Prakasha* by *Sarvadnya-Narayana*. (5) *Durghatartha-Prakashini* i. e. light on only the difficult portions of Bharata by *Vimala-Bodha*. (6) *Virodhartha-Bhanyini* i. e. solution of the apparently diverse meanings of the different verses of Bharata by *Rama-Krishna*. (7) *Vishama-pada-vivarana*, i. e. explanation of the knotty portions of Bharata. (8) *Laksh-Abharan* by *Vadirajtirtha*. ... ..

Numerous different readings from various manuscripts have also been given for the facilities of scholars. No library in India or anywhere else should be without these valuable volumes. We can safely say that even the western scholars of renown have not yet attempted an undertaking of this kind. What they have attempted is only to publish the text. We have only a limited number of copies in hand. .. .. Price Rs. 4-8-0

श्रीमहाभारत उद्योगपर्य-

Mahabharata Udyoga Parva (V)

This parva contains 5 important available commentaries (1) *Bhava-deepa* by *Nilkantha*, (2) *Deepika* by *Arjuna Mishra*, (3) *Durghatartha Prakashini* by *Vimala Bodha*, (4) *Bharatartha Prakasha* by *Sarvadnya-Narayana*, and (5) *Lakshabharana* by *Vadirajtirtha*.

It includes besides these commentaries the *Bhashya* of *Shree Shankaracharya* on the *Sanatasujatiya Akhyana* with numerous readings.

These two volumes of Mahabharata are edited with greatest care and pain by the late able Shastri Mahadeva Gangadhar Bakre. These volumes are prescribed as text books in the B. A. and M. A. classes of the University of Bombay and were highly spoken of by the professors. The volumes are printed on thick paper and in beautiful bold types with proper divisions. A friend writes—"To find the correct text of the great epic this attempt must be encouraged by every Indian and must be preserved in. It is really an example of what is necessary for scholars to do." Cloth bound, Imperial 8 vo. Rs. 8-8-0

THE BHAGAVAD-GITA

WITH ELEVEN COMMENTARIES

First Collection

- (1) Shankaracharya's *Advaita Bhashya*, (2) Arandagir's *Vyakhya*, (3) Ramanuja's *Vishishtadvaita Bhashya*, (4) Deshika's *Tatpariya Chandrika*, (5) Madhava's *Dvaita Bhashya*, (6) Jayatirtha's *Prameya deepika*, (7) Hanumat's *Paishacha Bhashya*, (8) Venkatnatha's *Bhramananandagiri*, (9) Vallabha's *Tattva deepika*, (10) Purushotama's *Ananta tarangini*, (11) Nilakantha's *Bhava deepa*, and last
- Ramana muni's *Artha sangraha* with Deshika's *Raksha*
and *Gita Mahatmya* of each Adhyaya

VOL 1

(First Six Adhyayas)

New Edition (2ND)

Critically Edited and Thoroughly Revised by
SHASTRI GAJANANA SHAMBHU SADHALE

BOMBAY
THE "GUJARATI" PRINTING PRESS
Sassoon Building, Elphinstone Circle, Fort
1935

This book can be had from :-

The Gujarati Printing Press

Sassoon Building, Elphinstone Circle

Fort, BOMBAY

(All rights reserved by the Publishers)

CONTENTS

<i>Commentators:—</i>		<i>Commentaries:—</i>	
General*Gita Mahatmya (2)		From Varahapuran etc ,	
1 SHANKARACHARYA	...	Adwaita BHASHYA	...
2 Ananda giri... ..	...	...Bhashya Vyakhya	...
3 RAMANUJA	...	Vishishta dwaita BHASHYA	...
4 Vedant deshika	...	Tatparya Chandrika	...
5 MADHAVA	...	Dwaita BHASHYA	...
6 Jayatirtha	...	... Prameya-Deepika	...
7 Hanuman	...	Patshacha BHASHYA	...
8 Venkatanatha	...	...Bhrabmananda giri	...
9 Vallabha	...	... Tattva deepika	...
10 Purushotama	...	... Amrita-tarangini	...
11 Nilakantha... ..	...	Bhava deepa	...
12 Yamuna-muni	...	... Artha sanghraba	...
13 Deshika	...	... Itakha	...
14 Mahatmya at the end of each Adhyaya		From Padmapuran	
15 Avigta Notes by Dhruvakra Shastri		... ..	...

This Book is Printed and Published

by

Nabherlal Ichharam Desai, B. A.

at

The Gujarati Printing Press

Sassoon Building, Elphinstone Circle, Fort, BOMBAY

श्रीमद्भगवद्गीता

शाङ्करभाष्याद्येकादशटीकोपेता ।

[प्रथमो गुच्छः]

प्रथमपङ्क्तम्

(१-६)

द्वितीयावृत्तिः

संशोधनकर्ता

‘ साधले ’ इत्युपाह्व-शम्भुजनुर्गजाननशर्मा

प्रकाशकः

‘ गुजराती ’ प्रिन्टिंग प्रेस

सासुन बिल्डिंग, एल्फिन्स्टन सर्कल

कोट, मुंबई

लिस्ताब्दः १९३५]

वैक्रमान्द १९९१

[शाकाब्दः १८५७]

“ गुजराती ” प्रिन्टिंग प्रेस

साधन विहिंदग, पल्फिन्स्टन् सर्कल, कोट-मुंबई

[ग्रन्थस्यास्य पुनर्मुद्रणादयः सर्वेभ्यधिकारा राजशासनपद्धतनुसृत्य स्वायत्तीकृताः सन्ति ।]

व्याख्योपख्याख्याकार-व्याख्या-नामानि ।

भाष्यकाराष्टीकाकाराथ (श्रीगीतामाहात्म्ये, ग्यास्तादि च)	(संप्रदायः)	भाष्याणि टीकाथ
१ श्रीमच्छङ्कराचार्याः	(केवलाद्वैतः)	भाष्यम्
२ आनन्दगिरिः	”	शां. भाष्यव्याख्या
३ श्रीमद्रामानुजाचार्याः	(विशिष्टाद्वैतः)	भाष्यम्
४ वेदान्तदेशिकाचार्यवैकटनाथः	”	रा. भा. तात्पर्यचन्द्रिका
५ श्रीमदानन्दतीर्थाः	(द्वैत)	(माध्वः) भाष्यम्
६ जयतीर्थः	”	प्रभेयदीपिका
७ श्रीमद्भुमान्	(केवलाद्वैतः)	पेदाचभाष्यम्
८ श्रीवैकटनाथः	”	ब्रह्मानन्दगिर्याख्यानाथ
९ श्रीमद्दत्तभाचार्याः	(शुद्धाद्वैतः)	तत्त्वदीपिका
१० पुरपोत्तमजी	”	अमृततरङ्गिणी
११ नीलकण्ठः	(अद्वैतः)	भारतभावदीपः
१२ यासुनमुनिः	(विशिष्टाद्वैतः)	गीतार्थसङ्ग्रहः
१३ महादेशिकाचार्यवैकटनाथ		गीतार्थसङ्ग्रहः
१४ श्रीपादपुराणोक्तं गीतामाहात्म्यम्		(ग्रन्थव्याप्यम्)
१५ अनन्ताख्या धूपकरदास्त्रिण		अधिर्गीता (टीपण्य)

पण्यनाम - मद्रयगलाल हण्डाराम देसाई बी. ए.

“ गुजराती ” प्रिन्टिंग प्रेस

साधन विहिंदग, पल्फिन्स्टन् सर्कल, कोट-मुंबई ।

PUBLISHERS' NOTE

The first edition of this collection of Bhāshyas and Tīkās (commentaries) on Shrimad Bhagwad Gita, Volume I, Part I, was published in 1906 A. D. by our late and revered father Ichcharam Suryarām Desai, a great admirer of Shree Krishna. It took nearly 25 years to sell off that edition of 1000 copies. It had become very popular among lovers of Vedant Philosophy and those interested in Hindu religion and literature. The late Bal Gangādhār Tilak, the author of Gitā-Rahasya (Marathi) greatly appreciated our enterprise. At the request, therefore, of the many admirers and students of the Gitā, we have decided to bring out a second edition, which in addition to being critical has been thoroughly revised and enlarged. In editing it, the learned Shastri, who is responsible for the work, has taken the help of various printed and manuscript copies of the Gitā. In the present edition we have referred to 13 commentaries, (11 principal and 2 minor Tīkās) and the order in which they have been printed has some significance underlying it.

Although the text of the Gita is very old, it is not known whether there existed any commentator of it before the Ādi-Shankara Achārya. In his introduction of the Gita Bhāshya, he refers to some desultory Tīkās, extant in his time, and suggests a few—five or six—variants, but the palm of honour goes to him for settling the text of the Gita and for having written his Advaita Bhāshya on it, thus forming the Prasthān Trayee, i. e., the basic three principal Hindu books of theology and philosophy. It was he who first expounded his Absolute Advaita philosophy basing it on the Gita, the ten principal Upanishads and the Brahma-Sutras (the Prasthān Trayee). He lived from 780 to 812 A. D. His work stimulated other Āchāryas, i. e., heads of the different Sampradayas (sects) to examine and refute his reasoning and views and formulate their own theories. After him one religious thinker after another tried his best to vindicate his own doctrine. Some of them have corroborated Shankara's doctrine, while others have taken views quite opposite to those of Shankara on one and the same stanza and also in general. It is a veritable interesting intellectual fight, thus wrangling about interpretation of words and phrases,—this method of twisting the meaning has not ceased to-day even. Even European scholars of note have interpreted the meaning of the Gita in different ways.

We have in this edition given in sequence the four chief Bhāshyas along with the commentaries on them written by acknowledged Āchāryas and Tīkākārs (commentators).

(1 and 2) First in order comes Kevala-Advaita Bhāshya of the great philosopher Shree Shankarāchārya with the Vṛkālhyā of Ānandgiri (about A. D. 1200)

Gītā is accepted as an authority by both the Smartas and Vaishnavas without distinction. The Smartas consider the Bhāshya of Shankara as representing their doctrine. They make no distinction between the different Devatās, whom they consider as but the different phases of one Para-Brahma or Ātma. Gītā is considered by the Vaishnavas as the chief book of authority in guiding their lives. The Smartas also do not lag behind in respecting the Gītā for the same purpose. Thus, in some respects, Shankaracharya represents both the Vaishnava as well as the Smarta side of the Hindu religion.

(3 and 4) Next is the Vishishtā-Adwaita Bhāshya of the great Rāmanuja Ācharya (about 1017-1137 A. D.) with the Tikā 'atparya-Chandrikā of Vedānta Deshika.

But before Rāmanuja flourished, his Guru (predecessor) Yamunā Muni had written a very small Tikā, compressed and terse, in about 32 stanzas, known as Artha-sangraha and Vedānta Deshika. The erudite scholar and follower of Rāmanuja, wrote a running commentary on it called the Rakshā. To understand thoroughly the Bhāshya of Rāmanuja, it is absolutely necessary to read these two Tikās together. We have therefore printed them (Artha-sangraha and Rakshā) in this edition at the beginning of each chapter. This anthology completely represents the tenets of the Vishishtā-adwaita doctrine of the Shree Sampradaya of the Vaishnava sect of Rāmanuja.

(5 and 6) The third in order comes the Dwaita Bhāshya of Madhvācharya (about 1199-1278 A. D.) with the Tikā Prameya Deepika of Jayateertha. They represent the Dualistic school of philosophy. This sect, is also a branch of Vaishnavism.

(7) After this has been printed the Paishacha Bhāshya of Hanumat. There is no commentary on it.

Tradition says that on the battle field of Kurukshetra it was Hanumān, the servant of Shree Rāmchandra Bhagwān, popularly known as the Monkey-God, who holding the banner on the chariot of Arjuna, was the first to listen to the great divine spiritual discourse of Lord Shree Krishna, [Sanjaya who narrated word for word the events to Dhritarashtra was the second listener, Veda-Vyāsa the composer of the discourse into verse, was the third Ganapati who wrote it down at the request of Veda-Vyāsa was the fourth Vaishampāyana who renarrated it to Janmejaya was the fifth and Suta Purānik who retold it to Shauvāka and other Rishis in Naimisharanya the sixth, and so on, it became very popular.] At the end of the discourse when Lord Shree Krishna found Hanumān committing his discourse to memory on the battle field, he asked him not to reveal its secret meaning to any one, but Hanuman asked the Lord's permission to do so, as it would benefit mankind. The Lord told him that he could do it not in the same body, but on assuming a new body. To this Hanuman agreed and taking the astral body of a Pishācha wrote out the Bhāshya known after him as the Paishācha-Bhāshya, but even a superficial study of this Bhāshya would show that it does not materially differ from Shankara's doctrine of Absolute Adwaitism.

Some, however, believe the Paishacha Bhāshya to be the basis of Shankara's Bhāshya, and that the real meaning of the teaching of the Gītā is what Hanumān

and Shankara state. For this reason Hanumān is placed before Shankar in sequence of time. But some scholars do not believe in the above tradition. They are of opinion that Hanumān must be the name of a Pandit who might have flourished after Shankara, and who wrote this Bhāshya in the Pishācha language, Keeping-shankar's Bhashya as a model before him, (a branch of the Prākṛit language, used in Sanskrit dramas) and the present Bhāshya that goes by his name is merely a Sanskrit version of the same. Pishāch Bhāshā is the popular language in which Gunadhyā (about A. D. 135) wrote Brihat-kathā-manjarī, from which Somadeva Bhatta of Kashmir wrote his famous Katha-saritsagar in Sanskrit (about A. D. 900);

It may be, it is only a surmise, that the original Paishācha Bhashya was written in the Pishāch Bhashā which is now lost to us. From that some one has rendered it into Sanskrit, and it is before us now. Whether the original author of it was the Monkey-God or a learned Pandit of the name of Hanumān, the acknowledged author of Hanumān-Nāṭaka, it is very difficult to decide at this distant date.

This popular tradition alluded to here is to demonstrate that the real meaning of the Gita is Absolute (Kevala or Nirguna) Advaitavada propounded by Shankara, because it has the support of Hanuman, the standard bearer of Arjuna. From all these some what doubtful data and stories it is very difficult to assign any definite date to the author of the Paishācha Bhāshya.

(8) After the Paishācha Bhāshya has been printed the Brahmananda-giri Vyākhyā of Vyankatanātha. It is a unique commentary. Vyankatanāth, its author critically examines the three doctrines of Shankara, Ramanuja and Madhva and gives his own independent judgment on them. He leans more towards the Advaitavada of Shankara, still at times respectfully differs from him and in some places from Madhusudan Saraswati also. He is a very bold commentator. He even has the boldness to suggest a kind of re-arrangement of the stanzas of the sixth chapter according to the Yogasutras of Pātanjali. He has not commented upon the different Vibhūti of the Lord mentioned in the 10th Adhyāya, considering them to be simple and already sufficiently clear. It is very refreshing to read his Tīkā. He flourished after Madhusudan Saraswati, i. e., in the seventeenth century A. D.

(9 and 10) The third Vaishnava sect is represented by Shri Vallabhacharya (1473-1531 A. D.). His doctrine is known as Shuddhadwaitavāda, but he himself has not written any Bhashya on the Gita, nor on any of the principal Upanishads. He has only written a Bhāshya on Brahma-Sutras called Anu Bhāshya and that too only upto a portion of its third Adhyāya. But what his teachings and opinions are, can very easily be gleaned from Sarvanirnaya and Shastrārtha Prakaras of his Nibandha. He has expressed his opinion on the Gītā in the Tatva-deepa Nibandha, which has been printed at the end of the text of the Gita.

Although Shree Vallabha Ācharya has not written any Bhāshya on the Gītā, two of his descendants, Vallabha and Purushottama (1668-1781 A. D.) have written commentaries for the guidance of his (Shree Vallabhācharya's) disciples. This second Vallabha who was a descendant of Shree Raghunathji Māhārāj, (who was the fifth grand-son of Shree Vallabhācharya) wrote Tatva-deepikā Tīkā, but nothing particular is known about the date and place of his birth. There is

cursory glance at his work will show that this second Vallabha has mostly followed Rāmānuja in his Tīkā, whereas Purushottamji's Amrittarangini is illuminated with some original brilliant ideas, though we miss in the commentary his powerful and masterly genius which produced the Anu-bhāshya-prakāsh. These two commentaries bring out clearly the doctrine and tenets of the Shud dhādwaita sect.

(11) The last commentary on the Gītā which has been selected for printing is the Bhāva-deepa of Nilkantha Bhatta, the well known commentator on the whole of the Mahābhārata. He follows Shankarācharya's doctrine of Adwaita. He flourished in the fifteenth century A. D.

Thus this collection of Tīkās covers a period of more than one thousand years, but it is strange to find that all the writers come from South India, and are mostly of Dravidian origin.

The doctrines of the chief four Sampradāyas would, thus, be found in this volume, namely (1) Kevaladwaitism of Shankara, (2) Vishistadwaitism of Rāmānuja, (3) Dwaitism of Madhva and (4) Shuddhadwaitism of Vallabha.

There now remains the Tīkā of one more Sampradāya. It is that of Nimbārkaśwami, (about 1164 A. D.) which is known as Dwaita-adwaitism or Bheda-abhedism. Like Shree Vallabhacharya, Nimbarka has also not written any commentary (Bhashya or Tīkā) on the Gita or the Upanishads, but a short Tika on Brahma-Sutras known as Vedānta Kaustubha. His well-known disciple Keshava Kashmirin (1510 A. D. about) has written out a commentary on the Gītā in accordance with his teachings. This Tīkā has already been published by us years ago in the second collection of the eight Tīkās on the Gītā written by altogether different well-known authors or religious teachers.

If any one is interested in the study of the different shades of meaning attached to the words of the Gītā and the hair-splitting interpretation of its phrases, these two collections of the Bhāshyas and Tīkās will prove a very valuable asset to him. Besides these published Tīkās, we possess in our Library four hitherto unpublished Tīkās. The diversity of views is due to the fact that the Gītā is such a book that every scholar finds some new light in its words and phrases, and even to day many Tīkās in various vernaculars have been and are being written and published in India, Europe and America along with articles and essays, in journals and magazines.

In order to make the collection complete, even from the orthodox point of view, we have printed two kinds of Gītā-Mahātmyas and Nyāsa-Dhyanā etc., at the beginning of the work. The second Gītā-Mahātmya, so far as we are aware, has not still been published any where. At the end of each chapter or Adhyāya we have inserted Mahātmyas peculiar to that chapter from the Padma-purān, showing in what great veneration and esteem the Gītā is held by all sects of Hindus.

We cannot close this preface without thanking Shastri Annant Sagneshwara Dhupkara of Goa (Mashal) who has kindly gone through the book while it was being printed and has written valuable notes, styled by him as Anu-Gītā. He has made use of Marathi commentaries on the Gītā viz. that of Gynāneshwara Maharaj

and Vāmana Pandit His rendering of the Marathi Ovis and Aryas in Sanskrit inspires admiration He has also suggested many variants in the text based on old manuscripts, and they have been shown in their proper places.

We thank the editor, the learned Shastri, Gajanan Shambhu Sadhale for the pains taken by him in hunting out the various sources of the original quotations appearing in the Bhāshyas and the Tikās His labour cannot be over valued In order to allow him time to trace the original source of the quotations, composed forms or pages of the book were often delayed in going to the press for days together, where he has not been able to trace the source blank space is left for the diligent and studious reader to fill it up We shall feel highly obliged if any of the readers of this volume of the Gitā points out the untraced source or draws our attention to any mistake that might have crept in No pains have been spared to ensure accuracy, but still it is beyond human effort to escape committing mistakes or misprints altogether, for which our apologies are due to the reader.

We are aware that a book of this nature should have different kinds of proper indexes, but we have been able to give in this volume only the index of the verses at the end, and an exhaustive contents of the different subjects treated in each Adhyaya at the beginning The rest we propose to do, God willing, in a separate publication

In conclusion we reverently place this collection of fragrant flowers and *Tulsi patras* (leaves of the Tulsi-plant) picked from bhāshyas and Tikās, the result of many years' labour and expense, at the holy lotus feet of Lord Shree Krishna, who sang, not only for Arjuna alone, but for the benefit of all creation, the Divine Song, full of melodious notes touching Hindu morals and religion, high philosophy and proper conduct of human life

SEQUENCE

	Yamunā Muni	Artha-saṅgraha
	Deshika	Raksha
{ 1	Shankara	Kevala (absolute) Advaita Bhāshya
{ 2	Anandagiri	Vyakhya
{ 3	Rāmānuja	Vishishtā-Advaita (peculiar) Bhāshya
{ 4	Deshika	Tatparya-chandrika
{ 5	Madhya	Dvaita-Bhāshya
{ 6	Jyotirtha	Prameya Deepika
7	Hanumat	Paishācha-Bhāshya
8	Venkata-nātha	Brahmanāndagiri
{ 9	Vallabha	Shudha (Pure) Advaita
{ 10	Purushottama	Amrita-tarangini.
11	Nilakantha	Bhāva-deepa

Gita-Jayanti
Form 17
6-12 1935

Natvaraj Itchharam Desai
Proprietor
The Gujarati Pr Press

श्रीमद्भगवद्गीता

Shreemad Bhagavat-Geeta Vol II

This volume contains another set of 8 more useful commentaries or glossaries. The first is the Bhashya *Tattva prakashika* *द्वयप्रकाशिका* by Shree Keshava Kashmiri Bhattacharya, a follower of the Dwaita-advaita school of Shree Nimbarka Swami, a great Vaishnava teacher. The second commentary known as *Guddhartha deepika* is by the able exponent of Advaitic philosophy, (with a tinge of Bhakti-devotion) Shree Madhusudan Saraswati. It is a running glossary on Shree Shankaracharya's Bhashya. The third commentary is *Tatparya bodhini* of Shree Shankaranand Swami. (He was the guru of Shree Vidyananda Swami the author of *Vedanta Panch dashi*), the fourth is *Subodhini* by Shree Shreedhar Swami, the fifth is *Bhava Prakasha* by Sadananda (It is in verse-form), the sixth is *Bhashyotkarsha deepika* to further light on the exposition of the Bhashya of Shree Shankaracharya by Shree Dhanapotsuri, the seventh is *Paramarthaprapa* by Daivadnya Pandit Shree Surya. The commentaries from two to seven are different expositions of the Advaita philosophy, while the last one *Arthasangraha* is an exposition of the Dwaita philosophy by Shree Raghavendra. (This is different from that one of Yamun Muni, printed in the 1st Vol)

This collection of Bhashyas and commentaries of different schools of thought in India is very rare and unique and was very much praised and appreciated by the late *Lok-Manya Bal Gangadhar Tilak*, who specially recommended these two volumes for a comparative study to the scholars in his famous book called the *Geeta Rahasya* (written in Marathi Language)

The second volume is bulky (Pages 1327) and the size is super octavo Rs 10-0-0

Annalysis of the Commentaries —

Schools of Philosophy	Exponents	Works	vol
1 Advaita	Shankara	Bhashya	(I)
2 Dwaita	Madhwa	Bhashya	(I)
3 Vishista Advaita	Ramanuja	Bhashya	(I)
4 Suddha Advaita	Vallabha.	Tatva deepika	(I)
5 Dwaita-Advaita	Nimbarka	Tatva Prakashika	(II)

(I) Further expositions of the Advaita Philosophy —

Writers	Works	
1 Hanumat	Paishacja-Bhashya	(I)
2 Anandagiri	Bhashya Vyakhyanam	(I)
3 Nilkantha	Bhava Prad-epa	(I)
4 Madhusudana	Guddhartha-Deepika	(II)
5 Shankarananda	Tatparya Bodhini	(II)
6 Shreedhara	Subodhini	(II)
7 Sadananda	Bhava-Prakasha	(II)

8	Dhanpatisuri.	Bhashyotkarsha-Deepika.	(II)
9	Shri Surya Daivadnya.	Paramartha-Prapa.	(II)
10	Dhupakara Shastri	Avi-Gita	(I)

(II) Further expositions of the Dwaita Philosophy —

1	Jayateertha	Prameya-Deepika	(I)
2	Raghavendra.	Artha Sangraha	(II)

(III) Further expositions of Vishishtadwaita Philosophy —

1	Yamuna Muni	Artha-Sangraha	(I)
2	Vedanta Deshika (Venkatanatha)	Artha-Sangraha-raksha	(I)
3	„	Tatparya-chandrika	(I)

(IV) Further expositions of Shuddhadwaita Philosophy. —

1	Purshotamji	Amrita-tarangini	(I)
---	-------------	------------------	-----

(V) Further exposition and examination of Absolute Advaita Vishishtadwaita, and Dwaita philosophy —

1	Venkatanatha (Gauda-Brahmananda)	Brahmananda-giri	(I)
---	-------------------------------------	------------------	-----

उत्तरगीता Uttara-Geeta With a commentary by Shree *Gaudapada*, the spiritual teacher of the great Shankaracharya, and a disciple of Shuka-Deva, son of Shree Vyas, the author of Mahabharata and Bhagvat Size Royal 12 mo

0- 3-0

Pauranic and Historical

श्रीमद्दाल्मीकितामायणम्

Ramayana by Valmiki India's great est epic poem, composed by the first Sanskrit poet Valmiki more than 8000 years ago, with 3 well-known commentaries — 1st called *Ramayana Tilaka*, by Shree *Nagesha Bhatta* 2nd called *Ramayana-Shikramani* by Pandit Shree *Vansudhara Shri Sahaya* and 3rd called *Ramayana Bhushana* by *Govinda Raj*. The book is bound in seven parts, cloth bound, size Super Royal 8 vo Pages 3082 .. Rs 31-0-0

1	Bala Kanda बालकाण्डम्	Pages 1-402	3- 0-0
2	Ayodhya Kanda अयोध्याकाण्डम्	403-1040	5- 0-0
3	Aranya Kanda अरण्यकाण्डम्	1041-1378	2-12-0
4	Kishkindha Kanda किष्किन्ध्याकाण्डम्	1379-1694	2-12-0
5	Sundera Kanda सुन्दरकाण्डम्	1695-2038	3- 8-0
6	Yuddha Kanda युद्धकाण्डम्	2039-2726	8- 0-0
7	Uttara Kanda उत्तरकाण्डम्	2727-3082	6- 0-0

Mahabharata**श्रीमद्दामास्त विराटपर्व**

Mahabharata-Virata Parva (IV) with 8 commentaries This book published for the first time in the history of the Sanskrit literature. This is an enterprising venture and a publication making quite a new departure from the stereotyped printing of the original great epic of India. For the clear understanding of the text and for the elucidation of the various interpretations put

on the verses by different writers at a very heavy cost it is arranged to publish all available commentaries on all the Parvas or as many Parvas as possible of Mahabharata in a collected form

The Virata Parva contains the following eight commentaries (1) *Bharatbhara deepa* i e light on the inner meaning of Bharata by the great commentator of scholastic fame Shree Nilkantha (2) *Bharata deepika* by Arjuna Mishra known also as Partha Sarathi who is considered the earliest commentator on Bharata His commentary is available on about 10 Parvas though it is thought that he commented on all the Parvas (3) *Bharata Prakasha* by Chaturbhuga Mishra (4) *Bharatartha-Prakasha* by Sarvanya Narayana (5) *Durghatartha Prakashini* i e light on only the difficult portions of Bharat by Vimala Bodha (6) *Virodhartha Bhanjini* i e solution of the apparently diverse meanings of the different verses of Bharata by Rama Krishna (7) *Vishama pada vivarana* i e explanation of the knotty portions of Bharata (8) *Laksh-Abharan* by Vadrajtirtha

Numerous different readings from various manuscripts have also been given for the facilities of scholars No library in India or anywhere else should be without these valuable volumes We can safely say that even the western scholars of renown have not yet attempted an undertaking of this kind What they have attempted is only to publish the text We have only a limited number of copies in hand

Price Rs 4-80

श्रीमहाभारत उद्योगपत्र-

Mahabharata Udyoga Parva (V)

This parva contains 5 important available commentaries (1) *Bhava deepa* by Nilkantha (2) *Deepika* by Arjuna Mishra (3) *Durghatartha Prakashini* by Vimala Bodha (4) *Bharatartha Prakasha* by Sarvanya Narayana and (5) *Lakshabharana* by Vadrajtirtha

It includes besides these commentaries the *Bhashya* of Shree Shankaracharya on the *Sanatasujatya Akhyana* with numerous readings

These two volumes of Mahabharata are edited with greatest care and pain by the late able Shastri Mahadeva Gangadhar Bakre These volumes are prescribed as text books in the B A and M A classes of the University of Bombay and were highly spoken of by the professors The volumes are printed on thick paper and in beautiful bold types with proper divisions A friend writes — To find the correct text of the great epic this attempt must be encouraged by every Indian and must be preserved in It is really an example of what is necessary for scholars to do Cloth bound Imperial 8 10 Rs 8-80

किञ्चिन्निवेदनम्

दिष्टेदेमिदानीं प्रकाशयते भगवतो मौमस्य ब्रह्मणो गुह्यै कृतावतारस्य जगद्गुरोः श्रीकृष्णस्य कृपया गीताव्याख्योपन्याख्यानां प्रथमगुच्छे प्रथमं पङ्कम् ।

भगवद्गीता नाम जगत्स्थितिकारणप्रवृत्तिनिवृत्तिलक्षणवैदिकधर्मपरमार्थतत्त्वावबोधनरूपविषयमहिम्ना, संशयविपर्ययावस्पृशन्त्या, सचर्केशुद्धया प्रतिपादनसरण्या, अकृत्रिमयौजस्विन्या भारत्या, अस्थूलकृशया मूर्त्या, रसानुगुणया पदसंहत्या, नादनधुरया छन्दोविचित्या, अन्यैश्च तैर्गैर्गुणविशेषैर्विष्वक्प्रकृत्यमाणा परमोपनिषदे-वाशेषस्य वाचनप्रपञ्चस्य । न केवलं भारते वर्षे, न वा संस्कृतभाषायामेव, अपितु सकलेऽपि वसुमतीतले सर्वास्वपि च भाषासु नास्ति कश्चिदप्यपरो ग्रन्थो योऽस्यास्तुलामारोहेदिति निश्चप्रचमेव सर्वेषां विशेषविदामिदानीम् ।

सा चेयं बादरायणशाण्डिल्यादिभिर्महर्षिभिर्मिर्मांसितार्था, चौधायनादिभिर्भर्तृचार्यैराहता, पाद्मवाराहा-दिमहापुराणैरुदीर्णमाहात्म्या, जाप्रता जगन्नायकेन स्वयं गीतत्वात्तद्विश्वासीमृतायाः श्रुतेरप्यतिशायिप्रामाण्येति कैश्चन साम्प्रदायिकैः परिगृह्यता, परश्यतैः मार्चीनैराचार्यैः प्रज्ञाबद्धिश्च व्याख्याता, सम्प्रत्यपि पौरस्त्यैः पाश्चात्यैश्च पण्डितैः सादरं परिशील्यमाना, अधिवसुधं न कस्याप्यविदितेति यद्यपि नापरं परिचायकम-पेक्षते, नापि च तत्र चापलायास्वविषयास्मङ्गेलनी प्रगल्भते, तथापि शिष्टाचारानुरोधेन सम्पादककर्तव्यतया प्राप्तमस्याः प्रतिपाद्य-तात्पर्य-वक्तृ-श्रोतृ-व्याख्यातृ-व्याख्याचैशिष्ट्य-कालनिर्णयादिषु विदुषां विवादास्पदी-भूतविषयविशेषविवेचनादि 'अवाच्यः सर्वः स्वमतिपरिणामावधि गृणन्' इति पुष्पदन्तोक्तिविसम्भाचिकीर्षि-तमपि ग्रन्थावलोकनोत्सुकमनसां सहृदयानां समयातिपातसम्भूतो रसभङ्गो माम्भूदिति पृथगेवोपसंहारा-त्मना विधित्समानाः प्रकृतप्रकाशनविषयान् कतिचन विशेषान् प्रदर्शयन्नासाञ्जसरायः ।

यद्यपि चास्मादेव मुद्रणालयात्प्रकाशितपूर्वस्य प्रथमगुच्छस्य द्वितीयोक्तप्रकाशनं, तथापि प्रथिमादिभिः प्रकर्षविशेषैः सर्वेष्वप्यथतनगीताप्रकाशनेषु प्रथमं पदमर्हतीति प्रत्यक्षमेव प्रेक्षावताम् । अत्र तावत्पर्यमं शिरोलेख्यैरुपदर्शितविषयाः प्रतिपद्धिविभक्तार्थाः श्रीभगवद्गीताश्लोकाः शोभन्ते । ततो व्याख्यानपद्धौ-

- (१) सम्प्रत्युपलभ्यमानसकलगीताव्याख्यनेषु श्रीमच्छङ्करभगवत्पादाचार्यप्रणीतं प्रसन्नगम्भीरं भाष्य-मेव 'ज्येष्ठं पुरोजन्मतया गुणैश्च' इति तदेवाप्रासनमध्यास्ते ।
- (२) तत्समीपस्थितेन चानन्दज्ञानविरचितेन 'विवेचनेन' तत्पादपीठं परिपाच्यते ।
- (३) तदनन्तरपदे विशिष्टाद्वैताख्येन स्वमतेनाद्वैतद्वैतमतयोरिव समयेनापि तदाचार्ययोः शङ्कराचार्या-नन्दतीर्थयोर्मध्यस्थैः श्रीरामानुजाचार्यैर्विरचितं भाष्यरत्नं विराजते ।
- (४) तद्यथास्थितया कवितार्किकसिंहश्रीवेङ्कटनाथनिर्मितया तात्पर्यचन्द्रिकया च तत्सम्यगुद्गास्यते ।
- (५) तदग्रिमं स्वानं द्वैतमतप्रवर्तकैरानन्दतीर्थापरामिधैर्भध्वाचार्यैः प्रणीतमतितुल्यरूपाशयं भाष्यं भूषयति ।
- (६) तच्च जयतीर्थमदीपितया 'प्रमेयदीपिकया' नितान्तं नीराज्यते ।
- (७) अध्यात्मशास्त्रे प्राधान्येन प्रस्थानभेदमातस्थुयामेषां भाष्याणां पश्चादतथाविधं पैशाचभाष्यं निपी-दति । यद्यपि पार्थरथकेतननिकेतनः प्रामञ्जनियेवोपर्यासिकया गीताश्रवणापराधकृपिनभगवच्छापावा-प्तपिशाचभावस्तदपोहोपायतया प्रणतितुष्टभगवदुपदिष्टमेतद्भाष्यमभाषित्वेत्यस्ति काऽपि किंवदन्ती,

तथापि भगवत्पादीयं भाष्यमेव मून्नाञ्जुवदददो भाष्यमन्येनैव केनचिदर्वाचीनेन हनुमन्नाम्ना पण्डितेन कृतमिति कृतमतयस्तेस्तेर्हनुमिर्निश्चिन्वते । अत उचितमेवैतस्यात्रावमस्थानेऽवस्थानम् ।

(८) ततः परं वेङ्कटनायकृतं 'ब्रह्मानन्दगिर्याख्यां' व्याख्यां वरीवर्ति । एतच्च तत्र तत्र माध्वरामानुजोदितानर्थान्सम्यग्विमुद्दय निराकुर्वत्, कचिन्मधुसूदनादीनतिक्रामतः सयुष्यानपि तर्जयत्, शाङ्करभाष्यस्य शरीररक्षकत्वं सम्यङ्निर्वहति । शाङ्कररामानुजमाध्वभाष्याणि तुलनयाऽभ्यस्यतामत्र स्थमिदं मन्याग्रहे महत्साहाय्यमावक्ष्यति । परमत्र माध्वीयत्वेनानुद्यमानं व्याख्यानं न मध्वभाष्यगतं, किन्तु प्रायो विद्याधिरानमदकृत- मन्वमतानुवर्तिनीस्थं, कचिच्चान्यत एव कुतश्चिदुद्धृतमिति ज्ञेयम् ।

(९, १०) ततः प्रतीचीनं पदयुगुलं वल्लमलालोष्ठासिता 'तत्त्वदीपिका 'पुरुषोत्तमजीपकाशिता 'अप- ततरङ्गिणी' चेति वल्लभाचार्योपज्ञशुद्धद्वैताख्यवेदान्तप्रस्थानान्तरानुसारि टीकाद्वयं क्रमादायीकते ।

(११) चरमं स्थानं च व्याख्यास्वचरमश्चतुर्धरनीलकण्ठदीपितो ' भावदीपः ' उद्योतयति ।

अय मध्ये मध्ये मुहुरात्मानमाविष्कुर्वती 'अविगीता' नाम्नी अस्मदीया टिप्पणी विवृणाना- राधयितुं प्रयतते । एषा हि कचिदभिनवमर्थान्तरमुद्गावयति, विवादास्पदीभूतान्विषयान् विचार यति, सङ्क्षेपतः कुल्याख्यानानि निराकरोति, अत्रासङ्कलितव्याख्यान्तरस्थान् ज्ञानदेवीयाविभाषा- न्तरमयव्याख्यागतांश्च हृदयहारिणोऽर्थान्मधुकरिव मधुविन्दून्समाहरति । तत्र च शिवराजसम- कालीनेन वामनपण्डितेन प्रणीताया द्वाविंशतिसहस्राधिकबोबीविलसिताया महाराष्ट्रभाषामय्या यथार्थदीपिकाख्यव्याख्याया अपूर्वा प्रतिपादनप्रणाली संस्कृतपण्डितानामपि स्थालीयुलकन्यावेद परिचिता भवतिविति तद्वताः केचन विषया पद्यैरेव कणशोऽनुद्यन्ते तथा भिन्नमित्प्रस्थानानुसारि- व्याख्याननिधावसिन् गुच्छे प्रत्यभिज्ञाप्रस्थानमपि स्थानमर्हतीति तन्न्यूनतापरिजिहीर्षयाऽभिनव गुसाचार्यप्रथितात् गीतार्थसङ्ग्रहादपि कतिचनशा उपादीयन्ते । इत्थं यथापार्थ घटमानान- प्रौढमेनां वात्सल्यपूरितया इशाऽनुगृहीतुर्निर्गणकरुणावरुणालया महान्त इति विश्वासि ।

(१२) तथाऽयमप्यपरो विशेषो यद्वेङ्कटनायकृतरक्षालंकृतः श्रीमद्यामुजमुनिप्रणीतो ' गीतार्थसङ्ग्रह ' प्रत्यध्यायमिह प्रतीहारयते, नानाख्यानोपशोभितस्य पञ्चपुराणीयस्य गीतामाहात्म्यस्य चाध्यक्षे यथायथं पृष्ठगोप इवोपतिष्ठते ।

(४) तात्पर्यचन्द्रिका (७) पैशाचभाष्यम् (८) ब्रह्मानन्दगिर्याख्यां (९) तत्त्वदीपिका चेति व्याख्याचतुष्कमपीदमभ्रयमतया साम्प्रतमासिन् गुच्छे समवेति ।

ग्न्याः शास्त्रिमिः सूक्ष्मेक्षिकया संशोधिता अर्थावच्छेदानुरोधेन विमज्य, वाक्यच्छेद-परि- कलिज्ञयोजनैः तत्र तत्रोद्धृतप्रमाणवचसामाकरस्थाननिर्देशादिभिश्च प्रक- म् ।
Malabar द्विवारोदयानि यान्यमुद्दिपिशाचानि कचिद्वदं च, तेषां क- prescribed classes of the रन्तीति प्रत्यध्यायं योजयितुमुपक्रान्तमपि तदमन्यान्ते इति on this paper as proper divisions. एषोऽयं प्रक्रममङ्गः प्रेक्षावद्भिः । correct text of the Pres- मिन्नमित्प्रस्थानपरिकर्मितत्वाद्दिशेषतो दुर्गि- encountered by every India मिन्नमित्प्रस्थानपरिकर्मितत्वाद्दिशेषतो दुर्गि- It is really an exam- शोभनादिभिः कचिद्वदं- hofers to do" Cloth बौद्धिक (- प्रूफ -) शोभनादिभिः कचिद्वदं- रामान्यसौजन्यशालिनः ' सापत्ने ' १३

सकाश...
यत्रे मुद्रणकाय
नादपरः कोऽपि ना
शुभेतिविति सन्त...
धितानां गीतार्थसङ्ग्रह
गेपन

ननशास्त्रिणः सर्वेषामेव लब्धवर्णानामुत्तमर्णा इति-मन्यामहे सवार्मनेह धन्यवादानर्हन्ति । अस्मिन्प्रकाशन-
यमतया संगृहीतानां सर्वेषामपि ग्रन्थानां संशोधनादि तैरेवाकार्येति नैतदकीर्तयित्वा विद्यासामः ।
। तन्तोऽमितद्वयव्ययमविगणय्यैवंविधशास्त्रीयमहाकायमन्यप्रकाशनेनासिलस्य कृत्तिकुलस्य संस्कृतसाहित्यस्य
तान्तमुपकर्णनामगणितगुणगणमण्डितानां 'गुजराती' मुद्रणालयाधिपतीनामापुरारोग्यैश्वर्यादिभिः सर्वा-
समुन्नतिं विधात्वात् शक्यताच्चावशिष्टान्यपि गीताव्याख्यानानि तृतीयगुच्छात्मना प्रकाशयितुं तान् भग-
गीतागुरुर्गोविन्द इत्याशास्य तदनुज्ञया तत्रभवतां विपश्चितामपचिरैषै द्वितीयं पट्टं परिष्कृत्योपाहर्तुं प्रवर्तमाने ।

दोषा भवेयुः शतशोऽस्मदीयास्तान्योपयेयुश्च मृषा द्विपन्तः ।

जानीमहे किन्तु निघाय मारं गुणैकगृह्येण घटामहेऽत्र ॥

विद्वचरणरजःकणः—

विद्याविहारमन्दिरं मादोल-मोवा
शाके १८५६ दीपावली }

पूपकरोपाहोऽनन्तपद्मेश्वरशर्मा ।

विशेषनिवेदनम् ।

इदं विदितमेवात्रभवतां भवतां वेदान्तसिद्धान्तज्ञानामृतपारावारपारीणानां विमलधीविदग्धधुरीणानां
रतभूभारनिर्हरणाय कृतावतारस्यार्जुनसखस्य भगवतो नन्दनन्दनस्यानननलिननिर्गतं भवतरङ्गिणीतरणी-
निर्वाणपदप्रदं गीताशास्त्रमिति । तन्नामनिर्वचनादिकं किञ्चिन्निवेदने निवेदितमतो न तद्विषयेऽधिकं
ञ्चिन्निवेदीयमिति केवलं ग्रन्थस्यास्य प्रकाशनाविषय पश्चात् किञ्चिदुच्यते—

यैरयं 'गुजराती प्रिन्टिंग प्रेस' इति नाम्ना मुद्रणालयः संस्थापितः समुन्नतिं प्रापितश्च तैर्गुर्जर-
रत्रोत्पादकैः 'देसाई' इत्याख्यकुलावतंसैः सूरि-सूर्यरामतन्त्रैरिच्छारामाख्यैः श्रेष्ठिवर्यैर्विद्याज्ञानधनज्ञानोपा-
कव्यसानिभिर्मौलैकद्वारभूतवेदान्तज्ञानामृतपरिष्कृतचन्द्रकान्तादिप्रणेनुभिर्विपुलतरद्रव्यव्ययेन वेदवेदान्तोप-
न्यायमीमांसास्युतिपुराणेतिहासादयः सहस्रद्वयाधिकग्रन्थाः सङ्गृहीताः, यत्रैकैकविषया द्वित्राश्वत्वारो
ऽदर्शभूता ग्रन्था दृग्गोचरतां समुपयान्ति । तत्र एव तैः श्रीमद्भिः श्रेष्ठिवर्यैर्गीतायाः शाङ्करभाष्यादिसत्त-
ल्योपव्याख्यासंवलितः प्रथमं प्रथमो गुच्छः प्राकाशि, द्वितीयश्चाष्टीकोपेतो गुच्छः । एवं भगवद्गीतायाः
द्वयोपलब्धव्याख्याप्रथितं तृतीयं गुच्छमप्यङ्कयितुं त्रिकालमुद्युक्तास्तेऽस्काळं त्रिमुषनं कलयता फालेन
पठचरणनलिनसेवनाय समाहूता इव वैकुण्ठमगमन् ।

अस्य प्रकाशितपूर्वद्विरास्यस्य दुर्लभत्वात्पश्चात् स पश्चात् प्रथमोऽच्छो गुच्छः सहस्रार्थकर्त्रा वैशेष्युपाङ्गसाल-
शर्मणा सहास्रमाभिः साम्प्रतं टीकाचतुष्टयेन संवर्धित आदर्शपुस्तकैः सुसंस्कृत्य समीकृतो व्याख्योपव्याख्या-
तभिः स्वस्वमतपुष्टयर्थं श्रुतिस्मृतिपुराणेतिहासग्रन्थेभ्यः समुद्धृतानां प्रमाणवचसां मूलस्थलानि प्रचुरतरप्रयत्ने-
व्यायान्त्रिक्य प्रकरणाव्यायन्त्रोक्ताव्यायन्त्रैः पाठभेदैश्चालङ्कृत परसवर्ण-पदच्छेद-वाक्यच्छेद-परिच्छेदैर्विरामा-
यञ्जकचिह्नैश्च चिह्नितो मुच्यते पितृचरणपद्मवीमनुसरङ्गिस्तस्यनुभिः 'नटवराल-मदनलाल-वातुमाई' इति
रथेयप्रथितैः श्रीमद्भिः श्रेष्ठिभिः । तस्येदं प्रथमं पट्टं नितान्तवेदान्तसिद्धान्तानुचिन्तनशीलेभ्य सपहारीक्रियते
नन्दं सविनयं च प्रसन्नचेतोभिस्तैः ।

सुत्रितेषु षोडशष्टोपव्यस्य मुद्रणसमारम्भं कृताश्विदाश्रुत्य सङ्केश्वरमठाधिष्ठितशाङ्कराचार्यवर्येभ्यो विद्यालङ्का-
ल्लोकोपपदद्वैपूपकरेल्यन्ववायालङ्कारैः श्रीमदनन्तनामभयेः शास्त्रिभिः स्वविद्याविहारमन्दिरसङ्गृहीतं श्रीमद्वेङ्क-
वार्यैर्विरचितं ब्रह्मानन्दगिर्याख्यानं गीताव्याख्यानां सप्रमदं सविनयं साम्रदं च प्रोषितम् । यदादर्शभूतं याश्चात्र
ल्लोचनालोचनपथमवाहन्तेऽविगीताख्याष्टिपन्यस्वस्वतैरेव श्रीमद्भिर्महोदयैर्विरचिता इत्यवधेयम् ।

पदगुणगणविशेषेण सुसाधिते सुसंस्कृतेऽप्यस्मिन्ग्रन्थेऽस्मदृष्टिपथतोऽपगतता विद्युदाघाततः कृता वर्णाविकीर्ण-
विद्युक्ताश्च दोषाः सुस्तान्दोषहाः समीकृत्यामुमङ्गीकुर्वन्वित्तासास्ते—

मात्रपादपांशुः—

'साधले' इत्यापुभिस्वयः शम्भुसुर्गजाननः ।

श्रीमद्भगवद्गीतायाः प्रथमगुच्छे

प्रथमपङ्क्त्य विषयानुक्रमः

विषयाः	पृष्ठांकाः
श्रीमद्भगवद्गीताभाष्यस्य (अस्मत्संप्रदोपलम्भम्)	११
(बराह पुराणोक्तम्)	१३
श्रीमद्भगवद्गीताया ऋष्यादिः	१४
शाङ्करभाष्योपोद्धाते —	
भाष्यप्रणेतुस्तद्व्याख्यातुश्च महत्त्वम् ...	१
गीताशास्त्रस्य प्रवृत्तिद्वारा भगवदवतारकारणम्	२- ३
वेदार्थसारसङ्ग्रहभूतगीताशास्त्रार्थाविष्करणाय	
शाङ्कराचार्याणां सहेतुका प्रतिज्ञा	४- ५
रामानुजभाष्योपोद्धाते—	
भाष्यकर्तुस्तद्व्याक्तुश्च महत्त्वम्	५
भगवदवतारद्वारा गीताशास्त्रस्य प्रवृत्तिः ...	६- ११
माध्वभाष्योपोद्धाते—	
भाष्य-तरीकाकर्त्रोर्महत्त्वम्	११
श्रीमद्भगवद्गीतायावतारकारणम्	१२
महाभारतप्रणयनद्वारा गीताशास्त्रप्रवृत्तिः ...	१२- १४
पैशाचभाष्योपोद्धाते-भाष्यकर्तुर्महत्त्वं गीताशास्त्रप्रवृत्तिश्च	१५
श्रीवल्लभाचार्यप्रकटित-तत्त्वदीपिकोपोद्धातः ...	१६
पुरुराजमजीकृतामृततरङ्गिण्युपोद्धाते-अर्द्धताना मो-	
क्षोपायत्वेन गीताशास्त्रस्य वर्णनं(अस्मत्-)सि	
द्धान्तस्थानगुणं, विशिष्टाद्वैतानामनुगुणं, अस्म-	
दादीनां श्रद्धाद्वैतानां तु गीताशास्त्रे मुख्यतया	
भक्तेरुपदेशवर्णनं इति सिद्धान्तप्रतिपादनम्	१८- १९
यामुनमुनिप्रणीतगीतार्थसङ्ग्रहोपाद्धाते —	
महत्त्वपूर्वको गीताशास्त्रार्थसङ्ग्रहः	१९
प्रथममध्यमान्तिमपदज्ञानार्थसंग्रहः	२१

प्रथमोऽध्यायः १ ।

विषयाः	श्लो. पृ.
यामुनमुनिप्रणीतो गीतार्थसंग्रह [अध्यायः १] ...	२४
कौरवपाण्डवानां युद्धवृत्तं जिज्ञासोर्भूतराष्ट्रस्य ...	
सङ्घर्षं प्रति प्रश्नः	१- २६
सङ्घर्षदत्तं भूतराष्ट्रभन्धयोत्तरं; पाण्डवसेनां विलोक्य	
भीमस्य दुर्योधनस्य क्षोणं प्रत्युक्तिश्च ...	२- २८
पाण्डवपक्षीया. केचन महारथाः	४- ३१
दुर्योधनपक्षीया. केचन युद्धविशारदा महारथाः	७- ३३

विषयाः	श्लो. पृ.
दुर्योधनस्यावश्यकर्तव्योक्तिः	१०- ३५
युद्धमहोत्सवे भीष्मादिकृतो बाह्यादिवादिप्रधोषः	१२- ३६
स्वसारथ्यं स्वीकृत्वाणं श्रीकृष्णं प्रत्यर्जुनोक्तिः ...	२०- ४१
अर्जुनविषादस्य निदानम्	२४- ४४
श्रीकृष्णं प्रति विषण्णार्जुनस्य विषादोक्तिः-	
युद्धाकरणनिश्चयश्च	२८- ४५
सञ्जयवाक्यम्	४७- ५६
श्रीमद्भगवद्गीतायाः प्रथमाध्यायस्य महात्म्यम्	५८
परिशिष्टम् (टिप्पण्यः)—	५९

द्वितीयोऽध्यायः २

यामुनमुनिप्रणीतो गीतार्थसंग्रह. [अध्यायः २]	६०
अर्जुनस्य युद्धोपरति भ्रुता प्रहृष्टं भूतराष्ट्रं प्रति तदर्थ-	
नाशनं सञ्जयवचनम्, युद्धप्रवृत्तिपरं भगवद्वाक्यं च	१-६१
पूजाहर्षोर्भीष्मादिभिः स्वजनैश्च युद्धं युक्तमयुक्तं	
वेत्यर्जुनप्रश्नः	४- ६४
जयापजयसन्निधानस्यार्जुनस्य श्रीकृष्णं प्रति	
शरणोपसर्पणम्	६- ६७
सञ्जयवाक्यम्	९- ७१
स्वजनवधाद्विपीडितं युद्धादुपरतमर्जुनं प्रति आत्मा-	
नात्मज्ञानोत्पन्नप्रवृत्तं शरीरजोहृदं युद्धप्रवृ-	
त्तिकर भगवद्वचनम्	११- ७३
आत्मनोऽविनाशित्वाभित्यत्वे दृष्टान्तः	१३- ९०
आत्मनो नित्यत्वेऽविक्रियत्वे च सहेतुकं ...	
दृष्टान्तान्तरम्	२२-१३४
लौकिकदृष्ट्याभ्यात्मनः सहेतुकं शोकमोहानर्हत्वम्	१६-१४५
आत्मनो दुर्बोधत्वं तद्वृत्तवृत्तवृत्तानां च दौर्लभ्यम्	२७-१५१
आत्मनः सर्वगतत्वान्निर्त्यमव्यत्यावाशाशोक्यत्वम्	३०-१५१
क्षत्रियस्य प्रधानधर्मत्वाद्युद्धं त्रैयस्साधन, तत्फलं च	३१-१५६
क्षत्रियस्य धर्म्ययुद्धाकरणे प्रत्यवाय.	३३-१६०
युद्धयामस्य प्राप्तिसिद्धोपयुक्तोपदेशः	३७-१६४
मुक्त्युपयुक्तज्ञानोपदेशोपक्रम	३९-१६७
विच्छिद्यस्यासमाप्तस्यापि निष्कामकर्मणो ...	
माहात्म्य फलप्राप्तिश्च ।	४०-१७१
तारवशात्प्रापकेच। संसारात्पदभूताधानन्ता युद्धय	४१-१७३

विषय	श्लो पृ
सुप्तिमाधनप्रवृत्त्यर्था सत्सारवैतुष्याय काम्यकर्मा- विज्ञानानां फलादापादाब्रह्मज्ञानानिन्दा ...	४२-१७७
कामात्मना बलीमूलाद्वेदोदितादपि सुसुष्ठुणा म्वोचि सद्यारप्राहिणा भाव्यमित्यादि सद्यस्तोषधेः.	४५-१८३
योगयुक्तानां जनिमृत्तिनिवृत्तिपूर्वकी मोक्षपदप्राप्तुष्याय	५१-२०५
शुद्धिद्विसिद्धिद्वारा वैराग्यज्ञाननि ष्टयोः प्रातिकाल	५२-२०७
स्थितप्रज्ञस्य (ज्ञाननिष्ठस्य) क्लिष्टमण	५४-२११
मिस्त्रुनस्य प्रश्न	५४-२११
ध्रीमगवदुक्तज्ञानि स्थितप्रज्ञस्य (ज्ञाननिष्ठस्य) सदाधनानि लक्षणानि	५५-२१४
इन्द्रियाणां विषयवैमुक्त्येऽपि तद्वागानुवृत्ति निवृत्तिद्वारा ज्ञाननिष्ठाप्राप्त्युष्याय	५९-२२३
स्थितप्रज्ञस्यसिद्धयर्थे ब्रह्मदिन्द्रियाणां जयोपायस्तत्फलं च	६०-२२४
विषयस्मरणस्यानर्थक्यत्वादिन्द्रियनिग्रहावश्यकता सन्दिश्यनिग्रहो मनस स्वास्थ्योपायस्तत्फलं च	६२-२२६
रियत्प्रज्ञस्य ज्ञानिनोऽपि विषयानुभवे दृष्टान्त ७०-२३९	७०-२३९
सुसुधीर्जावनार्थं विषयसेविनोऽपि मुक्त्युपाय सुसुधी ससन्न्यासभ्रमनिशावश्यकतापूर्वक एतदध्यायोक्तार्थस्योपसंहार	७२-२४३
द्वितीयाध्यायस्य माहात्म्यम् . . .	२६९
द्वितीयाध्यायस्य परिशिष्टम् (टिप्पण्य)	२५१
तृतीयोऽध्यायः ३	
यामुनमुनिप्रणीतो गीतार्थसंग्रह [अध्याय ३]	२५७
प्रवृत्तिनिवृत्तिमार्गदायुर्गदुपदेशोनाशुलीमृत- स्यानुनस्य प्रश्न	१-२५८
पूर्वोक्त म्यामिध मन्वानस्यानुनस्य भ्रमणा हरणमाधिकारभेदेन कर्मज्ञानयोःप्राप्ति भावप्रदानाय च भगवदुक्तम्	३-२६९
अनात्मविद कर्मयोगारम्भकत्वम् . . .	४-२७३
नित्यवैमिस्त्रिचकर्मणाऽऽसद्वृत्तस्यपना प्राप्ताय च	१०-२८८
कर्मणु जगत्प्रवृत्तिहेतुत्वम्	१४-२९५
ज्ञानिनोऽपि कर्महरणाय च	१७-३०३
अनन्दरगानि एव निःशामकर्मोपदेश मोक्षस्य धर्मोपदेशं कर्मकर्तव्यतायां पेट्टचारनिर्देशम्	२२-३१५
भगवदाशुत्रुर्भेनां बलीमूलाद्वेदोदितादपि सुसुष्ठुणा विदुषामकिपुषां च मन्वानाणां प्रज्ञाने कारणम्	३३-३३१
ब्रह्मदिन्द्रियनिवृत्तिनोऽपि शान्तेःपथोर्निषयना वरादयम् . . .	३४-३३३

विषय	श्लो पृ
परधर्मात्मव्यवर्त्मस्यैव प्रेयस्करत्वम् . . .	३५-३८३
ज्ञानिनोऽपि पापचरणप्रवृत्ते कारणम् . . .	३७-३३५
कामस्य वैरित्वे दृष्टान्तत्रय, तदावर्णप्रकार पूर्वक रूपं च	३८-३४२
कामस्याधिष्ठानप्रदर्शनं तज्योपायस्य . . .	४०-३४५
सोपकरणकामजयायै तदावृत्तवस्तुनिर्देशनम् ..	४२-३४७
तृतीयाध्यायस्य माहात्म्यम् ..	३५३

चतुर्थोऽध्यायः ४ ।

यामुनमुनिप्रणीतो गीतार्थसंग्रह [अध्याय ४]	३५
उक्त्यागोपदेशस्य कृत्रिमत्वशङ्कानिवृत्त्यर्थं तस्मिन्ति स्वस्मिन् मनुष्यावशङ्कानिवारयितुं भगवदुचनम्	१-३५६
भगवदाविर्भावस्य काल प्रयोजनं च . . .	७-३७४
भगवदवतारज्ञानस्य मोक्षोपयोगित्वम्	९-३७२
मोक्षोपायत्वे पूर्वप्रमाणम्	१०-३७७
कर्मकर्तुरधिकारभेदेनैव तत्फलप्राप्ति , नभरवैषम्यम्	११-३७९
मुक्त्युपायभूतियस्यैव तदा विषयमर्थस्यैवस्था, तया चेदस्याधिकारित्वम् . . .	१३-३८५
कमायवलेपगुण्यपरमात्मज्ञानिनोऽपि कर्मायनत्र लेपना, तदाद्वयार्थं च पूर्वपूर्वैतरप्रमाण्यम् .	१४-३८९
कर्माकर्तृविकर्मणा दुर्बोधत्वम्	१७-३९५
कर्माकर्तृविकर्मत्ववर्णनानो मोक्षाहता	१८-३९७
अकर्मणि कर्म कर्मणि चाकर्म पश्यतो विदुष प्रज्ञाया ज्ञानिना क्रियमाणस्य कर्मणोऽपि प्राप्तात्मकत्वान ज्ञानयत्तस्यैवपदम्	२४-४१७
देवाया ह्यद्वैतारण्यता	२५-४२४
उक्त्युक्तत्वम्	३०-४३२
सर्वयज्ञोन्मो ज्ञानयज्ञस्य वैशिष्ट्यम्	३३-४३८
ज्ञानप्राप्त्युपायस्तत्फलं च ।	३६-४४०
सदावनाथ पतनमन्मत्तात्तरहरणोपदेश	४०-४४९
छिन्नसदायस्य ज्ञानिन कर्मवन्धनाभावा मदायनिरसनोपाय ।	४१-४५१
चतुर्थोऽध्यायस्य माहात्म्यम् . . .	४७५

पञ्चमोऽध्यायः ५ ।

यामुनमुनिप्रणीतो गीतार्थसंग्रह [अध्याय ५]	४५१
कर्मवन्धनास्य कर्मयोगोन्मोक्षोपदेशस्य प्रादुर्भावस्य नित्यवृत्तस्य प्रश्न ।	१-४५७
सदावनाथकर्मयोगोन्मोक्षोपदेशस्य वैशिष्ट्यम् ।	२-४६४
कर्मयोगस्य वैशिष्ट्ये कारणान्तरम्	६-४७२
मन्वानाणां प्राप्तायै कर्म कर्मनोऽपि दागिन महात्मना कर्माभिज्ञता ।	७-४७५
ईश्वरानुवृत्तपरात्मनिष्ठापुत्रोदात्त कर्मकर्तुं प्रश्न	१२-४८१

विषयाः	श्लो. पृ.	विषयाः	श्लो. पृ.
अशुद्धचित्तस्माद्विदुषः समताच्छुद्धि- त्स्य विदुषो वैशिष्ट्यम् । १३-४८३		योगारूढत्वस्य संहतुः कालः ४-५३१	
जगतो मायाकर्तृत्वात्मानोऽकर्तृत्वं अकारवितृष्यं च । १४-४८७		योगारूढत्वस्य मनोनिग्रह एव साधनं लक्षणं च ५-५३३	
ज्ञानेनाज्ञाननिवृत्तिस्तत्फलं च । १६-४९१		सम्प्रज्ञातसमाधेः साक्षात्तं वायान्तद्व्यकरणानि ... १०-५४२	
ज्ञानिना समदर्शित्वं जीवन्मुक्तित्वं च ... १८-४९५		सिद्धयोगिनोऽसम्प्रज्ञातसमाधेः सट्टान्तावस्था १८-५९२	
समदर्शित्वसिद्धपर्येतिर्द्वन्द्वत्वं, निस्सङ्गत्व, कामादि- दोषदर्शनं, तद्देगनिवारणं, आत्मन्येव भोग्यताकल्पनं चेति पञ्चविधं क्रमशो ब्रह्मणि स्थितस्य लक्षणम् ... २०-८९९		सम्प्रज्ञातसमाधेः सलक्षणं विवरणं, अवयवकतन्वयत्वं च २०-५५५	
सम्पददर्शिनो मोक्षकारणस्य ज्ञानस्य साधनान्तरम् २६-१०८		मनोनिग्रहोपायः २१-५६२	
मोक्षार्थिभिः कामक्रोधादिभिः संयतचित्तैश्च भाव्यमित्युपदेष्टा. २६-५१०		सिद्धयोगस्य योगिनः सम्प्रज्ञातसमाधिरूपफलप्राप्ति २५-५६३	
सम्पददर्शनान्तरब्रह्मस्य बन्धनमाणाध्यानयोगस्य सहोपेणोपक्रमः २७-५११		जीवन्मुक्तस्य योगिनः सलक्षणं श्रेष्ठत्वम् ... २१-५६५	
पश्चमाध्यायस्य माहात्म्यम् ११९		भगवतोक्तयोर्मोक्षं चित्तचाञ्चल्याद्दुस्साध्यं मन्यमानस्यार्जुनस्योपायान्तरवृत्तस्य प्रथमः ... ३३-५४८	
पद्योऽध्यायः ६ ।		मनोनिग्रहोपायपुर्विका योगसिद्धेः साध्यता ... ३५-५७०	
यानुनमुनिप्रणीतो गीतार्थसंग्रहः [अध्यायः ६ ।] ६०२		मनसो दुर्निग्रहत्वायोगसिद्धान्तरायं पश्यतो- ऽर्जुनस्य प्रथमं ३७-५७०	
ध्यानयोगाधिकारहेतुभूतस्य निष्काम- कर्मयोगस्य प्रशंसा १-५२१		सुष्ठुत्वस्य सुष्ठुत्वं फलम् । ४०-५८०	
निष्कामकर्मैव ध्यानयोगस्य साधनम् ३-५२८		योगप्रश्नस्य विनाशाभावाद्दुत्तमपतिप्रतिपादनम् ४१-५८१	
		अध्यायार्थमूलस्य योगस्य सर्वतत्त्वश्रेष्ठ्या- द्योगिनोऽपि सर्वतत्त्वश्रेष्ठ्यम् ४६-५८८	
		उपासनाकारणोपक्रमपूर्वकं कर्मकाण्डोपशेधः ४७-५९०	
		पद्यध्यायस्य माहात्म्यम् ५१४	
		श्रीमद्भगवद्गीता-प्रथमपदुच्छोकाणामादिवर्णानामनुक्रमः ५१५	

इति श्रीगीताप्रथमपदुच्छोविषयानुक्रमणिका ।

महाभारतम्

श्रीमहाभारत—विराट्पर्व अष्टादशोऽध्यायः ।

(१) नीलकण्ठवृत्तमात्रमाचर्षीपः

(२) अर्जुनमिप्रकृतदीपिका

(३) चतुर्ध्वजमिप्रकृतप्रकाशः

(४) सर्वज्ञनारायणकृतभारतार्थप्रकाशः

(५) विमलबोधकृतदुर्घटार्थप्रकाशिनी

(६) रामकृष्णकृतधरोधार्यभङ्गनी

(७) विषमपदविवरणं

(८) वादीपजतीर्थविरचितलक्ष्मणभरणं चेत्येताभिरष्टमिष्टीकामिषुपेत

विपुलाठभेदधरितं च ।

मूल्यम् ४-८-०

श्रीमहाभारत—उद्योगपर्व पञ्चदशोऽध्यायः ।

(१) नीलकण्ठीयमाचर्षीपः

(२) अर्जुनमिधीयदीपिका

(३) विमलबोधकृतदुर्घटार्थप्रकाशिनी

(४) सर्वज्ञनारायणीय-भारतार्थप्रकाशः

(५) वादीपजतीर्थविरचित-लक्ष्मणभरणं चेत्येताभिः पद्यभिः टीकाभिः
द्वयम् ।

मूल्यम् ८-८-०

पुस्तकमार्गस्थानम्—गुजराती प्रिन्टिंग प्रेस

सातुन थिन्डिंग, पलिन्स्टन सर्कल, कोट-मुंबई.

श्रीमद्भगवद्गीतामाहात्म्यम्* ।

ऋषिरुवाच—

गीतायाश्चैव माहात्म्यं यथावत्सूत ! मे वद ।
पुराणमुनिना प्रोक्तं, व्यासेन मुनिनोदितम् ॥ १ ॥

सूत उवाच—

पृष्ठं भवद्भिर्ऋषिभिर्यद्भि गोप्यं पुरातनम् ।
शस्यते केन वै वक्तुं गीतामाहात्म्यमुत्तमम् ॥ २ ॥
कृष्णो जानाति वै सम्यक्त्रिद्विद्विक्तुन्तीसुतः फलम् ।
व्यासो वा व्यासपुत्रो वा याज्ञवल्क्योऽथ मैषिलः ॥ ३ ॥
अन्ये श्रवणतः श्रुत्वा लेशं सद्गीतैर्यन्ति च ।
तस्मार्त्किञ्चिद्ब्रह्मस्य व्यासस्यास्यान्मया श्रुतम् ॥ ४ ॥
सर्वोपनिषदो गायो दोग्धा गोपालनन्दनः ।
पार्यो वत्सः सुधीर्मोक्ता दुर्धरं गीतामृतं महत् ॥ ५ ॥
सारययमर्जुनस्यादौ कुर्वन्गीतामृतं ददौ ।
लोकत्रयोपकाराय तस्मै कृष्णात्मने नमः ॥ ६ ॥
० संसारसागरं घोरं तर्जुमिच्छति यो नरः ।
गीतानाथं समासाद्य पारं याति सुखेन सः ॥ ७ ॥
गीताज्ञानं श्रुतं नैव सद्द्वैयाभ्यासयोगतः ।
मोक्षमिच्छति मूढात्मा याति बालकहास्यताम् ॥ ८ ॥
ये शृण्वन्ति पठन्त्येव गीताशास्त्रमहानिदाम् ।
न ते वै मानुषा ज्ञेया देवरूपा न संशयः ॥ ९ ॥
गीताज्ञानेन सम्बोधं कृष्णः प्राहार्जुनाय वै ।
मोक्षस्थानं परं पार्यं । सगुणं वाऽथ निर्गुणम् ॥ १० ॥
सोपानाष्टदशैरेवं परं ब्रह्माधिगच्छति ।
मलनिर्मोचनं पुंसां जलज्ञानं दिने दिने ॥ ११ ॥
सच्छरीरताम्भसि ज्ञानं सत्सारमलनाशनम् ।
परास्याद्य श्रुतं ज्ञानं तस्मिच्छ्रद्धा न भावना ॥ १२ ॥
गीतायाश्च न जानाति पठनं नैव पाठनम् ।
स एव मानुषे लोके मनुजो विद्वद्राहकः ॥ १३ ॥
तस्माद्गीतां न जानाति नाधमस्तत्परो जनः ।
धिकस्य मानुषं देहं धिग्ज्ञानं कुलशीलताम् ॥ १४ ॥
गीतार्थं नैव जानाति नाधमस्तत्परो जनः ।
धिकं शरीरं शुभं शीलं विभवं सद्ब्रह्मधामम् ॥ १५ ॥

गीताशास्त्रं न जानाति नाधमस्तत्परो जनः ।
धिकप्रागल्भ्यं प्रतिष्ठां च पूजां मानं महत्तमम् ॥ १६ ॥
गीताशास्त्रे रतिर्नास्ति चेत्सर्वं निष्फलं जगुः ।
धिस्तस्य ज्ञानमाचारं व्रतं निष्ठां तपो यशः ॥ १७ ॥
गीतार्थपठनं नास्ति नाधमस्तत्परो जनः ।
गीतागीतं न यज्ज्ञानं तद्विद्वद्यासुरसम्मतम् ॥ १८ ॥
तन्मोघं धर्मरहितं वेदवेदान्तगर्हितम् ।
तस्माद्धर्ममयी गीता सर्वज्ञानप्रयोजिका ॥ १९ ॥
सर्वशास्त्रमयी यस्मात्तस्माद्गीता विशिष्यते ।
योऽधीते नित्यगीतां च दिवा रात्रौ यथार्थतः ॥ २० ॥
स्वपञ्चाग्रजंस्तिष्ठन् शाश्वतं मोक्षमाप्नुयाद् ।
शालग्रामशिलायां तु देवागारे शिवालये ॥ २१ ॥
तथै नथां पठेद्यस्तु वैकुण्ठं याति निश्चितम् ।
देवकीनन्दनः कृष्णो गीतापाठेन लुप्यति ॥ २२ ॥
यथा न वेदैर्दानेन यज्ञतीर्थव्रतादिभिः ।
गीताऽधीता च येनापि भक्तिभावेन चेतसा ॥ २३ ॥
तेन वेदाश्च शास्त्राणि पुराणानि च सर्वशः ।
योगस्थाने सिद्धपांठे शिलाग्रे सत्सभासु च ॥ २४ ॥
यज्ञे च विष्णुभक्ताग्रे पठन्त्याति परां गतिम् ।
गीतापाठं च श्रवणं यः करोति दिने दिने ॥ २५ ॥
ऋतवो वाजिमेधायाः कृतास्तेन सद्दक्षिणाः ।
यः ज्ञानोति च गीतार्थं कीर्तयत्येव यः पुमान् ॥ २६ ॥
श्रावयेच्च परार्थं वै स प्रभाति परं पदम् ।
गीतायाः पुस्तकं नित्यं योऽर्चयत्येव सादरात् ॥ २७ ॥
विधिना भक्तिभावेन तस्य पुण्यफलं शृणु ।
सकृदा भू कृता तेन यजस्तन्ममवती किल ॥ २८ ॥
कृतानि सर्वतीर्थानि दानानि च बहून्वपि ।
भूतप्रेतपिशाचाद्यास्तत्र न प्रविशन्ति वै ॥ २९ ॥
अतिचीरोद्भव दुर्घ्नं परेणापि कृतं च यत् ।
नोपसर्पति तत्रैव यत्र गीताचनं गृहं ॥ ३० ॥
तापत्रयोद्भवा पीडा नैव व्याधिमयं क्वचित् ।
न शपो नैव पापं च दुर्गतिनारकी न च ॥ ३१ ॥

देहोर्मय पडते वै न वाधन्ते कदाचन ।
 भगवत्परमेशाने भक्तिरव्यभिचारिणी ॥ ३२ ॥
 जायते सतत तत्र यत्र गीताभिवन्दनम् ।
 प्रारब्धं भुङ्क्षमानोऽपि गीताभ्यासरतः सदा ॥ ३३ ॥
 स मुक्तः स सुखी लोके कर्मणा नोपलिप्यते ।
 महापापादिपापानि गीताभ्यायी करोति चेत् ॥ ३४ ॥
 न किञ्चित्स्पृशते तस्य नलिनीदलमम्भसा ।
 अनाचारोद्भवं पापमवाच्यादि कृतं च यत् ॥ ३५ ॥
 अभक्ष्यभक्ष्यजं दोग्धमस्पर्शस्पर्शज तथा ।
 ज्ञानाज्ञानवृत्तं नित्यमिन्द्रियैर्जनितं च यत् ॥ ३६ ॥
 तत्सर्वं नाशमायाति गीतापाठेन तत्क्षणात् ।
 सर्वत्र प्रतिभुक्त्वा च प्रतिगृह्य च सर्वशः ॥ ३७ ॥
 गीतापाठे प्रकुर्वाणो न लिप्येत कदाचन ।
 रत्नपूर्णं महीं सर्वो प्रतिगृह्य विधानतः ॥ ३८ ॥
 गीतापाठेन केकेन शुद्ध स्फटिकवत्सदा ।
 यस्यान्तं करणं नित्यं गीतायां रमते सदा ॥ ३९ ॥
 सदाग्रिक सदाजापी क्रियावान्श्च स पण्डितः ॥
 दर्शनीयः स धनवान्श्च योगी ज्ञानवानपि ॥ ४० ॥
 स एव याज्ञिको याजी सर्ववेदार्थदर्शकः ।
 गीताया पुस्तकं यत्र नित्यपाठश्च वर्तते ॥ ४१ ॥
 तत्र सर्वाणि तीर्थानि प्रयागादीनि भूतले ।
 निवसन्ति सदा देहे देहशेषेऽपि सर्वदा ॥ ४२ ॥
 सर्वे देवाश्च ऋषयो योगिनः पन्नगाश्च ये ।
 गोपालबालकृष्णोऽपि नारदो भृङ्गपापदौ ॥ ४३ ॥
 सहायो जायते शीघ्रं यत्र गीता प्रवर्तते ।
 यत्र गीताविचारश्च पठन पाठन तथा ॥ ४४ ॥
 तत्राहं निश्चितं पार्थ ! निवसामि सदैव हि ।
 गीता मे चोत्तम स्थानं गीता मे परम पदम् ॥ ४५ ॥
 गीता मे परमं गुह्यं गीता मे परमो गुरुः ।
 गीताश्रयेऽहं तिष्ठामि गीता मे परमं गृहम् ॥ ४६ ॥
 गीता मे हृदयं पार्थ ! गीता मे सारमुत्तमम् ।
 गीता मे ज्ञानमत्युत्तमं गीता मे ज्ञानमव्ययम् ॥ ४७ ॥
 गीताज्ञानं समाश्रित्य त्रिलोक्यं पालयाम्यहम् ।
 गीता मे परमा विद्या प्रहारूपा न संशयः ॥ ४८ ॥
 अर्धमाप्राशस्त्यं नित्यमनिर्वाण्यपदात्मिका ।
 गीतानामानि यक्ष्यामि गुह्यानि शृणु पाण्डव ॥ ४९ ॥
 कीर्तनात्मरूपापानि विलयं याति तत्क्षणात् ।
 गीता गङ्गा च गायत्री सीता सत्या पतिप्रता ॥ ५० ॥
 प्रलायिणी प्रलयिष्या त्रिसन्धा मुक्तिगेहिनी ।
 अर्धमाया चिदानन्दा भवन्ती ध्रान्तिनादिनी ॥ ५१ ॥
 वेदत्रयी पदाऽन्ता तत्पर्ययानमञ्जरी ।
 ह्येतेषां निजप्रेरित्य नरो निश्चलमानसः ॥ ५२ ॥

ज्ञानसिद्धिं लभेच्छीघ्रं तथाऽन्ते परम पदम् ।
 पाठेऽसमर्थे सम्पूर्णं तदर्थं पाठमाचरेत् ॥ ५३ ॥
 तदा गोदानजं पुण्यं लभते नात्र संशयः ।
 विभाग पठमानस्तु सोमयागफलं लभेत् ॥ ५४ ॥
 पठंश जपमानस्तु गङ्गास्नानफलं लभेत् ।
 तथाऽध्यायद्वयं नित्यं पठमानो निरन्तरम् ॥ ५५ ॥
 इन्द्रलोकमवाप्नोति कल्पमेकं वसेद्भुवम् ।
 एकमध्यायकं नित्यं पठते भक्तिसयुतः ॥ ५६ ॥
 रुद्रलोकमवाप्नोति गणो भूत्वा वसेच्चिरम् ।
 अध्यायार्थं च पादं वा नित्यं य पठते जनः ॥ ५७ ॥
 समेति रविलोकं च मन्वन्तरसमा शतम् ।
 गीताया श्लोकदशकं सप्तपञ्चचतुष्टयम् ॥ ५८ ॥
 त्रिह्येकमेकमर्थं वा श्लोकानां प्रपठेन्नरः ।
 चन्द्रलोकमवाप्नोति वर्षाणामयुतं तथा ॥ ५९ ॥
 गीतार्थमेकपादं च श्लोकमध्यायमेव च ।
 स्मरन्त्यक्त्वा जनो देहं प्रयाति परमं पदम् ॥ ६० ॥
 गीतार्थं वापि पाठं वा शृणुयादनुकालतः ।
 महापातकशुक्तोऽपि मुक्तिभागी भवेज्जनः ॥ ६१ ॥
 गीतापुस्तकसंयुक्तं प्राणास्त्यक्त्वा प्रयाति यः ।
 वैकुण्ठं समवाप्नोति विष्णुना सह मोदते ॥ ६२ ॥
 गीताध्यायसमायुक्तोऽमृतो मानुषतां व्रजेत् ।
 गीताभ्यासं पुनः कृत्वा लभते मुक्तिमुत्तमाम् ॥ ६३ ॥
 गीतेऽयुचारसयुक्तो ध्रियमाणो गर्ति लभेत् ।
 यद्यत्कर्म च सर्वत्र गीतापाठप्रकीर्तितम् ॥ ६४ ॥
 तत्कर्म च निर्दायं भूत्वा पूर्णत्वमाप्नुयात् ।
 पितृनुद्दिश्य य श्राद्धं गीतापाठं करोति वै ॥ ६५ ॥
 सन्तुष्टा पितरस्तस्य निरयाद्यान्ति स्वर्गतिम् ।
 गीतापाठेन सन्तुष्टा पितरः श्राद्धतर्पिता ॥ ६६ ॥
 पितृलोकं प्रयान्त्येव पुत्राशीर्वाद्दत्तपरः ।
 गीतापुस्तकदानं च धेनुपुच्छसमन्वितम् ॥ ६७ ॥
 कृत्वा च तद्विदे सम्पत्कृतायो जायते जनः ।
 पुस्तकं हेमसयुक्तं गीताया शुद्धमानसः ॥ ६८ ॥
 दत्त्वा विप्राय विदुषे जायते न पुनर्भयः ।
 शतपुस्तकदानं च गीताया प्रकरोति यः ॥ ६९ ॥
 स याति प्रह्लासदनं पुनरायुतिहर्लभम् ।
 गीतादानप्रभावेण सप्तकर्पावधिं समा ॥ ७० ॥
 विष्णुलोकमवाप्नोति विष्णुना सह मोदते ।
 सम्यक् श्रुत्वा च गीतार्थं पुस्तकं य प्रदापयेत् ॥ ७१ ॥
 तस्मै प्रीतो हि भगवान्ददाति मनोपलितम् ।
 देहं मानुषमाश्रित्य चातुर्यैर्षेयुः भारतः ॥ ७२ ॥
 न शृणोति न पठति गीताममृतरूपिणीम् ।
 हस्तात्पश्यत्याऽमृतं प्राप्तं कषात् रथेह समायुते ॥ ७३ ॥

प्रीत्या गीतामृतं लोके लब्ध्वा मोक्षं सुखी भवेत् ।
 जनैः संसारदुःखार्तिर्गीतादानं च यैः श्रुतम् ॥ ७४ ॥
 सम्प्राप्तममृतं तैश्च गतास्ते सदनं हरेः ।
 गीतामाश्रित्य बहवो भूमजो जनकादयः ॥ ७५ ॥
 निर्धृतकल्मषा लोके गतास्ते परमं पदम् ।
 गीतासु न विशेषोऽस्ति जनेषूचावचेपु च ॥ ७६ ॥
 ज्ञानेष्वेव समग्रेषु समा ब्रह्मस्वरूपिणी ।
 योऽभिसूयति गीतां च यो निन्दति वा करोति च ॥ ७७ ॥
 समेति नरकं धोरं यावदाभूतसम्भवम् ।
 अहङ्कारेण गूढात्मा गीतार्थं नैव मन्यते ॥ ७८ ॥
 कुम्भीपाकेषु पच्येत यावत्कल्पक्षयो भवेत् ।
 गीतार्थं वाच्यमानं यो न शृणोति समीपतः ॥ ७९ ॥
 श्वशूकरभवां योनिमनेकां सोऽधिगच्छति ॥
 चाप्यं कृत्वा च गीतायाः पुस्तकं यः समानयेत् ॥ ८० ॥

इति श्रीमद्भगवद्गीतामाहात्म्यं समाप्तम् ।

वाराहोक्तं गीतामाहात्म्यम् ।

धरोवाच—

भगवन्परमेशान् ! भक्तिरव्यभिचारिणी ।
 प्रारब्धं भुज्यमानस्य कथं भवति हे प्रभो ! ॥ १ ॥

विष्णुरुवाच—

प्रात्त्वं भुज्यमानो हि गीताभ्यासरतः सदा ।
 स मुक्तः स सुखी लोके कर्मणा नोपलप्यते ॥ २ ॥
 महापापादिपापानि गीताध्यानं करोति चेत् ।
 कचिरस्पृशे न कुर्वन्ति नञ्जिनीदलमभ्युद्यत् ॥ ३ ॥
 गीतायाः पुस्तकं यत्र यत्र पाठः प्रवर्तते ।
 तत्र सर्वाणि तीर्थानि प्रयागादीनि तत्र वै ॥ ४ ॥
 सर्वं देवाश्च ऋषयो योगिनः पद्मनाभश्च ये ।
 गोपाला गोपिका वाऽपि नारदोद्भवपापदंभेः ॥ ५ ॥
 सहायो जायते शीघ्रं यत्र गीता प्रवर्तते ।
 यत्र गीताविचारश्च पठनं पाठनं श्रुतम् ।
 तत्राहं निश्चितं पृथिव्यं ! निवसामि संदेह हि ॥ ६ ॥
 गीताधयेऽहं तिष्ठामि गीता मे चोत्तमं गृहम् ।
 गीताज्ञानमुपाश्रित्य श्रीं ह्योकापालयाम्यहम् ॥ ७ ॥
 गीता मे परमा विद्या ब्रह्मरूपा न संशयः ।
 अर्धमात्राक्षरा मित्या स्थानिर्वाच्यपदात्मिका ॥ ८ ॥
 चिदानन्देन कृष्णेन प्रोक्ता स्वमुखतोऽर्जुनम् ।
 वेदत्रयी परानन्दा तत्त्वार्यज्ञानसंयुता ॥ ९ ॥
 योऽष्टादशतपो नित्यं नरो निश्चलमानसः ।
 ज्ञानसिद्धिं स लभते ततो याति परं पदम् ॥ १० ॥
 पाठोऽसमर्थः सम्पूर्णं ततोऽर्थं पाठमाचरेत् ।
 तदा गोदानजं पुण्यं लभते नात्र संशयः ॥ ११ ॥

इति श्रीनाराहपुराणे श्रीमद्गीतामाहात्म्यं सम्पूर्णम् ।

न तस्मै तत्फलं किञ्चित्पठनाच्च वृथा भवेत् ।
 यः श्रुत्वा नैव गीतार्थं मोदते परमार्थतः ॥ ८१ ॥
 नैवाप्नोति फलं लोके प्रमादाच्च वृथा श्रमः ।
 गीतां श्रुत्वा हिरण्यं च पद्मास्वरप्रवेष्टनम् ॥ ८२ ॥
 निवेदयेच्च तद्दक्षेत्रे प्रीतये परमात्मनः ।
 वाचकं पूजयेद्भक्त्या द्रव्यवस्त्राद्युपस्करैः ।
 अनेकैर्बहुधा प्रीत्या तुभ्यतां भगवान्हरिः ॥ ८३ ॥
 माहात्म्यमेतद्गीतायाः कृष्णप्रोक्तं पुरातनम् ॥ ८४ ॥
 गीतान्ते पठते यस्तु यथोन्तकलमाग्भवेत् ।
 गीतायाः पठनं कृत्वा माहात्म्यं नैव यः पठेत् ॥ ८५ ॥
 वृथा पाठफलं तस्य श्रम एव ह्युदाहृतः ।
 एतन्माहात्म्यसंयुक्तं गीतापाठं करोति यः ॥ ८६ ॥
 श्रद्धया यः शृणोत्येव दुर्लभां गतिमाप्नुयात् ।
 श्रुत्वा पठित्वा गीतां च माहात्म्यं यः शृणोति च ॥ ८७ ॥
 तस्य पुण्यफलं लोके भवेद्भेदं मनसैःसितम् ॥ ८८ ॥

त्रिभानं पठमानस्तु गङ्गाज्ञानफलं लभेत् ।
 पटशं जपमानस्तु सोमयागफलं लभेत् ॥ १२ ॥
 एकाध्यायं तु यो नित्यं पठते भक्तिसंयुतः ।
 रुद्रलोकमवाप्नोति गणो भूत्वा वसेच्चिरम् ॥ १३ ॥
 अध्यायं श्लोकपादं वा नित्यं यः पठते नरः ।
 स याति नरतां यावन्मन्वन्तरं वसुन्धरे ! ॥ १४ ॥
 गीतायाः श्लोकदशकं सप्त पञ्च चतुष्टयम् ।
 द्वौ त्रीनेतं तदर्धं वा श्लोकानां यः पठेन्नरः ॥ १५ ॥
 चन्द्रलोकमवाप्नोति वर्षाणामयुतं ध्रुवम् ।
 गीतापाठसमायुक्तो मृतो मानुषतो ब्रजेत् ॥ १६ ॥
 गीताभ्यास पुनः कृत्वा लभते मुक्तिमुत्तमाम् ।
 गीतेत्युच्चारसंयुक्तो धियमाणो गतिं लभेत् ॥ १७ ॥
 गीतार्थश्रवणासक्तो महापापयुतोऽपि वा ।
 वैकुण्ठं समवाप्नोति विष्णुना सह मोदते ॥ १८ ॥
 गीतार्थं ध्यायते नित्यं कृत्वा कर्माणि शूरिराः ।
 जीःन्मुक्तः स विज्ञेयो देहान्ते परमं पदम् ॥ १९ ॥
 गीतामाश्रित्य बहवो भूमजो जनकादयः ।
 निर्धृतकल्मषा लोके गीता याताः परं पदम् ॥ २० ॥
 गीतायाः पठनं कृत्वा माहात्म्यं नैव यः पठेत् ।
 वृथा पाठो भवेत्तस्य श्रम एव पुदाहृतः ॥ २१ ॥
 एतन्माहात्म्यसंयुक्तं गीताभ्यासं करोति यः ।
 स तत्फलमवाप्नोति दुर्लभां गतिमुत्तमाम् ॥ २२ ॥

सुप्त उवाच—

माहात्म्यमेतद्गीताया मया प्रोक्तं सनातनम् ।
 गीतान्ते च पठेद्यस्तु यदुक्तं तत्फलं लभेत् ॥ २३ ॥

श्रीमद्गीताया ऋष्यादि ।

(१) ॐ अस्य श्रीमद्भगवद्गीतामालामन्त्रस्य भगवान्चेदव्यास ऋषिः । (२) अनुष्णु छन्दः । (३) श्रीकृष्णः परमात्मा देवता । (४) 'अशोच्यानन्वशोचस्यं प्रज्ञावादांश्च भाषसे' इति बीजम् । (५) 'सर्वधर्मान्परित्यज्य मामेकं शरणं ब्रज' इति शक्तिः । (६) 'अहं त्वा सर्वपापेभ्यो मोक्षयिष्यामि मा शुचः' इति कीलकम् । श्रीकृष्णप्रोत्यर्थं जपे विनियोगः ।

करन्यासविधिः ।

नैनं छिन्दन्ति शस्त्राणि नैनं दहति पावकः ।
इत्यद्बुष्टाभ्यां नमः ।
न चैनं हे्दयन्त्यापो न शोषयति मारुतः ।
इति तर्जनीभ्यां नमः ।
अच्छेद्योऽयमदाहोऽयमहेद्योऽशोष्य एव च ।
इति मध्यमाभ्यां नमः ।
नित्यः सर्वगतः स्थानुरचलोऽयं सनातनः ।
इत्यनामिकाभ्यां नमः ।
पद्म मे पार्यं ! रूपाणि शतशोऽथ सहस्रशः ।
इति कनिष्ठिकाभ्यां नमः ।
नानात्रिधानि दिव्यानि नानावर्णाकृतीनि च ।
इति फरतलकरपृष्ठाभ्यां नमः ।

अङ्गन्यासविधिः ।

नैनं छिन्दन्ति शस्त्राणि नैनं दहति पावकः ।
इति हृदयाय नमः :
न चैनं हे्दयन्त्यापो न शोषयति मारुतः ।
इति शिरसे स्यादा ।
अच्छेद्योऽयमदाहोऽयमहेद्योऽशोष्य एव च ।
इति शिपाये वषट् ।
नित्यः सर्वगतः स्थानुरचलोऽयं सनातनः ।
इति कथन्वाय हुम् ।
पद्म मे पार्यं ! रूपाणि शतशोऽथ सहस्रशः ।
इति नेत्रत्रयाय वीषट् ।
नानात्रिधानि दिव्यानि नानावर्णाकृतीनि च ।
इत्यन्वाय वट् ।

अथ ध्यानादि* ।

ॐ पार्थाय प्रतिबोधितां भगवता नारायणेन स्वयं व्यासेन त्रयितां पुराणमुनिना मध्येमहाभारतम् ।
अद्वैतामृतवर्षिणीं भगवतीमष्टादशाध्यायिनी-
मम्ब ! त्वामनुसन्धामि भगवद्गीते भवद्वेषिणीम् १
नमोऽस्तु ते न्यास ! विशालबुद्धे
फुल्लारविन्दायतपत्रनेत्र ।

येन त्वया भारततैलपूर्णः

प्रज्वालितो ज्ञानमयः प्रदीपः ॥ २ ॥

प्रपन्नपारिजाताय तोत्रवेत्रैरुपाणये ।
ज्ञानमुद्राय कृष्णाय गीतामृतबुद्धे नमः ॥ ३ ॥
सर्वोपनिषदो गावो दोग्धा गोपालनन्दनः ।
पार्थो वसंतः सुधीर्भोक्ता दुग्धं गीतामृतं महत् ॥ ४ ॥
वसुदेवसुतं देवं कंसचापूरमर्दनम् ।
देवकीपरमानन्दं कृष्णं वन्दे जगद्गुहम् ॥ ५ ॥
भीष्मद्रोणतटा जयद्रथजला गान्धारनीलोत्पला
शल्यप्राह्वयती कृपेण घहनी कर्णेन वेलाकुला ।
अभ्यत्यामत्रिकर्णघोरमकरा दुर्योधनवर्तिनी
सौत्तीर्णा रत्नु पाण्डवे रणनदी केर्तकः केशवः ॥ ६ ॥
पाराशर्यवच.सरोजममलं गीतार्धगन्धोत्कर्तं
नानाव्ययानककेसरं हरिकथासम्बोधनाबोधितम् ।
लोक सज्जनपट्टपद्महरश्च पेपीयमानं मुदा
भृषाद्भारतपट्टं कलिमलप्रपंसि नः श्रेयसे ॥ ७ ॥
मूकं करोति वाचालं पटुं लक्ष्यते गिरिम् ।
यत्कृपा समदं वन्दे परमानन्दमाधयम् ॥ ८ ॥
यं प्रत्या घरणेन्द्रद्वयमदतः स्तुन्यन्ति दिव्यैः स्वर्ग-
धैः स्वाङ्गवद्वयमोपनिषदैर्गोपयन्ति यं सामगाः ।
शान्तावस्थितसंस्थितेन मनसा पश्यन्ति यं योगिनो
यस्यान्तं न विदुः सुगामुस्ताजा देवाय तस्मै नमः ॥ ९ ॥

इति ध्यानादि ।

* उद्विग्नपदाः स्वतो भावुर्विदुः किञ्च न मुदुः ।
लगातिं तं भावाः पदावन्ति वदित्वादिने न इत्युद्विग्नपदे ।

श्रीमद्भगवद्गीता

शाङ्करभाष्याद्येकादशटीकासमलंकृता ।

[प्रथमो गुच्छः]

यदिदं प्रत्यक्षमेव अत्रभवद्भिर्वेदान्तशास्त्रपारावारपारीणैः भवद्वदाव-
दाहजासहनृपनाशनज्ञानामृतपिपासुभिश्च गुणमात्रैकग्राहिभिः

शाङ्करभाष्याद्येकादशटीकोपेतायाः श्रीमद्भगवद्गीतायाः

प्रथमं षट्कं

पाणिपाथोजगतमालोच्यते ।

तथैवैतद्गुणगणानुगुणमन्तरमन्तरेण सम्प्रति मुद्रयते

मध्यमं षट्कम् ।

एतस्मिन्नपि व्याख्योपख्याख्याप्रणेतृभिः स्वस्वमतपुष्ट्यर्थं श्रुतिस्मृति-

पुराणेतिहासग्रन्थेभ्यः समुद्धृतानां प्रमाणवचसां मूलस्थलानि

प्रचुरतरप्रयत्नैरन्विष्यान्विष्य प्रकरणाध्यायश्लोकाद्यङ्कनिवे-

शितानि विराजन्ते । तदल्पीयसंवावसरेण श्रीमद्भयो

भवद्भयो वितरितुं प्रयतामहे । ततः परं तथैव

अन्तिमं षट्कमपि ।

प्रथमषट्कम् .... .. मूल्यम् रु. ८

मध्यमषट्कम् .... .. (प्रायः) ,, रु. ५

तृतीयषट्कम् .... .. ,, ,, रु. ७

श्रीमद्भगवद्गीता अष्टटीकोपेता । द्वितीयो गुच्छः मूल्यम् रु. १०

उपलब्धिस्थानम्-

‘ गुजराती ’ प्रिन्टिंग प्रेस

सामुन विन्डिंग, एल्फिन्स्टन सर्कल, कोट, मुंबई नं. १

निम्बार्कीयतत्त्वप्रकाशिकाद्यष्टीकोपेता

श्रीमद्भगवद्गीता

[द्वितीयो गुच्छः]

अयि सर्माक्ष्यकारिणो विचक्षणाः ! यदा खलु 'गुजराती प्रिन्टिंग प्रेस' संस्थापकै-
गुजरातीवृत्तपत्रोत्पादकैश्च देसाईकुलविभूषणैः सूर्यरामतनूजैरिच्छारामाख्यैः श्रेष्ठिवर्यैः
स्वीयप्राचीनतरहस्तलिखितग्रंथसंग्रहाद्विचित्य विचित्य सप्तटीकात्मकः श्रीमद्भगवद्गी-
तायाः प्रथमो गुच्छो मुद्रितस्तदैव तदन्तर्गतव्याख्योपव्याख्याप्रणेतृणां चतुर्णां सांप्र-
दायिनामद्वैतद्वैतविशिष्टाद्वैतशुद्धाद्वैतमतानि, एकमतानुसारिणां विचक्षणानामपि तत्त-
द्व्याख्योपव्याख्याकृतं विचक्षणत्वरूपं चार्थान्तरवैचित्र्यमालोच्य कथं तेषां तत्परस्पर-
विरुद्धाद्धान्तप्रतिपादनं, कथं तैरेक एवश्लोकः श्लोकार्थं तद्वतवावयानि वा स्वस्वसि-
द्धान्तसमर्थकनया स्वाविरोधितयोपवर्ण्यन्ते, कथं च ते परस्परं स्वाद्वैताद्यनुयाय्युपमर्दे
प्रवर्तन्ते ? तद्दर्शनकुतुकुलुपां तत्त्वजिज्ञासूनां चेप्सितं सम्पादयितुकामैस्त्वैरेव निम्बार्की-
पथानुयायितत्त्वप्रकाशिकासुतश्चाष्टीकात्मकोऽयं द्वितीयगुच्छोऽपि मुद्रयित्वा प्रकाशितः ।

एवं प्रथमगुच्छान्तरालस्थितानां सम्प्रति टीकाचतुष्टयसंवर्धितशाङ्करभाष्याथेकादश-
व्याख्योपव्याख्यानां द्वितीयगुच्छान्तर्गताष्टव्याख्यानां चावलो कूनकृतां विदुषां टीकान्त-
रालोचनान्विशिष्टं किञ्चिदपि नावशिष्येतेत्यलमतिपल्लवितेन ।

पूर्वमत्र भारतेऽस्मिन्खण्डे देशे देशान्तरेषु दिक्षु विदिक्षु चात्रिणीतयशोभिलो-
कपान्यैः बालगङ्गाधरतिलकैः स्वोक्ते गीतारहस्ये यैः स्ववदननलिनवचनमुपनोभिः
स्वलङ्कृतोऽयमच्छो गुच्छस्तान्येव तेषां सुमनसां सुमनोहराणि सुमनानीमानिः—

बलभक्तप्रदायी तत्त्वदीपिका, गुजराती प्रिन्टिंगप्रेस मधली . ... , पण . बाकीच्या आणि
निंबार्क संप्रदायाची व दुसऱ्या काही टीका मिट्टन एकदर पंधरा [सध्या एकोणीस] संस्कृत टीका गुज-
राती प्रिन्टिंग प्रेसने गुरुत्वाच [शके १८३४] छापून प्रसिद्ध केल्या असल्यामुळे या एकाच प्रधाने आता
सर्वे निंबांहे होतो (गीतारहस्य- पुणे, अधिक वैशाख शके १८३७, बाल गंगाधर टिळक.)

निरनिराळ्या सांप्रदायिक आचार्यांचा गीतेवरील भाष्ये व त्या संप्रदायातील इतर प्रमुख टीका मिट्टन
पंधरा [सध्या एकोणीस] टीका सुवर्द्ध गुजराती प्रिन्टिंग प्रेसचे मालक यांनी मुक्त्याच [६. स. १९१२]
प्रसिद्ध केल्या आहेत. निरनिराळ्या टीकाकारांचे अभिप्राय एकदम कळण्यास हा प्रथ फार सोयीचा आहे
[गीतारहस्य टिपणी] बाल गंगाधर टिळक.

टीकाकाराणां टीकानां च नामानि ।

१ निम्बार्कमतानुयायि श्रीकेशव- कादमीरिभाचार्यवादाप्रणीता ... तत्त्वप्रकाशिका	६ श्रीसदानन्दविरचित .. भावप्रकाश
२ श्रीमद्युद्धनतरस्वतीकृता ... गूढार्थदीपिका	७ धीधनपतिसुरिधिरचिता- भाष्यात्कर्षदीपिका
३ श्रीधरानन्दप्रणीता ... तात्पर्ययोधिनी	८ देवशर्पडितश्रीसूर्यविरचिता परमार्थप्रपा
४ धीधरस्वामिकृता ... सुवोधिनी	९ पूर्णप्रज्ञमतानुसारिश्रीराधवेन्द्रस्त. — अर्थसंग्रह
- चेत्येनाग्निव्याख्याभिरग्रभिः सहिताया श्रीमद्भगवद्गीताया द्वितीयो गुच्छ । अत्र श्लोका स्थूलमाध-
रेटीकाय स्थूलाशरीरमुद्रिताः बुद्धि मा त्रेक्ष्यतेति । मूल्यम् १०-०-०
श्रीमद्भगवद्गीता- मूत्रमात्र १०-०-०

तत्सद्ब्रह्मणे नमः ।

श्रीवेदव्यासप्रणीत महाभारतान्तर्गता

श्रीमद्भगवद्गीता ।

श्रीमदानन्दगिरिकृतव्याख्यासंवलित-शाङ्करभाष्य-श्रीमद्वेदान्ताचार्यवेङ्कटनाथवि-
रचिततात्पर्यचन्द्रिकान्वित-रामानुजभाष्य-जयतीर्थरचितप्रमेयदीपिकाभूषि-
तानन्दतीर्थ (माध्व)भाष्य-श्रीमदनुमत्कृतपैशाचभाष्य-श्रीवेङ्कटनाथ-
रचितब्रह्मानन्दगिरिार्यव्याख्या-बल्लभलालविरचिततत्त्वदीपिकां-
पुरुषोत्तमजीप्रकाशितामृततरङ्गिणी-नीलकण्ठकूनभौरतभा-
वदीपाख्यैरेकादशभिर्भाष्यतट्टीकादिभिः समलङ्कता ।
प्रत्यध्यापारम्भे सुस्पष्ट-सुद्वय-बोधनार्थं गीतांशसंग्रहेण तद्रक्षांपर-
नामाङ्कितया टीकया च विभूषिता ।

तत्रादौ शाङ्करमाप्योपोद्धातः ।

तत्र मङ्गलम् ।

ॐ नारायणः परोऽव्यक्तादण्डमव्यक्तसम्भवम् ।

अण्डस्यान्तस्त्रियमे लोकाः सप्तद्वीपा च मेदिनी ॥ १ ॥

आनन्दगिरिकृता शाङ्करभाष्यव्याख्या ।

दृष्टं मयि विदिशार्यो कृतापीयूषवर्षिणोम् । हेरम्बः । इति प्रवृद्धस्वैरुन्मृदितवारिणीम् ॥ १ ॥

यद्भवत्पद्ममन्त्रयुतं निरागतं विधिरिभाषणितम् । साध्वेकराम्या परिनिष्क्रान्तं तं वायुदेव उक्तं मनोऽस्मि ॥ २ ॥

प्रत्यध्याप्युक्तं नन्वा गुह्यमपि गरीयम् । श्रियते शिष्यशिष्यायै र्गताभाष्यविवेकम् ॥ ३ ॥

इमंनिशाङ्कनिष्ठेषुवादीपययुतं निशाङ्कनधित्यं प्रगतं
गीतायात्र व्यापित्यामुभेनशान्ताभ्युहारो विमोक्षोपपन्नतादि
प्रदोन्नतप्रसिद्धये प्रनाशिद्वन्ववहाप्रनाशद्विदेवतातत्त्वानुस-
रय मङ्गलावरणं सम्यादयन्नरदोषेनेतिहायुगानुबोद्धाचिह्नव्यापि-
क्योपाद्यन्नेनैवास्वनामनिष्ठेषु पीतागिद्वेषोऽहनेऽहनेकान्तदा-
मिधिरमपुत्राहाति-नारायण इति । भाष्ये नारा इति प्रोक्ता
भातो वै नरगुणव । बदनं त्वय ताः इव तैलं नरायणं कृत्वा । ननु
१११०] इति मूलेतिदिदं इदमन्त्रं नारायणरुद्रार्थं चरुमदिति ।

पुनराचक्षते— नरायणं नराचरात्मकं शरीरत्रातमुच्यते । तत्र
त्रिव्यमितिहायविदाभाषाया जीवा नारा इति निरुच्यन्ते । तेषामयन-
माधयो नियामकोऽन्यदोमी नारायण इति । यमपितृव्यान्तर्पा-
निभाष्यं धीनारायणत्वं मन्त्राग्रायै चार्थयिते, तदनेन चात्र-
प्रतिपाद्य विदितं तत्रमणितं भवति । ननु परम्याऽऽत्मनो मायान-
सम्बन्धादन्तर्पामिन्व चात्रप्रतिपाद्यत्वं च कथञ्चनमन्या इ-
त्यस्योद्देशात्प्रदादित्येवमप्य सद्दोषार्, तथा च तुल्याऽस्मिन्
व्यययोषा परदेवता चात्रादावनुमन्येने ? इत्यस्य हि तरस्य

अनुस्मरणमभीष्टकाल [कल] वदभीष्ट, तत्राऽऽह— परोऽच्यका-
दिति । अच्यकमव्याकृतं मायेत्यनर्थान्तरं तस्मात्परो व्यतिरि-
क्तस्तेनासत्सृष्टोऽयं पर “अक्षरात्परं पर” [सु उ २।१।२]
इति श्रुतेर्गृहीत । तत्रवतो मायासम्बन्धामावेऽपि कल्पनया
तदीयसंज्ञितिमहतीकृत्यान्तर्थांमिवादिक्मुनेयेम् । यस्मादीश्वरस्य
व्यतिरेको विवक्षितस्तस्मिन्नव्यक्ते साक्षिसिद्धेऽपि कार्यं
लिङ्गकमनुमानमुपन्यस्यति— अपण्डमिति । अपञ्चीकृतपत्र
महाभूतात्परं हैरण्यगर्भं तत्त्वमण्डलमित्यभिलष्यते । तदव्यका-
त्पूर्वांकादुत्पद्यते । प्रसिद्धा हि श्रुतिस्मृतिवादिषु हिरण्यग-
र्भस्य मूलाकाराण्युत्पत्तिः । तथा च कार्यलिङ्गादन्यत्ताद-
भिन्यक्तिरित्यर्थः । हिरण्यगर्भे श्रुतिस्मृतिसमधिगतेऽपि कार्यं
लिङ्गकमनुमानमस्तीति मन्वानो विराडुत्पत्तिसुपदोषयति—
अण्डस्येति । उक्तस्याण्डस्य हिरण्यगर्भाभिधानीयस्यान्तरिमे-
भूरादयो लोका विराडात्मका वर्तन्ते । कार्यं हि कारणस्यान्तर्भ-
वति, तेन हिरण्यगर्भान्तर्भूता भूरादयो लोका विराडात्मानस्तेन
सृष्टा इति तर्हिङ्गादिरण्यगर्भेसिद्धिरित्यर्थः । लोकानेव पञ्चीकृत-
पत्रमहाभूतात्सकविराडात्मत्वेन न्युपादयति—सप्तद्वीपेति ।

शां. भा.— स भगवान् सृष्टेर्जगत्, तस्य च स्थितिं चिकीर्षुः, मरीच्यादीन् अग्रे सृष्ट्वा,
प्रजापतीन् प्रवृत्तिलक्षणं धर्मं ग्राहयामास वेदोक्तम् । ततः अन्यान् च सनकसनन्दनादीन् उत्पाद्य,
निवृत्तिलक्षणं धर्मं ज्ञानवैराग्यलक्षणं ग्राहयामाम ।

आ शा व्या— ननु नैव साध्यसाधनभूतं निष्ठाद्वयमत्र
भगवता प्रतिपाद्यते, भूमिप्रार्थितेन ब्रह्मणाऽन्यथैतस्य भगवतो
भूमिभारापहारार्थं वन्देनेन देवक्यामाविर्भूतस्य तादर्थ्येन मध्यम
पुण्यासुतं प्रथितमहिमानं प्रेरयितुं धमयोरिहानूयमानत्वात् अतो
नास्य शास्त्रस्य निष्ठाद्वयं परापरविषयभावमनुभवितुमलमिति ।
तत्रभगवतो धर्मसंस्थापनस्वामिभ्यःप्रौढ्याद्वर्द्धयस्थापनार्थमेव प्रादु-
र्भावाभ्युपगमाद्भूमापरिहारस्य चाऽऽर्थिकत्वाद्दर्शनं निमित्तीकृ-
त्याधिकारिण स्वचमप्रवर्तनद्वारा ज्ञाननिष्ठायाभवतारयितुं गीता
शास्त्रस्य प्रणीतत्वाद्बुचितमस्य निष्ठाद्वयविषयत्वमिति परिहरति—
स भगवानित्यादिना धर्मद्वयमजुनायोपदिदेशेत्यन्तेन
भाष्येण । तत्र नैव गीताशास्त्रं व्याख्यातुमुचितमाप्तगणीत्व-
निर्धारणात्साध्याविधवाशान्तरवदित्यादाक्यं भ्रमलाचरणस्योद्देश्य
दर्शयन्नादौ शास्त्रप्रणेतरासत्त्वनिर्धारणार्थं सब्रह्मादिप्रतिज्ञायुक्तं
सर्वजगज्जनयितुं न्यमाह—स भगवामिति । प्रकृतो नाराय-
णस्यो देव सर्वेश्वर समस्तमपि प्रपञ्चमुत्पाद्य व्यवस्थित ।
न च तस्यानाप्तत्वमीभराजुगृहीतानामाप्तत्वप्रसिद्ध्या तस्य पर-
माप्तत्वसिद्धिरित्यर्थः । ननु भगवता सृष्टमपि चानुभवंयादिविण्डित

“सा पृथिव्यभवत्” [बृहदा उ. १।२।२] इति श्रुतेो विराजो जन्म
सङ्कीर्तितमिरयज्ञीकारादशेषद्वीपेतेषां पृथिवीत्यनेन सर्वलोका-
त्मको विराडेवोच्यते । चक्षुःदेन विराजो हि हिरण्यगर्भं पूर्वं
क्वाण्डात्मन्यन्तर्भावात्तत् सम्भवोऽनुकृत्यते । परमात्मा हि
स्वाज्ञानद्वारा जगद्देशेपमुत्पाद्याऽऽत्मन्येवान्तर्भाव्याखण्डैकस-
सच्चिदानन्दात्मना स्वे महिम्नि तिष्ठतीत्यर्थः । अत्र च नारायण-
सन्देशेनाभिधेयमुक्तम् । नरा एव नारा जीवास्त्वम्पदवाच्या-
स्तेषामयनमधिष्ठानं तत्पदवाच्यं पर ब्रह्म । तथा च कल्पितस्या-
धिष्ठानातिरिक्तस्वरूपाभावाद्वाच्यस्य कल्पितत्वेऽपि लक्ष्यस्य
ब्रह्मात्रत्वाद्ब्रह्मात्मैक्यं विषयोऽत्र सूच्यते । तेनार्थाद्विषयविष-
यिभाव सम्बन्धोऽपि ध्वनितः । परोऽव्यकादित्यनेन माया-
सत्त्वशाभावोक्त्या सर्वनिर्घनितृत्वा परमानन्दाविभावलक्षणो-
मोक्षो विवक्षितः । तेन च तत्कामस्याधिकारो शोभितः । परि-
शिष्टेन तु वस्तुनो वास्तवमद्वितीयत्वमावेदितम् । तेन च वस्तु-
द्वारा परमविषयत्वं तज्ज्ञाननिष्ठायास्तदुपायभूतकमनिष्ठायाश्चा-
वान्तरविषयत्वमित्यर्थादुक्तमित्यवधेयम् ॥ १ ॥

हिरण्यगर्भादिलक्षणं जगत् व्यवस्थितमास्यानु शक्यते, व्यवस्था-
पकाभावात्, न च परस्यैवेश्वरस्य व्यवस्थापकत्वं वैपम्यादिप्रसङ्गा-
त्तत्राऽऽह—तस्य चेति । सृष्टस्य जगतो मर्यादाविरहितत्वे शक्तिं
तदीया व्यवस्थां कतुमिच्छन्व्यवस्थापकमालोच्य क्षवस्थापि
क्षवत्वेन प्रसिद्धं धर्मं तथाविधमधिगम्य सृष्टवानित्यर्थः । सृष्टस्य
धर्मस्य साध्यत्वभावतया साधयितारमन्तरेणासम्भवात्तस्यैव तदनु-
ष्ठातृत्वान्म्युपगमात्प्राणिप्रभेदानामधमप्रायाणां तदयोगत्वात्तदुत्त-
दीयां सृष्टिरित्याशङ्क्याऽऽह—मरीच्यादीनििति । तेषां भगवता
सृष्टानां प्रजासृष्टिहेतूनां यागदानादिप्रवृत्तिसाध्यं धममनुष्ठानमधि-
कृतानां स्वकीयत्वेन तदुपादानमुपपन्नमित्यथ । चैत्यबन्धना-
दिभ्यो विशेषार्थं धर्मं विशिनष्टि—वेदोक्तमिति । ननु नैवावता-
जगदशेषमपि व्यवस्थापयितुं शक्यते, प्रवृत्तिमार्गस्य पूर्वोक्तधर्म-
प्रति नियतत्वेऽपि निवृत्तिमार्गस्य तेन व्यवस्थापनायोग्यत्वात्त-
त्राऽऽह—ततोऽन्याश्चेति । निवृत्तिरूपस्य धर्मस्य शमदमाशा-
त्मनो गमकमाह—ज्ञानेति । निवेकवैगम्यातिशये यमायति-
शया गम्यत ततो विवेकादि तस्य गमकमित्यथ ।

शां. भा.— द्विविधो हि वेदोक्तो धर्मः, प्रवृत्तिलक्षणो निवृत्तिलक्षणश्च; जगतः स्थितिकार-
णम् । प्राणिनां साक्षात् अम्युदयनिर्देशेयसहेतुः यः स धर्मो ब्राह्मणार्थः वर्णिभिः आश्रमिभिश्च श्रेयो-
र्थिभिः अनुष्ठीयमानः । दीर्घेण कालेन अनुष्ठातृणां कामोद्भवात् हीयमानविषेकपरिज्ञानहेतुकेन अध-
र्मेण अभिभूयमाने धर्मे, प्रवर्धमाने च अधर्मे, जगतः स्थितिं परिपालयिषुः स आदिकर्ता
नारायणारज्यो विष्णुः श्रीमस्य ब्रह्मणो ब्राह्मणत्वस्य चाभिरक्षणार्थं देवक्यां यमुदेवात् अज्ञेन [कृष्णः]
किल सम्भूय । ब्राह्मणत्वस्य हिरक्षणेन रक्षितः स्यात् वैदिको धर्मः, तदधीनत्वात् वर्णाश्रममेदानाम् ।

आ. शां ध्या.— यमे बहुविदा विवाददर्शनाजगत
 स्येने [स्थित्ये] कारणीभूतधर्मान्तरमपि स्पष्टव्यवस्तीत्याशङ्क्या
 ऽऽह— द्विविधो हीति । अतिप्रसङ्गाप्रसङ्गव्यावृत्तये प्रकृत धर्म
 कल्पयति— प्राणिनामिति । प्रकृतिलक्षणो धर्मोऽभ्युदयार्थिना
 साक्षादभ्युदयहेतु, निश्चयेयत्तार्थिना परम्परया निश्चयेयसहेतु,
 निश्चितव्यगत्तु धर्मं साक्षादेव निदधेयसहेतुरिति विभाग ।
 ज्ञानस्यैव निश्चयेयसहेतुत्वेऽपि शमादीना ज्ञानद्वारा मोक्षहेतुत्वम्,
 ज्ञानातिरिक्तव्यवधानाभावाच्च साक्षादित्युक्तम् । यथैव धर्मो
 लक्ष्यते तर्हि वर्णित्वमाधमित्य चोपपद्य सर्वेषु पुरुषार्थार्थिभि
 द्वावपि धर्मौ यथायोग्यमनुप्रेष्यावित्यनुगुणनियमाधिष्ठिरित्याश
 ङ्क्याऽऽह— ब्राह्मणाद्यैरिति । अधित्वाविशेषेऽपि धृतिस्मृति
 पर्यालोचनयाऽनुगुणानियमविधिष्ठिरित्यर्थं । नित्यनेमित्तिकेषु
 यावन्भावमनुगुण कर्मण्येपु करणाशे रागाधीना प्रकृतारितिवर्तन्य
 ताशे वैधीति विभागेऽपि कदाचिदेवानुगुणमिति विभागमभि
 ह्याऽऽह— दीर्घेणेति । अथ यथोरुधर्मवशादेव जगतो विर
 क्षितस्थितिसिद्धिर्भवतो नारायणस्याऽऽदिहकुरुनेकानर्थक्यपित
 शरीरपरिग्रहसम्भवदान्यस्यैव कर्मचिदनास्तस्य धर्ममनोभूयत्वतो
 निग्रहप्रतिग्रहद्वारेण गीताशास्त्रप्रणयनमिति कुतोऽन्याऽऽप्रणयीतत्व

शां. भा.— स च भगवान् जानैश्वर्यशक्तिबलवीर्यैतैर्जोभिः सदा सम्पन्नः त्रिगुणात्मिकां
 वृष्णवीं स्वा माया मूलप्रकृतिं यशोऽकृत्य, अन्नः अव्ययो भूतानां ईश्वरो नित्यब्रह्मब्रह्मसुक्तस्वभावोऽपि
 सन्, स्वमायया देहवानिव जात इव च लोकानुग्रहं कुरुन् लक्ष्यते । स्वप्रयोजनाभावेऽपि भूतानुजि-
 घृप्तया वैदिकं हि धर्मद्वयं अर्जुनाय शोकमोहमहोदधौ निमग्नय उपदिदेश, गुणाधिकैर्हि गृहीतः अनु-
 ष्ठीयमानश्च धर्मः प्रचय गमिष्यतीति । / तं धर्मं
 गीतारयैः सप्तभिः श्लोकशतैः उपनिगम्य ।

आ शां ध्या — नन्वेवमपि भगवता नारायणस्य शरी
 रादिसखे सरस्वत्येदित्तिरविरोधादतिपरत्परसत्त्वरित्याश
 ङ्क्य ज्ञानादिहेतु विरोधमाह— स चेति । ज्ञान क्षतिरधपरि
 च्छिति, एषधर्मोक्षत्वत्त्वात्, वाचिन्तदर्थनिर्वर्तन
 कामधर्म, षष्ठ सहासस्यमिति, वाय पराश्रमत्, तेचस्तु प्राग
 ल्यमप्रश्रयत्वम्, एते च पशुगुणा सर्वविषया सर्वदा
 भगवति वर्तन्ते । तथा च तस्य शरीरादिभावऽपि नास्मदादि
 साम्यमित्यर्थं । अथैवमपि कथमीश्वर्यानादिनिधनस्य नित्य
 शब्दब्रह्मसुक्तस्वभावस्य स्वभावविपरीत जन्मादि सभवति । नहि
 भूतानामोशिता स्वन्त्रयाऽऽत्मनोऽर्थे स्वयमेव सहादयितुम्
 ईति, न चास्य देहादिमहं किमपि फलमुत्कल्प्यते, तत्राऽऽह—
 त्रिगुणादिमहामिति । किमुक्षितदहादिगतैरव्यसिद्धयर्थं
 मिद विदेवणम् । तस्या व्यापकत्वं तसु वैश्वीमित्युक्तम् ।
 ईश्वरावस्य सत्या दर्शयति— स्यामिति । तस्याध प्रतिमात्र
 मात्रतीरित्वमेव, न तु वस्तुनमित्याह— मायामिति । तस्या
 नात्वादिपर्यायकारेण परिणामित्व युक्तवति— मूलप्रकृतिमिति ।
 ईश्वरस्य प्रकृत्यामेव कारयति— यशोऽकृत्येति । नित्यत्वं
 चाद्योऽर्थादिहेतु, सुदृग्महात्त्वम्, सुदृग्महात्त्वम्, सुक
 र्त्तमविदुःशान्त्यैरन्वयत्वादिदम् । नच निरस्यत्वात्

तत्राऽऽह— अनुगुणानामिति । अथवा यथोक्तसाक्षात्त्या दीर्घेणे
 स्यात्प्रयोत्तरम् । महता कालेन कृतनेतास्ये द्व्यपरायसान साधकना
 कामक्रोधादिपूर्वकारविबकाद्यमर्वाहुल्याद्धर्माभिमवाद्यमर्माभिद्वि
 ध जगतो मर्यादाभेदे तदीया मर्यादात्मात्मनिर्मिता पालयितुमि-
 च्छन्प्रकृतो भगवानतदर्थन चातुर्वैग्यादिसरक्षणार्थं लीलामय मा-
 याशक्तिप्रयुक्तस्वेच्छाविग्रह जगद्हेत्यर्थं । 'गौमस्य ब्रह्मणे शुक्त्यै
 वसुदेवादीजन्' [म भा शा ४।५।२९] इति स्मृतिमनुसृत्य
 पदद्वयमनुग्रहव्याचष्टे— भौमस्येति । अंदोनेति, स्वेच्छानिर्मितेन
 मायामयेन, स्वल्पेणेत्यर्थं । किलेयसिद्धये पीरणाधिकी प्रसिद्धिरनु-
 यते । न हि भगवतो व्यतिरिक्तस्येद जन्मेति युज्यते बहुविधागम
 विरोधादिति भाव । ननु वैदिकधर्मसरक्षणार्थं भावतो जन्म 'यदा
 यदा हि धर्मस्ये' [४।१०] इत्यादिदर्शनात् । किमिदं ब्राह्मणत्वस्य
 रक्षणार्थमिति तत्राऽऽह— ब्राह्मणत्वस्य हीति । तथापि
 वर्णाधर्ममेदव्यवस्थापन विना कथं यथोक्तधर्मरक्षणमित्याशङ्क्या
 ऽऽह— तदधीनत्वादिति । ब्राह्मण हि पुरोधाय क्षपादि प्रतिष्ठा
 प्रतिपद्यते, याजनाभ्यापनयास्तद्धर्मत्वात्तद्गारा च वर्णाधर्ममेदव्य
 वस्थापनम्, अतो ब्राह्मण्ये रक्षिते सर्वमपि सुरक्षितं भवतीत्यर्थं ।

ससारावस्थायामसन्ता मोक्षावस्थाया मवन्तीति युक्तमि
 त्याह— स्वप्रत्य इति । इहप्रह प्रथमस्य सत्यस्य दसो
 यितु पुन स्वमाययत्युक्तम् । 'स का अय पुरया जायमान
 शरीरमनिसम्पत्मान' [बृहदा ४।३।८] इति धृति-
 माहित्याऽह— देहवानिति । इवकाराभ्या देहादवस्तु
 त्वन कल्पितत्वं शोच्यते । धर्मद्वयोपदेशद्वारा प्राणिवर्गस्या-
 म्बुद्वयनिश्चयेयसत्त्वात्त्वापान लोकाणुग्रहं । यद्यपि बृहस्प
 स्वतन्त्रो नित्यत्वादिक्षणयायसोभर स्वतो दृश्यते, तथापि
 यथाचमायासस्या दहादि गृहीत्वा प्राणिनामनुग्रहनादधानो
 न स्वभावविपर्ययं प्रयातीत्यर्थं । ननु— 'प्रयोजनमनुहित्य न
 मन्दाऽपि प्रवर्तते' इति न्यायादीश्वरस्याऽस्तकामतया कृत-
 कृत्यस्य प्रयाजनाभावानुप्राणाणा चाद्वैतवादे व्यतिरिचानाम
 सत्त्वा धर्मद्वयमुपशुमुचितमिति, तत्राऽह— स्वप्रयाजनेति ।
 कल्पितधर्मद्वयं भूतानुगुणाय तदनुग्रहहेतुत्वात् च यवन्दनादि
 विक्षण धर्मद्वयमनुग्रह निमित्तोऽस्त्याऽऽस्तकामोऽपि भगवानु
 दिष्टवानित्यर्थं । अतनुन्दोपदेशाऽऽस्तीति दर्शयितुं विधि-
 नश्चि— शोकेति । ननु भूतानुग्रहं कर्तव्यं किंनियुनाय
 परमेश्वर भावतोपदिश्यते तत्राऽह— गुणाधिकैरिति । प्रचय
 पनिष्पन्नं नि मत्त्वा धर्मद्वयमनुगुणोपदिश्यते इत्यन्वयः । अथ
 गुणादिपदिश्यमवद्यमपि भगवदुपदिष्टो धर्मो न प्रामाणिकोपा

ससारावस्थायामसन्ता मोक्षावस्थाया मवन्तीति युक्तमि
 त्याह— स्वप्रत्य इति । इहप्रह प्रथमस्य सत्यस्य दसो
 यितु पुन स्वमाययत्युक्तम् । 'स का अय पुरया जायमान
 शरीरमनिसम्पत्मान' [बृहदा ४।३।८] इति धृति-
 माहित्याऽह— देहवानिति । इवकाराभ्या देहादवस्तु
 त्वन कल्पितत्वं शोच्यते । धर्मद्वयोपदेशद्वारा प्राणिवर्गस्या-
 म्बुद्वयनिश्चयेयसत्त्वात्त्वापान लोकाणुग्रहं । यद्यपि बृहस्प
 स्वतन्त्रो नित्यत्वादिक्षणयायसोभर स्वतो दृश्यते, तथापि
 यथाचमायासस्या दहादि गृहीत्वा प्राणिनामनुग्रहनादधानो
 न स्वभावविपर्ययं प्रयातीत्यर्थं । ननु— 'प्रयोजनमनुहित्य न
 मन्दाऽपि प्रवर्तते' इति न्यायादीश्वरस्याऽस्तकामतया कृत-
 कृत्यस्य प्रयाजनाभावानुप्राणाणा चाद्वैतवादे व्यतिरिचानाम
 सत्त्वा धर्मद्वयमुपशुमुचितमिति, तत्राऽह— स्वप्रयाजनेति ।
 कल्पितधर्मद्वयं भूतानुगुणाय तदनुग्रहहेतुत्वात् च यवन्दनादि
 विक्षण धर्मद्वयमनुग्रह निमित्तोऽस्त्याऽऽस्तकामोऽपि भगवानु
 दिष्टवानित्यर्थं । अतनुन्दोपदेशाऽऽस्तीति दर्शयितुं विधि-
 नश्चि— शोकेति । ननु भूतानुग्रहं कर्तव्यं किंनियुनाय
 परमेश्वर भावतोपदिश्यते तत्राऽह— गुणाधिकैरिति । प्रचय
 पनिष्पन्नं नि मत्त्वा धर्मद्वयमनुगुणोपदिश्यते इत्यन्वयः । अथ
 गुणादिपदिश्यमवद्यमपि भगवदुपदिष्टो धर्मो न प्रामाणिकोपा

यतामुपगच्छेदित्याशङ्क्य वेदोक्तत्वात्स्य तत्तुल्यत्वमित्युक्तम-
भिप्रेत्य शिष्टपरिगृहीतत्वाच्च भैवमित्याह—तं धर्ममिति ।
अधर्मं धर्मवद्विवेदव्यासस्य जातेत्याशङ्कयाऽऽह—सर्वज्ञ इति ।

‘ वृष्णद्वैपायनं विद्वि व्यासे नारायणं प्रभुम् ’ [वि.पु.३।१।१]
इति स्मृते सञ्ज्ञोपकारकभयवद्वतारत्वाच्च व्यासस्य नान्य
थावुद्विरित्याह—भगवानिति ।

शां. भा.—तदिदं गीताशास्त्रं समस्त्वेदार्थसारसङ्ग्रहभूतं दुर्विज्ञेयार्थं तदर्थाविष्करणाय
अनेकैः विघृतपदपदार्थ- [वाक्य-] वाक्यार्थन्यायमपि अत्यन्तविरुद्धानेकार्थत्वेन लौकिकैः गृह्यमाणं
उपलभ्य अहं विचेकतः अर्थनिर्धारणार्थं संक्षेपतो विवरणं करिष्यामि ।

आ. शां. व्या.—गीताशास्त्रस्यानाप्तप्रणीतत्वमपाकृत्य
व्यारयेत्युक्तमुपपादितमुसंहरति—तदिदमिति । पौद्गल्यस्य
वचसो मूलप्रमाणभावेनाप्रामाण्यमिति मत्वा विशिनष्टि—
समस्तेति । शास्त्राक्षरैरेव तदर्थप्रतिपत्तिसम्भवे किमिति व्या
ख्यानमित्याशङ्कयाऽऽह—दुर्विज्ञेयार्थमिति ।

पदच्छेद पदार्थोक्तिर्विप्रदो वाक्ययोजना ।

आक्षेपस्य समाधान व्याख्यानां पञ्चलक्षणम् ॥

—इत्यादिक्रमेणास्य शास्त्रस्य पूर्वार्थाद्यं व्याख्यातत्वात्किमर्थ
मिदमारभ्यते ? गतार्थत्वात्तत्राऽऽह—तदर्थेति । गीताशास्त्रा
र्थस्य प्रकटीकरणार्थं पदविभागस्तदर्थोक्ति समासद्वारा वाक्या
र्थनिर्देशस्तत्रापेक्षितो न्यायथाऽऽक्षेपसमाधानलक्षणो वृत्तिकारिदं-

र्शितस्तथापि तथाविधमेव शाल शास्त्रपरिचयचरुयैः समुच्चयास्तु
अथवादिभिर्विरुद्धार्थत्वेन अनेकार्थत्वेनच गृहीतमालक्ष्य तद्बुद्धि
सुरोत्तुमिदमाव्यव्यमित्यर्थः । येषा प्राचीने व्याख्याने बुद्धिप्र-
विष्टा तेषा सम्प्रतिन एतस्मिन्नसौ प्रवेक्ष्यतीति बुद्धो नियमस्तत्रा
ऽऽह—विचेकत इति । पूर्वव्याख्याने तत्तदर्थनिर्धारणार्थो न्याय
सङ्कीर्णवद्भातीति न तत्र केपाञ्चिनन्तीपा समुन्मिपति, प्रकृते
त्वसङ्कीर्णतया तत्तत्सुदार्थनिर्णयोपयोगी न्यायो विव्रियते ।
तेनात्र मन्मन्व्यमयोरपि बुद्धिरवतर्ततीत्यर्थः । किञ्चानपेक्षि
ताधिकप्रत्यसद्भावात् प्राचीने व्याख्याने धोतुणा प्रवृत्ति,
अत्र त्वपेक्षितात्वप्रत्ये विवरणे प्रायशः सर्वेषा प्रवृत्तिः स्यादिति
मत्वाऽऽह—संक्षेपत इति ।

शां. भा.—तस्य अस्य गीताशास्त्रस्य संक्षेपतः प्रयोजनं परं निश्चयेयसं सहेतुकस्य संसारस्य
। अत्यन्तोपरमलक्षणम् । तच्च सर्वकर्मसन्ध्यासपूर्वकात् आत्मज्ञाननिष्ठा रूपात् धर्मात् भवति । तथा इम-
मेव गीतार्थधर्म उद्दिश्य भगवतैव उक्तम्—‘ स हि धर्मः सुपर्याप्तो ब्रह्मणः पदवेदने ’ ॥ [म.
भा. अश्व. १६।१२] इति अनुगीतासु । तत्रैव च उक्तम्—‘ नैव धर्मी न चाधर्मी न चैव हि
। शुभाशुभी । ’ [म. भा. अश्व. १९।७] ‘ यः स्यादेकायने लीनः तूर्णानि किञ्चिदचिन्तयन् । ’
[म. भा. अश्व. १९।१] ‘ ज्ञानं सन्ध्यासलक्षणम् ’ [म. भा. अश्व. ४३।२६] इति च ।
इहापि च अन्ते उक्तं अर्जुनाय—‘ सर्वधर्मान् परित्यज्य मामेकं शरणं ब्रज । ’ [गी. १८।६६]
इति । अभ्युदयार्थोऽपि यः प्रवृत्तिलक्षणो धर्मो वर्णान् आश्रमांश्च उद्दिश्य विहितः स देवादि-
स्थानप्राप्तिहेतुरपि सन्, ईश्वरार्पणबुद्ध्या अनुष्ठीयमानः सन्बुद्ध्या भवति फलाभिसन्धिर्बर्जितः ।
। शुद्धसत्त्वस्य च ज्ञाननिष्ठायोग्यताप्राप्तिद्वारेण ज्ञानोत्पत्तिहेतुत्वेन च निश्चयेयसहेतुत्वमपि प्रतिपद्यते ।
तथा चेममेवार्थमभिसन्धाय वक्ष्यति—‘ ब्रह्मण्याधाय कर्माणि ’ [गी. ५।१०] ‘ योगिनः कर्म कुर्वन्ति
सङ्गं त्यक्त्वाऽऽत्मशुद्धये ’ [५।११] इति ।

आ शां व्या—नन्वनाप्तप्रणीतत्वमावेऽपि नेद शास्त्र
व्याख्येय विषयाद्यनुगन्धल्यानमिदित्वत्वेन शास्त्रत्वाभावादित्या-
शङ्क्य सर्वव्यापाराणा प्रयोजनात्थेत्वादावो प्रयोजनमाह—
तस्येति । प्रसाधितप्रामाण्यस्य व्याख्येयत्वेन मनसि सनिहि-
तस्य गीताशास्त्रस्य ग्नेह्य सप्रह सन्निष्पिदतत्त्वेकवास्यत्व,
तेनेद परम फल यतिप्रदिन धेयो निश्चयेयस वैचल्यम्, अवान्तरफल
नु तत्र सत्रावान्तरवाक्यनेनेन मनोनिप्रहादि विवदयते । निश्चये-
यस च द्विभिर्निर्दिष्टाद्यसुमाविर्भावो निश्चयानर्थाच्छातिव ।
तत्राऽऽनुदाहरति—परमिति । द्वितीयं दर्शयति—सहेतु-
कस्येति । सत्कारोपरमग्याऽऽयन्तिष्ठत्स्य प्रतियोगिन. सत्कारस्य
पुनरुत्पद्ययोग्यत्वं, तच्च स्वापमुच्छादित्यवच्छेदार्थं निश्चयं, तदेव

सागयितु सहेतुकस्येत्युक्तम् । उक्त फल समुचिततादेकाभिने वा
कर्मण स्यादिति तस्यैव शास्त्रप्रतिपाद्यतेत्याशङ्क्याभिधेयमनि-
ष्टित्तमान समापत्ते—तद्येति । आत्मज्ञाननिष्ठाशेषत्वेन कर्म
निष्ठाऽऽशोच्यते । प्रागन्येन त्वात्मज्ञाननिष्ठात्र प्रतिपाद्यत इत्यर्थः ।
ननु शेषिणी निष्ठा कुतो भवति ? न सन्ध्यामात्र, कर्मनिष्ठाया
शेषत्वात्तत्राऽऽह—सर्वेति । सन्ध्यामात्रद्वारेणानुष्ठीयमानार्थं
शेषिणी निष्ठा गिन्यति, शेषत्व च कर्मणस्तत्र परम्यद्यत्तमित्यर्थः ।
ननु—‘ यद्ज्ञानतया कर्म न त्याज्य कार्यमेव तत्र ’ [गी. १८।११] इति
यास्यशेषाद्यनुगन्धितात्मज्ञानमात्र न प्रतिपाद्यते, तेत्याह—तद्ये-
ति । सर्वकर्मण्ययागपूर्वकमात्मज्ञाननिष्ठाऽपि धर्म निश्चयेयप्रयोजन
प्राप्तुक्त परमुच्यते—इममेवेति । वस्तुमेवादभिप्रयमेवाह ।

वारयति—भगवतैवेति । उक्तमनुगीतास्वितितन्मन्त्रः । अग्रमगः पद पूर्वोक्तं नि श्रेयम् तस्य वेदनं लाभस्तत्र विशिष्टज्ञाननिष्ठास्यो धर्मः समर्थो भवतीत्यर्थः । यद्भक्तानादिवाक्यस्य तु तद्गुणख्या- नावसरे तात्पर्यं वक्ष्यते । कर्मलापस्य भगवतोऽभिप्रेतत्वे वाक्या- न्तरमनुगीतागतमेवोदाहरति—तत्रैवेति । धर्माधर्मपूर्वांसर्गिकत्वे हेतुमाह— न चैवेति । क्रियाद्वयसम्बन्धाभावात्तन्निर्वैतर्थापूर्वा- म्यामसकथे प्राप्तमर्थमाह—यः स्यादिति । बागादिवाक्यर- णव्यापारविरहित्वं त्वयामित्युच्यते । किञ्चिदचिन्तयतिप्रयत्नः- करणव्यापारभावोऽभिप्रेतः । द्विविधकरणव्यापारविरहितं सन्प्रा- युक्तो योऽधिकारी केवलमेकस्मिन्प्रद्वितीये ब्रह्मण्यासनमवस्थानं तत्र लीनस्तस्मिन्नेव समासिभाषी स्यात्स्यात्सम्प्रज्ञातसमाधिनि- ष्टस्य सर्वकर्मत्यागेहेतुत्वं ज्ञानं सुचिहेतुर्भवतीत्यर्थः । न केवल- मनुगीतात्वेव यथोक्तं ज्ञानमुक्तं किन्तु प्रकृतेऽपि शास्त्रे समाप्त्यव- सरे दर्शितमित्याह— इहापीति । नन्वत्र निवृत्तिलक्षणधर्मात्मकं

ससन्ध्यामात्मज्ञानमेव न प्रतिपाद्यते 'उक्तं कर्मैव तन्मात्त्वम्' [गी. ४:१५] इत्यादौ प्रवृत्तिलक्षणस्यापि धर्मस्य वक्ष्यमा- णत्वात्, धर्मयोश्च प्रकृतत्वाविशेषात्तत्राऽऽह—अभ्युदयार्थो- ऽपीति । ननु वर्णभिराश्रमभिध्यानुपश्रुतेनान्यत्र विहितस्यापि तस्य न युक्तं मोक्षसाधनत्वाधिकारे विधानं, देवादिस्थानप्राप्तिहे- तुत्वेन मोक्षप्रतिपक्षत्वात्, सत्यं, तथापि फलाभिलाषमन्तरेणैवरा- र्पणधिया कृतस्य बुद्धिबुद्धिहेतुत्वात्तस्येव वचनमित्याह— स देवादीति । फलाभिमन्त्रिद्वारा कृतं सन्निति शेषः । प्रवृत्तिलक्ष- णधर्मस्योच्छरीत्या चित्तबुद्धिहेतुत्वेऽपि मोक्षहेतुत्वेन कुतो मोक्षाधिकारे निर्देशं स्यादित्याहाऽप्याऽऽह—शुद्धेति । प्रतिप- द्यते प्रायुक्तो धर्म इति शेषः । यदुक्तं फल्यभिसंधिवर्जितमोक्ष- रापणं बुद्ध्याऽनर्हितं कर्म बुद्धिबुद्धये भवतीति तत्र पान्यशेषम- नुबुध्यति— तथा चेति ।

शां. भा.—इमं द्विप्रकारं धर्मं निश्चयेपसप्रयोजनं, परमार्थतत्त्वं च वासुदेवाख्यं परब्रह्माभि- धेयभूतं विशेषतः अभिव्यञ्जयत् विशिष्टप्रयोजनसम्बन्धाभिधेयवत् गीताशास्त्रम् । यतः तदर्थविज्ञानेन [तदर्थं विज्ञाते] समस्तपुरुषार्थसिद्धिः, अतः तद्विवरणे यत्नः क्रियते मया ।

आ. शां. व्या.— शास्त्रस्य प्रयोजनं वासाधनमुक्तमनूय विषयं दर्शयति— इममिति । दर्शितेन फलेन शास्त्रस्य निष्ठा द्वयद्वारा साध्यसाधनभावः सर्वथो विषयेण विषयविषयित्व-

मिति विवक्षित्वाऽऽह—विशेषत इति । एवमनुबन्धनय विशिष्टं शास्त्रं व्याख्यानाहर्मित्युपसंहरति—विशिष्टेति । सिद्धे व्याख्यानयोग्यत्वे व्याख्येयत्वं फलितमाह— यत इति ।

रामानुजभाष्योपोद्घातः ।

यत्पदाम्भोरुहध्यातविध्वस्ताशेषकल्पमयः ।

वस्तुतामुपयातोऽहं यामुनेयं नमामि तम् ॥ १ ॥

वेदान्ताचार्य-वेङ्कटनाथरचिता तात्पर्यचन्द्रिका ।

यतिपरिट्टो यद्वीतानामदर्शयद्वक्षसा निगमपरिप्रेदीयास निरा[भुषा]मयमाशयम् । जननपदवीयातायातभ्रमापहरा धियं जनयतु स मे देवः श्रीमान् धनञ्जयसारथि ॥ १ ॥ अनुचितपदवीभिधिन्यायित्वा प्रयाता- नलमलमतिमान्नाशचिन्ताविपादै । उपनिषदमुदारामुद्रमन् (हन्) पाण्यवाये शरणमुपगतान्नायते शाङ्गिबन्वा ॥ २ ॥ सन्तः धारलिह्यिततम प्रथिनीमिमाम् । मजन्तु भगवद्गीताभाष्यन्तात्पर्यचन्द्रिका ॥ ३ ॥ श्रीमद्भगवद्गीता व्याचिख्यासु. अविभ्रपरिपूरणप्रचयगमनार्थ परमाचार्यस्य सप्रहृष्टोक्तिनिर्माणमुत्तेन तत्तदर्थोपदेशुता तदनुदत्ते त्वाचार्यसम्प्रीणनतामन्यनुपदधानः परमाचार्यमजनरूप मन्त्र- माचरति— यत्पदाम्भोरुहध्यादि । यच्छब्देन सर्वोत्तराचार्य-

गुणपौज्यहेतुका प्रसिद्धि सूचयति । अन्मोहदशब्देन भोग्य- त्वप्रतीतिमङ्कितत्वं ध्यानस्य व्यज्यते । यामुनाचार्यस्य, द्रोणाचार्यस्य एकलव्य इवाहमित्यभिप्रायेण ध्यानशब्दः । सकृ- त्सन्दर्शनेन प्रायशः कल्पयापि विध्वस्तापि, तन्मूलनिरन्तर- स्मरणेण तेषां सवासनोन्मूलनं कृतमित्यभिप्रायेण 'ध्यानविध्व- स्ताशेषकल्पमय' इत्युक्तम् । वस्तुताम् "अस्ति ब्रह्मेति चेद्वेद सन्तमेनं त्तो विदुः" [तै. उप. २:१:१] इत्याद्युक्तप्रकरताम् । अहं वस्तुतामुपयात इत्यावयवगर्भम् । एवमनिश्चिनवनेष्टप्राप- णरूपोपकारस्मृतिप्रतिस्वारादिप्रितयकरणक प्रणाम शिष्यदि- क्षणार्थं धोतुणा फलसिद्धयर्थं च प्रनये निवेशित । तेन स्वाचा- येवतदाचार्यपरम्पराया अपि भजनमत्यधरेण करणीयमित्यपि दाशितम् । तथा च श्रूयते, 'स चाचार्यवशो ज्ञेयो भवति, आचार्याणामभावमाविन्यामगवत् (रहस्यान्नायत्रा) इति ॥ १ ॥

रा. भा. ३—धियः पट्टिनिखिलहेयमत्यन्तीककल्याणैकतानः, स्वेतरसमस्तवस्तुविलक्षणान्त- ज्ञानानन्दैकस्वरूपः, स्वाभाविकानवधिकातिशयज्ञानमलैर्धर्मवैधर्म्यशक्तितेजःप्रभृत्यसंख्येयकल्याण-

गुणगणमहोदधिः, स्वाभिमतानुरूपैकरूपाचिन्त्यदिव्याद्भूतनित्यनिरवद्यनिरतिशयौज्वल्यसौगन्ध्य-
सौन्दर्यसौकुमार्यलावण्ययौवनाद्यनन्तगुणनिधिर्दिव्यरूपः, स्वोचितविविधविचित्रानन्ताश्रयनित्य-
निरवद्यापरिमितदिव्यभूषणः, स्वानुरूपसंख्येयाचिन्त्यशक्तिनित्यनिरवद्यनिरतिशयकल्याणदिव्या-
युधः, स्वाभिमतानुरूपनित्यनिरवद्यस्वरूपरूपगुणविभवैश्वर्यशीलाद्यनवधिकातिशयसंख्येयकल्याण-
गुणगणश्रीवल्लभः, स्वसङ्कल्पानुविधायिस्वरूपस्थितिप्रवृत्तिभेदाशेषश्लेषतैकरितरूपनित्यनिरवद्यानिर-
तिशयज्ञानक्रियैश्वर्याद्यनन्तगुणगणापरिमितसूरिभिरनवरताभिष्टुतचरणयुगलः, वाङ्मनसापरिच्छेद्य-
स्वरूपस्वभावः, स्वोचितविविधविचित्रानन्तभोग्यभोगोपकरणभोगस्थानसमृद्धानन्ताश्रयानन्तमहा-
विभवानन्तपरिमाणनित्यनिरवद्याक्षरपरमव्योमनिलयः, विविधविचित्रानन्तभोग्यभोक्तृवर्गपरिपूर्ण-
निखिलजगद्दुदवविभवलयलीलः, परं ब्रह्म पुरुषोत्तमो नारायणो ब्रह्मादिस्थावरान्तं निखिलं जगत्सृष्टु-
स्वेन रूपेणावस्थितः, ब्रह्मादिदेवमनुष्याणां ध्यानाराधनाद्यगोचरोऽपारकारुण्यसौशील्यवात्सल्यं
दार्यमहोदधिः, स्वयमेव रूपं तत्तत्सजातीयसंस्थानं स्वस्वभावमजहदेव कुर्वस्तेपुतेपु लोकेष्ववर्त-
यौवर्तीयं तैस्तैराराधितः, तत्तदिष्टानुरूपं धर्मार्थकाममोक्षाख्यं फलं प्रयच्छन्, भूमारावतारणापदेरे-
नास्मदादीनामपि [संसारदुःखशमनाय] समाश्रयणीयत्वायावतीर्योर्व्यां सफलमनुजनयनविषयत-
गतः, परावरनिखिलजनमनोनयनहारिदिव्यचेष्टितानि कुर्वन्, पूतना-शकटयमलार्जुनारिष्टप्रलम्ब-
धेनुक-कालिय-केशि-कुबलयापीड-चाणूरमुष्टिक-तोसलकंसादीन्निहत्य अनवधिकदयासौहार्दानुराग-
गर्भावलोकनालापामृतैर्विश्वमाध्याययन्, निरतिशयसौन्दर्यसौशील्यादिगुणगणाविष्कारेणाक्रूरमा-
लाकारादीन् परमभगवतान् कृत्वा, पाण्डुतनययुद्धश्रोत्साहनव्याजेन परमपुरुषार्थलक्षणमोक्षता-
॥ धनतया वेदान्तोदितं स्वविषयं ज्ञानकर्मानुग्रहीतं भक्तियोगमवतारयामास ॥

चे.ता.चं.—अथाभिमतपरदैवतस्य भगवत स्वरूपरूपगुण-
विभवादिभावनावर्णनाभ्यामर्थादिभङ्गु र मङ्गलमाचरन्, 'स्वधर्म-
ज्ञानवैराग्यशाध्यायभक्त्येकगोचरं ' नारायण. पर ब्रह्म गीताशास्त्रे
समीरितः' [गी. स. श्लो. १] इति सप्रहानुरोधेन व्याख्येयशास्त्रप्र-
धानप्रतिपार्थ च सप्रकार दर्शयन्, शास्त्रप्रामाण्यस्थापनाय वक्तुः
स्वतः सर्वज्ञत्व-परमकारुणिकत्व-साधुप्रतिप्राप्तोन्मुखावस्थत्व-सर्व-
शक्तित्वादिना भ्रमविप्रलम्भप्रमादाशक्त्यायभावप्रदर्शनेनासत-
मत्व समर्थयन्, अपवर्गप्रधानचतुर्गोपायबोधात्मकमवाप्तप्र-
योजनं अपवर्गदद्यानुभाव्यप्रकारभगवत्स्वरूपं च परमप्रयोजनं
प्रकाशयन्, शङ्करादिपक्षे शास्त्रोपदेशारम्भाद्यनुपपत्तेर्वैक्यमा-
णायाः स्वपक्षे प्रसन्नाभावाय शास्त्रोपदेशानुकूलजीवपरमात्मपा-
रमार्थिकभेदादिक्रमेणैव शास्त्रारम्भं समञ्जसयन्, कारणतोषको-
पासनभेदादिदृष्टव्यवचसा सर्वेषामपि सुख्यता ख्यापयन्, गुणत-
नुबन्निविभवविहरणादिनिधिनियोगोपनिषदात्मलघुसुतदुःखनिविहि-
तप्रत्यापृष्टतल्लहलुल्लङ्घना विषयव्यवस्थामपि स्थापयन्, अवा-
प्तसमन्तकामस्यापि लीलाभासविहितनिखिलन्यापारत्वेन शारी-
रकद्वितीयाध्यायार्गमदं विरोधपरिहासपुष्टययन्, जिज्ञास्यव्यग-
त्कारणप्रप्रदानुदेवताविशेषमपि सर्वेश्वाराप्रत्ययसामान्यविशे-
षादिन्यायैः विमूर्त्यैक्यताम्योनीर्णव्यक्त्यन्तरत्वव्युत्पासेन नि-
र्बन्धनघोरं निरिच्छन्, ' 'बहु स्याम्' [उ. उ. ६।१।३]
इति संकल्पमारब्धं सारस्वत्यर्थापेक्षन्तस्य सर्वत्र जगद्गारा-
स्थापितापेक्षया व्याजमाप्रलभादपि परमपुरुषार्थमृतत्वाम्योप-

लम्भकाध्यात्मशास्त्रवतणादिना च सौलभ्यातिशयानुद्वेषयन्
प्राप्यत्वोपास्यत्वैकान्तपरत्व-सौलभ्य-स्यापनोपयिकगुणवर्गद्वयं
जगत्पतित्वसर्वज्ञत्वसर्वशक्तित्वसर्वेश्वरत्वादिकं परमकारुणिकत्व-
शुभाशयत्वाधितायावितारत्वविरोधिनिरसनशौलभ्यासेचनकदर्श-
नत्वादि चोदाहृत्य, पञ्चभवेदपरमप्रतिपादस्य भगवतो नारा-
यणस्य प्राक्तनोदन्त गीतोपनिषदुपदेशेन संगमयति—ध्रियःप-
तिरित्यादिना अवतारयामासेत्यन्तेन ।

तत्रेत्यादिना स्वकस्त्वन्तेन द्वितीयेन वाक्येन युगुत्सोर्ध-
तराष्टस्य श्लातांशमिष्ये. । एवं श्लात्वापीत्यादिना तु तृतीयेन
वाक्येन शास्त्रोपेक्षातारम्भमूलप्रसंगगतः । अत्र दिव्यात्म-
स्वरूपव्यतिरिक्त समस्तमपि नारशब्दार्थतया विविच्य दर्शयि-
ष्यन्, तदयं स्वरूपमन्यपरार्थतया उत्तरपरार्थतया वा समा-
सद्वयेऽपि प्रधानमूल प्रथम निष्कृत्य दर्शयति—ध्रियःपति-
रित्यादिना ।

विशेषस्तथे भर्तुरभिगम्यत्वसिद्धये । समस्तमङ्गलाप्ये च
प्रथम शीरिहोदिता । ' एष नारायणः धीमान्शौरार्णवनिरे-
तनः । नागपर्वेश्मत्पुत्रस्य श्यागतो मयुरापुरीम्' [इ. वं.
वि. ५. ५४-५०] ' अयौ विष्णुरियं वाणी ' [वि. ५. प्र.
६।१८] इत्यादिकमिह भाष्यम् ।

कतिपयैर्यनितरकनीर्षेयादिव्युत्पादाय निरिन्दतेभि भिरे-
पणम् । अत्र हेयान्यत्वमर्थसिद्धम् । न हि परगतिनिगन्देदनि-
राचरणप्रसंगः स्थगतं हेयं धामते । यदा हेयविरोधिव्यभवतया

हेयशून्यमित्यर्थः । तदा निखिलशब्दः सर्वाचिद्वत् विकारादिकं सर्वचिद्वत् द्वेषादिकं च संगृह्णाति; कुमतिपरिकल्पितमंशभेदेना- कल्याणस्पर्शमाकर्तुं कल्याणैकतानशब्दः । अत एव 'ज्ञानानन्दैकरूपव्यः' इत्यनेनापीतद्वक्तव्यम् । अथवा सामान्यविशेष- निर्देशरूपत्वादपुनरुक्तिः । यदा कल्याणैकतानः कल्याणगुणानामेवाप्रयुक्त इति वक्ष्यमाणगुणप्रपञ्चस्य संप्रदहः ।

त्रिविधानां चेतनाचेतनानां पराधीनत्वादिसाम्यादेवम्भूतं वस्तुवन्तरं नास्तौत्यभिप्रायेणाह—स्वेत्तरेति । एतेन ज्ञानभोगसाम्येऽपि सर्वप्रकारसमत्वनिषेध । "नित्यं विभुं सर्वगतम्" [सुं. उप. १।१।६] "विश्वमेवेदं पुरुषः" [तै. सा. उप. १।१।१] इत्यादिप्रसिद्धं त्रिविधपरिच्छेदराहित्यं प्राधान्यतः पूयगाह—अनन्तेति । अनन्तं त्रिविधपरिच्छेदरहितम् । 'अत्रैव देशोऽस्ति, अत्र तु नास्ति' इति देशपरिच्छेदः; 'अत्र कालोऽस्ति, अत्र तु नास्ति' इति कालपरिच्छेदः; 'इदमिदं (भवति), इदमिदं न भवति' इति वस्तुपरिच्छेदः, अल्पवर्णस्पर्शवत् स्वरूपपण्डित्वादिकं वा । एवंविधपरिच्छेदनयराहित्यं नाम सर्वदेशसर्वकालव्यापित्व-सर्वान्तर्गामित्वादिरूपम् । यस्तुपरिच्छेदराहित्यं हि समस्तवस्तुसामानाधिकरण्यायोग्यत्वादिकम्; न पुनर्मिथोविरुद्धविधिवस्तुतादात्म्यं स्वव्यतिरिक्तसमस्तवस्तुमिथ्यात्वं वा, उभयोरत्यन्तासम्भावितत्वात् । विस्तारस्तु सतद्रूपण्या कृतोऽस्मामि । आनन्दस्य ज्ञानविशेषत्वात् ज्ञानानन्दशब्दयोः सामानाधिकरण्यामुपपन्नम् । तर्हि आनन्दशब्दस्य विशेषशब्दत्वात् 'पद्व्ययम्' इत्यादिकत् 'ज्ञानानन्द-ज्ञानम्' इति वक्ष्यमिति चेत्, तत्र; बहुलप्रहणेन सर्वोत्तरतः । यदा आनन्दशब्दस्य अनुकूलवेदनीयेषु जडेष्वपि प्रयोगात्तद्विशेषणतया ज्ञानानन्दस्य पूर्वत्वोपपत्तिः । स्वस्वर्गप्रतीदं विशेषपद्व्ययं वा ।

स्यामाधिकेति । स्वरूपपक्षया गुणविग्रहादीनामप्यवसि- दिसाम्येऽपि विग्रहादिपारणियमनादौ ज्ञानादिगुणगोपेक्षत्व-प्रदर्शनाय उत्तरोत्तरसुप्रहृत्सिद्धये च प्रथमं गुणोक्तिः । समस्त-गुणवृन्दप्रधानतया पाङ्गुप्यस्य स्वरूपेणोपादानम्; इतरेषां च सौरीत्यादीनां प्रथमशब्देन संग्रहणं कृतम् । 'तवानन्तगुणे-स्यापि पदेव प्रथमे गुणा । वेत्तचयेव जगत्सुखावन्धेऽप्यन्तार्नि-वेशिताः' इति ब्राह्म । सहितिसृष्टिस्थितिसृष्टिसृष्टिपणादिव्यु-हत्रये ज्ञानवलादिन्द्रियिकस्य यथाक्रमं तत्तत्कार्यविशेषोन्मु-खत्वेनाभिर्भावविशेषात् ज्ञानवलेत्यादिरूपविशेषः कृतः । स्वतः सर्वं सर्वेषां सर्वदा साक्षात्करोति, तथा तथा साक्षा-त्कृतं च सर्वं धारयति, धारयतिव नियच्छति, धारयति-यच्छेत्प्राशिक्षितो भवति, अपटितं च घटयति, तत्र च सहका रिनिरपेक्षो न केनचिदप्यभिभूयते किंतु सर्वाभिर्भूयति, इति च शुक्लमाटाविवेशः । स्वाभाषिकत्वमनन्याधीनत्वम् । मुक्तनि-रत्ययोरपि हि तादृशं ज्ञानादिकं तदनुगुणपरमात्मसङ्ख्याधीनम् । अनवधिक्लममत्रोत्कृष्टावधिराहित्यम् । ब्रह्म्या विशेषाभ्या- 'परत्वाय शक्तिविधेव भूयते, स्वाभाविकी ज्ञानवलेक्षिया न' [शेताम्भ. ६-८] इत्याम्नात् परत्वस्यामाधिक्ये प्रतिगुण-मन्विते प्रदर्शिते । अयद्वेषयशब्देन महोदधिशब्देन च 'यथा

रत्नानि जलधेयसङ्घेष्यानि पुत्रक । तथा गुणा ह्यनन्तस्य अस- ह्येषया महात्मनः' [वा. पु. ७।४।०] इत्यादि स्मारितम् । कल्याणशब्देन गुणनिषेधवचनानां हेयगुणविषयत्वमुत्सर्गापवाद- न्यायसिद्धं सूचितम् ॥

अथ कारणोपासनादिप्रकरणेष्वेवम्भूयणाध्यायादियु च प्रति- पत्तं विलक्षणविग्रहयोगं दर्शयति—स्यामिमन्तेति । अमि- मन्तेऽप्यनुरुपत्वस्य अनुरुपेऽप्यनभिमतत्वस्य लोके दृष्टत्वात्तदु- भयव्यवच्छेदाय स्वाभिमतानुरुपेत्युक्तम् । एकरूपेत्यनेन व्यु- ह-विभावयवस्थास्यपि हेयप्रत्यनीकत्वानन्दावहलमुमुक्षुणास्पत्व- प्राप्यत्वादिस्वभावापरित्यागोऽभिहितः । यदा व्युहादिपरिणामे सत्यपि परमव्योमगिरयस्य विग्रहस्य प्राचीनसत्यानावस्थि- गिरिका । 'साययत्वादिनित्यम्' इत्यादीनां धर्मिप्राहकवाधा- दिभिरामासतामभिप्रेत्य अचिन्त्यत्वोक्तिः । एको दिव्यशब्दः संत्यानवैशङ्क्यपरः, परमव्योमवर्तित्वनाप्ररो वा; इतरत्य- प्राकृतत्वपरः । विवित्रावतारयोग प्रतिक्षणमपूर्ववदनुभाव्य- त्वम्, वटप्रशयनविश्वरूपाद्यवस्थागतमाधर्यं च अदुःशब्देन विवक्षितम् । नित्यत्वं कालापरिच्छिन्नत्वम् । तथा चामनन्ति रहस्याम्नायविदः 'नित्यालिङ्गा स्वभावसंसिद्धिरिन्द्रिया- काराहप्रत्यक्षव्यञ्जनवती' [रह. भा] इति । श्रीपौष्टे च— 'नित्यसिद्धे तदाकोरे तत्परत्वे च पौष्टके । यस्यास्ति सत्ता हृदये तस्यासौ सप्रिधिं ब्रजेत्' [पा पौ स.] इति । निर- वद्यत्वं जरादिसाहित्यम् । उत्तरोत्तरनिरवद्यशब्देषु पूर्वपूर्वैभ्य सुप्रहृतं वा विवक्षितम् । शुभाभयत्वभोग्यत्वानुपयुक्तमङ्गल- गुणयोगो निरतिशयोच्चत्वैत्यादिनोक्तः । निरतिशयत्वं स्वापे- क्षया उत्कृष्टराहित्यम्, अनुत्तमत्ववत् । तत्र प्रतिगुणमन्वेतव्यम् । औऽञ्जत्वम् भास्वरत्वम् । और्न्द्वयं अवयवशोभा । 'सर्वगन्धः' [छा उ ३।१।४] इति श्रुतिरुक्तगन्धविषया, स्रक्चन्दनादि चात्र कृत्वरन्ध्रियभिप्रायेण सौगन्धशब्दः । सौकुमार्यं महाव- क्तवेऽपि 'पुष्पहासः' [वि.स.ना १०२] इति नाम हुशानं मादे- वम्, यथोक्तम्—'सुकुमारौ महाबलौ [रा. आ. का- १९।१४] इति । लावण्यं समुदायशोभा । यत्तुच्यते भग- वच्छब्दे 'विश्वाम्पायायन्यन्तया पूर्वेन्द्रियुत्तुल्यया' [सा. सं. २।१०] इति । 'भृथिष्ठे तेज एवाङ्गिर्वेहुलामिर्मुद्' इत्यम् । चतुरारानन्दजननं लावण्यमिति कथ्यते' [अहि. सं. ५२] इति ब्राह्म । यौवनं कौमारानन्तयोपलक्षणयोः स्वभावविशेष 'न तु कौमारानन्तरभाविन्येव दशा, तयोव- नस्यानादित्वत्वात् । देवावियु च केयाचित्य युक्तत्वेनैवेत्यपि- दर्शनात् । आदिशब्देन शुभाभयप्रकरणेषुकाः सर्वे विग्रहगुणाः सपृहीताः ।

एवं स्वस्ववदुर्गो विग्रहदुर्गो च प्रतिपाद्य, विग्रहाधितमा- भरणवर्गमायुचवर्गं च दर्शयति—स्वोचितेत्यादिप्रदर्शनम् । पूर्वाक्तविलक्षणविग्रहविशिष्टं स्वस्वमिह स्वतन्त्रार्थः । अत्र 'आयताथ सुवृताथ बाटवः परिपोयमाः । सर्वभूयणप्राहाः—' [रा. किं. का. ३।१५] इत्यादि भाव्यम् क्तिरिदहादि- रूपेण वैविकृतम् । एकजातीयेष्वपि मणिप्रानादिद्वयविधाय-

वर्णसंस्थानादिविशेषविशिष्टव्यक्तिभेदाद्देविच्यम् । अपरिमिते
त्यसख्ययत्नोके अनन्तत्वमाध्वर्यविशेषणम् । अनवधिकाश्रय
रसावह्वचमनन्तार्थत्वम्, अथवा अनन्तानि आध्यायिणि
संस्थानविशेषसौगन्ध्यमुख्यमर्शत्वादीनि येषा भूषणाना तानि
तयोक्तानि । नित्यनिरवयवशब्दै पूर्ववत् । अपरिमित
त्वमसख्ययत्नमेव, न तु ह्रस्वदीपादिपरिमाणविरह । यद्वा
अनन्ततेयसख्ययत्नम्, अपरिमितेति च विप्रहातुरूपमहत्त्वं विप्र
क्षितम् । भूषणायुधोर्दिव्यत्वमप्रकृतत्वम् । पूर्वोक्तगुणविषया
भरणविशिष्ट 'स्वानुरूप' इत्यत्र स्वशब्दार्थे । असख्येयेति ।
पञ्चायुधत्वप्रसिद्धिं प्राधान्यादिति भावः । अचिन्त्यशक्तीति ।
कृपाटङ्ककृदाद्यादिभिः प्रत्येकं कृच्छ्रसाध्यं सालसैल्वयुधातल
विदारणम् । एकेन हि महेशुणा कृतमिति भावः । निरतिशयक
ल्याणत्वं निरतिशयानन्दवहत्वम्, भूषणकोटावप्यनुपवेशात्
यद्वा लोके गन्यायुधलक्षणानि महत्त्ववहृतया प्रसिद्धानि, तै
सर्वै सम्पूर्णत्वम् ।

पूर्वं स्वरूपनिरूपकतया सामान्यतोऽभिहिता प्रिय विभूति
मध्येऽपि स्थिता विशेषतो दर्शयन्नार्थात्तत्स्वरूपादिकमप्याह—
स्वामिमतेति । स्वरूप स्वासाधारणधर्मविशिष्ट प्रियो दिव्या
त्मस्वरूपम् । रूप दिव्यविग्रहः । रूपानन्तरो गुणसद्वत्सद्वत्
निरतिशयोज्ज्वल्यसौन्दर्यादिपर । विभवसद्वत् परिजनपरिवहा-
दिपर । परत्वसौलभ्यौपयिकगुणवर्गद्वय ऐश्वर्यशीलपदाभ्या
मुपलक्षितम् । ततश्चादिशब्द प्रत्येकमन्वयात् ज्ञानशक्त्यादिकं
वात्सल्यादिकं च सप्रकृति । ऐश्वर्यशीलादय अनवधिकातिश
याश्च असख्येयाश्च कल्याणश्च गुणा इति विशेषणसमासः ।
एवविधगुणानां गण इति पटीततुष्यम् । ऐश्वर्यशीलादेर्गणविशेष
णत्वात्नौचित्यात्, अनवधिकातिशययत्नव्यापि गुणविशेषणत्वे
प्रत्येकं गुणानामुत्कर्षस्यादान्दत्वात्, गुणविशेषणतयैव समास
उचितः । स्वरूपम्, रूपम्, तद्रूपं, विभव, ऐश्वर्यादिरुणय
णश्च । इति द्रष्टव्यं । स्वरूपादिपञ्चकं भगवद्भिमतात्तुरुप नित्य निर
वय यस्या, सा स्वामिमतेत्यादिरुणयणेत्यन्तेनोक्ता । स्वरू
पम्, रूपम्, तद्रूपं, विभव, ऐश्वर्यम्, शीलम्, इत्यादिरुण
यण इति योनाया स्वरूपरूपयोरपि गुणानुपवेशप्रसङ्गः । स्वरू
पाद सर्वस्य परमात्मामिमत्तत्वं व्यक्तम् । स्वरूपस्य नित्यत्व
निर्विकाराया सर्वकालवर्तमानत्वम् । निरवयवत्वं पूर्वं परमात्म-
स्वरूप प्रतिपादितप्रकाशम् । तद्वत् पितृत्वप्रयुक्तदाधिक्योऽप्य
रूपादिराहित्य वा । अनु रूपत्व तु यथाप्रमाणं प्राग्भवे कल्या
णैकान्तत्वादिभ्यम् । 'शान्तानन्त' इत्यादिकमिह भाव्यम् । रूपस्य
नित्यत्वमत्रारादिदशायामपि परमपदनिलयभगवदकासनस्थि
तस्य तथावस्थितत्वम् । अनु रूपत्व च 'अस्या दन्व्या यथा
रूपमज्ञप्रलक्ष्मीशब्दम् । रामस्य च यथा रूप तदवयवमित्यवयवा
[रा मुं कां १५।५] 'विष्णोर्देहातुरूपं वै' 'करोलेपात्मन
स्तनुम्' [वि पु १।१।१५] इत्यादिप्रतिपादितम् । विग्रह
गुणानां निरवयवत्वं नाम औज्ज्वल्याद् कदाचिद्व्यपवृष्टायामाव ।
निरवयवत्वं च दुष्पक्षतादिराहित्यम् । अनु रूपत्व 'पनकनक
पुतां युवदशामपि मुष्पदशाम्' [गु ट. १०] इत्यादिप्रकाशम् ।

विभवस्यातुरुपत्व 'दवतियंध्यनुष्येयु पुत्रामा भगवान् हरि ।
खीनाश्री लक्ष्मीर्देत्रेय नानयोविचये परम्' [वि पु १।१।३५]
इत्यादिभिरनुसंधेयम् । अनवधिकातिशययत्नवचनादीश्रव्यतिरि
काशेषमगोचरस्यापि तदैश्वर्यस्य ईश्वरामिमत्तत्वात् द्वैराज्यादि
दोषः । 'अस्येशाना जगतो विष्णुपत्नी' [यजुषि ४-४।१।३।५]
इति विष्णुपत्नीत्ववेषेण हि सर्वस्य जगत इयमीष्टे । 'ईश्वरौ
सर्वभूतानाम्' [श्रीसुक] इत्यत्र तु यद्यपि सर्वभूतानामिति प्रति
सम्बन्धिनिर्देशात् स्त्रीप्रत्ययानुसारेण ईश्वरपत्नीति विवक्षा न
शक्या । तथापि वाक्यान्तरवलादर्थस्य तथात्वसिद्धिः । निरव
यत्न भगवदैश्वर्यैकरसत्वं वा निग्रहादिप्रसङ्गाभावात् वा । अतिदुर्ल
भद्वत्त्वं हि पुस्त्यातुरूपं तद्वद्भवेत्येव भागः । शीलस्य नित्यत्व
महत्त्वे सत्यपि मन्दै सह नीरन्तप्रसंश्लेषे कदाचिदपि स्वोत्कर्ष
प्रशान्तनाभावः । निरवयत्वं तत्र विप्रलम्भामिप्रायादिविरहः ।
अनुरूपत्वं, अनवधिकातिशयत्व च, 'तुल्यशीलवयोऽहताम्'
[रा सु का १५।५] इत्यादिप्रकाशम् । एव श्रियं प्रुषद्दि
त्यस्वरूपरूपगुणविभवैश्वर्यशीलादिप्रतिपादनेन ज्ञानादिरुणयवद्व
यविकसद्वत्तिकात्रत्वम्, व्युद्भवविशेषत्वम्, स्वरूपैक्यम्, अन्यरूपि
वदन्तो निरस्ता । शक्तिवत्त्वादास्तु पत्नीत्वेन कार्योपयुक्त
विशेषणत्वाभिप्रायाः । प्रयुज्यते हि शास्त्रेषु सर्वत्र स्त्रीपुंसत्व
केषु द्वन्द्वान्तरेष्वपि ल्यशो शक्तिशब्दः । एकत्ववादास्तु समस्त
प्रपञ्चप्रतिषेधोभेदिकशोपित्वाश्रयत्वेन, विशिष्टैक्येन, आत्महवि-
प्रत्युद्देश्यैकदेवतात्वादिभेदेण वा, निर्वाहः । अत एव हि
'व्यापकावतिसरलोपादेकत्वमित्त्वोदितौ' इत्युच्यते । उक्तं
च श्रीराममिथै पठ्यैश्लेषे 'उभयाधिष्ठानं वैक शैपित्वम्'
इत्यादि । एवविधायया भगवत्याया प्रियो वल्लभ प्रियतम
श्री वत्सा यद्युच्येति वा । न चाभिमतशब्दपुनरुक्तिः, प्रत्येकं
समुदायविषयतयाऽभिमत्तत्वातिशयव्यञ्जनपरत्वादिति ।

अथ निलयपरिजनविशिष्टतां दर्शयति—स्वसङ्कल्पेति ।
स्वरूपधर्मेशः । स्थिति अप्रच्युततयाऽवस्थानम् । प्रवृत्ति व्या
पारः । निलयानां स्वरूपस्थितयो परमात्मसङ्कल्पानुविधादित्वं
नाम तन्निष्ठेच्छासिद्धत्वम् । तत्रानिच्छात्मन्नेव निवर्तयितुं शक्यं
तामात्रम् । तपु त्वनिच्छाया कदाचिदव्यभवात् स्थिते सदा-
तन्त्वम् । इह च परमात्मसङ्कल्पानुविधाधियस्वरूपस्थितिप्र
तिवत् बद्धमुक्तकृतित्प्राकृतकालादिष्वपि भाव्यम् । तत्र सर्वं
प्रपञ्चयिष्यते । शेषता शेषपट्टितिरित्यर्थः । अशेषशेषता यथाभिम
ताकारता । अत्र 'शरा नानाविधाधापि धरुरायतविग्रहम् ।
अन्वगच्छन्त काउत्सं सर्वे पुरुषविग्रहा' [रा उ कां १०५।१०]
निमसशय्यासनपाउका' [स्तो २] इत्यादि द्रष्टव्यम् ।
एकैककृतस्यैव हि ईश्वर्यस्य मिय सर्वार्थतयाऽनुभवधानत्वं
सर्वेऽस्यस्य सर्वैर्देह्यैकारिणो भवेतु । यद्वा स्वरूपस्थिति
प्रवृत्तिभेदा एव अशेषशब्देन संश्लेषन्त, तेषामशेषाणां परमा
त्मान प्रति शेषताशयमात्रः । एवमुक्तप्रकारायां शयनायामि
परित्याग्न तदेकाल्पित्मिनी प्रीतिरेव स्त्री स्वरूपं स्वभावात् वा
यथा तं अणायतनकरतिरुता । त च सर्वं निष्ठा । स्वरूपं
नित्यत्वस्य यथात्मसाधारणत्वात् मुक्तवत्कदाचिदधिपति

चक्षुस्त्वमिदं नित्यशब्देन व्युद्ध्यते, नित्यासंज्ञितज्ञानादि-
शुभा इत्यर्थः । त एव निरवद्या केशवमन्वातन्त्याभिमाना-
दिदोषात्पत्यन्ताभाववन्तः । एषा ज्ञानस्य निरतिशयत्वं परमात्म-
ज्ञानतुल्यत्वम् । नित्याया निरतिशयत्वं स्वच्छन्दानन्तकैङ्कर्या-
त्मकत्वम् । ऐश्वर्यस्य निरतिशयत्वं परमात्मकैङ्कर्योपयोगिस्यै-
च्छाद्यहीतशरीरेन्द्रियादिनियमने निर्विपातत्वम् ; न तु सर्व-
विषयत्वम्, 'जगद्धापारवर्जं प्रकरणादसिद्धितत्वाच्च' [प्र. सू. ४।४।१०] इति न्यायात् । अत्र निरतिशयज्ञानकैङ्कर्यध्यादि-
रन्तो गुणगणो येषामिति विग्रहः । ते च अपरिमिताः अस-
ह्येयाः सूरयः । "सदा पश्यन्ति सूरयः । तद्विप्रासो विपन्यवो
जागृगंसः समिन्धते" [क्रू. वामनसू. सामवे. प्र. ३. १८. खं २
वा ४] इत्याद्यनुसन्धानेनाह—अनवरतामिप्युत्तरणयुगल
इति । विपन्यव विशेषेण स्तुतिशीलाः । "पण व्यवहारे स्तुती
च । पन च" । [पा. पा.] अमिष्टतेत्यभिर्निश्चयार्थः । स्तुति
शीलत्वादनवरतत्वोक्तिः । स्तुतिविषयत्वप्रसक्तमैश्वर्यादिरिय-
त्तारूपं परिच्छेदमपाकरोति—याद्भ्रान्तसेति । एतेन "यस्या-
मत तस्य मतं मत यस्य न वेद सः । अविज्ञात विज्ञानता
विज्ञातमविज्ञानताम्" [केनोप. २।३] "सो अत्र वेद यदि
वा न वेद" [ऋ. ८।१०] "यतो वाचो निर्वर्तन्ते,
अप्राप्य मनसा सह" [तै. उप. २।९] इत्यादीना वा-
क्यनसयोरिवेत्यर्थता वदन्तो निरस्ताः । तथा सति "तद्वि-
जिज्ञासुव" [तै. उप. ३।११] "मनसा तु विज्ञानेन" [मनु-
ष्याप्त्याने १।८] "मन्नाविद" "आनन्दं ब्रह्मणो विद्वान्" [तै. उ. २।४।१।१९] इत्यादिभिः । "यतो वाचो निर्वर्तन्ते" [तै. उप. २।४] इत्यत्र यच्छब्दादिभिश्च, विरोधप्रसक्तः । विरोधपरि-
हाराय मुख्यश्रुतिनियेषविषयतया व्यवस्थाप्यत इति चेत्, आप-
तोऽपि पचानम् ; विषयव्यवस्था तु यथाप्रमाणमस्माभिः
कियत इति विशेषः । नाद्यनसेत्यादिक परमव्योमविशेषण-
तया केचिन्नाचक्षते, ध्रुवित्पठये तथोक्तिः । सर्वं नु अत्रैव दद्या-
ध्याये 'योगिनामपि' [गी. ६।४०] इति श्लोके 'वाद्यनसापरिच्छेद्य
स्वरूपत्वभावम्' इति परमात्मविशेषणत्वेनेवाभिधानात्, कुन-
तिनिरासार्थमेषैशित्वाच्च, अप्रापि तथा विवक्षानाचक्षते ॥

स्तोचिन्तेत्यादि । अशान्यन्तावयवशब्दः पूर्ववत् । विभव-
शब्देन वाद्यनत्वादिग्रहः । अनन्तरिमाणत्वं विर्यगुण्वादि-
वैशापश्या, अपस्तात् प्रहृष्यवच्छिन्नत्वात् । अनन्तरशब्दादिति
प्रत्येकमानन्त्य तापयतिरिक्तात् । नित्यत्व प्राकृत्योमवयव-
रहितत्वम् । नित्यत्वच दृष्टसप्तमदत्वेन रन्तमस्तकार्यरा-
दित्यम् । अशत्व अंशतोऽपि सृष्टिदातारिहः । परमशब्देन
परमिदिएप्रक्रियाया प्राकृत्योमवयवच्छेदः । एतेन "वदशरे परने
म्योमम्" [तै. उप. २।४] इत्यादित्युक्तम् । एवं नित्य-
विभूतिदोम उक्त ॥

अप सीताभिमितियोगप्रतिपदनमुपेन "यतो वा इमानि" [तै. उप. २ । ४] इत्यादिवाक्यैः, "जन्माद्यस्य
दृश" [सा. सू. १।१।३] इति सूत्रेण च, निम्पिन जिज्ञा-
स्यनप्रशब्दोपेन दर्शनी—विधिभिनि । इ-२२२२ दिव्येण

दिव्यादिव्यादिभेदेन चात्र भोग्यवैविध्यवैचित्र्ये । 'इमानि'
इत्यादिधुत्या हस्तप्रसारेण ततत्प्रमाणसिद्धसमस्तकार्यप्रकार-
निर्देशात् बहुवचनासङ्कोचाच्च भोक्तृणा ज्ञानसुखादितारतम्यहेतु
भूतं देवादिरूपेण वैविध्यम्, तद्वान्तरविधाभूतान्नागादिरूपेण
वैचित्र्यं च दर्शितम् । यदा विविधशब्द एव सावातरभेदे
समस्त वैविध्यं सगृह्णाति । विविधशब्दत्वाद्यर्थपरत्वेनान्या-
शक्यत्वपरः, 'मेपोदयः' इत्यारम्य 'विष्णोर्विचित्राः प्रभवन्ति
मायाः' [वि. स. भा. भा. ३. ०. ३] इत्यादिवत् । ज्ञानसुखादितारतम्य
भावेन परमव्योमिन् भोक्तृवैविध्यभावात् परमोम्यैत्तरयाना
नित्यसृष्टीणा पृथगुक्तत्वाच्च तत्र भोक्तृवर्गाणुक्तिः । भोगो-
पकरणभोगस्थानान्ध्रप्राच्यर्थसिद्धानि । एवंविधायाश्च विष-
यसृष्टीर्विचित्रानादिचेतनकर्मप्रवाहम् श्रुत्वात्र वेपम्यादिदोषः ।
निरित्यशब्देन कतिपयसृष्ट्यादिनिमित्तोपादानभूतवस्तुसुखादि-
व्यावर्तनम् । उदयशब्देन सद्धारकाद्धारकसमस्तसृष्टिर्ग्रहणम् ।
एवं विभवशब्देन विषयवतारान्तर्गमित्वादिदृष्टविविधस्यि-
तिसप्रतः । ल्योऽपि नित्यनैमित्तिकादिरूप । नित्यसृष्टया-
दिव्यन्यतमस्यैव ब्रह्मलक्षणत्वं सम्भवत्यपि उपातव्यतिरिक्तयो
निम्नवः क्वेति शङ्काव्यावर्तनाय सृष्ट्यादिनिर्गोपादानम् । जग-
द्वताना नयाणामुदयविभवलयानामेतद्वतलीलात्वेन व्यपदेशादुपा-
दानत्व सूचितम् । जगदाकारेण जायमानत्वादीन्यस्य लीलाः,
"बहु स्या प्रजायेय" [तै. उप. २।६; छा. उप. ६ । २]
इति द्वि जगत्कारणस्य तस्य सङ्ख्यः, सूक्ष्मचिद्विद्विशिष्टस्यै-
वोपादानत्वात्, बालस्यैव सुवत्वादिप्राप्तौ न स्वरूपतो विकार
इति निर्विकारत्वधुत्यविरोधः । अवाप्तसमस्तकामस्य कथं
जगद्धापार इति शङ्का परिहरता लीलाशब्देन निमित्तत्वमपि
तस्यैवेति सिद्धम् । एतेन निमित्तोपादानभेदं वदन्तो निरस्ताः ।
न च लोके निमित्तोपादानभेददर्शनमाद्दिरोधः, लौकिककार-
णविक्षणत्वाच्छ्रुतिसिद्धस्य ब्रह्मणः । अन्तो वैशेषिकादिभिरपि
घटधरागतमयोगविभागाद्विषयवत्त्वादिकार्यैर्गोभ्ररस्यैव निमि-
त्त्व, उपादानत्वं च अम्युपगतमिति न कश्चिदस्मिन्मते
दोषः । तथा सुक्ष्मपूर्वकम्बुसुलोत्पादानादानपि श्रद्धयम् ॥

एवं त्रलक्षणयोगात् नारायणस्यैव परमस्य च दर्शनम्,
मन्त्रान्मादित्वामान्यदशब्दाना नारायणाख्यविशेषपरमवसानं च
सुचयन्, "नारायणपरं ब्रह्म" [ना. उ.] इति धुल्लुकारिणः
"नारायण परं ब्रह्म गीताशास्त्रे समीरित" इति गीतापर-
मेश्वरकृत्य [१] प्रपन्नमिदं कियत इति च ज्ञायन्, उक्तै
प्रकारं. समाख्याप्रथमस्यैव सततमिति चोदाहरन्, उक्तैषु
वा समान्याप्रथं प्रमाणयन्, 'परं ब्रह्म परं धाम पवित्रं परमं
भवात्' [गी. १. १. १२] "प्रथितं सुशोभन" [गी. १. १. १८]
एष नारायण प्रीमान्" [इ. व. वि. प. ५. ४. १०] च शायमीषा
कृषेधविशयत्वं च दर्शयन्, अभेदधृतीना मेदधृतीना पटधृतीना
कारणोपकोपयन्तधृतीना च निरुद्धमयं संप्रदानि—एतं ध्याय
पुरयोत्तमो नारायण इति । सर्वज्ञानमापि इत्यर्थं सर्वज्ञ-
धाय च सर्वज्ञयामिदंभेदोपरतमिति पदप्रयोगायाः । अन
एत अत्र प्रथमवाच्यमिदंशब्दाना मागतामिदस्य वदन्तो

निरस्ता । “एको ह वै नारायण आसीन ब्रह्मा मेघान् ”
[महोपनिषदि १।१।१] इत्यादिभ्यः “तत्र ब्रह्मा चतुर्भुजो-
ऽजायत” [म उप १।२।१] “यो ब्रह्माण विदधाति पूर्वं यो
वै वेदाश्च प्रहिणोति तस्मै” [श्रे उप ६।१८] इत्याद्युक्तप्रकारेण
करणश्लेषप्रदानहितोपदृष्टत्वादिभ्योभिरेत्याह—**ब्रह्मादिस्था
वरान्तमखिलं जगत सृष्टेति** । ब्रह्माद्यज्यस्य स्वावरपर्यं
न्तस्य जगत परमात्मसृज्यत्ववचनात् ब्रह्मादिकसृष्टित पर
मात्मा तत्त-सृजतीति सिद्धम् ॥

अथ स्वेच्छयाऽवतार तत्प्रयोजनं च वक्तुमनवतारदशाया
तत्प्रयोजनाभिर्गुणैः दर्शयति—**स्वेनेत्यादिना अगोचर इत्य-
न्तेन** । अगोचरत्वं अव्यक्तत्वात् । यथाच्यत—‘यैलक्षण्यरु-
पतो हि हरिरव्यक्तरूपः । तैर्लक्षण्यरुपता हि व्यक्तरूपदशा
युवाम्’ इति । ब्रह्मादिद्ववति वचनात् ‘तदुपर्यपि वादरायण,
सम्भवात्’ [ब्र सू १।३।२५] इत्यधिकरणेऽर्थित्वसामर्थ्या-या
समर्थित ब्रह्मदेन्द्रादिदेवजातीनामपि परमात्मोपासनाधिकारित्व
मूचिन्म । स्वप्रयोजनाभाव कथं प्रवृत्ततयनाह—**अपारेति** ।
स्वार्थनिरपेक्षया परदुःखासहिष्णुतया, महत्कारप्रतिद्वया मन्दै-
सह निरन्तरसंश्लेषसिक्तया, स्वाभाविकन परदोषतिरस्का
रिणा सम्बन्धविशेषण, पिशाचगोपालगोपिकादिभ्यः स्वात्मस-
मर्पणे कृतेऽपि क्रियद्गतमिति भावयता महौदार्येण च प्रेरितो-
ऽवतरतीत्यर्थं । अन्नमूषणाभ्यायोक्त विग्रह ‘समस्ता शक्य
थेना नृप यत्र प्रतिष्ठिता । तद्विभ्ररुषैरुच्य रूपमन्यद्वरेमरत्’
[वि पु ६।७।१०] इति पराशर्य, ‘समस्तकारिणोऽपि तत्करोति
जनेश्वर । देवतिर्मन्त्रगुण्यारुष्या चेशाशक्तिं स्वलीलया’ [वि पु
६।७।७१] इत्युक्तप्रकारेणावतारविग्रहस्याप्यप्रकृतपरमपदनि-
ल्यविविहादविशेषण च दर्शयितुं स्वमेव रूपं इत्याद्युक्तम् ।
‘नैव गर्भत्वमोपदे न योन्यामवतत्प्रभु’ [म. भा. स प.
अर्था प ६।१।३२] “न तस्य प्राकृता मूर्तिर्मोत्समेदो-
म्भिसम्भवा” [का पु ५ ख ३।४।१०] ‘न मृगमघ
सत्त्वानो देशोऽस्य परमारमन’ [भारत] इति चोच्यत ।
‘अजोऽपि सन्’ [गी ४।६] इत्यादि बक्ष्यमाणमुत्सद
धान आह—**स्वस्यभायमजहद्वेदेति** । ‘यदा यदा हि
धर्मस्य ग्लानिर्भवति भारत’ ‘ममतामि युग युगे’ [गी ४।७]
इत्यादिवीर्यार्थम्, ‘बहूनि म व्यतीतानि जन्मानि’ [गी. ४।९]
इत्यादि च भावप्रसाह—**तेषु तेषु लोकेष्ववतीयायती-
र्येति** । ‘स उ ब्रह्मन्भवति जायमान’ [यजु ३।६।१।३]
‘यस्यावताररूपाणि समर्चन्ति दिव्यीव न । अदयन्त पर
रूपम्’ [वि पु १।११।८०] इत्यादिक स्मारयितुं अत्र
नार्यायैतानि नैवेतराशयित १ युक्तम् । तत्तद्विष्टानु-
रूपम् इति वचनात् ‘अत्र प्रदाने वैषम्यदोष परिहृत । ‘तस्मिन्
अग्रगणे हिमिहास्त्यभ्यम्’ [वि पु १।१७।९९] इत्यादि
जात्राद्युक्तम् ॥

तत्रमनारगामाय तद्वयात्न म दर्शिनम् । अथ तद्वि
शेषं प्रस्तुतानि १-यति—**भूमारायतारणोऽप्यदिना** ।
१. भावनामत्रम् । सर्वमभाप्रदानीत्यर्थं तु साध्यात्

उद्देश्यम् । दुष्कृद्दिनादास्य साधुपरित्राणाण्यमहाप्रयो जनानुपनि-
क्त्वात् **भूमारायतारणापदेशेन इत्युक्तम्** । अस्मदा-
दीनामपि अयोगिनामित्यर्थं । समाश्रयणीयत्वं विज्ञोति—
सकलेति । ‘यत्र देवा न मुनयो न चाह न च शङ्कर ।
जानन्ति परमेष्ठस्य तद्विष्णो परम पदम्’ [वि पु १।१।९९]
इत्यादिप्रतिपादितप्रकारेण महायोगिना परिशुद्धेन मनसापि
दुर्मह लोभ-भावविकेकत्वं मनुष्याणां, तत्रान्याभोपालमवधोति
निरुद्धाविरुद्धविभागाना मासचक्षुषा प्राबोऽभूदिति भाव ।
एवमवतरणनयनविषयत्वयोर्न केवलमाराध्यत्वमेव प्रयोजनम्,
किंतु तदनुभवोऽपीत्यभिप्रायेणाह—**परावरेति** । पराः उपा-
सनसमया ब्रह्मरूपोऽप्यमहोपासकस्य, अत्रास्तु आभीरप्रभृतय ।
निरिच्छजन इति स्त्रीपुसादिविभागोऽपि नास्तीत्यभिप्रेतम् ।
पुसा दृष्टिचित्तापहारिणम्’ [रा अयो ३।२९] इतिवत् । दिव्य
चिह्नानि नवनीतनटनादीनि । एव विशेषणद्वय साधुपरित्राण-
प्रकारविशेषतयाऽभिहितम् ।

अथ साधुपरित्राणापुपत्रिकं दुष्कृद्दिनादानप्रकारं प्रब्रवीति—
पूतनेति । भवतु वल्लभस्याप्येतदसकृत्त्वात्, प्रस्युत
छिकादिहननमप्येतत्कर्तव्योपात्तम् । पुन साधुपरित्रा-
णान्तर्गता भोग्यता दर्शयति—**अनवधिक्तेति** । प्रिय
तमस्वरूपदर्शनं धारकम्, त्वेच्छितदर्शनं गोपकम्, तत्र
महालापादि भोगप्रकार, इति नयनविषयत्वचेष्टितालोकनादि
विभागनिर्देशाभिप्रायः । दया स्वार्थनिरपेक्षा परदुःखनिराकर-
णेच्छा, सौहार्दं हितैरिष्यम्, अनुराग, प्रीति । एव साधुपरि-
त्राण तदोपयिकं दुष्कृद्दिनाशनं चोक्तम् । अथ धर्मसंस्थापन
आराध्यस्वरूपप्रदर्शनेन देशकालविरुद्धानामपि परम्परायाऽनुप्रा-
हकणोपदेशेन च दर्शयति—**निरतिशयेत्यादिना वाक्यश-
पण** । एतच्चारितं ‘परित्राणाय’ [गी ४।८] इति श्लोक
व्याख्यास्यते । तत्र हि साधूना लक्षणरक्षणमात्रादिकमुत्त्वा
ऽनन्तरमेवस्तुतम्—**मत्स्वरूपचेष्टितावलोकनालापादिदानेन तेषां
परित्राणाय, तद्विपरीताना विनाशाय च, दीणस्य वैदिकस्व-
धर्मस्य मदाराधनरूपस्य आराध्यस्वरूपप्रदर्शनेन स्थापनाय च,
देवमनुष्यादिरूपेण ‘युगे युगे समवाप्ति’ इति उपदेशतो धर्म-
स्थापनं च्यारादिमुत्तरेण कर्तुं शक्यम् । आराध्याकार
प्रदर्शनेन स्थापनं तु स्वर्गवाक्यवदर्थक्यमिति भाव । साधु
न्यावरणमाणाऽप्युपदेशप्रदर्शनेतया गौर्नन्दसौदाययोर्महानुष्य
परमाभाषणान्दृष्ट्वेति भागवद्भक्तिरूपधर्मनिष्ठान् कृतेत्यर्थं ॥**

एवं प्राचीनभरपरधरितस्य श्रीमद्गीतायांपदेशेन स्रजितः प्र-
दिता । पाण्डुतनययुद्धमोत्साहनव्याजेन ही तु भार
तकपाण्डुति । अत्र व्याजशब्देन ‘अभ्यानप्रेरकाण्यधमधर्म
नियामुत्थम् । पार्थ प्रथममुद्दिश्य साधुवाराण कृणुम्’ [गी ६
श्लो ५] इत्यत्र ‘उद्दिश्य’ इति पदस्याभिप्राया विहृत । **पद-
पुनराधे**—इत्यादिना साधुत्व परमप्रभा चनाभिधानम् । तेनत्र
भूमिपदाभिधानात्साधुभोषिण्येधोषिण्यद्वयस्यपुनराधेऽप्यु-
निष्टात्साधुत्वोपेति सूचितम् । साधुतापनतया इति वाच्यं
गायनतापेदिना सहासात्मन एव निर्युक्तिं वदतीति

प्रणामे समुचितमाचष्टे, अज्ञानपारतंत्र्यादिभिः सर्वदोषविशेषेण सर्वदा सर्वान्मना वर्धितं परितो देशतः कालतो गुणतश्च पूर्णमिति वैशिश्रमाचष्टे । परमवेषणवस्य भगवतो भाष्यकारस्य विष्णुरिष्टदेवतेति प्रसिद्धमेव । यद्वा भगवद्गीताप्रतिपाद्यत्वं नारायणस्य न पर्यामिन जीवत्वनिर्विशेषत्वादिरूपेण । किन्नाम सर्वदोषवर्जिततया परिपूर्णतया चेति पदद्वयेनाख्याति—आनु व्यासान् । अजाअज पुराणर्विव्यास' शाखासहस्रकृद्विख्यकारस्य तन्नामगुणाद्वाह्वचनं च गौरवादेव । गीतेति भगवद्गीताविशेष्यते । "मुख्यामुख्ययोर्मुख्ये कार्यसंप्रत्ययः" इति न्यायान् यद्यपि यद्वाग्गीता, शुकब्राह्मण तद्वचने, तथापि ध्रुवणा मदा मतिमवेक्ष्या-

आ. मा. भा.— नष्टधर्मज्ञानलोककृपालुभिर्ब्रह्मरुद्रेन्द्रादिभिरर्थितो ज्ञानप्रदर्शनाय भगवान् व्यासोऽश्रुततार ।

ज. प्र. दौ.— ननु प्राधान्येन व्याख्येयताप्रामाण्ये अधिकारिविषयप्रयोजनाभिसवधे दुर्गमार्थत्वे च सति सम्भवति तत्कथं भगवद्गीतायाः प्रामाण्यादिकम् ? सति वा तस्मिन् तथाविधप्रथांतर-परिहारेणान्ना एव व्याख्याने को हेतुरित्याशङ्क्य महाभारतार्गतत्वाद्भगवद्गीतायतस्तस्य प्रामाण्यादिसिद्धौ तस्या अपि तत्सत्त्वयतीत्याशङ्क्यामहाभारतस्य प्रामाण्यादिकं साध्ययितुमाह—नष्टधर्मज्ञानेति । किमनया कुटिलिकया ? प्रथमगीताया एव प्रामाण्यादिकं साध्यताम् । मैकम्, महावाक्यप्रामाण्याद्यनधिगताववा-न्तरवाक्यप्राण्यादेरसंभावनाप्रस्तत्वेन साध्ययितुमशक्यत्वात् । यथोक्तं 'समाधितं प्रतिज्ञाया अर्थं साध्यते हेतुना' इति । नष्टशब्दोऽदर्शनवाची, नष्ट अदर्शन इति स्मरणम् । धर्मो नित्यतिलक्षण । ज्ञानशब्देन ज्ञेय परं तत्त्वं वासुदेवाख्यं अपरं च प्रकृत्यादिकं लक्ष्यते । लक्षणायां च प्रयोजनम् । यथा धर्मो ज्ञात्वोत्पा-

स्यमेवोच्यत इति भावेनोक्तं लेशत इति । इयंभूतलक्षणायां तृतीयार्थात्तत्सि । अर्थशब्देन सर्वार्थग्रहणप्रसक्तौ सर्वेषां भाष्ये चादर्शनाद्व्यये प्रतिज्ञेति मदाशकानिरासायैदमुदितम् । नन्वस्तु नमस्कारप्रथमं शिष्यशिक्षणार्थं, प्रतिज्ञा तु किमर्थं प्रथे निवेदनीया ? उच्यते— बहुभिर्व्याख्यातृभिर्भगवद्गीताया व्याख्यातत्वाद्व्यर्थमिदं भाष्यमित्याशङ्कानिरसनं प्रयोजनमस्या अन्ये स्वपक्षनिसिद्धिदृष्टिभिः स्वाभिप्रायो भगवद्गीतार्थत्वेनारोप्योक्तं, अहं तु गीतार्थमेव वक्ष्यामीति सूचनात् । नचान् यतिभ्यो दोषः, तस्य काव्यविषयत्वात् । शास्त्रे य उपाधिर्लामति साध्यं सवधिशेषण इत्याद्यभियुक्तवाक्ये दर्शनादिति ॥ १ ॥

दनीयो न तथेदम्, किंतु ज्ञानपरपरेव तद्विषयातुष्टेयेति ज्ञापनम् । लोक इति सबन्धो विवक्षितः । नष्टे अदर्शनं गते धर्मज्ञाने यत्स तस्मिन् लोके विषये कृपालुभिः । यद्यपि 'सृष्टिदृष्टी' [अष्टा. १।२. १५८] त्यादिना कृपेरालुप्तप्रत्ययो न विहितं तथापि व्याकरणांतरबलादवगतम् । कलशावाची आलुशब्दः । कृपापूर्णकलशैरित्यर्थः । मोक्षसाधनयोर्धर्मज्ञानयोरदर्शनात्मसारे द्विद्वयमानान् सव-नानबलोक्य उत्पन्नपैरिति यावत् । अन्यपदायानां देवानां ब्रह्मर्षेन्द्रादिभिरिति यद्विशेषणं तत्प्रसिद्धप्रभावानामपि भगवादेतरेषामशक्यमिदं कार्यमिति ज्ञापनार्थम् । ज्ञानपदेन धर्मोऽप्युपलक्ष्यते । सम-कक्षत्वनिरासाय स्वशब्देनाग्रहणं, एतच्च पूर्वोक्तोत्तरेण च संबध्यते । ज्ञानप्रदर्शनायार्थितो ज्ञानप्रदर्शनायावत्ततरेति । भगवान् समप्रदा-नेधर्मवैराग्यादिगुणसवन्नो नारायणो व्यासरूपेणावततारेत्यर्थः ।

आ. मा. भा.— ततश्चेष्टानिष्टप्राप्तिपरिहारसाधनादर्शनाद्वेदार्थाज्ञानाच्च संसारे क्लिश्यमानानां वेदानधिकारिणां स्त्रीशूद्रादीनां च धर्मज्ञानद्वारा मोक्षो भवेदिति कृपालुः सर्ववेदार्थोपबृंहितानां तदनुक्त-केवलेश्वरज्ञानदृष्टार्थयुक्तां च सर्वप्राणिनामवगाथानवगाथरूपां केवलभगवत्स्वरूपपरां परोक्षार्थामहाभारतसंहितामचीकल्पत् ।

तद्योक्तम्—लोकेशा ब्रह्मरुद्राद्याः संसारे क्लेशिनं जनम् । वेदार्थज्ञमधीकारवर्जितं च स्त्रियादिकम् ॥१॥

अवेक्ष्य प्रार्थयामासुर्देवेशं पुरुषोत्तमम् । ततः प्रसन्नो भगवान् व्यासो भूत्वा च तेन च ॥ २ ॥

अन्यावताररूपं च वेदानुक्तार्थभूषितम् । केवलेनात्मबोधेन द्रष्टुं वेदार्थसंयुतम् ॥ ३ ॥

वेदादपि परं चक्रे पञ्चमं वेदमुत्तमम् । भारतं पञ्चरात्रं च मूलरामायणं तथा ॥ ४ ॥

पुराणं भागवतं चेति सम्मिश्रः शास्त्रपुङ्गवः—इति नारायणाष्टाक्षरकल्पे ॥

। तन्नामऽपि तन्न जानाति ईप्सन्मर्षोऽपि जानति । बहर्षमृपयस्वतु भारतं प्रवदन्ति हि—इत्युपनारदीये ५
ब्रह्माद्यः प्रार्थितो विष्णुर्भारतं स चकार ह ।

) यस्मिन् दशार्थाः सर्वत्र न ज्ञेयाः सर्वत्रंतुभिः—इति नारदीये ॥ ६ ॥

ज. प्र. दौ.— ततः किं प्रहृष्ट इत्यत्र आह—ततश्चेति । तन्नामऽपि तन्न जानाति ईप्सन्मर्षोऽपि जानति । बहर्षमृपयस्वतु भारतं प्रवदन्ति हि—इत्युपनारदीये ५
ब्रह्माद्यः प्रार्थितो विष्णुर्भारतं स चकार ह ।

एतत्तत्तं धर्मज्ञानव्याख्या द्वारा सखानानां मोक्षो भवेदिति प्रायेणेति । अत्र ज्ञानशब्दो मुख्यार्थः एव । प्रथममर्षो भगवत् किं प्रदोषन्नमित्यत्र एतत्—कृपालुविरिति । तन्नामो एवमपि किं मोक्षार्थं प्रदत्तः । बहर्षो यथाऽपि तन्नामऽपि तन्न जानाति ईप्सन्मर्षोऽपि जानति । बहर्षमृपयस्वतु भारतं प्रवदन्ति हि—इत्युपनारदीये ५

मिति । मोक्षस्य पुरायापेतासमर्थनार्थं वादिविप्रतिपत्तेस्तत्स्वल्प
निर्धारणार्थं चेटेत्याद्युक्तम् । आन्यतिक्रिते चोपस्कृतव्यम् । साधनं
च धर्मज्ञानरूपम् । ननु वेदानामुद्भूतत्वात्त एव धर्माधिपत्नीतिम्
भवार्थिकं भारतनिर्माणेन इत्यत उक्तं सर्ववेदाधैति । अनेन वेदा-
विकारिणा त्रैपिण्डानां पुत्रा वेदाधेदाज्ञोपायो भारतमिति सूच-
यति । वेदानधिरारिणा वदन्तुव्यत्वाच्च तत्रिर्माणं युक्तमन्यादा-
यवानाह—वेदेति । तदनेन परमाप्तिमूलत्वान्नाहमारतस्य प्रामा-
ण्यम् । धर्म परमपर च तत्त्व विषय । तज्ज्ञानं चानातरप्रयो-
जन, मोक्ष परमम् । सज्जनाद्याधिकारिण इत्युक्तं भवति । नष्टधम
स्यादिना बहुसो विषयप्रयोजनाभिधानेन तयोस्त्वन्वल्भ्यत्व
सूचयति । मयभावात्सता ससाक्षेयो यदर्थं देवताना आर्थेन
यदर्थं भगवतोऽवतार तद्भारतनिर्माणेनैव पर्यवसितमिति । एत-
नेतदपि प्रयुक्तम्, यदाह—भास्करः । शालप्रयोजनाभिधाने
प्रस्तुतेऽवतारप्रयोजनाभिधानमनगतम् । इति सकर । कृष्णावता-
रपुरस्कारेण गीताया सपतिमाह—तदतिक्रमेण व्यासावतारपु-
रस्कारे को हेतुरिति चेत्, कृष्णस्य बलकार्यत्वेन ज्ञानोपदेष्टव्य
प्रासन्निकत्वं व्यासस्य ज्ञानकार्यत्वेन प्राधान्यमिति वेदादिमजा-
देनापि भारतस्य प्रामाण्यनिश्चय इत्याशयेनाह—सर्वेति । नैता
वता वेदादिसम भारत किन्तु तदनुकार्यस्यापि प्रतिपादनेन
ततोऽधिकमिति भावेनाह—तदिति । तर्हि निर्मूलत्व
नाप्रामाण्यं प्रसज्यत इत्यत उक्त—ईश्वरेति । ज्ञानदृष्टो ज्ञान
विषयीकृत सर्वज्ञस्य इति स्फुरणार्थं स्वेत्यनुक्त्वा ईश्वरे-
त्युक्तम् । ईश्वरज्ञानस्य कुत प्रामाण्यमित्यत उक्तम्—केचलेति ।
इन्द्रियाद्यनपेक्षम् । अनेन सत्त्वव्यन्येषु प्रयेषु किमतद्वयाख्याने
नेति परिहृतम् । ननु मन्थर्मत्यादिना मदानुपनीद निर्मितमिति
सूचितम् । ते च वैदिकवेदाधैतपि ज्ञानुमदाकास्तत्कथं सर्ववेदा-
युक्तानुकार्यवतोऽस्य प्रणयनम् ? मेवम् । मन्वादीनामन्यदाधिष्ठा

रित्वात् । यथोक्तं 'वेदोत्तमं तच्च विधातुशकरप्रधानैकैस्तन्मुखतं
सुरैः भुम्भु' इति । कथमेतदुभयमित्यत आह—सर्वेति । रूपशब्दो-
ऽभिधेयार्थं । 'स्व रूप शब्दस्य' [अथ. १।१।६८] इत्यत्र रूपशब्देन
प्रयुक्तस्य साक्षादेत्य व्यावृत्तये स्वमित्युक्तत्वात् । स च व्यास
त्परिहारार्थं । सामान्येन द्वयं भारतं, तत्रैकोऽयं सर्वप्राणिनामव-
गाथ, अपर सर्वप्राणिना नावगाथ, नितु केपाधिदेवेति न कश्चि-
होय इति । अनवगाथरूपताया हेतुमाह—परोक्षेति । परोक्षोऽन्य-
तगृह । ननु धर्माद्यनेकविषयत्वेऽस्य कथमेकवाक्यत्वेत्यत आह—
केचलेति । केवलमेव भगवत्स्वरूपं परं मुद्यप्रतिपाद्यं दस्या
सा तथोक्ता । धर्मादिक तु तादर्थ्येनासुख्यप्रतिपाद्यमिति भावः ।
भगवत्प्रतिपादनं च न सङ्कीर्णतया अपि तु निवृत्तयेति ज्ञाप-
नाय स्वरूपेत्युक्तम् । इत एतत्प्रतिपत्तव्यमित्यत आह—तन्नो-
क्तमिति । यदेतन्नधर्मत्यादिनोक्तं तत्रोक्तेषा इत्याद्यागमचतुष्टये
नोक्तं च । न केवलमस्माभिश्चल्यते "उपसर्गस्य पञ्चमनुष्ठी
बहुलम्" [अथ ६।३।१२२] इत्यतोऽङ्गीकारेति दीर्घं । त्रिया-
दिकमिति छास इयम् ॥ १ ॥ व्यासो भूत्वा च व्यासो भूत्वेन
विलम्बमवृत्त्वा अभूत्वा मूलरूपेण चेति वा, तेन व्यासरूपेण ॥२॥
अन्यानताररूपेण ॥ ३ ॥ परमविद्ययेनोचम् । चोऽसौ पञ्चमे वेद
इत्यत आह—भारतमिति । पञ्चमवेदास्य शास्त्रपुत्रवदिति सन्धि-
न प्रमिव । अथवेति शास्त्रपुत्रव स च मन्थिन एकार्थतया सत्रवै
इत्यनेनेत्यपि प्रथे'वेकवचनमिति योग्यम् । अत्र पञ्चरात्र नाराय-
णावतारेण कृतम् । मूलामात्रेण हयग्रीवावतारेण कृतम् । आदि-
भागवत मूलरूपेण ॥ ४ ॥ त्रयापि बृहस्पतिरपि, कृत्स्नमिति
शेषः । सर्वोऽपि जनो जानति जनाति । बह्वर्थमिति प्रवदति ।
भारतं चापीति पूर्वोक्तेन मनुष्यम् ॥ ५ ॥ दस अवतारा येऽ
तु तथा । ते अस्यां यथिति विप्रद ॥ ६ ॥

आ. मा. भा. — भारतं चापि कृतवान् पञ्चमं वेदमुत्तमम् ॥ दशानुरार्थं सर्वेन केवलं विष्णुबोधकम् ॥ ७ ॥

परोक्षार्थं तु सर्वत्र वेदादप्युत्तमं च यत्—इति स्कान्दे ।

पटि विद्याचतुर्वेदान् सांगोपनिषदान्द्रिजः । न चेत्पूराणं संविद्यार्थं स स्याद्विचक्षणः ॥ ८ ॥ [म. भा. १।८२]

इतिहासपुराणाभ्यां वेदं समुपट्टं हयेव । विभेत्स्वल्पश्रुताद्देवो मामयं प्रचलिष्यति ॥ ९ ॥ [म. भा. १।९७]

मन्वादि केचिद्भ्रुवते द्यास्तीकादि तथाऽपरं । तथापरिचाराण्ये भारतं परिचक्षते ॥ १० ॥ [म. भा. १।५२]

भारतं सर्ववेदाश्च तुलामारोपिताः पुरा । देवैर्वैभ्रादिभिः सर्वैर्देवैरपिमिश्च समन्वितः ॥ ११ ॥

न्याससंवाह्याया तत्र त्वत्परिच्यत भारतम् । महत्वाद्भारवत्त्वाच्च महाभारतमुच्यते ॥ १२ ॥ [म. भा. १।९२]

निरुक्तपस्य यो वेद सर्वपापः प्रमुष्पने । यद्विहास्ति तदन्यत्र यद्देहास्ति न तद् कश्चित्वा ॥ १३ ॥ [म. भा. १।७४]

'विराटोयोगसारवान्' [म. भा. १।८९] इत्यादितद्वाक्यपर्यालोचनया ऋषिसम्प्रदायात् 'को ह्यन्यः
पुण्डरीकाक्षान्महाभारतकृद्भवेत्' [वि. पु. ३।४।९] इत्यादिपुराणग्रन्थान्तरगतवाक्यान्पथानुपपत्त्या नारदा-
ध्वपनादिनिष्पन्नैश्चावसीयने । कथमन्यया भारतनिरक्तज्ञानमात्रेण सर्वपापघ्नः ? प्रसिद्धश्च सोऽर्थः ।

ज प्र दी — याज्ञक्यादराहृत्पिण्डाद्रिपुत्राधमिनि
ममाय । इरण्यंयतेन वा समाय । प ७७७७७७ ७ ॥ ७ ॥
उपनिषत्सु च वेद विषय वेदादप्युत्तममिति । एतेषु वाक्येषु
दात्तम्भर एतौ स्तोत्रोऽनगतम् । 'यदि विष्णु इत्यादिभिरा

मन्वदपर्यालोचनया चाऽऽतदवकीर्णत इति गर्वः । चन्वारथ ते
वेदेति विष्णुनाममा एवम्, न द्विगु । अगामि च दयति
पदप्रयोगोऽपि निति मन्वादादन्व । तेन "द्विष्णुपुराणस्य
माहो" [अथ ५।२।१०६] इति मन्वादात्तत्त्वात् । मन् ७५

वीहि ॥८॥ प्रचलित्यति प्रचालयिष्यतीति ॥९॥ १० ॥ ११ ॥
मौरत्वात्तद्विलनेन मत्वर्थे तत्प्रत्यय इत्युक्तं भवति ॥१२॥ १३॥

भारतप्रामाण्यमद्गीकृत्यैतरेतद्दर्शनगीकृत्याण प्रतीदमुक्तम् ।
युक्त्यनुसंधानेन विनाभिप्रेतार्थोऽत्र न प्रतीयतेऽत पर्यालो-
चनयेत्युक्तम् । अनुसन्धानप्रकार च लेशेन दर्शयिष्यति ।
ऋषीणां वैशंपायनादीनां संप्रदायात् शिष्येभ्यः प्रदानाच्चैत-
दवसीयते । न हि प्रामाण्यादिरहितशृण्व्यादय शिष्येभ्यः श्रेयसे
व्याहृत्युरिति युज्यते । 'को ह्यन्यः' इत्यादिपुराणलक्षणप्रधातर-
गतवाक्यार्थान्यथापत्तयश्च तदवसीयते । अथातरेति विदे-
षणस्य प्रयोजनं स्वयमेव वक्ष्यति । वाक्यस्योक्तार्थे सामर्थ्या-
भावात् अन्यथापत्तयेत्युक्तं, तत्र प्रदर्शयिष्यते । नारदस्या-
भ्ययनव्याख्यानादिक्लिष्टशोक्तार्थोऽवसीयते, ऋषिसंप्रदायादिल-
नेनैव गतमेतदिति चेत्, न; ऋषीणां गृहस्थत्वेन परार्थोऽन्यवि-
षयोपि व्यवहारः कर्तव्यत्वं भाव्येतापि । नारदस्य तु परमहंसस्य
स्वार्थोपि व्यापारोऽन्यविषयो न भवतीति ज्ञानार्थत्वात्, अत
एव संप्रदायादिलक्ष्ययनेति चोक्तम् । तदाक्यपर्यालोचनयेत्यु-
क्तम्, कीदृशी सा पर्यालोचनेत्यतो लेशेन दर्शयति-कथमिति ।
महत्त्वादिति वाक्ये भारतशब्दं निरुच्य तज्ज्ञानात्सर्वपापक्षयोऽभि-
धीयते, न तु भारतस्योत्तमत्वं साक्षात् । तथापि पर्यालोचनया
गम्यत एव । यथा हि नारायणादिभगवन्नामनिर्हक्लिज्ञानाद्भवन्पाप-
क्षयोऽभिधेयस्य सर्वोत्तमत्व एव तथाऽयमपि । अन्यथा भारतस्य
सर्वशास्त्रोत्तमत्वाभावे कथं तच्छब्दनिर्हक्तिज्ञानमात्रेण सर्वपाप-

क्षयः स्यात् शब्दात्तरनिर्हक्तिज्ञानेन तदभावादिति । स्यादेतदनु-
मानम्, यदि हेतुः कृतोऽर्थे प्रमितः स्यात्, न चैवम्, अथयार्थप्रश-
साया अपि दर्शनेन वचनस्यान्यथासिद्धेरित्यत आह-प्रसिद्ध-
श्चेति । धियां तावत्प्रामाण्यं स्वतः, वाचकाद्रामाण्यं, न चात्र
तदस्ति । अर्थवादानां चाबाधिते स्वार्थे प्रामाण्यमस्त्येव । अतो
हेतुकृतो योऽर्थो भारतशब्दनिर्हक्तिज्ञानेन सर्वपापक्षयः सप्रसिद्ध
प्रमित एवेति । सर्वपापक्षये तद्वैव मुक्तिः स्यादिति चेत् तर्हि सर्व-
शब्दार्थ एव संकोच्यता, न तु सर्वो वाक्यार्थः ।

एवमन्यान्यपि भारतवाक्यानि पर्यालोचनीयानि । तथा हि-
'यदि वियात्' इति वाक्ये यद्यपि भारत नोक्तं तथाप्युत्तरैतिहास
शब्देन गृहीतत्वात्पुराणपदं तदुपलक्षणमिति ज्ञायते । न ह्यनुक्त-
स्योपपादनं युक्तम् । तत्र भारतस्य वेदार्थज्ञानोपायताऽनेन
सिद्धयति । अचेतनत्वर्यालोचनया विभेतीत्येतद्विभेती
स्वमर्थमंतर्भाषयतीति ज्ञेयम् । यद्यपि मन्वादीत्येतदापाततो न
प्रकृतं क्रमव्यर्थं प्रत्यापाद्यति, तथापि भगवत्पादैरन्यथोदाह-
तस्य एतद्व्याख्यानरूपवाक्यस्यानुसंधाने भारतस्य भगवत्प-
त्वादि गमयति । तुल्यारोपेण भारतत्वं च प्रतिनिधिद्वारेणोपपाद-
नीयम् । 'यदिह' इत्यस्य स्तुतिपरत्वोपपत्तये तदेवान्यथेति व्या-
ख्याने सर्ववेदाद्यर्थोऽप्युहित्वादिर्कं सिद्धयति । 'विराट्' इत्येत-
त्पूर्वोत्तरवाक्यानुसन्धानेन भारतस्य कल्पतरुता प्रतिपाद्यद्भार-
तस्य सर्वपुराणार्थहेतुता गमयतीति ।

आ. मा. भा.—कथं चान्यस्य कर्तुं न शक्यते ? अन्धान्तरगतत्वाच्च नाविद्यमानस्तुतिः । न च
कर्तुरेव । इतरथापि साम्यात् । तत्र च वासुदेवानुनसंवादरूपां सर्वभारतार्थसंग्रहां भारतपारिजात'
मधुभृतां गीतामुपनिबन्ध । तच्चोक्तं—'भारतं सर्वशास्त्रेषु भारते गीतिका वरा । विष्णोः सहस्रनामापि
ज्ञेयं पाठ्यं च तद्ग्रहम्' इति महाकौर्म्ये ॥ 'स हि धर्मः सुपर्याप्तो ब्रह्मणः पदवेदने' इत्यादि च ।

ज. प्र. द्वा.—को ह्यन्य इतिपुराणवाक्यस्यान्यथापत्तये-
त्युक्तं कीदृशी सान्यथापत्तिरित्यत आह-कथमिति । अन्य-
येति च वर्तते । अन्यस्येति व्यत्ययेन सूतीयार्थे पठ्ये । यद्वा कर्तुं
मिति ह्योगे कर्तुरे 'न लोकाव्यय-' [अथा. २ । ३ । ६९]
इति प्रतिषेधश्च नया निर्दिष्टमनिलमित्यनिल । अत एव
तोऽनुसन्धुनोर्योगे पठ्ये दृश्यते । 'सूर्यस्योदेतोः' मूलस्य
विषय इति [पा. मा. १६४८] । को ह्यन्य इति
वाक्ये तावद्भारतस्य नारायणान्येन कर्तुंशक्यत्वमुच्यते ।
तत्कथमन्यथा केवलेश्वरज्ञानदृष्टयोपकृतत्वाभावेन युज्यते । तथा-
पिपानामन्यैः कर्तुं शक्यत्वस्य दर्शनादिति । नन्वन्यैः कर्तुंम-
शक्यत्वमिति हेतुसिद्धं । को ह्यन्य इतिवाक्यस्याविद्यमाना-
र्थेऽनुतिपरत्वोपपत्तिरित्यत आह-अर्थान्तरेति । अविद्यमाने-
त्यतः परमर्थोऽन्यथाहायैः । इदं वाक्यमिति शेषः । यद्वा
स्तुतिर्गुणोत्कथे । अत्रोच्यते इति शेषः । अत्र नार्थशब्दाव्या-
हारः । अनेन प्रायुक्तस्य अर्थान्तरेतिविशेषणस्य प्रयोजनमुक्तम् ।
इयं च सम्प्रवृत्तमुक्तिः । निश्चयुक्तिस्तु चशब्दः सुविता । वाप-

लक्षणा स्तुतिरुच्यते, न चैवम् । 'कृष्णद्वैपायन व्यास विदि
नारायण परम्' [ ] इति भारतकर्तव्योऽस्य नारायणत्व
क्षणयाः स्तुतेः प्रथमात् ।

उत्तरत्र तस्यैवार्थस्योपपादनादित्यत आह—न चेति ।
कर्तुरेवान् स्तुतिरुच्यते इति न वाक्यम्, किंतु भारतस्यापि ।
कथमिति चेत्, अत्र ह्यनुमानेन व्यासस्य नारायणत्वं सा-
ध्यते । कृष्णद्वैपायनमिति पूर्वार्थे. प्रतिशास्त्रं, को ह्यन्य इति
द्वितीयां व्यतिरेकव्याप्तेः प्रतिपादकं । अनुस्तो हेतुर्वा
सिबचनसामर्थ्याद्वा । तत्र न तावदग्रहणं हेतुः । अत इत्यत
आह-इतरथापीति । अग्रहणस्य नारायणत्वदितरथापि साम्या
दर्थेकात्यप्रसगात् । नापि भारतत्वं अत इत्यत आह-इत-
रथापीति । अर्थविशेषस्तुत्वेन नारायणत्वसापत्तय इत्यत
कालिदासादावपि साम्यादित्यसगात् । तन्माभारायणादनेन
कर्तुंशक्यस्य कार्यस्य कर्तुंशक्यमत्र हेतुः । न चागावसित् ।
भारतस्य तथात्वादित्युक्तम् । व्यासिकाक्यं च तदभिप्रायं शब्-
क्यम् । तथा च कथमत्र भारतस्य स्तुतिर्न किमन्यो ? अन्धान
यमेव्यथाद्वयमादिति ।

अन्वेवविष भारतम्, व्याचिख्यासितायास्तु गीतायाः ।
किमायातमित्यत आह—तत्र चेति । तदर्थविषयप्रामाण्यानुपेते
भारते गीतासुप्रनिबन्ध व्यासः, किमियं गीतायाः प्रामा-
ण्यादेः सभावना उत निश्चययुक्तिः ? न द्वितीयः, तथात्वे कलि-
गोपदेशादिसि तत्रप्रमगात् । अनुवायोऽपविति चेत्, अयमपि
तथैव । आद्ये निश्चयक वाच्यमित्यत उक्त-वासुदेवेति ।
सवाप्तं रूपयतीति संवादरूपा । तथापि भारतेच्छेदांतर-
विहारेणास्या एव न्यास्थाने को हेतुरित्यत उक्त-सर्वेति ।
सर्वभारतार्थस्य संप्रहो यस्यामिति गमकत्वात् व्यधिकरणो
बहुव्रीहिः । एतद्वाक्येन सर्वमपि भारतं व्याख्यातप्रार्यं
भवतीति भावः । नैतावता भारतममा गीता, किंतु तपोऽविका
चेत्याशयवानाह—भारतेति । कुत एतदित्यत आह—तच्छो-
क्तमिति । सर्वशस्त्रेषु वरं तद्वेदमाप्तमूलत्वादिना प्रामाण्याद्-
दिप्रतिपादनेन सविषयत्वान्मोक्षार्थत्वेन सप्रयोजनत्वात्सद-
धकारित्वाद्गुणार्थत्वाच्च व्याख्येया गीतेति स्थितं, तत्र ज्ञान-
त्व केवलं मोक्षसाधनम्, धर्मस्तु ज्ञानात्प्रागनुष्ठितोन्तःकरणशु-

द्ध्याद्विद्वारा ज्ञान जनयन् मोक्षसाधनम् । ज्ञानोत्तरस्तु मुक्तावानं
दोत्कर्षहेतुरित्येवं विषयप्रयोजनयोः संबन्धोऽभिमतः । केचित्तु
ज्ञानोत्तरकालं धर्मानुष्ठानमेव नास्तीति युवते, अन्ये तु ज्ञानकर्म-
समुच्चयसाध्यत्वान्मोक्षस्य तत्प्रतिपादनाय गीतारंभः, न धर्मादि-
प्रतिपादनाय, तदर्थानां मन्वादिधर्मशास्त्राणां सनकादियोगशा-
स्त्राणा च प्रतिकालं विद्यमानत्वादित्याक्षरान्ते, तदुभयं निराक-
र्तुमाह—सर्हीति । स गीतौको धर्मो ब्रह्मणः स्वरूपज्ञाने सुप-
यन्ति ज्ञानात्प्रागनुष्ठितः, ब्रह्मणः पदवेदने जाते अनुष्ठितः सुप-
यानि सुपयानिसुफिहेतुरित्यनुगीतोपक्रमे भगवदैवोक्तम् । उदाहरि-
ष्यते चात्र स्पष्टार्थानि वाक्यानि । न च गीताया तथाविधमे-
कमपि वाक्यं दृश्यते, तथा च बह्व्यते । मन्वादिशास्त्राणा विद्य-
मानत्वेन धर्मादिरप्रतिपाद्यत्वे समुच्चयोऽपि न प्रतिपाद्य, धृत्या-
दिप्रतिपाद्यत्वाभ्युपगमात् । तत्र च न स्फुटं प्रतिपादनमिति
चेत्, नः सूत्रम् । यमोक्त वेदाध्याज्ज्ञानार्थेति । तस्माद्यत्कि-
ञ्चित्तेतदित्युक्तमेव विषयादिकमिति ।

पेशाचभाष्योपोद्घातः ।

* सर्वं रसं गूढरविद्वारासभो नागामरावेगरविं शमन्तरा ।

वेलासरस्तीरकराजहंसः श्लोकाभृतं सप्तशतेन पूरितम् ॥ १ ॥

मपन्नपारिजाताय तोत्रवेत्रैकपाणये । ज्ञानमुद्राय कृष्णाय गीताभृतदुहे नमः ॥ २ ॥

करकमलनिदर्शितात्ममुद्रः परिकलिन्नोन्नतवर्हिषह्वृषूडः ।

इतरकरगृहीतवेत्रतोत्रो मम हृदि संनिधिमातनोतु शौरिः ॥ ३ ॥

सारथ्यमर्जुनस्याऽऽदौ कुर्वन्गीताभृतं ददौ । लोकत्रयोपकाराय तस्मै कृष्णात्मने नमः ॥ ४ ॥

मलनिर्मोचनं पुंसां जलखानं दिने दिने । सकृद्गीताम्भसि खानं संसारमलनाशनम् ॥ ५ ॥

अकृत्यमपि कुर्वाणो भुञ्जानोऽपि यथा तथा ।

कदाचिन्नारकं दुःखं गीताध्यायी न पश्यति ॥ ६ ॥

वेदोदधिप्रमथितं वासुदेवसमृद्धतम् ।

सन्तः पिवन्ति सततं गीताभृतरसायनम् ॥ ७ ॥

एकं शास्त्रं देवकीपुत्रगीतमेको देवो देवकीपुत्र एव ।

एको मन्त्रो यानि नामानि तस्य कर्माण्येकं तस्य देवस्य सेवा ॥ ८ ॥

* एतच्छ्लोकव्याख्या इत्युच्यते । टिप्पण्या दृश्यते सा यथा—“तत्र भगवान्ब्रह्मविदुः श्रीमद्भगवद्गीताभाष्यमारमणस्तद्व्युत्प-
त्स्वप्रदातिश्रमेन तदुत्कर्षं व्यञ्जयति—सर्वमिति । अहं गूढरविद्वारासभो वेलासरस्तीरकराजहंसोऽपि सप्तशतेन पूरितं श्लोकाभृतम-
न्तरा सर्वं रसमारविगेरविं सा नागामित्यन्वयः । तमनु पदव्याख्या—गूढं यथा भवति तथा रेशाग्निना, लङ्कादहेनेति यावत् ।
विद्वः सरास्यी [यासी] कृतो रासभो रावणो येन, स तथा । वेलाविशिष्टं सर. समुद्रततीरकराजहंसः । स च समुद्रपारावा-
रगामी । ईदमुद्रकृतकर्मणा प्रभुमारारिषितवानपीति भावः । ससमुपगतं सततं पूरितं कल्परिनिर्गं श्लोकाभिरमभृतं भगवच्छ्रीकृष्णमुख-
निर्गतमन्तरा त्रिना सर्वं रसमानन्दमात्ररूपम् । * एतस्यैवाऽऽनन्दस्यान्यानि भूतानि मात्रासुप्रजोवन्ति ” [वृहदा. ४।३।२]
इत्यादिभुते । अत्राणा तत्सदृशनाडीना वेणो यस्मात्तदनिर्गं रविम् । अत्र मूढं धुत्विदं यथा—“अथा इव रथनाभौ संहतं यत्र
नाज्ज. स एषोऽन्तयते बहुधा जायमान ” । [सु. ३. २१६] ‘सूर्यो यथा सर्वलोकस्य चक्षुर्न लिप्यते चाक्षुषीर्वाग्दोषे ।
एकस्तथा सर्वभूतान्तरात्मा न लिप्यते लोकदुःखेन बाध ’ ॥ [कठो. ५।११] एतदर्थं सं वेदान्तेकत्रेयं सुखं नागा न प्राप्तम्
अनेन तु प्राप्तम् । अत परमोक्तप्रमेतद्व्याख्यायत इति भावः । एतदर्थेव्यञ्जकं(नाम)व्याख्यानं श्रीरामकृष्णविदुया हृतम्” इति ।

वन्दे कृष्णार्जुनौ वीरौ नरनारायणाबुभौ । धर्तराष्ट्रकूलोन्मत्तगजारोहणवल्लभौ ॥ ९ ॥

अस्य श्रीभगवद्गीताशास्त्रमन्त्रस्य वेदव्यासो भगवानृषिः, प्रायेणानुपुच्छन्दः, श्रीकृष्णः परमात्मा देवता, अशोच्यानन्वशोचत्वमिति वीजम्, सर्वधर्मान्परित्यज्येति शक्तिः, ऊर्ध्वमूलमधःशास्त्रमिति कीलकम्, मम मोक्षार्थे जपे विनियोगः ।

कारणख्याति जगतां तारणार्थमनागतम् । वारणाननमात्मानमद्वयं समुपास्महे ॥ १० ॥

प्रणम्य परमात्मानं विष्णुं जिष्णुं जगद्गुरुम् । परमात्मावबोधार्थं गीताव्याख्या मयोच्यते ॥ ११ ॥

अस्य संबन्धाभिधेयप्रयोजनान्युच्यन्ते—मोक्षस्तावत्प्रयोजनम् । स च गीताशास्त्रप्रतिपादितात्पर्यमार्थसंबोधोदेवेति परमार्थस्वरूपमभिधेयम् । परमात्मस्वरूपावबोधस्यास्य च शास्त्रस्य साध्यसाधनलक्षणः संबन्ध इति विशिष्टप्रयोजनसंबन्धाभिधेयवद्गीताशास्त्रम् । अत्र चार्जुनस्य राज्यार्थशत्रुं जिगीषोर्धातिराष्ट्रैः सह युद्धं संप्राप्तम् । तत्र सहायार्थं वृतेन भगवता वासुदेवेन सह रथमारूढयोर्दुःखभूमिं प्रविष्टोऽर्जुन उभयोरपि सेनयोर्मध्ये योर्दुःखव्यवस्थितानाचार्यपितृपितामहपुत्रमित्रादीन्ष्ट्रा एते मया हन्तव्याः, मदर्थं चैते मरिष्यतीति पर्यालोच्य शोकमोहाभिभूतचित्ततया बहु प्रलयनयोत्स्य इत्युक्त्वा युद्धाद्गुरुरराम । एवमुपरताय तस्मै तद्विद्यामूलशोकमोहापनोदाय परमकारुणिको भगवार्थं भक्तवत्सलो वासुदेवो वेदान्तवाक्यैः समधिगम्यं परमार्थतत्त्वमुपदिदेश ।

श्रीवल्लभाचार्यप्रकटिततत्त्वदीपिकोपोद्घातः ।

श्रीगोपीजनवल्लभो जयति ।

यदधिपोतशरणस्तीर्त्वा मोहान्मुक्तिं नरः । स्वात्मधर्ममुपैत्याञ्ज तं वन्दे पुरुषोत्तमम् ॥ १ ॥

यदीश्वरसुधाधाराप्यायितः सुकृती नरः । कृशोऽपि लभते पुष्टिं तं श्रीवल्लभमाश्रये ॥ २ ॥

यत्करुणारसप्लुष्ट्या हृदि हरिभक्त्यङ्कुरः समुल्लसति । तं विद्वलविमुनिमिशं पूर्णनिंदात्मकं वन्दे ॥ ३ ॥

विचार्य श्रीमदाचार्यभारती तत्त्वदीपिकाम् । आरभे भगवद्गीताव्याख्यां तत्राख्ययाऽन्विताम् ॥ ४ ॥

इह खलु निरिखलौकिककल्याणगुणगणधनुर्मूर्तिः परमकारुणिकः स्वपार्थसमर्थसहायः पूर्णपुरुषोत्तमो भगवात्प्रमाणप्रमेयमार्गाधीशोऽनन्तपरिमाणाऽक्षेपाक्षरपरमव्योमपदात्मनिलयनो विमुरात्मानात्मधर्मतत्त्वाविवेकविजृम्भितमनोर्षेयाश्रयाभावविमूढतयाऽऽत्मधर्मत्यागपरधर्माभिसन्धिपरं भगवदीयं नरं लोकवेदपण्डितमानिनं सांख्ययोगभक्त्याश्रयत्रयविद्योपदेशेन स्वात्मधर्मे निवेशयन्मोक्षयामास ॥ अत्र—

स्वपुष्टिमिश्रभक्तं हि यदा श्रीपुरुषोत्तमः । विवेकवत्या सांख्यीययुद्धया धर्मं न्ययोजयत् ॥ १ ॥

अतन्मात्ररुचिं ज्ञात्वा धैर्यवत्या सतो हरिः । योगयुद्धयाऽऽह स्वधर्मं पटङ्गेन भगवान् गुणैः ॥ २ ॥

तथापि किञ्चित्संदिग्धभियं माहात्म्यमकितः । द्विपङ्क्तिभिर्योजयामास स्वधर्मं मोक्षदो हरिः ॥ ३ ॥

प्रथमं सूत्रगुपट्कं द्वितीयं चापि वृत्तिवत् । तृतीयं भाष्यरूपं हि स्वयं भगवतोच्यते ॥ ४ ॥

सांख्यमिश्रतया चादौ ययोगस्य निरूपणम् । पुष्टिमिश्रत्वमोर्धार्थं स्वभक्त्येति तत्तथा ॥ ५ ॥

विभक्तिं सांख्यं योगं च देवो मकरकुण्डले । तदापृतमुत्तोऽत्यैव नरं स्वान्तममासयत् ॥ ६ ॥

पार्थोऽसु देवो भगवान्मुद्गन्दोऽनुपृहीतवान् । अतः शरणमार्गेण सेवाधर्ममसूचयत् ॥ ७ ॥

विवेकधैर्याश्रयेऽपि यथा सत्तदश रियताः । यत्तद्व्यायसंत्वाकाः श्लोका यद्भारतयोच्यते ॥ ८ ॥

पूर्वं दुःखं नरस्याते सांख्ययोगाश्रये सुरतम् । मर्यादयाऽष्टया पूर्वमुक्तिस्तत्पुष्टिसोऽष्टया ॥

यावोपदेशो मर्यादा पुष्टिर्भक्त्यागदर्शनं ॥ ९ ॥

अते सङ्गस्य तत्सर्वं स्वाश्रये सेवया कृतिः । इत्येतत्पुष्टिर्मेण सर्वथा मुक्तिरेव हि ॥ १० ॥

एवमप्रदशाध्याय्या गीतया भगवान् हरिः । स्वयं स्वतत्त्वं शास्त्रीय पार्थावोपदिशत्यदः ॥ ११ ॥

अत्रेदं तत्त्वमुक्तम्—भक्तिमार्गरीतिर्लौकिकी, न साधारणरीत्या, अतस्तन्निर्णयं कर्तुमुचितम् । अतएव 'पार्थास्तु देवो भगवान्मुकुन्दोऽनुगृहीतवान्' [भाग ३।१।१२] इति विदुरवाक्यम् । एवं सति 'भ्राताऽपि भ्रातर हन्यात्' [भाग १०।५।४०] इति न्यायेन लोकत्रिपुण्ड्रत्वा स्वयं राज्यं कृत्यस्तदा राज्ये भगवत्संबंधामावाचक्रोगे भगवदीयत्व न भवेत् । एव हि पार्थस्य स्वतस्ततो निवृत्त्युक्त्या लौकिकरीत्यभाव उक्तो भवति । 'क्षत्रियाणामयं धर्मः' [भाग. १०।५।४०] इति वचनाद्य शूराणां तेषां युद्धोपस्थितौ वीररस एवोत्पद्येत, वस्तुस्वभावात् वैराग्यम् । पार्थं च तदुत्पत्तौ भगवदीयत्वमेव हेतुः । अन्यथा तुल्ययोगक्षेमत्वाद्वात्ताराष्ट्रेष्वपि तदुत्पत्तिः स्यात् । एतज्ज्ञापनायैवादां धृतराष्ट्रतत्पुरुषोक्ता । तथा तदुत्साह उक्तो भवति । भगवदीयस्य तु भगवच्चिकीर्षित-कार्योन्मुरयेव मतिरुचिता, तद्विरुद्धा कुमतिरेव । अन्यथा धर्मशास्त्रादिषु गुर्वादिहननस्य निषिद्धत्वात्ततो निवर्तिका मतिर्वेन नोच्यते ।

उक्तं च—'व्यवहितपुत्रनामुत्तं निरीक्ष्य स्वजनव्याद्विमृतस्य दोषमुद्धया । कुमतिरहरदात्मविद्याया यः—' [भाग १।१।३६] इति । एतेन भक्तिमार्गमर्यादा वेदलोकातीता, अतस्तौ आदाय भक्तिमार्गो न विचारयितुं युक्तः, तदतीतत्वादिति ज्ञापितं भवति । अतएव प्रह्लादविद्योपदेशानुपदमेव भगवत्कार्यं आसुरहनने प्रवृत्तिरभूत् । एतेनैतच्छ्रवणानंतरं 'सर्वत्याग उचित, न तु गुर्वादिहनं' इति निरस्तम् । वस्तुतस्तु सर्वत्यागोऽयमेव लोक-वेदत्यागपूर्वकं भगवदाश्रयग्रहणं यत् । अतः 'कश्चित्तच्छ्रुतं पार्थ' [गी १।८।७२] इत्यादिना भगवता पृष्टं पार्थो 'नष्टो मोहः स्मृतिर्लब्धा' इत्युपम्य 'करिष्ये वचनं तव' [गी. १।८।७३] इत्यागीकृतवान्, तेन वैबल्यं भगवदीयत्वं फलितम् । राज्यादेस्त्यागान्तु स्वमुक्ते प्रतिबंधकत्वज्ञानेन तत्र प्रभुसंबंधोऽस्त्यतो तुच्छतरः ।

ननु भगवदिच्छान्तरुपा मतिर्भक्ते कथमभूदिति चेत्, इत्यम्—वस्तुतो भगवदीयत्वेऽपि सङ्घीतोऽहं युद्धादिकं करिष्ये इति न ज्ञानमासीत्, भगवता पूर्वं तदज्ञापनात्, किन्तु स्वज्ञानवर्धनेन । तथा तत्कृतिर्भक्तस्य तोचितैव, तदीयत्वविरुद्धत्वात् । अतस्तस्यैवावस्थितस्यानुभावेन तत्राकर्म्यहेतुवैराग्यमभूत्, भगवदिच्छया न तथा कुमति । एतेन प्रभुत्वर्षं तज्ज्ञापितमेव, भक्तस्यापि ज्ञापितं भवति, न तु स्वत इति सूचितमिति दिक् । किञ्च त्रुष्टुष्टिमार्गं तदङ्गीकारे स्वत एव तत्कृतिं स्यादपि । पार्थास्तु पुष्टिमर्यादायामङ्गीकृता इति पूर्वं तदुत्पत्तिः । श्वाहुपदेशेनैव तन्निरवृत्तिः—इति ।

तथाहि—कुरुणा पाण्डवानां च युद्धे उपरान्ते भगवान् बाहुदेवो निरिलनिरोधमुक्तिकारणावतारो हाकारुणिको त्रिभु स्वात्मानं विश्वसाक्षिणं पाथैस्य सारथिं चकार । इत्यमुत्तर्पमवगत्यापि सर्वात्मनान्यो वृत्राष्टौ निजात्मजविजये सहायान् । सख्यं पृच्छति ॥

पुरुषोत्तमजीकृताऽमृततरङ्गिण्युपोदात्त । २.

श्रीगोपीजनवल्लभाय नमः । श्रीगणेशाय नमः ॥
यनामस्मृतिमात्रेण निरोधोपेयासख्य ।
जायते तत्क्षणादेव तं श्रीकृष्णं नमाम्यहम् ॥ १ ॥
कृत्पादिससिखा स्नेहपल्लवित्ता सदा ।
रमयन्ति स्म गोपीरां स श्रीवल्लभाश्रय ॥ २ ॥
श्रीविद्वत्प्रदाभोजकृपायभुमुपरित ।
व्याख्यास्ये भगवर्तता भक्तिमागानुसारत ॥ ३ ॥
तत्र गीताशास्त्रं किमिति पूर्वं विचार्यते, तत्र शङ्करा-
चायाः—भगवान् सृष्टेः जगत तस्य सिम्भयं प्रकृतिलक्षणं
धर्मं सति श्रेयसार्थं निरुत्तिलक्षणं धर्मं च प्राहयित्वा सामत
कलियुग्मेण धर्मोऽभिभूयमाने तद्वशात् स आदिकृता नाराय
णारुष्या विष्णुः देवता वसुदेवगदो न किल सम्भूय । स च
गी. ३

भगवान् ज्ञानिभयशक्तिबलवीर्यैतैर्जोम सदास्यवद्विगुणा-
मिका साया प्रकृतिं वर्गाकृत्वाजोऽव्ययो भूतानामपीपरो
नियमुद्बुद्बुद्धकस्त्वभावोऽपिसन्मायया देहवर्तिवर्जप्रवञ्जत
इव लोकतुप्रह कुर्वन् उदयते । स एव च स्वप्रयोजनाभावेऽपि
भूतानुजिपुक्षया वैदिकं हि धर्मद्वयमहनाय शोचमोहमहोदपी
निमग्नयोपदिदेश । तस्यास्य गीताशास्त्रस्य सतेपत प्रयोजन
पर नि श्रेयसम् । तच्च तदुत्पत्त्येव सततस्यावन्तोपरमलक्षणम् ।
तच्च वाच्यनिषिद्धत्यागपूर्वकात् पारमेश्वरार्पणबुद्ध्या त्रियमा-
णाद्वमाद्भृष्टजन्माभ्यस्ताह व्रमेण भवति सर्वकर्मसन्त्यासपूर्व-
कादा मज्ञाननिष्ठात्पादमाह शीघ्रं भवति । इम द्विप्रकार
धर्मसाधन नि श्रेयस प्रयोजनम् । परमार्थतत्त्व वासुदेवाख्य
य पर प्रज्ञाभिधेय साप्यभूत विशेषताऽभिव्यक्तवदिनिष्टययो-

जनसवधाभिधेयवन् गीताशास्त्रमिच्छुः । तेन तन्मते आरभ
 ज्ञाननिष्कारुपाद्विद्यात्मकाद्रमांडुकरूपो मोक्षो भवति इति
 सिध्यति । तत्र त्रिधा सात्त्विकी अविद्या राजसतामसी, साध
 रजस्तमया च परस्पराभिभावकत्वम् । 'रजस्तमश्चाभिभूय'
 [गी. १४।१०] इति वक्ष्यमाणवाक्यात् । अतो रजस्तम-
 त्रियमाणाभिभवनिष्ठवर्षं गुणत्रयनिवारक साधनान्तरमन्येष्टव्य
 भगवत्प्रतिरूपम् । तदत्र नोक्तमतो न्यूनमेतदवर्षतत्त्वम् । न
 तु गीताया भगवता ज्ञानस्य सन्यासस्य चोपदेशात्तत्रैव
 गीताया अपि तात्पर्यमिति शक्यम्, पूर्वोक्तविस्मरणादनुजेन
 प्रति कुदेन भगवता तावन्मात्रोपदेशात् । 'न शक्य तन्मया
 भूयन्तथा वक्तुमशोषत । पर हि ब्रह्म कथित योगयुक्तेन
 तन्मया' [म. भा आ प] इत्यनुगीतारभरयत्रायनेन
 तथावसायात्, अत्राप्यन्ते शरणगमनस्यैवोपदेशान्, न
 ज्ञाने वा सन्यासे तात्पर्यमिति दिष्टम् ।

मधुसूदनसरस्वती तु नि श्रेयसे विधेयमाह— 'सच्चिदान-
 न्द्ररूप तत्पूर्णं विष्णो पर पदम् । यथास्ये समारब्धा वेदा
 काण्डप्रारम्भका' [दि. गु. पृ ४] इति । किञ्च
 'कर्मोपास्तिसुधा ज्ञानमिति काण्डप्रथममाह । तदुपाष्टादशा
 ध्यायी गीता काण्डप्रथमिका ॥ एकमेकेन पत्रेके काण्डमात्रे
 पलक्षयेत् ॥' इत्युक्त्वा प्रथमे पत्रके कर्मनिष्ठा, द्वितीय
 भक्तिनिष्ठा, तृतीये ज्ञाननिष्ठा चोक्ता । ज्ञानकर्मणोर्यस्त
 विरुद्धत्वेन तत्समुच्चयस्यानर्हीकाराद्यमथतृतीयो काण्डप्रथ
 मविशेष, उपाधनारूपभगवद्भक्तिनिष्ठा तु मध्यानुगतत्वान्मध्य
 मेनोक्ता । किञ्च उपाधनारूपिका भगवद्भक्तिस्त्रिविधा—
 कर्मनिष्ठा शुद्धा ज्ञाननिष्ठा चेति । तत्राद्या प्रथमे पत्रके
 कर्मत्यागमुत्तेन विद्युद्वत्स्वप्नार्थो निरूप्यते, द्वितीय पत्रके
 भगवद्भक्तिनिष्ठावर्णनमुत्तेन भगवान्परमानन्दस्तत्पदार्थो निरू-
 प्यते, तृतीये तु तयोरेक्य वाक्यार्थं श्रुत वर्णयति इति विशेष
 माह । तदपि च न श्रेयिष्ठ, तादृशवाक्यस्य तत्रादर्शनात् ।
 सर्वधर्मानिति [१८।६६] वाक्यं यच्छरणपदं तत् 'शरणं गृह्य
 क्षिणो' [अ ३।३।५२] इति कोशात् तयोरेक्यतवाचकं सत्
 तादृशोऽर्थं लाक्षणिकनामापद्यते इत्यसंगतत्वात् । धर्मशस्त्र-
 सारुलोकाद्विद्वान्तराण परमकारणिको भगवान् श्रीश्रेयकोनन्दन.
 तत्त्वज्ञानविभूतिभित्तशोकमोहविषादशितविनेकतया निजधर्मपरि-
 त्यगापरधर्माभिसंधिपरमर्द्धन धर्मज्ञानरहस्योपदेशान् तस्मा
 द्योक्तमोहसागरादुत्पद्यार इत्येतत्तदुक्त्वा गीतायां च प्रायसो
 भगवदुक्त्वा एव श्लोका, न्यामचरणेऽपि तत्सङ्गत्यै मध्ये मध्य
 केचन श्लोका उक्ता इति बोधयन् गीतामाहात्म्यं वाक्य
 मुच्यन्ते । 'गीता मुगीता कस्यया किमन्ये वाक्यवि-
 र्मै । या स्वयं पदनामस्य द्रुतपत्राद्विनिस्मृता' इति ॥

शाम्भुमाहायांस्तु— निरतिशयानवधिच्छक्यमाणुगीताना-
 न्जनज्ञानानन्दैकारित्वरूपादिनिरतिशयगद्गदविभवलयलीला
 न्ननिर्विलंबशोषणविहिते परममधुन पुरोक्तमो नारायणे
 कथादि स्थायमान् निर्विलम्ब जगत् सृष्टा स्वेन रूपेणात्र
 स्थितो भूधाराकलाणोर्देवतामहमादीनामपि समाप्तुच्छ्रम-

मनाथ मरुद्धमनुपनयनत्रिषयागत परापनिर्विलम्बनस्ता
 पहराणि चेष्टितानि कुर्वन् परमपुरुषार्थलक्षणमोक्षसाधनभूत
 वेदान्तोदित स्वविषय ज्ञानकर्मानुगत भक्तिधोगमवतारधामास
 इति वदन्त ज्ञानकर्मसमुच्चयवासहितो भक्तियागो गीता
 शास्त्रार्थ इति, तदाविर्भावे प्रयोजनं तु भक्तानामस्मदा-
 दीना ससादुःखशमनमिति च सूचयामासु । इदं च
 सिद्धा तस्यानुगुणम् ।

इह श्रुतं भगवान् पुरोत्तम श्रीकृष्ण सर्वेषु स्वर्धनवर्ती
 स्वरूपेण भक्तिं दत्त्वा सात्त्विकादांश्चिद्विधान् भक्तानुदत्त
 सर्वधर्मशून्यस्य क्ते प्रकृतिं वीक्ष्यायिमाणाश्चकारार्थं भक्ति-
 ननाय स्वस्वरूपमर्द्धेनाय प्रसङ्गादुपदिदेश 'चतुर्विधा भक्ते
 मा जना सुकृतिनोऽर्जुन । आतो जिज्ञासुरार्थो ज्ञानी च'
 [गी ३।१६] इति वक्ष्यमाणवाक्ये वक्तव्येयु चतुर्धाधिकारिण
 प्रथमाधिकारद्वयस्याऽर्जुने विद्यमानत्वात् । स उपदेश
 भगवत्ज्ञानात्प्राप्तैर्योस्येव ससश्लोकैतदुपनिबद्धं । तद-
 र्थसंग्रहस्वेषं प्रमुच्यणैरुक्तं— "प्रकृतिधर्मं भगवान् कृपित्वा
 विरूपं तु । निहृतिमिहा सुददा नि सन्निधा हरिर्जगौ ॥
 माह्य योगो रहस्य च रहस्यतममेव च । अन्योन्याधिकर-
 निदांशो ज्ञानविज्ञानयोरपि ॥ स्वस्वरूपविनिर्दातो भजनं
 तरनिर्णयं । तदेतदुगुणवैषम्यं सर्वशास्त्रविनिर्णय ॥ इति
 गीतार्थनिर्दारो यथाभागे वितन्त्यते । सारययोगी निरूप्या
 मोहसुत्सार्थं पाल्युनम् ॥ भक्तिर्धायुपातार कृतवानि
 सप्रह" इति । तत्र प्रथमेऽध्याये धृतराष्ट्रवाक्येन कुत उप-
 इत्याकाक्षाया गीतातात्पर्यप्रश्ने प्रमुच्यणैर्विचारितम् । अत्र
 भगवान् स्वतत्त्व पाषाणोपदिशति । तत्रोपरमे धृतराष्ट्र
 वचनं नोपयुज्यते, अमत्तत्वात् । नापि तत्पुत्रस्य धृष्टोयना
 अत्यन्तप्रहियेत्तत्वात् शाकसावतारत्वात् । किञ्चात्र बचवित
 पदिश्यते, तत्र च शान्तोऽधिकारी सन्तुमारनरदत्तवा
 'सोऽहं भगवत शोचामि' इति नारदस्य शोकवर्णनार्थं
 वाच्यम्, तत्र शोकस्यात्मन्यार्थत्वात् । अत्र पापभीत्यादि
 कथनेन तद्वैलक्षण्यात्, पार्थ आत्मज्ञानार्थित्वस्यादर्शनात्
 किञ्च अत्र उपदेश भगवान् सत्यसङ्कल्प, स चेदुर्द्ध्वो
 दाराघातविद्यामुपदिशेत्तदाऽर्जुनोपि राजासत्साराधोपयते
 भवेत् । तत्तु न दृश्यते, अत फलव्यभिचारादपि नोपदेशो युज
 इति चेत्, अत्र वदाम— पाषा हि भगवता स्वीकृत्य
 भक्तिमार्गेऽर्हीकृता 'पार्थास्तु देवो भगवान्धुर्जुनो
 गृहीतवान्मं विन्दित्देवदेव' इति तृतीयस्कन्धे [भाग
 ३।१।१२] विदुवाक्यात् ।

भगवाश्च भूमाहाहाण चिकीर्षुमुंघिष्ठिरणं रात्रयु-
 कारितमान्, राजभ्योत्तर महायुद्धस्य दर्शनात् । तस्य
 च भगवदिच्छाविषयकं द्रामस्वरूपे [भाग ३।१।१०]
 धीमदुद्वैरैरुचम्— 'प्रायः पाकविपाकेन तव चामिन-
 वतु' इति । किञ्च मुषिष्ठिरादिद्वारा भगवता धर्म
 उपधापरिणीय, अमुता हृतव्या, 'यदा यदा हि धर्म-
 [गी ४।३] इति वक्ष्यमाणवाक्येन तदर्थमवतार-
 स्वरूपेण कथनात् । तत्र मुषिष्ठिरस्य राजस्य तति भवति

राज्यान्ते नरवन्तिर्युत्सग । एव सति भ्रातापि भ्रातर हन्त्यात्
 [भाग १०।६।४७] इति न्यायन लोकवद्रिपून्मारयित्वा
 स्वय चेद्राज्य कुयुस्तदा राज्य भगवत्सवधाभावात्तद्गोमे
 भगवन्नीयत्व न भवत्, तुष च फल भवत्, अतस्तद्विद्वत्पर्यं
 भगवान् पार्थस्य वक्ष्यमाणप्रकारक विपादमुत्पत्तिरित्युक्तम् ।
 अत एव पार्थस्य स्वतो युद्धाभिन्नवृत्तिरत्ता ।
 तत्र तेषु लाङ्किकरित्यनुभाव उक्ता भवति । अन्यथा
 'क्षत्रियाणामस्य धर्म' [भाग १०।५।४७] इति
 वचनाच्छूराणां तेषां युद्धोपस्थितौ वस्तुवभावाद्भारसस
 एवोत्पद्येत भ्रातराणादिवत्, न तु वेदान्यम् । अत पार्थं
 तदुत्सवौ भगवन्नीयत्वमेव हेतुरिति निश्चय, अतस्तादृगे
 भक्तिमार्गस्यैवोपदेष्टव्यत्वात् भक्तिमार्गं । निर्णयस्य च लाङ्क
 वेदसाधारणरीत्या वक्तुमयुक्तं वाचयितुमादौ धृतराष्ट्रत्पुत्र्या
 कथा उक्ता तथा तदुत्साह उक्ता भवति । किंच भगवन्नीयस्य
 भगवत्किर्त्तयित्वाकार्योन्मुखी मति सुमतिस्तद्विद्वदा मति
 कुमतिरिव । अन्यथा धर्मशास्त्रादिषु युवादिहृन्नस्य निषिद्धवा
 त्तनिर्वर्तिका मति कुमति वन नोच्यते । न चात्र मानाभाव ।
 , न्यवहितवृत्तनायस्य निर्यदय स्वतन्त्रवधाद्विद्वत्पर्यं शोपबुद्ध्याः ।

कुमतिमहृदामविद्यया य' इति [भाग] प्रथमस्कन्धे
 [९।२६] भीष्मवाक्यात् । एतेन यद्ब्रह्मविद्योपदेने विषण्णा
 धिकारवाधनाथंमर्जुनविषाणप्रन्थ इति कैश्चिद्व्यते तदपि
 फल्यकृतम्, तस्य मुख्यप्रयोजनाभावात् । अत्र भक्तिमार्गं
 नयादाया लोचनेदातीतत्वानुपपन्नस्यैव प्रयोजनवाप्तिः । अत
 एव समाप्तो फाल्गुनेन—'नष्टो मोहः स्मृतिलब्धा त्व प्रयादा
 न्मयाऽच्युत । स्थितोऽस्मि गतसन्नेह करिष्ये वचन तव'
 [गी १८।७३] इत्युक्तम् । अतोऽत्र मुख्यतया भक्तेरौचित्यं,
 यत्पुनर' यत्सर्वं सत्येन गेपभूतमिति दिष्ट ।

अत पर वाक्यानि व्याख्यायन्त । तत्र पुष्टिमयागामपि
 रय्यहाद्विविधश्रेयाद्धारण भवतीति बोधनाय पाण्डवाना
 र्थमित्येवमर्जुनस्य तन्म्योपुत्कर्षं वदद्विष्यामचरणेर्जुने भजना
 पदेनाधिकारद्वय वक्तु प्रथमेऽध्यायेऽर्जुनस्यार्त्तव्य प्रतिपाद्यते ।
 भक्तिमार्गाथस्यापि लौकिकाभिनिविष्टचित्तताया प्रवृत्तियर्मा
 भिनिविष्टचित्तताया च भगवत्तत्त्व भक्तिमार्गतत्त्व च सहसा
 नोपदेष्टव्यमिति च बोध्यत इत्युपोद्धातसङ्गति ।

यामुनमुनिप्रणीतगीतार्थसंप्रहोपादात् ।

[विगाहे यामुनं तीर्थं साधुवृन्दावने स्थितम् ।
 निररतजिह्वगस्पर्शं यत्र कृष्णः कृतादरः ॥]

स्वधर्मज्ञानवैराग्यसाध्यभक्त्येकगोचरः ।
 नारायणः परं ब्रह्म गीताशास्त्रे समीरितः ॥ १ ॥

गीतार्थमग्रहरक्षा ।

श्रीमान्वेङ्कटनाथार्य कवितार्किरुकेसरी । वेदान्ताचार्यवधो मे सन्निवृत्ता सदा हृदि ॥ १ ॥
 मानत्व भगवन्मतस्य महत् पुसस्तथा निर्णयस्तिष्ठ सिद्धय आत्मसविदखिलाधीशानतत्त्वाश्रया ।
 गीताथेस्य च सद्ब्रह्म स्तुतिशुग श्रीश्रीशयोरीत्यमूर्त्त यद्दन्थाननुसन्दधे यतिपातेस्त यासुनेय नुम ॥ २ ॥
 श्रीमद्वेङ्कटनाथेन यथाभाष्य विधीयते । भगवद्गामुनेयोक्तगीतासद्ब्रह्मरक्षणम् ॥ ३ ॥
 तत्त्व जिज्ञासमानाना हेतुभि सर्वेतोमुखे । तत्त्वमेको महायोगी हरिनारायण पर ॥ [भा शा मो. १४७। ८३
 आलोड्य सर्वशास्त्राणि विचार्य च पुन पुन । इदमेक मुनिप्यत्र ध्येयो नारायण सदा ॥ [ना लि ५ १८।३४]
 — इत्यादिभिस्तत्त्वहितरूप समस्ताध्यात्मशास्त्रार्थसार महर्षय सङ्ग्रहः । तदेतदुभय सर्वोपनिषत्सारसङ्ग
 र्नात्मिकाया भगवद्गीताया प्रतिपाद्यतया प्रदर्शयन् तत्राप्युपनिषदा तत्त्वप्राधान्यस्य शारीरके स्मृतिरत्वादि-
 श्चि तत्त्वधानतया व्यपदिशति—स्वे धर्मा स्वधर्माः स्ववर्णाश्रमनियतशास्त्रार्था, 'स्वे स्वे कर्मण्यभिरत
 ससिद्धि र्भते नर' [गी १८।४९] इति हि गीयते । स्वस्य धर्म इति समासेऽप्ययमेवार्थ । ज्ञान-
 मत्र परशोपेत्करसयथावस्थितात्मविषयम् । वैराग्यं परमात्मव्यतिरिक्तेषु सर्वेषु विरक्ति, 'परमात्मनि यो रक्तो
 विरक्तोऽपरमात्मनि' [ना प उ ३ उ. दे.] इति मुमुक्षो स्वभावप्रतिपादानात् । तथा च पातञ्जलयोगानु
 शासनमूलम्—' दृष्टानुश्रविकविषयविरुप्प्यास्य वशीकारसज्ञा वैराग्यम्' [१पा - १९ सू] इति कर्म
 योगपरिक्करभूतस्यापि वैराग्यस्य पृथगुपादानमपवर्गस्य तदन्वयव्यतिरेकानुविधायित्वेन तत्राधान्यज्ञापनार्थं
 कन्दभूतरागनिवृत्त्या तन्मूलकोषादिसमस्तदोपनिषृष्टिज्ञापनार्थं च । तत् स्वधर्मज्ञानयो प्रथम कर्मयोगज्ञानयोग-
 रूपेणावस्थितयोरात्मसाक्षात्कारद्वारा भक्तियोगाधिकारनिर्वर्तकत्वेन तत्साधकत्वम् । तदभिप्रायेणोक्तमात्म

सिद्धौ—‘ उभयपरिकर्मितस्वान्तस्यैकान्तिकात्यन्तिकमक्तियोगलभ्यः ’ इति । उत्पन्नभक्तियोगानामपि विशदतमप्रत्यक्षसमानाकारस्य तैलधारावदविच्छिन्नस्मृतिस्मन्तिरूपस्य अप्रयाणादनुवर्तनीयस्य अहरहरभ्यासापेयातिशयस्य भक्तियोगस्य सत्त्वविवृद्धिसाध्यतया तद्विरोधिरजस्तमोमूलभूतपापनिवर्हणद्वारेण सत्त्वोपचयहेतुतयोपकारकत्वादात्मयाथात्म्यज्ञानपूर्वकैः परित्यक्तफलसङ्गकर्तृत्वादिभिः परमपुरुषाराधनैकेत्येनैमित्तिककर्मभिर्भक्तेरुपचीयमानत्ववेषेण साध्यत्वम् । तदेतत्सर्वमभिसन्धायोक्तं भगवता पराशरेण—“ इयाज सोऽपि सुबहून् यज्ञान् ज्ञानच्यपाश्रयः । ब्रह्मविद्यामधिष्ठाय तर्तुं मृत्युमविद्यया ॥ ” [वि. पु. अं. ६ अ. ६ श्लो. १२] इति ॥ महनीयविषये प्रीतिर्भक्तिः । ‘ प्रीतिपूर्वमनुष्ठ्यान् भक्तिरित्याभिधीयते ’ [लिं. पु. उ. खं. ९-१९] इति वचनमपि पूज्यविषयविशेषनियतं योज्यम् । सैव वेदनोपासनध्यानादिशब्दैरध्यात्मशास्त्रेषु मोक्षोपायविधिवाक्यैः सामान्यतो विशेषतश्च प्रतिपाद्यते, गुरुलघुविकल्पानुपपत्तेः सामान्यशब्दानां समानप्रकरणोक्तविशेषविश्रमे च सम्भवति द्वारि द्वारादिकल्पनायोगात्, विद्युपास्योर्च्यतिकरेणोपक्रमोपसंहारदर्शनात् “ निदिध्यासित्तयः ” [बृहदा. १। ४। ९] इत्यस्य स्थाने विज्ञानशब्दश्रवणाच्च, परमपुरुषवर्णीयताहेतुभूतगुणविशेषवत्तैव लभ्यत्वश्रुतेश्च, तद्वरणस्यास्मिन् शास्त्रे भक्त्यधीनत्वोक्तेश्च । एवं सति वेदेनेतरमोक्षोपायनिषेधकश्रुतीनां ‘ भक्त्या त्वनन्यथा शक्य अहमेवंविधोऽर्जुन । ज्ञातुं द्रष्टुं च तत्त्वेन प्रवेष्टुं च परन्तप ’ [गी. ११-५४] इत्यादिस्मृतीनां चाविरोधः । तदेतदुक्तं भक्त्येकगोचर इति, भक्तेरेव गोचरः, नान्यस्येत्यर्थः । एतेन कर्मसमुच्चयवाक्यार्थज्ञानादिपक्षाः प्रतिक्षिप्ताः । गोचरत्वमिह फलत्वेन ब्राह्मम्, ‘ भक्त्येकलभ्ये पुरुषे पुराणे ’ [गा. पु. पू. खं. २। १९-३४] इत्यादिभिरैकरस्यात्, भक्तियोगलभ्य इति स्वोक्तसंवादाच्च । उपायतया फलतया चैकस्यैवावलम्बनान्निवृत्त्यर्थमभक्त्यवच्छेदार्थं वाऽत्रैकशब्दः । अत्र ह्यैश्वर्याद्यर्वाचीनपुरुषार्थग्रहणं भूमविद्यायामिव निरतिशयपुरुषार्थप्रतिपादनार्थम् । तदभिप्रायेण च भाष्यम्—‘ परमपुरुषार्थलक्षणमोक्षसाधनतया वेदान्तोदितं स्वविषयं ज्ञानकर्मानुगृहीतभक्तियोगमवतारयामास ’ [रा. भा. उपो.] इति । यद्वा निरतिशयैश्वर्ययुक्ततया भक्त्यैहत्वमिह तद्गोचरत्वम् । ऐकान्तिकत्वादिच्यञ्जनाय त्वेकशब्दः । ‘ परावरजं भूतानाम् ’ इत्याद्युक्तपरावरतत्त्वनिश्चयेन अन्यभक्त्युन्मूलनाद्यभिचारेण अनन्यविषयत्वमैकान्तिकत्वम् । सातिशयनिरतिशयपुरुषार्थविवेकेन तदेकमोग्यतया उचरावधिराहित्यमात्यन्तिकत्वम् । कारणवाक्यस्थानां सद्ब्रह्मादिसामान्यशब्दानां समानप्रकरणमहोपनिषदादिपाठिताबाधितासंभवद्भ्यन्तरनारायणादिविशेषशब्दार्थविश्रमं व्यञ्जयितुं ‘ नारायणः परं ब्रह्म ’ [ना. उ.] इति विशेषतः सामान्यतश्च व्यपदेशद्वयम् । अनेनाविभक्तिकेऽपि नारायणानुवाकवाक्ये पूर्वापरवाक्यच्छायानुसारच्छास्त्रान्तरसर्विसर्जनीयपठनाच्च व्यस्तत्वं व्यञ्जितम् । तेन च सर्वपरविद्योपास्यविशेषनिर्धारणार्थतया केवलपरतत्त्वप्रतिपादनपरनारायणानुवाकसिद्ध एवास्य शास्त्रस्य विषयः । तद्विभूतित्वेन ‘ विश्वमेवेदं पुरुषः ’ [ना. उ.] इति वत् समानाधिकरणतया तत्रास्मानानां ब्रह्मशिवेन्द्रादीनां नारशब्दार्थानामिहापि ‘ ब्रह्माणमीशम् ’ [गी. १। १। ५] इत्यादिभिस्तद्विभूत्येकदेशाश्रयत्वं प्रतिपाद्यत इति ख्यापितम् । उक्तं च स्तोत्रे—‘ स्वामाविकानवधिकातिशयेशितृत्वं नारायण त्वयि न मृष्यति वैदिकः कः । ब्रह्मा शिवः शतमखः परमस्वाराडित्येतेऽपि यस्य महिमार्णवविष्णुपत्ते ’ इति । संवित्सिद्धौ च अद्वितीयश्रुतिव्याख्याने च दर्शितम्—‘ यथा चोलनृपः सम्राडद्वितीयोऽपि भूतले । इति तनुल्यनृपतिनियारणपरं वचः ॥ न तु तनुव्रतद्वृत्यकलत्रादिनिवारकम् । तथा सुरासुरनरब्रह्माण्डशतकोटयः ॥ क्लेशकर्मविपाकाचैरमृष्टप्रस्थालिलेगितुः । ज्ञानादिपाङ्गुण्यनिघेराचिन्त्याभिभवस्ताः । विष्णोर्विभूतिमहिमसमुद्रद्रष्टविष्णुपः ॥ ’ इति । पुरुषनिर्णये च एतत्प्रपञ्चो ब्राह्मः । तदेतद्व्यपदेशद्वयं ‘ श्रियःपतिः ’ इत्यादिना प्रारम्भभाष्येण व्याकृतम् । अथ एव हि तत्रापि—‘ परं ब्रह्म पुरुषोत्तमो नारायणः ’ इत्यन्तेन सप्तमिभ्याहृतम् । प्रपञ्चितमेतदम्भाभिस्तात्पर्यचन्द्रिकायामिति नात्र वित्तृष्णीमिहे । निर्दिशेणस्यैव ब्रह्मशब्दस्य काष्ठपाप्तबृहत्त्वं बृहणत्ययोगिनि परमात्मन्येव योगरूढत्वेऽपि तस्मादन्यत्र जीवादी तद्गुणलेशयोगादीपचारिकप्रयोगरूढेस्तद्ब्रह्मवच्छेदाय ‘ परम् ’ इति विशेषितम् । एवमेव धन्यत्रापि विशेष्यते ।

व्योमार्ततवादिमतनिरासार्थं वा परत्वोक्तिः । गीतैव तत्त्वहितयोग्यैर्धावच्छासनात् शास्त्रम् । उपनिषत्समाधिना सिद्धव्यवहारनिरूढेः स्त्रीलिङ्गनिर्देशः । एतेन शास्त्रान्तरादस्य शास्त्रस्याधिक्यं व्यञ्जितम् । स्वयं च महाभारते महर्षिणोक्तम्—‘अत्रोपनिषदं पुण्यां कृष्णद्वैपायनोऽब्रवीत् ’ [म. भा. आ. प. ११२७९] इति । उक्तं चाभियुक्तैः—‘यस्मिन् प्रसादमुमुखे कवयोऽपि ये ते शास्त्राण्यशासुरिह तन्महिमाश्रयाणि । कृष्णेन तेन यदिह स्वयमेव गीतं शास्त्रस्य तस्य सदृशं किमिवास्ति शास्त्रम् ’ इति । पञ्चमवेदे चास्यांशस्य प्राधान्यमुद्धृत्याहुः ‘भारते भगवद्गीता धर्मशास्त्रेषु मानवम् । वेदेषु पौरुषं सूक्तं पुराणेषु च वैष्णवम् ’ इति । समीरितः सम्यगीरितः; अज्ञानसंशयविपर्ययप्रतिक्लेषेण परमप्राप्यत्व-प्रापकत्व-सर्वकारणत्व-सर्वरक्षकत्व-सर्वसंहर्तृत्व सर्वाधिकत्व-सर्वाधारत्व-सर्वनियन्तृत्व-सर्वशेषित्व-सर्ववेदवेद्यत्व-सर्वहेयरहितत्व-सर्वपापमोचकत्वसर्वसमाश्रयणीयत्वादिभिः स्वभावैः समस्तवस्त्वन्तरविलक्षणतया पुरुषोचमत्वेन प्रतिपादित इत्यर्थः । समन्वय-सूत्रवद्विरतिशयपुरुषार्थत्वविवक्षया वा समित्युपसर्गः । एवमनेन श्लोकेन शास्त्रार्थः संगृहीतः ॥ १ ॥

या. गी. सं.—ज्ञानकर्मात्मिके निष्ठा योगलक्ष्ये सुसंस्कृते ।

आत्मानुभूतिसिद्धयर्थे पूर्वपट्टेन चोदिते ॥ २ ॥

गी. सं. २.—अथ त्रिभिः श्लोकैस्त्रयाणां पट्टानामर्थं संगृह्णाति—ज्ञानात्मिका निष्ठा ज्ञानयोगः, कर्मात्मिका निष्ठा कर्मयोगः । नितिष्ठत्यास्मिन्नर्थे अधिकर्तव्येऽधिकारीति निष्ठा, नियता स्थितरेव वा निष्ठा, यावत्फलं स्थिरपरिगृहीतमुपायानुष्ठानमित्यर्थः । अनयोः स्वरूपं व्यञ्जयिष्यति ‘कर्मयोगस्तपस्तीर्थ—’ [गी. सं. श्लो. २३] इत्यादिना । योगलक्ष्ये योगः साध्यतया लक्ष्यमुद्देश्यं ययोस्ते योगलक्ष्ये । अत्र कर्मनिष्ठया ज्ञाननिष्ठामारुह्य तया योगप्राप्तिरिति द्वैतीयः क्रमः । तार्तीयस्तु ज्ञाननिष्ठायवधानमन्तरेण कर्मनिष्ठयैव यावद्योगारम्भं दृढपरिगृहीतया अन्तर्गतमज्ञानया शिष्टतया व्यपदेश्यानां लोकानुविधेयानुष्ठानानामितरेषामपि निष्पन्नादसुकरोपायसक्तानां योगवाप्तिरिति । योगोऽत्रासनादिविशेषपरिकरवान् साक्षात्कारार्थं आत्मावलोकनापरनामा चित्तसमाधानविशेषरूपो व्यापारः, तत्साध्यसाक्षात्कार एव वा । तेन स्मृतिस्मन्ततिविशेषरूपास्त्रकारण-मृतज्ञानयोगात् स्वकार्यभूतादात्मानुभवाच्च भेदः । सुसंस्कृते परमात्माधीनत्वतत्प्रीत्यर्थत्वफलान्तरसङ्ग्राहित्यादिवुद्धिविशेषैः परिकर्मिते इत्यर्थः । आत्मानुभूतिसिद्धयर्थे ‘सुखमाल्यन्तिकं यत्तत्’ [गी. ६।२१] इत्याद्युक्तप्रकारेण वैषयिकानन्दविलक्षणस्येतरसमस्तवैकृष्ण्यवहसुखस्वभावप्रत्यगात्मसाक्षात्कारविशेषरूपसिद्धिविशेषप्रयोजने इत्यर्थः । पूर्वपट्टेन चोदिते कर्तव्यतयाऽनुशिष्टे इति यावत् । तादर्थ्यादुपोद्घातरूपस्य प्रथमाध्यायस्य ‘नत्वेवाहम्’ [गी. २।१२] इत्यतः पूर्वस्य द्वितीयाध्यायैकदेशस्य च तदनुप्रवेदवाचो युक्तिः । आहुश्लोपोद्घातलक्षणम्—‘चिन्तां प्रकृतसिद्धयर्थीमुपोद्घातं प्रचक्षते’ इति । एवमनेन श्लोकेन प्रथमपट्टकस्यावरतत्वविषयव्यवहितोपायपरत्वमुक्तम् ॥ २ ॥

या. गी. सं.—मध्यमे भगवत्तत्त्वयाथात्प्यावाप्तिसिद्धये ।

ज्ञानकर्माभिनिर्धृत्यां भक्तियोगः प्रकीर्तितः ॥ ३ ॥

गी. सं. २.—अथ मध्यमपट्टकस्य परतत्त्वविषयाव्यवहितोपायपरत्वमाह—पूर्वश्लोके समासस्थस्यापि पट्टक-व्यवस्थात्र बुद्ध्या निष्कृष्य विपरिणतस्यानुपद्गः । भगवच्छब्दो मध्यमपट्टकसकलजगदेककारणत्वनिर्दोषत्व-कल्याणगुणाकरत्वयोगिनि परस्मिन् ब्रह्मणि प्रत्यक्षरं प्रकृतिप्रत्ययस्त्वदिभिश्च भगवत्साराग्रादिभिर्निरुक्तो द्रष्टव्यः । यस्यैष संग्रहः—‘तत्र पूज्यपदार्थांकिपरिभाषासमन्वितः । गब्देऽयं नोपचारेण ह्यन्यत्र ह्युपचारतः’ [वि. पु. ६। ५।७७] इति । अयं च ब्रह्मण्यव्यवस्था परस्मिन्नेव मुख्यत्वे निदर्शनतया शारीरिकमाप्यारम्भे दर्शितः ‘भगवच्छब्दवत्’ इति । भक्तेषु भागवतसमाख्या च भजनीये भगवच्छब्दस्य नामधेयतां व्यनक्ति । भगवानेव

तत्त्वं भगवत्त्वं, तत्त्वमिह प्रामाणिकः पदार्थः । तत्त्वेन प्रवेष्टुमित्यस्यार्थं व्यनक्ति—याथात्म्यावाप्ति-
सिद्धय इति । ऐश्वर्यादिपुरुषार्थान्तरोक्तेरात्मानन्यार्थत्वमनेन सूचितम् । याथात्म्यमत्र अनवच्छेदेन
पुष्कलमनारोपितं रूपम् । अवाप्तिरनवच्छिन्नानन्दतयाऽनुभूतिः, सैव सिद्धिः । पुरुषार्थकाष्ठारूपत्वात्तथा
वा सिद्धिरिति । ज्ञानकर्माभिनिर्वर्त्य इत्यनेन प्रथममध्यमपट्टयोः क्रमनियामकः सङ्गतिविशेषः सूचितः ।
तदनुसारेण सप्तमारम्भे भाष्यम्—“ प्रथमेनाध्यायपट्टेन परमप्राप्यभूतस्य परस्य ब्रह्मणो निरवयवस्य
निखिलजगदेककारणस्य सर्वज्ञस्य सर्वभूतात्मभूतस्य सत्यसङ्कल्पस्य महाविभूतेः श्रीमन्नाारायणस्य प्राप्त्युपाय-
भूतं तदुपासनं वक्तुं तदङ्गभूतमात्मज्ञानपूर्वककर्मानुष्ठानसाध्यं प्राप्तुः प्रत्यगात्मनो याथात्म्यदर्शनमुक्तम् ।
इदानीं मध्यमेन पट्टेन परब्रह्मभूतं परमपुरुषस्वरूपं तदुपासनं च भक्तिशब्दवाच्यमुच्यते ” [रा. भा.]
तदेतदुत्तरत्र—“ यतः प्रवृत्तिर्मतानाम् ” [गी. १८।४६] इत्यारभ्य ‘मद्भक्तिं लभते पराम्’ [गी. १८।१४]
इति संक्षिप्य वक्ष्यत इति । भक्तिरेव योगः भक्तियोगः । ‘योगः सन्नहनोपायध्यानसङ्गतियुक्तिषु’ [अमरे ना.
व. २२] इति पाठयोगशब्दोऽत्र उपायपरः । ध्यानपरत्वेऽपि सामान्याविशेषरूपतयाऽव्यसिद्धिः । प्रकीर्तितः
स्वरूपत इतिकर्तव्यतातो विषयतः कार्यतश्च प्रकृत्यतया कीर्तित इत्यर्थः ॥ ३ ॥

या. गी. सं.— प्रधानपुरुषव्यक्तसर्वेश्वरविवेचनम् ।

कर्मधीर्भक्तिरित्यादिः पूर्वशोषोऽन्तिमोदितः ॥ ४ ॥

गी. सं. र.—एवं पट्टद्वयोक्तनानाविधतत्त्वहितविशोषनपरं क्रमादन्तिमपट्टे त्रिकद्वयमित्यभिप्रायेणाह-
प्रधानं कारणावस्थमचिद्व्ययम् । पुरुषः अचिन्मिश्रावस्थो विशुद्धावस्थश्च । व्यक्तं तु महदादिविशोषान्तं तदा-
रब्धदेवतिर्यङ्गनुप्यादिरूपं च कार्यजातम् । सर्वेश्वरः ‘यो लोकत्रयमाविश्य विमर्त्यव्यय ईश्वरः’ [गी. १।५।१७]
इत्युक्तः पुरुषोत्तमः । एतेनार्वाचीनपरिच्छिन्नैश्वरव्यवच्छेदः । समाख्या चैषा सार्था भगवतः ‘अजः सर्वेश्वर-
सिद्धः’ [वि. स. ना. ११] इति तन्नामपाठात् । एतेषां विवेचनं परस्परव्यावर्तके धर्मः, तेन वा पृथ-
क्त्वेनानुसन्धानम् । कर्मधीर्भक्तिरिति कर्मयोगादीनां स्वरूपग्रहणम्, इति निर्दिष्टपदार्थवर्गः आदिः यस्य
स इत्यादिः । आदिशब्देन तदुपादानप्रकारं तदुपयुक्तशास्त्रव्यवत्वादिकं च गृह्यते । पूर्वशोष इत्यनेन प्रकृत-
शोषनरूपतया पुनरुक्तिपरिहारः सङ्गतिप्रदर्शनं च । अयं श्लोकः त्रयोदशारम्भभाष्येण स्पष्टं व्याख्यातः ।
पूर्वस्मिन् पट्टे परमप्राप्यस्य परस्य ब्रह्मणो भगवतो वासुदेवस्य प्राप्त्युपायभूतभक्तिरूपभगवदुपासनाङ्गभूतं
प्राप्तुः प्रत्यगात्मनो याथात्म्यदर्शनं ज्ञानयोगकर्मयोगलक्षणनिष्ठाद्वयसाध्यमुक्तम् । मध्यमे च परमप्राप्यभूत-
भगवत्त्वयाथात्म्यतन्माहात्म्यज्ञानपूर्वकैकान्तिकात्यन्तिकभक्तियोगनिष्ठा प्रतिपादिता । अतिशयितैश्वर्यापे-
क्षाणामात्मकैवल्यमात्रोपेक्षाणां च भक्तियोगस्तत्तदपेक्षितसाधनमिति चोक्तम् । इदानीमुपरित्ते तु पट्टे प्रकृति-
पुरुषतत्संसर्गरूपप्रपञ्चे श्वरतथाथात्म्यकर्मज्ञानभक्तिस्वरूपतदुपादानप्रकाराश्च पट्टद्वयोदिता विशोध्यन्त इति ।
अत्र त्रिकभेदविवक्षा च षोडशारम्भे दर्शिता—“ अतीतेनाध्यायत्रयेण प्रकृतिपुरुषयोर्विमक्तयोः संसृष्टयोश्च
याथात्म्यं तत्संसर्गवियोगयोश्च गुणसङ्गतद्विपर्ययदेतुकत्वं सर्वप्रकारेणावस्थितयोः प्रकृतिपुरुषयोर्भगवद्विभू-
तित्वं, विभूतिमतो भगवतो विभूतिभूतादचिद्वस्तुनाधिद्वस्तुनश्च नष्टमुक्तोभयरूपादव्ययत्वव्यापनमरणराम्यै-
र्यान्तरतया पुरुषोत्तमत्वेन च याथात्म्यं च वर्णितम् ” [गी. रा. भा. अ. १६] इति । तदत्र हृतीश्वर-
तत्त्वविनोषनपरं प्रथमत्रिकम् । अनुष्ठानशोषनपरं द्वितीयमिति प्रायिकतयाऽयं विभागो ग्राह्यः ॥ ४ ॥

सूचीपत्रम्

पृ.	पं.	अशुद्धिः	शुद्धिः
१-१	२८	शब्दार्थे । सूक्ष्मदर्शिनः	शब्दार्थे सूक्ष्मदर्शिनः ।
२-२	३	विराजो हि हिरण्य-	विराजो हिरण्य-
॥-१	२६	तत्रभवतो	तत्र भवतो
॥-१	३१	तत्त्वनिर्धारणात्	तत्त्वानिर्धारणात्
॥	४२	-त्वस्य चाभिरक्षणार्थे	-त्वस्य रक्षणार्थे
३-२	६७	'भौमस्य घ्नणो गुप्त्ये वसुदेवादजीजनत्'	'वसुदेवादजीजनत्' 'भौमस्य घ्नणो गुप्त्ये'
॥-१	१८	निग्रहपरिग्रह-	विग्रहपरिग्रह-
॥	२२	वैदिक हि धर्मद्वय	वैदिकं धर्मद्वय
॥	२९	वीथ	वीथे
॥	४	दुर्विज्ञेयाथ	दुर्विज्ञेयार्थे
६-१	३२	लीन. तूर्णौ	लीनस्तूर्णौ
७-२	३१	गोचर 'नारायणः -विशेष 'न तु	गोचर । नारायणः विशेष, न तु
७-२	३६	भाव्यम् किरीट-	भाव्यम् । किरीट-
७-२	४४	विदारणम् । एकेन	विदारणमेकेन
८-१	१२	वै' 'करो-	वै करो
॥	४१	शेषतत्करति-	शेषतैकरति-
॥	४४		

पृ. १ — 'नारायणः परोऽप्यक्तान्' अर्थे श्लोकेः पुराणान्तराच्छक्रार्थैरुद्धृतत्वादर्थतथ न स मङ्गलपरोऽस्तस्यदुपरि-
त्या 'तत्र मगलम्' इत्यस्या पक्तेर्नावदयकतेति केया चिन्मतम् । पर च 'मङ्गलाचरण सपादयन्' इत्यानन्दगिरिचरणाना
ख्यादर्शनात्प्रायःकृत तत्स्थानम् । तच्चिन्त्यम् ।

पृ. ४-१ प. ३४ 'सम्पिण्डितत्वं' इतिपद भाष्यगतमित्यपि केयाचिन्मतम् । तदपि चिन्त्य सुधीभिः ।

यामुनमुनिप्रणीतो गीतार्थसंग्रहः ।

[अध्यायः १]

या, गी, सं.—अस्थानस्नेहकारुण्यधर्माधर्मधियाकुलम् ।

पार्थ प्रपन्नमुद्दिश्य-शास्त्राचतरणं कृतम् ॥ ५ ॥

गीतार्थसंग्रहरक्षा ।

एवं शास्त्रार्थपट्टत्रयार्थश्च चतुर्भिः श्लोकैः संगृहीतः । इतःपरमष्टादशभिः श्लोकैः प्रत्याख्यायमर्थाः संगृह्यन्ते । तत्र शोकतदपनोदनरूपकथावान्तरसङ्गत्या महर्षिणा प्रथमद्वितीयाध्यायविभागे कृतेऽपि शास्त्रैतदुपोढातत्तत्परार्थत्रिभागज्ञापनाय द्वितीयैकदेशमपि प्रथमश्लोकेन संगृह्णाति । तद्यज्ञनाय च 'तमुवाच हृषीकेशः' [गी० २।१०] इत्यस्मात्पूर्वं अर्थव्याख्यानपूर्वकमयं श्लोको भाष्यकारैरुदाहृतः—“एवमस्थाने समुपस्थितस्नेहकारुण्यभ्यामप्रकृतिङ्गतं क्षत्रियाणां युद्धं परमधर्ममप्यधर्मं मन्याने धर्मबुभुस्तया च शरणागतं पार्थमुद्दिश्य आत्मयाथात्म्यज्ञानेन युद्धस्य फलाभिसन्धिरहितस्य स्वधर्मस्य आत्मयाथाध्यर्थाप्युपायताज्ञानेन च विनाऽस्य मोहो न शाम्यतीति मत्वा भगवता परमपुरुषेण अध्यात्मशास्त्राचतरणं कृतम् । तदुक्तम्—अस्थानस्नेहकारुण्यधर्माधर्मधियाकुलम् । पार्थ प्रपन्नमुद्दिश्य शास्त्राचतरणं कृतम्” इति अस्थानस्नेहकारुण्यभ्यां जाता धर्माधर्मधीः अस्थानस्नेहकारुण्यधर्माधर्मधीरिति ।

अत्र भाष्याभिप्रायः—‘बन्धुस्नेहेन परया च कृपया धर्मभयेन च अतिमात्रसन्नसर्वाङ्गः’ [रा. भा. अ. १] इति प्रथमाध्यायान्तभाष्यानुसारेण । ‘धर्माधर्मभयाकुलम्’ इति पाठे त्रयाणां द्वन्द्वः । धर्माधर्ममयं रज्जुसर्पभयमितिवत् । उद्दिश्य व्याजीकृत्येत्यर्थः । तदेतत्सूचितमारम्भे ‘पाण्डुतनययुद्धप्रोत्साहनव्याजेन’ इति । प्रपन्नस्वाचमुद्दिश्येति विवक्षितम् । तदपि सूचितम्—‘अस्य मोहो न शाम्यतीति मत्वा’ इति । तदत्र ‘तमुवाच’ [गी. २।१०] इत्यादि श्लोकत्रयपर्यन्तो ग्रन्थः शास्त्रावताररूपः । तावत्संग्रहणायान्न श्लोके प्रथमाध्याय इत्युक्तिः । अस्ति ह्युचरेणु सप्तदशसु तत्तदध्यायग्रहणम् । अनन्तरे च संग्रहश्लोके ‘न त्वेवाहं जातु नासम्’ [गी. २।१२] इत्यादेरर्थमभिप्रेत्य द्वितीयग्रहणम् । स च द्वितीयान्ते व्याख्यानपूर्वकमुद्धृतः ॥ ५ ॥

ॐ

तत्सद्ब्रह्मणे नमः ।

श्रीवेदव्यासप्रणीतमहाभारतान्तर्गता

श्रीमद्भगवद्गीता ।

कर्मकाण्डाख्यं प्रथमं षट्कम् ।

अर्जुनविषादयोगो नाम प्रथमोऽध्यायः ।

कौरवपाण्डवाना युद्धवृत्तं जिज्ञासोर्धृतराष्ट्रस्य सञ्जयं प्रति प्रश्न ।

धृतराष्ट्र उवाच— धर्मक्षेत्रे कुरुक्षेत्रे समवेता युयुत्सवः ।

मामकाः पाण्डवाश्चैव किमकुर्वत सञ्जय ॥ १ ॥

शां. भा.— अत्र च—

आनन्दगिरिकृता टीका ।

एवं गीताशास्त्रस्य साध्यसाधनयुतनिष्ठाद्वयविषयस्य परा
पराभिधेयप्रयोजनवतो व्याख्येयत्व प्रतिपाद्य व्याख्यातु-
कामः शास्त्रं तत्रैकदेशस्य प्रथमान्यायस्य द्वितीयाध्यायैक-
देशमदित्य तात्पर्यमाह—अत्र चेति । गीताशास्त्रे प्रथमा-
ध्याये प्रथमश्लोके क्यासम्बन्धप्रदर्शनपरे स्थिते सतीति
यावत् । तत्रैवाऽक्षरयोजना—धृतराष्ट्रो हि प्रश्नश्चतुर्वाच्यञ्छु-

रभावाद्वाच्यपर्यं प्रत्यक्षयितुमनीशः सनभ्याशवर्तिनं सञ्जय-
मात्मनो हितोपदेशरं पृच्छति—धर्मक्षेत्र इति । धर्मस्य
तद्बुद्धेक्षेत्रमभिगच्छिकारणं यदुच्यते कुरुक्षेत्रमिति तत्र सम-
वेता. सङ्गता युयुत्सवो योद्धुकामा, ते च केचिन्मदीया दुर्बो-
धनप्रभृतयः पाण्डवाधापरे युधिष्ठिरादयः, ते च सर्वे युद्धभूमौ
सङ्गता भूत्वा किं कृतवन्तः ? ॥ १ ॥

रां. भा. — ॥ १ ॥

वेङ्कटनाथकृता तात्पर्यचन्द्रिका ।

धर्मक्षेत्रे— धर्मस्य स्थानभूते समराज्यसमुचिते इति
भावः । कुरुक्षेत्रे पाण्डवधार्तराष्ट्रानां स्वकृत्यनानामोपलक्षि-
तत्वेन बहुमानविषय इति भावः । युयुत्सव समवेताः
मिथ प्रत्यनीकरूपेण व्यूढा इत्यर्थः । च एव इत्यव्यय-

दयमाननिरिकार्यम्, यद्वा समस्तमण्डलवर्तिना राजा तत्र
समाहुरेऽपि तादर्थ्याद्वर्गद्वयमेव तथाऽमुदित्त्वेवकारामिप्राय ।
अकुर्वत इत्यात्मनपदेन कर्मप्रिप्रायत्रियाफलविषयेण स्वार्थ-
तोका ॥ १ ॥

१ 'धर्मक्षेत्रे कुरुक्षेत्रे' इत्यारभ्य 'न योत्स्य इति गोविन्दमुक्त्वा तूर्णो बभूव ह' (गी. २-९) इत्येतदन्तप्रन्धपर्यन्तं
श्रीमच्छङ्कराचार्यचरणाना भाष्याभावात् (शाङ्करभाष्याभावस्याने) कवलमानन्दगिरिकृता टीकेवाशोपन्यस्ताः । तथैवानन्दतीर्थाना
(शाङ्करचरणाना) भाष्याभावात्तानिन् प्रथममुक्ते प्रथममुद्रिताइत्या राधेचन्द्रयतिकृता टीका माध्वभाष्यस्थाने उपन्यस्ताऽऽसीत्,
परन्त्वस्माभिरस्मदीये मुद्रिते द्वितीयमुक्तेऽऽम स्थान तथैव (राधेचन्द्रयतिकृता टीकयैव) अलङ्कृतमिति भादिममुञ्चे
न सा संघृहीतेति हेयम् । २ 'इह समवर्षं कर्मयोगेऽर्थं प्रविश्यंकीभवनम्' इति तत्रवोधिनी ।— अविगीता
गी. ४

हनुमत्तुत पैशाचभाष्यम् ।

संतोष च गुरुं वन्दे परं संवित्प्रदायकम् । शान्तिं सिंहासनारूढमानन्दामृतभोगदम् ॥ १ ॥
मूकं करोति वाचाऽल पङ्क्तं लङ्घयते गिरिम् । यत्कृपा तमह वन्दे परमानन्दमाधवम् ॥ २ ॥

इह खलु सकललोकाहितापतारः परमकारुणिको भगवान्देवकीनन्दनस्तच्चाज्ञानविजृम्भित-
शोकमोहविभ्रंशितविपकतया निजधर्मपरित्यागपरधर्माभिसन्धिपरमर्जुनं धर्मज्ञानरहस्योपदेशलवेन
तस्माच्छोकमोहसागरादुद्धार । तमेव भगवदुपदिष्टमर्थं कृष्णार्द्रपायनः सप्तभिः श्लोकशतैरुप-
निवन्ध । तत्र तापधर्मक्षेत्र इत्यादिना विषोदन्नदमत्रवीत् [११२८] इत्यन्तेन ग्रन्थेन
श्रीकृष्णार्जुनसंवादप्रस्तावाय कथा निरूप्यते । तत्र परमासमाप्तेस्तयोर्धर्मज्ञानार्थः संवादः । तत्र
'धर्मक्षेत्रे' इत्यनेन श्लोकेन धृतराष्ट्रेण हस्तिनापुरस्थितं समीपस्थं स्नसाराथिं सञ्जयं प्रति
कुरुक्षेत्रवृत्तान्ते पृष्टे सञ्जयो हस्तिनापुरस्थितोऽपि व्यासप्रसादाद्ब्रह्मविद्व्यचक्षुः कुरुक्षेत्रवृत्तान्तं
साक्षात्पश्यन्धृतराष्ट्राय निवेदयामास 'दृष्ट्वा तु पाण्डवानीकं' इत्यादिना ।

धर्मक्षेत्र इति । हे सञ्जय ! मामका दुर्योधनादयश्चान्ये पाण्डवा युधिष्ठिरादयो युयुत्सवो
योद्धुकामा धर्मक्षेत्रे धर्मप्रसवभूमौ कुरुक्षेत्रे समवेता मिलिताः सन्तः किमकुर्वत किं विदधुः ? ॥ १ ॥

श्रीवेङ्कटनाथकृत ब्रह्मानन्दगियाख्यव्याख्यानम् ।

पार्थस्यैवा मर्षाताहृदयप्रदिशन् यो ममापार्थभाव
प्रव्याख्याहन्धनिव वितनु कृतिमिहार्भीप्सित प्राप्स्यसीति ।
सान्द्र सन्दिश स्वरु स पुरत सान्द्र गीमूतधामा
श्रीमानन्दैतभूमा मम परमगुर श्रीयशोदाकिशोर ॥ १ ॥
श्रीमद्भगवद्भ्रात्राचरणस्मरणपरिणतस्वरुण ।
भगवदुपदिष्टगीताभाव त्रिकीर्तुमारभे सोऽहम् ॥ २ ॥
व्याख्यातार कति न कृतिन सन्ति गीतासु किं तै-
व्याख्यास्येऽहं यदुक्त्वपतिश्रीमुखान्जापदिष्टम् ।
भाव तावच्छृथत भगव पादभाष्यापनीत
मनाद्रैतामृततरसपरिस्विदिसन्दर्भगर्भम् ॥ ३ ॥
सद्य परब्रह्मसास्वादो वैरभिकाहित ।
ब्रह्मानन्दगिरिव्याग्या भाष्यता तैरिय मुहु ॥ ४ ॥
जातासि त्व मुहुरख्यवान्दही तस्य पादात्
सवानम्बुदरति भवति सा तु मनात्प्रियते ।
प्रवक्ष्यामृततरसनिधिं प्राप्य विश्वाप्यसि त्व
मातर्गीत जडनिधिमिय माति न त्वप्रभाव ॥ ५ ॥
तत्र तावद्भगवान् बान्धरायण श्रीकृष्णाह्वनसनादरप
गीतानाममननारविपुत्रामस्त प्रस्तावनाथ'न कुरपाण्डवमुद
सनाह निरुपयितुषुपोदानन्धन प्रथमत मत्प्रय प्रति धनराष्ट
प्रभुपतिपति—

हे मत्प्रय ! मामका पाण्डवाश्च किमत्रयति प्रथममन्वय ।
व्यातप्रसादात्पदिष्टाश्च एषा मय्यनयति उत्तर्येण यतन इति
मत्प्रय ; तादात्म्यं तत्र न किञ्चिद्विदिनमस्ति, अतो मयु
द्रुपु पाण्डवेषु च पश्यद्दत्तम्, तस्मात् यत्तुमद्व्ययमिति हनु
मर्भेर्माद मयाधनम् । मामका पाण्डवाश्च त्वदीयस्य
पाण्डवानो गृहस्थान् ॥ तपु ममद्वाराभावादेतुयोधनादाना

जय, पाण्डवाना पराजयश्च स्वाभिमतोऽर्थं प्रदर्शित । तदेवो
पपात्यति—धर्मक्षेत्रे इति । धर्मस्य क्षेत्र जन्मस्थान यद्
क्षेत्रे तस्मिन् युयुत्सव एव सन्त समवेता इत्युत्तरार्धगतैव
कारेण सहास्यम् । अत्र धर्मक्षेत्र इत्यनेन विपदानलाक्षागृह
दहनकपराश्वप्रहणाद्यधर्ममार्गेण स्वपुत्रैर्वहुना श्लेशिता अपि
पाण्डवा स्वपदिदानीं दुर्योधनादिषु तथाविधमधर्म्यं कर्म
किञ्चित् करिष्यन्ति, धर्मक्षेत्र तादृशाधममार्गेस्थासभावित-
त्वादिति सूचितम् । तेन च स्वपुत्राणा प्राक्तनदौष्ट्यप्रयुक्त
तथाविधराधकाभाव प्रदर्शित । कुरुक्षेत्र इत्यनेन तु—लोकै
सर्वोऽपि स्वक्षेत्रे प्रबल, इदं तु कुरुक्षेत्रम्, न तु पाण्डवक्षेत्रम् ।
अतोऽत्र कुरूणामेव प्राबल्यमिति साधकश्चकम् । समवेता
इत्यनेन च सधुदायापरप्राय समजाय प्राप्ता इत्यर्थेन सता
शौहिर्णासधुदायत्पाद्य पाण्डवबलादेकादशाशौहिणीसधुदाय-
स्याधिक्येन ततोऽपि स्वपुत्राणा जय इति सूचितम् । युयुत्सव
इत्यनेन महाभिमानी दुर्योधन पाण्डववक्षत्रधमानुचितमिक्षा-
घयान्निहन्तृतिं न सहते, किन्तु समये युद्धमेव चिकीर्षति ;
अतो युयुत्सायपुत्रकाररूप जयसाधनमपि स्वपुत्रासा
धारणमिति ध्येनितम् ।

दुर्योधनादयो युधिष्ठिरादयश्चयुक्त्वा मामका पाण्डवाश्चे
त्युत्सव सूचितम्—मदीय हि राशय मरुपुत्रा ष्वार्हन्ति, न तु
मन्नुनरुत्पुत्रा वा, तत्र परद्वेषार्थं पाण्डवा कथं युयु
त्सवति ? तेष्व'शय इति । एतस्यैव श्लोकस्य श्लोकदृष्टया प्रती
दमान प्रहृत्कथापोद्धातो धृतराष्ट्रप्रभरपोऽर्थं कथित ।
अथाप्यस्तारिकायौऽस्ति । यथा हि—रामायणप्रहृत्पुषोदा
तभूत्सव'मा निगाद प्रकृता एतमगम दाधन्ती समा । एत
श्रीमिधुना'कमर्षी काममाहितम् [या रा १।२।१५] इति

श्लोकाभिप्रेतयोपोद्घातभूताद्वाग्नीहितव्यापनापरत्वात् ।
 प्रकृतापादन्यो रावणसहाराकरयुनाथमहिमवर्णनरपस्तात्वि-
 कोऽर्थः, तथा धृतराष्ट्रप्रभन्त्वात् प्रकृतार्थादन्यो भगवद्गीता
 महिमवर्णनरपस्तात्विचर्यायो युज्यते । तमेव दर्शयाम —
 मामका पाण्डवाश्च किमकुर्वतेति पूरयेद प्रथममन्वय ।
 किमिरयेताकृत्यायामाश्रयं च वर्तेत । उभयत्रापि लोच प्रयो
 गात् । तत्र कौरवपक्षे मामका किमकुर्वतेति कुत्सितमदुर्गं
 प्रियर्थ । पाण्डवपक्षे त्वाश्रयमकुत्सित्यर्थ । तत्र कौरवपक्षे
 तावदुच्यते—धर्मक्षेत्रे इति । धर्मावतारव्यापुषिष्ठो धर्मः,
 तदुपलभिता पाण्डवा, तेषां क्षेत्रं शरीरं कृष्ण, 'मम प्राणा
 हि पाण्डवा' इति भगवत्प्राणनेत्रोचनाना पाण्डवाना भगव-
 दन्तर्गतबावश्यम्भासेन भगवन् पाण्डवशरीरव्याविश्वरणात् ।
 तदेव श्रीहृष्णाख्य धर्मक्षेत्रे कुरुक्षेत्रम्, देवयजनस्थानं वात् ।
 "यनेन यज्ञमयजन्त देवा" [ऋक् ६।४।१९] इति
 भगवान्देवयजनस्थानं ज्ञेयं धृत । तथा कुरुक्षेत्रमपि,
 "यदु कुरुक्षेत्रे देवाना देवयजनम्" [जा उ १] इति
 ज्ञात्वा धृते, "कुरुक्षेत्रं वै देवयजनम्" [ ] इति
 शतपथश्रुतेश्च । तस्मिन्कुरुक्षेत्रे युयुत्स्य पूर सन्त समनेता
 मामका इति स्वन्ध । कृष्णशरीरान्तर्गततर्ग्यप्राणभूता
 पाण्डवास्तच्छरीरभूत कृष्णमपहार योद्धुमशक्या इति पाण्डवै
 सह युयुत्सव कौरवा कृष्णेनैव युयुत्सव सपत्न्या, त च
 तथाभूता सन्तन्त्रवैव श्रीहृष्णाख्ये कुरुक्षेत्रे समनेता अग्र्य
 म्भासेन सबद्धा निर्लोना, 'अमी च त्वा धृतराष्ट्रस्य पुत्रा
 [१।१२६] इति प्रत्यय 'यथा प्रतीह ज्वलन पतगा
 विशन्ति नाशाय समुद्भवेगा । तथैव नाशाय विशन्ति'
 [१।१२९] इत्यादिबिभर्षुषाशयोशरीया भगवन्ति प्रविष्टा
 इति वाच्य । एतादृशा मामका कुत्सितमेवाकुचन्ति
 त्यर्थः । 'मामका' इत्यनेन ममान्धस्य पुत्रा द्यौधिना
 द्योऽयन्वा एव, तन्तस्तेषामामनाशमविनाश ज्वलनपतग
 न्यायेन भगवति विलयो युष् इति व्यज्यते । अत्र कौरवाणा
 भगवति विलयप्रदर्शनेन 'मयैवैते निहता पूर्वमेव
 [१।१३२] इति श्लोकार्थो दर्शितः, तेन च बहुतेना
 बलापवादिवात् । क पुन पाण्डवै सह युयुत्सव इत्येव
 इन्तु भगवत स्वन्ध ? इति शङ्का निरासाय भगवत पाण्ड
 वाना च शरीरशरीरिमाय दर्शयितुं धर्मक्षेत्रे इत्युच्यम् । तस्यैव
 कुरुक्षेत्रत्वनिरूपणेन कुरुक्षेत्रे कुरुयो बलिष्ठा इत्याशा निरस्ता,

भगवन् एव कुरुक्षेत्रे तस्यापि प्रतिहृत्यात् । युयुत्सापुत्र
 पकारतु द्यौधिने व्यभिचरित इति 'दृष्टा तु पाण्डवानीकम्'
 इत्यभिप्रेतको एव कुरुक्षेत्रे अभिन्यति । मामका एव राज्यार्ता
 इति महदान्धम् । वा कन्धतया राजपदानर्हमपि ज्येष्ठनाले-
 हेन राजपदे निधाय सर्वमपि शान्यनिवाह कृतवतः पाण्डो
 पुत्रेषु पाण्डुमर्षादेव पालयितव्येषु, यदा स्वय तेष्यो विभज्य
 राज्यं दत्त्वा कर्षेनापहारं पुनस्तेरेतसाचिः पञ्चप्राणमात्रम
 न्नान सूय्यप्रभूमिमपि युद्धं त्रिमा न दातुमिष्य, तदा को
 नाम पाण्डवेप्यन्वायो यत्र तेषां द्वेष्यमिति स्वष्टम् । एव च
 प्रकृतार्थव्यायानसमये यदुद्धतराणेन म्बुपुत्रोत्कर्षकारणमुत्त
 त्परं निरस्तमिति ध्येयम् । सोऽय कौरवपक्षेऽर्थ ।

अथ पाण्डवपक्षे— तत्र धर्मक्षेत्रे कुरुक्षेत्रे इति पूर्ववदेव
 व्यायेयम् । तादृगे श्रीहृष्णे समनेता मन्तो युयुत्सव इति
 यथाभूत पदान्वयः । समनेता समवायमन्वन्व प्राप्ता इत्यर्थ ।
 अयुतसिद्धयो सन्ध समवाय । अयुतसिद्धौश्च द्वयोरैकस्या
 पराश्रयनियम । पाण्डवाश्च भगवत्प्राणभूता स्वशरीरभूत
 भगवन्तमात्रित्वेवावतिष्ठ त इति समनेतपदस्वारस्यम् । एव-
 म्भूता युयुत्स एव च सन्त पाण्डवा किमाश्रयमकुर्वतेति
 योचना । युयुत्सया प्रकृताना हि म्वावैर्मात्मपदलाभो युज्यते,
 न तु मार्वाभीमात्रियानन्त्यान्ता यर्गयपरमानन्दसागरशरीकरा
 स्तादृशानलाभस्तेषामस्ति । अत्र पुनार्जुनो युयुत्सवैव
 प्रकृत स्वचन कथं हृन्वियामिति मोहेन श्रीहृष्णमुपमत्त तदुप
 दिष्टीतामृताङ्गननिरचन पर तावमधिगतय सद्य एव युद्ध
 माहेन ससारमोहमपि विवृतयानित्यत काचान्वेषिणो दिव्य
 मणिलाभ इव युयुत्सोरजुनस्य तावज्ञानलाभोऽयन्तविचित्र
 इति भावः । पाण्डवा इत्यनेन परिशुद्धस्वभावोत्थं पाण्डु,
 तन् पुत्रा अपि तथेवेति तेना भगवन्निष्ठा तत्प्रसात्समासा
 न्दिहिकाकृष्णिन्ध्रय सपत्तिश्च युयुत् इति व्यज्यते । सञ्चयेति
 च सन्धोय वस्मिन्धे 'यत्र योगेश्वर कृष्णो यत्र पाशो धनु
 र्धरः । तत्र श्रीर्जुनयो भूतिध्रुवा नीतिर्मतिमम' [१।१०८]
 इति वन्धनानेव साक्षीति दर्शयति । एव च युद्धमोहापव
 यनकामायाऽर्जुन इव अन्योऽपि य क्वियन केनापि कामेन
 भगवन्तन्वष्टय तदुपनिष्ठीतापरिनिष्ठित इतकृष्णो भवतीति
 सर्वपि श्रेयोधिभिर्गीता शरणीकरणीया इति सोऽयमर्थो
 धृतराष्ट्रणापिबक्षितोऽपि 'मा निपाद' [वा रा १।१।१५]
 इतिवद्भगवया सत्यमस्वतया स्वयमुपनीयमान पण्डिताना
 हृदयङ्गम इत्यास्तामतिविस्तर ॥ १ ॥

श्रीमद्ब्रह्मसंह्येप्रकृतिता तस्यैर्द्विपिका ।

'धर्मक्षेत्रे' इत्यारभ्य 'स घोषो धार्तराणा' [१।१९] इत्यन्त सम्बन्ध । अत्रैतदध्यायव्याख्या
 श्रीविठ्ठलेशप्रमुहता बोध्या ॥ १ ॥

पुरुषोत्तमजीहृताऽमृततरङ्गिणी ।

वेदस्यायनस्तु जनमेजयाय कथासङ्गति वस्तु प्रथमतो धत
 राट्सवाद्यमाह । तत्र धृतराष्ट्रो बहुधा पाण्डवान् धर्मपराणे
 प्राणवत्य बन्धलक्षणमभ्रं कथं कृतान्त शयमिष्टेय दृच्छति ।

अत्र शेष कथाप्रकार—सञ्चय आगत्य पूरं सेनापतिवरण वनि,
 ततो धृतराष्ट्रेण तत्परिदेवन कृते पदचात्तन्निष्ठौ सर्वा कथा
 वित्तारेण वन्तीति । तत्र पाण्डवाना स्वल्प सैन्य, स्वस्य दु

महत्, स्वस्य शराश्च मूर्धाम्; तेषां सर्वपापेभ्य पश्येतां तैरेव-
धितो भीष्मो रणे पतितः ? उत पाण्डवैः प्रसज्य भारितः ?
पाण्डवाश्च तादृगे क्षेत्रे पितामहावज्ञालक्षणमधमं कथं कृत-
वन्तः ? इति जानु—हे सञ्जय ! धर्मक्षेत्रे धर्मोपनिष्कर्मो कुरु-
क्षेत्रे मामकाः मत्पुत्राः पाण्डवाः पाण्डुपुत्राश्च युयुत्सवो योदु-
कामाः समपेताः मिलिताः किमकुर्वत किं कृतवन्तः ? । स्वपु-

शागमधर्मपरायणत्वाद्धर्मक्षेत्रेऽप्यधर्ममेव कृतवन्तः किंवा धर्म-
मिति स्वीयानां प्रभः; पाण्डवाश्च धर्मपरायणास्तत्र धर्म-
क्षेत्रे द्रोणादीन् गुरुन् कथं मारितवन्तः ? इति तेषां प्रभः । इद-
मेव चकारेण द्योतितम्-यत्तेषां धर्मपरायणत्वम् । तथा चैकमरणे-
नैवान्यस्य राज्यप्राप्तिरिति निश्चिन्त्यापि किं कृतवन्त इत्यर्थः ।
सञ्जयस्य वरपातसर्वज्ञत्वमालक्ष्य सम्बोधनम् ॥ १ ॥

नीलकण्ठकृतो भारतमावदीपः ।

ओं नमो ब्रह्मादिभ्यो ब्रह्मविद्यासम्प्रदायकर्तृभ्यो वंशकृपिभ्यो नमो गुरुभ्यः ।

प्रणम्य भगवत्पादान् श्रीवरादींश्च सदृक्नु । सम्प्रदायानुसारेण गीताव्याख्यां समासे ॥ १ ॥

भारते सर्ववेदायां भारताथर्श कृद्वाशः । गीतायामस्ति तेनेयं सर्वशास्त्रमयी मता ॥ २ ॥

कर्मोपास्तित्ज्ञानभेदैः शास्त्रं काण्डत्रयारम्भम् । अन्ये तूपासनाकाण्डात्तृतीयो नातिरिच्यते ॥ ३ ॥

“तदेव श्रद्ध निद्रिद्वं नेदं यत्तदुपासते” [के. उ. १।४] । इति श्रुत्यैव वेद्यस्य ह्युपास्यादन्वयेतिता ॥ ४ ॥

श्यमशादशाध्यायी क्रमान् पट्टत्रिकेण हि । कर्मोपास्तित्ज्ञानकाण्डत्रितयात्मा निगद्यते ॥ ५ ॥

तत्र युद्धोद्यमं श्रुत्वौत्सुक्यादमिमं वृत्तान्तं युसुत्सुर्धृतराष्ट्र उवाच—धर्मक्षेत्र इति । तत्र वेदे तेषां “कुरुक्षेत्रं देवयज्ञ-
नमास” [जा. उ. १] इति कर्मकाण्डप्रसिद्धं कुरुक्षेत्रमन्यन् । “अविमुक्तं वै कुरुक्षेत्रं देवानां देवयजनं सर्वेषां भूतान-
ब्रह्मसदनम् [जा. उ. १] इत्यविमुक्ताख्यं श्रद्धप्राप्तिस्थानभूतं कुरुक्षेत्रमन्यन् । ब्रह्मसदनत्वं चाख्य “अ-
हिर्जवोः प्राणेषूत्क्रममाणेषु रुद्रस्तारकं ब्रह्म व्याचष्टे येनासावमृतीमूल्वा मोक्षीभवतीति” [जा. उ. १] वाक्यशेषेण
व्युत्पादितं एतद्ब्रह्मावृत्त्यर्थं धर्मक्षेत्रे इति विशेषणम् । कुरुक्षेत्रान्तरगतं हि कुरुक्षेत्रं धर्मक्षेत्रमेव, ननु तत् ब्रह्मसदनं
प्रवर्त्यैकांडं तस्य धर्मक्षेत्रत्वमात्रश्रवणान् । तत्र समवेताः मिलिताः युयुत्सवो योदुमिच्छवः । पाण्डवानां पृथग्ग्रहणं
तेषु ममत्वाभावसूचनार्थम् ॥ १ ॥

सञ्जयदत्तं धृतराष्ट्रप्रश्नस्योत्तरं, पाण्डवसेनां विलोक्य

भीतस्य दुर्योधनस्य द्रोणं प्रत्युक्तिश्च ।

सञ्जय उवाच—दृष्ट्वा तु पाण्डवानीकं व्यूढं दुर्योधनस्तदा ।

आचार्यमुपसङ्गम्य राजा वचनमब्रवीत् ॥ २ ॥

पश्येतां पाण्डुपुत्राणामाचार्य महतीं चमूम् ।

व्यूढां द्रुपदपुत्रेण तव शिष्येण धीमता ॥ ३ ॥

आ. गि. टी.—किमन्वदीयं प्रबल बलं प्रतिलम्ब्य धीर-
पुरमेभीष्मादिभिरिन्द्रिं तेषां भयमाविरभूत् ? यद्वा पशद्वय-
दिगानिमिनाधर्मममायोर्वेनते युद्धादुपरमेरम् ? इत्येवं पुनर-
वश्यं पुनरुद्दामिनिविशस्य धृतराष्ट्रस्य प्रभे सञ्जयस्य प्रतिव-
चनम्—दृष्ट्वादि । पाण्डवानां मध्यगच्छो नास्तीत्येतत्प्र-
श्नेन बोधयते । प्रत्युत्त दुर्योधनस्यैव राज्ञो मयं प्रभवं प्रादुर्ब-
भत् । पाण्डवानो पाण्डुपुत्रानो सुधिष्ठिरादीनामनीकं सैन्यं पृष्ट-
दुज्रादिभिर्निर्दिष्टं दृष्ट्वा प्रत्ययेण प्रतीयं प्रस्तद्वयो-
दुर्योधनो राजा तदा तस्यां यद्दामोदोपायवस्थापामाचार्य द्रोणता-
मानमावचः शिष्यात् इति तदा च आचरन्पुत्रगद्गम्य तदीयं
मार्गं निवन्देन प्र-य सरोद्विप्रादृश्येऽपि तेजस्विनाचार्येण वचन-
मार्गवर्दिनं शरवयमुत्तराजितयं ॥ १ ॥

तदेव वचनमुदाहरति—पश्येति । एतामहमदन्त्या-
महापुरुषानपि भवत्प्रमुखापरिगण्य मयस्तेशाश्चन्यामवस्थि-
चमूमिमां सेनां पाण्डुपुत्रैर्मुधिष्ठिरादिभिरानीतां महतीमनेक-
शौदिणोसहितामशोभ्यां पश्येत्याचार्यं दुर्योधनो नियुद्धे-
नियोगद्वारा च तस्मिन्परेयामवशां वित्रापयकोपाविरुक्तं उत्पा-
यितुमुत्सहते । परकीयसेनाया वैशिष्ट्याभिधानद्वारा प-
पश्येऽपि त्यक्षीयमेव बलमिति सूचयत्राचार्यस्य तस्मिन्सैन्ये सुद-
मिति सन्धानः समाह—द्यूढामिति । राज्ञो द्रुपद-
पुत्रस्य च शिष्यो द्रुपुत्रो लोके ख्यातिमुपागतः स्वयं
राज्याविविधासम्पन्नो महामहिमा तेन व्यूहमागच्छापिच्छामि-
चमूं विद्रिति न प्रतिपद्ये ? किमिति वा गृह्यमि-
द्वयर्थः ॥ ३ ॥

रा. भा.—दुर्योधनः स्वयमेव भीमाभिरक्षितं पाण्डवानां बलं, आत्मीयं च भीष्माभिरक्षितं बलमवलोक्य, आत्मविजये तस्य बलस्य पर्याप्ततां आत्मीयस्य बलस्य तद्विजये चापर्याप्ततामाचार्याय निवेद्य, अन्तर्विपण्णोऽभवत् ॥ २-११ ॥

वे. ता. चं.—एव सुयोधनविजयसुसुप्तया वृत्तस्य प्रथमस्य 'यत्र योगेश्वर' [१८/७८] इति साक्षादुक्तं वक्ष्यन्, तत्प्रत्यायनार्थमाखिलमगन्तरुत्तमपि सन्नय उवाच— दृष्ट्वेति । पाण्डवानोक्तं व्युत्थं दृष्ट्वा इति सुयोधनस्य धैर्यप्रशङ्गः । तदधीनो धैर्यप्रशङ्गोऽस्यस्वाविशेषं तु यत्र बन्धेन सूच्यते । दृष्ट्यादेरनुनादयन्त्रित्यन्तस्यान्यकाश्च व्यञ्जयति—दुर्योधन इत्यादिना अकथयत् [रा मा १११९] इत्यन्तेन । सन्नयं सम्यग्ज्ञानार्थम्, सन्नया परिसंख्यानाथं वा । तत्र अन्तर्विपण्णोऽभवत् इत्यन्तेन 'भीष्मेवेवाभिरक्षन्तु भवन्त सर्व एव हि' [११११] इत्येतदन्त व्याख्यातम् । 'अपर्याप्त [१११०] इति श्लोकस्यायमर्थः— तत्र तस्मात्, अस्माकं बल भीष्माभिरक्षितमपर्याप्तं परबलविजयाय नालम्, इदं त्वेतेषां पाण्डवानां बल भीमाभिरक्षितं पर्याप्तमस्मद्बलविजयायालम्—इति । नन्विदमनुपपन्नं तद्बलमिति सामानाधिकरण्यप्रतीतिभङ्गायोगात्, पूर्वत्र च परबलम्बलस्यो सामर्थ्यासामर्थ्यहेतुत्वासाभावत्वात् । न च भीष्मद्रोणादिरक्षितं स्वबलमयमसमर्थं मन्यते । प्रबलानामेव हि भीष्मद्रोणादीनां बध सोपाधिक । 'न मेतद्य महाराज' [स मा. उ. प ५५११] इत्यादिषु च बहुसा स्वबलस्यैव सामर्थ्यं दुर्योधनेनोपन्यस्ताम् । न चेदानीं तद्विपरीताप्रतीतिं कारणमस्ति । द्वितीयद्विसारम्भे च दुर्योधन एव वक्ष्यति— 'अपर्याप्तं तदस्माकं बलं पर्याप्तमभिरक्षितम् । पर्याप्तं त्विदमेतेषां बलं पर्याप्तवसत्ता' [स मा उ प.] इति । तत्र चास्माकमपर्याप्तमित्येवान्वयः, न पुनरस्माकं बलमिति । सतोऽप्यापि तथैव वृत्तव्यापिकरचिता । तस्मात् पाठभेदेन व्यवहितान्वयेन वास्य भेदेन पदार्थभेदेन वा योजना स्यात् । तत्र भीमभीष्मसद्वयोर्धैर्यासात्पाठभेदः । तथा च भीमाभिरक्षितं तद्बलमस्माकं अपर्याप्तमित्यन्वये सामानाधिकरण्यम्, तदिति विप्रकृतनिर्देशस्वारस्यम्, दुर्योधनाभिप्रायाविरोधश्च सिद्धयति । व्यवहितान्वयेऽप्ययमेवार्थः । द्विधा च व्यवहितान्वयोऽत्र शक्यः । भीमाभिरक्षितभीष्माभिरक्षितयोर्विपर्यासादिकं, 'अपर्याप्तं तत्र ... पर्याप्तं त्विदम्' इत्यनयोर्विपर्यासाद्वितीयः । अर्थावित्यायं तु व्यवधानमात्रं सद्यो ।

वास्यभेदेऽप्येवं योजना—अपर्याप्तं तदित्येका प्रतिज्ञा, पर्याप्तं त्विदमिति द्वितीया । अत्र को हेतुरिति शङ्काया हतुषः वाक्यद्वयम्, अस्माकं बलं भीष्माभिरक्षितम्, एतेषां बलं भीष्माभिरक्षितमिति । असद्व्यस्य प्रबलाधिकृतत्वात् परबलस्य च दुबलधिकृतत्वादित्यर्थः । पदार्थभेदे त्वेव योजना—पर्याप्तं

पर्याप्तं समाप्तम्, पर्याप्तमिति कर्तरि क, नाशनसमर्थमित्यर्थः । अपर्याप्तं नाशनासमर्थमित्यर्थः । भीष्माभिरक्षितमस्माकं बलं तत्र अपर्याप्तं नाशयितुं न शक्नोति । 'तत्' इत्यत्र पाण्डवबलं कर्तृतया निर्दिश्यते, 'इदम्' इति च स्वबलं परबलपर्याप्तवस्तुतया । निष्ठायोगाच्च न कर्मणि पृथीप्राप्तिः । यद्वा अपर्याप्तमपरिमितमित्यर्थं, पर्याप्तं परिमितमित्यर्थं, स्वबलस्यैकादशाशौहिणीयुक्तत्वात्, परबलस्य सप्तशौहिणीयुक्तत्वाच्च । सर्वेषां तावत् स्वबलदीर्घत्वपक्षप्रबलत्वञ्च युद्धारम्भे दुर्योधनं प्रसन्नयेदिति—सोऽयं घण्टापथात्पाटवर्णकृटीप्रवेशः । तथाहि—इह तावद्भीष्माभिरक्षितमित्येतदप्रतिशिरस्तया भीमाभिरक्षितमिति केनानिप्रायेण निर्दिश्यते ? न तावद्भीष्मनद्भीमस्यापि सेनापतित्वेन, शृङ्गुम्नस्य तत्पतित्वेनोक्तत्वात् । नापि भीष्मसमर्थस्यत्वेन, अत्यन्तविपन्नतया प्रसिद्धे । यद्योक्तं भीष्मेणैव—'शक्तोऽहं धनुर्वैकेन निहन्तु सर्वपाण्डवान् । येषां न भवेद्द्रोसा विष्णुकारणपुरुष [स मा] इति । नापि प्रतिबलाधीश्वरत्वेन, धर्मयुक्तोऽस्तथात्वात् । नापि परबलमप्रधानत्वेन; अङ्गुलस्यैव तथा प्रसिद्धे । अतो भीमस्य समस्तापारतार्यबुधदक्षितत्वात्तद्विचितसाहसबलसहायादियुक्तत्वाच्च तस्य विशेषतो निर्दिश । एव सति तत्रप्रतिशिरस्त्वेन भीष्मस्य निर्देशोऽपि समस्तसाण्डुतमयसरक्षणप्रवणत्वेन प्रतिपन्नत्वात् । अतः शत्रुभयसहायातिसिद्धिपदस्य चिन्तित इत्युक्तं भवति । यत्तु पूर्वत्र परबलस्वबलस्यो सामर्थ्यां सामर्थ्यहेतुं कर्त्रतोक्तं इति तद्व्यसमीक्षितवचनम् । उपक्रमे हि प्रथममेव स्वबलात्तुर्शौहिणीन्युनापि महतीं चमूम्' [११३] इति प्रतिबन्धवर्णिता । अनन्तरं 'धोमता' [११३] इत्यन्तेन प्रतिसेनापतिवर्णिता । तदनन्तरं च 'अत्र दुरा महोऽप्यन्ता' [११४] इत्यारम्भः 'सर्व एव महाराजा' [११६] इत्यन्तेन दृष्टान्तीकृतभीमानुनाभ्यां सहासजविशतिसङ्ख्या पुरुषानिरतिशयपौरुषतया वर्णिता, स्वपक्षे तु न चमूर्त्तवर्णिता, नापि सेनापतिः । स्वबलप्रधानपरिसंख्याने च सप्त पुरुषा उपान्ता व्यतिरिक्तास्त्याहृतिपणत्वेन 'अन्यं च बहव दुरा' इत्युक्त्वा 'मदर्थं त्यक्तजीविता,' [११९] इति चोक्तम्, न तु 'मदर्थं निर्गोपय' इति सामिसन्धिकत्वमेव तेनापि प्रतिपाद्यत इति च्छः सन्नम् । तथापि वचनव्यक्तिप्रकार एवविध—अभिसन्धिकोऽनयापि हि त्यक्तजीवितवचनं प्रतिभङ्गानां घलीमस्त्वदुद्भवं भवति । अनन्तरं च 'तस्य सन्ननन्द्यं कुरुश्व पितामह' [११९] इति दुर्योधनस्य

जनयितव्यहर्षत्वेन पूर्वं विषादः स्वरसतया प्रतीयते । एतद-
भिप्रायेणोक्तं अन्तर्विषण्णोऽभवत् इति । परस्वाच
'स घोषो धार्तराष्ट्राणां हृदयानि व्यदारयत्' [१११९] इति
धार्तराष्ट्रहृदयसंश्लेष एवोच्यते । अत्र उपक्रमे प्रतिक्रमूत्सेना-
पत्तिप्रसङ्गवर्णनात्, उपसंहारेऽपि शङ्कशब्दमात्रेण हृदयसंश्लो-
भवचनात्, मन्व्ये जनयितव्यहर्षत्वेन विषादोत्पत्तितदपनयन-
सूचनात्, एतच्छ्लोकस्वारस्याच्च, उक्तार्थ एव तात्पर्यम् ।
अतस्तच्छब्दस्य तस्मादिति हेतुवर्धत्तमुपपन्नम् । अत एव विष
कृष्टनिर्देशचोर्ध्वं च परिहृतम् । न च परवलमिदानीं दुर्योधनस्य
परोक्षम्, 'दृष्टा तु पाण्डवानीकम्' [११२] 'पर्यैताम्'
[११३] 'एतेषाम्' [११०] इत्यादिप्रत्यक्षनिर्देशात् ।

यत्तु भीष्मद्रोणादिरक्षितस्य स्वबलम्य दौर्बल्यप्रतीतिर्न
दुर्केति तदन्वेषत्, सोपाधिकस्थायि भीष्मद्रोणादिवक्ष्य-
ज्ञातोपाधिना दुर्योधनेन शङ्कितत्वोपरिः । यत्तु 'न मेतन्म्यम्'
इत्यादौ बहुशः स्वबलमाभ्यर्थमुपन्यस्तम्; इदानीं च तद्विप-
रीतप्रतीतौ हेतुर्नास्तीति, तदपि न । यथाऽर्जुनो निषासना
शरचापोयमनपर्यन्तं प्रशस्तोऽपि हन्तव्यवधुसमुदायसन्निधिसन्द-
र्शनेनोत्थैः स्नेहकारुण्यधर्माधर्मभेदादुक्लीकृत पुनर्भगवता पर्य-
वस्थायन्ते, तथाऽत्रापि दृष्टयितव्यहृद्बहुमहाभद्रनिविडप्रतिभटव
स्ताशक्तकारादुल्लङ्घनमयविषादो दुर्योधनो भीष्मेण पर्यवस्थाप्यत
इति किमनुपपन्नम् ? । प्रत्यक्षितं च दुर्योधनेन गोश्रृङ्गस्वप्रह
पादिवृत्तान्तेषु सर्वेभ्यः स्वबलमेतन्म्यः परेषा सामर्थ्यम् । न
चेदानीं तत्र स्मरति; वदति हि स्वयमेव 'अत्रारादीनि नामानि
अर्जुनस्तचेतसः [म. भा.] इति । यत्तु द्वितीयदिवसार्म्मोक्त

वचनव्यक्तिवदनापि वचनव्यक्तिः कार्येति । तदपि मन्दम् ।
न ह्यवश्यमेव रुदेशसाटश्यात् सर्वथासाहस्येन भवितव्यमिति
नियमः । प्रथमद्वितीयदिवसयोरभिप्रायमेवोऽनुपपन्न इति चेत्,
न, युद्धसिद्धेक्षमलत्वाद्यनुसन्धानेन विषमत्वादिभिप्रायपद्धते ।
किंचात्राचार्यभीष्मान्यां सह व्यूहान्तरमांशु यथामागमवस्थापन
सेनासंरक्षणदिहितनिरूपणे प्रवृत्तत्वादेवमभिप्राय उपपन्नः । तदे
तद्विशितं आचार्याय निवेद्यान्तर्विषण्णोऽभवदिति ।

द्वितीयदिवसे तु स्वसहायभूतेभ्यः सर्वेभ्यः पार्थिवेभ्य
स्वधैर्यप्रकाशने बलसान्त्वनादौ च प्रवृत्तत्वात् तथा व्यवहार
इति न कथिद्वेषः । तदेतदखिलमभिप्रेत्य 'दृष्टा तु' इति तुशब्द
प्रयुक्तः । इदं च प्रारम्भे दैवोपहतस्य दुर्योधनस्यातर्कितगत-
विषादमूल स्वबलस्थापयत्तत्त्ववचनमागामिनमपनयं सूचयति ।
अतः सर्वजनपठितशरस्त्रसन्निधायस्य निर्दोषत्वात्, पाठमेदा-
दिपक्षाः परिक्षीणाः; पाठमेदव्यवहितान्वयवास्यभेदाप्रसिद्धार्थ-
कल्पनादीनामेव च प्रचलद्रूपणत्वात् । वाक्यभेदयोर्जनायां तु प्रति
ज्ञाप्ये हेतुद्वयस्य यथाक्रम तावदन्वयो न घटते । यो हि प्रक्ये
दुर्बलो वा यद्वलं रक्षति, स तस्य पर्यासावपार्थात् वा हेतु
स्यात्; न तु तत्प्रतिपत्तस्य; फलतस्तथाभिर्देश इति चेत्,
तथाप्यस्वारस्यम् । प्रातिलोम्येन हेतवोरन्वय इति चेत्, तर्हि
व्यवहितान्वयोऽप्यागतः । हेतुद्वयं समुचित्य प्रत्येक प्रतिज्ञायो
योज्यत इति चेत्, तथापि व्यवहितान्वयात्स्वारस्ययोर्न परिहारः,
समुच्चारकशब्दाभावथाधिभो दोषः । एवं दृष्टान्तराण्यपि
भाव्यानि । अतो यथामाप्यमेवाथ इति ॥ २—११ ॥

ह.पै.भा.—दृष्टेति । तु पुनः । तथा तेषु मिलितेषु सत्सु स दुर्योधनोऽनेकवीरसमुदाये लब्धदी-
सिर्दुःखेन योषयितुमशक्य आचार्यं धनुर्बंदोपदेशं द्रोणमुपगम्याऽऽधिक्येनाऽऽचार्यत्वकृतेन सङ्ग-
(सङ्गतो भूत्वा) वचनमनन्तरमव्रवीत् । किं कृत्वा ? पाण्डवानीकं व्यूढं दृष्ट्वा—पाण्डवानां युधि-
ष्ठिरादीनामनीकं सैन्यं व्यूढं सञ्चीव्यूहरचनया सम्पन्नं दृष्ट्वाऽवलोक्य ॥ २ ॥

दुर्योधनो द्रोणं प्रति यद्वचोऽवोचत्तदेव नवभिः श्लोकैः सञ्जयो धृतराष्ट्रं प्रत्याह—पश्य-
तामिति । हे आचार्य ! एतां पाण्डुपुत्राणां महतीं सप्तासौहिणीपरिमितां चमूं सेनां पश्य ।
कथंभूताम् ? तव शिष्येण द्रुपदपुत्रेण घृष्टद्युम्नेन, धीमता तव शिष्यत्वेन सेनाव्यूहविन्यासादिबुद्धि-
मता व्यूढां व्यूहविन्यासेन स्थापिताम् । तव शिष्येणेति तत्रापि पाण्डवसेनायां कथिदुनुरागोऽस्तीति
कौटिल्यवचनं दुर्योधनस्येति । पाण्डुपुत्राणामिति—पाण्डुः पाण् धर्मा, तत्पुत्रा जारपुत्रा इत्यभिप्रायं
वचनं दुर्योधनस्य ॥ ३ ॥

वै. प्र. गि.—इत्थं निजजनयितव्यदुरासानिष्टेन घ्नराष्ट्रेण
'मामद्वः पाण्डवाश्च किमकुर्वत?' इति प्रष्टुमदुरासानिष्टमाश
प्रथमकौरवद्वारान् तावत्प्रयत्न उवाच 'दृष्टा' इत्यादिना
'नन-नेनेहैवै' [१११४] इत्यन-प्राणनेन प्रश्नेन—
व्यूहव्यूहरचनया शिष्येण पाण्डवसैन्यं दृष्ट्वा तदा दुर्योधनः मन्-
राता द्रोणाचार्यमुनेय वचनमवर्षादिरप्यन्वयः । अत्र राज्ञेयत्वे-
नैव कर्त्रांशुशान्तेर्दुर्योधनपरमधिकं मन् दुःखं योधनम्

स्येति व्युत्पत्त्या युद्धनिर्विण्णो जात इत्यनुभवं प्रतिपादयति । तत्र
हेतुः—दृष्ट्वा तु । तु ज्ञानेन दर्शनेनपूयावस्थातो बेलक्ष्ण्यं घोषते ।
अनेव एतदप्रत्याप्येवमेव बहुरसौहिणीबलादघोऽहं भूमैर विजय
इति प्रथमं दुरासा निष्ठातः; सा तु पाण्डवसैन्यदर्शनात्तन्ना-
सिगताः स्वमपि तथैव तद्वत्तं द्रश्यमि धेनिराशो भविष्यमि,
न चाप्यस्य नय सारोने घटत इति च्यन्ते । पाण्डवानीकमित्य-
नेन प्रधानभूताः पाण्डवा न दृष्टाः, किन्तु तदनीकमाश्रयः

तदपि न युद्धाधोत्थितम्, किन्तु व्यूढं व्यूहं स्वस्वस्थाने स्थितम्; यद्देनां व्यूहसेनां दृष्ट्वायं निर्विण्णो जातस्तदा प्रधानभूतपाण्डवदर्शने दक्षसम्पाते च सति कीदृशीमवस्थां गमिष्यतीत्युक्तं भवति । तदा दुर्योधन इति दुर्योधननाम तदानीमन्वयं जातमित्यपहसोक्तिः । द्रोणमित्यवस्थाया आचार्यमिति वदता 'भीष्ममेवाभिरक्षन्तु [१११] इत्यथे करिष्यमाणद्रोणतिस्कारस्य आचार्यविपयत्वेनानुपेक्षं दर्शितम् । भीष्मादीन्विहाय द्रोणं प्रत्युपगमनस्य 'व्यूहं द्रुपद-पुत्रेण' इत्यभिमतोक्तं हेतुं वक्ष्यति । उपस्तद्भ्रम्येति । उप स्मीपि सम्यगुपसत्तिविधिना गन्वा अत्रवीत्, कर्णं रहस्ययुक्त-वानित्यर्थः । अनेन महद्भयं जातमिति दर्शितम् । राज्ञेयत्वेन राज्ञं पृथदृशी दशा वैदिकिष्ठतान्येषामिति सूचितम् ॥ २ ॥

तदेव राजजनचनमाह नवभिः— सप्त एवान्वयः । पाण्डु-पुराणा महती चरुं परयेत्यनेन स्वस्य भयकारणं वक्तिमित्त-मागमनं च दर्शितम् । ननु बद्धश्रीहिणीपतेस्तवैव महती

सेना, न त्वियम्; तत्कृतो विभेपि ! तत्राह— एतामिति । न संख्याकृतमिह सेनामहत्वम्, 'शतमप्यन्धानां न पश्यति' इति न्यायाद्; किन्तु विशिष्टसेवान्यधिष्ठितत्वरदलाभेयव्यूह-विनोपेतजसुरीयोस्ताहादिसम्पत्त्यस्वरूपम्; तथात्र प्रत्यक्ष-मेत्येवमुक्त्वा निर्देशसूचकोऽप्येतच्छब्दः । द्रुपदपुत्रेण घृष्टयुग्मेन व्यूहं व्यूहरचनयाऽधिष्ठितामित्यनेन त्वद्दुर्धर्यं द्रुपदेनोत्पादितौ ऽयं घृष्टयज्ञः पुरतः सेनामधिष्ठाय तिष्ठन्क्षणमपि त्वया नोपे-क्षणीयः; किन्तु हन्तव्यं एषेत्ययमर्थो दर्शितः । तव शिष्ये-णेति च तद्दुर्धरायोक्तिः । त्वया हि धनुर्विद्यामभ्यापितोऽयं तव शिष्यः; तस्य च ममं त्वमेव वैसि; तथा च यदहमनेन नास्तीच्छिक्षितं, यस्य चोपरि नास्य प्रत्यर्धं विद्यते, तादृशं किञ्चिद्विचार्य तेन हन्तव्य इति भावः । भीमतेत्यनेन एतादृ-शव्यूहरचनाकुशलेऽस्मिन्निति नैवंविध. पाण्डवानामन्व-तेनापतिर्बुद्धिमान्भविष्यतीति सर्वमिदं बलं विफलमिति ज्ञापितम् ॥ ३ ॥

व ० त ० दी०—दुर्योधनोऽपि वृकोदरादिभी रक्षितं पाण्डवानां बलं भीष्माभिरक्षितं स्वीयं च बलं विलोक्य भ्रातृमज्जिज्ञये तद्बलस्य पर्याप्तितां भ्रातृमज्जस्य तद्विजयेऽपर्याप्तितां च व्याचार्यं निवेद्यान्तरेव विपण्णोऽभूत् ॥ २-११ ॥

पाण्डवानां बलं भीष्माभिरक्षितं स्वीयं च बलं विलोक्य भ्रातृमज्जिज्ञये तद्बलस्य पर्याप्तितां च व्याचार्यं निवेद्यान्तरेव विपण्णोऽभूत् ॥ २-११ ॥

पु. अ. टी.—सजयतु नायमधर्मो भगवता कर्तव्यत्वेन बोधनादिति वक्तुं तदर्थं सङ्गतिमाह—दृष्टेत्याद्यप्यदृश-श्लोकैः । तत्रैव घृतराष्ट्रावर्षं श्रुत्वा सजयः पूर्णदृष्ट्याचक्षु प्ररुपामेवाह पूर्ण—दृष्ट्वा स्विति । राजा दुर्योधनः व्यूढं शहर-चनया रिपते पाण्डवसेव्यं दृष्ट्वा द्रोणाचार्यं उपसङ्गम्य निकटे गत्वाप्ये वक्ष्यमाणं वचनमत्रवीदुवाच । तदा धर्मयुद्धोपस्थि-तान्वियं । कृतेनापराधित्वेऽपि धार्तराष्ट्र एव युद्धे प्रथम-प्रयत्न इति दशाभिस्तत्कथाकथनेन बोधितम् ॥ २ ॥

वदावयमेवाह—पश्येत्यादिनवभिः । तत्र भीष्मस्या-

निपिचत्वास्वत एवोत्साहः, द्रोणस्यौदासीन्यमालक्ष्यं प्रोत्साहयति परोऽप्येवंगमे— एता निकटस्थाः । युधि-ष्ठिरस्य राजत्वाभावादविशेषेण पाण्डुपुराणमित्युक्तम् । हे आचार्य ! यद्यपि त्वमुभयो समस्तथापि तेषा सेनायाः प्रबलत्वादस्मत्पक्षपातं कुर्वितवतः सम्बोधनम् । पाण्डुपुराणा महतीं स्वभयजनिका चरुं धीमता व्यूहरचनाकृतिना द्रुपद-पुत्रेण घृष्टयुग्मेन व्यूहा शहरचनया सम्मानितां पश्य । तव शिष्येणेति विशदेषणेन स्वस्य भयजनकत्वसामर्थ्यं धोतितम् । तस्य भयत्परः ॥ ३ ॥

नी. भा. टी.—व्यूहं व्यूहरचनया स्थितम् । आचार्यं द्रोणम् । राजा दुर्योधनः । राजाऽत्रवीदित्येव सिद्धे वचनपदेन संक्षिप्तवहर्थत्वादिगुणवत्त्वं वाक्यस्य सूच्यते ॥ २ ॥ द्रुपदपुत्रेणेति पूर्ववैरसूचनेन क्रोवोदीपनार्थं विज्ञेयम् ॥ ३ ॥

नी. भा. टी.—व्यूहं व्यूहरचनया स्थितम् । आचार्यं द्रोणम् । राजा दुर्योधनः । राजाऽत्रवीदित्येव सिद्धे वचनपदेन संक्षिप्तवहर्थत्वादिगुणवत्त्वं वाक्यस्य सूच्यते ॥ २ ॥ द्रुपदपुत्रेणेति पूर्ववैरसूचनेन क्रोवोदीपनार्थं विज्ञेयम् ॥ ३ ॥

पाण्डवपक्षीयाः केचन महारथाः ।

अत्र शूरा महेष्वासा भीमार्जुनसमा युधि ।
 युयुधानो विराटश्च द्रुपदश्च महारथाः ॥ ४ ॥
 घृष्टकेतुश्चेकितानः काशीराजश्च वीर्यवान् ।
 पुरुंजित् कुन्तिभोजश्च शैब्यश्च नरपुङ्गवः ॥ ५ ॥
 युधामन्युश्च विक्रान्त उत्तमौजाश्च वीर्यवान् ।
 सौभद्रो द्रौपदेयाश्च सर्व एव महारथाः ॥ ६ ॥

१ 'पुरंजित् कुन्तिमात्रय महेष्वागो मदापल. । मातुलो भीमसेनस्य स च मेऽन्तिष्ठो मतः ॥' [म. भा. उ. प. १०२(२)] इति दत्तेनाद्य पुत्रत्रिभुक्तिभोजयोर्भेदं वदन्निर्वाच्यमानुभिरयं तत्त्वमन्वो कावगेच्छि एवेति भाति ।— अविगीता ।

आ. गि टी—अन्येऽपि प्रतिपक्षे पराक्रमभाजो बहव सन्तीत्यनुपेक्षणीयत्वं परपक्षस्य विवक्षयनाह—अत्रेति । अस्या हि प्रतिष्ठाभूताया सेनाया शूरा स्वयमभीरवः शस्त्रास्त्रकुशला भीमार्जुनभ्या सर्वसम्प्रतिपत्नीयान्भ्यां तुल्या युद्धभूमौ उपलभ्यन्ते तेषा युद्धसौख्यैर (यै) विशदीकर्तुं विशिनष्टि—महेष्वासा इति । इयस्येत्येतिमिति व्युत्पत्त्या धनुस्तदु

ह. पै. भा.—अत्रेति । अत्रास्यां चम्बाम् । अमी शूराः शौर्येण शत्रुधर्मोपेताः, महेष्वासाः-इष्यो वाणा अस्यन्ते यैस्तानि धनूपि महान्ति येषां ते मेहेष्वासाः । कथम्भूताः ? युधि संग्रामे भीमार्जुनसमा.—भिया भयेन मीयत इति चकितैरेव वीरान्तरैर्विलोकयत इति भीमः, अर्जुनः—पशुपतिसंग्रामोपाजितयज्ञोविभूतिभिरर्जुनं पाण्डुरं सम्पादितं विश्वं येन सौज्यमर्जुनः, ताभ्यां समास्तुल्याः । युयुधानो वीरवररेव मिथ्रीभावेन युद्धाविष्ट, युध मिश्रण इति धातुपाठात् । विराटो विनतो विपक्षभूतो वा राट् राजा यस्य शत्रुसूदनस्य स विराटः । द्रुपदो द्रुवदृक्षवत्संग्रामे निश्चले पदे यस्य स द्रुपदः । महारथः, प्रत्येकं महारथत्वप्रिणेषणम् । युयुधानो महारथ इत्यादि ॥ ४ ॥ धृष्टेति । धृष्टकेतुर्धृष्टः प्रगल्भः शत्रुविनाशनः केतुश्चिह्नं ध्वजादिर्यस्य, धृष्टानां रणे प्रगल्भानां केतुर्विनाशक इति वा धृष्टकेतुः । चेकितानः संग्रामे कुशलः । काशिराजः—काशो ब्रह्मतत्त्वप्रकाशो यस्या निवसता सुलभः, सा काशी, तस्या राजा काशिराजो वैरिपुरविजयी शैव्यः संग्रामविजयी संग्रामविजयार्हः ॥ ५ ॥ युधामन्युरिति । युधामन्युश्च परं विक्रान्तः, वीर्यवानुत्तमौजाः, सौभद्रश्च परं द्रौपदेया द्रौपद्यास्तनयाः प्रतिविन्ध्यादयः, एते सर्वे महारथाः । एते च महायुद्धोत्सवाय आ समन्तादथाः शस्त्रास्त्रभूता येषां ते महारथाः । “एको दश सहस्राणि योधयेद्यस्तु धन्विनः । अश्वशस्त्रप्रवीणश्च महारथ इति स्मृतः ॥ अमितान्योपधेयस्तु सम्प्रोक्तोऽतिरथस्तु सः । रथी त्केन यो युध्येत्तद्रूपोऽर्धरथो मतः ” [म. भा.] इति ॥ ६ ॥

वै. अ गि —एवयुधवति स्वस्मिन्प्रतिवचनमाचार्य्युपलभ्य विजय असमानयुद्धप्रवर्तनद्रुद्ध्या मा न भापत इति वितर्क्य समानजनयुद्धमेवेति दर्शयनाह ‘अत्र शरा’ इति त्रिभि -

अत्र अस्या घृष्टयज्ञाधिष्ठिताया पाण्डवसेनाया महान्त इष्वासा धनुषि येषां ते धनुर्विद्याप्रवीणा शरा, सन्तीति नेय । ननु धनुर्विद्याचार्योऽह महाशूरः, मम तु प्रवृत्ता येव भीमार्जुनौ गणय, किमेतौधाट्यैरित्यत आह—भीमार्जुनसमा युधीति । तानेव शूरायामभिर्निर्दिशति—युयुधान इति । युयुधानादया द्रौपदेयान्ता सहस्रश राजान । तेषा मेव यथायोग महारथो वीर्यवानरुद्धवो विक्रान्तो वीर्यवानिति पद्य विणेपणानि । तत्र युयुधान सायकि, विराटा द्य इत्तमीजान्ता दश तत्तत्रामान एव, सौभद्रोऽभिमन्यु ।

पु अ. त —एव सेनां दशयिव्या तस्या, प्रबलत्वसूच नाय तन्निष्ठान् शरान् कर्णपति—अत्रेति । अत्र अस्या स्तनाय इत्यो अस्यन्ते ण्मिर्तितीत्यासाप्रायाः । महायज्ञ इत्याया यथा ते महेष्वासा । शूरा महेष्वासा इति पदद्वयेन स्थत शिक्षानश्च मामर्घ्यं दर्शितम् । युधि मयामे भीमार्जुन समा शरा गन्ति । भीमार्जुनापतिवटानिति तत्समत्वेन बलिता । युधीति पदनाश्वय्य न तत्समा दानादितिष्यन्त्यं । मानव गणयोः युयुधान इ यादिभि । युयुधान सायकि ।

च्यते, तत्र महदन्यैरप्रशूय, तेषां ते राजानस्तथा विवक्ष्यन्ते । तानेव परसेनामध्यमध्यामीनान् परपक्षानुगमिणो राहो विज्ञापयति—युयुधान इत्यादिना सौभद्रो द्रौपदेयाश्चेत्यन्तेन ॥ ४ ॥ ५ ॥ तेषा सर्वपामपि महावलपराक्रम भाक्त्वादनुपेक्ष्यत्वं पुनर्विवक्षति—सर्वं एवेति ॥ ६ ॥

द्रौपद्या द्रौपद्या पञ्चभ्यो युधिष्ठिरादिभ्यो जाता, प्रतिविन्ध्यादय ‘प्रथम प्रतिविन्ध्यस्तु श्रुतसेनस्तथाऽपर । श्रुतकीर्ति दातानीक श्रुतकर्मां तु पञ्चम [म भा] इति श्लोकोक्ता । द्रौपदेयाश्चेति चकारस्य महारथा इयनेनान्वय । तथाच युयुधानादय सर्व एवेति महारथा अतिरथाश्च, न त्वेतेषामभ्ये कश्चिदपि रथोऽर्धरथो वाऽस्तीति नैतेऽवमन्तव्या इत्यर्थे । महारथादीना लक्षणं तु ‘एको दश सहस्राणि योधयेद्यस्तु धन्विनाम् । शशशस्त्रप्रवीणश्च महारथ इति स्मृतः । अमितान्योपधेयस्तु सम्प्रोक्तोऽतिरथस्तु स । रथस्त्वजन यो योद्धा तन्पुनोऽर्धरथो मतः ’ [म भा] इति ॥ ५—६ ॥

विराटद्रुपदौ राजानौ, घृष्टकेतुप्रभृतयो राजानोऽसबद्धा अस्य षड्रथश्च । वीर्यवानिति प्रत्येक सर्वया विणेपणम् ॥ ४ ॥ ५ ॥ विक्रान्त अतिपराक्रमी । वीर्यवानिति सौभद्रविणेपणम् । द्रौपदेया पद्य प्रतिविन्ध्यादय । सर्वे एव महारथा । महारथलक्षणं च—‘एको दशसहस्राणि योधयेद्यस्तु धन्विनाम् । शशशस्त्रप्रवीणश्च महारथ इति स्मृतः ॥ अमितान्योपधेयस्तु सम्प्रोक्तोऽतिरथस्तु स । रथी त्केन यो योद्धा तन्पुनोऽर्धरथस्त्वय इत्यादि ॥ ६ ॥

नी० भा० टी० — महेष्यासाः—महान्त इष्यासाः धनूपि येषां ते । युयुधानः सात्यकिः । द्रुपदश्च महारथ इत्येकः ॥४॥ घृष्टकेत्वादयः पट् ॥५॥ युवामन्युचमौजसौ, सौमद्रोऽभिमन्युः, पञ्च द्रौपदेयाः प्रतिविन्ध्यादयश्चेत्यष्टौ । चकारान् पाण्डवा घटोत्कचादयश्चातिप्रसिद्धा प्राहाः । सर्वेऽपि महारथा एव । तद्वक्ष्यं तु 'एको दशसहस्राणि योयवेद्यस्तु धन्विनाम् । शस्त्रशस्त्रप्रीणश्च स वै प्रोक्त्वा महारथ ॥ अमितान्योयवेद्यस्तु सम्प्रोक्तोऽतिरथस्तु सः । रथस्त्वेकेन योद्धा स्यात्तन्मृतोऽर्द्धरथः स्मृतः' [ ] इति ॥ ६ ॥

दुर्योधनपक्षीयाः केचन युद्धविशारदा महारथाः ।

अस्माकं तु विशिष्टा ये तानिवोध द्विजोत्तम ।

नायका मम सैन्यस्य संज्ञार्थं तान् ब्रवीमि ते ॥ ७ ॥

भवान् भीष्मश्च कर्णश्च कृपश्च समितिञ्जयः ।

अश्वत्थामा विकर्णश्च सौमदत्तिस्तथैव च ॥ ८ ॥

['सौमदत्तिर्जयद्रथः' इति नीलकण्ठपाठः]

अन्ये च बहवः शूरा मदर्थं त्यक्तजीविताः ।

नानाशस्त्रप्रहरणाः सर्वे युद्धविशारदाः ॥ ९ ॥

आ. गि. टी — यथेव परकीय बलमतिप्रभूत प्रतीत्याति-
भीतवद्भिमदवाप्ति, हन्त सन्धिरेव परिरेच्यता, अल विग्रहप्रवेष्ट
हलानायाभिप्रायमाशङ्क्य मवीन्—अस्माकमिति । युगान्देना-
न्तक्षयमपि स्वकीयं भयं तिरोदधानो घृष्टनामात्मनो द्योतयति ।
ये रात्वस्मत्पक्षे व्यवस्थिताः सर्वेभ्य समुत्कर्षेद्युपस्तान्मयोच्य-
मानामिबोध, निधयेन मद्रचनादवधारयेत्यर्थः । यद्यपि त्वमेव
प्रेवर्णिकयु प्रैवियरदेषु प्रभानत्वात्तान्प्रतिपत्तुं प्रभवति तथापि
मदीयसैन्यस्य ये युदायान्नाह ते तुम्यं सहायमसहस्रपुं तेषु
मध्यं कृतिभिर्गामभिर्गुहीत्वा परिशिष्टानुपलभयितुं विज्ञापन
करोमि, न स्वज्ञान किञ्चिन्व शययामाति मन्वाऽऽ-

द्विजोत्तमेति ॥ ७ ॥ तानेव म्वसेनानिविष्टानुपुरयवौरियान्
आत्मीयभयपरिहारार्थं परिगमयति— भगानित्वादिना
॥ ८ ॥ श्रेष्ठादिपरिगमनस्य परिशिष्टपरिषद्व्यापेत्वे
व्यावर्तयति—अन्ये चेति । सर्वेऽपि भवन्तमारम्य मदीय-
भूतनाया प्रविष्टाः स्वजीवितादपि मय स्पृहयन्तीत्याह—
मदर्थं इति । यद्यु तेषां शूरत्वमुक्त तदिदानीं विशदयति—
नानेति । नानाविधान्यनेत्रप्रकाराणि शस्त्राण्यायुधानि प्रर-
णानि प्रहरणसापनानि येषां ते तथा । बहुविधायु-सम्पत्तावपि
उपयोगे तेषुण्याभावे उर्द्धममिति चेत्, नेत्याह—
सर्वे इति ॥ ९ ॥

ह. पै. भा.—अस्माकमिति । हे द्विजोत्तम ! तु पुनर्येऽस्माकं धार्तराष्ट्राणां विशिष्टाः पाण्डव-
सेनावीरेभ्योऽपि श्रेष्ठास्तान्निजोपायधारय । मम सैन्यस्य नायका जेतारस्तांस्ते तुभ्यं संज्ञार्थं ब्रवीमि
॥ ७ ॥ भवानिति । भवांस्त्वमेव तारत्पश्य; तव युद्धक्रीडाल्योपदेशेन भगवान्पशुपतिरर्जुनेन
निर्जितः म त्वम् । भीष्मः सकलसन्नियङ्गुलकालनात्रिपत्राणुधलीलावतारपरशुरामस्यापि ऋणे
भयङ्करत्वाद्भीष्मः । कर्णो वैरिणां कर्तनकरत्वात्कर्णः । कृपः शत्रुहिंसनशीलः । कृपातुर्हितार्थः ।
अश्वत्थामा—अश्नुते व्याप्नोति तदेतादृशं स्याम बलं यस्य सः । यद्वा अश्नाति वैरिणो भक्षयति
येन तादृशं स्याम बलं यस्य सः अश्वत्थामा । स किल लोकोपसंहारदक्षस्य दाक्षायणीपते-
र्लीलावतारो यस्मात् । विकर्णः—यस्यासमग्रीरमद्भामोपार्गितकीर्तिमश्वरीरर्णनायां प्रत्यर्थाभूताः
पार्थिवा निगतकर्णा यधिरा इवोद्विजन्तो भवन्तीति विकर्णः । पार्वतीपतिदत्तारः सौमदत्तिः ।
तथैव च यद्यं यथा भवान्भीष्मश्च त्रैलोक्यपराजयक्ष्मां तथैव चेतरेऽपीत्यर्थः ॥ ८ ॥ अन्ये चेति ।
अन्येऽपरे सहायत्वेन समागता भगदत्तशल्यममृतयो बहवः शूरा मदर्थं मम विजयमाधनार्थं त्यक्तं
जीवितं यन्ते सर्वे युद्धविशारदा युद्धहृदयः ॥ ९ ॥

ये द्व गि—एवमुक्तव्यपि स्वस्मिन्नप्रत्युत्तरं द्रोणमुप
लभ्य नम्रमयमादित आरभ्य पाण्डवपक्षपाती मममतप्रति-
क्षेपा, अतो मन्निदेशमननुमन्यमानो मा न प्रतिभापत इति
निरित्य किमित्येवविधे शत्रुपक्षीयस्मिन्नियमभयमसूचयम् ?
अहो पुनरहमपहासपदमासम्, तथा राजा नाचार्येण प्रति
भापित इति लोकमन्येऽवमानितोऽपि जातोऽस्मि इति
विचार्यं दुर्योधन पुन स्वबलस्तुतिव्याजानिजमभयमाच्छादयन्
गुरुमुखात् प्रियवचनमाद्रात् तमभिष्टुवनाह—

‘अत्र शूरा’ इति पूर्वोक्तोगतस्य अत्रेत्यस्य वा, ‘मम
सैन्यस्य’ इत्युत्तरार्धगतसैन्यपदस्य वा रिमक्तिप्रिपरिणामेन
अटपङ्क । हे द्विजोत्तम ! अस्माकं तु सैन्ये विशिष्टा श्रेष्ठा
ये मम सैन्यस्य नायका नेतार, तान् तं तव सज्ञाय सम्य
ग्यानार्थं ब्रवीमि, तात्रिवोध अवधारयति योजना । ‘अस्माक
सैन्य’ इत्यनेन यथा मयैतत्सेनास्वामित्व तथा तवापाठ्या
चार्येणदुमानो दर्शित । तु शब्द ‘अत्र शूरा महेष्वासा’
इति पूर्वोक्तपाण्डु दुःशमत्तशरशैलक्षण्यार्थं । तदेवाह—
विशिष्टा इति । भीमार्जुनसमन्वय पूर्वोक्तेभ्यो युयुधाना-
दिभ्य श्रेष्ठा इत्यर्थः । कथं भीममह सख्ये द्रोण च’
[२।४] इति प्रस्तुत्य ‘यद्वा जयेम यदि वा न जयेयुः’
[२।१६] इत्यनेन भीमद्रोणनिमित्तकृतिनपराजयस्य शङ्कित
त्वन भगवताऽपि ‘द्रोण च भीम च जयद्वयं च कर्णं तथाऽन्या
नपि धायवीरान् । मया हतास्व जहि मा व्यथिष्ठा’ [१।१३४]
इति भीमद्रोणदिनिमित्तकार्जुनीयभयवदानुदितत्वेन भीष्मा
दयो भीमार्जुनातिशयानि इति सर्वसम्प्रतिपत्ता इत्यभिमान ।
‘मम सैन्यस्य’ इत्युक्त्वा लोके सेनानादीकारक एव राज्ञ
सैन्यानुबन्ध, इह तु न तथा, किन्तु मयैव पृथग्पृथग्दान
मानान्तिःकृत सैन्य मत्स्यवानुत्पद्यत इति साक्षादेव स्वस्य
सेनासमन्वय इति दर्शितम् । ‘सज्ञायं ब्रवीमि निबोध’
इत्यनेन मयैतान्सवानपि सेनापतीसम्यन्विज्ञाय स्वयैव
यथाह विनियोग्यास्त इति बहुमानात्किञ्चिन्वयते । द्विजोच

४० त० दौ०—॥ ७-९ ॥

पु अ. त—एव तस्मिन्निष्ठासुखा स्वीयानाह प्रो
स्ताहनाथं—अस्मान्प्रतिपादिभिः । अस्माकं य विशिष्टा
महा-तन्त्राविबोधं बुध्यस्व । द्विजात्तमेति विस्मृतिस्मग्नाव
नया सम्बोधनम् । मम सैन्यस्य नायका नतार, तान्
ज्ञानार्थं मया प्रिशेण स्वस्वपतः ज्ञापयन् न यति ते ब्रवीमि
॥ ७ ॥ एव प्रिशेण तत्रामापाह—भवानिति द्रान्याम् ।
भवान्द्रोण सर्वेणामाचार्योऽस्माकं गुरुः । त्वया कायायं
सम्य भ्रवा । ‘उभयाद्रोणसामर्थ्यं’ इति वासवान् परम
बलीनि एवं गणित । भीमश्च तथैव गुरुः । चक्रारेण शत्रि
कृत्वात् शापनामन्याभावमासद्बुध वितामहत्यात् शापसा-
मर्थ्यं ज्ञापयन् । कर्णव्यापथेऽन्तरिपु गगनात् दुःसितो

नो० भा० दौ०—त्रिनिष्ठा श्रेष्ठा । निबोधं बुध्यस्व । भौवादिकस्य परस्मैपदिनो बुधेर्निद्रं रूपम् । सज्ञायं
अस्म-पक्षेऽपि शूरा मन्ताति ज्ञापनार्थम् । परपु प्रावण्य दृष्टा तसोःसाहसद्रो मा भूदित्यर्थः ॥ ७ ॥ विकर्णं

मयनेन च—तिष्ठन्त्यमे भीष्मादया विशिष्टा क्षत्रिया,
‘धिग्वल क्षत्रियल ब्रह्मतेजोबल बलम्’ [म भा १।१७।४६]
इति निरितिलक्षत्रयलतायात्रिब्रह्मतेजोऽलजलनिधिस्त्रमेक एव
अलमस्माकमिति स्तुतिहाचार्येणाभिमुख्याय त्रियते ।
वस्तुतस्तु ‘पश्येता पाण्डुपुराणाम्’ [१।३] इयादिना मया
बहुधोच्यमानोऽपि वृष्णीमेव स्थितस्व निस्त्रजोऽसीति मत्वा
तत्र सज्ञायं ब्रवीमि इत्यन्त पारप्यगभौक्ति । द्विजोत्त
मेत्यपि क्षत्रियधेतवत्तु परदुःशमत्तशरवर्णनमाकर्ण्यं तपुत्सा
समुत्साहमापश्यते, त्व तु ब्राह्मण, कुतस्तव क्षात्रम् ? अतो
मौनेनावस्थानमुचितमिति पारुष्यगभा । निबोधेति भौवादिक-
परस्मैपदिनोबोधे रूपम् । तात्रिवोध, तान्ब्रवीमि, इति वाक्य
भेदात् न तच्छब्दद्वयस्य पुनरुक्ति ॥ ७ ॥

विशिष्टानेवाह—पूर्वोक्तब्राह्मणवल्प्राधान्याभिप्रायेण स्तु
त्यर्थतया वा भवानिति द्रोणस्य भीष्मादप्यादौ गणनम् ।
विकर्णो दुर्योधनानुज । सौमदत्ति सौमदत्तस्य पुत्रो भूरि
श्रवा । समितिज्ञय इति विबोधणम्, समिति युद्ध जयतीति
तथा ॥ ८ ॥

एव द्रोणादीन् कतिचित्त्रिद्वय पाण्डवबल इव नास्मद्दे
परिमिता सेनान्य शूरा, किन्त्वनन्ता इति न पृथक्ते
निर्दिष्ट शक्यन्त इत्याह—अन्ये च शक्यकृतवर्मादय बहुवो
ऽनन्ता शूरा, तिष्ठन्तीति शेष । ननु तिष्ठन्त शूरा, तथापि
स्वार्थं इव ते पारथेऽपि किं तथा शौर्यं करिष्यन्ति ? तत्राह—
मदर्थं इति, मत्प्रयोजनार्थं जीवितं त्यक्तुमप्यवसिता इत्यर्थं ।
अनेनानुरागातिशयो दर्शित । तथापि स्वस्वपरिचितसख
मात्रयोधिन एते बहुसखयोधिभि परकीर्यैरभिभूयेरित्यत
उक्त नानाशस्त्रप्रहरणा इति, नानाविधानि शस्त्राणि प्रहरणानि
युद्धसाधनानि येषां ते तथा । ‘सर्वे’ इत्यनेन एतेषां मध्ये
न कश्चिदप्यनवविधोऽस्तीत्युक्तम् । युद्धविशारदा इत्यनेन च
रुदुयुधानि एवं कृतवन्त, न त्विदप्रथमतया युद्धे प्रवर्तिता
इति शोषार्थतया दर्शित ॥ ९ ॥

भरिपर्वतीति सोऽपि मुख्ययन गणित । इदमेव चकारेण
पृथक्ते । कृपाचार्योऽपि तथा । एते सर्वेऽपि समितिज्ञया स
ज्ञामनेतार, भिन्नतया सर्वेषां विशेषणम् । अवस्थामा एव
त्पुत्र, विकर्णश्च, सौमदत्ति भूरिश्रवा । तथेति यथा भव
दाप्यस्तुत्या अप्यस्मत्पक्षपातिनस्तथैव सौमदत्तिरित्यर्थः ।
य १—तथैतेत्युत्तरत्र योज्यम् ॥ ८ ॥ अन्ये पैतादृशा बहव
शूरा मदर्थं मत्कार्यार्थं त्यक्त जीवितं ये तादृशा जीवि
तातां परित्यज्य मन्कायं कर्तुं कृतनिष्ठाया इत्यर्थः । यद्वा—आ
त्किमेति च । स्वयमाणाजीविता इत्यर्थः । नानाशस्त्राणि
प्रहरणसाधनानि येषां ते युद्धे विशारदन् अतिनिपुणा ॥ ९ ॥

नो० भा० दौ०—त्रिनिष्ठा श्रेष्ठा । निबोधं बुध्यस्व । भौवादिकस्य परस्मैपदिनो बुधेर्निद्रं रूपम् । सज्ञायं
अस्म-पक्षेऽपि शूरा मन्ताति ज्ञापनार्थम् । परपु प्रावण्य दृष्टा तसोःसाहसद्रो मा भूदित्यर्थः ॥ ७ ॥ विकर्णं

स्वभ्राता । सौमदत्तिर्भूरिश्रवाः । जयद्रथपदस्थाने 'तथैव च' इति क्वचित्पाठः ॥८॥ अन्ये शल्यकृतवर्मप्रभृतयः शस्त्राणि विदारकाणि खड्गादीनि, प्रहरणानि केवलं प्रहारार्थानि गदादीनि, नानाविधानि येषां ते नानाशस्त्रप्रहरणाः ॥ ९ ॥

दुर्योधनस्यावश्यकर्तव्योक्तिः ।

अपर्याप्तं तदस्माकं बलं भीष्माभिरक्षितम् ।
पर्याप्तं त्विदमेतेषां बलं भीष्माभिरक्षितम् ॥ १० ॥
अयनेषु च सर्वेषु यथाभागमवस्थिताः ।
भीष्ममेवाभिरक्षन्तु भवन्तः सर्व एव हि ॥ ११ ॥

आ. गि. टी.— राजा पुनरपि स्वकीयभयामात्रे हेत्वन्तरमाचार्यं प्रयावेदयति—अपर्याप्तमिति । अस्माकं खल्विदं एकादशसख्याकासौहिणीपरिगणितमपरिमितं बलं भीष्मेण च प्रथितमहामहिम्ना सुख्यतुद्धिना सर्वतो रक्षितं पर्याप्तं येषां परिभवे समर्थम् । एतेषां पुनस्तदल्प सप्तसंख्याकासौहिणीपरिमितं बलं भीष्मेन चपलतुद्धिना कुशलताविकलेन परिपालितमपर्याप्तमस्मानभिमतितुल्यसमर्थमित्यर्थः । अथवा तद्विदमस्माकं बलं भीष्माधिष्ठितमपर्याप्तमपरिमितमश्वयमश्वेन्यम्, एतेषां तु पाण्डवानां बलं भीष्मेनाभिरक्षितं पर्याप्तं परिमितं, तोडु शक्यमित्यर्थः । अथवा तत्पाण्डवानां बलमपर्याप्तं गालम्, अस्माकमस्मान् भीष्माभिरक्षितं भीष्मोऽभिरक्षितोऽस्मै परवलनिवृत्त्यर्थमिति तदेव तथोच्यते, इदं पुनस्तदर्थं बलमेतेषां पाण्डवानां पर्याप्तं परिभवे समर्थं,

भीष्माभिरक्षितं भीष्मो दुर्बलहृद्यो यस्मादस्मै परवलनिवृत्त्यर्थं भिरक्षितस्तस्मादस्माकं न किञ्चिदपि भयकारणमस्तीत्यर्थः ॥ १० ॥
स्वकीयबलस्य भीष्माधिष्ठितत्वेन बलिष्ठत्वमुक्त्या भीष्मशोपत्वेन तद्रुग्णशब्दं द्रोणादीनां प्रार्थयते—अयनेष्विति । कर्तव्यविशेषोती चशब्दः । समरसमारम्भसमये योधानां यथाप्रधानं युद्धभूमौ पूर्वापरादिदिग्विभागोनावस्थितिस्थानानि नियम्यन्ते तान्यत्रायनान्युच्यन्ते । सेनापतिश्च सर्वसैन्यमधिष्ठाय मध्ये तिष्ठति तेषु सर्वेषु प्रकल्प्य प्रविभागमप्रत्याह्वयय भवानश्वत्यामा कर्णधेत्येवमादयो भवन्तः सर्वेऽवस्थिताः सन्तो भीष्ममेव सेनापति सर्वतो रक्षन्तु । तस्य हि रक्षणे सर्वमन्मदीय बल रक्षितं स्यात्, परवलनिवृत्त्यर्थत्वेन तस्यास्मानो रक्षितत्वादित्यर्थः ॥ ११ ॥

ह. पै. भा.— सैन्यद्वयपरिकल्पनप्रयोजनमाह—अपर्याप्तमिति । तदिति तत्तथाभूतैर्वीरैर्पुंक्तमपि भीष्मेणाभितो रक्षितमप्यस्माकं बलं सैन्यमपर्याप्तं तैः सह योद्धुमसमर्थं भाति । इदं तेषां पाण्डवानां बलं भीष्मेनाभितो रक्षितं सत्पर्याप्तं समर्थं भाति ॥ १० ॥ भीष्मस्योभयपक्षपातित्वाद्दस्मद्रलं पाण्डवसैन्यं प्रति असमर्थं, भीमस्यैकपक्षपातित्वादेतद्दलमस्मद्रलं प्रति समर्थं तस्माद्भवद्भेदेव वर्तितव्यमित्याह—अयनेष्विति । अयनेषु व्युहप्रवेशभागेषु यथामार्गं विमक्तां स्वां रणभूमिं परित्यज्यावस्थिताः सन्तो भीष्ममेवाभितो रक्षन्तु । यथा तुल्यैर्दुर्घ्यमानः पृष्ठतः कैश्चिन्न हन्येते तथा रक्षन्तु । भीष्मबलेनैवास्माकं जीवनमिति भावः ॥ ११ ॥

धे. द्र. गि.— एवं शौर्ध्वं संख्यया च स्वशूराणामाधिक्योक्त्वा परबुधैर्बलं 'अत्र अत्र महेश्वासाः' [११४] इत्यादिना सूचितं परकीयशरप्रयुक्तं निजमयम्, तदाप्यादितम् । इदानीं 'पर्यैतां पाण्डुपुत्राणामाचार्यं महतीं चमूम्' [११३] इत्यादिनाऽऽविष्कृतं वत्सासैन्यप्रयुक्तं निजमयम्, तत्त्वसैन्याधिक्यवर्णनेनाह्लादयति—तत्पूर्वोक्तविशिष्टबहुशरपुरपाधिष्ठितं भीष्मेण सेनापतिना अभितः सर्वतो रक्षितमसौहिणीसंख्यया चाधिकं

अस्माकं बलं अपर्याप्तमपरिच्छिन्नम्, 'जगत्पर्याप्तसहस्रभाजुना' [गि व ११२७] इत्यादिप्रयोगदर्शनात् । एतेषां पाण्डवानां तु इदं अस्मदीयशरपट्टयुयुधानादिपरिमितशरोपेतं भीष्माभिरक्षितं असौहिणीसंख्यया च न्यूनं बलं उच्यतेतिपाठिक्यवैषुपूर्वात् पर्याप्तं परिमितम् । यद्यपि दूरबले भीष्म इव पाण्डवबले पृष्ठशुभ्रः सेनाधिपयेऽभिपिक इति भीष्मप्रतिद्वन्द्वतया पृष्ठशुभ्रभिरक्षितमित्येव वक्तुमुचितं, न तु भीष्मा-

१ 'अयनेषु च'—'तस्य सन्नयन्'— इतीमौ श्लोकावर्थतोऽपि विलिख्यादिव हृदयेते । तेन तन्मच्यगत. कियार्थिक् प्रत्यभाग परिच्छ्रतः त्यादिति सम्भाष्यते । उपलभ्यते च श्लोकत्रयमधिस्मरन् हस्ययोगिभाष्ये— 'अथोचि- सम्प्रहृष्टात्मा युधः शान्तनवोऽजवोत् । प्रीतिमान् हि हृष्टं कृत्वा. पाण्डवेण यथास्त्वपु ॥ तस्माद्भिभेमि राजेन्द्र । शमो भवतु पाण्डवः । युधिर्भी भुङ्क्व सहितो आतृभिर्भलिभिर्दशो ॥ नवरायणो देवाववज्ञाय नशिष्यसि । इत्येव कथयन् राजन् ! भीष्म शान्तनवो महान् ॥' इति । तत्र 'प्रीतिमान्' इत्यादिश्लोकरूपं च नीलकण्ठीयभारतराडेऽपि [म. भा. १६८१०-१८ हायत्र] पठ्यते । तत्तन्मात्रं संप्राप्त्ये प्रमाणं सुधि एव ।

भिरक्षितमिति, तथापि भीष्मस्य पुरतो वृष्टयुद्धस्य का गणनेभ्यमिप्रायेण त विहाय युधिष्ठिरेण वृष्टयुद्धाभिपेक्षापूर्वं युधोगणनेण सेनापतिर्यत्र निश्चित महाबल भीम सेनाप तित्वेन गृहीत्वा, सोऽपि स्पेच्छामरणधर्मतया जितकार्म्य सकलक्षत्रियजिता जामदग्न्येताप्यजितस्य महाबलपराक्रम निधेर्भीष्मस्य न समान इत्यभिमानेन 'भीमाभिरक्षित पर्याप्त' इत्युक्तम् । एतेन च वृष्टयुद्ध घातयितुं यत्ना प्रति 'वृद्धा दुपद्रुप्रेण' [१।१३] इत्याहुक्तम्, तत्तु स्वद्वेषाच्छ्रुत्वापि तत्स्वया नोपेक्षणीय इति त्वदर्धमवोक्त, न तु मर्द्धम्, मदीय सेनापतेरप्यग्रे गणनान्हा द्रष्टुयुद्धान्मम भीतेरप्रसन्ने ; तत्र च स्वमन्त्रया मौनी भवसि चेत्किं नरिच्छत्रम् ? इत्याचार्य प्रति सोऽष्टुष्टन वाक्यमभिव्यज्यते । पितामहृत्कोद्रादिनामानान्तर सत्प्रेऽपि 'भीष्माभिरक्षितम्' 'भीमाभिरक्षितम्' इति वद ताज्य चमत्कारो दर्शित — भीष्मनामनि भीमनामान्तर्भवति, भीमनामनि तु न भीष्मनाम, मध्ये पकारस्वाधिकत्वात् । तथा च भीष्मभीमयोर्लोके भरद्वाज रेनाविगोपेऽपि भीष्मस्ता वनामतो भीम निशिलति, भीमस्तु न तथेति तयोमहत्त्वा महत्त्वे इति ॥ १० ॥

व० त० दी०—॥ १० ॥ ११ ॥

पु अ त—एव सवानरश्चैतद्रक्षितमप्यस्मद्बल तद्बल- युदासमर्थं मम भारतीयाह—अपर्याप्तमिति । भीष्माभि रक्षितमप्यस्माकं बल अपर्याप्तं ते सह योद्धुमसमर्थं भाति । द्रोण कदाचिक्तुप्येदिति भीष्माभिरक्षितमेवोक्तम् । पाण्ड वाना च बलमस्मामिषोऽहु समर्थं भारतीत्याह—पर्याप्तमिति । इदं तेषां पाण्डवानां बल भीमेनाभित सर्वतो रक्षितं सद् पर्याप्तं समर्थं प्रतिभाति । तुनाद्येनापयासपक्षो निराहृत । यदा तत्रप्रसिद्धमस्माकं बल अपयाप्त अत्यधिकम् । किञ्च

नी० भा० दी०—पर्याप्तं परित आप्तं परिवेष्टितम् । पाण्डवसैन्यं हि सप्राक्षौहिणीमितत्वाद्बल बहुनेकादशाक्षौ- हिणीमितेनास्मत्सैन्येन वेष्टयितुं शक्यं, न तु तदीयेनास्मदीयमित्यर्थे । एव च पर्याप्तमित्यस्य पारणीयमित्यर्थे ॥१०॥ अयनेषु व्यूहचनया स्थिते सैन्ये प्रवेशमार्गेषु स्वे स्वे स्थाने स्थिता यूय मध्यस्थ भीष्ममेवाभिरक्षन्तु । अस्य सेनापतेश्चाश्वत्थे सर्वाऽपि सेना बाकुलीभवेत्, तत्स्थैर्यं स्थिरा च भवेत्, अत स एव रक्ष्य इत्यर्थं ॥११॥

युद्धमहोत्सवे भीष्मादिकृतो शङ्खादिवादित्रघोष । [१२-१९]

तस्य सञ्जनयन् हर्षं कुरुवृद्धः पितामहः ।

सिंहनादं विनद्योच्चैः शङ्खं दध्मौ प्रतापवान् ॥ १२ ॥

ततः शंखाश्च भेर्यश्च पणवानकगोमुखाः ।

सहसैवाभ्यहन्यन्त स शब्दस्तुमुलोऽभवत् ॥ १३ ॥

ततः श्वेतैर्हयैर्युक्ते महति स्यन्दने स्थितौ ।

माधवः पाण्डवश्चैव दिव्यौ शंखौ ब्रह्मजुः ॥ १४ ॥

इथमाचार्यस्तुतिपूर्वकं निजबलप्रदर्शनेन स्वस्य परबलात् किं विद्वयमस्तीति न तदर्थमिहागमनम्, किन्तु गुरुदर्शनाद्यर्थमेवेति तत्रप्रतिपत्तयानसरो दर्शित । तमेतमन्तःशपथ्यगर्भसुक्तिमन्द भिक्षुपशुरय मत्यमयमस्मिन्नपि समये निर्मयाद्यं यत्किं वचन मिति विजयाचार्येणाप्रतिभापितोऽतिरोपितो भरतनाथौ द्वयोर्धनस्त तिरस्कुर्वताह—भागो नाम पूर्वादित्रमेणास्पा यमयमिति विभग्य निपमितो योधानामवस्थानाथौ देश, तमनतिर्यग्य यथाभाग अयनेषु व्यूहप्रवेशमार्गेषु अवस्थिता विभक्तस्वस्वराण्यमुष्यपरिधायगेन सर्वतं समाटय सञ्जीभूय स्थिता सन्त इत्यर्थे । भवन्त सर्वेऽपि भीष्ममेव अभितो रक्षन्तु । स एक एवास्माकं जीवातुरिति भावः । तत्र च 'भवन्त सर्वे' इति योधाभिमुख्यप्रदर्शनेनाचार्यं पृष्टे कृतं इति ज्ञापितम् । भीष्ममेवेत्येवकारेण द्रोणव्यवच्छेदः । तेन च हितमपि मन्महितमविनाय मामनजातवतो द्रोणस्याग्रे भाविति वृष्टयुद्धसमरदौरवस्थे भवद्भिरदास्थेयमिति तत्रणी कारत्रोयुद्धीयते ॥ ११ ॥

भीष्मेणाभितो रक्षितम् । तेषां तु बल शरभूयिष्ठमपि पर्याप्तम्, अक्षौहिणीसप्तकमित्वात् । किञ्च भीमेनाभिरक्षितम् ॥ १० ॥ एव सति किं कर्तव्यमित्याकाङ्क्षायामाह—अय- नेषु चेति । व्यूहप्रवेशमार्गेषु यथाभाग विभक्ता स्वस्वस्थाने स्थिता भवन्त सर्वे एव भीष्ममेवाभित सर्वतं रक्षन्तु । यतोऽस्माकं बल भीष्मरक्षितमेव । चकारेण व्यूहप्रवेशमार्गाद्यं परस्थानेषु स्थितैरिदमपि ज्ञापितम् । एवकारेणास्मादादिरक्षा कार्येति ज्ञापितम् । इति युक्तत्वं ॥ ११ ॥

१ पणवा 'घोऽ' इति, आनका 'मदं—मादळ' इति गोमुखाय 'कादळा' इति महाराष्ट्रप्रसिद्धा इति गीतापीठे । शङ्खादिशङ्खानां प्रदणमतिरत्नतायोपलक्षणमिति रत्ननाय ।

—अधिगीता ।

आ. गि. टी.— तमेवमाचार्य प्रति संवादं कुर्वन्तं भया-
विष्टं राजानं दृष्ट्वा तदभ्यासवतीं पितामहस्तद्दृष्ट्वातुयोधार्थमित्थं
कृत्वा नित्याह— तस्येति । राज्ञो दुर्योधनस्य हर्षं बुद्धिगतसुखास-
विशेषं परपरिभवद्वारा स्वकीयविजयद्वारकं सम्यगुपादयन्मयं
तदीयमपनिनीयुष्वैः सिंहनादं कृत्वा शङ्खनापूरितवान् । कि-
मिति दुर्योधनस्य हर्षमुत्पादयितुं पितामहो यतते ? कुरुशुद्धत्वा-
त्सस्य कुरुराजत्वात्पितामहत्वाच्चास्य दुर्योधनभयापनयायां प्रहृ-
त्तिरुचिता, तदुपजीवितया तद्वशात्साध । तस्य च सिंहनादे शङ्ख-

शब्दे च परेषां हृदयव्याया सम्भाव्यते, दुरादेवारिनिवहं प्रति
भयजननलक्षणप्रतापत्वादित्यर्थः ॥ १२ ॥ राजाभिप्रायं प्रतीत्य
भीष्मप्रवृत्त्यनन्तरं तत्पक्षैस्तेस्ते राजभिः शङ्खाद्यो वाद्यविशेषा
ज्ञदिति शब्दवन्तः सम्पादिताः । स च शङ्खादिप्रयुक्तशब्दस्तुमुलो
बहुलं भयं परेषां परिशोक्तयव्यानीदित्याह तत इति ॥ १३ ॥
एवं दुर्योधनपक्षे प्रवृत्तिमात्स्य परिशरवर्तनौ केशवार्जुनी
श्वेतैर्हयैरितिवलभ्राक्रमैर्युक्तं महत्यप्रपुत्र्ये रमे व्यवस्थितावप्राकृतौ
शङ्खौ पुरितकृतावित्याह— ततः श्वेतैर्हयैरिति ॥ १४ ॥

रा० भा०— तस्य विपादमालोक्य भीष्मस्तस्य हर्षं जनयितुं सिंहनादं शङ्खाध्मानं च कृत्वा
शङ्खभेरीनिनादैश्च विजयाभिर्शंसितं घोषं चाकारयत् ॥ १२ ॥ १३ ॥ ततस्तं घोषमाकर्ष्य सर्व-
श्वरेश्वरः पार्थसारथी रथी च पाण्डुतनयस्त्रैलोक्यविजयोपकरणभूते महति स्यन्दने स्थितौ त्रैलोक्यं
कम्पयन्तौ श्रीमत्पाञ्चजन्यदेवदत्तौ दिव्यौ शङ्खौ प्रदध्मतुः ॥ १४ ॥

वे. ता. चं.— 'तस्य सञ्जनयन्' इत्यादेः 'तुमुलोऽभवत्'
इत्यन्तत्स्यार्थमाह— तस्येति । जनयामिति शतुः 'लक्षणश्लोः
क्रियायाः' [भा. ३।२।१२६] इति हेत्वर्थत्वसूचनाय जन-
यितुं इत्युक्त्वा । 'सिंहनादं विनय' इत्येतत् 'द्योदनपार्कं पचति'
इतिवदिति सूचयितुं 'कृत्वा' इति पदम् । 'कृन्वन्त्ययः क्रिया
सामान्यवचनाः' इत्येतद्वचनानयोदाहरणतया 'शङ्खाध्मानं च
कृत्वा' इत्युक्त्वा । 'ततः शङ्खाः' इत्यत्र ततःशब्देन विजयी
पासूचनाय भीष्मेण सेनापतिना कारितत्वं ज्ञापितमित्यभिप्रा-
येणोक्तं अकारयदिति । शङ्खभेरीति पणवायुपलक्षणम्,
ततः श्लोकेऽपि कतिपयवाद्यविशेषनिर्देश उपलक्षणार्थं इति
सूचितम् । सिंहनादशङ्खाध्मानाम्यां शङ्खभेरीदिनादसमुच्चयायां
द्वितीयाद्यकारः । कृत्वेत्यनेन अकारयदित्यस्य समुच्चयार्थत्वात्तथाः
॥ १२ ॥ १३ ॥ 'ततः श्वेतैः' इत्यादिकं 'धनञ्जयः' इत्यन्तं

व्याचष्टे—ततस्तमिति । तत इति व्याख्येयपदम् । तं घोष-
माकर्ष्य इति तद्विबधितवचनम् । सर्वेश्वरेश्वरः पार्थसार-
थीरिति—सर्वोर्दृष्टेभ्य उक्तुः परमुपेक्षो निकृष्टमात्रपमा-
त्रापि निकृष्टतामातिव्रतात्सत्येन नीत इति भावः ।
पाण्डवविजयसूचनाय सञ्जयेनोपातो माधवशब्दोऽत्र
श्रियःपतित्ववाचो सर्वेश्वरेश्वरत्वपर एव । 'स्यन्दने स्थितौ'
इत्यविशेषेण स्थितिव्यवच्छेदाय सारथित्वपरिष्विभागाः ।
'श्वेतैः' इत्यादिना प्रतिपादितमहत्त्वव्यवच्छेदयुक्तं त्रैलोक्येति'
नात्र परिमाणोदमहत्त्वमात्रं विवक्षितमिति भावः । त्रैलोक्यं
कम्पयन्त्याविति— तयोः स्यन्दने स्थितिमात्रमपि त्रैलोक्य-
कम्पनहेतुरिति भावः । यद्वा 'दिव्यौ शङ्खौ प्रदध्मतुः' इत्या-
द्युक्तप्रकृतध्मानमूलकशङ्खोपातिशयेन, 'नमश्च श्रुतिर्वा चैव'
[१।१९] इति वक्ष्यमाणेन च फलितमिदम् ॥ १४ ॥

ह. पं. भा.— द्रोणं प्रति राज्ञा भीष्मस्य च बहुमानपुरस्सरं यदुक्तं तच्छ्रुत्वा भीष्मः क्षिपकगो-
त्तदाह—तस्येति । कुरुशुद्धः पितामहो भीष्मस्तस्य राज्ञो दुर्योधनस्य हर्षं प्रीतिं सजनयन्नुच्चैर्महान्तं
सिंहनादं विनय कृत्वा शङ्खं दध्मौ वादितवान् ॥ १२ ॥ तदेवं सेनापतेर्भीष्मस्य युद्धोत्सवमा-
लक्ष्य सर्वतो युद्धोत्सवः प्रवृत्त इत्याह— तत इति । ततो भीष्मस्य शङ्खपूरणानन्तरम् । शङ्खाद्य
परं भयः पणवानकगोमुखः—पणवा आनका गोमुखा वाद्यविशेषाः सहस्रैव तत्क्षणमेवाभ्यहन्त्यन्तं
वादिताः । स च शङ्खादिशब्दस्तुमुलो महानभवत् ॥ १३ ॥ ततः पाण्डवसैन्ये प्रवृत्तं युद्धोत्सवमाह
तत इति पञ्चभिः— ततो दुर्योधनस्य सैन्ये वाद्यकोलाहलानन्तरम् । श्वेतैः शङ्खैः कैलासाचलकल्पैः
परसैन्योत्कर्षतनूकरणसामर्थ्यावद्भिः हयैः— अतिवेगातिरेकात्स्वभावतो वा ह आकाशे यान्तीति
हया विशिष्टा अश्वास्तैर्युक्तं संयोजितं महत्यादित्यमण्डलकल्पे पूज्ये स्यन्दने संग्रामभूमिप्रद्वेषणीले
रथवरे स्थितौ वर्तमानौ । माधवः—मा लक्ष्मीस्तस्या धवः पतिर्माधवः कृष्णः, पाण्डवोऽर्जुनश्चापि
दिव्यौ दिवि भवौ शङ्खौ प्रदध्मतुः प्रकृषेण परकीयवाद्यकोलाहलामिभयसम्पादनेन दध्मतुः
आपूरितवन्तौ ॥ १४ ॥

वै. श्र. गि.—एव द्रोणतिरस्कृतस्य स्वपुत्रस्य भीष्मति
रस्कातोऽप्यवश्यमभ्यायेव, द्रोणभीष्मयोरेकविधार्थात्; तथा
च सत्येव नष्टमत्कुलमिति व्याकुलं धृतराष्ट्रमालोक्याय
सञ्जय — कुरुपुं दृढं श्रेष्ठं प्रतापवान्प्रितामहो भीष्म तस्य
द्रोणतिरस्काद्दुःखितस्य दुर्योधनस्य हर्षं सजनयन्—हेतौ
शत्रुप्रत्यय — हर्षं जनयितुं उचै सिंहनादं विनयं कृत्वा ।
सिंहनादमिति णञ्जलन्तत्वाद्गतौ पुत्र प्रयोगः । शत्रुं दृष्ट्वा
वादिताम् । अत्र 'कुरुदृढं' इत्यनेन यद्यपि द्रोण इव
भीष्मोऽप्यादित आरम्य दुर्विनीत एव तव पुत्र इति भीष्मे
पाण्डुपेक्षणीय एव, तथापि कुरुश्रेष्ठतया स्वमहत्त्वमालोच्यैव
तेन नोपेक्षित इति सूचितम् । 'प्रतापवान्' इत्यनेन परबलभया-
द्विभेदे शत्रुपेक्षिते पराभिभवनेतोरूपप्रतापहानिर्भवेतीति
दर्शितम् । दृढः पितामहस्तस्य हर्षं जनयन्नित्यनेन परबलभ-
येनाचार्यतिरस्कारेण च रात्राणस्य दुर्योधनस्य तात्कालिकप्रा-
णप्रतिष्ठापनार्थं एवार्थं सिंहनादं, न तु वस्तुतः परबलनिरास-
पर्यन्तं, दृढपितामहस्य तदज्ञातेरिति ध्वनितम् ॥ १२ ॥

एव भीष्म तस्य सिंहनादपूर्वकं शत्रुमाप्त्वाय स्वयमेवोपि
सर्वत्र शत्रुभेदादिनादुमकारयदित्याह— पणवा आनका गोमु-
खाश्च वायविशेषा । सहसा तत्क्षणेमेव अभ्यहन्यन्त
वादिता । कर्मकर्तारि लकारः । स च शस्त्राग्निशब्दं तुमुलो-
महानभवत् ॥ १३ ॥ एव 'भामका पाण्डवश्च किम-
कुर्वत ?' इति प्रश्ने कौरवदृष्टान्तमुक्त्वा पाण्डवदृष्टान्तमाह—
तत इत्यादिभिः पङ्क्तिः । ततो माधव पाण्डवश्च शत्रौ प्रदम्भ-
पुरित्यन्वयः । कौरवेषु दुर्योधनस्येव पाण्डवेवपि प्रधानभूतस्य
राज्ञो दृष्टान्ते कथनीये माधव पाण्डव इति प्रधानतो भगव-
दृष्टान्तं वदता भगवानेव पाण्डवबले प्रधानभूतो राजा,
धमाहुनादप्यस्तु निमित्तमात्रमिति ज्ञाप्यते । तत्र च कथं
पाण्डवसारथेर्भगवतस्तद्वाज्वलमिति शङ्कानिरासाय माधव
पाण्डव इति पूर्वपद्माद्वारैर्न निर्दिष्टम् । पाण्डवस्वर्णार्थमवर्त-
नेन भगवता स्त्रक्षणीपस्य परैरुपवाते प्राप्ते तं पृष्टतो
विषयं स्वयमग्रेऽवस्थितमित्येतदेव भगवतः पाण्डवसारथ्य-
नाम, तथ न तत्सामिबन्धविरोधीति भावः । माधवपदेन
छद्मीपरित्यगं तत्रैव जयश्रीवादिस्ववचिषलक्ष्मीविवास इति
पाण्डवानामेव जयः, न स्वलक्ष्मीकृत्यं दुर्योधनस्येति सूचि-
तम् । स्थाने स्थिताविति स्थत्यन्वयनेन परबलं दृष्ट्वा

व ० ० टी०—ततस्तद्विषादमवलोक्य भीष्मतस्य
निनादेर्विजयाभिःसकं घोषं चाकारयत् ॥ १२ ॥ १३ ॥
शैलोक्यविजयोपकरणभूते मध्ये रणे महति रथे स्थितौ

पु अ. टी०—नेनापतिरेव रक्षणीय इयैव स्वबहुमानप्र-
विषादकं राजवाक्यं कृत्वा राज्ञो हर्षमुपगतयन् भीष्म
स्वबलश्रयापकं शङ्कनादं कृतवानित्याह— तस्येति । तस्य
राज्यं हर्षं सम्यक् प्रकारेण योल्यामि इत्यादिरूपेण जनयन् ।
भीष्मस्य भद्रत्वात्संपराजयमानेन स्वतो हर्षेण न शङ्कादि-
षादनं, किन्तु दुर्योधनस्य वाक्यं श्रुत्वा भगवदित्या तावा

भयेनाचार्यमुपसङ्गम्य ततो योधाग्नीष्म चोपधास्य तत्र इतो
विदुष्टतो दुर्योधनाद्रेलक्षणमुत्तमम् । प्रथमतो य यथा रथमा-
स्तौ, तत्रैव तथैव स्थितौ, न तु कृतशिक्रंरपि प्रचलिता-
विरथं । स्थिताविति तुल्यवदवधानोक्त्या रथचालनकाल-
एव भगवतः सारभ्यपुरातस्थानोऽवस्थानम्, अर्जुनस्य रथ-
मभ्येऽवस्थानम्, समयान्तरे तु सर्वदा दुर्योकरस्मिन्नेवासेन
ऽवस्थितिरिति तयोरेतदवस्थानव्यतिरायो दर्शितः । शैताश्रया
नामन्येयामपि बहुधा सत्त्वेऽपि खाण्डव्यहनसमयेऽग्निना य-
शैताश्रयोऽर्जुनाय दत्तं, येन च शैतनाहन इत्यर्जुनस्यासा-
धारणं नाम, सोऽयं दिव्यो रथ इति दर्शयितुं शैतेर्हेतुर्गुण-
इत्युक्तम् । महतीत्यनेन 'उपेत राजतेरभेगान्धैर्हममालिभिः ।
पाण्डुराभ्रप्रतीकाशेर्भेगोवायुसमेर्जवे ॥ सर्वोपकरणेषुत्तमनेप-
देवदावदे । ससर्जं य स्य [सु-] तपसा भुवने [नीमनो]
भुवनप्रभु ॥ प्रजापतिर्निर्देश्य यस्य रूपं रेवेरिव । आश्रिता
य रथश्रेष्ठं शत्रुभ्रजसमा शभो ॥ तापनीया सुरचिदा भ्रजपटि-
रनुत्तमा । यस्या तु वानरो दिव्यं सिंहशार्ङ्गलेनेत [लागुल-
लक्षणं] ॥ भीमो नन्दं तत्रास्य सधितो सुध्वंशोभत । ध्वने
भूतानि चाप्रासन्निविधानि महान्ति च ॥ नादेन रिपुसै-
न्याना येना सहा प्रणयपति, इत्यादिपूर्वोक्तं [अ. २२५ श्लो-
१०-१७] रथमाहात्म्यं स्मारितम् । तेन च तादृशो रथ एक-
पूर्वालम्, तदुपरि माधव पाण्डवश्च किल किञ्च वक्तव्य-
जयविषय इति सूचितम् । दिव्यो शस्त्रावित्यनेन 'तत-
शस्त्राश्च' इति पूर्वोक्तपरबलशस्त्राणां प्राकृतत्वेनाकिञ्चि-
त्करत्वमुक्तम् । माधव पाण्डवत्रेयेत्येवकारस्य स्वयमर्थः—
कुरसेनापतिना भीष्मेण स्वयं शत्रुं भ्रातृत्वा सर्वतः सैन्ये
शस्त्रनादे प्रवर्तिते सति तद्वत्स्वतया पाण्डवसेनापतिना
दृष्टपुञ्जेन स्वयं तथा विधातुमुचितम्, न तु तथा कृतम्,
कृष्णाहुनानेव शशौ वादितवन्ताविति । अत्र हेतु प्रदम्भतु-
रित्यत्र प्रहर्षार्थेवाचित्वात् प्रत्युपसर्गोपेक्षः । प्रहर्षोऽप्यत्र स्वस्व-
घातंराष्ट्रगर्भनिर्भेदपर्यन्तत्वारूपं, 'स घोषो धार्तराष्ट्राणां
हृदयानि व्यदारयत्' [११९] इत्यादिवशमभावात् । तत-
श्चायं भावः—यदि हि दृष्टपुञ्जादप्य एव शस्त्रान्वाद्येयुः, तदा
भीष्मादिवादनस्यात्रापि प्रतिशस्त्रवादनं ज्ञातमित्येव स्यात्,
परहृदयविदारणपर्यन्तं शस्त्रचर्चिविधेय इति हि भगवतोऽग्नि-
मतम्, अतस्तदर्थं कृष्णाहुनानेव प्रदम्भतुरिति ॥ १४ ॥

हर्षं जनयितुं सिंहनादं शङ्कनादं च कृत्वा शङ्कमेरी
ततस्तद्विषयं निशम्य भगवान् पार्थसारथिरर्जुनश्च
विश्वं कम्पयन्तो स्वशङ्कौ प्रदम्भतु ॥ १४ ॥

तस्य राज्ञः हर्षजननार्थं तथा कृतवानिति बोधयितुमेवमुक्तम् ।
तुष्टदृढं कुरुणा कुरुपु वा दृढः देशकालोचितज्ञान-पिता
मह इति हर्षजनने हेतुर्लक्षः—भीष्म उभैरुत्तमस्य यथा
स्यात्तथा, महाघातं वा सिंहनादं विनाद्य स्वयंदिशापकं गर्जनं
कृत्वा प्रतिमत्तं कोऽपि नास्तीति ज्ञापयन् शत्रुं दृष्ट्वा वादि-
तवान् । ननु राजा बहुमाने कृतंऽपि राजोऽप्ये तथा विनाद

शङ्खादिवादनं च न कर्त्तव्यं तत्कार्यं कृतवानियाशङ्कयाह —
प्रतापवानिति । नादेनैव शत्रुजयः स्रज्यते ॥ १२ ॥ एवं
सेनापतेषुदोऽस्यप्रवर्त्तकं शङ्खध्वनिमाकर्ण्य सर्वमावधानकर-
णार्थं वादका इन्द्रुभ्यादिवादनं कृतवन्त इत्याह—तत इति ।
सहसा तच्छ्रवण एव शङ्खा भैर्यश्च पणवा आनकाः गोमुखाः
अम्बहन्मन्त, वादिता इत्यर्थः । पृथक्करणे तच्छ्रवणादेव वादि-
तवन्तः, ननु युद्धोपस्थित्या स्वर्षायांविभिर्मानेति व्यज्यते । स
शङ्खादिशब्दस्त्वुद्यो महानासार्त्न ॥ १३ ॥ एवं युद्धोत्सवज्ञा-
पकरांश्वनिश्रवणानन्तरं पाण्डवसैन्येऽपि युद्धोत्सवोऽभूदि-
त्याह— तत इति पञ्चभिः । ततः कौत्सप्रहृत्यनन्तरं स्वैरै-

ह्यैः शुभसुवर्णैरथैर्युक्ते । परमेभ्यस्य सारथित्वप्रतिपादनाय
भगवतोऽश्वानां च वर्णनं, कार्यं भगवद्वय इति ज्ञापनाय च
भगवतोऽश्वानां चित्रवर्णान्नादय भैरैरिति ह्यविशेषणम् । युद्ध-
प्रदतिज्ञापनार्थं ह्यैर्युक्त इति । महति अभिदत्ते भगवत्स्थि-
तियोग्ये गरुडसमे स्थन्दने नन्दिद्योपाख्ये रथे स्थितौ श्रीह-
ृष्णाहुर्नौ दिव्यौ शङ्खौ प्रदध्मन्तः वादितवन्तौ । भाष्यवपदेन तेषां
श्रीश्रमेव लक्ष्मीमातिभविष्यति इति व्यञ्जितम् । पाण्डव-
त्वोक्त्या तेषां न्यायत्वमुक्तम् । भगवतः शङ्खध्वनिः
सर्वेषां यथा दण्डतथैवाहुर्नस्यापीति चरारेणैवकरेणापि
व्यज्यते ॥ १४ ॥

नी० भा० दी०— तस्यैवं वदतो दुर्घोघनस्य । सञ्जयवाक्यमिदम् । सिंहनादमिति णमुलन्तम् । तेन विनद्येत्य-
स्यानुप्रयोगः । कपादित्वान् 'समूलकार्पं कपतिस्र दैत्यान्' इत्यादिवत् । कुरुवृद्धो भीष्मः प्राग्विराटनगरादौ
दृष्टप्रभावान् पाण्डवान्दृष्ट्वा राज्ञो भयं मा भूदिति शङ्खं दध्मौ । हर्षं युद्धोत्साहं जनयन् । हेत्वर्थे शत्रुप्रत्ययः ।
हर्षजननार्थमित्यर्थः ॥ १२ ॥ अम्बहन्त्यन्त बभिमहा । कर्मकर्त्तरि प्रयोगः ॥ १३-१४ ॥

पौञ्चजन्यं हृषीकेशो देवदत्तं धनञ्जयः ।
पौण्ड्रं दध्मौ महाशखं भीमकर्मा वृकोदरः ॥ १५ ॥
अनन्तविजयं राजा कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः ।
नकुलः सहदेवश्च सुघोपमणिपुष्पकौ ॥ १६ ॥
काश्यश्च परमेष्वासः शिखण्डी च महारथः ।
धृष्टद्युम्नो विराटश्च सात्यकिश्चापराजितः ॥ १७ ॥
द्रुपदो द्रौपदेयाश्च सर्वशः पृथिवीपते ।
सौमद्रश्च महाबाहुः शंखान् दध्मुः पृथक् पृथक् ॥ १८ ॥
स घोषो धार्तराष्ट्राणां हृदयानि व्यदास्यत् ।
नभश्च पृथिवीं चैव तुमुलो व्यनुनादयन् ॥ १९ ॥

आ. गि. टी.— तयोः शङ्खयोर्विव्यत्वमेवाऽऽवेदवति—
पाञ्चजन्यमिति । केरानाहुर्नयोर्द्विभामुल्यं दृष्टा संलुप्तः
स्वास्त्येन समररक्षिको भीमसेनोऽपि युद्धाभिनुरोऽभूदित्याह-
पौण्ड्रमिति ॥ १५ ॥ एतेपामीदृशीं प्रवृत्तिं प्रतीत्य परिपा
स्नावच्छाशमास्य राज्ञो युधिष्ठिरस्यापि प्रवृत्तिं दशवति-
अनन्तेति । ज्यायसा प्रातृणामनुत्तरणमात्रव्ययमिति मत्वा
तयोर्वीरयोर्मोर्भ्रांजोरपि प्रवृत्तिमाह-नकुल इति ॥ १६ ॥
अन्येषामपि तत्परीयाणां राज्ञामैकमत्यं विज्ञापयन्वृत्तराष्ट्रस्य

दुराशा सञ्जया व्युदस्यति—काश्यश्चेत्यादिना । परमेष्वासा-
दिविशेषणवचुष्यं प्रत्येकं सम्बन्ध्यते ॥ १७ ॥ १८ ॥ तैस्ते
राजभिः शङ्खानापुर्याद्विरापादितो महान् घोपस्तुमुलोऽतिभैरवो
नभयान्तरिक्षं पृथिवीं च मुवन लोकत्रय सर्वमेव विशेषेणानु-
त्तरेण नादयन्नादनुक्तं हुचन्त्यातराष्ट्राणां दुर्घोघनादीनां हृदयान्य-
न्त. करणानि व्यदास्यद्विरारितवान् । युज्यते हि तत्परेतराह-
घोपप्रवणत्वं त्रैलोक्याङ्गोष्ठे समुपगुण्यता तेषां हृदयेषु दोष्यना-
नन्वं तदाह—स घोप इति ॥ १९ ॥

१ पञ्चजना मनुष्या । 'स्यु. पुमासः पञ्चजनाः' इत्यमर । तेषां हितः अनिष्टनिवारणत्वात् । हितार्थं तद्धितः, इति पूर्णसरस्वती ।
पञ्चजना नाम समुदान्तपरः शब्दहीनो कश्चिदमरः । सुष्ठुनालयनप्रसङ्गे त इत्वा एहीतस्तदस्थियध्मव पाञ्चजन्यः । स तु पञ्च-
जनं हत्वा शङ्खं लेभे जनादेन । यस्य देवमनुष्येषु पाञ्चजन्य इति ध्रुति ॥ (ह. सं. २।३।१७०) इति निर्णयनात् ।
२ देवदत्तं निवातकवचनिवर्द्धेण्योतैर्देवीर्यद्वारा दत्तम् । 'देवदत्त च मे शङ्ख पुनः प्रादानमहारवम् । दिव्यं चेदं किरीटं मे स्वय-
मिन्द्रो युवो ज ह' (भा. मा. ३।१०।४०) इति वचनान् । साण्डवदाहोऽभिदत्त इति वामनोक्तिस्त्वमूला । —अयिगीता ।

रा० भा०—ततो युधिष्ठिरो वृकोदरादयश्च स्वकीयान् शहान् पृथक् पृथक् प्रदध्मुः । स घोषो दुर्योधनप्रमुखानां सर्वेषामेव भवत्पुत्राणां हृदयानि विभेद । 'अद्यैव नष्टं कुरूणां बलम्' इति धार्तराष्ट्रा मेनिरे । एवं तद्विजयाभिकाङ्क्षिणे धृतराष्ट्राय सञ्जयोऽकथयत् ॥ १५-१९ ॥

वे. ता. चं.— दिव्यशक्तिर्दक्षिणशहान्तिरायवैश्याया पाञ्चजन्यदेवदत्तशोकि । एव भीमसेनादिशहन्तुष्टयविशेष नामनिर्देशोऽपि । पृथक् पृथक् प्रदध्मुरिति—यथैकैकशहन्त्वे निरेव धार्तराष्ट्रहृदयभेदाय स्यात्, तथा प्रदध्मुरिति भाव । यद्वा यथास्व प्रहर्षघोतनाय कमात्प्रदध्मुरिति । 'स घोष' इति श्लोके नमश्च पृथिवीं चातुनादयन्ति धार्तराष्ट्रानामेव हृदयानि विभेदेत्यन्वय, अन्येषां तु हर्षहेतुरिति भाव । सर्वेषामेव भवत्पुत्राणामित्यनेन तेषु ह्यचित् कश्चिदपि नास्तीति

घोतनाय धार्तराष्ट्रशब्दतद्गतवहुवचनयोरयं उक्त । 'व्यदारयत्' इत्यस्य वक्ष्यमाणामिप्रायथोक्त प्रतिपद विभेद इति । घोपस्य शस्त्रादिवत् हृदयविदारणत्वं कथमित्यत्राह—अद्यैवेति । स्वच्छस्य विजयित्वमभ्यवस्यता तत्राशुद्धिरेव हि हृदयभेद इति भाव । धार्तराष्ट्रविजययुत्सवा पृच्छते धृतराष्ट्राय प्रायुक्तं प्रकारेण तदपजयसूचकमेव सञ्जयोऽकथयदित्याह—एवमिति ॥ १५-१९ ॥

ह. पै. भा.— तदेव विभागेन प्रदर्शयन्नाह— पाञ्चजन्यमिति । हृषीकाणाभिन्द्रियाणामी- शोऽधिष्ठाता लीलागृहीतदेहो भगवान् विष्णुः । पाञ्चजन्यं पाञ्चजनाह्वयदैत्यदेहोद्भवं, धनञ्जयो देव- दत्तं, वृकादरो भीमं धोरं कर्म यस्य सः भीमकर्मा महाशङ्खं पौण्ड्रं दध्मौ, आपूरितवान् ॥ १५ ॥ अनन्तविजयमित्यादियुगं पूर्णश्लोकक्रियया सम्बन्धयते । अनन्तेति । कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरो राजा पाण्डवानां स्वामी अनन्तविजयं महाशङ्खं दध्मौ, यस्य पूरणादनन्तः सततं विजयो भवती- त्यनन्तविजयः । नकुलः सहदेवशोभौ सुघोषमणिपुष्पकौ—नकुलः सुघोषं नाम शङ्खं दध्मौ सहदेवो मणिपुष्पकं च ॥ १६ ॥ काश्यपश्चेति । च परं काश्यपः काशिराजः परमेष्वासः परम उत्कृष्ट इष्वासो धनुर्यस्य सः, च पुनः शिखण्डो महारथः शिखण्डवान्सकलसुरासुराजेषामीप्स- ववार्थमुत्पन्नः पौल्येशिशिखायुक्तः, च परं धृष्टद्युम्नः, विराटः, सात्यकिः स एवापराजितोऽजेयः, एते सर्वे पृथक्पृथक्शहान्दध्म्वर्वादिदयामासुरिति परेण सम्बन्धः ॥ १७ ॥ द्रुपद इति । हे पृथिवीपते ! द्रुपदः, च परं द्रौपदेया द्रौपदीपुत्राः, च परं महाबाहुः सौभद्रः, एते सर्वे प्रत्येकं शहान्दध्मुः ॥ १८ ॥ तस्य शहानदस्य धार्तराष्ट्रान्प्रति जयभयजनकत्वमाह— स घोष इति । स तुमूलो धोरः पाण्डवसेनापतीना शह्यादिजनितो घोषो धार्तराष्ट्राणां हृदयानि व्यदारयत् । किं कुर्वन् ? नम आकाशं पृथिवीं च व्यनुनादयन् प्रतिशब्दयुक्तं कारयन् ॥ १९ ॥

वै. ब्र. वि.— 'दि-यां बाह्वी' इत्युक्तं दिव्यत्वं दर्शयन्नेव भावच्छह्यादानुप्रदत्त पाण्डवस्यशह्यादान प्रपञ्चयति—पा- ञ्चजन्यमित्यादिभिः पञ्चभिः । सर्वेन्द्रियाधिष्ठातृत्ववाचिना हृदीक्रेनापदेन भगवत् परहृदयविदारणं हुक्कम्, नियम्यभङ्गे नियन्मुनाराभावाद्रिति सूचितम् । पाञ्चजन्यं देवदत्तमिति च नामग्रहणेन कृष्णाङ्गुनाह्वयैवैव्यत्वं इति तत्त्वं । पीण्ड अन्तविजयं सुघोषं मणिपुष्पकं इति भीमयुधिष्ठिरवत्सहदेव शह्याना नामानि । अनेन च पाण्डवसेनायामेतावन्त स्वना मभिः प्रसिद्धा शह्याः, परसैन्यं तु नैकोऽपि तादृशोऽस्तीत्याशयो व्यज्यते । परमेष्वासो महाधनुर्धर काश्य कारी राज । स्वदमन्युः ॥ १५-१८ ॥

प्रदध्मुरित्युक्तं प्रकर्षं न स्पृष्टव्यमिति—स घोष इति । भगवत्पाञ्चजन्यपावस्तदनुप्रागितोऽर्जुनादिशह्योपेत्यर्थः ।

धार्तराष्ट्राणामिति धृतराष्ट्रसम्बन्धिना दुर्योधनभीष्मद्रोणा दीनां सर्वेषामपीयथ । 'तस्यैवम्' [अष्टा ४१११२०] इति सम्बन्धसामान्येऽप्यत्रत्यथ । हृदयानि मनांसि वक्षति च । 'हृदयं चित्तवक्षसो' इति निघण्टु । व्यदारयत् विभेद । तत्र मनोविदारणं नाम ज्ञानेच्छाङ्कितधैर्योत्साहादि मनोधमनाशनम् । वक्षोविदारणं तु भयप्रयुक्तो महाविपत्ति- प्लवभूयमानो गर्भनिर्भेद । एवञ्चभयविषहृदयविदारणोक्तं धार्तराष्ट्रं निहता एव जाता इत्युक्तं भवति । तदेतद्भगवानेव वक्षति—'मयैवैते निहता पूर्वमेव निमित्तमात्रं भव सत्यं याचिन्' [१११३३] इति, पूर्वमेव शह्यादानकाल एवैत्यर्थः । अत्र 'घोषो हृदयानि व्यदारयत्' इत्यनेन भगवत् सत्यप्रतिज्ञत्वं सूचितम् । स्वयमयोदैव पाण्डवयुद्धं निवर्तयिष्यामीति हि भगवन्ता प्रतिज्ञातम्, तथैव च कृतम् । पाञ्च

जन्ययोप एव धार्तराष्ट्राजधान, न तु भगवानिति । 'ततः
शङ्खाश्च मेर्यश्च' [११३] इति श्लोके धार्तराष्ट्रशङ्खनादोऽपि
तुल्यत्वमेतन्न; तथैवायमपि तुल्य इति भनं निराकरोति—
नभश्च पृथिवीं चैव न्यनुनादयन्निति । वीत्युपसर्गः पुष्कर-

णवाची । भूमिमाकाशं च विभियानुनादं कुर्वन्निःसर्गः ।
पृथिवीं चैतत्प्रेषकारेण पृथिव्याकाशौ विदारयतो धार्तराष्ट्र-
विदारणे को वा नार इति दर्शितम् ॥ १९ ॥

३० त० दी०— ततो युधिष्ठिरमीमादयश्च वृषक्पृथक् शङ्खान् दध्मुः । स घोषः दुर्योधनादि-
हृदयानि विभेद ॥ १५-१९ ॥

पु. अ. त.— श्रीहृष्णादिशङ्खानां महत्त्वज्ञापनार्थं नामा-
न्याह— पाञ्चजन्यमित्यादिद्वयेन । पाञ्चजन्यं हृषीकेशो
वादितवान् । पाञ्चजन्यादीनि तत्तच्छङ्खानां नामानि शङ्खमा-
हात्म्यज्ञापनार्थमुक्तानि । पञ्चजनदैत्यप्रभावत्वात्पाञ्चजन्यः ।
देवदत्तमभिदत्तम् । पौण्ड्रदधोऽपि तत्तदूणविशिष्टास्तत्तदुपा-
ख्यानैरवगन्तव्याः । सर्वेषामिन्द्रियप्रवक्तृरस्य युद्धप्रवृत्तौ सर्वे-
न्द्रियाणि स्यत एव प्रवर्तन्ति इतीकेश इत्युक्तम् । धनञ्जयः
देवदत्तं वादितवान् । धनं जयोऽस्य, जये यस्येति वा । पौण्ड्रं
महाशङ्खं स्वरूपतो गुरुतरं भीमकर्मा भयानककर्मकर्ता ह्यको-
द्रो भीमसेनो दम्भी वादितवान् । 'भक्तिर्ज्ञानं सर्वेशम् प्रज्ञा
मेवा धृतिः स्थितिः । योगः प्राणो बलं चैव ह्यकोद्र
इति स्मृतः । एतद्शास्त्रको वायुस्तस्माद्भीमस्तदात्मकः ।'
इति ॥ १५ ॥ अनन्तानां विजयो येन तादृशं
वादितवान् । राजेति प्रवृत्तावावश्यकता । कीदृशो राजा ?
इन्दीपुत्रः । कुन्तीपुत्र इति तत्प्रेरितत्वं भगवत्कृपाधिकारित्वं
च ज्ञापितम् । युधिष्ठिर इति सार्धकनाम्ना सामर्थ्यम् । नङ्गुलः
सहदेवश्च मुषोपमण्डुप्यसौ वादयामासतु ॥ १६ ॥

एवं तुल्यानां नामानि, तच्छङ्खानां चोक्त्वा तसै-
निकानां महतां सर्वेषां नामान्याह— कादयश्चेति द्वयेन ।
कादयः काशिराजः परमेष्वासः परमः श्रेष्ठ इत्यासौ धनुर्पस्य ।
शिशुण्डी च महारथः शङ्खराजप्रवीणः । चकारेण परमेष्वा-
सोऽपि । वृष्टयुद्धारथो गङ्गिताः सर्वे तथा । सौमद्रोऽभिमन्युः
महाबाहुः परमयुद्धसमर्थः । पृथक् पृथक् निवृत्तयोरे स्थिताः
शङ्खान्दध्मुः । पृथिवीपत इति सम्बोधनं धतराष्ट्रस्य सर्वेषां
स्वरूपज्ञानार्थम् ॥ १७ ॥ १८ ॥ स शङ्खान्निस्तावकानां
भयस्तृप्यादयामासेत्याह— स इति । स पूर्वोक्तपाञ्चजन्या-
दिजन्मा घोषः शब्दः धार्तराष्ट्राणां हृदयानि विशेषेण
दादितवान् । नभः आकाशं पृथिवीं विशेषेण अनुनादयन् प्रति-
ध्वनयन् तथा कृतवान् । चकारद्वयेन नभः पृथिवीं व्यदारय-
दिति ज्ञापितम् । नभोविदारणं लोकोक्तिः । पृथिवीविदारणं
तु स्पष्टम्, विनुन्महाशब्देन कृपादिविदारणस्य दर्शनात् ।
कीदृशः सः ? तुल्यो महान् । नभश्च पृथिवीं च अनुनादयन्
तुल्यो भूत्वा स घोष धार्तराष्ट्राणां हृदयानि व्यदारयदिति
वा । उक्त्वाहभङ्गेन हृदये भयं जनयामासेत्यर्थः । एवं पाण्ड-
वानां धर्मिष्ठत्वमणत्वयोर्वाघनार्थमष्टादशभिः सङ्घतिरुक्त्वा १९

नी० भा० दी०— ॥ १५-१९ ॥

त्वसारथ्यं स्वीकुर्वीणं श्रीकृष्णं प्रत्यर्जुनोक्तिः ।

अथ व्यवस्थितान् दृष्ट्वा धार्तराष्ट्रान् कपिध्वजः ।

प्रवृत्ते शस्त्रसम्पाते धनुरुद्यम्य पाण्डवः ॥ २० ॥

हृषीकेशं तदा वाक्यमिदमाह महीपते ! ।

अर्जुन उवाच— सेनयोरुभयोर्मध्ये रथं स्थापय मेऽच्युत ! ॥ २१ ॥

यावदेतान्निरीक्षेऽहं योद्धुकामानवस्थितान् ।

कैर्मया सह योद्धव्यमस्मिन् रणसमुद्यमे ॥ २२ ॥

योत्स्यमानानवेक्षेऽहं य एतेऽत्र समागताः ।

धार्तराष्ट्रस्य दुर्बुद्धेर्युद्धे प्रियचिकीर्षवः ॥ २३ ॥

आ. गि. टी.— दुर्योधनादीनां धार्तराष्ट्राणामेव मय-
प्राप्तिं प्रदर्शय पाषाणानां पाण्डवानां तद्विपरीत्यभिधानीमुदाहरति—
अश्चेत्यादिना । भीतिप्रत्युपदिष्टैरनन्तरं पलायने प्राप्तेऽपि
पी. ९

विपरीत्याद्यवस्थितान्प्रवृत्तित्वमेव परस्परवक्ष्येणोपलभ्य ह्यु-
मन्तं वानरं च चञ्चलगत्येनाऽऽदायावस्थितोऽर्जुनो भगवन्त-
साहेति गम्यन्व्यः । किमिहोपेक्षायांमिदं वक्ष्यमाणं हेतुमद्वचन-

मित्याह—वाक्यमिदमिति । कस्याभवस्थायाभिदमुक्त्वानिति तत्राऽऽह—प्रवृत्त इति । शक्याणामिदुप्रसन्नमृतीना सम्पात' समुदायस्तस्मिन्प्रवृत्ते प्रयोगामिमुले सतीति यावत् । किं कृत्वा भगवन्त प्रत्युक्त्वानिति तदाह— धनु रिति । महीप श्चिन्नेन राजा प्रह्लावक्षु सञ्जयेन सम्बोध्यते । तदेव गण्डीव धन्वतो वाक्यमनुवामति— सेनयोरिति । उभयोरपि सेनयो सन्निहितयोर्मध्ये मदीय रथ स्थापयत्युत्तुन सारथ्ये सर्वेश्वरो नियुञ्चते । किं हि भक्तानामराव । यद्भगवानपि तत्रियोगमनुति शक्ति । युक्त हि भगवतो भक्तपरावश्यम् । अच्युनति सम्बोध्यन् तथा भगवत् स्वरूप न कदाचिदेपि प्रच्युतिं प्राप्नोतीत्युच्यते ॥ २० ॥ २१ ॥ मध्ये २५ तथाप्येत्युक्त तदेव स्वस्थापनस्थान निर्धारयति— यावदिति । एतन्प्रतिपक्षे प्रतिष्ठितान् भोम्भोरोपादीन्सामि सार्थं योद्धुमशुभावतो यावद्भवा निरी

क्षितुमह क्षम स्या तावति प्रदेशे रथस्य स्थापन कर्तव्यमित्यर्थ । किञ्च प्रवृत्ते युधप्रारम्भे बहवो राजानोऽमुष्ण्या युद्धभूमावुपलभ्यन्ते तेषा मध्ये के सह मया योद्धव्यम् ? न हि कश्चिपि मम गनिमतहितरस्तीत्याह— कैर्मयेति ॥ २२ ॥ प्रतियोगिनामभावे कथ तव युद्धोत्सुख्य फलवद्भवेदिति तत्राह— योत्स्यमानानिति । ये केचिदेते राजानो नानादेशेभ्योऽत्र युद्धक्षेत्रे समवेतास्मानह योत्स्यमानानपरिगृहीतप्रहृणोपाधानवितरा समाससमुत्सुकानुपलभे, तेन प्रतियोगिनां वाहुत्स्यमित्यर्थ । तेषामस्माभि सह पूर्ववैराभावे कथ प्रतियोगित्व प्रचल्यते । तत्राऽह— धार्तराष्ट्रस्येति । धनराष्ट्रपुत्रस्य दुर्योधनस्य दुष्टदे स्वस्वक्षणेपारमप्रतिपद्यमानस्य युद्धाय सरम्भं कुर्वतो युद्धे युद्धमूढो स्थित्वा त्रिय कर्तुमिच्छन् राजान समागत दृश्यन्ते, तेन तेषामोपाधिकमस्त्वप्रतियोगित्वमुपपन्नमित्यर्थ ॥ २३ ॥

१० भा०— अथ युयुत्सूनरस्थितान् धार्तराष्ट्रान् भीष्मद्रोणप्रमुखान् दृष्ट्वा लङ्कादहनवानरध्वजः पाण्डुतनयो ज्ञानशक्तिवलैश्वर्यवीर्यतेजसां निधिं स्वसङ्कल्पकृतजगदुदयविभवलयलीलं हृषीकेशं परानरनिखिलचान्तर्ब्रह्मसर्वकरणानां सर्वप्रकारकानियमनेष्वस्थितमाश्रितवात्सल्यविदशतया स्वसारथ्येऽवस्थितं युयुत्सूनेतान् समवेतान् यावदहं निरीक्षे तावदुभयोः सेनयोर्मध्ये तदीक्षणसमेस्थाने रथं स्थापयेत्यचोदयत् ॥ २०—२३ ॥

वे. सा. च.— 'अथ व्यवस्थितान्' इत्यादे 'ब्रह्म' [१०२] इत्यन्तत्कार्यमाह— अथेत्यादिना इति च्यावन्नदित्यन्तेन । तत्र वाक्यत्रय प्रथमेन वाक्येन 'प्रियचिकीर्षत' इत्यन्तत्कार्यं उच्यते । 'अथवस्थितान्' इत्यत्र विशदसृष्टिविशेषणकथ्ये युयुत्सूनिर्त्युत्तुम्, 'योद्धुमानानवस्थितान्' इति ह्यन्तरमप्युच्यते । 'कपिञ्चन' इत्यत्र कपित्वमात्रप्रतिपन्नशयव निवारयितुं सौगन्धिकयाजानां हनुमदत्त वाम्, स्वरूपवन्दनं मानेन रथसाधिव परेषा सक्षोभं च सूचयितुं लङ्कादहनवानरध्वज इत्युत्तुम् । अपच्युतस्वभावत्वप्रतिपादनार्थ्युपपदाभिप्रेतव्यप्रनाय ज्ञानेत्यादिकम् । हृषीकेशपदव्याख्या पराघोरत्वादि । यद्वा यष्टपादिक धोमादिभ तदुपलक्षित ज्ञानादिस्मरपि हृषीकेश दृष्ट्याशेष एव । यथोक्तमिदं— 'श्रीः' इति ह्यप्यति व्यक्तमीप सन् युष्टिरस्य । हृषीकेशत्वमीश्वरत्व देवत्व चास्य तदुत्तुम् । आर्षकारितया लुपे हृषीको वीर्यहेतुः प । ईश्वरान्प्रत्ययोगेन नित्य सष्टपादिर्भगि ॥ ऐश्वर्यवीर्यरूपत्व हृषीकेशत्वमुच्यते इति । आश्रितान् न च्यावमति, अतव च्युतोऽस्य नास्तदिवच्युनशब्दस्य कश्चिदिति तां दन्वति— आश्रितत्वात्सत्त्वोत्पादिना । स्वसारथ्येऽवस्थितमिति— हृषीकेश

तया सर्वेषा करणाना सर्वप्रकारनियमने स्थितस्य रथकुमुमान नियमनं कियदिति भाव । 'निरीक्षे' इत्यनेपसार्थं यथावदिति दर्शित । यावच्छब्दोऽत्र साङ्क्यराजी, निरीक्षण कालप्रधिक्वाची का, 'यावत्पुरानियातयोलेट्ट' [अष्टा १२।१४] इति निरीक्षणस्य भविकव्यत्वयोतको वा । 'अथ सह मया योद्धव्यं तानिरीक्षे' इत्यत्र मया सह यैयोद्धव्यं तानवेक्ष इति नोचम्, अत 'योत्स्यमानान्' इति श्लोकस्थोपादानम् । 'धार्तराष्ट्रस्य दुर्बुद्धे' इति दुर्बोधनादिदोष प्रख्यापनतात्पर्यात् न पौनरुक्त्यम् । यद्वा 'सेनयोस्मयोर्मध्ये' इति पूर्वोक्तत्वात् 'सेनयोस्मयोर्पि स्थितानपश्यत्' [१० ६] इति बह्व्यमाणत्वात् स्वसेनान्स्थितस्य सहायसिपय पूर्वश्लोक, तत्र नैतिया सह स्थित्वा परयोद्धव्यमित्यर्थ । उत्तरस्तु श्लोक प्रतिशैत्यस्थितधार्तराष्ट्रहायसिपय इति व्यक्त एव । प्रागेव तेषां विदितरवसपि इशानोत्तनसम्भामा दिविषेपरशेनेन तत्तद्विच्यत्साम्प्रत्यधिकशपाराश्रीकेश्याय यथावद्भोगेनिहाङ्गुनेनाकाराङ्गितम् । 'सेनयोस्मयोर्मध्ये' [११२४] इत्यस्माभिप्रेतकथन तदीक्षणक्षमे स्थाने इति । अचोदयदित्यनेन स्थापय' इत्यत्र प्रत्ययस्य निगोपार्थत्व दर्शितम् । सर्वं प्रागश्रिता निगोचोऽभवदित्यार्थमिति भाव ॥२०—२३ ॥

७. पं. भा.— तस्मिन्मये श्रीकृष्णं मत्पञ्जनेन यदुक्तं तद्यत्किं श्लोकैः सञ्जय आह— अथेति । अथ दृष्टपूर्णाचान्तरम् । कपिध्वजः पाण्डुरो च्यरस्थितान्विशेषेणवास्थितान् स्वशहानादाक्षोरतरादिप अपरिहरस्तान्धार्तराष्ट्रान् दृष्ट्वा दग्धमममते उत्तमाहवस्यले च धार्तराष्ट्रान् प्रवृत्ते सति धनु रूपस्य मज्जीहरथ हृषीकेशं प्रति वावयमाहेति द्वितीयोऽन्वयः ॥२०॥ हृषीकेशमिति । हे महीपते ! तदा हृषीकेशमिदं वाक्यमाह । हेऽच्युत् । मे मम रथमुभयोः सेनयोर्मध्ये मयप्रदेशे स्थापय ॥२१॥

यावदिति । अह यावदेतान् प्राधान्याद्वीरान् योद्धुकामानवस्थिताच्चिरांश्च निरीक्षणपूर्वकं परीक्षां करोमि । अस्मिन् रणसमुद्यमे मया कैः सह योद्धव्यं ? युद्धं कर्तव्यमित्यर्थः ॥ २२ ॥ योत्स्यमानानिति । अहं योत्स्यमानानये युद्धं करिष्यमाणानवेक्षे निर्धारयामि । य एतेऽत्र मम च पुनस्तव समागमे दुर्बुद्धेरविचारिणो धार्तराष्ट्रस्य दुर्योधनस्य युद्धे युद्धस्थले प्रियचिकीर्षवः प्रियं विजयं कर्तुकामाः समागताः प्रागल्भ्यातिरेकेण सम्यगिरचितसभारम्भेणाऽऽगताः, अविचार-कारिण इत्यर्थः ॥ २३ ॥

यं च गि — यद्येव शङ्खानेनैव धार्तराष्ट्रानिर्मिता तर्हि 'अघेयं नष्टं मल्लम्, अहो कष्टम्' इति व्याहृत्य धृतराष्ट्रं दृष्ट्वाऽहं सजयं अथेत्यादिसार्धेन—

अथ भगवच्छङ्खवादनान्तरं तद्विद्विगीर्णहृत्पयतया तत्रैव मरणे समुपस्थितेऽपि व्यवस्थितान् 'मया हतास्तव जहि' [११३४] इति भागवत्सङ्खस्थितानुनयलक्षणातिकारकत्वेन सप्राणीभूय युद्धयोगिनावस्थितान् धार्तराष्ट्रान्, कपिञ्चन कपिना रामा-यणमण्डितरमहानावकलेन भगवत् शङ्करस्यावतारेण अनेयेन ध्वजरूपतयाऽनुगृहीत । अनेन भगवच्छङ्खनादिहृतावशिष्टस्मापि धार्तराष्ट्ररूपस्य नात्मलाभ सम्भावित, केतनहनुमत् जैनाशनैरवधेनीयत्वादिति दर्शितम् । पाण्डव तदा शङ्खसम्पाते शङ्खपातने प्रवृत्ते कर्तव्यतया प्राप्ते सत्यपि धनुः गाण्डोऽत्र उद्यमं सजयं कृत्वा हृषीकेशमिदं वाच्यमाह, न तु सहसा शङ्खसम्पातं कृतवानित्यर्थः । एव च— स्वदीयानामी दृश्यवस्था, अङ्गुनेन च नाद्यापि योद्धुमुपक्रान्तम्, अत एव पुत्रदुःखात् व्यक्रुत्वा दृष्टान्तामपि पाण्डवै सह समुपगत्य स्वपुत्रान्प्रावर्तयति चेत्कृत्यं स्थास्यति, नो चेद्विभङ्गचर्तनीति भावः । महोपते इत्यनेन राजा सता त्वया स्वपुत्रानिगृह्णापि समाधातुं शक्यमिति दर्शितम् ।

व० त० दी०— 'अथ व्यवस्थितान्' इत्यारभ्य 'भीष्मद्रोणप्रमुखतः' [१-२५] इत्यन्तम् । अथ युयुत्सुनवस्थितान् धार्तराष्ट्रान् वीक्ष्य कपिध्वजः स्व धितजनपोषक स्वसाध्य स्थित हृषीकेश जगाद— यावदतान् निरीक्षेऽई तावत् उभयो सेनयोर्मध्ये मम रथ स्थापयेति ॥ २०-२३ ॥

पु अ त — एव दृष्ट्वाऽङ्गुनेन समागमनार्थं सेनाद्वयेऽपि युद्धोत्सवश्चत्वा मेरितदृष्ट्वाऽङ्गुनेनयन्त्रणेन युद्धमध्ये प्रवृत्तस्य च धनुःशास्त्रेणैव वैराग्यं वक्रमुच्यते सहेतुकं दृष्ट्वाऽङ्गुनेनमाह— अयेति चतुर्भिः । तत्र त्रेण प्रथमं हनुर्दत्तं नमाह । अप मित्रकमेण भयमानेन धार्तराष्ट्रान् व्यवस्थितान् विशेषण अवगता स्थितिर्यथा तादृशान् दृष्ट्वा कपिञ्चनोऽङ्गुनेन— कपिध्वज इति शङ्खलापव सञ्चितम्— शङ्खसम्पाते प्रवृत्ते सति धनुःकर्म पाण्डव पाण्डो पुत्र स्वराज्यातिक्रमण्या हृषीकेश तथेन्द्रियमेरक तदा तत्समये इदं वाक्यं वक्ष्यमाणमाह । महोपते इति सम्बोधनं राजा तथेव धर्म इति ज्ञापनायम् । तदाऽप्यान्येवाह— सेनयारिथ्यादिना । हे अच्युत ! उभयो सेनयोर्मध्ये रथ स्थापय ॥ २० ॥ २१ ॥ यावदतान्

तदवाङ्गुनवाच्यमत्रतापयति— पाण्डव आहृत्सुकृत्वा अङ्गुनेन उवाचेति पुनर्वचनमादार्थम् । अहो भाग्यमङ्गुनेनस्य, येन सर्वजनाभियोजक परमेष्ठरोऽपि नियुज्यते रथ स्थापयेति, किमिव हि भगवद्भक्तस्य दुर्लभमिति । ननु सेनाद्वयमध्ये रथस्थापने सति युद्धे पतितान्यन्युत्पलस्य स्वजनवधव्यामोहेन युद्धविधुलो भविष्यति, तथा सति प्रत्यावितमेव स्वमपि कार्यमित्यतः सम्यो धयति— अच्युतेति । समरसमारम्भत प्रच्युतेऽपि मयि, अक्षरक्षणात्तदुत्पलस्य मा न प्यावपिष्यतीति तादृगे त्वपि मम नियन्तरी यन्त्रि च अवस्थिते सति का मम कार्यच्युतिशङ्का ? इति भावः । यावन्निरीक्षे, निरीक्षित्य इत्यर्थः । 'यावत्पु रानिपातयाहेट्' [अष्टा ३.३.४] ननु युयुत्सुनिरीक्षणेन तव किं फलम् ? तत्राह— कैर्मयेति । अथमयमत्र शोढति युद्धप्रतियोगिनिघाणमव निरीक्षणफलमित्यर्थः । नन्वेव भीष्मद्रोणादीन्योऽङ्गुनेपलभ्याचार्यैर्बुद्ध्या युद्धे त्यक्ष्येयं त्यत आह— यास्यमानानिति । दुर्बुद्धेर्धार्तराष्ट्रस्य युद्धं प्रियचि कीर्षवः सन्त य एते भीष्मद्रोणाण्य अत्र समागताः, तान्यो-त्स्यमानान् युद्धं करिष्यताऽहमेव इत्यन्वयः । नाभ्यस्य मयाऽत्र विहाय शत्रुपु मिलित्वाऽस्माभि सह योत्स्यमानेषु भीष्मद्रोणद्विषु न म वैबुद्धयं भविष्यतीत्यर्थः ॥ २०-२३ ॥

योद्धुकामान् अवस्थितान् अवाहृत्सुकृत्वा स्थितान् पलायनपरानहं निरीक्षे । ननु निरीक्षणेन किं स्यादित्यत आह— कैर्मयेति । अस्मिन् रणसमुद्यमे यत्र रणप्रवृत्ति विनये शङ्खध्वनिव विदारितहृदया शुष्कवदना प्रतिभया स्तरं के सह मया योद्धव्यम् ? इत्याह ॥ २२ ॥ अवेष्ट इति । किञ्च हुनुंङ् धार्तराष्ट्रस्येति भगवत्प्रतिपक्षत्वेन स्वपरा जयमननुसन्धानान्यन्यस्य पुनस्तस्य प्रिय चिकीर्षवस्तेषु न्वा एव, तथाभूता वेऽत्र समागता सम्यक्प्रकरणे युद्धार्थं मागतास्ताम् योत्स्यमानान् युद्धयमानानहं अनेक्षे तावन्मे रथ सेनयोर्मध्ये रथापयेति पूर्वशेषं सम्बन्धः । तत्र मध्ये रथस्थापने मम मय तु नास्तेव यतस्त्वमच्युतोऽसि । एव चतुर्मिर्दुदोष माऽप्युक्तः ॥ २३ ॥

नी० भा० दी०—व्यवस्थितान् भयोद्धिप्रतया वैषम्येणावस्थितान् । कपिध्वजपाण्डवपदाभ्यां भीषणध्वजत्वं शौर्यं च प्रदर्शयते ॥ २० ॥ हृषीकेश सर्वेषामिन्द्रियाणां प्रवर्तकत्वेन परचित्ताभिज्ञम् । न तु कश्चिदर्थमिति द्योतनार्थं वाक्यपदम् । वाक्यमेवाह—सेनयोरिति ॥ २१ ॥ रथस्थापनप्रयोजनमाह—यावदिति । कैः सह मया योद्धव्यम् ? मया सह वा कैर्योद्धव्यम् ? इत्युभयत्र सहशब्दसम्बन्धः । के वा मा जेतु यतन्ते ? मया वा के जेतव्याः ? इत्यालोचनार्थमित्यर्थः ॥ २२ ॥ योत्स्यमानान्, न तु शान्तिकामान्; यतो दुर्बुद्धेः प्रियं चिकीर्षन्ति तेषामपि तेन तत्तुल्यत्वं सूचितम् ॥ २३ ॥

अर्जुनविषादस्य निदानम् [२४-२७]

सञ्जय उवाच—एवमुक्तो हृषीकेशो गुंडाकेशेन भारत !

सेनयोर्हृभयोर्मध्ये स्थापयित्वा श्योत्तमम् ॥ २४ ॥

भीष्मद्रोणप्रमुखतः सर्वेषां च महीक्षिताम् ।

उवाच पार्थ ! पश्यैतान् समवेतान् कुरूनिति ॥ २५ ॥

आ गि. टी — एवमुक्तेन प्रेरितो भगवानर्जुन इत्येतत्त्वमिति । मन्वेया च राज्ञामन्तिके रथे स्थापयित्वा भगवान्कृतवानिति तदाह—उवाचेति । एतान्-वाशे वर्तमानान्कुरुन्पुत्रवश प्रसूतान्मवद्भिः सार्धं युद्धार्थं सङ्गतान्पश्य । दृष्ट्वा च यै सहस्र युयुत्सा तवोपावर्तते तैः साकं युद्धं कुरु । नो खल्वेतेषां शस्त्राख्येन शिक्षावता महीक्षितानुपेक्षोपपद्यते, सारभ्ये तु न मनः खेदनीयमित्यर्थः ॥ २४ ॥ २५ ॥

मन्वेया च राज्ञामन्तिके रथे स्थापयित्वा भगवान्कृतवानिति तदाह—उवाचेति । एतान्-वाशे वर्तमानान्कुरुन्पुत्रवश प्रसूतान्मवद्भिः सार्धं युद्धार्थं सङ्गतान्पश्य । दृष्ट्वा च यै सहस्र युयुत्सा तवोपावर्तते तैः साकं युद्धं कुरु । नो खल्वेतेषां शस्त्राख्येन शिक्षावता महीक्षितानुपेक्षोपपद्यते, सारभ्ये तु न मनः खेदनीयमित्यर्थः ॥ २४ ॥ २५ ॥

रा० भा०—स च तेन चोदितस्तत्क्षणादेव भीष्मद्रोणादीनां सर्वेषामेव महीक्षितां पश्यता यथाचोदितमकरोत् । ईदृशी भवदीयानां विजयस्थितिरिति चावोचत् ॥ २४ ॥ २५ ॥

वे. ता. चं — 'एवमुक्तः' इत्यादे 'महीक्षिताम्' इत्यन्त-स्थापयमाह—स चेति । अर्जुनवचनरथस्थापनयोर्व्यवधायनाभावफलित्वात् तत्क्षणादेवेति । 'भीष्मद्रोणप्रमुखतः' इत्यत्र प्रमुखस्य आदिशब्दसमानार्थं, तद्वत्त्वमित्यर्थेयस्य सार्वविभक्तिकत्वात् फणीबद्धवचनार्थं इत्यभिप्रायेणोक्तं भीष्मद्रोणादीनामिति । तथा चकारोऽवधारणार्थं इति दर्शयितुं सर्वेषामिच्छेत्युच्यते । अनादरे फणीति व्यवधानात् पश्यतामिति पदाभ्याहारः । यदा प्रमुखतः अप्रत इत्यर्थः । तदेव 'महीक्षिताम्' इत्यत्रापि युद्धात् निष्कृत्य योजनीयम्, तदा चकार समुच्चयार्थः । भाव्यत्वेवकारोऽपि तदर्थं एव पश्यतामिति फलितार्थोक्तिः । 'उवाच पार्थः' इत्यत्र तात्पर्यमाह—ईदृशीति ।

'एतान्समवेतान्' इति जेतव्यसमुदायप्रदर्शनेन विजयस्थिति रभिप्रेतेति भावः । यदा भारताराष्ट्रकर्मैकविजयस्थितिरित्यर्थः । धृतराष्ट्रं प्रति सञ्जयवाक्याभिप्रायेण भवदीयानामित्युक्तम् । अथवा भारताराष्ट्रकर्मैकविजयस्थितिरित्यभित्युपालम्भभंगमवोचदित्यर्थः । अयमेवार्थ उचितः, अर्जुनं प्रति वृष्णेन भवतामिदं तावन्मानस्य वक्तव्यत्वात् । धृतराष्ट्रं प्रति तु 'भवत्पुत्राणाम्' [४.४०रा.भा] इति पूर्वोक्तत्वात् 'भवदीयान्मिलोक्य' [४.४६रा.भा] इति वक्ष्यमाणवचनान्नापि भवदीयनिदर्शोपपत्तेः । 'किमकुर्वते' [१.११] इति गूढागिसन्ध्ये पृच्छतो धृतराष्ट्रस्य युवानिषाधि सञ्जयो भारताराष्ट्रद्वयविदारणादिकमेवमकथयत् ॥ २४ ॥ २५ ॥

१ गुडाकेशोनेति, 'निद्रा गुडाका सन्धोका प्रमीला घृतमुनित्रिका ।' इति कोशः । अर्जुनेन यदेन्द्रकीले विनिर्दिष्टे तपस्तप्त तदा यदाग्निना गुडाकशोऽयमित्युक्तमिति पुराणान्तर— इति (वशीधरो १.१०.११७) गुडाकेशान् सुदोषोगलक्षणकेरावक्य-विनिर्दिष्टान् । अत्र निश्चलमुदारवन् 'गुडाकेश' इति तदनुनिर्देश इति भावः— इति हययोगिभाष्यम् । घृतमुनित्रियं गुडा कृष्टिं कृत्वा यन्मद्यं विषदं तापु, 'गुडा मुन्दस्य गुडलकाहल'— (१.०.३.८१५) इति भागवतात् । 'गुडं स्निग्धं स्तथा घृतेऽभिषेकं यन्नेव हि । कर्मेन चातिष्ठुं श्रेयुभिः पारिवीरो भवेत्' ॥ (म. पु. १.१०.१२७) इति कोशः । दीर्घं कृतोदात्त-इत्येवमत्रा आहत्या इति विदुः वा गमापदम् ।

—अभिगीता ।

ह. पै. भा.—ततः किं वृत्तमित्यपेक्षायामाह—एवमिति युगेन । हे भारत धृतराष्ट्र ! गुडाकेशे-
नार्जुनेनैवं यथावर्णितमुक्तो हृषीकेश उभयोः सेनयोर्मध्ये रथोत्तमं स्थापयित्वा वाच । भीष्मेति ।
भीष्मद्रोणयोः प्रमुखेऽग्रे तथा सर्वेषां च महीक्षितां भूमण्डलाध्यक्षयोधवराणामग्र इत्युवाच ।
इतीति किम् ? हे पार्थ ! एतान्समवेतान्—द्रुपुमङ्गुल्या निर्दिशति—भीष्मद्रोणकर्णकृपादीन् कुरु-
वस्यितान् योधान् पश्य इति भगवानुवाच ॥ २४ ॥ २५ ॥

वै. ब्र. नि — तत किं वृत्तमित्याकाङ्क्षाया—सङ्गयत्
राष्ट्रसुवादरूपेऽस्मिन् शास्त्रे सर्वस्यापि सङ्गयवाक्येभ्यः सत्यपि
विशिष्यात् 'सङ्गय उवाच' इत्यस्याय भाव—सेनाद्वयमभ्ये
रथे स्थापिते, तत्रार्जुनस्य स्वतन्त्रोपलम्भेन शोकमोहाववस्थाम्ना
चिन्ताविति चिन्तायापि सर्वज्ञेन भगवता तन्निषेधमश्रुत्वा परसेना
मुखे रथ स्थापयि वा अस्मिन्नेव प्रसङ्गे निखिलशोकमोहनिवर्हण
प्रथात्मतत्त्वानानोपदेशेनार्जुनोऽनुप्राप्त इत्येतावत्यर्थेन निर्धा
रितमासीदित्यहो भगवतो भक्त्यात्मसत्यमर्जुनस्य च धर्म्य
धन्यत्वमित्यथ विनोपमिह व्यञ्जयितुं सङ्गय उवाचेत्युक्ति-
रिति । एवमुक्त इति । हे भारत धृतराष्ट्र ! एष गुडाकेशेन अर्जु-
नेनोक्तो हृषीकेश उभयोः सेनयोर्मध्ये भीष्मद्रोणयोः प्रमुखत
सम्मुखे, सर्वेषां महीक्षिता राजा च प्रमुखत इति पूर्ववाक्य
गतस्य समस्तस्यापि प्रमुखस्योऽन्यकार्यार्थार्थकार । तत्र
रथोत्तमं स्थापयित्वा हे पार्थ ! समवेतानेवान् कुरु पश्येत्सु-
वाच । अत्र रथ स्थापयामासेयेतावतैव निवर्हि समवेतान्
कुरूपस्येत्सुकत्या स्वसेनातो निर्गयैकाङ्कितया परसेनामुखे

स्थित्वा युयुत्सुर्विरीक्षमाणं मा कुर्व सक्त्वा परिगार्य निष्ट-
हीयुरिति मा दाक्षिष्ठा , तदाऽह रक्षकोऽस्मि, त्व निराहू-
भूय य य द्रुपुमिच्छसि त पश्य इत्ययमर्थो दर्शित । 'हृषीकेश'
इत्यनेन सर्वेन्द्रियनिवामकेन भगवता परिभ्रातमर्जुन प्रति
कथमयमेकाक्यस्मानविगणय्य सम्मुखे तिष्ठतीति केनचिद्वाण
मोक्तु चक्षुषा वा श्रुत् मनसा वा स्तुमशक्त्यम्, पाण्यादि
व्यापाराणां भगवदधीनत्वाद्, य पुन स्वचनवधन्यामोह-
रक्षण दाहुरर्जुन प्रहीष्यति, सोऽपि हृषीकेशापदवाच्यमवधी
श्रुतिप्रैरकभगवप्रतिपादितदिव्यज्ञानेन निरसिष्यत इति सूचि
तम् । 'गुडाकेशेन' इत्यनेन च गुडाकाया निद्राया ईर्ष्येन सर्वत्र
जागरुकेणैत्यर्थेन एकाम्कितया परबल प्रविश्य तदिदृष्टुरप्य-
र्जुनो भगवदवलम्बेन प्रमुक्तत्वात्प्रमत्त एवति ज्ञापितम् । 'भा-
रते' इत्यनेन च अद्यापि द्रोहद्विदि त्वरया पाण्डवे सन्धि
न मन्यस इति महति भक्तवधेऽस्मिन्निहतमर्ह एव, तत्र
जातोऽसीति सोल्लङ्घन सम्बोध्यते ॥ २४ ॥ २५ ॥

व०त०दी०—एवमुक्त स भगवान् वासुदेव सर्वेषां भीष्मादीनां प्रमुखतश्च यथोक्त दर्शयन् चकार ॥२४॥२५॥

पु. अ त—एवमर्जुनवाक्य श्रुत्वोभयोः सेनयोर्मध्ये
रथमास्थाप्यार्जुन प्रत्युवाच भगवान् इत्याह सङ्गयो
द्राण्या—एवमुक्त इति । एष गुडाकेशेन जितनिद्रेणा
र्जुनेन उक्तो हृषीकेश उभयोः सेनयोर्मध्ये रथोत्तमं स्थापयि

त्वाऽर्जुन प्रत्युवाच । हृषीकेशनात्तत्प्रेरक इत्यभवेति न विमन-
स्कृतम् ॥२४॥ भीष्मद्रोणौ च परमयुद्धविदारदाविति तत्रख-
खत रथ स्थापयित्वा, सर्वेषां महीक्षिता राजा च, हे पार्थ !
समवेतान् मिलितान् कुरुतेतान् पश्येत्सुवाच ॥ २५ ॥

नी० भा० दी०—रथोत्तमं स्थापयित्वा उवाचेति द्वयोः सम्बन्ध । महीक्षिता पृथिवीश्वराणाम् ॥२४॥२५॥

तत्रापश्यत् स्थितान् पार्थः पितृनथ पितामहान् ।
आचार्यान् मातुलान् भ्रातृन् पुत्रान् पौत्रान् सखींस्तथा ।
श्वशुरान् सुहृदश्चैव सेनयोरुभयोरपि ॥ २६ ॥
तान् समीक्ष्य स कौन्तेयः सर्वान् बन्धून्वस्थितान् ।
कृपया परयाऽऽविष्टो विपीदन्निदमब्रवीत् ॥ २७ ॥

श्रीकृष्ण प्रति विषण्णार्जुनस्य विषादोक्तिर्बुद्धाकरणनिश्चयश्च [२८-४६]

अर्जुन उवाच—दृष्ट्वेवं स्वजनं कृष्ण ! युयुत्सुं समुपस्थितम् ।

सीदन्ति मम गात्राणि मुखं च परिशुष्यति ॥ २८ ॥

वेपथुश्च शरीरे मे रोमहर्षश्च जायते ।

गाण्डीवं संसते हस्तात् त्वक् चैव परिदह्यते ॥ २९ ॥

न च शक्नोम्यवस्थातुं भ्रमतीव च मे मनः ।

निमित्तानि च पश्यामि विपरीतानि केशव ! ॥ ३० ॥

आ. गि टी.— एव स्थिते महानधर्मो हिसेति विपरीत
शुद्धपा युद्धादुपरिस्ता पार्थस्य सम्प्रवृत्तेति कथयति— तत्रे-
त्यादिना । सप्तम्या भगवदभ्यनुज्ञान समरसमारम्भाय सम्प्र-
वृत्ते सतीत्यतदुच्यते । सेनयोस्मयोरपि स्थितान् पार्थोऽपश्य-
दिति सम्बन्ध । अथशब्दस्तथाशब्दपयाय । श्वशुरा भार्याणां
जनयितार । गृहदा मित्राणि कृतवर्मप्रचृतय । सेनाद्वये
व्यवस्थितान्ययोक्तान्पितृपितामहादानालोच्य परमरूपापरवश
सञ्जुनी भगवन्तमुक्त्वानित्याह— तानिति । विपरीतस्य
योक्ताना पित्रादीना हिंसासम्भविबन्धन विषादमुपताप कुर्व-
न्तिवर्थ ॥ २६ ॥ २७ ॥

तदेवदशब्दवाच्य वजनमुदाहरति— दृष्टेति । आत्मीय
बन्धुवर्गं युद्धेच्छया युद्धभूमापुपरिचयतुपुलभ्य शोकप्रवर्ति
दर्शयति— सीदन्तीति । देवाशस्यैवार्जुनस्यानात्मविद
स्वपरदेहव्यात्मात्मीयाभिमानवत्स्तरिप्रियस्य युद्धारम्भे तस्य
त्युपसन्नदर्शनशोको महानासीदित्यर्थ ॥ २८ ॥ अत्रेपु
व्यथा मुखे परिशोपधेत्युभय शोकलक्षणमुक्त्वा, सप्रति वेपथुप्रवृत्तीनि
भौतिलिङ्गान्युपन्यस्यति—वेपथुश्चेति । रोमहर्षो रोम्णा गात्र
पुलकितत्वम् ॥ २९ ॥ किञ्चार्थयेमपि सवृत्तमित्याह— न चेति ।
माहोऽपि महान्भवतीत्याह— भ्रमतीवेति । विपरीतनिमित्त
प्रतीतरपि मोहा भवतीत्याह— निमित्तानिति । तानि विप-
रीतानि निमित्तानि यानि वामनत्रस्फुरणादीनि ॥ ३० ॥

रा० भा०— स तु पार्यो महामनाः परमकारुणिको दीर्घवन्धुः परमधामिकः सभ्रातृको भवद्भिः
अतिधोर्मा रणैर्जतुगृहदाहादिभिरसकृद्ब्रञ्चितोऽपि परमपुरुषसहायोऽपि हनिष्यमाणान् भवदी-
यान् मिलोक्य बन्धुनेहेन परया कृपया धर्माधर्मभयेन चातिमात्रस्विन्नसर्वगात्रः— ॥ २६— ॥
[अत पर अ १ श्लो. ४७] 'सर्वथाऽह' इत्यादि रामानुजभाष्यमनुसन्धेयम्]

वे ता. च — अथाध्यायसोपस्य सङ्कलितार्थमाह— स
त्विति । तुशब्देन पूर्वोक्तप्रकाराहुर्बोधनात् वक्ष्यमाणप्रकारवि-
शिष्टस्य पार्थस्य विशेष 'स कौन्तेय' इत्यननानिप्रस-
योतयति । बन्धुव्यपदेशमात्रयोग्यशत्रुवयानिच्छया विजया
दिक त्रेलोक्यराज्यावधिकमापि तृणाय मन्यते इति महामना
इत्युक्तम् । 'न काहं विचयम्' [१३१] इत्यादिक हि
वदति । शत्रूणांमन्यसो दुःखं न सहते इति परमकारुणि-
त्वात्, 'कृपया परयाऽऽवृष्ट इति तुक्तम् । 'पितृभ्य
पितामहान्' आचार्या वितर पुत्रा [१३२] इत्यायुक्त
येहविषयप्राप्तये दीर्घवन्धुशब्दनेोक्तम्, यद्वा बन्धुना महापकार
कृतोपि हवय न सिद्धिरन्या भवतीति भाव । 'सवाभ्यन्त' ।
'स्वजन हि' [१३३] इत्यादिकमिह भाव्यम् । आततायिण्य
स्यानामन्याचार्यादीना अदन्तव्यत्वानुगन्धानात्, युद्धया
दिन्नितधमपारम्भयदशनाय परमधामिक इत्युक्ति ।
आततायिकपानुज्ञानमाचार्यादिभ्यतिरिच विषयम् इत्यनुस्य
भाव । सभ्रातृव इति—नायमेक एवगविष विन्तु सर्वऽपि
पश्यन्वा इति भाव । एतन् 'अस्मान्' 'न' वयम्

'अस्माभि' इत्यादिभिर्ह्य सगृहीतम् । यद्वा न केवल स्वाप
कारमात्रानादरादेय बन्धुवयादिकमुपेयते, अपितु आसन्नतरावा
यादिस्थानीयबहुमतिभ्रदयादिविषयधमराजद्रोषघातपकारऽ
पीति भाव । आचार्यादिवचदोषो भ्रातृणामपि मा भूदित्यु-
नामिषाय । हन्तव्यत्वसूचनाय 'प्रतोऽपि' [१३५] इत्युक्तम् ।
तद्विज्ञाति — भवद्भिरित्यादिना । जतुगृहदाहादिभिरि-
त्यादिना आततायिण्योऽपि व्याख्यात । 'अभिदो गदश्चैव
शस्त्राणिधनापह । क्षेत्रदारहरैव पडेते ह्यततायिन ॥'
मनु [८१२०] श्लो २३] 'आततायिनमायान्त हन्या
दवाविचारयन् । नाततायिके दोषो हन्तुमवति कश्चन
[मनु ८१२५] इति हि स्मरन्ति । आदिशब्देनासङ्-
कल्पनेन चाततायिवहव प्रत्येक वदुःसा कृता, न चेदानीम
प्युपलमिति दर्शितम् । अनुपलमिध प्रतोऽपि' [११११२] इति
वर्तमाननिर्देशन सूचिता । भवद्भिरित्यनन शत्रुप्राप्तये सुप-
न्तमनुसुधामि दुर्योधनममपणम्' [म भा ११११४०] इति
पुत्रभ्रहृशब्दादनुमन्तार तत्तुल्य व्यपदिताति । एव च दुर्योधना
दीना सर्वधाम्यतिशोभापहत्पन्नत्वदिना महामना इत्यु-
क्तम्

१ गात्रयोः प्र पयाऽप्य स ताति गात्रिदम् । 'गात्र्यशगात्रः—' (अष्टा ५१३११०) इति व । विवमपदविवाये
तु —' गात्रं बर्देष्टदत्तत्मात्रं न गात्रं वन् । तथा च स्व-शुराणे देवपुत्र प्र-प्रदत्तारायणमुद—' नराऽपि च धनुषु
स हितान्प्राप्तवन्तम् । गात्रं वमिति विन्यासं बभारन्ति पश्यन् ॥ ' इत्युक्तम् ।

—प्रविर्गाना ।

विपरीतत्वमुक्तं भवति । छद्मनिर्णयदिसहायाना भातंरुद्रादीना
हनिष्यमाणानामपि हतत्वनिश्चयेन शोकोत्पत्त्यर्थमुक्तं परम-
पुरुषेति । परमपुरुष सहायो यस्येति विग्रहः, परमपुरुषस्य
सहायो निमित्तमात्रमिति वा । वक्ष्यति हि— 'मयैवेते
निहता पूर्वमेव निमित्तमात्रं सव्यसाचिन्' [११३३]
इति, अर्जुनस्य पूर्व महाबलसहस्रेभ्योऽपि जितासुष्यस्य परम
पुरुषस्य सन्निधिमात्रमेव विजयहेतुतया निश्चित्य तमेव वने ।
सहायस्थानत्वमुक्तनाय भवद्दीपान्विलोकोन्येत्युक्तम् । वन्द्यु-
ञ्जैहेनेत्यादि— न ह्यमौ दुर्योधनवत् वन्द्युद्वेषशक्तत्वप्रतिभट

भयादिना नियण्ण, नापि परेया गुणान्वितंते, न च परमपुरुष-
सचिवस्य स्वस्य दौर्बल्यादिति भावः । 'सोदन्ति' [११२८]
इत्यादे 'मन' [११३०] इत्यन्तस्यार्थं अतिमात्रेत्यादिना
सङ्गृहीत । सखीन् वक्ष्यन् । सुहृद वयोविशेषानपेक्षया हितै-
षिणः । 'सेनयोऽभयोरपि' एके स्या सेनायामेते सर्वे प्रायशो
विद्यन्त इति भावः । समीह्य साहस्रलोकयानासुक्तमवलोक्ये
त्यर्थः । 'सवान्धन्' न ह्यप्रान्नायत् कश्चिद्रूपवशिष्यत
इति भावः ॥ २६-॥

हृ.पै.भा.— ततः किं वृत्तमित्यत आह— तत्रेति । अथानन्तरम् । पार्थोऽर्जुनः तत्रोभयोः सेनयोः
[मध्ये] स्थितान्पितृन्— पित्रन्ति चुम्बन्ति लालयन्ति तर्षयन्त्यपत्यानिति पितरस्तापितृन् । अत्र च
पितृकृत्याः पितृव्यादयः संग्राह्याः । पितामहान् गाङ्गेयादीन्, आचार्यान्द्रोणादीन्, मातुलान्— मात्रा
जनन्या माम्भं येषां ते मातुलाः शल्यादयस्तान्, भ्रातृन्सौदरान्, पुत्रान् पुंनाश्रो नरकात्पितृणां
त्राणात्पुत्राः, तानपश्यत् । श्वशुरानिति । च पुनः श्वशुरान्सुहृदश्चापश्यत् ॥ २६ ॥ ततः किं
कृतवांस्तदाह— तानिति । स कौन्तेयोऽर्जुनः सर्वांश्चिपेण वन्द्यन्— वन्दन्ति परस्परं स्नेहपाशै-
रिति वन्द्यन्स्तानस्यितान्समीक्ष्य । कृपयेति । कृपया करणया । परयाऽतिशयितयाऽऽविष्टो युक्तो
विषीदन्विशेषेण सीदन्नवसादं ग्लानिं लभमान इदमनन्तरमुच्यमानमत्रवीत् ॥ २७ ॥ किमत्रवी-
दित्यपेक्षायामाह दृष्टेममित्यादिना यावदध्यायसमाप्ति— हे कृष्ण ! भक्तानां संसारक्लेशविलेख-
नात्कृष्णः । इमं स्त्रजनं युयुत्सुं योद्धुकामं सन्तं समुपस्थितमिहाऽऽगतं दृष्ट्वा मम गात्राणि
सीदन्तीत्युत्तरेण सम्बन्धः । सीदन्तीति । हे कृष्ण ! इमं स्वजनमुपस्थितं दृष्ट्वा मम गात्राण्यङ्गानि
सीदन्ति विशोर्णानि शिथिलानि निरुत्साहानि भवन्ति, च पुनर्मुखं परितः समन्ताच्छुष्यति
निर्द्रवीभवति ॥ २८ ॥ मे मम शरीरे वेपथुः कम्पश्च जायते, तथा रोमहर्षश्च जायते । गाण्डीव-
भिति । मे मम हस्ताङ्गाण्डीवं संसतेऽथः पतति । त्वक्चैव परिदह्यते आन्तरशोक्रानलेन सन्तप्यते ॥ २९ ॥
च परं मे मनः कर्तव्याकर्तव्यमोक्षसाधनमन्तःकरणं भ्रमतीव भ्रमं गच्छति निर्धारणं कर्तुं न
शक्नोति । च पुनरवस्थातुं स्थितिं कर्तुं न शक्नोमि । निमित्तानीति । हे केशव ! च पुनर्विपरीतानि
अहितसूचकानि निमित्तानि शकुनानि पश्यामि ॥ ३० ॥

चैत्र गि — अथार्जुनस्य स्वजनद्रवनेन मोहः शोक्रया
सीदित्याह— तत्रेति साधुद्वयेन । अथ रथस्थापनानन्तरं पार्थ
तत्र रथस्थापनप्रदेशे स्थितापित्रादीन्पश्यदित्यन्वयः । पितृन्
पितृवान् भूरिश्रव प्रभृतीन्, पितामहान्भीष्मयोऽमरुत्तम
भृतीन्, आचार्यान्द्रोणहृत्परभृतीन्, मातुलान् शङ्गिनिभृतीन्,
भ्रातृन्दुर्योधनादीन्, पुत्रान् दुर्योधनादीना ये पुत्रा रथस्था
पास्तान्, पोत्रान् रथमगादीना पुत्रान्, सखीन् पूर्वसिन्ध्यान्
अथत्यामादीन्, श्वशुरान् दुर्योधनादीना ये श्वशुरान्तान्,
सुहृदं शङ्करं स्थिवाऽपि स्वपक्षपातिन् शल्यादीन् । तथा
सेनयोरभयोरपि सुहृद इत्यनुपङ्गं, पक्षद्वयेऽपि मुख्यसौहृदा
पश्चिन्नाजान्, ताभ्यापश्यत् । ततः किं कृतवानित्यत आह—
तानिति । नत कृपयाऽऽविष्ट इत्युक्तम्, शङ्कयेषु मनुक्तस्य
हन्तव्यपु तेषु ह्यवाभोगात्, अत आह— परयेति । विरक्षणये-

त्यर्थः । वैरक्षणयमेवोपादायति— तान्वन्धून्समीक्ष्येति ।
सम्यक्पितृत्वाचार्यत्वादिप्रकारेणैकितरेत्यर्थः । हन्तव्यस्वदुहृदा
प्रवृत्तमेव पितृत्वादिप्रकारकतसाक्षात्कारानन्तरमेते न हन्त-
व्या इति विपरीतशुद्धयुदये सति, ततो मनिमित्तकमेतेषां
भरणदुःखं मा भूदित्येवमाकारकमनोऽतिरूपा काचिकृपा
जातर । सा च आततायिपु वस्तुनो हन्तव्येषु दुर्योधनादिव्यस्था-
नेपातिनीति लोकरप्रसिद्धरूपा विरक्षणैतेत्यतो मोहविकाररू-
पेयं कृपेत्यर्थः । आविष्ट इत्यनेन च अकस्मात्सिदाचावेतावह
पालयमोहारेणो जात इत्युक्तम् । विषीदन्नमपीदिति विषाद-
वचनयो समकालीनत्वोक्त्या अशुपातवाद्दकण्डतादि विषा-
दकार्यं वचनकाले दक्षितम् ।

यत्पत्रं मधुसूदनसरस्वतीन्पालयानम्— कृपयाविष्ट
इति, इषया कथ्या स्वव्यापारेणैवाविष्ट, न तु कृपा केवचि-

द्रव्यापारेणाविष्ट इति स्वतस्त्वित्देवात्स एवपि सृज्यते' इति, तन्नित्यम् ।

अथ हि द्रव्यागन्देन युयुत्सुविषयैव खलु द्रुपोच्यते । न तु दीर्घनाशशरणागतविषयशब्दोऽर्जुनस्य नैसर्गिकी कृपा । युयुत्सुविषया च कृपा न तस्य स्वतस्त्वित्त्वात्, तथा सति तस्य बुद्धमदभेदेवासिद्धिप्रसङ्गात् । प्रवृत्तस्य सन्नर्जुनस्यापि वृत्तात् । न च युयुत्सुविषया कृपा स्वव्यापारेणेयाविष्टा, स्वजन-दुर्शनव्यापाराभूतेन मया ते न हन्तेत्या इति मोहेनानुवेक्षित-त्वात् । न च द्रुपयाविष्ट इति कर्तृत्वनिर्देशात्तरया स्वाभाविकत्वम्, 'पितृणां विष्ट' इत्यादिष्वप्यहमसत्त्वात् । अतः अत्रागत्युक्तो मोहविकार एव द्रुपति यथोक्तमेव युक्तञ्च पश्याम् ॥ २५ ॥ २७ ॥

वे प्र मि — संदेशार्जुनवाक्यमवतारयति अर्जुन उवाचे-त्यादिना शब्दप्रपाथसमाप्ति । अर्जुन उवाच । अत्र कौन्ते योऽप्रवीदित्युक्त्याऽपि पुन अर्जुन उवाचेति वदता सञ्जयेन धृतराष्ट्रदाया निरस्ता । मोहान्तात् कौन्तेय इति न स्वपु-त्रदाया वायां, सर्वमोहापनोदकभगवत्पुण्ड्रीतस्य तस्यार्जुन शब्दत्रायपरिशुद्धस्वभावात्तानपायेन कदाचिद्वैचित्तवस्याकिञ्चि स्वस्वादिति ॥

'द्रुपया पर्यायविशेषे विधीदन्' इति पूर्वभाष्ये 'द्रुपया पर्यायविष्ट' इत्यनेन माह, 'विधीदन्' इत्यनेन शोकश्लोक । अत्र प्रथम शोकं वदित्तु कथनेन दर्शयति निमित्तम् — हे द्रुप ! भक्तशोककर्तृपिठिति मद्रुपौपुत्र सम्बोध्यते । युयुत्सु सन्त उरत स्थित स्वजन दृष्ट्वा स्थितस्य मन गात्राणि वस्वरणा

४० स० दी०—'तत्रापश्यत् स्थितान् पार्थ' [१-२६] इत्यारभ्य 'एवमुक्त्वाऽर्जुन' [१-४६] इत्यन्त-लोकसम्प्रत्ययामिमानेन अर्जुन कातर्येत् स्वावस्था निवेदयति ॥ २६ ॥ २७ ॥ 'सीदन्ति' इत्युपक्रम्य 'अमतीष च मे मन' इत्यन्त दहधर्माभिमानेन, विषयदर्शनेपूर्वकं स्वस्याश्रयो निवेदयति 'निमित्तानि' इत्यादिना ॥ २८-३० ॥

पु अ त — एव भगवदुक्तोऽर्जुनस्तान्दृष्टवानिरवाह सार्पेन—तत्रेति । तत्र शत्रुमाजिरे उभयोः सेनयोरपि मध्ये स्थितानेतानपश्यत् । पितृन् पितृभ्यादीन् इत्यर्थः । सर्पिन्, शस्त्रेण शीघ्रात् समन्तान्, सुहृदीं मित्राणि ॥ २६ ॥ तथा श्वेत्सि स्थित्वा स्वधर्मो विचारयान्ताम्पुष्ट्वा किं दृष्टवान् इत्यत आह—तानिति । तान् समीप्य कौन्तेय विधीदन् इत्यनेन चणमालमन्वीर्यम् । ननु क्षत्रियाणां पुत्रोत्सव इष्टोऽस्ताह ष्वाश्रित, अर्जुनस्य रूप विद्याने जायते' इत्यत आह—द्रुपया पर्यायऽऽविष्ट इति । परया यत्किरपया कृपया आविष्ट—सर्वयुतेषु व पश्यन्' [भाग १-१२-४५] इत्यादि-कृपया । ननु तथासति राश्यापगतं लोकाक्ष न भवित्य मीति, तत्रापि सा मे कथमाविभूतयत्न आह—वन्मून् इति ।

तस्य स्वव्याप्त्या राज्यक्षयसमर्थां, स्वयं तु भगवत्परैक-तत्पर इति ॥ २७ ॥ तथाश्वेतोऽर्जुनो वाक्यान्माह— इष्टेन मिति । हे द्रुप ! इमं युयुत्सु योऽनुकामं सञ्चरिष्यति सत्यक-कारेणोपस्थितमनिघतिषु स्वजन दृष्ट्वा मम गात्राणि सर्वाङ्गानि सीदन्ति विधीयन्ते, खलु च परितः बाष्पाभ्यन्तरेभेदेत्यर्थः ॥ २८ ॥ धेपुश्चेति—एतत्सर्वं भवति ॥ २९ ॥ शत्रूनां मीति । अवधायतं न च समर्थोऽमीति भावः । किञ्च हे केशव द्रुपुणस्याप्तयोरपि मोक्षदायकं । विधीयन्ति निमित्तानि पश्यन्ति । असमर्थां बुद्धत्वात् शत्रुप्राद्विहाणत्वात्पि तानि तथाभूतानि सर्वाणि पश्यन्ति । भगवदीपस्य तपाक-मनुष्यमित्ति भावः ॥ ३० ॥

५० मा० दी०—पितृन् पितृभ्यादीन् भूरिश्व प्रभृतीन् । पितामहात् भीष्मादीन् । मातुलान् शल्यादीन् । भ्रातृन् दुर्योधनादीन् । पुत्रान् लक्ष्मणादीन् । पौत्रान् लक्ष्मणादिपुत्रान् । सर्पिन् अश्वत्थामादीन् । सुहृद-

दीनि सीदन्ति क्षितिप्राप्तये निस्सत्त्वानि भवन्ति, ततो न योऽनु शक्तोमीत्यर्थः । सत्रगात्रतया कायिकं क्रमं कर्तुमशक्ता अपि लोके वाचिकं किञ्चित्कर्तुन्ति, तदुपपन्नस्य च, युयु-म्व्यस्यतया वाक्यापारस्यैवानवकाशादित्याह— सुखं च परिशुच्यतीति ॥ २८ ॥

नन्वस्मिन्समये नैव वस्तुञ्चचितम्, विद्यमानमपि शोक-विकारमाच्छाद्य धीरतयैव स्थेयमिष्यत आह— शरीरं वेपथु-कम्पो जायते । अनेन शोकविकारस्याच्छादयितुमशक्यत्वञ्च-त्तम् । 'गाण्दीव ससते' इत्यनेन अश्वत्थरूपधर्मैराहित्यञ्च-त्तम् । एतदेवार्थं रोमाञ्चत्वपरिदाहरूपाम्यामन्तविकारान्त-स्तापलिङ्गान्या निदर्शितम् ॥ २९ ॥

यथेव गाण्दीव विस्मयं तुर्ण्यं तिष्ठ, तत्राह— चो हेतौ । यस्मान्मे मम चक्रमिव भ्रमति, मूर्च्छायां पुत्रावस्वारूपविकार-विशेषोऽत्र भ्रमणम्, तस्मात्स्वाप्तुमपि न शक्नोमीत्यर्थः । ननु शत्रुवाञ्छिता साप्राप्तयमवाप्स्यसि, कुत शोचसि । तत्राह— निमित्तानि चेति । शत्रूनामपि दिव्यान्तरिक्षमौमरूपाण्य-शुभसूचकान्येव पश्यामि, अतो न जयाशावकाश इत्यर्थः । रामराण्युद्धे राजसारीष्टसूचकानि निमित्तानि खुनायेनेव वस्तुतः कौरवारीष्टसूचकान्येव निमित्तान्यर्जुनेनोपलब्धानि, पर तत्र शोकक्याकुलत्वादनुनेन तेषु स्वारीष्टसूचकत्वमौ-प्येषुचक्रमिति भ्येयम् । 'केशव केशवराणाप' इति केशवार्थमनुसन्धेयतया पुराणप्रसिद्धेन केशवपदेन सम्भो-ध्यन् दुःखदुःखनेशानाशनमाशास्ते ॥ ३० ॥

कृतवर्मादीन् ॥ २६ ॥ कृपया लोहेन ॥ २७ ॥ स च स्वजनमिति विशेषणेन प्रदर्शयते । सीद्मन्ति निश्चेष्टानि भवन्ति ॥ २८ ॥ रोमहर्षो रोमाश्वः ॥ २९ ॥ निमित्तानि लोकक्षयकाराणि भूमिकम्पादीनि ॥ ३० ॥

न च श्रेयोऽनुपश्यामि हत्वा स्वजनमाहवे ॥ ३१ ॥
 न कांक्षे विजयं कृष्ण ! न च राज्यं सुखानि च ।
 किं नो राज्येन गोविन्द ! किं भोगैर्जीवितेन वा ॥ ३२ ॥
 येषामर्थे कांक्षितं नो राज्यं भोगाः सुखानि च ।
 त इमेऽवस्थिता युद्धे प्राणांस्त्यक्त्वा धनानि च ॥ ३३ ॥

आ. गि. टी.—युद्धे स्वजनहिंसया फलानुपलम्भादपि किमिति राज्यादिकं सर्वाकाङ्क्षित्तत्वात् काङ्क्षते ? तेन हि तत्माहुपरिहृता जायत इत्याह—न चेति । प्राप्तानां युयुत्सुनां पुनत्रानादीनां स्वास्थ्यमाधातुं तत्रयमित्याशङ्क्याऽऽह— हिंसया विजयो राज्यं सुखानि च लब्धुं दाक्ष्यानीति कुतो किमिति । राज्यादीनामाक्षेपे हेतुमाह— येषां युद्धाहुपरितिरित्याशङ्क्याऽऽह—न कांक्ष इति ॥ ३१ ॥ मिमिति ॥ ३२ ॥ ३३ ॥

रा. भा.—॥ ३१-३३ ॥ ॥ वे. ता. च.—॥ ३१-३३ ॥

ह. पै. भा.—॥ ३१ ॥ च पुनः हे कृष्ण ! अहं विजयं विशिष्टं जयं सद्भ्रामोत्कर्षं न काङ्क्षे न प्रार्थये । च पुना राज्यमाधिपत्यं सुखानि च विषयजन्यान्प्रमोदान्न प्रार्थये । हे गोविन्द ! नोऽस्माकं राज्येन किम् ? भोगैर्विषयसुखैः किम् ? जीवितेनापि किम् ? । गोभिः श्रुतिभिर्वेदान्तवाक्यैर्विद्यते परमार्थरूपेण लभ्यत इति गोविन्दः ॥ ३२ ॥ येषामर्थे इति । येषां स्वजना-
 नामर्थे प्रयोजनाय नोऽस्माकं राज्यं भोगाश्च पुनः सुखानि एतत्सर्वं कांक्षितं वाञ्छितं त इमे युद्धे युद्धनिमित्तं प्राणानान्तरप्राणान्धनानि बाह्यप्राणांश्च त्यक्त्वाऽवस्थिताः ॥ ३३ ॥

वै. प्र. गि — इत्यम् 'कृपया परयाविष्टो विपीदन्' गैवां किमिति योजना । जीवतः सल्ल राज्यसुखवांक्षा, वयं [११२७] इति श्लोके विपादादश्लोके श्लोकं प्रदर्शय, इदानीं च स्वजनं हत्वा न जिजीविषाम', तथा च वक्ष्यति 'यानेव कृपया परया' इत्यनेनोक्त मोह दर्शयति 'न च' इत्यादिना हत्वा न जिजीविषामः' [२१६] इति, अतो न स्वार्थं तदा- 'एवमन्वयाऽऽहुः सङ्घे' [११२७] इत्यतः प्राक्तेन । कश्चित् युद्धे स्वजनं हत्वा श्रेयः फलं दृष्टमदृष्टं वा किमपि न पश्यामि ॥ ३१ ॥

तत्र दृष्टफलाभाववक्ष्यपादयति द्वाभ्याम्—युद्धाद्विजयः, ततो राज्यम्, ततः सुखानि, इत्येतानि सल्ल दृष्टफलानि; तानि च अनाकाङ्क्षितत्वात् न फलानीयर्थः । कुतोऽनाकांक्षितत्वमिति चेत्, तत्र वक्तव्यम्—राज्यसुखादीनां किमत्र स्वार्थमाकांक्षा, किंवा स्वजनार्थम् ? नाद्य इत्याह—किं न इति । 'हत्वा स्वजनम्' इति पूर्वश्लोकात्प्रसङ्गः । हे गोविन्द ! स्वजनं हत्वा न अस्माकं जीवितेन किम् ? ततो राज्येन भो

३० त० दी०—॥ ३१-३३ ॥

पु. अ. त — तदेवाह—न चेति । स्वजनमाहवे मद्भ्रामं भक्तिमित्यर्थः । अत एव भगवतात्कम्—'तस्मान्मद्भक्तिपुक्तस्य हत्वा अउ प्रथमं श्रेयो न पश्यामि । श्रेयो भगवत्प्राप्तमिदं' योगिनो वै भद्रात्मनः । न ज्ञान न च वेदार्थं प्रायः

श्रेयो भवेद्विह' [भाग. ११।२०।३१] इति ॥ ३१ ॥ तद्विनाऽहं
विजयं राज्यं च न काङ्क्षे, तस्मिन्नितामि सुखान्यपि । चकारेण
भक्तावपि सुरानि न काङ्क्षे, यतो भगवतोपहेतुस्ताप एतेति
भावः । पुनर्विस्तरेण तदाकाङ्क्षित्वाभावः प्रपञ्चयति— किं
नो राज्येनेति । नः राज्येन किं ? भोगैर्वा किं ? जीवितेन
वा किं ? हे गोविन्द ! त्वां विना एतैर्न किञ्चित्प्रयोजनमस्माकं
मिति भावः । गोविन्देति सम्बोधनेन यथा वज्रवासिनां
त्वमिन्द्रो भूत्वा सुप्रभांगं कारितवान् तथैव भक्तानाञ्च-

चितमिति भावो ज्ञाप्यते ॥ ३२ ॥ ननु तत्रैतस्य नार्काङ्क्षा,
तथापि स्वकीयसम्बन्धिनां सर्वेषामर्थं शत्रून्मारयित्वा राज्यं
स्वकीयं कुर्वित्वाशङ्कामाह— येषामर्थं इति । येषामर्थं नः
राज्यमाकाङ्क्षितं, भोगाः सुरानि च काङ्क्षितानि, ते सर्वे इमे
प्राणान् धनानि च त्यक्त्वा युद्धे सङ्ग्रामे मरणार्थमवस्थिता
इत्यर्थः । तस्मादेतन्मारणेन लौकिकमिन्द्रिरपि नास्मान्कमित्त
भावः ॥ ३३ ॥

नी० भा० दी०— ॥ ३१-३३ ॥

आचार्याः पितरः पुत्रास्तथैव च पितामहाः ।

मातुलाः श्वशुराः पौत्राः श्यालाः सम्बन्धिनस्तथा ॥ ३४ ॥

[श्यालाः—इति नैलकण्ठीयः पाठः]

एतान्न हन्तुमिच्छामि प्रतोऽपि मधुसूदन ! ।

अपि त्रैलोक्यराज्यस्य हेतोः किं नु महीकृते ॥ ३५ ॥

निहत्य धार्तराष्ट्रान्नः का प्रीतिः स्याज्जनार्दन ! ।

पापमेवाश्रयेदस्मान् हत्वैतानाततायिनः ॥ ३६ ॥

तस्मान्नाहार्हा वयं हन्तुं धार्तराष्ट्रान् स्ववान्धवान् ।

स्वजनं हि कथं हत्वा सुखिनः स्याम माघव ! ॥ ३७ ॥

आ. गि. टी.— तानेव विशिनष्टि— आचार्या इति ।
श्याला भायार्णां भ्रातरो भृष्टयुत्रप्रभृतयः ॥ ३४ ॥ वन्देष्पति
स्वराज्यपरिवन्धित्वाततायिषु कृपायुद्धा स्वपत्नीयुद्धात्पूर्वोक्त-
मोहादिवशात्प्रच्युतिं प्रदर्शयति— एतानिति । ' जिघां-
सन्तं जिघामीचात् ' [व. ध. सु. ३।१७] इति न्यायादेतेषां
हिंसा न दोषायेत्याशङ्क्याऽऽह— प्रतोऽपीति । पृथिवी-
प्राप्तये हि हननमेतेषामिष्यते, न च तत्प्राप्तिः समी-
हितेति नैमुक्तिहन्यायेन दर्शयति— अपीति । नहि मद्दक्षि
त्रैलोक्यलक्षणं राज्यं लक्षुं स्वजनहिंसायै मनो मदीयं
सृष्टयति, पृथिवीप्राप्तये पुनर्वेन्दुषुष न श्रद्धामीति किं
वचनं ? इत्यर्थः ॥ ३५ ॥ दुर्योधनादीनां शत्रूणां विग्रहे
श्रीनिप्राप्तिसम्भवाद्युद्धे कर्तव्यमित्याशङ्क्याऽऽह— निहत्येति ।
यदि पुत्रमी दुर्योधनादयो न निघ्टेरेन्धन्वन्तस्तर्हि तैर्हि-

पृष्टीता दुःखिताः स्युरित्याशङ्क्याऽऽह— पापमेवेति । यदीमे
दुर्योधनादयो निर्दोषानेवास्मान्कृमायुद्धभूमौ हन्त्युः, तदैतान्
' अमित्रो गदरथ ' [मनु. ८।२५० क्षे. २३] इत्यादि-
लक्षणोपेतानाततायिनो निर्दोषस्वजनहिंसाश्रयुक्त पाप पूर्वमेव
पापिनः समाश्रयेदित्यर्थः । अथवा यद्यप्येते भवन्त्याततायि-
नस्तथाप्येतानतिशोच्यान्दुर्योधनादीर्निहित्वा हिंसाकृतं पाप-
मस्मानेवाऽऽश्रयेदतो नास्माभिरते हन्तव्या इत्यर्थः । अथवा
शुभ्रात्पृष्टप्रभृतीनेतानहत्वा वयमानतायिनः श्याम, तत्रैतान्
हत्वा तत्कृतं पापमाततायिनोऽस्मानेव समाश्रयेदिति युद्धात्
उपरमणमस्माकं धेयस्वरमित्यर्थः ॥ ३६ ॥ फलाभावादनर्थ-
सम्भवाच परहिंसा न कर्तव्येत्युपसहरति— तस्मादिति । भिष
राज्यमुत्सुखिद्वय युद्धमुपक्रम्यते, न च स्वजनपरिक्षये सुखमुपप-
द्यते, तेन न कर्तव्यं युद्धमित्याह— स्वजनं हीति ॥ ३७ ॥

रा. भा. — ॥ ३४-३७ ॥

वे. ता. चं. — ॥ ३४-३७ ॥

ह. पं. भा. — आचार्या. इति । आचार्यादयो यथाव्याख्याताः, पितरः पुत्रास्तथा
पितामहा मातुलाः श्वशुराः पौत्राः, श्यालाः पत्न्या भ्रातरः, स्वस्य सम्बन्धिनां विवाहादिसम्बन्धयुक्तः
॥ ३४ ॥ यदि कृपया त्यमेताश्च हन्यास्तर्हि त्वामेते राज्यलोभेन हनिष्यन्त्येव, अतस्त्वमेतान् हत्वा
राज्यं संक्षतं तत्राऽऽह साधेन— एतानिति । हे मधुसूदन ! एतानाचार्यादीन् प्रतोऽयस्मान्चात-

यतोऽपि त्रैलोक्यराज्यस्यापि हेतोस्तत्प्राप्त्यर्थमपि हन्तुं नेच्छामि । किं पुनर्महीमात्रप्राप्त्यर्थम् ? । निहत्येति । हे जनार्दन ! देवविपन्नभूतान् असुरादीञ्जनानर्दयति पीडयतीति जनार्दनः, अथवा जनैरधिकारिपुरुषैरभ्युदयादिकं प्रार्थ्यत इति जनार्दनः । धार्तराष्ट्राभिहत्य हत्वा नोऽस्माकं का प्रीतिः स्यात्किं सुखं स्यात् ? न किमपीत्यर्थः ॥ ३५ ॥ नन्याततायिनामेपां वधो युक्तो विहितत्वात्तथा चोक्तम्— 'अग्निदो गरदश्रैव शस्त्रपाणिर्धनापहः । क्षेत्रदारापहर्ता च पडेते ह्याततायिनः' [मनुः ८।३५० श्लो. २३] इति स्मरणादग्निदत्वादिभिः पडभिरपि हेतुभिरेते भवत आततायिनः । आततायिनां वधो युक्त एव 'आततायिनमायान्तं हन्यादेवाविचारयन् । नाऽऽततायिवधे दोषो हन्तुर्भवति कश्चन [मनुः ८।३५०] इति वचनात्; तत्राऽह साधेन— पापमिति । 'आततायिनमायान्तं' इत्यादिकमर्थशास्त्रं हि धर्मशास्त्राहुर्बलम् । यथोक्तं याज्ञवल्क्येन [२।२१] 'स्मृत्योर्विरोधे न्यायस्तु बलवान् व्यवहारतः । अर्थशास्त्राच्च बलवद्धर्मशास्त्रमिति स्थितिः' तस्मादाततायिनां मध्ये तेषामाचार्यादीनां वधेऽस्माकं पापमेव भवेत्, अन्याय्यत्वाद्यधर्मत्वाच्च तद्वधस्य । हे माधव ! हि यस्मादेतेषां हनने लोकद्वयेऽप्यकल्याणमेव, तस्मात् स्वयान्धवान् धार्तराष्ट्रान् हन्तुं वयं नार्हा न योग्याः; एतेषां वधस्यान्याय्यत्वाद्यधर्मत्वाच्च । न केवलमस्माकं पारलौकिकं सुखं भवत्यैहिकमपि न भवतीत्याह—स्वजनं हीति । हि यस्मात् स्वजनं हत्वा वयं सुखिनः कथं स्याम कथं सुखयुक्ता भवाम ? ॥ ३६ ॥ ३७ ॥

धै. प्र. नि.— एवं दृष्टफलाभाव उक्तः; इदानीमदृष्टफलाभावमाह द्वाभ्याम्— न हन्तुमिच्छामीति । प्रतोऽपि इत्यस्मादपिशब्दानुपपन्नः । हन्तुमिच्छामपि न करोमि, आचार्यादिवधप्रियेष्वामात्रस्यापि महानर्थकार्येन श्रवणात्; किञ्च तद्वधस्य ? इत्यर्थः । तथा च स्मरणमात्रेणापि महानर्थकरस्याचार्यादिवधप्रियस्य अदृष्टफलकत्वमत्यन्तायुक्तमिति भावः । ननु 'जिघांसन्तं जिघांसीयात्' [व. प्र. सू. ३।१७] इति वचनादाचार्यादयोऽपि जिघांसन्ते हन्तव्या इत्यत आह— प्रतोऽपीति । 'गुरुं हुंकृत्य त्वंकृत्य' [या. व. ३।२९१] इत्यादिना शब्दमात्रेणापि गुरोर्हस्यानिष्टफलकत्वश्रवणात् । 'जिघांसन्तं' इति वचनमाचार्याद्यतिरिक्तविषयकमिति भावः । मधुसूदनेत्यनेन मधुनामकामुरनाशिना त्वया तादातुदृष्टजनवध एवानुसन्धः, न त्वाचार्यादिवध इति दर्शितम् ॥ ३४ ॥ ३५ ॥

एव च न केवलं स्वजनवधे फलाभावमात्रम्, किन्तु विपरीतफलमपीत्याह— अत्र पूर्वोपेन पूर्वोक्तफलाभावात्तद्वधः, उत्तरार्धेन तु विपरीतफलमुच्यते । धार्तराष्ट्रान् धृतराष्ट्रस्य

व० त० दी०— ॥ ३४-३७ ॥

निधनं, स्वजनानित्यर्थः । पापमेवेति । एतान् हत्वा स्थितान् स्मान्पापमेवाश्रयेदित्यन्वयः । ननु 'अग्निदो गरदश्रैव शस्त्रपाणिर्धनापहः । क्षेत्रदारापहर्ता च पडेते ह्याततायिनः' [मनुः ८।३५०-श्लो. २३] इति स्मृतांतायाविलक्षणलक्षितरवादेतेषां वधे कथं पापं स्यात् ? 'आततायिवधे दोषो हन्तुर्भवति कश्चन' [मनुः ८।३५१] इति स्मृतेः, तथाह— आततायिन इति । आततायिनोऽपीत्यर्थः । आततायिनोऽपि स्वजनत्वादेते न हन्तव्या इत्यभिमानः । जनार्दनेत्यनेन जनार्दनः सन्नपि 'छिन्नां स्वबाहुमपि यः प्रतिहृतृक्तिः' [भाग. ३।१६।६] इति स्वजनानभिमान्यमानस्वमेवात्र प्रमाणमिति शोभितम् ॥ ३६ ॥

तस्मादिति । यस्मात्पापमेवाश्रयेत्तस्मादित्यर्थः । किञ्च नैतद्विद्विह कश्चन स्वजनपातिनः सुखं नास्तीति, किन्तु लोकमसिद्धमेवमित्याह— स्वजनं हीति । हिः प्रसिद्धी । नन्वेवं युद्धविमुखस्य तव कथं देहपापेत्यत आह— माधवेति । श्रियः परति त्वामाश्रितवतो मन न तच्छुद्धंति भावः ॥ ३७ ॥

मी हतोऽपि एतान् हन्तुं नेच्छामि । मधुसूदनेति सम्बोधनेन स्वसहाययन्तं मामेते मारयितुमेव न समयां इति ज्ञाप्यते । त्रैलोक्यराज्यस्यापि हेतोस्तत्प्राप्त्यर्थं नेच्छामि, किं पुनः महीकृते तथा करिष्यामि ? ॥ ३५ ॥ हे जनार्दन सखायिनाशक ! धार्तराष्ट्रान् ज्ञानदित्तरहितानेतान् निहत्य भः का प्रीतिः स्यात् ? न कापीत्यर्थः । जनार्दनेति सम्बोधनेन स्वदीशानां

अस्माकं तथाकरणमनुचितमिति भावो व्यञ्जित । ते तु धृत
राष्ट्राभवा इति त्वा न पश्यन्ति, तेन तथा तपारणसु-
चितमिति धार्तराष्ट्रेति पदेन व्यञ्जितम् । यद्वा अस्मदाद्यान्
धार्तराष्ट्रादिहय तव का प्रीति स्यात् ? अत्राय भाव-
लौकिकभावेन ते त्वरमदीया एव, तस्मारणे नास्माकं तु
प्रीति स्यात्तदा स्वप्रीयथ हन्तव्या, अस्माकं यथाकथ-
ञ्चिन् त्वं प्रीणनीय इति भाव । ननु ते आततायिन इति
'अग्निदो गरुदक्षेत्र शस्त्रपाणिर्धनापह । क्षेत्रदारापहृता च
पंडेते ह्याततायिन ॥' [मनु ८।३५० श्ले २३] 'आततायिन
माषान्त हन्पादेवाविचारयन् । नाततायिवधे दोषो हन्तुभ-
वति कश्चन ' [मनु ८।३५०।५१] इत्यादिवाक्यै प्रीतिर्ध-
वतु, मा वा, सर्वेषुते एकस्मद्दोषमहिता इति हन्तया एव,
ते तु स्वपापेनैव हन्तव्या, त्वं निमित्तमात्र भवेति चेत् ।
ग्राह—पापमेवाश्रयेदिति । आततायिन एतान् हत्वा पाप

ममानेनाश्रयेत् । किञ्च आततायिमाणे नोपाभासस्तु धर्म-
शास्त्रविचारेणार्थदात्मविचारेण वा निरूपित, न तु भक्ति-
विचारेण, भक्तिमाणास्तु तपोदुर्गल-वाचनमाणेनास्माकं पाप-
मेव भवेत्, पापान् भगवत्सम्यग्धो न स्यात्, अतएव 'नराणां
श्रीणोपापानाम्' [पां. गी श्लो ४०] इति निरूपितम् ॥३६॥
तस्माद्द्वय एतदीयत्वादेतन्मारणानहा इत्याह—तस्मादिति ।
तस्माद्द्वय इत्या-ध्वान्धार्तराष्ट्रान् हन्तुं नाहा न योग्य
इत्यर्थ । हे माधव ! स्वजन हत्या कथं सुखिन स्याम
सुखिना भविष्याम ? इत्यर्थ । वयमियुक्तया भगवत
स्वमप्यपातित्वमुक्तम्, तेनास्माकं एवसङ्ग एव सुखस्य,
त्वमेवास्माकं स्वजन इति ज्ञापितम् । तस्मात्स्वजनापराधान्,
स्वजननाश स्यादस्माकं च त्वमेव स्वजन इति त्वसम्बन्धा
भावे वयं कथं सुखिनो भविष्याम ? इति व्यञ्जितम् । माधरंति
सम्बोधनेनास्माकं न लक्ष्म्यायंभक्षितेति ज्ञापितम् ॥ ३० ॥

नी० भा० दी०—स्यात्वा इति । स्यात्वाशब्दो दन्त्यादि । 'विजामातुरुत वायास्याल्लात्' इति मन्त्रवर्णात् ।
'स्याह्राजानावपतीति वा लाजा लाजते स्थं शूर्पं स्यते' इति यास्क ॥ ३४ ॥ हन्तु हन्तादिपि न भवति, क्रियते
हन्तृत्वमित्यर्थ । महीदृते प्रथित्यर्थे ॥३५॥ आततायिन—'अग्निदो गरुदक्षेत्र शस्त्रपाणिर्धनापह । क्षेत्रदारापहृत्
पंडेते ह्याततायिन । [मनु ८।३५० श्ले २३] 'आततायिनमायान्त हन्त्यादेवाविचारयन् । नाततायिवधे दोषो हन्तु
भवति कश्चन' [मनु ८।३५१] इति, यद्यप्येव तथापि एता-हत्वा अस्मान्पापमेव आश्रयेत् । आततायिवधो हि
अर्थशास्त्रविहित, 'न हिंस्यात्सर्वा भूतानि' इति तु धर्मशास्त्रम्, तच्च पूर्वस्मात्प्रारम्भम् । यथोक्त याज्ञवल्क्येन—
'सृष्ट्योर्विरोधे न्यायस्तु यत्नवान् व्यग्रहागत । अर्थशास्त्रात्तु यत्नद्वर्मशास्त्रमिति स्थिति' [१।२१] इति ।
अस्मान् हत्वा एतान् आततायिन पापमेवाश्रयेदित्यपरा योजना, तथा च एत एवास्मद्भवेन नश्यन्तु, न तु वयं
एतेषां वनेन नह्नयाम इति भाव ॥ ३६ ॥ ३७ ॥

यद्यप्येते न पश्यन्ति लोभोपहतचेतसः ।

कुलक्षयकृतं दोषं मित्रद्रोहे च पातकम् ॥ ३८ ॥

ऋशं न ज्ञेयमस्माभिः पापादस्मान्निवर्तितुम् ।

कुलक्षयकृतं दोषं प्रपश्यद्विर्जनादन ! ॥ ३९ ॥

आ गि. टी—कथं तर्हि परेषां कुलक्षय स्वजनहिंसायां च
प्रवृत्तिश्चानाशङ्क—यद्यपीति । लोभोपहतवदुदित्वात्परोपा कुलक्ष-
यादिप्रयुक्तदोषप्रतीत्यभावात्प्रवृत्तिविसम्भ सम्भवतीत्यर्थे ३८
परेषामिवास्माद्धमपि प्रवृत्तिविसम्भ सम्भवदिति च,

न, इत्याह—कथमिति । कुलक्षय मित्रद्रोह च दोष प्रपश्य
द्विरस्मान्निस्तदोषव्यवृत्त पाप कथं न ज्ञातव्यम् ? तद्ज्ञाने तस्य
विहारासम्भवात् । अतोऽस्मात्पापादिहित्यर्थं तज्ज्ञानमपेक्षितमिति
पापपरिहारादिनामस्माकं न युक्ता युद्धे प्रवृत्तिरित्यर्थे ॥ ३९ ॥

रा. भा.—॥ ३८-३९ ॥

॥ वे ता च—॥ ३८ ॥ ३९ ॥

ह. पै. भा.—ननु चैतेषामपि चन्द्रनुषदोषे समाने सति यदैवंते प्रन्तुत्वानङ्गीकारेण युद्धे
प्रवर्तन्ते तथैव भवानपि प्रवर्तता, किमनेन विषादेन ? इत्यादिप्रसंगविरोधेनैकमेवेन परिहरति—
यद्यपीति । हे कृष्ण ! यद्यप्येते धार्तराष्ट्रा लोभोपहतचेतसः, लोभः परद्रव्याद्यभिलाषः, लुनाति
नाशयति लोकद्वय प्राणिनामिति लोभः, तेनोपहतचेतसः तिरस्कृतकर्तव्याकर्तव्यविवेकानिहाना-
सन्तः कुलक्षयकृतं गोत्रपधनिमित्तदोषं मित्रद्रोहे च पातकं न पश्यन्ति ॥ ३८ ॥ कथमिति ।

हे जनार्दन ! तथाऽप्यस्माभिः कुलक्षयकृतं दोषं प्रपश्यद्भिरस्मात्पापान्निवर्तितुं कथं न ज्ञेयम् ? कथं न यत्नः कर्तव्यः ? ॥ ३९ ॥

वै. ब्र. नि.— ननु स्वजनवधदोषे तुल्येऽपि तमविगण्य यथैते युद्धे प्रवृत्तास्तथा स्वमपि प्रवर्तस्वत्याशङ्क्य निराकरोति द्वाभ्याम्— यद्यप्येते दुर्योधनादयः शत्रुलोभेन भ्रष्टविद्वेकाः कुलक्षयकृतं वर्णमाङ्कुर्यरूपं दोषं स्वजनवधप्रयुक्तं पापं

च न पश्यन्ति, तथापि दोषं प्रपश्यद्भिरस्माभिः अस्मात्पापान् स्वजनवधयुक्तयुद्धरूपान् निवर्तितुं कथं न ज्ञेयम् ? न हि भ्रान्तवदभ्रान्तोऽपि प्रवर्तत इत्यर्थः । जनार्दनपदं पूर्ववद्वयाख्येयम् ॥ ३८ ॥ ३९ ॥

व ० त ० दी ०— ॥ ३८ ॥ ३९ ॥

पु. अ. त.— ननु ये स्वजनत्वादिवधदोषमविचार्य प्रवृत्तास्ते निवृत्तमपि त्वां हृन्निष्यन्त्यतस्त्वमप्यविचार्यैवैतान्मारयेत्याशङ्क्याह— यद्यप्येत इति द्वाभ्याम् । लोभेन उपहतं विभ्रंशितं चेतो मनो येषां ते एते धार्तराष्ट्राः कुलक्षयकृतं कुलक्षयकरणं दोषं यद्यपि न पश्यन्ति, मित्रद्रोहे च यत्पातकं

तत्र पश्यन्ति, तथापि पातकं तु भविष्यत्वेत्यर्थः ॥ ३८ ॥ हे जनार्दन अवियानाशक ! त्वत्स्वरूपविद्विः कुलक्षयकृतं दोषं प्रपश्यद्भिरस्माभिर्लोभादुपहतचित्तैरस्मात्पापान्निवर्तितुं कथं न ज्ञेयम् ? ज्ञेयमेत्यर्थः ॥ ३९ ॥

नी० भा० दी०— ॥ ३८ ॥ ननु 'आहूतो न निवर्तत द्यूतादपि रणादपि' इति 'विजितं क्षत्रियस्य' इति च युद्धादनिवृत्तिर्हिंसया च वृत्तिः क्षत्रियग्रेष्ठा, तत्र यं युद्धान्निवृत्तिमिच्छतीत्याशङ्क्याह— कथमिति । सा हि लोभमूलिका स्मृतिः कुलक्षयदोषविधिना बाध्यते । यथा— "औदुम्बरीं शृणुद्ग्रायेत्" इति स्पर्शनविधिना विरुद्धा सती "औदुम्बरीं सर्वां वेष्टयितव्या" इति सर्ववेष्टनस्मृतिर्बाध्यते, लोभमूलकत्वात्तद्वत् । न हि विधिमात्राद्यतिरिक्त्वाच्छर्त्तव्यं, श्येनादीनामधर्मरूपाणामप्यवश्यानुप्रेयत्वापत्तेः । तस्मात्पातकतो न दुष्यति तदेव विहितधर्मरूपमनुप्रेयम् । यथोक्तम्— 'फलतोऽपि च यत्कर्म नानर्थेनानुवध्यते । केवलं प्रीतिहेतुत्वात्तद्धर्म इति कथ्यते इति, श्येनादिवत्पापानुवन्वित्वात् युद्धं त्याज्यमेवेत्यर्थः ॥ ३९ ॥

कुलक्षये प्रणश्यन्ति कुलधर्माः सनातनाः ।

धर्मो नष्टे कुलं कृत्स्नमधर्मोऽभिमवत्युत् ॥ ४० ॥

अधर्माभिभवात्कृष्ण ! प्रदुष्यन्ति कुलस्त्रियः ।

स्त्रीषु दुष्टासु वाग्ण्येय ! जायते वर्णसङ्करः ॥ ४१ ॥

सङ्करो नरकायैव कुलघ्नानां कुलस्य च ।

पतन्ति पितरो ह्येषां लुप्तपिण्डोदकक्रियाः ॥ ४२ ॥

आ. नि टी.— कोऽर्धो कुलक्षये दोषो यदर्शनाद्युष्माकं युद्धादुपरतिरेपश्यते ? तत्राऽह— कुलेति । कुलस्य हि क्षये कुलसम्बन्धिनश्चिस्तना धर्मास्तसदमिहोत्रादिनियसाध्यानासमुपयान्ति, कर्तृभावादित्यर्थः । धर्मनाशेऽपि किं स्वादिति चेत्तत्राऽह— धर्मो इति । कुलप्रयुक्ते धर्मो कुलनाशादेव नष्टे कुलक्षयकरस्य कुल परिशिष्टमखिलमपि तदोयोऽयमोऽभिमवति, अयमैभूमिष्टे तस्य कुलं भवतीत्यर्थः ॥ ४० ॥ कुलक्षयकृतोऽवशिष्टकुलस्याधर्मप्रवणत्वे को दोषः स्यात् ? इति तत्राह— अधर्मोति ।

पापप्रचुरे कुले प्रसूतानां स्त्रीणां प्रदुष्टत्वे किं दुष्यति ? तत्राह— स्त्रीष्विति ॥ ४१ ॥ वर्णमङ्करस्य दोषपर्यवसायितानादर्शयत्— सङ्कर इति । कुलक्षयकराणां दोषान्तरं समुच्चिनोति— पतन्तीति कुलक्षयकृता पितरो मिरयगमिनो भवन्तीत्यत्र हेतुमाह— लुप्तोति । पुत्रादीनां कर्तृणामभारालुप्ता पिण्डस्योदकस्य च मिया चेया ते तथा, ततश्च प्रेतत्वपरावृत्तिकारणभावाविरकपतनमेवाऽऽरस्यरुमापत्तिरित्यर्थः ॥ ४२ ॥

रा. भा.— ॥ ४०-४२ ॥

ये ता. च.— 'अधर्मोऽभिमवति' इति मानवदोषोक्तिः ॥ ४० ॥ 'प्रदुष्यन्ति' इति दायिकदोषोक्तिः ॥ ४१ ॥ ४२ ॥

ह. पै. भा.—कुलभये कृते दोष उत्पद्यते तं दोषं कथयति—कुलक्षय इति । कुलक्षये गोत्र-
पुरुषाणां विनाशे सनातनाः पारम्पर्यांगताश्चिरन्तनाः कुलधर्माः प्रणश्यन्ति । धर्मं नष्टं कृत्स्नमपि
कुलमधर्मोऽभिभवति तिरस्करोति । उतापि । अधर्माभिभवनिवारकधर्मस्याभावादित्यर्थः ॥ ४० ॥
अधर्मेति । हे कृष्ण ! अधर्माभिभवात्कुलस्त्रियो विशुद्धवंशोद्भवाः प्रदुष्यन्ति स्वैरिण्यो भवन्ति,
तासु स्त्रीषु दुष्टासु हे वार्ष्णेय वृष्णिनशोद्भव ! वर्णसङ्करो जायते । वर्णस्य वर्णान्तरमिथीकरणं सङ्करः
॥ ४१ ॥ सङ्कर इति । सङ्कर एषा कुलभानां चापरं कुलस्यैव नरकाय भवतीति । हि यस्मादेर्षां
कुलभाना कुलहनृणाम् । न केवल तेषां कुलस्यैव नरकाय भवति, किन्तु एषा कुलभाना
स्वर्गारूढाः पितरो लुपिण्डोदकक्रियाः सन्तः पतन्तीत्यर्थः ॥ ४२ ॥

वै. ब्र. सि — कुलत्रयकृतमेव दाप दर्शयति विभि —
सनातना परम्पराप्राप्ता इत्यधर्मा कुलक्षय सति कर्मभावात्
प्रणश्यन्ति । तत धर्मं नष्ट—जातायेकवचनम्—अवशिष्ट
कृत्स्नमपि कुल अधर्म अभिभवति आटणोति । उतशब्दो
ऽप्यर्थे, स च कृत्स्नपदन सम्यज्यते ॥ ४० ॥ ततश्च स्पष्टोऽर्थः ।
कृष्णोत्पन्नेन 'अभ्युत्थानमधर्मस्य तत्रास्मान् सृजाम्यहम्'
[४।७] इत्यधमशिक्षार्थमतीर्णो ल्पया तदभिभवो न
सादृश्य इति सूचितम् । वार्ष्णेयेत्यनेन कुरूणा कृष्णीना च
परस्परसम्बन्धितया कुरकुलसङ्कर्ये दृग्निर्गलप्रसूतस्य तजानि

धमिति ध्वनितम् ॥ ४१ ॥ एव सति न केवल कुलभाना,
न वा केवल सङ्कर्णस्यैव कुलस्य नरकपात, किन्तु तत्पितृ
पामपीत्याह—पतन्तीति । अप्यर्थे हिशब्द । एषां कुल
भाना पितराऽपि लुप्ता पिण्डोदकयो त्रिया येषां ते तपोका
सन्ता नरके पतन्ति । कुलसम्बन्धिन पितर पुत्रादिकर्मभा
वेन लुप्तपिण्डोदकक्रिया, कुलभाना पितरस्तु कुलभ्रैरैतानि
पिण्डोदकानि नोपभुञ्जीरिति लुप्तपिण्डोदकक्रिया इत्यभि
प्राप ॥ ४२ ॥

व ० त ० दी ०— ॥ ४०—४२ ॥

पु अ त — एवमक्त्वा कदाचिदौकिकलोहवयोदादेव
निदत्त, न तु पापस्वरूपज्ञानादधर्मबुद्ध्या, इत्याशङ्क्य कुल-
क्षयकृत दापमनुवदति—कुलक्षय इति पञ्चभि । सनातना
प्राचीना परम्पराप्राप्ता कुलधमा कुलक्षय कृते जाते वा
प्रणश्यन्ति प्रकर्षेण नश्यन्ति । पुनरुदयाभाज प्रकर्ष । तस्मा
द्वय पार्था पृथासम्बन्धेन त्वयाऽङ्गीकृत्वा इत्यस्माक परम्परागत
धर्मस्वद्रुति तनाशरपापादस्माक विनिष्टतिरेवाचितेति
भाव । नन्विदानीं धर्मनाशऽप्यत्र प्रह्लादादिवृद्धे वाऽपि
भक्ता भवचेत्तदा धर्म पुनरुद्विष्यति, तस्माच्छोर्षिकाप्रधर्मा
माशकत्वन बुद्धकरणमवाचितमित्यत आह—धर्मं नष्ट इति ।
उत कृत्स्नमवतिष्ठमपि कुल धर्मं नष्ट सति अधर्मोऽभिभवति,

व्याप्नातीत्यर्थः ॥ ४० ॥ तेनाद्येऽपि कोऽपि तथा न भव
तीत्याह—अधर्माभिभवादिति । अधर्माभिभवात्प्रधम
व्याप्ता कुलस्त्रिय प्रदुष्यन्ति व्यभिचारादिदोषपुक्ता भवन्ती
त्यर्थः । स्त्रीषु दुष्टासु जातासु वर्णसङ्करो जायते । वार्ष्णेयति
सम्बोधनन सङ्कूलोपभाना तथाच कुलेऽनुचितमिति ज्ञापि
तम् ॥ ४१ ॥ सङ्कराच्च नरक एव स्यादित्याह—सङ्कर
इति । सङ्कर कुलस्य नरकायैव भवति । एवकारेण पापमा
यानन्तर नरकोदरणात्प्रभावा ज्ञापित । कुलभानाप्रभा पित
रश्च पतन्ति सन्धर्माप्राजिताजालिलाकेभ्य । हीति बुक्त्या
यमर्थः । यता लुप्तपिण्डोदकक्रिया लुप्ता पिण्डोदक
क्रिया ययाम् ॥ ४२ ॥

नी० भा० दी०—प्रणश्यन्ति अनुष्ठातृणा वृद्धानामभावात् अवशिष्ट बालादिरूप वश धर्मलोपादधर्मोऽभिभवति
॥४०॥ दुष्टासु पुत्रार्थ वर्णान्तरमुपासीनासु ॥४१॥ कथं तर्हि जापदान्येन रामेण क्षत्रियेषु हतपु तत्स्त्रिय पुत्र
पुनर्मांशमभ्य पुत्रान् जनयामासुरित्युपाख्यायत ? कथं वा धृतराष्ट्रदीना असङ्करजत्व ? इत्याशङ्क्याह—पतन्तीति ।
हिजन्दो वैदिधीं प्रसिद्धिं चोत्तयति । सा हि ' न शपो अग्ने अन्यजातमस्ति' [ऋ ५।२।६] इति श्रुति ।
अन्यस्माज्जात शोषोऽपत्य नास्तीति तदर्थे, ' अन्योदयो मनसाऽपि न मन्तव्यो ममाय पुत्र ' इति यादववच-
नाच्च । ' ये यज्ञामहे ' इति शास्त्रान् वे य म्मस्त वय यज्ञामहे इत्यर्थकादृश्यमानस्य पित्राद्. सशयप्रस्तत्वादय
मप पितैवति निश्चयस्य दुस्साध्यत्वात् । मन्त्रश्च—' योऽहमस्मि स सन्वज प्राज्ञोऽर्थेवाद्दश्च । न चैतद्विदो
प्राज्ञाणा स्मो वयमप्राज्ञाणा वा' इति । तस्माद्भोजपतरव पिण्डादिप्राप्तित्तं तु क्षेत्रपतेरिति लुपिण्डोदकक्रियत्वा-
दवश्य पितृणा पातो भवति । क्षेत्रज्ञपुत्रवृत्तिस्तु इह लोके वशस्थापनमात्रपरा, न तु तन क्षेत्रपते कश्चिदा-
मुक्तिमक उपकारोऽस्ति, यदाहृतपुतिवितोषान् । अयं च सङ्कोऽस्माभि स्वय कृतश्रेदवश्यमस्मान् वाभिष्यत
एवति भावः ॥ ४२ ॥

दोषैरैतैः कुलघ्नानां वर्णसङ्करकारकैः ।

उत्साद्यन्ते जातिधर्माः कुलधर्माश्च शाश्वताः ॥ ४३ ॥

उत्सन्नकुलधर्माणां मनुष्याणां जनार्दन ! ।

नरके नियतं वासो भवतीत्यनुशुश्रुम ॥ ४४ ॥

आ. गि. टी.— कुलक्षयकृतानेते ह्यहृतैर्दोषैर्वर्णसङ्करहेतु-
निर्जातिप्रयुक्ता वंशप्रयुक्ताश्च धर्माः सर्वे समुत्साद्यन्ते तेन
कुलक्षयकारणाद्युदात्तपरतिरेव भेषमीत्याह— दोषैरिति ॥ ४३ ॥
किञ्च जातिधर्मेषु कुलधर्मेषु चोत्पन्नेषु तत्तद्धर्मवर्जितानां मनुष्या

णामनधिष्ठानानां नरकपतनप्रोच्यदानर्थकरमिदमेव हेयमित्याह—
उत्सन्नैति । ययोक्तानां मनुष्याणां नरकपातत्याऽऽवश्यकत्वे
प्रमाणमाह— इत्यनुशुश्रुमेति ॥ ४४ ॥

रा. भा.— ॥ ४३ ॥ ४४ ॥

वे. ता. चं.— ॥ ४३ ॥ ४४ ॥

ह. पै. भा.— उक्तदोषमुपसंहरति दोषैरिति द्वाभ्याम्— एतैर्धर्मनाशधर्माभिभवादिलक्षणैर्वर्ण-
सङ्करकारकदोषैः कुलघ्नानां जातिधर्माः क्षत्रियत्वप्रयुक्ता धर्मास्तथा शाश्वताः कुलधर्माः पारम्पर्यागता
वंशधर्माश्चोत्साद्यन्ते लुप्यन्ते, तेषामाचरणं न भवति । चकारादाश्रमधर्मादयो गृह्यन्ते ॥ ४३ ॥
उत्सन्नैति । मो जनार्दन ! उत्सन्नकुलधर्माणां विनष्टकुलवर्णाश्रमादिधर्माणां मनुष्याणां नरके
नियतं नियमेन वासो भवतीत्यनु वारंवारं व्यासादिभ्यः शुश्रुम श्रुतवन्तो वयम् ॥ ४४ ॥

वे. ब्र. गि.— ननु साङ्गैर्दोषवशात् कुलस्य नरकाऽस्तु,
कुलघ्नानां तु कथं नरक इत्यत आह— वर्णसङ्करकारकैः कुल-
घ्नानामेवैर्दोषैः शाश्वता वर्णधर्माः कुलधर्माश्च—चकारादाश्रम-
धर्मादयश्च—उत्साद्यन्ते विलोप्यन्ते । तथा च वर्णाश्रमादिधर्म-
नाशकारणवशात्सङ्करकारित्वाच्च कुलघ्नानामपि नरको दुर्निवार
इत्यर्थः ॥ ४३ ॥ तर्हि कुलघ्नानामेव नरको युक्तः, न कुलस्ये-
त्यत्राह— उत्सन्न विनष्टाः कुलधर्मा एवाम् । जातिधर्मादी

नारम्युपलक्षणमिदम् । अनुशुश्रुम श्रुतिस्मृतिष्वेवार्थं श्रुत-
वन्तः; न तु स्वकल्पनेत्यर्थः । वर्णाश्रमधर्मलोपात्कुलमपि
पापिष्टमेव जातमिति तस्यापि नरकः शास्त्रोक्त इति भावः ।
ननु वर्णसङ्करकारिणं स्वां त्वत्कुलमपि सङ्कीर्णमहं रक्षिष्यामि,
किमिति नरकाद्भिर्भेषि ? इत्यतः सम्बोधयति— जनार्द-
नैति । पापिष्टजनानिजानारूपश्रुतिस्मृत्यतिलङ्घितया त्वमेव
नरकयातनाभिरर्द्धयतीति शास्त्रविपत्तिरित्यभिप्रायः ॥ ४४ ॥

व० ल० टी०— ॥ ४३ ॥ ४४ ॥

पु. अ. त.— किञ्च कुलघ्नानां तु नरको भवत्येवात्र किं
वाच्यम् ? यत्सर्वसम्बन्धात्सर्वत्रैव भूमौ धर्मनाशो भवती
त्याह— दोषैरैतैरिति । दोषैरैतैर्वर्णसङ्करकारकैरैतैः कुल-
घ्नानां दोषैर्जातिधर्माः शाश्वताः कुलधर्माश्च उत्साद्यन्ते लुप्यन्त
इत्यर्थः । चकारेणाश्रमादिधर्माश्च परिगृह्यन्ते ॥ ४३ ॥ एवं

सर्वधर्मलोपात्सर्वेषां नरकलोकं भवतीत्याह— उत्सन्नकुल-
धर्माणामिति । हे जनार्दन ! उत्सन्नकुलधर्माणां मनुष्याणां
नियतं नरके वासो भवतीति वयमनुशुश्रुम, श्रुतवन्त इत्यर्थः ।
जनार्दनेति सम्बोधनेन त्वम्बन्धनरहितास्तथा भवन्ति
अविद्यासम्बन्धादिति ज्ञापितम् ॥ ४४ ॥

नी० भा० टी०— एतदेव विक्रणोति द्वाभ्यां— दोषैरिति ॥ ४३ ॥ ४४ ॥

अहो वत महत्पापं कर्तुं व्यवसिता वयम् ।

यद्राज्यसुखलोभेन हन्तुं स्वजनमुद्यताः ॥ ४५ ॥

यदि मामप्रतीकारमशस्त्रं शस्त्रपाणयः ।

धार्तराष्ट्रा रणे हन्युस्तन्मे क्षेमतरं भवेत् ॥ ४६ ॥

आ. गि. टी.— राज्यप्राप्तिप्रयुक्तसुखोपभोगलुब्धतया एव
अर्हिसायां प्रवृत्तिरस्माकं शुभदोषविभागविज्ञानवनामतिक्रमेति
परिगृह्यदयः यत्राह—अहो वतेति ॥ ४५ ॥ यत्रेय युद्धे विमुर

सन्परिमन्वप्रतीकाररहितो बतैवास्तर्हि त्वा शस्त्रपरिमन्वहरितं
शत्रुं शस्त्रपाणयो धातं (शत्रुं निगृहीश्रुतियाद्युपाऽऽह—यदीति ।
प्रायनाणादि प्रवृत्ते धर्मः प्राणवनामर्हिति भावः ॥ ४६ ॥

रा. भा.—॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ॥ वे. ता. चं.—॥ ४५ ॥ ४६ ॥

ह. पै. भा.—अनुपधाध्यवसायेन सन्तप्यमानतयाऽऽह—अहो वतेति । अहो वत कष्टं यत्परमेश्वरस्य तव सन्निधानेऽपि वयं महत्पापं कर्तुं व्यवसिता व्यवसायं निश्चयं गताः । किं तन्महत्पापं कर्तुं ! यद्वाज्रयुगललोभेन स्वजनं हन्तुमुद्यताः उदतिशयेन यत्नवन्तो यताः ॥ ४५ ॥ एवं सन्तप्तो सत्युमेवाऽऽशासानोऽर्जुन आह—पदीति । यदि शस्त्रपाणयो धार्तराष्ट्रा अप्रतीकारं प्रतियुद्धमकुर्वीणं मामशस्त्रं रणे सङ्गमे हन्युर्हनिष्यन्ति चेत्तर्हि तद्जननं मे मम क्षेमतरं पापस्यानुत्पत्तेर्हेतोरत्यन्तं हिततरं भवेत् ॥ ४६ ॥

वै. ब्र. गि.—एष कुरुक्षयवृत्त दोष प्रदर्श्य तन्निमित्तं मात्मानमदशोचन्नाह—अहो इत्याश्रयं । वतेति रोदे । महत्पापमिति । स्वजनस्य एव प्रथमतः पापम्, तदुपरि कुरुक्षयदोषो मिलित इति महापापमित्यर्थः । कर्तुं स्वयसिता अध्यवसायं कृतवन्त । वयमिति बहुवचनेन युधिष्ठिरभीमादयोऽप्येतद्दोषयिवा पापादस्मान्निवर्तनीया इति सूचितम् ॥ ४५ ॥ नन्वेवं युद्धमारभ्य अस्मान्निव्यापारं एवां प्रसज्य धार्तराष्ट्रा निहन्सुरिति चेदिष्टापत्ति, कुरुक्षयपर्यवसितात् स्वजनवधमहापातवत् स्वमरणस्यैव श्रेयस्वत्वात्; तद्य मरणं लोके द्वेषा भवति, एक तावपरि सह युज्यमानस्य

तेमरणम्, अन्यतु न्यस्तशस्त्रतया वृत्तौ दिशतस्य परिहृतं नम्; द्विविधमपि तस्वजनवधाद्विष्टमेव, तत्रापि द्वितीयं वरिष्ठतरम्, तत्र स्वजनवधस्यैवाप्रसक्ते पापदानानवकाशात्; प्रथमं त्वनीदृशावात्पापशङ्करान्दितम्, अतश्च द्वितीयमेव मरणं ममारिचक्यभिप्रेत्याह—यदीति । चिकीर्षितेऽस्मिन् रणे अप्रतीकारम्, प्रयुक्तास्त्रेषु प्रत्यक्षप्रयोगः प्रतीकार, तदहितम् । अत्र हेतु—अशस्त्रं न्यस्तशस्त्रं मां यदि शस्त्रपाणवो धार्तराष्ट्रा हन्सु, तदा तद्जननं मे क्षेमतरं प्रशस्ततरं भवेत् । मे क्षेमतरमित्यनेन न्यस्तशस्त्रहन्तारो धार्तराष्ट्रा एवं पापिणी भवन्तीति सूचितम् । तत्रप्रत्ययस्वारस्य तुल्यम् ॥ ४६ ॥

व० त० दी०— ॥ ४५ ॥ ४६ ॥

पु अ त.—नन्वेतादृशी बुद्धिश्चेत्तदा पूर्वं कथं युद्धं व्यवसायं कृतं ? इत्याशङ्क्य पूर्वमज्ञानोत्कृतमिति पश्चात्ताप करोति—अहो वतेति । वतेति रोदे । वयं महत्पापं कर्तुं व्यवसिता, अध्यवसायं कृतवन्त इत्यर्थः । पापस्वरूपमेवाह—यद्वाज्रयेति । यद्यस्मात्कारणाद्वाज्रयुगललोभेन स्वजनं हन्तुमुद्यता, उद्यमं कृतवन्त इत्यर्थः । अहो इत्याश्रयम् । यतो राज्यसुप्तं तु स्वजनेन सहैव स्वजनार्थं वा, तानेव हन्तु

मुद्यता इत्याश्रयम् ॥ ४५ ॥ ननु त्वं चेन्न हनिष्यसि तदैते त्वां हनिष्यन्त्येवेति चेत्तन्नाह—यदि मामिति । धार्तराष्ट्रा अन्धापत्यानि यदि वा अप्रतीकारमकृतप्रतीकारमशस्त्रं शस्त्रं रहितं मां शस्त्रपाणयः सन्तो हन्सु हनिष्यन्ति तन्मे क्षेमतरं भवेत्, कल्याणरूपं भवेदित्यर्थः । पूर्वकृतप्रवसायप्रापक्षितरूपं भवेदित्यर्थः । अजिघासन्त मा हनिष्यन्ति चेत्तदा क्षेमरूपं भवेत्, तव सन्निधौ मरणे च क्षेमतरं भवेदिति भावः ॥ ४६ ॥

नी० भा० दी०— ॥ ४५ ॥ ४६ ॥

सङ्गय उवाच—एवमुक्त्वाऽर्जुनः सङ्घे स्थोपस्थ उपाविशत् ।
विसृज्य सशरं चापं शोकसंविभ्रमानसः ॥ ४७ ॥

इति श्रीमहाभारते शतसाहस्र्यां सहितायां वैयासिक्यां भोष्मपर्वणि श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु
ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादे अर्जुनविषादयोगो
नाम प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

आ. गि. टी.—यथोक्तमर्जुनस्य वृत्तान्तं सप्रथो धृतराष्ट्र राजानं प्रति प्रवदितवोल्लमेर प्रवेदनप्रकारं दर्शयति—
एवमिति । प्रदर्शितेन प्रसंगेन भगवन्तं प्रति विशयत्नं कृत्वा

शोकमोहान्मन्यो परिभूतमानसं सन् अर्जुनं सङ्घे युद्धमध्ये शरेण सहितं गाण्डीवं त्यक्त्वा न योरेत्येऽहमिति बुध्दमन्ध्ये स्थाय सन्यासमेव प्रेरयत्करं मत्तोपविष्टवानित्यर्थः ॥ ४७ ॥

इति श्रीमत्परमेश्वरशिक्षाजकाचार्यश्रीमच्छुद्धानन्दपूज्यपादशिष्यान्तर्दण्डनविरचिते

श्रीमद्भगवद्गीता-योग्याने प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

रा० भा०— सर्वथाऽहं न योत्स्यामीत्युक्त्वा बन्धुविश्लेषजनितशोकसंविन्नमानसः (पार्थः)
सशरं चापं विसृज्य रथोपस्थ उपाविशान् ॥ ४७ ॥

इति श्रीमद्रामानुजाचार्यकृते गीताभाष्ये प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

वे. ता. चं.— 'एताव हन्मुच्छामि' [११२५] शब्द । अस्तौकः शरचापपरिव्यागे हेतुरिति व्युत्पन्नमतेन दर्शितम् । 'संनिगमानवः' इति अन्यर्थचलितबुद्ध्याव्यवसाय इत्यर्थः । 'ओ विज्ञो भयचलनयोः' इति धातुः । एव चलितबुद्ध्याव्यवसायत्वात् । गमराध्वरसुसुप्तोर्वादिस्थानीयं गसरं चापं विशृज्य प्रायोपेक्षादिपर इव रथोपस्थे रथिस्याना-
दिभिरस्य रथोत्सङ्ग उपाविशदिति भावः ॥ ४७ ॥
इति कवितादिभिरहित्य सर्वत्रस्मृतप्रस्य श्रीमद्भैरवनायस्य वेदान्ताचार्यस्य कृतितु श्रीमद्भगवद्गीताया
रामानुजभाष्यटीकायां तात्पर्येन्द्रिकाया प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

ह. पै. भा.— ततः किं वृत्तमित्यपेक्षायामाह— एवमिति । अर्जुन एवमुक्त्वा सङ्घे सङ्ग्रामे
रथोपस्थे रथस्योपर्युपाविशान् उपविवेश । किं कृत्वा ? सशरं शरेण बाणेन मह वर्तमानं धनुर्विसृज्य
शोकसंविन्नमानसः शोकेन संविन्नं मानसं यस्य सः, एवंविधः सञ्जुपविष्ट इत्यर्थः ॥ ४७ ॥

इति श्रीमद्भगवद्गीतायां पञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ १ ॥

वे. प्र. गि.— इत्थं स्वजनउपस्थामोहाजान्तस्यापि सन्, सङ्घे युद्धे रथोपस्थे रथोपरि उपाविशत् । अनेन पूर्व
कौन्तेयस्य भगवद्रजस्रहोपस्थस्यमानतावज्ञानस्य परिशुद्ध- युद्धार्थमवलोकनार्थं चोत्थितोऽभूदिति गम्यते । यद्वा, पूर्व-
रथावतानपापैरेव्यर्हतेन व्यजयन् धतराष्ट्रं प्रति सञ्जय उवाच अप्यायापंमुपसंहरन्— एवमुक्त्वा अर्जुनः सशरं चापं
विसृज्य शोकेन संविन्नं कलिलं मानसं यस्य स तथोक्तः ।
श्रीया दृष्टोपेतनसामर्थ्यान् रथोपस्थ उपाविशत् रथोपरि
शृष्टमावज्योपरिविष्टो जात इत्यर्थः ॥ ४७ ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्रजस्वामीश्रीमद्भैरवकविताप्रतिष्ठापनाभिलषण्डुःशास्त्रियेन श्रीमद्राम-
महायन्त्रतीर्थमहागुरुव्यपादानां शिष्येण श्रीमद्भैरवनाथेन कृते भगवन्मन्त्रिणीयोर्याने
भगवद्गीताभाष्यायाने प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

ब० त० दौ०— एवं तु पार्थो महाकरुणो लोकवेदधर्मपण्डितमानी कोमलमना वासुदेवमहायो निहिनप्य-
माणान् विलोक्य बन्धुस्तेहेनाथमभयेन च प्रस्विन्नाङ्गः मर्यादा न योत्स्यामीत्युक्त्वा मोहशोकाविष्टः सशरं चापं
वत्सृज्य रथोपस्थ उपाविशत् सर्वतो दुःखेन निर्विण्ण उपविष्टः, इत्यावैतत्वं तस्य सूचितम् ॥ ४७ ॥

इति श्रीमद्भगवद्गीतायां तत्त्वदीपिकायां प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

पु. अ. त.— ततः किं कृतवानित्यपेक्षया सञ्जय एवमस्मिन्नध्यायेऽर्जुनस्य विषादे क्लेशशास्त्रातिगमो
आह । एवमुक्त्वा अर्जुनः सङ्घे सङ्ग्रामे रथोपस्थे रथोपरि हेतुर्नोक्तः । न चास्माधिकारस्याभिमाभायास्मि एव सिद्धे-
रस्याप्यायस्य किं प्रयोजनमिति दाङ्कधम्, इ पापैरथोपस्थनाथेन सप्रयोजनत्वात् । अत एव पार्थे गीतामहात्म्ये— 'तस्माद्-
ध्यायमाद्य यः पठेद्यः संस्मरेत्तया । अभ्यासादस्य न भयेद्भवा-
भ्योभिः सुदुस्तरः' [५१.५३] इति फलश्रुत्वं तस्मादुपोद्धात-
सङ्गतिः ॥

इति श्रीमद्भगवद्गीताटीकायां गीतासूत्रतट्टिकायां प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

नी० भा० दौ०— सङ्घे संग्रामे ॥ ४७ ॥
इति श्रीभगवद्गीतायां भारतभाष्ये नैलकण्ठीये [भीमपर्वणि गीतार्थप्रकाशे]
प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

श्रीमद्भगवद्गीतायाः प्रथमाध्यायस्य माहात्म्यम् ।

श्रीपार्वत्युवाच—

भगवन्सर्वतत्त्वज्ञ श्रीविष्णोस्त्वत्प्रसादतः ।
श्रुता नानाविधा धर्मा लोकनिस्तारहेतवः ॥ १ ॥
अधुना श्रोतुमिच्छामि गीतामाहात्म्यमप्यहम् ।
श्रुतेन येन देवेश हर्षो भक्तिर्विषयर्षते ॥
तद्ब्रह्मस्वाधुना देव यथैह तत्र ब्रह्ममा ॥ २ ॥

श्रीमहादेव उवाच—

अतसीपुष्पसङ्काशं खगेन्द्रासनमच्युतम् ।
शयानं शेषशय्यायां महाविष्णुमुपास्महे ॥ ३ ॥
कदाचिदासने रम्ये सुखासीनं मुरद्विषम् ।
आनन्द्यित्री लोकानां लक्ष्मीः पप्रच्छ सादरात् ॥४॥

श्रीहवाच—

शयालुरसि दुग्धाब्धौ भगवन्केन हेतुना ।
उदासीन इवैश्वर्ये जगन्ति स्यापयज्ञपि ॥ ५ ॥

ईश्वर उवाच—

इति देव्या वचः श्रुत्वा मुरभिद्रागगर्भितम् ।
उवाच श्लशणया वाचा विस्मयस्मेरलोचनः ॥ ६ ॥

श्रीभगवानुवाच—

नाहं सुमुखि निद्रालुर्निजं माहेश्वरं महः ।
दद्या तत्त्वानुवर्तिन्या पश्याम्यन्तर्निमग्नया ॥ ७ ॥
कुशाग्रया धिया देवि यदन्तर्योगिनी हृदि ।
पश्यन्ति यच्च वेदानां सारं मीमांसते भृशम् ॥ ८ ॥
तदेकमक्षरं ज्योतिरात्मरूपमनामयम् ।

अक्षण्डानन्दसन्दोहं निष्पन्दि द्वैतवर्जितम् ॥ ९ ॥
यदाश्रया जगद्भूतिर्यन्मया चानुभूयते ।

न येन रहितं किञ्चिज्जगत्त्रयं चराचरम् ॥ १० ॥
निर्मम्य बहुधाऽऽलोक्य वेदशास्त्राम्बुधि सुधीः ।

द्वेषायनो यदासाद्य गीताशास्त्रं निस्पृष्टवान् ॥ ११ ॥
यदास्थया महानन्दानन्दीकृतमनाः सदा ।

निद्रालुत्वि देवेशि दुग्धाब्धौ प्रतिभामि ते ॥ १२ ॥
ईश्वर उवाच—

इति तस्य सुरापातेर्मितमानन्दं वचः ।
प्रह्लांस्तुल्लोललाक्षी लक्ष्मीः श्रुत्वा विसिन्धिये ॥ १३ ॥

श्रीहवाच—

भयानेव हर्षकेश प्रियेऽसि यमिनां यदा ।
तस्मात्त्वत्तः परं यत्तच्छ्रोतुं कौतूहलं हि मे ॥ १४ ॥
चराचराणां लोकानां कर्ता हता स्वयं प्रभुः ।
यथा स्थितस्ततोऽन्यस्त्वं यदि मां बोधयान्युत १५

श्रीभगवानुवाच—

मायामयमिदं देवि । ध्रुवं न तु तात्त्विकम् ।
वृष्टिरिष्यन्पुष्पसंहारमियाजालोपधुहितम् ॥ १६ ॥
अतोऽन्यद्वात्मनो रूपं कृताद्वैतवियर्जितम् ।
भाषामावयिनिमुक्त्वाभायन्तरहितं प्रिये ॥ १७ ॥

गुह्यसंघितप्रभालामपरानन्दैकसुन्दरम् ।

रूपमेश्वरमात्मिकं गम्यं गीतासु कर्तितम् ॥ १८ ॥

ईश्वर उवाच—

इत्याकर्ण्य वचो देवी देवस्यामिततेजसः ।
शङ्कमानाऽऽहं चान्येषु परस्परविरोधिताम् ॥ १९ ॥

श्रीहवाच—

स्वयं चेत्परमानन्दमवाङ्मनसगोचरम् ।
बोधयति कथं गीता इति मे छिन्धि संशयम् ॥ २० ॥

ईश्वर उवाच—

ध्रियः श्रुत्वा वचो युक्तमितिहासपुरस्सरम् ।
आत्मानुगामिनीं दृष्टिं गीतां बोधित्वान्प्रभुः ॥ २१ ॥

अहमात्मा परेशानि परापरधिभेदतः ।
द्विधा ततःपरः साक्षी निर्गुणो निष्कलः शिवः ॥ २२ ॥

अपरः पञ्चवक्त्रोऽहं द्विधा तस्यापि संस्थितिः ।
शब्दार्थभेदतो वाचो यथाऽऽत्माऽहं महेश्वरः ॥ २३ ॥

गीताया चाख्यरूपेण यन्निहच्छिद्यते दृढः ।
मदीयः पाशकथोऽयं संसारविषयात्मकः ॥ २४ ॥

यद्ब्रह्मासपराधीनः पञ्चवक्त्रो महेश्वरः ।
इति तस्य वचः श्रुत्वा गीताशास्त्रमहोदधेः ॥ २५ ॥

इदं परमभेदेन बोधयते भवमीरुभिः ।
तमपृच्छद्विदं वाक्यमद्ब्रह्मसंस्थितम् ॥ २६ ॥

माहात्म्यमितिहासं च सर्वं तस्यै न्यवेदयत् ॥ २६ ॥

श्रीभगवानुवाच—

शृणु सुश्रोणि वक्ष्यामि गीतासु स्थितिमात्मनः ।
वक्त्राणि पञ्च जानीहि पञ्चाध्यायाननुकमात् ॥ २७ ॥

दशाध्यायान्मुजाञ्चैकमुदरं द्वे पदाभ्युजे ।
पथमष्टादशाध्यायी चाङ्गमयी भूतिरेश्वरी ॥ २८ ॥

जानीहि ज्ञानमात्रेण महापातकनाशिनी ।
अत्राप्यायं तदर्घ्यं वा श्लोकमार्थोपमेव च ॥ २९ ॥

श्रीहवाच—

सुरार्मा नाम को देव किञ्चातीयः किमात्मकः ।
कुत्रत्यस्तस्य वै मुक्तिः केनाजायत हेतुना ॥ ३० ॥

श्रीभगवानुवाच—

सुरार्मा नाम दुर्मेधाः सीमा पापात्मनामभूत् ।
अनान्नायविदां धरो विपार्णां क्रूरकर्मणाम् ॥ ३१ ॥

न ध्यानं न अपो होमो नैव चातिथिपूजनम् ।
केवलं विषयेष्वेव लाभपद्येनाभ्यवर्तत ॥ ३२ ॥

हलेन विलिखन्भूमिं पर्णाजीवी सुरप्रियः ।
मार्गोपहारैः सुचिरं कालमेवं निनाय सः ॥ ३३ ॥

आनेतुकामः पर्णानि पर्यटन्बुधियाटिकाम् ।
ततः कालेन दष्टोऽभूत्कालसर्पणं मूढधीः ॥ ३४ ॥

कालधर्म समासाद्य गत्वाऽथ निरयान्वहन् ।
 पुनरागत्य मर्त्येषु पलीवद्वैतमेयिषान् ॥ ३० ॥
 पङ्कना केनचित्कीतस्ततः स्वजीवनाय सः ।
 वह्न्यृष्टेन शरदः सत्राष्टौ कथतोऽनयत् ॥ ३६ ॥
 कदाचित्पङ्कना उच्चैश्चिरमावर्तितो जघात् ।
 पपात तरसा भूमौ मूर्च्छा च प्रतिपेदिषान् ॥ ३७ ॥
 विकीर्णोऽङ्गो विवृत्ताक्षः फेनसन्ततिसुद्विग्न् ।
 न जीवति न मृत्युं वा प्रतिपेदे कुकर्मणा ॥ ३८ ॥
 कौतुकाकण्टलोकैः ऽस्मिस्तस्मिन्नसमागमे ।
 श्रेयसे तस्य सुकृती कश्चित्पुण्यं विवर्तयान् ॥ ३९ ॥
 कर्माणि स्वान्यनुस्मृत्य ददुःख्ये च केचन ।
 गणिका काऽपि तत्रस्था लोकयात्रावर्तिनी ॥ ४० ॥
 अश्वातनिजपुण्या सा किञ्चिदुत्पृष्टवन्मभूत् ।
 परेतनगरीमादौ स नीतः कालकिङ्करैः ॥ ४१ ॥
 गणिकादत्तपुण्येन पुण्यवानिति मोचितः ।
 पुनरागत्य मूर्च्छां कुलशीलवतां गृहे ॥ ४२ ॥
 द्विजन्मनामसौ जज्ञे जार्तिं स्वामनुसंस्मरन् ।
 काले महति जिज्ञासुः श्रेयः स्वाशाननोदनम् ॥ ४३ ॥
 उपेत्य गणिकां दत्तं ख्यापयित्वा स पृष्टवान् ।
 आचष्ट सा शुको नित्यं पञ्जरस्थः पठत्ययम् ॥ ४४ ॥
 तेन पूतान्तरात्माऽहं तत्पुण्यं पयकल्पयम् ।

ताभ्यां शुकस्तु पृष्टोऽसौ व्याख्यातुमुपचक्रमे ॥
 आप्यायिकां पुरा घृत्तां स्मृत्वा जार्तिं विजग्मपि ।
 शुक उवाच—
 पुरा चिद्ब्रानहं भूत्वा वेदुष्यस्मयमोहितः ।
 रागद्वेषेण विद्वत्सु गुणतत्त्वपि मत्सरी ॥ ४६ ॥
 कालेनाहं ततः प्रेत्य प्राप्य लोकाङ्गुस्तितान् ।
 तोऽहं कीरकुलेऽभूयं सहुरायतिनिन्दकः ॥ ४७ ॥
 कालधर्मेण दुष्कर्मां पितृभ्यां च वियोजित ।
 निदाघेऽध्वनि सन्तप्त आनीतोऽस्मृषिपुङ्गवैः ॥ ४८ ॥
 पाठितः पञ्जरस्थोऽहमाश्रमे महदाश्रमे ।
 आवर्तयद्भ्यो गीतानामाद्यमध्यायमादरात् ॥ ४९ ॥
 ध्रुत्वा ऋषिकुमारेभ्यः पाठं चाकरयं मुहुः ।
 पतस्मिन्नन्तरे कश्चिद्भागुरिधौरकर्मकृत ॥
 मामाहत्य तदाऽमीणादिति वृत्तमुदाहृतम् ॥ ५० ॥
 श्रीभगवानुवाच—
 अध्यायोऽयं पुराऽऽप्नोतो येन पापमनोदयम् ।
 पूतान्तरात्मा येनासौ मोचितश्च द्विजोत्तम ॥
 एवमन्योन्यमाभाष्य तन्माहात्म्यं प्रशस्य च ।
 ते जपन्तोऽनिशं धीरा मुनितमाम्ही प्रपदिरे ॥ ५२ ॥
 तस्मादध्यायमाद्यं यः पठते शृणुते तु यः ।
 अभ्यसेत्तस्य न भवेद्भवाभ्मोधिदुर्त्तर ॥ ५३ ॥

इति श्रीमहापुराणे पाद्म उत्तरखण्डे सतीश्वरसंवादे गीतामाहात्म्ये श्रीमद्भगवद्गीताप्रथमाध्याय-
 महिमकथनं नाम पञ्जसप्तत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १ ॥

परिशिष्टम् ।

टिप्पणी— अ. १ श्लो. १ पृ. २५— कुरुक्षेत्रमिति भूमध्यरेखासरो विस्तोर्नि समथ भूपदेश उच्यते । तत्र कुरु
 क्षेत्रप्रवृत्तिनिमित्तमुक्त महाभारत (श प ५३१२)— ‘पुरा च राजर्षिवीणे धीमता बहूनि वर्षाण्यमितेन तजसा । प्रकृष्टमे-
 तत्कुरुष्णा महात्मना तत कुरुक्षेत्रमितीह पश्ये ॥’ इति । तन्मयादाऽणुका तत्रैव— ‘तन्तुकारान्तुकयोर्वेदन्तर रामहृदानां सव-
 कुक्ष्य । एतत्कुरुक्षेत्रसमन्तपद्मक प्रचापतेरुत्तरवेदिरुच्यते ॥’ (व प ८३१२० वा. प. ५३१२४) इति ॥ नीलकण्ठनु—
 ‘मनसाऽन्यभिकामस्य कुरुक्षेत्रं दुषिष्ठि । पापानि विप्रणश्यन्ति मद्ग्लोकं च गच्छति ॥’ (म भा व. प. ८३१६) इति
 श्लोकव्याख्याया ‘वृत्तित रौतीति कुरु पापम्, तस्य क्षेत्रगात्रायत इति कुरुक्षेत्रं पापनिवर्तकम्’ इति निरवोचत् ॥ ॥
 श्रीहयगोविभाष्ये तु ‘प्रसिद्धानां हि तेषां तेषां दर्शनानां प्रथमेन प्रवर्णनेन तत्तत्प्रयोगसमप्रार्थत्प्रहं शब्दतोऽर्पितो वा भनाक्
 सूचितो भवितुमर्हति’ इति नियममुद्गृत्य ‘धर्मक्षेत्रे कुरुक्षेत्रे’ इत्यादिप्रथमश्लोकस्य द्वाभ्यां वाक्याभ्यां समप्रतीतीत्यायं-
 सद्भक्षेत्रेऽपि शब्दसंज्ञैव व्याख्यातो भवतीति विज्ञापते । अत्र च ‘धर्मक्षेत्रे युयुत्सवः समपेता मामकाः विभकुर्वन्तः’ इति प्रथम
 वाक्येन योगमद्भविद्यापूर्वकाण्डार्थमृतशुद्धताङ्गपाधिकारिनियुतागुण्यवसायानुगन्तमर्त्यस्य श्रद्धाप्रदयोगमद्भविद्याभिका-
 रिणि प्रथम धर्मेण, ‘कुरुक्षेत्रे युयुत्सवः समपेता पाण्डवाश्चैव किमकुर्वतः’ इति द्वितीयवाक्येन तथागमद्भविद्योत्पादार्थमृत-
 श्रद्धयोरभ्यधिकारिनियुतागुण्ययोगसत्तारव्यवसायानुगन्तमर्त्यस्य श्रद्धायोगमद्भविद्याभिकारिणि पुनर्द्वितीयत्वेन तत्रैव व्याख्यात
 भवति’ इत्युक्तम् ॥ ॥ अथ चान् ‘धर्मक्षेत्रेऽहं कुरुक्षेत्रात्पदाभ्यां प्रतिपाद्यमानं प्रवृत्तिनिवृत्तिलक्षणं वैदिकं धर्मद्वयं सूच्यते । तथा
 हि— धर्मपदेन प्रातिक्षण एव धर्मो बोध्यते, ‘बोदानलक्षणेऽर्थो धर्मः’ (वै सू. १।१।२) इति तज्ज्ञापत् । तस्य धर्मस्य
 त्रयत्वेदेवैदिकं निमित्तं शास्त्रस्य क्षेत्रमिव क्षेत्रम् । उक्त्य मनुना— ‘कुरुक्षेत्रं च मत्स्याथ पञ्चाला शूरसेनका ।’ (२।१९) इत्यायत्तु
 कस्य ‘एषा धर्मस्य वो योनिः समासेन प्रकीर्तिता । (२।२५) इति ॥ ॥ कुरुक्षेत्रे च परमात्माभिधीयते ‘आत्मा हि
 श्रद्ध परमेश्वराख्यो यतश्च सर्वं कियत ह्यनेन । ततः परोऽयं कुरुक्षेत्रदीर्घैते स एव कर्ता परम स्वत्वर ॥’ (म भा श्र प म
 पौ. वा. १. २५. १) इति वचनात् । तेन तदासिरापनीमृतो निवृत्तस्थानो धर्मो लक्ष्यत इति ॥ (इतोऽभिदे ९० पृष्ठे—)

यामुनमुनिप्रणीतो गीतार्थसंग्रहः ।

[अध्यायः २]

नित्यात्मासङ्गकर्महागोचरा साहचर्ययोगधीः ।

द्वितीये स्थितधीलक्षा प्रोक्ता तन्मोहशान्तये ॥ ६ ॥

गीतार्थसंग्रहरक्षा ।

एवमात्मयाथात्म्यं युद्धाख्यस्य च कर्मणस्तत्प्राप्तिसाधनतामजानतः शरीरात्मज्ञानेन मोहितस्य तेन च मोहेन युद्धान्निवृत्तस्यास्य मोहशान्तये नित्यात्मविषया साहचर्ययुद्धितस्तत्पूर्विका च असङ्गकर्मानुष्ठानरूपकर्मयोग-विषया बुद्धिः स्थितप्रज्ञता योगसाधनभूता द्वितीयाध्यये प्रोक्ता । तदुक्तम्— ' नित्यात्मासङ्ग....तन्मोह-शान्तये ' इति ।

संख्यया बुद्ध्या अवधारणीयमात्मतत्त्वं सांख्यम्, तद्विषयबुद्धिः सांख्यधीः । नित्यात्मासङ्गकर्महागोच-रेति तद्विवरणम् । एवमत्र असङ्गकर्महाशब्देनापि योगशब्दार्थविवरणपादपौनरुक्त्यम् । स्थितधीः स्थितप्रज्ञता, ज्ञाननिष्ठेत्यर्थः । सा साध्यत्वेन लक्ष्यस्याः सा तथोक्ता । तन्मोहशान्तये उक्तप्रकारस्य अर्जुनस्य देहात्मा-दिभ्रमनिवृत्त्यर्थम् ॥ ६ ॥

[५९ पूर्वपृष्ठोर्ध्वरिता टिप्पणी]

— ' समवेतायुयुत्सव ' इत्येक सामासिकं वा पदं ' मामराः ' इत्यस्य विशेषणम् । नास्ति युयुत्सुर्येपु ते अयुयुत्सवः । युयुत्सुनाम धृतराष्ट्रस्य वैद्ययागामुत्पन्न पुत्रः । तदुत्पत्तिरुक्ताऽऽदिपर्वणि (११५।४१-४२) ' गान्धारी द्विरयमानायामुदरेण वि-र्धता । धृतराष्ट्र महाराज वैश्या पर्यचरत् किल । तस्मिन् सक्त्सेरे राजन्धृतराष्ट्रानुद्धान्दायशाः । जज्ञे धीमांस्ततस्तस्यां युयुत्सुः करणो-न्मृ ' इति । स च युद्धारम्भे एव पाण्डवपक्षे प्रविष्टः । तदुक्तम्— ' ततो युयुत्सुः कौरव्यान् परित्यज्य सुतस्ततव । जगाम पाण्डुपुत्राणां सेना विधाव्य दुन्दुभिम् ॥ ' (म. भा. भी. प. ४३।१००) इति । अतो युयुत्सया समवेता धार्तराष्ट्रा अयुयुत्सव एवासितिति युक्तमेतत् । ' इह समवपूर्वप्रत्येणोऽयः प्रविश्यैकीभवनं ' इति तत्त्वबोधिनी । न च गीतोपदेशोत्तरमेव युयुत्सुना दुर्वायनः पञ्चलागान्धर्व धृतराष्ट्रस्य तज्जानायगेन निर्दिष्टार्थस्यायुत्सव वाच्यम्, ' सङ्गयोऽहं महाराज नमस्ते भरतर्षभ । हृतो भीष्मः शान्तनवो भरताता पितामहः (म. भा. भी. प. १३।३) इत्यादिना तेन प्रणेव सङ्गयात् सङ्घेपतः समस्तस्य वृत्तान्तस्य शास्त्रेवात् ।

— अचिगीता ।

श्लो. २।३ पृ. २८— व्यूहं वज्राख्यव्यूहस्वनया स्थितम् । ' एव व्यूहामि ते व्यूहं राजसत्तम दुर्जेयम् । अचलं नाम वज्राख्यं विन्ति वज्रपाणिना ॥ ' (म. भा. भी. प. १९।७) इत्यर्जुनवाक्यात् । यद्यपि ' एव व्यूहामि ते— ' इत्यादिपूर्वोदाहृत-वाक्यादिसन्दर्भादिवाण्डवसेनाव्यूहोऽर्जुनेनैव विहित इति प्रतीयते, तथापि धृष्टयुष्मन्स्य प्रपातसेनापतित्वात्तद-द्रुपदपुत्रेणेत्युक्तम् । नीलकण्ठोकोऽपि हतयुक्तः ।

— अचिगीता ।

पृ.	पं.	अशुद्धिः	शुद्धिः	पृ.	पं.	अशुद्धिः	शुद्धिः
९-१	११	कङ्कामनत्	क स. १।२।७-६	१६	८	परमार्थसंबोधा	परमार्थावबोधा-
१०-१	२४	व्याख्या वेग-	व्याख्याचेष्टा-	१७	४	हन्यात्	हन्यात्,
१२-१	८	पाठाद्बहु-	पाठात् बहु-	१८-२	१५	सुर्वादिहन्	सुर्वादिहन्
१२-१	१३	व्याख्येयताप्रामाण्ये	व्याख्येयता प्रामाण्ये	१८-२	२२	भक्तिपीयूष-	भक्तिपीयूष-
१२-२	२३	नम् अदज्ञने	' णस अदर्शने '	२६-१	३८	यद्यत्तम्,	यद्यत्तम्,
१२-२	१७	वाची वाऽऽ-	वाची वाऽऽ-	२७-२	१५	अयुवासिद्धिथ	अयुवासिद्धिथ
१२-२	३०	वेदायत-	वेदायत-	२७-२	२९	संगोप ध...	सम्बोधयन् ..
१३-१	१३	प्रयुक्तम्, यदाह-	प्रयुक्तं यदाह भास्वर-	२८	२	सर्वा कथा	सर्वा कथा
		भास्वर । पाश्च संगतम् ।	' शास्त्र-...सत्ततम् ' इति	२९	१५	' अविमक्त	' अविमुक्त
		इति सङ्ग । टिप्पणा-	सङ्गः शृणा ..	३०-१	३०	प्रथमवीरव...	प्रथमं वीरव...
१५-०	१४	न, मम ।	न सम् ।	३०	१०	वीरवरेव	वीरवरेव
१५-०	३१	ईदृशुत्तर...	ईदृशुत्तर.....	३१	२४	धृष्टयम्ना ..	धृष्टयम्ना...

सांख्ययोगो नाम द्वितीयोऽध्यायः २ ।

अर्जुनस्य युद्धोपरतिं श्रुत्वा प्रहृष्टं धृतराष्ट्रं प्रति तद्धर्षनाशनं
सञ्जयवचनम् । युद्धप्रवृत्तिपरं भगवद्वाक्यं च ।

सञ्जय उवाच— तं तथा कृपयाऽऽविष्टमश्रुपूर्णाकुलेक्षणम् ।

विपीदन्तमिदं वाक्यमुवाच मधुसूदनः ॥ १ ॥

श्रीभगवानुवाच— कुतस्त्वा कश्मलमिदं विषमे समुपस्थितम् ।

अनार्यञ्जुष्टमस्वर्ग्यमकीर्तिकरमर्जुन ! ॥ २ ॥

क्लैब्यं मा स्म गमः पार्थ ! नैतस्वस्युपपद्यते ।

क्षुद्रं हृदयदौर्बल्यं त्यक्त्वोत्तिष्ठ परन्तप ! ॥ ३ ॥

आनन्दगिरिकृता शाङ्करभाष्यव्याख्या ।

‘अर्हिषा परमो धर्मो भिक्षारानं च’ इत्येवमश्रुत्वा बुद्ध्या युद्धसुख्यमलङ्कृतस्य ध्रुत्वा त्वपुत्राणा राज्यैर्धर्मप्रचलितमवकार्ष्य स्वस्वहृदयं धृतराष्ट्रं दृष्ट्वा तस्य दुराशात्मनेभ्यामीति मनोपया सञ्जयस्त्वं प्रत्युक्तवानित्याह— सञ्जय इति । परमेश्वरेण स्मार्थ-माणोऽपि कृत्याङ्कुरे सहसा नार्जुनः सस्मात्, विषयप्रयुक्तस्य शोकस्य दृष्टतमो हृद्देतुत्वात् ; तथापि तं भगवान्नोपेक्षितवानि त्याह— तं तथेति । तं प्रकृतं पार्थ तथा स्वजनमरणप्रमददर्श-नेन हृपया कृपयाऽऽविष्टमधिष्ठितमधुभिः पूर्णं समाकुले चेक्षणे यस्य तमश्रुत्यात्तरलाक्षं विपीदन्तं शोचन्तमिदं वक्ष्यमाणं वाक्यं सोपपत्तिकं वचनं मधुनामानमधुरं सूदितवानिति मधुसूदनो भगवानुक्तत्वात्, न तु यथोक्तमर्जुनमुपेक्षितवानित्यर्थः ॥ १ ॥

किं तद्वाक्यमित्येषेक्षायामाह— श्रीभगवानिति । कुतो हेतोस्त्वा त्वां सर्वशक्तिश्रवरं कर्मल मलिन शिष्टगर्हितं युद्धात्पराङ्मु-खत्वं विषमे समयस्थाने समुपस्थितं प्राप्तम् ? अनार्यैः शास्त्रार्थं मद्भिद्विजुष्टं सेवितम्, अस्वर्ग्यं स्वर्गानिहं— प्रत्युपायकारणम्, इह काकीर्तिकरमयशस्करम् । अर्जुननाम्ना प्रख्यातस्य तव नैतद्युक्तमित्यर्थः ॥ २ ॥ पुनरपि भगवानर्जुनं प्रत्याह— क्लैब्य-मिति । क्लैब्यं क्लेशभावमर्थेयं मा स्म गतो मा गाः । हे पार्थ प्रयातनय ! न हि त्वयि मद्देशरेणापि कृत्वाहवे प्रख्यात-पौरुषं महामहिमन्चेतदुपपद्यते । क्षुद्रं क्षुद्रत्वकारणं हृदयदौर्बल्यं मनसो दुर्बलत्वमर्थेयं त्यक्त्वोत्तिष्ठ युद्धायोपक्रमं इह । हे पर-न्तप ! परं शत्रु तापयतीति तथा सन्वोष्यते ॥ ३ ॥

रामानुजभाष्यम् ।

एवमुपविष्टे पार्थे कुतोऽयमस्थाने समुपस्थितः शोकः ? इत्याक्षिप्य तमिमं विषमस्यं शोकमविद्वत्सेषितं परलोकविरोधिनमकीर्तिकरमत्तिक्षुद्रं हृदयदौर्बल्यकृतं परित्यज्य युद्धायोत्तिष्ठेति श्रीभगवानुवाच ॥ १-३ ॥

वेङ्कटनाथकृता तात्पर्यचन्द्रिका ।

अथ शोकापनोदनविषयो द्वितीयोऽध्याय आरभ्यते । सञ्जयवाक्याविच्छेदेऽपि ‘सञ्जय उवाच’ इति निर्देशोऽध्याया-न्तारम्भरूपनयाऽप्योक्तिरङ्गप्रतिहाराय । ‘त तथा’ इत्यादि श्लोकप्रयं व्याख्यायति— एवमिति । ‘विपीदन्तम्’ इत्यन्तस्य पूर्वाध्यायोक्तत्वात् सूचयितुं एवमुपविष्टे पार्थे इत्युक्तम् । ‘तथा’ इति अस्थान इत्यर्थः । इहा च आन्तरो विषादः, तत अप्रपूर्णाकुलेक्षणं वाद्यशोकनाप्याविष्टमित्यर्थः । विपीदन्तं पूर्वाध्यायोक्तीत्या विषादं प्राप्योनविष्टम् । मधु-सूदनशब्देन शोकमूलरजन्तमोनिवहणत्वं सूचितम् । अस्थाने इति विषमसञ्चोपचरितार्थः । कश्मलमिह मूर्च्छाङ्कुरे शोकः ; ‘शोकसविममानश्च’ [११४०] इति प्रकृतत्वात् । प्रख्यात-

वंशरीर्येधुतादिसूचका अर्जुनं पार्थं परन्तपेति शब्दाः कौन्तेय त्वात्कविय आक्षेपकाङ्गुर्णाम् इत्यभिप्रायेण आक्षिप्य इत्यु-क्तम् । कुतः शब्दश्च हेत्वाभासस्य हेतुतां प्रक्षिपन् प्रिकारणम् । परान् तापयतीति परन्तरः । क्लैब्यमिह काठयंम्, तत्र हृदयदौ-र्बल्यशब्देन विज्ञेयम् । पूर्वश्लोकस्य विशेषणनामप्यत्र काठयंत्या-ज्यताहेतुत्वाद्दर्भतस्तान्यप्यत्र सङ्गमयति— तमिमं विषम-स्यमित्यादिना । अतस्त्वेभ्य आरात् दूरात् याता सुदिर्यया वे आयाः विद्वांसः, तदर्थे तु अनार्या । ‘अस्वर्ग्यम्’ इत्यत्रा-विशेषात् स्वर्गशब्द परलोकमानोपलक्षकः । नभश्चान् विरोधिपर-तया स्वर्गशब्दनिर्दिष्टवर्गेहेतुविरोधित्वेऽर्थतत्त्वत्त्वविरोधात् । परलोकविरोधिनमित्युक्तम् । क्षुद्रशब्दस्यात्र सङ्घोचकामावेना

पेक्षिकश्च प्रविपयत्वायोगात् महत्तरराजुर्नरय तथा विधावस्थाप-
यार्थिकनाच काष्ठप्राप्तं क्षुद्रत्व विवक्षितमिति दर्शयितुं अति-
क्षुद्रम् इत्युक्तम् । कार्यं कारणोपचार इति वा, कारण-
त्यागस्य कार्यत्यागार्थतया पूर्वोत्तरश्लेष्कफलितार्थविवक्षया वा

हृदयदौर्बल्यकृतम् इत्युक्तम् ; अहहृदयद्वन्द्वकृतमित्यर्थः ।
'परन्तप' इत्यनेन ज्ञापित प्राक्करणिकमर्थमध्याहृत्योक्तं युद्धा-
योत्तिष्ठेति ॥ २ ॥ ३ ॥

हनुमत्कृतं पिशाचभाष्यम् ।

ततः किं वृत्तमित्येवक्षायामाह— तमिति । मधुसूदनः श्रीकृष्णस्तमर्जुनं तथा तेन प्रकरणेन
कृपयाऽऽविष्टमशुपूर्णाकुलेक्षणं विपीदन्तं पूर्वोक्तप्रकारेण विपादं प्राप्तुमन्तं प्रतीदं वक्ष्यमाणमुवाच ॥१॥
तदेव वाक्यं दर्शयति— कुत इति द्वाभ्याम् । हेऽर्जुन ! इदं कश्मलं मोहकलुपं विपमे सङ्कटे त्वां कुतो
हेतोः समुपस्थितम् ? अनार्यजुप्रमायंरसेवितम्, अस्वर्ग्यं स्वर्गस्यासाधनम्, अकीर्तिकरमयश्चक्रम्
॥२॥ तस्माद्यत्कर्तव्यं तदाह— ह्यैव्यमिति । हे पार्थ ! ह्यैव्यं मा स्म गमः कातर्यं मा प्राप्नुहि । त्वयि
विपम एतन्नोपपद्यते युक्तं न भवति । हे परन्तप ! क्षुद्रं तुच्छं हृदयदौर्बल्यं कातर्यं त्यक्त्योत्तिष्ठ ॥३॥

श्रीवेङ्कटनाथकृतं प्रह्लानन्दगिर्याख्यं व्याख्यानम् ।

प्रथमेऽध्याये अर्जुनस्य शोकमोहो वर्णितो, द्वितीये तु
तन्निवर्तकज्ञानमत्तत्त्वज्ञानोपदेशोऽनुवर्धते । तत्र तावत्पूर्वा
ध्यायान्ते अर्जुनेन सत्तार चापशुत्सव्य रथानुर्युपविष्टमित्या-
कर्ण्य तस्मिन्नुद्धकातरता तत्सारधर्मैर्भवतस्त्दीयुद्धोपरमातु-
मोदित्वे स्वेष्टसिद्धिं च मन्यमान बहिरिवान्तरपि दृष्टियन्वयतया
सर्वपाथ्य धृतराष्ट्रमालोक्य तदीयदुःखवसायनिरासाय सज्जय
स्तुवाचेत्याह भगवान्वाद्राण्य— सज्जय उवाच— इति ।
एवमप्येऽपि यत्र यत्र सज्जय उवाचेति श्रूयते, तस्य प्रयोजन
तत्र तत्रैव वक्ष्याम । अन्यथा सर्वस्यापि गीताशास्त्रस्य धृत्
रथू प्रति सज्जयतिरूपत्वात् विशिष्य क्वचित्क्वचित् 'सज्जय
उवाच' इत्यस्य वैयर्थ्यापातादिति ध्येयम् ।

सज्जयान्धमेवावतारयति— मधुसूदनस्तुवाचेति प्रथम-
मन्वयः । महता समरसमारम्भेण रणरङ्गं प्रविश्य
न्यस्तदाश्रयता रथोपयुगविष्टमिति तच्छब्दार्थः । तत्र हेतुगर्भ-
विशेषण कृपयाऽऽविष्टमिति । मन्त्रिमित्तमेवा भरणदुःख
मा श्रुदित्येवमाकारकश्चित्तद्विधिविशेष कृपा, तथाऽऽवि-
ष्टम् । अनेन कृपाप्रयुक्तमेवाऽर्जुनस्य न्यस्तदाश्रयः, न तु भय-
प्रयुक्तम्, अतस्त्विमन्नुद्धकातरता मा शङ्किष्टा इत्युक्तं भवति ।

नतु कथमर्जुनस्य धार्तराष्ट्रेष्वरिषु योद्धव्येषु कृपा जाता,
तदाह— त्वयेति । तथाहृदयार्थेक पदम्, सुस्पृष्टमिति समासः ।
तथाविधा वा कृपा तथैत्यर्थः । यद्यपि धार्तराष्ट्रेष्वर्जुनस्य न
बल्लत कृपा भवितुमर्हति, दीनानाथशरणगतान्द्रिरूपस्थाने
पानिन एव परदुःखग्रहणेच्छात्मकश्चित्तद्विधिविशेषस्य लोके
कृपानेन प्रविष्टतया तेषु तत्रसम्मवात्, 'कुतस्त्वा कश्मल'
इत्यन्तश्लोके मोहापरपर्यायकश्मलत्वेनैव भागवता
तन्निर्हरणात् । तथापि स्वजनताप्यामाहस्तादृशश्चित्तद्वि-
रूपेण परिणत प्रसिद्धिपावेलक्षणात्तथाहृत्त्वैत्यर्थः । अथ कथं
विनेकिनाऽर्जुनेन तास्मा मोहो न निरन्ता ? इत्याशङ्क्योक्तम्—
आपिष्टमिति । आविष्टत्वात् पिशाचाद्यादिशक्ति प्रयुज्यते ।
आपिष्ट इवापिष्ट । कथा हि पिशाचधेवादिश ज्ञान स्वयंशी-
दित्येते, नवा भयमपि स्वजनताप्यामोहेनेति न तन्निरासे
शापोऽप्यमिति भावः । अत एव कृपां प्राप्तं इत्युक्त्या तस्या

स्वातन्त्र्यप्रयुक्तप्राबल्यप्रदर्शनाय कृपयाविष्टमिति कर्तव्यमिति
देश स्वारस्यमालम्बते । आविष्टपदोक्तमेव पिशाचाविष्ट
साधर्म्यं दर्शयति— अशुपूर्णाकुलेक्षणं विपीदन्तमिति,
अशुभि पूर्णं व्याप्ते आकुले अस्वस्थे विष्टे द्वेक्षणे चक्षुषी
यस्मिन्कर्मणि तत्तथा । श्लोके हि पिशाचाविष्टस्य नयने
वाप्यमाणे विष्टे च भवत, अकाण्ड एव विपादश्च भव
तीति तत्साधर्म्योक्ति । एवम्भूतमर्जुनं प्रति इदमाह पिशा-
चोचाटनसिद्धमन्वरूपं वक्ष्यमाणवाक्यं मधुसूदन उवाच ।

अत्र च हृदमुवाचेत्यनेन भगवतोऽर्जुनीयुद्धोपरमातुमो
दित्वप्रयुक्ता धृतराष्ट्रस्य स्वष्टसिद्धिराशा निरस्ता । यदि हि
न्यस्तदाश्रयमर्जुनं भगवाननुवर्तेत, तर्हि स्वैष्टसिद्धिराशङ्क्या,
न त्वेषम्, किन्वत्र भगवानर्जुनं युद्धे प्रवर्तयिष्यन्वैव 'कुतस्त्वा
कश्मल' इत्याशुवाचेति भावः । मधुसूदन इत्युक्त्या मधु
नामान महादैव्य निरुदितवत्तदाहृदपिशाचोचाटने को भाव
इति सूचितम् ॥ १ ॥

श्रीभगवानुवाचेति । यद्यपि 'मधुसूदन उवाच'
इत्यनेन गतार्थमिदम्, तथापि अर्जुनमोहनिरासे ज्ञानो-
पदेश एव मुख्य कारणम्, अन्यकारनिवृत्तौ केवलदीपवत् ।
तत्र च मधुसूदन इव परात्रमरूपप्रियाशास्त्रेणोपयोग इति तदु-
पयुनज्ञानशक्तिपौक्यप्रदर्शनाय भगवानुवाचेति पुनर्वच-
नम् । भगवच्छब्दो हि ज्ञानाद्रिबहुणवचनं, 'देवर्षयस्व स्त
पस्य वीर्यस्य यदात्तं श्रियः । ज्ञानवैराग्ययोश्चैव पर्णानां भाग
इतीरणा' [वि उ ६।५।७७] इति स्मरणात् ।

भगवद्ब्रह्ममेवावतारयति इत्युक्तम्— हे अर्जुन ! त्वा त्वां
इदं 'हृद्रेम स्वजन' [१।२८] इत्यादि 'तन्मे क्षेमतर
भवेत्' [१।२६] इत्यन्तं पूर्वोक्त्यायोगे कश्मल मोह
तद्देह । तद्देहोक्तवात्ताच्छब्दम् । 'मूर्च्छां तु कश्मल मोहं
[२।८।७९] इत्यपर । विषमं अस्थाने सञ्चरन्वित्यत प्राप्तं
कुल' इत्यन्वयः । अत्र 'अर्जुन त्वा' इत्यनेन नामतोऽप्यत्र
तस्य साहानर्हं वक्ष्यं भवति । अर्जुनराजो हि यत्र स्वभाववत्
वचनं, 'यत्र यत्र' [१।५।१२] इत्यादि— (अमर) कौशास्वर्ते-
'इष्वर सर्वभूतानां इन्द्रेऽर्जुन तिष्ठति' [१।८।११] इत्यत्र

अयुंनः शुद्धस्वभावान्तरात्मा विमुद्धान्त इरण "अहम् कृष्णमहर्षयेन च" [प्र. स. ४।५।१११] इति श्रुते रिति शाङ्करभाष्ये व्याख्यातवाच । इदं नाम विप्रतो महाश्रित्तिप्रवरस्य तत्र भास्वतोऽङ्घकार इव मोहो न युज इत्यर्थः । अत एव त्व मोहं प्राप्तानित्यनुत्वा मोहहृत्वां मसुपरिधत् इत्युक्तम् । वस्तुनां मोहस्यापि स्वय प्राप्नुमप्रा- वकाशो नास्तीयेत् । 'विपने' इत्यनेनोच्यते । विपनस्तद्वि- द्यासदराचन प्रहृतमोहोत्पत्त्यसदशोकाकालपर मप्रस्थानवाची भवति । तथा च सर्वमपि कार्ये स्वदेने रवराट एवोत्पद्यत इति वस्तुस्थिति । अत्र चेतने युद्धेने सत्रदेपु शङ्कु पुस्त सियातेपु 'न योस्यामि' इति धीर्नोपेतुमर्हतीत्यतोऽयम स्थाने मोह इत्यर्थः । एवमाकस्मिन्कथादत्यन्तायुक्तोऽयं मोह इति तदनुशोच्यस्वप्रदर्शनाय कृत् इत्युचि । तथा च एताद शास्त्रव मोह एवानुशोच्यः न तु त्वदनुशोचिनो जन इति भगवतोऽभिप्रायः । तदेतद्भवति— 'अशोच्यानन्वशोचस्वम्' [१।११] इति । इदं कस्मलमित्युक्तकस्मलोपादानाय अना यंशु मित्यादीनि त्रीणि तद्विनेपणानि । अनार्यनीचैरुष्ट सेवि तमित्यर्थः । अनेन 'हृष्टम स्वजन कृष्ण सुपुसु ससुपरिधि तम् । सीदन्ति मम गात्राणि' [१।२८] इत्यादि 'विपरी तानि केसव' [१।३१] इत्यन्तस्य कस्मलस्य प्रदर्शितम्, करचलादेशोपिल्लयुक्तप्रतोपगगारकृपादेरुद्धकातरनीचपुरापया पारस्वप्रदर्शनेन शरे तद्वसाया कस्मलत्वाविष्करणम् । नाह युद्धकातरतया तथोक्तानस्मि, किन्तु स्वजनवध्याकुलतयैव, ततो न मे मोह इत्यादाह्यामपि तद्वोक्तम्— अनार्यशु- ष्टमिति । आर्यैर्विद्वद्भि आततायिवप्रविधिज्ञै जुष्ट न भवती त्यर्थः । आततायी हि स्वजन परो वाऽवश्यं शासनीय इति धर्मशास्त्रस्थिति, 'अपि आता सुतायो वा शयुरो मातु लोऽपि वा । नादण्यो नाम राजोऽस्ति धमाद्विचलित स्वकात्' इति याज्ञवल्क्यस्मृतौ [१।३५८] । धार्तराष्ट्राश्चाततायिन 'अभिदो गारुड' [मनु ८।३५० श्लो २३] इत्यादितलक्षणवत्त्वात् । तानिहन्तु युद्धे प्रदत्तस्य तव 'सीदन्ति मम गात्राणि' [१।३९] इत्यादिक कस्मल- मेवेति भावः । एतेन 'पापमेवाश्रयेदस्मान्द्वैतावाततायिन' [१।३६] इत्यास्य 'तमे क्षेमतर भवेत्' [१।४६] इत्यन्तस्य सर्वस्यापि कस्मलस्यकृत् भवति । अस्व- र्यमिति । स्वर्गविरोधी अस्वर्गो नरकः, तस्मै हितमस्वर्गं नरकसाधनमित्यर्थः । तदेतद्भवति— 'तत पापमवाप्स्यसि' [१।३३] इति । स्वर्गास्वर्गसाधनान्यदस्वर्गमित्येष रोऽर्थः । अनेन युद्ध स्वर्गसाधनमित्येषां दुक्त भवति । इदमपि

वक्ष्यति— 'स्वर्गद्वारमपाठतम्' [१।३३] इति । अनेन 'न च श्रेयो तु पश्यामि' [१।३१] इत्यादि कस्मलस्य प्रदर्शितम् । युद्धाकरणे स्वधर्मत्यागेन नरकः, तत्करणे स्वर्गं इत्यनिष्टनिष्ठ सतिप्रामेध सत्नेन 'श्रेयो न पश्यामि' इत्यस्य मोहत्वावि- षकरणम् । अकीर्तिकरमिति । अपकीर्तिकर्तृ कर्तिभङ्ग- चेत्यर्थः । अनेन 'आवायां पितर पुत्रा' इत्यारम्भ 'एतात्र हन्तुमिच्छामि' [१।३४-३५] इत्यन्तस्य कस्मलस्य प्रदर्श- तम् । यदि द्याचायां दीप जिवासेतदा पूर्वमेव कूर्णो रथात- व्यम् । महता तु सरभेण युद्ध प्रस्तुत्य तदानोमितात्र हन्तु- मिच्छामीत्युक्ते 'भयाद्राणुपातम्' [२।३५] इत्यादिशक्य- माणवियया अपकीर्तिकरम्, महादेवयोधित्वनिरातकवचा- विनोत्पत्त्यरुपैतनस्यकीर्तिभङ्गकर च भवति । अतो 'न हन्तुमिच्छामि' इति मोह एवेति भावः । तदेवमनार्थगुष्टमि- त्यादिविनेपणत्रयेण पूर्वाभ्यायोक्त सर्वमप्युद्धेनवाच्यजात कस्मलमित्युपपान्त भवति ॥ २ ॥

ननु विमिति मां मोहोऽनुपालमते, एतेन मोहस्य पुरुष, माप्रत्यभावत्वात्त्रिग्राह— हे पार्थ ! वीर्यनाशकवात्त्रैष्यमिव त्रैष्य मोह मा श्म गम मा गा । स्मेति वात्थालङ्कारे । यत् त्वपि पार्थ नैतत्रैष्य युज्यते । यत्पार्थस्तस्य ह्येयं युक्तम्, एत त्वपार्थो न भवसि, किन्तु पार्थ, ततस्त्वपि नैतद्युक्तमिति पार्थेत्यनेन ध्वन्यते । प्राहृत्पुरपाणामर्थादशमो हस्वाभावस्यम्, न त्वादशस्येति भावः । यद्वा पार्थेत्यनेन पृथया देवतावरमसादेन लक्षस्य त्रैघ्यानीचियुक्तम् । त्वयीत्यनेन पृथयुत्रैष्यपि महादेवयोधित्वादिविनेपणुक्ते, तदुपजीवनप्र- दत्तेन 'पाण्डवाना धनजय' [१।०।३७] इति वक्ष्यमाण- वचनेन च अवगतमहामहिमनाहिति नेर युक्तमित्युक्त भवति । ननु सर्वमेव न युक्त त्रैष्यमिति, तथापि दुर्पारमिदम्, अतो नोत्थातुमपि शक्नोमि, किं दुर्पारं ? इत्यत आह— हे पर- न्तप शङ्कुतापन ! क्षुद्रमतिरुच्छ हृदयदौर्वैल्यम्— इष्टं वल यस्य तदुर्ध्वलम्, तद्वावो दौर्वैल्यम्, हृदयजल विप्रेक, तद्विरोधितया त दोषं यन्मोहो हृदयदौर्वैल्यम्— एषत्वा युद्धायोत्तिष्ठ ।

अत्र क्षुद्रमिति मोहस्य सुनिरसनत्वप्रदर्शनात्तस्य दुवारस्य प्रत्युक्तम् । परन्तपत्यनेन मोहिनिरासे हेतुरक्तः । शङ्कुसन्तापनो हि शङ्कु प्रतिस्नयाय क्रोधात्तस्मत्तापने प्रवर्तते । त्वया च कौरवसन्तापने प्रदत्तेन तच्छत्रुत्व प्रतिस्नयेयमिति कौरव वृत्ताद्वापृष्टहाहविपदानादितच्छत्रुत्वप्रतिस्नयाविनस्तव तद्दि पयकस्वजनतामोहिनिरास सुप्तेन भवतीति तच्छत्रुत्व शङ्कुसन्तयेयमिति भावः ॥ ३ ॥

श्रीमद्ब्रह्मभाष्यप्रकटिता तत्त्वदीपिका ।

वैराग्यं प्रथमेऽध्याये पार्थेयं तदुद्वोरितम् । अविकारी त्वतः सिद्धः साह्मययोगनिरूपणे ॥ १ ॥
 लो विद्यापर्वरूपरत्नाद्धरिवेशानुकारिणो । आत्मस्वरूपविज्ञानस्थिरबुद्धिप्रयोजनो ॥ २ ॥
 ततोऽशत्वपरिस्फूर्त्या भवेदाश्रयणाद् । तदाश्रयवत कार्यं तदाज्ञायमपालनम् ॥ ३ ॥
 अतस्तदाज्ञारूपेण युद्धादिकरण मतम् । न पुष्टिमिश्रमको हि साह्मयमात्ररुचिर्भवेत् ॥ ४ ॥

मध्ये स्वधर्मवचनं यदुक्तं साद्गुणयोगयोः । तेन तद्बुद्धिं पुष्टिरस्यः प्रकारः सम्भविव्यति ॥ ५ ॥
द्वितीये पूर्वमध्याये विवादः साद्गुणमुच्यते । तत्र स्वधर्मो योगान्ते स्थिरबुद्धिप्रयोजनः ॥ ६ ॥

ततः किं कृतमित्यपेक्षायां पुनः सञ्जय उवाच— तं तथेति ॥ १ ॥ मोहमधुहन्ता वाक्यं वक्ष्यमाण-
मुवाच— कुतस्त्वेति । विपमे सङ्कटे हे अर्जुन शुद्धस्वरूप ! कुत इदं च कर्मलं समुपस्थितम् ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥

पु. अ. त.— श्रीकृष्णाय नमः ॥ शोऽन्तारासम्मानं पार्थ
स्वीकृत्यभावात् । कृष्णः स्वसाहचर्ययोगाभ्यामुग्रहार दया-
परः ॥ पूर्वोप्याये शोकसंविन्नमानसोऽर्जुनः सशरं पापभ्रष्ट-
ज्योपाविशदियुक्तम्, ततः किं जातमित्याकांक्षायां सञ्जय
आह— तथेति । तमर्थनमाविष्टं स्वस्मिन् अशुभिः पूर्णं
आडुले ईक्षणे यस्य तं तथा विपीदन्तं पूर्वोक्तप्रकारेण
विद्यन्तं मधुसूदनः सर्वमारणसमर्थः कृपया इदं वाक्यमप्रे-
उच्यमानमुवाच ॥ १ ॥ भगवद्वाक्यमेवाह— कुतस्त्वांमिति ।
विपमे असमये 'अयं बुद्धोऽसाहसमयः, नतु दवायाः' इत्य-
स्मिन्समये हे अर्जुन ! त्वामिदं कर्मलं वृतः समुपस्थितं

अयं तव मोहः कुतः प्राप्तः ? । स्वेच्छाज्ञानादस्य कर्मलत्वमुक्तं
भगवता । कर्मलं विदितानि विनेपणप्रयेण— अनार्यदुष्टं न
विद्यते आर्यत्वं येषु तैः सेवितम्, अस्वर्ग्यं न विद्यते स्वर्गो
यस्मात्, तेन धर्मप्रतिपक्षतोत्ता । अर्कोत्तिपरं कीर्तिनाशकं, तेन
क्षात्रधर्मनाशसत्त्वेन कुलधर्मप्रतिपक्षत्वमुक्तम् ॥ २ ॥
अयं धर्मस्तत्र नोचित इत्याह— हे पार्थ क्षत्रियकुलोद्भव !
कलैव्यं ननुपुत्रधर्मकृतये मा हस गमः मा प्राप्नुहि । पुत्रत्वं
त्वयि न उपपद्यते । शुद्धं तुच्छं अशुद्धे न स्यात् । हे परन्तप
शत्रुतापन ! हृदयदोषैरेव्यं स्वकस्या उत्तिष्ठ सावधानो भव,
युद्धाद्येति नेपः ॥ ३ ॥

नी० भा० दी०— अर्जुने युद्धादुपरते मत्पुत्रा निष्कण्टकं राज्यं प्राप्स्यन्तीत्याशावन्तं गजानं प्रति सञ्जय
उवाच— तं तथेति । तमर्जुनं तथा 'स्वजनं हि कथं हत्वा सुखिनः स्वाम माधव' [१२७] इत्युक्तप्रकारेण
कृपया केहेन, न तु दयया परदुःखग्रहाणेच्छारूपया; तस्याः परदोषैर्वल्यनिश्चयोत्तरभाविन्याः अर्जुने 'यदि
वा नो जयेयुः' [२१६] इति स्वपराजयमाशङ्कमाने दुर्भणत्वात्; 'यानेव हत्वा न जिजीविषामः'
[२१६] इति स्नेहातिशयसूचकवाक्यशेषविरोधाच्च । आविष्टं व्याप्तं विपीदन्तं 'सीदन्ति मम गात्राणि'
[१२८] इत्यादिना उक्तरूपं विवादं प्राप्नुवन्तं इदं वक्ष्यमाणं वाक्यं तत्रनीयं उवाच । मधुसूदन इति
दुष्टहन्तृत्वादेवार्जुनं निमिचीकृत्य त्वत्पुत्रातिप हनिष्यत्येवेति त्वया जयाशा न कार्येति भावः ॥ १ ॥ अर्जुन-
मुयोजयन् श्रीभगवानुवाच— कुत इति । कर्मलं वैश्लब्ध्यं, विपमे युद्धसङ्कटे, अनार्थैर्भोऽर्जुनैर्जुष्टं सेवितं, न तु
त्वाद्देशैः शूरैः, न आर्यैर्जुष्टमिति वा । यत् आर्यैर्जुष्टमिति विप्रहो दशितस्त्वदर्थक्येऽपि पदव्युत्क्रमदोषादुपेक्ष्यं
अत एवास्वर्ग्यमकीर्तिकरं च । हे अर्जुन स्वच्छस्वभाव ! तव नैतद्युक्तमिति भावः ॥ २ ॥ तदेवाह— कलैव्य-
मिति । कलैव्यं निर्वाणैव्यम् । 'न च शकनोम्यवस्थातुं' [११०] इत्युक्तरूपं मा गाः । नैतत् स्वधि
महादेवप्रतिभटे युक्तम् । अतः शुद्धं तुच्छं हृदयकृतमेव तव दोषैरेव्यं, न तु शक्तिसहायाद्यभावकृतं, तस्यैव्यं
वत्तिष्ठ युद्धाय । परन्तप शत्रुतापन ! ॥ ३ ॥

पूजार्हैर्भीष्मादिभिः स्वजनैश्च युद्धं युक्तमयुक्तं वेत्यर्जुनप्रश्नः ।

अर्जुन उवाच— कथं भीष्ममहं सङ्ख्ये द्रोणं च मधुसूदन ! ।

इषुभिः प्रतियोत्स्यामि पूजार्हावरिमूदन ॥ ४ ॥

युरुनहत्वा हि महानुभावान् श्रेयो भोक्तुं भैक्षमपीह लोके ।

[ह. वैशाचमाप्यपाठस्तु— भैक्षमपीह— इति]

हत्वाऽर्यकामांस्तु युरुनिहैव भुञ्जीय भोगान् रुधिरप्रदिग्धान् ॥ ५ ॥

आ. गि. टी.— एव भगवता प्रतियोच्यमानोऽपि शोका-
भिभूतचेतस्त्वादप्रतिबुध्यमानः सजर्जुनः स्वाभिप्रायमेव प्रकृतं
भगवन्तं प्रयुच्यमानं— कथमित्यादिना । भीष्म पितामह
द्रोणं चाऽऽर्यं यद्गुरोरे रणे हे मधुसूदन ! इषुभिः तापकेस्तौ
कथं प्रतियोत्स्यामि प्रतियोत्स्ये ? तौ हि पूजार्हा कुमुपादि-

मित्त्वेनयोग्यौ । हेऽर्जुन ! सर्वनिवारीनयत्नेन सुदित्तमिति
भगवानेवं सम्बोध्यते ॥ ४ ॥ राजा धर्मोऽपि युद्धे युवोदिवधे इति-
मायव्यक्तं गृहीत्वा पापमारोप्यं वृत्ते— गुरुनिमिति । गुरु-
भीष्मद्रोणादीन् आनादींश्चात्र प्राप्तानिहित्वा । महानुभावा-
न्महामाहातरंश्च धृताध्ययनसम्पन्नान् । धेयं प्रशस्यतरं यु-

भोक्तृमन्ववर्तुम् । भेदं भिक्षाणां समुहम् । भिक्षाशानं
 वृषादीनां निषिद्धमपि । इह लोके व्याहारभूमौ । न हि
 गुणादिर्मया राज्यभोगोऽप्येच्छते । किञ्च ह्यवा गुनादी-
 नर्थकामानेव भुञ्जीय न भोक्षमनुभवेयम् । इहैव भोगः, न

म्वर्गं । अर्थकामानेव विनिर्दिष्ट—भोगानिति । भुञ्जन्
 इति भोगान्तरं रक्षिप्रदिशोऽदोदितस्तिमानिवात्यन्तमर्हितान्,
 अतो भोगान्नुस्त्वयादिमाध्यान् परित्यज्य भिक्षाशनमेव
 युक्तमित्यर्थः ॥ ५ ॥

रा० भा०—पुनरपि पार्थः स्नेहकारुण्यधर्मधर्ममयाकुलो भगवदुक्तं हिततममजाननिद-
 मुवाच—भीष्मद्रोणादिकान् गुरुन् बहुमन्तव्यान् कथमहं हनिष्यामि ? कथन्तरां भोगेष्वति-
 मात्रमसक्तान् तान् हत्वा तैर्भुज्यमानांस्तानेव भोगांस्तदुधिरेणोपसिच्य तेष्यासनेषूपविश्य
 भुञ्जीय ? ॥ ४ ॥ ५ ॥

चे. ता. चं.—अथ भगवदुक्तयुद्धारम्भस्य परम्परया परम
 निश्चयसङ्केतस्त्वस्मिन्निमित्तत्वात्तान् तन्प्रतिशेषरूपस्याहंनरा
 कस्यस्योत्थाने तयाविवाशानस्य बाह्यान्नेद्रादाउल्लामून्व ब-
 द्धुत्तरमवतारयति—पुनरपि । उकार्थविषयतया पुनर-
 पौदमुवाचेत्युचम् । ' इयम् ' इत्यादिश्लोके चकार
 स्यानुक्तप्रमुखवार्थान्प्रदर्शनाय आदिशान्, उपात्तस्यानुपातो-
 फलप्रयत्नतया वा । पूजाहंशब्दविश्वतबहुमन्तव्यत्वेहेतुगतोत्त-
 श्लोकरूपमराट्योक्त गुरुनििति । घट्टमन्तव्यानििति—
 ' महानुभावान् ' इत्युत्तरश्लोकरस्यानुसन्धानाद्वा, ते स्वत एव
 बहुमन्तव्या । पितामहत्वधनुर्देवापार्थत्वादिभिरल्पतबहुमन्तव्या
 इति भावः । पुत्रादिभि पूजाहंणा पूजादिभिरुत्तरव साहसम्,
 हनन त्वत्साहाय्यम् ; गुरुभक्त्या च तद्विरोधिभि. सह योद्ध-
 व्यम्, न पुनर्भुञ्जिमिति । ' कथं गुरुनिषुमि प्रतिषोत्स्यामि '
 इत्यस्य भावः । अहंशब्देन प्रत्यातवशात्वादिक्कमभिप्रेतम् ।
 ' इषुमि प्रतिषोत्स्यामि ' इत्यस्य हननपर्यन्तप्रतिषुदाभिप्रायत्वं
 सुतरश्लोकेन विदुमिति हनिष्यामीत्युक्तम् । मधुसूदना-
 रिपूतलशब्दान्नां नहि त्वमपि सान्दीपिन्यादिमुद्ग इति सूचि-
 तम् । चतुर्थं शब्दं मात्रमाशार्थम्नुचुत्, न तु त्रियार्थोप-
 दित् । यद्यपि वा काचिन्नोविष्ठाऽऽश्रयणीया, तथापि गुरुवध-
 व्यभोगेभ्य इह लोके परधर्मरूपमसात्करणमपि श्रेय प्रदस्यतरम् ।

। महाप्रभावगुरुवधमाध्यापारलौकिकदुःखस्यतिमहत्त्वादिति भावः ।
 प्रहनविक्रदाथत्वधमव्युत्तरामाया पूर्वश्लोकस्यार्थसंशयानुपपत्तादिति-
 र्दयस्यन्वयामभ्यात् नुशब्दयोतिवैधम्याय कथन्तराम् इत्यु-
 चम् । ' गदर्था लज्जिज्ञान्तो ' [अश. ३।३।५४२] ' विभाषा
 कथमि त्द्र च ' [अश. ३।३।५४३] इति गदर्था इह
 सिद्धप्रत्यय । अत्र ' अर्थकामान् ' इत्यत्रद्वन्दिभ्रान्तिनिवर्तनाय
 गमात्तदंशद्वयार्थो भोगेष्वतिमात्रप्रसक्तान् इत्युक्तम् ।
 अर्थेषु कानो येषामिति विप्रह ; ' अवर्ज्यो हि व्यधिकरणो
 बहुर्नीहिर्जन्मापुतरव ' । अर्च्यन्त इत्यर्थं भोगाः ; कामधाति-
 मात्रमसक्तो वदयते । यद्वा अर्थ कामयन्त इत्यर्थकामा, ते
 निष्कामाश्चेत् तद्गोहृदणमपि सद्येन, इदं तु धुधिनानामोदनह-
 पवदिति भावः । हननादप्यतिशृङ्खल्यमचनय भोगरक्षिरादि-
 शब्दरथसिद्धि । तुशब्देन च योतिनो विदोस्मैरित्यादिना
 उक्तः । ' इहैव ' इत्यनेन विवक्षितो वृशतत्वात्तिसयस्तेषु इत्या-
 दिना दर्शितः । गुह्यपराधमभोगा रक्षिप्रदिशोऽदोदितस्तिमानिवा-
 त्यमपि तथाविधा इव दुर्भोगा भक्तोत्सहैलौकिकमुचमपि
 नाशतीति इषिप्रदिशोऽदोदितस्तिमानिवा इत्याह—तदुधिरेणोप-
 सिच्येति । उपसेचन हि स्वयमयमान सदस्यस्यादनहेतुः,
 इह तदुभयमपि विपरीतमिति भावः ॥ ४ ॥ ५ ॥

हृ.पै.भा.—अहं न कातरतया युद्धादुपरतोऽस्मि किन्तु युद्धस्यान्याप्यत्वादिति प्रतिवचनमाह—
 कथमिति । हेऽरिसूदन । अहं सद्भामे भीष्मं च पुनर्द्रोणमिषुमिः कथं योत्स्यामि ? यौ भीष्मद्रोणौ
 मति वाचाऽपि योत्स्यामीति वक्तुमनुचितं ताविषुमिः कथं योत्स्यामीत्यर्थः । यतस्तौ पूजाहौ
 ॥ ४ ॥ तर्हि तत्र स्थितिरपि न स्यादिति चेत्त्राऽऽह—गुरुनििति । हि यस्मात् गुरुनहत्वा ।
 गुरवः शान्त्वोपदेदारो मुख्यवृत्त्या, ' प्राकृतैः संकृतैश्चैव गद्यपद्याक्षरैस्तथा । देशभाषादिभिः
 क्षिप्यं बोधयेत्स गुरुः स्मृतः ' [ ] इत्युक्तत्वात् ; अन्येऽपि तच्चुल्या जनकादयस्तेऽपि
 गुरवः, तान् महानुभावान्द्रोणादीन्गुरुन् अहत्वा, परलोकविरुद्धं गुरुवधमकृत्वेह लोके भैश्यं
 भिक्षामात्रमपि भोक्तुं श्रेय उचितम् । न केवलं परत्र दुःखं, इहापि नरकदुःखमनुभवितव्यमित्याह—
 हत्वेति । तु पुनरर्थकामान् अर्थोऽभिलाषस्तत्परान्गुरुन् हत्वा इहास्मिन्नेव शरीरे गुरुणां रुधिरेण
 प्रदिग्धान्प्रकर्येण लिखन्नाऽऽफ्रकामान्भरणानन्तरं नरके भोक्तव्यान् भोगाऽजीवन्नेवाहं कथं भुञ्जीय
 भोत्स्यामि ? इत्यर्थः ॥ ५ ॥

वै प्र गि.— इत्थ भगवता प्रतिबोधितोऽपि स्वजनस्नेह-
मोहपिहितस्वहितपरिज्ञान स्मरुदायमाविष्कुर्वन् पुनरप्यर्द्धेन
उवाच कथमित्यादिपञ्चभिः— हे मधुसूदन । भीष्म द्रोण च
युद्धे इयुभि कथं प्रतियोत्सवामि ? न कथञ्चिदपि, हे अरिसूदन ।
यतस्तौ पूजाहाविष्यन्वय । अत्र 'सद्गुरोर्भक्त्येव' इत्यनेन पूज्याभ्या
सह विनोदगोच्छ्वासमपि केवल वाचिकमपि युद्ध निषिद्धम्,
त्रिभु वक्तव्य ताभ्या सह युद्धरङ्गे वार्णेन योद्धव्यम् । इत्युक्त
भवति । 'प्रतियोत्सवामि' इत्यनेन च भीष्मद्रोणाभ्या मपि
वाणप्रक्षेप कृतोऽपि नाह तदुपरि शर क्षिपामीति प्रदर्शितम्,
'एतान् हन्तुमिच्छामि प्रतोऽपि मधुसूदन' [१।३५] इत्युक्ते ।
'मधुसूदन' इत्यनेन मधुसूत्रेण निपूदितवता त्वया तादृश एव
विषयेऽहं नियोज्य, न स्वेवविधे पूजाहविषय इति सूचि-
तम् । ननु मयाऽपि मातुल्येन पूजाहं कसौ निपूदित इत्या
शङ्कायामरिषुदनेऽयुक्तम्, कसं किल तव जन्मप्रभृति तत्पूर्व
मेव शत्रु, नैव मम भीष्मद्रोणो, वाच्य एव हि गतपितृ
काणामस्माकं पोषकविता भीष्म, द्रोणस्तु स्वपुत्रान्तर्यामि
कर्णदुर्गोधनादिभ्योऽप्यतिशयितकेहेन मम सारहस्यध्वजवैद्यो
पद्मशार्पितुरप्यधिक, 'स हि विद्यासस्त जनयति, तच्छ्रेष्ठ
जन्म, शारीरमेव मातापितरौ जनयत' इति स्मृतौ । अथ च
मात्स्येण, तत्रिपूदने प्रवर्तनमत्यन्तायुचिन्मिति भावः । यद्वा
'अरिसूदन' इत्यस्य भिनवाक्यगतत्वान् तेन मधुसूदनपदस्य
पुनरुक्तिदोषः ॥ ४ ॥

ननु 'अनार्यश्रेष्ठम् [२।२] इत्यादिना युद्धवै
शुल्यस्य कर्ममल्लव प्रागर्वाकमिशाराद्वय गुरुरविषय
युद्धवैश्वर्येण न कर्मरूपम्, किन्तु युद्धमेवत्याह—महानुभा
वान् स्वच्छामरणयावज्जीवनैष्टिकमन्त्रचर्यसर्वधर्मपरित्यजानसर्व
शास्त्रार्थसम्पत्तिश्रुताप्ययनतपोनिष्ठादिरूपा महानुभाव
माहात्म्यं यथा तान् । दिशश्चरतप्रसिद्धिघातक । गुरुन्
भीष्मद्रोणौ । पूजाया बहुवचनम्, दूषणायप्रेषणा वा बहु वाकि ।
तामहत्वा परलोकविहर्दं तद्गुणमस्त्वया इह लोके २।पाणा
निषिद्ध भिष्मद्रोणमपि भोक्तु श्रेय प्रदास्तम् । भिष्मसमूहवा

य ० २० दी०— इति श्रुत्याऽर्जुन स्नेहकाठुपधर्मकुलो
दनेति शत्रुमारणे त्वयाऽपि क्वचित्त्रैव कुवमिति सम्बोधयति ॥४॥ अतो गुर्वादिहनेन लोकवेदविहर्दमित्याह—गुरु-
मिति । महानुभावान्गुरुहत्वा भैक्ष्यं भिक्षालब्धपन्न भोक्तुं रुद्रयासिनेव लोके श्रेष्ठम् । तान् रुधिरप्रदिग्धा-
न्मोगानह सुखीयेति हि काकु । नैतदुक्तमिति भावः ॥ ५ ॥

पु अ त— एषमुत्तोरकभगवद्वाक्यं श्रुत्वा 'अह
कार्येण युदान्नापक्रान्तं, किन्तु धर्ममुद्धवा' इत्यर्जुना भगवन्तं
विकारपश्चमात्म— कथमित्यादिपञ्चभिः । हे मधुसूदन मधु
सूत्रंमरणेन मधुप्राप्त्यापनेन भक्त्यपिपालक । अह सद्गुरोर्भक्त्या
भीष्म द्रोण च इयुभि इति कथं प्रतियोत्सवामि ? प्रति-
भूततया योत्सवामारवपं । भीष्मस्य अन्तर्यामिणमनुचिण
द्रोणस्यापि गुरु वाच्येणिद्रोण चर्यपनेन ज्ञापितम् । भीष्मद्रोणौ
च पूजाहो पूजाप्रकारेण । हे अरिसूदन मधुसूदन । अनेन
ममशोषनेनो मम द्विनो, ननु शत्रु, तन कथं मरणाय मां
चरणयामि ज्ञापितम् ॥ ५ ॥ गुरुणा मारणादिभ्यस्तं भय

चिना भैक्षसद्भवेन एकमिश्रया निवाहाभावे प्रतिगृहभिक्षादन-
मपि ततो वरमित्युक्तं भवति । एतदेवोपपादयन्विषये दोष
माह— हृत्वेति । गुरुहत्वा तु इहैव लोके भोगान्शुद्धीय
अभीयाम्, न तु परलोके । भुज्यन्त इति भोगा उरुपार्था ।
कर्मणि धम् । पुरपार्था अपि अर्थकामात्मवा एव, न तु धर्म
मोक्षौ । अर्थकामा अपि न परिशुद्धा, किन्तु रुधिरप्रदिग्धा,
जगुप्सिता इत्यर्थः । सर्वतोऽभ्रतदीयरुधिरधाराप्रवाहव्युहम
न्तरार्थकामा न निष्यद्यन्त इति तदनुनिष्पादितु तेषु रुधिर-
प्रदिग्धा इत्यतिशयोक्ति । अतो रुधिराज्ञानाद्रिक्षानमेव श्रेय
इत्येहिष्माशुम्किदु खराहिल्यादयुद्धमेव युक्तमित्यर्थः । किञ्च
रुधिरप्रदिग्धादानमप्यस्माकं जये सति भवति, न च तनि-
श्रयोऽस्ति, जयस्य सन्दिग्धत्वादित्याह— न चैतदिति ।
द्वयोर्मध्ये गरीय अधिकतरं कर्म न अस्माक कतरकि
भविष्यतीत्यत च न जानीम । किं तद्व्यम् ? यद्वा वयमेता-
जयेम, यदि वा नोऽस्मान्ते जयेयु । तथा च 'काकमास
शुनोच्छिष्टं स्वल्पं तदपि दुर्लभम्' [ ] इति न्याया
त्सर्वथा भीष्मद्रोणाभ्या सह युद्धं न युक्तमिति भावः ।

अत्र 'महानुभावान्गुरुहत्वा' इत्यनेन भीष्मादिपुद्गल्या
नार्यश्रेष्ठव्यम्, 'इहैव शुद्धीय' इत्यनेन तत्प्राप्त्यर्थत्वं च
दर्शितम् । तेन तदयुद्धपक्षे अनार्यश्रेष्ठत्वमस्वार्थत्वं च
नेति ज्ञापितम् । 'रुधिरप्रदिग्धान्, यदि वा नो जयेयु'
इत्यनेन युद्धस्यापकीर्तिकरत्वं दर्शितम् । तेन चायुद्धपक्षे
अकीर्तिकरमित्यपकीर्तिकोपे प्रागुक्ते निरस्त । युद्धपक्षेऽपि
जये सति गुरुहत्वा तद्विनाशन करोतीत्यपकीर्ते, पराजये
तु सति धिगेन भृद य स्वधान्मिविज्ञाय महा
पुरषे सह युयुसुर्दीपशालभन्यायन गष्ट इत्यकीर्ते सत्त्वा
दुभयप्राकीर्तिसाम्येऽपि युद्धपक्षीयार्कीर्ते परलोकाहानिस
नाभ्येनायुद्धपक्षीयार्कीर्तेरेव ततो ज्यायस्त्वादिति भावः ।
तदनेन भीष्मद्रोणौ प्रति न योत्सवामीत्यस्मिन्नर्थे अनार्यश्रेष्ठ
मित्यादिभगवदुक्तमस्त्वद्वयोर्भवेति प्रतिपादितम् ॥ ५ ॥

न तु तन्मरणेन राज्यभोग इत्याह—गुरुमिति । गुरुन्भीष्म-
द्रोणादीन् अहत्वा इह लोके भैक्षं भिक्षान्नामपि भोक्तुं श्रेय,
श्रेयारूपमित्यर्थः । यतस्ते महानुभावा, महतो भगवतोऽस्तु
भावन इत्यर्थः । इह लोके तथा भोगेन परलोके सुखं
स्यादितिह लोकपदन ज्ञापितम् । एतेषां मरणेन तु परलोक
एव दुःख भविष्यतीति न, किन्निवह लोक एव नरकादिसम
दु एव भविष्यतात्याह— हृत्वेति । अर्थकामान् अपात्मकान्
गुरुन् इत्या तु इहैव रुधिरप्रदिग्धान् रुधिरावलिहान्
[भोगान्] शुद्धीय अर्जुनाम् ॥ ५ ॥

नी० भा० दी०— ननु शत्रवो वा स्वभावदुष्टा वा तापनीयाः, न तु वान्धवाः साधवश्चेत्यनुं उवाच—कथमिति । मधुसूदनासिद्धनेति सम्बोधयन् तवाऽपि दुष्टानपि शत्रून् तेषां तापयतः पूजाहों बहुदुष्टौ गुरु च मीमन्त्रेणौ जहीति वक्तुमयुक्तमिति सूचयति । समानार्थकमिदं सम्बोधनद्वयं वक्तुः शोकेन विम्लवत्त्वात् पौनरुक्त्यदोषावहमित्यन्ये । इषुभिरिति ताभ्यां सह वाचाऽपि योद्धमशक्यं, किमुत वणैः? इति भावः ॥४॥ ननु युद्धोद्यतानां गुरुणामपि वधः श्रेयान्तित्याशङ्क्याह— गुरुनिति । यद्यपि स्वदुक्तं प्रशस्तमेव, तथापि महानुभावान् गुरुनहत्वा भैक्षमेव मोक्षं श्रेयः प्रशस्ततरम् । एवं तर्हि गुरुस्त्वयक्त्वा दुर्योगनादीनेव दुष्टान् जहीत्याशङ्क्याह—अर्थकामानिति । धनार्थिनो गुरवोऽवश्यं दुर्योगनसाहाय्यं करिष्यन्ति तेन तद्दुष्टोऽपि प्रसक्त एवेत्यर्थः । तुल्यद्वः पक्षान्तरोपन्यासार्थः । इहैव, न तु परलोके । सुखीयेति सम्प्रश्ने लिह । गुरुनहत्वा भैक्षं श्रेयः उत हत्वा भोगसम्पादनं श्रेयः? इति सम्प्रश्ने स्वयमेवान्त्यपश्चे दूषणमाह— रुधिरप्रदिग्भानिति ॥ ५ ॥

जयापजयसन्दिहानस्यार्जुनस्य श्रीकृष्णं प्रति शरणोपसर्पणम् ।

न चैतद्विद्वान् कतरन्नो गरीयो यद्वा जयेम यदि वा नो जयेयुः ।

यानेव हत्वा न जिजीविषामस्तेऽवस्थिताः प्रमुखे धार्तराष्ट्राः ॥ ६ ॥

कार्पण्यदोषोपहतस्वभावः पृच्छामि त्वां धर्मसम्मूढचेताः ।

यच्छ्रेयः स्यान्निश्चितं ब्रूहि तन्मे शिष्यस्तेऽहं शाधि मां त्वां प्रपन्नम् ॥७॥

न हि प्रपश्यामि ममापनुद्याद्यच्छोकमुच्छोषणमिन्द्रियाणाम् ।

अवाप्य भूमावसपन्नमृद्धं राज्यं सुराणामपि चाधिपत्यम् ॥ ८ ॥

आ. गि. टी.— अविद्यायां स्वधर्मत्वाद्युद्धमेव श्रेयस्कर मित्याद्युद्धाऽऽह— न चैतदिति । एतदपि न जानीमो भैक्ष युद्धयोः कतरन्नोऽस्माकं गरीयः श्रेष्ठम् किं भैक्षं हिंसाद्युद्धत्वाद्युद्ध स्ववृत्तित्वादिति । सन्दिग्धा च जयस्थिति । किं साम्प्र मेवोभयेयां यद्वा वयं जयेमातिशयोकीमहि, यदि वा नोऽस्मान् ग्यातंराष्ट्रा दुर्योगनादयो जयेयुः? जातोऽपि जयो न फलवात्यतो यान्धन्वन्हत्वा न जिजीविषामो जीवितुं नेच्छामस्त एवावस्थिता । प्रमुखे तन्मुखे । धार्तराष्ट्रा धृतराष्ट्रापत्यानि । तस्माद्भिक्षायुद्धस्य श्रेष्ठत्वं न सिद्धमित्यर्थः ॥ ६ ॥ समधिगतसंसारदोषनाशकत्वात् तिरा । निर्विण्णस्य सुसुप्तोदरसम्पन्न्याऽऽस्मिन्प्रदेशसङ्घट्टणेऽधिकारं सूचयति—कार्पण्येति । योऽप्या स्वत्यामपि स्वसृष्टिं न क्षमते स दूषण, तद्भेदत्वात्, अखिलोऽज्ञानमदित् अत्राप्राप्तमपुत्रस्यार्थत्वा कृष्णो भवति “यो वा एतददर गार्भविदित्वाऽस्मान्ने-कात् प्रैति य दूषण” [वृ उ २।१।१०] इति श्रुते । तस्य भावः कार्पण्यं दैत्यं, तेन दोषोपहतो दूषित स्वभावविद्यमानस्येति विग्रहः । योऽहं पृच्छामन्मुमुक्षुः, त्वा त्वाम् । धर्मसम्मूढचेन पयो धारयतीति परं ब्रह्म, तस्मिन्

सम्मूढमविवेकतां गतं चेतो यस्य ममेति तथाऽहमुक्तः । किं पृच्छामि? यद्विधितमेकान्तिक्रमनापेक्षिकं श्रेयः स्वान्, न रोगनि वृत्तिवदनेकान्तिक्रमनापेक्षिकं, स्वयंवादापेक्षिकं वा, सन्दिग्धश्रेयसं मे मया ब्रूहि । “नापुत्रायाशिष्याय” [श्रे. उ. ६।१०२] इति निषेधान् प्रवक्ष्यमिति मा मध्याः, यत् शिष्यस्तेऽहं भवामि । द्याप्यनुद्याधि मा निश्चयेत, त्वामहं प्रपन्नोऽस्मि ॥ ७ ॥ कुतो निश्चयेयमेवेच्छसि तत्राह—नहीति । यस्मान् प्रपश्यामि । किं न पश्यति? ममापनुद्याद्यन्त येवच्छोकमुच्छोषणं प्रतपनमिन्द्रियाणां तत्र पश्यामि । ननु शत्रुशिक्ष्य राज्ये प्राप्ते शोकनिवृत्तिस्ते भविष्यति, नेत्याह—अवाप्येति । अविद्यमान उपलब्धः शत्रुस्य तदहं राज्यं रातं कर्म प्रजासुरप्रजासनादि, तदिदमस्या भूमावसाप्यापि शोकापनयकारणं न पश्यामीत्यर्थः । तर्हि देवेन्द्रत्वादिप्राप्त्या शोकापनयस्ते भविष्यति, नेत्याह—सुराणामपि । तेषामा पिपत्यगधिपतित्वं स्वान्धमिन्द्रत्वं ब्रह्मत्वं वा तदत्याप्यपि मय शोको नापयच्छेदित्यर्थः ॥ ८ ॥

रा० भा०— एवं युद्धमारभ्य निवृत्तव्यापारान् भवतो धार्तराष्ट्राः प्रसह्य हन्युरिति चेत्, अस्तु; तद्वधलब्धमिजयादधर्म्यादस्माकं धर्माधर्मावजानद्विस्तैर्हननमेव गरीय इति मे प्रतिभाती-त्सुक्त्वा, यन्महं श्रेय इति निश्चितं तत् शरणागताय तव शिष्याय मे ब्रूहीत्यतिमात्रकृपणो मगव-त्पादाभ्युज्जुपससार ॥ ६-८ ॥

वे. ता. चं.— 'न चैतद्विभ' इत्यादेशकारयोस्त्वयद्वा
पूर्वकं तात्पर्यायमाह—एवमिति । वन्दुविनाशाद्वीत्तेन त्वया
धर्मसुखमीमनङ्गुत्थासन्नतरवन्दुविनाश एव कारित स्यादिति
भवत इत्यनेन सूक्तिम् । 'विद्य' इत्यादिबहुवचनानुसारे-
णाह—अस्माकमिति । अस्माकमित्यनेन हन्तव्यतया निर्दिष्ट
भीष्मद्रोणायपक्षया सर्वेषां शिष्यत्वादिकमभिप्रेतम् । पूर्वोक्त-
सार्धान् विमर्शस्वाभिमतपक्षौ व्यञ्जितौ । 'यद्वा' इति
'यदि वा' इति च तुल्यार्थम् । येषां वधेन जीवनमस्माक
मनिष्ट त एवास्मान् जिघासन्त स्वहन्तानुत्पत्त्वेनावस्थिता
इति 'यानेव' इत्यादेशस्त्वयार्थे । 'न जिजीविषाम' इत्य

नेन सूचिता अनिर्णयपर्ययसिता अत एव प्रभेदेतुमूर्तो प्रतिभा-
माह—इति मे प्रतिभातीति । 'यच्छ्रेय' इत्यादेशस्त्वय
फलितार्थमुपदेशयोग्यत्वायोक्तं शिष्यगुणसम्पत्तिं च स्फुट-
यति—यन्महामिलादिना । निश्चेतक्याकारनिष्कर्षणाय इति-
करणम् । शासनीयो हि शिष्य, अत 'शिष्यस्तेऽहं प्राधि-
माम्' इति वदति । स्वभावोऽत्र धर्मम्, कर्तव्यविशेषज्ञानात्
शोकापनोदनीयायाहृत्यादिना वा अतिमात्रकार्पण्यम् ।
त्याज्यस्यापरित्यागोऽत्र कार्पण्यमित्येके; दयाननकदीनश्रुति-
निरतत्वमित्यपरे । भगवत्पादाद्भुजमुपससरेति शिष्य
त्वप्रपन्नत्वायुक्तिफलमेव ॥ ६—८ ॥

ह. पै. भा.—किञ्च यद्यधर्ममपि अङ्गीकरिष्यामस्तथाप्यस्माकं जयः पराजयो वा भवेदिति न
ज्ञायते । अपि च तयोः कतश्च्छ्रेयः ? इत्याह—न चैतदिति । च पुनरेतद्वयं न विद्यो न जा-
नीमः । नोऽस्माकं कतरत्किं नाम गुरूणां हननं वाऽहननं गरीयः ? किमधिकतरं भविष्यति इति न
विद्यः । यद्वैतान्वयं जयेम जेष्यामः, यदि वा नोऽस्मानेव ते जयेयुर्जेप्यन्तीति न विद्यः । किञ्च
अस्माकं जयोऽपि फलतः पराजय एवेत्याह—यानेवेति । किञ्च जयपक्षेऽपि जयप्रवृत्तिरस्माकं
न युक्ता, यस्माद्यानेव धार्तराष्ट्रान्हत्वा वयं न जिजीविषामो न जीवितुमिच्छामः; एवं च राज्या-
दिभोगस्य शङ्काऽपि का ? । त एव धार्तराष्ट्रः प्रमुखेऽप्ये युद्धार्थमवस्थिता वर्तन्ते ॥ ६ ॥ तस्मात्
संशयानो निर्णेतुं पृच्छति—कार्पण्येति । एतान्हत्वा कथं जीविष्यामः इति कार्पण्यं, दोषश्चास्य
कुलस्य क्षयकृतः, ताभ्यामुपहतः स्वभावः शौर्यलक्षणो यस्य सोऽहं कार्पण्यदोषोपहतस्वभावः । अथ-
वा कृपणस्य भावः कार्पण्यं दैन्यमज्ञाननिमित्तं तदेव दोपस्तेनोपहतः स्वभावो यस्य स त्वां पृच्छामि ।
कथम्भूतः ? धर्मसम्मूढचेताः—धर्मं सम्मूढं चेतो यस्य, विवेकविज्ञानानुदयात् । अथवा धर्मसम्मू-
ढचेताः—युद्धं त्यक्त्वा मिश्राटनमपि क्षत्रियस्य धर्मोऽधर्मो वेति सन्दिग्धं चेतश्चित्तं यस्य सोऽहं
धर्मसम्मूढचेताः, अतो यन्मे श्रेयो हितं स्यात्तन्निश्चितं ब्रूहि । किञ्च ते तवाह शिष्यः शासनार्हः,
अतस्त्वां प्रपन्नं शरणमागतं मां प्राधि शिक्षय ॥ ७ ॥ त्वमेव विचारवान्यद्युक्तं तत्कुर्विति चेत्-
त्राऽह—न हीति । क्षत्रियाणां युद्धं स्वधर्मप्रदं, तदेव निश्चयेन कर्तव्यमिति भगवदुपदेशं
स्वयमेवाऽऽशङ्क्याऽह—युद्धे क्रियमाणे जयस्तावत्पासिकः । निश्चयपक्षेऽपि युद्धफलं भूमौ राज्यं
तच्चासपत्नं निष्कण्टकं च, तदवाप्यापि यन्मम शोकं मदीयं यत्कर्माणुयादपनयेत्तदहं न हि प्रप-
श्यामि । किञ्चिद्युद्धं शोकम् ? इन्द्रियाणामुच्छोषणमिति शोपकरम् । न केवलं भूमौ राज्यं शोक-
विच्छेदकरं भवति, सुराणामप्याधिपत्यं युद्धे मरणपक्षे प्राप्तमिति जन्मान्तरेऽपि स्वजनवध-
निमित्तशोकशान्तिं न पदयामीत्यर्थः । भूमावसपत्नमृद्धं राज्यं चापरं सुराणामप्याधिपत्यमवाप्य
यत्कर्म कृतं तन्ममेन्द्रियाणामुच्छोषणं शोकमपनुयादपनयेत्तत्र हि प्रपश्यामीत्यन्वयः ॥ ८ ॥

वै. प्र सि — मन्त्रेण तर्हि भीष्म द्रोण च विहाय
धार्तराष्ट्रेभ्यो सह युद्धं क्रियताम्, तत्राह—यान्मुस्मर्मा
प्यास्मि इत्या न जिजीविषाम जीवितुं नेच्छाम, त एव
गुरवो धार्तराष्ट्रं मन्त्रं सम्प्रोपेऽस्मिन्ना इति योजना ।
भीष्मद्रोणावविहाय धार्तराष्ट्रेयुद्धं कर्तुमस्मत्प्रथम्, तद्विना
भावेन तत्प्राकारेणैव च तेषां युद्धे प्रवृत्तस्यादिति
भावः ॥ ६ ॥

नन्विदं सर्वमयुक्तम्, तथा हि यदि भीष्मद्रोणौ भयपक्ष-
पातिनौ, तदा भवत्येव ताभ्यां मिलित्वा ह्येयम् । यदि च
तत्र दाययम्, तदा धार्तराष्ट्रे सह योधे युद्धं भवतां न प्रस-
जेत तथा मिथ समाधेयम् । यदि च ते दुर्विनीता स्वयवर्ण
न गच्छन्ति, तदा तान्पिच्छन् मन्त्रयत्तया वा भवितव्यम् ।
न त्वेव ताभ्यां वृद्धम्, किञ्च्यततापितु तेष्वान्तर्याम्ये
रधीयते, तद्व्यपेक्षेभेन । तदुक्तं भीष्मपौत्र युधिष्ठि

प्रति—‘अर्थस्य पुरषो दासो दासस्वर्षो न कस्यचिन् । इति सत्य महाबाहो बद्धोऽन्यथेन कौर्वे ’ [म भा ६।१३।५६] इति । तथा च कथं भीष्मद्रोणयो पूजाहृत्य महाउभय वा यद्वायदैहिकमाश्रमिकं च ह्युच्येत् । ‘गुरोर्व्यवहितस्य कार्याकार्यमजानत । उपय प्रतिपत्तस्य कार्यं भवति शासनम्’ [म. भा शा प ५३।७ वा रा भयो २।१।१३] इति स्मृतिपुरातोरचनया शौर्यमदान्दितयो अधार्मिकदुर्वीधनदलप्रणेन कार्याकार्यविनियमनयो अत एवोपाधि-प्रथोथ तयो शासनन्यात्वात्, ‘गुर वा चारुद्वौ वा प्राचण वा बहुश्रुतम् । आततायिनमापान्त हन्त्यावाविचारयन्’ [८।३।५०] इति मनुवचनादिपुरातोरचनयाऽप्याततायिनोर्भीष्मद्रोणयोर्व्यवप्रतिशे । न एततायिन्य स्वत्मान विनाय तथं प्राणत्यागप्रत्ये तदेकलोरीभानेनास्मान् हन्तु मागतयोरायोरतायिने विवादोऽस्ति । उक्तं च भीष्मणैव स्वाततायिचम् । यथोक्तं भागवते [१।१।३८]—‘सितविशिखहतो विशोर्णदश क्षतजपरिन्दुत आततायिनो मे’ इति । प्रतिज्ञातश्च त्वयैव पूर्वस्यद्योगपर्वणि [१६३।८] दुर्वीधनदूतस्युद्धं प्रति राक्षसाया भीष्मवध — ‘यस्य संधिं समाश्रित्य धार्तराष्ट्रं विकल्पसे । हन्ताऽस्मि प्रथमं भीष्मं निपता सर्वध्वनिनाम्’ इति । न चैव शास्त्रविहिते पूर्वप्रतिज्ञाते चाततायिन्ये प्रष्टव्यं तत्र स्वधर्मं युद्धमपहाय अविहिते प्रत्युत क्षत्रियं प्रति निषिद्धे निष्ठादने मन कर्तुं-श्रुचितम् । तदेत सर्वमर्षातधर्मशास्त्रस्य महाक्षत्रियस्य तत्र स्पष्टमेवति नापूर्वतयाऽन्योपदेष्टव्यम् । अथापि स्मारितम् ‘वृत्तस्त्वा कष्टमलम्’ ‘अनार्यश्रुष्टम् [२।२] इत्यादिना । तथापि कथं भीष्मं द्रोणं च प्रति रूप ? अहो तव स्वभाव-विदो विवेक हेतुर्नाम गत इति भगवदभिप्रायसाक्षाद्वाह द्वाभ्याम् —

गुरुनिहत्य कथं जीविष्यामीति हेन्य कार्पण्यम्, स एव द्रोण, तेनोपहतो बुद्धिशौर्योमहादिरूप क्षत्रियस्वभावो यस्य स तथाच, अतो धर्मसम्मूढ-पेता धर्मं शास्त्रविहिते त्वदुपदिष्टे च युद्धरूप सम्पूढ अधर्मोऽयमिति सम्पूढमोहं प्राप्तं चेता यस्य सोऽहं त्वां पृच्छामि, श्रेयं ह्यलुपुङ्गुं । पृच्छतश्च मे यत् श्रेया धर्मं स्याद्भवति । स्यादिति तिङन्तप्रतिरूपकमयम् । ‘पुण्यं श्रेयसी सुकृतम्’ इति निषण्डं । तन् बुद्धिः । नञ् ‘तस्माद्युष्मत्सु भारत’ [२।१८] इत्युक्तमेव तव युद्धं श्रेयं इति तत्राह— निश्चितमिति । इदमिथमेतत्ति निश्चितं यथा भवति तथा भूहि । ‘तस्माद्युष्मत्सु इति त्वदुक्तं तु धर्मसम्मूढचेतसो न मे निश्चितमिति भावः । न चैवम्, उपार्थनिर्णयमथ न प्रति पद्यते, किमनेनेति माङ्गलोपेथा इत्याह— नित्यं इति । लोके दशियाभारणे पृच्छन् वक्त्रा स्वोकार्यान्वधातणे सन्पुण्यस्ते । अहं तु शिष्यभावेन पृच्छामीति नोपेक्ष्य । अतो मां शास्त्रि-निक्षय, अप्रतिपद्यमानं नित्यं प्रति नानोपायैस्तत्तन्निर्णया-स्पदनस्यैवाचार्यधर्मत्वादिति भावः । ‘गुरुनहत्या’ [२।५]

इत्यादि वदन्त भीष्मद्रोणयोरपि शिष्योऽस्मि, किं तथैव तवापि शिष्य इति मन्यसे ? नेत्याह—त्वा प्रपन्नमिति, दारणागतमित्यप्ये ॥ ७ ॥

दारणागतरपि अनन्यशरणत्वाप्यवसायपूर्विका त्वमेव दारणमिति त्वदुपसत्ति, न त्वन्यस्मिन्शरणे स्थितोऽपि त्वमपि दारणमित्येव शरणत्वदुपसदनरूपेत्याह— यद्भुत्तु मम शोभनपदोदत्तं पश्यामीत्यनन्यशरणत्वोक्तिः । ननु नाप्य शोकापनोदनविचारावन्तर, शत्रुषु सन्नतं पुर स्थितेषु प्राप्तकालस्यैव कर्मण कर्तव्यत्वात्, पश्चात्तु तद्विचारी भवित्यतीत्यत उच्छ्रोषणमिति शोकविषेणम् । इन्द्रियाणामिति तापकं शोकमनपनुचं न किञ्चिदपि कर्तुं शक्यम्, शोकव्याकुलंन्द्रियतायां सर्वकार्यप्रतिबन्धकत्वात् । अतस्तदपनोदनविचार एव प्राप्तकाल इति भावः । ननु युद्धमेव तव शोकनिवर्तकम्, जये सति सार्वभौमपदस्य मरणे सचैत्रपदस्य च लाभेन परमानन्दसिद्धेरित्यत आह— अत्राप्येति । ‘अपि च इत्यस्य अवाप्येत्यनेन सम्बन्धः । भूमौ इह लोके जयेन नित्यप्येकं समृद्धं राज्यं, मरणेन परलोक-सुराणामाधिपत्यं वा अवाप्यापि च शोकापनोदनं न पश्यामीति योचना । निश्चितोत्तरक्षणमरणस्य साम्राज्यपट्टवन्ध इव गुरुवधकोकदग्धस्य नेहिकमाश्रमिकं वा सुखं विधान्ति करमिति भावः । अथाप्यापोत्येन जीवता छलं राज्यं प्राप्यम्, ‘यानेव हत्वा न जिजीविषाम’ इत्युत्तरीत्या गुरुवधोत्तरक्षणे त्रियमाणस्य कथं राज्यं, कथं च गुरुस्य स्वर्गं इति तदुभयवापिरेव मम बुद्धं गतं, सत्यामपि तत्प्राप्तौ महत्तरशोकाय न तत् शान्तिरिति दर्शितम् ।

यत्त्र मधुसूदनस्य स्वस्तीमियां ह्य्यातम्—‘अधि कारिविषेणपददर्शनाथोऽयं ग्रन्थसन्दर्भः । तथा हि— ‘अवाप्य भूमौ’ इत्यैहिकफलभोगविरागं, ‘सुराणामाधिपत्यं’ इत्यामुष्मिकफलभोगविरागं, एवम् ‘न काङ्क्षे विजयं कृष्ण’ [१।३२] ‘अपि त्रैलोक्यराज्यस्य हेतो’ [१।३५] इत्यत्राप्यैहिकामुष्मिकफलभोगविरागो दर्शितः । तथा ‘किं नो राज्येन गोविन्द इति शमं’ ‘किं भोरी’ [१।३२] इति दुःखं प्रतिपादितम् । ‘यप्येते न पश्यन्ति’ [१।३८] इत्यत्र निर्लोभता । ‘तन्मे क्षेमतरं भवेत्’ [१।३६] इत्यत्र तितिक्षा । ‘श्रेयो भोक्तुं भैक्षमपि’ [२।५] इत्यत्र भिक्षा-चर्योपलक्षितं सत्प्राप्तम् । ‘न च श्रेयोऽहं पश्यामि’ [१।३१] इत्यत्र दृष्टादृष्टश्रेयोनिषेधेनार्थादां मेव श्रेयं इति प्रतीतेरित्या नित्यविकेकम्’ इति— तद्विन्द्यम् ।

यदि हि निरुपाधिकमिहाशुभ्रार्थफलभोगवैराग्यादिकमत्रो-च्येत, तर्थाधि कारिविषेणपदस्य ग्रन्थस्य बुद्ध्येत । न त्वेवम्, किन्तु ‘पश्यात्कमुष्मिणम्’ इति शोकापधिकमेव भागवैराग्यं स्पष्टप्रकम् । ‘न काङ्क्षे विजयं कृष्ण’ [१।३१] ‘किं नो राज्येन’ [१।३२] इत्यत्रापि ‘येयामर्थं दाह्निं न ना राज्यं भोगा मुक्त्वानि च’ इत्युत्तरश्लोकं स्वजनानामर्थं राज्यायां काङ्क्षाप्रदर्शनाद्भ्रान्त्युपपाधिकमेव वैराग्यमिति स्पष्टम् ।

‘यन्पद्येते न पश्यन्ति’ [१।३८] इत्यत्रापि ‘इलक्ष्ययदृत दोष प्रपद्यद्भिः’ [१।३९] इति कुलश्रयोपाधिकमेव निर्लोभत्वमिति सूच्यते । ‘तमे क्षेमतरम्’ [१।४६] इत्यत्रापि ‘दृष्टुं स्वजनम्’ [१।२८] इत्युपक्रमोपादिना ‘धार्तराष्ट्रणे हन्तु’ [१।४६] इति धार्तराष्ट्रप्रहणाच्च स्वजनसर्वकर्मधोपाधिकमेव तितिक्षेति विवादम् । ‘श्रेयो भोक्तु भेक्षमपि’ [२।५] इत्यत्रापि ‘हृत्वाऽर्जुनामास्तु गुरुनिर्दय भुञ्जीय भोगान् कथिरप्रदिग्धान्’ इत्युत्तरार्थेन गुरुबन्धोपाधिमेव निघाटनश्रेयस्त्ववर्णनमिति प्रदर्शितम् । ‘न च श्रेयोऽनुपश्यामि’ [१।३१] इत्येतदपि ‘हृत्वा स्वजनमाहने’ इति वाच्यश्रेयास्वजनत्वधोपाधिकमेवेति व्यक्तम् । न हि सोपा

धिर्मेतादृशवैराग्यादिकं ज्ञानाधिभारिविशेषणमिति प्राक्स्थिति, तथा सति सर्वस्यापि स्वजनमरणतोकोपाधिकमीदृशवैराग्यमस्तीति ध्यानार्तनीयाभावाद्द्वैराग्यादेरधिभारिविशेषणत्वमेव नोपपद्येत । तस्मादेवासुरसम्पत्त्रिभागाध्याये ‘अभयसत्त्वसमुद्भिर्ज्ञानयोग’ यद्व्यतिष्ठति । दान दमश्च यत्तथा [१।६।१] इत्यादि प्रस्तुय ‘दैवी सम्पद्भिर्मोक्षाय’ इति देवसम्पद ज्ञानाधिभारिविशेषणत्वमेवोक्तत्वात् ‘मा शुच सम्पद दैवीमभिजातोऽसि पाण्डव’ [१।६।५] इति यद्भवताऽर्जुन प्रस्तुय तदेवाधिभारिविशेषणनिरूपणपरम् । अत्र तु ज्ञानोपदेशोपोद्घातयेन अर्जुनस्य शोचमोहप्रादुर्भाववर्णनमात्रमिति युक्त्यल्पश्याम ॥ ८ ॥

व ० त ० धी०— न चैतदिति प्रशस्त्रिभि । स्पष्टार्थः ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥

पु अ त— किञ्च अधर्माङ्गीकारेणापि तथा कर्तव्यव्यवहारमन्वय एवेत्यस्माकं हि तज्ज्ञान निश्चित स्यादित्याह— न चैतदिति । वयमेतद्य न विद्म यद्दुर्योधने कतरम् नोऽस्माकं गरीय श्रेष्ठमधिकं भवति, यद्वयं तान् जयेम यदि वा एते नोऽस्मान् जयेयु जेष्यन्ति । अस्मद्विचारेण स्वस्माकं जयादपि तेनामेव जयो गरीयस्त्वेन भातीत्याह— यानेवेति । यान् हत्वा वयं न जिजीविषामो न तु जीवितुमिच्छामस्त एवेति धार्तराष्ट्रा पितृव्यजा भ्रातर प्रभुषे शुद्धार्थमेव स्थिता । अत एतान् हत्वा किं करिष्याम ? इत्यर्थः ॥ ६ ॥

एव स्वविचारस्य तस्य दोषरूपतां वदन् भगवदाज्ञा करिष्यमाण आह— कार्पण्यदोषोपहतस्वभाव इति । कार्पण्यं बन्धुभारणानुचितज्ञानरूप तद्रूपो दोषस्तेन उपहत स्वभाव क्षात्र शौचादिरूपो यस्य तादृशत्वात् पृच्छामि । ननु उपहतस्वभावस्य विवर्त्य किं प्रसे

नेरेत आह— धर्मसम्मूढचेता इति । धर्म धर्मज्ञानार्थसम्मूढ चेतो यस्य स । एतन्मारेण त्व प्रसन्न ? किं वा अमारणे ? एतन्मध्येऽन्यद्वा यच्छ्रेय श्रेयो रूपत्वप्रसारात् स्वभावान्मे निश्चित ब्रूहि । अहं ते शिष्य, न तु मित्र, अतस्त्वात्प्रपन्नं धरणागत धर्मज्ञानस्य मा त्वं दाधि शिक्षय ॥ ७ ॥

ननु मित्रत्वाच्छरणगतत्वाच्च यच्छेदा तत्र भवति तथैव मया कर्तव्यमिति चेत्तत्राह— नहींति । भूमौ असननमद्वितीयं शुद्ध सर्वविभूतिमद्राज्यमवाप्य प्राप्य अपरत्र सुराणामाधिपत्यमिन्द्रैश्वर्यमपि प्राप्य इन्द्रियाणा उच्छ्रोषणमतिशोषणकरमभिलष्यतृकं निमित्तं नास्ति, अतो यमच्छोकमपनुयादपनयेत् तदहं न प्रपश्यामि । अत किं विज्ञापयामीति भावः । हीति युक्तवाच्यमर्थः । यतो दुःखप्राणीन्द्रियाणि ॥ ८ ॥

नी० भा०दी०— एव तर्हि भेक्षमेव तव श्रेय इत्याशङ्क्याह— न चैतदिति । यद्यप्यशत्रुस्य भेक्षमेवेष्ट स्यापि न अस्मान् क्षत्रियाणा भेक्षमोगयोर्मध्ये कतरत् गरीय इति वयं न विद्म । जनूक युद्धमेव गरीय इति तत्राह— यद्वेति । यदि वा वयं जयेम शत्रून्, यदि वा नोऽस्मान् शत्रव एव जयेयु, इदमपि न विद्म । अन्त्यपक्षे पुनर्भरणमप्राथितं भेक्षमेव वाऽऽपद्यत इति भावः । ननु मयि सहाये सति तव जय एव निश्चित इत्यत आह— यानेवेति । इष्टनाशाज्योऽपि पगजयरूप एवेत्यर्थः । यत्तु— निश्चितेऽपि भैक्षश्रेयस्त्वे पुनर्युद्धमैश्वर्यो कतरत् श्रेय इति संशयो नोचितः, अतो न अस्माकं मध्ये कतरत् सैन्य गरीय इति व्याप्येयमिति तदमत् । धर्मसम्मूढचेता इति वाक्यशोपादुक्तसशयस्थेनोचितत्वात्, सैन्यगरीयस्त्वसशयेनैव जयसशयेऽन्यथासिद्धेऽन्यतरसशयस्य वैयर्थ्यात्, विशेषाप्याहारशोषाच्च ॥ ६ ॥

वच मयावधानेव पृच्छति— कार्पण्येति । कार्पण्यं हीनत्वम् । स्वभावः ‘शौर्यं तेजो धृतिर्दाक्षिण्यं’ [१।८।४३] इत्यादिना वक्ष्यमाणलक्षणं । शेष रूपम् ॥ ७ ॥ ननु ‘शुद्ध इदमदौर्बल्यं त्यक्त्वोत्तिष्ठ परन्तप’ [२।३] इति युद्धमेव श्रेय इत्युक्तं किं पुनः पृच्छति ? इत्यत आह— न हीनि । बन्धुनाशनमित्तं शोको राज्यलाभेन स्वर्गाधिपत्यलाभेन वा न निषर्चयिष्यत इति ॥ ८ ॥

सञ्जय उवाच— एवमुक्त्वा हृषीकेशं गुडाकेशः परन्तपः ।

न योत्स्य इति गोविन्दमुक्त्वा तूष्णीं बभूव ह ॥ ९ ॥

तमुवाच हृषीकेशः प्रहसन्निव भारत ! ।

सेनयोर्भयोर्मध्ये विषीदन्तमिदं वचः ॥ १० ॥

[' सीदमानमिदं ' इति रामानुजीयः पाठः ।]

आ. गि. टी.— एवमर्जुनेन स्वाभिप्रायं भगवन्तं प्रति प्रकाशितं सञ्जयो राजानमावेदितवानित्याह— सञ्जय इति । एवं प्रागुक्तप्रकरणे भगवन्तं प्रत्युक्त्वा परन्तोऽर्जुनो न योत्स्ये न सम्प्रहरिष्येऽत्यन्तासह्यशोकप्रसङ्गादिति गोविन्द-मुक्त्वा तूष्णीमनुबन्धमुच्यते, ह किलेत्यर्थः ॥ ९ ॥

तमर्जुनं सेनयोर्वाहिन्योऽभयोर्मध्ये विषीदन्तं विपार्षदं उर्वन्तमतिदुःखितं शोकमोहाभ्यामभिमूर्तं स्वधर्मात्प्रच्युतप्रायं प्रतीत्य प्रहसन्निवोपहासं उर्वन्निव तदाशास्त्रार्थं हे भारत भर्तान्वय । इत्येवं सम्बोध्य भगवानिदं प्रशोचंरं निश्चयेयसाधिगम-साधनं वचनमूचिवानित्याह— तमुवाचेति ॥ १० ॥

रा. भा.— एवमस्थाने समुपस्थितस्नेहकारुण्याभ्यामप्रकृतिङ्गतं क्षत्रियाणां युद्धं परमधर्ममप्यधर्मं मन्वानं धर्मयुद्धस्तथा च शरणागतं पार्थमुद्दिश्यात्ममायाथात्म्यज्ञानेन युद्धस्य फलाभिसन्धिरहितस्य स्वधर्मस्य आत्ममायाथार्थ्यप्राप्त्युपायताज्ञानेन च विना अस्य मोहो न शम्यतीति मत्वा, भगवता परमपुरुषेण अध्यात्मशास्त्रावतरणं कृतम् । तदुक्तम्— 'अस्थानस्नेहकारुण्यधर्माधर्मधिया-कुलम् । पार्थ प्रपन्नमुद्दिश्य शास्त्रावतरणं कृतम्' [गी. सं. ६] इति ॥ ९ ॥

तमेवं देहात्मनोर्याथात्म्याज्ञाननिमित्तशोकाविष्टं देहातिरिक्तात्मज्ञाननिमित्तं च धमाधर्मौ भाषमाणं परस्परविरुद्धगुणान्वितं उभयोः सेनयोर्द्वयोयुक्तयोर्मध्ये अकस्मान्निरुद्योगं पार्थमालोक्य परमपुरुषः प्रहसन्निवेदमुवाच— पार्थ प्रहसन्निव परिहासवाक्यं वदन्निव आत्मपरमात्ममायाथात्म्य-तत्मास्युपायभूतः कर्मयोगज्ञानयोगभक्तियोगगोचरं 'न त्वेवाहं जातु नासम्' (२।६२) इत्यारभ्य 'अहं त्वा सर्वपापेभ्यो मोक्षयिष्यामि मा शुचः' [१।६६] इत्येतदन्तं वचनमुवाचेत्यर्थः ॥ १० ॥

वे. ता. चं.— ' एवमुक्त्वा ' इति श्लोके हृषीकेशपदेन सञ्जयस्यैवप्राप्त्युद्देश्येऽप्येवमस्ति, ' यच्छोकस्सुखोऽप्यजिन्द्रियाणाम् ' इत्याद्युक्तैस्त्रयोभशान्तिकरत्वं च व्यञ्जितम् । ह्यन्ति धर्मदन्तीति वा हृषीकाणि इन्द्रियाणि । एवमुक्त्वा स्वावस्थान्नावेत्यर्थः । ' निद्रालस्ये शुभका स्यात् ' इति शुभका निद्रा तस्या ईशो शुभकाः, प्रबुद्धस्वभाव इत्यर्थः । पिण्डतुकेदा इति वा । गोविन्दशब्देन शोकापनोदनयोग्यवास्त्यालित्वम्, गोशब्द निर्दिशया भुवो भारावतरणार्थं प्रवृत्तत्वं च अभिप्रेतम् ।

विशक्तिः । तामसी चेयं धीः, 'अधर्मं धर्मेमिति या मन्त्यते' [१।६३] इत्यादि हि वक्ष्यते । अप्रत्यक्षस्नेहकारुण्याभ्यां जाता धर्माधर्मधीरिति विप्रहो दृश्यः । स्नेहात्पुण्यधर्माधर्ममयाकुल इत्यादिप्राचीनभाष्यानुसारेण । ' धर्माधर्ममयाकुलम् ' इति पाठो तु त्रयाणां द्वन्द्वः । ' पृच्छामि त्वां ' [२।७] इत्यादिसमभिव्याहृतप्रपञ्चस्यार्थः धर्मयुद्धस्तथा च शरणागतमित्युक्तः । एवं योगोद्देशेन प्रवृत्तिरन्यत इत्याह— पार्थ-मुद्दिश्येति । न्याजलाभमात्रेण शास्त्रावतरणं कृतमिति भावः । 'अकुल पार्थमुद्दिश्य' [गी. सं. ५] इत्यस्य तात्पर्यं आत्मेत्यादिनामत्वेत्यन्तेनोक्तम् । आत्मनो याथात्म्यं नित्यत्वभगवद्दीनत्वादिसम्बन्धः, ' नहि प्रथयामि ' [२।८] इत्यादिकं वदतोऽस्याश्रमेव शोकनिरासोपाय इति भावः । कृतम् इत्यस्य केनेत्याकाहमेवा प्रबन्धकर्तृभूतव्यासादिशास्त्राव्यावर्तनायोक्तं भगवता परमपुरुषेणेति । अनेन पदद्वयेन शास्त्रप्राप्त्याप्युपयुक्तमुपयुक्तित्वादिभ्रमभ्रितम् । अन्यपरत्वात्तान्तरव्युत्पत्त्याय अप्यात्मेति विशेषितम् । अस्यार्थस्य साम्यदायिकत्वायाह— तदुक्तमिति । प्रत्यख्यायं सदृग्महो कैरथेभेऽभिधीयमानोऽपि इत पूर्वस्य द्वितीयाध्यायैर्देशस्यापि शास्त्रोद्देश्यत्वम् । अतः परस्य शास्त्रावतरणकालं च विवेक्तुं ' अस्थान- ' इत्यादिना शिष्यश्लोके

एवमेव नोपोद्घातेनोचितावसरे वक्ष्यमाणशास्त्रावतरणसत्तति वदन् अर्थादुपोद्घातवद्दृष्टोक्तं च व्याकरोति— एवमिति । अस्थानशब्दस्य ' विषये समुपस्थितम् ' [१।२] इत्येतद्वि-पत्यत्वं व्यञ्जयन् तस्य देहनाश्रयभाष्याभिव्याचयया तयोः प्रवृत्तिर्देहा कृतवान् । अमरकृतित्कृतम् इति आकुलशब्दार्थ-श्लोकः । तेन स्वभावतो धीत्वं सूच्यते । ' उपहतस्वभावः ' [२।७] इति हि स्वैर्भोक्तम् । एतेन कार्यण्यदोषोपहतस्वभावत्वं धर्म-सुम्बुद्धचेतसरे हेतुतयोक्तमिदमपि दर्शितम् । ' धर्मसम्बुद्धचेताः ' [२।७] इत्येतद्विवरणरूपस्य ' धर्माधर्मधिया- ' इत्यस्य अर्थः क्षत्रियाणामित्यादिनोक्तः । धर्मं अधर्मं धीः धर्माधर्मधीः, शुक्तिधारणधरिरेतिवत्, तत्र यथावस्थानिषे भेदाहो

नानिर्दिष्टप्रथमाध्यायेनैतावत्सङ्गृहीतम् । महर्षिस्तु शोकतदपनो-
दनस्वास्थ्यवान्तरसङ्गत्या 'तं तथा' [२।१] इत्यादिकं
द्वितीयेऽध्याये न्यवीविशत्, इदमपि सूचितम् 'तन्मोहशा-
न्तये' [गी. घ. ६] इति द्वितीयाध्यायफलं सङ्गृह्यन्ति । तत
धास्यान्तरेद्रायाऽङ्कत्वं प्रथमाध्यायार्थः, सविशेषं स एवात्र
सङ्गत्यर्थमनुदित इत्यपि दर्शितं भवति । नन्वेवविद्यमुद्रितस्य
कथमद्रष्टृकर्मयोगज्ञानयोगभक्तियोगादिविषयं शास्त्रमुपदिश्यते ?
'नाष्ट कस्यचिद्भ्यात्' [मनु २।११०] इति हि स्मरन्ति।
विशेषतश्चायं गुणगुणतरगुणक्षेमप्रकारोऽर्थः सहस्रोपदेश्यमुक्तः ।
'तस्मान्बुध्यस्व भारत' [२।१८] 'युदाय कृतिमिष्य' [२।३७]
इत्यादिषु च प्राक्प्रणिष्टयुद्धोत्साहनपरत्वमेव प्रतीयते ।
अतो नास्य शास्त्रस्याध्यात्मपरत्वमिति । अनेच्यते—'यच्छ्रे-
यः स्यात्' [२।७] इति प्रथमाक्ये 'यच्छ्रेय' इत्यनिर्वा-
रितविशेष इदयते । न चाहुंनस्य युद्धमेव श्रेयस्त्वेन जिज्ञास्य
मिवास्ति नियमः, परमास्तिकस्य तस्य भगवति सन्निहिते
प्रस्तुतमुखेन परमनिश्चयेयसपर्यन्तजिज्ञासोपपत्तेः । अस्तु वा
तस्य युद्धमानविषया जिज्ञासा, तथापि परमाकाङ्क्षिणेन भगवता
'यच्छ्रेय' इति सामान्यवचनमालम्ब्य परमहितोपदेश उपपन्नः ।
'युध्यस्व' इत्यादिकमपि परमनिश्चयेयसोपायवधेति तत्रतत्र
व्यक्तम् । तस्माद्युक्तमिदं अध्यात्मशास्त्रावतत्पणमिति ॥१॥
परिहासयोग्यत्वाय 'तम्' इति परामुद्रमाह— एवमित्या-
दिना । 'उभयोः' इत्यनेन सूचितमुक्तं युद्धायोद्युक्तयोरिति ।
एतेनोपदेशावसरलाभो व्यञ्जितः । 'सीद्मानम्' इत्यनेन
निश्चयगतत्वं फलितम् । युद्धविनिवृत्त्यनर्हदंष्ट्राज्ञापनेन 'मध्ये

इत्यनेनाभिप्रेतमाह— अकस्मादिति । अधर्मादिः पराजया-
दिर्वा युद्धविद्युतेः सम्यग्येतरज नास्ति; अहेतुमेपक्रान्त्यागो-
तु परिहासस्वरमिति भावः । अत्र हर्षादिशत्रोकिफलित वक्ष्य-
माणशास्त्रप्रामाण्याद्युपयुक्तं वस्तुः पुरुषस्य सर्ववैलक्षण्यं परम-
पुरुष इति दर्शितम् । यद्यन्यसौ हर्षादिशत्रात्प्राप्तस्य हर्षाकारिकं
सर्वं सङ्कल्पमानेन नियम्य भूभारवतारणाय प्रेरयितुं शक्नुः ;
तथापि जगदुपकृतमित्येतया पार्थतदितरत्तममाचारणपुरुषार्थोपाय
शास्त्रोपदेशद्वारा प्रवर्तयतीति भावः । यद्वा धीरमर्जुनं हर्षादिशत्रया
स्वयं प्रक्षोभ्य प्रहृमन्त्रि जगदुपकाराय शास्त्रमुवाचेति सम्यग्वि-
शेषात् समनन्तरवाक्यपर्यालोचनया च परिहासासर्थत्वोचित्यात्
प्रहासस्य पार्थक्यमिच्छ्यमुक्तम् । यद्वा प्रपन्नस्य दोषनिरीक्षण-
परिहासासम्भनं शिष्यं प्रत्यध्यात्मोपदेशे प्रहासमात्रं दृष्टान्तात्-
पयोगं च अभिप्रेत्य पार्थशब्दः । अतः प्रहसन्निध
इत्यनेन फलितं सरसत्वं सुप्रहृत्वं निरिखलनिगमान्तगह्वरालो-
नस्य महतोऽर्थज्ञातस्यानायासमापणम्, इदंशब्दस्य वक्ष्यमाण-
मस्तभगवद्वाक्यविषयत्वम्, इन्नितेनापि विवक्षितसुखं च दर्श-
यति— परिहासेत्यादिना । 'अशोच्यान्' इति श्लोकस्यापि
उपदेशार्थविधानापादानां परिहाससञ्ज्ञायतया शास्त्रावतरणमान-
त्वेन साक्षाच्छास्त्राभावात् न त्वेवाहम् इत्यारम्य इत्यु-
क्तम् । यद्वाऽत्र 'अशोच्यान्' [२।११] इति श्लोक प्र-
सन्नित्यस्य विषयं 'न त्वेवाहम्' [२।१२] इत्यादिकमिदं-
शब्दार्थः । अत्र 'मा शुच' [१।६५] इत्येतदन्तं भक्तियोगगो-
चरमिति निर्देशः, सर्वसाधकस्यापि चरमश्लोकप्रपदनस्य
प्रकृतान्त्येन भक्तिविरोधिनिवर्तकतयोदाहरिष्यमाणत्वात् ॥ १० ॥

ह. पै. भा.— एषमुक्त्वाऽहुंनः किं कृतवानित्यपेक्षायामाह— एवमिति । गुडाकेशोऽर्जुनो
हर्षाकेशं श्रीकृष्णं प्रति एवं पूर्वोक्तप्रकारेण 'कथं भीष्ममहं सह्ये च योत्स्यामि' [२।१४] इत्यादि-
हे परन्तप हे धृतराष्ट्र ! अहं न योत्स्ये युद्धं न करिष्यामीति गोविन्दं प्रत्युक्त्वा तूष्णीं बभूव
मौनमाश्रितवान् ॥ ९ ॥ ततः किं वृत्तमित्यपेक्षायामाह— तमिति । हे भारत ! हर्षाकेशः
श्रीनारायणः प्रसन्नवदनः सन्नुभयोः सेनयोर्मध्ये विपीदन्तं विपादं कुर्वन्तमर्जुनं प्रतीदं वक्ष्यमाणं
बयो वाक्यमुवाच । अत्र च 'हृष्टा तु पाण्डवानीकम्' [२।१२] इत्यारभ्य 'न योत्स्य इति
गोविन्दमुक्त्वा तूष्णीं बभूव ह' इत्येवमन्तो ग्रन्थः प्राणिनां शोकमोहबहुलः संसारोऽविद्यामूल
इति प्रदर्शनार्थत्वेन व्याख्येयः ॥ १० ॥

वै. प्र. गि.— तदेवम् 'दृष्टे म स्वन्नमम्' [१।२८]
इत्यादिना अर्जुनस्य शोकमोहप्राप्तिसंज्ञका पुन 'कुतस्त्वा
कथमहम्' [२।२] इत्यादिना भगवदप्रतिबोधितस्यापि
तस्य 'कथं भीष्ममह' [२।१४] इत्यादिना शोकमोहताद-
वस्थं प्रतिपाद्य तत्र इव्य विस्मयमानं सञ्जय उवाच—
परन्तप शत्रुतापनं गुडाकेशोऽर्जुनं गोविन्दं माम्
'कुतस्त्वा कथमहम्' [२।२] इत्यादिकं वाचं विन्दति
वक्ष्यतया एतत् इति गोविन्दः, तं हर्षाकेशं हृष्टं प्रति
द्वयमुक्त्वा 'कथं भीष्मम्' [२।१४] इत्यादिना 'सुराणां
मापिकथम्' [२।८] इत्यनेनोक्तप्रकारेण कथयित्वा पुन

रपि 'न योत्स्ये' इति स्वसिद्धान्तसंज्ञका तूष्णीं बभूव
हेत्याश्रयार्थं निपातः । तथाश्रयं 'गोविन्द' इत्यनेन प्रदर्शितम् ।
'कुतस्त्वा' [२।२] इत्यादिना बोधितोऽपि मोहवाक्या-
न्मैवोक्तवानित्याश्रयमित्यर्थः । 'दृष्टाकेश' इत्यनेन तूष्णीं
मोहप्रसन्नं प्रत्यपि प्रतिबोधने सर्ववैयर्थ्यमेवकथं न भार
इति सूचितम् । 'परन्तप' इत्यनेन च शत्रुतापनस्य युद्ध-
गुण्यं न भयप्रयुक्तं, किन्तु मोहोपाधिकमिति ज्ञापितम् ।
मोहोऽपि च हर्षाकेशाद्युद्धीतस्य भक्तिविषय इति गुडाकेश-
पदेन निरस्तद्वत्वाच्चिनोक्तम् ॥ ९ ॥

ततः किं जातं इत्यत आह— तमिति । प्रति-
 बोधनानन्तरमपि सुखान्तमित्यर्थः । मोहोऽपि स्वल्प-
 सनेव (?) न स्थितः, किन्तु शोकस्वरूपकार्यपर्यन्त इत्याह—
 विपीदन्तमिति । निपादोऽपि न लोके इव किञ्चित्काल-
 मवस्थाप्य गतः, किन्तु स्वजनतद्गोत्रे यथा प्रथममारब्ध-
 स्तथैवावस्यत इति दर्शयितुं यतमानार्थकः शत्रुप्रत्ययः ।
 एवंविधोऽपि शोको यदि स्वसेनाभ्यस्त्यतिकाल एव
 स्यात्तदा सावकाशे समाधातुं शक्येत, न त्वेवम्; किन्तु
 स्वबलान्नित्यं युयुत्सुः परकीयशत्रुसुखे स्तित्वा स्वयं धनु-
 रयम्य प्रवृत्ते शत्रुसम्पत्ते यदा वन्यूनवैक्षत, तदानीं सुखेषु;
 ततो महकष्टं जातमित्यभिप्रेत्याह— सेनयोरुभयोर्मैत्र्य-
 इति । एवं सत्यपि भगवतोऽर्जुनसङ्घटनिरासेऽनायासं दर्श-

यति— प्रहसन्नियेति । परिहामवाक्यं वदन्नियेत्यर्थः ।
 अर्जुनस्य पृथक्सत्त्वतया तं प्रति भागवतः सर्वदाऽपि परिहा-
 सोक्त्य एव भवतीति तदा सङ्घटोऽपि तन्निराचिक्रीडुर्भगवान्
 परिहासरीत्येव इदं वक्ष्यमाणम् 'अशोच्यान्' इत्यादिक-
 मनिगम्भीरार्थमगोपेदान्तसारभूतं वचनमुवाच । तत्र च
 विनाशफल-रूपेण लोकं परिहासः प्रसिद्धः, अयं स्वर्जनेन
 तस्यज्ञानोत्पादनफलक इति प्रसिद्धपरिहासवर्षलक्षण्यद्योतनार्थः
 प्रहसन्निपेतीशकारः । सर्वधीप्रिकस्य ज्ञानोत्पादने हासमात्रे-
 णैव सुकरमिति हर्षिकेशपदनोक्तम् । भारतेति च धतराष्ट्र-
 सम्बोधनेनेदं व्यज्यते— भरतवशात्पत्नेन त्वयाऽन्मिशाता
 भरतवंशीया राजानो न सन्ति, तेषु किमेतादृशभगवद्वेसा-
 नुग्रहपदं कश्चिदपि राजा दृष्टः श्रुतो वा ? इति ॥ १० ॥

१० त ० दी०— एवमुक्त्वाऽर्जुनः किं कृतवानित्यपेक्षयां सञ्जय उवाच— एवमिति । गुडाका निद्रा, तस्या
 रोगः तन्द्रारहितोऽपि, गुडाऽलको वा । सर्वेन्द्रियाध्यक्षं गोविन्दं शरणागतः ब्रजेन्द्रमिति । 'न योत्स्ये'
 इत्युक्त्वा तूर्णो बभूव ह ॥ ९ ॥ ततः किं जातमिति ठमुवाचेति । अहो अस्यात्तत्तत्तद्ज्ञानतः क्लेश्यं
 कीदृक् ? इति प्रहसन् घर्मिष्ठत्वादस्यैतदप्युचितमिति भावनेनेत्युक्तम् ॥ १० ॥

तस्य कृतायां भवित्यन्ति इत्यभिप्रायेण । अत एव 'पाप्यां-
 खपूताः पदनापुस्तय' [भाग ३।२।२०] इति वचनं गीयते ॥ ९ ॥
 ततो भगवान् किञ्चलरितवानित्याकाङ्क्षाशामाह— तमुवा-
 चेति । हर्षकेशः विपीदन्तमर्जुनं प्रहसन्नैव उभयोः सेनयो-
 र्मैत्र्ये इदं वचोऽप्ये वक्ष्यमाणमुवाच । स्वोक्ताकारिण्यपि स्वीयेषु
 भगवान् पुनर्वदति विधासार्थं सम्बोधने भारतेति ॥ १० ॥

पु. अ. त.— एवमुक्त्वाऽर्जुनः किं कृतवानित्यत आह—
 एवमुक्त्वेति । गुडाकेशोऽर्जुनः हर्षकेशं तथेन्द्रियप्रकरकमेव-
 श्रुत्वा पूर्वोक्तप्रकारश्रुत्वा गोविन्दं भक्तपरिपालकं 'न
 योत्स्ये' इत्युक्त्वा तूर्णो बभूव । इ इत्याश्रयं । भगवदु-
 फोऽपि न राज्यस्य स्पृहालजातः । परन्तप उच्छृष्टं तपो
 यस्येति सम्बोधनम्, स्वदीपाः श्रीकृष्णसम्भुरे जीवितं

नो० भा० दी०— युद्धादन्यं कश्चित् निवृत्तित्वं शमोपायं श्रुतीत्याशयः । अत्रार्जुनविपादन्याजेन ब्रह्म-
 विद्याभिकारिविशेषणं भैक्षचर्यां इहामुत्रार्थफलमोगविरागश्च दर्शितः ॥ ९ ॥ तमिति । मूढोऽप्ययममूढबद्धदृष्टीति
 प्रहसन्नैव । इदं वक्ष्यमाणम् ॥ १० ॥

नो० भा० दी०— युद्धादन्यं कश्चित् निवृत्तित्वं शमोपायं श्रुतीत्याशयः । अत्रार्जुनविपादन्याजेन ब्रह्म-
 विद्याभिकारिविशेषणं भैक्षचर्यां इहामुत्रार्थफलमोगविरागश्च दर्शितः ॥ ९ ॥ तमिति । मूढोऽप्ययममूढबद्धदृष्टीति
 प्रहसन्नैव । इदं वक्ष्यमाणम् ॥ १० ॥

स्वजनवधाद्विपीदन्तं युद्धादुपरतमर्जुनं प्रत्यात्मानात्मज्ञानोत्पादनपूर्वकं
 शोकमोहहरं युद्धप्रवृत्तिकरं भगवद्वचनम् ।

तस्य कृतायां भवित्यन्ति इत्यभिप्रायेण । अत एव 'पाप्यां-
 खपूताः पदनापुस्तय' [भाग ३।२।२०] इति वचनं गीयते ॥ ९ ॥
 ततो भगवान् किञ्चलरितवानित्याकाङ्क्षाशामाह— तमुवा-
 चेति । हर्षकेशः विपीदन्तमर्जुनं प्रहसन्नैव उभयोः सेनयो-
 र्मैत्र्ये इदं वचोऽप्ये वक्ष्यमाणमुवाच । स्वोक्ताकारिण्यपि स्वीयेषु
 भगवान् पुनर्वदति विधासार्थं सम्बोधने भारतेति ॥ १० ॥

श्रीभगवानुवाच— अशोच्यानन्वशोचस्त्वं प्रज्ञावादांश्च भाषसे ।
 गतासूनगतासूंश्च नानुशोचन्ति पण्डिताः ॥ ११ ॥

१ शाङ्करभाष्यम् ।

'दृष्ट्वा तु पाण्डवानीकम्' [११२] इत्यारभ्य यावत् 'न योत्स्ये इति गोविन्दमुक्त्वा तूर्णो
 बभूव ह ।' [२१९] इत्येतदन्तः प्राणिनां शोकमोहादिसंसारबीजभूतदोषोद्धवकारणप्रदर्शनार्थत्वेन
 व्याख्येयो ग्रन्थः ।

'दृष्ट्वा तु पाण्डवानीकम्' [११२] इत्यारभ्य यावत् 'न योत्स्ये इति गोविन्दमुक्त्वा तूर्णो
 बभूव ह ।' [२१९] इत्येतदन्तः प्राणिनां शोकमोहादिसंसारबीजभूतदोषोद्धवकारणप्रदर्शनार्थत्वेन
 व्याख्येयो ग्रन्थः ।

२ आनन्दगिरिकृता शाङ्करभाष्यव्याख्या ।
 अतीतसन्दर्भेऽप्येवमश्रोत्यमर्थं विवक्षित्वा तस्मिन्नेव
 वास्यविभागमवगमयति— दृष्ट्वा त्विति । 'धर्मक्षेत्रे कुरु-
 क्षेत्रे' [१११] इत्यादितापशोकस्तावदिकं वाक्यं, शास्त्रस्य
 कथासम्बन्धपरत्वेन पर्यवसानात्; 'दृष्ट्वा' [११२] इत्यारभ्य
 यावत् 'तूर्णो बभूव ह' [२१९] इति तावदिकं वाक्यम्,
 इत आरभ्य 'इदं वचः' [२१०] इत्येतदन्तो मन्थो भव-
 त्यनरं वाक्यमिति विभागः । नन्वायथोदस्य युजमेववाक्यत्वं
 गी. १०

प्रवृत्तशास्त्रस्य महाभारतेऽवतारावयवोक्तित्वात्, अन्तितनस्यापि
 सम्मकथ्येऽत्र वाक्यत्वमर्जुनाधानार्थतया प्रवृत्तत्वात्, उन्मथ्यमस्य
 तु कथमेकवाक्यत्वमिलासशुद्धार्थकत्वादित्याह— प्राणिनामिति ।
 शोको मानवस्तापः, मोहो विवेकामावः । आदिशक्यदन्तद्वान्त-
 भेदायः । स एव संसारस्य दुःखतमनो बीजभूतो शोस्तस्यो-
 द्भवे कारणमद्वारो ममकारस्तद्वेपुरविधा च तत्रदर्शनार्थत्वेनेति
 योजना ।

१ शां. भा.— तथा हि— अर्जुनेन राज्यगुरुपुत्रमित्रसुहृत्स्वजनसम्बन्धिनाश्र्वेषु 'अहमेतेषां, मम एते' इत्येवं भ्रान्तिप्रत्ययनिमित्तस्नेहविच्छेदादिनिमित्तौ आत्मनः शोकमोहौ प्रदर्शितौ 'कथं भीष्ममहं सह्ये' [२।४] इत्यादिना । शोकमोहाभ्यां हि अभिभूतविवेकविज्ञानः स्वत एव क्षत्रधर्मं युद्धे प्रवृत्तोऽपि तस्माद्युद्धात् उपरराम, परधर्मं च भिक्षाजीवनादिकं कर्तुं प्रवृत्ते ।

२ आ शां व्या — सवृहीतमर्थं विनूणोति— तथा हीति । राज्यं रातं कर्म परिपालनादि । पूजार्हां गुरुषो भीष्मद्रोणादयः । पुत्रा स्वयमुत्पादिताः सौमद्रादयः । सम्बन्धान्तरमन्तरणं स्नेह-गोचरां गुरुषु प्रश्रुतयो मिनश्च-देनोच्यन्ते । उपकारनिरपदा तया स्वयमुपकारिणो हृदयानुरागमात्रो भगवत्प्रमुखा सुहृद् । स्वचनां शातयो दुष्योधनादयः । सम्बन्धिनश्च शत्रुस्याऽप्रश्रुतयो दुष्यधृष्टयुष्मादयः । परम्परया पितृपितामहादिपुत्रानुरागमाजो राजानो बान्धवा, तपु यथोक्तं प्रलय निमित्तौऽप्ययं यत्नेहो यश्चैतं सह विच्छेदो यच्च तपोमुपावात् पातकं वा च लोकगहा

सर्वं तन्निमित्तं ययोऽत्मनः शोकमोहयोस्तावेतौ संसारबीजभूतौ 'कथं' [२।४] इत्यादिना दर्शितावित्यर्थः । कथं पुनरनयो संसारबीजयोरर्जुने सम्भावनोपपद्यते ? न हि प्रथितमहामहिम्नो विवस्त्रविद्वानयत् स्वयमं प्रयुक्तस्य तस्य शोकमोहावनर्धहृद् सम्भावितानिलाद्यद्य विवेकतिरस्त्ररेण तथोर्विद्वित्वावरणप्रति-पिदावर्णनकारणत्वादनर्थायाऽन्योरस्ति तद्विद्वन्सम्भावनेत्याह— शोकमोहाभ्यामिति । गिनया जीवनं प्राणधारणम् । आदिशब्दादशपकर्मसंन्यासऽक्षणं पारित्राज्यमात्माभिव्यञ्जान निन्द्यादि गृह्यते ।

१ शां. भा.— तथा च सर्वप्राणिनां शोकमोहादिदोषानिष्टचेतसां स्वभानत एव स्वधर्मपरित्यागः प्रतिषिद्धसेवा च स्यात् । स्वधर्मं प्रवृत्तानामपि तेषां बाह्यनःकायादीनां प्रवृत्तिः फलाभिसन्धि-पूर्विकैव साहङ्कारा च भवति । तत्र एव सति धर्माधर्मोपचयात् इष्टानिष्टजन्मसुखदुःखसम्प्राप्तिलक्षणः संसारोऽनुपगतो भवति । इत्यतः संसारबीजभूतौ शोकमोहौ । तयोश्च सर्वकर्मसंन्यासपूर्वका-दात्मज्ञानात् नान्यतो निवृत्तिरिति तदुपादिदिक्षुः सर्वलोकात्प्रहार्थं अर्जुनं निमित्तीकृत्य आह भगवान् वासुदेवः 'अशोच्यान्' इत्यादि ।

२ आ शां व्या — किञ्चाञ्जुने दृश्यमानो शोकमोहो संसार-बीज, शोकमाहत्वात् अस्मदादिनिष्ठशोकमोहवत्, इत्युपलब्धौ शोकमोहो प्रत्येकं पक्षीकृत्यानुमातव्यमित्याह— तथा चेति । शोकमोहादीनादिशब्देन मिथ्याभिमानश्रेष्ठमोहादयो गृह्यन्ते, स्वभावतश्चित्तदोषामाभ्यां दिव्यर्थः । अस्मदादीनामपि स्वधर्मं प्रवृत्तानां विद्वितावरणत्वावभावात् शोकादे संसारबीजतेति एषा न्तस्य साध्यविकल्पेति चेत्तत्राऽह— स्वधर्म इति । कायादीनां मित्यादिना दादवशिष्टानीन्द्रियाण्यदीयन्ते । फलाभिसन्धिस्त द्विपायाऽभिप्रायः । कर्तृत्वमोक्तुत्वाभिमानोऽहङ्कारः । प्राणुक्तप्रका-रणं वागादि-यापारे सति किं सिध्यति ? तत्राऽह— तत्रेति । शुभमर्थाऽनुष्ठानं धर्मोपचयादिष्टं देवादिजन्म, तत् सुखप्राप्तिः, अशुभमर्थाऽनुष्ठानाधर्मोपचयादिष्टं तिर्यगादिजन्म, ततो दुःख

प्राप्तिः, क्वाभिधर्माऽनुष्ठानानुभान्या धर्माधर्मोभ्यां मनुष्य-जन्म, तत् सुखदुःखे भवत्, एवमात्मकं संसारं सन्ततो वर्तते इत्यर्थः । अर्जुनस्यान्येषां च शोकमोहयो संसारबीजत्वमुपा-दितमुपसहरति— इत्यत इति । तदेव प्रथमाध्यायस्य द्वितीयाध्यायैकदेशसहितेशाऽऽत्माज्ञानोत्थनिवर्तनीयशोकमो-हाख्यसंसारबीजप्रदर्शनपरत्वं दर्शयित्वा वक्ष्यमाणसन्दर्भस्य सहे तु संसारनिवर्तकसंन्यासज्ञानोपदेशो तात्पर्यं दर्शयति— तयोश्चेति । तद्यथोक्तं ज्ञानमुपदिदिक्षुस्मदेषुमिच्छन्मभगवानाहेति सम्बन्धः । सखलोकात्प्रहार्थं यथोक्तं ज्ञानं भगवानुपदिदिक्षतीत्युक्तम्, अर्जुनं प्रत्यवोपदेशादित्याद्यहृद्यः अर्जुनमिति । न हि तस्यामवस्था-यामर्जुनस्य भगवता यथोक्तं ज्ञानमुपदिष्टमिष्टं, किन्तु स्वधर्मोऽनु-नादु दिक्षुऽनुत्तरकालमित्यभिप्रत्योक्तम्— निमित्तीकृत्येति ।

१ शां. भा.— तत्र केचित् आहुः— सर्वकर्मसंन्यासपूर्वकात् आत्मज्ञाननिष्ठाभावादेव केव-लात् कैवल्यं न प्राप्यत एव । किं तर्हि ? अग्निहोत्रादिश्रौतस्मार्तकर्मसहितात् ज्ञानात् कैवल्य-प्राप्तिरिति सर्वासु गीतासु निश्चितोऽर्थ इति । ज्ञापकं च आहुरस्यार्थस्य— 'अथ चेत्त्वमिमं धर्म्यं-सद्गमं न करिष्यसि' [२।३३] 'कर्मण्येवाधिकारस्ते' [२।४७] 'कुरु कर्मैव तस्मात्त्वम्' [२।१५] इत्यादि ।

२ आ शां व्या — सर्वकर्मसंन्यासपूर्वकात् आत्मज्ञानादेव कैवल्यं न प्राप्यति इति गीताशास्त्रादेव स्वाभिप्रेतो व्याख्यात, मन्त्रादि प्रतिज्ञासमिधेः निरविद्युत्सुखवृत्तिः— तत्रेति । त्रिषारि तस्यायां दलितसम्पत्तां प्रागृष्यत । तयामुनिमत्तं विश्वव्यापौ

सैदान्तिकमध्यगमं प्रत्यादिशति— सर्वकर्मैति । वैक्रेण कर्मणा समुपयं व्युत्सितुं मात्रपदम् स्थापनं कर्मणा समुपयं निरविद्युत्सुखव्यापणम् । अन्त्यासंन्यासं पुनीतो— कैवल्यादिति । वैवल्यकारं सम्बन्धते । कन तर्हि प्रकारेण ज्ञानं कैवल्यप्राप्ति

कारणमित्याशङ्क्याऽऽह—किं तर्हीति । किं तत्र प्रापकमित्याशङ्क्येदमेव शास्त्रमित्याह— इति सर्वास्त्विति । यथा प्रथाना नुयानाद्युपहृतमेव दर्शपूर्णमासादि स्वर्गसाधन तथा श्रौतस्मार्त कर्मोपहृतमेव मन्त्रानं कैवल्यं साधयति । 'विमतं सेतितर्कव्यताकमेव स्वफलसाधकं करणत्वाद्दर्शपूर्णमासादिवत्' । तदेवं ज्ञानकर्म समुच्चयपरशास्त्रमित्यर्थः । इतिपदमाहुरित्यनेन पूर्वेण सम्बन्ध्यते ।

१ शां० भा०—हिंसादियुक्तत्वात् वैदिकं कर्म अधर्मायेति इयमपि आशङ्क्या न कार्या । कथम् ? क्षात्रं कर्म युद्धलक्षणं गुरुभ्रातृपुत्रादिहिंसालक्षणं अत्यन्तक्रूरमपि स्वधर्म इति कृत्वा नाधर्माय; तदकरणे च 'ततः स्वधर्मं कीर्तिं च हित्वा पापमवाप्स्यसि ।' [२।३३] इति श्रुतता योवजीवादिश्रुतिचोदितानां पश्चादिहिंसालक्षणानां च कर्मणां प्रागेव नाधर्मत्वमिति सुनिश्चितं उक्तं भवति—इति ।

२ आ.शां व्या.—यत् "न हिंस्यात्सर्वा भूतानि" [ ] इत्यादिना प्रतिषिद्धत्वेन हिंसादेरनधेदुत्त्वानामात्तुपेतवैदिकं कर्माधर्मायेति नातुग्राह्यं शक्यते, तथा च तस्य मोक्षज्ञानेन समुच्चये न सिध्यतीति साङ्ख्यमतमाशङ्क्य परिहरति—हिंसा-दीनि । आदिसम्बन्धादुच्छिन्नमक्षणं शक्यते । यथोक्ता शङ्का न कर्तव्येत्यत्राऽऽकाङ्क्षापूर्वकं हेतुमाह—कथमित्यादिना । स्वशब्देन धर्मयो विवक्षिते । बुदाकरणे धर्मिणस्य प्रत्ययावध्रवणात्तस्य सं प्रति नित्यत्वेनावदयकर्तव्यत्वप्रतीतेर्युवादिहिंसायु-

पौर्वापर्यपालोचनान्याशास्त्रस्य समुच्चयपरत्वं न निर्धारितमित्याशङ्क्याऽऽह—ज्ञापकं चेति । न केवलं ज्ञानमुचिहेतुः, अपितु समुचितमित्यस्यार्थस्य स्वधर्मानुष्ठाने प्राप्राप्तिवचनसामर्थ्यं लक्षणं लिङ्गं गमकमित्यर्थः । शास्त्रस्य समुच्चयपरत्वे लिङ्गवदाक्यमपि प्रमाणमित्याह—कर्मण्येवेति । तत्रैव वाक्यान्तरमुदाहरति—कुरु कर्मेति ।

कर्मतिक्रूरमपि कर्म नाधर्मायेति हेत्वन्तरमाह—तदकरणे चेति । आचार्यादिहिंसायुक्तमित्कूरमपि युद्ध नाधर्मायेति श्रुतता भगवता श्रौतानां हिंसादियुक्तानामपि कर्मणां दूरो नाधर्मत्वमिति स्पष्टमुपदिष्टं भवति । सामान्यशास्त्रस्य व्यर्थं हिंसा-निषेधायेतत्वात्क्रतुविषये चोदितहिंसायास्तदविषयत्वात्क्रतो वैदिककर्मानुष्ठानानुपपत्तिरित्यर्थः । ज्ञानकर्मसमुच्चयात्कैवल्यं सिद्धिरित्युपपदतुंमितिशब्दः ।

१ शां० भा०—तदसत्; ज्ञानकर्मनिष्ठयोः विभागवचनात् बुद्धिद्वयाश्रययोः 'अशोच्यान्' इत्यादिना भगवता यावत् 'स्वधर्ममपि चावेक्ष्य' [२।३१] इत्येतदन्तेन प्रन्धेन परपरमार्थ-तत्त्वचनिरूपणं कृतम्, तत्र साङ्ख्यम् । तद्विषया बुद्धिः आत्मनो जन्मादिपङ्क्तिक्रियाभावात् अकृताऽऽस्तेति प्रकरणार्थनिरूपणात् या जायते, सा साङ्ख्यबुद्धिः, सा येषां ज्ञानिनां उचिता भवति, ते साङ्ख्याः । एतस्या बुद्धेर्जन्मनः प्राक् आत्मनो देहादिव्यतिरिक्तत्वकर्तृत्वभोक्तृत्वाद्यपेक्षो धर्माधर्मविवेकपूर्वको मोक्षसाधनानुष्ठाननिरूपणलक्षणो योगः, तद्विषया बुद्धिः योगबुद्धिः, सा येषां कर्मिणां उचिता भवति ते योगिनः ।

२ आ शां व्या.—यतावत् 'मन्त्रज्ञानं सेतितर्कव्यताक, एव फलसाधकं, करणत्वात्' इत्यनुमानं तदुपपत्ति—तदसत्तदिति । न हि शुक्तिकादिज्ञानमज्ञाननिवृत्तौ स्वफले सहकारि विधिदोषप्रते, तथा च व्यभिचारादसाधकं करणत्वमित्यर्थः । यत्तु गीताशास्त्रे समुच्चयस्यैव प्रतिपाद्यतेति प्रतिज्ञातं तदपि विभागवचनविद्ध-मित्याह—ज्ञानेति । साङ्ख्यबुद्धिर्योगबुद्धिश्चेति बुद्धिद्वयम्, तत्र साङ्ख्यबुद्ध्याध्याय ज्ञानमिष्टा व्याख्यातु साङ्ख्यसम्बन्धमाह—अशोच्यान् इत्यादिनेति । 'अशोच्यान्' इत्यादि 'स्वधर्ममपि चावेक्ष्य' [२।३१] इत्येतदन्तं वाच्यं यावद्बुद्धिं यति तावता प्रन्धेन यत्परमार्थभूतमात्मतत्त्व भगवता नित्यविदं, तद्वया सम्यक्व्या-यते प्रकारयते सा वैदिकी सम्यग्बुद्धिः, एङ्ग्या, तथा प्रकारय-त्वेन सम्बन्धि प्रकृतं तत्त्वं साङ्ख्यमित्यर्थः । साङ्ख्यसम्बन्धं सुखत्वात्प्रवृत्ताशिका बुद्धिं तदतथ साङ्ख्यान्याकरोति—तद्धि-

पयेति । तद्विषया बुद्धि साङ्ख्यबुद्धिरिति सम्बन्धः । तामेव प्रकृत्यति—आत्मन इति । 'न जायते म्रियते वा' [२।०] इत्यादिप्रकरणार्थनिरूपणद्वारेणाऽऽत्मनः पदभावविक्रियासम्भ-वात्कृत्यधोऽप्यति या बुद्धिद्वयत्वे सा साङ्ख्यबुद्धिः, कल्प-मन्यासित साङ्ख्या इत्यर्थः । मन्प्रति योगबुद्ध्याध्याय कर्मनिष्ठा व्याख्यातुकर्मो योगशास्त्रार्थमाह—एतस्या इति । यथोक्त-द्वयुत्पत्तौ विरोधादेवातुष्टानामयोगात्साम्यस्तथित्वेवत्वात्पुमेव तत्पत्तेरात्मनो देहादिव्यतिरिक्तत्वाद्यपेक्षया धर्माधर्मो निष्कृ-यनेश्वरावचनरूपेण कर्मणां पुरुषो मोक्षाय युज्यते योग्य-सम्यगते, तेन मोक्षनिश्चये परम्परया साधनीभूताद्युपधर्मावुष्ठा-नात्मको योग इत्यर्थः । अथ योगबुद्धि विनाजन्योगिनो विभजने—तद्विषयेति ।

१ शां० भा०—तथा च भगवता विमक्ते द्वे बुद्धी निर्दिष्टे 'एया तेऽभिहिता माह्ये बुद्धियोगे त्विमां शृणु ।' [२।३९] इति । तयोश्च माह्यबुद्ध्याश्रयां ज्ञानयोगेन निष्ठा साङ्ख्यानं

१ "यावज्जीवमिष्टोऽहं ज्ञोति" "यावज्जीवं दर्शपूर्णमास्या यजेत" "यावज्जीवमिष्टोऽहं ज्ञुयात्" इत्यादेशो यावज्जीवधुनयो बहुवचनयोः धूयन्ते । आभ्युपगतादिशब्दान्यायाः पश्चाशास्त्रप्रतिपादान् । शुभशोऽपि कर्तृविषये सूचिता भवन्ति ।

विभक्तां वक्ष्यति—‘पुरा वेदात्मना मया प्रोक्ता’ इति । तथाच योगबुद्ध्याश्रयां कर्मयोगेन निष्ठां विभक्तां वक्ष्यति—‘कर्मयोगेन योगिनाम्’ [३१३] इति । एवं साहचर्यबुद्धिं योगबुद्धिं च आश्रित्य द्वे निष्ठे विभक्ते भगवतैव उक्ते ज्ञानकर्मणोः कर्तृत्वाकर्तृत्वैकत्वानेकत्वबुद्ध्याश्रययोः युगपत् एकपुरुषाश्रयत्वासम्भवं पश्यता ।

२ आ. शां. व्या.—उक्ते बुद्धिद्वये भगवतोऽभिमतं दर्शयति—तथा चेति । साहचर्यबुद्ध्याश्रया ज्ञाननिष्ठत्वेतदपि भगवतोऽभिमतमित्याह—तयोश्चेति । ज्ञानमेव योगो ज्ञानयोगस्तेन हि ब्रह्मणा युज्यते तादात्म्यमापद्यते तेन, सन्न्यासिना निष्ठा निश्चयेन स्थितिस्तादर्थ्येण परिसमाप्तिस्ता कर्मनिष्ठतो व्यतिरिक्ता निष्ठयोर्मध्ये निष्कृष्य भगवान्वक्ष्यतीति योजना । ‘लोकैऽस्मिन्निष्ठविद्या निष्ठा पुरा प्रोक्ता मयाऽनघ । ज्ञानयोगेन साहचर्यानाम्’ [३१३] इत्येतद्वाक्यमुक्त्वाश्रयविषयमतोऽनुपदति—पुरेति । योगबुद्ध्याश्रया कर्मनिष्ठेऽपि भगवदनुपदतिमादर्श-

यति—तथा चेति । कर्मैव योग कर्मयोगस्तेन हि बुद्धिबुद्धिद्वारा मोक्षहेतुज्ञानाय पुमान्युज्यते तेन, निर्धर्मकर्मिणा ज्ञाननिष्ठतो विलक्षणता कर्मयोगेनेत्यादिना वक्ष्यति भगवानिति योजना । निष्ठाद्वयं बुद्धिद्वयाश्रय भगवता विभज्योक्तमुपसंहरति—एवमिति । कया पुनरनुपपत्त्या भगवता निष्ठाद्वयं विभज्योक्तं ? इत्याशङ्क्याऽऽह—ज्ञानकर्मणोरिति । कर्म हि कर्तृत्वानेकत्वबुद्ध्याश्रयम्, ज्ञान पुनर्कर्तृत्वैकत्वबुद्ध्याश्रयम्, तदुभयमित्थं विरुद्धसाधनसाधत्वात्प्राक्भावस्यैव पुस्यस्य सम्भवति, अतो युक्तमेव तयोर्विभागवचनमित्यर्थः ।

१ शां० भा०—यथा एतत् विभागवचनं तथैव दर्शितं ज्ञातपथीये ब्राह्मणे—“एतमेव प्रजाजिनो लोकाश्चिच्छन्तो ब्राह्मणाः प्रव्रजन्ति” इति सर्वकर्मसंन्यासं विधाय तच्छ्लेषेण “किं प्रजया करिष्यामो येषां नोऽप्यन्तात्स्यं लोकः” [वृ. उ. ४।४।२२] इति । तत्रैव च प्राक् दारपरिग्रहात् ‘पुरुषः’ ‘आत्मा’ प्राकृतो धर्मजिज्ञासोत्तरकालं लोकत्रयसाधनं पुत्रं, द्विप्रकारं च वित्तं मानुषं दैवं च; तत्र मानुषं वित्तं कर्मरूपं पितृलोकप्राप्तिसाधनं, विद्यां च दैवं वित्तं देवलोकप्राप्तिसाधनं “सोऽकामयत्” [वृ. उ. १।४।१७] इति अविद्याकामवत् एव सर्वाणि कर्माणि श्रौतादीनि दर्शितानि । “तेभ्यो व्युत्थाय प्रव्रजन्ति” इति व्युत्थानं आत्मानमेव लोकं इच्छतोऽकामस्य विहितम् । तदेतत् विभागवचनं अनुपपन्नं स्यात्, यदि श्रौतकर्मज्ञानयोः समुच्चयोऽभिप्रेतः स्यात् भगवतः ।

२ आ शां व्या — भगवदुक्तविभागवचनस्य मूलत्वेन धृतिमुदाहरति—यद्येति । तत्र ज्ञाननिष्ठाविषय वाच्य पठति—एतमेवेति । प्रव्रजन्तात्मानं नित्यविश्रित्तस्वभाव वेदितुं मिच्छन्तस्त्रिविधेषु कर्मकले वैतृष्यमात्र सर्वाणि कर्माणि परित्यज्य ज्ञाननिष्ठा भवन्तीति पञ्चमलशरदंशकारेण सन्यास विधिं विवक्षित्वा तस्यैव विधे शेषेणार्थवादेन ‘किं प्रजया’ इत्यादिना मोक्षफल ज्ञानमुक्तमित्यर्थे । ननु फलभावात्प्रजाशेषो नोपपद्यते, पुनैतेनैकजयस्य वाक्यान्तरसिद्धत्वात् इत्याशङ्क्य विदुर्न प्रजाया दमन्त्यलोकभ्यं आत्मव्यतिरिक्तगणभावान् आत्मनोऽप्यप्यथा शराशेषो बुद्धिमिति विवक्षित्वाऽऽह—येषां मिति । इति ज्ञान दर्शितमिति शेषः । तस्मिन्निष्ठ ब्राह्मणे कर्म निष्ठाविषयं वाच्यं दर्शयति—तत्रैवेति । प्राकृतत्वमतव-दक्षिणैवाऽहम्, न च ब्रह्मचारी सन्तुष्टग्रीपे मयाविधि वेदम-पोत्वाशेषत्वेन पदमिच्छन्तो इत्या सतुत्तरकाल लोकत्रयप्राप्ति-मापन्ते पुत्रादित्रय “सोऽकामयत् जाया मे ह्यार”

[वृ. उ. १।४।१७] इत्यादिना कामितवानिति धृत-मित्यर्थः । वित्तं विभजते—द्विप्रकारमिति । तदेव प्राकृतैरुच्यते—मानुषमिति । मानुषं वित्तं व्याचष्टे—कर्मरूपमिति । तस्य फलपूर्वकसाधित्वमाह—पितृ-लोकेति । दैवं वित्तं विभजते—त्रिधां चेति । तस्यापि फलनिष्ठत्वमाह—दैवेति । कर्मनिष्ठाविषयत्वेनोदाहृतधृतो-स्तात्पर्यमाह—अविद्येति । अज्ञस्य कामनाविशिष्टस्यैव कर्माणि “सोऽकामयत्” इत्यादिना दर्शितानीत्यर्थः । ज्ञाननिष्ठा विषयत्वेन दर्शितधृतरपि तात्पर्यं दर्शयति—तेभ्य इति । कर्मसु विरक्तस्यैव सन्यासपुर्विका ज्ञाननिष्ठा प्रायुदाहृतधृत्या दर्शितेत्यर्थः । अत्रव्याभिप्रेतं ज्ञानकर्मणोऽभिप्राधिकारत्वस्य धृत-त्वात्पुन्युक्तेन भगवतो विभागवचनेन साहचर्य समुपपत्तय-प्रतिज्ञातमेववाधितमिति साधितम् । किञ्च समुच्चयो ज्ञानस्य श्रौतेन स्मार्तन वा कर्मणा विषयते ? यदि प्रथमस्तथाऽऽह-तदेतदिति ।

१ शां० भा०—न च अर्जुनस्य प्रश्न उपपन्नो भवति ‘ज्यायसो चेत्कर्मणस्ते’ [३११] इत्यादिः । एकपुरुषानुष्ठेयत्वात्सम्भवं बुद्धिकर्मणोः भगवता पूर्वं अनुक्तं कथं अर्जुनः अभुतं बुद्धेयं कर्मणो ज्यायस्यं भगवति अप्यारोपयेत् मूर्खं ‘ज्यायसी चेत्कर्मणस्ते मता बुद्धिः’ [३११] इति । त्रिषु—यदि बुद्धिकर्मणोः मर्त्यां मनुष्य उक्तः स्यात्, अर्जुनस्यापि न उक्त एवेति,

‘ यच्छ्रेय एतयोरेकं तन्मे ब्रूहि सुनिश्चितम् ’ [५११] इति फयमुभयोरुपदेशे सति अन्यतरविषय एव प्रश्नः स्यात् ? न हि पित्तप्रशमनार्थिनो वैद्येन मधुरं शीतं च भोक्तव्यमित्युपदिष्टे ‘ तयोरन्यतरपित्तप्रशमनकारणं ब्रूहि ’ इति प्रश्नः सम्भवति ।

२ आ. शां. व्या.— तमुच्येऽभिप्रेते प्रशानुपपत्तिदोषान्तरमाह— न चेति । तामेवानुपपत्तिं प्रकटयति— एकपुरुषेति । यदि समुचयः शास्त्रार्थो भगवता विवक्षितस्तदा ज्ञानकर्मणोरेकेन पुरोपेक्षादुपेक्ष्यते तन्नो कर्मजुनेन च धृत, तत्कर्म सत्प्रमत्तप्रभु कर्मधृत च मिथ्यैव श्रोता भगवत्यारोपयेत् ! न च तदारोहद्वैत किमिति मां कर्मण्येवातिशये युद्धक्षणे त्रियोजयसीति प्रभोऽजकल्पते । तथा च प्रशालोचनया प्रपूर्यतिवक्रजोः शास्त्रार्थतया समुचयोऽभिप्रेतो न भवतीति प्रतिमातौल्यं । किञ्च समुचयपक्षे कर्मापेक्षया बुद्धेर्यायस्त्वं भगवता पूर्वमनुकर्मजुनेन चाधृतं

कथमवो तस्मिन् आरोपयितुमर्हति ? तत्त्वानुवादवचन श्रोतुरनुचितमित्याह— बुद्धेऽप्येति । इतश्च समुचयः शास्त्रार्थो न भवत्यन्यथा पञ्चमादावजुनस्य प्रशानुपपत्तेरित्याह— किञ्चेति । ननु सर्वान्प्रत्युक्तैऽपि समुचये नार्जुनं प्रत्युक्तोऽसादिकीत तदीयप्रशोपपत्तिरित्याद्याह्याऽऽह— यदीति । एतयोः कर्मतयागयोरिति यावत् । ननु कर्मपेक्षया कर्मत्यागपूर्वकस्य ज्ञानस्य प्राधान्यात्सत्य श्रेयस्त्वात्तद्विषयप्रशोपपत्तिरिति चेत्, न; इत्याह— न हीति । तथैव समुचये पुरोपार्थसाधने भगवता दर्शिते सत्यन्यतरगोचरो न प्रभो भवतीति शेषः ।

१ शां० भा०— अथार्जुनस्य भगवदुक्तवचनार्थविवेकानवधारणनिमित्तः प्रश्नः कल्प्येत, तथापि भगवता प्रशानुरूपं प्रतिवचनं द्वयं, ‘ मया बुद्धिकर्मणोः समुचय उक्तः, किमर्थमित्यं त्वं भ्रान्तोऽसि?’ इति । न तु पुनः प्रतिवचनमननुरूपं पृष्टादन्यदेव ‘ द्वे निष्ठे मया पुरा प्रोक्ते ’ [३१२] इति वक्तुं युक्तम् । नापि स्मार्तेनैव कर्मणा बुद्धेः समुचयऽभिप्रेते विभागवचनादि सर्वमुपपन्नम् । किञ्च क्षत्रियस्य युद्धं स्मार्तं कर्म स्वयं इति जानतः ‘ तत्किं कर्मणि योरे मां नियोजयसि ? ’ [३११] इत्युपालम्भोऽनुपपन्नः । तस्माद्गीताशास्त्रे ईपन्मात्रेणापि श्रौतेन स्मार्तेन वा कर्मणाऽऽत्मज्ञानस्य समुचयो न केनचिद्दर्शयितुं शक्यः ।

२ आ. शां. व्या.— समुचये भगवतोऽपि तदज्ञानादुक्तं नस्य प्रशोपपत्तिरिति शब्दे— अथेति । अज्ञाननिमित्तं प्रश्नमतीकृत्यापि प्रत्यापद्ये— तथापीति । भगवतो भ्रान्त्यभावेन पुरोपरानुसन्धानसम्भवादित्यर्थः । प्रशानुपपत्त्वमेव प्रतिवचनस्य प्रकटयति— मयेति । व्यावर्त्यंशमादर्शयति— न त्विति । प्रतिवचनस्य प्रशाननुरूपत्वमेव स्पष्टयति— पृष्टादिति । श्रौतेन कर्मणा समुचयो ज्ञानस्येति पक्षे प्रतिक्षिप्य पश्चान्तरं प्रतिक्षिपति— नापीति । धृतिस्मृत्योर्ज्ञानकर्मणोर्विभाग-

वचनमादिशब्दश्रुतौ बुद्धेर्यायस्त्व, पञ्चमादौ प्रश्नः, भगवत्प्रतिवचन, सर्वमिदं श्रौतेनेव स्मार्तेनापि कर्मणा बुद्धे समुचये विरुद्धं स्यादित्यर्थः । द्वितीयपक्षासम्भवे हेत्वन्तरमाह— किञ्चेति । समुचयपक्षे प्रश्नप्रतिवचनयोरसम्भवात्तद्वैतशब्दो मीताशास्त्रत्वरमित्युपसर्हति— तस्मादिति । विशुद्धमत्मानान स्वप्रवर्त्तयन् न सहकारि एतेषाम्, अज्ञाननिष्ठैः प्रकृत्याऽप्यज्ञानादित्यज्ञानवत् । अथवा कथं; सहायानपेक्षेण ज्ञानेन निवर्त्यते ज्ञानात्प्रकृत्यात् रज्जुसर्पादिवदिति भावः ।

१ शां० भा०— यस्य त्वज्ञानाद्वागादिदोषतो वा कर्मणि प्रवृत्तस्य यज्ञेन दानेन तपसा वा विशुद्धसत्त्वस्य ज्ञानमुत्पन्नं परमार्थतत्त्वविषयं ‘ एकमेवेदं सर्वं ब्रह्म अकृतं च ’ इति, तस्य कर्मणि कर्मप्रयोजने च निवृत्तेऽपि लोकसद्ब्रह्मार्थं यत्नपूर्वं यथा प्रवृत्तस्तथैव कर्मणि प्रवृत्तस्य यत्प्रवृत्तिरूपं दृश्यते ज. तत्कर्म, येन बुद्धेः समुचयः स्यात् ।

२ आ. शां. व्या.— ननु ‘ कर्माद्ब्रह्मस्तवाऽसकञ्चिकीर्णुलो- कसद्ब्रह्मम् ’ [३१२६] इति वक्ष्यमाणत्वात्कथं गीताशास्त्रे समुचयो नास्ति ? तत्राऽऽह— यस्य त्विति । चोदयाम्प्राप्तौ शोण विधितोऽदुपेक्ष्य कर्मणो धर्मत्वात्, यथापारमादयस्य तथा त्वाभावात् तत्कविद्वयं वर्णाभ्यामिमानस्यस्याधिकारप्रतिपत्त्यभावात्, यागादिप्रवृत्तीनामविशालेऽतो ज्ञायमानानां कर्माभ्या-

सत्त्वात् ‘ कर्माद्ब्रह्मम् ’ [३१२५] इत्यादि वाक्ये न समुचयप्राप्तकमिति भावः । वास्तव्यार्थं । द्वितीयस्तु विविदिपावाक्यस्यसाधनान्तरसम्बन्धार्थं । साधारिणं ज्ञान व्यावर्तयति— परमार्थेति । तदेवाभिनयति— एकमिति । प्रवृत्तिरूपमिति रूपग्रहणमाभासत्त्वप्रदर्शनार्थम् । कर्माभाससमुचयस्तु यादृच्छिकत्वात् मोक्षं फलयतीति शेषः ।

१ शां० भा०— यथा भगवतो वासुदेवस्य क्षात्रधर्मचेष्टितं न ज्ञानेन समुचीयते पुरुषार्थ-
सिद्धये, तद्वत्तत्कलाभिसन्ध्यहङ्काराभावस्य तुल्यत्वाद्विदुषः । तच्चविभु 'नाहं करोमि' इति मन्यते,
न च तत्कृतमभिसन्धते । यथा च स्वर्गादिकामार्थिनोऽग्निहोत्रादिकामसाधनानुष्ठानाय आहिताग्नेः
काम्य एवाग्निहोत्रादौ प्रवृत्तस्य मामिच्छते विनष्टेऽपि कामे तदेवाग्निहोत्राद्यनुतिष्ठतोऽपि न तत्काम्य-
मग्निहोत्रादि भवति । तथा च दर्शयति भगवान् 'कुर्वन्नपि न लिप्यते' [५।७] 'न करोति न
लिप्यते' [२।३२] इति तत्र तत्र । यच्च 'पूर्वः पूर्वतरं कृतम्' [४।१५] 'कर्मणैव हि संसिद्धि-
मास्थिता जनकादयः' [३।२०] इति, तच्च प्रविभज्य विज्ञेयम् । तत्कथम् ? यदि तावत् पूर्व
जनकादयस्तत्त्वविदोऽपि प्रवृत्तकर्माणः स्युः, ते लोकसङ्ग्रहार्थं 'गुणा गुणेषु वर्तन्ते' [३।१८]
इति ज्ञानेनैव संसिद्धिमास्थिताः । कर्मसन्ध्यासे प्राप्तेऽपि कर्मणा सहैव संसिद्धिमास्थिताः, न कर्म-
सन्ध्यासं कृतवन्त इत्यर्थः [इत्येषोऽर्थः] ।

२ आ. शां. व्या — किञ्च ज्ञानिनो वागादिप्रशस्तिर्न फले स-
मुचीयते, फलाभिसन्धिबिचलप्रशस्तित्वाद्दृष्ट्वाविभुप्रवृत्तित्वाद्वा
भावत्प्रवृत्तिवदित्याह— यथेति । हेतुद्वयस्यासिद्धिमाशङ्क्य
परिहरति— तच्चविदिति । कृतस्य ब्रह्मैवाहमिति मन्वानो
विद्वान्प्रवृत्तिं तत्फल वा नैव स्वगतत्वेन परयति रूपादिवद्दृश्यस्य
दृश्यमन्वायोगात् । किन्तु कार्यकरणसङ्गतगतत्वेनैव प्रवृत्त्यादि
प्रतिपद्यते । तत्तत्त्वविदो व्याख्यानभिरज्ञानादावहङ्कारस्य
तृप्त्यादिकलाभिसन्धेयाऽऽभावत्वात्तसिद्धं हेतुद्वयमित्यर्थे ।
ननु ज्ञानोदयात्प्रगवस्यायामिवोत्तरकालेऽपि प्रतिनियतप्रवृ-
त्त्यादिदर्शनात् तत्त्वदर्शिनश्चर्यादेराभासत्त्वमिति तत्राऽऽह—
यथा चेति । स्वर्गादिरेव काम्यमानत्वात्काम्यत्वदर्शिन
स्वर्गादिकामस्याग्निहोत्रादेरेपेक्षितस्वर्गादिसाधनस्यानुष्ठानार्थम-
ग्निमाधाय व्यवस्थितस्य तस्मिन्नेव काम्ये कर्मणि प्रवृत्तस्यार्थ-
कृते केनापि हेतुना कामे विनष्टे तदेवाग्निहोत्रादि निर्वर्तयतो न
तन्नाम्य भवति नित्यकाम्यविभागस्य स्वाभाविकत्वात्त्वात्क

मोपवन्धानुपवन्धकृत्वत्वात् तथा विदुषोऽपि विध्यधिकारभा-
वाद्वा (या) गादिप्रवृत्तीना कर्माभासतेत्यर्थः । विद्वत्प्रवृत्तीना
कर्माभासत्वमित्यत्र भगवदनुमतिमुपन्यस्यति— तथा चेति ।
विद्वद्रथापरेऽपि कर्मशब्दप्रयोगदर्शनात्, तद्वयापारस्य कर्मा-
भासत्त्वानुपपत्ते समुच्यसिद्धिरिति तत्राऽऽह— यथेति ।
ज्ञानकर्मणोः समुचित्यैव सतिद्विहेतुत्वे प्रतिपत्ते कुतो विभज्यार्थ
ज्ञानमिति पृच्छति— तत्कथमिति । तत्र किं जनकादयोऽपि
तत्त्वविद प्रवृत्तकर्माण स्युः ? आहोस्विदतत्त्वविदः ? इति
विकल्प्य प्रथम प्रत्याह— यदीति । तत्त्वविदोश्च प्रवृत्तकर्मा-
वर्णनामकश्चित्कलत्वादित्याशङ्क्याऽऽह— ते लोकेति ।
तेषामुक्तप्रयोजनार्थमपि न प्रवृत्तिर्तुक्त्वा सर्वत्रोदासीनत्वादि-
त्याशङ्क्याऽऽह— गुणा इति । इन्द्रियाणा निपेषेण प्रवृत्ति-
द्वारा तत्त्वविदा प्रवृत्तकर्मात्वेऽपि ज्ञानेनैव तेषा मुक्तिरित्याह—
ज्ञानेनेति । उक्तमेवार्थं सङ्क्षिप्य दर्शयति— कर्ममिति । कर्म-
णेत्यादौ वाधितानुष्ठया प्रवृत्त्याभासो गृह्यते ।

१ शां० भा०— अय न ते तत्त्वविदः— ईश्वरसमर्पितेन कर्मणा साधनभूतेन संसिद्धिं सत्त्व-
शुद्धिं ज्ञानोत्पत्तिलक्षणां वा संसिद्धिमास्थिता जनकादय इति व्याख्येयम् । एतमेवार्थं वक्ष्यति
भगवान् 'सत्त्वशुद्धये कर्म कुर्वन्ति' [५।११] इति । 'स्वकर्मणा तमभ्यर्च्य सिद्धिं विन्दति
मानवः' [१।८।१६] इत्युक्त्वा सिद्धिं प्राप्तस्य च पुनर्ज्ञाननिष्ठां वक्ष्यति 'सिद्धिं प्राप्तो यथा
ब्रह्म' [१।८।५०] इत्यादिना । तस्मात् गीताशास्त्रे केवलं देव तत्त्वज्ञानात् मोक्षप्राप्तिः, न कर्म-
समुच्चिनात्— इति निश्चितोऽर्थः । यथा च अयमर्थः, तथा प्रकरणयो विभज्य तत्र तत्र दर्शयिष्यामः ।

२ आ. शां. व्या — द्वितीयमनुवचन— अत्रेति । तत्र
वाक्यार्थं वक्ष्यति— ईश्वरेति । त्रिभुव त्रियत्यव वाक्यार्थं यो
वसुधैव कुटुम्बक इति व्याख्येयमिति । वसुधा चिन्तशुद्धिद्वारा
ज्ञानहेतुत्वमित्युक्तेऽर्थे वाक्यार्थं प्रमाणयति— एतमेवेति ।
'योगिन कर्म कुर्वन्ति' [४।११] इत्यादिवाक्यमर्थयोऽनु-
वचन— अत्रेति । स्वकर्मणेत्यादौ साधनादव मोक्षहेतुत्व
कर्मणां वक्ष्यतीत्याह— स्वकर्मणेति । व्याख्याऽऽह

गार्दीभ्रष्टमाद्वारा ज्ञाननिष्ठायोग्यता एभ्यते, ततो ज्ञाननिष्ठया
मुक्ति, तेन न साधनात्मिका मुक्तिहेतुत्वमेव स्फुटीभवित्य-
तीत्यर्थः । तत्त्वानोत्तरकाल कर्मात्म्येव फलितमुपगहरति—
तस्मादिति । ननु यद्यपि गीताशास्त्र तत्त्वज्ञानप्रधानमेव वाक्य
तथापि तन्मन्य धूममाणं कर्म तदज्ञमज्ञोक्तैश्च प्रकरणप्राप्ति-
ण्यादिति समुच्यसिद्धिस्तत्राऽऽह— यथा चेति । अर्थसन्देहा-
ऽऽत्मज्ञानमेव क्वच वक्ष्यतेहेतुरिति गृह्यते ।

१ शां० भा०— तत्रं धर्मसम्पूढचेतसो मिथ्याज्ञानवतः महति शौरसागरे निमग्नस्यार्जुनस्य
अन्यत्र आत्मज्ञानादुद्वरणं अपश्यन् भगवान् वासुदेवः ततः कृपया अर्जुनं उद्दिधारयिषुः आत्म-
ज्ञानाय अनूतारयन् आह— 'अज्ञोऽज्ञान्' इत्यादि ।

२ आ. शां. व्या.— तदेव वचनमुदाहरति— श्रीमगवानिति ।
 इतिहृतामभिप्रायं प्रत्याख्याय स्वाभिप्रेतः वाकार्यः समर्थितः,
 सम्प्रति ' अशोच्यान् ' इत्यस्मात्प्राचनप्रवृत्तन्दभरय प्रागुक्तं
 तात्पर्यायमनूय ' अशोच्यान् ' इत्यादेः ' स्वधर्ममपि चापेक्ष्य ' [२।२ ।] इत्येतदन्तत्स्य समुदायस्य तात्पर्यमाह— तत्रेति ।
 अत्र हि शास्त्रे श्रीणि काण्डानि, अष्टादशसङ्ख्यपाकानामध्याधाना
 पट्टकत्रिसमुपादाय त्रिविधम् । तत्र पूर्वपट्टकात्मकं पूर्वकाण्डं
 त्वम्पदार्थं विधीयतेति, मध्यमपट्टकस्य मध्यमकाण्डं तत्प-
 दार्थं योचयति, अन्तिमपट्टकस्य अन्तिमकाण्डं पदार्थयोरेषैव
 नामार्थमाधिकरोति । तज्ज्ञानसाधनानि च तत्र तत्र प्रवृत्ताहु-
 न्यस्यन्ते, तज्ज्ञानस्य तदधीनत्वात् । तत्त्वज्ञानमेव केवलं नैवत्यं

साधनमिति च सर्वत्रागितम् । एव पूर्वोक्तरीत्या गीताशास्त्रार्थे
 परिनिश्चितं सतीति यावत् । धर्मं सम्मूढं कर्तव्याकर्तव्यविवेक-
 विरलं चेतो यस्य तस्य मिथ्याज्ञानवतोऽङ्गारममकारवतः
 शोकाख्यसागरे दुरतारे प्रविश्य त्रिभ्यतो ब्रह्मात्मैक्यलक्षण-
 वाक्याद्यज्ञानमात्मज्ञानं तदतिरेकेणोद्धारणासिद्धेस्तमानिमक्तमति-
 क्तिपं शोकाहुदुर्लभमिच्छन् भगवान् यथोक्तज्ञानं तमनुनमनवतार-
 यन् पदार्थपरिशोधने प्रवर्तयन्नादौ त्वम्पदार्थं शोधयितुमशोच्या-
 नित्यादि वाक्यमाहेति योजना । यस्याज्ञानं तस्य भ्रमो यस्य
 भ्रमस्तस्य पदार्थपरिशोधनपूर्वकं सम्पन्नानं वाक्याहुदेतीति
 ज्ञानाधिकारिणमभिप्रेत्याऽऽह— अशोच्यानित्यादीति ।

१ शां० भा०— न शोच्या अशोच्या भीष्मद्रोणादयः, सहृदून्वात्, परमार्थस्वरूपेण च नित्य-
 त्वात् । तान् अशोच्यान् अन्वशोचः अनुशोचितवानसि ' ते भ्रियन्ते मन्निमित्तं, अहं तैः विनाभूतः
 किं करिष्यामि राज्यसुरादिना ? ' इति त्वं प्रज्ञावादान् प्रज्ञावतां बुद्धिमतां वादांश्च वचनानि च
 भाषसे । तदेतत् मौढ्यं पाण्डित्यं च विरुद्धं आत्मनि दर्शयसि; उन्मत्त इवेति अभिप्रायः । यस्मात्
 गतासून् गतप्राणान् मृतान्, अगतासून् अगतप्राणान् जीवतश्च न अनुशोचन्ति पण्डिताः आत्मज्ञाः ।
 प्रण्डा आत्मविषया बुद्धिः येषां ते हि पण्डिताः, ' पाण्डित्यं निर्विधं ' [वृ. उ. ३।५।१] इति श्रुतेः ।
 परमार्थतस्तु तान् नित्यानशोच्यान् अनुशोचसि, अतो मूढोऽसि इत्यभिप्रायः ॥ ११ ॥

यति— ते भ्रियन्त इति । पुनर्भायादिप्रयुक्तं सुखमादिशब्देन
 गृह्यते । इत्यनुशोचितवानतीति सम्बन्धः । विरुद्धार्थोभियादित्ये-
 नापि भ्रान्तत्वमनुनस्य साधयति— त्वं प्रज्ञावतामिति । वचनानि
 ' उन्मत्तकथमर्षणा ' [१।४४] इत्यादीनि । किमेतावता फलि-
 तमिति तदाह— तदेतदिति । उन्मोढ्यमशोच्येषु शोच्यदृष्टित्व-
 मेतत्पाण्डित्यं, बुद्धिमता वचनभाषित्वमिति यावत् । अङ्गनस्य
 पूर्वोक्तभ्रान्तिभाक्त्वे निमित्तमात्मानाज्ञानमित्याह— यस्मादिति ।
 ननु सूक्ष्मबुद्धिभाक्त्वमेव पाण्डित्यं, न त्वात्मज्ञत्वं हेत्व-
 भावादित्याशङ्क्याऽऽह— ते हीति । पाण्डित्यं पण्डितभावमा-
 त्मज्ञानं निर्विधं निश्चयेन लब्ध्वा ' बाल्येन तिष्ठसेत ' [३।५।१]
 इति बुद्धदण्डकथुतिसुकार्यामुदाहरति— पाण्डित्यमिति ।
 यथोक्तपाण्डित्यराहित्यं कथं ममावगतमित्याराध्य कार्य-
 दर्शनादित्याह— परमार्थतस्त्विति । यस्मादित्यस्यपेक्षितं
 दर्शयति— अत इति ॥ ११ ॥

२ आ. शां. व्या.— यत्तु कैचित् " आत्मा वा अरे
 शब्दः " [वृ. उ. २।५।५] इत्यायात्मयाथात्म्यं
 दर्शनविधिवार्थमनेन श्लोकेन व्याचष्टे स्वयं हरिरित्युक्तं,
 तदयुक्तम्; कृतियोमतेत्कार्थसम्बन्धेयस्साधनताया वा पर-
 भिमत्तियोगस्य वा विच्छेयस्थानप्रतीयमानस्य कल्पना-
 हेत्वभावात् । न च दर्शने पुरतन्त्रत्वरहिते विधेययागादि
 विलक्षणे विधिपरमथयते, कृत्यान्तर्भूतव्याहर्थित्वात्तद्यो न विधि-
 मधिकरोतीत्यभिप्रेत्य व्याचष्टे— न शोच्या इति । कथं
 तेषामतोच्यत्वमित्युक्तं भीष्मादिशब्दव्याख्याना वा शोच्यत्वं
 तत्परलक्ष्याणां वेति विचलत्याऽऽह रूपयति— सहृदून्त्वादिति ।
 ये भीष्मादिशब्दवच्यन्ते ते श्रुतिस्मृत्युदीरिताविगीताचारव-
 त्वात् शोच्यतामश्नुवीरमित्यर्थः । द्वितीयं प्रत्याह— परमा-
 र्थेति । अत्रते रजतद्विदशोच्येषु शोच्युद्भया भ्रान्तोऽसी-
 ल्याह— तामिति । अनुशोचनप्रकारमभिनयन् भ्रान्तिमेव प्रकट-

यति— ते भ्रियन्त इति । पुनर्भायादिप्रयुक्तं सुखमादिशब्देन
 गृह्यते । इत्यनुशोचितवानतीति सम्बन्धः । विरुद्धार्थोभियादित्ये-
 नापि भ्रान्तत्वमनुनस्य साधयति— त्वं प्रज्ञावतामिति । वचनानि
 ' उन्मत्तकथमर्षणा ' [१।४४] इत्यादीनि । किमेतावता फलि-
 तमिति तदाह— तदेतदिति । उन्मोढ्यमशोच्येषु शोच्यदृष्टित्व-
 मेतत्पाण्डित्यं, बुद्धिमता वचनभाषित्वमिति यावत् । अङ्गनस्य
 पूर्वोक्तभ्रान्तिभाक्त्वे निमित्तमात्मानाज्ञानमित्याह— यस्मादिति ।
 ननु सूक्ष्मबुद्धिभाक्त्वमेव पाण्डित्यं, न त्वात्मज्ञत्वं हेत्व-
 भावादित्याशङ्क्याऽऽह— ते हीति । पाण्डित्यं पण्डितभावमा-
 त्मज्ञानं निर्विधं निश्चयेन लब्ध्वा ' बाल्येन तिष्ठसेत ' [३।५।१]
 इति बुद्धदण्डकथुतिसुकार्यामुदाहरति— पाण्डित्यमिति ।
 यथोक्तपाण्डित्यराहित्यं कथं ममावगतमित्याराध्य कार्य-
 दर्शनादित्याह— परमार्थतस्त्विति । यस्मादित्यस्यपेक्षितं
 दर्शयति— अत इति ॥ ११ ॥

३ रा. भा.— अशोच्यान्मति अनुशोचसि, ' पतन्ति पितरो ह्येषां ह्यपिण्डोदकक्रियाः ' [१।४२]
 इत्यादिकान् देहात्मस्वभावप्रज्ञानमित्त्वादांश्च भाषसे । देहात्मस्वभावज्ञानवतां नात्र किञ्चिच्छ्लोक-
 निमित्तमस्ति । गतासून् देहान् अगतासून् आत्मनश्च प्रति तत्स्वभावयाथात्म्यविदो न शोच-
 न्ति । अतस्त्वयि विप्रतिषिद्धमिदमुपलभ्यते; यदेतान् हनिष्यामीत्यनुशोचनम्, यच्च देहातिरि-
 क्तात्मज्ञानकृतं धर्माधर्मभाषणम् । अतो देहस्वभावं च न जानासि, तदतिरिक्तमात्मानं च नित्यम्;
 तत्प्राप्त्युपायभूतं युद्धादिकं धर्मं च । इदं च युद्धं फलाभिसन्धिदहित्वात्मयाथात्म्याशान्त्युपा-
 यभूतम् । आत्मा हि न जन्मार्थीनसद्भावो न परणाधीनविनाशश्च, तस्य जन्मभरणयोरेभावात् ।
 अतः स न शोकस्थानम् । देहस्त्वचेतनः परिणामस्वभावः; तस्योत्पत्तिविनाशयोगः स्वाभाविक
 इति सोऽपि न शोकस्थानमित्यभिप्रायः ॥ ११ ॥

यति— ते भ्रियन्त इति । पुनर्भायादिप्रयुक्तं सुखमादिशब्देन
 गृह्यते । इत्यनुशोचितवानतीति सम्बन्धः । विरुद्धार्थोभियादित्ये-
 नापि भ्रान्तत्वमनुनस्य साधयति— त्वं प्रज्ञावतामिति । वचनानि
 ' उन्मत्तकथमर्षणा ' [१।४४] इत्यादीनि । किमेतावता फलि-
 तमिति तदाह— तदेतदिति । उन्मोढ्यमशोच्येषु शोच्यदृष्टित्व-
 मेतत्पाण्डित्यं, बुद्धिमता वचनभाषित्वमिति यावत् । अङ्गनस्य
 पूर्वोक्तभ्रान्तिभाक्त्वे निमित्तमात्मानाज्ञानमित्याह— यस्मादिति ।
 ननु सूक्ष्मबुद्धिभाक्त्वमेव पाण्डित्यं, न त्वात्मज्ञत्वं हेत्व-
 भावादित्याशङ्क्याऽऽह— ते हीति । पाण्डित्यं पण्डितभावमा-
 त्मज्ञानं निर्विधं निश्चयेन लब्ध्वा ' बाल्येन तिष्ठसेत ' [३।५।१]
 इति बुद्धदण्डकथुतिसुकार्यामुदाहरति— पाण्डित्यमिति ।
 यथोक्तपाण्डित्यराहित्यं कथं ममावगतमित्याराध्य कार्य-
 दर्शनादित्याह— परमार्थतस्त्विति । यस्मादित्यस्यपेक्षितं
 दर्शयति— अत इति ॥ ११ ॥

४ वे. ता. चं — 'अशोच्यानन्वशोचः' इत्युक्ते केचिदशोच्याः शोचन्ति तदनन्तरमयमपि शोचतीति भ्रान्तिः स्यात्; तत्रिन्द्र-
त्यर्थमुक्तं अशोच्यानन्प्रति इति । 'अन्वशोचः' इति
लृट्प्रथमोऽनुपपन्नः, शोकस्याद्यतनत्वात्, 'भापसे' इति वर्त-
मानार्थव्ययदेशैर्विभक्त्या, इत्याह— अनुशोचसि इति ।
अद्यतन एव धिरानुवृत्तविवक्षया सोपसर्गलक्ष्प्रयोग, यद्वा वर्त-
मानार्थ एव 'सुसिद्धुपग्रहः' इत्यादिना लक्षाव्यत्यया ।
'प्रज्ञावादांश्च भापसे' इत्यत्र 'वर्तमानसामीप्ये वर्तमानवद्वा'
[अष्टा. ३।३।१३१] इत्यनुशासनाद्भूते लृट् । तेन
'तूर्णां बभूव ह' [२।९] इत्यनेन न विरोधः । अत्र प्रकृष्ट-
ज्ञानवाचिना प्रज्ञाशब्देन देहात्मनोः स्वभावज्ञानमुच्यते ।
प्रज्ञा कृता व्यवहारा प्रज्ञावादा इति समासार्थव्यञ्जनाय निमित्त-
शब्दः । देहात्मदेहज्ञाने सति हि पितृणां तदर्थपिण्डोदकक्रि-
यायास्तापोपनिमित्तप्रत्यवायादेश्च विश्वासपूर्वको व्यवहार इत्ये-
तत्सूचनाय 'पतन्ति' इत्याद्युपासम् । फलितमाह— देहा-
त्मेति । 'गतासून्' इत्यादेशैर्विबक्षित विशेष्य निर्दिशन्,
पण्डितशब्द प्रकृतोपयोगितया व्याकुर्वन्सन्वयमाह— गतासू-
निति । यद्यपि गतासून्गतासूनिर्दिशद्भौ निष्प्राणसंप्राणवाचकौ,
तथापि तस्यार्थस्य प्रकृतासङ्गते— 'अविभ्रान्तमनालम्ब-
पायेयमदेशिकम् । तम.कान्तारमन्वान कयमेको गमिष्यति'
'बद्धवैराणि भूतानि द्वेषं कुर्वन्ति चेततः । शोच्यानह्योऽस्ति-
मोहेन व्याप्तातीति मनीषिणा—' इत्यादियु पण्डितानामेव

संप्राणनिष्प्राणविषयशोकदर्शनात् 'अशोच्यानन्वशोचः' इत्यस्य
वक्ष्यमाणे विस्तरे च 'अन्यतोऽयम्' [२।२५] इत्यादिना
'वयं चैनम्' [२।२६] इत्यादिना च, नित्यस्यात्मनः
अनित्यस्य शरीरस्य च अशोचनीयत्वेन वक्ष्यमाणत्वाद्वापि
तद्विषयतैव युक्तैत्यभिप्रायः । देहास्तावत्र शोचनीया, नश्वरत्वात्;
आत्मानोऽपि तथा, अनश्वरत्वात्; इत्युहापोहक्षमबुद्धिरूपा षण्डा-
येषां तेऽत्र पण्डिताः । प्रज्ञावादिप्रतिषिद्धशोकैर्नोत्रीतोस्तदज्ञान-
विषयानाह— अतो देहेत्यादिना । शोकस्तु सिद्धः, प्रज्ञा तु
वादान्मन्स्येति भावः ।

को देहस्वभावः ? कथमात्मा देहातिरिक्तो नित्यश्च ? कथं च
अनयोरशोच्यत्वम् ? कथं वा घोरं युद्धादिकमात्मप्राप्त्युपायभूतं ?
इत्याशङ्क्य तदज्ञानविषयतयोक्तं प्रथं बुद्धिस्थत्रमेण विद्मोति—
इदं चेत्यादिना । इदमेव युद्धं बुद्धिविशेषसंस्कृतत्वादात्म-
न्यायात्म्यप्राप्तिकरमित्यर्थः । उपायभूतमित्यत्र च्चिप्रलया-
प्रयोगाद्यमेवास्य स्वभावः, फलान्तराभिसन्धिना तु स प्रति-
बद्धत इति भावः । आत्मा हीति, हिशब्देन 'न जायते'
[कठोप. २।१८] इत्यादिभूतिप्रसिद्धिं द्योतयति । आत्मनो
देहसंयोगवियोगलक्षणजन्ममरणसद्भावेऽपि नोत्पत्तिविनाशरूपे
जन्ममरणे इत्यभिप्रायेणाह— तस्येति । देहस्त्विति, तुशब्द
आत्मापेक्षया वैलक्षण्यं प्रत्यक्षादिसिद्धं द्योतयति । देहत्वेनोप-
यात्मकत्वाद्येतेनत्वाच्च घटादिवत्परिणामस्वभाव इत्यर्थः ॥ ११ ॥

५. आनन्दतीर्थकृतं (माध्व-) भाष्यम् ।

तत्र सेनयोर्मध्ये बान्धवादिमोहजालसंघृतं विपीदन्तमर्जुनं भगवानुवाच ।

प्रज्ञावादान् स्वमनीषीत्यवचनानि । कथमशोच्याः ? गतासून् ॥ ११ ॥

६. जयतीर्थरचिता प्रमेयदीपिका ।

इदानीं गीताव्याख्यानवसरे प्राप्ते 'धर्मेश्वरे' [१।१] इत्या-
रम्य 'अशोच्यानन्वशोचस्त्वं' इत्यतः प्राचनस्य प्रम्य-
स्यातिरोहितायत्वात्तात्पर्यमाह— तत्रेति । तत्र गीतिकायां
श्वेधन श्लोकैरिदमुच्यते इति शेषः । नन्वत्र न धर्मो नापि
तत्वं प्रतिपाद्यते, तत्कृतोऽस्य गीतायामनुपवेशः ? मैवम्;
मन्वतोऽर्जुनबोधने प्रसक्तं दर्शयतोऽस्य ग्रन्थस्य तादर्थ्या-
त्तत्र प्रवेशोपपत्तः । बान्धवादिविषयो मोहो 'ममैते, अहमे-
तेषां, एते च मन्मिता नह्युपनि, कथमेतेरिनाऽर्जुन भवेयम् ?
यां च मे भविष्यति, जयद्य सन्दिग्ध' इत्यादिरूपो मिथ्या-
प्रत्ययो बान्धवादिमोहः, तेषु श्रेयो वा । सज्जालमिव तेन
संघृतं तु एव विपीदन्तम् । विपारो नाम मोहनिमित्ताच्छोकाय-
मनोदोषव्ययम्, यस्मिन्नास्ति सर्वव्यापारोपरमो भवति ।
नन्विदानीमेव कुतोऽर्जुनस्य मोहसमुत्पत्तिः ? न श्रेते बान्धवा-
दय इति प्रागुपासीत्, येन युद्धाय महान्तमुद्योगमकार्षी-
न्त्यन आह— सेनयोरिति । महापकारस्मरणेनानुवर्तमा,
शोऽपि शोके युद्धमग्रां बान्धवादिग्रन्थकाले निवर्तते, श्रे-
योत्पद्यते, कथं मोह इति प्रविद्धमेवेति भावः । 'अर्जुनस्य
हानिश्चानमोहबाल्यं हृत्स्वमीषदेवेति मन्तव्यम् । 'प्रज्ञावादान्'
इत्येव 'प्रज्ञावतां बुद्धिमां कान्दा, बचनानि' इति बहिष्प्रा-

ख्यातवान् (शं. चा.) तदसत् । न हि 'ल्लुंमं स्वजनं'
[१।२८] इत्याद्यर्जुनवाक्येषु कश्चिद्बुद्धिमद्भावे दृश्यते । न
हि बुद्धिमन्तो नारायणद्विदुतदनुबन्धिनिग्रहमधर्मं वदन्ति ।
न च धर्माधर्मविषयत्वमात्रेण बुद्धिमद्भावे भवति । बौद्धादेरपि
तत्त्वप्रज्ञादित्याशयेनान्यथा व्याचष्टे— प्रज्ञावादानिति ।
स्वस्या एव मनीषाया उरिष्यतानि, न तु शास्त्राचार्योपदेश-
प्राप्तानि । कथमेतन्नस्येते ? उच्यते— प्रज्ञायाः वादाः प्रज्ञा-
वादाः । कार्यकारणभावे ष्टी । न हि स वादोऽस्ति यः
प्रज्ञापूर्वो न भवतीति । सामर्थ्यात्स्वेति लभ्यते । सावधारणं
चेत् 'अन्वश' इति यथा । अन्यथा पुनर्वैयर्थ्यादिति ।
कथमशोच्या इत्यत आहति शेषः । गतासूनिस्ततः परमिति-
शब्दः । आसम्भविनाशाः कथमशोच्या इत्यर्थः । ननु प्रागशो-
च्यत्वानुवादेनान्वशोच इत्येवोक्तम्, न त्वशोच्यत्वम्; तत्त्व-
मेवमाशेषः ? मैवम्; न हि यथाश्रुतेषां प्रत्यक्षं वाक्यवृत्तिः । 'असिद्ध-
स्यानुवादः सिद्धस्य बोधन' इत्यापत्तेः । किन्तु यानन्वशो-
चस्त्वं तेषोच्यास्तस्मात्तान् प्रति न शोकः कार्यः । यांश्च
भापसे ते प्रज्ञावादा, अतो न भाषणीया इति । तथा
चाशोच्याः कुतोऽज्ञानत्वायाः ? इति प्रश्नो वा आशेषो वा
युज्यत एव ॥ ११ ॥

७ ह. पै. भा.— अशोच्या न शोच्या भीष्मद्रोणादयः, धार्मिकत्वात्; वस्तुतश्च परमात्मस्वरूपत्वात् । अन्वशोचोऽनुशोचितवांस्त्वम् । प्रज्ञा परमात्मज्ञानं तन्निमित्तांश्च वादान्वचनानीह भाषसे । गता असवः प्राणा येषां ते गतासवः तान्, अगतास्त्वगतप्राणांश्च पण्डिताः परमार्थविदो नानुशोचन्ति । अतो मूढस्त्वं, प्रज्ञा परमा कुतस्ते ? ॥ ११ ॥

८ वेङ्कटनाथकृतं ब्रह्मानन्दगिर्याप्यानम् ।

मेधायाथात्मसिद्धयै भवतु भगवती दग्धजीवच्छरीर-
श्लेच्छालापाहिमूर्च्छानिमिषदुपनिषज्जीवजीवातुरकिः ।
अद्वैतप्रपञ्चान्द्वान्तिकसकलपुराणैतिहासोपकृष्टसा-
मासा साध्यावर्षापीडितमनवनमनदराङ्गी शाङ्करी नः ॥१॥

तदेवं मोहसागरनिमग्नप्रार्थुनस्य आत्मतत्त्वज्ञानादुन्व-
जोद्धारणोपायमपश्यन् 'प्रहसन्निव' इति पूर्वश्लोकमनुना-
पदासं वितदपश्येव तदुक्तानुवादपूर्वकमात्मतत्त्वज्ञानमवतार-
यन् श्रीभगवानुवाच । अत्र हपीकेश उवाचेयुक्त्वाऽपि
पुनर्भगवानुवाचेति यदत्र सञ्जयेन देशकालाद्यनपेक्षस्वरूपं
भगवन्माहात्म्यं दर्शितम् । 'अथ व्यवस्थितान्दृष्ट्वा धार्तराष्ट्रान्
कपिपञ्चनः । प्रष्टते शक्यसम्पत्ते भवत्यस्य पाण्डवः' [११२०]
इत्येवंविधावस्थायां कथं श्रीकृष्णेन ज्ञानमुपदेष्टुं प्रष्टतं ?
कथं वाऽर्जुनस्य तथाविधोपदेशाज्ज्ञानलाभः ? देशकालौ
विना सर्वत्र कार्यानुद्यादिति न शाङ्कनीयम्, अचि-
न्त्यापुतमहामहिमशालिनि भगवति देशकालयोरकिञ्चित्कर-
त्वादिति । एवं च अत्र महात्मवाची भगवच्छब्दः, 'भगं
श्रीकाममाहात्म्य—' [अमरः ३।३।६] इत्यादिकोश-
स्मृतेरिति ज्ञेयम् ।

अत्राप्यपदेन प्रथमाध्यायगताऽर्जुनोक्तानुवादः । द्वितीय-
पादेन तु 'कथं भीष्ममहम्' [११४] इत्यादिविद्वितीया-
ध्यायगततदुक्तानुवादः । उत्तरार्धेन च "तत्र को मोहः
कः शोकः पृथक्मनुपश्यतः" [इश.उ. ७] "तरति शोकमात्म-
विन्" [छां. उ. ७।१।३] इत्यादिसृष्टिप्रतिभन्दिदसर्वशोकमोह-
निवर्तकमात्मस्य कृत्स्नगीताप्रतिपाद्यस्याद्वितीयाध्यायगतत्वज्ञानस्य
निर्देश इत्यतो योजे दृक्षस्वरूपस्यैव कृत्स्नगीतार्थस्य अत्रान्त-
र्भावार्थीयश्लोकोऽप्यमिति गीतात्मसादस्यम् ।

अथाक्षरार्थः— अशोच्यात् आततायिलेनावश्यव्य-
तया शोचिदुमनहानेव त्वं अन्वशोचः 'दृष्टेम्' स्वजनम्' [११२८] इत्यादिनाऽनुशोचितवानसि । 'विधीदन्तम्'
इति पूर्वश्लोकनेत्या शोकस्यायापि वर्तमानत्वादशोच इत्यापौ
लक्ष्ययोगः । अनुशोचसत्यर्थः । विदेकी हि शोच्यानुशो-
चति, त्वं स्वशोच्यानुशोची मूढ इति दूषणगर्भोऽयमनुवादः ।
तत्र च 'कुतस्ता कर्मलम्' [३।३] इत्यादिना प्रति-
नोषितः 'हा मयाऽनुचितमाचरितं' इति स्वयं बुद्धयाऽवग-
तान्ये तद्विहाय प्रज्ञावतां बुद्धिमतां वादान्वचनानि 'कथं
भीष्ममहम्' [११४] इत्यादीनि भाषसे केवलम्, न तु
यस्तुनः प्रलोऽप्यनीयमपि दूषणगर्भोऽनुवादः । वाऽर्जुनेति
चकारेण प्रज्ञावादान्पूर्वम् । प्रागमयांदाऽपि नापतिष्टे,
गी. ११

यतः 'पृच्छामि त्वां धर्मसम्बुद्धयेतः' 'शिष्यस्तेऽहं शाधि
मां त्वां प्रपन्नम्' [२।७] इति भाषसे । न च शिष्यमयां-
दयाऽपि तिष्ठसि, यतः 'न योत्स्यामि' इति पुनः स्वात-
न्येण भाषसे; तथा च मौञ्जं प्राञ्जलं पुनः शिष्यत्वं स्वात-
न्यं चेत्येतत्परस्परविरुद्धं त्वयि दृश्यत इत्यपहासकारणोक्तिः

इत्यमस्य प्रथममशोच्यानुशोचनं निराकरोति— गतासू-
निति । अत्र 'अशोच्यान्' इत्यादिभिः 'स्वधर्ममपि
चायेत्य' [२।३१] इत्यन्तैर्विहात्या श्लोकैः अशोच्या-
शोचननिरासः । ततः 'स्वधर्ममपि चायेत्य' इत्याद्यद्यभिः
प्रज्ञावादानां निरास इति ज्ञेयम् । यद्यपि 'अशोच्यानन्व-
शोचः' इति दूषणगर्भोऽनुवादोऽपि अर्जुनशोकस्य निरासो
भवतीति किमर्थमत्र तत्त्वज्ञानमवतारणीयम् ? तथापि
भीष्मद्रोणयोर्महावृथाभावत्वं वदन्वर्जुनस्तयोर्शोचत्यत्वं न मन्यते,
धार्तराष्ट्रेष्वततायित्वेनाशोच्यात्वं मन्यमानोऽपि भीष्मद्रोण-
पुरस्कारेण प्रष्टांस्तत्र योऽमुमिच्छतीत्यतस्तत्त्वशोच्यत्वबुद्धिः
सत्यपि शोकापनोदकत्वाभावात्फलतः शोच्यत्वबुद्धेर्न विधि-
व्यते । तथा च भीष्मादयो मरिष्यन्तीति शोकपलुवाङ्कुर-
हेतुप्रतापारतद्विषयकममताबुद्धिलक्षणलताया मूलकन्दन्या-
ज्ञानस्थोन्मूलनं विना समूलशोकनाशो न भवतीति तदज्ञान-
मूलमूलकूपमात्मज्ञानमवतारितमिति द्रष्टव्यम् । गतासू-
निति । पण्डिता ज्ञानिनः लोके गतासू गतप्राणान् अग-
तासू अगतप्राणान् गमिष्यन्प्राणान् आसन्नमरणानिति
यावत्, तानुमयांश्च नाशोचन्ति । तथा च त्वमपि पण्डितो
भूत्वा भीष्मादयो मरिष्यन्तीति वा मरणानन्तरमपि 'अशो
वतैते मृता.' इति वा नाशोचिषुमहेतोःत्यर्थः ।

मधुसूदनसरस्वत्यस्य— 'अगतासूनादेन गतासूनां
वान्धवा ये जीवन्ति ते कथ्यन्ते; ते च वन्धुविच्छेदे कथं
जीविष्यन्तीत्येवंरूपः शोक एतान् अगतासूनांश्च' इति
व्याचक्षुः । तथिच्यम् ।

'दृष्टेम्' स्वजनम्' [११२८] इत्यादिना भीष्मादीन्स्व-
जाना जीवतः प्रत्यर्जुनेन 'मरिष्यन्ति मरिष्यन्ति' इति शोचित-
त्वेन तस्यैव शोकस्य कण्ठरवेणोक्तस्य प्राधान्येन निरवनी-
यस्यात्र अगतासूनां कण्ठेन प्राद्यतया तद्विहाय बुद्ध्युत्प-
न्नसम्बन्धिवन्धुविषयशोकस्याप्रस्तुतस्य प्रज्ञानोचित्यात् ।
अन्यथा अर्जुनशोकस्य गतास्वगतासूनां कद्वयानन्तर्भूततया
तस्यात्र निरासालाभेन तादृशव्यथापातात् । यद्वि च गतासू-
शानुशोचन्तीति मृदविषयशोचनिषेधेनैव मरिष्यन्तीकनिये-
षोऽपि निष्यति, हेत्वभिनेपात्; अन्त्यात्रिवेषः पृथग्नापे-

क्षित इत्युच्यते; तर्हि मृतसम्बन्धिवन्धुविषयशोकनिषेधोऽपि तत एव कैश्चित्कन्यायेन सिद्ध इति तदर्थमगतासूत्रानुसोचन्तीति न वक्तव्यमेव स्यात् । तथा च प्रस्तुतनिरासे सति अप्रस्तुतनिरासस्यार्थिकत्वाद् आसनविनाशभीष्मादिशोकन मेवागतासूत्रशोक इति व्याख्यानं युक्तम् ।

एतेन 'अगतासूत्रं जीवत इव गतामृतपि नाउशोचन्ति' इति माध्वव्याख्यानमपि निरस्तम्; अगतासूत्रशोकस्योक्तं यथा आसनमरणजीवद्वाचित्वाद्यव्यभिचारेण स्वस्थजीवद्वाचित्वायोगात्, इवमारदेरश्रवणेन सक्षयवयाचकचकारस्य चोक्तरीत्या सुहृदर्थं सम्भवत्यगतिस्रगतिकानैकाग्र्योपगमानौचित्येन दृष्टान्ततया व्याख्यानासम्भवाच्च ।

१ व० त० दी०—अथ नरस्य मोहशोकनिवृत्त्यर्थं साह्ययुद्धिमाह—

तत्र साह्यं बहुविधमत्रैकं सत्प्रमाणकम् । अष्टाविंशतितत्त्वज्ञानां स्वरूपं यत्र वै हरिः ॥ १ ॥
अन्ये सूत्रे निषिध्यन्ते योगोऽप्येकः सदादृतः । यस्मिन्ध्यानं भगवतो निर्बीजेऽप्यारम्भशोकः ॥ २ ॥
वैराग्यज्ञानयोगैश्च प्रेम्णा च तपसा तथा । एकेनापि हृदयेनैव भजन् सिद्धिमवाप्नुयात् ॥ ३ ॥
अतः कुमतिनाशार्थं साह्ययोगौ प्रकीर्तितौ । त्यागात्यागविभागेन साह्ये त्यागः प्रकीर्त्यते ॥ ४ ॥
अहन्ताममतानासे सर्वथा निरहङ्कृतौ । स्वरूपस्थो यदा जीवः कृतार्थो हरिमाश्रितः ॥ ५ ॥
अत्यागे योगमार्गो हि त्यागोऽपि मनसैव हि । यमादयस्तु कर्तव्याः सिद्धे योगे कृतार्थता ॥ ६ ॥
ईश्वरारम्भवतो योगो जनयित्वा तु तादृशम् । बहुजन्मविपाकेन भक्तिं जनयति ध्रुवम् ॥ ७ ॥
साह्येऽपि भगवच्चित्ते फलमेतन्न चान्यथा । समर्पणात्कर्मणां च भक्तिर्भवति नैष्टिकी ॥ ८ ॥
अतः पूर्वं साह्यनिया धर्मनिष्ठा निरूप्यते ॥ ९ ॥

तथाहि हृषीकेशो भगवान् बासुदेववरदा स्वमार्गं न स्वीकुर्वन्नात्मनस्तत्त्वाविवेकादस्थैवं शोको भवतीति तत्रिवारपर्यायं साह्ययुद्धिं प्रदर्शयन्नाह—अशोच्यानिति । अभयथाऽपि न शोचितुं योग्यास्ताम्प्रति अन्वशोचस्त्वम् । 'पतन्ति पितरो ह्येषां' [१४२] इत्यादिना देहात्मत्वभावप्रज्ञानिमित्तत्वादांश्च भापसे, देहात्मत्वभावज्ञानवतां शोके निमित्ताभावात् । गतासूत्रमूर्तिं प्राप्तान्, अगतासूत्रं जीवतः तत्कलत्रादीन् । 'मृताना परलोकं का गतिर्जावतामिह का भविता' इति न शोचन्ति । यद्वा—गतासूत्रं जडान् अनात्मनो देहान् अगतासूत्रं चेतनान् जीवात्मनश्च पण्डिता विवक्षितलक्षणा न शोचन्ति । त्वं च कीदृक् पण्डितो यच्छोचसीति भावः । आत्मनो वक्ष्यमाणचिदक्षरापुरुषत्वादेकविक्षत्वं देहस्य चानात्मप्रवृत्तिकार्यत्वादनित्यत्वं प्रसिद्धमिति हृदयम् ॥ ११ ॥

१० पु. अ त — पूर्वं शास्त्रार्थज्ञानेन स्थिरां बुद्धिं कृत्वा पण्डिता मदिच्छयेन सर्वे भवन्तीति ज्ञानवन्तः, अतः गतसूत्रं मनुष्यप्रज्ञाः कर्तव्य इति पूर्वं सर्वदाद्योतजानसुक्त्या भक्ति- गतप्रमाणान् 'परलोके तेषां का गतिर्भविष्यति,' अगतासूत्रं जीवतः 'जीवतां तेषां कथं योगक्षेमो भविष्यति' इति नाशोचन्ति । अत एव श्रुतिरप्याह—'एष एव तं साधु कर्म कारयति यद्युजिनीपति एष एव तमसाधु कर्म कारयति यमपोनिनीपति' (... सर्वेन ... तं यमन्वातुनेपति ... तं यमेशो लोकेभ्यो तुमुच्यत) [वी० उ. ३. १९] इति । अतो मष्टतेषां कथं शोकः कर्तव्य इति भावः ॥ ११ ॥

११ नी० भा० दी०—अर्जुनस्य देहनाशो आत्मनाशयोः स्वयमेव युद्धे चाधर्मवीरिति मोहद्वयम्, तत्राद्यं प्रद्वेष्या-सूत्रमूर्तिविशया श्लोकेरपनिनोपन् श्रीभगवानुवाच—अशोच्यानन्वशोचस्त्वमिति । "जीवापेतं वा व किलेदं श्रियते, न जीवो श्रियते" [टा. ६. ११. १३] इति श्रुतेर्देहाशुभावनाशोऽप्याकाशवज्राशरदित्वेन अशोचनीयान् भीष्मादीन् अशोचः कथमेते सुरवो मया हन्तव्याः कथं वा तैर्विनाऽदं जीवित्वामीति शोकं कृतवानसि, एवं मृतोऽपि त्वं प्रमाणादान प्रमाणादान देहादन्वमात्मानं ज्ञानतां यादान् शब्दान् 'नरके नियतं वासः' [१४४]

‘पतन्ति पितरो ह्येषां’ [११४२] इत्यादीन् भाषसे, परं न तु प्रज्ञावानसि । तत्र हेतु- गतासूनिति । गतासून् गतप्राणान् देहान्नानुशोचन्ति, प्रत्युत निर्हरन्त्येव । एतेन प्राण एवेष्टः, न तु देहः । तथा च श्रुतिः- “प्राणो ह पिता प्राणो माता प्राण आचार्यः” [छां. छ. ७।१५।१] इत्यादिः । अत एव सप्राणनेतात्वगणयन्तं नरं पित्रादिद्वन्ता स्वमसि धिक्त्वामिति वदन्ति । उत्क्रान्तप्राणान् दृढन्तमपि नैवं वदन्तीति लोका-वेदप्रसिद्धिः । तस्मात् आत्मा देहादन्यः, चेतनत्वात्; व्यतिरेकेण घटवत् । देहो न चेतनः, दृश्यत्वात्; घटवत् । यदि देहश्चेतनः स्यात् मृतेऽपि तत्र चैतन्यमुपलभ्येत, तस्माद्देहनाशेनात्मनाशं मन्वानो मूर्ख एवासीत्यर्थः । यत्तु प्रधानां पण्डितानां अवादान् वक्तुमयोग्यान् भाषसे इति तार्किकव्याख्यानं, तत अर्हयिं घञो दुर्लभत्वान्, विशेषाध्याहारसःपेशत्वाद्योपेक्ष्यम् ॥ ११ ॥

न त्वेवाहं जातु नासं न त्वं नेमे जनाधिपाः ।

न चैव न भविष्यामः सर्वे वयमतः परम् ॥ १२ ॥

१ शां. भा.— कृतस्ते अशोच्याः ? यतो नित्याः । कथम् ? न त्विति । न त्वेव जातु कदाचिदहं नासम्, किन्तु आसमेव । अतीतेषु देहोत्पत्तिविनाशेषु घटादिषु भ्रियदिव नित्य एव अहमासं इत्यभिप्रायः । तथा न त्वं न आसीः, किन्तु आसीरेव । तथा न इमे जनाधिपा नासन्, किन्तु आसन्नेव । तथा न चैव न भविष्यामः, किन्तु भविष्याम एव सर्वे वयम्; अतोऽस्माद्देहविनाशात् परं उत्तरकालेऽपि त्रिष्वपि कालेषु नित्या आत्मस्वरूपेणेत्यर्थः । देहमेदानुष्ठया बहुवचनम्, नात्मभेदाभिप्रायेण ॥ १२ ॥

२ आ. शां. व्या.— नित्यत्वमशोच्यत्वे कारणमिति सूचिन विवेचयितुं प्रथमपूर्वकं प्रतिजानीते—कृत इत्यादिना । नित्यत्वमसिद्धं प्रमाणभावादिति चोदयति—कथमिति । आत्मा न जायते प्रागभावानुस्यत्वात्परिमाणवदिति परिहरति—न ह्येवेति । त्रिशाऽऽत्मा नित्यः, भावत्वे सत्यजातत्वात्, व्यतिरेकेण पठवदित्यनुमानान्तरमाह—न चैवेति । यत्तु कैश्चिन् आत्मयाथात्म्य जिज्ञासितं भगवानुपदिशति न त्वित्यादिना श्लोकचतुष्टयेनेत्यादिष्टं, तदयम्; विशेषरचने हेत्वभावात्सर्वत्रैवाऽऽत्मयायात्म्यप्रतिपादनाविशेषादित्यासयेन । ‘पदच्छेदः पदार्थोक्तिर्यद्यथो जना’ इति नियमनि व्याख्यानाहं एवमदयति—न त्वित्यादिना । मन्वान्मनो देशेत्पत्तिविनाशयोत्पत्तिनिवृत्तिसप्रसिद्धेरुपमनुमानस्यं प्रसिद्धिद्विरुद्धतया कालान्ययापदिष्टमिति नेत्याह—अनीतेष्विति । ‘वाचकव्युदास्यन्तु स्यात्’

[म. सू. २।३।१६] इति न्यायेनाऽऽत्मनो जन्मविनाशप्रसिद्धे-रीपाधिकजन्मविनाशविषयत्वात्प्रागधिकस्य तस्य जन्मादि-राहित्यमिति भावः । यद्यपि तद्वैधर्म्य जन्मराहित्य तथापि कथं मम ? इत्याद्युपाऽह—तथेति । तथापि भोम्यादीनां कथं जन्मभावस्तत्राऽह—तथा नेमे इति । द्वितीयमनुमान प्रपञ्चयद्युत्तरार्थे व्याचष्टे—तथेत्यादिना । ननु देहो-त्पत्तिविनाशयोरात्मनो जन्मनाशमावेद्यपि महाप्रागमहाप्रलय-योस्तस्याभिविष्टुलिङ्गद्वयान्तधुन्या जन्मविनाशावेष्टव्यावित्या-शय ‘ताऽऽत्माऽयुतेः’ [न. सू. २।३।१७] इति न्यायेन परिहरति—प्रिष्यपीति । ‘याद्विकारं तु विनाशो लोकात्’ [म. सू. २।३।१७] इति न्यायेन मित्रत्वाद्भिन्नमित्यत्रात्मनामनुमीयते, भिन्नं च बहुवचनप्रयोगप्रसिद्धमिति शङ्काऽह—देहेति ॥ १२ ॥

३ रा. भा.— प्रथमं तावदात्मनां स्वमावं गृणु—अहं सर्वेश्वरस्तावत्, अतो वर्तमानात्पूर्वसिद्धं अनादी काले न नासम्, अपित्त्वामम् । त्वन्मुरार्थे ईजितव्याः क्षेत्रज्ञाः न नासन्, अपित्त्वासन् । अहं च मूर्खं च मर्षं वयं अतः परं अस्मादनन्तरे काले न चैव न भविष्यामः, अपितु भविष्याम एव । ययाऽहं सर्वेश्वरः परमात्मा नित्य इति नात्र गंशयः, तथैव मवन्तः क्षेत्रज्ञा आत्मानोऽपि नित्या एवेति मन्तव्याः । एवं भगवतः सर्वेश्वरादात्मनां परम्परं च भेदः पारमार्थिक इति भगवत्तैरोक्तमिति प्रतीयते ।

४ घे. ता. चं.— एतुमशोचयेनित्यत्वेणभावानभिज्ञं प्रति द्वितीयोपदेशाय कुतश्चात्प्रादिण, भाष फारतीकिङ्करीशारा नुनाशरिहरित्याय देवादिनिश्चयानस्य इत्यर्थं पुरापर्यन्तो

वेदमानानं त्प्रातीच्छानुगेन तदुदात्तजातनाय प्रथमनेरो-पदिशन्तिविश्रान्ताह—प्रथममिति । शुचिपत्यनेन प्रकृत-शोभस्य प्रिभरिदिवत्तरुत्प्रमत्तार्थेऽनुदात्ताय अथवा-

क्षित इत्युच्यते; तर्हि मृतसम्बन्धिवन्धुविपश्योक्तनिषेधोऽपि तत्र एव केषुचित्स्थानेन सिद्ध इति तदर्थमगतासूत्रानुशोचन्तीति न वक्ष्यमेव स्यात् । तथा च प्रस्तुतनिर्वासे सति अप्रस्तुतनिर्वासेऽपि स्यात् । आसन्नविनाशभीष्मादिशोचनमेवागतासूत्रोक्त इति व्याख्यानं युक्तम् ।

एतेन 'अगतासूत्रं जीवत इव गतासूत्रं नाशोचन्ति' इति भाष्यव्याख्यानमपि निरस्तम्, अगतासूत्रस्योक्तरीत्या आसन्नमरणजीवद्वाचित्वाव्ययम्भावेन स्वस्थजीवद्वाचित्वायोगात्, इवकारादेशरूपेण सद्यश्चयवाचककारण्ये चोक्तरीत्या मुख्यार्थं सम्भवत्यगतिरुक्तिरिति त्रैलोक्योपगमानौचित्येन दृष्टान्ततया व्याख्यानासम्भवाच्च ।

एतेनैव 'गतासूत्रेहान् अगतासूत्रात्मनश्च नाशोचन्ति' इति रामानुजव्याख्यानमपि निरस्तम्, गतास्वगतासूत्रस्योक्तरीत्याव्याख्यानं प्रसिद्धयोस्तथैवार्थं सम्भवत्यप्रसिद्धार्थकल्पनायोगात् । न हि देहे आत्मनि च तयोः प्रसिद्धिरस्ति । न च गता असौ यस्मादिति योगाश्रयणेन देहो गतासूत्रः आत्मा च अगतासुरिति युक्तम् । तथा सति गतास्वगतासूत्रादभ्यां मृतजीवच्छरीरयोरेव प्राप्तेः । न च गतासुरित्येव अगतासुरित्ये इति ताभ्यां देहात्मनोः प्रतिपत्तिरिति वाच्यम्, अनित्ये घटादौ गतासुरिति, नित्ये च आकाशादावगतासुरित्येव्यवहारेण तयोर्नित्यानित्यवाचिचासिद्धेः लक्षणायां च तस्या एव दोषत्वात् । तस्माद्यथोक्त एवार्थ इति शास्त्ररमगत्पादीयव्याख्यानामेवानवयम् ॥ ११ ॥

१ व० त० १०— अथ नरस्य मोहशोकनिवृत्त्यर्थं साहचर्यबुद्धिमाह—

तत्र साहचर्यं बहुविधमत्रैकं सत्प्रमाणकम् । अष्टाविंशतितत्त्वानां स्वरूपं यत्र वै हरिः ॥ १ ॥ अन्ये सूत्रे निविध्यन्ते योगोऽप्येकः सदादृतः । यस्मिन्ध्यानं भगवतो निर्बीजेऽप्यात्मशोधकः ॥ २ ॥ वैराग्यज्ञानयोगेश्च प्रेम्णा च तपसा तथा । एकेनापि दृढेनेशं भजन् सिद्धिमवाप्नुयात् ॥ ३ ॥ अतः कुमतिनाशार्थं साहचर्ययोगी प्रकीर्तितौ । त्यागात्यागविभागेन साहचर्ये त्यागः प्रकीर्त्यते ॥ ४ ॥ अहन्तामभतानांशे सर्वथा निरहङ्कृतौ । स्वरूपस्यो यदा जीवः कृतार्थो हरिमाश्रितः ॥ ५ ॥ अत्यागे योगमार्गो हि त्यागोऽपि मनसैव हि । यमादयस्तु कर्तव्याः सिद्धे योगे कृतार्थता ॥ ६ ॥ ईश्वरालम्बनो योगो जनयित्वा तु तादृशम् । बहुजन्मविपाकेन भक्तिं जनयति ध्रुवम् ॥ ७ ॥ साहचर्येऽपि भगवच्चित्ते फलमेतन्न चान्यथा । समर्पणात्कर्मणां च भक्तिर्भवति नैष्ठिकी ॥ ८ ॥ अतः पूर्वं साहचर्यविया धर्मनिष्ठा निरूप्यते ॥ ९ ॥

तथाहि हृषीकेशो भगवान् वासुदेवस्तदा स्मरणं न स्वीकुर्वन्नात्मनस्तत्त्वाविवेकादस्थैवं शोको भवतीति तन्निरारणार्थं साहचर्यबुद्धिं प्रदर्शयन्नाह—अशोच्यानिति । उभययाऽपि न शोचिन्तुं योग्यास्तान्प्रति अन्वशोचस्त्वम् । 'पतन्ति पितरो ह्येषा' [१४२] इत्यादिना देहात्मस्वभावप्रज्ञानिमित्तत्वादांश्च भाष्ये, देहात्मस्वभावज्ञानवर्ता शोके निमित्ताभावात् । गतासूत्रमिति प्रातान्, अगतासूत्रं जीवतः तत्कल्त्रादीन् । 'मृतानां परलोकं का गतिर्जायतामिह का भविता' इति न शोचन्ति । यद्वा— गतासूत्रं जडान् अनात्मनो देहान् अगतासूत्रं चेतनान् जीवात्मनश्च पण्डिता विवक्षितलक्षणा न शोचन्ति । त्वं च कीदृक् पण्डितो यच्छोचस्यीति भावः । आत्मनो वक्ष्यमाणचिदक्षरपुरुषत्वादेकविधत्वं देहस्य चानात्मप्रकृतिकार्यत्वादनित्यत्वं प्रसिद्धमिति हृद्यम् ॥ ११ ॥

१० पु अ त— पूर्वं शास्त्रार्थज्ञानेन स्थिरां बुद्धिं कृत्वा भक्त्युपदेष्ट कर्तव्य इति पूर्वं सर्वशास्त्रोक्तज्ञानशुक्त्वा भक्ति-शुचिदशात्मानात्मज्ञानार्थमात्मानात्मज्ञानमाह भगवान्—अशोच्यानिति । त्वं अशोच्यान् शोकराहान् अन्वशोचः अनुशोचन्तवानसि, यतस्तेभ्युरानेदिनो भूभारहरणार्थं मे मारणया एव, न तु ते भवाः । त्रिंशत् तेषां शोकं कृत्वा प्रज्ञानादान् प्रज्ञानानां पण्डितानां वादान् भाष्ये परसि । तेषां वादानि वदन्ति, न तु त्वं प्रज्ञानान् । यतस्ते प्रज्ञानन्तः पण्डिता मद्विच्छेदेव सर्वं भवतीति ज्ञानवन्तः, अतः गतासूत्रं गतप्राणान् 'परलोकं तेषां का गतिर्भविष्यति', अगतासूत्रं जीवतः 'जीवतां तेषां कथं योगक्षेमो भविष्यति' इति नाशोचन्ति । अत एव श्रुतिरप्याह— "एष एव तं सद्यु बर्भं कारयति यद्यभिनीपति एष एव तमसायु कर्म कारयति यमभोनिनीपति" (... ऐवेन...तं यमसायुनेपति ... तं यमेभ्यो लोकेभ्यो नुनुस्त) [कौ. उ. ३. ३. १९] इति । अतो मत्कृत्यैषं कथं शोकः कर्तव्य इति भावः ॥ ११ ॥

११ नी० भा० १०— अर्जुनस्य देहनाशो आत्मनाशधीः स्वर्गं युद्धे चाधर्मवीरिणिति मोहहृद्यम्, तत्रात्र ब्रह्मविद्यासूत्रभूतैर्विदित्या श्लोकेरपिनिनीपन् श्रीभगवानुवाच— अशोच्यानन्वशोचस्त्वमिति । "जीवापेतं वा व किलेदं ध्रियते, न जीवो ध्रियते" [छा. ६. १. १३] इति श्रुतेर्देहाशुभानिनाशोऽप्याकाशवज्राशरदित्त्वेन अशोचनीयान् भीष्मादीनेनशोचः कथमेतं सुखो मया हन्तव्याः कथं वा तैर्विनाशं जीविष्यामीति शोकं कृतवानसि, एवं मृतोऽपि त्वं प्रज्ञानादान् प्रज्ञानानां देहात्मन्यामात्मानं जानतां वादान् शब्दान् 'नरके नियतं वासः' [१४४]

‘पतन्ति पितरो ह्येषां’ [१।४२] इत्यादीन् भाषसे, परं न तु प्रज्ञावानसि । तत्र हेतुः— गतासुनिति । गतासून् गतप्राणान् देहाभ्रातुलोचन्ति, प्रत्युत निर्हरन्त्येव । एतेन प्राण एवेष्टः, न तु देहः । तथा च श्रुतिः— “प्राणो ह पिता प्राणो माता प्राण आचार्यः” [छां. उ. ७।१५।१] इत्यादिः । अत एव सप्राणानेतात्वगणयन्तं नरं पित्रादिहन्ता त्वमसि धिक्त्वामिति वदन्ति । सत्कान्तप्राणान् दहन्तमपि नैवं वदन्तीति लोकवेदप्रसिद्धिः । तस्मात् आत्मा देहादन्यः, चेतनत्वात्; व्यतिरेकेण घटवत् । देहो न चेतनः, दृश्यत्वात्; घटवत् । यदि देहक्षेतनः स्यात् मृतेऽपि तत्र चैतन्यमुपलभ्येत, तस्माद्देहनाशेनात्मनाशं भन्वानो मूर्ख एवासीत्यर्थः । यत्तु प्रज्ञानां पण्डितानां अवादान् वक्तुमयोग्यान् भाषसे इति तार्किकव्याख्यानं, तत् अर्हार्थं घञो दुर्लभत्वात्, विशेषाध्याहारसःपेश्चाच्चोपेक्ष्यम् ॥ ११ ॥

न त्वेवाहं जातु नासं न त्वं नेमे जनाधिपाः ।

न चैव न भविष्यामः सर्वे वयमतः परम् ॥ १२ ॥

१ शां. भा.— कुतस्ते अशोच्याः ? यतो नित्याः । कथम् ? न त्विति । न त्वेव जातु कदाचिदहं नासम्, किन्तु आसमेव । अतीतेषु देहोत्पत्तिविनाशेषु घटादिषु धियदिव नित्य एव अहमासं इत्यभिप्रायः । तथा न त्वं न आसीः, किन्तु आसीरेव । तथा न इमे जनाधिपा नासन्, किन्तु आसन्नेव । तथा न चैव न भविष्यामः, किन्तु भविष्याम एव सर्वे वयम्; अतोऽस्माद्देहविनाशात् परं उत्तरकालेऽपि त्रिष्वपि कालेषु नित्या आत्मस्वरूपेणेत्यर्थः । देहभेदानुष्ठान्या बहुवचनम्, नात्मभेदाभिप्रायेण ॥ १२ ॥

२ आ. शां. व्या.— नित्यत्वमशोच्यते कारणमिति सूचित विवेचयितुं प्रत्यक्षं प्रतिजानीते— कुत इत्यादिना । नित्यत्वमसिद्धं प्रमाणमावादेति चोदयति— कथमिति । आत्मा न जायते प्राणभ्रातृशून्यत्वानातिपाणवदिति परिहरति— न त्वेवेति । त्रिशाऽऽत्मा नित्यः, भावत्वे सत्यजातत्वात्, व्यतिरेकेण घटवदित्यनुमानान्तरमाह— न चैवेति । यत्तु वैदित्वात् आत्मयायत्न्य जिज्ञासितं भगवानुपदिशति न त्वित्यादिना श्लोकचतुष्टयेनेत्यादिष्टं, तदसत्; विशेषवचने हेत्वभावात्सर्वत्रेवाऽऽत्मयायत्न्यप्रतिपादनाविशेषादित्याशयेन । ‘पदच्छेदः पदार्थोक्तिर्वाक्ययोजना’ इति नित्यमिति व्याख्यानाहं घन्मादयति— न त्वित्यादिना । नन्वात्मनो देहोत्पत्तिविनाशयोत्पत्तिविनाशप्रसिद्धेरुपमनुमानद्वय प्रसिद्धिरिदृशतया कालात्ययापदिष्टमिति नेत्याह— अतीतेष्विति । ‘चाचक्ष्णमापवत्सु स्यात्’

[अ. सू. २।३।१६] इति न्यायेनाऽऽत्मनो जन्मविनाशप्रसिद्धेराधिक्जनमविनाशविषयत्वात्त्रिशाधिक्त्वस्य तस्य जन्मादिराहित्यमिति माह । यद्यपि तत्रेश्वरस्य जन्मराहित्यं तथापि वयं मम ? इत्यादशब्दाऽऽह— तथेति । तथापि भीष्मादीनां वयं जन्माभावस्तनाऽऽह— तथा नेमे इति । द्वितीयमनुमानं प्रपञ्चयितुं सार्धं व्याचष्टे— तथेत्यादिना । नतु देहोत्पत्तिविनाशयोरात्मनो जन्मनाशमात्रेऽपि मद्भागमद्भागप्रलययोस्त्वस्याभिविद्युद्विष्टान्तधुन्या जन्मविनाशावेष्टव्यावित्याशब्दप ‘नाऽऽत्माऽभ्युतेः’ [अ. सू. २।३।१७] इति न्यायेन परिहरति— त्रिष्वपीति । ‘यावद्विराटं तु विभागो लोकवत्’ [अ. सू. २।३।१७] इति न्यायेन त्रिष्वपि त्रिष्वपि त्वमात्मनामनुनीयते, भिन्नत्वं च बहुवचनप्रयोगप्रमितमित्याशब्दाऽऽह— देहेति ॥ १२ ॥

३ रा. भा.— प्रथमं तावदात्मनां स्वभावं शृणु— अहं सर्वेश्वरस्तावत्, अतो वर्तमानात्पूर्वास्मिन् अनादीं काले न नासम्, अपित्वासम् । त्वन्मुखाद्यैते ईशितव्याः क्षेत्रज्ञाः न नासन्, अपित्वासन् । अहं च यूयं च मयं वयं अतः परं अस्मादनन्तरे काले न चैव न भविष्यामः, अपितु भविष्याम एव । यथाऽहं सर्वेश्वरः परमात्मा नित्य इति नात्र संशयः, तथैव भवन्तः क्षेत्रज्ञा आत्मानोऽपि नित्या एवेति मन्तव्याः । एवं भगवतः सर्वेश्वरादात्मनां परस्परं च भेदः पारमार्थिक इति भगवत्तनोक्तमिति प्रतीयते ।

४ वे. ता. चं.— एतन्प्रायोपेयनिवर्त्यैस्त्वभावानभिज्ञं प्रति त्रितयोरपेक्षया सुमुक्तोत्पादिता, अथ पारलौकिकश्रोत्राया गुणानातिहारित्वात् देहातिरिक्तवैश्वानरय हागव्यं सुप्राथम्येनो

वेद्यमानानां तन्प्राप्तीच्छासुषेण सद्गुरादेच्छाजननाय प्रथममेवोपदिशन्लभिमिपदिगाह— प्रथममिति । शृण्वित्यनेन प्रश्लोकीभ्यः प्रतीतिदिवाक्यरूपुपात्तभ्रमाप्राग्भाष्युदागाय अवधा-

नापादान्तेव व्यञ्जितम् । जीवेश्वररूपेणात्मसु नित्यत्वे शीघ्र
सम्प्रतिप्रतियोग्यात् प्रथममादेराभिप्रायेणाह—अहमिति । ईश्वर
स्याद्ब्रह्म सर्वनियन्तृत्वमेव इति तद्व्यपदेशशक्तिमाह—सर्वेश्वर
इति । तादादिति सम्प्रतिपत्तिस्वरूपम् । 'अत परम्' इत्यत्र
अनन्तान्तर्यायं, तस्य पूर्वकार्येऽपि यथाहमनुपपन्नं, जातुसन्दा
भिषेत्त च आह—अत इत्यादिना । अनभिमतपक्षनिषेधाय
व्यञ्जितरूपेऽपि कार्ये तुशब्दयोतितमन्वयमाह—अपि-
त्यासमिति । 'न त्व नेमे' इति भेदनिर्देशोऽपि क्षेत्रज्ञत्वा
कारणं समुदासीडुर्वेन, ईश्वरापेक्षया युग्मद्विदसन्तर्यायतया पलि-
तमोऽदितन्मत्वाकार च साधारण दर्शयन्, सतिहितनिदर्शनपराया
एकदेशोचेत्सात्पयंतो ब्रह्मादिसकलज्ञेयविपर्यवत् आह—
त्यमुखा इति । तुशब्दात्पुत्र क्रियापदे विभक्तिविपरिणाम च
दर्शयति—अपित्त्वासमिति । 'न त्व नेमे जनाधिपा
इत्यत्र 'न त्वव' इत्येतदनुपपन्नं, न त्व नासी', नेमे जनाधिपा
नासन् इत्यन्वयः । 'सर्वे वयम्' इत्यस्य पूर्वोक्तार्थे नसु
दाये सम्प्रतिप्रतियोग्यात् विविनक्ति—अहं चेति । 'त्यदादीना
मिय सहोक्तौ यत्नर तच्छ्रयते' [वार्तिक अथा ११२।७०]
इति युग्मद्वयमदोर्द्वैकदेशः । एवमुत्तरं 'भवन्त' इत्यत्रापि
मन्वयम् । कालानन्त्यात् पूर्वतादीनामिवातिथिरणामपि
कदाचित् नाद्य स्यादित्युपप्रेयां निवारयति—अपितु
मधिप्याम एवेति ।

अप्रमुक्तमन्वनिर्देशस्य दृष्टान्तरथना तत्र अहमिति निर्दे
शाभिप्रेतसर्वैश्वर्य-सर्वात्मत्व-रूपनिलत्वोपपत्तिं, दाष्टान्तिके च
नित्यत्वसम्माननामाह—यथेति । सर्वेश्वर कालत्रय
वर्तिन सर्वव्यापिपति कथं न कालत्रयवर्ती, कथं च सर्वेषा
नियन्ता क्षेत्रचिन्कदाचिन्निरूप्यते इति भावः । परमात्मा—
'देशकालरूपमानवच्छिन्नश्यामि.' इति परमात्मपदनिष्कृति ।
तथा च व्याप्तत्वात् व्याप्यैतस्य न नाश, सर्वात्मत्वेन सर्वं
कालवर्ति च सिद्धमिति भावः । ननु यः प्रत्यक्षयोग्यं देहा
तिरिक्ते जीवोऽपि सद्यते, स कथं ततो व्यतिरिक्तोऽन्यन्तामोचते

३ रा. भा.—अज्ञानमोहितं प्रति तन्निवृत्तये पारमार्थिकनित्यत्वोपदेशसमये 'अहं त्वं इमे सर्वे
वयं' इति व्यपदेशान् । औपाधिकोऽत्मभेदादे हि आत्मभेदस्याताच्चिक्त्वेन तत्रोपदेशसमये भेद-
निर्देशो न सङ्गच्छते । भगवदुक्तात्मभेदः सामानिक इति श्रुतिरप्याह— "नित्यो नित्यानां
चेतनश्चेतनानामेको बहूनां यो विदधाति कामान्" [कठो. २।१।१३ श्वे. उ. ६।१३] इति ।
नित्यानां बहूनां चेतनानां य एको नित्यश्चेतनः, स कामान् विदधातीत्यर्थः ।

४ ये ता च — अज्ञानमोहितमिति—न हि स्वयं कश्चि
स्वप्नप्रत्ययमेवापि आन्निर्दोषतादीनां इति भावः । उदास्य
लक्षणस्यैतस्य इवाय उपरस हि न स्यादित्यप्रोक्तं
तत्रिभूत्तय इति । मोहनिवृत्तयार्थं गोप्यनिषेधेति भवद्विरपि
सोऽत्र व्यप्यन्तानादि च शून्यमिति भावः । 'देहेभेदाभिप्रायेण
बहुवचनम्, नाभेदाभिप्रायेण' इति शब्दलक्षण इत्यति—पार-
मार्थिकेति । न ह्यो 'न त्वेवाहम्' इत्यादिप्रयोगो
प्रतिनिवृत्तयार्थं सत्यत्वे, येन भेदनिर्देशस्याप्यन्तर्गतं भवेत्
महि, चिन्तयो तत्कार्योऽप्येव इति भावः । अहम् इति

परमात्मनि नि. गदाय स्यात् उच्यते— न ह्यसावहंन,
'पुरुष शश्वत् दिव्यम्' [१०।१२] इत्यादे स्वयं वक्ता
नारदाभितेदेवकल्याणादिपरमार्थितवचनविदितपरमामृतपरम-
पुरुषस्वभावः, प्रत्यङ्गीकृतपुरुन्दरोक्तसकलात्मनःप्रप. प्रभा
वादि, निरतिशयपुरुदेवनाभक्ति, अस्सखिनमकलवर्णाधमा-
चार, धर्मलोपमभविह्वल, देशतिरिक्तमात्मानमोक्षर चात्यन्ता-
नित्यतया वा नास्तीति श्राम्यति संशेते वा । तत्प्रकारविशेषान
भित्तार्थव हि तस्य शोकादिः । ततोऽयमीश्वरं तन्नित्यता च
सर्वेश्वरत्वादिसिद्धा सामान्यतो मन्यते, लोकदृष्टया जन्मविना-
शादिदर्शनात् । " न प्रेक्ष सजास्ति " [वृ. उ. २।४।१२]
इत्यादिभ्य-यथापातप्रतीत्या च जीवप्रकारविशेषान्तरवतो न
जानातीति न कश्चिदोप । क्षेत्रज्ञा आत्मान इति—
यथा जीवात् परमात्मनो वैलक्षण्येन जीवत्वभावास्तस्मिन्
भवन्ति, तथा क्षेत्रादिलक्षणत्वेन वक्ष्यमाणेन क्षेत्रगत
मनित्यत्वादिक तन्नित्यन्तरि जीवे न शङ्कोयमिति भावः ।

अथ इममितिभौतिकविनिर्मितानामामूलवृद्धमघटितविपटित-
रत्केर्षश्चकलद्रव्यासगन्धाना प्रवन्धाना दोषान् स्थालीपुलाक-
न्यायेन निदर्शयन्, प्रथमं शास्त्रोपक्रमविरोधं शास्त्रप्रत्ययानुपपत्तिं
च वदति—एवमित्यादिना । एवं तत्त्वोपदेशप्रवृत्तशास्त्र-
म्भोक्तिप्रकारेणेत्यर्थः । भगवत् सर्वेश्वरादिति । उभय
लिह्यात् सर्वनियन्तु अहमिति निर्दिष्टादित्यर्थः । यदीश्वरासी-
वाना भेद पारमार्थिको न स्यात्, उभयलिह्यात् क्षेत्रादि-
स्वभावावप्यहं स्यात्, यदि चात्मना मिथोभेद सत्यो न
स्यात्, वदमुक्तशिष्याचार्यादिब्यवस्थानुपपत्तिः स्यादिति
भावः । भगवत्येव— न तु रथ्यापुरुषकल्पेन केतचित् । यद्वा
'त्वमेव त्वा वेत्य, योऽसि सोऽसि' [यतु काठके १प्र ६] 'सो
अहं वेद यदि वा न वेद' [ऋक्सु. ८।७।११] इत्युक्तेर्भगवता
स्वनेव स्वस्य स्वशरीरमूतनीवाना च तत्त्वमुक्तमिति प्रतीयत
इत्यभिप्रायः ।

प्रत्यक्त्वेन, स्वम् इति स्वाभिमुखचेतनान्तरत्वेन, इमे इति
स्वपराङ्मुखानेकचेतनत्वेन, सर्वे इति एकोपाधिसमूहोत्तानेकव्य
क्तित्वेन, वयम् इति स्वैव सहात्मतयैककार्यकृतानन्तन्यक्ति
त्वेन इति भावः । इति व्यपदेशादिति— न ह्यत्र नाहमिति
कश्चिदस्ति, न च स्वमिति नाप्यन्य इति प्रयादेश इत्
इति भावः । आत्मनमे भेदस्य सत्योपाधिप्रयुक्तत्वात् भेद
निर्देश उपरयत इति शङ्काया तत्रापि सामान्यत उक्तं रूपं
मार्तिहायमित्याह—औपाधिकेति । हिन्दु उपाधिमोक्षोप-
तस्य परोक्षपरासात्पुत्राहरणेश्वरि भेदात्तात्त्विकत्वात्पुण्य

मपरः । उपाधिसत्यत्वेऽपि यथैकस्यैव सुखचन्द्रादेर्मणिकृपाया
 सखिसमुदादिभिः सत्यैरप्युपाधिभिर्मैत्रोऽपारमार्थिक, यथा
 वैकस्यैवाकाशादेर्धर्मणिकादिसत्योपाधिभिर्भिर्भिः संयोगमेदाति
 दिक्ते नोपाध्याधीनो भेद, एवमन्त वरणादिभिः सत्यैरप्युपाधि
 भिर्निरवयवत्वेन छेदनभेदाद्यथोच्यस्य संबन्ध परिपूर्णस्य ब्रह्मणो
 भेदोऽपारमार्थिक इत्यभ्युपगन्तव्यम् । तदथ तत्त्वोपदेशसमये
 तद्विपरीतोपदेशो हितोपदेशिनो न घटत इति भावः ।

द्वयोरपि पक्षयोः धृतिविरोधोऽपि दूषणम्, स्वपक्षं च
 धृत्यैकाध्यायान् सुदाममादिवन्मोहनाथंत्वशब्देत्यभिप्रायेणाह—
 भगवदिति । यद्वा भास्करपञ्चदशपाथैश्च धृतिरुपात्ता, ततश्च
 वैमुत्येन शाङ्करपक्षोऽपि दूषित । अपिचब्द प्रमाणद्वयसमुच्चये ।
 भगवदुक्तात्मभेद इत्यनेन धौतवदेव प्रमाणात्तरैरपेक्ष्य
 सूच्यते । धृतिरपि नित्या तदाज्ञारूपयैव हि प्रमाणम् । “नित्यो
 नित्यानाम्” [श्रि. उ. ६।१३] इत्यत्रापि ‘पवित्राणां पवित्रम्’

[म. भा. १।१।४९।१०] इत्यादिवशोजनया जीवानित्यत्वपयव-
 सितमर्थान्तरप्रमं निरस्यन्, नित्यत्वबहुत्वचेतनत्वसामानाधिक-
 रण्येन निरुपाधिकमेवान्यम् । बहुत्व चेतनत्व चेति प्रदर्शयन्, तत
 एवात्मानित्यत्ववादिना सौमतादीनां अविद्यादिमूलभेदवादिना
 शाङ्करादीना आगमापायिचेतन्यवादिना वैतोपिकादीना चिच्छ-
 त्तिमात्रनित्यत्ववादिनामन्येयानपि निरासनाभिप्रयन्, प्रथमान्त-
 पदचतुष्टयसामानाधिकरण्यबलादीश्वरैक्य तदैन्यस्य हिण्यगमं
 छेन्नादिवत्कालादिभेदाभेदत्वेन प्रमाहेधरपक्षप्रतिक्षेप धृत्यन्त
 रादिप्रसिद्धनित्यचेतन्य प्रसारादिकं च सूचयन्, ‘यदाभियं’
 [यजु. ३।१।१७] इत्यादिवदनुवादलिङ्गसद्भावेऽन्यप्राप्तत्वबलेन
 विशिष्टवित्त्व च व्यञ्जयन्, सर्वदा सर्वत्र सर्वेषां चेत
 नानामेक एवैश्वरस्तत्कमेसमाराधितस्तत्तदनुकुर्यात्पेक्षितानि
 करोतीति धृत्यर्थमाह— नित्यानामिति ।

३ रा. भा.— अज्ञानकृतभेददृष्टिवादे तु परमपुरुषस्य परमार्थदृष्टेर्निर्विशेषकूटस्थनित्यचेतन्या-
 त्मयाथात्म्यसाक्षात्कारान्निर्मुक्ताज्ञानतत्कार्यतया अज्ञानकृतभेददर्शनं तन्मूलोपदेशादिव्यवहाराश्च
 न सङ्गच्छन्ते । [परमपुरुषोऽन्यत्र इति पक्षेऽर्जुनवाक्यात् परमपुरुषवाक्यस्याज्ञानमूलमिथ्यार्थत्वे
 विशेषाभावाच्च तस्योपदेशरूपत्वम् ।]

४ वे ता चं — पुन सिद्धावलोचितेन शाङ्करमतस्योपदेशानुप
 पतिरूपशाब्दारम्भमूलधातमाह— अत्रानेति । किमयं भगवान्
 एवेन ज्ञातमर्थमुपदिशति, अत्रात वा ? ज्ञातमपि साक्षात्कृतम्,
 ध्रुवमान वा ? उभयत्रापि तदज्ञान निवृत्तम्, अनिवृत्त वा ?
 तन्निवृत्तावपि तत्कार्यभेदप्रमो निवर्तते, न वा ? इति विकल्प
 मभिप्रेत्य साक्षात्कारान्तरानन्तकार्यनिवृत्तिपक्षे दूषणमाह— परम-
 पुटपश्येति । भेदनस्य हि अशरमाथेदृष्टि स्यादिति भावः ।
 निर्विशेषेलादि—निर्विशेषत्वं सनातीमविज्ञातीयस्वगतभेदसा-
 हित्यम्, कूटस्थत्व मायानिष्ठत्वम्, साधारण्य निर्विकारत्व वा ।
 स्वयमविक्रियमाणस्यापि कूटस्थ यथा स्वमसर्गिणामय-

प्रभृतीना विकारहेतुत्व तद्वत् तत एव नित्यत्व कालानवच्छिन्न
 त्वम् । याथात्म्यम् उच्यतेकारम्, अथवासाक्षात्कारोऽन्यदा
 दीनानपि परैरभ्युपगत इति तदुदात्ताय याथात्म्यसाक्षा-
 त्कारोक्ति । अज्ञान अविद्या, तत्कार्य भेदप्रम । अविद्य
 ब्देनानुष्ठानादि दृष्टव्ये । उपदेशादिन्यवहारो हि उपदेश्यार्थ
 तदावकाशिकारिषिष्याचार्यप्रभोचनभेदादिनावाविभेददर्शनमूल-
 । भेददर्शनं चाहामनेव इतमिति त्वन्मत्तम् । ततश्चाज्ञान-
 त्कार्यनिवृत्तौ कथं त्कार्येपरमराजुसिचिति स्यात्तापसिदा-
 न्तास्त्रान्नात्मोपदेशाभावात्किंकार्यमत्वश्रुतिविरोधादितोप
 शतमुन्मिषेदिति भावः ।

३ रा. भा.— अथ परमपुरुषस्याधिगताहृतज्ञानस्य बाधितानुष्टितिरूपभेदं भेदज्ञानं दृग्घट-
 दिवच्च बन्धकमित्युच्यते, नैतदुपपद्यते; मरीचिकाजलज्ञानादिकं हि बाधितमनुवर्तमानमपि न
 जलाहरणादिमशृत्तिहेतुः । एतन्मत्राप्यद्वैतज्ञानेन बाधितं भेदज्ञानमनुवर्तमानमपि मिथ्यार्थविषयत्व-
 निश्चयान्नोपदेशादिप्रशृत्तिहेतुर्भवति । न चेश्वरस्य पूर्वमज्ञस्य शास्त्राधिगततत्त्वज्ञानतया बाधिता-
 नुवृत्तिः शक्यते वक्तुम्; “यः सर्वज्ञः सर्ववित्” [सुं. उ. १।१।१५+२।२।७] “परास्य शक्ति-
 र्विषयैव श्रूयते स्वामाविकी ज्ञानवल्क्रिया च” [श्रि. उ. ६।८] “वेदाहं समतीतानि वर्तमानानि
 चार्जुन । मरिष्याणि च भूतानि मां तु वेद न कश्चन” [७।२६] इति श्रुतिस्मृतिविरोधात् ।

४ वे ता. च — अद्वैतज्ञानादज्ञाननिवृत्तावपि वासनादिवशा-
 द्भेदप्रमस्यानुवृत्तिरूपं चान्प्रपक्वमाद्युत्ते—अयेति । दृग्घ-
 पटादिदृष्टिति—यथा दृग्घट्यादि पटादिप्रतिभासविषयत्वेऽपि
 न पटादिकायैकरूपम्, तद्वद्वन् भेदप्रमस्यानुवृत्तस्यापि न समार
 हेतुत्वमिति भावः । नैतदुपपद्यते इति—दृष्टान्तमात्रमुक्त्वा,
 नदुपपत्ति, प्रत्युत्तानुपपत्तिश्च विना इति भावः । अनुवर्षति

सोदाहरणमाह— मरीचिकेति । एवमत्र प्रमाह — विप्रतिपन्न
 भेदज्ञानमद्वैतज्ञानावधिततया मिथ्याधैषियमिति निश्चिन चेत्,
 न स्वविषयातुल्यप्रप्रतिहेतुः स्यात्, यथा बाधितानुवृत्त मरीचि-
 काजलज्ञानम्— इति । एव च बाधितानुवृत्तभेदज्ञान दृग्घट-
 दिवत् न स्वकार्यकरमिति बाधितानुवृत्तिरुपाभावात् स्पष्टव्या-
 पात इति भावः । ध्रुवमानपक्षेऽपि निर्विशेषविषयमाज्ञानकार

ध्वनयोर्निर्णयानतिरेकेणाज्ञाननिवृत्तिरनुपपत्तेति कृत्वाऽप्य सर्वेश्वरे
बाधितानुवृत्तिस्वरूपं दूषयति— न चेति । ईश्वरत्वादेव पूर्वं
मन् इति वस्तु न दान्यते, अतीश्वरत्वप्रमत्तात् । ईश्वरोऽपि चेत्
पूर्वमतः, तस्य शास्त्राधिगमोऽपि न सम्भवति, तदधिज्ञानवदो
ऽन्यस्य शास्त्रोपदशुरमावात् । भावेऽपि स एवश्वरोऽतीश्वरो वा सन्
कृत सिद्धज्ञान इत्यनवस्थादिदोषात् । न च प्रवाहेक्षरपारम्यं
मस्ति, तस्य दूषितत्वात् । न चेश्वर स्वकृतेन शास्त्रेण तत्त्वमव

गच्छति, वेदानित्यत्वान्योन्याधयादिप्रसङ्गात् । न चानादीनेव
वेदान् स्मृत्वा तैरथमधिगमाम्, स्मृत्यादिहेतौ पूर्वोपलभ्यमान्या-
प्युपदेशमावादिदु स्यन्त्वात्, इत्यादिदोषानभिप्रेत्योक्तं पूर्वमज्ञ-
स्येत्यादि । ईश्वरस्य पूर्वमज्ञत्वे शास्त्राधिगमज्ञानत्वे तदुपदेश-
सङ्गावे ध्रात्यनुवृत्तौ च श्रुतिस्मृतिविरोधमाह— य सर्वज्ञ
इति । स्वस्वतः प्रकाशत्वं सर्वे जानाति वेत्तीति विवक्षया सर्वज्ञ-
सर्वविच्छन्द्योरनुगच्छति, सर्वं विन्दति प्राप्नोतीति वा सर्ववित् ।

३ रा. भा.— किञ्च परमपुरुषश्रेयदानीन्तनगुरुपरम्परा च अद्वितीयात्मस्वरूपनिश्चये सति अनु-
वर्तमानेऽपि भेदज्ञाने स्वरूपनिश्चयानुरूपमद्वितीयात्मज्ञानं कस्मा उपदिशतीति वक्तव्यम् ? प्रतिनि-
म्बनप्रतीयमानेभ्योऽनुनादिभ्य इति चेत्, नैतदुपपद्यते । न ह्यनुमत्तः कोऽपि मणिकृपाणदर्पणा-
दिषु प्रतीयमानेषु स्वात्मप्रतिबिम्बेषु तेषां स्वात्मनोऽनन्यत्वं जानन् तेभ्यः कमप्यर्थमुपदिशति ।

४ ये ता च— एषुपदेशस्य हेतुपपत्तिरहंकारात् । अयोपदे-
श्रुतापि नोपपद्यते इत्याह— किञ्चेति । इदानीन्तनेति । न
केव अतीश्वरकृत प्रथम एवोपदेशोऽनुपपन्न, अपित्वद्यतनोऽपीति,
कुमतिप्रत्यतिपरमराया शिष्यान्तदुश्चिम्भरं शिष्यायाम्
वाद्यायोपवेशान् प्रसज्यत इति भावः । अज्ञातोपदेशप्रज्ञानुपपत्ति-
मभिप्रेत्याह— स्वरूपनिश्चयेति । न ह्येतोऽनुपपत्त्यर्थं, नापि
मन्दिश्यायां, नापि विप्रलम्भका, न च परोक्षानुवादिन,
नापि बालेनमातृदिवययोनतत्त्वाका, इति भावः । कस्मा
इति । स्वस्मै परस्मै वा २ पूर्वं भिन्नतया निश्चिन्ताय, अन्यथा
वा २ भिन्नतयेत्यापि सत्यतया निर्गीताय, असत्यतया वा २
परमा इत्यापि तात्त्विकाय, अतात्त्विकाय वा २ अतात्त्विकत्वोऽपि
तत्र प्रतीताय, अन्यथा वा २ इति विकल्पस्य प्रेतत्तत्परं वक्तव्यमि-
त्यर्थः । तत्र स्वस्मैव भिन्नस्य सत्यत्वनिश्चयेऽपिसिद्धान्ताज्ञत्वादि-
दोषप्रसङ्गः । असत्यत्वनिश्चय वन्व्यातनयादिभ्य इवानुपदेशः ।
अभिन्नतया निश्चिन्ताय स्वस्मै चेत्, अनुनादिप्रतिभासमन्तरेण

सर्वोपदेशः स्यात्, न च तनोपदेशस्य किञ्चित्प्रयोजनमस्ति,
परस्मै तात्त्विकायति तु शरीरभेदेऽपि भवानाम्बुगच्छति,
अतात्त्विकत्वैव प्रतीताय परस्मै चेत्, पूर्ववेदानानिर्वचनीयत्वे
नासत्त्वेन वा निश्चितेभ्य प्रतिबिम्बवन्व्यासुनादिभ्योऽनुपदेश-
प्रसङ्गः, अतात्त्विकत्वैव परस्य तात्त्विकत्वबोधे तु तत्त्ववेदित्व-
मेव न स्यादिति न तत्रोपदेशित्वसिद्धिरिति स्थिते, परमाधत्
एवत्वेऽपि श्रान्त्या भिन्नतया प्रतीयमानेभ्यो बाधप्रज्ञानबलेना
भिन्नतया निश्चितेभ्यश्चेति पक्षः शङ्कते— प्रतिविम्बवदिति ।
दूषयति— नेति । अनुपपत्तिं विवृणोति— न हीति । अनु-
मत्त इति— ईश्वरदेहनाद एव भवता स्वीकृतं स्यादिति
भावः । कोऽपीति— किमुत्तेषु इति भावः । अनन्यत्व
जानन्निति— अनन्यत्वमचानन्तो बालादयः काममुपदिशेयुः,
अत्रोपदेशेऽनुपपत्त्यव्यवसाये श्रान्तत्वादिप्रसङ्ग इति भावः ।
कमपीति— लौकिकमलीकिक वा एतार्थमदृशार्थं वा, किं
पुनर्मोहाद्यमित्यर्थः ।

३ रा. भा.— बाधितानुवृत्तिरपि तैर्न शक्यते वक्तुम् ; बाधकेनाद्वितीयात्मज्ञानेनात्मव्यतिरिक्त-
भेदज्ञानकारणस्यानादेर्विनष्टत्वात् । द्विचन्द्रज्ञानादौ तु चन्द्रैकत्वज्ञानेन पारमार्थिकतिमिरादिदो-
षस्य द्विचन्द्रज्ञानहेतोरपिनष्टत्वात् बाधितानुवृत्तिर्युक्ता । अनुवर्तमानमपि प्रबलप्रमाणबाधितत्वेना-
रुञ्चितकरम् । इह तु भेदज्ञानस्य सविषयस्य सकारणस्यापारमार्थिकत्वेन वस्तुयाथात्म्यज्ञान-
विनष्टत्वान्न कश्चिदपि बाधितानुवृत्तिः सम्भवति । अतः सर्वेश्वरस्येदानीन्तनगुरुपरम्परायाश्च
तत्प्रज्ञानमस्तीति चेत्, भेददर्शनतत्कार्योपदेशागसम्भवः । भेददर्शनमस्तीति चेत् अज्ञानस्य
तद्वेतोः स्थितत्वेनाज्ञानादेव सुतरामुपदेशो न सम्भवति ।

४ ये ता च— बाधितानुवृत्तिस्वरूपमनुपपत्त्याय पूर्वं
दूषणान्तरमुक्तम्, इदानीं कमत तदेव न सिध्यतीत्याह—
बाधितेति । उपपद्यति— बाधकेनेति । न हि कारण-
भाव कार्ये परन्तु, न न दोषनिर्णयो धाम्निनिवृत्तिर्न
स्यदिति वस्तु युक्तम् । अनादेरिति । स्वस्वतः प्रवाहो
वा अनादस्याभिधायनेतिवात्त बालमनुपपत्त्येव भेदान-
कारणमुक्तस्य दोषस्य यदि अद्विज्ञानेनापि नानो न स्यात्,
किन्दर्पणारिभ्य प्रज्ञा स्यादिति भावः । अत्राज्ञानाद्

रिति बधिष्ठात्, तत्रादिशब्देन भेदप्रमत्तद्विषयश्च शक्यते ।
पक्षेदाहते दृष्टान्ते बाधितानुवृत्तेरुपपत्तिमाह— द्विचन्द्रेति ।
पारमार्थिकेति— न हि पारमार्थिकं बाध्यते, तथासति बाधा
बाधिविषयप्रसङ्गादिति भावः । द्विचन्द्रज्ञानहेतारिति— न हि
बाधप्रज्ञानेन पूर्वज्ञानस्य कारणं बाध्यते, इन्द्रियादेरपि बाधप्र-
सङ्गात् । अतो विषय एवरोपि तत्तद्विधिविषयण विरहाकार-
भाशिया ज्ञानेन बाध्यः । न चात्र तिमिरादिद्विचन्द्रज्ञानस्य
चन्द्रत्वज्ञानस्य वा विषयः । भवन्तस्तु भवन्तभेदप्रमोरा

दानस्याज्ञानवासनादे साधिवैतन्यविययत्वात्, बाधकज्ञानस्य चाद्वितीयात्मव्यतिरिक्तसमस्तभागोचरत्वात्, कारणस्याप्यना-
देर्वाय एवति भाव । युक्तैति— सामान्यतुल्यौ कार्यानुवृत्तिरु-
पेति भाव । यदि भ्रान्तिरनुवृत्ता कथं तर्हि तत्कार्यविस्मय
भयादिनिवृत्तिरित्यत्र— अनुवर्तमानमपीति । प्रबल-
ज्ञानेन परपक्षे भेदभ्रमत्तद्वापकयोरविशेष सुचित । द्वयोरपि
हि अज्ञानकारणत्व तैराश्रितम्, अन्याया सत्यद्वयप्रसङ्गात् ।
तथाच सति किं कस्य बाधक बाध्य वा ? । न च दोषमूलत्वे
बाधकज्ञानत्याज्ञातमिति वाच्यम्, प्रथममेव ध्रुवणवैलाया प्र-
व्यतिरिक्तसमस्तमिष्यात्वप्रत्ययात् । न चाज्ञातमिति तावता
तत्त्वसिद्धि, सत्यरजतबाधकेन शुक्तिकाज्ञानेनाज्ञातदोषेणापि
तावतो रत्नतरुवृक्षवाधाभावात् । दोषमूलत्वाविशेषेऽपि पूर्वत्व

परत्वाभ्या बाध्यबाधकव्यवस्थेति चेत्, न, दोषमूलत्वे ज्ञाते
सति परत्वस्याकिञ्चित्करत्वात्, भ्रान्ततयाऽवगततोचसर्व-
बाधकवाक्यवत् । अन्यथा शुन्यमेव तत्त्वमिति बाध्यमि-
कवाक्येन दोषमूलतया ज्ञातेनापि परत्वमात्रेण सविन्मानस्यापि
बाधः स्यात् ।

अथ कारणस्यापि बाध्यतया विषयत्वात्तन्माधिकत्वलक्षण
दृष्टान्ताद्वैषम्य विवृण्वन् वाधितातुल्यत्वमन्त्र निगमयति—
इह स्थिति । न कथञ्चिदपि— अनाद्यज्ञानेन वा भेदज्ञानवास-
नादिभिर्वैषम्ये । ज्ञात वा अज्ञातं वति विकल्पाभिप्रायणात्कान्ता
मुपदेशकारणाद्यनुपपत्ति विकल्पस्फोरणोपसृष्टति—अत इति ।
सुतरामिति— जानतन्तु वाधितातुल्यौ दृष्टान्तमानमपि
तावदस्ति, अज्ञानत उपदेशे सोऽपि नास्तीति भाव ।

३ रा. भा.— किञ्च गुरोरद्वितीयात्मविविज्ञानादेव ब्रह्मात्मज्ञानस्य सकार्यस्य विनष्टत्वात् शिष्य
प्रत्युपदेशो निष्प्रयोजनः । गुरुस्तज्ज्ञानं च कल्पितमिति चेत् शिष्यतज्ज्ञानयोरपि कल्पितत्वात्तद-
प्यनिवर्तकम् । कल्पितत्वेऽपि पूर्वविरोधित्वेन निवर्तकमिति चेत्, तदाचार्यज्ञानेऽपि समानमिति
तदेव निवर्तकं भवतीत्युपदेशानर्थक्यमेव, इति कृतमसमीचीनत्वादैनिरस्तैः ॥ १२ ॥

ध्रुवे ता च— उपदेशस्य कारणाद्यनुपपत्तिरुक्ता, अयानर्थ
क्यमाह— किञ्चेति । प्रतिविम्बवत्प्रतीयमानेष्व इत्यादिना
पुत्रमेव जीवाज्ञानप्रसङ्गास्यापि दृष्टान्त्वात्प्रज्ञानप्रसे अधिकदूषण
मिदमुच्यते । ते खलु 'एकमेव ब्रह्माविदाशशरत्मेक एव जीव,
स्वप्नस्य इवैकस्वैव तस्य भ्रमात् स्वप्नऽप्युपमादय इवान्ये जीवा-
दय. प्रतिभान्ति, तस्यैकस्वैवानिधितदेशविशेषस्थितेरनिर्णो-
कालेन भविष्यता तत्त्वज्ञानजागरेण समस्त प्रपञ्चोऽपि स्वप्न-
प्रवृत्तत्वात्' इति वर्णयन्ति । तत्रायमुपदेश बाधुदेवादियुर.
ए एव, वृष्टो वा ? शिष्योऽप्यर्जुनादि स एव, तद्वृष्टो वा ? इति
विकल्पमभिप्रेत्य गुरु स एवेति पक्षे, दूषणमाह— गुरोरिति ।
सकार्यस्येति— शिष्याचार्यत्वादेरपीति भाव, तेनोपदेशमात्र
प्रप्रभाव उपदेशपरिकरत्वाभावाद्येको भवति । गुरोस्तद्वृत्तत्त्वात्
मनुवर्तति— गुरुरिति । न हि स्वप्नरसा कल्पितपुरुषविज्ञानेन
स्वमेव बाध्यत, तद्वदनापि गुरोर्ज्ञानेन प्रपञ्चबाधाभावात्तद्बाधा
योगदश सप्रयोजन इति भाव । दूषयति— शिष्येति ।

स्यादिति न मोक्षोपायमाचरेत्, शिष्योऽपि यदि स्वप्नदृष्ट
वदुह मन्वत, ततो न श्युष्यात् । युक्तज्ञानविदापयोः
स्वभ्रान्तिकल्पिततया स्वयमेव तज्ज्ञानविषयविशेष जानन्
तत किमर्थं श्योति ? स्वकल्पितोपदेशदृष्टजितोपदेशभ्रमात्
स्वभ्रान्तिनिवृत्तिरिति च हास्यम्, तन्मन्तरणापि स्वप्रत्यक्ष-
भ्रमादपि तत्रित्युपपत्तेः । न च ज्ञातार्थोऽप्यर्जुनस्य यावत्
भ्रमनिवृत्तिर्ययते, अत शिष्योऽप्याचार्यवत्समस्तप्रपञ्चवत्
दृष्टान्येनैव दृष्ट इति चतुर्थं कल्प परिशिष्यते । तस्य शुक्त
वामदेशादिज्ञानवदनुज्ञानादिज्ञानमपि नाज्ञाननिवर्तकमिति निष्पन्न
शिष्याचार्याया कृष्णार्जुनादीना त्रिवर्गपरित्यागानावर्णार्थि
प्रयास इति शास्त्रारम्भोऽनुपपन्न ।

अथ परिहासकान्पूर्वमप्युपदेशेनयमाद्युच्य परिहरति—
कल्पितत्वेऽपीत्यादिना । एवमुपदेशानुपपत्तौ तस्य सर्वदृष्ट
रेकस्यापि जीवस्य कदाचिदपि मोक्षयोगात् शाश्वतप्रयोजन
मपि नास्तीति ततोऽपि शास्त्रारम्भानुपपत्तिरिति फलितम् ।
एव शास्त्रोपदेशस्य तदुपदेशेऽप्युपदेशेऽप्युपदेशजनस्य चानुपपत्तौ
सामान्यत सर्वस्मिन्नपि परमते दूषित किमदान्तरदूषणैरि-
त्यन्यपरतयोपसृष्टति— इति दृष्टमिति । कृत भूलमि
त्यर्थ । असमीचीनत्वादेरित्यनेन भास्वरादिमतस्यैवविषय
दूषणतत शरीरकमाध्यायुक्त स्मारितम् ॥ १२ ॥

अयं भाव — न तावदनुज्ञानादि स एव जीव इति
तृतीयद्वय प्रमाणमुपलभामह, न च 'अयं मम शिष्यो
जीवो मुचो भविष्यति, अह त्वनेन स्वप्नदोष कल्पितः'
इत्याचार्योऽपि मन्यते, तथा सति स्वस्तहारकारिणे महापकारिणे
तस्य नोपदिष्टे, स्वयं हि स्वप्नस्वभावाशियमेनैव निवृत्त

५ आ. भा. भा.— किमिति । न त्वेवाहम् । ईश्वरनित्यत्वस्याप्रस्तुतत्वाद्दृष्टान्तत्वेनाह— न
त्वेनेति । यथाऽहं नित्यः सर्ववेदान्तेषु प्रसिद्धः, एवं त्वमेते जनाधिपाश्च नित्याः ॥ १२ ॥

६ अ. प्र. दी — किमिति कस्मात्कारणात्पिण्डता अल्पगता-
सुनिव गतासुगतासुनिवनादाप्राप्तुशोचन्तीति शेष । अत्र नित्य
त्वादित्युत्तरम् । बुद्धो नित्यत्वमित्यत आहृदि वाक्य बाध्याहा
र्थम् । न त्वेवाहमित्यत परमिति शब्दश्च । अर्जुन निमित्तोऽहम्

प्रसक्तोकोपकारार्थे हि भगवतोपदेश कियत । तत्र य भगवत
कृष्णस्येधरत्वं निरयत्वं च न जानति, तत्र प्रति यथाश्र-
तैव योचना । दृष्टान्तमनुवृत्तं भविष्यति । य तु तदज्ञात्वा
नैव नित्यत्वमेव न जानन्ति, तात्प्रत्यन्यथा याज्यमित्याह—

ईश्वरेति । अप्रमत्तत्वाद्नाशद्वित्त्वाद्दृष्टान्तत्वेनाह । जीवमित्य
ताया साध्यायामीश्वरमिति शेषः । अत एव कृणोत्यनुक्त्वे-
श्वरेत्युक्तम् । नन्वीश्वरमित्येव कुत सिद्धं ? पूर्वाहं वाक्यत्रयसद्भा-
वात्, कथञ्चिद्योजनात्मन्वयसि उतराद्वैत्यैव वाक्यत्वात्कथ
योजना ? इत्यत आह—यथेति । वेदान्ता उपनिषद् । सिद्धस्या-
र्थस्य साध्यत्वेन निर्देशो दोषायति सामर्थ्याथैवशाब्दाच्छाहारेण
वाक्यभेदेन च योज्यमिति भावः । ननु वेदान्तरीश्वरमित्येव
जानन्तस्तत्रोक्त जीवमित्येव कथं न जानन्ति ? उच्यते—
“ नित्यो नित्याना ” [कठो. ५।१३, श्रे उ. ६।१३]

इति निर्धारणसामर्थ्याञ्जीवाना नित्यत्वमीश्वरस्य परमनित्य
त्वमवगम्य मन्दा प्रतिपद्यन्ते । नित्यत्व हि विनाशाभाव ।
नचाभावस्तारतम्यवान् । अत ईश्वर एव नित्य, जीवेषु तूपचार
इति । तान्प्रत्यनुमानेन जीवमित्येव ईश्वरदृष्टान्तेन साध्यते ।
तत्र “ नत्वेवाह जातु नाम ” इति दृष्टान्तेनानादित्वसाधनमुपवदति ।
न त्वमित्यादिना तस्य पक्षधर्मतामाह— नचैत्रेत्यादिना ।
दृष्टान्ते पक्षे च साध्याभिगानमिति । अत्र भगवता जीवाना
परस्परमीश्वराद्य भेदे प्रतिपादितेऽपि बहुवचन शरीरापेक्षया,
न त्वात्मापेक्षयेति वदतो [श. चा.] भविष्यत्युक्तम् ॥ १२ ॥

७ ह. पै. भा.— कृतस्तेऽशोच्याः ? जन्ममरणादिमत्त्वासम्भवात् ; अत आह— न द्विविति ।
जातुशब्दः कदाचिदित्येतस्मिन्नर्थे वर्तते । नाहं कदाचिन्नाऽऽसम्, अपित्वासमेव । न त्वं नाऽऽसीः,
आसीरेवेत्यर्थः । नेमे भीष्मादयो नाऽऽसन्, किन्तु आसन्नेव । न चैव न भविष्यामः सर्वे वयमतः
परम्—त्वमहमिमे राजानश्च सर्वे वयं जातु न न भविष्यामः, अपितु भविष्याम एव । अतीतेषु
देहोत्पत्तिविनाशेषु सर्वेषामेवास्माकमुत्पत्तिविनाशौ न स्तः, परमात्मस्वरूपेण नित्यत्वात् । तथा
भविष्यद्देहोत्पत्तिविनाशशङ्का न कर्तव्येत्यर्थः । बहुवचनं देहाभिभाषेण । बहुदेहेषु जायमानेषु
विनश्यत्सु चाऽऽत्मनो जन्मविनाशौ न स्त इत्युक्तं भवति ॥ १२ ॥

८ वें. प्र. गि.— ननु सर्वोऽपि मृतानासनमरणंश्च वन्ध-
च्छोचति, तत्कथं पण्डितास्तां शोचन्तीत्युच्यते ? तत्र
वचन्यम्— को नाम शोचनीय पदार्थ ? किमात्मा ? किं वा
देह ? नाद्य, तस्य नित्यत्वेन मरणासम्भवादित्यभिधेयत्वात्
नित्यत्व साध्यमिति— नत्वेनेत्यादिपदभिः । तु-शब्दो देहादा-
त्मनो वैलक्षण्यघोतार्थः । अहं जातु कदापि पूर्वकाले भव
नासम्, किन्त्वासमेव । त्वं च न नासी, किन्त्वासीरेव ।
इमे जनाधिपा भीष्माद्यदोऽपि न नासन्, किन्त्वास्त्रेव ।
अत पर उतरकाण्डेऽपि जातु अहं त्वमिमे जनाधिपाश्चेति
सर्वे वयं नैव न भविष्याम, किन्तु भविष्याम एव, इति
कालद्वयसम्बन्ध उक्तः । वर्तमानकालसम्बन्धस्तु स्पष्टत्वात्
वच्यते । तत कालत्रयसम्बन्धित्वेनात्मनो नित्यतया मरणा
सम्भवात् शोचत्वमित्यर्थः ।

अत्र “ आसं भविष्यामि ” इत्युच्येव कालद्वयसम्बन्धसिद्धा
वपि प्रागभासप्रतिबोधिवत्त्वस्यप्रतिबोधित्वयो साक्षात्पिपेधार्थ
‘ न नास, न न भविष्याम ’ इति नन्द्यगर्भवचनमुक्तम् ।
यद्यपि भीष्माद्यारम्भानमशोच्यवप्रतिपादनाय तद्दीपात्म
नित्यत्वमेव वचन्यम्, न त्वेवाहमिति स्वात्मनित्यत्वप्रदर्शनं तु
किमर्थम् ? तथापि “ यद्वा जयेम यदि वा नो जयेम ” [२।६]
इति वदना अर्जुनेन परेषामित्र संवनामपि पराजयपक्षे मरणमा
शङ्कितमिति तत्परिहास्य तत्प्रदर्शनमेवार्थः । तत्र च परामा-
पेक्षया स्वात्मन प्रत्यात्मत्वादादौ स्वात्मनित्यवोक्तिः ।
तत्रात्यर्जुनस्य स्वात्मापेक्षया भगवन्मात्मा अधिकतरप्रेमा-
हरणम् । अना भगवद्विपापमात्रं एव प्रथमं तस्य वृत्त-
तमिति तद्विज्ञानत्वा भगवता प्रथमं “ न परेयाह ” इति
स्वमित्यत्र प्रदर्शितम् ।

यत्र माभ्ररामानुजव्याख्यानाम्— “ भगवत्सामर्थ्यं
मर्जुनेन बहुशो दृश्यम्, अचिन्त्यशक्तिकत्वेन तस्य जीववैल-
क्षण्यमप्यवगतम्, अतस्तन्नित्यत्वस्यानाशङ्कितत्वात् दृष्टान्त
त्वेनैव ग्रहणम् । एव च यथाऽहं परमात्मा नित्य सर्वेदा-
न्तप्रसिद्ध, तथा त्वमिमे जनधिपाश्च नित्या इत्यर्थः ” इति ।
तत्र, जीवमित्येवसापि वेदान्तप्रसिद्धत्वेन तस्याप्यनाशङ्कित
त्वात् प्रतिपादनापन्नगात् । न च “ नित्यो नित्याना
चेतनश्चेतनानामेको बहूनां यो विद्महाति कामान् ”
[कठो. ५।१३] इति श्रुत्या निर्धारणसामर्थ्याञ्जीवाना
नित्यत्वमीश्वरस्य परमनित्यत्व च ज्ञायते, नित्यत्व च विना
शाभाव, न चाभावे तारतम्यमस्तीति जीवमित्येवत्वमुपचरि
तमाशङ्कते, तदर्थे प्रागभावध्वसात् तिमिरादिवद्वर्तनेनाप
जीवमित्येवत्वमुपपाद्यत इति वाच्यम् । तदुत्पादनस्यापि
“ न जायते म्रियते वा विपश्चित् ” [कठो. २।१८]
“ अविनाशी वा अरेऽयमात्मा ” [वृ उ. ४।५।१४] इत्या
दिश्रुतिभिरैव कृतत्वात्, नित्याना चेतनाना बहूनां नित्य-
श्चेतन एको य कामान्विद्महाति इति सम्बन्धव्यतिरेकवात्
श्रुत्यर्थात्सर्वेन निर्धारणपक्षसिद्धेश्च । यद्युच्येत अर्जुनेन
विदितमपि जीवमित्येवमत्र भीष्माद्यशोच्यत्वेहेतुतयोऽस्मान्
न दुष्यत इति, तर्हि भगवन्नित्यत्वमपि “ यद्वा जयेम ” [२।६]
इत्याद्यर्जुनीयभगवद्व्यापनादानिरासायोच्यमानं न दुष्यत
इति समानम् । परमात्मन्यनित्यत्वशङ्क्येनेति चेत्,
जीवात्मन्यपि न सेति तुभ्यम् । किञ्च “ श्रीकृष्ण परमहं ” इति
नाश्रुत्पादापि निश्चयोऽस्ति, येन स्वदुःख व्याख्यानं सुखेन ।
यद्यपि भगवत्सामर्थ्यमर्जुनेन बहुशो दृष्टं सुषिष्टिराजगुणा
दियु भीष्मादिभ्यो बहुधा श्रुतं च तथापि निश्चयप्रदर्शनात्

पूर्वमर्द्धनस्य भगवत्परमितवलयपराक्रममयप्रो योगादि-
 लब्धादिव्यशक्तिः कश्चिदयं महान्पुरुषस्तैसैरीशरत्नेन सूयत
 इत्येव निश्चयः । विभरूपदर्शनानन्तरं तु परमब्रह्मनिश्चय इत्य-
 र्जतवचनैवावागम्यते । विभरूपाभाष्ये— 'सप्रेति मत्वा
 प्रसभं यत्कं हे कृष्ण हे यादव हे सखेति । अज्ञानता महि-
 मानं तवेदं मया प्रमादाद्यप्रणयेन वाऽपि ॥ यथावहासाधे-
 मसङ्कतोऽसि विहारशय्यासनभोजनेषु । एकोऽयवाऽप्यच्युत
 तत्समक्षं तक्षामये स्वामहमप्रमेयम् ॥ पिताऽसि लोकस्य चरा-
 चरस्य—' [११।४१-४३] इत्यादि वदता अर्द्धनेन भग-
 वन्तं प्रति 'तव महिमानमज्ञानता मया त्वं लोमसाधारणः
 सप्रेति मत्वा इत एवं विहारशय्यादिषु यदुत्कृष्टं तत्क्षामये,
 त्वं हि सकलजगत्पिता परब्रह्मवासि' इति कथनेन विभरूपदर्श-
 नात्पूर्वं भगवति स्वस्य परब्रह्मत्वात्प्रवसावाभावस्य तदनुन्तरं
 तन्मन्त्रावस्य च कण्ठत एवोक्तः । आदित आरभ्यैवार्द्धनस्य
 भगवति परमब्रह्मनिश्चये चतुर्थेऽध्याये [श्लो. ४] भगवन्तं
 प्रति 'अपरं यवतो जन्म परं जन्म विवस्वतः । कथमेत-
 द्विजानीयां स्वमादौ प्रोक्तवानिति' इत्यर्द्धनस्य प्रभाषोभाष ।
 न हि परमब्रह्मणि इदानीन्तनस्य तथ पूर्वसिद्धं विवस्वन्तं
 प्रस्तुतपदेशः कथमिति प्रभोऽवतरति, न वा सर्वज्ञं ब्रह्मैवाव-
 मिति निश्चितवन्तं प्रति 'बहूनि मे व्यतीतानि जन्मानि तव
 चाञ्छुन । तान्यहं वेद सचाणि न त्वं पेत्य परन्तप' [४।५] इति
 भगवतः प्रस्तुतिरर्थवती भवति । पूर्वमेव श्रीकृष्णेऽर्द्धनस्य
 ब्रह्मब्रह्मनिश्चये ब्रह्मैव स्वसाहाय्यार्थं निजप्रथमधितिष्ठतीति
 जानतस्तस्य 'यद्वा जयेम—' [२।६] इत्यादिजयसंवाधा-
 योगात् । तस्मात् 'न त्वंसाहम्' इत्यस्य दृष्टान्ततया व्याख्या-
 नायोगाच्छङ्करभगवत्पाठव्याख्यातो यथोक्त एवार्थः ।
 यशुनश्च रामानुजेनोक्तम्— 'अज्ञानमोहितं पापं
 प्रति तल्लिङ्गस्य परमार्थिर्हित्यत्वेऽपदेशसमयं भगवता
 'अहं त्वं इमे सर्वे वयं' इति व्यपदेशान्तीश्वरभेदः परस्परभेदश्च
 पारमार्थिक इति भगवतैवोक्तम्' इति । तसु 'देहभेदानु-
 द्देश्ये बहुवचनं, न स्वात्मभेदाभिप्रायेण' इति गीताभाष्य-
 गतमगवत्परादश्रीसूक्त्येव प्रतिहतोदयम्, 'क्षेत्रज्ञं चापि मां
 विद्धि सर्वक्षेत्रेषु भारत' [१३।२] इत्यादिना भगवतैव
 नानाकारेषु स्थितो जीवः स्वयमेवेति प्रतिपादनाद्भगवन्त-
 ताज्ञानिर्जुमिभतं सत्पुण्यसङ्कल्पयावहम्, 'यथा ग्रहं
 ज्योतिरात्मा विस्वानयो भिन्ना बहुधैर्होऽनुविष्टः । उपाधिना
 क्रियते भिन्नरूपो देवः क्षेत्रेष्वेवमज्ञोऽयमात्मा' इत्यादि
 श्रुतिशतैरेव दत्तोचरं च । किञ्च नात्र जीवो भेदो जीवपरस्पर-
 भेदो वा प्रतिपाद्यः, प्रत्यक्षेणैव तल्लिङ्गे, अनन्यलभ्यस्यैव
 शब्दार्थत्वात् । अतः प्रत्यक्षप्राप्तभेदानात्मनः 'अहं त्वमिमं'
 इत्यनूय तल्लिङ्गमेवात्र प्रतिपाद्यम् । अन्ते पृक्कं तु 'क्षेत्रज्ञं
 च' [१३।२] इत्यादिनाऽप्यत्रैव प्रतिपाद्यत इति नारदाक-
 मनुपपत्तिरेव; प्रस्तुत द्वैतवादिनस्तैरेव तद्वचनविरोधो दुरु-
 द्धरः । अपि च 'अहं त्वं' इति व्यपदेशमात्रान् भेदसिद्धिः ।
 रामायणे रामपरशुरामसंवादे 'माश्रणोऽस्तीति मे
 श्री. १२

पुत्रो विश्वामित्रकृतेन च । तस्माच्छक्तो न ते राम मोक्षं
 प्राणहरे शरम्' [वा. रा. १।०६।६] 'न चयं मम काकृत्य
 व्रीडा भविषुमर्हति । स्वया प्रलोक्यनाथेन यदहं विष्टुली-
 इतः' [वा. रा. १।०६।१९] इति रघुसामपरशुरामाभ्यामहं
 त्वमिति व्यपदिष्टतथा तयोरेपि भेदप्रसङ्गात् । न चेदापत्तिः,
 'रामः शङ्कभृतामहम्' [१।०।३१] इत्ययं 'शङ्कभृते
 विभूतिरूपान्तराभावात्' इति व्यापगतवता स्वयाऽपि
 अवतारभेदनिषेधात् अपयिद्वान्ताव । तत्र प्रमितभेदयोर्भेद-
 व्यपदेशः काल्पनिकभेदनिवन्धन इति चेत्, ताम. समाधिः ।
 एतेन— धीकृष्णस्य इदानीन्तनपुत्रपरम्परायाश्चाद्वितीयात्म-
 तत्त्वज्ञानमस्ति चेत् निष्ठताज्ञानतत्कार्यत्वात् अज्ञानकृतभेद-
 दक्षभेदतन्मूलोपदेशादाप्यन्यद्वारास्तुपपत्तिरिति कृष्णार्द्धनसंवादा-
 र्त्सुगीताशास्त्रासङ्गतिः, ज्ञानं नास्ति चेदज्ञानिश्चातुपदेशोऽप्या-
 नुपपत्त्या सुतरां तदसङ्गतिरित्यपि निरस्तम्; रामपरशु-
 रामयोः परस्परभेदज्ञानसत्त्वेन भेददर्शनाभावेऽपि तन्मूलक-
 जयपराजयव्यवहारतदुक्तिरनुक्तिरूपमेवाप्यद्वयानुपपत्तेः ।
 नञ् रामयोर्वास्तवत्वाभेददर्शनाऽप्यौपाधिकस्वभेददर्शनम-
 स्तीति चेत्, इहापि तथाऽस्तु, 'उपाधिना क्रियते भिन्नरूपः'
 [ ] इति श्रुतेः । अपैक एव परमेश्वरः स्वमायया
 रूपद्वयं विधाय लीलया मिथः संवादिमिव कृतवात्, न
 वस्तुगरेयेति चेत्, सममत्रापि । वस्तुतस्तु— एन्द्रजालि-
 कस्य परमोद्भवस्यैवमायाकल्पितसर्वत्रिकादिषु मिथ्यात्व-
 निश्चये सत्यपि, परंपरुपमानमिथ्याभूतसर्वादिप्रतिभाम इव
 भगवतोऽप्यद्वितीयात्मतत्त्वज्ञाने सत्यपि अस्मदायुपलम्ब-
 मानस्वमायाशक्ति कल्पितमिथ्याद्वैतप्रपञ्चमतिभासोऽप्यस्यैव,
 यदाहुर्वाचस्यैवकल्पतत्कारः— 'प्रतिबिम्बगताः परबन्धुब-
 क्तिविक्रियाः । पुमान् कीदृशया मया तथा जीवस्यवि-
 क्रियाः' इति । तत्र च सिध्याभूतं जगन्मिथ्यात्वेनैव पश्यतो
 न तस्य तत्त्वदर्शित्वे विरोधः, न वा निष्ठताज्ञानतत्कार्यतयो-
 पदेशादिव्यवहारभोगः; नित्यसर्वज्ञस्यैव परस्य अस्मदादरेव
 पूर्वमजस्य सतः शास्त्राधिगतज्ञानेनाज्ञाननिष्ठतिरिति वक्तु-
 मशक्यत्वेन तस्य निष्ठताज्ञानताया एवास्तिद्वेः । न च निष्ठ-
 ताज्ञानत्वाभावेऽप्यज्ञानराहित्यमस्तीति कां तन्मूलकध्व-
 हार इति युक्तम्, महामायाविनि तस्मिन्ज्ञानशहीत्यस्या-
 प्ययोगात् । मायाज्ञानैक्यं च अन्यत्रोपपादितम्, अग्रे च
 अतिपाद्यते । न च सर्वज्ञस्याज्ञानमभ्यन्विरोधः, उपाधे-
 प्रतिबिम्बवक्ष्यतातिव्यात् । अत एव न तस्य नित्यमुक्तव-
 विरोधः; न वा ज्ञानाज्ञानयोः सामानाधिकरण्यानुपपत्तिः,
 ज्ञानस्य स्वविषयावारकाज्ञानेनैव सद् सामानाधिकरण्याविरो-
 धात् । तस्माद्भगवतस्तत्त्वज्ञानित्येऽप्येन्द्रजालिकवत् स्वाधीन-
 मायामूलकमिथ्याजगद्विभासोऽप्यस्तीति रामभृशुराम
 व्यपदेशवन्मायामूलकार्द्धानुपदेशवहाराऽपि तस्य सङ्ग-
 च्छेदो । गुरुपरम्परायास्तु निष्ठताज्ञानतत्कार्यत्वेऽपि बाधिता-
 नुत्तिरूपं भेदज्ञानमस्तीति तन्मूलकोपदेशो सुगुणैः । न च
 बाधेनाद्वितीयज्ञानेनाज्ञाननिष्ठत्वेऽप्याज्ञानतात्कार्यं बाधि-

तानुत्तिरिति वाच्यम्, रज्जुतावज्ञानेन सर्वाज्ञाननिद्रयनन्तर-
मपि भयङ्करपादनुत्तिदर्शनेन “तस्य तावदेव चिरं यावन्न
विमोक्षयेऽथ सप्तम्ये” [छां उ ६।१।४।२] इति श्रुत्या
च बाधितानुत्तिसिद्धे । न हि दृष्टेऽनुपपन्नं नाम किञ्चिदस्ति ।

न च श्रुतिरजतादिज्ञानमनुवर्तमानं यथा न रजतार्थप्र-
दृष्टिहेतु, तथैव द्वैतज्ञानमपि बाधितानुत्तच नोपदेशार्थप्रदृष्टि-
हेतु इत्यादिति वाच्यम्, तत्र सवासनाज्ञानक्षयेण अर्थत्रिया-
प्राप्त्यभागेऽप्यत्र वासनासत्त्वेनार्थत्रियोपपत्तेः । न च अज्ञाने
नष्टे कथं तद्वासनेति वाच्यम्, पुष्पनाशानन्तरमपि पेटि
काया पुष्पवासनाया दर्शनादित्यन्यत्र विस्तर । एतेन गुरु

शिष्ययोरभेदादुरज्ञानेनैव शिष्योऽपि ज्ञानीति तस्याज्ञाना-
भावात्तं प्रत्युपदेशायो ग इत्यपि निरस्तम्, रामयोरभेदाद्
पुरामजयेनेव भृगुरामोऽपि जयीति तस्य पराजयान्भावेऽपि
तं प्रति ‘मोक्षु प्राणहर धारम्’ [पृ ८९-२] इत्यादिरपुरामो-
क्षेनिवास्याप्युपपत्तेः । सौहादे ह्ये गुरुरशिष्ययोर्वास्तवभेदेऽपि
घटाकाशमहाकाशयोरिव औपाधिकभेदसत्त्वान्मठनाशे तद्गु-
पाधिकाकाशस्य महाकाशात्तावत्तावपि घटाकाशस्य तदभा-
ववत् गुरोर्ज्ञानादज्ञाननाशेन ब्रह्मरामतासम्पत्तावपि न शि-
ष्यस्य तद्वत्सङ्ग इत्यत्र बहुना ॥ १२ ॥

९ व० त० ६ी०—कुत इत्यपेक्षाया शोच्यास्तु ते भवन्ति ये वत्पन्ना म्रियन्ते, ते त्वात्मान इत्येवामुत्पत्तिरेव न
सम्भवतीत्यात्मवादेनोत्पत्तिं निराकुर्वन्नशोच्यतामाह—न त्वेवाहमिति । ‘अहं यूयं सत्यवार्थे इमे च द्वारकौ-
कस’ इतिवत्कालत्रयेऽपि देहस्येवात्मनो भवनं निवारयति भगवान् । नैन त्वमहं परमात्मोत्पन्नोऽस्मि, जातु
कदाचिनासं न तथाऽभूवं वा, नोत्पन्नोऽसि वाऽभूथ, इमे पुरः स्थिता जनाधिपाश्च नोत्पन्नाः, किन्तु सर्वदा नित्याः
शुद्धाश्चेतना एवात्मान इत्यशोच्या । “नित्यो नित्याना चेतनश्चेतनानाम्” [ऋटो. ५।१३ श्रे च. ६।१३]
इत्यादिश्रुतेरात्मनामुत्पत्तिरूपो विकारो निराकृतः ॥ १२ ॥

१० पु. अ त —अशोच्यत्वे अभवत्त्वं हेतुमुक्त्वा पुनर-
शोच्यत्वं हेतुन्तरमाह—नरिविति । अहमेतादृशो यादृश त्व
इत्यसि तादृशो जातु कदाचिदपि नासमिति न, किन्तु एव
भूत सर्वत्रैवाऽऽप्तम्, अस्मीत्यर्थः । एतेन स्वस्य नित्यत्व
सुखम् । ननु स्वत्रियेण कथमेतं शोकानहं ? इत्यत आह—
न त्वमस्मी । न च इमे जनाधिपा आसन्निति न, किन्तु
सर्वे महीगणरूपत्वात्त्रियमेव यथ । तेनासुराणां मरणमपि नित्य-

मेवैवर्थ । तस्मादेते माया एवेति शोकानहं इति भाव (?) ।
नन्द्यद युद्धे मरिष्ये चेत्तदा भवधरणविद्योगो भविष्यत्प्रमा-
चरणाद्वा तथा भविष्यतीति शोचामीति चेत्तदाह—न त्वैव-
ति । अत पर वत्तमानकालानन्तर सर्वं वयं न भविष्याम
इति न, किन्तु भविष्याम एव । एव सर्वस्य नित्यत्वात्सर्व-
ऽशोच्या इति त्वं शोकं कर्तुं नार्हसीति भाव ॥ १२ ॥

११ नी० भा० ६ी०—तनु देहादन्योऽपि देहनाशेन नश्यता कोशकार इव कोशानाशेनेति तत्राह—न त्वेवाहमिति ।
त्वमहमिमे च सर्वे अनाद्योऽनन्ताश्च स्म इत्यर्थः । जातु कदाचित् अहं न आसं इति न, अपितु आसमेव ;
तथा त्वमपि नासीरिति न, अपित्वासीरेव, इमे जनाधिपा राजानः—इत्युपलक्षणं सर्वस्य जन्तुजातस्य—नास-
न्निति न, अपित्वाऽश्रेतेति योजना । अनादित्वादनन्ताश्चेत्याह—न चेति । न भविष्याम इति नैव, किन्तु सर्वे
भविष्याम एव । तनु देहस्यानात्मत्वे कथं तत्पीडयाऽय पीडयन् इति चेत्, यश्च वत्तद्भिमानमात्रात्, इति श्रूम ।
यदा हि यश्च परशरीरे विशति तदा तत्पीडया देहपतिर्न बाध्यते, तस्य तदानीं देहाभिमानाभावात् । यश्च त्वं
बाध्यतेऽभिमानसत्त्वादिति लोके प्रसिद्धम् । किञ्च प्राचीनकर्मव्यतिरेकेण जीवनं नोपपद्यते कृतहानाकृतान्याग-
मप्रसङ्गात् । वृक्षादिष्वपि प्राक्काम्पेस्तीत्यनुमेयं स्थावरजीविका प्राक्कामपूर्विका जीविकात्वात् पाकादिक्रियापूर्वकास्म-
दादिजीविकावन्, अपि च क्रियावैचित्र्यात्कार्यवैचित्र्यं दृष्टं घटशरावोद्भवनादियु, तद्विहापि सुपटुःखादिवै-
चित्र्यं प्राक्कामवैचित्र्यादनुमेयम् । तथा सद्योजातस्य गोवत्सस्य स्तनपानादौ प्रवृत्तिर्जन्तुमात्रस्य मरणप्रा-
सन्नं प्रागभोयानुभवजनितसंस्कारजन्यो भोजनादिप्रवृत्तिश्चोच्छ्वासादिवदित्यतोऽस्ति प्राचीनं कर्म । अपि च
कौलिकशास्त्रप्रसिद्धमेतत्—यथा देवदत्तः स्वशरीरे कण्टकत्रयेण स्थिते, एवं शत्रुकृताया देवदत्तप्रतिमाया
कण्टकेन विद्धाया देवदत्तो व्ययने । तत्र व्ययाहेतुनान्तरं धातुवैषम्यं, नापि घातं कण्टकवैवादि, किन्तु केवलं
प्राक्कर्ममात्रम् । एव च बीजाद्गुरुन्यायेन कर्म तन्न्यसंस्कारपरम्परयाऽनादिः संसार इति न देहनाशादात्म-
नाशोऽस्तीति न भीष्माद्य शोचनीयाः । अत्र पूर्वस्मिन् श्लोके आत्मनो देहादन्यत्वमुक्तं ‘गतासून देहान्’
इति विशेषणेन, अत्र तु मूशमशरीरविशिष्टस्यात्मनो व्यवहारदृष्ट्या नित्यत्वं साधितमिति भेदः ॥ १२ ॥

आत्मनोऽर्चिनाशित्वानित्यत्वे दृष्टान्तः ।

देहिनोऽस्मिन् यथा देहे कौमारं यौवनं जरा ।

तथा देहान्तरमाप्सिर्धीरस्तत्र न मुह्यति ॥ १३ ॥

१ शां. भा.— तत्र कथमिव नित्य आत्मा ? इति ॥ दृष्टान्तमाह— देहिन इति । देहोऽस्या-
स्तीति देही, तस्य देहिनो देहवत् आत्मनः अस्मिन् वर्तमाने देहे यथा येन प्रकारेण कौमारं
कुमारभावो बाल्यावस्था, यौवनं यूनो भावो मध्यमावस्था, जरा वयोहानिः जीर्णावस्था, इत्येताः
तिस्रोऽवस्था अन्योन्यविलक्षणान्, तासां प्रथमावस्थानाशौ न नाशः, द्वितीयावस्थापोजनने नोप-
जननमात्मनः । किं तर्हि ? अविक्रियस्यैव एकस्य द्वितीयतृतीयावस्थामाप्तिरात्मनो दृष्टा ॥ तथा
तद्देव देहादन्यो देहो देहान्तरं, तस्य प्राप्तिः देहान्तरप्राप्तिः, अविक्रियस्यैव आत्मन इत्यर्थः ॥
धीरो धीमान् तत्रैवं सति न मुष्यति न मोहमापद्यते ॥ १३ ॥

२ आ. शां. व्या.— ननु पूर्वं देह विहायापूर्वं देहमुपादान-
नस्य विक्रियावस्थेनोत्पत्तिविनाशवत्त्वविप्रभः समुद्भवति
शक्यते— तत्रेति । अशोच्यत्वप्रतिज्ञाया नित्यत्वे हेतुकृते
सतीति यावत् । अवस्थाभेदे सत्यपि वस्तुतो विक्रियाभावा-
दात्मनो नित्यत्वमुपपन्नमित्युत्तरश्लोकेन दृष्टान्तावष्टम्भेन प्रति-
पाद्यतीत्याह— दृष्टान्तमिति । न चैकलमाममादेकाऽऽत्मनो

नित्यत्वं, विन्त्ववस्थान्तरवद्वन्मान्तरे पूर्वसत्त्वानुवृत्तेवेत्याह—
देहिन इति । देहवत्त्व तस्मिन्मद्वन्माभिमानभाक्त्वम् । तासा
मिति निर्धारणे षष्ठी । आत्मनः श्रुतिम्यल्लुपपत्तिर्नित्यत्व-
ज्ञानं, 'धीमान्' इत्यन धीर्विबुध्यते— एवं सतीति । तत्रतो
विक्रियाभावात्नित्यत्वे समपिपत्ते सतीत्यर्थः ॥ १३ ॥

३ रा. भा.— एकस्मिन् देहे वर्तमानस्य देहिनः कौमारावस्थां विहाय यौवनाद्यवस्थाप्राप्तौ
आत्मनः स्थिरत्वबुद्ध्या यथाऽऽत्मा नष्ट इति न शोचति, देहादेहान्तरप्राप्तावपि तथैव स्थिर
आत्मेति बुद्धिमान् शोचति । अत आत्मनां नित्यत्वादात्मानो न शोकस्थानम् । एतावदत्र कर्त-
व्यम्— आत्मनां नित्यानामेवानादिकर्मवश्यतया तत्तत्कर्मोचितदेहसंसृष्टानां तैरेव देहैर्वन्धनिवृत्तये
शास्त्रीयं स्ववर्णोचितं युद्धादिकमनभिसंहितफल कर्म कुर्वतामवर्जनीयतया इन्द्रियैरिन्द्रियार्थस्पर्शाः
शीतोष्णादिप्रयुक्तसुखदुःखदा भवन्ति, ते तु यावच्छास्त्रीयकर्मसमाप्ति क्षन्तव्या इति ॥ १३ ॥

४ वे ता. चं— आत्मनामशोचनीयत्वाय निरपत्त-
मुष्णम्, तनात्मनित्यत्वे जन्ममरणप्रतितीत्यवहारो कथ
मिति शक्य दृष्टान्तेन परिहरति— देहिन इति । 'अस्मिन्'
इति निर्देशाभिप्रेतमाह— एकस्मिन् इति । देहस्यावस्था
प्रयान्वयनिदर्शनादपि देहिन्येव तत्रिदर्शनमुचितमित्यभिप्राये
णाह— देहे वर्तमानस्येति । कौमारं यौवनं जरा इति क्रम-
निर्देशावितार्यस्वभावफलतमुक्तं विहायेति । कौमारयौवन
त्यागयोरपि शोकविशेषनिमित्तत्वात्तत्रबन्धेदार्यं यथाशब्दात्ता-
त्पर्यवक्तव्यं चोक्तं आत्मन इत्यादि । बाल्यावस्थानिद्रु-
त्तावप्यात्मनः स्थिरत्वबुद्धिर्हि तद्विनाशनिमित्तशोकाभावेहेतुः,
सोऽनापि सनान इत्यर्थः । 'देहान्तरप्राप्ति' इत्यन्त-
रान्तरमुचितं पूर्वदेहत्यागाख्य शोकप्रसन्नं दर्शयति— देहा-
दिति । शोशान्द्रम्य प्रकरणविशेषितोऽर्थं स्थिर आत्मेति
शुद्धिमानिति । 'अशोच्यान्' इत्यादिना प्रागुच्येन सङ्ग
यति— अत इति ।

एव शोकद्वयेन क्रमात् प्राप्य निवर्त्य च व्यञ्जितम्,
अयान हृत्त प्राक्कविषयोत्तरश्लोकद्रव्यफलितं सङ्गल्य सङ्गत
माह— एतावदिति बन्धनिवृत्तय इत्यन्त. 'अमृतन्वाय
कल्पते' [११५] इत्येवापि । शुद्धस्वभावाना सखा-
रागुपतिपरिहाराद्योक्तं अनादीति । कर्मवदयतया, न
त्वनिबन्धनीयात्तानादिवदयतयेति भावः । स्वतोऽत्यन्तसमा-
नानामात्मना देहमोगादिबन्धमिद्वयमुक्तं तत्तत्कर्मैति ।
देहैर्वन्धनिवृत्तय इति, देहैर्गो बन्धस्तस्य निवृत्तय इत्यर्थः ।
यद्वा देहे कर्म कुर्वतामित्यन्वयः । तदा तु बन्धका एव देहो
मोक्षसाधनोपेक्षाः सम्भवन्तीति अवधारणाभिप्रायः ।
शास्त्रीयमिति । अन्येष्वन्तरात्मनिष्ठानाहृष्ट एव स्यादिति
भावः । स्ववर्णोचितमिति, न तु त्वया युद्धादिकं परित्यज्य
मैशं चतुः श्रेय इति भावः । अमृतत्वहेतुत्वाद्योक्तं अनभि-
संहितेति । प्रतिबुद्धस्वभावस्य कर्म वत्तद्व्यत्वमिति शक्य
निवर्तकतुशब्दशोभितमवर्जनीयत्व तितिक्षित्यत्वे हेतुः,
इत्येतावदत्र कर्तव्यमित्यन्वयः ॥ १३ ॥

५ आ. मा. भा.— देहिनो भावे एतद्भवति, तदेवासिद्धमिति चेत्, न; देहिनोऽस्मिन् । यथा
कौमारादिशरीरभेदेऽपि देही तदीक्षिता सिद्धः, एवं देहान्तरप्राप्तावपि, ईसितृत्वात् । न हि जडस्य
शरीरस्य कौमाराद्यनुभवः सम्भवति, मृतस्यादर्शनात् । मृतस्य बाध्याद्यपगमादनुभवाभावः । 'अहं
मनुष्यः' इत्याद्यनुभवाच्चैतत्सिद्धमिति चेत्, न; सत्येवाविशेषे देहे मुस्यादौ ज्ञानादिविशेषादर्शानान् ।

६ ज. प्र. दी.— ननु चात्र किं परिदृश्यमानदेहाधिकारेण
तुमीये ? किंवा तदतिरिक्तदेहिपक्षीकारेण ? नाय, बहो-

त्वत्तिनाद्ययो प्रत्यक्षसिद्धत्वेन हेतोः । स्वस्यासिद्धत्वात्कालान्तर-
यापदिश्रवाभेति स्पृष्टत्वात्तौष्णम् । द्वितीये दोषमाह— ईर्ष

इति । देहिदो देहवतो देहातिरिक्त्वात्मनो भावे सद्भाव
एतन्नित्यत्वानुमान सम्भवति, देहपथोक्तदोषाभावात्, किन्तु
देहातिरिक्तानसत्त्वमेवासिद्धम्, प्रमाणाभावात् । ततथाप्रया
सिद्धिरिति । अस्तु वा देहातिरिक्तात्मसत्त्व, तथापि नानुमानं
सम्भवतीत्याह—देहिन इति । देहिन इत्येवमन्यतत्रम् । पूर्वो
त्तरेदेहमेक ग्वात्मेत्यस्यार्थस्य भावे एतदनुमान सम्भवति, स्वरूप
सिद्ध्याथभावात् । किं नाम तत्पूर्वोत्तरेदेहत्वात्मेत्यमेवासिद्ध २
प्रमाणाभावात् । तथाच देहोत्पत्तानुत्पत्तितस्तद्विनशे च विना-
शवत् ऋष्यमनादित्वेन नित्यत्व साच्यते १ इति । उभयस्यापि
परिहारदर्शनादेवं योज्यम्—अर्थद्वयानुगुण्यायैव बहुवचने प्रकृते
ऽप्येकवचनम्, तथा भाव इति पुँल्लिङ्गे प्रकृतेऽपि तदेवैति सामान्य
प्रहणाय नपुंसकनिर्देश । नेत्याहेति शेष । देहिनोऽस्मिन्नित्यत
परमित्तिशब्दश्च । आशेषद्वयपरिहाराय पादत्रय व्याख्याति—
यथेति । अत्र देहीति तदीक्षिता सिद्ध इति देहातिरिक्तात्मसाधन
तदिति कौमारादिपरामर्शे । याज्ञकदिखात्समास । द्वितीया
न्तस्य तुल्येन वा समास । अस्ति तावत्कौमारादिविषयमी
क्षणम् । न चक्षेत्रमीक्षितार विना सम्भवति । स च वक्ष्यमाणत्वात्
परिशेषप्रमाणार्थे देहातिरिक्त् सिद्ध इति । अत्र कौमारादि
प्रहणमतत्रम्, ज्ञानमात्रेण ज्ञातु सिद्धे । देहशब्दक्षेत्रियादि
सहितशरीरवृत्ति, श्लोके च कौमार यौवन जरेति विषयेण
विषयीक्षणमुपलक्ष्यते, तद्देहिनो देहातिरिक्तस्येत्युक्तं भवति ।
यथेत्यादि समस्त वाक्य श्लोके च पादत्रय देहभेदेऽप्यात्मैकत्वे
साधनम् । कौमारादिमच्छरीरभेद इत्ययं । देही एक एवेत्यर्थ ।
तदीक्षितेति । योऽहं इमारशरीरवानभूत्, स इदानीं युवशरीर
वाच्यते इत्यादिप्रत्यभिज्ञातेत्यर्थ । देहान्तरप्राप्तवापीति अनेक
देहप्राप्तावपीत्यर्थ । एक एव देही सिद्ध इति वर्तते । ईक्षितुत्वा

दिति प्रत्यप्रजातस्य शिरो. आहाराद्यभिलाषेण पूर्वदेहानुम
न्यानधिदेरित्याशयः । एवमात्मनो देहातिरिक्तत्व देहभेदेत्येक
त्व च प्रज्ञान्य 'शरीरतत्र न मुण्पति' इत्युच्यते तस्य वैयर्थ्यमित्या
शब्द वेदस्मिन्नप्येवेऽप्येऽपि मोहास्ते धीरेण स्वय निराकार्या
इत्येवमर्थत्वात् वैयर्थ्यमित्याशयान् । तत्परदर्शनाद्यमुत्तर प्रकरण
मारभते । तत्रक्षणेन कथं देहातिरिक्तात्मसिद्धि २ ईक्षिता हि
तेन सिद्ध्यति । स च शरीरप्राणजटारानलेन्द्रियमनोविषयशक्तिर्षी
ईक्षणदर्शनात्प्रामाण्यतम किं न स्यात् २ इत्यत शरीरस्य
तावदीक्षण निषेधति—न हीति । अत्रापि कौमारादीत्युक्तम् ।
शरीररयातुभयो न सम्भवतीति प्रतिज्ञा । जडस्य शरीरस्येति
हृदयम् । मूलन्यादर्शनादिति दृष्टान्तोक्ति । जडत्व च मौलित्व
कत्व विवक्षितमिति न साध्याविशिष्टता । अत्रयोजकत्वाभि
प्रायेण शब्दते—मृतस्येति । जीवच्छरीरश्चशरीरयोर्भौतिकत्वे
शरीरत्वे च समासोपि मा मृत्युत्तरीरस्येक्षणम्, प्राणादि
वायूना जटारानलस्येन्द्रियाणा चापगमात् । जीवतस्तु प्राणादि
सन्ध्यानाद्भवित्यतीति । को विरोध २ मा हि मृदेकधर्मोपपन्नाना-
मवान्तरकारणवैचिन्यात् वैचिन्याभाव । न केवलमिदमाशङ्कते,
किन्तु अहं मनुष्य इत्याद्यनुभावेतद्देहस्येक्षितुत्व सिद्धं प्रसिद्धं
चेत्यर्थे । दूषयति—नेति । न प्राणादिसन्धिधान शरीरस्य
क्षितुत्वे प्रयोजक वाच्यम्, सुसिद्धयो शरीरे प्राणाद्यपगममरण
रहिते सत्येव ज्ञानादीना धर्माणामदर्शनात् । ज्ञानग्रहणमुपलभ
णम् । सुखदुःखेच्छेद्यप्रत्यन्त्यात्मा साध्य इति सुखयितुनादि
पदम् । मृतादी ज्ञानाद्यभावश्च तत्कार्यदर्शनात्सिद्ध इति दर्शयितु
ज्ञानादिविदोषेत्युक्तम् । ज्ञानादीना विशेष कार्यमिति । एतेन
सङ्घातचैतन्यपक्ष प्राणादिवैतन्यपक्ष पराकृतो वेदितव्य ।

५ आ. मा. भा.—समश्चामिमानो मनसि काष्ठादिवच । श्रुतेश्च । प्रामाण्यं च प्रत्यक्षादिवत् ।
न च बौद्धादिवत्, अपोन्गोयत्वात् । न त्पारोक्ष्ये पौर्मेयाज्ञानादयः कल्पयितुं शक्याः । विना च
कस्यचिद्वाक्यस्यापौरुषेयत्वं, न सर्वसमयाभिमतधर्मादिसिद्धिः ।

६ ज प्र ष्टी — मनस ईक्षितुत्वमतिदेशेन निराचष्टे—
समश्चेति । मनोविषय ईक्षितुत्वामिमानश्च पूवण सम
शुच्यार्थो सत्यपि मनसि ज्ञानादर्शनात् । एवं तत्पूर्वोत्तरेणापि ज्ञाता
न स्यादिति चेत्, न, तदा तस्य मनसा सन्निकषाभावात् ।
मनसोऽपि तमाऽस्त्विति चेत्, भिद्वत्त्वावदग्रामा । मनसो ज्ञातुत्वे
दोषान्तरमाह—काष्ठादिवचोति । मनो न ज्ञातुं शक्य करण-
त्वात् । यथस्या क्रियाया वरण, न ततत्र कर्तुं यथा पाके
काष्ठानि, छिद्रायां इत्येते वा । न चासिद्धो वेत्, मनसा
जानामीत्यनुभवत् । एतेनारमसन्निकर्षण मनो ज्ञानिति निर
रुम् । ननु अन्यज्ञान मनोनिर्गमिति सिद्धान्त, तत्कथ
मेतद् २ ईक्षम्, मनानिर्गमिष्यति ज्ञानस्य न मन कर्त, किन्तु
आत्मेन, यथाऽप्यवबिन्दुऽप्यणस्य पाकस्य न तद्वत्त्वा वतरि,
किन्तु देवदत्त इति । एतेन्द्रियचैतन्यस्योऽपि निरस्त, चक्षुषा
पर्यायार्थ्यादीं तेषामपि वरणवप्रतातेरिति । अतीतारिपान
दत्तान्दिपवर्नश्रयणम् स्तुद्वयण इति न निराकृत । एव परि

शेषप्रमाणेन देहातिरिक्तात्मा सिद्ध, तस्य स्वभावादेवाहापय
भिलाषोपपत्ते, प्रत्यभिज्ञानमसिद्धमिति वदन्त प्रति आत्मभिलषे
प्रमाणान्तर बाह—श्रुतेऽप्येति । "अस्माच्छरीरेभेदाद्बुद्धमुरुकम्प्या
मुचिन्तु स्वयं लोके" [ऐ उ ४६] इत्यादिश्रुतेश्च देहाति
रिक्तो नित्य आत्मा सिद्ध । अत एव न स्वभाववादानवकार
इति । ननु बौद्धचार्याकादीन् प्रति देहातिरिक्तमित्यात्मसाधनमि
दम्, न च ते धुते प्रामाण्यमनीकृवन्ते, तत्कथ श्रुतुदाहरणमि
त्यत आह—प्रामाण्यं चेति । बौद्धेन तावत्प्रत्यक्षानुमानयोधा
वांकेण च प्रत्यक्षस्य प्रामाण्यमनीकृतम्, तत्कृत २ इति वचन्यम् ।
बोधकत्वेनेति चत्तार्हं विद्वच्छ्रुतेरप्यनीकृतम् । ननु वाक्यत्व
समेऽपि केपाधिद्वीदादिवाक्यानामप्रामाण्यदर्शनाच्छ्रुतेरपि तदा
शक्यत इत्यत आह—नचेति । बुद्धस्येदं बौद्धम्, चार्वाको बौद्ध
मुदाहरति बौद्धस्त्वन्यदिति द्रष्टव्यम् । अप्रामाण्यं धुते शक्य
नीयमिति शय । तथा सति इन्द्रियलिङ्गयोरपि क्वचिदप्रामाण्य
दशनात्, सम्प्रतिपत्तयापि प्रत्यक्षानुमानयोस्तच्छ्रुताप्रमाणादिति

भावः । प्रसक्तोऽपि शङ्का तत्र निर्दोषत्वेनापनीयत इति चेत्समं प्रकृत्येभ्योत्याह—**अपौरुषेयत्वादिति** । अपौरुषेयत्वेऽपि दोषित्वं किं न स्यादित्यत आह—**नहीति** । सामान्योक्तित्वादपौरुषेये इति ननुसक्त्योक्तिः । अन्यथा धृतेः प्रकृतत्वात्कीर्णं स्यात् । शब्दे द्वाभोयकत्वादयो दोषाः, ते च वक्तुपुरायाधिताज्ञानादि-मूलाः । यत्स तु वक्ता पुरय एव नास्ति, तत्र कथं वक्तुपुरायाधिताज्ञानादयो दोषमूलत्वेन कल्पयितुं शक्याः ? व्याहृतेरिति । अत्राज्ञानादीनां पौरुषेयत्वोक्तिश्चकारात्, पुरयसन्धात्तद्वद-

वाक्यादिष्वेव ढनः स्मरणात् । ननु धृतेरपौरुषेयत्वमेव नास्ति, वाक्यत्वात् । लौकिकत्वात्स्ववदिति चेत्, किञ्चन वदतः किमपि वाक्यमपौरुषेयं नास्तीति मतम् ? उत किञ्चिदस्तीति ? आद्ये दोषमाह—**चिनेति** । कस्यचिद्वाक्यस्यापौरुषेयत्वामेव धर्मा-धर्मयोरनिश्चयः प्रसज्येत, नित्यायकप्रमाणत्वात् । नच तथाऽस्तिवति वक्तुं शक्यम् ; तत्सद्भावस्य सर्वैः समयिभि-निश्चितत्वादिति ।

५ आ. मा. भा.—यश्च तौ नाङ्गीकुरुते, नासौ समयी ; अप्रयोजकत्वात् । मास्तु धर्मो निरु-
प्यत्वादिति चेत्, न ; सर्वाभिमतस्य प्रमाणं विना निषेद्धुमशक्यत्वात् । न च सिद्धिरप्रमाणकस्येति
चेत्, न ; सर्वाभिमतरेव प्रमाणत्वात्, अन्यथा सर्वत्राचनिकव्यवहारासिद्धेय ।

६ ज. प्र. दी.—ननु प्रत्यक्षैकप्रमाणवादी यथावोक्तो धर्माधर्मो नाङ्गीकुरुते, तस्य नेदमनिष्ठम् ; किमप्यपौरुषेयं वाक्यं अनङ्गीकृत्य वेदापौरुषेयत्वं प्रत्याचक्षणात्सर्वान्प्रति चायं प्रसङ्ग इत्यतस्तेषामपि धर्मादिकमङ्गीकार्येत् प्रसङ्गं वक्ष्याम इत्याशयेनाह—**यश्चेति** । तौ धर्माधर्मौ इति प्रसज्येत इति शेषः । धर्माधर्मोक्तौकारं कुतस्तच्छास्त्रस्यादात्मत्वप्रसङ्गे येनासौ शास्त्री न स्यादित्यत आह—**अप्रयोजकत्वादिति** । प्रयुज्यते प्रवर्त्यते प्रणेता प्रणयने श्रोता च धरणे शास्त्रे यान्थाते प्रयोजके विषयप्रयोजने, अविद्यमाने प्रयोजके यस्य शास्त्रस्य तत्तथा । अनन्यत्वस्य कमपि पुरापर्यमधिकृत्य तन्नाथनं तथाविधमर्थं प्रतिपाद-यन्वाक्यसमूहो हि शास्त्रम्, अन्यथाऽतिप्रसङ्गात् ; न चातीन्द्रि-यस्वामात्रेऽन्यतथातुभूतं शक्यनिरूपणम् । अतः शास्त्रत्वसिद्धये विषयादित्वेन धर्मादिकं किमप्यङ्गीकार्यमिति भावः । शङ्कते—**मास्तिवति** । मायं न माह् । अस्तिवत्त्वव्ययम् । धर्म इत्युप-लक्षणम्, अनिश्चयत्वात् । तत्प्रमाणत्वात्वेन प्रतिपादयितुमशक्य-त्वात् । इदमुक्तं भवति—**विषयप्रयोजने दि ते सतः, ये** प्रमाणेन प्रतिपादयितुं शक्येते, वाचानस्य श्रोतृभिरनादरणात् । नच धर्मादिकं प्रमाणेन प्रतिपादयितुं शक्यम्, प्रत्यक्षधोषाचरत्वात्, अनुमानस्य प्रामाण्याभावात् । अतो न शास्त्रस्य विषयत्वादिना धर्मादिकमङ्गीकुरुतेवितम् । न चैतावता निर्विषयत्वाकारितिः, यतो धर्माधर्मयो विषयो भविष्यति । प्रयोजनं च श्रोतृणां धर्माधुनात्मप्रत्यक्षेऽनिवृत्तिः, धर्मादिसद्भावप्रमोषद्वयविषय-

मुखावाप्तिय, प्रणेतुश्च लोकोपकारः, उपकर्तारं च प्रत्युत्पूर्वन्ति लोका इति निराकरोति—**नेति** । एवं वदता धर्माधर्मावोऽपि न शास्त्रविषयत्वेन शक्यते वक्तुम्, सर्वाभिमतस्य धर्मादेः प्रमाणं विना वाङ्मात्रेण निषेद्धुं नास्तीति प्रतिपादयितुमशक्यत्वात् । पटाद्यभाव इव प्रत्यक्षेणैव धर्माधर्मावो निधेयत्व इति चेत्, स्यादेवम् ; यत्र न काचिद्विप्रतिपत्तिः । यत्र त्वस्तित्वाभिमान-स्तत्र पिशाचादाविन प्रत्यक्षानुपलम्भः सन्देहहेतुरेव भवति इति । तदिदमुक्तं सर्वाभिमतस्येति । पुनः शङ्कते—**नचेति** । मा भूद्धर्माधर्मावस्य विषयत्वं, तत्साधकप्रमाणत्वात्वात् ; तथापि धर्मादिविषयत्वादिकं न पठते ; अत्राणाधिकस्य प्रमित्यनुपपन्नया साधयितुमशक्यत्वादिति निराकरोति—**नेति** । अस्ति तावद्धर्मा-दिविषये सर्वेषामाविषारणोपात्मस्तित्वाभिमानः । अभिमानो ज्ञानमेव । न च तस्य वाचकं किञ्चित्, धर्माधर्मावप्रतिपादकप्रमा-णाभावान्नोक्तत्वात् । अतः सर्वाभिमतरेव धर्मादीं प्रमाणत्वात्, तत्करणस्य च प्रमाणत्वात्, धर्मादेः प्रामाणिकत्वमिदं किम-नया व्यर्थमिन्देत्या । नच तत्र प्रमाणविशेषोऽनाक्यनिरूपणः, आगमस्य तत्तदकारिणोऽनुमानस्य च नत्वात् । अत एव नाम्ना-परम्पराऽपि । आगमादेः प्रामाण्य नास्तीति उक्तमित्यत आह—**अन्यथेति** । यदाऽऽत्मन्यनुमानस्य च न प्रामाण्यं तदा सर्वस्य वाचा निर्वच्येयं व्यवहारास्यासिद्धिः स्यात् । परप्रययनार्थो हि वाग्यवहार, स यदि न परं प्रत्याययेत् व्यर्थो न क्रियेतेति । चरन्तः प्रमाणसामान्यसिद्ध्या तद्विशेषसिद्धेः समुच्चये ।

५ आ. मा. भा.—न च मया श्रुतमिति तव ज्ञातुं शक्यम्, अन्यथा वा प्रत्युत्तरं स्यात्, भ्रान्तिर्वा तव स्यात्, सर्वदुःखकारणत्वं वा स्यात्, एको वाऽन्यथा स्यात् । रचितत्वे च धर्मप्रमाणस्य कर्तुरज्ञानादिदोषशङ्का स्यात् । न चादोषत्वं स्ववाक्येनैव सिद्धयति । न च येनकेनचिदपौरुषेयमिन्मुक्त-मुक्तवाक्यसमम्, अनादिकालपरिग्रहसिद्धत्वात् ।

६ ज. प्र. दी —भरन्वागमप्रामाण्ये वाचनिकव्यव-हारासिद्धिः, अनुमानप्रामाण्ये तु क्यमित्यत आह—**नचेति** । त्वदीयं वाक्यं मया ध्रुयते इति इत्या मां प्रति त्वया वाग्यवहाराः क्रियते ? अन्यथा वा ? । द्वितीये निषेधे न इत्यर्थः स्यात् । नायः—**परचित्त-श्रीनां परस्मात्प्रत्यक्षेन मया ध्रुतमिति तव ज्ञानमनायत्वात्** ।

मदीयं प्रत्युत्तरमेव तज्ज्ञानोपाय इत्येव वक्तव्यमिति भावः । अस्त्वेवमित्यत आह—**अन्यथा सेति** । वातान्नोऽनपारणे । प्रत्युत्तरं हि छिन्नतया ज्ञाप्यम्, नच तत्र मतेऽनुमान प्रमाणम् । अत प्रत्युत्तरमन्येषां ज्ञापकमेव स्यादिति । ननु छिन्नान्ध्रुवोः प्रामाण्यमेव नाङ्गीक्रियते, ज्ञापकत्वमाप्रमानीक्रियत एव । अतः कथं वाचनिकव्यवहारासिद्धिरित्यत आह—**भ्रान्तिर्वेति** ।

शापकत्वमज्ञीकृत्य प्रामाण्यानज्ञीकारे शब्दलिङ्गाभ्या जायमान प्रत्ययस्त्वव मतेप्रान्तिर्वा स्यात्सशयो वा, गत्यन्तराभावात् । न च परस्य प्रान्त्याद्यर्थे वचनप्रयोग, नापि प्रत्युत्तरेण भ्रान्त सन्दिग्धो वा वाक्य प्रयुक्त इति युक्तम्, अतो वाचनिरुध्यवद्धार-सिद्धयर्थमागामानुमानप्रामाण्यमज्ञीकार्यमिति । एव चार्वाकशास्त्रस्य विषय निराहृत्य प्रयोजनमपि निराकुर्वन् प्रोत्प्रयोजन तावति राच्छे— सर्वेति । यथा शास्त्रस्य सर्वेषां प्रोत्तुणा सुल-कारणत्वम्, यथा धर्माद्यभावज्ञाने सर्वमार्थादतिक्रमे परस्पर हिंसादिना सर्वदुःखकारणत्व च स्यात्, तथा च समन्वयफल नि-प्रयोजनमेवेति । इदानीं शास्त्रप्रणेनुप्रयोजन निराकरोति— एको चेति । धर्मादिज्ञानस्युत्था पशुप्राया नोपकारिणमुप कुर्वन्ति, अपि तु सर्वेऽप्यपकुरुमस्तम् । तदभावेऽप्येको वाऽप्यन्याऽप्यकारक स्यादिति भाव । तदेव धर्माद्यनज्ञीकारे शास्त्रस्य विषयाद्यभावनाशास्त्रत्वप्रवृत्तात्सर्वैर्धर्मादिकमज्ञीकार्यमिति । ननु स्वीकृत धर्मादिकं पौरुषेयवाक्यात्तन्निश्चय इत्यत आह— रचि-

५ आ. मा. भा.— अतः प्रामाण्यं श्रुतेः । अतः कुतर्कैर्धीरस्तत्र न मुह्यति । अथवा जीवनाशं देहनाशं वा अपेक्ष्य शोकः । न जीवनाशं, नित्यत्वादित्याह— न त्वेवेति । नापि देहनाशमित्याह— देहि न इति । यथा कौमारादिदेहहानेन जरादिप्राप्तावशोकः, एवं जीर्णादिदेहहानेन देहान्तर-प्राप्तावपि ॥ १३ ॥

६ ज. प्र. दी.— अगौरुषेयत्वसिद्धौ सिद्धमर्थमुप यद्वरति— अत इति । एतं चतुर्थपादोपयुक्त प्रमेयमुक्त्वा तमिदानीं निवेशयति— अत इति । यत् एव नैरात्म्यवादि-निष्ठेऽपि कुतर्का, अतस्ते कुतर्कधीरो धीमास्तत्र देहा-तिरिक्तनित्यमवज्ञाविरय न मोहमापद्यते । 'नरके नियत वास' [११४४] इत्यायुर्लवचनेन तस्य निरात्म्यप्रति-पत्तिः प्रथमपुरषप्रयोग । अनेकार्यां गीतेति दर्शयितुं श्लोक द्वय प्रकारान्तरण व्याचष्टे— अथवेति । न जीवनाशमपेक्ष्य शोक कार्य इति शय । नित्यत्वात्तद्वय । अनेन योजनापूर्वव-देवेति गापयति । नापीत्यत्रापि पूर्ववच्छेप । अत्र पूर्वयोजना न

सक्तच्छेते, अतोऽन्यथापादत्रयं व्याख्याति— यथेति । जरादि-प्राप्तौ देहान्तरप्राप्ताविति निमित्तसप्तम्यौ, तत्रशायमर्थ । कौमारा-यवस्थाविशिष्टदेहहाने तावन्प्राप्ति शोक इति प्रसिद्धम्, तत्कस्य हेतो इति वाच्यम्, जरादिविशिष्टदेहान्तरलाभात् । समानलाभेन हानिर्हि समाधीयत इति चेत्, तर्हि मरणेऽपि शोको न कार्यं देहान्तरस्य लाभदेव । यदा तु जीर्णलाभेन समीचीनहाने प्रति-विधान, तदा तु सुतरा समीचीनलाभेन जीर्णहानेरिति । तथा वक्ष्यामांशुहानि, अत्र स्ववस्थावतोऽपीत्येतदनुपयुक्त विषय, निष्कप्रदानेन पटप्रदर्शनदिति भावनेन धीर इति ॥ १३ ॥

७ ह. पै. भा.— अप्रोचितं दृष्टान्तमाह— देहि नो देहवतोऽस्मिन्वर्तमाने देहे यथा कौमारं कुमारभावः, यौवनं यूना भावः, जरा वृद्धत्वं, तथा तद्वदेहान्तरभासिः । धीरो धीमास्तत्र न मुह्यति न मोहं गच्छति । यथाऽस्मिन्देहे कौमारयौवनजरासु आत्मनोऽभेद एव, मित्राः शरीरावस्थाः, एवं शरीरान्तराणीत्यर्थः ॥ १३ ॥

८ घ. प्र. गि — एवमामनो नियन्त्रेण मरणामारादतो प्यवमिति स्थिनम् । नन्विन्मनुपपन्नम्, देवदत्तो जातो मृत दृष्टुमुपमरणमनोऽपि अन्वमरणस्यारिष्यात्साहस्य, देहस्यैव ते जन्ममरणे, न स्वात्मन इति सद्दृष्टान्तस्युपपादयति— देहि नो जीवस्य यथा अस्मि ददे कौमार यौवन जरेति विन्धुनाकस्या भवन्ति, तथा एवमारेदोऽप्येहान्तरावस्थासिपाऽपि काचित्प्रमाणोऽप्यस्या भवति । यथा च तत्र देहधमभूता मनि कौमारावस्थाया ईदृशवाध्यासादात्मनि प्रतीयन्ते देव दत्त दृष्टान्तो युवा र्थेन इति, न तु च्युत्तत्तदमोः । तथैव दृष्टमभूतापुनरिनिर्गन्तावपि तदेषावस्थायाददमनि प्रती-

यते देवदत्तो जातो मृत इति, न वस्तुनस्तदमोः । यथा वा तत्र कौमारावस्थां विहाय यौवनावस्थाप्राप्तौ आत्मा नष्टो जात इति न मोह, तथैतरेह विहाय देहान्तरप्राप्यवस्था यामपि नामनो नातोऽपि मोहो सम्प्रतीत्यर्थ ।

ननु विरमो दृष्टान्त, कौमारावस्थायासु पूर्वावस्थाना-पेन अवस्थाान्तरोपस्थापि स एवाहमिति प्रत्यभिज्ञानेन अवस्थाप्राप्तुगतोऽप्येवमवस्थाप्रतिपत्त्या तत्रायमनो जन्मनादा भायनिश्चयसमयेऽपि देहोदेहान्तरावस्थावस्थायां 'त एवाह' इति प्रत्यभिज्ञानाभावेन देहनाशतदुत्पत्त्यवस्थाप्राप्तुगता-मस्यावितिदया तदयोगादिवाद्यवश्यं प्रत्यभिज्ञानाभावेऽपि

श्रुत्या तत्सिद्धिसम्भवात् दोषः, श्रुत्येकसमधिगम्यात्मतरेण लौकिकप्रत्यभिज्ञानाभावात्स्याकिञ्चिद्वत्त्वात्प्रतिप्रैषाद् — धीरस्तत्र न मुह्यतीति । “न जायते म्रियते वा विपश्चित्” [कठो. २।१८] “जीवापेतं वाच शरीरं म्रियते न जीवे म्रियते” [छं. उ. ६।१११] इत्यादिप्रतिवाक्यैरेषि गतात्मतत्त्व. पण्डितो धीरः “मत्वा धीरो न शोचति” [कठो ६।१] इत्यादिश्रुतिप्रसिद्धः स च धीरः तत्र देहनाशोत्पत्त्योः न मुञ्चति, आत्मैव सृष्टो जातश्चेति न मोहमापद्यत इत्यर्थः । स्यादेतद् । देहात्मैक्याध्यास एवास्तिद्धः, येन कौमारस्येव नाशस्यापि देहधर्मस्यैव तदेक्याध्यासादात्मनि प्रतीतिरस्येत । प्रत्यक्षेणैव हि देहात्मनोभेदः प्रतीयते, ‘योऽहं बाल्ये पितरावन्वभूयं सोऽहं स्थाविरं प्रणनूननुभवामि’ इति बालस्थविरदेहभेदधीपूर्वकमारामैवप्रत्यभिज्ञादर्शनेन व्यावृत्ताभ्यां कौमारतरादेहाभ्यां आत्मनोऽवर्तमानस्य प्रत्यक्षेणैव भेदग्रहणात्; न हि प्रत्यक्षसिद्धभेदयोरेक्याध्यासोऽस्ति, ‘मक्षाः क्रोशन्ति’ इत्यादावप्यध्याससमझादित्यासङ्गहात् — अस्मिन्नेह इति । ‘यदेव मम कौमारशरीरमतिक्रमलं तदेवेदानीं जगामामितिजर्जं’ इति प्रत्यभिज्ञादर्शनेन योऽहं बाल्य इति त्वदुक्तप्रत्यभिज्ञानस्य कौमारजरावस्थायां भेदनागाहितया बालस्थविरदेहभेदस्यैवास्तत्त्वात् देहात्मैक्याध्यासानुपपत्तिशङ्कावकाश इत्यर्थः । न च परिमाणभेदात्प्रत्यभेद इति बालस्थविरदेहभेद स्यादेवतिवाच्यम्; एकस्मिन्नेव देहे कण्ठोद्रादिदेशभेद इव कालभेदेन परिमाणभेदोपपत्तेस्तदप्रयोजकत्वात् ।

यत्त्वात्मवादिरभिरच्यते — अवयववाच्योपचयो विना न परिमाणभेदः । तत्रावयववाच्ये ममनायिकारणनाशाद्युवाच्यविभागे सति, स्थितावयवैरवयव्यन्तरोत्पत्तिः । अवयवोपचये तु पश्चादापततामवयवार्थानां पूर्वसिद्धावयविति कतण्ठ्यायोगेन पूर्वसिद्धावयवसहितैस्तेर्महावयव्यन्तरोत्पत्तिरिति परिमाणभेदे द्रव्यभेद आबन्धिका” इति । तत्र, पदत्वाद्यवच्छेदेन क्तमनुत्पत्तिदेहेतुं विना तदुत्पत्त्यसम्भवेन अवयवनाशरूपे द्रव्यान्तरोत्पत्तिकल्पनानुपपत्तेः । न च महापदावयवच्छेदेनैव तदेतदुक्तम्, गौरवात्, महापदोत्पत्तेः पूर्वमपि द्विन्दुकादिष्वप्यपदसम्भवेन तत्रापि तदहेतुत्वमसङ्गात्, खण्डपदस्यापि स्वन्यूनपदापेक्षया महत्त्वात् । महोपपदान्नेन तुयां

९ व० त्त० ६० — एवमात्मनामशोच्यतामनुत्पत्त्योपपाद् देहात्मादीनामशोच्यतामाह — देहिन इति । लौकिकनिदर्शनेन यथाऽस्मिन्स्थूलदेहे कौमाराद्यवस्थाप्राप्तिस्तथा देहान्तरप्राप्तिरात्मनां नियतेति धीरो न मुह्यति न तत्र शोचति ॥ १३ ॥

१० पु. अ. त. — ननु वयमेकत्रैव भविष्याम इति सत्यं, परन्तु पुनरलौकिको देह वतादथ एव भविष्यति न वेति सन्देहात् बोधार्थावाकाङ्क्षायामाह — देहिन इति । देहिनो जीवस्य यथाऽस्मिन्नेह कौमारं यौवने जरा भवत्युपपन्नं अवति

११ नी० भागदी० — यद्यप्येवं तथापि देहवियोगात् शोको भवत्येवेत्यादाह्याह — देहिन इति । देहो स्थूलसूक्ष्मो विद्यते अस्य स देही चिदात्मा, तस्य यथाऽस्मिन् स्थूलदारीरे कौमाराद्यवस्थासु देहभेदेऽपि ‘एक एवाहं

दिजन्यपदस्य तदन्वयपण्डपदान्यस्य चोक्तौ अद्यापि तदुत्पत्त्याभ्योन्वादाप्रवाहः । एतेन पदार्थसाजन्यपदत्वावच्छेदेन तुयां दिहेतुत्वमित्यपि निरस्तम् । वस्तुतस्तु दीपारोपणसमकालसौधोदाध्यापिप्रभाविकारसतदाच्छादनसमकालतत्सङ्कोचाद्यनुपापारिप्रमाद्युपनिषयाऽऽरम्भवादोऽनुपपत्तः । निवर्तनादे तु ऐन्द्रजालिकप्रदर्शितदेहवदवयववाच्योपचयो विना माययैर देहदृष्टिः सम्भवतीत्यास्तां तावत् । विस्तरेण चास्माभिः अद्वैतचक्रपञ्जरेऽप्यमर्था प्रसाधितस्तत्रैवानुसन्धेयः । एतेन ‘कौमारादिदेहभेदेऽपि स एवाहमिति प्रत्यभिज्ञानादेहातिरिक्तत्वप्रतिपाठनपरिष्ये श्लोकः’ इति माध्वव्याख्यानं निरस्तम्; अस्मिन्नेह कौमारं यौवने जरेति वदता कौमाराद्यवस्थाभेदमात्रं, देहस्त्वेक एवेति कथ्यत एवोत्तरवेन तथा व्याख्यानस्य मूलविरहात्वात् ।

न च कैवल्येऽस्यैक्येऽपि कौमारादिविनिर्वाहत्वेन भेदो न विरुद्ध इति वाच्यम्; आत्मन्यपि तथा भेदस्य सुवचनेन ततो देहात्मत्वादनिरासासिद्धिः । अत एव ‘योऽहं कुमारदेहवानासं सोऽहमिदानीं पुत्रदेहोऽस्मि’ इति प्रत्यभिज्ञानादेहभेद इत्यपि निरस्तम्, ‘योऽहं युवात् आसं सोऽहं युवास्मि’ इति प्रत्यभिज्ञानादात्मभेदस्यापि यसङ्गात् । तत्र कौमारयोवत्योर्भेदः, नात्मन, स एवाहमिति प्रत्यभिज्ञानादिति चेत्, समं, अत्रापि स एवायं देह इति प्रत्यभिज्ञानात् । तस्मात् “न जायते म्रियते” [कठो २।१८] इत्यत्रैव देहात्मत्वादनिरासः । अत्र त्वात्मनित्यत्वप्रतिदिनमिति शाङ्करभाष्यार्थ एव युक्तः ।

‘देहिनो यथाऽस्मिन्स्थूलदेहे कौमारादिकं तदेहनिबन्धनमेव, न तु स्वतः; तथैतदेहनामे देहान्तरप्राप्तिरपि लिङ्गशरीरनिबन्धना, न तु स्वतः’ इति प्राचां व्याख्यानं तु उक्तरीत्या यथाशुतेनैव निबन्धे लिङ्गशरीरनिबन्धनेत्यप्याहारश्चिन्त्यः ।

‘देहिन एकस्यैव यथा कौमाराद्यवस्थाव्यतिगताशयोर्भेदः, नित्यत्वात्; तथैकस्यैव युगपत्सर्वदेहान्तरप्राप्तिरपि विमुक्त्वात्, तथा च सर्वदेहेत्येक एवास्मिति स्थिते बन्धनात्कभेदकल्पनाया ल्मधीरात्प्राप्तप्रसि, धीरस्तु विद्वान्मुञ्चति’ इति मधुसूदनासदस्यतीष्णाख्यानो युगपत्सर्वदेहेत्यादात्तार्थकल्पनं विमुक्त्वादिति हेत्वप्याहाहोशक्येति यथोक्त एवार्थः ॥ १३ ॥

कालेन, तथा भगवद्विच्छया भगवदोऽस्य देहान्तरप्राप्तिरलौकिकद्वितीयेदेहमाप्तिर्भवतीत्यर्थः । धीरो भक्तस्तत्र देहाद्यर्थे न मुञ्चति, मोहं न प्राप्नोतीत्यर्थः ॥ १३ ॥

११ नी० भागदी० — यद्यप्येवं तथापि देहवियोगात् शोको भवत्येवेत्यादाह्याह — देहिन इति । देहो स्थूलसूक्ष्मो विद्यते अस्य स देही चिदात्मा, तस्य यथाऽस्मिन् स्थूलदारीरे कौमाराद्यवस्थासु देहभेदेऽपि ‘एक एवाहं

बाल आसमिदानीं वृद्धोऽस्मि' इत्यभेदप्रत्यभिमानाद्वैक्यं बालादिशरीरैर्मयोऽन्यत्वं च । 'व्यावृत्तेर्मयोऽनुवृत्तं भिन्नं कुमुभेभ्यः सूत्रमिव' इति न्यायात् । एवं देहान्तरप्राप्तिरपि स्थूलाच्छरीरादन्येषां लिङ्गशरीराणां सूक्ष्माणां स्थूलशरीरानुकारिणां प्राप्तिः । अयमर्थः—यथा एकमपि स्थूलं शरीरं कौमाराद्यवस्थाभेदाद्दानेरूपं, एवं नित्यमपि लिङ्गशरीरं प्राणिकर्मभेदात्सुरान्तरतिथेयाद्यवस्थाभेदाद्दानेकं भवति, ततश्चोक्तन्यायेन स्थूलादिवत्सूक्ष्मादपि शरीरादात्मा विविक्त एव । एवं च शोकादिष्वर्मिणो लिङ्गादपि विभिन्नस्य तत्र इष्टवियोगजः शोकोऽपि न युक्तः । अत एव तत्र तस्मिन्विषये धीरो न मुह्यति । आभिमानीकौ शोकमोहौ देहद्वयाभिमानत्यागाद्धीरं न वाधेते, अतस्त्वमपि धीरो भवेति भावः । पूर्वश्लोकयोः 'गतासून' इति 'वयं' इति च बहुवचनं उपाधिभेदाभिप्रायम् । अत्र तु 'देहिनः' इत्येकवचनं उपधेयचिदात्मक्याभिप्रायमिति ज्ञेयम् । तथा च श्रुतिरेकस्यात्मन औपाधिकं भेदमाह—'यथा ह्ययं ज्योतिरात्मा विवस्थानयो भिन्ना बहुधैकोऽनगच्छन् । उपाधिना क्रियते भेदरूपो देवः क्षेत्रेष्वेवमजोऽयमात्मा' [ ] इति । क्षेत्रेषु वक्ष्यमाणलक्षणेषु स्थूलसूक्ष्मदेहद्वयात्मकेषु "एको देवः सर्वभूतेषु गृहः सर्वव्यापी सर्वभूतान्तरात्मा" [श्वे. उ. ६।११] इति च, एकत्वाच्च विभुत्वमप्यस्य सिद्धम्, तेन देहादीनामनित्यानामविभूता च पराभिमतमात्मत्वं प्रत्याप्यातं वेदितव्यम् ॥ १३ ॥

मात्रास्पर्शास्तु कौन्तेय ! शीतोष्णसुखदुःखदाः ।

आगमापायिनोऽनित्यास्तांस्तितिक्षस्व भारत ॥ १४ ॥

१ शां. भा.— यद्यपि आत्मविनाशनिमित्तो मोहो न सम्भवति नित्य आत्मेति विजानतः, तथापि शीतोष्णसुखदुःखप्राप्तिनिमित्तो मोहो लौकिको दृश्यते, सुखवियोगनिमित्तो मोहः दुःखसंयोगनिमित्तश्च शोकः, इत्येतदर्जुनस्य वचनमाशङ्क्य भगवान् आह— मात्रास्पर्शा इति । मात्रा आभिर्मीयन्ते शब्दादय इति श्रोत्रादीनि इन्द्रियाणि । मात्राणां स्पर्शाः मात्रास्पर्शाः शब्दादिभिः संयोगाः; ते शीतोष्णसुखदुःखदाः शीतमुष्णं सुखं दुःखं च प्रयच्छन्तीति । अथवा— स्पृश्यन्ते इति स्पर्शा विपयाः शब्दादयः, मात्राश्च स्पर्शाश्च मात्रास्पर्शाः शीतोष्णसुखदुःखदाः; शीतं च कदाचित्सुखदं भवति कदाचित् दुःखदम् । तयोष्णमपि अनियतस्वरूपम् । सुखदुःखे पुननियतरूपे, यतो न व्यभिचरतः । अतस्ताभ्यां पृथक् शीतोष्णयोर्ग्रहणम् । यस्मात्ते मात्रास्पर्शादय आगमापायिन आगमापायशीलाः, तस्मात् अनित्याः । अतस्तान् शीतोष्णादीन् तितिक्षस्व प्रसहस्व । तेषु हर्षं विपादं च मा कार्षीरित्यर्थः ॥ १४ ॥

२ आ. शां. व्या.— आत्मन श्रुत्यादिप्रमिते नित्यत्वे तदुत्पत्तिविनाशप्रयुक्तशोकमोहोहाभेदेऽपि प्रकारान्तरेण शोकमोहो स्यातामिन्याशङ्कामनुयोरतत्त्वेन श्लोकमवतारयति— यद्यपीत्यादिना । शीतोष्णयोस्ताभ्यां सुखदुःखयोश्च प्राप्तिं निमित्तीकृत्य यो मोहादिदृश्यते तस्यान्वयव्यतिरिक्तान्यां दृश्यमानत्वमाश्रित्य लौकिकविशेषणम् । 'अशोच्यन्' [१११] इत्यत्र यो विद्याधिकारी सूचितस्तस्य "तिलिपु समाहितो भूत्वा" [बृ. उ. ४।१।२३] इति धृतितिलिपुत्थ-विशेषणमिहोपदिश्यते । व्याख्येयं षट्सुरादाय ऋणव्युत्पत्त्या तन्वेन्द्रियविषयत्व दक्षयति— मात्रास्पर्शां इत्यादिना । एतन्मार्गं दशोयनावक्युत्पत्त्या स्पृशंशब्दाद्येमाह— मात्राणा-मिति । तेषामर्थविद्यामाददयति— ते शीतेति । सम्प्रति शब्दद्वयस्य कर्मव्युत्पत्त्या शब्दादिविषयपरत्वमुपल समाधा-न्तर दशैयन्विषयाणां कार्यं कथयति— अथवेति । ननु शीतोष्णप्रदत्त्वे सुखदुःखप्रदत्वस्य सिद्धत्वात्किमिति शीतोष्णयोः सुखदुःखान्यां पृथग्ग्रहणम् ? इति तत्रोऽह— इतिमिति । विषयेभ्यस्तु पृथक्चनं तदन्तर्भूतयोर्व त्तोः सुखदुःखहेत्वो-रानुभूत्यप्राप्तिकृत्ययोश्चरत्कारणम् । अथ्यात्मं हि शीतमुष्णं वाऽनुभूतं प्रतिभूतं वा तस्माद्य बाह्या विपयाः सुखादि जनयन्ति । ननु विषयन्द्रियसंयोगस्याऽऽत्मनि सदा सत्त्वात्तत्प्रयुक्त शीतोष्णरपि तयात्वात्प्रमितौ हर्षवियारी तेषं तस्मिन्ना पभावित्याशङ्क्योत्तरार्थं व्याचष्टे— यस्मादिश्यादिना । अत्र च 'कौन्तेय भारत' इति सम्बोधनाभ्यामुभयदुःखदृश्यैव विद्याधिकारिन्वमित्येतेदेव द्योयते ॥ १४ ॥

३ रा. भा.— इममर्थमनन्तरमेवाह— शब्दस्पर्शरूपरसगन्धाः माश्रयान्तन्मात्राकार्यत्वान्मात्रा इत्युच्यन्ते । श्रोत्रादिभिस्तेषां स्पर्शाः शीतोष्णसुखदुःखदादिरूपसुखदुःखदा भवन्ति । शीतोष्ण-

शब्दः प्रदर्शनार्थः । तान् धैर्येण यावद्युद्धादिशास्त्रीयकर्मसमाप्तिं तितिस्रस्व । ते चागमापायित्वा-
द्वैर्यवतां क्षन्तुं योग्याः; अनित्याश्च ते बन्धहेतुभूतकर्मनाशे सत्यागमापायित्वेनापि निवर्तन्त
इत्यर्थः ॥ १४ ॥

४ वे ता.चं.— आत्मनित्यत्वप्रकरणपर्यवसाने वक्ष्योऽप्य-
यमर्थस्तात्पर्यातिशयात्सहमीच्यत इत्याह— इममर्थमनन्तर-
मिति । आभिर्मोयन्ते शब्दादय इति श्रोत्रार्थानोन्द्रियाणि मात्रा
इति शाङ्कराद्युक्ताप्रसिद्धयोजनाभ्युदासाय मात्रा-शब्दार्थमाह—
शब्देति । साध्रया इति । गुणविशिष्टद्रव्यस्य हि तन्मात्रा
कार्यत्वमिति भावः । तन्मात्राकार्यत्वादिति । तन्मात्राणां
मात्राशब्दाभाव्यत्वे तावन्नास्ति विवादः । ' शब्दमात्रा, स्पर्श
मात्रा ' इत्यादिप्रयोगाश्च सन्ति । तत्र च तत्कार्यद्रव्यस्यापि
तदेकद्रव्यत्वात्तच्छब्दोचरत्वमुपपन्नमिति भावः । कर्मभ्युरपत्ते
रपि भावव्युत्पत्ते' प्रसिद्धिपर्यै विषयसम्बन्धस्यैव च साक्षा
त्सुखादिहेतुत्वं मत्वा स्पर्शस्य प्रतिसम्बन्धनन्तर निर्दिशन्
समासाधर्म्यमाह— श्रोत्रादिभिस्तेषां स्पर्शा इति । शीतो-
ष्णशब्दयोश्चत्सुखदुःखदाह— शीतोष्णमृदुपुरुषा-
दिरूपेति । एव हेतुफलभावं विहाय शीतोष्णा मुखदुःखाद्येति
योजनाया प्रथम यददेशवैयर्थ्यमिति भावः । सद्गते शीतोष्ण-
योरप्रसक्तत्वात्कर्मधर्मिदुच्यत इत्याह— शीतोष्णशब्द

प्रदर्शनार्थ इति । शास्त्रपातादेरिति शेषः । शीतोष्णादिक तु
तेषु तेषु वर्णाश्रमधर्मेषु यथासम्भव प्राहम् । ' धीरम् ' इति
वक्ष्यमाणम् [२।१५] ' धीरस्त्र ' [२।१३] इति पूर्वोक्त
चाहव्याह— तान् धैर्येणेति । यत्राऽनैव ' कौन्तेय भारत '
शब्दाभ्यां शत्रियायास्तुत्पन्नस्य विशिष्टक्षत्रियसान्तान्नित्यस्य ते
धैर्यमेवोचितमिति सूचितम् । यथा तपश्चर्याया यागादीं च
यातातपशुत्पिपासापश्चात्समाह्वयो यावत्कर्मसमाप्तिं क्षन्त-
व्या' तथाऽत्रापि शास्त्रपातशत्रुवधादयः । तस्मादवर्जनीयेन्द्रिया-
धर्मसंनिमित्ततदु खानां शोकेन दुष्परिहरत्वानिर्नये शोके
तितित्तैव युक्तेति भावः । अत्र सुखाद्यस्य क्षमा नाम उपेक्षया
अनुत्सुकः । तत्रापि हेतुरागमापायित्वमेव । अनित्यशब्दस्या-
पीगमरुत्तयाह— बन्धेति । अनित्यशब्दोऽन प्रवाहनिस्तानिपे-
धकः । ' नित्या ' इति पदच्छेदेन नित्यानुबन्धितया तितित्तित्तव्य-
त्वचोत्ते तु गन्धम् । सुखां तदभावाच्च प्रवाहोऽपि नित्यत्व
नास्तीति भावः ॥ १४ ॥

५ आ. मा. भा.— तथापि तद्दर्शनाभावादिना शोक इति चेत्, न, इत्याह— मात्रास्पर्शा इति ।
मीयन्त इति मात्रा विषयाः, तेषां स्पर्शाः सम्बन्धाः, त एव शीतोष्णसुखदुःखदाः । देहे शीतोष्णादि-
सम्बन्धाद्धि शीतोष्णाद्यनुभव आत्मनः । तत्रश्च सुखदुःखे ।

६ ज. प्र. टी.— प्रकारान्तेण शोकं शङ्कते— तथापीति ।
ययपि बन्धवधादीना हानिर्मविष्यतीति धिया न शोको युक्त ,
उक्तविषयारम्भान्नेरभावात् । देहहानावपि प्रतिनिधित्वात् ।
तथापि तन्मरणे ममैव सुखहानिर्दुःखावाप्तिश्च भविष्यतीति धिया
मे शोकं समुत्पत्तित । कथम् ? तद्दर्शनाभावादिना । तदिति
मान्यवादिपरामर्शः । आदिपदेन विद्वत्तद्दर्शनं च गृह्यते । प्रेमा
स्पर्शाना हि दर्शनस्पर्शानालगादिकं सुखहेतुः । तेषु मृतेषु
तद्दर्शनाभावात्सुखहानि । तथा तेषां हेतुभेदादिदर्शनेन दुःखा-
वाप्तिश्चेति, एतन्निषेधपूर्वकं श्लोकमवतारयति— नेति । ' मीयन्ते
विषया यैरिति मात्रा इन्द्रियाणि ' इति व्याख्यानमसत् । पुराणादीं
मात्राशब्दस्य विषये ह्यव्यादित्याशयवान् व्याचष्टे— मीयन्त
इति । ननु गन्धरसस्पर्शशब्दा विषया । अतो भिन्नरस्ते
द्वन्द्वे वा स्पर्शानां विषयान्तर्गतानां पुनरुचिच्यर्थेत्यत आह—
तेषामिति विषयाणाम् । तथाप्यनुपपत्तिः । विषयाणां स्पर्शा-

भावादित्यत आह— सम्बन्धा इति । एव तर्हि किं ? पत्नीसमाप्त-
परिग्रहणेन मित्तदवधादावपि दोषाभावादित्यतो वाक्ये याजय-
ति— त एवेति । गुणधर्म एवेति । नहि विषयाणां सम्बन्धानां
च पृथगेतत्कार्यं सम्भवतीति भावः । ननु शीतोष्णशब्दो विषय-
विशेषवचनौ, तत्कथं विषयसम्बन्धा विषयविशेषे द्यु ? कथं
च साक्षात्सुखदुःखे ? कथं प्रतिवम्बन्धो ? कस्मै दन्तोल्लस आह-
देहे इति । देहशब्देनाग्नेन्द्रियाणि लक्ष्यन्ते । अनेन शीतोष्ण-
शब्दो सत्त्वविषयोपलक्षकौ । विषयोक्त्या च तत्साक्षात्कारो
लक्ष्यते इति सङ्गितलक्षणेणम् । अनुभवज्ञैरेव सुखदुःखादानम् ।
प्रतिसम्बन्धो देहः । दानं च आत्मन इत्युक्तं भवति । एतेन
लौकिके' प्रतीतिर्जुनेन शङ्कित्वाऽप्युच्यते । तत्रादिप्रियाणां तैस्तेहि
न्द्रियैश्च यं सन्निकर्षास्तेस्तत्तत्रादिप्रियाभावात्कारा भवन्ति,
तत्रेद्विषयसाक्षात्कारात्सुखं भवति, अनिष्टविषयसाक्षात्कारात्
दुःखं भवतीति ।

५ आ. मा. भा.— न ह्यात्मनः स्वतो दुःखादिः सम्भवति । कुतः ? आगमापायित्वात् । यद्यात्मनः
स्वतः स्युः सुखावपि स्युः । अतो यतो ते मात्रास्पर्शा जाग्रदादावेव सन्ति, नान्यदेति तदन्वयव्यपत्ति-
रेकित्वाच्चान्निपिचा एव, नात्मनः स्वतः । आत्मनश्च तैर्विषयविषयीभावादन्यः सम्बन्धो नास्ति ।

६ ज. प्र. टी.— भवेदेव, तत् किं प्रत्यक्षज्ञाया इत्यतस्तु-
शास्त्रात्परया काका सिद्धमर्थमाह— न हीति । स्वत इति ।
विषयेन्द्रियसम्बन्धेनाश्रितः । दुःखादिरिति विषयसाक्षात्कार
गो. १३

सुखदुःखे च । अनेन मात्रास्पर्शा एव केवला किं शीतोष्ण-
सुखदुःखदा ? नहि, किन्नामाभिमानवृत्तिता ? इत्युक्तं भवति ।
अभिमानो नामात्त विषयेषु शोभनवशाभ्यासनिमित्तशब्दः ।

अरित्वादिप्रमनमितो द्वेषश्च शरीरन्द्रियान्त वरणेषु ममताति शयहेतुकोऽविवेक इत्यादि । विषयेन्द्रियसधिकर्षा एव हानस्य सुखदुःखयोश्च कारण कुतो न स्युः ? येनाभिमानोऽधिष्ठित कारण सामग्र्या निवेशयत इति शङ्कापूर्वकमुत्तरपाद व्याचष्टे— कुत इति । ननु कथमिदं लभ्यते ? यत् इत्यप्याहारादिति ब्रह्म प्रयोजनान्तराभावाद्देत्वर्थगर्भत्वेन वा । 'सविज्ञापणे हि विधि निषेधौ विज्ञापणमुपसङ्गमत् इति न्यायात् । शीतोष्णसुखदुःखदत्वविशिष्टानां मात्रास्पर्शानामिदं विशेषण भवच्छीतोष्णसुखदुःखदत्वमुपसङ्गममिति । मात्रास्पर्शानां शीतोष्णसुखदुःखदत्व यत्तस्यागमापायित्वादित्यर्थं । अनन कथमुच्यशङ्कापरिहार इत्यतोऽतिप्रसङ्गमुत्तेन व्याचष्टे— यदीति । मात्रास्पर्शा यदि स्वतः स्वयमेवाभिमानमनपेदयात्मन शीतोष्णसुखदुःखदा स्युः, तर्हि सुखायपि स्युः । नहि कारणसामग्री कार्ये व्यभि चरतीत्यर्थं । नच वाच्यं सुखी विषयेन्द्रियसम्बन्धा एव न सन्तीति, स्पष्टत्वगिन्द्रियसम्बन्धस्यावर्जनीयत्वात् । अतएव शीतोष्णप्रवृत्तं कृतम् । एतेनेन्द्रियमनस्सन्निकर्षभावावोऽपि प्रत्युक्त । न चात्मन सन्निकर्षाभाव, मनस कदाप्यात्मविद्योगाभावस्य वक्ष्यमाणत्वात् । अतिप्रसङ्गस्य विषयैवे पर्यवसानं वदन्साक्षादर्थं दर्शयति— अत इति । अतो मात्रास्पर्शां नात्मन स्वतः स्वयमेव केवला शीतोष्णसुखदुःखदा भवन्तीति सम्बन्ध ।

५ आ मा भा — न चागमापायित्वेऽपि प्रवाहरूपेणाऽपि नित्यत्वमस्ति, सुप्तिप्रलयादावभावा-
दित्याह— अनित्या इति । अत आत्मनो देहायात्मभ्रम एव दुःखकारणम् । अतस्तद्विमुक्तस्य वन्धु-
मरणादौ दुःखं न भवति । अतोऽभिमानं परित्यज्य तान् शीतोष्णार्दींस्तितिक्षस्व ॥ १४ ॥

६ ज प्र दी — नन्वभिमानसहितानामेव मात्रास्पर्शाणां ज्ञानादित्युक्तं न केवलनामित्युपपादितमेतत्, ततो नित्या इति व्यर्थमिति चत् न, आगमापायित्वस्यैवानेन व्याप्यानात् व्याप्यानेऽपि किं प्रयोजनमित्यत आह— न-
चेति । आगमापायिशब्दो द्वयोः प्रयुज्यते यत्प्रवाहरूपेण नित्यं व्यक्तरूपेणानिरय, यथा गद्गोदकं तदेकमागमापायी लुच्यते । यस्य तु प्रवाहोऽपि छिद्यत यथा किञ्चिदुत्सुमाना तदभ्रमिति । तत्रागमापायिशब्दादुभयप्रतीतो आगमापायित्वे ऽयागमापायिशब्दोऽर्थोऽपि यत्प्रवाहरूपेण नित्यत्वं तदत्र विव क्षितं नास्ति न भवति । मात्रास्पर्शानां शीतोष्णसुखदुःखदत्वे सम्भवात्, प्रकृतानुपयोगाच्च । किन्तु द्वितीयमय, छत्या दावभावेन सम्भवाद्दुःखतीत्या प्रकृतोपयोगाच्च, इत्येतदनि या द्यननेनाह भगवानित्यर्थं । प्रलयो मूर्च्छा । आदिपदेनासम्प्र

अत इत्युक्तस्य विवरणं यतस्तन्निमित्ता एवेति । तदित्यभि मानपरामश । तेन निमित्तेन सहिता एव शीतोष्णसुखदुःखदा यत् इत्यर्थं । तच्छ्रुत इत्यत उक्तं मात्रेति । मात्रास्पर्शां जामत्स्वप्रयोरभिमानवतीरेष, त तथाविधा शीतोष्णसुखदुःखदा सन्त सम्भवन्ति । नान्यदा अभिमानरहिते सुखादा यिति मात्रास्पर्शानां शीतोष्णसुखदुःखदत्वम्याभिमानान्वयस्य तिरकातुविधायित्वादित्यर्थं । न चाभिमानहीनेऽपि ज्ञानोत्पत्तिस्तृणादीं दृश्यत, सत्यं, सुखदुःखदत्तज्ञानमनाधिष्ठित मित्यदोष इति । इतथाभिमान एवात्मन उपपन्न इत्याह— आत्मनश्चेति । अत्र तैरिति ज्ञानसुखदुःखपरामर्श । आत्मनो ज्ञानादिभि सम्बन्धो नास्ति, तथा मनोऽस्तित्वात् । तथा चान्यगतधर्मा कथमन्यस्य विक्रियाहेतवो विनाभिमा नात् ? प्रसिद्धं च स्वाभिमतग्रहदाहो देवदत्त दुःखीकरोतीति । ज्ञानादिभिरात्मन सम्बन्धाभावे कथमुक्तं शीतोष्णाद्यनुभव आत्मन इत्यादौ त्वयत् उक्तम्— विषयेति । मनोऽस्तिरूपाणि ज्ञानादीनि विषयमृताणि । आत्मा च विषयी, साक्षिचैत न्यस्य तद्विषयत्वात् । एतमेव सम्बन्धमभिप्रेत्यात्मनो ज्ञानमि त्यादिव्यवहार । उपलक्षणं चैतत् । ईश्वराधीन स्वाभित्वमपि प्रायः तादात्म्यसमवायिनिरासे तात्पर्यात् ।

ज्ञानममाधर्षहणम् । न-वन्तित्यपदमेकार्थमेव, सत्यम् तथापि पुन प्रयत्नाद्यालोचनादेतत्सिद्धि । एतदपि विशेषणोपसङ्गान्त विशेषणम् । आगामिव्याप्यानामपेक्ष्य भाव्यकृताऽयमर्थं प्राणुपन्यस्त इति ज्ञेयम् । उक्तमर्थे पिण्डोक्तस्योपसङ्गति— अत इति । उक्तप्रकारेण देहादावात्मनो ममैत इत्यादिभ्रम एव भ्रमसहिता एव मात्रास्पर्शां इत्यर्थं । तत् किमित्यतश्चु र्ध्वपदं व्याख्यातुमुपोद्धातमाह— अत इति । तद्विमुक्तस्य भ्रम विमुक्तस्य वन्धुमरणादिदुःखं यत्प्राक् शङ्कितं न हि सामग्रीकार्ये मेकदशेन भवतीति भाव । तत् किमिरयतश्चतुर्थपादे व्याप्यायति— अत इति । तितिक्षस्व विफलकुर्विति भाव । ननु तानिति मात्रास्पर्शानां परामर्शो युक्त, तत्कथं शीतोष्णा दीनित्युक्तं मेवम् । शीतोष्णहेतुना मात्रास्पर्शानामेव तच्छब्देनोपलक्षणम् ॥ १४ ॥

७ ह. पं. भा — यद्यपि आत्मनाश्नानिमित्तः शोको न सम्भवति नित्य आत्मेति जानतः, तथापि शीतोष्णनिमित्तः शोकाः सम्भवतीत्येतददर्जुनस्य वचनमाशङ्क्याऽऽह— मात्रास्पर्शास्तिवति । मीयन्त आमिः शब्दादय इति मात्रा इन्द्रियाणि, मात्राणां स्पर्शाः शब्दादिभिः सयोगाः, शीतोष्णसुखदुःखदाः— शीतं चोष्णं च शीतोष्णे, ते एव सुखदुःखे, ते ददतीति शीतोष्णसुखदुःखदाः ; आगमापायिन आगमापायशीलास्तस्मादनित्याः, तान्मात्रास्पर्शांस्तितिक्षस्व प्रसहस्व, तेषु हर्ष-
विपादां मा कार्षीरित्यर्थः ॥ १४ ॥

८ वं. ब्र. वि.— ननु जन्ममरणयोर्द्वैधर्मत्वादात्मनि द्वैध्याप्यासेन तत्प्रतीतावपि न तयोरात्मधर्मत्वमिति नात्म-
 नानप्रयुक्तः शोकः सम्भवतीत्युच्यन्, अस्वयम्; तथापि
 युद्धे परपरात्मप्रहारादिभिरात्मपशुभ्रयमात्रं दुःखमासधर्म
 एव, न तु वैधर्म्यं; देहस्य नष्टत्वेन दुःखातिवधर्मत्वायोगात्,
 अन्यथा देहस्यैवात्मसङ्घातः; तथा च भीष्माद्यात्मनां शक्या
 निघातदुःखं भविष्यतीति तत्प्रयुक्तः शोको मम युक्त एते
 त्याज्यदुःख, दुःखस्यात्मनि मिथ्यात्वात् तस्मिन्निर्दोष्यात्मनः
 शोको युक्त इत्याह— हे कौन्तेय! मात्रास्पतां, भीयन्ते
 आभिरपि यथा इति मात्रा इन्द्रियाणि, तेषां मे स्वर्गाः
 स्वस्वविषयेः सह सम्बन्धाः, ते शीतोष्णसुखदुःखदाः शीत-
 मुष्णं सुखं दुःखं च दर्शयति तथोक्ताः । अत्र शीतोष्णसुख-
 दुःखदा इति चाकथमेवास्मात्प्रास्योपदेष्टं त्वगिन्द्रियद्विषय-
 सम्बन्धरूपमात्रास्पर्शैकपरमिति ज्ञायते । तत्रापि पश्यतामत्र
 स्वर्गां दुःखदा इत्येतावति प्रकृतौपयुते वक्ष्ये शीतोष्णसुख-
 प्रहणं दृष्टान्ताधर्मम् । यथा खगिन्द्रियस्य हिमात्म्यादिविषय-
 स्पर्शस्यो मात्रास्पर्शः शीतोष्णप्रदः, यथा वा तस्यैव मृदुकुसु-
 मादिसर्शः सुखप्रदः, तथा परपरात्मस्पर्शरूपो मात्रास्पर्शो
 दुःखदा इत्यर्थः । नुतान्दो यद्यप्यर्थः । यद्यपि मात्रास्पर्शाः शीतो-
 ष्णसुखदुःखदाः, तथापि आगमापायिन उपपत्तिविनाशतर्हिताः
 तस्मादतिरथाः । तथा च आगमापायिमात्रास्पर्शजन्यस्य दुःख-
 स्यापि आगमापायिनेनानित्यत्वमिति न तस्यात्मधर्मत्वम्,
 अनित्यत्वमावश्य नित्यत्वभावधर्मत्वायोगादिति भावः ।

तथा हि—यदि दुःखमात्मनः स्वाभाविकधर्मः स्यात्,
 तदा धर्मनिर्गतिं विना स्वाभाविकधर्मनिर्गत्यमभवाद्-
 निर्माक्षयप्रदः; 'न हि स्वभाषो भासनां स्वातन्त्र्योऽप्यवदनेः'
 [१४] इति स्मृतेः, रूपप्रागभावात्समाप्तापि रण-
 सर्वह्यनिर्गतेरिव दुःखप्रागभावात्समाप्तापि रणसुखपर्य-
 दुःखनिर्गतेरपि धर्मनिर्गतिनान्तरीयिण्यवनिवर्धने तस्मिन्नेरपि
 दुःखादीनामामगुणत्वस्य निर्माक्षयत्वकथत्वात्, 'कामः सङ्गो
 विचित्रित्सा' इत्यारभ्य 'पूतत्वं मन एव' [वृ ३ १।५।३]
 "कामा येऽहं हृदि धिताः" [वृ. उ. ४।४।१०] इत्यादि-
 स्मृतिभिः 'शोकहर्षभयक्रोधाभ्रमोहस्पृहादयः । अहङ्कारस्य

९ वं. १० वी०— ननु धैर्यमेव तत्रायाति, यतो न मूढः स्यामिति चेत्तस्यास्युपायमाह— मात्रास्पर्शा इति ।
 मात्रा रूपादयनासां स्पर्शा इन्द्रियाद्याः इन्द्रियैर्वा स्पर्शाः योगाः शीतादिद्वन्द्वाः, ते चागमापायिनोऽनित्या-
 स्थान्विशिष्टानेव सक्ष्व । सर्वसहने हि साङ्गये योगे चावश्यकं ततो धीस्य न मोहः ॥ १४ ॥

१० पु. अ. त.— मन्थमे देहासित्पि भविष्यति, परं
 किञ्चिच्छब्द भवति (१) भोगसुखादिभ्यश्चात्सोऽर्थात्तस्मिन्ने चेत
 प्राह— मात्रास्पर्शा इति । हे कौन्तेय परमाश्रयः । मात्रास्पर्शा
 इन्द्रियद्विषयसम्बन्धाः शीतोष्णसुखदुःखदा भवन्ति ।
 अत्रायमर्थः— इन्द्रियद्विषयसुखादयः शीतोष्णदा
 भवन्ति । तथा मित्रमेतौगात्रयोमादयश्च मृगदुःखदा

११ नो. भा. टी.— ननु आत्मनो द्विज्जगतीरादुत्पत्त्येऽप्यर्हं दुःखीत्याणुमत्रादुःखादिपमाश्रयत्वं युवां, तत्र
 भीष्मादिवन्युर्गतानि सति दुःखसम्बन्धी भक्त्वेदेव्याशङ्क्याह— मात्रास्पर्शा इति । भीयन्ते विषया आभिम्या

इत्यन्ते जन्म मृत्युश्च नारमनः' [भाग. १।१२।१५]
 इत्यादिस्मृतिभिश्च दुःखादीनां मनोधर्मत्वप्रतिपादनात् ।
 अहङ्कारस्येत्यनेन हि मम एवोच्यते, चिद्विद्वन्धिरूपेऽहङ्कारे
 नात्म इति चिदंशनिषेधे सति अतिदेशस्य मनस्यैवाह-
 ङ्कारस्यार्थत्वेन प्राप्तेः, 'प्रब्रह्मति यदा कामान्तर्वायै पार्थ !
 मर्गो गतात्' [२।५५] इति कामादीनां मनोधर्मत्वस्य
 भगवता कण्ठत एवोच्यते । निस्तरस्तु यज्ञपञ्चरे दृश्यः ।

तस्मादुःखास्थानात्मधर्मत्वेन श्रुतिस्मृतियुक्तिविद्वदनुभवसि-
 द्धत्वात् वैधर्म्यभूतजन्ममरणयोरेव मनोधर्मभूतदुःखस्याप्या-
 त्मनि स्वधर्मितादात्म्याभ्यास्तात् 'अहं सुखी' इति प्रतिशाम
 इति तन्मिथ्यात्वं निश्चय हे भारत ! तस्मिन्निक्षेप शस्त्राभि-
 धातरूपान्मात्रास्पर्शान् सदस्य, तस्मिन्निर्गते शोके भा कार्यरि-
 त्यर्थः । 'भारत कौन्तेय' इति सम्बोधनद्वयेन भारततुल्यप्रसूतत्वे-
 नैव ह्ययं नितिक्षा तवोचिता, तत्रापि हुनया देवतावरप्रसादेन
 लक्ष्यस्य किञ्च वक्तव्यमित्येतदर्थयति । अत्र भीष्मादिविद्योगरू-
 पान्मात्रास्पर्शास्तिरित्यर्थेति व्याख्याने भीष्मात्मनो विद्यो-
 गाभास्य पूर्वमेतान्तेः तच्छरीरविद्योगस्य च 'अन्तवन्त इमे
 देहाः' [२।१८] इत्यादिनैवाकिञ्चिद्व्यक्तस्य चस्यमाणत्वात्
 तत्र स्वार्थमिच्छामिधातारूपोऽत्र मात्रास्पर्शोऽस्तत्कृतामदु-
 खनिवन्धनः, शोकश्चानेन निरस्यत इति व्याख्यातम् । आय-
 मप्येतदनुगुणमेवेति ध्येयम् । 'मात्रास्पर्शां देहाभिमानद्वारे-
 वा' मनो दुःखप्रदाः, तस्मादभिमानं त्यक्त्वा तस्मिन्निक्षेप-
 इति माध्यस्थ्याख्याने त्वभ्याहारश्रेयाः स्पष्टः । 'नूयुष्यस्यती-
 रूपानां मात्रास्पर्शानिमापमापरिषेधेन अविश्वत्सत्तस्मिन्नि-
 क्षेप' इति रामानुजप्रख्याख्याने अर्जुनस्य युद्धकार्यसुखं
 स्यात् । न हि तदुच्यते, महाशक्तिश्रेष्ठस्य सुषिष्टिरात्सुख-
 इतद्विगणस्य निघातकनचादिहन्तुनिविलस्यारमेतरस्य च
 तस्य युद्धकारनोच्यतेपुण्यवदासुखस्यसर्वभोगेऽप्राते तस्मिन्निक्षे-
 पस्युपदेशकत्वेनस्यामङ्गतेः ।

तस्मादभीष्माद्यात्मनां शस्त्राभिघातदुःखं सविष्यतीति
 तदर्थमेतदुक्तस्य शोकप्राहावात्मनो दुःखामनेन सतिरामोऽत्र
 त्रियत इति भगवत्प्रादुष्याद्यथात्मनो वत्ताशोकात्तुमारि
 युक्तमित्यालीचयामः ॥ १४ ॥

भवन्ति । संयोगे स्वस्य सुखं भवति, मित्रयोगे च दुःखम्,
 तत्रमममृगदुःखादिकं न विचारणीयम् । किन्तु मित्रसुखवि-
 चारेण स्वस्य तन्महत्मेवोक्तमनुचिन्ते, यन्मने न त्रियत इत्याह—
 अगमापायिन इति । आगमापायिन आगच्छन्त्यपयान्ति
 च, अत एव अतिपात्र, अत्रानात्रु तितिक्षस्त्व मरुत् । 'भारत'
 इति सम्बोधनत्वेनदुःखविमिति ज्ञायन्त्यम् ॥ १४ ॥

११ नो. भा. टी.— ननु आत्मनो द्विज्जगतीरादुत्पत्त्येऽप्यर्हं दुःखीत्याणुमत्रादुःखादिपमाश्रयत्वं युवां, तत्र
 भीष्मादिवन्युर्गतानि सति दुःखसम्बन्धी भक्त्वेदेव्याशङ्क्याह— मात्रास्पर्शा इति । भीयन्ते विषया आभिम्या

मात्रा इन्द्रियवृत्तयः । यद्वा दश प्रज्ञामात्रा वागादय दश भूतमात्रा नामादय कौपीतकिप्रसिद्धा इन्द्रियविषयरूपा प्राज्ञा, तासा स्पर्शा परस्पर विषयविषयिभावेन सम्बन्धा इति व्याख्येयम् । यद्वा मात्रा प्रमात्रा सह स्पर्शा विषयेन्द्रियसम्बन्धाः । स्पर्शादय दशचित्व 'स्पर्शान्कृत्वा वहिर्बाह्यान्' [१।२७] इत्यत्र दृष्ट, तत्र स्पर्शपदेन तद्गतोर्विषयेन्द्रिययोरपि लाभ, तेन प्रमातु प्रमाणद्वारा प्रमेयेण सह सम्बन्धा सर्वे शीतोष्णादिवदागमापायिन' अत्यतिनिनाशशीला, अत एवानित्याश्च तद्देव सुखदु खदाश्च, अतस्तान् तितिक्षस्व सहस्व । हे कौन्तेय ! भारते त्युत्तमवश्यत्वेन धीरत्वमस्य सूचयति । प्रमातृत्वादिरेनथा हि सुप्तिसमाधिप्रहावेशादिव्यभावज्जाग्रत्संप्रादौ भावाश्च वादाचित्कतया आत्मनि प्रतीयमानोऽपि रञ्जुरगादिवन्मिथ्याभूत सन्नतद्धर्मत्व भजते । यद्धि यत्राभेदेन कदाचिद्भक्ति, कदाचिन्न, तत्तत्राध्यस्त रज्ज्वाभिन्न सर्पे । प्रमात्रादिश्च प्रतीचि प्रत्यगभेदेन कदाचिद्भक्ति, अतो मिथ्येति निश्चित, तेन प्रतीचि प्रमातृसम्बन्ध एव नास्ति, सत्यमिथ्यावस्तुनोर्वास्तवसम्बन्धायोगात्, प्रमातृवर्माणो दु सादीना तु प्रतीचि सम्बन्धो दूरापेत एव । कथं तद्वात्मनि दु रित्त्वप्रत्यय' ? तत्तदुपाधितादान्याध्यासादिति श्रुम् । अत एव जाप्रति दृष्ट दु ए स्वप्ने नागुजर्त्तते, स्वप्नदृष्ट वा जाप्रति न दृश्यते, तथा च श्रुति - "स यत्तत्र (किञ्चित्) पश्यति पुण्यं च पापं चानन्वागतस्तेन भवत्यसन्नो ह्ययं पुरुष" [वृ उ ४।३।१५] इति । " काम सङ्कल्पो विचिकित्सा " [वृ उ १।५।३] इत्यादिश्रुति । " एतत्सर्वं मन एव' [वृ उ. १।५।३] इति अमेदेनिर्देशात्कामादिसर्वविकारोपादानत्व मनस एवाह, तस्मात्स्वप्न इवात्मनि दुपि न्यप्रतीतिर्भ्रातिरेवेतीष्टवियोगजनिता वा तितिक्षस्वेति भाव ॥ १४ ॥

यं हि न व्यथयन्त्येते पुरुषं पुरुषर्षभ ।

समदुःखसुखं धीरं सोऽमृतत्वाय कल्पते ॥ १५ ॥

१ शां. भा.— शीतोष्णादीन् प्रसहत्स्वव किं स्यात् ? इति शृणु— यं हीति । यं हि पुरुष समदुःखसुखं—समे दुःखसुखे यस्य तं समदुःखसुखं, सुखदुःखप्राप्तौ हर्षविपादरहित धीर धीमन्त न व्यथयन्ति न चालयन्ति, नित्यात्मदर्शनात् एते यथोक्ताः शीतोष्णादयः, स नित्यात्मस्वरूपदर्शन निष्ठो द्रन्द्ससहिष्णुः अमृतत्वाय अमृतभावाय मोक्षाय कल्पते समर्थो भवति ॥ १५ ॥

० आ शा व्या — अधिकारिकोषण तितितुल्य नोप युक्त, क्वच्येय तस्य पुनर्यद्वैतत्वादिति दृश्यते— इति निति । विवक्ष्येताम्यादिसहित तन्मोहद्वेषानन्दारा तदयमिति परि हरति— शृणुष्विति । तितितुल्यस्य विवक्षितं गन्धमुक्त म्मयति— य हीति । हर्षविपादरहितमित्यत्र शमादिसाधन

सम्पन्नत्वमुच्यते । धीमन्तमिति नित्यानित्यविवेकमामित्यम् एतद्योग्य वैराग्यादक्षलक्षणम् । नित्यात्मदर्शनं स्वमर्थज्ञानम् । सप्रश्नचतुष्टयवन्तमधिकारिणमदृश स्वप्नदार्थज्ञानवत्स्वत्यम् मोक्षोपपत्तिव्याख्याज्ञानयोग्यतामाह— स नित्येति ॥ १५ ॥

३ रा. भा — तत्क्षमा किमर्थेत्यत आह— यं पुरुष धैर्यादियुक्तमवर्जनीयदुःख सुखवन्मन्यमानममृतत्वसाधनतया स्वप्नोचितं युद्धादिकर्मानभिसंहितफलं कुर्वाण तदन्तर्गताः शस्त्रपातादि- मृदुभ्रूरस्पर्शा न व्यथयन्ति, स एवामृतत्वं साधयति । न त्वाहशो दुःखासहिष्णुरित्यर्थः । अत आत्मना नित्यत्वादेतावदत्र कर्तव्यमित्यर्थः ॥ १५ ॥

४ ये ता चं— नक्षमा किमर्थेति किं दृश्ये त्वात् ? उतादृशयत्वात् ? उत स्पर्शपातहित्वावर्जनीय त्वात् ? । न प्रथम, दु सखनयोपलम्बान्, न द्वितीय, गुणपदुपपादिक्रमापमवदुःखान्, न तृतीय, युद्धादिभ्रूर्यव शस्त्रपातादिमातादिनि भाव । तितितुल्यव्योतनाय 'धीरम्' इति श्रुत् । शुभ्रदुःखेभ्याहर्षवन्न तयो समपरिमाण त्वात्प्रथमं च श्रुत्यन् किमर्थेति शब्दां च प्रतिवदति— अयं नानायदुःखं सुखयन्मन्यमानमिति । यथा ह्यसाम्य काम औपचारिके । शुभ्रमापन्यात्पुनवचन्या प्रवदत,

यथा चापार्या समुत्तरणादिकृशम्, तथा तापत्रयनिर्वाति निरतिशयानन्द च लिप्यु तदुपायनात्तरीयकदु रं सुखवदेव मन्येतेति भाव । तस्करादिष्वपि सम्भावितस्य द्रन्द्तितिसा मात्रस्य मोगे हतुत्वप्युत्तरायायोष अमृतत्वसाधनत येत्यादि । 'एते इत्यस्य तात्प्यवमवनीयत्व च दशमित् शुक्त तदन्तर्गता इति । व्यथयन्ति, अत्राप्तत्वधिया परि तपन चाप्यन्तीत्यर्थं, न तु धीरवन्तीति । मृदुम् रस्पर्शा' इति । शुभ्रदुःखेभ्यामुपायानात् । यत्तच्छब्दस्वपरोक्षनिर्देशेन 'पुण्यार्थं इति विपरीतशब्दा च कश्चिन्माह— स एवेति ।

त्वाद्दश. अस्थानत्रेहायाकुल । अनन्तरशोकार्यप्रसङ्गाया
त्मनाशप्रतीकारनैरेस्पेयाय च नियमयति- आत्मना नित्य
त्वादिति । यथाचरितं तितिक्षामात्रं, न तु शोकादि ।
अत्रेति, आपमापायिना तत्त्वज्ञाने निवर्तित्व्यमाणसन्तानाना

अमृतत्वलक्षणपरसपुण्यायौपायानुगानेऽवजनीयतमिषीना शङ्क-
पातादिदु खानामागतावित्यर्थ । कर्तव्यमिति, अकरणे त्वप
वर्गस्वरूपाभाव, स्वधर्मपरित्यागेन प्रत्यवाय, धैर्याभाव
निमित्ताकीर्त्यादिप्रसङ्ग स्यादिति भाव ॥ १५ ॥

५ आ. मा. भा.— अतः प्रयोजनमाह— यं हीति । यमेते मात्रास्पर्शा न व्यथयन्ति । पुरिशय-
मेव सन्तं शरीरसम्प्रधामावे सर्वेषां व्यथामावात्पुरुपमिति विशेषणम् । कथं न व्यथयन्ति ? समदुःख-
सुखत्वान्, तत्कथं ? धैर्येण ॥ १५ ॥

६ ज प्र दी — अतो मात्रास्पर्शाना विकलीकरणतो
भवत्प्रयोजनमाह — अत इति । तु खामावस्य युदाकारणैव
सम्भवार्थि कृत्स्नत्वा प्रमत्तदु खामावायाभिमानत्यागेनेत्ये
तदाशङ्कारिहारारायति श्रेय । पूर्वश्लोके तितिक्षस्वतिपद सह
स्वेति कैवल्यात्प्यात्, तदसत् । तदनुवादे विकलीकरणस्यैव
प्रतीतिरिति भावेनाद्यपि व्याख्याति— यमिति । न व्यथ
यन्ति न चालयन्ति, न शीतोष्णयुग्दु खलक्षणविषयम्वन्त
कुर्वन्तीत्यर्थ । श्रीगामप्येवविधानां मीनेशीप्रमुखानाममृतत्वप्रव
णात्पुरुषमिति विशेषणमयुक्तमित्यतोऽन्यथा व्याचष्टे—
पुरीति, शरीरसम्प्रधामावे सन्त शरीरदर्शनवन्तमित्यर्थ ।
एतदपि किमर्थं विशेषणमित्यत आह— शरीरेति । सुप्त्यादी
सर्वेषां प्राहृतानामप्यभिमानाभावेन व्यथामावादृशत्वप्रसक्ति.

रित्याद्यहानिश्चर्यमित्यर्थ । ननु यस्य देहादावभिमानो
नास्ति, तस्य दुःख सुख च नास्तीत्युक्तं, तस्य कथं ' समदुःख-
सुख धीर ' इति विशेषणद्वयम् ? अस्य पूर्वकल्याणतत्त्वादित्या
शङ्क्य तदुभयप्रदर्शनार्थं पूर्वावस्थानुवादाऽऽवमिति कतेण
पृच्छापुर्वकमाशयमाह— कथमिति । येनाभिमानत्यागेन
मात्रास्पर्शा न व्यथयन्ति, स कथं केनोपायेन भवतीत्यर्थ ।
तु ख यानुवादयमपुशयार्थत्वात्, तथा वैयर्थिकं सुखमप्यमृतत्व
विरोधित्वात्तदुपादेयं यस्य स समदुःखसुख । एवमाभावे च कथं
सुखहेतुषु शोभनाभ्यासलक्षणस्तद्द्विरोधिषु द्वैयलक्षणोऽभिमान
स्यादिति भाव. । तत्समदुःखसुखत्वमेव कथं केनोपायेन
भवतीत्यर्थ— धैर्येणेति, सुखे दुःखे च प्राप्ते सति तत्कार्यं
योरुत्केकविपादयो स्तम्भवेन प्रयत्नेनेत्यर्थ ॥ १५ ॥

७ ह. पै. भा.— मात्रास्पर्शान्सहमानस्य किं स्यादित्यत्राऽऽह— यं हि न व्यथयन्तीत्यादि ।
यं हि पुरपं न व्यथयन्ति न चालयन्ति एते मात्रास्पर्शाः समदुःखसुखं सुखदुःखप्राप्तौ हर्षविपाद-
रहितं धीर धीमन्तं सोऽमृतत्वत्यामाश्रुतभावाय, मोक्षायेत्यर्थः । कल्पते समर्थो भवति ॥ १५ ॥

८ घं. घ नि — ननु भीष्माद्या मविरयदङ्गसोकरिहारस्य
युदाकरणेनापि सम्भवावितिमिति तै सह युद्धा राधप्रहारहत
तदीयामदु रास्य मिष्यात्वनिरकेनैतच्छीक परिहार्य इत्या
शङ्क्य युद्धवनेनयुक्तशोकरप्राद्विषेकप्रयुक्त शोकरिहार
पूव धैर्यानिश्चिन्निप्रेत्याह— एते मात्रास्पर्शा य न व्यथयन्ति
न विपादयन्ति । अनेन ' तास्तिदक्षिणस्य ' इति पूर्वश्लोकोक्त
तितिक्षणं दुःखाभ्याममृतत्वोकरनरूपमिति दक्षितम् । स
पुरप अमृतत्व्याय कल्पते इन्द्रसहिष्णुत्वेन जगनाधिकारान्
वन्दारा मोक्षाय योग्यो भवतीत्यर्थ । न व्यथयन्तीत्यत्र हेतु
समदुःखसुखमिति, समे दुःखसुखे यस्य स तथोक्तम् ।

सुख यथा शोकर न भवति तथा दुःखमपि, यथा च दुःख
हर्षकर न भवति तथा सुखमपीयेवं सुखदुःखयो साध्यम् ।
अत्र हेतु धीरमिति । तु दादीनामात्मनि मिष्यात्व
निश्चयो धीः, तद्वानधीर । ' धीरो मनोयी श प्रादः ' इति
निघण्टु । रञ्जौ सर्पमिष्यात्वनिश्चयेन तास्पर्शादुःखस्येव
आत्मनि सुखदुःखमिष्यात्वनिश्चयेन तयोरेकिञ्चिक्त्वात्सुखदुःखा
तच्छोकरपरिहारो भवतीत्यर्थ । अत्र ' य न व्यथयन्ति स '
इत्यकवचनन एतादृशो य कश्चिदेकं ष्येति तरोल्लेख्युक्तम् ।
पुरपमित्यनेन च अनेनैव पुरपस्य धीरपरमित्युक्तम् । ' पुरपस्यैव '
इत्यनेन पुरपश्रेते इविवि नेदमाश्रयमिति दक्षितम् ॥ १५ ॥

९ व. ०. १०. १०— सहनमेवाऽमृतत्वे हेतुरित्याह— य हीति । न व्यथयन्ति धीरं, सोऽमृतत्वाय क्षमो भवति ॥ १५ ॥

१० पु अ त — नन्वेतेषा सहनं किञ्चलकमित्याह
ह्यापामाह— य हि न व्यथयन्त्येति इति । हे पुरपस्यं पुरप
शुद्ध स्वतन्त्रमोक्षमाधनकारणसमर्थे । य पुरप समदुःखसुखं सम
दुःखसुखे नियोगमशोर्गो यस्य, एतादृश धीर तत्सहनसमर्थमेते

मात्रास्पर्शा न व्यथयन्ति न परामवन्ति, स पुरप अमृत
त्वाय मोक्षाय कल्पते । यदा मोक्षमावाप मन्थर्यं कल्पते
योग्यो भवति । अक्षिप्राप्तियोग्यो भवतीत्यर्थ । समदुःखत्वेन
तद्विषय्या सर्वमान्दरूपमेवावमिति इति ध्याजितम् ॥ १५ ॥

११ नी. भा दी — तितिक्षाकृत् प्रत्यज्ञमेवेत्याह— यं हीति । एते मात्रास्पर्शा प्राहृ व्याख्यातरीत्या
त्रिविधा अपि य जामति स्वनेऽसम्प्रसादसमाप्तौ वा न व्यथयन्ति स्वाख्यात्र प्रत्यावयन्ति, पुरपं पुरुं कष्टानु
भवतीति पुरुषसत्त्वं । पुरध— कर्मेन्द्रियाणि सत्पु पञ्च तथाऽपराणि शान्तेन्द्रियाणि मनजादिवचनस्य च । प्राणादि-
पञ्चकमयो विद्यदादिक च कामश कर्मे च तम पुनरष्टमो पू ' [स. शा ३।१६] इति प्रसिद्धा । यदा—

सूक्ष्मोपाधिमध्ये एव इतरासामन्तर्भावाद्न पूरिति तम एव प्राणं, तेन कारणोपाधेरप्यात्मनो विविक्तत्वं दर्शितम् । पुरुषपर्यमेति त्वमप्येतदनुभविषुं योग्योऽसि, सर्वपुरुषप्रेष्ठेनादिति सूचयति । उपाधिप्रयत्यागादेव समे दुःखमुखे यस्य तं- ' न हि समाविश्यस्य सुखाय दुःखाय वा शीतोष्णस्पर्शा भवतः ' इति युक्तस्य समदुःखसुखत्वं धीर- ध्यायिनं योगिनं न व्यथयन्ति सोऽमृतत्वाय मोक्षाय कल्पते योग्यो भवति ॥ १५ ॥

नासतो विद्यते भावो नाभावो विद्यते सतः ।

उभयोरपि दृष्टोऽन्तस्त्वनयोस्तत्त्वदर्शिभिः ॥ १६ ॥

१ शां. भा.— इतश्च शोकपोढावकृत्वा शीतोष्णादिसहनं युक्तं, यस्मात्— नासत इति । नासतः अविद्यमानस्य शीतोष्णादेः सकारणस्य न विद्यते नास्ति भावो भवनं अस्तित्वा । न हि शीतोष्णादि सकारणं प्रमाणैर्निरूप्यमाणं वस्तु सत् भवति । विकारो हि सः, विकारश्च व्यभिचरति । यथा घटादिसंस्थानं चक्षुषा-निरूप्यमाणं मृदयतिरेकेण अनुपलब्धेरसत्, तथा सर्वो विकारः कारणव्यतिरेकेण अनुपलब्धेरसत् । जन्मप्रध्वंसाम्भ्यां प्रागूर्ध्वं चानुपलब्धेः । कार्यस्य घटादेः मृदादिकारणस्य च तत्कारणव्यतिरेकेण अनुपलब्धेरसत्त्वम् । तदसत्त्वे च सर्वाभावप्रसङ्ग इति चेत्, न; सर्वत्र बुद्धिद्वयोपलब्धेः सद्बुद्धिरसद्बुद्धिरिति ।

२ आ. शां. व्या.— अधिकारिविशेषणे तितिभ्रुत्वे हेत्वन्तरपरत्वेनोत्तरशेकमवतारयति— इतश्चेति । इतश्चाव्यर्थमेव स्फुटयति— यस्मादिति । यत् शोतादेः शोकादिहेतोर्नात्मनो नास्ति वस्तुत्व, वस्तुनधाऽऽत्मनो निर्विकारत्वे नैकरूपत्वं, अतो मुमुक्षोर्विशेषणं तितिभ्रुत्व युक्तमित्याह— नेत्यादिना । कार्यस्यासत्त्वेऽपि कारणस्य सत्त्वेनात्यन्तासत्त्वा सिद्धिरित्याशङ्क्य विधिनिष्ठि— सकारणस्येति । नासत इत्युपादाय पुनर्नकारानुकर्षणमन्वयार्थम् । असत् दृश्यस्यास्तित्वप्रसङ्गान्भावप्रसक्तप्रतिषेधप्रसक्तिरित्याशङ्कनाऽऽह— नहीति । विमत्प्रतापविक्रमप्राणापिक्रमवृद्ध-जुगुप्सवन्, न हि वमिग्राहकस्य प्रलयादेस्तत्त्वावेदं प्राणाप्य कल्प्यते, विषयस्य दुर्निरूपत्वात्, अतोऽनिर्वाच्यं द्वैतमित्यर्थ । कथं पुनरप्यज्ञादिविषयस्य शीतोष्णादिहेतुस्य दुर्निरूपत्वेनोन्निर्वाच्यत्वं १ स. ग. ५५— विकारो हीति । ततश्च विमत मिथ्याऽऽगमापायित्वात्सम्प्रतिपन्नवदिति । फलितमाह— विकारश्चेति । वाचा-

रम्भण्युद्देशतमिथ्यात्वेऽनुप्रादकत्वं दर्शयितुं चकार । विप्रकार्यं कारणाङ्गिनमभित वेति विवक्तव्याऽऽह दूषयति— ययेति । निरूप्यमाणमन्तर्बहिधेति शेषः । विमतं कारणात् तत्त्वतो भिद्यते, कार्यत्वाद्दृढवदित्यर्थः । इतोऽपि कारणाद्भेदेन नास्ति कार्यम् । ' आदावन्ते च यथास्ति वर्तमानेऽपि तत्तथा । [मा. का २।६।४।१] इति न्यायादित्याह— जन्मेति । यदि कार्यं कारणादिभिर्न तदा तस्य भेदेनासत्त्वे पूर्वस्मादविक्षेपः । तादात्म्येनावस्थापान तु न युक्तं, तस्यापि कारणव्यतिरेकेणाभावात्, कार्यकारणविभागविधुरे वस्तुनि कार्यकारणपरम्पराया विभ्रमादित्यभिप्रेत्याऽऽह— मृदादीति । कार्यकारणविभागविहीनं वस्तुत्वे नास्तीति मन्वानशोदयति— तदसत्त्व इति । अनुपलब्धेः सद्बुद्धिद्वयसंज्ञात्तदुद्देशे च व्यावृत्तानां कल्पितत्वात्कल्पित सर्वभेदकल्पनाधिष्ठानमकार्यकारणं वस्तु सिद्धयतीति परिहरति— न, सर्वत्रेति ।

१ शां. भा.— यद्विषया बुद्धिर्न व्यभिचरति, तत्सत्, यद्विषया बुद्धिर्व्यभिचरति, तदसत्, इति सदसद्भिर्भागे बुद्धितन्त्रे स्थिते सर्वत्र द्वे बुद्धी सर्वरूपलभ्येते समानाधिकरणे— न नीलोत्पलवत्सन् घटः, सन् पटः, सन् हस्ती, इति । एवं सर्वत्र । तयोर्बुद्धयोः घटादियुद्धिर्व्यभिचरति । तथा च दर्शितम् । न तु सद्बुद्धिः । तस्माद्घटादियुद्धिविषयोऽसत्, व्यभिचारात् । न तु सद्बुद्धि-विषयः, अव्यभिचारात् । घटं विनष्टे घटयुद्धौ व्यभिचरन्त्यां सद्बुद्धिरपि व्यभिचरतीति चेत्, न, पटादानपि सद्बुद्धिदर्शनात् विशेषणविषयैव सा सद्बुद्धिः । सद्बुद्धिवद्धटयुद्धिरपि घटान्तरे दृश्यते इति चेत्, न; पटादां अदर्शनात् ।

२ आ. शां. व्या.— सम्प्रति हतो वस्तुत्वे प्रमाणमनुमानानुसन्ध्यति— यद्विषयेति । यथाशून्येऽनुभूतं तत्परभाषणं, यथा पण्येरादिमनुगतो रज्ज्वादिरेरमत्त, विमत घटस्यमव्यभिचारित्वात्सम्प्रतिपन्नवदित्यर्थः । व्यावृत्तस्य कलि-

त्वे प्रमाणमाह— यद्विषयेत्यादिना । यथावृत्त तन्मिथ्या, यथा वषंधारादिः विमत मिथ्या, व्यभिचारित्वात्सम्प्रतिपन्नवदित्यर्थः । इत्यनुमानद्वयमप्युच्यते । सतोऽकल्पितत्वमवगतं कल्पितत्वम्, स्थितमिति शेषः । ननु नेदमनुमानद्वयमुपपद्यते,

समस्तैतवैतव्यवादिनो विभागाभावादानुमानादिव्यवहारानु-
पपत्तेस्तथाऽऽह—सद्वसदिति । उक्ते विभागे बुद्धिद्वयाधीने
स्थिते सत्यनुमानादिव्यवहारो निर्वहति प्रातिभासिकवि-
भागेन तद्योगान्परमायस्यैव तद्वेनुत्वे केवलव्यतिरेकभावा-
दित्यर्थः । कुतः ? सदसद्विभागस्य बुद्धिद्वयाधीनत्वं बुद्धिविभाग-
स्यापि तत्राभावात्तथाऽऽह—सर्वत्रेति । व्यवहारमृषिः सत्-
मर्थः । बुद्धिविभागस्यापि कल्पितस्यैव बोध्यविभागप्रतिभास-
हेतुतेति भावः । बुद्धियमनुष्यस्य सदसद्विभागे सतः सामान्य-
रूपतया विशेषात्काङ्क्षाया सामान्यविशेषौ द्वे वस्तुनी वस्तुद्वये
स्यातामिति चेत्, न; इत्याह—सामानाधिकरणे इति ।
पदयोः सामानाधिकरण्यं सुदधोषवत्वंते । सोऽयमिति सामा-
नाधिकरण्यद्वयः सन्नित्यादिमानानाधिकरण्यमेकवस्तुनिष्ठं,
वस्तुभेदे षटपयोरिव तद्योगादित्यर्थः । नीलमुत्पलमितिव-
द्वर्मवर्धमिविययतया सामानाधिकरण्यस्य सुवचत्वात् वस्तुवैक्य-
विययत्वमिति चेत्, न; इत्याह—न नीलेति । न हि सा-
मान्यविशेषयोर्भेदेऽभेदे च तद्भावे भेदाभेदौ च विद्वौ, अतो
जातिव्यक्तयोः सामानाधिकरण्यं नीलोत्पलयोरिव न गौर्ग,
किन्तु व्याप्तमनुने कल्पितमित्येकनिष्ठमित्यर्थः । सामान्य-
विशेषयोरेकत्वान्यायं गुणगुण्यादावतिदिशति—एवमिति ।
तुल्यौ हि तत्रापि विकल्पदोषाविति भावः । सामानाधिकर-
ण्यानुपपत्त्या द्वे वस्तुनी सामान्यविशेषाविति पक्षं प्रतिश्लिष्य
विशेषा एव वस्तुनीति पक्षं प्रतिश्लिषति—तयोरिति । बुद्धि-

व्यभिचाराद्बोध्यव्यभिचारेऽपि कथं, व्यावृत्तानां विशेषाणा-
मवस्तुत्वं ? इत्याशङ्क्याऽऽह—तथा चेति ! विकारो हि स
इत्यादाविति शेषः । न चैवं वेत्तु सामान्यविशेषात्सकमेकस्य
द्वैतव्यतिरोधादित्यभिप्रेत्य सामान्यमेकमेव वस्तुं तदुद्देश्य-
भिचाराद्बोध्यस्यापि सनस्तथात्वादित्याह—न त्विति ।
व्यभिचरतीति पूर्वेण सध्वन्धः । विशेषाणां व्यभिचारित्वे
सतथाव्यभिचारित्वे फलितमुपसंहरति—तस्मादिति । अस-
त्वं कल्पितत्वम् । तच्छब्दायमेव स्फोरयति—व्यभिचारा-
दिति । सदुद्धिविषयस्य सतोऽकल्पितत्वे तच्छब्दोपात्तमेव
हेतुमाह—अव्यभिचारादिति । बुद्धिव्यभिचाराद्वारा बोध्य-
स्यापि व्यभिचारात्तदव्यभिचारित्वहेतोरभिदिरिति शङ्कते—
यदे विनष्ट इति । सदुद्देश्यदुद्धिवद्वयविषयत्वाभावात् षट-
नाशे व्यभिचारोऽस्तीति परिहरति—न पटादाविति । सद्दु-
द्देश्यद्वयविषयत्वे निरालम्बत्वायोगाद्विषयान्तरं वक्तव्यमित्या
शङ्क्याऽऽह—विशेषणेति । सतोऽकल्पितत्वहेतोरव्यभिचारि-
त्वस्यासिद्धिमुद्धृत्य विशेषाणां कल्पितत्वहेतोरव्यभिचारित्वस्या-
सिद्धिं शङ्कते—सदिति । यथा सदुद्देश्येते नष्टे पटादौ दृ-
त्वादव्यभिचारिणीत्वव्यभिचारः सतो दर्शितः, तथा षट्पदिरपि
घंटे नष्टे षटान्तरे दृष्टव्यव्यभिचाराद्वे व्यभिचारासिद्धौ विशेषा-
न्तरेऽपि कल्पितत्वहेतुव्यभिचारो न सिध्यतीत्यर्थः । षट्पद-
घंटेऽन्तरे दृष्टेऽपि पटादावदृष्टत्वेन व्यभिचाराद्घट्टादिविशेषेणैवपि
व्यभिचारित्वासिद्धिरित्युक्तमाह—न; पटादाविति ।

१ शं. भा.—सदुद्धिरपि नष्टे घटे न दृश्यत इति चेत्, न; विशेष्याभावात् । सदुद्धिविशेष-
णविषया सती विशेष्याभावे विशेषणानुपपत्तौ किंविषया स्यात् ? न तु पुनः सदुद्धेर्विषयाभा-
वात् । एकाधिकरणत्वं षटादिविशेष्याभावे न युक्तमिति चेत्, न; 'इदं उदकम्' इति मरी-
च्यादौ अन्यतराभावेऽपि सामानाधिकरण्यदर्शनात् । तस्माद्देहादेर्द्वन्द्वस्य च सकारणस्य असतो न
विद्यते भाव इति ।

२ आ. शा. व्या.—विशेषणामेवं व्यभिचारित्वे सतो
ऽपि तदुपपत्तेरव्यभिचारित्वहेत्वमिदित्वादव्यव्यमिति शङ्कते—
सदुद्धिरिति । षटादिनासदंशं तदुपपत्तौकाङ्क्षया सत्त्वाभावेऽपि
नामार्थं, षटादशभाषाधिष्ठानकथा भोगादित्याह—न चिदो-
ष्येति । यथा सर्वनामा जातिरित्यत्र षट्पदमुच्चारितव्यक्त्यभाव
देशे गोत्वैव व्यग्रकामावाप्त व्यग्र्यते, न गोत्वाभावात्, तथा
सत्त्वमपि षटादिनाशे व्यग्रकामावाप्त भाति न स्वरूपाभावादि
त्युक्तमेव प्रवचयति—सदित्यादिना । सप्रतिश्लिष्यविशेष-
णव्यभिचारोऽपि स्वरूपाव्यभिचारायुक्तं सत्. सत्त्वावमिति
भावः । इतोः सतोऽपि विशेषणविशेष्यद्वयसंज्ञाद्वयसंज्ञोरपि
विशेषणविशेष्यद्वयोः तावतीत्याह षटादिरित्यन्तानुमान
सामानाधिकरण्यदोषाधिष्ठानमिति नोदयति—एकैति । अतु

मयमनुसृत्य वापितविषयत्वमुक्त्वानुमानस्य निरस्यति—ने-
त्यादिना । पटादेः सति कल्पितत्वात्तुमानस्य दोषराहित्यं
फलितमुपसंहरति—तस्मादिति । प्रथमयादन्यास्यानपरि-
समाप्तवितिष्यत्त्वं. । ननु नैवं व्याख्यातं भाष्यकाराभिप्रेतं,
सदुद्देश्यद्वयत्वविषयत्वायां शास्त्रतद्वाच्यविशेष्यात् । केनापि
पुनर्निर्दिश्येन एतन्नीपिकपोत्प्रेक्षितलक्षणमिति चेत्, एवं;
किमिदं द्वैतप्रसङ्गं घृण्यन्वं ? किं तुच्छत्वं ? किंवा सद्ब्रह्म-
णत्वम् ? । नाऽऽयः, अनानुपपत्तात्; द्वितीयानुपपत्तौ तु सर्वत्र
शास्त्रविरोधो भाष्यविरोधश्च, एवं हि शास्त्र तद्वाच्य च द्वैतस्य
सत्त्वाव्यभिचारित्वत्वाभावेनाईदंनसदरे पर्यवपितमिति द्वैत-
वृद्धिसत्त्वं सत् प्रतिश्लिष्यत्म् । तथा च प्रयोगाद्वा सम्प्रदायपरि-
षयाभासादिति श्रुतम् ।

१ शं. भा.—तथा सतथ आत्मनोऽभावोऽविद्यमानता न विद्यते, सर्वत्र अव्यभिचारादिति
अत्रोचाम । एवं आत्मानात्मनोः सदयतोरुभयोरपि दृष्ट उपलब्धोऽन्तो निर्णयः । सत् सदय,
असादसदेवेति तु अनयोर्यथोक्तयोस्तत्पदांशमिः—तदिति सर्वनाम, एवं च अत्र, तस्य नाम तदिति

तद्भावः तच्च ब्रह्मणो याथात्म्यम्; तद्गुणं शीलं येषां ते तच्चदर्शिनः, तैः तच्चदर्शिभिः । त्वमपि तच्चदर्शिनो दृष्टिमाश्रित्य शोकं मोहं च हित्वा शीतोष्णादीनि नियतानियतरूपाणि द्रव्द्वानि, विकारोऽयमसन्नेव मरीचिजलवन्मिथ्यावभासत इति मनसि निश्चित्य तितिक्षस्वैत्यभिप्रायः ॥१६॥

२ आ शां व्या — अनात्मजातस्य कल्पितत्वेनावस्तुत्वप्रतिपादनपरतया प्रथमपाद व्याख्याय द्वितीयपादमात्मन सर्वकल्पनाधिष्ठानस्याकल्पितत्वेन वस्तुत्वप्रसाधनपरतया व्याकरोति— तस्येति । नन्वात्मन सदात्मनो विशेषेषु विनाशितु तदुपरक्तस्य विनाश स्यादित्याशङ्क्य विशिष्टनाशोऽपि स्वरूपा नाशस्योक्तत्वावैभवंमिह्याह— स्वयंवेति । ननु कदाचिदसदेव पुन सत्त्वमापद्यते, प्रागसतो घटस्य जन्मना सत्त्वान्मुपगमात् । सद्य कदाचिदसत्त्वं प्रतिपद्यते, स्थितिकाले सतो घटस्य पुनर्नाशे नामुपाद्वीकारात्; एवं सदसतोऽव्ययस्थितत्वाविशेषादुभयोरपि हेतुत्वमुपादेयत्वं वा तुल्यं स्यादिति तत्राऽऽह— एवमिति । तुदाशब्दे दृष्टशब्देन सम्बन्धमानो दृष्टिमवधारयति । न हि

प्रागसतो घटस्य सत्त्वं, असत्त्वे स्थिते सत्त्वप्राप्तिविरोधात् । असत्त्वनित्यत्वे सत्त्वप्राप्त्या चेत्प्राप्तमितरेतराश्रयत्वं, अन्तरेणैव सत्त्वापत्तिसत्त्वंविनाशसत्त्वमनवकाशो भवेत् । एतेन सतोऽसत्त्वापत्तिरपि प्रतिनीतेति भावः । कथं तर्हि सतोऽसत्त्वमसत्त्वं सत्त्वं प्रतिभातीत्याशङ्क्य तत्त्वदर्शनाभावादित्याह— तत्त्वेति । तस्य भावस्तत्त्वम् । न च तच्छब्देन परामर्शयोग्य किञ्चिदस्ति प्रकृतं प्रतिनियतमित्याशङ्क्य व्याचष्टे— तदित्यादिना । ननु सदसतोऽव्ययत्वात् केचित्प्रतिपद्यन्ते, केचित्तु तयोक्तनिर्णयमनुसृत्य तथात्वमेवाधिगच्छन्ति, तत्र केपा मतमेपितव्यमिति तत्राऽऽह— त्वमपीति ॥ १६ ॥

३ रा. भा.— यच्चात्मना नित्यत्वं देहानां स्वाभाविकं नाशित्वं च शोकानिमित्तमुक्तं 'गता-मूनगताश्च नानुशोचन्ति पण्डिताः' [२।११] इति ; तदुपपादयित्तुमारभते— नासत इति । असतो देहस्य सद्भावो न विद्यते । सत्त्वात्मनो नासद्भावः । उभयोर्देहात्मनोरुपलभ्यमानयोर्यथोपलब्धितत्त्वदर्शिभिरन्तो दृष्टः । निर्णयान्तत्वान्निरूपणस्य निर्णय इहान्तशब्देनोच्यते । देहस्याचिद्वस्तुनोऽसत्त्वमेव स्वरूपम् ; आत्मनश्चेतनस्य सत्त्वमेव स्वरूपमिति निर्णयो दृष्ट इत्यर्थः ।

४ ये ता चं — 'नासत' इति श्लोकव्यवहितप्रकृतस्थापनोपक्रमतयाऽवतारयति— यच्चिति । स्वाभाविकं परिणामि स्वभावस्यावयवमभावि, न तु हेतुनिरपेक्ष शोकानिमित्त शोकानिमित्तविरोधि, शोकाभावनिमित्तमित्यर्थः । इत पूर्व स्वभावकथनमात्रत्वात् उपपादयित्तुमित्युक्तम् । अत्यापि श्लोकस्थोपपादनार्थं प्रतिज्ञामात्ररूपत्वात् आरभत इत्युक्तम् । सदसद्भावमाभादिशब्दानां प्रकरणोचितमर्थविशेष विवृण्वन् व्याख्याति— असत इति । असत सत्त्वेति व्याख्येयम् । तस्य प्रकरणादिविशेषितामर्थप्रतिपादन— देहस्यात्मन इति । अनयारिति निर्देशकलितमुक्तं— उपलभ्यमानयोरिति । तत्रदर्शनस्य तुदाशब्दोऽपि तामुपलभ्यमानतितृप्तिमभिप्रेत्याह— यथोपलब्धितत्त्वदर्शिभिरिति । एतेन तद्भाव, तद्भावस्तत्त्वमिति शङ्कराचार्यमहाशयः । सच्छब्दनिर्दिष्टस्य नित्यस्य

विनाशयोगादन्तशब्दस्य निर्णयार्थत्वं । तत्र शब्दवृत्ति प्रकारम्, इह देहात्मविवेकप्रकरणे तत्त्वदर्शिभिरित्यादिसन्निधौ च तस्यैवौचित्यं चाह— निर्णयान्तत्वादिति । ननु देहस्य सद्भावो न विद्यत इत्यमुक्तं प्रत्यक्षादिविरोधात्, आत्मनोऽसद्भावो न विद्यत इति चायुक्तम्, "असदेवमप्र आसीत्" [छा. उ. ६।२।१] इत्यादिसकलनिषेधदशाया तस्याप्यसच्छब्दवाच्यत्वात् । अवस्थाविशेषोपदेशाऽपि सत्त्वमसत्त्वं च देहात्मनोऽयोरपि समानम् । अतो भाष्यान्तरत्वं सत्कार्यवादादिविषयतया अयं श्लोको व्याख्येय इत्यप्याह— देहस्येति । अचिद्वस्तुन, चेतनस्य इति पदाम्नां सत्त्वासत्त्वयो स्वभावत्वे हेतु, चिदचिद्विषयतया सदसच्छब्दयो प्रयोगश्च सूचितः ।

३ रा. भा.— विनाशस्वभावो ह्यसत्त्वम् ; अविनाशस्वभावश्च सत्त्वम् । यथोक्तं भगवता पराशरेण— 'तस्मान्न विज्ञानमृतेऽस्ति किञ्चित्कचिच्च कदाचिद्विजं वस्तुजातम्' [वि. पु. २।१।१३] 'सद्भावं एवं भवतो मयोक्तो ज्ञानं यथा सत्यमसत्यमन्यत्' [वि. पु. २।१।१४] 'अनाशी परमार्थश्च प्राप्तैरभ्युपगम्यते । तच्च नाशिनं सन्देहो नाशिद्रव्योपपादितम्' [वि. पु. २।१।१४] 'यच्च फालान्तरेणापि नान्यसंज्ञामुपैति वै । परिणामादिसम्भूतं तद्वस्तु नृप तच्च किम्' [वि. पु. २।१।१००] इति । अथापि 'अन्तन्त इमे देहाः' [२।१८] 'अविनाशितु तद्विद्धि' [२।१७] इति सूच्यते । तदेव सत्त्वासत्त्वव्यपदेशहेतुरिति गम्यते ।

४ ये. ता. चं — तत्रमपि देहात्मनो सत्त्वत्वयोर्न पदित्वाप्यप्याह— विनाशेति । तच्छब्देन प्रयोगप्रतिद्वयोः । तदा, तामेव दर्शयति— यथात्ममिति । द्वाभोक्तयोः परस्परत्वविरिन्नाग्नितत्त्वात्तत्त्वप्रदानं धारारिक्तमात्रं पुत्रो

परमोपगदारादिना तदप्रदणोपक्रमोपगदारादिना मध्ये 'मदी
 पदन्व घटनः क्वालिद्या' [वि. पु. ३।१।५।२] इत्यादिना
 च गविहारतन्नेरावन्मुच्योपपादान् प्रुतिस्फुट्यन्ताप्र राशय-
 नुरोपाय निर्विचारगविहारतया- निलानिलभेननाथेनविषय-
 स्थापितम् । व्यवहारोद्वेत्वादेशादिविषयो गदप्रच्छन्तौ, तयोः
 परमायां परमायां विषयगत्यासत्यसाम्या । कथमकार्ष्येति
 सदायां नाशानाशोरेष परमायां परमायां दिशच्छप्रयोगेहनुच्ये
 महर्विवचनमुदाहते— अनादीनि । विनाशोपरक्षितपरिणाम-
 दद्यादिभि पूर्वावस्थाप्रदानेन संशान्तायोगादेव अस्तुगद-

वाच्यत्व, तदभावात् यन्मुगदराच्छमिदयदिमप्रथं स्पष्टोपि
 दसोदति— यत्किमिति । अशोराशोदयैद्यम्यां गायमेजापं
 इत्याह— अत्रापीति । एतेन वधिमेतनविषयामच्छन्तोऽपि
 देशादिनात्म्यप्रदानापरत्याविशेषायेप्रत्युक्तं भवति । स्वम्य
 तस्तु निर्विघातान् गच्छन्त्वाच्यमेतौ, शोदयोः व्युत्-
 मेयोपादानं 'नाम' इति म्यापेक्षया । का किमित्यप्राह—
 तद्वेधेति । प्रतिज्ञान्म्यार्थस्य हेतुर्नन्तः वाच्यः । तदेतुं
 यात्र स्वयमनोऽपगम्यमानं परिश्रय्यायन्तरेषाम्यं व्याख्यातु
 न युक्तमिति भावः ।

३ श. भा.— अत्र तु सत्कार्यवादस्यासङ्गतत्वात् तत्परोऽयं श्लोकः । देहात्मस्वभावाज्ञानमो-
 हितस्य तन्मोहशान्तये शुभयोर्नाशित्वानाशित्वरूपस्वभावविवेक एव यत्कथ्यः । म एष 'गतामृत-
 गतामृत' [२।११] इति च प्रस्तुतः । स एव च 'अविनाशि तु तद्विद्धि' [२।१७] 'अन्तवन्त इमे
 देहाः' [२।१८] इत्यनन्तरमुपपाद्यते । अतो यथोक्त एवायः ॥ १६ ॥

इति । तदुक्तम्; रत्नतमःप्रयतीनामगदादिशब्देषुप्रदाने प्र-
 णाययोगात्, एतन्मिप्रायेण च स एव प्रस्तुत इत्युक्तम् ।
 ननु 'मात्रास्वभावे' इति श्लोके मात्राशब्देन सत्त्वादिगुण
 उच्यन्ते । तथा च कृत्स्नागुरीषके— 'गुणा गुणमात्राः, गुण-
 क्तयः गुण अवयव इतरे रत्नतम इति गुणा इत्युच्यन्ते ।
 सत्त्वादिगुणानो गुणाय तेषा मात्रा अपदिश्यन्ते । तत्र तत्त्व-
 दानन्ताभयनाशक्तभावात्प्रगतिदिश्रयतामुखास्वराधोभनतेति श्र-
 वासा इत्यादी उपकरणेषु च मात्राशब्दः प्रयुज्यते । 'सु-
 मात्रा परिश्रयै' इत्यादिषु मात्राशब्देन गदादिविषयग्रहणे तु
 शोतोऽप्यशब्दोपनिरूप्ये च म्या' इति । तदयमत्र—
 मात्राशब्दस्य सत्त्वादिषु सुखप्रयोगाभावादन्यथापि प्रतिद्वय-
 भावाद्वाप्रतिद्वयैवोकारहेत्वभावात् । शोतोऽप्यशब्दोपन-
 र्ण्यं तु सामान्यविशेषपरत्वात्, प्रदर्शनार्थत्वात् परिहृतम् ।
 अन्तु तर्हि प्रस्तुतयोः सुखतु सरोरेव सत्त्वच्छब्दाभ्यां प्रदणम् ।
 मयं; तयोग्य अस्तुदवाक्यस्तुदस्यत्वनिवृत्ताभ्यां तदेतुतया
 व्यतिरेकनिर्देशयोगात् । सुखतु सरोर्दुःखसुखद्वारण्यनिर्देशश्च
 लोकवेदविरुद्धः । सुखादिर्नैर्धनिर्ज्ञयादिकथन च प्रस्तुतासुख-
 युक्तम् । एवं योजनान्तरेष्वपि दणमशुक्तम् । अतो महाप्रकरण-
 पूर्वापरिामदनेर्धयोक्त एवायः ॥ १६ ॥

४ घं. ता. चं.— पुरश्चित्स्वन्त्याख्यां इत्यति— अत्रेति ।
 न शत्रु वेतोक्तिद्यादिनाम, एकविशानेन सर्वविशानप्रतिरोप-
 भादेन साहस्यसिद्धान्तोपन्यासादिनां प्रथियते । न च सत्कार्य-
 वादेन देहात्मविवेकोपनादन शोक्तान्तिरां शिदपेत् । सर्वस्य
 नित्यत्वाचेतनानामपि नित्यत्वरत्नमसिद्धयास्तन्तापिदेव
 मानमिति भावः । उकापेपरत्वे महाप्रकरणप्रतिमाह—
 देहेति । यद्गज्ञानान्मोहः, स्वर्धे हि ज्ञापन तभिषक्तये म्या-
 दिति भावः । अत्र 'तन्मोहशान्तये' इति द्वितीयाध्यायायं
 सद्ब्रह्मोक्तं सूचितः । तदायंवादे पूर्वापरविरोधमभिप्रेयत्
 स्वोक्तस्यास्मत्प्रकरणसप्रतिमयाह—स एवेति काययुजेन ।
 अनन्तरमिति । नहि मात्राशब्दस्यव्यवधानमस्तौति भावः ।
 प्रस्तुत उपपाद्यत इतिशब्दाभ्यामपौनरुक्त्ये दर्शितम् ।
 वणहरति— अत इति । यथोक्त एषेलारपारेणानन्येया-
 यपि व्याख्यातृणांमत्प्रतिभाषा निवारयन्ते । यत्कथं यत्स्वा-
 मिना— 'असच्छब्देनाशुभ रत्नतमस्तथायं दुःखादिरे
 एषते । सच्छब्देन तु सत्त्वत-आयैपुसादिकम् । मात्राभाव-
 सत्त्वाभ्या नामस्तुदज्ञानस्तुदवगवायो भूत्वभूतो । उभयोरेपि
 एषोऽन्त इति च रामिद्वयस्य नभरत्वमुच्यते । तथय पूर्वाच्छब्द-
 तिक्ताहेतुस्तुदुःखात्मदहनश्रतयोरेव प्रपन्नं कृतं भवति'

इति । तदुक्तम्; रत्नतमःप्रयतीनामगदादिशब्देषुप्रदाने प्र-
 णाययोगात्, एतन्मिप्रायेण च स एव प्रस्तुत इत्युक्तम् ।
 ननु 'मात्रास्वभावे' इति श्लोके मात्राशब्देन सत्त्वादिगुण
 उच्यन्ते । तथा च कृत्स्नागुरीषके— 'गुणा गुणमात्राः, गुण-
 क्तयः गुण अवयव इतरे रत्नतम इति गुणा इत्युच्यन्ते ।
 सत्त्वादिगुणानो गुणाय तेषा मात्रा अपदिश्यन्ते । तत्र तत्त्व-
 दानन्ताभयनाशक्तभावात्प्रगतिदिश्रयतामुखास्वराधोभनतेति श्र-
 वासा इत्यादी उपकरणेषु च मात्राशब्दः प्रयुज्यते । 'सु-
 मात्रा परिश्रयै' इत्यादिषु मात्राशब्देन गदादिविषयग्रहणे तु
 शोतोऽप्यशब्दोपनिरूप्ये च म्या' इति । तदयमत्र—
 मात्राशब्दस्य सत्त्वादिषु सुखप्रयोगाभावादन्यथापि प्रतिद्वय-
 भावाद्वाप्रतिद्वयैवोकारहेत्वभावात् । शोतोऽप्यशब्दोपन-
 र्ण्यं तु सामान्यविशेषपरत्वात्, प्रदर्शनार्थत्वात् परिहृतम् ।
 अन्तु तर्हि प्रस्तुतयोः सुखतु सरोरेव सत्त्वच्छब्दाभ्यां प्रदणम् ।
 मयं; तयोग्य अस्तुदवाक्यस्तुदस्यत्वनिवृत्ताभ्यां तदेतुतया
 व्यतिरेकनिर्देशयोगात् । सुखतु सरोर्दुःखसुखद्वारण्यनिर्देशश्च
 लोकवेदविरुद्धः । सुखादिर्नैर्धनिर्ज्ञयादिकथन च प्रस्तुतासुख-
 युक्तम् । एवं योजनान्तरेष्वपि दणमशुक्तम् । अतो महाप्रकरण-
 पूर्वापरिामदनेर्धयोक्त एवायः ॥ १६ ॥

५ आ. मा. भा.— नित्य आत्मेत्युक्तम्, किमात्मेव नित्य आहोस्विदन्यदपि? अन्यदपि;
 तत्किमिति आह— नासत इति । असतः कारणस्य सतो ब्रह्मणश्चाभासो न विद्यते—'प्रकृतिः पुरु-
 पश्चैव नित्यो कालश्च सत्त्व' इति वचनाच्छ्रीविष्णुपुराणे । पृथग्विद्यत इत्यादरायः । असतः कारणत्वं
 च— 'सदसद्रूपया चासौ गुणमय्याऽगुणो विशुः' इति भागवते, "असतः सदजायत" इति च,
 अव्यक्तेश्च । सम्प्रदायतथैतदिसद्भमित्याह— उभयोरेपीति । अन्तो निर्णयः ॥ १६ ॥

इति । तदुक्तम्; रत्नतमःप्रयतीनामगदादिशब्देषुप्रदाने प्र-
 णाययोगात्, एतन्मिप्रायेण च स एव प्रस्तुत इत्युक्तम् ।
 ननु 'मात्रास्वभावे' इति श्लोके मात्राशब्देन सत्त्वादिगुण
 उच्यन्ते । तथा च कृत्स्नागुरीषके— 'गुणा गुणमात्राः, गुण-
 क्तयः गुण अवयव इतरे रत्नतम इति गुणा इत्युच्यन्ते ।
 सत्त्वादिगुणानो गुणाय तेषा मात्रा अपदिश्यन्ते । तत्र तत्त्व-
 दानन्ताभयनाशक्तभावात्प्रगतिदिश्रयतामुखास्वराधोभनतेति श्र-
 वासा इत्यादी उपकरणेषु च मात्राशब्दः प्रयुज्यते । 'सु-
 मात्रा परिश्रयै' इत्यादिषु मात्राशब्देन गदादिविषयग्रहणे तु
 शोतोऽप्यशब्दोपनिरूप्ये च म्या' इति । तदयमत्र—
 मात्राशब्दस्य सत्त्वादिषु सुखप्रयोगाभावादन्यथापि प्रतिद्वय-
 भावाद्वाप्रतिद्वयैवोकारहेत्वभावात् । शोतोऽप्यशब्दोपन-
 र्ण्यं तु सामान्यविशेषपरत्वात्, प्रदर्शनार्थत्वात् परिहृतम् ।
 अन्तु तर्हि प्रस्तुतयोः सुखतु सरोरेव सत्त्वच्छब्दाभ्यां प्रदणम् ।
 मयं; तयोग्य अस्तुदवाक्यस्तुदस्यत्वनिवृत्ताभ्यां तदेतुतया
 व्यतिरेकनिर्देशयोगात् । सुखतु सरोर्दुःखसुखद्वारण्यनिर्देशश्च
 लोकवेदविरुद्धः । सुखादिर्नैर्धनिर्ज्ञयादिकथन च प्रस्तुतासुख-
 युक्तम् । एवं योजनान्तरेष्वपि दणमशुक्तम् । अतो महाप्रकरण-
 पूर्वापरिामदनेर्धयोक्त एवायः ॥ १६ ॥

६ अ. प्र. दी.— 'न त्वेवाहं' [२।१२] इत्यत्र भगवान्
 कृणोऽपि य प्रति पक्ष निश्चितः, सजायेषु प्रसक्तिं दर्शयति-
 नित्य इति । उक्तमनादित्वेन हेतुनाऽऽमुमितम् । एतः किमि-
 त्यत आह— किमिति । अनादिशेषपि प्राणम् । आये
 दृशान्ताभावेन व्याप्तिप्रहासम्भवः । द्वितीयेत्यव्यापित्वा-
 यो. १४

दशस्योपन्यास इति पूर्वस्यभिप्रायः । विदित्ताभिप्राय-
 सिद्धान्तो किमुनावन्ये सम्भवति, केषु व्यतिरेकेषु नित्य-
 मानो द्वितीयशब्दासुपादते— अन्यदप्योति । उपाधिप्रायेण
 पृच्छति— सतिविति । इति सङ्ख्यामिति शेष । दुर्गमार्थ-
 त्वात्पूर्वाधि व्याचष्टे— अस्तत इति । कारणस्य शब्दे ।

अभा. प्रागभाव प्रव्यसन्न । एत एतदित्यतो भाष्यकारस्ता-
वत्प्रमाणमाह— प्रट्टतिरिति । पुष्यः परमात्मा श्रद्धाशब्दोक्त ।
अनादित्वेऽप्येवमागमो हेतु । ननु असत् सतथाभावो न
विद्यत इत्येकैव वाक्येन द्वयोरभावप्रतिषेधे कर्तुं शक्ये किमेवं
पृथगप्रतिषेधेनेत्यत आह— पृथगिति । विद्यत इति वाक्य
द्वयप्रदणम्, असतो भावो न विद्यते, सतथाभावो न विद्यते
इति द्वयोः पृथगभावप्रतिषेधे आदर्शार्थ इति योज्यम् । आदर्-
शानुमानव्याप्तिगद्भावे । अतएवानेकदृष्टान्तप्रदर्शनम् । ननु सतो
ब्रह्मण इत्यस्तु, असत् कारणस्येति तु कथमिति अत आह—
असत् इति । असच्छब्दार्थस्य कारणत्व च भागवते प्रसिद्ध
मित्यर्थः । असतोऽमच्छब्दस्य कारणत्व कारणार्थत्वमिति
वा । सदसद्रूपया कार्यकारणरूपया । असत् इति ध्रुवैरेनेकार्थ-
त्वाद्नोदाहरणम् । कारणस्याव्यक्तेषु असच्छब्दार्थत्वम् । गत्य-

७ ह. पै. भा.— इतश्च शोकमोहावकृत्वा शीतोष्णादिसहनम्; यस्मादुकम्— नासत् इत्यादि ।
असतोऽविद्यमानस्य रज्जुसर्पवदृष्टनष्टस्वभावस्य जगतो भावः सत्ता न विद्यते । तथा परमार्थस्य
सत् आत्मनोऽभावोऽविद्यमानता न विद्यते, सर्वत्राव्यभिचारात् । अनयोः सदसतोर्दृष्ट उपल-
ब्धोऽन्तो निश्चयः, तत्पदार्थभिरात्मदर्शिभिरित्यर्थः । तस्मात्तच्चदर्शिनां दृष्टिमाश्रित्य शोकं मोहं
च हित्वा शीतोष्णादींस्तितिक्षेत्त्यभिप्रायः ॥ १६ ॥

८ वें. प्र गि -- ननु सुखदुःखयोर्मिथ्यात्वात्तन्निमित्तकौ
हर्षप्रसादो न सम्भवत इत्युक्तम्, तदयुक्तम्, मिथ्या-
त्वस्यैव तयोर्निर्वन्तुमशक्यत्वात्, तथाहि— न तावदस्य-
न्तासत्त्वं मिथ्यात्वम्, सुखदुःखयोस्तामन्यसत्त्वेऽप्यन्तं कल्पे
सत्योपगमेन शशशब्दज्ञानस्योत्पत्त्यासत्त्वाभावात्, नापि सद्भि-
न्नम्, तद्धि सत्वानधिकरणत्वम्, अन्यथा सतोऽपि सत्-
न्तरमिश्रणनास्तित्वात्, तथासम्भवि, सुखदुःखादिप्रपञ्चस्य
सत्ताधिकरणत्वात् इत्यादिबुद्धयः, सत्त्वेनासत्त्वेन च विचारा-
सद्वृत्तेः मिथ्यात्वमिति दर्शयितुं सुखदुःखादिप्रपञ्चे सदस-
त्वयोऽनुपपत्तिमाह— अत्र सदसच्छब्दौ 'सदेव सोम्येदमम
आसीत् असदेनेदमम आसीत्' [छा उ ६।२।१]
'कथमसत् सजायत' [छा उ ६।२।२] इत्यादिश्रुति
प्रसिद्धसद्भाविनो । भागभाववादी तु न सत्तात्प्रमाणवा-
चिनो, सद्रूपतात्सत्यतद्भावाभावरथ घटापटयोर्धत्त्वतद-
भावाभावनोक्तप्रसिद्धत्वेनातपटद्वेषत्वात् । किन्तु उरपति
विनाशवाचिनो, 'भाव सत्तास्वभावाभिप्रायचेषांमज
म्मसु' [अमर १।३।२०६] इत्युदासनेन भावशब्दस्योक्त
सिद्धयित्वा तत्प्रतिद्वन्द्वित्वेन उपात्तस्याभावशब्दस्यापि
उल्लसितप्रतिद्वन्द्वित्वेनासत्ताभावापरतौचित्यात्, 'नाभाभो
विद्यते सत्' इत्येतद्विरुद्धपर 'अविनाशि तु तद्विद्दि'
इत्यभिमत्येव विनाशपरत्वेनेत्याभावाद्दक्ष्य दर्शितत्वेन भाव
शब्दस्यापि तत्प्रतिद्वन्द्वित्वन्माधेयत्प्रदर्शनात् । सतथाध-
म्यं— अमत्र भयन्तागतो निरस्वरूपस्य भावो भवन्न
स्वर्गिन विद्यते, सत् प्रिहाद्याव्यत्यरस्य परमार्थसत्
अभावा भावो न विद्यते । अविनाशोऽव्यवहारात्तानुपप-
त्तिः । तेन अमत्र उरपत्तिर्नातोऽपि न विद्यते, सता मात

र्थस्य सदे. कर्मणि किन्तस्य हि सदिति रूपम् । 'असदव्यक्त-
रूपत्वात्कारणं चापि शब्दितम्' इति वचनात् । अत्रार्थे भग
वता प्रमाणमुच्यते— उभयोरपीति । तदसत् । अन्यदर्शन
स्यान्यान्प्रत्ययप्रत्यायकत्वात् इत्याशङ्क्य दर्शनमूलक सम्प्रदाय-
उपदेशपरम्परास्य लक्षणयाऽत्र प्रमाणत्वेनोच्यत इत्याह—
सम्प्रदायतश्चेति । चशब्दो भाष्यकारोदितप्रमाणसमुच्ये ।
आगमो ग्रन्थनिबद्ध वाक्य, सम्प्रदायस्तु उपदेशपरम्परामात्र
मिति भेदः । एतत्प्रकृतिपुष्ययोरनादित्वस्यत्वम् । केचिदपि
शब्दस्य भित्तकमत्वमज्ञीकृत्य तेन सूचित प्रमाण प्रागुदाहृत-
मिति वर्णयन्ति । नन्वन्तो विनाशादि परिच्छेदो वाऽत्र तत्त्व-
दर्शिभिर्येष्ट इत्युच्यते तत्त्वच न विरोध इत्यत आह— अन्त
इति । निर्णयोऽनादित्वस्यत्वावधारणम् । अपव्याख्यायान
त्वन्त्यत्र निराकृतम् ॥ १६ ॥

उत्पत्तिरपि न विद्यत इत्यर्थे सिध्यति । इत्थं अनयोस्तयो-
रपि सदसतो अन्तो निश्चयो दृष्ट । 'अन्तोऽज्ञौ निश्चये
नाशे' इति निष्पद्यु । तथा च सुखदुःखादे प्रपञ्चासत्त्वात्
न्तासत्त्वे शशशब्दोदेरिव तस्योत्पत्तिर्नाशश्च न घटते, सत्त्वे
स्वात्मवचनाशो जन्म च न घटत इत्युत्पत्तिविनाशादीलस्य
प्रपञ्चस्य सत्त्वेनासत्त्वेन च विचारासत्त्वरूप मिथ्यात्व
सिद्धयतीत्यर्थः ।

ननु 'नासतो विद्यते भाव इति युक्तम्, अत्यन्तासत्
शशशब्दादेरुत्पत्तिनाशाभावात्, 'नाभावो विद्यते सत्' इति
तु न युक्तम्, परमार्थसत् एव घटादेर्जन्मविवाशसम्भवात्
तान्निक्तित्विभित्तयैवाभ्युपगमात् इत्याशङ्क्याह— तत्त्वदर्शि
भिरिति । अन्तस्त्विति तुशब्दस्यावधारणार्थकस्यात्रान्वयः ।
वस्तुभावात्स्यदर्शिभिरैवाय निर्णयो दृष्ट, न तु कुतार्किकैः ।
अतस्ते भ्रान्ता इत्यर्थः ।

अयं भाव — कालत्रयावाभ्युत्थमेव हि सत्त्वम्, सता-
जातेर्धर्मियारातिरस्वनायेषां वा सत्त्वविचिन्तनात्मसम्भव
स्यान्यत्र प्रप्रवित्वात् । कालत्रयावाभ्युत्थ चोत्पत्तिविनाशौ
न सम्भवत । न हि सर्वकालेष्वप्यप्यस्यस्यस्वतयाऽव्यतिरतस्य
उत्पत्तिर्नाशो घटस्ति, तादृशस्यात्मनोऽपि तत्त्वसद्भावः,
घटादे सर्वकालेष्वप्येव उत्पत्ते पूर्वमप्युत्पत्तमप्रसद्भावः,
कालस्यापारिषेयत्वात्तात्पर्यम् । न चाप्येते पूर्व सूक्ष्मरूपण
घटादिकं सत् स्वरूपेण त्वत्तदिति नोक्तदोष इति
वाच्यम्, स्वरूपस्य सूक्ष्मरूपण सहामेदे सतीत्यादिव-
रप्यात्, भेदे च कालत्रयावाभ्युत्थयोगात् । अतः सदमदि
लक्षणमनिर्वचनीयमेवोपपद्यते ननुपति चेत्त्वत्त्वमभ्युत्थेयम् । न
च तद्विरुद्धशक्यत्वात्सत्त्वात् असद्विरुद्धशक्यत्वं च सत्त्वात् कथ-

“ध्रुमपर्वैलक्षण्यमेकत्रेति वाच्यम्; उक्तरीत्या पटादानेव कालत्र-
यायाध्यवैलक्षण्यस्य अत्यन्तासद्वैलक्षण्यस्य च वर्धनेन “नास-
दासीनो सददासीतदानीम्” [क्र. ८।] इत्यादिदृष्टित्प्रति-
पन्नत्वेन च सदसद्वैलक्षण्यस्यैकत्र न्यायमते संयोजनतदभावयो-
रिव भट्टमते भेदाभेदयोरिव च प्रमितत्वेनाविरोधादिति ।

अत्र च असद्वैलक्षण्यत्वमात्रं सत्यत्विव्याप्तिसिद्धिलक्ष-
णत्वविशेषणं समर्पयितुं “नाभावो विद्यते सतः” इत्युक्तम् ।
तावन्मात्रं चासत्यत्विव्याप्तिसिद्धिलक्षणत्वविशेषणं समर्प-
यितुं “नासतो विद्यते भावः” इत्युक्तम् । यद्यप्यसति तुच्छे
सद्वैलक्षण्यत्वधर्मसत्त्वे धर्मिसत्त्वावयवम्भावात्प्रतिव्याप्तिः,
तथाप्यभ्युपगमवादेनासद्वैलक्षण्यत्वविशेषणम् । वस्तुतः सत्या-
नभिन्नत्वमात्रमेव मिथ्यात्वलक्षणम् । अत एव असद्वैल-
क्षण्यत्वविशेषणस्यानाविदित्यकत्वाभिप्रायेण तत्समर्पकस्य “ना-
सतो विद्यते भावः” इत्यस्य विवरणमकृत्वा “नाभावो
विद्यते सतः” इति सद्वैलक्षण्यत्वसमर्पकद्वितीयपादस्यैव
विवरणम् “अविनाशि तु तद्विद्धि” इत्यभिमन्त्र्येन क्रियते ।
न च तथापि सद्वैलक्षण्यत्वविशेषणं स्वर्धे सतो निर्धर्मकत्वेन
तत्रासद्वैलक्षण्यत्वरूपधर्मान्भावोद्देवानतिव्याप्तेरिति वाच्यम्;
निर्धर्मके पारमार्थिकधर्मान्भावेऽपि व्यावहारिकधर्मसत्त्वेन
तत्रातिव्याप्तेः सम्भवात् । व्यावहारिकधर्मान्भावादेव निर्धर्मके
सर्वोऽपि व्यवहार इति सिद्धान्तमथादा; अन्यथा “अनुभूतिः
स्वप्रकाशा, अनुभूतित्वात्” इत्याद्यनुमानेषु बाधासिद्धौ, स्वप्र-
काशात्वादिलक्षण्यत्वसम्भवश्चेत्यापायेतेति सङ्क्षेपः ।

यद्यप्यत्र भाष्ये “नासतो विद्यते” इत्यत्र ‘असतः कदा-
चिद्विद्यमानस्य देहादेर्विकारस्य भावः सत्ता न विद्यते,
विकाराणां कारणव्यतिरेकेणासत्त्वस्य वाचारम्भणादिदृष्टि-
सिद्धत्वेन प्रपञ्चस्याज्ञानमात्रवपर्यवसानात्’ इति व्याख्या-
तम्; तथापि सदसद्वैलक्षण्येन जगन्मिथ्यात्वप्रतिपादनप-
रतया स्पष्ट एवाभिमन्त्र्येणैक प्रकारान्तरेणापि मिथ्यात्वप-
रत्वं योजयितुं शक्यमिति प्रौढिवादेनैव तद्व्याख्यानम्, निरु-
पपदस्यासत्पदस्यात्यन्तासति स्वरसस्य कदाचिद्विद्यमान-
देहादिवरतोक्तेरनाश्रयात् । “नाभावो विद्यते सतः” इत्यु-
क्तम्, किं पुनस्तस्यद्विद्याकाङ्क्षोत्तरत्वेन “अविनाशि तु
तद्विद्धि; किम् ? येन सर्वमिदं व्याप्तम्” इति व्याचक्षणात्
भगवता भाष्येन अविनाशिपदेन पूर्वश्लोकोत्तरात्प्रथमं शब्द-
वर्धनेन “नाभावो विद्यते सतः” इत्यत्र विनाशात्प्रतियोगित्वेन
सद्विवाक्षितमित्याविवरणेन “नासतो विद्यते भावः” इत्य-
श्राप्युत्पत्त्यप्रतियोगित्वेन सद्विवाक्षितमिति मात्स्या उपसत्तिवि-
नाशान्ध्यात्पुनरुपसत्तिपुनः यत्सदसद्वैलक्षण्यरूपं मिथ्यात्वम्,
तत्पर एवायं श्लोक इत्येव भाष्याभिप्रायात्प्रमाणवति न तदु-
ल्लङ्घनसङ्काशकाः ।

“असतः अनात्मधर्मैवादिद्विद्यमानशीतोष्णादेराम्नि भावः
सत्ता न विद्यते, सत्त्वानमनोऽभायो नाग्नौ न विद्यते” इति
श्रीधरीरिप्याख्याने तु असत्त्वेनानात्मधर्मोक्तावगदाधर्मक

त्वपनम्, अनात्मधर्मत्वहेतुकस्यात्मन्यविद्यमानत्वस्योक्तौ आत्म-
न्यविद्यमानस्यात्मनि भावः सत्ता न विद्यते इति साध्यावि-
शिष्टो हेतुः नाभाव इत्यभावशब्दस्य नाग्नौधर्मकेन व्याख्यानात्
तत्प्रतिद्विद्भिभावशब्दस्योत्पत्त्यर्थकत्वमेव व्याख्यातुमुचितं च ।

“असतो देशकालवस्तुपरिच्छेदवतो घटादेः भावः सत्ता
सात्त्व्यापरिच्छेदसत्यत्वरूपं पारमार्थिकत्वं न विद्यते, सतः अप-
रिच्छितस्य अभावः देशकालवस्तुपरिच्छेदो न विद्यते” इति
मधुसूदनसरस्वतीव्याख्यानेऽपि देशकालवस्तुपरिच्छेदवति
घटादावसत्त्वताप्रयोगादज्ञानधर्मव्याख्यानम्, जगत्सत्यत्वनादि-
भिरपि प्रपञ्चस्य देशकालवस्तुपरिच्छेदान्यत्वरूपसत्त्वस्यानुपग-
मात् तदभावरूपमिथ्यात्वपरत्वे अस्य श्लोकस्य पराभिमतस-
त्यत्वविरोधिमिथ्यात्वपरत्वासिद्धिश्च इत्यादि विचारणीयम् ।

यत्त्र माध्यव्याख्यानम्— “न खेवाहं” [२।१२] इति
श्लोकोक्तं ब्रह्मणो नित्यत्वं समर्पयमानः प्रसङ्गात्मकृतेरपि नित्यत्वं
समर्पयते— नासतः इति । असतः कारणस्याव्यक्तस्य सतो
ब्रह्मणश्च अभावो न विद्यते । पृथगभावप्रतिषेध आदरार्थः ।
यद्वा “पापमेवाश्रयेदस्मान्” [१।३६] इत्यादिना बन्धुवधस्य
पापहेतुत्वञ्चकं निराकरोति— नासत इति । सदसच्छब्दौ
सकर्मासकर्मवाचिनौ, ‘सद्गाने साधुना च सद्दियेतप्रयु-
ज्यते । प्रशस्ते कर्मणि तथा सच्छब्दः पार्थे युज्यते” [१।३२६]
इति बन्धमागणात् । भावाभावशब्दौ च सुपदुःखवा-
चिनौ । तथा च असत्कर्मणः सकाशाद्यथा सुखं नास्ति, तथा
सत्कर्मणः सकाशादुपतं नास्तीति तच्चदक्षिणमिदं दृष्टम् । इदं च
बन्धुहननं नारायणद्विद्वेषनिग्रहणप्रहस्यत्वात्सकर्मवत् । इति,
तत्तुच्छम् । अर्जुनशोकनिरासार्थं मनुष्यैस्मिन्प्रकरणे साक्षात्त-
निरासात्तुल्लोचनप्रतिपादकत्वे सम्भवति प्रसङ्गसङ्गत्या प्रकृति-
नित्यत्वप्रतिपादानपरत्वस्यान्याय्यत्वात्, ‘नाभावो विद्यते सतः’
इति द्वितीयादगतसच्छब्दप्रतिद्वन्द्वितया प्रथमपादे ‘नामन्तः’
इत्यसत्पदस्येव तत्रत्याभावशब्दप्रतिद्वन्द्वित्वेनात्र भाव इत्येव
पदस्य च्छेत्तव्यतया तथैव चार्थस्याप्युपपन्नतया उभयप्राप्य-
भाव इति पदच्छेदस्य आदरार्थं पृथगभावप्रतिषेध इति तस्या-
ख्यानस्य च अगतिकर्मातिवेनास्वारस्याच्च, ‘न जेवाहम्’
इत्यत्र ‘भगवन्नित्यत्वप्रदर्शनं दृष्टान्तार्थम्, अर्जुनेन भगवत्साम-
र्थ्यस्य बहुगो दृष्टत्वेन जीवविलक्षणतयाऽवगते तरिन्नित्य-
त्वशङ्कातुदयान्” इति वदतस्तव अस्मिन् श्लोके भगवन्नित्य-
त्वमर्थनपरत्वोक्त्यनौचित्याच्च । न चाप्यपि दृष्टान्तार्थमेव
तदिति युक्तम्, इवकारादेरश्रवणात् ‘उभयोरपि दृष्टोन्तः’
इत्युभयप्रापि तुल्यवृत्तविक्षानेन दृष्टान्तभावासम्भवाच्च ।
किञ्च प्रकृतिसाधनेन जगत्प्रवृत्तेरपि अज्ञानानियामायादिशब्द-
वाच्यतिरिक्तजगत्प्रकृतौ मानाभावेन अज्ञानस्य च ज्ञाननिर-
त्यत्वेन “तमः पुरुषे लीयते” [ ] ‘अयत्कं पुरुषे
प्रश्रित्गुणे प्रविलीयते’ [ ] इत्यादिदृष्टिसृष्टित्थ-
श्रानित्यतया तत्रित्यव्याप्युपपत्तिः; किञ्चकृतेरभिधाने तु तस्या-
परब्रह्माभिन्नचोक्तौ “नाभावो विद्यते सतः” इति प्रपन्नित्य-
त्वाभिधानेनैव तत्रित्यत्वसिद्ध्या नाम्न इति पृथक्कृत्तुर्विष-

धर्म उभयोरपीति भेदीक्ययोगश्च, मन्मभिन्नत्वोत्तरी तु जीवा-
नितिक्रममभिगच्छदिसिद्धेर्जीवनित्यन्वयस्य चेह साक्षात्प्रस्तुतस्य
प्रसङ्गसङ्गत्ययोगः । यदेत्याद्ययुक्तम् ; सदसतोर्दृष्टान्तादाष्ट-
नितिक्रमावुपपत्तेरुक्तत्वात्, 'सद्गानाचक्राः शब्दाः सर्वे ते
सुगानाचक्राः' इति लक्षित्यवचनस्याप्रमाण्येन भाषानान-
गदयोः सुगदुपनाच्छिवासिद्धेश्च, भीष्मादिहृन्ननं नाराय-
णद्विद्वेनुबन्धिनियग्रहस्य गान् सत्कर्मैत्यस्यार्थस्य अत्र श्लोकेऽनु-
पलम्भात्, उपलम्भ्यमानस्य च लुप्तकरीत्या पुण्यपापयोः सुख-
दुःखहेतुवरुपाधेस्य अङ्गत्वेन प्रागेवावगततया तदुपदेशवैय-
र्थ्यात् । एतेन यदत्र रामानुजेन व्याख्यातम्— "सदस-
त्त्वोऽविनाशितदन्ववचनो, 'अनाशी परमार्थश्च' इत्या-

दिविष्णुपुराणवचनात् । एवं च असतः नभरस्य देहस्य भावः
सत्त्वमनभरत्वं न विद्यते, सतश्च अनभरस्यामनः अभावो
नाशित्वं न विद्यते" इति, तदपि निरस्तम् ; घटाद्यद्योः अघ-
दत्वतद्भावभावजनभरानभरयोः अनाशतद्भावभाववृष्पा-
र्थस्य लोकसिद्धरेवोपदेशवैयर्थ्यात् तत्त्वद्विगपदानर्थक्यात्,
हेतोः साध्याविशिष्टरेण सदसत्त्वदयोर्हेतुसमर्पकत्वायोगात्
त्यलं घटुना ।

तस्मात्साध्यावान्तरायोगात्सुगदुत्पत्त्यादिप्रपञ्चस्य सदसदि-
यत्वेन निष्यात्वात्सहस्रं युक्तमिति भगवत्पादव्याख्यामनैव
युक्तम् ॥ १६ ॥

१०० त० दी०— अस्तित्वरूपविकारं निराकुर्वन् अशोच्यतामाह— नासत इति । उत्पत्त्यनन्तरभावित्वाद्-
स्तित्वविकारादिरिति भावः । यथा "असद्वा इदमप्र आसीत् । ततो वै सदजायत" [तै. उ. २।७] इति
श्रुतौ "कथमसतः सजायत" [छां. उ. ६।२।२] इति तर्कविरोधादसद्वादेो निराकृतस्तथाऽत्रापि भगवत्ताऽस-
द्वादेो निराक्रियते । असतः कालत्रयेऽप्यविद्यमानस्य रज्जुपादेर्भावः सत्ता न विद्यते । अथ च सतो विद्यमानस्य
कालत्रयेऽपि सतोऽप्यात्मनः अभावो न । आत्मा नाऽभून्नास्ति न भविष्यतीत्यप्रतीतेः । असतो हि न सत्तेत्यतो
देहादीनां सत्ताऽपि न वक्तुं शक्या विनाशित्वात् । असत्ताऽपि न वक्तुं शक्या, उत्पत्तिमत्त्वात् । यतोऽसतो
भावः उत्पत्तिर्नोपपद्यते, इत्यतः सदसत्त्वं देहादिप्रपञ्चस्थास्य वाच्यं ; सदसद्भिधत्वे च सदसत्वानुपायात् ।
अत एवोक्तम्— 'छाया प्रत्याङ्घ्याभासा असन्तोऽप्यर्थकारिणः । एवं देहादयो भावा यच्छन्त्याऽस्त्युतो भयम्'
इति विनाशिवरुपत्वेऽपि अर्थकारित्वात्सत्त्वम् 'यथासतोऽदानयनाद्यभावात्' इति भागवतवाक्यात् ।
सदसत्त्वरूपप्रकृतिकार्यत्वाद्पि तथात्वमिति वयमवोचाम । इदमेवानित्यत्वं प्रागभावप्रतियोगित्वेन ध्वंसप्रतियोगि-
त्वात् । नित्यत्वं चास्य प्रकृतिकारणभूतसम्बिदानन्दात्मकप्रधानन्यत्वदृशीत्यवधेयम् । यथोक्तं श्रीविष्णुपुराणे—
'तदेतदक्षयं नित्यं जगन्मुनिवराखिलम्' इत्यादि, 'अक्षरात्मकमेतद्धि' इति च । न च वेदस्तुतावसत्त्वमेवा-
स्योपपादितमिति वान्यम्, ततो मेदेन सत्त्वनिराकरणत् । मीमांसकादिमतस्य निराकरणोपत्येन कटाक्षित्व-
मिति तत्रैवोक्तं 'व्यग्रजयते विकल्प ईषित' इत्यादि । यद्वा नासत इति । अत्रार्थ विचारः । सद्दिविधं शुद्धमशुद्धं
च, शुद्धमात्मगतं अशुद्धमनात्मगतमिति । तथा च असत आत्मापेक्षया शुद्धसत्त्वरहितस्य जनस्य देहादेर्भावः शुद्धं
सत्त्वमस्तित्वं न विद्यते किन्तु विकृतमस्तित्वं च तथा सतः शुद्धास्तित्ववत् आत्मनः अक्षरात्मैकाभिप्रायेणैक-
वचनम्, तस्याभावोऽसत्त्वं शुद्धास्तित्वाभावो विकृतमस्तित्वं न विद्यते इति उभयोरनयोर्निर्णयस्तत्त्वद्विशिभिर्दृष्टः ।
एतेन वृष्टिविपरिणामावपि निराकृतौ ॥ १६ ॥

१० पु. अ. त.— नव दुःखादिसदनादेरेहनाना एव
स्यात्, देहनागेन मोक्षस्तु नापेक्षिन एव, तत किं दुःखसह-
नेन्यासाद्यह— नासत इति । अमनो लौकिकस्य भावो-
ऽन्यविक्रानो न विद्यते मनः अलौकिकस्य भगवन्मत्तात्मकस्य
नाभागे नाशो न विद्यते इत्यर्थः । अत्र निदर्शनं गोपिका
प्राप्त्यन्तर्गुह्यता, द्वितीयास्तु भगवद्भासनीत्यागता, तदाहुः

उभयोरपीति । तु शब्द लक्ष्मन्निजाणार्थः । अतयोऽभयोरपि
तत्त्वद्विशिभि भगवत्संनयोभेदेभगवद्द्वीयै- अन्तो दृष्ट, तत्फलं
दृष्टमित्यर्थः । एवमपि तथा चेदित्यसि तदा सुखदुःखादि
महत्त्वं, नैतावना भगवत्संनयोदेहादिनाशो भवित्यतीति
भावः ॥ १६ ॥

११ नी० भा० दी०— ननु सुप्तिममाध्यादेो त्यक्तोपाधेरत्तनः समदुःखसुखत्वेऽपि सोपाधिकदृशायां तत्राय-
पिण्टस्य दुःखत्वमित्यस्य दुःखित्वं दुर्बलम्, उपाधिश्च मूलप्रकृतेऽवर्षापिकाया मात्रारूप इति, सत्सत्त्वे तु न निर्मू-
लोच्छेदमद्वैततः 'सोऽमृतत्वाय कल्पते' [२।१५] इत्यनुपपन्नमित्याशङ्क्याह— नासत इति । प्रमात्रादेरागमापा-
यि येन कादाचित्कत्वात् रज्जुगणादिभ्यः असतः भावः सत्ता कालत्रयेऽपि नास्ति । अयमर्थः— प्रमात्रादि-
मूलात्मानेन विदारमनि कल्पितः मूलात्मानस्य आत्मज्ञानेन निरुचौ कारणामावाप्त पुनः प्रमात्रागुणवोऽस्तीति
निःप्रत्युद्गमत्त्वं ज्ञानागिभद्वयतीति ।

नन्वप्रतीतिमात्रात् प्रमात्रादेर्मिथ्यात्वोपगमे आत्मनोऽपि सुप्त्यादावप्रतीयमानत्वाविशेषान्मिथ्यात्वमस्तु उभयोर्वा सत्यत्वमस्तु इत्याशङ्क्याह— नाभावो विद्यते सत इति । सदस्तुनः अभावोऽसत्त्वं कदाचिदपि न विद्यते सुप्त्यादावप्यनुभूतयोः सुखज्ञानयोः 'सुखमहमस्वाप्सं, न किञ्चिद्वेदिपम्' इत्युक्त्याने परामर्शदर्शनात् तदनुभवमन्तरेण तयोः परामर्शासम्भवात्, अतः सतोऽसत्त्वं नास्ति । श्रुतिरपि सुमिथैकव्ययोः प्रमात्रावभावं दृशो नित्यत्वं चाह— "यद्वै तन्न पश्यति, पश्यन्वै तन्न पश्यति, न हि द्रष्टुदृष्टेर्विपरिलोपो त्रिद्यतेऽविनाशित्वात्, नतु तद्वितीयमस्ति, ततोऽन्यद्विभक्तं यत्पश्येत्" [बृ. उ. ४।३।२३] इति ।

यदि प्रमात्रादिः सत्यस्तीर्हि सतोऽर्थस्य सुप्त्यादावदर्शनं सान्निध्याभावाद्वा द्रष्टृदृग्लोपाद्वा वक्तव्यम् ? नाद्यः, आत्मनि दृष्टनष्टस्वभावस्यान्यत्र सद्भावकल्पनायोगात् । नान्यः, उदाहृतया श्रुत्यैव तन्निषेधात् । तस्मादुभयोरपि सत्यत्वेन मिथ्यात्वेन वा साम्यं दुर्बलम् । ननु सत आकाशादेः क्वचिदपि देशे काले चाभावो यद्यपि नास्ति तथापि सत एव परमाणोर्देशान्तरेऽभावोऽस्ति प्रागसतोऽपि घटादेर्भावश्च दृष्टः तत्कथमुच्यते 'नासतो विद्यते भावो नाभावो विद्यते सतः' इत्याशङ्क्य विद्वदनुभवेन निरस्यति— उभयोरपीति । अन्तो याथात्म्यम् । यथा स्वप्ने नभःकुम्भरज्जूरगादयो नित्यत्वानित्यत्वसत्यत्वासत्यत्वादिधर्मोपेततया निश्चिता अपि प्रबोधेन याथ्यन्ते, तद्वज्जाप्रदृष्टा अपि ते तत्त्वज्ञानेन बाध्यन्ते । ननु जाग्रद्वानावशात् स्वप्नगतनभमादौ नित्यत्वादिनिश्चयो भ्रम इति चेत्, अनादिकालप्रवृत्तप्रागभवीयसंस्कारवशात् जाग्रदभवादावपि स भ्रम एवेति तुल्यम् । ननु स्वरूपसदेव रजटादिकं शुक्त्यादावध्यस्यते, न त्वसत् ; शशशृङ्गादिकं गगनादिकं तु त्वद्रीत्या स्वरूपेणासदपि कथमात्मन्यध्यस्यत इति चेत्, न; अद्यसि हि पूर्वानुभवमात्रमपेक्षते नत्वनुभूतस्य स्वरूपेण सत्त्वमपि दर्पणप्रतिबिम्बिते गगनेऽपि नैल्याध्यासदर्शनात् । न च गगने नैल्यं स्वरूपेण सत्यमस्ति, अथ चान्यत्राध्यस्यते तस्मात् भ्रमपरम्परायाः सम्भवात् स्वप्नद्रष्टृभिरिवास्माभिरदृष्टमपि सदसतोर्थात्मात्म्यं प्रबुद्धैर्दृष्टं शक्यमेव । तथा च श्रुतयः— "नेह नात्ताऽस्ति किञ्चन" [बृ. उ. ४।४।१९] "अस्तीत्येवोपलब्धव्यः" [कठो. ६।१३] "अतोऽन्यदात्तम्" [बृ. उ. ३।४।२] इत्याद्या अनात्मनोऽसत्त्वं चात्मनश्च सत्त्वं प्रतिपादयन्ति । एवं सतो ज्ञानेनासतो बाधाकैवल्यं सिद्धयतीति भावः ॥ १६ ॥

अविनाशि तु तद्विद्धि येन सर्वमिदं ततम् ।

विनाशमव्ययस्यास्य न कश्चित्कर्तुमर्हति ॥ १७ ॥

१ शं. भा.— किं पुनः तत् यत् सदेव सर्वदैवास्ति ? इति । उच्यते— अविनाशि इति ॥ अविनाशि न विनष्टं शीलं अस्येति । तुशब्दः असतो विशेषणार्थः । तत् विद्धि विजानीहि । किम् ? येन सर्वं इदं जगत् तत् व्याप्तं सदाख्येन ब्रह्मणा साकारं, आकाशेनेव घटादयः । विनाशं अदर्शनं, अभावम् । अव्ययस्य न व्येति उपचयापचयौ न याति इति अव्ययं, तस्य अव्ययस्य । न एतत् सदाख्यं ब्रह्म स्वेन रूपेण व्येति व्यभिचरति, निरवयवत्वात् देहादिवत् । नापि आत्मीयेन आत्मीयाभावात्, यथा देवदत्तो धनहान्या व्येति, न तु एवं ब्रह्म व्येति । अतः अव्ययस्य अस्य ब्रह्मणः विनाशं न कश्चित् कर्तुं अर्हति, न कश्चित् आत्मानं विनाशयितुं शक्नोति ईश्वरोऽपि । आत्मा हि ब्रह्मः स्वात्मनि च क्रियाविरोधात्, यथा चतुर्गतेरेखाश्रुत्तुर्न पश्यति ॥ १७ ॥

२ आ. शं. व्या.— ननु सदिति सामान्य स्वरूपं वा ? प्रथमे तस्य विशेषणस्यतया प्रत्यक्षसायामशेषविशेषविनाशे विनाशः स्यात्, न चाऽऽत्मादयो विशेषास्तदाऽपि सन्तीति वाच्यम्, आत्मातिरिक्तानां विशेषाणां कार्यत्वाद्गीकारात्, प्रत्यावस्थापानवस्थानात्, आत्मनस्तु सामान्यात्मनो धर्मत्वाद्दुर्बोधात् ; द्वितीये तु स्वल्पस्य व्यावृत्तत्वे कल्पितत्वाद्द्विनाशित्वमनुभूतत्वे तस्यैव सामान्यतया प्राणुद्बोधोपात्तुपरि रिति मन्वानथोदयति— किं पुनरिति । सामान्यविशेषभावद्यन्य-

मलणैकरत्तं 'सदेव' [छां उ ६।२।१] इत्यादिभूतिप्रमितं सर्वक्रियाहितं वस्तु प्रकृतं सत्त्विभक्तमित्युत्तरगाह— उच्यते इति । आत्मनः सदात्मनो विनाशरहित्यविज्ञाने सर्वत्रगद्वयापवत्त्वे हेतुमाह— येनेति । आत्मनो विनाशभावे दुर्बिमाह— विनाशमिति । आत्मनो विनाशमिच्छता स्वतो वा परतो वा नाशस्त्येष्यते । नाऽस्य इत्याह— अविनाशमिति । देहाद्वैतमसदुच्यते । सतः सतो विशेषणं स्वतो नाशरहित्यम् । तस्य शोक्तो निशत इत्याह— तुशब्द इति । आकाशापूर्वकं विशेष्य

दर्शयति—किमित्यादिना । विपतमविनाशि, व्यापकत्वादा-
काभावत्, न हि प्रमितमेवोदाहरणं किन्तु प्रविद्धमपीति
भावः । न द्वितीय इत्याह—विनाशमिति । न सत्यस्य
विनाश वस्तु कश्चिदहंतीति सम्बन्ध । विनाशस्य सावशेषत्व-
निरक्षरोपत्वान्वा द्वैतस्यमाश्रित्य व्याकरोति—अदर्शनम-
भावमिति । न कश्चिदस्याभाव वस्तु शक्नोतीत्यत्र हेतुमाह—
अन्यस्यस्येति । ब्रह्म हि स्वरूपेण ज्येति स्वसम्बन्धिना वा ?
इति विकल्प्याऽऽय इत्ययति—नेतदिति । न हि निरक्षयस्य

स्वावयवापचयरूपव्ययः सम्भवतीत्यत्र वैधर्म्यदृष्टान्तमाह—
देहादिचिदिति । द्वितीयं निरस्यति—नापीति । तदेव व्यति-
रेकदृष्टान्तेन स्पष्टयति—यथेति । द्विविधेऽपि व्ययायोगे
फलितमाह—अत इति । मित्रं ब्रह्म परतो न नश्यत्यात्मत्वा-
त्, घटवदित्याह—न कश्चिदिति । आत्मत्वेहेतोरसिद्धिमु-
द्धरति—आत्मा हीति । तादात्म्ययुतिरत्र हीति हेतुक्रियते ।
अस्तु तर्हि स्वयमेव ब्रह्माऽऽत्मनो नादाकमुद्भवनादिवर्धनात्,
नेत्याह—स्वात्मनीति ॥ १७ ॥

३ रा. भा.—आत्मनस्त्वविनाशित्वं कथमुपपद्यत इत्यत्राह—तदात्मतत्त्वमविनाशीति
विद्धि, येनात्मतत्त्वेन चेतनेन तद्यतिरिक्तमिदमचेतनतत्त्वं सर्वं तत्तं व्याप्तम् । व्यापकत्वेन निरति-
शयस्यस्त्वत्वादात्मनो विनाशानर्हस्य तद्यतिरिक्तो न कश्चित्पदार्यो विनाशं कर्तुमर्हति, तद्व्याप्यतया
तस्मात्स्थूलत्वात् । नाशकं हि शस्त्रजलामिवाय्वादिकं नाशं व्याप्य शिथिलीकरोति । मुद्गराद-
योऽपि हि वेगवत्संयोगेन वायुमुत्पाद्य तद्वारेण नाशयन्ति । अत आत्मतत्त्वमविनाशि ॥ १७ ॥

४ वें. ता. चं—अथ प्राप्यविशेषणतया तदनुवेशात् पु-
पायंभूतस्य सहमेव शोकनिवृत्तिहेतोरत्मान्मित्यत्वस्य 'नासतः'
इति श्लोके चरमप्रतिज्ञातमपि बुद्धिस्थकमेण प्रथम
मुपपादनं किमते इत्यभिप्रायेणाह—आत्मनस्त्विति । तु-
ष्टान्तेन जननमरणोदे सर्वलोकसाक्षिकत्वात्, "एतेभ्यो मृते-
भ्यः समुत्थाय तानेवावातु विनश्यति" [बृ. उ. २।४।१२]
इति वेदव्यमानयोगश्लेषप्रवणञ्च कथमात्मनो देहादिशेषे ?
इत्यभिप्रेतम् । एवमपि विशेषोऽस्तीति श्लोकस्यतुशब्दाश्च ।
तच्छब्दायै नपुंसकतात्पर्यं प्रतिज्ञातं तत्राप्याश्रयसाध्यचर्मयोर्मेदं
च व्यनक्ति—तदात्मतत्त्वमिति । न विनष्टं शीलमस्येत्य-
विनाशि । हेत्वश्रप्रतिपादकद्वितीयपादं व्याजुर्वै न सर्वेशब्दस्य
वाक्यान्वयौचित्यप्राप्तं सङ्कोच इदन्त्वनिर्देशावस्यसूचित
वाप्राणा सारकत्वं तद्विपर्ययेणात्मनः । फलितं चेतनत्वं तत् एवा
चेतने चेतनस्यात्मत्वेन व्याप्तिं च गमयति—येनेति ।
चेतनसमुदायेन अचेतनसमुदायं तिलैर्बद्धाखण्डादिवयथाश
व्याप्त इत्यर्थः । यद्वा सर्वाचेतनानुपवेशयोग्यत्वमिह विवक्षित-
मित्युभयपि नात्माणुत्वविरोधः ।

अत्रायं प्रयोगः—आत्मा शश्याधधीनविनाशो न भवति,
तथाप्यहंत्वेन तत् सुदमत्वात्, यथाऽऽकाश । व्यतिरेकेण
वा—यो यद्धीनविनाशात्, स तत् सुदमो न भवति, यथा
वायुविनाशो दीपः—इति । इमं प्रयोगं व्यञ्जयत् प्रयोगान्तर-
परतोयोरार्थे व्याचष्टे—व्यापकत्वेनेति । विनाशानर्हस्ये-
त्ययशब्दात् । तस्य हेतुं निरतिशयस्यस्त्वमत्वादिति ।
इह च निरतिशयस्यस्त्वमन्वेनापेक्षया । 'कश्चित्' इत्यस्ये

शरोऽपीति परस्य व्याख्या स्वदर्शनविक्षेपेत्यभिप्रायेणाह—
तद्यतिरिक्तः कश्चित्पदार्थ इति । धर्मनिर्देशोऽयम् ।
आत्मनो विनाशो कर्तुं नाहंतीति साध्यार्थः । तत्र हेतुमाह—
तद्व्याप्यतया तस्मात्स्थूलत्वादि । तस्मात्स्थूलत्वादि-
त्येव हेतुः । तस्यासिद्धिपरिहारायोक्तं—तद्व्याप्यतयेति ।
व्याप्तिपूर्वं दृष्टान्तमाह—नाशकमिति । घटादिनाशकमुद्गरा-
दावर्तकान्त्वयमाशङ्क्य परिहरति—मुद्गरेति ।

अयमभिप्रायः—न तावन्मुद्गरादः संयोगमात्रं घटादिनाश-
कम्, मुद्गरोपरिस्थापितघटस्य नाशप्रसङ्गात् । नापि वेगमानम्,
असंयोगेऽपि च्वंसप्रसङ्गात् । नापि तदुभयमात्रं, वेगवत्तृणस्यो-
गेऽपि प्रसङ्गात् । न च वेगवद्भव्यविशेषसंयोगो नाशकः,
तस्यैव श्रुतभागसयोगे नाशादर्शनात् । अतो वेगवत्काठिन्यादि-
विशिष्टद्वयविशेषमागविशेषसयोगविशेष एव नाशक इत्यभि-
वादम् । तथा च वायुविशेषोत्पत्तिरपि प्रायशः प्रत्यक्षसिद्धत्वा-
द्विवादा । वायोश्च तत्तद्व्यायुत्प्रेषेणो नाशकत्वं कठिनतरण-
ब्दाभिघातसङ्कोचम्यमाणपदार्थेष्वभ्युपगतम् । एवं सति क्लृप्तका-
रणभावस्यात्रापि विद्यमानस्य वायुविशेषस्य नाशहेतुत्वं अव-
श्याभ्युपगमनीयम् । स च वायुपेटायपेक्षया सूक्ष्मः । यत्र
तु वेगमावेष्ट्याकमणादिमात्रेण नाशकत्वम्, तत्र मुद्गरावयव-
तुपपत्तादिद्वयवयवविशेषो भागान्तरं स्वस्मात् स्थूलतरमनु-
विद्य भिन्दन्ति, आकमणमूलान्तरवायुनिरक्षरणशान्ना वायु-
पूतिमन्त्रिकाद्यभगादिध्विनेति । अत इति, उच्यतेतद्वयेन
शास्त्रेतिनाशकत्वात् । आत्मनोऽपि सूक्ष्मतरस्य तत्राशकत्वान्य
स्यादर्शनादीशकस्यापि तत्राशाकत्वान्वावादिति भावः ॥ १७ ॥

५ आ. मा. भा.—किं बहुना ? यदेततोऽनन्तं तन्निरस्यमेव । वेदाद्यन्यदपीत्याह—अविना-
शीति । नापि ज्ञापानिना विनाश इत्याह—विनाशमिति । अव्ययं च तत् ॥ १७ ॥

६ अ. प्र. श्री.—'अविनाशि तु' इति श्लोके सर्वगतस्य
निरस्यत्वमुच्यते, तत्राशानुपपत्तिरपिनाशस्य पूर्वार्थे तावत्प्र-
हृणोतीति तुच्यतेत्याचष्टे—किं बहुनेति । वाक्यानामुग-

गनाशरंवात् सम्यदायस्य च मूलाभिधयान्, प्रकृतिप्रज्ञोश्च
स्वरूपस्यैवादिदे जीवादान्यस्मानादिनिरस्यताभावात् पुनरन्य
स्य व्यात्यगिदित्याशङ्क्य किं बहुना प्रन्यादित्यस्य

साधनेन ? किञ्चिदमिदं नित्यमिति बहुना प्रत्येकस्यैव ? यदेतत्ततोऽनन्तं तन्नित्यमेवेत्येवं सद्भाहवकघट्हीत वेदादिं जीवान्दन्वदप्यस्ति तद्व्याप्तिप्रवृत्त्येवं भविष्यतीत्याह भगवानित्यर्थः । वेदसम्बन्धे वर्णां गृह्यन्ते । आदिप्रदेनाकाशायः । एतेषां च प्रत्यभिज्ञानादिना नित्यत्वसिद्धिः । ननु कालाश्रयाः क्षणादयः सर्वगता अपि न नित्याः, सत्यं, नष्टमव्याप्तिरुच्यते, किन्तु बहुकृपिरेहारायोपलक्षणमात्रमिति ।

तुशब्दार्थ एवेति । तथाप्युत्तरार्थः पुनरप्युक्तत्वाद् आह— नापीति । पूर्वं स्वाभाविको नाशो निषिद्धः, अविनाशीति ताच्छ्रीलिकप्रत्ययात् । अत्र तु नैमित्तिकः कथित्युक्तुं नार्हतीति वचनात् । प्रागनुक्तस्य वेदादेरप्यन्यत्रस्य कथमनुवाद इति अत आह— अच्ययमिति । विधानमेवेदं वैसुत्येन शापादिना विनाशस्याभावं साधयितुमिति भावः ॥ १७ ॥

७ ह. पै. भा.— किं पुनस्तद्वदेव सर्वदा सदेवेत्युच्यते अविनाशीति । विनष्टं शीलमस्येति विनाशि, न विनाश्यविनाशि । तुशब्दोऽस्ततो विशेषणार्थः । तद्विद्धि जानीहि, येन सर्वमिदं जगत्याप्तमाकाशेनेव । विनाशमदर्शनम्, घटादिवत् अस्याच्ययस्य ब्रह्मणो विनाशं कर्तुं नार्हति, न कश्चिदात्मानं विनाशयितुं शक्नोति ॥ १७ ॥

८ वें. ब्र. गि.— ननु सुबहुत्वादेः क्लृप्तस्यापि प्रपञ्चस्य जन्मविनाशान्ध्यानुपपत्त्या सदसद्वैलक्षण्यरूपमिध्यात्वसिद्धिरित्युक्तमयुक्तम्, तार्किकादिरीत्याकाशकालादीनां नित्यत्वेन तेषु जन्मविनाशप्रयुक्तसदसद्वैलक्षण्यसिद्धेः, सिद्धान्तरीत्या च अनाद्यविद्यादीनामुपपत्त्यसम्भवेन तेव्यपि तदसिद्धेश्चेत्याह्वय 'नाभावो विपते सतः' इत्यनेनोक्तं सद्वैलक्षण्यमेव मिध्यात्वलक्षणम्, तत्र यद्यसद्वादी कश्चिदसत्यतियासि ब्रूयच्छदा सोऽपि तुपपत्त्येवमभ्युपेयवादेनैव 'नासतो विद्यते भावः' इत्यसद्वैलक्षण्यविशेषणं दत्तम्, तथा च 'नाभावः— इत्यनेनोक्तं नाशानुपपत्तियुक्तं सद्वैलक्षण्यमेव मिध्यात्वमिति स्थिते सति अनाद्यविद्यादावाकाशादिषु वा नाव्याप्तिः, आहमातिरिक्तस्य क्लृप्तस्यापि विनाशित्वेन सद्वैलक्षण्यसत्त्वादित्यभिप्रायेण 'नाभावो विपते सतः' इत्येतदुपपादयति—
येन सद्वस्तुना सर्वमिदं जगत् ततमधिष्ठानस्वरूपेण व्याप्तं रज्जुस्वरूपेणैव सर्पपारादिकम् । तुशब्दोऽन्वधारणार्थः । तदेव सद्वस्तु अविनाशीति विद्धि; न तु तदप्यस्तं जगत्, अप्यस्तस्य रज्जुसर्पादेरिव अधिष्ठानतत्त्वज्ञानविनाशत्वात् प्रपञ्चस्य सर्वस्वात्मस्वरूपे ब्रह्मणि सद्वस्तुन्यस्तत्वात् । तदेतद्गवनेव राजगुह्याभ्यां स्पष्टं वक्ष्यति । तत्र हि 'मया ततमिदं सर्वं जगदव्यक्तमूर्तिना' [१५४] इति ब्रह्मणः स्वस्य सकलजगद्वासिष्ठकत्वा, कीदृशी जगद्वायतिरित्याकाङ्क्षायाम् 'मत्स्थानि सर्वेषुतानि न चाहं तेव्यवस्थितः' इत्युच्यते अधिष्ठानतया सर्वजगद्वत्स्यूतस्वरूपा जगद्वायतिरिति प्रदर्श्ये 'न च मत्स्थानि भूतानि पश्य मे योगमैश्वरम्' इत्युत्तरश्लोकेन प्रपञ्चस्य तस्मिन्नधिष्ठाने पुनर्निषेधोक्त्या प्रतिपन्नोपाधावाभावप्रतियोगित्वरूपं मिध्यात्वं जगतो दर्शितम् । तत्र च 'मत्स्थानि' [१५४] 'न च मत्स्थानि' [१५५] इति कथमिदं विद्वेद्युच्यत इत्याशङ्क्योक्तं 'पश्य मे योगमैश्वरम्' [१५५] इति । योगो नाम, 'आहं प्रकाशः सर्वस्य योगमायासमाहृतः' [७१२५] इत्युक्तेः । अतः स्वकीयमायावैभवंवायित्वैक्यत्वात् किञ्चिद्विद्वदमित्युक्तं भवति ।
'अव्यक्तमूर्तिना' [१५४] इत्यनेन चास्त्यस्वरूपेणेत्यधिष्ठानत्वमुपपादितम्, सर्वथा प्रकाशाननेष्प्रकाशमाने

वाधिष्ठानेऽध्यासासम्भवेन सामान्यतो ज्ञातत्वे सति विज्ञाप्याज्ञातत्वस्वरूपस्य अध्यासाधिष्ठानत्वप्रयोजकस्य तेनोपदर्शनात्, आत्मनश्च 'सन्व्यतः' 'सन्व्यतः' इति सद्प्रेषण सामान्यतो ज्ञातत्वे सति विशिष्यास्येष्टचिदानन्दरूपेणाज्ञातत्वात् । सोऽयमेव श्लोकार्थोऽत्रापि 'येन सर्वमिदं ततं' इत्यनेन विवक्षित इत्यवतीर्यते । श्रुतिरपि भगवदभिमतं जगन्मिध्यात्वमानेदयति 'एकमेवाद्वितीयं [ब्रह्म]' [छां. उ. ६।२।१-२] "नेह नानास्ति किञ्चन" [इ. उ. ४।३।१९ कर्को. ४।११] "मायामात्रमिदं द्वैतमद्वैतं परमार्थतः" [गौ. का. १।१७] "न तु द्वितीयमस्ति" [इ. उ. ४।३।२३] इत्याद्या । इत्थं श्रुतिस्मृतिसिद्ध्याः सर्वप्रपञ्चस्य सद्वस्तुन्यध्याससिद्धौ अप्यस्तस्याधिष्ठानतत्त्वज्ञाननाशत्वे सिद्धे यत्तार्किकाणामाकाशादेर्निर्वयवत्वेन नित्यत्वानुमानं तदकिञ्चित्करम् ; विनाशित्वप्राहक्यवत्तराध्यासप्रमाणोपहृतेर्हेतुसिद्धेश्च, 'जगत्पतिष्ठा देवेषु पृथिव्यन्तु प्रलीयते । आपस्तेकसि लीयन्ते तेजो वायो प्रलीयते ॥ वायुः प्रलीयते द्यौश्चि व्योमाव्यक्ते प्रलीयते । अव्यक्तं पुरेते ब्रह्म' [वि. उ.] इत्यादिश्रवणेन नरास्थिसौचानुमानवदागमवाधाच्च, 'आत्मन आकाशः सम्भूतः' [तै. उ. २।१।१] "एतस्मान्वायते प्राणो मनः सर्वेन्द्रियाणि च । सर्वं वायुर्यातिरापश्च पृथिवी विष्वक् धारिणी" [छं. उ. २।१।३] इत्यादिश्रुत्वगतजन्मत्वेदुपपत्तिरित्याह । न च 'आकाशमजन्ममत्सर्वाद्रव्यादात्मवत्' इति प्रत्युमानं युक्तम्, अभातयेन सोपाधिकत्वादित्यन्वय विस्तरः । एतेन 'आकाशादीनां नित्यप्रतिपादनपरोऽयं श्लोकः' इति माध्वव्याख्यानं निरस्तम् ।
'आकाशावत्सर्वगतश्च नित्यः' [ ] इति श्रुतौ सर्वगतत्वाद् एवाकाशावदिति दृष्टान्तः ; न तु नित्यत्वेऽपि पूर्वोक्तश्रुतिविरोधात् । सर्वगतत्वादेऽपि न ब्रह्मण इवाकाशास्य देवापरिच्छिन्नत्वमस्तीत्यभिप्रायेण तदुपमानान्तरम् ; वृहदारण्यके [३।७।७-८] "कस्मिन् सत्त्वाकाशा ओतश्च प्रोतश्च" इति शार्ङ्गप्रभे "एतद्दे तद्दर्शनं शार्ङ्गं ब्राह्मणं अनिबद्धन्त्यस्युलमनप्यहस्वम्" इत्यादिवाच्यत्वप्रतिपत्त्यनेन 'अक्षरमन्ब्रान्तपृतः' इति तदर्थनिर्णायकप्रतीतिमाह्वानेन [१]

३।१०] चाक्षरशब्दोक्ते प्रत्यय्याकाशस्य ओतप्रोतशब्दाव्याप्य
 शीर्षतिर्यग्भावप्रदर्शनेन “येनांशेन ए च त्रिव महौ च”
 [महाना उ १] इति तैत्तिरीयब्राह्मणस्य चाकाशस्य
 प्रकृत परिभेदावगमात् । किं तु लोकादृष्टयाऽऽनादादधिक
 व्यापक वस्तु त्रिभिर्नाशोक्तिं तस्योपरमार्शकारणम् । तेन
 कालस्यापि नित्यत्व निराकृतम्, तस्याप्या मन्वन्वस्तुनेनाधि
 ष्ठानन्तरज्ञाननाशकत्वात् भूतभविष्यद्वृत्तमानकाण्डेऽप्यस्मिन्नन्य
 स्याभावेन तद्विद्यमानातिरिक्तस्य चाप्यण्डकालस्यासिद्धया सिद्धौ
 वा अविद्यात सम्बन्धातिरिक्तकालस्यानभ्युपगमेन नित्य चाद्यो
 गात् । परमाशुजातिसमवायाद्यस्तु पूर्वार्थादेव निरस्ता
 इत्यास्ता तावत्तत्रित्येवप्रस्ताव । तस्मादधिष्ठानभूत सद्
 स्पेनाविनाशि, तदव्यस्त तु कृत्व जगत्प्रभवेति सुदृक्
 ‘अविनाशि तु तद्विदि येन सर्वमिदं ततम्’ इति ।

स्यादेतत्, अथासाधिष्ठानस्य सद्स्तुनोऽपि रज्ज्वादेरिव
 नाश किं न स्यात् । याशुजातिसुत्तरार्धेन परिहरति— विनाश-
 माययस्येति । नाश व्यवशब्दो नाशार्थक, सद्स्तुन कथं न
 नाश इति शब्दाया नाशरहितस्य बाध कर्तुं न शक्नोतीत्युक्ते
 रप्यते, नाशव्यवसायार्थक, निरवयवस्यापि प्रागभावा
 देरिव नाशसम्भवात् । किञ्चविगममात्रार्थक, अयतेरिणो
 वा गतिक्रमणो विपुत्रस्य विगमवाचित्वात्, विगमस्य चेह
 सद्वाचकाभावन्यायन देशकालवस्तुपरिच्छदाव्यत्रिविधविग
 मपत्वात् । अतस्तदाहित्यमव्यवशब्दार्थ । तादृशस्यस्य सद्
 स्तुनो विनाश कर्तुं कश्चिदपि देश काल पदार्थो वा न
 शक्नोति । लाङ्गे हि नश्यद्स्तु इत्थिदेशे कस्मिंश्चिकाले केन-
 चिपराभेन नश्यति । सबदशकालत्वपरिच्छिन्नस्य तु क देशे
 कस्मिन्काण्डे क्व वा वस्तुना नाशो भविष्यतीत्यत अधिष्ठा
 नस्य सद्स्तुनो रज्ज्वादेरिव न नाशशुभावकाश इति भाव ।

९ व० त० वी०—क्षयविनाशो निराकरोति—अविनाशीति । पुन तदात्मवस्तु अविनाशि विद्धि । किम्भूत ?
 येन सर्वमिदं देहादि विश्वं तत व्याप्तं असदपि त्रिनश्यदवस्थमपि सदिति व्यवह्रियते । अव्ययस्य क्षयरहितस्या
 स्योपलभ्यमानस्य तदुत्तरतोऽप्यदृश्यमान विनाश कर्तुं कश्चिज्जन शस्त्रान्यादिभिर्यत् नार्हति ॥ १७ ॥

१० पु. अ. त—नन्वौकिकवादेहनाशो मास्तु । तत्तन्मन्त्रिसममित्तोगुणुपुत्पदापाना नाश स्यात्
 तर्पथ्युक्त्यापमभ भवतीति शोचामि, इति चेत्तत्राह—
 अविनाशि विति । येन भावात्मकभगवद्वर्षादेशेहेदे सर्वे

११ नी० भा० वी०—यस्याभाशो नाशित नश्य सत् सर्वे किं मानमित्याशङ्क्याह—अविनाशीति । तच्छ-
 ब्दन प्रवृत्तं सत् पराश्रयते, येन सत्ता इद सर्वं त्रियदादि तत व्याप्तं घटः सन्पट सन्निति सर्वस्य सद्भेदा-
 तुमवात् । यथा घटो मृत् शरानो मुदिति घटादीना मृदभेदानुभानामृदुपादानकत्व तद्वत्सर्वस्यापि सत्तुपादा-
 नश्वर बोध्यम् । ननु मृदत्सदपि किं विकारवद्भवतीत्याशङ्क्याह—अविनाशीति । तत् सत् अविनाशि विद्धि ।

१ ‘यनाश’ नारायणोपनिषदन्तर्भवत्य धुति तैत्तिरीयोपनिषदि नोपलभ्यत । तथित्यम् ।

यत्तत्र रामानुजव्याख्यानम्—“आत्मनः कथमवि
 नाशितमित्यत आह—अविनाशीति । तदात्मतत्त्वमवि-
 नाशीति विद्धि, येन आत्मतत्त्वेन चेतनेन तद्व्यतिरिक्तमिदं
 सर्वमिचेतन स्यात् । अतो व्यापकत्वेन निरतिशयसुखमचात्
 अव्ययस्य नाशानर्हस्यात्मनः कश्चित्पदार्थो नापि न शक्य
 इति, तदसौ । ध्वन्मते जीवस्याशुत्वेन व्यापकत्वायोगात्,
 घटोद स्वन्यूनपरिमाणदण्डादिनाशस्येन आकाशादेव्यापक
 तथा निरतिशयसुखस्य विनाशितेन च अविनाशित्वं प्रति
 तस्योहेतुत्वात्, पूर्वोपेनैव व्यापकत्वरूपहेतुत्वात् विनाशस्य
 न कश्चित्कर्तुंहेतुत्वस्यैव पूर्वैरव्ययपदवैयर्थ्यात्, नाशानर्ह
 त्वस्याव्ययपदार्थत्वाभावात् ।

यथात्र माण्डव्याख्यानम्—“भगवत्पूजात्वेन युक्त
 कार्यमिति वस्तु भगवतो जीरेभ्योऽतिशयमाह—अविना-
 शीति । ‘देवात् कालत्वश्चैव गुणतश्च त्रिधा तति । सा
 समस्ता हरेरेव न एव्य पूर्णसदृश’ [ ] इति
 यन्नास्तत्प्रकारेण ततमधिष्ठानाख्य ब्रह्म तदविनाशीति
 विद्धि । यद्यपि नित्येन जीवस्याप्यसित, तथापि सर्वप्रकारे
 णविनाशित्व विष्णोरेवति तु-शब्दार्थे । तदुक्तम्—‘नित्यत्व
 देहहानिश्च दुःखप्रसिद्धिपूर्णात् । नाशश्चतुर्विध प्रोक्तस्तद्भावो
 हरे सदा’ इति । अत ईश्वरस्य सर्वप्रकारेणाविनाशित्वम्,
 जीवस्य तु नित्यत्वात्, न तु सर्वप्रकारेणापि, देहहान्या-
 दिरूपनाशसत्त्वादिनि भगवत्सत्तोऽतिशय ” इति, तदु
 क्तम् । ध्वन्मते गुणगुणितारभित्तया गुणितो भगवत् एक
 तेन तदभित्तगुणानामप्येकत्वासिद्ध्या त्वदभित्तविशेषस्य
 च भेदव्यवहात्माननिवाहकत्वेन वास्तवभेदत्वमित्यतसाक
 ल्यानिर्वाहकतया त्वन्मते भगवत् सकलगुणैर्लक्षणपत्ययोगस्य
 वज्रपञ्जरे प्रपञ्चितत्वात्, देहहानेरेपि रामकृष्णायवतारेषु
 भारतभागवताद्युक्तत्वेन भगवत्स्त्वपरिभाषितसर्वप्रकारावि
 नाशित्वरूपातिशयासिद्धेः । अतो यथोक्त एवार्थे ॥ १७ ॥

अयमर्थः— पूर्ववस्थापरिःशयोऽत्र विनाशः, सृद्धिः पिण्डाकारतोऽप्येवमा घटीभवति अतः सा विनाशशीला विकारधाराश्रयत्वात्, प्रबुद्ध तु न तथा । किं तर्हि रज्जुवरत्नयमविनश्यदेव कार्याकारं भवति स्वकीये च सत्ता-स्फुरणे कार्येऽर्पयति अतोऽविनाशि । तथा च श्रुतयः— “अजायमानो बहुधा विजायते” [तै. ब्रा. ३।१।३] “जात एव न जायते को ज्ञे(वे)नं जनयेत्पुनः” [च. उ. ३।१।२८] अजायमानो जन्माख्यं विकारमलभमानोऽपि विजायते वियदादिरूपेणाविर्भवति । तथा लोकदृष्टया जातो घटादिः परमार्थदृष्टया न जायते, परिणाम्युपादानस्याभावात्; मृदादेस्तु स्वामृदादिवत्तुच्छत्वात् । अत एव घटादिं को तु जनयेत् ? न कोऽपि । कुतस्तर्हि भारत इति चेत्, रज्जुरगादिवदिति दत्तोत्तरमेतत् । तथा “प्राणा वै सत्यं तेषामेव सत्यम्” [च. उ. २।१।२०] “तस्य भासा सर्वमिदं विभाति” [कठो. ५।१९] इति सतः सत्यत्वेन प्राणोपलक्षितस्य प्रपञ्चस्य सत्यत्वं सतो मानमेव प्रपञ्चस्य मानमिति । तथा च प्रपञ्चगतं सत्तास्फूर्तिं सतः सत्ये प्रमाण-मित्यर्थः । श्रुतिश्च— “अन्नेन सोम्य शुद्धेनापोमूलमन्विच्छ, अग्निः सोम्य शुद्धेन तेजोमूलमन्विच्छ, तेजसा सोम्य शुद्धेन सन्मूलमन्विच्छ, सन्मूलाः सोम्येमाः प्रजाः सदायतनाः सत्प्रविष्टाः” [छां. उ. ६।८।४] इति सतो जगदुपादानत्वं कार्यलिङ्गेन द्रवयति । सतोऽविनाशित्वं च विनाशहेत्वभावादित्याह—विनाश-दिविकारवत् एव भवतीति स एवात्र सर्वविकारोपलक्षणतया बोध्यः । न कश्चिदित्यनेन तदन्यस्य विनाशहेतो-रभाशो दर्शितः, “ द्वितीयाह भयं भवति” [च. उ. १।४।२] इति श्रुतेः ॥ १७ ॥

**अन्तवन्त इमे देहा नित्यस्योक्ताः शरीरिणः ।
अनाशिनोऽप्रमेयस्य तस्माद्युध्यस्व भारत ! ॥ १८ ॥**

१ शां. भा.— किं पुनः तव असत्, यत् स्वात्मसत्तां व्यभिचरतीति ? उच्यते— अन्तवन्त इति । अन्तः विनाशः विद्यते येषां ते अन्तवन्तः । यथा मृगतृणिकादौ सद्बुद्धिः अनुवृत्ता प्रमा-णनिरूपणान्ते विच्छिद्यते, स तस्य अन्तः; तथा इमे देहाः स्वममायादेहादिवच्च अन्तवन्तः नित्यस्य शरीरिणः शरीरवतः अनाशिनः अप्रमेयस्य आत्मनः अन्तवन्त इति उक्ताः विवेकिभिरि-त्यर्थः । ‘नित्यस्य’ ‘अनाशिनः’ इति न पुनरुक्तम्; नित्यवत्स्य द्विविधत्वात् लोके, नाशय च । यथा देहो भस्मीभूतः अदर्शनं गतो नष्ट उच्यते, विद्यमानोऽपि यथा अन्यथा परिणतो व्याघ्यादि-पुक्तो जातो नष्ट उच्यते । तत्र ‘नित्यस्य’ ‘अनाशिनः’ इति द्विविधेनापि नाशेन असम्बद्धस्ये-त्यर्थः । अन्यथा पृथिव्यादिवदपि नित्यत्वं स्यात् आत्मनः, तत्र मा भूदिति ‘नित्यस्य’ ‘अनाशिनः’ इत्याह । अप्रमेयस्य न प्रमेयस्य प्रत्यक्षादिप्रमाणैः अपरिच्छेद्यस्येत्यर्थः ॥

२ आ. शां. व्या.— सदसतोऽन्तरप्रवृत्तयोः स्वरूपाव्य-भिचारित्वेन परमायंतया त्रिधासिद्धिः, इदानीमसिद्धिधारा-यिण्या वृच्छति— किं पुनरिति । अगदसदेवेति निर्धारितत्वात् प्रथम्य निरवकासत्पमावृद्धय शून्यं व्याख्यं विवक्षितमसि-धार्थित्वे दृश्य सावकासत्वमाह— यत्स्यारत्मेति । देहादेरना-त्मवर्गस्य प्रवृत्तासच्छन्दविषयत्वेत्याह— उच्यते इति । ननु देहादिषु सद्देहावृत्तेस्तस्या विच्छेदाभावात्स्यमगत्त्वत्प-तेषामिन्त्येते तत्राऽऽह— यथेति । तथेन देहाः सद्बुद्धिमात्रोऽपि प्रमा-शो निष्कणायामवगाने विच्छेदादन्तान्तां भवन्तीति तेषः देहत्वादिना च जायतेहादेरन्तारव-सन्प्रतिप्रवदनुभावात् एवमिन्त्याह— स्यमेति । तेषां स्वात्मस्यं बुद्ध्यति— नित्यस्येति । शाकासादिभ्योऽप्यं विदिनष्टि— शरीरिणः ।

इति । परिणामिनित्यत्वं व्यपच्छिनत्ति— अनाशिन इति । तस्य प्रत्यक्षावविषयत्वमाह— अप्रमेयस्येति । प्रमादस्य प्रवाहित्यतिरेकेणानिरूपणात् तत्रात्मना देहायभावे मन्वन्-सिद्धिरित्यभिगम्यायोक्त— विवेकिभिरिति । शरीरावृत्त-वत्त्वेऽपि प्रवाहरूपेणाऽऽत्मनस्तत्त्वन्वयस्यानन्तरत्वमावृत्ता-ऽऽह— नित्यस्येति । निरत्यत्वस्य द्वैविध्यविदपथं नाशद्वैविध्य-प्रतिहात प्रकटयति— यथेत्यादिना । नाशस्य निरवरोप-त्वेन सावरोपत्वेन च सिद्धे द्वैविध्ये फलित्वाह— तत्रेति । पदव्यवस्थेऽप्यन्वयमावृत्तय निरस्यति— नित्यस्येत्यादिना । विदोऽप्यन्वयात् नृदस्यनित्यत्वयामनो विवक्षितमित्यर्थः । अन्यतरविदोऽप्यन्वयादाने परिणामिनित्यत्वमात्मन-वृत्ते-रेणनिशगिमात्तद्वाऽऽह— अन्येति ।

१ शां. भा.—ननु आगमेन आत्मा परिच्छिद्यते. प्रत्यक्षादिना च पूर्वम्, न, आत्मनः स्वतःसिद्धत्वात् । सिद्धे हि आत्मनि प्रमातरि प्रमित्तोः प्रमाणान्वेषणा भवति । न हि पूर्वं 'इयं अहं' इति आत्मानं अप्रमाय पश्चात् प्रमेयपरिच्छेदाय प्रवर्तते । न हि आत्मा नाम कस्यचित् अप्रसिद्धो भवति । शास्त्रं तु अन्त्यं प्रमाणं अतद्धर्माध्यारोपणमात्रनिवर्तकत्वेन प्रामाण्यं आत्मनः प्रतिपद्यते, न तु अत्रातार्थज्ञापकत्वेन । तथा च श्रुतिः—'यत् साक्षादपरोक्षाद् ब्रह्म य आत्मा सर्वान्तरः' [वृ. उ. ३. ४. १] इति । यस्मात् एवं नित्यः अतिक्रियथ आत्मा तस्मात् युध्यस्व, युद्धात् उपगमं मा कार्षीः इत्यर्थः । न हि अत्र युद्धकर्तव्यता विधीयते, युद्धे प्रवृत्त एव हि असौ शोकमोहप्रतिबद्धः तूष्णीं आस्ते । अतः तस्य कर्तव्यप्रतिबन्धापनयनमात्रं भगवता क्रियते । तस्मात् 'युध्यस्व' इति अनुवादमात्रं, न विधिः ॥ १८ ॥

२ आ. शां. व्या.— आपनियद्स्वविशेषणमाधिन्याप्रमेयत्वमाक्षिपति—नन्विति । इत्यथाऽऽत्मनो नामप्रमेयत्वमिन्याह—प्रत्यक्षादिनेति । तेन चाऽऽगमप्रवृत्त्यपेक्षया पूर्वावस्थायात्मानैव परिच्छिद्यते तस्मिन्नेवाज्ञातव्यसम्भवात्, 'अज्ञातज्ञापक प्रमाण' इति च प्रमाणत्वज्ञादित्यर्थः । 'एतदप्रमेयम्' [वृ. उ. ४।४।२०] इत्यादिश्रुतिमनुसूल परिहरति—नेत्यादिना । कथं मानमनपेक्षयाऽऽत्मनः सिद्धत्वमित्यासङ्गयोक्तं विज्ञोति—सिद्धे हीति । प्रमित्तो प्रमेयमिति शेषः । तदेव व्यतिरिक्तमुत्तेन विशदयति—न हीति । आत्मनः सर्वलोकाप्रसिद्धत्वात् तस्मिन् प्रमाणमन्वेषणीयमित्याह—न ह्यात्मैति । प्रत्यक्षादेरनात्मविषयत्वात् तत्र चाज्ञातत्वात् व्यवहारि सम्भवात् तत्राप्रामाण्यस्य च व्यावहारिकत्वात् विशिष्टे तत्राप्रामाण्ये केवलं तदप्रवृत्ते. यद्यपि नाऽऽत्मनि तत्राप्रामाण्यं, तथापि तद्विद्वत्पुत्र्या शास्त्रस्य तत्र प्रवृत्तिरवश्यम्भाविनी त्याहृथाऽऽह—शास्त्रं विवति । शास्त्रेण प्रत्यभ्युत्ते क्रियापि प्रतिपादित प्रमाणादिविभागेऽप्यव्यावृत्तत्वाद्युक्तमस्यान्त्यत्वम्, अपरोक्षेयतया निर्दोषत्वाच्चाप्यप्रामाण्यमित्यर्थः । तथापि कथमस्य प्रत्यगात्मनि प्रामाण्यं ? तस्य स्वतस्सिद्धत्वेनाविषयत्वात् अज्ञातज्ञापनायोगादित्यासङ्गप्ये स्वतो भानेऽपि प्रतीको 'मनुजोऽहं कदाञ्च' इत्यादिना मनुष्यत्ववर्तृत्वादी नामतद्धर्माणामध्यारोपेनाऽऽत्मनि प्रतीयमानत्वात्तन्मात्रनिव

र्तकत्वेनाऽऽत्मनो विषयत्वमनापेक्षं शास्त्रं प्रामाण्यं प्रतिपद्यते, 'सिद्धं तु निवर्तकत्वात्' [ ] इति न्यायादित्याह—अतद्धर्मेति । घटादाविव स्फुरणातिशयजनकत्वेन किमिच्छामनि शास्त्रप्रामाण्यं नेत्रमिच्छासङ्गप जडत्वाजडत्वाभ्यां विशेषादिति मत्वाऽऽह—न त्विति । प्रमातरमनो मानापेक्षामन्तरण स्वतस्स्फुरणे प्रमाणमाह—तथा चेति । साक्षादपरोक्षामन्तरण अपरोक्षादपरोक्षस्फुरणात्मक यद्ब्रह्म न च तस्याऽऽत्मनोऽप्यन्तरत्वं सर्वान्तरत्वेन सर्ववस्तुसारस्वत्वात्मानं व्याचक्ष्वेति योजना । अप्रमेयत्वेना विनाशित्वं प्रतिपाद्य, फलितं निगमयति—यस्मादिति । देहादेरवस्तुत्वादात्मनश्चैक्यरूपत्वायुद्धे स्वधर्मं प्रवृत्तस्यापि तत्र न हि सादिशोपसम्भावनेत्याह—तस्मादिति । स्वधर्मनिवृत्तिं हनुनिषेधे तात्पर्यं दर्शयति—युद्धादिति । आत्मनो नित्यत्वादिस्वरूपमुपपाद्य युद्धकर्तव्यत्वविधानात् ज्ञानकर्मवस्तुत्वात् भारतीत्यासङ्गथाऽऽह—न हीति । युद्ध इति । कथं तर्हि 'कथं भीष्ममाह' [१।४] इत्याशङ्कनस्य युद्धोपमेयवचनम् इति तत्राऽऽह—शोकेति । यदि स्वतो युद्धे प्रवृत्तिं स्ताहं भगवद्ब्रह्मणस्य का गतिरित्यासङ्गथाऽऽह—तस्येति । भगवद्ब्रह्मणस्य प्रतिबन्धनिवर्तकत्वे सत्यनुप्रवृत्ते स्वाभाविकत्वे फलितमाह—तस्मादिति ॥ १८ ॥

३ रा. भा.—देहानां तु विनाशित्वमेव स्वभाव इत्याह—'दिह उपचये' इत्युपचयरूपा इमे देहा अन्तवन्तः विनाशस्वभावाः । उपचयात्मका हि घटादयोऽन्तवन्तो दृष्टाः । नित्यस्य शरीरिणः कर्मफलमोगार्थतया भूतसद्भावत्वरूपा देहाः "पुण्यः पुण्येन" [वृ. उ. ४।४।५] इत्यादिशास्त्रैरुक्ताः कर्मप्रदानविनाशिनः ।

४ घे सा च्छं.—'नाम' इतिप्रतिज्ञाश्लेषोपपादकत्वयोपरिभोक्तव्यवसरयति—देहानामिति । अवधारणेन स्वभावऽऽत्मनः च अद्यतनादपेक्षान्यत्वं सूचितम् । 'अन्तवन्त इति मन्त्रस्य ह्यवधारणा घनमन्त्रं धर्मप्रतिपादकमेव दृष्टव्यं इति—दिह उपचये इति । उपचयत्वात् सावयवा इदं । उदरस्यो रजस मन्त्रप्रतिपादकं, दाग्नं हनुप्रतिपादकं इति भाष्यं । मन्त्रप्रतिपादकं प्रवृत्तिः दयदोशरथेमाह—

विनाशस्वभावा इति । नाम निरूपणापेक्षया दृष्टावपेक्षया वा निर्णयपरिमाणान्तरतो विवक्षितं । मनुष्यं च नित्ययोगादिविषय इत्यर्थः । व्यागिरिगन्तावहाह—उपचययति । धुक्तिर्दशार्थितम्यामि शरीरस्य विनाशस्वभावतामुपपादयतीत्याह—नित्यस्येति । 'नित्यस्य, शरीरिण' इति पदद्वयसुचिते धुक्तिरदशार्थता । कथं तद्वत्सा इत्याकाहा नामयति—धर्मैरथ्यादिना । शरीरिण इतिनिप्रवृत्तदत्तत्वात् यः प्रतीतस्य मन्त्रस्यस्य कर्म-

विनाशस्वभावा इति । नाम निरूपणापेक्षया दृष्टावपेक्षया वा निर्णयपरिमाणान्तरतो विवक्षितं । मनुष्यं च नित्ययोगादिविषय इत्यर्थः । व्यागिरिगन्तावहाह—उपचययति । धुक्तिर्दशार्थितम्यामि शरीरस्य विनाशस्वभावतामुपपादयतीत्याह—नित्यस्येति । 'नित्यस्य, शरीरिण' इति पदद्वयसुचिते धुक्तिरदशार्थता । कथं तद्वत्सा इत्याकाहा नामयति—धर्मैरथ्यादिना । शरीरिण इतिनिप्रवृत्तदत्तत्वात् यः प्रतीतस्य मन्त्रस्यस्य कर्म-

त्यो हेतु प्रकृतोपयोगार्हति । ईश्वरादेशरीराणामन्मार्थी
नत्वात्तद्वयच्छेदाभिम ' इमे' इति निर्देगुचित्तुपुत्रम्—
भूतसङ्घातरूपा इति । अनेभूतसङ्घातात्मकत्वमपि अनि
त्यत्वे हेतु । कर्मावसानविनाशिन इति शरीरशत्रु
निर्वानफलिकम् । विधारणादि शरीरम् । वैधित्वास्तैवदेहा

नामुत्पत्तिविनाशां द्वाप्यभिधीयते । यैश्च कर्माधीनेत्यपि
मानमुच्यते, तैरप्यर्थात्कर्मापानान विनाशोऽप्युच्य एव स्यादिति
भाव । एष च ' इमे दृग्ग शरीरिण ' इति पदत्रयेण
सूचित भूतसङ्घातमन्वसामन्यत्वकर्मकर्मोभोवार्थत्वरूप शरीरा-
नित्यत्व हेतुत्रयमुच्यते ।

३ रा. भा.—आत्मा त्वविनाशी, कुतः ? अपभेयत्वात् । न ह्यात्मा प्रमेयतयोपलभ्यते, अपितु
प्रमातृत्वात् । तथा च वक्ष्यते— ' एतद्यो वेत्ति तं प्राहुः क्षेत्रज्ञ इति तद्विदः ' [१३१] इति ।
न चानेकोपचयात्मक आत्मोपलभ्यते, सर्वत्र देहे ' अहमिदं जानामि ' इति देहस्य चान्यस्य च
प्रमातृत्वैकरूपेणोपलभ्येः ।

४ वे ता. चं—अनाशिनाऽप्रमेयस्येति पदद्वय-
मात्मनित्यत्वात्प्रसाध्यसम्भावनात्तदुपरतया व्याप्यति—
आत्मा इति । नित्यत्वस्य नाशान्दहेत्वेन स्थिरीकरणेन
' नित्यस्य ' अनाशिन ' इत्यनयोऽपुनर्हक , स्थूलसूक्ष्म
नाशविहाभिप्रायान्ना । असिद्धो हेतु , आत्मनोऽप्यन्तसि
दान्ते प्रमाविषयत्वादित्वात्— न ह्यात्मेति । प्रमेयत्व
पर्युदास प्रमेयत्वैकत्वभावशरीरादिभ्यापवर्तनसुखेन प्रमातृत्वपर्य
वसित , ननोऽत्र तदन्यवानित्वात् । एवमेव हि क्षेत्रज्ञेऽप्ययो
विषयो वक्ष्यत इत्याह— तथा चेति । एतेन शानाविषयत्व-
मात्र व्यातृवतिरिक्त । प्रमेयत्व चात्र भोग्यत्वपर्यवसितम् ।
तदुपरतिरेक्य पूर्वोक्तकर्मफलभोगार्थत्वरूपेणोपलभ्यतेरूपेण
भोग्यत्वपर्यवसित । तत्तथापि पूर्वोक्तैरेवन्तरद्वयव्यतिरेक
स्यापि प्रदर्शनात् इति मत्वा तयोरपि व्यतिरेकमाह— न
चेत्वादिना । सावयवत्वे योग्यानुपलब्धमाह— सर्वत्रेति ।
सर्वत्रोऽत्र दृशाशक्तात्सर्वत्र । तेनापोरप्यात्मन ' पाठ
मे वेदना, शिरसि मे सुखम् इत्वापि सुखदुःखमित्तत्तदवय
ववच्छिन्नव्यवहारदशायापि निरवयवत्वोपलब्धिः प्रकृता । यदा
देवादिरूपेण विचित्रप्रकारत्वेनान्तो दहेतु इतिदिपि देहे देहिनि
गावयवत्व नोपपन्नमित्यर्थ । अहमित्यवयवमेव हिमत्र
देहेऽभिमतानुरात्मन एकत्व सूचयति । यथात्मा सावयव
स्यात्, तदावयवीति कदाचिदुपलभ्येत, प्रत्येक तदवयवाना
मपि चैतन्यव्यवहारदशानुपगमनीयत्वात् । सावयवत्व सवयव
सङ्घातरूपोऽवयवित्तो वा स्यात्, उभयथाप्यवयवगतविशेष
गुणमन्तरेण न तत्र विशेषगुणसिद्धि । किन्नादिव्यपि हि
प्रत्येकमसिद्धापि मदशक्ति पाकविशेषाद्विशेषादि-
व्यव्यक्त जायते । शक्त्यापर्यन्तयो यत्तदपि विशेषगुणे
पश्य नियमो दुरत्यज । ज्ञानद्वयपर्यवच्छेदधेयमेव निष्काम
सुखाय सप्रभत्यायोगवत् । एष च सति समावयवकस्मिन्

न्हे मेष कल्हासुप्यानिप्रहातुप्रहादयोऽप्युपलभ्येरन् । राम-
दायावयविनोश्चानितीहायामवयवव्यतिरेकयोरभावात्तदवयव
नामेवातुभविक्त्व ल्यात् । तथा सति पाण्यावयवच्छिन्नात्मा
वयवानुप तदन्योऽवयवो न प्रतिबन्धघोतेति ' दक्षिणस्ते
मथैव स्पृष्ट वामहस्तेन पुन स्पृशामि इत्यादिप्रतिबन्धनं न
स्यात् । न चात्मावयवानामाद्युत्तरसञ्चारात्तदुपपत्ति आत्मन
' चुणुत्तकलत्वप्रसङ्गेन सङ्घातविशेषस्याप्यपिद्विप्रगतात् । न
च वज्रादिषु मुगमदवास्तनेवात्यवसानासङ्गम, मात्रासुभूतस्य
गर्भस्वेनापि स्वरणप्रसङ्गात् । न च भेदाभेदात्सर्वोपपत्ति,
तस्यैव व्याघातादिदुस्त्वत्यस्य शारीरकभाष्यादिषु प्रपञ्चि-
तत्वात् । तदेवम् ' अहम् इत्येकत्वेनोपगमो निरवयवत्व-
मन्तरेण नोपचयते । एतेनाधिहेिन्द्रियप्रणानामप्यात्मन
निरस्त वेदितव्यम् । तथाहि— न हि पाण्याद्य एवात्मान,
प्रत्येकमदन्वाद्यभावात्, अविवादनियमात्मनवान् । न तान
पस्त्पोपक्रापोपकारकर्मावाभिमान कुवच । अत एव च न
तत्तमुच्यते । एवमिन्द्रियभोगे प्राणानुपलब्धतेऽपि— इति ।

देहस्य चान्यस्य चेति । गृहक्षेत्रादितुल्यो ' ममेदम् '
इति देहस्येदङ्गाह । ' स्थूलोऽहम् ' इत्यादिक तु प्रमुदस्यापृथ
क्षिप्तेरप्रमुदस्य तु भ्रान्त्येति न कश्चिदोप इति भाव ।
प्रमातृत्वयति । विमर्शदशाया प्रमेयस्याप्यात्मन प्रमातृत्वे
नैव हि सवदा विषयप्रवृत्तेलाया स्फुटरणम् । ' अगातिपम् '
इत्यवमादिरूपेण अन्यदापि प्रमातृत्व परामुच्यते । आत्मग्रहणे
ऽपि ' मा जानामि ' इति प्रमातृत्वमपि मन्थितेवेति गात्र ।
पकरूपेणैति । सावयवत्व कस्यचिदवयवरय कदाचित्प्रमा
तृत्वेऽप्येवा प्रमातृत्वेन स्फुटण स्यात् । न चनेकेषा चैता
नामवयवाना प्रमाप्रतरयोपचयनियमोऽतीति भाव ।

३ रा. भा.— न च देहादेरिष्य प्रदेहभेदे प्रमातुराकारभेद उपलभ्यते । अत एकरूपत्वेन अनु-
पचयात्मकत्वात् प्रमातृत्वात्पापकत्वाच्च आत्मा नित्यः । देहस्तु उपचयात्मकत्वात् शरीरिणः
कर्मफलभोगार्थत्वात् अनेकरूपत्वात् व्याप्यत्वाच्च विनाशी ।

४ वे ता. च—अथ पूर्वोक्तमेव सुखभेदेन साधयत् ।
विधातीयसङ्घातात्मन्तरे योग्यानुपलब्धि पाठ— नचेति ।

पाथभौतिकेषु दशादिषु तत्तद्भूतागुत्ववयव्यत्वादीं तत्तत्
प्रयुक्तानारभेद उपपन्न्यत नैव प्रमातरि । तथा च ध्रुवने—

“कृत्स्नः प्रमानयन एव” [बु. उप. ४।५।१३] इत्यादि । यदा आकारभेद इति पाणिपादादिसन्निवेशमेवो विवक्षितः । तदेवमात्मनो नित्यत्वे देहस्य विनाशित्वे च प्रत्येकं हेतुचतुष्टयं श्लोकद्वयमिदं गुणप्रत्याय सङ्कल्प्य दर्शयति— अत इति । गकल्पप्रत्ययेन अभूत्प्रज्ञातात्मकत्वादित्यर्थः । अनुपचयात्प्रकृत्यात् निरवयवत्वादित्यर्थः । नञिदमखिलमपि हेतुजातमनुपगतम् ; तथा हि— तत्रासङ्गात्प्रकृत्यस्य निरवयवत्वस्य च स्वरसादिभिरैतदादिभिश्चानैकान्त्यम्, प्रमातृत्वं च यदि कर्मफलभोक्तृत्वं विवक्षितम्, तदानीम् असाधारणानैकान्त्यम्, सङ्कल्पप्रकृत्यव्यवहारो हेतुः । तत्र चेश्वरादेरपि पक्षीकांग भागासिद्धिः । यदि प्रमाथयत्वमात्रं विवक्षितम्, तदा सर्वप्रमानपक्षीकरणे पूर्ववदसाधारण्यम् । जीवमात्रपक्षीकांगं त्वीश्वरनित्यत्वस्यापि दृष्टान्मुपगमामावाप्तस्मिन् दृष्टान्ते सन्निद्रगसाध्यवैकल्यादिशेषः । व्यापकत्वं च यदि सर्वव्यापकत्वम्, तदा स्वस्वसासिद्धिः, प्रत्येकं क्षेत्रज्ञानामगूना तदभावात्, ईश्वरापेक्षया व्याप्यत्वात् । यदि कतिपयव्यापकत्वम्, तदा शस्त्राकाशादिभिरैवानैकान्त्यम् । शरीरानित्यत्वसाधकं सावयवत्वमपीश्वरदिव्यविग्रहभरणयुवादि विशेषे, एव कर्मफलभोगार्थत्वं च । यदि तद्देहत्व, तदेश्वरजीवस्वत्पादिभिः पूर्ववदनैकान्त्यम् । यदि तदर्थमुत्पन्नत्वम्, तदा व्यर्थविशेषणत्वम्, उत्पन्नत्वमात्रेण व्याप्तिसिद्धेः । सङ्गात्प्रकृत्यमपि सावयवत्ववदनैकान्त्यम् । व्याप्यत्व च यदि सर्वापेक्षया तदा त्वसिद्धिशेषः । न हि शरीरादिकं पवेतादिभिर्गोप्यते । अप्रसिद्धत्वं च हेतोः बुद्धिर्वादिपि तस्याभावात् । यदि कतिपयापेक्षया, तदेश्वरव्याप्यैर्जीवदिव्यमङ्गलविमदादिभिरनैकान्त्यम् । यदि जीवव्याप्यैश्चर्यमिति विशेष्यते, तदा नित्यसूरिबिग्रहविशेषादिभिः प्रकृत्यादिभिश्च प्राग्भूयमिवाचर । एतेन क्षेत्रज्ञव्याप्यत्वमित्यपि निरस्तम् । यदि पुनरव्यापकत्वं विवक्षितम्, तदाणिमाद्यैश्चर्ययोगिप्रभृतिशरीरेषु स्वस्वसासिद्धिः, तच्छरीराणां शिलापुनर्मन्त्रनिमज्जनादेरपि योग्यत्वात्— इति ।

अत्रोच्यते— असङ्गात्तन्निरवयवत्वयोस्तावत् अर्जुनादिवुद्ध्याधानकृतया प्रस्तुतशस्त्रान्यायधीनविनाशनिवृत्तेः । साध्यत्वात् महदादिभिरनैकान्त्यम् । द्रव्यत्वेन विशेषणान्यायादिनादयन्पादिभिरनैकान्त्यम् । एवं प्रत्यधादिसिद्धनाशकनिषेधे महदादिवैकत्वमीश्वरसङ्कलादिना नाश शक्येन, तदपि भूयैव प्रतिदिन्येतेति भावः । प्रमातृत्वस्य भोक्तृत्वपर्यवसाने कर्मफलभोगार्थत्वप्रमत्तत्वं निषेधमुत्पन्नानुत्पत्तिपर्यवगितवत्त्वाद्युत्पन्नत्वस्य च निरन्तरेण व्याप्तिसिद्धेः आत्मस्वरूपानुत्पत्तेः साध्यसिद्धत्वात् कथिनेषः । प्रमाथयत्वमात्रस्य हेतुत्वे तदानीं एतन्न । तस्य साध्यप्रदेदो ‘न त्वेवाहम्’ [२।१३] इत्यस्य व्याख्यानद्वारादा निराहृतः । व्यापकत्वस्य प्रयोगस्तु पूर्वमस्याप्यन्त्यात्प्रकारेण शक्यादिविषयनया पठित्वम् इति न तत्रापि दोषः । शरीरानित्यत्वसाधनेषु च सावयवत्वमङ्गलानुरोधोः प्रकृत्यैव मनोति किन्तुपत्तौ व्यभि

चारः । एतदर्थं हि ‘इमे देहाः’ इत्युक्तम् । कर्मफलभोगार्थत्वमपि तदर्थमुत्पन्नत्वमेव, न च व्यर्थविशेषणम्, मुक्तात्मज्ञानविकासस्य व्यवच्छेद्यत्वात् । न हि सोऽनुत्पन्नः, प्राग्भावात् । निवृत्ते प्रतिबन्धके करणनिरपेक्षस्वरूपाधीनोत्पत्तित्वमात्रेण हि स्वाभाविकमुच्यते; न त्वनुत्पन्नत्वेन । ‘दोषप्रहाणज्ञानमात्मनः विद्यते तथा । प्रकाशयन्ते न जन्मन्ते नित्या एवात्मनो हि ते’ [वि. ध. १०४।५५] इत्यादिकं त्वव्यवोधादिवस्वरूपस्यानुत्पन्नतामाह, न तु तद्विक्रमस्य । अयव्यवस्थात्पत्वेन तस्योत्पन्नत्वं नाम पृथक्चित्तव्यताम् । तदवस्थावर्धितव्यवच्छेदाय विशेषणस्यात् । अस्तु वा विशेषणैरपेक्ष्यम् ; तथाप्युत्पन्नत्वमात्रेणानित्यत्वं तावत्सिद्धम्, अज्ञानोत्पत्तिषु केषुचिच्छरीरेषु हेत्वसिद्धिसङ्कापरिहारः कर्ममूलत्वप्रदर्शनेन क्रियते । कर्मावसानविनाशित्वस्य वा साध्यत्वात् दौचित्याय चेदं विशेषणं सार्थम् । साध्यत्वं व्याप्यत्व च शस्त्राद्यपेक्षया विवक्षितम् । साध्यं च तदधीनविनाशित्वमिति न कथिनेषु । ननु यो यथाप्य. स तदधीनविनाश इति न व्याप्तिः, ईश्वरव्याप्यैः प्रकृतिपुरुषकालादिभिरनैकान्त्यादिति चेत्, न; योग्यत्वस्य साध्यत्वात्तत्रापि तत्सम्भवात् । ईश्वरनित्येच्छाप्रसिद्धादेव हि तन्नित्यत्वम्, अन्यथा यदीश्वरो जीवादिवस्वरूपमपि सज्जिहीर्षो, कस्तस्य शासिता । तर्हि जीवाकाशादिव्याप्यैस्तदधीननाशादितैश्च शरीरादिभिर्मन्त्रिभिरिति चेत्, न, तेषामपि तत्रादयत्वयोग्यत्वात् । तत्राशक्तैश्चरस्तु न तत्र जीवादीन्मुपकरणिकरोतीति विशेषः । ततश्चैवं प्रयोग— शरीरादि शस्त्रायधीनविनाशयोग्यं, तथाप्यत्वात् । यत् यथायं तत्तदधीनविनाशयोग्यम्— इति । यत्र तिष्ठतु सामान्यव्याप्तिः, शस्त्रादिनादयत्वमेव साध्यम्, शस्त्रादिव्याप्यत्वादित्येव न हेतुः । यच्छस्त्रादिव्याप्यं तच्छस्त्रादिनादयम्, यथा कर्तृकाण्डोदीति । न चाकाशादि शस्त्रादिव्याप्यं, सूक्ष्मत्वे सत्यनुत्पन्नत्वस्य विवक्षितत्वात् ; सूक्ष्मत्वस्य चात्र यत्र यत्प्रतिहन्यते, तत्राप्रतिहतत्वं तत्र सूक्ष्मत्वमिति निष्कृपात् । योगिप्रकृतिशरीराणां तु शस्त्रादिव्याप्यत्वमेव परिणामविशेषादेर्निर्णयः । अतस्तदधीननाशाभावः । शस्त्रायपेक्षया व्यापकत्वमेव तेषामिति तैर्न व्यभिचारः । ततोऽपि सूक्ष्मत्वेरीश्वरसङ्कल्पस्वसङ्कल्पादिभिस्तु तत्रात्राः । एतेन शस्त्राद्यादिप्रतिबन्धनोपायानुपश्रुतिशरीररचनान्तोऽपि व्याख्यात, औपधादिभिरुत्पन्न प्रवेदप्रतिबन्धात् । तन्मासिद्धमद्यत्रापि हेतुतोऽद्विदिविजयिनः— इति ।

ननु— किमर्थमिह लोकसिद्धं शरीरानित्यत्वं प्रसाध्यते । केषुचिच्छरीरेषु प्रत्यक्षत एव नाशो दृष्टः । अकिनष्टेषु भीष्मादिसिद्धिरपि सत्प्रत्ययतया नाशित्वं निश्चिनमेव । अन्यथा शून्यं प्रति शक्यादिकमपि न प्रदीयेत । स्वयमपि शून्यतादिकं न निवारयेत् । अतः शरीरानित्यत्वस्य सम्प्रतिपत्तवत्त्वात्सन्निधौ च न्यायापेक्षयाभिरर्थमिदं सावयवत्वाद्यनुमानचतुष्टयम्— इति ।

अत्रोच्यते— प्रथमं तावदात्मनित्यत्वानुमानानां यच्छक्यापधीनविनाशम्, तत्र यावदवै यथा शरीरमिति व्यतिरेकव्याप्तिप्र-

र्शनमेक प्रयोजनम् । तत एव देहात्मनोर्विद्वधर्मप्रपञ्चनेन भेद-
स्थापन द्वितीयम् । शम्भ्रादिनिवारणरसायनसेवादिभिमित्यत्व
मपि किं सम्भवेदिति सन्देहापाकरण तृतीयम् । एवं देहाना
नाशतद्देहोपरदयम्भावित्वप्रतिपादनेन स्वदेहद्वैराभयजननं चतु
र्थम् । परदेहेषु च स्वस्यैकस्यैव नाशहेतुत्वभ्रमनिरसनेन वक्ष्य-

माणप्रकारेण स्वतन्त्रकर्तृत्वाभिमानशाल्यन पञ्चमम् । नाशहेतो
सत्यवयव नदयतीति प्रतिपादनात् फलाभिसन्धिर्हितवर्मानु-
ष्ठानादिनाऽऽयत्नतायस्यापि सम्भावनाद्योतनं षष्ठम् । नश्वरस्व-
भावत्वाद्दशोचनीयत्वं सप्तमम् । शीघ्र मोक्षसाधने प्रवर्तितव्य-
मित्यष्टमम् । एवं यथोचितमन्यदपि भाष्यम्— इति ।

३ रा. भा.— तस्माद्देहस्य विनाशस्वभावत्वादात्मनो नित्यस्वभावत्वाच्च उभावपि न शोक-
स्थानमिति शङ्खापातादिरूपस्पर्शानवर्जनीयान् स्वगतानन्यगतांश्च धैर्येण सोद्वा अमृतत्वप्राप्तये
अनभिसंहितफलं युद्धाख्यं कर्मारभस्व ॥ १८ ॥

४ वे. ता. चं.— 'तस्मानुभ्यस्व भारत' [२११८] मिति प्रदर्शनार्थं च युद्धस्यानीकितराज्यादिशुद्धमोगांतरप्रग-
इत्यत्र तस्मादित्यस्य व्याख्याय देहस्येत्यादि न शोकस्था-
नमित्यन्तम् । 'भानाम्पास्तु' [२११८] इत्यादिक्लोक्द्वयप्र-
नित्यप्रतीतिना रूपपरिवर्णमातृत्वरूपकत्वेन च पूर्य-
शब्द—शस्त्रेति । अत्र परगतान् प्रति शोचत स्वगताभि-
धान ममोद्घाटनेन मानजननार्थम् । शास्त्रीयत्वादेव हि स्वग-
नमपि दुःख सद्यते । तथा यज्ञप्रभुप्रभृतिगतमपि सोद्ध्य-

५ आ. मा. भा.— भवतु देहस्यापि कस्यचिन्नित्यवमिति, नेत्याह— अन्तवन्त इति । अस्तु
तर्हि दर्पणनाशात् प्रतिबिम्बनाशवदात्मनाश इत्यत आह— नित्यस्य शरीरिण इति । ईश्वरव्या-
वृचये । न च नैमित्तिकनाश इत्याह— अनाशिन इति । कुतः ? अप्रमेयेश्वरसरूपत्वात् । ननुषाधिबिम्ब-
सन्निध्यनाशे प्रतिबिम्बनाशः, सति च प्रदर्शके । स्वयमेवात्र प्रदर्शकः, चित्त्वात् नित्यश्चोपाधिः
कश्चिदस्ति । 'प्रतिपत्तौ विमोक्षस्य निरयोपाध्या स्वरूपया । चिद्रूपया युतो जीवः केशवप्रतिबिम्बकः'
इति भगवद्ब्रह्मनात् ॥ १८ ॥

६ ज. प्र. टी — देहानामन्तवत्वं प्रागुक्त किमयमुच्यत
इत्यत आह— भवदिवति । आधमनित्यत्वात्तुमात्मस्य प्रतिपक्ष
वपु स्वाभिप्रेतस्य हेतो सिद्धान्तनाप्यभ्युपगतव ददोद्वर्षता
पूर्वपक्षिणा दहत्यापि वस्यचित्प्रित्यत्व भवतु किमिति श्रे (सति)
नेत्याहेत्यर्थे । सिद्धान्ततापरिहाराय कस्यचिदित्युक्तम् । नच-
तिप्रसङ्गोऽय कस्मात्त भवति ? कस्यचिदिति विशेषणवैयर्थ्य-
प्रसङ्गात् । नित्यस्येत्याऽभनित्यत्वं पुन. कस्मादुच्यत इत्यत
आह— अस्त्विति । एवं दहानिरयत्वं सिद्धान्तनोऽपि सिद्ध
कृत्वा तर्हि प्रतिबिम्बस्यात्मन उपाधेर्देहस्य नाशानाशोऽस्तु
दर्पणनाशानुसुखप्रतिबिम्बत्वेवेति पूर्वपक्षिणा प्रतिपक्षेऽभिहिते
तदप्रतिपेयायेदमाहेत्यर्थं । अनेन तथाऽप्यात्मा नित्य इति
वाक्यवृत्ति सूचिता । अतुवाद प्रयोजनभावात् ये दहा
अनित्या न तेषामुपाधिरवम्, यरयोपाधित्वं नामाबनित्य
इति भाव । तदिदमुक्त श्रे इति । व्यक्तीकरीत्येते चैतत् ।
ननु शरीरिणो दहा इति व्यर्थम्, अशरीरस्य दहामावादित्यत
आह— शरीरिण इति । नित्यस्य देहा अन्तवन्त इत्युच्य
माने ईश्वरदहत्याप्य तत्स्व प्रसज्यते, तद्व्याप्यर्थ
'शरीरिणः' इति विशेषणम् । 'अनुजनशरीरिण'
[अमर ११३३०] इत्यभिधानाच्छरीरिणोऽन्तवत्त्व एव प्रसिद्धे ।
तथापि 'अनाशिन' इति पुनरुक्तिरिति । अत्र केचनपरिहाराय
'विनाशिन' इति पाठान्तरं कुर्वन्ति, तदसत्, 'अन्तवन्त'

इत्यनेन पुनरुचितादवस्थ्यात् । कथञ्चित्समाधानेऽन्यत्रापि
तत्समम् । किमन्यथापाठेनेत्याशयवानाह— नचेति । उपाधि-
नाशेन नाशानाशेऽपि उपाधिबिम्बसन्निधिनाशानिनिमित्तात्प्रतिबिम्ब-
स्यात्मनो नाशो भविष्यति । न चाभिदि शङ्कया । परिच्छिन्न
स्यैव प्रतिबिम्बसम्भवेन सन्निधिनाशोऽप्येवादिमि पुन प्रतिप
क्षिते तदप्रतिपेयायेदमिति भाव । अप्रमेयेत्येतेदत्सम्भवि
विशेषणम् । व्यर्थं नेत्यतत्तत्तत्किन्त्वार्त्तानाशङ्का दशैवित्वा
व्याचष्टे— कुत इति । न हि प्रतिपक्षो वाद्मानेण निषेदुं
शक्यत इति भाव । अप्रमेयेत्यनेन प्रतिपक्षहेतोरासिद्धिमाचष्टे ।
नायमारमा घटाद कस्यचित्प्रतिबिम्ब, किन्त्वैश्वरस्य ।
स चाप्रमेय सर्वगत इति कथं तस्योपाधिऽसन्निधिनस्य इति ।
ननु कथमिदं लभ्यते अतद्भावे सामानाधिकरम्यं सारूप्य गमय-
तीति प्रसिद्धमेव, न च सर्वगतस्य प्रतिबिम्बसम्भवे, तदधीन
सारूप्यस्य प्रतिबिम्बत्वात्, तदिदमुक्त सरूपत्वादिनि ।
ननु वक्ष्य सर्वमुक्तवोपसंहारः नियते, तर्हिमात्मनित्य-
त्वविषय सर्वशब्दोद्धारो जातो येन 'तत्मातृद्वयत्व' इत्युपस
हियत इत्यतो जात इत्याह— नहीति । उपाधिबिम्बसन्निध्य
नाशे प्रदर्शक आदर्शो उपाधौ विन्ने चाविनेते सति प्रतिबिम्ब
नाशो न ऋस्ति उपपादितस्थान त्रयस्यनाश इति भाव ।
ननु विनाशिन देहानामन्यनुपाधिकत्वात्कोऽनोपाधिरित्यत
आह— स्वयमिति । उपाध्यापाधिभङ्गावो विशेषबलमेति भाव ।

लोकेऽष्टमिदं कथमज्ञीकार्थमित्यत आह— चित्त्वाटिति । त्वत् आट्— प्रतिपत्ताविति । प्राप्तौ सखा कुतस्तिष्ठतीति जडव्ययावद्भक्तुभावितात्सर्वत्र भेदाभेदो । चिरस्वरूपे तु यावद्भक्तुभावितादभेद एवेति भावः । स्वचर्येणोपाधिर्वे मुक्ता वात्मनिवृत्ति स्त्यात् । उपाधिनिवृत्तिरक्षणत्वान्मुक्तेरित्यत आह— नित्य इति । द्विविध उपाधिरात्मनः नित्योऽनित्यत्व तन नित्यस्यावस्थान, अन्यस्य निवृत्तिर्मुक्ताविति कुत एतदि

त्यत आट्— प्रतिपत्ताविति । प्राप्तौ सखा कुतस्तिष्ठतीति शेषः । ननुवाच्येति कथं ? किप्रत्ययान्तस्य पुच्छित्तानियमात् । तर्हि श्रुतिर्द्वयोः कथम् । प्रयोगदर्शनादपवादः । यथाह 'किञ्चोप निधिर्न्यापी विशेषैर्धैर्याभित' इति । समं प्रकृतोऽपि । स्व आत्मा रूप यस्या सा स्वरूपा । चिद्रूपत्वान् स्वरूपत्वं, स्वरूपत्वानित्यत्वम् ॥ १८ ॥

७ ह. पै. भा.— किं पुनस्तदसत्, यत्स्वात्मसत्तां व्यभिचरति इत्युच्यते— अन्तो नाशो विद्यते येषां तेऽन्तवन्तः । नित्यस्य शरीरिणो यथा भृगतृष्णिक्कादौ सद्बुद्धिरनुवृत्ता प्रमाणनिरूपणाद्विच्छिद्यते स तस्यान्त, तथेमे देहाः स्वममायालब्धदेहादिवदन्तवन्तः । नित्यस्य शरीरिणः शरीरवतोऽनाशिनोऽप्रमेयस्याऽऽत्मनोऽन्तवन्त इत्युक्ताः, पण्डितैर्ब्रह्मवादिभिरित्यर्थः । अप्रमेयस्य प्रत्यक्षादिप्रमाणैरपरिच्छेद्यस्य, न त्वात्मा परिच्छिद्यते । तथा च श्रुतिः— “यत्साक्षादपरोक्षाद्ब्रह्म य आत्मा ” [बृहदा. ३।४।१] इति । यस्मादेवं नित्यः सन्नविच्छेद्यश्चाऽऽत्मा तस्माद्युध्यस्व, तदुपरमं मा कार्पीरित्यर्थः । न ह्यत्र युद्धकर्तव्यता विधीयते, युद्धे प्रवृत्त एवासौ मोहप्रतिबन्धत-स्तृष्णीमास्ते, तस्य प्रतिबन्धापनयनं भगवता क्रियते, तस्मान्युध्यस्वेत्यनुवादमात्रं न विधिः ॥१८॥

८ वै. ब्र गि — एव 'अशोच्यानन्वशोचस्वम्' [२। ११] इति प्राथमिकश्लोके भीष्माद्यात्मनां वा शोच्यत्व तदीयदेहानां वेति विकल्प्य 'न खंचाहम्' [२।१२] इत्यादिभिः पदभिराद्य. पक्षो निरस्तः । इदानीं द्वितीयपक्ष निराचिकीर्षुः, तत्रापि देहनिमित्त शोक इति वदता वक्तव्य किं भीष्मादिदेहा मया न निहन्यन्ते चेत्, निर्या एवावतिष्ठेर शिष्यमिप्राय, किं वा स्वतो नशरस्वभावा एव ते, तथापि मत्तो न नश्येयु इति विकल्प्य क्रमेण निराकरोति— इमे देहा अन्तवन्त इति प्रथमं सम्बन्ध । इमेऽन्तवन्त इति प्रत्यक्षनिर्देश । तथा च देहानां विनाशित्वभावत्व प्रत्यक्षेणैव सिद्धमिति न तनित्यत्वसद्भावाकां ह्यर्थः । ननु देहानामिव देहिणोऽपि नास प्रत्यक्षेणैव सिद्ध देवदत्तो नष्ट इति प्रतीते, नतश्चात्मनोऽपि नित्यत्व न स्यादित्याहुः, देहादावस्थाप्यारापप्रत्यक्षमनो देहात्पृथगतृष्णा देहानासातिरूपेण देहानास्य प्रयत्नवसिद्धिमिति नामनित्यत्वमिति । तथा च श्रुतिः — “जीवापंत वाय किं च (शरीरं) श्रियते न जीवो श्रियते” [छा उ ६।१।१३] इतीत्येत् 'देहिणोऽस्मि न्यथा देहे' [२।१३] इत्यत्र प्रतिपादित स्मारयति — नित्यस्येति । नित्यस्य इति आरम्भ सम्बन्धित इम देहा अन्तरत्न इति श्रुत्यां ह्येति योजना । श्रुत्यनुमाहक तर्क दर्शयति— अनानाशिनोऽप्रमेयवति । अधिष्ठानतत्पञ्जा ननिराशेभ्य अपरिच्छिन्नस्य शेषस्य । अनेन 'यद्यनित्य आत्मा स्यादधिष्ठानतत्पञ्जाननिय-धैर्यविधपरिच्छेदयोगी च शशा' इति मद्यो दर्शन । अत्र च देहा इति यद्बुधवचनात् शरीरिण इति स्वरूपनाश प्रतिनिरासामभेद इति मत निरस्तम् ।

प्रयुक्तदन्तवस्थानम् — देहा इति यद्बुधवचनात् स्थूल-सूक्ष्म-सूक्ष्मत्वा पञ्चयोग्यता सर्वत्र च देहा श्रुत्याः । ते

च सर्वेऽप्येकस्यैव देहिणो देहा' इति व्याचक्ष्युः, तथि-नित्यम् ।

भीष्मादिदेहानाशनिमित्तकार्जुनीयशोकनिरासार्थेऽस्मिन् श्लोके अर्जुनविनाशयत्वेन प्रसक्तानां भीष्मादिस्थूलदेहस्याप-मयकोशानामेव ग्रहणमुचितम्, न तु यावन्मोक्षमनवापितया युद्धविनाश्याना तदीयसूक्ष्मे-हुरूपाणां प्राणमयमनोमयविशानमयकोशाना तदीयकारणदेहूरूपस्यानन्दमयकोशस्य वा ग्रहणम्, तेषामविनाशित्वेनार्जुनस्य तत्राशयप्रयुक्तशोकाप्रसक्ते । न चाय श्लोको न भीष्मादिदेहशोकनिरासार्थं, किन्तु 'ना सतो विद्यते भाव' [२।१६] इत्येतद्विवरणार्थं इति वाच्यम्, तथा सति 'नासत' इति श्लोकप्रथमपादविवरणरूपस्यास्य श्लोकस्य तत्पञ्चोकीयद्वितीयपादविवरणरूपात् 'अविनाशितु' इति श्लोकात्पूर्वभाविस्वीचिरेन तदनन्तरभाविष्यानुपपत्तेः । कथञ्चित्तदुपपत्तावपि 'नासतो विद्यते भाव' इत्यत्र 'असत विविधपरिच्छेदवत् वृत्तस्यापि प्रपञ्चस्य भाव सत्ता न विद्यते, इत्येवं भवद्विष्यात्पातस्यापेक्षारिम्न श्लोकेऽऽनुप-रम्भेन अस्य तद्विवरणरूपवायोगाद्य । न चाय अन्तवत्तद्विधिविपरिच्छेदद्वयाधीत्यसच्छब्दविवरणरूपत्व कल्पयितुं शक्यम्, नित्यस्य शरीरिण अन्तवन्तो देहा इति नियशब्दप्रतिद्वन्द्विन अन्तवत्तदस्य कालपरिच्छेदरूपनाशमाप्रवाचि-त्यात् । न च नित्यतादोऽपि त्रिविधपरिच्छेदराहित्यवार्धानि युक्तम्, अविनाशयाचिदेनेव तस्य प्रथिदे, “आकाशवन् योगतश्च नित्य' [ ] “नित्यं विभु सर्वगत सुसूक्ष्म' [सु उ १।१।१६] इत्यादिषु सर्वगतपदवैयर्थ्यापात्तात् । माध्याभिराद्यस्तु प्रागेपौन इत्यात्मनां ताप्य ।

एव भीष्मादिदेहनिमित्तान् शोक इति पक्षे किं तेषां देहा इतीमनिदित्यमना नित्या एव श्रुतिरित्याय चिन्ता इत्यने

नभरा अपि ते मत्तो न नश्येयुरिति विस्तर्य आद्यो निर-
स्त । इदानीं द्वितीयं निराह—तस्मान्बुध्यस्वेति । ३
भारत भरतवशप्रसूत । तस्मात् भरतवश्यनेन महाक्षत्रिय
त्वाद् क्षत्रिय प्रति च युद्धस्य विहितत्वात् बुध्यस्व अग्नीषोमी

यात्मभूमिं विहितं शत्रुविशमनरूपं युद्धं कुर्यात् । मन्त्रिनि-
त्तमेते नश्यन्तीति युद्धप्रतिबन्धकं मोहं शोकं च मा कार्षीदि-
त्यर्थं । न अत्र युद्धं विधीयते, सामान्यशाखादेव तस्य
प्रासेरित्युपोद्घातप्रकरणे प्रपञ्चितत्वादिति ॥ १८ ॥

१७० त० दी०—उक्तं सर्वं निगमयति—अन्तःप्रवृत्त इति । इमे देहा नित्यस्य शरीरिणोऽस्यान्तवन्त-
अनित्या कृतेऽप्युत्तरे जीवेऽस्थिरा उक्ता । शास्त्रे अन्तश्चिदात्मा तु अविनाशी अप्रमेयत्वाद्माह्वत्वादिति
युद्धस्य ॥ १८ ॥

१० पु अ त्त.—ननु देहादिनाशं प्रत्यक्षमनुभूयमानं
किल्बिष इत्याशङ्क्यामाह—अन्तवन्त इति । नित्यस्य जन्म
मरणशून्यस्य शरीरिणो जीवस्य जीवभाजननाभिलाषप्राप्तमाया
सम्बन्धिन इमे देहा लौकिका परिदृश्यमाना भीष्मादीना
सर्वेषां धान्तरन्त अन्तयुक्ता उक्ता इत्यर्थं । अनाग्निनो
विनागहीनस्याप्रमेयस्थोपायसहस्रेषु प्रमातुमशक्यस्य भगवत

सम्बन्धिनां शरीरिणां जीवस्य भगवदीयस्य दशास्तु नात्तवन्त
इत्यर्थं । सर्वेषामेवात्तवन्तस्यनेन तु पूर्वोक्तवचनेऽपि रोधः स्यात् ।
अत एव तेषु भिन्नचरानाथैरेव 'इमे' इत्युक्तवान्प्रभुः ।
तस्मादेतेषां मारणेन पापमन्मानना नास्तीति युद्धस्य युद्धं
हुर्विषयं । भारतंति सायोधनसुक्तरचनपिरामार्थं, यत्
नङ्गलोपनस्थेऽनुभूतभावाद्वाक्ये विश्वासो भवति ॥ १८ ॥

११ नी० भा० दी०—एव सत् आत्मनो नित्यत्वमसतो देहादेर्गनित्यत्वं चोक्तमुपमंहरत्रेणं युद्धाभिमुखं करोति-
अन्तवन्त इति । यद्यपि 'नासतो विद्यन् भावः' [२।१६] इत्यसत्ता दहाना कालत्रयेऽपि सत्त्वं नास्तीति
परमार्थदृष्टयोक्तं तथापि ता दृष्टिमप्रतिपद्यमानस्य नरकादिभयमनुत्पद्यमानस्य व्यग्रहागभियायेण निःशान्तित्व
विभागमभिप्रेत्य देहानाम-त्वत्त्वमुच्यत इति न दोषः । नित्यत्वं कालपरिच्छेद्यत्वं, तत्र व्यवहारे नभसोऽप्य-
स्तीत्यत उक्तमनाशिन इति । नाशं अदर्शनं तद्वान् हि आकाश 'नभ आत्मनि लीयते' [ ] इति
सृष्टे । अयं तु न तथेत्यनाशी, सर्वदैव प्रकाशमान इत्यर्थः । एवदपि न घटादिवहृत्स्यत्वेनेत्याह—अप्रमेयस्येति ।
तथा च श्रुतिरात्मनोऽप्रमेयत्वमाह—'एतदप्रमेयं ध्रुवम्' [चू ३ ४।१२०] इति, अप्रमेयमित्यस्याप्रमेयमित्यर्थः ।
एतच्च आत्मनि प्रमाणापरसराज्ज्ञेयम् । तथा च श्रुतिः—'येनेदं सर्वं विजानाति तं केन विजानीयात् ....
विज्ञातारमरे केन विजानीयात्' [चू. ३ ४।११५] इति प्रसिद्धिस्य प्रत्यागत्त्वादेव । "यत्ताश्चादुपरोक्षा-
द्भक्ष य आत्मा सर्वान्तरः" [चू ३ ४।११] इति श्रुतेः । उक्तं च—'प्रमाणमप्रमाणं च प्रमाभासतत्तैव च ।
यत्प्रसादात्प्रसिद्धवन्ति तदसम्भावना युत' इति । तस्मान्बुद्धयश्च भारत । भीष्मादिदेहाना भिन्नात्त्वादिनि-
त्यत्वाच्च स्वयमेव नष्टप्रायतया हननाश्रित्यया त्वया स्वयमो न नाशनीय इति भावः ॥ १८ ॥

यं एनं वेत्ति हन्तारं यश्चेनं मन्यते हतम् ॥

उभौ तौ न विजानीतो नायं हन्ति न हन्यते ॥ १९ ॥

न जायते म्रियते वा कदाचिन्नायं भूत्वाभविता* वा न भूयः ।

*शाङ्कराचार्यसम्मतः पाठस्तु 'अभविता' इति, इतरेषां मते तु 'भविता' इति ।

अजो नित्यः शाश्वतोऽयं पुराणो न हन्यते हन्यमाने शरीरे ॥ २० ॥

१ शां. भा.—शोकमोहादिसंसारकारणनिवृत्त्यर्थं गीताशास्त्रं, न प्रवर्तकं, इत्येतस्य अर्थस्य
साक्षिभूते ऋचौ [कठ. २।१८।१९] आनिनाय भगवान् ॥ यत्तु मन्यसे 'युद्धे भीष्मादयो
मया हन्यन्ते, अहमेव तेषां हन्ता' इति, एषा बुद्धिः मूर्ख्यते । कथम् ?—य एनं इति । य एनं
प्रकृतं देहिनं वेत्ति विजानाति हन्तारं हननक्रियायाः कर्तारं, यत्र एनं अन्यो मन्यते हतं देहहन-

१ हन्ता चेन्नमन्यते हन्तु हतवेगमन्यते हतम् । उभौ तौ न विजानीतो नायं हन्ति न हन्यते ॥ [कठो. २-१९] गीताशास्त्रस्य
श्रुतिमूलकत्वे प्रमाणभूतोऽयं श्लोकः । अभिमथ । य यथा—न जायते म्रियते वा विपश्चिनाय इतद्विद्य भूय कश्चिन् । अजो
नित्यः शाश्वतोऽयं पुराणो न हन्यते हन्यमाने शरीरे ॥ [कठो. २-१८]

नेन 'हृतः अहम्' इति हननक्रियायाः कर्मभूतं, तौ उभौ न विजानीतः न ज्ञातवन्तौ अविवेकेन आत्मानम् । 'हन्ता अहम्' 'हृतः अस्मि अहम्' इति देहहननेन आत्मानं अहम्प्रत्ययविषयं यौ विजानीतः तौ आत्मस्वरूपानभिज्ञौ इत्यर्थः । यस्मात् न अयं आत्मा हन्ति न हननक्रियायाः कर्ता भवति, न हन्यते न च कर्म भवतीत्यर्थः, अचिक्रियत्वात् ॥ १९ ॥

२ आ. शां. व्या.— 'अविनाशि तु तद्विदि' [२।१७] इत्यत्र पूर्वाधन तत्पदार्थसमर्थनमुत्तरार्धेन निरीश्वरवादस्य परिणामादस्य वा निराकरणमात्मनि जन्मादिप्रतिभानस्योपचारी कर्तृप्रदर्शनार्थं 'अन्तवन्त' [२।१८] इत्यादि वचनमिति केचित्, अस्तु नामायमपि पन्थाः, पूर्वोक्तस्य गीताशास्त्रार्थ-स्वोपेक्षामानुसृत्य निराकर्तुं मन्त्रद्वय भगवानानीतवानिति श्लोत्रद्वयस्य सर्जतिं दर्शयति— शोक्रमोहदादीति । तत्र प्रथम-मन्त्रस्य सङ्गतिमाह— यत्स्थिति । प्रत्यक्षनिबन्धनत्वाद्मुन्या

बुधेष्टृपात्वमयुक्तमित्याक्षिपति— कथमिति । प्रत्यक्षसाक्षात् प्रसूतत्वेनाऽऽभासत्वात्कृता बुद्धिर्न प्रमेति परिहरति— य एनमिति । "हन्ता चेन्नन्यते हन्तुम्" [कठो २।१९] इत्याद्यामृचयर्थतो दर्शयित्वा व्याचष्टे— य एनं प्रकृतमिति । हन्तारं हत वाऽऽत्मानं मन्यमानस्य कथमज्ञानमित्याशङ्क्याऽह-हन्ताऽहमिति । हन्तृत्वादिज्ञानभ्रान्तमित्यत्र हेतुमाह— यस्मादिति । आत्मनो हननं प्रति कर्तृत्वकर्मत्वयोरभावे हेतुं दर्शयति— अचिक्रियत्वादिति ॥ १९ ॥

१ शां. भा.— कथं अचिक्रियः आत्मेति द्वितीयो मन्त्रः— न जायते न उत्पद्यते, जनिलक्षणा वस्तुविक्रिया न आत्मनो विद्यते इत्यर्थः । तथा न प्रियते वा । वाशब्दः चार्थः । न प्रियते च इति अन्त्या विनाशलक्षणा विक्रिया प्रतिपिद्ध्यते । कदाचिच्छब्दः सर्वविक्रियाप्रतिषेधैः सम्यद्भ्यत्ते— न कदाचित् जायते, न कदाचित् प्रियते, इत्येवम् । यस्मात् अयं आत्मा भूत्वा भवनक्रियां अनुभूय पश्चात् अमविता अभावं गन्ता न भूयः पुनः, तस्मात् न प्रियते । यो हि भूत्वा न भविता स प्रियते इति उच्यते लोके । वाशब्दात् नशब्दाच्च अयं आत्मा अभूत्वा वा भविता देहवत् न भूयः पुनः । तस्मात् न जायते । यो हि अभूत्वा भविता स जायते इति उच्यते । नैवं आत्मा । अतो न जायते । यस्मात् एवं तस्मात् अजः । यस्मात् न प्रियते तस्मात् नित्यः च ।

२ आ शां व्या — तदेव साधयितुं "न जायते प्रियते वा विपश्चित्" [कठो. २।१८] इत्यादिमन्त्रान्तरमवतारयति— कथमिति । सर्वविक्रियाराहित्यप्रदर्शनेन हेतु विशदयन्मन्त्रमेव पठति— न जायत इति । जन्ममरणविक्रिया द्वयप्रतिषेध साधयति— नायमिति । अयमात्मा मूर्त्वा नाम विता, न वाऽभूत्वा भूयो भवितेति योजना । न केवलं विक्रियाद्वयमेवान् निषिध्यते, किन्तु सर्वमेव विक्रियाजात-मित्याह— अज इति । वाच्यमर्थमुक्त्वा विवक्षितमर्थमाह— जनिलक्षणेति । विकल्पार्थेन व्यावर्तयति— वेति । निष्पन्नमर्थं निर्दिशति— नेत्यादिना । सम्यन्धमेवाभिनयति—

न कदाचिदिति । अन्त्यविक्रियाभावे हेतुत्वेन नायमित्यादि व्याचष्टे— यस्मादिति । उक्तमेव व्यनक्ति— यो हीति । आत्मनि तु भूत्वा पुनरभवनाभावात्कस्ति मृतुरित्यर्थः । आत्मनो जन्माभावेऽपि हेतुरिहैव विवक्षित इत्याह— वा-शब्दादिति । अभूत्वेति च्छेद दहवदिति व्यतिरेकोदाहरणम् । उक्तमेवार्थं साधयति— यो हीति । जन्माभावे तत्पूर्विना-ऽस्तित्वविक्रियाऽपि नाऽऽत्मनोऽस्तीत्याह— यस्मादिति । प्राणवियोगारमनो मृतेरभावे सावशेषनाशाभावविरवशेषनाशा-भावोऽपि सिध्यतीत्याह— यस्मादिति ।

१ शां. भा.— यद्यपि आद्यन्तयोः विक्रिययोः प्रतिषेधे सर्वा विक्रियाः प्रतिपिद्धाः भवन्ति, तथापि मध्यभाविनीनां विक्रियाणां स्वशब्दैरेव तदर्थैः प्रतिषेधः कर्तव्यः इति अनुक्तानां अपि यौवनादिसमस्तविक्रियाणां प्रतिषेधो यथा स्यात् इत्याह— शाश्वतः इत्यादिना । शाश्वत इति अपक्षयलक्षणा विक्रिया प्रतिपिद्ध्यते । शश्वद्भवः शाश्वतः । न अपक्षीयते स्वरूपेण; निरवयवत्वाद् निर्गुणत्वाच्च । नापि गुणक्षयेण अपक्षयः । अपक्षयविपरीतापि दृष्टिलक्षणा विक्रिया प्रतिपिद्ध्यते पुराणः इति । यो हि अवयवामेन उपचीयते स वर्धते, अभिनव इति च उच्यते । अयं तु आत्मा निरवयवत्वात् पुराणि नर एवेति पुराणः ; न वर्धते इत्यर्थः । तथा— न हन्यते न विपरिणम्यते हन्यमाने विपरिणम्यमानेऽपि शरीरे । 'हन्तिः' अत्र विपरिणामार्थं द्रष्टव्यः अपुनरुक्ततायै ।

न विपरिणम्यते इत्यर्थः । अस्मिन् मन्त्रे पद् भावविकाराः लौकिकवस्तुविक्रिया आत्मनि प्रतिषिद्धयन्ते । सर्वप्रकारविक्रियारहित आत्मा इति वाक्यार्थः । यस्मादेवं तस्मात् 'उमौ तौ न विजानीतः' [कठो. १।२।१९] इति पूर्वण मन्त्रेणास्य सम्बन्धः ॥ २० ॥

२ आ. शां व्या.— ननु जन्मनाशयोर्निषेधे तदन्तर्गतानां विक्रियान्तराणामपि निषेधमिद्वेस्तन्निषेधार्थं न पृथक्प्रयतितव्यमिति तत्राऽऽह— यद्यपीति । स्वधर्मैर्भ्यवर्तिविक्रियानि येषवाचकैरिति यावत् । आर्थिकेऽपि निषेधे निषेधस्य सिद्धतया शान्तो निषेधो न पृथग्गर्भानित्यादाह्याऽऽह— अनुक्तानामिति । नित्यशब्देन शाश्वतशब्दस्य पौनरुक्त्यं पहिरुक्त्याकरोति— शाश्वत इत्यादिना । अपश्यो हि स्वरूपेण वा स्यादुणापचयतो वेति विकल्प्य क्रमेण दूषयति— नेत्यादिना । पुण्यपदस्यापगतार्थस्य कथयति— अपश्येति । तदेव स्पृष्टयति— यो हीति । 'न त्रियते वा' इत्यनेन चतुर्थपादस्य पौनरुक्त्यमासाङ्ग्यं व्याचष्टे— तथेत्यादिना । ननु हिंसायां हन्ति श्रूयते, तत्कथं विपरिणामो निषिध्यते ? नत्राऽऽह— हन्तिरिति । हिंसार्थत्वसम्भवे किमिच्छयांनरं हन्तेरिष्यते ? तत्राऽऽह— अपुनरकताया इति । हिंसार्थत्वे मृतिनिषेधेन पौनरुक्त्यं स्यात्निषेधार्थं विपरिणामार्थत्वमेष्टव्यमित्यर्थः । 'पूर्वाभ्याम्यागेनावस्थान्तरापात्तिर्विपरिणामत' तदर्थश्चेदत्र हन्तिरिष्यते तदा निष्यन्नमर्थमाह— नेति । न जायत इत्यादिमन्त्रार्थमुपसंहरति— अस्मिन्निति । पण्यं विवाराणां माल्यानि प्रतिषेधे कल्पिमाह— सर्वेति । आत्मन यत्रविक्रियाराहित्येऽपि किमायानमित्याजह्याऽऽह— यस्मादिति ॥२०॥

३ रा. भा.— य एनं उक्तस्वभावमात्मानं प्रति हन्तारं हननहेतुं क्रमपि मन्यते, यथैनं केनापि हेतुना हतं मन्यते, ताद्युभौ न विजानीतः; उक्तैर्हेतुभिरस्य नित्यत्वादेवायं हननहेतुर्न भवति, अत एव चायमात्मा न हन्यते । हन्तिधातुरप्यात्मकर्मकः शरीरवियोगकरणवाची । "न हिंस्यात्सर्वा भूतानि" "ब्राह्मणो न हन्तव्यः" [क. सू. ८।२] इत्यादीन्यापि शास्त्राणि अविहितशरीरवियोगकरणविषयाणि ॥ १९ ॥

४ ये. ता. चं.— अयं 'अविनाशि तु' [२।१७] इति श्लोकश्लोकः 'नैनं छिन्दन्ति' [२।२३] इति प्रथमविषयमात्रं यस्मादौनामात्मनश्च हन्तृत्वहन्तृत्वव्यत्ययोऽप्येतत् तद्विषयव्येदिनिन्द्या श्रूयति— य एनमिति । सामानाधिकरण्यप्रसन्निरामायोक्तं— प्रतीति । 'हन्तारम्' इत्यस्य एतन्तत्त्वात् 'एनम्' इति द्वितीया, 'न कोऽन्यविनिष्ठाऽखल्यैर्तुनाम्' [अथा. २।३।६९] इति ह्ययोगपट्टीनिषेधात् । हननहेतुमिति । प्रत्ययस्यान हेतुनामविशेषेति भावः । 'न कश्चित्कर्ममईति' [२।१७] इति पूर्वोक्तवत्पदार्थविषयया पुत्रित्वात्पतिरिति शान्तायोक्तम्— क्रमपीति । हेतुनादिहेतुतु कश्चिदपीत्यर्थः । ननु "हन्ता चेन्मन्यते हन्तु हतवेन्मन्यते हतम् । उमौ तौ न विजानीतौ नार्यं हन्ति न हन्यते" [१।२।१९] इत्यस्य कव्यश्रीवाक्यस्योपगृहणस्योऽयं श्लोकः । तस्य च वाक्यस्यात्मनो हन्तृत्वहन्तृत्वनिषेधार्थत्वं 'कतां शान्तायं चत्वार' [म. सू. २।३।३३] इत्यधिकरणभाष्ये पूर्वजिगोक्तम् । सिद्धान्तं च यदुक्तं 'हन्ता चेन्मन्यते' इत्यादिना हननक्रिययात्मकतुल्यमात्मनः भूयत इत्येवमद्युत, तदारानां नित्यत्वेन हन्तृत्वस्याभावाद्युक्तं इति परिहृतम् । कथमनैनं हन्तारमित्यादिना स्वर्गसिद्धतामानाधिकरण्यादिभेदेन हननहेतु क्रमपीत्यप्यात्मन्यं व्याख्यायते ? उच्यते— न तावदत्र शरीरव्यभिचारीतयः, एकात्म्यं । अत्र हि यस्य कस्यापि हेतुरात्मनहेतुत्वं नास्तीत्युक्तम्, तथा स्यात्तन्मोक्षप्रदानहेतुत्वं नास्तीत्युक्तं भवति । एवं चात्र सामान्योक्तस्य विरोधनिवृत्तयामभ्युपेक्ष्य शरीरकं । न चात्र सामानाधिकरण्याभ्युपेक्षां. १६

यम, आत्मनो हन्तारमिति वैयधिकरण्येऽपि फलितोक्तः । तत्र धोपहितपदान्तरस्य योग्यमिदमस्त्यन्ततयाऽप्याहारः । अत्र तु सामानाधिकरण्यादपि क्रियाकर्मणोराकाङ्क्षादिमनोः परस्परान्वय एव स्वारसिकः । सामान्यविषयत्वे च प्रकरणीचित्यम् । आत्मनो हन्तृत्वनिषेधपविद्योपसंहारस्तु 'वेदाविनाशिन' [२।२१] इति श्लोके भविष्यति । तस्मादयमिति शब्दस्य भिन्नार्थत्वादिकमपि न दोषायेति सिद्धम् । प्रतिज्ञान्तरप्रत्युदाहायाह— उच्येति । अस्य नित्यत्वादिति । तत्कार्येणैवमपि न हि तदयोग्ये प्रवर्तते इति भावः । 'एनम्' इति पूर्ववाक्याद्यदुह्येऽप्युक्तम् । अतएव चेति । अयोग्यतया हन्तृत्वात् तत्त्विक्याविषयस्वरूपकत्वाभावात् इति भावः । 'अप हननहेतु, अयमात्मा' इत्युच्यते अयत्तत्प्रयोगात्तन्नेणोच्चारितोऽयं शब्दो 'हन्ति, हन्यते' इत्यनयोर्विधाभावेऽतुल्यकर्मण्येक इति भावः । कथं तर्हि 'मनुष्यं हन्ति' इत्यादिप्रयोगः । न हन्तौ शरीरमात्रहन्तविषयः, मृतशरीरपालकेषु 'विदुः मातृश' इत्यादिप्रयोगोपगोप्योदाहायात् । मनुष्यादिशब्दात्प्रत्ययपरवर्तितत्वा इति नः सिद्धान्तः । 'मा जियांसति' इत्यादिप्रयोगेण म्यकमेव हन्तेऽतत्कर्मकत्वम् । अतो हिंसायोग्येण एव हन्तृत्वातो कर्ममृत । तथा सति 'नार्यं हन्ति न हन्यते' इत्युक्तमुपममपि नोपपन्नं इत्याशङ्क्याह— हन्तिधातुरिति । 'आत्मकर्मक' इत्यनेन शब्दाभ्युपेक्षम्, नस्यमात्मकर्मक एव स्वनेन हन्तिधातुः, न तु त्वत्कर्मकत्वमुक्तिप्रतिपादकः ; इन्तु मात्कार । त्वेव हि श्लोकवेदोः प्रयोगः । नार्यं च शरीरादिविषयकत्वम् । 'मृद प्राप्स्यति' इति

चानुशिष्यत इति भावः । एव लोहप्रयोगो निर्व्यूढः । “न हि स्यात्स्वर्गं भूतानि” इति शास्त्रप्रयोगस्य कोऽर्थः ? स चास्तु य कश्चित्, स तावत् सामान्यतो विशेषतश्च निषिद्धत्वादर्शनव्य इत्याशङ्क्याह— न हि स्यादिति । पराभिमतप्रक्रिययोरुत्तमार्गं वादन्यायाद्वा स्वमतेन विहितशरीरविधौ गुरुणस्य पशुशत्रुभ्य- तोनामपि दिततमत्वेन हिसात्वस्वैवाभावाद्भेदेति भावः ॥१९॥

३ रा. भा.— उक्तैरेव हेतुभिर्नित्यत्वेनापरिणामित्वादात्मनो जननमरणादयः सर्व एवाचेत- नदेहधर्मा न सन्तीत्युच्यते । तत्र ‘न जायते म्रियते’ इति वर्तमानतया सर्वेषु देहेषु सर्वैरनुभूय- माने जननमरणे कदाचिदप्यात्मानं न स्पृशतः । नार्यं भूत्वा भविता वा न भूयः— अयं कल्पादौ भूत्वा भूयः कल्पान्ते च न न भविता; केषुचित्प्रजापतिप्रभृतिदेहेष्वागमेनोपलभ्यमानं कल्पादौ जननं कल्पान्ते च मरणमात्मानं न स्पृशतीत्यर्थः । अतः सर्वदेहगत आत्मा अजः, अत एव नित्यः, शाश्वतः, प्रकृतिवदविशदसततपरिणामैरपि नान्वीर्यते, अतः पुराणः पुरापि नवः, सर्वदा अपूर्ववदनुमाव्य इत्यर्थः । अतः शरीरे हन्यमानेऽपि न हन्यतेऽयमात्मा ॥ २० ॥

४ वे. ता. च — अथ ‘विपश्चि’ [कठो. १।२।१८] इत्यधीतस्य अत्र ‘कदाचित्’ इत्येकपदमात्रविशेषितस्य ‘न जायते’ इति कठवशीलोकस्य पौनरुक्त्यप्रत्यक्षविरोधादि- दोषमाशङ्क्याह— उक्तैरेवेति । एतेन प्रतिज्ञामात्रत्वशङ्का परास्ता । नित्यत्वेनापरिणामित्वादिति— अविनाशत्वेन विकारमात्रस्यापि निरन्तरत्वादित्यर्थः । तथाहि— विनाशो नाम पूर्वावस्थाप्रदानरूपानामान्तरभजनाद्वावस्थान्तरापत्तिः । यथा घटा दिग्ब्यस्य कपालाद्यवस्था, तदवस्थौन्मुख्य च तस्या अप स्य । शिव कपालाद्यवस्थस्य तस्यैव द्वन्द्वस्पोरपत्तिः । एव परिणामद्वय्यादिकमुदाहरणीयम् । वक्ष्यति चेममर्थम्— ‘जा तस्य हि ध्रुवो मृत्यु’ [२।२७] इत्यत्र । अतो विना- शित्वनिराकरणेन जननादिकमप्यर्थो निरस्तम् । सर्व एवेत्य पौनरुक्त्यार्थमुच्यते । एवकारोऽत्र अपिसादसमानार्थः । न केवलं हन्तव्यत्वमात्रमेव नास्ति, अपितु अन्यत्वादिकमपी- त्यनुनरुक्तिरिति भावः । देहधर्मा इति । ‘हन्यमाने शरीरे’ इति सूचितजननमरणादिव्यवहारविषय उक्तः, तत्र हेतुः— अचेतनैति । जननादयो देहधर्मा आत्मनो न सन्तीत्युच्यत इति आत्मनि देहधर्मान् प्रत्यक्षादिनाभिमन्यमानानायाजुनाय ‘न जायते’ इत्युक्तिमन्त्रेणैव यथावस्थिताकारो विवि- क्यामिधीयते, न तु देहस्योपविशोपलक्षणजननमरणाप्रतिशेष- क्रियत इत्यर्थः । वाशब्दार्थाः । श्लोकव्यपदाना पौनरुक्त्य- परिहाराय वर्तमानादिभिर्दोषासिद्धा व्यवस्था व्यञ्जयनाह— तत्रेति । ननु कदाचिदित्यनेन वर्तमानकालविवक्षायां वैयर्थ्यं, सद्धारणैव गन्धध्वंसात् । भूतमविन्यतो सद्गते वर्त- माननिर्देशे न सद्गच्छत इत्याशङ्क्योक्तम्— वर्तमानतथे- त्यादि । तत्तन्काश्रीने पुरीशेतेषु तेषु देहेषु ‘जायते’ ‘म्रियते’ इति वर्तमानतथैव हि जननमरणयोरनुमनः; अत एवदण्डया वर्तमाननिर्देशोपपत्तिः, तेन कल्याणतत्त्वव्यतिरिक्त. समस्त काल कदाचिदिनि सद्गृहीत इति भावः । ‘मृषा’ इति पूर्वकालनिर्देशाभिनेत्रमाह— कल्यादाविति । अत्र भूय-उच्यते कल्याणपरः । ‘मृषा भविता’ इत्यनयो- रित्यने प्रत्येव नपन्वयप्रमत्तुदागाशोकम्— न न मयि- त्ति । मृषा न भविता इति नपन्वय प्रतिपत्त्या ।

ननु ‘नार्यं भूत्वा’ इत्यादिक किमर्थमुच्यते, ‘न जायते’ इत्यादिनैव सद्गृहीतु शन्यत्वादित्याशङ्क्याह— केयुचिदिति । अथ भावः— कालविशेषेण देहविशेषेण सृष्टिप्रलयविशेषेण भूयते । स च न देहसम्बन्धवद्रियोगमात्रम्, “तोयेन जीवान् विससर्ज भूम्याम्” [महाना. १।४] इति कण्ठोक्तं, प्राक्सृष्टेरेक- त्वावधारणादेक विज्ञानेन सर्वविज्ञानप्रतिज्ञोपपत्तेरेकस्यैव बहुभवन- सङ्ख्यादर्थ— इति । जीवस्वरूपोत्पत्तिनाशावेवाभ्युपगन्तव्या विति जीवानामप्रलयावस्थावित्त्वादाशङ्कानिरासाय ‘नाय मूला’ इत्याजुक्तम् । तत्र चैवमुत्तरम्— जीवानां विद्युति- सदेहीकरणेन विशेष । प्राक्सृष्टेरेकत्वावधारण नामरूपविभागा- भावान्; एकविज्ञानेन सर्वविज्ञानं च सूक्ष्मचिद्विद्वस्तुशरीरकस्य ब्रह्मण स्थूलचिद्विद्वस्तुशरीरतया परिणामात् । अत एव बहु- भवनसङ्ख्यायुपपत्तिश्च । अतः कल्पावन्तयोरपि ज्ञानसङ्घोर्बि- कासकरोदेहविच्छेपसंछेपमानमेव, न पुनः स्वरूपोत्पत्ति— इति । ‘अजो नित्य’ इत्यनयोः पूर्वोक्तार्थस्य सङ्कल्प्य निगमन- रूपतया तत्कालेषु जन्मादिनिषेधेन सर्वदेहगतात्माज्ज्वादिनि- वक्ष्या यापौनरुक्त्यमिलाभिप्रायेणाह— अतः सर्वदेहगत इति । अतएव नित्य इति, उत्पत्तिरहितत्वानाशिवरहित इत्यर्थः । सृष्टयवस्थागतस्यूलपरिणामानामात्मनि निरस्तत्वात् प्रलयावस्थागतस्यूलपरिणामानिरसनपर दाश्वतशब्द इत्यभिप्रा- येणाह— प्रकृतिवदिति । पुराणशब्दमपि ‘अक्षरसांख्यभिर्भू- यात्’ इत्युक्त्यायेन निर्विधेयं— पुरापि नव इति । किमिदं पुरापि नवरवम्, अनुत्पन्नस्य कदाचिदपि नवत्वायोगात् । उत्प- षेऽशीदानीमपि नव इति वा परस्तादपि नव इति वा वक्तव्यम् । पुरा नवत्वस्याविसयनीयत्वादित्याशङ्क्याह— सर्वदेहेति । पुराशब्दस्य कालत्रयोपलक्षणतया वा कृत्य-तर्तानाभिप्रायकापि- शब्दव्युत्थितकालान्तरतात्पर्येण वा पुरातनोऽपि नव इति निरोधाभिप्रायेण वा निर्वाहः । नवरादोऽप्यत्र नवरवमहिता- धर्यत्वपरः । वक्ष्यति च ‘आधर्वयन्’ [३।२९] इत्या- दीनि भावः । यदा सावयवानामवयवाभ्यायानादिना नवीकरणं म्यात्, अथ तु निरवयवत्वेनानवीकर्यतया पुरापि नव इत्यु- परादिम् । इममर्थमत्रैतस्य साहचर्यानामपि नित्ये निगमनीय- गिप्रायेणाह— अत इति ॥ २० ॥

५ आ. भा. भा.— व्यवहारस्तु भ्रान्त इत्याह—य एनमिति । कुतः ? उक्तहेतुभ्यो नायं हन्ति, न हन्यते । न हि प्रतिविम्बस्य क्रिया । स हि विम्बक्रियैव क्रियावान् । “ ध्यायतीव ” [वृ. उ. ४।३।७] इति श्रुतेश्च ॥ १९ ॥

६ ज. प्र. दी.— य एनमिति । पुनरात्मनिलत्वं किमित्युच्यते इति अतो नास्य नित्यत्वप्रतिपादने तात्पर्यम्, किन्तु निश्चितं चेदामनो नित्यत्वं, तर्हि का गतिरतद्वनव्यवहारस्यास्तीत्याह तस्य भ्रान्तत्वमनेनोच्यते इत्याह— व्यवहारस्त्विति । व्यवहारोऽत्र ज्ञानम् । तथापि ‘ नायं हन्ति न हन्यते ’ इति पुनरुक्तिरेवेति चेत्, न, ज्ञानानां प्रामाण्यस्य बाधकैनापोदत्त्वात् । कुतो बाधकादस्य भ्रान्तत्वमित्याह स्वयंसाधकानामेवोक्तत्वेनामेत्प्रधानेऽपि व्यापारप्रदर्शनार्थत्वादस्येत्याह— कुत इति । ननु न हननमेकमेव तदुभयमुभाविति, कथं च ‘ नायं हन्ति न हन्यते ’ इति, अथैकस्या अपि क्रियाया कारणभेदादेव मुक्तिरर्हति करणाधिकरणोक्तिरपि प्रसज्यते इति उच्यते आरमनो नित्यत्वमिवास्वात्मन्यमपि प्राक्प्रतिपादितम् । यथोक्तं तात्पर्यनिर्णये— ‘ तत्र हननव्यवहारस्वात्मन्यव्यवहारस्यापि भ्रान्तत्वमनेनोच्यते ’

इति उभावित्याद्युपपद्यते । अतएव भाष्यकारो व्यवहारस्त्विति सामान्येनाह, न तु हननव्यवहार इति निश्चयः । ननु नित्यत्वे विम्बनित्यत्वादयो हेतव उच्चाः, अस्वानुभवे तु न कोऽपि, तत्रयमुक्तहेतुस्य इत्युक्तं इति चेत्, न; प्रतिविम्बत्वस्योच्छ्रितात्, तस्य इयमेवातन्त्ये हेतुत्वमित्यत आह— नहीति । क्रियेति वदता ‘ हन्तारं हन्ति ’ इति पदद्वयमुपलक्षणार्थमिति सूचितम् । ननु प्रतिविम्बस्यापि लोके क्रिया दृश्यते, जीवस्य च क्रियाभावो ‘ कर्ता शास्त्रार्थवत्त्वात् ’ [व्र. सू. २।३।२३] इत्यादिविरोध इत्यत आह— स हीति । विम्बनियया विम्बाधीनक्रियया । तथा च पूर्वं स्वात्मन्याभावापेक्षया क्रियाप्रतिषेध इति शाब्दिकम् । ननुपापिक्रिययापि प्रतिषेधेन क्रिया भवति, तदुभयमुच्यते विम्बक्रियैवेति ? मैवम्; स्वात्मन्यप्रतिषेधे तात्पर्यात्, जीवस्य दृश्युपाभ्याभावाच्च । जीवस्येभ्योऽधीनक्रियत्वे धुतिं चाह— ध्यायतीवेति । ईश्वरो जीवं ध्यायतीत्यर्थः । इवदन्तोऽप्यार्षे ॥ १९ ॥

५ आ. भा. भा.— अत्र मन्त्रवर्णोऽप्यस्तीत्याह— न जायत इति । नचेश्वरज्ञानवद्भूत्वा भवित्वा । तद्धि “ तदैक्षत ” [छां. उ. ६।२।३] ‘ देशतः कालतो योऽसाववस्थातः स्वतोऽप्यतः । अविबुद्धावधोधात्मा ’ इत्यादिश्रुतिसृष्टिसिद्धम् । कुतः ? अजादिलक्षणेश्वरसत्त्वात् । शाश्वतः सदेकरूपः । पुरं देहमणीति पुराणः । तथापि न हन्यते हन्यमानेऽपि देहे ॥ २० ॥

६ ज. प्र. दी.— तथापि ‘ न जायते ’ इति पुनरुक्तिर्याद्यह्ये नैदं भगवद्भाष्यं, किन्तुकार्षे सम्मतिरेव मन्त्रवर्णोऽयमुदाहृत्य इत्याह— अत्रेति । ननु जीवः स्वरूपेण सूत्रा देहसम्बन्धेन भवित्वा, तत्रयमुच्यते ‘ भूत्वा मरिता न ’ इति श्रुतौऽप्यस्या व्याचष्टे— न चेति । जीवो न जायते चेत्तर्हि यथेष्वशानं वृद्धिहासामिदं च भूत्वा न कयाचिदभिनयया शक्यता सूत्रमिति व्यवहारसम्बन्धेन, तथा जीवोऽपि हि जननव्यवहारान्तनिमित्त इति वृत्तया नेत्यनेनोच्यते इत्यर्थः । नन्वीश्वरज्ञानस्योक्त्यपरां भूत्वा भवतं पुनः सिद्धम्, येन जीवस्य तथाभावात्सम्भावनायोदाहृत्यते इत्यत आह— तद्धोति । तद्वीश्वरज्ञानस्योक्त्यपरां भूत्वा भवतं धुतिरिति सिद्धं हीति सम्बन्धः । “ तदैक्षत ” [छां. उ. ६।२।३] इति मननमुच्यते, देवदत्तोऽप्ययदिति चेत् । देशत इति वदित्वा सादिराहियम् । नन्वीश्वरदित्येव वक्ष्यामोक्तम् ? नैवं शक्यं,

लोकदर्शनस्याधिकस्य तत्रोत्पादात् ‘ अजो नित्यः ’ इति पुनरुक्तिरित्याह्यत तन्नित्यत्वात्साक्षात्कृत्याऽप्यस्या व्याचष्टे— कुत इति । ‘ न जायते त्रियते ’ इत्येतत्कस्मात्कारणादित्यर्थः । अजादीत्यनेन ‘ अजो नित्यः शाश्वतः ’ इति व्याख्याताम् । शाश्वत इत्येतन्नित्य इत्यनेन गणार्थमित्यन्यथा व्याचष्टे— शाश्वत इति । तथा अजो नित्य इत्याख्या निम्बोत्पत्तिनाशनिमित्तौ शाश्वत इत्यनेनोपाधिनिम्बतानिधजननानामिति जन्मनाशौ न स्त इत्युक्तं भवति । तथाच न इत्युक्तत्वात्पुराण इति पुनरुक्तिरिति चेत्, न, भूत्वा मरिता वा नेत्युक्तम् । तत्रुक्तः किंनमित्तवर्तते जननव्यवहार इत्याह— देहान्तरप्रारम्भस्यान्तीत्यनेनोच्यते इत्याह— पुरमिति । एवमपि न हन्यत इति पुनरुक्तिरिति चेत्, न; यदि पुराणस्यर्हति तथाभिभूतदेहनाशादर्शनसाधारणविम्बनाशवदामनातः स्यादित्यासादाप्युक्त्वाऽप्युक्तिरित्येव परिद्वियत इति भावेनाह— तथापीति, पुराणेष्वेऽपि ॥ २० ॥

७ ह. पै. भा.— शोकमोहादिसंसारमागरनिवृत्त्यर्थं गीताशास्त्रं प्रवर्तत इत्येतस्यार्थस्य माक्षिभूते ऋष्यानामिनाय भगवान् । यत्तु मन्यसे शुद्धे भीष्मादयो हन्यन्ते, अहमेपां हन्तेति, एषा शुद्धिर्भूतैव सा ते । कथम् ? य एनं प्रकृतं देहिनं चेत्ति हन्तारं, यथेनं मन्यते इतं देहहननेन हतोऽप्यमिति हननक्रियायाः कर्मभूतमात्मानं, तावुर्मां न विजानीतोऽविनेकेनाऽऽमानपहम्प्रत्ययविषयं, तावुमावात्मस्वरूपानभिवाचित्यर्थः । यस्मान्नापमान्मा हन्ति हननक्रियाया न कर्ता, न हन्यते न च कर्म भवतीत्यर्थः । अभिक्रियत्वात् ॥ १९ ॥

कथमविक्रिय आत्मेति द्वितीयो मन्त्रः— न जायते नोत्पद्यते जननस्य न कर्ता, जनिलक्षणावस्तुविक्रियाऽऽत्मनो न विद्यत इत्यर्थः । तथाऽयं न त्रियते वा कदाचिदुत्पत्तिक्रियायाः सत्तां नानुभवति, उत्पत्तेः सत्तानुभवस्य मरणाव्यभिचारात् । उत्पत्तेः स नोत्पद्यते जननस्य न कर्ता जननलक्षणा वस्तुविक्रिया न विद्यते । उत्पत्तेः सत्तामननुभवश्च त्रियत इत्युच्यते । ततोऽस्तिलक्षणा भावविक्रियाऽऽत्मनो न विद्यत इत्यर्थः । वाशब्दश्चार्थः । कदाचिच्छब्दः सर्वविक्रियाप्रतिषेधः सम्बध्यते । न कदाचिज्जायते, न कदाचिन्त्रियत इति सर्वत्र योज्यम् । अयं भूत्वा भविता वा न भूयः—अयमात्मा भूत्वोत्पत्तिक्रियामनुभूय भूयो भविता न अवस्थान्तरं प्राप्यावस्थान्तरं न प्राप्नोति, न विपरिणमत इत्यर्थः । विपरिणामलक्षणा भावविक्रियाऽऽत्मनो न विद्यत इत्यर्थः । अजोऽव्ययवोपचयरूपेण नोपचीयते, वृद्धिलक्षणा भावविक्रिया न विद्यत इत्यर्थः । अतो नित्यः, अपक्षयलक्षणा भावविक्रियाऽऽत्मनो न विद्यत इत्यर्थः । शश्वद्भवः शश्वतः, अविनाशीत्यर्थः । अतः पुराणः, पुराऽपि नवः, पुराणः सदैकरूप इत्यर्थः । तस्मान् हन्यते न विक्रियते हन्यमाने विक्रियमाणेऽपि शरीरे । अस्मिन्मन्त्रे पद्मभावविकारा लौकिका वस्तुविक्रिया आत्मनि प्रतिपिध्यन्ते । सर्वप्रकारविक्रियारहित आत्मेति वाक्यार्थः । यस्मादेवं तस्माद्भौ तौ न विजानीत इति पूर्वेण मन्त्रेणास्य सम्बन्धः ॥ २० ॥

८ वं. ब्र. गि.— स्यादेतत् । यदि देहातिरिक्त आत्मा सिष्येत तर्हि वेदं युज्यते देहनिमित्त आत्मनिमित्तो वा शोको न सम्भवतीति, तदेवासिद्धं मानाभावात् । तथा हि— न तावदेहातिरिक्त आत्मनि प्रत्यक्षं प्रमाणम् ; 'गौरोऽहं कृशोऽहं गच्छामि' इत्यादिप्रत्यक्षेण देहस्यैवाहमर्थात्मरूपत्वेनानुभूयमानतया तद्विषयस्वप्नः प्रत्यक्षत्वासिद्धेः । न चेदं प्रत्यक्षं देहात्मैक्याध्यात्मनिबन्धनमिति युक्तम् ; अध्यात्मवक्तृत्पनस्य देहातिरिक्तत्वमिद्विद्वधीनत्वेनान्योन्याश्रयात् । न च 'मम देहो गौर' इति देहात्मभेदप्रत्यक्षदर्शनात् 'गौरोऽहं' इत्यस्य गौणाहमाभेदविषयत्वमिति युक्तम् ; देहभिरात्म्यदर्शानुपलम्भेन कीदृशस्य तत्रेति प्रश्ने 'वृक्षस्य मम देहो गौरः' इत्यस्मदर्थ-विचारदर्शनेन च 'मम देहः' इत्यस्यैव 'ममात्मा' इतिवद्गौणभेद-विषयत्वोक्तित्वात् । नापि 'योऽहं बाल्ये पितरावन्वभूवं सोऽहं बार्धक्ये मरणानुभवामि' इति बाल्यकालेभेदस्यात्मैक्यानुसन्धानपरत्वं प्रत्यक्षं देहात्मभेदं मानम् ; 'देहिनोऽस्मिन्यथा वेदे' [२।१३] इति श्लोके बाल्यजरास्थले तत्तदवस्थाभेदमात्रं, न तु देहभेद इति प्रतिपादितत्वेन 'योऽहं बाल्ये पुष्टः पितरावन्वभूवं सोऽहं बार्धक्ये कृषाः मरणानुभवामि' इति पुष्टवृक्षव्यभिचिन्तितयेव चित्तमरणानुभवमिति विषयभेदप्रत्यक्षानुसन्धानेन च ततोऽपि देहात्मभेदासिद्धेः । नापि 'योऽहं स्वप्ने व्याप्रदेह' सोऽहमिदानीं मनुष्यदेहः' इति व्याप्रणन्देहभेदानुसन्धानपूर्वकं 'स एवाह' इति प्रत्यभिज्ञा-प्रत्यक्षं देहात्मभेदं मानम् ; 'योऽहं स्वप्ने शुक्रात्मा भूयाश्च' आर्यं, सोऽहमिदानीं देवदासात्मा बर्होऽस्मि' इति हन्य-मोक्षान्धविषयभेदानुसन्धानपूर्वकं 'तोऽहं' इति प्रत्यभि-ज्ञानेन बद्धमुक्तव्यवस्थानुसन्धानपूर्वकं इत्यागत्यात् । अस्तु इत्यर्थः, मिदाम्नेऽमर्षाणामानिरिक्तवादिनि चित्तं । एवं

तर्हि 'योऽहं व्याप्रदेहः' इति प्रत्यभिज्ञयाऽपि देहात्मभेद एव सिद्ध इति ततो देहात्मभेदासिद्धिप्रसङ्गः । यदुच्येत समानसनाकयोरेव पदार्थयोर्न्याऽप्यनुसन्धानस्थले यस्याऽऽ-त्तिप्रत्यभिज्ञा तस्य ताभ्यां भेदस्तथा सिध्यति, स्वप्नानुभवश्च शुक्रात्मा न देवदासात्मसमानसत्ताक इति न तद्वेदोऽहमर्ष-स्येति ; तर्हि स्वप्नदृष्ट्याग्रदेहोऽपि न मनुष्यदेहसमसत्ताक इति न ताभ्यामप्यहमर्षभेद इति तुल्यम् । नापि योगिकृत कायव्यूहस्थले देहभेदानुसन्धानपूर्वकं 'स एवाह' इति तदीय प्रत्यक्षं देहात्मभेदं मानम् ; एकस्यैवेन्द्रजालिकस्य गजावस्थ-पदातिक्रियगृहस्थेन युद्धप्रतियुद्धस्थले योधप्रतियोधस्वरूपभेदानुसन्धानपूर्वकस्य 'स एवाह' इति तदीयप्रत्यक्षस्यैव अस्या-पि लीलात्माप्रविषयकतया वस्तुतत्त्वव्यवस्थापकत्वाभावात् । अन्यथा तत्रापि विलक्षणज्ञानेच्छाप्रयत्नकयोधप्रतियोधस्वरूप-पेन्द्रजालिकाहमर्षस्य भेदप्रसङ्गात् । तत्रैकस्यैवाहमर्षस्येन्द्र-जालमहिंसा विरुद्धस्वरूपप्रदर्शनमात्रमिति चेत्, योगित्यले-ऽप्येकस्यैव योगिशीरीरूपस्यात्मनो योगमहिम्ना कायगृहप्रद-र्शनमात्रमित्यस्तु ।

तस्मान् प्रत्यक्षं देहात्मभेदं प्रमाणम् । नापि 'देहो ऽनाया बालेन्द्रियमात्राख्याजन्तव्याद्वा घटवत्' इत्यहमात्मम् ; 'अहमर्षोऽनाया अन्तरिन्द्रियमात्राख्यातुःसत्त्व' इत्यनुमान-स्यैवावस्थाप्रयोजकत्वात्, 'गौरोऽहं जानामि' इति देहस्यैव जालुचानुभवेन द्वितीयस्यासिद्धेश्च । नापि 'जी-वापेतं वायु किलेदे (शरीरं) त्रियते, न जीयो त्रियते' [छां. उ. १।१।२] इत्याद्या श्रुतित्वादेः मानम् ; 'प्राद्यणो न हस्तव्यः' [क. सू. ८।२] इति प्राद्यणव्यभिचयेन अर्षभेदादिरूपत्वव्यापिश्रितविधानेन च श्रुत्येवात्मनाराय प्रद-र्शनेन 'जीवापेतम्' इति तदनाद्युत्थाव्यवस्थाप्रशंसावर्ध-
१ अस्ति, जायते, कर्षते, विपरिणमते, त्रियते, विक्रियति चेति पद्मभावाः ।

मात्ररूपत्वात् । न धामनाद्याभारे 'न हन्तव्य' इति तन्निषेधो हननमितिकप्रत्यक्षितविधिषां युज्यते, अग्रनकप्रतिषेधस्यानमितिकप्रत्यक्षितस्य चायोगात् । न च 'न हन्तव्य' इति श्रुतिर्देहामैत्र्याप्यास्यप्रसञ्जिताभनान्नानिषेधपरंति न दोष इति वाच्यम्, अगपि देहातिरिक्त्यासिद्धेऽन्योन्याश्रयात् । एवम् "यतो वा इमानि भूतानि" [तै उ ३।१।१] इत्यादिश्रुतिर्भूतशब्दाच्च जीवदृष्टन्दगतजन्मरूपितानां ब्रह्मलक्षणत्वेन वदन्ती जीवानां नाशमेवापेक्षयति । भूतशब्दो ह्यत्र जीववाचां, "येन जातानि जीवन्ति" [तै उ ३।१।१] इति वाच्यमेवाह "न हि स्यात्सर्वं भूतानि" इत्यादिदर्शनात् । एवम् "वैशानर द्वादशकपाल निर्वपेत्सुत्रे जाते" इत्यादिकं जीवोपपत्तिश्रुतिवाक्यमप्युदाहरायम् । न च जीवस्वोपपत्तिविनाशाभ्यामुपमे कृतहावाकृतान्यागमप्रसङ्ग इति वाच्यम्; सिद्धान्तोपि मात्राण्यक्षत्रियत्वादिर्देहधर्मस्वोपगमेन "प्राज्ञो बृहस्पतिसंनतं पजेत्" [राजा राजसूयं वनेत्] [इत्यादिषु मात्राण्यथाश्रयाणां भूतानां जन्मविनाशिनो देहानामेव कर्तव्यत्वात् कृतहानाकृतान्यागमप्रसङ्गस्यानिवार्यत्वात् । तत्र देहधर्मस्यापि मात्राण्यक्षत्रियत्वस्योपगमेण कर्तव्यमोक्तृर्देहाशोकदोष इति चेत्, एवं तर्हि देहधर्मवादेऽप्यन्यागतकर्मैतत्त्वस्यान्यत्रोपसम्भवाशोक्तदोष इति कुतो न समर्थनीयम् ? न च आत्मनो जन्मनाशोपगमे जातमात्रस्य स्तन्यपानादौ प्रवृत्तिर्न स्यात् तद्धेतो 'इदं स्तन्यपानमिष्टसाधनं स्तन्यपानत्वात् प्राग्मनीयस्तन्यपावत्' इत्युपमितेर्जन्मान्तरापरस्तन्यपानगतेष्टमाधनवचन्यासिन्मर्याधीतत्वेन पूर्वैर्देहिकामावस्थानं विना तदनुपपत्तेः, इति वाच्यम्, एवमपि पश्येनाभिमतस्तन्यपानोपरिधिदितरिच्यन्त्यानुत्पत्तयेत्सर्वदक्षिणदिशिदेवैस्त्वस्यवाच्यत्वेन जातमाग्रप्रवृत्तेरपि तत् पूर्वोपपत्त्या, इष्टसाधनत्वानुमितेः परंपरितत्वेन तद्धेतुष्वपिसिन्मर्यादायांमावस्थानासिद्धेः । तत्रादृष्टमहिषव पशोपरिधित्त्वेन, तैनेन प्रवृत्तेरपि सिद्धेरनुमितिवैयर्थ्यादवश्यम् । न चादृष्टाद्यत्वेनैव जन्मान्तरायात्मनिधिति रिति वाच्यम्, अदृष्टकारण्यत्वादिनापि परमेष्ठिनः प्राणिकरण्यत्वेनैव तत् एव प्रवृत्तिसम्भवे देहातिरिक्तमित्याम सिद्धधीनस्यादृष्टस्यानुपेक्षत्वात् । तस्मात्सिद्ध देहामभेदे प्रमाणम् । देहात्मवादे तु "गौरोऽहम्" इत्यादिप्रत्यक्षं प्रथम इत्यादिनिषेधनप्रापञ्चिततात्पर्यम् "यतो वा इमानि" [तै उ ३।१।१] इत्यादिपूर्वादातवास्त्वजानं च प्रमाणम् । अतो देहानिषिद्धनासिद्ध देहनिमित्तं आत्मनिमित्तो वा शोक इति विकल्पोऽनुपपन्न इति तानिभित्तं चार्थाकस्य तच्छायापन्न वैदिश्वरस्यैव च शङ्काभासश्च तत्प्राकाराय कश्चन्युपनिषत्सं शन्युपपन्नानिनाप्य भगवाण्वासादेव— [य एनमिति]

अत्र षट्पञ्चमोपपत्त्यासत्वेन तत्रयोगे श्युनचिन्नेन स्यशब्दात्तान् स्मारितम् । तेन देहात्मवादोक्तप्रत्यक्षप्रमाण निराम्य सूचने । तथा हि—कश्चर्होतु [१।१।१] "श्रीन्याश्रयणीय" इति श्युनोर्नैव नचिन्नेन । प्रथमवारेण निरु

प्रसादं, द्वितीयवारेण अग्रिविद्यां, तृतीयवारेण च "येनं प्रेतं विचिक्षिप्ता मनुष्येऽस्तीत्येकं नायमस्तीति चैके । एतद्विद्यामवदुदिएम्बवाऽहं वराणामेव वरस्त्वतीय" [कठो १।१।२०] इति देहदन्त्यात्मवादिचार्याकैवेदिकानादिकल्हद्वयवृत्तिप्रतिपत्तिनिरासफलकं आत्मतत्त्वज्ञानोपदेशं च वने । श्युनश्च आय वद्वय प्रदाय तृतीयवारेणैव "श्वैरप्रापि विचिक्षिप्सितं पुरा न हि सुविज्ञेयमगुरोष धर्म । अन्यं चरं नचिन्नेतो षणीय" [कठो. १।१।२१] इत्युक्त्वा "शतायुष पुनर्प्राप्त्यन्तीष्व बह्व्यशूहसिंहिरन्यमभान्" [कठो १।१।२३] इत्यादिना बहुभि कर्म प्रलोभनेऽप्यप्रचलित नचिन्नेतसं दृष्टा "विद्यार्थीपिन नचिन्नेतस्य मन्यं न त्वा कामा बहुवोऽलोपन्त" [कठो १।२।१४] इति ज्ञानाधिकारितया तं प्रदाय "न जायते त्रियते" [कठो १।२।१८] इत्यानुपदिदत्त । तत्र यदि प्रत्यक्षमात्मतत्त्वे प्रमाणं स्यात्, तदा "येनं प्रेतं विचिक्षिप्ता" [कठो १।१।२०] इति प्रथम एवायुक्तं स्यात्, परपञ्चनिर्णीतेऽपि विचिक्षिप्तानुपदेशेन प्रभहेतुसंशयस्यैवासिद्धेः । "श्वैरप्रापि विचिक्षिप्सितम्" [कठो १।१।२२] इत्यादि श्युनप्रतिवचनमपि न युक्तं स्यात् । "न हि गौरोऽहं गच्छामि तिष्ठामि इत्याद्यालोपमश्लिष्टप्रत्यक्षसिद्धमात्मतत्त्वं देवानामपि सन्निवृत्तया वैशुन्येना यदुभयमिति वन्तु युक्तम् । एवम् "पराश्रि खानि स्वगुण्यस्वयम्भूतसमाख्याद पश्यति नान्तं रात्मन्" [कठो ३।१।१] इत्यात्मन इन्द्रियागोचरत्ववर्णनम् "नादेद्विभ्रमनुते तं वृहन्तम् [तै ब्रा ३।२.२।१] इति तस्य श्रुत्ये काम्यत्ववर्णने चासुक्तमेव स्यात् । यद्यप्यहमिति प्रत्यक्षे अथासाधिष्ठानत्वेनामा भासन इति सिद्धान्तः, यद्यपि चात्मत्व साक्षात्कारे मन करणमिति गीताभाष्ये एव भावत्पादेऽहम्; तथाप्यहमिति प्रत्यक्षस्य देहगिद्वान्तकारणत्वादास्याप्यासोपपत्त्यामस्त्वम्पिपथकत्वेन इत्येतादास्याप्यासापत्तद्विद्यमान्य-किविपथकेऽप्यन्यस्य श्रुतितत्त्व प्रतीव शब्दात्मतत्त्व प्रत्यक्षप्रतीतेरप्रमाणत्वात्, गीताभाष्येऽपि "शास्त्राचार्योपदेशात्मनामासिद्धं मन आत्मदर्शने करणम्" इत्युक्त्वा श्युनपतीवनेनैव मनस आत्मनि प्रवृत्तिवर्णनात्, चात्मतत्त्वस्य श्रुत्येकं सम्पत्तिगम्यत्वविशेष इत्यनो "गौरोऽहं" इत्यादिप्रत्यक्षस्य नामतत्त्वसाधनार्थं प्रति प्रमाणत्वमिति ।

सोऽयं देहात्मवादपिभिमता मन्त्रप्रमाणनिरासः कठय-श्रुतिमन्त्रोदाहरणेन तत्रप्रत्यक्षानुपपत्तिवैतत्त्वसादृशत्वात् प्रत्य-भिज्ञापयता भगवता दर्शितः, इदानीं देहात्मवादमाकर्तव्य-श्रुतिप्रमाणनिरासो मन्त्रमुपेनं त्रियते । तत्र मन्त्रस्याप-मर्थे—य एनं प्रवृत्तमासानं हन्तारं हननत्रिधाया कर्तारं पति, यश्च एन हन हननकर्मभूतं मन्यते, तौ उभौ न विवा-नीतं देहानिष्कारमनवानभिधी, तत्र हन्तु—नायं हन्ति न हन्यत इति । एवमान्तरि हन्तु इत्येवमात्राभिमानस्य देहवि-विकारमन्त्रसापानमूकत्ववर्णनेन संदेहान्वादे श्रुतिप्रमाण-मुक्तं तत्रिस्त भवति । "प्राज्ञो न हन्तव्य" [क.सू. ८।२] इत्यादिहत्यापिपथकाद्यस्य अक्षरपादितप्रापञ्चिततात्पर्यम् च

देहात्मैक्याभ्यासनिश्चयतयोपपत्त्येव ततो देहा मवान्नासिद्धे ।
 न हि 'न हन्त' य' इति शास्त्रमात्मनो हन्तव्यस्य प्रतिपादयति,
 तथा सति 'हन्तव्यो न हन्तव्य' इत्यादिप्रतिभणवाक्यभेदप्र
 सङ्गात्, किन्तु देवैक्याभ्यासप्रसङ्गितमात्मनो हन्तव्यव निपे
 धति । प्रायश्चित्तात्ममपि 'उभौ तौ न विजानीत' इत्युक्त
 रीत्या देहायतिरिक्ताऋतात्मस्वरूपाज्ञानेनात्मान हन्तारं मन्य-
 मानस्य कर्तव्यविषयोपपत्तिरिति, न तु स्वोपदिष्टप्रायश्चित्तनि
 मित्तभूतस्य हननस्यामनि तार्त्विक्त्वमपि बोधयति, अनु
 पलम्भात् उच्यते वाक्यभेदप्रसङ्गात् अनन्यथासिद्धश्रुति
 शतवितोषाच्च । एव "यतो वा इमानि [तै उ ३।१]
 इति श्रुतिरपि लोकप्रसिद्ध प्राणिना जन्मस्थितिनाशं प्रकल-
 क्षणरत्नेनोपदिशति । जातेष्टिवाक्यमपि पुत्रजनन मन्यमानस्य
 तन्निमित्ताभिष्टि विदधाति । सर्वेषामपि विधिनिषेधशास्त्रा
 णामतत्त्वविद्विषयत्वात् । एतच्च 'वेदाविनाशिनम्' इत्यग्निम
 ष्टोके वदयते । न च अहृत्प्रतीत्यभ्यासकल्पनस्य देहाद्यति
 रिक्तामसिद्धपथीनत्वादन्योन्याश्रय इति युक्तम्, "उभौ तौ
 न विजानीत [कठो २।११] 'न हन्त्यते हन्यमाने शरीरे' इति
 श्रुत्यैव देहाद्यभ्यासस्य तदतिरिक्तात्मव्योपदिश्यमानत्वेना-
 र्त्माभिरभ्यासस्याकल्पितत्वात् । श्रयैकसमधिगम्ये हि वस्तुनि
 यथाश्रयैव प्रतिवक्तव्यम् । न च श्रुते प्रत्यक्षविरोध शङ्क्य,
 श्रौतैकगम्य शब्द प्रत्यसाधकस्य चक्षुष इव श्रयैकगम्यमा
 त्मान प्रत्यसाधकस्य प्रत्यक्षस्य तद्वाचकताया अप्ययोगात् ।
 तस्मात् श्रुतिरिक्तात्मविनाशप्रतिपादिका काचिदस्तीति न
 ततो देहात्मत्वसिद्धिरिति भावः ।

अत्र च ष्टोके य एन हन्तारं हत च वेति स न जानाती
 त्युक्त्या 'य एन' 'यश्चैनम्' 'उभौ तौ' इत्युक्त्या वादि
 भेदं प्रदर्शित । 'य एन वेति हन्तार' तार्त्तिकेति कर्तात्म
 वादी, तथा 'यश्चैन मन्यते हत' चात्राकादिनिश्चयवादी,
 तादुभावज्ञानिनायति । एव स्थिते, यत्र स्वाभिमतकत्वा
 त्मवागविरोधाय माष्टेन व्याख्यातम्—'य एन जीव
 स्वातन्त्र्येण हन्तार वेति' इति, यथा रामानुजेन—'य
 एनमात्मानं प्रति हन्तार हननं हेतु वेति' इति, तादुभौ प्रति
 'उभौ तौ न विजानीत' इति भगवद्भवमेव प्रतिवचनम्,
 'अहङ्कारविधुदामा कर्ताऽहमिति मन्यते [३।२७] 'शरी
 रस्यापि कौ तेय न क्रोति न लिप्यते' [१३।३१] 'तत्रैव
 सति कर्ताऽत्मानं केवल तु य । परत्येवतुडुदित्वात् स
 परमति दुर्मति [१८।१६] इत्यादिषु अकर्तृत्वैरामस्य
 रूपस्य भगवता सिद्धान्तिरत्यन्त तयोस्तद्वानित्यात् । स्वान
 त्र्येण इति प्रतीतिश्रामागिर्दी अत्याहारैः सादुष्ट्यात्, 'नाय
 हन्ति न हन्त्यते' इति वाक्यमप्य ईदृशत्वेन प्रकृतमा
 त्मानं परामुद्रय तस्वीर हन्तृवत्कल्पनान्निष्ठाच्च, हन्ताया
 इव हन्तव्यताया अपि जीवा परमेश्वरानुत्पन्नं न तन्नीरिज
 हन्यत इत्यपि स्वानुत्पन्नं हन्तव्यत्वं निषेधपर, यथात्मनु हन्तव्य
 त्वेनपि मुन्यवत्त्वाच्च इत्यन्तं वदुता ॥ १९ ॥

एव देहात्मवादं प्रमाणं निरस्तम्; इदानीं देहात्

रिक्तात्मनि श्रयैकसमधिगम्यस्वरूपं प्रमाणतया कठव
 ह्नीपठितं मन्त्रमवतारयति— न जायत इति । अत्र
 देहात्मनोर्जन्मविनाशतदभावस्वरूपविस्तरधर्मोपपत्तिप्रदर्शनस्यैव
 भेदं प्रतिपादयते । तत्र च "येयं प्रेतं विचिक्षिस्ता" [कठो
 १।१।२०] इति मरणविषय एव नचिकेतसा प्रप्रकरणचतु
 त्तरदानार्थम् "न हन्यते हन्यमाने शरीरे" [कठो १।२।१८]
 इत्युक्तम् । तच्च 'न जायते' इति प्रतिज्ञानुसारात् 'जायमाने
 शरीरे' इत्यस्याप्युपलक्षणम् । शरीरेमेव जायते त्रियते
 आत्मा स्वज्ञो नित्य उक्त । शरीरे जायमाने हन्यमाने वा न
 जायते न त्रियते इत्युक्त्या आत्मनि 'जातो मृत' इति लोक्य
 वहारप्रसङ्गक शरीरैक्याभ्यासो दर्शित । एव स्थिते, मन्त्र
 स्यैव्य योजना—अयमात्मा शरीरे हन्यमाने न हन्यते, यत् ततो
 त्रियते इति प्रथममन्वय । 'न हन्यते न त्रियते इति पृथ
 गुत्वेर्मरणहेतुस्येददाहादिरत्र हननशब्दाभौ बोध्य । त्रियते वेति
 वाशब्देन च शरीरे जायमाने न जायत इति वाक्यादृति
 सूच्यते । तत्र हेतु—अज्ञो नित्य इति । यस्मादज्ञो नित्य
 तस्मात् शरीरे जायमाने हन्यमाने वा न जायते न त्रियते
 इति सम्भवं । अतो न हेतो साध्याविज्ञेय । जन्मरहितस्यापि
 प्रागभावाद्देशेनाशदर्शनादज्ञत्व नाशाभाव प्रति न हेतुरिति
 नित्यत्वस्य तद्वत्त्वोक्ति । तार्त्तिकैर्नित्य एव ध्वसो जायत
 इत्युपमाभित्यत्वं जन्मभाव प्रति न हेतुरित्यत्रवक्ष्य तदेतु
 त्वोक्ति ।

ननु शरीरे जायमाने हन्यमानेऽप्यात्मा न जायता न
 त्रियता वा, तथापि सर्गाद्यकाल एवाकाशादिवृत्तपञ्जायते
 सर्गावसाने च त्रियते, एव च "यतो वा इमानि भूतानि
 जायन्ते [तै उ ३।१] इत्यादिश्रुतिरवगृहीता भवि
 ष्यति, अजत्वानित्यत्वश्रुतिरपि शरीरजन्मनाशप्रयुक्तजन्मनाश
 निषेधपरैरुभयमसाधानसिद्धिरिति आभूतसम्बन्धस्थाव्याम
 वाद निराशरीरिति—कदाचिन्नाय भूत्वा भविता वा न भूय
 इति । अयमात्मा कदाचिच्च कल्पादौ भूत्वा उत्पद्य भूय पुन
 कल्पान्ते भविता नेति न, भवनं सर्वां गन्ता नेति न विन
 श्वरो नेत्यर्थः । तत्र हेतुः शाश्वत इति । शाश्वत सदा वि
 यमान । यस्माच्छाश्वत तस्मात्सर्गादाशुत्पद्य समात्ते न विन
 श्यतीति । यद्येव "यतो वा" इत्यादिजन्मविनाशश्रुते का
 गतिरित्याशङ्क्य देहैरहन्तरप्रासिपरा सेति पूर्वोक्तं स्मरयति-
 पुराण इति । पुराणि शरीराणि अणति गच्छतीति पुराण ।

अत्र च 'नाय हन्ति न हन्यते' इति पूर्वमन्त्रे "हन्ता
 चेन्मन्यते हन्तु हन्तश्चे मन्यते हतम्" इति श्रौतं पृथार्थपाठ ।
 'न जायते इति द्वितीयमन्त्रे तु "न जायते त्रियते वा त्रि
 शिवाय इतथिन बभूव कश्चिन्" [कठो. २।१८] इति श्रौत
 पृथार्थपाठ । इह तु भगवता स्वनिश्चयस्तिरूपश्रुतिर स्वयस्य
 कथनरूपगीतया एतानाभेद इति तर्कयितुं श्रयैर्षविवरण
 रूपम् 'य एन वेति हन्तार यश्चैन मन्यते हतम्' 'कदा
 चिन्नाय भूत्वा भविता वा न भूय' इति विशिष्टाश्रयैर्भेदमा
 श्रियं तावत् मन्त्रावाप्राप्तयिति ध्ययम् ।

यद्यत्र भाष्यकारैरामन पद्मभावविकारराहित्यपरत्वेनाद्य
गन्त्र व्याख्याय 'नाय हन्ति न हन्यते' इति पूर्वश्लोकोक्त
नामनो हन्तृहन्तव्यभावाभाव प्रति निर्विकारस्वरूपत्वहेतुस
मर्पकोऽयं 'न जायते' इति श्लोक इत्युक्तम्, तथापि 'विना
शमव्ययस्यास्य न कश्चित्कर्महन्ति' इति पूर्वश्लोक एव
आमनो हन्तृहन्तव्यत्वाभावोक्तेः 'कथं स पुरुर पार्थ क
पातयति हन्ति कम्' इत्युक्तश्लोके च पद्मभावविकारराहित्य-
हेतुकस्यात्मनो हन्तृहन्तव्यभावाभावस्य स्पष्टपञ्चत्वेनात्र
तदप्रतिपादने प्रयोजनाभावात् ऋतवलीपु च देहात्मवादानिरा-
सार्थत्वेनैव 'न जायते' इति मन्त्रस्य प्रवृत्तत्वात् 'त्रयाणामेव

चरयुपगमास प्रथमश्च' [१।१।६] इति प्रथमीनासासूत्रभाष्ये 'न
जायते' इति मन्त्रस्य देहातिरिक्तमप्रतिपादकत्वेन भगव-
त्प्रादेर्निरूपणत्र अत्रापि तथैवास्त्योक्तरीत्या सामञ्जसात्
'न जायते प्रियत वा' इत्याद्यन्तविकारनिषेधेनैव तथा सर्वां
वित्त्रिया प्रतिपिद्धा भवन्तीति भाष्यवचनं नैव पद्मभावविकार
राहित्यपरत्वव्याख्यानास्य नातिप्रयोजनत्वावगतेश्च देहातिरि-
क्ता मप्रतिपादनस्वरस एवाय मन्त्रोऽभ्युपगम्यतया विकारराहि,
त्यपरत्वेनापि व्याख्यातुं शक्यत इत्येव भगवतो भाष्यकार-
स्याभिप्राय इति स एवाथोऽस्माभिव्याख्यात इति पण्डितै-
रयमविनय क्षन्तव्य ॥ २० ॥

९ व० त० दी०—आत्मनो हन्ति कर्तृकर्मत्वहानिनं निन्दति । य एनमिति हन्ते सावयवशरीरवियोगकरणवा-
चित्तवाज्ञायमात्मा हन्ति न हन्यते । 'न हिंस्यात् सर्वाभूतानि' इत्यादिरपि शरीरवृष्टयभिप्रायेणोपपद्यते ॥ १९ ॥
उक्तेऽयं प्रमाणभूता फाटकश्रुतयो दर्शयन्ति । 'न जायते' इत्यादिनोत्पत्त्यतिव्यतिवनाशरूपा विकारा
अन्ये चात्मनिपिद्धा । अत्र इत्यादिना निगमनम् ॥ २० ॥

१० पु. अ त—ननु तथापि जीवस्य भगवदशब्दे
कथं हननमत आह—य एनमिति । य एन हन्तार वेत्ति,
यश्च एन हत मन्यते, तादृशभावपि न विजानीत । अयं न
हन्ति, न वा हन्यते । मद्विच्छयैः सर्वं भवतीति भावः ॥ १९ ॥
भारणादिसम्भावना तु जन्मादिभाव सति भवति,
तदेव नास्तीत्याह—न जायत इति । जन्माभावो नि-
रूपित । 'न वा कदाचिन्म्रियते' अनेन मरणनि-
षेधो निरूपित । अयं मूला भूय न भवित्वा । अत्रायमर्थ—
मर्कान्दार्थं दृष्टौ एन भावेन पूर्व यथा विभावित तथा तेनैव
भावेन पुनर्न भविष्यति । तस्माच्चर्धं मर्षोत्पादितस्तदेव

मर्काल्पर्यं कृयादन्यथा जन्मवैयर्थ्यं स्यात् । भूत्व्युक्तत्वात्
जन्मशङ्का स्यात्तदर्थमाह—अत्र, न जायत इत्यर्थे, मदश-
ब्दात् । एवमभूत एवायमित्याह—नित्य इति । किञ्च
शाश्वत । मयि स्थित एव निरन्तरमेकभावात्मक । किञ्च
पुराण सर्वदेवमेव मत्सेवार्थं दासरूप पुराणोऽपि नव एवेत्यर्थ ।
यदर्थमेतदुक्तं तदाह—न हन्यत इति । हन्यमाने शरीरे
गतोऽयं जीवस्तस्मिन्हेतौ न हन्यते इत्यर्थ । अयमर्थ—हन्य-
माने अन्त्युक्ते लौकिके देहे प्रविष्ट इत्यर्थ । 'हन्यमाने' इत्य-
नन तदर्थमुपेव ज्ञापितम् । तस्माद्भगवद्विच्छाडरूपकरणान्ना
तिश्रमजन्त्याऽपि शेष स्यादिति भावः ॥ २० ॥

११ नी० भा० दी०—ननु 'नासतो विद्यते भावः' [२।१।६] इति न्यायेनासतो मात्रादेर्मिथ्यात्वेन निस्स्वरूपत्वात्क-
र्तृत्व न सम्भवति, अतः सत एव कर्तृत्व बन्धमोक्षभाक्त्व च वाच्यम्, अन्यथाऽन्त करणे बन्ध आत्मनश्च मोक्ष
इति तयोर्वैयविकरण्य स्यात्, तथा 'धेन सर्वमिदं ततम्' [२।१।७] इति सतो देहाद्युपादानत्व चोक्तम् । तथा च हनन
क्रिया प्रत्येकस्यैव कर्तृत्व कर्मत्व चापतति तच्च विरुद्ध, स्वात्मनि स्वव्यापारायोगात्; न हि वहिर्वैर्हि दहतीति
युक्तमित्याशङ्क्याह—य एनमिति । यश्च तात्किकादिरनमात्मान हन्तार हननक्रियाया, कर्तार मन्यते, यश्च
चात्वाकादिरैन हत हननक्रियाया, कर्माभूत मन्यते तादृशभावपि न जानीत, आत्मतत्त्वमिति शेष । यस्मान्नाय
हन्ति न हन्यते । न हि य कर्ता स आत्मा, नापि देह आत्मा तयो प्रागेवानात्मत्वावधारणात् ।

अयं भाव—यथाऽय पिण्डे बहिसम्बन्धादव दग्धुःश्व, न तु स्वत, एवं मात्राद्युपसमनियत कर्तृत्व
मात्रादिधर्म एव, नात्मन । आत्मनि तु कर्तृत्वप्रतीतिर्मात्रादिसम्बन्धादेव । अतो मात्रादिविशिष्टस्यैव
बन्ध, न केवलस्य । मोक्षश्च मात्रादिवियोग एवेति न बन्धमोक्षयोर्वैयविकरण्यम् । न च मात्रादनिस्स्वरूपत्व-
मस्ति, सत्त्वासत्त्वाभ्यामनिर्विचनीयस्य श्ववहारयोग्यस्य प्रकृष्टानेकवाच्यस्य स्वप्नमायागन्धर्वनगरादितुल्यस्य
तत्त्वरूपस्याभ्युपगमात्, वरमात्र कर्तृत्वमात्मधर्म । यथोक्तम्—'आत्मा कर्त्रादिरूपक्षेत्राकाङ्क्षीत्यर्हि सुकृताम् ।
न हि स्वभावो भावाना व्यापत्तौऽप्यवद्रवे' इति । किञ्च । कर्तृत्व रागद्वेषादिविकारवत् एव सम्भवति, तद्वाश्च
तु स्वीत्यात्मनोऽनुभूयमान साक्षित्व वाच्येत । यथोक्त—नत्तं स्याद्विन्ध्या दु स्त्री साक्षिता का विकारिण । धीवि-
त्रियासहस्राणा साध्यतोऽहमवित्रिय' इति । न च सतो देहाद्युपादानत्वेन हननक्रियाकर्मत्व सम्भवति, विवत-
वादाभ्युपगमात् । न हाथ्यस्तस्य धर्मैरधिष्ठाने विकारो दृश्यते । यथोक्त भाष्ये—'यत्र यदध्यस्त सत्तत्त्वेन गुणेन
शेषेण वाऽप्युपात्रेणापि न सम्प्रध्यत' इति । विवृत चेतद्वृद्धे 'न हि भूमिरूपवती मृगवृत्तत्वादिनी सरितसु-

द्वद्वति । मृगवारिपूरपरिपूरवती न नदी तथोपरभुवं स्पृशति ' [सं. शा. ३।२५] इति । एतेन कर्तृत्वकर्मत्वयोर-
नात्मधर्मत्वाद्नात्मनश्चानेकरूपत्वादेकत्रात्मनि तदुभयविरोधोद्भावनमपि निरस्तं वेदितव्यम् । एवं चार्वाक-
तार्किकाभिमतौ देहात्मकत्रात्मवादी । "हन्ता चेन्नन्यते हन्तुं हतश्चेन्नन्यते हतम् ॥ उभौ तौ न विजानीतो
नायं हन्ति न हन्यते "[२।१९] इति काठकोक्तेन मन्त्रेण पूर्वोक्तं पाठभेदात्पठितेन परिहृतौ वेदितव्यौ ॥ १९ ॥

' नायं हन्ति न हन्यते ' इत्युक्तं तत्र ' न हन्यते ' इत्येतदुपपादयति तत्रस्थेनैव द्वितीयेन मन्त्रेण—
न जायत इति । अयं आत्मा कदाचित् न जायते अस्मिन्वो नोत्पद्यते । न वा म्रियते निरन्वयो
न नश्यति, तार्किकाभिमतघटवत् । तत्र क्रमेण हेतुद्वयं 'अज्ञो नित्यः' इति; अज्ञत्वान्न जायते, नित्यत्वाच्च न वा
म्रियत इत्यर्थः । अस्तु तर्हि क्षणिकविज्ञानधारारूपः तस्याविज्ञानवादिभिरजत्वनित्यत्वाभ्युपगमादित्याशङ्क्याह-
भूत्वा भविता वा न भूय इति । अयमित्यनुवर्तते । अयं भूत्वा भूयो भविता, न भूयोऽसकृद्भूत्वा भवितेति
भवनक्रियाद्वयस्यकृत्वाप्रत्ययोक्तं समानकर्तृत्वं धारैक्याभिप्रायेण भूत्वेव भविता, न तु भूत्वा स्थित्वा विनश्यति ।
तार्किकाणां हि विज्ञानमुत्पत्तिस्थितिनाशक्षणव्यापित्वात्क्षणावस्थायि । विज्ञानवादिनां तु पूर्वस्य नाशक्षण
एवोत्तरस्योत्पत्तिक्षणः स एव तस्य स्थितिक्षणञ्चेति क्षणिकत्वाद्द्विज्ञानानां भवनक्रियाद्वयस्य अद्यवधानाद्भूत्वा
भवितेत्युक्तम् । तादृशोऽप्ययं न, यतः शाश्वतः शाश्वदेकरूपः 'योऽहं वाल्ये पितरावन्वभूवं सोऽहं व्याविर-
प्रणमृननुभवामि' इति बाल्यस्थविरयोरनात्मैक्यप्रत्यभिज्ञानात् । न च सादृश्यात्प्रत्यभिज्ञानं सादृश्यप्रहीनुः स्थिर-
स्याभावात् । यदा जन्ममरणहीनोऽपि धर्मान्तरविशिष्टः, पूर्वं भूत्वा पुनर्धर्मान्तरविशिष्टो भविता इत्यपि न,
भूत्वेव भविता न त्वभूत्वेति योजना ।

आर्हता हि शरीरपरिमाणं आत्मानमभ्युपगच्छन्तो नित्यस्यैवात्मनः क्रमेण व्युत्क्रमेण वा मशकमनुज-
मत्तद्भ्रजशरीरप्राप्तौ परिमाणभेदं मन्यमाना भूतस्यैवात्मनो विशेषणीभूतपरिमाणाभवनादौपचारिकं भवत्-
मभ्युपगच्छन्ति, तदपि न; शाश्वतत्वादेव उपचयापचयवतो मध्यमपरिमाणस्य वस्तुनो नित्यत्वायोगात् ।
अनेनैव सुखदुःखादिधर्मान्तरोत्पत्त्याऽऽत्मनो भाक्तं भूत्वा भवनं प्रत्याख्येयम् । न हि दुःखादिधर्मिणः स्वनाशम-
न्तरेणात्यन्तिकदुःखोच्छेदः सम्भवति, घटादौ यावद्रूपनाशादर्शनात् ।

नन्वजस्रं नित्यत्वं शाश्वतत्वं चाकाशोऽप्यस्ति अत आह— पुराण इति । पुरा वियदादिपृष्ठः
प्रागपि नव एव । एतेन अपक्षयादिधर्मराहित्यानुसुखमजत्वादिक आत्मन एव, वियदादेस्त्वमुख्यं
तदिति दर्शितम् । अत एव शरीरे हन्यमाने न हन्यते । भाष्ये तु "वाशब्दश्चायं" न जायते म्रियते चेत्यर्थः ।
तत्रोपपत्तिः—अयं न भूत्वा अनुत्पद्य, न भविता घटादिवदतो न जायते । अथवा नवः पूर्वान्वयित्वं;
न जायते न वा म्रियत इति । यतो भूत्वा अभविता घटवद्विनाशी न, अतो न म्रियते इति । 'शाश्वतः पुराण'
इत्येताभ्यामुपचयापचयौ निषिष्येते इति न हन्यते न विपरिणम्यते इति च व्याख्यातम् । केचिदेवमाहुः—
न जायते म्रियत इति प्रविष्टा, कदाचिदित्यादिना तस्या उपपादनं, अज्ञ इत्यादिरुपसंहार इति ॥ २० ॥

वेदाविनाशिनं नित्यं य एनमजमव्ययम् ।

कथं स पुरुषः पार्थ ! कं घातयति हन्ति कम् ॥ २१ ॥

? शां. भा.— 'य एनं वेत्ति हन्तारम्' [२।१९] इत्यनेन मन्त्रेण हननक्रियायाः कर्ता कर्म
च न भवतीति प्रतिज्ञाय, 'न जायते' [२।२०] इत्यनेन अविक्रियत्वे हेतुमुक्त्वा प्रतिज्ञातार्थं उपसं-
हरति— वेदाविनाशिनं इति । वेद विजानाति अविनाशिनं अन्त्यमावविकाररहितं नित्यं विप-
रिणामरहितं यो वेद इति सम्बन्धः । एनं पूर्वेण मन्त्रेण उक्तलक्षणं, अज्ञं जन्मरहितं, अव्ययमपक्षय-
रहितं कथं केन प्रकरणेन स विद्वान् पुरुषोऽधिकृतो हन्ति हननक्रियां करोति ? कथं वा घात-
यति हन्तारं प्रयोजयति ? न कथञ्चित्कश्चित् हन्ति, न कथञ्चित्कश्चित् घातयति इति उभयत्र
आत्मे एव अर्थः, प्रभाषासम्भवात् । हेत्यर्थस्य च अविक्रियत्वस्य तुल्यत्वात् विदुषः सर्वकर्म-

प्रतिषेध एव प्रकरणार्थोऽभिप्रेतो भगवतः । हन्तेस्तु आक्षेप उदाहरणार्थत्वेन कथितः । विदुषः कं कर्मासम्भवे हेतुविशेषं पश्यन् कर्माण्याक्षिपति भगवान् कथं स पुरुष इति ।

२ आ. शां. व्या.— पूर्वश्लोकार्थत्वोत्तरनापि प्रतिमानात्पौनरुक्त्यमाशङ्क्य कृतानुवादपूर्वकमुत्तरश्लोकमवतारयति— य एनमित्यादिना । कर्तृत्वानामिमानविरोधाद्द्वैतकृतस्यात्मनिश्चयसामर्थ्यात्प्राप्तं विदुषः सम्प्राप्तं विद्यापरिपाद्याधर्ममन्यु-जानाति— वेदेति । पदव्यत्यय पूर्वमेव पौनरुक्त्यपरिहारेऽपि प्रकारान्तरेणापीनकृत्यमाह— अचिनाशिनमित्यादिना । प्रश्नेऽपि सम्भवति विमिति ननुक्तेन व्याख्यायते तत्राह—

उभयत्रेति । उत्तरत्र प्रतिबन्धानदर्शनात्तत्र प्रश्न सम्भवती-त्यर्थः । विवक्षित प्रकरणार्थं निगमयति— हेत्वर्थस्येति । अचिक्रियत्वं हेत्वर्थस्तस्य विदुषः सर्वकर्मनिषेधे समानत्वा-दिति यावत् । यदि विदुषः सर्वकर्मनिषेधोऽभिमतस्तर्हि विमिति हन्त्यर्थ एवाऽऽक्षिप्यते ? तत्राऽह— हन्तेरिति । उक्त हेतुभाषेत्तु पृच्छति— विदुष इति ।

१ शां. भा.— ननु उक्त एव आत्मनोऽविक्रियत्वं सर्वकर्मासम्भवकारणविशेषः । सत्यं उक्तं, न तु स कारणविशेषः, अन्यत्वात् विदुषोऽविक्रियादात्मन इति । न ह्यविक्रियं स्थाणुं विदितवतः कर्म न सम्भवति इति चेत्, न; विदुष आत्मत्वात् । न देहादिसंज्ञातस्य विद्वत्ता । अतः पारिशेष्यात् असंहत आत्मा विद्वानविक्रिय इति तस्य विदुषः कर्मासम्भवादाक्षेपो युक्तः 'कथं स पुरुषः' इति । यथा बुद्ध्याद्याहृतस्य शब्दाद्यर्थस्य अविक्रिय एव सन् बुद्धिवृत्त्यविवेकविज्ञानेन अविद्यया उपलब्धाऽऽत्मा कल्प्यते, एवमेव आत्मानात्मविवेकज्ञानेन बुद्धिवृत्त्या विद्यया असत्य-रूपयैव परमार्थतोऽविक्रिय एव आत्मा विद्वान् उच्यते । विदुषः कर्मासम्भववचनाय यानि कर्माणि शास्त्रेण विधीयन्ते तान्यविदुषो विहितानीति भगवतो निश्चयोऽवगम्यते ।

२ आ. शां. व्या.— अमिप्रायमप्रतिपन्नमानो हेतुविशेषपूर्वकोऽस्मारयति— नन्विति । उक्तमज्ञोऽह्यस्याऽऽक्षिपति— सत्यमिति । विदुषो विद्वानात्मनो ब्रह्मणश्च वेद्यस्य विरुद्धधर्मत्वेन दहनतुदिनवद्विद्वान्त्वाद्द्विदुष सर्वकर्मन्यागे नामो कारणविशेषो स्यादित्याह— अन्यत्वादिति । अविक्रियादिति च्छेदः । तथापि कृतस्यमविक्रियं ब्रह्म प्रतिपद्यमानस्य कृतो विक्रिया सम्भवत् ? ब्रह्मप्रतिपत्तिविरोधादित्याशङ्क्याऽह— न हीति । "अयमात्मा ब्रह्म" [श्र. उ. २।१।१९] इत्यादि-युत्वा समापत्ते— न, विदुष इति । किञ्च विद्वत्ता विशिष्टस्य वा ? केवलस्य वा ? नाऽऽह, विशिष्टस्य विद्वत्ताया विशेषण-स्यापि तत्प्रसङ्गात् । न च विशेषणीभूतसद्वातन्त्याचेतनत्वाद्द्विद्वत्ता युक्त्याह— न देहादीति । द्वितीये तु जीवब्रह्मविभागा-पिद्विरित्याह— असंहत इति । किञ्च प्रामाणिकविरुद्धधर्म-वत्त्वस्यासिद्धत्वात्प्रतिभासिकस्य च विम्बप्रतिबिम्बोत्पत्तेरैका-ग्र्याद्विद्वानुमानायोगानीवब्रह्मणोरभेदसिद्धिरित्याभिप्रेत्य पटि-

तमाह— इति तस्येति । नन्वविक्रियस्य ब्रह्मस्वरूपतया सर्वकर्मासम्भवे विदुषो विद्वत्ताऽपि कथं सम्भवति ? न हि ब्रह्मणोऽविक्रियस्य विशालरूपा विक्रिया स्वीक्रियामर्हेति तत्राऽह— यथेति । अष्टेन्द्रियादिवदहृत्तमन्त करण प्रदीप प्रभावद्विषयपर्यन्तं परिणतं बुद्धिवृत्तित्यते । तत्र प्रतिबिम्बत्वे चेतन्यमभिव्यञ्जकबुद्धित्वयथिनेकाद्विषयज्ञानमिति व्यवहियते, तेनाऽऽत्मोपलब्धा कल्प्यते । तथाचिन्तप्रयुक्तमिध्यासम्बन्धनि-बन्धनम् । तथैवाऽऽध्यासिकसम्बन्धेन ब्रह्मात्मस्याभिव्यञ्जक-वाक्योत्पत्तयुद्धितद्वारा विद्वानात्मा व्यपदिश्यते, न च मिध्यासम्बन्धेन पारमार्थिकाविक्रियत्ववद्द्विद्वित्पत्तीत्यर्थः । 'अहं ब्रह्म' इति बुद्धिउत्तेमोक्षावस्थायामपि भावादात्मनः सचि-द्वैतत्वमाशङ्क्य तस्या यावदुपाधिप्रत्यक्षमेवत्याह— असत्येति । ननु कृतत्वस्याऽऽत्मनो मिध्याविद्यावत्त्वेऽपि तस्य कर्माधि-कारनिवृत्तौ कस्य कर्माणि विधीयन्ते ? न हि निरधिकारणां तेषां विधिरित्याशङ्क्याऽह— विदुष इति ।

१ शां. भा.— ननु विद्याऽप्यविदुष एव विधीयते, विदितविद्यस्य पिष्टपेपणवत् विद्याविधाना-नर्थक्यात्; तत्राविदुषः कर्माणि विधीयन्ते, न विदुष इति विशेषो नोपपद्यत इति चेत्, न; अनुष्ठेयस्य भावाभावविशेषोपपत्तेः । अग्निहोत्रादिविधेर्यज्ञानोत्तरकाळं अग्निहोत्रादिकर्म अनेकसा-धनोपसंहारपूर्वकं अनुष्ठेयं 'कर्तोऽहं, मम कर्तव्यम्' इत्येवम्प्रकारकविज्ञानवततोऽविदुषः यथा अनुष्ठेयं भवति, न तु तथा 'न जायते' इत्याद्यात्मस्वरूपविधेर्यज्ञानोत्तरकालमात्रे किञ्चिदनु-ष्ठेयं भवति, किन्तु 'नाहं कर्ता, नाहं भोक्ता' इत्याद्यात्मैकत्वाकर्तृत्वादिविषयज्ञानादन्यत् नोत्पद्यते इत्येव विशेष उपपद्यते ।

२ आ. शां. व्या.— कर्माण्यविदुषो विहितानीति विशेषमाक्षिपति— नन्विति । कर्मविधानमविदुषो विदुषश्च विद्याविधानमिति विभागे का हानिः ? इत्याहङ्गाऽऽह— चिद्विद्वेति । विद्याया विदितत्वं लब्धत्वम् । कर्मविधिरविदुषो विदुषो विद्याविधिरिति विभागासम्भवे फलितमाह— तत्रेति । यमज्ञानान्तरमनुष्ठेयस्य भावाद्भ्रमज्ञानोत्तरकाल च तदभावाद्भ्रमज्ञानहीनस्यैव कर्मविधिरिति समाधत्ते— न; अनुष्ठेयस्येति । विदुषोपपत्तिमेव प्रपञ्चयति— अग्निहोत्रादीति । ननु देहादिव्यतिरिक्तात्मज्ञान विना पारलौकिकेषु कर्मसु प्रवृत्तपुत्रपत्ते-

स्तथाविद्यज्ञानवता कर्माण्युपेयमिति चेत्त्राऽऽह— कर्ताऽह मिति । आत्मनि 'कर्ता भोक्ता' इत्येवविज्ञानवत्त्वेऽपि ब्रह्मज्ञानविहीनत्वेनाविदुषोऽनुष्ठेयं कर्मत्वर्थः । देहादिव्यतिरेकज्ञानवद्ब्रह्मज्ञानमपि ज्ञानत्वाविशेषात्कर्मप्रवृत्त्यावुपकरिष्यतीत्याहङ्गाऽऽह— न विविति । अनुष्ठेयविरोधित्वात्तद्विन्यात्मज्ञानस्येति शेषः । ननु ब्रह्मरत्नैकवदज्ञानादुत्तरकालमपि कर्ताऽहमित्यादिज्ञानोत्पत्तौ कर्मविधिः सावकाशः स्यादिति नेत्याह— नाहमिति । कारणाभावात्तदिति शेषः । कर्तृत्वाद्विज्ञानमन्यदित्युक्तम् ; अनुष्ठानाननुष्ठानयोरेकविशेषादविदुषोऽनुष्ठानं विदुषो नेत्युपसंहरति— इत्येव इति ।

१ शां. भा.— यः पुनः 'कर्ताऽहं' इति वेच्यात्मानं, तस्य 'ममेदं कर्तव्यम्' इति अवश्यम्भाविनी बुद्धिः स्यात्; तदपेक्षया सोऽधिक्रियत इति तं प्रति कर्माणि सम्भवन्ति । स च अविद्वान् 'उमौ तौ न विजानीतः' [२।१९] इति वचनात्, विशेषितस्य च विदुषः कर्माक्षेपवचनाच्च 'कथं स पुरुषः' इति । तस्मात् विशेषितस्याविक्रियात्मदर्शिनो विदुषो मुमुक्षोश्च सर्वकर्मसन्ध्यास एवाधिकारः । अत एव भगवान् नारायणः साङ्ख्यानं विदुषोऽविदुषश्च कर्मिणः प्रविभज्य, द्वे निष्ठे ग्राहयति— 'ज्ञानयोगेन साङ्ख्यानां कर्मयोगेन योगिनाम्' [३।२] इति । तथा च पुत्राय आह भगवान् व्यासः— 'द्वात्रिंशत्पथानौ' [म. भा. शां. प. २४०।६] इत्यादि । तथाच 'क्रियापथश्चैव पुरस्तात् पथान् सन्ध्यासश्च' [तै. आ. १०।६।२।२] इति । एतमेव विभागं पुनः पुनः दर्शयिष्यति भगवान् । अतश्चवित् 'अहङ्कारविमूढात्मा कर्ताऽहंमिति मन्यते' [२।२७] 'तत्त्ववित्तु' [२।२८] नाहं करोमीति । तथा च 'सर्वकर्माणि मनसा सन्न्यस्यास्ते' [५।१३] इत्यादि ।

२ आ. शां. व्या.— नन्वात्मविदो न चेदनुष्ठेयं किञ्चित् कथं तर्हि 'विद्वान्यजेत' इत्यादिश्रावणं प्रति कर्माणि विधेयन्ते ? तत्राऽऽह— यः पुनरिति । आत्मनि कर्तृत्वादिज्ञानापेक्षया कर्मस्वधिकृतत्वेज्ञाने तथाविधं पुण्यं प्रति कर्माणि विधीयन्ते । स च प्राचीनवचनादविद्वानेवेति निधीयते । न खल्वकर्तृत्वादिज्ञानवत्तद्विपरीतकर्तृत्वादिज्ञानद्वारा कर्मसु प्रवृत्तिरित्यर्थः । कर्मासम्भवे ब्रह्मविदो हेत्वनन्तरमाह— विशेषितस्येति । 'वेदाविनाशिन' इत्यादिनेति शेषः । यद्यपि विदुषो नास्ति कर्म, तथापि विविदिषोः स्यादित्याहङ्गाऽऽह— तस्मादिति । विद्यया विद्वत्त्वादिपुण्यमागोसुप्रतिपत्त्याच्च कर्मणामित्यर्थः । यद्यपि मुमुक्षोराप्रमकर्माण्यपेक्षितानि तथापि विद्यात्कलाभ्यामविद्वान्येव तान्यभ्युपगम्यान्व्या विविदिषासन्ध्यासन्धिविदोषादित्यभिप्रेतयोक्तेऽयं भगवतोऽनुमतिमाह— अत एवेति । विदुषो विविदिषोश्च सन्ध्यासन्धिविदोः, अविदुषस्य कर्मणीति विभागस्येष्टत्वादित्यर्थः ।

अधिकारिभेदेन निष्ठाद्वयं भगवता वेदव्यासेनापि दर्शयित्वाह— तथा चेति । अण्ययनविधिना स्वाभ्यासयोर्द्वैविध्यस्य प्रवृत्त्यनन्तरं तत्र क्रियामार्गं ज्ञानमार्गमेवेति द्वौ मार्गविकारिभेदेनाऽऽवेदित्वावित्यर्थः । आदिशब्दात् 'यत्र वेदाः प्रतिष्ठिताः' इत्यादि श्रुतेः । उक्तयोर्मार्गयोस्तुल्यतां परिहर्तुमुदाहणान्तरमाह— तथेति । बुद्धिश्चिद्विद्वारा कर्मतत्कल्योर्वैराग्योदयात् पूर्वं कर्ममार्गो विहितः, विरक्तस्य पुनः सन्ध्यासपूर्वको ज्ञानमार्गो दर्शितः । स चेत्तस्मादतिशयशालीति श्रुतमित्यर्थः । उक्ते विभागे पुनरपि वाक्यदोषानुद्घ्वन्यादर्शयति— एतमेवेति । अहङ्कारविमूढात्मेरेवस्य व्याख्यानम्— अतश्चविति । 'तत्त्ववित्तु' इति श्लोकप्रवृत्तयः तात्पर्यायं सङ्गृह्णाति— नाहमिति । पूर्वेण क्रियापदेनेतिशब्दः सम्बध्यते । विरक्तमपि श्रुत्य वाक्यान्तरं पठति— तथा चेति । आदिशब्दस्तस्यैव श्लोकस्य दोषसङ्ग्रहार्थः ।

१ शां. भा.— तत्र केचित् पण्डितम्मन्या वदन्ति— 'जन्मादिपद्मावविक्रियारहितोऽविक्रियोऽकर्ता एकोऽहमात्मा' इति न कस्यचित् ज्ञानमुत्पद्यते, यस्मिन् सति सर्वकर्मसन्ध्यास उपदिश्यते इति । तत्र; 'न जायते' इत्यादिश्रावणपदेशानर्थक्यमसङ्गात् । यथा च श्रावणोपदेशसामर्थ्यात् धर्माधर्मास्तिव्यभिज्ञानं कर्तृश्च देहान्तरसम्बन्धविज्ञानं उत्पद्यते, तथा श्रावणस्यैव आत्मनोऽविक्रियत्वाकर्तृत्वैकत्वादिभिज्ञानं कस्मात् न उत्पद्यते ? इति प्रष्टव्यास्ते । करणामोचरत्वात्

इति चेत्, न; "मनसैवानुद्वयम्" [वृ. उ. ४।१।१९] इति श्रुतेः । शास्त्राचार्योपदेशजनित-
शमदमादिसंस्कृतं मन आत्मदर्शने करणम् । तथाच तदधिगमाय अनुमाने आगमे च सति
ज्ञानं नोत्पद्यते इति साहसमात्रमेतत् ।

२ आ. शां. व्या.— अविक्रियात्मज्ञानात्कर्मसन्न्यासे
दर्शिते, मीमांसकमतमुत्थापयति— तत्रेति । आत्मनो ज्ञानक्रि-
याशक्त्याधारत्वेन अविश्रित्यत्वाभावादविक्रियात्मज्ञानं सन्न्या-
सकारणोमृतं न सम्भवतीत्यर्थः । यथोच्यज्ञानाभावो विषयाभ-
वाद्वा मानामावाद्वा इति विकल्प्याऽऽद्यं दूषयति— नैत्यादिना ।
न तावदविक्रियात्माभावः ' न जायते क्रियते वा ' [१२०]
इत्यादिवाक्यस्याऽऽसत्त्वाक्यतया प्रमाणस्यान्तरेण कारणमानर्थ-
कथायोगादित्यर्थः । द्वितीयं प्रत्याह— यथा चेति । पार-
लौकिककर्मविधितानमर्थसिद्धं विज्ञानमुदाहरति— कर्तुञ्चेति ।
कर्मकाण्डाद्ज्ञाते धर्मादीं विज्ञानोत्पत्तिवत् ज्ञानकाण्डाद्ज्ञाते
भ्रष्टात्मनि विज्ञानोत्पत्तिरविरुद्धा, प्रमाणत्वाविशेषादित्यर्थः ।
ज्ञानस्य मनस्त्वयोगजन्यत्वादात्मनश्च श्रुत्या मनोगोचरत्व-
निरासानाऽऽस्तज्ञाने साधनमस्तीति शङ्कते— करणेति । श्रुति-

माधिल्य परिहरति— न; मनस्तेति । तत्त्वमस्यादिवाक्योत्प-
न्नमनोद्वयैव शास्त्राचार्योपदेशमनुसृत्य दृष्टव्यं तावमिति श्रूयते ।
स्वरूपेण स्वप्रकाशमपि ब्रह्मात्मवस्तुवाक्योत्पत्तिद्विधायनिष्पत्तं
सविकल्पकव्यवहारात्मन्त्वं भवतीति मनोगोचरत्वोपचादादिसिद्धं
करणयोगोचरत्वमित्यर्थः । कथं तर्हि भ्रष्टात्मनो मनोविषयत्व-
निषेधश्रुतिः ? इत्यादिवाक्यसंस्कृतमनोद्वयविषयत्वविषया सेति
मन्वानः सन्नाह— शास्त्रेति । सत्यपि धृत्यादीं तदनुप्राद-
कामावाप्तास्माकमविक्रियात्मज्ञानमुत्पत्तुमर्हतीत्याशङ्क्याऽऽह—
तथेति । तस्याविक्रियस्याऽऽस्तमनोऽधिगत्यर्थं, ' विमतो वि-
कारो नाऽऽत्मधर्मो विकारत्वाद्भुमयाभिमतविकास्त्व ' इत्यनु-
माने पूर्वोक्तश्रुतिसृष्टिरुपागमे च सत्येव तस्मिन्नोत्पद्यते
ज्ञानमिति वचनः साहसमात्रं, सत्येव माने मेयं न भाती-
तिवदित्यर्थः ।

१ शां. भा.— ज्ञानं च उत्पद्यमानं तद्विपरीतमज्ञानमवश्यं वाधते इत्यभ्युपगन्तव्यम् । तच्चा-
ज्ञानं दर्शितं ' हन्ता अहं, हतोऽस्मि ' इति, ' उर्मां तौ न विजानीतः ' [२।१९] इति । अत्र
च आत्मनो हननक्रियायाः कर्तृत्वं, कर्मत्वं, हेतुकर्तृत्वं चाज्ञानकृतं दर्शितम् । तत्र सर्वक्रिया-
स्वपि समानं कर्तृत्वादेरविद्याकृतत्वं, अविश्रित्यत्वात् आत्मनः । विक्रियावान् हि कर्ता आत्मनः
कर्मभूतं अन्यं प्रयोजयति ' कुरु ' इति । तदेतदविशेषेण विदुषः सर्वक्रियासु कर्तृत्वं हेतुकर्तृत्वं
च प्रतिपेधति भगवान् वासुदेवो विदुषः कर्माधिकारामावमदर्शनार्थं ' वेदाविनाशिन्.... कथं स
पुरुषः ' इत्यादिना । क पुनर्विदुषोऽधिकारः ? इत्येतदुक्तं पूर्वमेव ' ज्ञानयोगेन साहज्यानाम् '
[३।३] इति तथा च सर्वकर्मसन्न्यासं वक्ष्यति ' सर्वकर्माणि मनसा ' [५।१३] इत्यादिना ।

२ आ. शा. व्या.— ननु यथोक्तज्ञानमुत्पन्नमपि हाना-
योगदानाय वा न भवतीति कुतोऽस्य फलवत्त्वं ? तत्राऽऽह—
ज्ञानं चेति । अयद्वयमिति । प्रकाशप्रकृतेस्तमोनिवृत्तिव्यति-
रेकेणुपपत्तिरदात्माज्ञाननिवृत्तिमन्तरेणाऽऽस्तज्ञानोत्पत्तेरुपप-
त्तेरित्यर्थः । नन्वज्ञानस्य ज्ञानप्रागभावत्वात्तन्निवृत्तिरेव ज्ञानं,
न तु तन्निवृत्तंमिति तत्राऽऽह— तत्रेति । कथं पुनर्भगवताऽपि
ज्ञानमावाप्तिरिक्कमज्ञानं दर्शितं ? इत्यादिवाक्याऽऽह— अत्र चेति ।
विमतं ज्ञानाभावे न भवत्युपादानत्वात्पदादिविदिति भावः ।
ननु हननक्रियायाः " न हिनन्त " इति निषिद्धत्वात्
सृष्ट्यादेरज्ञानकृतत्वेऽपि विदितक्रियाकर्तृत्वादेनं तथात्वमिति
नेत्याह— तत्रेति । न तावदात्मनि कर्तृत्वादि नित्यममु-

क्तिप्रसङ्गात् ; न चानित्यमपि निष्पादानं, भावकार्यस्योपादान-
नियमान् ; न चानात्मा तदुपादानं, आत्मनि तत्रप्रतिमानात् ;
न चाऽऽत्मैव तदुपादानं, कूटस्थस्य तस्याविद्यां विना तदयो-
गात् ; इत्याह— अविश्रित्यत्वादिति । कर्तृत्वामावेऽपि कार-
यितृत्वं स्वादित्याशङ्क्याऽऽह— विक्रियावानिति । आत्मनि
कर्तृत्वादिप्रतिभानस्यानायनिर्वाच्यमहात्म्युपादानं तन्निवृत्तिश्च
तत्त्वज्ञानादित्युक्तम् ; इदानीं कर्तृत्वकारयितृत्वयोरविद्याकृतत्वे
भगवतोऽनुमतिं दर्शयति— तदेतदिति । विदुषो यदि कर्मा-
धिकारामात्रो भगवतोऽभिमतस्त्वर्हि पुत्र तस्य जीवतोऽधिकारः
स्यात् ? इति श्रुत्यति— कः पुनरिति । ज्ञाननिशायमित्युक्तं
स्मारयति— उक्तमिति । तदज्ञानं सर्वधर्ममश्यामे च तस्या
धिकारोऽस्तीत्याह— तथेति ।

१ शां. भा.— ननु ' मनसा ' इति वचनात् न वाचिकानां कायिकानां च सन्न्यास इति
चेत्, न ; ' सर्वकर्माणि ' इति विशेषितत्वात् । मानसानापेव सर्वकर्मणामिति चेत्, न ; मनोव्या-
पारपूर्वकत्वात् वाचायव्यापाराणां, मनोव्यापाराभावे तदनुपपत्तेः । शास्त्रीयाणां वाचायकर्मणां
कारणानि मानमानि कर्माणि वर्जयित्वाऽन्यानि सर्वकर्माणि मनसा सन्न्यस्यास्ते इति चेत्, न ;

‘नैव कुर्वन्न कारयन्’ [५।१३] इति विशेषणात् । सर्वकर्मसन्न्यासोऽयं भगवतोक्तो मरिष्यतः, न जीवत इति चेत्, न; ‘नवद्वारे पुरे देही.... आस्ते’ [५।१३] इति विशेषणानुपपत्तेः ।

२ आ. शां. व्या.— वक्ष्यमाणे वाक्ये सर्वकर्मसन्न्यासो न प्रतिमति, मानसानामेव कर्मणा विशेषणस्यारथायागवगमा-दिति शङ्कते—नन्विति । विशेषणान्तरमाश्रित्य दूषयति— न; सर्वेति । मनसेति विशेषणान्मानसेष्वेव कर्मसु सर्वशब्दः सङ्घटितः स्यादिति शङ्कते—मानसानामिति । सर्वारम्भानामनोव्यापारत्यागे व्यापारान्तराणामनुपपत्तेः सर्वकर्मसन्न्यास-सिद्धयतीति परिहरति—नेत्यादिना । मानसेष्वपि कर्मसु सन्न्यासे सङ्कोचान् वागादिव्यापारानुपपत्तिरिति शङ्कते—

शास्त्रीयाणामिति । अन्यानीति, अशास्त्रीयवाक्यायकर्म-कारणान्यशास्त्रीयाणि मानसानि तानि च सर्वाणि कर्माणी-त्यर्थः । वाक्यशेषमादाय दूषयति— न; नैवेति । न हि विवेक-बुद्ध्या सर्वाणि कर्माण्यशास्त्रीयाणि सन्न्यस्य तिष्ठतीति युक्तं, ‘नैव कुर्वन्’ इत्यादिविशेषणस्य विवेकबुद्धेः त्यागहेतोस्तुल्यत्वा-दित्यर्थः । भगवदभिमतसर्वकर्मसन्न्याससंस्थावस्थाविशेषे सङ्कोचं दर्शयन्नाशङ्कते—मरिष्यत इति । सन्न्यासो जीवदवस्थाया-मेवात्र विवक्षित इत्यत्र लिङ्गं दर्शयन्तुत्तरमाह—न, नवेति ।

१ शां. भा.— न हि सर्वकर्मसन्न्यासेन मृतस्य तद्देहे आसनं सम्भवति । अकुर्वतोऽकारयतश्च देहे सन्न्यस्य इति सम्यन्धः । न देहे आस्ते इति चेत्, न; सर्वत्र आत्मनोऽधिक्रियत्वावधारणात्, आसनक्रियायाश्च अधिकरणापेक्षत्वात्, तदनपेक्षत्वाच्च सन्न्यासस्य । सम्पूर्वस्तु न्यासशब्दोऽत्र त्यागार्थः, न निक्षेपार्थः । तस्मात् गीताशास्त्रे आत्मज्ञानवतः सन्न्यास एवाऽधिकारः, न कर्मणीति तत्र तत्र उपरिष्ठादात्मज्ञानप्रकरणे दर्शयिष्यामः ॥ २१ ॥

२ आ. शां. व्या.— अनुपपत्तिर्न स्फोरयति—न हीति । अन्यविशेषान्वाक्यानेन लिङ्गासिद्धिं चोदयति—अकुर्वत इति । विवेकवशाद्दोषाण्यपि कर्माणि देहे यथोक्ते निश्चिन्नाकुर्वन्नकारयन् विद्वानवतिष्ठते । तथा च देहे कर्माणि सन्न्यस्याकुर्वतोऽकारयतश्च सुखमासनमिति सम्बन्धसम्भवाद्दोषोपपत्त्यस्य सति देहे कर्मत्यागविषयत्वाभावाज्जीवतः सर्वकर्म-त्यागो नास्तीत्यर्थः । अथवाऽकुर्वन्त इत्यादि पूर्वैव सम्बन्ध-नीय, लिङ्गान्निमित्तोऽयं नु देहे सन्न्यस्येत्यारम्भेऽनुभवेयम् । आत्मनः सर्वत्राविक्रियरनिर्धारणाद्देहसम्बन्धमन्तरेण कर्तृत्वकार-यितृत्वाप्राप्तेरप्राप्तप्रतिषेधप्रसङ्गरिहारायमत्समुक्त एव सम्बन्ध-सार्थीयानिति समापत्तेः—न, सर्वत्रेति, श्रुतिषु सृष्टिषु चेत्यर्थः । किञ्च सम्बन्धस्याऽऽह्लासनिधियोग्यताधीनत्वादा-

ह्लाहावशादभिमतसम्बन्धसिद्धिरित्याह—आसनेति । भवदित्युक्तु सम्बन्धो न सिन्धव्यत्यागाह्लाभावादित्याह—तद्-नपेक्षत्वाच्चेति । सन्न्यासशब्दस्य निक्षेपार्थत्वात्तस्य चाधिक-रणापेक्षत्वादन्यदित्यसम्बन्धसिद्धिरित्याशङ्कयाऽऽह—सम्पू-र्णस्त्विति, अन्यथोपसर्गवैयर्थ्यादित्यर्थः । मनसा विवेकवि-ज्ञानेन सर्वाणि कर्माणि परित्यज्याऽऽस्ते देहे विद्वानित्यस्यैव सम्बन्धस्य साधुत्वं मत्वोपसंहरति—तस्मादिति । सर्वव्या-पारो परमात्मनः सन्न्यासस्याविक्रियात्मज्ञानविरोधित्वात् प्रयोजकज्ञानवतो वेषे सन्न्यासेऽधिकारः सम्यग्ज्ञानवत्त्ववेषे स्वाभाविके फलात्मनीति विभागमभ्युपेक्षोक्तोऽयं वाक्यशेषोऽ-गुण्यं दर्शयति—इति तत्र तत्रेति ॥ २१ ॥

३ रा. भा.— एवमधिनाशित्वेनाजत्वेन व्ययानर्हत्वेन च नित्यमेनमात्मानं यः पुरुषो वेद, स पुरुषो देवमनुष्यतिर्यक्स्थावरशरीरावस्थितेषु आत्मसु कर्मप्यात्मानं कथं घातयति ? कं वा कथं हन्ति ? कथं नाशयति ? कथं वा तत्प्रयोजको भवतीत्यर्थः । ‘एतानात्मनो घातयामि हन्मि’ इत्यु-द्योचनमात्मस्वरूपयाथात्म्याज्ञानमूलमेवेत्यभिप्रायः ॥ २१ ॥

४ वे. ता. चं.— ‘य एतम्’ [२।१५] इत्युक्तविषयपरं ‘वेद’ इत्यादिश्लोके ‘नित्यम्’ इति परमसाध्यानुवादः । ‘अविनाशिनम्’ इत्यादिषु तु शब्देऽस्तित्यभिप्रायेणाह—एषमिति । स्वयच्छन्दनाशं जन्मनाशमतिरिक्तविकारा विवक्षिता । अप-क्षय एव वा छेदनादियोग्यावयवविशेषादिर्वा । कमिति निर्धारणस्यानिर्धारितानेकव्यक्त्यापेक्षत्वादाह देवमनुष्ये-त्यादि । आनन्दतिर्यक्त्योः वीर्यरक्त्यमाशङ्क्य शुद्धिन्धर्ममेणार्थ-

माह—कथं नाशयतीत्यादि । वेदितुर्विशेषेण हन्तृत्वान्नि-निषेधो न युज्यते । आत्मनो नित्यत्वे तदवेदितुषु तद्व-नाशयोगादित्याशङ्कारिहाराय फलितार्थं वदन् प्रकृतेन सङ्-मयति—एतानिति । नात्र श्लोके हन्तृत्वादिमार्थं निषि-ध्यते, किन्तु तत्प्रयुक्तं बोधनम् ; तदुत्पादकप्रकारप्रतिषे-धैव तत्र कथञ्च इति भावः ॥ २१ ॥

५ आ. भा. भा.— अतो य एतं येन स कथं घातयति हन्ति वा ? अविनाशिनं नैमित्तिक-विनाशग्रहितम् । नित्यं स्वाभाविकरूपाग्रहितम् । अथवाऽविनाशिनं दोषयोगरहितम् । नित्यं मश्यामिनि मयं च शिषेकः; दोषयुक्तपुम्पाटिषु नष्टशब्दप्रयोगात् ॥ २१ ॥

६ ज. प्र. दी.— वेदाविनाशिनमिति । पुनरात्मनो-
 ऽविनाशित्वादिकं किमर्थमुच्यते ? इत्यतोऽस्य तात्पर्यमाह—
 अत इति । उक्तैः प्रमाणैरवमविनाशित्वादिभ्य कं कथं घात-
 यति हन्ति वेत्येवभावं करोतीत्यर्थः । जीवस्थानित्यत्वादिकं
 मन्थमानो न जानातीत्युक्तम्, इदानीं तु ज्ञानी त्वं मन्थत
 इत्युच्यन्त इति । अविनाशिनं निन्त्यमिति पुनरुक्तिमाशङ्क्य द्वेषा-
 र्थमेदमाह— अविनाशिनमिति । नैमित्तिको विष्यनाशा-

दिनिमित्तकः । स्वामाधिकः कालकृतः । दोषयोगरहितमित्यनेन
 मानात्पर्यां इत्यत्र यदुक्तमाभिमानिकमेवात्मनो दुःखादिकं,
 न तु स्वगतमिति तस्यानुवादः कियते । एवं व्याख्यानप्रकार-
 मन्थनाप्यतिदिशति— इतीति । विवेकः शब्दार्थयोः । अवि-
 नाशिन दोषयोगरहितमिति कुतो लभ्यमित्यत आह,—
 दोषेति । अनेकार्थत्वाद्वादानामिति भावः ॥ २१ ॥

७ ह. पै. भा.— 'य एनं वेत्ति हन्तारं' [२।१९] इत्यनेन मध्येण हननक्रियायाः
 कर्ता कर्म च न भवतीति प्रतिज्ञाय 'न जायते' इत्यनेनाविक्रियत्वं हेतुमुक्त्वा प्रतिज्ञातार्थस्य
 संहारति— वेदाविनाशिनमिति । वेद विजानाति । अविनाशिनं प्रेत्यभावविकाररहितं नित्यं विप-
 रिणामरहितं यो वेदेति सम्बन्धः । एनं पूर्वोक्तमन्त्रेणोक्तलक्षणम् । अजं जननक्रियारहितम्, अव्यय-
 मपक्षयरहितम्, कथं केन प्रकारेण स विद्वान्पुरुषोऽपि कृतो हन्ति हननक्रियां करोति ? कथं वा
 घातयति हन्तारं प्रयोजयति ? न कथञ्चिद्वन्ति न कथञ्चिद्घातयति । उभयत्राऽऽक्षेप एवार्थः मन्ना-
 सम्भवात् । हेत्वर्थस्य तुल्यत्वाद्विदुषः सर्वकर्मप्रतिषेध एव प्रकरणार्थोऽभिहितो भगवता; हन्त्वेस्त्वा-
 सेप उदाहरणार्थत्वेनोक्तः । विदुषः सर्वकर्मासम्भवे कं हेतुविशेषं पश्यन्कर्माण्याक्षिपति भगवान् ?
 कथं स पुरुष इति ॥ २१ ॥

इत्यनेनाविक्रियत्वं हेतुमुक्त्वा प्रतिज्ञातार्थस्य संहारति— वेदाविनाशिनमिति । वेद विजानाति । अविनाशिनं प्रेत्यभावविकाररहितं नित्यं विप-
 रिणामरहितं यो वेदेति सम्बन्धः । एनं पूर्वोक्तमन्त्रेणोक्तलक्षणम् । अजं जननक्रियारहितम्, अव्यय-
 मपक्षयरहितम्, कथं केन प्रकारेण स विद्वान्पुरुषोऽपि कृतो हन्ति हननक्रियां करोति ? कथं वा
 घातयति हन्तारं प्रयोजयति ? न कथञ्चिद्वन्ति न कथञ्चिद्घातयति । उभयत्राऽऽक्षेप एवार्थः मन्ना-
 सम्भवात् । हेत्वर्थस्य तुल्यत्वाद्विदुषः सर्वकर्मप्रतिषेध एव प्रकरणार्थोऽभिहितो भगवता; हन्त्वेस्त्वा-
 सेप उदाहरणार्थत्वेनोक्तः । विदुषः सर्वकर्मासम्भवे कं हेतुविशेषं पश्यन्कर्माण्याक्षिपति भगवान् ?
 कथं स पुरुष इति ॥ २१ ॥

८ वं. ब्र. गि.— नन्वस्तु देहातिरिक्त आत्मा; तथापि
 देहनिमित्त आत्मनिमित्तो वा शोको न सम्भवतीत्युक्तममु-
 क्तम्, आत्मनिमित्तस्यैव शोकरूप सम्भवात्; न चात्मनो
 हन्त्वेनात्मभावात्सम्बन्धस्योक्तैः कथं तन्निमित्तः शोको इति
 वाच्यम्, वस्तुतस्तत्सम्बन्धस्यात्मन्यसत्त्वेऽपि आध्यात्मिकं
 तमादाय 'न हन्त्ययः' इति शास्त्रेण प्रत्यक्षयदोषरहितोवत्तया प्रकृ-
 तेऽपि तादासम्बन्धपुरस्कारेणैव जीव्यादिगुणैस्त्वहन्तुर्मेम प्रेर-
 षतया तदातयितुस्तव च प्रत्यक्षयस्यापरिहर्ष्येन तन्निमित्त-
 शोकासम्भवादित्याशङ्क्य, आत्मविटि निट्टात्प्राप्तौ नैतरो-
 परदेत्याह— अत्र पद्माभावविकारराहित्येनामा विद्येते ।
 जायते अस्ति वर्धते परिणमते अपक्षीयते नश्यति घेति पद्-
 भावविकाराः । अत्र 'अजं' इति जन्मप्रतिषेधः, तेनैव
 जन्मोत्तरकालीनमत्तारूपद्वितीयविकारोऽपि जन्मान्तर्भूतः
 प्रतिषिद्धः । निष्पन्नैकरूपम्, वेव दृष्टिपरिणामरूपतृतीयचतु-
 र्षविकारप्रतिषेधः । अच्युतं— न विद्यते ध्ययोऽव्यवाचयत्सु
 गुणापचयरूपो वा दस्य निरवयवस्य निर्गुणस्य च तमव्यय-
 मित्यपशयारूपपद्मविकारप्रतिषेधः । अविनाशिनं— न वि-
 नष्टं शीलं यस्य तमित्यन्यविकारनिषेधः । ध्वम्भूतमेनं 'अवि-
 नाशो तु तद्विद्धि' [२।१७] इत्यादित्यर्थेन तच्छोकोलक्षणं
 त्रिविधपरिच्छेदशब्दमकर्मभौतिकस्वरूपमणिलजगदुप्यासाधि-
 दानभूतमात्मानं यो वेद जानाति, स विद्वान्पुरुषः पूर्णः कं
 इति ? न कश्चिदपि, अद्वितीयात्मद्वन्द्वेन तस्य हन्त्यद्वि-
 तीयपदार्थस्यैव ज्ञानात् । तथा कथं इति ? न कश्चिदपि,
 हन्त्यत्वेनाभिमतन्त्यात्मनो निश्चिकारयेन तस्य ऐदंदाहारे-
 णनप्रकारस्य कस्याप्यनप्रकारात् । एतदेव 'नैनं टिन्दन्ति
 शक्नोति' [२।२३] इत्यादिना प्रकथयित्वेन । एवं कं घातयति

कथं घातयतीत्यपि व्याख्येयम् । अत्र 'कथं घातयति हन्ति' इति
 न घातयित्त्वं हन्त्वाक्षेपः, किन्तु तत्कार्यप्रत्यख्यायक्षेपः । अतः
 'मयैवेति निहताः पूर्वमेव' 'मया हर्तात्वं जहि' [१।१३३-
 ३४] इत्यादिना भगवतैव स्वस्मिन्हन्तृत्वघातयितृत्वप्रदर्शनं
 न विरुध्यते । तदेतदुपगतमेव वक्ष्यति— 'ततो युद्धाय युज्यस्व
 मेवं पापमवाप्स्यसि' [२।१८] इति ।

न च वास्तवहन्तृत्वगतयितृत्वोभाभावोऽत्र विवक्षितः 'मयैव'
 इत्यायुक्तं तु हन्त्वादिकं न वास्तुमिन्त्यविषयो इति वाच्यम्;
 वास्तवहन्तृत्वाभावस्य विद्वद्विद्वत्साधारण्येन 'कथं स पुरुषः'
 इति विदितव्यं विदुषस्तद्व्यतिरेकोक्त्ययोगात् । अतो भूयश्च
 क्वेति 'कथं मृत्युः' इत्याक्षेप इव 'कं घातयति' इत्याक्षे-
 पोऽपि शान्तिनि तत्कार्यप्रतिषेधपर इति स्वमप्येतादृशात्म-
 ज्ञानेन निट्टात्प्राप्तौ मृत्वा तन्निबन्धनप्रत्यक्षयशङ्कां मा-
 कार्पासिति भावः ।

अत्र 'कथं स हन्ति' इति हननशोषोपि विदुषः सर्वकर्मा-
 धेपरत, विद्वद्वेनोक्तिगोपात् । हेतुसाधारण्येन हेतुमति सर्व-
 प्राधादिषेयलाभ इति हि मीमांसकमर्यादा । अत एव 'चतु-
 र्गुहीनान्यापयानि भवन्ति, न चान्नापाना इत्यन्ते' इति यथ-
 नम्य प्रकरण्यातिष्येष्टिमात्रविषयत्वेऽपि 'न चान्नापाना
 इत्यन्ते' इति हेतुसाधारण्यपेक्षावन्त्याज्ञानाभाववत्त्वरत्नं स-
 प्रापि चतुर्गुहीनमेव भाट्टगुहीनमिति सिद्धिरित्यते । एवं च विद्व-
 त्त्वमन्थरूपहेतुसाधारण्यत्वेत्तन्मात्रनिषेधत्वं विषेयलाभ इति
 पिथते सति, यानि शास्त्रविहितकर्मणि ताभ्यविद्विषयाण्ये-
 येनि भगवतो निश्चयोऽवगम्यन्ते । तथा च यद्यन्ति— 'तस्य
 कार्यं न विद्यते' [२।१७] इति । भाष्ये चास्य विज्ञा. ३२१४

९ व० त० दी०— निर्विकारत्त्वज्ञानोत्पन्न फलमाह— वेदाविनाशिनमिति । कथमिति प्रकारनिषेध । क हन्तीति कर्मकर्तृत्वम्, घातयतीति प्रयोजकत्व च निषिध्यते ॥ २१ ॥

१० पु. अ त — किञ्च अस्य मारणादिदोषबुद्ध्यावज्ञान एतत्पर्यं तथाहृतम्, अव्यय नागादिशून्य, य एव वेद स पुरुष मेव कारणमित्याह— वेदाविनाशिनमिति । अविनाशिनं । कथं केन साधनेन क स्वय प्रेरको भूत्वाऽन्येन घातयति ? विशेषविवाररहित, नित्य सदैकरूपं, अज जन्मादिरहित, मयैव न कर्मपीत्यर्थ । स्वय च क हन्ति ? न कश्चिदित्यर्थ । २१ ॥

११ नी० भा० दी०— नाय हन्तीत्येतदुपपादयति— वदेति । विनष्टु अदर्शनं गन्तुं शीलमस्येति विनाशि, रञ्जु रगतुल्यमुपाधिप्रय स्युलसूक्ष्मकारणशरीरारूपं, ततोऽन्य अविनाशिन अत एव नित्य नागहीनम् । तत्र हेतु—अज, जन्मवान् हि अनित्य, अयं तु अजत्वान्निव्यञ्चेत्यर्थः । ननु विनाशिनः स्वकार्यापेक्षया अन्यत्वमजत्वं नित्यत्व च साङ्ख्याभिमत प्रधाने तार्किकाभिमते नभसि चास्ति अत उक्त— अव्ययमिति । न व्येति पूर्वावस्था त्यज तीत्यव्ययमपरिणामि, प्रधान तु चल गुणवृत्तमिति न्यायेन गुणसाम्यावस्थायामपि परिणममाणमेव सर्वेदाऽस्तीति तेषामभ्युपगमात् । आकाशस्यापि “ तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाश सम्भूत ” [तै उ २।१] इति स्वप्तिभ्रवणाद्गन्तव्यभावादेव नायत्वम् । तादृश आत्मान यो वेद अपरोक्षीकरोति स पुमान् कथं केन प्रकारेण कमन्य घातयति हननक्रियाया प्रवर्त्तयति ? क वा हन्ति ? न केनचित्कारेण कमपि घातयति, न वा हन्तीत्यर्थ, द्वैताभावात् । तथाहि श्रुतिविद्यावस्थाया सर्वकारकण्यपार निषेधति— “ यत्र त्वस्य सर्वं मालैराभूत्केन क पश्येत् ” [वृ उ ४।१।१९] इत्यादि अविद्यावस्थायामेव च सर्वकारकव्यवहारं दर्शयति । “ यत्र हि द्वैतमिव भवति तदितर इतर जिघ्रति तदितर इतर पश्यति ” [वृ. उ २।४।१४] इत्यादि । एतेन सर्वकारकोपमर्दिन्या विद्याया सर्वकारकसापेक्षे कर्मभि सह समुच्चयो निरस्त । परस्परविरुद्धस्वभावत्वेन शीतोष्णयोरिव द्वयोरेककार्यकारित्वस्य रथाश्वन्यायेनासम्भवादित्यन्यत्र विस्तर । मादृशाना ज्ञानिना व्युत्थान-फाले अविद्यालेशानुबृत्त्या घातयित्वादे प्रसक्तावपि विद्याया तस्य बाधितत्वादागामिकर्मणामप्येषा च न दोष । तथा च वक्ष्यते “ हत्वाऽपि स इमाँल्लोकत्र हन्ति न निवध्यते ” [१।१।७] इति ॥ २१ ॥

आत्मनो नित्यत्वेऽविक्रियत्वे च सद्हेतुक दृष्टान्तान्तरम् [२।२।२५]

वासांसि जीर्णानि यथा विहाय नवानि गृह्णाति नरोऽपराणि ।^१

तथा शरीराणि विहाय जीर्णान्यन्यानि संयाति नवानि देही ॥ २२ ॥

१ शां. भा.— प्रकृत तु वक्ष्यामः । तत्रात्मनोऽविनाशित्वं प्रतिज्ञातम्, तत् किमिव इत्युच्यते?— वासांसि गीति । वासांसि वस्त्राणि जीर्णानि दुर्बलता गतानि यथा लोके विहाय परित्यज्य नवान्यामिनरानि गृह्णाति उपादत्ते नरः पुरुषोऽपराण्यन्यानि, तथा तद्देव शरीराणि विहाय जीर्णानि अन्यानि संयाति सद्गच्छति नवानि देही आत्मा, पुरुषन्तु अनिप्रिय एवेत्यर्थः ॥ २२ ॥

२ भा. दा घ्या — आत्मनोऽविक्रियत्वं कमासम्भव वरवर्गैव्यात् अविक्रियत्वमसिद्धमिति चतत्राऽऽह— वासांसि त्रिपाचाविक्रियत्वं हतुमभेनायमव उत्तरमयमवतारयति— प्रकृतं त्विति । किं तद्वस्तु ? इति वदन्मानं प्रत्याह— तत्रेति । अविनाशित्वमिच्छामः, अविक्रियत्वमित्याह । तत्रैव रक्षणतः एष्यति तद्गुणधोऽभ्युपाययति— तद्विरयादिना । आत्मन स्वतो विद्विनाशमपि पुरातनदेव्याय नूननेदोषादानं च विक्रिया वरवर्गैव्यात् अविक्रियत्वमसिद्धमिति चतत्राऽऽह— वासांसि त्रिपाचाविक्रियत्वं हतुमभेनायमव उत्तरमयमवतारयति— प्रकृतं त्विति । किं तद्वस्तु ? इति वदन्मानं प्रत्याह— तत्रेति । अविनाशित्वमिच्छामः, अविक्रियत्वमित्याह । तत्रैव रक्षणतः एष्यति तद्गुणधोऽभ्युपाययति— तद्विरयादिना । आत्मन स्वतो विद्विनाशमपि पुरातनदेव्याय नूननेदोषादानं च विक्रिया

वाक्यार्थमाह— पुरुषचदिति ॥ २२ ॥

३ रा. भा.— यद्यपि नित्यानामात्मना शरीरविश्लेषमात्र क्रियते, तथापि रमणीयभोगसाधनेषु शरीरेषु नदप्यु तद्वियोगरूपं शौरनिमित्तमभ्येवेत्यत्राह— वामांसीति । धर्मयुद्धे शरीरं त्यजतां त्यक्तशरीरादधिस्तरन्यायाणशरीरग्रहणं शास्त्रादवगम्यत इति । जीर्णानि वामांसि विहाय नवानि न्यायानि वासांसि गृह्णाति च ह्येनिमित्तमेवाशौचपलभ्यते ॥ २२ ॥

४ घे. ता. चं— शङ्कापूर्वं ' वामांसि ' इति श्लोकमव-
 तारयति— यद्यपीति । ननु सार्वभौमादिशरीरपरित्यागे तप-
 त्कर्मानुस्मरणकरतिर्न कस्यावरदिशरीरपरिग्रहमन्मावनाया प्र-
 यवत् अपरिग्रहीतशरीरतयाऽवस्थितिं सम्भावनाया वास्तुदेव
 शोकनिमित्तम् ; न च नूतनत्वमात्रं सुखाय, चिरन्तनपरि-
 ग्रहपरित्यागेनापि नूतनकारागारप्रवेशादेः जीर्णानुत्पन्नप्रदानेन

नूतनगोपीप्रहृष्टादेव दुःखरूपत्वात् । न च वयमिह मातृपादि-
 शरीरविलयसमनन्तरं अभिन्नवचनपरिधानवत् अनिमित्तदेहादि-
 सद्गुणपुलमाह इत्याद्येऽप्याह— धर्मयुद्धे इति । अधि-
 कतरेति कल्याणविशेषणम् । नवशब्दाभिप्रेतोक्तिः— कल्या-
 णानीति । हर्षनिमित्तमेवेति—पुरा शोकाविययमात्रे शोकः
 हृतः ; इदानीं तु तद्विपरीतहर्षवियये क्रियत इति भावः ॥ २२ ॥

५ आ. मा. भा.— देहात्मविवेकानुभवार्थं

दृष्टान्तमाह— वासांसीति ॥ २२ ॥

६ ज. प्र. द्वी.— देहानामुपमापगमयोरप्येक एवायमा-
 त्मेत्येतेन ' देहिनोऽस्मिन् ' [२ । १३] इत्यनेन घट्टा-
 न्तयुक्तं अतो ' वासांसि ' इति व्यर्थोऽयं श्लोक इत्यत
 आह— देहेति । कौमार्यादिदेहानामनतिमित्तत्वात् तत्र

देहान्मनोविवेको विनाशित्वाविनाशित्वलक्षणः स्पष्टमनु-
 भवात्सो भवतीति भावः । दृष्टान्तं पूर्वोक्तादित्यन-
 मिति शेषः । दृष्टान्तमित्युक्तं दाशान्तिकस्यापि कथि-
 तत्वात् ॥ २२ ॥

७ ह. पै. भा.— आत्मनो नित्यत्वं प्रतिज्ञातं शरीरेषु तत्कथं नश्यत्स्वित्प्राप्ताऽह— वासांसीति ।

यथा नरो जीर्णानि वासांसि विहाय नवानि वस्त्राणि गृह्णाति स्वयं विद्यमान एव ; तथा जीर्णानि
 शरीराणि विहायान्यानि नवानि संयाति देहीस्वयं पूर्वदेहविनाशेऽप्यविक्रियो विनाशरहितः ॥ २२ ॥

८ चं. प्र. गि.— ननु मास्वाम्नितिक्तः शोकः ; शरीर-
 निमित्तकस्तु स्यादेव ; यद्यपि शरीराणि स्वतो नश्राणि
 तद्वधय युद्धे विहित इति न तानि शोकस्थानमित्युक्तम्,
 तथापि रमणीयभोगमाधनेषु तेषु नश्यन्तु तन्निमित्तः शोको-
 ऽपरिहार्य एते यादाह्वयाह— अत्र जीर्णवस्त्रयोगे नूतनवस्त्रपरि-
 ग्रहवत् जीर्णशरीरत्यागेऽपि निर्बिकारस्यात्मनो नूतनशरीरस्वी-
 कार इत्येतावानुत्तानदृष्टार्थः प्रतीयते । स च ' देहिनो-
 ऽस्मिन् ' [२ । १३] इति श्लोके कौमार्यादिव्याप्त्यागेन चौवन-
 वस्थेव निर्बिकारस्यात्मनो देहादेहान्तरप्राच्यवस्थेति निरूप-
 णान् प्रागेवोक्त इति पुनस्तप्रतिपादनस्य नानिप्रयोजनत्वात्,
 जीर्णानि वस्त्राणि विहाय यथा नवानि गृह्णाति तथा जीर्णानि
 शरीराणि विहाय नवानि पातीत्येतावन्वैव निवर्हि सति अप-
 राणि अन्यानीति च संयातीति समुपसर्गं च प्रयुज्जानेन भग-
 वता अर्थविशेषस्य गभीरतवाद्य तमेवार्थं दर्शयामः । यथा

हि लोके नरो जीर्णानि वामांसि त्यक्त्वाऽन्यानि नवानि
 वामांसि गृह्णाति, तथा अयं देही भीष्मद्रोणादिः जीर्णानि जस्ता
 कृतानि शरीराणि त्यक्त्वा अन्यानि नवानि शरीराणि " अन्य-
 श्वतरं कल्याणरूपं कुरुते चिन्त्यं वा गान्धर्वं वा देवं वा " [वृ. उ. ४।४।४] इत्यादिदृष्टिप्रसिद्धानि दिव्यशरीराणि
 संयाति सम्बन्धवामादिदेशं विनैव प्राप्नोति । दुर्घोषनादि-
 युवदशरीराणां जीर्णत्वामात्रेऽपि भाविदिव्यशरीरप्राप्त्या हेय-
 त्याज्यवैराग्येव तानीत्यभिप्रायेण जीर्णोक्तौ । एवं च कश्च-
 पदशराणि परिहाय दुरुरुतानि परिपापपत्रिभ कर्मफलशरी-
 राणि युद्धे परिहाय भीष्मार्जुनां दिव्यभोगाहर्षदेवनाशरीर-
 पनेना त्वं तेषामुपकृतैवासीति तदीयैतच्छरीरानां हर्ष एव
 नवोचिनः, धर्मयुद्धे शरीर त्यजतः स्वर्गभोगाहर्षिदिव्यशरीरप्राप्तेः
 शास्त्रप्रसिद्धत्वादिति भावः ॥ २२ ॥

९ ब० त० द्वी०— नन्वात्मनोऽविनाशेऽपि तदीयभोगसाधनदेहाना विनाशं पवांलोच्य शोचामीति चैत-
 न्नाह— वासांसीति । यथेति दृष्टान्तः । नरो जीर्णानि वासांसि विहायापरणि नवानि गृह्णाति, तथा देही जीव
 आत्मना जीर्णानि शरीराणि त्यक्त्वाऽन्यानि नवानि प्राप्नोति । कर्मनिवन्त्वानां नूतनानां देहानामवदयमन्मावात्
 न जीर्णदेहानां शोकावकाश इति भावः ॥ २२ ॥

नरो गृह्णाति, तथा जीर्णानि मर्कटाद्यनुपुकादि शरी-
 राणि विहाय नवानि अशानि मर्कटीजन्य वि-
 लक्षणसोऽन्यादकानि देही संयाति मदृष्ट्या प्राप्नोती
 त्वर्थः ॥ २२ ॥

१० पु. अ. त.— ननु भगवत्प्राप्त्यर्थं मृष्टदेहादीनां
 मातृगमयि दौषरूपं, अतः शोचामीति च तत्राह—
 यासांसीति । यथा जीर्णानि कायानुपुयुक्तानि यन्मांसि
 विहाय नवानि कायौषधीर्गानि अवरानि पूर्वविक्षणादि

११ नी० भा० द्वी०— ननु " प्राज्ञगो यजेत, जातपुत्रः कृष्णकेशोऽभीतादधीव " इति आत्मानं वयोधर्मादि-
 विशेषगवन्त्वमेवाधिकृत्य कर्मविषयः प्रवर्तन्ते, तेन नीलादुत्पलमिव देहादन्य आत्मनाऽवधारयितुं न शक्यत इत्या-
 दाह्वयाह— वासांसीति । दृष्टी प्रेषानन्वादेति दृष्टमन्य विनोपगन्नेऽपि न त्रेषानुवन्मृत्स्वरूपान्तरागन्तं, एषं
 प्राज्ञपतादेरपि न स्वर्गकामस्वरूपान्तरागन्तमिति वक्ष्यदेवदत्तयोरेव अज्ञाजडयोर्देहात्मनोः अत्यन्तविलक्षणत्व-
 मनीति वक्ष्यनाशेन देवदत्तनाशी मन्वानस्येव तत्र देहनाशादात्मनाशं मन्वानस्यात्यन्तमौर्ध्वं स्पष्टमिति भावः ।
 शृष्ट्यांश्च श्लोकः ॥ २२ ॥

नैनं छिन्दन्ति शस्त्राणि नैनं दहति पावकः ।

न चैनं क्लेदयन्त्यापो न शोषयति मारुतः ॥ २३ ॥

अच्छेद्योऽयमदाह्योऽयमक्लेद्योऽशोष्य एव च ।

नित्यः सर्वगतः स्थाणुरचलोऽयं सनातनः ॥ २४ ॥

[नित्यसर्वगतस्थाणुः— इति माध्वसम्मतः पाठः]

अव्यक्तोऽयमचिन्त्योऽयमविकार्योऽयमुच्यते ।

तस्मादेवं विदित्वैनं नानुशोचितुमर्हसि ॥ २५ ॥

१ शां. भा.— कस्मात् अविक्रिय एव ? इत्याह— नैनं छिन्दन्ति इति । एनं प्रकृतं देहिनं न छिन्दन्ति शस्त्राणि निरवयवत्वात् नावयवविभागं कुर्वन्ति । शस्त्राणि अस्पादीनि । तथा नैनं दहति पावकः, अग्निरपि न भस्मीकरोति । तथा न चैनं क्लेदयन्ति आपः, अपां हि सावयवस्य वस्तुन आर्द्राभावकरणेन अवयवविश्लेषपापादने सामर्थ्यम् । तन्न निरवयवे आत्मनि सम्भवति । तथा स्नेहवत् द्रव्यं स्नेहशोषणेन नाशयति वायुः । एनं तु आत्मानं न शोषयति मारुतोऽपि ॥२३॥

२ आ. शां. व्या.— पृथिव्यादिभूतचतुष्टयप्रयुक्तविक्रिया-
भाक्त्वात् आत्मनोऽसिद्धं अविक्रियत्वमिति शङ्कते— कस्मा-
दिति । यतो न भूतान्यात्मानं गोचरयितुमर्हन्ति अतो युक्त्या-
काशवत् तस्याविक्रियत्वमित्याह— आहेत्यादिना ॥ २३ ॥

१ शां. भा.— यत एवं तस्मात्— अच्छेद्योऽयमिति । यस्मात् अन्योन्यनाशहेतुनि भूतानि एनमात्मानं नाशयितुं नोत्सहन्ते तस्मान्निन्यः । नित्यत्वात् सर्वगतः । सर्वगतत्वात् स्थाणुरिव स्थिर इत्येतत् । स्थिरत्वादचलोऽयमात्मा, अतः सनातनश्चिरन्तनः, न कारणात् कुतश्चित् निष्पन्नः, अभिनव इत्यर्थः । नैतेषां श्लोकानां पौनरुक्त्यं चोदनीयम्, यत एकेनैव श्लोकेन आत्मनो नित्यत्वमविक्रियत्वं चोक्तं 'न जायते म्रियते वा' [२।२०] इत्यादिना । तत्र यदेवात्मविषयं किञ्चिदुच्यते, तदे- तस्मात् श्लोकार्थाच्चातिरिच्यते, किञ्चिच्छब्दतः पुनरुक्तं किञ्चिदर्थत इति । दुर्योधत्वादात्ममस्तुनः पुनः पुनः प्रसङ्गमापाद्य शब्दान्तरेण तदेव वस्तु निरूपयति भगवान् वासुदेवः, कथं तु नाम अव्यक्तं तत्त्वं संसारिणां [अमंसारित्व-] बुद्धिगोचरतामापन्नं मत् संसारनिवृत्तये स्यात् ? इति ॥ २४ ॥

२ आ. शां. व्या — पृथिव्यादिभूतप्रयुक्तचेदनाद्यर्थक्रियाभावे योग्यतामात्र कारणमाह— यत इति । पूर्वार्थे सुनराथं कृत्वा च यो मयति— यस्मादिति । नित्यत्वादीनामन्योन्य हेतुहेतुमद्भावं सूचयति— नित्यत्वादित्यादिना । न च निरवयव परमाणुषु व्यभिचारादप्यथ सर्वगतत्वमिति वाच्यं, तेषामेवाप्रामाणिकत्वेन व्यभिचारानवतारात्, न च सर्वगत-त्वेऽपि विक्रियाद्यपि मात्रमात्मनोऽप्यतीति युक्तं, विभुत्वेनाभि-मते ममसि तत्पुनरुक्त्यात्, न च विक्रियाद्यपि मात्रं स्वैयमा-स्थानं सूच्य, तथाविक्रिय गृहान्देरस्थिरवदर्थानात्, इत्याद्ये माऽऽह— स्थिरत्वादिति । स्वतो नित्यत्वेऽपि कारणप्राप्त सम्भवाद्बुद्धयति सम्भावितेति पुनश्चिरन्तनत्वमित्याद्युपा-
ऽऽह— न कारणादिति । आत्मनोऽविक्रियत्वम्य 'न जायते

म्रियते वा [२।२०] इत्यादिना साधितत्वात्तस्यैव पुनः पुनरभि-
धाने पुनरुक्तिरित्याद्युपाह— नैतेषामिति । अनाशानीयत्वं
चोच्यते प्रमत्तं दर्शयति— यत इति । अतो 'वेदाविनाशिनः'
[२।२१] इत्यादी शङ्कयते, पौनरुक्त्यमिति भावः । कथं तत्र पौन-
रुक्त्याद्युपाह संसृजिमपति 'तनाऽऽह— तत्रेति । 'वेदाविनाशिनः'
[२।२१] इत्यादिश्लोक सन्तत्या परामुदयते । श्लोकाशब्देन 'न
जायते म्रियते वा' [२।२०] इत्यादिरुच्यते । ननुवद श्लोके
जन्ममरणायभावोऽभिलक्ष्यते, 'वेद' इत्यादी पुनरप्युपाहभावो
विरुध्यते तत्र कथमर्थातिरकाभावमादाय पौनरुक्त्यं बोधयते ।
तत्राह— किञ्चिदिति । कथं तर्हि पौनरुक्त्यं न चोदनीयमिति
मन्यते । तनाऽऽह— दुर्योधत्वादिति । पुनः पुनर्दिधानमेव
वस्तु निरूपयतो भगवतोऽभिप्रायमाह— कथं न्विति ॥२४॥

१ शां. भा.— किञ्च—अव्यक्तोऽप्यमिति । अव्यक्तः सर्वकरणापिपयत्वात् न व्यज्यते इत्यव्यक्तोऽप्यमात्मा । अत एवाचिन्त्योऽप्यम् । यद्वि इन्द्रियगोचरं वस्तु तच्चिन्ताविपयत्वमापद्यते । अयं तु आत्मानिन्द्रियगोचरत्वादचिन्त्यः । अविकार्योऽप्यम्, यथा क्षीरं दध्यातश्चनादिना विकारि, न तथाऽयं आत्मा । निरवयवत्वाच्चाविक्रियः । न हि निरवयवं किञ्चित् विक्रियात्मकं दृष्टम् । अविक्रियत्वादाविकार्योऽप्यमात्मा उच्यते । तस्मादेवं यथोक्तप्रकारेणैवमात्मानं विदित्वा त्वं नानुशोचितुमर्हसि 'हन्ताऽहमेपां, मया एते हन्यन्ते' इति ॥ २५ ॥

२ आ. शां. व्या.— त्वम्पदार्थपरिशोधनस्य प्रवृत्त्यात् तत्रैव हेतुन्तरमाह—किञ्चेति । आत्मनो नित्यत्वादिलक्षणस्य तत्रैव प्रथा किमिति न भवति ? तत्राऽऽह—अन्यत्क इति । मा तर्हि प्रत्यक्षत्वं भूत्, अतोदेतत्वं तु तस्य किं न स्यात् ? इत्याशङ्क्याऽऽह—अत एवेति । तदेव प्रवृत्तयति—यच्छीति । अतीन्द्रियत्वादेऽपि सामान्यतो दृष्टविषयत्वं भवित्यर्थात्प्रायाश्चैव दृष्टयेनाऽऽह—व्याप्तिरिच्छाभावात्, भवमित्याह—अविकार्य इति । अविकार्यत्वे व्यतिरेकत्वान्तमाह—यथेति । किञ्चाऽऽह—न विक्रियते, निरवयवद्वयत्वात्, पदादिवदिति व्यतिरेक्यनुमानमाह—निरवयवत्वाच्चेति । निरवयवत्वेऽपि विक्रियावत्त्वे का क्षतिः ? इत्याशङ्क्याऽऽह—न हीति । सावय-

वस्यैव विक्रियावत्त्वदर्शनाद्विक्रियावत्त्वे निरवयवत्वात्तुप्यतिरिक्त्यर्थः । यदि सावयवं सक्रियं क्षीरादि, तदध्यादिना विकार मापद्यते, न चाऽऽहमन धुतिप्रमितनिरवयवत्वस्य सावयवत्वं, अतोऽविक्रियत्वाभावं विकार्यो भवितुमलमिति । फलितमाह—अधिक्रियत्वादिति । आत्मप्रथायान्योपदेशं 'अतोऽप्यानन्तसोच्यत्वं' [२१११] इत्युपक्रम्य व्याख्यातमुपमहर्तित—तस्मादिति । अन्यत्कत्वाचिन्त्यत्वाकायत्वं नित्यत्वव्यवैगत्यात्वादिभूतो यस्मादात्मा निर्धारितस्तस्मात्तथैव शतुमुचिन-स्त्वज्ञानस्य फलत्वादित्यर्थः । प्रतिपद्यमानुशोकेनेवाभि-नयति—हन्ताऽहमिति ॥ २५ ॥

३ रा. भा.— पुनरपि 'अविनाशि तु तद्विद्धि येन सर्वमिदं ततम्' [२११७] इति पूर्वोक्तमविनाशित्वं सुखप्रवृत्तयः व्यञ्जयन् द्रवयति—नैनमिति । शस्त्राग्न्यम्बुनापवः छेदनदहनच्छेदनशोषणान्यात्मानं प्रतिकर्तुं न शक्नुयन्ति, सर्वगतत्वादात्मनः सर्वतत्त्वव्यापकस्वभावतया सर्वैभ्यस्तत्त्वैभ्यः युक्तत्वात्स्य तैर्व्याप्त्यनर्हत्वात्, व्याप्यकर्तव्यत्वाच्च छेदनदहनच्छेदनशोषणानाम् । अत आत्मानित्यः स्थाणुरचलोऽयं सनातनः स्थिरस्वभावोऽप्रकम्प्यः पुरातनश्च ॥ २३ ॥ २४ ॥
छेदनादियोग्यानि वस्तुनि यैः प्रमाणैर्व्यज्यन्ते, तैरयमात्मा न व्यज्यत इत्यव्यक्तः; अतश्छेद्यादिविसजातीयोऽचिन्त्यश्च सर्ववस्तुविजातीयत्वेन तत्तत्स्वभावयुक्ततया चिन्तयितुमपि नार्हः; अतश्चाविकार्यः विकारानर्हः । तस्मादुक्तलक्षणमेवमात्मानं निदिन्यातकृते नानुशोचितुमर्हसि ॥ २५ ॥

४ घे. ता. सं.— पूर्वोक्तेन पुनरपि दास्यंमुखप्रवृत्तयश्च प्रयोजनभेदेन परिहरत् 'नैनम्' इति श्लोकाद्व्यवहारयति—पुनरप्येति । 'नैनम्' इत्यारो सार्धश्लोके वक्ष्याय ध्य-श्लोके वरणाशामर्थ्यं विषयामोम्यत्वं च परम्प्रतिक्रियेति तया आनन्द इतरदन्तभवेतीति भाग्ये ध्यगनुपात्तम् । 'अच्छेद्य-इत्यारो मत्त्वोऽर्थः । तेन 'नैन छिन्दन्ति' इत्यादिन्यपि लक्षणे चान्ये प्रतिपिद्यत इति दशयति—न शक्नुयन्तीति । सर्वगतत्वं पूर्वोक्तहेतुवत्त्वात्तया व्याच्ये—सर्वगतत्वादात्मन इति । अणोरत्मानः कथं सर्वगतश्च ? इत्या-शङ्क्याह—सर्वगतयेति । नाम बहुस्यद्विबिद्ध जीवविसृष्य सर्वगतत्वं हेनोच्यते, किन्त्वनुपप्रेतविकिरेपदोम्यतेति ह्यभावात्प्रवृत्त प्रयुक्तस्य भावः । व्यापित्वस्य पूर्वोक्त हेतुस्य प्रथम प्रायवति सर्वेभ्य इति । अत आत्माना नित्य इति—सुखमेवैव हेतुनात्पदोम्यत्वादात्मा नाशरहित इत्यर्थः । स्थिरत्वादि । स्थाणुरचल इति पदं नित्यत्वदन्वय-त्वात्, शान्तोम्यवनाशकवियत्कत्वं च, स्वभाविकी-

पाविकाविचदपरिणामराहित्यपरं वेति भावः । पुरातन इति । अत नित्यशब्देनानन्दवस्योक्तत्वात् सनातनशब्दोऽनादिश-परतया सद्बोचनीय इति भावः ॥ २३ ॥ २४ ॥
पूर्वोक्तानुमानानामुपलम्बयुक्तविरोधपरिहासुमेवेन सर्वद्वय-परिहारपरं प्रवृत्तौपसहारपरं च 'अव्यक्त' इति श्लोके व्याख्याति—छेदनेति । शरीरादीनि ये प्रमायि च्छेदनादियोग्यतया प्रत्याप्यन्ते, तैस्त्वयाऽप्यो न प्रत्याप्यते 'अहं जानामि' इत्यादिरूपैश्च व्यापन उपलम्बम् । दास्यद्वस्तु नित्यत्वादिविशिष्टरूपेणेति न पूर्वोक्तानुमानानां धर्मिमाह-विरोध इति भावः । निरुपिद्वय मोक्षमयं व्यक्तव्यत्वं च—'इन्द्रिये'प्रेते यदनाशकमिति स्थितिः । अव्यक्तमिति विवेक विज्ञानमनोमिदम् [म. भा. घा प.] इति । ननु इन्द्र-शिक्षीत्यन्त्याहुरायोग्यत्वे व्याप्ये न तद्व्यक्तव्यपेक्षया धर्मि-माहवितोषः । तयाप्यव्यक्तव्यविरोधवद्व्यक्तव्यव्या-कृतत्वात् सामान्यतो विरोध एव भवति । तद्व्यापि दृ-शक्यत्वात्तया विरोधे स्थापित्याहपर—अतश्छेद्यादिवि-

सजातीय इति । साजात्यप्राहकभावाद्बैजालप्राहकचेति भावः । सदेतुकं सप्रकारं चाचिन्त्यशब्दार्थमाह—स्वैति । एतेन सौगत्यभिमतानामात्मानित्यत्वसाधनानां सत्त्वादीनां तदनुप्राहकतर्कणां चोपलम्भमागमादिविरोधात् मूलशैथिल्यमुक्तं भवति । अतश्चेति, पूर्वोक्तप्रमाणानां बाधकाभावात्पीत्यर्थः । यद्वा अनुमानान्तरमुच्यते । तथाहि—आत्मा विकारानर्हः, विकारित्वप्राहकप्रमाणशून्यत्वात्, यथेश्वरस्वरूपम्, इत्यन्यव्य-
दष्टान्तः, यथा घटादि- इति व्यतिरेकः । यद्वा सामान्येन

व्याप्तिः— यदाहसाकारप्राहकप्रमाणशून्यं, तदाहसाकारं न भवति, यथा 'नीलं न पीताकारम्' इति । अविकार्य इत्ये तावति निर्दिष्टे कान्दाचित्कविकारामाश्रमात्रेण सिद्धभाष्यता स्यादिति तत्परिहारकं प्रत्ययार्थं विद्युणोति— विकारानर्ह इति । निषेधापेक्षया वेदनस्य पूर्वकालत्वात् कत्वानिर्देशः; न तु शोकापेक्षया । तेनात्मवेदनस्य शोकाभावहेतुत्वमुक्तं भवति । अर्हसि, आत्मवेदिनस्ते शोकयोग्यतैव न स्यादिति भावः ॥ २५ ॥

५ आ. मा. भा.— स्वतः प्रायो निमित्तैश्चाविनाशिनाऽपि केनचिन्निमित्तविशेषेण स्यात् कक-
च्छेदादिवत्, इत्यतो विशेषनिमित्तानि निषेधति— नैनमिति ॥ २३ ॥

६ ज. प्र. श्लो.— नैमित्तिकनाशस्य प्राङ्निरस्तत्कारिक
नैनमिति श्लोकेनेत्यतस्तत्रिवर्त्यांशङ्काप्रदर्शनपूर्वकं तात्पर्यमाह—
स्वत इति । स्वतः कालतः । प्रायो बाहुल्येन, शङ्कपमाननिमित्त-
त्वावृत्त्यर्थमेतदव्ययम् । केनचिच्छब्दादिना स्याद्विनाश इति
शेषः । असम्भावितशङ्कया न पर्यवसानमित्यतो दृष्टान्तमाह—

ककच्छेदादिवदिति । यथा दक्षस्य प्रजापतेः शिरहठेरो न
स्वको जातः, नापि वीरभद्रस्यायुधेन निमित्तेन; किन्तु यत्र
पशुभावनाख्येन निमित्तविशेषेण, तथेत्यर्थः । इत्यत एवं शक्ति
तत्त्वात् । विशिष्यन्त इति विशेषोपाः । विशिष्टनिमित्तानि
विनाशस्य ॥ २३ ॥

५ आ. मा. भा.— वर्तमाननिषेधात्स्यादुत्तरेत्यत आह— अच्छेद्य इति । वर्तमानादर्शनाद्यु-
क्तयोग्यत्वमिति सूचयति वर्तमानापदेशेन । कुतोऽयोग्यता ? नित्यसर्वगततादिविशेषणेश्वररूपत्वात् ।
शाश्वत इत्येकरूपत्वमात्रमुक्तम् । स्थाणुशब्देन नैमित्तिकमप्यन्यथात्वं निवारयति । नित्यत्वं सर्वगत-
त्वविशेषणम्, अन्यथा पुनरुक्तेः ।

६ ज. प्र. श्लो.— तद्यच्छेदोऽयमिल्लादिपुनरुक्तमित्यत आह—
वर्तमानेति । लटः प्रयोगेन वर्तमानस्यैव च्छेदादिनिषेधादि
दानौ दृश्यमानत्वेवारमनः प्राग्गिनाशाभावेऽप्युत्तर शब्दादिना
विनाशः स्यात्, इति शङ्कया च्छेदादियोग्यत्वमात्मनो नास्तीति
प्रतिपादनार्थेदमुदितम् । 'अर्हं इत्यनुत्थम्' [अष्ट. ३।३।
१६९] इति क्लृप्त्यार्थावैतत्त्वस्मरणार्थादिति भावः । तर्हि तेने-
वालं, विभाषेण श्लोकेन ! इत्यत आह— वर्तमानेति । 'प्रवृत्ते
शस्त्रमन्त्राते' [१।२०] इति वचनात्प्रसक्तौ सत्यामपि वर्त-
मानस्य च्छेदादिदर्शनाच्छेदाद्ययोग्यत्वमात्मनो युक्तमिति दर्श-
यति प्रथमश्लोकेन । एव त्रयीत्राधैयप्रसक्त इति चेत्, न ;
उपोढाताभिप्रायेण भगवतोऽपि त्रिप्रायमजानानस्य शङ्कानुद्धा
वतारस्य कृत्वात् । स्वाभिप्रायेण त्रयोढातमुत्त्वा साध्यमा-
हेत्ववतारः कर्तव्यः । 'नित्य सर्वगतः' इत्यादिक जीवेऽसम्भा-
वितमिल्लाशङ्कप तत्रिवन्त्यांश्चाप्रादर्शनपूर्वकं व्याचष्टे— कुत
इति । वर्तमानच्छेदाद्यदर्शनमात्मनः च्छेदाद्ययोग्यताया किं
निश्चययुक्तिः ? उत सम्भावनायुक्तिः ? । नायं, कदाचिदष्ट-

स्यापि पथादर्शनात् । द्वितीये तु कुनो योग्यतानिश्चयः ? इति
शङ्कार्थः । निद्र्यसर्वगततेति भावप्रधानो निर्देशः । ईश्वरस्य ताव-
च्छेदाद्ययोग्यत्वं सिद्धम्, नित्यसर्वगतत्वादिविशेषणवत्त्वात् ।
नक्षेत्रमभूतस्य छेदादिकं सम्भवति, अतस्तत्प्रतिविम्बस्यापि
जीवस्य तदयोग्यत्वमिति भावः । मन्त्रवर्णं [कठो. १।२।१६]
'शाधन ' इतीश्वरविशेषणमुक्तम् । अत्र स्थाणुरिति तयोर्भेद
माह—शाश्वत इति । एकरूपत्वमात्रं सामान्येनान्यथात्वाभावः
तस्य सामान्यप्रकरणत्वात् । 'स्थाणुः' इत्यस्य नैमित्तिकनि-
षेधप्रकरणत्वात् । अस्वार्थभेदव्यथनस्योत्तरप्रयोगो बक्ष्यामः ।
नित्य इतीश्वरविशेषणं प्रतिमाति तदन्यथा व्याचष्टे—नित्य
त्वमिति । मित्रपदोक्तमपि विशिष्टस्य विशेषणं विशेषण
मुपसर्कामिति । सतिथानाद्य सर्वगतत्वमिति भावः । द्वयं
पृथगीश्वरविशेषणं किं न स्यात् ? इत्यत आह— अन्यथेति ।
'अजो नित्यः' [२।२०] इति नित्यत्वमीश्वरस्य प्राणुक्तं,
अप्रमेयस्येति सर्वगतत्व च । अतस्ताभ्यां पुनरुक्तेरित्यर्थः ।
अस्याप्युत्तरप्रयोगः ।

५ आ. मा. भा.— एकयोक्तावप्यनुक्तविशेषणोपादानान्नेश्वरैक्ये पुनरुक्तिः । युक्ताश्च विम्ब-
धर्माः प्रतिविम्बेऽविरोधे । तत्ता च " रूपं रूपं प्रतिरूपो यभूव " [वृ. उ. २।५।१९ कठो. ५।२।१०]
'आमास एव च' इत्यादिश्रुतिस्मृतिस्मिद्धा । न चांशत्वविरोधः, तस्यैवांशत्वात् । न चैकरूपतैवांशता ।
प्रमाणं चोभयविधव्ययनमेव । न चांशस्य प्रतिविम्बत्वं कल्प्यम्, गाध्यादिविन्वशाद्गुरुपट्टेरितरघट्टेः ।

६ ज. प्र. श्लो.— ननु शोकवेधप्रतिविम्बवमत्र बहु-
कारणम्, अत्र पुनरुक्तिरित्यत आह— येषयोक्तव्यमिति ।
शेषयोक्तव्यमिति न पुनरुक्तोपायः । पुन ! ऐश्वर्याप्यस्य

पुन पुनरुक्तावपि पूर्वपूर्वाणुक्तानां तत्र तत्रोपयुक्तानां ईश्वरविशे-
षणानां उत्तरप्रोपादानादिति । ऐश्वर्यमत्र गौणं तिष्ठति ।
विशेषणभेदादितिभेद इति भावः । ननु एतदपि नापि,

‘शाश्वत’ [२ । २०] इत्युक्तमैव स्यात्पुनश्चैव प्रहृणा
दित्यादिशङ्कानिरागवा ‘शाश्वत’ इत्येकस्मत्प्रकारमित्या-
दिक प्राचीनो ग्रन्थः । ननु प्रतिविम्बत्व तत्तत्साध्य-
सिद्धय हेतुत्वेनोक्तम्, न चैकस्यैव हेतोरनेकसाध्यमित्यप्यर्थं
पुन पुनरुक्त्यादे दोषोऽस्ति, तत्कस्य हेतोः ? प्रमेय
भेदात्, अतः कथमियं शङ्केति ? उच्यते— एषोक्तमीश्वर
प्रतिविम्बत्वमन्यत्रापि हेतुत्वेन शिष्यैरेव ज्ञायता, किं स्वयं वच
नेनेति शङ्कितुरभिप्राय, ईश्वरप्रतिविम्बत्वमात्रस्य तत्तद्विशिष्ट-
साङ्कानिरागवागम्यात्, तत्तदौपदिक्विशेषणप्रदर्शनार्थं स्वयं
मुखादानमिति परिहरामिप्राय । नन्वीदमस्य नित्यपूर्वगत-
त्वादिविशेषणत्वात् अस्तवच्छेत्त्वादिक, जीवस्य तु कुत ?
तथाविशेषणप्रतिविम्बत्वादिति चेत्, न, ‘ यो यत्प्रतिविम्ब स
तद्वत्ता’ इति नियमाभावादित्यत आह—युक्ता इति ।
विम्बवर्गा विम्बसमानवर्गा । यो यत्प्रतिविम्बः सोऽप्यति
विरोधे तद्वर्तेति व्याप्तिरभिप्रेतेति भावः । स्यादिव व्याख्यान
यदि जीवस्येश्वरप्रतिविम्बना स्यात्, तेन कुत सिद्धयत आह-
तस्तेति । ननु जीवस्येश्वरप्रतिविम्बत्वाङ्गीकार ‘अतो नानास्य
पदेसात्’ [म. सू. २।३।४३] ‘ममनाशो जीनल्लोके’ [१।५।७]
इत्यादिवाक्यसिद्धेर्न तदसत्त्वेन विरोधः स्यात् । प्रतिविम्बो हि
विम्बादत्यन्तान्निति केषाञ्चिन्मत्त, अत्यन्तमित्ति इत्यपर-
पाम् । अत्रान्तु तदेवदश, तेन भिन्नाभिन, यथा पटाशस्तन्तुः
पटेन । तत्र पशुद्वयेऽपि कथं न विरोध इत्यत आह—नचेति ।
जीवस्येश्वरप्रतिविम्बत्वाङ्गीकारोऽपि न तदसत्त्वविरोधः । कुत
इत्यत आह—तस्येति । प्रतिविम्बत्वस्यैवाशाशब्दप्रवृत्तिनिमित्त-
त्त्वान् । अयं भावः— अत्यन्तमित्तस्य जीवस्य यदीश्वराधी
नतसादृश्येपेतत्त्व तत्प्रतिविम्बत्वमुच्यते, अमेदमत्तस्य निरा-
करिष्यमाणत्वात् । तदेव तदसत्त्वमिति कुतो विरोधः ? इति ।

नन्दसत्त्व तदकदशत्वं, तत्त्वमुच्यते प्रतिविम्बत्वेनेवाशब्द
इति ? तत्राह— नचेति । अशता अशशब्दप्रवृत्तिनिमित्तम् ।
न केवलमेकदशत्वमशशब्दप्रवृत्तिनिमित्तम्, अपितु प्रति-
विम्बताऽपीति भावः । अस्तु नामानेकार्पत्वमंशशब्दस्य
तथापि ‘अशो नाना’ [म. सू. २ । ३ । ४३] इत्यादी
प्रतिविम्बत्वमेवाशत्वमित्यत किं प्रमाण ? तदकदशत्व किं
न स्यात् ? इत्यत आह—प्रमाणमिति । जीवस्येश्वर-
प्रतिविम्बत्व तदसत्त्व च तावदुच्यते । नच परस्परविरोध
शास्त्रार्थो भवितुं युक्तः । तत्रानेकार्पत्त्वाशाशब्दस्य विरोधात्
परित्यज्यार्थान्तरं गृह्यत इत्यर्थोपतिरेवात्र प्रमाणमिति भावः ।
स्यादतत् । तथा प्रतिविम्बत्वमेव तत्र अशशब्दस्यापि तत्रैव
प्रवृत्तिनिमित्तमिति बन्तद्वयविरोधस्यान्त्यर्थं कल्प्यते, तथैकदश
त्वमेव तत्र प्रतिविम्बत्वस्यापि तत्रैव प्रवृत्तिनिमित्तमिति कुतो
न कल्प्यम् ? बन्तद्वयविरोधस्यैवमपि शास्त्रेतिरित्यत आह—
नचेति । अशशब्दान्तरस्यैकदशत्वस्य प्रतिविम्बत्व प्रतिविम्ब-
शब्दप्रवृत्तिनिमित्तत्व कुतो न कल्प्यम् ? कुत इत्यत आह—ना
धीति । गाध्यादिष्वयदान्दामिधेयेषु अशशब्दस्य बाहुल्यस्येष्टेः ।
इतन् प्रतिविम्बशब्दाभिधेयेषु सूर्यकादिषु प्रतिविम्बत्वस्यानेक-
रूपत्वादेष्टेः । इदमुक्तं भवति— इन्द्रादौ गाधीत्युच्यते । तत्र
विशेष एवाशाशब्दप्रवृत्तिनिमित्तं भेदाभेदादेः प्रमाणवाधित-
त्वात् । ‘पटाशस्तन्तु’ इत्येकदशत्व, ‘सूर्याशशब्द’ इत्याशस्य
न्तमित्तस्य तदधीनसादृश्यम् । एवमशशब्दोऽनेकार्प्यः प्रयोगेषु
दृश्यते । तथा चोक्तं— ‘द्विपात्रनाको तस्य’ इत्यादि । नचैव
प्रतिविम्बशब्दस्यानेक प्रवृत्तिनिमित्तं दृश्यते । तथाच सावका-
शस्याशब्दस्य निरवकाशेन प्रतिविम्बशब्देन वापो युक्तः,
न तु वैपरीत्यमिति ।

५. आ. मा. भा.— स्याणुत्वेऽपि ‘तदज्ञत’ इत्याद्यविरुद्धमीश्वरस्य, उभयविधवाक्यात्, अचिन्त्य-
शक्तेश्च । न च मायपैरुम् ‘त्वयोश्वरे ब्रह्मणि नो विरुद्धमे’ ‘न योगित्वादीश्वरत्वात्’ ‘चित्रं न
चैतत् त्वयि कार्यकारणं’ इत्याद्यैश्वर्येणैव विरुद्धधर्माविरोधोक्तेः, महातात्पर्याच्च । मोक्षो हि महापुरुषार्थः ।
तत्रापि मोक्ष एवार्थः । ‘अन्तेषु रेमिरे धीरा न ते मध्येषु रेमिरे । अन्तमार्गिं मुखं माहुर्दुःखमन्तर-
मेतयोः’ [छां. मो. ध. प. १७।३।४] ‘पुण्यचितो [जितो] लोकः क्षीयते’ [छां. उ. ८।१।६]
इत्यादिश्रुतिसंस्मृतिभ्यः । स च विष्णुप्रसादादेव सिद्धयति । ‘वासुदेवमनाराय को मोक्षं समवाप्नु-
यात्’ । ‘तुष्टे तु तत्र किमलभ्यमनन्त ईशे (आद्ये)’ [भाग. ३।६।२५] ‘तत्प्रसादाद्वाप्नोति परां
सिद्धिं न सशया’ । ‘येषां स एव भगवान्दययेदनन्तः सर्वोत्पन्नाश्रितपदो यदि निर्वर्षलीरुम् । ते वै
विदन्त्यतितरन्नि च देवमायां नेपां ग्माहाडमिति धीः श्वशुगालमस्ये’ [भाग. २।७।४२] ‘तस्मिन्मसन्ने
किमिहास्त्यलभ्यं र्ममार्थिकार्थैरलमल्पकास्ते’ ‘ऋते यदस्मिन्मव ईश जीवस्नापत्रयेणोपहता न शर्म’
‘आर्त्तंभ्रमन्ते’ ‘ऋते भवत्वसादाद्वि कस्य मोक्षो भवेदिष्ट’ ‘तमेवं विद्वान्’ [वृ. पू. उ. १।६]
इत्यादिश्रुतिसंस्मृतिभ्यः । स चोत्कर्षज्ञानादेव भवति लोकप्रसिद्धेः ।

६. ज. प्र. टी.— नन्वीश्वरस्य स्याणुत्वं न युज्यते
‘तदज्ञत’ [छा उ ६।२।३] ‘शोऽहामयत्’ [वृ. उ.
१।२।४-७] इत्यादिकर्तृत्वविरोधादित्यत आह—स्याणु-
त्वेऽपीति । कुत ? इति चेत्, किं द्वयोः परस्परपरि

६ ज. प्र. टी.— नन्वीश्वरस्य स्याणुत्वं न युज्यते
‘तदज्ञत’ [छा उ ६।२।३] ‘शोऽहामयत्’ [वृ. उ.
१।२।४-७] इत्यादिकर्तृत्वविरोधादित्यत आह—स्याणु-
त्वेऽपीति । कुत ? इति चेत्, किं द्वयोः परस्परपरि

हाण्य वृत्तिरनंनद्विरोधोच्यते ? उत सहादर्शनात् ? । नाथ,
कर्तृत्वरहितस्य कर्म्याप्यदनेनात् । न द्वितीय इत्याह—
उभयेति । अन्यत्र सहाष्ट स्याणुत्वं कर्तृत्वं च कुतो
भगवतोऽस्य आह—अचिन्त्येति । मायावादी तु ५

स्यात्त्वयोरङ्क कर्तृत्वं मायामय, स्यात्तत्त्वं तु पारमार्थिकम्, कल्पनिकपारमार्थिकयोश्च गतने नीलत्वनोहृत्त्वयोरिव न विरोध इति विरोधसमाधानं मन्यते, तदसदित्याह— न चेति । कुत इत्यत आह— त्वयीति । ब्रह्मणि ईश्वर इति सम्पूर्ण-त्वं न योगित्वात्, किन्तु ईश्वरत्वात् । कार्यकारणे सकल-कार्योत्पादनसामर्थ्योपेतौ । इत्यादीति क्रियाविशेषणम् । विर-दानामन्यत्र सदानवस्थितानां धर्मानां भगवत्विरोधस्य सहा-वस्थानस्योक्तेः । तथा च बादरायणीय मतमवलम्ब्यमानस्यैवं विरोधसमाधानं असांभवाधिकमिति भावः । इत्यत तदयुक्ति-त्याह— महातात्पर्याञ्चेति । सकलवेदानां परमेश्वरगुणोत्कर्षं महातात्पर्यम् । तत्रेक्षित्वादीनां मिथ्यात्वकल्पने तद्विरोध-स्यादित्यर्थः । समस्तवेदानां भगवद्गुणोत्कर्षं तात्पर्यमित्येतदव-कुत इति चेत् ? उच्यते— यस्य हि शास्त्रस्य यत्प्रयोजनं तत्-यस्य हानाद्भवति, स तस्य विषय इति नियमः । अन्यथा विषयप्रयोजनयो- मन्बन्धो न स्यात् । तथा च तत्र प्रेक्षावता प्रवृत्तिर्न भवेत् । वेदस्य च मोक्ष- प्रयोजनम् । स च गुणोत्कर्ष-पदानादव भवतीति तदैव तस्य महातात्पर्यं युक्तिमिति प्रतिपाद-यिष्यन् सर्ववेदानां मोक्ष- प्रयोजनमित्येकासिद्धं न स्वर्गादि-फलान्तरमिति वैधिवर्तीकृतत्वादित्यतस्तत्तावत्साधयति— मोक्ष

इति । वेदो हि महच्छास्त्रं ' वेदशास्त्रात्परं नास्ति ' इति वचनान् । तस्य च महापुरुषार्थेनैव प्रयोजनेन भवितुं युक्तम् । मोक्षस्य महापुरुषार्थः । अतः स एव तस्य प्रयोजनमिति भावः । मोक्षस्य महापुरुषार्थत्वं कुत ? इत्यत आह— तत्रापीति । पुरुषार्थेष्वपि अत्र निर्धारणेन महत्त्व गम्यते । अन्तेषु धर्ममोक्षेषु मध्येषु अर्थकामेषु अन्तयोरन्तरं मध्यम् । नैतावता धर्मो मोक्ष-सम, क्षयिफलत्वादित्याह— पुण्येति । चित प्राप्तः । अस्त्वेव-तत किं ? इत्यत आह— स चेति । मोक्षस्य भगवत्प्रसादात्-ध्यत्वं अन्यसाध्यत्वाभावेति द्वे एते प्रमेये । तत्र यथायोग-वाक्यान्वयतानि ज्ञातव्यानि । यदि निर्व्यतीक छत्रा विना सर्वात्मना सर्वेण प्रकारेण आश्रितपदो भगवान्येषा दयवेदशो-क्यात्, तर्हि येषा श्वश्यालमदये वंशे 'ममाह' इति धीनं भवति-ते वचनार्था देवस्य महिमानं विदन्ति अतितरन्ति च सत्तारमि-त्यर्थः । ऋते सत्ये । यद्यस्मान् । ईशेति सम्बुद्धिः । अतस्ता-द्वेदश्यां आश्रयेमेति सम्बन्धः । ज्ञान प्रसादासाधनमित्य-नुपद वक्ष्यते । अतः ' तमेवं ' इत्याद्युदाहरणम् ; ततोऽपि किं ? इत्यत आह— स चेति । विष्णुप्रसादस्य लोके यत्पुण्य-प्रसादो गुणोत्कर्षज्ञानसाध्यः प्रसिद्धः । तद्वृत्तान्तेनानुमाना-दित्यर्थः ।

५ आ. मा. भा.— लोकप्रसिद्धमविरुद्धमत्राप्यङ्गीकार्यम् । अहल्याजारत्वाद्यपि दोषकृतोऽपि ते न बहुतरौ ल्येप आसीदित्युत्कर्षमेव वक्ति । " बहुतरकफलो वसो " । " तस्य (मे तत्र) न लोम व (ना-) पीयते " [कौ. उ. ३।१] इति श्रुत्यन्तराच्च । ' यो माधेवमसम्भूदो जानाति पुरुषोत्तमम् ' [१।५।१९] इति तदुक्तेश्च । ' सत्यं सत्यं पुनः सत्यं श्रपयैश्चापि कोटिभिः । विष्णुमाहात्म्यलेशस्य विभक्तस्य च कोटिधा ॥ पुनश्चानन्तथा तस्य पुनश्चापि हानन्तथा । नैकांशसममाहात्म्याः श्रीशेषघ्नसङ्कराः । इति नारदीये । अन्योत्कर्ष ऐक्यं च ' तथैव सर्वशास्त्रेषु महाभारतमुत्तमम् । को हान्यः पुण्डरी-काक्षान्महाभारतकृद्भवेव ' [वि. पु. ३।४।५] इत्यादिग्रन्थान्तरसिद्धोत्कर्षमहाभारतविरुद्धम् । तत्र हि ' नास्ति नारायणसमं न भूतं न भविष्यति । एतेन सत्यवाक्येन सर्वार्थान्साधयाम्यहम् ' ' यस्य प्रसादजो ब्रह्मा रुद्रश्च श्रोत्रसम्भवः । न त्वत्समोऽस्ति ' इत्यादिषु साधारणप्रश्नावसर एव महान्तमुत्कर्षं विष्णोर्वक्ति । अन्यत्र यत्किञ्चिदुक्ततावत्साधारण एवावसरे । तद्वृत्तान्तेनानुमाना-दावस्ति । " त्वमग्र इन्द्रो ऋषभः सतामसि त्वं विष्णुरुगायो नमस्यः " [ऋक्सं. २।५।१७३] " विश्वस्मादिन्द्र उचरः " [ऋक्सं. ८।४।१।१] इत्यादिषु तद्वृत्तान्तविरोधाच्च ।

६ ज. प्र. टी.— नवीधरस्यानुमानाविषयत्वात्कर्षं तत्र लोकाधिकमपीकार्यम् । अन्यथाऽज्ञानादिकमत्रोक्तानि इत्यादिति, अत आह— लोकेति । अन्यथा मीमांसारम्भाद्युक्तिरिति भावः । नन्विन्द्रप्रसादादोऽहल्यायै जायति तन्निन्दामेव करोति । ततो ममत्यामिकमिदमनुमानमित्यत आह— अह-स्येति । अहल्याजारकादिप्रतिपादक वाक्यमप्युत्कर्षमेव वक्ति । इय दोषशतोऽपि ते यत्कल्लवु बभूवो ल्येः स नासी-दित्यन्यार्थस्य अनेन व्यञ्जनादिन्यायः । कुत एतत् ? अन्य-मनाङ्किककल्पनादेवं कल्पतस्य इत्यादिसत्त्वात् ; तत्पत्तं बहुतरौ-त्येव इत्येवम् । इत्यत आह— अहिति । अत्रो परमातीर्ष-

णदोषः । हीनि सकलधर्मसाक्षप्रतिदि शोतयति । स लेपस्तस्य नासीदित्येतत्कुत ? इत्यत आह— तस्येति । अहल्यायार्थेणैव तस्येन्द्रस्य लोमापि न क्षीयते इत्यर्थः । भगवत्प्रसादात्सद्गुणो-त्कर्षज्ञानमाध्य इत्येतत् केवलमनुमानासिद्धं, किं तर्हि ? तद-चनावेत्याह— य इति । अत्र ' स सर्वविन् ' [१।५।१९] इत्यादि-स्तुत्या प्रमादोऽभ्यगम्यते । तदैव भगवद्गुणोत्कर्षं महातात्पर्यं सर्वांगमानामिति प्रमिन्म् । ननु भगवद्वादीनां सर्वोत्कृष्टत्वमिति-देरिणोः सर्वोत्कर्ष एव नास्ति, कुतस्तत्र सर्वांगमानां महा-तात्पर्यं ? इति चेत्, न, तत्रसिद्धेर्मानित्वान् । तद्वत् इत्यत आह— सत्यमिति । सत्य वक्ष्यमाणम् । तस्य वेदात्वेति

सर्वत्र सम्बन्ध्यते । ननु पुराणविरोधात्किञ्चि प्रसिद्धिरस्तु भ्रान्ति, पुराणेष्वेवान्येषा सर्वोत्कर्षो भगवद्वैक्यं च उच्यते तत्कथम् ? नहि पुराणस्य पुराणं बाधकम्, साम्यादिलत आह—अन्येति । अन्योत्कर्षं ऐक्यं च पुराणेषु प्रतीतमपि महाभारतविरुद्धम्, अतो न प्राज्ञमित्यर्थः । अत्रैक्य प्रसङ्गादुक्तम् । महाभारतस्य पुराणबाधकरं कुत इत्यत उक्तं तथैवेति । इत्यादिना प्रत्यान्तरेण सिद्धः प्रमित उक्तव्यं । सर्वशास्त्रोत्तरस्य यस्य तस्योक्तम् । इत्थं महाभारतविरुद्धत्वमित्यत आह—तत्र हीति । तत्र महाभारते इत्यादिषु वाक्येषु वक्ति भगवान्वास—इतोऽपि महाभारतस्य पुराणबोधकत्वं युक्तमित्युक्तं—साधारणेति ।

‘कः सर्वोत्कृष्टः ?’ इत्यादिसाधारणप्रश्नरूपेऽवसरे विष्णुप्रशंसामनु पकस्य स्वरूपकथनावसर इति यावत् । पुराणेष्वन्येवमेवान्योत्कर्षाद्युक्तौ साम्यमेवेत्यत आह—अन्येति । अन्यत्र पुराणै र्भक्तिब्रिदुकावगम्योत्कर्षाद्युक्तावप्यसाधारण एवावसरे तत्स्तुतिप्रथमे तदुक्तमिति शेषः । असाधारणत्ववरोक्तमपि शब्दे-रुत्कृष्टत्वादि श्रुतो दुर्बलं ? इत्यत आह—तद्वीति । यत्स्तुति-प्रस्तावोक्तं सर्वोत्कृष्टत्वं वेदादावगम्यादेरप्यस्ति, तस्यापि प्राज्ञत्वं स्यादित्यर्थः । इत्थं न पुराणोक्तं तद्वादेरुत्कृष्टत्वं प्राण-मित्याह—तद्वन्येति । तन्न्यं शैवपुराणम् ।

५ आ. मा. भा.—तथाहि स्कान्दे शैवे—‘यदन्तरं व्याघ्रहरीन्द्रयोर्वने यदन्तरं मेरुगिरीन्द्रविन्ध्ययोः । यदन्तरं सूर्यसुरेभ्यविन्ध्योस्तदन्तरं रुद्रप्रहेन्द्रयोरपि ॥ यदन्तरं सिंहगजेन्द्रयोर्वने यदन्तरं सूर्यशशाङ्कयोर्दिवि । यदन्तरं जाडविमूर्षकन्ययोस्तदन्तरं ब्रह्मगिरीशयोरपि ॥ यदन्तरं प्रलयजवारिबिमुपोर्यदन्तरं स्तम्बहिरण्यगर्भयोः । स्फुलिङ्गसर्वर्षकयोर्यदन्तरं तदन्तरं विष्णुहिरण्यगर्भयोः ॥ अनन्तत्वान्महाविष्णोस्तदन्तरमनन्तकम् । माहात्म्यसूचनार्थाय ह्युदाहरणमीरितम् ॥ तत्समो ह्यधिको वापि नास्ति कश्चित्कदाचन । एतेन सत्यवाक्येन तमेव प्रविशाम्यहम्’ इत्याह । तत्रैव शिवं प्रति मार्कण्डेयवचनम्—‘संसारार्णवनिर्मग्न इदानीं मुक्तिमेव्यसि’ इत्यादि । पात्रे शैवे मार्कण्डेयकथाप्रवचने शिवान्निषिध्य विष्णोरेव मुक्तिमाह—‘अहं भोगप्रदो वत्स मोक्षदस्तु जनार्दनः’ इत्यादि । समब्राह्मविरोधाच्च । वेद-श्रेतिहासाद्यविरोधेन योज्यः, ‘यदि विद्याव’ इति वचनात् । अनिर्णयपञ्चेन्द्रादिशङ्कपाऽन्यथा तत्रापीष्टसिद्धिः, नापवैज्ञेय्यात् । अतो भगवदुत्कर्ष एव सर्वांगमानां महात्तत्पर्यम् । तथापि स्वतः प्रामाण्यात्सन्नेवोच्यते, अविरोधात् ।

६ ज प्र. दी.—तत्कथमित्यत आह—तथा हीति । तत्र-भ्येषुप्रदर्शनाय शैव इत्युक्तम् । ‘इयापो सशङ्खन्दसो-र्बहुलम्’ [अटा. १।३।६३] इति आहर्षीति हत्यः । तत्रैव स्कान्द एव । सिद्धान्तुक्तिं निरिष्य । इत्थं न पुराणोक्तं शिवादेरुत्कृष्टत्वे प्राणमित्याह—समेति । सम शैवतैष्णव पक्षयोः, ‘नादं न च दिवोऽन्ये च’ इत्यादितद्वचनम् । अस्तु लौकिकीप्रसिद्धिभ्रान्ति, पुराण च विप्रलम्भमूलं व्यामोहना-र्थम्, तथापि ‘विषाधिको ह्यः’ इत्यादिवैवविरोध इत्यत आह—वेदश्रेति । षड्भुक्तायर्षो व्याख्यातन्यः कुत इत्यत आह—यदीति । इतिहासायनदुस्य यथाभूतवेदव्याख्याने ऽनिष्टमाह—अनिर्णयाश्रेति । न केवलं विषाधिक इत्यादि-वेदो विष्णोः सर्वोत्कर्षस्याविरोधो, किन्तु प्रत्युत तत्र वेदेऽस्म-दिष्टस्य विष्णोः सर्वोत्कर्षस्य सिद्धिरपीत्याह—तत्रापीति ।

कुत इत्यत आह—नामेति । विष्णोर्नामिर्भिशेष्याद्विशिष्टत्वा-द्ब्रह्मादिसर्वनामवत्त्वादित्यर्थः । ‘महत्तात्पर्याच्च’ इत्यादिलोक्तमर्थ-मुपसहरति—अत इति । जप्रामाणिस्तथा प्रमाणविरुद्धत्वाचे-त्यर्थः । अस्तुत्वेवं, तथापि ईक्षित्वादेरै मर्यादस्यैवै सुदृ-रोध । गुणोत्कर्षस्य सत्त्वे हि स स्यात् । नच वेदात्पर्येवि-पयत्वप्राप्तिेण सत्यता, मोक्षापेक्षयेधरं प्रसादयितुमुक्तस्य राज-दुत्कर्षस्येवावचनसम्भवात् । सवादाभावेन सत्यत्वनिश्चयायो-गादित्यत आह—तथापीति । पक्षापेक्षया प्रसादयितुं प्रति पादितत्वेऽपि स्वतः प्रामाण्यात् सवादमनपेक्ष्य हानमाहकेणैव प्रामाण्यस्य निश्चितत्वात् । नहि प्रामाण्यनिश्चये विषयासत्त्व-शङ्का सम्भवति । एव सति बौद्धायागमविषयत्यापि सत्त्वं स्या-दिति चेत्, न; प्रसक्तस्यापि तदप्रामाण्यप्रहणस्य बलवद्बिरोधे-नापोहितत्वात् । नच तथाप्रष्टेऽपीत्याह—अविरोधादिति ।

५ आ. मा. भा.—नच प्रमाणसिद्धस्य अन्यत्राहृष्ट्यापह्नवो युक्तः, धर्मवैचित्र्याद्यानाम् । स्वतः प्रामाण्यानङ्गीकारे मानोक्तादावप्यदोषत्वं च साधयेदित्यतिप्रसङ्गः । अनन्यापेक्षया च तत्परत्वं सिद्धमागमानाम् । ‘नारायणपरा वेदाः’ [भाग. २।५।१५] “सर्वे वेदा पत्यद्मायनन्ति” [कठो. १।२।१५] ‘वासुदेवपरा वेदाः’ [भाग. १।२।२८] इति । न चैतद्विरुद्धम्, ईश्वरनिध-मात् । अनादौ च तत्सिद्धम् ‘द्रव्यं कर्म च कालश्च’ [भाग. २।१०।१२] इत्यादौ । प्रयोजकत्वं तु पूर्वोक्तन्यायेन । अतः सिद्धमेतत् । तच्चानन्यापेक्षानिश्चयशक्तित्वादेव युक्तम् । अतो न मायाप्रयोजकम् ।

६ ज प्र दी — नन्वन्वय प्ररूपे सर्वोत्कर्षस्यादर्शनात्
दृष्टान्तेनेश्वरऽपि न भवावश्य साधयितुं शक्यत्वात् अनुमानविरो
धोऽस्तीत्यत आह— नचेति । काश्रतीतमनुमानमिति भाव ।
प्रमाणविस्मरद्वयाप्यनुमानत्वेऽपि प्रसन्नं सूचयति— धर्ममिति ।
धर्मवैचित्र्यं धर्मवैचित्र्यम् । एवमानुमानेऽर्थां धर्मवैचित्र्यं न
स्यादिति भाव । यद्वाऽनेन ग्रन्थेनासम्भावनाविरोधं परिहर्तुं
सम्भावना दर्शयति । भवेदव, यदि स्वत एव प्रामाण्यग्रह
स्यात्, तदनङ्गीकारं किमुत्तरमित्यत आह— स्वत इति ।
सवादाधीनं प्रामाण्यग्रह इत्यङ्गीकारं तु प्रामाण्यनिश्चयया सवा
द्वमानोक्तौ तस्याप्युद्योदत्तत्वं प्रामाण्यमन्यसवादेन साधयेदि
त्यनवस्थालक्षणप्रतिप्रसङ्ग इत्यर्थः । इतोऽपि न वेदतात्पर्यगोच
रस्य भगवद्गुणोत्कर्षस्यासत्त्वं शक्यनीयमित्याह— अनन्येति ।
प्रयोजनापेक्षया चेत्यर्थः । तर्हि तत्परत्वमेव न सिद्धयेत् । प्रयो
जनपर्यालोचनया हि तत्प्राक्साधितमित्यत आह— सिद्ध-
मिति । कथमित्यत आह— नारायणेति । प्रयोजनापेक्षया भग
वद्गुणोत्कर्षपरत्वपक्षे प्रयोजनेन तत्साधनं कृतम् प्रयोजनानपेक्षा

पक्षे त्वानामेव तत्सिद्धम् । पक्षद्वयं च 'सर्वं वेदास्तु दत्तार्थं'
इत्यादिवश्यमाणप्रमाणसिद्धम् । एकस्यैव वाक्यस्य प्रयोजनसा
पेक्षत्वं नपेक्षत्वं च विरुद्धमित्यत आह— नचेति । प्रतिपत्तुमे
दादिति भाव । ननु जडस्य वेदस्यैतान्प्रति एव प्रतिपादयि
ष्यान्वेतान्प्रत्येवमिति कथं चेतनवत्प्रवृत्तिरित्यत आह— ईश्व
रेति । अनादिर्बद इत्युच्यते, तत्र कथमीश्वरस्य नियमनमित्यत
आह— अनादौ चेति । अनादिपदार्थविषये नियामकत्वं
मन्यत्रादृष्ट कथमीश्वरस्येत्यत आह— प्रयोजकत्वं त्विति ।
अनादेर्नियोजकत्वमीश्वरस्याभित्यक्तास्या युक्तम् । अनन्यापे
क्षया चेत्यादिनोक्तमुपसंहरति— अत इति, तथा च पक्षद्वये
ऽपि महातात्पर्यविरोधान्नेवस्वैक्षित्युत्पादिकं मायामयमित्यत
भाव । अप्रामाणिकं च तन्मायायत्त्वम् । तथा हि किं
स्थाणुत्वे ईक्षितृत्वान्ययानुपपत्त्यैतत्कल्प्यते ? उत प्रमाणान्त
रात् ? नाय, अन्यैवोपपत्तेरुक्तत्वादित्याह— तच्चेति ।
स्थाणोरपीक्षितृत्वम्, अनन्यापेक्षा स्वतन्त्रा । न द्वितीयं तद
दर्शनादिति भावेनोपसंहरति— अत इति ।

५ आ मा. भा.— अचलत्वं त्वमर्हर्षमनानन्दमदुःखमसुखमज्ञमसद्वेत्यादिवत् । क्रियादृष्टेः 'तपो
मे हृदयं साक्षात् [ब्रह्मन्] तनुर्विद्या क्रियाकृतिः' [भाग. ६।४।४६] इत्याद्युक्तम् । अतश्च न
मायामयं सर्वम्, ऐश्वर्यादिवाचिभगवद्देवैव सम्बोधनाच्च । "तं त्वा भग" [ऋक्सं. ५।४।८।५]
इत्यादौ स्वरूपत्वान्न मायामयत्वं युक्तम् । 'विज्ञानशक्तिरहमासमनन्तशक्तेः' [भाग. ३।१।२४]
'मयनन्तगुणोऽनन्ते गुणतोऽनन्तविग्रहे' [भाग. ६।४।४८] " पराऽस्य शक्तिर्विचित्रैव ध्रुयते
स्वाभाविकी ज्ञानरञ्जक्रिया च " [श्वे. उ. ६।८] इत्यादिवचनात् ॥ २४ ॥

६ ज प्र दी — प्रकृतमनुसन् 'अचल इत्येतत्पद
यदन्ये परिस्यन्दरहित इति व्याख्यातम्, तदसदिति भावे-
नाह— अचलत्वमिति । इत्यादिवद्व्याप्येयमिति शेष ।
सत्यज्ञानानन्दस्वरूपं ब्रह्म अन्त्युपगच्छता यथेतानि वाक्यानि
व्याख्यायन्ते लौकिकसत्तादिरहितमिति तथाञ्च इत्येतदपि
लौकिकक्रियाप्रतिषेधपरं व्याख्येयम् । सर्वथा परिस्यन्दाभावा
धर्तवेऽप्रदममित्यादेरपि सर्वथाऽज्ञानानन्दत्वादिकर्मथे स्यात् ।
अविशेषादिति भाव । ननु विषमोऽयमुपन्यास " विज्ञान-
मानन्दं ब्रह्म [उ. उ. ३।१।२८] 'सत्यं ज्ञान' [तै. उ.
२।१] इत्यादिभिरानन्दरूपत्वादे प्रमितत्वेन तथाव्याख्यानां
पत्तेरिति चेत्, समं प्रकृतोऽपीत्याह— क्रियेति । कुत क्रिया

दृष्टिः इत्यत आह— तप इति । तप आलोचनम् । ' विज्ञान
मानन्द इत्यादीनि निरवकाशानि क्रियावाक्यानि सावका
शानि, सर्वस्य ब्रह्मधर्मस्य मायामयत्वात् । अतः पुनर्वैभवंयमि
त्यत आह— अतश्चेति । अतएव महातात्पर्यविरोधादेव । इत्थं
नेश्वरधर्माणां मायामयत्वमित्याह— ऐश्वर्यादीति । सम्बोध
नादीश्वरस्य अशौचाद्यजन्तोऽयं शब्द इत्येवकारणं व्यवच्छि-
नति । नियामकाभावेनाप्रुताप्रत्ययकल्पनायोगात् । एव सम्बोधने
तत्स्वरूपत्वमेवैश्वर्यादीनां स्यात्, नत्वमायामयत्वमित्यत आह—
स्वरूपत्वादिति । अनन्तत्वं त्वाभाविकत्वादिष्वचनञ्च नेश्व
रशक्त्यादीनां मायामयत्वम् । मायामयस्यानन्तत्वाद्यनुपपत्ते
रित्याह— विज्ञानेति ॥ २४ ॥

५ आ. मा. भा.— अत एवाध्यक्तादिरूपः ॥ २५ ॥

६ ज प्र दी — ननु ज्ञानिभिर्भगवान् दृश्यते किन्त्यते
च तत्रयमुच्यतेऽव्यक्तोऽयमचित्तयोऽयमिति ? तत्राऽऽह—

अतएवेति । अचित्त्याशक्तित्वादेव । यथोक्तं 'अतोऽनन्ते
न तथाहि चिद्रूप इति ॥ २५ ॥

७ ए. पं. भा — कथं पूर्वं न विभियत इत्युक्तमत आह— नैनं छिन्दन्तीति । एनं प्रकृत
देहिने न च्छिन्दन्ति निरवयवत्वान्नामयवविभागं कुर्वन्ति शस्त्राणि वास्यादीनि । तथा नैनं दहति
पावसः, अग्निरपि न भस्मीकरोति । तथा च नैनं ह्येदयन्त्यापः, अपां हि सावयववस्तुन्वार्द्रमाव-
रणेनामयवनिश्चेषणापादाने मामयं, न निरवयव आत्मनि सम्भवति । तथा ज्ञेहृदय्यं स्नेहशो
षणेन शोषयति वायुः, एनं चाऽऽत्मानमग्नेहवन्तं न शोषयति मारतोऽपि ॥ २३ ॥

यत् एवं तस्मात्—अच्छेद्य इत्यादि । यस्मादन्यनाशहेतुभूतान्यात्मानं नाशयितुं नोत्सहन्ते तस्मान्नित्योऽयं नित्यत्वात्, सर्वगतः सर्वगतत्वात्, स्थाणुरिव स्थितः स्थितत्वात्, अचलोऽय-
मात्माऽतः सनातनधिरन्तः । न कारणात्कुतश्चिन्निष्पन्नोऽभिनव इत्यर्थः । कथं नु नाम संसारिणां
बुद्धिगोचरतामापन्नः संसारनिवृत्तये स्यात् ? इति पुनः पुनरुच्यते ॥ २४ ॥

किञ्च—अव्यक्तोऽयमिति । सर्वेन्द्रियाविपयत्वान्न व्यज्यत इत्यव्यक्तः । अव्यक्तोऽयमात्माऽत
एवाचिन्त्योऽयम् । य इन्द्रियगोचरः स विपयत्वमापद्यते । अयं त्वात्मा निरिन्द्रियगोचरत्वात्
अचिन्त्यः । अविकार्योऽयम्—यथा क्षीरं दध्यात्तश्चनादिना विक्रियते, न तथाऽऽत्मा । किन्तु निर-
वयवत्वादाविक्रियः । न हि निरवयवं विक्रियात्मकं च वस्तु दृष्टम्, अतोऽविक्रियत्वादाविकार्योऽय-
मात्मोच्यते । तस्मादेवं यथोक्तप्रकारमेनमात्मानं विदित्वा नानुशोचितुमर्हसि 'हन्ताऽहमेवं मयेमे
ह्यन्त्ये' इति ॥ २५ ॥

८ वें. व. गि.— ननु यदि जीवं नूतनवस्त्रग्यायेन देहा-
देहान्तरमात्मा एकास्ति, तदा पञ्चान्तरस्थितस्य देहस्य वस्त्र-
च्छेददाहादिना देहान्तरस्थितत्वात्पन्नोऽपि देहच्छेददाहा-
दिना नाशप्रतिरोधनाशनिमित्त एव शोको जात इति घट्टु-
टीप्रभातन्त्यापात इत्याशङ्क्य 'न ह्यन्त्ये ह्यन्त्याने शरिरे'
[२१२०] 'कथं स पुरुषः पार्यं ... हन्ति' [२१२१]
इति पूर्वश्लोकोक्तमात्महननाभावप्रपञ्चपादपक्षे परिहरति नैन-
मिरयादिभिस्त्रिभिः—एनमात्मानं द्रव्याणि सङ्गादीनि
न च्छिन्दन्ति न द्विधा कुर्वन्ति, पावकोऽप्येनं न दहति न
भस्मीकरोति, आपश्चैनं न हेदयन्ति आर्द्रतापादनेन मृदुद्वय
शिथिलं न कुर्वन्ति, मारतश्चैनं न शोषयति न नीरसं
करोति ॥ २३ ॥

अत्र हेतुमाह—चो हेतौ । यस्मादयमात्मा अच्छेद्यः
छेदनायोग्यः तस्मान्नैनं छिन्दन्ति, तदयोग्यस्य तदसम्भवात् ।
एवमदाद्य इत्यादिरपि 'नैनं दहति' इत्यादौ क्रमेण हेतुर्वाच्यः ।
एवकारस्य च प्रत्येकमच्छेद्यादिभिः सम्बन्धः । अच्छेद्यत्वाद्
हेतुरसार्थेनोच्यते—नित्य इति । अत्र नित्यत्वं सर्वदैकरू-
पत्वं विनक्षितम्, न ल्वविनाशितम्; तस्यैव परमसाध्यत्वेन
हेतोः साध्यावितोरात् । यस्माद्यं सर्वदैकरूपः तस्मादच्छेद्यो-
ज्यमदाद्योऽयमेव शोऽयोग्यश्च; लोके च्छेद्यदाद्यादिवस्तूनां सर्व-
दैकरूपत्वाभावात् । एवं सर्वगतत्वमच्छेद्यत्वाद् हेतु-
आकाशादेच्छेद्यत्वात्पदार्थान्नात् । स्थायुत्वमविकारित्वम् । तदप्य-
च्छेद्यत्वाद् हेतुः, लोके च्छेद्यादीनां विकारित्वात् । एवं क्रिया-
शक्त्यव्यवहारमवलम्बयति हेतुः, छेद्यादीनां क्रियावत्त्वात् । तत्र
पूर्वावस्थाप्राप्तौ नावस्थांतरापत्तिर्विकारः, अवस्थैवेऽपि चलन-
मात्रं क्रियेति भेदः । मनाननत्वमनादित्वम् । तदपि सादेरेव
लोके च्छेदनदहनादिदर्शनादच्छेद्यत्वाद् हेतुः ।

अव्यक्तत्वं चक्षुःसाद्यगोचरत्वम् । एतदप्यच्छेद्यत्वाद् हेतुः,
छेद्यत्वादीनां चक्षुःसादिनिर्गुणमात्रस्यैव लोके दृष्टत्वात् । अचि-
न्त्यत्वं मनसोऽयं विपयत्वम् । तदप्यच्छेद्यत्वाद् हेतुः, श्लोक-
साम्यामनि तदत्रज्ञवीनेन मनसः प्रत्यक्षसिद्ध्या तेन तत्र
छेद्यत्वादिप्रहाससम्भवात्, शून्युपजीवनेन प्रवर्तमानस्य तस्य

"ज्ञान-(प्राण) प्रसादेन विशुद्धसत्त्वस्तरणु तं पश्यति निष्कलं
ध्यायमानः" [छं. उ. ३।१।८] इत्यादिना निर्विकारस्वरू-
पेर्वाव्यवसाहित्वात् । अविकार्यत्वं निरवयवत्वम्; विस्तु
योग्या विकार्या अवयवाः, ते न विगम्ये ययेति च्युत्यतेः ।
एतदप्यच्छेद्यत्वाद् हेतुः, सावयवस्यैव लोके च्छेद्यत्वादिदर्श-
नात् । इत्थं नित्यत्वाद्योऽप्यच्छेद्यत्वादिपु हेतवः । एतेषा-
मसिद्धिसङ्गां वारयितुं उच्यते इत्युक्तम् । श्रुतिभिरिति शेषः ।
"कूटस्थमचलं भुवम्" [१२।३] "आकाशवत्सर्वगतश्च
नित्यः" "निर्विकारोऽक्षरः शुद्धः" "निष्कलं निष्क्रियं
शान्तम्" [भे. उ. ६।१९] "आत्मा वा इदमेक एवाय
आसीत्" [ऐ. उ. १।१] "पराश्चि खानि व्युत्तूणस्त्वयम्भूः"
[कठो. २।४।१] अप्राप्य मनसा सह" [तै. उ. २।४।१]
"निष्कलम्" इत्यादिश्रुतिभिः क्रमेण क्तियसर्वगतादित्यस्य
आत्मोच्यत इत्यर्थः । अत्र नित्यत्वात्छेद्यहेतुपु एकेनान्यत्वात्पार्थ-
सिद्ध्यावपि बहुपदुमाने भूयवत्त्ववहिसामप्र्यादेरिव स्वरूप-
भेदात्पुच्छेद्यत्वोपन्यासः ।

उपसंहरति—तस्मादिति । तस्मात् नित्यत्वादिहेतोः
एवमच्छेद्यत्वादिप्रकारेण एनमात्मानं विदित्वा वस्त्रच्छेददाहा
दिना तदन्तर्गतदेहस्येव वेदच्छेददाहादिना तदन्तर्वात्स्यंमनो
विनाश इति शङ्कां निरस्य तन्निमित्तं शोकं मा कुर्वित्यर्थः ।

यत्त्वं माध्वव्याख्यानम्— "सर्वगतस्य ज्ञाताय श्रेष्ठेति
विग्रहः । सर्वगते विष्णोः तिष्ठतीति सर्वगतस्य; विष्णवर्षाण
इत्यर्थः । तदधीनत्वात्कदापि न चलतीत्यचलः । नादेन शब्देन
सह यतते इति सनादनः, स एव सनातनः; विधिनिषेधा-
स्त्वद इत्यर्थः" इति, तनुचलम् । विष्णवर्षाणत्वमनायाधि-
रणस्थायुत्वस्य त्वदुक्ताचलत्वं सनातनत्वयोर्वा पूर्वार्थोक्तमच्छे-
द्यत्वादिर्कं प्रत्यहेतुत्वेन पूर्वोत्तरार्थयोस्सम्बद्धप्रहापः प्राप्यात् ।
विष्णवर्षाणत्वस्यैव च जीवस्वातन्त्र्यस्य 'नेनं च्छिन्दन्ति'
इत्युक्तम् "तस्मादेवं विदित्वैनं नाशोचितुमर्हसि"
इत्यच्छेद्यत्वादिहेतुत्वात्पसंदिपमाणे शोकनिषेधेऽनुपयोग्यात् ।
'अविनाशितं तु तद्विद्धि येन सर्वमिदं ततम्' [२।१०] इति

जीवन्मुक्तावेदकपूर्ववचनविरोधात् । तद्वचनं मद्रूपं, न जीवपरमिति चेत्, इदमपि तथेवास्तु; किमिति 'सर्वगतस्थाणुः' इत्यत्र स्वरसतः प्राप्तेऽर्थस्त्यज्यते ? अचलपदस्य च सङ्कोचः सनातनपदस्याशङ्कार्थं स्वीकीयते ? यमुच्येत अच्छेत्त्वादिमद्रूपमसक्तप्रतिपेधत्वादित्दं वचनं जीवपरमेणेति, तर्हि तत्रापि 'विनाशमव्ययस्यास्य न कश्चित्कुर्महेति' [२।१७] इत्यस्य मद्रूपमसक्ते जीवपरमेव तदिति

कृतो न कल्प्यम् ? यदि च भीष्माद्यात्मनानिमित्तात्तुनशोन- निरासप्रकरणेऽस्मिन्जीवस्यैव नित्यमचच्छेद्यत्वादिभिरिहोपायं, न तु मद्रूप इति, तत्रापि तुल्यम् । निरस्तं च विस्तरणं यज्ञपञ्जरे जीवस्यायुत्वम् । एतेन 'जीवस्यायुतेऽपि क्रमेण नानादारीसम्बन्धात् सर्वगतयोक्तिः' इति रामानुजभ्याष्यायानमपि निरस्तम्, क्रमेण नानादारीसम्बन्धस्याच्छेद्यत्वादिसाप्रकृत्याभावादिति दिष्टं ॥ २४ ॥ २५ ॥

९ व० त० वी०— पुनरस्यात्मनोऽविनाशित्वमेव सुमहणाय श्रावयति— सार्द्धाभ्यां नैनमित्यादिना । एतेन पृथिन्यतेजोवायुभिरविनाशित्वं निरूपितम् ॥ २३ ॥ अच्छेद्य इत्यद्वैतं निगमनम् । फायत्वव्यावृत्त्यर्थं नित्य इति । सर्वगत इति व्यापकत्वम् । ब्रह्माभावाभिप्रायेण जीवस्तु व्यापकः, न स्वरूपेण; किन्तु स्वचेतन्यगुणेन भगवद्धर्मभूतत्वात्; तदपे वक्ष्यते । स्थाणुरिति स्थिरत्वम् । अचल इति निष्क्रियत्वम् । नन्वेवं भूतमाकाशं प्रसिद्धं तदेव इति चेत्, न; इत्याह—सनातन इति । "तस्माद्वा एतस्माद्वात्मन आकाशः सम्भूतः" [तै. उ. २।१] इति तत्सम्भवश्रवणादित्यर्थः ॥ २४ ॥

अन्यक्तोऽयमिति । अक्षरोऽयं वस्तुतोऽचिन्त्यश्च । 'प्रकृतिभ्यः परं यत्तु तदचिन्त्यस्य लक्षणम्' इति वाक्यात् । नन्वेवम्भूतमव्यक्तं प्रधानं प्रसिद्धं तदेव किं निरूप्यत इति चेत्तत्राह—अविकाऽयोंऽयमिति । प्रधानस्य विकार्यत्वादित्यर्थः । तस्मादेवम्भूतमेतन्मात्मानं ज्ञात्वा त्वं नानुशोचिषुमर्हेसि ॥ २५ ॥

१० पु. अ. त.— तस्मात्त्वाज्यदेहस्य दूरीकरणेऽपि पुनरविनाशादियम्युक्तत्वात् शब्दादयो न चिच्छन्दन्तीत्याह— नैनं चिच्छन्दन्तीति । पुनं शब्दाणि न चिच्छन्दन्ति, घनाभावात् । एनं पावकः न दहति, शुक्लधर्माभावात् । आप पुनं न हृदयन्ति, सृष्ट्वाभ सिथिलयन्ति, काठिन्यादिशब्दित्यात् । मारुतः न शोषयति, त्रयाभावादित्यर्थः । तस्माद् शब्दादिप्रक्षेपेऽप्यस्य न किमपि भविष्यति । इदमपि मत्कीडारूपमतो मत्सन्तो-पार्थं युद्धादिकं कर्त्तव्यमिति भावः । एतेषां सर्वेषां तथाकरणे मदित्थैव हेतुरिति भावः । यतो भगवदित्थैव सर्वेषां स्वधर्मकरणे शक्तिः । अत एव श्रीभागवते [३। २५। ४२] उक्तम्— 'मद्रूपाद्वाति वातोऽयम्' इत्यादि ॥ २३ ॥

एते च्छेदनादिधर्मयुक्ता अपि मदित्थं विना तत्र कुर्वन्ति, मदित्थैव च त्वाज्यदेहादिषु तथा कुर्वन्त्यतस्वमप्येतत्त्वच्छेदादिधर्मान् ज्ञात्वा मद्रूपो भवेत्युत्वाच्छेद्यत्वादिधर्मानाह— अच्छेद्य इति । अच्छेदादिधर्मवान्यमित्यर्थः । अच्छेदादिधर्मवत्त्वं कारणमाह— नित्या अविनाशी, सर्वगतः व्यापकः, स्थाणुः स्थिरस्वभावः, अचलः सर्वदेकरूपः, सनातनः अनादिः ॥ २४ ॥

अन्यक्तो लौकिकेन्द्रियाप्राणः । अचिन्त्यो मनसोऽयमयः । अविकार्यो विकाररहितः कर्मनिर्वाणविकार्यः । अयं सर्वत्र व्यापकत्वेन प्रत्यक्षतयोक्तः । उच्यते वेदेस्तद्रूपधर्मैः । यदर्पमेतदुक्तं तदाह— तस्मादिति । तस्मादेवं पूर्वोक्तधर्मवन्तं विदिश्वान् अवशोचितुं नाहंसि ॥ २५ ॥

११ नो०भा०वी०— कीदृशोऽसौ देही ? इत्यत आह— नैनमिति । एनं शब्दाणि न चिच्छन्दन्ति न द्वेषाकुर्वन्ति अस्थूलत्वात् । तर्हि पार्थिवपरमाणुवत् पाकजरूपाद्याश्रयो भविष्यति इत्याशङ्क्याह— नैनं दहति पावक इति; अनणुत्वात् । आपश्चैनं न हृदयन्ति, अस्पृशत्वात् । स्पृशेद्विद्रव्यमद्भिरात्रीकर्त्तव्यं, न त्वत्पृशम् । न शोषयति मारुतः; अहोदहत्वात् । एतेन "अस्थूलमनवहस्वमदीर्घम्" [वृ. च. ३। १। ८] "अशब्दमस्पृशंरूपमव्ययं तथाऽरसं नित्यमगन्धवच यत्" [कठो. १३।१५ सु. उ. २।७२] इति श्रुतिप्रसिद्धानामस्थूलत्वाशब्दत्वादीनामपि संप्रदो ज्ञेयः ॥ २३ ॥

कृतो हेतोरस्य शब्दादीनि च्छेदादीन् कुर्वन्ति ? इत्याशङ्क्य तस्य च्छेदाद्ययोग्यत्वादित्याह— अच्छेद्योऽयमिति । अत्राच्छेद्यत्वादौ पूर्वोक्तान्येव अस्थूलत्वादीनि कारणानि ज्ञेयानि । एवमच्छेद्यत्वादिना स्थूलादीनभावरूपान् गुणानुक्त्वा भावरूपानपि गुणानाह— नित्य इति । सर्वविशेषणैरखण्डैकरसस्यैव वस्तुनो लक्ष्यत्वात् नित्यत्वादिभिररूपाद्यत्वादिकं निराक्रियते । यतो नित्यः, अतो घटवद्गुणाद्याः । यतः सर्वगतः, अतो प्रामवद्गुणः यतः स्थाणुः पूर्वरूपापरित्यागेन स्थिरस्वभावः, अतः क्षीरादिवद्विकार्यः । अचलः यथा दर्पणः स्वतः स्था-रूपपादप्रच्युतोऽपि मलरूपेणावरणेन स्थाच्छेदाद्यच्छेद्यते, एवं स्वयं स्थाणुरपि अन्यसंयोगात्वाच्चल्यमश्नुवीत; स च दोषापरिणलक्षणं संस्कारमपेक्षते । अयं तु अचलत्वात् तथा । एवं च परत्वातिविकृतिसंस्कृतिरूपं चतुर्विधं

क्रियाफलमात्मनि न सम्भवेतीत्युक्तम् । तत्र हेतुः सनातन इति । सना इत्यव्ययं नैरन्वयं, तत्र देशतः कालतो वस्तुतश्च परिच्छेदराहित्यम् । परमते परमाणूनां कालतः परिच्छेदाभावेऽपि देशतः परिच्छेदोऽस्ति, आकाशस्य तदुभयाभावेऽपि वस्तुतः परिच्छेदोऽस्ति, सोऽपि त्रिविधः सजातीयविजातीयस्वगतभेदरूपः । 'यथा घृक्षस्य स्वगतो भेदः पत्रपुष्पफलादितः । वृक्षान्तरासजातीयो विजातीयः शिलादितः ।' [पं. द.२।२०] ततश्च सेना नैरन्वयं त्रिविधपरिच्छेदराहित्येन भवति अस्तीति सनातनोऽखण्डैकरसो यस्मात्समाजोत्पत्त्याद्याश्रय इत्यर्थः ॥ २४ ॥

एवं ज्ञेयं वस्तुक्तं, तत्र तत्राप्यस्तद्देहत्रयनिरासेन अपरोक्षीकर्तव्यमित्याह— अव्यक्तोऽयमिति । व्यक्तं स्थूलशरीरं प्रत्यक्षगम्यं, तद्व्योऽयं प्रत्यगारम् । तथा अचिन्त्योऽयं, चिन्त्यं चिन्तायोग्यं रूपादिप्रकाशकार्येणा-नुमेयं चक्षुरादिसुदायात्मकं लिङ्गशरीरं अप्रत्यक्षं, ततोऽयन्व्योऽयम् । तथा अविफार्योऽयं विकारं स्थूलसूक्ष्मका-र्यभावेनावस्थानमर्हतीति विकार्यं त्रिगुणात्मकं भूलाज्ञानं कारणशरीरं, सुप्तोत्थितस्य 'न किञ्चिददेदिपं' इति परामर्शद्वेष्टेनात् 'अहं न जानामि' इत्यनुभावाच्च साद्व्येकगम्यं, ततोऽयन्व्योऽयम् । उच्यते व्यक्तादिनिषेधमुत्तेन, न तु शुद्धमाह्निकाऽयमेवंविध इति विधिसुखेनोच्यते । यस्मादेवमयमुच्यते तस्मादेतं विदित्वा नानुशोचितुमर्हसि । " तस्मिन् शोकमात्मवित् " [छां. च. ७।३१] इति सुतेरात्मविज्ञात्वा घन्धुवियोगजं शोकं माकार्थीरित्यर्थः । उक्तं चात्मनोऽवस्थात्रयातीतत्वम्, 'स्वप्ननिद्रासुप्तावाधौ प्राज्ञस्त्वस्वप्ननिद्रया । न निद्रां नैव च स्वप्नं तुयं पश्यन्ति निश्चिताः' इति ॥ २५ ॥

लौकिकदृष्ट्याऽन्त्यात्मनः सहेतुकं शोकमोहानर्हत्वम् [२६-२८]

अथ चैनं नित्यजातं नित्यं वा मन्यसे मृतम् ।

तथापि त्वं महाबाहो नैवं शोचितुमर्हसि ॥ २६ ॥

१ शां. भा.— आत्मनोऽनित्यत्वं अभ्युपगम्येदमुच्यते— अथ चैनमिति । अथ चेत्यभ्युपग-मार्थः । एनं प्रकृतमात्मानं नित्यजातं लोकप्रसिद्ध्या प्रत्यनेकशरीरोत्पत्तिं जातो जात इति वा मन्यसे ? तथा प्रति तत्तद्विनाशं नित्यं वा मन्यसे मृतं मृतो मृत इति ? तथापि तथाभाविन्यप्यात्मनि त्वं महाबाहो ! नैवं शोचितुमर्हसि, जन्मवतो नाशो नाशवतो जन्म चेत्येतौ अवश्यम्भाविना-विति यस्मात् ॥ २६ ॥

२ आ. शां. व्या.— आत्मनो नित्यत्वस्य प्रागेव सिद्धत्वाद्दुत्तरश्लोकात्पत्तिरित्याशङ्क्याऽऽह— आत्मन इति । 'अनित्यत्वं' इति च्छेदः । शाक्यानां लोकायतानां वा मतमिद-मापराश्रयते । श्रोतुरख्येनस्य पूर्वोक्तमात्मयाथात्म्यं ध्रुत्वाऽपि तस्मिन्निर्धारणासिद्धेद्व्योमेतयोर्न्यतरमताभ्युपगमः शङ्कितस्तदर्थो भिन्नातद्व्यभयोग इत्याह— अथ चेति । प्रकृतस्याऽऽत्मनो नित्यत्वादिकक्षणस्य पुनः पुनर्जीतत्वाभिमानो मानाभावाद्-सम्भगीत्याशङ्क्याऽऽह— लोकेति । नित्यजातत्वाभिनिवेशे

पौनःपुन्येन मृतत्वाभिनिवेशो व्याहृतः स्यादित्याशङ्क्याऽऽह-तथेति । परकीयमतमनुभावितमभ्युपेत्य 'अहो वत महत्कार्यं कर्तुं व्यवसिता वयम्' [१।४५] इत्यादेस्तदीयशोकस्य निरवकाशत्वमित्याह— तथापीति । एवमित्यनुत्तस्य दृश्य-मानमनुशोकप्रकार दर्शयित्वा तस्य कर्तुमयोग्यत्वे हेतुमाह— जन्मवत इति । 'जन्मवतो नाशो नाशवतश्च जन्म' इत्येता-वदवश्यम्भाविनौ भिन्नो व्याप्ताविति योजना ॥ २६ ॥

३ रा. भा.— अथ नित्यजातं नित्यमृतं देहमेवैनमात्मानं मनुषे, न देहातिरिक्तमुक्तलक्षणम् ; तथाप्येवमतिमात्रं न शोचितुमर्हसि, परिणामस्वभावस्य देहस्योत्पत्तिविनाशयोरवर्जनीयत्वात् ॥ २६ ॥

ध्वे.ता.चं.— एवं देहातिरिक्तत्वाभ्युपगमे शोकनिमित्ता-भाव उक्तः ; अथ नास्तित्दृष्ट्या देहात्मत्वादेऽपि शोकनिमित्तं नास्तीत्युच्यते— अथ चेलादिना श्लोकप्रयोगे । 'अथ' इति पक्षान्तरात्मार्थः, प्रार्थो वा, अभ्युपगमार्थो वा । वाद्यन्शे-ऽपि विशेषणद्वयसमुच्चयार्थः । नित्यजातं नित्यमृतं नित्य-तोत्पत्तिनाशमित्यर्थः । उत्तरश्लोकं चेममर्थं प्रपन्नमित्यति । नहि नित्यस्य जातत्वमृतत्वसम्भवेः । न च जन्ममरणक्रिया-तो. १९

स्वरूपं नित्यरूपेण विरोधयितुं शक्यम् । व्यस्तस्य नित्यशब्द-त्वात्तन्विरोधगत्वप्रभन्धुरात्ताय 'नित्यगतम्' इतिवत् 'नित्य-मृतम्' इति समस्योक्तम् । वेदमिति विरोधगत्वितामध्यकलि-मुक्तम् । एवेति चशब्दार्थः । अवधारणकत्वितामाह— न देहेति । पूर्वमात्मनो गाढाभावाच्छोकप्रसङ्ग एव नास्तीत्युक्तम्, इदानीं देहस्याभिमतस्यात्मनो नाशे सत्यापि सुष्यदित्वात्त्वान्महा-बाहुस्त्वं नातोऽन शोचितुमर्हसीत्यभिप्रायेण 'एवं' शब्दः । यद्वा

पूर्वं देहातिरिक्तात्मान्युपगमात्परलोकादिभवेनातिमात्रशोको-
ऽपि युज्यते । इदानीं तु संसारमोचकादिवन्महाबाहोस्तव अति-
मात्रशोकेतिस्थाने कथमतिमात्रशोक इति भावः । ' त्वं महा-

बाहो ' इति शून्यत्वे स्वपरमरणोद्देशो न युक्त इत्याहुः ।
प्रतिशया हेतुं तां क्रान्ताहतादुतरश्लोककृत्यं वा विशेषणद्वयपूर्कितं
वा हेतुं निष्कृत्याह— परिणामेति ॥ २६ ॥

५ आ. मा. भा.— अस्त्वेवमात्मनो नित्यत्वम् , तथापि देहसंयोगवियोगात्मकजनमृती स्त
एवेत्यत आह— अथ चेति ॥ २६ ॥

६ ज. प्र. दौ.— ननु सर्वशब्दोद्धारणमनित्यत्वं प्रतिपाद्य
तस्मादेवमित्युपसंहृतं, तर्हि 'अथ च' इति पुनरुच्यते ? इत्यतो
ऽजीवद्वयमनित्यत्वं प्रकारान्तरेण शोकरुद्वयमित्याशयेनाह—
अस्त्वेवमिति । युदे च मृतिर्नियता, जनिमृतिर्नित्तं च
दुःखं मदीयानां भविष्यतीति ममैव शोक इति शङ्कारोपः ।
अनेन पूर्वार्थोऽपि व्याख्यातः । अत एव देहसंयोगवियोगात्म
कजनिमृती इत्युक्तम् । अन्यथा देहसंयोगवियोगवित्येव वा

जनिमृती इत्येव वा श्रूयान् । ' स्त एव ' इत्यनेन नित्यत्वशेष
धारणार्थं इत्युक्तं भवति । अस्त्वेवमात्मनो नित्यत्वमिति वदता
' आत्मनोऽनित्यत्वमन्युपगम्येदमुच्यते ' इति मायावादिनो
व्याख्यानां निरस्तं भवति । ' ध्रुवं जन्म मृतस्य च ' [३।२७]
इत्युत्तरस्वास्थ्यविरोधात्, ' अन्यकादीनि ' [३।२८]
इत्यनेनापि विरोधात् ॥ २६ ॥

७ ह. पै. भा.— आत्मनस्तु हननमभ्युपगम्यैतदुच्यते— अथ चैनमिति । अथ चेत्यभ्युप-
गमार्थम् । प्रकृतमेतन् नित्यजातं लोकप्रसिद्ध्या नित्यं जातो नित्यजातः, नित्यं वा मन्यसे मृतं
तथाप्येवमपि त्वं महाबाहो ! एनमात्मानं शोचितुं नार्हसि, जननमरणयोरस्य स्वाभाविकत्वात् २६

८ वें. ब्र. गि.— एवमात्मनो जन्ममरणभावात्
तथिमित्तः शोको युक्त इत्युक्तम्, इदानीं तदुपगमेऽपि न शो-
कप्रसक्तिरित्याह द्वाभ्याम्—

अथेति पश्चान्तरे । चकारो 'मृतं' इत्यनेन सम्भ्रम्यते । हे
महाबाहो पुरुषश्रेष्ठ ! त्वं एनमात्मानं नित्यजातं नित्यमवश्यं
जातो नित्यजातस्तं नित्यमवश्यं मृतं च मन्यसे या ? इति
काउ. । परमास्तिकः पुरुषार्थैरत्यस्त्वं वेदवाद्याभिमतं प्राङ्-
निरस्तं चामजन्मनाशपक्षं वस्तुतो न मन्यसे एनेति काङ्क्षः ।

यदि कदाचिह्लोकजासनया मन्यसे, तथापि एवं धनुर्बाणत्वात्-
पूर्वकृत्योपरि निपातसाधनेत्रत्वादिरूपेणानेन प्रकारेण शोचितुं
नार्हसि; अपरिहार्यत्वादिष्यमाणहेतोरित्यभिप्रायः । एव-
म्यकारेण न शोचितुमर्हसीत्युक्त्या प्रकारान्तरेण शोकोऽभ्यु-
क्षायते । तेन सकलप्रकारकसमूलशोकनिर्मूलने पूर्वोपदिष्ट-
निर्विकारात्मतत्त्वाद्देवज्ञानमेवोपायः, अयं तु ' तस्मादपरिहार्य-
ऽर्थे ' [३।२७] इत्यादिर्न तादा इति ध्वन्यते ॥ २६ ॥

९ व०त०दी०— अथेति पश्चान्तरे । लौक्यातिक्रमते
न शोचितुमर्हसि ॥ २६ ॥

१० पु. अ. त.— एवं विद्वत्सिद्धान्तस्रज्ज्वाऽविद्वत्सि-
द्धान्तेनापि शोकं कर्तुं नार्हसीत्याह— अथ चेति । अथ च
पश्चान्तरेण । एवं नित्यजातं तत्पदेन सह जातं तस्मिन्मृते

स्थित्वाऽऽत्मानं नित्यं सदा जातं मृतं मन्यसे तथापि
मृतं वा मन्यसे, तथापि त्वं एनं शोचितुं नार्हसि । यत्स्वं
महाबाहुः ! अत्रायमर्थः— नित्यस्यास्य जन्ममरणज्ञानं तु
देहाभ्यासेनैव भवति । तथासति स्वबाहुबलादिनाशः कः ? २६

११ नी० भा० दी०— एवं तत्स्वरूपया शोको नोचित इत्युक्तम्, इदानीं प्राकृतजनदृष्टयाऽपि शोको नोचित
इत्याह— अथ चेति । नित्यं नियमेन जातं नित्यजातमिति चार्वाकपक्षः । नित्यं सर्वदा जातमिति क्षणिक-
विज्ञानवादिपक्षः । नित्यश्चासौ अपूर्वदेहेन्द्रियसम्बन्धाज्जातश्चेति तार्किकादिपक्षः । एवं नित्यं वा मन्यसे ! ।
मृतमित्यपि योज्यम् । पक्षत्रयेऽपि शोको न युक्तः । ' महाबाहो ! ' इति युद्धार्थमुत्साहयति ॥ २६ ॥

जातस्य हि ध्रुवो मृत्युध्रुवं जन्म मृतस्य च ।
तस्मादपरिहार्येऽर्थे न त्वं शोचितुमर्हसि ॥ २७ ॥

१ शां. भा.— तथा च सति— जातस्य इति । जातस्य हि लब्धजन्मनो ध्रुवोऽव्यभिचारी
मृत्युर्भरणः; ध्रुवं जन्म मृतस्य च । तस्मादपरिहार्योऽर्थे जन्ममरणलक्षणोऽर्थः, [यस्मात्, तस्माद-
परिहार्येऽर्थे न त्वं शोचितुमर्हसि । जन्मवतो नाशः नाशवतो जन्म इति च स्वाभाविककथेद-
परिहार्यः सोऽर्थः ।] तस्मिन्नपरिहार्येऽर्थे न त्वं शोचितुमर्हसि ॥ २७ ॥

१ २ आ शां व्या.— तयोऽवश्यम्भावित्वे सत्यद्रुशोः । स्यात्कर्तव्यत्वे हेत्वन्तरमाह— तथा चेति ॥ २७ ॥

३ रा. भा.— उत्पन्नस्य विनाशो ध्रुवोऽवर्जनीय उपलभ्यते, तथा विनष्टस्यापि जन्म अवर्जनीयम् । कथमिदमुपलभ्यते विनष्टस्योत्पत्तिरिति ? सत एवोत्पन्न्युपलब्धेः, असत्त्वानुपलब्धेः । उत्पत्तिविनाशादयः सतो द्रव्यस्यावस्थाविशेषाः । तन्तुप्रभृतीनि हि द्रव्याणि सन्त्येव ; सत्यम्, उच्यते— रचनाविशेषयुक्तानि पटादीन्मुच्यन्ते । असत्कार्यवादिनाऽप्येतावदेवोपलभ्यते । न हि तत्र तन्तुसंस्थानविशेषातिरेकेण द्रव्यान्तरं प्रतीयते । कारकव्यापारनामान्तरभजनव्यवहारविशेषाणामेतावतैवोपपत्तेः न च द्रव्यान्तरकल्पना युक्ता । अत उत्पत्तिविनाशादयः सतो द्रव्यस्यावस्थाविशेषाः ।

४ वे. ता चं.— ध्रुवमृत्युमृतादिशब्दानां अपरान्तरव्युदासाय प्रकृतोपपादक 'जातस्य' इत्यादिकं व्याख्याति— उत्पन्नस्येत्यादि । उपलभ्यते इति हिंशब्दसूचितप्रमाणप्रतिद्विष्यते । हेतुपरत्वेऽपि हिंशब्दस्यार्थात्तरिदि । मृतस्य जन्म व्यापारतामिप्रायेण चोदयति— कथयति । यदि केवलमौपदेशिकोऽयमर्थः स्यात्, तथाऽप्युपगम्येत् । अत्र तु 'जातस्य हि' इति लोकविद्वानुवादेनोच्यते । लोके च प्रागसत् एवोत्पत्तिर्दृष्टा । न तु वदादिभ्यस्तस्य निवृत्तस्य । यदि च नष्टं पुनर्जायते, तदा तु खात्यन्तमिदं तत्रैव तत्त्वात्पदवर्गशास्त्रमखिलप्रमाणं स्यात्, व्यापिशुक्तिव्यादिप्रयासश्च निरर्थकं स्यात् । पुनर्जायते च न शोचनीयम्, अतो नेवमुपपत्तिरिति भावः । परिहरति— सत एवेति । नन्विदमुभयनप्युक्तम्, सत उत्पत्तिनेपेक्ष्यात्, प्रागसतामेव च यदादीनामुपपत्तिर्दृष्टा दित्याशङ्क्याह— उत्पत्तीति । निर्दर्शयति— तन्तुप्रभृतीनि हीति । अन्यतन्तुवयोगात्पूर्वं दीर्घकतन्त्वारब्धे च त्वयाऽप्येवमिष्यते इति भावः । उक्तं च नारायणाचार्ये— 'एकस्मादीयैतमात्तन्तो पटद्विष्यत्तिर्दृष्टा' [नी. मा.] इति । अस्तकार्यवादिन प्रति किमवयवीति कथिदवयवसमुदायातिरिच पदार्थो दृश्यते, कल्प्यते चेति विकल्पमभिप्रेत्य

प्रथमकल्पे दूषणमाह— असदिति । एतावत् रचनाविशेषयुक्तत्वमात्रमित्यर्थः । वादिनां उपलभ्यते इति पदाम्या वाक्येन सक्तिसवात्मभिप्रेति । एतावदेवेत्युक्तमर्थं प्रपञ्चयति— नहीति । द्वितीयकल्प इत्यति— कारकेति । यदि साहचर्यव्यवहारमपि सर्वस्याप्यनागन्तुकत्व वदाम, तदा भवेदेव कारकव्यापारादिनैरर्थक्यादिदोषः । वयं हि द्रव्याणां सर्वेषामनागन्तुकत्व तदवस्थानां वागन्तुकत्व म् । घटादिवत् प्रदीपादिष्वपि अवस्थान्तरात्परिणामीयते । चूर्णितविशीघ्रपटस्येव तु सूक्ष्मावस्थाप्राप्त्यानुपलम्भः । अतो न कथिदोष इति भावः । व्यवहारविशेषोऽत्र उदाहरणादिरभिमत, नामान्तरभजनस्य वृषयुक्तत्वात् । एतेन कारणसहचर्यापरिमाणानुद्विष्यत्त्वस्यानादिभेद पूर्वत्वोत्तरत्वव्यवस्थानुद्विष्यत्त्वादिपि निर्वृत्तः । द्रव्यान्तरत्वकल्पनायां सुखान्तरकार्यादिप्रसङ्गस्य अवयवावयवियुक्तत्वयोरन्यतरप्रतिबन्धादिना निर्वाहश्च अतिक्रिष्ट इत्यभिप्रायेणाह— न च द्रव्यान्तरेति । आहुश्च— 'यदि द्रव्यान्तर कार्यं कारणेभ्यो भवेद्विद्वि । सुखत्वमतिरिच्येत कार्यं तत्र न दृश्यते । द्विपल घट इत्येतत्पदेषो न कुञ्चते' [म. भा.] इति । निगमयति— अत इति । तावत् एवोपलम्भादप्यस्यानुपलम्भात् कल्पकानां आन्येषोपपत्तत्वादित्यर्थः ।

३ रा. भा.— उत्पत्त्याख्यामनस्थांमुपपातस्य द्रव्यस्य तद्विरोधवस्थान्तरात्प्रतिविनाश इत्युच्यते । मृद्वव्यस्य पिण्डत्वघटत्वकपालत्वचूर्णत्वादिवत् परिणामिद्रव्यस्य परिणामपरम्परा अवर्जनीया । तत्र पूर्ववस्थस्य द्रव्यस्योत्तरावस्थाप्राप्तिर्विनाशः । सैव तदवस्थस्य चोत्पत्तिः । एवमुत्पत्तिविनाशात्परिणामपरम्परा परिणामिनो द्रव्यस्यापरिहार्येति न तत्र शोचितुमर्हसि ॥ २७ ॥

४ वे. ता चं — ननु भवतु नापोत्पत्तिर्द्रव्यस्यावस्थाविशेष, विनाशसत्त्वरूप, तद्विरोधश्च कथं तदवस्थेभ्यस्तुभ्यत इत्याह— उत्पत्त्याख्यामिति । अयमभिप्रायः— न तावद्भावस्य किञ्चित्पदान्तरं विविच्योपलम्भमाहे, नापि नास्तिक्यवदारादिना कल्पयितुं युक्तम्, उभयस्य प्रतिपत्तावस्थांतरादिनैव निर्वाह्यत् । न च दयामावस्थाप्रादणौन रकावस्थापरिग्रहे घटनस्यवदाराप्रसङ्गं, कपालावस्थावत् रकावस्थायाः पटवस्थावदितेऽपि त्वस्य भवताप्यनप्युपगमात् । न च भास्वरेकैराद्यनुप्रविशाना विरोधो युज्यते इति वाच्यम्, वेज्ज्स्तिमितरीतोऽप्युदहनादीनां भावानामेव सदानवस्थानवभ्युत्पातकत्व लक्षणविरोधदर्शनात् अमत्ताभावकथं च भावत्वस्वीकारात् ।

अन्यथा पदार्थत्वेनैकराशेरोभावस्यापि भावविरोधो न कथञ्चिदुपपद्यते । तद्व विरोध्युत्तरावस्था प्रजस । विरोधिपूर्वावस्था प्रागभाव । अन्तन्तरतासाधारणविरोधिर्धर्म एव समानाधि करण्यधिकरणनिपेधभेदेनायोनायात्रोऽप्यताभावश्च । देशकालसम्बन्धविशेषस्तत्त्वतावस्थाविशेषो वा समगंभावः । प्रति योग्यादिभेदात् पितृत्वपुत्रत्वादिव्यवहारवत् अस्तित्वास्तीत्यादिव्यवहारवैचित्र्यमिति ।

ननु यदि कपालस्यानुत्तरावस्थाप्राप्तिर्विनाश, तर्हि कपालविनाशो मृगविनाश एव विनष्टः स्यादिति पूर्णवस्थया पदो म्प्रागप्रसङ्गं, यदि च पिण्डावस्था पदप्रागभाव, तदा पिण्डीकरात्पूर्वं प्रागभावानाद्द्विद्विष्यत्त्वात्तन्तावतो वा

स्यादित्यत्राह— मृद्ब्रह्मस्येति । अयमभिप्राय — न ताव
 देवैव कपालत्वावस्था घटत्वावस्थाविरोधिनी । चूर्णत्वाव
 स्थानामपि तद्विरोधित्वात्प्रभवत्प्रथममभ्युपगच्छतोऽपि
 विरोध्यवस्थापरम्परा अवर्जनीया । तत कपालत्वचूर्णत्वादीना
 विरोध्युत्तरावस्थाविरोधात्तासु सर्वास्ववस्थासु घटविनाशा-
 न्यवहारोपपत्तिः । एव प्रागभावेऽपि विरोधिपूर्वावस्थापरम्प
 रया निर्वाहः । एवमनभ्युपगमे व्यतिरिक्ताभावपक्षेऽप्युक्तदोषो
 दुर्वारः । तत्रापि हि यदि घटाख्यं ब्रह्म घटप्रागभावनिवृत्तिः,
 तर्हि घटनिवृत्तौ घटप्रागभावनिवृत्तिरेव निवृत्तेति पुन घटप्राग-
 भावोन्मज्जनप्रसङ्गः । तथाच सति मध्ये प्रागभावस्य विच्छेदा
 योगाद्घट एव न स्यात् । प्रागभावस्य च सामग्रीसम्पत्तौ
 भावशिरस्कत्वान्नाशया एव घटव्यये पुनरुन्मज्जन स्यात् ।
 एव यदि प्रथमस्य घट एव प्रागभावस्तदा घटोत्पत्ते पूर्वं
 प्रथमप्रागभावाभावात्किञ्चिदवस्थाया घटप्रथमत्वं स्यात् । तथा
 च सति घट एव कदाचिदपि नोत्पद्येत स्वप्रथमत्वे वर्तमाने स्वो-
 त्पत्त्ययोगात्, अन्यथा कपालावस्थायामपि तदुन्मज्जनप्रस
 ङ्गात् । एव च पिण्डावस्थाया घटविनाशप्रसङ्गे विनाशस्य भावो-
 त्तरकालीनत्वात्पिण्डात्प्रागेव घटसिद्धिः स्यात् । ततश्च
 तसिद्धिनाशकालयोर्द्वयोरेपि कारकन्यापारानर्कस्य स्यादित्यादि
 दूषणस्त देयम् । अत सुल्लुक् 'विरोध्यवस्थापरम्परैव प्रागभाव-
 प्रच्छसौ' इति । पिण्डत्वघटत्वत्यादिना 'मही घटत्व घटत
 कपालिका कपालिकाचूर्णजस्ततोऽप्यु [वि. पु. २।१२।४२]
 इति भगवत्पराशरवचन स्मारयति । तत्र हि प्रकरणेनास्त्य

वस्त्वसत्यादिशब्दानामवस्थान्तरावृत्तिनिवन्धनत्व स्पष्टम् ।
 व्याख्यात च शारीरकभाष्ये ।

नन्वेवमपि 'जातस्य हि भ्रुवो मृत्यु' इत्येतावदुपगतम्,
 उत्पन्नस्य घटादेर्नाशदर्शनात् । 'ध्रुव जन्म मृतस्य च' इति
 तु नोपपद्यते, नष्टस्य घटादे पुनरुत्पत्त्यदर्शनात्, न च
 पुनरुत्पत्तिरस्य शोकनिमित्त, येन तस्यावर्जनीयत्व प्रतिपाद्ये-
 त्यत्राह— तत्रेति । अयमभिप्राय.— यदवस्थस्य ब्रह्मस्य
 विनाश, न तदवस्थस्यैव पुनरुत्पत्तिरुच्यते, किन्तु तस्यैव ब्रह्म
 स्यावस्थान्तरविशिष्टस्य । एकमेव हि ब्रह्म घटाकारेण नष्ट कापा
 लकारेणोत्पद्यते । एकैव हि कपालावस्था घटावस्थस्य ब्रह्मस्य
 नाशः कपालावस्थस्य तस्यैवोत्पत्तिः । अत एवोपपन्न नष्टस्यैवो-
 त्पत्तिरिति । सैव उत्तरावस्थाप्राप्तिरित्यर्थः । अत्र प्राप्तिशब्देन
 प्रथमक्षणगमस्य विवक्षितत्वाद्दुत्तरेषु क्षणेप्युत्पत्तिशब्दप्रयोगाभा
 उपपन्न इति सूचितम् । एव सति पुनरुत्पत्तेरवर्जनीयत्वप्रतिपादन
 च नाशावर्जनीयत्वप्रतिपादनमेव । तत एव शोकापनोदनात्
 ताऽपि युक्ता । यद्वा यदीदमचिद्ब्रह्म नष्टमिति शोचसि, तर्हि
 तदेव हि ब्रह्म तदुत्तरावस्थं तथोत्पन्नमिति किं न प्रीयश्च इति
 भावः । एकस्यैव परिणामस्य निरूपणभेदाद्दुत्तरावस्था विना
 शाख्या चेति उत्पत्तिविनाशाख्यपरिणामेत्युक्तम् । एव
 प्रलयापेक्षया सृष्टेर्विनाशत्वेऽपि पुरुषार्थयोगायोगादिविवक्षाया
 व्यवहारव्यवस्था । परिणामिन इति अपरिहायैत्वकारण
 तत्त्वभावत्वमुक्तम् । इतिशब्देनापरिहायैपद हेत्वभिप्रायमिति
 व्यप्ययति ॥ २७ ॥

५ आ. मा. भा.— कुतोऽशोकः ? नियतत्वादित्याह— जातस्येति ॥ २७ ॥

६ ज. प्र. द्वी — अननैव अभिप्रायेण एतदेकवाक्यत-
 योत्तर श्लोकद्वये क्रमेणवातारयति— कुत इति । शङ्का

मनुच तथापि न शोचिदुमर्हसीत्युक्तम्, तत्र को हेड-
 रित्यर्थः ॥ २७ ॥

७ ह. पै. भा.— तदेव दर्शयति— जातस्येति । जन्मवतो नाशो नाशवतो जन्म स्वार्मा-
 विकथेदपरिहार्योऽयम्, तस्मादपरिहार्येऽर्थे न त्वं शोचितुमर्हसि ॥ २७ ॥

८ वै श गि — यद्यप्यत्र भीष्माद्यात्ममरणनिमित्तशोक
 निरासाय सम्मरणस्यापरिहार्यत्वं वक्तुं 'जातस्य हि भ्रुवो
 मृत्यु' इत्येतावदेवात्मम्, 'ध्रुवं जन्म मृतस्य च' इति
 श्लेषे जन्मनिमित्तशोकस्याप्रस्तुतत्वात्, वेदवाच्योऽप्येतिदेहा
 स्मवादावल्भनेनात्मनाश मन्व्यमानं प्रति " पुण्य पुण्येन
 पाप पापेन " [उ. उ. ३।३।५] इत्यादिर्वेदकाम्य मृतस्य
 पुनर्जन्मवर्णनमप्युक्तम्; तथापि पूर्वश्लोके 'निरयजातं
 नित्यं वा मृतममृतं' इति धृता भगवता मतद्वयं औङ्गी
 कृतम् । तत्र 'देहस्यैवात्म्यादारमणो जन्ममरणे स्त' इत्येक
 मतम्; 'देहातिरिक्तो नित्य एव चात्मा श्रुतिप्रामाण्यात्,
 तस्यैव तु देहस्ययोगविशेषात्मके जन्ममरणे अपि स्त, जातेऽ
 धादस्य च मृत्यवे विधानात्' इत्यपर मतम् । आद्यमते
 'नित्यजातं नित्यं मृतं' इत्यस्यावश्यजातमवश्यं मृत
 वेत्यर्थः । द्वितीयमते, नित्यजातो जातश्चति तथा, स्वरूपेण
 नित्यमपि देहयोगरूपजन्ममरणतद्विद्योगरूपमरणवत्त्व वेत्यर्थः ।

तत्र च आद्यमते भीष्माद्यात्ममरणप्रयुक्त एवाहुतस्य शोकः
 द्वितीयमते तु मृतस्य श्रुतिबलात् पूर्वदेहदुर्कर्मफलभोगार्थं
 देहान्तरसम्बन्धरूप गर्भवासादिच्छेदास्पद च पुनर्जन्मावश्य
 म्भावीति भीष्माद्यात्मनामपि तथाविधे मरणजन्मनी म-
 मानस्याहुतस्य तदुभयप्रयुक्त शोकः ।

एव पूर्वश्लोकोक्तशोकद्वयनिरासार्थं प्रवृत्तेऽस्मिन् श्लोके
 प्रथमपादेनाप्यशोकनिरासायात्ममरणस्यापरिहार्यत्वं वक्तुं 'जा
 तस्य हि भ्रुवो मृत्यु' इत्युक्तम् । तत्र प्रत्यक्षप्रतिद्वन्द्वी
 नाव हि शब्दः । द्वितीयपादे तु जन्ममरणोभयप्रयुक्तद्वितीय
 शोकनिरासायात्मनि तदुभयस्यापरिहार्यत्वं वक्तुं मृतस्य
 ध्रुवं जन्म, यथाऽजातस्य ध्रुवं मरणं चेति जन्ममरणयोरेव
 श्यन्मावित्वमुक्तम् । अतो न वैयर्थ्यं, न वा श्रुत्येकगम्यस्य
 मृतपुनर्जन्मनोऽप्युपपत्तिः; द्वितीयमते श्रुतिप्रामाण्यापगमात्
 'मृतस्य' इत्यनेन पूर्वकर्मफलभोगाय तानुशयस्यैव मृतस्य
 विवक्षितत्वात्; जीवश्लेषे विदेहश्लेषे च निरनुशयमृतं

न व्यभिचारः । तस्मादिति । यस्माद्भूतरीत्या जन्ममरणयोरा-
त्मन्यवश्यम्भावित्रं तस्मात् अपरिहार्यं परिहर्तुमशक्यं जन्म-
मरणरूपेऽर्थं शोचितुं नार्हसि ।

ननुपरिहार्यं एव पित्रादिमरणे शोकः सर्वोऽपि शोचती-
त्यत उक्तं 'त्वं' इति । 'दुःखान्यपरिहायांणि प्राप्य मूढो
विपीदति । इरितक्षपणानीति गत्वा धीरस्तु हृष्यति'
इति वचनोक्तरीत्या मूढानामशोचनेऽपि धीराणां तदसम्भ-
वान्महाधीरस्त्वं न शोचितुर्महसीत्यर्थः । ननु भीष्माद्यात्मनां
मरणं भविव्यतीति न मे शोकः, येनापरिहार्येऽर्थं ख न

शुभ्येत; किन्तु मतिमितमेपां मरणं भविव्यतीत्येव, तत्र मरणं
शुद्धं त्वजता मया परिहर्तुं क्षम्यमेवेति नायमपरिहार्यविषयः
शोक इति सङ्कल्पामप्येतदेवोक्तम्—तस्माद्परिहार्येऽर्थं
इति । 'यद्दहङ्कारमाश्रित्य न योरस्य इति मन्यते । मिथ्यैव
व्यवसायस्ते प्रकृतिस्त्वां नियोधयति ॥ ... .. । कर्तुं
नेच्छसि यन्मोहात् करिष्यस्वयशोऽपि तत्' [१८।५९-६०]
इति वक्ष्यमाणरीत्या त्वत्तिमितमपि भीष्मादिमरणं त्वयाऽत्र
परिहर्तुमशक्यमेवेति भावः ॥ २७ ॥

९ व० त० दी०—कुत इत्यत आह । हि यतः । जातरयेति । मृत्युर्ध्रुवो मृतस्य च ध्रुवमवर्जनीयं जन्म । एव-
मवर्जनीयेऽर्थं न शोचिन्मर्हसि ॥ २७ ॥

१० पु. अ. त.— ननु स्वसमानाभावाविवेके तु शोकः
कर्तव्य एवेति चेत्तत्राह—जातरयेति । जातस्य देहस्य
मृत्युर्ध्रुवः, मृतस्य ध्रुवे जन्म भवतीत्यर्थः । अत्रायमर्थः—
जातस्य गृहीतजन्मनो येन मृत्युनिमित्तस्तस्य तेनैव मृत्युर्ध्रुवो

निश्चितस्तस्माद्येषां मृत्युसचयैव निमित्तः स च तथैव भवि-
ष्यति । तस्माद्यथा ईश्वरनिमित्तं तत्राथैव भविव्यतीत्यपरिहार्यं
सर्वथा भाव्येऽर्थं त्वं न शोचितुं शोभ्योऽसीत्यर्थः । हीति
युक्तोऽयमर्थः । ईश्वरहृतं कोऽन्यथा कर्तुं समर्थः ? ॥ २७ ॥

११ नी० भा० दी०—शोचितुं नार्हसीत्युक्तं तत्र हेतुमाह—जातरयेति । जातस्य ध्रुवोऽपरिहार्यः मृत्युर्ध्रु-
रणम् । अपरिहार्येऽर्थं मरणाख्ये त्वलुद्योगं विनाऽपि अवश्यम्भाविनि विषये न त्वं शोचितुमर्हसि । वक्ष्यति च—
'मर्थैवेते निहताः पूर्वमेव' [११।३३] इति ॥ २७ ॥

अव्यक्तादीनि भूतानि व्यक्तमध्यानि भारत ! । अव्यक्तनिधनान्येव तत्र का परिदेवना ॥ २८ ॥

१ शां. भा.— कार्यकारणसङ्घातात्मकान्यपि भूतान्युद्दिश्य शोको न युक्तः कर्तुं, यतः—
अव्यक्तादीनीति । अव्यक्तादीनि अव्यक्तं अदर्शनमनुपलब्धिः आदिर्येषां भूतानां पुत्रमित्रादि-
कार्यकरणसङ्घातात्मकानां तानि अव्यक्तादीनि भूतानि प्रागुत्पत्तेः । उत्पन्नानि च प्राक् मर-
णाद्व्यक्तमध्यानि । अव्यक्तनिधनान्येव पुनः अव्यक्तमदर्शनं निधनं मरणं येषां सानि अव्यक्त-
निधनानि । मरणादूर्ध्वमव्यक्ततामेव प्रतिपद्यन्ते इत्यर्थः । तथा चोक्तम्—'अदर्शना(दिहायातः)-
दापतितः पुनश्चादर्शनं गतः । नासौ तव न तस्य त्वं वृथा का परिदेवना' [म. भा. ११।२।१३]
इति । तत्र का परिदेवना को वा प्रलापः ? अदृष्टदृष्टमनष्टप्रान्तिभूतेष्वित्यर्थः ॥ २८ ॥

२ आ. शां. व्या.—आत्मानमुद्दिश्यानुशोकस्य कर्तुम-
योग्यत्वेऽपि भूतसङ्घातात्मकानि भूतान्युद्दिश्य तस्य कर्तव्यत्व-
माशङ्क्याऽह—कार्येति । समनन्तरशोकस्तत्र हेतुरित्याह—
यत इति । चाप्युपदर्शनमात्रव्यापिं व्यावर्तयति—अनु-
पलब्धिरेति । नहि यथोक्तसङ्घातस्त्वपि भूतानि पूर्वमुत्पत्ते-
रुपलभ्यन्ते तेन तानि तथा व्यपदेशभाजि भवन्तीत्यर्थः । किं
तन्मव्य यदेषां व्यक्तमित्येते ? तदाह—उत्पन्नानीति । उत्पत्ते

र्ध्वं मरणात् पूर्वं व्यावहारिकं सत्त्वं मध्यमेपां व्यक्तमिति
तेषोच्यते । जन्मानुसारित्वं विलयस्य युक्तमिति मत्वा तात्पर्या-
र्थमाह—मरणादिति । उक्तेऽर्थं पौराणिकसम्मतिमाह—
तथा चेति । तदेतदस्यार्थमाह—अदृष्टेति । पूर्वमदृष्टानि
सन्ति, पुनर्दृष्टानि, तान्येव पुनर्दृष्टानि, तदेवं प्रान्तिविषयतया
घटीयन्त्रवच्चभीभूतेषु मृतेषु शोकवित्तस्य प्रलापस्य
नावकाशोऽस्तीत्यर्थः ॥ २८ ॥

३ रा. भा.— सतो द्रव्यस्य पूर्ववस्थाविरोध्यवस्थान्तरप्राप्तिदर्शनेन योऽप्युपायः शोकाः,
सोऽपि मनुष्यादिभूतेषु न सम्भवतीत्याह—मनुष्यादिभूतानि सन्त्येव, द्रव्याण्यनुपलब्धपूर्वावस्था-
न्युपलब्धमनुष्यत्वादिमध्यमावस्थान्यनुपलब्धोत्तरावस्थानि स्वेषु स्वभावेषु वर्तन्त इति न तत्र
परिदेवनानिभित्तमस्ति ॥ २८ ॥

४ घे. ता चं — एवमपरिहार्यत्वेनाशोचनीयत्वमुक्तम्, अथ तत्तद्वद्वत्ना प्रतिनियतस्वभावत्वेन पूर्वोत्तरावस्थायाम् सुपरु-
पत्वरु स्वरूपत्वयो अन्यत्र विवेकान्हांतुल्यम्यदशापर्याया चा
शोचनीयत्वमुच्यते—अव्यक्तादीनीति । भूतशब्दस्यात्र दृश्य
रत्वावस्थामुक्तम्— मनुष्यादीति । अव्यक्तव्यक्तादिशब्दाना
प्रवृत्त्यन्वयविशेषादिपरत्वप्रम-युदासाय यद्व्यप्रकाशोक्तस-
द्भाषादिपरत्वस्य च प्रवृत्तापुष्योपापानाशोच्यम्— अनुपलब्धे
त्यादि । ‘अदर्शनादिहायात पुनश्चादर्शनं गतः । नास्तौ तत्र
न तस्य त्व वृथा किमनुशोचति’ [म भा ११।२।१३]
इति ह्यन्यत्राप्युच्यते । स्वेषु स्वभावेषु वर्तन्त इति ।
अयमभिप्राय — न तावदेवा द्रव्याणा मनुष्यत्वादिद्रव्यत्वावस्था
स्वभावः, सहितविशेषादिशाब्दत्वात् । नाप्यव्यक्तपूर्वोत्तरा
वस्था, तस्या अपि विभागादिशाब्दत्वात् । अतः सामान्यतः
परिणामित्वमात्रं स्वभावः । ततश्च यथा परिणामिनो द्रव्यस्या
व्यक्तपूर्वावस्था व्यक्तमध्यावस्था च न शोचनीयत्वम्, एवमु
त्तरावस्थाऽपि । एवकारोऽप्यावर्जनीयत्वपरः, स्वभावप्राप्तिसरो
वा । यदव्यक्तस्यैव स्वभाव इति मनुष्ये, तदा स्वभाव-
परित्यागलक्षणमनुष्यत्वावस्थैव शोचनीया । यदि पुनर्मनुष्य
त्वावस्थैव स्वभाव प्रतिबन्धकवशादव्यक्तावस्थेति मन्वीया,

५ आ. मा. भा. — तदेव स्पष्टयति—अव्यक्तादीनीति ॥ २८ ॥

६ ज प्र दी — स्पष्टं च जन्ममरणस्वरूपनिरूपणेन ॥ २८ ॥

७ ह. पै. भा. — कार्यकारणधर्मकान्यपि एतान्युद्दिश्य शोको न युक्तः कर्तुं, यतः— अव्यक्ता-
दीनीति । अव्यक्तमदर्शनमनुपलब्धिरादित्येषां भूताना तान्यव्यक्तादीनि प्रागुत्पत्तेः । उत्पन्नानि
च प्रागिनाशाब्दकमध्यानि व्यक्तान्तरालानि । अव्यक्तनिधनान्येव पुनरप्यव्यक्तमदर्शनं मरणं
येषा तान्यव्यक्तनिधनानि । मरणादूर्ध्वमव्यक्तमेव प्रतिपद्यन्त इत्यर्थः । तथा चोक्तम्— “अदर्श-
नादिहाऽऽयातः पुनश्चादर्शनं गतः” [म. भा. ११।२।१३] इति । तत्र का परिदेवना को वा
विलापः ? । दृष्टनदप्रान्तिभूतेषु भूतेष्विवेत्यर्थः ॥ २८ ॥

८ घें घ नि — एव देह एवास्मैति मते देहातिरिक्त
एतस्मा स्वरूपेण नित्योऽपि देहयोगवियोगाभ्या जन्ममरणे
इति मतेऽपि जन्ममरणयोपरिहार्यं वात्र शोको युक्त इत्युक्तम्,
अथास्मिन्नेव मतद्वये हेतुन्तरेणापि न शोकात्काश इत्याह—
भूतानि पृथिव्यादिवृत्तमयानि शरीराणि अव्यक्तादीनि ।
अव्यक्तमदर्शनम् । मते निष्ठा । तदेवातिरिक्तं पूर्वोक्तं
स्यैषा तान्यव्यक्तादीनि, उपत्तेः प्रागुत्पत्त्यवधानीत्यर्थः । व्यक्त
मध्यानि व्यक्त दर्शनं मध्य जन्ममरणान्तरालद्विपरित्याग
येषा तानि, जन्मोत्तर मरणाद्यारुपलब्धानीत्यर्थः । अव्यक्तनि
धना येव अव्यक्तमदर्शनं निधनं स्थितेऽन्तरावधिष्यैषा तान्यव
मरणादूर्ध्वमप्यनुपलब्धा यथेत्यर्थः । तत्र तेषु शरीरेषु स्वामै
न्द्रादिभूतार्थेषु अरदृष्टनदप्रान्तिरूपतयाऽस्तितुष्टेषु का

तदा प्रतिबन्धकस्यावर्जनीयत्वाद्भागन्तुक्तस्य तस्य कदाचिदप्यमे
पुनर्मनुष्यत्वादिदिसिद्धे अवर्जनीयत्वात् कथञ्चिदपि शोचनीयम् ।
यदि तु स्वभाव एव वस्तुना सामान्यतः शोचनीयत्वम्, तर्हि
प्रतिनियतविचित्रस्वभावानन्तवस्तुवस्तुतः जगति सर्वस्य संवा
दु. राजलनिपाचव मन्त्रमिति नेदानीं विशेषतः शोचनीयत्व
मस्ति । अयौपाधिरुस्यापि सुखहेतोर्विषयोयाच्छोकः, तदा
दुःखहेतुना शत्रुप्रवृत्तौना भैक्षत्वादिषु परमार्थतः शोचनीयत्व
त्वम्, न तु सुखहेतोः शत्रुनिरसनस्य सार्वभौमत्वादर्वा । अथ
सुखहेतोः स्वशरीरादर्शनात् विभेदि, तर्हि महाबाहुना भारतेन
त्वया जिषामुना सन्निधौ यथाशक्ति व्यापारेण शरीरादिरक्षण
कार्यम् । यदि च वस्तुत्वादिनिमित्तलोकापवादादर्भति,
तदा समर्थस्य ते वस्तुत्वादिनिमित्तो महायानपवाद
स्यात्, भीष्टत्वादिनिमित्ता मरणातिरिक्ता चाकीर्ति स्यात्,
न चायं दुस्त्यजः शीतातपादिशास्त्रपरिषु खवच्छोकः, किं
विचारितरमणीयानिमानमूलतया तद्विद्वत्त्वा परिहार्यं, अत
एव देहात्ममोदमहाप्रदृष्टीतस्त्व लोकायतममयारहस्यतत्त्वविवा
रेणापि न कथञ्चिदपि शोचिषुमर्हसीति परिदेवना किमिति
त्यर्थः । तदिदमुक्तम्— न तत्र परिदेयनानिमित्त
मस्ति इति ॥ २८ ॥

परिदेवना को वा दुःखप्रलापः ? न हि स्वप्नेन्द्रजालाद्युपलब्ध
वस्तुविच्छेदेन प्रवृत्त शोचिषुमर्हतीति भावः । तदुक्तं पुराणे—
‘अदर्शनादिहायात पुनश्चादर्शनं गतः । त्वं चाह चापि
राजेन्द्र तत किमनुशोचसि [म भा ११।२।१३] इति ।
अदर्शनादिति व्यच्छेदेन पञ्चमी । अदर्शनं प्राप्यायात
इत्यर्थः । एव च देहात्ममते देहयोगवियोगानेवामनो जन्म
मरणे इति मते च आमजन्ममरणयोर्देहजन्ममरणपर्यवसा
यित्वान् देहाना चोक्तरीत्या शोकस्थानत्वात्सम्भवात् मतद्वये
ऽपि न शोकप्रसक्तिरिति भावः । ‘भारत’ इत्यनेन महति
भरतवशे जातस्य तदेव देहात्मवादावच्छेदेन शोचिषुमर्हति
तमिति सूचितम् ॥ २८ ॥

९ व० त० दी० — पुनरपि साङ्ख्येनैवोपदिशति—अव्यक्तादीनीति । ‘भूतानि’ इत्यत्रैव विवेचनीयम्—भूत-
शब्देन यदि कार्यशरीराणि तदाऽव्यक्तं प्रधानं प्रकृतिस्तदादीनि तन्नियमान्देव । एतेन कारणात्मकत्वमुक्तम् ।

मध्ये व्यक्तता कार्यता तां दृष्टा न शोकः कार्यः, आद्यन्तयोरव्यक्तत्वात् । अन्यथा ध्वस्तघटादेरपि शोकः स्यात् । यदि वा भूतशब्देनात्मनः तदाऽऽव्यक्तस्याक्षरस्य महतो भूतस्य संकाशात् व्युत्तरितानि तद्विधनान्येवेति तदात्मदत्तं बोध्यम् । मध्ये व्यक्ततां देहात्मतां दृष्ट्वा न शोकः कार्यः, आद्यन्तयोरव्यक्तस्य मध्येऽप्यव्यक्ततैवाऽभ्युपगन्तव्या; व्यक्तता तु दृश्यमाना मदिच्छया प्राकृतेति सिद्धान्तः । अतएव “आराप्रमात्रो हारोऽपि दृष्टो बुद्धेरुपेनात्मगुणो न चैव” [श्रे. उ. ५।८] इति श्रुतावात्मेच्छागुणकृतमणुत्वमात्मनां मायाबुद्धिगुणकृतमवगत्वं च व्यक्त्यभिमतं सुखिदुःखित्वादीति निरूपितम् ॥ २८ ॥

१० पु. अ. त.— नर्वाश्रोत्पादितानां देहानां स्वस्य येषां तानि । अव्यक्ते अक्षर एव निधनं लभ्यो येषां तानि नाशकरणमनुचितमित्वादाद्देह देहानामुत्पत्तिस्थितिप्रलयविचाराणापि शोकाभावमाह—अव्यक्तादीनीति । अव्यक्तमर्थः—यत् उत्पत्तिस्तत्रैव नाशे शोकः स्वस्याऽनुचित इत्यर्थः । स्वस्यापि तन्मात्मानन्तरं न नरकादिमग्भावना, यत् उल्लिख्यते एव स्वस्यापि नाशो भविष्यति ॥ २८ ॥

११ नी० मा० दी०— अस्मात्तमनोऽशोच्यत्वं, तथापि इष्टदेहविनाशजः शोको भवत्येवेत्याशङ्क्य तदकारणस्य देहादेर्मिथ्यात्वं साधयति—अव्यक्तादीनीति । भूतानि वियदादीनि तद्विकारभूतानि जरायुजादीनि च । न व्यक्तमव्यक्तमज्ञानं आदियेषां तथाविधानि । व्यक्तः स्पष्टः मध्यः उत्पत्तिमारभ्य मरणात्प्रागवस्था येषाम् । अव्यक्ते एव निधनं लभ्यो येषामिति । अयमर्थः—रज्जूरगादिकारणमज्ञानं न रज्जुवत् उरगवत्त्वा व्यक्तमस्ति, परीक्ष्यमाणं च न दृष्टिपथमवतरति, अतस्तदव्यक्तं; तत् उत्पन्नः सर्पस्तत्रैव लीयते, न रज्ज्वाम् । एवं आत्मनि कल्पितानां भूतानां आदिरन्तश्चाव्यक्तमेव । तेन ‘आदावन्ते च यत्रास्ति वर्त्तमानेऽपि तत्तथा’ [गौ. का. २।६] इति न्यायेन मध्ये भासमानान्यपि तानि रज्जूरगवत् असन्त्येव । एवंविधे तत्र तस्मिन्निवधे का परिदेवना को वा विलापः ? । न हि मरुमरीचिकादहो नष्ट इति कश्चित्तत्त्ववित्तु विरूपति । अत एव भूतानां रज्जूरगादीनामिव प्रतीतिसमकालिकीं सृष्टिमभिप्रेत्य कौपीतकिप्रांहाणे स्वांपप्रबोधयोरैगह्ययोदयो पठ्येते “ स यदा स्वपितिं तदैतं वाक्सर्वैर्नामभिः सहाप्येति, चक्षुः सर्वै रूपाः सहाप्येति, श्रोत्रं सर्वैः शब्दैः सहाप्येति, मनः सर्वैर्ध्यानैः सहाप्येति, स यदा प्रतिबुध्यते..... (अथ) एतस्मादात्मनः (सर्वै) प्राणा यथायतनं विप्रतिष्ठन्ते, प्राणेश्चो देवाः, देवेश्चो लोकाः” [कौ. उ. ३।३] इति । प्राणाश्चक्षुरादीन्द्रियाणि, देवास्तदनुप्राहकाः सूर्योदयः, लोका रूपादयः । ननिहान्यत्र च आत्मैव सर्वभूतानां लयोदयस्थानमित्युच्यते, नान्यत्; तत्कथमेतेषामव्यक्तं लयोदयस्थानमित्युच्यते ? सत्यं; अज्ञानाश्रयत्वाद्ब्रह्मणि तथात्वव्यपदेशः, न वस्तुगत्या । न ह्यपरिणामिनः कूटस्थस्य मृदत्कार्यप्रविलयोदयस्थानत्वं सम्भवति । यथोक्तम्—‘अस्य द्वैतेन्द्रजालस्य यदुपादानकारणम् । अज्ञानं तदुपाश्रित्य ब्रह्मकारणमुच्यते’ इति ॥ २८ ॥

आत्मनो दुर्वोधत्वं तद्भ्रष्टश्रोतृवत्तृणां च दौर्लभ्यम् ।

आश्चर्यवत्पश्यति कश्चिदेनमाश्चर्यवद्ब्रह्मदति तथैव चान्यः ।

आश्चर्यवच्चैनमन्यः शृणोति श्रुत्वाऽप्येनं वेद न चैव कश्चित् ॥ २९ ॥

१ शं. भा.— दुर्विज्ञेयोऽयं प्रकृत आत्मा; कित्वामेवैकमुपालभे साधारणे भ्रान्तिनिमित्ते ? कथं दुर्विज्ञेयोऽयमात्मा ? इत्यत आह—आश्चर्यवदिति ॥ आश्चर्यवत् आश्चर्यमदृष्टं पूर्वमद्भुतं अकस्माद् दृश्यमानं तेन तुल्यं आश्चर्यवदाश्चर्यमिव एनमात्मानं पश्यति कश्चित् । आश्चर्यवदेनं वदति तथैव चान्यः, आश्चर्यवच्चैनं अन्यः शृणोति । श्रुत्वा दृष्टोक्त्वा अप्येनमात्मानं वेद न चैव

१ ‘ स यदा स्वपितिं ’ एवावती धृतिः छान्दोग्ये (३।३।४) ‘ तदैतं ’ इत्यारम्य ‘ लोकाः ’ इत्यन्ता तु कौपीतकिप्राणो । कित्वामेव ॥ २ यदा स देवो जागर्ति तदैतं चैष्टे जगत् । यदा स्वपितिं शान्तात्मा तदा सर्वं निनीलति ॥ [१।५२] इति मनुष्येनमेवार्थं योतयति । ३ धृतिमूलकोऽयं श्लोकः [बटो. २।०]

कथित् । अथवा—योज्यमात्मानं पश्यति स आश्चर्यतुल्यः । यो वदति यथ शृणोति, सोऽनेक-
सहस्रेषु कथिदेव भवति । अतो दुर्बोध आत्मेत्यभिप्रायः ॥ २९ ॥

२ आ. शां. व्या.—अर्जुनं प्रत्युपलम्भ दशैथित्वा
प्रकृतस्यात्मनो दुर्विज्ञेयत्वात् प्रत्युपलम्भो न सम्भवतीति
मन्वानः सनाह—दुर्विज्ञेय इति । तथा चाऽऽत्माज्ञाननिमित्त-
विभ्रमस्य साधारणत्वाद्वाधारणोपलम्भस्य निरवकाशते-
त्याह—किं त्वामिचेति । अहमप्रत्ययवेद्येवादात्मनो दुर्विज्ञे-
यत्वमसिद्धमिति शङ्कते—कथमिति । विशिष्टस्याऽऽत्मनो
ऽहमप्रत्ययदृष्टत्वेऽपि केवलस्य तदभावादस्ति दुर्विज्ञेयतेति श्लो-
कमवतारयति—आहेति । 'आश्चर्यवत्' इत्याद्येन पादेनाऽऽत्म-
विषयदर्शनस्य दुर्लभत्वं दर्शयता द्रष्टृर्दालम्ब्यमुच्यते । द्वितीयेन

तद्विषयवदनस्य दुर्लभत्वोक्त्या तदुपदेदुस्तथात्वं कथ्यते ।
तृतीयेन तदीयध्वनयस्य दुर्लभत्वद्वारा ध्रुवविरलता विवक्षिता ।
ध्रुवदर्शनापीना भावेऽपि तद्विषयसाक्षात्कारस्यात्यन्तायासल-
भ्यत्यक्त चतुर्थेनाभिप्रेतमिति विभागः । आत्मगोचरदर्शनादिदुर्लभ-
त्वद्वारा दुर्बोधत्वमात्मनः साधयति—आश्चर्यवदिति । सम्य-
स्यात्मनि द्रष्टुंशुक्तः ध्रुवः साक्षात्कृतुंशु दुर्लभत्वविधानेन
तदीयं दुर्बोधत्वं कथयति—अथवेति । व्याख्यातद्वयेऽपि
फलितमाह—अत इति ॥ २९ ॥

३ रा. भा.—एवं शरीरात्मवादेऽपि नास्ति शोकनिमित्तमित्युक्त्वा शरीरातिरिक्त आश्चर्य-
स्वरूप आत्मनि द्रष्टा श्रोता वक्ता श्रवणायत्तात्मनिश्चयश्च दुर्लभ इत्याह—एवमुक्तस्वभावं स्वैतर-
समस्तवस्तुविसजातीयतया आश्चर्यवदवस्थितमनन्तेषु जन्तुषु महता तपसा क्षीणपाप उपचित-
पुण्यः कथित्पश्यति । तथाविधः कथित्परस्मै वदति । एवं कथिदेव शृणोति । श्रुत्वाऽप्येनं यथाव-
दवस्थितं तत्त्वतो न कथिद्वेद । चकारात् द्रष्टृवत्श्रोतृत्वपि तत्त्वतो दर्शनं तत्त्वतो तत्त्वतः
श्रवणं दुर्लभमित्युक्तं भवति ॥ २९ ॥

४ वे. ता. चं.—एवमन्वारुहाशादपरिसमापनेन पूर्वोक्तं स्व-
सिद्धान्तमेव द्वाहत्मनोहमलुपरितावलीमलीमसे जगति तदपि
कारिदुर्लभत्वादिकथनेन प्रसंगसतीत्याह—एवमिति । कति
पथपश्चिपेति योज्यमौपनिषद् एव 'आश्चर्यवत् इत्यादिश्लोकः ।
एवमुक्तस्वभावः इति 'एनम्' इत्यस्यार्थः । 'अन्यकोऽयम्'
इत्यादिश्लोकं वैजात्य आश्चर्यत्वहेतुत्वायाह—स्वैतरेति ।
आश्चर्यवत्त्वस्य परयत्यादिक्रियाविशेषणत्वमन्युदासायो-
क्तं आश्चर्यवदवस्थितमिति । आत्मनो वैलक्षण्यकथनमेवा
शोचितमिति भावः । एतेन कर्तृदृष्टान्ततया शंक्रोक्तं योज-
नान्तरमपि द्रष्टव्यम् । कथिदिति निर्धारणार्थमाह—अनन्ते-
ष्विति । ज्ञानेन हीनानां नराणां पशुभिः समत्वप्रदर्शनायोक्तं
जन्तुष्विति । 'कथित्' इत्यस्य तात्पर्यार्थमाह—मह-
तेति । तथा चोच्यते—कथामे कर्मणि परत्वे ततो ज्ञानं प्रव-
र्तते [म. भा. अनु प.] इति । अन्यशब्दोऽन पूर्वोत्तर-
वाप्यगतकथिच्छब्दसमानार्थः । 'परस्मै' इत्यर्थलक्ष्योक्तिः ।
श्रुत्वापि न वेद इत्युक्ते व्याघातशास्त्रानारम्भादिदोष-स्यादि-

त्यादाह्योक्तम्—यथावदवस्थितं तत्त्वत इति । प्रामा-
णिकसमस्ताकार्युक्तमनारोपितेन प्रकारेणेत्यर्थः । तत्त्ववेदि-
नोऽन दुर्लभत्वमने तात्पर्यं ध्रुत्वाऽपीत्यादिवाक्यस्यचकारस्या-
नुक्तसमुच्चयार्थत्वं तत्समुच्चेत्यानि चाह—चकारादिति ।
द्वैततिरिक्तस्यात्मनो द्रष्टृवत्तावहुल्यं ; किमुत यथावस्थित-
द्रष्टा ? तथाविधेषु सत्त्वपि कश्चिदुर्लभः ; किमुत सकल-
रहस्यवक्ता ? तारशेषु सत्त्वपि श्रोतृवत् दुर्लभः ; किमुनर्वा-
द्यान्तरसकलशिष्यगुणसम्पन्नतया यथावस्थितश्रोता त्वारश ?
इत्यभिप्रायः । प्रथमं ध्रुवम्, ततो मननाच्छ्रवणायत्तात्म-
निश्चयः, ततश्च वचनयोग्यता, तत्रापि चिरान्ध्यासादिना यथा
वस्थितवचनयोग्यता, ततश्च निदिध्यासनादृशेणम्, ततो रमतत्त्व-
वत् चिरनिरीक्षणसंस्कारात् सविशेषदर्शनमिति वा क्रमः । अत्र
वेदातिरिक्तधेदात्मा किं तथा नोपलभ्यते ? इति शङ्कापाकरणाय
दुर्लभत्वकथनम् । सर्वैर्ज्ञानुमशक्ये वा वस्तुनि किं त्वामेक-
गुणलोके ? इति भावः ॥ २९ ॥

५ आ. मा. भा.—देहयोगवियोगस्य निपतत्वादात्मनश्चरसरूपत्वात् सर्वथानाशान्न शोकः
कार्यं इत्युपसंहर्तुमैश्वरं सामर्थ्यं पुनर्दर्शयति—आश्चर्यवदिति । दुर्लभत्वेनेत्यर्थः । तद्दृष्ट्याश्चर्यं लोके ।
दुर्लभोऽपीश्वरसरूपत्वात्सूक्ष्मत्वात्तात्मनस्तद्द्रष्टा ॥ २९ ॥

६ ज. प्र. दी.—आश्चर्यवदिति श्लोकस्य न प्रकृतसन्नति-
रस्यते तदुत्तरं पुनरुक्त इत्यत आह—देहयोगेति । इन्द्रैक-
द्रावोऽयम् । सवैचेति विम्बनापागमावादिभिः सर्वैः प्रकारैरित्यु-
पसंहर्तुमर्थात् श्लोकेन । ईश्वररूपत्वेऽपि कथननाश इत्या-
दाह्यादिशारेणेत्युत्पापुपसंहर्तुमित्युपम । अग्रमेत्येवस्यादिना

प्रागुत्पात्वात्पुनरिति । एवं य कथित्पश्यति स आश्चर्यवदित्या-
नुत्वा चतुर्थपादेन तदुपपादनं कियते, तं व्याकथ्ये—दुर्लभ-
त्वेनेति । दुर्लभत्वमाश्चर्यसम्बद्धप्रतीतिं निमित्तमित्यर्थः । तत्कथ-
मित्यत आह—तद्धीति । 'आश्चर्यमनित्ये' [मठा. ६।१।१४४]
इत्यादिस्मृतिं हिशब्देन सूचयति । सर्वेषामात्मद्रष्टृत्वात्कथना

त्सदृशा दुर्लभोऽपि येनाश्रयमुच्यते ? इत्यत आह— दुर्लभोः
 ऽपीति । ईश्वरसत्त्वादिनाऽऽत्मदशा दुर्लभ इति भावः । मनेन
 आश्रय एवाश्रयवदित्युच्यते इत्युक्तं भवति । यत्प्रतिविम्बस्य
 जीवस्य दशाऽपि दुर्लभः, किं तत्सामर्थ्यं वर्णनीयम् ? इती-

श्वसामर्थ्यदर्शनम् । देहयोगवियोगस्येत्यादिना ' देही निलं '
 [२।३०] इति (उत्तर-) श्लोको (ऽपि) व्याख्यातः । 'स्वधर्म'
 [२।३१-३८] इत्याद्यं श्लोका अतिरोहितार्थत्वात्प्र दशाख्या-
 ताः । एवमुत्तरत्रापि ॥ २९ ॥

७ ह. पं. भा.— दुर्बोधोऽयं प्रकृत आत्मा किं त्वामवैकमुपालभे साधारणे भ्रान्तिनिमित्ते ?
 कथं दुर्बिज्ञेय आत्मा ? इति, तत्राऽऽह— आश्रयवदिति । आश्रयवदाश्रयमद्भुतम्, स्वार्थं वति-
 प्रत्ययः । आश्रयमेवाऽऽश्रयवददृष्टं अननुभूतमकस्माद्दृश्यमानं आश्रयमेवमात्मानं कश्चित्पश्यती-
 त्याश्रयम् । तथैवैवमात्मानमन्यः कश्चिद्दृतीत्येतदाश्रयं श्रुत्वा दृष्टोक्त्वाऽप्येनं न च वेदेत्याश्रयम् ;
 अतो दुर्बोध आत्मेत्यभिप्रायः ॥ २९ ॥

८ घं. घ. नि.— ' न जायते त्रियते ' [२।२०] इत्या-
 दिना निर्विकारात्मतत्त्वप्रकृत्याऽपि 'अथ येन नि पजातम्'
 [२।२६] इत्यात्मनो जन्मनादावभ्युपेत्य 'यदुक्तोच्यते' वदिति
 तनु शोकनिवर्तकतयोक्तस्य निर्विकारात्मतत्त्वज्ञानस्य दुर्लभ
 तेन लोकदृष्ट्या आत्मनि जन्मनाशोपगमोऽपि न शोभ्यस-
 क्तिरित्येवदुर्बिप्रायेणैव, न त्वात्मनः सन्निकारत्वमन्तीत्यभिप्रा-
 येणेति दुर्बोधितुं निर्विकारात्मतत्त्वज्ञानस्य दुर्लभत्वमाह—

कश्चिदेनं पश्यतीति प्रथममन्वयः । एनमिति निर्विकारा-
 त्मपरात्मनोः । 'कश्चिद्' इत्यनेन च 'कश्चिन्मां यति तत्त्वतः'
 [७।३] 'स महात्मा सुदुर्लभः' [७।१९] इत्यादिवच्य-
 माणरहित्या अनेकग्रहणेण कश्चिदेवामदर्शी भवति, न सर्वोऽपि ;
 'परास्मि स्वानि स्वगुणस्ववपुस्तत्समात्पराह पश्यति नास्त-
 रात्मन् । कश्चिद्वीरः प्रत्यक्षमानमेक्षदृष्टत्तपश्चसृष्टत्वमि-
 च्छन् " [कठो. ३।१] "आत्मनो पेद्विजानीयात्" [६. उ. ७।७।१३] इत्यादिसुत्या परात्मवर्णनेनैव वक्ष्याणा लोक-
 भूतेरामदर्शनार्थेऽप्यस्य चावगमादित्यवयवार्थः सूचितः । ननु
 सर्वोऽप्यहमित्यवगमानं पश्यति, तत्पश्यत्यवशिष्टं हित्यम् ? अत
 आह— आश्रयवदिति । ऐन्द्रजालिक्रमरुदमानमाश्रयम् ।
 नद्रदवशिष्यतमेनं पश्यतीति योजना । सत्यम्, अयिहोऽप्यहमि
 त्थात्मानं पश्यति, तनु मामतत्पदार्थतम्, आत्मतत्त्वं हि पर-
 माश्रयरूपम्, यतो कर्तृभोक्त्वादिरूपतयाऽऽग्र्यपयेतावगम्य-
 मानमपि वस्तुना नित्यमुद्रदुद्रुषप्रस्वभावरूपपरमात्मानन्द-
 परमघरूपम् ; ईदृशं चानतत्त्वं श्रुत्याचायोंपेदोर्करमभिगम्यं
 माहमप्रयत्नं लोकोऽजगत्पति, त्रिन्नु अनेकजन्ममसिद्धश्रम-
 गतीति यः कश्चिदेति सरसोत् दुर्लभमित्यर्थः । न केवलं
 ज्ञातृदोर्लभविशेषदुर्बोधत्वाभ्यामेव आमदर्शनार्थोऽर्थम् ;
 किन्तुदेहुराचार्यस्य दुर्लभत्वादपीमाह— आश्रयवददिति
 तथैव वाच्यः । पश्यन्तिा सह यदृतेः सत्त्वधर्माधकातः ।
 तथागदस्य प्रथमपदात् 'कश्चिदेनं' इत्यस्यतिदृष्टार्थाः ।
 एवं च कश्चिदेवेनं यदृतीनि प्रथमं सम्बन्धः । कश्चिदेवेवेरका-
 रणं क्रमेणैव कश्चिजगता, तथापि कश्चिदेवोपदेहेति ज्ञानप्रोक्ष-
 याऽप्युपेदुर्दोर्लभमुक्तम् । यः सन्वात्मानं ज्ञातानि स
 सर्वोऽपि हि मोक्षदेहा भवति ; यामाभिनिर्दृश्य तज्जाबावा,
 पुष्पिष्ठव्यादि कथानिनाभ्रवाचनपेक्षितेन स्वकल्पदृष्टाव-

भावान्, कथञ्चित्कृपामायेगोपदेष्टुं प्रवृत्ततु परमेश्वरवदिति-
 दुर्लभं एवेति भावः । कश्चित्तुपदेष्टुर्लभोऽपि "आश्रयो वक्ता
 कुशलोऽस्य लब्धा" [कठो. २।७] इति श्रुत्युक्तः शिष्य-
 ममाधानकुशलो वक्ताऽप्यलब्धाविरल एव भवति ; धृयने हि
 भगवतो वादरायणादज्ञातसमाधानः शुको जनकमुपेयं विशा-
 न्तचित्तोऽभूदिति ज्ञानवासिष्ठे [यो. वा. प्र. २. म. १]
 कथंत्वभिप्रायेणाह— अन्य इति ; विलक्षण इत्यर्थः ।
 यदृतीति स्ववाक्योपात्तमिहितजनकप्रतियोगिक्रमेणैव वैलक्ष-
 ण्यम् । तत्र वस्तुरेव सतः शिष्यसमाधानकुशलत्वेन वक्ष-
 न्तवैलक्ष्यरूपं लभ्यते, अन्येतरादिदानानां प्रतियोगिमहा-
 त्तिप्रवाचित्वस्य दृष्टत्वात् । 'समानमितरच्छेयेन'
 [७. उ. ७।७।१३] इति वाक्ये ह्यंतरादस्य प्रवृत्तवितृप्ति-
 विकारत्वस्यैवोपिकाङ्क्षमदशापरत्वात्तद्वक्तव्यं तस्मदज्ञानं इत्ये-
 वेवोपिकाङ्क्षानां लोहितोष्णीयत्वादीनामतिदेशकम्, न तु
 इत्येन इत्थं च साम्येन प्रास्तानां प्रादृष्टाङ्क्षानामनुवादक-
 मिति वक्षनातिदेशविचारे सिद्धान्तितम् ।

अथ उपदेशस्वरूपयानो लोचनयाऽप्युपेदुर्दोर्लभमित्यन्वायं-
 नाह— आश्रयवददिति । अत्र यदृतेविशेषणमाश्रयवत्परम्
 आश्रयं यथा तथा यदृति । नद्विषयं हि वस्तुपदेगः
 प्रवर्तते । आत्यतत्त्वं तु न वक्ष्यापि दान्दस्य विषयः, "यदा-
 चानभ्युदिनम्" [वंगो. १।६] "यतो वाचो निवर्तन्ते"
 [तै. उ. २।९] इत्यादिश्रुतेः । अतः कथं तदुपेदुर्लभम् ?
 अत एव स्रष्ट श्रुतिः— "अवर्तन्तैव...मोक्षाय" [१. वृ.
 उ. ता. ७] इति । तामादृष्टमाननेनाश्रयवत्त्वात्तदामो-
 पदेना आश्रयवदित्यर्थः । यद्यपि अभिधेयामनि दान्दस्यापदत्वा-
 यपि लक्षणाया यदृतात्मन्यादस्य प्रवर्तते, "न लोपनिपरम्"
 [वृ. उ. ३।२।२६] इति श्रुतेः ; "यदाया" [वंगो. १।४]
 इत्यादिकं च अभिप्राष्टत्वामनि दान्दनिषेधपरमिति सिद्धान्तः ;
 तथापि लक्षणाप्यन्वयोपदेशोऽप्यन्वाश्रयवत्त्वं, अन्वयेण
 शशयमन्वयं, अन्वयेण च प्रत्ययत्वेच्छेदकं, अन्वयेण च केनपि
 गतेन वाच्यतां वचिदपि लक्षणाया लोपे गदप्रदृष्टोर्दोर्लभा-
 तित्यभिप्रायः । एवं ज्ञानुपेय विरलत्वात् सत्यपि तमिमवृपेदु-
 दुर्लभत्वादान्दर्शनार्थोऽर्थमित्युक्तम् ।

इदानीं सत्यमुपदेष्टरि श्रोतुर्विरल्लवात्तदौर्लभ्यमित्याह—
 आश्चर्ययच्चैनमन्यः शृणोतीति । वदतिना सह शृणोतेः
 समुपयायर्थकार । आश्चर्ययदिति च अन्य इत्यस्य विशेष-
 णम् । आश्चर्यतुल्यो य कश्चिद्वैयन शृणोति यदान्तविचाराख्य-
 श्रणगतिपयीकरोति, न सर्वोऽपि, नास्तिकस्य तदभावात् ।
 आस्तिकस्यापि 'वेदादरता पार्थ नान्यदस्तीति धादिन'
 [२।४२] इत्यादिवक्ष्यमाणोत्था प्रायेण भोगैर्भयैकतानतया
 कर्ममार्ग एव स्वस्तत प्रवृत्तिरिति ज्ञानमार्गप्रवृत्तिर्दुर्लभः ।
 कश्चिन्नास्तिकस्यचिन्नाताऽपि सा देवैः प्रतिबध्यते "यदेत-
 द्भ्रम मनुष्या विदुस्तदेवा देवानामप्रियम्" इति श्रुते ।
 न हि देवताप्राप्तिरूपे मनुष्यजन प्रभवति । एतद्
 भिरेयैव श्रुतिर्वदति "श्रयणायापि बहुभिर्यो न लभ्य'
 [कठो १।२] इति । यथयत् चान्नापि—'मउप्याणा सहस्रेषु
 कश्चिद्यतति सिद्धये' [७।३] इति । तथा च अनेकजन्म
 कृतमुकृतप्रशान्तितान्त-करणमल श्रमदमादिसाधनसम्पन्नो सुख
 क्षया विधिवदाचार्यमुपसूय य कश्चिदेव वेदान्तश्रवणं करो-
 तीति श्रोता अतिदुर्लभ इति भाव । एव कपश्चिच्छ्रो-
 त्वाऽपि तस्य यदि श्रवणैरेनात्मज्ञान जायत इति नियम
 स्यात्, तर्गमुपगच्छेमेनात्मज्ञानसौलभ्यम् । न खेवम्,
 कृतेऽपि श्रवणे बहुविधप्रतिबन्धस्तत्वात् । असत्ये च प्रतिबन्धे
 श्रवणादीनां ज्ञानजनकत्वम् । श्रूयते खल्विन्द्रविरोचनयोराम्
 विधिद्विपया प्रमाण विधिवदुपसृण कृतश्रवणोर्विरोचनोऽपि
 गनार्मतत्वज्ञान एव स्वपुर प्राप्त, इन्द्रस्तु एककृत वपाणि तत्र
 प्रत्ययैवपिक्था विदित्तात्मन्त्वो जात इति छान्दोग्ये [अ ८।
 १०-१२] कथा । वामदेवश्च वृत्तश्रवणोऽपि जन्मान्तरप्राप
 क्यलवप्रारोपप्रतिबन्धादनुपपन्नज्ञानसत्यैव गर्भवास प्राप्य
 प्रतिबन्धक्षये सति तदा ह्यानी जात इति गर्भस्थ एव "ऋषि
 थामदेव प्रतिपेदे [४ उ १।४।१०] इत्यादिदृष्ट्याऽवगम्यते ।
 जटभरतोऽपि बहुधा कृतात्मविचार शारब्धवसाजन्मप्रय
 गनुभूय क्षीणवासन पश्चादप्रतिबन्धादत्यतत्त्वसाक्षा कारा-
 ग्धर्षो जात इति भागवतादिसु [५।७-१३] प्रतिपाद्यते ।
 यथयत् चान्नापि—'अनेकजन्मसंसिद्धस्ततो याति परां गतिम्

९ व० त० दौ०— सोऽयमात्माऽयक्तो यत्
 पश्यतीत्यादि ॥ २९ ॥

१० पु अ त.— नन्वेव चेतदा विद्वांस पापकर्मणा
 नारभ्यमाणवचना कथ गोचरन्तीत्यादाह— आश्चर्ययच्च
 दिति । एन कश्चिदाश्चर्यवत् पश्यति, शास्त्रार्थज्ञानान्प्रियमव्य
 पादिरूप जानन् जन्मादिमायदर्शनादाश्चर्यवन्मायाकृतेन्द्रजा
 लवपश्यतीत्यर्थ । एतेषां जन्मादिभावास्तु मदित्यथा मर्षी

११ नी० भा० दौ०— ननु यत्रपञ्जरतुल्यस्य सर्वप्रमाणसिद्धस्य वियदादिप्रभवस्य कथ रज्जुरगादिवद्विज्ञान
 प्रभवेनात्यन्ततुच्छत्वमुच्यते ? कथं या कर्मज्ञानकाण्डापेक्षितमारमनो यशादिकर्तृत्व श्रवणादिकर्तृत्व चाप-
 न्नयते ? इत्यादाह— आश्चर्ययच्च । कश्चिन्नातात्मन्त्व एतन्मतीशानन्तररूपोऽसंभूतमात्मनाश्चर्यवत्—
 आश्रयं पृष्ठं यत्रमायेन्द्रात्मादिक, तेन तुल्य आश्चर्यवत्, तथाभूत पश्यति । तथा कश्चिदेन आश्चर्ययच्च इति,

[६।४५] इति । सुप्यन्ति च स्मृतिपुराणानि— 'ज्ञान-
 सुप्ययत्तैर्षुसां क्षयात्पापस्य कर्मण' [म मा. १।२।०।४।८]
 इति । श्रुतिरप्येतदेवाभिप्रेत्य "शृण्वन्तोऽपि बहवो य
 न विपु" [कठो २।७] इत्याद्ये । श्रुति चैवमेव भगवता
 मादरायणेन ब्रह्ममीमांसायाम्— 'ऐहिकमप्यप्रस्तुतप्रतिबन्धे
 तदानीत्' [३।४।५१] इति ।

तदेत सर्वमभिप्रेत्याह— 'श्रुत्वाऽप्येन वेदं न चैव कश्चित्'
 इति । एनमात्मान श्रुत्वाऽपि च कश्चित् वेदंवेति योजना ।
 'श्रुत्वाऽपि' इत्यनेन श्रवणमेव दुर्लभम्, कृतेऽपि श्रवणे कश्चि
 वेदेयमर्थो दर्शित । यद्वा श्रुत्वाऽपि न वेदं, किञ्च वक्तव्य
 मशुल्लेख्यं । अथवा श्रुत्वाऽपि त्वादेरिथ व्याख्यानम्—
 ननु सुपुत्रो सर्वोऽपि सुखरूपमा मानमनुभवयेव, "सुपु-
 त्रिकाले सन्ने विलीने तमोभिभूत सुतरूपमेति" [कं उ १३
 पं द ११।५८] इति श्रुते, तत्कथमुच्यते कश्चिदेन
 पश्यतीति ? तथा लोके सर्वेऽपि वेदान्तात् व्याकृते
 शृण्वन्ति चेति कथं वोपदेष्टु श्रोतुश्च दोर्लभ्य ? इत्यादाह—
 श्रुत्वाऽप्येनमिति । अपिशान्द पूर्वार्थोक्तद्वानोपदेशसङ्घ-
 यार्थे । दृष्टोपदिश्य श्रुत्वाऽपि कश्चिच्च नैव वेदेल्लन्वय ।
 "सर्वो प्राज्ञ सति सम्पद्य न विदु सति (सम्पस्यामेह)
 सम्पद्यामेह" [छा. उ. ६।१।२] इति "तथाया हिरण्यनिधि
 निहितमक्षेत्रज्ञा उपर्युपरि सञ्चरन्तो न विन्देत्पुत्रवमेवाम
 सवा प्रजा अहरहर्हर्हृत्स्य एन ब्रह्मलोकं न विन्देत्पुत्रवतेन
 हि प्रत्युदा" [छा. उ ८।३।२] इति सोपुसिक्तम
 मुखसम्पत्तेरज्ञानादृष्टत्वोक्ते । इदानीन्तनमापञ्चिकगुणसिद्ध
 सङ्घदायस्य च 'उपदेश्यन्ति ते ज्ञान ज्ञानिनस्तत्पदार्थिन'
 [३।३५] इति वक्ष्यमाणोत्था यथावदात्मतत्त्वदर्शनसौल
 त्वाभावेन तदोपदेशश्रवणयोर्विकल्पितस्वरत्वात् उक्तदर्शानोप-
 श्रवणैरेन कोऽप्यात्मतत्त्वमप्रतिबन्धापरोक्ष जानातीत्यतो दुर्बो
 धमात्मतत्त्वमिति निर्गलितोऽर्थ । तदनेन श्लोकेन "श्रवणा
 यापि बहुभिर्यो न लभ्य शृण्वन्तोऽपि बहवो यं न विपु ।
 आश्चर्यो वक्ता वृक्षलोऽस्य लब्धाऽऽश्चर्यो ज्ञाता कुदालाड
 शिष्ट" [२।२७] इति कठवह्नीश्रुत्यर्थं प्रदर्शितो भवति ॥२९॥

आश्चर्ययच्च इत्याह— आश्चर्ययच्च इति । अविद्यकर्मिभ

वार्थका इति आश्चर्ययच्च इत्युक्तम् । तथैव च मन्मायया मोहित
 कश्चिदाश्चर्ययच्च इति, अन्यान् मोषयतीत्यर्थ । अन्यश्च श्रोता
 स्वतो ज्ञानरहित आश्चर्यवत् शृणोति । श्रुत्वाऽप्येन यथार्थमि
 दमित्युक्त्वा न वेदं । ये निश्चयैनेतत्प्रतिपद्ये कोऽपि न वेदं,
 न ज्ञातवानतोऽज्ञानात्तेऽपि गोचरन्तीति भाव ॥ २९ ॥

सत्त्वेन असत्त्वेन वा निर्वक्तुमशक्यमपि अनिर्वचनीयेनैव लोकाप्रसिद्धेन रूपेणोपपादयति । तथाहि—
 रज्ज्गुणवत्प्रपञ्चः संश्लेत् “ नेह नानाऽस्ति किञ्चन ” [वृ. व. ४।४।१९ कठो. ४।११] इति श्रुत्या न बाध्येत,
 असंश्लेत् प्रतीयेत, तस्मादनिर्वचनीयोऽयमिति । तदिदं सर्वव्यवहारस्यैवापि प्रपञ्चस्य मिथ्यात्वोपपादन-
 मत्याश्रयमित्यर्थः । तथा एनं प्रपञ्चमन्य आश्रयवन् शृणोति । “ इमे लोका इमे देवा इमे वेदाः (इमानि
 भूतानि) इदं सर्वं यदयमात्मा ” [वृ. व. ४।५।७] इति प्रत्यक्षेणानात्मतया षण्णभ्यमानस्यापि प्रपञ्चस्य यत्
 प्रत्यागमिन्नत्वेन श्रवणं तदारयन्तमाश्रयम् । न हीयं श्रुतिः “ यजमानः प्रह्वरः ” [तै. सं. १।७।४] इत्यादि-
 बहुवचरितार्था प्रपञ्चस्यात्मनः पृथक्त्वे । “ आत्मनो वा अरे दग्नेनेन श्रवणेन मत्वा विज्ञानेनेदं सर्वं विदितं
 भवति ” [वृ. व. २।४।९] इत्येकविज्ञानात् सर्वविज्ञानप्रतिज्ञोपरोधापत्तेः । न च प्रतिज्ञाऽप्यौपचारिकी,
 प्रदेशान्तरे श्रुतस्य “ यथा सोम्यैकेन स्मृतिगण्डेन सर्वं मृन्मयं विज्ञातं स्थान् ” [छां. व. ६।१।४] इति दृष्टान्त-
 स्वोपरोधापत्तेः । तस्मात्प्रतिज्ञादृष्टान्तनिगमनानामेकवाक्यत्वान् न प्रपञ्चस्यात्मान्यत्वम् ; तत्र भेदमाहिप्रत्यक्ष-
 विरोधादाश्रयमिव शृणोति । तथा ऋद्धिदेवं प्रपञ्चं प्रत्यगनन्वत्त्वेन श्रुत्या, अपिशब्दादुक्त्वा त्वादिदृष्टा-
 न्तेरुपपाद्य, दृष्ट्वा घ्यानेन च साक्षात्कृत्वाऽपि तत्त्वतो न वेदं न जानाति । तथा हि प्राप्ताऽपि प्रज्ञा तीव्रविश्लेष-
 वतः परिहीयत इति वक्ष्यति, तस्मादात्मैक्यात्सम्भवत्येव प्रपञ्चस्य रज्ज्गुणादित्यत्येन तुच्छत्वम् । यद्वा—
 एनं आत्मानं कर्तृत्वमोन्तृत्वदुःखित्वानित्यत्वजडत्वसङ्घट्टित्वपरिच्छिन्नत्वादिषुमैवतया प्रसिद्धमपि “ तत्त्वमसि ”
 [छां. व. ६।१।७-६।९।४] इत्यागमोत्पत्त्या प्रज्ञाकारान्तःकरणवृत्त्या प्रज्ञाविद्याख्याया अकर्तारममोकारमानन्व-
 एनं सत्त्वचित्तूपमसङ्गमन्तमपरोक्षीकरोतीति महदाश्रयम् । यत् पश्यति तदाश्रयवदिति क्रियाविशेषण वा । अवि-
 श्रमपि दर्शनमविद्यां स्वात्मानं च कतकरज्ञोवज्रिवत्तैयतीति । यद्वा यः पश्यति स आश्रयवदिति कर्तृविशेषणम् ;
 यत् एक एव विद्वान् समाधिब्युत्थानयोः परस्परविद्वद्भात्मनो प्रज्ञाभावं जीवभावं च यावदारब्धकर्मक्षयमनुभ-
 वतीति । तथा बाह्यमनसातीतमप्यात्मानं यद्वाप्ता वदति तदप्याश्रयम् । अश्रुतीतसङ्घट्टित्वेनापि शब्देन यथा सुप्तः
 प्रोष्यते तद्वत् । यथोक्तं वार्तिके— ‘ अगृहीत्सैव समन्वयमभिधानामिधेययोः । हित्वा त्रिरां प्रमुष्यन्ते सुपुत्रे
 बोधिताः परैः ॥ आग्रहणं यतः शब्दं सुपुत्रे वैचि कश्चन । ध्वस्तेऽतो ज्ञानतोऽज्ञाने प्रज्ञास्मीति भवेत्फलम् ॥
 अविद्याघातिनः शब्दाद्याऽहं श्रद्धति भीमेव । नश्यत्यविद्यया सार्द्धं हत्वा रोगमिबौपवम् ’ इति । तथा यः
 शृणोति सोऽपि आश्रयवत्, अतिदुर्लभ इत्यर्थः । “ श्रवणायापि बहुभिर्यो न लभ्यः ” [कठो. २।७] इति
 श्रुतेः । “ शृण्वन्तोऽपि बहवो यन्न विद्युः ” [कठो. २।७] इति श्रुतिद्विवीचयद्वार्य संग्रहाति । श्रुत्याऽप्येनमिति
 ‘ आश्रयो बन्धा कुशलोऽस्य लब्धाऽऽश्रयो ज्ञाता कुशलेनानुशिष्टः ” [कठो २।७] इति उत्तरार्द्धेन तु श्लोकपूर्वादेन
 संगृहीत इति ज्ञेयम् । दुर्विश्लेषोऽयमात्माऽतस्त्वं तज्ज्ञानार्थं वतस्त्वेति भावः ॥ २९ ॥

आत्मनः सर्वगतत्वान्नित्यमवप्यत्वाच्चाशौच्यत्वम् ।

देही नित्यमवध्योऽयं देहे सर्वस्य भारत ! ।

तस्मात्सर्वाणि भूतानि न त्वं शोचिलुमर्हसि ॥ ३० ॥

१ शां. भा.— अथेदानीं प्रकरणार्थमुपसंहरति— देहीति ॥ यस्मात् देही शरीरी नित्यं
 सर्वदा सर्वावस्थामु अवध्यो निरवयवत्वान्नित्यत्वाच्च, तत्रावध्योऽयं देहे शरीरे सर्वस्य सर्वगतत्वात्
 स्थावरादिषु स्थितोऽपि । सर्वस्य प्राणिजातस्य देहे वध्यमानेऽप्ययं देही न वध्यः यस्मात्, तस्मात्
 मीप्मादीनि सर्वाणि भूतान्युद्दिश्य न त्वं शोचितुमर्हसि ॥ ३० ॥

२ आ. शां. ध्या.— शोचान् (मुपापद्यति— अथेति । | वप्यत्वाभावे फलितभाद— यस्मादिति । हेतुविनाशं विना
 आत्मनो दुर्लभं च परमाणुत्वमिति यावत् । यत्पुत्रतापि यथा | अथे— सत्यं स्येति । फलितप्रदानपर श्लोकाय व्यावर्ते—
 शंभोऽप्योत्तरान्तरं प्रकरणार्थं । देहे वप्यमानेऽपि देहिने तस्मान्मीप्मादीनीति ॥ ३० ॥

३ रा. भा.— सर्वस्य देवादिदेहीनां देहे वध्यमानेऽप्ययं देही नित्यमवध्य इति मन्तव्यः ।
 तस्मान्मर्वाणि देवादिस्थावरान्तानि भूतानि विपमानारण्यप्युक्तेन स्वभावेन स्वरूपतः समानानि

नित्यानि च । देहगतं तु धैपम्यमनित्यत्वं च । ततो देवादीनि सर्वाणि भूतान्युद्दिश्य न शोचितु-
मर्हसि ; न केवलं भीष्मादीन्प्रति ॥ ३० ॥

४ वे. ता. चं — अथ यथा द्वादिस्थावरान्तेषु भूतेषु
दहासौ जातिषुण्वेदाकालदुर्भेदत्वसुभेदत्ववैपम्यमुपलभ्यते, तद्वत्
देहिन्यपि सुखितबहु रिप्त्वादिधैपम्य इत्यते । देवादिशब्दाद्य
देवत्वादिषिशिष्टात्मपर्यन्ता । एव नित्यानित्यत्वादिपक्षग-
धैपम्यमपि सम्मान्येतेति शङ्कानिराकरणाद्योच्यते— देहीति ।
अध्वमानेऽपीति सामर्थ्यानीतमुक्त ' हन्यमाने शरीरं '
[२।२०] इतिवत् । अन्यथा ' देहे सर्वस्य ' इत्यस्य नैरर्थक्य
' देही ' इत्येतावदेव दहवर्तित्वसिद्धे । मृतशब्दोऽत्र क्षेपणपर्यन्तः ।
' सर्वाणि ' इत्यादिसूचितशङ्काहेतुः विषमाकारण्यपि
इत्यत्रदित । दनादिभेदात्तत्प्रयुक्तसुखादिभेदाच्चेति शेषः ।

उक्तेन स्वभावेनेति ; पूर्वोक्तसूक्ष्मत्वाच्छ्रेयत्वादिनेत्यर्थः ।
नित्यानि चेति ; न तु नित्यत्वानित्यत्वपक्षगधैपम्य शङ्कनी-
यमित्यर्थः । देहगतं तु धैपम्यमिति । देहगतमत्र देवादि-
सन्निवेशधैपम्यम् । सुखादिवैपम्यं त्वात्मगतमपि तत्तद्देहोपाधिक-
धर्मभूतज्ञानावस्थाविशेषतारतम्यात्मकम् । चेतनानां देहादि-
शब्दैर्भ्यंपदेशास्तु शरीरस्यापृथक्प्रतिष्ठाप्रतिबन्धन इति भावः ।
प्रकृतसद्प्रतिज्ञापनाय ' सर्वाणि ' इत्यस्य व्यवच्छेदशमाह— न
केवलं भीष्मादीन् प्रतीति । एवं ' अशोच्यानन्वशो-
चस्त्वम् ' [२।११] इत्यादिना ' न त्व शोचितुमर्हसि '
[२।३०]—इत्यन्तेनास्थानकारण्यमपोदितम् ॥ ३० ॥

५ आ. मा. भा.— ॥ ३१ ॥ ३२ ॥

६ ज. प्र. वी. ॥ ३१ ॥ ३२ ॥

७ ह. पै. भा.— अयेदानीं प्रकरणमुपसंह्रियते—तस्माद्भीष्मादीनि सर्वाणि भूतान्युद्दिश्य
न त्वं शोचितुमर्हसि ॥ ३० ॥

८ वं. प्र. गि.— अयेदानीं ' अशोच्यानन्वशोचस्त्वं ' । दीनि सर्वाण्यपि भूतानि प्राणिन उद्दिश्य त्वं शोचिषु
[२।११] इत्यारभ्यैतदन्तेनोत्तरमर्थमुपसंहरति— सर्वस्य नाहसि । आत्मनो नाशभावेन देहानां च स्वतो
प्राणिजातस्य देहे कथ्यमानेऽपि अयं देही आत्मा वष्यो नशस्त्वभावत्वेन शोचविषयस्यैव कस्यचित्पदार्थस्याभावा
न भवतीति निष्पत्तिरिति यस्मात्, तस्मात् भीष्मा इत्यर्थः ॥ ३० ॥

९ व० त० वी०—यतो देही आत्मा जीवो नित्यमवष्यः सर्वस्यानेकविधस्य देहे तस्मात् सर्वाणि भूतानि न
शोचितुमर्हसि ॥ ३० ॥

१० पु अ. त — पूर्वोक्तमुपसहरन् शोकाभावमुप भूतानि जातदेहानि नतु देही जायत इति त्वं शोचिषु
दिशति— देहीति । देही मन्त्रस्य वैद्वे अवष्यस्तस्मात्सर्वाणि नाहसि । भारतेति सम्बोधनात्प्राज्ञानभवत्वं बोध्यते ॥ ३० ॥

११ नी० भा० वी०— प्रकृतमर्थमुपसंहरति— देहीति । सर्वाणि भूतानि कथं ते दीना अल्पबला बलवत्तरेण
मया हन्तव्याः ? कथमेता पुत्रादय एतैर्विना जीविष्यन्ति ? कथं वाऽहं भीष्मादिभिर्गुरुभिर्विना जीविष्यामीति
शोचितुं नाहंसीत्यर्थः ॥ ३० ॥

क्षत्रियस्य प्रधानधर्मत्वाद्युद्धमेव श्रेयस्साधनं, तत्फलं च ।

स्वधर्ममपि चावेक्ष्य न विकम्पितुमर्हसि ।

धर्म्याद्धि युद्धाच्छ्रेयोऽन्यत् क्षत्रियस्य न विद्यते ॥ ३१ ॥

यदृच्छया चोपपन्नं स्वर्गद्वारमपावृतम् ।

सुखिनः क्षत्रियाः पार्थ ! लभन्ते युद्धमीदृशम् ॥ ३२ ॥

१ शां. भा.— इह परमार्थतत्त्वापेक्षायां शोको वा मोहो वा न सम्भवतीत्युक्तम्, न
केवलं परमार्थतत्त्वापेक्षायामेव, किन्तु— स्वधर्ममिति । स्वधर्ममपि रवो धर्मः क्षत्रियस्य धर्मः
युद्धं, तमप्यवेक्ष्य त्वं न विकम्पितुं प्रचलितुमर्हसि, धर्म्यात् क्षत्रियस्य स्वाभाविकाद्दमार्त्तं, आत्म-
स्वामाव्यादित्याभिप्रायः । तद्य युद्धं पृथिवीजयद्वारेण धर्मार्थं प्रजारक्षणार्थं चेति परमं धर्म्यम् ।
नान्दानपतेन धर्म्यम् । तस्माद्दमार्त्तं युद्धान् श्रेयोऽन्यत् क्षत्रियस्य न विद्यते, हि यस्मात् ॥ ३१ ॥

कुतश्च तद्युद्धं कर्तव्यं ? इत्युच्यते— यदृच्छयेति । यदृच्छया च अप्राथिततयोपपन्नमागतं स्वर्ग-
द्वारं अपावृतमुद्गादितं य एतदीदृशं युद्धं लभन्ते क्षत्रियाः हे पार्थ ! किं न सुखिनस्ते ? ॥ ३२ ॥

२ आ. शा. व्या.— लोकात्मवतारयन् वृत्तं कीर्त-
यति— इहेति । पूर्वश्लोक सप्तम्यर्थः । यत्पारमार्थिकं तत्र
तदपेक्षायामेव केवलं शोकमोहोरोसम्भवो न भवति, किन्तु
'स्वधर्ममपि चावेक्ष्य' इति सम्बन्धः । स्वकीयं क्षात्रं धर्ममनुस-
न्वाय ततश्चलन परिहृतव्यमित्यर्थः । यद्धि क्षत्रियस्य धर्मा-
दानपेतं श्रेयस्साधनं तदेव भयाऽनुवर्तितव्यमित्याशङ्क्याऽऽह—
धर्म्यादिति । जातिप्रयुक्तं स्वाम्भक्तिं धर्ममेव विधिनिष्ठि—
क्षत्रियस्येति । पुनर्नकारोपादानमन्वयार्थम् । प्रवृत्तिमुपयो-
ग्यत्वे प्रतियोगिनं दर्शयति— स्वभावाविकारिति । स्वागा-
विकत्वमशास्त्रीयत्वमिति शङ्कावारयितुं तात्पर्यमाह— आत्मे
ति । आत्मन स्वस्पर्शानुस्य स्वामार्थं क्षत्रियस्वभावाप्रयुक्तं
वर्णाश्रमोचितं कर्म तस्मादित्यर्थः । धर्मार्थं प्रजापरिपालनार्थं च
प्रयत्नमानस्य युदादुपरिरीसा श्रद्धातन्व्येत्याशङ्क्याऽऽह— तत्रे-
ति । ततोऽपि श्रेयस्करं निश्चिन्नुद्यतुं युदादुपरितिरचितेत्याश-

ङ्क्याऽऽह— तस्मादिति । तस्मात् युदात्प्रचलनमनुचित-
मिति शेषः ॥ ३१ ॥
युद्धस्य गुणाद्येकप्राणिर्हिंसात्मकस्यार्हिसाराक्षविरोधात्मा-
स्ति कर्तव्यतेति शङ्कते— कुतश्चेति । अग्नीषोमीयादिंसाव-
युद्धमपि क्षत्रियस्य विहितत्वादनुष्ठेयं, सामान्यशास्त्रतो विशेष-
शास्त्रस्य बलीयस्त्वादित्याह— उच्यते इति । तथापि युद्धे
प्रवृत्तानामेहिंसासम्भिव्ययिषुस्वामावावृत्तिरेव ततो युका
प्रतिभातीत्याशङ्क्याऽऽह— यदृच्छयेति । विरेण चित्तोण
च यागाद्यनुष्ठायिन स्वर्गादिभाजो भवन्ति, युध्यमानास्तु
क्षत्रिया बहिर्मुखताविहीना सहैव स्वर्गादिभुक्मोक्षारः, तेन
तत्र कर्तव्यमेव युद्धमिति व्याख्यानेन स्फुटयति— यदृच्छये
त्यादिना । इहासुप्तं च भाविषुखवतामेव क्षत्रियाणां स्वधर्मभूत-
युद्धसिद्धेस्तादर्थ्येभोत्थानं शोकमोहो हिंसा कर्तव्यमित्यर्थः ३२ ॥

३ रा. भा.— अपि चेदं प्रारब्धं युद्धं प्राणिभारणमपि अग्नीषोमीयादिवत् स्वधर्ममवेक्ष्य न
विकम्पितुमर्हसि । धर्म्यान्वयायतः प्रवृत्ताद्युद्धादन्यथ हि क्षत्रियस्य श्रेयो विद्यते । 'शौर्यं तेजो
धृतिर्दाक्ष्यं युद्धे चाप्यपलायनम् । दानमीश्वरभावश्च क्षात्रं कर्म स्वभावजम्' [१८।४३] इति हि
ब्रह्मसूते । अग्नीषोमीयादिषु च न हिंसा पशोः, निहानतरच्छागादिदेहपारित्यागपूर्वककल्याणतरदेह-
स्वर्गादिप्रापकत्वधृतेः संज्ञपनस्य " न वा उ वेतन्म्रियसे न रिप्यसि देवां इदेपि पथिभिस्सुमोभिः ।
यत्र यन्ति सुकृतो नापि दुष्कृतः । तत्र त्वा देवः सविता दधातु " [षष्ठ. ४।६।१।४६ तै. ब्रा.
२।७।७।१४] इति हि श्रूयते । इह च युद्धे मृतानां कल्याणतरदेहादिप्राप्तिरुक्ता, 'वासांसि जीर्णानि
यथा विहाय नवानि शृह्णाति' [२।२२] इत्यादिना । अतश्चिकित्सकशल्यादिकर्म आतुरस्येवास्त-
रक्षणमेवाग्नीषोमीयादिषु मंज्ञपनम् ॥ ३१ ॥ अयत्नोपनतमिदं निरतिशयसुखोपायभूतं निर्विघ्न-
मीदृशं युद्धं सुखिनः पुण्यवन्तः क्षत्रिया लभन्ते ॥ ३२ ॥

४ वे. सा. चं.— अथ 'स्वधर्मम्' इत्यादिना 'मरणान्-
तिरिच्यते' [२।३४] इत्यन्तेन धर्माधर्मधोरुचोते । अपिचेति
समुचेतन्महेत्वन्तरपरप्रकरणेदेवोक्तार्थः । धर्म्याद्धि युद्धात्
इति वाक्यशेषप्रदर्शितं 'स्वधर्मम्' इत्यस्य विशेष्यमाह— इदं
'युद्धमिति । स्यो धर्मं. स्वस्य वा धर्मः स्वधर्मः । 'विकम्पितुं'
इत्येतस्मान्धर्मसिद्धयुक्तं प्रारब्धमिति । अधर्मधीहेतुं
सामान्यनिषेधमनुवदति प्राणिभारणमपीति । प्रबलं विशेष-
शास्त्रं निषेधशास्त्रं निषेधस्याप्रसक्तिं वा स्मारयति— अग्नी-
षोमीयादिव्यदिति । धर्मयुद्धव्यतिरिक्तस्य कस्यचिदन्यस्य
श्रेयसः क्षत्रिये स्वस्वनिषेधमनुवदन्तु क्षत्रियस्य प्रशस्त-
तरं धर्मयुद्धादप्यप्रास्तीत्येतदर्थमन्वयमाह— धर्म्यादिति ।
धर्म्यत्वं धर्मानुपेक्षत्वं । तत्रेत्नुत्थायतः प्रवृत्तम् । तत्र
निरासुधनिश्चिन्नापणातादिषु शक्यप्रयोगाद्यभारत् । द्विगन्ध-
सूचितं ब्रह्ममाणमाह— शौर्यमिति ।

नतु 'अग्नीषोमीयादिवत्' इत्येतदेव न सम्प्रतिपन्नं तन्व्यापि
हिंसात्वेन अपरमेत्वस्यावर्गेनीयत्वात् ; न च निषिद्धत्वमुपाधिः
'न हिंस्यात्' [मनुः ४।१६१] इति सामान्यनिषेधेन तस्य
साधनव्यापकत्वात् । नापि विहितेतरत्वमुपाधिः, अविहिताप्रति-
षिद्धेऽपि तस्य विद्यमानत्वेन साध्यव्यभिचारत् । न च साध्य-
समन्यासत्ताभिप्रायेण सामान्यनिषेधो विशेषविधिव्याप्यविरो-
धात्प्राप्तनिवृत्तिव्ययः, सङ्कोचहेतोर्विरोधन्येवामावात् ; सामान्य-
विशेषव्याप्ययोः प्रत्यवायकसुसाधनत्वपरत्वादेकस्यैव ऋणप्रत्य-
वायकत्वमन्वयाविरोधात् । न च प्रत्यवायसाधनं न विधीयते इति
वाच्यम्, हरीतकीभक्षणमादिविव कृत्यनुप्रतिष्ठप्रयत्नितार्हिसा-
साध्यदुःखत्यालपतया कृतुसाध्यसुखस्य च मूयस्तया तदुपपत्तेः ।
उक्तं च साङ्गैः— 'सा (हिंसा) हि पुष्टस्य दोषमावश्यमपि
क्रतोव्यपहरिष्यति' इत्यादि । आह च पञ्चदशतार्याय—
'एवञ्च सहर सुपरिहर-सप्रत्यवमशः' इति । अतोऽग्नीषोमीय-

वदित्यसिद्धस्यासिद्धमेव निदर्शनमुक्तमित्यत्राह— अग्नीषो-
मीयादित्यु चेति । अधर्मसाधको हिंसात्वेहेतुरसिद्ध । उपा-
धिय न पक्षव्यापक, पक्षस्याहिंसारूपत्वात्, तत्र एव निषेधा
भावाच्चेति भावः । अहिंसात्वेमेवोपपादयति— निहीनत-
रेत । अनर्थप्राप्तकव्यापारत्वं हिंसात्क्षणम् । अत्र तु तद्विप-
रीतत्वेन रक्षणत्वमेव युक्तमिति मन्त्रलिङ्गेन ज्ञापयति— न चा
इति । एतदिति क्रियाविशेषणम् । सुमेभि सुगौरित्यर्थः । पिष्ट
पथादिविधिस्तु कार्त्तयुगधर्मनिष्ठाधिकारिविशेषणनियत 'पशुयज्ञै
कथं हिंशैर्मादशो यष्टुमर्हति' [म भा १२।१७७।३३]
इत्यादिवचनाच्चेति भावः ।

अस्वधर्मोमीयादौ धृतिरलादहिंसात्वम्, इह तु कथमित्य
त्राह— इह चेति । अयमन्यथं धृतिस्मृतिसिद्ध इति भावः ।
ननु 'अहिंसान् सन्नभूतान्यन्यत्र तीर्थभ्यः' इत्यादिनाऽग्नीषोमी-
यादरन्त्यस्य हिंसात्वं प्रतीयते, अन्यथाऽन्यत्रेति तद्व्यवच्छेदा
नुपपत्तेरित्यत्राह— अत इति । अयमभिप्रायः— न ताव
दिह दुःखजननमात्रं हिंसा, रक्षणरूपेण चिकित्साकाल्यप्रयोगा
दिव्यपि प्रसज्जातं, नापि प्राणविधाजनमात्रम्, अनद्रूपेषु
सर्वेष्वहरणनकरपीडादियु हिंसाशब्दप्रयोगदर्शनात् । न चाय
मुपचारः, न्यासकामावात्, विपरिवर्तस्यापि दुर्वारत्वात् ।
अतोऽनर्थपयवसाितस्तादात्मिकदुःखजनको व्यापारो हिंसेत्येव
त्वम्— इति । तत्र च 'अन्यत्र तीर्थभ्यः इत्येतत्पथादेर्भावि-
पुण्यार्थविशेषानभिज्ञापमरुष्टयोक्तम् । तस्मिन्तपि वाक्ये हिंसात्वं
नास्तीत्येव तात्पर्यम् । उक्तं च मनुना— 'तस्माद्यज्ञे कथोऽन्यथ'

५ आ. मा. भा.— ॥ ३१ ॥ ३२ ॥

७ ह. पै. भा.— परमार्थतत्त्वापेक्षया शोकमोहौ न सम्भवत इत्युक्तम्; न किं केवल पर-
मार्थतत्त्वापेक्षया शोकमोहयोरकर्तव्यता साध्यते तत्राऽऽह— स्वधर्ममपि स्वधर्मः क्षत्रियस्य युद्ध
तदप्यवेक्ष्य त्वं विकम्पितुं नार्हसि प्रचलितुं नार्हसि । स्वामाविकाशुद्धाच्छ्रेयोऽन्यत्क्षत्रियस्य
न विद्यते । हि यस्मात् ॥ ३१ ॥ इत्यत्र युद्धं कर्तव्यमित्युच्यते— यदृच्छया चोपपन्नमागतं
कर्तव्यतया प्राप्तमपि ॥ ३२ ॥

८ वं ब्र. गि — इत्य विशाखा श्लोके 'अशोच्यानन्व
भोक्स्ववम्' [२।११] इत्यनेन प्रतिज्ञातोऽर्थो निष्कपितः,
इदानीं 'प्रजावादांश्च भाषते' [२।११] इत्यनेन प्रतिज्ञा
तमर्थे निष्कप्यवष्टमि । द्विविधो स्वर्जनस्य प्रजावादाः ।
तत्रावास्तावत् 'न च श्रेयोऽनु पश्यामि हवा स्वजनम्'
[१।११] इत्यादि 'धार्तराष्ट्रा रणे ह्यनुस्त्वमे क्षेमतर भवेत्' ।
[१।१६] इत्यस्मिन् स्वजनवधानीकियपुरस्कारप्रदत्त । स
पु 'अनार्यद्वष्टम्' [१।२] इत्यादिनाऽस्मिन्नप्याये निरस्तम् ।
तत्र 'कर्म भीष्ममह सङ्घे' [१।१६] इत्यादिप्रजावादाया
गुरुध्यानीकियपुरस्कारप्रदत्तो द्वितीयः प्रजावादाः । सोऽयमर्थ
निरासते । यद्यपि 'वेदाविनाशितम्' [१।२१] इत्यत्र विदुष
कर्मप्रजावादावतिरारनेनेन गुरुध्वजप्रत्यवावाभावस्यापि निद
र्शनेन 'कर्म भीष्ममहम्' [१।१६] इत्यादि प्रजावादाऽपि

[१।३१] इति । तत्रापि 'वधः' इति पामरदृष्ट्याऽनुवादः ।
'अयं' इति तत्त्वकथनम् । यद्यपि ऋत्वापुत्रविधाना सोमोच्छिष्ट
भक्षणप्रवृत्तीनां हिंसात्क्षणवत्क्षणात्तरेण व्यवच्छेदः शक्यः,
तथापि तेषां प्रत्यवायानाधायाकवचनबलादेव तथात्वमङ्गीकुर्मं,
न पुनः ऋत्वर्यतया विधानमात्रेण । नन्वेवमुत्सर्गापवादस्यास्यैव
कीदृशो विषयः ? तादृश एव, यत्र निरवकाशविशेषवाक्यविरो
धादेव सावकाशसामान्यशब्दसङ्कोच इति निस्तरङ्गमेतत् ॥ ३१ ॥

पुनरपि प्राणिमारणस्यापि युद्धस्य प्रशसासुखेनाधर्मप्रमद
न्मूल्यति— यदृच्छयेति । 'यदृच्छयोपपन्न इत्यादौ हेतुत्वादि
भ्रमव्युदासायाह— अयन्तोपनतमिति । प्राक्तननिरतिशय
पुण्यविपाकलभ्यत्वादिदानीमयतोपनतत्वम् । निरतिशय-
सुखोपायभूतमिति । स्वर्गशब्दो हि 'यस्मिन्नोर्णं न शीत'
'यत्र तु खन सम्भिन्न न च प्रस्तमनन्तरम् । अग्निलापोपनीत
तत्सुख स्वर्गपदास्पदम्' इति निरतिशयसुखविशेषो न्यूलनः ।
देशविशेषस्तु तादृशसुखभोगस्थानतया स्वर्गः । धर्माणां च
स्वतो निरतिशयसुखसाधनत्वं स्वभावः । फलाभिसन्ध्यादि
लक्षणप्रतिबन्धकवशादन्यथात्वमिति चित्रप्रत्ययप्रयुज्जानस्य
भावः । अगातशब्दाभिप्रेतं निर्विघ्नत्वम् । 'सुखिनः' इत्यस्य
पुण्यवन्त इति प्रतिपदम् । न हि सुखमेवेदंशुद्धलाभहेतुः ।
अतोऽत्र सुखशब्देन सुखसाधनं लक्ष्यते इति भावः । यदाऽत्र
सुखिशब्दः सुखयोग्यत्वलक्षणसम्बन्धपरः । तयोर्म्यत्वं च
पुण्यवत्त्वमेवेति भावः ॥ ३२ ॥

६ ज. प्र. दी.— ॥ ३१ ॥ ३२ ॥

निरस्तो भवति, तथापि हेत्वन्तरेणापि तत्रिणिसार्थप्रथमा-
रम्भः । अत एव श्लोके 'अपि च' इत्युक्तम् । न केवल पर
मार्थदृष्टेयं युद्धप्रतिबन्धकयोः शोकमोहयोरकर्तव्यत्वम्, किन्तु
स्वधर्ममयेऽप्यापि शोकमोहाभ्यां विकम्पितुं नार्हसीत्यर्थः ।
कोऽस्मी स्वधर्मः ? तत्राह— युद्धादिति । युद्धादन्यत् क्षत्रि-
यस्य श्रेयः प्रसात्त कर्म न विद्यते । 'युद्ध क्षत्रियस्य धर्मः'
इत्येतावनेव निर्वाहेऽपि 'युद्धादन्यत् विद्यते' इत्युक्तत्वा
धरिण्येव शास्त्रपालनादिधर्मान्तराणां सत्येऽपि तेषां युद्धमूलक
पृथिवीयाधारीकथायुद्धमेव सुहयो धर्म इति दर्शितम् ।
ननु सत्यमेव युद्धं सुहयो धर्मः, तथापि भीष्मद्रोणादि
गुरुभ्रातृजनवधत्वात्कालेन युद्धं धर्म इत्यत्राह— धर्म्यादिति ।
धर्मादनपेन धर्म्यः । गुरुभ्रातृजनयोरेव तयोराजनाविवादादर्थ
एव तद्वध इति भावः । आनतापियि च तयोः 'कृपिण्योर्

पोषहत— ' [२।०] इति शोकावतारिकायास्रपपादितम्, हि-शब्देन चाततायिगुरुद्राक्षणावधो धर्मशास्त्रेषु विहित प्रसिद्ध एवेति शोच्यते । तथा हि मन्वादिवचनानि— ' गुरु वा बाल-
 शब्दौ वा प्राक्षण वा बहुशक्तम् । आततायिनमायान्तं हन्या-
 देवाविचारयत् ॥ नाततायिवधो दोषो हन्तुर्मवति कश्चन ।
 प्रच्छन्न वा प्रकाशं वा (प्रकाशं वाऽप्रकाशं वा) मन्तुस्तं मन्तु-
 सृच्छति ' [मनुः ८ । ३५०-३५१] 'आततायिनमाया-
 न्तमपि वेदान्तात् शणे । जिघांसन्त जिघांसीयात् तेन
 मन्नाहा भवेत् ' इत्यादीनि । न च ' आचार्यं च प्रव-
 क्तारं पितरं मातरं गुरुम् । न हिस्वाद्प्राक्षणात् ग्राह्यं सर्वार्थैव
 तपस्विन ' [४।१६२] इति मनुवचनं प्राक्षणादीना-
 माततायिष्येऽपि हिंसाप्रतिषेधपरम्, हिंसाप्रतिषेधस्य
 सामान्यत्वात्क्षणेव सिद्धत्वात् 'नाततायिवधो दोषोऽन्यत्र
 गोत्राप्राणवधात् ' इति सुमन्तुवचनात्, तथा च
 ' गुरुं वा बालशब्दौ वा ' [मनु ८।३५०] इत्यादिवचना-
 न्याततायिवधवचन्यथावा । ' इत्थं किरातनायिवध प्रदास्तौ
 यदुस्मात्प्राणादयोऽन्यन्तावध्या अथाततायिनो हन्तव्या ' इति
 तत्प्रसंगोपपत्तिरिति वाच्यम् । हिंसाप्रतिषेधस्य सामान्य-
 धातुमिदमेतदपि आचार्यप्राक्षणोदिहिंसाया गुरुत्वावधिप्रदर्श-
 नार्थं ' आचार्यं च ' इति वचनम्, यद्वा तत्प्राततायिप्राक्षण-
 विषयत्वेऽपि ' गुरुं वा ' इत्यादिवचनेषु ' आततायिनमाया-
 न्तम् ' ' जिघांसन्तं जिघांसीयात् ' इत्यादिश्रवणाजिघांसार्थं
 प्रकृतानतायिप्राक्षणादिविषयानि तानि वचनानि, ' आचार्यं
 च ' इति त्वजिघांसुक्तेरलतायिप्राक्षणविषयमित्युभयोरपि
 मिश्रविषयताया स्पष्टत्वेन त्रिदोषान्विधा अर्थादावकल्पना-
 नौचित्यात्, अन्यथा प्राक्षणादिप्रसंगार्थं ' आचार्यं च ' [मनु
 ४।१६२] इति वचनम् ' इत्थं प्रकृता ब्राह्मणादयो यदातता-
 यिवधो न हन्तव्या ' इति वैपरीत्यस्यैवाभावात् । ' उद्यतेषु
 रणे दृष्ट्वा प्राक्षण क्षत्रघ्नयुवम् । यो हन्यात्समरं हृदं युष्यन्त-
 मपलायिनम् । ग्रहन्त्या न तस्य र्थादिनि धर्मेषु निर्णय ' [मनु
 ५।१०८।५१] महाभारतवचनपर्यालोचनया उच्यते-
 त्या विषयव्यवस्थाया औचित्यात्, 'स्वधर्ममपि चावेक्ष्य'
 ' धर्म्यादि युद्धान् ' ' अथ वेत्तं धर्ममिमम् ' [२।३३]
 इत्यादिवस्मात्सर्वत्रैवगद्ब्रह्मचरानुगृहीतस्य ' गुरुं वा ' इत्यादे-
 राततायिगुरुद्राक्षणावधो धर्मवचनस्य स्वार्थपरत्वावश्यमा-
 वाध । न च तथापि ' न हिस्वाद्प्राक्षणात् ' [मनु ४।१६२]
 इत्येतदर्थमाशङ्क्य, आततायिप्राक्षणवधोऽपि तु ' निवा वा
 मोक्षस्ये महाम् ' [२।३०] इति वक्ष्यमाणविधया दृष्टा-
 र्थत्वात्प्रशास्त्रम्; अर्थाभावात् धर्मशास्त्रं परत्वरं, ' अर्था-
 खातु यलवधर्मशास्त्रमिति स्थिति ' इति शास्त्रव्यवच-
 नात् [२।२१], तथा च भीष्मद्रोणाद्याततायिगुरुद्राक्षणा-
 वधस्य न धर्मत्वमिति वाच्यम्; इष्टप्रयोजनोद्वेगकशास्त्रै-
 वार्थशास्त्रत्वेन भीष्मादिवधस्य राक्षसात् प्रजापालनस्य च
 मोक्षस्यैव तद्विधेर्मतात्प्रवर्थात्प्राक्षणाभावात् । ' जिघा
 ना भीक्ष्यसे ' [२।३०] इति त्वानुपपत्तिककलकल्पनम् ।

पालनाप्यो वा भुञ्जि, ' भुञ्जोऽनवने ' [अथा १।३।६६] इति
 पालनार्थस्य भुञ्जो निषिद्धमप्या मनेपदमार्थत्वात् दोष इति
 सर्वे रमणीयम् ॥ ३१ ॥

न केवलं धर्मशास्त्रपर्यालोचनयैव भीष्मद्रोणादिभि
 सह योद्धव्यम्, किन्तु शिष्टाचारपर्यालोचनयाऽपीत्याह—
 यदृच्छतेति । किञ्च क्षत्रिया ईदृशं युद्धं लभन्त इति
 प्रथममन्वयः । ईदृशमित्येव विवरणं यदृच्छयेत्यादि ।
 यदृच्छयौपरमं अप्रार्थनयौपरिधनम् । न हि भीष्मद्रो-
 णानुदिश्यायं समारसमारम्भं, येन ' कथं भीष्ममहं संख्ये
 श्रेणं च ' [२।१४] इत्यादि प्रूया, किन्तु महाततायि-
 नोद्युधेनप्रदिश्य, तत्र यदि भीष्मद्रोणौ धर्मस्यितमितिलङ्घ्य
 स्वयमापतताम्, ताभ्यां सह युद्धे को वाऽस्माकं दोष ?
 इत्यर्थः । न केवलं दोषाभावात्तत्रम्, प्रयुक्ताभ्युदय इत्याह—
 स्वर्गद्वारमिति । स्वर्गस्य द्वारमिव द्वारम्, तथासिद्धेः
 श्रूयते हि— ' ये युष्यन्ते प्रधनेषु शरासां ये तनुरयत्र । ये
 वा सहस्रदक्षिणास्तांश्चिदेवापिगच्छताम् ' इति, युद्धस्य
 दिव्यनिसाधनत्वं स्मर्यते च— ' आहरेषु निधोऽन्योन्यं
 जिघांसन्तो मर्हीक्षित । युद्धयमाना परं शत्रव्या स्वर्गं यान्त्य-
 पराद्भुत्वा ' [मनु ७।८९] इति, इति भाग । ननु कथं
 युद्धस्य स्वर्गसाधनत्वं हिंसारूपेण इत्येनादिवत् प्रत्यवाय
 जनकत्वादिष्यत् आह— अपावृत्तमिति । आहतमारणम् ।
 भागे निष्ठा । अपगतमातृत्वं प्रत्यवायरूपं स्वर्गद्वारताप्रति-
 बन्धनं यस्मात्तदपावृत्तम् । इत्येतादयो हि विहिता अपि फल-
 श्रेणेण दृष्टान्त प्रयवायजनना, तत्फलस्य शब्दवधस्य ' न
 हिस्वात्सत्त्वं भूतानि इत्यादिशास्त्रनिषिद्धत्वात् फले च
 विष्यभावेन 'विधिस्थिते निषेधानवकाश ' इति न्यायस्वाप्यन-
 वनात् । युद्धं तु नैवम्, तत्फलस्य स्वर्गस्यानिषिद्धत्वात् ।
 त्वयं हिंसापत्त्यापि तत्प्राप्तोर्मोर्मायात्तन्मवद्विहिततया
 ' विधिस्थिते निषेधानवकाश ' इति न्यायात् प्रयवायजन-
 कनेति भाग । ईदृशं उक्तविशेषणन्यद्विशिष्टं युद्धं सुखिन
 एव सन्त, न तु त्वमित्य शोचन्त इत्यर्थः, क्षत्रिया भीष्म
 मरुतादयो लभन्ते । तस्मात्तमपि क्षत्रियार्था पूर्वतनमाचारं
 दृष्ट्वा ईदं युद्धं न त्यक्तुमर्हंसीत्यर्थः ।
 ययपि पूजाचारं प्रदर्शयितुं ' अलभन्त ' इति भूतार्थ-
 लकार एवोचिन, तथापि भीष्मद्रोणौ पूजाहो गुरु प्रति
 ' कथं योऽयामि ' इति मन्व्यमानमर्चुर्न प्रति स्वगुरुयाऽथ च
 परशुमार्गेण सह कृताहर्वं तमेव भीष्मं पुरत स्थितं निदृशयितुं
 तदीयदुःखदृष्टान्तस्य भूतत्वेऽप्युसाहविगोपजननाय तस्मि-
 न्नन्तमानत्वारोपेण लभन्त इति लक्ष्ययोगः कृतः । भीष्मं किल
 गुरा कर्तारानुपरोष्वधिकान्तालिकात्प्रायास्तिष्ठो वीर्य-
 शुल्का कन्या स्वर्गोयैगानां कनिष्ठप्राप्रे विचित्रवीर्याय
 दातुमिष्ये । तमन्तात्या राजन्वोवाच ' साल एव
 मथा एततेनाप्यह ' इति । ता च भीष्मस्तथैव तथाच ।
 सार्धं गन्वा बहुच प्रार्थयमानाऽपि ' नाहं भीष्मं बला-

वदित्यसिद्धस्यासिद्धमेव निदर्शनमुकमित्यत्राह— अग्नीपो-
मीयान्पिु चेति । अथर्मसाधको हिंसात्वेहेतुरसिद्ध । उपा-
यिन्न न पक्षव्यापकं, पक्षस्याहिंसारूपत्वात्, तत्र एव निषेधा
भावाच्चेति भावः । अहिंसात्वेवोपपादयति— निहीनत-
रेति । अनर्थप्रापकव्यापारत्वं हिंसात्क्षणम् । अत्र तु तद्विष-
रीतत्वं रक्षणत्वमेव युक्तमिति मन्त्रालिङ्गेन ज्ञापयति— न वा
इति । एतदिति त्रियाविशेषणम् । सुगेमि सुगैरित्यथ । पिष्ट
पक्षादिविधिस्तु कार्तयुगधर्मनिष्ठाधिकारिविशेषणित्यतः 'पशुमहै
कथ हिंसादिदो यष्टुमहैति [म भा १२।१७।३३]
इत्यादिवचनाच्चेति भावः ।

अस्त्रीपोमीयादौ ध्रुतिवलादहिंसात्वम्, इह तु कथमित्य-
त्राह— इह चेति । अयमप्यर्थे ध्रुतिस्थितिसिद्ध इति भावः ।
ननु 'अहिंसा चरन्भूता'न्यत्र तीर्थेभ्यः' इत्यादिनाऽग्नीपोमी-
यादर-यस्य हिंसात्व प्रतीयत, अन्यथाऽयत्रेति तद्वचनत्वेदा
उपपत्तेरित्यत्राह— अत इति । अयमभिप्रायः— न ताव-
दिह दुःखजननमात्रं हिंसा, रक्षणरूपेषु चिकित्सावश्यकप्रयोगा-
दिष्वपि प्रसङ्गात्, नापि प्राणविधाजनमात्रम्, अतदूषेषु
सर्वान्यहरणनरकीर्णादिषु हिंसाशब्दप्रयोगशानात् । न चाय-
मुपचार, नियामकाभावात्, विपरिवर्तस्यापि दुर्कारत्वात् ।
अतोऽन्यथयवसितन्तादात्म्यकृत् खजनको व्यापारो हिंसेत्येव
तावम्— इति । तत्र- 'अन्यत्र तीर्थेभ्यः' इत्यतत्पक्षादेर्भावि-
पुण्यादिविशेषानभिप्रायपरत्वोक्तम् । तस्मिन्नापि वाक्ये हिंसात्व-
नास्तौत्येव तात्पर्यम् । उर्ध्वं च मनुना— तस्माद्यो वयोऽवध'

५ आ. मा. भा.— ॥ ३१ ॥ ३२ ॥

[५।३१] इति । तत्रापि 'कथ' इति पामरदृष्ट्याऽनुवादः ।
'अत्रय' इति तत्रकथनम् । यद्यपि कृत्वमुपनिष्ठाना सोमोच्छिद्य
भक्षणप्रभृतीना हिंसात्क्षणवत्क्षणान्तरेण व्यवच्छेद शक्यः,
तथापि तेषा प्रत्यवायानाघायकवचनबलादेव तथात्वमर्हति,
न पुन कृत्वर्थतया विधानमात्रेण । नन्वेवमुत्सर्गापवादन्यायस्य
कीदृशो विषयः ? तावश्च एव, यत्र निरवकाशविदापवाक्यविरो-
धादेव सावकारसामान्यशब्दसङ्कोच इति निस्तत्रमेव ॥ ३१ ॥

पुनरपि प्राणिमारणस्यापि युद्धस्य प्रशस्तामुखेनाधर्मप्रसमु-
न्मूलयति— यदृच्छयेति । 'यदृच्छयोपपन्न इत्यनहिंशुत्वादि
श्रमव्युदासायाह— अयतोपनतमिति । प्राक्तननिरतिशय
पुण्यविपाकलभ्यत्वादिदानीमयत्नोपनतत्वम् । निरतिशय
सुखोपायभूतमिति । स्वर्गशब्दो हि 'यस्मिन्लोके न शीतं
'यत्र तु खरा सस्मिन्न न' प्रस्तमन्नतरम् । अभिज्ञापनीत
तत्सुख स्वर्गोपादासपदम् इति निरतिशयसुखविशेषे न्युत्पन्न ।
देशविशेषस्तु तादृशसुखभोगस्थानतया स्वर्गः । धर्माणां च
स्वतो निरतिशयसुखसाधनत्व स्वभावः । फलमित्येव्यादि-
लक्षणप्रतिबन्धकवशादयथात्वमिति त्विप्रत्ययमप्रभुत्वस्य
भाः । अपाशुशब्दाभिप्रेत निर्विघ्नत्वम् । 'सुखिन इत्यन्व
पुण्यवन्त इति प्रतिपदम् । न हि सुखमेवेहशुद्धलाभहेतुः ।
अतोऽत्र सुखशब्देन सुखसाधन लक्ष्यत इति भावः । यदाऽत्र
सुखिशब्दः सुखयोग्यत्वलक्षणत्वम्बन्धपरः । तयोन्वयत्वं च
पुण्यवत्त्वमेवेति भावः ॥ ३२ ॥

६ अ प्र वी.— ॥ ३१ ॥ ३२ ॥

७ ह. पै. भा.— परमार्थतत्त्वापेक्षया शोकमोहौ न सम्भवत इत्युक्तम्; न किं केवल पर-
मार्थतत्त्वापेक्षया शोकमोहयोरकर्तव्यता साध्यते तत्राऽऽह— स्वधर्ममपि स्वधर्मः क्षत्रियस्य युद्ध
तदप्येवैक्य त्व विकम्पितु नार्हसि प्रचलितु नार्हसि । स्वामाजिकाद्युद्धान्द्रेयोऽन्यत्क्षत्रियस्य
न विद्यते । हि यस्मात् ॥ ३१ ॥ इत्यत्र युद्ध कर्तव्यमित्युच्यते— यदृच्छया चोपपन्नमागत
कर्तव्यतया प्राप्तमपि ॥ ३२ ॥

८ वै प्र मि— इत्य विशाखा श्लोके 'अशोष्यान्व
गोचलस्यम्' [१।११] इत्यनेन प्रतिज्ञातोऽर्थो निरूपित
इदानीं प्रजावादाश्च भावसे' [१।११] इत्यनेन प्रतिज्ञा-
तमर्थं निरूपयत्यर्थम् । द्विविधा वर्तनस्य प्रजावादः ।
तत्राद्यत्साधकं 'न च श्रेयो ऽनु पदस्यामि हत्या स्वजनम्
[१।११] इत्यादि 'धामोनाग इव इत्युत्पन्ने क्षेमतर भवत् ।
[१।१६] इत्यन्त स्वजनवधानौकिपयुस्कारप्रदत्त । स
तु 'अनायुद्धम्' [१।२] इत्यादिनाऽस्मिन्नप्याय निरम्न ।
तत्र 'कथ भीष्ममह सङ्घ' [१।१०] इत्यादिप्रजात्या
गुण्यपनीच्छियुस्कारप्रदयो द्वितीय प्रजावादः । मायमत्र
निरूप्यत । यद्यपि 'पदाविनागिणम्' [१।२१] इत्यत्र विदुष-
कर्मत्वाभावनतिपारर्तनेव गुण्यप्रत्ययवायाभावास्यापि सिद्ध-
तनेव 'कथ भीष्ममहम्' [१।१०] इत्यादि प्रजावादापि

निरस्तौ भवति, तथापि हेत्वन्तरेणापि तद्विरासार्थमयमा-
रम्भः । अत एव श्लोके 'अपि च' इत्युक्तम् । न केवल पर-
मार्थदृष्टयेव युद्धमतिबन्धकयो शोकमोहयोरकर्तव्यत्वम्, किन्तु
स्वधर्ममवस्थापि शोकमोहान्या विकम्पितु नार्हसीत्यर्थः ।
कीर्णौ स्वधर्मः ? तत्राह— युद्धादिति । युदादन्यत् क्षत्रि-
यस्य श्रेयः प्रदात कर्म न विद्यते । 'युद्ध शक्तिवत्त्व धर्म'
दृष्टयतात्वेव निवाहोऽपि 'युदादन्यत् विद्यते' इत्युक्त्वा
धर्मियस्य राज्यपालनादिधामान्तराणां सत्येऽपि तेषां युद्धमूलक
श्रुतिधर्मिण्याधीनत्वायुद्धमेव धरुष्या धर्म इति दर्शितम् ।
ननु सत्यमेव युद्ध धरुष्यो धर्मः ; तथापि भीष्मद्रोणादि-
गुरुप्राणवधरूपत्वात्तद् युद्ध धर्म इत्यत्राह— धर्म्यारिति ।
धर्मादनपत्त धर्म्यम् । गुरुनाशयोरपि तयोरेतानादिव्याधर्म-
एव तदर्थ इति भावः । अतन्तादिकर्म च तयो 'काप्यन्तौ

यौपहत— [२।७] इति शंकावतरिकायासुपपारितम्, हि-शब्देन चातनायिगुराश्रमवर्षी धर्मशास्त्रेषु विहितः प्रसिद्ध एवेति श्येत्येति । तथा हि मन्वादिवचनानि— 'गुरुं वा बाल-
दृष्टौ वा प्राणान् वा घट्टुस्तम् । आततायिनमायान्तं हन्या-
देवाविचारयन् ॥ नाततायिवधे दोषो हन्तुर्भवति कश्चन ।
प्रच्छन्नं वा प्रकाशं वा (प्रकाशं वाऽप्रकाशं वा) मनुस्तं मनु-
सृच्छति' [मनुः ८ । ३५०-३५१] 'आततायिनमाया-
न्तमपि वेदान्तान् शणे । जिघांसन्तं जिघांसीयात् तैत्त
प्रब्रह्मा भवेत्' इत्यादीनि । न च ' आचार्यं च प्रव-
क्तारं पितरं मातरं गुरुम् । न हि स्याद्ब्राह्मणान् राश्र्म सर्वार्थैव
तपस्विनः' [४।१६२] इति मनुवचनं प्राणगादीना-
माततायिर्ऽपि हिंसाप्रतिषेधपरम्, हिंसासाधनविषयस्य
सामान्यशास्त्रेणैव सिद्धत्वात् 'नाततायिवधे दोषोऽप्यत्र
गोत्राश्रमवधात्' इति सुमन्तुवचनाच्च ; तथा च
'गुरुं वा बालदृष्टौ वा' [मनुः ८।३५०] इत्यादिवचनान्-
न्याततायिवधविषयवशात् ; 'इत्थं किलाततायिवधः प्रतस्तो
यद्ब्रह्माश्रमादयोऽप्यन्तावप्या अप्याततायिनो हन्तव्याः' इति
तज्जसंतापरा इति वाच्यम् । हिंसासाधनविषयस्य सामान्य-
शास्त्रसिद्धत्वेऽपि आचार्यशास्त्रादिहिंसायां गुर्यापचित्तप्रदर्श-
नार्थं 'आचार्यं च' इति वचनम् ; यद्वा तत्प्रवचनविनाश्रम-
विषयस्येऽपि 'गुरुं वा' इत्यादिवचनेषु 'आततायिनमाया-
न्तम्' 'जिघांसन्तं जिघांसीयात्' इत्यादिश्रवणजिघांसार्थं
प्रवृत्ताततायिनाश्रमादिविषयानि तानि वचनानि, 'आचार्यं
च' इति स्वजिघांसुकेवलाततायिनाश्रमविषयमिभुयोरपि
मिश्रविषयतायाः स्पष्टयेन विरोधासिद्ध्या अर्थान्तरकल्पना-
नौचित्यात्, अन्यथा प्राणगादिभक्त्यापार्थं 'आचार्यं च' [मनुः
४।१६२] इति वचनम् 'इत्थं प्रवृत्ता ब्राह्मणाय यदा नना-
वियेऽपि न हन्तव्याः' इति वैरीत्यस्यैवपारात्तात्, 'उच्यतेऽपि
रणे दृष्टा प्राणान् क्षत्रवन्तुवत् । यो हन्याममरेः कुर्वेत्तुभ्यन्त-
मपलायिनम् । प्रब्रह्मा न तस्य स्यादिति धर्मो निर्णयः'
इति [५।१७८।५१] महाभारतवचनपर्यालोचनया उक्तरी-
त्या विषयव्यवस्थाया औचित्याच्च ; 'स्वधर्ममपि धारयत्य'
'धर्मोऽपि युदात्' 'अप चरत् धर्ममिमम्' [२।३३]
इत्यादिप्रामाण्यसंबन्धवद्भवनात्तद्विहितस्य 'गुरुं वा' इत्यादे-
राततायिगुर्याश्रमवधधर्मवचनस्य स्वार्थपरत्वावश्यम्भा-
वाच्च । न च तथापि 'न हि स्याद्ब्राह्मणान्' [मनुः ४।१६२]
इत्यतदर्थशास्त्रम्, आततायिनाश्रमवधमात्रं तु 'जिघां वा
भोदस्यते महोम्' [२।३७] इति वक्ष्यमाणविधया दृष्टा-
पेक्षादर्थशास्त्रम् ; अर्पणाश्रम धर्मशास्त्रं धलक्षत्, 'अर्पणा-
श्रान्तु धलवदमशास्त्रमिति स्थितिः' इति बालवचनवच-
नात् [२।२१] ; तथा च भीष्मद्रोणाद्याततायिगुरुराश्रमप-
वधस्य न धर्मवचनमिति वाच्यम् ; राष्ट्रप्रयोजनोद्देश्यकालस्यै-
वार्थशास्त्रेणैव भीष्मादिवधस्य राष्ट्रद्वारा प्रजापालनरूपध-
र्मोद्देश्यकमेव तद्विधेर्धर्मशास्त्रतयाऽप्येवाश्रमवधमात्रम् । 'जिघां
वा भोदस्यते' [२।३७] इति स्वानुषङ्गककल्पकवचनम् ।

पालनाथो वा भुक्तिः, 'भुजोऽनवने' [अष्टा. १।३।६६] इति
पालनार्थस्य भुजो निषिद्धमप्यात्मनेपदसार्थत्वात् शोष इति
सर्वे रमणीयम् ॥ ३१ ॥

न केवलं धर्मशास्त्रपर्यालोचनार्थं भीष्मद्रोणादिभिः
सह योद्धव्यम्, किन्तु शाष्टाचारपर्यालोचनयाऽपीत्याह—
यदृच्छयेति । किञ्च क्षत्रिया ईदृशं युद्धं लभन्त इति
प्रथममन्वयः । ईदृशमित्यस्यैव विवरणं यदृच्छयेत्यादि ।
यदृच्छयोपपन्नं अप्राधनयोपरिधत्तम् । न हि भीष्मद्रो-
णादुद्दिश्यार्थं समरसमरस्मः, येन 'कथं भीष्मसह संख्ये
द्रोणं च' [२।४] इत्यादि प्रया, किन्तु महाततायिनं
दुर्बोधनसुदिश्यः तत्र यदि भीष्मद्रोणी धर्मसिधितिसलिलद्वय
स्वयमापतेताम्, ताभ्यां सह युद्धे को वाऽन्माकं दोषः ?
इत्यर्थः । न केवलं दोषामात्रमात्रम्, प्रत्युत्तानुदय इत्याह—
स्वर्गद्वारमिति । स्वर्गस्य द्वारमिच द्वारम्, तथासिंहतुः ;
भूयते हि— "ये युष्मन्ते प्रथनेषु शरासो ये तनुत्यजः । ये
वा सहस्रदक्षिणास्तोत्रिद्वेषाविगच्छताम्" इति ; युद्धस्य
द्विधगतिसाधनार्थं स्मरते च— 'आहरेषु निषोऽन्योन्यं
त्रिधासन्तो महीक्षितः । युद्धमानाः परं शक्या त्वर्गं वात्य-
पराहसुध्याः' [मनुः ७।८९] इति, इति भा. । ननु कथं
युद्धस्य स्वर्गसाधनत्वं हिंसारूपयेन श्येनादिवत् प्रब्रह्मा-
जनकत्वादित्यत आह— अपानुत्तमिति । आश्रममारणम् ।
भावं निष्ठा । अणतमाहतं प्रत्यगारुषं स्वर्गद्वाराप्रति-
बन्धकं यन्मातदपात्तम् । श्येनादयो हि विहिता अपि फल-
द्रोणेण दृष्टत्वात् प्रत्ययावजनताः, तत्फलस्य शत्रुवधस्य 'न
हि स्यात्सर्वा भूतानि' इत्यादिशास्त्रनिषिद्धत्वात् फले च
विषयभावेन 'विधिसृष्टे निषाधनवकाशः' इति न्यायस्याप्यन-
वतारात् । युद्धं तु नैथम्, तत्फलस्य स्वर्गस्थापिनिषिद्धत्वात् ।
त्वर्गं हिंसारूपस्यापि तस्याप्रार्थोर्मायात्मन्वद्विहितया
'विधिसृष्टे निषेधानवकाशः' इति न्यायाच्च प्रत्ययावजन-
कतेति भा. । ईदृशं उच विशेषणत्रयविशिष्टं युद्धं तुपिन
एव सन्तः, न तु त्वमित्य शोचन्त इत्यर्थः ; क्षत्रिया भीष्म-
मन्त्रादयो लभन्ते । तस्मात्त्वमपि क्षत्रियाणां पूर्वतनमाचारं
दृष्ट्वा इदं युद्धं न त्यक्तुमर्हसीत्यर्थः ।

यद्यपि पूर्वाचारं प्रदर्शयितुं 'अलभन्त' इति भूतार्थ-
लकार एवाचितः, तथापि भीष्मद्रोणी पूजार्थं गुरु प्रति
'कथं योऽयामि' इति मन्वयात्मवर्णनं प्रति स्वगुर्याश्रमं च
परशुमणेन सह कृत्वाहर्षं तमेव भीष्मं पुरतः सियन् निर्दोषितुं
नदीयुद्धप्रतानस्य भूतवेषपुंसोऽसौहिनेपजननाय तस्मि-
न्वर्णनाचारापेण लभन्त इति स्पष्टप्रयोगः कृतः । भीष्मः किल
गुरा काशोरात्रयुवीरव्याभिकाम्यालिकाह्यास्तिस्रो वीर्य-
शुल्काः कन्याः स्वर्गीयगर्णाप कनिष्ठप्राये विधिप्रवर्षीषोप
दागमिषेण । तन्मातरायां राजकन्योवाच 'सात्वः एव
मया हनरतेनाप्यहं' इति । तां च संभ्रमस्तथैव तथाह ।
सत्वरं, तथा ब्रह्मः सार्धंयत्नताऽपि 'नातं भीष्मेण वला-

भीतां स्वा परिणेश्यामि ' इति तेन प्रत्युक्ता पाशुरामं शरणं
जगाम । स च भीष्ममागत्योवाच—

' भीष्म कां बुद्धिमास्थाय काशीराजसुता त्वया ।
अकामे [न त्वयाऽऽ] यमिहाऽऽर्जता पुनश्चैव विसर्जिता ॥
परिष्पृक् । हि साल्नेन त्वया नीतेति भारत ।
तस्मादिमां मथियोगाव्यतिगृहीष्व भारत ॥
न कश्चिदसि बेदेतद्बचनं मे गुरुद्रुह ।
निहनिष्यामि सामात्यं स्वामयैव पुन पुन ' इति ।

ततस्तं भीष्म. प्राह—

' नाहमेतां पुनर्देगं श्रेणे प्रखनकथदन ।
साल्वस्याहमिति द्याह पुरा मामिह भार्गव ॥
मया चैवाभ्यनुज्ञाता मन्त्रं किं श्रमणे ते ।
प्रसीद मा वा यद्वा ते कार्यं नन्दुः मा चिरम् ॥
अयं चापि विप्रुद्धामन् पुराण श्रूयते महान् ।
मस्तेन महाबुद्धे र्गान् श्लोको महात्मना ॥
गुरोःस्थवलिहस्य कार्याकार्यमजानत ।
उत्पथं प्रतिपन्नस्य कार्यं भवति दास्यनम् ॥
स त्वं गुरुरिति प्रेम्णा मया सम्मानितो भृशम् ।

९ व० त० ३०— किञ्च यदुक्त ' वेपथुश्च शरीरे मे ' [१२९] इत्यादिधर्मविरुद्धमात्मब्रह्मणं तदप्ययुक्ति
त्याह— स्वधर्ममिति । धर्मनिष्ठस्य नैतदुचितमित्याह—धर्म्यादिति ॥ ३१ ॥ तदेतदुपपाद्यति—यदृच्छयेति ।
सुखिनो भाग्यवन्तः युद्धं स्वर्गद्वारभूतम् । द्वौ सम्मताविह मृत्यु दुराणौ' इति भागवतवाक्यात् [६।१०।३३] ॥३१॥

१० पु. अ त.— एवमात्मस्वरूपज्ञानेन शोको न
कर्तव्य इत्युक्त्वा स्वधर्मादपि मा शुच इत्याह—स्वधर्मम-
पीति । स्वधर्मं क्षात्रमवेश्य विकम्पितु नार्हसि यत् क्षत्रिया-
णामपमेवोत्तमो धर्म इत्याह—धर्म्यादिति । धर्म्यांयुद्धाद-
न्यत्र क्षत्रियस्य श्रेयो न विगते । क्षत्रियाणां परलोकादिक
स्वनेनैव भवति ॥ ३१ ॥

११ नी० भा० ३०— अर्जुनस्य अनात्मनि देहे आत्मधीरूपो मोहो निवारितः, इदानीं स्वधर्मं युद्धे अधर्म
धीरूपं मोहं निवारयति—स्वधर्ममपीत्यादिना । युद्धं क्षत्रियस्य स्वो धर्मः, तमवेश्यापि विकम्पितुं बलितु
नार्हसि । हि यस्मात् धर्म्यात् धर्मादनपेतायुद्धादयत् क्षत्रियस्य श्रेयः प्रशस्ततरं नास्ति ॥ ३१ ॥
किञ्च यदृच्छया अप्राथितमप्युपपन्नमुपस्थितं स्वर्गद्वारमपावृतमुद्गादित्त ये क्षत्रिया लभन्ते ते सुखिनो धन्या
भवन्तीति सम्बन्ध. ॥ ३२ ॥

क्षत्रियस्य धर्म्ययुद्धाकरणे प्रत्यवाय ।

अथ चेत्त्वमिमं धर्म्यं संग्रामं न करिष्यसि ।

' चेत्त्व धर्म्यमिम ' इति ब्रह्मानन्दगिरिकारसम्मतः पाठः ।

ततः स्वधर्मं कीर्तिं च हित्वा पापमवाप्स्यसि ॥ ३३ ॥

अकीर्तिं चापि भूतानि कथयिष्यन्ति तेऽव्ययाम् ।

सम्भावितस्य चाकीर्तिर्मरणादतिरिच्यते ॥ ३४ ॥

१ श्रां. भा.— एवं परित्यक्ताप्राप्तमपि—अपेति ॥ अथ चेत्त्वमिमं धर्म्यं धर्मादनपेतं विहितं
सद्गामं युद्धं न करिष्यसि चेत्, ततस्तदकरणात् स्वधर्मं कीर्तिं च महादेवादिसमागमनिमित्तं

गुह्यं न जानीषे तस्मात्पात्स्याम्यहं त्वया ॥

गुरुं न हन्यां समरे प्राक्कणस्य विभेपतः ।

विशेषतस्तपोवृद्ध एतं श्रान्तं मया तव ॥

उपेतुं शणे दृष्ट्वा प्राक्कणं क्षत्रवन्धुनृत् ।

यो हन्यात्समरे बुद्धं युष्मन्तमपलागिणम् ॥

ब्रह्महत्या न तस्य भ्यादिति धर्मेषु निश्चय ।

व्यपनेष्यामि ते दर्पं युद्धे राम न संशय ॥

तत्र त्वं निहतो राम मया शशशतार्दितः ।

प्राप्स्यसे निर्जिताहोकाण्डच्छपूतो मया शणे ' इति ॥

तदेत सर्वमुद्योगपर्यणि [१७८।०८-५८] स्थि-

तम् । एव युद्धावलेपेन कार्याकार्यविचारशून्यतया आतता

यीभूय युद्धं गमानस्य गुरोरांलणस्यापि यथो न दोषावह इति

मत्तादिपूर्वक्षत्रियप्रर्जितधर्मनिर्णयमुपजाप्य स्वगुणा प्राप्

णेन जामदग्नयेन सह महद्युद्धं भीष्मश्चकार । तत्र यदृच्छयो

पपत् स्वर्गद्वारमपावृतं च भवति । एवमन्येऽपि क्षत्रिया

उदाहार्याः । तमिमं शिष्टाचारं स्वमप्यव्रतंतेरेति

भाव ॥ ३२ ॥

तस्मादेतादृश भाग्यवन्त एव लभन्ते इत्याह—

यदृच्छयेति । यदृच्छया भगवद्विच्छया उपपन्नम् ।

अपावृतमुद्गादितकपाटस्वर्गद्वारम् । इदं युद्धं क्षत्रिया

सुखिनो भाग्यवन्तो लभन्ते । प्राप्नुवन्ति एतादृशदु

द्रासौ भाग्यवत्त्वं भगवद्विच्छयात्वरूपत्वाद्भगवत्सन्निधिवाचंति

मान ॥ ३२ ॥

हित्वा केवलं पापमवाप्स्यसि ॥ ३३ ॥ न केवलं स्वधर्मकीर्तिपरित्यागः— अकीर्तिमिति । अकीर्तिं चापि भूतानि कथयिष्यन्ति ते तव अव्ययां दीर्घकालाम् । 'धर्मात्मा शूरः' इत्येवमादिभिर्गुणैः सम्भावितस्य चाकीर्तिर्मरणादतिरिच्यते, सम्भावितस्य चाकीर्तिर्वरं मरणमित्यर्थः ॥ ३४ ॥

२ आ.शां.व्या.—स्वधर्मस्य युद्धस्य धन्यया करणे स्वर्गादि-महाफलप्राप्तिं प्रदर्शयति तदकरणे प्रत्यवायप्राप्तिं प्रदर्शयन्तुतरकोष्ण-यथापन्नद्वार्थं कथयति— एषमिति । विहितत्वं फलवत्त्वमिलानेन प्रकाशयत्यर्थः । अन्वयार्थं पुनश्चेदित्यनुवृत्ते । महादेवादीत्यादि-शब्देन महेंद्रादयो शङ्कन्ते ॥ ३३ ॥ युद्धाकरणे क्षयित्यस्य प्रत्यवाय

मानुषिकमापाद्य शिष्टगर्हालक्षणं दीर्घकालभाविर्नमिद्विक्रमपि प्रत्यवायं प्रतिलम्बयति— न केवलमिति । युद्धे स्वमरणसन्नेहात् तत्परिहरार्थमकीर्तिरपि सोढव्या, आत्मसंरक्षणस्य प्रेयस्करत्वा-दित्यादाइयाऽऽह— धर्मात्मेति । मान्यानामकीर्तिर्भवति मर-णादपि दुःसहेति तात्पर्यार्थमाह— सम्भावितस्येति ॥ ३४ ॥

३ रा. भा.— अथ क्षत्रियस्य स्वधर्मभूतमिममारब्धं सद्गामं मोहाद्दज्ञानान्न करिष्यसि चेत् ततः प्रारब्धस्य धर्मस्याकरणात्स्वधर्मफलं निरतिशयसुखं विजयेन निरतिशयां च कीर्तिं हित्वा पापं निरतिशयमवाप्स्यसि ॥ ३३ ॥ न ते केवलं निरतिशयसुखकीर्तिहानिमात्रम्, अपितु 'पार्थो युद्धे प्रारब्धे पलायितः' इत्यव्ययां सर्वदेशकालव्यापिनीमकीर्तिं च समर्थान्यसमर्थान्यपि सर्वाणि भूतानि कथयिष्यन्ति । ततः किमिति चेत्— शौर्यवीर्यपराक्रमादिभिः सर्वसम्भावितस्य तद्विपर्य-यजा ह्यकीर्तिर्मरणादतिरिच्यते ; एवंविधाया अकीर्तिर्मरणमेव तव श्रेय इत्यर्थः ॥ ३४ ॥

४ वे.ता.चं.— एवं युद्धस्य धर्म्यत्वेन निरतिशयसुखसाध-नात्कमुच्यते ; अथ तदकरणे प्रत्यवायमाह— अथ चेदिति । युद्धाकरणस्य ब्राह्मणादीनां पापहेतुत्वामावात् त्वंचान्द्रः क्षत्रि-यत्त्वर इत्यभिप्रायेणे कम्— क्षत्रियस्य स्वधर्मभूत-मिति । 'इमम्' इति निर्देशाभिप्रेतकमुच्यते— आरब्धमिति । मोहात् धर्मोऽन्यमेव भ्रमादित्यर्थः । न हि युद्धस्याकरण-मात्रं क्षत्रियस्यापि प्रत्यवायहेतुः ; सर्वथा युद्धकरणप्रसङ्गादिल्लत-त्वं प्रारब्धस्येति । स्वधर्मफलमिति । धर्मशब्दोऽत्र फलारः, अन्यथा पौनश्चस्यात्, अनुवादमानत्वेऽनिष्टप्रसङ्ग-पर्यवसानाभावाच्चेति भावः । आगामिकीर्तिविषयत्वाद्योक्तं विजयेनेति । न केवलं दृष्टादृष्टरूपिनिरीक्ष्यस्यसुखार्थज्ञानमात्रम्, निरतिशयसु-खहेतुसूतं पापमवाप्स्यसीति वाक्यार्थः ॥ ३३ ॥

व्यापिन्यपि न स्यात्, कालक्रमेण शब्दोच्चारित्वेऽप्यतिरिचि । यद्वा वेदतः कालतन्धान्यनुवत्त्वमेवान् अव्ययत्वं विकसितम् । शूतान्यपीति अपिचन्द्रान्वय । चापीत्यनतिरिक्तार्थेऽन्वे-निष्प्रयोजनत्वम्, 'ततो शूतानि' इति सामान्यनिर्देशात् । अपिचन्द्रान्वयबलाद्योक्तं समर्थान्यसमर्थान्यपीत्यादि । अकीर्तिरित्यन्वाशङ्क्योत्तरार्थमुच्यते इत्याह— ततः किमिति । यद्दृष्टान्तिरारणार्थः । अर्जुनस्य सम्भावितत्वेहेतुनाह— शौर्येति । सर्वसम्भावितस्येति । पूर्वं निर्दिष्टैः समर्थसमर्थेषु सूतैः सम्भावितस्येत्यर्थः । ननु मरणादतिरेकः किं हेतुतया ? उपादयतया वा ? न प्रथमं, 'जीवन् मद्राणि पश्यति' [म.भा.] 'आत्मार्थेऽपि सर्वं त्यजेत्' इत्यादिद्वयवचनात् । न द्वितीयं, प्रकरणे विरोधादित्यनाह— एवंविधाया इति । 'जीवन् मद्राणि' इत्यादिर्न तु क्षत्रियापुत्रस्य तेषु नोपादेयम् । न वेद्यमकी-र्तिलोपीयसी, येन मरणाच्छ्रेयसी स्यात् । द्विजन्तुर्विषां सर्वकालदेशव्यापिनी, इयं च नरकायापि स्यात्, तथैव स्मृत्या दिवित्वात् । तथा चोत्तरस्मिन् रामायणे [वा. ७४/५/१२ १३] रघुनाथावाक्यम्— 'अकीर्तियस्य गोयेत लोके भूतस्य कथ्य-न्ति । परतदवाधमान् लोकान्यावच्छब्द-ता वीर्यते' इति । युद्धे मरणं तु तत एव स्वर्गं स्यादिति भावः ॥ ३४ ॥

एवं दृष्टादृष्टरूपकद्वानिरदृष्टप्रत्यवाययोक्तः ; अथ दृष्टप्रत्य-वायमाह— अकीर्तिं चेति । अकीर्तिरिह दुष्कीर्तिः । 'न ते केवलम्' इत्यादावपि पारलौकिकनिरतिशयपापमान-मित्यनुवृत्त्येवम् । प्रारब्धे पलायित इति कान्दिशीलवत्या प्रथमव्यापारमप्यहत्त्वेति भावः । अव्ययशब्देनाविनाशित्वा-भिधानात् सर्वकालव्यापित्वमुच्यताम् ; सर्वदेशव्यापित्वं तु कथ-मुच्यते । इत्थं— यवकीर्तिः सर्वदेशव्यापिनी न स्यात्, सर्वकाल

६ आ. भा. भा.— ॥ ३३ ॥ ३४ ॥

६ अ. प्र. दी.— ॥ ३३ ॥ ३४ ॥

७ ह. पै. भा.— धर्म्यं धर्मादनपेतम् ॥ ३३ ॥ न केवलं स्वधर्मकीर्तिपरित्यागः— सम्भा-वितस्य 'धर्मात्मा शूरः' इत्यादिशुभैः सम्भावितस्याकीर्तिर्वरं मरणमित्यर्थः ॥ ३४ ॥

८ वे. व्र. गि.— एवं धर्मसाक्षिसिद्धाचारपयालोचनया दोगाभावाद्युद्भववहावाच भीष्मदीपानिर्भुङ्क्तं कर्तव्य-मित्युक्तम् । इतानीमकरणे प्रबन्धाप्रसङ्गादपि तत्कर्मव्य-मित्याह— अथ चेति । अथेति पञ्चमोः । त्वं

इममारब्धं धर्म्यं धर्मादनपेतं च मद्रां न कतिप्यपि चेत्, ततो युद्धाकरणाहेतोः पापमवाप्स्यसि । ननु युद्धं कार्यं, न तु विषयं दैमित्तिकं वा, 'युधयाता परं नवत्या स्वर्ग-यान्त्वपराश्रय्याः' इत्यादिरस्यते ; ततः कथं तदकरणे

पापम् ? तत्राह— स्वधर्ममिति । 'प्रारब्धं काम्यं नित्यायते' इति न्यायात् काम्यस्याप्यारम्भात् स्वधर्मभरणे प्रत्यवयो-
ऽस्त्येव । अत एव खलु "य सत्रायापपुरते स विशजिता यज्ञते" इति सत्रार्थे सङ्कल्प्य तदननुष्ठायिन प्रायश्चित्तत्वेन विशजिद्विधीयते । तथा चेदं युद्धं त्वयाऽऽरब्धमिति नित्यस्या कर्णे प्रारब्धावश्यपरिसमापनरूपं स्वधर्मं तथा महादेवा न्सिमागमनिमित्तं कीर्तिं च हित्वा पापं यास्यसीत्यर्थः ।

पापशब्देन चात्र दुःखदेवनिष्ठमुच्यते । तच्च द्विविधं परकपातलक्षणं लोभगर्हालक्षणं च, तत्रापि स्वधर्मं हित्वा येन नैनापयान्तिम्, द्वितीयं तु कीर्तिं हित्वा येन सूचितम् ॥ ३३ ॥

तत्र प्रपञ्चयति त्रिभिः— अकीर्तिमिति । ते तत्र अकीर्तिं चापि 'नाय इर इत्येवरूपा भूतानि कथं विष्यन्ति । न केवलं स्वधर्मं शान्तरूपात्मात्रम्, किन्तु मर्तिहान्याऽऽपत्तीर्त्यवाप्तिश्चेति निपातयोरर्थः । ननु यद्यतीतभयागुरु कर्तव्यं तर्हि मे मरणमेव स्यात्, जयं सति 'यानेव हत्वा न जिजीविषाम' [२६] इति प्रागुक्ते, पराजये च सत्यनुक्तसिद्धत्वात्, तच्च मरणं महदुत्तमम् अतोऽपत्तीतिरपि सोढुं येत्याद्यत्र मरणं ह्यद् कीर्तिं धमेवाधिरमित्याह— अकीर्तिर्मरणादिति । अति

० व० त० दी०— विपक्षे बाधकमाह— अथ चेदिति वैदिकहानिपूर्वकं प्रत्ययमवाप्स्यसि ॥ ३३ ॥ किञ्च सम्भावितस्य ॥ ३४ ॥

१० पु अ न— एव स्वधर्मविषयेन मदुक्तसङ्घातात् कर्णे नत्र बाधकं स्यात्— अथ चेदिति । अथ स्वधर्मनिक्षणान्तर्गमिषु इमं मदये धर्म्यं मदाज्जप सङ्घाम् चैव करिष्यसि तदा स्वधर्मं कीर्तिं च हित्वा पापमवाप्स्यसी त्यर्थः ॥ ३३ ॥ किञ्च पापात्परलोकनात् एव भविष्यतीति न, किन्त्वैव लोकेऽप्यकीर्तिर्मरिष्यतीत्याह— अकीर्तिं चा

११ नी० भा० दी०— युद्धरामे इष्टनाशोऽनिष्टप्राप्तिश्च भवतीत्याह— अथ चेदिति ॥ ३३ ॥ अव्यया दीर्घवालात् ॥ ३४ ॥

भयाद्रणादुपरतं मंस्यन्ते त्वां महारथाः ।

येषां च त्वं बहुमतो भूत्वा यास्यसि लाघवम् ॥ ३५ ॥

अवाच्यवादांश्च बहुन् वदिष्यन्ति तवाहिताः ।

निन्दन्तस्तव सामर्थ्यं ततो दुःखतरं नु किम् ? ॥ ३६ ॥

१ शां. भा.— किञ्च भयादिति । भयात् कर्णादिभ्यो रणात् युद्धादुपरतं निवृत्तं मंस्यन्ते निन्दयिष्यन्ति, न ह्यपयाः इति त्वां महारथा दुर्घोषनप्रभृतयः । [के मंस्यन्ते ? इति आह—] येषां च त्वं दुर्घोषनादीनां बहुमतो बहुभिर्गुणैः युक्त इत्येव मतः (सः), बहुमतो भूत्वा पुनस्तं यास्यसि तत्रापि नृणाम् ॥ ३५ ॥ किञ्च— अवाच्यवादानिति ॥ अवाच्यवादान् अत्रक्तव्यान्

रिच्यते अधिका भवति । आधिक्य एव हेतुगर्भमकीर्तिं विशेषणम् । अव्ययामिति, दीर्घकालमित्यर्थः ।

मरणं हि तत्काल एव दुःखं दत्त्वा गच्छति । अकीर्तिस्तु दीर्घकाल तद्वितन्वाना लोकमुखपरम्परया स्वयमप्यभिवर्धते, सृष्ट्वा लोकान्तरप्रासावपि तत्रत्यैर्देवप्यादिभिरप्य गृहीतं वृत्तवानित्युपालम्भ, इह च पुत्रपौत्रादीनां 'गृहीतस्यैव सन्तति' इति मनुष्यैरुपास्मभ्यं च जनयति । तदेतद्भूतानि कथं विष्यन्तीति देवमनुष्यादिसाधारणप्राणिमात्रवाचिना भूतशब्देन ध्वनितम् ।

नन्वाततायीति लोकेर्गृहीतस्थापि दुर्घोषनस्य ततो न किञ्चिदु खं दृश्यते, तत्कथमुच्यते 'मरणादकीर्तिरतिरिच्यते' इति ? तत्राह— सम्भावितस्येति । बहुमतस्येत्यर्थः । दुर्घोषनो हि जन्मत एव पापिष्ठ कल्पिपुरयोऽपकीर्तिरूप एव स्वयमिति तमसो भालिन्यमिष न तस्वापकीर्तिर्दीप, किन्तु लोकैर्बहुमानस्य पुरस्स्य । त्व तु सबलैकपरेशरेण महादेवेन सह साक्षात्कृताहव तदनुग्रहावाप्तदिव्यास्त्रविभव पुरस्स्यैरिय सर्वैरेव सम्भाव्यस इति स्वादृशस्यैवाकीर्तिं इ खम्, 'पापाणपातो हि फलदुःसाणाम्' इति न्यायादिति भावः । चो हेतौ । यस्मादेव तस्मान्मरणमप्यद्दीर्घस्थाप कीर्तिं परिहृत्येति तदर्थं युद्धं कायमित्याह ॥ ३४ ॥

अर्थं धर्मादानपेत युद्धं न करिष्यसि तर्हि लौकिक अकीर्तिमिति । भूतानि प्राणिजातानि । विजयीति पीति । भूतानि अपि ते अकीर्तिमव्यया सदाशुवर्तमानां कथयिष्यन्ति । भूतानीति नपुंसकलिङ्गवचनेन तथा कथं नायोग्या अपि कथयिष्यन्तीति व्यञ्जितम् । नन्वकीर्तिं कथनेन किं स्थादिव्यत आह— सम्भावितस्येति । सम्भावितस्य युद्धादो अकीर्तिं मरणात् अतिरिच्यते, अधिका भवतीत्यर्थः ॥ ३४ ॥

वादांश्च बहून्नेकप्रकारान् वदिष्यन्ति तवाहिताः शत्रवः निन्दन्तः कुत्सयन्तः तव त्वदीयं सामर्थ्यं निवातकवचादिबुद्धनिमित्तम् । ततस्तस्मात् निन्दाप्राप्तेर्दुःखात् दुःखतरं तु किं ? ततः कष्टतरं दुःखं नास्तौत्पर्यः ॥ ३६ ॥

२ आ. शां. व्या — इत्थं त्वया युद्धं कर्तव्यमित्याह—
किञ्चेति । प्राणिषु वृष्या नाहं बुद्धं करिष्यामीत्याशङ्क्याऽऽह—
भयादिति । महारथानेव विदित्ति— येषां चेति । दुर्योधनस्य
दिमित्त्वतोपहाभ्यतानिरसनार्थं सङ्ग्रामे प्रशस्तिरवयवमाविनी-

त्यर्थः ॥ ३५ ॥ इत्थं मा त्वं युद्धादुपरमं कार्पोरित्याह—
किञ्चेति । ननु भीष्मजोपादिवधप्रयुक्तं कष्टतरं दुःखमपह्नानां
युद्धादिभिरुक्तैः स्वसामर्थ्यनिन्दानादि शत्रुहृतं सोऽपि सत्स्यामीत्या
शङ्कयाऽऽह— तत इति ॥ ३६ ॥

३ रा. भा.—बन्धुन्नेहात्कारुण्याच्च युद्धाद्विदुत्तस्य शूरस्य ममाकीर्तिः कथमागमिष्यतीत्यत्राह—
येषां कर्णदुर्योधनादीनां महारथानामितः पूर्वं त्वं शूरो वैरीति बहुमतो भूत्वेदानीं युद्धे समुपस्थिते
निवृत्तव्यापारतया लाघवं सुग्रहतां यास्यसि, ते महारथास्त्वां भयाद्युद्धादुपरतं मंस्यन्ते । शूराणां
हि वैरिणां शत्रुभयादहेतु बन्धुस्नेहादिना युद्धादुपरतिनोपपद्यते ॥ ३५ ॥ किञ्च—शूराणामस्माकं
सन्निभौ कथमयं पार्थः क्षणमपि स्थातुं शक्यताम् ? अस्मत्सन्निधानादन्यत्र ह्यस्य सामर्थ्यमिति
तव सामर्थ्यं निन्दन्तः शूराणामप्रेक्षाच्यवादांश्च बहून् वदिष्यन्ति तव शत्रवो धार्तराष्ट्राः; ततो-
ऽधिकतरं दुःखं किं तव ? एवंविधावाच्यश्रवणान्मरणमेव श्रेय इति त्वमेव मंस्यसे ॥ ३६ ॥

४ धे. ता. चं.—एवं धर्मधर्मत्रयो निवारितः । अथाप्या
नप्रेह- क्षिप्यते 'मयाव' इत्यादिना । बन्धुस्नेहादित्यादि ।
शूरस्य सतः श्रेदहाद्यथान्या निवृत्तस्य मे कीर्तिरव स्वादिनि
भावः । येषामिदं प्रतिप्रसिद्धरामशांल कर्णदुर्योधनादीनामि
त्युक्तम् । तेनापकारार्थं स्मारयति । यद्यपि भीष्मादयो
याथाव्यं जानीयुः, तथापि कर्णादयो न तथेति भावः ।
'भूत्वा' इत्यस्य शरयद्योऽस्तुत्तरक्रियैरस्येन 'भ्रातृत्वा होष्यामि'
इत्यादिशिव क्रियापेक्षया पूर्वभाषि भविष्यता कल्पिन् सम्प
न्यधर्मदुःशामार्थोक्तं पूर्णमिति । बन्धुमिर्दुःशेवहेतुन मतो हि
बहुधा इत्युक्तिरप्येवमह— शूरस्ये नैरेति । यदि शूरस्य
प्राणाः निर्वर, यदि च वैरी त्वं शीरेरहित, तदा महारथा
न तस्य गणयेरिति भावः । तदक्षणावधि वैरातुवृत्तिमुचना
योनं इदानीमिति । लापरस्वत् सुग्रहतालापरवाच्येनोपप
रिता । सुग्रहत्वं चात्र सुग्रहत्वाभिमानविषयत्वम्, कस्युधे
हादिनायुक्तं चाहं निराकरोति शूराणां ह्येति । यदि
सुग्रहवैरिण्योरन्वयत्वं स्यात्, तदा सुग्रहेताप्यन्यथा निदि
रिति भावः ॥ ३५ ॥ एवं प्राचीनमरुकारं भविष्यत्प्रकारं
वागिस्थाय सुवराणांमिताऽऽप्यरुकारंवागम्यापनप्रेहत्वं इत्यर्थोच्य
मिश्रायेण— किञ्चेति । प्रन्वतादृशत्वात्तन् सामर्थ्यनिन्दा

प्रकारमाह—शूराणामस्माकमित्यादिना । शूराणामवा-
च्यवादांश्च बहूनि— शूरान् प्रति ये न वाच्या, किन्तु
कान्दिशीकान् प्रति, तान् पारुष्याभ्योत्पारिहासादिवादा
नित्यर्थः । अहितवन्दाऽन अराच्यतादहनुरप दत्यभिप्राय
शाह— शत्रवो धार्तराष्ट्रा इति । यदि च भीष्मद्राण्यपश
न्यादय क्रियिद्वस्यु, तदा शीरेगौरादिना रणेतापि, वय पुन
रशूरं युष्मिनामितिमहापकारिभि हुतान् बहून्वाच्यतादान
तद्वेयाः ? इति भावः । ननु युष्मद्विद्विषयाविराज्यु दि तरायो
नित्यम्, न जाल्यादिशत्रुः, न हि पत्तर इत्यादिकं प्रयुज्या
शूरसह— सह इति । ततोऽप्यन्वयत्वात्तत्त्वं
कवितम् । दुःखतरं प्रातिभूत्यवितिग्याभि । प्रविश्या
मितिबुधत्तरमित्युक्तमित्यधिकतराऽन प्रत्ययार्थं निवृत्त्य
वदने भावः । तथेति— नहि त्वं शरयादुःखं, न च गता
प्यादिनिष्ठः, येनात्र दुःखिता न स्यादिति भावः । इति
पूर्वश्लोकोक्तदुःखतराण्यन्तर इत्याह— एवमिति । त्वमेव
मंस्यसे इति— माण्डवैवात्म्यव्यदिरिन्दिनाप्रये धर्मनुसरति
हि भवान् हन्तुमुद्योष्यते, किं पुनः कर्णादीन् ? अत्र इदानीं
निवृत्तोऽपि तदा दुःखतरात्तु चरेरिणा युद्धं करिष्यतीति
हदस्य ॥ ३६ ॥

५ आ. मा. भा.— ॥ ३५ ॥ ३६ ॥

६ अ. प्र. दी.— ॥ ३५ ॥ ३६ ॥

७ ह. पै. भा.— मयाकर्णदीनां रणाद्युद्धादुपरतं निवृत्तं मंस्यन्ते चिन्तयिष्यन्ति, न कृप-
येति त्वां महारथा दुर्योधनमभूतयः । के मंस्यन्ते ? इत्यत्राऽऽह— येषां च दुर्योधनादीनां त्वं
बहुमतो भूत्वा पुनर्यास्यमि लायवं लघुमार्गं, ते मंस्यन्ते ॥ ३५ ॥ किञ्च— अराच्यतादान्धन्यकरा-
दांश्च बहून्नेकप्रकारान् वदिष्यन्ति तवाहिताः शत्रवो निन्दन्तः कुत्सयन्तस्तव सामर्थ्यं निवातक-
वादिजयमामर्थ्यनिमित्तम् । ततस्तस्मात्निन्दाप्राप्तेर्दुःखतरं तु किं ? ततः कष्टतरं नास्तीत्यर्थः ॥ ३६ ॥

८ वें ब्र. गि.— ननु कृपयेव रणात् पराजते, न तु कातर-
तया, तत्कथं ममापकीर्ति? तत्राह— [भयादिति]
मंस्यन्ते चिन्तयिष्यन्ति । ननु प्राट्टता जना युद्धकातरं मां
मन्यन्ताम्, महारथास्तु कृपाशुमेव मस्यन्ते, ततो न मे
दोष, वस्तुतत्त्वव्यवस्थाया पामरप्रतीत्यधीनसिद्धिकथा-
भावात् इत्याशङ्क्याह— महारथा इति । महारथाश्च त्वां
भयादेतो रणादुपरत मस्यन्त इत्युत्तरार्धगतचक्ररणान्यव ।
अत्र हेतुगर्भं ' रणादुपरत ' इत्येत् ' रत्ना ' इत्यस्य विधेय-
त्रिषेणम् । यदि हि भीष्मादिषु कृपा तर्हि रणार्थं तेषु
प्रवृत्तिरेव न स्यात्, प्रवृत्त्यनन्तर तु रणादुपरतमर्थं त्रिना
न कृपयेत्युपरतशब्देन व्यञ्जितम् । ननु भवेत् न सदा मा
बहुमन्यमाना महारथा वदन्ति चिन्तयन्त्या मन्यन्ते चेत्को दोषः ?
तत्राह— येषामिति । येषां महारथाना बहुमतो भूया
त्वमप्रे लापयं यास्यसि, ते महारथा मंस्यन्त इति योजना ।
पूर्वं बहुमत्तस्य तैरावमान कुसुमापणकाष्ठविक्रयन्यायाऽऽ-
कनप्रतिष्ठाविनाशनेन बहुनैश्चावहोऽतिकष्ट इत्यर्थे ॥ ३५ ॥

ननु द्वित्रिणा महारथा मध्यस्था शत्रवश्च, तत्र
मध्यस्थास्तात्रद्रयाद्रणादुपरतं मन्यन्ताम्, शत्रवस्तु धार्ति
शत्रु मां स्तोष्यन्ति युद्धाकरणेन तदुपकारित्वादित्या-
शङ्क्याह— [अद्याच्येति] तव अहिता दुर्धोषनादय बहुधा-
नाप्रकारान् अवाच्यन् वस्तुमयोग्यान्वादान् शब्दान् ' अर्जुनो
योद्धुमागस्य दृष्टेवास्मान् अपलायत धिगेन ' इत्यादिरूपान्
वदिष्यन्ति, स्तोत्रं तु दूरत एतेति भाव । मध्यस्थास्त्रा भया-
दुपरतं मंस्यन्ते वेचले, न त्वावाच्यवादान् वदिष्यन्ति, शत्रु
वस्तु अवाच्यवादाश्चेति चकारार्थं । ननु योषयात्राविराटनगर
गोप्रहणादिषु मत्सामर्थ्यं दृष्टवन्तो धार्तिराष्ट्रा कथं मध्य

९ वं तं दी०— यद्यपि त्वं स्वव-धुर्दिसादोषमिया
भयात् रणादुपरतमिति । महारथा एते एवमजानन्तर-
वा ॥ ३५ ॥ किञ्च अवाच्यवादानिति । स्पष्टम् ॥ ३६ ॥

१० पु अ त— ननु पूर्वं ये दृष्टमसौरपास्ते तु न
तथा कथयिष्यन्ति किन्त्वज्ञा एव, तेषां कथनेऽपि किं स्यादि-
ष्यत आह— भयादिति । ये महारथास्ते त्वा रणाद्रयादुपरत
निदृष्टं मस्यन्ते । ननु मम भयाभावात्तेषा माननेऽपि किं
भविष्यतीत्यत आह— येषां च त्वमिति साह्वेन । त्वं

११ नी० भा० दी०— अकीर्तिमेवाह— भयादिति । त्वं बहुमतो भूत्वा स्वत एव अतिश्लाघ्यवृत्तं सन
लापयं ल्युभावं कातर्यास्य येषा पुरतो यास्यसि ते महारथास्त्रा भयाद्रणादुपरतं मंस्यन्त इति योजना ॥ ३५ ॥
किञ्च अवाच्यवादान् वस्तुमयोग्यान् शब्दान्पण्डतिलोऽर्जुन इत्यादीन् सामर्थ्यं निन्दन्तः धिगस्य शौर्यं यो भीष्मा-
दिभयात् पलायित इतीदं वचनं मरणोदप्यधिक दुःख; इतोऽन्यद्दुःखतरमधिक दुःखं किं ? न किमपीत्यर्थः ॥ ३६ ॥

युद्धमानस्य प्रासङ्गिकोपशुक्तोपदेशः ।

हतो वा प्राप्स्यसि स्वर्गं जित्वा वा भोक्ष्यसे महीम् ।

' प्राप्स्यसे ' इति तात्पर्यचन्द्रिकाप्रसानन्दगिर्याख्यानकारयो सम्मत पाठः ।

तस्मादृत्तिष्ठ कौन्तेय । युद्धाय कृतनिश्चयः ॥ ३७ ॥

वाच्यवादान् वदिष्यन्ति ? तत्राह— निन्दन्तस्तत्र सामर्थ्य-
मिति । युद्धादिह पराजितमानस्य ननु सर्वमपि पूरितं
सामर्थ्यं निन्दास्पदमत्तरूपमेव स्यादित्यर्थः ।

नन्वेवं युद्धाकरणे ईदृशं दुःखम् ; युद्धकरणे च जये सति
' गुरुन् इत्या तदुधिराशने करोति ' इति, पराजये तु सति
' धिगेनं मुदं य. एतदक्तिमविशेष महापुरी सहा युयु
दीपशरभन्यायेन नष्टः ' इति च निन्दानुःसृष्टम्, मया किं
कर्तव्यमित्याशङ्क्य युद्धपक्षीयनिन्दोद्वात्सायुद्धपक्षीयनिन्दा
दुःखमेव पूर्वोक्तरीत्या परलोकहानिलनापथत्वात् परिहर्तव्यमि-
त्यभिप्रायोगाह— ततो दुःखतरं तु किमिति । तत साम-
र्थ्यनिन्दोपेततदुद्धपक्षीयादवाच्यवाद्दुःखात् किं न्वनिर-
यितं दुःखम् ? न किञ्चिदपीत्यर्थः ।

तदेवं ' कथं भीष्मम् ' [२४] इत्यादिपञ्चश्लोकश्लेषेण
प्रज्ञानादनिरासायं प्रवृत्तेऽस्मिन् ग्रन्थसन्दर्भे ' स्वधर्ममपि च '
[२३] इत्याद्येतदन्ते परिहृम श्लोके ' कथं भीष्मम् [२४]
' गुरुन् इत्या ' [२४] इति च श्लोकद्वयोक्त प्रज्ञावर्त-
निरस्तो भवति । तत्र ' धर्म्योहि युद्धाय ' [२३] इति
भीष्मद्रोणयुद्धस्यातताविवधरूपवेन धर्मादनपेतत्वोक्तया
' पूजाहो कथं प्रतियोत्स्यामि ' [२४] ' महानुभावानुगुण-
हत्वा ' [२५] इति च चतयो पूर्वत्वं महानुभाव्यं शौक-
तनिरस्तम् । ' युद्धादन्यच्छ्रेयो न विद्यते [२३] इत्यनेन ' श्रेयो
भोक्तुं श्रेयम् ' [२५] इत्येतन्निरस्तम् । ' स्वर्गद्वारमपाठ-
तम् ' [२३] इत्यनेन ' इहैव भोगान्भुञ्जीय ' [२५]
इत्येतन्निरस्तम् । ' अकीर्तिं चापि भूतानि ' [२३] इत्या-
दिना ' ततो दुःखतरं तु किम् ' इत्यनेन च श्लोकत्रयेण
रुधिरप्रदिग्धपदसूचितं युद्धपक्षेऽप्ययो निरस्तम् ॥ ३६ ॥

न युद्धमङ्गीकरोषि, तथाप्येते तु नैवं जानन्तीत्याह—
मरणभयाद्रणादुपरतं मस्यन्ते, एवं च लापयं प्राप्स्यसि

येषा बहुमत सम्भावितपुण आसीस्तादृशो भूत्वा लापय
यास्यसि ॥ ३५ ॥

किञ्च । तव सामर्थ्यं निन्दन्तस्तवाऽहिता शत्रव बहु
अवाच्यवादान् कथनायोग्यानि वाक्यानि वदिष्यन्ति ।
तु इति निश्चयेन । ततो दुःखतरं किम् ? न किमपीत्यर्थः ॥ ३६ ॥

सुखदुःखे समे कृत्वा लाभालाभौ जयाजयौ ।
ततो युद्धाय युज्यस्व नैवं पापमवाप्स्यसि ॥ ३८ ॥

१ शां. भा.— युद्धे पुनः क्रियमाणे कर्णादिभिः—हतो वेति । हतो वा प्राप्स्यसि स्वर्गं, हतः सन् स्वर्गं प्राप्स्यसि । जित्वा वा कर्णादीन् शूरान् भोक्ष्यसे महीम् । उभयथाऽपि तव लाभ एतेष्वभिप्रायः । यत एवं तस्मादुत्तिष्ठ कौन्तेय ! युद्धाय कृतनिश्चयः 'जेप्स्यामि शत्रून्, परिष्यामि वा' इति निश्चयं कृत्वैत्यर्थः ॥ ३७ ॥

तत्र युद्धं स्वधर्म इत्येवं युद्धचमानस्य उपदेशमिमं शृणु— सुखदुःखे इति ॥ सुखदुःखे समे तुल्ये कृत्वा, रागद्वेषौ [अपि] अकृत्वा इत्येतत् । तथा लाभालाभौ जयाजयौ च समौ कृत्वा ततो युद्धाय युज्यस्व घटस्व । नैवं युद्धं कुर्वन् पापमवाप्स्यसि । [इति] एष उपदेशः प्रासङ्गिकः ॥ ३८ ॥

२ आ शा व्या — तर्हि युद्धे युवादिपक्षानामप्यस्य निन्द्या, ततो विद्रुतो शत्रुनिन्दत्युभयका पाशरञ्जुरित्यासा इयाऽऽह— युद्धे पुनरिति । जय पराजये च लाभप्रौढ्यायुद्धार्थं मुत्थानमापश्यकमित्याह— तस्मादिति । न हि परिशुद्ध-लभ्य धर्मियस्य युद्धायोयुक्तस्य तस्मादुपरय सापरीयानि त्याह— क्रीन्तेत्येति । जय पराजये चेन्मेतदुभयथेत्युच्यते । ज्यादिनियमाभावेऽपि लाभनियमे क्लिष्टमाह— यत इति । कृतनिश्चयत्वमव विवदयति— जेप्स्यामीति ॥ ३७ ॥

पापभीक्ष्णया युद्धाय निश्चयं कृत्वा नोत्थानु शत्रोमीत्याशयुद्धाऽऽह— तथेति । युद्धस्य स्वधर्मतया कर्तव्यत्वे

सतीति यावत् । सुहृन्वीचनमरणादिनिमित्तयो सुखदुःखयो समताकरणं कथं इति तत्राऽऽह— रागद्वेषादिति । लाभ शत्रुकोपादिप्राप्ति, अलाभप्रतद्विपर्यय । न्याय्यन युद्धेनापरिगृह्यते परस्य परिग्रहो जय, तद्विपर्ययस्त्वजय, तयोर्लाभालाभयोरन्यात्रययोश्च समता इरण-समानमेव रागद्वेषानवहृत्वेत्येतदुच्यते तथेत्युच्यते । ययोर्कोपदेशवशात् परमार्थदर्शनं प्रकल्पे युद्धकर्तव्यतेः समुच्चयपरत्वं शास्त्रस्य प्राप्तमित्याशङ्क्याऽऽह— एष इति । धर्मियस्य तव धर्मभूतयुद्धकर्तव्यं तादृशप्रसङ्गात्तत्त्वात्स्योपदेशस्य नानेन मियेण समुच्चयसिन्धुतीत्यर्थः ॥ ३८ ॥

३ रा. भा.— अतः शूरस्यात्मना परेषां हननमात्मनो वा परैर्हननमुभयमपि श्रेयसे भवतीत्याह— हतो वेति । धर्मयुद्धे परैर्हतश्चेत्त एव परमनिश्चयसं प्राप्स्यसि ; परान्वा हत्वाऽकृष्टकं राज्यं भोक्ष्यसे । अनभिमंहितफलस्य युद्धाख्यस्य धर्मस्य परमनिश्चयसोपायत्वात्, तत्र परमनिश्चयसं प्राप्स्यसि ; तस्माद्युद्धायोद्योगः परमपुरुषार्थलक्षणमोक्षसाधनमिति निश्चित्य तदर्थमुत्तिष्ठ । युन्तीपुत्रस्य तर्षतदेव युक्तमित्यभिप्रायः ॥ ३७ ॥

मुमुक्षोर्युद्धानुष्ठानप्रकारमाह— सुरेपेति । एवं देहातिरिक्तं असंस्पृष्टसमस्तदेहस्वभावं नित्यमात्मानं ज्ञात्वा युद्धे चापरमनीयशस्त्रपातादिनिमित्तसुखदुःखार्थलाभात्लाभजयपराजयेषु अविकृतजुद्धिः स्वर्गादिकलाभिसन्धिरहितः केवलकार्ययुद्धया युद्धमारमस्व । एवं कुर्वाणो न पापमवाप्स्यसि, पापं दुःस्वरूपं संसारं नावाप्स्यसि ; संसारन्यन्धान्मोक्ष्यसे इत्यर्थः ॥ ३८ ॥

४ वे. ता. चं — 'हतो वा' इति श्लोक पूर्वश्लोकावयवेषु तयाऽनुरागयति— अत इति । उभययथापि तव लाभ इति भावः । 'प्राप्तयेवं, भाष्येण' इत्यत्रुं प्रत्ययिपानेऽपि शूरस्येत्यादि साधारणाभिप्रायं भोष्मादिहननस्य तन्त्रेयोर्हेतुत्वा शोद्धेतुत्वं नास्तीति ज्ञानानाम् । धेयन इत्यनेन केषुच स्वर्गराज्यादिगुणावगमं सहसापि । न हि हन्त्वनाश्रायुष्पाथं इत्यत उक्तं धर्मयुद्ध इति । तत एतत् । धेयस्त्वापनन्दया इत्यगिदहनना इत्यर्थः । परमनिश्चयसमिति । स्वर्ग-राष्ट्रोऽप्राप्त्यप्रसङ्गात्परमनिश्चयस्य परमन्यतरो वा ।

यथा "युद्धेनैव प्राप्तेना मनाऽन्मानोकादु-भय्यामुत्तिन्न स्वर्गलोके सर्वान्कामान्पत्वा अमृतमममभयम्" [० उ ३५] "अन्ते स्वर्गलोकेऽप्येव प्रतिष्ठितः" [के उ ५१३५] "स्वर्गलोका अमृतत्व मज्जते" [ऋडा ११११३] इति, 'राज्यं सुराणामपि वाधिन्यम्' [०८] इति युद्धस्यगोपनाङ्गानुदेशान्बन्धनाद्ययनेवाप्यं इति भावः । परमया हत्येति । महाशयान् भोष्मदोषकर्णदीनां अयो दि हननमन्नाय न मुष्यत इति भावः । 'जित्वा भोक्ष्यसे' इत्युत्थान्या क्लिष्टयुद्ध-अकृष्टकमिति । प्रतिहन्तुं त्रान्मु राज्यं गिद्धमपि दि

न भोगाय रत्यादिति भावः । अर्जुनानाहतराज्यभोगमात्रपर्यव-
साननुदासायाह—अनभिर्संहितेति । मुमुक्षोर्हि राज्य-
भोगादिप्राप्तुपक्षिकः । सम्बुद्धितात्पर्यमाह—कुन्तौपुत्रस्येति ।
'मृत सुते क्षत्रिया राजपुत्री' इति हि प्रसिद्धम् । नहि सिंही
सुतेन हरिणीकुमारचरितमनुसरणीयम्, न च शुद्धशैत्रज-
न्मना त्वया महीयसो धर्मस्य विच्छेद कार्ये इति
भावः ॥ ३७ ॥ एतमस्वानुवेदकाह्वयधर्मार्थमधियाकुल्य-
मुपश्रामिताम्, अथ धर्मत्वेन स्थापितरय मुमुक्षुविपयानुष्ठान-
प्रकारं वदतीत्याह—मुमुक्षोरिति । न हि राज्यादि-
कामिनामहीश्री बुद्धिरपेक्षिता, अतोऽल्पास्थिरदुःखमित्र-
युद्धसाध्यफलेन किं ममेति नाशङ्कनीयमिति भावः ।
पूर्वोक्तमात्मतत्त्वज्ञानमनुष्ठानदशायात्मनुवर्तनीयतया दर्शयति—
एवमिति । देहातिरिक्तमिति । सति धर्मिणि हेयविर-
हादिधर्मचिन्तेति भावः । पौनहत्यभ्रमपरिहाराय लाभ-
लाभयोर्धनादिविषयत्वमुक्तम् । विषमयो मुखदुःखप्राप्तयो-
समीकरणं कथमित्यत्रोक्तं अविच्छिन्नबुद्धिरिति । विमारो-
हर्षशोभादिरूपं, तदभावकथनेन विवेकादिसत्कान्तार्तानन-

सादानुद्वर्षयोर्ग्रहणम् । युद्धयेति । तादर्थ्यविभक्तिमुक्ति-
न्यायैवतन्निवृत्तिरुच्यते—स्वर्गादीति । 'मा फलेषु कदाचन'
[२।४७] 'एतान्यपि तु' [१।२६] इत्यादिवक्ष्यमाण-
मत्रानुहितम् । तत इत्यस्योपयुक्तहेतुविशेषपरत्वमेवोचितम्,
आनन्तर्यादिपरस्व तु अनुपयुक्तमित्यभिप्रायेणाह—केवल-
कार्ययुद्धयेति । पापशब्दोऽत्र न मुख्यथादिशङ्कितपापपर-
युद्धस्य स्वधर्मतामात्रेण तनिवृत्तौ मुखदुःखसाम्यादिवुद्धिविशेष-
स्यैवमित्यनुदितस्य नैरर्थक्यप्रसङ्गात् । न च कृतपापपर-
नावाप्स्यसीत्यनन्वयात् । करिष्यमाणे च न प्रायश्चित्तम् । न च
विद्याव्यतिरिक्तपुत्रराधाश्लेषः । अतोऽनामृतत्वप्रकरणमुमु-
क्षुपेक्षयाऽनिष्टफलत्वाविशेषेण पुण्यपापरूपसत्सारासारिककर्म-
परः । ततश्च तत्फलमृत ससारोऽत्र लक्ष्यत इत्यभिप्रायेणाह—
दुःखरूपं संसारमिति । 'नैव पापमवाप्स्यसि' इत्युक्ते
पापहेतुत्वाभावमात्रं प्रतिभातीत्याह—संसारव्यधादिति ।
परम्परयेति शेषः । 'सोऽमृतत्वाय कल्पते' [२।१५] इति
पूर्वोक्तमिह स्मारितम् ॥ ३८ ॥

५ आ. मा. भा.— ३७ ॥ ३८ ॥

६ ज. प्र. दी.— ३७ ॥ ३८ ॥

७ द. पै. भा.—युद्धे पुनः कर्णादिभिः क्रियमाणे—हतो वेति । जित्वा कर्णादीन्मोक्षयते
महीम् । उभयथापि ते लाभ इत्यभिप्रायः । यत एवं तस्मादुत्तष्ठ कौन्तेय ! कृतनिश्चयो जेष्यामि
परान्मारिष्यामि वेति निश्चयं कृत्वेत्यर्थः ॥ ३७ ॥ ततः स्वधर्म इत्येव युध्यस्व । उपदेशमिमं
शृणु—मुखदुःखे समे कृत्वा लाभालाभौ जयाजयौ च समौ कृत्वेति । एष उपदेशः प्रो-
चनार्थः प्राप्तङ्गिकः ॥ ३८ ॥

८ घं. घ. मि — इदानीं 'न चैतद्विद्यं क्तराप्रो गर्हाय'
[२।१६] इत्येतद्विभिन्नं निरस्यति—[हतो वेति] जये
पराजये च लाभमौषधाम् पराजयेऽपि न तत्र हानिरित्यर्थः ।
'कौन्तेय' इत्यनेन निर्दं सूचितम्—मपिपुण्यमृष्टतोपुत्रस्य
तत्र मदनुग्रहमभिप्रायं जय एव भविता, न तु पराजय इति,
नदेतद्भगवन्नेत्र वक्ष्यति—'युध्त्वर जेताऽग्नि रणे सपत्नान्'
[१।१३४] इति । 'हतो वा प्राप्स्यते रत्नम्' इति तु लोका-
ष्टतोकं, एतौ शरस्य युधि परे हस्य हनने रणे वा परेषां
हननं ह्यमपि श्रेय इति । ननु 'अत्राप्य भूमावयपनमृद्ध
राज्यं सुराणामपि चाधिपत्यम्' [२।८] इति राज्यवर्ग-
नैराश्रयमृणुर्जनं प्रति 'हतो वा प्राप्स्यते रत्नम्' इत्यानुक्ति-
कां धरते ? इति चेत्, न ; तत्र 'यत्प्रोत्रसुच्छोपणम्'
[२।८] इति भीष्मद्रोणवचनयुक्तशोकोपाधिकस्यैव राज्य-
वर्गनैराश्रयस्यैव तदुपाधिभूतनोद्वरव भीष्मद्रोणयोरात-
नाधिकनैराश्रयस्यैव तदुपाधिभूतनोद्वरव नित्यमौ तनुपाधिकराज्यवर्ग-
नैराश्रयस्यैव तदुपाधिभूतनोद्वरव नित्यमौ तनुपाधिकराज्यवर्ग-
नैराश्रयस्यैव तदुपाधिभूतनोद्वरव नित्यमौ तनुपाधिकराज्यवर्ग-

कीर्तिर च, तस्मादेतोरिदमेव श्रेयोऽवश्यकर्तव्यमिति इति
निश्चयं सन्तुद्वायोत्तिष्ठ ॥ ३७ ॥

एवं सकामस्य युद्धकर्तव्यत्वमुक्तम्, इदानीं निव्या-
मस्य मुमुक्षोस्तत्त्वतस्तत्त्वात्माह—[सुप्रसू इति] सुप्र-
दुःखयोर्हेतुं राज्यकीर्त्यादिलाभालाभौ, तयोरेपि जया-
जयौ । एतेषां च समत्वं नाम हर्षत्रिपादरपविलक्षण-
कार्यजनकत्वाभावरूपं विवक्षितम् । एव सुप्रदुःखादिद्वन्द्व-
विकं समीहृत्य तत्प्रयुक्तहर्षत्रिपादौ विमुञ्च्य, रागद्वेषौ नि-
रयेति यावत् ; ततो युद्धाय युज्यस्व सत्रद्वो भव । एवं
युद्धयमानं पारं संसारं नात्राप्यसि ।

यद्यपि राज्यस्वर्गोत्तरकं युद्धम्, तथापि एतद्भगवन्ना-
दिहायातुष्टीयमानं चित्तमुद्धृत्वा क्षान्दानजनकत्वात्समोर्ध-
मत्रय्ये, "तमेतं यदातुपचनेन प्राप्त्वा त्रिविदिपतिः"
[उ. उ. ४।४।२२] इति श्रुत्या काम्यकर्मणामपि संयोगस्य
वचन्यायेन ज्ञानं त्रिविद्योगात्, उक्तं हि कार्त्तिके—'एते
एतां तु परिपश्य कृतं कर्म विमुहिटुम्' इतीति भावः ।
अत्र 'नैव पापमवाप्स्यसि' इत्यस्य वक्तव्यमनो एष्यता-
युद्धयमानो गुरुराद्यन्वयपरिमितं पारं न प्राप्स्यसि इत्याख्याने
'हतो वा प्राप्स्यते रत्नम्' इति पूर्वोक्तोक्तेः परकामना

शोभाभौ 'यत्प्रोत्रसुच्छोपणम्' [२।८] इत्यस्य
प्रयुक्तत्वात्—तस्मादनुभिष्टेति । यस्मादिदं युद्धं धर्म-
व्यतिपाद्यपरिमितं कारणेऽसुरपादमकारणे प्रापथावा

प्रयुक्त्युद्धरतेऽप्यतपश्चे गुर्वादिबधपापमस्तौत्तुद्रामिर्न स्यात् ।
 न च पूर्वश्लोके स्वर्गादिफलक्रीतेनमातृपद्मि कफलोकिप्रमात्रमिति
 न फलकामनाप्रयुक्त्युद्धरतेऽपिदेशस्तरेति वाच्यम्; 'सर्वेभ्यः
 कामिन्यो उर्गपूर्णमासी' इति श्रवणेऽपि यत्फलकामनतया
 कर्मातुष्टानं तदेव फलं तस्मिन् प्रयोग इति योग-
 यिद्धरतिरूपेण व्यवस्थापिततया कामनां विना स्वर्गस्थातृप-
 द्धिकवायोगान्, न च तथापि 'हतो वा.... जिवा वा'
 [२१३७] इति नाशुर्नोर्देशनोक्तम् । तस्य जयापजयापि
 मन्दिशान्यवादिनि वाच्यम्; 'यद्वा जयेम यदि वा नो
 जयेयुः' [२१६] इत्युक्तोक्त्या 'मया हतोर्त्वं जहि मा
 व्यभिशा युज्यस्व जेताऽपि शने सपत्न्यः' [१११२४] इति

भगवदुक्त्या च तस्य जयानिस्सन्धिप्रदर्शनात् । तस्मात्
 सकामव्यपक्षे युद्धानुष्ठानप्रकार. पूर्वश्लोके वर्णित., सुशुभ-
 पक्षे तदनुष्ठानप्रकारोऽस्मिन् श्लोके इत्येव व्याख्येयम् ।
 भाष्यमप्यत्रैव स्वरसम् । न चैवं स्वर्गमुद्दिश्य युद्धकरणे तस्य
 काम्यत्वाद्करणे प्रयवर्गोक्तयोगः, राज्यमुद्दिश्य युद्धकरणे
 स्वर्गशास्त्रतया धर्मशास्त्रादुत्तरे वाऽप्युत्तरशास्त्रवचनव्यथाधर्म-
 त्वापत्तिरिति पूर्वश्लोके दोषः शङ्कः, काम्यस्याप्यारम्भादुत्त-
 रकरणे प्रत्ययाम्यन्तेन युद्धशास्त्रस्याधर्मशास्त्रनिरासेन चोत्त-
 रोपावतवत्तान् । तदेवं 'स्वधर्मम्' [२१३१] इत्याद्य-
 श्लोका 'कर्म शीघ्रम्' [२१४] इत्यादिपञ्चश्लोकयोगाः
 प्रज्ञावादाः सर्वेऽपि निरस्ता चेदित्या. ॥ ३८ ।

१ व० त० दी०— यचोक्तं 'न चैतद्विद्यः कतरन्नो गरीयः' [२. ६] इति तत्राह— हतो वेति । स्वर्ग
 प्राप्स्यसि जित्वा वा महौ भोदयसे । पशुद्वयेऽपि त्व लाम इति भावः ॥ ३७ ॥ यचोक्तं 'पापमेवाश्रयेद्दस्मान्
 हस्त्रा' [१. ३६] इत्यादिना तत्रावधेहि— सुरदुःखे समे कृत्स्वेति । योगमपि संस्मरन्नाह— साङ्गपेनक्री-
 कृत्य । जगति फलमृते सुरदुःखे समे हेयोपादेयतया तुल्ये कृत्वा, तत्साधनत्रियाभूतो लाभालाभो जयाजयो
 च समो कृत्वा, युद्धाय युज्यस्व । एवं कृतेऽनुदेशतस्त्वं पापं न प्राप्स्यसि ॥ ३८ ॥

१० पु. अ. त.— ननु युद्धे मरणमभावनायां दुःखम-
 भावनायां च किमपरीत्यादिनेति चेत्तत्राह— हतो वेति ।
 वा विक्रमेन हतत्वमभावात्तत्तत्तान् । कदाचिदुत्तरेषु स्वर्ग
 प्राप्स्यसि । जिवा वा दुःखादिमग्नेऽपि महौ भोदयसे । तदा
 दुःखनिवृत्तिर्निवृत्तीति भावः । तस्मान्मुद्राय कृतविश्रय

१० पु. अ. त.— ननु युद्धे मरणमभावनायां दुःखम-
 भावनायां च किमपरीत्यादिनेति चेत्तत्राह— हतो वेति ।
 वा विक्रमेन हतत्वमभावात्तत्तत्तान् । कदाचिदुत्तरेषु स्वर्ग
 प्राप्स्यसि । जिवा वा दुःखादिमग्नेऽपि महौ भोदयसे । तदा
 दुःखनिवृत्तिर्निवृत्तीति भावः । तस्मान्मुद्राय कृतविश्रय

स्युत्तिष्ठ, उपस्थितो भवेत्यर्थः ॥ ३७ ॥ मया पूर्व पापमग्ना-
 वना कृता तत्र का गतिरित्यापह्नवः— सुरदुःखे इति ।
 मुषट्ठु मे देहस्य, लभामागमौ राज्यस्य, जयाजयो यदायः समो
 कृत्वा हर्षविगादरहितं मत् तत्सद्वन्तर मत्तज्जाविचारेण
 युद्धाय युज्यस्व युक्तो भव । पश्यते पापं नावाप्स्यसि यर्थ ३८

११ नी० भा० दी०— 'यद्वा जयेम यदि वा नो जयेयुः' [२१६] इत्युक्तं तत्राह— हतो वेति । रणे
 श्वितस्य स्वर्गो वा राज्यं वा सिद्धमस्तीति पशुद्वयमपि हितावहमित्यर्थः ॥ ३७ ॥

११ नी० भा० दी०— 'यद्वा जयेम यदि वा नो जयेयुः' [२१६] इत्युक्तं तत्राह— हतो वेति । रणे

स्वधर्मस्य युद्धस्याकरणे धर्मश्रीर्योर्नाशः पापावाप्तिश्च 'अथ चेत्त्रयमिदं' इति श्लोकेन भगवता यद्यप्युक्ता तथापि
 युद्धस्य अर्जुनाभिमतं काम्यत्वपक्षे 'अहो वत् महोपायं कर्तुं व्यवसिता वयम् । यदाज्यमुत्पलोमेन हन्तुं स्वज-
 नमुपसताः' [११४२] इति त्करणे पापप्रसक्तिरस्ति तं निवारयितुं सिद्धयसिद्धयोः समत्वत्वत्त्वं योरसाह—
 सुरदुःखे इति । समे कृत्वा सुरदुःखयोस्तद्वेत्तोः राज्यलाभालाभयोस्तद्वेत्तोश्च जयाजययोः रागद्वेषावृत्त्ये-
 त्यर्थः । फलं स्वधर्मोऽयमिति मत्वा युद्धाय युज्यस्व घटस्व । एवं कृत्स्व पापं नावाप्स्यसि । यस्तु राज्यलोमेन
 मुष्टद्वयं करोति तस्यास्येव पापमिति भावः । कथं तर्हि स्वधर्मत्वेनातुष्टितेऽपि युद्धे 'हतो वा प्राप्स्यसि स्वर्ग'
 [२१३७] इत्यादिकलस्मरणे आनुषङ्गिकमिति श्रमः । तथा चापस्तम्बः "तथायऽऽप्ये फलार्थं निर्मिते लाया गन्ध
 इत्यनूपयेते परं धर्मं चर्यमाणमर्थां अनूपयन्ते न धर्मं हानिर्भवति" इति व्याजनिदर्शनेन प्रतिपादयति ॥ ३८ ॥

स्युत्तिष्ठ, उपस्थितो भवेत्यर्थः ॥ ३७ ॥ मया पूर्व पापमग्ना-
 वना कृता तत्र का गतिरित्यापह्नवः— सुरदुःखे इति ।
 मुषट्ठु मे देहस्य, लभामागमौ राज्यस्य, जयाजयो यदायः समो
 कृत्वा हर्षविगादरहितं मत् तत्सद्वन्तर मत्तज्जाविचारेण
 युद्धाय युज्यस्व युक्तो भव । पश्यते पापं नावाप्स्यसि यर्थ ३८

मुक्त्युपयुक्तज्ञानोपदेशोपक्रमः ।

एषा तेऽभिहिता साहच्ये बुद्धिर्योगे त्विमां शृणु ।
 बुद्ध्या युक्तो यया पार्थ ! कर्मबन्धं प्रहास्यसि ॥ ३९ ॥

१ शां. भा.— शोकमोहापनयनाय लौकिको न्यायः 'स्वधर्ममपि चापेक्ष्य' [२१३१]
 इत्याद्यः श्लोकरुक्तः, न तु तात्पर्येण । परमार्थदर्शनं तु इह प्रकृतम् । तद्योक्तमुपसंहियते—
 एषा ते अभिहितेति शास्त्रविषयविभागप्रदर्शनाय । इह हि प्रदर्शिते पुनः शास्त्रविषयविभागे
 उपरिष्टान् 'ज्ञानयोगेन साह्यमानां कर्मयोगेन योगिनाम्' [३१३] इति निष्ठाद्वयविषयं
 शास्त्रं मुप्यं प्रवर्तिष्यते, श्रोतारथ निषयविभागेन मुप्यं ग्रहियन्तीति अत आह— एषा

१ शां. भा.— शोकमोहापनयनाय लौकिको न्यायः 'स्वधर्ममपि चापेक्ष्य' [२१३१]
 इत्याद्यः श्लोकरुक्तः, न तु तात्पर्येण । परमार्थदर्शनं तु इह प्रकृतम् । तद्योक्तमुपसंहियते—
 एषा ते अभिहितेति शास्त्रविषयविभागप्रदर्शनाय । इह हि प्रदर्शिते पुनः शास्त्रविषयविभागे
 उपरिष्टान् 'ज्ञानयोगेन साह्यमानां कर्मयोगेन योगिनाम्' [३१३] इति निष्ठाद्वयविषयं
 शास्त्रं मुप्यं प्रवर्तिष्यते, श्रोतारथ निषयविभागेन मुप्यं ग्रहियन्तीति अत आह— एषा

तेऽभिहितेति ॥ एषा ते तुभ्यमभिहिता उक्ता साहच्ये परमार्थवस्तुविवेकविषये बुद्धिर्ज्ञानं साक्षात् शोकमोहादिसंसारहेतुदोषनिवृत्तिकारणम् । योगे तु तत्प्राप्त्युपाये निस्सङ्गतया द्वन्द्वप्रहाण-पूर्वकं ईश्वराराधनार्थं कर्मयोगे कर्मानुष्ठाने समाधियोगे चेमां अनन्तरमेवोच्यमानां बुद्धिं शृणु । तां च बुद्धिं स्तौति प्ररोचनार्थम्— बुद्ध्या यया योगविषयया युक्तो हे पार्थ ! कर्मबन्धं कर्मैव धर्माधर्माख्यो बन्धः कर्मबन्धः, तं प्रहास्यसि ईश्वरप्रसादनिमित्तज्ञानप्राप्त्यैवेत्याभिप्रायः ॥ ३९ ॥

० आ. शां व्या — ननु 'स्वधर्ममपि चावेक्ष्य' [२।३१] इत्यादिशोकैर्न्यायावष्टम्भेन शोकमोहापनयनस्य तात्पर्येणोक्तत्वात्स्मिन्नुपसहर्तव्ये किमिति परमार्थदर्शनमुपसह्रियते ? तत्राऽऽह— शोकेति । 'स्वधर्ममपि' इत्यादिभिरतीतौ शोके शोकमोहयो स्वजनमरणयुवादिबधशङ्कानिमित्तयो सम्यग्ज्ञानप्रतिबन्धकयोरपनयार्थं वर्णाश्रमकृत धर्ममनुत्तिष्ठतः स्वर्गादि सिध्यति, नान्यथा, इत्यन्वयव्यतिरेकात्मकौ लोकाप्रसिद्धो न्यायो यद्यपि दर्शितस्तथापि नासौ तात्पर्येणोक्त इत्यर्थः । किं तर्हि तात्पर्येणोक्तं ? तदाह— परमार्थेति । 'न त्वेवाह जातु नाऽऽह' [२।१२] इत्यादि सप्तम्या परामृश्यते । उक्तं 'न जायते म्रियते वा' [२।२०] इत्यादिनोपपादितमित्यर्थः । उपसहारप्रयोजनमाह— शास्त्रेति । तस्य वस्तुद्वारा विषयो निष्ठा द्वय तस्य विभक्तस्य तनैव विभागेन प्रदर्शनार्थं परमार्थदर्शनोपसहार इत्यर्थः । ननु किमित्यत्र शास्त्रस्य विषयविभाग प्रदर्शयते ? उत्तरत्रैव तद्विभागप्रवृत्तिप्रतिपत्त्यो सम्भवादिति, तत्राऽऽह— इह हीति । शास्त्रप्रवृत्ते श्रोतृप्रतिपत्तेः सौकर्यायमादौ विषयविभागसूचनमित्यर्थः । उपसहारस्य फलवत्त्वमेव

मुक्त्वा तमेवोपसंहारमवतारयति— अत आहिति । परमार्थ तत्त्वविषया ज्ञाननिष्ठासुखासुखसहस्य बध्यमाना सद्यहाति— योगे ति वति । तामेव बुद्धिं विशिष्टफलवत्त्वेनाभिधीति— बुद्धयेति । तत्रोपसहारभाग विभजते— एषेत्यादिना । बुद्धिबन्धस्यान्त करणविषयत्व व्यावतयति— ज्ञानमिति । तस्य सङ्काशिरिन्नेषक्षस्य विशिष्ट फलवत्त्वमाच्ये— साक्षादिति । शोकमोहौ रागद्वेषौ कर्तृत्व मोक्षतृप्तव्यतिरिक्तसंसारस्तत्त्व हेतुवोप. स्वाज्ञान तस्य निवृत्तौ निरपेक्ष कारण ज्ञानमज्ञाननिवृत्तौ ज्ञानस्यान्वयव्यतिरेकसमधिगतसाधनत्वादित्यर्थः । 'योगत्वमा' इत्यादि व्याजुर्वे-योगशब्दस्य प्रकृते चित्तवृत्तिनिरोध विषयत्व व्यवच्छिन्नमिति— तत्प्राप्तीति । प्रकृतं सुखसुषुप्तं ज्ञान तत्पदेन परामृश्यते । ज्ञानोदयोपायमेव प्रकृत्यति— निस्सङ्गतयेति, यथाभिसन्धिबैतुर्ये निस्सङ्गत्यम् । बुद्धित्वात् प्रयोजनमाह— प्ररोचनार्थमिति । अभिष्टुता हि बुद्धिं प्रदातव्या सत्युत्प्रातारमधिकरोति तेन स्तुतिरर्थवतीत्यर्थः । कर्मानुष्ठानविषयबुद्धया कर्मबन्धस्य कृतो निवृत्तिः ? नहि तत्त्वज्ञानमन्तरेण समूल कर्म दातुं शक्यमित्याशङ्क्याऽऽह— ईश्वरेति १

३ रा. भा.— एषामात्मयाथात्म्यज्ञानमुपदिश्य तत्पूर्वकं मोक्षसाधनभूतं कर्मयोगं वक्तुमारभते— एषेति । साहच्ये बुद्धिः, बुद्ध्याऽऽधारणीयमात्मतत्त्वं साहच्यम् । ज्ञातव्ये आत्मतत्त्वे तज्ज्ञानाय या बुद्धिरभिधेया 'न त्वेवाहम्' [२।१२] इत्यारभ्य 'तस्मात्सर्वाणि भूतानि न त्वं शोचितुं मर्हसि' [२।३०] इत्यन्तेन सैषा तेऽभिहिता । आत्मज्ञानपूर्वकमोक्षसाधनभूतकर्मानुष्ठाने यो बुद्धियोगो वक्तव्यः, स इह योगशब्देनोच्यते । 'दूरेण ह्यवरं कर्म बुद्धियोगात्' [२।१९] इति हि वक्ष्यते । तत्र योगे या बुद्धिर्वक्तव्या, तामिमामभिधीयमानां शृणु, यया बुद्ध्या युक्तः कर्मबन्ध प्रहास्यसि । कर्मणा बन्धः कर्मबन्धः संसारबन्ध इत्यर्थः ॥ ३९ ॥

४ वे ता चं.— अथ पूर्वप्रकरणे च शोकापनोदनहेतुषु प्रथमानांसात्प्रकरणारम्भे सादमयति— एषमिति । तत्पूर्वकशब्देन आत्मज्ञानकर्मयोगया. त्रमाभिधानौचित्यमुच्यते, आत्मयाथात्म्यज्ञानोपसंहारान्तरं तच्च तत्तत्त्वज्ञानयोगाभिधानमर्थोऽस्ति । तस्य कर्मयोगशाब्दत्वात् प्रथमं कर्मयोग उच्यते । यं तात्पर्यतया 'प्रवृत्तिं यदा कामात्' [२।१५] इत्यादिना ज्ञानयोगो वक्ष्यते । यन्मिति— प्रथमं प्राधान्येन प्रथमं विवक्षित्यर्थः । साहच्ययागाख्यवेदविशालितन्त्राभिधानमत्र साहच्येऽप्यत्र 'साधनं साहचर्यम्' [२।१२] इति वक्ष्यमानप्रत्ययविषयमेव च व्युत्पत्त्यमाह— साहच्येति बुद्धिमिति यथा साहचर्येणैव । इति निष्कर्षः । 'यु' इति

निर्णय साहच्यम्' [म उ १४] इत्याद्यौपनिषदप्रसिद्धया परमात्मवदात्मन्यपि साहचर्येण उपपन्नं । न च 'ज्ञानयोगेन साहचर्यानाम्' [३।३] इत्यादिप्रत्ययैरुक्तप्रत्ययं, तदुद्दिष्टागेन सर्वत्र तच्छब्दप्रयोगात् । सद्यपि च वैश्वानरप्रकरणेऽप्युच्यते आत्मतत्त्वमित्युच्यते । एवमेवास्य जात्यभिप्रायतत्त्वज्ञानाय मन्व्यवहितप्रकृतमिति दर्शितम् । तज्ज्ञानायैत्यनेन तत्रिभ्यमात्रं वाक्यमुचि परामर्शमेवा बुद्धिर्विषयित्वेति न साध्यतात्पर्यमात्रं विराध । अथवा बुद्धिरिह शक्यनिर्वाया निषय । तज्ज्ञानायैति साक्षात्कारादितरः । आ मात्स्याग्निगात्रप्रसंगेऽप्येवमाह— न ह्येवेति । तत्र परमात्मा 'भवम्' [२।३१] इत्येति । अर्थात्साधनत्वात्प्रेरणासाक्षेणैति । इति भाष्ये ।

योगश्चन्द्रत्यात्र प्रकरणादिशेषितमर्थमाह—आत्मज्ञाने-
त्यादिना । इत्येवमिदं विदुःश्रुति—दूरोपेति । इमा-
मिति निर्देशानुचितमविलम्बिताभिधानमाह—अभिधीय-
मानामिति । एतेनानुप्रविष्टदुःखेन्द्रियविधायिभिधीयमानागुद्वेध
मेदोऽपि दर्शितः । यद्वाऽनुग्रहानुप्रकारविषययुद्धिजनसमिधान
शुभित्यर्थः । एतेन कर्मयोगान्द्रोऽप्यत्र बुद्धिविशेषयोगमूल

इति दर्शितम् । 'बुद्ध्या यथा' इत्यनयोर्वैयधिकरण्येन त्रियाद्र्या-
न्वयप्रमं निरस्यति—यथा बुद्ध्या युक्त इति । कर्मव्यवहारस्य
अनतिशयितार्थसमागामान्तरमापाकरोति—कर्मणा च यश्च इति ।
'तृतीया तन्वृत्तार्थेन शुभाचनेन' [अष्ट. २।१।३०] इति तत्सु
एव । कथंवाऽन्यत्र मुख्यार्थासम्भवादिभिन्नमाह—संसा
रेति । एतेनानुद्रीयमानकर्मव्यवहानुप्रगोऽपि निरस्तः ॥३९॥

५ आ. मा. भा.—साङ्ख्यं ज्ञानम् । 'शुद्धात्मतत्त्वविज्ञानं साङ्ख्यमित्यभिधीयते' इति भगवद्रच-
नाद्वासासमृते । योग उपायः 'दृष्टा योगाः प्रयुक्ताश्च पुंसां श्रेयःप्रसिद्धये' इति प्रयोगाद्भागवने ।
नेतरौ साङ्ख्ययोगौ उपादेयत्वेन विवक्षितौ कुत्रचित्तामस्त्येन, कर्मयोग इत्यादिप्रयोगाच्च । निन्दि-
तत्वाच्चेतरयोर्भाष्यार्थेषु भिन्नमतत्वमुक्त्वा पञ्चरात्रस्तुत्या वेदानां लोकार्थरत्नान्न विरोधः । पार्थक्यं तु
साङ्ख्यउपादेयता युक्तम् । तत्रैव चित्रशिखण्डिनास्ते पञ्चरात्रमूले वेदैवपीक्ये एवमेव सर्वत्र साङ्ख्य-
योगश्च उपादेयवाचको वर्णनीयः । युक्तेषु ज्ञानं पूर्वं जैवमुक्तम् । उपायश्च वक्ष्यते । बुध्यते-
ऽनयेति बुद्धिः । साङ्ख्यविषयो यथा वाचा बुध्यते सा वागभिहितेत्यर्थः ॥ ३९ ॥

६ ज. प्र. शं.—पूर्वप्रकरणोपनहारपूर्वकं तत्त्वतत्त्वनेतोत्तर
प्रकरणात्मप्रतिपाद्यं 'एषा तेषामिदित्वा' इत्युक्तम् । तत्र
साङ्ख्ययोगशास्त्रे कापिलपातञ्जलशास्त्रवचनाविति प्रतीतिनिरा-
साय व्याचष्टे—साङ्ख्यमिति । प्रतीतिर्थाविव कुतो न स्यात् १
इत्यत्र आह—नेतराविति । इतौ साङ्ख्यलक्षणौ । बुद्धिदिगामे
एतौ तृयादेवौ । 'बुद्ध्या युक्त' इत्यादिवचनात् । अतो न तावत्र
त्रिविधमिति वाच्यते । प्रकृतियुगविषेकादेस्तदुक्तम्योप-
दयन्व्याच्यते इत्यत्र उक्तं सामस्त्येनेति । एकदेशम्यो-
पादेयतया तदुपादेयत्वे सौगन्धरिपि तदग्रह इति भावः ।
दोऽपि न योग पातञ्जलशास्त्रमित्याह—कर्ममिति; अस्मिन्नेव
योगे कर्मयोगो विशिष्यत इत्यादिप्रयोगाच्च । न हि साङ्ख्यं
कर्मयोगशास्त्रोऽस्तीति । न केवलमुपादेयत्वामाश्लेषेणैव विव-
क्षितौ किमिदं आह—निन्दितत्वादिति । कथं निन्दि-
तत्वं इत्यत्र आह—मिद्रेति । 'साङ्ख्यं योगं पादुपनं वेदा-
रण्यमेव च । ज्ञानान्येतानि भिन्नानि गात्रं वायां विचारणा
[म भा १।२।४९।६४] इति साङ्ख्यपार्ष्णीना विद्वदमत्युप-
कत्वा । पञ्चरात्रस्य कृत्स्नस्य वक्ष्यते नारायण इत्यत्र । ज्ञानेन
तेषु राजेन्द्र सर्वत्रैवद्विशिष्यते' [म. भा. १।२।४९।६८]
इति पञ्चरात्रमुत्तया विद्वद्गानामेकमुतिपरनिन्दया कर्मवदनेति
प्रतिदम्बेति भावः । एवं तर्हि वेदारण्यकस्यापि निन्दा स्यादि-
त्यत्र आह—वेदानां त्विति । एकार्थत्वात्पञ्चरात्रेण । 'ज्ञाना-
न्येतानि भिन्नानि' इति पार्थक्योक्तं कथमेकार्थत्वं इत्यत्र
आह—पार्थक्यं त्विति । सुप्रसिद्धेन तेषामेव प्रकृत्यादि-
त्यभिहिते । तथा चापराधे वेदारण्यकपदेन पञ्चरात्रमुत्तराश्ले

च पञ्चरात्रपदेन वेदारण्यकमुपलक्ष्यते इति भावः । वेदपञ्च-
रात्रयोस्वार्थत्वं कुत इति चेत्, उदाहृतमोक्षमार्गक्यापि-
न्यथातुपरत्या तावत् ।

अत्र प्रमाणमाह—तत्रैवेति । मोक्षार्थमेव 'य हि ते य-
तय क्वानाः सत्यचिद्विभावविदः । तैरकामतिमिदृत्वा यत्प्रोक्तं
शास्त्रमुत्तमम् ॥ वेदेषुभिः समितं कृतं मेरौ महागिरी' [म. भा.
१२] इत्यादिना चित्रशिखण्डिनास्तेषु वेदैवपीक्ये अष्टद्व-
मेतदित्यत्र आह—पञ्चरात्रेति । पञ्चरात्रमूलकमित्यर्थः ।
एवञ्च वेदानामेकमिदोपक्रम एव प्रसिद्धम् । अत एवास्यानं
'ज्ञानयोगेन साङ्ख्यानं' [३।३] 'साङ्ख्ययोगोऽप्युपकत्वा' [पा०]
इत्यादावप्यनिदिशति—एवमेवेति । शब्द इति वाच्यमिदं
यमेव उच्यते । दोऽप्यत्र साङ्ख्ययोगशास्त्रौ ज्ञानोपायवाचिना-
वित्याह—युक्तश्चेति । तामेव बुक्तिं दशयति—ज्ञानमिति ।
अत्रोक्त इत्येवमागवार्थयोः साङ्ख्ययोगशास्त्रौ प्रयुक्तात्पदव्य-
गणार्थौ ज्ञानोपायवेति तदर्थवितौ युक्तमिति—जैवं ज्ञान-
मिति । जैवित्यत्र तत्त्वमित्यर्थः । यदपि भरतत्वं चोक्तं तथापि
तादर्थ्येनैवयोगः । ननु बुद्धिर्ज्ञानं तदुत्पाद्यत एव न तत्राभिहितं,
नापि ध्यायते, तन्व्यमुच्यते 'साङ्ख्ये बुद्धिरभिदिता, योग
त्वमा गच्छ' इति । तथाह—बुध्यते इति । वागिति शेषः ।
ननु साङ्ख्यं न वाचोऽपिदरण्यं तत्त्वमममी । किमप्यं च प्रसिद्ध-
वास्तुद्वयप्रतिर्यागेनाप्रसिद्धबुद्धिशब्दोपादानं इत्यत्र आह—
साङ्ख्येति । साङ्ख्यं चासौ विषयश्च अनेन विषयममोद-
मित्याह । नाविशद वात्प्राप्तमुक्तं, किन्तु तत्र बोधो व्योत्पन्नो
त्येवप्रसिद्धशब्दोपादानप्रयोजनमि युक्तं भवति ॥ ३९ ॥

७ ह. पं. भा.—शोकापनये लौकिको न्यायः 'स्वधर्मपति चानेक्ष्य' इत्यर्थः श्लोकेरुक्तः, न तात्प-
र्येण । परमार्थदर्शनमिह प्रोक्तं प्रकृतं, तच्चोक्तमुपमं हरति—एषा ते तुभ्यमभिहितोक्ता, माहृथे परमात्म-
वस्तुनिर्णयविषये बुद्धिर्ज्ञानं साक्षात्कर्मोहादिर्ममारनिर्दिष्टकारणम् । योगे तत्राप्युपाये निस्तद-
तया द्वन्द्वप्रहरणपूर्वकमीभरतराथनाथं कर्मानुष्ठाने समाविशोगे चेमानन्तरं मयोच्यमानां बुद्धिं शृणु ।
गौ. ३२

ता बुद्धिं स्तौति श्रोतॄणां प्ररोचनार्थम्— बुद्ध्या यया योगविपयया युक्तो ह पार्थ ! कर्मवन्धं कर्मैव धर्माधर्माख्यं बन्धस्तं प्रहास्यसि । ईश्वरप्राप्तिनिमित्तज्ञानं प्राप्स्यसीत्यभिप्रायः ॥ ३९ ॥

८ वें ब्र. गि — तदेवम् 'अशोक्यान्वशोचस्वम्' [२।११] इत्याद्येतदन्तेन आत्मतत्त्वज्ञानस्युपदिश्य तदेतद्भूतं कर्मयोगमुपदेष्टुमम श्रोत्रजननसस्समाधानाय ह्यतानुवाद पूर्वकं वतिष्यमाण प्रसीति— [एषेति]

अत्र साङ्ख्ययोगशास्त्रौ न प्रसिद्धसाङ्ख्ययोगशास्त्रपरौ, अकर्तृमोक्षनिर्निर्कारात्मतत्त्वज्ञेयस्य पूर्वोक्तसाङ्ख्यस्य 'निर्लोपुण्यो भवाञ्जुन' [२।४५] इत्यादिबन्धनयोगस्य च प्रसिद्ध साङ्ख्ययोगशास्त्रयोरनिरूपणेन 'एषा तेऽभिहिता साङ्ख्ये बुद्धिर्येगि विमा श्च' इत्युक्तयोगात्, साङ्ख्ययोगशास्त्रयोस्तत्त्वज्ञानत्रिपयेऽनुपादेयत्वस्य प्रथमीमासाया व्यवस्थापितत्वाच्च, साङ्ख्यं योग पाञ्चरात्रं वेदा पाशुपत तया । ज्ञानान्येतानि राजर्षे विद्धि नानामतानि वे ' इति पाञ्चरात्रादेरिव साङ्ख्ययोगशास्त्रयोर्वैदिकमतान्मतान्तरत्वस्य भगवतेनोक्तञ्च । किन्तु सम्बन्धव्यायते प्रतिपाद्यतेऽनया आत्मतत्त्वमिति साङ्ख्या उपनिषद्, तत्प्रतिपाद्यमात्मत्व साङ्ख्यम्, तद्विषये वा बुद्धि साक्षान्मोक्षदेहेतु एषा ते तुभ्यमभिहिता, योगे तु युज्यतेऽनेन ज्ञानमिति योगं पूर्वोक्ततत्त्वज्ञानोपायभूत परमेश्वराधनार्थनिकात्मकमानीशुद्धारूप, तस्मिन् कर्णीया इमां 'सुखदुःखे समे कृत्वा' [२।३८] इत्युक्तोक्तममे च विस्तार्यमाणां बुद्धिं श्च । शृण्वत एव पुन श्चण्विलुत्तिरादरेण श्रोतव्यतायां ।

अत्र च 'अशोक्यान्वशोचस्वम्' [२।११] इत्यादिना आत्मतत्त्वज्ञानरूपा साङ्ख्यबुद्धिश्चकत्वा तत् 'स्वधर्ममपि च' [२।३१] इत्यादिना लौकिकन्यायस्युपदिश्य पुन 'सुखदुःखे समे कृत्वा' [२।३८] इत्यादिना योगमप्यभिधाय 'एषा तेऽभिहिता साङ्ख्ये' इति साङ्ख्यबुद्धिमात्रस्यसंस्तरता भगवता-आमतत्त्वज्ञानमेव गीतातात्पर्यविषय, 'स्वधर्ममपि च' [२।३१] इत्यादिकं तु शोकनिवृत्तावमुच्यतेनेन प्राप्तिकलौभिकन्यायप्रदर्शनमात्रम्, 'सुखदुःखे समे' [२।३८] इत्यादिकर्मयोगोऽपि ज्ञानार्थवेत्त तच्छेद्यज्ञानतात्पर्ययोगोऽत इत्ययमर्थो दर्शित । एतदभिप्रायेणैव दृष्ट्याशास्त्रं भवावतुपसंहरित्यति— 'एषा मानी स्थिति' [२।३१] इति, शास्त्रात्ते च 'इति ते ज्ञानमाह्वयताम्' [२।६३] इति ।

ननु बन्धहेतु कर्मयोग कथं मोक्षफलसाधनमुदाहरणोऽप्यते? इत्याकाङ्क्षाह— बुद्धयेति । यया योगविपयया बुद्ध्या युक्तं कर्मैव संसार प्रबन्धं ह्यस्यति त्यश्चति । 'पार्थ' इत्यनेन उपदेक्षयित्वात्परेषु चिद्व्यवस्थानुपपन्नं सूचित । यत्र प्रभुमुद्गनसस्तरतिभिरुक्तम्— "कर्मवन्धं जदेन तंमाराणो ईश्वरमादिनिमित्तज्ञानप्राप्तयेष्ययाहार

दोष कर्मपदवैयर्थ्यं च स्यात् । अतः कर्मनिमित्तश्चित्तका-प्यरूपो ज्ञानप्रतिबन्ध एव कर्मवन्ध । तं प्रहास्यसीत्यर्थः । 'धर्मं पापमपनुदति' [न ना उ २२।१] इति श्रुत्या पापनिमित्तज्ञानप्रतिबन्धस्य कर्मणा प्रहाणोपपत्तेः । श्रवणादि लक्षणो विचारस्तु कर्मात्मकप्रतिबन्धरहितस्यासम्भावनादि प्रतिबन्धे दृष्टदारेणापनयतीति न कर्मवन्धनिरासायोपदेष्टुं शक्यते । अतः अत्यन्तमलिनान्तं करणत्वाद्बुद्धिरङ्गसाधनं कर्मैव त्रयाऽदृश्यम् । नाधुना श्रवणादियोग्यताऽपि तव जाता, दूरे तु ज्ञानयोग्यतेत्यभिप्रायः । तथा च वक्ष्यति— 'कर्मण्येवाधिकारस्ते' [२।४७] इति " इति ।

अत्रेदं चिन्त्यम्— एव हि श्रवणानधिकारिणोमोक्षार्थेन प्रति भगवता ज्ञानस्युपदिष्टमिति तस्याविवेकिगुणत्वं स्यात् । न श्रोतयुक्तं 'इदं ते नातपस्काय' [१।८।६७] इत्यादिनाऽधिकारिणे गीताशास्त्रं नोपदेष्टव्यमिति वदन्भगवान् स्वप्नमर्शनाय मलिनान्तं करणतया श्रवणानधिकारिण एव ज्ञानस्युपदिष्टेति ।

किञ्च देवासुरसम्पन्निभागाध्याये 'अभयं सत्त्वसंयुद्धि' [१।६।१] इत्यादिना देवसम्पदं प्रस्तुत्य 'देवी सम्पन्नोऽथ' [१।६।५] इति तस्यासत्त्वज्ञानाधिकारिविशेषणत्वञ्चकत्वा 'मा शुच सम्पदं देवीमभिजातोऽसि पाण्डव' [१।६।९] इत्यर्जुनस्य ज्ञानाधिकारित्वं प्रदर्शयद्भगवद्भव तस्यानधिकारित्वं विरुध्यते । 'कर्मण्येवाधिकारस्ते' [२।४७] इति त्पोद्घातप्रकरणे [गी वृ २६।२७] एव व्याहृत्यताम् । अपि च 'अवाप्य भूमावसपलम्' [२।८] इति श्लोकन्यायानावसरे अर्जुनस्य ज्ञानाधिकारिविशेषणसम्पत्तेः स्थयमेव प्रदर्शनात् स्वव्याघात इति यत्किञ्चिदेतत् । तस्मात् कर्मवन्धशब्दस्य श्रवणानधिकारापादकमनकाङ्क्षव्यापकं वासम्भवाद्वाप्योक्त एव तदर्थः । न चाध्याहारोप, अनुक्तोपात्मभावात् । न ह्यत्र ज्ञानप्राप्तयेत्यध्याहार इति भावो ललितम् । किन्तु योगविषयबुद्धेऽन्वयप्रहाणोर्गुणेश्च ज्ञानद्वारेति वस्तुगतिरुवा । न च कर्मपदवैयर्थ्यम्, बन्धहेतौ कर्मण कथं तत्रिवर्तकत्वमिति शोभे, 'बुद्ध्या युक्तो यया' इत्यनेन परमेश्वरार्पणतुद्ध्याऽनतृतीयमानस्य कर्मणो बन्धकारेऽपि तदपेणतुद्ध्याऽनुष्ठीयमानस्य तत्रिवर्तकत्वमेव, 'यज्ञार्थात् कर्मणोऽन्वय लोकोऽयं कर्मवन्धन' [३।१९] इति वक्ष्यमाणत्वात्, इत्येव परिहारस्य दर्शितवेन कर्मवन्धमित्ययं कर्मपदस्य उक्तपरिहारस्वरक्षणार्थात्तदार्थात्प्राप्तं दानार्थमेव सार्धस्वरवादिति दिष्ट ॥ ३९ ॥

९ व० १० वी०— पञ्चमशोकार्थमुपदिष्टेऽपि साङ्ख्येऽन-मात्रार्थं पार्थमाश्लेष आत्मयोगोपदेक्षेन मनस्समा-धानाय सं प्रवर्षीति— एषा ते इति । साङ्ख्यमात्मज्ञानतत्त्वज्ञानसंज्ञानं तत्राभिधेये 'न त्वेषाह' [२।१२] इत्या-श्लेष 'तस्मात्संज्ञानं मृताति' [२।३०] इत्यन्तमुपादेयतयोक्तया मध्ये स्वधर्मकरणमुपपाद्य पुनरप्यन्ते

‘सुखदुःखे समे कृत्वा’ [२ । ३८] इत्यादिना योगवत्साङ्ख्यशास्त्रबुद्धिमयोक्ता । योगे तु मनोनिरोधरूपे साम्यस्थितिप्रयोजनके ईश्वरालम्बने याऽभिधेया बुद्धिस्तामिमां स्वधर्माचरणाभिमतं शृणु । तुभेदार्थकः । यया बुद्ध्या युक्तस्त्वं क्रियमाणकर्मसुखन्वयमुभयात्मकं पुण्यपापात्मकं प्रहास्यसि ॥ ३९ ॥

१० पु. अ. त.— एवं साङ्ख्यमतज्ञानात्मकमुपदिश्यो-
पसंहरति—एषेति । एषा पूर्वोक्ता ते तव साङ्ख्ये आमा-
नात्मप्रकाशके बुद्धिः करणार्थमभिहिता । साङ्ख्यस्य भगवतो
प्रयोगात्मात्मकवृत्तिलरूपचात्त्र भगवदात्मवात्मज्ञानेन
न स्वास्थ्यं भवति तस्मादात्मज्ञानबुद्धिरभिहिता उक्तैः ।

तज्ज्ञानार्थमेव एतच्छ्रवणेऽपि चेत्तव न ज्ञानं जातं, तदा कर्म-
योगेन मोहो निरतिप्यत इति कर्मयोगं शृण्वित्याह—योगं
इति । योगे तु इमां बुद्धिं शृणु, यया बुद्ध्या युक्तः सन् पार्थ
मद्गतवर! कर्मगन्धं कृतकर्मपार्थं प्रहास्यसि, त्यश्चसीत्यर्थः ।
त्यागे प्रकृत्यं पुनस्तद्वावोदय ॥ ३९ ॥

११ नी० भा० दी०— एवमर्जुनस्य पूर्वोक्तौ द्वावपि मोहावपनीतौ, तत्र ‘कं घातयति हन्ति कं’ [२।२१]
इति कर्तृत्वकारयितृत्वयोरारम्भसम्भव उक्तः । ‘ततो युद्धाय युज्यस्व’ [२।३८] इति नियोगश्लोकाः । न
क्षकर्तृत्वाकाशत्रसर्वगतस्य नियोग्यत्वं सम्भवतीति परस्परव्याहृतमेतद्वितीमामाशङ्कं अविचारिभेदेनोभयं व्यव-
स्थापयन् परिहरति— एषा ते इति । एषा ते तुभ्यं अभिहिता ‘अशोच्यानन्वशोचन्त्वं’ [२।११] इत्यादिना
‘स्वधर्ममपि चावेक्ष्य’ [२।३१] इत्यतः प्राक्तनेन सन्दर्भेण उक्ता । साङ्ख्ये साम्यं न्यायते प्रकथ्यते वस्तुतत्त्वं-
मनयेति साङ्ख्या उपनिषत्, तत्र विदिते साङ्ख्ये औपनिषदे ब्रह्मणि विषये बुद्धिज्ञाने संसारनिवर्तकं एषा ते
साङ्ख्ये बुद्धिरभिहितेति सम्बन्धः । योगे ‘सिद्धयसिद्धयोः समो भूत्वा समत्वं योग उच्यते’ [२।४८] इति
वक्ष्यमाणलक्षणे विषये तुराब्दः पूर्ववैलक्षण्यशोचनार्थः । वक्ष्यति च ज्ञानकर्मनिष्ठयोर्विभिन्नाधिकारिकत्वं
‘लोकैऽस्मिन् द्विविधा निष्ठा पुरा प्रोक्ता मयाऽनघ । ज्ञानयोगेन साङ्ख्येन कर्मयोगेन योगिनाम्’ [३।३]
इति ; एतेन ज्ञानकर्मणोः समुच्चयसङ्काऽप्यपास्ता । इमां ‘स्वधर्ममपि चावेक्ष्य’ [२।३१] इत्यादिनाऽनन्तर-
ग्रन्थेनोक्तमपि विस्वरेणाभिधीयमानां शृणु । इभामेव बुद्धिं स्तौति साधेन— बुद्धयेत्यादिना ।

ननु कर्मवन्धप्राणमात्मज्ञानेनैव श्रूयते— ‘सप्तैवात्मपदं (तस्यैव स्वात्पदवित्तं) विदित्वा न लिप्यते
कर्मणा पापकेन ’ [वृ. उ. ४।४।२३] इति श्रुतेः, कर्मयोगस्तु कर्मवन्धं दृढीकरिष्यत्येवेति कथमुच्यते ? कर्मा-
वन्धं प्रहास्यतीति चेत् श्रुतिनलादिति ब्रूमः । तथा हि— ‘इशावास्यमिदं सर्वं यद्विकृञ्चिज्जगत्सो जगत् । तेन
त्यक्तेन मुञ्चतीया मा गृहः कस्यस्त्विद्वजन्म् । कुर्वन्नेवेह कर्माणि जिजीविषेच्छतं समाः । एवं स्वयि नान्यथे-
तोऽरित न कर्म लिप्यते नरे ’ [ई. उ. १।२] इति श्रुतिरीश्वरणेदं सर्वं स्तम्भितमस्तीति न कश्चित्कश्चित्स्वे-
च्छया कर्तुं प्रभवति । अतः सर्वत्र ममताहीनः सन् भोक्तृवत्कर्तृत्वाभिमानत्यागेनैव भोगान् मुञ्क्ष्व, कर्माणि
च कुरु । एवं कुर्वेति स्वयि कर्मलोपो नास्ति इतोऽन्यदुपायान्तरं च नास्तीति वदति । तस्मात् कनककाष्णो-
यसादिवत् पेनाचिद्विशीपरूपेणोपेतं कर्मैः सजातीयोऽद्वैतमित्तं भविष्यतीति युक्तमुक्तं ‘कर्मयोगेनापि कर्म-
वन्धं प्रहास्यसि’ इति ॥ ३९ ॥

विच्छिन्नस्यासमाप्तस्यापि निष्कामकर्मणो माहात्म्यं फलप्राप्तिश्च ।

नेहामिक्रमनाशोऽस्ति प्रत्यवायो न विद्यते ।

स्वल्पमप्यस्य धर्मस्य त्रायते महतो भयात् ॥ ४० ॥

१ शां. भा.— किञ्चान्यत्—नेहेति ॥ नेह मोक्षमार्गे कर्मयोगे अभिक्रमनाशः, अभिक्रमणं
अभिक्रमः प्रारम्भस्तस्य नाशो नास्ति, यथा कृप्यादेः । योगविषये प्रारम्भस्य नानैकान्तिकफलत्व-
मित्यर्थः । किञ्च— नापि चिकित्सायत् प्रत्यवायो विद्यते । किन्तु स्वल्पमप्यस्य धर्मस्य
योगधर्मस्यानुष्ठितं त्रायते रक्षति महतो भयात् संसारमयाज्जन्ममरणादिलक्षणान् ॥ ४० ॥

२ आ. शां. व्या.— मनु कर्मानुष्ठानस्यानैकान्तिकफल-
त्वेन अकिञ्चित्कालादाने घातं च कृत्वा किञ्चन दोषवशात्तत्र योग-
द्विरपि न भवेदिति तदाऽऽह— किञ्चेति । अन्यथापि सिद्धुच्यते
कर्मानुष्ठानस्याऽऽनन्दनार्थे वापनिति शारः । यस्मात् मह

समाधेरनुष्ठानमुदाहरत्वादानैकान्तराद्यधर्मत्वान्तरफलस्य च सा
दाकारस्य दोषकालाभ्यामगोप्यन्त्यैकमित्तं जन्म-मरणमवाप्तं,
अर्थायोगो भवेद्येनामर्थं च निषतेदित्याह तदाऽऽह— नेहेति ।
प्रतीवर्त्तनेनात्मन्य नशस्य पुनश्चकामुण्येन नास्ती-

स्वतुवाद । यत्तु कर्मानुष्ठानस्य अनैकान्तिकफलत्वेन अकिञ्चि-
त्फलत्वमुक्तं तदुपपत्ति— यथेति । वृषिवाणिज्यादेरार-
म्भत्यानियत फलं सम्भावनामात्रोपनीतत्वात्, न तथा कर्मणि
वैदिके प्रारम्भस्य फलमनियत युज्यते, शास्त्रविरोधादित्यर्थ ।
यत्तु कर्मनेकान्तिकमुक्तत्वेन दोषवदनुष्ठानमिति तत्राऽऽह—
किञ्चेति । इतोऽपि कर्मानुष्ठानभावकर्ममिति प्रतिज्ञाय हेतव
न्तरमपि स्पृष्टयति— नापीति । चिकित्साया हि क्रियमा

याया व्याप्यतिरेको वा मरणं वा प्रत्यवायोऽपि सम्भाव्यते
कर्मपरिप्राप्तस्य दुर्विवेकत्वात् ; न तथा कर्मानुष्ठाने दोषोऽस्ति,
विहितत्वादित्यर्थ । सम्प्रति कर्मानुष्ठानस्य फलं प्रच्छति—
किं त्विति । उत्तरार्धे व्याप्यतिरेकवक्षित फलं कथयति—
स्वल्पमपीति । सम्यग्ज्ञानोत्पादनद्वारेण रक्षणं विवक्षितम्
'सर्वपापेषु सक्तोऽपि ध्यायन्नमिपमच्युतम् । यतितत्पत्न्यौ
भवति पङ्क्तिपावनपावन' इति स्मृतेरित्यर्थ ॥ ४० ॥

३ रा. भा.— वक्ष्यमाणबुद्धियुक्तस्य कर्मणो माहात्म्यमाह— नेहेति । इह कर्मयोगे नाभिक्रम-
नाशोऽस्ति; अभिक्रम आरम्भः, नाशः फलसाधनभावनाशः, आरब्धस्यासमाप्तस्य विच्छिन्नस्यापि
न निष्फलत्वम् । आरब्धस्य विच्छेदे प्रत्यवायोऽपि न विद्यते । अस्य कर्मयोगाख्यस्य धर्मस्य
स्वल्पांशोऽपि महतो भयान् संसारभयान् त्रायते । अयमर्थः— 'पार्थ ! नैवेह नामुत्र विनाशस्तस्य
विद्यते' [६।४०] इत्युत्तरत्र प्रपञ्चयिष्यते । अन्यानि हि लौकिकानि वैदिकानि च साधनानि
पिच्छिन्नानि न हि फलप्रसवाय भवन्ति, प्रत्यवायाय च भवन्ति ॥ ४० ॥

४ धे. ता. चं.— ननु 'इमांश्च' [२।३९] इत्युक्तेऽनन्तरं 'व्यव-
साया- [२।४१] इत्यादि वक्तव्यम्, मध्ये 'नेहाभिक्रम' इत्येतन्न
सङ्गच्छन् इत्यत्राह— वक्ष्यमाणेति । उपरमे माहात्म्यकथ-
नेन सुमुखातिशयजननाय प्ररोचना कियत इति भावः । इहेत्यनेन
सूचितं कर्मान्तरैर्भ्यो वैलक्षण्यमाह— कर्मयोग इति । अभि
मुक्तान्प्रवदन्त्या व्युत्सयति— अभिन्नम् आरम्भ इति । उप
क्रमशः प्रवदन्त्या इति भावः । क्रियात्वरूपस्याभिक्रमस्य कथमविना
शित्वमित्यतो नाशः फलसाधनभावनाश इति । तात्पर्यं
माह— आरब्धस्येति । प्रत्यवायशब्दाहेतु दर्शयन् द्वितीय
पादं व्यासरोति— आरब्धस्य विच्छेदे इति । उक्तविन
रणरूपमुत्तरार्धे व्याख्याति— अस्येति । संसारभया-
दिति । महत्विशेषितं भयं संसारभयमेव हीति भावः ।

स्वल्पांशस्यापि संसारनिवृत्तिहेतुत्वं देशकालादिवैगुण्यत्वं प्राप्ता
दिकाकृत्यकरणदिना च विच्छिन्नस्याप्यवयव पुनः संस्थानादिति
दर्शयन्त्येव श्लोकस्योक्तार्थैकपरत्वं सद्ब्रह्मनिस्तरूपत्वेन वक्ष्यमा
णापीनरस्येति चाह— अयमर्थ इति । इतादस्य कथं न नाश
प्रसङ्ग इति शङ्क्यामिहेत्यस्य व्युत्सयं दर्शयति— अन्यानि
होति । लौकिकानोत्यतिशब्दाहेतुर्दृष्टान्त उक्त । वैदिका-
नीति सामान्यनिर्देशस्यापि भावः— निरव्ययैमितिकान्यपि
विच्छेदे सति न फलाय स्युः, प्रत्यवायाय च भवेयु । अत्र
न्यायिदमूलमीपद्वैक्यमात्रं हि तत्र सहायम् । काम्येषु तत्रैकै
त्येऽपि नैवफल्यमिति विशेषे इति प्रत्यवायाय च भवन्तीति न
केवल स्वर्गादेरलाभमानम्, त्रक्षरत्वरूपस्यादिरपि रक्षादिति
भावः ॥ ४० ॥

५ आ. मा. भा.— ॥ ४० ॥

६ अ. प्र. दी. ॥ ४० ॥

७ ह. पै. भा.— किञ्च— इह मोक्षमार्गेऽभिक्रमनाशोऽभिक्रमणमभिक्रमः प्रारम्भस्तत्राशो
नास्ति, यथा कृष्यादेः । मोक्षविषये प्रारम्भस्य नानैकान्तिकफलत्वमित्यर्थः । किञ्च चिकित्साव-
त्प्रत्ययायो न विद्यते । किन्तु भवति, स्वल्पमप्यस्य धर्मस्य मोक्षसाधनानुष्ठितं त्रायते रक्षति संसार-
भयाज्जन्ममरणादिलक्षणात् ॥ ४० ॥

८ वं. प्र. गि.— ननु कर्मयोगेन धन्यद्राहणमयुषम्,
कर्मणामानन्दमेव तेषां पुरपायुर्गोपाप्यवृष्टानुमत्तकथादिया
शङ्कमाह— [नेहेति] अस्य धर्मस्य राज्यमपि महतो
भयान् त्रायते इति प्रथममन्वयः । अस्य परमेश्वराशयनार्थं
निष्कामकर्मानुष्ठानस्य कर्मयोगोपायस्य धर्मस्य स्वर्गा-
नोऽपि संशयभयादक्षति । कर्मणामानन्दयोऽपि तन्महो
यथासाध्यैकमपि कर्म ईश्वराशयनवृद्धाज्जुष्टयमानं सजो
सदं भवतीत्यर्थः । पावण्येति हिद्विद्वानुष्ठानेऽपि 'आरब्ध
स्वर्गावृत्तयतिगमयान एव फलं, मान्यता' इति नियमो
नाशोऽप्याह— नेहेति । इह मोक्षमार्गेऽभिक्रम-

प्रारम्भस्य नाशः फलहेतुवनात् आरब्धस्यासमाप्तस्य
विच्छिन्नस्यापि निष्फल्यं नास्ति; आरम्भमात्रमपि फल
प्रदमित्यर्थः । आरम्भमात्रेऽपि यावच्छस्यानुष्ठानमे
वात्म, न च तथा सति स्वर्गावृत्तकर्मणीव यत्किञ्चिद्
वैकल्पयुक्तं कर्मयोगोपायः प्रत्यवायोऽस्तीत्याह— प्रत्य
वायो न विद्यते इति । यथापि हि लौकिकवैदिकानि वृषि
यज्ञादीनि काम्यकर्मणि प्रारम्भे विच्छिन्नानि न फलाय
प्रभारन्ति, अत्रैवगुण्ये च प्रत्यवायाय भवन्ति, नाय कर्मयोग
स्त्वर्थः । एतत् 'पार्थ नैवेह नामुत्र विनाशस्तस्य विद्यते'
[६।४०] इत्यादिना भगवद्वचने प्रपञ्चयिष्यते ॥ ४० ॥

९ व० त० दी०—सर्वतो योगे सुगमतामाह—नेहाभिक्रमनाशइति । इह योगबुद्धौ धर्मस्य योऽभिक्रमः प्रारम्भस्तस्य नाशो नास्ति । 'नहाद्भोपक्रमे ध्वंसो राधर्मस्योद्धवाप्यपि । भया व्यवसितः' [११२१२०] इति भागवतवाक्यात् । स्वल्पमप्यस्य धर्मस्याभिक्रमो महतो भयाभायते । साङ्गये तु सिद्धे धर्मकर्मणां त्यागः; अत्र तु न तथा । उक्तं च—'यमाद्यस्तु कर्त्तव्याः सिद्धे योगे कृतार्थता' इति ॥ ४० ॥

१० पु. अ. त.—ननु कर्मणां बाहुल्याकालाद्रिसाध्यत्वाच्च कृतानां पूर्णत्वाभावाद्देहान् प्रत्युत अङ्गवैगुण्यादिना प्रत्यवासादिसम्भान्ना भेदिति कथं वन्द्यो न भविष्यतीति चेत्, इत्याह—यानुनस्य भगवत्कुण्डलाभकसंयोगान्पयोगस्वरूपज्ञानात्तज्ज्ञानार्थं तत्त्वरूपमाह—नेहाभिक्रमनाश इति । भगवन्मार्गे भगवद्वयं भगवद्गान्धारूपेण कस्यैतत्त्वं कर्मणां, न तु फलसाधकत्वेन, तस्मान् पूर्वोक्तदोषसम्भावनात् । तदेवाह—

इह मदाज्ञत्वेन क्रियमाणस्य कर्मणोऽभिव्रमनाशः प्रारम्भ-
कर्मनाशो नास्ति, निष्फलत्वं न भवतीत्यर्थः । प्रत्यवायश्च
न विद्यते । यतोऽस्य धर्मस्य स्वल्पमपि कृतं महतो भयान्
श्रयते रक्षति । अत्रार्थं भावः—अन्यत्र कृतकर्मसाफल्यार्थं
साङ्गत्वाच्च भगवन्स्मरणं बोधते 'यस्य सृष्ट्या'
[वि. पु.] इत्यादिना, तत्र साक्षाद्भगवदर्थं कृतानां कर्मणां
कथं वेगल्यं भवति ? ॥ ४० ॥

११ नी० भा० दी०—एतदेवोपपादयति—नेहेति । इह कर्मवन्वप्रहाणार्थं कर्मयोगोऽनुवीयमाने अभि-
क्रम्यते व्याप्यत इत्यभिक्रमः कर्मरम्भः, कर्मव वा, तस्य नाशो नास्ति । अन्त्यतु फलं दत्त्वा नश्यति, न त्विद-
मिष्टफलस्याजननात् । नन्वेतस्यापि काम्यान्तःपातितया नित्याकरणजनितः प्रत्यवाय उत्पाद्येतैव, सङ्गदनुष्ठितस्य
वन्धप्रहाणप्रत्यवायपरिहारारयफलद्वयहेतुत्वायोगादित्यागङ्गाह—'प्रत्यवायो न विद्यते' इति । "तमेतं वेदा-
नुवचनेन ब्राह्मणा विविदिपन्ति यक्षेन दानेन तपसाऽनादायेन" [वृ. व. ४।४।२२] इति श्रुत्या संयोगपृथ-
क्त्वन्यायेन "दग्नेन्द्रियकामस्य जुहुयात्" इत्यनेन नित्यस्य दग्धो वीर्यार्थत्वमिव नित्यानामपि कर्मणां विवि-
दिपार्थत्वं त्रिनियोगजलात्सिद्धयति । ततश्च काम्येनैव प्रयोगेण नित्यस्यापि सिद्धेर्न नित्याकरणनिमित्तो वाऽका-
म्यत्वात्सर्वाङ्गानुपसंहारनिमित्तो वा प्रत्यवायो विद्यते, नित्यानामेव त्रिनियोगात्, नित्येषु च यथाशक्त्युपवन्व-
स्यानुज्ञानात् । वार्षिके तु काम्यानामप्यत्र त्रिनियोगो दृष्टः । यथा—'वेदानुवचनादीनामैकाम्यज्ञानजनने ।
तमेतमिति वाक्येन नित्यानां वक्ष्यते विधिः । यद्वा विविदिपार्थत्वं काम्यानामपि कर्मणाम् । तमेतमिति वाक्येन
संयोगस्य पृथक्त्वतः' इति । अस्मिन्पक्षे काम्यानामपि तुल्यफलत्वात् नित्यवयथाशक्त्युपवन्वो भविष्यतीति
न सर्वाङ्गानुपसंहारजनितः प्रत्यवायो विद्यते । स्वल्पमपि अस्य योगधर्मस्यानुष्ठितं अनुपभुञ्जन्तीजवत्त्वम् । 'जन्म-
जन्मान्तराभ्यर्त्तं दानमध्ययनं तपः । तेनेत्याभ्यासयोगेन तथैवाभ्यसते पुनः' इति स्मृतैरुत्तरोत्तरसंस्काराधान-
द्वारा स्वसजातीयवृद्धेर्निमित्तं सत्कामादिदोषक्षपणद्वारा महतो भयात् संसाराभायते । तस्मात्साङ्गयानधिकारिणा
कर्मयोग एवानुष्ठेय इति भावः ॥ ४० ॥

तत्त्वज्ञानप्रापकैका संसारात्पदभूताश्चानन्ता बुद्धयः ।

व्यवसायात्मिका बुद्धिरेकेह कुरुनन्दन ! ।

बहुशाखा ह्यनन्ताश्च बुद्धयोऽव्यवसायिनाम् ॥ ४१ ॥

१ शां. भा.—येयं साहचये बुद्धिरुक्ता, योगे च वक्ष्यमाणलक्षणं सा—व्यवसायेति ।
व्यवसायात्मिका निश्चयस्वभावा एकैव बुद्धिः इतरविपरीतबुद्धिशारामेदस्य बाधिका, सम्यक्
प्रमाणजनितत्वात्, इह श्रेयोमार्गे हे कुरुनन्दन ! । याः पुनश्चिन्तरा विपरीतबुद्धयः यासां शाखाभेद-
प्रचारवशात् अनन्तोऽपारोऽनुपगतः संसारो नित्यप्रततो विस्तीर्णो भवति, प्रमाणजनितविवेकबुद्धि-
निमित्तवशाच्च उपरतास्वनन्तमेदबुद्धिषु संसारोऽपि उपरमते; वा बुद्धयो बहुशाखाः बहुच-
शाखा यासां ता बहुशाखाः, बहुभेदा इत्येतत् । प्रतिशाखाभेदेन हि अनन्ताश्च बुद्धयः । केपाम् ?
अव्यवसायिनां, प्रमाणजनितविवेकबुद्धिरहितानामित्यर्थः ॥ ४१ ॥

२ आ. शां. व्या.— ननु बुद्धिद्वयातिरिक्तानि बुद्धयन्त-
राण्यपि कणादादिशास्त्रप्रसिद्धानि विद्यन्ते, तथा च कथं बुद्धि-
द्वयमेव भगवतोपदिष्टमिति तत्राऽऽह— येयमिति । सर्वैका
प्रमाणभूता बुद्धिरित्याह— व्यवसायात्मिकेति । बुद्धयन्तरा-
ण्यविवेकमूलान्यप्रमाणान्तीत्याह— बहुशाखा हीति । व्यव-
सायात्मिकाया बुद्धेः धेयोमार्गं प्रवृत्ताया विवक्षितं फलमाह—
इतरेति । प्रकृतबुद्धिद्वयापेक्षया इतरा विपरीताश्चाप्रमाणजनिताः
स्वल्पोक्तकल्पिता या बुद्धयस्तासां शाखाभेदः संसारहेतुस्तस्य
वाधिकेति यावत् । तत्र हेतुः— सम्यगिति । निर्दोषवेदवाक्य-
समुत्थत्वाद्बुद्धं उपायोपेयभूतं बुद्धिद्वयं साक्षात्पारम्योर्न्यां
संसारहेतुवाधकमित्यर्थः । उत्तरार्धे व्याचष्टे— याः पुन-
रिति । प्रकृतबुद्धिद्वयापेक्षयाऽन्यन्तरत्वाभिरुक्तम् । तासामनर्थं
हेतुत्वं दर्शयति—यासामिति । अप्रामाणिकबुद्धीनां प्रवृत्त्यानुप्रस-
क्त्या जायमानानामतीव बुद्धिपरिणामविशेषाः शाखाभेदास्तेषां
प्रचारः प्रवृत्तिस्तद्शादित्येव । अनन्तरत्वं सम्यग्ज्ञानमन्तरेण

निवृत्तिविरहितत्वम्, अपारत्वं कार्यस्यैव सतो वस्तुमत्कारण-
विरहितत्वम् । अनुपरत्वं स्फोरयति— नित्येति । कथं तर्हि
तत्रिभूयसा पुरुषार्थपरिसमाप्तिस्तत्राऽऽह— प्रमाणेति । अन्य-
व्यतिरेकाख्येन अनुमानेनाऽऽगमेन च पदार्थपरिशोधनपरिनि-
ष्पन्ना विवेकात्मिका या बुद्धिस्तां निमित्तीकृत्य समुत्पन्नस्य-
म्बोधानुरोधात् प्रकृता विपरीतबुद्धयो व्यावर्तन्ते । तावत्सङ्घा-
तासु व्यावृत्तासु सतीषु निरात्मस्वनतया संसारोऽपि स्यादुपस-
क्तबन्धुपरमो भवतीत्यर्थः । याः पुनरित्युपमान्तास्तत्त्वज्ञाना-
नोधा. संसारारूपदमृता विपरीतबुद्धीरनुकामाति— ता बुद्धय
इति । बुद्धीनां वृक्षस्येव कुतो बहुशाखित्वं ! तत्राऽऽह— बहु-
भेदा इत्येतदिति । एकैकं बुद्धिं प्रति शाखाभेदोऽवान्तरवि-
शेषस्तेन बुद्धीनामसङ्घातात्वं प्रख्यातमित्याह— प्रतिशाखे-
ति । बुद्धीनामानन्त्यप्रसिद्धिप्रयोजनार्थो हिशब्दः । सम्यग्ज्ञा-
नवता यथोक्तबुद्धिभेदमास्त्वमप्रसिद्धमित्याशङ्क्य प्रत्याह—
केषामित्यादिना ॥ ४१ ॥

३ रा. भा.— काम्यकर्मविषयाया बुद्धेर्मोक्षसाधनभूतकर्मविषयां बुद्धिं विशिनष्टि— व्यवसायेति ।
इह शास्त्रीये सर्वस्मिन् कर्मणि व्यवसायात्मिका बुद्धिरेका । मुमुक्षुणाऽनुप्रेये कर्मणि बुद्धिर्व्यवसाया-
त्मिका बुद्धिः; व्यवसायो निश्चयः, सा हि बुद्धिरात्मयाथात्म्यनिश्चयपूर्विका । काम्यकर्मविषया
सु बुद्धिरव्यवसायात्मिका । तत्र हि कामाधिकारे देहातिरिक्तात्मास्तित्वमात्रमपेक्षितम्, नात्म-
स्वरूपयाथात्म्यनिश्चयः; स्वरूपयाथात्म्यनिश्चयेऽपि स्वर्गादिफलार्थित्वतत्साधनानुष्ठानतत्फलानु-
भवानां संभवादाविरोधाच्च । सेयं व्यवसायात्मिका बुद्धिः एकफलसाधनविषयतयैका; एकस्मै
मोक्षारूपफलाय हि मुमुक्षोः सर्वाणि कर्माणि विधीयन्ते । अतः शास्त्रार्थस्यैकत्वात् सर्वकर्मविषया
बुद्धिरैकैव; यथैकफलसाधनतया आग्नेयादीनां पण्णां सेतिकर्तव्यताकानामेकशास्त्रार्थतया तद्विषया
बुद्धिरैका, तद्वदित्यर्थः ।

४ वे. ता. चं.— एवं माहात्म्याभिवानव्याजेनास्य कर्मणः
सर्वकर्मभ्यो वैषम्यमुक्तम्; अथोपदेष्टव्यतया प्रतिज्ञाता तद्वि-
षयबुद्धिं वान्यकर्मविषयबुद्धिभ्यो हेतुफलवैषम्येण विशिष्यन्तुप
दिशतीत्याह— काम्येति । 'इह' इति सङ्गृहीतमाह—
शास्त्रीये सर्वस्मिन् कर्मणीति । अविहितप्रतिपिद्धलौकिक
कर्मणां भिन्नफलत्वात्तद्विषयेऽर्थैक्यं वा सूचित्यत् उक्तं शास्त्रीय
इति । यदा सद्गुरुकोपाधिकथनमिदम् । प्रस्तुतबुद्धिदिनाऽनु-
दासाय सर्वस्मिन्निति । नित्यवैभित्तिरुक्त्याऽयतद्वान्तर-
विषाभेदसद्बुद्धेः । नानाकर्मविषयानाबुद्धेः कथमेकत्वमिति
सङ्ग्राह्यां विनोपपत्तरणसामर्थ्यफलितेन विषयेण बुद्धिं विशि-
नष्टि— मुमुक्षुणेति । व्यवसायसङ्घेन कृत्यन्वयवसायप्रमं
निरस्यति— निश्चय इति । पीनरुक्त्यनुदासाय विषयं
तमानांशोत्पदवक्ष्य च दर्शयन् मुमुक्षुणेत्युक्तमुरोपादयति—
सा हीति । 'व्यवसायात्मिका' इत्येवव्यचष्टेः प्रमाह—
काम्येति ।

ननु देहातिरिक्तपारलौकिकतात्मज्ञानमन्तरेण कथं देहान्त-
राणामव्यवसायविषयानामादिमहाप्रयाणानुष्ठानमित्यत्राह—
तत्र हीति । कामनयाऽपि कथित इति वा, कामेनाधिकारो

वा कामाधिकारः काम्यकर्म, तदधिकारित्वं वा ।
यदा तच्छास्त्रम् । अधिकारश्च मदभिलषितासाधनत्वान्मदर्थनिर्दि-
कर्मत्वमिमानः । देहातिरिक्तात्मसङ्घेन देहान्तरपरिग्रहार्थं
स्थिरत्वमभिप्रेतम्; अन्यथाऽतिरेकमात्रनिर्णयेऽपि देहसमकाल-
नाशित्वध्रमे सति पारलौकिककाम्यकर्मानुष्ठानप्रसङ्गात् ।
मात्रसङ्घाभिप्रेतं विवृणोति— नाम्नेति । आत्मस्वरूपयाथा-
त्म्यं चान्न नित्यत्वस्वरूपप्रकाशत्वावन्तत्त्वभगवत्प्रकाशत्वसंवा-
भाधिक्रापहततामत्वादारुणमभिप्रेतम् । ननु देहोत्तरकालमनु-
भावयोः स्वर्गापवर्गयोः क्वचिदात्मास्तित्वज्ञानमात्रमपेक्षितम् ।
क्वचित्साध्यात्म्यनिश्चय इति कुतोऽयं विवेक इत्यत्राह— स्वरूप-
णेति । अयमभिप्रायः— कामाधिकारे याथात्म्यनिश्चयोऽनु-
पपत्तया वा साधकबलाद्वाऽपेक्ष्यते । पूर्वनापि याथात्म्यनिश्चया
भावे किं स्वर्गादिकलेच्छेत् न स्यात् ? उत तत्साधनानुष्ठानम् ?
उत तत्फलानुभवः ? न प्रथम— सुररूपतया प्रमाणसिद्धेः
स्वरसत इच्छासिद्धेः । न द्वितीयः— तदर्थिनस्तदनुकूलकारण
कलेवरादिमत. स्वस्य तत्फलकलेऽप्यवस्थानं निश्चिन्वत्. पार
श्रयादिन्यायेनानुष्ठानोपपत्तेः । न तृतीयः— अविकलागुप्ति-
तोपायस्य फलोत्पत्तेरन्यनिरपेक्षत्वात्, अनुभावार्थमेतोल्ल

तथा च तदनुभवमिदौ सार्वभौमादिभोगेष्विव स्वर्गादिभोगेष्वनुभववेलायामात्मयातान्म्यानुभवेनरपेक्षयात् । तदेतदखिलमुक्तसम्भवादिद्वयन्तेन । अनुपपत्त्यभावेऽत्र सम्भव । नात्र शास्त्रव्यादिति वक्तुं युक्तम् ; शास्त्रमपि दृष्टार्थं वा विदधीत २ अदृष्टार्थं वा ३ । अत्र केवलदृष्टार्थत्वं दत्तोत्तरम् । अन्यत्रापि न तावदागादिकरणशरीरनिर्गतैर्दृष्टत्वं, तदशाक्योचनात् । नापि कर्तुरात्मन संस्कारतयाऽनुपपत्तेः, कामाधिकारप्रकरणेषु प्रोक्षणादिविधिवत् । 'आत्मानं तावतो जानीयात्' इति विध्यभावाद्देवास्तविहितज्ञानस्यातिशयितकल्याणतयात्वादिता कर्मसोपत्त्वाभावेऽप्यशारीरके समर्थतयात् । अतस्तत्त्वानभिज्ञानामपि च स्वर्गादिफलं प्रतिपादयन्ति हि "पञ्चा ह्येते अष्टा यज्ञस्या अष्टदशोक्तकर्मवत् येयु कर्म । एतच्छ्रेयो येऽभिन्नन्दन्ति मूढाः" [सु उ १।१।७] इत्याद्याः सुत्य । 'यामिमा उपिपता वाच प्रवदन्त्यविपश्चिन्त' [१।४.२] इत्यादिना चानन्तरमेवोच्यते । अविद्युया धूमादिमार्गेण स्वर्गारोहणादिकं चोपनिषत्सु जोष्यते, अतो विध्यभावादेवारादुपपत्त्यादवगमि निरस्तम् । तदेतदखिलमुक्तम्—अधिरोषाश्चेति । शास्त्रादिविरोधामावादिद्वयर्थः । पञ्चान्तरं च शास्त्रविरोधः स्यादिति भावः ।

मोधाधिकारे तु निखिलमिदमन्यथा । तथाहि—यथावत्त्वित्तत्स्वरूपप्राप्तिरिति हि मोक्षोपपत्त्यर्थः । स कर्मनिश्चीयमान इत्येत २ कथं च तज्ज्ञान तद्विच्छामप्यन्तरेण तत्साधनमशुश्रूषेत २ स्वरूपयाथात्म्यज्ञानस्य च विहिततया साधनानुपवेश इति कथं तद्यतिरेकेण साधनं पुनःकलमनुष्ठितं स्यात् २ कथं

३ रा. भा.—अव्यवसायिनां तु स्वर्गपुत्रपश्चन्नादिकलसाधनकर्माधिकृतानां बुद्धयः फलानन्त्यादनन्ताः; तथापि बहुशाखाः; एकस्मै फलप्य चोदितेषुपि दर्शपूर्णपासादौ कर्मणि "आपुराशास्ते, सुप्रजास्त्वभाशास्ते" इत्याद्यवगतावान्तरफलभेदेन बहुशाखात्वं च विद्यते । अतोऽव्यवसायिनां बुद्धयोऽजन्ता बहुशाखाश्च ।

४ वे. ता. चं.—'अव्यवसायिनाम्' इति हेतुपरमित्याह—स्वर्गपुत्रेत्यादिना । फलानन्त्यादनन्ता इति । फलबहुल्यात् स्वर्गाद्यनन्तफलभेदेन तत्साधनानामपि कर्मणा मित्रज्ञाकार्यत्वात्तद्विषया बुद्धयोऽपि यावत्फलभेदे भेदिन्य इत्यर्थः । अनन्तबहुशाखाश्चन्द्रयोः प्रधानाप्रधानस्वरूपभेदप्रकारभेदविषयतया पौनरुक्त्यं परिहर्तुं नर्भेदापादकत्वामायेऽपि वैषम्यान्तरपरबहुशाखात्वं व्याचष्टे—तत्रापीति । एकैकस्थं बहुशाखत्वं सुखादयति—एकस्मा इति । एकैकमपि हि काम्यकर्म प्रधानफलवच्छिन्नवेषेण एकपादस्थानीय विरोधिगुणफलाद्यवच्छिन्न तत्तद्व्यभेदेन बहुशाख भवति । मोक्षशास्त्रे तु सर्वायुः

च स्वस्वाविर्भावक्षणफलानुभर स्वनिश्चयशून्यस्य स्यात् २ इति युक्तिविरोधः । चोदयन्ति च शास्त्राणि मोक्षस्य सर्वैविधोपकारकतया आत्मतत्त्वज्ञानम् । अतस्तदभावे शास्त्रविरोधः स्यादिति । ननु व्यवसायारिम्कस्या बुद्धेः किमिदमेकत्वम् २ न तावद्यन्त्यैक्यं तथाविधबुद्धिमन्तानासम्भवात् । नापि विषयैक्यादेकत्वत्वम्, अत्रप्रधानाद्यन्तरविषयभेदेन तदयोगात् । नापि समुदायगोचरत्वात्प्रयोग, काम्यकर्मस्वपि तत्त्वान्यादित्यत उक्तं एकफलसाधनविषयतयेति । तदेवोपपादयति—एकस्मा इति । सर्वाणीति—नित्यनैमित्तिककाम्याना सर्वेषां कर्मणा समुद्युष्टानुष्ठितानां साक्षात्परम्परया वा मोक्षसाधनोपकारित्वेन मोक्ष एक एव प्रधानं फलम् । "सर्वमायुरेति" [छा. उ. ४।१।१२] इत्याद्यवगतावान्तरफलमिधानमपि तदुपयोगित्वामावादिति भावः ।

अस्तु सर्वेषामेकफलसाधनत्वम्, तथापि क्रममाविकर्मस्वरूपान्तात्वे कथं तदुद्देशैर्य २ इत्यत्राह—अत इति । एकफलसाधनतया सर्वेषां कर्मणागैकविधिपृष्टीतत्वेन एकशास्त्रार्थत्वात्तद्वोचरुद्धिरवान्तात्तर्भेदप्रकारभेदेऽप्येकशास्त्रार्थगोचरत्वादेकैत्युच्यते इत्यर्थः । प्रथमविधिसिद्धाना प्रथमप्राप्त्यधिकेति कर्तव्यताकाना कथमेतदशास्त्रार्थत्व २ इत्यत्रोक्तप्रकारेणैकत्वे दृष्टान्तमाह—यथेति । आभेदाद्यो हि सेतितर्तव्यताकाः पञ्चागा उत्पत्तिवार्यै प्रथमगुणना समुदायानुपादियास्यद्वयेन समुदायद्वयत्वमापन्ना कामाधिकारे पुनरेकफलसाधनत्ववेषेणैकतया विधीयन्ते । तथा चैकशास्त्रार्थगोचरतया तदुद्धिरन्यैश्च तद्विद्वयर्थः ।

प्राप्त्यादिकमपि साधनानुष्ठानाद्यर्थत्वेन मोक्षोपयोगिता तदेकफलान्तर्भूतामित्युक्तम् ।
वैषम्यद्वयोपपत्तिवैधैर्याभिप्रायेण निगमयति—अत इति । प्रधानावान्तरफलभेदादित्यर्थः । आकाङ्क्षाकमेणान्यप्रदर्शनाज्ञानता बहुशाखा इति न्युक्तमेव व्याख्यातम् । ननु कथं मित्रप्रधानावान्तरफलसाधनत्वव विहिताना नित्यनैमित्तिककाम्यकर्मणाभेदेऽपि फलं स्यात् २ कथन्तरामेकशास्त्रार्थत्वम् २ काम्याना च कर्मणा निष्कामेन कथमनुष्ठानम् २ । यदि च तत्त्वान्यपरफलाभावेऽपि तत्तत्कर्मसुगर्भं तर्हि तत्तदधिकारताभावेऽपि ब्राह्मणादे क्षत्रियदिर्मयानुष्ठानप्रसङ्गः ; सर्वकाम्योपपहारफलदिविरोधाद्याहो दुष्करश्च ।

३ रा. भा.—एतदुक्तं भवति—नित्येषु नैमित्तिकेषु कर्मसु प्रधानफलान्यवान्तरफलानि च यानि श्रूयमाणानि, तानि सर्वाणि परित्यज्य मोक्षैकफलतया सर्वाणि कर्माण्येकशास्त्रार्थतयाऽनुष्ठेयानि; काम्यानि च स्वरर्णाश्रमोचितानि तत्तत्फलानि परित्यज्य मोक्षफलसाधनतया नित्यनैमित्तिकैरेकीकृत्य यथावलमनुष्ठेयानि—इति ॥ ४१ ॥

४ घे. ता. चं.— कतिपयोपसहार तु किं विद्यदनुष्ठेयमित्यत्र किं नियामकं ? इत्यादिशास्त्रापरिहाराय बुद्धयस्त्यवहुत्वोचे फलमाह— एतदुक्तमिति । नित्यनैमित्तिकयो प्रधानकृत्वा न्यवान्तरफलानि च प्राजापत्यलोकादिप्राप्त्युपात्तदुरितक्षयात्प्रमत्तमित्तप्रत्ययवायपरिहारादिरूपाणि । सचलितनित्यनैमित्तिकयोरप्यत्र नित्यनैमित्तिकशब्दन सद्गह । काम्यशब्द कवलकाम्यपर । ननु तानि सर्वाणि परित्यजेत्युच्यते, मुमुक्षोरप्युपात्तदुरितक्षयादेरवश्यापेक्षितत्वादित्यत्र उक्तमाक्षेपफलतयेति । दुरितक्षयादेरन्यत्र नरणशुद्धिद्वाराणोपकारकत्वात्प्रपृथक्फलत्वमिति भावः । एकशास्त्रार्थतयाऽनुष्ठेयानीति । विनियोगभेदादन्यत्र भिन्नफलत्वं भिन्नशास्त्रार्थत्वं च । अत्र तु सर्वपामप्येव विनियुक्ताना फलस्य शास्त्रार्थस्य च युज्यते । मिदं च नित्यकाम्यज्योतिषोमादावपि विनियोगप्रत्ययमिति भावः । स्ववर्णाश्रमोचितानीति । कस्यचिदि किञ्चित्फलमुद्दिश्य कानिचित्कर्मणि विधीयन्ते ।

५ आ. मा. भा.— योग इमां बुद्धिं शृण्वित्युक्तम्, बह्व्यो हि बुद्धयो मतभेदात्, तत्कथमेव न निष्ठां करोमि ? इत्यत्र आह— व्यवसायात्मिकेति । सम्यग्युक्तिनिर्णीतानां मतानामैतन्मतेवेत्यर्थः ॥ ४१ ॥

६ ज. प्र दी — ननु 'व्यवसायात्मिका' इति श्लोकेन प्रतिज्ञातो योग उच्यते, नापि 'बुद्ध्या युक्त' [२।३९] इत्यादिव प्रशसा तत्किमर्थोऽयं ? इत्यत्र आह— योग इति । ज्ञानोपायविषयमिमा बहुवचमाणा वाच श्रुत, श्रुत्वा तत्र निष्ठा बुद्धित्वुक्तमित्यर्थः । श्रवणमात्रस्य विधिना विनाऽसम्भवात् । बहुव्यो हि बुद्धयो ज्ञानोपायविषया वाच परस्परविरुद्धा सन्ति । कथं मतभेदात्, एकमतमवलम्ब्यमाना किञ्चिज्ज्ञानसाधनमाचक्षते, अपर मतमाधितास्तत्प्रतिषेधेनान्यदाह । तत्र चेदमेव तत्त्वनेदमिति विनिगमक नास्ति । तत्सम्बलकथमेव त्वदीया

७ ह. पै. भा.— व्यवसायात्मिका निश्चयात्मिका बुद्धिः साहचर्ययोगे व्यवसायिनां पुरुषार्थसाधिका । अव्यवसायिनां बुद्धयो बहुशाखा बहुस्कन्धा अनन्ताश्च भवन्ति । न ताः पुरुषार्थप्रति साधनमित्यभिप्रायः ॥ ४१ ॥

८ घे. प्र गि — नन्वेवमपि योगबुद्धेर्भेदोऽस्तुत्वं न युक्तम्, " तमेव विदित्वाऽतिष्ठयुमेति नाम्य पन्था विगतोऽन्याय' [श्रे उ ६।१५] इत्यादिश्रुत्या साह्यबुद्धिर्धनित्वेण मोक्षहेतोरन्यत्र प्रतिषेधादित्यासाह— [व्यवसायेति ।] इह साह्ये योगे च विषये या बुद्धि सा बुद्धिरेव । अयं भावः— नास्माभिर्मोक्षं प्रति साह्य बुद्धिर्वाऽप्युद्दिशति इत्यत्र साधनद्वयमुक्तम्, येन " नाम्य पन्था' [श्रे. उ. ६।१५] इति श्रुतिविरोध स्वार । किन्तु बुद्धिद्वयमप्येकीभूतमेव मोक्षसाधनमित्युच्यते । एतन्मात्रं वागबुद्धे साह्यबुद्धेऽपि नित्यवित्तुदिरुपायसंज्ञनच्येन तद्वद्वतया तद्वैराग्यतां गतम् । अत्यन्तं हि— 'तन् कर्माधिकं पार्थे ! ज्ञाने परिममाच्यते [४।३३] इति, तथा 'एव साह्ये च योगे च य पश्यतः स परश्चि' [५।६]

तेयामेव कर्मणा फलान्तरार्थतया विनियोगेऽपि स एवाधिकारी भवितुमर्हति 'फलसत्प्रत्यविवेधे तु युक्तं फलसपरिग्रह' इति न्यायादधिकारान्तररूपेण प्रमाणभावात् । यथा नित्यकाम्यज्योतिषोमादावै, यथा चाज्ययनस्य जगद्व्यति भावः । निष्कामस्य काम्यकर्मागुणोपपादना योक्तम्— तत्फलानि परित्यज्य मोक्षसाधनतयेति । नित्यनैमित्तिकेरेकीकृत्येति— एतत्फलसाधनतयैकशास्त्रार्थकृत्येत्यर्थः । यथाचलमिति । शस्त्रयुक्तोपेन हि शक्तिशास्त्रम् । आह च मनु— 'तदि बुद्ध्यन्याथाशक्ति प्राप्नोति परमा गतिम् [१।१।३४ ३] इति । एव नित्यनैमित्तिको रिच काम्येऽपि मुमुक्षो कतिपयाह्वयेऽप्येऽपि न दोष इत्युक्तं भवति । एतेन विच्छेदे प्रत्ययायाभावश्चनमपि न ज्योतिषोमार्थेऽन्तर्निच्छेदेऽप्यत्र, अपित्वामोक्षादनुष्ठेयैकशास्त्रार्थेऽपि कर्मरूपे प्रयाजादिषुदित्कर्तव्यतास्थानीयैकैवमनुष्ठानाऽपि देशादिर्विद्युप्युक्ततोत्तरानुष्ठानपरमिति च दर्शितम् ॥ ४१ ॥

यामेव वाचि निष्ठा विनाम करोमि ? । ननु सर्वाण्यपि मतानि व्यवसायात्मकान्येव, स्वे रवेऽर्थे सर्वया सन्देहाभावात् । अतः कथमुच्यते व्यवसायात्मिका अव्यवसायिना बुद्धय इति ? तत्राह— सम्यगिति । युक्तिरिति प्रमाणसामान्यमुच्यते । प्रमाणत्वेन निर्णीतत्वमेवात्र व्यवसायशब्दार्थं, न निश्चयमात्रमित्यर्थः । प्रमाणित्वमेव मत प्राह, तत्र न कदाचिद्विप्रतिपत्तिः, यतस्तत्रैक निष्ठाभावः, अप्रामाणिकेषु विद्यमानाऽपि विप्रतिपत्ति किं करिष्यति ? इति भावः ॥ ४१ ॥

इति च । एव च योगबुद्धिर्नया साह्यबुद्धिर्भेदोऽस्तुत्वं न युक्तम् । योगबुद्धेर्भेदोऽस्तुत्वं न युक्तम् ।

ननु सकामकर्मोद्योगबुद्धेर्वि निष्कामकर्मोद्योगरूपयोग बुद्धेरपि साह्यबुद्धिर्निष्काम एवोचित इति इत्येवमेवम् ? इत्याशयत्र प्रियेणहि— व्यवसायात्मिकेति । " तमेव वेदाङ्गचनेन प्रायणा विविदिपन्ति यत्रेण दानेन तपसाऽन्या साधनेन " [श्रे उ. ४।३।२२] इत्यादिश्रुतिभिः " सर्वोपेक्षा च यज्ञादिश्रुतेरभयम् " [म सू. ३।१।२६] इत्यादिभिः श्रुत्युपादेर्नैतन्मोक्षसाधनार्थस्य सम्यग साह्ययोगबुद्धेर्न्यायसाधनभावनियमयो व्यवसायः, तदुपेत्यैव । हेतुवर्गमिदं विनेपेण, यस्मादुक्तप्रत्ययव्यवसायस्य साह्ययोगोऽस्तुत्वं न युक्तमेवेति ।

सकामकर्मानुष्ठानबुद्धेस्तेषां तदाव्यवसायपरपत्वाभावात् सा
 ह्युत्तुद्धवैक्यं, किन्तु मित्रमित्ररूपतैरेत्युत्तरार्धेन दर्शयति—
 बहुश्रावणा इति । अव्यवसायिनां पूर्वोक्तनिश्चयश्रम्यानां
 स्वर्गापशुपुत्रायथकर्मावुद्देशताभ्यवसायिनां बुद्धयोऽनन्ता. स्वर्ग-
 पश्चादिपरलानन्त्यात्, तत्रापि बहुश्रावणा एकस्मै फलाय वि-
 हितेऽपि दर्शपूर्णमासादौ 'आयुशाशास्ते' 'सुप्रजास्त्वमाशास्ते'
 इत्याद्यवसान्तरफलभेदेन बहुभेदा इत्यर्थः । तथा च बहुश्रावणा-
 नन्तफलोपभोगार्थवद्दृशरीतियोगवियोगरूपनित्यसंसारकारणी-
 भूतां सकामकर्मानुष्ठानबुद्धिं विहाय निष्पन्नितिशयमोक्षानन्द-
 सन्ध्यावकजागरेतुं निष्कामकर्मानुष्ठाननिष्ठमातिथेयमिष्टाय ।
 एवमस्य श्लोकस्य भाष्योक्तार्थं सपरिष्कारं इति ।

श्रीधराचार्यास्तु— 'नेहाभिव्रमनाशोऽस्ति' इति पूर्व-
 श्लोकार्थं हेतुवर्णनत्वेनाद्यं श्लोकमन्वतार्थं 'इह निष्कामकर्म-
 योगे व्यवसायात्मिका परमेश्वरभक्त्यैव पुत्रं तरिष्यामीति
 निश्चयात्मिका एतेव निष्ठा बुद्धिर्भवति । ईश्वराधनार्थेने
 त्रियमाणं हि कर्म किञ्चिदङ्गवैकरयेऽपि न नश्यति । यथा
 शम्भुवातया कुर्यादिति विधीयते । न च वैगुण्यमपि परमेश्व-
 रशरीरेनेव, तदसम्भवाद् । अव्यवसायिनां कामिनां तु बुद्धयो
 अनन्ता बहुश्रावणाश्च, नैकनिष्ठाः । तस्मात् काम्यकर्मानुष्ठानं
 बुद्धितो योगबुद्धेर्मेहद्वैलक्षण्यम्' इति व्याख्यातवन्तः ।
 सर्वथाऽपि 'बुद्ध्या युक्तो यथा पार्थ कर्मबन्धं ग्रहामपत्तिः...
 वायते महतो भवान्' [२।१२-४०] इति मात्रम् ॥ ४१ ॥

१ व० त० दी०— कृत इत्यपेक्षायामाह— न्यवसायेति । इह योगे बुद्धिरेका व्यवसायात्मिका । अफलात्
 भगवदर्थं वा कर्म किञ्चिदकर्तव्यमिति निश्चयरूपा बुद्धिरेकविपयत्वादेका । साहच्ये तु त्रिपुटिशून्या वृत्तिः ।
 काम्यकर्मतोऽपि भेदमाह— अष्टप्रवसायिनां काम्यकर्माभिनिविष्टानां तु बुद्धयो बहुश्रावणा अनन्ताश्चेति हिं
 पसिद्धम् । वक्ष्यति चासुरसम्पत्प्रसङ्गे— 'यद्ये दास्यामि मोक्षिष्ये' [१६।१५] इत्यादि ॥ ४१ ॥

यिनां बहिर्दृष्टानामनिश्चितहृदयानां बुद्धयोऽनन्ताश्च भवन्ति,
 फलात् बहुश्रावणाश्च भवन्ति । तत्र साहचर्याभावात् प्रत्य-
 यायादिसम्भावना स्यादेव, भगवान् तु साहचर्यात्वेव वैक-
 ल्यप्रत्यकायादिसम्भावना । अत एव भगवद्वाच्यम्—
 'मार्कमं कुर्यातां पुंसां काललोपी भवेदिति । तत्कर्म तस्य
 कुर्यान्ति तिस्र कोऽप्यो महर्षय' इति ॥ ४१ ॥

१० पु. अ. त — किञ्च । फलाय कर्मफलानामनेकत्र
 विद्भिर्भवति मदान्तायेन कर्तव्यं मन्त्रिष्टनेदेव बुद्धिरिति
 अत्रापि वैपरीत्यशङ्केत्याह— व्यवसायात्मिकेति । इ
 कुरुनन्दन सकुलोपश । इह भविष्यां व्यवसायात्मिका
 भगवद्वाच्यैव करिष्यामीति रूपदेव भवति । अव्यवसा-

यिनां बहिर्दृष्टानामनिश्चितहृदयानां बुद्धयोऽनन्ताश्च भवन्ति,
 फलात् बहुश्रावणाश्च भवन्ति । तत्र साहचर्याभावात् प्रत्य-
 यायादिसम्भावना स्यादेव, भगवान् तु साहचर्यात्वेव वैक-
 ल्यप्रत्यकायादिसम्भावना । अत एव भगवद्वाच्यम्—
 'मार्कमं कुर्यातां पुंसां काललोपी भवेदिति । तत्कर्म तस्य
 कुर्यान्ति तिस्र कोऽप्यो महर्षय' इति ॥ ४१ ॥

११ नी० मा० दी०— नन्वेवं साहचर्ययोगयोर्महाभयानाणहेतुत्वं तुल्यं चेत्, कोऽनयोर्विशेषः ? इत्याशङ्क्य
 साहचर्यानां पातशङ्का नास्ति, योगिनां तु यावद्बिदेहकैवल्यं पातशङ्काऽस्तीत्याह— व्यवसायात्मिकेति । व्यव-
 सायस्त्वन्निश्चयस्तत्रात्मिका तदाकारा बुद्धिरन्तःकरणवृत्तिः. "अहं प्रह्लादिभिः" [वृ. उ. १।४।१०] इति वाचयजन्त्या
 प्रह्लाकारान्तःकरणवृत्तिर्ब्रह्मविद्याभिधाना समस्तवृत्त्यन्तरत्वात्वेन सम्याभ्युदिता एका एकेव. "सकृद्विभानो
 ह्ये(वै) प्रहलोकः" [गो. पा. का. ४।८१] इति श्रुतेः । ब्रह्मेव लोको प्रहलोक इह प्रह्लेव, न हि सकृद्विज्ञाते
 प्रह्लाणि ज्ञातव्यं कर्तव्यं वा किञ्चिद्वदित्प्यते कुर्यात्स्य-नाद्वदित्प्यते ; अतोऽस्य पातशङ्का नास्ति । अव्यवसा-
 यिनामज्ञानिनां तु बुद्धयोऽनन्ताः, ताश्च प्रत्येकं बहुश्रावणा इति 'इदमेव मम श्रेयः' इति निश्चयस्य दुर्लभत्वात्कदा-
 निदभ्यस्यपि श्रेयोबुद्धौ सत्या पातशङ्काऽऽतीति महान्तयोर्विशेष इति भावः ॥ ४१ ॥

यिनां बहिर्दृष्टानामनिश्चितहृदयानां बुद्धयोऽनन्ताश्च भवन्ति,
 फलात् बहुश्रावणाश्च भवन्ति । तत्र साहचर्याभावात् प्रत्य-
 यायादिसम्भावना स्यादेव, भगवान् तु साहचर्यात्वेव वैक-
 ल्यप्रत्यकायादिसम्भावना । अत एव भगवद्वाच्यम्—
 'मार्कमं कुर्यातां पुंसां काललोपी भवेदिति । तत्कर्म तस्य
 कुर्यान्ति तिस्र कोऽप्यो महर्षय' इति ॥ ४१ ॥

मुक्तिसाधनप्रवृत्त्यर्था संसारवैतुष्यस्य काम्यकर्माधिकृतानां फलाशापाशबन्धानां निन्दा ।

यामिमां पुष्पितां वाचं प्रवदन्त्यविपश्चितः ।
 वेदवादरताः पार्थ नान्यदस्तीति वादिनः ॥ ४२ ॥
 कामात्मानः स्वर्गपरा जन्मकर्मफलप्रदाम् ।
 क्रियाविशेषबहुलां भोगेश्वर्यगतिं प्रति ॥ ४३ ॥
 भोगेश्वर्यप्रसक्तानां तयाऽपहृतचेतसाम् ।
 व्यवसायात्मिका बुद्धिः समाधौ न विधीयते ॥ ४४ ॥

१ शां. भा.— येषां व्यवसायात्मिका बुद्धिर्नास्ति ते— यामिमामिति । यामिमां वक्ष्यमाणं
 पुष्पितां पुष्पितवृक्ष इव शोभमानां श्रूयमाणरमणीयां वाचं वाक्यलक्षणां प्रवदन्ति । के ? अनिपश्चितो-
 मां २३

ऽप्येवमसः, अविशेषित इत्यर्थः । वेदवाद्दरता बह्वर्थवादफलसाधनप्रकाशकेषु वेदवाच्येषु रताः हे पार्थ ! नान्यत् स्वर्गप्राप्त्यादिफलसाधनेभ्यः कर्मभ्योऽस्तीत्येवंवादिनो वदनशीलाः ॥ ४२ ॥

२ आ. द्वां. व्या.— यदि साहचर्यगुरुवैक्यैव प्रमाणभूता बुद्धिस्तर्हि सैव सर्वेषां यित्ते किमिति स्थिरा न भवति ? तत्राऽऽह— येषामिति । ते यामिमां वाच प्रवदन्ति तयाऽऽहतेचे- तनां कामिना कामवशात्त्रिभ्यास्त्रिका बुद्धिर्न प्रायः स्थिरा भवतीत्याह— ते— यामिति । 'इमा' इत्यभ्ययनविभुषात्तत्त्वेन प्रसिद्धत्वं कर्मकाण्डरूपाया वाचो विवक्ष्यते । बध्यमानत्वं क्रियाविशेषबहुलामित्यादौ द्रष्टव्यम् । किंशुको हि पुष्पशाली शोभमानोऽनुभूयते, न पुष्पभोग्यफलभागी लक्ष्यते । तथेयमपि कर्मकाण्डात्मिका ध्यमानदशया रमणीया वागुपलभ्यते, साहचर्यसाधनसम्बन्धप्रतिमानात् त्वेषा निरतिशयफलमागिनी

भवति, कर्मानुष्ठानफलस्यानित्यत्वादिति मत्वाऽऽह— पुष्पितामिति । वाक्यत्वेन लक्ष्यतेऽर्थवत्प्रतिमानात्, वस्तुतस्तु न वाक्यमर्थोभासत्वादिद्याह— चाभ्यलक्षणासामिति । प्रवदन्तु वेदवाच्यतात्पर्यपरिज्ञानाभावात् सूचयति— अविपश्चित इति । वेदवादा वेदवाक्यानि, तानि च बहुनामर्थवादाना फलना साधनाना च विश्लेषाणा प्रकाशकानि तेषु रतिरासत्तिस्तानि- श्चवं तद्वत्त्वमपि तेषा विश्लेषणमित्याह— वेदवाद्दरता इति । कर्मकाण्डनिष्ठत्वफलं कथयति— नान्यदिति । ईश्वरो वा मोक्षो वा नास्तीत्येवं वदन्तो नास्तिका सन्तः सम्म्यग्ज्ञानवन्तो न भवन्तीत्यर्थः ॥ ४२ ॥

३ शां. भा.— ते च— कामात्मान इति । कामात्मानः कामस्वभावाः, कामपरा इत्यर्थः । स्वर्गपराः स्वर्गः परः पुरुषार्थो येषां ते स्वर्गपराः स्वर्गप्रधानाः । जन्मकर्मफलप्रदां, कर्मणः फलं कर्मफलं, जन्मैव कर्मणः फलं जन्मकर्मफलं तत् प्रददातीति जन्मकर्मफलप्रदा, तां वाचं प्रवदन्तीत्यनुपज्यते । क्रियाविशेषबहुलां, क्रियाणां विशेषाः क्रियाविशेषाः, ते बहुला यस्यां वाचि तां, स्वर्गपशुपुत्राद्यर्था यया वाचा बाहुल्येन प्रकाशयन्ते । भोगैश्वर्यगतिं प्रति, भोगैश्वर्यं च भोगैश्वर्यं, तयोर्गतिः प्राप्तिः भोगैश्वर्यगतिः, तां प्रति साधनभूता ये क्रियाविशेषाः, तद्बहुलां तां वाचं प्रवदन्तो मूढाः संसारे परिवर्तन्ते इत्यभिप्रायः ॥ ४३ ॥

२ आ. द्वां. व्या.— प्रकृतान्प्रवस्तुनविवेकिनो व्यवसायात्मकबुद्धिमाक्त्वासम्भवसिद्धवर्धे विधात्तरेण विधिनष्टि— ते चेति । तेषां ससारपरिवर्तनपरिदर्शनार्थं प्रस्तुता वाचमेव विधिनष्टि— जन्मेति । ननु पुंसां कामस्वभावत्वमयुक्तं चेतनस्येच्छावत्सत्त्वात्सदात्मत्वात्पुण्येतिरिति तत्राऽऽह— कामपरा इति । तत्परत्वं तत्सत्त्वार्थित्वेन तत्तदुपायेषु कर्मन्वेव प्रवृत्ततया कर्मसभ्यासपूर्वकाज्ज्ञानाद्बुद्धिसुखत्वम् । ननु कर्मनिष्ठानामपि परमपुरुषार्थपक्षया मोक्षोपाये ज्ञाने भवत्याभिसुख्यमिति नेत्याह— स्वर्गेति । तत्परत्वं तस्मिन्नेवाऽऽसक्ततया

तदतिरिक्तपुरुषार्थरहित्यनिश्चयस्वरम् । उच्चावचमभ्यमवेदप्रमेदमर्हणं जन्म । वाचो यथोक्तफलप्रदत्वं अप्रामाणिकं शक्यां शक्यानुष्ठानद्वारा तदुपपत्तिरित्याह— क्रियेति । क्रियाणां मनुष्ठानानां यागदानादीनां विशेषा देशशालाधिकारिषुकां सप्ताहानेकादहलक्षणास्ते खल्वस्या वाचि प्राचुर्येण प्रतिभातीत्यर्थः । कथं यथोक्तानां वाचि क्रियाविशेषाणां बाहुल्येनैव रथानमित्याशङ्क्य प्रकाशयत्वेनेत्येतद्विशदयति— स्वर्गेति । तथापि तेषां मोक्षोपायत्वोपरत्वेतन्निराणा मोक्षामिसुखं भविव्यति, नेत्याह— भोगेति । यथोक्ता वाचमभिवदन्तो पर्यवसानं दर्शयति— तद्बहुलामिति ॥ ४३ ॥

१ शां. भा.— तेषां च— भोगेति । भोगैश्वर्यप्रसक्तानां, भोगः कर्तव्यं, ऐश्वर्यं चेति भोगैश्वर्ययोरेव प्रणयवतां तदात्मभूतानाम्; तथा क्रियाविशेषबहुलया वाचाऽपहृतचेतसां आच्छादित- विवेकभङ्गानां व्यवसायात्मिका साहचर्ये योगे वा या बुद्धिः, सा समाधौ समाधीयतेऽस्मिन् पुरुषोपभोगाय सर्वमिति समाधिरन्तःकरणं बुद्धिः, तस्मिन् समाधौ न विधीयते न भवतीत्यर्थः ॥ ४४ ॥

२ आ. द्वां. व्या.— ननु कर्मकाण्डनिष्ठानां कर्मानुष्ठानामपि बुद्धिबुद्धिर्गणान्तःकरणे साहचर्यसाधनमृतबुद्धिद्वयसमुदायसम्भवाद्दत्तो मोक्षो भविव्यति, न, इत्याह— तेषां चेति । तदाभ्ययतानां तयोश्च भोगैश्वर्ययोरात्मकत्वेत्येनाऽऽरोपितयोर्भिनविधे चेतसि तादान्मयाप्यासवतां बहिर्भुत्वा

नामित्यर्थः । तथापि शास्त्रानुसारिण्या विवेकप्रज्ञया व्यवसायात्मिका बुद्धिस्तेषामुदेव्यतीत्याशङ्क्याऽऽह— तथेति । ननु समाधिः सम्प्रज्ञाताऽम्प्रज्ञातभेदेन द्विधोच्यते, तत्र बुद्धिद्वयविधिरप्रसक्तः सन्नर्थं निदिच्यते ? तत्राऽऽह— समाधीयत इति ॥ ४४ ॥

३ रा. भा.— अयं काम्यकर्माधिष्ठताभिन्दति— यामिमां पुष्पितां पुष्पमात्रफलं आपातरमणीयां वाचपविपथिवोऽप्यज्ञा भोगैश्वर्यगतिं प्रति कर्तमानां प्रवदन्ति,

वेदवादरताः वेदेषु ये स्वर्गादिकलवादाः तेषु सक्ताः 'नान्यदस्ति' इतिवादिनः तत्सङ्घातिरेकेण स्वर्गादिरधिकं फलं नान्यदस्तीति वदन्तः कामात्मानः काममवगमनसः स्वर्गपराः स्वर्गपरायणाः स्वर्गादिकलावसाने पुनर्जन्मकर्माख्यफलप्रदां क्रियाविशेषबहुलां तत्त्वज्ञानरहिततया क्रियाविशेषप्रचुरां भोगैश्वर्यगतिं प्रति वर्तमानां यामिमां पुष्पितां वाचं ये प्रवदन्तीति सम्यन्धः; तेषां भोगैश्वर्यमसक्तानां तथा वाचा भोगैश्वर्यविषययाऽपहृतात्मज्ञानानां यथोदितव्यवसायात्मिका बुद्धिः समाधौ मनसि न विधीयते नोत्पद्यते । समाधीयतेऽस्मिन्नात्मज्ञानमिति समाधिर्मनः, तेषां मनस्यात्मयाथात्म्यनिश्चयज्ञानपूर्वकभोससाधनभूतकर्मविषया बुद्धिः फदाचिदपि नोत्पद्यते इत्यर्थः । अतः काम्येषु कर्मसु मुमुक्षुणा न सङ्गः कर्तव्यः ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥

४ वे. ता. चं.— एवं काम्यकर्मविषयबुद्धिर्नो मोक्षसाधन-
मूलकर्मविषयाया बुद्धेः वेदव्यत्ययसुपाय अनन्तरं मोक्षसाधने
प्रवृत्तिशैल्यर्थमितरफलवैतृष्यजननाय तत्कल्याणनकमाधि-
तान् निन्दतीत्युपलक्षणम् इत्ययमवतरत्यति— अथेति ।
काम्यकर्माधिष्ठितानिति, काम्यकर्मसु स्वर्गादिस्वाभिलषित
साधनत्वस्वायत्तादित्युक्तानित्यर्थः । 'पुष्पिताम्' इत्येतत्फल-
व्यवच्छेदमुक्तेनासुरोदरत्वपरिमितमिमांशोपेक्षा— आपात-
रमणीयामिति । अल्पज्ञा इति । विविधं पदव्यक्तिं हि विप-
क्तिवम् । '५भोदरादीनि यथोपादिष्य' [अष्टा. ६।३।४०९]
पर्यच्छन्दारयवस्य यच्छन्दस्य लोपः । तत्र बहुलत्वम् ।
तयतिरेक्यात्रोपनिषत्प्राम्यस्थिरास्थिरादिविद्वेकाभावादलक्ष-
मिनि भावः । 'जन्मकर्म' इत्यादे गतिविशेषणत्वप्रभव्युदासाय
गतिं प्रतीत्यस्यापेक्षितपरायणाय न प्रथममुद्देश्यं प्रागेवोक्तम् ।
भोगैश्वर्यगतिं प्रति धर्तमानामिति । एतेन 'वाच' इत्यस्य
काम्यनिश्चयविभागपरत्वमुक्तं भवति ।

सामान्येन वेदिकनिष्ठाप्रमत्ताशरिति — स्वर्गादिकल-
वादा इति । वेदशास्त्रोऽत्र 'वेदेषु वेदाग्नेषु च गीयते'
इत्यादाविव कर्ममागपरः । तथापि विधिभागकलापवादभागवि-
षयदाया उपरमात्रवेदकात्रविषयदत्ता वा वाचं 'वेदवाद' इत्य
नयोरात्रोपनिषदिति भावः । 'नान्यदस्ति' इतिवादे पूर्वोत्तरप
दानतमर्थ हेतुया उपादते — तन्सङ्घातिरेकेणेति । अत्रदस्य
स्वरूपनिषेधोऽत्राय इत्यभिप्रायेणोप-
रन्त इति 'शान्ति' इत्यनेन तथावदन्तलील्यविरशाब्दजनय
नरत इति— शान्तिरामा गतो देवां तं कामात्मान इति
व्यपिच्छवस्तुनिर्दिष्टिति भावः । स्वर्गपरायणा इति ;
स्वर्ग परा परादपि परमश्राव्यं देवां तं स्वर्गपराः, मोक्षविमुक्ता
इति भावः । 'कामात्मानः स्वर्गपराः' इतिप्रवृत्तयः कामात्मान-
विदेवविषयदाया एतद्विषयवदत्ता वा हेतुमात्रविषयदत्ता
वा कामान्मुक्त्यान्वयेमुक्तपदार्थता वा पुनरधिकारिदाराः ।

स्वर्गादिप्रमोक्षणस्यै कर्ममादिप्रमं ब्युत्पद्यति— स्वर्गा-
दिकलापमान इति । 'वाच' इत्यस्य 'मुदिच्छाये' मेधात्वेन
पुनरिदं प्रति [उ. उ. ५।१।१६] 'प्रत्यन्तं कर्म' इत्यस्य
निर्दिष्टं इतिप्रवृत्तम् । तन्मते 'वाच' इत्यस्यै 'वेदवाद' कर्म-
[५. उ. ४।१।६] 'अद्वयमान' इति । पुनरिदं प्रति

[८।१६] 'स्वर्गोऽपि पातमोक्षस्य क्षयिष्णोर्नास्ति निर्वृतिः'
[वि. उ. ६।५।१०] इत्यादिप्रुतिस्मृतय इह प्रख्याः । जन्म-
वत्कर्मणोऽव्युत्पत्तयास्यकर्मसोपफलत्वकल्याणनाय समानाधिकर-
णसमासतां दर्शयति— जन्मकर्माख्यफलप्रदामिति ।
कर्मरूपेण पुनरुत्पत्तयुत्पत्तजन्मप्राप्तां श्रुतिस्तावत् 'प्लवा खेतो
अट्टा यज्ञमा अटादसोकमवत्ं येषु कर्म । एतच्छ्रेयो वेऽस्मि-
नन्दन्ति मृदा जराभृत्युं ते पुनरेवापि यन्ति' [मु. उ. १।२।७]
'तथ इह रमणीयचरणा अभ्याशो ह यत्ते रमणीयां योनिमाप-
येरन् प्राद्व्यगोनि वा क्षयिष्योनि वा वेदययोनि वा अथ य इह
कूप्यचरणा अभ्याशो ह यत्ते कूप्या योनिमापयेरन् शयोनि वा
सुररयोनि वा चण्डालयोनि वा' [छा. उ. ५।१०।७] इत्यादिः ।
जन्मकर्मादेः सर्वस्य कर्मरूपमूलत्वं स्मृतयश्च— 'वर्णा आश्रमाश्च
स्वकर्मनिष्ठाः प्रेत्य स्वकर्मफलमनुभूय तत्र शोषेण विशिष्टेऽश-
जातिब्रह्मण्यसुश्रुतवितर्तमुल्लेखेपतो जन्म प्रतिपद्यन्ते । वि-
प्लवो विपरीतादयन्ति' [गो. ध. २।१।११०-१११] इति । तथा
'ततः परितृप्तौ कर्मफलशोषेण जाति रूपं क्वं बहु मेधां प्राप्तां
द्वयानि धर्मानुष्ठानमिति प्रतिपद्यते । तत्प्रवृत्तयोर्लोकेयोः
सुख एव वर्तते' [आ. स्तं ध. २।१।२।३] इत्यादयः । वैरा-
ग्यपादे वादयसो व्यक्तमनुसन्धेयः । अत्र जन्माख्यकर्मफल-
प्रदामिति हेतुचिन्धोसोषु पाठः । ननु ज्योतिशोमादि-
धियाविदेवमस्त्वमत्र कामिनो ज्ञानिनश्च समानम्, तत्कथं
'क्रियाविशेषबहुलाद्' इति कामिनो विशिष्याभिचोयते ?
तयोप-
'तत्त्वज्ञानरहिततयतेति । ज्ञानिनां हि सर्वे कर्म
क्षियमानानपि ज्ञानप्रयुक्तेषु । तथैककलापनतया एकमात्रा-
धेयम् । न च मोक्षानुपयुक्ताः सर्वे क्रियाविशेषास्तेन वि-
यन्ते । जनः प्रदायबहुलं परिमितभरत्तत्ं धामुमुक्तोः कर्मणि
भावः । अन्देशां वाचा अन्देशान्नास्तिचित्तव्यसं निरस्यन्
पटन्नादोरोरद्विन्देद्योः प्रमुत्तविन्देद्यविषयत्वं वाह—
तेषामिति । तथेति । यदुत्पत्तिनिर्बन्धक्यारुदेवोपदा-
नम्, तत्परायत्वं प्रत्यं भोगैश्वर्यहेतुमाह— भोगैश्वर्ययि-
ययति । 'अत्रतथेयम्' इत्यस्य पूर्वोदनापर्यन्तदस्य-
परिहास्य तदर्थेन प्रवृत्तव्यवसायात्मकबुद्धयनाहेतुत्वाय
योक्तम्—अपहृतात्मज्ञानानामिति । यथोदितेति—ना-
गुत्तवर्णास्यर्थः । न विधीयते केनचिदनुना न विद्वन इत्यर्थः ।
न च चिन्धयन्ते—मोक्षपत्त इति । यथापि

बुद्धिविशेषविवक्षायामत्रानन्वयान्मनोविषयत्वे व्युत्पत्तिमाह-
समाधीयतेऽस्मिन्निति— निधीयतेऽस्मिन्निति निधीयते ।
यथोदितेत्यायुक्तं प्रकारं विद्मोति—तेषां मनसीत्यादिना ।
विधीयत इति वर्तमाननिर्देशात्पर्यसिद्धसुक्तं कदाचिद्-

पोति । एषा निन्दा किमर्थमित्यत आह अत इति, न्यव-
सायात्मकबुद्धिविरोधादित्यर्थः । मुमुक्षुणा न सङ्ग-
कर्तव्य इति—निस्सङ्गेन काम्यानामपि करणमनुमन्यते ;
एवंप्रमाणस्य मोक्षविरोधित्वाभावात् । मोक्षेच्छाऽस्ति चेदन्व-
येच्छान्न कार्येत्युक्तं भवति ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥

५ आ. मा. भा.—स्युरवैदिकानि मतानि अव्यवसायात्मकानि ; न तु वैदिकानि । तेऽपि हि
केचित्कर्माणि स्वर्गादिफलान्येवाहुरित्यत आह—यामिमामिति । यामाहुस्तयेत्यन्वयः । मोक्षफल-
मपेक्ष्य स्वर्गादिपुण्यशुक्तां वाचं प्रवदन्ति । वेदवादरताः कर्मादिवाचकवेदवादरताः । वेदैर्यन्मुखत
उच्यते तत्रैव रताः । नान्यदस्तीतिवादिनः ‘परोक्षविषया वेदाः’ ‘परोक्षप्रिया इव हि देवाः’
[ऐ. उ. १।१४ वृ. उ. ४।२।२] ‘मां विधत्तेऽभिधत्ते माम्’ [भाग. १।१२।१४३] इत्यादिभिः
पारोक्ष्येण प्रायो भगवन्तं वदन्ति ॥ ४२ ॥

६ ज. प्र. श्लो.—‘यामिमाम्’ इति श्लोकस्य प्रकृतोपयोगा-
दर्शनान्तरातिमाह—स्युरिति । न तु वैदिकान्यन्यव्यवसाया-
त्मकानि । ततः किं प्रकृते ? इत्यत उक्तं तेऽपीति । न्यव-
सायात्मक मत वैदिकमतमवलम्बमाना अपि केचित् वैदि-
कानि सर्वांग्येव कर्माणि स्वर्गादिफलान्याहुः । भवास्तु काम्या-
न्येव स्वर्गादिफलकानि, निष्कामानीश्वरार्पणबुद्ध्याःशुद्धिनिमित्तानि तु
ज्ञानार्थनीत्यभिप्रेति । तथाच तद्ब्रह्मणे मित्राशुपतिस्तदव-
स्थेति भावः । आह वेदा वैदिकमासात्प्रदक्षेताय निन्दामिति
सोप । भोगैश्वर्यगतेरपि प्रकृतत्वात्तयेति तत्परामर्शप्राप्तिं वार-
यति—यामिति । अन्यथा यच्छब्द साकाह्योऽग्नित्त स्या-
दिति भावः । वाचः पुणित्तत्त्व कथं ? इत्यत आह—मोक्षेति ।

अत्यल्पत्वेनोपमा । वेदवादरता इत्येतत्कथं निन्दावचनं इत्यत
आह—वेदैति । कथमेतस्मात्वेदाऽभ्यते ? कथं चैषाऽपि
निन्दा ? इत्यत आह—वेदैरिति । वादशब्दोऽप्रापातत प्रतिपादने
वर्तते । वक्ष्यते चान्नाभिधानम् । आपाततः प्रतिपाद्य च कर्मा-
दि सावधारण चैत् । अन्मज्ञो वायुमक्ष इति यथेत्यर्थः । साव-
धारणत्वं कुत इति चेत्, उत्तरपदकलादिति तानि षट्ति—
नान्यदिति । आपातत प्रतीकार्थाद्यस्य सङ्घावे भवेदेया
निन्दा । कोऽसौ कुतश्च ? इत्यत आह—परोक्षेति । क्वचित्प्रक-
टवचनादिवेत्युक्तम् । अतएव प्राय इत्याह—देवा वेदानिमा-
निनः । तत्परामर्शसूचनार्थं मा विधत्त इत्याद्युदाहृतम् । वदन्ति
वेदाः ॥ ४२ ॥

६ आ. मा. भा.—भोगैश्वर्यगतं तत्प्राप्तिं प्रति । तत्प्राप्तिकला एव वेदा इति वदन्तीत्यर्थः ॥ ४३ ॥

६ ज. प्र. श्लो.—गतिशब्दव्यवहारित्यप्यर्थः प्रनीचेते-
त्यत आह—भोगेति । अन्यथाऽसदनुवादाप्रसङ्गादिति भावः ।

एषाऽपि कथं निन्दा ? इत्यत आह—तत्प्राप्तीति । मोक्षं
वेदफलं न मन्यते इत्यर्थः ॥ ४३ ॥

५ आ. मा. भा.—तेषां सम्प्रयुक्तिर्निर्णयार्थिका बुद्धिः समाधौ सप्ताधौ न विधीयते ।
सम्प्रयुक्तिर्निर्णयार्थानापीश्वरे मनस्समाधानं सम्प्रभवति । तद्धि मोक्षसाधनम् । उक्तं चैतदन्यत्र—
‘न तस्य तत्त्वग्रहणाय साक्षादरीयसीरपि वाचः सप्तासन् । स्वप्ने निरुक्त्या गृहमेधिसौख्यं न यस्य
हेषानुमितं स्वयं स्यात्’ [भाग. ५।११।३] ॥ ४४ ॥

६ ज. प्र. श्लो.—तथाऽहत्वेत्यादप्रतीतिमिरासायायं
माह—तेषामिति । वेदा बुद्धिर्नोपहित्व्यवसायात्प्रियवृत्ता
सम्प्रयुक्तिर्निर्णयार्थिका न भवति । तत एवैतत् सम्प्रयुक्तमा-
धानार्थं न विधीयत इत्यर्थः । सम्प्रयुक्तिर्निर्णयार्थमन्वयमानो
पुत्रः गमात्प्रमाय ? इत्यत आह—सम्प्रयुक्तिः । अनेन तमा-
निष्कार्योऽपि विरोधो भवति । विधीयते मनस्समाधानेन
नेन तदर्थं निन्दा स्यात् ? इत्यत आह—तस्मात् । मोक्षा-

भावश्च महान्दिति । वधयति । सम्प्रयुक्तिर्निर्णयार्थानामित्यु-
क्तम् । न केवलमातुभाविर्कं विन्तु पुराणेषुचमिल्याह—उक्तं
चेति । वरीयसी, वरीयसः । ‘धृषा मुञ्जु’ [अथा. ७।१।१९]
इत्यादिना जन् पूर्वशब्दं । वाचो वेदवाच । स्वप्ने निरुक्त्या
स्वप्नप्रतीतिग्रहणान्तेन हेयानुमितं हेयत्वेनानुमितम् । इदमेव हि
सम्प्रयुक्तिर्निर्णयार्थम् । यदेयोपादयदिवेकेन हेयदानमुपादेयो-
पादानं च तद्धि मोक्षासाधनमित्येतन्मुमुक्षुयादिसिद्धमेव ॥ ४४ ॥

७ ज. प्र. भा.—यामिमां वैदिकीं वेदमयां द्रव्यगुणकर्मणां स्वर्गादिफलोत्पादनसम्प्रयानां
फलार्थमाश्रितान् पुण्यमित् पुण्यं तानि च पुण्यितानि एषां पुण्यितानां प्रतिपादिका वामपि पुण्यिता,
तां वाचं वदन्ति पठन्ति अपिपथितोऽपण्डिताः । वेदस्य वादो वदन् वेदवादस्तत्र रताः सक्ताः

वेदवादरताः । वेदवाक्यप्रतिपादितस्वर्गादिफलाशापाशब्दा इत्यर्थः । स्वर्गादिफलादन्यदपवर्गाख्यं
 सुखं नास्तीतिवादिनो वदन्तशीलाः ॥४२॥ कथम्भूतास्तेऽविपश्चित इत्यत्राऽऽह— कामात्मानः कामिनः,
 स्वर्गपराः स्वर्गप्रधानाः । जन्मकर्मफलप्रदां जन्मविशिष्टशरीरेन्द्रियप्राप्तिः कर्मणः फलानि स्वर्गादीनि
 जन्म च कर्मफलानि च जन्मकर्मफलानि तानि प्रददातीति जन्मकर्मफलप्रदा तां वाचम् । क्रिया-
 विशेषबहुलां क्रियाणां विशेषाः क्रियाविशेषाः पाकयज्ञादयः । बहून्पर्णाह्लाति प्रतिपादयतीति बहुला ।
 क्रियाविशेषर्षबहुला क्रियाविशेषबहुला ताम् । भोगैश्वर्यगति— भोगः शब्दादिविपयलामः, ऐश्वर्यमणि-
 मादि, भोगैश्वर्ययोर्गतिस्तां भोगैश्वर्यगतिं प्रति तल्लक्षणां शब्दादिविपयलामाणिमादिसाधनभूता-
 मित्यर्थः । तां वाचं त्यज, तदर्थं पुरुषार्थबुद्धिं मा कार्षीरित्यर्थः । तथा च श्रुतिः— “ वृषा ह्येते
 अहृदा यन्नरूपा अष्टादशोक्तमवरं येषु कर्म ” [मुं. उ. २ । ७] इत्यादि ॥ ४३ ॥ कस्मात्सा वाक्
 त्याज्या? इत्यत्राऽऽह— यदि सा वाचममाणत्वेनोपादीयते तदनुष्ठाने तत्फलप्राप्तौ च प्रसक्तिः
 स्यात्तत्र श्रुतं भोगैश्वर्यप्रसक्तानां भोगैश्वर्ययोरेव प्रणयवतां, तथा वाचाऽपहृतचेतसामाच्छादितविवेक-
 प्रज्ञानां व्यवसायात्मिका साहच्ये योगे वा बुद्धिः समाधौ परमात्मावबोध इयमेव बुद्धिः परम-
 पुरुषार्थतया कर्तव्यत्वेवं निश्चिता सा बुद्धिर्न विधीयते नात्पादयितुं शक्यते । तस्मादियं वाक्
 परमपुरुषार्थविरोधित्वात्त्वाज्येत्यभिप्रायः ॥ ४४ ॥

८ वें. प्र. वि.— व्यवसायात्मिका बुद्धिरैवेदिकानां न
 भवत्येव, वैदिकावामपि न सर्वेषां भवति, कामभोगप्रवाहाप्र-
 तिष्ठासोकावाम्; किन्तु कस्मिंश्चिदेव पुण्यशालिन इति दर्शयितुं
 काव्यकर्मपिहितान् नन्दति त्रिमि— यामिमामिति ।

इदं श्लोकप्रथमेकान्वयम् । ‘व्यवसायात्मिका बुद्धिः
 समाधौ न विधीयते’ इति तृतीयश्लोके प्रथममन्वयः ।
 समाधीयतेऽस्मिन्निति समाधिर्भवेत्, तस्मिन्न विधीयते ।
 कर्मकर्तरी लकारः । नोत्पद्यत इत्यर्थः । यद्वा परमेश्वरैकनिष्ठत्व-
 कर्म पिच्छैकाग्र्यं समाधिः; तद्विषये निश्चयात्मिका बुद्धि-
 नोपपत्ते । कथाम्? भोगैश्वर्यप्रसक्तानाम्— इहाशुभ्र च
 भोगस्तदनुपगमैश्वर्यं च सम्पाद्यमित्येवं भोगैश्वर्ययोरेव प्र-
 कर्षणात्मकामित्यर्थः । ननु भोगैश्वर्यप्रसक्तानामपि “ परीक्ष्य
 लोकात्मनोचितान्नाश्रयो निर्देयनायाश्रास्यहृतः हृतेन ”
 [मुं. उ. १।२।१२] इत्यादिशुभ्रुक्तविदेकराग्यादिना तदा
 सतिविशुद्धनेष्ववयवायात्मिका बुद्धिः कुतो न स्यात्? इत्य-
 त्राह— तथाऽपहृतचेतसामिति । तथा भोगैश्वर्यप्रति-
 पादकधूम्या अपहृतं चित्तं येषां ते तथोक्तानाम् । ततो न
 विपश्चित्वात्प्रसक्तिरित्यर्थः ।

ननु मातृवत्सर्गैश्वर्यवला श्रुति कथं त्रिंशद्वैराग्यवन्न-
 नेन पुरयात्रासाम्? इत्याशङ्क्याह— यामिमामिति ।
 यामिमात्मार्थवतानां “ स्वर्गकामो वदेत ” [आ. श्रौ.
 १०।१।११] इत्यादिरूपां वाचं प्रददन्ति परमपुरुषार्थपर्ये-
 मनेष्वेवैवस्वरेण प्रकर्षेण वदन्ति, तथाऽपहृतचेतसामिति
 तत्कथं । सप्रमेव श्रुतिः । इदं न कश्चिद्विद्विच्छेदज्ञानमप-
 इति, तस्याः परमपुरुषार्थभूमिनिर्वातनान्द्रूपप्रवादीन-
 पानया इष्टार्थादीनामैश्वर्यप्रतिपादने तापयोर्भवेत् इत्ये-
 विपश्चित्तानात्मनः । किन्तु ‘ स्वर्गोदरेव परमपुरुषार्थता,

तत्प्रतिपादित्येवंप्रं श्रुतिः’ इत्यभिमतान्मानमीर्मायकम्पान्य-
 दुरालापा एव पुरुषाणां त्रिंशद्वैराग्यश्रंगका इति भावः । ननु
 स्वर्गादिकलश्रुतिस्त्वत्पारम्यप्रतिपादनपराऽस्तीत्याशङ्क्य विनि-
 नष्टि— पुष्पित्तमिति ; पुष्पित्तविलयत्वात्पातसमर्पणाय-
 मित्यर्थः । यद्वा पुष्पितां केवलं जातपुष्पां, न तु फलयन्ती-
 मित्यर्थः । अथवा भोगफलमपेक्ष्य स्वर्गादिपुष्पयुक्तमित्यर्थः ।
 स्वर्गदिमोक्षान् पूर्वमेवोदात्तम इति फलपूर्वकालोत्पत्तिवार-
 पुष्पत्येव निरूपणम् । तथा च पुष्पस्थानीयस्य न फलत्वमिति
 भावः । संप्रियात् ‘ पुष्पिता ’ इत्यनेन स्वर्गादिफलत्वात्तदुत्ते-
 पुरुषार्थपरत्वे भेद्युक्तं भवतीति ।

एतद्वैपरीत्यादयति— जन्मकर्मफलप्रदामिति । कर्मण,
 फलं कर्मफलम्, जन्म च कर्मफलं च जन्मकर्मफलं, ते
 प्रददातीति तथोक्तम् । कर्मफलं हि स्वर्गः; स च तदनुभो-
 गाद्देहविविधेयमाप्तिरूपं जन्म विना न निष्पद्यत इति स्वर्ग-
 प्रदं कर्म जन्मप्रदमपि जातमिति तत्प्रतिपादकश्रुतेरपि तत्र-
 दाशक्तिः । जन्मप्रदणेन च तद्विनाभूतमरणस्याप्युपलक्षित-
 त्वात् जन्ममरणानुविद्धं स्वर्गादिकमित्युक्तं भवति । अतो
 न तस्य परमपुरुषार्थत्वप्रसक्तिरिति भावः । न केवलं जन्म-
 मरणदोषेणैव स्वर्गस्य परमपुरुषार्थत्वाभावः, किन्तु स्वर्ग-
 दुःखकर्मवित्तत्वात्पर्यायाह— भोगैश्वर्यगतिं प्रति वित्या-
 विशेषबहुलामिति । भोगैश्वर्ययोर्गतिर्निर्गम्य, गम्यत इति
 श्रुत्युक्तः । प्रादप्यर्षक्रेयं तु भोगैश्वर्यं प्रतोत्तेयं धारितायांश्र-
 नितान्द्रूपवध्यम् । विनेषार्थक्रेयं तु क्रियाविनेषप्रदोपपत्तय-
 विनेषानुपगुणसाधविनेषपराम्नात् सार्थकचम् । एवं च
 भोगैश्वर्यविनेषमापयन्नमुता ये क्रियाविनेषा अशिक्षादोष-
 सामज्योनिष्ठोभावाः, तेषुहुला प्रमुक्तमित्यर्थः । अस्मिन्प्रादि
 कर्मणात्प्रादप्यवयान्तरत्वात् स्वर्गाऽप्युवाचैव एव; ‘ कर्म-

भूयस्त्वात्कलभूयस्त्वम्' इति न्यायान्, "तदा एतत्सहस्र-
स्वायनश्च सहस्रश्च स्तोत्रायाः सहस्रं दक्षिणाः सहस्रसम्मिताः
सुवर्गो लोकः" इत्यादिश्रुतेश्च, अल्पायासमाप्याग्निहोत्रेणैव
बह्वायामप्याप्यदर्शान्पूर्वमासादिफलभूतस्वर्गमिदौ तदानर्थक्या-
पातेन तद्वद्भूतस्वर्गोत्तरतस्तस्यावयववाच्यत्वात्। तदन्तर्भववच
फलं तु प्राप्तपरम् । परमपदपुराणौ हि हीनसम्पदं दुःखा-
करोति । अतो न स्वर्गस्य निरतिशयपुराणार्थत्वमिति भावः ।

नन्वेतादृशस्वर्गफलश्रुतिं कथं परमपुराणपरत्वेन वदन्ति ?
इत्यत्राह— अविपश्चित इति, श्रुतितात्पर्याज्ञानिन
इत्यर्थे । अज्ञानिनेषु लृणीमेव स्वर्गम्, कुतः स्वर्गपारम्यं
प्रतिपादनपाण्डित्यं? इत्यादिश्रुतेश्च तत्र हेतुमाह— चेद्देवाद्वरता
इति । तदेतु ये वादाः "अपाम सोमममृता अभूम"
[ऋक्. १.४।११] इत्याद्यर्थमादा, तेषु रताः । वेदार्थस्य
सशब्दादेशमेतदिति मिथ्याविश्वासेन तत्र प्रीतिमन्त
इत्यर्थं । तादृशार्थदर्शनमेव तेषां तथापाण्डित्यहेतुरिति
भावः । "चञ्चुकं तदनित्यम्" इति न्यायोपदेष्टव्यतया
"तत्रेह कर्मचितो लोकः क्षीयत एवमेवावुत्र पुण्यचितो
लोकः क्षीयते" [छां. उ. ६।१।१६] इत्यादिश्रुत्या विद्वत्त्वात्
अमृतवश्रुतिगुणार्थवाद एव, न तु स्वार्थपरंति तद्द्वारपदेन
दर्शनम् । एवं सन्धिषु तत्र प्रीतिवशात्तदीयार्थमादावदोषं न
पश्यन्तीत्येतत् 'रता' इत्यनेनोक्तम् । एतदाश्रयैर्गैव पार्थेति
सम्बोधनम् ।

ननु नियन्निरतिशयव्ययानन्दप्रतिपादिन्युनिपत्कण्डे
स्थितं, किमिति तादृशार्थवादेषु रताः ? तत्राह— नान्यद्-
स्त्रीनि वादिन इति । स्वर्गपशुपुत्रादिकलादन्वयित्यनिरति-
शयमोक्षात्परञ्च तत्परं वेदवाक्यं वा किञ्चित्तरितं, सर्वं
न्यायि वेदन्यं कथपरत्वेन सिद्धरूपं ब्रह्मणि तस्याप्रमाण-
त्वात् । व्यवस्थापितं हि कर्ममार्गमासायाम् 'आनायस्य
त्रियार्थनाम्' [पृ. मी. १।२।१] इत्यादिसूत्रेण वेदस्य
त्रियार्थवादित्रियार्थानामामात्माममासाङ्ग्यु, 'विधिना धेकवा-
क्यत्वात्...' [पृ. मी. १।२।७] इति सूत्रेण अत्रियार्थाना-
मपि मिदार्थत्रिययवेदवाक्यानां त्रियेकवाक्यत्वेन त्रियार्थच-
सुवर्गय प्रामाण्यमिति सिद्धान्तयना जैमिनिना वेदन्य
त्रियाणामर्थम्; अतः कर्मत्रियपेक्षितकर्मो मन्त्रावकमेवोपनिष-
त्काण्डं न स्वार्थपरम् इत्यादिभिर्दुर्मांसकवादिभिर्द्वाराण्ड
मेवापलम्बनीयम् । ननु उपर्युक्तमोषद्वारादिपण्डित्यार्थं
निहृदीहृत्तदन्वयमौपनिषदं वाण्डं कथमन्यनानीयम् ?
मिदंकेन्दरि ब्रह्मणि वेदप्रामाण्यस्य 'तनु गमन्वयान्'
[ऋ. सू. १।१।४] इति त्रयमार्गमासायुषे भगवता
ब्रह्मराजनेन व्यवस्थापितत्वात्, 'आद्यापरम्' [पृ. मी.

१।२।१] इति जैमिनीयं पूर्वपक्षमग्रमपि हि धर्मप्रमाणत्वेना-
भिमतस्यान्नायस्य त्रियार्थत्वेनैव प्रामाण्यं वाच्यमित्येतत्
रम्; 'विधिना धेकवाक्यत्वात्...' [पृ. मी. १।२।७]
इति तदीयसिद्धान्तस्यमपि धर्मप्रमाणत्वाभिमतत्रियार्थ-
धिसमभिध्याहृतवायुषेपिष्टादिवाक्यमात्रविषयमित्यवगम्यते,
'अथातो धर्मजिज्ञासा' [पृ. मी. १।१।१] इति धर्म-
विचारं प्रतिज्ञाय 'चोदनालक्षणोऽर्थो धर्म' [पृ. मी.
१।१।२] इति द्वितीयसूत्रे तस्यैव लक्षणमुक्त्वा 'तस्य
निमित्तपरीष्टिः' [पृ. मी. १।१।३] इत्यनन्तरमूत्रेण
धर्मप्रमाणस्यैव परीक्ष्यत्वेन प्रतिज्ञानात्; न चातमत्त्वप्रति-
पादकमुपनिषत्काण्डं कर्मविषयपेक्षितकर्मोत्पन्नमपेक्षेण तद-
वाक्यतां प्रतिपश्यते; तथा च कथं 'नान्यदस्ति' इति
वक्तुमुचितं? इति शङ्कानिरासाय वादिन इति । तार्क्य-
त्वायै ग्निप्रत्ययः । सत्यमेतत्वं वक्तुमुचितमिति; तथापि
तेषां तथावचनशीलता दुर्निवारत्यर्थः ।

कुत एतादृशं दुस्त्रीलम्? तत्राह— कामात्मान इति ।
कामस्वरूपा इत्यर्थः । स्वसंसर्गिण्यपि मोक्षप्रसङ्गमसहमानं
कामः साक्षात् स्वस्तिमत्रैव तत्प्रसङ्गं न सहत इति किं
वक्तव्यम्? अतः कामस्वरूपतया तेषां मोक्षकाण्डासहव
स्वभाव इति भावः । ननु मोक्षोऽपि स्वर्ग इव कामस्य
विषयः; तत्कथं परमात्मनां मोक्षे द्वेषः? तत्राह— स्वर्ग-
परा इति । परात् इष्टवचन, 'विप्रतिपेक्षे परं कार्यम्'
[अष्टा. १।४।२] इत्यत्र 'अस्तीष्टवाची परात्'
इति महामाग्योत्तेः । स्वर्ग एव पर इष्ट एवामिति स्वर्ग
परा । स्वर्गं वस्तुतःपानरम्भासम्भोगपरिज्ञातपरिमल-
गन्धर्वगानादिमप्यसि; मोक्षे तु न किञ्चित्पि । न
हि नयनानन्दि सुन्दरीरूपं, प्राणमन्तर्पणो गन्ध, ध्रुवना
मृतायमानं गानं, दृष्टितं वा अक्षयभोग्यादिकं मोक्षे किञ्चि
दस्ति; "यत्र त्वस्य सर्वमात्मैगभूतत्वेन कं वदयेत्त्वेन कं
जिघ्रत्" [वृ. उ. ४।१।१५] इत्यादिश्रुतेः; अतो मोक्षाय
नमः, स्वर्ग एवास्माकमस्तु इति मन्यमाना मोक्षं न काम
यन्त इति तत्र द्वेष एव तेषां वैषयिकाणामिति भावः ।

एवमभूता अविपश्चितो यामिमां वाचं प्रवदन्ति, तथाप्य-
हृतचेतसां समाधौ स्थानसायामिहका बुद्धिर्न विधीयत इति
श्लोकत्रयार्थः । तदनेन श्लोकत्रयेण "मूढा एतं अस्मा
यज्जन्ता अथादशोक्तमवरं श्रेयुः कर्म" एतच्छ्रेयो वैडेभिनन्द
न्ति मूढा जराशुचुं ते पुनरेवापि यन्ति" [छं. उ. १।२।१७]
'अविद्यायामन्तरं धनमाना. स्वयं धीरा पण्डितं मन्यमाना ।"
जन्त्यमानाः (दन्द्रम्यमाणा.) परिपन्ति मूढा अन्येनैव
नीयमाना यथाऽप्या [कठो. २।५] इत्यापर्वणिहृद्युत्पत्तौ
दर्शित ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥

१ व ० न ० टीका— सत्यवर्मायिनां बुद्धिभेदं निरूपयति— यामिमामिति । जैमिनीया वेदवाचं सर्वकाण्ड-
रूपो सर्वो पुण्ड्रिनां प्रकृतं कर्तृकर्मफलभावेन युष्ठां वदन्ति । पुण्ड्र्यानीयेषु स्वर्गादिषु फलवस्तुद्रया रता
भवन्तीत्यर्थः । यतो वेदादिषु फलवस्तुद्रया रता । न च तदस्त्वं वेदोभिनत्वादिनि वाच्यम्,

अर्थान्तरेण वेदबोधितत्वात् तत्फलस्य 'यत्र दुःखेन सम्भिन्नं' इत्यादिवाक्यात् । तथा चेयं वाक् पुष्पिता न फलिता । तेषु परं गन्धलोमित्येतस एव ते भ्रान्ता भवन्तीति हृदयम् ॥ ४२ ॥ किम्भूतास्तेऽविपश्चितः ? वेदवादात्स्वयानभिज्ञाः । भोगैश्वर्यगतिं प्रति कामात्मानः, कामयते आत्मा येषाम् । तथा स्वर्गलोक एव परः प्राप्यं फलं येषाम् । किम्भूतां वाचम् ? जन्मकर्मफलप्रदाम् । गतिविशेषणं वा । क्रियाविशेषणहुलां वाचं जन्म-कर्मफलप्रदां वा प्रवदन्तीत्यन्वयः ॥ ४३ ॥ तथाभूतानां तेषां तथा वाचाऽपहृतचेतसां काम्यकर्मपराणां व्यवसाया-त्मिकैका बुद्धिः समाधिपिपथिणी न विधीयते । विशेषेण न स्याप्यते इति वा । तेषां समाधौ हृदीति वा ॥ ४४ ॥

१० पु. अ. त.— नन्वेवं फलोत्तमतां ज्ञात्वा सर्व एवमेव व्यवसायात्मिकां बुद्धिं कथं न कुर्वन्तीत्याशङ्क्याह— यामिमामिति श्रेयेण । ये इमां पुष्पितां यां वाचं फला-द्विरहितां वृत्तितपुष्पयुक्तलतावद्बृहदृष्टरम्यां प्रवदन्ति प्रक-र्येण फलरूपतया वन्दन्ति तेषां व्यवसायात्मिका बुद्धिर्न विधीयते, नोत्पद्यत इत्यर्थः । ननु तेषुपि शास्त्रोक्तज्ञानवन्तः कथं तथा वदन्ति ? इत्याकाङ्क्षायामाह— अविपश्चित इति । मूर्खां अज्ञाना इत्यर्थः । तेषां मूढत्वं विशेषणैः प्रकटयति— वेदवादास्ता इति वेदोक्तफलकर्ममेकरणमेवोचितं, न तु निष्का-मतया, ते तथा अत एव नाप्यदस्तीति वादिनः वेदोक्तत्वतिरिक्तं

कर्मफलं नास्तीति वदन्तीति ॥ ४३ ॥ गद्य तेषां तथाऋषेण किं प्रयोजनकं ? इत्याकाङ्क्षायामाह— कामात्मान इति कामना-व्याप्तरूपाः । ननु कथं कामनायां तुच्छफले प्रवर्तन्त इत्याश-ङ्क्याह— स्वर्गपरा इति । स्वर्ग एव परो मोक्षरूपं येषां तेषाम् । स्वर्गस्य तथाज्ञानाप्य पूर्ववाचं विशिनष्टि— जन्मकर्मफलप्रदाम् । जन्म उत्तमयोगौ तत्रोत्तमं कर्म, तयो-त्तमफलं च तानि प्रकरणेण ददाति तं तपः, भोगैश्वर्यगतिं भोगैश्वर्यप्राप्तिं प्रति क्रियाविशेषणा बहुला यस्यां सा तथा फलरूपा वदन्ति ॥ ४३ ॥ ततो भोगैश्वर्यप्रसक्तानां तेषां तथा वाचा अपहृतचित्तानां समाधौ वैश्वर्यभावेन भगवन्निन्दने तथा बुद्धिर्न भवतीत्यर्थः ॥ ४४ ॥

११ नी० भा० दी०— उत्तरार्धमेव विवृणोति— 'यामिमां' इत्यादिना । पुष्पितां पुष्पितद्रुमवहूरतो रमणीयां वाचम् । " अक्षयं ह वै चातुर्मासयाजिनः सुकुरुं भवति " [शत. ब्रा. २।६।३।१] " अप्याम सोमममृता अमूम " [ऋक्सं. ६।४।२१] इत्येवंरूपां प्रवदन्ति अविपश्चितः अव्यवसायिनो मूढाः यतो वेद-वादादस्ताः वेदान्तवर्गतेषु अर्थवादेषु । " यस्य षण्मयी जुहूर्भवति न पापक श्लोकक शृणोति " [तै. सं. ३।५।७] इत्येवमादिपुस्ताः बद्धश्रद्धाः अत एव कर्मणोऽन्यत् आत्मज्ञानं तत्फलं मोक्षश्च नास्तीति वादिनो वदन्शीलाः ॥ ४२ ॥

तथा भोगैश्वर्ये च तयोर्गतिः प्राप्तितां प्रति तदर्थमित्यर्थः । कामात्मानः कामप्रस्तुतिचाः अत एव स्वर्गपराः । कीदृशी भोगैश्वर्यगतिं जन्मकर्मफलप्रदाम् । प्राप्तभोगैश्वर्यं हि पुरुषस्तद्वासनावासितः पुनर्भोगैश्वर्यप्रा-प्तये जन्म लभते, तदर्थं कर्माणि च कुरुते, फलं च ततो भोगादिकं प्राप्नोतीति चक्रमनिशामावर्त्तते तेन निष्ठा-श्रुत्यो भवतीत्यर्थः । किञ्च क्रियाविशेषेण बहुलां यथा यथा विचिन्वयायासायाधिक्यं तथा तथा भोगैश्वर्यप्राप्ते-रभ्याधिभवमित्यर्थः । एतेनारत्यन्तायाससाध्यैष्वपि कर्मसु फललोभात् सज्जन्त इत्युक्तम् । भाष्ये भोगैश्वर्यगतिं प्रति साधनमूताः ये क्रियाविशेषा अग्निहोत्रादयः तद्गुह्यां जन्मरूपं यत् कर्मफलं तःप्रदां च वाचमेवेति व्याख्यातम् ॥ ४३ ॥

भोगेति । नया पुष्पितया वाचा अपहृतचेतसां पुंसा बुद्धिः समाधौ समाध्यनुष्ठानकाले व्यवसायात्मिका व्यवसायो ज्ञानं तदात्मिका शुद्धचिन्मात्राकारा न विधीयते न भवति । कर्मकर्तारि लक्षणः । विरक्तस्य हि बुद्धिः समाधौ चिन्मात्राकारा भवति, न तु भोगाद्यासक्तस्येति स्पष्टमेव । भाष्ये तु 'समाधौ अन्त-करणे व्यवसायात्मिका बुद्धिर्न भवति' इति व्याख्यातम् । यद्वा समाध्यनुष्ठानार्थमेव निश्चयात्मिका तेषां बुद्धिर्न भवतीति व्याख्येयम् ॥ ४४ ॥

कामात्मनां फलीमृताद्देदीदित्वादपि सुशुश्रुणा स्वोचितसारमाहिणा भाष्य-

मित्यादिः सट्टान्तोपदेशः [४९-९०]

त्रैगुण्यविषया वेदा निस्त्रैगुण्यो भवार्जुन ।

निर्द्वन्द्वो नित्यसत्त्वस्थो निर्यागक्षेम आत्मवान् ॥ ४५ ॥

यावानर्थ उदपाने सर्वतः सम्प्लुतोदके ।

तावान् सर्वेषु वेदेषु ब्राह्मणस्य विजानतः ॥ ४६ ॥

१ शां. भा.— य एवं विवेकतुद्विरहितास्तेषां कामात्मनां यन्फलं तदाह— त्रैगुण्येति । त्रैगुण्यविषयाः, त्रैगुण्यं संसारः विषयः प्रकाशयितव्यो येषां ते वेदास्त्रैगुण्यविषयाः । त्वं तु निस्त्रैगुण्यो भव अर्जुन ! निष्कामो भवेत्यर्थः । निर्द्वन्द्वः, सुखदुःखहेतू सत्प्रतिपक्षौ पदार्थौ द्वन्द्वशब्दवाच्यौ, ततो निर्गतो निर्द्वन्द्वो भव । त्वं नित्यसच्चस्यः सदा सच्चगुणाश्रितो भव । तथा निर्योगक्षेमः, अनुपात्तस्योपादानं योगः, उपात्तस्य रक्षणं क्षेमः, योगक्षेमप्रधानस्य श्रेयसि प्रवृत्तिर्दुष्करोत्यतो निर्योगक्षेमो भव । आत्मवानप्रमत्तश्च भव । एष तवोपदेशः स्वधर्ममनुतिष्ठतः ॥ ४५ ॥

२ आ. शां व्या.— अत्रिविक्रानामपि वेदाभ्यासवता विवेकतुद्विरहितासक्त्याऽह— य एवमिति । तर्हि वेदाभ्यासवता कामान्मता प्रवर्ततेत्याशङ्क्याऽह— निस्त्रैगुण्य इति । 'भव' इति पदं निर्द्वन्द्वविशेषणेष्वपि प्रत्येकं सम्भूयते । त्रयाणां सत्त्वादीनां गुणानां पुण्यपापव्यामिश्रकर्म तन्फलप्रत्ययान्तरं समाह्वयैर्गुण्यमित्यद्वैतव्युत्पत्त्ये व्याचष्टे— संस्कार इति । वेदशब्देनात्र कर्मकण्ठमेव श्रूयते । तदभ्यासवता तदभ्यासपुत्रद्वारा संसारमौल्यास्य विवेकावसराऽस्तीत्यर्थः । तर्हि संसारपरिवर्जनाय विवेकसिद्धये किं कर्तव्यं ? इत्याशङ्क्याऽह— त्वं त्विति । कथं 'निस्त्रैगुण्यो भव' इति गुणत्रयराहित्यं विनियते ? 'नित्यमस्त्वस्यो भव' इति वाक्यशेषविरोधादित्या-

शङ्क्याऽह— निष्काम इति । सत्प्रतिपक्षत्वं परस्परविरोधित्वम् । पदार्थां शीतोष्णादिलक्षणौ । निष्कामत्वे द्वन्द्वान्निमित्तत्वं शीतोष्णादिसिद्ध्युत्पत्त्ये हेतुमुक्त्वा तत्रापि हेतुवशया यदा सत्त्वगुणाश्रितत्वं हेतुमाह— निश्चेति । योगक्षेमव्यापृतचेतसो रजस्तमोभ्यामसृष्टे सत्त्वमात्रे समाश्रितत्वं मत्त्वमिति त्याशङ्क्याऽह— तथेति । योगक्षेमयोर्भावनेहेतुतया पुरुषार्थसाधनत्वात् 'निर्योगक्षेमो भव' इति कुतो विधिरित्याशङ्क्याऽह— योगेति । योगक्षेमप्रधानत्वं सर्वस्य स्वरासिक्त्वमिति ततो निर्गमनाशयमित्याशङ्क्याऽह— आत्मवानिति । अप्रमत्तो मनसो विषयपारवश्यस्युत्पत्त्ये । अथ ययोचोपदेशस्य सुसुप्तविषयत्वादर्जुनस्य सुसुप्तव्यतिवृत्तितमिति नेत्याह— एष इति ॥

१ शां. भा.— सर्वेषु वेदोक्तेषु कर्मसु यान्युक्तान्यनन्तानि फलानि तानि नापेक्ष्यन्ते चेत्, किमर्थं तान्निथरायेति अनुष्ठीयन्ते ? इति । उच्यते, श्रूणु— यावानिति । यथा लोके कूपतडागाद्यनेकसिम्बु उदपाने परिच्छिन्नोदके यावान् यावत्परिमाणः स्नानयानादिरर्थः फलं प्रयोजनं स सर्वोऽर्थः सर्वतः सम्प्लुतोदके तावानेव सम्पद्यते; तत्रान्तर्मवतीत्यर्थः । एवं तावान् तावत्परिमाण एव सम्पद्यते सर्वेषु वेदेषु वेदोक्तेषु कर्मसु योऽर्थो यत् कर्मफलं सोऽर्थो ब्राह्मणस्य सत्यासिनः परमार्थतत्त्वं विजानतो योऽर्थः यत् विज्ञानफलं सर्वतः सम्प्लुतोदकस्थानीयं तस्मिन् तावानेव सम्पद्यते, तत्रैवान्तर्मवतीत्यर्थः । " सर्वं तदभिसमेति यत् किञ्च प्रजाः साधु कुर्वन्ति यस्तद्वेद यत् न वेद " [छां. ११. १४] इति श्रुतेः । ' सर्वं कर्माखिलम् ' [४।३३] इति च वक्ष्यति । तस्मात् प्राग् ज्ञाननिष्ठाधिकारभाप्तेः कर्मणि अधिकृतेन कूपतडागाद्यर्थस्थानीयमपि कर्म कर्तव्यम् ॥ ४६ ॥

२ आ शां व्या.— ईश्वरार्पणधिया स्वर्गमांशुधानेऽपि कृतान्तनामाकाशैरित्येव योगमार्गमेवेति मन्वतां शङ्कते— सर्वेष्विति । कर्ममार्गस्य फलत्वं प्रतिजानीते— उच्यते इति । किं त्वत्कर्मिभ्युक्ते तद्विषयं श्लोकमवधारयति— श्रुत्विज्जि । यथादशने दृग्दोषो परिच्छिन्नोदकं क्षान्तचमनादियोऽर्थो यावत्सम्पद्यते स तावानपरिच्छिन्नं सर्वं सम्प्लुतोदके समुपेतमेवति परिच्छिन्नोदकानां अपरिच्छिन्नोदकान्त्वात् । तथा सर्वेषु वेदोक्तेषु कर्मसु यावानर्थो विषयविशेषोपरकं गुणनिर्माणं जायते स तावानामविदं स्वरूपमूले समुपेतमेवति परिच्छिन्नान्मदानामपरिच्छिन्नान्दन्तर्गाम्युपगमात् " तावदेवाऽन्तर्गतवान्यानि मृतानि मात्रासुग्रीवविति " [बु उ. १।१।३०] इति श्रुतेः । तथा चापरिच्छिन्नान्मदान्दप्रशिक्षणसमायाना योगमार्गस्य नास्ति कैवल्यमित्याह— यावानिति । तत्रैवार्पणमात्रेण प्रवृत्तयति— यमेति ।

उदरं पीयतेऽस्मिन्निति व्युत्पत्त्या कूपदिपरिच्छिन्नोदकविरतत्वं उदपानस्य दशय दर्शयति— कूपेति । कूपदिगमस्याभिव्यक्तस्य समुपेतमार्गमाम्भवात् कथमिदमित्यामित्याशङ्क्यार्थशब्दस्य प्रयोजनविषयत्वं श्रुत्यादायति— फलमिति । मन्वत्युत्पत्तेन लीयते तत्कर्मिभ्युच्यते तत्कर्मं तडागादिर्दृग् क्षान्तयानादि तथा ? इत्याशङ्क्य तस्यात्पीयते नाशोपपत्तित्याह— प्रयोजनमिति । तडागादिप्रयुक्तप्रयोजनत्वं समुद्रमितिप्रयोजनमात्रव्यवस्था अन्तर्याम्यारमत्वात्प्रमाणेनित्यादाव्याऽह— तत्रेति । घटाकाशैरिव महाकाशे परिच्छिन्नोदकं शयस्यापरिच्छिन्नोदकस्य अन्तर्भावो सम्भूयति तन्प्राप्ताविवनरिपणाभावादिदस्यं, पृथग् एतान्दृष्टमेव व्याख्याय दाग्निमित्तमुत्पत्तौ व्यावरोति— एवमित्यादिना । कर्मसु योऽर्थ इत्युक्तं ध्यनयति— यत्कर्मफलमिति । भाशो विज्ञानात्मात्रस्य नाऽनेनान्तावनेव गमना इति

सम्यग्- । तदेव स्पष्टयति— विज्ञानेति । तस्मिन्त-
 भेदमिति शेषः । सर्वं कर्मफलं ज्ञानकलेऽतर्भवतीत्यत्र प्रमाण-
 माह— सर्वमिति । यतिरमपि प्रजाः साधु कर्म कुर्वन्ति
 तत्सर्वं स पुरोराश्रमिमेति प्राप्नोति, च. पुदरस्तद्वेद विज्ञानाति
 यद्वन्तु स रवी वेद तदेवमिति ध्रुवार्थः । कर्मफलस्य समुग-

ज्ञानकलेऽन्तर्भावः संवर्गविषयायां ध्रुवत, यथमेतावता निगुण-
 ज्ञानकले कर्मफलान्तर्भावः सम्भवति ? इत्यादाहयाऽह— सर्व-
 मिति । तर्हि ज्ञाननिष्ठं कृतव्या, तावनेन कर्मफलस्य लक्ष्यतया
 कर्मानुष्ठानानुपेक्षयादित्यादाहयाऽहयाऽह— तस्मादिति । योग-
 मार्गस्य निगलत्वात्तन्मात्रवस्तुच्छब्दार्थः ॥ ४६ ॥

३ रा. भा.— एवमत्यन्ताल्पफलानि पुनर्जन्मप्रसवानि कर्माणि मातापितृसहस्रेभ्योऽपि वत्सल-
 तृप्तया आत्मोज्जीवने प्रवृत्ता वेदाः किमर्थं यदन्ति ? कथं वा वेदोदितं त्याज्यतयोच्यत इत्यत आह—
 त्रैगुण्येति । त्रयो गुणार्हगुण्यं सत्त्वरजस्तमांसि; सत्त्वरजस्तमःप्रचुराः पुरुषार्हगुण्यशब्देनोच्यन्ते;
 तद्विषया वेदाः; तमःप्रचुराणां रजःप्रचुराणां सत्त्वरजस्तमःप्रचुराणां च वत्सलतरतयैव हितमवबोधयन्ति
 वेदाः । यद्येषां स्वगुणानुगुण्येन स्वर्गादिसाधनमेष हितं नावबोधयन्ति, तदैव ते रजस्तमःप्रचुरतया
 सात्त्विकफलमोक्षविमुक्ताः स्वापेक्षितफलसाधनमजानन्तः कामप्रावण्यविवक्षा अनुपादेयेषूपपादेय-
 भ्रान्त्या प्रविष्टाः प्रणष्टा भवेयुः ।

४ वे. ता. चं.— अर्थेन काम्यकर्मसु तदधिकृतेषु च
 निन्दितेषु हितनोपदेशिनः शास्त्रस्येदंकार्थविधानं भगुरपरम् ,
 विहितस्य चात्र लाज्यस्योपदेशो व्याहतः कर्मविधिसाक्षाणा-
 मप्राप्त्यर्थं वा, तत्प्राप्त्यर्थे वा तद्विषयेषोपदेशस्याप्राप्त्यर्थं प्रस-
 न्यन इति शङ्कामुत्तरलोकोद्देशेन परिहरतीत्याह— एवमत्य-
 न्ताल्पेलादिना । पुनर्जन्म येषां प्रभवमूर्तं तानि पुनर्जन्मप्रस-
 वानि । संसारविषिनवानल्पलाभा हि कर्मणा परिगिन्तोः
 फलस्य नियतपूर्वं कल्पयत्वादिगिर्दृष्टिविषयेपरिमहः प्रयुज-
 स्थानीयः । प्रियहितोपदेशितया मातापिश्रोत्रादानम् । सर्व-
 जन्मानुवृत्तियुक्त्या सहस्रानन्दः । सर्वोत्पसाधारणचतुर्विच-
 पुर्यार्थकलापुण्यार्मनिवृत्तिसंसाधनाभिचारितया कदाचिदप्य-
 नुपमादिना च वन्तस्तत्त्वोक्तिः । अतिशयेदुत्तरं
 आत्मोज्जीवने प्रवृत्ता इति विभि. सुचितम् । न
 हि देशेदारोपेयादिमात्रे कदाचिदेव व्यापृता इति क्रमाप-
 याणा भावः । किमर्थं यदन्तीति— न तावत्प्राप्त्यर्थं,
 हितोपदेशित्यात् । वापि हितान्तरपर्यवसितोपलब्धनार्थं,
 प्रतिक्षणं तत्फलमात्रपर्यवसितत्वात् । अतोऽनापेयादिय
 परमकारुणिकपुण्योत्तमाज्ञारूपाणा वेदानामामृतस्यैवनामपरि-
 मितदुःखदुर्दिनानुवृत्तियुक्तकणसरोतसाधनोपदेशो विषयवृत्त-
 मनुभोजनोपदेशमवबुध्यतः; निषेध एव तु कर्तव्यः । यदा न
 सोऽपि, प्रत्यशोदस्तत्प्रसन्नत्वाभावात्; स्वयं प्रसन्न्य प्रति-
 येधे जन्मालमच्चक्षत्रसमत्वादिद्विमप्रायः । कथं चेति—
 वेदविरुद्धं हि ज्ञान्यतयोपदेशं, न तु वेदविहितमिति भावः ।
 प्रयो गुणार्हगुण्यमिति । अत्रान्यान्तसम्भवत्
 'जातुर्वैण्यादीनां स्वार्थे' इत्युपलक्ष्यानात्स्वार्थिकप्रत्यय ।
 गुणशब्दस्य प्रयोगप्राप्त्यात्सह्याविशेषान्वयवलाद्द्वयमाण-
 पर्मालोचनाय भिन्नमर्थविशेष निर्दिशति— सत्त्वरजस्तमां-

सोति । स्वर्गादिकरनेतिर्ह्यतान्ताधिकारिविषयादिविषया
 हि वेदाः । न पुनः सत्त्वरजस्तमोरियया ददयन्त इत्य-
 श्नाह— सत्त्वरजस्तमःप्रचुरा इति । तत्तुगुणार्हगुण्यत्पुरु-
 षार्हत्वेनोपचरन्ते । भाष्यान्तरोक्तं तु फलत्वात्तन्मा-
 त्वात्सत्त्वरजस्तमोपचरन्ते । त्वनेपयुक्तमिति भावः । अस्त्वेव
 गुणत्रयप्रचुराद्यविवक्षा वेदा, चोद्यस्य किमायातमित्यत्राह-
 तम इति । एकस्मिन्नेवाधिकारिणि गुणत्रयप्रचुरैश्चमनिरासेन
 तद्विधिनियेयविषयाधिकारिवैविच्यविषयस्यैव तमःप्रचु-
 रणामित्यादित्यर्थेनैतदः । तामसाद्यधिकारिणाहुत्यान्-
 त्यात्परत्वेप्रकाशनाय सत्त्वरजस्तमसामन् व्युत्कमपाठ ।
 तत्रैव कर्माद्विज्ञानमुक्तिरुपगमिणापि उपलब्धन्ते । सत्त्वं
 प्रचुराणामिति दृष्टान्ताभिप्रायः । अत्र एव तुपुपादत्रय्ये
 यद्येपामित्यादिना रजस्तमःप्रचुराणामेव पश्यन् । स्वगु-
 णानुगुण्येनेति— यथा यातपितृकोपात्तद्वद्वमवशीर्णप्र-
 तीनपुरयानालोच्य हितोपदेशिनो वैचारतत्प्रवृत्त्यनुभूतमोज्ज-
 न्मैयजादि विदधति, अपर्यादादीनि च निषेयन्ति, तदभावे च
 यथा दुःखदेशादिमुत्तैतस्य प्राप्तिनोऽपर्यादाकारादिष्वेवया प्रण-
 स्यन्ति, यथा च तावत्त्वार्थार्थिनः पुत्राः पित्रादिभिस्तत्प्रदानं-
 भावे चौपादिना प्रणश्यन्ति, तथाऽत्रापि तं भावः । स्वर्गा-
 दिसाधनमेवेति— न हि पिपासादिपीडितानां तदानीं रसा-
 दानादिर्हं विषेयमिति भावः । मोक्षैवैतत्सर्वं स्वापेक्षितकल-
 साधनाज्ञानं च तमःकल्पम् । कामप्रावण्यविवक्षितं
 रजस्तमःकल्पम्; कामप्रावण्यविवक्षाः काम्यफलभिसन्धिषले-
 नात्मानं नियन्तुमशक्ताः । अनुपादेयेष्वित्यादि— यथा
 बौद्धादय इति भाष्यम् । प्रणष्टा भवेयुरिति— दुष्कर्म-
 विषयेन स्वावारादिभावमप्याभिलाषिच्छरतया पुर्यार्थयोग्य-
 तागन्धरहिता भवेयुरित्यर्थः ।

३ रा. भा.— अतर्हैगुण्यविषया वेदाः, त्वं तु निर्वैगुण्यो भव; इदानीं सत्त्वरजस्तमः तदेव
 वर्धय; नान्योन्यसङ्कीर्णगुणत्रयमसुरो भव; न तत्प्राप्त्यर्थं वर्धयेत्यर्थः । निर्द्वन्द्वः निर्गतफलसांसा-
 रिफस्वभावः; नित्यसत्त्वस्थो गुणद्वयराहितानित्यमद्वृष्टसत्त्वस्थो भव । कथमिति चेत्— नियोगत्रेभः
 श्री. २४

आत्मस्वरूपतत्त्वाप्त्युपायचर्हिर्भूतानामर्थानां योगं परिपालनं प्राप्तानां च क्षेम परित्यज्य आत्मवान् भव; आत्मस्वरूपान्वेषणपरो भव । अप्राप्तस्य प्राप्तियोगः, प्राप्तस्य परिरक्षण क्षेमः । एवं वर्तमानस्य ते रजस्तमःप्रचुरता नश्यति; सत्त्वं च वर्धते ॥ ४५ ॥

४५ वे ता चं—अत इति—उक्तप्रकरणे काम्यापदस्य हिततत्त्वत्वादित्यर्थं । त्वं त्विति तुशब्देनाधिकारिवैषम्यं योतयति । किमस्याधिकारिणो वैषम्यं ? कथं च ससारिणो ह्येगुण्यनिषेधं ? तथा सति 'नित्यसत्त्वस्थ' इत्यनेन विरोधश्च स्यादित्यत्राह—इदानीं सत्त्वप्रचुर इति । 'दिध्यस्तेऽहम्' [२।७] इत्यादिवचनपरामर्शादिदमुक्तम् । अर्जुनशब्दस्य तु द्वितीयार्थेऽप्येव विशेषोऽप्यस्य सत्त्वप्राचुर्यम् । अर्जुनशब्दस्या वदात्पर्यायत्वात्, सत्त्वस्थापि शुद्धशब्दव्युपदेशादधिकारिवैषम्यस्य चापेक्षितत्वात्तथा प्रसिद्धयादिवलाचेदमेवान् तात्पर्यम् । तदेव वर्धयेति—न तु सिद्धे सत्त्वप्राचुर्यं परित्यज्य विहितकारणनिषिद्धकरणादिना रजस्तमसौ वर्धयेत्यर्थं । 'निर्ले गुण्यो भव' इति निषेधे गुणत्रयसाधारणे सति कथं सत्त्व वर्धयेत्युच्यते? इत्यत्राह—नान्योऽप्येति । सत्यं गुणत्रयसाधारणो निषेध, स तु सङ्कीर्णविषय, अन्यथा नित्यसत्त्वस्थ' इति वक्ष्यमाणानुपपत्तेरिति भावः । 'निर्लेगुण्यो भव' इत्ये तत् 'अरोमो भव' इत्यादिवत्तुस्यव्यापारासान्यत्वेन प्रेषणानुपपत्ते, आत्मीयतामिव दृश्यत इत्यत्राह—न तद्विति । रजस्तमःप्राचुर्यहेतुभावाद्दार्ढ्यं परित्यजेत्तुक्तं भवति ।

निर्गतेत्यादि । द्वन्द्वशब्दं पुण्यपापमूलसासारिकस्वभाववर्धयपर इति भावः । एतेन फलस्वरूपं वा साधनानुष्ठानदशाधिभक्तालोमस्वास्थ्यं वा द्वन्द्वतिसिद्धिरूपेति कर्तव्यता वा विवक्षिता । गुणद्वयरहितेति । नित्यसत्त्वस्थपदमन्वशा

३ रा. भा.—न च वेदोदितं सर्वं सर्वस्योपादेयम्; यथा सर्वार्थपरिकल्पिते सर्वतः सम्प्लुतोदके उदपाने पिपासोर्वावानर्थः यावदेव प्रयोजनं पानीयं तावदेव तेनोपादीयते, न सर्वम् । एव सर्वेषु च वेदेषु ब्राह्मणस्य विज्ञानतः—ब्रह्मसम्बन्धी ब्राह्मणः । वेदार्थं विज्ञानं सुमुक्षुः; वैदिकस्य सुमुक्षोर्येव मोक्षसाधनं तदेवोपादेयम्; नान्यत् ॥ ४६ ॥

४६ वे ता चं—अथ सनिर्दशनमधिकारिभेदं प्रतिपादयन्त 'यावानर्थं इत्यादिश्लोकं न्याचष्ट—न चेति । वर्णाश्रमप्रवरचरणादिभेदेन प्रतिनियताधिकारिविषया हि वेदोदिता धर्मा इति भावः । सर्वार्थपरिकल्पित इति—तत्तत्प्रयोजनाभिलाषि सर्वाधिकार्यैर्परिकल्पिते । यद्वा सर्वेऽहम् प्रयोजनकारत्वेनैपर, ज्ञानपानादिनानाप्रयोनार्थैर्परिकल्पिते । एतच्च सर्वेऽहम् स्मृतोदके इत्यनेनार्थसिद्धमुक्तम् । उदपानं कृपतटावादि । पिपासारिति दाष्टान्तिकप्रस्थानानुरोधेनाभ्याहारः । नन्वरटान्तरदाष्टान्तिकयो का सन्नति ? न हि पिपासोदपानं यावत्प्रयोजनं तावदेव विज्ञानतः सर्वेषु वेदभित्त्याशङ्कं परिकर्तुं वाच्यपुण्याप्याख्यातयोक्तम्—तावदेव तेनोपादीयत इत्यादि । सर्वेषु चेति वाच्यं उपादयानुपादयानुसङ्गसन्धोत नार्थः । ननु ब्राह्मणस्य' इत्येतत्प्रकरणसङ्गतम्, क्षत्रियार्थे

दिवदधारणमर्थमिति भावः । यद्वा नित्यपदेन कदाचिदपि गुणान्तरानभिभूतत्वं मिहाभिप्रेतम् । अत एव च प्रवृत्तत्वम् । गुणान्तराभिभवे हि नित्यप्रवृत्तिर्न स्यादिति भावः । सत्त्वसम्बन्धमात्रस्य सर्वशेनज्ञसाधारणत्वाधित्यप्रवृत्त्युक्तम् । ननु रजस्तमःप्राचुर्यं न वर्धयेति निषेध, सत्त्वप्राचुर्यं वर्धयेति विविधं नोपपद्यते, न हाशौ 'एतद्रज, इदं तम, इदमहं कथं यामि इति बुद्धया प्रवर्तते, यतो निषिद्धयेत; यत्तच्च सिद्धे रजस्तमसौ शमयत्, न चासौ सत्त्वतदुपायो जानाति, येन तत्र प्रवर्तते, अतः किमसौ कथं बुर्त्यात्? इत्यभिप्रायेण शङ्कते-कथमिति चेदिति । तत्र निषेधस्य विषयोपपादकतया नियोगक्षेम आत्मवान् इति पदद्वयं क्रमाद्याच्छेत्—आत्मस्वरूपेत्यादिना । 'नियोगक्षेम' इति सामान्येन निषेधो सुसुप्तोर्विहितन्यतिरिक्तविषय इति ज्ञापनाय चर्हिर्भूतानामित्यन्तमुक्तम् । 'आत्मवान् भव' इत्यत्र मत्त्वार्थानुपपत्तिमात्रं ज्ञायाह—आत्मस्वरूपान्वेषणपर इति । स्वस्यैवाप्रमत्ततामर्भस्वबुद्धिः विशेषतः प्राप्त्यपेक्षया सम्बन्धविषय प्रत्ययः । यद्वा स्वस्वरूपान्वेषणात्त्वं ह्ययमात्मानं लभते अन्यथा आत्महानिरव स्यादिति भावः । एव निषेधस्य विषयानुष्ठानाय विषय उक्तः । अतः किमित्यत्र तदुभयार्थो न फलद्वयमाह—एवमिति । न साक्षाद्गुणान्विषयीकृत्य तत्र किञ्चित्त्वैर्त्तम्, तेना तु नियोगक्षेमत्वात्भवत्वाभ्यां असात्त्विकहारादित्याग्रे तुभ्या स्वयमेव यथाहं नाशोन्मेयी स्यातामिति भावः ॥ ४५ ॥

शुपदिद्यते । कथं ब्राह्मणस्य विशेषः ? ब्रह्मविद्याया अपि त्रैवर्णिकसाधारणत्वात् । 'विज्ञानत इति चायुक्तम्, विज्ञानत्रेव हि कामनाधिकारादिध्वेषि प्रवर्तते । ब्राह्मणशब्दश्चान्न न तदधीते [अथा ४।२।५९] इत्याचर्यान्तरपर, 'ब्राह्मोऽजातो [अथा ६।२।१७७] इति निपातनेन जातिभ्यतिरिक्तार्थं ब्राह्म इत्येवैव वक्तव्यत्वात् । तत्राह—'वैदिकस्य सुमुक्षो रिति । ब्रह्म अणतीति निरुक्त्या ब्राह्मण 'शकन्त्यादियु पररूपं वक्तव्यम् [अथा १।१।६४] इति पररूपं कृते ब्रह्मादिनादप्रत्यये च ब्राह्मण इति रूपं भवति । ब्रह्म चान्न वेद वेदव्यत्ययैव प्रसक्तत्वात् । अतोऽत्र ब्राह्मणशब्दो वैदिकमानपर इति न क्षत्रियार्थं दशाच्युत्पत्ति । ब्राह्मणशब्दस्यात्र सन्ध्यातिपरत्वेन शङ्करव्याख्या त्वत्तिमन्दा । 'अमीनं च मीनं च निर्विद्याय ब्राह्मण- [वृ ३।१।१] इति धृतिर्यु योतिनं प्रवृत्तान्तरस्यैव

५ आ. मा. भा.— तां योगबुद्धिमाह—त्रैगुण्यविषया इत्यादिना । इतरदोष्य वेदानां परोक्षार्थ-
त्रैगुणसम्बन्धिस्वर्गादिप्रतीतितोऽर्थे इव भाति । 'परोक्षवादो वेदोऽर्थं' इति श्रुक्तम् । अतः
पेतिकेऽर्थे भ्रान्ति मा कुर्वित्यर्थः । 'वादो विषयकत्वं च 'मुखतोवचनं स्मृतम्' इत्याभिधानात् ।
१ वेदपक्षो निषिध्यते । 'वेदे रामायणे चैव पुराणे भारते तथा । आदावन्ते च मध्ये च विष्णुः
३ गीयते ॥' "सर्वे वेदा यत्पद्म" [कठो. २ । १५] 'वेदोऽखिलो धर्ममूलं स्मृतिशीले च
द्राम् । आचारश्चैव साधूनामात्मनो रुचि-(नस्तुष्टि-) रेव च' [मनुः २।१६] 'वेदप्रणिहितो
हाधर्मस्तद्विपर्ययः ।' [भाग. ६।१।४०] इति वेदानां सर्वात्मना विष्णुपरत्वोक्तेस्तद्विहितस्य
रुद्रस्य च धर्माधर्मोक्तेश्च ॥ ४५ ॥

ज. प्र. दी.— यथेया बहुदशको न प्रतिज्ञातं योगमाह,
त्रैगुण्य— इत्येतदपीतिप्रतीतिरिनासायाह— तामिति;
ताम् । आदिप्रहणेनापठसमाप्तेरिति सूचयति । सप्तमो-
पुनः प्रतिज्ञानात् । तर्हि प्रतिज्ञानन्तरमेव द्रुतो नावोच-
मन्वाद्यज्ञानिरासायोक्तं इतरदिति । स्वोक्तो निष्ठा-
रणमेवमपोषेदार्ना प्रतिज्ञातमाह । अन्यथा तत्प्रबन्धेना-
सरादिति भावः । अथवा वक्ष्यमाणानां वाक्यानां द्वेषा-
लाघटे । कैश्चिद्राक्षैरितरयोगविरुद्धमपोष कैश्चियोग-
। यद्वा 'वह्नि मे व्यतीतानि' [४।५]
प्रासंगिकं विहायान्ययोगविषयं ज्ञातव्यमित्यर्थः । तथा
नि 'साधनं प्राधान्येनोक्तम्' इति । वेदाद्यैगुण्य-
त्वं तु 'निष्क्रेगुण्यो भव' इत्यनेन वेदप्रतिष्ठागो विधी-
यन्त्यथाप्रतीतिरिनामाय व्याचष्टे— वेदानामिति ।
मन्वीत्यनेन तस्येदमित्यर्थं तद्विदोऽयम् । विविदा हि

तद्विगतविरिति वचनादिति सूचयति । सम्बन्धि कार्यम् ।
प्रतीतितः आपाततः प्रतीतितः । अर्थः प्रतिपाद्यं प्रयोजनं च ।
वेदानां परोक्षार्थत्वं द्रुतः ? इत्यत आह— परोक्षेति । यत एवं
भवति अतः प्रातिपदवात्प्रसक्तं भ्रान्ति माकार्याः । कथमेत-
दनेन लभ्यते ? इत्यत आह— वाद् इति । वेदावदरता इत्यत्राभ्ये-
तदेव चाभिमानम् । प्रतीत एवाथोऽस्तु इत्यत आह— नत्विति ।
पक्षः परमसिद्धान्तः । उक्तानार्थो वेदो निषिध्यत एव । योग-
विरोधित्वादित्यतः पक्ष इत्युक्तम् । द्रुत इत्यत आह— वेद्
इति । धर्ममूलं धर्मज्ञतेः कारणम् । तद्विदां वेदविदां मन्वादीनां
स्मृतिर्मन्वः, शीलं मनोगतिः, आचारो धर्मबुद्ध्यानुष्ठानम्,
आत्मनो मनसो रुचिः । विकल्पविषये प्रणिहितो विहितः ।
तद्विपर्ययः प्रतिषिद्धः, विवक्षितयोगविरोधे हि वेदे सिद्धान्तो
निषेध्यः स्यात् । नवैवं प्रत्युत तदनुगुण एवेति भावः । धर्म-
शब्दोऽत्र निवृत्तिधर्मपरः ॥ ४५ ॥

आ. मा. भा.— तथापि काम्यकर्मिणां फलं ज्ञानिनां न भवतीति साम्यमेवेत्यत आह—
र्थे इति । यथा यावानर्थः प्रयोजनमुददाने रूपे भवति, तावान्सर्वतः सम्प्युतोदकेऽन्तर्भवत्येव ।
पि वेदेषु यत्फलं तद्विज्ञानतोऽपि ज्ञानिनो ब्राह्मणस्य फलेऽन्तर्भवति । ब्रह्म अणतीति ब्राह्मणो-
त्तमो । स हि ब्रह्म गच्छति । विज्ञानत इति ज्ञानफलत्वं तस्य दर्शयति ॥ ४६ ॥

प्र. दी.— शोभोपदेशप्रसङ्गे ज्ञानफलव्ययनस्य क उच्य-
यत आह— तथापीति । 'यामिमाम्' [२।४३] इत्यत्र
णां निम्ना कृता, 'निष्क्रेगुण्यो भव' [२।४५] इति च
बहिः । तत्र प्रत्ययम्— किञ्चित्तमेतदिति । ननु क
गां समान्यभावेन ज्ञानाभावान्मोक्षो न भवतीति ।
ते— यद्यपि ज्ञानफलं काम्यकर्मिणां न भवति तथापि
६ नोपपद्यते । द्रुत. काम्यकर्मिणां फलं स्वर्गादिकं ज्ञा-
तिः इति ज्ञानवर्मेणो. साम्यमेवेति योगानुष्ठाननियमा-
हाइत्यर्थः । केचिद्वय श्लोकस्य कर्ममात्रज्ञाने तास्यर्थ-
ः तु यत्कर्मसमुत्थितं ज्ञानं मोक्षसाधनं तत्कर्मपर एव
फलन्त्यः, न तु समस्त्वैदास्याधेनायुः समाप्तोय-
त्वाय व्याचष्टे— यथेति । सामर्थ्यादर्थेदंतादयो-
। यावांस्तावानित्येतयोराज्ञानिश्च— सर्वेषु वेदे-

द्विति । तदुक्तव्यायवर्णिनामित्यर्थः । ब्राह्मणमेवेति न शक्यता-
दिव्यावृत्तिः शक्येति भावेनाह— ब्रह्मेति । कर्णविपर्ययो निरु-
क्तत्वात् । एवं तर्हि ब्राह्मणमन्त्रो मुक्तवाचीति स्यात्, न च
मुक्तस्य फलमस्तीत्यत आह— अपरोक्षेति । तदुपपादयति—
स हीति । तर्हि विज्ञानत इति पुनरुक्तिरिति चेत्, न; तस्य परोक्ष-
ज्ञानिवाचित्वात् । उभयप्रहणमनुपपन्नमित्यत आह— विज्ञा-
नत इति । तस्यापरोक्षज्ञानस्य परोक्षज्ञानफलत्वम् । एतच्च
स्वरूपकथनम् । यद्यपि ज्ञानिनः कर्मिण्यान्योन्यफला-
भावः, तथापि ज्ञानिनः फलं महत्समुदोदकमिव महत्त्वात् ।
कर्मिणां फलं तु कूपोदकमिवात्यन्ताल्पम् । अतस्तयोर्न साम्यम् ।
तथा शाल्यान्तिरुद्धकर्मिण्येव महान्तफलज्ञानसाधने योये
प्रेरणं मुक्तमेवेति भावः । अपत्यास्थानं तृचवक्ष्यमाणन्याय-
निरस्तम् ॥ ४६ ॥

७ ह. पै. भा.— केनोपायेन सा वाक् त्यज्यत इत्यादाऽऽह— त्रय एव गुणास्त्रैगुण्यं सत्त्वरजस्तमांसि, तत्कार्यत्वाद्भागद्वेषौ त्रैगुण्यवन्तौ तौ विपर्यौ येषां ते वेदास्त्रैगुण्यविपर्याः । निस्त्रैगुण्यो भव उपायैरुन्मूलितरागद्वेषो भवेत्यर्थः । निर्द्वन्द्वो निर्गतशीतोष्णादिः, नित्यसत्त्वस्थः सदा सत्त्वगुणप्रधानः । तथा नियोगक्षेमः— अनुपात्तस्थोपादानं योगः, उपात्तस्य रक्षण क्षेमः । योगक्षेमप्रसक्तस्य श्रेयसि प्रवृत्तिर्दुष्करेत्यतो नियोगक्षेमो भव । एष तव तस्या वाचस्यागोपदेशः ॥ ४५ ॥

ज्ञाननिष्ठैकार्थभूतबुद्धेर्यवसायिनो योगनिष्पन्नस्य श्रौतस्मार्तफलानवाप्तिलक्षणो दोष इति चेत्, नैवं; यतः— यथा लोके कूपतटाकाद्यनेकस्मिन्कूपद्वयाने, उदकं पीयतेऽस्मिन्नित्युद्वयानं जलाशयः, तस्मिन्जलाशये यावान्यावत्प्रमाणः स्नानपानादिरर्थः फलं स सर्वोऽर्थः सर्वतः सम्प्लुतोदके कूपतटाकाद्यविभागेन स्थिते जलपूरे भवत्येव; यथैवं तथा वेदविहितयागदानादिसाधनसाध्यो यावानर्थस्तावान्विजानतोऽहामहत्स्य ब्राह्मणस्य भवति । “ एनं सर्वं तदभिसमेति यत्किञ्च प्रजाः साधु कुर्वन्ति यस्तद्वेद स वेद ” [छा. उ. ४।१।४] इति श्रुतेः । ‘ सर्वं कर्माखिलं पार्थ ज्ञाने परिसमाप्यते ’ [४।३३] इति च वक्ष्यते ॥ ४६ ॥

८ वं. प्र मि— नन्वेव प्रन्मरणप्रदान्यतिफलफलानि च कर्माणि किमिति मातापितृवृक्षहेम्येऽपि परस्मै-तैर्वेदविधिभिरुपदिश्यन्ते ? इत्यादाऽऽह— त्रयो गुणास्त्रैगुण्यं सत्त्वरजस्तमांसि, तत्प्रबुरा पुरया त्रैगुण्यशब्देनोच्यन्ते । तद्विषया वेदा तत्तद्गुणप्रबुराणा वत्सलतया हितमेव बोधयन्ति । यदि क्षेपा स्वगुणानुगुण्येन स्वगांदिसाधनमेव हितं नाव बोधयेयुः, तदैते रजस्तमःप्रबुरातया सावित्रफलमोक्षविमुखा स्वापेक्षितफलसाधनमजानन्त कामप्रावण्यविदवा अनुपाये स्वायभ्रान्तया प्रनष्टा भयेयुः, अतस्त्रैगुण्यविपर्या । खं तु निस्त्रैगुण्यो भव मिष सङ्कीर्णगुणत्रयप्राचुर्यरूपात् त्रैगुण्याप्रिर्गतो भव, शुद्धसत्त्वप्रधानो भवेत्यर्थः । अर्हन्त्यस्य तव शुद्धसत्त्वप्राधान्यमेषोचितमिति सम्बोधनाभिप्रायः ।

ननु इजस्तमोविचारभूते रागद्वेषादिद्वन्द्वैरभिहत्यमानोऽहं कथं शुद्धसत्त्वप्रधान स्याम् ? तत्राह— निर्द्वन्द्व इति । भवेति सर्वत्र सम्बन्धः । निर्गतरागद्वेषो भवेत्यर्थः । कथं रजस्तमोभ्या बलाद्गुणनीयमानौ रागद्वेषो त्यजेयम् ? तत्राह— नित्यसत्त्वस्थ इति । नित्यप्रदं सत्त्व नित्यसत्त्वम्, तत्र तिष्ठतीति तयोक्तं, तादृशो भव । प्रदं सत्त्वस्थं न रजस्तमसी रागद्वेषादुत्पादयितुं शक्नुत । तत सत्त्वमभिवर्धयेत्यर्थः । सत्त्वविष्टदाबुधायमाह— नियोगक्षेम इति । अलक्षणाभो योग, लक्ष्यरक्षण क्षेम, तद्वहितो भव । योगक्षेमाप्युक्तस्य तत्रारा रजस्तमस्सम्बन्धप्रसक्तिः, न नियोगक्षेमस्येत्यर्थः । नियोगक्षेमास्य कथं शरीरयात्रा ? तत्राह— आत्मवानिति । आत्मा परमेश्वर एव योगक्षेमनियार्हकोऽप्यास्तीयात्मवान् । सर्वकामनात्यागो न भगवन्तमेवारापयतो मम ‘ तेषां निव्याभियुक्तानां योगक्षेमं वहाम्यहम् ’ [१।२२] इति धर्मप्रतिज्ञं म एव तन्निर्वाहकं इति निश्चितो भवेत्यर्थः ॥ ४५ ॥

नच नित्यैगुण्यतया स्वगांदिफलकव्यवसाये वेदोक्तं कर्मपरियागदोषप्रसङ्ग इत्यादाऽऽह— यनोदितं सर्वमपि न

सर्वस्योपादेयं, किन्तु स्वोचितमाश्रित्येतद्दृष्टा तस्येनोपादायति— यावानिति । अत्र ‘ यावान् तावान् ’ इत्यनयोराट्ति यथातथादाद्याहारश्च कर्तव्यः । एव च यथा सर्वोपरिकल्पिते सर्वतस्सम्प्लुतोदके उद्वयाने उदकं पीयतेऽस्मिन्नित्युदपानो वापीकूपतटागादिस्तस्मिन् पिपासो यावानर्थं त्वयोजनं तावदेव तेनोपादीयते, न सर्वम्, तथा सर्वेषु वेदेषु ब्राह्मणस्य ब्रह्मनिष्ठस्य विजानन्तं व्यवसायात्मकबुद्धिगुणस्य सुशुद्धो यावदेव मोक्षसाधनं निष्कामतद्वेश्वराराधनरूपं कर्म, तावदेवोपादेयं, नान्यदित्यर्थः ।

यावानित्यादिरन्यत्राल्यानम्— ननु स्वगांदिफलकामनात्यागेन परमेश्वरार्पणबुद्ध्या कर्मानुष्ठाने स्वगांयानन्दासिद्धिरित्यादाऽहम् मोक्षानन्दमसुद्रे स्वगांयानन्दानामपि शीकरत्वेनास्तभावात्तार्थं दोष इत्याह— यावानिति । वापीकूपतटागादादुद्वयाने स्नानपानादियांवाच्यो भवति, तावानर्थं सर्वतस्सम्प्लुतोदके वापीकूपतटाविभागेन सर्वमाप्यं स्थिते महाप्रवाहे भवत्येव, तथा सर्वेषु वेदेषु वेदोक्तकाम्यकर्मसु यावानर्थं मातृपानन्दादिहेतुष्यगामानन्दान्तं, तावानर्थं ब्राह्मणस्य ब्रह्मार्पणबुद्ध्या कर्मानुष्ठानरूपब्रह्मनिष्ठापुत्रस्य तैर्नैव हेतुना विजायत तत्त्वसाक्षात्कारिणः परब्रह्मनन्दसम्पत्तौ सत्या भवति; ब्रह्मानन्दे क्षुद्रानन्दानामन्यन्तर्भावात् । तथा च श्रुतिः— “ एतस्यैवानन्दस्याग्निनिभूतानि मात्रास्य जीवन्ति [इ उ ४।३।३२] “ सोऽऽवृते सर्वान् कामान् सह ब्रह्मणा विपरिधेतेति ’ [तै उ २।१] इति । उपरुहितश्चायमर्थः स्कान्द सूतसंहितायाम् [४।३।३२] ‘ सोऽऽवृते सकलान् कामानत्रमेण सुरर्षभा । विदितन्नरूपेण जीवन्मुक्तो न सदाय ’ इति ।

यत्तत्र माध्वज्यारथानम्— “ त्रैगुण्यविपर्या ’ इत्यत्र विपर्यादं सुप्रतीवचनपरम् । तथा च आवातात् त्रिगुणसम्बन्धिस्वगांदिप्रतिपात्तका इव वेदा प्रतीयन्ते । अतो निस्त्रैगुण्यो भव, प्रातिविकेऽर्थे भान्ति मा वापीरित्यर्थः ।

वेदाना कर्मपरत्वेन प्रतीयमानानां ब्रह्मपरवस्य 'ज्योति रूपप्रभातु तथा लघीयत एके' [ब्र सू. १।४।९] इत्यधिकरणे व्यवस्थापनात् । तत्र स्थालीपुलाकन्यायेनैक वाक्य उदाह्रियते । यथा—'वसन्ते वसन्ते ज्योतिपायजेत' इति वाक्यम् । अत्र वसन्ते इति विष्णुसम्बोधनम् । वसतीति वस' । पचाश्च । तनोतीति ति । ओणादिके द्विप्रत्यये दिलोपे च सति तीति रूपनिष्पत्तिः । पूर्वपदस्य च नकारागमः । वसंथासौ तिश्चेति वसन्ति । सर्वेव व्याप्या वर्तमानो जगत्सर्वा वेद्यथ । तस्य सम्बुद्धि हे वसन्ते । द्विदक्षिरादरार्थं । ज्योतिपेति । अत्रापि जायत इति जिर्जगत् । 'जनी प्रादुभावे' इति धातो पूर्ववेद्ये डि । आ ऊतियस्येत्योतिरात्तम् । जगत् ओतं प्रविष्टं यस्मिन् ज्योति । प प्राण, चेटकत्वात्, 'पकार प्राण आभा' इति श्रुते । ज्योतिथासौ पश्चेति ज्योतिव । तस्य सम्बुद्धिर्हे ज्योतिप । एवम् 'आयजेत' इत्यपि सम्बुद्धि । आ सन्तानाद्यजैर्जन्मि इत प्राप्त इत्यर्थः । 'यजे र्णर्णे कविधानम्' इति कप्रत्यय । 'वचिस्वपिषजादीना किति' [अटा ६।१।१५] इति सप्रसारणं तु च्छान्दसत्वात् भवति इति कृत्स्नमपि कर्मकाण्डं ब्रह्मपरत्वेन योजनीयम् । अत प्रातीतिके कर्मकाण्डार्थे नाभिनिवेद्यमिति । यद्वा त्रैगुण्यात्वं विषं यापयन्त्यपगमयन्तीति त्रैगुण्यविषया वेदा । अतस्तानाश्रित्य निरैगुण्यो भवेत्यर्थः । तदुच्यम्—'आश्रित्य वेदास्त्वास्तमाश्रैगुण्यविपहारिण । निरैगुण्यो भवेत्यस्य वासुदेवैरसश्रय' इति । त्रैगुण्यनिरूप्यर्थे वेदा

श्रयण कार्यमित्यत्र हेतुमाह— याद्यानिति । सर्वतः सम्बुद्ध्यामश्रयकं यस्मिन् प्रलये स सर्वतस्सम्बुद्धतोदक । 'प्रकृतिर्बुद्धरूपेण सर्वमाश्रित्य तिष्ठति । प्रलयेऽतो लयं प्राहु सर्वतस्सम्बुद्धतोदकम्' इति वचनात् । तस्मिन्प्रलयेऽपि उद्विक्तत्वात् पालकराहित्यात् कालादिषेटकत्वादुदधानो विष्णु' । 'उद्रेकात्पातुगाहिल्याङ्गत्वावाश्लितस्य च । प्रलयेऽप्युदधानोऽसौ भगवान् हरिरीश्वर' इति वचनात् । तस्मिन् प्रसन्ने यावत्फलं तावत्सर्ववेदेषु विज्ञानतो भवतीत्यर्थः इति । तद्वदेव व्याहृतीहृद्यतो गीताध्याकुलीकरणश्रुतिमेवेति समाश्रितव्यम्, वेदागीतयो मारवधमीदमिति वाऽऽशु चितव्यम् । कथं नाम प्रतिवसन्तं यागाऽऽश्रयण केवलभ्रममात्रमिति वेदिनो ब्रूयात् ? कथं वा 'निरैगुण्यो भव' इति प्रतीयमानकर्मकाण्डार्थपरिहाणग्रहपदिशता भगवता 'कर्मण्येवाधि कारस्ते' [२।४७] इति पुन कर्म कर्तव्यतयोपदिष्टम् ? कथं च विषयोदधानादिशब्दाना प्रसिद्धार्थपरत्वे सम्भवत्यप्रसिद्धादिध्याख्यायाने दुराग्रह । कथं च वा 'त्रैगुण्यविपहारिण' 'प्रलयेऽप्युदधानोऽसौ' इत्यादिकं स्वकपोलकल्पितमेव वचनं सम्मतिवैलोक्योदाहरति ? अथवा नेदं त्वध्याश्रयम्, मात्रकौरेत्यनाश्रयभालदेयादिश्रुतीर्ब्रह्मन्त्रपुरुषोत्तमतन्त्रप्रत्यतर्कादिस्मृतीश्च कचिदपि प्रसिद्धस्मृतीविहासपुराणेषु अनाप्रातनामगन्धास्त्वस्युधैरामानुजादिभि कचिदप्यनुदाहृता कल्पयतो विषयोदधानाख्यायानवचनकल्पनस्य अनाश्रयत्वात् । न हि स्वतन्त्रश्रुतिकल्पनसाहसिकस्य द्वित्रस्मृतिवचनकल्पनाद्रममस्तीत्यास्ता तावत्, प्रस्तुतमेवावसराम ॥४६॥

९ व०त०दी०—स्वयमेव वेदात्पर्यमाह भगवान्—त्रैगुण्यविषया वेदा इति । यत एव कामात्पना त्रैगुण्यविका-रिणा त्रैगुण्यकडविषया वेदास्त्रिकाण्डविषया अपि अतस्त्व वेदादिमूलनिस्त्रिगुणतत्त्वाश्रितो भव । त्रिगुणमाश्रितवै-गुण्यस्तद्विज्ञो निरैगुण्य । निस्त्रिगुण मामाश्रितो भवेति गृह्णाभिप्राय । तद्विज्ञमाह—निर्द्वन्द्व इत्यादि । 'त्रिदु-पसहस्रैर्धै' इति नित्य सत्त्वे धैर्धै र्धियत, 'सत्त्वंकमनसो वृत्ति' इति वाक्यान्वित्यसत्त्वरूपभगवश्रितो भवेति गृह्णाभिसन्धि । स्वयलेन कृतमप्राप्तसम्पादन योगः । प्राप्तपरिपालन क्षेम । योगश्च क्षेमश्च योगक्षेमौ तद्वहित इति योगानुरोधेनोक्तम् । वस्तुतस्तु सत्त्वंकमनसो भगवदीयस्य भक्तियोगानुसारेण भगवदीययोगक्षेमवत्त्वसूच्यते निर्गोणक्षेमशब्देन । एवमेवापि वक्ष्यति—'तेषा नित्याभियुक्ताना योगक्षेमं यदाभ्यहम्' [९।२२] सर्वैस्योपादेय युगपत्, किन्तु यावदर्थमित्याह निदर्शनेन—यावानर्थ इति । सर्वार्थपरिकल्पकं सर्वैतसम्बुद्धतोदके च निम्नजले उदधाने उदन्वति सरसि पिपासादिमतो यावानर्थ इति । सर्वार्थपरिकल्पकं सर्वैततेनोपादीयते, न सर्व, एव सर्वेषु वेदेषु प्राधान्यस्य वेदाधिकृतस्य तदर्थं विवेकेन जानतो योगिनो यदेवात्म-सत्तिद्विसापन तदेवोपादेय, न सर्वम् ॥ ४६ ॥

१० पु अ त — ननु ते त्वज्ञा वेदोक्तनियमे प्रवर्तन्ते, परं स्वर्गादीना फलाभावे वेद कथं बोधयति ? इत्याशङ्क्याह— त्रैगुण्यविषया वेदा इति । त्रैगुण्या त्रिगुण्युधौ सृष्टा ये जीवास्तद्विषयास्तदर्थं स्वगादिफलकर्मबोधका वदा । न तु गुणातीतसाक्षात्प्राप्तयन्तीदीयविक्रमगवदीयसूच्यतर्गतभगवत्प्र-कथिषया इत्यर्थः । भगवद्वीलासृष्टिस्तु निर्गुणा अत एव 'अन्यैव कश्चित्सा मृष्टिर्विधातुर्भैतिरिचिणी इत्यादि धीराहा

वचनम् । गुणातीतपुरुषोत्तमस्वरूप तु वेदायविषयमेव । अत एव श्रुतिराह "नेति नति" [४ उ २।३।६] "यतो वाचो निवर्त्तते" [से उ २।३।१+२।३।१] इत्यादि । यस्माद्विदास्त्रिगुण विषयास्तस्मात् ल्यं निरैगुण्यो भक्तो भवेत्यर्थः । निस्त्रिगुणस्य भादुको भवेति भावः । यद्वा, वेदाद्वैगुण्यविषया त्रिगुणा मव इत्यपकल्पप्रतिपादकः, न तु साक्षाद्भगवत्सम्बन्धप्रतिपादका । अतस्तथा बोधयन्तीत्यर्थः । ननु

वेदाखिलगुणविषयाश्चेत्तदाऽस्मात्प्रमानानां वा गतिरित्याश-
ङ्क्याह—निर्द्वैगुण्य इति । गुणातीतमद्वैतं परं भवेति भावः ।
येन साधनेन तथात्वं भवेत् । इत्याशाङ्क्यामाह—निर्द्वन्द्व इति ।
निर्गतानि द्वन्द्वानि सुखदुःखआहम्मेत्यादीनि तद्वद्विज्ञेयं भव ।
सर्वं त्यक्त्वा भक्तिपरो भव । तथा स्वमपि कथं ? इत्याशाङ्क्या-
माह—नित्यसत्त्वस्थ इति । नित्यं सर्वं यस्मात्तस्मिन्
गुणातीते स्थितो भव । द्विज—निर्योगक्षेम इति । साधना
साध्यपरमात्मवस्त्वभिलाषो योगः, स्तोत्रप्राप्तवस्तुन्यासज्ञानेन
स्वीकारो धैर्यस्तद्वद्विज्ञेयं आत्मज्ञानवान् भवेत्यर्थः ४५

नन्येव वेदोक्तकरणे कथं परसिद्धिः स्यात् ? इत्या-
शाङ्क्यामाह—यावानिति । उदपाने उदकं पीयतेऽस्मिन्-
नित्युदपानं जलपात्रं, तस्मिन् यावानर्थः । सर्वतः
सम्प्लुतोदके तडागो च भवति, परं तत्र जलाद्गणपात्ररक्षणदि-
शेषोऽधिकः । तथा याजानर्थं वेदोक्तकर्मफलं वेदेषु भवति,
तावान् विज्ञानतो व्रतस्वम्पत्तिषु प्राप्नोत्यत्र प्रद्वैतनिष्ठस्य
भवतीत्यर्थः । नैव च श्रुतिविरोधः । अत एव श्रुतिराह
“आनन्दं प्रद्वानो विद्वान्” [ते उ २।४।१] “तमेव
विदित्वाऽतिश्रुयुमेति” [ते उ. ३।८+६।१५] ॥ ४६ ॥

११ नी० भा० टी०—कस्य तर्हि समाधौ बुद्धिर्भवति ? इत्यत आह—त्रैगुण्येति । त्रैगुण्यं गुणत्रयकार्य-
मूर्ध्वमध्याधोगातिरूपं संसरणं तत्रैव प्रकाश्यत्वेन विषयो येषां तादृशाः कर्मकाण्डपरा वेदाः । त्वं तु निष्कैगुण्यो
भूय, ऊर्ध्वगतत्वावपि विरक्तो भवेत्यर्थः । वक्ष्यति च तत्तद्गुणप्रधानं गतित्रयम्—‘ऊर्ध्वं गच्छन्ति सत्त्वस्थाः’
[१४।१८] इति । दिव्येभ्योऽपि विषयेभ्यो विरक्तः समाधावधिर्नियत इति भावः । किंश्रुणोऽसौ निष्कैगुण्यः ?
इत्यत आह—निर्द्वन्द्व इति । सुखदुःखे मानापमानौ शत्रुमित्रे शीतोष्णे इत्यादीनि द्वन्द्वानि सप्रतिपक्षपदार्थ-
रूपाणि तेषु निर्गतौ निर्द्वन्द्वं, सर्वत्र समबुद्धिरित्यर्थः । ननु वाद्यमानमुष्णादिकं कथं शीतादिवत् क्षन्तुं शक्यं ?
अत आह—नित्यसत्त्वस्थ इति । नित्यं सर्वदा सत्त्वं धैर्यं सत्त्वगुणो वा तदाश्रितो भूत्वा । धीरो हि सर्वं
सोढुं शक्तः । सात्त्विको वा प्रारब्धकर्मोपस्थापितमिदं दुःखमपरिहार्यं किमु तप्तया ? इति जानन् सर्वं सोढुं शक्तो-
त्येव । नन्वत्यन्तदुःखं सुखादितु खं कथं निष्कैगुण्येन सर्वथा प्रशुचिः, येन सोढुं शक्यं ? अत आह—निर्योग-
क्षेम इति । अत्राप्यस्य प्राप्तिर्योगः, प्राप्तसंरक्षणं क्षेमः, एतद्वयमपि प्रारब्धकर्मार्थानिमित्तं ततोऽपि निर्गतं
इत्यर्थः । तत्र हेतुः—यत आत्मवान् जितचित्तः । स हि सर्वास्वप्यापस्त्वनाकुलो नित्यगृप्ततया निरुद्यमश्च
भवतीति, त्वमप्येतादृशो निष्कैगुण्यो भवेत्यर्थः ॥ ४५ ॥

नन्वात्मवत्त्वं चित्तशुद्धौ सत्यामेव भवति, सा च सकलवेदोक्तकर्मानुष्ठानसाध्या, अतो निष्कैगुण्यत्वं
दुर्लभमित्याशाङ्क्याह—यावानिति । सर्वतः सम्प्लुतोदके महति उदपाने जलाशये पुरुषाय यावान् अर्थो
यावत् स्नानपानादिकं प्रयोजनं घटमात्रजलनिर्वैर्यं भवति, न कृत्स्नजलाशयव्ययनिर्वैर्यं, तावानेवार्थो
विज्ञानतो व्युत्पन्नचित्तस्य ज्ञानस्य प्रद्वानुभूयोः सर्वेषु वेदेषु वेदैकदेशोपनिषच्छ्रवणमात्रनिर्वैर्यो भवति,
न कृत्स्नवेदार्थानुष्ठानं स्वसिद्धपर्यमपेक्षते, एकेन जन्माना कृत्स्नवेदार्थानुष्ठानासम्भवात् । ऐहिकेन जन्मान्तरी-
येण वा जपादिना चित्तशुद्धौ सत्यानुपनिषच्छ्रवणाभिष्कैगुण्यता सम्भवतीति भावः । वृद्धास्तु सर्वतः सम्प्लु-
तोदकाधानीये आत्मज्ञाने पुष्टस्य तावानर्थं कृत्तोऽपि भवति यावान् अनेककूपरूपोदपानस्थानीयेषु सकल-
वेदोक्तकर्मस्वतन्त्रितेषु भवति, प्रद्वानन्दे क्षुद्रानन्दानामन्वर्भावान् । तथा च श्रुतिज्ञाने सर्वकर्मफलान्तर्भावं दर्शयति
“यथा कृतायविजितायाधरेयाः सयन्त्येभ्यै न सर्वं तदभिसमेति यदिकञ्च प्रजा साधु कुर्वन्ति यस्तद्वेद यस्त
वेद” [छा. ४।१।४] इति । वक्ष्यति च ‘सर्वं कर्माखिलं पार्थं ज्ञाने परिसमाप्यते’ [५।३३] इति । गङ्गातुल्य-
ज्ञानोदयात्प्रागेव कूपोपमानि कर्माणि कर्तव्यानीति भावः—इति व्याचक्षुः । अस्मिन्पक्षे पूर्वार्थे अनेकस्मिन् यथा
तथा भवतीति पदचतुष्टयाध्याहारः, ‘यावान् तावान्’ पदयोरनुपद्वान् दार्ष्टान्तिके द्रष्टव्यः ॥ ४६ ॥

कर्मण्येवाधिकारस्ते मा फलेषु कदाचन ।

मा कर्मफलहेतुर्भूर्मा ते सङ्गोऽस्त्वकर्मणि ॥ ४७ ॥

१ शां. भा.—तव च—कर्मणीति । कर्मण्येवाधिकारः, न ज्ञाननिष्ठायां ते तव । तत्र च कर्म
श्रुतेः मा फलेषु अधिकारोऽस्तु, कर्मफलतृष्णा मा भूत् कदाचन, कस्याश्चिदप्यवस्थायामित्यर्थः ।
यदा कर्मफले तृष्णा ते स्यात् तदा कर्मफलप्राप्तेर्हेतुः स्यात्, एवं मा कर्मफलहेतुर्भूः । यदा हि

सर्वेश्वरे वा न्यस्योक्ता तृतीयै कर्मकार्यता ' [गी. स ७] इति । एवमेतदुक्तवचोर्धं तावत्परिहृतम् । तथाप्यात्तद्देवुक्तत्वात्प्रसन्धाननिषेधेन अननुष्ठानप्रसङ्गस्तदवश्य इति चेत्, मैव, नक्षत्रानुष्ठानस्याननुष्ठानतया भ्रान्तिरुच्यते, नाप्यनुष्ठानतुल्यस्य सतोऽप्यप्रतिपत्तिर्विधीयते, येन विरोधः स्यात्, किन्त्वनेकहेतुवैके कर्मविधेदेकस्यैव हेतुत्व त्रैगुण्यानुपाधिके स्वरूपप्रयुक्तत्व च भ्रान्तिभ्रिमिति तदुभय निषिद्धयते । वक्ष्यते हि 'शरीर-वाहनोभिः' [१८।१५] इत्यादौ, तृतीयाध्याये च । किञ्च, साक्षात्तत्त्वानुष्ठानानुष्ठानविधावपि नाकर्तृत्वानुष्ठानानुष्ठानकर्तृत्व-प्रतिपत्तिनिषेधोऽप्यननुष्ठानप्रसङ्ग । स हि सर्वत्रैव स्वर्गतोपकारनिगूढनवाहायैवोभेन तथा प्रतिपद्यते । अन्यत्र वा कर्मणि

क्रियमाण इति न कश्चिदोप । ' सर्वेश्वर ' इति निर्देशस्तस्मिन् कर्तृत्वोद्भावसायौचित्यार्थं । जीवस्यापि हि कर्तृत्व तत्त्वतः परमात्मायतमिति ' परानु तच्छ्रुतेः ' [त्र स २।३।४१] इत्यधिकरणे स्थापितम् ।

पूर्वोत्तरवाच्यायविरोधाय कर्मस्वरूपपरिखाण परिहरति— एवमिति । गुणेश्वराधीनत्वबुद्धावपि किं मे परित्यक्तफलेन दुःखस्वरूपेण भोजनादिकर्मणा ? इति त्वया नोदासितव्यमिति भावः । अननुष्ठान इति । अकर्मणीत्वात् कर्मशब्द क्रिया-वाची ; ननु तदभावपर इति भावः । अननुष्ठानस्य प्रतिषेधार्थं प्रसङ्गं स्मारयति— न योत्स्यामीति । अकर्मसङ्गनिषेध फलितमन्यत्र सङ्गमाह— उक्तेनेति ॥ ४७ ॥

६ आ. मा. भा.— कामात्मनां निन्दा कृता । कथं ? एषां " स्वर्गकामो यजेत " [आप. श्रौ. १०।१।२।१] इत्यादौ कामस्यापि विहितत्वात्, इत्यत आह— कर्मण्येवेति । त इत्युपलक्षणा-र्थम् । तत्र ज्ञानिनोऽपि न फलकामकर्तृव्यता, किञ्चन्येषाम् ? । नत्वस्ति केपाञ्चिन्न तेऽस्तीति । स हि ज्ञानी नरांश इन्द्रश्च, मोहादिस्त्वभिभवादेः । यदि तेषां शुद्धसत्त्वानां न स्याज्ज्ञानं, कान्ये-षाम् ? । उपदेशादेश्च सिद्धं ज्ञानं तेषाम् ।

६ ज. प्र. दौ.— ज्ञानिन कर्माभावमुक्त्वा इदानीमज्ञानिनः कर्मोच्यते इत्यथवा व्याप्याननिरासायाह— कामा-त्मनामिति । येषां कर्मिणा सकामतया कर्म कुर्वता या निन्दा कृता ' यामिना ' [२।४२] इत्यादिना सा न युक्त्यर्थः । कुत ? " स्वर्गकामो यजेत " [आप. श्रौ. १०।१।२।१] इत्यादौ । यजनवत्स्वर्गकामस्यापि विहितत्वात्प्रोहि विहित कुर्वतां निन्दन्त्वम् । तथात्वे यजनस्यापि निन्दन्त्वप्रस-ङ्गादिति वदन्विशिष्टविधित्वं मन्यते पूर्वपक्षी । ' ते ' इत्ये तदर्थुंनमात्रविषयमित्यन्यथा प्रतीतिनिरासायाह— त इति । सर्वव्याप्यमोपलक्षणमर्थः । प्रयोजनमस्येति तथोक्तम् । वकर्णयते शब्दप्रयोगे वाचकमेव प्रयुज्यता, किं लक्षणया ? इत्यत आह— तवेति । फलकाम कर्तव्यो यस्यासौ तथोक्तस्तस्य भावस्तथा । फलकामस्य कर्तव्यता तत्र कर्तुरिति वा । कुतोऽपि फलकामो ज्ञानिनो नात्यन्तवाचक । तत्प्रतिषेधनीयस्य ज्ञानस्यास्तत्वात्, मोक्षस्य च निरन्तरत्वात् । तथापि मोक्षत्रिभेदेहेतुत्वात्स्यापि न कर्तव्य । निम्नन्येषामज्ञानिनाम् ? इति प्रदर्शनायौपदेशकप्रयोग इति भावः । ननु ' कर्मण्येवाधिकारो... मा फलेषु ' इति द्वयमुक्तम्, तत्कथं न फलकामकर्तव्यतेर्येकस्यैव प्रहणम् ? । उच्यते— फल

कामकर्तव्यतानिषेधस्यैवात्र प्राधान्यात्कर्मण्येवाधिकार इति तद-यांनुवादः । तथापि न फलकामाधिकार इति वक्तव्यम् । मैवम्, अधिकाराभावभावयोः कर्तव्यत्वाकर्तव्यत्वसमर्थनार्थमुक्तत्वेन साध्यस्यैवोपादानात् । तथा च वक्ष्यति । त इत्युपलक्षणार्थमि-त्युक्तस्य व्यावर्त्यमाह— न रित्ति । केपाञ्चित्फलकामकर्तव्य-ताऽस्ति, केवल तेनास्तीत्यर्थस्तु नेत्यर्थः । " कामान्य. वगमयते " [सु उ ३।२।२] इत्यादौ सर्वेषां निषेधादिति भावः । नन्वर्जुनस्य ज्ञानित्वे स्यादिदं, तदेव कुत इत्यत आह— स हीति । हिशब्द सूचिता प्रमाणसिद्धिमेव दर्शयति । नरांश इति । कथं तर्हि " यज्ज्ञात्वा न पुनर्मोहं " [४।३६] इत्यर्जुनस्य मोह उच्यते ? कथं च प्रश्नकरणम् ? इत्यत आह— मोहादिरिति । बलवता श्रारब्धकर्मादिना ज्ञानस्याभिभवामोह । विशेषज्ञानार्थे प्रश्न इत्यर्थः । नन्विदानीनामेव कुतो ज्ञानित्वं ? इत्यत आह— यदीति । सत्त्वं हि ज्ञानकारणम् । " सत्त्वात्सञ्जायते ज्ञान " [१।४।१७] इति वचनात् देवाश्च शुद्धसत्त्वाः, अतः कारणसङ्गा वायुक्त तेषां ज्ञानम् । अन्यथा न कस्यपि स्यात् । इत्येनंशादयो ज्ञानिन इत्यत आह— उपदेशेति । " एतद् देवैर्ब्रह्मो विधात्रिवाय प्रोवाच " इत्यादिप्रदेशः । आदिपदेन प्रजापतौ ब्रह्मवर्त्यम् ।

६ आ. मा. भा.— पार्थाऽर्षिपेणेत्यादिज्ञानिगणनाच्च कामनिषेध एवात्र । फलानि ह्यस्वातन्त्र्येण भवन्ति । नहि कर्मफलानि कर्माभावे यतन्तो भवन्ति । भवन्ति च काम्यकर्मिणो विपर्ययप्रयत्नेऽप्य-विरोधे । अतः कर्माकरण एव प्रत्पवायः, न तु ज्ञानादिना वाऽकामनया फलाप्राप्ती, अतः कर्म-ण्येवाधिकारः । अतस्तदेव कार्यम् । न तु कामेन ज्ञानादिनिषेधेन वा फलाप्राप्तिः ।

६ ज. प्र. दौ.— अजुनम्य ज्ञानित्वे प्रमाणा-तरमाह— पार्थेति । ज्ञानिगु गणनात् । एतनाप्युत्थाख्यानमपि निरस्तम् । नन्वत्र ' मा फलेषु ' इति फलत्रिपयो निषेधं ह्य, तत्त्वय्युक्त फलकामेति तत्राह— कामेति । फलमन्वन् तद्विषय काममुपलक्ष्य

तद्विषयो निषेधोऽत्र क्रियते, न फलविषय इत्यर्थः । कुतो लक्ष-णाप्रयोग ? इत्यत आह— फलातीति । यत्र हि उपपत्त्य कर्तुं मर्तुं वा स्वातन्त्र्य तत्रैव निषेध, नाग्यत्र, प्रतकेरभावात् । न च फलपुंश्वात्-यमस्ति अतो मुख्ये वाचकाङ्गणाप्रयणमित्यर्थः ।

कथमस्वातंत्र्यमित्यतः करणे तावदाह—न हीति । अकरणेपि तदाह भवन्ति चेति । चोपधारणे । अविशेषे शब्ददर्शनादितत्त्वत्रिरो-
ध्यभावे । तदनेन 'ते' इति 'फलेषु' इति च पदद्वय व्याख्यातम् ।
स्यादित्तत् । " स्वर्गकामो यजेत " [आप. श्रौ. १०।१।२।१]
इत्यादौ स्वर्गादिकामनाविशिष्टं यजनाधिकं कर्म कायंतयोच्यते,
अतो न कामात्मनां निन्दोपचितेति शङ्काया किमेतत् " कर्मण्येवाधि-
कारः " इत्यायसङ्गतमुच्यते ? यत्र कर्मवत्कामनाया अपि कार्यता
मन्यते । कुतस्तत्र फलकामनायामधिकाराभावः सिद्धः ? फले
पित्ति लाशङ्गिकतान्द्रययोगे न चिं प्रयोजनं ? इत्यादाह्य पूर्वार्थे
न्याने—अत इति । 'अत' इत्यस्य वक्ष्यमाणेन 'भूत्वा' इत्यतः
परेत्येत्थं इत्यनेनान्वयः । अन उक्तन्यायेन पदद्वयस्य लाश-
ङ्गिकत्वे सतीत्यर्थः । श्लोकानिः सम्पद्यते इति क्षेत्रे । तत्र ताव
त्कर्मण्येवाधिकारः सर्ववर्णाभ्रमिणां न फलकामनायामित्युक्त्यर्थे
हेतुद्रयमाह—कर्माकरणा इति । " कुर्वन्नेवेह कर्माणि "
इत्युक्त्वा " एवं त्वधि नान्यथेतोऽस्ति न कर्म लिप्यते नरं "
[ई. उ. ३] इत्युक्तत्वात् । कर्माकरण एव प्रत्यययोऽपि तदप्रतीक्षण
वामिच्छः । न त्वकामनया प्रत्ययवारः, प्रमाणाभावात् । ननु

कानामात्रं तत्तत्फलानवाप्तेः कथं प्रत्यवायाभाव इत्यत उक्तम्—
फलाप्राप्ताविति । काम्यकर्मफलाप्राप्तावपि न, प्रत्यवाय
इत्येतदुपगदनायोकं ज्ञानादिना चेति । वाशब्द उपमा-
याम् । यथा ज्ञानादिना साधनेन मोक्षं गच्छतः स्वर्गादलाभो न
वेदेहेतुः, महाफलभावेऽप्यत्रहृद्धानेरविधिक्करत्वात्; तथाऽऽका-
मनया फलाप्राप्तावपि न वेदः, निष्कामेण कर्मणा महाफलस्य
ज्ञानादेर्भावादिति भावः । एतः किमित्यत उक्तस्य हेतुद्रयस्य
गीतोक्तं वाच्यद्रयमाह—अत इति । न तु फलकामनायामिति
च वक्तव्यम् । यत एवं कर्माकरणे प्रत्यययोऽतः कर्मण्येवा-
धिकारः । यतः कामाकरणे प्रत्यययोऽतो न कामेऽपि
कार इत्यर्थः । एतः किं प्रकृते ? इत्यत परमसाध्यद्रयमाह—
अत इति । यतः कर्मण्येवाधिकारोऽतस्त्वेव कार्यं विधिविषयं
इत्यर्थः । यतः कामेनाधिकारोऽतः कामेन फलप्राप्तिः, फलप्राप्त्यं
काम—इति यावत्—न कार्यः । तत्र दृष्टान्तः । ज्ञानादिनि-
बन्धेन चेति । अत्रापि वाशब्द उपमायाम् । यथा प्रेक्षावता
ज्ञानादिकं परित्यज्य फलप्राप्तिसिद्धिं क्रियते तथेत्यर्थः ।

७. आ. मा. भा.— कामवचनानां तु तात्पर्यं भगवतैवोक्तम्—'रोचनार्थं फलश्रुतिः' ।
'यथा भैषज्यरोचनम्' इति भागवते । [११ । २१ । २३] अत एव कामी यजेतेत्यर्थः । न तु
कामी भूत्वेत्यर्थः । 'निष्कामं ज्ञानपूर्वं च' इति वचनात् वक्ष्यमाणेभ्यश्च । "वसन्ते वसन्ते ज्योतिषा
पजेत" इत्यादिभ्यश्च । अतो मा कर्मफलहेतुर्भूः । कर्मफलं तत्तद्वै हेतुर्यस्य स कर्मफलहेतुः स मा भूः ।

कामाभावो तत्तत्फलानवाप्तेः कथं प्रत्यवायाभाव इत्यत उक्तम्—
फलाप्राप्ताविति । काम्यकर्मफलाप्राप्तावपि न, प्रत्यवाय
इत्येतदुपगदनायोकं ज्ञानादिना चेति । वाशब्द उपमा-
याम् । यथा ज्ञानादिना साधनेन मोक्षं गच्छतः स्वर्गादलाभो न
वेदेहेतुः, महाफलभावेऽप्यत्रहृद्धानेरविधिक्करत्वात्; तथाऽऽका-
मनया फलाप्राप्तावपि न वेदः, निष्कामेण कर्मणा महाफलस्य
ज्ञानादेर्भावादिति भावः । एतः किमित्यत उक्तस्य हेतुद्रयस्य
गीतोक्तं वाच्यद्रयमाह—अत इति । न तु फलकामनायामिति
च वक्तव्यम् । यत एवं कर्माकरणे प्रत्यययोऽतः कर्मण्येवा-
धिकारः । यतः कामाकरणे प्रत्यययोऽतो न कामेऽपि
कार इत्यर्थः । एतः किं प्रकृते ? इत्यत परमसाध्यद्रयमाह—
अत इति । यतः कर्मण्येवाधिकारोऽतस्त्वेव कार्यं विधिविषयं
इत्यर्थः । यतः कामेनाधिकारोऽतः कामेन फलप्राप्तिः, फलप्राप्त्यं
काम—इति यावत्—न कार्यः । तत्र दृष्टान्तः । ज्ञानादिनि-
बन्धेन चेति । अत्रापि वाशब्द उपमायाम् । यथा प्रेक्षावता
ज्ञानादिकं परित्यज्य फलप्राप्तिसिद्धिं क्रियते तथेत्यर्थः ।

६. ज. प्र. द्रो.— पूर्वोक्त एवामिप्रयः । यदि कर्मव विधिवि-
षयो न कामः, तर्हि " स्वर्गकामो यजेत " इत्यादिवाक्यानां चिं
तात्पर्यम् ? इत्यत आह—कामेति । अनादिविषयवासनावासि-
तान्द्राकाराणां न सहसा ज्ञानसाधने कर्मणि प्रवर्तितुं शक्यन्ते,
अतस्तेषां कर्मण्यभिर्दक्षिणतार्थं " स्वर्गकामः " [आ. श्रौ.
१०।१।२।१] इत्यादिश्रुतिः प्रष्टा, कर्मणि प्रवृत्तास्तु यतैः
काम त्याज्यधियामौत्यमिप्रायवती । यथा फलेन प्रलोभ्य
बालानां भैषज्यरोचनं क्रियते तथेत्यर्थः । अन्तेष्वं तात्पर्यं,
योजना तु कथं ? इत्यत आह—अत इति । यत एवं न्यायेन
कर्मण एव कार्यत्वं, न कामस्येति प्राप्तम्, अतः कामी यजेतेत्येव
श्रुत्यर्थः । कामानुवादेन यत्नं विधीयत इति यावत् । एवमश्र-
व्याकर्तव्यमाह— नस्त्यति । कामविशिष्टयजनविधानं तु
नेत्यर्थः । एतदुक्तं गवति—विशिष्टविधानशङ्काया नेदं विशिष्ट-
विधानं, किन्तु कामानुवादेन यजनत्वेपिते परमसाध्यमत्राभ्या-
दायम् । तदनुक्तः ? इत्यपेक्षाया कर्मण एव कार्यत्वात् कामस्य
तदभावादिनि वा हेतुवचनं चोपपन्नत्वंम् । तदपि युत इत्यपे-
क्षायां कर्मण्येवाधिकारः, न फलकाम इति गीतोक्तयोर्हेतोरु-
पस्थानम् । तदपि युतः ? इत्यपेक्षाया कर्मकामकरणाकरणयोः

प्रत्यवायभावामावयोर्हेत्वोरभ्याहारः । एतदुपपादानस्य लाश-
ङ्गिकफलवाच्योपादानमिति । भास्करस्त्वाह—नित्यनैमित्तिका-
न्येव कर्मणि सुसुष्ठुणा निष्कामतया कर्तव्यानि, न तु ज्योति-
ष्टोमादीनि कामाधिकारे विहितानि, तेषां निष्कामतया करणे
प्रमाणाभावात्, अतोऽसदिदं व्याख्यानमिति, तत्राह—निष्काम-
मिति । यज्ञादिकेभ्यं प्रकृत्य तस्य निष्कामतयाऽनुष्ठानवचना-
युक्तमिदं व्याख्यानम् । " एतान्यपि तु कर्माणि सत्रं स्रक्त्वा "
[१८।६] इत्यादिद्वयमाणवचनेभ्यश्च । न चेतानि नित्यनै-
मित्तिकविषयाणि, तत्र कामप्रदकृत्यभावेन तदप्रतिषेधादुपपत्तेः ।
किञ्च नित्यनैमित्तिकातिरिक्तस्य ज्योतिर्निमित्तकस्य फलकाम-
नया विनाऽविधानाच्च । ज्योतिष्टोमस्यैवाद्यं गुणविधानायानु-
वाद इति तु न सम्मतम् । आदिपदेन " विश्रजिता यजेत "
इत्यादेर्भेदणम् । तत्रापि स्वर्गकामपदाभ्याहारो निर्णायक इति
चेत्, सत्यम्; कामिना तु तथा स्वनेनाशुक्तौ कारणमिहोक्त-
मिति । ननु पूर्वार्थेनैव शङ्काया निरस्तत्वात्किमुत्तरार्थेन ? इत्यतः
क्रमेण पादद्वयोपयोगमाह—अत इति । फलकामत्याकर्तव्य-
त्वात् कर्मफलहेतुत्वमप्रसक्तं किमिति प्रतिषिध्यत इत्यत
आह—कर्मैति । शाकपायिवादित्यात्तत्कृतिपदलोपोऽप्येति भावः ।

७. आ. मा. भा.— तर्हि न करोमीत्यत आह— मा त इति । कर्माकरणे न्नेहो मास्त्वित्यर्थः ।
अन्यथा फलभावेऽपि परमसादाख्यफलभावात् । इच्छा च तस्य युक्ता, 'दृणीमहे ते परितोपणाय'
इति महाद्वारात् । अनिन्दनाद्दिशेपत इतरनिन्दनाच्च । सामान्यं विशेषो वाद्यत इति च प्रसिद्धम्
'सर्वानानय वैकं मैत्रम्' इत्यादी । अतो 'नैकात्मतां मे स्पृहयन्ति केचित्' [भाग. ३।२५]
गी. १५

कामाभावो तत्तत्फलानवाप्तेः कथं प्रत्यवायाभाव इत्यत उक्तम्—
फलाप्राप्ताविति । काम्यकर्मफलाप्राप्तावपि न, प्रत्यवाय
इत्येतदुपगदनायोकं ज्ञानादिना चेति । वाशब्द उपमा-
याम् । यथा ज्ञानादिना साधनेन मोक्षं गच्छतः स्वर्गादलाभो न
वेदेहेतुः, महाफलभावेऽप्यत्रहृद्धानेरविधिक्करत्वात्; तथाऽऽका-
मनया फलाप्राप्तावपि न वेदः, निष्कामेण कर्मणा महाफलस्य
ज्ञानादेर्भावादिति भावः । एतः किमित्यत उक्तस्य हेतुद्रयस्य
गीतोक्तं वाच्यद्रयमाह—अत इति । न तु फलकामनायामिति
च वक्तव्यम् । यत एवं कर्माकरणे प्रत्यययोऽतः कर्मण्येवा-
धिकारः । यतः कामाकरणे प्रत्यययोऽतो न कामेऽपि
कार इत्यर्थः । एतः किं प्रकृते ? इत्यत परमसाध्यद्रयमाह—
अत इति । यतः कर्मण्येवाधिकारोऽतस्त्वेव कार्यं विधिविषयं
इत्यर्थः । यतः कामेनाधिकारोऽतः कामेन फलप्राप्तिः, फलप्राप्त्यं
काम—इति यावत्—न कार्यः । तत्र दृष्टान्तः । ज्ञानादिनि-
बन्धेन चेति । अत्रापि वाशब्द उपमायाम् । यथा प्रेक्षावता
ज्ञानादिकं परित्यज्य फलप्राप्तिसिद्धिं क्रियते तथेत्यर्थः ।

भक्तिमन्विच्छन्तः । ' ब्रह्मजिज्ञासा ' [ब्र. सू. १ । १ । १] " विज्ञाय मज्ञां " " द्रष्टव्यः " [वृ. उ. २।४।५+४।५।६] इत्यादिवचनेभ्यः । स्वार्थसंबन्धं प्रति न तथा स्नेहः । किं ददामीत्युक्ते सेवादि याचकंपति बहुतरस्नेह इति लोकप्रसिद्धन्यायाच्च भक्तिज्ञानादिकामना कार्येति सिद्धम् ॥४७॥

६ अ. प्र. दी.— तर्ह्येति । यदि फलं नाकाङ्क्षयमित्यर्थः । न करोमि स्वयं श्रेयस्वरूपत्वादिति भावः । अकर्मपदस्य निषेधेऽपि प्रभूतेः सङ्गसदस्य चानेकार्यत्वात्प्राकृतोपयुक्तया व्याचष्टे— कर्मैति । सोपपत्तिक्रमाक्षिप्तकथामिदमुच्चरं । इत्यतो भगवदभिप्रायमाह— अन्येति । प्रसादशब्देन भक्तिज्ञानादिकमप्युपलक्ष्यते । एवं तर्हि भगवत्प्रसादादीच्छया कर्मं कर्तव्यमित्युक्तं स्यात् । न च तद्युक्तम्, कामस्य भिन्दितत्वात् । अन्यथा स्वर्गादिदाननाया अपि प्रसहात् । अतो मेदं भगवदभिप्रायवचनं युक्तमित्यत आह— इच्छता चेति । ते तव परितोषणाय सकलं कर्मं शृणोमह इति महद्वाचारेण भगवत्परितोषणस्य कर्तव्यतावगभात् । ननु तदकर्तव्यतायामपि कामनानिन्दावचनं प्रमाणमस्तीत्युक्तमित्यत आह— अनिन्दनादिति ।

यथा महदाचारो विशेषविषयो न, तथा कामनिन्दावचनं भिन्दु सामान्यविषयमेव । अतो महदाचारं वाध्यत इति भावः । तर्हि तद्वत्स्वर्गादिकामनाऽपि कार्येति यदुक्तं तत्राह— चिदोपेत इति । चशब्देन प्रमाणाभावं समुचिनोति । अस्त्वाचारो विशेषविषयः, कामनिन्दावचनं तु सामान्यविषयम् ; तथापि बुद्धो वाध्यवाचनभाष इत्यत आह— सामान्यमिति । सामान्यविशेषसन्दो तद्विषयप्रमाणपरौ । चशब्दाद्विशेषे सति । उक्तं च प्रमाणमुपसंहरन् प्रमाणान्तराण्यप्यत्राह— अत इति । एतान्तरां सायुज्यम् । अस्यैव शेषो भक्तिमन्विच्छन्त इति । ननु न ब्रह्मजिज्ञासाशब्दो ज्ञानेच्छापरः, किन्तु विचारस्योपलक्षकः, सत्यम् ; तथापि तत्पूर्वको विचारो लक्ष्यते; अन्यथा सम्बन्धाभावात्, लोकसिद्धान्यायात्, लोकसिद्धव्याप्तिसाकानुमानात् ॥४७॥

७ ह. पै. भा.— कर्मण्येवाधिकारः, न ज्ञाननिष्ठायां ते तव । तत्र कर्म कुर्वतो मा फलेष्वधिकारोऽस्तु कर्मफलतृष्णा मा भूत् । कदाचन कस्याञ्चिदवस्थायामित्यर्थः । यदा कर्मफलतृष्णा स्यात्तस्मान्मा कर्मफलहेतुर्भूः । यदा हि कर्मफलतृष्णामयुक्तः कर्मणि प्रवर्तते तदा कर्मफलस्यैव जन्मनो हेतुर्भवेत् । यदि कर्मफलं नेष्यते किं कर्मणा बहुरूपेणानुष्ठितेनेति मा ते तव सङ्गोऽस्तवकर्मणि, अकरणे प्रीतिर्मा भूत् ॥ ४७ ॥

८ वै. प्र. गि.— ननु यदि सर्वतस्मच्छन्दोदकस्थानीये प्रधानन्दे कर्मानन्दानामन्तर्भावः, तर्हि साक्षाद्ब्रह्मानन्दप्राप्तिहेतुर्न त्वयोपदिष्टायां साङ्ख्ययुद्धानेव निवामनुष्ठितेयम्, किमिति कर्मयोगवृद्धिर्बदित्यत इत्यासाङ्ख्याह—

कर्मर्गतिं जातापेकवचनम्, ' योगस्थः बृह कर्माणि ' इत्युक्तश्लोके यथ्यमाणत्वात् ; ते तव तिरयनेभित्तिर्कर्मस्यैवाधिकारः, न तु कर्मसंस्थारूपज्ञाननिष्ठायाम्, अपेककथात्वात् । यद्यपि हि— ' कथाये कर्मभिः पक्के ततो ज्ञानं प्रवर्तते ' इति । विशिष्य चार्जुनं प्रति— ' यदा ते मोहकलिलं बुद्धिर्व्यतितरिष्यति । तदा गगतासि निर्वेदम् ' [२।५२] इत्यादिभगवद्ब्रह्मचरानि चारिमन्त्रं प्राणुपद्रातप्रकरण एव उदाहृतानि । तथा च साङ्ख्ययुद्धिं श्रुतवतोऽपि तवेदानीं परोधमेव शर्म, न त्वपरोक्षसाक्षात्कार इति तत्रतिरिक्तवृद्धिरितिनिरासाय कर्मैव कार्यम्, न कर्मसंस्थास इत्यर्थः । तर्हि ' जन्मकर्मफलप्रदात् ' [२।४३]

इति त्वदुक्तो दोषः स्यादेव, तत्राह— मा फलेष्विति । कर्म कुर्वतस्तव तत्फलेषु स्वर्गादिषु कदाचिदपि ' मयैवं भोक्तव्यम् ' इति बोधरूपोऽधिकारो मास्तु । फलेच्छया कृतमेव कर्म जन्मकर्मफलान्यां पुररपं चक्राति, न त्वीचरार्पणबुद्ध्याऽनुष्ठितमित्यर्थः ।

ननु फलेच्छां विनाऽपि कृतं कर्म वस्तुस्वाभावात्फलं जनयेदेव, ' अनिच्छयाऽपि संलृष्टो दुहयेव हि पावकः ' इति न्यायात् ; अत आह— मा कर्मफलहेतुर्भूः कर्मफलं प्रदत्तेहेतुर्भवस्य स मा भूः । ' यो यत्फलकामनया यत्कर्म करोति तदेव तस्य तत्फलं ददाति ' इति हि कर्मैवभावः । अन्यथा ' सर्वेभ्यः कामेभ्यो दर्शपूर्णमासौ ' इति सर्वकालदानस्वभावदर्शपूर्णमाससङ्कटमुद्यानादेव सर्वकामावाप्तिप्रसङ्ग इति भावः । यदि कर्मफलं नेष्यते, किं कर्मणा दुःखरूपेण्यत्राह— मा ते सङ्गोऽस्तवकर्मणीति । कर्मणामकरणे तव प्रीतिर्मास्तिवत्यर्थः ॥ ४७ ॥

९ व० व० दी.— एवं सति मम वेदोद्भवति किमुपादेयमित्याकाङ्क्षायामाह— कर्मण्येवाधिकारस्ते इति । कर्मोपादेयं तत्रैव तत्राधिकार इति । परन्तु तत्फलेषु मा कदाचनानधिकारोऽस्तु । उपदेशमुद्रामाह— मा कर्मफलहेतुर्भूति । अकर्मणि च निषेधे परचर्ये सङ्गो मा तेऽस्तु ॥ ४७ ॥

१० पु. अ. त.— नन्वेवं चेत्किंमिति वमर्करणोपदेशः ? इत्यासाङ्ख्याह— कर्मण्येवाधिकारस्त इति । ते च स्वराहात्ममज्ञानमुक्त्य कर्मण्येव अधिकारः ।

अस्तीति शेषः । अत्रार्थं भावः— यावत्पर्यन्तं स्वपरेति ज्ञानं तावत् कर्मण्यारः । अत एव ' साङ्गमर्माणि दुर्धीत न निषिद्धेत वाचता ' इत्यायुक्तं श्रीभागवते [११ । २० । ९]

ननु तर्हि पूर्वोक्तत्राप इति चेत्तत्राह— मा फलेषु इति । फलेषु तदुत्पत्तेय अधिकारो मनसि कामो भास्तु । कदाचनेति साधनद्वाराणामपि । ननु कृतं कर्म कामाभावे स्वफलं करिष्यत्येव, जज्ञानादपि मन्थने विपक्वमृत्युमित्यत आह—

माह— मा कर्मफलहेतुरिति । त्वं कर्मफलहेतुः कर्मफलभोगभोग्यदेहेतुको मा भूः । न भविष्यतीत्यर्थः । मदाशयेति भावः । किञ्च, ते अकर्मणि सकामकर्तारि सङ्गः सम्बन्धो भास्तु । एवं वरमेव ददामीति भावः ॥ ४७ ॥

११ नी० भा० दी०— ननु ममाद्यौपनिषदात्मज्ञानार्थिनः शम एवेष्टस्तत्कथं मां बुद्धयवेति प्रेरयसि ? इत्याशङ्क्याह— कर्मण्येवेति । कर्मण्येवाधिकारः, न ज्ञाननिष्ठायाम् । मा फलेषु सङ्गोऽस्त्वित्यपकृष्यते । कर्मफलं स्वर्गपञ्चादिहेतुः कर्मसु प्रवर्तकं यस्य तादृशो मा भूः । अकर्मणि कर्माकरणेऽपि त्वं सङ्गो भास्तु ॥ ४७ ॥

योगस्थः कुरु कर्माणि सङ्गं त्यक्त्वा धनञ्जय ! ।

सिद्ध्यसिद्ध्योः समो भूत्वा समत्वं योग उच्यते ॥ ४८ ॥

१ शां. भा.— यदि कर्मफलप्रयुक्तेन न कर्तव्यं कर्म, कथं तर्हि कर्तव्यं ? इत्युच्यते— योगस्थ इति ॥ योगस्थः सन् कुरु कर्माणि केवलं ईश्वरार्थम् ; तत्रापि 'ईश्वरो मे तुष्पत्तु' इति सङ्गं त्यक्त्वा धनञ्जय ! । फलतृष्णाशून्येन क्रियमाणे कर्मणि सच्चशुद्धिजा ज्ञानप्राप्तिलक्षणा सिद्धिः, तद्विपर्ययजा असिद्धिः, तयोः सिद्ध्यसिद्ध्योरपि समस्तुल्यो भूत्वा कुरु कर्माणि । कोऽसौ योगः पत्रस्थः कुर्विति उक्तम् ? इदमेव तत्सिद्ध्यसिद्ध्योः समत्वं योग उच्यते ॥ ४८ ॥

२ आ. शां. व्या.— व्यासफिरकरणे न युक्ता चेत्तर्हि हेन्नात्मकं कर्म किमुद्दिश्य कर्तव्यमित्याशङ्कामनस्य श्लोकान्त-मवतारयति— यद्गीत्यादिना । वक्ष्यमाणयोगमुद्दिश्य तस्मिन्नेव मूल्या कर्माणि हेन्नात्मकान्यपि विहितत्वादनुतिष्ठत्याह— योगस्थः सन्निति । कर्मानुष्ठानस्योद्देश्यं दर्शयति— केवलमिति । फलान्तरापेक्षामन्तरेणेश्वरार्थं तत्प्रसादानार्थमनुष्ठान-

मित्यर्थः । तर्हि श्वरसन्तोषोऽभिलाषणोचरीभूतो भविष्यति, नेत्याह— सत्रापीति । ईश्वरप्रसादानार्थं कर्मांशुष्ठाने स्थितेऽपीत्यर्थः । सत्तं त्यक्त्वा कुर्विति पूर्वेण सम्बन्धः । आकाङ्क्षितं पूरयित्वा सिद्धिश्चाद्यर्थमाह— फलेति । तद्विपर्ययजा सन्नाशुद्धिजन्याऽज्ञानप्राप्तिलक्षणेति यावत् । कर्माभ्यनुतिष्ठतो योगमुद्दिश्य शेषतया प्रकृतमाकाङ्क्षापूर्वकं प्रकटयति— फोऽस्तावित्यादिना ॥ ४८ ॥

३ रा. भा.— एतदेव स्फुटीकरोति— योगस्थ इति । राज्यवन्धुप्रभृतिषु सङ्गं त्यक्त्वा युद्धादीनि कर्माणि योगस्थः कुरु, तदन्तर्भूतविजयादिसिद्ध्यसिद्ध्योः समो भूत्वा कुरु । तदिदं सिद्ध्यसिद्ध्योः समत्वं 'योगस्थः' इत्यत्र योगशब्देनोच्यते । योगः सिद्ध्यसिद्ध्योः समत्वरूपं चित्तसमाधानम् ॥ ४८ ॥

४ घे. ता. चं— अनन्तरग्रन्थ सप्तमयति— एतदेवेति । अवधारणेनानन्तरपरत्वव्युदासः । स्फुटीकरोतीति पौनरुक्त्यपरिहारः । राज्यवन्धुप्रभृतिष्वितिः राज्यप्रभृतिषु सङ्गं फलद्वारा वापङ्कः, कन्धुप्रभृतिषु सङ्गस्तु युद्धाद्यननुष्ठानद्वारेति तदुभयमपि स्थान्यत्वात् सङ्गशब्देन सङ्गहीतमिति भावः । युद्धादीनीति प्रकृतविशेषप्रदर्शनम् । आनुपञ्चिकत्वस्यनायोक्तं तदन्तर्भूतेति । 'राजालाभौ जयाजयौ' [३।२८] इति पूर्वोक्तानुष्ठानेनाह— विजयादीति । 'योगस्थः... सिद्ध्यसिद्ध्योः समो भूत्वा' इत्यनयोक्तवाक्यत्वे पौनरुक्त्याङ्गिर-

वाक्यत्वे तु तादृशयुतिवाक्यविशेषोपबृंहणौपयिकयोगशब्दार्थव्याख्याभङ्गपत्तेन पौनरुक्त्याच कुर्वितीदमावर्तितम् । 'विद्या विनयसम्पन्नं' [५।१८] इत्यादिप्रदेशान्तरे फलमत्वात्तरव्याकर्तनायोक्तं तदिदं सिद्ध्यसिद्ध्योरिति । सार्वत्रिकयोगशब्दप्रयोगविषयव्याश्रयार्थमुक्तं योगस्थ इत्युच्येति । योगशब्दस्य सिद्ध्यसिद्ध्योः अविद्विप प्रयोगो न दृश्यत इत्यत्राह— योग इति । चित्तसमाधाने प्रयोगस्तावदशो गुणसनादिसिद्धिः । इदमपि समत्वं तद्वृत्तिमिति योगशब्दार्थ इत्याहूतम् ॥ ४८ ॥

५ आ. मा. भा.— पूर्वश्लोकोक्तं स्पष्टयति— योगस्थ इति । योगस्थः उपायस्थः । सङ्गं फलस्येहं त्यक्त्वा । तत एव सिद्ध्यसिद्ध्योः समो भूत्वा । स एव च मयोक्तो योगः ॥ ४८ ॥

६ ज. प्र. द्वां.— 'कर्मण्येव' इत्यनेन 'योगस्थः' इत्यन्य गतार्थानपरिहारार्थमाह— पूर्वेति । निष्कामनादिविधित्यामि कर्माण्येव योगः । अतो 'योगस्थः' इत्यनेनैव लब्धं पुनः ' कुरु

कर्माणि' इति किमर्थमुच्यते ? इत्यत आह— योगस्थ इति । ज्ञानोपायमनुतिष्ठित्यर्थः । कर्मसम्पन्नं त्यक्त्वा कर्माणि कुर्वित्येतद्व्याहृतमित्यत आह— सङ्गमिति । 'ईश्वरो मे प्रदीदु इत्य-

भिसन्धिमपि त्यक्त्वा' इति व्याख्यानं पूर्वैर्गैव निरस्तम् । तत एवेति परामर्शौकर्याय त्यक्तवैत्यनुवादः कृतः । 'सङ्गं त्यक्त्वा' 'सिद्धयसिद्धयोः समो भूत्वा' इति द्वयमुक्त्वा 'समत्वं योग उच्यते' इति एवस्यैव प्रहणमयुक्तम् । तथा सति सङ्गत्यागस्या-योगत्वप्रसङ्गादित्यत आह—तत इति सङ्गत्यागादेव । एतयोः कार्यकारणभावात्कार्ये गृहीते कारणत्वार्हहीतमिति

भावः । ननु समत्वयोगयोर्भेदः केन शङ्कितः येन 'समत्वं योग उच्यते' इति तयोरेक्यमुच्यते ? इत्यत आह—स एवेति । 'योगस्थः' इत्युक्ते को योग इत्यपेक्षया भगवता 'सङ्गं त्यक्त्वा ... सिद्धयसिद्धयोः समो भूत्वा' इति योगो व्याख्यातः । मन्दास्तु पूर्ववैवेति विशेषणे कल्पयिष्यन्तीति तदनुजिघृक्षया इदमुदित-मिति भावः । स एव यत्समत्वमिति शेषः । योगीकदेशे योगशब्दः ॥ ४८ ॥

७ ह. पै. भा.—यदि कर्मफलयुक्तेन न कर्तव्यं कर्म, कथं तर्हि कर्तव्यं ? इत्यत्रोच्यते—योगस्थः सन् कुर्वन्पुण्यकर्माणि, केवलमीश्वरार्थमीश्वरो मे तुष्यतीति सङ्गं त्यक्त्वा धनञ्जय ! । फल-वृष्णाशून्येन क्रियमाणेषु सत्त्वशुद्धिज्ञानप्राप्तिलक्षणा सिद्धिः, तद्विपर्ययोऽसिद्धिः, तयोः सिद्धय-सिद्धयोरपि समस्तुल्यो भूत्वा कुरु कर्माणि । कोऽसौ योगः ? इदमेव तत्सिद्धयसिद्धयोः समत्वं योग उच्यते ॥ ४८ ॥

८ वें. घ. नि.—एवं तावत् 'योगे खिमां षष्ठ्यु' [२।३९] इति योगशुद्धिं प्रस्तुत्य 'बुद्ध्या दुःकः' इति सार्धेन तत्रप्रदोसापूर्वकं 'व्यवसायात्मिका बुद्धिरिका' [२।४१] इति तस्या मोक्षहेतुत्वमुक्त्वा 'यामिमाम्' [२।४२] इत्यादिसार्धत्रयेण कर्म्यकर्मनिन्दया निष्काम-त्वम्, 'निर्द्वन्द्वः' [२।४५] इत्यादिना द्वन्द्वसहित्युल्लं-सवैकनिष्ठता नियोगक्षेमाता भगवति अस्यासञ्चेति योगाङ्ग-पञ्चकमुद्दिश्य 'यावानर्थः' [२।४६] इत्यनेन योगफले सर्वान-न्दसम्पत्त्या योगानुष्ठानोः कर्म्यकर्मोन्मद्विरहदोषं परिहरत्य, 'कर्मण्येवाधिकारस्ते' [२।४७] इत्यनेनाज्ञेयस्य योगोपदे-शाधिकारोऽन्वयव्यतिरेकान्यां ददीदृष्टः । इदानीं योगशुद्धि-मुपदिशति—

योगस्थः सन् कर्माणि कुर्वति प्रथममन्वयः । केवं योग-स्थता कश्च योगः ? इत्यत आह—सिद्धयसिद्धयोः समो भूवेति । कर्मफलसिद्धौ ह्ये तदुसिद्धौ विषादं च त्यक्त्वा केवलं परमेश्वराराधनमेतदुमित्यवस्थानमेव योगरूपतेत्यर्थः । अत्रोपायमाह—सङ्गं त्यक्त्वेति । फलासक्तिरहितस्य तरि-सिद्धयसिद्धयोः समता भवतीत्यर्थः । अस्मिन्नर्थे 'धनञ्जय !' इति हेतुगर्भमिदं सम्बोधनम् । कश्च योग इत्यस्योत्तरम्—'समत्वं योग उच्यते' इति । सिद्धयसिद्धयोः समत्वरूपं चित्तसमाधानमेव योग इति सद्भिरेच्यत इत्यर्थः । एवं च अत्रुद्दिश्यमानकर्मविषयकचित्तसमाधानमस्य योगशब्दार्थत्वात् तादृशसमाधानोपेनं कर्म तदनुष्ठानमपि योग इति व्यवहारो भवति ॥ ४८ ॥

९ व० त० दी०—तर्हि कथं स्वकर्म करोमि ? इति चेत्तत्राह—योगस्थ इति । फलस्वरूपो योगो भयोगस्थ इत्यर्थः । फलेषु सङ्गं त्यक्त्वा । योगं व्याचष्टे—समत्वं योग इति । तच्च मनोनिरोधे सम्भवति तथैव कुर्वति पूर्वोक्तं समर्थितम् ॥ ४८ ॥

१० पु. अ. त.—नन्वेवमेव चेत्तर्हि किं कर्मकरणे-त्यानाहगाह—योगस्थ इति । योगस्थः भगवद्देवपरचित्तो भूत्वा सङ्गं त्यक्त्वा पूर्वोक्तानां कर्माणि कुरु । मदाहाकार्पाणि कुर्विष्येति । सिद्धयसिद्धयोः समो भूत्वा । यिद्धिस्तत्फलसिद्धिः, अयिद्धिः फलनिपरीतफले, तत्र समो भूत्वा । ननु समत्वे मति किं श्यात् ? अत आह—'समत्वं योग उच्यते' इति । तत्र समत्वमेव योगः । भगवदाज्ञया कर्तव्यमेव तत्फलफले ममता स्यात् ; सा च भगवत्परत्वज्ञापितेति योगरूपत्वम् । यदा योगस्थः भगवत्परयोगं स्थितः कर्माणि तत्रोपयुक्तानि कुरु,

सङ्गं त्यक्त्वा सर्वत्यागं कृत्वेति भावः । 'धनञ्जय' इति सम्बोध-नेन स्वविभूतिरूपत्वात्सर्वतोगयोग्यता बोधिता; किञ्च सिद्धय-सिद्धयोः सिद्धिः सर्वदा योगः, अस्तिद्विपर्ययोगस्तत्र समो भूत्वा संयोगानन्तरभावविपर्ययोगानन्तरभाविपरमसुखज्ञाने-च्छानजितानन्दभरभगवत्परविपर्ययोगे धैर्यनश्यमविचार्ये तथा कुरु । तत्र समत्वे योग उच्यते । तदनुष्ठेति शेषः । मया वा भगवत्परविपर्ययोगस्यापि परमानन्दरूपत्वात्तत्त्वेन योगरूप-तेति भावः । संयोगानन्तरजत्यात्तन्मभ्यपातित्वात्तपि तथा तत्प्राप्तकर्मनापि तथा ॥ ४८ ॥

११ नी० भा० दी०—एतदेव विवृणोति—योगस्थ इति । योगस्थः सन् सङ्गं फलवृष्णां कर्तृत्वाभिमानं च त्यक्त्वा कर्माणि क्षानार्थं कुरु । हे धनञ्जय ! सिद्धयसिद्धयोः कर्मफलस्य विविधैवादेः सिद्धयसिद्धौ वा समो ह्यविषयान्मन्यो भूत्वा कर्माणि कुर्वति समन्वयः । इदमेव 'सिद्धयसिद्धयोः समत्वं योगः' इत्युच्यते ॥ ४८ ॥

दूरेण ह्यवरं कर्म बुद्धियोगाद्धनञ्जय । ।

बुद्धौ शरणमन्विच्छ कृपणाः फलहेतवः ॥ ४९ ॥

१ शां. भा.— यत् पुनः समत्वबुद्धियुक्तमीश्वराराधनार्थं कर्म [उक्तं] एतस्मात् कर्मणः— दूरेणेति । दूरेण अतिविप्रकर्षेण हि अवरमधमं निकृष्टं कर्म फलार्थिना क्रियमाणं बुद्धियोगात् समत्वबुद्धियुक्तात् कर्मणः, जन्ममरणादिहेतुत्वात् । हे धनञ्जय ! यत् एवं ततो योगविपयायां बुद्धौ तत्परिपाकजायां वा साङ्ख्यबुद्धौ शरणमाश्रयं अभयप्राप्तिकारणमन्विच्छ प्रार्थयस्व, परमार्थज्ञानशरणो भवेत्यर्थः । यतोऽवरं कर्म कुर्वाणाः कृपणा दीनाः फलहेतवः फलतृष्णाप्रयुक्ताः सन्तः “ यो वा एतदक्षरं गार्ग्यविदित्वाऽस्माह्लोकात्तैति स कृपणः ” [वृ. उ. ३।८।१०] इति श्रुतेः ॥ ४९ ॥

२ आ शां च्या.— किमिति योगस्येन तावज्ञानमुद्दिश्य कर्म कर्तव्यं ? फलानिलापेणापि तदनुष्ठानस्य शुभभवात्, इत्याशङ्क्य चयोफयोगयुक्तं कर्म स्तुपन्नन्तरश्लोकमुत्पापयति— यत्पुनरिति । अवरं कर्म बुद्धिसम्बन्धविपुरामिति शेष । बुद्धियुक्तस्य बुद्धियोगापीन प्रकृतं सूचयति— बुद्धौति । बुद्धिसम्बन्धासम्बन्धक्या कर्मणि प्रकृतनिकर्षयोमिव करणीय नियच्छति— बुद्धौविति । यत् फलेच्छयाऽपि कर्मानुष्ठानं सुस्मरामिति तत्राऽऽह— कृपणेति । निकृष्ट कर्मैव विशिनष्टि— फलार्थिनेति । कस्मात्प्रतियोगिन सकाशादिदं निकृष्टं इत्याशङ्क्य प्रतीकमुपादाय व्याचष्टे— बुद्धौत्यादिना । फलानिलापेण क्रियमाणस्य कर्मणो निकृष्टत्वे हेतुमाह— जन्मेति ।

समत्वबुद्धियुक्तात्कर्मणस्तदीनस्य कर्मणो जन्मादिहेतुत्वेन निकृष्टत्वे फरितमाह— यत् इति । योगविपया बुद्धिः समत्व बुद्धि । बुद्धिसम्बन्धस्यान्तरमाह— तत्परिपाकेति । तच्छब्देन समत्वबुद्धिसमन्वित कर्म श्रुते, तस्य परिपाकस्तत्फलभूता बुद्धिबुद्धि । शरणशब्दस्य पर्यायं गृहीत्वा विनक्षितमर्थमाह— अभयेति । सप्तमीमविवक्षित्वा द्वितीयं पक्षं गृहीत्वा वाक्यार्थमाह— परमार्थेति । तथाविधज्ञानशरणत्वे हेतुमाह— यत् इति । फलहेतुत्व विज्ञोति— फलेति । तेन परमार्थज्ञानशरणतैव युक्तेति शेषः । परमार्थज्ञानबहिर्मुखाना कृपणत्वे श्रुति प्रमाणयति— यो वा इति । भूम्युल्लेखेन दिविशेषणमेतदित्युच्यते ॥ ४९ ॥

३ रा. भा.— किमर्थमिदमसकृदुच्यत इत्यत आह— दूरेणेति । योऽयं प्रधानफलत्यागविपयोऽन्तरफलसिद्धयसिद्धयोः समत्वविपयश्च बुद्धियोगः, तद्युक्तात्कर्मण इतरत्वं कर्म दूरेणावरम् । महदिदं द्वयोरुक्तर्षापरुपरूपं वैरूप्यम् । उक्तबुद्धियोगयुक्तं कर्म निखिलं सासारिकदुःखं विनिवर्त्य परमपुरुषार्थैलक्षणं च मोक्षं प्रापयति । इतरदपरिमितदुःखरूपं संसारमिति । अतः कर्मणि क्रियमाणे उक्तायां बुद्धौ शरणमन्विच्छ । शरणं वासस्थानम् । तस्यामेव बुद्धौ वर्तस्वेत्यर्थः । कृपणाः फलहेतवः फलसङ्गादिना कर्म कुर्वाणाः कृपणाः संसारिणो भवेयुः ॥ ४९ ॥

४ वे. ता. चं— अस्यासकृपतात्पर्यं त्रिविधज्ञानमिप्रयत्नपौनश्चस्यशाङ्कराणोत्तरश्लोकमन्तारयति— किमर्थमिति । इदं धाम्यानुबन्धानरूपं नितसमाधानम् । तदन्तरन्तर प्रदास्यते । कर्ममात्रनिन्दाप्रम परिजिहीषन् बुद्धियोगशब्दस्य प्रकरणविशेषित वाच्याश तावदाह— योऽयमिति । अहं लक्षणया बुद्धिप्राप्त्यहेतुकया लक्षितमाह— तद्युक्तात्कर्मण इति । इतरदित्यनेन प्रकरणविहितसम्बन्धतिरिक्तविपयाऽत्र कर्मनिन्दति सूचितम् । द्वावरशब्दयोरत्र विवक्षितं निष्कर्षंति— महदिति । तृतीया प्रकारे । ‘कृपणा फलहेतवः’ इत्यन्तरप्राप्त्येन बुद्धियुक्त इत्यादिना च वक्ष्यमाण श्रुतिस्मृत्यन्तरादित्य सिद्ध वैरूप्यप्रसारमाह— उक्तेति । नीतिग्रन्थौषप केवलयागादिव्यावर्तनाय निखिलशब्दः । तस्योपाधिविशेषाचारिन्तत्वात्, कात्स्न्येऽपि प्रयोगाद्वक्त्रेदेकोपाध्यन्तव्यावर्तनायोक्त— सांसारिकेति । केवलकर्मसाध्यस्वर्गादिन्यावर्तनाय परमशब्दः । अपरिमितशब्देन स्वभावसङ्घाताकारादिप्रयुक्तमभावितयमस्तपरिच्छेदविरासः ।

अभ्युदात्तायोक्तं कर्मणि क्रियमाण इति । उक्तायामिति । तात्पर्यातिशयन्यक्त्यर्थे पूर्वोक्तमन्यस्यत इति भावः । ‘उपाये गृहाराधिनो शब्दः शरणमित्ययम्’ [अ. उ. स. ३।१।३४] इत्यादिनाऽवगतं शरणशब्दस्य स्तुकाद्यन्तरव्यावर्तयन् विवक्षितं वस्तु वाच्यं तावदाह— वासस्थानमिति । नन्विदमसकृत्त बुद्धेर्वास्तिस्यभूतगृहाद्यापयत्त्वभावादित्यत्राह— तस्यामेवेति । कर्मयोगनिष्ठा ह्यनोपदिश्यत इति भावः, ‘कथं कृपणभुक्किम्पचानमितम्पचा’ [अमरः ३।१।४९] इति कृपणशब्दस्य पुरुषविशेषे स्तत्त्वात्, बुद्धियुक्त इत्यादिना फलानिश्चरहितपुरुषाणां प्रशस्तमानत्वात्, ‘मा कर्मणो हेतु’ [२।४०] इति पुरुषे फलहेतुत्वात् इत्यत्राह— ‘शरणेण फलहेतवः’ इत्यादिना फलानिश्चरित्युक्तत्वात् । अत्र फलमात्रमित्यादिप्रायणाह— फलसङ्गादिनेति । पुरुषाणामपि हि स्वकर्मद्वारा फलहेतुत्वमस्तेषु, ‘जन्मन्यविनिमुचा’ [२।१५] इत्यादः प्रतिस्मृत्या परमनिश्चयस्वैयुपेत्यात्र कृपणात्वेनाभिप्रायानुचितत्वात् संसारादिण इत्युक्तम् । अत्र पण्यदशनपरानन्तरश्लोकपरामर्शाद्यन्यमेवापि उचिन इति भावः ॥ ४९ ॥

हिसन्दस्य हेत्वर्थतामभिप्रायमाह— अत इति । प्रकरणादिभिद्वेदाज्ञापयुक्तैरुपपत्तिपाण्युक्तेषु ज्ञानमात्रोपादान

५ आ. मा. भा — इतश्च योगाय युज्यस्वेत्यत आह— दूरेणेति । बुद्धियोगाज्ज्ञानलक्षणा-
दुपायात् । दूरेणातीव । अतो बुद्धौ शरण ज्ञाने स्थितिम् । फलं कर्म, कृतौ हेतुर्येषां ते फलहेतवः ॥४९॥

६ ज प्र. दी — ननु यागोपदेशमुपक्रम्य कर्मणो बुद्धि
योगादश्रवत्व नियममुच्यते ? इत्यत आह— इतश्चेति ।
युज्यस्व प्रयतस्व । 'यानार्थे' [२।४६] इति कर्मफलस्य
ज्ञानफलापेक्षयाऽप्युपवाधयोगाय युज्यस्वेत्युक्तम् । अत्र तु
तत्रैव हेतवन्तरमुच्यते— बुद्धियोगादिति, पट्टीसमासप्रतिनि
रासायाह— बुद्धीति । लक्षणशब्द स्वस्वपाथ । उपवाधसम्ब
न्धिना कर्मणा सह निर्देशे तथाभूतस्य ज्ञानस्यैव ग्रहणं युक्तं

मिति भाव । उपायात्पुरुषार्थस्य । दूरशब्दो विप्रकर्षवाची,
तस्यात्र कथमन्यथ ? इत्यत आह— दूरेणेति । उक्तं कर्मणो
ज्ञानादतीवावश्रवत्व, इदानीमुपपादनीय तद्विहाय किमिदं तृतीय
पादेनोच्यत ? इत्यत साध्यनिर्देशोऽयमिति सूचयन्
व्याचष्टे— अत इति । ज्ञाने स्थितिं तदुपाययोगात्प्रदानलक्ष
णाम् । फलहेतुना कृपणत्ववर्णनमुपयुक्तमित्यत आह— फल
मिति ॥ ४९ ॥

७ ह. पै. भा.— यत्पुनः समत्वबुद्धियुक्तमीश्वराराधनार्थं कर्म, तस्मात्कर्मणो दूरेणात्यन्त-
दूरमेव; अवरमधमं निकृष्टं कर्म फलार्थिना क्रियमाणं बुद्धियोगारसमत्वबुद्धियुक्तात्कर्मणः, जन्म-
मरणादिहेतुत्वादित्यर्थः । अत एव योगविषयायां बुद्धौ तत्पाकजाया साङ्ख्यबुद्धौ शरणमाश्रयमभेध-
प्राप्तिकारणमन्विच्छ प्रार्थय, परमार्थज्ञानशरणो भवेत्यर्थः । यतोऽवरं कर्म कुर्वाणाः फलहेतवः फल-
तृष्णाप्रयुक्ताः सन्तः कृपणाः । “ यो वा एतदक्षर गार्ग्यविदित्वाऽस्माह्लोकात् प्रैति स कृपणः ”
[बृ. उ. ३।८।१०] इति श्रुतेः ॥ ४९ ॥

८ वै प्र मि — ननु 'सुखदुःखे समे हृत्वा
[२।१८] इत्यत्र सिद्धसिद्धयो साम्ययुक्तम्, पुनरपि
किमर्थमुच्यते 'सिद्धसिद्धयो समो भूवा' इति ? न च
तत्र जयापजयमाग्येन युद्धमात्रकर्तव्यता प्रवृत्तराजुक्ता, इह
तु दृष्टादृष्टस्वफलत्यागेन सर्वैकमर्तव्यतेति विशेष इति
वाच्यम्, 'कामात्मान स्वर्गपरा जन्मकर्मफलप्रदम्
[२।१३] 'त्रेगुणविषया वेदा' [२।४५] 'सा फलेषु
कदाचन' [२।१७] इत्यादिना सफलत्यागस्याप्युक्तत्वात्,
अतः किमित्यसदृशदुच्यते ? इत्यादाङ्ग्य काम्यकर्मणाऽस्ति
दृष्टत्वात् तत्परित्यागोऽवश्यविधेय इति सुदुरपण्डित इत्य
भिप्रायोगाह— दूरेणेति ।

हे धनत्रय ? बुद्धियोगात्, युज्यत इति याग कर्म बुद्धि

पूर्वोक्तसमत्वबुद्धि, नमुनी योगो बुद्धियोग, तदपेक्षया
काम्यं कर्म दूरेण विप्रकर्षेण अवरम्, अतिनीचमित्यर्थे ।
हि यस्मादेव तस्मान् समत्वबुद्धौ शरणं चासत्स्थानमन्विच्छ
प्रार्थयस्व, तस्या बुद्धौ वतैस्त्वेवार्थे, तामेव शरणं कुर्व्येति
वा । 'अत्र बुद्धौ जातायामपि किण्वमेव शरणमन्विच्छ, न
तु स मयाहमित्येव भावय' इति माध्वव्याख्याने तदेव
विचाररात्या प्रत्याख्यानमित्यसारे तस्मिन्नास्माकमभिनि
वेश । दूरेणावरममेवोपपादयति— कृपणा इति । फलप्रवृत्ति
हेतुर्येषां ते फलहेतव सकामा, कृपणा जन्ममरणघटीयन्
परिभ्रमणपरतत्रत्या दीना इत्यर्थे । तथा च बृहदारण्यक-
श्रुति [३।८।१०]— “ यो वा एतदक्षर गार्ग्यविदित्वा
ऽस्माह्लोकात्प्रैति स कृपणः ” इति ॥ ४९ ॥

९ घ० त० दी०— अयुक्तं कर्म व्यरसाय बुद्धियोगादवरमपकृष्ट, हि यत, अतो बुद्धौ बुद्धिनिमित्तं बुद्धिविषये
वा शरणं फलहेतवेषु बुद्ध्यावाश्रय वाऽन्विच्छ, गृह्णाणेत्यर्थे । कर्मणोऽवरत्व दर्शयति— तत्र फलहेतव
कृपणा इति फलमेव हेतु प्रकृतिकारण येन ते जनाः कृपणा, प्राप्तेऽपि फले पुन सतृष्णा ॥ ४९ ॥

१० पु. अ त — नन्वेवं चेत्तदा कथं न तत्र सर्वे
प्रवृत्ति ? इत्याशङ्क्याह— दूरेणेति । धनत्रयमिदंभूतिरूपं ।
तथा क मायोव्यबुद्धियोगात् दूरेण कृतं कर्म फलार्थप्रैतम्, न तु
मदागारूपमेव तद्वरमपकृष्टमित्यर्थे । हीति युक्तोऽयमर्थः ।
भगवदशान्धनिरिगन्धेन फलेच्छया कृतकर्मणो नीचत्वमत्र ।
तरमात्रदृष्ट्यानां प्राह्वानामेव फल, नाह्वाना मईशा
नामिति धनत्रयपरम्योपजन नापिनम्, तेनाश्रयिकताम्ना
वात्र सर्वेण प्रवृत्तिरिति भाव । यस्मात्ते नीचाः, सात्विका

धिकाररहिताना चाप्रवृत्ति, स्व च मदश्रवत्वात् बुद्धियोगयोग्य
इति बुद्धियोगाय यत्तदव्याह— बुद्ध्याविति । बुद्धौ बुद्धियोग
निमित्तमीश्वर शरणमन्विच्छ अनुत्तिष्ठ । ननु सकामकर्ता
शोऽप्यश्रयणमिच्छन्तीत्यत्र च। विधेय ? इत्याशङ्क्याह—
कृपणा इति । फलहेतव सकामा । कृपणा लुब्धा दीना
इत्ये । नहि लुब्धैर्भूते प्रास । अत एव श्रुतौ भद्रभूतार्थेव भद्र
प्राप्तिरितिवा “ भद्रं सन् प्रयाचोति ” [अथाप्येति
ए उ ३।४।१६] ॥ ४९ ॥

११ नी० मा० ही०— इममत्र बुद्धियोगं लोति— दूरणति । कर्म फलकामेन क्रियमाणं बुद्धियोगात्
पूर्वोक्ताश्रित्यामाह्वयणेन दूरेण हि प्रभिन्न अवर अत्यन्तनिकृष्टम्, अतो बुद्धौ योगरूपाया तरफलभूतायां

साङ्ख्यरूपाया वा तन्निमित्तं शरणं रक्षितारं आश्रयं वा ईश्वरं अन्विच्छ प्रार्थयस्व, तत्प्रीत्यर्थं कर्माणि कुर्वित्यर्थः । यत् फलहेतव फलमेव हेतुः प्रवर्तकं येषां तादृशा फलवृत्त्यावन्त कृपणा दीना भवन्ति । “ यो वा एतदक्षरं गार्ग्यविदित्वाऽस्माहोकात्पैति स कृपणः ” [बृ. उ. ३।१।१०] इति श्रुते ॥ ४९ ॥

बुद्धियुक्तो जहातीह उमे सुकृतदुष्कृते ।

तस्माद्योगाय युज्यस्व योगः कर्मसु कौशलम् ॥ ५० ॥

१ शां. भा.— समत्वबुद्धियुक्तः सन् स्वधर्ममनुतिष्ठन् यत्फलं प्राप्नोति तत् शृणु— बुद्धीति । बुद्धियुक्तः समत्वविषयया बुद्ध्या युक्तो बुद्धियुक्तः, स जहाति परित्यजति इति । इहाऽस्मिन् लोके उमे सुकृतदुष्कृते पुण्यपापे सत्त्वशुद्धिज्ञानभासिद्वारेण यतस्तस्मात् समत्वबुद्धियोगाय युज्यस्व घटस्व । योगो हि कर्मसु कौशलं स्वधर्मारूपेषु कर्मसु वर्तमानस्य या सिद्धयसिद्धयोः समत्वबुद्धिरीश्वरार्पितचेतस्तया; तत् कौशलं कुशलभावः । तद्धि कौशलं यत् बन्धनस्वभावान्यपि कर्माणि समत्वबुद्ध्या स्वभावात् निवर्तन्ते । तस्मात् समत्वबुद्धियुक्तो भवत्वम् ॥ ५० ॥

२ आ. शां. व्या— पूर्वोक्तसमत्वबुद्धिवृत्तस्य स्वधर्माद्युत्थाने प्रवृत्तस्य किं स्यात् ? इत्यादिवाक्याऽऽह— समत्वेति । बुद्धियुक्तं स्वधर्मस्य कर्मानुतिष्ठति शेषे । बुद्धियोगस्य फलवर्षे फलितमाह— तस्मादिति । पूर्वापि व्याचष्टे— बुद्धीत्यादिना । ननु समत्वबुद्धिमानान् पुण्यपापनिवृत्तियुक्ता परमार्थदर्शनवस्तनिवृत्तिप्रसिद्धेरिति तत्राऽऽह— सत्त्वेति । उत्तरार्धे व्याचष्टे— तस्मादिति । स्वधर्ममनुतिष्ठतो यथोक्त

योगार्थं विमर्षं मना योजनीयं ? इत्याशङ्क्याऽऽह— योगो हीति । तर्हि यथोक्तयोगसामर्थ्याद्देव दर्शितफलसिद्धिरनास्था स्वधर्मानुत्थाने प्राप्तेत्याशङ्क्याऽऽह— स्वधर्मांशुयन्ति । इश्वरार्पितचेतस्तया कर्मसु वर्तमानस्यानुत्थाननिष्ठस्य सा यथोक्ता बुद्धिस्तत्तेषु कौशलमिति योजना । धर्मणा बन्धस्वभावत्वात्तदनुत्थानं बन्धानुबन्धं स्यादित्याशङ्क्य कौशलमेव विशदयति— तद्धीति । समत्वबुद्धेरन्वयफलवत्त्वे स्थिते फलितमुपसहरति— तस्मादिति ॥ ५० ॥

३ रा. भा.— बुद्धियोगयुक्तस्तु कर्म कुर्याणः उमे सुकृतदुष्कृते अनादिकालसञ्चिते अनन्ते बन्धहेतुभूते जहाति । तस्माद्बुक्ताय बुद्धियोगाय युज्यस्व । योगः कर्मसु कौशलं— कर्मसु क्रियमाणेष्वप्यं बुद्धियोगः कौशलमतिशामर्थ्यम् । अतिसामर्थ्यसाध्य इत्यर्थः ॥ ५० ॥

४ वे ता च— ‘बुद्धियुक्तो जहातीह’ इत्यस्येदं कर्माणि क्रियमाणे बुद्धियुक्त इत्यन्वयमभिहित्याह— बुद्धियोगयुक्तस्तु कर्म कुर्याण इति । यदा कर्म कुर्याण इति प्रकरणात्तन्मुक्तम्, इहसन्त्यस्य तु जहातिनाऽन्वयः, ‘इहैव वैजिनसर्ग’ [५।१९] इत्यादिबत् । ततश्च प्रतिबन्धननिवृत्तिका भवति । बुद्धिरहितनेत्रकर्मोदिगिरिवर्त्यन्त्यर्थमाह— अनादिकालसञ्चिते अनन्ते इति । अनादिकालसञ्चितत्वमनन्तत्वनिदानम् । सुकृतस्य हानिरुपपापं स्यादित्येतोक्तं बन्धहेतुभूते इति । नहि कार्मणकालायस्य श्लथयोर्वैग्यहेतुत्वे कश्चिद्विषय, मुमुक्षुपक्षया च स्वर्गान्कार्थं सुकृतमपि दुष्कृतमेव, अज्ञैकिकत्वे सत्त्वनिष्ठभाव

त्वात् । स्वगर्दारपि हि मुमुक्षुपक्षया निरयावन् ‘एतं वै निरयान्तात् स्थानस्य परमात्मनः’ [म. भा. १२।१९८।११] इत्यादिभिः प्रतिपादितमिति भावः । ‘बुद्धियुक्त’ इत्यस्य ‘योगाय’ इत्यस्य च भिन्नार्थपरत्वशुद्धसायाह— तस्माद्बुक्ताय बुद्धियायायेति । युज्यस्व सत्त्वस्व, उद्युक्तो भवेत्यर्थः । ‘समत्व योग उच्यते’ [३।१०८] इतिव योगशब्दव्याख्याभ्रमनिरासायाह— कर्मस्येति । कौशलशब्दस्य तात्पर्यं बहुधा चान्यं वाच्यम्— अतिसामर्थ्यमिति । बुद्धियोगस्य कर्मसामर्थ्यात्प्रकृतं कथं ? इत्यत्राह— अतिसामर्थ्यसाध्य इत्यर्थः इति । कार्यं कारणशब्द उपवर्तित । अनेन श्लोकेन बन्धकमुकृतदुष्कृतद्वयानुत्थानमुक्तम् ॥ ५० ॥

५ आ. मा. भा.— ज्ञानफलमाह— बुद्धियुक्त इति । सुकृतमप्यभिर्यं मानुष्यादिफलं जहाति; न बृहत्फलमुपासनादिनिमित्तम् । “न हास्य कर्म क्षीयते” [तृ. उ. १।४।१५] “अविदित्वाऽस्मिंल्लोके जुहाति यजते तपस्तप्यते बहूनि वर्षसहस्राण्यन्तवदेवास्य तद्भवति” [बृ. उ. ३।१।१०] इत्यादिश्रुतिभ्यः । अतः कर्मक्षयश्रुतिरज्ञानविषयया सर्वत्र । उभयक्षयश्रुतिरप्यनिष्टविषया । नहीष्टपुण्यस्ये किञ्चिन्मयोजनम् । न वेष्टनाशो ज्ञानिनो युक्तः ।

६ ज. प्र दी.— बुद्धियुक्त प्रेक्षावान् काम्य सुकृत
 दुष्कृत च जह्यादिति योगस्वरूपमिरूपणपरता निराकर्तुमाह—
 ज्ञानेति । कथं कर्मणो ज्ञानादतीवावरत्स्वमित्यत काम्य
 कर्मिणं कृष्णा दीना “ इमं लोकं हीनतरं वा विशन्ति ”
 [मु उ १।२।१०] इत्युक्तम्, तथापि कथं दूरेणावरमित्य
 पेशाया कर्मफलद्विलक्षणं ज्ञानफलमाहेत्यर्थं । प्रतीत्येवमुप
 पत्तिं वृत्तरत्नं दर्शयिष्यति । अत्र दुष्कृतवत्सुकृतस्यापि सर्वा
 त्मना हानं प्रतीयते तत्सद्बोधेन व्याचष्टे— सुकृतमिति ।
 अप्रियं सुकृतं कीदृशं ? इत्यत आह— मगनुष्येति । व्यावर्त्यं
 माह— नेति । बृहत् प्रादुर्भूतेर्ज्ञानादिगुणद्विलक्षणं तदनन्तरं
 चानन्दद्विरूपं फलं यस्य तत्र बृहत्कृतं, तथाभूतं सुकृतमेव
 नास्ति कारणभावादित्यत आह— उपासनेति । आदिपदेन
 निरुक्तं कर्म । इतः सद्बोधेन इत्यत आह— न ह्यास्येति । यत्ते
 ददाति तन्व्यतऽनेनेति शेषः । अत्राविदित्वेति विशयणाज्ज्ञा

निन सुकृताक्षयं प्रतीयते । उत्तरं वाऽस्या धृतेरुपयोगः ।
 ननु “ नास्त्यङ्गतं कृतेन ” [मु उ ३।२।१२] इत्यादिश्रवणा
 त्सप्रतिपक्षा एता धृतय इत्यत आह— अत इति । विशेष
 धृतेर्धैरवत्त्वादिति भावः । धृतिः श्रवणम् । “ क्षीयन्ते चास्य
 कर्माणि ” [मु उ २।२।१८] इति ज्ञानिनोऽपि कर्मक्षयं प्रतीयत
 इति चेत्, न, निरवकाशधृतिविरोधेनास्य दुष्कृतविययत्वात् ।
 “ तदा विद्वान्गुण्युपाये विधूय ” [मु उ ३।१।१२] इति ज्ञानिनो
 ऽपि उभयक्षयधृतिरस्तीत्यत आह— उभयेति । उक्तेव
 युक्तिः । युक्तिविह्वलं च ज्ञानिनं सर्वसुकृतहानम् । तथा हि
 उपासनादिजनितं सुकृतं ज्ञानिनं किमिष्टं ? उतानिष्टम् ? आद्ये किं
 तद्विच्छेदा क्षीयते ? उत ज्ञानस्वभावात् ? । आद्यं दूषयति—
 नहोति । येन ज्ञानी तत्क्षयमिच्छेत् इति शेषः । द्वितीय
 निराकरोति— न चेति । ज्ञानस्यापुरुषार्थताप्रसङ्गादिति भावः ।
 नान्त्य— अनिष्टत्वे काणाभावात् ।

५ आ. मा. भा.— इष्टाश्च केचिद्विपयाः “ स यदि पितृलोककामो भवति सङ्कल्पादेवास्य
 पितरः समुच्चिष्टन्ति ” [छा उ ८।२।१] “ प्रजापतेः सभा वेश्म पश्ये ” “ यशोऽहं भवामि ब्राह्म-
 णाना ” [छा उ. ८।१।४] “ स्त्रीभिर्वा यानैर्वा ” [छा. उ. ८।१।२३] “ अस्माद्धयेवात्मनो
 यद्यत्कामपते तत्तत्सृजते ” [वृ. उ. १।४।१०] “ कामात्री कामरूप्यनुसञ्चरन् ” [तै. उ. ३।१०।५] “ स
 एकधा भवति ” [छा. उ. ७।१६।२] इत्यादिश्रुतिभ्यः । बहुत्वेऽप्यात्मसुखस्य पुनरिष्टत्वात्कर्म-
 सुखेन विरोधः, अनुभवशक्तिश्वेष्वरपसादात् श्रुतेश्च ।

६ ज प्र दी.— निष्कल्पादनित्यमित्यत आह— इष्टा
 श्रेति । केचिदित्यलौकिका । मुक्तावलौकिका विषया इष्टा
 भवन्ति । तत्रास्ति सुकृतफलमिति भावः । मुक्तो विषयानि
 च्छनीत्येतत्कृतं ? इत्यत आह— स यदीति । यशो यशस्वी ।
 ब्राह्मणानां सकाशात् । मुक्तो यद्यत्कामपते तत्कर्मासात्परमा
 त्मन सृजते । इष्टविषयप्राप्तिं सुकृतफलमित्येतदपि अनया
 धृत्योच्यते । उपासनादिर्मेव ज्ञानी करोति । कृतेन वा
 सुकृतं न जायते इत्येतदप्यनया निराकृतम् । ननु मुक्तं किमर्थं
 विषयानिच्छेत् ? न तावत्सुखार्थम्, ज्ञानेनावरणरूपाविद्यानि
 शृती आत्मनः स्वरूपमुखस्य व्यक्तत्वात् । पृथक्सुखस्यानङ्गी
 वरात् । नापि दुःखनिवृत्त्यर्थम्, अविद्यानिवृत्त्यैव तत्तद्वे
 रिति । मैत्रयं, नाविद्येवात्मस्वरूपावरणम्, किन्त्वोत्थरच्छाऽपि ।
 तथा च वक्ष्यति । तथा च ज्ञानेनाविद्यायां निरुत्तायामशेषा-

नित्यनिश्चितमवति । स्वरूपसुखं च बहुतरं व्यज्यते । न तु
 सर्वम् । ज्ञानोत्तरमनुष्ठितेन निरुक्तकर्मणा प्रसन्नं परमेश्वरो मुक्तौ
 विषयानुत्पद्य तद्भोगेन ज्ञानानभिष्यक्तमपि स्वरूपसुखं व्यती
 करोति । अत्र च भाष्यकृतेव तत्र तत्र प्रमाणाभ्युक्तानि । अनेनै
 वाभिप्रायेण धृत्यादिषु मुक्तेर्ज्ञानमात्रसाध्यत्वं ज्ञानकर्मसमुच्चय
 साध्यत्वं चोच्यते । ननु ज्ञानमात्रसाध्यं यत्स्वरूपसुखं तदेव बहु
 तरमस्ति अतः कर्मसाध्यविषयभोगाभि-व्यङ्ग्यसुखाङ्गीकार
 किमर्थं ? इत्यत आह— बहुत्वेऽपीति । कर्मसुखेऽङ्गीकृतं इति
 शेषः । शरीरेन्द्रियरहितस्य मुक्तस्य कथं विषयानुभवे शक्तिः ?
 इत्यत आह— अनुभवयेति । तदुक्तं “ ब्राह्मेण जैमिनि
 [म उ ४।३।६] इति । विद्मं “ कामरूप्यनुसञ्चरन् ” [तै उ
 ३।१०।५] इत्यादिलीलाविग्रहप्रवृत्तेश्च मुक्तस्य विषयानुभवो
 युज्यत इत्याह— श्रुतेश्चेति ।

५ आ. मा. भा.— न च शरीरपातात् पूर्वमेव । “ स तत्र पर्यति ” [छां. उ. ८।१।२।३]
 “ एतमानन्दमयमात्मानमुपसंक्रम्य ” [तै उ. ३।१०।५] इत्याद्युत्तरत्र श्रवणात् । न चेकीभूत एव
 ब्रह्मणा सः । ‘ मद्रस्य हि परेऽज्ञाने किं न दुःखतरं भवेत् ’ इत्यादिनिन्दना-भोक्षार्थं । परिहारं
 पृथग्भोगाभिधानाच्च; शुकादीनां पृथग्दृष्टेश्च; ‘ जगन्नापारवर्जं ’ [ब्र. सू. ४।४।१७] इत्यैश्वर्यमयांतीकेश्च
 ‘ इदं ज्ञानमुपाश्रित्य मम साधर्म्यमागताः ’ [१।४।३] इति च । उपाधिनाशे नाशाश्च प्रतिविम्बस्य ।

६ ज प्र दी— ननु यत्तदुदाहृतानु धृतियु विषय
 व्यापिकं धृतं तत्रमदशरीरपातात्पूर्वमेवाज्ञानं किं न ह्यात् ?
 इत्यत आह— न चेति । “ अस्माच्छरीरादुत्पाय .. ए
 तत् पर्यति ” [छा उ ८।१।२।३] “ मत्मानो दाहयेत्यतः ।

एतमानन्दमयमात्मानं [तै उ ३।१०।५] इत्याद्युत्तरत्र धव
 णात् । इत्यादीति क्रियाविशेषणम् । अत्रैतत्तद्विन्दनस्त्वात् । मद्रस्यैव
 तस्यम् । तद्भोगादिभेदभिन्नं जीवभाव प्रतिपद्यते, गगननिभ
 पद्मपुष्पादिभिन्नं धरासाक्षादित्यम् । तत्र यस्य भोक्तव्यं ज्ञानं

त्पत्रं स ब्रह्मणैकीभवति, घटनाश्च घटाकार इव महाकाशो भेति । तद्वैके जीवब्रह्मभेदस्योपाधये मिथ्यात्व मन्यन्ते । अन्ये च सत्यत्वम् । यदा च स ज्ञानी ब्रह्मणैकीभूतस्तदा सकल्पस्य क्रियाकारकलक्षणफलभेदस्य प्रविलयात्कृतो विषय भोग, यदर्थं सुकृतस्वावस्थान ? इति तदुपयति— न चेति । एवञ्चान्न भेदाभेदी निराकरोति । ' परमात्मानमासाद्य तद्रूपा यतथोऽमला । अश्रुतत्वाय कल्पन्ते न निवर्तन्ति वा विमो ' [म. भा. १२।३०।१।७८] इति भीष्मेण तस्मिन्मृता-स्तद्रूपा इत्यभिप्रायेणोक्ते मुक्तास्तत्रैव मृता इत्यर्थान्तरमा-सङ्ख्येयुधिष्ठिरं ' आजन्ममरणं वा ते स्मरन्त्युत न वाऽनव ' [म. भा. १२।३०।१।८०] इति विकल्प्य पूजम् । यदि ज्ञानिनो मुक्तो ब्रह्मणैकीभवति तदैव वाच्यम्— किं ते ससारानुभूत दुःख स्मरन्ति ? उत न ? इति । आद्यस्य दूषणमुक्तम्— ' भीषे दोषो महानेव प्राप्य विद्धि गताशुभान् । यदि तत्रैव विज्ञाने वर्तते यतय परे ॥ ' [म. भा. १२।३०।१।८०] पूर्वं सिद्धिं गताशुभान्प्राप्य परंऽपि यतयो यदि तत्र मुक्तौ विज्ञाने विज्ञानेन प्रागनुभूतदुःखमरणेन मुक्ता वर्तन्ते तर्हि मोक्षे महानेव प्रसिद्धो दोष इति । दोष च मायकार स्पृष्टीकरिष्यति । द्वितीयोऽपि दूषितः— मग्नस्येति । पूर्वानुभूतमरणायभावे परंज्ञानं मग्नस्य चेतसस्य दुःखतर दुःखातिशयो न भवेत्किं भवेदेव । तदैव मोक्षधर्मस्य पक्षस्य निन्दितत्वान्न ज्ञानी ज्ञा

णैकीभूत इत्यर्थः । ननु पूर्वपक्षस्येन युधिष्ठिरण निन्दितत्वेऽपि कथं भीष्माचार्योक्तमस्यत्यात् ? परिहारे तुदुक्तदोषस्योदाहर-म्ववादित्यत आह— परिहार इति । न भवेत्तदुक्तं, किन्तु त्वमन्यथा गृहीत्वा दूषितत्वानसीत्याशयेन परिहारे भीष्मेण परमारमनः पुण्यक्त्वेन मुक्ताना भोगाभिधानाच्च न ज्ञानी ब्रह्मणैकी-भूत इत्यर्थः । तथा हि भीष्मवचनम्— ' तथापि [अत्रापि] तत्त्व परमशुण्यस्यैवोचितम् । .. इन्द्रियाणि च बुध्यन्ते स्वदेह दहिणो नृप ॥ कर्णान्यामनस्तानि सूक्ष्म पश्यति तैस्तु स ' [म. भा. १२।३०।१।८५-८६] इति ॥ यद्यपीदं दुर्वचं तथापि स्वः स्वल्पभूतो दहो यस्य तं स्वदेहं परमात्मानं मुक्तमन्यान्वहान्विषयाद्य मुक्तस्य इन्द्रियाणि बुध्यन्ते । किं तानि कर्तुं ? नेत्याह— [करणानि] कर्त्तुं हि पूर्वार्थस्थास्य ? इत्यत उक्तम्— [सूक्ष्म इति] । इत्थं न ज्ञानिनो ब्रह्मस्यमित्याह— शुकादी-नामिति । अनेन वाक्यत्रयेण मुक्ताना ब्रह्मभेदे क्रमेण प्रत्यक्षा नुमानागना उपयन्तः । तत्र प्रत्यक्षं न वाचकम् । शुकादयो यद्यपि ज्ञानिनस्तथापीदानोमीवनिष्ठोपाधित्वात्तन्निमित्तभेद वतया हस्यन्ते । प्रारब्धकर्मसंज्ञादुपाधिनाशे ब्रह्मैव सत्ता मृता, न पृथक् इत्यन्त इत्यत आह—उपाधिनाशे इति । जीवास्तावद्भ्रमणं प्रतिविम्बा इति समर्थितम्, तत्र यदि तदी-यस्योपाधिनाशोऽज्ञाक्रियते तदा तेषां नाशः प्रमज्यते । दर्प-गायुपाधिनाशे मुखादिप्रतिविम्बस्य नाशदर्शनादित्यर्थः ।

५ आ. मा. भा.— न चैकीभूतस्य पृथग्ज्ञाने मानं पश्यामः । आसं दुःखी नासमिति ज्ञानविरो-धावेत्तरस्य । अनेन रूपेणेति च; भेदाभावात् । न च प्रतिविम्बस्य विम्बैवयं लोके पश्यामः । उपा-धिनाशे मानं वा । ' मग्नस्य हि परंज्ञाने ' इति दुःखात्मकत्वोक्तेश्च । ' यावदात्मभावित्वात्... ' [म. सू. २।३।३०] इत्युपाधिन्यताभिधानाच्च । अतोऽन्यत्रवचनं प्रतीयमानमप्यौपचारिकम् ।

६ अ. प्र. ही — यकोऽत शुकाहसोऽविनष्टोपाधिनाश-रूपं पूजन् हस्यन् इति तदपदित्याह— न चेति । वस्तुत एकीभूतस्योपाधिनाशेऽपि पृथग्ज्ञाने न मानं पश्यामः । गग नादित्यन्तस्यासम्प्रतत्वात्, सद्योपाधिभेदमत्स्य चेद दूषणम् । द्वितीयोपाधिक एव जीवब्रह्मभेद, वास्तव त्वैक्य मिति बदनप्रशङ्क्य— किं मग्नं तदुं त्वं स्वल्पमेवानुगन्थते ? न जीवगत दुःखं, तसु जीव एवानुगन्थत इति पर, उत तदा पोति ? । वायु दूषयति— न चैकीभूतस्येति । हस्पादा युगाधिभेदसि भोषुंरश्चभेदसंज्ञादिति भावः । द्वितीय निरा-करोति— आसमिति, लक्षण सर्वकाशोपलक्षणार्थः । जीवस्वपेण दुःखान्, स्वल्पेण तु नेति स्वल्पेणानुगन्थानात् विशेष इत्यत आह— अनेनेति । इति च पुण्यमिति शय । कुतः ? इत्यत आह— भेदेति । उपाधिभेदवत्त्वस्योपाधिनाशे भावः । अत्र तु कर्मस्यमापस्य मुक्तस्य पूर्व दुःखानुभवमिति ? न वा ? नेतिपरे ' मग्नस्य हि ' इत्युपो दोष । अन्ये— विम्बो दूष्य स्मरति । ' न ब्रह्मसक एव ' । प्रथमाय दूषण न चैकीभूत-स्येति, द्वितीयस्य आसं ह्वादीनि व्याख्याते । अनेन ' मासे दोष' महानेव ' इत्युक्ता र्थः प्ररिचो भवति । - नु श्री २६

' उपाधिनाशे नाशाय प्रतिविम्बस्य ' इति युक्तं तदभत्, भेदे हि विम्बप्रतिविम्बयोरतरस्यात्; न चैव, किन्तु विम्ब मेव प्रतिविम्ब तद्वेदमिति प्रत्यभिज्ञानात् । ' नेष्टोयन्तमा-दित्य नामन्तं यान्तं कदाचन । नोपरकं न वारिस्थं न मध्यं नमनो गतम् ' [मनु ४।३.८] इति स्मृतानुसंज्ञाविव वारिस्थ प्रतिविम्बेऽपि सादित्यशब्दप्रयोगदर्शनत् । भेदस्तु दर्पणायु-पाधिकृत । तथाचोपाधिनाशे भेद एव नश्यति, प्रतिविम्ब-स्य कुतो नाशः ? एव जीवस्यापीत्याशङ्क्य प्रत्यभिज्ञानं ताव दनिद्रमिपाह— न चेति । न पश्यामो न प्रत्यभिज्ञानिनः, प्रत्युत प्रत्यम्भाकादिना लभोर्भेदेव पश्याम इति चार्थः । यथो क ' जीवब्रह्मभेदविम्बप्रतिविम्बयोरोपाधिको भेद ' इति, लज्जसा कमलिष्ठम् । किन्तु परस्यैव । जीवोपाधिनाशे प्रमाणाभावेन नित्य-कार्णमितिस्तस्यापि भेदस्य मुक्तौ स्थितेतित्यायवनाह—उपाधिनाश इति । न पश्याम इत्यनुवर्तते । न क्वचन उपाधिनाशे प्रमाणाभावः, किन्तु स्मृतादीकार्ण कथकमनो-त्याह— मग्नस्येति । उपाधिनाशे स्मरणादिविनोक्तम् । न चैव तदनेकम्, उपाधिनित्यत्वे प्रमाणं कार्णित्वाह— यावदिति । अन्ये तर्हि उदात्तमृतिपात्रं विम्बप्रतिविम्बयोरेव प्रमण-

मिल्यत आह— अत इति; प्रत्यक्षेण भेदस्य प्रतीयमानत्वात् । वृत्तित्यन्योन्यचारिकैः सह षोडशपि बाधवत्त्वाद्दोषाचारिकत्वं प्रतीयमानमपीत्यनेन प्रत्यभिज्ञायामिव वचनस्वरूपेऽपि 'ब्रह्मज्ञानेन वा मुक्तिः' इत्यादौ दृष्टमिति । एवं 'शुक्लादीनां' न विवादोऽस्तीत्याह वारित्यमिति । न परस्य मुख्यं सम्भ- इत्युक्तं प्रत्यक्षमुपपादितम् ।

५ आ. मा. भा.— दृष्टाश्च ते भगवतो भिन्ना नारदेन । प्रतिशालं च "स एकभा" [छां. उ. ७।२६।२] इत्यादिषु भेदेन प्रतीयन्ते । विरोधे तु युक्तिमतामेव बलवत्त्वम् । युक्तयथा- प्रोक्ताः 'मग्नस्य हि' इत्यादयः । अतो जले जलैकीभाववदेकीभावः । उक्तं च— "यथोदकं शुद्धे शुद्धं" [कठो. ४।१५] "यथा नयः" [मुं. उ. ३।२।८] इत्यादौ । तत्राप्यन्योन्यात्प्रत्ये दृष्टय- सम्भवः । अस्ति चेपःसमुद्रेऽपि द्वारि । महत्त्वादित्यत्रादृष्टिः । 'ता एवापो ददौ तस्य स ऋषिः संसितव्रतः' इति महाकौर्म्ये । समर्थानां भेदज्ञानाच्च । 'नैव तत्प्राप्नुवन्त्येते ब्रह्मेशानादयः सुराः । यत्ते पदं ते कैवल्यम्' इति निषेधाच्च नारदीये । सविचारश्च निर्णयः कृतो मोक्षयमेषु । बलवांश्च सविचारो निर्णयो वाक्यमात्रात् ।

६ ज. प्र. दी.— अनुनाऽऽस्तां तावदुपपादानसापेक्षं प्रत्यक्षं, तन्निरेपेक्षं चास्तीत्याह— दृष्टयथेति । ते निद्रुतसकल- कर्माणो मुक्ताः । एतव मोक्षधर्मं स्पष्टमुक्तम्, प्रादुर्भूयतेभ्यर्भेदे स्मृतिस्मृदाहना, धृतिं चोदाहरति— प्रतिशालमिति । ननु भेद इवभेदेऽपि 'परिऽन्ये सर्वे एकीभाववत्' इत्यादिवाक्यानि सन्ति, तत्कथं निर्णयः ? इत्यतः सामान्यन्याये तावदाह— विरोधे त्विति । बलवद्बिरोधेन दुर्बलं बान्ध्यते इति भावः । ततः किं प्रकृते ? इत्यत आह— युक्तय इति । अत्र भेदपक्षे; उपलक्षणमेतत् । प्रत्यक्षात्कृत्य च भेदवाक्यानां प्राबल्याय प्राधान्यम् । तत्रैकीभाववन्तीत्यस्य का गतिः ? इत्यत आह— अत इति । उभयत्रैकीभाववादेन तद्वादिवाक्यं शृणोते । स्थानैक्य- विषयमन्यवाक्यमित्यर्थः । इयं च हृलक्षणेति न प्रयोजन- मन्वेषणीयमिति दृष्टान्तोक्तिः । न केवलमियं गतिन्यायप्राप्ता, किन्तु धीती चेत्याह— उक्तं चेति । उदकेऽप्येकयादसम्मतेो दृष्टान्त इत्यत आह— तत्रापीति । नास्त्येव समुद्रे वृद्धि-

रुपलभ्नादित्यत आह— अस्तीति । समुद्रेऽपि वृद्धिरिति शेषः । अनुपलभ्मत्स्यासिद्धिमाह— द्वारोति । नदीनां द्वारि दृश्यते चेति शेषः । अन्यत्र कृतो न दृश्यते ? इत्यत आह— महत्त्वाद्धिति, सामुद्रस्योदकस्य महत्त्वात् । न केवलं वृद्धि- लिङ्गादनुमानादुदकभेदः सिद्धः; किं तर्हि ? प्रत्यक्षादपीत्याह— ता इति । या इन्द्रकण्डलोरादाय स्वकमण्डलुदके क्षिप्तास्ता एवापस्तस्येन्द्रस्य ददौ वसिष्ठ इति महाकौर्म्येवचनात्समर्थानां वसिष्ठादीनां जले भेददर्शनाच्च । भेदादर्शने विभज्य कथं दद्या- दिति । इतश्च युक्तमेदवाक्यमेव प्रबलम् ; अभेदनिषेधात्प्रक- त्वादित्याह— नैवेति । कैवल्यं सर्वोत्तमम् । इतोऽपि भेदपक्षो बलवानिति वक्तुमाह— सेति । पूर्वोत्तरपक्षबल- बलचिन्ता विचार । निर्णयो जीवेशभेदावधारणम् । 'बहवः पुरथा ब्रह्मन्' इत्यादिनेति शेषः । न हि भिन्नयोमुक्ताभेदः सम्भवतीति भावः । ततः किमित्यत आह— बलवानिति । निर्णयेथेति सम्बन्धः । वाक्यमात्रादेकीभवनतीत्यादेः ।

५ आ. मा. भा.— अतो यत्र "नान्यत्पश्यति" [छां. ७। २४। १] इत्याद्यपि तदधीन- सत्तादिवाचि । अन्यथा कथमैश्वर्यादि स्यात् ? । न च तन्मायामयमित्युक्तम् । अन्यथा कथं तत्रैव "स एकभा" इत्यादि ब्रूयात् ? । न च 'न ह वै सशरीरस्य' [छां. उ. ८।१२।१] इत्यादि- विरोधः । बलवत्प्राप्तच्छरीराणाम् । अर्थातिक्रान्ति हि तानि नित्योपाधिचिनिर्मितानि ईश्वरशक्त्या । तथा चोक्तम् 'शरीरं जायते तेषां षोडश्या कर्तव्यं हि' इति नारायणरामकल्पे ।

६ ज. प्र. दी.— कथं तर्हि यत्रेत्यादिभूयस्त्वुक्तयुक्त्यते ? इत्यत आह— अत इति; सविचारनिर्णयविरोधापेक्षे । विद्यमानस्यान्यन्यस्य भगवत्प्रीतिरसादिस्वभावि । इत्येवमि- त्याह— अन्यथेति । यदन्यदेव न स्यात्तर्हि कथमोदारस्य । तत्रैश्वर्यमप्येवार्थादिर्दं शुक्लादिषुर्दं स्यात् । मायामयमेव तज्जु- ह्यादादुपप्लवते इत्यत आह— न चेति । वायुदान्तरमाह— अन्यथेति । यदि भूमाऽद्वितीयः स्यात्, कथं तर्हि तत्रज्ञान- मुक्तस्य "स एकभा" [छां. उ. ७।२६।२] इत्यादिभेदे- नारदपान धृतिर्दं न नृमृगज्ञानस्य, किन्तु यगु-

विशोपासनकल्पमित्यत उक्तम्— सत्येति, भूमप्रकरण एव । ननु नारदेन भेदद्वीपे भगवतो भिन्ना दृष्टास्ते मुक्ता एव न भवन्ति, सशरीरत्वात् ; सशरीराणामपि मुक्तत्वाद्भीकरी "न ह वै सशरीरस्य सत प्रियप्रियकोरसहतिरसि" [छां. उ. ८।१२।१] इत्यादिपुतिविरोध इत्यत आह— न चेति । कुतो नेत्यत आह— यैलक्षण्यादिति । किं तदस्मादादितारिभ्य- स्तेषां वैलक्षण्यं ? इत्यत आह— अर्थातिक्रान्तीति, अत्रा- नीत्यर्थः । तर्हि किमान्यकानि ? इत्यत आह— नित्योपा- धीति । विद्यारित्तादिनां स्यादित्यत उक्तम्— ईश्वर-

शक्यते। इत एतद्विषय आह— तथा चेति । नित्योपाधि
रेव पोडली क्त्वा । एतदुक्तं भवति— यच्च्युतो वशरीरस्य
दुःखानुपहतवचन, तत्कर्मोपीनञ्जशरीराभिप्रायम्, श्वेतद्वीपे

नारदेन दृष्टानि नु शरीराणि चिन्मयानि, जडान्यपि न कर्मोपी-
नानि, अतो न दुःखकारणानि । तथा च न तेषां वशरीराणा-
मपि मुक्तत्वे भ्रुतिविरोध इति ।

५ आ. मा. भा.— वदन्ति च लौकिकाद्वैलक्षण्येऽभावशब्दं 'अप्रहर्षमनानन्दं' 'सुखदुःखवाहः'
इत्यादिषु । निरुक्त्यभावाच्च न तानि शरीराणि । तथा हि श्रुतिः "अशारीति हितच्छरीरमभवत् ।"
नाह तानि शीर्णानि भवन्ति 'सर्गेऽपि नोपजायन्ते प्रकृते न व्ययन्ति च' [१४।२] इति वचनात् ।
साम्यास्ययोगः । प्रयोगाच्च 'अनिन्द्रिया अनाहारा अनिष्पन्दाः सुगन्धिनः । [म. भा. १।२।३७।२९]
'देहेन्द्रियासुहीनानां वैकुण्ठपुरवासिनाम्' [भाग. ७।१।१४] इत्यादिदृष्टदेहेष्वेव । न चैषाऽन्या
गौणी मुक्तिः 'बहुनाऽत्र किमुक्तेन यावच्छ्रेतं न गच्छति । योगी तावन्न मुक्तः स्यादेव शास्त्रस्य
निर्णयः' इत्यादित्वपुराणे तदन्वयमुक्तिनिषेधात् ।

६ ज. प्र. द्नी.— यदि मुक्ता वशरीरास्ताहं कथं तेषु
"अशारी वा व सन्त न प्रियाप्रिये स्पृशत" [छा. उ. ८।१२।१]
इति शरीराभाववचनमित्यत आह— वदन्ति चेति ।
लौकिकाद्वैलक्षण्ये सति तद्वदनापीति शेष । इतयाशरीरत्वो
वित्युक्तत्वेत्याह— निरुक्ताति । निरुक्तात्कर्मार्थस्य तत्रामा-
वाहित्यर्थः । काऽसौ निरुक्तरित्यत. प्रकियाधम्यादनपीरव
परिहाराय भ्रुतिमेव तत्परं दर्शयति— तथाहीति । अशारी
शीर्णमभवदिति हेतोस्तच्छरीरशब्दमभवदित्यर्थः । कथं निरु-
क्तात्कर्मोऽर्थस्तेषु नास्ति इत्यत आह— नहीति । एव तर्हि
कथं तेषु 'शरीरं जायते तेषां' इति शरीरशब्दप्रयोग इत्यत

आह— साम्यादिति । अस्मदादिशरीरे क्वचरणादिमत्त्वधा-
म्यादौण इत्यर्थः । इतोऽयमशरीरशब्दस्याभिप्रायः सर्वथा
विप्रहरादित्येव विप्र स्यात् इत्यत आह— प्रयोगाच्चेति ।
नारदादिनिर्दिष्टदेहेष्वेव मुक्तेष्वेत्तद्व्यक्त्यद्वे देहाभावप्रयोगा-
दन्वयाऽप्युपपत्त्याऽयमर्थः सिद्धः । न केवलं सम्भवमात्रेणेति
वार्थः । इत्यादीति क्रियाविरोधणम् । प्रयोगादित्यनेन सम्ब-
ध्यते । सन्तु नारदेन दृष्टाः श्वेतद्वीपवासिनो मुक्ता, तथापि
नास्माकं प्रत्यक्षविरोध, यत् एतेषां श्वेतद्वीपप्राप्तिरस्य निर्गुणमु-
क्तेरन्या गौणी मुक्तिः । निर्गुणायामेव मुक्तौ वयमेक्यं ह्यम्
इत्यत आह— न चेति । श्वेतद्वीपप्राप्तिव्यतिरिक्तमुक्तिनिषे-
धादित्येव मुक्तिरित्यर्थः ।

५ आ. मा. भा.— ये तत्रैव भगवन्तं विशन्ति तेऽपि पश्चात्तत्रैव यान्ति । योग्यत्वं चात्र विव-
क्षितम् । युधिष्ठिरमक्षेत्र इतरनिन्दनाच्च । सायुज्यं च ग्रहवत् । तदुक्तेश्च 'भुञ्जते पुरुषं प्राप्य यथा देव-
महादयः । तथा मुक्ताजुवपायां वाहान्भोगांस्तु भुञ्जते' इति नारायणाष्टाक्षरकल्पे । अतोऽनिष्ट-
स्यैव वियोगः सोऽस्त्येव सर्वात्मना । 'अदुःखम्' 'सर्वदुःखविवर्जिताः' "अशोकमहिमम्" ।
[वृ. उ. ५।१०] 'वन्न गत्वा न शोचन्ति' इत्यादिभ्यः, विशेषवचनाभावाच्च ।

६ ज. प्र. द्नी — ननु विशुषालादयः श्वेतद्वीपपगमनेन विवे-
चाय भगवन्ते प्रविश्य मुच्यन्ते, तत्रयमेतत् इत्यत आह— ये
त्विति । ते न तदा मुच्यन्ते इति शेषः । तर्हि कथयत आह—
तेऽपीति । ततो मुच्यन्त इति शेषः । ननु 'किंचिदत्रैव मुच्यन्ते'
इत्यायुक्त्वा 'महापना गच्छन्ति क्षीरसागरम्' इति महाभोग्यता
तामेव श्वेतद्वीपगमनोक्ते कथमर्थनियम इत्यत आह— योग्य
त्विति । अत्र निवास इति शेषः । अस्ति सर्वेषां श्वेतद्वीपप्राप्तिः ।
प्रदादानत्वलक्षणं योग्यत्वं तत्र निवासे विवक्षितमित्यर्थः ।
अन्यद वास्य श्वेतद्वीपप्राप्तिं विना सायुज्यमुक्तिर्नास्तीत्यतपरम्,
निर्गुणमुक्तिरन्यथाऽस्तीत्यत आह— युधिष्ठिरिति । सायुज्य

तावत्प्रसिद्धं, संव निर्गुणमुक्ति, तत्रात्मनो तत्रापीद्वत्त्वमित्यत
आह— सायुज्यं चेति । यथा प्रदत्तं पुरायान्तरं प्रविश्य
भाग, तथा मुक्तत्वेऽदरं प्रविश्य भोग एव सायुज्य, न
त्वैकमित्यर्थः । इत एतत् 'सायुज्यत्वं धामम्यादागम-
नायथाचित्याह— तदुक्तेयेति । वचनाया मुक्तौ सायुज्य-
लक्षणायामीश्वरं प्रविश्यति शेषः । ईश्वरानन्दव्युदाधाय—
याहागमिति । बाधोऽपि विमर्शो वचनात्तादात्म्येयः ।
सुहृदभ्यप्रियमित्यादिनोऽकर्मण्यनुपसंहरति— अत इति । यथा
सुहृदव्यागे सहोच्चस्तथाऽनित्यताऽन्यन्ति किमिति निहासा-
यामाह— स इति । प्रायुर्मात्रायाग्भेतामि वचनानि किं
न ह्यु इत्यत आह— विशेषेति ।

५ आ. मा. भा.— येषां त्वीपहृदयते न सायुज्यं प्राप्ताः । सामीप्याद्येव तेषाम् । अतः
प्रारब्धकर्मशेषभावात् । तद्भुवत्वा सायुज्यं गच्छन्ति । तद्योक्तम् 'सङ्कर्षणादयः सर्वे स्वापिक्कागद-
न्तरम् । मविशन्ति परं देवं विष्णुं नास्त्यव संशयः' इति व्यासयोगे । अनोऽनिष्टस्य सर्वात्मना वियोगः ।

‘परब्रह्मत्वमिच्छामि परब्रह्मजनार्दन’ इत्यादिना ब्रह्मादिभिरपि प्रार्थितत्वात् । ‘न मोक्षसदृशं - किञ्चिदधिकं वा सुखं कश्चित् । ऋते वैष्णवमानन्दे वाद्भ्रमनोगोचरं महत्’ इत्यादेश्च । ब्रह्मादिप्रदान्प्यधिकतमं सुखं मोक्ष इति सिद्धम् । अतो योगाय युज्यस्व । ज्ञानोपायाय । तद्धि कर्मकौशलम् ॥ ५० ॥

‘६ ज प्र वी— सङ्कर्षणादयः’ समष्टिजीवास्तावन्मुक्ता, तेषां च बल्लभ्यमणादिरूपेण दुःखं दृश्यते, तदेव विशेषप्रमाणमिष्यते आह— येषामिति । न सायुज्य प्रप्ता, न मुक्ता इत्यर्थे । सायुज्ययोग्यानां तदभावे मुक्त्यभावात् । तेषां मुक्तत्वोक्तैस्तर्हि का गतिः ? इत्यत आह— सार्मीप्यादीति । मुक्तत्वोक्तौ बीजमिति शेषः । कुतस्ते न मुक्ता ? इत्यत आह— अत इति । दुःखदर्शनात्तद्वैभूतप्रारब्धकर्मभावात् मुक्ता । कदा तर्हि मुच्यन्ते ? इत्यत आह— तदिति । अत्रागमसम्प्रतिमाह— तद्योक्तमिति । सोऽस्त्येवेत्यायुक्तमुत्सहरति— अत इति । तत्रिकमनिष्टनिवृत्तिमानं मुक्तिं ? इत्यतोऽनुमानागमाभ्यां परमसुखं चेत्याह— परब्रह्मत्वमिति । मुक्तत्वं ब्रह्मादिभिर्दुःखदीनैरपि मोक्षे सकिञ्चिदुत्पथमेतदिति न ब्रह्मण एकान्तित्वविरोधः । ‘समासान्तिविपरिन्तित्वाद्ब्रह्मनोगोचरं’ इत्युक्तम् । ‘महत्’

इत्येतत् ‘सुखं’ इत्यनेन सम्बन्ध्यते । ब्रह्मादिप्रदान्प्यधिकतममिति । ब्रह्मणो ब्रह्मपदादप्यधिकं शेषस्य चापदादप्यधिकमित्यादि हेयम् ।

एवं ज्ञानफलप्रदर्शनत्वेन पूर्वार्थो व्याख्यातः । उक्तविधया योगस्वरूपनिरूपणपरं किं न स्यात् ? इत्यतोऽस्मद्भूतार्थं तृतीयपादसङ्गते, अन्यथा तदसङ्गतेरियमिष्येत पठति— अत इति । न दूरस्थहेतुपरामर्शोऽयमिति ज्ञापयितुं तस्मादिति पठितव्ये ‘अत’ इत्युक्तम् । ज्ञानस्य महाफलत्वात् योगाय युज्यस्वेति कथं हेतुहेतुमद्भाव इत्यतो ‘योगाय’ इत्येतद्व्याचष्टे— ज्ञानेति । ननु ‘समत्वं योग उच्यते’ [१ । ४८] इति योगो व्याख्यातः, ‘योग कर्मसु कौशलम्’ इति पुनर्व्याख्यायते इत्यतः स्तुतिरियं योगस्य कियत इति भावेनाह— तद्धीति । त्वोग इति शेषः ॥ ५० ॥

७ ह. पै. भा.— सप्तत्वबुद्धियुक्तः सन् स्वकर्म चान्नुतिष्ठन् यत्फलं प्राप्नोति तन्ब्रह्मणु— बुद्धियुक्तः समस्त्वबुद्ध्या युक्तो जहातीहास्मिंल्लोक उभे सुकृतदुष्कृते पुण्यपापे सत्त्वबुद्धिज्ञानप्राप्तिसारेण । तस्मात् समस्त्वबुद्धियोगाय युज्यस्व घटस्व । योगः कर्मसु कौशलम्— स्वधर्मस्वधर्मेषु कर्मसु वर्तमानस्य या सिद्धयः सिद्धयः सप्तत्वबुद्धिरीश्वरार्पितचेतस्फतया, तत्कौशलम् । यद्ब्रह्मस्वभावान्धमपि कर्माणि सप्तत्वबुद्ध्या स्वभारान्निवर्तन्ते तस्मात्सप्तत्वबुद्धियुक्तो भवत्वम् ॥ ५० ॥

८ वं. ब्र गि — एतदेव शृण्वन् बुद्धियोगफलस्वरूपनिरूपणेन प्रकल्पति द्वाभ्याम्— बुद्धियुक्त इति । ‘ब्रह्मा युक्तो यथा पार्थ कर्मवन्धं प्रहास्यसि’ [२।३९] इत्यस्याय प्रपञ्चः । इह कर्मविषये समस्तबुद्धियुक्त उभे सुकृतदुष्कृते जहाति । ननु दुष्कृतस्यानिष्टफलस्य हातव्यत्वेऽपि सुकृतस्येष्टफलस्य कथं हानम् ? तत्राह— उभे इति । ‘तस्मान्तायो मैत्रेय’ देवेन्द्रत्वादिकं ‘फलम्’ इति विष्णुपुराणोक्तरीत्या सुकृतस्यापि दुष्कृतस्येव बन्धोऽनुत्पत्त्या प्रहातव्यत्वमित्यर्थः । ‘इह उभे’ इति गुणाभावस्यैवार्थः । अस्तु, ततः किम् ? तत्राह— तस्मादिति ; मोक्षफलत्वादिष्वर्थे । योगाय उपदिष्टाय पुन्यस्य सन्नद्धो भव । ननु बन्धस्वभावानां कर्मणा बन्ध

निवर्तने किं सामर्थ्यम् ? तत्राह— योग कर्मसु कौशलमिति । समस्त्वबुद्ध्याऽनुष्ठीयमानस्वरूपो योग एव कर्मसु बन्धनिवर्तनसामर्थ्यम्, बन्धस्वभावस्यापि योगमहिम्ना मोक्षकत्वमित्यर्थः । अथवा बन्धकस्य कर्म मोक्षकत्वमिति शङ्कयाम्, ‘योग कर्मसु कौशल इत्यर्थान्तरन्यासकरोऽयं परिहारः । योगशब्द उपायपरः । ‘योग सन्नहनीयायश्चानसङ्गतिबुद्धियु’ [अमर ३।३।२२] इति निष्पद्यते । कर्मसु त्रियमाणेषु उपाय एव कौशलमिति सामर्थ्यम् । अनिष्टफलजननत्वमावमपि कर्मोपायविशेषेण प्रयुज्यमानं सद्विष्टफलसमर्थं भवति, ‘विज्ञाय सेवितधरो मेऽर्धमेति न चोराताम्’ इति ज्ञानवासिष्ठोक्तन्यासादिति भावः ॥ ५० ॥

९ वं ० ० दी०— एतद्बुद्धियोगयुक्त एव निर्द्वन्द्वो भवतीत्याह— बुद्धियुक्त इति । उभे पुण्यपापे स्वर्गलोहबन्धनतुल्ये इदं जहाति । तस्माद्योगायोक्तव्यरूपाय युक्तो भव । योगो हि कर्मसु कौशलं निर्धन्यनतावृत्तिसाधनमिति । गुणाधिकरणम् ॥ ५० ॥

१० ० अ त— नन्वं बुद्धौ किं स्यात् ? इत्याशङ्क्याह— बुद्धियुक्त इति । बुद्ध्या युक्त इदं उभे सुकृतदुष्कृते जहाति । अयमर्थः— यदि बुद्ध्या युक्त इह अस्मिन्नेव जन्मनि सुकृतफलं स्वर्गादि दुष्कृतफलं नरकं तत्राप्येव सुकृतदुष्कृते भवति । नृननपुनममचराम् करोमि ;

दुष्कृतं भ्रमाभातं तत्राप्येवो मम भविष्यतीति न विचारयति । किन्तु यथा इदं देवयति तथा करोमीति करोति, तेन भ्रमस्यापनश्य भवतीत्यर्थः । यस्माद्बुद्ध्याऽर्धं प्रतपति, तन्मति इदमिह तस्मात्वं योगाय— न इति शेषः । पुण्यपापे एव इदं । ननु योगोऽपि इति व्याख्यातः

कर्म पुनैति पूर्वोक्तमप्यपातित्वात्, किं योगेन ? इत्यतः
 आह—योग इति । कर्मसु कौशलं चातुर्यम्; योग
 इत्यर्थः । अत्रिष्टान्मिदं मन-स्थिराकाशताप्रकृत्वा-
 चातुर्यम् । साक्षात्कथधिकारफलानि वा । मद्राज्ञया कर्म-

करणं योगः । एतदेव कर्मसु चातुर्यं, यत्कृत्वाऽपि भक्ति-
 साधने प्रवेशनीयं तादृशो योग उक्तमिति । इदानीं तदधि-
 काराभावात्तपोपदिशति । अन्यथा 'कर्मसु' इति पदं व्यर्थं
 स्यात् ॥ ५० ॥

११ नी० मा० दी०—किञ्च—बुद्धीति । बुद्धियुक्तः समत्वबुद्धियुक्तो योगाय समत्वबुद्धियोगाय युज्यस्व
 घटस्व । योगः सिद्धयसिद्धयोः समत्वबुद्धिः । कर्मसु बन्धनेष्वपि कौशलं बन्धनिद्वर्तकत्वसम्पादनम् । ननु बुद्धि-
 युक्तः कर्मभिर्दुष्कृतं त्यजतु “ धर्मेण पापमपनुदति ” [म. ना. २२।१] इति श्रुतेः; सुकृतं तु सजातीय-
 त्वात्तदुष्परिहरमिति कथं ' उभे सुकृतदुष्कृते जहाति ' इत्युच्यते ? सत्त्वशुद्धिज्ञानोत्पत्तिद्वारेति प्राञ्चः ।
 अर्वाञ्चस्तु—दुष्कृतत्यागमुक्तीत्याऽभ्युपेत्य फलत्यागात् सुकृतत्यागोऽपि कर्मयोगिनो भवति, दुष्कृतफलबन्धोक्ष-
 प्रतिबन्धकृतफलत्यागुत्पादात् । यत्तु आपस्तम्बोकाप्रवृक्षनिदर्शनेन नान्तरीयकं सुकृतफलमुक्तं, न तत्फल-
 त्वेनोपपद्यते, नान्तरीयकत्वादेव । तस्मात्फलद्वारा मोक्षप्रतिबन्धके क्रियमाणे एव सुकृतदुष्कृते कर्मयोगी
 जहाति, ज्ञानी तु सञ्चितेऽपि ते जहातीति तयोर्विशेष इत्याहुः ॥ ५० ॥

योगयुक्तानां जनिमृतिनिवृत्तिपूर्वको मोक्षपदमाप्त्युपायः ।

कर्मजं बुद्धियुक्ता हि फलं त्यक्त्वा मनीषिणः ।
 जन्मबन्धविनिर्मुक्ताः पदं गच्छन्त्यनामयम् ॥ ५१ ॥

१ शां. भा.—यस्मात्—कर्मजमिति ' कर्मजं फलं त्यक्त्वा ' इति व्यवहितेन सम्बन्धः ।
 इयानिददेहप्राप्तिः कर्मजं फलं कर्मभ्यो जातं बुद्धियुक्ताः समत्वबुद्धियुक्ताः सन्तः हि यस्मात् फलं
 त्यक्त्वा परित्यज्य मनीषिणो ज्ञानिनो भूत्वा जन्मबन्धविनिर्मुक्ताः—जन्म एव बन्धो जन्मबन्धः,
 तेन विनिर्मुक्ता जीवन्त एव जन्मबन्धात् विनिर्मुक्ताः सन्तः पदं परमं विष्णोर्मोक्षाख्यं गच्छन्ति,
 अनामयं सर्वोपद्रवरहितमित्यर्थः । अथवा—' बुद्धियोगाद्धनञ्जय ' [२।४९] इत्यारभ्य परमार्थदर्शन-
 लक्षणैव सर्वतः सम्प्लुतोदकस्थानीया कर्मयोगजसत्त्वशुद्धिजनिता बुद्धिर्दार्शिता, साक्षात् सुकृत-
 दुष्कृतपहाणादिहेतुत्वश्रवणार ॥ ५१ ॥

२ आ शां. व्या — समत्वबुद्धियुक्तस्य सुकृतदुष्कृतफल-
 परिशोधोऽपि कथं मोक्षः स्यात् ? इत्याशङ्कयाऽऽह—यस्मा-
 दिति । समत्वबुद्धया यस्मात्कर्ममात्रयोगेनानु रित्तादि त्याजयति
 तस्मात् परमपरायाऽपि मुक्तिहेतुरित्यर्थः । मनीषिणो हि ज्ञाना-
 तिशयवन्तो बुद्धियुक्ताः सन्त एवमर्थात् कर्म अतुतिरन्त
 स्तो जात पठ वदयमेद शिवा जन्मशशाङ्कवादिनिर्मुक्ता
 पेश्ये पदं सर्वगतगत्यादीन्य प्राप्नुवन्तीति अ-कोकमये श्लोक-
 योजनया दर्शयति—कर्मजमित्यादिना । एते देहो देवादि
 स्थाने, अनित्ये ददन्तिरन्तगदिव्यक्त, तन्प्राप्तिव कर्मणो जात
 फल, तद्योक्तबुद्धियुक्ता ज्ञानिनो भूत्वा तद्व्यादेव परित्यज्य
 कथविनिर्मुक्तैर्दृष्टं अविन्मुक्ता सन्तो विदहृदयत्वभात्रो
 भनन्तीत्यर्थे । बुद्धियोगादियादी बुद्धिसत्त्वस्य समत्वबुद्धि
 र्दो व्याप्यातः, सत्प्रति परमार्थं परित्यज्य मुक्त्युत्पत्तपहाण
 हेतुत्वस्य समत्वबुद्धयविद्वेदित्यात्स्य योभ्यमपान्तरं कथ
 यति—अथयेते । अनरन्ध्रवस्तुगोचरत्वेन अनरन्ध्र-
 क्त्वे तस्या एवमेव बुद्धयन्तर्दिश्येय संयति—सत्येन

इति । असाधारण निमित्त तस्या निर्दिशति—कर्मिति ।
 यथोक्तबुद्धेर्बुद्धिसन्दापत्वे हेतुमाह—साक्षादिति । जन्म
 बन्धविनिर्मुक्तादिसाक्षात्प्राप्त्यर्थे । यस्मिन्कर्मणि क्रियमाणे
 परमार्थदर्शनलक्षणा बुद्धिद्वेदयतया युज्यते तस्मात्कर्मण
 ससाक्षादितरत्कमे तथाविधोद्देश्यभूतबुद्धिसम्बन्धविधुरमतिशयेन
 निरूप्यते । अतएव परमार्थबुद्धिमुद्देश्यत्वेनाश्रित्य कर्मातृगतस्य,
 परिच्छिन्नं फलान्तरमुद्देश्य तदनुगमे वाप्येयसहान, किञ्च
 परमार्थबुद्धिर्बुद्ध्यामाश्रित्य कर्म अनुगृह्यन्त-रन्तशुद्धिद्वारा
 परमार्थदर्शनसिद्धौ जायतेव देहे सुकृतादि हित्वा मोक्ष
 मभिगच्छति । तथा च परमार्थदर्शनसहयोगार्थे मनो
 पारमित्यम् । योग्यादित हि परमार्थदर्शनमुद्देश्यत्वा
 कर्म स्वबुद्धिगोचरेत्यस्यस्ये । यदि च परमार्थदर्शनमुद्देश्य
 तदुक्ताः सन्त समात्तेनन्धर्माणि तदा तदनुगतजनितबुद्धियुक्ता
 ज्ञानिना भूत्वा कर्मत्रे फलं परित्यज्य निर्मुक्त्यवस्था मुनि-
 भाता भान्तीत्येवमन्धर्माणि अन्धप्रयागमणि व्याप्यात
 व्यादि ॥ ५१ ॥

३ रा. भा.— बुद्धियोगयुक्ताः कर्मजं फलं त्यक्त्वा कर्म कुर्वन्तः, तस्मात् जन्मबन्धविनिर्मुक्ता अनामयं पदं गच्छन्ति । हि प्रसिद्धं ह्येतत्सर्वात्मनपिपत्स्वित्यर्थः ॥ ५१ ॥

४ घे ता. चं— अथ तत्फलभूतबन्धनिवृत्तिपूर्वकामृतत्वप्राप्तिपरस्य ' कर्मज ' इति श्लोकस्य हेतुफलभावकमेण अन्वयमाह— बुद्धियोगयुक्ता इति । कर्मजं फलं सामारिभम् । जन्मबन्धो जन्मनो बन्ध स्वच्छन्दत्वहानि, अथवा जन्मेव बन्ध इति कर्मपारय । अनामयं पदं स्थानविशेषो वा परमप्राप्यपमात्सवरूप वा, प्रकरणवशात्तन् ब्रह्मपर्यन्तजीवस्वरूप वा,

पद्यते गम्यत इति पदम्, त्रयमपि हि साक्षादन्यथा वा मुक्तप्राप्यत्वात्पदशब्दाच्चम् । हिशब्दस्यात्र हेतुत्वादिपरत्वा सम्भवात् प्रसिद्धिपरत्वम् । प्रसिद्धिस्थलं चाह— प्रसिद्धं ह्येतत्सर्वास्विति । एवमुक्तप्रकारो हेतोपादेयविभागो युक्त्यागमनिरपेक्ष तवैव स्पष्टो भविष्यतीति चमत्कारार्थं मुच्यते ॥ ५१ ॥

५ आ.मा.भा.— तदुपायमाह— कर्मजमिति । कर्मजं फलं त्यक्त्वाऽकामनयेश्वराय समर्प्य बुद्धियुक्ताः सम्यग्ज्ञानिनो भूत्वा पदं गच्छन्ति । स योगः कर्म ज्ञानसाधनम् । तन्मोक्षसाधनमिति भावः ॥ ५१ ॥

६ ज प्र दी— ननु कर्मजमिति श्लोक पूर्वोक्तान् विशिष्यत इत्यत आह— तदिति । तस्य ज्ञानस्य उपायं योगतन्ज्ञानमुपायो यस्य तं मोक्षं चाह विवृणोतीत्यर्थे । व्ययहित्वादन्ययमाह— कर्मजं फलं त्यक्त्वा । अप्राप्तस्य फलस्य कथं त्याग इत्यतो व्याचष्टे— अकामनयेति । प्रकृत्यादिभ्य उपपत्त्युपायानुवृत्त्या । एतद्राज्यकामित्यतः प्रकारान्तरणं व्याचष्टे— ईश्वरायेति । ' बुद्धियुक्ता मनीषिण इति पौनरक्त्यपरिहारयाऽऽह— बुद्धीति । सम्यग्ज्ञानिन इति शास्त्रनिततत्त्वं

ज्ञानिन । अनेन ' मनीषिण ' इत्यपरोक्षज्ञानिन इति सूचितम्, प्रशसाया मत्वर्यीयविधानात् । नन्विदमेक वाक्यं कथं वाक्यार्थद्वयस्य विवरणम् ? मोक्षस्वरूपविवरणेऽपि योगो न सम्यक् विवृत, अज्ञिन कर्मण एवानभिधानात्, अज्ञानात् च सङ्कल्पत्यागादीनामित्यत आह— स इति । समस्ताज्ञसङ्ग्रहय योगप्रहणम् । तज्ज्ञानं यद्यपि योजनावशादिदमेकं वाक्यं, तथाप्यर्थद्वयवशाद्दे वेदितव्ये । योगश्च ' कर्मजं फलं त्यक्त्वा ' इत्यनेन समग्रो लक्षित इति भावः ॥ ५१ ॥

७ ह. पै. भा.— इतश्च फलसङ्गं त्यक्त्वा स्वधर्मोऽनुष्ठेयः— कर्मजं कर्मफलमिष्टदेहादिप्राप्तिलक्षणं त्यक्त्वा बुद्धियुक्ता ज्ञानिनो मनीषिणो मननशीलाः जन्मना बन्धो जन्मबन्धस्तेन विनिर्मुक्ता जीवन्त एव जन्मबन्धविनिर्मुक्ताः सन्तः पदं वैष्णवं मोक्षारुखं गच्छन्ति, अनामयं सर्वोपद्रव-रहितमित्यर्थः ॥ ५१ ॥

८ घे प्र गि— ननु कथं कर्मणा मोचकत्वम् ? ' न कर्मणा न प्रजया धनेन त्यागेनैक अमृतत्वमानशु [म ना १०।५ कै उ २] इत्यादिश्रुत्या तेषां मोक्षहेतुत्वनिषेधपूर्वकं तत्यागस्यैव तत्र हेतुत्वोत्पे, इत्याशङ्क्य ' समेत वेदा नुवचनेन ब्राह्मणा विनिदिषन्ति यत्नेन दानेन तपसाऽनाशानच ' [वृ उ ४।४।२२] इत्यादिश्रुत्या कर्मणा ज्ञानद्वारा मोक्षहेतुत्वावगमात् न कर्मणा ' इत्यतस्त्वाम्यकर्मनिषेधपरम्, त्या

गश्रुतिश्च फलत्यागपरिषेद्येतद्दर्शयितुं कर्मणा मोक्षहेतुत्वप्रकारमाह— कर्मजं फलं त्यक्त्वा ऋच्छा विहाय तत् समत्वबुद्धियुक्तं परमेश्वराधनाधेत्वनेव कर्म कुर्वाणा सन्त चित्तबुद्धिद्वारेण मनीषिण तत्त्वमस्यादिमहावाक्यत्रय्याद्वैतब्रह्मात्मत्वं साक्षात्कारवन्तो भूत्वा जन्ममरणरूपेण बन्धेनातितरां श्रुत्वा अनामयं निर्दुःखं पदमद्वितीयानन्दामरूपं गच्छन्ति । हि यस्मादेव तस्मात्त्वमप्यवधिषि कर्मयोगमनुतिष्ठेति भावः ॥ ५१ ॥

९ व० त० दी०— एव योगेन व्यवसायिना सिद्धिप्रकाऽसदाचारेण दर्शयति— कर्मजमिति । फलं त्यक्त्वा जन्मैव बन्धरूपेण तेन विनिर्मुक्ता अनामयं पदं धाम अक्षरारुखं स्वरूपं गच्छन्ति ॥ ५१ ॥

१० पु अ. त— ननु कर्मणा एतन्न्यसलकार्यं भजे कथं साधनता ? इत्याशङ्काह— कर्मजमिति । मनीषिण प्राशार्थतावता । बुद्धियुक्ता बुद्धियुक्ता येषां तादात्म्यं च भक्तिप्रपन्नवत्त्वेन ते हि निश्चयन कर्मजं फलं त्यक्त्वा जन्मबन्धविनिर्मुक्ता सन्तोऽनामयं पदं भक्तिरूपं गच्छन्ति

त्यर्थं । अन्यत्र रोगादिकं भवति, न तु भक्तौ भगवत्परणरूपताम् । अत एव श्रीभागवते [१०।३।२७] श्रुत्युभयामावच्छ भगवत्पराणे निरूपितम् । ' मर्त्य ' इत्याशङ्क्य ' श्रुत्वाऽस्मादपैति ' इत्यनेन श्लोकेन देवकी-स्तुतौ ॥ ५१ ॥

११ नी० मा० दी०— एतद्वाह— कर्मजमिति । बुद्धियुक्ता समत्वबुद्धियुक्ताः त्रियमाणकर्मजं फलं त्यक्त्वा, मनीषिणो मनोनिप्रहसमर्था भूत्वा जन्मरूपेण बन्धेन मुक्ता सन्तोऽनामयं निरुपद्रव पदं मोक्षारुखं गच्छन्ति ॥ ५१ ॥

बुद्धिशुद्धिसिद्धिद्वारा वैराग्यज्ञाननिष्ठयोः प्राप्तिकालः ।

यदा ते मोहकलिलं बुद्धिर्व्यतितरिष्यति ।

तदा गन्तासि निर्वेदं श्रोतव्यस्य श्रुतस्य च ॥ ५२ ॥

श्रुतिविप्रतिपन्ना ते यदा स्थास्यति निश्चला ।

सामधावचला बुद्धिस्तदा योगमवाप्स्यसि ॥ ५३ ॥

१ शां. भा.— योगानुष्ठानजनितसच्चशुद्धिजा बुद्धिः कदा प्राप्यते ? इत्युच्यते— यदेति ॥ यदा यस्मिन् काले ते तत्र मोहकलिलं मोहात्मकमविवेकरूपं कालुष्यं, येनात्मानात्मविवेकयोर्धं कलुषीकृत्य विषयं प्रत्यन्तःकरणं प्रवर्तते, तत्र तत्र बुद्धिर्व्यतितरिष्यति व्यतिक्रमिष्यति, अतिशुद्धभाव-मापत्स्यत इत्यर्थः । तदा तस्मिन् काले गन्तासि प्राप्स्यसि निर्वेदं वैराग्यं श्रोतव्यस्य श्रुतस्य च, तदा श्रोतव्यं श्रुतं च ते निष्फलं प्रतिभाति— प्रतिपद्यते— इत्यभिप्रायः ॥ ५२ ॥

२ आ. शां. व्या.— यथोक्तबुद्धिप्राप्तिकालं प्रधुपूर्वकं प्रकथयति— योगेति । धृतं धोतव्यं ह्य द्रष्टव्यमित्यादौ फलामिलापप्रतिबन्धासोफा बुद्धिर्द्रष्टव्यतोत्यासाङ्ग्याऽऽह— यदेति । विवेकपरिपाकावस्था कालशब्देनोच्यते । काल-व्यस्य दोषयैवसायिन्वं दर्शयन्निशिनष्टि— येनेति । तदनर्थं रूपं कालस्य तथेत्यन्वयार्थं पुनर्वचनम् । बुद्धिशुद्धिफलस्य विवे-कस्य प्राप्त्या वैराग्यप्राप्तिं दर्शयति— तदेति । अथ्यात्मसा-क्षातिरिक्तं शास्त्र श्रोतव्यादिशब्देन श्रुयते । उक्तं वैराग्यमेव स्फोरयति— श्रोतव्यमिति । यथोक्तविवेकसिद्धौ सर्वस्मिन् अनारमविषये नैष्कल्यं प्रतिभातीत्यर्थः ॥ ५२ ॥

१ शां. भा.— मोहकलिलत्पवद्द्वारेण लब्धशतमविवेकप्रज्ञाः कदा कर्मयोगजं फलं परमार्थयोग-मवाप्स्यामि इति चेत्, तच्छृणु— श्रुतिविप्रतिपन्नेति । श्रुतिविप्रतिपन्नाऽनेकसाध्यसाधनसम्बन्ध-प्रकाशनश्रुतिभिः श्रवणैः मधुचित्तिनिश्चितलक्षणैः विप्रतिपन्ना नानाप्रतिपन्ना श्रुतिविप्रतिपन्ना विशिष्टा सती ते तत्र बुद्धिर्वेदा यस्मिन् काले स्थास्यति स्थिरीभूता भविष्यति निश्चला विक्षेपचलन-वर्जिता सती समाधी— समाधीयते चित्तमस्मिन्निति समाधिः आत्मा, तस्मिन्नात्मनि इत्येतत् । साऽपि अचला, तत्रापि विकल्पवर्जिता इत्येतत् । बुद्धिरन्तःकरणम् । तदा तस्मिन् काले योगं अवाप्स्यसि विवेकप्रज्ञां समाधिं प्राप्स्यसि ॥ ५३ ॥

२ आ. शां. व्या.— बुद्धिशुद्धिविवेकवैराग्यनिदावपि पूर्णोक्तबुद्धिप्राप्तिकालो दर्शितो न भवतीति शङ्कते— मोहेति । प्राशुक्तविवेकादियुक्तबुद्धेरा मनि तथैवावस्थायाम् प्रकृतबुद्धिसिद्धि रित्याह— तच्छृण्विति । शृष्टे कालविशेषाख्य वन्दु तच्छब्देन श्रुयते । बुद्धेः श्रुतिविप्रतिपन्नत्व निरादर्शन—अनेकेति । नानाप्र तिगतत्वमेव साद्धिपति—विश्लिष्टेति । उक्तं हेतुद्वयमनुकल्प्य वैरा-ग्यपरिपाकवस्था कालशब्दार्थं, नैष्कल्यं विशेषराहित्यम्, अन्तर्जनं विकल्पशून्यत्वं, विक्षेपो विषयय, विकल्पः संशय इति विवेक. ५३

३ रा. भा.— उक्तमकारेण कर्मणि वर्तमानस्य तथा वृत्त्या निर्धुतकल्पस्य ते बुद्धिर्वेदा मोहक-लिलं— अत्यल्पफलसङ्गहेतुभूतं मोहरूपं कलुषं— व्यतितरिष्यति, तदाऽस्मत्त इतः पूर्वं त्याज्यतया श्रुतस्य फलादेरितः पश्चाच्छ्रोतव्यस्य च कृते स्वधमेव निर्वेदं गन्तासि गमिष्यसि ॥ ५२ ॥

४ वे. ता. चं.— 'यदा' इति कोकेन मोहदहनहेतु प्रकृतं दर्शयति— उक्तेति । पुण्यपापस्यसंसारिककर्मणा हि मोहः ; स च फलाभिप्राप्त्यादिरादिजन्मना निवर्त्य । एत. कारणा-भावात्कार्याभाव इति भावः । अत्यल्पफलसङ्गहेतुभूत मिरदनेन मोहस्येदानीं निर्वेदप्रतिपन्नकल्पमुच्यते । मोह स्वभावतिरिक्तस्य तस्मात्प्राप्तस्य काष्ठवस्थाभावात् मोहरूप-विमुक्तम् । कलुषप्रदर्शनात् कालव्यस्य । अस्मत्त इति, आप्ततमेत्य इति भावः । त्याज्यतयेति निवेद्योक्त्या-याकम् । न हि श्रोतव्येण धृतं च उपादेयांशो निर्वेदहेतुः । यदा 'श्रोतव्यस्य' इत्यस्योपादेयत्वाय 'श्रुतस्य' इत्यत्र त्याज्यत-येति विनापद्यम् । हेतुमत्रनुगादेयवैतृग्य च पराश्रय भवति हि निर्वेद । स च स्वावधारण । यथाहृग्यवैवेदिन— 'ताव-ज्ञानादीर्ष्यादिनिर्वेद इवावमाननम्' [द. ४. ४. १५] इति । धोऽन्वयव्यत्यादं धृत्तव्यप्राप्त्यान्वयव्यप्राप्य विप्रतिपन्नेति

कथन-एत इति । स्वयमेवेति । अस्मद्वाक्यादिनिरेषण इत्यथ । 'गन्तासि' इत्यत्र पदभेदप्रम निरस्यति— गमिष्यसीति । 'गन्तासि' इत्यत्र द्वितीयान्वयात्तुजन्तत्वं तु ज्ञ्यत । तुजन्तत्वं तु भविष्यत्त्वविवधा न स्वारसिकी ।

अतो उजन्ततयैकपय युक्तम् । एव 'जेतासि' इति पश्यमाणेषु । अनयतनविहितउजन्ताऽपिशब्दो 'व्यतिरिच्यति' इत्येतत्तुल्यतया भविष्यन्मात्रार्थेन व्याख्यात इति ॥ १२ ॥

३ रा. भा.—'योगे त्विमां शृणु' [१ । ३९] इत्यादिनोक्तस्यात्मयाथात्म्यज्ञानपूर्वकस्य बुद्धिप्रियेषसंस्कृतस्य धर्मानुष्ठानस्य लक्षणभूतं योगाख्यं फलमाह— श्रुतीति । श्रुतिः श्रवणम् । अस्मत्तः श्रवणेन विशेषतः प्रतिपन्ना, सकलेतरविसजातीयनित्यनिरतिशयसूक्ष्मात्मविषया स्वयमचला एकरूपा बुद्धिरसङ्गर्मानुष्ठानेन निर्मलीकृते मनसि, यदा निश्चला स्थास्यति, तदा योगमात्मावलोकनमाप्स्यसि । एतदुक्तं भवति— शास्त्रजन्यात्मज्ञानपूर्वककर्मयोगः स्थितमज्ञाताख्यज्ञाननिष्ठामापादयति; ज्ञाननिष्ठारूपा स्थितप्रज्ञता तु योगाख्यमात्मावलोकनं साधयति—इति ॥ ५३ ॥

७ वे ता च—नित्यात्मासङ्गकर्मद्वानोचरा साङ्ख्ययोगधी । द्वितीये स्थितधीलक्षा योका तन्मोहशान्तय' [गी स ६] इति सङ्गहश्लोकमनुस दधानो ज्ञानयोगाभिवानोपममृतसुतरश्लोक मवतारयति—योगे त्विति । बुद्धिविशेषो 'व्यवसायात्मिका [१।११] इत्यादिना पूर्वोक्त । लक्ष्मभूत उद्देश्यभूतमित्यर्थ । 'श्रुतिप्रतिपन्ना' इत्यस्य प्रकृतानुयुक्ताप्रकृतौ वैदिक वाच्यविरोधाद्येताभ्रम 'श्रोतव्यस्य धृतस्य च' इति प्रकृतानुसंधेन न्युदस्यति—श्रुति श्रयणमित्यादिना । अस्मत्त इति—सावेकशर्वशक्तिपरमवाक्य्यादिभिरनाप्रातप्रमविप्रकृतप्रमादादिदोषान्मन्वात् अन्वयजवनधोरीश्वरादिति भाव । विशब्दस्य विरुद्धार्थताव्युदासाय वैशेषिकार्थताभीश्वराच्छ्रवणेन सिद्धा इत्ययति—विदोपत इति । स्वास्यतीति स्वास्यित्वणुक्तम्, विशेषे पूर्वोक्त व्यनक्ति—सकलेतरैरिति । 'अथैवैव विशेषो हि निराकारतया धियाम्' [सि ३] इति भाव । निश्चलालक्ष्यदयो पौनस्करत्यपरिहारायोक्त स्वयमित्यादि । उद्देश्यान्तगतमवलम्ब्य निश्चलत्वं तु तत्र विषयो विशेष इति स्वयशब्दस्य भाव । एकरूपायविषयत्वादेकमपा विषयान्तरसञ्चाररहिता चेत्यर्थ । अथवा 'श्रुतिप्रतिपन्ना' इति श्रवणस्योक्तत्वात्पान्मनस्थिरिष्टत्वं कुर्वैरकम्पनीवत्त्वं च पदान्या विवक्षितम् । यद्वा पूर्वोक्तबुद्धशास्त्रान

न्त्वनिवयप्रदोऽचलशब्द इत्यभिप्रायेणोक्तम्—एकरूपेति । समाधीयत अस्मिन्मात्मज्ञानमिति समाधिमेव इति निर्वचनेन तैलधारावद्विचित्रस्मृतिहेतुतामभिप्रायतोक्त असङ्गैत्यादि । योगशब्दस्यात्र ज्ञानयोगरूपनिश्चयबुद्धिसाध्यफलविषयत्वात् आत्मावलोकनमित्युक्तम् । समाधिषाब्दस्यात्र बुद्धिविशेषपत्त्वे पुनस्कृत्यादि, तत्कालपत्त्वे तु लक्षणा च स्यादिति भाव । 'योग समहोपायध्यानसङ्गतिर्युक्तिषु' [अमर ३।३।१०५] इत्यादिभिरनकारार्थतया प्रसिद्धोऽथ शब्दस्तत्तदाक्यानुकूलमनुसन्धेय । ननुपायतया हि योगो विहित, स कथं फलतयाऽत्र निर्दिश्यते ? आत्मज्ञानपूर्वकस्य च कर्मयोगस्यात्मज्ञानमेव साध्य चेदात्माध्यादिदोष, श्रवणप्रदानाभ्यां स्थितप्रज्ञस्य श्रुतज्ञानम्, तथा च कथमनुगणसाध्या स्थितप्रज्ञता ? निश्चलप्रज्ञास्थितिमत्तणे च कोऽप्यवपरस्तदापायो योग इत्यत्राह—एतदुक्तमिति । तत्र प्रथमचोच कर्मयोगशब्देन योगाख्यमात्मावलोकनमित्यनेन च परिहृतम् । शास्त्रजन्यात्मज्ञानमात्मावलोकनशब्दाभ्यां आत्माध्यादिभिरास । आत्मज्ञानज्ञाननिष्ठशब्दाभ्यां श्रवणमात्रसिद्धत्वनिश्चयज्ञानयोगविषयाभ्यां तृतीयस्य परिहार । चतुर्थोऽनुक्तप्रकाश साक्षात्कारतद्ब्रह्मस्मृतिस्तन्ततिभेदात् परिहृत । प्रथम शास्त्रतस्त्वज्ञानम्, तत् स्मृतिस्तन्ततिस्त्वज्ञानम्, तत्स्त्वन्मूलासाक्षात्कार इति ज्ञानपूर्वभेद प्रदर्शित ५३

५ आ. भा.—'वियत्पर्यन्तमवश्यं कर्तव्यानि मुमुक्षुर्षेवं कर्माणीत्याह—यदेति । निर्वेदं नितरा लाभम् । प्रयोगात् "तस्माद्वाह्येण पाण्डित्यं निर्विद्य" [वृ उ. ३।५।१] इत्यादि । न हि तत्र वैराग्यमुपपद्यते, तथा सति पाण्डित्यादिति स्यात् ।

६ ज. प्र श्लो—'यदा त' इति श्लोक यागसम्बन्धि न किमप्युच्यत इत्यतस्त्वसङ्गतिमाह—किञ्चिदिति । एव फलकामनादिबर्जितानि ईश्वरार्थनिरूपणाणीत्याशाहायात्माहेत्यर्थ । नान्वयसाक्षाद्वाच्यत्वात्, योगा हि ज्ञानफलमाधनतयोपदिष्ट, साधन च साध्यप्राप्तिपर्यन्तमनुष्ठेयमिति प्रतिज्ञेयम् । 'नियतपूज्यशक्तिं कारणे' इति तत्परणम् । उच्यते—योगा हि न सात्त्विकान्नामयनम्, किन्तु धर्मादिकमेतः प्रथम प्रमाणपत्त्वात् । योगस्तत्त्वज्ञानं सर्वबुद्धिप्रदाय श्रवणदीना

मुपकारति, उपकारस्य च द्वयो गतिरेष्टा, अतो बुक्तैवेयमाकाङ्क्षति । तथापि जिज्ञासुनति वक्तव्यम् । सत्यम्, मोक्षसाधनज्ञानार्थिनेतेयावताऽर्थस्य प्रदणाय मुमुक्षुष्येत्पुण्यम् । निर्वेद वैराग्यावस्थन्याप्राप्तिनिरासायाह—निर्वेदमिति । ननु निर पूर्वो विद्विर्वाय शब्द, तद्भक्तो लाभार्थेतरयत् आह—प्रयोगादिति । अस्यामि श्रुतौ वैराग्यार्थता किं न स्यात् ? इत्यन आह—न ह्यात् । श्रुतो नोपपद्यत इत्यत आह—तथा सतीति । 'युष्माकिराप्रमाशायांनानुपपद्यताम्' इति

कारत्यायनवचनान्पाण्डित्यस्य विरामार्थधातुयोगवलेनापादानत्व
प्राप्तौ अपादानेन पञ्चमीं स्यात्, न द्वितीयस्यर्थः । इदमत्रा
मिमेन्म- निरुपमं सतायैस्त्वं विदर्यं बाधित्वा त वैराग्यायि
व्यवस्थापयति, निर्विचन इति कर्तार प्रयोगदशनात् । ताभा

र्थस्य विदर्यं विशिनष्टथैव कवलम् । 'निर्वि-दनि' 'निर्वि
न्दते' इति वैराग्य तत्प्रयोगादर्शनादिति । अथवाऽस्तु सर्वत्र
निरो धात्वर्थवाचकत्वम्, विशेषकत्वमपि क्वचिन् विं न स्यात् ।
व्याददानीत्यादातुमयदर्शनादिति ।

५ आ. मा. भा.— न च ज्ञानिना भगवन्महिमादिश्रवणेन विरक्तिर्भवति । 'आत्मारामा
हि मुनयो निग्राह्या (निर्मन्या) अप्युरुकमे । कुर्वन्त्यहैतुर्का भक्तिमित्यम्भृतगुणो हरिः' [भाग
१।७।१०] इति वचनात्, अनुष्ठानाच्च शुक्लादीनाम् । न च तेषा फलं सुखं नास्ति, तस्यैव महत्सुख-
त्वात् । तेषा 'या निर्द्वैतिस्तनुभृता तव पादपद्मभ्यानाद्भवज्जनकयाश्रवणेन वा स्यात् । सा-
त्रह्यणि स्वमहिमन्यपि नाथ मा भूक्तिमन्तकसि लुलिततात्पतता विमानात्' [भाग. ४।१।१०]
इत्यादिवचनात् । तेषामप्युपासनादिफलस्य साधितत्वात्, तारतम्याधिगतेश्च ।

६ ज प्र दी — न कवल गोताया प्रयोगाभार्यता,
विनु वैराग्यायेतानुपपत्तेर्याद- न चेति । अनेनान्त कर
णस्य मोहकल्लानिक्रमो नाम ज्ञानप्राप्तिसिद्धिं सूचिन भवति ।
आदिपदान तदुपयुक्तं शृणुत, कुतो न भवति इत्यत आह—
आत्मारामा इति । भक्ति प्रवणादिलक्षणाम् । 'कस्य वा मह
तीमोतामारामाराम समम्यसत्' इत्यन्योत्तरत्वात्, अनुष्ठानाच्च,
श्रवणादिति शेषः । ननु शुक्लादीना श्रवणाद्यनुष्ठानेऽपि फल
नास्ति, तत्फलस्य ज्ञानस्य प्राप्तत्वात् । फलाभावात्तु 'भानमव
चात्र वैराग्याशब्दनामिमेतम् । यथाऽह मायावारी 'तदा पातन्य
धृत च निष्कल प्रतिपद्यत इत्यभिप्रायः' [मा भा] इति ।
अनुष्ठान तु लोकमद्ब्रह्मार्थं सस्कारद्वैत्यत आह— न चेति ।
कुतो नत्यन आह—तस्यैवेति । तस्यैव श्रवणादग्य स्थान्यादशो
क्षिज्यन्त्येन द्वन्द्वेऽप्याचूतस्य परनिपातेन च 'आत्महत
समानाधिकरणजातीययो' [अष्टा. ६।३।४६] इत्यस्य विप
रिच्येत्त्वज्ञानात् 'महत्तरायाद्विबुधाणात् [भाग ३।५।१५]

दत्यादिप्रयोगदशनाच्च महत्सुखत्वादिति युक्तम् । तथापि श्रव
णादिकमेव क्य सुखम् ? उत्तरक्षण एव महासुखोदयादेक्योप
चार इत्यदोषः । तित्पु तावन् कल्पन्तरभावि महत्फलमि
त्यवदान्द । नन्वस्मदादाना श्रवणोत्तरक्षणे सुख नोत्पद्यत
इत्यन आह— तेषामिति, रमिचानामित्यभ । न हि पितृनी
वनादिवाताश्रवणेनान्येषामिव न पुनन्यापि सुखनोत्पत्त्य
मिति । अस्तु सम्भावना, मिथ्यस्तु इत ' इत्यत आह—
येति । भवतो भवजनाना च स्वमिन्मन्याविभूतस्वरूप आप
क्षण्यस्वमुक्ते । न कवल तात्कालिकं सुख तत्फलम्, किन्तु
मुक्तत्वानन्द्युद्धिषेत्याह— तेषामिति । ज्ञानिनामपि गुणोत्तर
स्याप्यनुष्ठानस्य यदि फल स्यात्तर्थागतस्यैकविन्यनियममाश्र-
वात् । स्वगतदपवर्गोऽपि तारतम्य प्रसज्यत । न च तदुक्तम्, जग
मागिरत्वात्, प्रमाणविरुद्धत्वाच्चत्ययो नरमनिष्टमिति भाव
नाह— तारतम्येति । प्रमाणविरुद्धोभावाचेति चाप ।

५ आ. मा. भा.— तथाहि— यदि तारतम्यं न स्यात् 'नात्यन्तिकं विगणयन्त्यपि ते
प्रसाद' [भाग ३।१।५।४८] 'नैकात्मता मे स्पृहयन्ति केचित्' [भाग. २।२।५।३४] 'एकत्व-
मप्युत दीयमानं न गृह्णन्ति' इति मुक्तिमप्यनिच्छतामपि मोक्ष एव फलम् । तमिच्छतामपि भवति
सुमतीकादीनाम् । कथमनिच्छता स्तुतिरूपपन्ना स्यात् ? वचनाच्च । 'यया भक्तिविशेषोऽत्र दृश्यते
पुरुषोचमे । तथा मुक्तिविशेषोऽपि ज्ञानिना लिङ्गभेदेने' इति । 'योगिना भिन्नलिङ्गानामाविभूत-
स्वरूपिणाम् । प्राप्ताना परमानन्दं तारतम्यं सदैव हि' इति । 'न त्वामतिशयिष्यन्ति मुक्तावपि
कदाचन । मद्भक्तियोगाज्ज्ञानाच्च सर्वानतिशयिष्यन्ति' इति च । साम्यचरने तु प्राचुर्यविषयम्, दुःखा-
भावनिषयं च । तथा चोक्तम्— 'दुःखाभावः परानन्दो लिङ्गभेदः समो मतः । तथापि परमा-
नन्दो ज्ञानभेदात् मिद्यते' इति नारायणाष्टाश्वरकरूपे । अतो न वैराग्य श्रुतादावत्र विवक्षितम् ।
न च सङ्कोचं मान किञ्चिद्विद्यमान इतरत्र प्रयोगे महाद्भिः श्रवणीयस्य श्रुतस्य च वेदादेः फल
प्राप्स्यसीत्यर्थः ॥ ५२ ॥

६ ज प्र दी — इत् प्रमाणांमुक्ततास्त्वान्यामिति ?
इत्यतोऽर्थापत्तिं तावदाह— तथाहाति । यदि मुक्तता तार
तम्यं न स्यात्, तदा मुक्तिमप्यनिच्छनामेकात्मिना मोक्षमात्र
फल तौ मोक्षमिच्छतामपि सुमतीकादीनां मोक्षो भवतीत्यहो
गी. १७

कार्यं स्यात् । तथा च नात्यन्तिकमिति मोक्षमनिच्छता स्तुति
कथमुपपन्ना स्यात् ? निमित्ताभावात्, अत स्तुत्य-वधात्तु
एवच्छन्ना मुक्तमनिच्छतामुक्तिरतिगम्यत इत्यर्थः । आत्य
न्तिकं मुक्तिहेतुम् । एकात्मता मालुज्यम् । एकत्वमपि तदव ।

भागमात्रं तारतम्याधिगतिरित्याह— यचनाच्चेति । आवि-
र्भूतस्वल्पिणामिति कर्मधारयादतिशयाद्ये इति । अनेन जीव-
न्मुक्तवैश्वर्यतारतम्येनार्थापत्तेरन्यथोपपत्तिः परिहृता, 'लङ्घने
दने भिन्नलिङ्गानां' इत्याद्युक्तिः । " परमं साम्यमुपैति "
[सु. उ. ३।१।३] इत्यादिर्वचननिषेद्धं मुक्ततारतम्यमित्यत
आह— साम्येति । प्राचुर्यं पूर्णत्वम् । उत एतत् २ उक्तप्रमाण-
विरोधात्, विशेषवचनाधिसाह— तथाचेति । यद्यपि परा-
नन्दोऽलम्बुद्विगोचरत्वमात्रेण सम, तथापि न च ज्ञानिनामि-

त्वादिनोक्तमर्थमुपसंहरति— अत इति । अस्तु तर्हि, भगव-
न्महिमादिव्यतिरिक्तश्रुतादीं वैराग्यमत्र विवक्षितमित्यत
आह— न चेति । निर्वेदशब्दस्य वैराग्यार्थकत्वे निश्चिते तद्वत्त्वा
च्छ्रोतव्यादिशब्दस्यार्थसङ्कोचं क्रियेतापि । इतरत्र नितरा
लाभे तस्य प्रयोगे विद्यमाने निर्मूलं सङ्कोचकल्पनमित्यर्थः ।
ननु लाभार्थतायामपि असच्छास्त्रादिव्युदासाय सङ्कोचः कार्य
प्वेत्याह— महद्भिरिति । अयोग्यतयैव तमिरास प्रकरणा-
द्वेति भावः ॥ ५२ ॥

५ आ. मा. भा.— तदेव स्पष्टयति— श्रुतिविप्रतिपन्नेति । पूर्वं श्रुतिभिर्वेदैर्विप्रतिपन्ना विरुद्धा
सती यदा वेदानुिकूलेन तत्त्वनिश्चयेन विपरीतवाग्भिरपि निश्चला भवति, ततश्च समाधावचला । ब्रह्म-
प्रत्यक्षं दर्शनेन भेरीताडनादावपि परमानन्दप्रसत्त्वात् । तदा योगमवाप्स्यसि उपायसिद्धो भवसीत्यर्थः ५३

६ ज. प्र. टी.— ननु तत्सङ्कोकेऽपि योगानुष्ठानविधिरवा-
च्यतइत. पुनर्हृत्कदोप इत्यत आह— तदेवेति । किं तन्मोह-
कलिलं कीदृशं च तदतिरणं २ इत्याकाङ्क्षाया पुंसा अधममध्य-
मोत्तमावस्थादिप्रदर्शनेन पूर्वश्लोकोक्तमेव योगानुष्ठानाधिमेनेन
स्य च करोतीत्यर्थः । नन्वन 'श्रुतिविप्रतिपन्ना' इति प्रवणादितो
वैराग्यमुच्यते, यथाह भास्करः 'वस्त्वन्तरप्रणयादिरकेति' ।
ततः पूर्वनापि वैराग्यमर्थः स्यात् । निश्चलाऽचलेति च पुन-
रुक्तिश्च । योगावासेरुतरा चैयमवस्था, तत्त्वमुच्यते 'तदा

योगमवाप्स्यसि २' इति शङ्काया श्लोक व्याचष्टे— पूर्वमिति ।
पूर्वावस्थाया सामर्थ्यलब्धवैलक्षण्यं दर्शयितुमुक्तं वेदाद्यर्थेति ।
चलनप्रसक्तिं दर्शयति— विपरीतेति । असच्छास्त्रैरित्यर्थः ।
अनेन प्रोक्षज्ञानकाण्डा दर्शिता । परोक्षतत्त्वनिश्चयानुवृत्तिव्यु-
दासायोक्तम्— ब्रह्मेति । अत्रापि चलनप्रसक्तिमाह— भेरी-
ति । एतत्त्वमित्यत आह— परमेति । परमानन्द उपाय
सिद्धो भवसीत्यर्थः । एतेनापरोक्षज्ञानकाण्डा दर्शिता । उपायेन
सिद्धं प्राप्तफलं । योगशब्देन तत्फलमुपलक्ष्यत इति भावः ।
श्लोकद्वयेत्येतदवस्थाप्राप्तिसौयोगानुष्ठानाधिधिरिति तात्पर्यम् ॥५३॥

७ ह. पै. भा.— योगानुष्ठानजनिता सत्प्रशुद्धिः कदा प्राप्यते ? इत्यत्राऽऽह— यदेति । यदा
यस्मिन्काले ते तव मोहकलिलं मोहात्मकमविवेकरूपं कालुष्यं येनाऽऽत्मानात्मविवेकं कल्पीकृत्य
विषयान्प्रति अन्तःकरणं प्रवर्त्यते, तद्बुद्धिर्च्येतितरिष्यति शुद्धभावमापद्यत इत्यर्थः । तदा तस्मिन्काले
गन्तासि प्राप्तासि निर्वेदं वैराग्यं श्रोतव्यस्य श्रुतस्य च, तदा श्रोतव्यं श्रुतं च निष्फलं प्रतिभातीत्यर्थः
॥ ५२ ॥ मोहकलिलात्ययद्वारेण लब्धात्मविवेकमज्ञः कदा कर्मयोगजं फलं परमार्थयोगमवा-
प्स्यसि तच्छृणु— श्रुतीति । श्रुतिविप्रतिपन्नाऽनेकसाध्यसाधनसम्बन्धप्रकाशनश्रुतिभिः श्रुतैः श्रवणै-
र्विप्रतिपन्ना न सम्प्रतिपन्ना विक्षिप्ता सती ते तव बुद्धिर्यदा यस्मिन्काले स्थास्यति निश्चला विक्षेप-
चलनवर्जिता समाधौ समाधीयतेऽस्मिन्निति समाधिरात्मनीत्येतत् । अचला तत्रापि विकल्पवर्जि-
ता, इत्येतद्बुद्धियुक्तेः कारणं, तदा योगमवाप्स्यसि ॥ ५३ ॥

८ वं. श. गि — एवं कर्मयोगमनुतिष्ठत कदा मम
प्रज्ञागतत्वसाध्यकारो भविष्यति ? इत्यत आह डाभ्याम्—
न तौतापना कालेन ज्ञानं भवतीति नियमोऽस्ति, किन्तु
वर्तमाना कर्मयोगं वर्तमानस्य तत्र यदा यस्मिन् काले परमे-
श्वरप्रादेन बुधिरन्त ररणं मोहकलिलं तत्त्वसाध्यकारप्रति-
बन्धप्रकमानाविरगिनमविवेकरूपं वाञ्छ्यं व्यतिरिष्यति
व्यतिरिष्यति, शुद्धमतीतभावमापद्यत इति यावत् ; तदा
तरितमन्त्रं 'निष्कमुष्यो भव' [२।४५] इत्यादिना
पूर्वं स्थापयत्वा श्रुतस्य इत परमपि प्रजहाति यदा कामान्
गतान् [२।५५] इत्यादिना स्थापयत्येन धोतव्यस्य
चांतरण विषये निर्वेदं परं वैराग्यं गन्तव्यं गमिष्यति ।
द्विविधं हि वैराग्यमपरं परं चेति । तत्र 'एतानुप्रविक-

विषयविवृण्वन्स्य वशीकारसंज्ञं वैराग्यम्' इति योगपातज-
लोक्तं [१।१५] सत्त्वचन्दनविनाशनाशनश्रेणानुद्विष्टे स्वर्गा-
दिषु आनुभवेषु च वैतृण्यरूपमिहासुप्रफलभोगविरागाद्यै
वर्तकारापरपर्यायभूतमपरं वैराग्यम् । एतच्छास्त्रोपप्रवर्त-
कत्वेन सम्प्रज्ञातसमाधेरन्तरङ्गम्, असम्प्रज्ञातसमाधिस्त
बहिरङ्गम् । सम्प्रज्ञातसम्प्रज्ञातस्वरूपं च 'प्रजहाति यदा
कामान्' [२।५५] इत्यत्र स्पष्टीकृत्यते । परवैराग्यं
तु 'तपरं पुरप- (विरेक) - एवातेगुणवैतृण्यम् ।
इति पाठोऽल्लस्योर्णं [१।१६] त्रेणुपयामकवृत्तप्रप-
व्यवहारविषयं वैतृण्यम् । तस्य च तारतम्यादुसम्प्रज्ञा-
तमयाधिनातरग्यामिति योगशास्त्रमयांदा । अत्र च देवगुण-
मगद्विभागाभ्यामोपनिषदमपरमभूतसाधनचतुष्टयतारतम्यम्

भगवदुपदिष्टाङ्गज्ञानाधिकारिणाश्चैतन्नस्य वशीकाराख्यमि-
हाद्यत्रफलभोगविरागरूपमपरं वैराग्यं पूर्वमेव सिद्धमिति न
तद्विषयेयं निर्वेदं गन्तासीत्युक्तिः ; किन्त्वस्यज्ञातसमाधि-
जनकतया निदिध्यासोपकाररूपवैराग्यविषय । मोहक-
लिलं बुद्धिर्द्यतितरिप्यतीत्यपि प्रज्ञापरोक्षज्ञानप्रतिबन्धकमूला
जानविकाररूपमोहातिक्रान्तिपरम् ; ननु चित्तबुद्धिमात्रपरम् ।
'अनमं सत्त्वसंशुद्धिः' [१११] इति तस्याः पार्थं सहज-
तित्त्वेन मोहकलिलं म्यतितरिप्यतीत्युक्तैरयोगादिति ॥ ५२ ॥
नन्वेवमन्तःकरणशुद्धिं परवैराग्यं च प्राप्तवतः पुनः
कस्मिन् काले साक्षात्कारः ? इत्यत आह— ते तत्र
बुद्धिः स्वर्नां श्रुतिविप्रतिपत्ता स्रष्ट्या पूर्वोपदिष्टाङ्गचतुष्टय-

पदेनाश्रयणेन विप्रतिपत्तिमत्सम्भावनां प्राप्ता इतः परमनेन
निश्चला 'दृढमिच्छमेव' इति दृढीकरणेनासम्भावनानिवृत्ते-
श्राद्धल्यरहिता । अनेन परोक्षज्ञानकाशा दृशिता । तदुपरि
च पूर्वोक्तमोहकलिलाद्यपरवैराग्यानुपहृतेन विजातीय-
प्रत्यक्षनिरस्कारपूर्वकसजातीयप्रत्ययप्रवाहाङ्गीकरणरूपेण निदि-
ध्यासनेन निवातप्रदीपवदचला । अनेनापरोक्षज्ञानकाशा
दृशिता । एवंप्रया सती समाधौ समाधीयतेऽरिमन् बुद्धि-
रिति समाधिर्भ्यात्मतत्त्वम्, तस्मिन् यदा स्थापयति स्थिरी-
भविष्यति, तदा योगं पूर्वोक्तकर्मयोगफलं प्रज्ञासतत्त्वसाक्षा-
त्कारमवाप्स्यति । समाभावचलत्वेन स्थिता सा बुद्धिरिव
तत्त्वसाक्षात्कारो नामेत्यर्थः ॥ ५३ ॥

९ व० त० दौ०— कदा तत्पदमहं प्राप्स्यामि ? इत्यपेक्षायामाह— यदेति द्वाभ्याम् । निश्चला विशोकपैर्या-
दिवती ते यदा बुद्धिर्द्यवसाधारिणैरेव तदा श्रोतव्यस्य श्रुतस्य च त्रैगुण्यस्य कर्मफलस्य निर्वेदं वैराग्यं प्राप्स्यसि ।
तस्यात्रानुपादेयत्वेन जिज्ञासां न करिष्यसीत्यर्थः । तादृशी सती ते बुद्धिरचला यदा समाधीयते तदा योगं
योगस्वरूपं चाप्स्यसि ; ततश्च कार्यसिद्धिः ॥ ५२ ॥ ५३ ॥

१० पु अ. त.— ननु तत्राप्तिः कदा स्यात् ? इत्यत
आह— यदा त इति । ते बुद्धिर्यदा मोहकलिलं मोहगहनं
लौकिकेषु देहादिषु विभेदेषु तदितरिप्यति तदा निर्वेदं मोक्षं
गमिष्यति । श्रोतव्यस्य अपे प्रोच्यमानस्य शास्त्रतो वा
श्रुतस्य च निर्वेदं तदैव गन्तासि । यदा च पुनः । श्रुतस्य
पूर्वोक्तसाङ्ख्यादेः । यदा ते बुद्धिमोहकलिलं विभेदेण अति-
तरिप्यति तदा श्रोतव्यस्य भक्तिमार्गस्य निर्वेदं गन्तासि ।
अत्राप्यं भावः— यावत्पर्यन्तं कर्मादिमार्गेण मोहस्तावच्छ्रुति-

मार्गफलं न भवति, तस्यानन्यसाध्यत्वात् । अत एवामे
तथैवोपदेष्टव्यं । अधुनाऽधिकारामावाक्योपदिश्यते अधिकार-
सम्पन्नपक्षे च सूचितः ॥ ५२ ॥
एतदेव द्रव्यति— श्रुतिविप्रतिपत्तेति । श्रुतिविप्रति-
पत्ता नानाविधधर्मध्रुवणेच्छारहिता निश्चला श्रुतैरपि तैर्धर्म-
श्चालनायोग्या यदा ते बुद्धिर्भविष्यति समाधौ मच्चिन्तन-
समये अचला स्वतो ददा स्थापयति तदा योगं मत्सा-
न्निध्यरूपमवाप्स्यसि, प्राप्स्यसीत्यर्थः ॥ ५३ ॥

११ नी० भा० दौ०— कदा मनीषिणो भवन्ति ? इत्यत आह— यदेति । ते तत्र मोह इष्टानिष्टवियोगसंयोगम-
परितापजन्यं वैचित्त्यम्, तदैव कलिलमिव कलिलं कालुष्यं बुद्धिगतं बुद्धिर्द्यतितरिप्यति व्यतिक्रमिष्यति,
बुद्धिः प्रसन्ना भविष्यति, तदा श्रोतव्यस्य शास्त्रभागत्य श्रुतस्य च निर्वेदं वैराग्यं गन्तासि । अयं भावः—
मलिनानां बुद्ध्यावसकृद्दृहीतस्यापि शास्त्रार्थस्यास्फुरणात् श्रोतव्यं श्रुतं च हृद्यैव, तद्वन् बुद्ध्यायामपि बुद्धौ सद्यः
शास्त्रार्थस्फुरणात्तयोर्वैयर्थ्यमित्युच्यतेऽपि तत्र निर्वेद उचितः । प्रसन्ना च बुद्धिर्निप्रदीतुं योग्या भवतीति श्रव-
णादिकं त्यक्त्वा ध्याननिष्ठ एव भवेदिति ॥ ५२ ॥ ननु बुद्धिप्रसादोऽपि केन लिङ्गेन ज्ञेयः ? इत्यत आह—
श्रुतीति । श्रुतिभिरानाविद्यशास्त्रधर्मैर्विप्रतिपत्ता 'आत्मा नित्योऽनित्यो वा ? नित्योऽपि कर्ताऽकर्ता वा ?
अकर्ताऽप्येकोऽनेको वा ?' इत्येवमादिंसंशयप्रस्ता सती यदा [ते बुद्धिः] अस्मभावनाविपरितीतभावाननिरास-
पूर्वकं श्रुतितात्पर्यविषयीभूते प्रज्ञाद्वैते निश्चला पुनः कुतर्कैरनासकन्दनीया निर्विचिकित्साऽपरोक्षनिश्चयवती भूत्वा
समाधौ निर्विकल्पके प्रत्यागमन्ति अचला लयविक्षेपशून्या स्थापयति स्थिरा भविष्यति तदा योगं विवेकप्रज्ञा
प्राप्स्यसि । निश्चलसमाधिऽभ एव बुद्धिप्रसादलिङ्गमिति भावः ॥ ५३ ॥

स्थितप्रज्ञस्य (ज्ञाननिष्ठस्य) किं लक्षणमित्यर्जुनस्य प्रश्नः ।

अर्जुन उवाच— स्थितप्रज्ञस्य का भाषा समाधिस्थस्य केशव ! ।

स्थितधीः किं प्रभाषेत किमासीत् व्रजेत किम् ? ॥ ५४ ॥

१ शां. भा.— प्रश्नवीजं प्रतिलभ्यार्जुन उवाच लब्धसमाधिप्रज्ञस्य लक्षणचतुष्टमया— स्थितन-
प्रज्ञस्पेति । स्थिता प्रतिष्ठिता 'अहमस्मि परं ब्रह्म' इति प्रज्ञा यस्य स स्थितप्रज्ञः, तस्य

का भाषा किं भाषणं वचनं ? कथमसौ परैर्भाष्यते समाधिस्थस्य समाधौ स्थितस्य हे केशव ! स्थितधीः स्थितप्रज्ञः स्वयं वा किं प्रभाषेत ? किमासीत् ? व्रजेत किं ? आसनं व्रजनं वा तस्य कथं ? इत्यर्थः । स्थितप्रज्ञस्य लक्षणमनेन श्लोकेन पृच्छ्यते ॥ ५४ ॥

२ आ. शां. व्या.—विवेकद्वारा जाता प्रज्ञा प्रायुक्ता बुद्धिः समाधिस्तत्रैव निष्ठा संन्यासिनो ज्ञाननिष्ठा तत्प्राप्तिवचनं प्रप्रवीज पृच्छतेऽर्जुनस्याभिप्रायमाह— लब्धेति । लब्धा समाधा रात्मनि समाधानेन वा प्रज्ञा परमार्थदर्शनलक्षणा चेन, तस्येति यावत् । ननु तस्य भाषा तत्तत्कार्यानुरोधिनी भविष्यति किमि त्यसौ जिज्ञास्यते ? तथाऽह— कथमिति । ज्ञाननिष्ठस्य लक्षणं विवक्षया प्रथमवतार्य तत्रिष्टासाधनबुभुत्सया विशिनष्टि—समा धिस्थस्येति । तस्यैवार्थक्रिया पृच्छति— स्थितधीरिति ॥ ५४ ॥

३ रा. भा.— एवमुक्तः पार्थोऽसङ्गकर्मानुष्ठानरूपकर्मयोगसाध्यस्थितप्रज्ञताया योगसाधन-भूतायाः स्वरूपं, स्थितप्रज्ञस्यानुष्ठानप्रकारं च पृच्छति— समाधिस्थस्य स्थितप्रज्ञस्य का भाषा को वाचकः शब्दः ? तस्य स्वरूपं कीदृशमित्यर्थः । स्थितप्रज्ञः किञ्च भाषणादिकं करोति ? ॥ ५४ ॥

४ वे. ता. चं.— प्रभूरूपस्योत्पत्त्योक्त्यावतारं तत्र पूर्वोत्तरार्थयोः क्रमानिच्छत्प्रथमं चाह— एवमिति । पूर्वार्थ-स्याभिप्रेतं वक्तुमन्वयं तावदाह— समाधौति । समाधि-रूपं पूर्वनिष्ठकप्रकारं मनः । तत्र स्थितिं तद्गोचरगणेनावरथानम् । ' किं प्रभाषेत ' इत्यनेन पुनरुक्तिपरिहाराय ' स्थितप्रज्ञस्य का भाषा ' इत्यत्र कर्तव्यताऽन्वयशङ्कामपकरोति— को वाचकः शब्द इति । ननु ' स्थितप्रज्ञः ' इत्येव वाचके मित्ति किं वाचकान्तरं पृच्छ्यते ? किं चात्र वाचकप्रथमस्य प्रयो-जन ? इत्यत्राह— तस्येति । केनचिद्वाचकेन हि वक्ष्यति त्वरारभृतप्रवृत्तिनिमित्तविशिष्टं स्वरूपं निर्दिष्टमिति भावः । स्थितप्रज्ञशब्दात् स्थितधीशब्दस्यान्तरपरत्वप्रमनिरासाय ' स्थितप्रज्ञः ' इति पूर्वार्थोक्तशब्द एवात्रावर्तितः । किञ्च भाषणादिकमिति ' किं प्रभाषेत ' इत्याद्य- विशब्दाः क्रिया-विशेषणतयाऽन्वीयमानाः क्रियाप्रकारप्रभपरा इति भावः । ' किं प्रभाषेत ' इति वाचिके ' किं व्रजेत ' इति कायिके च पृष्टे ' किमा-सीत् ' इति मानसपरम्, ध्यानार्थत्वाद्वासनस्य ॥ ५४ ॥

५ आ. मा. भा.— स्थिता प्रज्ञा ज्ञानं यस्य स स्थितप्रज्ञः । भाष्यतेऽनयेति भाषा लक्षण-मित्यर्थः । उक्तं लक्षणमनुवदति लक्षणान्तरं पृच्छामीति ज्ञापयितुम् । समाधिस्थस्येति । कं ब्रह्माणं ईशं रुद्रं च वर्तयतीति केशवः । तथाहि निरुक्तिः कृता हरिवंशेषु रुद्रेण कैलासयात्रायाम्— ' हिरण्यगर्भः कः प्रोक्त ईशः शङ्कर एव च । सृष्ट्यादिना वर्तयति तौ यतः केशवो भवान् ' इति वचनान्तराद्य । किमासीत् किं प्रत्यासीत् ? न चार्जुनो न जानाति तल्लक्षणादिकम् । ' जानन्ति पूर्वरा-जानो देवर्षयस्तथैव च । तथापि धर्मान्पृच्छन्ति वार्तायै गुह्यवित्तये । न ते गुह्याः प्रतीयन्ते पुराणै-ष्वल्पबुद्धिनाम् ' इति वचनात् ॥ ५४ ॥

६ ज. प्र. दी.— ज्ञानिनि प्रवृत्ते लब्धावसरोऽर्जुनं पृच्छतीति प्रवृत्त स्पष्ट शब्दवत्त्वा प्रज्ञाशब्दस्य बुद्धिमात्रार्थत्व-प्रतीतिनिरासाय स्थितप्रज्ञशब्दार्थमाह— स्थितेति । प्रतिष्ठा प्राप्ता । ज्ञानमसरोधम् । ' किं प्रभाषेत ' इत्यत्र का भाषेत्य स्यात्प्राप्तमाह— भाष्यते इति । ज्ञानेति व्ययहियत इत्यर्थः । भाषेति । भाषाशब्दस्य स्त्रीलिङ्गत्वात् ' अनया ' इत्युच्यम् । व्ययद्वारकारणानामनेकत्वात् कस्याय प्रथा इति न ज्ञाप्यतेऽत आह— लक्षणमिति । साक्षादिमत्त्वं लक्षणं दृष्ट्वा हि गौरिति व्ययहियते । शान्तिमात्रबुद्ध्यासाय समाधिस्थस्येति विशेषण-मिति प्रतीयते । स्वमार्थिं शृण्वत इति । यथाऽहं शङ्करः— ' लक्षणमाधिप्रज्ञस्य लक्षणबुभुत्सया अर्जुन उवाच ' इति तदपदिनि भाषेमाह— उक्तमिति । ज्ञानिमात्रान्यलक्षणविषय एवाय प्रथा । इतिमर्थं तर्हि समाधिस्थस्य इत्युच्यते इति चेत् ' समा-धायाय वा बुद्धि ' [२।२] इत्यनेनोक्तं ज्ञानिमात्रान्यलक्षणमनेना-शुद्धेति मम । न हीनं न लक्षणं ज्ञानिमात्रनिष्ठमन्वाह । किमर्थोऽनुवादः ? इति चेत्, तज्ज्ञातं ममेति ज्ञापनायेति । वदामः । एतज्ज्ञापने किं प्रयोजनं ? इति चेत्, लक्षणान्तं पृच्छामीति ज्ञापयितुम् । अन्यथा सिद्धप्रश्नोऽयमित्युपेक्ष्य प्रसज्येतेति भावः । लक्षणान्तरप्रश्नस्य चेदं प्रयोजनम् । अथा वक्ष्यमानवित्त्वान् तत्सम्बन्धव्यवहारोपयोगि, यावत्क्षयभावि ऽ सार्वत्रिकव्यवहारोपयोगि ज्ञास्यामीति । अत एव प्रसिद्ध लक्षणपदपरिख्यागेन अप्रसिद्धभाषणोपादानमिति । ' बन्धये शय केशाः प्रमथिष्युमदधेराः, ते यस्यावयवभूताः स केशव परमात्मा ' इति भास्करो निरूपयान् ' एतच्छ्रुत्वा चर्त्तं केदारव्यय ' [१।३५] इत्ययं तदपदिनि भाषेनाह— कथमिति । इत इयं निर्दिष्टिरित्यत्र आह— तथाहीति । ' को ज्ञे-ति एमाख्यात ईदोऽहं सर्वदेहिपु । कायां तवाज्ञे सन्मनो-ता वेदानामभवान् ' इति हरिवंशस्य वचनान्तराधेयमेव निर-दिष्टं रवीकायैत्याह— हिरण्यगर्भ इति । अत इति लभ्यते । तेन एवमन्वयस्यान्वयः । हिरण्यगर्भ एव, न स्वयं प्रप्रापति ।

शङ्कर एव न त्वन्यः समर्थ इति वा । अनेन केशयोः कर्मणो-
रुपपत्तोरुत्तर्णात्पण्यथात् ' वृत्तु वर्तने ' इत्यस्माद्भातोः ' दोऽन्य-
श्रापि हस्यते ' इति व्यप्रत्यय इत्युक्तं भवति । आचरकर्मक-
त्वात् कथं कर्मप्रथम इत्यत आह— किमासीति । अप्या-
ह्यप्रतियोगनिमित्तात् द्वितीया न कर्मणोऽन्यर्थः । प्रथमकरण-
दञ्जुनव्याप्त्यात् प्रतीतं तन्निवारयति— न चेति । तद्व्याप्त्यादिकं
ज्ञानिलक्षणं तत्प्रवृत्त्यनुपपत्तिसमाधानं च । प्रथमस्यान्यथोपपत्ते-
रिति भावः । कुत इत्यत आह— जानन्तीति । समासातो
विधिरनित्यः, अतः पूर्वराजान इति साधु । देवर्षयश्च तथैव

जानन्त्येव, धर्मानित्युपलक्षणम् । वार्तायै गुरोरात्मना च
ख्यात्यै । लोकस्य गुणार्थवित्तये । एतेषां प्रथमकरणं लोकाणां
कथं गुणार्थवित्तये भवतीत्यतो व्यतिक्रमुर्धनोपपादयति—
न त इति । ' छन्दस्युभयथा ' [अष्ट. ३।४।१५] इत्यतो-
ऽप्युत्पत्तीनामिति दीर्घत्वाभावात् । गुणाल्लोऽर्थोः पुराणादिषु
प्रथोत्सरोपनिबन्धनेन विनोक्तिमात्रेणाप्युत्पत्तीना व्यक्तं न
प्रकाशन्ते । न च प्रथमकरणे तदुपनिबन्धनं सम्भवतीति
भावः । एतेन ' मोहादिस्त्वभिमवादाः ' इत्येतत्प्रपञ्चितं
भवति ॥ ५४ ॥

७ ह. पै. भा.— अद्यात्प्रयोगस्य लक्षणमुत्पत्तयाऽर्जुन उवाच— स्थिता प्रतिष्ठिता ' अहमस्मि
परं ब्रह्म ' इति प्रज्ञा यस्य तस्य का भाषा भाषणं वचनं कथमसौ भाष्यते ? समाधिरस्यस्य समाधौ
स्थितस्य केशव ! । स्थितधीः स्थितप्रज्ञः किं प्रभाषेत किमर्थं स्वरूपं भाषेत ? । किमासीत कथं वा-
ऽऽसीत ? । व्रजेत किं कथं वा गच्छेत् ? इत्यर्थः । स्थितप्रज्ञस्य लक्षणमनेन श्लोकेन पृच्छ्यते ।
' स्थितप्रज्ञस्य ' इत्यारभ्याध्यायपरिसमाप्तेः स्थितप्रज्ञस्य लक्षणं साधनं चोपदिश्यते । सर्वत्रा-
ध्यात्मशास्त्रे लक्षणानि यानि तान्येव साधनान्युपदिश्यन्ते, यत्नसाध्यत्वात् । यानि यत्नसाध्यानि
तानि लक्षणानि सर्वत्राध्यात्मशास्त्रे विद्यन्ते ॥ ५४ ॥

< धं. द्र. गि.— एवमुक्तवति भगवति बालुदेवे तत्त्वज्ञा-
निलक्षणमुत्पत्तुः अर्जुन उवाच— पूर्वश्लोकगतनिब्रह्माच-
रुपदृष्टीच सम्भावनाविपीतभावनाप्रमुक्तविशेषद्वयाहियेन
स्थिता स्थितिभूता ' अहं ब्रह्म ' इति प्रज्ञा तत्त्वज्ञानं यस्य स
स्थितप्रज्ञः, तस्य का भाषा ? भाष्यते अनयति भाषा, किं
लक्षणम् ? इत्यर्थः । द्विविधः स्थितप्रज्ञः समाधिरथो ध्युत्थि-
तश्चेति । तयोरेभ्योरपि लक्षणं पृच्छ्यते । तत्र पूर्वार्थेन समा-
धिरस्य स्थितप्रज्ञस्य लक्षणप्रथमं, उत्तरार्थेन ध्युत्थितस्येति
विषयकः । स्थितधीः ध्युत्थितः स्थितप्रज्ञः किं प्रभाषेत कीदृशं
भाषेत ? किमासीत कथमुपविशति ? किं वा व्रजेत कथं
वा गच्छति ? आत्मनेपदमार्थम् । सर्वत्र सम्भावनायां लिङ् ।
स्थिरितस्य भाषणोपवेगनगमनादिब्यवहारः किं मुदविलक्षणः
किं वा वतुल्य ? इत्यर्थः । विलक्षणत्वे तदेव तस्य लक्षणं

भविष्यतीति भावः । ननु योगिनः समाधिभ्युत्थानत्वरूपं
हिरण्यगर्भापतज्जलानियोगशास्त्रप्रसिद्धमित्याशङ्क्य सर्वोप-
यति— केशवेति । अखण्डनित्यसर्वज्ञमखिललोकगुरुं केशवं
त्याज्यप्रसव्यान्वगवेषणं गङ्गातीरे रूपलननन्यावाद्युत्थित-
मित्यर्थः । नन्वत्र स्थितधीरिति ध्युत्थितस्य स्थितप्रज्ञत्वद्वयं
कथं पुज्यते ? तस्य ब्राह्मण्यवहारः प्रजानाशादिति चेत्,
उच्यते— यथा हि कारेऽशुराणाया नायाः सर्वेष्वपि व्यवहा-
रेषु बुद्धिजारेमेव ध्यायति, तथा ब्रह्मज्ञानित्यत्त्वज्ञस्य प्रत्य-
गात्नन्तत्त्वास्वादिनी बुद्धिर्वाहाव्यवहारेष्वपि तदेव तत्त्वमनु-
ब्रह्मवासीति ध्युत्थितस्यापि स्थितप्रज्ञत्वप्रपञ्चम् । रुद्रि-
मुक्तं वासिष्ठे— ' परस्वस्मिनी नारी व्यप्राऽपि गृहकर्मणि ।
तदेवास्वाद्यत्यन्तः परस्मिन्सायनम् ॥ एवं तत्र परं शूदे
र्षितो विश्रान्तिमागतः । तदेवास्वाद्यत्यन्तर्हिर्ष्यवहरत्पि ' [पं. द. १।१।२२-२३] इति ॥ ५४ ॥

९ व ० व ० दी०— एवमुक्तेऽर्जुनः पूर्वश्लोकोक्तस्थिरप्रज्ञस्य स्वरूपमनुष्ठानप्रकारं च पृच्छति— स्थितप्रज्ञस्येति ।
समाधिस्थस्येति पूर्वोक्तानुवाद्भिरोपणम् । का भाषा करतद्वाचकः शब्दः ? कीदृशं तत्स्वरूपमिति प्रश्नः ॥ ५४ ॥

१० पु. अ. त.— एतदुक्त्वा भगवत्सूक्त्या स्थितस्तदा
ऽर्जुनस्मात्सुद्विजानायां पृच्छति— स्थितप्रज्ञस्येति । स्थित-
प्रज्ञस्य निब्रह्मलुटेः का भाषा ? का परिभाषेयः ? ।
क्या परिभाषया स ज्ञेयः ? । हे केशव कुशुणान्यास-
वोरपि मोक्षदायक ! मन मोक्षार्थं यापातरयेन कथयेति

भावः । समाधिरस्य च का भाषा तदपि कथय ।
स्थितधीः किं प्रभाषेत ? । श्रोतव्यं चेन्न क्वचित्तदा किं
ब्रूयादित्यर्थः । स्वोचरितवाक्यस्यापि ध्वजसम्भवात् ।
किमासीत, कथमुपविशेत् ? किं व्रजेत कथं गच्छेत् ?
इत्यर्थः ॥ ५४ ॥

११ नी० भा० दी०— लक्ष्यसमाधेः स्थितप्रज्ञापरनाम्नो लक्षणानि सुमुत्सुरर्जुन उवाच— स्थितप्रज्ञस्येति ।
स्थिता प्रत्यगात्मनि प्रतिष्ठिता प्रज्ञा यस्य तस्य स्थितप्रज्ञस्य, समाधिरस्यस्य समाधौ स्थितस्य का भाषा भाषणं
वचनं कथमसौ परैर्भाष्यते ? इत्येकः प्रश्नः । स्थितधीः स्थितप्रज्ञः अर्थाद्ध्युत्थितः सन् किं प्रभाषेत कथं वदति ? ।
कथमास्ते कथं वा व्रजति विषयान् भुङ्के ? इति प्रश्नप्रथमः ॥ ५४ ॥

श्रीभगवदुक्तानि स्थितप्रज्ञस्य (ज्ञाननिष्ठस्य) ससाधनानि लक्षणानि ।

श्रीभगवानुवाच— प्रजहाति यदा कामान् सर्वान् पार्थ ! मनोगतान् ।
आत्मन्येवात्मना तुष्टः स्थितप्रज्ञस्तदोच्यते ॥ ५५ ॥

१ शां. भा.— यो ह्यादित एव सन्वस्य कर्माणि ज्ञानयोगनिष्ठायां प्रवृत्तः, यश्च कर्म-
योगेन, तयोः 'प्रजहाति' इत्यारभ्य अध्यायपरिसमाप्तिपर्यन्तं स्थितप्रज्ञलक्षणं साधनं च
उपदिश्यते । सर्वत्रैव हि अध्यात्मशास्त्रे कृतार्थलक्षणानि यानि तान्येव साधनानि उपदिश्यन्ते,
यत्नसाध्यत्वात् । यानि यत्नसाध्यानि साधनानि लक्षणानि च भवन्ति तानि श्रीभगवान् उवाच-
प्रजहानोति ॥ प्रजहाति प्रकर्षेण जहाति परित्यजति यदा यस्मिन् काले सर्वान् समस्तान् कामा-
निच्छामेदान् हे पार्थ ! मनोगतान् मनसि प्रविष्टान् हृदि प्रविष्टान् । सर्वकामपरित्यागे तुष्टि-
कारणाभावात् शरीरधारणानिभिक्षये च सति उन्मत्तप्रमत्तस्येव प्रवृत्तिः प्राप्स्येत उच्यते-आत्म-
न्येव प्रत्यगात्मस्वरूप एव आत्मना स्वेनैव बाह्यलाभनिरपेक्षस्तुष्टः परमार्थदर्शनामृतरसलाभेन
अन्यस्मादलम्प्रत्ययवान् स्थितप्रज्ञः स्थिता प्रतिष्ठिता आत्मानात्मविवेकजा मज्ञा यस्य स स्थितप्रज्ञो
विद्वान् तदोच्यते । त्यक्तपुत्रविकलोकैषणः सन्न्यास्यात्माराम आत्मक्रीडः स्थितप्रज्ञ इत्यर्थः ॥ ५५ ॥

२ आ. शां. व्या.— प्रतिबन्धनमवतारयितुं पातनिका
करोति— यो हीति । दिशब्देन कर्मसन्ध्यासकारणीभूतविराम
दासम्पत्तिः सूच्यते, आदितो ब्रह्मन्यावस्थायासिद्धिं या
वत् ; ज्ञानमेव योगो ब्रह्मावप्रपक्त्वात्तद्विमिश्रित्वा परिसमाप्ति
स्तस्यामित्यर्थः । कर्मैव योगस्तेन कर्माण्यसम्पत्त्यस्य तन्निष्ठान्या-
मेव प्रजत इति शेषः । ननु कथमेकेन वाक्येनार्थद्वयमुपदिश्यते ?
द्वैयर्थ्यं वाक्यमेवात् ; न च लक्षणमेव साग्न, कृतार्थलक्षणस्य
सम्बन्धपरत्वेन कथं च साधनत्वात्तदोपेतौति तत्राऽऽह— सर्वत्रै-
वेति । यद्यपि कृतार्थस्य ज्ञानिनो ज्ञानलक्षणं हृदयेण फलत्वात्
साधनत्वमधिगच्छति, तथापि जिज्ञासोस्तेदेव प्रयत्नसाध्यतया
साधनं सम्पद्यते । लक्षणं चात्र ज्ञानसामर्थ्यलक्षणमनुवर्तते, न
विधीयते, विदुषो विधियतिपेवगोचरत्वात् ; तेन जिज्ञासो
सा ज्ञानानुष्ठानाय लक्षणावुत्पद्यते एकस्मिन्नेव साधनानुष्ठाने तात्प-
र्यमित्यर्थः । उक्तेऽर्थे भगवद्वाक्यमुत्तराययति— यानीति ।
लक्षणानि च ज्ञानसामर्थ्यलक्ष्यानि, अयत्नसा यानीति शेषः ।
विधनप्रत्यय कः भाषेति प्रथमप्रश्नोत्तरमाह— प्रजहातीति ।

कामत्यागस्य प्रथमो वासनाराहित्यम् । कामानामात्मनिष्ठत्वं
वैधित्यते, तदनुक्तं, तथा मनोनिष्ठकथुतेरित्याशयवानाह— मनो-
गतानिति । 'आत्मन्येवाऽऽत्मना' इत्याद्युत्तरभागनिरस्ये चोप-
मनुवदति— सर्वकामेति । तर्हि प्रवर्तकाभावाद्दिशुषः सर्वप्रभृते
स्पष्टान्तिरिति नेर्याह— शरीरेति । उन्मादवानुमत्तो विवेक-
विरहितबुद्धिप्रममागी, प्रकर्षेण मदगुणभवनियमानमपि विवेकं
निरस्यन्प्रान्तव्यवहृत्प्रमत्त इति विभागः । उत्तरार्थमवतारं
व्याकरोति— उच्यत इति । 'आत्मन्येव' इत्येवकारस्य 'आ-
त्मना' इत्यत्रापि सम्बन्धं द्योतयति— स्वेनैवेति । बाह्यलाभ
निरपेक्षत्वेन तुष्टिमेव स्पष्टयति— परमार्थेति । स्थितप्रज्ञपर
विभजते— स्थितेति । प्रज्ञा प्रतिबन्धकसर्वकामविगमावस्था
तत्रति निर्दिश्यते । उक्तमेव प्रपञ्चयति— त्यक्तेति । आत्मानं
जिज्ञासमानो वैराग्यद्वारा सर्वेषणात्यागारम्भं सन्ध्यासमासाद्य
श्रवणावाङ्मत्या तज्ज्ञानं प्राप्य तस्मिन्नेवाऽऽसन्नस्था विषय
धैरुण्येन तत्फलभूता परितुष्टिं तत्रैव प्रतिक्रममानः स्थितप्रज्ञ
व्यपदेशभाषित्यर्थः ॥ ५५ ॥

३ रा. भा.— वृत्तिविशेषकथनेन स्वरूपमप्युक्तं भवतीति वृत्तिविशेष उच्यते— आत्मन्ये-
वात्मना मनसा आत्मैकाग्रत्वमनेन तुष्टत्वेन तोषेण तद्व्यतिरिक्तान् सर्वान्मनोगतान् कामान्
पदा प्रकर्षेण जहाति ; तदाऽयं स्थितप्रज्ञ इत्युच्यते । ज्ञाननिष्ठाकाष्ठेयम् ॥ ५५ ॥

४ धे. ता. चं.— एव करणप्रदानुष्ठानप्रकारप्रथम्य
गतानुष्ठानम् 'प्रजहाति' इत्यादिषु चतुर्षु श्लोकेषु प्रथमस्य
स्वरूपप्रशोधनार्थमपि दीयति— वृत्तिविशेषेति । प्रज्ञानु-
स्ययोगिन्यात्मनि प्रीतिरूपस्य शोषस्य कामान्प्रशरणेदेवस्था
त्वात्प्रथममाह— आत्मन्येवेति । सर्वसाध्यस्य 'आत्मनि तुष्टः'
इत्येवमपिप्रतिनिधिं दद्यात्तमाह— तद्व्यतिरिक्तानिति । यदा

'आत्मन्येवात्मना तुष्टः' इति यथाऽममेवान्वयः ; आत्नैवैति
परेण हि मनसाऽन्यतो जातात्सुद्धिर्ब्रह्मसन्तोष इत्यर्थः । एतत्
भिप्रायेणैकं मनस्वरऽऽत्मैकाग्रत्वमनेन तुष्ट इति । तेन
तोषेणेति । ' स त्वागच्छतिः इत्येव दयमानो महोर्षिः ।
न विवेदान्मनो गात्रं तत्सृष्ट्यात्पदमस्थित ' [वि. पु. १।
१।३३] इति । प्रकर्षणेति— अनुवर्तकमित्यर्थः ।

स्थितप्रज्ञविययश्लोकचतुष्टयं तदवस्थाचतुष्टयविययमिति मन्वान-
श्रुतुर्थायमवस्थेयाद्— ज्ञाननिष्ठाकाष्टेयमिति । उक्त च
हैरण्यगर्भैः— ' दृष्टानुभवेकविषयवितुष्णस्य वदोकारसज्ञा

वैराग्यम् ' [पा. श्लो. ११५५] इति । ऐहिकामुम्बिकसकलफलवि-
मुक्तस्य यस्तेषु फलेषु सवायनरागत्यागः, सा वशीकरणसंज्ञ-
स्तुच्यते इत्यर्थः ॥ ५५ ॥

५ आ. मा. भा.— गमनादिप्रवृत्तिर्नात्यभिसन्धिपूर्विका मात्रादिप्रवृत्तिवदिति ' या निशा ' [२।६९] इत्यादिना दर्शयिष्येच्छक्षणं प्रथमत आह— एवं परमानन्दतुल्यः किमर्थमेवं प्रवृत्तिं करो-
तीति मन्नाभिप्रायः । प्रारब्धकर्मणोपचिरोहितब्रह्मणो वासना प्रायोऽल्पाभिसन्धिप्रवृत्तिः सम्भवती-
त्याशयशान् परिहरति । प्रायः सर्वाङ्कामान्प्रजहाति, शुकादीनामपीपद्दर्शनात् । ' त्वत्पादभक्ति-
मिच्छन्ति ज्ञानिनस्तत्त्वदर्शिनः ' इत्युक्तेस्तामिच्छन्ति । यदा त्विन्द्रादीनामाग्रहो दृश्यते तदाऽभिभूतं
तेषाम् । तद्योक्तम् ' आधिकारिकपुंसां तु वृहत्कर्मत्वकारणात् । उद्भवाभिभवौ ज्ञाने ततोऽप्येभ्यो विल-
क्षणः ' इति । अत एव वैलक्षण्योदनधिकारिणां आग्रहादि चेदस्ति न ते ज्ञानिन इत्यवगन्तव्यम् ।

६ अ. प्र. श्लो.— लक्षणप्रशस्येवोत्तरं प्रतीयते, न तु
' स्थितधी ' इत्यादेरित्यतस्तदुत्तरस्थानं दशम्यनन्तरप्रकरणार्थं
दर्शयति— गमनादीति । अभिसन्धिः प्रयोजनोद्देशः । ईषद्
मिमन्धिसुचनयानिशाब्दः । प्रवृत्तिमात्रमिहाभिप्रेतं, न आप-
णादिकमेवति ज्ञानप्राय भाषणादिति नोच्यम् । व्यवहाराय
लक्षणप्रसंगे घटते । प्रवृत्त्युद्देशप्रशस्त्य व्यर्थ एव; न शक्यः
प्रतिबन्धम्, अनेकया प्रवृत्त्युद्देश्यैककल्पस्याभावादित्यभिप्रायेण
भवतोपेक्षितोऽप्यविति किं न स्यात् ? किं तदुत्तरस्थानप्रदर्शनं?
अन्यथाऽल्पमनुष्टुभे कथञ्चनित्यत आह— एषमिति । एवं
मेरीतावनादावपि, अचलेत्युक्तप्रकारेण परमानन्दतुल्यधैतिकमर्थे
प्रवृत्तिं करोति ? न उच्यते; करोति च तस्मात्तुल्यमसदित्युच्यते
शेष एव । अत्राभिप्रेतप्रशस्त्य सुखत एव । अतो नोपेक्षामर्हतीति
भावः । एतच्चार्जुनस्य प्रेक्षावत्त्वाद्भवत्येव, एव चेद्रमनादिप्रवृ-
त्तिरित्युक्तः परिहारो न पूर्णः, प्रवृत्तिकारणावृत्तेरित्यत आह—
प्रारब्धकर्मणोति । ईषदितोहितं ब्रह्म यस्यासी तयोक्तः ।

परिहरति द्वितीयं प्रथम् ' या निशा ' इत्यादाविति शेषः ।
ननु सर्वकामग्रहाणं हानिलक्षणत्वमेवोच्यते, तन्कथमल्पाभिस-
न्ध्यङ्गीकारः इत्यत आह— प्राय इति । इत सर्वैराग्यसङ्कोच
इत्यत आह— शुकादीनामिति । विरुद्धकामन्येति शेषः ।
तत्र प्रवृत्तिरिन्द्राणामाद्ये ज्ञातव्यम् । अनुकूलकामस्तु सर्वथा-
ऽस्त्येवातोऽपि सङ्कोच इत्यत आह— स्वत्पादेति । ताभक्तिम् ।
उपलक्षणमेतत् । प्रयेण विरुद्धकामत्यागो ज्ञानिनो लक्षणं चेन्नि-
न्द्रादीना ज्ञानित्वं न स्यात्; बहुतरविरुद्धकामदर्शनात् । तथा
भूता अपि चेज्ज्ञानिनन्तर्हि उच्यतेतादोऽपि किं न स्युरित्यत
आह— यदेति । आमहो विरुद्धकामाभिनिवेशः । एतन्प्रमा-
णेन स्यापथति— तद्योक्तमिति । आधिकारिका इति पुरय
विशेषसंज्ञा, ' प्रजापाथ तथा देवा ' इत्यादिवचनात् । देवदत्ता
दिप्रतिबन्धी मोचयति— अत एवेति । एतदागमोका
द्व । आदिपदेन विरुद्धकोधादिप्रवृत्तयम् । अनेन कामशब्दः
कोधादीनामुपलक्षणार्थं इति सूचितं भवति ।

५ आ. मा. भा.— न चात्र समाधिं कुर्वतो लक्षणमुच्यते ' यः सर्वज्ञानभिलेहः ' [२।५७] इत्या-
दिलेहेहनिर्पेधात् । नहि समाधिं कुर्वतस्तस्य शुभाशुभशान्तिरस्ति, असम्प्रज्ञातसमाधेः । सम्प्रज्ञाते त्व-
विरोधस्तथापि न तत्रैवेति नियमः । ' कामादयो न जायन्ते यपि बक्षिप्तमेतसाम् । ज्ञानिनां ज्ञाननि-
र्धृतमलानां देवसंश्रयात् ' इति च स्मृतेः । मनोगता हि कामाः, अतस्त्रैव तद्विरुद्धज्ञानोत्पत्तौ युक्तं
ज्ञानं तेषामिति दर्शयति— मनोगतानिति । विरोधश्चोच्यते ' रसोऽप्यस्य परं दृष्ट्वा निर्वर्तते ' [२।५९]
इति । न चैतददृष्ट्वा अपलपनीयम्; पुरुषवैशेष्यात् । आत्मना परमात्मना । परमात्मन्येव स्थितः सन् ।
आत्मान्ये तस्मिन्स्थितस्य तद्रमसादादेव तुष्टिर्भवति ' विषयांस्तु परित्यज्य रामे स्थितियतस्ततः ।
देवाद्भवति वै तृष्टिर्नाम्नथा तु कथञ्चन ' इति नारायणरायकल्पे; अतो नात्मा जीवः ॥ ५५ ॥

६ अ. प्र. श्लो.— ननु समाधिं कुर्वतो ज्ञानिनो लक्षणमठ-
दिति स्यादित्यन्तः, तथा सति प्रप्रकाशरूपं समाधिस्थस्य इति
परं समग्रम स्यात्, सर्वैराग्यसङ्कोचप्रतिपाद्यः समात्, इन्द्रादि
विषयान्निर्गमनविधेयत आह— न चेति । समाधिं कुर्वतः
केदन्निषेधोऽनुष्ठान एवैतदन आह— नहीति । नाम भेदनिर्पे-
षामनुष्ठाने, किन्तु ' तत्प्राप्त्यं दृष्टमनुष्ठानम् ' [२।५५] इति
दृष्टमनुष्ठानप्रतिवृत्ते, न च लक्षणम् । समाधिं कुर्वतो ज्ञानि-

नोऽस्ति, इतः ? इत्यत उक्तम्— अतस्प्रज्ञातेति । अष्ट-
प्रज्ञातः समाधिर्वेदसाक्षी तयोक्तः । नन्वाशुभग्रहानं यत्र
नास्ति सोऽगम्यतस्तसमाधेः, इतरः सम्प्रज्ञातसमाधिरिति
योगशास्त्रे प्रसिद्धिः । तथा च लक्षणमस्मिन् प्रमेतम् ।
सावकान्तोऽपि बहुभ्यो निरवकाशप्रत्येक्यम् कथञ्चनिति
भावः । एवं तर्हि सम्प्रज्ञानमाधिन्धैर्यस्यैतन्नामनु-
त्प्रेक्षोपानामादिस्थानं आह— सम्प्रज्ञाते तिक्ति ।

यद्यपि सम्प्रज्ञातसमाधौ शुभाशुभप्रतीतिसम्भेनासम्भविष्य नाम लक्षणविरोधो नास्ति, तथापि कामादिदान समाधिस्थ एव पुंसि इति नियमो नास्ति, समाधिस्थेषुपि ज्ञानिनि वियमानत्वात्, तथा चातिव्याप्ति स्यादित्यर्थः । असमाधिस्थेषुपि ज्ञानिनि कामाद्यभावो वृत्तः इत्यत आह— कामाद्य इति । तदर्थं सर्वथेति विशेषणप्रक्षेपेषुपि पुरुषविशेषेऽतिव्याप्तिपरिहारो दुर्घट एव । न चात्मनन्तेऽप्यव्याप्तिदोषः, असम्प्रज्ञातसमाधिस्थ व्यतिरिक्तविषयत्वात् । सम्भवतस्तु तद्विषयत्वादिनि । कामानामनोगतत्वाद्बन्धं विशेषणमित्यतो नेद विशेषणम्, किन्तु सर्वं कामत्यागस्यासम्भविष्यमाशङ्क्य तदुपपादनाय युक्तिरियुक्ते त्याह— मनोगता इति । तत्रैव मनस्येव । कामज्ञानयोर्विरोधो वृत्तः इत्यत आह— चिरोधश्चेति । रसो राग इति वक्ष्यति ।

ननु सर्वकामप्रहाणमस्मदादिषु न दृश्यम्, तदृशान्तेन ज्ञानिष्वपि तदभावानुमानादसम्भविष्यत्वं लक्षणस्येत्यत आह— न चेति । कुत ? उदाहृतप्रमाणविरोधात् । प्रमाणविरुद्धार्थानुमाने पण्डितमूर्खादियुक्त्यवैचिन्त्यापलापप्रसङ्गादित्याह— पुरुषेति । आत्मन्यात्मनेति पदद्वयेन जीव एवात्रोच्यत इति कश्चित् [श च] तृतीयान्तेन मन इत्यपर [रामानुज] तदुभयमसदिति भावनाह— आत्मनेति । स्थित सन्निति श्लोकोक्ति । वाच्यार्थं वदन् स्वव्याख्यानानुपपत्तौ परव्याख्यानानुपपत्तौ च युक्तिमाह— आत्माख्य इति । तस्मिन् स्थितस्य तदेकाप्रचित्तस्य अत्र त्यक्तविषयस्यापि तुष्टिरुच्यते । सा च परमात्मपरिग्रहसम्भवति, नान्यथेत्यर्थः । कुत ? इत्यत आह— विषयानिति । तत किम् ? इत्यत आह— अत इति ॥ ५५ ॥

७ ह. पै. भा.— अतस्तान्येव साधनानि भगवानुवाच— प्रजहाति प्रकर्षेण जहाति परित्यजति यदा कामानिच्छामेदान् हे पार्थ ! मनोगतान् मनसि प्रविष्टान् । आत्मन्येव प्रत्यगात्मस्वरूप एवाऽऽत्मना स्येनैव बाह्यलाभनिरपेक्षस्तुष्टः परमार्थदर्शनामृतसरलाभेन अन्यस्मिन्वस्तुनि अलम्प्रत्ययवान्स्थितप्रज्ञः स्थिता प्रज्ञाऽऽत्मानात्मविवेकजा यस्य स स्थितप्रज्ञो विद्वांस्तदोच्यते । त्यक्तपुत्रवित्तलाभः सन्न्यस्यात्माराम आत्मक्रीडावान् स्थितप्रज्ञ इत्यर्थः ॥ ५५ ॥

८ वें ब्र. गि — अथास्य प्रबद्धस्य क्रमेणोत्तर [आह भगवान्]— अत्रेदं प्रथमं तावज्ज्ञानवासिष्ठोक्तं जीवन्मुक्तिप्रकरणमिदं च विद्यारण्यस्वामिनिर्निष्कृष्टं प्रमेयज्ञातमनुसन्धेयम् । समाधियोगस्य सप्त भूमयः— तत्र नित्यानित्यवस्तुविशेषादिपूर्विका मोक्षेच्छा प्रथमा भूमि, ततो गुरुश्रुतसत्य श्रवणमननादिरूपो वेदान्तविचारो द्वितीया भूमि, ततो निदिध्यासनाभ्यासान्मनस एकाग्रतया सूक्ष्मवस्तुग्रहणयोग्यत्व तृतीया भूमि, ततो वेदान्तवाक्यादपरोक्षप्रज्ञासाक्षात्कारधनुर्था भूमि, तत सविकल्पकसमाध्यभ्यासेन निरुद्धे मनसि निर्विकल्पकसमाध्यवस्था पञ्चमी भूमि, ततस्तदभ्यासातिरिक्तेण चिरकालावस्थायिनी सैव षष्ठी भूमि, ततस्तस्या अपि परिपाकेन सर्वदाऽपि स्वप्रकाशाचिदानन्दैकरते प्रज्ञाणि मग्नतया सद्बुद्धमध्यस्थापितरूढभवदन्तर्बहिर्पूर्णत्व सप्तमी भूमि । अत्राद्यं भूमिकाद्यं साधनं जाग्रदवस्थेति चोच्यते, जाग्रतीयाग्र द्वैतप्रपञ्चसत्यत्वप्रतिभासात् । चतुर्था भूमिका तु षट् स्वप्नावस्थेति चोच्यते, द्वैतस्य बाधितत्वेऽपि स्वप्न इव तद्व्यतिभासात् । एतां भूमिं प्राप्नोष्यामीत्येति युज्यते । पञ्चमाद्यवस्तित्तो भूमयस्तु जीवन्मुक्त्यन्तर्भेदाः ।

तत्र च निर्विकल्पकसमाध्यभ्यासकृतेन विधाम्नितातरन्ग्येन सम्पद्यते । तत्र षष्ठी भूमि सुषुप्तिरियुज्यते, द्वैतप्रतिभासाभावात्, तां प्रासत्य योगिन सति विकल्पा स्वयमेव श्युपानाह । सोऽप्य योगी प्रबधित् । षष्ठी भूमिस्तु जाग्रदुषुप्तिरियुज्यते, तां प्रपन्नय योगिन परमयत्नेनैवोत्पाद्यात् । सोऽप्य ब्रधधित् । सप्तमी तु सुषुप्तावशुषुप्ये, तां प्रासत्य योगिन स्वप्न परमो वा श्युपानमेव वासित,

जाग्रत्प्रतिभासशून्यतया सर्वदा तन्मयत्वेनैवावस्थानात् । तस्य च देहनिर्वाहो विनैव स्वप्रयत्नं परमेष्ठरेरितप्रमाणवापु नैव निष्पद्यते । यथा हि शिक्षितो बलीयर्वादि सारथिना मार्गं योजितो विनैव सारथिप्रयत्न स्वयमेव रथसङ्क्रादिकं पुरोवर्तिनं ग्रामं नयति तद्वन् । अत्रेवासम्प्रज्ञातसमाधिप्रतिपादकानि योगशास्त्राणि पर्यवस्यन्ति । एतमेव चावस्था मधिकृत्य भागवते [११ । १३ । ३६] प्रतिपादितम्— 'देह च नश्वरमवस्थितमुत्थितं वा सिद्धो न परयति यतोऽप्यगमस्वरूपम् । दैवाद्दुपेतमय दैववशादपेत वासो यथा परिहितं मदिदमदान्य ' इति । तामेवामवस्थां प्राप्ता तन्नविद्विष्ट इति ।

इत्य स्थिते, पञ्चमाद्यवस्तित्तोऽवस्था परस्परतातरन्ग्येन त्तोऽसम्प्रज्ञातसमाधय । एतन्नयाद्यगतं लक्षणमनेन श्लोके नोच्यते । तथा हि— यदा सर्वान् कामान् प्रजहाति, तदा समाधिस्थः स्थितप्रज्ञ इत्युच्यत इति प्रथममन्वयः । 'सर्वान् इत्यनेन श्लेषचन्दनवनितादिष्विव ब्रह्मलोकं कादिषु अणिमाद्यैव येषु च ये कामास्तेषामपि हानं विधायितम् । तेन च 'कामप्रहाणोर्जिनियुक्तकामप्रहाणपरा, स्थितप्रज्ञस्याप्यनिषिद्धकामसम्भवात् इति वदन्ता माध्वा निरस्ता ; अनिषिद्धकामानामपि लिख्यविचितासम्प्रज्ञातसमाधिविरोधिष्वान्, " क्षान्तिपर्य थाकामहनस्य " [तै. उ. २ । ८ । १] इत्यादिश्लोके विरोधापेक्षेभ्यश्चर विस्तर, कामादिदृष्टीर्णानां चानामयमंन्यात् । प्रहाणयोग्यताऽर्थाणि दुर्गवित् ' मनोगतान् ' इत्युक्तम् । आगमधर्मेण चोप्यं प्रहाणमशब्दम्, बहोर्ण्यवत् स्वभावात् विकल्पमार्गं धर्मिष्वाम विना रथमगोपागात् । मनाधर्मा रण्येते, " काम सत्यम् " [उ. उ. १५ । ३] इत्यादि-

श्रुतेः । अतो मनस्व्यागेन त्यक्तुं शक्या इत्यर्थः । काम-
ग्रहणं च सङ्कल्पादिसकलविधमनोवृत्त्युपलक्षणम् । तथाच
सर्वविधमनोवृत्तिश्च्यवनेन ममाधिस्यलक्षणमित्युक्तं भवति ।
तदेतदभिमेष पतञ्जलिना सूत्रितम् [पा. श्लो. १।५१]
' तस्यापि निशेषे सर्वनिरोधाभिर्बीजः समाधिः ' इति ।

नन्वेतत्सर्वधीटतिशून्यत्वं सुषुप्तिसाधारणमिति शङ्कां
निराकर्तुं प्रजहातीत्युपसर्गाः ; प्रकल्पेण निर्वाजतया जहाति ।
सुषुप्ती हि कामाद्विदृतीनां न निर्वाजतया त्यागः ; तद्वी-
जस्याज्ञानस्य सत्त्वान् । अत एव न तत्रानादृतमवच्छेदानन्द-

स्फुरणम् । समाधौ तु न तथेति महान्भेद इति भावः । सर्व-
कामग्रहणे हेतुमाह— आत्मन्येवेति । निरतिशयानन्दन्ये
स्वामन्येव सन्तुष्टः, अतोऽतिशुद्धकामानन्दत्यागो युक्त एव,
' न केचन जगद्भ्रान्तास्तत्त्वज्ञं रञ्जयन्त्यमी । नातरं नागरी-
कान्तं कुप्रामललवा इव ' इति वासिष्ठोक्तन्यायादिति भावः ।
आत्मानन्दोऽप्यत्र सम्प्रज्ञातसमाधाविभ न मनोवृत्त्योद्विहृत्यते,
किन्तु स्वप्रकाशविभूषणोऽभवेन । तस्य तापोऽपि न वृत्तिरूपः ।
किन्त्वात्मप्रकाश एवेत्याह— आत्मना तुष्ट इति, आत्मनैव
तुष्ट इत्यर्थः ॥ ५५ ॥

५ व० त० श्लो०— तत्रोत्तरम्— प्रजहातीति । इदं तत्स्वरूपमुच्यत इत्यर्थः ॥ ५५ ॥

१० पु. अ. त.— भगवान् वृष्टस्य स्थितप्रज्ञस्य परि-
भाषामाह— प्रजहातीति । हे पार्थ महाकथश्रवणयोग्ये ! ।
पृथायाः स्वभक्तायाः पुत्रत्वान् स्वव्याज्यश्रवणयोग्यत्वे तथा
सन्वोधितवान् । यदा मनोगतान् स्वमनसि स्थितान्,
न तु भगवद्विच्छया कृपया च प्राप्तव्यान् । अकृत्वादिरूपान्
सर्वान् कामान् प्रजहाति प्रकल्पेण त्यजति । स्मरणाभावः
प्रकल्पः । ननु कामत्यागे किं फलमित्यादाह— आत्म-

न्येवेति । आत्मन्येव स्वात्मस्वरूपभूते भवति । आत्मना
स्वस्यैव जीवात्मस्वरूपेण स्वयमेव तदेक्यरहस्यात् तुष्ट इत्यर्थः ।
अयं भावः— कामाः स्वसन्तोषदा भवन्तीति तदर्थ-
यत्नेन तत्सत्यां तोषः, स च लौकिक एवास्तत्त्यागो चात्म-
रहस्यां लौकिकसन्तोषो भवत्यात्मगामीति फलम् । यद्वै-
तादृशः स्यात्तदा स्थितप्रज्ञो निश्चलबुद्धिः स उच्यते कथ्यत
इति ॥ ५५ ॥

११ श्लो० भा० श्लो०— एतेषां क्रमेणोत्तराण्याह भगवान्— प्रजहातीत्यादिना । अत्र यान्येव कृतार्थलक्ष-
णानि तानि ज्ञानसाधनानीति मत्वा उपदिश्यन्ते स्थितप्रज्ञलक्षणानि । तेषामकृतार्थेषु यत्रसाध्यत्वात्, कृतार्थेषु
स्वाभाविक्त्वात् । यथोक्तं ' उपपन्नात्मप्रबोध्यस्य ह्येष्टेष्ट्यादयो गुणाः । भवन्त्ययत्रतत्त्वस्य न तु साधकरूपिणः'
इति । यदाऽयं योगी सर्वान् स्थूलसूक्ष्मकारणशरीरभोग्यान् कामान् काम्यमानान्विषयान् प्रकल्पेण समूलं
जहाति त्यजति । कीदृशान् कामान् ? मनोगतान् मनस्येव सङ्कल्पविकल्पप्राप्तके स्थितान्, न तु बहिः । यथोक्त-
मक्षपादाचार्यैः (१)— 'द्वोपनिमित्तं रूपादयो विषयाः सङ्कल्पकृताः' [न्या. द. ४।१।२] इति । तत्र स्थूलानां कामानां
त्याग एकात्मसेवनमात्राद्भवतीति स स्थवीयानेव । विहीनकरणप्राप्तस्य समनस्करस्य जाग्रत्सनामयाः स्वप्ने ये
कामाः स्फुरन्ति तेषामपि त्यागो भगवद्भ्यानादिरूपसद्भासनाभ्यासवलेन भवति । ये तूपसंहृतकरणस्य सम्प्रज्ञात-
समाधिकाले दिव्याः कामाः सङ्कल्पमात्रोपनता दहरविद्यादिषु प्रसिद्धास्तेषामपि त्यागोऽसम्प्रज्ञातसमाध्य-
भ्यासवलेन भवति । एवं त्रिविधान् कामान् त्यक्त्वा आत्मन्येवारण्डैकरसे आत्मना स्थेनैव स्वरूपानन्देन तुष्टो
पाहाविषयनिरपेक्षो यदा भवति तदाऽयं स्थितप्रज्ञ इत्युच्यते ॥ ५५ ॥

दुःखेष्वनुद्विगमनाः सुखेषु विगतस्पृहः ।
वीतरागभयक्रोधः स्थितधीर्मुनिरुच्यते ॥ ५६ ॥

१ शां. भा.— किञ्च— दुःखेष्विति । दुःखेष्वान्यात्मिकादिषु प्राप्तेषु नोद्विगं न प्रभुमितं
दुःखप्राप्तौ मनो यस्य सोऽयं अनुद्विगमनाः । तथा सुखेषु प्राप्तेषु विगता स्पृहा तृप्या यस्य, नादि-
रिवेन्धनाद्यायाने सुखान्यनु वर्धन्ते स विगतस्पृहः । वीतरागभयक्रोधः— रागश्च भयं च क्रोधश्च,
वीता विगता यस्मात् स वीतरागभयक्रोधः स्थितधीः स्थितप्रज्ञो मुनिः सङ्ख्यामी तदोच्यते ॥ ५६ ॥

२ आ. शां. व्या.— रक्षणभेदानुवाददृशा विविदिशोऽयं
वृत्त्यान्तःसुषुप्तिसानि— किञ्चेति । अत्रसितोत्तोगादिदृष्टानि
दुःखान्यात्मिकानि, आदिशब्देनाऽऽधिभौतिकानि व्याप्य
एतदिप्रसुप्तानि, आधिदेविकानि चादिशब्देषु दिविमितानि
दुःखानि एतन्ते । तेषुनन्वेष्वपि नोद्विगं मनो यस्य म
गी. २८

तथेति सम्बन्धः । ' नोद्विगं ' इत्येवमन्वये— न प्रभुमित-
मिति । दुःखानामुपानां प्राप्ते परिहारप्रमत्त्य त्पुत्रमभारि-
भाविति दुःखसुद्वेगः, तेन सहितं मनो दम्य न भवति म तत्प-
त्याह— दुःखप्राप्त्याविति । मनो दम्य नोद्विगमिति इदं
सम्बन्धः । मुनाप्यपि दुःखत्रिविधानीति मया तत्पुत्रम् ।

तेषु प्राप्तेषु सत्सु तेभ्यो विगता स्पृहा तृष्णा यस्य स विगतस्पृह इति योजना । अस्य हि प्राप्तानि सुखान्यसु विवर्धते तृष्णा, विदुषस्तु नैवमित्यत्र वैभर्म्यदृष्टान्तमाह— नाग्निरिवेति । यथा हि दाहास्येन्धनादेरभ्याधाने वह्निरसु विवर्धते तथाऽन्यस्य सुखान्युपगतान्यनुविवर्धमानाऽपि तृष्णा विदुषो न तान्यसु विवर्धते । न हि वह्निरदाह्युपगतमपि दग्धं विवृद्धिमधिगच्छति ; तेन जिज्ञासुना सुखदुःखयोस्तृष्णोद्वेगौ न कर्तव्यावित्यर्थः ।

रागादयश्च तेन कर्तव्या न भवन्तीत्याह— धीतेति । असु भूताभिनिवेशो विषयेषु रक्षनात्मकस्तृष्णामेदो रागः, परंपरा कृतस्य गात्रनेत्रादिविकारकारणं भयं, क्रोधस्तु परवशीकृत्याऽऽत्मान स्वपरापकारप्रवृत्तिहेतुर्दुर्बुद्धित्तिविशेष । मनुत इति मुनिरात्मविदित्वाज्ञीकृत्याऽह— सद्भ्यासीति । सुखादि विषयतृष्णादेः रागादेश्चाभावावस्था तदेत्युच्यते ॥ ५५ ॥

३ रा. भा.— अनन्तरं ज्ञाननिष्ठस्य ततोऽर्वाचीनाऽऽरविप्रकृष्टाऽवस्थोच्यते— प्रियविश्लेषादिदुःखनिमित्तेषूपस्थितेष्वनुद्विगमनाः न दुःखीभवति; सुखेषु विगतस्पृहः भियेषु सन्निहितेष्वपि विगतस्पृहः वीतरागभयक्रोधः, अनागतेषु स्पृहा रागः, तद्रहितः; प्रियविश्लेषाप्रीयागमनहेतुदर्शननिमित्तं दुःखं भयं, तद्रहितः; प्रियविश्लेषाप्रीयागमनहेतुभूतचेतनान्तरगतदुःखहेतुभूतस्वमनोविकारः क्रोधः, तद्रहितः; एवम्भूतो मुनिरात्ममनशीलः स्थितधीरित्युच्यते ॥ ५६ ॥

४ वे. ता. चं— अर्थकेन्द्रियसहाय्यतृतीयावस्थोच्यते इत्याह— ततोऽर्वाचीनेति । 'ओ विजी भयचलनयो' इति धातुरत्र चलनार्थः, 'वीतरागभय—' इति भयस्य पृथगभिधानात् । यद्वा 'अनुद्विम...' इति निर्दुःखत्वमात्रं विवक्षितम् । तत एव 'दुःखेषु' इत्येतदपि दुःखहेतुपरमिति मन्वान आह— दुःखनिमित्तेष्विति । आदिशब्देनाप्रीयागमनसङ्ग्रहः । भयहेतुव्यावृत्त्यर्थमुक्तं— उपस्थितेष्विति— दुःखोत्पादनप्रवृत्तेष्वित्यर्थः । दुःखशब्ददेवान् सुखशब्दस्यापि हेतुपरता तथापि पृथङ्निर्दिष्टरागविययाद्विलक्षणता चाह— प्रियेषु सन्निहितेष्वप्येति । विगतस्पृहवीतरागशब्दयोरुपनक्षिता व्यनक्ति— अनागतेषु स्पृहा राग इति । स्पृहारारागशब्दौ सामान्यविशेषविषयो । ततश्च विशेषशब्दसिद्धान्ते गोबलीवर्दन्यायात् सामान्यशब्दस्तथातिरिच पर इति भावः । पुनश्चकिपरिहाराय भयस्य दुःखविशेषतामाह— प्रियेत्यादिना हेतुदर्शननिमित्तं दुःखमित्यन्तेन । प्रियविश्लेषाप्रीयागमनयो

दुःखरूपयोः सामग्रीदशामापनो यो हेतुः सूचकश्च निमित्तादिक, तस्य यद्दर्शनं सकलसहकारिसम्पत्सु-प्रेक्षागर्भम्, दर्शनमिति ज्ञानमात्रपरं वा, तेन यद्दुःखं तदानीमेवाहकम्पादिहेतुस्यपद्यते, तद्भयमित्यर्थः । क्रोधलक्षणे प्रियविश्लेषादिद्वैकालिकः, सर्वत्र क्रोधोत्पत्तिदर्शनात् । अचेतनेषु घातातपकण्टकादिषु बाधकेष्वपि क्रोधाभावात् चेतनेत्युक्तम् । यस्त्वमत्तस्त्रापि कृत्यति, सोऽपि चेतनत्वाध्यासेन । अन्तरशब्देन स्वदुःखहेतुस्वमनोविकारव्यावर्तनम् । स हि तथाविधो निर्वेदादिरूप स्यात् । क्रोधादात्महननायपि परपीडामिसन्धिगर्भम् । मनोविकारोऽत्र रजस्तमस्समुन्मेषकृतो व्यापारविशेषः । तदधीनो ज्ञानविशेष इह तच्छब्दोपचर्यते । मुनिर्मनशील इति व्युत्पत्तिः, तस्य मनस्यात्र साक्षात्करिष्यमाणत्वं विषयत्वव्यक्त्यर्थमुक्तम्— आत्ममनशील इति । एवमरास्तृतीयावस्थया उद्वेगस्पृहादिविरहसाम्येऽपि औत्सुक्यमात्रक्षमवासानशोषस्य भस्मच्छप्रदहनवदवस्थितत्वाच्च चतुर्थावस्थातो विशेषः ॥ ५६ ॥

५ आ. मा. भा.— तदेव स्पष्टयत्पुत्रैस्त्रिभिः श्लोकैः । एतान्येव ज्ञानोपायानि; तच्चोक्तम्— 'तद्वै जिज्ञासुभिः साध्यं ज्ञानिनां यच्च लक्षणम्' इति । शोभनाध्यासो रागः । 'रसो रागस्तथा रक्तिः शोभनाध्यास इत्येत' इत्यभिधानम् ॥ ५६ ॥

६ ज. प्र. दी.— ननु लक्षणस्यैवोर्नैवोक्तत्वात् किं दुःखं धित्यादिना इत्येत आह— तदेवेति; उक्त लक्षणमेव । स्पष्टतं च कामशब्दोऽवलक्षितोपान्तरत्यागकथनादिनेति ज्ञेयम् । ननु कामत्यागादीनि ज्ञानसाधनतयोच्यन्ते 'अमानित्वम्' [१३१७] इत्यादौ । तन्नो ज्ञानिलक्षणस्य जिज्ञासावित्तव्याप्तिरित्येत आह— एतान्नाति । उच्यते सतीपे भायः फलरूपो देयो तान्युपायानि साधनानि । कस्यमेतत् । तथापि जिज्ञासो प्रयत्नसाधनानि, शान्तिरनुत्सवभावसिद्धान्तस्योप इति भावः । अत्र प्रमाणमाह—

तच्चोक्तमिति । समुच्चयादौ त्वाह यानीह स्थितप्रशङ्कान्यासु च्यते तान्येवापवर्गसाधनानीति 'तद्वै' इत्यनेन दूषयति । ज्ञानसाधनान्येव नापवर्गसाधनानि । यथोक्तम् 'कामवारेण चैके' [ज. सू. ३।४।१५] इति । आनन्दद्वयपथेता त्वमीदृशैव । 'योगे त्तिर्मा गृह्यु' [३।३९] इत्युक्त्वा कथमिदं योगान्यदुच्यते इत्यतो वा इदमुदितमिति । 'विगतस्पृहः' इत्यनेनैव 'वीतराग—' इत्येतद्व्यतिरिक्तत्वात् आह— शोभनेति । असौ भनेषु विषयेषु शोभनत्वध्वान्ति 'रसो रागो रक्ति' इत्येते काम उच्यते तथा शोभनाध्यास उच्यते इत्यर्थः ॥ ५६ ॥

७ ह. पं. भा.— किञ्च— दुःखेष्वध्यासितादिषु अनुद्विगमप्रक्षुभितं मनो यस्य सोऽनुद्विगमनाः । तथा गुणेषु प्राप्तेषु विगता स्पृहा तृष्णा यस्य । नाभेरीवेन्धनासाधनेन गुवान्यनुवर्तन्तं

स विगतस्पृहः । वीतरागमयक्रोधः— रागश्च मयं च क्रोधश्च विगता यस्मात्स वीतरागमयक्रोधः । स्थितधीः स्थितप्रज्ञो मुनिर्मननशीलस्तदोच्यते ॥ ५६ ॥

८ वें. ब्र. नि.— एवं समाधिस्थस्य लक्षणमुक्तम् ; इदानीं व्युत्पितस्य लक्षणमुच्यते । तत्र मूढविलक्षणमागम्या-
नियवहार एव व्युत्पितस्य लक्षणमिति इत्येषु ' किं प्रमा-
येत ' इत्यस्योक्तमाह द्वाभ्याम्—

दुःखेषु प्राप्तेषु अनुद्विगमभ्रष्टं मनो यस्य स तपोकः,
तथा सुखेष्वपि विगता स्पृहा यस्य स तपोकः । तत्र सुख-
दुःखानां प्रारब्धकर्मायत्तचित्तवृत्तिविशेषरूपत्वात् व्युत्पितस्य
च प्रारब्धकर्मायत्तवृत्तयोः सत्त्वात् सुखदुःखानि सन्ति । स्पृहो-
द्वेषौ तद्विषयौ न भवतः । तत्र हेतुः— वीतरागेति । वीता
विगता रागो मयं क्रोधश्च यस्मात् स तपोकः । वीतरागत्वं
स्पृहाभावे हेतुः । भ्रान्ताभ्यामो हि रागः स्वविषये स्पृहां
जनयति ; अतो वीतरागस्य न स्पृहा । वीतमयश्चोषव्युद्रे-
गाभावं हेतुः । अयं हि नाम त्रिविधेश्वेषाप्रियागमनादिदेह-
दशनजन्यो देव्यात्मकधित्तचित्तिविशेषः स्वदेहेभूतत्रिविधेश्व-
ेषादिप्रयुक्तद्वेषेण जनयति । वीतमयस्य तु नोदेहोः । द्वेषोऽपि
त्रिविधेश्वेषादिदेहेषु रूपान्तरगतदुःखकारणीभूतः सन्तापारम्भक-
धित्तचित्तिविशेषः स्वविषयादादुद्वेगं जनयति ; वीतक्रोषस्य
तु नोद्वेग इति बोधनीयम् । एवम्भूतो मुनिः स्थितधी
रप्यते ; व्युत्पित इति शेषः ।

अत्र 'अद्विगमना विगतस्पृहो मुनिः' इत्यनेन व्युत्पि-
तस्य लोचनिलक्षणं भाग्यं दर्शितम् । लोके हि दुःखप्राप्तौ

'विद्वान् दुःखिनं पाप्मानम्' इत्यनुतापतमक्रोद्वेगवचनानि
मूढा भाषन्ते । यद्यप्यवष्टेयो विनेक इव भाति, तथापि
पापापुत्रानकाल एव चेदं पापप्रवृत्तिप्रतिबन्धकतया सकलः
स्यात् । भोगकाले तु निष्कलवाद्गन्तिरेव । एवं सुगमा-
सावपि 'पुत्रादां सुखं मम निष्कं भूषात्' इति स्पृहावच-
नानि मूढा भाषन्ते । इयमपि तत्कारणधर्ममनुशय तदा-
काङ्क्षास्वरूपानामसौ चित्तवृत्तिभ्रान्तिरेव । पुत्रादां वाण्या-
पारं व्युत्पितः स्थितप्रज्ञो न करोति; तस्य भ्रमोपादानाजान-
नाशाय यथायच्छिद्देहाजामाश्रयिर्वाहकप्रारब्धकर्मायत्तस्य
असं चिन्ताऽपि बाधितास्तु स्वैवोपपत्तेः ; किन्तु स्वातन्त्र्यप्रक-
रणेन शिष्यदक्षार्थमस्तुहातुद्वेगमर्कं मुनिरावदसूचिनं स्वानु-
भवानुगुणयुक्त्युपशृङ्खिनमेव वर्तति तादृशभाषणव्यवहार-
स्तस्य लक्षणम् । यद्यपि वीतरागमयक्रोधव्युत्पुक्तं सुखदुःख-
प्रियोद्वेगराहित्यं ज्ञानाधिकारिणो जिज्ञासोरप्यस्तांति तद्व्यव-
हाररूपं स्थितप्रज्ञलक्षणं तत्रातिव्याप्तम् ; तथाप्यति विवेकः,
वक्तुं हि श्रेयोमार्गकारः— 'विद्यास्थितये प्राये साधनभूताः
प्रयत्ननिष्पन्नाः । लक्षणभूतास्तु पुनः स्वभावतस्ते स्थिताः
स्थितप्रज्ञे ॥ जीवन्मुक्तिरितीमां वदन्त्यवस्थां स्थिताम-
सम्बोधाम् । बाधितभेदप्रतिमामबाधितात्मयत्तौघयामप्यात्'
इति । एतदभिप्रायेणैव भाष्यकारेण [शं. वा.] उक्तम्
'सर्वत्रैव बाध्यात्मशाकं कृतायत्तानि नाग्येव साधनान्युप-
दिश्यन्ते' इति ॥ ५६ ॥

१ व ० त ० दी०— यानि साधकस्य ज्ञानसाधनानि तानि तस्य स्वाभाविकान्तरङ्गाणि चेत्याह—
दुःखेष्विवति ॥ ५६ ॥

१० पु. अ. त.— किञ्च । दुःखेषु अद्विष्टे मनो यन्मुतेषु
च विगता स्पृहा इच्छा यस्य, तास्मो मुनिः मननधर्मयुक्तः
स्थितधीः स्थितप्रज्ञ उच्यते । नव दुःखानुद्वेगं मुक्षस्पृहानावं च

किं स्यात्? अत आह— वीतरागमयक्रोध इति । विगता
रागमयक्रोधा यस्मात्तादतः स्यात्, एतदेव फलम् । इयं परि-
भाषा स्थितप्रज्ञेयिनि भावः ॥ ५६ ॥

११ नी० भा० दी०— दुःखेषु शस्त्रपावादिषु दुःखसाधनेषु प्राप्तेष्वपि अनुद्विगमना लवचलमनाः । वक्ष्यति
च— 'परिमन्स्थितो न दुःखेन गुरुणाऽपि विचाल्यते' [६।२२] इति । मुनेषु सुखसाधनेषु श्चकचन्दनादिषु
प्राप्तेष्वपि विगतस्पृहो निरृत्तिरुत्पन्नवति । अत एव वीताः रागमयक्रोधा यस्मात् स तथा । न हि तस्यामवस्थायां
रागादयो दुःखादयो वा सम्भवन्ति । एवंविपः समाधिस्थः स्थितधीः स्थितप्रज्ञ उच्यते ॥ ५६ ॥

यः सर्वत्रानभिस्नेहस्तत्तत्प्राप्य शुभाशुभम् ।
नाभिनन्दति न द्वेष्टि तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठिता ॥ ५७ ॥
यदा संहृते चायं कूर्मोऽङ्गानीव सर्वशः ।
इन्द्रियाणीन्द्रियार्थेभ्यस्तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठिता ॥ ५८ ॥

१ श्रां. भा.— किञ्च— यः सर्वत्रेति ॥ यो मुनिः सर्वत्र देहजीवितादिष्वपि अनभिस्नेहो-
न्मिषेहविवितस्तत्तत् प्राप्य शुभाशुभं तत्तत् शुभमशुभं वा लब्ध्वा नाभिनन्दति न द्वेष्टि, शुभं प्राप्य

न तुष्यति न हृष्यति, अशुभं च प्राप्य न द्वेष्टीत्यर्थः । तस्यैवं हर्षविषादवर्जितस्य विवेकज्ञा प्रज्ञा प्रतिष्ठिता ॥ ५७ ॥ किञ्च-यदा संहरते इति । यदा संहरते सम्यगुपसंहरते चायं ज्ञाननिष्ठायां पृथुचो यतिः, कूर्मोऽङ्गानीव-यथा कूर्मो भयात् सान्पङ्गानि उपसंहरति सर्वशः सर्वतः,--एवं ज्ञाननिष्ठ इन्द्रियाणीन्द्रियार्थेभ्यः सर्वविषयेभ्य उपसंहरते, तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठिता--इत्युक्तार्थं वाक्यम् ॥ ५८ ॥

२ आ. शां. व्या — लक्षणभेदादनुवादद्वारा विविदिषोरव कर्तव्यात्प्रसादादि- किञ्चेति । विवेकवतो विविदिषोर्विवेकज्ञाना प्रज्ञा कथं प्रतिष्ठा प्रतिपद्यतामित्याशङ्क्याऽऽह-यः सर्वत्रेति । ननु देहजीवितादौ स्पृहा शुभाशुभप्राप्तौ हर्षविषादौ विदुषो विविदिषोश्चावर्जनीयाविति प्रज्ञास्थैर्यासिद्धिस्तत्राऽऽह-यो मुनिरिति । ततदिति शोभनवत्वेनाशोभनवत्वेन वा प्रसिद्धव्य प्रतिनिर्दिश्यते । तदेव भिन्नजते-शुभमिति । विषयेष्वभिष्वङ्गभावात् शुभादिप्राप्तौ हर्षायभावात्थ प्रामाण्ये कारणमित्याह-तस्येति ॥ ५७ ॥ जिज्ञासोश्च कर्तव्यान्तर सूचयति-किञ्चेति । इन्द्रियाणां विषयेभ्यो

वैमुख्यस्य प्रज्ञास्थैर्यकारणत्वादादौ जिज्ञासुना तदनुपेयमित्याह-यदेति । सुसुभुणा मोक्षहेतु प्रज्ञा प्राययमानेन सर्वेभ्यो विषयेभ्य सर्वाणीन्द्रियाणि विमुखानि कर्तव्यानीति श्लोकव्याख्याननेन सूचयति-यदेत्यादिना । उपसंहार-श्च शब्दात्त्वापादन, तस्य च सम्यक्त्वमतिदृढत्वम् । अयमिति प्रकृतस्थितप्रप्रहण व्यावर्तयति-ज्ञाननिष्ठायामिति । इन्द्रियोपसंहारस्य प्रलयरूपत्वव्यावर्त्य सङ्कोचान्मरुत्त्व दृष्टान्तेन दर्शयति-कूर्म इति । दृष्टान्तं व्याकरोति-यथेति । दृष्टान्तिके योजयन् ज्ञाननिष्ठं तत्र प्रवर्तयति-एवमिति । इन्द्रियाणां विषयेभ्यो वैमुख्यकरणं प्रज्ञास्थैर्यहेतुरित्युच्युपसंहरति-तस्येति ॥ ५८ ॥

३ रा. भा. — ततोऽर्वाचीनदशा प्रोच्यते-य इति । यः सर्वत्र प्रियेष्णभिक्षेह उदासीनः, प्रियसंश्लेषविश्लेषरूपं शुभाशुभं प्राप्याभिनन्दनद्वेषरहितः, सोऽपि स्थितमज्ञः ॥ ५७ ॥ ततोऽर्वाचीनदशामाह-यदेति । यदेन्द्रियाणीन्द्रियार्थान् स्पृष्टुमुद्युक्तानि, तदैव कूर्मोऽङ्गानीवेन्द्रियार्थेभ्यः सर्वशः प्रतिसंहत्य मन आत्मन्यवस्थापयति, सोऽपि स्थितमज्ञः ॥ ५८ ॥

४ वे ता च — अथ व्यतिक्रमज्ञानाख्या द्वितीया दशा च्यते इत्याह-ततोऽर्वाचीनदशेति । अभियेषु वेदप्रसङ्गाभावात् प्रियमात्रविषय 'सर्वत्र' इतिशब्द इति दर्शयति-प्रियेष्ट्विति । अभिष्टेभ्यः प्रवृत्तियन्तत्तया तदभावोऽत्र तद्विशेषोपादानवृत्तिराहिल्यपर्यन्त इत्याह-उदासीन इति । एतेन प्रियेष्ट्यादिना च व्यतिक्रमज्ञात्वं व्यनक्ति । अपज्ञानं कृपायान्पदेभ्यः प्रयगनुसन्धाय तेषामपि पाकापादनदशा हिव्यतिरेकसंज्ञा । तत्र स्वयम्प्रियेषु प्रवृत्तिरहितो देवागतप्रियसंश्लेषविश्लेषयोः धामिनन्दनादिरहित इत्युक्ते पञ्चेतस्या रागादीनां पाकाभिलाषेण मनोव्यापारविशेषनिवारणमुक्तं स्यात् । अभिनन्दनं चात्राभितो नन्दनम्, अनुबन्धित्यु कालान्तरं च प्रीत्यनुगतिहेतुवृत्तनन्दन

मित्यर्थः । एव द्वेषेऽपि ॥ ५७ ॥ अथ यत्मानसज्ञाख्या प्रथमा दशोच्यते इत्याह-ततोऽर्वाचीनदशेति । प्रसक्तप्रतिषेधार्थं माह-स्पृष्टुमुद्युक्तानीति । तेन वार्धकरोगादिप्रयुक्तार्थकं सुप्त्यादिक्रमनिष्ठमित्यवच्छेद । तद्वेति भोगानन्तरनिवृत्तिव्युदास । 'कूर्मोऽङ्गानीव' इत्यनेनेन्द्रियाणां सङ्कल्पविशेषमात्रनियाम्यत्वमुच्यते । सर्वश इति विलोकनमापणविलासपरिहासादिनिवृत्तिपरः विषयदोषदर्शनादिहेतुप्रकारपरो वा । प्रतिसंहत्य इत्यनेनेन्द्रियनिषेधस्यात्मसमनराज्ञता दर्शिता । अत्र च ज्ञाननिष्ठावस्थाविशेषप्रकरणे सुप्त्यादिविलक्षणव्यापारोपरति तत्साध्यात्मगोचरमनोवस्थापनपर्यन्ता विवक्षितेत्याह-मन आत्मनीति ॥ ५८ ॥

५ आ. मा. भा. — सर्वत्रानभिक्षेहश्चाशुभाशुभं प्राप्य नाभिनन्दति न द्वेष्टि ॥ ५७ ॥ ५८ ॥

६ ज. प्र. टी. — 'वीतरागभयक्रोध' [३।५९] इत्युक्तेन च प्राप्य द्वेषेति पुनर्करित्वेन आह-सर्वत्रेति । । वकारणद्वेषवर्जितत्वमत्रोच्यते इत्यर्थः ॥ ५७ ॥ यदा संहरते इति ॥ ५८ ॥

७ ह. पै. भा. — किञ्च-यो मुनिः सर्वत्र स्पृष्टुमनुगतिव्यनन्दनभिक्षेहोऽभिक्षेहवर्जितः । तच्च प्राप्य शुभाशुभम्-तच्च अशुभाशुभं लभ्यते नाभिनन्दति न हृष्यति न द्वेष्टि; न विषादं करोतीत्यर्थः । तस्यैवं हर्षविषादवर्जितस्य विवेकज्ञा प्रज्ञा प्रतिष्ठिता ॥ ५७ ॥ किञ्च-यदा संहरते सम्यगुपसंहरति, अयं ज्ञाननिष्ठायां पृथुचो मुनिः कूर्मोऽङ्गानीव-यथा कूर्मो भयात् सान्पङ्गानि उपसंहरति सर्वशः सर्वतः-एवं ज्ञाननिष्ठ इन्द्रियाणीन्द्रियार्थेभ्यः सर्वविषयेभ्य उपसंहरति, तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठिता-इत्युक्तार्थं वाक्यम् ॥ ५८ ॥

८ बें. प्र. वि. — सुखहेतुष्वङ्गलत्रादिर्न शुभम् । तदुष्णप्रसं
साधां हर्षरूपा धीष्टत्तिभिन्द । अत्र गुणप्रसंसायाः परप्रयो
चनापरत्वाभावेन व्यर्थत्वात् । तदेतुभिन्दन्त्सामस । पर्वं दुःख
हेतुपरकीयविधातिक्रमशुभम् । तत्रिन्द्राणामर्पणरूपा धीष्ट
तिष्ठेत् । सोऽपि तामस एव, निन्द्राया विचारणां चामात्रेण
व्यर्थत्वात् । गुतावभिन्दन्त्वेदोऽं क्रान्तिरूपौ स्थिते न सम्भ
वतः । अत्र इत्थं — संप्रदानभिन्नेह इति । सर्वे देहजी-
वितादायप्यनभिन्नेहः । स्नेहो नाम प्रेमापरपयायन्तामसो
धीष्टचित्तविशेषः, यस्मिन्स यन्वदीयं दृष्टिदानी स्वस्मिन्पारो-
प्याभिनन्दन्नेषु पुरः करोति । तद्विहितोऽनभिन्नेहः । एव-

म्भूत मारस्वोपननेन शुभाशुभं प्राप्याभिनन्दन्नेपवन्तित न्दा-
संनतयैव भाषते स व्युत्थित स्थितप्रज्ञ इत्यर्थः ॥ ५७ ॥

अथ 'विमासीत' इत्यस्योत्तरमाह पद्मि — अयं
व्युत्थित सर्वं नवांगीन्द्रियाणि इन्द्रियार्थेभ्यो विषये-
भ्यो यथा संहरते नियच्छति प्रत्याहरति तदा तस्य प्रजा
प्रतिष्ठिता । अनायासेनोपमहारे दृष्टान्त — कूर्म इति ।
यथा कूर्मं वरचरणादीन्व्यथ नेनेकारुणति, तद्वद्विषयं ।
अनेन व्युत्थानविज्ञितानीन्द्रियाणि पुनश्चपन्त्य समाप्यार्थ-
मेव स्थितप्रज्ञस्योपेदानमित्युक्तं भवति ॥ ५८ ॥

९ व० त० दी० — 'किं प्रभाषेत?' इत्यस्योत्तरमाह — यः सर्वत्रेति । इन्द्राणु विरागवान् नाभिनन्दति ।
न द्वेष्टीति गच्छेत्पवचनं न भाषेत इत्यर्थः । तस्य प्रजा प्रतिष्ठिताऽऽसेया ॥ ५७ ॥ 'विमासीत?' इत्यस्योत्तरमाह-
पद्मिभिः । यदेति विषयेभ्य इन्द्रियाणि संहरते प्रत्याहृत्यारते । अनायासेनेक्य संहारे दृष्टान्त — अङ्गानि कृ-
चरणादिनि यथा स्वभावतः कूर्मः संहरते तद्वत् ॥ ५८ ॥

नात्वा शुभाशुभविषयकाहितं शुभमेव भाषते न वक्षत इत्यर्थं
॥ ५७ ॥ 'कथं तिष्ठेत्' इत्यस्योत्तरमाह — यदा संहरत इति । यदा
अथ सर्वेन सर्वं इन्द्रियार्थेभ्य इन्द्रियभोग्येभ्य रन्ध्रियाणि
संहरते तस्य प्रजा प्रतिष्ठिता भवतीत्यर्थः । अत्र दृष्टान्त
माह — कूर्मोऽङ्गानांवेति । यथा कूर्मं वरचरणायाङ्गानि
स्वभावात्परुषति । कूर्मदृष्टान्तेन भाष्यदर्शनात् स्वत एव-
न्द्रियनिवृत्तिं स्वभावतः स्यात्, तथा संहरणं कर्तव्यं, निष्प
मिन्द्रियनिषयं क्वचित्तिष्ठेदित्यर्थः ॥ ५८ ॥

१० पु अ. त — 'कथं भाषेत' इत्यस्योत्तरमाह — यः
सर्वत्रेति । यः सर्वत्र समारं अनभिन्नेह संहादितस्तच्छुभ-
मद्यम च प्राप्य नाभिनन्दति, न द्वेष्टि, शुभं लौकिकानुभवं
प्राप्य न प्रशंसति, अशुभं सप्रतिकूलमवाप्य न द्वेष्टि न
विषीतं वदति, तस्य प्रजा प्रतिष्ठिता सर्वोत्तमेयर्थः । अय-
मर्थः — यः सुहृदामनुकूलतयाऽभिनन्दनं करोति, तस्य सर्वत्र
भगवदीयैरेवैष्यं स्यात् । प्रतिरुद्धवैरुषु तदमसृष्टत्वात् न
निन्दति भगवद्विनिवृत्तता स्यात् । अतः सर्वत्र भगवन्मयर्थं

नात्वा शुभाशुभविषयकाहितं शुभमेव भाषते न वक्षत इत्यर्थं
॥ ५७ ॥ 'कथं तिष्ठेत्' इत्यस्योत्तरमाह — यदा संहरत इति । यदा
अथ सर्वेन सर्वं इन्द्रियार्थेभ्य इन्द्रियभोग्येभ्य रन्ध्रियाणि
संहरते तस्य प्रजा प्रतिष्ठिता भवतीत्यर्थः । अत्र दृष्टान्त
माह — कूर्मोऽङ्गानांवेति । यथा कूर्मं वरचरणायाङ्गानि
स्वभावात्परुषति । कूर्मदृष्टान्तेन भाष्यदर्शनात् स्वत एव-
न्द्रियनिवृत्तिं स्वभावतः स्यात्, तथा संहरणं कर्तव्यं, निष्प
मिन्द्रियनिषयं क्वचित्तिष्ठेदित्यर्थः ॥ ५८ ॥

११ शी० भा० दी० — 'स्मिन्तवी' किं प्रभाषेत? [२।५४] इत्यस्योत्तरमाह — यः सर्वत्रेति । सर्वेषु
धनशारेदेहजीवनादिषु अनभिन्नेहः । अनभिन्नेहवान्द धनवारादिषु विकलेषु सफलेषु वा 'अहमेव विकलः सक-
लोऽस्मि' इति दैन्यदशंपैतः पूर्वापरानुसन्धानरहितो जल्पति, अयं तु न सयेति भावः । तथा शुभं प्राप्य नाभि-
नन्दति सन्तुष्टो भूत्वा शुभप्रापयित्वा न प्रशंसति, तथाऽशुभं प्राप्य न द्वेष्टि, इत्सी भूत्वा अशुभप्रापयित्वा
न निन्दति यस्तस्य प्रजा प्रतिष्ठिता ॥ ५७ ॥ 'विमासीत?' [२।५४] इत्यस्योत्तरमाह — यदेति । इन्द्रियार्थेभ्य-
गच्छादिविषयेभ्यः प्रारब्धकर्मवशेन व्युत्थितोऽपि योगी द्वैतदर्शनादुद्दिप्तः सन् निरोधसत्कारप्रापकत्वात् प्रीत्या
समाधिभनुविष्टनेवास्ते इत्यर्थः । शेषं स्पष्टम् ॥ ५८ ॥

११ शी० भा० दी० — 'स्मिन्तवी' किं प्रभाषेत? [२।५४] इत्यस्योत्तरमाह — यः सर्वत्रेति । सर्वेषु
धनशारेदेहजीवनादिषु अनभिन्नेहः । अनभिन्नेहवान्द धनवारादिषु विकलेषु सफलेषु वा 'अहमेव विकलः सक-
लोऽस्मि' इति दैन्यदशंपैतः पूर्वापरानुसन्धानरहितो जल्पति, अयं तु न सयेति भावः । तथा शुभं प्राप्य नाभि-
नन्दति सन्तुष्टो भूत्वा शुभप्रापयित्वा न प्रशंसति, तथाऽशुभं प्राप्य न द्वेष्टि, इत्सी भूत्वा अशुभप्रापयित्वा
न निन्दति यस्तस्य प्रजा प्रतिष्ठिता ॥ ५७ ॥ 'विमासीत?' [२।५४] इत्यस्योत्तरमाह — यदेति । इन्द्रियार्थेभ्य-
गच्छादिविषयेभ्यः प्रारब्धकर्मवशेन व्युत्थितोऽपि योगी द्वैतदर्शनादुद्दिप्तः सन् निरोधसत्कारप्रापकत्वात् प्रीत्या
समाधिभनुविष्टनेवास्ते इत्यर्थः । शेषं स्पष्टम् ॥ ५८ ॥

इन्द्रियाणां विषयैरस्येऽपि तद्रागानुवृत्तिनिवृत्तिद्वारा ज्ञाननिष्ठाभाष्युपायः ।

विषया विनिवर्तन्ते निराहारस्य देहिनः ।
रसवर्जं, रसोऽप्यस्य परं दृष्ट्वा निवर्तते ॥ ५९ ॥

१ ज्ञां. भा. — तत्र विषयाननाहरत आतुरस्यापीन्द्रियाणि निवर्तन्ते कूर्मोऽङ्गानीय मंदिर्यन्ते,
न तु तद्विषयो रागः । स कथं संहियत इति ? उच्यते — विषया इति । यद्यपि विषयाः विषयो-
पलक्षितानि विषयशब्दान्यानीन्द्रियाणि; अयथा विषया एव निराहारस्य जनादियमाणविषयस्य
फटे [राष्ट्र-] तपमि स्थितस्य मूर्खस्यापि निनिवर्तन्ते देहिनो देहवतो रमजर्ज रमो रागो विषयेषु
यस्तं वर्जयित्वा । रमशब्दो रागो भ्रमिदः 'स्वमेन प्रवृत्तः' 'रमिदः' 'रमजः' इत्यादि-
दर्शनात् । सोऽपि रमो रज्जनरूपः श्रद्धाभोऽस्य यतः परं परमार्थतत्त्वं ब्रह्म दृष्टोपलभ्य 'अहमेव तत्'
इति वर्तमानस्य निवर्तते निर्धात्रे विषयविज्ञानं सम्पद्यते इत्यर्थः । नास्ति सम्पद्यन्ते रमस्यो-
त्तरे, तस्मात् मम्यदर्शनाभिहायाः प्रजायाः स्वर्थं कर्तव्यमित्यभिप्रायः ॥ ५९ ॥

इन्द्रियाणां विषयैरस्येऽपि तद्रागानुवृत्तिनिवृत्तिद्वारा ज्ञाननिष्ठाभाष्युपायः ।
विषया विनिवर्तन्ते निराहारस्य देहिनः ।
रसवर्जं, रसोऽप्यस्य परं दृष्ट्वा निवर्तते ॥ ५९ ॥
१ ज्ञां. भा. — तत्र विषयाननाहरत आतुरस्यापीन्द्रियाणि निवर्तन्ते कूर्मोऽङ्गानीय मंदिर्यन्ते,
न तु तद्विषयो रागः । स कथं संहियत इति ? उच्यते — विषया इति । यद्यपि विषयाः विषयो-
पलक्षितानि विषयशब्दान्यानीन्द्रियाणि; अयथा विषया एव निराहारस्य जनादियमाणविषयस्य
फटे [राष्ट्र-] तपमि स्थितस्य मूर्खस्यापि निनिवर्तन्ते देहिनो देहवतो रमजर्ज रमो रागो विषयेषु
यस्तं वर्जयित्वा । रमशब्दो रागो भ्रमिदः 'स्वमेन प्रवृत्तः' 'रमिदः' 'रमजः' इत्यादि-
दर्शनात् । सोऽपि रमो रज्जनरूपः श्रद्धाभोऽस्य यतः परं परमार्थतत्त्वं ब्रह्म दृष्टोपलभ्य 'अहमेव तत्'
इति वर्तमानस्य निवर्तते निर्धात्रे विषयविज्ञानं सम्पद्यते इत्यर्थः । नास्ति सम्पद्यन्ते रमस्यो-
त्तरे, तस्मात् मम्यदर्शनाभिहायाः प्रजायाः स्वर्थं कर्तव्यमित्यभिप्रायः ॥ ५९ ॥

२ आ शां व्या — इन्द्रियाणां विषयेभ्यो वैमुख्येऽपि तद्विषये रागानुवर्तौ कथं प्रज्ञालाभ स्यात् इति शङ्कते— तत्रेति । व्यवहारभूमिं समन्वयार्थं । विषयाननाद्वैतस्तत्पभोगविमुख्ये त्यर्थं । रागभेदोपशब्दियते, न तर्हि प्रज्ञालाभ सम्भवति, रागस्य तत्परिपन्थित्वादिति मत्वाऽऽह— स कथामिति । रागनिवृत्त्युपायमुपदिशन्नुक्तमाह— उच्यते इति । विषयोप भागपराङ्मुख्यं कृता विषयपरावृत्तिस्तपरावृत्तिश्चाप्रमुक्ता २ इत्याद्यङ्काऽऽह— यद्यपीति । 'निराहारस्य' इत्यस्य व्याख्या नमनाह्वियमाणविषयस्यति । यो हि विषयप्रकणो न भवति तस्याऽऽप्यन्तिके तथापि हेतुभावेक्ये व्यवस्थितस्य विद्याहीन स्यापीन्द्रियाणि विषयेभ्यः सकामाद्यद्यपि सहियन्ते तथापि रागोऽनविष्यते । स च तत्त्वज्ञानदुच्छिद्यत इत्यर्थं । रसश्च

वदस्य माधुर्यादियद्विधरसविषयत्वं निषेधति— रसश्चाह इति । वृद्धप्रयोगमन्तरेण कथं प्रसिद्धिरित्याशङ्क्याऽऽह— स्वर सेनेति । स्वच्छयेति यावत् । रसिकः स्वेच्छवच्छब्दार्थो रसो विवक्षितापेक्षितज्ञातेत्यर्थं । कथं तर्हि तस्य निवृत्तिस्तथा ऽऽह— सोऽपीति । दष्टिमेवोपरव्यिषयार्था स्पष्टयति— अहमेवेति । रागापगमे सिद्धमर्थमाह— निर्वोजमिति । ननु सम्यग्ज्ञानमन्तरेण रागो नापगच्छतीति चेत्तदपगमादृते रागवत् सम्यग्ज्ञानोदयायोगादितरेतराश्रयतेति नेत्याह— नासतीति । इन्द्रियाणां विषयपारवश्यं विवेकद्वारा परिहृते स्थूलो रागो व्यावर्तते । ततश्च सम्यग्ज्ञानोत्पत्त्या दुष्ममस्यापि रागस्य सर्वात्मना निवृत्त्युपपत्तेर्नतरेतराश्रयतेत्यर्थं । प्रज्ञार्थैरेव स च क्लृप्ते स्थिते फलितमाह— तस्मादिति ॥ ५९ ॥

३ रा. भा.— एवं चतुर्विधा ज्ञाननिष्ठा पूर्वपूर्वोत्तरोत्तरनिष्पाद्येति प्रतिपादितम् ; इदानीं ज्ञाननिष्ठायां दुष्प्रापतां तत्प्राप्त्युपायं चाह— विषया इति । इन्द्रियाणामाहारा विषयाः, निराहारस्य विषयेभ्यः प्रत्याहृतेन्द्रियस्य देहिनो विषया विनिवर्तमाना रसवर्जं विनिवर्तन्ते; रसो रागः, विषयरागो न निवर्तते इत्यर्थः । रसो रागोऽप्यात्मस्वरूपं विषयेभ्यः परं सुखतरं दृष्ट्वा निवर्तते ॥ ५९ ॥

४ ये ता चं — किमर्थमिदमवस्थाचतुष्टय विभज्योप दिश्यत इत्यत आह— अन्विति । प्रथम बाह्येन्द्रियाणि विषयेभ्यः प्रतिषेधत्ये मन आत्मनि व्यवस्थापयितुं यतेत, इय यतमान सञ्जा । अथ बलात्सङ्गान्ध्यापि बाह्येन्द्रियाणि सावदोपरागद्वेषादि दोषकल्पितमन पुन पुनरवसरे प्रेरयेत्, स्वयं चात्मनि स्थातुं न शक्नुयात् अत पत्रावशिष्टरागद्वेषादीनौदासीन्यात्मनिमनन्दनादि क्रमेण पचेत्, इय व्यतिरेकसंज्ञा । तत पक्षेऽपि दोषशेषे अ नादिविषयानुभवभावित्वासनामात्रमात्मानमनुभूयन्तीं सेमुपै प्रति विभक्त्येत्, तत्र निरतिष्यायानन्दरूपमात्मानं पुरुषद्वेषिण्या योषित इव युवान् प्रदस्येप्रदस्ये क्रमादात्मनि दोष समुत्थाप्य तैर्न तोपविशयेण दरीयसा च स्मृतिविचुरण कालेन बाह्यविषय- बाधनात्तान्मुन्मूलयितुमीहत्, सेय पक्षेन्द्रियसंज्ञा । या पुन समन्वयान्नातिलयादीमुपयमात्रस्याप्यसम्भवेन परमवैराग्य दगा, ना यदाऽनापसञ्जा । ज्ञाननिष्ठाकृष्टा योगारम्भमाहावलो कर्त्तव्यं यावयति । त्वावलोकेन परम्पत्या निरतिषयापुरुषार्थभूताम् क्लृप्त्या क्लृप्त इति दर्शितं भवति । कामानां तथात्वेतादर्शन तथा हृद्यमानैव्यपि निस्सङ्गतासङ्गलेणेन धुम्यमानैव्यपि नाति श्रे, प्रनरऽपि राग तत्रितोषमस्म इति चावस्थाविषयम्, आ-मरतित्व तस्य षष्णम्, 'आधर्षवद्दति' [२।२९] इति तस्य तत्रकामाया तनुमन्धानरूपं तदासनं, तत्राप्त्यर्थं प्रकृषिन् । तस्य प्रजनं यति प्रप्रवृत्त्योक्तं मिदम् ।

अथोत्तरप्रकरणं पूर्वेण पृथगर्थं प्रदर्श्य सप्तम्यप्रवृत्तार यति— इदानीमिति । ज्ञाननिष्ठायाश्चतुर्विधाया अपीति शेष । 'निराहारस्य' इत्योः भोजननिषेधप्रम व्यु दस्यति— इन्द्रियाणामित्यादिना । 'न चैकान्तमनश्चर' [६।१६] 'युकाहारविहासस्य' [६।१७] इति हि वक्ष्यते । अन्यत्रापि 'अत्याशानादतीपानात्' [तै. ना १।१४] इति क्लृप्यते । मोक्षमार्गं च 'दक्षैतानीन्द्रियोक्तानि द्वाराण्या- हारसिद्धये' [म भा शा मो] इति सर्वेन्द्रियविषयाणां माहारासन्दनं प्रहणं दृष्टम्, न च प्रतिज्ञाहारनिषेधमात्रादोष विषयनिवृत्ति, तस्य कतिपयेन्द्रियविषयत्वादिति भावः । 'रसवर्जं' इत्येतावति चास्यतात्पर्यमिति शोतनाय विनिवर्तमाना इत्यनुदितम् । आत्मगोचराण्यव्यवच्छेदा याह— विषयराग इति । प्रस्तुता एव विषया परमिति निर्दस्येतावतिव्यमहन्तीति विषयेभ्य इत्युक्तम् । कामादि कृशरत्त्वमात्रस्यानुपयुक्त्याद्विषयरागनिवर्तनौपयिकं पराश्रय- यमाह— सुखतरमिति । विषया हि सुखस्तथा, आत्म त्वरूपं न ततोऽप्यतिशयेन सुखरूपम् । अत्र 'दृष्ट्वा निवर्तते' इति दर्शनस्य रागकर्मकृत्वाया निर्देश औपचारिकः । यदा दृष्ट्वा स्थितस्यस्य देहिना रागो निवर्तते इत्यस्य । एवमात्म दर्शनं विना विषयरागो न निवर्तते इत्युक्तम् ॥ ५९ ॥

५ आ. भा. भा.— न चैतद्वृत्तं ज्ञानमपरन्ततो भवतीत्याहोचरश्लोकेः । निराहारत्वेन विषय- भोगसाधन्यांभाय एव भवति, इतरविषयाङ्गाहाराणो वा; रसाकाङ्क्षादिर्न निवर्तते, स त्वपरोसमा- नादेव निवर्तते इत्याह— विषया इति । 'इन्द्रियाणि जयन्त्यासु निराहारा मनीषिणाः । वर्जयित्वा तु रसनमसौ रस्ये हि धर्षणे' इति षचनाष्टागवने [११।८।२०] रसश्चन्दस्य रागसचित्वाय ॥ ५९ ॥

६ ज. प्र. दी. — 'विषया विनिवर्तन्ते' इत्यादिशब्दोक्त-
यान्तोऽपि 'तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठिता' [२।६१] इत्युक्त्यादिदमपि
लक्षणविवरणमिति श्रान्तिः— इत्यादिशिरासायामाह— न चेति । एत-
क्षणं यस्माद्भवति तदेतन्नखणम् । अत्यन्ततोऽप्यत्यन्तः 'अनुदरा
कन्या' इति यथा । यथैवंलक्षणं ज्ञानं तर्हि सर्वोऽपि जनः करमात्र
तन्मात्रयति कामाश्रयवद्विहारार्थम् ? किं दन्वचमानविरा इव
वन्प्रदीति ? अतो नास्त्येवेदं ज्ञानमिषु लक्षणमित्यादिपरिहा-
रार्थमिति शेषः । त्रिभिरित्यनुवर्तते ज्ञानस्यात्यप्रयत्नासाध्य-
त्वमन न प्रतीयत इत्यादिशब्दोपोद्घातप्रक्रियेत्येन्द्रियजन्यस्य ताव-
न्महाप्रयत्नसाध्यत्वमात्रेण श्लोकोक्तोच्यत इति भावेन तं व्याच-
ष्टे— निराहारस्त्वेनेतिः एतेन 'रसवर्ज' इत्येतदत्राचष्टे । तथा हि
निराहारस्य देहिनः । तेन निराहारस्त्वेनेति यावत् । विषया
रुपायः । तद्गोप्यमाभ्यानीन्द्रियाण्यनेनोपलक्षयन्ते, तानि वि-
निवर्तन्ते । रसवर्ज रसो राग तं वर्जयित्वा विषयामिदोपलक्षेत्
मिको निराहारस्त्वेन न निवर्तत इति । अन्यैवान्तरमाह—
इतरति । आकाङ्क्षाशब्देन भोगक्षयकोऽपि लक्षयन्ते । 'रसवर्ज'
इत्यस्वार्थं रसाङ्गाङ्गादिरिति । तत्रथेयं योजना— निराहारस्त्वेन
रसादितरे विषयाः तद्गोप्यकाच्यः तदाकाङ्क्षयति यावत्, विनिव

र्तन्ते । स्वं वर्जयित्वा मनसो रसविषयाकाङ्क्षा रसनेन्द्रियस्य तद्गो-
प्यकाच्य न निवर्तत इति । रसोऽपीत्यस्वार्थमाह— स त्वि-
ति । आयेऽर्थं स रतः सर्वविषयविषयो रागः । द्वितीये स रतः
तद्गोप्यशक्तिः तदाकाङ्क्षा च । उक्तमर्थं श्लोकार्हेत् करोति— इ-
त्येहेति । द्वितीयार्थं प्रमाणमाह— इन्द्रियाणीति । जयन्ति
भोगशक्तियेण च रागसंयेण च । मनो रगतं तु रस्ये विषय
प्रकारद्वयेन च वर्धते । आयमर्थमुपरादयति— रमेति । उक्तं युक्त-
मित्युभयय शेषः रसशब्दस्य रागवाचित्वं उक्ताभिधानादवगन्त-
व्यम् । अचेनेन चेन्नवदुपचारादसः परं दृष्टा निवर्तते इति युक्तम् ।
अयमर्थसङ्ग्रहः— यदा बाधेन्द्रियाणि विषयैः सतिशुण्यन्ते
तदा तद्वारा मनस्तत्र प्रवर्तते, प्रयुते च मनमि रागो भवति, तत्र
वात्मनः क्षोभ इति । एवं इन्द्रियाणामविजयः । यो हि यं व्याकुलं
करोति स तेव जित इत्युच्यते । यदा तु बाधेन्द्रियाणि विषय
सन्निधानेऽपि न सैः सतिशुण्यन्ते, सतिशुण्यन्तेपि न मनस्तदा-
मिमुञ्चवाहरन्ति, आहतेऽपि मनमि न विषयरागो जायते,
तदा वात्मनः क्षोभो भवतीत्येव इन्द्रियजयः । योऽयं सङ्ग्रहेण
द्वेषा— बाधेन्द्रियाणां शक्तियन्तमनसो रागक्षयाच्च । एतत् द्वयं
च पुरयमेदेनोक्तप्रकारद्वयेन निराहारस्त्वेनप्रज्ञासाक्षात्काराभ्यां भव-
तीत्येवमिन्द्रियजयस्य महाप्रयत्नसाध्यत्वमिति ॥ ५९ ॥

७ ह. पै. भा. — तत्र विषयाननाहरन्नभ्यासात्कूर्मोऽङ्गानीवेन्द्रियाण्यर्थेभ्य उपसंहरति, अत-
स्तस्यापि प्रज्ञा पतिष्ठिता स्यादित्यत आह— यद्यपि विषयोपलक्षितानि विषयशब्दवाच्यानीन्द्रि-
याणि निराहारस्त्वानाहिममाणविषयस्याऽऽस्तुरस्य काष्ठतपसि स्थितस्य मूर्खस्यापीन्द्रियाणि निवर्तन्ते न
व्याप्रियन्ते, देहिनो देहवतः । मूढमदग्राहेण क्रियमाणं तपः काष्ठतपः । रसवर्ज 'रसो रागो रसिको
रसज्ञः' इति प्रयोगदर्शनाद्वागं वर्जयित्वा । स्थितप्रज्ञालक्षणं तु रागेण सहेन्द्रियाणां विषयेभ्यो व्या-
श्रुचिरभिमता । कथं तर्हि विषयेभ्यो रागस्य निवृत्तिः ? इति चेत्, रसोऽप्यस्य यतेः परं परमात्मा-
नं दृष्टोपलभ्य 'अहमेव तदिदम्भूतः' इति निवर्तते । निर्वाजरारागः सम्पद्यत इत्यर्थः । नासति सम्य-
ग्दर्शने रागस्योच्छेदः । तस्मात्सम्यग्दर्शनात्मिकायाः प्रज्ञायाः स्वैर्यं कर्तव्यमित्यभिप्रायः ॥ ५९ ॥

८ वं. प्र. नि. — ननु मूढोऽप्यातृतावस्थायामिन्द्रि-
याणि विषयेभ्यः प्रत्याहरति ; तत्कथमर्थं व्यनहातो लोकाविल-
क्षणः ? स्थितप्रज्ञासाधारण इत्यादिशब्दो भेदमाह— इन्द्रियाणा-
माहात्त विषयाः, निराहारस्य विषयेभ्यः प्रत्याहतेन्द्रियस्य
देहिन आतुरादेविषयाः तद्गोप्यसमर्थानीन्द्रियाणि विनिव-
र्तन्ते, किन्तु रसवर्ज, विनिवर्तन्त इत्यनुपपन्नः । रसो रागः,
'पङ्कारादौ [विषे वीर्ये गुणे] गुणे वीर्यं बले रागो दूने रसः'
[अमरः ३।३।२२६] इति नियुक्तः । विषयामिलापस्तु न

निवर्तत इत्यर्थः । अत्र तु स्थितप्रज्ञस्य परं निवृत्तिशया-
नदुत्तरं त्रय दृष्टा साक्षात्कृत्य स्थितस्य स रसोऽपि
विषयामिलापोऽपि निवर्तते स्वोपादानज्ञाननामाविर्भावो
भवति । श्रूयते हि " किं प्रजया करियामो वेर्यं नोऽय-
मात्माऽयं लोकः " [वृ. उ. ४।४।२३] इत्यादि-
दर्शनो विषयरागनिवृत्तिः । तथा च सरागविषय-
प्रत्याहतेन्द्रियत्वव्यवहारः स्थितप्रज्ञस्वैर्येति न मूढेऽतिव्याप्ति-
रिति भावः ॥ ५९ ॥

९ व० त० दी० — यतो निराहारस्य विषयेभ्यः प्रत्याहतेन्द्रियस्य सतः विषया विनिवर्तन्ते, नान्यस्य
निराहारस्य रसवर्ज विषया वा निवर्तन्ते, न तु रसस्तदिन्द्रियस्य सर्वव्यवहारात्साक्षात्कार्यकत्वाच्च । रसनिवृत्त्यु-
पायमाह— रसोऽपि अस्य सिद्धस्य स्थिरविषयः परमात्मानयानन्दमनुभूय निवर्तते; महानन्दमेऽपानन्द-
वस्तुनि सर्वस्य प्रवृत्त्यसम्भवनियमान् । अग्रे चैतस्यासन्नभाषणमननप्रवृत्त्यात्मनिष्ठापुक्कानि लक्षितानि ॥ ५९ ॥

१० पु. ज. त. — ननु इन्द्रियाणामत्राद्यभावेन्द्रिय-
विषये प्रवृत्तिः कथं ? कथं न तेषामपि स्थितप्रज्ञा ? इत्या-

शङ्कायाह— विषया इति । निराहारस्य देहिनो विषया विनि-
वर्तन्ते, तत्कथमित्यर्थः । परन्तु रसवर्ज, रसो नाम तदु-

भवाधांभिलापन्तद्गर्ज तद्गृहीतमित्यर्थः । 'देहितः' इति स्थितप्रज्ञस्य रसोऽपि तद्भिलापोऽपि परस्परकृष्टं भगवदधीयते पदेन तेषां देहाभ्यामोऽपि न निरर्नत इति ज्ञापितम् । अस्य दृष्टा निवर्त्तते । एतावद्भेदलक्षण्यमिति भावः ॥ ५९ ॥

११ नी० भा० दी०— ननु विषयेभ्य इन्द्रियाणां निवृत्तिश्चेत् स्थितप्रज्ञानाहेतुस्तर्हि सुप्तिमूर्च्छालयप्रहावेशाद्वावपि साऽस्तीति सर्वोऽपि स्थितप्रज्ञ एवेत्याशङ्क्याह— विषया इति । सत्यं देहिनो देहाभिमानवतो मूढस्य सुप्त्यादौ निराहारस्य इन्द्रियैर्विषयाननाहरतोऽभुञ्जानस्य विषया विनिवर्त्तन्त एव; तथापि रसवर्जं, रसो रागसद्वर्जं निवर्त्तन्ते तदाऽपि सूक्ष्मरूपेण रागोऽस्ति, रागमूलस्यात्माज्ञानस्यादाहात्प्रामो स्थितप्रज्ञ इत्यर्थः । अथैव पुनः परं दृष्ट्वा आत्मानं साक्षात्कृत्य निराहारस्य शब्दादीनगृह्यतो रसोऽपि निवर्त्तते मूलाज्ञानदाहादित्यसि सुप्तादेः समाधिस्थस्य च महान् विशेष इति भावः । प्राञ्चस्तु—रोगिणः फास्यतपस्विनो वा मूढस्यापि विषयात् अनाहरतो रसवर्जं विषया विनिवर्त्तन्ते, तस्यैव परं दृष्ट्वा स्थितस्य रसोऽपि निवर्त्तते—इति व्याचक्षुः ॥ ५९ ॥

स्थितप्रज्ञत्वसिद्धयर्थं बलवदिन्द्रियाणां जयोपायस्तत्फलं च ।

यततो ह्यपि कौन्तेय ! पुरुषस्य विपश्चितः ।

इन्द्रियाणि प्रमाथीनि हरन्ति प्रसभं मनः ॥ ६० ॥

तानि सर्वाणि संयम्य युक्त आसीत मत्परः ।

वशे हि यस्येन्द्रियाणि तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठिता ॥ ६१ ॥

१ शां. भा.— सम्यग्दर्शनलक्षणप्रज्ञास्थैर्यं चिकीर्षिताऽऽद्विन्द्रियाणि स्ववशे स्थापयितव्यानि, यस्मात्तदनवस्थापने दोषमाह— यतत इति ॥ यततः प्रयत्नं कुर्वतो हि यस्मादपि कौन्तेय ! पुरुषस्य विपश्चितो मेघाविनः—'अपि' इति व्यवहितेन सम्यग्धः— इन्द्रियाणि प्रमाथीनि प्रमथनशीलानि विषयाभिमुखं हि पुरुषं विशोभयन्ति आकुलीकुर्वन्ति; आकुलीकृत्य च हरन्ति प्रसभं प्रसन्नं प्रकाशमेव पश्यतो विवेकविज्ञानयुक्तं मनः ॥ ६० ॥ यतस्तस्मात्— तानीति ॥ तानि सर्वाणि संयम्य संयमनं वशीकरणं कृत्वा युक्तः समाहितः सन्नासीत मत्परः—अहं वासुदेवः सर्वप्रत्यगात्मा परो यस्य स मत्परः, 'नान्योऽहं तस्मात्' इति आसीत इत्यर्थः । एवं आसीनस्य यतेर्वशे हि यस्य इन्द्रियाणि वर्तन्ते अभ्यासवशात् [— यत्वात्] तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठिता ॥ ६१ ॥

२ आ. शां. व्या.— श्लोकान्तमवतारयति— सम्यग्दर्शनेति । मनसः स्ववशात्वादेव प्रजास्थैर्बसम्भवे किमर्थमिन्द्रियाणां स्ववशात्त्वापादनं ? इत्याशङ्क्याऽऽह— यस्मादिति । ननु विवेकवतो विषयदोषदर्शिनो विषयेभ्यः स्वयमेवेन्द्रियाणि व्यावर्त्तन्ते, किं तत्र प्रज्ञास्थैर्यं चिकीर्षिता कर्तव्य इति तत्राऽऽह— यततो हीति । विषयेषु भूयो भूयो दोषदर्शनमेव प्रयत्नः । हिंस्रवत्स्य यस्मादर्धस्य समाप्तौ सम्बन्ध वक्ष्यति । अघिस्रवत्स्य प्रयत्नं कुर्वतोऽपीति सम्बन्धं गृहीत्वा सम्बन्धान्तरमाह— पुरुषस्येति । प्रमथनशीलत्वं प्रकटयति— विपश्चेति । विधाभन्त्याऽऽकुलीकरणस्य फलमाह— आकुलीकृत्येति । प्रकाशमेवेत्युक्तं विषययति— पश्यत इति । विपश्चितो विदुषोऽपि प्रकाशमेव प्रकाशाशब्दविवेकात्म्यवितानेन

युक्तेव मनो हन्तीन्द्रियाणीति सम्बन्धः ॥ ६० ॥

हिंसाधार्म्यमनूय तस्मादिन्द्रियाणि स्ववशे स्थापयितव्यानीति पूर्वेण सम्बन्धमभिसंधायाऽऽह— यतस्तस्मादिति इन्द्रियाणां स्ववशात्सम्पादनानन्तरं कर्तव्यमर्थमाह— तानीति । एवमासीनस्य किं स्यात् ? इति तदाह— वशे हीति । समाहितस्य विशेषविकल्पस्य कथमासनं ? इत्यपेक्षाया माह— मत्पर इति । परापरभेदशङ्काप्राहृत्याऽऽसनमेव स्फोरयति— नान्योऽहमिति । उत्तरार्धं व्याकरोति— एयमिति हिंस्रवत्स्य स्पुटयति— अभ्यासेति । 'परस्मादात्मनो नाह मन्योऽस्मि' इति प्रागुक्तासन्धानन्याऽऽदरेण नैरन्तरे दीर्घकालानुष्ठाननामध्यादित्यर्थः । अथवा विषयेषु दोषदर्शनाभ्यासगामध्यादिन्द्रियाणि संयतानीत्यर्थः ॥ ६१ ॥

३ रा. भा.— आत्मदर्शनेन विना विषयरागोन निवर्त्तते, अनिष्टे विषयरागे विपश्चितो यतमानस्यापि पुरुषस्येन्द्रियाणि प्रमाथीनि यलयन्ति मनः प्रसन्नं हरन्ति । एवामिन्द्रियजय आत्मदर्शनाधीनः, आत्मदर्शनमिन्द्रियजयाधीनमिति ज्ञाननिष्ठा दुष्प्राया ॥ ६० ॥ अस्य सर्वस्य दोषस्य

परिजिहीर्षया विषयानुरागयुक्ततया दुर्ज्ञेयानीन्द्रियाणि संयम्य चेतसः शुभाश्रयभूते मयि मनोऽवस्था-
प्य समाहित आसीत्; मनसि मद्भिषये सति निर्दग्धशोषकलमपतया निर्मलीकृतं विषयानुरागराहृतं
मन इन्द्रियाणि स्वशानि करोति । ततो 'वश्येन्द्रियं मन आत्मदर्शनाय प्रभवति; यथोक्तं-
'यथाऽग्निरुद्रुतशिसः कर्षं दहति सानिलः । तथा चिचस्थितो विष्णुर्योगिनां सर्वकिल्बिषम्' [वि.पु.
६।७।७४] इति । तदाह— 'वशे दि यस्येन्द्रियाणि तस्य प्रजा प्रतिष्ठिता' इति ॥ ६१ ॥

४ वे. सा. चं.— अमानिहृते विषयरागे दुर्ज्ञेयानीन्द्रिया-
णीत्युच्यते— 'यतत' इति श्लोकेन । विषयिष्व यतमा-
नत्वे हेतुरिति योतनाशोक्तं विषयिष्वितो यतमानस्यापीति ।
अत्र विषयिष्व शास्त्रजन्यहेयोपादेयविवेकत्वम् । बलवतां प्रमा-
थित्वं हि 'बलवानिन्द्रियमानो विद्रासमपि कर्षति' [मनु. २।२१५]
इति स्मर्यते—इति शापनाय चलयन्तौत्युक्तम् । इन्द्रियाणां बले
न रागादिवस । उक्तश्लोकद्वयसात्पर्यसिद्धमन्योन्याश्रयणं तत्फलं
चाह— एवमिति ॥ ६० ॥ तत्पर्येनान्याश्रयणवृत्तिसंघं साध्यसाधन
भावः कथं पूर्वमुपदिष्ट ? इत्युच्यते 'तानि सर्वाणि' इति ।
अस्येति, अन्योन्याश्रयादिदोषस्येत्यर्थः । संयम्येति ।
विषयस्पर्शनिवारणमात्रमत्रोच्यते, न त्विन्द्रियजयावस्था ।
'मत्पर' इत्यत्र वस्तुविषयैशिशेषविवेक्षया सिद्धं शुभाश्रय

विषयविशेषवत् चेतस इत्यादिना विद्वत् । शुभाश्रयनं हि
व्यगभवे, आश्रयशब्देन परिशुद्धात्मस्वरूपस्य च व्ययचोदः ।
युक्तशब्देनात्र विषयस्वभावात्सुकर चित्तमसाधानं विवक्षितमि-
त्याह— समाहित इति । 'मत्पर' इत्येतावता कथमन्यो-
न्याश्रयादिपरिहार इत्याह— मनसीति । अत्राशोषशब्देनो-
पाशीवशोपश्लेषकमसद्ब्रह्मः । निर्मलीकृतं रजस्तमोतिरहितं तत
एव हि शब्दादिविषयानुरागरहितम् । अत्र प्रज्ञाशब्दस्य ज्ञान-
निष्ठाफलपर्यन्तत्वमात्मदर्शनशब्दरक्तोक्तम् । शुभाश्रयानुसन्धान
स्य वरमपविनाशकत्वे स्मृत्यन्तरसमादमाह— यथेति ।
आत्मदर्शनमन्तरेणैव इन्द्रियजयसिद्धेर्नान्योन्याश्रयः । अत
पूर्वोक्तसाध्यसाधनभावोपपत्तिरित्युत्तरार्धेनोच्यत इत्याह—
तदाहोति ॥ ६१ ॥

५ आ. मा. भा.— अपरोक्षज्ञानरहितज्ञानिनोऽपि साधारणयत्नवतोऽपि मनो हरन्तीन्द्रियाणि ।
पुरुषस्य शरीराभिधानिनः । को दोषस्ततः ? प्रमाथीनि प्रमथनशीलानि पुरुषस्य ॥ ६० ॥ तर्ह्य-
शवषाम्भवेत्यत आह—तानीति । बहुयत्नतः शङ्कयानि । अतो यत्नं कुर्यादित्याशयः । युक्तो भयि
मनोयोगयुक्तः । अहमेव परः सर्वस्मादुत्कृष्टो यस्य स मत्परः । फलमाह— वशो हीति ॥ ६१ ॥

६ अ. प्र. दौ.— मनु यत्नज्ञानान्यामिन्द्रियजययुक्तया
'यततोऽपि' इति तद्विरुद्धं कथमुच्यते ? इति चेत्, न, इन्द्रिय
जयार्थं किं निराहारत्वलक्षणं महाप्रयत्नेन ? प्रत्याहारादिना
साधारणेन प्रयत्नेन तत्सम्भवात्; तथा किमपरोक्षज्ञानेन ?
नित्याभित्यविवेकज्ञानेनापि तदुपपत्तिरित्याशयः तन्निषेधोऽत्र
क्रियत इत्याशयवान् व्याचष्टे— अपरोक्षेति । ज्ञानस्य प्राप्ता
न्यसूचनाय विषयितोऽपीत्येतत्पश्चादुक्तमपि अपरोक्षेत्यादौ
व्याख्यातम् । यततोऽपीत्युक्तार्थः— साधारणेति । हरन्ति
विषयतमिन्द्रियाणि तदभिमुखं कृत्वा तदानीकुर्वन्तीत्यर्थः । पुरुष
स्येति व्यर्थं श्लोकात्म्येवमायादित्यत आह— पुरुषस्येति ।
एतवोक्तोपपादनार्थम् । 'प्रमाथीनि' इत्यस्य प्रयोजनं वस्तुमा
द—को द्रोप इति । एतावताऽऽप्तमनस्तदविजयः कथं ? इत्या-
शयः । मनो हृतयन्ति पुरुषस्य शोभनशीलानि, न तेन विजि-
तानीति भावः । 'पुरुषस्य' इत्यनेनोभयमास्यान्वयं दर्शयति ॥ ६० ॥

मज्ञापरोक्षज्ञानस्य चेन्द्रियजयव्याप्यतयाऽभिप्रेतत्वचेतरतराश्रय-
प्रसङ्गादिति भावः । तथा च तन्मयस्य ज्ञानसाधनत्वं यद्विवक्षितं
तत्र सम्भवतीति शङ्काशेषः । इन्द्रियसमोऽश्रय एवेति
शब्दायाः तानि सर्वाणि सयम्यासीतेति किमेतदुच्यते ? इत्यत
आह— बहुयत्नेति । यत्नं बहुमिति शेषः । यद्यपि तन्मयेन
परोक्तं साधनं अस्मत्पक्षे वा शक्यं, तथापि तत्प्रति
निधिना महाप्रयत्नेन जयानीत्यर्थः । एतदनुगोहात्तत्त्वं
नैवोक्तमिति शङ्क्यम् । युक्त इति नैतदुचितो रूपम्, येन प्रति
सम्बन्ध्याकाङ्क्षाया तदनुक्तिदोषः स्वप्नः, किन्तु समाध्यर्थस्य
युजेरिति भावेनाह— युक्त इति । मत्पर इत्युत्तरं धक्कयत्
'मयि' इत्युक्तम् । मत्पर इत्युद्देशान् इत्यन्यैर्व्याख्यातं तत्राक्षरा-
नुशातीत्याशयवान् व्याचष्टे— अहमेवेति । भगवानेन सर्वस्मा
दुत्कृष्ट इति शब्दात् तस्मिन्नेव निरन्तरं मनसो योजनं इन्द्रियजय
परं साधनमिति भावः । निराहारत्वादिनं तु वस्तुवृत्तिप्रदध-
नार्थमेवोक्तमिति मन्तव्यम् । यदर्थमयमुपोद्धात उक्तस्तत्प्रदर्श-
नपरतोत्तरार्धेतात्पर्यमाह— फलमिति । यथैव तत् किमित्या-
शङ्कया इन्द्रियजयस्य ज्ञानं फलमदित्यर्थः । यत् एव ज्ञानं महा-
यासासाध्यैन्द्रियजयफलं, अतएवायासमीहयनेन न तस्याश्रयण-
न तु ज्ञानस्यो फलक्षणत्वाभावादिति श्लोकप्रयत्नसात्पर्यायं ॥ ६१ ॥

उपाह्वतस्य साध्ये वचन्ये तानि सर्वाणीति किमुच्यते
इत्यतोऽन्तरापतितो शङ्कः । निषर्तयितुमेतदिति भावेनाह— तर्ह्ये-
ति । यदि साधारणविवेकज्ञानान्या न जीयन्ते इत्यर्थः । अथ
क्यान्वेष चेतुमिति शेषः । निराहारस्य द्वाहवस्थातासम्भवात् ।

७ ह. पं. भा.— तस्य च सम्यग्दर्शनस्यैवस्योपायमाह— यततो यतमानस्यापि पुरुषस्य
विषयितो भेयानिनोऽपि मन इन्द्रियाणि प्रमाथीनि प्रमथनशीलानि प्रसभं हरन्ति ॥ ६० ॥ यस्मादेवं
ति. २५

तस्मात्- तानि सर्वाणीन्द्रियाणि वशीकृत्य युक्तः समाहितः समासीत । मत्परः, अयं वासुदेवः सर्वप्रत्यगात्मा परः प्रधानं यस्य स मत्परः । नान्योऽहं तस्माद्वासुदेवादित्युपारीतेत्यर्थः । वशे हि यस्येन्द्रियाणि वर्तन्तेऽभ्यासबलात्तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठिता ॥ ६१ ॥

८ वं. प्र. गि — ननु सारागविपयनिष्ठचेन्द्रियत्वमपि मूढाणां सम्भवति, विपयदोषदर्शनेन नित्यानित्यविभेदेन च गानसिन्धेव विपयरागनिष्ठते. सुखरत्वादित्याग्रहः— यतत पुन पुनर्विपयदोषदर्शनात्मकं यत्नं कुर्वत तथा विप- श्रितो विनेत्रिचोऽपि पुरुषस्य मन क्षणमेक निर्विकारात्त- मपि इन्द्रियाणि प्रसभ बलात्कृत्वा हरन्ति विराश्रापणेन स्वविपयविष्टं कुर्वन्ति । ननु वैराग्यरक्षके राजनि विवेके तन्मन्त्रिणं च प्रयत्ने जागरुके षधं हरन्ति ? इत्यत आह— प्रमाथीनीति । प्रमथनशीलत्वाद्वाजमन्त्रिणाद्यन्त्रिभूय हरन्तीत्यर्थ । हि प्रसिद्धी । प्रसिद्धं हि लोके प्रमाथिनो दुष्टाश्रोत्रादय पश्यत्येव धनिनि धन हरन्तीति ॥ ६० ॥

नन्वेव प्रयत्नविकारम्यामपि यदीन्द्रियजयो न स्यात्तर्- जयान्येव तानि स्युः, न च 'परं दृष्ट्वा निवर्तते' [२।५९] द्रव्युकमात्मदर्शनेमेवेन्द्रियजयोपाय इति युक्तम्, तथा सति आत्मदर्शनादिन्द्रियजय इन्द्रियजयात्मात्मदर्शनेमित्यन्योन्याश्र- यात्, तथा च स्थितप्रज्ञत्वमतिदुर्लभमिति मन्वमानमर्थेन प्रति भगवानिन्द्रियजयोपायमुपदिशति— तानीति ।

९ व० त० दी० — तेष्वेव प्रथममुपदेशे कर्त्तव्यतादृढनाय तस्यासं सहेतुकं लक्ष्यति— यततोऽपीति द्वाभ्याम् । यततोऽपि तत्तदिन्द्रियजयाभ्यास एव श्रेयान् मन.प्रमाथित्वादिन्द्रियाणां जतस्तानि सर्वाणि प्रथमं सुद्धया संयम्य युक्तो य आसीत् मत्परः तस्यैव प्रतिष्ठिता प्रज्ञाऽवसेया ॥ ६० ॥ ६१ ॥

१० पु अ. त — ननु इन्द्रियसंयमं सर्वेषां कर्तुमुचित, स्थितप्रज्ञे को विशेष ? इति चेत्तत्राह— यतत इति द्वाभ्याम् । हे शौन्तेय ! विपश्चित्तात्वात्तद्विद पुरुषस्य यततोऽपि यत्नं कुर्वाणस्यापि प्रमाथीनि प्रकर्षेण मथनशीलानि इन्द्रि- याणि प्रसभं बलात्कारेण मनो हरन्ति ॥ ६० ॥ अतस्तानि

मत्परं सन् तानि सर्वाणि संयम्य युक्त आसीत्त्यन्वय । परशब्द इष्टचन । अहमेव पर इष्टो यस्य स मत्परः, मर- पितमना इति वाच्यम् । एतन्मृतं सन् तानि प्रमाथीनि सर्वाणीन्द्रियाणि संयम्य वशीकृत्य युक्तः समाहित आसीत् उपरिनेत् । यथा हि— राज्ञि त्रिन्यस्तं धनं न चोरैरपहृतं शक्यं, प्रत्युत राजाश्रितोऽयमिति भयाचोरादय एव तस्य वसन्तिनो भवन्ति, तथा सर्गलोकेष्वेव भगवति विन्यस्तं मनो नेन्द्रियैरपहृतं शक्यम्, इन्द्रियाण्येव तु तस्य भया- द्दश्यानि भवन्तीति मत्परशब्देन ध्वन्यते । एतदुक्तं भवति— परमेश्वरे समर्पितं मनो निदग्धाशेषकल्मषमतिविरलं भवति, 'यथाऽप्रिस्थितशिव' कथं दहति सानिलः । तथा चित्त- गतो निष्कृष्टीगिनो सर्वकिल्बिषम्' [विष्ट ६।७।७४] इत्यादि- स्मृते । तत्र विपयरागरहितं मन. सर्वाण्यपीन्द्रियाणि स्व- शीकरोति । ततो वश्येन्द्रियस्तत्त्वज्ञानाय प्रभवतीति न पूर्वोक्तान्योन्याश्रय इति । तदेतदाह— वशे हि यस्येन्द्रि- याणीति । तदनेन 'किमासीत्' [२।५४] इति प्रसभ्य वश्ये-न्द्रिय. सत्त्वासीतेत्युत्तरमुक्तं भवति ॥ ६१ ॥

११ नी० भा० दी० — किञ्च सुप्तादेरिन्द्रियाणि आन्त्या स्वयमेव लीयन्ते, समाहितेन तु तानि कूर्मैणा- द्भ्रवीय स्वेच्छया सहियन्ते, एतच्चाल्यन्तायाससाधमित्याह— यतत इति । विपश्चितः शास्त्रार्थोपदेशवतो यततोऽपि समाधिसिद्धयर्थं यतमानस्यापि पुरुषस्य इन्द्रियाणि कर्तृणि-मत् प्रतीचि स्थिरीक्रियमाण-कर्मभूत- हरन्ति विपयप्रवण कुर्वन्ति, यत् प्रमाथीनि । यथा— बहवश्चोरा वने एकं पुरुषं प्रमथ्य तस्य वित्तं हरन्ति एव- मिन्द्रियाणि यततो मनो हरन्ति, यत् प्रसभमतिशयेन प्रमथनशीलानि ॥ ६० ॥ यद्यन्वेवं तथापि तानि निय- न्तव्यान्त्येव, अन्यथा स्थितप्रज्ञत्वस्यैवास्तिद्वैरित्याह— तानीति । संयम्य वशीकृत्य युक्तः सन्नद्धो मत्पर- अहमेव सर्वेषां प्रत्यगात्मा परः रुपादिभ्यो बाह्येभ्यो वेहेन्द्रियादिभ्य आन्वरेभ्यश्च वत्कृष्टः प्रियतमो यस्य स मत्परः सप्रासीत्, हि यस्मात् वशे आशायात् । शेष स्पष्टम् ॥ ६१ ॥

विपयस्मरणस्यानर्थकरत्वादिन्द्रियनिग्रहावश्यकता ।

ध्यायतो विषयान् पुंसः सङ्गत्संपूजायते ।

सङ्गात्सञ्जायते कामः कामात्क्रोधोऽभिजायते ॥ ६२ ॥

**क्रोधाद्भवति सम्मोहः सम्मोहात्स्मृतिविभ्रमः ।
स्मृतिभ्रंशाद्बुद्धिनाशो बुद्धिनाशात्प्रणश्यति ॥ ६३ ॥**

१ शां. भा.— अयेदानीं परामविष्यतः सर्वानर्थमूलमिदमुच्यते— ध्यायत इति ॥ ध्यायतश्चिन्तयतः विषयान् शब्दादीन् विषयविशेषानालोचयतः पुंसः पुरुषस्य सङ्ग आसक्तिः प्रीतिः तेषु विषयेषुपजायते उपपद्यते । सङ्गात् प्रीतिः सङ्गायते समुत्पद्यते कामः तृष्णा । तस्मात् कामात् कृतश्चित् प्रतिहतात् क्रोधोऽभिजायते ॥ ६२ ॥ क्रोधादिति ॥ क्रोधाद्भवति सम्मोहोऽविवेकः कार्याकार्यविषयः । क्रुद्धो हि सम्मूढः सन् गुरुमपि आक्रोशति । सम्मोहात् स्मृतिविभ्रमः शास्त्राचार्योपदेशाहितसंस्कारजनितायाः स्मृतेः स्यात् विभ्रमो भ्रंशः स्मृत्युत्पत्तिनिमित्तभाषी अनुत्पत्तिः । ततः स्मृतिभ्रंशात् बुद्धिनाशः बुद्धेर्नाशः । कार्याकार्यविषयविवेकायोग्यता अन्तःकरणस्य बुद्धेर्नाश उच्यते । बुद्धिनाशात् प्रणश्यति । तावदेव हि पुरुषः यावदन्तःकरणं तदीयं कार्याकार्यविवेकयोग्यम् ; तदयोग्यत्वे नष्ट एव पुरुषो भवति । अतस्तस्यान्तःकरणस्य बुद्धेर्नाशात् प्रणश्यति पुरुषार्थायोग्यो भवतीत्यर्थः ॥ ६३ ॥

२ आ. शां. ध्या.— समनन्तरश्लोकेद्रव्यतात्पर्यमाह— अयेति । पुरुषार्थोपायोपदेशानन्तर्यमशब्दार्थं । तत्रिष्टयशब्दित्वावस्थायं दर्शयति— इदानीमिति । परामविष्यतो महात्मनर्थे गमिष्यतो विवेकविज्ञानविहीनस्यैति यावत् । सर्वानर्थमूल विषयान्मिथ्यान् तस्य सत्तात्कमनुभवसिद्धमिति पशुमिदमित्युक्तम् । विषयेषु विशेषत्वमारोपितरमणीयत्वम् । प्रीतिरासक्तिरिति साधारणासक्तिमान् गृह्यते । कृणोतेषुदिकासक्तिश्चैव । प्रतिबन्धेन प्रणाशेन वा प्रतिहति ॥ ६२ ॥ क्रोधस्य सम्मोहहेतुत्वमनुभवेन द्रव्यति— क्रुद्धो हीति । आक्रोशात्पिधियति ।

तदयोग्यत्वमपेक्षं । सम्मोहकार्यं कथयति— सम्मोहादिति । स्मृतेर्निमित्तनिवेदनद्वारा स्वल्पं निरूपयति— शास्त्रेति । क्षणिकत्वादेव तस्याः स्वतो नायसम्भवात् सम्मोहाधीनत्वं तस्येत्याशङ्क्याऽऽह— स्मृतीति । स्मृतिप्रश्लेषि कथं बुद्धिनाशः स्वल्पतः सित्यति ? तत्राऽऽह— कार्येति । ननु पुष्यस्य नित्यसिद्धस्य बुद्धिनाशेऽपि प्रणाशो न कल्पते तत्राऽऽह— तावदेवेति । कार्याकार्यविवेकयोग्यान्तःकरणभावे प्रतोऽपि पुष्यस्य करभ्रवदपगतत्त्वं विवेकविज्ञानं नष्टत्वम्प्रदेश्यतेतदाह— पुरुषार्थेऽपि ॥ ६३ ॥

३ रा. भा.— एवं मय्यनिवेश्य मनः स्वयत्नगौरवेणोन्द्रियजये मृत्तो विनष्टो भवतीत्याह— अनिरस्तविषयानुरागस्य हि मय्यनिवेशितमनस इन्द्रियाणि संयम्यावस्थितस्याप्यनादिपापवासनया विषयच्यानमवर्जनीयं स्यात् । ध्यायतो विषयान् पुंसः पुनरपि सङ्गोऽतिप्रसङ्गो जायते । सङ्गात् सङ्गायते कामः । कामो नाम सङ्गस्य विपाकदशा । पुरुषो यां दशामापन्नो विषयानमुक्त्वा स्थातुं न शक्नोति स कामः । कामात्क्रोधोऽभिजायते— कामे वर्तमाने विषये चासन्निरहिते सन्निरहितान् पुरुषान् प्रति एभिरस्मदिष्टं विहृतमिति क्रोधो भवति; । क्रोधाद्भवति सम्मोहः । सम्मोहः कृस्याकृत्यविवेकशून्यता, तथा सर्वं करोति । ततश्च मारुषे इन्द्रियजयादिके प्रयत्ने स्मृतिभ्रंशो भवति । स्मृतिभ्रंशाद्बुद्धिनाशः— आत्मज्ञाने यो व्यवसायः कृतस्तस्य नाशः स्यात्, बुद्धिनाशात्पुनरपि संसारे निमग्नो विनष्टो भवति ॥ ६२ ॥ ६३ ॥

४ धे. ता. चं.— उक्तान्मोद्याध्यायपरमृताया इन्द्रियजयात्मदर्शनयोरभिदेः प्रकारः श्लोकद्वयेन प्रपञ्च्यते इत्याह— एयमिति । अष्टात्मस्वरूपस्य विषयान् ध्यायत इत्यनुवाचसिद्धां विषयेषु स्वरसहायिणां संश्लेषकामाह— अनिरस्तेति । अन्मयमयेति निमीळनादिमात्रेण निवासमनुच्यते । उपजायत इत्यत्रोपसर्गमिधेनं विविक्त्यं दर्शयति— अतिप्रसङ्गो जायत इति । सङ्गामयोरभेदात्कार्येण रणभाताजुषमिति

त्यनाह— कामो नामेति । विपाकदशात्तत्रेव सामान्यत उक्तेऽपि न्यायताकारप्रतिपत्तिर्न स्यादिति तादृशमाह— पुरुष इति । सर्वदा कामस्य कोर्षहेतुत्व नास्तीत्यत उक्तं विषये चासन्निरहित इति । न केवलं कामप्रतिकल्पकानेन पुरुषान् प्रति क्रोधा, अपितु कृत्याकृत्यविवेकान्धतया तस्या दशामुपलभ्यमानान् सर्वान् प्रत्यपीति द्योतनाय सन्निरहितान्मिदमुच्यते । ईश्वरोऽपि हि क्रोधवेगमनित्यन् कर्मिभ्येव

रक्षसि द्रुहति 'सदेवगन्धर्वमनुष्यपत्न्य जगत्सशैल परिवर्तयाम्यहम्' [वा रा ३६४।७६] इत्याह । अथ चाभिजायत इत्यन्योपसर्गाभिप्रेतार्थे, अभितो जायत इत्यर्थ । समित्येरीकारे, ततोऽत्र सम्मोह इत्याहुत्याविवेकात्मा मोह इत्यभिप्रायेणाह— कुरुतेति । सम्मोहस्य स्मृतिभ्रंशहेतुत्वेऽवान्तरव्यापारमाह— तमेति । 'हुद पापन कुर्यात्क हुदो हन्याद्गुरुनपि' [म भा ३] इत्याद्यनुसारेणोक्त सर्वमिति । ततश्चेति । सावान्तरव्यापारात्सम्मोहादित्यर्थ । स्मृत्येव प्रस्तुतिप्रपये स्मृतिभ्रंश योजयति— प्रादब्ध इति । स्मृतिभ्रंश

दित्युत्तरवाच्यम् ॥ कृत्वावशात् स्मृतिविभ्रमशब्दस्य तदेकांशं त्वायोक्त स्मृतिभ्रंशो भवतीति । बुद्धिनाश इत्यत्र प्रवृत्त बुद्धेर्विशेषमाह— आत्मेति । न तावदिह सामान्यतो ज्ञानमान बुद्धिशब्दार्थं, न चेत बुधैवात्मदर्शन सिद्धम्, न च भविष्यदात्मदर्शनादिकमिदानीं नाशयोग्यम् । अनस्तलिष्यया कृतस्तदुपायानुष्ठानाध्यवसाय इहोपायस्मृतिसाध्यो बुद्धिशब्दे नोच्यत इति भावः । प्रणश्यतीत्यत्र नित्यस्यात्मनो नाशो ह्यसत्समत्वम् । तत्र यथावस्थितकारानुपलम्भ । स च देहात्म भ्रमादिकृत, तत्रापि हेतुर्देहसम्बन्ध इत्यभिप्रायेणोक्त— संसारे निमग्न इति ॥ ६२ ॥ ६३ ॥

५ आ. मा. भा.— रागादिदोषकारणमाह परिहाराय श्लोकद्वयेन । सम्मोहोऽधर्मच्छा । तथा हि— मोहशब्दार्थ उक्त उपगीतासु 'मोहसंज्ञितम् । अधर्मलक्षणं चैव नियतं पापकर्मसु' इति । तथान्यत्र 'सम्मोहोऽधर्मकामिता' इति । स्मृतिविभ्रमः प्रतिषेधादिस्मृतिनाशः । बुद्धिनाशः सर्वात्मना दोषानुद्विनाशः । विनश्यति नरकाद्यनर्थं प्राप्नोति । तथा हुक्तम्— 'अधर्मकामिनः शास्त्रे विस्मृतिर्जायते यदा । दोषाद्वेस्तःकृतेश्च नरकं प्रतिपद्यते' ॥ ६२ ॥ ६३ ॥

६ ज. प्र. दी — 'ध्यायत' इत्यादिना प्रकृतानुपयुक्त विभेत्तुच्यते १ इत्यत आह— रागादीति । रागादिदोषस्य कारण रागादिदोषकारणम् । तथा रागादिदोष कारणं यस्य तदा रादिदोषनकारणम्, परिहाराय रागादिदोषस्य । इदमुक्तं भवति— 'मत्परो युक्त आसीत' [२।६१] इतीन्द्रियजन्यस्य परमसाधन मुक्तम् । रागद्वेषपरिहाराऽन्यत्र साधनमिति वक्ष्यति । तत्र स एव क्व स्यात् २ इत्या (शब्दाया) काङ्क्षाया उबोद्धतप्रक्रिययेदमुच्यत इति । सम्मोहो मूर्च्छाऽत्र न सङ्गच्छत इत्यतोऽयया व्याचष्टे— सम्मोह इति । अधर्मच्छा अकार्यच्छा । कृत १ इत्यत आह— तथा हीति । सशब्दस्तु तस्यैव विशेषक

इति भाव । अहंरूपाधर्मविषयम् । तदेतु उपपन्नं न च नियत कामन मोहसंज्ञितमित्यर्थ । स्पष्टं चात्र प्रमाणमाह— तथा चेति । यदिकञ्चिद्विषयस्य स्मृतिविभ्रमस्य प्रकृतानुपयोगात्सम्बन्धव्याचष्टे— स्मृतिविभ्रम इति । विभ्रमोऽन्यत् स्थान, नाश इति यावत् । चेतनस्य क्व बुद्धिनाश १ इत्यत आह— बुद्धिनाश इति । स्मृतिविभ्रम एवायमित्यत सर्वात्मनेत्युक्तम् । नित्य आत्मेत्युक्तम्, तत्कथं विनश्यति २ इत्यत आह— विनश्यतीति । उक्तार्थं प्रमाणमाह— तथा हीति । तदा दोषाद्वे । एतदुक्तं भवति— रागद्वेषयो परम्पर्या नरकाद्यनर्थप्राप्ति कार्यमिति ज्ञानेन तत्परिजिहीर्षया विषयध्यानपरम्पर्या तत्कारणमिति ज्ञानेन तत्कारणत्वात्तदोषो भवतीति ६२।६३

७ ह. पै. भा.— अथेदानीमात्मनाशस्य मूलमुच्यते— ध्यायतश्चित्तयतः शब्दादिनिषयान् सङ्गः भीतिस्तद्वृ शब्दादिषु निषयेषूपजायत उत्पद्यते; सङ्गात्भीतिः सञ्जायते समुत्पद्यते कामस्तृष्णा; कामात्कृतश्चित्तवितहताच्च क्रोधोऽभिजायते रज्यमाने विसेवितश्च ॥ ६२ ॥ क्रोधाद्भवति जायते सम्मोहः कार्याकार्याविवेकः; सम्मोहात्स्मृतिविभ्रमः शास्त्राचार्योपदेशजातसंस्कारजनितायाः स्मृतेः भ्रंश उत्पत्तिनिमित्तमार्हा सत्यामनुत्पत्तिः । ततश्च स्मृतिभ्रंशाद्बुद्धिनाशः कार्याकार्याविवेकलक्षणाया चूद्रेनीशः । बुद्धिनाशात्सर्वय प्रणश्यति । एतावान्नि पुरुषो यावत्कार्याकार्याविवेकस्तन्नाशे नष्ट एव पुरुषो भवति ॥ ६३ ॥

८ वै प्र मि.— मन्वादी मन परमेश्वरे विनिर्भाय निरुद्धमनोवृत्तेन तत्र बाणेन्द्रियाणि वनतीकृतेऽवानीति क्रोधय निगोचनेन नासिकापदप्रयास १ चक्षुर्दार्दीना तत्र प्राणोपरोऽनेन उपनिद्ध । न च 'सत्संगे' [२।५६] इति प्राणुर्गर्भाया रागद्वेष विना बाणोत्पत्तिपरोऽमाश्रम इन्द्रियपरमिति निरपद्रव्य मन परमेश्वरव्यवधानेन तेषो शक्य बाण इन्द्रियाणि तद्व्यापारकर्मत्वानीति बाण्यम्, बाणस्त्रिपदभिराव मत्तमोऽहंत्वंन निरुद्धीतबाणेन्द्रिय

प्रत्यान्तरविषयविभ्रमसत्तेऽन्यत्रतेरित्वात्सङ्गाद्वा इन्द्रियाणाम्— अमर्षितचित्तस्थानि नृणविययरागस्य अनिर्निरेकेकेकेका इन्द्रियगोत्रस्य अनादिवासनासामावायात् विषयपानमर्गर्भाय स्यात् । तत्र च विषयाज्यायत पुन पुनमेतसा चित्त यत पुन तेषु विषयेषु मत्तदिन्द्रियाणां सङ्ग सङ्गश्च उप जायते, बाणान्विरयति ताज्याह सेर तरेणुवर्तिदुर्बल बाण गोत्रोपरोऽपमवदूष तत्तद्विषयेन्द्रियस्योर्ग जनयदेषयर्थ । तस्मात् विषयेन्द्रियवद्वात् काम तद्विरपद्रव्यमिन्द्रियवत् स्यात्तते, वदिभ्रंशते पुनो विषयानुभूत्वा स्यात् न

शमोति । कामाद्यं वृत्तविरप्रतिहन्त्यमानात् प्रतिघातव । स्मरणभ्रशरूपं स्मृतिविभ्रमः । स्मृतिभ्रशाव बुद्धिनाश इन्द्रि-
विषय क्रोधो ज्वलनाभाऽभिजायते । क्रोधाद्यं कृत्याहृत्य पञ्चयत्नत्वेनाभिमतया बुद्धेस्तत्त्वज्ञानस्य नाशोऽभावः ।
विवेकशून्यतारूपं सम्मोहः । हुद्धो हि सम्मूढ पितरमपि बुद्धिनाशाद्यभ्यणश्यति पुनरपि ससंरं निमग्नो भवति । इत्थं
हन्ति । सम्मोहाद्यं सिपाधयिपितेन्द्रियजयप्रयत्नविषयव महानर्थवीर्यं विषयानुचिन्तनमित्यर्थः ॥ ६२ ॥ ६३ ॥

९ व० त० दी०— एवं बह्विन्द्रियसंयमाभावे दोष उक्त, इदानीं मनोनिरोधाभावे योगबुद्धिभ्रशदोष इति कथयन्तस्य स्थिरप्रज्ञता दर्शयति- चतुर्भिः । तत्र मनःसंयमाभावे दोषमाह द्वाभ्याम्— ध्यायत इति विषया-
निति । विचारयतश्चिन्तयत इति याचन्, आसक्तिर्भवति, ततः कामाभिलाष । ततः प्रतिहतादेव क्रोधः । ततो विवेकाभावः । ततश्च शास्त्राचार्योपदिष्टार्थे स्मृतेर्विभ्रवः । ततो व्यवसायाभि-मकबुद्धिनाशः । ततः प्रणश्यति अत्यन्तविस्मृतिं प्राप प्राकृत एव भवति नविशुद्धोऽपि च ॥ ६२ ॥ ६३ ॥

१० पु अ त — अथ 'कथं प्रजेत ?' इत्यनेनोत्तरमाह— प्रकाशेण मोहो विवेकराहित्यम् । सम्मोहात्स्मृतेर्भंगवत्स्मरणस्य
ध्यायत इति । विषयान् ध्यायतः पुंसस्तेषु सङ्ग आसक्ति- विभ्रम विवेकेण भ्रम । भगवत्स्मरणानन्तरमवस्मरणस्य
स्यात् । आसक्त्या किं स्यात् ? इत्यत आह— सङ्गादिति । विभ्रम विवेकेण भ्रम । भगवत्स्मरणानन्तरमवस्मरणस्य
सङ्गात्कामः सञ्जायते, कामाद्यं क्रोधोऽभिजायते । अभित- विज्ञेय । स्मृतिर्भ्रशात्कौचबुद्धिनाश स्यात् । बुद्धिनाशाद्यभ-
सर्वत तदयोग्येष्वपीत्यर्थः ॥ ६२ ॥ क्रोधाद्यं सम्मोहः । सम्मूढ- श्यति । पुनस्तत्त्वार्थनष्टत्तिराहित्यं नाशे प्रकथं । विषयध्यान-
सङ्गरहितो प्रजेति भावः (१) ॥ ६३ ॥

११ नी० भा० दी०— " यदा पञ्चावतिष्ठन्ते ज्ञानानि मनसा सह । बुद्धिश्च न विचेष्टति तामाहुः परमा-
गतिम् " [कठो ६।१०] इति श्रुतौ इन्द्रियमनोबुद्धीना निग्रहे परमपदप्राप्तिरित्युक्तं, तत्र उपसंहृतकरणस्य
बाह्यान् शब्दादीनगृह्यतो मनोमात्रेणावस्थितस्य योगितो मनसोऽनिग्रहे किं स्यात् ? इत्याह— ध्यायत इति
द्वाभ्याम् । विषयान् शब्दादीन् ध्यायतश्चिन्तयतः पुंसः पुरुषस्य तेषु शब्दादिविषु सङ्गं सन्बन्धो जायते । बाह्या-
र्थेभ्यो निगृहीतान्यपि इन्द्रियाणि मनोदीपानुपनर्बाह्यार्थान् गृह्णन्तीत्यर्थः । ततः सङ्गात्कामस्तरिभविष्येऽभिलाषः
सञ्जायते । कामात्कृतश्चिद्धेतो प्रतिहतादभिज्वलनात्मा क्रोधोऽभिजायते ॥ ६२ ॥ ततः क्रोधात् सम्मोहः कार्या-
कार्यविवेकाभावो भवति । ततः स्मृतिविभ्रम शास्त्रार्थानुसन्धानस्य विभ्रशरूपं बलनं भवति । स्मृतिभ्रशान्
बुद्धिनाश शास्त्रार्थस्य निश्चितस्यापि विरोधान् भवति । तस्मिंश्च शास्त्रज्ञे परीक्षज्ञानेऽपि नष्टे पुराणो नश्यति
पुर्यार्थयोभ्यो भवति, यो हि तादृशः स नष्ट एवेति लोके वदन्ति ॥ ६३ ॥

सेन्द्रियनिग्रहो मनसः स्वास्थ्योपायस्तत्फलं च ।

रागद्वेषवियुक्तैस्तु विषयानिन्द्रियैश्चरन् ।
आत्मवश्यैर्विधेयात्मा प्रसादमधिगच्छति ॥ ६४ ॥
प्रसादे सर्वदुःखानां हानिरस्योपजायते ।
प्रसन्नचेतसो ह्याशु बुद्धिः पर्यवतिष्ठते ॥ ६५ ॥

१ शां भा.— सर्वानर्थस्य मूलमुक्तं विषयानिन्धानम्, अथेदानीं मोक्षकारणमिद-
मुच्यते— रागद्वेष इति । रागद्वेषवियुक्तैः रागश्च द्वेषश्च रागद्वेषौ, तत्पुरस्तरा हि इन्द्रियाणां
प्रवृत्तिः स्वाभाविकी । तत्र यो मुमुक्षुर्भवति स ताभ्यां वियुक्तैः श्रोत्रादिभिरिन्द्रियैः विषयानवर्ज-
नीयान् चरन् उपलभमान आत्मप्रवश्यैः आत्मनः वश्यानि वशीभूतानि इन्द्रियाणि तैः
आत्मवश्यैः विधेयात्मा इच्छातः विधेयः आत्मा अन्तःकरणं यस्य सोऽयं प्रसादमधिगच्छति ।
प्रसादः प्रसन्नता, स्वास्थ्यम् ॥ ६४ ॥ प्रसादे सति किं स्यात् ? इत्युच्यते— प्रसादे इति ।
प्रसादे सर्वदुःखानामाचार्यात्मिकादीनां हानिर्निनाशोऽस्य यत्तेरुपजायते । किञ्च प्रसन्नचेतसः
शुद्धा [स्वस्था-]न्तःकरणस्य हि यस्मादाशु शीघ्रं बुद्धिः पर्यवतिष्ठते आकाशमिव परि सपन्तादव-

तिष्ठते, आत्मस्वरूपेणैव निश्चलीभवतीत्यर्थः । एवं प्रसन्नचेतसोऽवस्थितयुद्धेः कृतकृत्यता यतः, तस्मात् रागद्वेषवियुक्तैरिन्द्रियैः शास्त्राविरुद्धेष्ववर्जनीयेषु युक्तः समाचरेदिति वाक्यार्थः ॥ ६५ ॥

२ आ. शां वया — विषयाणां स्मरणमपि चेदनर्थकारणं पुत्रा तर्हि भोगस्तेन जीवन्वाथ मुञ्चानो विषयाननर्थं कथं न प्रतिपद्यते ? इत्याशङ्क्य उतातुवाद्पूर्वस्मृतरशो कतात्पर्यमाह— सर्वानर्थस्येति । अनर्थमूलकथनानन्तर्यमथशब्दार्थः । परिहृतेष्वे निर्णयति तदपरिहारोपायजिज्ञासा दर्शयति— इदानीमिति । रागद्वेषपूर्विका प्रवृत्तिरित्यत्र अनुभवदर्शनाधी हिंस्रव्यङ्ग्यः, बाह्यीयप्रवृत्तियासेषार्थं स्वाभाविकीत्युक्तम् । तदेतद्यधिकृतानधिकृत्य प्रयोग । अर्जुनीयानशनपानादीन् देहरिययति हेतुमिति यावत् । इन्द्रियाणां विषयेषु प्रवृत्तिहेतुरियमानुपपत्त्या वर्जनीयेष्वपि सा त्यादित्याशङ्क्याऽऽह— आत्मेति । अन्त

करणाधीनत्वेऽपीन्द्रियाणां तदनियमात् तेषामपि नियमानुषंगतिरित्याशङ्क्याऽऽह— विधेयात्मेति ॥ ६४ ॥ तथापि नानाविधदुःखाभिभूतत्वात् न स्वाध्यायमास्थानं शक्यमित्याशयेन पृच्छति— प्रसाद् इति । श्लोकापे नोत्तरमाह— उच्यते इति । सर्वदुःखहान्या युद्धिस्वाध्यायेऽपि प्रकृतं प्रज्ञास्थैर्यं कथं सिद्धं ? इत्याशाङ्क्याऽऽह— प्रसन्नचेति । युद्धिप्रसादस्यैव फलान्तरमाह— किञ्चेति । तस्माद्बुद्धिप्रसादाद्यं प्रयतितव्यमिति शेषः । श्लोकद्वयस्यापि रोत्यमर्थमुक्त्वा तात्पर्याद्युपसंहरति— एवमिति । युक्तः समाहितो विषयपारवश्यस्य सन्निति यावत् ॥ ६५ ॥

३ रा. भा.— उक्तेन प्रकारेण मयि सर्वेश्वरे चेतसः शुभाश्रयभूते न्यस्तमना निर्दग्धाशोपकल्मषतया रागद्वेषवियुक्तैरात्मवश्यैरिन्द्रियैर्विषयांश्वरन् विषयांस्तिरस्कृत्य वर्तमानो विधेयात्मा विधेयमनाः प्रसादमधिगच्छति । निर्मलान्तःकरणो भवतीत्यर्थः ॥ ६४ ॥ अस्य पुरुषस्य मनसः प्रसादे सति प्रकृति-संसर्गमयुक्तसर्वदुःखानां हानिरुपजायते । प्रसन्नचेतस आत्मावलोकनाविरोधिदोषरहितमनसः तदानीमेव हि विविकतामविषया बुद्धिर्मयि पर्यवतिष्ठते । अतो मनःप्रसादे सर्वदुःखानां हानिर्भवत्येव ॥ ६५ ॥

४ धे ता चं.— अथ तानि सर्वाणीत्युक्त्यांश्वरेणोऽन्योन्याप्रयपरिहारप्रकारः प्रयोजनभूतेषारिन्द्रियैश्च श्लोकद्वयेन प्रशस्यते— रागद्वेषेति । रागद्वेषवियोगो हि कृत ? इत्यत्र पूर्वोक्त एव हेतुरित्यभिप्रायेणाह— उक्तेनेति । रागद्वेषवियोगोऽन इन्द्रियाणामानुभवदयताहेतु विषयाधारभित्तयेन विषयभोगप्रमत्तदुदासाय आत्मनश्यत्स्वफलितमाह— विषयांस्तिरस्कृत्य वर्तमान इति । चरतिरत्र गत्यर्थः, आजमणरूपगतिपर, भक्षणार्थो वा, सहासपर इत्युभयधाऽपि तत्तिरस्कारपर्यत्वमत्र विवक्षितम् । तिरस्कारोऽज्ञानादरः, तयान्नेवदुःखाः— ' अनादर परिभवः परीभावान्तिरस्त्रिक्या ' [अमरः भा० २२] इति । बाधेन्द्रियतद्विषयविजयो हि

मनोविजयार्थं इत्यभिप्रायेणाह— विधेयमना इति । विधेयात्मेति मनसः प्रवृत्तत्वात् ' प्रसन्नचेतस ' इति वक्ष्यमाणत्वाच्च । प्रसादोऽन मनोर्नैर्मल्यमित्याह— निर्मलेति ॥ ६४ ॥ ' प्रसादे ' इति श्लोके प्रसादाश्रयित्यर्थः कमात् षष्ठीद्वयान्वयप्रमत्तदुस्मानुभवप्रकारमाह— अस्थेति । ' दुःखात्तानमला धर्मः प्रकृतेस्ते न चारतन [वि. पु. ६।१।२२] इत्याद्यभिप्रेतौपाधिक्त्वेन हानियोग्यत्वात् माह— प्रकृतीति । प्रतिबन्धकाभावे ह्याशु कार्यात्पतिरित्यभिप्रायेण प्रसन्नचेतस इत्यस्वार्थमाह— आत्मावलोकनविरोधिदोषरहितमनस इति । मनःप्रसादस्य सर्वदुःखानि हेतुत्वमात्मदर्शनहेतुत्वादुपपद्यते इति हेत्वर्थस्य हिंसादत्तार्थमाह— अत इति ॥ ६५ ॥

५ आ. भा. भा — इन्द्रियजयफलमाहोत्तराभ्यां श्लोकाभ्याम्— विषयाननुभवन्नपि विधेय आत्मा यस्य सः, जितात्मेत्यर्थः । प्रसादं मनःप्रसादम् ॥ ६४ ॥ कथं प्रसादमात्रेण सर्वदुःखहानिः ? प्रसन्नचेतसो हि बुद्धिः पर्यवतिष्ठते ब्रह्मापरोक्षेण सम्पक्विस्थितिं करोति । प्रसादो नाम स्वतः प्रायो विषयागतिः ॥ ६५ ॥

६ अ. प्र धी.— रागद्वेषेति श्लोकेऽन्योन्या तात्पर्यमाह— इन्द्रियेति । इन्द्रियजयस्य तत्फलं चेन्द्रियजयफलं, इन्द्रियजयस्य फलमिन्द्रियजयफलम् । अन्तेन रागद्वेषपरिहारः, तन्निर्दुःखाहृष्टासां रागद्वेषपरिहारस्येन्द्रियजयफलं फलमाह— इन्द्रियजयेन हि भाति ? ' यमं हि यम्येन्द्रियाणि ' [२।११] इति एतन् भासतीत्युक्तमिति चेत्, तद्यत्, तद्विदुःखाभादिन्द्रियजयफलं तन् व्यपदिष्टे । इत्याशाङ्क्याहो इन्द्रियजयस्य फलं हानिं यथा नशं त्याज्येति । रागद्वेषपरिहारपश्चिद्विषयविजयो हि

इन्द्रियजयसाधनत्वमुच्यते इत्यन्यथाप्रतीतिजिज्ञासायाद-विषयाविनि । निराहारत्वमिन्द्रियजये कारणं, तयात्तन्मनःव्यभिन्द्रियजय इत्याशङ्क्य देहधारणामाशोपकुक्विषयाशुभो न दोषायेति तदभ्युपगममात्राग्नेन क्रियत इति शारः । इन्द्रियजयपश्च पदमप न धृत इति, अतस्त्वुपायते । विधेय इति । य विधेयात्मेति शेषः । विमतेनापि ? इत्या आह— जिज्ञास्येति । अनेन पादप्रयोगेण रागद्वेषपरिहारस्येन्द्रियजयस्य फलमुक्तम् । यत्तदनुपादोऽपि प्रतीयते, तयात्तदप्रत्य-

त्वादन्वया वाक्यशक्ति । तथाहि य उक्तविषया त्यक्तरागद्वेष,
स रागद्वेषविषुक्तैस्ताभ्यामप्रयुगेः कवलशरीरधारणाय विषया
श्रुति स विषयात्मा भवति, तत एव वाचेन्द्रियाण्यपि तस्य
वश्यानि भवन्तीति । अत एव क्रमेण वाक्यद्वयस्य पृथक्
तात्पर्यं नोक्तम् । द्वितीयाकाङ्क्षोत्तरत्वेन्द्रियजयस्य ज्ञानं व्यव
हितफलमिति दर्शयितुं साक्षात्परमुक्तम् । विषयात्मा प्रसा-
दमधिगच्छतीति । तत्र प्रसादो नामात्मधर्म इति प्रतीयते
तन्निवृत्त्यर्थमाह— प्रसादमिति । प्रयत्नचेतस इति वक्ष्यमाणं
त्वादिति भावः ॥ ६४ ॥ प्रयाद सति किं स्यात् ? इत्यत उक्त
‘प्रसाद’ इति, तदाक्षिपति— कथमिति । “तरति शोकमाम्भ
नित्” [छा. व. ७।१।२] श्वादिनिरोधादिति भावः । किञ्च
प्रसादे सति ज्ञानं भवतीति वा व्यवधानान्तरं वा वक्तव्यं ? तत्रा

क्तम् । सर्वदुःखहानिश्वावकव्यवकीर्ति चाक्षेपशेषः । एतत्प
रिहारात्वेनोत्तराय व्याख्याति— प्रसन्नैति । एतेन ‘प्रसादस्य
फलद्वयमुच्यते’ इत्यपि प्रतीतिरिन्त्या भवति । प्रसादे सति
प्रज्ञापरोक्षज्ञानं भवति । तत्र व्यवधानेनेति भविष्यति । ततो
भवति सर्वदुःखहानि प्रसादफलतयोक्ति न वचन्यानुक्ति,
नाम्यवचन्योक्ति । ‘ बुद्धियुक्त ’ [१।५०] इति श्लोके बुद्ध्या-
दुक्ततद्धानं ज्ञानफलमित्युक्तम्, तद्व्युक्तम्, अणुस्वाम्यत्वात्,
इत्यादाह परिहर्तुं प्रसादादिदमुक्तमिति । ननु वश्याना
यासेनाभिलषिणाविषयोपनिस्तित्तस्य मनोऽव्याकुल प्रयत्नमित्युच्य
ते । ततः कथं प्रयादस्येन्द्रियजयफलत्वं ज्ञानसाधनत्वं चोच्यते ?
इत्यत आह— प्रसाद इति । अत्र विवक्षितेति शेषः । स्व-
तोऽपि प्रयत्न विनाऽपि विषयमतिविषयात्प्रत्यश्रुतिः ॥ ६५ ॥

७ ह. पै. भा.— अथेदानां मौक्षकारणमुच्यते— रागश्च द्वेषश्च रागद्वेषौ, तत्पुरस्सरा होन्निद्रयाणां
प्रवृत्तिः स्वाभाविकी, ताभ्यां विद्युत्तैरिन्द्रियैरात्मवदर्थैर्विषयांश्चरन्तुपलभमानो योग्यात्मवदर्थैः स्वाधी-
नैर्विधेय आत्माऽन्तःकरणं यस्य सोऽयं विधेयात्मा प्रसादं स्वास्थ्यमधिगच्छति प्राप्नोति ॥ ६४ ॥ प्रसादे
सति किं स्यात् ? इत्यत्रोच्यते— प्रसादे प्रसन्नतायां सत्यां सर्वदुःखानामाध्यात्मिकाधिभौतिकीधिकाधिदैवि-
कानां हानिर्नाशः । आध्यात्मिकानि जन्मजरामरणे तदन्तराले परिपतितवतपित्तश्लेष्मसङ्घोभ-
जनिता विकाराः । आधिभौतिकानि भूतानामितरेतरं वध्यघातकभावेन जनितानि दुःखानि शस्त्र-
प्रहरणादीनि । आधिदैविकानि वातातपवर्षपतित्मविबन्धजनितानि दुःखानि । एतेषामाध्यात्मिकादी-
नां दुःखानां हानिर्नाशोऽस्य योगिनः प्रजापते । किञ्च प्रसन्नचेतसः स्वस्थान्तःकरणस्याऽऽशु शीघ्रं
बुद्धिः पर्यवतिष्ठते आकाशमित्राऽऽत्मैकत्वग्राहिणी परितः समन्तादवतिष्ठते । आत्मस्वरूपेणैव
निश्चला भवतीत्यर्थः ॥ ६५ ॥

८ वै. प्र. नि — एव स्पतिरेकमुत्तेन रागजयस्याऽद्वि-
षत्वमुक्त्वा अन्वयप्रसनेनापि तत्प्रदर्शयन् ‘ किं प्रजेत ? ’
[२।५४] इत्यस्योत्तरमाह— रागेति । रागद्वेषप्रियुक्ते-
रुत्तु, हुतद्व पूर्वस्माद्गुणितेकार्थे । रागद्वेषविरहितत्वे
हेतु — आत्मवदर्थैरिति, मनोधीनैरित्यर्थः । मनोगताराग
द्वेषाभ्यामेव बहिरिन्द्रियाणां तद्वत्त्वम् । मनसि च भगवत्प्रेषण
कीर्णारागद्वेषावधिलकृत्ये सति, तदधीनेन्द्रियाणामपि तद्वत्-
हित्यं भवति । एवंविधैरिन्द्रियै विषयाधरन्तुपलभमान
सकपि प्रसादं प्रसन्नता अमृतज्ञातनयेर मनसि कामपि
स्वच्छतामधिगच्छति । ननु विषयव्यानमपि स्वल्पनर्षकं जगत्, तद्वहणमपि तु सुगरामेनेति कथं विषयात्पश्यत प्रसाद ?

इत्याशङ्क्य रागद्वेषविषुक्तपदसूचित हेतु दर्शयति— विधे-
यात्मेति, जितान्ताकरण इत्यर्थः । मनोगतवश्यास्यैव
विषयदर्शनमनयोवत्त्वं, न तु जितमनस इति भावः । तद-
नेन ‘ किं प्रजेत ? ’ इति प्रसन्न आत्मवदर्थैरिन्द्रियैर्विषयान् प्राप्नो-
तीत्युक्तमुक्तं भवति ॥ ६४ ॥ ‘ प्रसादमधिगच्छन्नि ’
इत्युक्तम्, प्रसादन्य किं फलम् ? अत आह— प्रसाद इति ।
प्रसादे उक्तलक्षणे सति सर्वदुःखानामाध्यात्मिकादीनां हानि
नागोऽस्य पुरप्रत्योपपायने । ननु ज्ञानफलमेव प्रतिफलस्य
सर्वदुःखनाशस्य कथं प्रसादफलत्वं ? इत्यादाह ग्राह— प्रसन्न
चेतस इति । हि वश्यान् प्रसन्नचेतस शीघ्रं बुद्धिमैत्रात्म
विषया पर्यवतिष्ठते स्थिरा भवति । दुःखहानिर्नाशद्वारा
प्रसादफलमित्यर्थः ॥ ६५ ॥

९. व. ० त. ० दी. ०— नन्विन्द्रियाणा विषयाभिमुत्तरावभावाना निरोधरयाशक्यत्वाद्दोषो दुष्परिहर इति कथं
प्रसादायः प्रोक्षितवत्वं ? इत्याशङ्क्याह द्वाभ्याम्— रागेति । यो वश्यात्मा स्वैन्द्रियै रागद्वेषविषुक्तैर्विषयानुपभुञ्जा-
नोऽपि प्रसादं प्रसात्तमधिगच्छन्ति तस्य प्रसन्नचेतसः प्रज्ञा प्रतिष्ठिताऽवसेया ॥ ६४ ॥ ६५ ॥

मगवदिच्छया प्राप्तात् उपयोगं कुर्वन् प्रसादं भगवत्प्रसाद
मधिगच्छति । अत्रायं भावः— भगवदिच्छया स्वतन्त्राया
स्वस्वस्वरूपदानेच्छया प्राप्तात् भोग्यात् आमनस्यैर्भगवदसा-
भिलाषिभित्तदसदानार्थं तद्वत्त्वं ज्ञाना वावत् कार्यसिद्धि

१० पु अ त — समाधिस्थस्योत्तरमाह— रागद्वेष
विषुक्तैरिति । हुतद्व पूर्वनिर्गुणं व्यापयति । विषेयात्मा
विषेयो वतवर्षा आमा भगवान् वस्य तादृशो रागद्वेषादि-
दुःखैरात्मवदर्थैः स्वयन्तीर्णवदर्थैवा इन्द्रियै विषयान् भोग्यात्

मगवदिच्छया प्राप्तात् उपयोगं कुर्वन् प्रसादं भगवत्प्रसाद
मधिगच्छति । अत्रायं भावः— भगवदिच्छया स्वतन्त्राया
स्वस्वस्वरूपदानेच्छया प्राप्तात् भोग्यात् आमनस्यैर्भगवदसा-
भिलाषिभित्तदसदानार्थं तद्वत्त्वं ज्ञाना वावत् कार्यसिद्धि

सुखतो भावान् प्रसादं करोति । अत एव श्रीभागवते
[११।१४।२८] ' वाच्यमानोऽपि ' इत्यारभ्य ' विषयैर्नाभि-
भूयते ' इत्यन्तेन तथोक्तम् ॥ ६४ ॥

प्रसादे किं स्यात् ? इत्याशङ्क्याह— प्रसाद इति । प्रसादं
जाते सति अस्य तदनुगृहीतस्य सर्वदुःखानां हानिर्नाश

स्यात् । सर्वपदनालौकिकविप्रयोगार्दीनामपि नाशो जायते
मतेन संयुक्त एव नित्यं तिष्ठेदिति भावो व्यञ्जित । सर्वदुःख
हानौ सत्यां किं स्यात् ? अत आह— प्रसन्नचेतस इति ।
दुःखहानौ प्रसन्नं चेतो यस्य तादृशो भवति । ततस्तस्य अत्र
श्रीप्रमेय बुद्धिः पर्यवतिष्ठते । मयीति नेपः ॥ ६५ ॥

११ नी० भा० दी०— ननु विषयानध्यायतोऽपि योगिनो द्युस्थाने प्रमाणस्वाभाव्यादिन्द्रियाणा विषयेषु
सङ्को दुष्परिहरस्ततश्चोक्तरीत्या तस्यापि नाशप्रसक्तिरित्याशङ्क्याह— रागद्वेषेति । विषेयात्मा किङ्करीकृत-
मनास्तु आत्मवश्यैर्मनोधीनैरिन्द्रियैः स्वामिनश्चित्तस्य किङ्करीकृतस्य कामक्रोपहीनत्वात्स्वयमपि रागद्वेष-
वियुक्तै विषयान् पथि पतितवृणादीनीवास्थया चरन् पश्यन्नपि पुमान् तत्र कामाद्यनुदयात् प्रसादं सङ्कल्पविकल्प-
पङ्कलेपप्रक्षालनेन मनसः स्वाच्छयमविगच्छति । मनसः स्वाच्छयमेव प्रत्यगात्मन स्वाच्छय, तस्य तद्रूपसार-
त्वात् । अजितमनस्कमिव जितमनस्कं विषयसङ्को न बाधते, अतो मनोजयोऽवश्यं कर्त्तव्य इत्यर्थः ॥६४॥ किञ्च
चित्तस्य प्रसादे हि अस्य युसः सर्वदुःखानां काममूलकानां कामाभावात् हानिः परिहारे जायते, कामानुदये
हेतुमाह— प्रसन्नेति । हि यस्मात् प्रसन्नचेतस पुंसो बुद्धिर्ब्रह्मात्मैभ्यनिश्चय आशु शीघ्रं पर्यवतिष्ठते सुखदो
भवति, तस्मिन् सति प्राप्याभावान्न कामोदय इत्यर्थः ॥ ६५ ॥

नास्ति बुद्धिर्युक्तस्य न चायुक्तस्य भावना ।

न चाभावयतः शान्तिरशान्तस्य कुतः सुखम् ॥ ६६ ॥

१ शां. भा.— सेयं प्रसन्नता स्तूयते— नास्तीति । नास्ति न विद्यते, न भवतीत्यर्थः ।
बुद्धिः आत्मस्वरूपविषयायुक्तस्यासमाहितान्तःकरणस्य । न चास्त्ययुक्तस्य भावनाऽऽत्मज्ञानाभि-
निवेशः । तथा न चास्त्यभावात् आत्मज्ञानाभिनिवेशमकुर्वतः शान्तिरुपशमः । अशान्तस्य
कुतः सुखम् ? इन्द्रियाणां हि विषयसेवात्पणातो निवृत्तिर्या तत् सुखं, न विषयविषया तृष्णाः
दुःखमेव हि साः । न तृष्णाया सत्यां सुखस्य गन्धमात्रमपि उत्पद्यते इत्यर्थः ॥ ६६ ॥

२ आ. शां. व्या— किं पुन सर्वदुःखद्वेष यथोक्तुद्धि
सिध्यति ? नेत्याह— सेयमिति । असमाहितस्यापि बुद्धि
मात्रमुत्पद्यमान प्रतिभातीत्याशङ्क्य विशिनष्टि— आत्मस्व-
रूपेति । नहि विज्ञितचित्तस्याऽऽत्मस्वरूपविषया बुद्धिरुदे
मर्त्तनीत्यत्र हेतुमाह— न चेति । आत्मज्ञाने शब्दादापाततो
जात स्मृतिवन्तानकरण साक्षात्कारस्यमभिनिवेशो भावनेति
चाच्यत । न चासौ विशिस्तुदेः सिध्यतीति हेत्वर्थे विवक्षि
त्वाऽऽह— आत्मज्ञानेति । भावनाद्वारा साक्षात्काराभावऽपि
का क्षति ? इत्याशङ्क्याऽऽह— तद्येति । असमाहितस्य गाव

नाभाववदिति यावत् । आत्मन्यापाततो ज्ञाते ध्रुवाशायाति
रूपा स्मृतिमनातन्वानस्यापरोक्षबुद्धयभावे नानर्थनिर्गति
सिध्यतीत्याह— उपशम इति । अनिर्गतानर्थस्य परमाण्व-
सागरादिभक्तस्य ससारवारिधौ निमग्नस्य सुखाविर्भावो न
सम्भवतीत्याह— अशान्तस्येति । तस्यापि विषयसेवातो
वैषयिक सुख सम्भारतीत्याशङ्क्याऽऽह— इन्द्रियाणां हीति ।
तृष्णक्षयस्य शास्त्रप्रसिद्धमातुर्भक्तिं च सुखत्वमिति वक्षु
दिशदत् । विषयसेवातृष्णयाऽपि विषयोपभोगद्वारा सुखमुक्त
न्यमित्याशङ्क्याऽऽह— दुःखमेवेति । तत्रापि दिग्बन्धोऽत्र
भवावयोति । तदव स्पष्टयति— नेत्यादिना ॥ ६६ ॥

३ रा. भा.— मयि मन्वस्तमनोरहितस्य स्वप्ननेनेन्द्रियनियमने मृदुत्तस्य कदाचिदपि निवि-
क्तात्विषयया बुद्धिर्न सेत्स्यति । अतएव तस्य तद्भावना च न सम्भवति । विविक्तात्मानमभाव-
यतो विषयस्पृहाशान्तिर्न भवति । अशान्तस्य विषयस्पृहायुक्तस्य कुतो नित्यनिरतिशयसुखमाप्तिः? ॥६६

४ ध. ना. चं— अथ पूर्वोक्तान्यान्ध्यापरकल्पवृत्तानामत्र
दर्शनादिदि ' बुद्धिनाशात्प्रणयति ' [२।१६] इत्येतद्विषय-
रूपननुप न परमप्रयोन्नरस्यपि अत्राभयवा उच्यते—
नास्तीति । ' गुण शान्तिं मत्पर ' [२६१] इति पूर्वो
क्तस्य निरतिशयसुखमेवेत्यत्र इति तात्पर्यं— मयीति ।

यतनो ह्यपि [२।६०] इति पूर्वोक्तं स्मारयति—
स्वप्ननेनेति । नास्तीत्यननाभिन्नेमाह— कदाचिदपि-
स्यादिना । अतिभिरकाश्रयासेनापीत्यर्थः । द्वितीयात्र
स्वयमुक्त्येति पदं अत्रोचित्यादायुक्तस्य तदनुपपन्न-
र उदमिति तात्पर्याह— अत एवेति । यत्र तत्परवदु-

परामर्शः । अत एवेति तु बुद्धयभावोदयेत्यर्थः । अथवा परम्प-
रया हेतुत्वमग्निप्रेक्षासुक्तावेति विवक्षा; मिश्रविषयभाव-
नान्तरमिषययोगात्तद्भावनेत्युक्तम् । 'श्लोऽप्यस्य परं दृश
निवर्तते' [२।१५] 'रामद्वेषवियुक्तसु' [३।३४] 'सुखेण विगत

स्पृहः' [२।६६] इत्याद्यानुगुणेन शान्तिं विशिनष्टि—
विषयस्पृहा शान्तिरिति । अशान्तन्येव स्वर्गादिमुखला-
भादयत्तत्प्रकरणसिद्ध मुखस्य विशेषमाह— नित्यनिरति-
शयेति ॥ ६६ ॥

५ आ. मा. भा.— प्रसादाभावे दोषमाहोत्तराभ्यां श्लोकाभ्याम्— न हि प्रसादाभावे युक्ति-
श्रित्तनिर्गोषः । अयुक्तस्य च बुद्धिः सम्यग्ज्ञानं च नास्ति । तदेवोपादायति— न चायुक्तस्येति ।
शान्तिर्बुक्तिः 'शान्तिर्मोक्षोऽय निर्वानम्' इत्यभिधानात् ॥ ६६ ॥

६ ज. प्र. द्वा.— वक्तव्यस्योक्तवान्नास्ति बुद्धिरित्या-
दिर्न किमर्थः इत्यत आह— प्रसादेति । श्रवणमननान्यामुप-
कृतेन ध्यानैव ब्रह्मपरोक्षज्ञानमिदोः किमनेन प्रसादेन यदर्थ-
मिन्द्रियत्रययोऽपेक्षितः इत्याशङ्क्येति शेषः । नन्वत्र प्रसादा-
भाव इदं स्यादिति नोच्यते ततः कथमेतदुच्यते इत्यतः प्रकरण-
प्राप्तमभ्याहारति— न हीति । ननु प्रसादादहिता अस्मिन्मते
इत्यत आह— चिच्छेति । एकामतेत्यर्थः । एवमभ्याहारे सति
'नास्ति बुद्धिः' इत्येतत्सम्बन्धयत इति भावेनाह— अयुक्तस्येति ।
ज्ञानमानं प्रज्ञासुपयुक्तमुक्तं चेत्यत आह— सम्यगिति;

ब्रह्मपरोक्षज्ञानमित्यर्थः । एतावता प्रसादाभावे दोष उक्तानि-
मर्थं न चायुक्तस्य इत्येतदित्यत आह— तदेवेति । ध्याने
नैव ज्ञानोत्पादात्कथं नास्ति बुद्धिरयुक्तस्य इत्याशङ्क्येति शेषः ।
भावता ध्यानम् । अत एव 'न चाभावयतो ज्ञानम्' ।
'न चाज्ञानिनः शान्तिः' इति योज्यम् । ननु शान्ति
प्रसादः, तस्य ज्ञानसाधनत्वेनोक्तत्वात्कथं ज्ञानोत्तरस्यमुच्यते इ
इत्यत आह— शान्तिरिति । एतन्न न केवलं मुक्तौ सर्वदुःख-
हानिः, किन्तु संसारिभिरलक्ष्यं परमं सुखं चेति ज्ञापयितुं प्रवृत्ता-
दुक्तम् । एतदेवावेक्ष्य भाष्यदृष्टा, ब्रह्मादिपदादित्यायुक्तम् ॥ ६६ ॥

७ ह. पै. भा.— न विद्यते सेर्यं प्रसन्ना बुद्धिरात्मस्वरूपविषयायुक्तस्यासत्प्रहितस्य । न चा-
युक्तस्य भावना, आत्मज्ञानामिनिवेशो भावना । न चाभावयतः शान्तिः, अभावयत आत्मज्ञाना-
मिनिवेशश्चैतस्य शान्तिरुपशमो न विद्यते । अशान्तस्यानुपपत्तेन्द्रियस्य कृतः सुखम् ? इन्द्रियाणां
विषयतृष्णातो निवृत्तिः सुखं, न विषयतृष्णा; दुःखमेव हि सा । तृष्णायां सत्यां न सुखस्य गन्ध-
मात्रमप्युपपद्यते ॥ ६६ ॥

८ वें. ज. गि.— तदर्थं निरूपितस्येन्द्रियनिग्रहस्यान्वय
म्यतिरेकान्यां तत्त्वज्ञानसाधनत्वं दर्शयन्प्रथमं व्यतिरेकमुपपा-
दयति द्वयान्याम्— नास्तीति । अयुक्तस्य इन्द्रियनिग्रहाद्यथो-
पायुक्तस्युचितस्य क्रियमाणेऽपि वेदान्तश्रवणे बुद्धिास-
त्त्वविषया नास्ति नैतपयते, साधनबुद्ध्यान्तर्गतशमदमा-
निसम्यक्निग्रहात् । न चायुक्तस्य भावना; अत्रायुक्तपदेन
श्रवणमन्यन्नुद्धिपेगाहितं उच्यते । तस्य भावना निदित्या-

तनास्ति नास्ति । सर्वत्र मनोऽस्तीत्यनेनान्वयः । श्रवण-
निग्रहधरित्वानिन्द्रियसन्त्येत्यर्थः । न चाभावयतः
शान्तिः आमानसभावयतन्न न शान्तिः । 'आयुर्वं धृतम्'
इथादिष्वकारणे कर्तव्यपदेशः । निदित्यासन्मनुवतः सर्वा-
नर्थनिष्ठितिरस्तत्त्वनाशाकारो नास्ति, तत्कारणत्वात्त-
स्येत्यर्थः । अशान्तस्य च कृतं सुखं मोक्षानन्दः इत्यतः
शाकारसाध्यत्वान्मोक्षस्येत्यर्थः ॥ ६६ ॥

९ व० त० ६०— मनोनिग्रहस्य स्थितप्रज्ञता साधनत्वं व्यतिरेकमुत्प्रेतेनोपादायति— नास्तीति । अयुक्त-
स्यासतो निरोधयोगारहितस्य बुद्धिरेका व्यवसायात्मिका न भवति । न च भावना तत्त्वचिन्तनम् ।
स्पष्टमन्वयः ॥ ६६ ॥

१० पु. अ. त.— ननु समाधिस्थस्यैव स्थितप्रज्ञै-
वोका तदा को विशेषः ? इत्यत आह— नास्ति बुद्धिरिति ।
अयुक्तस्य सति योगादित्यस्य बुद्धिरेव नास्ति । अयमर्थः—
सुद्वयनन्तरं चेन्मयि योगो न आनस्तदा सा स्थितप्रज्ञैव न ।
तस्मात्समाधिरथभगवन्योगेनाभावो स्थितप्रज्ञाप्यकिञ्चिच्छ्लो-
कैः । ननु समाधिरथयोगेनापि किं फलं ? इत्याशङ्क्याह—

न चेति । अयुक्तस्य भगवत्सम्बन्धाहितस्य भावना नगव-
दसौपयिकदेहाभिलाषो न च भवति । ननु भावनामात्रेणापि
किम् ? अत आह— न चेति । अभावयत. भावनामनुवृतः
शान्तिर्मात्रसौपयिकदेहावतिर्न च भवति । तादृग्देहिनः
साक्षादानन्दासुभवो न भवतीत्याह— अशान्तस्येति ।
अशान्तस्य तादृग्देहाप्या तापहितस्य सुखं साक्षात्सम्बन्धा-
त्मकमननानन्दासुभवः कृतः स्यात् ? इत्यर्थः ॥ ६६ ॥

११ नी० भा० ६०— समनस्कानामिन्द्रियाणामनिग्रहे दोष सक्तः, बुद्धेरपथैवस्थाने को दोषः ? इत्यत
आह— नास्तीति । अयुक्तस्य श्रवणमननयोरेकान्तस्य बुद्धिर्ब्रह्मात्मैक्यानिश्चयो नास्ति, प्रमाणविषयासम्भाव-
यो. ३०

नायाः प्रमेयविषयासम्भवात्तथाश्रान्तिरासात् । तथा अयुक्तस्यासमाहितमनसो भावना प्रह्लाकारान्तःकरण-
वृत्तिप्रवाहो नास्ति, मनसश्चात्थलयेन वृद्धेरपि पाश्चल्यात् । अभावयतो ध्यानमकुर्वतः शान्तिः सर्वदुःखोपरमत्र
नास्ति, चेतसोऽनवरिथतयेन दुःखावश्यम्भावात् । अशान्तस्यानुपरतसर्वदुःखस्य सुप्तं प्रत्यगग्रहयानन्दात्मकं कुतः ?
न कुतश्चिन्, दुःखित्वादेव । आद्यमयुक्तस्येति पदं युजियोगे इत्यस्य रूपम्, द्वितीयं युज समाधावित्यस्य,
तस्मात् बुद्धेः पर्यवस्थानमावश्यकम् ॥ ६६ ॥

इन्द्रियाणां हि चरतां यन्मनोऽनुविधीयते ।

तदस्य हरति प्रज्ञां वायुर्नावमिवाम्भसि ॥ ६७ ॥

तस्माच्चस्य महाबाहो ! निगृहीतानि सर्वशः ।

इन्द्रियाणीन्द्रियार्थेभ्यस्तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठिता ॥ ६८ ॥

१ शां. भा.— अयुक्तस्य कस्माद्बुद्धिर्नास्ति ? इत्युच्यते— इन्द्रियाणामिति । इन्द्रियाणां
हि यस्मात् चरतां स्वस्वविषयेषु प्रवर्तमानानां यन्मनोऽनुविधीयतेऽनुप्रवर्तते तदिन्द्रियविषयविकल्पनेन
प्रवृत्तं मनोऽस्य यत्तेहृरति प्रज्ञां आत्मानात्मविवेकज्ञां नाशयति । कथं ? वायुर्नावमिवाम्भसि
उदके जिगमिषतां सांयात्रिकाणां मार्गाद्बुद्धय उन्मार्गं यथा वायुर्नावं प्रवर्तयति, एवमात्मविषय-
यां प्रज्ञां हृत्वा मनो विषयविषयां करोति ॥ ६७ ॥ 'यततो ह्यपि' [२।६०] इत्युपन्यस्तस्यार्थस्य
अनेकधोपपत्तिमुक्त्वा तं चार्थमुपपाद्य उपसंहरति— तस्मादिति । इन्द्रियाणां प्रवृत्तौ दोष उप-
पादितो यस्मात् तस्माच्चस्य यत्तेहं महाबाहो ! निगृहीतानि सर्वशः सर्वप्रकारैर्मानसादिभेदैरिन्द्रि-
याणीन्द्रियार्थेभ्यः शब्दादिभ्यः, तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठिता ॥ ६८ ॥

२ आ. शां. व्या — आकाङ्क्षाद्वारा श्लोकान्तरमुत्थाप-
यति— अयुक्तस्येति । विक्षिप्तचेतसो भावनाभावे साक्षा-
त्कारलक्षणा बुद्धिर्न भवतीति हेतुवन्तरेण साधयति— इन्द्रि-
याणामिति । यत्पदोपात्त मनस्तपवेनापि शृण्वे । इन्द्रियाणा-
नोत्रादीना विषया शब्दादयस्तेषां विकल्पन मिथो विभक्त्य
प्रदं तेनेति यावत् । दृशान्तं व्याकरोति— उदक इति । करोति
यस्मात्तस्मादयुक्तस्य नोत्पद्यते बुद्धिरिति योजना ॥ ६७ ॥

'यततो हि' [२।६०] इत्यादिश्लोकाभ्यामुक्तस्यैवार्थस्य प्रवृत्त-
श्लोकान्यामपि कथ्यमानत्वादस्ति पुनरुक्तिरित्याशङ्क्य परिह-
रति— यततो हीत्यादिना । 'ध्यायतो विषयान्' [२।६२]
इत्यादिनोपपत्तिवचनमुनेयम् । तच्छब्दापेक्षितार्थोक्तिद्वारा
'लोकमवतारयति— इन्द्रियाणामिति । असमाहितेन मनसा
यस्माद्बुद्धिधीयमानानीन्द्रियाणि प्रसव्य प्रथमपहरन्ति तस्मा-
दिति योजना ॥ ६८ ॥

३ रा. भा.— पुनरप्युक्तेन प्रकारेणेन्द्रियनियमनमकुर्वतोऽनर्थमाह— इन्द्रियाणां विषयेषु
चरतां वर्तमानानां वर्तनमनु यन्मनो अनुविधीयते पुरुषेणानुवर्त्यते; तन्मनोऽस्य विविक्तात्मप्रवर्णां
प्रज्ञां हरति, विषयप्रवर्णां करोतीत्यर्थः । यथाऽम्भसि नीयमानां नावं प्रतिकूलो चायुः प्रसह्य हरति
॥ ६७ ॥ तस्मादुक्तेन प्रकारेण शुभाश्रये मयि निविष्टमनसो यस्येन्द्रियाणीन्द्रियार्थेभ्यः सर्वशो
निगृहीतानि, तस्यैवात्मनि प्रज्ञा प्रतिष्ठिता भवति ॥ ६८ ॥

४ वे. ता. चं.— अनेन श्लोकेन प्रत्याहारविधौपावयव-
बन्धुपत्य तत्कल्पय निरुपेयसदय च यथासम्भवमभिधातात्प-
यान्यां पूर्वपूर्वाभावादुसतोसरस्मालाभ एवितो भवति । अमे-
न्द्रियनिप्रदाभावे मुद्रपभावस्य पूर्वाक्तय प्रकार. 'इन्द्रियाणाम्'
इत्यनन्तरश्लोकेनोच्यते इत्युपनरक्तिः; आदाराथं वा पुनरुक्ति-
रित्यभिप्रायेणाह— पुनरप्येति । वेदव्यवहारादिमात्रमुदा-
साय विषयेष्वित्युच्यते । इन्द्रियाणां सर्वेषां न विषयेषु सखा-
रोऽस्ति, अन्तर्भावमर्थ इति व्यग्रनाय 'इन्द्रियाणीन्द्रिया-

येषु वर्तन्ते' [६।१९] इति प्रयोगान्तरानुसारेण वर्तमानानां विसृ-
क्तम् । यत्तच्छब्दोमेनोविषयत्वमेवोचितं प्रज्ञाहरणे तस्यैव
प्रधानत्वात्; मनसो वाणेन्द्रियाणुविधाने सर्वेन्द्रियसाधारण्येन
वक्तव्ये यदिति निर्धारणस्य प्रयोजनाभावात् वाणेन्द्रियस्य
मनोऽनुविधाने प्रज्ञाहरणाभावात् । 'यथैवं हरतीन्द्रियम्' इति
मनुवचने [२।९९] तु मनसोऽनुकारादिन्द्रियशब्दाभ्या-
सात् एतदशब्दत्वात् निर्धारणार्थेव । न च तत्तुल्यत्वमस्यापि
वाक्यस्य निवेदनीयमिति कृत्वा वर्तनमनु यन्मन इत्यायु

कम् । 'विधीयते' इत्यस्य कर्मभेदा वृत्तति— पुरुषेणेति । स्वन्वैवायमविविनय इति भावः । जनमिधहितदेशमात्रेण हि दृष्टान्तेऽभिप्रेतमिति प्रदर्शयन् हरतेर्विनाशार्थताश्रमव्युदासाय चाह— विषयप्रवणामिति । 'अस्मिन्' इत्यस्य हर्तृत्वाऽन्वयश्रान्तिमपाकरोति— अस्मिन्स्ति नीयमानामिति । अन्वि

विषयप्रापणनिर्दोषत्वान्योक्त— प्रतिबूळ इति ॥ ६७ ॥ 'यदा संहर्ते' [२१५८] इत्याद्युपकन्त इन्द्रियनिग्रहोपदेशं उपसंह्रियते—तस्मादिति श्लोकेन । तस्मादिति इन्द्रियालु विधायिनो मनस प्रज्ञाप्रतिष्ठाविरोधित्वादित्यर्थः । निग्रहहेतु प्रागुक्तमनुकुर्याति— उक्तेनेत्यादिना ॥ ६८ ॥

५ आ. भा. मा.— कथमनुक्तस्य भावना न भवति ? इत्याह— इन्द्रियाणामिति । अनुविधीयते क्रियते नन्वीश्वरेण इन्द्रियाणामनु बुद्धिज्ञानमिति वक्ष्यमाणत्वात् । प्रज्ञां ज्ञानं उत्पत्स्यदपि निवारयतीत्यर्थः । उत्पन्नस्याप्यभिभवो भवति ॥ ६७ ॥ तस्मात्सर्वात्मना निगृहीतेन्द्रिय एव ज्ञानीति निगमयति । तस्मादिति ॥ ६८ ॥

६ अ. प्र. दी — एकेनैव श्लोकेन प्रमेयस्य समुदितत्वात् श्लोकान्यामिति किमर्थमुक्तम् आह— कथमिति । कृत श्रवणमनस्य ध्यानोपपत्तेरिति भावः । न भवतीत्यासङ्गधेति शेषः । अनुविधानं सत्सामयं तदत्रासङ्गतं, कर्ता चान जीव इति प्रतीयतेऽत आह— अनुविधीयते इति । विष्वो दधाति' करोत्यर्थे वर्तते, कर्ता चात्रेश्वर एवेत्यर्थः । अनानुष्टमानित्यर्थः, न लक्षणार्थ इति कर्मप्रबन्धीयो न भवति । नन्विति सम्प्रतिपत्तिक्रमा सा वृत्त^२ इत्यत आह— बुद्धिरिति । प्रवृत्तशक्ति प्रज्ञा । तद्दृग्मन्प्राप्तमित्यत आह— प्रज्ञामिति । परोक्षनिश्चय यस्य प्रज्ञानं नोत्पन्नं तस्य युक्त्यभाव किं करि

ष्यति ? विद्यमानस्य हि इरणमत आह— उत्पत्स्यदिति । तद्युत्पन्नपरोक्षज्ञानस्य सुस्वभावोऽकिञ्चित्कर इत्यत आह— उत्पन्नस्यापीति । चित्तनिरोधरहितश्रवणमनने अयि न ध्यानोपयोगिनौ तत्त्वनिश्चयवेदार्थनियमौ कुरुत इति भावः ॥ ६७ ॥ अत्र परमं प्रमेयं ज्ञानिलक्षणं प्रवृत्तं तस्यासम्भवपरिहाराय ज्ञानस्य महाप्रयत्नसाधनेन्द्रियनिग्रहा ध्यत्व च तत्र कस्यायमुपसंहार इति न प्रायतेऽत आह— तस्मादिति । ज्ञानी जायत इति शेषः । यत एव निगृहीतेन्द्रियस्यैव प्रसादः, प्रसादवत एव युक्तिः, युक्तिमत एव श्रवणमनान्नाम तत्त्वज्ञानं, तत्त्वज्ञानवत एवापरोक्षज्ञानसाधनं ध्यानं, नान्यथा तस्मादित्यर्थः ॥ ६८ ॥

७ ह. पै. भा.— अनुपरतेन्द्रियस्य सुखं नास्ति, कस्मात् ? इत्यत्राऽह— इन्द्रियाणां हि यस्माच्चरतां विषयेषु वर्तमानानां यन्मनोऽनुविधीयतेऽनुवर्तते तदस्य हरति प्रज्ञां तदिन्द्रियविषयविकल्पने प्रवृत्तं मनोऽस्य यतेहरति प्रज्ञामात्मानात्मविवेकज्ञाम् । वायुर्नावमिवाम्भसि— उदके जिगमिपतां मार्गाद्बुद्धयः दुर्गममार्गं यथा वायुर्नावं प्रवर्तयति—एवमात्मविषयां प्रज्ञामिन्द्रियानुविधायि मनो विषयस्मिन्सुखीकरोति ॥ ६७ ॥ 'यततो रूपि' [२१६०] इत्युपन्यस्तस्यान्तेकाविषयोपपत्तिमुक्तत्वात् तस्यार्थमुपपादयोपसंहरति— तस्मादिति । यस्यैव योगिनः परमात्मनि नित्यशुद्धबुद्धयुक्तस्वभावे सर्वगतोऽयमहमस्मीति प्रज्ञा प्रतिष्ठिता, स संयमयोगी ॥ ६८ ॥

८ घं अ गि — 'नास्ति बुद्धिरनुक्तस्य' इत्येतद्वेदोपपादयति— चरतां स्वस्वविषयेषु स्वैर प्रवर्तमानानामिन्द्रियाणां मध्ये यदिन्द्रियमहत्सूत्रं मनो विधीयते प्रवर्तते, यदिन्द्रियविषयावित् मनो भवतीत्यर्थः । तदिन्द्रियमस्य साधकस्य प्रज्ञामात्मत्वबुद्धिं हरति विक्षिप्य नाशयति । तद्विषये कवचनात् एकमपीन्द्रियं प्रज्ञा हस्ति, किमु वक्तव्यं लक्षणमिति इत्येतत्सूचितम् । अत्र दृष्टान्त— वायुरिति । दार्ढ्यं न्तिके मनोव्रयातन्नेन्द्रियस्य विरोधित्वाद्बुद्धयस्तेऽपि चापि कावचत्वत्वं वायोविषेण गम्यते । ततश्चापमर्थ— लोके हि सधुदे नावमारुह्य द्रीपान्तरं गच्छता प्रतिकूलवायौ सति नाविकं सावधानतया नौकावन्धं दृढीकृत्य ता पालयति । स यदि नाविकः कालविपर्ययतात् कदाचित्पतित्कालमुग्रहृत्स्यैव नावं प्रवर्तयेत्तदा नाविकावृत्तौ वायुरित्यन्त सधुदे नावं परिभ्राम्य नाशयेत् । तथा संसारसधुदे प्रज्ञानावभव-

लस्य पां जिगमिपत इन्द्रियलक्षणप्रतिकूलवायौ सति, तदा मनोनाविके परमेश्वरानुग्रहवदव्यवधानेन तामपरिपालयेन्द्रियाण्येवाकृत्यातवति मनोनाविकाव्रयातेन्द्रियप्रतिकूलवायु प्रशान्तौकामितस्ततो विक्षिप्य नाशयतीति । 'यततो रूपि' [२१६०] इति श्लोकार्थस्यैव सद्वान्तोपपादनरूपोऽर्थः श्लो ॥ ६७ ॥ एवमिन्द्रियनिग्रहस्य ज्ञानहेतुत्व व्यतिरेकमुत्पन्नोक्तं अन्यव्युत्पत्तेर्नापि तथ्यतिपादयति— तस्मादिति । यस्मादिन्द्रियनिग्रहाभावे प्रज्ञा नास्ति तस्मात् यस्य पुरस्तेन्द्रियाणि सर्वदा सर्वेभ्य इन्द्रियाथंभ्यो विषयेभ्यो निगृहीतानि, तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठिता । 'यस्य निगृहीतानि तस्य' इत्युक्त्या निगृहीतेन्द्रियो इत्थं इति सूचितम् । 'महाबाहो' इति सम्बोधनेन वायुवदुनिग्रहकारणमुग्रहकारणत्वं तत्र अन्तर्दातुभूतेन्द्रियनिग्रहकारणप्रवृत्तमुत्पत्तिमिति व्यपपत्ते ॥ ६८ ॥

९ व० त० वी०— अत्र हेतुमाह— इन्द्रियाणामिति । विषयेषु चरतामिन्द्रियाणां मध्ये यन्मनः क्व प्रचलमेकमनुविधीयते अनेन चानुक्रियते तदस्य प्रज्ञां हरति । तत्र दृष्टान्तः— वायुर्नावमिवाग्भसीति ॥ ६७ ॥ उक्तमुपसंहरति— तस्मादिति । हे क्रियाशक्तियुक्त ! यस्येन्द्रियाणि सर्वशः इन्द्रियार्थेभ्यो विषयेभ्यो निगृहीतानि, तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठिताऽवसेया । स तादृशो लक्ष्यत इत्यर्थः । सम्बोधनेन त्वमपि महाबाहुभ्यां इममिन्द्रियनिमहणं कुरुष्वेति सूचितम् ॥ ६८ ॥

१० पु अ. त — नव भावनायामादिप्रतचेतसोऽपीन्द्रियनिग्रहः किमर्थं ? स तु साधनदशापन्नस्यैव सम्भवति, भावनायुक्तस्य तु सिद्धत्वादेव न प्रयोजनं ज्ञानिन इवेत्याशङ्क्याह— इन्द्रियाणामिति । चरतां लौकिकेषु स्वच्छया विहरतामिन्द्रियाणां यस्येन्द्रियस्य सङ्गे मनः अनुविधीयते तत्सङ्गे गच्छति तत् तदेव इन्द्रियस्य पुरुषस्य प्रज्ञां भावनात्मिकां हरति । तत्र दृष्टान्तमाह— वायुर्नावमिति । अग्भसि जले नावं तारणसाधिरां वायुविव । यथा प्रवलो वायुरनवरिथत्कर्णधारयुक्तां नावं मज्जयति तथेति भावः ॥ ६७ ॥ तस्मात् सर्वेयेन्द्रियनिग्रहकर्तुरेव प्रज्ञा प्रतिष्ठिता भवतीत्याह— तस्मादिति । यस्मादिन्द्रियनिग्रहाभावे प्रज्ञा नश्यति तस्मात् यस्य इन्द्रियार्थेभ्यो विषयेभ्य इन्द्रियाणि निगृहीतानि तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठिता भवतीत्यर्थः । ' महाबाहो ! ' इति सम्बोधनेन तपाकरणसामर्थ्यं ज्ञापितम् ॥ ६८ ॥

११ नी० भा० वी०— तदभावे दोषमाह— इन्द्रियाणा हीति । हि यस्मादिन्द्रियाणां चरतां स्वस्वविषये प्रवर्तमानानां—कर्मणि पठि—यत् रागादिकलुपितं मनः तान्यनुलक्षीकृत्य विधीयते प्रवर्त्यते—कर्मकर्त्तरि लकारः— प्रवर्त्तत इत्यर्थः । तत् इन्द्रियानुसारि मनोऽस्य साधकस्य प्रज्ञात्मात्मतत्त्वविषयां दुर्द्धि हरति । तस्मा मनोनुसारित्वात् । दृष्टान्तः स्वष्टार्थः । अन्ये तु—इन्द्रियाणां मध्ये यदिन्द्रियमनुलक्षीकृत्य मनः प्रवर्त्तते तदिन्द्रियमस्य साधकस्य मनसो वा प्रज्ञां हरतीति योजयन्ति । आत्मविषयां प्रज्ञां हृत्वा मनो विषयविषयां करोतीति (शां.) भाष्यमप्यालोचनीयम् ॥ ६७ ॥ ' यततो ह्यपि ' [२।६०] इत्यत्रोपक्रान्तमर्थं बहुधा षपपाद्य उपसंहरति— तस्मादिति । यस्मादिन्द्रियाधीनं मनो मनोनुगा च प्रज्ञा तस्मात् हे महाबाहो ! यस्य यतेरिन्द्रियाणि सर्वशः सर्वप्रकारेण स्वकारणेन मनसा—सहितानीति यावत्—इन्द्रियार्थेभ्यः शब्दादिभ्यो निगृहीतानि भवन्ति तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठितेति विद्धि ॥ ६८ ॥

या निशा सर्वभूतानां तस्यां जागर्ति संयमी ।

यस्यां जाग्रति भूतानि सा निशा पश्यतो मुनेः ॥ ६९ ॥

१ शां. भा.— योज्यं लौकिको वैदिकश्च व्यवहारः स उत्पन्नविवेकज्ञानस्य स्थितप्रज्ञस्य अविद्याकार्यत्वादविद्यानिवृत्तौ निवर्तते, अविद्यायाश्च विद्याविरोधान्निवृत्तिः, इत्येतमर्थं स्पुटीकुर्वन्नाह— या निशेति ॥ या निशा रात्रिः सर्वपदार्थानामविवेककरी तमस्स्वभावत्वात् । सर्वभूतानां सर्वेषां भूतानाम् । किं तत् ? परमार्थतत्त्वं स्थितप्रज्ञस्य विषयः । यथा नक्तञ्चराणां अहरेव सदन्वेषां निशा भवति, तद्वत् नक्तञ्चरस्थानीयानां अज्ञानिनां सर्वभूतानां निशेव निशा परमार्थतत्त्वं, अगोचरत्वात् तद्दुर्द्धीनाम् । तस्यां परमार्थतत्त्वलक्षणायां अज्ञाननिद्रायां प्रबुद्धो जागर्ति संयमी संयमवात्, जितेन्द्रियो योगीत्यर्थः । यस्यां ब्राह्मग्राहकभेदलक्षणायां अविद्यानिशायां प्रसुप्तान्येव भूतानि जाग्रतीत्युच्यन्ते, यस्यां निशायां प्रसुप्ता इव स्वमदृशः, सा निशा अविद्यारूपत्वात् परमार्थतत्त्वं पश्यतो मुनेः— इति ॥

२ आ. शां व्या.— आत्मविद्. स्थितप्रज्ञस्य सर्वकर्म परिहृतोऽधिकारस्तद्विपरितीत्याह्वय कर्मगीत्येतस्मिन्नर्थे समनन्तः— लोकमवतारमिति— योऽयमिति । अविद्यानिवृत्तौ सर्वकर्मनिवृत्तौ तत्रेति तत्रेव कथं ? इत्याशङ्क्याह— अविद्यायाश्चेति । स्पुटीकुर्वन्वायाम्यन्तरकरणानां पराक्रान्त्यकप्रवृत्ति-

त्तयाविषयदर्शने च मिथो विष्णुयेते परादर्शनस्य अनायात्मावगावित्याशङ्क्यात् आत्मदर्शनस्य च तन्निवर्तकत्वात्तन्नाऽऽत्त दर्शनार्थमिन्द्रियाण्यर्थेभ्यो नियन्त्रीयादित्याहेति योजनम् । सर्वप्राणिना निशा पदार्थाविवेककरीत्यत्र हनुमाह— तमस्स्वभायत्वादिदि । सर्वप्राणिनाप्यार्षो प्रतिष्ठां निशां दर्शयित्वा

तामेव प्रकृतानुगुणत्वेन प्रभुपूर्वकं विशदयति— किं तद्विद्या-
दिना । स्थितप्रज्ञनिययस्य परमार्थतत्त्वस्य प्रकाशकस्वभावस्य
कथमज्ञानप्रति निदातव्यं ? इत्याशङ्क्याऽऽह— यथेति । तत्र हेतु-
माह— अगोचरत्वादिति । अतदुदीनां परमार्थतत्त्वातिरिक्त-
द्वैतप्रभप्रवृत्तदुदीनामप्रतिपत्त्वात्परमार्थतत्त्वं निशेवाविदुषामि-

त्यर्थः । 'तस्यां' इत्यादि व्यञ्जिते— तस्यामिति । निशा-
वदुक्त्यायामवस्थायामिति यावत् । योपीति ज्ञानी कथ्यते ।
द्वितीयापि विभवते— यस्यामिति । प्रभुप्राणां जागर्णं विद्व-
न्तियावाहक्याऽऽह— प्रसुप्ता इवेति । परमार्थतत्त्वमनुभवतो
निवृत्तावियस्य यस्यामिति द्वैतावस्था निशेत्त्यत्र हेतुमाह—
अविद्यारूपत्वादिति ।

१ शां. भा.— अतः कर्माण्यविद्यावस्थाग्रामेव चोद्यन्ते, न विद्यावस्थाग्राम् । विद्यायां हि
सत्यामुदिते सवितरे शर्वरमिव तमः प्रणाश्लक्ष्णगच्छत्यविद्या । प्राग्विद्योत्पत्तेरविद्या प्रमाणबु-
द्ध्या गृह्यमाणा क्रियाकारकफलमेदरूपा च सती सर्वकर्महेतुत्वं प्रतिपद्यते । नाप्रमाणबुद्ध्या गृह्यमा-
णायाः कर्महेतुत्वोपपत्तिः । 'प्रमाणभूतेन वेदेन मम चोदितं कर्तव्यं कर्म' इति हि कर्मणि कर्ता
प्रवर्तते, न 'अविद्यामात्रमिदं सर्वं निशेव' इति ॥

२ आ. शां. व्या.— परमार्थावस्था निशेवाविदुषां ;
विदुषां तु द्वैतावस्था तथेति स्थिते फलितमाह— अत
इति ; अविद्यावस्थाग्रामेव क्रियाकारक-फलमेदप्रतिमाना-
दित्यर्थः । विद्योदयेऽपि तत्प्रतिमानाविशेषात्पूर्वमिव
कर्माणि विद्योदेरन्तिलालङ्क्याऽऽह— विद्यायामिति ।
अविद्यानिवृत्तौ बाधितानुबुद्ध्या विभागमानेऽपि नास्ति कर्म-
विधिर्विभागानिनिवेशभावादित्यर्थः । अविद्यावस्थाग्रामेव
कर्माणोत्पत्तौ व्यक्तीकरोति— प्रागिति । विद्योदयात्पूर्वं
बापकामावादाशयिताऽविद्या क्रियादिभेदमाशय प्रमाणानुरूपतया
बुद्ध्या प्राच्यतां प्राप्य कर्महेतुमैवति, क्रियादिभेदागिमानस्य तदे-

तुत्वादित्यर्थः । न विद्यावस्थाग्रामित्युक्तं प्रपञ्चयति— नाप्र-
माणेति । उत्पत्त्यायां च विद्याग्रामविद्याया निवृत्तत्वात् ।
क्रियादिभेदमानमप्रमाणमिति बुद्धिरूपयते तथा श्रुतमाणा यथो-
क्तविभागभागिन्यप्यनिद्या न कर्महेतुत्वं प्रतिपद्यते, बाधितत्वे-
नाऽऽभासतया तदेतुत्वायोगादित्यर्थः । विद्याविद्याविभागे-
नोक्तमेव विशेषं विवृणोति— प्रमाणभूतेनेति । यथोक्तेन
वेदेन कामनादिमतो 'मम कर्म विहितं तेन मया तत्कर्तव्यं'
इति मन्यानः सन् कर्मण्यशोऽधिक्रियते तं प्रति साधनविशेष-
वादिनो वेदस्य प्रवर्तकत्वादित्यर्थः । सर्वमिदमविद्याग्रामं द्वैतं
निशेवेति भ्रान्तानस्तु न प्रवर्तते कर्मणीति व्याख्येयमाह—
न, अविद्येति ।

१ शां. भा.— यस्य तु पुनः 'निशेवाविद्यामात्रमिदं सर्वं भेदजातम्' इति ज्ञानं तस्याऽऽत्मज्ञस्य
सर्वकर्मसङ्ख्यास एवाधिकारः, न प्रवृत्तौ । तथा च दर्शयिष्यति 'तद्बुद्धयस्तदात्मानः' [५।१७]
इत्यादिना ज्ञाननिष्ठाग्रामेव तस्याधिकारम् । तत्रापि प्रवर्तकप्रमाणाभावे प्रवृत्त्यनुपपत्तिरिति चेत्, न;
स्वात्मविषयत्वादात्मविज्ञानस्य । न ह्यात्मनः स्त्रात्मनि प्रवर्तकप्रमाणापेक्षा, आत्मत्वादेव; तदन्त-
त्वाच्च सर्वप्रमाणानां प्रमाणत्वस्य । न ह्यात्मस्वरूपाधिगमे सति पुनः प्रमाणप्रमेयव्यवहारः सम्भ-
वति । प्रमातृत्वं ह्यात्मनो निवर्तयत्पन्त्यं प्रमाणम् । निवर्तयदेव चाप्रमाणीभवंति स्वप्रकलाप्रमाण-
मिव प्रबोधे । लोके च वस्त्वधिगमे प्रवृत्तिहेतुत्वादर्शनात्प्रमाणस्य । तस्मान्नाऽऽत्मविदः कर्मण्यधि-
कार इति सिद्धम् ॥ ६९ ॥

२ आ. शां. व्या.— विदुषो न कर्मण्यधिदारेणस्या-
धिकारः तर्हि पुनः ? इत्याशङ्क्याऽऽह— यथेति । तस्याऽऽत्म-
ज्ञस्य फलभूतगन्मासाधिकारो चाधिकारो प्रमाणमिति— तर्था
चेति । प्रवर्तकं प्रमाणं विभिन्यतभावे कर्मस्विय विदुषो ज्ञान-
निष्ठाग्रामेव प्रवृत्त्यनुपपत्तेरप्रयोजनीयो ज्ञानवतोऽपि विधिरिति
एतदे— तस्यापीति । किन्नात्मज्ञानं विधिमपेक्षते ? किंवा-
ऽऽत्मानाऽऽह— तस्य त्वेकविधिस्य च प्राप्रमाणप्रमेयमुत्पत्ते-
र्विभिन्यतत्त्वादित्याह— न स्यात्तमेति । न द्वितीयं स्याद—
न हीति । प्रवर्तकप्रमाणान्द्वैतस्य विधेः साध्यविषयत्वादात्मन-
थागात्स्यार्थेन हेतुमाह— एतदस्यत्त्वात्त्वेति । अतएव

तज्ज्ञानयोर्विभिन्यतत्त्वेऽपि ज्ञानिनो मानमेयव्यवहारप्रति-
नियमार्थं विभिन्यतत्त्वाद्यादित्याशङ्क्याऽऽह— तदन्तन्त्याद्येति ।
सर्वेषां प्रमाणानां प्रामाण्यस्याऽऽत्मज्ञानोदयावसानत्वात्
तस्मिन्पुन्येव व्यवहारस्य निवृत्तकारणतः तत्प्रतिनियमाय
ज्ञानिनो विधिरित्यर्थः । उक्तमेव व्यक्तीकरोति— न हीति ।
धर्माधिगमत् न आत्मनिगमेऽपि धिमिति यथोक्तो व्यवहारो न
भवति । इत्याशङ्क्याऽऽह— प्रमातृत्वं हीति । तस्मिन्पुनौ कथमैत-
ज्ज्ञानस्य प्रामाण्यं ? इत्याशङ्क्याऽऽह— निवर्तयदेवेति । प्रमा-
तृत्वं निवर्तयदेवेतज्ज्ञानं स्वनिवृत्तेन प्रमाणमिति च एतदन्त्याह—
स्यमेति । आत्मज्ञानस्य विभिन्यतत्त्वात् हेतुत्वात्तदाह—
लोकैः चेति । व्यवहारप्रमाणं हि प्रमाणस्य बन्निधयत्तदात्मन्येव

सति प्रवर्तकविधिसापेक्षत्वात्पल्लभादद्वैतज्ञानमपि प्रमाणत्वात् । प्राया विधिमन्तरणं ज्ञानमाहात्म्येनैव सिद्धत्वात्स्य कर्मस्य विधिमपेक्षते, रञ्ज्यादिज्ञानवदित्यर्थः । आत्मज्ञानवत्तस्मिन् । न्यासेऽधिकारः, न कर्मणीत्युपसद्वरति— तस्मादिति ॥ ६५ ॥

३ रा. भा.— एव नियतेन्द्रियस्य प्रसन्नमनसः सिद्धिमाह— या आत्मविषया बुद्धिः सर्वभूतानां निशा निशेषाप्रकाशा, तस्यामात्मविषयायां बुद्धौ इन्द्रियसंयमी प्रसन्नमनाः जागर्ति आत्मानमवलोकयन्नास्त इत्यर्थः । यस्यां शब्दादिविषयायां बुद्धौ सर्वाणि भूतानि जाग्रति प्रबुद्धानि भवन्ति; सा शब्दादिविषया बुद्धिरात्मानं पश्यतो मुनेर्निशेषाप्रकाशा भवति ॥ ६९ ॥

४ धे ता चं— एतमुपायमुपदिश्य फलमुपदिशतीत्याह— एवमिति । प्रागुक्तस्यैव फलस्य प्रशंसापरत्वाद्बुद्धिः, अतो 'या निशा' इत्यादिभिः त्रिभिः श्लोकैः 'प्रजहाति' [२१५६] इत्यादिनोक्ताऽवस्थाचतुष्टयसिद्धिर्निगम्यते । 'विहाय कामान् [२१७१] 'निःसृष्ट [२१९८] इत्युभयोर्या यतमानव्यतिरेकसंयोगोपलक्षणम् । यद्वा श्लोकद्वयेनावस्थाचतुष्टयफलं तृतीयेन त्वयस्त्राचतुष्टयं निगम्यत इति विभागः । 'या इति प्रसिद्धतयेष्ट निर्देशोऽत्र प्रस्तुतप्रज्ञाविषयः । साक्षात्निशाया देशकालभेदेन विपरिवर्तमानाया सर्वभूतसाधारण्यभावादिति तात्पर्यमाह— या आत्मविषयेति । उपचारनिमित्तं व्यनक्ति— निशेषाप्रकाशेति । स्वप्रकाशाया अपि बुद्धेरप्रस्तुतदशायाप्रकाशत्वमुपपद्यते । इन्द्रियनिग्रहस्य प्रकृतत्वात् एवात्र संयमिष्य

व्याधं इत्यभिप्रायेणोक्तम्— इन्द्रियसंयमीति । या पुन नयमेकत्र संयम' इति धारणाध्यानसमाधीना समुचिताना संयमत्वेन पातञ्जलपरिभाषा, साऽत्र न विवक्षितेति भावः । इन्द्रियसंयमस्य बुद्धिजनने अन्वन्तरव्यापार पूर्वोक्तमाह— प्रसन्नमना इति । जागर्तीत्यत्र मुख्यार्थायोगादाह— आत्मानमिति । बुद्धौ जागरणशब्दनिर्दिष्टं प्रबुद्धत्वं प्रकाशमानप्रवृत्तबुद्धिविशिष्टत्वमेव, सा न सविषया प्रकाशते— इति भावः । बुद्धिप्रकरणत्वात्स्यामिति निर्देशोऽपि बुद्धिविषय सा च बुद्धि भूतानीत्यस्यमिनिष्ठया व्यपदेशादात्मदर्शिनो निशात्ववचनात् शब्दादिविषयेत्युक्तम् । सर्वभूतानामित्यत्र समासनिमग्नोऽपि सर्वशब्दो भूतानीत्यत्रापि बुद्ध्या निष्कृष्यान्वेतव्य इति सर्वाणीत्युक्तम् । पश्यत इत्यत्र कर्मावाहत्या आत्मानमिति प्रकरणसिद्धमुक्तम् ॥ ६९ ॥

५ आ. भा. भा.— उक्त लक्षणं पिण्डीकृत्याह— या निशेति । या सर्वभूतानां निशा परमेश्वरस्वरूपलक्षणा । यस्यां सुप्ततानीव न किञ्चिज्ज्ञानन्ति, तस्यामिन्द्रियसंयुक्तो ज्ञानी जागर्ति सम्पन्नापरोक्ष्येण पश्यति; परमात्मानमित्यर्थः । यस्यां विषयलक्षणाया भूतानि जाग्रति तस्या निशायामिव सुप्तः प्रायो न जानाति । मत्तादिवह्नमनादिप्रवृत्तिः । तदुक्तम् 'देहं (च त न चरमः) तु तत्र चरमम् [भाग. ३।२८।३७] 'देहोऽपि दैववशगः' [भाग. ३।२८।३८+११।३१।३७] इति श्लोकाभ्याम् । मननयुक्तो मुनिः । पश्यत इत्यस्य साधनमाह ॥ ६९ ॥

६ ज प्र दी— ज्ञानिनः सर्वकर्मत्यागप्रतिपादनायां 'या निशा' इत्यर्थं श्लोक इति कनिष्ठः । तत्र तत्प्रतिपादकाक्षराश्रवणात् प्रमाणविरोधात्पराश्रयेन तत्प्रतिपाद्यमाह— उक्तलक्षणमिति, ऋणुश्लोक्याः विक्षिप्तोक्तम् । न बन्नेक किमपि न प्रतीयत इत्यत आह— येति । परमेश्वरस्वरूपस्य निशासाम्यमुपादयति— यस्यामिति । विषयत्वमधिकरणत्व्यानिवृत्तत्वात्कारकव्यमात्रविवक्षया साम्यमित्युक्तम् । सय मोक्तव्यापराधे इन्द्रियेति, प्रकरणभ्याऽपि ज्ञानीति । उत्तरार्थमाह— यस्यामिति । अत्रापि पूर्ववत्साम्यम् । यदि न किञ्चित्पश्यति कथं तर्हि तस्य गमनादिप्रवृत्तिः ? इत्यत आह— मत्तादिवदिति । पुन एकः पश्यत आह— तदुक्तमिति ।

मुनेरित्युक्तत्वात्कर्तुर्थाश्रयिण एव ज्ञानमिति व्याख्यातमसदिति भावेनाह— मननयुक्त इति । याह्वत्स्ययादीनामयतीनामपि ज्ञानश्रवणादिति भावः । मननस्य प्राङ्मिच्छत्वात् 'पश्यतो मुने' इति कथं ? इत्यत आह— पश्यत इति । दर्शनसाधनत्वेन मननमिद्वेकं न तु तत्समकालीनतयेत्यर्थः । एवञ्च प्राङ्मननाद स्पष्टदर्शनसाधनत्वानुक्तं प्रसङ्गादिहोक्तम् । ननु 'स्थितधी किं प्रभाषेत ? [२।५४] इत्याहुः (दह) तत्रमप्यश्लोक इति प्रागुक्तं तत्कथमिदानीं लक्षणपरतया व्याख्यातः । अन्यपरादपि तत्रान इत्याशयेनति ब्रमः । अन्यथा 'प्रभाषेत इत्यादेश्चरमाह' इत्येतेनैवेत्येव, किं तत्र स्थानप्रदर्शनानिना ? इति ॥ ६९ ॥

७ ए. वै. भा.— या निशा रात्रिः सर्वपदार्थानामप्येककारिणी सर्वभूतानां निशेति सर्वपाणि व्यवहारगोचरब्रह्मरूपमुच्यते, तस्यां जागर्ति प्रबुद्धवानास्ते । यस्या सर्वभूतानि जाग्रति प्रबुध्यन्ते यस्या व्यवहरन्ति साऽपि या निशा परमार्थस्वरूपं ब्रह्म पश्यतो मुनेर्योगिनः । एवमविद्याविद्याभेदादिविदुषः सर्वकर्माणि, विदुषः सर्वकर्मनिवृत्तिः स्वमावात्मरत्नकर्मसंन्यास एव ॥ ६९ ॥

८ वै ब्र गि.— तदेव 'प्रजहाति यदा कामान्' [२।५५] इत्याख्यैतावत्पर्यन्तैश्चतुर्दशभिः श्लोकैः स्थितप्रज्ञस्य समाधिप्लुत्यानावस्थयोर्लक्षणं सपरिकरशुक्लम्, इदानीमवस्थाद्वयालुगतं स्थितप्रज्ञलक्षणमाह— या सर्वभूतानां निर्गमनिशा परं मय । लोकं हि निशाया निन्नागो न निशा पश्यति, तथा ब्रह्मलक्षणनिशाया मजाननिद्रापरप्रज्ञाणि सर्वभूतानि न ब्रह्मत्त्वं पश्यन्ति । तस्या उच्यते तस्या सर्वभूतनिशाया संयमी इन्द्रियसयमवान् स्थितप्रज्ञो जागर्ति अजानलक्षणनिद्राक्षयेण प्रबुद्ध परं ब्रह्म पश्यति । यस्या तु द्वैतप्रपञ्चव्यवहाररूपायामविद्याया प्रसप्तान्येव भूतानि जाग्रति प्रबुध्यन्ते,

स्वप्न इव व्यवहरन्तीति यावत् । सा प्रसप्तत्वं पश्यती सुने स्थितप्रज्ञस्य निशा अप्रकाशरूपा । अनेन आविधिकप्रपञ्चव्यवहाराद्यन्ये सति परब्रह्मत्त्वं स्थितप्रज्ञलक्षणमित्युक्तं भवति । अत्र च सप्यन्तविगेषण श्लोकोत्तरार्थेन उच्यते, ब्रह्मदम्बविगेषण तु पूर्वार्थेनेति विवेकः । याज्ञवल्क्यादियु सत्पासावस्थान् पूर्वमविद्यान्तचित्ततया स्थितप्रज्ञतानापरैरु केवलज्ञान्यन्येष्वतिव्याप्तिरिष्याय सत्यन्तम् । तत्र च व्यवहाराद्यन्त्यत्वं नाम तद्वासावाद्यन्यवत् । याज्ञवल्क्यादीनां च तत्रस्थाया मलिनवासनानुदृष्टेनातिव्याप्तिः । सुपुत्रेष्वतिव्याप्तिपरिहाराय परब्रह्मदम्बम् ॥ ६९ ॥

९ व० त० दी०— तस्यैवान्येभ्यो वैलक्षण्येन लक्षणमाह— या निश्चेति । याऽऽत्मविषया बुद्धिः ससारिणा स्वपतामित्र निशेषाऽप्रकाशिका अज्ञानतिमिरोपहतमतीना आत्मदर्शनव्यवहारायोग्या तस्या सयमी जागर्ति । यस्या च शब्दादिविषयिण्याम् । एवं विलक्षणलक्षणो मुनिर्देशितः ॥ ६९ ॥

१० पु. अ त— नन्वेताद्रेन्द्रियनिग्रहदृष्टं किं धनं ? इत्यपेक्षायामाह— या निश्चेति । सर्वभूतानां या निशा राशौ निद्रायामिन्द्रियसयमुरो सर्वेषां या निशा मुखावाप्तिः । नितरा मं मुञ्च यस्यामिति निशा । तस्या संयमी इन्द्रिय

निग्रहकता जागर्ति, न सुगमवामोतीत्यर्थः । यस्या निशायां भूतानि जाग्रति न सर्वं प्राबुवन्ति सा भगवत्सुरं पश्यती मननशीलस्य निशा मुखाति । तमुद्यस्य कथनस्योक्तत्वा न्युनेरिति विगेषणशुक्तम् ॥ ६९ ॥

११ नी० भा० दी०— "यदा पश्चादतिष्ठन्ते" इत्युदाहृतश्रुते. "तामाहुः परमा गतिम्" [फलो २।६।१०] इत्येव चतुर्थं पादं व्याचष्टे— या निश्चेति । सर्वेषां भूतानामज्ञाना या निशेष निशा यस्या मध्यन्दिने चन्द्रका इवानन्या अप्यन्या एव सर्वे प्राणिनो भवन्ति, तस्या तस्मिन्प्रत्यक्ष्योतिषि संयमी इन्द्रियमनोबुद्धीना निग्रहशीलो योगी जागर्ति, इन्द्रियादीना दृक्शक्तिरूपेऽप्यनुपरत्तदृक्शक्तिरेवास्ते । तथा च श्रुति — " न हि प्रदुर्दृष्टेर्विपरिलोपो विद्यतेऽविनाशितवान् " [बृ. ४।३।२३] इति । यस्यामविद्याख्याया निशाया क्रियाकारकादिद्वैतस्वप्नप्रवर्तिकाया सर्वाणि भूतानि जाग्रति निशीये चन्द्रका इव स्वप्नयापारे प्रवर्तन्ते सा अविद्या पश्यती सुने. सा मदर्शनवतो योगिनः प्रारब्धकर्मणा विदेहकैवल्यप्रतिश्रयान् लेशतोऽनुवर्त्तमाना प्लुत्यानकाळे व्यवहारतोऽस्य गाढान्वकारवती निशेष छेदकरी भवति । अतिसुकुमारा हि योगिनो बाह्यव्यवहारादुद्भिजन्ते, नरा इव गाढान्वकारे सञ्चारात् । यथोक्त योगभाष्ये— ' अक्षिमात्ररूपो हि विद्वानत्यल्पदु एतेनेनाप्युद्भिजते ' इति । अप्रयार्तिकानि ' फारकव्यवहारे हि शुद्धं वस्तु न वीक्ष्यते । शुद्धं वस्तुनि सिद्धे च फारकव्यापृचित्तथा ॥ फाकोद्भक्तिनिशेषाथं संसारोऽज्ञातमेवेदिनो । या निशा सर्वभूतानामित्यवोचत्स्वयं हरिः ' इति । ' बुद्धतत्त्वस्य लोकोऽयं जडोन्मत्तविशाचवत् । बुद्धतत्त्वोऽपि लोकस्य जडोन्मत्तविशाचवत् ' इति, तदेव ' किमासीत् ' [२।५४] इत्यस्योत्तरं ' यदा सहते चायं ' [२।५८] इत्यादिना एतदन्तेन प्रत्येन स्थितप्रज्ञ सदा समाधिमनुतिष्ठन् परमां गतिं प्राप्साव इत्युक्तम् ॥ ६९ ॥

स्थितप्रज्ञस्य ज्ञानिनोऽपि विषयानुभवे दृष्टान्तः ।

आपूर्यमाणमचलप्रतिष्ठं समुद्रमापः प्रविशन्ति यदत् ।
तद्वत्कामा यं प्रविशन्ति सर्वे स शान्तिमाप्नोति न कामकामी ॥ ७० ॥

१ शां. भा.— विदुषस्त्यक्तपणस्य स्थितप्रज्ञस्य यत्वेव मोक्षमाप्तिर्न त्वसक्त्यामिनः कामका-
मिन इत्येतमर्थं दृष्टान्तेन प्रतिपादयिष्यन्नाह— आपूर्यन्ति । आपूर्यमाणमट्टिः, अचलप्रतिष्ठं अचलतया

प्रतिष्ठाञ्चस्थितिर्यस्य तमचलप्रतिष्ठं समुद्रमापः सर्वतो गताः प्रविशन्ति स्वात्मस्थमविक्रियमेव सन्तं यद्वत्, तद्वत्कामा विषयसन्निधावपि सर्वत इच्छाविशेषाः यं पुरुषं [मुनिं]-समुद्रमिवाऽऽपः-अविकुर्वन्तः प्रविशन्ति सर्वे आत्मन्येव प्रलीयन्ते, न स्वात्मवशं कुर्वन्ति, स शान्तिं मोक्षमाप्नोति, नेतरः कामकामी-काम्यन्त इति कामा विषयास्तान्कामयितुं शीलमस्य स कामकामी, स नैव प्राप्नोतीत्यर्थः ॥ ७० ॥

२ आ. शां. व्या.— नन्वसन्ध्यासिनाऽपि विद्यावता विद्याफलस्य मोक्षस्य क्लृप्तं शक्यत्वात्किमिति विदुषः सन्ध्या-नो नियम्यते ? तन्नाऽह— चिदुप इति । आपातज्ञानवतो विवेकवैराग्यादिविशिष्टस्यैषणभ्यः सर्वान्यो व्युत्थितस्य भव णादिद्वारा समुत्पन्नसाक्षात्कारवतो मुख्यस्य सन्ध्यासिनो मोक्ष, मान्यस्य विषयतुष्णापरिभूतस्येत्येतद्वृथान्तेन प्रतिपादयितुमिच्छन् 'रागद्वेषवियुक्तैस्तु' [२।६४] इति श्लोकोक्तमेवाथ पुन-रोहेति योजना । अङ्गिः समुद्रस्य समन्तात्पूर्यमाणत्वे वृद्धिहा-सवती तदीया स्थितिरापतेरित्याशङ्क्याऽऽह— अचलेति ।

न हि समुद्रस्योदकात्मक प्रतिनियत रूपं कदाचिदपि वर्धते हसते वा तेन तदीया स्थितिरैकरूपैवेत्यर्थः । तत्रादेवाद्ये-दापः समुद्रान्तर्गच्छन्ति तर्हि तस्य विज्रियावत्त्वात्प्रतिष्ठा स्यादित्याशङ्क्याऽऽह— स्वात्मस्थमिति । इच्छाविशेषा विषयाणामसमिधौ विदुषि निर्विकारऽप्रविशन्तोऽपि समिधाने तस्मिन्प्रविशन्तो विकारमापादयेयुरित्याशङ्क्याऽऽह— विष-येति । प्रवेशं विशदयति— सर्वे इति । "योऽकामः" [घृ. उ ४।४।६] इत्यादिभूतेषु विषयविमुखस्य निष्कामस्य मोक्ष, न कामकामुकस्येत्याह— स शान्तिमिति ॥ ७० ॥

३ रा. भा.— यथा स्वनेवापूर्वमाणमेकरूपं समुद्रं नादेया आपः प्रविशन्ति; आसामां प्रवेशे-ऽप्यप्रवेशे च समुद्रो न कञ्चन विशेषमापद्यते; एवं सर्वे कामाः शब्दादयो विषयाः यं संयमिनं प्रवि-शन्ति, इन्द्रियगोचरतां यान्ति, स शान्तिमाप्नोति— शब्दादिष्विन्द्रियगोचरतामापन्नेष्वनपानेषु च स्वात्मावलोकनतृप्त्यैव यो न विकारमाप्नोति, स एव शान्तिमाप्नोतीत्यर्थः । न कामकामी—यः शब्दादिभिर्विक्रियते, स कदाचिदपि न शान्तिमाप्नोति ॥ ७० ॥

४ घे. ता. चं — एव शब्दाद्यदर्शनं पर्यवसितात्मदर्शन-मयी सिद्धिरुक्ता, एतस्या एव सिद्धेरवाचीनामदूरविप्रकृष्टा शब्दादिविषयदर्शनेऽप्यविकारतारूपामवस्थामाह— आपूर्व्य-माणमिति । अत्र प्रवेशाप्रवेशयोरविवेकोपरलभ्यस्य विवक्षि-तत्वात् आपूर्व्यमाणमिति न प्रविशन्तीभिर्नादियोरभिरङ्गिराषू-रण विवक्षितम्, अपि तु दार्ढ्यान्तिके विवक्षितायाः स्वात्माव-लोकनवृत्ते प्रतिनिर्देशः क्रियते इति दर्शयति— स्वनेवैवेति । अचलप्रतिष्ठान्दोऽय सीमात्सिद्धिनादिवेत्तुभूतवृद्धिहासराहित्यपर-इत्याह— एकरूपमिति । नात्रया इत्यनेन समुद्रप्रयत्निर-पेक्षं स्वतन्त्रसमुद्रप्रावण्यं सूच्यते । दृष्टान्ते निर्ममितायंमाह— आसामिति । कामा इत्यत्र कर्मणि व्युत्पत्तिमग्निप्रियाह— शब्दादयो विषया इति । अविकारताभिर्दृष्टयं यच्छब्दस्य पूर्वोक्तमयमित्वाभिप्रायतामाह— यं संयमिनमिति । ह्या

दिविषयाणां पुरुषे प्रवेशो नात्रयानादिवच्छरीरान्तं प्रवेशः । अत तन्निन्द्रियद्वारा ज्ञानविषयत्वमेव विवक्षितमित्यभिप्राये-णाह— इन्द्रियेति । यत्तेति शेषः । तद्वदित्यनेन सिद्धमाह— शब्देति । नित्यनिरवयवनिरतिशयस्वात्मानुभवानन्दसन्दोहममो-नशरदुःखमिध्रसातिशयविषयानुभवानन्दविन्दुषु न सज्जते इति भावः । 'न कामकामी' इत्येतत्पूर्वोक्तस्यार्थस्य व्यतिरेकेण-दृढीकरणमिति व्यञ्जयति— य इति । विकारस्य प्रसक्तत्वात्-कामित्वं स्वकार्यं विकारमप्यजहद्भ्रमणया लक्षयतीति विनि-यत इत्युक्तम् । कामान्कामयितुं शीलं यस्य स कामकामी, कदाचिदपीति यावत्कामपरित्यागमित्यर्थः । एतेन— यो विक्रियते, स न शान्तिमाप्नोतीत्यनेनयोरैकार्थ्यसङ्गा परिहृता । विषयदर्शने विक्रियमाणोऽप्यदापि स्पृष्टारहितो न स्वा-दित्यर्थः ॥ ७० ॥

५ आ. मा. भा.— तेन विषयानुभवप्रकारमाह— आपूर्व्यमाणमिति । यो विषयैरापूर्वमाणो-ऽप्यचलप्रतिष्ठो भवति नोत्सेकं प्राप्नोति; न च मयत्नं करोति; न चाभावे शुष्यति । न हि समुद्रः सतिन्मपेशामपेशनिमिच्चो वृद्धिज्ञोषो बहुतरौ माप्नोति, मयत्नं वा करोति । स मुक्तिं प्राप्नोतीत्यर्थः ॥ ७० ॥

६ अ. प्र. सू. — दृश्यं समन्ततोत्तरासुं तर्हि 'आ-पूर्वमनं' इत्यनेनेत्यन आह— तेनेति । विषयानुभव-इत्येवम् । निरुद्धमपिशब्दादयामवस्थां च । अत्रानुगत्यादि

सत्यं सुखेतापि कथंचिन्नमनादिकं, विषयानुभवतु इत्यमर-कथं ह्यस्य । तस्य नियन्त्रापनभाष्यस्यानुगमनानेन विनाऽऽ-शादित्याशङ्क्यादिरास्यमिति ह्य । 'तद्वत्कामा य प्रवर्ति-

इति सङ्क्षेपेणोक्तं तद्विद्योति—य इति । कामराजद्वयार्थो विपरिणति । अन्यथा 'विहाय कामान्' [२।७१] इत्युत्तर-विरोधान् । अचलप्रतिष्ठचक्षेत्र व्याख्यानं नोत्सुक-मित्यादि । पुनः प्रयोऽर्थे इत्यनः समुद्रान्तोपादानम-

व्यादिति भावेनाह—न हीति । 'स शान्तिमाप्नोति' इत्यर्थार्थमाह—स इति । ज्ञानिप्रशस्तार्थमेतत् । एतद्व्या-केचिद्व्याख्यान एव मुक्तिरित्यनेनाहेत्याहुः, तदसत्, गताय-त्वात् ॥ ७० ॥

७ ह. पै. भा.—विदुषस्त्यक्तैपणस्य स्थितप्रज्ञस्य यतरेव मोक्षः, न कामकामिनः, इत्येवमर्थं दृष्टान्तेन प्रतिपादयिष्यन्नाह— आपूर्यमाणमाद्भिः, अचलप्रतिष्ठं अचला प्रतिष्ठा यस्य सः, तमचल-मतिष्ठं समुद्रमापः प्रविशन्ति यद्वद्यथा तद्वद्यथा कामा यं प्रविशन्ति परमात्मज्ञानेनैव रागद्वेषाभ्य-मकम्प्यमानं, स शान्तिं मोक्षलक्षणां प्राप्नोति । न कामकामी, कामान्-कामयत इति कामकामी ॥ ७० ॥

८ तै. ब्र. मि — अधान्यस्थितप्रज्ञलक्षणं तत्फल-चाह— आपूर्यमाणमिति । आपूर्यमाणमचलप्रतिष्ठं यं सर्वं कामा प्रविशन्ति, स शान्तिमाप्नोतीति प्रथममन्वयः । आपूर्यमाणं निरतिशयस्वात्मानन्दैरेव परिपूर्णम्, अत एव अचला धृद्विकथानन्देच्छाहृद्विकाराभावाभिविकारा प्रतिष्ठा स्थिति यस्य तमेतद्विषयं यं दुर्यं सर्वं कामा काम्यमाना विषया प्रविशन्ति इन्द्रियगोचरतामापयन्ते, न तु विकुर्वन्ति । अनेन कामैरविकार्यैश्च स्थितप्रज्ञलक्षणमित्युक्तं भवति । स शान्तिमाप्नोतीति मोक्षफलं । ननु विषयैन्द्रियसम्बन्धे विकार स्यादेवेत्याशङ्कं दृष्टान्तसुखेन निराशरोति— समुद्र-

मिति । 'आपूर्यमाणमचलप्रतिष्ठं' इति समुद्रेऽपि योग्यम् । आपूर्यमाणं निरवधिकनिजस्वरूपजलभरणेनैव परिपूर्णम्, अत एव अचलप्रतिष्ठं निर्विकारस्थितिं च समुद्रं आपो यद्वत् प्रविशन्ति तद्वत्कामा इति सम्यग् । यथा हि निजस्वरूप-परिपूर्णस्थानेनैव नयाविजलप्रवेगाप्रवेगाभ्यां नोत्सुक्याय रूपं कश्चिद्विकार, एव निजस्वरूपानन्दपूर्णस्य विषयैन्द्रिय-सम्बन्धासम्बन्धाभ्यां न कोऽपि विकार इत्यर्थः । 'न काम-कामी' इत्यनेन स्थितप्रज्ञस्यैव मोक्ष, नान्यस्येति प्रदर्शितम् । 'प्रजहति यदा कामान्' [२।५५] इत्यर्थेवार्थं प्रपद्य ॥ ७० ॥

९ व० स० ही०—अन्यथा । यथा समुद्रे न कं प्रतियाति क्रिन्तु तं प्रत्येवाप सर्वा यान्ति, तथा कामाः सर्वे तमेव विगन्ति, तत्र ज्ञातृकामः स शान्तिमाप्नोति ह्युच्योऽपि समुद्र इवाचलप्रतिष्ठो वाहाशुपाधिकृतकाननर-ज्ञानाकुलितस्वरूपो भवति । उपमीयत इति तथा विशेषणसमभिव्याहारः ॥ ७० ॥

१० पु. अ. त. — ननु लोकिविविधार्थां दृष्टेनाप-भारानर्थं प्राप्ति इत्यत आह—आपूर्यमाणमिति । नाना-नर्थाभिः आपूर्यमाणमपि अचलप्रतिष्ठं वर्द्धनादिविकारहितं समुद्रं यद्वशात् प्रविशन्ति तद्वदनेकधीमि कामसंसे प्रवर्त्य-माने यं भगवन्नकामा सर्वे स्वमनोरथा स्वापं प्रविशन्तीति यो जानाति स शान्तिं कामानां शान्तिं पामसुखमाप्नोति ।

अत एव श्रीभागवते—'मनोरथान्तं हृतयो यथा ययु' [१०।३२।१३] इत्युक्तम् । न कामकामी, यस्तु लोकिककामभो गशील स न प्राप्नोतीत्यर्थः । यदा— य सर्वे कामा पुरोक्त-प्रकारेण प्रविशन्ति तत् । योऽप्यपि कामयते तदर्थं वा स शान्तिं परमानन्दमाप्नोति, न तु स्वापं कामाभिलाषीति भावः ॥ ७० ॥

११ नी० भा० ही०— ननु 'प्रजहति यदा कामान्' [२।५५] 'इन्द्रियाणीन्द्रियाधिभ्यो निगृहीतानि' [२।६८] इत्यादिनाऽसत्प्रतिष्ठायाणां प्रहाणं तेभ्यश्च इन्द्रियादीनां प्रत्याहरणमुक्तं तेन तेषामात्मनः प्रथमसत्त्वं यस्तीति सिद्धम् । न च "नेह नानास्ति किञ्चन" [वृ. च ४।४।१९] इत्यादिश्रुत्या तेषां वाचात् तद-स्तीति वाच्यं, इहेति प्रतीत्येव तन्निषेधात् । न हि इह भूतले षटो नास्तीत्युक्ते षटस्य स्वरूपं निषिध्यते, किन्तु तस्य भूतलसम्बन्धभावं, तस्मात्कामानां प्रथमसत्त्वं नानास्ति सिद्धिरित्यागद्वयं सट्टान्तं परिहरति— आपूर्यमाणमिति । प्रविशन्तीभिरत्रिपूर्यमाणमचलप्रतिष्ठमनुद्रिक्, शृद्धिहीनत्वात् । एवं निर्गन्तव्योभिरग्री-रिप्यमाणमप्यचलप्रतिष्ठमतिक्रम्य शान्तिमाप्नोतीत्यपि बोध्यम् । एवंविधं समुद्रं यद्वत् कामप्रभवा आपः प्रवि-शन्ति तद्वत्, यं पुरुष कामैरापूर्यमाणं हीयमानं वा अचलप्रतिष्ठं निर्विकारं शृद्धिहीनत्वात् आत्मप्रभवा-सर्वं कामा. प्रविशन्ति स एव शान्तिं मोक्षमात्यन्तिकं दुःखोपरमं प्राप्नोति, न तु कामकामी विषयार्थः । अय-माह— शूटरथादात्मनः सर्वस्योत्पत्तिस्तत्रैव च लय इति सर्वशुक्तिस्थितिप्रसिद्धं, तेन कामानां प्रहाणं तेभ्यश्चे-न्द्रियाणां प्रत्याहरणं सम्यग्मानं न तेषां परमार्थैः पृथक्सत्त्वं सात्त्वयति, बहुप्रमाणविरोधान् । किन्तु पामप्रसिद्धं पृथक्सत्त्वं मभिप्रेत्य प्रहाणादिशुक्तं, प्रविष्टापनं त्वेवमेव व्याख्येयम् । यथा "अप्रये पथिष्टेऽष्टाकपाले निरपेत्" [ ] इत्यादौ निवेदितानां याग उच्यते, ननु श्रौतार्थमात्रं तद्विद्वेषि शेषम् "नेह नानास्ति" [वृ. च. ४।४।१९] श्लो. ११

कठ ४।११] इत्यपीह परिदृश्यमाने प्रपञ्चे आत्मातिरिक्तं नाना किमपि नास्तीत्येवम्परतया व्याख्येयम् । तथाच—“आत्मैवेदं सर्वं” [छा. उ. ७।२।५५] “ब्रह्मैवेदं सर्वं” [नृ. उ. उ. ७] “सर्वं यत्स्विदं ब्रह्म” [छा. उ. ३।१४।१] इत्यादयः श्रुतिवादाः सङ्गच्छन्ते, आत्मनि कल्पितस्यास्य तत्रैव निषेधेनान्यत्र सत्त्वानुपपत्तेर्न कामानां पृथक्सत्त्वमस्तीति युक्त एव समुद्रदृष्टान्तः । यत्तु समुद्रात्तृथगङ्गायाः सत्त्वमस्तीति तन्न, कार्ये कारणसत्तातिरिक्तसत्ताया अभावात्, “वाचारम्भणं विकारो नामवेद्यम्” [छा. उ. ६।१।४] इति कार्यस्य चागालम्बनमात्रत्वप्रवणान्दित्यन्यत्र विस्तर ॥ ७० ॥

मुमुक्षूर्जावनाद्यर्थं विषयसेविनोऽपि मुक्त्युपायः ।

विहाय कामान् यः सर्वान् पुमांश्चरति निस्स्पृहः ।

निर्ममो निरहङ्कारः स शान्तिमधिगच्छति ॥ ७१ ॥

१ शां. भा.— यस्मादेवं तस्मात्— विहायेति ॥ विहाय परित्यज्य कामान् यः सन्ध्यासीत् पुमान्सर्वानशेषतः कारस्त्र्येन चरति जीवनमात्रचेष्टाशेषः पर्यटतीत्यर्थः । निस्स्पृहः शरीरजीवनमात्रेऽपि निर्गता स्पृहा यस्य स निस्स्पृहः सन्, निर्ममः शरीरजीवनमात्राक्षिप्तपरिग्रहेऽपि ‘ममेदं’ इत्यभिनिवेशवर्जितः, निरहङ्कारः विद्यावच्चादिनिमित्तात्मसम्भावनारहित इत्येतत् । स एवम्भूतः स्थितप्रज्ञो ब्रह्मवित् शान्तिं सर्वससारदुःखोपरमलक्षणा निर्वाणारुख्यामधिगच्छति प्राप्नोति; ब्रह्मभूतो भवतीत्यर्थः ॥ ७१ ॥

२ आ. शां. व्या.— यदि गृहस्थेनापि मनसा सम स्ताभिमानं हित्वा वृत्स्थं ब्रह्मास्थानं परिभाषयता ब्रह्मनिर्वाणं माप्यते, प्राप्तं तर्हि मौन्यादिविडम्बनमेवेत्याशङ्क्याऽऽह— यस्मादिति । शब्दादिविषयप्रवणस्य तत्तद्विच्छाभेदभागिनो न मुक्तिरिति व्यतिरेकेस्य सिद्धत्वात्पूर्वोक्तमन्वयं निगमयितुमनन्तरवाक्यमिदमर्थः । अशेषनिषेधयोगे जीवनमपि कथं ? इत्याशङ्क्याऽऽह— जीचनेति । सम्भवद्वागद्वेषादिके देशे निवासे व्याप्यैव चरतीत्येतद्व्याचष्टे— पर्यटतीति । ‘विहाय कामान्’ इत्यनेन पुनरुक्तिं परिहरति— शरीरेति । निस्स्पृहत्वमुक्त्या निर्ममत्वं पुनर्वदन्कथं पुनरुक्तिमार्थिकं न पर्यतीत्याशङ्क्याऽऽह— शरीरजीचनेति । सत्यहङ्कारे ममकारस्याऽऽस्य कत्वाशिरहङ्कारस्य व्याकरोति— विद्यावच्चादीति । ‘त शांतिमाप्नोति’ [२।७०] इत्युक्तमुपसहरति— स एवम्भूत इति । सन्न्यासिनो मोक्षमपेक्षमाणस्य सर्वकामपरित्यागादीनि श्लोकोक्तानि विशेषणानि यत्तसाध्यानि, तत्सम्पत्तिकलं च वैयल्यमित्यर्थः ॥ ७१ ॥

३ रा. भा.— काम्यन्त इति कामाः शब्दादयः । यः पुमान् शब्दादीन् सर्वान्विषयान् विहाय तत्र निस्स्पृहः तत्र ममतारहितश्च अनात्मनि देहे आत्माभिमानरहितश्चरति; स आत्मानं दृष्ट्वा शान्तिमधिगच्छति ॥ ७१ ॥

४ चे ता. च — किं कामकामिनं सर्वदा शान्तिर्न स्यात् । इति शब्दामपाङ्क्यप्रदसमाविनारत्वावस्थयो कारणभूता विषयमद्भ्रमस्पृहाममकारवद्हात्मप्रमाणा कर्मात्कार्यनारणभावनिष्पन्नानुलोमप्रतिलोमालम्बयव्यतिरिक्तद्वयाना निश्चितरूपावस्थया

माह— विहायेति । पुत्रान् च श्लोके प्रकृतं कामशब्दं निर्बन्धि- काम्यन्त इति कामा इति । चरतीति वृत्त इत्यर्थः । आत्मदर्शिपुरुषपर्वभेदविषयो पूर्वो लोको, अयं त्वात्मदर्शनार्थिपुरुष विषय इति विवेकं द्योतयति— आत्मानं दृष्ट्वेति ॥ ७१ ॥

५ आ. भा. भा.— एतदेव प्रपञ्चयति— विहायेति । कामान् विषयान् निस्स्पृहतया विहाय यश्चरति भक्षयति; भक्षयामीत्सवहङ्कारममकारवर्जितश्च स हि पुमान् । स एव च मुक्तिमधिगच्छतीत्यर्थः ॥ ७१ ॥

६ ज. प्र. दौ.— ‘विहाय’ इत्यनेनाप्ययमेवायं उच्यते एतं पुनरुक्तिरित्येत आह— एतदेवेति । यद्यत्र कामा इच्छाविशयास्तर्हि निस्स्पृह इति पुनरुक्तिः, यदि काम्यन्त इति विषयान्मदा चरति यदि भक्षणायैतदा व्यापातं, अथ गन्धय १११ इत्यर्थे इत्यनो व्याचष्टे— कामानिति । ‘निर्ममो निरहङ्कारः’ इत्यनममवपरिहाय व्याचष्टे— भक्षयामीति ।

इत्वाभिमान एवाहङ्कारः, स्वामित्याभिमान एव ममता, न त्वहमस्त्वययादिमात्रमिति भावः । स हि पुमान् अन्यपशुरित्यर्थः । वृत्तं इत्येत आह— स पश्येति । ‘स पुमान्’ इत्यनमेवाव्ययसामिति वदता ज्ञानिन एव मुक्तिरित्येवोच्यो नाम प्रतिपाद्यत इति दक्षिणम्, स्त्रीव्याख्या भाष्य ॥ ७१ ॥

७ ह. पै. भा.— यस्मादेवं तस्मान्— चरति शरीरजीवनमात्रमेव चेष्टते । निस्स्पृहः शरीरजीवनमात्रेऽपि निर्गता स्पृहा यस्य स निस्स्पृह उपेक्षकः; निर्ममः शरीरादौ 'ममेदं' इतिबुद्धिरहितः; निरहङ्कारो विद्यावच्चादिनिमित्तेनाऽऽत्मसम्भावनारहितः; स शान्तिमविद्योपरमलक्षणामधिगच्छति; सैषा ज्ञाननिष्ठा ॥ ७१ ॥

८ वं. ब्र. मि.— यस्मादेवं कामिनो न शान्तिस्तस्मान्— । सन् प्राण्योपगतदेहात्त्रामात्रचेष्टाप्रमेयः पर्यवर्तीत्यर्थः । यः सर्वान्कामान्बिहाय चरति, स शान्तिं मोक्षमधिगच्छतीति निस्स्पृहने हेतुर्निर्मम इति; जीवनमात्रेऽपि प्रारब्धकमाधिसिद्धिकाव्यादौ 'मम' इत्यभिमानशून्य इत्यर्थः । तत्रापि हेतुर्निरहङ्कार इति; देहादिषु 'अयमहं' इत्यङ्कारवन एव 'ममेदं' इति ममकारः, तत्रत एव स्वकीयव- निवर्धना तस्पृहा; तदभावे तु तदुभयाभाव इत्यर्थः । तत्राह— चरति निस्स्पृह इति । जीवनेऽपि निस्स्पृह एव स्पष्टमन्यन् ॥ ७१ ॥

९ व० त० दी०— यस्मादेवं तस्मात् विहाय कामान्प्राकृतान् त्यक्त्वा स्वात्मरामत्वात्; अन्यत्र निस्पृहः 'अहन्ताममतानामे सर्वथा निर्गृह्णौ । स्वरूपयो यदा जीव' कृतार्थः स निगद्यते ' इति । स शान्तिमधिगच्छतीत्यप्रसैयम् ॥ ७१ ॥

१० पु. अ. त.— यतो लौकिककामभिलाषी न निस्स्पृहः भगवदेवपरश्चरति सर्वत्र वैकल्येन परिब्रमति, शान्तिं प्राप्नोष्यतन्नां त्यजेदित्याह— विहायेति । यो निर्ममो देहादिषु निरहङ्कारो भवति, स शान्तिमधिगच्छति इति भा. पुमान् भगवद्रावनेकयोग्यः सर्वान् कामान् विहाय प्राप्नोति ॥ ७१ ॥

११ नी० भा० दी०— प्रासङ्गिकीमादाङ्गं परिहृत्य ' प्रजेत किं ' [२।५४] इत्यस्य प्रश्नोत्तरमाह— विहायेति । पूर्वोक्तान् त्रिविधान् कामान् विहाय यश्चरति विषयान्मुक्ते निस्स्पृहश्च, यतो निर्ममः; ममतावान् हि इदं मम भूयादित्यन्यथानाद्यर्थे स्पृहां करोति । निर्ममोऽपि कुतः ? यतो निरहङ्कारः, न ह्यहङ्कारशून्यस्य सुस्थ्यादौ ममता दृष्टा, तस्माद्देहद्वारप्रविष्टयात् शान्तिं मोक्षं प्राप्नोति । अत्र ' यः सर्वत्रातभित्तेहः ' [२।५७] इति सर्वत्र यच्छब्ददर्शनात् साधनविधिपर एतार्थं ग्रन्थः । अन्यथा मिथत्रप्रहृत्य प्रकृतवस्त्रात्तदनुवादायां यच्छब्दोऽनर्थकः प्राप्नोति । लोकेऽपि हि परस्वभावकथने 'स एवं करोति' इति तच्छब्द एव प्रयुज्यते, न तु यच्छब्द । विधौ तु 'य एवं करोति, स इदं प्राप्नोति' इति द्वयोरपि प्रयोगो दृश्यते । अत्रणकथनार्थेऽपि तत्र कथनं भावाद्विधायेव पर्यवस्यतीति दिक् ॥ ७१ ॥

मुमुक्षोः ससन्त्यासन्ननिष्ठावदयकनापूर्वक एतदध्यायोकार्थस्योपपत्तारः ।

एषा ब्राह्मी स्थितिः पार्थ ! नेनां प्राप्य विमुह्यति ।
स्थित्वाऽस्यामन्तकालेऽपि ब्रह्मनिर्वाणमृच्छति ॥ ७२ ॥

इति श्रीमहाभारते अठ्ठाहाहक्यां संहितायां वैयाकिक्यां भीष्मपर्वणि धर्मप्रज्ञा-
सूक्तिपरम्बु प्रहविद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादे साक्षात्सोक्तं
नाम द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

१ शां. भा.— मेषा ज्ञाननिष्ठा मृत्युने- मृष्येति । एषा यथा स्थितिः; सर्वं कर्म मरुत्यस्य अस्वरूपेणैवावस्थानमित्येतत् । हे पार्थ ! न विमुह्यति न मोहं प्राप्नोति । स्थित्वाऽस्यां स्थित्वा ब्राह्म्यां बधोक्तायां ॥

१ ' मम विहाय ' इति १२२४ एतदुक्तमभ्यन्तरात्परम् ।

ब्रह्मनिर्वाणं ब्रह्मनिर्बुद्धिं मोक्षमृच्छति गच्छति । किमु वक्तव्यं ब्रह्मचर्यादेव सत्त्वस्य यावज्जीवं यो ब्रह्मण्येवावसिद्धते स ब्रह्मनिर्वाणमृच्छतीति ? ॥ ७२ ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्य-गोविन्दभगवत्पूज्यपादशिष्य-श्रीमच्छङ्करभगवतः कृतौ श्रीमद्भगवद्गीताभाष्ये साहचर्ययोगो नाम द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

२. अ. द्वां. ध्या.— इत तत्र सङ्क्षेपयिन्ताभ्यां प्र-
 र्शितः ज्ञाननिष्ठाभिरप्रवृत्त्यर्थत्वेन स्तोत्रमुत्तरं लोकमन्तार-
 यति— सैषेति । गुरुभ्यः सन्न्यासीत्युभापि चेन्मुक्तिर्भासिनौ
 किं तर्हि कथं सर्वथैव सन्न्यासेन ? इत्याशङ्क्य सन्न्यापिव्य-
 तिरिक्तानामन्तर्याममवादेपेक्षितं सन्न्यासो सुमुखोरित्याह—
 एषेति । स्थितिमेव व्याचष्टे— सर्वमिति । न विमुच्यतीति
 पुनर्नोऽस्तुत्पणमन्वयार्थम् । सन्न्यासिनो विमोहाम्बेऽपि

गृहस्थो भगवान्यादिनिमित्तं प्रायेण विमुच्यति, विचित्तं सन्
 परमार्थविवेकरहितो भवतीत्यर्थः । यथोच्यते ब्राह्मी स्थितिः सर्व-
 कर्मसन्न्यासपूर्विका ब्रह्मनिष्ठा, तस्या रियत्वा तामिमामाशुष्य
 तुर्थेऽपि भागे वृत्त्वेत्यर्थः । अविशद्भूमितिं कैमुतिक्रियायमाह
 किमु वक्तव्यमिति । तदेव तत्त्वम्पदार्थौ तदेव याम्प्रायस्त
 ज्ञानादेकाकिनो मुक्तिस्तदुपायव्येतेषामेकैकत्र श्लोके प्राधा-
 न्येन प्रदर्शितमिति निष्ठाद्वयमुपायोपेयमृतमभ्यायेन सिद्धम् ७२

इति श्रीमच्छ्रुतानन्दपूज्यपादशिष्यान्न्दज्ञानविरचिते श्रीमद्भगवद्गीताशाङ्करभाष्यव्याख्यान्ये द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

३ रा. भा.— एषा नित्यात्मज्ञानपूर्विका असङ्गकर्मणि स्थितिः स्थितधीलक्षा ब्राह्मी ब्रह्मप्रा-
 पिका, ईदृशीं कर्मणि स्थितिं प्राप्य न विमुह्यति पुनः संसारं नाप्नोति, अस्यां स्थित्यामन्तिमेऽपि वयसि
 स्थित्वा ब्रह्म निर्वाणमृच्छति निर्वाणमयं ब्रह्म गच्छति; सुखैकतानमात्मानमवाप्नोतीत्यर्थः । एव-
 मात्मयाथात्म्यं युद्धाख्यस्य च कर्मणस्तत्प्राप्तिसाधनतामजाज्ञतः शरीरात्मज्ञानेन मोहितस्य तेन च
 मोहेन युद्धाभितृप्तस्य मोहशान्तये नित्यात्मविषया या साहचर्यबुद्धिः, तत्पूर्विका च असङ्गकर्मा-
 नुष्ठानरूपकर्मयोगविषया बुद्धिः स्थितप्रज्ञतायोगसाधनभूता द्वितीयेऽध्याये प्रोक्ता । तदुक्तम्—
 'नित्यात्मासङ्गकर्मह(गोचरा साहचर्ययोगधीः । द्वितीये स्थितधीलक्षा प्रोक्ता तन्मोहशान्तये'
 [गी. सं. ६] इति ॥ ७२ ॥

इति श्रीमद्भगवानुवाचार्थकृते गीताभाष्ये साहचर्ययोगो नाम द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

४ घे. ता चं— जनयो श्लोकयोः [७०।७१] वि-
 यासुभानिश्चितलक्षणा 'सा निष्ठा' [६९] इति पूर्वश्लो-
 कोक्तशान्तिरक्षा, 'एषा' इति श्लोकेन परमप्रयोजनतया प्रक-
 राया समारम्भितिलक्षणज्ञानैरस्यसद्वारः भिद्यते, यद्वा श्लोकत्रये
 शान्तिनिर्वाणशान्तिरक्षामेवैकमेव फलमुच्यते । 'ज्ञानं ब्रह्मवा परा
 शान्तिमचिरपाधिगच्छति' [४।३९] इत्यत्र 'परं निर्वाणं
 माप्नोति' इति हि व्याख्यास्यति । 'एषा ब्राह्मी' इति श्लोके
 नाध्यायार्थस्य निगमनं फलव्यभिचाररूपापन च । 'एषा'
 इति निन्दनस्य पूर्वोक्तनित्यप्रकारपरामर्शित्वान्न प्रकारमाह—
 निन्देति । स्थितधीलक्ष्णं अस्याः सा स्थितधीलक्षा, ज्ञानयो
 गान्यस्थितप्रज्ञतासाधनभूतलक्षं । ब्राह्मीत्यहं तद्विधिविशि-
 ष्टसम्बन्धविशेषे दर्शयति— प्रत्यक्षमपिकेति । एषामित्यन्वा-
 देनोऽपि सप्रकारपरामर्शीति व्यग्रयति— ईदृशीमिति । मोह
 निषेधकृतिमाह— पुनरिति । अन्तर्काल इत्युक्तान्तिकाल
 भगवदुपायायाह— अन्तिमेऽपि घयसीति । 'उत्तमे चैद्ययति
 मापुण' इत्यादिवत् । एतेन कालादिषु विषयप्रवणत्वव्यापि यथा
 त्रिविधस्यैव विचारः सुनिः । नि पुनर्नैवप्रवर्थादिक्रमस्य
 रिपयन्त्येति भव । त्रियया स्थितिरस्यसम्बन्ध । यगीसमाय-

अगापानरणायाह— निर्वाणमयं ब्रह्मेति । निर्वाणब्रह्म
 शब्दो अर्वाचीनविषयतामाह— सुखेति । ननु नित्यात्मज्ञान
 तत्साक्षात्कारयोरपि प्रवृत्त्वात् कर्मनिष्ठाभानिगमनपरोऽयं
 श्लोक इत्ययुक्तमिति शङ्कायां प्रधानभूततद्गुणत्वेन अन्यकथनमि-
 ति दर्शयन् उत्तराध्यायचतुष्टयसङ्गतिं वक्तुमुक्तमर्थं च सङ्कल्प्य
 दर्शयन् नित्यात्मज्ञानैत्यादिक द्वितीयार्थसङ्गृह्यश्लोकमपि व्याख्याति-
 एषमिति । मोहस्य हेतुस्वरूपकार्याणि विवादयति— आत्मै-
 स्सादिना नित्यस्यैत्यन्तेन । व्याख्यानव्याख्यान्येयामना
 सङ्गदृश्येकस्यसमासात्तन्मतेषुद्वन्द्वस्यस्य यथासहस्य सम्बन्ध
 व्यनक्ति— नित्यात्मेत्यादिना । साहचर्यबुद्धिरिति ।
 कर्मयोगात्प्रकृ 'एषा तेषुद्विदिता साहस्ये बुद्धिः' [३।१९]
 इत्युक्तमन्तवज्ञानमुच्यते, तयत्वरथं हि नित्यात्मविषये-
 रमुच्यते । ज्ञानयोगस्तु कर्मयोगसाध्यतयानन्तरं पृथगेवोपादी-
 यते । स्थितधीलक्ष्णेति । अत्र रियतधीलक्ष्णे मावप्रधानं,
 तत्प्राप्तं च तत्साधनत्वम् । स्थितप्रज्ञतायोगैत्यत्र रियत-
 प्रज्ञताशब्दो योगसाध्यत्वं तद्विषेयविशेष्यत्वमात्रं दृष्टेन वाऽत्र
 सम्बन्धे, योगाख्यं फलमित्यपि पुनं पृथक्के. । साध्या
 यित्त्वायाह— तदुक्तमिति ॥ ७२ ॥

इति श्रीवार्हगिरिदिग्ग्व श्रीमद्भगवद्गीताभाष्ये द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

५ आ. मा. भा.— उपसंहरति— एषेति । ब्राह्मी स्थितिः ब्रह्मविक्रया स्थितिः लक्षणम् । अन्तकालेऽप्यस्यां स्थित्वैव ब्रह्म गच्छति, अन्यथा जन्मान्तरं प्राप्नोति । ‘यं यं वाऽपि’ [८।६] इति वक्ष्यमाणत्वात् । ज्ञानिनामपि सति प्रारब्धकर्मणि शरीरान्तरं युक्तम् । ‘भोगेन स्वितरे’ इति ह्युक्तम् । सन्ति हि बहुशरीरफलयानि कर्माणि कानिचित् ; ‘सप्तजन्मनि विप्रः स्यात्’ इत्यादेः; दृष्टेश्च ज्ञानिनामपि बहुशरीरप्राप्तेः । तथा ह्युक्तम् ‘स्थितमज्ञोऽपि यस्तुर्ध्वः प्राप्य रुद्रपदं गतः । साङ्कर्षणं ततो मुक्तिमगाद्विष्णुप्रसादतः’ इति गारुडे । ‘महादेव परे जन्मनि तव मुक्तिर्निरूप्यते’ इति नारदीये ॥

६ ज. प्र. टी.— ज्ञानी स्तुयते ‘एषा’ इत्यनेनेत्यसत्, प्रथमवाक्ये तददर्शनादिति भावेनाह— उपसंहरतीति । प्रकरणं समाप्त्यतीत्यर्थः । ब्रह्मपदं मूढेति प्रतीतिनिरासामाह— ब्राह्मीति । स्थितिनोका कथमेवमुच्यते ? इत्यत आह— लक्षणमिति, ब्रह्मविषयज्ञानवतो लक्षणमुक्तमित्यर्थः । ‘रिं प्रभाषेत’ [२ । ५४] इत्यादिप्रश्नपरिहासस्यायं दुष्कृत्वाद्बुध संहातः । ‘अन्तकाले चरमे वक्ष्यन्पि यः परिभ्रज्यास्या स्थितौ तिष्ठति सोऽपि ब्रह्माप्नोतीति किमु ब्रह्मचर्यादेव प्रव्रज्य’ इति (शां.) व्याख्यानमसत्, अप्रकृतत्वात्, इत्याद्यावन्व्याचष्टे— अन्तकालेऽपीति । ज्ञानिनो ब्रह्मप्राप्तिका सा हि तदेह पाता-तरमेव । उतान्यथा ? इत्यपेक्षायामिदमुच्यते । कुतो

ऽस्त्यर्थस्य भगवदभिप्रेतत्वं ? इत्यत आह— यं यमिति । ननु ज्ञानमेव मोक्षसाधनम्, कारणपौष्कले च कार्यं भवत्येव, अत कथं ज्ञानिन शरीरान्तरप्राप्तिः ? इत्यत आह— ज्ञानिनामिति । प्रारब्धकर्म साम्याः प्रतिबन्धकं तत्रैवात्काले ब्रह्मानुसन्धानं प्रतिवर्त्ततीति भावः । ननु ज्ञानादेव सर्वं कर्म क्षीणमित्यत आह— भोगेनेति । अस्तु प्रारब्धकर्मणो भोगेनैव क्षयः, स च ज्ञान चञ्चरीर जातं तत्रैवामृतं, अतः कथं शरीरान्तरारम्भ इत्यत आह— सन्ति हीति । तानि कथमेकेनैव शरीरेण भुञ्जेत्येति शेषः । सप्तजन्मनीति द्विभुः । इत्येवमित्याह— दृष्टेश्चेति । बक्षित्यनेरोपलक्षणम् । कथं ज्ञानिना बहुशरीरप्राप्तिर्दृश्यते ? इत्यत आह— तथाहीति ।

५ आ. मा. भा.— निश्चितफलं च ज्ञानं “तस्य तावदेव चिरम्” [छां. उ. ६।१।४२] ॥ “यदु... च नाचिपमेवाभिसम्भवन्ति” [छां. उ. ४।१।५५] इत्यादिश्रुतिभ्यः । न च कायव्यूहापेक्षा “तद्यथेषोकात्तृलम्” [छां. उ. ५।२।४३] । “तद्यथा पुंकरपलाशे” [छां. उ. ४।१।४३] ‘ज्ञानाग्निः सर्वकर्माणि’ [४।३७] इत्यादिवचनेभ्यः । प्रारब्धे त्वविरोधः, प्रमाणाभावाच्च । न च तच्छब्दं प्रमाणम् । ‘अक्षपाद-कणादानां साङ्ख्ययोगनटामृताम् । मतमालम्ब्य ये वेदं दूषयन्त्यल्पचेतसः’ इति निन्दावचनात् ।

६ ज. प्र. टी.— ननु ज्ञानिनोऽपि यदि शरीरान्तरप्राप्तिर्ताहैर्गर्भरासादिभिर्दुर्लभैर्महाचिक हान न मोक्षाय पर्याप्त म्यादित्यत आह— निश्चितेति । तस्य ज्ञानिनस्तावदेव चिर तावदेव विलम्बः, यावत्त विमोक्ष्य विमोक्ष्यते प्रारब्ध कर्मणा अवसिते कर्मणि यत्र सम्पत्त्यत इत्यर्थः, अवसित कर्मणि ज्ञानिनि विषये यदि पुत्रादय इत्यर्थं कुर्वन्ति, यद् च न यदि वा न कुर्वन्ति । सर्वेषांऽपि यमभिसम्भवति प्राप्नोत्येवे त्यर्थः । तदिदमुक्तं ‘नेना प्राप्य विमुक्ष्यति’ इति । प्राज्ञपतवै रेषिच्छादयस्त्वाह— अनियतकालविवासान्यपि कर्मणि ज्ञानी योगयोग्यान्तमाहत्तमनिकशरीरफलान्यपि कायकर्मनिर्माणेन

क्षयित्वा प्रव्रज्यते त इतोऽप्य देहान्तरमिति ? तत्राह— न चेति । ज्ञानिनः कर्मशयार्थमिति शेषः । तथा हि अप्रारब्धकर्मशयार्थं वा सा स्यात्, प्रारब्धकर्मशयार्थं वा ? तस्य— तेषां हानेनैव क्षीणत्वात्, इति भावेनाह— तद्यथेति । द्वितीये तु य. कश्चिज्ज्ञानी तथा करोति । सर्वो वा ? आये-सम्प्रतिपत्तिमुत्तरमाह— प्रारब्धे तिष्ठति । द्वितीयासम्भवे हेतु-माह— प्रमाणेति । चञ्चन्दास्याशुशान्तप्रमाणविरोधाच्च । पाशुपतादिशस्त्रेषु तथोक्तत्वात्कथं प्रमाणाभावः ? इत्यत आह— न चेति । तदिच्छया अपि तच्छब्देनोच्यते इति बहुवचनम् ।

५ आ. मा. भा.— यत्र तु स्तुतिस्तत्र शिवभक्तानां स्तुतिपरत्वमेव, न सत्पत्तम् । न हि तेषा-मर्षान्तरग्रन्थविरुद्धार्थं प्रामाण्यम् । तथाह्युक्तम् ‘एष मोहं मृगाम्याशु यो जनान्मोहयिष्यति । त्वं च मृ ! महाराहो ! मोहशास्त्राणि कारय ॥ अतथ्यानि वितथ्यानि दर्शयस्व महाभुज । प्रकाशं कुरु चात्मान-पमकाशं च मां कुरु’ इति वाराहो । ‘कुत्सितानि च मिश्राणि न्द्री विष्णुप्रचोदितः । चकार शास्त्राणि विभुर्नागपस्तत्रचोदिताः ॥ दर्षावाद्याः पुराणानि तच्छास्त्रमयमेव तु । चर्चुर्वेदं ब्राह्मणि वैष्णवा विष्णुचोदिताः ॥ पञ्चरात्रं मारुतं च मूलरामायणं तथा । तथा पुराणं भागरतं विष्णुर्वेदं स्तौतितः । अतः शैवपुराणानि योऽभ्यान्यन्याविरोधतः’ इति नारदीये ॥

६ ज. प्र. दी.— उमापतिः पशुपतिः श्रीऋषो ब्रह्मणः
सुतः । उक्त्वानिदमन्यत्र ज्ञानं पाशुपतं शिवः' इत्यादौ
तत्तुक्तिरपि दृश्यते इत्यत आह— यत्रेति । वैष्णवसाध्नोक्त-
प्रसंगेण शिवभक्तानां लक्षणमेति शेष । सन्यत्वं तदुक्तार्थ-
स्येति शेष । उक्त्विन्दाविरोधादिति भावः । तर्हि शैवपुरा-
णानि कायव्युहनिर्माणनियममार्गो प्रमाणानीत्यत आह— न
ह्येति । तेषामिति बुद्धिस्थशैवपुराणपरामर्शः, इतरप्रस्था
उदाहृतगाहदायः । शैवपुराणानां गारुडदिनेष्णत्रयमथाना च

को विशेषो येन बाध्यवाच्यभावः ? इत्यादाह्वयं तुर्जनध्यायो
हार्थं प्रणीतपाशुपनादिशास्त्राणां व्यामोहसाधनेन स्वतन्त्रप्रमाण
माह— तथा ह्येति । कारयेति स्वार्थं भिन् । अतश्चानि
सर्वथाऽप्यविद्यमानानि, वितथ्यानि व्यधिप्रमाणानि च, तेषु दर्श-
यस्य । प्रकाशं प्रसिद्धम् । इदानीं तन्मूलत्वं शैवपुराणानां
इतरेषां पञ्चानादिमूलत्वमित्यत्र प्रमाणमाह— कुत्सिता-
नीति । तच्छास्त्रतमयेन तच्छास्त्रतद्गन्तमनुसृत्य । वेदैरिति
वेदानामापाततः प्रतीतिमनुसृत्य । भागवतं भागवद्विषयम् ।

५ आ. मा. भा.— अतो ज्ञानिनां भवत्येव मुक्तिः । भीष्मादीनां तु तत्क्षणे मुक्त्यभावः । स्मर-
स्त्यजतीति वर्तमानव्यपदेशो हि कृतः । तच्चोक्तम् 'ज्ञानिनां क्रमयुक्तानां कायत्यागक्षणो यदा । विष्णु-
माया तदा तेषां मनो वायं करोति हि' इति गारुडे । न चान्येषां तदा स्मृतिर्भवति । 'बहुजन्मविपाकेन
भक्तिज्ञानेन ये हरिम् । भजन्ति तत्स्मृतिं त्वन्ते देवो याति न चाग्न्यथा' इति ब्रह्मसूत्रे । निर्वाण-
मशरीरम् । 'कापो वाणं शरीरं च' इत्यभिधानात् । 'एतद्गणमवष्टभ्य' इति प्रयोगाच्च । निर्वाणशब्दप्रति-
पादनं 'अनिन्द्रियाः' [म. भा. १२।३३६।२९] इत्यादिवत् । कथमन्यथा सर्वपुराणादिप्रसिद्धा-
ऽऽकृतिर्भवत उपपद्यते ? । न चान्यद्भवत उत्तमं ब्रह्म । 'ब्रह्मेति परमात्मेति भगवानिति शब्दयते'
इति भागवने । 'भगवन्तं परं ब्रह्म' 'परं ब्रह्मज्ञानार्दनं' । 'परमं यो महद्ब्रह्म' [म. भा. १३।१४।९]
'यस्मात्क्षरमतीतोऽहमक्षरादपि चोत्तमः ।' [१५।१८] 'योऽज्ञाततीन्द्रियप्राज्ञः' । 'नास्ति
नारायणसमं न भूतं न भविष्यति' । 'न त्वत्समोऽस्त्यभ्यधिकः कुतोऽन्यः' [११।४३] इत्या-
दिभ्यः । न च तस्य ब्रह्मणोऽशरीरत्वादेतत्करुण्यम् ; तस्यापि शरीरश्रवणात् "आनन्दरूपममृतम्"
[मुं. उ. २।२।७] "सुवर्णज्योतिः" [तै. उ. ३।१०।६] "दहरोऽस्मिन्नन्तराकाशः"
[छां. उ. ८।१।२] इत्यादिषु ।

६ ज. प्र. दी.— उक्तमुपसंहरति— अत इति । ज्ञानि-
नां मुक्तिर्भवतीत्येव, न तु वेदेहपातानन्तरमिति नियम इत्युप-
संहारार्थः । ननु भीष्मादयो ज्ञानिनोऽन्तकालेऽन्यां ब्राह्म्या
स्थितौ स्थिताश्च न मुक्ताश्च तन्कथमेतदुक्तं ? इत्यत आह—
भीष्मादीनामिति । साक्षाद्देहत्यागक्षणे मुक्त्वा परमेश्वरे
मनोयागेन भाव्यमित्येतन्नुक्तः ? इत्यत आह— स्मरन्निति ।
ननु तत्क्षणे युक्त्या मुक्तिवेद्यज्ञानिनामपि तत्सम्भवेन मुक्तिरि-
त्यत आह— न चेति । भक्तिज्ञानेनेति द्वन्द्वैक्यद्रावः । भक्ति-
यदितं ज्ञानं भक्तिज्ञानमिति वा । 'अप्रतिर्वानं ब्रह्मस्वरूपानन्द'
इति व्याख्यानं सर्वप्रमाणविषद्विमित्ताशयवाचिवाणमिति भिन्नं
पदं व्याचष्टे— निर्वाणमिति । कथमेतत् ? इत्यत आह—
काय इति । कार्यत्रयव्यापृश्यमेतत् । अनेन ब्रह्मणो निरा-
कारत्वं प्राप्तं तत्प्रतिषेधार्थमाह— निर्वाणेति । प्रतिपादनं
व्याख्यानात् । इत्यादिवत् इत्यादेरितः प्राज्ञानादिविप्रहरादित्या

'धत्वेनेत्यर्थः' । किमनेन व्याख्यानेन निराकारमेव ब्रह्म किं न
भवेत् ? इत्यत आह— कथमिति । भगवतो विष्णोः साक्षा-
त्स्वेऽपि ब्रह्मणो निराकारत्वमेव । न च भगवानेव ब्रह्म, तस्य तदुक्त-
मत्वेन ततोऽन्यत्वात्, अतो न पुराणादिविरोध इत्यत आह—
न चेति । 'महत् ब्रह्म' इत्येतानि वाक्यानि भगवतो ब्रह्म-
प्रतिपादानि । 'यस्मात्' इत्यादीनि तस्यैव सर्वोत्तमत्वेन
तदुक्तमाभावप्रतिपादानि । इन्द्रियप्राह्ममतिक्रान्तस्तदुत्तमं,
सर्वमेव योगीन्द्रियप्राह्मम् । उत्तमाधमभावेन ब्रह्मेश्वरोर्गेतो
माभूत् ; ब्रह्माशरीरं, ईश्वरस्तु सचिदह इत्यतो भेदोऽस्तु, अनेन
स्यापि सत्त्वाऽन्नपदोपपत्तिरित्यत आह— न चेति । तस्य
परामित्यस्य एतद्भवतोऽन्यत्वम् । इत इत्यत आह— तस्या-
पिति । 'दहरोऽस्मिन्नन्तराकाशतस्मिन्त्यदन्तस्तदन्वेष्टव्यं'
इत्यन्तं वाच्यं इह विवक्षितम् । इत्यादिषु ब्रह्मविद्यात्वेन
सम्भवेत्यिति शेषः ।

५ आ. मा. भा.— यदि रूपं न स्यात्, आनन्दमित्येव स्यात्, न त्वानन्दरूपमिति । कथं मूर्धन-
रूपं न स्यादरूपस्य ? कथं दहरत्वम् ? दहरस्थश्च केचिन्स्वदैश्यादौ रूपवानुच्यते "सहस्रशीर्षा मुरपः"
[करमं. ८।४।१७।१+य. सं. ३।११] "रुमवर्णं कर्तारं" [मुं. उ. ३।१।३] "आदित्यवर्णं तमसः
परस्तात्" [य. सं. ३।१।८] "सर्वतः पाणिपादं तत्" [१।३।३ + ये. उ. ३।१।६] "विश्वतश्चक्षुरत

विश्वतोमुखः । ” [ऋक्सं. ८।३।१६।३+य. सं. १७।१९] इत्यादिवचनात् । विश्वरूपाध्यायादेश्च
 रूपवानवसीयते । अतिपरिपूर्णतमज्ञानैश्वर्यवीर्यान्न्दयशश्रीशक्त्यादिमांश्च भगवान् । “पराऽस्य शक्ति
 विविधैव श्रूयते स्वाभाविकी ज्ञानवलकिया च । ” [श्वे. उ. ६।८] “ यः सर्वज्ञः ” [मुं. उ. १।१।१०
 २।१।७] “ आनन्दं ब्रह्मणः ” [तै. उ. २।४।१+२।९।१] “ एतस्यैवानन्दस्थानवानि भूतानि मात्रामुपजी-
 वन्ति । ” [वृ. उ. ४।३।३२] “ अनादिमध्यान्तमनन्तवीर्यसहस्रलक्षामितकान्तिकान्तम् । ” “ मय्यनन्त-
 गुणोऽनन्ते गुणतोऽनन्तविग्रहे ” [भाग. ६।४।४८] “ विज्ञानशक्तिरहमासमनन्तशक्तः ” [भाग. ३।९।२४]
 “ त्रयं तत्सर्वहृस् सदा । ” [गौ. पा. का. १।१२] “ आत्मानमन्यं च स वेदं विद्वान् ” [भाग. १।१।१।७]
 ‘ अन्यतपो मुकुन्दात्को नाम लोके भगवत्पदार्थः ’ [भाग. ३।१।८।२१] ‘ ऐश्वर्यस्य समग्रस्य ’ । [वि.
 पु. ६।५।७४] ‘ अतीव परिपूर्णं ते मुखं ज्ञानं च सौमगम् । यत्वात्यशुक्तं स्मृतं वा शक्तः कर्तुमतः परः ’
 [ ] इत्यादिभ्यः ॥ “ तानि सर्वाण्यन्योन्यान्मयरूपाणि । ” [ ] “ विज्ञानमा-
 नन्दं ब्रह्म ” [वृ. उ. ३।९।२८] “ आनन्दो ब्रह्मेति व्यजानात् ” [तै. उ. ३।६] “ सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म ”
 [तै. उ. २।१] “ यस्य ज्ञानमयं तपः ” [मुं. उ. १।१।९] “ समा भग प्रविश स्वाहा ” [तै. उ. १।४।३] ‘ न
 तस्य प्राकृता मूर्तिमांसमेदोस्थिसम्भवा । न योगित्वादींश्चरत्वात्सत्यरूपोऽन्युतो विद्युः ॥ सद्देहः सुख-
 गन्धश्च ज्ञानभाः सत्पराक्रमः । ज्ञानज्ञानः सुखसुखः स विष्णुः परमोऽक्षरः ’ इति पैङ्गित्खिले । ‘ देहोऽयं मे
 सदानन्दो नायं प्रकृतिनिर्मितः । परिपूर्णश्च सर्वत्र तेन नारायणोऽस्त्वहम् ॥ ’ इत्यादि ब्रह्मवैवर्ते ।

६ ज. प्र. टी — कथमत्र भ्रमणं इत्यत आह— यद्वीति ।
 रूप विग्रहः । “ विज्ञानमानन्दं ब्रह्म ” [वृ. उ. ३।९।२।६] इत्यानन्द-
 शब्दस्य ननुपश्चत्परसंज्ञातापोयवानम् । ज्योतिरशब्दो भास्वर
 रूपस्य वाचकः ; अत उच्यते सुपूर्णरूपत्वमिति । बहुरत्वं बहुरस्यत्व-
 मविग्रहस्येति वर्तते । बहुरस्यत्वं कथं अविग्रहस्यानुपपन्नं ?
 इत्यत आह— बहुरस्यत्वेति । एवमुपपत्तिरस्यैशाणि वा
 क्यान्युदास्य स्थानानुदाहरति— सहस्रदर्शयति । अत्र
 प्रीयते परमात्मा । प्राग्भवतोऽन्यत्तोत्तमत्वं वाचकविग्रह
 श्रियुक्तम्, इदानीं व्याहृतं च सतिदिशि भावेनाह— अतिपरिपूर्णं
 तमेति । अत्यादिस्तद्वैरितिसायत्त चोच्यते । ऐश्वर्यं वशित्वम् ।
 श्रीः कान्तिः । परमेश्वरं नगमन्तुऽन्यत्रौषकारिकत्वपरिहरामयितेषां
 गुणानां सङ्घाते प्रमाणान्नाह— परेति । “ आनन्दं ब्रह्मणः ” इत्यत्र
 ‘ यतो वापि ’ इति पूर्ववाचकमभिप्रेतम् । अमितदात्रात्परमशुद्ध-
 शब्दोऽप्यार्यः । इष्टप्रश्वभेदाभिविगोक्तिः । एषमज्ञानमन्त-
 सुखत्वं यदिति प्रमाणम् । सहस्रपरिमाणान्मां गुणानामान-
 नन्दमननोच्यते । शक्तेः परत्वं प्राशुकं तद्व्यपञ्चित्यतो
 विमानेति । ज्ञानमांशतोऽस्तुताप्रतिपादनाय नुर्यमिति ।

ईश्वरो नामान वेत्ति, कर्तुं न मेभावविरोधात्, इत्येतिरासाय
 आत्मानमिति । ईश्वरं भगवन्त्वन्दन्मौषकारिकत्वात्प्रसम्भवं
 दर्शयितुं तद्व्यत्ययं तद्व्यन्दार्थेनासारासायान्यत्तम इति । अन्य
 एवान्यत्तम, भगवन्त्वन्दन्त्यायमर्थं इत्यत्रैवर्तेति प्रमाणम् । अत्र
 षण्णामित्युपलक्षणम् । पाङ्गुत्वे तत्त्वगुणानुभावो वा । तद्वान्
 भगवानिति विद्वमेव । भगवत्वात् एव सर्वोत्तम इति । समसार्थो
 वेत्ति— अतोवेत्ति । यदनेन करिष्यामिति स्मृतं बुद्धिस्थी-
 कृतं वाऽयुक्तं तदं कर्तुं शक्तः । मनुष्या ज्ञानादीनां भगवता
 भेदः प्रतीते । षण्णामित्यादिना परस्परं च तयाऽऽहृतिर्मैतत्त्वं
 इत्युक्त्या वृत्तेन्वन्निरासायमाह— तानामिति । तत्र प्रमाणा-
 न्याह— विज्ञानमिति । तत्र आलोकनक्रिया । ज्ञापयत्वं
 ज्ञानात्मकमिति । धर्माणां परम्परभेदोक्तिः । प्राकृतेति
 ईश्वरभावद्वयान्दयः । अगन्त्यामन्यो वा प्रत्ययः । मामपेदो-
 ऽन्विमि सम्भवो यस्याः सा तपोस्ता । एतच्च न योगिन्वात्,
 किन्त्वोत्तरत्वात् । अत एव विद्युं निर्दोषगुणामन्वितविग्रहात्-
 क्षुब्धुं । “ ज्ञानज्ञान ” इत्यादरतिनयित्त्वान्तादिन्यर्थः । तेन
 निर्दोषत्वादिना ।

६ आ. मा. भा.— तदेव लीलया चासौ परिच्छिन्नादिरूपेण दर्शयति मायया । ‘ न च गमं-
 जमदेष्या न चापि यमुदेवतः । न चापि शयवाज्ज्ञानो न चापि जमद्विगतः ॥ नित्यानन्दोऽन्यथो-
 ऽप्येवं क्रीडने भोगदर्शनः ’ इति च पात्रे । ‘ न वै स आत्माऽऽत्मवः (तां सुहृत्तमः सकृद्विलोचय) तांशु-
 क्षीं मुद्दे हि दुःखं भगवान्नामुदेवः ’ [भाग. ५।१।९।६] ‘ स्वगदिसिद्धिनाऽनः परममुत्सन्नियिचोऽथ-
 रूपोऽयं योर्थं लोकानां दर्शनयो मुनिमुत्ततुहृतात्मप्रियायं जगाम । ‘ स ब्रह्मवन्द्यचरणो जनमोहनवा र्हीस-
 ङ्गिनामिति रतिं मथयश्चकार । ‘ पूर्वेरचिन्त्यवीर्यां यो यश्च दाशरथिः स्वयम । स्तत्राचमत्तं कर्तुमजिने
 नितवत्सिपतः ॥ योऽजितो विजितो मरत्या गाङ्गेयं न जयान ह । न चान्मां श्राह्याभाम परुणः
 योऽपरस्ततः ’ इत्यादिभ्यश्च भ्कान्दे ।

६ ज. प्र. दी.— भगवद्रूपस्यैवम्भावे कथं परिच्छि-
न्नत्वमर्भासादिससारीधर्मार्थं तत्र दृश्यन्ते? इत्यत आह—तदे-
चेति । किमर्थं? इत्यत उक्तं लीलयेति । मायया मोहक
शक्त्या । अत्र प्रमाणमाह— न चेति । दव्या देवक्याः ।

एवं गमेवामादिप्रदर्शनेन मोघं दर्शनं यस्मिन्निवये स तथा ।
आत्मवत्ता भाग्यतानाम् । आत्मा निष्साधिनप्रिय इति शोक्त् ।
मुनिमुतो रावणः । प्रह्लादाक्यवत् हृदात्म्यमप्यतुलं प्रत्यस्ती
त्यत 'रदवास्यं' इत्युक्तम् । करुणः करुणावान्, अर्धाभादित्वाद् ।

९ आ. मा. भा.— न तत्र संसारधर्मा निरूप्याः, यत्र च परापरभेदोऽवगम्यते, तत्राद्भुतद्वि-
मपेक्षयावरत्वं विश्वरूपपेक्ष्य अन्यत्र । तच्चोक्तम् 'परिपूर्णानि रूपाणि समान्यखिलरूपतः । तथाप्य-
पेक्ष्य मन्दानां दृष्टिं त्वामृपयोऽपि हि । परावरं वदन्त्येव ह्यभक्तानां विमोहनम्' इति गारुडे । न चात्र
किञ्चिदुपचारादिति वाच्यम्, अचिन्त्यशक्तेः पदार्थैर्विचित्र्याञ्चेत्युक्तम् । 'रामकृष्णादिरूपाणि परि-
पूर्णानि सर्वदा । न चाणुभात्रं भिन्नानि तथाप्यस्मान्निमोहसि' इत्यादेश्च नारदीये । तस्मात्सर्वदा
सर्वरूपेष्वपरिगणितानन्तगुणगणं नित्यनिरस्ताशेषदोषं च नारायणारूपं परं ब्रह्मापरोक्षज्ञानवृत्त-
तीति च सिद्धम् ॥ ७२ ॥

इति श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचिते श्रीमद्गीताभाष्ये द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

६ ज. प्र. दी.— तदेवेत्यायुक्तमुपसंहरति— न तत्रे-
ति । अत इत्युपसंहरत्युक्तम् । यथेवं तर्हि विश्वरूपं परं तदपे-
क्षया कृष्णादिरूपाण्यपराणीति कथं प्रत्येक्यते? इत्यत आह—
यत्र चेति । यत्र प्रत्ये । तत्र विश्वरूपपेक्ष्यान्यत्र कृष्णादा-
वपरत्वमद्भुतद्विमपेक्ष्योक्तं ज्ञातव्यमित्यर्थः । कुत एतदित्यत
आह— तच्चेति । अखिलरूपतोऽखिलधर्मैः विमोहनं वर्तुम् ।

नन्वयुपचारे वा स्तुतिर्वा किं न स्यात्? इत्यत आह—
न चेति । असम्भवे हेत्वा कल्पना । अचिन्त्यसत्तया चैक-
स्यैवानेकपरिमाणत्वादिकं सम्भवति । अन्यत्रादर्शनेन त्व
परापेक्षितप्रसङ्ग इत्यर्थः । अत्रैव प्रमाणमाह— कृष्णेति ।
विमोहसि विमोहयसि । श्लोकार्थमुपसंहरति— तस्मा
दिति ॥ ७२ ॥

इति श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचितस्य श्रीमद्भगवद्गीता (भाष्य) भाष्यस्य टीकाया
जयतीर्थमुनिहृताया प्रमेयदीपिकाया द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

७ ह. पै. भा.— एषा यथोक्ता ब्राह्मी ब्रह्मणि भवेयं स्थितिः । नैनां स्थितिं प्राप्य लब्ध्वा
विमुह्यति न मोहं प्राप्नोति । स्थित्वाऽस्यां ब्राह्म्यां स्थितौ यथोक्तायामन्तकालेऽप्यन्ते वयस्यापि ब्रह्म-
निर्वाणं ब्रह्मनिर्वाणं मोक्षमृच्छति गच्छति ॥ ७२ ॥

इति श्रीमद्भुमद्विरचिते पैशाचभाष्यारुख्ये श्रीमद्भगवद्गीताव्याख्याने
साहचर्ययोगो नाम द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

८ वं. प्र. गि.— अध्यायार्थमुपसंहरति— एपेति । एषा
'अशोच्यानन्वशोच' [२।११] इति प्रस्तुता, तत 'एषा
तेऽभिहिता साह्ये' [२।१९] इति मध्ये परामृष्टा, 'बुद्धियोगे
शिवमां श्यु' [२।३९] इत्यादिनोपदिष्टसाधना, 'प्रजहाति
यदा कामम्' [२।५५] इत्यादिना लक्षिता च शान्ती मन्त्र-
त्रियया लिपितनिष्ठा, ज्ञानमिति यावत् । उपदिष्टेति शेषः ।
अनेनाध्यायार्थोपसंहारो दर्शितः । यद्यपि कूलस्यापि गीता-
शास्त्रस्य ज्ञानमेव प्रतिपाद्यम्, 'इति ते ज्ञानमात्पयातम्'
[१।८।६] इत्युपसंहारान्, तथा च न तस्य द्वितीया-
ध्यायसाधनपरिपक्वतादौ युजः, तथापि कूलगीताशास्त्रार्थ-
सुररूपत्वात् द्वितीयाध्यायस्य सम्पूर्णशास्त्रार्थनिरूपणमत्राभ्यौ-
हीनि शोषपरदारो युज्यत इति श्लेषम् । तामेतां ज्ञाननिष्ठां
फलरूपेण प्रमत्तनि— नैनमिति । एनां शान्तीं स्थितिं प्राप्य
न विमुह्यति सत्पराणपर्येष्टुं मोहं न प्राप्नोतीत्यर्थः ।

एवमुक्तवति भगवत्पदार्थज्ञानस्य विपादो जातः 'इयं शान्
निष्ठाऽनुता मया न प्राप्ता, इदानीमप्राप्ता च नात परमपि
भविष्यति, अतो धिर्भ्रमां पापिष्ठे' इति, तमिममर्षुनविषाद-
मालक्ष्याह— स्थित्वाऽस्यामिति । अन्ये काले मरणकाले-
ऽपि अस्यां ब्रह्मज्ञाननिष्ठायां स्थित्वा मन्त्ररूपं निर्वाणं कूलनि-
प्राप्नोति । इदानीमप्राप्तमपि तत्त्वज्ञानमौश्वराशोधनमननि-
दिध्यासनपरिपक्वतादस्य तत्त्वज्ञानसमये प्राप्ते भविष्यति,
अतो न विषादः कार्य इत्यर्थः । अयमर्थो भागवतो दर्शितः ।
तद्वचनानि चोपोद्गतप्रकरणे लिपितानीति नेह पुनर्लि-
ख्यन्ते । अन्यकालेऽपीत्यपिदान्देन न मेमागात् ज्ञानमार्ग-
अतिनापो दर्शितः । अशिहोऽत्रादिकं हि यावज्जीवादिष्टिचित्तो
दितं न यदा कदाचित्सम्पादनेन फलस्य प्रभवति; ज्ञानं तु
यदा कदाचिदपि सम्पादितं फलदमिति ॥ ७२ ॥

इति श्रीवत्सर्मदत्तपरियाजकृष्णार्थभूमिधर्मद्वैतत्रिपातप्रतिष्ठापनाभिनवशुद्धारण्यपरिपक्वतादौ तत्राध्यायश्रीमद्भगवत्पादानन्दतीर्थभगव-
द्व्यायानां सिन्धेयं श्रीपद्मनाभेन कृतं मन्वानन्दगिर्याख्याने भगवद्गीताव्याख्याने साहचर्ययोगो नाम द्वितीयोऽध्यायः ।

१ व० त०दी०— उक्तं योगवज्रिणां स्तुवन्तुपसंहरति— एपेति । ब्रह्म हि निर्दोषं समम् ; तस्यैवेति ब्राह्मी ब्रह्मसन्वन्धिनी वा स्थितिः स्थितधीलक्षणा । अस्यां स्थित्वा ब्रह्मसुखं प्राप्नोति ॥ ७२ ॥

इति श्रीमद्भगवद्गीतायां श्रीमद्ब्रह्मसूत्रार्थे श्रीवल्ह्वमवाधुर्भावितायां तत्त्वदीपिकायां द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

१० पु. अ. त.— उपसंहरति— एपेति । एषामाह्वी ब्रह्म-प्राप्नोति । गीतायाथोपनिषद्ब्रह्मवाद् ब्रह्मपदं पुण्योत्तम-निष्ठस्य स्थितिः । एषां प्राप्य न विद्युद्यति मोहं न प्राप्नोति । बाचकमेव । आजन्मस्थितौ तु किं वक्तव्यम् ? इति भावः ॥ ७२ ॥

इति श्रीमद्भगवद्गीताटीकायां गीतामृततरङ्गिण्यां द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

११ नी० भा० दो०— प्रतिपादितं कर्मयोगप्राप्त्यां साङ्ख्ययोगनिष्ठां फलेन स्तुवन्नपसंहरति— एपेति । एषा स्थितब्रह्मलक्षणप्रमद्धात् कथित्वा ब्राह्मी-ब्रह्मशब्देनात्र ब्रह्मविदुच्यते “ब्रह्मविद् (वेद) ब्रह्मैव भवति” [मुं उ. ३. ३. १२] इति श्रुतेः— तस्यैव ब्राह्मी, स्थितिर्निष्ठा; एतां निष्ठां प्राप्य नरो न विद्युद्यति पुनर्द्वन्द्वं न प्राप्नोति । ‘अस्यामन्त-कालेऽपि स्थित्वा’ इति सकृज्जाताऽपि फलवती, न तूपासनाविगम्यासमापेक्षे युक्तम् । अत्र फलवन्ति प्राप्नोति । किं लोकात्तत्त्वत् गतिप्राप्यं ब्रह्म ? नेत्याह— निर्वाणमिति, निर्गतं ज्ञानं गमने यमिमन्प्राप्ये ब्रह्मणि तन्निर्वाणम् । तथा च श्रुतिः— “न तस्य प्राणा उक्तामन्त्यैव ममवनीयन्ते. ब्रह्मैव सन् ब्रह्माप्येति” [चू. उ. ३. ५; नृ. उ. ३. ३. ११ + १४. ६] इति; गतिमन्तरेण प्राणरूपोपाधिप्रविलयमात्रात् घटाकाशस्य महाकाशत्वप्राप्तिवत् । जीवस्य ब्रह्मप्राप्तिमाह— अन्तकालेऽपि तद्विशदत्वात् यो ब्रह्मचर्याद्वारम्भात् तद्विप्रति स ब्रह्मनिर्वाणं कैमुतिकन्यायेन प्राप्नोतीति गम्यते । अस्याध्यायस्यार्थः संगृहीतो मधुसूदनभीषादेः ‘ज्ञानं त-साधनं कर्म सत्त्वशुद्धिश्च तत्फलम् । तत्फलं ज्ञाननिष्ठैवैवध्यायेऽस्मिन् प्रकीर्तितम्’ इति ॥ ७२ ॥

इति श्रीमत्पद्मस्यप्रमाणज्ञ-मर्यादाधुग्न्धर-चतुर्भुवंगारवत्स-श्रीगोविन्दसूरिसूतोः श्रीनीलकण्ठसूरिवर्यस्य कृतौ भीष्मपर्वणि गीतार्थप्रकाशे द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

श्रीमद्भगवद्गीतायां द्वितीयाध्यायस्य माहात्म्यम् २ ।

श्रीभगवानुवाच—

आदिमर्त्यैयमाध्यायानुदीरितमनुत्तमम् ।
 शृणु माहात्म्यमन्येवामध्यायानामपीन्द्रि ! ॥ १ ॥
 दक्षिणस्यां दिशि श्रीमानासीदान्तायवेदिनाम् ।
 पुरं पुरन्दराह्वाने देवशर्मिणि विश्रुतः ॥ २ ॥
 अर्धविततिधिराम्नातो वेदशास्त्रविदारदः ।
 आहवां कतुसहानां तापसानां प्रियः सदा ॥ ३ ॥
 देयासन्तरेषामास द्रव्यहेतुवहे चिरम् ।
 न चोपलेभे धर्मोऽमा शान्तिमकान्तिकीं ततः ॥ ४ ॥
 निद्रेप्रपसं स जिज्ञासुस्तापसाननुवासरम् ।
 सिपेरे सत्यसङ्गरपाननरपरेव कलरुकेः ॥ ५ ॥
 एवमाचरतस्तस्य काले महति गच्छति ।
 मुक्ताकर्मां तनः कश्चित्प्रादुरासीत्पुरा भुवि ॥ ६ ॥
 अनुश्रुतो निराकाहो नासाप्रयस्तलोचनः ।
 शान्तचेताः परं ब्रह्म ध्यायन्नानन्दनिर्भरः ॥ ७ ॥
 पादौ तस्योपसङ्गतं प्रणतेनान्तरात्मना ।
 चकार विधिधरस्ये विद्वानतिथिसत्त्वियाम् ॥ ८ ॥
 तं च पुञ्जेन भाषेन परंशुद्धं तपस्थिनम् ।
 प्रपन्नः परित्पन्नच्छ निर्वाणस्थितिमात्मनः ॥ ९ ॥

गी. ११

स तस्मै कथयामास पुरेऽसौ पुण्यनामनि ।
 मित्रवन्तः जापालमुपेक्षारमान्मथित ॥ १० ॥
 स चाभिवन्द्य सत्पादायैत्यसौ पुरश्चाजितम् ।
 तस्योत्तरदिशो भागे ददर्श विपुलं धनम् ॥ ११ ॥
 मरुदान्शैलितानेककुसुमामोदसुन्दरम् ।
 उन्मत्तप्रमरोद्गातनादापूरितदिङ्मलयम् ॥ १२ ॥
 तस्मिन्त्यने सरित्सारं निर्पादन्तं शिलातले ।
 मित्रवन्तं ददर्शाथ सानन्दस्तिमितेशणम् ॥ १३ ॥
 अपि स्वामाधिकं धरं हित्वाऽन्योन्यं विरोधिभिः ।
 सत्सैरावृत्तमुपात्ते मन्दस्वरन्दनमस्यति ॥ १४ ॥
 शान्तेषु मृगयूयेषु दृशाऽऽनन्दमनोक्षया ।
 कृपानुविन्द्या भूमिं निविञ्चन्तमिरामृतम् ॥ १५ ॥
 उपेत्य विनयेनामु नृमनाः प्रीतमानसः ।
 किञ्चिद्दानं तद्विशरसा तेनापि स तु सन्ततः ॥ १६ ॥
 उपनस्ये ततो विद्वान्मिथयन्तमनन्यथाः ।
 समाप्तं शानकालं तं पर्येषुच्छरसमोहितम् ॥ १७ ॥
 देवशर्मंगय—
 आत्मानं येषुमिच्छामि तदमुष्मिन्मनोरथे ।
 तत्रसिद्धिमुपायं मांशुपदेदं त्वमर्हसि ॥ १८ ॥

श्रीभगवानुवाच—

परामृश्य क्षणं सोऽपि मित्रवानिदमब्रवीत् ॥ १९ ॥

मित्रवानुवाच—

विद्वन्विद्धि पुरा वृत्तमुच्यमानमिदं मया ।

अस्ति गोदावरीतीरे प्रतिष्ठानामिधं पुरम् ॥ २० ॥

तत्र दुर्दमनामाऽऽसीदन्वये च मनीषिणाम् ।

तत्रास्ति विक्रमो नाम सेव्यमानो महीपतिः ॥ २१ ॥

दानानि प्रत्यहं शृङ्खलवर्तते स्वोदरम्भरः ।

कालेन कालपाशेन बद्धा नीतो यमालयम् ॥ २२ ॥

निरयानमिगम्यासावावर्तत पुनर्मुच्यम् ।

कर्स्मिश्चित्त कुले जातो दुर्वृत्तानां द्विजन्मनाम् २३

भवान्तरानुवर्तिन्याऽविद्यया स पुरस्कृतः ।

उपयेमे दुराधर्षो कन्यकामधमे कुले ॥ २४ ॥

कालेन सा वयो हित्वा शैशवं यौवनं ययौ ।

पीनस्तनी च सुश्रोणी मद्विह्वललोचना ॥ २५ ॥

न सेहे पतिर्दौर्मिश्यं चक्रे सा पतीन्परान् ।

वृत्तिमाहर्तुकामेऽस्मिन्न्रिगता सा पुराद्बहिः ॥ २६ ॥

सद्गता कामकेनासौ चिरं चाण्डालजन्मना ।

दध्रे गर्भमसौ तस्मात्सा च कन्योदपद्यत ॥ २७ ॥

सैव भार्याऽथ तस्याभूत्पूर्वापापप्रसङ्गतः ।

सा च वृद्धा ततः काले डाकिनी समजायत ॥ २८ ॥

कुसङ्गात्कुमतिर्जाता दुष्टनारीप्रसङ्गतः ।

चखाद व्याधितं व्याधमसृगास्वादलालसा ॥ २९ ॥

म्रमन्ती विपिने घोरे जनैर्दृष्टा बहिष्कृता ।

परेतलोकमासाद्य व्याधां व्यात्रोऽभ्यवर्तत ॥ ३० ॥

नरकान् दास्यमान् भुक्त्वा जीवहिंसाप्रभाभवतः ।

साऽपि कालेन दुष्टात्मा मृत्युगेहसुपागता ॥ ३१ ॥

निरयानेत्य दुर्धर्षमजाऽजायत मद्गृहे ।

तामन्या अग्र्यहं विद्वन्पालयन्कालान्तरे ॥ ३२ ॥

अपश्य द्वीपिन घोरे जिघृक्षन्तमिवाखिलम् ।

समालोक्य तमायान्तं भयेन प्रपलायितम् ॥ ३३ ॥

अजासहं पुरश्चरत्य मया मरणमीरणा ।

उपदुद्राव स द्वीपी पूर्ववैरमनुस्मरन् ॥ ३४ ॥

अजा तु तत्समीपेष्वात्सवर सरिद्वन्तिके ।

तत्र सा भयमुत्सृज्य हित्वा वैरमनर्गला ॥ ३५ ॥

अवतस्ये स च द्वीपी तूष्णीमासीदमत्सरः ।

तं तयाविधमालोक्य सा वक्तुमुपचक्रमे ॥ ३६ ॥

अज्ञेयाच—

द्वीपिप्रनीप्सतं मुञ्चस्व मांसमुद्धृत्य सादरम् ।

नेयं मथति ते मुद्भिः कथं चिरमांसि स्थितः ॥ ३७ ॥

मित्रवानुवाच—

इत्याकर्ण्य स तद्वाक्यं प्राह द्वीपी विमत्सरः ॥ ३८ ॥

द्वीप्युवाच—

स्थानेऽस्मिन्मे गतो द्वेषः क्षुत्पिपासा च निर्घयी ।

न द. र्थंशामि तेन त्वामपि वे क्षमुपस्थिताम् ॥ ३९ ॥

मित्रवानुवाच—

सैवमुक्ता पुनः प्राह जाताऽहं निर्भया कथम् ? ।

किमत्र कारणं वेत्सि यदि मे वक्तुमर्हसि ॥ ४० ॥

एवमुन्तः पुनर्द्वीपी तामाहाजां न वेदयहम् ।

पुरोगतमिमं प्रष्टुं महान्तमिति निर्गती ॥ ४१ ॥

ताभ्यामुभाभ्यामागत्य पृष्टोऽहं बहुविस्मयः ।

अहं च सहितस्ताभ्यामपृच्छं वानरध्वरम् ।

अनुयुक्तः स विभेन्द्र ! ह्यप्रवीत्सादरं कविः ॥ ४२ ॥

कपिरुवाच—

शृणु यस्याभ्यजापाल ! वृत्तमत्र पुरातनम् ।

इदमायतनं पश्य पुरो वनगतं महत् ॥ ४३ ॥

अत्र त्र्यम्बरुलिङ्गं हि द्रुहिणेन प्रतिष्ठितम् ।

सुकर्मा नाम मेधावी पर्युपास्ते तपश्चरन् ॥ ४४ ॥

वनपुष्पाप्युपाहृत्य सुरपूर्य्यं पुरा भवम् ।

संस्तप्य सरिदम्भोभिः केवल कर्मणा वसन् ॥ ४५ ॥

काले महति तस्यागादतिथिः कश्चिदन्तिकम् ।

उपाहृत्य फलाहारं स चास्मे पर्यकल्पयत् ॥ ४६ ॥

तेनाऽऽतिथ्येन सम्प्रीतः सुकर्माणमभापत ।

अतिथिरुवाच—

किमिदं कर्मणो मूलं फलं भुक्त्वा तु तिष्ठसि ।

गतानुगतया वृत्त्या किंवा केवलमीहसे ॥ ४७ ॥

कपिरुवाच—

स एवमुक्तः प्रायेण प्रीतेनाऽऽत्मविदा तदा ।

प्रत्युवाच वचः स्पष्टमात्मनो हितमुत्तमम् ॥ ४८ ॥

सुकर्मावाच—

विद्वन्न वेदि तत्रेव फलमेतस्य कर्मणः ।

बुभुस्तया परः शम्भुः सेव्यते केवलं मया ॥ ४९ ॥

फलमेतस्य सेवायाः परिपक्वं कपर्दिनः ।

यन्मां समनुगृह्णासि संस्पृश्यऽऽमनोरथान् ५०

कपिरुवाच—

तस्येवं सन्नृतं वाक्यं ध्रुत्वा प्रीतस्तपोधनः ।

द्वितीयमालिलेखासी गीताध्यायं शिलातले ॥ ५१ ॥

आदिदेश च तं विप्रं पठनाभ्यसनाय च ।

फलित्यर्थः मनः स्वैरं परितस्ते मनोरथः ॥ ५२ ॥

इत्युक्त्वाश्रुतार्थे धीमान्पुरतस्तस्य पश्यतः ।

विस्मिन्तस्तस्य चाऽऽदेशात्तोऽन्वतिष्ठद्वनारतम् ५३

ततः कालेन महता भाधितत्मा प्रसन्नधीः ।

यत्र यत्र चचात्सी शान्ते तसत्तपोधनम् ॥ ५४ ॥

न ह्यद्वयाधा नेव क्षुत्पिपासा न च वा भयम् ।

तपसा तस्य जानीहि द्वितीयाध्यायजापिनः ॥ ५५ ॥

मित्रवानुवाच—

एवमुक्त्वाश्च तेनाहं व्यापयित्वा परां कथाम् ।

अनुज्ञातः प्रसन्नेन च्छागीव्याप्तयुनोऽगमम् ॥ ५६ ॥

गत्या शिलातलेऽपश्यमध्यायं लिखितं पठे ।

तस्यैवाऽऽवर्तनादातं तपसः प्रायमुत्तमम् ॥ ७ ॥

तेन त्रयमपि कल्याणं । नित्यमात्रनुमर्हसि ।
अध्यायं तेन ते मुञ्जितद्वारस्या भजिष्यति ॥ ५८ ॥

श्रीभगवानुवाच—

देवशर्मा समादिप्रस्तेन मित्रजना स्वयम् ।
अभ्यर्च्य प्रणता भूत्वा पुरन्दरपुर यन् ॥ ५९ ॥

इति श्रीमहापुराणे पाद्म उत्तरखण्डे गीतामाहात्म्ये सतीश्वरसंवादे द्वितीयाध्याय-
महिमकथन नाम द्विसप्तत्यधिकशततमोऽध्याय ।

तत्राऽऽत्मविद्रमासाद्य देवतायतने क्वचित् ।
वृत्तमेतन्निषेद्याऽऽज्ञानध्यायमपठत्त ॥ ६० ॥
तेनाऽऽदिष्ट स पृतात्मा पठतेऽध्यायमादरात् ।
द्वितीयमाससादाच्चनिररय पर पद्म् ॥ ६१ ॥
द्वितीयस्येदमाख्यान कथित शणु साम्प्रतम् ।
सृतीयस्याथ वक्ष्यामि माहात्म्यमपि चेन्द्रे ॥ ६२ ॥

द्वितीयाध्यायस्य परिशिष्टम् ।

श्लो १ कुतस्त्वा कदमलमिति— यद्यपि 'मूच्छा तु
कदमल मोह [अमर १।८।१०९] इति त्रयोऽप्यत शब्दा मिय
पथायत्वेनाजा, तथापि मूच्छा विसगता, माहश्च विपक्वलोप
इत्यस्ति तयामेद । कोशे पयायोक्तस्वीपचरिक्ती 'स्या
त्किरर विन्मुश [अमर १।१।३१] इत्यादिक्त् । कदमल
शब्दस्य तुमथायत्वं दृश्यत । यथा— तत्रामिभित्तौ देवात्सूत
कदमलमाविशत् । तदाचक्षे विदुर समाशा राजभसदि ॥
सद्योऽयं महाराज ! मुच्छित्त पतिनो भुवि ।' [म भा
५।१०।११] इत्यादिषु मूच्छाशब्दत्वे, 'अहो नाशमम किञ्चिन्
पुस्त्य श्रव इवामनि । कदमलेनामिपनोऽसि तन त विह्वल
मन ॥' [म भा ५।१०।१३] इत्यादिषु मोहार्थत्वं च ।
तत्राऽत्रापि 'मोहापवषयायविपक्वलोपाशब्द लुप्तमेव । चिपम
पदविपर्यये तु 'कदमल चात मम' [म भा ५।१०।१५]
इत्यत्र 'कदमलमतिमयम्' इति विवक्षितम् ।

श्लो ३ क्लृप्तमिति— पार्थेति सम्बोधनम् 'पुत्रप्राय प्रया
तात् । त्वया पुत्रेण सनम् । इत्यादि 'तन नर्ननवपण अनुप्लवन
तथैव च । वर्षमेक विहृथैव तत पुस्त्यमशक्ययति ॥' (म
भा ३।१५।१९) इत्यन्त पुरन्दरवाक्यमनुपन्दधानो गोवि
न्दाज्ञानायकन स्म इत्यव्ययन 'यस्मान्ना नामिन'देशा
कामवापयव गताम् । तस्मान्ना नतन पार्य । क्लोमथ्य मान
वर्षेण ॥ अनुमानिति विख्यात पण्यद्विचरि'वसि' । (म
भा ३।१५।१०) इत्युवशीशापादापमित्य क्लृप्तस्य दूराप
स्त्व प्रकाशयति उपादायति च तत्स्यदानीमजुनेऽनुपनत्व
गोपद्रव्यालीनतद्विक्रमस्मादकण 'परस्त' इति विद्वारणेनति
इय युवापि । स्मातोव (३।१५।१०) इत्यमर । 'मा
क्लृप्त गच्छ क्लृप्तः । इत्यपि पाठान्तर कश्चिद्वयत । यद्यपि
क्लृप्तमन्थन'वातदवदाभिर्देयुमनद, तथापि तत्क्यायस्यानु
प्राजाचाद प्रपञ्चकवातस्यापि तयात्व बोध्यम् ।

श्लो ४ कथ भीष्ममिति— ईपत्वे द्विष'तीतीपव ।
'इप— गतिर्द्विषादानु' ज्वा ६११ इप'मन्त्र' ईपे
द्विष उ ११३ इति द्विषादश्रिच । एतेन भीष्मप्राणदिहन
मेव मम विषादनीज, न युद्धमाश्रमिं सुचित सध्यसाधिना ।
स्वपागला शैतदुत्तर लोकम् । तन शिरोऽप्यप्रदक्षयसरे सुददक्षि
णात्वन 'दक्षानीति प्रविज्ञात फाल्गुननामनीदृष्ट । युद्धे

प्रतियाद्व्या युद्धजानस्त्वयाऽजय । तथैव च प्रतिपाद्यद्रोणाय
सुसुक्त्व । उपनष्ट्य चरणौम प्रायादुनरा दिशम् ॥' [म भा १।
१३।१५, १५] इति श्रोणेन सह प्रतियुद्धस्य प्रतियुद्धत्वात्,
भीष्मादिभि सह गार्भहसमये प्रागव कृतवाच किमिदानीं
गावसाति निरस्तम् । इदानी तलस्य युद्धस्य तदुपर्य'तना
निष्येन महानथद्वत्वात् इति ।

श्लो ५ गुरुमिति— अत्र 'द्विषप्रदिग्मान् इति गुरुपा
शिषयम्, 'अथकामान् इति भोगानाम् । तथा च 'द्विषि
प्र दग्धान् रक्तप्रधानवलावलिप्तान् गुरुन् आचानान्, हत्वा
तु नाशयित्वा पुन इद्वैव अस्मिन्नन्त्यय अर्थकामान् अर्थ
कामप्रधानान् भोगान् सुधीयानुभवयम् । भोगाना धमायत्वे
नाशयत्वे वा युवादिहनप्रकृतिरपि कदाचित्साध्वी स्यात् ।
इह तु विनाऽर्थकामौ नान्यत्किञ्चित्प्रम्भवतीति युद्धादुपरम एव
अथान् भवतीति कचिन्वाच १८ ।

यद्यपि 'न भैष धविष्यन्त' । [म भा ५।१०।३१]
एव भवतो मतम्, तथापि गुरुहनन'उपराज्यापिन्या
तदर्थस्माक श्रेय पूर्वमज्ञीहन्त्वात् । तथा शुक्लन्— 'एव
यत्र गमात्त तु कुन्तोपुत्रा महाराथा । चेर्धमव तदा ते तु
सर्ग एव विद्यामात ॥ [म भा १।१५।४] इति
'सोऽय च भीमस्तु रिपुप्रमाथो जिपुययो वापि महादुर्भावो ।
भैष चरित्वा तु सुविष्टिषाश्च निवदनाश्चतुरर्दीनयस्रग ॥' [म
भा १।१५।२३] इति च । अय भाव — गुरुहनन स्वधर्मपालने
परलोक भय स्यात् वति सन्दह एव । धर्मतत्त्वस्य दुर्भय
त्वात् परलोकस्याप्रत्यभत्व'च । द्विषप्रदिग्मत्वात् हृदय
द्विभोगाप्रतिस्तिचैव प्रत्यय, अर्धीतिस्मन्मय । गुम्न
इत्या भैषचरेषु तु हाकनाकीर्तिर्भवति किन्तु मौ—यान्य यत्र
एव विनुन्नात ह्यनुपननेव । अतो दृष्टान्तयो समवाय दृष्ट
ननीय इति न्यायनेह एक सुकीर्तिकर भैषमेव न्य परलो
क'द्विषदत्वचमरालनापन्त्याऽपि—इति ।

श्लो ६ न चेतदिति— वयमेतान् चवन विनो
शरीय, वे वाऽयमान् चययुक्तशरीय — एतत्र विन ।
अस्माक तय भीमानुव तपामिति न निधीत इत्यथ ।
ननु वयस्य गरीयसत् निर्बिणाद्भवे, तत्र किं सपथि ? इव
द्राह— यानेनेति । मयमभिप्राय — यद्यस्माक जय स्या

सर्वि प्रथम तेषा नाश सिद्ध एव । अनन्तरं चास्माकमपि तान्दत्त्वा जीविमुमनिच्छता भविष्यतीति सर्वकुलनाशप्रसङ्ग । तेषा जये तु केवलमस्माकमेव नाश इति कुलार्द्धमप्यवशिष्येत, सुवर्दिहिंसा च नो न स्यादिति तेषा जयस्यैव वृत्तो न गरीयस्त्वम् ? इति ॥ ॥ जयराजयविपयकसन्देहपरत्वेन व्याख्यातान तु पूर्वश्लोके श्रेयस्त्वेन निर्द्धारितस्य भैक्ष्यभोजनस्य पुन सन्देहविपयत्वायोगात्, उत्तराद्धस्वारास्य-भङ्गाच्च न युक्तम् ॥ ॥ त्रिञ्च पार्थस्य स्वपराजयशङ्कायां वृषावशो न सङ्गच्छते, प्राचीनेषु तपस्तोषितत्रिपुरारिपुरन्दरदिगीशादिबन्धेषु इदानीन्तनेषु 'ध्रुवो जय पाण्डवानामिति मे निश्चिता मति ।' [म भा ४।१५७।३१] इति हलधरादिवाक्येषु प्रत्ययप्रत्यये 'एवत्येनैव तु कालेन घञ् श्लेष्यसि पाण्डव ।' [म भा १।२३।१८] इति भगवतीवरे चास्याविश्रान्त प्रसङ्गते, 'नास्मि भीमो महाबाहो ! सहायार्थं नारित मे' [म भा ५।१५८।३५] इत्यादिना दक्षिमप्रत्याख्यान च नोपपद्यते, भवति च 'हृन्त्यामेकरथेनैव वाधुदेवसहायवान् । सामरानपि लोकाह्वीन् सर्वान् स्यावर्जङ्गमान् ॥' [म भा ५।१५४।१०] इति तत्प्रतिज्ञाया प्रलापमात्रमिति न तथा वर्णयितुं शक्यम् । उक्त चानेनानुपदमेव 'धनञ्जय ! कथं शस्यमस्माभिर्योद्धुमाहवे ।' इति पृष्ठयते युधिष्ठिराय सावश्यम् 'ध्रुवोऽस्माकं रणे जय ।' [म भा १।२१।१०] इति ॥ न च मोहान्निभूतत्वेन इदानीं तथा शशङ्क इति वाच्यम्, तन्मोहस्य तादात्विककृतव्ययात्रविषयवत्त्वात् । अन्यथा सर्वमपि तद्भाषणमुन्मत्तप्रलापत इत्य स्यात् । तन्नु प्रज्ञावदत्वेनास्त्युपगत भगवताऽपीति यथोक्तमेव ज्ञाय । व्याख्यात चैवमेव धामनेनापि ।

श्लो. ७ कार्पण्येति— अत्रानुं 'सेनयोऽभयोमध्ये रथं स्थापय' इति स्वशुद्धात्मस्वभावनियत साम्यमधिष्ठायैव युदाय प्रवृत्तोऽपि सञ्जातसमुपहितस्वभावध्वमहनीयाचार्ये जनभावसमुत्तमोऽस्तिप्राहृतभाववृष्टया विनष्टस्वशुद्धात्मस्वभावस्वरूपविज्ञान सतिर्धो भगवत् 'सीदन्ति मम गात्राणि' इत्यादि रम्य 'त्वक्चैव परिदहति [१।२८, २९] इत्यन्ते स्वस्वरूपविज्ञानपरि पदभिरांकेयै 'स्वात्मस्वभावस्वरूपविज्ञानामावम् १, तत 'न च धर्मोऽप्यवस्थापुम्' [१।३०] इत्येकेन स्वनि यनद्वर्मा-ष्ठानलागलक्षणो स्वाधिकारव्युत्पत्ति २, तत 'अमतीव च मे मन' इत्येकेन स्वदुष्टेन्द्रियविनुमणम् ३, तत 'निमित्तानि च पर्यामि' इत्येकेन स्वनानाभावस्य दर्शनविनष्टदृष्टात्मस्वभावस्वरूपविज्ञाननिदानं प्रथमम् ४, तत 'न च धेयोऽनुपस्थासि' इत्यादि 'न चैतद्विद्ये' [१।६] इत्यन्ते स्वासायविज्ञानपरिपद्युभि स्वनि यताऽनुपेक्षितसाराभ्यवसायधर्मा धर्माविश्व च मिश्रप्य युव स्वविज्ञापितस्वरूपपञ्चपरिणाम स्तुर्न स्वस्व विज्ञापयति 'कारण्यदोषोपदत्तमवाम' [१।७] इति । एतथ गोऽप्यमनुन स्वनि यताऽनुपेक्षितसाराभ्यवसाय प्रतिबन्धस्वरूपद्वारमस्वभावस्वरूपविज्ञानभाववृष्ट्या स्वापामद

दोषनिवर्तकदर्शनशिक्षाया एव 'शिव्यस्तेऽहम्' इत्यात्मानभावेय सर्वलोकार्थायै भवन्त वासुदेव शरणमुपजगाम । अत एवाधिकारिणा सर्वेषा सति स्वार्थाग्रहदोषे ज्ञानाचार्य शरणागतितरेव मुख्येति भगवता गीताया स्वशुद्धात्मस्वभावस्वरूपप्रथो जनसाम्यलक्षणज्ञानयोगनि यतकर्मानुष्ठानात् तदभाव प्रथोजनवैषम्यलक्षणज्ञानयोगनि यतकर्मानुष्ठानस्वारावर्त्तम्, तदनुष्ठाननिदानस्वार्थाग्रहदोषनिवृत्तये परमहसलक्षणज्ञानाचार्यविषयकशरणागतेर्मुख्यत्वम्, तदनुष्ठानपराणा चाधिकारिणा फलव्यावस्त्वेन कृपणत्व च 'दूरेण ह्यत्र कर्म' [२।४९] इत्यादिनोपदिशमिति विज्ञायते— इति हंसयोगी ।

श्लो ९ लूर्णां वधुव हेति— अत्र केचित्— एतदन्तो ग्रन्थो गीतोपदेशनिदानो भूतपार्थव्यामोहप्रदर्शनरूपविषयैक्यात् युद्धादुपरमोपापादाकुञ्चनवचनप्रधानत्वाच्च पूर्वोप्याय एवान्तर्भावमर्हति । 'अर्जुनविपादयोग' इति प्रथमोप्यायसमाख्याप्यस्य तदवयवत्व एव स्वारास्य भजते 'कथं भीष्ममर्ह' [२।४] इत्यादिनाऽप्राप्यनुनेन स्वविवादाप्रदर्शनात् । उक्त च सङ्गयेन— 'सेनयोऽभयोर्मध्ये विधीदन्त' इति । प्रकृते त्वध्यायविभागेऽर्जुनवचसः समाप्तपुरातता, द्वितीयाध्यायोपक्रमस्योपसहारात्तदुत्पत्ता च प्रसज्यते । अतोऽत्रैव प्रथमाध्यायसमाप्तिं विधाय 'सञ्जय उवाच तमुवाच इत्यदिना द्वितीयोऽध्याय आरम्भणीय इति वदन्ति । प्रसवयन्ति च हंसयोगीनामप्यातकूल्यम्, तदयुक्तम् । प्रथमाध्यायगतस्वानत्यस्य चार्जुनवचसो भिन्नरूपत्वात् । तत्र ह्यसौ स्वासय सिद्धात्तरूपेणोपान्यास्यत, न प्रधरूपेण । न हि तत्र शरणापस्य स्यायुक्तत्वशङ्कालेशोऽप्यस्य चेतसि पदमवत् । अत्र तु परमास्तेनापि भगवत् ५८नुदुई पदैरवमर्त्सित स्वव्यवसादस्वी चित्ते स्वनिदहानोऽसौ वर्त-न्यजिज्ञासया तमेव भगवन्तं पृच्छन्नव समागमवदददिति क्यक्त वषम्यम् । अर्जुनस्य विपादप्राप्तिश्च प्रथम एवाध्याये चापोत्सगपूर्वकारणोऽप्योपवेशनस्य फलार्थ-तोपवर्णिताऽप्राप्त्युत्ते, न त्वपूर्वा वषयत इति न तत्रान्तर्भावोऽस्य प्रत्यस्यावश्यक । द्वितीयाध्यायस्य 'शुचिहामि स्वो धर्ममम्मूढचेता' [२।७] इत्याद्युपक्रमोऽप्यस्य 'एषा ब्राह्मी स्थिति पार्थ ! नेनां प्राप्य विमुच्यति' [२।१२] इत्युपसहारांनुत्तुण एवेति नास्मिन्प्रथमविभागे दक्षितदोषाणामवसर ।

प्रत्युत्त सपरिकरे सङ्कतैर्यथागणसफलार्थन्तं पार्थस्य ह्या मोद प्रदर्श्य तदप्रभाभावेन प्रतिबन्धनेऽसम्भवव्याप्यसमापनम्, तत परमदितेपिष्ट्याहृतमवतोऽर्चिनं तद्यज्ञसायनिनेषम्, तद्वृत्तवणेन 'एताप ह्यनुमिच्छामि प्रतोऽपि' [१।३५] इति निययस्य स-वेष्टोपानावतरणम्, तदनुत्तु च 'कथं भीष्ममर्ह' [२।४] इत्यादिप्रभुगुणवर्णयै तत्प्रतिबन्धनत्वात् 'तापु आगतोऽसि मांगेण इत्यभिप्रायेण 'प्रदत्ताश्व हृषीकेता उवाच' [२।१०] इति भगवदुपदेशोपक्रमवर्णन च नितान्तं समुत्तं विदितं मदीयं मेति दयाकस्थित एवाध्यायविभागे मर्मविदीं मनोहर ।

विद्य शोऽपिप्रमानतया तद्वर वापुस्तुत्पद्य रनोन्मथ

उपविष्टस्यार्जुनस्य शोकापेगापगमार्थं किञ्चित्कालप्रतीक्षणमेव तत्सुहृदः परमदयालोभगवतः समुचितम्, न तु सहस्रं कठोरैः पदैस्तद्वक्तृन्तम् । तद्य तत्राध्यायं समापयता सुव्यञ्जितं सहृदयसर्वभोगेन सत्यवतीसुनुनेति दरसुसुलितनयनं विभावनीयं सुधीभिः । हंसस्योगिपाठस्तु सर्वात्पत्ना भिन्न एवेति नात्र तद-
बलम्नो युक्त इत्यल्पमप्रकृतम् ।

श्लो. १० तमुवाचेति— यदि पाथं स्वधर्ममजानन् युद्धमधर्मं मन्यते, तर्हि नियतं हास्यं स्यात् । अत्र स्वतौ स्वकृतव्यं विदग्धसि सन्त्युद्धिरेण परमहितपिणा भद्रविशा-
सुपदिदिशता मण्डेव मे हितमतिरिच्छं चेत इति वयं हास्यः ? इति मन्वानोऽपि माधव 'अर्जुनः मम मौर्ख्यमालोक्यैवायमुप-
सतीति यथा प्रत्येति तयोवाच' इतीव पदभाव विनृपवते केचित् । एवं प्रेरकत्वेऽपि भगवतो वैषम्यादभावास्तु 'न वचुंत्वं न कर्मानि' (५।१४) इत्यादौ प्रपञ्चयन्त्यते ।

उभयोस्ति— उभिः क्षत्रियैः भा दीप्तिर्योः क्षत्रियप्र-
धानयोस्तिर्यथः । 'उकारः क्षत्रिये नेने हर्नौहो हरे हरी ।' इति रत्नकोश । एतेन 'यदाऽरुत्समाचारैर्न युद्धगन्ते शृण-
त्समाः ।' [म. भा. १।१३६३२] इत्येतदपि युदादुपरम-
कारणमत्र न सम्भवतीति शोच्यते । उभयोर्ज्ञानज्ञानयोर्मध्ये विपीदन्तं सेनयोर्मध्ये उवाचेति केचित् । अत्र प्रहासः परिहास एवं भौहैहासः 'प्रहासे च मन्योपनदे—' [अष्टा. १।४।१०६] इत्यादौ तयार्थदर्शनात्, उभैर्हासम्यालु-
चित्वाच ।

श्लो. ११ अशोच्यानिति— यत्— 'गदानगतान्वा
प्राणात्रासुचोचन्ति' इति नर्ध्वैर्व्याख्यातम्, तत्र गतत्वागतत्व-
योरेह कृतौ गुणीभावनाविपृष्टविधेयांशुदृष्टत्वात्, केवलप्राणाना
भेनापि शोच्यत्वामावाच वृत्तमेव ।

'अशोच्यान्' इति श्लोकपूर्वं 'त्वं मानुये-
णोपहन' इत्यादि कोऽपि श्लोकोऽधिकः पठ्यत इति अमिन-
श्लोकाख्यालाह प्रतीयते ।

श्लो. १४ मात्रास्पदास्त्विति—
अत्र सार्धं धन्यः 'तस्मिन् हसंशस्मूढः संसारं प्रतिपद्यते ।' [भाग. १।१२।५०] इत्यादाविव विषयवाचकः । एतथा-
शान्तेच्छ्लोकसञ्ज्ञायै 'ये हि सत्सर्जना भोगाः' [५।२२] इति श्लोकैः 'बाह्यसर्गैर्दु' [५।२१] 'बाह्यान् स्पर्शान्' [५।२७] इत्यत्र च विषयार्थं तस्य प्रयोगः । तस्मिन्निव्याहारवलेन चानेकैर्यस्य मात्रास्यस्य करणव्युत्पत्त्या इन्द्रियभस्त्वमवधा-
नते, यथा— 'मात्रासर्गैस्तवस्य भवति' [वृ. उ भाष्य. ५।५।१४] इति श्रुतौ । अस्यात्मनः, मात्राभिर्भूतेन्द्रियादिभिः, अस्वयमैः सवति सयोगाभावः सम्भवति । इन्द्रियादिसयोगा-
भावेन चास्य शरणार्थं 'अयमहम्, अय मम पुत्र' इत्यादिविशेषविज्ञानं न भवतीति श्रुतेरर्थः । अन्ये तु— 'मीयन्त इति मात्रा विषयाः' इति विवृण्वते । तेषां 'नर्मानि मात्रा विषया च सूत ...' [७।१।५।४१] 'मात्रानकत्वाभिर्याः

सुसहमः ।' [१०।६०।५३] इति च भागवतम् । 'मात्रासङ्गा-
द्विनिर्गतः ।' [म. स्मृ. ६।५०५५.घ. सू. १०।१६] इत्यस्य
माधवीयं व्याख्यानं चानुकूलम् । परं यद्भगवत्पादीयं
व्याख्यानं दृश्यता माध्वेन मात्रास्यस्य विषये स्त्वन्मुष्म,
वत्साहसमात्रम् । तस्य तत्र तत्र नानार्थेषु प्रयुक्तं प्रयोगदर्शनात् ।
तथा हि— "प्र मात्राभी रिरिचे" [क्रकत्. ३।३।१०] इति
मन्त्रे— 'त्रिलोचयेषु ॥ 'अनात्र त्या—' [क्रकत्. १।१।१५]
'परो मात्राया क्त्वा—' [क्रकत्. ५।६।२४] 'परो मात्रन्चीर्यम्'
[क्रकत्. ६।५।२] इत्यादिषु— इयत्तायाम् ॥ 'एतत्त्वैवानन्दस्या-
न्यानि मृतानि मात्रासुपजीवन्ति' [वृ. उ ४।३।२२] इति—
कलायाम् ॥ न मात्रासुपजीवन्ते—' [म. भा. १।२।२७।१२]
इति— बुद्धौ ॥ 'मात्राशी स्यात्' [च. सं. सू. स्या. ५।१]
इति— अन्ये परिमाणे वा ॥ 'मात्रासङ्गात्—' [म. स्मृ. ६।५०]
इत्यपराहर्मतेन— उपरुणप्रत्यये ॥ 'अण्यो मात्रा—'
[म. स्मृ. १।२७] इति— तन्मात्रेषु ॥ 'मात्र स्वप्रत्ययसन्धाने
नष्टस्य पुनरुत्थानम्' [शि. सू. ३।२४] इति पदार्थेषु ॥ एवं
'मायाद्यवनिर्मेतत्तत्राप्रामकलास्तु यामाता मात्रास्यस्यो याथ
प्रतिदत्त स्वगोचरे ॥' [शि. सू. वा.] इत्याद्युत्पन्नेयम् ।
अस्माभिस्तु भगवत्पादाभिमतसर्वास्यस्य प्रागेव समाहितदत्तात्वा-
प्रस्तुतमति प्रपञ्चयते तत्र ।

नव्यास्तु— 'शी-नोष्णयुक्तु खदा य इमे मात्राणा बाह्यस्य
न्तर्गतपदार्थानामिन्द्रियै संयोगात् उद्भवविनाशशीलाः, अतो-
ऽनित्या' इति व्याख्यते । तत्र 'सैनसमन्त.करणं ऋतुरादि-
द्वारा निर्गत्य पदादिविषयःसं गत्वा पदादिविषयाकारेण परि-
णमते—' वे प. १ इत्यादिप्रक्रियाविरोधात्, 'मात्रासङ्गाः'
इत्यस्य 'शीतोष्णलुद्धुःखदा' इत्यस्य च विशेष्यविशेषण-
भावो न सन्नतः । अतस्तयोर्द्वैद्वयविषयेभावाम्युपगमेन प्राचां
व्याख्यानमेवानवयम् ।

श्लो. १८ अत्र नव्यगृह्याः— 'न योत्स्ये— [२।१] इति
वाक्येतार्जुनस्य युद्धप्रवृत्तिलापावगमात् तस्याप्राप्तमेव युद्धम् ।
अतस्तत्र तत्प्रवर्तकमिदं भगवद्भवं विवित्तेनैव स्वीकर्तुमुचितम्—'
इत्याहुः । तत्रविचारविजुग्मितम्, युद्धस्य वर्णपरमविषयक-
शास्त्रेण प्राप्तत्वात्, तत्र प्रवृत्तस्यार्जुनस्य तत्र उपरते शौक-
मोहमूलकत्वेन आसोपदेशजन्यविवेकारिणा तद्भाषे 'अपवादा
पवादे उरुतंगस्य स्थितिः' इति न्यायेन युद्धप्रवृत्तेर्निर्वाहत्वात् ।
यद्यपि— 'अत्रासत्तत्प्रतिपादनेन मोक्षफल एवस्तुप्रतिपादनप्रकर-
णत्वावगमात् तत्र स्वधर्मत्वेन विहितस्य युद्धस्य प्राच्यगिक-
मोक्षफलसम्बन्धप्रतीतेरेकत्र फले भिन्नन्यापारकं साधनद्वयस्य
समुच्चयौचित्याज्ञानकर्मसमुच्चयः सिद्धयतीति—मन्यन्ते, तदा-
द्यामोदकज्ञानमात्रम् । शब्दतो मोक्षफलोदेशनात्रविधानात्,
'युद्धयत्न' इत्यस्याम्यन्त्रुज्ञानमात्रस्यैवहास्यनेन प्राप्तमि-
सन्धिविषयफलसम्बन्धस्य तत्र प्रतीतेर्मौल्यकल्पन्यामावाच ।

श्लो. ३९ एवेति— 'साह्यपशुस्य योगस्त्वतायज्ञसङ्घपश-
न्देन साह्यपशुस्यैव प्राह्यम्, न पुनरर्थान्तरं कल्पनीयम्—' इति वि-

ज्ञानभिष्टु । तत्र विचारसदम्, अत्रैतच्छब्देनानुपपदमुपदिष्टस्यात्मानाम्
 नात्मविवेकस्यैव परामर्शेन साहृद्यशास्त्रस्याप्रस्तुत्वात्, उपनि
 पन्मूले गीताशास्त्रे तद्विरुद्धमाह्वयदर्शानुयानकल्पनाया अम्या-
 व्यत्याच । अत्र नष्ट्यपक्षपातिन केचिद्वदन्ति- यदत्र भगवत्पादै
 कर्मयोगस्य ज्ञानप्राप्त्युपायत्वमभिहितम्, ततोपा कल्पनामूलमेव,
 न गीतायाः सम्मतम् । ज्ञानेनैव फलाभिसाधिवरहितेन कर्मणाऽपि
 साधान्मोक्षः सिद्धयति, तत्रापि 'कर्मयोगो विधिष्यते' [१.२] इति
 तस्मिन्नाह्वानम्- इति । तदनुक्तम्, गीताया स्मृतिस्त्वेन
 तन्मूलभूतोपनिषच्छ्रुतिसिद्धान्ताविरोधेनैव तदर्थस्य नियत्वात् ।
 आम्ने महाभारते च 'दारीरपत्ति कर्माणि ज्ञानं तु परमा
 गतिः । कषाये कर्मणि पके रसज्ञाने च तिष्ठति ॥ आनुशस्यं
 धमा शान्तिरहिंसा सत्यमार्जवम् ॥ अत्रोहोऽनभिमानश्च हीरि-
 ति. सा शमत्वया ॥ पन्थानो ब्रह्मणस्त्वेन एते प्राप्नोति यत्प-
 रम् ।' [म भा १.१.२७०।३८-४०] इत्यादौ कर्मणो ज्ञानप्रा-
 स्तुपायत्वस्य व्यक्तमुक्तत्वेन तत्परम्परीभूताया गीतायामपि तथै
 वाहीकारस्य समुचितत्वाच्च । 'भवतु नामान्यत्र तथा, गीता
 शास्त्रे तु न किञ्चिदपि तथार्थि प्रमाणमस्ति'- इति जल्पनं तु
 धूलिप्रक्षेपमात्रम् । 'सत्यासत्तु महाबाहो ! दुःखमाप्नुमयो
 गत !' [५।६] 'आहृदोऽमुनेयों कर्म कारणमुच्यते । [६।३]
 इत्यादौ कर्मणो ज्ञानसाधनत्वस्य स्पष्टमुक्त्वादिति ।

श्लो. ४२ यामिमामिति ।

उपनिष्ठाभिति परं प्रयुजता व्यञ्जितं किमपि यद्वाभ्युक्ता ।
 वामनोक्तिमनुष्ठस्य तन्मया किञ्चिदत्र विशद प्रदर्शयते ॥
 कर्मैव वाहो, सुमनु प्रसूत स्वर्गादि, मोक्षश्च फलं तदीयम् ॥
 पके फले श्रयति बौद्धत्र बोधे प्रजाते लयमेति कर्षे ॥
 उदेति पूर्वं वृषुम लनायां फल च पक्वादिति निश्चितोऽर्थः ।
 फलेच्छुना नैव परं विचर्यं प्रसूतमेतत्प्रथित जनेषु ॥
 अमृष्यमाणा समयातिपातं लुनन्ति बालास्त्वदपि प्रसूतम् ।
 न स्वेतदेवापुत्रदृष्टि पितुलंता रोपयितु फलार्थम् ॥
 प्रयुक्तिमाधुमधापि तेषा पिना लतारोपणकर्मणोह ।
 शाश्वति पु-पाण्यपि तद्विप्रयाधि फलात्तिसुलान्यनुसन्दधान ॥
 आप्तोऽयमर्थास्त्यक्त्वा तथाऽऽतु वेदाऽपि कर्माण्युपदेदिशीति
 मोक्ष- प्रयोक्तव्यं च चित्तशुद्धयावैधेन सा सिद्धयति कर्मणेति ॥
 प्रवर्तनार्थं च नृप्यामसुत्र स नारुकाप्रसुखासुभोगेति ॥
 आपातरन्त्यानपि ताऽप्येति वाचा यथा सा खडु उपनिष्ठाक्यार ॥
 श्रुत्वा मनेन्द्रेरशानि पाव ततो वर स्वर्गसुखं लुपन्ताम् ॥
 सत्त्वेति लक्षणापन एष वेदो विवक्षितोऽप्याय तु मोक्ष एव ॥
 वैधित्यपि श्रुतमानिनोऽविदितकृद्गदायाः कर्मणां
 स्वर्गयोगे पके विदन्ति परम लक्षु यत्कृते च हन् ।
 पुण्ये केवलमेव लभ्यते कृत स-रताविहा पाणत-
 रन्मोक्ता इति का मुगधयिषुणा सत्यं परं उपनिष्ठा ॥ इति ।
 न्युपनिष्ठाधायमर्षो भाष्यते- [१.१.१.१२६]
 'यत् कर्माणि चैतद्विदितान्यनुपदुदयः ॥
 यत्पुण्यं पुष्टिमिनां न वेदता कर्मणि हि ॥
 वाग्निन श्रुत्वा उच्यते पुण्यं यत्पुदय- इति ।

श्लो ४४ भोगेति- विपूर्वस्य ध्यान. करोतिमानार्थ-
 त्वात् 'विधीयते' इत्यस्य क्रियत इत्यर्थः स्यात्, कर्तव्यत्वेन
 ज्ञानार्थस्त्वे च कर्तव्यत्वेन ज्ञाप्यत इत्यर्थं स्यात्; तस्य
 चोभयस्य सर्वत्रैव सदैव कृत्यविषये बुद्धिस्वरूपेऽभावात् पक्ष-
 भ्नीोपादानमनवर्कं स्यादित्यत आह मधुसूदनसरस्वती-
 'विधीयत इति कर्मस्तरि लभारः' इति । तथा च करोत्य
 धेरुस्य तस्य कर्म घटादिम्, तस्यैव सौकर्यथोत्तमाय कर्तृ-
 त्वेन विवक्षायाः कर्मणो घटादेरेव व्यापारो धातुतात्पर्यविषयः
 पर्यन्त्यति । स च भवनमेव । तदाश्रयत्वमेव कर्तृत्वमिति
 घटो विधीयत इत्यस्य स्वयमेव घटो भवतीत्यर्थं पदवसितो
 भवति- इति युद्धार्थतत्त्वालोचः ।

श्लो. ४५ त्रेगुण्येति- केचिदमु श्लोकमखिलगीतासुतर-
 वान्यतु मन्यन्ते । तथा हि- प्रथममुपोद्धातत्वेन किञ्चित्ता
 ह्वययोग प्रतिपाद्य 'नेहाभिमन्मनाः' [२।४०] इत्यादिनोपका-
 रन्तुबुद्धियोगात्तत्वेनात्र निर्द्वन्द्वत्व- निश्चैगुण्यत्व- नित्यसत्त्वस्य
 त्व-निर्वाणक्षेमत्वात्सर्वस्वरूप गुणपञ्चकमुपादिश्यते । तत्र निर्द्व-
 द्द्ववस्वष्टीकरणार्थं तृतीयोऽध्याय प्रवर्तते । निश्चैगुण्यबोधार्थं
 चतुर्थं, नित्यसत्त्वस्यत्वज्ञानार्थं पञ्चम, निर्वाणक्षेमस्वरसि-
 द्धार्थं षष्ठ, आत्मवस्तुसिद्धार्थं सप्तम, तदन्त आत्मवस्तु
 उपदिष्टायाः षट्प्रकारकोपासनाया ब्रह्माध्यात्मकार्माधिभूता-
 विद्वैताधियज्ञात्पुत्रकारनिषेकायाष्टमः, तत्र अधियज्ञस्वरूपो-
 पासनज्ञानार्थं नवम, अधिदैवस्वरूपज्ञानार्थं दशम, अदि
 भूतस्वरूपज्ञानार्थमेकादश, अध्यात्मज्ञानार्थं द्वादश, कर्मज्ञानार्थं
 त्रयोदश, कर्मणो बन्धवर्तमानवन्धकत्वे गुणयुते इति ज्ञानार्थं
 चतुर्दश, ब्रह्मस्वरूपज्ञानार्थं पञ्चदश । अत्रैव गीतासमाप्तिः ॥
 पोड्याध्याय्यायश्च तु परिशिष्टरूपम् । तत्र सप्तमवन्ध-
 योरध्याययोः सुचितदैवाधुरसम्पत्स्वरूपज्ञानार्थं षोडश, कर्म-
 ज्ञानरश्चयविवेचनार्थं सप्तदश; उपसहाररूपध्याष्टादशः । एव
 सरुलगीताशास्त्रसंज्ञितिरिति । अस्य युक्तयुक्तता ध्येया
 सुधीभिः ।

श्लो. ४६ यावानिति । मधुमतासुवर्गिनी- ननु यथा
 सक्तमाना तमाच्यभावेन ज्ञानाभावात्मोक्षो न भवति, तथा
 निष्कामाणा ज्ञानिना स्वर्गफलं न भवतीति साम्प्रत्येकेत्यत
 आह- यावानिति । यथातयाशब्दाध्याहार्याः । यावान्ता
 वानित्येतयोःश्रुतिः । यथा यावानर्थं प्रयोजन्युपदाने कृपे
 भवति, तावान् सर्वत सम्पु-नेदक भवत्येव; तथा सर्वतु वेदे
 वाभ्यर्थमिनां यत्पल तद्विज्ञानतो ज्ञानिनो प्राणस्य फलेऽर्जुन-
 यति । प्राण जगति इति प्राण- अपरोक्षज्ञानी । स हि प्र
 गच्छति । अपरोक्षज्ञानसाधनं दर्शयति- विज्ञानत इति ।
 अथवा- त्रेगुण्यनिर्दयश्च वेदाश्रयण कार्यमित्यय हेतुमाह-
 य याविति । सर्वत सम्पुन व्याप्तगुदक चरिमान् प्रत्ये स
 र्गर्तः सम्पुनोदक । 'प्रति सुदत्तयेण सर्वमाश्रय तिष्ठति ।
 प्रत्येऽप्यो लयं प्राहुः सर्वत. सम्पुनोदकम्' इति वचनात् ।
 तस्मिन्प्रत्येऽप्युदितस्त्वात्, पादवर्जितत्वात्, बालापरित-

चेष्टकत्वात्, उदपानो विष्णुः । 'उद्रेः फात्पात्प्रादित्यादन्तत्वा-
दितिलस्य च । प्रत्ययेऽप्युदपानोऽसौ भगवान्हरिरीश्वरः ।'
इति वचनात् । हरिन्मन्प्रत्यये यावत्फल तावत्सर्वेदेषु विशेष-
ज्ञानी यः सत्यैव भवतीत्यर्थः । उस्त च—'यावत्प्रयोजन
विष्णोः साक्षात्साधकस्य तु । धर्ममोक्षादिकं तावत्सर्वेदेव-
विदो भवेत् ॥ वेदार्थनिर्णयो यस्माद्विष्णोर्ज्ञानं प्रकीर्तितम् ।
ज्ञानात्प्रसन्नश्च हरिर्यमोऽपिलक्ष्मणप्रदः ॥' इति ॥

नव्यास्तु—अध्याहारपरिहारकौशलं दर्शयन्तः 'सर्वतः
सम्पुतोदके षति उदपाने यावानर्थः—न स्वल्पमपि प्रयो-
जनं विद्यते, तावान् विज्ञानतः ब्राह्मणस्य सर्वेषु वेदेषु'
इत्यन्वयेन व्याचक्षते । प्रदर्शयन्ति च—'यथोदपाने मदति
सर्वतः सम्पुतोदके । एवं सर्वेषु वेदेषु आत्मानमनुजानत
[ग. भा. ५.१४६१०६] इति श्लोकव्याख्यानस्य कस्यचिदव-
ष्टम्भम् । परं तेषां कारकदोष, 'यावानर्थः' इत्यस्यास्मान्दार्थ-
कल्पनाद्देहाप्यपत्तौति सरस उतीर्ये सागरे पतनमेव तत् ।

श्लो. ४८ योगस्थ इति—एतदनन्तरम्—'यस्य सर्वे-'
इत्यादि- कश्चन श्लोकोऽधिकः पठ्यते, वैश्वित्यभिनवगुप्तव्या-
ख्यानाज्ज्ञायते ।

श्लो. ५२ यदेति— इम श्लोकमेवमवतारत्यामास
चामनः—

अनादिवासना तद्द्वितीया भोगकामना ।
उभयोर्लक्षणे सम्यग्वाचार्थे मनीषिभिः ॥
धुषितोऽन नायमानः प्रयोऽसृष्टमपेक्षते ।
न वा किं ते मन ? इति ह्ययनेति न संशयः ॥
मवाऽसाध्यां मुधा चेतस्तदीय ता न वाञ्छति ।
यत्नेन लभ्यमनानं हात्वा तस्सृष्टमीहते ॥
कमेत यदि पीयूष पात्यत्येव स तद्भवम् ।
अज्ञान्यमित्येव ततस्तदापानमिच्छति ॥
तत्र याऽन्नस्य साध्यस्य लिप्सा सा कामना भवेत् ।
अज्ञान्यमित्यनुद्गता पीयूषेहा तु वासना ॥
धृषन्ते ये बहुविधा भोगाः पुण्येन ते दिवि ।
साध्या इत्यवधार्याऽऽ कामना तेषु जायते ॥
विधायार्थ्वरं नावलोकं मनैः
प्रपीयामृतं स्वर्वैर्भिल्लेलेम ।
नरा वेदवादेऽपि ध्रुवधानाः
धुनानि धुती कामयन्ते फलानि
सद्यधुतान्यपि फलान्यपराणि काम-
माकर्णयैयुरिह ताम्यपि तेऽयंयेरन् ।
यदासनामुक्त्वमासविकासमन्त—

स्वत्कामना इष्टमता हि तदोपयाति ॥
विदितस्य फलस्यैव लिप्सा स्यात्कामनामिषा ।
वासनाऽन्ना च ते नैव सृष्टप्रदो हानिनो यन ॥
जीकमुक्तदा सेयमेतत्सिद्धार्थमनुचुत ।
पार्थमुद्दिश्य हृषया × × × वकि श्लोकमिदं स्वयम् ॥

श्लो. ५९ विषया इति—अत्र ज्ञानदेवस्तु—
आकर्णयापरमिदं कुतुक किरीटिन् ।
यत्साधका नियमतो विषयास्तन्तन्ति ।
यच्छन्ति चेन्निश्चयन न परं रसज्ञं
तेऽमीभिरेव विषयैः क्वलीक्रियन्ते ॥
छित्त्वा तरोयेदि शिक्षा सल्लेखेनिर्षिधे-
म्बूल भवियति तदा कथमस्य नाशः ? ।

तिर्विशिष्टा स हि समेत एव तद्द्व
हृद्युत्तुवन्ति विषया रसनावलेन ॥
त्यागेन यान्ति कृपाता विषयाः किलाग्नये
न त्वय्यते तु रसनाविषयो हुटेन ।
यजीवन जनिमतामिह स प्रसिद्ध-
स्त्यन्त्वा च जीवति न स हि शरीरनेत्त ॥
परं तपरमं ब्रह्म यदा पार्यानुभूयते ।
रसोऽप्यसौ तदोऽप्यनाहसाधनेन नियम्यते ॥
विस्मरन्ति हृषीकाणि विषयानलिलानि ।
देहभावाद्य नश्यन्ति ब्रह्मास्मीति मानयेदा ॥
—इति भावार्थमाह । स च संवदनीव—

'इन्द्रियाणि जयन्त्याश्च निराहारा मनोविग ।
वर्जयित्वा तु रसनं तनिरक्षन्व बर्हते ॥
तावज्जितेन्द्रियो न स्याद्विजितान्येन्द्रियः पुमान् ।
न जयेशसन यावज्जितं सर्वं जिते रसे ॥—
—इति भागवतेन [११.८.१२०.२१] परमत्र रसशब्दस्य रागावा-
चित्वमेव सन्दर्भस्वरसानुगुणमित्यतिरोहितमेव प्रेषावत्पाम् ।
उक्तं च भगवता शाण्डिल्येन अत्रत्यमेव रसशब्दमधिकृत्य
भक्तिमीमासायाम्—'रसशब्दाच्च राग.' [११.१६] इति ।

श्लो. ६० यतत इति । 'वसिष्ठो हि च्चरणात्—अनु-
दात्तेतोऽनावश्यकमात्मनेपदमिति ज्ञापनात्परस्मैपदमविसृष्टम् ।
न च हित्वाभावे सतीदित्वानुम् स्यादिति तद्वागणाय हित्व-
करणसार्थकयात्—न तस्यानुदात्तेव लक्षणमात्मनेपदानित्य वजा-
पकत्वम्, हित्वेऽपीदित्वानुम्प्राप्तिस्तु न दृश्यते, अन्त्ये दिव-
स्यैव तत्रिमित्तत्वेन हित्वरूपेण तदभावादिति वाच्यम्, अनु-
दात्ताकारे त्वकरणेनागि गुम्प्राप्तिवारणसम्भवात् नित्यमात्मने-
पदस्य सम्भवाच्च डित्वरणैवैव्यस्य तुर्वात्त्वात् । अनुदात्तेषु
लक्षणात्मनेपदस्यानित्यत्वे तु नित्यमात्मनेपदप्राप्त्यर्थं हित्वरस्य
सार्थक्यसम्भवाद्भवति ज्ञापकत्वम्' इति गुहार्थदोषिकातत्त्वा-
लोकी ।

श्लो. ६१ तानीति—अत्र 'मत्पर'—पदं सगुणमकि-
त्यावकं भवानो चामनो भगवतोऽभिप्रायमेवं वर्णयति—
सर्वेश्वरोऽहं सगुणो मनोऽहं प्रवाशमानो हृदि मत्परस्य ।
भवाभ्यन्तस्ताद्विषयीणि हर्षानपि प्रमाथीनि न पारयन्ति ॥
आत्माऽऽमेवेति विनिश्चितं ध्रुवं तदाप्यहं निर्विषयोऽऽन निर्गुणं ॥
मनश्च नीरं विषयास्तु निम्नभूत स्वभावात्तदनुभवावति ।

इन्द्रियाणां वृत्तयो या मनस शक्यो हि ताः ।
 कल्पयन्त्यत्र विषयान्मनः सासङ्कितं तत्र च ॥
 मनो विवेकाद्विषयाद्वाति रस तु गृह्णाति न निर्गुणेऽस्मिन् ।
 ततो हृषीकाणि पुनर्व्रजन्ति ह्यस्यापि काम विषयेषु सङ्गम् ॥
 यद्यप्याकारमगुणो दर्शयाम्यन कल्पितम् ।
 तथाप्यसौ सञ्चयति न चिरात्परमारमना ॥
 स्मरति सगुणमेत्ज्जातबोधो यदीह
 स्फुरति हृदि तदीये निर्गुण तत्त्वमेव ।
 कनकरसकृता चेद्दृश्यते शालभञ्जी
 न नयनपथमेति द्रष्टुरष्टापद किम् ? ॥
 निराकारं नीर यदि करकतामेति वटिन
 तदाकार धत्ते , यदि तु रसनाया विनिहितम् ।
 न नीरादन्यत्वं गमयति, तथैवान सगुणं
 फले भेद वक्षिद्ब्रूयति न पर निर्गुणपदात् ॥

वाभाति सगुणं चित्ते नैर्गुण्येन स्फुरत्यय ।
 अलङ्कारत्वमापन्नं हिरण्यमिव तत्परम् ॥
 मनो मुञ्चति सौन्दर्ये, नैर्गुण्ये स्फुरिते परम् ।
 अप्यात्मानं विस्मरति ह्यौकाणा तु का कथा ? ॥
 ईदृशो 'मत्परो' ज्ञानी कूर्मोऽज्ञानीव यत्नवान् ।
 इन्द्रियाणि नियम्यास्ते कथिच्चातुर्यवान्तरः ॥
 अहमेव परो यस्य मत्परो ज्ञानवानसौ ।
 सगुणे सादरस्तं च तारयामीति वक्ष्यते ॥
 एवमोहद्वारपरो यो ज्ञानवान् यत्नवानपि ।
 तस्यैव तिष्ठति धरो हृषीकाणामयं गण ॥
 श्लो ६९ या निरैति—इयमतिज्ञयोकिरिति रत्नगद्गारे
 'जाप्रति स्वात्मनि स्वस्था सुप्ता ससारस्थितौ ।
 बालवत्प्रविवेकते सुषुप्तसदृशाशयाः ॥
 इति योगवासिष्ठे [५।४।०।२४]
 सर्वा अप्याविगीताष्टिष्यन्त्यः ।

द्वितीयाध्यायस्य शुद्धिपत्रम् ।

पृ.	प	अशुद्धिः	शुद्धिः	पृ.	प	अशुद्धिः	शुद्धिः
४४	३५	(म.पु. १।२।७।२७) इति कोश. । दीर्घत्व	(म.पु. १।२।७।२७) इति तत्फलदर्शनात् । 'गुड कौटिरयगुडयो' इति कोश । दीर्घत्व	१००-१	२८	स्तकार्यं	-स्तत्कार्यं
६७	३४	धर्माधर्मावजानद्भि	धर्माधर्मौचवजानद्भि	११२-२	१८	'नित्यत्वं देहहानिश्च	'अनित्यत्वं देहहानिर्दु-
७८-	१	तत्र प्रापक-	तत्र प्रमापक-	११८-२	३४	अन्तवच्छेदस्य	अन्तवच्छेदस्य
७६-१	१२	विषयमतो	विषयमर्थतो	११९	६	उत्ताः । शास्त्रे अन्त-	उक्ता शास्त्रे । अत
८३	७	तत अर्हार्थं	तत् अर्हार्थं	"	१९	अप्रमेयं धु...	अप्रमेयं धु...
१००-२	१६	मार्या एवेति ...भाव (?)	मार्या एवेति ... भावः ।	"	"	इति, अप्रमेय...	इति अप्रमेय...
१३-१	३८	आगमप्रामाण्ये	आगमाप्रामाण्ये	१२८-१	२९	औत्तरार्थैर्य-	औत्तरार्थैर्य-
१६	९	अनगच्छन्	अनुगच्छन्	१२९-२	१६	-तत्त्व कुतो न- कल्प्यम् ? कुन इ-	तत्त्व न कल्प्यम्, कुत. ? इ-
१९-१	२९	-नाग्तरीसिद्धत्व-	-नाग्तरीयकत्व-	१४४-१	४	स्वीक्रीयते ?	स्वीक्रीयते ?
"	"	भवति (?) भोग	भवद्विभोग	"	"	व्यापकत्वम् । ब्रह्म ...येण जीवस्तु	व्यापकत्व ब्रह्म... येण जीवस्तु
"	२	अतिदंशस्य	अचिदंशस्य	१४९	२३	-कार्यस्तरण-	-कार्यस्तरण-
"	"	तत्रस्थमुत्	तत्र स्वमुत्	१५१	२४	सूर्योदय	सूर्योदय
				१९८	२४	न किं	तर्किक
				१६-२	२४	उभन्ते । प्राप्नुवन्ति	उभन्ते प्राप्नुवन्ति ।

श्रीमते रामानुजाय नमः ।

श्यामुनमुनिप्रणीतो गीतार्थसंग्रहः ।

[अध्यायः ३]

असक्त्या लोकरक्षायै गुणेष्वारोप्य कर्तृताम् ।
सर्वेश्वरे वा न्यस्योक्ता तृतीये कर्मकार्यता ॥ ७ ॥

श्रीमन्नियमान्तमहादेशिकविरचिता गीतार्थसङ्ग्रहश्च ।

एवं द्वितीयाध्यायोक्तस्य प्रपञ्चनरूपतया पष्ठान्तानां चतुर्णामिकपेटिकालं एकीकरणार्थं तृतीयारम्भे मापर्वतम्— ' तदेव मुमुक्षुभिः परमप्राप्यतया वेदान्तोदितनिरस्तनिखिलाधिधादिदोषगन्थानवधिक्रान्तिशया-सङ्कोचयकरूपागुणगणपरब्रह्मपुरुषोत्तमप्राप्त्युपायभूतं वेदनोपासनध्यानादिशब्दवाच्यं तद्वैकान्तिकात्यन्तिक-भक्तियोगं वक्तुं तदङ्गभूतं " य आत्मा अपहतपाप्मा " [छां. उ. ८।७।१;३] इत्यादिप्रजाप्रतिपाद्योदितं प्राप्तुरारम्भो याथात्म्यदर्शनं तद्विद्यताज्ञानपूर्वकासङ्गकर्मानिष्पाद्यज्ञानयोगसाध्यमुक्तम्'— इत्यारभ्य ' अतः परमध्यायचतुष्टयेन इदमेव प्राप्तुः प्रत्यगात्मनो दर्शनं तसाधनं प्रपञ्च्यते'— इति ।

असक्त्या— परमपुरुषमीतिव्यतिरिक्तस्वर्गादिफलसङ्ख्यागपूर्वकमित्यर्थः । लोकरक्षायै अनुविधेयानुष्ठानस्य कृत्स्नविदः स्वानुष्ठानानुसन्धानेन अकृत्स्नविदः शिष्टलोकस्य निष्प्रमादलुग्टाकरहितघण्टापथवर्तनार्थमित्यर्थः । एतेन लोकसङ्ग्रहशब्दो व्याख्यातः । एवं लोकरक्षणार्थं प्रवृत्तेरन्ततः स्वरक्षापर्यन्तत्वं भाष्योक्तम् ' अन्यथा लोकनाशजनितं पापं ज्ञानयोगादप्येनं प्रच्यावयेत्' [रा. भा. ३।२१] इति । गुणेषु-सत्त्व-रजस्तमसंज्ञकेषु प्रकृतिगुणेष्वित्यर्थः । आरोप्य कर्तृतां-स्वस्य देशकालावस्थादिनिघतविषयज्ञानचिकीर्षा-प्रपत्नाश्रयत्वलक्षणां कर्तृतां गुणप्रयुक्ततया अनुसन्धायेत्यर्थः । तथाच भाष्यं— ' गुणेषु कर्तृत्वानुसन्धानं च इदमेव आत्मनो न स्वरूपप्रयुक्तमिदं कर्तृत्वम्, अपितु गुणसम्पर्ककृतगिति प्राप्ताप्रातविषयेन गुणकृतमित्यनुसन्धानम्' [रा. भा. ३।२९] इति । ' मयि सर्वाणि कर्माणि' [३।३०] इत्यत्र अस्मच्छब्दाभिप्रेतं व्यनक्ति—सर्वेश्वरे वा न्यस्येति । गुणानां तदाश्रयस्य त्रिगुणद्रव्यस्य तत्संस्पृष्टस्य विपुक्तस्य च जीवस्य नियन्त-रि भगवति तस्यास्तन्मूलत्वभावनया निवेश्येत्यभिप्रायः । सूत्रकारश्च ' कर्ता शास्त्रार्थवत्थात्' [ब्र. सू. २।३।३३] इत्यात्मनः कर्तृत्वमुपपाद्य अनन्तरं तस्य परमात्माधीनत्वं ' परातु तच्छ्रुतेः' [ब्र. सू. २।३।४१] इत्याह । सर्वेश्वरे कर्तृत्वानुसन्धानप्रकारश्चैवं भाषितः; ' इदानीमात्मनां परमपुरुषसरीरतया तद्वियाम्यत्वस्वरूपनिरूपणेन भगवति पुरुषोत्तमे सर्वात्मभूते गुणकृतं च कर्तृत्वमारोप्य कर्मकर्तव्यतोच्यते' [रा. भा. ३।३०] इति । यिण्डितार्थश्च उच्यते—' स्वकीयेनात्मना कर्त्रा स्वकीयैश्वोपकारणैः स्वाराधनैकश्रयोोजनाय परमपुरुषः सर्वेशोर्षी सर्वेश्वरः स्वयमेव स्वकीयकर्माणि कारयति' [रा. भा. ३।३०] इत्यादिना ॥ ७ ॥

श्रीमते निगमान्तमहादेशिकाय नमः ।

कर्मयोगो नाम तृतीयोऽध्यायः ३ ।

प्रवृत्तिनिवृत्तिमार्गयोर्युगपदुपदेशेनाकुलीभूतस्यार्जुनस्य प्रश्नः [१।२]

अर्जुन उवाच— ज्यायसी चेत्कर्मणस्ते मता बुद्धिर्जनार्दन ! ।

तत्किं कर्मणि घोरं मां नियोजयसि केशव ! ॥ १ ॥

१ शाङ्करभाष्यम् ।

शास्त्रस्य प्रवृत्तिनिवृत्तिविषयभूते द्वे बुद्धी भगवता निर्दिष्टे, साङ्ख्ये बुद्धियोगे बुद्धिरिति च । तत्र 'प्रजहाति यदा कामान्' [२।५५] इत्यारभ्य आ अध्यायपरिसमाप्तेः साङ्ख्यबुद्ध्या-श्रितानां सन्न्यासं कर्तव्यमुक्त्वा तेषां तन्निष्ठतयैव च कृतार्थता उक्ता 'एषा ब्राह्मी स्थितिः' [२।७२] इति । अर्जुनाय च 'कर्मण्येवाधिकारस्ते ... मा ते सङ्गोऽस्त्वकर्मणि' [२।४७] इति कर्मैव कर्तव्यमुक्तवान् योगबुद्धिमाश्रित्य, न तत एव श्रेयःप्राप्तिमुक्तवान् ।

२ आनन्दगिरिकृता शाङ्करभाष्यव्याख्या ।

पूर्वोत्तराध्याययोः सम्बन्धं वक्तुं पूर्वस्मिन्नध्याये वृत्तमर्थं सङ्गिष्यानुवदति— शास्त्रस्येति । गीताशास्त्रप्रारम्भापेक्षितं हेतुफलमूलं बुद्धिद्वयं भगवतोपदिष्टमित्यर्थः । प्रवृत्तार्जुनस्यभिप्रायं निर्दिष्टुं प्रवृत्तमार्गान्तरमनुवदति— तत्रेति । अध्यायो बुद्धिद्वय-विधारणं वा साप्तम्यर्थः । पारमार्थिके तत्त्वे यज्ज्ञानं तन्निष्ठा-नामशेषकामत्यागिनां कामयुक्तानां कर्मिणामपि प्रतिपत्तिकर्म-वत्यागं कर्तव्यत्वेन भगवानुक्तवानित्यर्थः । तथापि मोक्षसा-धने विवक्ष्यसमुच्चयोरन्यतरस्य विवक्षितत्वबुद्ध्या समनन्तर-

प्रश्नप्रवृत्तिरित्याशङ्कयाऽऽह— उक्तेति । अर्जुनस्य मनसि व्याकुल्येव प्रश्नबीजं दर्शयितुमुक्तमर्थान्तरमनुभाषते— अर्जु-नाय चेति । साङ्ख्यबुद्धिमाश्रित्य कर्मतयागमुक्त्वा पुनस्त-स्यैव कर्तव्यत्वं कथं मियो विदंश्च ब्रवीति ? इत्याशङ्कयाऽऽह— योगेति । यथा साङ्ख्यबुद्धिमाश्रितानां सन्न्यासद्वारा तन्नि-ष्ठाना कृतार्थतोका, तथा योगबुद्धिमाश्रित्य कर्म कुर्वतोऽपि कृतार्थत्वमुक्तमित्याशङ्कयाऽऽह— न तत एवेति । 'दूरेण श्वरं कर्म बुद्धियोगात्' [२।४९] इति दर्शनादिति शेषः ।

१ शां. भा.— तदेतदालक्ष्य पर्याकुलीभूतबुद्धिरर्जुन उवाच । कथं भक्ताय श्रेयोर्थिनो यः साक्षात् श्रेयःप्राप्तिसाधनं साङ्ख्यबुद्धिनिष्ठां श्रावयित्वा मां कर्मणि दृष्टानेकानर्थयुक्ते पारम्पर्येणापि अनेकान्तिकश्रेयःप्राप्तिफले नियुञ्ज्यादिति युक्तः पर्याकुलीभावोऽर्जुनस्य, तदनु रूपश्च प्रश्नः 'ज्यायसी चेत्' इत्यादिः, प्रश्नापाकरणवाच्यं च भगवतो युक्तं यथोक्तविभागविषये ज्ञात्वे ।

२ आ. शां. व्या.— बुद्धिव्याकुल्येव प्रश्नबीजं प्रति-लम्प्य प्रश्नं करोतीत्याह— तदेतदिति । साक्षादेव श्रेयस्सा-धनं ज्ञानमन्येभ्यो दर्शितं तदित्युच्यते, तद्विपरीतं कर्म स्व-स्यानुष्ठयत्वेनोक्तमेतदिति निर्दिश्यते, भगवद्भुतेऽर्थे सन्दिग्ध-मानस्य निर्णयाकाङ्क्षया प्रश्नप्रवृत्तेरस्ति पूर्वोत्तराध्याययोस्त्या-प्योत्पापकलशना सङ्गतिरित्यर्थः । अर्जुनस्य प्रश्ननिमित्तं पर्या-ङ्क्यत्वं प्रश्नयति— कथमित्यादिना । यदि साक्षादेव श्रेय-स्साधनं साङ्ख्यसन्दिग्धतयापेक्षितविषयबुद्धौ निष्ठापूर्वं तदप्यस्मै श्रेयोर्थिनो गच्छाय प्राप्तमित्या मां पुनरभक्तमपेयोर्थिनविव कर्मणि

पूर्वोक्तविपरीते कथं भगवानियोकुर्महेतीत्यर्जुनस्य पर्याकुली-भावो युक्त इति सम्बन्धः । ज्ञाननिष्ठातो विपरीतं स्फोरयितुं कर्म विनिश्चितं— दृष्टेति । युद्धे हि क्षत्रकर्मणि दृष्टानेकानर्थो गुरुभ्रातृर्विद्यादिस्तेन सम्बद्धे, बुद्धिबुद्धिद्वाराऽपि वर्तमाने जन्म-न्येव फलमित्यनियते मम भक्तस्य श्रेयोर्थिनो नियोगो भग-वतो युक्तो न भवतीति शेषः । यद्योक्तं निमित्तं प्रसृत्य युक्तं, तदनुगुणत्वात्स्येति योतकमाह— तदनु रूपश्चेति । ज्ञान-निष्ठानां कृतार्थता, कर्मनिष्ठानां तु न तथेत्युक्तविभागमागि-द्यालमित्यत्र 'लोकेऽस्मिन्' [२।३] इत्यादिवाक्यवत्यापि योतकत्वं दर्शयति— प्रश्नेति ।

१ शां. भा.— केचित्तु— अर्जुनस्य प्रभार्षमन्यया कल्पयित्वा तन्प्रतिकूलं भगवतः प्रतिवचनं वर्णयन्ति, यथा चात्मना सम्बन्धग्रन्थे गीतार्या निरूपितः, तत्प्रतिकूलं चेह पुनः प्रश्नप्रतिवचन-

योरर्थं निरूपयन्ति । कथं ? तत्र सम्बन्धग्रन्थे तावत्— सर्वेषामाश्रमिणां ज्ञानकर्मणोः समुच्चयो गीताशास्त्रे निश्चितोऽर्थ इत्युक्तम् ; पुनर्विशेषितयावज्जीवश्रुतिचोदितानि कर्माणि परित्यज्य केवलादेव ज्ञानान्मोक्षः प्राप्नोते इत्येतदेकान्तैव प्रतिपिद्धमिति । इह तु आश्रमविकल्पं दर्शयता यावज्जीवश्रुतिचोदितानामेव कर्मणां परित्याग उक्तः, तत् कथमीदृशं विरुद्धमर्थमर्जुनाय ब्रूयाद्गगनान् ? श्रोता वा कथं विरुद्धमर्थमवधारयेत् ? ।

२ आ. शां. व्या.— शाखादेव श्रेयस्वाप्तानमन्येभ्यो भगवतोर्कं, न तु महत्तमम् ; इति मत्वाऽऽहोतीमृतं सन् पृच्छतीति स्वाभिप्रायेण सम्बन्धमुक्त्वा वृत्तिकाराभिप्राय इत्ययति— केचित्त्विति । ज्ञानकर्मणोः समुच्चयमवधारयितुं प्रथाज्ञीकरि समुच्चयावधारणेनैव प्रतिवचनमुचितं, न च तथा भगवता प्रतिवचनमुक्तं, तथा च प्रत्यय समुच्चयविषयत्वोपगमात् प्रत्युक्त्वा समुच्चयविषयत्वात्तयोर्मिषो विरोधो वृत्तिकारमते स्यादित्यर्थः । किञ्च केवलं प्रथमप्रतिवचनद्वारेण परमते परस्परविरोधो न भवति, अपि तु परेषां स्वग्रन्थेऽपि पूर्वापरविरोधोऽस्तीत्याह— यथा चेति । आत्मना वृत्तिकारैरिति यावत् । सम्बन्धग्रन्थो गीताशास्त्रान्मोषोद्घातः । इहेति तृतीयाध्यायारम्भ परामुद्यति । तदेव विष्णुपत्राकाङ्क्षामाह— कथमिति । पूर्वापरविरोधस्फोरयितुं सम्बन्धग्रन्थो कर्ममनुवदति— तत्रेति । परकीया वृत्तिः सप्तम्या समुत्पिद्यते, सम्बन्धग्रन्थे तावदयमर्थ उक्त इति सम्बन्ध । तमेवार्थं विशदयति— सर्वेषामिति । सर्वकर्मसंभ्यासपूर्वकज्ञानादेव केवलादेवैवत्यमित्यस्मिन्नर्थे शास्त्रस्य पूर्ववसानान समुच्चयो विशिष्टस्तत्रेत्याशङ्क्याऽऽह— पुनरिति । उक्तगीतायां वृत्तिकारैरेव कर्मत्यागयोगेन विशेषित-

त्वान्नाविषयित्वोऽर्कं भवितुमुत्सहते, तथा च धौतानि कर्माणि त्यक्त्वा ज्ञानादेव केवलान्मुक्तिर्भवतीत्येतन्मते नियमेनैव यावज्जीवश्रुतिभिर्निमित्तप्रतिपिद्धत्वान्मान्युपगन्तुमुचितमित्यर्थः । तथापि कथं मिषो विरोधधोरित्याशङ्क्याऽऽह— इह त्विति । प्रथमतो हि सम्बन्धग्रन्थे समुच्चयो गीताप्रतिपाद्यत्वेन वृत्तिरुक्ता प्रतिज्ञातः, धौतकर्मपरित्यागश्च श्रुतिविरोधादेव न सम्भवतीत्युक्तं तृतीयाध्यायारम्भे, पुनः सन्न्यासिना ज्ञाननिष्ठा कर्मिणां कर्मनिष्ठेत्याश्रमविभागमभिदधता पूर्वप्रतिपिद्धकर्मत्यागान्मुपगमाम्मिषो विरोधो दर्शितः स्यादित्यर्थः । ननु यथा भगवता प्रतिपादितं तत्रैव वृत्तिकृता व्याख्यातमिति न तस्यापराधोऽस्तीत्याशङ्क्याऽऽह— तत्रकथमिति । न हीह भगवान्विरुद्धमर्थमभिधत्ते, सर्वज्ञस्य परमासत्य विरुद्ध्यर्थादित्यायोगात् ; किन्तु तदभिप्रायापरिज्ञानादेव व्याख्यातुर्विरुद्ध्यर्थादित्येत्यर्थः । भगवतो विरुद्ध्यर्थादित्त्वामावेऽपि श्रोतुर्विरुद्ध्यर्थं प्रतिपत्तिं प्रतीत्य व्याचक्षणां वृत्तिकारो नापराध्यतीत्याशङ्क्याऽऽह— श्रोता चेति । अर्जुनो हि श्रोता, सोऽपि बुद्धिपूर्वकारी भगवदुक्तमेवावधारयन् विरुद्धमर्थमवधारयितुमर्हति, तथा च परस्यैव विरुद्ध्यर्थादित्येत्यर्थः ।

? शां. भा.— तत्रैतत् स्यात्— गृहस्थानामेव श्रौतस्मार्तकर्मपरित्यागेन केवलादेव ज्ञानान्मोक्षः प्रतिपिद्यते, न तु आश्रमान्तराणामिति ; एतदपि पूर्वोत्तरविरुद्धमेव । कथं ? सर्वाश्रमिणां ज्ञानकर्मणोः समुच्चयो गीताशास्त्रे निश्चितोऽर्थ इति भातैवार्थेह कथं तद्विरुद्धं केवलादेव ज्ञानान्मोक्षं ब्रूयादाश्रमान्तराणाम् ? । अथ भूतं— श्रौतकर्मपिक्षमा एतद्वचनं केवलादेव ज्ञानात् श्रौतकर्मरहितात् गृहस्थानां मोक्षः प्रतिपिद्यत इति । तत्र गृहस्थानां विद्यमानमापि स्मार्तं कर्म अविद्यमानवदुपेक्ष्य ज्ञानादेव केवलादित्युच्यत इति । एतदपि विरुद्धम् । कथं ? गृहस्थस्यैव स्मार्तकर्मणा समुचितान्ज्ञानान्मोक्षः प्रतिपिद्यते, न त्वाश्रमान्तराणाम्, इति कथं विवेकिभिः शक्यमवधारयितुम् ? । किञ्च— यदि मोक्षसाधनत्वेन स्मार्तानि कर्माणि ऊर्ध्वरेतसां समुच्चयन्ते तथा गृहस्थस्यापि ह्यप्यतां स्मार्तैरेव समुच्चयो न श्रौतैः ।

२ आ. शां. व्या.— विशेषं परिहराणङ्कते— तत्रेति । सम्बन्धग्रन्थे हि वृत्तिकारस्यैतदभिप्रेतं गृहस्थानामेव सत्त्वा परित्यज्ज्ञानमन्तरेण यावज्जीवश्रुतिचोदितानि विद्वोऽप्रादिरवधानेन केवलादेवाऽऽप्रातिक्रान्तज्ञानान्मोक्षमपेक्षमाणानां यावज्जीवश्रुतिचोदितानि निषिध्यते, न तु स्वरूपेणैव कर्मत्यागो ज्ञानान्मोक्षो वा निषेधो भिद्यते । तृतीये पुनरुक्त्याये कर्मत्यागिणां गृहस्थेभ्यो व्यतिरिक्तानामेव केवलादात्मज्ञानान्मोक्षो विवक्ष्यते, अतो निरवप्यत्वादिप्रतिषेधान्मुक्तानयोर्न विरोधा-

शङ्कित्यर्थः । विधान्तरण विरोध दर्शयन्नुत्तरमाह— एतद्वृत्तिवि । विरोधमेवाऽऽकाङ्क्षाद्वारा साधयति— कथमित्यादिना । श्रौतं कर्म गृहस्थानामवश्यमनुष्ठेयमित्यनेनाभिप्रायेण तेषां केवलादात्मज्ञानान्मोक्षो निषिध्यते, न तु गृहस्थानां ज्ञानमात्रायतं मोक्ष प्रतिपिष्यान्येषां केवलज्ञानाधीनो मोक्षो विवक्ष्यते, आश्रमान्तराणामपि स्मार्तैः कर्मणा समुच्चयान्मुपगमादिति बोधयति— अयेति । एतत्परासृष्टे वचनमेवाभि-नयति— केवलादिति । ननु गृहस्थानां श्रौतकर्मरहित्येऽपि

सति स्मार्तं कर्मणि कुतो ज्ञानस्य केवलत्व लभ्यते, येन निषेधोक्तिरर्थवती ? तत्राऽऽह— तत्रेति । प्रकृतप्रचनमेव सप्तम्यर्थे । प्रधान हि श्रौत कर्म तदाहित्ये सति स्मार्तस्य कर्मण सतोऽन्यसद्भावमभिप्रत्य ज्ञानस्य केवलत्वमुक्तमिति युक्ता निषेधोक्तिरित्यर्थः । गृहस्थानामेव श्रौतकर्मसमुच्चय, नान्येषाम्, अन्येषा तु स्मार्तैरेतौ पक्षपाते हत्वमात्रं मन्वानं सन्परिहरति— एतदपीति । तमेव हत्वमात्रं प्रप्रद्वारा विद्

धोति— कथमित्यादिना । गृहस्थानां श्रौतस्मार्तकर्मसमुच्चितं ज्ञानं मुक्तिहेतुरित्यनुपमायात् केवलस्मार्तकर्मसमुच्चितात्ततो न मुक्तिरिति निषेधो युज्यते, ऊर्ध्वरेतसा तु स्मार्तकर्ममात्रसमुच्चितात् ज्ञानान्मुक्तिरिति विभागे नास्ति हेतुरित्यर्थः । यक्षपाते कारणं नास्तीत्युक्त्वा पक्षपातपरित्यागे कारणमस्तीत्याह— किञ्चेति । गृहस्थानामपि ब्रह्मज्ञानं स्मार्तैरेव कर्मणि समुचितं मोक्षसाधनं, ब्रह्मज्ञानत्वात् ऊर्ध्वरेतस्तस्य व्यवस्थितब्रह्मज्ञानवदिति पक्षपातपरित्यागे हेतुः स्फुरत्यति— यदीत्यादिना ।

१ शां. भा.— अथ श्रौतैः स्मार्तैश्च गृहस्थस्यैव समुच्चयो मोक्षाय; ऊर्ध्वरेतसां तु स्मार्तकर्ममात्रसमुच्चिताज्ज्ञानान्मोक्ष इति । तत्रैवं सति गृहस्थस्यायासबाहुल्यात् श्रौतं स्मार्तं च बहुदुःखरूपं कर्म शिरस्यारोपितं स्यात् । अथ गृहस्थस्यैव आयासबाहुल्यकरणत्वात् मोक्षः स्यात्, नाश्रमान्तराणां श्रौतनित्यकर्मरहितत्वादिति । तदप्यसत्, सर्वोपनिषत्सु इतिहासपुराणयोगशास्त्रेषु च ज्ञानाङ्गत्वेन मुमुक्षोः सरूपसन्न्यासविधानात्, आश्रमत्रिकल्पसमुच्चयविधानाच्च श्रुतिस्मृतयोः ।

२ आ. शा. व्या— यदि गृहस्थानां ब्रह्मज्ञानं स्मार्तैरेव कर्मणि समुचितं मोक्षहेतुरिति विवक्षितं, तदा तात्पर्यं यावच्चोक्तमिति विवक्ष्येत, यदि स्मार्तैरेपि कर्मणि समागतं तदीयं ज्ञानं मोक्षसाधनं विवक्ष्येत तदा सिद्धसाध्यतयति प्रागुक्तमभिप्रेत्य चोदयति— अथेति । आश्रमन्तराणां तर्हि क्वल्यदेव ज्ञानवत् मुक्तिरिति प्रागुक्तविरोधतादवस्थमित्याशङ्क्याऽऽह— ऊर्ध्वरेतसा त्विति । यद्योक्तं विभागे गार्हस्थ्ये ऋषात्मक कर्मबाहुल्यादनुपायमापद्येतेति दूषयति तत्रति । 'साधनस्यस्त्वैकत्वमुपस्थेव इति न्यायमान्तिव साहते— अथेति । क्लृप्तबाहुल्योपेतं श्रौतं स्मार्तं च बहुकमं तस्यानुपनादृष्टस्यम्यमो व स्यादेवेत्यर्थः । एवकारनिरस्य दर्शयति— नाऽऽश्रमन्तराणामिति । तेषां नास्ति मुक्तिरित्यत्र यावच्चोक्तादिभ्युतिविहिततापर्यायानुष्ठेयकर्मैरादित्य हेतुः सूचयति— श्रौतेति । शास्त्रविरोधप्रदायश्च निर

वशात्त्वमभिप्रेत्य दूषयति— तदपीति । ऐकाग्रम्यस्यैव गार्हस्थ्यस्यैव प्राधान्यादानधिकृतान्चादिविषय कर्मसन्न्यासविधानं मि यावच्चयाऽऽह— ज्ञानाङ्गत्वेनेति । न खल्वनधिकृतानां न-बाधोना सत्यास ध्वनायाद्युक्तिद्वारा ज्ञानाङ्गं भवितुमर्हति, तेषां ध्वनायाद्य-भासासामर्थ्यात्, अतः श्रुत्यादिना विरोधे नास्ति गार्हस्थ्यस्य प्राधान्यमित्यर्थः । तस्य प्राधान्याभावे हेतुन्तरमाह— आश्रमेति । 'ब्रह्मचर्यं परिसमाप्य गृही भवेत्, गृहादनीभूत्वा प्रजयेत्, यदि वेतरथा ब्रह्मचर्यदेव प्रजद्वहाद्वा वनाद्वा' [जा. उ. ४. या उ. १] इति धृतौ तस्याऽऽश्रमत्वस्यैव हेतुवत् इति 'यमिच्छेत्तमावसेत्' इत्यादिसंज्ञौ-ऽऽऽश्रमणो समुच्चयव विरूपेण चाऽऽश्रमन्तरात्मिकञ्च प्रति वि जानात् गार्हस्थ्यस्य प्रधानत्वमित्यर्थः ।

१ शां. भा— सिद्धस्तर्हि सर्वाश्रमिणां ज्ञानकर्मणोः समुच्चयः ? न, मुमुक्षोः सर्वकर्मसन्न्यासविधानात् । "पुत्रपणायाश्च रिषैपणायाश्च लोकैपणायाश्च व्युत्पायायाश्च भिक्षार्थं चरन्ति" [वृ. उ. ३।५।१] "तस्मात्सन्न्यासमेवा तपसामातिरिक्तमाहुः" [म. ना. उ. २४।१] "न्यास एवात्यरेचयत्" [म. ना. २१।२] इति "न कर्मणा न प्रजया धनेन त्यागेनैके अमृतत्वमानसुः" [कं. च. १।२] इति च "ब्रह्मचर्यदेव प्रजयेत्" [जा. उ. ४] इत्याद्याः श्रुतयः । 'त्यज धर्ममधर्मं च उभे सत्यानृते त्यज । उभे सत्यानृते त्यक्त्वा येन त्यजसि तत्त्यज' [म. भा. १।२।२१।४०+३३१।४४] "ससारमेव निस्तारं दृष्ट्वा सारदिवक्षया । प्रजयत्यकृतोद्वाहः परं वैराग्यमाश्रितः" [ना. प. उ. ३।५] इति ब्रह्मसूत्रैः । 'कर्मणा चध्यते जन्तुर्विद्यया च विमुच्यते । तस्मात् कर्म न दुर्वृत्ति यतयः पारदर्शिनः' [म. भा. १।२।४१।७] इति शुक्रानुशासनम् । इहापि च 'सर्वकर्माणि मनसा सन्न्यस्य' [५।२३] इत्यादि ।

२ आ. शा. व्या— यदि सर्वेषामश्रमणोः मुक्तिरित्युक्तिरुच्यते तर्हि तस्मात्प्रमदितिकर्मणां ज्ञानं समुच्चयं तिष्ठ्यतीति शङ्कते— सिद्धस्तर्हि इति । यद्यपि ज्ञानोत्पत्ताश्रम कर्मणां प्राथम्यं, तथापि ज्ञानमुत्पन्नं नैव फले सहकारित्वेन ता-स्येतेतदस्यैव शब्दात्तद्विस्तृतमिति दूषयति— न,

मुमुक्षोरिति । सन्न्यासविधानमेवाऽऽश्रममिति— द्युत्पायेत्यादिना । परणाम्यो वैतुल्येनेत्यादिनां तत्परिहायं, आश्रमसम्पन्नत्वेनैव तत्र विहितकर्मैकतापुत्राणमपि कर्तव्यमित्याह— अथेति । प्रागुक्तानां श्रमणानामवस्थासन्न्यासपर्यन्तं च ज्ञानद्वारा मोक्षस्यैवादिन्याह— तस्मादिति ।

अतिरिक्तमतिशयवन्त महाफलमिति यावत् । प्रकृतकर्मभ्यः सक्तान्दान्यास एवातिशयवानासीदित्युक्तेऽर्थं वान्मयान्तर एवति-
न्यास एवेति । लोकप्रथमे तु साधनत्रय परित्यज्य ससारा
द्विरका सन्त्यासपूर्वकादात्मज्ञानादेव प्रवृत्तवन्तो मोक्षमित्याह-
न कर्मणेति । सति वैराग्ये नास्ति कमापक्षा, सर्वो सामर्थ्या
कार्याक्षपात्तुपपत्तिरित्याह— ब्रह्मचर्यादेवेति । इत्याद्या सर्व
कर्मसन्त्यासविधायिन्य धुनयो भवन्त इति शय । ' एतमेव प्रमा
जिनो लोकमिच्छन्त प्रवर्जति ' [बृ २ ४।४।२२] इत्यादिवाक्य
सङ्ग्रहार्थमाह । तत्रैव स्मृतौऽप्युदाहरति त्यजेति । धर्माधर्मयो
सत्यानृतयोश्च ससारात्सम्भक्तत्वान्मुमुक्षुणा तत्यागे प्रयतितव्य

मित्यर्थ । त्यक्तत्वात्तन्मिमांसायापि तत्त्वत स्वहृत्सम्बन्धाभाव्य
त्याज्यत्वमविशिष्टमित्याह—येनेति । अनुभवानुसारण प्रमातृता-
प्रमुखस्य ससारस्य तु खफलत्वमाहस्य मोक्षहतुसम्यग्ज्ञानस्ति-
दये ब्रह्मचर्यादेव परिश्रयमनुप्रेषमित्युत्पत्तिविधिसुगन्धस्य
ति—ससारमिति । तत्प्रज्ञानमुद्दिश्य ब्रह्मचर्यादेव कर्मस-
त्याससामग्रीमभिवधानो विनियोगविधिं सूचयति—पर-
मिति । ज्ञानकर्मणोरसमुच्चयार्थं फलविभाग कथयति—कर्म-
णेति । उक्त फलविभागमनुय ज्ञाननिष्ठाना कर्मसन्त्यासस्य
कतन्व्यत्वमाह—तस्मादिति । वाक्यस्येऽपि सर्वैकं
सन्त्यासो विवक्षितोऽस्तीत्याह—इहापीति ।

१ शां. भा.— मोक्षस्य चाकार्यात्वान्मुमुक्षोः कर्मानर्थक्यम् । नित्यानि प्रत्यवायपरिहारा-
र्थमनुप्रेषानीति चेत्, न; असक्तवासिविषयत्वात् प्रत्यवायमाप्तेः । न ह्यप्रि कार्याद्यकरणात् सक्त्यासिनः
प्रत्यवायः कल्पयितुं शक्यः; यथा ब्रह्मचारिणामसक्त्यासिनामपि कर्मिणां । न तात्रचित्तानाम-
करणाद्भारादेव भावरूपस्य प्रत्ययास्योत्पत्तिः कल्पयितुं शक्या, "कथमसतः सजायेत" [छा ६।२।२]
इत्यसतः सज्जन्मासम्भवश्रुतेः । यदि विहिताकरणादसम्भाव्यमपि प्रत्ययाय ब्रूयद्देवः, तदाऽनर्थकरो
वेदोऽप्रमाणमित्युक्तं स्यात्, विहितस्य करणाकरणार्हुत्वात्रफलत्वात् । तथा च कारकं शास्त्रं
न ज्ञापकमित्यनुपपन्नार्थं कल्पितं स्यात् । न चैतदिष्टम् । तस्मान्न सक्त्यासिना कमाणि; अतो
ज्ञानकर्मणोः समुच्चयानुपपत्तिः; 'ज्यायसी चेत् कर्मणस्ते मता बुद्धिः' इत्यर्जुनस्य प्रश्नानुपपत्तेश्च ।

२ आ शा व्या.— ज्ञानार्थिना मुमुक्षो सन्त्यासवि
ष्यनुपपत्तिवाचित समुच्चयवचनमित्युक्तम् इदानीं मोक्षस्यभा
वागेचनयाऽपि समुच्चयवचनमनुचितमित्याह— मोक्षस्य
चेति । 'अर्जुनविहितं कर्म निर्दिष्टं च समाचरत् । प्रसन्न
केन्द्रियार्थेषु न पतनमृच्छति ' [मनु १।१।१४] इति स्मृते
समुमुक्षुणाऽपि प्रत्यवायनिवृत्तये कर्तव्यं नित्यं कर्मिति शङ्कते—
नित्यस्तरिति । यो यद्विष्णुं वक्ष्यत्येकमुक्तं सत्त्वं सत्त्वं
प्रत्यवायो भवति, न तु कर्मानविकारिण सक्त्यासिनस्तत्करणा
त्प्रत्यवाय सम्भवतीति दूषयति— न, असन्त्यासीति ।
तद्वदस्पष्टमिति— न हाति । समिद्धोऽन्त्यास्यनायकरणात् य
वाय सन्त्यासिनो नास्तीत्यर्थ । तत्र व्यतिरेकोदाहरणमाह—
यथेति । अकरणात्प्रत्यवायोत्पत्तिमनुपेक्षेत्, सम्प्रति प्रवि
ष्टिदृष्ट्यादेव प्रत्यवाय, न त्वकरणाद्भावद्वाद्योत्पत्तेर्गोकेवेद
विद्वत्त्वादित्याह न तावदिति । ननु नित्यकर्मविधायी वेद
स्तदकरणात्प्रत्यवायो भवतीति ब्रुवति सत्त्वाभ्यकरणत्प्रत्यवायो
न भवति इति धुमिमाभित्योच्यत धुत्वन्तरविरोधादिति तत्र
ऽह— यदीति । विहितस्याकरणे सत्यनर्थमाप्तेने नित्यकर्म

विधायो वेदोऽनर्थकरत्वेनाप्रमाणमित्याहङ्गयाऽह— विहित
स्येति । न विहितस्य करणे विरुद्धोऽप्राप्तिसिद्धिर्ण क्तं भवेत्
प्यते धूमादिना नयनपीडनादि, तु ख तु प्रयत्नमेव, अकरणे च
प्रत्यवायोत्पत्ति, उमययाऽपि पुरुषत्वानयकरो यदोऽप्रमाणनेन
स्यादस्य । नन्वभावस्यापि भावात्पादनमात्मर्थे च द सम्य
दधियाति तथा च विहिताकरणप्रत्यवायपरिहारे विहितकरणे
पनिष्करीति चेत्प्राह— तत्रैव चेति । लोकप्रसिद्धत्वात्तदर्थस्य
श्रयणेन शास्त्रवृत्त्याकारावपूर्वकत्वात्तानायोगो ज्ञापकमेव
ज्ञमित्यर्थ । कारकत्वे च तस्याप्रामाण्यमप्यहं स्यादित्याह—
कारकमिति । भगवु शास्त्रसाध्याप्रामाण्यमित्याह— तत्रैव चेत्
तथाऽऽप्येवोपात्तान्मित्येवत्वान्मैवमित्याह— न चेति । अनि-
र्वाच्यानुपपत्त्यस्य सर्वद्वन्द्वभावज्ञान कारण, समीहितस्यन
ज्ञान तु चरण्यासादिप्रवृत्तिकारण, इत्यतीत्येवोपसंहारि—
तस्मादिति । अकरणात्प्रत्यवायोत्पत्त्यसम्भवस्तच्छब्दाय ।
स-शक्तिना ज्ञाननिष्ठाना कर्मसत्यामित्याह— कर्मसम्भवे
फलमाह— अत इति । समुच्चयानुपपत्तौ हेत्वन्तमाह—
त्प्रायसीति ।

१ शां. भा.— यदि हि भगवता द्वितीयेऽध्याये 'ज्ञानं कर्म च समुच्चिन्त्य त्वयैकेनानुप्रेषम्'
इत्युक्तं स्यात्, ततोऽर्जुनस्य प्रश्नोऽनुपपन्नः 'ज्यायसी चेत्कर्मणस्ते मता बुद्धिः' इति । अर्जुनाय चेत्
'बुद्धिकर्मणी त्वया अनुप्रेषे इत्युक्ते, या च कर्मणो ज्यायसी बुद्धिः साप्युक्तेवेति 'तत् किं कर्मणि
यौरे मां नियोजयसि केशव !' [३।२] इत्युपालम्भो वा प्रश्नो वा न कथञ्चनापपत्तौ । न चार्जु-
नस्यैव ज्यायसी बुद्धिर्नानुप्रेषेति भगवतोक्तं पूर्वमिति कल्पयितुं युक्तम्, येन 'ज्यायसी चेत्' इति

विवेकतः प्रश्नः स्यात् । यदि पुनरेकस्य पुरुषस्य ज्ञानकर्मणोर्विरोधाद्युपपन्नानं न सम्भवतीति भिन्नपुरुषानुष्ठेयत्वं भगवता पूर्वमुक्तं स्यात्, ततोऽयं प्रश्न उपपन्नः 'ज्यायसी चेत्' इत्यादिः । अवि-
वेकतः प्रश्नकल्पनायामपि भिन्नपुरुषानुष्ठेयत्वेन भगवतः प्रतिवचनं नोपपद्यते । न चाज्ञाननिषिक्तं भगवत्प्रतिवचनं कल्पनीयम् । अस्माच्च भिन्नपुरुषानुष्ठेयत्वेन ज्ञानकर्मनिष्ठयोर्भगवतः प्रतिवचनदर्शनात् ज्ञानकर्मणोः समुच्चयानुपपत्तिः, तस्मात् केवलदेव ज्ञानान्मोक्ष इत्येपांशुर्नो निश्चितो गीतास्तु सर्वोपनिष सु च । ज्ञानकर्मणोः 'एकं वद निश्चित्य' [३।२] इति चैकविषयैव प्रार्थनाऽनुपपन्नोभयोः सम्भवे । 'कुरु कर्मव तस्माच्चम्' [४।१५] इति च ज्ञाननिष्ठासम्भवमर्जुनस्य अवधारणेन दर्शयिष्यति ।

२ आ.शां.व्या.—प्रश्नानुपपत्तिमेव प्रपञ्चयति—यद्दि हीति । समुच्चयोपदेशे प्रश्नकदेशानुपपत्तौ न तदुपदेशोपपत्तिरित्याह—
अर्जुनयेति । 'कर्मण्येवाधिकारस्ते मा फलेषु कदाचन' [२।४७] इत्यर्जुनं प्रत्युपदेशात् प्रति ज्यायसी बुद्धिर्नोकेति युक्तं तद्विनिश्चयानुपालम्भवचनम्^२ इत्याशङ्क्याऽऽह— न चेति । येन कल्पनेन 'ज्यायसी चेत्' इत्यारभ्य 'तर्हि कर्मणि' इत्यु-
पालम्भमात्रं प्रश्नं स्यात्, तथा न युक्तं कल्पयितुम् 'एषा तेषामिहिता साङ्ख्ये बुद्धिः' [२।३९] इति वचनविरोधादिति योजना । कल्प-पक्षे तर्हि प्रश्नोपपत्तिः ? इत्याशङ्क्या-

ऽऽह— यद्दिती । भगवद्बुद्धेऽयं प्रवृत्तिकामावात्म्यं स्यादित्याशङ्क्य पूर्वोक्तमेवाधिकारविशेषा स्मारयति— अवि-
वेकत इति । भगवतोऽपि प्रतिवचनमज्ञाननिमित्तं प्रश्ना-
नुपपत्त्वादित्याशङ्क्याधिकं दर्शयति— न चेति । भगवन्
सर्वज्ञत्वप्रसिद्धिविरोधादज्ञानाधीनप्रतिवचनायोगादित्यर्थः । इत्थं
समुच्चयं शास्त्रार्थो न भवतीत्याह— अस्माच्चेति । कस्तर्हि
शास्त्रार्थो विवक्षितस्तस्मात्— केवलमिति । ज्ञानकर्मणो
समुच्चयानुपपत्तौ कारणान्तरमाह— ज्ञानेति । वाक्यविशेषणा-
दपि समुच्चयस्याशास्त्रार्थेत्याह— कुरु कर्मवेति ।

१ शां. भा.—ज्यायसी चेदिति ॥ ज्यायसी श्रेयसी चेद्यदि कर्मणः सकाशात् ते तव मता-
ऽभिप्रेता बुद्धिर्ज्ञानं हे जनार्दन ! यदि बुद्धिकर्मणी समुचिते इष्टे, तदैकं श्रेयस्साधनमिति कर्मणो
ज्यायसी बुद्धिरिति कर्मणोऽतिरिक्तकरणं बुद्धेरनुपपन्नमर्जुनेन कृतं स्यात् ; न हि तदैव तस्मात् फलतो-
ऽतिरिक्तं स्यात् तथा च, कर्मणः श्रेयस्करी भगवतोक्ता बुद्धिः, अश्रेयस्करी च कर्म कुर्विति मां प्रति-
पादयति, तत् किं कारणम् ? इति भगवत् उपात्ममभिव कुर्वन् 'तत् किं कस्मात् कर्मणि घोरे
कूरे हिंसाक्षणे मां नियोजयसि केशव !' इति च यदाह, तच्च नोपपद्यते । अथ स्मार्तैर्नैव कर्मणा
समुच्चयः सर्वेषां भगवतोक्तः, अर्जुनेन चावधारितश्चेत् 'तत् किं कर्मणि घोरे मां नियोजयसि'
इत्यादि कथं युक्तं वचनम् ? ॥ १ ॥

२ आ शां व्या.— प्रायमिकेन सम्बन्धप्रत्ययेन समस्त
शास्त्रार्थवद्भावेण तद्विवरणान्मनोऽस्य सन्दर्भस्य नास्ति पौन-
स्त्वयमिति मत्वा प्रतिपद व्याख्यातु प्रश्नकदेशेन समुच्चारयति—
ज्यायसी चेदिति । 'वेदाधिक्यप्रमाण' [ ] इतिवच-
दित्यस्य निश्चयार्थं व्याख्येयमिति यद्दिती । बुद्धिशब्दस्या-
न्तं चरणविषयत्वं व्यपञ्चयति ज्ञानमिति । पूर्वोक्तस्यान-
योजना इत्या समुच्चयामावे तात्पर्यमाह— यद्दिती । इष्टे भग-
वतेति शेष । एकं ज्ञानं कर्मं च समुचितमिति यावत् । ज्ञानं
कर्मणोऽतीते समुच्चये समुचितस्य श्रेयस्साधनस्यैकत्वात्कर्मण-
सकामान् ज्ञानस्य प्रपञ्चरणमयुक्तमित्यर्थः । एकमपि साधनं
फलतोऽतिरिक्तं किं न स्यात् ? इत्यं शङ्काह— न हीति । न च
केवलकर्मणो ज्ञानस्य फलस्य फलतोऽतिरिक्तं न विवक्षितत्वा

प्रपञ्चणं समुच्चयपक्षे प्रत्येकं श्रेयस्साधनत्वानभ्युपगमादिति
भावः । पूर्वोक्तस्येवोत्तरार्थस्यापि समुच्चयपक्षे तुल्यानुपपत्तिरि-
त्याह—तथेति । 'दूरेण ह्यनरं कर्म' [२।३०] इत्यत्र कर्मणं सकामात्
बुद्धिः श्रेयस्करी भगवतोक्ता, कर्मं च बुद्धेः सकामादश्रेयस्कस्यैकं,
तथापि तदैव कर्म 'कर्मण्येवाधिकारस्ते मा फलेषु' [२।४७]
इति श्रिष्टं भवत् च मां प्रति कुर्विति भगवान्प्रतिपादयति तत्र
कारणानुपपत्त्याद्युक्तमतिकृरे कर्मणि भगवतो मन्त्रियोजनमिति
यद्दिती नो मन्त्रिये तच्च समुच्चयपक्षेऽनुपपन्नं स्यादित्यर्थः । यत्
श्रुतिकारैरुक्तं 'प्रातैतस्मान् न च कर्मणा समुच्चयो शृष्टस्यान-
श्रेयस्साधनमितरथा स्मार्तैर्नैव इति भगवतो कर्मर्जुनेन च निर्धा-
रित' इति तदेतदनुवचति— अथेति । तथापि तद्विनिश्चयानु-
पपत्तमवचनमनुपपन्नं कर्ममात्रं समुच्चयवादिनो भगवतो निवृत्त-
माभावादिति दूषयति— तद्विक्रमिति ॥ १ ॥

३ रामानुजभाष्यम् ।

तदेवं समुच्चयिः परममाप्यतया वेदान्तोदितनिरस्तनिखिलाविद्यादिद्वेषगन्धानवधिकादिश्यास-
हृथैवकल्याणगुणगणपरमप्रसन्नपुरुषोत्तममाप्नुपायभूतवेदनोपासनन्यानादिशब्दवाच्यतदैकान्तिकात्य-

न्तिकभक्तियोगं वक्तुं तदङ्गभूतं “य आत्माऽपहतपाप्मा” [छां. उ. ८।७।१] इत्यादिप्रजापतिना-
मयोदितं प्राप्तरात्मनो यायात्स्यदर्शनं तन्नित्यताज्ञानपूर्वकासङ्गकर्मानिष्पाद्यज्ञानयोगसाध्यमुक्तम् ।

४ वेङ्कटनाथरचिता तात्पर्यचन्द्रिका ।

अथ सङ्गीतं विवक्षु साक्षान्मोक्षोपाय वक्ष्यमाण च तत्त्वं
रूप तत्प्राप्य च दर्शयन् द्वितीयाध्यायोकापस्य साक्षान्मोक्षो
पायत्वाभावेन अपवर्गप्रधाने शास्त्रे सङ्कल्पभावशङ्का परिहर्तुं
मिहितकृतव्यतात्व प्रथयति— तदेवमिति । तत्र शङ्कराद्युक्त-
प्रकारनिराकरणेन यथावत् द्वितीयाध्यायनिर्वाहादित्यर्थः । एव
मिति स्वोच्चीचिन्तय निर्दिशति । “महाविद्याप्रोक्तं पर” [तै
उ २।१।१] “पर ज्योतिरुपसम्पद्य” [छा उ ८।३।४] परात्पर
पुरुषमुपैति’ [सु उ ३।१।८] “रस श्लेषो वायु लब्ध्याऽऽनन्दी
भवति [तै उ २।१०] परम साम्यमुपैति’ [सु उ ३।१।३] इत्यादि
भूतिशत ‘कर्मैकतृण्यपदेशाच्च’ [ब्र सू १।१।४] इत्यादिसूत्रगणं
चामिप्रत्ययोक्तं— मुमुक्षुभिः परमप्राप्यतयेति । ‘मुमुक्षुभिः’
इति बहुवचनन सबद्धाविद्यानिष्ठानां प्राप्त्यमेकमिति शोतयति ।
उपबृहणीयालुतोद्यन तदुपबृहणीयवर्गेनाय वेदान्तोदितै-
त्युक्तम् । प्राप्यत्वोपयुक्तं शृङ्गिपुरयैरक्षय्य सगुणनिगुणादिभूति
विषयव्यवस्थम्, ‘आतन्दादय प्रधानस्य’ [ब्र सू ३।३।११]
‘अज्ञविद्यात्वबोध’ [ब्र सू ३।३।३] इत्यादिसूत्रोक्तमर्षि-
योपास्यसाधारणाकार चामिप्रत्यय निरस्तैत्यादिकमुच्यते ।
कारणत्वावकाशकैवर्ण्य सामान्यशब्दानां विद्यापोषसहस्र तत एव
त्रिमूर्त्यैकसांम्यातिरेकव्यक्त्यन्तरत्वनिरासम्, एकस्यैव जग
उपादाननिमित्तत्वम्, उदाहरिष्यमाणभूती “स उतम पुष्य”
[छा उ ८।१।३] इत्युक्तिं “उतम पुष्यस्तत्त्वम्” [१९।१७]

इति वक्ष्यमाणप्रकरणार्थं च दर्शयितुं समाख्याद्वयमाह— परज-
सुपुरुषोत्तमेति । ज्ञानकर्मसमुच्चयान्तरपुत्रुद्वीतान्यतरैकमा-
त्रपक्षाणां निराकरणाय “यान्य पन्था” [श्रे उ. ३।८+६।१५]
“नायमात्मा” [कठो १।१।२२+सु उ ३।१।३] इत्यादिनि
पेथतात्पर्यं वेदानादिसामान्यशब्दानां भक्तिरक्षणचरमविद्याये पर्यं
वसान चामिप्रत्येयुक्त उपायभूतैत्यादि । तदैकान्तिकैव्य
तत्कृतन्यायसिद्धोपास्यप्रायैक्यद्योतनाय तच्छब्द । एकान्तो
निश्चय एकात, तनिबन्धना भक्तिरैकान्तिकी । ऐकान्तिकत्व
नाम द्वतान्तरफलान्तरपरित्यागेन शान्यप्रापकमूर्तैकनिष्कम्बम् ।
उक्तं च मोक्षधर्म— ‘ब्रह्मण शितिकृष्टं च याध्वान्या देवता
सृता । प्रबुद्धचर्यां सेवन्त मामेवैष्यन्ति यत्फलम् [म भा
१।२।४।३।३] इत्यादि । स्मरन्ति च— ‘परमात्मनि यो
रथा विरजोऽपरमात्मनि’ [ना १ उ ३।१८] इति । वक्ष्यति
चानैव ‘भवत्या त्वनन्यया’ [१।१।५४] ‘ययि चानन्ययागेन
भक्तिरव्यभिचारिणी’ [१।३।१०] इत्यादि । विनायाभावे
ऽन्यन्तसन्धेन विवक्षितः । अतोऽन परदशायामन्यनिवर्धत्व
मात्यन्तिकत्वम् । एकैव भक्तिर्बहुलबहुलरचयदुल्लभादिभावेन
उपायदशामारभ्य परदशापर्यन्तं प्रवीच्यमाना निरतिशयतामा-
पद्यते । तयथा शारीरकऽसीतिर्कृतव्यत्याचिन्तनात् परस्ताद्वक्ति-
रङ्गिनी स्वस्वतो विद्योधिता, तद्दन्तप्राप्यमिप्रायेणाह— भक्ति-
यागं यत्तुं तदङ्गभूतमित्यादि । अङ्गताया प्रमाणमाह— य
आस्मेति । प्राप्नुरिति परव्याहृत्यर्थम् ।

३ रा. भा.— प्रजापतिवाक्ये हि दहरवाक्योदितपरनित्राशेषतया प्राप्तरात्मनः स्वरूपदर्शनं
“यस्तथान्मानमनुविद्य विजानाति” [छां उ ८।१।२।६] इत्युक्त्या जागरितस्वप्नसुषुप्त्यतीतं प्रत्य
गाम्बस्वरूपमशरीरं प्रतिपाद्य “एगमेवैप सम्प्रसादोऽपच्छरीरात्समुत्थाय परं ज्योतिरुपसम्पद्य
त्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यते” [छा. उ. ८।१।२।३] इति दहरविद्याफलेनोपसंहृतम् ।

४ चे.ता चं— भात्मदर्शनस्य परविद्याज्ञताया प्रमाण प्रपञ्च
पति—प्रजापतीति । परपत्सनिधावकल्प तदङ्गम् । तत्र सनिधि
स्तावदुच्यते—दहरेति । प्रत्यगात्मविषयत्वव्यक्त्यर्थं तत्प्रकरणे
दिप्राप्यगात्मपरिक्षोभनप्रकारमाह— जागरितेति । प्रजापतिर्हि
कमावागतितायवसायव्यविशिष्ट प्रत्यगात्मनमुपदिदेश इन्द्रस्तु
“गामन भोग्य पश्यामि” [छा उ ८।१।१०।२] इति
सप्ततन विमुख पुन पुन परच्छ त्तत्र श्रुणुणोयमित्या
निषाय प्रजापति “अशरीरवाव सन्तम्” [छा उ ८।१।१।१]
इति परिशुद्धं स्वतन्त्रमुक्तवान् । अनाद्वैतविद्वेषं दहरविद्यात
शृङ्खलायाव तदेकव्यव्य वाह— एवमेवेति ।
एतदुक्तं भवति— प्रजापतिवाक्यं हि दहरविद्याप्रकरणम्,

न च प्रजापतिवाक्यादितप्रत्यगात्मदर्शनस्य निश्चयेमसतिरिक्
फलमुक्तम्, न च केवलप्रत्यगात्मदर्शनं निरुपयसत्तापन गान्य
पन्था’ [श्रे उ ३।८+६।१५] इत्यादिक्रियोधत्, तत्कृतन्य-
याच्च, न चात्र जीवप्राप्तिरव कलमुच्यते, ‘पर ज्योति’ इति
विनेपणात् ‘नारायण पर ज्योति’ [म ना उ १।१।४]
इत्यादिना च प्राप्नोतिशब्दस्य परमात्मविषयत्वप्रतिषेधे दह-
रविद्याया पूर्वाप्राप तस्यैव परज्योतिरुपसम्पद्येते, उरसम्पुसु-
सम्पत्तव्याद्वेदस्य च स्वाच्छेदि, प्राप्तरात्मनः परज्योत्साम्याव-
पुत्रुद्वैतन्यनिरतिशयस्वच्छन्दयोगनिर्मुक्ततादधिगानात् । अत-
प्रधानफलस्यैवाय तद्वेदेषि निर्देशात्परविद्यात् प्रत्यगात्म-
दर्शनम्— इति ।

३ रा. भा.— अन्यत्रापि “अध्यात्मयोगाधिगमेन देवं मत्वा धीरो हर्षशोकौ जहाति”
[कठो. २।१।२] इत्येवमादिषु देवं मत्वेति विधीयमानपरविद्याज्ञताया “अध्यात्मयोगाधिगमेन”

इति प्रत्यगात्मज्ञानमपि विधाय " न जायते म्रियते वा विपश्चित् " [कठो. २।१८] इत्यादिना प्रत्यगात्मस्वरूपं विशोध्य " अणोरणीयान् " इत्यारभ्य " महान्तं विभुमात्मानं मत्वा धीरो न शोचति " [कठो. २।२०, २१] " नायमात्मा प्रवचनेन लभ्यो न मेधया न बहुना श्रुतेन । यथैव वृणुते तेन लभ्यस्तस्यैव आत्मा विवृणुते तनूः स्वाम् " [कठो. २ । २२] इत्यादिभिः परस्वरूपं तदुपासनमुपसनस्य च भक्तिरूपतां प्रतिपाद्य " विज्ञानसारथिर्यस्तु मनःप्रग्रहवाचरः । सोऽननः पारनापोति तद्विष्णोः परमं पदम् " [कठो. ३ । ९] इतिपरविद्याफलेनोपसंहृतम् ।

४ वे. ता. चं.— अथ ' न जायते म्रियते ' [२।२०] इत्यादिभिः कल्पियन्प्राज्ञाभेदाभेदिनि श्लोकैः प्रत्यभिज्ञानार्थेनदा भगवद्गीताप्रवचनमानानारा भक्तिशब्दप्रयोक्तिमती कठो. १।२० निपयुक्तस्यार्थस्य निरिच्छादं विद्वद्वैकणयोदाः रति— अन्यत्रापीति । साङ्ख्यश्लप्रधानविधिनाम्ये प्रमान' साम्नासं च विभवन— देवं मत्वेति । ' अन्त्यात्मयोगादिगमेन ' इत्यत्र साक्षात्परविषययोगपरत्वे मत्वा' इत्यस्य साव्यत्वायोगात्, शास्त्रप्रवृत्ताने योगशब्दस्याप्राचकत्वात्; ' मत्वा ' इत्यत्र शास्त्रोपेत्यव्यञ्ज्य तद्व्यक्तमानवयानौचित्यात्' वस्त्यापि परवत्तत्रिविवरित्यमाप्तत्वात् जीवात्मनयोगपरत्वं युक्तम् । अज्ञाना विहिततय ज्ञानस्य त्रैयं न निरुपणीयस्वरूपस्यापेक्षितज्ञेयस्वरूपसोद्योनेपदेशमाह— न जायत इति । एवं प्रसप्तकूपेपुष्टीयांश उक्तः । यथा सङ्गहोत ' शान्तमार्तिमकनिष्ठे योगच्छे मुपेच्छते । आत्मानुभूतिसिद्धयर्थे पूर्वेपद्वेन चेरिते ' [गी. सं. २] इति । अथ द्वितीयतृतीयपद्वेपुष्टीयांशमुदाहरति— अणोरणीयान्त्यादिना । इदमपि सङ्ग

होतम्— ' मध्यमे भगवत्तत्त्वयाथात्म्यावाप्तिसिद्धये । शान्तकर्माग्निर्वैर्यो भक्तियोगः प्रकीर्तितः ॥ प्रधानमुपव्यनमश्चरविक्रमम् । कर्मयोर्मक्तित्यादि' पूर्वदेशोऽन्तिमोदितः ' [गी. सं. ३, ४] इति । ' अणोरणीयान् ' इत्यादशर्थाह परस्वरूपमिति । ' महान्तं विभुं ' इत्याद्युक्तमाह— तदुपासनमिति । ' नायमात्मा ' इत्यस्याभिज्ञेनाह— उपासनस्य चेति । केवलमननिदिध्यासनप्रवर्णननिषेधमुत्तेन भक्त्याकृष्यवर्णीयताहेतुगुणविशेषविधिरभिदं वाच्यमिति शारीरकभाष्यादिषु विशद व्याख्यातम् । ' मत्वा धीरो हर्षसोको जहाति " " मत्वा धीरो न शोचति " इत्युक्तस्यैव परविद्याफलभ्योपसंहारोऽपि विशारोपदेश प्रत्यात्मज्ञानस्यैतदेवफलप्रदर्शनायाह— विज्ञानेति । एवमुक्तमोपसंहारादिभिः परविद्यामयेऽस्मिन्प्रकरणे " अद्यात्मयोगाधियनेन देवं मत्वा " इति परमात्मज्ञानकारणतया निरिष्टं पृथक्फलहितं च प्रत्यगात्मज्ञान परविद्याज्ञतया सिद्धमिति तदुपवृत्ततया प्रति-यमानेऽस्मिन्नपि प्रकरणे तथात्वमध्यवसातन्व्यमित्युक्तं भवति ।

३ रा. भा.— अतःपरम-यायचतुष्टयेनेदमेव प्राप्तुः प्रत्यगात्मनो दर्शनं ससाधनं प्रपञ्चयति— यदि कर्मणो बुद्धिरेव ज्यायसीति ते मता, किमर्थं तर्हि धारे कर्मणि मां नियोजयसि ! । एतदुक्तं भवति— ज्ञाननिष्ठैव आत्मावलोकनसाधनम्; कर्मनिष्ठा तु मया निष्पादिका; आत्मावलोकनसाधनभूता च ज्ञाननिष्ठा सकलेन्द्रियमनसां शब्दादिविषयव्यापारोपरतिनिष्पाद्येत्यभिहिता । इन्द्रियव्यापारोपरतिनिष्पायमात्मावलोकनं चेत्सपाधयिषितं सकलकर्मनिवृत्तिपूर्वकज्ञाननिष्ठापामेवाहं नियोजयितव्यः; किमर्थं धारे कर्मणि सर्वेन्द्रियव्यापाररूपे आत्मावलोकनविरोधिनि कर्मणं मां नियोजयसि ? इति ॥ १ ॥

४ वे. ता. चं.— एवं मल्लोपेक्षिपर्यवसाने प्रतिपत्तिनौ-कर्णाय पुनस्तिमनभद्राय चाम्भानस्य बध्दमाणपरविद्याज्ञान-मुनराच उच्यन्तिरूपस्य प्रथमपद्वेपुष्टीयांशोदिते सङ्गतिमाह— अत परमिति । एकस्मिन्नेव पद्वेके सङ्गद्विस्तार-रूपेण पेटिकामेदप्रसृति । इदमेवेत्यकारणैनाध्यायचतुष्टये परमात्मप्रकृतदधानादः ' दुक् आधीत मत्परः ' [२।६८] इति पूर्वकवदा मद्रोनेदमेवमनसमपयति । पुनस्तिरिहाराय प्रपञ्चयतीत्युक्तम् । सत्प्रयोजनवच्य प्रपञ्चनप्रकारमाह— स्त-साधनमिति ।
अप्र-पुनः प्रागेव समारव्यापारविरतिपावनायन्त्रिनः कर्म-कोमनयोगपद्वेपुष्टीतिरिहव्यनक्यापनोपदेशे . निरूपयद-

शांरसिद्धश्रोवमुत्तेन पृच्छति— ज्यायसीति । प्रथम-श्लोकस्यान्वय सावदाह— यदीति । कर्मणो बुद्धिर्ज्यायसीति बुध्नोपदिष्टम् ? ' दूरेण शरैरं कर्मं बुद्धियोगात् ' [२।१५] इत्यादि द्व बुद्धिविशेषविशुद्धिकर्मयोगपरमिति व्याख्यातम्, ज्यायस्त्वं च किंप्रसिद्धाभिमतम् ? बुद्धेर्ज्यायस्त्वं च कर्मणि यथाधिकारं नियोगस्य को दोषः ? धोरशब्दस्य मयद्वैपर्यायः, न च कर्मयोगो मयद्वैरः; किंशब्दश्चात्र प्रथमरो वा प्रतिषेधपरो वा ? इत्यादिकमाहदाह— एतदुक्तमिति । तत्र इदमेव-यस्त्वंप्रकारं पूर्वं सदुक्तिप्रकारं चाह— ज्ञाननिष्ठैवेति । लिप्ता-प्रणामप्रकरणे कर्मणो ज्ञाननिष्ठाहेतुत्वमुक्तम्, ज्ञाननिष्ठाया एव आत्मावलोकनहेतुत्वम्; एतय अन्वयव्यानादुद्धिर्ज्यायसीति

साधिकां नियोगानर्हत्याय ज्ञाननिग्रहनिष्पादनस्य कर्मप्रत्य-
 षेकरूपत्वमुक्तं प्रकृत्यति—आत्मेति । ' यदा संहरति ' [२१५८] इत्याद्युक्तं स्मारयति— सकलेन्द्रियेत्यादिना ।
 द्वाहादस्य प्रतिशेषात्त्वं ' ज्यायसी चेत् ' इत्यत्र चेच्छब्दस्य
 अतिविषयत्वं चाभिप्रेत्य फलितमाह—इन्द्रियव्यापारेति ।
 एतन्नैवेत्यस्य कर्मसङ्गणनपरम् ।

किमर्थमिति । न तावत् स्वप्रयोजनार्थं, परिपूर्णत्वात् ;
 च सामाजिकफलप्रदानार्थम्, जनार्दनस्य जनिनिरासकस्य
 तत्रितर्तनत्वान्वाभावात् ; नापि भूभारभृतातीराद्यादिवध-
 मिच्छीकृतमद्विप्रकर्मभाष्यम्, प्रथम मा प्रति केशवस्य ब्रह्मदा-

दिपितुस्त्वे तदनीचिन्त्वात् ; नापि फलस्यैवार्थं, पारम्पर्यस्य
 पूर्वमुपदिष्टत्वात् ; न च सौकर्यार्थम्, अकरणनिमित्तप्रत्ययव्या-
 परिहारार्थं वा, सकलेन्द्रियव्यापारस्मत्त्वेन तदुपरतिनिष्पाधा-
 त्मावलोकनविरोधितया समुत्तोषोर्हत्वात् ; नच लोकसङ्ग्रहार्थं,
 लोकस्यापि यथावसिद्धताकारोपदेशस्यैवोचितत्वात् । अतो
 मतः प्राणसमत्तया भवतैवोद्वेपितं मा भवदग्निमते कर्मणि
 न नियोजयितुमर्हतीति भावः ।

घोरसह्यस्यात्र शास्त्रीयप्राणिपीडनपरवायोगात् प्रकृतोपयुक्त-
 मनिर्घेतमाह—सर्वेन्द्रियव्यापाररूप इति । तथापि कथं
 घोरत्वमित्यत्राह—आत्मावलोकनविरोधिनीति ॥ ५ ॥

५ आनन्दतीर्थकृतं माध्वभाष्यम् ।

आत्मस्वरूपं ज्ञानसाधनं चोक्तं पूर्वम् । ज्ञानसाधनत्वेनाकर्म विनिर्गम्य कर्म विधीयत उत्तराध्याये ।
 णो ज्ञानमत्युत्तममित्यभिहितं भगवता 'दूरेण ह्यवरं कर्म' [२१४९] इत्यादौ । एवं चैत्किमिति
 णि घोरे पुद्गाख्ये नियोजयसि निवृत्तयर्थाभिव्या ? इत्याह—उपायसीति । कर्मणः सकाशा-
 द्दर्शयार्था चेत्ते तव मता, तत्तर्हि ॥ १ ॥

६ जयतीर्थकृता प्रमेय दीपिका ।

नीचद्वेष्टाया नमः । पूर्वोत्तराध्यायेभ्योऽप्ये भेदे त्वस्मि
 ॥ च इतिभेदेनद्वेषायाप्रतिपाद्यर्थं पूर्वोत्तराध्यायार्थवद्भवत्वेन
 उन्मत्तविषयाय साधवाह—आत्मेति । जीवित्वस्वरूप
 याप्यमित्यर्थ । ज्ञानसाधनमात्मज्ञानसाधनं योगाख्यम् ।
 पूर्वस्मिन्नध्याये । न चैव द्वितीयस्याध्यायस्यैव्याख्येति,
 तस्यैव प्राचुर्यात् प्रवृत्तेषु च व्यपदेशात् । तथा च सप्तमादी
 ति 'साधनं प्राधान्येनोक्तमतीतैरध्यायैः' इति । ' आत्म
 १ ' इत्यादि तु प्रकृत्यभेदप्रदर्शनाद्योक्तमिति । एतत्सङ्ग
 । द्वितीयाध्यायार्थमाह—ज्ञानेति । योगो द्विविधः,
 साधिभेदात् । तत्र तावज्ज्ञानसाधनत्वेन कर्म विधीयते
 मेवेति ज्ञान्येव मैथन वापर्यैरकर्म कर्माकरण विनिन्द्यासि-
 ष्ये अकर्मानिन्नापि कर्मविषयत्वेत्वेकार्थता । तथापि प्रक-
 र्थमेवमुक्तम् । 'ज्ञानसाधनत्वेन' इति वदता मोक्षसाधनता
 ॥ तेन प्रकृत्यद्विवचनाप्यव्याख्यानमप्यवदस्तिनम् ।
 दशवर्षेणा त्वनुज्ञायत एव । वीरं प्रशंसन्प्रश्रवाक्यता-
 दि—कर्मण इति । आदिपदेन 'हृयगाः फलेहेतवः'
 ५] इत्यादेश्र्गम् । घोरे रागद्वेषासुषेते । अनोमयन
 देन काम्य कर्माभिप्रेताम् । विद्वत्तर्थात्मिकासामर्थ्यात्
 मविदित्वाऽमदशादीन् । अत्र कर्मणि किमिति
 विधीयतेऽत्रः प्रथमः, घोर इति द्वितीय इत्यवधेयम् ।
 मुक्त भवति—अथप्रथमविदितानि यजानीनि, युद्धादीनि
 णि धाम्यान्वेव, 'सर्व एते पुण्यलोका भवन्ति' [छा उ.

२१२३१२] इत्यादिफलप्रवणात् । तथाऽनापि 'हो वा प्राप्स्यसि
 खर्गम्' [२१३७] इत्यादि । चतुर्थार्थमविहितानि समादीन्यका-
 म्यानि, फलाप्रवणात्, "शान्तो दान्त" इत्युपक्रम्य "आत्मानं
 पश्यति" [बु उ. ४।४।२३] इति तानार्थत्वप्रवणाच्च । ज्ञान
 च काम्यात्कर्मणोऽस्तुत्तममित्यभिहितम् । ततश्च काम्ये कर्मणि
 सुद्रे 'युद्धयस्व भारत' [२१५८] इति नियोजनमुक्तं, किन्तु
 चतुर्थार्थमेव स्वीकृत्य वदन्मविष्टो भवेति नियोजकस्यम् । ननु सुद-
 मपि 'कर्मवन्ध प्रहास्यति' [२१२५] इत्युक्तत्वात्कारणं भवतीति
 मतम्, तदा व्याभिधेयं वाक्येन बुद्धिमोहनमेव भाष्यते । अथेवं
 मतम्—युद्धादीनि कर्मणि वाग्यान्यकाम्यानि च । तत्र यः सका-
 मस्तं प्रति 'हतो वा' [२१३७] इत्याहुक्तम् । यः पुनर्ज्ञानार्थी,
 तमुद्दिश्य 'कर्मण्येवाधिकारः' [२१४७] इत्युक्तम्, तत्र वा
 व्याभिधेयः इति । तथापि सुद्रेषु निवृत्तिरक्षणेषु यस्याभ्रम
 धर्मेषु सत्सु वैकारिकेषु नियोजनमुक्तमेव । तत्र मनोविशेषा
 भावात्, अत्र तद्व्यापारिता । किञ्च काम्योपादीना नरकफलत्व
 मुक्तम् । सुद्रे च काम्यादयोऽवर्जनीयाः । एतोऽपि तत्र नियो-
 जनमुक्तम् । नन्वत्योरेण 'सुखदुःखे क्से कृत्वा' [२१२८]
 इत्युक्तम्, अस्य ; तथापि सामादिसकहीनेषु सक्यासुशान्तौ
 यतिधर्मेषु सत्स्वसाध्यासुशान्ते सुद्रे नियोजनमुक्तमेवेति प्रथम
 श्लोके पदाना व्यवहितत्वादनन्वं दर्शयन् किञ्चिदाचष्टे—कर्मण
 इति । पृथोप्राप्तिनिरासाय सकाशादित्युक्तम् । बुद्धिरात्म-
 ज्ञानम् । ज्यायसी प्रकस्तता ॥ ५ ॥

७ हनुमत्कृतं पेशवभाष्यम् ।

गयसीति । कर्मणः सकाशादे जनार्दन । बुद्धिर्ज्यायसी तव मता चेत्तत्र तर्हि घोरे युद्धात्मने
 मां किमर्थं नियोजयसि केशव ? ॥ १ ॥

८ वेङ्कटनाथवृत्तं प्रह्लाणन्दर्गिर्याख्यानम् ।

एव तावत् 'अशोच्यानन्वशोच.' [२।११] इत्याख्य,
 'एषा त्रावी स्थिति पार्थ' [२।७२] इत्यन्तेन अरिलेपेदा
 न्तसिद्धान्तसारस्य रहस्यनिधानमशेषतोषोर्भोहृद्व्यूहप्रत्यनीक
 अङ्गित्थिारमतस्वज्ञान सपरिकरक्षुपदिष्टम् । अस्थेय प्रपन्न
 नार्थमखिलोऽप्युनराध्यायसन्दर्भ । एतद्योगे तत्तदप्यायार्थदर्श
 नेन स्पष्टीभविय्यति । तत्रादिमत्रध्याये पूर्वोक्तज्ञानसाधनकर्म
 योग प्रपञ्चयते । पूर्वाध्याये तावदूर्जनाय ज्ञानयोगं सप्रपञ्चयुप
 दिश्य 'तस्मादेव विदित्वैर्न नानुशोचितुमर्हसि' [२।२५]
 इति तस्मैतव्यता चोक्त्या पुन 'बुद्धियोगे विवमा
 ष्यु' [२।३९] इति कर्मयोग प्रस्तुत्य 'कर्मण्येवाधिक्का
 रस्ते मा ते सङ्गोऽस्त्वकर्मणि [२।४७] इति कर्मव कर्त
 व्यत्वेनोपदिष्टम् । तदेतदालक्ष्य ध्याकुलीभूतोऽञ्जेन उवाच—
 हे जनादेन । कर्मण सकाशात् बुद्धिरामतवविषया ज्याय
 सी प्रसस्तता चैतव सम्मता, तर्हि किमर्थं घोरे गुरुरात्पणा-
 दिहिंसाकल्पेन नरे बुद्धकर्मणि मा नियोजयसि प्रेरयसि ?
 अत्र 'जनादेन' इत्यनेन नामानुगुणमेव किमिदं हिंसाणि
 योजनमिति विनोदोपालम्भन व्यज्यते । 'केसव' इत्यनेन तु
 'यत्रैय स्यान्निरिथित वृहि तन्मे शिष्यस्तेऽहं शाधि मा त्वा
 प्रपन्नम्' [२।७] इत्येवमुपपन्नोऽहम्, एवं च 'केसव
 हेऽज्ञानाशाय' इति प्रसिद्धकेशवनामा, ततश्च ब्रुव्य एव
 श्रेयस्साधने त्वयाऽहं नियोजयितव्य, न तु प्रतारणीय इति
 सूचितम् ।

नन्वत्र कर्मापेक्षया ज्ञानश्रेष्ठ्य भगवदभिमतमिति कुतो
 ऽञ्जेनान्यतमम् ? न हि पूर्वाध्याये भगवता कण्ठरवेण तथा
 वचिदुक्तमस्ति, न च 'घोरेण छावर कर्म' [२।४९] इति
 श्लोके ज्ञानापेक्षया कर्मणो निकृष्टत्वं भगवतोक्तमिति वाच्यम्,
 तत्र 'कृपणा परहेतव [२।४९] इति वाक्यशेषेण काम्य
 कर्मण एव ज्ञानाधिकारोक्ते । 'ज्यायसी चेतकर्मणस्ते'
 इति निष्कामकमापक्षयैव हि ज्ञानज्यायस्त्वसुच्यते । कर्मेश
 इत्यस्य सकामकर्मपरत्वे 'तर्तिक कर्मणि घोरे मा नियोजयसि'
 इत्युत्तराधासङ्गते, 'सुबुद्ध ते समे वृ वा लामालामौ जयाजयो',
 ततो युद्धाय युज्यस्व' [२।३८] 'मा फलेषु कदाचन'
 [२।४७] 'योगेश्वर कुरु कर्मणि सदा एवकाम' [२।४८]
 इत्यादिना निष्कामकर्मनियोजनस्यैव प्रस्तुतत्वात् । यत्तु 'हतो
 वा प्राप्यस्ये स्वर्गम्' [२।३७] इति सकामकर्मनियोजनव
 चनम्, तत्तु सकामवपशेषेऽपि युद्धादुपरतिर्न कार्ययेतत्परमेव,
 न तु तद्विपरिमम्, उदाहृतानेकनिष्कामकर्मनियोजनवचन
 विरोधात् । एतेन 'काम्यरमापक्षया ज्ञानस्य ज्यायस्य कि
 मिति बुद्धाख्य काम्यरमैणि मां नियोजयसीत्यर्थ' इति
 मात्परव्याख्यानमपि निरस्तम्, उक्तार्था निष्कामकर्मण्येव
 नियोजयन्त प्रमेय प्रभायोगात्, कामनानिमित्तकावृणवविप

पत्याविषयत्वाभ्यामेव च काम्याकाम्यभिभागव्यवस्थितेर्निकृष्ट
 काम्यनियोजने वो हेतुरिति पृष्टवन्त प्रति 'लोकैऽस्मिदि
 विधा निष्ठा' [३।३] इत्यादिप्रतिवचनस्याप्यसम्बद्ध वाप ।
 तस्मात्कर्मणो बुद्धिज्यायस्त्व भगवदभिमतमित्येतत् भगवत्क
 ष्टोक्त्याऽप्यवगम्यते' नापि 'एषा त्रावी स्थिति पार्थ' [२।७२]
 इत्यादिना भगवता मोक्षार्थेनेन ज्ञानप्रशसनात् ज्ञान
 श्रेष्ठ्य तदभिमतमित्युच्यते इति युक्तम्, 'बुद्धियोगं त्विमा
 ष्यु । बुद्धया युक्तो यथा पार्थ' कर्मवन्ध प्रहास्यसि ॥ नेहामि
 न्नमनादाऽस्ति प्रत्ययाधो न विद्यते । स्वल्पमप्यस्य धर्मस्य
 श्रायते महतो भयात्' [२।३९-४०] इत्यादिना भगवता
 कर्मणोऽपि मोक्षाधेतया प्रशसितेन तत्तत्सत्य ज्ञानश्रेष्ठ्या
 भिमत्यनञ्जाने ।

न च 'योगिन कर्म कुर्यान्ति सङ्गं त्यक्त्वाऽऽत्मशुद्धये
 [५।११] इत्यादिना ज्ञानाद्भवेन कर्मणो भगवताऽभिधाय
 मानत्वात् 'कर्मवन्ध प्रहास्यसि' [२।३९] इति नस्य मोक्ष
 हेतुत्वं ज्ञानद्वारकमेव विवक्षितं, न तु ज्ञानस्यैव साक्षात्
 अस्तस्य ज्ञानाधिकार्यो भगवदभिमत इति वाच्यम् एव
 सति 'तर्तिक कर्मणि घोरे मा नियोजयसि तदेकं वद
 निव्रिय' [३।२] इति चाञ्जेनस्य प्रभायोगात् । न हि
 ज्ञानोपकारकं कर्मति जानत स्वयं च ज्ञानाधिन 'तर्तिक क
 र्मणि नियोजयसि' इति वा 'ज्ञानकर्मणोरेक निव्रिय वद'
 इति वा प्रभो युज्यते । न चैव तर्हि तदज्ञानादेवाञ्जेनस्य प्रभ
 इति युक्तम्, तथा सति ज्ञानद्वारक कर्मणो मोक्षहेतुवमिय
 जानतोऽञ्जेनस्य 'कर्मवन्ध प्रहास्यसि' [२।३९] इत्या
 दिना यथाश्रुतमद्वारकमोक्षहेतुत्वमेवावगतमालीदिति तस्यो
 क्तरीत्या भगवदभिमतज्ञानश्रेष्ठ्यावगत्यसम्भवेन 'ज्यायसी
 चेत्' इति प्रभाउपपत्तितत्तदवध्यात् । तस्माद्ब्र काण
 वक्तव्य, येन 'ज्यायसी चेतकर्मणस्ते भता बुद्धि' इति प्रभ
 स्यावकाशो भवतीति ।

अत्रोच्यते— पूर्वाध्याये ज्ञानकर्मणी भगवतोपदिष्टे तपो
 रधिकारभेदे न स्पष्टमुपदिष्ट, तेनाञ्जेनस्य सन्निवृत्तद्वयव
 'ज्यायसी चेत्' इत्यादिविकल्पकरोऽय प्रभ इति न कश्चि
 दोप । तथा हि— अयमत्र विवत्परम् 'किमेते ज्ञान
 कर्मणी एकाधिकारिके किंवा मित्राधिकारिके? एकाधिकारिके
 त्वेऽपि किं ज्ञान कर्मापेक्षया ज्याय किंवा मोक्षे जननि
 तन्मे ज्ञानकर्मणो समप्राधान्यम्? इति । एव विकल्पाल
 दोषमाह— ज्यायसी चेदिति । ज्ञानस्य ज्यायस्य तत्रैवाह
 नियोजयितव्य, न तु निकृष्ट कर्मणीत्वर्थ । ज्ञानकर्मणो
 समप्राधान्यपक्षे दोषमाह— घोरे इति । द्वयोरेपि समन्
 दि स्तोमे ज्ञान एव प्रवर्तयितुमुचितम्, न तु गुर्गारियवत्
 एव नरे बुद्ध इत्यर्थे ॥ १ ॥

९ श्रीमद्भगवाचार्यप्रकटीकृता तत्तदीपिका ।

अथाष्टमिस्रयोधर्मो माहाभ्यज्ञानमस्ति ह्यु । पार्थय श्रीभगवता मर्षादा वचसोच्यते ॥ १ ॥
 साद्गुणयोगी निरुयादी तृतीये गर्भनिर्णय । त्यागात्त्यागनिर्भेदे त्यागात्त्याग उच्यते ॥ २ ॥

स्पष्टयति—बुद्धीति । अस्य क्षत्रियस्य सतोऽन्त करणस्य
देहशक्तं समसमासम्भावस्थायाधेदमेव ज्ञानं कर्म वाऽनुपगमिति
निर्णयं ब्रूहीत्यर्थः । निश्चित्याभ्यतरोचौ तेन ध्योतु श्रेयोवाप्तिं
फलमाह—येनेति । तदेकमित्यादिवाक्यस्याक्षरोत्थमसुक्त्वा
समुच्चयस्य शास्त्रार्थत्वाभावे तात्पर्यमाह—यदि हीति ।
गुणभूतमपीत्यादिना प्रधानभूतमपि वेति विवक्षितम् ।

ननुभयप्राप्त्यम्भवमात्मनो गन्यमानस्याऽनुनस्यान्यतरविपया
शुभ्रया भविष्यति, नेत्याह—न हीति । यथोक्तमगवद्भक्त-
भावे ह्यप्राप्त्यसम्भवबुद्धया नाम्यतरप्रापना सम्भवतीत्याह—
येनेति । न हि तथाविधं भगवद्भजनं भवतेत्, भगवत्
समुच्चयवादिवाहीकारात् ; अतस्तदाभावाद्बुक्तबुद्धया न युक्ता
न्यतरप्राथंनेत्यर्थः ॥ ० ॥

३ रा. भा.—अतो मिश्रवाक्येन मां मोहयसीवेति मे प्रतिभाति । तथा ह्यात्मावलोकनसाधन-
भूतायाः सर्वेन्द्रियव्यापारोपरतिरूपायाः ज्ञाननिष्ठायास्तद्विपर्ययरूपं कर्म साधनं तदेव कुर्विति वाक्यं
विरुद्धं व्यामिश्रमेव, तस्मादेकममिश्ररूपं वाक्यं वद; येन वाक्येनाहमनुप्रेयरूपं निश्चित्यात्मनः
श्रेयः प्राप्नुयाम् ॥ २ ॥

४ वे.ता.चं.—उक्तमर्थं हेतुवृत्तं द्वितीयश्लोकार्थमाह—
अत इति । अचेतनाया बुद्धेर्मोहनस्यौपचारिकत्वान्मामित्यु-
क्तम् । इवशब्दशोभितमाह—प्रतिभातीति । एतेन कारुणिक
त्वात् त्व तावन्न मोहयसि, अहं तु मन्दो मुद्यामीत्युक्तं भवति ।
व्यामिश्रशब्दाभिप्रेत व्याधात तत्प्रकार चोपपादयति—तथा-
हीति । तद्विपर्ययरूपं कर्म तस्या कथं साधनं ? तद्विरुद्धं च
कथं तदर्थिना कर्तव्यं ? इति व्याहृतिद्वयमिहाभिप्रेतम् । एक-
मित्येतन्न ज्ञानकर्मणोरन्यतरविपर्ययं, तयोरेकस्यैव कर्मण उपदि-
ष्टत्वात् ; तत्र च स्वस्यानुपपत्तताप्रतिभासे तथा भ्रमनिवृत्त्या

नन्तरमपेक्षणीयत्वात् तस्याश्च व्यामिश्रत्वनिवृत्तिसाम्यत्वाद्वा
स्यशब्दस्य चैतच्छ्लोकगतस्य विशेष्यसमपंक्तवौचित्यादित्यभि-
प्रेत्योक्तम्—अमिश्ररूपं वाक्यमिति । पूर्वगान्धवप्रमत्त-
दासाय निश्चित्येत्यादेरर्थमाह—येनेति । 'निश्चित्य' इत्य-
स्य न तावत् 'वद' इत्यनेनान्वयः, सर्वज्ञस्य तस्य प्राणव्यतिषया
योगात्, व्यामिश्रवाक्येनापि परव्यामोहनमानस्य शक्तित्वात् ।
अतोऽनुनस्यैव निश्चयाकाङ्क्षा, ततश्च निश्चित्य श्रेयं प्राप्नुयामि
त्येवान्वयः । निश्चयसापेक्षं सन्दिग्धविषयमाह—अनुप्रे-
यरूपमिति ॥ २ ॥

५ आ. मा. भा.— ॥ २ ॥

॥ ६ ज. प्र. टी. ॥ २ ॥

७ ह. पै. भा.—किञ्च—व्यामिश्रेणेव सङ्कीर्णनेव बुद्धिं मोहयसीव 'कदाचित्कर्म श्रेयः' इति
कदाचित् 'बुद्धिः श्रेयसी' इति च सङ्कीर्णनेव वाक्येन बुद्धिं मोहयसीव मोहं नयसीव मे ।
तत्तस्मादेवमनुप्रेयं निश्चित्य वद; येनानुष्ठितेन श्रेयोऽहमाप्नुयाम् ॥ २ ॥

८ वं. प्र. नि.—मित्राधिकारिक्त्वपेक्षं क्षुण्णमाह—
व्यामिश्रेणेति । ज्ञानकर्मणोर्मित्राधिकारिकत्वे हि एकं प्रत्येव
तयोहमपोरनुपदेशो न पठते । उपदिष्टं कैकमेव मां प्रति
ज्ञानकर्मद्वितयम् 'तस्मादेवं विदित्वं नानुरोचितमहंसि'
[२।२५] 'योगस्य कुरु कर्माणि सङ्गं त्यक्त्वा धनञ्जय !'
[३।४८] इति, तदुपरि पुन. 'कर्मणोर्वाधिकारस्ते' [२।४७]
इति प्रूपे । अतः सङ्कीर्णार्थिकत्वादायामिश्रमेव तव वाक्यं प्रती-
यते ; प्यविधेन वाक्येन मम बुद्धिं मोहयसीव मोहं नयसीव ।

परमकारुणिकत्वं न मोहयस्येव, किन्तु मन्दबुद्धेर्ममेव त्वु-
क्तितात्पर्याज्ञानादेव मोहो भवतीतीवकारार्थं । तत्तस्मात्
एकाधिकारमित्राधिकारिकरूपासहत्वा हेतोः ज्ञानकर्मद्वयो-
पदेशे निहाय मद्रधिकारातुगुणमेकं ज्ञानं कर्म वा निश्चित्य वद
येन अधिकारनिश्चयपूर्वकमुपदिष्टेन ज्ञानेन कर्मणा वाऽहमेकं
नानुष्ठितेन श्रेयो मोक्षमाप्नुयां प्राप्नुयामि । अत्र 'तदेकं वद'
श्लुक्या ज्ञानकर्मसमुच्चयो निरस्त इति भाष्ये प्रथमं ॥ २ ॥

९ च० त० टी०—ननु 'धर्म्याद्धि युद्धात्' [२।३१] इति कर्मणः श्रेयस्त्वत्तो नोदितमिति चेत्तत्राह—
ध्यामिश्रेणेति । तर्हि तव वाक्यं व्यामिश्रं नैकान्तिकं सन्देहोत्पादकमिव कश्चित् कर्मप्रशंसा कश्चित् कर्मत्याग-
प्रशंसा । एकमिति । एतेन मे बुद्धिं मोहयसीव, तदेकं निश्चित्य वद ॥ २ ॥

१० पु. अ. त.—इति स्पष्टतया बोधाभावान्मे बुद्धि-
मोहयमितिर्नि कदाऽहं त्वां प्राप्नुयामि तत्तया स्पष्टतयाज्ञाप-
येत्याह—व्यामिश्रेणेयेति । व्यामिश्रेणेव वाक्येन क्वचि-
दहं प्राप्नुयामि क्वचित्ज्ञानमितिःप्यगन्देहाऽपदानेन वाक्येन
मे बुद्धिं मोहयसीव । भगवद्वाक्यं तु व्यामिश्रं न भवति,

परंतु जीवेनं सुष्ठव इति 'इयं इत्यनेन शपितम् । 'मोहयामि'
इत्यपि इत्यनेन भगवत्सन्धिर्नो मोहोऽवधिर्न इति ज्ञानि-
तम्, तस्मात्कारणतया मम बुद्धिमोहोऽन्यगच्छति तथा अहं
श्रेयो रूपं क्वचिदात्मकं भक्तिप्रतिपादकं वाक्यं निश्चित्य मयि
दानेनार्त्तां कृत्वा वद; येनार्त्तं त्वामाप्नुयां प्राप्नुयामि ॥

पूर्वोक्तव्यामिश्रवाक्यमध्ये नैवस्यापि श्रेयोस्त्वदं, मोहकत्वा-
त् । सर्वथा भगवद्रापाकश्रेयोस्त्वदं भक्तेरेव । अत एव
श्रीभागवते- 'तस्मान्मद्रक्तियुक्तस्य' इत्यारभ्य 'श्रेयो भवे-
दिह' [११२०३१] इत्यन्तं सर्वेषां न श्रेयोस्त्वद-
सुक्तम् । अतः पूर्वोक्तमध्ये 'मूर्कं निश्चित्य वद' इति
व्याख्यानं न साधु ॥ २ ॥

११ नी०भा०दी०- ननु तव ज्ञाननिष्ठायां मनोभिकारात् कर्मैव कुर्वति त्वां प्रबोमीत्याशाङ्कयाऽऽह- व्यामि-
श्रेणेति । व्यामिश्रेण अविविकेन । इवशब्दो विविकेऽपि बुद्धिदोषात् अविविकतां गृह्यामीति सूचयति । तेन
वाक्येन 'त्रैगुण्यविषया वेदा निश्चैगुण्यो भवार्जुन !' [२।४६] इति कचिद्वेदनिष्ठां त्याज्यसि, 'कर्मण्येवाधि-
कारस्ते' [२।४७] इति तामेव च प्राह्यसि ; तथा 'निर्द्वन्द्वो नित्यसत्त्वस्यो नियोगक्षेम आत्मवान्-भव' [२।४५]
इति निवृत्तिमार्गमुपदिशसि, 'धर्म्याद्धि युद्धाच्छ्रेयोऽन्यत्सन्नियस्य न विद्यते' [२।३१] इति प्रवृत्तिमप्युपदि-
शसि ; न ह्येकेन मया युगपद्भूमयं स्थितेति तव वदन्मुद्रातुं शक्यं, एते मे मम बुद्धि मोहयसीव । वस्तुवस्तु मम
मोहं नाशयितुं प्रवृत्तोऽसीति इवशब्देनोच्यते । तत्तयोर्मध्ये यदेकं प्रधानं मद्योग्यं तन्निराश्रित्य वद, येनानुष्ठिते-
नाहं श्रेयः कल्याणप्राप्नुयाम् ॥ २ ॥

पूर्वाक्तं व्यामिश्रं मन्वानस्यार्जुनस्य भ्रमापाकरणायाधिकारभेदेन कर्मज्ञानयो-

रङ्गाङ्गिभावज्ञापनाय च भगवदुत्तरम् ।

श्रीभगवानुवाच- लोकेऽस्मिन् द्विविधा निष्ठा पुरा प्रोक्ता मयाऽनघ ! ।
ज्ञानयोगेन साङ्गथानां कर्मयोगेन योगिनाम् ॥ ३ ॥

१ शां. भा.- प्रश्नानुरूपमेव प्रतिवचनं श्रीभगवानुवाच- लोकेऽस्मिन्निति ॥ लोकेऽस्मिन्
शास्त्रार्थानुष्ठानाधिकृतानां त्रैवर्णिकानां द्विविधा द्विप्रकारा निष्ठा स्थितिरनुष्ठेयतात्पर्यं पुरा पूर्वं सर्गादौ
प्रजाः सृष्ट्वा तासामभ्युदयनिश्चेषसमाप्तिसाधनं वेदार्थसम्प्रदायमाविष्कृता प्रोक्ता मया सर्वज्ञेनश्व-
रेण हे अनघ अपाप ! । तत्र का सा निष्ठा द्विविधा ? इत्याह- ज्ञानेति । तत्र ज्ञानयोगेन-ज्ञान-
मेव योगस्तेन साङ्गथानामात्मानात्मविषयविवेकविज्ञानवतां ब्रह्मचर्याश्रमादेव कृतसन्न्यासानां वेदा-
न्तविज्ञानसुनिश्चितार्थानां परमहंसपरिव्राजकानां ब्रह्मण्येवावस्थितानां निष्ठा प्रोक्ता । कर्मयोगेन-
कर्मैव योगः कर्मयोगस्तेन कर्मयोगेन योगिनां कर्मिणां निष्ठा प्रोक्तेत्यर्थः । यदि चैकेन पुरुषेणैकस्मै
पुरुषार्थाय ज्ञानं कर्म च समुच्चित्य अनुष्ठेयं भगवतेऽमुक्तं वक्ष्यमाणं वा गीतासु वेदेषु चोक्तम्, कथ-
मिहार्जुनायोपसन्नाय प्रियाय विशिष्टभिन्नापुरुषकर्तृके एव ज्ञानकर्मनिष्ठे ज्ञ्यात् ? । यदि पुनरर्जुनो

* यत्- 'पुरा पूर्वाच्यये' इति नट्याः । तत्र, " 'प्रोक्ता' इत्येतावन्तव निर्वाहे 'लोकेऽस्मिन्' इत्यस्य 'पुरा' इत्यस्य च
धैर्यप्रसङ्गात् । 'इमं विवस्वते योग प्रोक्तवानहमवगम्यम्' [४।१] इति वक्ष्यमाणेन भाष्योक्तार्थस्य स्पष्टप्रतिपादकेन मूलेन
विरोधात् । इति भाष्योत्कर्षदीपिवया दत्तोत्तरत्वात् ॥ ॥ यदि निष्ठाशास्त्रात्पूर्वं मोक्षपदमव्याहृत्य 'येन गच्छन्ताऽन्ते मोक्षः प्राप्यते,
स पन्था' इत्यर्थकल्पनम्, तदप्युक्तम् । सत्यां गतावध्याहारस्यान्याप्यन्त्वात्, निरामृश्यात् 'श गतिरिहृती' [१२८] इत्यस्मान्
'आतयोपसर्ग' [अथा. ३।३।१०६] इत्यदि निष्पन्नस्य निष्ठाशब्दस्वामिभ्यानादपि वापि मागंवाचित्वादर्शनात् । स्थित्यपेक्षेते तु
'निष्ठा स्थापित्यतिमाशयोः' इत्यभियानं, 'तेषामसन्तानकामानां वा निष्ठाऽविजितात्मनम्' [भाग. १।१।५१] 'स्ये स्वेऽधिकारे
या निष्ठा स युगाः परिकीर्तितः' [भाग. १।१२.०१२६+२१२] 'एकत्वा परा निष्ठा जितस्यास्ति स्वभावनः ।' [ब्र.गी.१।२।२७]
इत्यादयः शतशः प्रयोगाभ्यानुद्धृताः । एतद्योनापि 'तिया निष्ठा तु का इत्य' [१।१] इति स्थित्यपेक्षेन प्रयोगः । स्वीकृत्य
तत्र नभ्यैरपि तथाश्च इति नास्ति विस्तरापेक्षा ॥ ॥ यथात्र 'साङ्गथयोगमते अस्मिन्निति द्विविधे द्विप्रकारे निष्ठे विद्यते' इति व्याख्याय
'गीतासु चोक्तं द्वे पूर्वते निष्ठे, ते चान्योन्यनिरपेक्षे । न ह्येकस्या अपराऽऽप्तम्' इत्युक्तम्; तनुच्छेदेन । "नास्त्यद्वतः कुनेन" [भुं. उ. १।१।
१३] "निश्चिदपान्ति यजेन-" [घृ. उ. ४।४।२२] इत्यादिश्रुतिविरोधात्, 'यज्ञो दाने तपस्ये पावनानि' [१।८।५] 'योगिनः कर्म कुर्वन्ति
तं त्वभस्वाऽऽत्मसुद्धये' [१।११] 'कर्मैव बुद्धियुक्त हि' [१।५१] इत्यादितदनुगामिगीतावचोच्यार्थोपाय । निष्ठाद्वयकल्पनं
च मूलमेव चनविरोधादेव पराहम् । पराहर्तं च तदप्ये मधुसूदनवरसवतीनीलकण्ठयष्टिनिरिती नापिक
प्रसङ्गः ।

ज्ञानं कर्म च द्वयं श्रुत्वा स्वयमेवानुप्रास्यति, अन्येषां तु भिन्नपुरुषानुप्रेयतां वक्ष्यामीति मतं भगवतः कल्प्येन, तदा रागद्वेषवानप्रमाणभूतो भगवान् कल्पितः स्यात् । तच्च अयुक्तम् । तस्मात् कयाऽपि युक्त्या न समुच्चयो ज्ञानकर्मणोः ॥ ३ ॥

२ आ. शां. व्या.—समुच्चयविरोधितया प्रश्ने व्याख्याय तद्विरोधित्वेनैव प्रतिवचनमुत्थापयति—प्रश्नेति । येय व्यवहारभूमिहपलमन्यते तत्र ये त्रैवर्णिका ज्ञानं कर्म वा शास्त्रीयमनुप्रप्तुमाधिश्रियन्ते, तेया द्वयी स्थितिर्मया प्रोक्तेति पूर्वाधं योजयति—लोकेऽस्मिन्निति । स्थितिमेव व्याकरोति—अनुप्रेयेति । पूर्वं प्रवचनप्रसन्नं प्रदर्शयन् प्रवचकारं विशिनष्टि—सर्गादाविति । प्रवचनस्याप्यर्थत्वशङ्का वारयति—सर्वज्ञेनेति । अर्जुनस्य भगवदुपदेशयोग्यत्व सूचयति—अनघेति । निर्धारणार्थं तत्रेति सप्तमी । ज्ञानं परमार्थवस्तुविषयं, तदेव योगशब्दितं युज्यतेऽनेन ब्रह्मणेन व्युत्पत्तस्तेन । निरुत्थयनुवर्तते । उक्तज्ञानोपायमुपादिशुः साह्यशब्दाद्यर्थाहाह—आत्मेति । तेषामेव कर्मनिष्ठत्वं व्यावर्तयति—ब्रह्मचर्येति । तेषां जपादिपारस्वयेन श्रवणादिपराङ्मुखत्वं पराकरोति—वेदान्तेति । उक्तविशेषणवता मुरयस्यन्यासित्वेन फलावस्थत्व दर्शयति—परमहंसेति । कर्म वर्णाश्रमविहितं धर्माह्वयं, तदेव युज्यतेऽनेनास्तुदयेनेति योगः, तेन निष्ठा कर्मिणां प्रोक्तेत्यनुपगतं दर्शयन्नाह—कर्मवैत्यादिना । एवं प्रतिवचनवाक्यस्थान्य

क्षराणि व्याख्याय तस्यैव तात्पर्याधं कथयति—यदि चेति । इष्टस्यापि तुर्वाचत्वमाशङ्क्याऽऽह—उक्तमिति । ज्ञानस्यापि मूलविकलतया विप्रमत्त्वमाशङ्क्याऽऽह—वेदेष्विति । तस्या-शिष्यत्वबुद्ध्याऽन्यथाकथनमित्याशङ्क्याह—उपसन्नायेति । तथापि तस्मिन्मौदासीन्याद्वन्योक्तिरित्याशङ्क्याऽऽह—म्रियायेति । प्रवीति च भिन्नपुरुषकर्तृकं निष्ठाद्वयं, तेन समुच्चयो भगवद्भीष्टः शालायां न भवतीति शेषः । नन्वर्जुनस्य प्रेक्षा पूर्वकारित्वाज्ज्ञानकर्मभक्षणानन्तरमुभयनिर्देशानुपपत्त्या मनुष्यानुष्ठानं सम्पत्स्यते, तद्यत्तिरिक्तानां तु ज्ञानकर्मणोर्भिन्नपुरुषानुप्रेयत्वं धृत्या प्रत्येकं तदनुष्ठानं भविष्यतीति भगवतो मते कल्प्यते, तस्यार्जुनेऽनुरागातिरेकादितरेषु च तदभावादिति तत्राऽऽह—यदि पुनरिति । अप्रमाणभूतत्वमनागतत्वम् । न च भगवतो रागादिमत्त्वेनानागतत्वं युक्तं 'समं सर्वेषु भूतेषु तिष्ठन्तम्' [१३।२७] इत्यादिविरोधादित्याह—तच्चैति । निष्ठाद्वयस्य भिन्नपुरुषानुप्रेयत्वनिर्देशफलमुपसंहरति—तस्मादिति ॥ ३ ॥

३ रा. भा.—पूर्वोक्तं न सम्यगवधृतं त्वया, पुरा हास्मिन् लोके विचित्राधिकारिसम्पूर्णं द्विविधा निष्ठा ज्ञानकर्मविषया यथाधिकारमसङ्कीर्णैव मयोक्ता; नहि सर्वा लौकिकः पुरुषः सज्जातमोक्षाभिलापस्तदानीमेव ज्ञानयोगाधिकारे प्रभवति, अपित्वनभिसंहितफलेन केवलपरमपुरुषाराधनरूपेण अनुष्ठितेन कर्मणा विध्वस्तस्वान्तमलोऽव्याकुलेन्द्रियो ज्ञाननिष्ठायामाधिकरोति 'यतः प्रवृत्तिर्भूतानां येन सर्वमिदं ततम् । स्वकर्मणा तमम्यर्च्यं सिद्धिं विन्दति मानवः [१८।४६] इति परमपुरुषाराधनकल्पेपता कर्मणां वक्ष्यते; इहापि 'कर्मण्येवाधिकारस्ते' [२।४७] इत्यादिना अनभिसंहितफले कर्मानुष्ठेयं विधाय तेन विषयव्याकुलतारूपमोहादुत्तीर्णबुद्धेः 'प्रजहाति यदा कामान्' [२।५५] इत्यादिना ज्ञानयोगो उदितः । अतः साह्ययानामेव ज्ञानयोगेन स्थितिरुक्ता । योगिनां तु कर्मयोगेन । सह्यया बुद्धिः, तद्युक्ताः साह्ययाः आत्मैकविषयया बुद्ध्या युक्ताः साह्ययाः । अतदर्हाः कर्मयोगाधिकारिणां योगिनः, विषयव्याकुलबुद्धियुक्तानां कर्मयोगेऽधिकारः; अव्याकुलबुद्धीनां तु ज्ञानयोगेऽधिकारो उक्त इति न किञ्चिदिह विरुद्धं, नापि व्यामिश्रमहितम् ॥ ३ ॥

४ धे ता चं—एवमगर्हीणरूपे वाक्ये शुभ्रिगते पूर्वोक्तस्यैवमगर्हीणरूपो प्रकृतयन् श्रीभगवानुवाच—लोकेऽस्मिन्निति । 'मया प्रोषणं' इति निर्देशाच्चात्र च फलिनमाह—पूर्वोक्तमिति । 'अस्मिन् लोके' इत्यस्य प्रकृतोपयोगितात्पर्यं माह—यिच्चिन्नाधिकारिसम्पूर्णं इति । तेन ज्ञानयोगकर्मयोगोपरिहादिभेदप्रमत्तः, पारस्विकद्वेषादानीमिति ध्यानां प्रति निन्दनाधिकारिकिरणरक्तवदव्यापककर्माधमवशात्कामनामि-तिनादिप्रत्यय गुणितः । अनपगतदनादेनदेनैकादिभेदम् । दनाः 'मत्' लोकेऽऽप्यत्र शब्दपदां तापदेऽपि वरीय, इत्यत्र तु

काम्यादौ, तद्वदनपमाप्रस्य कर्मयोगेऽधिकारः, अनपगतानां तु ज्ञानयोग इति संसारदाहहरचिकित्सकस्य सर्वशय भिन्नजलपादरस्योचिनोऽयमुपदेशः । 'प्रोषणं' इत्यस्य शेषसर्वमयापि प्रेनमाह—यथाधिकारमिति । अधिकातरानिष्ठाननप्रप्रकर्षं । द्वैविध्यमापस्य ज्ञानव्याप्तुकर्यभिधेनमाह—असङ्कीर्णैवेति । मयेति तात्पर्यकारिभेदवेदिना तात्पर्याहमेना-ष्टुप्रथमविप्रलम्भप्रमादापराधिविगन्धेऽन्यथेः ।

यथायसि ज्ञानयोगे तिष्ठति कर्मयोगः कपमादिभेदः । इत्यत्र—मर्हीणि । मोक्षानिर्वाणे चरन्तुपि तन्मार्गप्रवृत्तयः

रितवृद्धितस्यायाया केपात्रिदेव तदानीमेव ज्ञानयोगाधिकारः । तथा दर्शनात्; तत्र शकाशचविषयतया ज्ञानकर्मयोगोऽन्यैव-
 ष्येति भावः । ननुशकानां कदाचिदपि ज्ञानयोगाधिकारो
 न स्यात्, तच्छक्तिहेतुव्योचस्य कर्मयोगानुष्ठानस्य तदप्रति-
 कृत्यव्योचस्थितेरित्याह— अनमिसंहितेति । सर्वत्र सर्व-
 शक्तिव्यवहारस्यादिविशिष्टभगवद्भुतमहत्त्वात्प्राज्ञानहेतुत्वात्
 परमपुरुषाराधनस्वर्गाधिकः । व्याख्येतिप्रदत्तं हि ज्ञाननिष्ठा
 वितोषि, तत्र स्वान्तमलम्बम्, तदप्यनादिगुण्यपारस्पर्यकर्म-
 मूलरज्ज्मनोमयम्; तत्र सार्वभौमपदंभूतभूतविषयकर्मनिर्वाणी
 यम्; अतो ज्ञाननिष्ठहेतुभूतसाहितहेतुत्वात्सदसुदुल्लेख कर्मयोग
 इत्युक्तं भवति । “धर्मं यः पापमपनुदति” [ति. ना. उ. ६।१०]
 इत्यादिबहिर्भाषितम्, अनमिसंहितेत्फलत्वं पूर्वमेवोक्तमिति

श्रुत्वा केवलपरमपुरुषाराधनवैपताया कर्मणैव सिद्धिप्राप्तौ च
 वक्ष्यमाणं दर्शयति— यत् इति । प्रोचन्नन्दिदिष्टं अव्यामि-
 प्राभिधानं अनमिसंहितेत्फलत्वाच्च च व्यनक्ति— इहापीति ।
 ‘यदा ते मोहकलिलं’ ‘श्रुतिविप्रतिपत्ता ते’ [२।१२-१३]
 इत्याद्यर्थं स्मारयति— विपयेति । आभिप्रायिकमवधारणं
 व्यञ्जयन्नुत्तरार्थं व्याचष्टे— अतः साह्यचानामेवेति । साह्य-
 चानस्यापि सिद्धान्तविरोधनिश्चरत्वं व्युद्ध्यति— साह्य-
 बुद्धिरित्यादिना । अतदहो इत्यशक्तिविषयत्व सूचिन्म् । कर्म-
 योगाधिकारिण इति । योगिनादस्यो योगो ह्यत्र कर्मयोगः,
 प्रत्ययार्थः सन्त्यन्वधानं तस्योग्यतास्य इत्यर्थः । अनर्हत्वं तद
 ईत्वं च विचारयन् वितोषताङ्गापरिहारस्य फलितत्वेनाव्यामि
 आभिधानमुपसंहरति— विपयेति ॥ ३ ॥

६ आ. मा. भा.— ज्यायस्त्वेऽपि बुद्धेराधिकारिकत्वात् त्वं कर्मण्यधिकृत इति तत्र नियोस्या-
 पीत्याशयान्भगवानाह— लोक इति । द्विविधा अपि जनाः सन्ति, गृहस्थादिकर्षत्पागेन ज्ञान-
 निष्ठाः सनकादिवत्; तस्या एव ज्ञाननिष्ठाश्च जनकादिवत्; मद्धर्मस्या एवेत्यर्थः । साह्यचानां
 ज्ञानिनां सनकादीनाम् । योगिनामुपायिनां जनकादीनाम् । ज्ञाननिष्ठा अप्याधिकारिकत्वादीश्वरेच्छया
 लोकसद्ब्रह्मार्थत्वाच्च ये कर्मयोग्या भवन्ति तेऽपि योगिनः । निष्ठा स्थितिः । त्वं तु जनकादिवत् सक-
 र्षत् ज्ञानयोग्यः; न तु सनकादिवत्तत्पागेनेत्यर्थः । सन्ति हीश्वरेच्छयैव कर्मकृतः प्रियव्रतादयोऽपि ज्ञानिन
 एव । तथा युक्तम्— ‘ईश्वरेच्छया विनिवेशितकर्माधिकारः’ [भाग. ५।१।२३] इति ॥ ३ ॥

६ अ. प्र. दी.— एवं चेत्प्रभस्तर्हि कथं परिहारवाक्य
 सञ्चयते ? तत्र निष्ठाद्वैविध्यकथनान्, इत्यतस्त्वदभिप्रायं वदन्
 अनतरयति— ज्यायस्त्वेऽपीति । बुद्धिः काम्यकर्मणो ज्याय-
 सीति यदुक्तं तत्रैव, तथापि त्वा तत्र वैकल्पिकं युद्धादि
 कर्मणि प्रेरयामि, बुद्धेः आधिकारिकत्वात्; त्वं कर्मण्यपि
 विशेषकारिण्यपि वैकल्पिकेऽधिकृत इति श्रुत्वा । अत्रमत्रोत्त-
 रम् — आश्रमत्रयविहितानि यज्ञादीनि युद्धादीनि च न गृह-
 काम्यानि, किन्तु कर्तुरिच्छया स्वर्गाद्यर्थानि ज्ञानाद्यर्थानि च
 मनन्ति, अतो बुद्धेः काम्यकर्मणो जायस्त्वेऽपि बुद्धेः बुद्धप-
 र्णत्वसम्भवात्तत्र नियोगो नानुपपन्नः । यतिपरमांस्विना किमेतेन
 नियोगः ? इति चेत्, अनधिकारिणामेव यत्याश्रमस्वीकारार्थि-
 कार, नाधिकारिकाणाम् । तैर्गृहस्थाश्रममपचित्यर्थैव तद्वि-
 हितानि कर्माणि निष्कामतयाऽनुष्ठेयानितीश्वरनियमात्; तत्र
 साधिकारिकत्वादिति । ‘स्वराश्रमोपगृहाश्च’ इति कात्यायन-
 वचनमनिलम् । अत एव न पाणिनिस्माणीत । अयमाश्रय-
 श्लोकात्वं लभ्यते इत्यतो व्याचष्टे— द्विविधा अपीति ।
 निष्ठा द्विविधेति व्याख्याने कर्मणैकत्वैव पुरुषस्य तत्सम्भवा
 शोपोऽभिप्रायो लभ्यत इत्येव व्याख्यातम् । न केवलमेकविधाः
 साह्य एवेत्यर्थः । द्वैविध्यमेव सोदाहरणमाह— गृह-
 स्थादीति । यत्याश्रमपरिमहेत्येति प्राथम्यम् । ज्ञाननिष्ठा
 यत्याश्रमपरिहितैव कर्मभिर्ज्ञानसाधनेभ्युक्ताः सनकादिभिस्तुल्य

वर्तन्त इति सनकादिवत् । एवं जनकादिवदित्यपि । तस्या
 एव गृहस्थाश्रमस्या एव तदमर्षुदादिभिर्ज्ञानसाधनेभ्युक्ताः द्वि-
 विधा अपि जनाः सन्तीत्युक्तं कर्मसागण्या ज्ञानसागण्याथेति
 द्वैविध्यं प्रतीयते, तन्नित्यर्थमाह— मद्धर्मेति । ज्ञानसागण्या
 एव तत्रैव मद्धर्मत्वा एव जना द्विविधा अपि सन्तीत्यन्वयः ।
 तत्कल्पितत्वात्साह्ययामुत्तरं वाच्यद्वयम् । साह्यचानां योगिना-
 मिति पदद्वयमन्यथाऽस्तीति निराशयं व्याचष्टे— साह्यचाना-
 मिति । सन्त्यक् स्थातिज्ञानं सहाया, तत्र सवा साह्यवाः, तेषां
 ज्ञानिना, ज्ञाननिष्ठानामित्यर्थः । ननु जनकादयोऽपि ज्ञाननिष्ठास्त-
 त्कथं योगिन इत्यत आह— ज्ञाननिष्ठा अपीति । कर्मयो-
 ग्या गृहस्थादिकर्मयोग्या । साह्ययोगगच्छा प्रसिद्धार्थं किं न
 स्यातामित्यतो सुचित्त्वनादिति भावेनाह— निष्प्रेति, स्थितिः;
 स्वल्पेणेति श्रेय । अस्तैव श्लोकार्थं, तथाप्याधिकारिकत्वा-
 दित्यादिकं अत्र न धूयत इत्यतोऽन्याहत्वाह— त्वं स्थिति ।
 यस्मां गृहस्थादिकर्माचारः । भवेद्विद व्याख्याने यदि ते जना-
 प्रमिता सुभ्येषां ज्ञानविज्ञानामपि गृहस्थादिकर्मस्वेकाधिकार
 न यत्याश्रमकर्मणु । जनकादयस्तु यत्याश्रमं नानुष्ठियन्त
 इत्येव प्रमितम्, न तु तत्रानधिकार इति तत्राह— सन्ति
 हीति । विनिवेशित कर्माधिकारो गृहस्थकर्माधिकारो यस्मिन्स
 तयोक्तः । प्रियव्रतो हि यत्याश्रमं स्वीचिदीपुषाधिकारिकत्व
 मुक्त्या दिष्ट्यगम्येण निवारित इत्यनेनोच्यते ॥ ३ ॥

७ ह. पै. भा.— लोक इति । लोकैऽस्मिन् शास्त्रानुष्ठानाधिकृत्येपु पुरुषेपु द्विविधा द्विप्रकारा
 निष्ठा स्थितिरनुष्ठेयतात्यर्थं तत्र पूर्वं सनकादीनां प्रजाः सृष्टा तामामभ्युदयनिःश्रेयसप्राप्तमाधनं

वेदार्थसम्प्रदायं कुर्वता पुरा प्रोक्ता मया सर्वज्ञेश्वरेणानवापाप ! । का निष्ठा द्विविधा ? इत्यत आह— तत्र ज्ञानमेव योगस्तेन साह्य्यानामात्मविषयविवेकज्ञानवतां निष्ठा प्रोक्ता । कर्मयोगेन कर्मैव योगः, अनेन कर्मयोगेन कर्मिणा कर्मनिष्ठा प्रोक्तैत्यर्थः ॥ ३ ॥

८ वें. प्र. गि — अत्रानुरूपप्रतिबचनं श्रीभगवानुवाच । मनुक्तं न स्वया सत्यवगतम् । मया हि ज्ञानकर्मयोगा-
ह्यं परस्परान्तरपक्षतया स्वतन्त्र मोक्षसाधनद्वयं नोक्तम्, किन्तु साक्षान्मोक्षसाधनं ज्ञानं तदपेक्षितचित्तशुद्धिजनकत्वेन तदङ्गभूतं कर्म चोक्तम्, अतः साङ्गप्रधानत्रिपयिण्येवैव ज्ञाननिष्ठा सुसुहृत्प्राप्तुयेया, तत्र त्रिविकारिभेदात् प्रकारद्वयमस्ति— जन्मान्तराणुहृतवशात्स्वतः शुद्धान्तकरणस्य साक्षाज्ज्ञान एव स्थितिः, अतथाभूतस्य तु चित्तशुद्धिपर्यन्तं ज्ञानाङ्गे कर्मणि स्थितिरिति । तत्र तु ज्ञानोपदेशमात्रायां चित्तशुद्धिः, न तदुपदेशानस्याप्रतिबद्धसाक्षात्कारत्वपर्यन्तेति तावत्पर्यन्तं कर्मैव स्ववर्णाधर्मविहितं स्वया कार्यमित्युक्तम् । अतो बुद्धेर्जायसरेऽपि क्षत्रधर्मं त्वा नियोजयामीति भगव-
तोऽभिप्रायः । तदेतस्मिन् अर्थे श्लोकं नियोजयामि— लोक इति । अस्मिन् अधिकारितेनाभिमतं लोकं शुद्धान्तशुद्धान्तकरण-
भेदेन द्विविधे जने द्विविधा ज्ञानकर्मरूपप्रकारद्वयवती निष्ठा स्थितिर्मया पुरा पूर्वाध्याये प्रोक्ता । ते एव द्वे विधे दर्शयति-
ज्ञानयोगेनेति । चित्तशुद्धया ज्ञानभूमिकामाह्ला साह्य्या,

तेषां ज्ञानयोगेन ज्ञानमेव योग श्रेय प्राप्नुयुपाय तेन निष्ठा-
त्परत्वमित्यर्थः । योगिनां चित्तशुद्धयुपायभूतकर्मयोगाधिका-
रिणा कर्मयोगेन कर्मरूपेणैव श्रेय प्राप्नुयुपायेन निष्ठेति । एवं
द्विविधा निष्ठोक्ता ।

नन्वहं शुद्धचित्तोऽस्मि, न वा ? आद्ये मा प्रति कर्मो
पदेशयोगः, अन्ये त्वधिकाराभावाज्ज्ञानोपदेशानुरूपत्तिरि-
त्याहङ्गयोक्तम्— अनयेति । अत्र 'अनय' इत्यनेन ज्ञानोप-
देशाधिकारायां देवासुरसम्पद्धिभागध्याये वक्ष्यमाना सख्य-
दिरुच्यते । तेन च कर्मोपदेशनिमित्तं 'यदा ते मोहकलिलम्'
[२।५२] इति पूर्वोक्तपरोक्षसाक्षात्कारप्रतिबन्धकबुद्धिका-
ह्यर्थं ज्ञापितम्, अतो नोक्तदोष इति भावः । निष्ठेयैकव-
चनेन च कर्मज्ञानविषयकनिष्ठयोर्न पृथक्स्वातन्त्र्यं, गुणप्रधान-
योरस्तदयोगात्, किन्तुवैयमेव, वक्ष्यते हि— 'एकं साह्य्यं च
योगं च यः पश्यति स पश्यति' [५।५] इतीत्ययमर्थ-
सूचितः । 'पुरा प्रोक्ता' इत्यनेन 'व्यवसायारिम्का बुद्धिरैक-
वृत्तमन्द' [२।४१] इति पूर्वाध्यायोक्तं कर्मज्ञानयोरङ्गानि-
भावप्रयुक्तमेकत्वं स्मार्यते ॥ ३ ॥

९ व० त० दी०— अत्रोत्तरं श्रीभगवानुवाच— लोकेऽस्मिन्निति । पूर्वोक्तं स्वया सत्यम् नावधूतं, यत्
वस्मिन् लोके द्विविधा निष्ठा मया पुरा प्रोक्ता, ये तु साह्य्यास्तेषां ज्ञानयोगेन सर्वत्यागरूपा स्थितिरुक्ता,
ये चोक्तयोगाधिकारिणस्तेषामुक्तविधकर्मयोगेनेति । स्वस्वाधिकारानुसारेणैव सर्वं योग्यमिति न बुद्धिव्यामोह-
कार्यं । अधिकारभेदेस्तु सर्वाभिमतोऽत्र एव क्वचित्ज्ञानं क्वचित्कृत्तरिति स्वतः पुरुषार्थहेतवः । एव मोक्षोपाया-
'योगो ज्ञानं च भक्तिश्च' इत्युक्ताः ॥ ३ ॥

१० पु अ त.— एवमनुसृत्य मोहापगमार्थं प्रभोक्तर
माह कृष्ण — लोकेऽस्मिन्निति । हे अनय निष्ठाप ! मद्वा-
क्यप्रयोगो मया अस्मिँल्लोके प्रवृत्तिनिष्ठे द्विविधा निष्ठा
पुरा एवं तत्राग्रे भक्त्यधिकारसिद्धयर्थं प्रोक्ता, न तु त्वदर्थ-

मिति भावः । द्विविधत्वमेव स्पष्टयति— ज्ञानयोगेनेति ।
साह्य्यानां ज्ञानयोगेन, साह्य्यानां सर्वत्र भगवदात्मज्ञान-
वता ज्ञानयोगेन प्रवृत्तिनिष्ठोक्ता । योगिना योगेन भगवदुपगम-
कार्यां कर्मयोगेन प्रवृत्तिनिष्ठोक्ता । तयो स्वस्वसाधनार्थं निष्ठा
द्वयप्रवृत्तं, न तु त्वदर्थमित्यर्थः ॥ ३ ॥

११ नी० भा० दी०— अत्रोत्तरं श्रीभगवानुवाच— लोकेऽस्मिन्निति । पुरा पूर्वाध्याये मया निष्ठा एवैव
प्रोक्ता, परन्तु सा द्विविधा द्विप्रकारा, एकस्या एव प्रवृत्तिनिष्ठायाः प्रकारद्वयमुक्तमधिकारिभेदेन, न तु प्रवृत्तिप्रधाने
परस्परान्तरपक्षेक्षार्थद्वयमुक्तमिति भावः । हेऽनय प्रवृत्तिज्ञानं करणं । मद्बचनस्यार्थं सम्प्रगालोचयेत्यर्थः । तदेव
प्रकारद्वयमाह— ज्ञानयोगेनेति । साह्य्यानां प्रवृत्तिपुरुषयोर्विचिन्त्वात् ज्ञानतामात्मानासविवेकज्ञानवताम् । ज्ञानार्थ-
मुच्यते इति ज्ञानयोगः ज्ञानोपायो वेदान्तश्रवणमनननिदिध्यासनमात्मकः, तेन ज्ञानयोगेन । प्रवृत्तिनिष्ठा परिस-
माप्तिं साह्य्यानां प्राप्नुवन्तीत्यर्थः । योगिना 'सिद्धयसिद्धयोः समो भूत्वा समत्वं योग उच्यते' [२।४८] इत्युक्त-
लक्षणयोगवशात् कर्मयोगेन सन्ध्योपासनादिनिर्दिष्टरूपसमाध्यनुष्ठानान्तमिदं कर्मयोगपदार्थः, तेन योगिने प्रवृ-
त्तिनिष्ठा प्राप्नुवन्तीत्यर्थः ।

अयं भावः— इह जन्मनि जन्मान्तरे वा ईश्वरप्रीत्यर्थमनुष्ठितं कर्मभिर्निर्गुणसत्त्वो विवेकैरागवशादादिपरशो-
पेक्षो मुमुक्षु प्रत्ययप्रवृत्तचित्त श्रवणमननाभ्यामेव कृतकृत्यो भवति । स 'धैर्य श्रवणादे' प्रागसमाहितचित्तमर्हि
निदिध्यासनमस्यापिभिरम् । अत्र एव 'सत्कार्यन्तरमिति पर्यय' [प्र ग ३।५।७] इति सूत्रवशात् निदिध्यासनात्

पाक्षिकत्वमुक्तम्, सोऽयं साहृद्यमार्गः । तथा सर्वाणि कर्माणि परमगुरावर्षयन् श्रवणमननात्मकं विचारमन्तरे-
णैव केवलं तद्ब्रह्मात्रात् प्रतीचो निर्विशेषप्रक्षरूपत्वं गुरुवाच्यतो निश्चित्यासम्भावनादिदोषरहितं व्याचार्यान्नि-
गुणप्रह्लोपास्तिप्रकारमधिगम्य कर्मच्छिद्रेषु समाध्यभ्यासं कुर्वन्निष्कलं प्रत्यगात्मस्वरूपं साक्षात्करोति, सोऽयं
योगमार्गः; तेन ऊहापोहकौशलं येषामस्ति ते साहृद्याः; येषां तत्रास्ति ते योगिन इति ।

अत इयं द्विप्रकारा निष्ठा; न तु द्वे निष्ठे इति भ्रमितव्यम् । ययोर्कं वसिष्ठेन— 'द्वौ क्रमौ चित्तनादास्य योगो
ज्ञानं च राघव ! । योगो वृत्तिनिरोधो हि ज्ञानं सम्यगवेषणम् ॥ असाध्यः कस्यचियोगः कस्यचित्त्वनिश्चयः ।
प्रकारौ द्वौ ततो देवो जगाद् परमः शिवः' [यो. वा.] इति । चित्तादर्शनोपलक्षितस्य ब्रह्मसाक्षात्कारस्य
द्वौ क्रमौ । चित्तादेर्मिथ्यात्वपक्षे ज्ञानमेव; यथा रञ्जूरगादिसम्यगवेषणैव नश्यति, तद्वत् । तस्य सत्यत्वपक्षे योग
एव यथा सत्य उरगो मन्त्रादिना निरुद्धप्रचारः स्वयमेव नश्यति, तद्वच्चित्तमपि योगेन निरुद्धयमानं नश्यति;
तस्य निरन्वयोच्छेदस्तु प्रारब्धकर्मान्ते पक्षद्वयेऽपि तुल्य इति ॥ ३ ॥

अनात्माविदः कर्मयोगावश्यकत्वम् ।

न कर्मणामनारम्भान्नैर्कर्म्यं पुरुषोऽश्रुते ।

न च सन्न्यसनादेव सिद्धिं समधिगच्छति ॥ ४ ॥

१ शां. भा.— यदर्जुनेनोक्तं कर्मणो ज्यायस्त्वं बुद्धेः, तच्च स्थितम्, अनिराकरणात् । तस्याश्च
ज्ञाननिष्ठायाः सन्न्यासिनामेवानुष्ठेयत्वं, भिन्नपुरुषानुष्ठेयत्ववचनात् । भगवत एवमेवानुमतमिति गम्य-
ते, मां च बन्धकारणे कर्मण्येव नियोजयसीति विषण्णमनसमर्जुनं 'कर्म नाभे' इत्येवं मन्वानमाक्षय
आह भगवान्— न कर्मणामनारम्भादिति । अथवा— ज्ञानकर्मनिष्ठयोः परस्परविरोधादेकेन
पुरुषेण युगपदनुष्ठानुष्ठानशक्यत्वे सति इतरतरानपेक्षयोरेवं पुरुषार्थहेतुत्वे प्राप्ते कर्मनिष्ठाया ज्ञाननिष्ठा-
प्राप्तिहेतुत्वेन पुरुषार्थहेतुत्वं, न स्वातन्त्र्येण; ज्ञाननिष्ठा तु कर्मनिष्ठोपायलब्धात्मिका सती स्वात-
न्त्र्येण पुरुषार्थहेतुरन्यानपेक्षा, इत्येतमर्थं प्रदर्शयिष्यन्नाह भगवान्— न कर्मणामिति । न कर्मणा-
पनारम्भादप्रारम्भात् कर्मणां क्रियाणां यज्ञादीनामिह जन्मनि जन्मान्तरे वा अनुष्ठितानामुपात्त-
दुरितक्षयहेतुत्वेन सत्त्वशुद्धिकारणानां तत्कारणत्वेन च ज्ञानोत्पत्तिद्वारेण ज्ञाननिष्ठाहेतूनां 'ज्ञानमुत्प-
द्यते पुंसां क्षयात् पापस्य कर्मणः । यथाऽऽदर्शतलप्रख्ये पश्यत्यात्मानमात्मनि' [म. भा. १२।२०।८।८]

१ अत्र नैर्कर्म्यपदप्रयोगहेतुमित्थं विवृणोति चामनः—

ज्ञानं न कर्मणः सिद्धिरिति सत्यमिदं वच । तथापि कर्मभिधिते शुद्धे ज्ञानं प्रवर्तते ॥

कर्मण्येव ज्ञानमिति वक्तुमेव न युज्यते । अतो नैर्कर्म्यशब्देन तत्कृष्णेनाभिधीयते ॥ इति ।

नव्यास्तु— 'कर्मणां बन्धकत्वं यथा न भवति, तथा युक्त्या तदनुष्ठानं नैर्कर्म्यम्' इति वदन्ति । 'कर्मस्वामित्याग एव
सा युक्तिः' इत्यपि तेषां मतम् । तत्र तदुक्तं नैर्कर्म्यशब्दस्यार्थं एवमुपपादयितुं शक्यम्— 'निर्गतं कर्मत्वं बन्धहेतुत्वं येभ्यस्तासि
निष्कर्मणि, तेषां भावो नैर्कर्म्यम् । कर्मशब्दो भावप्रधानो ज्ञेयः । तथा च प्रयोगः— 'तत्र सात्वतमाचष्ट नैर्कर्म्यं कर्मणा यतः ।'
[मां. १।३।८] इति । परमत्र प्रव्यास्तु— ज्ञानोदयाद्धर्ममपि यावज्जीवं कर्मागेष्वानुष्ठेयानीति शीतासिद्धान्त इति भवता-
मभिप्रेतम् । तथा च यदि ज्ञानोत्तरमेवानुष्ठेयानि कर्मयुक्तं प्रवृत्तानि, तर्हि त्रिभित्यात्किर्याया उपदिश्यते ? न हि ज्ञानिनः कर्मत्वा-
द्यधिः सम्भवति, ज्ञानोदयात्प्रागेव तस्या विलीनत्वात् । तथा चोक्तं भगवतैव— 'असत्तुद्धिः सर्वत्र' [१८।४९] इत्यादीति ।
द्विष— कौटिल्यो ज्ञानो भवतामभिमतो येनानुष्ठेयान्येव कर्माणि ? आत्मयापारम्भज्ञानसम्पन्नो वाऽन्यो वा कश्चित् ? नायः— तस्य 'ज्ञाने
नैकेन तुमन्व्ये त्यक्तसन्नस्य योगिनः । बर्तव्यं नास्ति विप्रेन्द्रा ! अस्ति चेत्तत्त्वद्विनं च ॥' [लिं १३. ८९।६] इत्यन्वय-
व्यतिरेकान्या तस्य कर्मासम्भवप्रतिपादनात्; इहापि 'तस्य कार्यं न विद्यते' [३।१०] इति व्यक्तमुक्त्याच । अन्य एव चेदल
व्यादेन । आत्मयायात्म्यज्ञानवत् एव प्रायैः कर्मासम्भवप्रतिपादनात् । एतेन— 'कर्मव्यागमात्रेणैव विधिः प्राप्या चेदस्मादपि मोक्षं
विन्देत' इत्यपि निरस्तम्, अनुष्ठीपात्म्यमन्तरात् । इदं तु तत्र वचन्यम्— यद्यस्मादपि कर्मरम्भपूर्वकं तस्यामी स्यात्, यदि वा
तस्य मन्वाभातोऽपि भवेत्तर्हि न मुच्येतीवेति वदतामन्माक व त्रिभित्तीयते; परमनायार्थचरणानुपमद्विभक्तिरेव केवलमान्वा
यालोपहस्यतामनायीत्यास्तां तावत् ।

इत्यादिस्मरणात्, अनारम्भादननुष्ठानान्नैष्कर्म्यं निष्कर्मभावं कर्मशून्यतां ज्ञानयोगेन निष्ठं, निष्क्रियात्मस्वरूपेणैवावस्थानमिति यावत् ; पुरुषो नाश्नुते न प्राप्नोतीत्यर्थः ।

२ आ. शां. व्या.— किमिति भगवता बुद्धेर्यायस्त्वं, तदाह— अन्येति । “यस्य वैतत्कर्म” [वी उ. ४।१।८] इति धृताविव कर्मशब्दस्य क्रियमाणवस्तुविषयत्वमाशङ्क्य व्याचष्टे— क्रियाणामिति । ताव नित्यनैमित्तिकत्वेन विभजते— यद्वादीनामिति । अस्मिन्नेव जन्मन्यनुष्ठिताना कर्मणा बुद्धिशुद्धिद्वारा ज्ञानकारणत्वे ब्रह्मचारिणा कुतो ज्ञानोत्पत्तिर्न न्मान्तरकृताना वा कर्मणा तथात्वे एहस्थानामेहिकानि कर्माणि न ज्ञानहृतेव स्युः ? इत्याशङ्क्यानियम दर्शयति— इहेति । नेमानि सत्त्वशुद्धिकारणान्युपात्तदुरितप्रतिबन्धादित्याशङ्क्याऽऽह— उपात्तेति । तर्हि तावतैव कृतार्थाना कुतो ज्ञाननिष्ठा हेतुत्व ? तत्राऽऽह— तत्कारणत्वेनेति । कर्मणां चित्तशुद्धिद्वारा ज्ञानहेतुत्वे मानमाह— ज्ञानमिति । अनारम्भशब्दस्योपक्रम विपरीतविषयत्व व्यावर्तयति— अननुष्ठानादिति । निष्कर्मणं सन्न्यासिनः कर्म ज्ञान नैष्कर्म्यमिति व्याचष्टे— निष्कर्ममिति । कर्मभाववत्त्वा व्यवच्छिन्नमिति— ज्ञानयोगेनेति । तस्या साधनपक्षपातित्व व्यावर्तयति— निष्क्रियेति ।

१ शां. भा.— ‘न कर्मणामनारम्भान्नैष्कर्म्यं पुरुषोऽश्नुते’ इति वचनात्, तद्विपर्ययात्तेषामारम्भात् नैष्कर्म्यमश्नुते इति गम्यते । कस्मात् पुनः कारणात् कर्मणामनारम्भान्नैष्कर्म्यं नाश्नुते इति ? उच्यते— नैष्कर्म्योपायत्वात् कर्मारम्भस्य । न हि उपायमन्तरेणोपेयप्राप्तिरस्ति । कर्मयोगोपायत्वं च नैष्कर्म्यलक्षणस्य ज्ञानयोगस्य, श्रुतौ इह च प्रतिपादनात् । श्रुतौ तावत् प्रकृतस्यात्मलोकाय वेद्यस्य चेदनोपायत्वेन “तमेतं वेदानुवचनेन ब्राह्मणा विविदिषन्ति यज्ञेन” [बृ. उ. ४।४।२२] इत्यादिना कर्मयोगस्य ज्ञानयोगोपायत्वं प्रतिपादितम् । इहापि च ‘सन्न्यासस्तु महाबाहो ! दुःखमाप्तुमयोगतः’ [५।६] ‘योगिनः कर्म कुर्वन्ति सङ्गं त्यक्त्वाऽऽत्मशुद्धये’ [५।११] ‘यज्ञो दानं तपश्चैव पावनानि मनीषिणाम्’ [१८।५] इत्यादि प्रतिपादयिष्यति । ननु च ‘अमयं सर्वभूतभ्यो दत्त्वा नैष्कर्म्यमाचरेत्’ [म भा. १।४।४६।१८] इत्यादौ कर्तव्यकर्मसन्न्यासादापि नैष्कर्म्यमिति दर्शयति । लोक च कर्मणामनारम्भान्नैष्कर्म्यमिति प्रसिद्धतरम् । अतश्च नैष्कर्म्यार्थिनः किं कर्मरम्भेण ? इति प्राप्तम् ; अत आह— न च सन्न्यसनादेवेति । नापि सन्न्यसनादेव केवलात् कर्मपरित्यागमात्रादेव ज्ञानरहितात् सिद्धिं नैष्कर्म्यलक्षणां ज्ञानयोगेन निष्ठं समधिगच्छति न प्राप्नोति ४

२ आ शा व्या— कर्मानुष्ठानोपायलक्षणा ज्ञाननिष्ठा स्वतन्त्रा पुनर्बद्धरिति प्रवृत्तार्थमर्थनार्थं व्यतिरिक्तवचनस्यान्वय पर्यवेसान मत्वा व्याचष्टे— न कर्मणामिति । तद्विपर्ययमेव व्याचष्टे— तेषामिति । उक्तं हि एतु प्रकृतं— कस्मादिति । जिज्ञासित हेतुमाह— उच्यते इति । उपायत्वेऽपि तदभाव कृता नैष्कर्म्यासिद्धिरित्याशङ्क्याऽऽह— न हीति । ज्ञानयोग प्रति कर्मयोगस्वोपायत्व धृतिस्यती प्रमाणयति— कर्मयोगेनि । औत्तमुपायोपेयत्वप्रतिपादन प्रकृतयति— श्रुताविति । यत्पु मांतावार्थं कर्मयोगस्य ज्ञानयोगं प्रत्युपायत्वात्पदनं तद्विदानीमुदाहरति— इहापि चेति । ‘न कर्मणां इत्यादिना पूर्वर्यं व्याकथयतोत्तरार्थं व्याख्यातुमानाहयति—

नन्विति । आदिशब्देन “ज्ञान्तो दान्त उपरतस्तिष्ठ” [वृ. उ. ४।१।२३] “सन्न्यासयोगायतय शुद्धतरवा” [मु उ ३।२।६] इत्यादि पृथगे । तत्रैव लोकप्रसिद्धिमनुकूलयति— लोके चेति । प्रसिद्धतरम्— ‘यतो यतो निवर्तते तत्सतो विमुच्यते । निवर्तनादि सर्वतो न वेति दु समण्वपि । [सं शा ३।२।६५] इत्यादिदर्शनादिति शेष । लौकिकैर्बुद्धिप्रतिदिम्या सिद्धमर्थमाह— अतश्चेति । तत्रोत्तरत्वेनोत्तरार्थं मनस्यं व्याकरोति— अत आदित्यादिना ; एवकारार्थं माह— केवलादिति । तदेव स्पष्टयति— कर्ममिति । उच्यते नपमपुत्रय क्रियापदेन सन्नमिं दर्शयति— न प्राप्नोतीति ४५

३ रा. भा.— सर्वस्य लौकिकस्य पुरुषस्य मोक्षेच्छायां सज्जानायां सहसैव ज्ञानयोगो दुष्कृत इत्याह— नेति । न शास्त्रीयाणां कर्मणामनारम्भादेव पुरुषो नैष्कर्म्यं ज्ञाननिष्ठाप्राप्नोति ; सर्वेन्द्रिय-व्यापाराख्यकर्मापरतिपूर्विकां ज्ञाननिष्ठां न प्राप्नोतीत्यर्थः । न चारब्धस्य शास्त्रीयस्य कर्मण-स्त्यागात् ; यतोऽनभिसंहितफलस्य परमपुरुषाराधनविषयस्य कर्मणः सिद्धिरात्मनिष्ठा स्यात् ; अतस्तेन विना तां न प्राप्नोति ; अनभिसंहितफलैः कर्माभिरनाराधितगोविन्दैरविनष्टानादिकाल-प्रवृत्तानन्तपापसञ्चयैरव्याकुलेन्द्रियतापूर्विकाऽऽत्मनिष्ठा दुस्सम्प्राद्या ॥ ४ ॥

४ वे ता चं.— ननु मोक्षेच्छेव हि कर्मयोगोऽपि पुश्च प्रवर्तयति, ता यदि जाता, तत किमव्यवहिते ज्ञानयोगे न प्रवर्तते ? इति शङ्का 'न कर्मणाम्' इति श्लोकेन निराकियत इत्याह— सर्वस्येति । 'लौकिकस्य' इत्यनेन संसारलोकात्तरगत तथा विषयव्याकुलेन्द्रियत्वमभिप्रेतम् । सहसैवेति कर्मयोग महत्त्वेत्यर्थः । निषेधस्यान्यविषयत्वज्ञापनाय शास्त्रीयशाब्द । नैष्कर्म्यंशब्दस्यानुष्ठानादिपरत्वे साध्याविशेषादिदोष स्यात्, अतो निष्कर्मां निष्क्रान्तकर्मयोग पर्यवसितकर्मयोग ज्ञाननिष्ठ इत्यर्थः, तस्य भावो नैष्कर्म्यमित्यभिप्रादणह— ज्ञाननिष्ठा मिति । सन्न्यसनशब्दस्याप्यत्र 'कर्मणां' इत्यनेनैवान्वय सन्न्य-सणत्समासाद्यविषयत्व तत एव सन्न्यसाधिनः समर्थविज्ञा साहचर्यात् अभिप्रेत्याह— न चारब्धस्येति । नैष्कर्म्यशब्दा उपदेष्टा सम्भवति पुन सिद्धिंसा देनामिधानस्य तात्पर्यं व्यञ्जयति— यत् इति । अनारम्भ सन्न्यसनं च सङ्कल्प्या ह— अतस्तेन विनैति । कारणभूतकर्मभावे कथं कार्य

स्यादिति भावः । पञ्चम्या हेतुपरत्वं निषेधान्वयेन तत्रापि-ध्यानव्येन वा योज्यम् । पूर्वं कर्मयोगानारम्भे ज्ञानयोगा-सिद्धि स्यादिति वाक्यार्थः, उत्तरं तु यत्कर्मयोगलागादेव ज्ञानयोगसिद्धिरित्यभिप्रेतम्, तदुच्यम्, सा हि तेनैव जन्वेति तात्पर्यम् । तदिदामुभयोरपि वाक्यवृत्तिमभिप्रेत्य श्लोकाभि-प्रेतमर्थमाह— अनभिसंहितेति । कर्माभिरित्यस्यानाराधि-तेत्यनेनान्वयः । एतेन 'अनाराधितगोविन्दा ये नरा दु ख साग्नि ' इत्यादिक स्मरितम् । अनभिसंहितफलकर्मभावे निश्चयेयसौपर्यिकपरमपुश्चप्रीत्यभावः, तत्रभावाच्च पापसञ्चयात्-पत्ते, तेन च रजस्तमोमयमनोमलानपाय, तत्र च राग द्वेषादि दोषाणां वीर्यापुष्पम्, तेषु च जीवत्सु नेन्द्रियव्याकुलाशान्ति, बहिर्षिष्यव्याकुलेषु च तेषु न प्रत्यर्घमितिष्ठति तादृशकर्मपरि-त्यागेन ज्ञाननिष्ठमनुनिष्ठासु सप्तभूमस्य गोपुत्स्य सप्तम तल प्रथम चिद्विपेतीत्यवहास्यमिति भावः ॥ ४ ॥

५ आ. मा. भा.— इतश्च नियोक्ष्यामीत्याह— न कर्मणामिति ॥ कर्मणां युद्धादीनामनार-म्भेण नैष्कर्म्यं निष्कर्मतां काम्यकर्मपरित्यागेन प्राप्यत इति मोक्षं नाश्नुते । ज्ञानमेव तत्साधनं, न तु कर्माकरणमित्यर्थः । कुतः ? पुरुषत्वात् । सर्वदा स्थूलेन सूक्ष्मेण वा पुरेण युक्तो ननु जीवः ; यदि कर्माकरणेन मुक्तिः, स्यात् स्वावराणाम् । न चाकरणे कर्माभावान्मुक्तिर्मवेति ; प्रतिजन्मकृताना-मनन्तकर्मणां भावात् ।

६ अ. प्र. दी — न कर्मणामिति । मोक्षस्य कर्मसा ध्यत्वमुच्यत इत्यन्यथाप्रतीतिरिहासायाह— इतश्चेति । स्व कर्माप्रमोक्षिते युद्धादिविति शेषः । प्रागाधिकारिकत्वात्स्वया कर्म कर्तव्यमित्युक्तम्, इदानीं कोऽप्यते हेतुकथ्यते ? इत्यतो व्याचष्टे— कर्मणामिति । अयमभिप्रायः— कर्माणि न कार्याणीति वदप्रश्रय्य किं ज्ञानं न मोक्षसाधनम् ? अपितु कर्माकरणमेवेति मत्वा कर्माणि त्यज्यन्ते ? उत ज्ञान मोक्षसा धन मत्वयेह ? किन्तु 'कर्मणा कथ्यते जन्तु' [मि भा १२।२४।१७] इत्यादे कर्माणि तन्प्रतिबन्धकानीति मत्वा । आयेऽपि किं मोक्षस्य नैष्कर्म्यंशब्दाच्यत्वमात्रमाहित्येदमुच्यते ? अथवा क्रियाकारणफलस्य सप्तरस्य कर्मव बीजम् ? अदरुपे च धीनाभावात्संसारो न भविष्यतीति मुक्तिमाभित्य आद्यदेवद रूपम् न कर्मणां इति । नैष्कर्म्यंशब्दस्यान्यथापि व्याख्या नाप्याय इत्यर्थः । तत्र विमित्यत आह— ज्ञानमेवेति । उच-

माक्षिष्य समावृते— कुत इति । नैष्कर्म्यंशब्दस्यान्यार्थतामज्ञी कृत्य कर्माकरणस्य मोक्षसाधनत्वनिराकरणे को हेतु इत्यर्थः । कथमस्य हेतुत्व ? इत्यतो व्याचष्टे— सर्वदेति । प्रलयऽपि सम्भवाय स्थूलेन सूक्ष्मेण, वेत्युक्तम् । तथापि कथं हेतुत्वमि-त्यत आह— यदीति । 'स्यात्' इत्यस्य पूर्वोत्तरान्यां सन्न्य-स्य । 'स्वावराणां' इत्यनभिप्रेतपलक्षणम् । तत्रानादी सवा रेऽनभिप्रेतदेहस्य सम्भवेन मुक्तिप्रसहावयुनाऽपि इदयमानस्य पुरयत् न स्यादिति भावः । द्वितीयनिरासेऽप्यस्यैवार्थस्य तात्पर्यमाह— न चेति । कर्माभावात् सवास्वोऽज्ञाभावात् । अत्र नैष्कर्म्यमिति मुक्तिनामेव, न तु परप्रमाणानुवादः । कुतो न भवतीत्यतोऽप्यापि पुरुषत्वादिति हेतुमभिप्रेत्याह— प्रतीति। जन्मनिजन्मनि कृतानामित्यर्थः । पुरुष-चेनादी सप्तरऽधि कृतानन्तजन्मसम्भवात् । तत्र कृतानामनन्तकर्मणां भावात् । किम चादरणमात्रेण भवतीत्यर्थः ।

५ आ. मा. भा.—न च सर्वाणि भुक्तानि एकस्मिच्छरीरे वहूनि हि कर्माणि करोति । तानि चैकैकानि बहुजन्मफलानि कानिचित् ; तत्र चैकैकानि कर्माणि भुञ्जन्नाप्रोत्येव शेषेण मानुष्यम् । तत्रश्च बहुशरीरफलकर्माणीत्यसमाप्तिः । तद्योक्तं 'जीवश्चतुर्दशार्ध्वं पुरुषो नियमेन तु । स्त्री वाप्यनूतदशकं देहं मानुषमाजते ॥ चतुर्दशोर्ध्वजीवीनि संसारश्चादिवर्जितः । अतोऽवित्वा परं देवं मोक्षशा का महा-मुने' इति ब्राह्मे । यदि सादिः स्यात्संसारः पूर्वकर्माभावाद्दत्तप्राप्तिः । अयन्धकत्वं त्वकामेनैव भवति । तत्र वक्ष्यते 'अनिष्टमिष्ट' [१८।१२] इति ।

६ ज. प्र. दी.—ननु पूर्वशरीरकृतानि कर्माण्युत्तरोत्तर-शरीरे भुक्तानि तत्कृतोऽनन्तकर्मणा भाव इत्यत आह—न चेति । कुतो नेत्यत आह—एकस्मिन्निति । दिशन्दो हेतो । बहूयसि भुज्यन्ता को दोष इत्यत आह—तानि चेति, तानि च कानिचिदिति सम्बन्धः, एवं सानीति प्रत्येकमित्यर्थः । ननु तथाविधान्यन्यनधिकृतजन्मभिर्मु-क्तानीत्यत आह—तत्र चेति । तेषु कर्मसु भुञ्जन्मु-ञ्जान् । शेषेण कर्मशेषेण । मानुष्ये चाकरणमसम्भावितमि-त्याह—तत्रश्चेति । असमाप्तिभोगेन ; कर्मणामिति शेषः । सम्भावनामात्रेणोदसुक, न तु प्रमितमित्यत आह—तद्योक्त-मिति । चतुर्दशवर्षात् । अनूतो दशरो यस्येति विग्रहः । ह्रस्व दीर्घव्यत्ययेन चतुर्दशोर्ध्वजीवीनीति स्त्रिया विशेषणम् । संसारश्चेति कर्मणामनन्तत्वोपपादनम् । अतो भोगेन क्षया-सम्भवात् । अवित्वा अवित्वा । पुरुषशब्देनानादिदेह सम्बन्ध उक्तः, सोऽसिद्ध इत्यत आह—यद्गीति । अतत्प्रा-प्तिराकस्मिन्मय संसारस्याप्राप्तिः स्यात्, अत पुरुषत्व सिद्ध-

मिति । ननु सन्तु प्राग्भवीयान्यनन्तकर्माणि, तथापि बन्धकानि कथं प्रेक्षावता क्रियेरन् ? न ह्यनन्तानि पापानि प्राक्तनानि सन्तीत्येतावताऽद्य क्रियन्त इत्यत आह—अयन्धकत्वं त्विति । कर्मणा बन्धाहेतुत्वं त्वकामनादिनैव भवति ; न त्व-रणेन, प्रत्युच्चायस्यैव प्राप्तेरित्यर्थः । अकामेनाबन्धकत्वं भगव-त्सम्मतमिति भावेनाह—तद्येति । शङ्करस्तु 'अकरणमस-सन्त प्रत्युच्चाय जनयति ; " कथमसतः सज्जायेत " [छा. उ. ६।१।२] इति श्रुतेः, इत्यवादीत् । तद्भास्करः प्रत्युच्चायत् । इत्यविषया श्रुतिः "गुणस्त्वसतोऽपि जायते" इति । उभावपि स्पृष्टश्यानी, न अकरणमसत्, तथा सति कणप्रसङ्गात् । किन्त्वभावः, स च भाववत्त्वमेवेति कथमस्मान् । गुणं प्रति कारणत्वे च इत्यकारणत्वं कुतो न भवेत् ? ननु चागो-पादानत्वस्य विवक्षितत्वादकारणस्य चाभावरूपतया सत्त्वेऽप्यत्र विवक्षितापादानत्वानुपपत्तेर्न प्रत्युच्चायजनकत्वमित्यभिप्राय इत्यत आह—न हीति ।

५ आ. मा. भा.—ननु निष्कामकर्मणः फलाभावात्नोक्षः स्मृतः । 'निष्कामं ज्ञानपूर्वं तु निवृत्त-मिह चोच्यते । निवृत्तं सेवमानस्तु ब्रह्माभ्येति सनातनम्' इति मानवे [१] । अतस्तत्साम्यादकरणेऽपि भवतीत्यत आह—न चेति । सन्न्यासः काम्यकर्मपरित्यागः । 'काम्यानां कर्मणां' [१८।२] इति वक्ष्यमाणत्वात् । अकामकर्मणामन्तःकरणशुद्ध्या ज्ञानान्मोक्षो भवति । तद्योक्तं 'कर्मभिः शुद्धसत्त्वस्य वैराग्यं जायते हृदि' इति भागवते [१] । विरक्तानामेव च ज्ञानमुक्तम् 'न तस्य तत्त्वग्रहणाय साक्षाद्दरीयसीरपि वाचः समासन् । स्वप्ने निरुक्त्या गृहमेधसौख्यं न यम्य हेयानुमितं स्वयं स्पष्ट' [भाग. ५।१।१३] इति । न तु फलाभावात् कर्माभावात् । अतो न कर्मत्याग एव मोक्षसाधनम् ।

६ ज. प्र. दी.—न चतरोपादानत्वं विवक्षितं, किन्तु निमित्तत्वमेवेत्युक्तम् । 'न च सन्न्यस्तनादेव' इति पुनरुक्तम् ; अत्रापि कर्मसन्न्ययनस्य मोक्षसाधनत्वोक्तैरित्यत आह—नन्विति । 'निष्कामं ज्ञानपूर्वं च' इति मानवे [१] । वाक्ये तावन्निक्रामकर्मणा मोक्ष स्मृतः । स चोपपरत्यन्तरा दर्शनान्निक्रामकर्मणः फलाभावादित्येव तत्रोपपत्तिरङ्गीकार्या, यत्र एवं फलाभावेत्येव प्राधान्यम्, अतोऽकरणेऽपि फलाभाव-स्य साम्यान्मोक्षो भवत्येव । यत्प्राग्भवीयकर्मसमुक्तम्, निष्कामकरणेषुऽपि तन्ममानम् । न च विनिगमने कारणभावः ; आयागमावस्य शस्वात् । न च प्रत्युच्चायप्राप्ति, असुमुपु-विषयत्वगम्भवात् । अतो न कर्माणि कर्तव्यमिति भावः । अनेन रूपमन्व्य परिहार ? इत्यत आह—सन्न्यास इति । तेन च निष्कामकर्मकरणमुक्तस्य न इति भावः । निष्कामकर्मकरण-

न्मोक्ष न प्राप्नोतीति । अतो न तत्र प्रतिबन्दीग्रहणं युक्ति-रित्येनोक्तम् । तथा च स्मृतिविरोध इत्यत स्मृतेरभिप्राय-माह—अकामेति । सन्न्यासदिति शेषः, पुंसामिति वा । अकामकर्मभिरन्तःकरणशुद्धिद्वारा ज्ञान जायत इत्येतदुक्तम् । इत्यत आह—तद्योक्तमिति । नन्वत्र वैराग्यं जायत इत्यु-च्यते, न तु ज्ञानमिति तत्राह—'विरक्तानामेवेति । प्रागपि वैराग्यद्वारेण्यभिमतमिति भावः । तथापि कथं विरोधपरिहारः । गीतायामकामकर्मणां मोक्षसाधनत्वाभावावधारणत्वात् ; इत्यत-दभिप्रायमाह—न त्विति । फलाभावोपपत्तिक कर्मणां साध-साधनत्वं निषिद्धते, न तु सर्वथाऽपीत्यर्थः । प्रतिबन्दी मोक्ष-यति—कर्माभावादिति । अत कर्माभावात् मोक्ष इत्यर्थः । श्लोकात्प्राग्भवीयग्रहणमिति—अत इति ।

५ आ. मा. भा.—यत्याश्रमस्तु प्रायस्पाथो भगवत्तोषणार्थश्च । अप्रयतत्वमेव हि प्रायो गृहस्थादीनाम्, इतरकर्मोद्योगात् । अप्रयतानां च न ज्ञानम्, तथा हि श्रुतिः “ नाशान्तो नासमाहितः ” [कठो. २।२३] इति । महान्श्च यत्याश्रमे भगवत्स्तोषः । तथा ब्राह्म— ‘यत्याश्रमं तुरीयं तु दीक्षां पम मुतोपिणीम्’ इति नारायणाष्टाश्वरकल्पे । आधिकारिकास्तु तथैव प्रायस्ये समर्थाः । स एव च महान्भगवत्स्तोषः । तच्चोक्तम्— ‘देवादीनामादिराज्ञां महोद्योगोऽपि भोगिनः । विष्णोश्चलति तद्भोगोऽत्यतीव हरितोषणम्’ इति पाप्मे ॥ ४ ॥

६ ज. प्र. श्री.—ननु यत्याश्रमो मोक्षसाधनत्वेन ध्रुवादिप्रसिद्धं, तत्र चेत्नेवोपपत्तिः । यत्तद्वर्णाणां फलाभाव, अस्तस्वाभ्यान्वरणेऽपि मोक्षो भवतीत्येतच्छङ्कानिरासार्थं चोक्तं ‘न च सन्धसनाश्रव’ इति । एव तर्हि ध्रुवादिविरोध इत्यत आह—यत्याश्रमस्त्विति । प्रायस्य प्रयत्नमीश्वरं मनस्समाधानम् । यतोद्गारेदेन मोक्षसाधनत्वं ध्रुवादेरभिप्रेतम् । फलाभापोपपत्तिकं तु भीताया निवारित, अतो न विरोध इति भावः । आश्रमान्तरेऽपि प्रायस्यसम्भारत्किं तदर्थं यत्याश्रमेण इत्यत आह— अप्रयतत्वमेवेति । इतरकर्मेषु यजनादिषु । प्रायस्य कथं मोक्षसाधनं इत्यतो व्यतिरेकमुत्तेनोपपा-

दयति अप्रयतानां चेति । “प्रज्ञानेनमाप्नुयात्” [कठो. २।२३] इति श्रुतिस्तोषः । अद्यान्तोऽभगवत्किं । असमाहितस्तत्र चित्तवसाधानरहितः । भगवत्तोषणस्याश्रमान्तरेऽपि सम्भारत्किं यत्याश्रमेण इत्यत आह— महान्श्चेति । तुरीयपरमहृष्टाख्यम् । वाक्यसौषेणान्वयः । यत्याश्रम एव चैत्रायत्यं महान्भगवत्स्तोषश्च तर्हि तद्गृहीतानामाधिकारिकाणां तुमुभयाभावात्प्रमत्त इत्यत आह— आधिकारिकास्त्विति । तस्याधिकारस्थाः । स एव अधिकार एव । तुष्यत्यनेनेति तोषः । समाप्तान्तविधेयं यत्यादादिराज्ञामित्युक्तम् । यथोक्तं महाभारते— ‘शुच्यपि तदापानि’ इति ॥ ४ ॥

७ ह. वै. भा.—योरं कर्म न वर्तव्यमिति मन्यमानमर्जुनं प्रति कर्माधिकारिणा कर्म कर्तव्यमिति प्रतिपादयितुमाह—नेति । कर्मणामनारम्भादकरणात्कर्मैर्नैष्कर्म्यलक्षणामकर्त्रात्मज्ञानलक्षणां सिद्धिं पुरुषो नाश्रुते ; यथा ज्ञानाधिकारी ज्ञानेन । तर्हि सरुद्धकर्मसत्प्राप्त एव पुरुषार्थस्तमनुतिष्ठामीति चेत्तदपि न नियतः । न च मन्थसनादेव कर्मत्यागमात्रादेव सिद्धिं नैष्कर्म्यलक्षणां सिद्धिं समधिगच्छति ॥ ४ ॥

८ वै. प्र. गि.—तत्र तावत् ‘कर्मयोगेन योगिनाम्’ [२।३] इत्यनेनोक्तमनुदचित्तस्य ज्ञानोत्पत्तिपर्यन्तं कर्मकर्तव्यतामुपादयति ‘न कर्मणा’ इत्यादिरयोदशभिः—नेति । कर्मणां “समेतं वेदानुवचनेन” [वृ ४।१२२] इत्यादिश्रुत्या शानार्थवेनोक्तानां अनारम्भादननुष्ठानात् । ‘नैहामिन्नमनाशोऽस्मि’ [२।४०] इत्यत्र परमेश्वरार्पणपुरुषा कर्मात्मना प्रत्यापि स्वस्वार्थेऽस्तमित्वात्तद्विषयमनारम्भश्च । नैष्कर्म्यमेव कर्मयोग्यत्वम्, शानतिरिति यावत् । नाश्रुते न प्राप्तेः । अनेन ‘कर्मणामनारम्भात्कर्मैर्नैष्कर्म्यम्’ इत्यन्वयोऽपि

प्रदर्शितः । तथा चान्यव्यतिरेकान्यां कर्मणा ज्ञानोत्पत्तिव्युत्कर्तव्यता भवति । ननु “स्यजतैव हि तदज्ञेयम्” इत्यादिश्रुत्या सर्वकर्मसत्प्राप्तस्यैव ज्ञानोत्पत्तिं प्रतिपादयते, तत्कथमुच्यते ‘न कर्मणा नतारम्भात्कर्मैर्नैष्कर्म्यम्’ इति । इत्यादाह गह—न च सद्यःसनादेवेति । कर्मावधानजन्यचित्तशुद्धिं विना कृताद्देवैककर्मसत्प्राप्तमात्रात् सिद्धिं ज्ञानं न समधिगच्छति । चहाशान्त्यानां च न सन्धयधिगच्छति, चित्तशुद्धिरहितस्य सन्धयसत्प्राप्त्यानां च न सन्धयधिगच्छति, चित्तशुद्धिरहितस्य सन्धयसत्प्राप्त्यानां च न सन्धयधिगच्छति इति दर्शितम् ॥ ४ ॥

९ व० त० दी०—योगेऽन्तःकरणशोधकत्वं कर्मादेः संयोगपृथक्त्वन्यायेनैव निर्णीतं, अन्यथा त्रयाणां त्रिधासा इत्यन्त्रा न कृता स्यात् । ‘योगेन संसिद्धिर्ज्ञानेन भरत्या चेति पुरुषार्थसाधन’ इति आत्मभाष्ये निर्णीतं, तेनात्र कर्मणामनारम्भात्कर्मैर्नैष्कर्म्यसिद्धिरिति योगमतं द्रव्यति—न कर्मणामनारम्भादिति । कर्माधिकारिणा त्वाहृष्टानां कर्मसत्प्राप्त्यानां त्वाहृष्टाणां च न सिद्धिरित्याह—न चेति । जीवन्मुक्तिर्कैःशुणैर्वा मुक्तेनापि देहश्चेन कर्मकरणदर्शनान् ॥ ४ ॥

१० पु अ त—नन्वेवं चेत्तदा मां प्रति कर्मकरणं किंनारयतासत् ? इत्यत आह—न कर्मणामिति । कर्मणा अनारम्भात्कर्मैर्नैष्कर्म्यसिद्धिरिति भावः अन्वयः नान्यथा न अनारम्भात्कर्मैर्नैष्कर्म्यसिद्धिरिति भावः । अथर्व भावः—कर्मैर्व्यवधानात्तानां प्राप्तेः न कोऽपि पुरुषार्थं सिद्धये, तस्मादेवकथनात्

नन्वरणम्, अत एवात्म एवोक्तं, न तत्रार्थं तद्वर्णयन्मुक्तम् । स्वस्वार्थान्ते केवलं न भवतीत्याह—न चेति । सन्धयमनादेव स्वस्वार्थानां केवलयोगेन सिद्धिं स्वागतम् न च समधिगच्छति मन्थ न प्राप्तेर्नैष्कर्म्यम् ॥ ४ ॥

११ नी० भा० दी०— अनयोः प्रकारयोरङ्गाङ्गिभावमाह— न कर्मणामिति । कर्मणां यज्ञादीनामनारम्भादननुष्ठानात् नैष्कर्म्यं ज्ञाननिष्ठां नाश्नुते न प्राप्नोति । “विविदिषन्ति यज्ञेन” [वृ. उ. ४. ४।४।२२] इति श्रुत्या यज्ञादीनां विद्याङ्गत्वेन विधानात् । ननु सन्नप्रत्ययप्राधान्यात्कर्मणां विविदिषाङ्गत्वमत्र गम्यते, तेन विविदिषाया यज्ञादीनां सिद्धयाम् “एतमेव प्रजाजिनो लोकमिच्छन्तः प्रव्रजन्ति” [वृ. उ. ४।४।२२] इति श्रुतेः प्रप्रत्यारूपमेव नैष्कर्म्यमिह ज्ञाननिष्ठासाधनं प्राह्यम् ; न ज्ञानम् । ‘नैष्कर्म्यसिद्धिं परमां’ [१।१।४९] इत्यादाविवत्र तद्ग्राहकस्य परमत्वविशेषणस्याभावान् । ननु कर्मयोगजनितचित्तशुद्धयभावे केवलात् सन्न्यासात् ‘सिद्धिं समधिगच्छति’ इति योजनायां विप्रकृष्टयोर्ज्ञानकर्मणोः समुच्चयासम्भवस्याभीष्टस्य सिद्धेः किमिति नैष्कर्म्यशब्देन निष्ठा गृह्यते ? इति चेत्, सत्यं ; ‘गुणैः कर्म कार्यते’ इति वाक्यशेषात्सैर्गुण्यहेतुकं मुख्यं ज्ञानमेवेह नैष्कर्म्यपदार्थः, न तु प्रव्रज्या । “विविदिषन्ति यज्ञेन” इत्यत्रापि “जिगमिपत्यथेन, जिज्ञासत्यसिना” इत्यादाविव तृतीयान्तस्य धात्वर्थेनैवान्वयाद् यज्ञादीनां गमनादाविव यज्ञादीनां वेदेन एवान्वयो ज्ञेयः । “एतमेव” [वृ. उ. ४।४।२२] इति श्रुतिस्तु विविदिषासन्न्यासाभिप्रायेण प्रयुक्ता । “एतं वै समात्मानं विदित्वा प्राक्षणाः पुत्रैपणायाश्च विचैपणायाश्च लोकैपणायाश्च व्युत्थायाय भिक्षार्चयं चरन्ति” [वृ. उ. ३।५।१] इति ज्ञानपरिपाकार्थस्य जीवनमुक्तिस्वार्थस्य वा याज्ञवल्क्यादिभिरनुष्ठितस्य विद्वैत्सन्न्यासस्यापि ज्ञाने दर्शनात् ।

असन्न्यासिनो ज्ञानमेव नोत्पद्यत इति प्राचामाप्रहो विशेषककर्मत्यागरूपसन्न्यासविषयः, न तु कायाथपरिधानमात्रविषयः, गार्गीव्याथवासिष्ठादीनामत्रयाविधानामपि ज्ञानोत्पत्त्यवगमात् ; इत्यास्तां तावत् । कर्मभिरशोषितचित्तस्य मन्दबुद्धे रागद्वेषादिप्रसक्त्यात्मानात्मविवेकद्वारा चित्तरोषद्वारा वा नैष्कर्म्यप्राप्तिर्नास्तीति पूर्वाद्दार्थः । ननु ‘अभयं सर्वभूतेभ्यो दत्त्वा नैष्कर्म्यमाचरेत्’ [ ] इति केवलात्कर्मसन्न्यासादपि नैष्कर्म्यसिद्धिः स्मर्यते, तत्कथमुच्यते ‘न कर्मणामनारम्भान्नैष्कर्म्यं अस्तीति ? तत्राह— न चेति । कर्मजचित्तशुद्धयभावे कृतादपि सन्न्यासात् मोक्षसिद्धिः । उदाहृतस्मृतितस्तु चित्तशुद्धिपूर्वकसन्न्यासाभिप्राया । न हि रागादिप्रसक्तसर्वभूतेभ्यः सर्वोत्तमानाऽभयं दातुमीष्टो युक्तमुक्तं ‘न च सन्न्यसनादेव’ इति ॥ ४ ॥

न हि कश्चित् क्षणमपि जातु तिष्ठत्यकर्मकृत् ।

कार्यते ह्यवशः कर्म सर्वः प्रकृतिजैर्गुणैः ॥ ५ ॥

१ शां. भा.— कस्मात् पुनः कारणात् कर्मसन्न्यासमात्रादेव केवलात् ज्ञानरहितात् सिद्धिं नैष्कर्म्यलक्षणां पुरुषो नाधिगच्छति ? इति हेत्वाकाङ्क्षायाभाह— न हीति । न हि यस्मात् क्षणमपि किञ्चित् कालं जातु कदाचित् कश्चित् तिष्ठति अकर्मकृत् सन् । कस्मात् ? कार्यते प्रवर्त्यते हि यस्मात् अवश्य एव अस्वतन्त्र एव कर्म सर्वः प्राणी प्रकृतिजैः प्रकृतितो जातैः सत्त्वरजस्तमोभिः गुणैः । अज्ञ इति वाक्यशेषः, यतो वक्ष्यति ‘गुणैर्नो न विचाल्यते’ [१।४।२३] इति । साह्यधानां पृथक्करणद्वानामेव हि कर्मयोगः, न ज्ञानिनाम् । ज्ञानिनां तु गुणैरचाल्यमानानां स्वतां चलनाभावात् कर्मयोगो नोपपद्यते । तथाच व्याख्यातं ‘वेदाविनाशिनम्’ [२।२।१] इत्यत्र ॥ ५ ॥

२ आ. शां. व्या.— उक्तेऽयं गुणुन्वित हेतुं ननु मुक्त-
न्तोऽस्मत्प्रापति— कस्मादिति । कस्मात् कर्मसन्न्यासादेव
सिद्धिपथिगच्छति पूर्वेण सन्न्यन्तः । कदाचित्क्षणमात्रमपि

न कश्चिदकर्मकृत्तिष्ठतीत्यत्र हेतुत्वेनोत्तरार्थं व्याचष्टे— कस्मात्-
दिति । सर्वथाऽज्ञानज्ञानमपि गुणैरवशः सन्न्यन्ते कार्यते, ह्यत्र
ज्ञानवतः सन्न्यासवचनमनवकाशं स्यादित्याशङ्क्याऽऽह— अह

१ ‘सम्पगनुष्ठितैः धवगमनननिदिध्यासैः पर तत्त्वं विदितवद्भिः सम्पाद्यमानो ज्ञानपरकृत्यनुष्ठानार्थो विद्वत्सन्न्यासः’ इति
प्रारम्भविन्तामिति । * अथ ननुया. सर्वत्रेन ज्ञानिनोऽज्ञानिनश्च मनुष्या गृह्यन्त इति मन्यन्ते, तत्र विचारयनुष्ठानं ।
वर्तेनामपि सर्वथा कर्मकृत्यैव भगवदुपदिश्याः कर्मयोगविरोधिन्या ज्ञाननिष्ठया निर्विषयत्वप्रसङ्गात्, * उभाकपीमो पन्थानो मोक्ष-
रूपा स्वतन्त्रो-नुष्ठयवती’ इत्यदिश्रुतिविरोधात् । ज्ञानिनां कर्मयोगानुपपत्तिश्च भाष्यकारैश्चकारान्यत्र च सुश्रवं प्रतिपादितेति
नापिच प्रसभ्यते ।

— अचिगीतां ।

इतीति । तमेव वास्यशेषं वाक्यशेषावग्रहमेन स्पष्टयति—
यत् इति । आत्मज्ञानवतो गुणैरविचाल्यतया गुणातीतत्ववच-
नादहत्स्यैव सत्त्वादिगुणैरिच्छामेदेन कार्यकरणसङ्घातं प्रवर्तयितुं
अथाकस्माजितकार्यकरणसङ्घातस्य क्रियासु प्रवर्तमानत्वमित्य-
र्थः । 'ज्ञानयोगेन' [३।३] इत्यादिनोकन्यायाप वास्यशेषो-

पपत्तिरिवाह—साहचर्यानामिति । ज्ञानिना गुणप्रयुक्तवल्ना-
भावेऽपि स्वामाविच्छन्नवलात्, कर्मयोगो भविष्यतीत्याशङ्क्या-
ऽऽह—ज्ञानिनां त्विति । प्रत्यगात्मानि स्वारसिकचलना-
सम्भवे प्रायुक्त न्यायं स्मारयति—तथा चेति ॥ ५ ॥

३ रा. भा.—एतदेवोपपादयति—नहीति । न हस्मिन् लोके वर्तमानः पुरुषः कश्चित्कदा-
चिदपि कर्माकुर्वाणस्तपति; न किञ्चित्करोमीति व्यवसितोऽपि सर्वः पुरुषः प्रकृतिसम्भवैः सच्चरज-
स्तमोभिः प्राचीनकर्मानुगुणं प्रवृद्धैर्गुणैः स्वोचितं कर्म प्रत्यवशः कार्यते प्रवर्त्यते । अत उक्तलक्षणेन
कर्मयोगेन प्राचीनं पापसञ्चयं नाशयित्वा गुणांश्च सत्त्वादीन् वशे कृत्वा निर्मलान्तःकरणेन
सम्पाद्यो ज्ञानयोगः ॥ ५ ॥

४ वे. ता. चं.—अनन्वयशब्दा परिहरमन्तरश्लोकमत्र
तारयति—एतदेवेति । परमपुरोराधनवेपस्य कर्मणस्त्यागे
ज्ञाननिष्ठया दुस्सम्पादत्वमेवेत्यर्थः । प्रथमो हिदान्दः पूर्वश्लो-
कार्योपपादनयोत्तरः । द्वितीयस्त्वेतच्छ्लोकपूर्वार्थोकोपपादना-
र्थः । प्रथमश्लोके 'लोकेऽस्मिन्' [३।३] इत्युक्तार्थिकारि-
वैचित्र्यमपि 'कश्चित्' 'सर्वः' इत्याभ्यामभिप्रेतमिति
ज्ञापनाय अस्मिन् लोके इत्युक्तम् । जानुशब्दो दिव-
सादित्युक्तकालपरः । क्षणशब्दस्तत्र 'क्षणो व्यापारवैकल्ये
कालमेदात्मकालयोः' इत्यनेनकार्यवादात्तदन्तर्गतत्वात्पञ्चकालविषय
श्लेषोपनिरूप्यम् । तदुभयसङ्गहेण कदाचिदपीत्युक्तम् । प्रलया
दिदशान्यतिरिक्ते सर्वस्मिन् काल इत्यर्थः । स्वतोऽपि हि
स्वापारक्यं कर्म, अत एव हि तत्र देशकालादिनियमेनानुज्ञा
प्रतिषेधो भवति । 'अकर्महृत्' इत्याभ्यामपि कर्ता न विवक्षितः,
किन्तु कर्मणोऽङ्गैरिति व्यञ्जनाय कर्माकुर्वाण इत्युक्तम् ।
सर्वशब्दाभिप्रेतमाह—न किञ्चित्करोमीति व्यवसितो-

ऽपि। अयं चायं 'कर्मन्धियाणि संयम्य' इत्युत्तरश्लोके व्यक्तो
भविष्यति । प्रकृतिजत्वेन विशेषणवत् सच्चरजस्तमोभिरिति
विशेषलाभः । प्रवृत्तौ नित्य विद्यमानानां कथं प्रकृतिजत्वमिरय-
श्लोकं प्राचीनेत्यादि । तथा चाहुः—'कर्मवदया गुणा
हेते सत्त्वाद्याः पृथिवीपते' [वि. पु. २।१३।७०] इति ।
एतेन कर्मयोगतन्त्रतुल्यगुणज्ञाननिष्ठव्यवच्छेदेन । स्वोचितशब्देन
तृतीयपदके वक्ष्यमाणः प्रकारो दर्शितः । स्वशब्दोऽत्र गुण-
परः । 'अवश सर्व' इत्युद्देश्यविशेषणत्वप्रमथ्युदात्ताय
अवशः कार्यते इत्युक्तम् । 'कार्यते' इत्यस्य प्रयोज्यकर्म-
परत्वव्युदात्तेन प्रयोज्यकर्तृविषयत्वव्यक्त्यर्थं प्रवर्त्यते इत्यु-
क्तम् । व्याख्यातश्लोकद्वयतात्पर्यमाह—अत इति । अतः
गुणपरतन्त्रतया कर्मयोगमन्तरण ज्ञानयोगस्य दुस्सम्पादत्वा-
दित्यर्थः । पापनाशादुपवशीकरणम्, तत्र मोक्षार्थप्रयुक्त्युक्तं
उच्यते । रजस्तम-प्राप्त्यैर्निष्ठुतिर्वा तत्कार्यरागद्वेषाद्यभावो वा
निर्मलत्वमिहाभिप्रेतम् ॥ ५ ॥

५ आ. मा. भा.—न तु कर्माणि सर्वात्मना त्यक्तुं शक्यानीत्याह—न हीति ॥ ५ ॥

६ ज. प्र. दी — ज्ञानरहितात् कर्मत्यागस्यैवत्यागप्रभात्
'सिद्धिं न समधिगच्छति' [३।४] इति किञ्च पूर्वमुक्तम्, तत्र
'हत्वाकाङ्क्षायां न हि कश्चिदित्युच्यते' इति व्याख्यानमस-
दिति भावेन श्लोकतात्पर्यमाह—न न्यति । न ह्यत्र ज्ञान
स्यावश्यकत्वे किञ्चिदुच्यते । नापि यज्ञादिकर्माकरणस्यासम्भ-
वोऽभिधीयते, येन प्रकृतसङ्गतिः स्यात्; किन्तु शरीरयात्राय-
यां कर्मणामपरिहार्यत्वम् । अतो नैदं व्याख्यानं, अपि तर्हि

'कर्मणा बध्यते जन्तुः' [म. सा. १।२।४।१।७] इति स्मृति-
माहित्य यस्मृतीयः पक्षस्तथाशङ्क्य 'यज्ञार्थात्' [३।९] इति
स्मृतेरर्थसङ्कोच वदयति, तत्र ज्ञानः स्मृतेरर्थसङ्कोचः इत्या
काङ्क्षा स्यात्, तामपाकर्तुंमुद्रातन्त्यायेन कर्मशब्दस्तावदसङ्कु-
चितार्थं परेणाप्यद्वीकर्तुमशक्य इति प्रतिपादयितुं कर्माणि
सर्वात्मना त्यक्तुं नैव शक्यानीत्यायेनाहेति भावः ॥ ५ ॥

७ ह. पै. भा.—किञ्च योगानुष्ठानपूर्वकान् सच्चशुद्धिजनिततात्मविज्ञानात् सिद्धिं समधि-
गच्छति । तत्र कश्चित्कुतो नैष्कर्म्यं नाश्रुते ? इति हेत्वाकाङ्क्षायामाह—नहीति । न हि यस्मात्क्ष-
णमपि जातु कदाचिद् तपित्यकर्मकृदक्रियः । कस्मात् ? कार्यते प्रवर्त्यते हि यस्माद्वश एव कर्मैव
सर्वैः प्राणी प्रकृतिजैर्गुणैः सच्चरजस्तमोभिः । अज्ञ इति वाक्यशेषः ॥ ५ ॥

८ वें. प्र. गि.—किञ्च सर्वकर्मसम्पासमात्रात् ज्ञान-
मिति वदता वक्तव्यम्—नोऽपि सर्वकर्मसम्पासः ? किं सर्वकर्म-
णो स्वरूपेण त्यागः, किंवा सर्वकर्मन्धियाणां निग्रहः ? नात्र
सङ्गाह—न हीति । जातु कस्याश्चिद्वक्ष्याम्यामपि क्षणमपि

कालम्—अत्यन्तसंयोगे द्वितीया—कश्चिदपि अकर्महृत् कर्मण्य-
कुर्वाणो न तपति । हिः—प्रसिद्धौ । प्रसिद्धं होतव्यवर्तनाऽपि
प्राणिनः कर्मकृत्वम्, सुपुत्रावपि निष्ठासोऽप्यासकर्मकृत्वात्
'सुपुत्रो भूयति' शक्तिः' इति श्लोकेऽभिप्रेतम् । ननु

'नाहं किमपि कर्म कुर्याम' इत्यभिसन्धाय काष्ठवत्तिष्ठन्नकर्म-
कृन्वत्यादित्यत आह— कार्यत इति । हि यस्मात् सर्वोऽपि
जन्तुरवशः अस्वतन्त्र एव सन् प्रकृतिजैः प्रकृतिर्गुणैः
गुणैः सत्त्वरजस्तमोभिः सखद्वतरङ्गवह्निरन्तरघ्नपथुपरिप्रवर्धमानै
स्वस्वोचितं कर्म प्रति कार्यते प्रवर्धते । अतः कर्मणां स्वरूपेण
त्यागस्याशक्यत्वात् तद्रूपः सत्प्राप्तः सम्भवतीत्यर्थः ॥ ५ ॥

९ व० त० दी०— अतोऽवशः सर्वैः प्रकृतिजैर्गुणैर्वा कर्म कार्यत एव ॥ ९ ॥

१० पु. अ. त.— अज्ञात्वा कर्मकरणे तत्प्राप्तोऽपि न कारिभिः कर्म कार्यते कर्मणि प्रवर्धते । तत्र कारणमाह—
भवति, ज्ञात्वाऽज्ज्ञात्वा वा कर्म तु करोत्येतेत्याह— न हीति ।
कथिन् जातु वदाचिन् क्षणमपि अकर्मकृन् कर्माण्यकुर्वन्
न तिष्ठति । कुत ? इत्यत आह— सर्वैः प्रकृतिजैर्गुणैः सात्त्विक-
हायश इति । हीति निश्चयेन । अवशं न महदशो भव
इत्यर्थः । अतस्तदारम्भात् स्वरूपज्ञानानन्तरं प्राकृतकार्येण
तेषु ज्ञात्वा महदशो भूत्वा त्यजेदिति भावः ॥ ५ ॥

११ नी० भा० दी०— एतदेव प्रपञ्चयति— न हीति । अवशः कर्मजस्तुद्धयभावाद्जितचित्तः कश्चिदपि
जातु कदाचित् समाधिकालेऽपि क्षणमपि अकर्मकृन् कर्माणि दुर्मनोरथादीनि अकुर्वन् हि प्रसिद्धं न तिष्ठति ।
हि यस्मात् सर्वोऽपि लोकः प्रकृतिजैर्गुणैः सत्त्वरजस्तमोभिः स्वभावप्रभैः रागद्वेषादिभिर्वा कर्म कारिर्क
धाचिकं मानसिकं वा कार्यतेऽवश्यं तत्र प्रवर्धते ॥ ५ ॥

कर्मन्द्रियाणि संयम्य य आस्ते मनसा स्मरन् ।

इन्द्रियार्थान् विमूढात्मा मिथ्याचारः स उच्यते ॥ ६ ॥

यस्त्विन्द्रियाणि मनसा नियम्यारभतेऽर्जुन !

कर्मन्द्रियैः कर्मयोगमसक्तः स विशिष्यते ॥ ७ ॥

१ शं. भा.— यस्त्वनात्मज्ञोदितं कर्म नारभत इति तदसदित्याह— कर्मन्द्रियाणीति ।
कर्मन्द्रियाणि हस्तादीनि संयम्य संहृत्य य आस्ते तिष्ठति मनसा स्मरन्धित्तयन्निन्द्रियार्थान् विषयात्
विमूढात्मा विमूढान्तःकरणो मिथ्याचारो मृपाचारः पापाचारः स उच्यते ॥ ६ ॥ यस्त्विवापि ।
यस्तु पुनः कर्मण्यधिकृतोऽज्ञो बुद्धीन्द्रियाणि मनसा नियम्याऽऽरभतेऽर्जुन ! कर्मन्द्रियैर्वाक्पाप्या-
दिभिः । किमारभते ? इत्याह— कर्मयोगमसक्तः सन् फलाभिसन्धिवर्जितः, स विशिष्यते
इतरस्मान्मिथ्याचारात् ॥ ७ ॥

२ आ. शं. व्या.— आत्मवदनात्मज्ञस्यापि तर्हि कर्म
पुनरुक्तं न प्रत्यवाय, शरीरन्द्रियसङ्घात नियन्तुसमर्थस्य
मूर्खस्यापि सन्ध्यामममवादित्याशङ्क्याऽऽ— यस्त्विति ।
तस्य चोदिताकरणे तच्छब्देन पराग्रहयते— तदसदिति ।
मिथ्याचारत्वादिति भावः । मिथ्याचारात्मावैव वर्णयति—
कर्मन्द्रियाणीति ॥ ६ ॥
अनात्मज्ञस्य चोदितमर्कवतो जाग्रतो विषयान्तरदर्शन
प्रोक्ष्यादिमिथ्याचारत्वेन प्रसव्यापित्वमुक्त्वा विहितमनुति
तन्तस्यैव फलाभिलाषविकल्पस्य सदाचारत्वेन वैदित्य
माचष्टे— यस्त्विन्द्रियाणीति । विहितमनुतिज्ञो मूर्ख
त्वमेव लज्जतो वैशिष्ट्यमक्षरभोजनया स्पष्टयति— यस्तु
पुनरिति ॥ ७ ॥

३ रा. भा.— अन्यथा ज्ञानयोगाय प्रवृत्तो मिथ्याचारो भवतीत्याह— अधिनष्टपापतया
अजितनाशान्तःकरण आत्मज्ञानाय प्रवृत्तो विषयप्रवणतया आत्मनि विमुखीकृतमना विषयान्ते

१ अत्र गूढार्थेणालोक— "मिथ्याचर्यो मोषवचन । आचारः संशयाप्रयोजकवाद्देन्द्रियनिग्रहादिन्यापारः । तथा च शब्द
सुदृढभावेन तावन्मयापि विवेकादित्युपगन्त्यासु फलयोग्यत्वस्य नेतोविपुदित्युपगन्त्यामावात्मोप उपाफलात्प्रसायक आचारो देह
सः" इति मिथ्याचारादे विज्ञेयते । २ मन्वास्तु— गन्त्याशमागदपि कर्मयोगस्य धेयसत्त्वं श्लोकैः प्रसिद्धमनुवर्ति
मन्वा संरम्भेणोद्ययति, तदुत्पत्तिरमात्रम् । अत्र गन्त्यामगपेणवन्वाभावात् । पूर्वश्लोकैः दिश्यामिथ्याचारादे हि कर्म
योगस्य विहित-वचनोच्यते, नाग्रहनाशकगन्त्यागमार्गात् । प्रकृत कर्मयोगो मिथ्याचारात्तद्विषयः कर्तव्यः इत्यर्थः
त्वमेव चोदितमर्कवतो जाग्रतो विषयान्तरदर्शनया स्पष्टयति— यस्तु पुनरिति ॥ ७ ॥

स्मरन् य आस्ते, अन्यथा सङ्कल्प्य अन्यथा चरतीति स मिथ्याचार उच्यते; आत्मज्ञानायोगुक्तो विपरीतो विनष्टो भवतीत्यर्थः ॥ ६ ॥ अतः पूर्वान्व्यस्तविषयसजातीये शास्त्रीये कर्मणि इन्द्रियाण्यात्मावलोकनप्रवृत्तेन मनसा नियम्य तैः स्वत एव कर्मप्रवणैरिन्द्रियैरसङ्गपूर्वकं यः कर्मयोगमारभते; सोऽसम्भाव्यमानप्रमादत्वेन ज्ञाननिष्ठादपि पुरुषाद्विशिष्यते ॥ ७ ॥

४ वे. ता. चं.—अकरणे बाधं वदतीत्याह—अन्ययेति । कर्मयोगमकृत्वेत्यर्थः । 'मनसा स्मरन्' इत्यनेनार्थं सिद्धं हेतुमाह—अद्वितयेति । आत्मविमुखीकृतमना इति । 'विमूढात्मा' इत्यत्रात्मशब्दे मनोविषयः । मूढत्वमात्मवैमुख्यम् । वेभ्य एवेन्द्रियाणि निरोद्धुमिच्छति तावेवेत्येवकारार्थः । मिथ्याचारप्रकारमाह—अन्यथा सङ्कल्प्येति । अन्यथाभाव एव ह्यन्ततः सर्वेन मिथ्यात्वम्; तत्रापि यद्वलित ज्ञानयोगविपरीताचारतया ज्ञानयोगानिमित्तस्याप्यारो मध्ये त्युक्तं भवति । मिथ्याचारसंज्ञानमात्रव्युत्पासेन दोषपर्ववसानमाह—आत्मैति । विपरीतविनष्टतद्वाभ्यामुपायवैपरीत्यात् फलवैपरीत्यमिति दर्शितम् । द्वितीयोऽप्याये 'ध्यायतो विषयान्' इत्यात्मस्य 'बुद्धिनावात्मणश्चरति' [२।६२; ६३] इत्यन्ते नास्वैवार्थस्य प्रबन्धं कृतमिति विनष्टशब्देन स्मारितम् ॥६॥

प्रथममेव ज्ञानयोगमारुह्यप्रमोद्य कर्मयोगित प्रशंसति—यस्त्विति श्लोकेन । प्रवृत्तेन सङ्गमयन् व्याख्याति—

अत इति । इन्द्रियाणां निरदोषनियमनस्य कर्मयोगारम्भस्य च मिथो विरुद्धत्वादविरोधसिद्धयर्गमुक्त—शास्त्रीये कर्मणि नियम्येति । 'नहि कश्चिद्' [३।५] इत्यादिना ज्ञानयोगस्य दुष्करत्वे यो हेतुः क्तः, तस्यैव कर्मयोग प्रत्युपकारकत्वेन सौकर्यप्रतिपादनार्थं पूर्वान्व्यस्तविषयसजातीये दस्युक्तम् । यदि पूर्वान्वयास उपकारकत्वेन स्वीक्रियते, तर्हि निषिद्धेभ्यो नियमनमसाक्यं, तेष्वेव वास्तनायाः प्राजुर्पादिति शङ्कानिरासाय कर्मणः फलान्तरपरित्यागाय चोक्तं आत्मावलोकने प्रवृत्तेनेति । निषिद्धानामात्मावलोकनविरोधित्वाभ्ययनमायातेषु स्थिराऽपि वास्तना निराक्रियते इति भाषः । 'कर्मैन्द्रियैः' इत्यनेनाभिधेते सौकर्यं विशदयति—स्वत एव कर्मप्रवणैरिन्द्रियैरिति । असङ्गस्य कर्मयोगारम्भापेक्षितत्वादसङ्गपदस्य युद्धप्राक्कार्योऽन्यथाह—असङ्गपूर्वकमिति । वैशिष्ट्यप्रकारं विशेषस्य चावधिं दर्शयति—असम्भाव्यमानप्रमादत्वेन ज्ञाननिष्ठादर्शति ॥७॥

५ आ. मा. भा.—तथापि शक्तितः त्यागः कार्यं इत्याह—कर्मैन्द्रियाणीति । मन एव मयोजकमिति दर्शयितुमन्यव्यतिरेकावाह—मनसा स्मरन् मनसा नियम्येति । कर्मयोगं स्ववर्णाश्रयोचितम् । न तु गृहस्थकर्मैवेति नियमः, सन्न्यासादिविधानात्, सामान्यवचनाच्च ॥ ६ ॥ ७ ॥

६ ज. प्र. टी.—तथापि 'कर्मैन्द्रियाणि' इत्यसङ्गतम्, त्वीयपक्षस्येन मनसेन्द्रियार्थस्मरणसानुक्तत्वादित्यत आह—तथापीति । यत्रापि शरीरयान्तर्यानि कर्माणि त्यनुमेषा कथानि, तथापि शक्तितः शक्यत्वाद्वादादिकर्मणा त्यागः कार्यः । एतदुक्तं भवति—'नाशक्यविषये शास्त्रप्रतिषेधः' इत्यतस्तदतिरिक्तकर्मार्थं. स्वयं कर्मशब्दो भविष्यतीति ॥ एतच्छङ्कापरिहारः श्लोकेन इत्यते । द्वितीयश्लोकश्च व्यर्थ इत्यत आह—मन पद्येति । मन एव बन्धमोक्षयोः प्रयोजकं, न कर्मकरणकरणे । अतस्तविषय एव कार्यः, न कर्मत्याग इति शापर्यित्तमित्यर्थः । अनिष्टहोतृत्वे मनसो बन्धापेक्षयाऽऽयोऽन्य,

द्वितीयो व्यतिरेकः, मोक्षापेक्षया तु व्यत्यय इति । एतेन स्मरणस्य मानसत्वव्यभिचारान्मनसेति व्यर्थमित्यपि परास्तम् । 'कर्मयोगेन योगिना' [३।१] इत्यत्र कर्मयोगशब्दस्य गृहस्थादिकर्मविषयत्वेन प्रवृत्तत्वादानापि तद्विषयत्वप्रतीतिः स्यात्, तन्निरासार्थमाह—कर्मयोगमिति । गृहस्थकर्मन वनस्थकर्मन ब्रह्मचारीकर्मभेदे नियमो न विवक्षित इत्यर्थः । सन्न्यासादित्यादियेन यो नियम्यते तद्वतिरिक्तपदहणम्; कर्मयोगशब्दस्य सामान्यवाचित्वाच्च । पूर्वं 'ज्ञानयोगेन साङ्गयाना' [३।१] इति यत्प्राथमिकमेव पृथगुक्तत्वात् सामान्यशब्दोऽपि विशेषो व्यवस्थापितः । न च तत्र तथाविधं किञ्चिदस्तीति भावः ॥६॥७॥

७ ह. पै. भा.—कर्मैन्द्रियाणि वाक्पाणिपादपायूपस्थानि संयम्य निरुध्य य आस्त उपविशति मनसोन्द्रियार्थान्विषयमान् स्मरन् विमूढात्मा विमूढान्तःकरणो मिथ्याचारः पापाचारः स उच्यते । नासौ सन्न्यासी, मानसव्यापारस्यानुपरतत्वादित्यभिप्रायः ॥ ६ ॥ यत एवमतः—यस्तु पुनः कर्मण्यधिकृतोऽसौ बुद्धीन्द्रियाणि मनसा नियम्याऽऽरभतेऽर्जुन कर्मैन्द्रियैर्वाक्पाण्यादिभिः । किमारभते ? इत्यत्राऽऽह—कर्मयोगम् । कर्मैव योग आराध्याराधकसम्बन्धरूपकत्वात् । असत्तोऽफलाकाङ्क्षी स विशिष्यते तस्मान्मिथ्याचारात् ॥ ७ ॥

८ च. द्र. मि — नापि सर्वकर्मैन्द्रियनिरोधः सत्त्वास
इति द्वितीय इत्याह— कर्मैन्द्रियाणि वाक्प्राण्यार्दीनि संयम्य
निगृह्य इन्द्रियाथान् रूपरसादीन् मनसा यः स्मरन्नास्ते ।
तत्र हेतुः— विमूढात्मा रागादिद्वेषान्तःकरणः । स मिथ्या-
चारः असद्वाचारः पापिष्ठ इति यावत् । उच्यते— 'स्वपदा-
र्धविनेकाय सत्त्वासः सर्वकर्मणाम् । श्रुत्येह विहितो यन्मा-
तस्याग्री पतितो भवेत्' इत्यादिस्मृतिभिरिति शेषः । अतश्चि-
च्छुद्धइतमानं केवलकर्मैन्द्रियनिग्रहमात्रप्रत्यानर्धकत्वात् तदूपः
सत्त्वास इति भावः ॥ ६ ॥

कस्मात् सर्वसत्त्वासी नाम ? इति चेत्, श्रुत्यु— द्विविधः
सत्त्वासः सर्वकर्मफलत्यागः, सर्वकर्मणां स्वरूपतत्त्वागश्च ।
तत्र स्वरूपतत्त्वागो नाम न सर्वकर्मणां दर्शनध्वणादी-
नामकरणम्, किन्तु 'पदपदपदपदपदपदपदपदपदपदपद-
पदपदपदपदपद' [५८] 'इन्द्रियाणीन्द्रियाण्येव वर्तन्ते इति
धारयन्' [५९] 'नैव किञ्चित्करोमीति युक्तो मन्थेत
सर्वविद्' [५८] इति बध्यमानादीत्या दसनादिकर्मणाम-
नामधर्मणां गमात्पन्थयोपितानामकथामज्ञानेन बाधः । तत्र
चाये सत्त्वासं कर्मयोगिनां गृहस्थादीनामप्यधिकारः । तथा

च वक्ष्यते— 'अनाधितः कर्मफलं कार्यं कर्म करोति यः । स
सत्त्वासी च योगी च न निरक्षिप्तं चाक्रियः' [६१] इति ।
द्वितीये तु ज्ञाननिष्ठानामेवाधिकारः । स च 'यत्त्वात्परविरेव
स्यात्' [३१७] इत्यादिनाशये वक्ष्यते । तद्विदमभिधेय
'कर्मयोगेन योगिनाम्' [३१३] इत्यस्येह प्रकृतत्वात्तदुपयुक्तं
कर्मफलत्यागरूपं सत्त्वासं दर्शयति— यस्त्विति ।

तु शब्दः पूर्वोक्तं कर्मैन्द्रियनिरोधं बलक्षणार्थः । तदेवाह—
इन्द्रियाणि चक्षुरादिज्ञानेन्द्रियाणि मनसा विवेकयुक्तं नियम्य
सत्तद्विषयासक्तैर्निवर्त्य कर्मैन्द्रियैः कर्मयोगं कर्मरूपं चित्तशु-
द्धयुपायमसक्तः फलाभिलाषान्वयः सन् य आरभते करोति,
स विशिष्यते अधिको भवति । 'स सत्त्वासी च योगी
च' [६१] इत्यादिवक्ष्यमाणरीत्या निष्कामकर्मोद्भाषित-
कर्मयोगकर्मसत्त्वासदुभावपि सिध्यत इति केवलकर्म-
ठात् केवलसत्त्वासिनीऽपि स एव श्रेष्ठ इति स्मृतिः ।
'अर्जुन' इत्याक्षर्येण सम्बोधनं, पश्येदमाक्षर्यं यदेकः कर्मैन्द्रि-
याणि नियम्य ज्ञानेन्द्रियाणि व्यापारयन्नर्थमाप्नोति, अन्यस्तु
ज्ञानेन्द्रियाणि नियम्य कर्मैन्द्रियाणि व्यापारयन् वृत्तार्थो
भवति ॥ ७ ॥

९ व० त० द्वा०— यश्च कर्मैन्द्रियैः कर्माकरणे नैककर्म्यसम्भव उक्तः सोऽपि न साधुः, मानसक्रियानिवर्त्य-
त्येतेनोक्तस्वरूपत्वासम्भवादित्याह— कर्मैन्द्रियाणीति । 'साङ्ख्ये प्रकीर्तितसत्त्वागस्त्यागोऽपि मनसैव हि । अत्यागो
योगमार्गो हि सिद्धे योगे कुर्याथता ॥ तदर्थं प्रक्रिया काचित्पुराणेऽपि निरूपिता । अपिभिर्बहुधा प्रोक्ता फलमेक-
मवाहृतः ॥ कर्मत्यागेन सत्त्वासी मनसा तस्मृतेः पुनः । प्रत्यवायसमुद्भेदस्त्वस्मात्सत्करणं मतम् ॥ अतो यः
पुमान्स्वयं मनसा कर्मकर्त्ता मानसविषयव्यापारवान् स मूढात्मा व्यर्थाचार उच्यते ॥ ६ ॥ यस्तु मनसा
योगशुद्धेनेन्द्रियाणि दुष्टानि नियम्य कर्मैन्द्रियैः कर्मयोगमसक्तः सन्नारभते स उत्तमः ॥ ७ ॥

१० पु. अ. त.— अज्ञानात्कर्मत्वानी दग्मिको न
धागकलमाप्नोतीत्याह— कर्मैन्द्रियाणीति । कर्मैन्द्रियाणि
ह्लापादादीनि संयम्य निरुध्य, मनसा इन्द्रियाथान् विषयान्
स्मरन् य आस्ते निष्ठानि भावद्वन्द्वानुदत्तापत्र इव लोकज्ञाप-
नायं, स विमूढात्मा मिथ्याचारः मिथ्याचरतीति दग्मिक
उच्यते इत्यर्थः ॥ ६ ॥ स्वरूपज्ञानेन त्यागी इत्तमः, ह्यायाग-

स्वरूपं तस्योत्तमत्वमाह— यस्त्विति । तुशब्दो लौकिकार्थ-
नियहपक्षं स्वावर्तयति । य इन्द्रियाणि मनसा नियम्य मनसा
मदर्थं नियमे स्थापयित्वा कर्मैन्द्रियैर्वाकचक्षुर्हस्तादिभिः कर्मणां
हृतीनां योगं भवा सह योगमसक्तः स्वमुत्ताभिलाषाभावेन
मासुखार्थमेव आरभते स विशिष्यते विशिष्टो भवति, उत्तमो
भवतीत्यर्थः ॥ ७ ॥

११ नी० भा० द्वा०— ननु सत्त्वासपूर्वकं ध्यानेनेव चित्तशुद्धिमपि सम्पादयिष्यामि, किं कर्मभिः ? इत्या-
मद्गृह्याह— कर्मैन्द्रियाणीति । यो विमूढात्मा रागाद्यापान्तश्चित्तः कर्मैन्द्रियाणि धागादीनि संयम्य निगृह्य ज्ञास्ते
पदान्ते ध्यानापदेशेनोपनिष्ठानि स मिथ्याचारः । तस्य तदासननियमनादिक्रमाचरणं मिथ्या अलीकमेव, निष्कल-
त्वान् । तत्र हेतुः— इन्द्रियाथान्मनसा स्मरन्निनि; यतः इन्द्रियाथान् सद्वादीन् श्रोत्रादिभिर्गृह्णाति मनसा च
स्मरति, अतो मिथ्याचारः । स विषयाश्रित्यवन् योगनिष्ठात्मानो लोकेऽभिधनक्ति, अतः कपटीत्यर्थः ।
तस्मात्कर्मं ध्यातिरिफोक्षेणुद्धयवायो नास्तीति भावः ॥ ६ ॥ यस्तु पूर्वस्मान्मिथ्याचाराद्विद्वेषणः पुरःपरौरेव
इन्द्रियागिमनसा सह नियम्य रागद्वेषविगुणानि हृत्वा कर्मैन्द्रियैः कर्मयोगमारभते हे अर्जुन ! सः कर्मकृते
स्वर्गाद्बैदिके वा सद्वादावसतोऽनासक्तोऽनो विमिष्यते पूर्वस्मादुनिको मवन्तीत्यर्थः ॥ ७ ॥

नियतं कुरु कर्म त्वं कर्म ज्यायो ह्यकर्मणः ।
शरीरयात्राऽपि च ते न प्रसिद्धयेदकर्मणः ॥ ८ ॥

१ शां. भा.—यत एवमतः—नियतमिति । नियतं नित्यं, यो यस्मिन् कर्मण्यधिकृतः फलाय चाश्रुतं तन्नियतं कर्म, तत् कुरु त्वं हेऽर्जुन । यतः कर्म ज्यायोऽधिकतरं फलतः, हि यस्मादकर्मणोऽङ्करणादनारम्भात् । कथं ? शरीरयात्रा शरीरस्थितिरपि च ते न प्रसिद्धयेत् प्रसिद्धिं न गच्छेत् अकर्मणोऽङ्करणात् । अतो दृष्टः कर्माकर्मणोर्विशेषो लोके ॥ ८ ॥

२ आ. शां. व्या.—कर्मणिगामिनो वैशिश्ट्यमुपदिष्टमनुय तदनुष्ठानमधिकृतेन कर्तव्यमिति नियमयति—यत इति । उक्तमेव हेतुं गणयन्तमतिक्रमेण स्फुटयति—कर्ममिति । इत्यथ त्वया कर्तव्यं कर्मत्याह—शरीरिति । तन्नियतं तस्याधिकृत- स्येति सम्बन्ध । स्वर्गादिकले दर्शयन्मासादावधिकृतस्य तदपि नित्यं स्यादित्याशङ्क्य विशिनष्टि—फलायेति । नित्यं कर्म

नियमेन कर्तव्यमिति हेतुमाह—यत इति । द्रिस्तद्व्योधात्- मुक्तमेव हेतुमनुवदति—यस्मादिति । करणत्वाकरणाज्ज्या यस्वर प्रथमपूर्वं प्रकृत्यति—कथमित्यादिना । सत्येव कर्मणि देहादिकेन्द्राद्वारा शरीरं स्थातुं पारयति, तदभावे चोच्यते मेव दुर्लभं भवेदिति फलितमाह—अत इति ॥ ८ ॥

३ रा. भा.—नियतं व्याप्तं प्रकृतिसंस्पृष्टेन हि व्याप्तं कर्म, प्रकृतिसंस्पृष्टत्वमनादिवासनया । नियतत्वेन सुशक्तत्वादसम्भावितप्रमादत्वाच्च कर्मणः, कर्मैव कुरु; अकर्मणो ज्ञाननिष्ठया अपि कर्मैव ज्ञायः, 'नैष्कर्म्यं पुरुषोऽश्नुते' [३।४] इति प्रक्रमात् । अकर्मशब्देन ज्ञाननिष्ठेषुच्यते; ज्ञाननिष्ठाधिकारिणोऽप्यनभ्यस्तपूर्वतया ह्यनियतत्वेन दुःशक्तत्वात्सप्रमादत्वाच्च ज्ञाननिष्ठयाः कर्म- निष्ठैव ज्ञायसी; कर्मणि क्रियमाणे चात्मयाथात्म्यज्ञानेन आत्मनोऽर्कृतत्वानुसन्धानमनन्तरमेव वक्ष्यते ; अत आत्मज्ञानस्यापि कर्मयोगान्तर्गतत्वात् स एव ज्ञायान्तित्यर्थः । कर्मणो ज्ञाननिष्ठया ज्ञायस्त्यवचनं ज्ञाननिष्ठायामधिकारे सत्येवोपपद्यते ।

४ घे. ता. चं.—अप सौर्वर्णिकप्रमादत्त्वपुस्त्यक्त्वादि हेतुभिः कर्मयोगस्यैव ज्ञायस्त्यव दर्शयन् 'ज्यायसी चेदकर्मणः' [३।५] इत्यादेः शास्त्रादुत्तरमाह—नियतमित्यादिना । नियतशब्दस्य मन्दप्रयोजनता—क्रियाविशेषणत्वादि प्रयुक्तप्रयो जनसामानाधिकरणकर्मविशेषणत्वमेवोचितम् । तस्य कर्मणो नियतत्वं स्वभावतः शास्त्रतो वा स्यात्, उच्यते वा? तत्रैक- स्मिन्गुणयत्किञ्चिद्व्यतिष्ठतावद्दूरीयसी । 'शरीरयात्रा' इत्यन तु शास्त्रीयकर्मणि नियमानुप्रयो व्याख्यास्यते अत्रोऽन स्वभावतो नियतत्वं विवक्षितम् । ज्ञाननिष्ठया दुष्कृत्त्वे प्रयु- त्तो कर्मनिष्ठया सौर्वर्ण्यमेव चानन्तर वस्तुमुचितमिदमेवदखिल- मधिप्रेष्याह—नियतं व्याप्तमित्यादि । केन किञ्चिदभ्यना व्याप्तिः ? इत्याह—प्रकृतिसंस्पृष्टेनेति । 'अकर्मणः' इतिपदे गन्तव्यविषयत्वं विमर्शय पश्चमीद्वेनात्रविषयत्वं व्यञ्ज

यति—ज्ञाननिष्ठया अपीति । अत्राकर्मशब्दस्य ज्ञाननिष्ठा- विषयत्व कथम्? 'मा ते सतोऽस्त्वकर्मणि' [३।५] इत्यन हि स एव कर्माभावविषयतया व्याख्यातः ; तद्वदनापि अशुभानुष्ठाने प्रकले तस्यादुःशक्तमेव ज्ञान इति वस्तुमुचित- मित्यत्राह—नैष्कर्म्यमिति । अत्र उक्तमे कर्मयोगज्ञानयोगयोः तादृश्यमनुवृत्तम् ; तस्यैव चोत्तरमिदं विवक्षितम् । सुशुद्धा- भ्यत्वेन निर्दिष्टस्य नैष्कर्म्यस्य शुद्धस्यादिपुलकमवगात्रव चायु- क्तम्, कर्मानारम्भानैष्कर्म्यमित्यत्र साध्याविशेषप्रसङ्गात् । अतो ज्ञाननिष्ठयाऽकर्मशब्देनाभिधायित इत्यर्थः । कर्मनिष्ठया ज्ञायस्त्येव वक्ष्यमाणं हेत्वन्तरमाह—कर्मणि क्रियमाणे ज्ञेयत्वादिना । अनन्तरमेवेत्याशङ्क्याभिधानेन तत्प्रेषामिदमेव दर्शितम् । ज्ञानयोगोपपत्त्यापि कर्मयोगानुष्ठानायानिप्रसिद्धं मर्ममाह—कर्मण इति । इह ज्ञाननिष्ठया इति पश्चमी अत्रसकारप्रयोगिकं ज्ञायस्त्यवचनमुक्तमिति भावः ।

३ रा. भा.—यदि सर्वं कर्म परिरयज्य केवलं ज्ञाननिष्ठायामधिकारोपि, तर्ह्यकर्मणस्ते ज्ञान- निष्ठस्य ज्ञाननिष्ठोपकारिणी शरीरयात्राऽपि न सेत्स्यति ; यावत्साधनसमाप्ति शरीरधारणं चावश्यं

१ नव्यास्त्वत्र अकर्मशब्देन सर्वभावो विवक्षित इति मन्व्यते । तत्र, तस्य कर्माकरणमात्रार्थत्वात् । स-न्यासाधत्वे 'शरीर- यात्राऽपि च ते न प्रसिद्धयेत्' इति हेतुवैयर्थ्यात् । न हि सर्वसमूहो कथञ्चिदपि शरीरयात्राप्रतिदिग्भिर्बत, किन्तु अन्तराले पूर्णोभावे एव ता प्रदन्वते । इत्यने च 'न हि कश्चिद्' [३।५] इत्यादावकारणार्थमेवैकाकर्मशब्दस्य, न भापि सन्मासाधार्थकम् । न चाप्याद्यस्तस्या अशक्यत्वं इति किमेव कुचोदोः ।

कार्यम्, 'न्यायार्जितधनेन महायज्ञादिकं कृत्वा तच्छिष्टाशनेनैव शरीरधारणं कार्यम्, 'आहारशुद्धौ सत्त्वशुद्धिः सत्त्वशुद्धौ ध्रुवा स्मृतिः' [छां. उ. ७।२६।२] इत्यादिश्रुतेः; 'ते त्वघं भुञ्जते पापा ये पचन्त्यात्मकारणात्' [३।१३] इति च वक्ष्यते । अतो ज्ञाननिष्ठस्यापि कर्माकुर्वतो देहयात्राऽपि न सेत्स्यति; यतो ज्ञाननिष्ठस्यापि धियमाणशरीरस्य यावत्साधनसमाप्ति महायज्ञादि नित्यनैमित्तिकं कर्मावश्यं कर्तव्यम्; यतश्च कर्मयोगेऽप्यात्मनोऽकर्तृत्वभावनयाऽऽत्मयाथात्म्यानुसन्धानमन्तर्भूतम्; यतश्च प्रकृतिसंसृष्टस्य कर्मयोगः सुशकोऽपमादश्च; अतो ज्ञाननिष्ठायोग्यस्यापि ज्ञानयोगात् कर्मयोगो ज्यायान् । तस्मात्तं कर्मयोगमेव कुर्वित्यभिप्रायः ॥ ८ ॥

४ वे. ता. चं.— उत्तरार्धस्यावतारमाह— यद्गीति । अत्र त्वकर्मण इति बहुव्रीहि । 'ते' इत्यनेन सामानाधिकरण्यादिति व्यञ्जनाय अकर्मणस्ते ज्ञाननिष्ठस्येत्युक्तम् । ननु सर्वैर्मर्परिखागिनो यदि शरीरयानाऽपि न स्यात्तो लब्धो पायस्य स्वरसत प्रतिबन्धनिवृत्तेरयन्नलम्ब्यैव मुक्तिं स्यादित्या दाह्यमाह— यावदिति । नहि साधनानुप्रवेशमात्रात् फलसिद्धि, विन्दु साधनसम्पूर्तेव, सा च न त्रिचतुरविवसलम्ब्या, येन शरीरमुपेक्षेमहि । चिरकालसाध्याया च साधनसम्पूर्तौ तावन्त काल शरीरमन्यवश्यं रक्षणीयम् । अनिष्पन्नेपायस्यदोषासीन्यात् तावदरित्यागे प्रत्यङ्गायोऽपि स्यादिति भावः । अस्तु शरीरधारणमपेक्षितम्, तथापि तत्र स्वेच्छया चिरकालं कर्तुं शक्यम्, नाप्यदोषासोच्यमानानिष्टानि, आरम्भकर्मविशेषेण शरीरस्य नियतावधिक्त्वात्, स्मरन्ति च कर्मणा प्रतिनियतानि 'विवाहो जन्म मरण' इत्यादीनि । अस्तु वा स्वेच्छया शरीरधारणम्, तथापि यत्किञ्चिद्विषयकर्मणैव तत्सुशकमित्यनाह— न्यायार्जितेति । अयमभिप्राय— द्विविधानि कर्मफलानि, नियतानि अनियतानि चेति, प्रकल्पापादिसम्भयानि नियतानि, इतराप्यनियतानि । अनियतरव च तेषा देवतालाघपेक्षया,

न तु स्वरूपत, येन कर्मणा निष्फलत्वप्रसङ्गः स्यात् । तत्र चान्यत्रानियतानि तत्र स्वव्यापारविषयता, यान्यधिकृत्य प्रायश्चित्तमन्त्रोपधनोतिशास्त्रादीनि । अन्यथा विजिगीषुमि रूपपत्रपरिपन्थिभिरपि च चतुरादिकमद्भोक्रियेत, आतुरैरपि न भेषजमुपमुञ्ज्येत, स्वेच्छया किञ्चित्करणाभावे स्वारसिककर्तृत्वा भावाच्छास्त्रस्याप्यनुद्य; अत एवं ज्ञानयोगमारुहता त्वया कर्मवदत्यत्वमेव जगतो निवर्तितमिति सम्पत्त्यलसिद्धौ मोक्षः समर्थत इति भावः । एव शरीरधारणाभावे स्वारसिक विशराश्रव योतयति शरीरदाहः । एवकारेण न्यायार्जनयज्ञशिष्टाशनादे निष्ठमविधित्वं योतितम् । एवविधा च शरीरयात्रा ज्ञानयोगसत्त्वमभियोगदशायामप्यधिकेद्येत्यभिप्रायेण आहारा शुद्धिभ्युत्पादानम् । श्रौतस्यार्थस्यात्रापि विवक्षितत्वज्ञापनाय वक्ष्यमाणतामाह— ते त्वघमिति । पूर्वोपपादितान हेतुशुद्धि स्थकमेण विविच्योद्गृह्णन्ताभिप्रायिकं श्राव्यं चारित्यमर्थं सुखप्रदं नाय सद्गुल्य दशयति— यत इति । ज्ञाननिष्ठायोग्यस्यापि कर्म योगो ज्यायान्, तस्मात्तच्च ज्ञानयोगयोग्योऽपि कर्मयोगमधि कुर्वति वा, न त्वमिदानीं ज्ञानयोगयोग्यः, अत वैमुत्यात् कर्म योगमेव कुर्वति वा त्वश्राव्यभिप्राय ॥ ८ ॥

५ आ. मा. भा.— अतो नियतं वर्णाश्रमोचितं कर्म कुरु ॥ ८ ॥

६ ज. प्र. दी.— उत्तरश्लोकपर्यालोचनया शिवमेवेति भावेन सन्नतिं सूचयन् व्याचष्टे— अत इति । अतस्तदन्तरामर्षं कर्म ज्याय इत्यादिनैवोच्यते ॥ ८ ॥

७ ह. पै. भा.— यत एवमतः— नियतमिति । तस्मान्नियतं नित्यं कर्म त्वं कुरु । यतः कर्म ज्यायः श्रेष्ठं फलकरत्वात्, अकर्मणोऽनारम्भात् इतश्च ज्यायः, शरीरयात्रा शरीरस्थितिरपि च ते तप न प्रतिद्वेष्ये च प्रसिद्धयति अकर्मणोऽकरणात् । तस्मात्कर्तव्यमित्यभिप्रायः ॥ ८ ॥

८ वे. प्र. नि — एव 'न कर्मणाम्' [३।४] इत्यादि- श्लोकशुद्ध्यां चिन्तयति शुभ्यात् सर्वकर्मसन्त्यापानिष्ठान् कर्मणोऽनारम्भं श्रेय इत्यमरमर्थमुपयन्तीति— नियत- मिति । तस्मात् त्वं नियतं नित्यं श्रौतमार्गेण कर्म कुरु । दि यस्यान अकर्मण सर्वैर्मर्षणाम् कर्म ज्याय उक्तरीत्या प्रामाण्यम् । इति निष्कर्षम्, अयमर्थः सर्वैर्मर्षणामिदं नित्यं नित्यं शरीरयात्रा देहादिशोऽपि न प्रतिषेधेत् । श्रेयो भोक्तुं

भेदमपि' [२।५] इति श्रक्तवदुक्तस्य सुखप्रदप्राप्त्यवधीपत्य भिक्षावर्त्मणोऽपि सर्वैर्मर्षणयाते सत्यममवादिष्ये । 'प्रतिदि न गच्छेत्' इत्यनेन देहयात्राया नामतोऽप्यतर गृथितम् । 'ते' इत्यनेन सर्वैर्मर्षणयासमाश्रयं ज्ञाननिष्ठा नियतावधित्वात्कर्मणैरेव यावज्जानतोद्यं तदुपपत्त्यादेन देहनिर्वाहस्ययाऽप्यस्यैव शरीर इति दर्शितम् ॥ ८ ॥

९ व० म० प०— यतस्त्वं कर्मयोगे कर्माधिकारी भवसीत्यतो नियतं कर्म कुरु । अकर्मणस्तदन्तरामर्षं न दि कर्म विना विविच्योद्गृह्णन्ताभिप्रायः तिष्ठयतीत्यतः वक्ष्ये भगवद्गीतेनाऽतस्त्वया कार्यम् ॥ ८ ॥

१० पु. अ त.— यन्माहौक्त्तिककलोत्परपर्यं कर्तुमि
फलमलौकिकं मदर्थं कर्मकर्तुरित्तमं फलमतस्तव मदर्थं नियतं
कर्मं बुद्धिवाद्य— नियतमिति । एवं नियतं नियं मत्सेवादि-
रूपं कर्मं कुरु । पूर्वोक्तन्यायेन मदर्थं वा । यतोऽव्यभिक्तं
कर्मत्वमाय कर्तुं ज्ञानवतः सहाशात् कर्म मत्सेवादिरूपं ज्ञाय
अधिकतरम् । किञ्च ते मदर्थं मन्त्रोपायं गृहीतशरीरकायंम् ।

अकर्मण सेवादिरहितज्ञानमार्गं प्रपन्नस्य प्रकर्षेण न सिद्धयेत्
न सेव्यत्वोत्पत्त्यर्थः । ज्ञानमार्गोऽपि ज्ञानप्राप्तिपर्यन्तं शरीरा-
ऽपेक्षास्ति, तदनन्तरं तु नापेक्षा भक्तिमार्गवत् 'अङ्गणततां
फलमिदं' [भाग १८।१।१०] इति न्यायेन । तस्मात्स-
मोत्तमा सेन्द्रियशरीरकार्यसिद्धौ प्रथमं इति भावः । अत एव
नियोगात्सेवादिरमसिद्धयर्थं शरीरपदमुक्तम् ॥ ८ ॥

११ नी०भा०दी०— नियतमिति । यस्मादेवं तरमात्वं सन्ध्योपासनादि कर्मैव कुरु । यद्वा नियतं नियमेन त्वं
कर्म नित्यकाम्यसाधारणं यत्पापनिवर्त्तकस्वभावं तत्तदेव कुरु; हि यस्मात् अकर्मणः सकलकर्मैन्द्रियनिग्रहेण तदकर-
णात् चित्तजयशून्यात्कर्मैव ज्ञायः प्रशस्ततरम् । अपि च ते तव क्षत्रियस्य अकर्मणः सत्यामपि चित्तशुद्धौ
सर्वकर्मत्यागिनः शरीरयात्रा देहव्यवहारो न प्रसिद्धयेत्, भैक्ष्यचर्याधामनविहारात् । "प्राज्ञाणाः पुत्रैपणायाश्च
वित्तैपणायाश्च लोकैपणायाश्च व्युत्थायाथ भिक्षाचर्यं चरन्ति" [वृ. उ. १।५।१] इति सन्न्यासविधायकै वाक्ये
" राजा राजसूयेन स्वागज्यकामो यजेत " [ ] इत्यत्र राजपदवद्ब्राह्मणपदस्य विवक्षितस्यार्थत्वात्
'चत्वार आश्रमा ब्राह्मणस्य त्रयो राजन्यस्य द्वौ वैश्यस्य' इति स्मृतेश्च । अन्वयत्राप्युक्तं पादित्राज्यं प्रकृत्य
'सुखज्ञानामयं धर्मो वैष्णवं छिद्मवारणम् । बाहुजातोऽनुजातानां नायं धर्मो विधीयते' इति ॥ ८ ॥

यज्ञार्थात्कर्मणोऽन्यत्र लोकोऽयं कर्मबन्धनः ।

तदर्थं कर्म कौन्तेय ! मुक्तसङ्गः समाचर ॥ ९ ॥

१ शां. भा.— यच्च मन्यसे बन्धार्थत्वात् कर्म न कर्तव्यमिति, तदप्यसत्; कथम् ? यज्ञार्था-
दिति । 'यज्ञो वै विष्णुः' [तै. सं. १।७।४] इति श्रुतेर्यज्ञ ईश्वरः, तदर्थं यत् क्रियते तद्यज्ञार्थं कर्म ।

१ अत्र वामनः —

व्यनस्त्येषा भगवतो यज्ञावधेन भारती । यद्विगुणेऽर्पितस्वात्र वन्द्यभूयतेन कर्मण ॥
रज्जुमिथ्योरगस्वैवापिशानमिह विगुणम् । किन्तु सायुस्तदन्यथ ध्रुव तस्य समानुमौ ॥
यथा न क्रियते रज्ज्वा जातु प्रमसुगहनः । तथैव विगुणोवापि पुण्यपापे न नश्यति ॥
न रज्ज्वा कल्पितः सर्वो न च हा हावयत्यगुम् । रज्ज्वा नश्यति चेत्सर्गस्तन तिष्ठेत्तौ कथम् ॥
वहो प्रशस्ते दाह पर तद्द्वयैव क्षणात् । सति द्रव्याप्रलय भात्यज्ञाते गुणे कथौ ॥
तस्माद्रज्जोर्बेदज्ञान तेन मिथ्योऽसौद्रव । वराटके तु विज्ञाते नावतिष्ठति स क्षणम् ॥
यदि ज्ञान भवेच्छुद्ध्व मासेत तदहि कथम् ? भासेन वा यदि ज्ञाते तस्मिन्मध्येऽक्षय न वा ॥
रज्ज्वज्ञानानु समुद्रतस्तज्ज्ञानावाच लयं गतः । ययोरगस्तथा कर्मप्रप्रक्षोऽप्येव विगुणे ॥
कर्मैव स्यादविद्या ता ब्रह्मविद्यैव वापते । विद्या च माचिदीनास्य शचिराद्यस्य तस्य सा ॥
ईशोऽसौ सगुणस्तस्य चरणार्पणयोगत । आविद्यकर्मणो नाश कदाच' कीर्तयिष्यति ॥
प्रज्ञार्पणप्रसोऽत्र भगवानेव वक्ष्यति । अविद्यानाशरू निव विगुण जातिविति स्फुटम् ॥
तस्मात्कर्म न यज्ञाख्यविर्णोर्देवतात्वे कृणुम् । तदेव लोके बन्धाय भवतीति विनिर्दिशम् ॥
अथ नियामवो यज्ञो यद्यज्ञानुतापम्यते । स कर्मा स्वयं, तस्माद्यज्ञो विष्णु श्रुतेर्बन्धन ॥
कर्मणोऽर्थं कृतं कर्म न धन्धमिति स्फुटम् । अगुणमसौ नरो लोक को नाम वयविष्णुति ॥
नेऽव्यधेन नश्यते नैस्त्वर्थं तनया लुप्यते तम । शिदैव मुग्यते श्रीनि यथा मिथिमिद तथा ॥
अथ यत्तदेनानया दवडा इति चेत् तत् । दहायदवलोपस्ते सर्वथा प्रतिपद्यन्त ॥
'शरकरोपि यदभागि तदुत्पन्न मदन्गम्' । इत्युक्तं नरमेऽन्यायिऽन्यथापि च वदिष्यते ॥
तदित्यं कर्म विज्जानस्य सगुणे ब्रह्मगीह यत् । नाधीने चन्वत् तत्तद्विनिर्दिशेति नन्दरी ॥ इति ।

युग् नन्दरीः— 'युष्टि विराय तस्मिन्धरदविच्छेदस्य मन्त्र प्रस्ताव्य' इत्युक्तं विदितमिति याति यति कर्मपदुपदिशति, तन्मि
सर्वोऽन्यथ यद्वदन्तस्त्वमेवमिति' इत्युक्तम् । तदत्रयतिरिक्तकर्ममन्त्रेन द्रव्यापदस्य कर्मणे व्ययक-लोऽस्ययुक्तने
षामनोऽन्यथापि न भिन्नमार्गोऽपि ।

तस्मात् कर्मणोऽन्यत्रान्येन कर्मणा लोकोऽयमधिकृतः 'कर्मकृत् कर्मबन्धनः' [तै. मा ३।१।६] कर्म बन्धनं यस्य सोऽयं कर्मबन्धनो लोकः, न तु यज्ञार्थात् । अतस्तदर्थं यज्ञार्थं कर्म कौन्तेय ! मुक्तसङ्गः कर्मफलसङ्गजितः सन् समाचर निर्वर्तय ॥ ९ ॥

२ आ. श्रां. व्या.— 'कर्मणा व' यते जन्तु' [म. भा. १।२।१।७] इति स्मृतैर्बन्धार्थं कर्म, तत्र प्रेयोर्धिना कर्तव्यमित्याशङ्कामनुद्य दूषयति— यज्ञेत्यादिना । कर्माधिकृतस्य तदस्तरणमयुक्तमिति प्रतिज्ञातप्रपञ्चक विष्णोति— कथमिति यादिना । फलाभिसन्निवन्तरं यज्ञार्थं कर्म कुर्यात्स्य वन्धा

भावात्तादर्थ्येन कर्म कर्तव्यमित्याह— तदर्थमिति । यज्ञार्थं कर्मैत्ययुक्तं, न हि कर्मार्थमेव कर्मैत्याशङ्क्य व्याचष्टे— 'यज्ञो वै विष्णु' इति । कथं तर्हि 'कर्मणा बन्धयते जन्तु' इति स्मृतिः ? तत्राऽऽह— तस्मादिति । ईश्वरार्पणबुद्ध्या कृतस्य कर्मणो बन्धात्तथाभावे फलितमाह— अत इति ॥ ९ ॥

३ रा. भा.— एवं तर्हि द्रव्यार्जनादेः कर्मणोऽहङ्कारममकारादिसर्वेन्द्रियव्याकुलतागर्भत्वेनास्य पुरुषस्य कर्मवासनया बन्धनं भाविष्यतीत्यत्राह— यज्ञार्थादिति । यज्ञादिशास्त्रीयकर्मशेषभूताद्द्रव्यार्जनादेः कर्मणोऽन्यत्रात्मीयप्रयोजनशेषभूते कर्मणि क्रियमाणेऽयं लोकः कर्मबन्धनो भवति । अतस्त्वं यज्ञार्थं द्रव्यार्जनादिकं कर्म समाचर । तत्रात्मप्रयोजनसाधनतया यः सङ्गः, तस्मात्सङ्गान्मुक्तः सन् तत्समाचर । एवं मुक्तसङ्गेन यज्ञार्थतया कर्मणि क्रियमाणे यज्ञादिभिः कर्मभिराराधितः परमपुरुषोऽस्यानादिकालप्रवृत्तकर्मवासनां समुच्छिद्याव्याकुलात्मावलोकनं ददातीत्यर्थः ॥ ९ ॥

४ वे ता चं.— 'यज्ञार्थात्' इति श्लोक कर्मविधि नियमयोर्विषयव्यवस्थापक इति ज्ञापयितुं सङ्गते— एवं तर्हि । द्रव्यार्जनादिरित्यादिशब्देन महायज्ञादिप्रहङ्गम् । ममकारादीत्यत्र तु रागद्वेषाभिवेशवचनादानविहरणादि षड् । अहङ्कारममकारादर्मनोवृत्तिविशेषादिन्द्रियव्याकुलता रूपश्लोकि । अस्य पुरुषस्येति मुमुक्षोरपीति भावः । कर्म वासनयेति, प्राचीनयाऽनुभूतयाऽव्यतन्ययापारान्मान्योपनुहि तथा चेति भावः । बन्धनं भाविष्यतीति उत्तरोत्तरारोह- बन्धादिना सत्सारानुवृत्तिप्रसङ्ग इत्यर्थः । अत्र 'यज्ञो वै विष्णु' [तै. मा. ३।१।७] इति ध्रुव 'यज्ञ ईश्वर' इति परैर्योऽप्यतम्, तत्राभिवृद्धमस्मात्कर्म, तथापि समनन्तरश्लोकापठितयज्ञशब्देनाभ्यमुचितमित्यभिप्रायेणाह— यज्ञादिशास्त्रीयकर्मैति । यज्ञा दीत्यादिशब्देन यज्ञशब्दस्योपलक्ष्यपत्त्वं ज्ञाप्यते । शास्त्रीय कर्मदाब्देनोपलक्षणोपलक्ष्याणां सामान्यतः सङ्गादहङ्कार तदर्थ- कर्मणो निर्दोषबहुत च दर्शयति । यज्ञार्थात् यज्ञप्रयोजनात् । तद्विद दशित शेषभूतादिति । कर्मव बन्धन, कर्मणा वा बन्धनं यद्य न कर्मबन्धनं, तस्य च बन्धकत्वं स्ववासना द्वारा, न पुन पापठया अविहितप्रतिपत्तिविषयत्वत्वात् कर्म बन्धनदातृत्वं । 'अस्य पुरुषस्य कर्मवासनया बन्धनं भाविष्यति' इति महाप्रपञ्चेनायमर्थो दर्शितः । लोकाऽयं मेसाचितेनयते ।

अत इति । यज्ञार्थस्य कर्मणो बन्धहेतुत्वभावादित्यर्थः । शब्दादिभ्योहेतुभूतयुक्तप्रोत्साहनव्यवस्थेयं द्रव्यार्जनादिर- मित्युक्तम् । तादर्थ्यं सङ्गत्यागचेत्युभयमपि विधेयमिति ज्ञापनाय पृथग्व्याख्याकरणम् । कर्तृत्वफलत्यागयोर्विलक्षण सङ्गत्यागस्य स्वरूप दर्शयति— तत्रेति । यत्किञ्चित् 'प्रयो जनमनुद्दिश्य न मन्दोऽपि प्रवर्तते इति चेत्, सत्यं, प्रयोजन साधनत्वेतुद्वयभावेऽपि सुहृदुपचारवद्गुणवत्समाराधनस्य फलत्वा स्वरूपेण प्रयोजनत्वबुद्ध्या प्रत्युपपत्ति । 'मुक्तसङ्ग' इत्यत्र सङ्गस्य बन्धकत्वविक्षया सङ्गान्मुक्त इत्युक्तम् । प्रकृत चोद्यस्याहङ्कारा फलप्रदत्वेन परिहार वदप्रतदर्थस्य बन्धहेतुत्वो- क्त्या फलित तदर्थस्य मोक्षहेतुत्वप्रकार दर्शयति— एवं- मिति । एतेन कर्मणामप्राप्त्यागिवाच्यैर्द्वारा फलप्रदत्वमिति कुदृष्टिमत् निरस्तम्, आर्षाचादिकापेक्षितवैवताप्रतिद्वारं फल प्रदत्वोपपत्तौ "स एन प्रीत प्रीणाति" [यजु. ५।५।१।१८] इत्यादिश्रुतहानाभूतकल्पनायच्युत्पत्ते । कर्मभिराराधित इत्यनेन हविप्रदण प्रीतिश्चाभिप्रेते, परमपुरुष इति तदर्थिनो भूतादित्यवर्णादिभ्युत्ति सिद्धविप्रहविशेषत्वत्वं, सर्वत्राऽऽङ्कुण फलकर्मसमिपि सत्कियं, दृष्टातीति वरप्रदत्वमिति विप्रदादि- पक्षप्रदर्शनम् । कर्मवासनां समुच्छिद्येति विपरीताय नाचाद्य परिहृतम् ॥ ९ ॥

५ आ. मा. भा.— 'कर्मणा व' यते जन्तुः' [म. भा. १।२।१।७] इति कर्म बन्धकं स्मृत- मित्यत आह— यज्ञार्थादिति । कर्म बन्धनं यस्य लोकस्य स कर्मबन्धनः । यज्ञो विष्णुः, यज्ञार्थं मङ्गरहितं कर्म न बन्धकमित्यर्थः । मुक्तसङ्ग इति विशेषणान्, "कामान्यः कामयते" [मु. उ. ३।२।२] इति श्रुतेः, 'अभिलषिषे' [१।८।१२] इति वक्ष्यमाणान्वाच 'गन्तान्यपि तु कर्मणि' [१।८।६] इति च "नन्मात्रेष्टिवाचुः स्यात्" [वृ. उ. १।५।२] इति च विशेषणचनत्वे ममेऽपि विशेषणं परिशिष्टान्ते ॥ ९ ॥

६ ज. प्र. दी.—इदानीं तृतीयं पञ्चमाद्यङ्ग तत्परिहाराय श्लोकमवतारयति—कर्मणेति । बन्धकं मोक्षस्य प्रतिबन्धकं, अतो न करोमीति शेष । तत्पुरयत्वध्रान्तिनिरासायाह—कर्मणि । तत्पुरयत्वेष्वत्रितिः स्यादिति भावः । यज्ञशब्दस्य यागार्थत्वप्रतीतिमाकर्तुमाह—यज्ञ इति । अवेष्णयाम्नापि बन्धकत्वादिति भावः । तदर्थमित्युत्तरवाक्यस्याप्यङ्गतिपरिहारायार्थात्मिकत्वं पूर्ववाक्याभेदाह—यज्ञार्थमिति । सङ्गहितमित्यनुक्त कस्मादुक्तं ? इत्यत आह—मुक्तेति । इष्टियाह्वरं फलेच्छया यदा । ननु 'कर्मणा बन्धते जन्तुः' इत्यपि विशेषवचनम्, अविद्यादीनामनेकेषां बन्धकत्वेनाविद्यादिभिरिति सामान्यस्यायुगात्तत्त्वात् ; गीताज्ञानार्थं कर्म न बन्धकमितिदमपि विशेषवचनं, तदर्थं तत्परिहाराया यतार्यं व्याख्यात ? इत्यत आह—विशेषेति । यद्युक्तविधया द्वयोर्विशेषवचनत्वं समं तथापि गीताज्ञानार्थं 'यज्ञार्थम्' इत्यादिविशेषणमुच्यतेऽतस्तदपेक्षया तन्नामा-

बन्धवचनमेव ; अतो युक्तमेतद्व्याख्यानमिति भावः । अयमत्र प्रत्युत्तरकम् 'कर्मणा बन्धते' इति वाक्यमाधित्यं न युद्धादिकर्मत्यागः कार्यः ; तस्यावेष्णवकाम्यकर्मविपर्यत्वात् । इतः सङ्कोच ? इति चेत् परेणापि परिस्पन्दमात्रम्यत्पुमशक्यत्वेनासङ्गचितार्थतायाः स्वीकर्तुमशक्यत्वात् । तर्हेन एव बाधकाच्छरीरवानार्थकर्मव्यतिरिक्तविषयत्वं कल्प्यते इति चेत्, न ; वैश्वध्यात् । एवमपि मनोव्यापारस्याप्यङ्गत्वेन प्रतिबन्धकाभावो न सिध्यति । तत्त्वेऽन्वयव्यतिङ्काम्या प्रयोजकत्वात्तत्पारणात्, बाधकात्सङ्कोचमज्ञीकुर्वतां चायमपि सङ्कोचोऽज्ञीकार्यः, विधानसाम्यत्वात् युद्धादीनामपि तत्तद्वर्णाश्रमोचितत्वात् । न च विधानस्यासुयुक्तविषयत्वम्, कल्पकाभावात् । न चेत्मेव वाक्य कल्पकम्, तन्व्यावेष्णवादिकर्मत्यागेन चरितार्थत्वात्, धर्मिपरिव्यापारकर्ममात्रपरिस्यागस्य न्यायत्वात् । अतो न कर्मस्वरूपं त्याज्यमिति ॥ ९ ॥

७ ह. पै. भा.—यत्तु मन्यसे बन्धहेतुत्वात्कर्म न कर्तव्यमिति, तदसङ्गः कथम् ? यज्ञार्थात्, यज्ञो विष्णुः "यज्ञो वै विष्णुः" [त्त. सं. १।७।४] इति श्रुतेः । सोऽर्थः प्रयोजनं यस्य तद्यज्ञार्थं विष्ण्वाराधनार्थं तस्माद्विष्ण्वाराधनार्थात् कर्मणोऽन्यत्रायं लोकाः कर्मबन्धनः । तदर्थं विष्ण्वाराधनार्थं यज्ञादिकर्म कौन्तेय ! मुक्तः सङ्गो येन स मुक्तसङ्गः सन् समाचरानुतिष्ठ ॥ ९ ॥

८ घं. प्र. नि.—ननु 'कर्मणा बन्धते जन्तुविधया च विद्युत्पते' [म. भा. १।२।४१।१] इत्यादिस्मृतिभिरन्यात्मकत्वेनोक्तं कर्म कथं ज्ञानसाधनं, येन कर्तव्यं स्यात् ? तथाह—यत्तार्थादिति । यत्तत्त्वात्तद्व्यापारत्वात् ; यतोऽप्यपरमेष्ठिनः, 'यज्ञो वै विष्णुः' [त्त. सं. १।७।४] "अथ वा राजस-

मन्वरम्य रज्जम्" [ऋक्सं. ३।१।१०।१] इत्यादिश्रुतेः । तद्वाराधनार्थं कर्म यज्ञार्थं, ततोऽन्यत्र कर्मणि प्रवृत्तोऽयं लोको जनः कर्मबन्धनो भवति । कर्म बन्धनं यस्य स तथोक्तः । अतस्तदर्थं गीताश्रमार्थं कर्म हे कौन्तेय ! मुक्तसङ्गो निष्कारः सन् समाचरानुतिष्ठ ॥ ९ ॥

९ य ० त ० दी०—साङ्गपारतन्माविरिक्तस्य बन्धकत्वमालोच्य कर्म न कार्यमिति वदन्ति, तत्तद्विद्वत्प्रविषयमपि न श्रौतमिति निर्णयमाह—यज्ञार्थादिति । इत्यतःऽनेन साययवो भगवानिति यज्ञशब्दवर्णनम् । वेदे हि सुरज्यः कर्मयज्ञ एव, भगवत्पुरुषवान् । ततोऽन्यत्र कान्ये पक्षेभ्यं वा बन्धनम् । 'यज्ञरूपो हरिः कर्मोपास्तिकाष्टे परे घृह्णन् । प्रेमभक्तौ तु स्वयं हीत्यानर्थस्यं न युज्यते ॥' 'युद्धा' चेत्तुम्ने कर्म तत्रतद्व्यङ्गं न हि । अन्यथा कर्मणै तस्य सर्वथा बन्धसम्भवः इत्यर्थो दर्शितः ॥ ९ ॥

१० पु. अ. त.—नन्वेवं चेत्तदा कर्मसंशयं पूर्व कथं पक्षः ? इत्याह्वरं गह—यज्ञार्थादिति । अन्यत्र मत्तेवातोऽन्यत्र कर्मसंशयं कर्मसंशयः कर्मनिश्चयनोऽप्येव गीतः । 'कर्मणा यज्ञार्थात्' इत्युक्त्वा कर्म कार्यमित्याहुस्तत्रात्मनो न

मन्वकमिति मया बन्धकत्वात्तथाग उक्तं, यत्तत्त्वात्तत्पारणात् कर्मं वृत्तिमाह—तदर्थमिति । तदर्थं यज्ञार्थं युक्तसङ्गं सन् कर्म मनोव्यापारं मवाप्यत्तत्पारणात् तस्य पुर ॥ ९ ॥

नित्यनैमित्तिककर्मणोऽवश्यकर्तव्यता प्रामाण्यं च [१०-१३]

सहयज्ञाः प्रजाः सृष्ट्वा पुरोवाच प्रजापतिः ।

['सह यज्ञैः प्रजाः' इति रामानुजीयः पाठः ।]

अनेन प्रसविष्यध्वमेव वोऽस्त्विष्टकामधुक् ॥ १० ॥

देवान् भावयतानेन ते देवा भावयन्तु वः ।

परस्परं भावयन्तः श्रेयः परमवाप्स्यथ ॥ ११ ॥

१ शां. भा. — इतथाधिकृतेन कर्म कर्तव्यम्—सहेति । सहयज्ञा यज्ञसहिताः प्रजास्यो वर्णास्ताः सृष्टोत्पाद्य पुरा पूर्वं सर्गादावुवाचोक्तवान् प्रजापतिः प्रजानां स्रष्टा अनेन यज्ञेन प्रसविष्यध्वं प्रसवो वृद्धिरत्पत्तिस्तां कुरुध्वम् । एष यज्ञो वो युष्माकमस्तु भवतु इष्टकामधुक्, इष्टानभिप्रेतान् कामान् फलविशेषान् दोग्धीति इष्टकामधुक् ॥ १० ॥ कथम्? देवानिति । देवानिन्द्रादीन् भावयत वर्षयतानेन यज्ञेन । ते देवा भावयन्त्वाप्याययन्तु वृष्ट्यादिना वो युष्मान् । एवं परस्परमन्योन्यं भावयन्तः श्रेयः परं मोक्षलक्षणं विज्ञानप्राप्तिक्रमेण अवाप्स्यथ स्वर्गं वा परं श्रेयोऽवाप्स्यथ ॥ ११ ॥

२ आ शां. व्या. — नित्यस्य कर्मणो नैमित्तिकसहितस्याधिकृतेन कर्तव्यत्वे हेत्वन्तरपरत्वेनानन्तरश्लोकमन्तारयति—इतश्चेति । कथं पुनरनेन यज्ञेन वृद्धिरस्माभिः शक्या कर्तुं मित्यासाद्यथाऽऽह— एष इति ॥ १० ॥ कथं पुनरभीष्ट

फलविशेषहेतुञ्च यज्ञस्य विज्ञायते? न हि देवताप्रसादादते स्वर्गादिरन्युद्यमे लभ्यते, नापि सम्यग्दर्शनमन्तरेण निरप्रेक्ष्य सेतुं पारयतीति शङ्कते—कथमिति । तत्र श्लोकेनोक्तमाह— देवानिति । सुसुप्तव्युत्पत्त्वविभागेन श्रेयसि विवक्ष्य ॥ ११ ॥

३ रा. भा. — यज्ञशिष्टेनैव सर्गपुरूपार्थसाधननिष्ठानां शरीरधारणकर्तव्यतामयज्ञशिष्टेन शरीरधारणं कुर्वतां दीपं चाह— “पतिं विश्वस्यात्मेश्वरं” [तै. ना. १.१.३] इत्यादिश्रुतेरिन्हापाधिकं प्रजापतिशब्दः सर्वेश्वरं विश्वस्य स्रष्टारं निश्चात्मानं परायणं नारायणमाह । पुरा सर्गकाले त भगवान् प्रजापतिरनादिकालप्रवृत्ताचित्संसर्गविवशा उपसंहृतनामरूपविभागाः स्वस्मिन् प्रलीनाः मरुत्पुरूपार्थानर्हाश्चेतनेतरकल्पाः प्रजाः समीक्ष्य परमकारुणिकस्तदुज्जिजीवयिषया स्वाराधनभूतयज्ञनिवृत्तये यज्ञैः सह ताः सृष्ट्वैमुवाच— अनेन यज्ञेन प्रसविष्यध्वं, आत्मनो वृद्धिं कुरुध्वम्; एष वो यज्ञः परमपुरूपार्थलक्षणमोक्षात्स्यस्य कामस्य तदनुगुणानां च कामानां मपूरयिता भवतु ॥ १० ॥

४ वे. ता. च. — उच्यते यज्ञे 'सह यज्ञैः' इत्यस्य 'साप्यार्थे' म जीवति [१.१.६] इत्यन्तेन निन्दाप्रसवादिभिः ईदृशीत्याह— यज्ञशिष्टेनैवेति । सर्वपुरूपार्थसाधननिष्ठानामिदनेन 'प्रजा सृष्ट्वा' इति सामान्यनिन्दासङ्गिनमुच्यते । अत्र प्रजापतिशब्दस्य द्विरण्यमादिषिष्यवन्तु

दासायाह— पतिं विश्वस्येतीति । द्विरण्यमादेति, न तु द्विरण्यगर्मादिवदण्डायवच्छिन्नस्येत्यर्थः । तत एवोक्तं निरुपाधिकं इति । युगार्थस्वभावादिषु स एव सर्वप्रजापतिरिति प्रदर्शनाय सर्वेश्वरमित्यादिविशेषात्किं । नारायणम् एतद्विल नारायणत्वाद्वाच्यस्यैव हि नारायण

१ इत. आश्रयमकस्यभिनन्नुमपादीये व्याख्यानमन्योन्यं कर्मि रहस्याय प्रकाशयतीति तदत्र सहयज्ञे— “इहा श्रीशरीरा इतिशब्दयुक्तं कर्मणो देवता इत्यस्यप्रसिद्धा, ता अनेन कर्मणा तपस्येन— यथागम्यार विषयः भावयतेत्यर्थः । कृत्वा । मारयता वो युष्मान् इत्यत्र एव स्वस्वमात्रोचितं नारायणं भावयन्तु, स्वामन्वितियोग्यत्वात् । एतन्मन्त्रं न्युत्पानममन्त्रमन्त्रस्यसाधामिन्द्रियतपसस्तपसगाढात्तन्मन्त्रं परस्परमेव गतिं शीघ्रमेव परम धेयं परस्परमेदविगन्तव्यं मन्त्रं मन्त्रवत् । ” इति ।

— अयोगिता ।

मुवाकादियु प्रतिपाद्य इति भावः । उक्तं च जगत्पत्स्वि
 सृष्ट्यादिकं च समुचित्य भगवता पराशरेण 'कलौ जगत्पति
 विश्वं सर्वलयासीश्वरम्' [वि पु ६११५० अ पु च. १२०।
 ४५] इति । 'अनुमानात्सुद्वार कर्तृकामः प्रजापतिः' [वि पु
 ११५७] इति च वराहस्ये भगवति प्रजापतिशब्दः तेन
 'प्रजापतिः' [तै ना. १११] इत्यादिभ्यस्त्यनुसारात्प्रयुक्तः ।
 किञ्च स्वतन्त्रस्य कर्मपरतन्त्रप्रति नियोगो ह्ययम् । अतोऽत्र
 'प्रजा. सृष्टा' इति प्रजाशब्दं सर्वान् ब्रह्मपर्यन्तान् जगदन्तर्ग्यं
 वक्ष्यितान् कर्मजनितसप्तवशवर्तिनो यज्ञायधिकारिण प्राणिन
 सङ्गच्छति । अतोऽत्र प्रजापतिशब्द उपक्रमस्यप्रजाशब्दानुरोधात्
 सङ्घेनेन तद्वैकल्यायोगाच्च परित्यक्तस्मृतिरकर्मवचर्यं नियोकार
 सर्वेश्वर नारायणमाह । तथा सृज्यसमस्तोक्तेश्चविषयो ह्यय
 मनवच्छिनः प्रजाशब्दः ।

पुरेति प्रलयानन्तरकालाभिधानात्तत्र "सदेव सोम्ये
 दम्य आसीत् ..... तदैशत बहु स्या प्रजायेयेति" [छा. उ. ६।२।१-३] "समूला सोम्येया. सर्वा प्रजा
 सदायतनाः" [छा. उ. ६।८।४] "एको ह वै नारायण आसीन्न
 ब्रह्मा नेशानम्" इत्याश्रम्य "सुदुशासन्न श्रुत्वाणिः पुरुषो जायते
 ...तत्र ब्रह्मा चतुर्मुखोऽजायत" [ग्लो १।१] "सिद्धयुर्वैविधाः
 प्रजा" [मतु. १।८] इत्यादियु द्विप्यगमादिरपि प्रजात्वाच्च
 ग्माभ्यामनारयणस्य च तज्जनकत्वावयवते 'प्रजा. सृष्टा' इत्यनवच्छे
 देन निर्दिष्टो विश्वस्य स्रष्टा नारायण एवेति स एवात्र
 प्रजापतिः । किञ्च "तस्माद्यज्ञात्सर्वबहुत ऋच. सामानि
 जज्ञिर" [ऋक् ६।१।१८४ यजुस् ३।१७] "सर्वाणि रूपाणि
 विचिन्त्य धीरः । नामानि कृत्वाऽऽभिवदन्त्यादस्ते" इति यज्ञे सद्
 सर्वज्ञाना सृष्टया निर्दिष्टोऽप्यधिकारपुण्यस्यापि स्रष्टा सद्ब्र
 शीर्ष्यादिविशिष्ट परमपुरुष एव । अतोऽपि 'सह यज्ञै. प्रजा
 सृष्टा' इति निर्दिष्टः प्रजापतिः विश्वस्य स्रष्टा स यज्ञैः । तथा
 'सृष्टिं तत् करिष्यामि त्वामाविश्य प्रजापते' [वि. ध. ६।८।५१]
 इत्यादिवचनत्वाद्द्विप्यगमात्प्रजापतिमुत्तेनापि विश्वस्रष्टा
 "सर्वभूतान्तरात्मा अपहृतापान्मा दिव्यो देव एको नारायणः"
 [सु उ ७] इति श्रुतः स एव विश्वात्मा । किञ्चान
 निर्दिश्यमान देवाना भावनादिक परमात्मात्मकानामेवेति "अह
 हि सर्वज्ञानाम्" [१।२४] इत्यादौ व्यक्त भविष्यति ,
 "यस्मिन्निद सन्नविधेति" [श्वे उ ४।११] "प्रजापति
 श्रुतिं गमं अन्त" [य स ३।१।१९ तै मा ६।११] इत्यादिक
 विश्वस्य स्रष्टारं चिन्वात्मानमिति विशेषणान्यां सूचि
 तम् । अतोऽप्यत्र विश्वात्मानं तनेवाह । तथा "प्रजापते.
 समा वैद्य प्रपते" [छा उ ८।१।१] इत्यत्र परमप्रत्ययतया
 च प्रजापतिशब्दनिर्दिष्टोऽपि परमात्मेवेति 'न च कार्यं प्रत्यभि
 यन्ति' [ब्र सू ४।१।१४] इति द्यौ प्रत्यापदि, अतोऽपि
 नारायण तनेवाह । एव— सर्वेश्वरमित्यादिविशरणं
 सत्तन्त्रमाणापुनश्च कृतम् । एवं इयमित्युपसर्गसदसायातयाभास्य
 दैवतशुभिविषयप्रजापतिशब्दपुत्रित्यनुसंधेया ।

पुराशब्दस्य वचनान्वयं प्रतीतिश्रुत्यासेन ब्रह्माद्योचर-
 ष्टयन्वयव्यक्त्यर्थमाह— पुरा सर्गकाले इति । श्रुति
 स्पृत्यादियु सृष्टिप्रकरणप्रसिद्धिप्रकारमभिप्रेति— स भगवा-
 निति, भगवच्छब्देन स्रष्टयादिपञ्चदशोपयुक्तहेयप्रत्ययान्क-
 कल्याणमुखविशिश्रुत्वं दर्शितम् । तथा मानवे धर्मशास्त्रे प्रथमम्
 'आसीदिद तमोनुतम्' [१।१] इति प्रलयमभिधाय 'तत्र स्वय
 भूर्भुवगवान्' [१।६] इति भगवच्छब्देन सर्वलया निर्दिष्टः ।
 अनन्तरं च 'ता यदस्यायनं पूर्वं तेन नारायण स्रष्ट' [१।१०]
 'तद्विस्रष्ट. स पुरयो लोके ब्रह्मेति कौत्स्येते' [१।११] इति
 द्विप्यगमात्प्रजापते स्रष्टा नारायण इत्युक्तम् । 'अत्र प्रजा-
 पतिश्चात्र' इति पराक्त्या निर्देशस्तु सारथिभूतस्य स्वस्य
 प्रजापतिशब्दप्रतिपत्तात् स्वसाद्भूतोपचारेणेति मन्तव्यम् । एव
 मुत्तरापि सर्वत्र पराक्त्यनिर्देशेषु यथार्हमनुसन्धेयम् ।

सर्वत्र गृहे सहारपूर्वकत्वदर्शनादत्रापि तथा विवक्षन् सहा-
 रस्य प्रयोजनं सुश्रेष्ठं चाह— अनादीति । अनवरतस्रष्टु खो
 र्भोगायासपरिभ्रान्ताना विग्रमार्थं अभ्रान्तापप्रवृत्तिनासना-
 विच्छेदार्थं चोपसहारः । अतो न स्रष्टारे नैर्गुण्यदोष । तादृश
 स्रष्टु खोपयोगप्रदाने च परमात्मनित्यमङ्गल्यसिद्धिजीवस्वातन्त्र्य
 तिन्यनानादिर्कर्मप्रवाहहेतुकाचित्समगं एव हेतुरिति न तत्र
 वैषम्यनैर्गुण्ये । सूत्रितं च 'वैषम्यनैर्गुण्ये न सापेक्षत्वात्तथाहि
 दर्शयति', 'न कर्माविभागात्' [ब्र सू २।१।३४, ३५] इति
 चेष्टानादित्वाद्युपसर्गाने नाप्युपलभ्यते च 'कृतप्रयत्नापेक्षस्तु
 विहितप्रतिपिदावैयर्थ्यादिभ्यः' [ब्र सू २।३।४२] इति ।
 उपसंहृतानामरूपविभागाः स्वस्मिन् प्रलीना इति ।
 अस्रष्टपदेश एकत्वव्यपदेशादिय निर्व्यूढ । नामरूपप्रदाय
 स्वस्मिन् प्रलयश्च भोक्षवत्पुरुषार्थ एव स्यादित्याशङ्क्याह—
 सकलेति । त्रिष्वेदोऽन्यन्तर्हं, किं पुनरप्यगं इति भावः ।
 तत्र हेतुमाह— चेतनेतरकल्पा इति । स्वप्रकाशत्वे
 ऽप्यखन्तज्ञानसङ्घोचात्तत्कल्पत्वम्, न तु ज्ञानविनाशात् ।
 प्रजा. द्विप्यगमादिक्ता समीक्ष्य सम्पन्नबलोक्य, एतेन
 'आयमने हि पुरुष य पर्येन्मभ्युद्वल' [म. भा १।१।३४।८।
 ७३] 'तावेक्षते यदि ततो भुवनान्यमिति नाल प्रभो भवितु
 मेव इत. प्रस्रति । एव निसर्गस्रष्टे त्वयि सर्वजन्तो स्वा-
 म्नित्र चित्रमिदमाप्रितवत्सलन्वम्' [स्तो २. १०] ॥ इत्यादिभ-
 मभिप्रेतम् । "स एकाकी न रतते" [महो. १] इति श्रुते
 'परमकारुणिकं किल त्वम्' इत्यादिस्मृतिस्त्रिदशगुणविशेषे
 तात्पर्यमाह— परमकारुणिक इति । अवाप्तसमस्तकामस्य
 जगद्धयापारानुपपत्ति परिहरति— सतुजिजीवयिष्येति ।
 कारुणिका हि स्वार्थनिरपेक्षा एव परोजिजीवयिष्यया प्रवर्तन्ते,
 सैव प्रस्रितस्त्व लीलाऽप्येति न दोष इति भावः । यज्ञे
 सहेति निर्देश उन्नीवोपेयादिविशेषानियमवर्थं ह्यसमिप्राये
 णाह— स्वाराधनेति ।

यज्ञेति वैकल्याणस्यनाय पशुवचननिर्देशे पूर्वं कृतेऽपि
 'अनेन' इत्येकवचनेन परामर्शो जातेत्येकत्वर इत्यभिप्रायेणाह—
 अनेन यज्ञेनेति । 'सहयज्ञा.' इति शाङ्कर्यादर-

८ वै. प्र. गि — एव ज्ञानसाधनत्वात् कर्म कर्तव्यमित्युक्तम्, इदानीं सर्वस्यापि कर्माधिष्ठितस्य यज्ञसिद्धिदानेनेन शरीरधारणस्य निहितत्वादपि कर्म कर्तव्यमित्याह चतुर्भिः — सहेति । पुरा सर्गादौ प्रजापतिर्ब्रह्मा सहयज्ञा । अत्र यज्ञग्रहणमात्रविषयकर्मोपलक्षणार्थम् — यज्ञेन सह वर्तन्त इति सहयज्ञा । यज्ञाधिष्ठिता इति यावत् । 'वोपसर्जनस्य' [अष्टा. ६।३।८२] इति सहस्य सादेशाभाव । प्रजास्रैर्वर्णिकान् सृष्ट्वा उवाच । किमिति ? अनेन यज्ञेन प्रमविष्यन् प्रसवो वृद्धिः लभ्यते । तत्र इत् — एष यज्ञ वो युष्माकमिष्टान् कामान्दोषि वृषतीति तथोक्तो भवति । यद्यपि निष्कामकर्मप्रकरणे

ऽस्मिन् 'इष्टकामधुक्' इति काव्यकर्मप्रस्तावो न युक्तः, तथापि नित्यकर्मणामप्यानुष्ठिकफलत्वादेव युक्तम्, यदाहुरापस्तम्बा — 'तथाश्राद्धे फलार्थे सिद्धे पञ्चाय गन्ध इत्यनुपपत्ते एव धर्म चर्चमाणमर्थो अनुत्पद्यन्ते इति । न हि फलसमाप्तायेण काम्यता, किन्तु फलकामानामिति काव्यानुष्ठानविषयत्वेनेनेन न कोऽपि दोष ॥ १० ॥

'इष्टकामधुक्' इत्येतदुपपादयति — देवानिति । अनेन यज्ञेन यूपं देवानिष्टादीन् भावयत हविर्भाग्यं संवर्धयत, तर्पयतीति यावत् । ते च देवा युष्मान् भावयन्तु संवर्धयतु । एव परस्पर भावयन्तो यूपं देवाश्च परमिष्ट श्रेयोऽवाप्स्यथ ११

९ व० त० दी० — किञ्च सुतं च सर्गप्रकरणे यज्ञोपलक्षणकर्मसहितप्रज्ञोत्पादनं ब्रह्मणेति कर्मणोऽवश्यकर्तव्यतामाह—सहेति चतुर्भिः । यज्ञाधिष्ठिताः ब्राह्मणाद्याः प्रजाः सहयज्ञाः सृष्टोवाच एष यज्ञो व इष्टकामधुगिति । ज्ञानमोक्षादिहेतुत्वं प्रकारान्तरेण वरप्रदानं तदाह—अस्त्विति । न चैयं काम्यकर्मप्रशंसा, कामधुक्त्वेनेष्टमात्रसाधकत्वाद्यज्ञादेर्विहितस्य नियतकर्मणः, अन्यथाऽत्रामितोऽपि मोक्षः स्यात् तेन सर्वपुरुषार्थहेतुत्वमुक्तं भवति ; तदेवाह—देवानिति । अनेन यज्ञेन विष्णवादीन् देवान् भावयत । तदा परं श्रेय आत्यन्तिकमवाप्स्यथेति भावः ॥ १० ॥ ११ ॥

इष्टकामधुक् अमीष्टफलदोऽस्तु भगवदाजया व्रजवाक्यं न सृष्टा भवतीति परमेव दत्तवान् ॥ १० ॥

१० पु अ. त — गत तादृशं कर्म त्याज्यमेव चेत् स्मृतं तदा केनोक्तं कथमाचरति लोकः ? इत्यासाङ्ख्यैः कर्मप्रवृत्तिपरं मदाश्रया प्रवृत्तिप्रवर्तकब्रह्मणोर्लोकं समाचरतीत्याह—सहयज्ञा इति । प्रजापतिर्ब्रह्मा सहयज्ञा प्रजासृष्ट्वा प्रवृत्तिधर्मसहिता प्रजासृष्ट्वा पुरा मन्वन्तारात् पूर्वं उवाच । मयाद्रुमांशान्मन्त्रं तु मया अस्मिन्वोचेति श्रवणाय पुंशुयुक्तम् । तद्वाक्यमेवाह—अनेनेति । अनेन यज्ञेन प्रसविष्यन् प्रकरणं वृद्धिः प्राप्स्यथ । किञ्च एष यज्ञ वो युष्मान्

ननु कर्मणा जगत कथमर्भाष्टम् ? इत्यासाङ्ख्याह—देवानिति । अनेन यज्ञेन देवान् तत्तत्कर्माधिष्ठातृन् भावयत संवर्धयत । ते देवा वो युष्मान् भावयन्तु संवर्धयन्तु । अत्रायमर्थ—हविर्भाग्यंस्तेषु यूपं देवव बर्धयन्तु, ते च भवन्तु तत्कर्मसाधनानि बर्धयन्तु । एव परस्पर भावयन्तु संवर्धयन्तो यूपं देवाश्च श्रेय स्वाभीष्टमवाप्स्यथ ॥११॥

११ ती० भा० दी० — एतदेवार्थवादेन द्रवयति—सहेति । यज्ञै सहेति सहयज्ञा । 'वोपसर्जनस्य' [अष्टा. ६।३।८२] इति पक्षे सादेशाभाव । कर्माधिष्ठिता इति यावत् । प्रजास्रैर्वर्णिकान् । अनेन यज्ञेन प्रसविष्यन् प्रसवो वृद्धिस्ता लभ्यते । एष यज्ञो वो युष्माकमिष्टकामधुक् इष्टार्थपूरकोऽस्तु ॥ १० ॥ इष्टार्थपूरकत्वेनेवाह—देवानिति । भावयत तर्पयत । अनेन देवतापूजात्मकेन यज्ञेन व युष्मान् भावयन्तु । वृष्ट्यादिदानेन परस्परं भावयन्तो देवाश्च यूपं च श्रेयः परं प्राप्स्यथ ॥ ११ ॥

ईष्टान्भोगान्निहो वो देवा दास्यन्ते यज्ञभाविताः ।
 तर्दत्तानप्रदायेभ्यो यो मुङ्क्ते स्तेन एव सः ॥ १२ ॥
 यज्ञशिष्टाशिनः सन्तो मुच्यन्ते सर्वकिल्बिषैः ।
 मुञ्जते ते त्वर्धं पापा ये पचन्त्यात्मकारणात् ॥ १३ ॥

१ अग्निवशुताचार्यास्तु—“न केवलमिदमवगमं, यावत् सिद्धिमेऽप्यत्र मार्गं इत्याह—इष्टानिति । इतत्तर्पितानि दीन्द्रियाणि स्थितिं व्रजन्ति यत्र वापि ध्वेयादौ इति । अत्र एतदुपायत सति तेषां विषयाणां स्थितिसङ्कल्पन्यानादिना भावः विषया इन्द्रियैरेव दत्ता यदि तेषामेतोपयोगाय न दीदन्ते तर्हि स्तेनच चौर्यं स्यात्, छत्रवारित्वान् । उक्तं हि पूर्वमेव भगवता—'मिष्याचारं स उच्यते' [३।६] इति । अतोऽयं वाक्यार्थ—य सुभाषाय सिद्धिमवगमं वा प्रेक्षति, तेनेन्द्रियधीनुत्कृतिमात्रकल्पेन भोगा यतोपनतमानेभ्यः 'इति वितृण्वन्ति ॥ ॥ २ स एवात्रायाह—“अवश्यकल्पितव्यास्यस्यस्यमहिमादातान् भागान् देऽश्नन्ति अन्तरव्यपारमात्रतया—अत एव च पृथक्कल्पत्वामावाहृतया । अथ च इन्द्रियालङ्कारणवर्णनमात्रादादशितमन्त्रं सास्वात्मन्यित्यानन्दनन्तराविवश्यं देऽश्नन्ति तत्रान्ता भवति, तदाह—

१ शां. भा.— किञ्च— इष्टान् भोगानिति । इष्टानभिप्रेतान् भोगान् हि वो युष्मभ्यं देवा दास्यन्ते वितरिष्यन्ति स्त्रीपशुपुत्रादीन् यज्ञभाविताः यज्ञैर्वर्धिताः तोषिता इत्यर्थः । तैर्देवैर्देवान् भोगान् अप्रदायादत्त्वा-आनृष्यमकृत्वत्येत्यर्थः— एभ्यो देवेभ्यो यो भुङ्क्ते स्वदेहेन्द्रियाण्येव तर्पयति स्तेन एव तस्कर एव स देवादिस्वापहारी ॥ १२ ॥ ये पुनः— यज्ञेति । देवयज्ञादीनिर्वर्त्य तच्छिष्टमशनममृताख्यमशितं शीलं येषां ते यज्ञशिष्टाशिनः सन्तो मुच्यन्ते सर्वकिल्बिषैः सर्वपापैश्चुड्यादिपञ्चमृताकृतैः* प्रमादकृतहिंसादिजनितैश्चान्यैः । ये त्वात्मम्भरयो भुङ्क्ते ते त्वयं पापस्यमपि पापा ये पचन्ति पाकं निर्वर्तयन्त्यात्मकारणादात्महेतोः ॥ १३ ॥

२ आ शां व्या — इतथाधिकृतेन कर्मकर्तव्यमित्याह— किञ्चेति । कथमस्माभिर्भाविताः सन्तो देवा भावयिष्यन्त्यस्मान् ? इति तदाह— इष्टानिति । यज्ञानुष्ठानेन पूर्वोक्तरीत्या स्वर्गापवर्गयोर्भावेऽपि क्व स्त्रीपशुपुत्रादिषिद्धिरित्याशङ्क्य पूर्वार्थं व्याकरोति— इष्टानभिप्रेतानिति । पश्चादिभिश्च यज्ञानुष्ठानद्वारा भोगो निर्वर्तनीयः, अन्यथा प्रत्यवायप्रसङ्गादित्युत्तरार्थं व्याकरोति— तैरिति । आनृष्यमकृत्वत्येत्यमर्थ— देवानामृषीणां पितृणां च यज्ञेन ब्रह्मचर्येण प्रजया च सन्तोपमनापाद्य स्वकीय कार्यकरणसहायतेन पोषु भुञ्जानस्तस्करो भवतीति ॥ १२ ॥ देवादिभ्यः सविभागमकृत्वा भुञ्जानाना प्रलवायित्वमुक्त्वा तदन्वयेषां सर्वदोषराहित्यं दर्शयति— ये पुनरिति । यज्ञशिष्टाशिनो ये पुनस्ते तादृशास्त सर्वकिल्बिषैर्मुच्यन्ते इति योचना । ' तैर्देवान् इत्यादि नोक्तं निगमयति— सुञ्जत इति । ' देवयज्ञादीन्' इत्यादिशब्देन पितृयज्ञो मनुष्ययज्ञो भूतयज्ञो ब्रह्मयज्ञश्चेति चत्वारो यज्ञा गृह्यन्ते । सुगीशब्देन पित्रधारणार्थकिया कुर्वन्तो विन्यासविशेषवन्तव्यो प्रावाणो त्रिवक्ष्यन्ते । आदिशब्देन कण्ठनी

पेषणी मार्जन्मुदकुम्भधेत्वेते हिंसाहेतवो गृहीताः । तान्येतानि पञ्च प्राणिना सुनास्थानानि हिंसाकारणानि तत्रपुष्कै सर्वैरपि सुदययुद्धिपूर्वैर्देवैरितैर्मुच्यन्त इति सम्बन्धः । प्रमादो विचारव्यतिरेकेण बुद्धिपूर्वकमुपनतं पादपातादिकर्म, तेन प्राणिना हिंसा सम्भाव्यते । आदिशब्देनाशुचिसस्पर्शादि गृहीत, तदुत्प्रेषणार्थमहायज्ञकारिणो मुच्यन्ते । उक्तं हि— 'कण्ठन पेषणी जुडी उदकुम्भश्च मार्जनी । पञ्च सुना* गृहस्थस्य पञ्चयज्ञात्प्रणम्यति इति । 'पञ्च सुना गृहस्थस्य जुडी पेष (पशुपस्कर) ष्यवस्कर । कण्ठनी चैव (चोद-) कुम्भश्च वच्यन्ते (वच्यते) यास्तु वाडयन्' [मनु ३।६८] इति च । अस्यायमर्थ— या यथोक्ता पञ्चसङ्ख्याका गृहस्थस्य सुनास्ता यो वाहयन्नापादयन्वर्तते तेन प्राणिनो बुद्धिपूर्वकमबुद्धिपूर्वकं च वच्यन्ते, तत्रयुक्तं सर्वमपि पाप महायज्ञानुष्ठानात्प्रणश्यतीति । महायज्ञानुष्ठानस्तत्पथे तदनुष्ठानविमुखाभिन्दन्ति— ये स्थितिः । आत्मम्भरित्वमेव ह्यो रयति— ये पचन्तीति । स्वदेहेन्द्रिययोगणयंशेष पाकं कुर्वता देवयज्ञादिपराहसुखाना पापमूयस्त्व दर्शयति— सुञ्जत इति । पाठकम्बलवर्धकमात् अपवाधनीय ॥ १३ ॥

३ रां. भा.— यज्ञभाविताः यज्ञेनाराधिता मदात्मका देवा इष्टान्भोगान् वो दास्यन्ते उत्तमपुरुषार्थलक्षणं मोक्षं साधयतां ये इष्टा भोगास्तान्भोगान् पूर्वपूर्वयज्ञभाविता देवा दास्यन्ते; उत्तरोत्तराराधनापेक्षितान् सर्वान् भोगान् वो दास्यन्तीत्यर्थः । स्वाराधनार्थतया तैर्देवान् भोगास्तेभ्योऽप्रदाय यो भुङ्क्ते चोर एव सः । चौर्यं हि नाम अन्यदीपे तत्रयोजनायैव परिवर्तते वस्तुनि स्वकीयतातुद्धिं कृत्वा तेन स्वात्मपोषणम् । अतोऽस्य न परमपुरुषार्थानर्हतामात्रं, अपितु निरयगामित्वं च भविष्यतीत्यभिप्रायः ॥ १२ ॥

४ ये ता चं.— 'ते देवा भावयन्तु व' [३।११] इत्युपस्य पोषणस्य प्रकारो देवान् भावयत इत्यस्य व्यतिरक्त प्रत्ययान्भोच्यत— इष्टानितिभ्योकेन । 'इष्टान्' इत्यस्यार्थ— उत्तरोत्तराराधनापेक्षितानिति । न हि सुमुपुभिर्दरपुणायर्थं भोग इत्यन्त इति भावः । श्रुतवचनात्सर्वोचममिभ्योक्तं स्यादिति । 'दास्यन्त' इति कर्त्रभिप्रायकिया

पलात्मनेपदस्वभावात्परोपेन आमारार्थमाचक्षाना चोरत्वसिद्धयर्थं स्वाराधनार्थैस्तयैत्युक्तम् । ननु किमत्र चोरत्वम् ? न हि देवाना भोगानस्तौ गृह प्रणम वा हसति, न च तैर्देवस्य स्वदेहागतस्य भोगार्थैर्, न हि राजादिसेवकास्तद्गतभोग जीविनयोरा इति घृत्मारोप्यन्ते, एव च सति सर्वेषां यज्ञादि फलभुजाभविषाणेन चोरत्व प्रगम्यत इत्याशङ्क्या— चौर्यं

—योगायतया तु विषयभोग वाञ्छन्ति, ते सर्वकिल्बिषैः पुमाद्यभेद्युच्यन्ते । ये त्वात्मकारणादिति— भविष्यावशात् स्थूलमात्र विषयभोग परत्वेन मन्वाना आत्मार्थमिदं यथं पुमं इति ज्ञायते, त एवापु पुमाद्यभात्मकं एवन्तः । इति ॥ ॥ * सूना-महिनरिषिमाह इत्यतिविरायां हारीतः— 'स्वावरत्रमादीन् प्राणिन एतयन्ति मृना' इति । —अविगीता ।

ह्रीति । पशुदया परप्रयोजनत्वेन कल्पितस्य स्वकीयस्य परा-
नुमत्या स्वप्रयोजनतया परिकल्पितस्यान्यदीयस्य च व्यवच्छे-
दाय अन्यदीय इत्यादिबिधौषण्डयम् । तेन स्वात्मप्रेषणमिति
चौर्यस्य फलम् ; अन्यदीये स्वकीयताद्युद्धरणमित्येव लक्षणम् ।
तत्प्रयोजनतयैत्यन्यदीयत्वफलम् ; तेन स्वात्मप्रेषणानौचित्य-
द्योतनम् । वस्तुशब्देन चौर्यित्तव्यावाप्तिरभेदविशेषो द्योतयति ।
सुद्धिं कृन्तेत्यनेन चौर्यस्य नाधिकव्यापारोऽत्रयथापेक्षित
इति सूचितम् । सुद्धिपूर्वत्वं च द्योतितम् । एवं च सति
' योऽन्यथा सन्तम् ' [म. भा. ५।५।३।३५] इत्याद्युक्तम्
चौर्यमपि लक्षितं भवति । भावदीये उद्गतातिशयावापेक्ष्यैव

परिकल्पिते प्रत्यगात्मनि स्वातिशयावद्भवत्तत्राभिमान-
रूपत्वात्तस्य ।

नन्वेवमप्यत्रोदाहरणे कथं चोत्त्वम् ! उच्यते— देवा हि
कर्मभिराराधिता अपि हविर्भूषणार्थमेव फलं प्रयच्छन्ति ; यथा
राजान् । पशुभागवद्गुहाय स्वाराधकेभ्यः श्रोत्रादिकम् ; तत्र इ-
प्रदानविमुखा । पुराणा इव हविरादिकम्प्रयच्छन्तो दण्डया एव-
इति । चोत्त्वनिर्देशनलक्षितं व्यनक्ति— अत इति । चोत्त्वादि-
त्यर्थः । परमपुरुषार्थानर्हैत्यनेन विहितकर्मोत्तरणस्याधि-
कारित्वनिवृत्तिहेतुत्वमपि कथापिणम् । भविष्यतीत्यनेन प्रत्य-
वायस्य देहान्तरभावितया योग्यानुसम्भवाभावात् सूचिनः १२

३ रा. भा. — तदेव विवृणोति । इन्द्राद्यात्मनावस्थितपरमपुरुषाराधनार्थतयैव द्रव्याण्युपादाय
विपच्य तैर्यथावस्थितं परमपुरुषमाराध्य तच्छिष्टाद्यनेन ये शरीरयात्रां कुर्वते ते त्वनादिकालौ-
पार्जितैः कित्त्वपैः आत्मयाथात्म्यावलोकनविरोधिभिः सर्वैर्विमुच्यन्ते । ये तु परमपुरुषेणेन्द्रा-
द्यात्मना स्वाराधनाय दत्तानामात्मार्थतयोपादाय त्रिपच्याश्रन्ति ते पापात्मानोऽयमेव मुञ्जते
-अघपरिणामित्वादघमित्युच्यते- आत्मावलोकनविमुखाः नरकायैव पच्यन्ते ॥ १३ ॥

४ वे. ता. सं. — पुनरुक्तिपरिहारार्थान्तरपरत्वव्युदा-
साय चाह— तदेव विवृणोतीति । तत्र पूर्वार्थे ' श्रेय
परमवाप्तयथ ' [३।११] इत्यस्य प्रसारकथनम् ; उत्तरार्थे तु
' तैर्दत्तान् ' इत्याद्युक्तचोत्त्वप्रपञ्चनरूपम् । यद्वाहृष्टयव्याया-
कारविरोधकथनम्— इन्द्राद्यात्मनेत्यादि । अघचारणेन
केवलैन्द्राद्यर्थावस्वार्थत्वयोर्ब्यवच्छेदः । इत्युपादानपचन-
दत्तयोरेपि परमपुरुषाराधनार्थत्वबुद्धिः कार्येति ज्ञाननाय द्रव्या-
ण्युपादायेत्याद्युक्तम् । एतद्य ' ये पचन्ति ' इत्येक्यतिरिक्त-
रूपम् । केवलैन्द्राद्यापचनइत्यादि वस्तुतः परमपुरुषाराधन-
रूपत्वात्तत्र तत्परच्छेदाय तत्तदेवतायजनस्य परमपुरुषार्थेण्यव-
शिष्टे च यथावस्थितमित्युक्तम् । यद्विशिष्टमयत्वाव्य-
महितं शीलं देवा ते यत्तद्विशिष्टानि । रागप्रह्लाशरीरयाना
यद्विशिष्टेनैव कार्येति नियमः । सन्तः यत्तद्विशिष्टानि एव वतं-
माना इत्यर्थः । तदेवदुच्यते— शरीरयात्रां कुर्वते इति ।
यद्वा ' एतन् ' इति परमुत्तरार्थेयथापरासम्प्रतिन्यानीयत्वात् साधु-
विषयम् । उत्तरार्थेवदस्यापि साध्यसाधनान्तर्निर्भागद्योतनाय
सप्तच्छब्दान्यां वाक्यभेदरक्षणम् । तुल्यत्वेन सद्रूप. पापानां
विशेषे शेषिते तेभ्योऽपि तां विधेयोऽपरिचित्त इति योग-
नायाह ते त्वनादीति । अथ तुल्ययादिपच्यत्वात्तद्व्याप-
नारस्य व्यवच्छेदार्थं सर्वशब्दबहुवचनान्यां प्रदर्शित इतिर-
चानस्यैव समर्थयितुं अनादिकालोपाजितैरियुक्तम् ।

द्विविधानि कित्त्वियाणि प्राप्तिविरोधीनि उपायविरोधीनि
चेति । तत्र प्राप्तिविरोधीनि भक्तियोगैरनिवर्त्यानि ।
तेभ्योऽत्र सर्वशब्दश्लेषेनभित्तेत्येकं आत्मयाथात्म्याव-
लोकनविरोधिभिरिति । स्मरन्ति च ' ज्ञानमुपयते पुंन
क्षयहापास्य कर्मण । यथाद्रोतलप्रत्ये परयत्यात्मानामात्मनि'
[म. भा. १।२।२०४।८] इति । एतेन विरोधिन्त्वाविरोधात्
सासारिकपुण्यान्यन्यत्र कित्त्वपचनेनोच्यन्ते इत्यपि सूचितम् ।
पूर्वोत्तरापविधानिनो भक्तियोगाद्विद्वेषपचन्याय उपार्जितैत्यु-
क्तम् । ' आत्मकारणत्वात् ' इत्यत्र कारणत्वात् प्रयोजनत्वहेतुत्व-
पर इति ज्ञाननायोर्कं आत्मार्थतयेति । पचनान्नस्वापभोज-
नत्वेन निन्दानुपपत्तेः ' आत्मकारणत्वचिन्त' इत्यनेनार्थमिदमु-
क्तं अश्रन्तीति । पुत्रिद्रोऽत्र पापदानद्वैतद्वेषणयान्यायात् पाप-
विशिष्टविषय इत्यभिप्रायेणोक्तं पापात्मान इति ; पापस्वभावा
इत्यर्थः । अघान्दस्य भोग्यनिन्दार्थनौपचारिकस्वयोननाया
घमेत्येवैवधार उक्तः । उपचारनिमित्तं सम्यग्यमाह- अघ-
परिणामित्वादिति, अघहेतुत्वादित्यर्थः । कल्पितमित्युच्य-
माह- आत्मावलोकनविमुखा इति । आत्मार्थं पचनानस्य
पूर्वकित्त्वित्यनित्यमभावतारमाकलोत्पन्नैरियुक्तम्, उपार्जितैरि-
त्यिहेतुत्वात् पुनरेक्यपरिचित्त " केराशयो भवति केवनादी" [म. भा. १।१।२।१६ ते. त. १।८] इतिरचनाभिप्रेतमाह नरका-
ययेति । न पुनरैन्द्राद्यानुमिच्छाय वा गुणानेति भावः ॥ १३ ॥

५ आ. भा. भा.— ॥ १२ ॥ १३ ॥

॥ ६ ज. प्र. दी. ॥ १२ ॥ १३ ॥

७ ह. वे. भा.— किञ्च- इष्टानिति । इष्टान्मोहानभिमतान् स्वर्गपुत्रादीन् यो मुष्मभ्यं देवा
इन्द्रादयो दास्यन्ते यद्गभारिताः । अतन्मूर्धैर्दत्तान् परिगृह्य अमदाय चरुपुराटाद्यादिरूपेणादत्त्वभ्यो
यो मुञ्जे स्तेन एव सः । आनृष्यमकृत्वा तैर्दत्तोपमोगादीनामित्यभिप्रायः ॥ १२ ॥ यद्वाः पद्य

महायज्ञाः, देवयज्ञः पितृयज्ञो भूतयज्ञो मनुष्ययज्ञो ब्रह्मयज्ञ इति । एते पञ्च महायज्ञास्तेषां शिष्टं यज्ञशिष्टम् । देवयज्ञादीर्निर्वर्त्य तच्छिष्टमशनममृताख्यमशितुं शीलं येषां ते यज्ञशिष्टाशिनः ; सर्व-
 किल्बिषैः सर्वपापैर्मुच्यन्ते । शिष्टाशिनः चुद्धीपेपथ्यवस्फरीखण्डनीकुम्भलक्षणपञ्चसूनाकृतैः प्रमाद-
 कृतहिंसाजनितैश्च किल्बिषैर्मुच्यन्ते । ये स्वात्मकारणात्पचन्ति ते तु पापाः पापस्वरूपा अर्घं
 पापमेव भुञ्जते । तस्मादचर्यं पञ्च महायज्ञाः कर्तव्याः ॥ १३ ॥

८ वें प्र नि — न-वस्मदुपकृतसहविभागजन्मा कृतिर्दे-
 वानां श्रेयो भवति, अस्माकं तु किं देवोपकृतं श्रेय ?
 तत्राह— इष्टानिति । यज्ञेन भावितास्तर्पिता देवा यो युष्म-
 भ्यं इष्टान्भोगान्दास्यन्ते, “तृप्त एवैनमिन्द्रः प्रजाया पशुभिस्त-
 र्पयति” ते तुष्ठास्तर्पयन्त्येनं सर्वेभ्योऽप्यहैः शुभैः” इत्यादि-
 श्रुतिस्मृतिप्रसिद्धिद्योतको हिंसात् । एवमनुशास्य विपक्षे
 दोषमाह— नैरिति । तैर्देवान्भोगान् एभ्यो देवेभ्योऽप्रदाय
 अदत्त्वा यः स्वयं भुङ्क्ते स स्तेन तस्मै एव, देवस्वापहा-
 रित्वादिपर्यं ॥ १२ ॥ यदेवं विषयानं सर्वमप्यन्नादि भोग्य-
 जातं देवस्वमेवेति तत्सर्वं देवेभ्यः प्रदाय स्वयं कथं दैह-
 धारणं कुर्यात् ? इत्यत्राह— यज्ञेति । यज्ञाः पञ्च महायज्ञाः,

देवयज्ञः पितृयज्ञो भूतयज्ञो मनुष्ययज्ञो ब्रह्मयज्ञ इति । एताव-
 देवयज्ञादीर्निर्वर्त्य तद्व्यतिष्टाशोनामृताख्येन देहधारणं कुर्वन्त
 सन्त सत्पुराणः सर्वं किल्बिषे पञ्चसूनाकृतैः पापैर्मुच्यन्ते ।
 पञ्च सूनाथ स्मृतावृत्ता — ‘कण्डनी वेपथी चुद्धी उदङ्गुभी
 च मार्जनी । पञ्च सूना गृहस्थस्य तामि स्वर्गं न विन्दति ॥
 पञ्चसूनाकृतं पापं पञ्चयज्ञैर्व्यपोहति’ इति । एवमन्वपक्षेन
 यज्ञशिष्टाशनस्यावस्थित्वमुक्त्वा षडतिरेकसूत्रेणानि तदाह—
 भुञ्जते इति । ये तु आत्मकारणादात्मभोजनार्थमेव पचन्ति,
 न तु वैधदेवादियज्ञार्थम्, ते पापा दुराचारा अपमेव केवल
 भुञ्जते, “केवलापो भवति, केवलादी” [अक्षरं ८।६।२३।] ?
 इत्यादिश्रुतेः । इति प्रजापतिस्त्वाचेति योजना ॥ १३ ॥

९ व० त० दी०— इष्टानिति । तैर्वृष्ट्यादिना दत्तानन्नादीन् अप्रदाय एभ्यो यो भुङ्क्ते स स्तेन एवेति “जाय-
 मानो वै ब्राह्मणस्त्रिभिर्भ्रूणज्जायते (?) ब्रह्मचर्येणर्षिभ्यो यज्ञेन देवेभ्यः प्रजाभिः पितृभ्य एव वानृणः” [१]
 इति श्रुतेस्त्रयाणामृणो चायमित्यतस्तैः पूर्वैश्चुणं प्रदत्तवांस्तेभ्यः पुनर्न प्रत्ययेद्योर एवेति तदनिवेदने दोष उक्तः ॥ १२ ॥
 यज्ञशिष्टाशिन इति । पञ्चविधयज्ञो भगवत्स्वरूपस्तच्छिष्टाशिनः सर्वेऽपि मुच्यन्ते गृहिणः ॥ १३ ॥

१० पु अ. त — ननु श्रेयसोऽनेकरूपत्वात्किं लक्षणं ।
 श्रेय प्राप्तिर्भविष्यतीत्याह— इष्टानिति । यो युष्मभ्यं यज्ञ
 भाविता देवा इष्टान् भोगान् उष्ट्यादिभरणेनावादीन् दास्यन्ते ।
 यज्ञा यो युष्मभ्यं इष्टान् यदेष्टे भवताम् । भगवत्सेवोपवि-
 ष्ठायार्थकानादिसम्पत्त्यर्थं इष्टयादिकं करिष्यन्तीत्यर्थं । ननु
 तैरेवात्र देयं चेत्तदा तेभ्य किमस्य यागारणेन ? इत्यत
 आह— तैरिति । तैर्देवान् अन्नादीन् पश्यन्तदा नृण्योऽप्रदाय
 अदत्त्वा यो भुङ्क्ते भोगं करोति स स्तेन एव, चोर
 परित्यर्थं ॥ १२ ॥ ननु पूर्व यजनव्यतिरेकेण यथा दत्त

तथैवाऽऽपि दास्यन्त एव, अत किं यज्ञेन ? इत्यत आह—
 यज्ञशिष्टाशिन इति । सन्त पूर्वैरतस्वरूपभिन्नाः यज्ञशि-
 ष्ठाशिनो भूत्वा सर्वकिल्बिषैर्मुच्यन्ते । अत्रार्थं भाव — इष्टया-
 दिना पूर्वैश्चुणं प्रदत्तवांस्तेभ्यः पुनर्न प्रत्ययेद्योर एवेति तदनिवेदने दोष उक्तः ॥ १२ ॥
 यज्ञशिष्टाशिन इति । पञ्चविधयज्ञो भगवत्स्वरूपस्तच्छिष्टाशिनः सर्वेऽपि मुच्यन्ते गृहिणः ॥ १३ ॥

११ नी० भा० दी०— किञ्च इष्टान् पुत्रपश्चादीन्, वः युष्मभ्यम् । एभ्यो देवेभ्यस्तद्व्यतिष्टाशोनामृताख्येन देहधारणं कुर्वन्त
 दान अप्रदाय अदत्त्वा देवतोद्देशेन द्रव्यत्यागात्मकं यागं नित्यनैमित्तिकरूपं वैधदेवाग्निहोत्रजातेष्व्यादिरूपं
 अष्टरवेत्पर्यः । अदत्त्वा यो भुङ्क्ते स स्तेन पर ॥ १२ ॥

ये तु यज्ञशिष्टाशिनः वैधदेवादिशेषाणामभोजनशीलाः सन्तः ते ऋणापाकरणान् मुच्यन्ते ; सर्वकिल्बिषैः
 प्रमादकृतैर्विहिताकरणनिमित्तैः, पञ्चसूनानिमित्तैः । ये स्वात्मकारणात् स्वार्थमेव पचन्ति, न तु पञ्चमहा-
 यज्ञार्थं, ते पापाः स्वयं पापरूपा एव सन्तः पापमेव भुञ्जते । तथा च स्मृतिः— ‘कण्डनी वेपथी चुद्धी
 उदङ्गुभी च मार्जनी ॥ पञ्च सूना गृहस्थस्य तामि स्वर्गं न विन्दति’ इति ‘पञ्चसूनाकृतं पापं पञ्चयज्ञैर्व्यपोहति’
 इति च । श्रुतिश्च “इदमेवाह्य उरसाधारणमन्नं यदिदमघने स य एतदुपाप्नो न स पाप्मनो व्यावर्षते मित्रं
 श्रेणदिति” [घृ. व. १।५।२] इति । मन्त्रजगोऽपि “मोषमन्नं विन्दते अप्रचेताः सत्यं प्रवीमि यथ इह स
 नस्य । नाऽमगं पुष्यति नो सत्यायं वेवलापो भवति वेवलादी” [अक्षरं. ८।६।२३।] इति ॥ १३ ॥

कर्मणो जगच्चक्रप्रवृत्तिहेतुत्वम् ।

अन्नाद्भवन्ति भूतानि पर्जन्यादन्नसम्भवः ।

यज्ञाद्भवति पर्जन्यो यज्ञः कर्मसमुद्भवः ॥ १४ ॥

कर्म ब्रह्मोद्भवं विद्धि ब्रह्माक्षरसमुद्भवम् ।

तस्मात्सर्वगतं ब्रह्म नित्यं यज्ञे प्रतिष्ठितम् ॥ १५ ॥

एवं प्रवर्तितं चक्रं नानुवर्तयतीह यः ।

अंधायुरिन्द्रियारामो मोघं पार्थ ! स जीवति ॥ १६ ॥

१ शां. भा.— इतथाधिकृतेन कर्म वर्तव्यम् । जगच्चक्रप्रवृत्तिहेतुर्हि कर्म । कथं ? इति उच्यते— अन्नाद्भवन्तीति । अन्नाद्ब्रह्मोद्भवाहोहितरेतःपरिणतात्पर्यश्वं भवन्ति जायन्ते भूतानि ; पर्जन्याद्ब्रह्मेतन्नस्य सम्भवोऽन्नसम्भवः ; यज्ञाद्भवति पर्जन्यः ‘अग्नौ प्रास्ताऽऽहुतिः सम्भगादित्यमुपतिष्ठते । आदित्याज्जायते वृष्टिर्दृष्टेरन्नं ततः प्रजाः’ [मनुः ३।७६] इति स्मृतैः यज्ञोऽपूर्व, स च यज्ञः कर्मसमुद्भव ऋत्विग्यजमानयोश्च व्यापारः कर्म, ततः समुद्भवो यस्य यज्ञस्यापूर्वस्य स यज्ञः कर्मसमुद्भवः ॥ १४ ॥

२ आ. शां. व्या.— दवयज्ञादिकं कर्माधिकृतेन कर्तव्य-
मिलन इत्यन्तरमित्यन्तोपातनेव दशयति—जगद्धिति ।
ननु भुक्तमपि वेतोलोहितपरिणतिक्रमेण प्रजासूतेण जायते, तत्रानि
वृष्टिसम्भव प्रत्यक्षुष्टः ; एतच्च कर्मणो जगच्चक्रप्रवर्तनत्वमिति
शङ्कते— कथमिति । पारम्भिक कर्मणस्तद्देतुत्वं साधयति—
उच्यते इति । तत्रेऽपि स्मृत्यन्तरं संनादयति—अन्ना-

वृष्टि । तत्र हि दवतामिव्यानपूर्वकं तदुद्देशेन प्रदिताऽऽहुति-
रपूर्वता एता रदिनद्वारेणाऽऽदित्यमालम्ब्य वृष्टयात्मना पृथिवीं
प्राप्य श्रीदित्यतावन्भावभावपय सम्भृतापनुका शुक्रशोणितरुण
परिणता प्रजाभावा प्राप्नोतीत्यर्थः । ‘यज्ञ कर्मसमुद्भवः’
इत्युक्त, स्वयमेव स्रोद्भवेकारणत्वायोगादित्यात्तद्वाऽऽ-
द्भुत्वमिति । इत्यदवतयोः सद्ग्राहकधाराः ॥ १४ ॥

१ शां. भा.— तच्च—कमेति । कर्म ब्रह्मोद्भवं, ब्रह्म वेदः न उद्भवः कारणं यस्य तत्कर्म ब्रह्मो-
द्भवं विद्धि जानीहि, ब्रह्म पुनरेवादाख्यमक्षरसमुद्भवम्, अक्षरं ब्रह्म परमात्मा समुद्भवो यस्य तदक्षर-
समुद्भवं ब्रह्म, वेद इत्यर्थः । यस्मात्साक्षात्परमात्मारुदाक्षरत्पुरुषनिर्देशासवत्समुद्भूतं ब्रह्म तस्मात्सर्व-
थप्रकाशकत्वात्सर्वगतम् । सर्वगतमपि सन्नित्यं सदा यज्ञविधिप्रधानत्वाद्यज्ञे प्रतिष्ठितम् ॥ १५ ॥

२ आ. शां. व्या.— यदपूर्वहेतुत्वेन कर्मोक्तं, तस्मिन्
वैश्वन्द्यादि । किंवाप्रमिहोत्रादि । इति सन्दिहान् प्रत्यक्ष—
कमेति । किमिति कर्मणो ब्रह्मोद्भवत्वमुच्यते ? सर्वस्य तदु-

द्भवत्वावित्यादित्याद्यह्वयाऽऽ— ब्रह्म वेद इति । अप्र
तर्हि वेदाख्यमनादिनिधनमिति तत्राऽऽह— ब्रह्म पुनरिति ।
अत्रातन्ना वेदन्य पुनरक्षरस्य. सकाशादेव समुद्भवो न

१ अभिनवगुप्ताख्यायुः— “अन्नादिति, कमेति । अन्नात्— अविभागाभोग्यस्वभावान् कथयित्वा सायाविनाप्रवृत्ति
कारणनेत्रपरपदायात् भूतानि विविधानि भवन्ति । तत्रात्र दत्तन्यात्— अविनिर्दिष्टवित्स्वभावादात्मनः, भोग्यकृत्त्राणलाभना
द्रोपदायाः । स च पर्जन्यो भोषा दहन्, भोग्यविनायदत्त्वाद्भोग्यत्वम् । भोग्यकथा च कमेति, कियत्सिध्यात्स्वयमेवत् ।
तप इत्यन्त्यय अविच्छिन्नमप्यनविच्छिन्नप्रालम्बत्वात्तन्त्ययैगमुच्छ्रम्भेह्यसमावसरमात्मनःशान्तिः सम्पदावगात् । तस्य उत्पलत्त्वा-
दितेऽर्थे मन्म कषरात्— प्रज्ञानार्थेऽर्थेऽथरत्नान् सविन्मात्रत्, इति स्वयस्त्वित्येऽयं दश पदत्र चक्र वाहयत् । तन्मु अत्राय
मन्मत्तादयसं कषराप्रदत्तगन्धुपवहारमप्युपश्रुतीति विद्याविद्येऽज्ञानरूपभूतं मन्म यत् एव प्रतिष्ठितम् ।” इति ।

२ * अथापु माल्यादित्यरानेच्छावान्” इति श्व-उपात्त “सो नो अने अरिर्ना अथापु ” अन्मं ३।१।६ इति
मन्मत्यान्याने स्थापणेन ।

* धुतिमन्त्रेऽयं श्लोः “अत्रै प्रजा जादन्ते..... अत्राद्दूतं नि जादन्ते” [तै. उ. ३।२] इत्यद्विधुतिम् ।

— अजिगीतः ।

सम्भवतीत्याशङ्क्याऽऽह— अक्षरमिति । अक्षरशब्दमेवोक्तं, तत्कथं तस्मादेवोद्भवति ? इत्याशङ्क्य ब्रह्मशब्दार्थमुक्त्वा स्मरन्-यति— वेद इति । ननु ब्रह्मशब्दितस्य वेदस्यापि पौरुषेय

त्वात्प्रामाण्यसन्देहात्कथं तदुक्तमग्निहोत्रादिकं कर्म निर्धारयितुं शक्यते ? तत्राऽऽह— यस्मादिति । कथं तर्हि तस्य यज्ञे प्रतिष्ठित्व ? सर्वगतत्वेन विशेषायोगादित्याशङ्क्याऽऽह— सर्वगतमपीति ॥ १५ ॥

१ शां. भा.— एवमिति । एवमित्यपीश्वरेण वेदयज्ञपूर्वकं जगच्चक्रं प्रवर्तितं नानुवर्तयतीह लोके यः कर्मण्यधिकृतः सन्नघायुरधं पापमायुर्जीवनं यस्य सोऽप्यायुः, पापजीवन इति यावत् । इन्द्रियाराम इन्द्रियैराराम आरमणमाक्रीडा विषयेषु यस्य स इन्द्रियारामो मोघं वृथा हे पार्थ ! स जीवति । तस्माद्भेदेनाधिकृतेन कर्तव्यमेव कर्मैति प्रकटणार्थः । प्रागात्पज्ञाननिष्ठायोग्यताप्राप्तेस्तादर्थ्येन कर्मयोगानुष्ठानमधिकृतेनानात्मज्ञेन कर्तव्यमेवेत्येतत् ‘न कर्मणामनारम्भात्’ [३।४] इत्यत आरभ्य ‘शरीरयात्राऽपि च ते न प्रसिद्धचेदकर्मणः’ [३।८] इत्येवमन्तेन प्रतिपाद्य ‘यज्ञार्थात्कर्मणोऽन्यत्र’ [३।९] इत्यादिना ‘मोघं पार्थ ! स जीवति’ इत्येवमन्तेनापि ग्रन्थेन प्रासङ्गिकमधिकृतस्यानात्मविदः कर्मानुष्ठाने बहुकारणमुक्तं, तदकरणे च दोषसङ्कीर्तनं कृतम् ॥ १६ ॥

२ आ शां व्या — अधिष्ठेनाभ्ययनादिवारा जगच्चक्रमनुवर्तनीयम्, अन्येष्वसहातिलङ्घिनस्तस्य प्रत्यवाय स्यादित्याह— एवमिति । ‘न कर्मणामनारम्भात्’ [३।४] इत्यादिनोक्तमुपसंहरति— तस्मादिति— जगच्चक्रस्य प्रागुक्तप्रकरणानुवर्तने वृथा जीवनमपसाधनं यस्मात्समाज्जीवता नियतं कर्म कर्तव्यमित्यर्थः । यद्यधिकृतेन कर्तव्यमेव कर्म तर्हि किमित्यज्ञेनेति विशेष्यते ? ज्ञाननिष्ठेनापि तत्कर्तव्यमेव, अधिकृतत्वाविशेषादित्याशङ्क्य पूर्वोक्तमनुवदति— प्रागिति । न हि

ज्ञानकर्मणोर्विरोधाज्ज्ञाननिष्ठेन कर्म कर्तुं शक्यते, तथा चानात्मज्ञेनैव चित्तशुद्ध्यादिपरम्परया ज्ञानार्थं कर्मानुष्ठेयमिति प्रतिपादितमित्यर्थः । तर्हि ‘यज्ञार्थात्’ [३।९] इत्यादि किमर्थं ? न हि तत्र ज्ञाननिष्ठा प्रतिपाद्यते ; कर्मनिष्ठा तु पूर्वमेवोक्तत्वात्प्राग्वक्तव्येत्याशङ्क्य वृत्तमर्थान्तरमनुवदति— प्रतिपाद्येति । प्रासङ्गिकमज्ञस्य कर्मकर्तव्यतोकिप्रसङ्गात्प्रतिपाद्यते । बहुकारणमोक्षरसादो देवताप्रतिष्ठेत्यादि । दोषसङ्कीर्तनं ‘तदैतानप्रदाय’ [३।१२] इत्यादि ॥ १६ ॥

३ रा. भा.— पुनरपि लोकदृष्ट्या शास्त्रदृष्ट्या च सर्वस्य यज्ञमूलत्वं दर्शयित्वा यज्ञानुवर्तनस्यावश्यकार्थतामननुवर्तने दोषं चाह— अज्ञादिति । अज्ञात्सर्वाणि भूतानि भवन्ति, पर्जन्याच्चान्नसम्भव इति सर्वलोकसाक्षिकं, यज्ञात्पर्जन्यो भवति इति च शास्त्रेणावगम्यते ‘अग्नौ प्रास्ताहुतिः सम्भगादित्यमुपतिष्ठते । आदित्याज्जायते वृष्टिर्वृष्टेरन्नं ततः प्रजाः’ [मनुः ३।७६] इत्यादिना । यज्ञश्च द्रव्याजिनादिकर्तृत्वापाररूपकर्मसमुद्भवः ॥ १७ ॥

४ वे. ता. चं.— उक्तस्यार्थस्य प्रमाणप्रदर्शनपूर्वकं प्रपन्नं ‘अप्राद्भवन्ति’ इत्यादिना नियत इत्यादयोऽथेत्वादीनोक्तमित्यभिप्रायेणाह— पुनरपीति । यद्यपि लोकदृष्ट्या साक्ष्यवन्मूल्यं दर्शयितुमशक्यम्, तथापि शास्त्रदृष्टिसमुचितवेपथेत्तुच्यते इत्यर्थः । विमज्जिष्यते च लोकदशादृष्टयोर्विषयांश्च । पर्जन्यदत्तेनात्र पर्जन्यकार्ये षपे लक्ष्यते । अप्रादि

व्यादौ ‘ष्टेरन्नं ततः प्रजाः’ [मनुः ३।७६] इत्यवमसो लोकहितत्वादनुपात्तं । ‘कर्मसमुद्भवः’ इत्युक्ते पुण्यापरुषकर्मसमुद्भव इति धीः स्यात्, तदनुपात्ताय द्रव्याजिनेत्यायुःकर्म । अत्र मुख्यार्थसम्भवात् यज्ञशब्देनापूर्वोक्तार्थं बदन्ती निरस्ता इति भावः । आदितश्चेन इत्यस्याजितस्य पचनादि शक्यते । ॥ १७ ॥

३ रा. भा.— कर्म च ब्रह्मोद्भवम् । अत्र च ब्रह्मशब्दनिर्दिष्टं प्रकृतिपरिणामरूपं शरीरम् । “तस्मादेतद्ब्रह्म नाम रूपमन्नं च जायते” [मुं. उ. १।१।९] इति हि ब्रह्मशब्देन प्रकृतिर्निर्दिष्टा । इहापि ‘मम योनिर्महद्ब्रह्म’ [१।४।३] इति हि वक्ष्यते । अतः ‘कर्म ब्रह्मोद्भवम्’ इति प्रकृतिपरिणामरूपशरीरोद्भवं कर्मैत्युक्तं भवति । “ब्रह्माक्षरसमुद्भवम्” इत्यत्राक्षरशब्दनिर्दिष्टो जीवात्मा, अन्नपानादिना तृप्ताक्षराधिष्ठितं शरीरं कर्मणे प्रभवतीति कर्ममाधनभूतं शरीरमक्षरसमुद्भवम् ; नित्यं यज्ञे प्रतिष्ठितं, यज्ञमूलमित्यर्थः ॥ १५ ॥

४ वे ता चं — ननु कर्तृव्यापारस्य कर्मण कथ
 म्प्रोद्भवत्पुं २ तदि प्रत्यगात्मन्य शरीरन्द्रियादिन्वयमिति
 वा निदृष्टु युक्तम्, न च सर्वत्राधारण वक्षणे इतुत्वमिदं विशि
 ल्य निर्देश्यम्, अत्रणयाधारसमुद्भवत्वमुपपन्नम्, मन्नाशब्दस्य
 परमात्मविषयत्वे जीवविषयत्वे वा द्वयोपि निस्तत्वात् कारण-
 भूतस्य कस्यचिदपरमात्मात्वात्, अन्नाशब्दस्योर्लक्ष्यपरमात्म
 विषयतया शाङ्कर्याख्याऽपि चरुत्वात्सहता, यादृचप्रकाशायुक्त,
 मन्नाशब्दस्य स्तोत्रादिवत्परमात्मशाया तद्यज्ञकन्वादि च तत्तत्प्र
 क्रियादुपगमत्र निस्तम् । ' स्फोटन्व वर्णसभय ' इति
 तु वर्णाना स्पर्शस्त्रीकरणकामिमित्यावादाद्व्याह— अत्र
 चेति । चरुत्वात्निस्तौ । ' अत्र ' इत्यनेन प्रप्रशब्दस्य
 साक्षात्परमपुत्रे मुख्यत्वेऽपि प्रकरणादिकत्वात्, कन्वादन्यत्र
 तदुपलक्ष्ययोगादौपचारिकोऽयमित्यभिप्रेतम् । इत्याजनादि
 कर्मण शरीरिणा साध्यरवात्तत्र शरीर्यशब्दाश्रयान्नेन विविच्य
 वक्ष्यमाणत्वात् शरीरश्रम्य विवक्षयाऽय वक्ष्यन् इति—
 प्रकृतिपरिणामरूपं शरीरमित्युक्तम् । प्रकृतिपरिणामरूपे
 शरीरं तद्व्यत्वेन अन्नचन्द्रनिर्देशाय प्रकृतेः तत्प्रयोगं तावदाह-
 तस्मादेतदिति । एष प्रयागारण्यं अन्न कार्याकारण नाम
 रूपविभागादिमण चेतनमोग्य च जायते इति हि श्रुत्यर्थं । न
 च तत्र अन्नशब्द परमात्मविषय, ' य सर्वत्र सर्वविषयस्य
 ज्ञानमय ता । उक्त्यादेतन्न ' [मु उ ३।१।६] इति परमात्मन
 श्रुत्निर्दिष्टत्वात् । नापि प्रत्यगात्मविषय, ' नामरूपमन च ' [मु उ ३।१।६] इत्यनेन साक्षात्सम्बन्धयोगात्, अन्व च पाल्य
 न्तामुल्लय स्यादिति भाव । योनिशब्दनिर्देशात्मेति परमा
 र्त्मन श्रुत्निर्देशाय ' मम योनिर्मेदन्न ' [१४।६] इत्यन
 मन्नाशब्दस्य प्रकृतिविषयत्व सिद्धम् । अत इति— अन्नशब्दस्य
 प्रकृतेः प्रयोगाच्छरीरस्य च तत्परिणामरूपमात्रस्याजनात्
 शरीरसाधत्वात् परमात्मनश्च तत्प्रयोगाद्येत्यर्थं ।

एवमत्यत्रप्रशब्दस्य शरीरविषयत्वे सिद्धे तदाशने
 प्रथमात्मनि अन्नशब्दो युक्त इत्यभिप्रायणाह— ब्रह्मा-
 क्षरसमुद्भूतमित्येवेति । जीवस्य चाक्षरशब्दात्पत्त्वं
 ' क्षर प्रयागममृतापर हर ' [श्वे उ १।१०] ' कृत्योऽपर ' [१५।१६] इत्यादिसिद्धम् । नन्वेवमपि ' ब्रह्माक्षरसमुद्भवम् ' इत्युक्तम्, स्वशरीरस्य सर्वस्य दशुदिपूर्वत्वाभावात् । न
 वात्र चरुत्व इत्येत, अत्रप्रयतिशरीरस्यन्तस्य कार्यकारणभावे
 ऽपि शरीरहेतोरक्षरस्य अत्रादिजन्यत्वाभावात् । न च ' अनाद्भ
 वति मृतानि [३।१४] इति जीवो निर्दिष्ट, तत्र मृतद्रव्यस्या-
 न्नविकारशरीरान्नविषयत्वात्, तनाह— अन्नपानादिनेति ।
 अयमभिप्राय — न तावदिह शरीरमानमक्षरव्यत्यया
 निर्दिष्ट, किन्तु ' कमे अन्नोद्भवम् ' इत्यनेन कर्म वाप्यनभूतम्,
 तत्साधनत्व च शरीरस्य प्रत्यगात्मापिच्छित्तमैव; तस्य चापि
 छात्रुचकारिसापानादिनितनवृत्तिनिम्बना । एष च सति कर्म
 साधनत्वनिश्चिष्ट शरीर प्रत्यगात्मापिछान्नदुष्कृतादसमुद्भव
 मिति युक्तमेव । चरुत्व चोपपन्नम्, अक्षरस्यापि शरीराधि
 छान्नजन्यतादिवाप्यत्वात् । न ह्यतस्यमुत्पायावकाशे च रूत्व
 हेतु, यद्वा कम जीवापिच्छित्तशरीरजन्यम्, जीवापिच्छित्त शरीर
 चायजन्यम्, ' अनाद्भवन्ति मृतानि ' इति वचनात् । भूत-
 शब्दधारा ' भ्रामयन् सर्वमृतानि [१।६।१] इत्यात्माविव
 सतीवशरीरपर । अतोऽत्र चरुत्वमुपपन्नम्— इति
 इम च प्रकामानन्तर च वक्ष्यति । एवमस्मिन् च्छेऽनु
 वतनीय पुत्रस्य शास्त्रवदयस्य कर्मव्याश्रमि कर्मापेक्ष्यते—
 तस्मादिति । सङ्कल्पित्य शरीरस्य सर्वव्याप्तत्वायोगात्प्र
 रस्य तदाधारस्य च निर्दिष्टत्वात् तद्वान्तरमेदसङ्कल्पपर एवमन्न
 इत्यभिप्रायणोक्तं सर्वाधिकारिगतमिति । न केवलं कर्म
 योगाधिकारिण शरीर यथापेक्षम्, किन्तु ज्ञानयोगापि
 कारिणोऽपीत्यर्थं । यत्ने प्रतिष्ठितमित्यत्रापि करणत्वावयवाणा
 दाह— यश्चभूत्वमित्यर्थ इति ॥ १६ ॥

३ रा. भा.— एव परमपुरुषेण प्रवर्तितमिदं चक्रम्— ' अनाद्भवन्ति मृतानि ' इत्यत्र
 भूतशब्दनिर्दिष्टानि सजीमानि शरीराणि, पर्जन्यादन्नम्, यज्ञात्पर्जन्यः, यज्ञश्च कर्तृव्यापारात्सु-
 रूपात्कर्षण, कर्म च सजीनाच्छरीरात्, सजीनं शरीर पुनरप्यन्नात्— इत्यन्योन्यकार्यकारणभावेन
 चक्रपरपरिवर्तमानम् ।

नापि केवलजीव, तत्स्वरूपनिरयत्वाद्दृक्त्वत्वात् । अत्र परि
 योधाद्भूतान्योऽत्र जीवनिश्चिटावित्पारिणामिहेतव इत्यभि-
 प्रायणोक्तं सजीवानि शरीराणीति । इमं अन्नोद्भव
 ' अन्नाक्षरसमुद्भवम् ' इत्याम्ना प्रथि क्लृप्तिय चत्वात्सिद्धयर्थ
 निर्दिष्टमि कर्म सर्वायाच्छरीरिति । अन्योन्य-
 कार्यकारणभावेनेति यथात्मनः सायात्परमस्या च सिद्ध
 सुक्तम्, न हि सायात् सर्वेयत्नो यथापेक्षं वारणत्वं वा
 अन्योन्याभयप्रमत्त्वान्, यद्वा कल्पितत्वात् कस्यचित्
 रणत्वं च सङ्कल्पान्योन्यकारणत्वात् । चारिभित्त व्यनक्ति— चक्रपरिवर्तमानमिति ।

४ वे ता चं — प्रवर्तितमित्यस्य प्रवर्तकापेक्षाया ' सह
 यते ' [२।१०] इत्यादिना प्रकृतेः ' वेनात् भवयन् ' [३।१] इत्यादिना यज्ञेपु प्रणा प्रवर्तयन् प्रजापतिरेवासौ
 मवितुमर्हतीत्याभिप्रायेणोक्तं— परमपुरुषेणेति । लोकप्रति
 शास्त्रटिप्प्या छिद्रमन्याशास्त्रयत्नमपरोक्षयतेवोक्त इदमिति ।
 ' अनात् ' इत्यादिना पुनरपि ' अथात् ' इत्यनेन चरुत्व व्यन्यत ।
 न तावदन मृतशब्देन भवन्क्रियायोगिमात्र निर्दिश्यते, महदादे
 कापेक्षयाऽजनेयत्वाभावात्; अत एव न महाभूतानि, नापि
 वेतास्तापिहृद्यसिद्धमृतमापि, तत्कथनस्यानानुपपत्तवत्, अत्र
 जन्मन्यत्वे विशेषामावाय । नापि शरीरमात्र, केवलस्य शरी
 रस्यानुव्यते, शरीररूपज्ञानान्तस्य सर्वव्यापन्यत्वाभावात्,
 गो. ३०

३ रा. भा.— इह साधने वर्तमानो यः कर्मयोगाधिकारी ज्ञानयोगाधिकारी वा नानुवर्तयति न प्रवर्तयति, यज्ञशिष्टेन देहधारणमकुर्वन् सोऽद्यायुर्भवति, अघारम्भायैव यस्यायुरक्षपरिणतं वोभयरूपं वा सोऽद्यायुः । अत एवेन्द्रियारामो भवति, नात्मारामः ; इन्द्रियाण्येवास्त्योद्यानानि भवन्ति ; अयज्ञशिष्टप्रार्थितदेहमनस्त्वेन उद्विक्तरजस्तपस्क आत्मावलोकनविमुखतया विषयभोगैकरतिर्भवति । अतो ज्ञानयोगादाँ यतमानोऽपि निष्फलप्रयत्नतया मोघं पार्थ ! स जीवति ॥ १६ ॥

४ वे. ता. च— इह लोके वर्तमानो य पुरुष इति अधिररणाधिकर्तव्यशो सामान्यनिर्देशादपि इह साधने वर्तमानो योऽधिकारिविशेष इति विशेषपरामर्श एवोचित, इदं शब्दादे सनिहितपरामर्शप्रादुर्भावात्, अनपेक्षितानिवादानादपि अपेक्षिताभिव्यानीचित्याच्च— इति साधने वर्तमाने इत्यादे भावे । अनुवर्तयतीत्यनुमन्तृत्वादिमात्रशब्दच्छेदाय पुरुष व्यापारप्राधान्यद्योतनार्थं च प्रवर्तयतीति व्याख्यातम् । लोके चातुशब्दप्रयोग परमपुरुषप्रतीतितातुप्रवर्तनरूपत्वात्, प्रवा हस्यत्वाद्वा । अघापुरित्यादीनां त्रायाणां शृङ्खलशब्दोपलब्ध्य क्त्यर्थं पूर्वपूर्वस्योत्तरोत्तरहस्तुतज्ञानप्राप्तये च भवतीति दृष्टव्या क्यकरणम् । अघकारणत्वादघकार्यत्वात् उभयसङ्गाद्वाक्य

सम्बन्धित्वमात्राद्वाऽत्रावच्छेदनायुषो लक्षणेत्यभिप्रायेण— अघारम्भायैवेत्यादि निर्वाहनयमुक्तम्— अत एवेति । उक्तप्रकारेणायायुगदेवेत्यर्थं । ' इन्द्रियाराम ' इत्यस्याभिप्रेते व्यवच्छेदयमाह— नात्माराम इति । विशेषणत्वादिसिद्धव्यवच्छेदाभिप्रायसिद्धयर्थं समासतदशयोर्यमाह— इन्द्रियाण्येतेति । इन्द्रियाणां कथमारामत्वमिति शङ्कायां ' एव प्रवर्तितम् ' इत्यादिना ' इन्द्रियाराम ' इत्यन्तेन फलितमाह— अयज्ञशिष्टेति । अत इति— विषयभोगैकरतित्वादित्यर्थं । स इति निर्देशस्य पूर्वव्याख्यातप्रकारयच्छब्दार्थविषयत्वात् । मोघशब्दस्य निष्फलप्रयत्नताविषयस्य प्रतिद्वन्द्व्यप्रयत्नताकाङ्क्षत्वाच्चाह— ज्ञानयोगादाँ यतमानोऽपीति ॥ १६ ॥

५ आ. मा. भा— हेत्वन्तरमाह— अन्नादिति । यज्ञः पर्जन्यत्वात्तत्कारणमुच्यते । पूर्वयज्ञ-निवृत्त्यायां तस्य चक्रप्रवेशो न भवति ; तद्वाचापद्य कर्मविधये । न तु साम्यभावेणेदानीं कार्यम् मेघचक्राभिमानो पर्जन्यः । तच्च यज्ञाद्भवति । ' अग्नौ प्रास्ताहुतिः सम्यगादित्यमुपतिष्ठति । आदित्याज्यायते वृष्टिर्दृष्टेरन्नं ततः प्रजा, ' [३।७६] इति (मनु-) स्मृतेश्च । उभयवचनाच्चादित्यात्समुद्राच्चाविरोधः । अतश्च यज्ञात्पर्जन्योद्भवः सम्भवति । यज्ञो देवतामुद्दिश्य द्रव्यपरित्यागः । कर्म इतरक्रिया ॥१४॥

६ ज. प्र दी— 'अनाद इत्याद सन्नतिमाह— हेत्वन्तरमिति । 'अन' इत्यङ्कर्तते, अत्र पञ्चम्यो मेघ आदित्यश्च विवक्षितौ, तनादित्यस्य पूर्वसिद्धस्य कथं 'यज्ञाद्भवति पर्जन्य' इति यज्ञे कारणत्वोच्यते ? इत्यत आह— यज्ञ इति । यद्यपि यज्ञो देवतामुद्दिश्य द्रव्यपरित्याग इति वक्ष्यति, तथाप्यत्र परित्यज्य मां इत्य गृह्यत, तस्य पर्जन्याप्रतीत्यपेक्ष्योपयोग्यत्वात्, उपभुक्ते च तस्य घलायुषव्यायज्ञस्तस्य पर्जन्यस्य कारणमुच्यते । ननु पर्जन्यो देवतात्मा यज्ञेन पर्जन्यत्व प्राप्ते, स यज्ञो विवक्षितोऽनास्तु, तथा सति यज्ञात्पर्जन्योद्भवो मुख्य एव सम्पन्स्यत इति, नत्याह— पूर्वैति, तस्य पर्जन्यपदप्राप्तिरूपोः । यज्ञयति ण्य । ननु तदा चक्र प्रवृत्तमेव, अत कथं पूर्वयज्ञस्य चक्रप्रवृत्ते ? इत्यत आह— तद्वदिति । तद्यत्प्रमायाद्यस्य विवक्षितम्, न तु प्रागाप्रादितम्, अतः कथं विषय एव दुष्यते । यदि विहित कर्म करिष्यसि, तर्हि जगध्वनस्तस्य विष्यति, अन्यथा तद्विपल, अनन्तत्वात् कर्म कर्तव्यमिति । कर्म विष्णुयोगिना चाप्रायश्चित्तं न स्वापादितस्य । आप्राये च यत् व्यतिष्ठिदं प्रस्य पत्रिन्यन्तर्प्रवृत्तानि प्रवृत्त इत्यथ । अथ पर्जन्येन कर्म १, तेन च यज्ञादिप्राप्तं कर्म प्रयुज्यते, अनन्त्येन वाऽपि कर्म कर्तव्यमित्यत्र प्रागाप्रादित्ययोगिनः कर्मविष्णुयोगिनी भवतीति चेत्, मैवम् । अत इति कोऽपि ? इत्यतः

मैनाऽपि चक्रप्रवृत्तिसम्भवादिति वा ' कर्मत्वादिति वा ? । नाय इदानीन्तनपुरुषकर्मजेन यज्ञेन पर्जन्योत्पत्त्यसम्भवेन चक्रप्रवृत्ते न हि सर्वस्य कर्मकारिण पर्जन्यैव प्राप्नुवन्ति । द्वितीय दृष्टयति— न त्विति । परार्हितेन कर्म वसामान्येनेदानीं कर्म कर्तं न भवति, स्वयं ज्ञैस्वरूपत्वादिति । प्रकारान्तरेणापि 'यज्ञाद्भवति पर्जन्य' इत्यतद्वक्षयितुमाह— मेघेति । चर्कं समुह । तत्र किम् ? इत्यत आह— तन्नोति । मेघचक्रम् । इतः ? इत्यत आह— अन्नादिति । ननु 'स्वर्गीयमुद्रकं नद्य' इति समुद्रादृष्टिरुच्यते, अत आदित्यादृष्टयतीकार तद्विप्राय इत्यादित्यत आह— उभयैति । शृङ्खलीकारादिति शय । वादिका मेघा इह वृष्टिस्वरु नोच्यन्ते । ततोऽपि किम् ? इत्यत आह— अतश्चेति । प्राक् पर्जन्यस्य भवने यौगन्धीश्रुत्य व्याख्यातम्, इदानीं त्वगिमन्यमानगतस्य भवनेत्यागिमामिनि लक्षणाभातिर्येवेति भेद । यज्ञे अभिमानिगतस्य पर्जन्यद्वन्द्वस्य अभिमान्यमाने लक्षणाभातिर्ये द्वितीय व्याख्यातम् । तात्पर्यनिर्णये तु मेघयन्तरी पर्जन्यतदश यौगिरोऽपीत्यत । ननु यज्ञे कर्मोत्पत्तय तरुष्यमुच्यते 'यत्र कर्मयोगुद्रकं' इति ? तत्राह— यज्ञ इति । इतरत्रिया यज्ञतभूता । अपूर्वकारार रुदिरयोमेन लक्षणात्पदन इत्यतः ॥ १५ ॥

५ आ. मा. भा.— कर्म ब्रह्मणो जायते “एष ह्येव (एनं) साधु कर्म कारयति” [कौ. उ. ३।१] ‘बुद्धिर्ज्ञानम्’ [१०।४] इत्यादिभ्यः । न च मुख्ये सम्भाव्यमाने पारम्पर्येणौपचारिकं कल्पम् । न च जटानां स्वतः प्रवृत्तिः सम्भवति, “एतस्य वा अक्षरस्य” [वृ. उ. १।८।९] इति सर्वनिश्चयनश्रुतेश्च, ‘द्रव्यं रूपं च कालश्च’ इत्यादेश्च । अचिन्त्यशक्तिश्चोक्ता । जीवस्य च प्रतिभिव्यस्य विम्बपूर्वैव चैष्टा, ‘न कर्तृत्वम्’ [५।१४] इत्यादिनिषेधाच्च । अक्षराणि प्रसिद्धानि, तेभ्यो ह्यभिव्यज्यते परं ब्रह्म । अन्यथाऽनादिनिधनमचिन्त्यं परिपूर्णमपि ब्रह्म को जानाति ? । न च रूढिं विना योगाङ्गीकारो युक्तः, परामर्शाच्च ; तस्मात्सर्वगतं ब्रह्मेति ।

६ ज. प्र. टी.— ‘कर्म ब्रह्मोद्भवं ब्रह्मणा वेदेन प्रकल्प्य’ इति परेषां व्याख्यानमसदिति भावेनाह— कर्मैति । ब्रह्मणः परब्रह्मणः । इतः ? इत्यत आह— एष ह्येति । अप्रकल्पानाम् प्रत्याख्याति— न चेति । उद्भवशब्दस्य मुख्येऽभिधेये जन्मनि सम्भाव्यमाने सस्यौपचारिकं प्रकाशनमर्थतया न कल्प्यम् । तथा ब्रह्मशब्दस्य मुख्येऽभिधेये परब्रह्मणि सम्भाव्यमाने सस्यौपचारिकमस्युद्यं वेदात्म्यं ब्रह्मशब्दादर्थतया न कल्प्यम् । किंचैवं व्याचक्षणेनापि वेदस्य कर्मप्रकाशकत्वमन्तर्गामिद्वारा परम्परयाऽङ्गीकार्यम् । तथाचान्ततोऽपि परब्रह्मण्यङ्गीकार्यं शब्द एव प्रातस्य तस्य परिग्रहोऽस्तुपयः । ननु वेदः स्वयमेव कर्मप्रकारक इति किं परब्रह्मणा ? अतो न परम्परेत्यत आह— न चेति । न केवलं जगत्त्वादेदस्यान्याधीनत्वम्, किन्त्वागमाद्विष्ण्वधीनत्वं च प्रसिद्धमित्याह— एतद्व्येति ; विष्णोरिति शेषः । ननु शब्दस्यार्थप्रकाशनं स्वभावः, न त्यागनष्टको व्यापारः ; यथाऽस्तेऽप्यम् । ततो जडत्वेऽपि न परापेक्षेत्यतः स्वभावस्यापि भगवदधीनत्वे प्रमाणमाह— द्रव्यमिति । प्रमाणसिद्धमपि स्वभावनिश्चयं विष्णोरसम्भावितमित्यत आह— अचिन्त्येति । यदि जडस्य न स्वतः प्रवृत्तिरिति अस्मिन्निवेदनाद्वाराऽस्तु ; तथाच नान्ततोऽपि परब्रह्माङ्गीकार इत्यत आह— जीव-

स्य चेति । ततथाचिन्त्येन परम्परैति भावः । न केवलं प्रतिभिव्यत्वाजीवस्य स्वतः प्रवृत्त्यभावः, किन्त्वागमाचेत्याह— नेति । ‘ब्रह्माक्षरसमुद्भवम्’ इत्यत्र ‘ब्रह्म वेदः, अक्षरात्परब्रह्मणो जायते’ इति परेषां व्याख्यानमसदिति भावेनाह— अक्षरात्प्राप्येति । प्रसिद्धान्यकारादीनि, नित्यानुपूर्वाविशिष्टानि; वेद इति भावः । ननु समुद्भवशब्दस्य मुख्यार्थाङ्गीकारं किं बाधकं, येनाभिव्यज्यत इत्यमुख्योऽर्थः स्वीक्रियते ? किञ्च प्रमाणान्तेषामपि ब्रह्माभिव्यक्तिरसम्भावितेभ्य इति किमर्थमुक्तं ? इत्यत आह— अन्यथेति । व्यक्त्यर्थत्वानङ्गीकरेऽनादिनिधनं ब्रह्म कथं जायते इति शेषः । तथा वेदस्य तदभिव्यञ्जकत्वानङ्गीकारे परिपूर्णत्वाच्चिन्त्यं ब्रह्म को जानाति । वाक्यार्थद्रव्यमुख्येऽपिशब्दः । समुद्भवशब्दस्य मुख्यार्थताभावात्परलोकोऽर्थः किं न स्यात् ? इत्यत आह— न चेति । ब्रह्मशब्दो हि परब्रह्मणि स्तः ; वेदे तु बृहत्त्वयोगेन प्रवृत्तः । तथाऽङ्गशब्दो वर्णेषु स्तः ; परब्रह्मणि त्वक्षरण्योगेन प्रवृत्तः । तथाचान्यथा व्याकुर्वता रूढिं परित्यज्य योगोऽङ्गीकृतः स्यात्, तत्र न्यायवाङ्मनित्यर्थः । इत्यत्र ब्रह्मशब्दः परब्रह्माचीत्याह— परामर्शाच्चिति । उत्तरवाक्ये ब्रह्मशब्देन परब्रह्मणः परामर्शाच्च पूर्वशक्त्यस्यो ब्रह्मशब्दः परब्रह्माधी शयते । तथा चाक्षरात्प्राप्त्यर्थं तद्वचनो भविष्यतीति शेषः ।

५ आ. मा. भा.— न श्लोकशब्देन द्विरुक्तेन भेदश्रुतिं विना वस्तुहयं कुत्रचिदुच्यते । तानि चाक्षराणि नित्यानि “वाचा विरूपनित्यया । वृष्णे चोदस्य सुष्टुतिम्” [ऋक्सं. ६।५।२५+ तै. सं. ५।६।११] ‘अनादिनिधना नित्या वागुत्पष्टा स्वपम्भुवा’ [म. भा. १।२।२३।२४] ‘अत एव च नित्यत्वम्’ [ब्र. सू. १।३।२९] इत्यादिश्रुतिसमृतिभगवद्वचनेभ्यः । दोषोक्तः सकर्तृत्वे [मा. भा. २।१३] न चाशुद्धिपूर्वमुत्पन्नानि ; तत्प्रमाणाभावात् । निश्चसितशब्दस्वरूढ्याभिप्रायः, नाशुद्धिपूर्वाभिप्रायः । “सोऽकामयत” [वृ. उ. १।२।४, ५] इत्यादेश्च, ‘इष्टं हुतं’ इत्यादिरूपमपञ्चेन सहाभिधानाच्च, महातात्पर्यविरोधाच्च ; तच्चोक्तं पुरस्तात् ।

६ ज. प्र. टी.— प्रागक्षरशब्दोऽर्थं परं श्लोकीनां ब्रह्मशब्देन परास्यते; अतः पूर्वोक्तो ब्रह्मशब्दो वेदाद्यै एवेत्यत आह— न ह्येति । एकस्मिन्नेव प्रकरणे इति शेषः । “अथास्तुभ्यः । य वा एष पुराणोऽस्तस्ययः” [तै. उ. २।१।१] इत्यादिव्याहृत्यर्थे भेदश्रुतिं विनेत्युक्तम् । श्रुतिशब्दश्च प्रमाणोपलक्षणा-र्थः । अत्रापि सर्वगतमिति विशेषणमस्तीति चैत, न; वर्णानामपि सर्वगतत्वात् ; विहारत्वाच्चेति चैत, न ; अनन्तरमेव

निराक्षरत्वात् । इत्वं च भास्करं प्रत्यभिहितम् । मायावादिना तु प्रागब्रह्मशब्दोऽस्तस्य वेदस्येनायं परामर्श इत्यङ्गीकृतत्वात् यद-प्यन्यथा व्याख्याने समुद्भवशब्दस्य मुख्यार्थतालाभ इत्यभिधेने तदपि इराध्यामानमित्याह— तानि चेति । यान्यन्याभिः प्रसिद्धानि व्याख्यातानि अनेनाभिधानादिपराङ्माक्षरशब्दो द्राव्ययुग्मत्र योगत्वाच्चिति प्रत्यवस्थानमपि परात्तम् । परा-मर्शस्य वर्णनित्यत्वस्य चापरिहार्यत्वात्, न केवलं ध्रुव्यादिभ्यो

वेदस्य नित्यत्व, किं तर्हि ? विपक्षे बाधकाचेत्याह— दोष-
श्चेति । 'रचितत्वे च धर्मप्रमाणस्य' [मा भा. २।१३] इत्यत्र । ननु
वेदाङ्गराणि ब्रह्मणो बुद्धिपूर्वमुत्पन्नानि, अतो न विपर्ययादि-
मूलकशङ्केत्यत आह— न चेति । "निश्चसितमेतदयम्वेदो यद्
वेद" [बृ उ. २।४।१०] इति ध्रुतिर्वदाना ब्रह्मणोऽबुद्धिपूर्वमुत्पन्नत्वे
प्रमाणमिति चेत्, किमयं निश्चसितशब्दोऽबुद्धिपूर्वमुत्पन्नत्वस्य
वाचकः ? उत निश्चसितमिव निश्चसित इवाश्वथाबुद्धिपूर्वमुत्प-
न्नमिति गौण्या वृत्त्या तदभिप्रायः ? नाथ, प्रमाणभावात् ।
द्वितीय दूषयति— निश्चसितेति । अङ्गशेन निस्सरणस्यापी
वार्थस्य सम्भवेन निश्चसितशब्दस्य तदभिप्रायतोपपत्तौ
नाबुद्धिपूर्वोत्पत्त्यभिप्रायत्वनिश्चय इत्यर्थे । न च परत्वेवास्माकं
मपि निश्चयायोग इति भावेनाह— स इति । "सोऽकामयत
. .... (स) इद सर्वमद्यत" [बृ उ. १।१।५, ६] इति

ब्रह्मणः सर्वस्य सृष्टेरिच्छापूर्वकत्वमुच्यते । इच्छा च बुद्ध्या
ऽधिनामृता । अतो न किञ्चिद्ब्रह्मणोऽबुद्धिपूर्वमुत्पन्नमिति । ननु
"निश्चसितमेतत्" इति ध्रुतिर्नामप्रपञ्चस्याबुद्धिपूर्वमुत्पत्तिं वक्ति
"सोऽकामयत" इति च रूपप्रपञ्चस्येच्छापूर्वमित्यतो न विरोध
इत्यत आह— इष्टमिति । एव सति "निश्चसित" इति ध्रुतौ
'इष्टं हुताभाशितं पायितमयं च लोक परध्व लोक' इति नाम
प्रपञ्चस्य रूपप्रपञ्चं सदाभिधानात् । रूपप्रपञ्चस्यापि निश्चसित
शब्देनाबुद्धिपूर्वोत्पन्नत्वप्राप्तौ "सोऽकामयत" इति ध्रुति
निर्निषेधैवापद्यतेति भावः । इतोऽपि नाबुद्धिपूर्वा ब्रह्मणः सृष्टि-
रित्याह— महातात्पर्येति । परब्रह्मणः सर्वोत्तमत्वे यत्सर्व-
वेदाना महातात्पर्यं तद्विरोधाचेत्यर्थः । तदेव कुतः ? इत्यत
आह— तद्येति । उक्तं साधितम् ।

५ आ. भा. भा.— न हास्वातन्त्र्येण चोत्पत्तिकर्तुः प्राधान्यम् । अस्वातन्त्र्यं च तदमतिपूर्व-
कत्वेन भवति, यथा रोगादीनां पुरुषस्य तज्जत्वेऽपि । उत्पत्तिवचनान्यभिष्यक्त्यर्थानि, अभियानि-
देवताविषयाणि च, 'नित्या उत्सृष्टा' इति वचनात् । अभिव्यञ्जके कर्तृवचनं चास्ति 'कृत्स्नं शतपथं
चक्रे' इति । कथमादित्यस्या वेदास्तेनैव क्रियन्ते ? । वचनमात्राच्च निर्णयात्मकशारीरकोक्तं बलवत्
शास्त्रं योनिर्यस्य तत् शास्त्रोयोनित्वम् ।

६ ज प्र दी— कथं तद्विरोधः ? इत्यत आह— न
हीति । प्राधान्यं सर्वोत्तमत्वम् । अस्वातन्त्र्येणोत्पत्तिकर्तृत्वस्य
प्राधान्यविरोधित्वेऽपि अबुद्धिपूर्वमुत्पादकत्वस्य किमायातं ?
इत्यत आह— अस्वातन्त्र्यं चेति । कार्यस्य पुरुषमतिपूर्व
वत्त्वाभावे तत्र तस्य पुरुषस्यास्वातन्त्र्यं भवति, तत्र दृष्टान्त-
माह— यथेति, रोगादीनां पुरुषवत्त्वेऽपि बुद्धिपूर्वकत्वा
भावात्, तत्र पुरुषस्यास्वातन्त्र्यं तथेत्यर्थः । तत्राबुद्धिपूर्व
मुत्पादकत्वाद्स्वातन्त्र्यम्, अस्वातन्त्र्याच्चाप्राधान्यं प्रसज्ये
नेति । तथा च महातात्पर्यविरोध इत्युक्तं भवति । साक्षात्प्रसह
सम्भवेऽपि व्युत्पादनार्थमेवमुक्तम् । ननु वेदनित्यत्ववत्सद्वृत्त्या-
वपि "नृच सामानि जङ्गि" [ऋक्स ६।१।१०।४ य स. ३।१।७]
इत्यादिवचनानि सन्ति, कथं निर्णयः ? इत्यतो विपक्षे बाध
कोपेतानां निवारकवाक्यानां प्राबल्यादुत्पत्तिवचनान्यन्यथाव्या
ख्येयानीत्याह— उत्पत्तीति । उत्पत्तिवाची शब्दोऽभिव्यक्तौ क

श्च ? इत्यत आह— नित्येति । अनादिनिधनतया नित्या, न एव
चारेणेति मुख्यं नित्यत्वमुक्त्वा पुनस्तस्युत्पद्यते, तत्र गत्यन्त
राभावाद्भक्तिरेव प्राप्तेत्यर्थः । अन्यत्रापि प्रयोगं दर्शयति—
अभिव्यञ्जक इति । शतपथामिव्यञ्जकतया निश्चितं याज्ञवल्क्ये
कर्तृशब्दोऽस्तीत्यर्थः । याज्ञवल्क्यः शतपथस्य कर्तृव किं न
स्यात् ? इत्यत आह— कथमिति । प्रागादित्ये स्थिता
ततो याज्ञवल्क्येनाधीता इत्येतत्प्रमितमित्यर्थः । इतोऽपि नित्य-
त्वपक्ष एव बलवानित्याह— घञनेति । "नृच सामानि"
इत्यादिकं वचनमात्रम्, 'अत एव च नित्यत्व' [१।३।२९] इति
शारीरकोक्तं वाक्यं निर्णयारम्भम्, वचनं च हृद्यन्तेरेणापि
सम्भवतीति न तूपचारितो वाक्यार्थाविधारणात्मको निर्णयः ।
अतस्त्वस्मादिदं बलवदित्यर्थः । ननु शारीरके 'शाख्योनिवात्'
[१।१।३] इति ब्रह्मणो वेदकारणत्वमुच्यत इत्यत आह—
शास्त्रमिति ।

५ आ. भा. भा.— 'जन्माद्यस्य' [ब्र. सू. १।१।२] इत्युक्ते प्रमाणं हि तत्रापेक्षितम्, न तु
तस्य जातत्वं वेदकारणत्वं वा; न हि वेदकारणत्व जगत्कारणत्व हेतुः । न हि विचित्रजगत्सृष्टेर्वैदृष्ट-
ष्टिरशय्या सृज्यत्वे । न च सर्वज्ञत्वे । यदि वेदस्रष्टा सर्वज्ञ, किमिति न जगत्स्रष्टा सर्वज्ञः ? तस्मादेव-
प्रमाणवत्वमेवात्र विवक्षितम्; अतो नित्यान्यसराणि । यत एवं परम्परया यज्ञामभिव्यङ्ग्यं ब्रह्म तस्मा-
च्चक्षित्यं यज्ञे प्रतिष्ठितम् ॥ १५ ॥

६ ज. प्र दी— ननु तदुपरि परित्यज्य इतो बहुमी
दिरक्षीयित्ये ? तपारवे च ब्रह्मणो वेदास्वातन्त्र्यं प्रसज्येन
इत्यत आह— जन्मादीति । स्रष्टृप्रमाणान्यो दि वस्तु
निर्णयः । एत 'जन्माद्यस्य' इति श्वेन स्रष्टृनेऽभिहितं

इत प्रमाणादयं प्रतिपत्त्यर्थः इति ब्रह्मणो जगत्कारण-
कारणत्वे प्रमाणात्प्राप्ता स्यात्, न तु तस्य वेदास्वातन्त्र्यं वेद-
कारणत्वं वाऽऽशङ्कितम्, आत्मात्प्रादिकत्वात् वाक्यार्थाऽऽ-
शङ्क्ये । एतो योनिवत्प्रमाणवाचिनमत्रोद्भव्यं बहुमीदित्यर्थः

प्रतिपतव्यः, न तु तत्पुत्र्य; वेदकारणत्व च जगत्कारणत्वे हेतुत्वेनाप्रोच्यते अतो नानाकाङ्क्षिताभिधानमेतदित्यत आह—
नहीति । अन्वयाभावात्, एकदेशकारणत्वेन समुदायकारणत्वात् ।
मानेति प्रसङ्गाच्चैति हेर्ये । मा भूय नित्यहेतु, तथाप्य-
क्षय्यभूतेष्वेदस्य कर्तृत्वज्ञानो जगत्सृष्टिकर्तृत्व सम्भवतीति सम्भा-
वनहेतुरस्य स्यादित्यत आह— न हीति । सम्भावना ह्यधिके
नाल्पस्य भवति, यथा सहस्रेण शतस्य । न च समुदायसृष्टिस्तदेक-
देशसृष्टिरधिकेति भाव । सृज्यत्वे वेदस्य कार्यत्वपक्ष इत्यर्थः ।
जगत्कारणत्वोक्त्या ब्रह्मण सर्वज्ञत्व प्रतीत, तस्मैऽकर्तुं तत्र
वेदकारणत्व हतुरनेनोच्यते, अतो नासन्नतिरित्यत आह—
न चेति । वेदकारणत्व हेतुरित्यनुवर्तते । अतुद्विपूर्वमुत्प

प्रत्याङ्गीकारादिति भाव । किञ्च यदि जगदेकदेशस्य वेदस्य
सद्य परमेश्वरः सर्वज्ञ सिद्धयेत्, त्वन्तर्भावितवेदस्य जगत
सद्य सुतरा सर्वज्ञ सिद्धयेदेव, तथाचार्यादपि जन्मादिसृष्टेर्नात्र
सार्वाज्ञस्य स्फुटं प्रतीतत्वात् पुनरेवाकाङ्क्षाभावेनासन्नतिस्तदत्र
स्थेति भावेनाह— यदीति । सूत्रार्थमुपसंहारति— तस्मा-
दिति । ब्रह्मण इति शेष । तानि चेत्यादिनोक्त्युपसंहरति—
अत इति । तथा च न समुद्भवज्ञानस्य मुख्यत्वग्रहणाय
ब्रह्माक्षरान्तराभ्यन्तरेण कार्य इति । तस्मादिति परामर्श
विषयाप्रतीतिस्त दर्शयन्वाक्य व्याख्याति । यत इति ।
प्रतिष्ठितमित्युच्यत इति शेष ॥ १५ ॥

५ आ. मा. भा.— तानि चाक्षराणि भूताभिषङ्गव्यानीति चक्रम् । तदेतज्जगच्चक्रं यो नानुवर्त-
यति स तद्विनाशकत्वाद्वायुः, पापनिमित्तमेव यस्यायुः सोऽवायुः ॥ १६ ॥

६ ज प्र दी — नन्वन कार्यकारणसम्बन्धोऽपि, न चक्र, क
तत्कथ उच्यते 'एव प्रवर्तितं चक्रम्' इति १ तत्राह—
तानि चेति । तानि वेदास्थानि । अकारप्रवृत्तौ कथमवायुपदि

क १ इत्यतो व्याप्ये— तदेतदिति । आयुषोऽप्यवामाभावात्
कथमवायुः १ इत्यत आह— पापेति । तादर्थ्यात्तच्छब्दच
मित्यर्थः ॥ १६ ॥

७ ह. पै. भा.— अन्नाद्भवन्ति जायन्ते भूतानि कार्यकारणसङ्घातात्मकानि । पर्जन्यादृष्टेरन्न-
सम्भवः । यज्ञाद्भवति पर्जन्यः 'अग्नीं प्रास्ताहुतिः सम्यगादित्यमुपतिष्ठते । आदित्याज्जायते वृष्टि-
ष्टृष्टेरन्नं ततः प्रजाः' [मनुः ३।७६] इति स्मृतेः । यज्ञाद्यागक्रियासमुद्भवाद्ब्रह्मात् (यज्ञात्) भवति
पर्जन्यः । यज्ञः कर्मसमुद्भवो यागक्रियासमुद्भवो धर्मः कर्मसमुद्भवः । कर्मस्त्वियजमानव्यापारात्मको
यागः समुद्भवः कारणं यस्यासौ कर्मसमुद्भवः, यागक्रियासमुद्भव इत्यर्थः ॥ १४ ॥

कर्म ब्रह्मोद्भवं, ब्रह्म वेदः प्रकाशकं यस्य तत्कर्म ब्रह्मोद्भवं विद्धि विजानीहि । ब्रह्म पुनर्वेदाख्य-
मक्षरसमुद्भवं विद्धि, अक्षरः परमात्मा समुद्भवः कारणं यस्य ब्रह्मणस्तदक्षरसमुद्भनम् । अक्षरात्पुरुषनि-
श्वासावत्समुद्भूतं ब्रह्म; तस्मात्सर्वार्थप्रकाशकत्वात्सर्वगतं ब्रह्म वेदो यज्ञप्रकाशरुत्वाद्यज्ञे प्रतिष्ठितम् १५
एवमन्नपूर्वकं प्रवर्तितं चक्रं निष्पादितं चङ्गमणशीलं नानुवर्तयति नानुतिष्ठति योऽवायुश्चमत्मान
श्छतीत्यवायुः । इन्द्रियाणामाराम इन्द्रियक्रीडास्थानम् । मोघं वृथा हे पार्थ ! स जीवति स प्राणं
धारयति । तस्माद्ब्रह्म कर्मण्यधिकृतेन यज्ञाः कर्तव्या इत्यभिप्रायः ॥ १६ ॥

८ वै ब्र गि — एव यत्तद्विद्वानस्यारक्षिकत्वाद्वाद्वादिर्कर्म
कृतव्यमित्युक्तम्, दर्शनां जगच्चप्रवृत्तिहेतुत्वेनापि कर्म कर्तव्य
मित्याह तन्निष्— अस्तानिति । अत्राह भुक्ताश्चरणाग्नितरुपण
पतिगतात् भूतानि प्राणिन उच्यन्ते, 'अत्राद्रूतानि जायन्ते'
[वै २ २।२] इति श्रुतेः । अत्रस्य च सम्भव पर्जन्याद्भवति,
'यागिभिरादित्यतपति रश्मिभिस्तामि पर्जन्यो वर्षति, पचये
नौरथिवनहरत्वं' इत्युच्यते, औरथिवनरथतिभिरत्र भवति '
[म ना ७९] इति श्रुतेः । स च पर्जन्यो यज्ञाद्भवति, 'अग्नीं
प्रास्ताहुति सम्यगादि यद्यतिष्ठते । आदित्याज्जायते वृष्टिश्चे
एव तत प्रजा' [मनु ३।७६] इति यज्ञीयाद्भूते पर्जन्यवृष्टि
हेतुश्चस्मरणत्वात् । स च यज्ञ कर्मसमुद्भव, कर्मणा कृतव्य
वमानव्यापाररूपेण सद्युत्पद्यते ।
तत्र कर्म यज्ञविषयवृत्तिरूपे ब्रह्मोद्भव विद्धि ब्रह्म यद

स्तस्माद्ब्रह्मं जानीहि । तत्र वेदाख्यं ब्रह्म अक्षरात्प्रणवा समु
द्रुतम्, 'ओं तस्यदिति निर्देशो ब्रह्मणश्चित्तं स्मृत । माद्यणा
स्तेन वेदान्त यज्ञात् विदित्वा पुरा [१७।२३] इति तस्यमाण
त्वात् । ननु शब्दव्युत्पत्त्ये जगच्चप्रवृत्तिहेतु, यज्ञस्वभावज्ञेन्या
दिवत्स्वयमपि कश्चिद्ब्रह्मापिचित्तो जगच्चप्रवृत्तक, तथा च
केनातिशयेन यज्ञस्यावश्यकर्तव्यता ? इत्याशङ्क्य तस्यात्रादि
भ्योऽतिशयमाह— तस्मादिति । 'तेन एव रायात्' [अष्टा
श्रा १।१] इत्यादाविव इन्द्रियपरामर्शकोऽर्थं तच्छब्द ।
तस्मादित्यत्रतरंगद्विधनानिवादादकृतया यज्ञस्यावश्यत्वेन्या
भ्योऽतिशयितत्वात् सर्वगतमपि सदाप्यवादीन्व्यष्टिानुत्पन्न
प्राणमपि पर ब्रह्म नित्य सर्वदा यज्ञे प्रतिष्ठितं प्रतिश्रितं विधा
न्ति प्राणम् । न हि यज्ञशब्दोपलभित कर्म विना नीचमभ्य
मोत्तमभावम्पनर्गद्विच्यभारवादि विद्विरन्ति, यदासा

ब्रह्मणे वैषम्यनिर्वृण्यदोषधावितस्य विधान्ति स्यात् । भूयते हि—“पुण्य पुण्येन कर्मणा भवति, पाप पापेन” [वृ. ४. ४।४।५] इति, सूत्रितं च भगवता द्याद्रायणेन—“वैषम्यनिर्वृण्ये न सापेक्षत्वात्तथा हि दर्शयति” [अ. २।१। ३२] इति । अतो विचित्रतरजगच्चक्रप्रवृत्तौ कर्मैव मुख्यं कारणमित्यर्थः ।

अस्तु, तत किं फलितम् ? तत्राह— एवं प्रवर्तितं चक्र इति फलितम् । एवमुक्तप्रकारेण ‘प्रथम प्रणव, प्रण वाद्देव, वेदाद्यटति, प्रवृत्तेर्जन, यज्ञात्पर्जन्य, पर्जन्यादधमः । अत्राद्भूतानि भूतेभ्यश्चोद्यतेनाभिव्यक्त्यमानत्वात्प्रणव, पुन प्रणवाद्देव इत्यन्योन्यकार्यकारणभावन चक्रवत्परिवर्त

मानमिदं परमेश्वरेण प्रवर्तितं जगच्चक्रं यो नावुवर्तयति अनुवृत्तं न करोति, एकस्य पञ्चादकर्मिति परम्परानुस्यूततया प्रवृत्तौभ्यगतयज्ञविकल्पनेन विच्छेदमननुवर्तनम्, तादृशीति नाशयतीति यावत्, स जगच्चक्रविच्छेदी अथायु पापज्ञी वन मोघं व्यर्थमेव जीवति । धिक्तस्य जीवनम्, ततो मरणमेव चरम्, जन्मान्तरे कर्मानुष्ठानसम्भवान्त्वित्यर्थः । तर्हि तत्रज्ञानिनोऽपि कर्मानुष्ठानव्यर्थजीवनता स्याद्विपाशाङ्कः । तं व्यावर्तयति— इन्द्रियाराम इति । इन्द्रियशब्दस्तद्वाङ्मयविषयपर । इन्द्रियेष्वेवारमतीतीन्द्रियाराम, न त्यामाराम । नमोऽधिकार्येव तदननुष्ठानादयामुर्मोघं जीवति, न ज्ञानीत्यर्थः ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥

९ व० त० दी०— उत्पत्तिशिष्टत्वेन तत्रापि तद्भावश्यकता दर्शयति द्वाभ्यां— अज्ञादिति ॥ १४ ॥ कर्म प्रह्लोऽवमिति । प्रह्ल वेदः प्रजापतिर्वा ; तस्यापि प्रह्लतया निरूपणं प्रह्लवादानुरोधात् । तदक्षरसमुद्भव वृट्स्थं प्रणवसम्भूतम् । यद्वा पुरुषोद्भूतम्, प्रह्लण- स्मृगतत्वात् “सर्वं प्रह्ल” [ ] इति वेदे निरूपणात् । प्रह्लवाद एवाभिमत इत्याह । प्रह्ल नित्यं यज्ञे प्रतिष्ठितमिति । “पुरुष एवेदं सर्वं” [ऋक्स. ६।४।१७२ य सं. ३।१।२] “यज्ञो वै विष्णुः” [तै. सं. १।७।४] इति पुरुषावयवेपु यज्ञसम्भारकल्पनात् । प्रह्लणोऽभिज्ञो यज्ञ पूर्व प्रजापतिना कृत्योपदिष्ट इति यज्ञे प्रह्ल प्रतिष्ठितम् । एतच्च निबन्धे सुशोचिन्या च विस्तृतम् ॥ १५ ॥ यस्मादेवं प्रजापतिना कृतोपदेशेनैव भूताना पुरुषार्थसिद्धयर्थं कर्माज्ञान प्रवर्तितम्, तस्मात्तदनुवर्तयतो वृथैव जीवितमित्याह— एवं प्रवर्तितमिति । कर्मचक्रं कर्मणोऽनुशासन वा यो नर इन्द्रियारामो नानुसरति ॥ १६ ॥

१० पु. अ त— ननु रसरूपस्य भगवतोऽनादेव केवलत्वं कथं भोग सेस्यति ? इत्यत आह— अज्ञादिति । अत्राद्भूतानि सर्वावशरीराणि भवन्ति, तैर्भगवद्भोग सम्यक् सिद्धयति । नन्वादादेव भूतोपनिश्चेत्ता वृष्ट्यादे किं प्रयो जर्न ? इत्यत आह— पर्जन्यादिति । पर्जन्यादन्नस्य सम्भव उपत्तिर्भवतीत्यर्थः । ननु पर्जन्यश्चेदशोवाद्कस्तदा किं यत्नेन ? इत्यत आह— यज्ञादिति । यज्ञाद्भगवदर्थो पर्जन्यो भवति । ननु भगवदात्मकत्वमेव यत्स्य चेत्तदाऽन्यदेवायार्थं कर्मकरणेपुत्रेण कथं ? इत्यत आह— यज्ञ इति । यज्ञात्मकभगवद्रूप कर्मणा सम्यगुपपद्यते । अयमर्थः— भगवदज्ञानेन भगवद्रूपमिति नैव कर्मकरणप्रकारभगवत्प्रत्यक्षमित्यर्थः ॥ १४ ॥ ननु देवाना विभूतिरूपेष्वपि साक्षात्पुरुषोत्तमभजना भावाद्भुविर्मानसैत्याशाङ्क्याह— कर्मैति । कर्म प्रह्लोऽवमं प्रह्लण सखात्ताद्भुव प्रवृत्त जानीहि । अत्राय भाव—

वेदात्कर्मोपति, स च ब्रह्मनिश्चासस्तेन तथा । ब्रह्मण पुरुषोत्तमवशापनार्थं विनिर्दिष्टि— अक्षरसमुद्भवमिति । तद्भ्रम अक्षरसमुद्भवम्, अक्षरस्य समुद्भवो यस्मात्तादृशम् । अक्षरस्य पुरुषोत्तमचरणात्मकत्वात्तथा । तस्मात्कारणात् सर्वगतं सर्वव्यापक सर्वरूप नित्य यद्भ्रम तदेव यज्ञे प्रतिष्ठितम् । तेन न पूर्वोक्तदोषसम्भावनेति भावः ॥ १५ ॥

एवं भगवदात्मक कर्म यो न करोति तस्य स्वर्गं जीवनमित्याह— एवमिति । एवं प्रकारेण प्रवर्तितं चक्र इतः प्रवृत्तं मद्विच्छया मन्वीढार्थं प्रवृत्तं यो नावुवर्तयति नावृत्तियत्ति स अथायु, पापायु, पापमेवायुर्गस्य तादृशः । इन्द्रियाराम इन्द्रियेष्वेव इन्द्रियार्थं वा आरमति, न तु मर्दय मयि वा, अतो मोघं व्यर्थं स जीवति । पार्थेति सम्योपनाय स्वभवत्वात्तत्र तथा ज्ञानमवचितमिति ज्ञापितम् ॥ १६ ॥

११ नी० भा० दी०— जगच्चक्रप्रवृत्तिहेतुत्वत्वादिपि कर्म कर्तव्यमित्याह— अज्ञादिति । अज्ञात्रेतेरूपेण परिणतत्वं भूतानि प्राणिशरीराणि भवन्ति, अत्र च पर्जन्यात्, एतत्प्रसिद्धमेव । यज्ञाद्भवति पर्जन्यः ‘अनौ प्रास्ताद्भुति सम्यगादित्यमुपलक्षणे । आदित्याज्जायते वृष्टिर्द्वैतत्र तत्र प्रजा [मनुः ३।७६] इति स्मृतेः । यज्ञो देवनाशयतनो धर्म, कर्मभ्यो यागहोमदानादिभ्यः समुद्भवतीति कर्मसमुद्भव ॥ १४ ॥

कर्म प्रह्लोऽव वेदोऽव, वेद एव धर्मं प्रमाण, न तु पारम्पर्यादिप्रणीतायम । प्रह्ल वेदोऽपि अक्षरसमुद्भवम्, “मस्य महतो भूतस्य निश्चयसमेतवृष्ट्येवो यथुर्वेदः” [वृ. ४।१।१०] इत्यादिश्रुतेः । साक्षात्परमेश्वरादेवोत्पन्नोऽनो न तत्र धमविप्रलम्भकत्वादिदोषान्तरपात्तपात्तवादिशक्यवद्प्रामाण्यशङ्काऽस्तीति भावः । यस्मादेवं

समाप्तसर्वस्मिन् देशे काले च वर्तमानं ब्रह्म वेदः, एतेन वेदस्य नित्यत्वं शब्दस्य विभुत्वं च दर्शितम् ।
नित्यं नियमेन यद्वे प्रतिष्ठितं तात्पर्येण पर्यवसन्नम् ॥ १५ ॥

भवत्येवं ततः किं फलितं ? इत्यत्र आह— एवमिति । भूतानामादौ वेदाधिगमः, ततः कर्मानुष्ठानं, ततो देवानां तृप्तिः, ततो वृष्टिः, ततोऽन्नं, ततो भूतानि, तेषां वेदाधिगम इत्येवंरूपं चक्रमिव चक्रं निरन्तरमा-
वर्तमानं जगत्प्रानिर्वाहकं यः नानुवर्त्तयति नानुतिष्ठति, स अथायुः पापजीवन इन्द्रियारामः, न तु धर्माराम
आत्मारामो वा, मोघं धर्म्यं दशमशकादिवत् जीवति । यस्त्वेतदनुवर्त्तयति स जगदुपकारको धन्य इति
भावः । तथाच श्रुतिः “ अयो अयं वा आत्मा सर्वेषां भूतानां लोकः स यज्जुहोति यद्यजते तेन देवानां
लोकोऽयं यदनुजृते तेन ऋषीणामथ यत् पितृभ्यो निपूणाति यत्प्रजाभिच्छते तेन पितृणामथ यन्मनुष्यान्वाप्त-
यते यदेभ्योऽन्नं ददाति तेन मनुष्याणामथ यत्पशुभ्यस्तृणोदकं विन्दति तेन पशूनां यदस्य गृहेषु श्रापदा
वयांस्यापिपीलिकाभ्य उपजीवन्ति तेन तेषां लोकः ” [वृ. उ. १।४।१६] इति ॥ १६ ॥

ज्ञानिनः कर्मकरणानपेक्षा ।

यस्त्वामरतिरेव स्यादात्मवृत्तश्च मानवः ।

आत्मन्येव च सन्तुष्टस्तस्य कार्यं न विद्यते ॥ १७ ॥

नैव तस्य कृतेनार्थो नाकृतेनेह कश्चन ।

न चास्य सर्वभूतेषु कश्चिदर्थव्यपाश्रयः ॥ १८ ॥

१ “न्यायनये तु—रुतिरुच्छेच्छा । तृप्तिः कामितलाभप्रयुक्तलब्धाधिकतज्जातीयेच्छाराहित्ये तति सुखविशेषः । कामितमनो
हानयानादिलभेऽपि तन्जातीयलब्धाधिकच्छाजततो लब्धप्रयुक्तसुखसत्त्वेऽपि न तृप्तिव्यवहारः, अपितु ‘ नान्नि नृत्त, अवरं वेदि ’ इति
व्यवहार इति सत्यन्तम् । तादृशोच्छादितरेऽज्ञपानानुयोगप्रयुक्तसुखविरेहे तृप्त्यव्यवहारवारणाय विशेष्यदत्तम् । तुष्टिरत्यलभेऽपि
तदधिकवाञ्छारहित्यम्— इति गृहार्थतत्त्वालोकः ” ॥

अत्र घामन आह— यथा अन्नतोऽन्नेन तृप्तोऽपि द्विजपुत्रव । दधिपायि स्पृहयति ता लब्ध्वा तोपमेति च ॥

आत्मानुत्सवात्मारतस्तथा किमपि मेहते । स्वरूप एव तुष्टोऽसौ कर्तव्यं नास्त्यतोऽन्यं न ॥ इति ।

नव्यास्तु— ‘ तस्य कार्यं न विद्यते ’ इति वाक्ये ‘ तस्य ’ इति पदमेव प्रधानम् । तथा च तस्य स्वार्थं किमपि कर्तव्य
नास्ति, परार्थं तु विद्यत एतित्यर्थव्यवस्था तेन ज्ञानिना स्वार्थाभावेऽपि परार्थं कर्मानुष्ठेयमेवेति सिद्धयति । अत एव च ‘ तस्मादयक्त-
सततं कार्यं कर्म समाचर । ’ [३।१९] इत्ययमेव हेतुः पुरस्कर्तव्यं कर्माचरणविधानमपि सद्गच्छते । अन्यथा कर्मण कर्तव्यत्वेन
विधाने तदभावहेतुः कथमवदमेव स्याद्भवतः । दृढोद्धतथायमर्थो ‘ न मे पार्थास्ति कर्तव्यं... वर्त एव च कर्मणि ’ [३।२२]
इति स्वदृष्टान्तप्रदर्शनेन भगवता । अत आचार्यकल्पितोऽयं आग्रहमूलकः सन्दर्भाननुगुणं क्लिष्टेति नादरणीय इति गृहता सन्दर्भेण
प्रतिपादयन्ति । तदेतद्विस्तारमेव ; अत्र ‘ तु स्याद्भेदे ’ (अमरः ३।३।२४१) इत्यादिकोशावगतमेदार्थत्वस्य, तदर्थत्वेन
शास्त्रेण कृतस्य प्रयुक्तस्य, दहापि— ‘ यस्त्विन्द्रियाणि ’ [३।७] ‘ ये त्वेतत् ’ [३।३२] ‘ येषां त्वन्तगतं ’ [७।२८]
इत्याद्यनेकस्थलेषु प्रकृतप्रतियोगिप्रदर्शनावसरे प्रयुक्तस्य ‘ तु’शब्दस्य प्रयोगदर्शनादस्य लोकास्य प्रस्तुत्यज्ञादिजगत्प्रवर्तनाधि-
कारिभित्तदमधिकृतप्रदर्शनपरत्वेऽप्यनुपेयत्वात् । ‘ तस्य ’ इति पदस्य प्राधान्यमपि न युक्तम् । ‘ राज्ञः पुत्र्य ’ इत्यत्र राजा विशेष-
णम्, पुरुषो विशेष्यं (२।३।९०) इत्यादिभाष्यानुमारी ‘ प्रत्ययार्थस्य प्रकृत्यर्थे प्रति प्राधान्यादप्रधानादेव पठ्यी ’ इति
पाणिनीयसिद्धान्तात्, ‘ प्रधानाप्रधानयोर्मध्येऽप्रधानादेव पठ्यी इति सारस्वतीयात्, ‘ शुणे पठ्यी ’ इति कैयटोदाहृतव्याकरणात्
राज पठ्यन्तपदस्याप्रधानस्वरूपेणैवाव्ययस्य सर्वव्याकरणसम्मतत्वावगमात् । तथाच तस्य ज्ञानिनः कार्यं न विद्यते, अज्ञस्य तु
विद्यत एवेति त्वचनव्यक्त्या, यस्य कर्ताभ्यं न विद्यते स भिन्न आचरतत्त्वादिदक्षणाः, त्वं तु न तादृशः, तस्मात्कर्म समाचर इति
सन्दर्भस्वरदानुगुणेन ‘ तस्मादायक्तः ’ [३।१९] इत्यपि सत्यमेव सद्गच्छतेऽस्मत्पक्षे । नव्यपक्ष एव तु तदग्रवृत्तिः,
अज्ञेयस्य ज्ञानिनाभावत्वात् । गीताप्रवणमात्रेण तस्य ज्ञानित्वकल्पन त्वविवारितारमणीयमेव । समप्रगीताप्रवणेनापि न तस्य
सत्यज्ञानमुत्पन्नमित्यनुगीताप्रसन्नेनावगम्यमानत्वात्, अथगमात्रेण पूर्णज्ञानसम्भवे मननानुपदेशानर्धक्यप्रसङ्गात् । भवतु वा गीता-
प्रवणोत्तमज्ञेयस्य ज्ञानित्वम्, इह तु तेन उपस्थिता गीताशास्त्रस्य तृतीयस्तोऽपि न श्रुतिप्रथातिगीहृत इति कथं वा तस्य
ज्ञानित्वं ? कथं नैतावतैव तस्य ज्ञानित्वसिद्धौ तस्सन्देहसनाधानरूपाप्रिमप्रत्यप्रति ? इति सर्वमेतद्वृत्तिप्रसंगमेव । भगवतः
कर्मानुष्ठानं तु धर्मसंस्थापनार्थाय धनलोलावतारस्य अनसद्गृहार्थमेवेति न तदुद्यन्तोपपन्नेन कथमपि ज्ञानिनः कर्मानुष्ठानावश्यकत्व
सिद्धिः । भगवत्पादाभाष्ये दोषारोपण तु भगवति गमस्तिमास्तिनि मूरकणमेवेत्यास्तां तावत् ।

१ शां. भा.— एवं स्थिते किमेवं प्रवर्तितं चक्रं सर्वेषामनुवर्तनीयं ? आहोस्वित्पूर्वोक्तकर्मयोगानुष्ठानोपायमात्मानमात्मविदा ज्ञानयोगेनैव निष्ठामात्मविद्धिः साहचरैरनुष्ठेयमाप्सतेनैव ? इत्येवमर्थमर्जुनस्य प्रश्नमाशङ्क्य स्वयमेव वा शास्त्रार्थस्य विवेकप्रतिपत्त्यर्थं “एतं वै तमात्मानं विदित्वा निवृत्तामिध्याज्ञानाः सन्तो ब्राह्मणा मिथ्याज्ञानवद्गिरवश्च कर्तव्येष्वः पुत्रैपणादिभ्यो व्युत्थायाथ भिक्षावर्ष्यशरीरस्थितिमात्रप्रयुक्तं चरन्ति, न तेषामात्मज्ञाननिष्ठाव्यतिरेकेणान्यत्कार्यमस्ति” [बृ. उ. ३।५।१] इत्येवं श्रुत्यर्थमिह गीताशास्त्रे प्रतिपादयिषितमाविष्कुर्वन्नाह भगवान्— यस्त्विति ।

२ आ. शां. व्या.— कृतमर्थमेव विभज्यानुष्ठानं रक्षो-
माशङ्कोत्तरत्वेनवतारयति— एवमिति । अर्जुनस्य प्रश्न-
मित्येवमर्थमाशङ्क्याऽऽह भगवानिति सम्बन्ध । नन्वेवाऽऽसाङ्काना-
नवमाश्रमासादयति, अनात्मज्ञेन कर्तव्यं कर्मति बहुशो विशेषि-
तत्वादित्याशङ्क्याऽऽह— स्वयमेवेति । किमर्थं धृत्यै स्वय-
मेव भगवानत्र प्रतिपादयति ? इत्याशङ्क्याऽऽह— शास्त्रार्थ-
स्येति । गीताशास्त्रस्य समन्यासं ज्ञानमेव सुकिसाधनमयो-
नार्थान्तरमिति विवेचनार्थमिह धृत्यै वीर्यतीत्यर्थः । तमेव
धृत्यै सङ्घिपति— एतमिति । सिद्धं चेदात्मवेदनमनर्थकं तर्हि
व्युत्थानादीत्याशङ्क्याऽऽपातिविविज्ञानफलमाह— निवृत्तेति ।

ब्राह्मणग्रहणं तेषामेव व्युत्थाने मुख्यमधिकारित्वमितिज्ञापना-
र्थम् । हेसात्मकत्वादिपणाना तान्यो व्युत्थानं सर्वेषा स्वामा-
नित्वादाविविचिततमित्याशङ्क्याऽऽह— मिथ्येति । ‘भिक्षावर्ष्य
चरन्ति’ इति वचनं व्युत्थानविरुद्धमित्याशङ्क्याऽऽह— शरीरिति ?
तर्हि तद्ब्रह्म तेषामभिहोत्रायपि कर्तव्यमापठेत्याशङ्क्य व्युत्था-
यिनामाश्रममर्थवदभिहोत्रादेरनुष्ठानपत्राभावात्तन्मैवमित्याह— न
तेषामिति । यथोक्तं धृत्यैमस्मिन्गीताशास्त्रे पौत्रोपयोगं पर्व-
लोच्यमाने प्रतिपादयितुमिष्टं प्रस्टौकुर्वन्कर्तव्यमेव कर्म जीव-
तेति नियमे ‘ज्ञानयोगेन साहचरानाम्’ [३।३] इति कथमुक्तं ?
इति परिचोद्यविहारमुपदर्शयतीत्याह— इत्येवमिति ।

१ शां. भा.— यस्तु साहच्य आत्मज्ञाननिष्ठ आत्मरतिरात्मन्येव रतिर्न विषयेषु यस्य स आत्म-
रतिरेव स्याद्भवेत् । आत्मतृप्त्याऽऽत्मनैव तृप्तः, नान्नरसादिना, मानवो मनुष्यः सन्नपस्यात्मन्येव च
सन्तुष्टः । सन्तोषो हि बाह्यार्थलाभे सर्वस्य भवति, तपनपेक्षयाऽऽत्मन्येव च सन्तुष्टः सर्वतो वीततृष्णा
इत्येतत् । य ईदृश आत्मवित्तस्य कार्यं करणीयं न विद्यते, नास्तीत्यर्थः ॥ १७ ॥

२ आ. शां. व्या.— आत्मनिष्ठस्य विषयसद्भाहित्यं दृष्ट,
तदनात्मज्ञेन जिज्ञासुना कर्तव्यमिति मत्वाऽऽह— यस्तु साहच्य
इति । जिज्ञाऽऽत्मज्ञस्य ज्ञानेनात्मनैव परितुष्टत्वात्साधनाना-
दिना साध्या तुतिरिष्टा; तेन विशाधिना सन्न्यासिनाऽपि नान-
रवादावासक्तिर्मुक्ता कर्तुमित्याह— आत्मतुष्ट इति । जिज्ञा
ऽऽत्मविद सर्वतो वैतृष्ण्यं दृष्टं, तदनात्मविदा विशाधिना कर्तव्य

मित्याह— आत्मन्येवेति । रतितुष्टिसन्तोषाणा मोदप्रमोदा
नन्दरवदान्तरभेद, अथवा रतिविषयासक्तिः, तुष्टिर्विषय
विशेषसम्पर्केन सुख, सन्तोषोऽभीष्टविषयमात्रलाभाधीनं सुख
सामान्यमिति भेद । नन्वात्मरतेरात्मतुष्टत्वाऽऽत्मन्येव सन्तु-
ष्टस्यापि किञ्चिद्वर्तव्यं मुक्तये भविष्यतीति, नेत्याह— य
ईदृश इति ॥ १७ ॥

१ शां. भा.— किञ्च— नैवेति । नैव तस्य परमात्मरतेः कृतेन कर्मणार्थः प्रयोजनमस्ति । अर्जु-
तर्षकृतेनाकरणेन प्रत्यवायाख्योऽनर्थः, नाकृतेनेह लोके कश्चन कश्चिदपि प्रत्यवायप्राप्तिरूप आत्महा-
निलक्षणो वा नैवास्ति । न चास्य सर्वभूतेषु ब्रह्मादिस्थावरान्तेषु भूतेषु कश्चिदर्थव्यप्याश्रयप्रयोजन-
निमित्तक्रियासाध्यो व्यप्याश्रयो व्यप्याश्रयणं कश्चिद्भूतविशेषमाश्रित्य न साध्यः कश्चिदर्थोऽस्ति, येन
तदर्थार्थं क्रियाऽनुष्ठेया स्यात् । न त्वमेतस्मिन्सर्वतः सम्प्लुतोदकस्थानीयो सम्यग्दर्शने वर्तसे ॥ १८ ॥

२ आ. शां. व्या.— इत्याऽऽत्मविदो न किञ्चिदर्थव्यमि-
त्याह— किञ्चेति । अन्त्युदयनिरर्थेयसयोरन्यतरत्वं प्रयोजनं कृतेन
कृतेनाऽऽत्मविदो भविष्यतीत्याशङ्क्याऽऽह— नैवेति । प्रत्य
वायनिरुक्तये स्वरूपप्रत्युतिप्रत्याप्यानाय वा कर्म स्यादिरवाश-
याऽऽह— नेत्यादिना । नन्मादिद स्यावरान्तेषु भूतेषु कश्चिद्वृत्-
तिव्यप्याश्रय कश्चिदर्थो विद्युप गाभ्यो भविष्यति, तदर्थं तन

कर्तव्यं कर्मरथाशङ्क्याऽऽह— न चेति । तत्राऽऽद्यं वादमादत्ते-
नैवेति । तं व्याचष्टे— तस्येति । आत्मविदः स्वर्गापन्नु-
दयानर्थाव निरर्थेयसम्यक् च प्राप्तरवाश कृतं कर्माश्रयविरुध्यं ।
आत्मविदा चेत् कर्म न कियते तर्हि तेनाऽकृतेन तदर्थानर्थो भविष्य-
तीति तत्रप्राकृत्यालम्बं तस्य कर्तव्यं कर्मति दाहते— तर्हितीति ।
द्वितीयपादनांतरमाह— नेत्यादिना । अतो न तदश्रयार्थं

इतमर्षवदिति शेषः । द्वितीयं भागं विभजते— न चास्येति ।
व्यपाश्रयमात्मन् नैति सम्बन्धः । पदार्थमुक्तत्वा वाक्यार्था-
माह— कश्चिदिति । मृतविद्योयस्याऽऽश्रितस्यापि क्रिया-

द्वारा प्रयोजनप्रसवहेतुत्वमिति मत्वाऽऽह— येनेति । तर्हि
मयाऽपि यषोंकं तत्त्वज्ञानमाश्रित्य त्याज्यमेव फलैत्यनुत्तल्य
मतमागवुपाऽऽह— न त्वमिति ॥ १८ ॥

३ रा. भा.— असाधनायचात्तमदर्शनस्य मुक्तस्येव महायज्ञादिवर्णाश्रमोचितकर्मानारम्भ
इत्याह— यस्तु ज्ञानयोगकर्मयोगसाधननिरपेक्षः स्वत एवात्मरतिरात्माभिमुखः, आत्मनैव तृप्तः,
नाश्रयानादिभिरात्मव्यतिरिक्तैः; आत्मन्वेव च सन्तुष्टः, नोद्यानस्रक्चन्दनगीतवादित्रनृचादौ;
धारणपोषणभोग्यादिकं सर्वमात्मेव यस्य तस्यात्मदर्शनाय कर्तव्यं न विद्यते, स्वत एव सर्वदा
दृष्टात्मस्वरूपत्वात् ॥ १७ ॥

अत एव तस्यात्मदर्शनाय कृतेन तत्साधनेन नार्थो न किञ्चित्प्रयोजनम् । अकृतेनात्मदर्शन-
साधनेन न कश्चिदनर्थः, असाधनायचात्तमदर्शनत्वात् । स्वत एवात्मव्यतिरिक्तसकलाचिद्वस्तु-
विमुखस्यास्य सर्वेषु प्रकृतिपरिणामविशेषेष्वकाशादिषु भूतेषु सकार्येषु न कश्चित्प्रयोजनतया साधन-
तया वा व्यपाश्रयः; यतस्तद्विधुस्वीकरणाय साधनारम्भः; स हि मुक्त एव ॥ १८ ॥

४ वे. ता. चं.— एवं ज्ञानयोगाद्यधिकारिणोऽपि कर्म-
कृतव्यताया उक्तत्वात्, 'तन्मादसक्तः' [३१११] इत्यादिना
वक्ष्यमाणत्वाच्च तन्मध्ये 'यस्त्वात्तरतिः' इत्यादिश्लोकौ न
ज्ञानयोगाद्यधिकारिविषयौ, किन्तु फलदशाविषयादित्यभिप्राये-
णाह— असाधनायचेति । एतेन 'अग्र्यं सर्वभूतेभ्यो दत्त्वा
नेन्द्रम्यमाचरेत्' [ ] इत्यायुक्तस्यासाधनप्रारम्भेन
परत्याख्यानं निरस्तम्, तस्यापि हि स्वाश्रमधर्मनिष्ठस्य सर्व-
कर्मनिवृत्त्यभावात् । वर्णाश्रमविशिष्टस्यैव हि वर्णाश्रमधर्मो
रम्भः, न पुनर्वर्णाश्रमाधीनतामरूपविनिर्मुक्तस्येति मुक्तशब्दस्य
भावः । यस्त्विच्छति, तुशब्दः साधनविश्लेषार्थस्य इत्यभि-
प्रायेण ज्ञानयोगकर्मयोगसाधननिरपेक्ष इत्युक्तम् । कथं
तर्हि साधनाभावे साधनसिद्धिः ? इत्यत्राह— स्वत एवेति ।
प्रतिबन्धकं हि तत्रित्यर्थम्; आत्माभिमुखत्वं तु स्वत प्राप्त
मिति भावः । रतिशब्दोऽज्ञातिसृष्ट्यविषयः, तुत्यादेः घृष्ट-
इतिदेशात् । 'आत्मरतिरेव' 'आत्मन्वेव' इति पूर्वापरत्वं
'आत्मतृप्तः' इत्यन्वयवशास्यं विवक्षितमित्यभिप्रायेणाह—
आत्मनेवेति । रतितुष्टिश्चाह हि योपक्रमोग्यजन्यधीति-
विषयत्वात् प्रसिद्धाविलमिष्रेत्युत्तनुचितं व्यचष्टेयमाह—
नाश्रयानादिभिरेति, नोद्यानस्यादि च । 'आत्मरतिः'
इत्यादेर्व्यचष्टेयनय सङ्कल्प्य सूचयन्वाक्यार्थमाह— धार-
णेति । आदिसाधनेन भोगस्यानादि विवक्षितम्; यस्य तु
ज्ञानयोगनिष्ठस्यापि धारणादिकमनयानादिभिरेव तस्य कर्तव्यं
विषये एवेति भावः । ननु 'तस्य कार्ये न विद्यते' इत्य-
उक्ते, सुकस्यापि "कञ्जन् क्रीञ्जन्" [छ. उ. ८१११]
इत्यादिशब्दैश्चपत्वात् । न चान्न कार्यमिति "न तस्य कार्ये
क्षणं च विद्यते" [अ. उ. ६१७] इतिवज्जरीरादि निर्दिष्टयत्वे,

तत्रिष्यत्येदानीमनुपयुक्तत्वात्, तद्व्यन्तनियेधस्य च 'द्वारणा-
इवदुभयविष' [ब्र. सू. ४३११२] इत्यादियुक्तद्विषयधृतिभि-
र्विद्वत्त्वादित्याशङ्कोकं आत्मदर्शनाय कर्तव्यं न वि-
द्यते इति । 'यस्त्वात्तरतिः' इत्यादिनाभिप्रेतं हेतुं व्यनक्ति-
स्यत एवेति । 'स्वत एव सर्वदा' इत्युभान्या उत्पत्त्यर्थे
विनाशपरिहृताय च साधनापेक्षा नास्तीति ज्ञापितम् ॥ १७ ॥
अर्थचन्दस्यात्र प्रयोजनविषयता बद्धं 'तस्य कार्यं न विद्यते'
इत्यनेन पौनःकृत्यं परिहरति— न किञ्चित्प्रयोजनमिति ।
प्रयोजनाभावात् कर्तव्यं नास्तीत्युक्तं भवति । 'नाकृतेन' इत्य-
त्रार्थो न निषेध्यः, फलत्वरूपे प्रत्यवाय इत्यभिप्रायेणाह—
न कश्चिदनर्थ इति । अर्थानर्था ह्यात्मदर्शनतदभावात्; तत्र
पूर्वस्य सिद्धत्वात् न चाभ्यत्वम्, उक्तस्य चात्यन्तनिवृत्तत्वात्
निवृत्तीयत्वमित्यभिप्रायेणाह— असाधनायचात्तमदर्शन-
त्यादिति । 'न चास्य' इत्यादिना प्रतिबन्धनिवृत्त्यर्थमेव
नास्तीत्युच्यत इत्यभिप्रायेणाह— स्वत एवेत्यादि । अस्ये-
तिरात्र आत्मरतिरित्यादिनिर्दिष्टप्रकारपरामर्शात्त्यभिप्रायेणोक्त-
सकलाचिद्वस्तुविमुखस्येति । सर्वशब्दस्यात्रासङ्कोच-
नसात्तमेदमस्तप्राहृतमोग्यविषयतामाह प्रकृतीत्यादिना
सकार्यमित्यन्तेन । परिणामशब्देनात्र मृतशब्दस्य भवन-
क्रियायोगिपरत्वं दर्शितम् । 'अर्थव्यपाश्रयः' इत्युपार्थशब्दो
भाष्यप्रधान इति व्यनक्ति— प्रयोजनतया व्यपाश्रय इति ।
व्यपाश्रयः स्वीकरणम् । अर्थ एव व्यपाश्रयः स्वीकरणीयमिति
वाऽभिप्रेतम् । एतेन प्रयोजननिमित्तो व्यपाश्रय इति परव्या-
ख्या निरस्तः । नचास्येत्यपदेर्देवमिप्रायेण वा मुक्त एव
हि साधननिरपेक्ष इति श्लोकद्वयापेक्षितगमनाभिप्रायेण चोच्यते—
स हि मुक्त एवेति ॥ १८ ॥

५ आ. भा. भा.— तद्वर्तीय मनस्समाधानमपि न कार्यमित्यत आह— यस्त्विच्छति । रमणं
परदर्शनादिनिमित्तं सुखम् । श्रुतिरान्यत्राऽऽम्बुद्धिः । सन्तोषस्तज्जनकं सुखम् । 'सन्तोषस्तृप्तिकारणम्'
इत्यभिधानात् । परमात्मदर्शनादिनिमित्तं सुखं प्रासः । अन्यत्र सर्वानुभवाऽऽम्बुद्धिः । महच्च तन्मुख्यं च
गी. ११

तेनैवान्यत्रालम्बुद्विरिति दर्शयति—आत्मन्येव च सन्तुष्ट इति । तस्य एव सन्तुष्ट इत्यर्थः । नान्यत्किमपि सन्तोषकारणमित्यवधारणम् । आत्मना तृप्तः । न ह्यात्मन्यलम्बुद्विर्युक्ता । तद्वाचित्वं च 'वयं तु न वितृप्याम उक्तमश्लोकविक्रमैः' [भाग. १।१।१९] इति प्रयोगात्सिद्धम् । अध्याहार-स्त्वगतिका गतिः । 'आत्मरतिरेव' इत्यवधारणादसम्भ्रजातसमाधिस्थैव कार्यं न विद्यते ।

६ ज. प्र. दी.— एवमज्ञानिनः कर्म कर्मण्यमित्युक्तम्, इदानीं ज्ञानिनः कर्तव्याभावमाहति परव्याख्यानमसदिति भावेन सन्नतिमाह—तर्हीति; यथेव कर्मकारणे हानिस्तत्क-रणे च कामस्त्वहीत्यर्थः । परमेश्वरेऽपि मनस्सनाधानमस-म्भ्रजातसमाधिरित्यर्थः । न कार्यं प्रसन्नयेतेति शेषः । तत्र कर्मलोपस्यावश्यम्भावादिति भावः । अत्र रतिवृत्तिसन्तोष-शब्दास्तावद्वाच्ये—रमणमिति । परति स्वरूपकथनं, न शब्दार्थान्तर्भूतम् । तथा च पञ्चमेऽभिधानं बध्यते । तथात्रे जीवनिराकरणं च व्यर्थं स्यात्, यद्देशनादिनिमित्त-मुख ततोऽन्यत्र । तन्नक तृतीयमन्त्रम् । तृत्तिकारणं मुखमिति शेषः । इदानींमात्मशब्दस्य जीवविषयत्वप्रतीतिनिरासार्थ-मात्मरतिरिति समस्त पदं व्याख्याति—परमात्मेति । प्राप्ता आत्मरतिरिति शेषः । अनेनात्मनि रतिर्येथेति विग्रहः सूचितः । आत्मनो रतिर्येथेति वा । एवमुत्तरावप्यारमशब्दौ परमात्मार्थौ ज्ञातव्यौ । न चैवं सति तुष्टशब्दस्य परमात्मनो-ऽन्यत्रालम्बुद्विरर्थः स्यात् । तत्तदेव न वक्ष्यम्यम् । आत्मरति-रेवेश्वरधारणेनान्यरतिनिरासेन पौनरुक्त्यप्रसङ्गादित्यत आह—अन्यत्रेति । अलम्बुद्वित्वं प्राप्त्स्तुष्टशब्देनोक्त इति शेषः । अलम्बुद्विरिति पाठे तुष्टशब्दार्थे इति शेषः । अवधारणेनैवान्यत्र-रथभावे लभ्येऽपि सवारीमनाऽन्यत्रालम्बुद्विं वक्तुं तुष्ट इति पुनर्वचनम् । अवधारणस्यान्यत्रालम्बुदिनाद्यतोनेन चरितार्थस्य 'सवारीमना' इत्यवधारणवृत्तेरिति भावः । ननु 'सन्तुष्ट' इत्यनना-लम्बुद्विजनकं मुखं प्राप्त् इत्युक्त्यत इत्युक्तम्, तर्त्तिक विषय-जन्मम् १ उतात्मरत्याख्यम् २ । नाद्यः, विरोधात् । न द्वितीय, सस्यात्मरतिरुक्तदेनोक्तया पुनरुक्तिप्रसङ्गात् । कथं च तन्प्रा-न्यत्रालम्बुद्विजनकत्वं ? इत्यत आह—महद्वेति । चयन्दो-हेतौ ; तदात्मरत्याख्यं प्रागुक्त्वेव मुखं पुनरन्यत्रालम्बुद्विकारण-रेवेनोच्यतेऽपि न दोषः, तस्य च महत्त्वं सद्यन्देनोक्तमस्त-

स्कारणत्वं चोपपत्तमित्यर्थः । आत्मरति सन्तोषस्यन-गुण्ये चेत्, पुनरात्मनोति व्यर्थमित्यत आह—तस्य-एवेति । सन्तोषाख्यात्मरति केनास्य जाता ? इत्यपेक्षया मसम्भ्रजातसमाधिलक्षणया परमात्मनि स्थिरयेति ज्ञापयितुं आत्मनोत्युक्तिमित्यर्थः । अवधारणस्य प्रयोजनमाह—नान्य-दिति । अन्यदसम्भ्रजातसमाधिरुपारात्स्वभावात्, एतेनात्मरति-रेवेश्वरधारणेनास्य पुनरुक्ता परिहता । नन्वात्मतृप्त इति कोऽपि समासः ? इत्यत आह—आत्मनेनेति; न केवलनात्मरत्या-ख्येन मुखेन, श्रित्यु प्रसन्नेन परमात्मनेवेत्यर्थः । पञ्चमीसमास-कथं न स्यात् ? इति चेत्, न, असासक्यात् । 'अन्यत्र' इत्य-नेन ह्यस्य सामर्थ्यं, न तु तृप्तशब्दाद्येन, तृप्तशब्दायं एवावधार-थान्तरभूतेऽस्तीति चेत्, न; तस्य प्रकरणलभ्यस्य तदन्तर्भाव-भावात् । अन्यथा 'वयं तु न वितृप्याम' इत्यत्र ततोऽन्यत्रा-लम्बुद्विं न प्राप्नुम इत्यर्थप्रसङ्गात् । अस्तु तर्हि सप्तमीसमास इति; नेत्याह—न हीति । पूर्वविशेषणविरोधात्, प्रमाणान्तरविरोधा-वेति भावः । स्यादयं दोषो यदि तृप्तशब्दस्यालम्बुद्विवाचित्वं स्यात् । तदेव कुतः ? इत्यत आह—तद्वाचित्वं चेति । नन्व-तृप्तशब्दः प्रीत्यर्थः, न चैव सत्ययानुपपत्ति, उक्तमश्लोक-विक्रमैः ध्रुयमाणैर्निमित्तैरन्यत्र प्रीतिं न प्राप्नुम इत्यध्याहार-णोपपत्तेरित्यत आह—अध्याहारस्त्विति । गत्यन्तराद्विहा-गमनिष्ठा । अध्याहारो ह्यनुपपत्तकल्पनम् । तत्र कल्प-सङ्ग्राहे न दोषः, अन्यथा तु दोष एव । कल्पकं च गत्यन्तरादि-त्वम् । अन्यथाऽनुपपत्तिरिति यावत् । अत्र त्वलम्बुद्विजनक-यद्दीते विनाऽन्यध्याहारोण वाक्यायानुपपत्तेरुक्तोऽसाधिति-भावः । पञ्चीसमासस्तु 'पूणगुणसुहितार्थः' [अष्टा १।२।११] इति प्रतिषिद्धः । अपख्याख्यान निराचष्टे—आत्मरति-रेवेति । न ज्ञानिमात्रस्येलेवार्थः ।

५ अ. भा. भा.— स्थितप्रज्ञस्यापि कार्पो देहादिर्दृश्यते । यद्वा 'स्वधर्मो मम तुष्ट्यर्थः सा हि सर्वैरपेक्षिता' इति वचनाच्च पञ्चरात्रे । अन्यदाऽन्यरतिरपीपत्सर्वस्य भवति । न च तत्रालम्बुद्विमात्र-मुक्तम्; आत्मतृप्त इति पृथगभिधानात् । कर्तृशब्दः कालावच्छेदेऽपि चायं प्रसिद्धः । 'यो भुङ्क्ते स तु न दृष्यात्' इत्यादौ; अतोऽसम्भ्रजातसमाधारवैतत् ।

६ अ. प्र. दी.— इतोऽपि न ज्ञानिमात्रस्य कार्याभाव-इत्याह— स्थितप्रज्ञस्यापीति । स्वधर्मं कार्यं इति समन्वयः । आत्मरतिरेवधारणेऽपि कुनो न ज्ञानिमात्रविषयमेतत् ? इत्यत आह—अन्यदेति । अवधारणेन ह्यात्मरतिर्या-वश्येति । अन्यदसम्भ्रजातसमाधिहालादन्वदा सर्वस्य ज्ञानिनोऽपि-

परान्यरतिर्भवेतीत्युपपत्तिम्, अतोऽसम्भ्रजातसमाधिरुपपत्ति-रिक्तानां ज्ञानिनामित्यवधारणेन व्यावर्तित्वान्नात्र तद्विषयमेव-दिति भावः । ननु ज्ञानिनामन्यतौ विषयमात्रायपि तथा-लम्बुद्विरुपपत्तीरप्रारम्भरतिरेवेश्वरधारणमुपपन्न इत्यत आह—न चेति । एव श्लोके तत्र कार्याभावे प्रयोजकत्वेनात्मनो-

अन्यत्रालम्बुदिनात्रमलालम्बुद्धिरिति यावत्—नोका, किं तर्हि सर्वात्मनाऽलम्बुद्धिः ? कुत ? इत्यत आह—आत्मेति । अवधारणेनान्यत्रालम्बुद्धौ लब्धायामपि यत्प्रयत्नात्प्रसूत इत्यभिपद्ये, तेन सर्वात्मनाऽलम्बुद्धिरवधारणेनाभिप्रेतेति ज्ञायत इति प्राशुकम् । अतो ज्ञानिनात्रे नेदमुपपद्यत इत्यर्थः । यस्त्वात्मरतिरवेत्येतदसम्प्राज्ञातममाधिस्य एव सम्मधि, तथापि यत्पतति तदुर्विधितवत् य एवविध कदाचित्तस्य सर्वदा कार्य न विद्यत इत्येव व्याख्याने ज्ञानिमात्रस्य कार्याभाव सेत्स्यति । न ह्यत्र यदैव तदेति कालावच्छेदकशब्दोऽस्ति । आन्तरितिरिति समासस्तु रते क्तारमेवावष्ट इत्यत आह—कर्तृशब्द इति । अयं च यदा तदति रहितोऽपीत्यर्थः ।

आदिप्रदमेन यो दारान् परिशुद्धाति स गृहीत्यादे परिग्रहः । अयं भाव—‘तस्य कार्यं न विद्यत’ इत्युक्तेऽतिप्रसक्तौ सत्यामस्य व्यावर्तकं ‘यस्त्वात्मरतिरेव स्यात्’ इत्यननोक्तम् । व्यावर्तकं च द्विविधं भवति, विशेषणमुपलक्षणं चेति । तत्र व्यवच्छेद्यसमानकाल विशेषणम्, यथा सिद्धान्तसुदाहृत भाजनम् । अन्यथा उपलक्षणं, यथा पूर्ववत्सुदाहृत पत्नम्, तत्र विशेषण मुख्यं, विशेषणान्तेत्वात् । अन्यदमुख्यं वैपरित्यात् । ‘मुख्यास्तु ख्ययोश्च मुरये कार्यसम्प्रत्ययः’ । न चान्न विशेषणत्वग्रहणे माधकमस्ति, येनोपलक्षणमेतदिति प्रतीतं इति । कर्तृशब्द इत्युक्तस्य फलमाह—अत इति । एतत्कार्यराहित्यम् । ‘समाधावेव’ इत्युक्त्या समानकालता सूचयति ।

५ आ. मा. भा.—मानव इति ज्ञानिन एवासम्प्राज्ञातसमाधिर्भवतीति दर्शयति ; मनु अवधो धन इति धातोः । परमात्मरतिश्चात्र विवक्षिता । ‘निष्णावेव रतिर्यस्य क्रिया तस्यैव नास्ति हि’ इति वचनात् ॥ १७ ॥

६ ज प्र दी — न चासम्प्राज्ञातसमाधिस्यन्य कार्याभावे व्याख्यायमाने कदाचिदपरोक्षज्ञानरहितस्यापि असम्प्राज्ञातसमाधिसम्भवात् कार्याभावप्रसङ्ग इति चेत्, न, अपरोक्षज्ञानिन एव असम्प्राज्ञातसमाधिर्भवति नान्यस्यत्यस्याप्यस्य ‘मानव इति पदेन भगवतश्च दर्शितत्वादित्याह—मानव इति । ‘मानव’ इति कथं ज्ञानिनो वाचकः ? इत्यत आह—मन्ति ।

धातोर्न्यायव्यानादिति शेषः । अस्माद्धातोर्भवि उपप्रत्ययः । ततो मनुवन्नोद्योऽस्यास्तीति त्वस्मिन्नर्थे मनोरथमाश्रय इत्यर्थे वाऽणुप्रत्ययः । यद्वा धातोरेव वाणुप्रत्ययः । मनुष्य इति व्याख्याया मृष्यादिव्यावृत्तिर्यस्य चाप्येत । आत्मशब्दस्याप्यन्यथा व्याख्या निराकरोति—परमात्मेति । चशब्दोऽप्रधारणे । न स्वात्मरतिरित्यर्थः । ‘तस्यैव’ इत्यवधारणादिति ॥ १७ ॥

५ आ. मा. भा.—तस्य कर्मकाले वक्तव्योऽहमिति कञ्चित्प्रत्युक्त्वा तत्कृतावात्मरत्यधिकः समो वाऽर्थो नास्ति । न च सन्व्याद्यकृतौ कश्चिद्दोषोऽस्ति । न चैतदप्रहाय सर्वभूतेषु कश्चित्प्रयोजनाश्रयः । अर्थो येन दर्शनादिना भवति सोऽर्थव्यपाश्रयः । ज्ञानमात्रेण यत्रापि प्रसवायो न भवति, तदुच्यते नस्यापि सममिति न तस्य कर्मोपदेशोपयोग्ये तद्वति । इत्प्रकारव्यधानर्थमूचकं च तद्वति । महत्त्वेदृशत्वादिवत् ॥ १८ ॥

६ ज प्र दी —यदीय कार्याभावोक्तिर्ज्ञानिमात्रस्य, किं त्वसम्प्राज्ञातसमाधिस्यैव, तर्हि ‘नैव तस्य वृत्तार्थः’ इत्युक्तेर वाक्यं न सम्बन्ध्यते, असम्प्राज्ञातसमाधे करणस्यैवाभावेन तदप्रयोजनाभावकथनस्यैवायोगात्, ज्ञानिनस्तु करणसम्भवेन तदप्रयोगप्रतिषेधोपपत्तिरिति चेत्, न, तस्यैव मनस्वसाधानमपि न कार्यमित्याशेषस्य ‘तस्य कार्यं न विद्यते’ [३ । १७] इत्युक्तेर कस्मादुक्तं ? कर्मकृतिकाले त्वयाऽहमुद्बोधनीय इति कञ्चित्प्रत्युक्त्वा समाहितस्त्वेन योग्याहोदितोपायैर्द्वोषितकम करोतीति कुतो नोक्तम् ? इत्याद्यज्ञानिरासायेदमेवमुच्यते इत्यभिप्रेत्य व्याचष्ट—तस्येति । तस्यासम्प्राज्ञातसमाधिस्य कार्या नास्तीति सम्बन्धः । उक्तवोद्बुद्धस्येति शेषः । एव तर्हि तस्यैव महत्त्वसत्त्वादित्याद्युक्तिविशेषे दृश्यत उक्तम्—आत्मेति । समो वाऽऽत्मरत्या । समप्रतिषेधं कैमुत्यायं । न तु समस्यफलं कर्मात्प्राप्तं । नन्वत्र कथनेत्यस्य विशेषणकाङ्क्षायाः पक्षिणात्तार्थं इति सम्बन्ध्यते । तथा चेन्नमुक्तम् । न हि कदाचिदपरोक्षज्ञानिरस्ति, येन प्रतिषेधं सङ्गच्छते ; अर्थसंश्रिया

नादपि योग्यताया बन्धत्वात्कथनं दोष इत्यव्याह्रियते । तथा प्यधमेवाद्यकृतौ प्रत्यवायाप्राप्ते प्रतिषेधोऽसङ्गत एवेत्यतो ‘साकृतेन इत्येतेन व्याचष्टे—‘न चेति । मा मूयतादिकरणार्थं मुद्यान, नित्यनिमित्तिकाकरणे प्रत्यवायप्रक्षेपे, तदर्थं तु स्यादित्याशङ्कानिरासार्थमेतत् । सन्त्येति तत्कालेऽप्येव कर्मोच्यते । मा मूदल्पस्य यद्वाद्दरुणने प्रयोजनाभाव सन्व्याद्यकृतौ प्रत्यवायश्च, तथापि गुरुदेवतादिपूजाकरणशरणयोरप्रत्यवायौ स्यातामेव । अतस्तत्सन्धिप्रियाज्ञानमुद्यानाभावस्य कमेवेत्याशङ्कानिरासार्थं ‘न चास्य’ इत्युक्तं तदुक्तम्, उक्तविरोधादपेक्षयतो व्याचष्टे—न चैतदिति । एतदसम्प्राज्ञातसमाधानं आहायोर्धितस्येति शेषः । ‘अप्रहाय इत्यनेन गुवादिपूजाया अपि आधि क्यं निषेधति, आधिष्यत्यस्यैव पूर्वत्वमोपयोगिरात् । सर्वभूतसु गुवादिषु । नन्वर्थव्यपाश्रयो नामार्थप्राप्ति, तथा च सवमूदेभ्य इति स्यादित्यत आह—अर्थ इति । अनेनार्थस्य व्यापारप्रय शक्तिर्येन दर्शनादिना व्यापारणं भवतीति व्यभि

करणो बहुश्रीहिरयमित्युक्तं भवति । तथा च दर्शनादेर्वियया शुभादय इति सप्तस्युपपत्तिः । जनेनानर्थव्यप्याप्राप्त्युपलक्ष्यते । स्यादेतत्, किमनेनायासेन ? ज्ञानिमात्रविषयमेतर्किकं न स्यात् ? ज्ञानमात्रेण प्रत्यवायिमावात्तत्राप्यस्वार्थस्य सम्भवात् । अवधारणादेशोपचरितार्थत्वसम्भवादिष्यत आह— ज्ञानेति, तज्ज्ञानमात्रम् । इतिशब्दा हेतौ । एतत्कार्याभाववचनं प्रत्युत्

विरोधि ? इति हृदयम् । प्रत्यवायो न भवतीत्यज्ञोक्त्युक्तम् । वस्तुतस्तु ज्ञानिनोऽप्यस्ति । प्रतिषिद्धकर्मकरणदिनाऽग्नि-प्राप्तिरित्याह— ईपदिति । सूचिते च तदेव चित्तखेदः । उपलक्षणं चैतत् । मुक्तावानन्दहास इत्यपि शक्यम् । (पुनश्च) मुक्तावानन्दहास इति श्रीनिवासतीर्थः । उपलक्षणमिति कृष्णा चार्थदिष्ण्णी । तथा विहितकरणे नानन्दश्चिद्विरपीति ॥ १८ ॥

७ ह. पै. भा.— कर्मण्यनधिकृतस्य ज्ञानिनः कर्म न कर्तव्यमित्याह— यस्त्विति । यस्तु साहचर्य आत्मज्ञाननिष्ठ आत्मरतिरात्मनि रतिर्यस्य स आत्मरतिः । आत्मन्येव तृप्तः, नाञ्जरसादिना । आत्मन्येव च सन्तुष्टः सन्तुष्टो बाह्यार्थलाभे भवति तमनपेक्षयाऽऽत्मन्येव च सन्तुष्टः । आत्मविद-स्तस्य कार्यं करणीयं न विद्यते ॥ १७ ॥ किञ्च— नैवेति । तस्याऽऽत्मरतेः कृतेन करणेन नार्थः प्रयोजनं ; एवं नाप्यकृतेनाकरणेन कथितप्रत्यवायः । न चास्य विदुषः कश्चिद्ब्रह्मादिस्वावरान्ते-ष्वर्थव्यपाश्रयः कार्यार्थमाश्रयणम् ॥ १८ ॥

८ वं ब्र. गि— एवं तावत् 'ज्ञानयोगेन साङ्ख्यानो कर्मयोगेन योगिनाम्' [३।३] इति प्रस्तुत्य 'न कर्मणाम नारम्भात्' [३।४] इत्यादिभिन्नयोदशभिः श्लोके कर्मोपि कारिणा कर्मकर्तृव्यतप्रतिपादनेन 'कर्मयोगेन योगिनाम्' इत्येतद्विपुणतमुपपादितम्, इदानीं 'ज्ञानयोगेन साङ्ख्य-नाम्' इत्येतदुपपादयितुं ज्ञानिनः कर्मकर्तृव्यवभावं दर्शयति द्वाभ्याम्— यस्त्विति ।

तु शब्द पूर्वोक्तदिन्द्रियारामाद्वैलक्षण्यार्थः । तदेव दर्शयति— आत्मरतिरेवेति । आत्मन्येव इति श्रुतिश्च यस्य, न विषयेषु, स तथोक्तः । तत्र हेतु— आत्मतृप्त इति । आत्मन्येव तृप्तः । तत्रापि हेतु— आत्मन्येव सन्तुष्ट इति । विषयारामस्य हि विषयव्येव सन्तोषः । स प्रेमाभिलाषरूपो मनोवृत्तिविनेषः । ततस्तद्गोचरेनैव तृप्तिः । ततस्तेष्वेव च कीदा भवति, तदभावे तस्याश्वत्थवृक्षतुष्टिदर्शनात् । ज्ञानि नस्तु निरतिध्यानन्दस्वरूपात्मन्येव सन्तोषः, 'किं प्रजया कल्पियामो मेपा नोऽयमात्मा' [हृ उ ४।४।२२] इत्यादि श्रुतेः । तत् स्वाम्पानन्दानुभवमेवैव तृप्तः, "पुत्रवैवाशुत दृष्ट्वा नृप्यति [छा उ ३।१।३] इति श्रुतेः । तत् आत्मन्येव रतिः, 'आत्मरति आत्मरति [सु उ ३।१।४] इत्यादि श्रुतेः । एते च रतिरुत्सिस्ततोया वैपयिकस्येव ज्ञानिनो न मनोवृत्तिरूपा, निस्वामरूपा एवेत्येतत् 'आत्मन्येवात्मना तुष्ट' [३।५५] इत्यत्र भावयितम् । य पूर्वविधो मानवो भवति । मानवप्रणेन यः कश्चिदपि मनुष्य एव मृतं हनत्य, न तु बाह्यजानिना प्रकृतेर्गति सूचितम् । अथ हि भगवत्वादे— 'बाण्डालोऽस्तु स तु द्विजोऽस्तु पु'

रित्येया मनीषा मम' [श मनीषार्थः] इति । तस्य कार्य कर्तव्यं कर्म लौकिकं वैदिकं वा किञ्चपि न विद्यते ॥ १७ ॥

८ वं. ब्र. गि— इत ? इत्यत आह— नैवेति । तस्य आत्मरते कृतेन । भावे निष्ठा । कर्मकरणेन अर्थ स्वर्गपशुपु प्राथम्युदयरूप प्रयोजनं नैवास्ति, तस्याम्युदयार्थित्वामावात् । अतो न तावदम्युदयार्थं तस्य कर्मकर्तव्यता, नाप्यकरणे प्रत्यवायपरिहारार्थम्, यतस्तस्य अकृतेन नित्यनैमित्तिककर्मकांठेन एव इह लोके शिष्टार्थित्वरूपो वाऽऽश्रयो वा प्रत्यवाय प्राप्त रूपः कश्चिदर्थो नास्ति, अकर्मात्मदर्शिनस्तस्य विधिनिषेधविषयत्वात्, कर्मात्मदर्शिविषयकयोर्विधिनिषेधयोस्तस्मिन्नपुत्र इव छतैर्दृश्यस्य हृषीभावात् । एतदभिप्रायेणैव ज्ञानिनः पुण्यपापलेपाभावः श्रुतिराचष्टे— "एतत् ह वाच न तपति, किमहं साधु नाकरवम्, किमहं पापमकरवमिति" इति । [तै २।९]

ननु करणाकरणान्यामम्युदयरूपप्रत्यवायामावेऽपि 'देवान्मावय वाऽनेन' [३।११] इत्यादिपूर्वोक्तरीत्या ज्ञानिनोऽपि देवताराधनार्थं कर्म कर्तव्यम्, देवमातिपुरुषस्य सर्वपुरुषार्थ विरोधित्वादिवासाद्युपाह— न चाऽस्येति । अस्यात्मविद सर्वमृत्यु मन्नादिस्वावरान्तोऽपि कश्चिदपि अर्थव्यपाश्रय प्रयो जनसम्बन्धो नास्ति, ब्रह्मिष्ठतविशेषमाश्रित्य ताभ्योऽर्थं कोऽपि नास्तीत्यर्थः । "तस्य ह न देवाश्च नाभूया इत्येते आत्मा बोधो स भवति" [हृ उ. १।४।१०] इति श्रुत्या ऋषि ज्ञानिनं प्रति विद्वद्भाष्यरहितं देवानामसामर्थ्येतिपादनात् तत्कृतानर्थप्रसक्तिः । अतः 'देवान्मावयत इत्यादिकं कर्मोपि श्रुतिविषयम्, न तु ज्ञानिविषयमिति भावः' ॥ १८ ॥

९ वं. ब्र. गि— तदेव 'न कर्मणामनारम्भान्मेष्कर्म्यं पुरुषोऽश्रुते' [३।४] इति योगमार्गीयपुराणार्थवि-द्वयार्थं कर्म विहित विषयमित्युक्तम्, साङ्ख्यमार्गीयस्य तु ज्ञानमेव नानात्मभूत कर्मोपयुक्तमित्याह द्वाभ्याम्— यस्त्विति । तु पूर्व प्रकृतमेवार्थकं । आत्मन्येवेति । तृप्तिवृष्टिर्यस्य नानात्मनि इत्यात्मेवकारित्वेन साङ्ख्यमार्गीयो मुनिरुच्यते । सत्र हेतुसाह ॥ १७ ॥ नैवेति । तस्य कृतेन निषिद्धेन चार्थे पठं सुखदुःखादि नास्ति । विचारार्थमाश्रयः कश्चिन्नास्ति ॥ १८ ॥

१० पु. अ. त.— नन्वेवं चेत्तदा सर्व एव स्वद्रुक्ताः कथं न कुर्वन्ति ? इत्यत आह द्वयेन—यस्त्यात्मरतिरेवेति । यस्तु आभरतिरेव आत्मनि मय्येव रतिरेव तादृशः स्यात्, यश्च आत्मतृप्तं भगवद्भानन्देन तृप्तः सुखितः, आत्मन्येव भगवत्येव सन्तुष्टः स्वभोगापेक्षारहितः, तस्य कार्यं कर्तव्यं न विद्यते,

नास्तीत्यर्थः ॥ १७ ॥ तस्य तादृशस्य भक्तस्य कृतेनापि कर्मणा अर्थः प्रयोजनं पुण्यादिरूपं नास्तीत्यर्थः । अकृतेन च कच्चन प्रत्यवायपापदिकं च नास्तीत्यर्थः । अस्य भक्तस्य सर्वभूतेषु देवादेषु अर्थाधि मोक्षमक्यायार्थं च व्यपाश्रय आश्रयो नास्तीत्यर्थः ॥ १८ ॥

११ नी० भा० टी०— एवमीश्वरेण वेदयज्ञपूर्वकं जगत्कर्तुं प्रवर्तितमज्ञैरधिकृतैरनुवर्तितव्यमित्युक्तं, अस्याननुवर्तने च महान् प्रत्यवाय उक्तः, स प्रज्ञाविदमपि स्पृष्टेदिति सम्भावितामाशङ्कान् परिहरति— यस्तिवति । आत्मन्येव रतिः प्रीतिर्यस्य, न तु रुयादौ स तथा । नन्वात्मनि प्रीतिः प्राणिमात्रस्यानौपाधिकी अस्ति, प्रत्युत तदर्थत्वेनैव रुयादिष्वपि प्रीतिर्भवतीत्यत उक्तं 'आत्मतृप्तः' इति, आत्मनैव परमानन्दरूपेण तृप्तः, न मिष्टान्नादिना । ननु मन्दाग्निरपि रुयादौ न रमते, नापि मिष्टान्नेन तृप्यति, अत उक्तं 'आत्मन्येव च सन्तुष्टः' इति । मन्दाग्निर्हि धातुपूर्विकं जाठरीहीनं च कामयमान औपवाद्यर्थमितस्ततो भावति, न त्वात्मन्येव तुप्यति ; विद्वांस्तु रतिवृत्ति-दुष्टिरात्मनैवानुभवति । न रुयन्नधनादिभिरिति तस्य कार्यं कर्तव्यं किमपि नास्ति; क्रियाप्राप्यस्य कस्यचिदप्यर्थस्याभावात् ॥ १७ ॥ एतदेवाह— नैवेति । तस्यात्मरतेः कृतेन कर्मणाऽर्थः प्रयोजनं नास्ति, स्वर्गादौ लिप्सामावात् मोक्षस्य चाक्रियासाध्यत्वात् । "नास्त्यकृतः कृतेन" [सुं. च. १।२।१२] इति श्रुतेः । अकृते मोक्षः कृतेन कर्मणा नास्तीति श्रुत्यर्थः । अकृतेन विरुद्धकर्मणाऽपि अर्थो नरकादिरस्य नास्ति । अत्र कृताकृत-शब्दौ मित्रामित्रपदवत् परस्परविरुद्धार्थवाचितया पुण्यपापवचनौ । ये तु अकृतेनेति भावे निष्ठा नित्याकरणात् गदितत्वरूपो वा प्रत्यवायप्राप्तिरूपो वा कश्चाद्यो विदुषो नास्तीति व्याचक्षते तेषामप्यभावात् भावोत्पत्तेरनभ्युपगमात्नित्यानां काले चन्दनद्विविहितं क्रियते तत एव प्रत्यवायोत्पादो वक्तव्य इति घट्टकृतां प्रभातवृत्तान्त आपचते । अत्रोपपत्तिमाह— न चेति । चो हेतौ । यस्मात् आत्मरतेः सर्वभूतेषु चेतनाचेतनेषु उत्तममध्यमापमेषु कश्चिदपि अर्थव्ययाश्रयः सुखभोगात्मकप्रयोजनाभिन्नबन्धो नास्ति; आत्मरतित्वादेव निष्कामत्वाद्विदुषः पुण्यपापफलसम्बन्धो नास्तीत्यर्थः ॥ १८ ॥

असम्यग्ज्ञानिन एव निष्कामकर्मोपदेशः ।

तस्मादसक्तः सततं कार्यं कर्म समाचर ।

असक्तो ह्याचरन् कर्म परमाप्नोति पूरुषः ॥ १९ ॥

१ शां. भा.— यत् एवम्— तस्मादिति । तस्मादसक्तः सङ्घर्जितः सततं सर्वदा कार्यं कर्तव्यं नित्यं कर्म समाचर निर्वर्तय । असक्तो हि यस्मात् समाचरन्नीश्वरार्थं कर्म कुर्वन् परं मोक्षमाप्नोति पूरुषः सत्त्वशुद्धिद्वारेणेत्यर्थः ॥ १९ ॥

२ आ. शां. व्या.— सम्यग्ज्ञाननिष्ठत्वाभावे कर्मानुष्ठान-यावत् । मोक्षमेवापेक्षमाणस्य कथं कर्मणि फलान्तरवति भावस्यकमित्याह— यत् इति । तस्मान्ज्ञाननिष्ठाराहित्यादिति नियोगः स्यात् ? इत्याशाङ्क्याऽऽह— असक्तो हीति ॥ १९ ॥

३ रा. भा.— यस्मादसाधनायत्तात्मदर्शनस्यैव साधनाप्रवृत्तिः, यस्माच्च साधने प्रवृत्तस्यापि सुशक्तत्वाद्प्रमादत्वाच्चदन्तर्गततात्मयाथात्म्यानुसन्धानत्वाच्च ज्ञानयोगिनोऽपि देहयत्रायाः कर्मानु-वृत्त्यपेक्षत्वाच्च कर्मयोग एवात्मदर्शननिवृत्तौ श्रेयान् ; तस्मादसङ्गपूर्वकं कार्यमित्येव सततं यावदात्म-माप्ति कर्मैव समाचर । 'असक्तः' 'कार्यम्' इति वक्ष्यमाणकर्तृत्वानुसन्धानपूर्वकं च कर्मानुचरन् पूरुषः कर्मयोगिनैव परमाप्नोतीत्यात्मानं, प्राप्नोतीत्यर्थः ॥ १९ ॥

४ वे. ता. चं.— 'तस्मात्' इत्येत्त्वं कर्मणः कर्तव्यतायां । पूर्वोक्तसमस्तैवपरायशीत्यभिप्रायेणाह— यस्मादिति । 'असक्तः' कार्यम्' इत्युच्यते । कर्मणोऽनुष्ठानप्रकारपरमित्यभिप्रायेणोक्तं असङ्गपूर्वकं कार्यमित्येवेति । कार्यमित्येव, न तु तत्कार्यं

स्वर्गाद्यपेक्षेत्यर्थः । 'सततं' इत्यत्र ज्ञानयोगाधिकारे सत्यपि कर्मयोगस्यैवानुपेक्षयायाह— यावदात्मप्राप्तीति । ज्ञानयोगव्यवधानमन्तरेणापि कर्मयोग एवात्मप्राप्तिं साधयतीति

'असक्तो हि' इत्यादिनोच्यत इत्यभिप्रायेणाह- असक्त इति । कर्माचरन् परमाप्नोतीति । न पुन कर्माचरणा मन्तरमन्यत्कृत्वैवैव । 'कर्माचरन् परमाप्नोति' इत्युक्ते अर्थसिद्धं

कर्मणः साधनत्वं व्यनक्ति- कर्मयोगेनैवेति । अत्र प्राप्य- तथा निर्दिष्टः परो देहातिरिक्तात्मप्रकरणत्वात् प्रकृतेः परो जीव इत्यभिप्रायेणाह आत्मानं प्राप्नोतीत्यर्थ इति ॥१५॥

६ आ. मा. भा.— यतोऽसम्प्रज्ञातसमाचरेव कार्याभावः, तस्मात्कर्म समाचर ॥ १९ ॥

६ अ. प्र दी- तस्मादसक्त इति परामर्शविषयो न प्रती यतोऽस्तत् दर्शयन् व्याख्याति- यत् इति । त्व चेदानीं असम्प्र ज्ञातममापिनं भवतीति शेष । कर्मणोऽवदयन्तव्यत्वेऽसम्प्रज्ञात

समाधिविलोपप्रमत्तादेवमवश्य कर्तव्यमित्यतोऽस्यपि न इयां मिति परिचोदनायामसम्प्रज्ञातसमाधिस्यविलोपप्रतिगन्दी मोच यितु तस्य वैलक्षण्यमुक्त्वा तत्पलमिदमुच्यत इति नासङ्गति १५

७ ह. पै. भा.— त्वं तु कर्मण्यधिकृतः- तस्मादसक्तः फलसङ्गमर्जितः सततं सदा कार्यं कर्तव्यं कर्म युद्धादि समाचरानुतिष्ठ । किं तत् इति चेत् ? असक्तः सङ्गमर्जितो हि यस्मादाचरन् ननुतिष्ठन्कर्म परं परमात्मानमाप्नोति पूर्यः ; तस्मान्नित्यं कर्म कुर्वति सम्बन्धः ॥ १९ ॥

८ वं. प्र गि.— एव 'लोकेऽस्मिन्द्विधा निद्रा' [३।३] इति प्रस्तुत्य कर्मज्ञाननिष्ठे निपुणप्रपाय भङ्ग नाय कर्मनिष्ठामेव कर्तव्यत्वेनोपदिशति- तस्मादिति । यस्मात्त्वं नोक्तव्यज्ञाननिष्ठस्तस्मात् असक्तः परलक्ष्मणारहितः

सन् सततं कार्यं यावन्जीवादिभ्यस्तथा नित्यकर्तव्यत्वेनोक्तं कर्म सम्पत्तीश्वरात्प्राप्तमनुबुद्ध्या आचर । हि यस्मात् असक्तः कर्मो- चरन् पुरः परं मोक्षं चित्तशुद्धिज्ञानद्वारा प्राप्नोति ॥ १९ ॥

९ व० त० दी०— त्वं तु न साङ्गयज्ञानवान् । यतः तस्मादसक्तः कार्यं कर्म कुरु । स्वमिति साङ्गयोग- तत्त्वम् । यस्य यद्विहितं नित्यं नैमित्तिकं तदाचरन् असक्तः पुरयो ब्रह्मविद्याप्नोति परं पदम् । भगवदर्थमिति वाऽसङ्गपदार्थः । न हि कामव्यतिरेकेण कर्ममात्रं कश्चिद्देहाभिमानो करोति । नच "अहरह सन्ध्यायुग्रासीत" इत्यादौ नित्ये कर्मणि कामफलाश्रयणात्रैवमिति वाच्यम्, तथापि विधिप्रयोगेन कामफलकल्पनात्, प्रत्यवाय- परिहारस्यापि तत्त्वाच्च । ज्योतिष्टोमे स्पर्गकामवत् । अन्यथा प्रवृत्त्यनुपपत्तिः । अतो भगवत्कामनया कर्म कार्यमित्युक्तं भवति तदप्रे स्फुटीकरिष्यते ॥ १९ ॥

१० पु अ त — यतो भक्तानां कर्माधिकरणे अकरणे वा न कोऽपि पुरुषार्थो हानिर्वाऽस्ति अतस्त्वमपि मद्राज्ञारूपत्वे- नावश्यं तत्त्वत्वाकर्मं कुर्वित्याह- तस्मादिति । यस्माद्भग वद्भक्तानां कर्मकरणे न फलम्, अकरणे च न प्रत्यवाय, तस्मात्तै व्यसर्गोऽनासक्तः सन् सततं कार्यं नित्यकर्म समाचर कुरु ।

नन्वनासक्तेनापि कृतं कर्म वापकं भवत्येवेति चेत् आह- असक्त इति । पुरः पुरांगो भोक्ताधिकारी । हीति निश्चयेन असक्तः, न तु कापट्येन, कर्म आचरन् परं मोक्षं प्राप्नोती त्यर्थ ॥ १९ ॥

११ नी० भा० दी०— यस्मान्निष्कामस्य कर्मलेपो नास्ति तस्माच्चमपि असक्तः फलासक्तिश्च सतत सर्वदा कार्यं अवश्यकर्तव्यं कर्म नित्यनैमित्तिकं समाचर, हि यस्मात् असक्तः कर्माचरन् परं मोक्षं सत्त्वशुद्धि- द्वारेणाप्नोति ॥ १९ ॥

कर्मणैव हि संसिद्धिर्मास्थिता जंनकादयः ।
लोकसङ्घग्रहमेवापि सम्पश्यन्कर्तुमर्हसि ॥ २० ॥
यद्यदाचरति श्रेष्ठस्तत्तदेवेतरो जनः ।
स यत्प्रमाणं कुरुते लोकस्तदनुवर्तते ॥ २१ ॥

१ अत्र अनकट्टान्तेन ज्ञानिन कर्मात्मनो निराहृत, ' न हि प्रत्यक्षेऽनुपपन्न नामास्ति ' [वाच. भा १।३।३] इति न्यायात् । न च जनकेन श्रेष्ठेन ज्ञानोद्देश्यादौ नि कर्माण्यनुष्ठानानि, मोक्षमिति वाच्यम्, 'इयाज सोऽपि सुबहून् यज्ञान् ज्ञानं व्ययाप्यत् । अत्रविषामधिप्राय तर्तुं मश्रुमविद्यया' ॥ [वि पु ६।६] इति यज्ञानुष्ठानात्प्रागेव तस्य ज्ञानसम्पन्नत्वमैतान् ; इति हेतुष्यते- न तापत्रनक्रयं यज्ञानुष्ठानतमये मनोमला निदोषमपगता, किन्तु ज्ञानेन दयप्रयाया अपि विनाशिताहारादुत्था -

१ शां. भा.— यस्माच्च— कर्मणैवेति । कर्मणैव हि यस्मान् पूर्वं क्षत्रिया द्विदांसं संसिद्धिं मोक्षं गन्तुमास्थिताः प्रवृत्ताः । के ! जनकादयो जनकाश्वपतिप्रभृतयः । यदि ते प्राप्तसम्यग्दर्शनास्ततो लोकासङ्ग्रहार्थं प्रारब्धकर्मत्वात्कर्षणा सहैवासन्वयस्यैव कर्मसांसिद्धिमास्थिता इत्यर्थः । अथाप्राप्तसम्यग्दर्शना जनकादयः, तदा कर्मणा सत्त्वशुद्धिसाधनभूतेन क्रमेण संसिद्धिमास्थिता इति व्याख्येय-श्लोकः । अथ मन्यसे— पूरेरापि जनकादिभिरप्यज्ञानजिरेव कर्तव्यं कर्म कृतं, तावता नावश्यमन्येन कर्तव्यं सम्यग्दर्शनवता कृतार्थेनेति ; तथापि प्रारब्धकर्माप्युत्सर्गं लोकसङ्ग्रहमेवापि लोकस्वोन्मार्ग-प्रवृत्तिनिवारणं लोकसङ्ग्रहस्तमेवापि प्रयोजन सम्पश्यन्कर्तुमर्हसि ॥ २० ॥ लोकसङ्ग्रह कः कर्तु-

— किञ्चिद्वशिष्टा एव । तादृशा अपि च त स्फुलिङ्गा इव धातका एवेति तानपि क्षपयितुं विततशुद्धिस्थिता सम्पादयितुं च सुपयना खलु स्वस्य यज्ञाद्यनुष्ठाने प्रवृत्ति । स्पष्ट चैतदवगम्यते ' तर्तुं मत्सुमविविधा ' इत्यनन । तथा चैतन्मूलरूपा भुक्ति — ' अविद्यया मृत्यु तीर्त्वा विद्ययाऽमृतमभुते । [काण्वस ४०।११] इति ।— ' अविद्यया इक्षरापेणशुद्धया कृतामिहोपादिकमेणा मृत्यु मारुक् अन्त करणमल तीरता । अन्तश्शुद्धया कृतकृत्यो मूत्वा विद्ययाऽऽत्मज्ञानन अमृतम्— भावप्रधानो निर्दश, ' अमृतत्व मोक्षमद्युत प्राप्नोति ' इत्यनन्ताचार्यव्याख्यानम् । अथ च स्वयमेव ' ननक — ' अहमप्यविद्यया मृत्यु तनुकाम करोमि वै । राज्य यागांध विविधान् भोगै पुण्यस्य तथा [वि प ६।१०५] इति । तथा स्पष्टमेवोक्तं तत्कृतकमणा पापक्षयादित्वा फलमप्याख्यानोक्त सहोर्त्तदत्रै ' स कल्याणोपभोगैश्च क्षीणपापोऽमलस्तत । अथाप सिद्धिमत्य तथापक्षयफला द्विज ॥ ' [वि पु ६।१०४] इति । तस्मान्ननककृततायादिकर्मणा मनोमलनिर्हृणाथैव निस्सन्दिग्धमेव ।

२. तथा च ' ननकेन ज्ञानपरिपाकोऽस्मत्प्रत्यभिज्ञसिन्धिष्वक कर्माण्यनुष्ठानातीति न कथयन वतु शक्यम्, प्रत्युत एव कर्मभि कपाय पाचयित्वा शुभ्रते ज्ञाने सोऽपि स्वभावत प्राप्त सन्ध्यामभशाभिधियदिति प्रतिपत्तु युक्तम् । तथा च कश्चिन्ननकमेव प्रकृत्योक्त महाभारते— ' विदेहराज्यं च तदा प्रतिष्ठान्य सुनस्य वै । यतिधममुपासथात्यवसन्मिथिलाधिप ॥ साङ्ख्यज्ञानमधीयानो योगशास्त्रं च कृत्स्नम् । धर्माधर्मं च राजद्र । प्राहृत परिगृह्यन् ॥ [म भा ११।३।१९।१०,१८] इति । तदर्थं ' जनकादयो राजर्षयो ज्ञानिनामप्रेसरा कर्मयोगनैव संसिद्धिमास्थिता ' इत्यादिरामानुजप्रदिपादनेऽपि अमतिष्ठितमूलतया प्रतिपातमापय माने, ज्ञानोत्तमपि कर्मावश्यकमेवेति जल्पता नन्यानामनल्पमपि कल्पनाशिल्य ' आदाढवात चलति द्विपेदे चक्रीवत सागर एव फाडा ' इति न्यायेन सुदूरमप्रास्तनेवेति नात्र न्यूनारण क्रियते ।

ननु जनकस्य सन्ध्यासो नोपपद्यते, ' ब्राह्मणस्याधनाश्चत्वार । क्षपियस्यायात्रय । वैश्यस्यासौ ' [विला य सू १।१ १०—१२] ' चत्वारो ब्राह्मण्योऽका आधना भुक्तिचोदिता । क्षपियस त्रय प्रोक्ता ह्येवमेव वैश्यस्ययोः ॥ [यो या स १।२८] इत्यादिप्रमशान्त्र्येण क्षपियस्य सन्ध्यासाधिकासमावाक्यमामादिति चतुच्यते— ' त्रयाणा यणानां वेदमधीत्य चत्वार आधना । ' ब्राह्मण क्षपियो ब्राह्मि वैश्यो वा प्रनन्दहात । ' इति मन्त्रिणापोदाहृत— (२ व टी ८।१४) धर्मसङ्कल्प्यतिप्रमण्य दिमि त्रैवर्णिकानामपि प्रत्रय्याधिकारकोषनात् । ' भो भो राजन् । न दग्धव्यनेतद्विदुरासकम् । क्लेशवसमिद्वै व धे घन एव सनातन ॥ लोका' सान्त्वानिका नाम भविव्यन्यस्य मारत । यतिधर्मयवाप्तोऽसौ नैप शाक्य परत्तप ॥ [म भा १६।२६।२२,२३] इति दासोपुत्रस्यापि विदुरस्य ' अथ धर्मयुगे तस्मिन्योगधर्ममशुश्रिता । महोमनुजचरैरका सुलभा नाम मिथुके ॥ [म भा ११।३।१०] इति खिया अपि सुलभायाश्च यतिधमव्यपाश्रयणदर्शनात् । वार्तिककारचरचरैरपि— ' सवाधिकारविच्छेदि—' इत्यादिना सिद्धसन्ध्यासेऽधिकारनियममाभावस्य साधितत्वात् न ननकस्य सन्ध्यासाम्भव शङ्कनीय । पूर्वोदाहृतानि वचनानि तु ' ब्राह्मणानामपि धर्मो यद्विष्णोर्लिङ्गाधारम् । रापन्यवैश्ययोर्निति दत्तायेवमुनवच ॥ ' इति यौवायनादिवचनानुसरण कायाय दृष्टधारणादिनिषेधपरगातीति भाषवाचार्याः । (प स व्या २) कुन्निचकादिपरगातीति कमलाकरम् (नि सिं ३) विविदिश्या सन्ध्यासपाराधनस्ये इत्यं अमप्रकृतानुसरणेन ।

अथ क्षत्रियस्य जनकादे कथ कर्मणा ज्ञाननिष्ठाप्राप्ति ? ' ब्राह्मणा विविदिषति—' [वृ उ ४।४।२२] इति धृत्या ब्राह्मणस्यैव ज्ञानार्थकमविधानान् ब्राह्मणकृतलिनिकामकमणा मेव चेत् शुद्धिदारा ज्ञानसाधनत्वावगमात् । न च ' कर्मणैव ' इत्यादिप्रकृत्येतेव धुतिकल्पनया जनकादिकमणा तथात्वबोधकत्व स्यादिति वाच्यम् प्रत्यक्षपुर्या ब्राह्मणाधिकारपरया स्मृत्युर्बलाया भायेन धुतिकल्पकत्वावकाशात्—इति चेत्, ' श्रोतव्यो मन्त्रव्य [वृ उ २।४।५] इतिवर्णाविरोपणैव मुमुक्षो ध्वणादिसाधन विधानात्, ' जायमानो वै ब्राह्मणस्त्रिभिर्धनवा आयते ' [वै स ६।३।१०] इति श्रुताविव ' प्रकृतेऽपि ब्राह्मणप्रदस्य प्रदोर्नायत्वात् ' न अतकादिदृष्टकर्मणा ज्ञानसाधनत्वानुपपत्तिरिति ह्य । ब्राह्मणस्यैव प्रदयनाश्वतोपरादान तु पूर्वते शारत् भाष्ये [६।२।३१] इत्यन्यम् । यद्वा— ' वेदोऽन्त्यात्म लो गतम् [शाब १।५५] इत्याद्यभिधानवलाद्वेदवाचिनो ब्रह्मण्यश्व ' तदधीते—' [अथा ४।२।५९] इत्यपि निरुते ब्राह्मणशब्दो योगमहिम्ना त्रैवर्णिकपरो बोध्य । धर्मायानन्तरं च पदार्थ स्यात्कालोक्त इत्येवमित्यत् प्रवचनप्रसक्त्या ।

महति ? कथं च ? इत्युच्यते— यद्यदिति । यद्यत्कर्माऽऽचरति करोति येषु येषु श्रेष्ठः प्रधानस्तत्त-
देव कर्माऽऽचरतीतरोऽप्यो जनस्तदनुगतः । किञ्च स श्रेष्ठो यत्प्रमाणं कुरुते लौकिकं वैदिकं वा,
लोकस्तदनुवर्तते तदेव प्रमाणीकरोतीत्यर्थः ॥ २१ ॥

२ आ. शां. व्या.— यद्यपि जितेन्द्रियोऽपि विवेकी श्रव-
णादिभिरजस्रं ब्रह्मणि निष्ठातुं शक्नोति, तथापि क्षुधियेण त्वया
विहितं कर्म न त्वयाज्यमित्याह— यस्माच्चेति । तस्मात्त्वमपि
कर्म कर्तुमर्हसीति सम्बन्धः । इतोऽपि त्वया विहितं कर्म कर्त-
व्यमित्याह— लोकेति । पूर्वार्थे विभजते— कर्मणैवेति ।
कथं जनकादीनां कर्मणा सविद्धिप्राप्तिरुच्यते ? कर्मत्याजा हि
सम्पददर्शनवता प्रसिद्धा ससिद्धिरिति, तत्र किं जनकादयोऽपि
प्राप्तमन्यदर्शना स्युः ? उताप्राप्तसम्पददर्शना भवेयुः ?
इति विकल्प्य, प्रथम प्रत्याह— यदीति । लोकसङ्ग्रहाय
कर्मणा सर्वैव संसिद्धिमास्थिता इति सम्बन्धः । कर्मणा
सर्वैवेत्येतद्व्याकरोति— असन्त्यस्यैव कर्मैति । तत्र हेतु
माह— प्रारब्धेति । जनकादीनां सत्यपि ज्ञानित्वे प्रारब्ध
कर्मवशात्कर्मांपरित्यज्यैव लोकसङ्ग्रहाय प्रवर्तमानानां ज्ञान-

माहात्म्यादुपपन्ना ससिद्धिरित्यर्थः । द्वितीयमन्य पूर्वार्थ-
नैवोत्तरमाह— अथेत्यादिना । द्वितीयार्थव्यावर्त्यामाहा-
द्वामुत्थापयति— अथेति । अज्ञानकृतार्थेन कर्तव्यं कर्मैत्येतावता
ज्ञानवता कृतकृत्येन न तत्कर्तव्यमित्युक्तमर्हतीति— तथा-
पीति । तर्हि मयाऽपि ज्ञानवता कृतार्थेन कर्म न कर्तव्यमित्या-
वाङ्मार्तुनस्य कर्तव्यमेव कर्मैत्युत्तरार्थव्याख्यानेन कथयति—
प्रारब्धेति ॥ २० ॥ ज्ञानवता कृतार्थेन लोकसङ्ग्रहायैवमपि
न प्रवर्तितव्यमित्याशङ्कामुत्थाप्य परिहरति— लोकेत्यादिना ।
शुताध्ययनसम्पत्त्वेनाभिमतो यद्यद्विहितं प्रतिषिद्धं वा कर्मानु-
विष्टं तत्तदेव प्रकृतो जनोऽनुवर्तते । तेन विद्यावताऽपि लोक-
मर्यादास्वापनार्थं विहितं कर्तव्यमित्यर्थः । धेष्टानुसारित्वमितरे-
पामाचारे दर्शयित्वा प्रतिपत्तावपि दर्शयति— किञ्चेति ॥ २१ ॥

३ रा. भा.— यतो ज्ञानयोगाधिकारिणोऽपि कर्मयोग एवात्मदर्शने श्रेयान्, अत एव हि
जनकादयो राजर्षयो ज्ञानिनामग्रेसराः कर्मयोगेनैव संसिद्धिमास्थिता आत्मानं प्राप्तवन्तः । एवं
नयमं मुमुक्षोर्ज्ञानयोगानर्हतया कर्मयोगाधिकारिणः कर्मयोग एव कार्य इत्युक्त्वा ज्ञानयोगाधि-
कारिणोऽपि ज्ञानयोगात् कर्मयोग एव श्रेयानिति सहेतुकमुक्तम् । इदानीं शिष्टतया व्यपदेशस्य
सर्वथा कर्मयोग एव कार्य इत्युच्यते— लोकसङ्ग्रहं पश्यन्नपि कर्मैव कर्तुमर्हसि ॥ श्रेष्ठः कृत्स्न-
शास्त्रज्ञतयाऽनुप्राप्ततया च प्रथितो यद्यदाचरति, तत्तदेवाकृत्स्नविज्ञानोऽप्याचरति; अनुष्ठीय-
मानमपि कर्म श्रेष्ठो यत्प्रमाणं यदङ्गुक्तमनुतिष्ठति, तदङ्गुक्तमेव अकृत्स्नविज्ञानोऽप्यनुतिष्ठति,
अतो लोकरक्षार्थं शिष्टतया प्रथितेन श्रेष्ठेन स्ववर्णाश्रमोचितं कर्म सकलं सर्वदाऽनुष्ठेयं; अन्यथा
लोकनाशजनितं पापं ज्ञानयोगादप्येनं प्रच्यावयेत् ॥ २० ॥ २१ ॥

४ घे. ता. सं.— कर्मयोगस्य व्यायस्त्वं शिष्टानुष्ठा-
नेनोदाह्रियते— कर्मणैवेति । हिंसन्स्त्विति ज्ञानयोगाधि-
कारं दर्शयति— राजर्षयो ज्ञानिनामग्रेसरा इति । राजानो
हि विन्तृशांण्यमनस, तथापि ऋषिवादीन्द्रियामंयराः,
तत्रात्यात्मविदः, तथापि निरसर्गनिष्कृतिन्द्रियत्वात् प्रष्टोत्य
सिद्धयवादिना च तेषामप्रणया इत्यर्थः । 'कर्मणैव' इत्येव
कारो ज्ञानयोगश्चस्यापि कर्मयोगानुवर्तिपरः । सविद्धि-
शब्दस्य परमाजोतीत्युक्तनिदर्शनरत्वात् आत्मानं प्राप्तवन्त-
इत्युच्यते । एव च सति कर्मणैवेति पूर्वप्रणयज्ञानयोगनैरेपेक्ष्यपर-
मवपारम्परानुगमं भवति । उत्तराश्रमस्यैवमुक्तं सङ्गृहणोद्भूतमि-
त्यमिति । 'इदानीं' इत्यनेन 'लोकसङ्ग्रह' इत्यादिकं विद्वान्-
सः समाचरन् [३१२६] इत्यन्तमपि-च्छन्तम् । सर्वथेति ।
शेष्ठशास्यं, शोडशशतत्रिंशत्वारिंशत्तमं ज्ञानयोगादपि प्रच्याय-
कनेभ्यस्तथापरिहारार्थं प्रेष्यते । 'लोकसङ्ग्रहमर्हसि' इत्यन्वये
श्रेष्ठसङ्ग्रहस्वाप्रधाना मदीयं, परमपरीत्युक्तं तु कर्मकर्तव्यं

ताया पूर्वोक्तेषुभ्यो लोकसङ्ग्रहस्याधिक्यं योत्तेत्ययमन्वय-
उक्तः । एवकारो ज्ञानयोगस्यवच्छेदाय कर्तुमेवाहंसीत्यन्वेष्य
इत्यभिप्रायेणोक्तं— कर्मैव कर्तुमर्हसीति । यद्वा 'लोक-
सङ्ग्रहमेव' इत्येवकारो लोकसङ्ग्रहस्य नैरेपेक्ष्यपरः, 'कर्मैव'
इति तु प्रकरणावप्रसूयम् । 'अर्हसि' इत्यनेन कर्मयोगैकानुष्ठान-
कारणमनुनस्य वैशिष्ट्यं योत्स्यते । श्रेष्ठ इति । 'प्रथास्यन्
ध.' [अथा ३।३।६०] इत्यनुष्ठानप्रथास्यतम इत्यर्थः ।
तथास्य प्रथास्यतमत्वमनुगुणानामनुविषेयानुष्ठानस्योपयोगीति
मत्वा 'तान्कृत्स्नविदो मन्दान् कृत्स्नविप्रं विद्यालयेषु'
[३।२९] इति वदयमाणं चातुष्पन्थाय कृत्स्नशास्त्रज्ञतया-
ऽनुप्राप्ततया च प्रथित इत्युच्यते । अकृत्स्नविदोऽनुष्ठान-
कृत्स्नविदोऽप्यनुगुणमयाकावाचवपि अग्रशिष्टतयाऽनुविषेया
गुणान्ता नाम्नीति तदवच्छेदाय पदप्रथम् । 'स यत्प्रमाणं
पुष्टेन' इत्यत्र 'स यत्प्रमाणं प्रमाणीकरोति तदनुवर्तते लोकः'
इत्यन्वितमर्थं तदनुवर्तनस्य तदनुगुणानुगुणमयादप्येनं पुनरुक्तिः

स्यात् । कुस्त इति चैतद्बुध्यत इत्यस्मिन्नर्थे नेतव्यम् । 'लोक-
संप्रदमेवपि सत्परयत्नं कर्तुमर्हसि' इति पूर्ववाक्ये च 'कर्तु-
मर्हसि' इत्येतावन्मात्रमुक्तम्, युतिस्त्वत्पादिकमपि प्रमाणी-
कर्तुमर्हसीत्यनुपपन्नम् ; येन तदर्थमिदमुच्यते 'यथाचरति'
इत्यत्रिन्वत्युपेयस्वरूपे निर्दिष्टे सत्प्रकारे त्वपेक्षिते सुमुत्तमा
जायते ; अतस्तदभिधानमेवोचितमित्यादिप्रमाणेण यत्प्रमाणं
यदङ्गयुक्तमित्युक्तम् । प्रमाणशब्दोऽत्रावधिपरः ; अनुपेय
कर्मत्वस्वरूपस्य चावधिप्रदान्नेव ; अत एव हि विष्यन्तशब्देने-
तिस्त्वन्वयात्प्रचरन्ति । यत्प्रमाणं यथायुतमितियाद्यवप्रकाश-
भाष्यमन्येतत्परमेव । अस्मिन्नर्थे 'कुस्त' इतिशब्दस्वारस्य-
प्रदर्शनाय अनुतिष्ठतीत्युक्तम् । अन्यथाऽप्यन्तरे लक्षणा

स्यादिति भावः । यत्प्रमाणमिति निर्दिष्टविशिष्टसिद्धयर्थे
तच्छब्दार्थमाह तदङ्गयुक्तमिति । ननु यच्छब्दनाम्नि निर्दिष्टे
कथं तच्छब्दनाम्निविशिष्टपरामर्शः ? इत्यर्थ- यदङ्गयुक्तमनुतिष्ठति
तदाचरतीत्युक्ते तदङ्गमाचरतीत्येव शब्दद्वयतिः । अत्रस्य चाति-
पृथग्भावयोगात् अर्भतस्तदङ्गविशिष्टमिति सिद्धम् । आभि-
प्रायिकौ करणाकरणयोरर्थानर्थौ प्रमाशयति-अत इति ।
लोकानुविधेयगुणान्त्वादित्यर्थः । सर्वदेति यावदात्मना-
तीत्यर्थः । ननु स्वयं यदि ज्ञानयोगेन मुक्तो भवति किमस्य
लोकेन सहृद्वीतेनासहृद्वीतेन वा ? इत्यत्राह- अन्यथेति ;
ज्ञानयोगाधिकार्यहमिति ह्युक्त्वा कर्मयोगपरित्यागेन सतीत्यर्थः ।
'ज्ञानयोगादपि' इत्यपिशब्द उभयपक्षताद्योतयति ॥२०॥२१॥

५ आ. मा. भा.— आचारोऽप्यस्तीत्याह— कर्मणैवेति । कर्मणा सह कर्म कुर्वन्त एवेत्यर्थः ।
कर्म कृत्वैव ततो ज्ञानं प्राप्य वा, न तु ज्ञानं विना ; प्रसिद्धं हि तेषां ज्ञानित्वं भारतादिषु । "तमेवं
विद्वानमृत इह भवति" [उ. पू. उ. १।६] इत्यादिश्रुतिभ्यश्च । अत्रापि कर्मणां ज्ञानसाधनत्वोक्तेश्च
बुद्धियुक्ता इति । गत्यन्तरं च "नान्यः पन्थाः" [श्वे. उ. ३।८] इत्यस्य नास्ति इतरेषां ज्ञानद्वारा-
ऽप्यविरोधः । यत्र च तीर्थाथैव मुक्तिसाधनमुच्यते 'ब्रह्मज्ञानेन वा मुक्तिः प्रयागमरणेन वा । अधवा
स्नानपात्रेण गोपत्यां कृष्णसन्निधौ' इत्यादौ तत्र पापादिमुक्तिः स्तुतिपरता च । तत्रापि हि
कुत्रचिद्ब्रह्मज्ञानसाधनत्वमेवोच्यते । अन्यथा मुक्तिं निषिध्य 'ब्रह्मज्ञानं विना मुक्तिर्न कथञ्चिदपीष्यते ।
प्रयागादेस्तु या मुक्तिर्ज्ञानोपायत्वमेव हि' इत्यादौ । न च तीर्थस्तुतिवाक्यानि तत्प्रस्तावेऽप्युक्तं
ज्ञाननिषेधं व्रन्ति । यथा कञ्चिद्द्वेषं भृष्टं प्रत्युक्तानि 'अयमेव हि राजा, किं राजा ?' इत्यादीनि ।
यथाऽऽह भगवान्— 'यानि तीर्थादिवाक्यानि कर्मादिविषयाणि च । स्तावकान्येव तानि स्युरज्ञानां
मोहकानि वा ॥ भवेन्मोहस्तु महृष्टेर्नान्यथा तु कथञ्चन' इति नारदाये । अतोऽपरोक्षज्ञानादेव मोक्षः ।
कर्म तु तत्साधनमेव ॥ २० ॥ स यद्वाक्यादिकं प्रमाणीकुरुते, यदुक्तप्रकारेण तिष्ठतीत्यर्थः ॥ २१ ॥

६ ज. प्र. श्लो.— कर्मण एव मुक्तिसाधनत्वमुच्यते इत्य-
न्यायाप्रतीतिनिरासाय 'कर्मणैव हि' इत्यस्य तारपर्यं ताव-
दाह— आचारोऽपीति । विहितभ्य कर्मणः कर्तव्यताया
प्रमाणमिति शेषः । अपिः पूर्वोक्तहेतुसमुच्चये । कर्मण एव
मोक्षकारणत्वं तृतीयोच्यते इतिप्रतीतिनिरासाय व्यावर्धे—
कर्मणेति । नन्वेवं सहयोगे तृतीयार्थं व्याख्यायमानाया
जनशब्दः कर्मणा सहैव मुक्तिमारब्धता इति वाच्यार्थः
स्यात् । न चायं युक्तः, 'पुत्रेण सहैवागतः पिता' इत्यत्र यथा
उपस्थाप्यागमनात्पत्यः प्रतीयते तथा कर्मणेऽपि मुक्तिमाप्स्य
तन्वय प्रवृत्तित्यत आह— कर्मतेति । यद्यपि भूयमाण-
क्रियाया सहयोगो नोपपद्यते, तथाप्यभ्याहतावान्तरक्रियाया-
मुपपद्यते एव । तथा यथा 'सहैव दशभिः पुत्रैर्भारं वहति
गर्भेश्च' इत्यत्र दशभिः पुत्रै सहैव वर्तमानाऽप्येकेभ्यं भारं
वहतीत्यर्थः ; तथाऽत्रापि कर्मणा सहैव वर्तमाना. कर्म कुर्वन्त
एवेत्यर्थं उपपद्यत इति भावः । द्विषाऽपि सहयोगमभिप्रेत्य
समासविधौ पाणिनिरविशेषप्रमाणीत्वं 'तेन चरेति तुच्ययोगे'
[अष्टा. २।१।२०] इति । कर्मसाहित्यं च मुक्त्याप्तान्द-
इवपर्यमिति शास्त्रमम् । 'उपपरविभक्तं. कारकविभक्ति-
मी. ४०

बलीयसी' इति चेत, सत्यम् ; वक्ष्यमाणवाधात्तत्परिग्रहोपपत्तेः ।
अस्तु वा करणे तृतीया, तथापि 'लाभलेन वयं जीवाम.'
इतिवत्परामर्शेण कर्मणो मुक्तौ कारणत्वमित्याह— कर्मतेति ।
सिद्धिमाप्स्यता इति वेत्यर्थः । पिद्विशब्दो ज्ञानार्थः, वेत्यस्या-
प्युपलक्षणमेतत् । यथाप्रतीत्यर्थः किं न स्यात् 'इत्यत आह—
न त्विति । ज्ञानं विना केवलेन कर्मणा जनकाद्य मिद्धि तता
इत्यमस्तु नेत्यर्थः । प्रसिद्धं हीति । द्विषादो हेतौ । अस्तु
तेषां ज्ञानित्वं, मुक्तौ तु कर्मव कारणमित्यत आह— तमेव-
मिति । अत्रापि भीत्यायमपि 'कर्मजं बुद्धियुक्ता हि' [२।५९]
इत्यादावित्यर्थः । 'प्रागज्ञानात् ज्ञानसाधनं, पश्चात्मुक्तिसाधनं'
इति समुच्चयवादिना मते, न तु केवलकर्मनादिनाम् । न नात्र
प्रमाणमप्यस्ति । ननु यथा मोक्षस्य ज्ञानसाध्यत्वं "तमेवं"
[उ. पू. उ. १।६+ते. भा. ३।१।३] इत्याद्यागमा सति ।
तथा कर्मसाध्यत्वेऽपि "अयमसोमयुता अभूय" [कर्मन्.
६।१।११ अ. शिर उ.३] इत्यादयो वियन्ते तत्कर्म निर्णय
इत्यतः सात्रकाद्यत्वमिदवाद्यवत्त्वादिवाह— गत्यन्तरं
चेति । ज्ञानद्वारति व्याख्यानेऽपीत्यर्थः ।

ननु कर्मवाक्यान्वयपि ब्रह्मज्ञानेन वेत्यादीनि निरवकाशानि सन्ति, तत्र ब्रह्मज्ञानममानकक्षयतया तीर्थस्नानादेहकत्वबोक्त व्याख्यानायोगात् । अतः पुनरनिर्णय एवेत्याशङ्क्य तेषामपि साधकाशत्वमाह— यत्रेति । तीर्थान्दीति, तस्नानादी लर्थे । पापादिमुक्तिर्मुक्तिशब्दाद्यर्थ इत्यर्थे । न च सर्वत्र मुक्तिशब्द एवास्ति, समारमुक्तिरित्यादेरपि सम्भवात्, अतो गत्यन्तरमप्याह— स्तुतीति । प्रशस्तत्वोपलक्षणेत्यर्थे, प्रशस्तत्वमाहृश्येन गौणी वा । दुष्टजनव्यामोहनाथैस्त्वस्यानुप लक्षणमेतत् । कुत एतत्कल्प्यते ? इत्यत आह— तत्रा-
पीति । यत्र तीर्थज्ञानादिक मुक्तिमाधनमुच्यते तत्रैव प्रशोभे सामन्तव्य तीर्थस्नानादीनाम् । अन्यथा ज्ञान विना या मुक्तिर्यन्मुक्तिमानसं वाक्यताविशेषाद्ब्रह्मज्ञानेन वेत्यादिभिरव श्रद्धाज्ञान विनेत्यादीना वाच किं न स्यात् ? इत्यत आह— न चेति । असाधारणसाधारणप्रमत्तोक्त्वादिनेति भाव । अत्र

७ ह. पै. भा.— इत्यत्र कर्म कर्तव्यम्- कर्मणैवेति । कर्मणैव हि पूर्वं क्षत्रिया जनकप्रभृतयः संसिद्धिं मोक्षं प्राप्तुं प्रवृत्ताः । यदि ते प्राप्तसम्यग्दर्शनाः केवलं लोकसङ्ग्रहार्थं कर्मणि प्रवृत्तास्तर्हि त्रमपि लोकसङ्ग्रहं लोकस्य धर्मपरिसङ्ग्रहं पश्यंस्तदर्थमेव कर्म कर्तुमर्हसि ॥ २० ॥ लोकसङ्ग्रहार्थं किं कर्तव्यं ? इत्युच्यते— यद्यदिति । यद्यत्कर्माऽऽचरति श्रेष्ठः प्रधानस्तत्तदेव कर्माऽऽचरतीतरो जनस्तदनुगतः । किञ्च स श्रेष्ठो यद्यौकिकं वैदिकं वा प्रमाणं कुरुते प्रत्येति, लोकस्तदनुवर्तते तदेव प्रमाणीकरोतीत्यर्थः ॥ २१ ॥

८ वै त्र नि.— सदाचारप्रामाण्यादपि कर्म कर्तव्य मित्याह— कर्मणैति । हि यस्मात् जनजातशत्रुप्रभृतय पूर्व राजपय श्रुतिस्मृतिरसिद्धा कर्मणैव शुद्धसत्त्वा संसिद्धिं सम्यग्ज्ञानं प्राप्ता, तस्मात्तमपि कर्मणैव संसिद्धो भवेत्यर्थे । इतोऽपि कर्म इवित्याह— लोकस्य स्वधर्मं प्रवर्तनं लोक-सङ्ग्रहं, तं लोकसङ्ग्रहं सम्यग्यपि कर्मैव कर्तुमर्हसीत्य-
न्वय ॥ २० ॥ कथं मयि कर्म उवाचि लोकसङ्ग्रहं स्यात् ? तत्राह— यद्यदिति । सर्वशास्त्रजतया शास्त्रार्थानु-

९ व० त० दी०— अत्र सदाचार प्रमाणयति— कर्मणैवेति । जनजाद्यः कर्मणैव जीवन्मुक्तदशामास्थि-
ताः । सयोगपृथक्त्वन्वायेनोभयसाधनेन कर्मणा ज्ञानसंसिद्धिं वाऽऽस्थिता इति । तदुत् सिद्धत्वाभिमानेऽपि तत्र कर्म कर्तव्यमेवावायति । लोकसङ्ग्रहार्थमपि स पश्यन् कर्तुमर्हसि ॥ २० ॥ यतः यद्यदिति ॥ २१ ॥

१० पु. अ त — एवमनात्मना कर्मकर्तारो मोक्षं प्राप्ता इत्याह— कर्मणैवेति । इति निश्चयेन कर्मणा अनात्मकर्मणा जनकाद्य संसिद्धिं अस्तिमास्थिता. प्राप्तवन् । जनकादयस्तु न माहात्म्यं प्रपन्ना इत्यनासत्त्वमपि तेषां कर्णं युक्तम् । न तु मम त्वा प्रपन्नमोचितमित्यानाह ग्राह— लोकसङ्ग्रहमिति । लोकसङ्ग्रहमपि सम्यग्यपि कर्तुमर्हसि । अत्रार्थे भाव— यद्यपि मनुष्येण नावश्यं तथापि मदात्मना लोकसङ्ग्रहार्थं कर्तुमेवा-
र्हसि, न तु राजनिर्वाहार्थम् । अर्धमेवार्थं एवकारेण विविचये ॥ २० ॥ तदु लोकसङ्ग्रहोऽपि भवतामनुचित

दृष्टान्तमाह— यथेति । इत्यादीनि नाय राजा किन्तु मुख्य एवेत्यादीनि तत्प्रस्तावेऽयुक्तानि । न मित्रन्तीति शेष । आप मयिदा चेय व्यवहृत्याह यथेति । महद्रेरित्येतदर्थप्रतिपत्त्यर्थं भगवानित्युक्तम् । तीर्थान्दीत्यानीति तीर्थस्नानक्षेत्रासादीना मोक्षसाधनत्ववाक्यानीत्यर्थं । कर्मैति यज्ञादप्रहणम् । आदि पदेन ध्यानादे. सङ्ग्रह । पूर्ववदर्थ । अज्ञाना सम्यग्ज्ञानायोग्या नाम् । उपसहरति— अत इति ॥ २० ॥

'स यत्प्रमाणं कुरुते' इत्यत्र यच्छ्रुतं प्रमाणमप्रमाण वा विवक्षितम् ? आद्ये प्रमाणं कुरुते इत्युक्तम्, स्थितस्य वरणभावात् । द्वितीयेऽर्थेमेव असाध्यत्वादित्यत आह— स इति । प्रमाणमेव सत् यद्वाग्भादिकं लोकेन प्रमाणतया ऽनवगतम्, तत्प्रमाणतया ज्ञापयतीत्यर्थः । यद्भैकमेवैदं पदं यत्प्रमाणं लौकिकं वैदिकं वा कर्म कुरुते इत्यनेनाभिप्रायण तात्पर्यमाह— यदुक्तेति ॥ २१ ॥

छान्तया च प्रथित श्रेष्ठ । स यद्यत् शुभमशुभं वा आच रति, तत्तदेव इतरस्तदनुयायकूलचित्तं जनोऽप्याचरति, न त्वयन् । ननु श्रेष्ठस्याप्याचारे वागमेव मूढप्रमाणम्, तदेव कुतो नं लोकचाराऽपि प्रमाणं स्यात् ? तत्राह— स इति । स श्रेष्ठ यद्यौकिकं वैदिकं वा प्रमाणं कुरुते प्रमाणत्वेन मन्वते, तदेव लोकोऽपि प्रमाणत्वेनानुवर्तते, न स्वातन्त्र्येण किञ्चित् । अतः श्रेष्ठेन त्वया वर्णाश्रमधर्माकरणे लोकोऽपि तमनुवर्तते इति लोकमरक्षणार्थं एवया कमावश्यमनुष्ठेयमित्यर्थः ॥ २१ ॥

पूर्वस्य आह— यद्यदिति । श्रेष्ठो मनुष्यो यदाचरति, तदेव मरो जन आचरति । स मनुष्यो यदेव प्रमाणं उरुते, लोकाः तदेवावर्तन्ते प्रमाणत्वेनाङ्गीकुरुते । अर्थे भाव— अनात्मनि लोकसङ्ग्रहो मदात्मना कर्तव्य, यतस्तदाचरणं इष्टा लोकोऽपि तथैव कुर्यात्, तस्यैव पात्रानेऽपि तदाऽनधिकारित्यात् । कर्मं तु न म्यादेव, यच्छ्रुतं च मद्रिच्छा न । यतो मतिः परमपृथगा कर्मसिद्धेश्च दीयते, न सर्वस्य । सर्वस्या दाने श्रुतिबोधिनेन । अतस्तदुपदेनेन श्रुतिप्रवृत्त्यर्थं वाचतः वापत्तेन कर्म कर्तव्य मिति भावः ॥ २१ ॥

११ नो० भा० दी०— अत्र शिष्टाचारं प्रमाणयति— कर्मणेति । कर्मणैव सह संसिद्धिं श्रवणादिसाध्यां ज्ञाननिष्ठानां गन्तुमास्थिताः प्रवृत्ताः जनकादयस्त्वाद्याः क्षत्रियाः; न तु सत्र्यासेन । ननु शुद्धचित्तस्य मम नास्ति कर्मपिश्रेत्याशङ्क्याह— लोकेति । लोकस्य सद्बुद्धः स्वधर्मं प्रवर्त्तनम् । ननु स्वप्रयोजनाभावेऽपि केवलं लोक-सद्बुद्धार्थं चेत्कर्म कर्तव्यं तदा विदुषां ब्राह्मणानामपि सत्र्यासो न स्यात्— यतीनेव सत्र्यासवर्मान् प्राहयितुं तेषां सत्र्यास इति चेत्, अर्जुनेऽपि न तदण्डवारितमस्ति । ननु क्षत्रियस्य सत्र्यासेऽधिकारो नास्तीति चेत्, लिङ्गधारणैऽधिकाराभावेऽपि भरतस्य भादिवद्विक्षेपकर्मत्यागमात्रेऽधिकारार । वार्त्तिके— 'सर्वाधिकारविच्छेदित्वात् ज्ञानं चेदश्रुपेयते । कुनोऽधिकारनियमो व्युत्थाने क्रियते बलात्' इति विद्वत्सत्र्यासे क्षत्रियादेरपि अधिकारस्य साधितत्वात्, अतो लोकसद्बुद्धो न मुख्यं कर्म प्रयोजनमिति चेत्, सत्यम्; 'न मे पार्थास्ति कर्त्तव्यं' [३१२] इति स्वदृष्टान्तेनाधिकारिकत्वावर्जुन एवैवं नियोज्यते, न क्षत्रियमात्रमिति तुष्यतु भवान् ॥ २० ॥ २१ ॥

लोकस्य धर्मसद्बुद्धार्थं कर्मकर्त्तव्यतायां श्रेष्ठाचारनिदर्शनम् । [२२-२४]

न मे पार्थास्ति कर्त्तव्यं त्रिषु लोकेषु किञ्चन ।

नानवाप्तमवाप्तव्यं वर्त्त एव च कर्मणि ॥ २२ ॥

१ शां. भा.— यद्यत्रापि ते लोकसद्बुद्धकर्त्तव्यतायां विप्रतिपत्तिस्तर्हि मां किं न पश्यसि ?— न म इति । न मे मम पार्थ ! नास्ति न विद्यते कर्त्तव्यं त्रिष्वपि लोकेषु किञ्चन किञ्चिदपि । कस्मात् ? नानवाप्तमवाप्तव्यं प्रापणीयम् ; तथापि वर्त्त एव च कर्मण्यहम् ॥ २२ ॥

२ आ शां. व्या.— कृतार्थत्वापि लोकसद्बुद्धार्थं विहितं कर्म कर्त्तव्यमित्युक्त्वा वैव भगवन्तमुदाहरणत्रेणोपन्यस्यति— यद्दीत्यादिना । अप्राप्तस्य प्राप्तये तथापि कर्त्तव्यसम्भवात् किञ्चिदपि विद्यते कर्त्तव्यमिति कथमुक्तं ? इत्याशाङ्क्याह— नानवाप्तमिति । प्रतीकमुपादाय व्याख्यानद्वारा विभावतोऽपि

कर्मप्रवृत्तिं सम्भावयति— नेत्यादिना । अन्वयार्थं पुनर्नो-ऽनुवाद । भगवतो नास्ति कर्त्तव्यमित्येतदाकाङ्क्षाद्वारा स्फोर-यति— कस्मादित्यादिना । प्रयोजनाभावे त्वयाऽपि नाशुभ्य कर्त्तव्यताङ्ग्य लोकसद्बुद्धयि ममापि कर्त्तव्यतामिति मत्वाऽऽह— तथापीति ॥ २२ ॥

३ रा. भा.— न मे सर्वेश्वरस्यावाप्तसमस्तकामस्य सर्वज्ञस्य सत्यसङ्कल्पस्य त्रिषु लोकेषु देवमनुष्यादिरूपेण स्वच्छन्दतो वर्त्तमानस्य किञ्चिदपि कर्त्तव्यमस्ति ; यतोऽनवाप्तं कर्मणाऽप्राप्तव्यं न किञ्चिदप्यस्ति । अथापि लोकक्षायै कर्मण्येव वर्त्त ॥ २२ ॥

४ वे. ता. चं.— मयाऽपि हि निरपेक्षेणैव लोकलोभे निष्कलाभायेनापि परमकारुणिकतया लोकक्षायै कर्मैव क्रियते ; त्वया तु सांप्रयेण सप्रत्यवायेन किमुनरित्युच्यते 'न मे पार्थ !' इत्यादिश्लोकप्रयेण । 'मे' इति पदेन कर्मवश्यचेतना-न्तव्याङ्गिनो यथास्थितो ह्रीश्वरः पराशुभ्यत इत्यभिप्रायेण विश्लेषणमित्यसिद्धविभूतिगुणपौण्ड्र्यस्य व्यञ्जनानि सर्वेश्वरस्ये-त्पादिविशेषणान्युक्तानि— सर्वेश्वरस्येति । भुक्तिंमृतीं हि ममे-चाका, सा वान्यैः लुप्तवर्तनीया, न हि मे नियन्त्रतरमरित, यद्भीन श्रयवायमयात्, धुर्यामिति भाव अथाप्तसमस्तकामस्येति । न च मे सङ्कल्पमात्रादसाध्यमितः पूर्वमभिलाषदशामात्रात्प्रमं प्रयो जनमस्ति, यदुपायतथा कर्म कर्त्तव्यमिति भावः । सर्वज्ञस्य सत्यसङ्कल्पस्येति । नापि मे कर्मवस्त्वाना देवमनुष्यतिरथा सञ्जातीयताऽवतीर्णत्वापि तेषामिव ज्ञानसदोच इच्छाप्रतिपातो

नाऽस्ति, यन्निरुपय कर्म कार्यमित्याशयः । 'त्रिषु लोकेषु' इत्यत्रार्थसिद्धिं विशेषमप्याहत्याह— देवमनुष्येति । उक्तं च भगवता पराशरेण 'समस्तवाकिरूपाणि तत्परोति जनेधरः । देवविर्यैः मनुष्याख्या चेष्टवन्ति स्वकीयल्या ॥ जगतामुपका-राय न सा कर्मनिमित्तजा । चेष्टा तस्याप्रमेयस्य व्यापिन्य न्याहतात्मिका' [वि पु ६।७।७१-७२] इति । 'नानवाप्त-मवाप्तव्यम्' इत्येतत्कर्त्तव्यताभावेऽपेक्षितहेतुपरतया व्याख्याति-यत इति । उत्तरश्लोकपर्यालोचनसिद्धिं प्रयोजनमाह— अथापि लोकक्षायै इति । 'अथापि' इति चत्तरस्यार्थः कर्मणि वर्त्त एवेत्युक्ते न कदाचिदपि कर्मणो विरम्य ज्ञानयोगमनुतिष्ठतीति पठितं, तद्यज्जनायोक्तं— कर्मण्येव वर्त्त इति । यदा प्रवृत्तौचित्यादेवक्तोऽत्र निप्रव्रजः ॥ २२ ॥

५ आ. मा. भा.— ॥ २२ ॥

॥ ६ ज. प्र. टी.— ॥ २२ ॥

७ ह. पै. भा.— तद्वर्षयति— न म इति । मे मम पार्थ ! कर्तव्यमनुष्ठेयं त्रिषु लोकेषु किञ्चन किमपि न । कुतः ? इति चेत्, न मेऽनवाप्तमप्राप्तमवाप्तव्यं प्राप्तव्यं प्रापणीयं नास्ति, तथापि कर्मण्येव वर्ते ॥ २२ ॥

८ घं. घ. मि.— किञ्च निष्ठत्वन्यकारणम्, मदाचारं पश्यता स्वभा मयेव कर्म वर्तेत्यमित्याह त्रिभिः— न म इति । हे पार्थ ! मे मम सर्वलोकेष्वस्य किञ्चिदपि कर्तव्यं कर्म नास्ति, तत्र हेतु— नामवाप्तमिति । हि यस्मात् त्रिषु लोकेषु अग्रहं यद् प्राप्तव्यं नास्ति, अवाप्तमस्तकाम-

त्वान् ; अतः प्रयोजनाभावात् किञ्चिकर्तव्यमित्यर्थः । एवं प्राप्तप्रापणीयं कृतकृत्योऽप्यहं कर्मण्येव वर्ते कर्मैव करोमि, त्रिषु वर्तव्यं स्वादृशानां कर्मकर्तव्यतायां इति भावः । 'पार्थ ! इत्यनेन च शूरापत्यापत्यत्वेन मन्समस्यम्, अतोऽहमिदं वर्तितुमर्हसीति दर्शितम् ॥ २२ ॥

९ व० त० दी०— अत्र चाहमेव निदर्शनमित्याह— न म इति त्रिभिः ॥ २२ ॥

१० गु. अ. त.— मयापि तथैव त्रियत् इत्याह— न मे कर्तव्यं नास्ति, न वा अनवाप्तं अवाप्तव्यं प्राप्तव्यं, तथापि पार्थेति । हे पार्थ परमाहृष्टहर्षित ! मे त्रिषु लोकेषु किञ्चन लोकमद्ग्रहार्थमहं कर्मणि वर्ते कर्म करोमीत्यर्थः ॥ २२ ॥

११ नी० भा० दी०— कर्मणि वर्ते एव, अहं कर्म करोम्येवेत्यर्थः ॥ २२ ॥

यदि ह्यहं न वर्तेयं जातु कर्मण्यतन्द्रितः ।

[सर्वेषां व्याख्यातॄणां 'वर्तेयं' इति पाठः । शां. नी. वर्तेयेति]

मम वर्तमानुवर्तन्ते मनुष्याः पार्थ ! सर्वशः ॥ २३ ॥

उत्सीदेयुरिमे लोका न कुर्यां कर्म चेदहम् ।

सङ्करस्य च कर्ता स्यामुपहन्यामिमाः प्रजाः ॥ २४ ॥

१ शां. भा.— यदीति । यदि हि पुनरहं न वर्तेयं जातु कदाचित् कर्मण्यतन्द्रितोऽनलसः सन्, मम श्रेष्ठस्य सतो वर्त्म मार्गमनुवर्तन्ते मनुष्याः हे पार्थ ! । सर्वशः सर्वप्रकारैः ॥ २३ ॥ तथा च को दोषः ? इत्याह— उत्सीदेयुरिति । उत्सीदेषुर्विनश्येयुरिमे सर्वे लोकाः, लोकस्थितिनिमित्तस्य कर्मणोऽभावात् ; न कुर्यां कर्म चेदहम् । किञ्च सङ्करस्य च कर्ता स्याम् । तेन कारणेनोपहन्यामिमाः प्रजाः ; प्रजानामनुग्रहाय प्रवृत्त उपहृतिमुपहननं कुर्यामित्यर्थः । ममेश्वरस्यानुरूपमापद्यते ॥ २४ ॥

२ आ. शां. व्या.— लोकसङ्ग्रहोऽपि न ते वर्तव्यः, विफलत्वादित्याशङ्कयाऽऽह— यदि हीति ॥२३॥ श्रेष्ठस्य तत्र मार्गानुवर्तित्वं मनुष्याणामुचितमेवेत्याशङ्क्य दूषयति— तथा चेत्यादिना । ईश्वरस्य कर्मण्यप्रतीतिं तदनुवर्तिनामपि कर्मानुप-

पत्तिरिति हेतुमाह— लोकस्थितेति । इत्येवमर्थेण कर्म कर्तव्यमित्याह— किञ्चेति । यदि कर्म न कुर्यामिति शेषः । सङ्करस्य कार्यं नश्यति— तेनेति । प्रजोपहृतिं वीर्यायते वेदिति तथा तत्र स्यात् इति सत्रोऽऽह— प्रजानामिति ॥ २४ ॥

३ रा. भा.— अहं सर्वेश्वरः मत्स्यसङ्कल्पः स्वसङ्कल्पकृतजगद्बुद्धयविमवलयलीलः स्वच्छन्दतो जगद्बुद्धयुतिमत्यां जातोऽपि मनुष्येषु शिष्टजनाग्रेसरवसुदेवगृहेऽवतीर्णस्तत्कुलोचिते कर्मण्यतन्द्रितः सर्वथा यदि न वर्तयाम्, मम शिष्टजनाग्रेसरवसुदेवसुदोर्बर्तमानकृत्स्नाविदः शिष्टाः (च) सर्वप्रकारेणापमोर्धमं हृत्यनुवर्तन्ते । ते च स्वकृतव्याननुष्ठानेनाकारणे प्रत्यवायेन चात्मानमलङ्क्या निरयमाभिर्नो भवेयुः ॥ २३ ॥

१ अथ 'मनुष्याणां महद्यु—' [७३] इति वदयमाणमनुबन्धुनामो धामन एवमाह—

तत्रेण कोटिभ्य वा धृष्टिदासमदित्यस्य ना । विवेके बुद्धयेऽप्ये तु नेभ्यस्त्य स्तस्यस्यि ॥

०५ वर्तेऽनुवर्तन्ते मनुष्याः सर्वशो मम । वर्तेति वर्तयन्त्येवमत्र कौन्तेयसार्थिः ॥

५ वर्त्म नापुर्वन्त आग्रतो मनुष्यः । मनुष्या नैव स इति वृत्त एवमपि श्रुत्यः ॥ इति ।

— अग्निगीता ।

४ वे. ता. चं.— कर्तव्यप्रयोजनयोरभावे किमर्थं तर्हि कर्म क्रियते ? इति शङ्कायामुच्यते 'यदि अहं' इति पूर्वश्लोकः 'त्रिषु लोकेषु' इति निर्देशान् सर्वव्यवहारपरः अथ तु 'मनुष्याः' इति दर्शनान् कृष्णावताराष्टाधारणः, 'तस्मादहं' इति निर्देश-स्येश्वरस्वभावसमुचितकृष्णावताराष्टाधारणाकारविषयतामाह— अहं सर्वेश्वर इत्यादिभिः । सर्वेश्वरः सत्यसङ्कल्प इति । पूर्ववदासकामत्वाविरोधाभ्युच्यते— स्वसङ्कल्पकृतेति । स्वसङ्कल्पमात्रेण सर्वं नियन्तुं शक्नोति ज्ञानप्रदानाद्विद्वारा प्रवर्तनार्थं जगदुपकृतिमर्त्यां जातोऽपीत्युक्तं, अन्यथा मृतावेशान्यायेन प्रवर्तिताना शास्त्रव्यवहाराभावान् तत्तदनुष्ठानाधीन फलं न स्यात् 'छन्दतः सम्प्रवर्तते' इत्याद्यनुष्ठानेण— स्वच्छन्दत इति, न तु कर्मणेत्यर्थः । कर्मफलभोक्तृत्वं व्युदस्यता जगदुपकृतिमर्त्याः इत्यनेन 'जगदुपकृतिमर्त्यं को विजेतुं समर्थः' [वि. पु. ५.३०।८०] इति पुराणोक्तिः स्मरिता । अविद्वान्कर्मव्यवहारोऽपीत्यभिप्रेतम् । "अज्ञायमानो बहुधा वित्रायते" [यजुसं. ३.११९. तै. आ. ३.११३] 'नाकारणात्कारणाद्वा' [वि. पु. ५.११] 'श्च्छाद्यद्वीताभिमतोऽहं' [वि. पु. ५.११।८४] इत्यादिकमत्रानुसंहितम् । अनुविधेयानुष्ठानत्वसिद्धयर्थे

हिशब्दोचितप्रसिद्धिकारविवरणार्थं चोक्तं मनुष्येष्वित्यादि । नन्वयमीश्वरः कस्मिन् कर्मणि वर्तते ? न ह्यस्य परमार्थतो वृणाध्रमाः सामान्यार्थयोग्यं मनुष्यत्वादिकं वाऽस्ति, येनाकर्मवश्य इच्छया कर्म कुर्वणोऽपि तत्तदुचितं कर्मोपाददीत— इति शङ्काया 'कुलोचितमिति धाव धर्म स्व बहु मन्यते' इत्याद्यनुष्ठानेण— तत्कुलोचित इति । अयं भावः— सत्यमस्य परमार्थतो वृणाध्रमादिकं नास्ति, तथापि तत्तदुचितकर्मकरणप्राप्ततामेव विग्रहं तत्तत्प्रातीयसन्निवेशं परिणमयति; तत्र तत्प्रातीयत्वबुद्धया पुरुषाणामनुविधेयाकृतानत्वं स्यात्— इति । अतन्द्रितः अनुदासीनः । सर्वदेति जानुशब्दार्थः; जात्वपीति हि तदभिप्रायः । अनुविधेयत्वोपेक्षप्रकाराविवक्षा 'मम' इत्यत्रापि दर्शयति— मम शिष्टेति । 'सर्वथाः' इति प्रमाणोपप्लवपरं, सेतिर्कृतव्यताकृतपरं वा ? इत्यभिप्रायेणाह— सर्वप्रकारेणेति । अनुवर्तन्ते अनुवर्तैरितिः; प्रसङ्गरूपस्यापि सिद्धकारामिप्रायेण वर्तमानव्यपदेशः । वक्ष्यमाणप्रसङ्गार्थं मनुष्याणां पूर्वसिद्धत्वानुष्ठितामात्राभिप्रायेण वाऽनित्यप्रसङ्गपरत्वायाह— ते चेति ॥ २३ ॥

३ रा. भा.— उत्सीदेयुरिति । अहं कुलोचितं कर्म न चेत्कुर्याम्, एवमेव सर्वे शिष्टलोका मदाचारायत्तधर्मनिश्चया अकरणादेवोत्सीदेयुर्नटा भवेयुः । शास्त्रीयाचाराणामनुपालनात् सर्वेषां शिष्टकुलानां सङ्करस्य च कर्ता स्यात् । अत एवमाः सर्वाः प्रजा उपहन्यात् । एवमेव त्वमापि शिष्टजनाग्रेसरपाण्डुतनयो युधिष्ठिरानुजोऽर्जुनः सन् शिष्टतया यदि ज्ञाननिष्ठायामधिकारोपि, ततस्त्वदाचारानुवर्तितोऽकृत्स्नविदः शिष्टाथ म्रुमुखवः स्वाधिकारमजानन्तः कर्मनिष्ठायाम् नाधिकृर्वन्तो विनश्येषुः । अतोऽत्यन्तशिष्टतया व्यपदेशयेन विदुषा कर्मव कर्तव्यम् ॥ २४ ॥

मपि दार्शनिकेऽभिप्रेतं व्यग्रयति— एवमेव त्वमिति । 'न मे पार्यास्ति' [३.२०] इति पार्थशब्दसमुद्रपभिप्रेतमनुविधेयत्वोपयोग्याकारव्यमाह शिष्टेति । युधिष्ठिरशब्दोपादानबुद्ध्यासादनाय रणयज्ञान्मन्त्रधर्मनिष्ठताघोतनार्थम्; किं तत्र पित्रादिप्रतिस्मरणव्यपदेशः ? स्वयमेव हि शिष्टजनप्रेसरतयोर्वशीविराट् तनयादिद्वितान्ते प्रसिद्धत्वमित्यभिप्रायेणाह— अर्जुनः सन्निहितः । धर्मो हि शिष्टानुष्ठेयः; ज्ञानयोगस्य परमधर्मः, तत्र तदनुवर्तनं लोकस्य मोक्षायैर स्यादिति लोकरक्षिव भवेदिति शङ्कायानुक्तं स्वाधिकारमजानन्त इति । तदनुविधेयकारिणां तत्रानुवर्तनोभयप्रयत्ना स्यादिति भावः । 'दोहः सङ्गहं' [३.२०] इत्यादिनोक्तसुखदरति— अत इति ॥ २४ ॥

४ वे. ता. चं.— शास्त्रमेवानुसृत्य तदाकरणं नात्रियेर क्रियन्त— इत्युत्सीदेयुरिति । लोकेश्वरस्याचारपरजनविषयतामौचित्यसिद्धामभिप्रेत्योक्तं शिष्टलोका इति । 'इमे' धर्मोत्सृष्टव्यवचनयोः सामर्थ्यात्— सर्वे इत्युक्तम् । सर्वेषां शास्त्राधानां सर्वनिधेयमशक्यत्वाच्छिष्टाचारतट्टीनामुष्णया अनुवृत्तेः प्रकारमालोच्योक्तं मदाचारेत्यादि । विवशणपौषसम्भवात्तुरुषार्थदानापुरणार्थप्राप्तिरूपो नास दशोत्सादध्याह— नष्टा भवेयुरिति । 'असमेव' [तै. आ. ६] इत्यादिबन्धाः । अहंकारोत्पादेतुवैश्वान्तरव्यापारः सङ्करः; स च नाशनादिष्वन्येयु युद्धविश्वदादः क्षत्रियादिभिरनुष्ठानम् । वपदतिः पयान्पि कर्मोदरता । स्वात्माने दृष्टान्तमृते दर्शितः ।

मपि दार्शनिकेऽभिप्रेतं व्यग्रयति— एवमेव त्वमिति । 'न मे पार्यास्ति' [३.२०] इति पार्थशब्दसमुद्रपभिप्रेतमनुविधेयत्वोपयोग्याकारव्यमाह शिष्टेति । युधिष्ठिरशब्दोपादानबुद्ध्यासादनाय रणयज्ञान्मन्त्रधर्मनिष्ठताघोतनार्थम्; किं तत्र पित्रादिप्रतिस्मरणव्यपदेशः ? स्वयमेव हि शिष्टजनप्रेसरतयोर्वशीविराट् तनयादिद्वितान्ते प्रसिद्धत्वमित्यभिप्रायेणाह— अर्जुनः सन्निहितः । धर्मो हि शिष्टानुष्ठेयः; ज्ञानयोगस्य परमधर्मः, तत्र तदनुवर्तनं लोकस्य मोक्षायैर स्यादिति लोकरक्षिव भवेदिति शङ्कायानुक्तं स्वाधिकारमजानन्त इति । तदनुविधेयकारिणां तत्रानुवर्तनोभयप्रयत्ना स्यादिति भावः । 'दोहः सङ्गहं' [३.२०] इत्यादिनोक्तसुखदरति— अत इति ॥ २४ ॥

५ आ. मा. भा.— ॥ २३ ॥ २४ ॥

॥ ६ ज. प. दी.— ॥ २३ ॥ २४ ॥

७ ह. पै. भा.— यदि पुनरहमिव त्वं कृतार्थबुद्धिरात्मविदन्त्या वा तस्याऽऽत्मविदः कर्तव्यामानेऽपि परानुग्रहः कर्तव्य इत्यात्मसम इदमुच्यते । यदि अहमिति ॥ २३ ॥ ततश्च को दोषः ? इत्यत आह— इत्युत्सीदेयुरिति लोका इति । अनेन कारणेनोपहन्यामिमाः प्रजाः, प्रजानामनुग्रहाय प्रवृत्तः कर्मोपहतिं कुर्यापिति । ततश्च ममेश्वरस्यानुष्ठेयमापयेत् ॥ २४ ॥

८ वें प्र गि — यद्येवं कृतकृत्यस्त्वम्, तर्हि किमिति कर्म करोषि 'प्रयोजनमनुदिश्व न म-दोऽपि प्रवर्तते' इति न्यायात् ? तत्राह— यदीति । यद्यहमत्तन्द्रितोऽलस सन् जातु कदाचित् कर्मणि न वर्तयं कर्म नानुतिष्ठेयम् । परस्मैपद मार्पम् । यद्वा 'अनुवर्तेऽयम्' इति पदद्वयम् । अयमहं नातु यते इति योजना । तदा ममैव कर्म मार्गं सर्वश सर्वं मनुष्या अनुवर्तन् ॥ २३ ॥

९ व० त० दी०— तथापि कर्म करोमीत्यन्वणे उत्सीदेयुरिति ॥ २४ ॥

१० पु अ त — ननु त्वदन्वणे किं स्यात् ? इत्यत आह— यदीति । अहं जातु कदाचिदपि कर्मणि अतन्द्रितो निरालस्य सन् न वर्तयं न प्रवृत्तो भवामि, तदा मनुष्या सर्वश मम कर्म भक्तिमार्गमनुवर्तन्त इत्यर्थः । अतस्तेषां ततो निवृत्त्यर्थं कर्ममार्गप्रवृत्त्यर्थं कर्म करोमीति भावः ॥ २३ ॥

ननु तथा तदन्वणे किं प्रयोजनं ? इत्यत आह— वर्मानुवृत्तिरिति । अहं चेकर्म न कुर्यां तदा इमं लोकां उत्सीदेयुः । अत्रायं भावः— सर्वेषां भक्तिप्रवृत्तौ सत्या भगवत्साक्षात्कारो मुक्तिर्वा स्यात्तत्र इमे मन्वान्यो लोका

अस्तु, तत को दोष ? तत्राह— उत्सीदेयुरिति । इमे लोका 'धर्मो विधस्य जगत प्रतिष्ठा' [म. ना. ८।७९] इति श्रुत्युक्तधर्मलोपादुत्सीदेयुर्नश्येयुः । किञ्चाहं धैर्यं न कुर्यां तदा धर्मभ्रंशेनापश्यन्भाषिणो वर्णसङ्घस्यपहमेव कता स्याम् । तेन च सङ्घेण अहमेव इमा प्रजा उपहन्या सुषहतवान् भवेयम् । न हि प्रजारक्षणार्थमवतीर्णस्य मम प्रजाविनाशनमुचितमित्यर्थः ॥ २४ ॥

लोकनाश दर्शयति ह्यन्या— यदीति ॥ २३ ॥

सृष्टभावाद्भुच्छिवा भवेयुः । अत एव भगवता ह्यमध्यमे आज्ञसं पाथे— 'एवं च ख्द' महाबाहो ! इत्यारभ्य 'सुष्टिरेषोत्तरोतरा' इत्यन्तम् । च पुनुरिमा प्रजा उपहन्या तदाऽहमेव सङ्घस्य नरकसाधनस्य कर्ता स्यां भवामि । अयमर्थः— मदाज्ञया व्रणादय प्रजा सृजन्ति, ताभ्येदहसुषपहन्या तदनुवृत्तौ भवामि, तदा सङ्घस्य निरुप्यस्य कर्ता स्यां, प्रजानां च मद्विच्छाद्यतिरेकेण भक्तिस्वरूपाज्ञाने सति प्रवृत्तौ सङ्घस्य स्याद्य, फलभावे भक्तिफलप्राप्तिचारोऽपि स्यात्, तदापि तत्कर्णाऽहमेव स्याम् ॥ २४ ॥

११ नी० भा० दी०— यद्यहं कर्मणि न वर्तयं तर्हि मनुष्याः ममैव वर्मानुवर्तन्ते अनुवर्तन्त, कर्म न कुर्वन्नित्यर्थः । अतन्द्रितोऽलस । सर्वश, सर्वप्रकारैः ॥ २३ ॥ ततश्च किम् ? इत्यत आह— उत्सीदेयुरिति । 'यत्रदाचरति' [३।२१] इत्यादेरपरा योजना, न केवलं लोकसङ्घद पश्यन् कर्तुमर्हसि, अपितु श्रेष्ठाचारत्वादीपत्याह— यद्यदिति । तथा च मम श्रेष्ठस्य यादृश आचारस्तादृश एव मदानुवर्तिना त्वयाऽनुष्ठेय, न स्वातन्त्र्येणान्य इत्यर्थः । कीदृशस्तवाचारो यो मयाऽनुवर्तनीय ? इत्याकाङ्क्षाया 'न मे पार्थ !' इत्यादिभिस्त्रिभिः श्लोकैस्तत्प्रदर्शनम्— इति मधुसूदनश्रीपादा ॥ २४ ॥

सक्ताः कर्मण्यविद्वांसो यथा कुर्वन्ति भारत ! ।

कुर्याद्विद्वांस्तथाऽसक्तश्चिकीर्षुर्लोकसंग्रहम् ॥ २५ ॥

१ शां.भा.— यदि पुनरहमिदं त्वं कृतार्थबुद्धिरात्मविदन्वो वा, तस्याप्यात्मनः कर्तव्यभावेऽपि परानुग्रह एव कर्तव्य इत्याह— सक्ता इति । सक्ताः कर्मण्यस्य कर्मणः फलं मम भविष्यतीति केचिद्विद्वांसो यथा कुर्वन्ति भारत ! कुर्याद्विद्वानात्मवित्थाऽसक्तः सन् । तद्वृत्तिकर्मत्वं करोति ? तन्नुष्णुः; चिकीर्षुः कर्तुमिच्छुर्लोकसंग्रहम् ॥ २५ ॥

० आ शा स्या.— त्वामनाशरन्तमनुवर्ततां सर्वेषां को दोष स्यात् ? इत्यपेक्षायामीश्वरस्य कृतार्थतया कर्मानुष्ठानभावे तदानुवर्तिनामपि तदाभावात् न रिपयित्स्त्वभावात् वृषिष्यादि भूतानां विनाशप्रयत्नान् एतन्मार्गमन्वन्दन्त्यानुवर्तन्तेषां चित्तानां प्राणानां सोपोरदनाप्रवृत्तान् परानुग्रहाय प्रवृत्तौ श्रवस्तेषु, यद्यपि लोकासङ्घस्य कर्म कुत्राज्यं कर्तव्यमिति ज्ञानेन ज्ञाना गिम् । अतो प्र याद— यद्दि पुनरिति । कृतार्थबुद्धिश्च हेतुमादा-भगवद्विदिति । द्वाधावदानात्मनः कर्मण्यपि भागभा

वात्कृतार्थो भवत्येवत्यर्थः । अनुदान्यप्रापि ज्ञानवति कृतार्थं बुद्धित्वं कर्तव्यत्वायमिमानदीनं तुल्यमित्याह— अन्यो वेति । तस्य तर्हि कर्मानुष्ठानमप्यत्वात्पुनरज्ञानमित्यादाऽज्ञानाऽऽ-तस्यापीति । कर्तव्य इत्यामरीदाऽपि परानुग्रहाय कर्तव्यमेव कर्मत्वादिदं दोषः । एतन्नुदार्थमित्यस्य लोका व्याकरोति— मना इत्यादिना । अथ च एतन्नुदार्थमिमा । पत्रमिमापि वाऽऽर्थाभिप्रायः ॥ २५ ॥

३ रा. भा.— अविद्वांस आत्मन्यकृत्स्नविदः कर्मणि सक्ताः कर्मण्यवर्जनीयसम्बन्धा आत्म-
न्यकृत्स्नवित्तया तदभ्यासरूपज्ञानयोगेऽनधिकृताः कर्मयोगाधिकारिणः कर्मयोगमेव यथाऽऽत्म-
दर्शनाय कुर्वते, तथाऽऽत्मनि कृत्स्नवित्तया कर्मण्यसक्तो ज्ञानयोगाधिकारयोगोऽपि व्यपदेश्यः
शिष्टो लोकरक्षार्थं स्वाचारेण शिष्टलोकानां धर्मनिश्चयं चिकीर्षुः कर्मयोगमेव कुर्यात् ॥ २५ ॥

४ वे. ता. सं.— लोकस्य कर्मयोगज्ञानयोगयोः अधिकारा-
नधिकारप्रकारः, विदुष्वप्यु स्वाधिकारतिस्कारेण तदधिकारात्-
स्वाचरणं लोकसङ्ग्रहप्रकारश्चोच्यते— सक्ता इत्यादिभ्यो क-
द्वयेन । अवदेन प्रस्तुतविषयमिति ज्ञापनायैक आत्मन्य-
कृत्स्नविद इति । एवमुत्तरं ' विद्वानज्ञाना ' इति शब्दयोरपि
दृश्यम् । अत्यन्तानात्मज्ञानानुदासायाहृत्कृतान्द । पूर्वोक्त
प्रकृतिसम्बन्धेन कर्मणोऽवर्जनीयत्वं ' सक्ता ' इत्यनेन विवक्षित-
मित्यभिप्रायेणाह— कर्मण्यवर्जनीयसम्बन्धा इति ।
अविद्वांसः कर्मणि सक्ता इत्युभयं न सासारिककर्मतत्परत्वं
विषयम्, तथा सति कर्मयोगमपि परित्यज्य सासारिककर्मा-
न्पेव विदुषाऽन्यत्रेयानि स्युः ; तस्माज्ज्ञानयोगानधिकारः

कर्मयोगाधिकारश्च ताभ्या यूच्यत इत्यभिप्रायेण आत्मन्य-
कृत्स्नवित्तयेत्यादिकमुच्यम् । एवमुत्तरं ' अज्ञानं कर्मसंज्ञिनाम्'
[३।२६] इत्यादि प्राढ्यम् ; यथा कुर्वन्ति तथा कुर्यादित्येतदपि न
केवलं दृष्टान्तदाहान्तिकविषयम्, अपितु येन प्रकारेण स्वानु-
ष्ठान इष्टाऽन्ये कर्म कुर्युः, तेन प्रकारेण विद्वानाचरेदित्येतदभि-
प्रायं ; तथासति हि, ' चिकीर्षुलोकसङ्ग्रहम् ' इत्यपि सततं
भक्तीत्यभिप्रायवन्दाक्यायमाह— आत्मनीत्यादिना कुर्या-
दित्यन्तेन । ' विद्वान् ' असक्तः ' इत्युभयाभ्यां फलितमुक्तं-
ज्ञानयोगाधिकारयोगोऽपीति । संप्रदेश्येन लोकरक्ष-
नादिप्रमत्तदशायाह धर्मनिश्चयमिति ॥ २५ ॥

५ आ. मा. भा.— ॥ २५ ॥

॥ ६ ज. प्र. टी.— ॥ २५ ॥

७ ह. पै. भा.— तत्त्व— सक्ताः प्रसक्ताः फलाभिसन्धौ । विद्वान् ज्ञानी तथा तेन प्रकारेण ।
असक्तः फलाभिसन्धिरहितः । चिकीर्षुः कर्तुमिच्छुः । लोकसङ्ग्रहं कर्तव्यं धर्मोत्पादनम् ॥ २५ ॥

८ वें. प्र. वि.— ननु परमेश्वरस्य तव लोकरक्षणार्थं
कर्मात्प्रेतणेऽपि न क्षतिः, मम तु जीवस्य कर्मबद्धस्वरूपायस्य
न तदनुष्ठानं युक्तमनिर्माक्षप्रसङ्गात् ; अतः कथं त्वदुद्यमेन
मया कर्म कर्तव्यं ? इत्यादाह्य अस्तत्तया कर्मानुष्ठानं ममेव
तवाप्यबाधकमित्याह— सक्ता इति; कर्मणि सक्ता कर्तृत्वा-

भिमानफलाभिलाषान्यामभिमिषिषा अविद्वांसोऽज्ञा यथा
कुर्वन्ति, लोकसङ्ग्रहं चिकीर्षुः विद्वानात्मविदपि तथैव कर्म
कुर्यात्, किन्तुसक्तं सन् कर्तृत्वाभिमानफलाभिलाषावत्तुर्वन्
सन्नित्यर्थः । ' भारत ' इत्यनेन महति भारतवर्गे जातस्य तत्र
श्रेष्ठतया लोकसङ्ग्रहोऽवश्यं कर्तव्य इति सूचितम् ॥ २५ ॥

९ व० न० टी०— तस्माद्विदुषाऽपि लोकसङ्ग्रहार्थं तत्कृपया कर्म कर्त्तव्यमित्युपसंहरज्ञाह— सक्ता इति ।
कर्मयोगः कर्माचरणे प्राप्ते प्रकरभेदं दृक्षेपति— अविद्वांस आत्मानामसत्त्वरूपज्ञानन्तः सक्तः कुर्वन्ति, न तथा
विद्वान्, यतो लोकसङ्ग्रहं चिकीर्षुरिति ॥ २५ ॥

१० पु. अ. त.— अतस्तत्स्वरूपज्ञानेन लोकसङ्ग्रहार्थं
कर्मस्यनासक्तः कर्म कुर्यादित्याह— सक्ता इति । यथा अवि-
द्वांसो मूर्खा कर्मणि सक्तास्तफलाभिलाषिणो विषयादीन् न

त्यस्तुं समर्थः कर्म कुर्यान्ति, तथा विद्वान् पण्डितो मत्स्व-
पन्नः लोकसङ्ग्रहं चिकीर्षुं कर्तुमिच्छुरसक्तस्तत्रासत्तिरहितो
मदाज्ञया इत्यादित्यर्थः ॥ २५ ॥

११ नी० भा० टी०— यदि मादृश एव त्वं कृतार्थोऽसि तथापि परानुप्रदार्थं कर्माणि कुर्यादित्याह— सक्ता
इति । कर्मणि कर्मकरे । कुर्वन्ति कर्माणीति शेषः । असक्त इति ऋट्टेः ॥ २५ ॥

न बुद्धिभेदं जनयेदज्ञानां कर्मसंज्ञिनाम् ।
जोपयेत्सर्वकर्माणि विद्वान्युक्तः समाचरन् ॥ २६ ॥
प्रकृतेः क्रियमाणानि गुणैः कर्माणि सर्वशः ।
अहङ्कारविमूढात्मा कर्ताऽहमिति मन्यते ॥ २७ ॥
तत्त्ववित्तु महाबाहो ! गुणकर्मविभागयोः ।
गुणा गुणेषु वर्तन्त इति मत्वा न सज्जते ॥ २८ ॥

१ शां. भा.— एवं लोकसङ्ग्रहं चिकीर्षन् ममाऽऽत्मविदः कर्तव्यमस्त्यन्यस्य वा, लोकसङ्ग्रहं मुक्त्वा ततस्तस्याऽऽत्मविद इदमुपदिश्यते— नेति । बुद्धेर्भेदो बुद्धिभेदो ' मयेदं कर्तव्यं भोक्तव्यं चास्य कर्मणः फलं ' इति निश्चितरूपाया बुद्धेर्भेदं चालनं बुद्धिभेदस्तं न जनयेत्तोत्पादयेत् अज्ञाना-
मविवेकिनां कर्मसङ्गिनां कर्मण्यासक्तानामासङ्गवताम् । किन्तु कुर्याज्जोपयेत्कारयेत्सर्वकर्माणि विद्वान् स्वयं तदेवाविदुषां कर्म युक्तोऽभियुक्तः समाचरन् ॥२६॥ अविद्वानज्ञः कथं कर्मसु सज्जते ? इत्याह— प्रकृतेरिति । प्रकृतेः, प्रकृतिः प्रधानं सत्त्वरजस्तमसां गुणानां साम्यावस्था, तस्याः प्रकृतेर्गुणैधिकारैः कार्यकरणरूपैः क्रियमाणानि कर्माणि लौकिकानि शास्त्रीयाणि च सर्वशः सर्व-
प्रकारैरहङ्कारविमूढात्मा कार्यकरणसङ्घातात्मप्रत्ययोऽहङ्कारः, तेन विविधं नानाविधं मूढ आत्मा-
ऽन्तःकरणं यस्य, सोऽयं कार्यकरणधर्मा कार्यकरणाभिमान्यविद्यया कर्माण्यात्मनि मन्यमानस्तत्-
त्कर्मणामहं कर्तेति मन्यते ॥ २७ ॥ यः पुनर्विद्वान्— तत्त्वविदिति । तत्त्ववित्तु महाबाहो ! कस्य तत्त्ववित् ? गुणकर्मविभागयोर्गुणविभागस्य कर्मविभागस्य च तत्त्वविदित्यर्थः । गुणाः करणात्मका गुणेषु धिपयात्मकेषु वर्तन्ते नाऽऽत्मेति मत्वा न सज्जते सक्तिं न करोति ॥ २८ ॥

२ आ. शां. व्या.— इत्तमन्योत्तश्लोकमवतारयति—
एवमिति । कर्तव्यं कमेति शेष । पूर्वार्थमेव व्याख्यायोल्लार्षं
प्रभुपूर्वकमवतार्य व्याचष्टे— किन्तु कुर्यादिति । सर्वकर्माणि
कारयेत्तेषु प्रीतिं कुर्वन्ति शेष । कथं कारयेदित्याहाङ्गाया
माह— तदेवेति ॥२६॥ 'अज्ञाना कर्मसङ्गिना' इत्युक्तं, तेनोत्तर-
श्लोकस्य सन्ननिहाह— अविद्वानिति । कर्तृत्वमात्मनोऽवास्त
वधित्वमनुगममाद्विद्वान् कथं कुर्वन्नेव तस्याभाव पश्यति ? इत्या-
हाङ्गायाऽऽह— प्रकृतेरिति । कर्मस्वविदुषु सक्तिप्रकारं प्रकट-
यन् व्याकरोति— प्रकृतेरित्यादिना । प्रधानशब्देन माया

शक्तिरुच्यते । अविययत्युभयतः सम्बध्यत ॥ २७ ॥
अज्ञस्य कर्मसु सक्तिमुक्त्वा विदुषस्तद्भावमभिधाति—
य पुनरिति । तत्त्व याथाार्थ्यं वेत्तीति व्युत्पत्त्या तत्त्व-
विदिति । दुःशब्देनाहाद्विशिष्टे निर्दिष्टे प्रभुपूर्वकं द्वितीयपा-
दमवतार्य व्याचष्टे— कस्येत्यादिना । गुणानामेव गुणेषु कर्म-
मानत्वमयुक्तं नगुणन्वात्तेषामित्याहाङ्गाय विभजते— गुणा
इति । कार्यकरणानामेव विषयेषु प्रवृत्तिं, आत्मनस्तु
कृतस्थत्वान्नेवमिति ज्ञात्वा तत्त्ववित्कर्मसु दृढतरं कर्तृत्वा-
भिमनं न करोतीत्यर्थः ॥ २८ ॥

३ रा. भा.— अज्ञानामात्मन्यकृत्स्नचित्तया ज्ञानयोगोपादानाशक्तानां मुमुक्षुणां कर्मसङ्गिना
अनादिकर्मवासनया कर्मण्येव नियतत्वेन कर्मयोगाधिकारिणां कर्मयोगादन्यदात्मानलोकनसाधन-
मस्तीति न बुद्धिभेदं जनयेत् । किं तर्हि ? आत्मनि कृत्स्नचित्तया ज्ञानयोगशक्तोऽपि पूर्वोक्तरीत्या
कर्मयोग एव ज्ञानयोगनिरपेक्ष आत्मावलोकनसाधनमिति बुद्ध्या युक्तः कर्मवाचरन् सर्वकर्मस्व-
कृत्स्ननिर्दां प्रीतिं जनयेत् ॥ २६ ॥ अथ कर्मयोगमनुतिष्ठतो विदुषोऽविदुषश्च विशेषं प्रदर्शयन्
कर्मयोगापेक्षितमात्मनोऽकर्तृत्वानुसन्धानप्रकारमुपदिशति । प्रकृतेर्गुणैः सत्त्वादिभिः स्वानुरूपं त्रिय-
माणानि कर्माणि प्रति अहङ्कारनिमूढात्माऽहं कर्तेति मन्यते; अहङ्कारेण निमूढ आत्मा यस्यासा-
वहङ्कारविमूढात्मा । अहङ्कारो नाम अनहमर्थे प्रकृतावहमित्यभिमानः; तेन अज्ञातात्मतत्त्वस्वरूपो
गुणकर्मसु अहं कर्तेति मन्यत इत्यर्थः ॥ २७ ॥ गुणकर्मविभागयोः— सत्त्वादिगुणविभागे तत्त्वकर्म-
विभागे च तत्त्ववित् गुणाः सत्त्वादयः स्वगुणेषु स्वेषु कार्येषु वर्तन्त इति मत्वा गुणकर्मसु अहङ्कर्तेति
न सज्जते ॥ २८ ॥

४ वे तां च— तादृश्यं सर्वग्रहणमनीकृत्य सर्वैरहरणं
स्वापुंशने मयानामिप्रायतया मनुष्य-प्रापादमि-वर्ष । कर्म-
बान्धना उन्मोक्तमुच्यते। आत्मकर्मपूर्वपूर्वमुच्यते। आत्माविषयः; उपा-
रोत्तमः। अतोऽपि मयं गृह्णति। पूर्वपूर्वः। अतोऽपि मयं गृह्णति।
अनिर्विकारो वा, आदिप्रकाशनादिगन्कारः। बुद्धिभेदो बुद्धे-

रन्यपाकरणम्, तस्य प्रकृतविषय दर्शयति— कर्मयोगादन्य
दित्यादिना । युक्तं इत्यनेन लोकाग्रहणं पुत्रेण स्वापिधिन-
वित्त्वाभावात् प्रागुक्तमित्येवंप्रागुक्तयोर्गो विप्रतिन इति
शुद्ध्या युक्त इत्युक्तम् । 'भोषणम्' इत्येवार्थः— प्रीतिं जन-
यदिति । 'पुत्री प्रीतिवचनयो' इति धातु । कर्मवित्

पुरुषान् सर्वकर्माणि जोषयेदित्यन्वयः ॥ 'प्रकृतेः' इत्यादिश्लो-
 चतुष्टयस्यार्थमाह— कर्मयोगमिति । विदुषोऽविदुषश्चेति
 व्युत्क्रमेण श्लोकद्वयार्थः । नृनीयं त्वेतद्विज्ञादीवरणमुत्तेनाविचालन-
 मुक्तम् । कर्मयोगोपदेशितं कर्मयोगेति कर्तव्यताभूतमित्यर्थः ।
 'प्रकृतेर्गुणैः' इत्युक्ते प्रतिद्विप्रकारादिसिद्ध विशेषे प्रस्तुतागुण्युक्त-
 शब्दादिप्राकृतगुणव्यवच्छेदायाह सत्त्वादिभिरिति । वक्ष्यमाण
 सात्त्विकादिकर्मविभागं 'ध्वंश' इति प्रकाराविचयदसूचितमाह—
 स्वानुरूपमिति । 'कर्ता' इति वृजन्तयोगाद् पृथीप्राप्तिः
 स्यादिति तत्परिहाराय कर्मसु कर्तृत्वाहन्त्वोक्तिभ्रमव्युदासाय च
 कर्माणि प्रतीत्युक्तम् । वृजन्तविविधस्यायं त्वय फलितोक्तिः ।
 अहङ्कारविमूढात्मेति—समानाशयनयय चक्षुषरस्य अनर्थ
 विवक्षन् विष्टाति अहङ्कारेणेति । नानाहन्भावमात्रमुच्यते,
 तत्सात्मस्वभावान्तर्गतत्वात्; नापि अहङ्काराख्यमचिद्रव्यं,
 तस्यापि देहात्मभ्रमद्वारोद्भवस्य कार्यकर्तृत्वे सति अव्ययवहितन्मैव
 वस्तुमुचितत्वात्; नापि गर्भं, उक्तप्रतिभवादिहेतुत्वेनानि-

दंशात् । अतोऽहङ्कार इति देहात्मभ्रम एवात्र विवक्षित इत्यभि-
 प्रायेणाह— अहङ्कारो नाम अनहमर्थे प्रकृतावहमभि-
 मान इति । एतेनाहङ्कारशब्दस्याभूततद्भावे चिप्रत्ययेन व्युत्-
 त्तिर्दिशिता । अज्ञातात्मस्वरूप इति । विमूढ आत्मा स्वरूप
 यस्य स विमूढात्मा 'दिशो विद्युषुः' इतिवद्विमुदशब्दोऽन
 मोहविषयसमानाविकरण इति भावः । 'गुणकर्मविभागयोः'
 इत्यत्र उपसर्जनान्वयिपृष्टीत्वादपि विषयसप्तमीत्वमुचितमिति
 भत्वोक्तं—सत्त्वादिगुणविभागे तत्तत्कर्मविभागे चेति ।
 विभागशब्दो द्वाहात्परत्वात्, प्रत्येकमन्वितः । गुणानां साक्षा
 हुषेषु कृत्यभावात्, परोक्षप्रक्रियेन्द्रियतद्विषयादिविषयशाया पद-
 द्वयोपचारात् सप्तम्यन्तो गुणशब्दो गुणकार्येष्वप्युपचारिक इत्य-
 भिप्रायेणोक्तं स्वगुणेषु स्वेषु कार्यत्विति । गुणकार्याणि
 च विभज्यन्ते । यद्वा कारणस्य प्राधान्यात्कार्यस्य च
 तदपेक्षया गुणत्वादेवमुक्तम् ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥

९ आ. मा. भा.— ॥ २६ ॥ विद्वदविदुषोः कर्मभेदमाह— प्रकृतेरिति । प्रकृतेर्गुणैरिन्द्रिया-
 दिभिः । प्रकृतिमपेक्ष्य गुणभूतानि हि तानि तत्सम्बन्धीनि च । न हि प्रतिविम्बस्य क्रिया ॥ २७ ॥
 कर्मभेदस्य गुणभेदस्य च तत्त्ववित् । गुणा इन्द्रियादीनि गुणेषु विषयेषु ॥ २८ ॥

६ ज. प्र. दी.— ॥ २६ ॥ 'प्रकृतेः क्रियमाणानि' इति श्लोक-
 द्वयस्यास्फुटत्वात्तार्थमेमाह—विद्वदिति । यथायोगे सम्बन्धः,
 न यथावामम् । कर्मभेद कर्मवैलक्षण्यं, आह प्रपञ्चयतीत्यर्थः ।
 'सत्त्वाः कर्मणि' [३।२.५] इत्यादिनोक्तत्वात् । व्यवहितत्वा-
 दन्वयं दर्शयन् गुणशब्दस्यानेकार्थत्वात् विवक्षितमर्थमाह—
 प्रकृतेरिति । आदिपदेन शरीरमनसोऽंशेणम् । कथमिन्द्रिया-
 दीना इत्याणा प्रकृतिगुणत्वमित्यत आह— प्रकृतिमिति ।
 गुणभूतान्यप्रमाणानि । प्रकारान्तेण व्याचष्टे— तदिति ।
 कृतिकार्याणि चेत्यर्थः । गुणशब्दः कार्यार्थे इत्युक्तं भवति ।

ननु जीवस्यापि कर्तृत्वात् 'अहङ्कारविमूढात्मा कर्ताऽऽमिति
 मन्यते' इति कथमुच्यते ? इत्यत आह— न हीति । स्वा-
 तन्त्र्येणेति शेषः ॥ गुणानां कर्मणा चान्योन्यं यो विभागस्तस्मिन्-
 न्वक्तव्ये एकवचनेनाहं, कथं द्विवचनं ? केन वाऽन्यान्वयः ?
 इति शङ्काविभागशब्दस्यार्थे वदन्परिहरति— कर्मणि । जीव-
 श्वरप्रकृतिव्युत्पत्त्यन्विभेदात् कर्मणामिन्द्रियादीनां च भेदोऽन
 विवक्षितो श्रयणत्वात्तद्वगन्तव्यः । गुणा गुणेष्विति पदद्वयस्य
 विवक्षितमर्थमाह— गुणा इति ॥ २७ ॥ २८ ॥

७ ह. पै. भा.— किञ्च—समाचरन् कर्म न कर्तव्यमिति बुद्धेरन्यथाभावं न जनयेन्नोत्पादयेत् ।
 हेपात् ? अज्ञानामविवेकिनां कर्मसङ्गिनामिदं विशिष्टफलसाधनमिति कर्मसङ्गिनाम् । किन्तु कुर्यात् ।
 जोषयेत्कारयेत्सर्वकर्माणि यज्ञादीनि विद्वान्स्वयं तदेवाविदुषां कर्म युक्तोऽभियुक्तः समाचरन् ॥ २६ ॥
 इदं च कर्तृत्वमात्मनोऽपरमार्थरूपं कथम् ?— प्रकृतेरिति । प्रकृतेरव्यक्तस्य गुणैः सत्त्वरजस्त-
 मोभिः क्रियमाणानि कर्माणि लौकिकानि शास्त्रीयाणि च सर्वशः सर्वप्रकाराणि अहङ्कारविमूढात्मा—
 अहङ्कारोऽव्यक्तकार्यकरणसङ्घातेष्वनात्मन्यहमिति बुद्धिः, तेनाहङ्कारेण विमूढो व्यामूढ आत्मा
 यस्य, सोऽयमहङ्कारविमूढात्मा 'कर्ताऽहमेपां कर्मणां' इति कर्तव्यं मन्यते ॥ २७ ॥ तत्त्वविदकर्ता
 स्वरूपवित्—गुणाः सत्त्वादयः, गुणानां कर्तृभूतानां कर्मणां च कार्यभूतानां विभागयोः सतोः
 गुणाः सत्त्वरजस्तमांसि गुणेषु सत्कार्येषु रामनागमनादिकर्मसु कर्तृत्वेन वर्तन्त इति तु मन्यमानो
 न सज्जते; नाहं कर्तेति मन्यत इत्यर्थः ॥ २८ ॥

८ वं. प्र. नि.— यथैवं ज्ञानोपदेश एव लोककार्ये जि-
 तानिमित्वाशङ्कानधिकारित्वावैषमित्याह— नेति । अज्ञानां
 निरतिशयपरमपुरुषार्थभूतं आत्मतत्त्वमजानतां, अत एव कर्म-
 सङ्गिनां कर्मण्येवातफानाम्—अनेन ज्ञानानधिकारित्वं सूचि-
 ती. ५५

तम्— तेषां बुद्धिर्भेदं 'अहमिदं कर्तव्यं, एतत्फलं भोक्ष्ये' इत्यं
 ब्रह्मण्या बुद्धेश्चालनं अकर्तात्मज्ञानोपदेशेन न वृष्यति । अन-
 चित्तारिणां बुद्धिचालने हृते सति कर्मश्रद्धानिर्गृह्येतांस्तस्य
 पातसम्भवात्तुभयप्रदवैव तेषां स्यात् । अतः विद्वानहाथिका-

रिकाणि सर्वकामाणि स्वयं युक्तोऽवहितः समाचरन् सन् तेषां
विश्वासमुत्पाद्य जोषयेत् प्रीत्या सेवयेदित्यर्थः ॥ २६ ॥

नन्वज्ञप्रीत्यर्थं तद्देव कर्मकरविदुषोऽपि कर्मकर्मो दुष्प-
रिहरः; तद्वैलक्षण्येन कर्मकरणे तु नाजप्रीतिरित्याशङ्क्य अज्ञ
वदेव ज्ञानिनः कर्मानुष्ठानम्; तथापि कर्तृत्वभिमाना-
भावात् तद्ब्रह्म इति दर्शयितुमजस्य कर्तृत्वभिमानं प्रति-
पादयति - प्रकृतेरिति ।

प्रकृतिः, अज्ञानं, अविद्या, माया, इति परमेश्वरशते
पर्यायाः । प्रकृतेर्गुणाः सत्त्वजस्तमांसि, तेन च तदात्मकं
मन उच्यते, सत्त्वादिगुणकार्याणां ज्ञानप्रवृत्तिमोहानां मनसि
दर्शनात् "कामः सङ्कल्पो विचित्रित्वा श्रदाऽध्रदा श्रितरथति-
र्होर्धोर्भारित्येतत्सर्वं मन एव" [वृ. उ. १।५।३] इत्यादि-
श्रुतेश्च । तथा च प्रकृतेर्गुणैः मनसा त्रियमाणानि सर्वेषु सर्वा-
णि लौकिकवैदिकानि कर्माणि "विज्ञानं यद् यत्तुते, कर्माणि
तनुतेऽपि च" [तै. उ. २।५] इति श्रुत्युक्तानि, तानि अहमेव
कर्ता करोमीति मन्यते । कर्तेति तृण्यत्ययः; तेन च 'न लोका-
व्ययनिष्ठाऽल्यर्थतुनाम्' [अष्टा. २।३।१९] इति पट्टीनिषेधः ।
ननु मनसा त्रियमाणानि कर्माणि कथमात्मा अहं कर्तेति
मन्यते ? तत्राह - अहङ्कारविमुदात्तमा । अहङ्कारो नामा-
नात्मनि मनसात्मसत्त्वबुद्धिः, तदेक्याध्यास इति यावत्, तेन
विभृद् आत्मा बुद्धिर्यस्य स तथोक्तः सन् । मनसादात्म्या-
ध्यासादात्मनि तदहं कर्तृत्वमन्यस्यत इत्यर्थः ॥ २७ ॥

एवमजस्य कर्तृत्वभिमानमुक्त्वा ज्ञानिनस्तदभाव
माह - तत्त्वविविदिति । गुणकर्मविभागयोः गुणस्त्रिगुणात्मव-

मन्तःकरणमहङ्कारात्पदम्, कर्म तु तत्कार्यं ज्ञानेच्छा-
कृत्यादिकं ममकारात्पदम्, गुणकर्मणोर्विभागौ गुणकर्म-
विभागौ । अत्र गुणविभागो नाम आत्मतादात्म्येन अत्य-
स्तादुणशब्दवाच्यादन्तःकरणत् 'नाहमन्तःकरणम्' इति
तत्तादात्म्यनिषेधः । कर्मविभागस्तु 'न मे ज्ञानेच्छाकृत्यादीनि
कर्माणि' इति संसर्गनिषेधः । एवंविधयोगुणकर्मविभागयो
तत्त्वं याथावर्थं यो वेत्ति स पुमान् 'गुणा गुणेषु वर्तन्ते' इति
मत्वा 'गुणा मनोरूपेण परिणताः सत्त्वाद्य' ज्ञानेच्छादिकर्म-
रूपेण परिणतेषु गुणेषु कर्तृत्वेन वर्तन्ते, न त्वात्मा' इति
मत्वा न सज्जते; कर्तृत्वभिनिवेशरूपासति न करोतीत्यर्थः ।
यत्त्र मधुसूदनसरस्वतीभिरुक्तम् - 'गुणविभागस्य कर्म-
विभागस्य च तत्त्वविविदिति व्याख्याने गुणकर्मणोरिये
तावतैव निर्वाहाद्विभागपदस्य प्रयोजनं चिन्त्यम्'
इति, तच्चिन्त्यम् । 'न सज्जते' इत्यनेनोक्तं आत्मकर्तृ-
त्वाभिनिवेशरहित्ये प्रति गुणकर्मशब्दवाच्ययोगैर्नस्तत्कार्य-
योयेस्तादात्म्यसंसर्गनिषेधरूपो विभागः, तद्विषयकत्ववद-
नस्यैव हेतुनेन विभागपदस्य सप्रयोजनत्वात्; अन्यथा
'तत्त्ववित्' इत्येतावतैव निर्वाहाद्विभागकर्मग्रहणमपि व्यर्थं
स्यात् । अथ यत्किञ्चित्त्ववेदनमात्रं न सज्जत इत्यत्र हेतुर्न भव-
तीति गुणकर्मग्रहणं सप्रयोजनमिति चेत्, गुणकर्मणोरिति-
ञ्चित्त्ववेदनमात्रमपि न तत्र हेतुः, किन्तु तयोरात्मनः सत्ता-
दाद्विभागज्ञानमिति । तदप्ये विभागग्रहणमपि सप्रयोजनमिति
तुल्यम् । तस्मात् 'गुणकर्मविभागयोः' इत्यत्र भाष्योक्तो
योपहित एवार्थः ॥ २८ ॥

९ व० व० १०- नन्वज्ञेय तु सक्ततया कर्मनिष्ठेषु कृपया साङ्ख्यप्रकारभेद उपदेष्टुं युक्तो विदुषा; नहि-
हीत्याह - न बुद्धिभेदमिति । प्रकारभेदोपदेशे तेषां बुद्धिभेद एव भवति, फलादिसङ्गितया ज्ञातत्वात् । अतो
जोषयेत्प्रीणयेत्सेवयेच्च स्वयं कृत्वा परिसङ्ख्यातात्पर्येण ज्ञानैः ज्ञानैः शिक्षयेत् । अन्यथा बुद्धिभेदः ॥ २६ ॥
कर्म कुर्वतोर्विद्वद्विदुषोर्विशेषं स्पष्टं सन्दर्शयति - प्रकृतेरिति द्वाभ्याम् । प्रकृते योगे साङ्ख्यरीत्या विशेषदर्शनमिति
सप्रकृतप्रसङ्गः । तथाहि ब्रह्मज्ञादिसाङ्ख्ये जगतः कर्ता भोक्ता सर्वकर्माश्रयः पुरुषोत्तम एकादातोऽक्षरः काल
प्रकृतिः पुरुष आत्मा भवति "स (इममेव) आत्मानं देधापातयत् (ततः) पतिश्च पत्नी चामभवत्" [वृ. उ. १।१।३]
इति श्रुतेः । तत्र कर्ता प्रकृतिस्तत्संस्पृष्टतया पुरुषश्च भोक्ता । वस्तुतः पुरुषरपलाशब्दप्राकृतधर्मैरवशास्तथापि
तद्गुणैः परिणतगुणैरिन्द्रियैरिन्द्रियनिष्ठैर्वा गुणैः क्रियमाणानि कर्माणि कर्त्ताऽहं पुरुष इति मन्यते विपरीतमिति ।
गुणैः कर्माणि क्रियन्ते, न केवलेनात्मनेति । विभागात्त्ववित्तु न सज्जते । इन्द्रियनिष्ठा गुणा विषयगुणेषु वर्तन्ते
इति मनसात्साङ्ख्ययोगयोरेक एवार्थः ॥ २७ ॥ २८ ॥

१० पु. अ. त. - ननु लोकासङ्ख्यायामेव चैककर्म कर्तव्यं,
तदा यथाकथञ्चित्कर्तव्यम् । यथा तेषामनेन कुर्वन्ति तथा
करणं किं प्रयोजनकं ? इत्याशङ्क्यायामाह - न बुद्धिभेदं जन-
येदिति । कर्मसङ्घानां बुद्धिभेदं न जनयेत् । तथाकरणे तेषां
अहो भवेत्, अहं सति कर्म न कुर्वन्ति । ननु कर्मणा पितृ-
पुत्रौ सत्यो कर्षं अहं इत्यत्र आह - अज्ञानामिति । न हि
अज्ञानिभिरनुदर्यं कर्म कुर्वन्ति, किन्तु कर्मैवैव मन्यमानाः
कर्मरूपान्त्वयं पश्यान् कर्म कुर्वन्ते वीर्यं कुर्वन्ति, अत एव
कर्मलक्षितमिदं कर्म, न तु कर्मिणाम् । विद्वान् पुरुषो मां हृदि

स्थाप्य मगुञ्च स्वयं समाचरन् सत्यगाचरन् मयोवादि कुर्वन्
अन्येषां एतर्थां सदा कर्माणि अन्यान्तान् जोषयेत् कर्म
कारयेदित्यर्थः ॥ २६ ॥ ननु विद्वानपि चेत्तथा इवात्तदा
ऽपिदुषः सतात्तान् को भेदः ? तज्ज्ञानस्य च श्रवणयोगः
सत्पुणं कालं कर्मव्यापराया तेषाद्यनयरादिरयतोऽविदुषो विदु-
षश्च भेदसाह - प्रकृतेरिति । अहङ्कारेण विमुदात्तमा अत्रिद्वयं
सर्वतः प्रकृतेर्गुणैरिन्द्रियैः त्रियमाणानि कर्माणि 'अहमेव कर्ता'
इति मन्यते । न तु भगवद्विदुषाम् । तानि च भगवोर्हो-
ध्यामोहार्यं कारयति ॥ २७ ॥ एवमपिदुषः इत्येवमुक्त्वा विद्व-

स्वरूपमाह—तत्त्वविदिति । हे महाबाहो ज्ञात्वा क्रियाकरण-
समर्थ ! क्रियावान् गुणकर्मविभागयोस्तत्त्वविन् 'गुणा गुणेषु
वर्तन्ते' इति मत्वा कर्मसु न सज्जते । अत्रायं भाव — गुणा-
स्तु भगवता सात्त्विकादिभावमिन्नविष्वरसभोगार्थं प्रक-
टीकृताः । अत एव ब्रजविलासिनीषु सात्त्विकादिगुणा निरू-

पिताः धीभगवते । कर्म तु लोकसङ्ग्रहार्थं कारयते । तथा चैत-
द्विभागतत्त्वविन् गुणा जीवन्त्या गुणेषु भगवद्गुणेषु वर्तन्ते
प्रसुः स्वरसभोगार्थं गुणभावैस्तदुपयोगिकर्माणि कारयति ।
अन्याति कर्माणि तु लोकार्थं कारयतीति मत्वा मृदयन्त्याहमेव
कर्ता तत्फलं मम भविष्यतीति न सज्जते इति भावः ॥ २८ ॥

११ नी० भा० टी०— विद्वान् अज्ञानां कर्मस्वासक्तानां बुद्धिभेदं बुद्धेश्चालनं न जनयेत् नोत्पादयेत् ;
किन्तु तान् सर्वाणि क्रमाणि जीयतेस्तेवयेत् । कथम् ? युक्त आहतो भूत्वा समाचरन् ॥ २६ ॥

अविद्वान् फलं कर्मसु सज्जते ? इत्यत्र आह—प्रकृतेरिति । प्रकृतेः पारमेध्याः सत्त्वरजस्तमो-
गुणात्मिकायाः “ देवात्मशक्तिं स्वगुणैर्निगूढाम् ” [श्रे. च. १।३] इति श्रुतिप्रसिद्धायाः शक्तेर्गुणैः कार्य-
कारणसद्भावात्मकैः क्रियमाणानि कर्माणि । अहङ्कारेण स्वस्मिन्नध्यस्तेन विमूढः तदीयान् कर्तृत्वादीनात्म-
धर्मत्वेन पश्यन् आत्मनश्च असङ्गानन्दसंविद्रूपतामपश्यन् आत्मा अहङ्कारेण विमूढश्चासावात्मा चेति विप्रहः ।
अहं कर्माणि कर्मणां कर्त्तृति मन्त्यते कर्त्रध्यासेन । कर्ताऽहमिति तून्प्रत्ययस्तेन ‘ न लोकाध्ययनिष्ठास्वर्ध-
तृनाम् ’ [अष्टा. २।३।६९] इति पृथीनिषेधः; अन्यथा तृचप्रत्यये कर्मणां कर्त्ताऽहमिति पश्यता भाष्यम् ॥ २७ ॥

एवं सत्त्वस्य कर्माचरणं प्रदृश्यासत्त्वस्य तत्प्रदर्शयति— तत्त्वविदिति । “ गुणकर्मविभागयोः गुणविभागस्य
कर्मविभागस्य च तत्त्वविन् ” इति (शं.) भाष्यम् । “ नाहं गुणात्मक इति गुणेश्च आत्मनो विभागः, नाहं
कर्मात्मक इति कर्मम्यश्चात्मनो विभागः, तयोर्गुणकर्मविभागयोरेतत्त्वं वेत्ति ” इति श्रीधरः । मधुसूदनस्तु—
“ गुणाः देहेन्द्रियान्तःकरणानि अहङ्कारास्पदानि, कर्माणि च तेषां व्यापारभूतानि ममकारास्पदानि । गुण-
कर्मैति द्वन्द्वैकवचनः । विभज्यते सर्वेषां जडानां भासकत्वेन पृथक् भवतीति विभागः; स्वप्रकाशज्ञानरूपोऽसङ्ग
आत्मा । गुणकर्म च विभागश्चेति द्वन्द्वः । तयोर्जडाजडयोस्तत्त्वं यो वेत्ति सः 'गुणाः करणात्मनाः गुणेषु विषयेषु
वर्तन्ते' इति मत्वा न सज्जते कर्तृत्वामिनिवेशं न करोतीत्यर्थः । गुणविभागस्य कर्मविभागस्य च तत्त्वविन्
इति पक्षे गुणकर्मणोरित्येव सिद्धे विभागपदं व्यर्थ ” इति ।

यद्वा— यस्तत्त्वविन् स गुणाः गुणेषु वर्तन्ते इति मत्वा गुणविभागे कर्मविभागे च न सज्जते इति योजना ।
गुणानां सत्त्वरजस्तमसा विभागो बुद्धयहङ्कारज्ञानेन्द्रियकर्मैन्द्रियविषयरूपेण विभज्यावस्थानं, तस्मिन् सज्जते 'इद-
महं' इति न मन्त्यते । तथाहि शरीरे गौरेऽहं गौरोऽस्मि, हस्ताभ्यामात्मे मयेदमात्मेमि, चक्षुषा दृष्टे मयेदं दृष्ट-
मिति, अहङ्कारेणात्मिते ममेदमित्यभिमान्यते; बुद्धौ विक्रियमाणत्वात् महं सुग्रीति च सर्वेषु बुद्ध्यादिषु विभज्य
शुद्धमाणेष्वपि प्रत्येकं प्रत्येकस्मिन् अहमिदमिति ममेदं कर्मेति च मन्त्यते । एतेन कर्मविभागोऽप्यावश्यकत्वेन
व्याख्यातः ।

अन्यथा चिदात्मन्येव आदानादिकर्तृत्वं दुरादिमदं चापठति । अयं च कर्मविभागः श्रुत्याऽपि दक्षितः—
“ अन्धो मणिमविन्दत्, तमनह्णित्वावयन् । अमीवः प्रत्यमुच्चत, तमजिह्वो असधत् ” [तै. आ. १।११] इति ।
‘ अन्धः स्वयं प्रकाशहीनोऽपि चक्षुरादिर्मणि रूपादिकं त्रिपयमविन्दत्प्रकाशयति । अनह्णतिः काष्ठलोष्टादिषु जड-
त्वात् स्वयं कर्म कर्तृमशक्तोऽपि पाण्यादिः आवयन् आसीत्यन्व विषयं उपादत्ते । अमीवः त्रिशिरश्चक्रत्रिर्जो-
ऽहङ्कारस्तं प्रत्यमुच्चत् मीवायां धारयति मयेदं लब्धमिति मन्त्यते । अजिह्वो मीवातुः जडत्वात्स्वयं स्वगतमुच्य-
दुःस्वयोः पट इव स्वगतरूपादेः प्रकाशने असमर्थोऽपि अहं सुग्रीति चातुमजति । तथा च आत्मानात्मनो-
यात्स्यतो व्यापृतेऽहङ्कारादिषु सत्कर्मसु चाभिमानादिषु ह्यगुणेषु स्वामिवातुवर्त्तमानात्मानं तेभ्यः पृथग्मूर्तं
आन्त् गुणा भीचपुरादयो गुणेषु दुःस्वरूपादिषु वर्तन्ते, न त्याग्मेति मत्वा न सज्जतेऽहमेव ह्यन्नादिसहजत्वात्
ममेवेदमादानादिकं कर्मेति न सज्जते भवतीत्यर्थः ॥ २८ ॥

प्रकृतेर्गुणसम्मृदाः सज्जन्ते गुणकर्मसु ।

तानकृत्स्नविदो मन्दान् कृत्स्नविन्न विचालयेत् ॥ २९ ॥

१ शां. भा.— ये पुनः— प्रकृतेरिति । प्रकृतेर्गुणैः सम्यङ्मूढाः सम्मोहिताः सन्तः सज्जन्ते गुणानां कर्मसु गुणकर्मसु 'वयं कर्म कुर्मः फलाय' इति, तान्कर्मसङ्गिनोऽकृत्स्नविदः कर्मफलमात्रदर्शिनो मन्दान् मन्दप्रज्ञान् कृत्स्नविदात्मवित्स्वयं न विचालयेत्— बुद्धिभेदकरणमेव चालनं तत्र कुर्यादित्यर्थः ॥ २९ ॥

२ आ. शां. ध्या.— विद्वानविद्वानित्युभावपि प्रकृत्य विद्वानविदुषो बुद्धिभेदं न कुर्यादित्युपसंहरति— ये पुनरिति । प्रकृतेश्चकृतेर्देहादिभिर्विकारैः सम्मूढास्तानेवाऽऽत्मत्वेन मन्यमाना ये, ते गुणानां तेषामेव देहादीनां कर्मसु त्यागारेषु

सज्जन्ते सर्कि दृढतरामात्मयोगबुद्धिं कुर्वन्तीत्याह— प्रकृतेरित्यादिना । तेषामनात्मविदां स्वयमात्मविद्विद्धिभेदं नाऽऽपादयेदित्याह— तानित्यादिना ॥ २९ ॥

३ रा. भा.— अकृत्स्नविदस्त्वात्मदर्शनाय प्रवृत्ताः प्रकृतिसंस्पृष्टया प्रकृतेर्गुणैर्यथावस्थितात्मनि सम्मूढा गुणकर्मसु क्रियास्वेषु सज्जन्ते, न तद्विविक्तात्मस्वरूपे; अतस्ते ज्ञानयोगाय न प्रभवन्तीति कर्मयोग एव तेषामधिकारः । एवम्भूतांस्तान् मन्दानकृत्स्नविदः कृत्स्नवित् स्वयं ज्ञानयोगावस्थानेन न विचालयेत् । ते किल मन्दाः श्रेष्ठजनाचारानुवर्तिनः कर्मयोगाद्बुद्धितमेनं दृष्ट्वा कर्मयोगात् प्रचलितमनसो भवेयुः; अतः श्रेष्ठः स्वयमपि कर्मयोगे तिष्ठन्नात्मयाथास्वज्ञानेनात्मनोऽकर्तृत्वमनुसन्दधानः, कर्मयोग एवात्मावच्छेदकेन निरपेक्षसाधनमिति दर्शयित्वा तानकृत्स्नविदो मन्दान् जोषयेदित्यर्थः । ज्ञानयोगाधिकारिणोऽपि ज्ञानयोगादस्यैव कर्मयोगस्य ज्यायस्त्वं पूर्वमेवाोक्तम् । अतो व्यपदेश्यो लोकसङ्ग्रहाय कर्मैव कुर्यात् । प्रकृतिविविक्तात्मस्वभावानिरूपणेन गुणेषु कर्तृत्वमारोप्य कर्मानुष्ठानप्रकार उक्तः । गुणेषु कर्तृत्वानुसन्धानं चेदम्— आत्मनो न स्वरूपप्रयुक्तमिदं कर्तृत्वम्, अपितु गुणसम्पर्ककृतमिति प्राप्ताप्राप्तविवेकेन गुणकृतम्— इत्यनुसन्धानम् ॥ २९ ॥

४ धे. ता. चं.— 'प्रकृतेर्गुणैः' इति श्लोके तावन्न निषिद्धादिसङ्को विवक्षितः, तदानीमविचाल्यत्वानुपपत्तेः । अतः पुरोध्याप्येषु केपुचित्सङ्को वक्तव्यः; प्रस्तुतश्च पुरोध्याप्येनात्मदर्शनम्; तत्र चाष्टरत्नविदधिकारैः कस्मिंश्चित्तदुपाये सङ्को विवक्षित इत्यभिप्रायेण— अकृत्स्नविदस्त्वात्मदर्शनाय प्रवृत्ता इत्याशुचम् । 'अहङ्कारविमूढात्मा' [३।२७] इत्यात्मविषयो हि सम्मोहः प्रकृतः; अतो गुणैः सम्मूढा इत्येव समासः; उपसर्जनस्यापि च गुणशब्दस्य 'देवदत्तस्य गुरुकुलम्' इत्यादिभिव प्रकृतेरित्यनेनान्वय एवोपपन्न इत्यभिप्रायेणोक्त— प्रकृतेर्गुणैर्यथावस्थितात्मनि सम्मूढा इति; 'गुणकर्मसु' इत्यस्य कर्मयोगपर्यवसानायोक्तं क्रियास्वेष्वेति । परिसङ्गणपरत्वमन्वयार्थमेवकारः । सत्संचितं व्यवच्छेदनाह— न तदिति । गुणकर्मसङ्कोकिकल्पितमविचालनेहेतुमाह— अतस्त इति । न प्रमाचन्ति न समर्था इत्यर्थः । तेषां प्रतिपञ्चोक्तेरालनप्रमत्ताय 'मन्दान्' इत्युक्तिश्च अभिप्रायेण विचलनप्रक्रियामाह— ते किल मन्दा इति । स्वयं मन्दतान् श्रेष्ठजनाचारानुवर्तिनः । मन्दत्वं चात्र स्वयमाचारनिर्णयापादवं विवक्षितम्, अष्टरत्नविद्वकृतं विचालनीयत्वकारणम्, अपेक्षितप्रणमत्परत्वं वा । 'मृत्कालापदनिर्गम्या मन्दा' [अमरः ३।६।९४] इति

नैवगुह्यका । 'न विचालयेत्' इत्येतत्पूर्वोक्तजोषणोपमिति दर्शयति— अत इति । ज्ञानयोगाधिकारिणः कर्मयोगे स्थितिर्निष्कृष्टाधिकारपरिग्रहः स्यादित्याद्यहयाह— ज्ञानयोगाधिकारिणोऽपि । स्वकार्यमात्रसोक्षयाऽपि वर्तव्यं किन्तु पार्थसमुचिते स्वार्थत्वे ? इत्यभिप्रायेणाह— अत इति । अतः श्लोकमवतारयितुमुक्तांशुसङ्गति— प्रकृतीति । वक्ष्यमाणोक्तप्रकारेण तु सर्वेष्वेव सर्वकर्मसन्ध्यासः कार्यः; मध्ये गुणेषु कर्तृत्वानुसन्धानकथनं तावताऽपि देहात्मविद्वेकादिकं सिद्धपतीत्यपि प्रायेणेति भावः । आरोप्य अनुसन्धानात् मते समुत्थितमिति तन्मन्व्यावर्तनायोपेतानां गुणानां कथं ज्ञानचिकीर्षाप्रयत्नलक्ष्यं कर्तृत्वं ? इति शङ्काभ्युदासाय चाह— गुणेष्विति । इदमिति वक्ष्यमाणम् । इदं कर्तृत्वमिति पुण्यपापादिकर्तृत्वमित्यर्थः । स्वाभाविकं हि कर्तृत्वं मुक्तावस्थायामपि नापैति, तस्य गुणसम्पर्कतत्वाभावात् । प्राप्ताप्राप्तविवेकेनेति— अन्यकर्मवित्-रैकात्म्यं युक्तयुक्तनिश्चयेन वेत्यर्थः । अत्रानर्तनोक्तद्वारप्रयोगत्वं पूर्वपरिविहृतम्; अनुसन्धानसोपार्थत्वं तु पूर्वपरसद्वृत्तमित्यभिप्रायेणानुसन्धानोक्तिः । एतेन 'कर्ता धात्राधेयश्चात्' [म. व. ३।३।३] इत्यभिप्रायार्थः सूचितः ॥ २९ ॥

५ आ. भा. भा.— प्रकृतेर्गुणेषु इन्द्रिया देषु सम्मूढाः । इन्द्रियायभिमानीद्वि विषयादिषु सङ्गः । गुणकर्मसु विषयेषु कर्मसु च 'शब्दाद्या इन्द्रियायाश्च सत्त्वाद्याश्च शुभानि च । अपमानानि च गुणा निगद्यन्ते निरुक्तिगैः' इत्यभिधानात् । सत्त्वायधिकारं 'शुभा गुणेषु' [३।२८] इत्युक्तं स्यात् ॥ २९ ॥

६ ज. प्र. टी.— 'प्रकृतेर्गुणसम्भूदा' इत्यत्र गुणशब्दस्य विवक्षितमर्थं यदत्र विग्रहं दर्शयति— प्रकृतेरिति । नित्यसापेक्षत्वाद्गुणशब्दस्य नाशमर्थमिति प्रदर्शनाय 'प्रकृते' इत्यनुवादः । देवदत्तस्य गुह्यमिति यथा । प्रकृतेर्गुणसम्भूत्वात् सञ्जन्ते गुणकर्मत्विति हेतुहेतुमद्भाष्येऽत्र विवक्षितः ; अन्यथा वैयर्थ्यापत्तेः ; त्वुपादायति— इन्द्रियादीति । अविमानो ममैवेतानि स्वात्मन्देशेण करणीति भ्रमः । विषयादीत्युक्त्या गुणशब्दोऽत्र विषयार्थे इति दर्शयति । आदिशब्देन कर्मप्रथमम् । विषयेषु सः श्रेहादि, कर्मसु स्वात्मन्यभ्रमः । 'गुणानां कर्मसु' इति केनचित् (स) व्याख्यात तदसदिति भावेन द्वन्द्वोऽयमिति दर्शयति— गुणोति, द्वन्द्वपरिग्रहेऽपि

कार्यत्वाभात् । अनेन विषयादीत्येतदपि समर्थितं भवति । गुणशब्दस्योक्तानेकार्थत्वं उक्तं ? इत्यत आह— शब्दाद्या इति । निरुच्यत इति निरुक्तिं सत्कार्यं निरुक्तिं फलान्तरव्यवच्छन्तीति निरुक्तिगाः । अस्तु गुणशब्दस्यानेकेष्वर्थेषु ऋक्तिः, तथापि विवक्षादीकर्मवैयर्थ्यस्य युक्त्या ; अन्यथा न श्लोकादन्तेत्युक्तविरोधान् । शब्दो हि यमर्थमादी स्मारितवान् स एवार्थो बुद्धौ समिहितं पुनस्मारितेन स्मारयितुं युक्तं, तथा चान सर्वत्र सत्त्वादय एव प्रायाः । तद्वदने शब्दादीनामपि तदात्मकानामप्रथमप्रकारित्वस्य आह— सत्त्वादीति । कर्तृत्वाधात्त्वयोरकत्र विरोधादिति भावः । तदात्मकानामिन्द्रियादीनामुपलक्षणे सति श्या प्रयासः । अन्यैवानुपापत्त्यानेकार्थमप्रहोपपत्तेः ॥ २९ ॥

७ ह. पं. भा.— ये पुनः— प्रकृतेर्गुणैर्विषयं कर्तार इति सम्भूताः सन्तः सज्जन्ते गुणानां कर्मसु 'वयं कर्म कुर्मः फलाय' इति सज्जन्ते प्रयन्ते, तानकृत्स्नविदः कर्मफलमात्रदृष्टिर्नो यन्दान् मन्दप्रज्ञान् कृत्स्नचित्तमर्षविद्वल्लविन विचालयेत् । बुद्धिमेदकरणमेव चालनं, तन्न कुर्यादित्यर्थः २९

८ वं. प्र ति — एवं विद्वद्बुद्धयो कर्तृत्वमिमानवद-
मात्रोक्त्या तयोस्तावन्मात्रं एव भेदं, कर्मानुष्ठाने तु मान्य
मिति प्रदर्शयन्मादेवं तस्माद्द्विद्वान् समाचरतद्विदुषो जोष
येत्, न तु बुद्धिभेदं जनयेदिति पूर्वोक्तसुपसंहरति— प्रकृतेरिति ।
ये पुनः प्रकृतेर्भाषाया गुणैः सत्त्वादिभिः सज्जन्तरङ्गविरिन्ता-
माविमेषन्ति. सम्भूता सन्त तेषामेव गुणत्वा कर्मसु कार्येषु

सञ्जन्ते 'वयं कर्म फलाय' इति, तात् अकृत्स्नविदं कर्मफल-
मात्रदर्शिनः । तत्र हेतु - मन्दान् मन्दप्रज्ञान्, अशुद्धचित्तत्वेन
ज्ञानानधिकारिण इति यावत् । कृत्स्नविदात्मचित् । स हि सर्व
चित्, "धरिमन्त्रिजाते सर्वमिदं विज्ञातं भवति" इति श्रुतेः ।
न विचालयेत् कर्मप्रज्ञानो न प्रत्यावयेत् । किन्तु स्वयमेव तं
चालेन विरोधोदयात् कर्मस्य धर्मिन्तन्तीति भावः ॥ २९ ॥

९ व० श० टी०— 'न बुद्धिमेदं जनयेत्' [३१२६] इति दृष्टयति— प्रकृतेरिति ॥ २९ ॥

१० पु. अ त.— न तु ते अज्ञात्वा तथा कुर्वन्तीति
तात् दिक्षयेत्, न तु पुनस्तथैव प्रेरयेदित्यत आह— प्रकृते
रिति । प्रकृतेर्गुणैः सम्भूता. कर्मफलमिलापिणो गुणकर्मसु
देशधर्मेषु पक्षार्थं सञ्जन्ते क्षामका भवन्ति । पतोऽकृत्स्नविदः
मगवत्प्राप्तिर्ये अगेयन्तरूपं न जानन्ति । कर्मफलं लोकि-

सुखं पश्यन्ते जानन्तीत्यर्थः । यनस्ते तत्रासत्तास्तेन ततो न
मनो भगवति सविज्ञेऽन्तस्तात् मन्दान् मूर्खान् भूय फलास
क्तचित्तात् कृन्तवित् भगवत्प्राप्तिरूपानेपानन्दवित् न विचाल-
येत् भगवन्मार्गं न प्रेरयेत् । ततोऽपि वा न चालयेत् ।
दुष्टमङ्गलं स्वस्यान्यथाभावात् नयेदिति भावः ॥ २९ ॥

११ नी० भा० टी०— एवं सत्ताद्यत्तयोः कर्माणि विभज्य सत्कार्यानुवादपूर्वकं न बुद्धिमेदं जनयेद्द्विद्वाना
मित्युपान्तमुपसंहरति— प्रकृतेरिति । गुणैरिद्वद्धारादिभिः स्वस्मिन्नप्यस्यै. सम्भूताः एकीभावेन क्षमेगान्यासेन
मूढास्तु प्रकृतेः प्रकृतिसम्बन्धिषु गुणेषु देशदिषु कर्मसु गमनादिषु च सञ्जन्ते अहमय प्राद्वणो ममैवेदं यत्तादिक
कर्म, इति सज्जन्ते सत्ता भवन्ति, तान् मूढान् अकृत्स्नविदं क्षामज्ञानदीमान् आत्मविद्धिं कृत्स्नचित्— 'आत्मनो
वा अरे दर्शनेन श्रवणेन मत्या विज्ञानेनेदं सर्वं विदितम्' [वृ. उ. ४. ११।५] इति श्रुतेः । मन्दान् साक्षार्थ-
मदृष्टासमर्थान् कृन्तवित् आत्मचित्तं विचालयेत् कर्मनिष्ठातो न प्रत्यावयेत्, तेषामुभयभ्रष्टत्वापत्तेः प्रकृतेर्गुणैः
सम्भूता गुणानां कर्मसु सज्जन्त इति प्राचा योजना ॥ २९ ॥

मयि सर्वाणि कर्माणि सन्न्यस्याध्यात्मचेतसा ।
निराशीर्निर्ममो भूत्वा युद्ध्यस्व विगतज्वरः ॥ ३० ॥

१ 'अध्यात्मचेतसेति नृपदा समर्थेण उच्यते । समर्थेण च कर्मकर्त्रेण न निगमन्यते,
अमूर्त्तत्वात् । इतो स ह कर्मा । सन्न्यस्यत्याद्यर्थेति सन्न्यस्यत्याद्यर्थेति सन्न्यस्यत्याद्यर्थेति सन्न्यस्यत्याद्यर्थेति सन्न्यस्यत्याद्यर्थेति
रिचयेत् पक्षेपरान्तरित्वं समरतत् । सा च बुद्धिभयतः कर्मणां शान्तिं मन्त्रात्मकैर्मांसां फलभूत्, नदत्, यदि कर्म
यस्य फलं तदात्, इति ईदृश्यं प्रकृत्येति कर्मणि न मन इत्यकारिका । तदानीं प्रकृत्यान्वयं विदुः प्रकृत्येति वादात्
निराशुं क्षान्त्यं युज्यते । इति वेति ।

१ शां. भा.— कथं पुनः कर्मण्यधिकृतेनाज्ञेन मुमुक्षुणा कर्म कर्तव्यं ? इत्युच्यते— मयीति । मयि वासुदेवे परमेश्वरे सर्वज्ञे सर्वात्मनि सर्वाणि कर्माणि सन्न्यस्य निक्षिप्याध्यात्मचेतसा विवेक-
बुद्ध्या 'अहं कर्तेश्वराय भृत्यवत्करोमि' इत्यनया बुद्ध्या । किञ्च निराशीस्त्यक्ताशीर्निर्ममो
ममभावश्च निर्गतो यस्य तव स त्वं निर्ममो भूत्वा युध्यस्व विगतज्वरो विगतसन्तापो विगत-
शोकः सन्नित्यर्थः ॥ ३० ॥

२ आ शां. व्या— यद्यपि कर्मण्यज्ञोऽविक्रियते तथापि
मोक्षयामणेन तेन कर्म त्यक्तव्यं, मोक्षस्य कर्मासाध्य
स्वात्, न तु तेन कर्म कर्तुं शक्यं, कर्मण स्वोपेक्षितविरोधित्वा-
दिति ऋद्धते— कथमिति । श्लोकेनोत्तरमाह— उच्यते
इति । यथोक्ते परस्मिन्नात्मनि सर्वकर्मणा समर्पणे कारणमाह—
अध्यात्मेति । विवेकबुद्धिमेव व्याकरोति— अहमिति ।

दर्शितरीत्या कर्मसु प्रवृत्तस्य कर्तव्यान्तरमाह— किञ्चेति ।
त्यक्ताशी फलप्रार्थनाहीन सन्नित्यर्थः । निर्ममो भूत्वा पुनश्चा-
नादिभिरिति शेष । ननु युद्धे नियोगो नोपपद्यते पुनश्चात्रादि-
हिंसात्मनस्तस्य सन्तापहेतोर्नियोगविषयत्वायोगादिति तत्रा-
ऽऽह— विगतेति ॥ ३० ॥

३ रा. भा.— इदानीमात्मनां परमपुरुषशरीरतया तन्नियाम्यत्वस्वरूपनिरूपणेन भगवति पुरु-
षोत्तमे सर्वात्मभूते गुणकृतं च कर्तृत्वमारोप्य कर्मकर्तव्यतोच्यते— मयि सर्वेश्वरे सर्वभूतान्तरात्म-
भूते सर्वाणि कर्माण्यध्यात्मचेतसा सन्न्यस्य, निराशीर्निर्ममश्च विगतज्वरो युद्धादिकं सर्वं चोदितं
कर्म कुरुष्व । आत्मनि यचेतस्तदध्यात्मचेतः, आत्मस्वरूपविषयेण श्रुतिशतसिद्धेन ज्ञानेनेत्यर्थः ।

४ वे. ता चं.— अथ तदनन्तरस्य ' परातु तच्छ्रुते '
[म सु २।३।४१] इत्यधिकरणस्यार्थं तत्परोऽयमित्यभि-
प्रायेणोत्तरश्लोकमवतारयति— इदानीमिति । नियाम्यताया
स्वरूपत्वोक्तिः, स्वरूपनिरूपकत्वात् । भगवतीत्यादिप्रवचने
'मयि' इत्यभिप्रेतस्योक्तिः । भगवतीति नियन्तृत्वोपास्यत्वक-
ल्पदत्त्वाद्युपयुक्तकल्याणगुणजातवति हेयप्रत्यनीके चेति भावः ।
पुरुषोत्तम इति, नियमनार्थानुपवेशादिनाऽयस्युद्देयप्रसक्तौ
'उत्तम पुरुषस्यन्यः' [१।५।१०] इति वक्ष्यमाणप्रकार
वैलक्षण्यवतीति भावः । सर्वात्मभूते गुणकृतं चेति, त्रिगुण
स्यान्निद्रव्यस्यापि सर्वात्मभूत स एव हि नियन्तेति भावः ।

एतेन 'असक्त्या लोकरक्षाये गुणेष्वारोप्य कर्तव्यम् । सर्वेश्वरे
वा न्यस्योक्ता तृतीये कर्मकार्यता' इति तृतीयाध्यायगतार्थे
[७]— सङ्गश्लोके तुल्यविकल्पो नाभिमत इत्यपि सूचितं
भवति । 'मयि इत्यनेनाभिप्रेते सर्वेश्वरत्वे हेतुतया सर्वभूतान्त-
रात्मभूतत्वोक्तिः । 'ईश्वर सर्वभूतानाम्' [१।८।६१] इत्यादि
वक्ष्यमाण चानेन व्यापितम् । सर्वाणि इति, स्वकृतानि गुण-
कृतानि चेत्यर्थः । 'युद्धपक्षे इत्येताच्छास्त्रीयोपपन्नमित्यभि-
प्रायेणोक्तं युद्धादिकमिति । आत्मनीति 'अध्यात्म' इति
सप्तम्यर्थं समाप्त इत्यर्थः । अत्र चेतश्शब्दस्य श्रुतिशतसिद्ध-
तरवानुत्पन्नानुरूपज्ञानगोचरता व्यनक्ति आत्मस्वरूपेति ।

३ रा. भा.— "अन्तः प्रविष्टः शास्ता जनानां सर्वात्मा ... अन्तः प्रविष्टं कर्तारमेतम्"
[तै. आ. ३।१।१] "य आत्मनि तिष्ठन्नात्मनोऽन्तरो यमात्मा न वेद यस्यात्मा शरीरं य
आत्मानमन्तरो यमयति स त आत्माऽन्तर्याम्यमृतः" [वृ. ५।७ भा. दि.] इत्येवमाद्याः श्रुतयः
परमपुरुषप्रवृत्त्यं तच्छरीरभूतमेनात्मानं, परमपुरुषं च प्रवर्तयितारमाचक्षते । स्मृतयश्च 'प्रशासितारं
सर्वपाम्' [मनुः १२।१२२] इत्याद्याः । 'सर्वस्य चाहं हृदि सन्निविष्टो मत्तः स्मृतिर्ज्ञानमपोहनं
च' [१।५।१५] 'ईश्वरः सर्वभूतानां हृद्देशेऽर्जुन ! तिष्ठति । भ्रामयन् सर्वभूतानि यन्त्रारूढानि
मायया [१।८।६१] इति वक्ष्यते ।

४ वे. ता चं— श्रुतिशतसिद्ध प्रकार दर्शयति— अन्त
रिति । अन्तः प्रविष्टत्वादिपुरुषात्म्या शृणुदिगणनादि-व्यावर्त-
कात्प्रायः सर्वान्तमत्वसिद्धिः । कर्तारमिति— जीवव्यापारसु प्रयो-
क्तव्येतिमित्यर्थः, यदा प्रेरणव्यापारमित्यर्थः, तदुच्यते—
प्रयन्तयितारमिति । उपात्तप्रतीनामैतदर्थव्येष्टीकरणाय मन्वा

सुपदृहणानुपपत्तिमाह— स्मृतयश्चेति । एतस्मिन्मयि शास्त्रेऽन्यात्
लिहायार्थवार्थस्य वक्ष्यमाणतामाह— सर्वस्य चेति । 'मयि
सर्वाणि' इत्यस्याभिप्रायव्यञ्जनाय पार्थसारथेरीधर्मस्य प्रत्यक्ष
राह्निर्देशयोरीश्वरकविपयस्य दर्शयितुं यत्नद्वयोपादानम् ।

३ रा. भा.— अतो मच्छरीरतया मत्प्रवर्तारमस्वरूपानुसन्धानेन सर्वाणि कर्माणि मयैव
क्रियमाणानीति मयि परमपुरुषो सन्न्यस्य तानि च केवलं मदाराधनानीति कृत्वा तत्फले निराशीः

तत एव तत्र कर्मणि ममतारहितो भूत्वा विगतज्वरो युद्धादिकं कुरुष्व । स्वकीयेनात्मना कर्त्वा स्वकीयैश्वोपकरणैः स्वाराधनैकप्रयोजनाय परमपुरुषः सर्वेश्वरः सर्वशेषी स्वयमेव स्वकर्माणि कारयतीत्यनुसन्धाय कर्मसु ममतारहितः, प्राचीनेनानादिकालप्रवृत्तानन्तप्राप्तसञ्चयेन कथमहं भविष्यामि ? इत्येवम्भूतान्तर्जरीविनिर्मुक्तः परमपुरुष एव कर्मभिराराधितो ग्रन्थान्मोचयिष्यतीति स्मरन् सुखेन कर्मयोगमेव कुरुष्वेत्यर्थः । “ तमीश्वराणां परमं महेश्वरं तं दैवतानां परमं च दैवतम् ” [श्वे. उ. ६।७] “ पतिं विश्वस्य ” [म. ना. उ. ३।१ + तै. ना. १।१३] “ पतिं पतीनाम् ” [श्वे. उ. ६।७] इत्यादिश्रुतिसिद्धं हि सर्वेश्वरत्वं सर्वशेषित्वं च । ईश्वरत्वं नियन्तृत्वं, शेषित्वं पतित्वम् ॥ ३० ॥

४ वे. ता. खं.— एवमर्थस्वल्पमुपपाद्य तद्व्यनस्य कर्तृत्व-
सन्ध्यासहेतुतां ‘ सन्ध्यास्य निराशीः निर्ममः ’ इति प्रयागां पदानां
कर्तृत्वस्यागच्छत्वात्पञ्चक्रीयतासङ्गत्यागमिपयतां उत्तरोत्तरस्य
च पूर्वपूर्वहेतुयुक्तां पाठ्यमशुचितां प्रकाशयति— अत इति ।
अत्यार्यस्य ध्रुविस्यारन्तरादिसिद्धत्वादिश्वयंभुः । मयैव क्रिय-
माणानीति, श्रयप्रवर्तकेन राजेन सद्वात्कमद्वाकं चेति भावः ।
कृत्विज इव परस्य कर्तृत्वेऽपि स्वस्य पत्याभिसन्धिः स्यादिति
तभिराराधय निराशीरित्युक्तमित्यभिप्रायेण— तानि चेति । तत
एष्येति— कर्त्तव्या हि कर्मणि ममता ; ‘ मशभिलपितयापन-
त्वाभन्दर्भेर्निदं नमं ’ इति कर्मण्यैष्वर्यबोपो ह्यभिवार इति भावः ।
ननु यदीश्वरे न कर्तृत्वं सन्मयस्तम्, कथं तर्हि युद्धप्रसवेति जीवः कर्तृ-
त्वा निर्दिश्यते ? यदि चागौ निराशीः, कथं परमपुरुषाराधन-
रूपेऽपि कर्मणि प्रवर्तते ? यदि च निर्ममः, य कथं ‘ ममेदं कर्म ’
इति बुध्यमानः कर्म कुर्यात् ? यदि च स्वव्यापारं नातुगत्यते
तदा स्यात्पण्यप्राप्तारमपि न मन्येत, ततश्च विगतज्वर इत्यभ्यनु-
पगतमित्याशङ्क्याह— स्वकीयेनात्मना कर्मति । स्वशेष
यूतेन जीवेन प्रयोज्यकर्त्रेत्यर्थः । स्वकीयैश्वोपकरणैरिति ।

यथाऽगौ जीवः परशेषयुतः, तथा तस्य स्वशेषयथा प्रागभिनतं
द्विरादिकमपि परशेषभूतमिति भावः । स्वाराधनैकप्रयोज-
नायेति— शेषस्य शेष्यसिद्ध्याधानमेव प्रयोजनमिति भावः ।
आह च वेदार्थसङ्ग्रह— ‘ परमतात्तिसायाधानेच्छयोपादयत्वमेव
यस्य स्वस्य स शेषः, परः शेषो ’ इति । ‘ स्वकीयेन ’ इत्यादौ
प्रमाणमूचनाय सर्वशेषीत्याशुक्तम् । स्वयमेवेत्यादि । आ-
राध्यभूत एवाराधन कारयतीति भावः । एवकारेण प्रवर्तमानं
च बुद्धस्तम् । कारयतीति— सर्वेश्वरः सन् स्वैर्दं सर्वं स्वयमेव कर्तुं
शक्नोति स्वशेषभूतजीवानां शाश्वतवयवत्वत्पल्लभोऽनुत्वादिस्ति-
द्वयं तान् कर्तुं कारयतीति भावः । प्राकरिणिकं प्रतिषेध्य-
ज्वरविशेषप्रसङ्गं दर्शयति— प्राचीनेत्यादिना । अस्तु भूति-
सिद्धमोष्वरत्वम्, कारयितृत्वस्य किमायातं ? इत्यत्राह— ईश्व-
रत्वं नियन्तृत्वमिति । शेषित्वं पतित्वमिति— चेतनमेनं
शेषित्वं पतित्वमेवेति भावः । यज्ञं धृतिभाष्यपठिस्यो-
शेषित्वेश्वरत्वयोः को भेदः ? इति शङ्काऽप्राक्रियते— ईश्वरत्वं
नियन्तृत्वमित्यादिना ॥ ३० ॥

५ आ. मा. भा.— अतः सर्वाणि कर्माणि मय्येव सक्रयस्य भ्रान्त्या जीवेश्वरारोपितानि मय्येव
विशुद्धय भगवानेव सर्वाणि कर्माणि करोतीति प्रत्यूजेति च आत्मानं मामधिकृत्य यचेतस्तद्व्यापार-
चेतः । सक्रयास्तु भगवान्करोतीति । निर्ममत्वं नाहं करोमीति ॥ ३० ॥

६ अ. प्र. दौ.— ‘ मयि सर्वाणि ’ इत्यस्य वक्तृति दत्तयति—
अत इति; यतो विद्वन्कर्मविविधं स्वं च विद्वानस्यनः । तर्हि
तस्यामो विमर्गः, य च स्वकीयस्य भवति, न च जीवस्य
कर्माणि मन्वीर्युक्तं तन्वयं तेषां विमर्गो विधीयत इत्यहं
आह— भ्रान्तमेति । कर्मणां परमेश्वरे सन्ध्यामो नाम तदात्म-
कत्वविज्ञानमिति कश्चिः, तदुच्यते; अत्रानुत्तरात्; प्रमाणतिर-
ङ्ग्याधेनि भावेन स्वयमेव तदभिप्रायमाह— भगवानिति ।
इति शब्देति शेषः । प्रकारान्तरं आह— भ्रान्तिरिति । इति
समर्पणं च कर्मणां मयि सन्ध्या इति शेषः । कर्माणि परमेश्व-

रात्मवत्त्वं प्रतिप्रयन्ते तदप्राप्तये कल्पन्त इत्यभ्यात्मचेतसेति
व्याक्यानमसाध्यमिति भावेन व्याचष्टे— आत्मानमिति ।
अनेनाभ्युपगमात्परमेश्वरः कर्मकारण इत्युक्तं भवति । अस्य ‘ निरा-
शीः ’ इत्यनेनाश्रयः । परमात्मलाभेन निराशारागारादिन-
श्रुत्युक्तं भवति । ननु निर्ममत्वं न मम कर्माणि मन्वीर्युक्तं हानम् ।
तत्र ‘ मयि सर्वाणि कर्माणि सक्रयस्य ’ इत्यनेन मन्वर्थमने-
द्वयोर्भेदमाह— सक्रयास्तस्त्विति । उभयचेति शब्दपरं हान-
मिति शेषः ॥ ३० ॥

७ ह. पं. भा.— त्वं तु कर्माधिकारी— मयि वासुदेवे परमेश्वरे मय्येव सर्वकर्मभोक्तारि
भ्रान्ताणि कर्माणि सक्रयस्यात्मात्मचेतना विवेकप्रवृद्धा निराशीर्निर्ममः कर्माणि तत्कले च ममतत्व-
जिनो ‘ भूत्वा ’ गुण्यस्य विगतज्वरो विगतसन्धापः ॥ ३० ॥

८ वै ब्र गि — इयता प्रवन्देनोपदिष्टमर्जुनस्य कर्मयो गावदियक्त्वावमुपसंहरति — मयीति । पुरुषो हि न स्वैच्छया शुभमशुभं वा विद्धिक्त्तुं शक्नोति, “ एष देव साधु कर्म करयति, वै यमेभ्यो लोकेभ्य उचिनीपते एष उ म्वासाधु कर्म कारयति, तं यमथा निर्गीयते य आत्मानि तिष्ठन्नात्मनोऽन्तरोऽयमात्मा न वेद यस्यामा शरीर य आत्मानमन्तरो यमयति एष त आत्माऽन्तर्गाम्यमृत ” [को उ ३१९] इत्यादि श्रुते ‘सर्वस्य चाह हृदि सन्निविष्टो मत् स्मृतिज्ञानमपोहनं च’ [१५१५] इत्यादेवैक्यमाणाच । एवं च अध्यात्मचेतसा आत्मानमन्त्यामिणमधिष्ठ्य यचेतो वृद्धिस्तदध्यात्म

चेत ‘अन्त्याम्यर्थानोऽहं भूत्व इव राजे परमेश्वराय कर्माणि करोमि’ इति बुद्धि, तथा सत्वाणि लौकिकवैदिकानि कर्माणि मयि पुरत स्थिते भक्तपारब्रह्मोपगतसारूप्ये स्वान्तामिणि वासुदेवे सत्यस्य समर्थेति सौलभ्यप्रदर्शनम् । अत एव निराशी कर्मणा मदारोधनैकरूपतया तत्कृते निरभिलाषः, निर्मम ‘ममेदं कर्म’ इति कर्तृत्वाभिमानरूपमताश्रम्य, विगतज्वरेण ‘एवमाराधित परमेश्वर एव ब्रह्मन्मीचयिष्यति’ इति निश्चयेन त्यक्तसंसारशोकश्च भूत्वा युध्वस्व । उपलक्षणमिदं सर्वाणि कर्माणीत्युपग्रन्त्वात् । युद्धादीनि सर्वाण्यपि विहितानि कर्माणि कुरुष्वेत्यर्थः ॥ ३० ॥

९ व० त० दी० — स्वमतमुपदिशति — मयीति । साङ्ख्यचेतसा सर्वकर्माणि मयि मुख्ये साक्षात्कर्तारि परदेवताया सङ्गस्य समर्प्यानुसन्धाय वा युद्धयस्व । कर्मत्यागे हि दण्डिपुरुषं त्यजेतिवत् विशेषणविषयक एव त्यागः, न तु विशेष्यविषयक इति तदाह — निराशीरिति । तत्फलविषयकस्त्यागः निर्मम इति ममताविषयक विगतज्वर इति कर्तृत्वविषयक इति त्रिविधस्त्यागः कर्मणि प्रकीर्तितः । यथोक्तं निबन्धे ‘साङ्ख्येऽपि भगवद्विचि फलमेतन्न चान्यथा । समर्पणात्कर्मणा च सिद्धिर्भवति नान्यथा’ इति ॥ ३० ॥

१० पु अ त. — ननु तेषा कर्मकारणार्थे स्वस्य कर्म करणे यावत्कालो गच्छति तावत्कालव्यर्थाभावापराध स्वस्य द्वादिष्यत आह — मयि सर्वोणीति । मयि सङ्गस्य आधि देविकभावेन सर्वे त्यक्त्वाऽध्यात्मचेतसा अध्यात्मभावेन मदा शरूपेण सर्वाणि कर्माणि कुर्वित्यर्थः । मदाज्ञया करणे काल व्यर्थता न भविष्यतीति भावः । सर्वपदेन लौकिककार्याण्यपि

कुर्वित्यर्थः । लौकिककर्मकरणमेवाह — निराशीरिति । निराशी युद्धजस्वर्गादिफलानभीप्सु निर्मम राज्यादिप्राप्तभावाहितः, स्वार्थेषु परेषु च आतृगुणादिबुद्धिरहितो विगतज्वरो लौकिकतापरहितो मदाज्ञया युद्धयस्व इदं कुर्वित्यर्थः । स्वात्परिणतु क्षात्रं कर्म युद्धरूपं मयोच्यते, न तु पूर्वोक्तमन्यत्कर्म । अतो युद्धमेव कुर्वित्यर्थः ॥ ३० ॥

११ नी भा. ही — मयीति । एवं तु अज्ञो मुमुक्षुश्च मयि सर्वा-तर्यामिणि सर्वाणि कर्माणि सङ्गस्य समर्थे अध्यात्मचेतसा आत्मानमविकृत्य प्रवृत्तं गात्र अध्यात्म, तत्र प्रवणेन चेतसा — शाकपायिवादिबन्धमध्यमपदद्वयोपि समासः । आत्मानात्मविवेकवतेत्यर्थः । ईश्वरप्रेरितोऽहं करोमीत्यनया युद्धया निराशी फलमनिच्छन्निर्ममो लब्धे ममत्वाभिमानशून्यश्च भूत्वा युद्धयस्व विगतज्वरो विशोकः सन् ॥ ३० ॥

भगवदाज्ञानुवर्तिना फलसौष्टवमितरेषा च वैफल्यम् ।

ये मे मतमिदं नित्यमनुतिष्ठन्ति मानवाः ।

श्रद्धावन्तोऽनसूयन्तो मुच्यन्ते तेऽपि कर्मभिः ॥ ३१ ॥

ये त्वेतदभ्यसूयन्तो नानुतिष्ठन्ति मे मतम् ।

सर्वज्ञानविमूढांस्तान् विद्धि नष्टानचेतसः ॥ ३२ ॥

१ श्रां. भा. — यदेतन्मत ‘कर्म कर्तव्यं’ इति सप्रमाणमुक्तं तत्तथा — ये म इति । ये म मदीयमिदं मतं नित्यमनुतिष्ठन्त्यनुवर्तन्ते मानवा मनुष्याः श्रद्धावन्तः श्रद्धावन्तः अनसूयन्तोऽप्यर्था य मयि परमगुरो वासुदेवेऽहंन्तो मुच्यन्ते तेऽप्येवम्भूताः कर्मभिर्मर्माधर्मासुर्यैः ॥ ३१ ॥ ये त्विति । ये तु तद्विपरीता एतन्मतं मतमभ्यसूयन्तो निन्दन्तो नानुतिष्ठन्ति नानुवर्तन्ते मे मतं, सर्वेषु ज्ञानेषु विरिषं मूढास्ते, सर्वज्ञानविमूढांस्तान् विद्धि जानीहि नष्टाश्रायं गतानचेतसोऽपिरेफिनः ॥ ३२ ॥

२ आ. शां. व्या.— प्रकृत भगवतो मननुकप्रकार
 मनुसृष्ट्वानुतिष्ठता क्रममुच्चिफल कथयति— यदेतदिति ।
 शास्त्राचार्योपदिष्टेऽर्था विश्वासत्रयं श्रद्धानन्तम्, गुणेषु दोषा
 विहरणमसूया, अपियथोकाया मुचैरमुष्यत्वद्योतनार्थ ॥ ३१ ॥

भगवन्मतानुवर्तिता प्रत्ययायित्व प्रलाययति— ये
 स्थिति । तद्विपर्ययत्वं भगवन्मतानुवर्तिम्यो वैपरीत्यम् । तत्र
 दर्शयति— एतद्विज्ञादिना । अभ्यस्यन्तन्त्रासन्तमपि दोष
 मुद्गावयन्त इत्यर्थः । सर्वज्ञानानि सगुणनिर्गुणविषयाणि ;
 प्रमाणप्रमेयप्रयोजनविभागतो विविच्यत्वम् ॥ ३२ ॥

३ रा. भा.— अयमेव साक्षादुपनिषत्सारभूतोऽर्थ इत्याह—ये म इति । ये मानवाः आत्मनिष्ठ-
 शास्त्राधिकारिणोऽप्येव शास्त्रार्थ इत्येतन्मे मतं निश्चित्य तथाऽनुतिष्ठन्ति, ये चाननुतिष्ठन्तोऽप्यस्मिन्
 शास्त्रार्थे श्रद्धधाना भवन्ति, ये चाश्रद्धधाना अप्येवं शास्त्रार्थो न सम्भवतीति नाभ्यस्यन्ति, अस्मिन्
 महागुणे शास्त्रार्थे दोषमनाविष्कुर्वन्तो भवन्तीत्यर्थः । ते सर्वे बन्धहेतुभिरनादिकालारब्धैः सर्वैः
 कर्मभिर्मुच्यन्ते । 'तेऽपि कर्मभिः' इत्यपिशब्ददिपां पृथकरणम् । इदानीमननुतिष्ठन्तोऽप्यस्मिन्
 शास्त्रार्थे श्रद्धधाना अनभ्यस्ययत्र श्रद्धया चानसूयया च क्षीणपापा अचिरेणममेव शास्त्रार्थमनुष्ठाय
 मुच्यन्त इत्यर्थः ॥ ३१ ॥

४ वे. ता. चं.— 'ये मे मतम्' इति श्लोके मे मतमि
 त्वापनिषदपुस्तकस्य सिद्धान्ताभिमानप्रदर्शनान्मोक्षसाधनत्वोप-
 दयमानस्य कृतकरत्वाच्च तदप्राप्त्यस्यपरोऽयं श्लोक इत्यभिप्रा-
 येणाह— अयमेव साक्षादिति । ज्ञानयोगनिरूपेण इत्यर्थः ।
 सारभूतः प्रधानभूत 'सारो बले स्थितारो च न्याये ऋषि वा
 श्रियु' [अमर ३३१३००] इति नेपथ्यद्रुका । प्राधान्यं चात्र
 मोक्षसाधने ज्ञायस्त्वम् । मानवसद्व्यवहारानिहितशुद्धादिषुद्रा-
 हृदत्वादिहितदेवादिप्रतिभेदत्वाच्च तदुभयपरिहाराय य इति
 प्रमाणसिद्धान्तवाचनधिकारिमात्रोपलक्ष्यकोऽयं शब्द इत्यभिप्रा-
 यणोक्तं ये मानवा आत्मनिष्ठशास्त्राधिकारिण
 इति । 'नित्यमनुतिष्ठन्ति इत्युक्तं नित्यमनुष्ठानं निरुपयपूर्वक
 मेव प्राभाषिकत्वनिश्चयशून्यस्यानुष्ठानं कदाचिद्व्युत्पत्तेरपीत्यभि-
 प्रायेणोक्तम्, अयमेव शास्त्रार्थ इत्यादि । एतत्— अय
 मेवेत्युक्तम्, यद्वा एतन्ने मतं शास्त्रार्थ इति निश्चित्यत्यन्वयः,
 शास्त्रिमतेमतं हि शास्त्रार्थ इति भावः । 'प्रद्वान्त' इति
 पदमनुष्ठानात् पूर्वाभ्यापरमित्याह— ये चाननुतिष्ठन्तो-
 ऽपि । ततोऽप्यर्थाचीनाव्याप्त्येव्याह— ये चाश्रद्धधाना
 इति । गुणेषु दोषाविहरणमसूयत्वसूयाच्छास्त्राभिप्रायेणाह—
 अस्मिन्निति । अस्तिनादो बर्गत्रयसमुच्चयपर इति ते सर्वे

इत्युक्तम् । ननु सम्भवत्येववाक्यत्वे वाक्यभेदश्च नेत्येते प्रदा
 वन्त इत्यादौ च 'भवन्ति' इत्यव्याहारश्चातुवि, यच्चन्द्रस्य
 चैत्र प्रयुक्तस्याश्रितरुपपत्तेरयमाह तेऽपीति । एषामिति—
 अधिकारिणा, बुद्धिमत्ताना वाक्याना वा ।

अयमभिप्रायः— नात्रैकवाक्यत्व सम्भवति, अपिशब्दान
 न्वयात्, अपिशब्दो ह्यनुष्ठानात्तुमि सहाधिकार्यन्तरमनुष्ठयपरो
 वा, अनुष्ठानात्मककारो वा स्यात् । तत्र ज्ञानयोगिता समु-
 धयः सम्भवत्यनुष्ठानपरिहित, कर्मयोगप्रदसाप्रकर्णानुत्पत्तयः ।
 ज्ञानयोगिन्य कर्मयोगिनामप्यनुत्पत्ते त्वयात्यन्तविशुद्धम् ।
 नित्यमनुष्ठानात् प्रद्वान्तोऽन्यस्यन्त इति विशेषणमिधाय च
 निरुपयम् । न हि नित्यमनुतिष्ठन्तोऽश्रद्धधाना असूयन्तश्च
 भवतु । अवस्थापयविषयत्वे तु समुचयपरतया वा अवाचीना
 वस्थापर्यपरतया वा वाक्यमपिबन्धो नेतुमिति ।

अनुष्ठानात् प्राधान्यमानाप्रवत्ता च तुल्यफलत्वऽनुष्ठानवि-
 धायकशास्त्रवैषम्ये स्यादित्याशङ्क्याह— इदानीमिति ।
 प्रधानसूययो पापनिर्हरणहेतुर्वचं 'धमे धुना वा एतो वा
 स्मृतो वा कथितोऽपि वा । अनुमोदितो वा राजेन्द्र ! पुनाति
 पुत्र सदा' [म. भा. १.११.१२१९] इत्यादिभिदम् ॥ ३१ ॥

३ रा. भा.— भगवदभिमतमौपनिषदमननुतिष्ठता अश्रद्धधानानामभ्यस्यतां च दोषमाह— ये
 त्वेतत्सर्वमात्ममयस्तु मच्छरीरतया मदाधारं मन्त्रेभूतं मदेकप्रवर्त्यमिति मे मतं नानुतिष्ठन्ति— नैव-
 ननुसन्धाय सर्वाणि कर्माणि कुर्वते, ये च न श्रद्धयते, ये चाभ्यस्यन्तो वर्तन्ते ; तान् सर्वेषु ज्ञानेषु
 विशेषेण मुद्गास्तत एव नदानचेतसां विद्वि ; चेतःकार्यं हि वस्तुयायात्प्यनिश्चयः ; तदमानाद-
 चेतसां विपरीतज्ञानाः सर्वत्र विमुद्गाश्च ॥ ३२ ॥

४ वे. ता. चं.— अतिरिचिन्द्याऽप्युक्तं प्राज्ञस्योति
 रश्च उच्यते इन्द्रमिन्द्रो देव— भगवदिति । पूर्वाभ्यापरित्यक्त
 कृत्वा इन्द्रस्योतिरिन्द्रान्तरात्तदर्थमिन्द्राणां अश्रद्धधाना-
 नाभ्यस्यन्तम् । भाष्ये कथं च विद्वन्नि हि शरीरिन्द्र
 नी ३१

मिन्द्राणां मदाधारमित्यादिसद्वयम्, स्वकार्यमिन्द्राणां
 तादृशीन्परो च । वाच्यमिन्द्राणां कथं न कथमनुपममनु-
 द्वे वा । मिन्द्रमिति च इयमनुत्पत्तः । इन्द्राणां प्राज्ञाणां
 एव— नेपथ्यमनुत्पत्तयेति । 'सर्वेषु ज्ञानेषु विपरीतं ज्ञानं'

इति यथावस्थितास्त्वेषानभिज्ञतया 'अहं मम' इत्यादिषु सर्वेषु
ज्ञानेषु ज्ञातव्यवस्तूना यथावस्थितस्वरूपप्रकारानभिज्ञानित्यर्थः ।
नष्टानिति-पुरुषार्थान्तियोग्यान्तित्यर्थः । किं तत्त्वज्ञानरहितस्तान्तः ।

करणमपि नास्ति ? इत्यत्राह-चेत्त. कार्यमिति । कार्यादेशान्न
कारण नास्तीत्युपच्यते इति भावः । फलितमाह- विपरोत-
ज्ञानाः सर्वत्र विमूढाश्चेति ॥ ३२ ॥

५ आ. मा. भा.— फलमाह- ये म इति । ये त्वेवं निवृत्तकर्मिणस्तेऽपि मुच्यन्ते ज्ञानद्वाराः
किंविपरोक्षज्ञानिनः ? न तु साधनान्तरमुच्यते । 'निवृत्तादीनि कर्माणि ह्यपरोक्षेशष्टय्ये । अपरोक्षेशष्ट-
ष्टिस्तु मुक्तौ किञ्चिन्न मार्गते ॥ सर्वं तदन्तराऽधाय मुक्तये साधनं भवेत् । न किञ्चिदन्तराधाय
निर्माणायपरोक्षदृक्' इति ब्रुक्तं नारायणाष्टाक्षरकल्पे । अत एव समुच्चयनियमो निराकृतः ॥ ३१ ॥ ३२ ॥

६ ज. प्र. दी — अन्यथाप्रतीतिं निराकर्तुं तावदुत्तर
श्लोकद्वयप्रतिपाद्यमाह— फलमिति । केचिद्धिद्वारं कुर्वन्तीत्ये
तावता मया कार्यं न वा ? इत्याशाद्व्यवस्थेकरणाकरणयोः फल
माहेत्यर्थः । 'मुच्यन्ते तेऽपि कर्मभिः' इत्यपिशब्देन ज्ञानमिव
निवृत्त कर्माणि मोक्षसाधनमुच्यते इत्यन्यथा प्रतीतिनिरासाय
व्याचष्टे— ये त्विति । कैस्तुत्यद्योतनायोऽपिशब्दो न समु
च्ययार्थ इत्यर्थः । प्रासङ्गिकं नैतत् । समुच्चये यद्यपिशब्दः, स च
द्वेषा ज्ञानमिव कर्माणि पृथक्साधनं, ज्ञानकर्मसमुच्चय एवेति ।
तनाद्यपक्ष निराकरोति— न त्विति । निष्कामसाधनाऽनु

ष्ठितानि यज्ञादीनि निवृत्तानि । आदिपदेन नित्यनैमित्तिकामा
प्रशम्भम् । अपरोक्षा च सा ईशदृष्टिश्च, तादर्थ्यं चतुर्थी । मुक्तौ
मुक्तिसाधने किञ्चित्सहकारि कर्माणि मुक्तिसाधनमुच्यत इत्यत
उक्तं सर्वमिति । तत्प्रत्ये निवृत्तादिकम् । अन्तरा मध्ये ।
ज्ञानमाधाय । मुक्तये मुक्ते । अहल्यायै आरेति यथा । साक्षात्
साधनत्वेन धृतमपि कर्म यथा व्यवहितं जातं किमपि ज्ञान
तथा नेत्युक्तम्— न किञ्चिदिति । द्वितीयमपि प्रकारमति
देशेन निराचष्टे— अत एवेति । 'अपरोक्षेशष्टिष्टु मुक्तौ
किञ्चिन्न मार्गते' इत्युक्तत्वादेवेत्यर्थः ॥ ३१ ॥ ३२ ॥

७ ह. पै. भा.— यदेतन्मम मतं कर्म कर्तव्यमिति सप्रमाणमुक्तं तत्तथा— ये म इति । येऽधि-
कारिणो मे मम मतमिदमुक्तस्वरूपं नित्यं सदाऽनुतिष्ठन्ति मानवाः श्रद्धावन्तः श्रद्धाधाना अनस्यन्तो
मयि वासुदेव उपदेष्टरि अस्म्यारहितास्तेऽपि कर्मभिः सकलकिल्बिषैर्मुच्यन्ते ॥ ३१ ॥ ये त्विति ।
ये त्वेतन्मम मतमभ्यस्यन्त ईर्ष्यन्तो नानुतिष्ठन्ति न कुर्वन्ति मे ममेश्वरस्य मतम् । सर्वाणि च तानि
ज्ञानानि तेषु विमूढानपरमार्थविदो विद्धि विजानीहि, नयानचेतसोऽविवेकिनः ॥ ३२ ॥

८ घे. प्र. मि — एवमुपरिदृष्टस्यार्थस्यानुवर्तने गुणमाह—
इदं कलाभिसन्धिमतारादिद्वयेन परमेश्वराश्रयतया कर्म
कर्तव्यत्वरूपं मे सर्वज्ञस्य सर्वगुरोः सर्वसुहृदश्च मम मतं ये मानवा
अनुतिष्ठन्ति, ये च अननुतिष्ठन्तोऽपि मन्यन्तेऽस्मिन् श्रद्धावन्त
'एवमेवैतत्' इति केवलविधासमात्रवन्तो भवन्ति, ये च
अश्रद्धाधाना अपि नाभ्यस्यन्ति 'इदं मतमयुक्तं' इति दोषा-
विष्यण्ण न कुर्वन्ति, तेऽपि अनुतिष्ठन्त श्रद्धान्तोऽनसूयाव
न्मतेति त्रिनिधा अपि कर्मभिः कर्त्तव्येति पुण्यपापरूपै
मुच्यन्ते । 'तेऽपि' इत्यपिशब्दादीना पृथक्करणम्, अन्यथा
येऽनुतिष्ठन्ति तेऽपि मुच्यन्त इत्यसङ्गते । तथा च येऽनुतिष्ठन्ति
ते मुच्यन्त एव, ये विदानीमननुतिष्ठन्तोऽप्यस्मिन्मते श्रद्धा-
न्तोऽनसूयाव भवन्ति, तेऽपि श्रद्धासूयासुकृतधीणाया अपि

रेणेदं मतमनुष्ठाय मुच्यन्त इति भागवतोऽभिप्रायः ॥ ३१ ॥
अन्वये गुणसुखाद्या व्यतिरेके दोषमाह— ये त्विति । तुशब्द
पूर्वोक्तश्रद्धावद्वैर्भयमश्रद्धा मुच्यति । सतश्चावमर्थ— ये मम
एतन्मते नानुतिष्ठन्ति ये चाननुतिष्ठन्त पुनरभ्यस्यन्तो वर्तते,
ये चाश्रद्धाधानासूयारहिता अपि न श्रद्धयते, तान् क्रमेण सर्व-
ज्ञानविमूढान् नयानचेतसश्च विद्धि जानीहि । तत्र अननु
तिष्ठन्त सर्वज्ञानविमूढा सर्वस्मिन् कर्ममत्प्रविषये यज्ञान्
तत्र विषया. तारणोपायत्वेन प्रसिद्धकर्मज्ञानमार्गद्वयश्रद्धा,
निरयससारेण इत्यर्थः । असूयन्तस्तु नष्टा पापिष्ठा, निरा
गामिन इति यावत् । तथा च वदयति— 'तानह द्विज
ब्रह्मणः' [११।१९] इत्यादि । अश्रद्धाधानास्तु अचेतस
चेतसा विवेकेन रहिता जडा इति ॥ ३२ ॥

९ घ० त० दी० — एव कर्मास्तुष्टाने गुणमाह— ये मे मतमिति । तेऽपि कर्मभिरव कृत्वा कर्मणो वा मुक्तिं
प्राप्नुवन्तीत्यर्थः ॥ ३१ ॥ विपक्षे दोषमाह— ये त्विति ॥ ३२ ॥

१० पु. अ. त. — अर्जुनाय चेष्टाप्रयोजनं स्यात्सदाऽर्जुन
स्य संप्रदानमिति. ११ सात्तदाऽपि पुष्टिरूपगणेशोपदेसोऽनुपपन्न
रवात् । अर्जुनस्यप्यन्यथापि काराऽगवदुत्तरेण धर्मोऽपि न
प्रसजितः । इवयथायादृशां पुत्र पुत्र प्रदत्तानेव हृतवान् ।

ननु तदर्थं नोक्तं वैदिकमर्थम् ? तदनुज्ञानद्वारा सकलसम्प्राणस्य
एवमुच्यते । तदेवाह— परं योऽन्योऽन्येयं कुर्यात्तरयापि कर्मणो
वन्धो न स्याद्विषयात्— ये मे मतमिति । ये मानवा सर्वमो-
क्षेण मे मतमिदं पूर्वाकं श्रद्धावन्तो मद्रुणत्वादानसूयन्तो

ऽसहिष्णुताहीना अनुतिष्ठन्ति तेऽपि कर्ममिस्तज्जन्मफलमो-
 गैर्मुच्यन्ते । मदाश्रया कृतावान्मदुक्तिविद्वान्तोऽन्यकर्मण्यपि
 मोक्षसाधकान्येव भवन्तीत्यर्थः ॥ ३१ ॥ ये मदाश्रयरूपं
 विहाय कर्मैव फलमाधर्यं फलरूपमिति ज्ञात्वा बुवंति ते ।
 नश्यन्तीत्याहुः— ये त्वेतदिति । ये तु एतन्मम मतमन्य-
 स्यन्तः कौटिल्येन जानन्तो नानुतिष्ठन्ति तान् सर्वज्ञानविमुक्तान्
 अचेतसः शन्यदृश्यान् नष्टान् नामां प्राप्तान् विद्धि जानीहि ।
 मदानागिरेकं कर्मवर्तारो नश्यन्तीति भावः ॥ ३२ ॥

११ नी० भा० दो०— ये म इति । येऽन्येऽपि त्वाद्दशा मे मम मतं असक्त्या कर्मानुष्ठानं अनुतिष्ठन्ति
 अनुवर्तन्ते मानवाः श्रद्धावन्तः अतस्तुवन्तः अत्र दोषमपश्यन्तः तेऽपि स्वकर्मभिर्धर्मावर्मांल्यैः मुच्यन्ते ॥ ३१ ॥
 विपक्षे दोषमाह— ये द्विविधि । सर्वदाश्च ईश्वराची । 'सर्वं समाप्रोपि ततोऽसि सर्वः' [११-४०] इति
 निर्वचनान् । तस्य ज्ञाने विषये विशेषेण मूढान् परोक्ष्येणापि ते ईश्वरमजानन्तो देहमात्रनिष्ठास्तान् ; नष्टान्
 स्वर्गापवर्गभ्रष्टान्, अचेतसः विवेकशून्यान् ॥ ३२ ॥

विदुषामविदुषां च सदसदाचारानुसरणे कारणम् ।

सदृशं चेष्टते स्वस्याः प्रकृतेर्ज्ञानवानपि ।

प्रकृतिं यान्ति भूतानि निग्रहः किं करिष्यति ॥ ३३ ॥

१ शां. भा.— कसात्पुनः कारणाच्चदीयं मतं नानुतिष्ठन्तः परधर्मानुतिष्ठन्ति ? स्वधर्मं च
 नानुवर्तन्ते ? त्वत्प्रतिकूलाः कथं न विभ्यति त्वच्छासनातिक्रमदोषान् ? तत्राऽह— सदृश-
 मिति । सदृशमरुरूपं चेष्टते चेष्टां करोति । कस्याः ? स्वस्याः स्वकीयायाः प्रकृतेः— प्रकृतिर्नाम पूर्व-
 कृतधर्माधर्मादिसंस्कारा वर्तमानजन्मादावभिव्यक्ताः— सा प्रकृतिः, तस्याः सदृशमेव सर्वो जन्तुर्ज्ञान-
 वानपि चेष्टते, किं पुनर्पूर्वः ? तस्मात्प्रकृतिं यान्त्यनुगच्छन्ति भूतानि प्राणिनः । निग्रहो निषेधरूपः
 किं करिष्यति मम वाऽन्यस्य वा ? 'दुर्निग्रहा प्रकृतिः' इति वाक्यशेषः ॥ ३३ ॥

२ आ. शां. व्या.— भगवन्मत्तानुवर्तनमन्तराण परधर्मा-
 नुष्ठाने स्वधर्मानुष्ठाने च कारणं शृच्छति— कस्मादिति ।
 भगवन्प्रतिकूलत्वमेव तत्र कारणमित्याशङ्क्याऽह— त्वत्प्र-
 तिकूला इति । राजानुष्ठानातिक्रमे दोषदर्शनाद्भगवदनुशास-
 नातिक्रमेऽपि दोषधर्मनाशप्रतिकूलत्व मयकारणमित्यर्थः ।
 उक्तत्वेन श्लोकेभ्योऽप्यति— सदृशमिति (तत्राऽहति) ।
 एवंस्य प्राणिवर्गस्य प्रकृतिव्यवहित्वे केमुक्तिरूपार्थं सूच-
 यति— ज्ञानवानपि । सर्वेऽप्यपि भूतान्यनित्यव्ययपि
 प्रकृतिवर्ती चेष्टां गच्छन्तीति निगमयति— प्रकृतेर्मिति ।
 भूतानां प्रकृत्यधीनत्वेऽपि प्रकृतिर्मगवता निगम्येत्याशङ्क्याऽह—
 निग्रह इति । वा पुनरियं प्रकृतिर्दनुसारिणी भूतानां चेष्टा ?

इति शृच्छति— प्रकृतिर्नामिति । भगवदभिष्टेना प्रहर्ति प्रकृ-
 यति— पूर्वैति । आदिशब्देन ज्ञानेच्छादि सुदृशते । यथोक्तः
 संस्कारः स्वसत्तया प्रवर्तकश्चेत्यल्लेऽपि प्रकृतिः स्वादिता-
 शब्दय विदिशति— वर्तमानेति । सर्वो जन्तुर्नित्ययुक्तं
 विवेकिप्रकृतेः उक्तत्वात्तत्प्राप्तत्वात् 'प्रकृतिर्नामवर्तिका' इति
 न्यायमनुसरत्याह— ज्ञानवानिति । ज्ञानवानामज्ञानवानां च
 प्रकृत्यधीनत्वाविशेषे फलितमाह— तस्मादिति । प्रहर्ति
 यान्ति प्रकृतिवर्ती चेष्टां गच्छन्ति, अनिच्छन्त्यपि सर्वाणि
 भूतानित्यर्थः । प्रहर्तेर्मगवता तनुत्येन वा केनचित्प्रहमाशङ्क्या-
 वकारितचतुर्गदस्यार्थापेक्षितं पूरयति— मम चेति ॥ ३३ ॥

३ रा. भा.— एवं प्रकृतिसंसर्गिणस्तद्वृणोद्रेककृतं तत्र कर्तव्यं परमपुरुषायत्तमित्यनुमन्धाय
 कर्मयोगयोग्येन ज्ञानयोगयोग्येन च कर्मयोगस्य सुशकत्वात्, अप्रमादत्वात्, अन्तर्गतात्मज्ञानतया
 निरपेक्षत्वात्, इतरस्य बुद्धशकत्वात् अप्रमादत्वात् शरीरधारणाद्यर्थतया कर्मापेक्षितत्वात् कर्मयोग एव
 कर्तव्यः । व्यपदेश्यस्य तु विशेषतः स एव कर्तव्य इति चोक्तम्, अतः परमध्यायशेषेण ज्ञानयोगस्य
 उदयकृतया अप्रमादतोच्यते । प्रकृतिविविक्तभीष्टमात्मन्वरूपं तदेव सर्वदाऽनुमन्धेयमिति च
 शास्त्राणि प्रतिपादयन्तीति ज्ञानवानपि स्वस्याः प्रकृतेः प्राचीनवामनायाः सदृशं प्राकृतविषयेऽप्येव
 चेष्टते । कुतः ? प्रकृतिं यान्ति भूतानि— अचिन्ममृष्टा जन्तवोऽनादिकालप्रवृत्तवासनापेय यान्ति;
 तानि वामनानुयायीनि भूतानि शशकृतो निग्रहः किं करिष्यति ? ॥ ३३ ॥

४ घे. ता. च.— उत्तरप्रपञ्चसङ्गत्यर्थं प्रतिपत्तिसौकर्यायै च पूर्वोक्तं सङ्कल्प्य दर्शयति— एवमिति । मुक्तानां कर्तृत्वस्य गुणाधीनत्वाभावात् प्रकृतिसंस्मर्गिण इत्युक्तम् । ज्ञानयोगादनादरेहेतुभूतदुःखशक्त्यादिसमर्थनपरमन्तरप्रकरणमित्यभिप्रायेणाह—अतः परमिति । 'नानुतिष्ठन्ति' इत्यस्य हेतुरपि 'सदश' इत्यादिनाऽभिप्रेत । ज्ञानवानपीत्यत्र न तावन्नैकिकज्ञानमात्रमुच्यते, तस्य प्रकृत्यनुकूलत्वप्रवृत्तिविरोधित्वाभावेनापिशब्दानन्वयात् । नाप्यात्मसाक्षात्कारपर्यन्तं ज्ञान, तस्यामवस्थायां प्रकृत्यनुवर्तित्वप्रसङ्गाभावात् । अतो यदालम्ब्य ज्ञानयोग प्रवर्तितुमुन्सहते तज्ज्ञानमिह विवक्षितम्, तत्र शास्त्रजन्य यथावस्थितात्मतत्त्वज्ञानमित्यभिप्रायेणाह प्रकृतिविविक्तमिति । ईदृशमिति— यथावस्थितपरशोपस्थादिविशिष्टस्वरूपनिर्देश । तदेवेति विषयानुभवव्यवच्छेद । सर्वदेति आफलावाप्तेरित्यर्थ । स्वस्या प्रातिस्विक्या इत्यर्थ । चेतनप्रवृत्तिरूपश्रेष्ठया असाधारणकारण हि रागद्वेषौ, तौ चानन्तरश्लोकेऽभिधीयते, तन्मूल च

५ आ. मा. भा.— एवं चेत्किमिति ते मतं मिति । प्रकृतिः पूर्वसंस्कारः ॥ ३३ ॥

६ ज. प्र दी— 'सदश' इति श्लोकस्य सङ्गतिर्न प्रतीयतेऽस्तमाह— एव चेदिति । यदि त्वन्मतानुष्ठाने मोक्ष, अन्यथा नाश इत्यर्थ । मूलप्रकृतेरेकत्वात्कव स्वस्या

७ ह. पै. भा.— तथा हि— सदशमनुरूपं चेष्टते स्वस्याः प्रकृतेः । प्रकृतिर्नाम पूर्वकृतधर्माधर्मादिसंस्कारो वर्तमानजन्मादावभिव्यक्तो यः सा प्रकृतिः; तस्याः सदशमेव । सर्वजन्तुर्ज्ञानवानपि किमुत मूर्खः ? । प्रकृतिं यान्ति भूतानि । निग्रहो निरोधः किं करिष्यति मम वाऽन्यस्य वा ? ॥३३॥

८ वै. प्र मि— यद्येव तर्हि सर्वेऽपि लोकास्तव मत किमिति नावतिष्ठन्ति ? तत्राह— सदशमिति । लोके ज्ञानवान् गुणदोषविवेकवानपि पुरुष स्वस्या स्वकीयायां प्रकृते प्राचीनकर्मसंस्कारस्वभावस्य सदशमनुरूपमेव चेष्टते, किञ्च कल्पमशुभेष्टते इति ? । तस्माद्भूतानि प्राणिनः प्रकृतिं यान्ति पुरुषार्थभ्रंशहेतुमपि स्वत्वप्राचीनकर्मसंस्कारस्वभावमेव अदवर्तते, न तु नियमेन मम मतमित्यर्थ । ननु 'सर्वज्ञानविमूढास्ताच्चिदि नष्टाः' [३।३२] इति पूर्वोक्ते प्राणिनाश्च न्यागनिग्रेहं स्वदीये जाप्रति कथं प्रकृतिमेवावुत्तरेत् ? तत्राह— निग्रह इति । मम निग्रह किं करिष्यति ? न किञ्चिदपि । दृष्टं

प्राचीनवाचनेव । अतोऽत्र प्रकृतिशब्देन स्वभावव्यपदेशार्थानां दिवासनैव विवक्षितेत्यभिप्रायेणोक्तं— प्राचीनवासनाया इति । 'सदश' इत्यनेनाभिप्रेतमानुरूप्यमाह— प्राकृतविषये च्छिति, शब्दादिविषयवासनया पुनरपि तत्रैव प्रवर्तते इत्यर्थ । कुत इति । ज्ञानवाश्चेत् ज्ञानानुरूप चेष्टताम्, कुत प्रकृत्यनुरूप चेष्टते ? इत्यर्थ । अत्रोत्तर 'प्रकृतिं यान्ति भूतानि' इति । पुनरपि शशब्दा परिहरन्नुत्तरत्वं विद्युतोति— अस्त्रिदिति । अविस्समृष्टा जन्तव इति भूतशब्दार्थ । अनादिकालप्रवृत्ताचित्समर्गकृतारोक्षामिहुरवेहात्मभ्रमजनितामत्यन्तप्रपञ्चिता वासनामदतनपरोक्षशास्त्रजन्यज्ञान न सहसैव निरोद्धु क्षममित्यभिप्राय । तदेव विद्युतोति— तानीति । निग्रह इति, नियमनमित्यर्थ । अत्र मम वाऽन्यस्य वेति निग्रहकर्तव्याहारो न युक्त, 'अदिच्छन्नपि' [३।३६] इत्यादिप्राक्प्रणिष्ठायांनुरोपेण शास्त्रकृतवमेवोचितम् । किं करिष्यतीति— न किञ्चन किञ्चिदपि निरोद्धु शक्यमित्यर्थ ॥ ३३ ॥

नानुतिष्ठन्ति लोकाः ? इत्यत आह— सदश-

इति प्रातिस्विकत्वमुच्यते ? इत्यत आह— प्रकृतिरिति तत्कार्यै रागद्वेषौ उपलक्ष्यते ॥ ३३ ॥

द्वतदुपपत्त्येवमेव चौर्यराजद्रागमनादिषु अनपेहेतुत्व ज्ञात्वाऽपि तत्र प्रवर्तन्ते इति । न चैतदीश्वरेणापि वारयितुं शक्यम् । तत्त्वस्य हेतो ? तेषु तद्गोमानामवश्यम्भाविवात्, यदाह— 'अवश्यम्भाविभावानां प्रतीकारो भवेद्यदि । तदा दुर्लभं युष्मेरघलरामयुधिष्ठिरा' इति । तथा च नरकहेतुत्वज्ञात्वाऽपि प्रबलतरप्राक्कर्मवासनाप्राबल्यादुन्मार्ते प्रवर्तमाना न मर्त्या निग्रहाद्विन्मयीति भाव । नन्वेव प्रकृतेर्दुर्निग्रहत्वे ईश्वरस्यानीश्वरवपसङ्ग इति चेत्, न, दुर्निग्रहत्वस्यापि तस्या ईश्वरेणैव निमित्तत्वात् । उक्तं हि— 'न चेश्वरत्वमीशस्य हीयते तावत्तयत । अवश्यम्भाविताऽप्येवामीश्वरेणैव निमित्ता' इति ॥३३॥

९ व० त० दी०— ननु तर्हि सर्वे युवा महाफलत्वाच्चरन्मममेव किमिति नावतिष्ठन्ति ? तत्राह— सदशमिति । कैमुयेनाह— ज्ञानवानिति । शास्त्रीय ज्ञान सात्त्विक तद्धानपि स्वस्या परिणतायाः प्रकृतेरनुरूपं चेष्टते । चेष्टायां प्रकृतिरश्नुगुणहेतु । प्रकृतिमोहित एवाहमित्यभिज्ञ इति मनुते । न परोक्षमनुसन्धते, किं पुनर्वैचल्यमत्र एव भवतीति ? अतो भूतानि सर्वाणि सात्त्विकराजसतामसाणि स्वभावमनुवर्तन्ते, वायु लृणवा । तत्र निग्रह शिक्षण ऐन्द्रियो वा किं करिष्यति ? प्रकृते प्रबलत्वादित्यर्थ ॥ ३३ ॥

१० पु अ त— ननु त्वन्मन विहाय नात्तमाधनं । नर स्वस्या प्रकृतेः महत्त चष्टते करोति । अप्राप्य भाव— कथमनुवर्तते ? इत्याह— वायु— सदशमिति । ज्ञानवानपि प्रकृत्यतो जीवो न भगवदुक्ते प्रवर्तते, तद्वशात्वात् । अत एव

स्मर्यते 'यो यदंदाः स तं भजेत्' । माया तु भगवत्क-
सामर्थ्येन ज्ञानवतोऽपि मोहयति । अत एव मार्कण्डेयपुराणे
[दुर्गासप्तशत्यां १।५५] 'ज्ञानिनामपि चेतांसि देवी भग-
वती हि सा । यदादाकृत्य मोहाय महामाया प्रयच्छति'

इत्युक्तम् । ननु स्वप्नेन श्रीमद्भाष्येन वा कथं न ते यजन्ति
तत्राहुः । भूतानि प्रकृतिं स्वाधिष्ठानमेव यान्ति । एतदर्थमेव
ननु संकल्पकम् । निग्रहः सत्यज्ञानां किं करिष्यति ?
अकिञ्चिद्वरेष्विष्यते ॥ ३३ ॥

११ नी० भा० दी०— ननु ते चेत्तव मतं नानुतिष्ठन्ति तर्हि कथं तवान्तर्यामित्वम्, इत्यत आह— सद्य-
मिति । स्वस्याः प्रकृतेः स्वकीयस्य प्राग्भवीयधर्माधर्मसंस्कारस्य सद्यश्मनोरूपं ज्ञानवानपि चेष्टते, किमु मूर्खः ?
'पश्चादिभिश्चाविशोपात्' इति न्यायान् । स्मात्प्रकृतिं यान्ति ष्णुसरन्ति भूतानि प्राणिनः, तत्र मम वाऽन्यस्य वा
निग्रहः किं करिष्यति ? न किमपि । अहमपि पूर्वकर्मपेक्षयैव तान् प्रवर्तयामीति भावः ॥ ३३ ॥

बलवदिष्टानिष्टानुपातिनो रागद्वेषयोर्नियमनावश्यकता ।

इन्द्रियस्येन्द्रियस्यार्थे रागद्वेषौ व्यवस्थितौ ।

तयोर्न वशमागच्छेत्तौ ह्यस्य परिपन्थिनौ ॥ ३४ ॥

१ शां. भा.— यदि सर्वे जन्तुरात्मनः प्रकृतिसदृशमेव चेष्टते, न च प्रकृतिशून्यः काश्चिदस्ति,
ततः पुरुषकारस्य विषयानुपपत्तेः शास्त्रानर्थक्यप्राप्ताविदमुच्यते— इन्द्रियस्येति । इन्द्रियस्येन्द्रिय-
स्यार्थे सर्वेन्द्रियाणामर्थे शब्दादिविषये— इष्टे रागोऽनिष्टे द्वेषः— इत्येवं प्रतीन्द्रियार्थे रागद्वेषाववश्यम्भा-
विनौ । तत्रापि पुरुषकारस्य शास्त्रार्थस्य च विषय उच्यते । शास्त्रार्थे प्रवृत्तः पूर्वमेव रागद्वेषयोर्वशं
नाऽऽगच्छेत् । या हि पुरुषस्य प्रकृतिः, सा रागद्वेषपुरस्सरैव स्वकार्यं पुरुषं प्रवर्तयति; तदा
स्वधर्मपरित्यागः परधर्मानुष्ठानं च भवति । यदा पुनः रागद्वेषौ तत्प्रतिपक्षेण नियमयति, तदा
शास्त्रदृष्टिरेव पुरुषो भवति; न प्रकृतिवशः । तस्मात्तयो रागद्वेषयोर्वशं नागच्छेत् । यतस्तौ ह्यस्य
पुरुषस्य परिपन्थिनौ श्रेयोमार्गस्य विघ्नकर्तारौ, तस्कराविव पर्यात्यर्थः ॥ ३४ ॥

२ आ. शां. व्या.— सर्वस्य भूतवर्गस्य प्रकृतिवशवर्तित्वे
लौकिकवैदिकपुरुषकारविषयमाभावादिधिनियमानर्थक्यमिति श-
ङ्को— यदिति । ननु यस्य न प्रकृतिरस्ति तस्य पुरुषकारसम्भ-
वादर्थवत्त्वं तद्विषये विधिनियमयोर्भविष्यति, नैत्याह— न
चेति । शङ्कितं दोषं शोकेन परिहरति— इदमिष्यादिना ।
बोधायाः । सर्वकरणगोचरत्व दर्शयति— सर्वेति । प्रत्यर्थे राग-
द्वेषयोर्व्यवस्थया प्राप्ता प्रत्यादिशति— इष्ट इति । प्रतिविषय-
विभागेन तयोर्न्यतस्तस्याऽऽवयवद्वयेऽपि पुरुषकारविषयमावा-
प्रयुक्त्या प्रागुक्तं दूषणं कथं समाधिष्ये ? इत्याशङ्क्याऽऽह—
तत्रेति । तयोर्नित्यावयवतारितं भागं विभजते— शास्त्रार्थं
इति । प्रतिपक्षत्वात्तयोर्न नियोज्यत्वमित्याशङ्क्याऽऽह— या

हति । रागद्वेषद्वारा प्रकृतिवशवर्तित्वे स्वधर्मत्यागादि दुर्बल-
मित्युक्तं, इदानीं विवेकविज्ञानेन रागादिनिवारणे शार्ङ्गीयसदृश्या
प्रकृतिगोचरस्य परिहृत्य शक्यमित्याह— यदेति । मिथ्याज्ञान-
निवन्धनी हि रागद्वेषौ, तत्प्रतिपक्षत्वं विवेकविज्ञानस्य मिथ्या-
ज्ञानविरोधित्वात्कथमेवम् । रागद्वेषयोर्मूलनिवृत्त्या निवृत्तौ प्रतिष-
न्धत्वंसे कार्यसिद्धिमिसंन्यायोक्तम्— तदेति । एवकारस्या-
न्ययोगव्यवच्छेदकत्वं दर्शयति— नेति । पूर्वोक्त नियोगमुपसं-
हरति— तस्मादिति । तत्र हेतुमाह— यत इति । दिशब्दो-
पात्तो हेतुर्न इति प्रकटितः, स च पूर्वमेव तच्छब्देन सम्बन्ध-
नीयः । पुरुषपरिपन्थित्वमेव तयो सोदाहरणं स्फोरयति—
श्रेयोमार्गस्येति ॥ ३४ ॥

३ रा. भा.— प्रकृत्यनुयायित्वमकारमाह— श्रोत्रादिज्ञानेन्द्रियस्यार्थे शब्दादौ वागादिकर्म-
न्द्रियस्य चार्थे यचनादौ प्राचीनवासनाजनितवत्तदनुबुभूपारूपो रागोऽवर्जनीयो व्यवस्थितः; तदनु-
भवे प्रतिहेते चावर्जनीयो द्वेषो व्यवस्थितः; तावेवं ज्ञानयोगाय यतमानं नियमितसर्वेन्द्रियं स्ववशे
कृत्वा प्रसन्न स्वकार्येषु संयोजयतः; ततश्चायमात्मस्वरूपानुभवविमुखो विनष्टो भवति । तयोर्न वश-
मागच्छेत् ज्ञानयोगारम्भेण रागद्वेषवशमागम्य न चिनश्येत्; तौ हि रागद्वेषौ ह्यस्य दुर्नयो बद्ध
आत्मज्ञानान्मार्गसं चारयतः ॥ ३४ ॥

१ अत्र— 'इन्द्रियस्यार्थे रूपादिविषये इन्द्रियस्य चपुत्रादेः' इति व्याख्यानान् नान्यानां कथिततत्पदाप्युपासना-
योऽपि राग इति शब्देन सुधीनिः ।
— अविगीता ।

४ वे. ता. चं.—वासनाया स्वरूपरूपेण हेतुत्वेऽन्तर
व्यापारोऽन्तरमुच्यत इत्यभिप्रायेणाह—प्रकृत्यनुयायित्वेति ।
इन्द्रियस्येन्द्रियस्येति वीप्सा सर्वेन्द्रियसङ्घहायेत्यभिप्रायेण
ज्ञानेन्द्रियकर्मिन्द्रियोपादानम् । अर्थसद्बोऽत्र विषयपर । साध्य
स्य च व्यापारविषयत्वाद्भवनादेरव्यप्रायेणशब्दाधेता दर्शिता ।
'व्यवस्थितौ' इत्यत्रोपसर्गाधैविषयणम्—अवर्जनीय इति ।
वासनाया इच्छाद्वारेणैव प्रवृत्तिहेतुत्ववचनात् ज्ञानवासनेव
कर्महेतुत्ववेषेण कर्मवासनेत्युच्यते, न तु वासनान्तरमस्ती-
त्यपि सूचितं भवति । 'इन्द्रियस्येन्द्रियस्यार्थे रागद्वेषौ व्यव-
स्थितौ' इत्युक्ते शब्दादिविषयेषु रागद्वेषोऽपि किं स्वरस
वाही ? इति शङ्का स्यात्, तद्बुद्धुदासायाह तदनुभव इति ।
ततः किं ? इति शङ्कायां 'सद्य चेटे' [३१३३] इत्यने
नैकीकृत्यानुसन्धानस्तात्पर्यार्थमाह तावेचमिति । एवमुक्तं
वासनानुयायित्वप्रकारेणेत्यर्थं । नियमितसर्वेन्द्रियमित्यनेन
बलात् क्षणमात्रानिमीलनादिनियमनमुच्यते स्वकार्येष्विति—

विषयानुभवेषु वचनादानादिषु कर्मेषु चेत्यथ । 'सद्भास्तथा
यते' इत्यारभ्य 'बुद्धिनाशात्प्रणयति' [३१३३, ३३]
इत्यन्तं पूर्वप्रपञ्चितमवसरे स्मारयति—ततश्चायमिति ।
'तयोर्न वशमागच्छेत्' इत्येतन्न तावदागद्वेपनिषेधमाश्रय,
तदा ह्यौचित्यात् ज्ञानयोगाद्बुद्धिधानं स्यात् । तच्च ज्ञानयोगाना-
दर्णयिताप्रकरणासङ्गतम्, अतोऽत्र यथा वचनव्यक्त्या ज्ञान
योगानादर्णीयता सूच्येत, तैव ब्राह्मेत्यभिप्रायेणाह—ज्ञानयो-
गेति । कर्मयोगारम्भे तु चिराम्ब्यस्तसजातीयविषयेषु प्रवृत्ते
रागद्वेषयोर्बलकार इति भावः । आराम्य न विनश्येदिति-
विनाशहेतुभूतं तद्दशगमन परिहरेदित्यर्थं । तद्दशगमने कथं
विनाशः ? इति शङ्काया चतुर्थपादमवतारयति तौ हीति । 'काम
एव क्रोध एव' [३१३७] इत्यादिभिः श्लोकैर्वैषम्यमाणमाकारम
भिप्रेत्य बुद्धीयौ शङ्क इत्युक्तम् । परिपन्थित्वं प्रकृतविषय
शोचयति—आत्मज्ञानाभ्यासं चारयत इति । मुक्तिव्यष्टाये
लुप्तकारकत्वदित्येतावित्यर्थं ॥ ३४ ॥

५ आ. मा. भा.—तथापि शक्तितो निग्रहः कार्यः । निग्रहास्तद्यः प्रयोजनाभावेऽपि भवत्ये-
वातिप्रयत्नत इत्याशयवानाह—इन्द्रियस्येति । तथा युक्तम्—'संस्कारो बलवानेप ब्रह्माद्या अ-
तिदृशाः । तथापि सोऽन्यथाकर्तुं शक्यतेऽतिप्रयत्नतः' इति ॥ ३४ ॥

६ ज प्र दी — 'इन्द्रियस्य' इत्यस्य सङ्गतिमाह—तथा-
पीति । एव तर्हि 'मयि सर्वाणि कर्माणि' [३१३०] इतिविधान
फलकथनं च व्यर्थमित्याशङ्कयति भावः । यद्यपि 'प्रवृत्तिं यान्ति
भूतानि' [३१३३] इति निग्रहोऽकिञ्चित्करस्तस्यापि व्याहृत

मेतदुच्यत इत्यत उक्तं निग्रहादिति । निग्रहादित्याया
शयवास्तथापीत्यायाहेति योजना । अत्रागमसम्भ्रमतिमाह—
तथाहीति ॥ ३४ ॥

७ ह. पै. भा.—अतः शास्त्रानर्थक्यमिति चेत्तत्राऽऽह—इन्द्रियस्येति । इन्द्रियस्येन्द्रिय
स्यार्थे सर्वेन्द्रियाणामर्थे रागः, अनिष्टे द्वेषः, इत्येवं यद्यपि प्रकृत्याख्यस्वभावतः प्रवृत्तिनिवृत्ती
तथापि तयो रागद्वेषपूर्वकत्वं प्रत्यक्षा रागात्प्रवृत्तिर्ह्यान्निवृत्तिरिति । अतो रागद्वेषौ नियम्य यथा-
शास्त्रं मरतेत । यतस्तौ रागद्वेषौ परिपन्थिनौ पुरुषार्थमतिवन्धकौ ॥ ३४ ॥

८ वें. प्र मि — नन्वेवं प्रकृत्यैव चेतुरपरस्य प्रवृत्तिर्नि-
वृत्तिश्च तर्हि विधिनिषेधशास्त्रवैषम्यम्, न च प्रवृत्तिशून्य-
कश्चिदस्ति, यं प्रति तयोर्धैर्यत्वं स्यादित्याशङ्कयाह—इन्द्रि-
यस्येन्द्रियस्येति वीप्सा ज्ञानकर्मिन्द्रियाणां सर्वेषामपीति
लभ्यते । तथा च श्रोत्रादिज्ञानेन्द्रियस्यार्थं शब्दादीं वागादि-
कर्मिन्द्रियस्यार्थं वचनादीं चाङ्गुले राग प्रवृत्तौ द्वेष इत्येवं
प्रतिविषयं रागद्वेषौ व्यवस्थितौ अवश्यमाविनी, तद्गारा च
प्रवृत्तिं पुरुषस्य प्रवृत्तिनिवृत्ती जनयति । पूर्वं स्थिते तयो
रागद्वेषयोर्वैषम्यं न भवेदिति शास्त्रेण नियम्यते, हि वसमाह
अस्य दृष्टयोस्तौ परिपन्थिनौ विशेषिनाविति ।

विहितादिपि सन्ध्यावन्दनादेर्निवर्तयति । तत्र निषेधशास्त्रेण
प्रतिषिद्धस्य बलवन्निष्टावस्थित्येव शोभते सहस्यार्थभावात्
केवलं दृष्टेऽसाधनमपुत्रिसंस्कारतामनो जन इव तत्र न हा-
जनवितुं शक्नोति । एव विधिशास्त्रेण बलवदिष्टावस्थित्ये
बोधिते सहकार्यभावात् केवलमनिष्टसाधनताशनं मोक्ष
नादाविव न तत्र द्वेष जनवितुं शक्नोति । तत्रप्रतिषेध-
शास्त्रं विहिते पुरुषं मवर्तयति, निषिद्धाद्य निवर्तयतीति
शास्त्रीयविद्वेषानावस्थित्येन रागद्वेषयो कारणोपमर्दोपमर्दा-
प्रवृत्तिं शास्त्रेऽपि पुरुषमुन्मार्त्तं प्रवर्तयितुं क्षमन इति न
शास्त्रवैषम्यं प्रसङ्गः । यत्र स्वनिष्टसाधनत्वज्ञाने सत्यपि रागो
ज्यतिष्ठते यथा राजदारगमनादीं, मा भूत्तव निषेधशास्त्र-
निवर्तकत्वं, मा मूष तत्र तस्य प्रावलयः, इच्छाप्रारब्धस्य
प्रवृत्तये तत्र प्रबलाऽऽह, वा नो हानि ? न यैनावत
शास्त्रवैषम्यं, स्यान्मन्त्रे रागनिवर्तनेन साधं चत्वात् । यति
गर्भरथानपातिनाद्युत्तर्त्तं तासींदिनि मौक्यवैषम्यमिति ३४

अर्थं भावः—सत्यमेव प्रकृत्यर्थानां पुरुषस्य प्रवृत्तिर्नि-
वृत्तिरिति । तथापि सा प्रवृत्तिर्बलवन्निष्टावस्थित्येवजानामा
वसद्दृष्टेऽसाधनत्वज्ञाननिवन्धनं पूर्वं पुरुषस्यैव शास्त्रनि-
षिद्धे परदारगमनादीं प्रवर्तयति, एवं बलवदिष्टसाधनत्वज्ञाना
भावमहद्गानिष्टसाधनत्वज्ञाननिवन्धनं द्वेषं पुरुषस्यैव शास्त्र

१ व० त० दी०— नन्वेवं सति विधिनिषेधवैयर्थ्यं प्रकृत्यधीनत्वत्सर्वस्येत्याशङ्कयाह— इन्द्रियस्येति । न हि विधिनिषेधौ तत्त्वज्ञान्यन्ताज्ञयोः प्रवर्तकौ, अविषयत्वात् । किन्तु मध्यमस्येति इन्द्रियरसवत्तेवाधिकारीति तस्य प्रतीन्द्रियार्थं रागद्वेषावन्तरस्वकृतौ व्यवस्थितौ, तद्गन्धीनत्वमेव सिद्धिहेतुरिति, अतस्तयोर्न वशमागच्छेत्, तौ ह्यस्य परिपन्थिनौ विवेकवित्तस्य कुपयप्रापकौ, प्रसमं चातकावित्यर्थः ॥ ३४ ॥

१० पु. अ. त.— ननु प्रकृतेर्मगवदस्यामप्याविग्रहादीनामसाधक्ये पुरुषमर्जावानां कथं फलसिद्धिः ? इत्यत आहुः— इन्द्रियस्येन्द्रियस्यार्थं इति । इन्द्रियस्य इन्द्रियार्णां— जात्यभिप्रायेणैकवचनम्— इन्द्रियस्यार्थं रूपादौ रागद्वेषौ व्यवस्थितौ नियतभाष्यौ । इष्टे रागोऽनिष्टे द्वेषः । अवश्यमेतौ भाविनी । तयोस्तिष्ठानिष्टयोः रागद्वेषयोर्बां यदौ नागच्छेत् । यतस्तावस्य परिपन्थिनौ द्वेषिणौ मार्गविच्छेदकौ । अप्राप्यमर्षं— मायायाः स्वीचान्तानां तत्सम्बन्धिनां च मोहनसामर्थ्यं भगवता

दत्ततः पुरातनो जीव इन्द्रियादिवशं नागच्छेत्तदा मोहो न भवेत् । मायायाः स्वसम्बन्धिर्मोहकसामर्थ्यज्ञापनायैव पूर्वं भूतार्नाति गुणसमलिङ्गकम् । अत्रोपदेशे चास्तेत्यनेन पुहिङ्गुशक्तं विषयादिसङ्घस्य मोटरूपत्वादेव श्रीभागवते [३।३।१।३५]— 'न तथाऽस्य भवेन्मोहो बन्धश्चात्मप्रसङ्गतः । योचित्सङ्घादथा गुणो यथा तत्सङ्घिसङ्गतः ।' इत्युक्तम् ॥ ३४ ॥

११ नी० भा० दी०— एवं तर्हि पुरुषस्य स्वातन्त्र्यामावाद्धिविधिनिषेधशक्तं व्यर्थमित्याशङ्कयाह— इन्द्रियस्येति । इन्द्रियस्येन्द्रियस्येति द्विवचनं बीप्सायाम् । प्रतीन्द्रियं स्वे स्वेष्यं शब्दादौ वचनादौ च विषये रागद्वेषौ अनुकूले रागः प्रतिकूले द्वेषश्च व्यवस्थितौ नित्यसम्बद्धौ; तत्र तयोर्वशं नागच्छेदिति शास्त्रस्याभ्यनुज्ञा, पुरुषस्य च तद्गुणान्ते स्वातन्त्र्यमस्ति; हि यतः तौ रागद्वेषादेवास्य प्राणितः परिपन्थिनौ विरोधिनी, दृष्टद्वारेण प्रवर्तकत्वात्, न तु प्रकृत्यनुसारी ईश्वरोऽस्य परिपन्थी, तस्य वैषम्यादिदोषापत्तेः । अयं भावः— यथा ह्यस्तनेन स्वाहो-हङ्गनजेनापराधेन क्षुपितो राज्ञःपराधिने हि निगडादौ निग्रहीतुं स्वीयान् भटान् प्रवर्तयति स एवाद्यतनेन वानमानेन प्रसादित एनं तंतामेव भटानामाधिपत्ये नियुङ्के । एवं पूर्वकर्मानुसारी ईश्वरो रागादिद्वारा पुरुषं वाचमानोऽपि विधिप्रतिषेधशास्त्रानुसारिणा तेनैव भक्तिव्यानप्रणिधानेनावर्जित एनं रागादिजये नियुङ्के; तस्माद्विधिप्रतिषेधशास्त्रस्य नानर्थक्यं, पुरुषस्य स्वातन्त्र्यसत्त्वात्; नापीश्वरं वैषम्यादिकं प्राणिकर्मयत्त्वत्वादिति ॥३४॥

परधर्मोत्सवधर्मस्यैव श्रेयस्करत्वम् ।

श्रेयान्स्वधर्मो विगुणः परधर्मात्स्वनुष्ठितात् । स्वधर्मे निधनं श्रेयः परधर्मो भयावहः ॥ ३५ ॥

१ शां. भा.— तत्र रागद्वेषप्रयुक्तो मन्यते शास्त्रार्थमप्यन्यथा 'परधर्मोऽपि धर्मत्वादानुष्ठेय एव' इति, तदसत्— श्रेयानिति । श्रेयान् प्रशस्यतरः स्वो धर्मः स्वधर्मो विगुणोऽपि विगतगुणोऽप्यनुष्ठेयमानः परधर्मात्स्वनुष्ठितात्सादृश्येन सम्पादितादपि स्वधर्मे स्थितस्य निधनं मरणमपि श्रेयः परधर्मे स्थितस्य जीवितात् । कस्मात् ? परधर्मो भयावहः नरकादिलक्षणं भयमावहतीति यतः ॥३५॥

२ आ. शां. व्या.— रागद्वेषयोः श्रेयोभोगप्रतिषेधत्वं प्रकृत्यनुसारीयान्तरा समनन्तरलोकात्मव्यवयति— तत्रत्यादिना । स्वधर्मात्स्वमि सप्तम्यर्थः । शास्त्रार्थस्यान्यथा प्रतिषेधमेव प्रत्याययति— परधर्मोऽप्येति । स्वधर्मवदित्यर्थः । अनुमानं दुष्यन्नुत्तरेण शोकेषुपागमति— तदस-

दिनि । स्वधर्मानुष्ठानुसृष्टानात्परिवाङ्मर्मस्य भिन्नतानादिलक्षणस्य स्वनुष्ठेयतयाऽपि कर्तव्यत्वं प्राप्तमित्याशङ्क्यावच्छे-श्रेयानिति । तत्रोऽपि प्रथमपूर्वकं हेतुमाह— कस्मादिलादिना । स्वधर्ममवश्यं परधर्ममनुष्ठेयं स्वधर्मात्स्वमहत्त्व-श्रेयस्य दुष्परिहरत्वात् तादात्म्यं साध्यायान्तिवर्धं ॥ ३५ ॥

३ रा. भा.— अतः मुशकतया स्मधर्मभूतः कर्मयोगो विगुणोऽप्यप्रमादगर्मः प्रकृतिसंघट्टस्य दुश्शकतया परधर्मभूतात् ज्ञानयोगात् सगुणादपि किञ्चित्कालमनुष्ठितात् सममादान्छेद्यान्; स्वनेयोपादातुं योग्यतया स्वधर्मभूते कर्मयोगे वर्तमानस्यैकस्मिन् जन्मबन्धनात्फलतया निधनमपि श्रेयः; अनन्तरापहृततयाऽनन्तरजन्मनापि अज्माकुलकर्मयोगारम्भसम्भवारं । प्रकृतिसंघट्टस्य स्वनेयोपादातुं मुशकतया परधर्मभूतो ज्ञानयोगः प्रमादगर्मतया भयावहः ॥ ३५ ॥

४ वे. ता. च.—‘श्रेयान्’ इत्यत्र श्लोके स्वधर्मपरधर्म-
शब्दौ न तावद्गर्नाधमाद्यपेक्षया प्रयुज्यते, परधर्मोऽधमादिधर्मानु-
ष्ठानस्य दूरीते निस्स्वर्त्वेन तन्निषेधायोगात्, अन च तत्प्रसङ्गा-
भावात्, ‘परधर्मात्स्वनुष्ठितात्स्वधर्मो विगुण श्रेयान्’ इति चोक्ते
श्रेयश्शब्दस्य प्रशस्यतत्त्वाविरहात् स्वनुष्ठितपरधर्मस्य प्रशस्यत्व
मात्र प्रसज्येत, न च तदुपपद्यते स्वनुष्ठितस्य दुरुत्थितस्य वा
परधर्मस्याधर्मत्वेन गर्हणीयत्वात् । अथ क्षत्रधर्मभूतयुद्धपरित्यागा
मिलापिगोऽनुष्ठानस्य स्वधर्मभूतयुद्धप्रदासा ब्राह्मणादिधर्मभूततत्परि-
त्यागनिन्दान् च कियत् इति चेत्, अस्त्वेतावताऽपि निषे-
ध्यस्य प्रसङ्ग, तस्य प्रशस्यत्वमात्रप्रसङ्गोऽप्य तु न परिहृतम्,
न चान् ‘स्वधर्मं परित्यज्य परधर्मं कुर्यात्’ इत्यनुष्ठानस्याभिसन्धि,
अत्रैव ह्यस्येदानीं स्वधर्मत्ववृद्धि, स्वधर्मतया भ्राम्यत् परधर्म
त्वमत्र ज्ञाप्यत इति चेत्, तत्, स्वनुष्ठितात् परधर्मात्परित्यागात्
रूपत्वात्पुनरपि, परधर्मतया समप्रतिपत्तत्वे हेतव्यपदेश उप-
पद्यते, तत्र च परधर्मत्वज्ञापन निप्रयोजनम्, अधर्मत्वमात्र
स्यैव ज्ञाप्यत्वात्, अतोऽत्र स्वधर्मपरधर्मशब्दौ प्रशस्यतयाऽना-
दरणीयतया च प्रकृतकर्मयोगज्ञानयोगविषयो, एव च एतत् ज्ञान
यागस्य प्रशस्यत्वमात्रप्रसङ्गोऽपि न दूषणम्, पूर्वश्लोकद्वयप्रकृत
वासानुवर्तित्वेन सन्नतिश्च स्यात्, ‘अथ केन’ इत्युत्तरश्लोकस्य
प्रशोऽप्येवमेवोपपद्यते—

अत्र ह्यनिच्छतोऽपि पापाच्चरणहेतु क इति प्रश्न, स च ज्ञान-
योगदुष्करत्वकथनेनैव सङ्गच्छेत, अनिच्छतोऽपि मे क्षत्र-
धर्मत्याग. केनेति प्रश्नार्थ इति चेत्, न, अस्यानिच्छ-
त्वात्, ‘काम एष क्रोध एष [३१.७] इत्याद्युत्तरानुपप-
त्तेः, न हि कामक्रोधाभ्यामनुष्ठानो युद्ध परित्यजति, किन्तु काह-
ण्यादिनैत्युत्पन्नमेऽप्युक्तम्, अत स्वधर्मपरधर्मशब्दौ स्वसक्य
परशक्यधर्मविषयो, तदेतदखिलमभिप्रेत्याह—अतः सुदृश
कतयेति । अन श्लोकद्वयोक्तवासानुवर्तित्ववशादित्यर्थ ।
त्रिगुणोऽपि अत्रैवैक्ययुक्तोऽपीत्यर्थ । त्रिगुणस्य कथ श्रेय-
स्त्वमित्यत्रोक्त अप्रमादगर्भ इति । वैगुण्यमात्र स्वरूप
विच्छेदाद्भ्रमिति भाव । स्वनुष्ठितादिरत्यस्य वैगुण्यप्रतियो-

५ आ. मा. भा — तथाप्युग्रं युद्धकर्मैत्यत आह— श्रेयानिति ॥ ३५ ॥

६ ज. प्र. श्री.—‘श्रेयान्’ इत्यस्य सन्नतिमाह—
तथापीति । ‘ज्यायमी चेत्’ [३१.९] इत्यत्र दावाशे
पाकतुंनन हृत्तौ, तत्राप ‘लोकऽस्मिन्’ [३१.९] इत्यादिना
परिहृत, इदानीं ‘युद्धस्य विगतत्वर’ [३१.१०] ‘तयोर्न-

ग्याकारपरतया सुशब्द सादृश्यपर इत्याह—सगुणादपीति ।
अनुष्ठिताब्दस्य भूतार्थप्रत्ययान्तात्त्वाद्भूतत्वस्य चातिरान्तात्ता
रूपत्वात् प्रागुत्थान पश्चाद्विच्छेदश्च सूचित इत्यभिप्रायेणोक्त
कञ्चित्कालमनुष्ठितात्सप्रमादिति । एव विच्छेदाविकल्पाया
स्वनुष्ठितात् हानयोगादिरगुण कर्मयोग. श्रेयानित्येतदसङ्गत
स्यात्, सगुणस्याविच्छिन्नस्य फलाविनाभावादिति भाव. ।

सुशब्दत्वेत्युक्तेस्तु विवरणमुपेन स्वधर्मशब्दार्थं च विवरण
विगुणस्य कर्मण फलाविनाभावात् कथ श्रेयस्त्व इति शङ्कापरि
हारतया मृतीय पाद व्याख्याति—स्वेनैवेति । स्वैवैव
प्रकृतिससृष्टतया व्याप्रियमाणेन्द्रियेणैवेत्यर्थ । यद्वा स्वैच्छे-
वेति भाव । एकस्मिन् जन्मन्यप्राप्तफलतयेति ।
अयमभिप्राय.—यद्यत्पामसाक्षात्कारादिकल्पार्थतया विहि-
तत्वात् कर्मयोग काम्यकर्मैव, तथाप्यस्य काम्यकर्मणोऽर्थ
विशेष, यद्विगुणानुष्ठितमपि जन्मान्तरेऽपि सगुणानुष्ठानद्वारा
फल साध्यति—इति । वैगुण्य त्वस्य फलविलम्बमात्रप्रयोजकम् ।
काम्यकर्मन्तरवन फलाभावप्रयोजकमित्येकस्मिन् जन्मनीत्य
भिप्रेत विष्णुवन् जन्मान्तरेऽपि विगुणस्य कथ फलासाधनत्व ।
इत्यत्राह—अनन्तरायहततयेति, इन्द्रियाणामनुभूतज्ञा-
तीयविषयसमर्पणेन कर्मयोगस्वरूपस्यात्यन्तविच्छेदान्नात्वादि-
त्यर्थ । अव्याकुलत्वंमत्राविकलत्वम् । एतच्च सर्वं ‘नेहाभिक्रम
नाशोऽस्ति’ [२१.४०] इति पूर्वं सङ्गहेणोक्तम् । ‘पार्थ । नैवेह
नामुत्र’ [६.४०] इत्यादिना प्रपञ्चयिष्यते च । अत्र्यवहितान
न्तरजन्मनि पौष्टकत्यनिर्णयभावेन सम्भवादित्युक्तम् । अन
न्तर ततोऽनन्तर वा फल तावत्सिद्धमिति भाव । यदि विगु-
णस्य कर्मयोगस्य जन्मान्तरस्य फलमभिप्रेत्य श्रेयस्त्वमुच्यते,
तर्हि ज्ञानयोगस्यापि तया किं न स्यात् ? इत्यत्र चतुर्थं पार्थ
व्याख्याति—प्रकृतीति । जन्मान्तरेऽपि फल न सम्भवती-
त्यभिप्रायेण ‘भयावह’ इत्युच्यते । स्वरूपेण विच्छिन्नस्य कथ
जन्मान्तरेऽपि फलम् ? अविच्छिन्नस्य विगुणस्य फल विलम्ब
तमिति भाव ॥ ३५ ॥

७ ह. पै. भा.—किञ्चान्यन्—श्रेयानिति । यतः श्रेयान् प्रशस्यतरः स्वधर्मो विगुणः
फतिपयाङ्गे रहितः, परस्य धर्मः परधर्मस्तस्मात् ; परधर्मात्सगुणमनुष्ठितात् । अतः स्वधर्मो निधर्म
श्रेयः प्रशस्यवरम् । परधर्मो मयातद्दः, मयमावहतीत्यर्थः ॥ ३५ ॥

८ घं. प्र गि—इत्ययं ‘मवि मराणि’ [३१.१०] ।
इति श्लोकं हृत्कर्मपायापवृत्तस्य ‘न स मनस’ [३१.११]
इति द्राम्या मत्पायशरत्वेत्पत्रात् ‘मरा चेतन’

[३१.१२] इत्यनेन पापिज्ञानं तत्रारचिमभिधाप ‘इन्द्रियवत्’
[३१.१४] इति श्लोकं दशमाविक्रमद्वयप्रयुक्तस्यैवसादि-
पाणस्यकृतिवहाणेन शास्त्रायमेव कर्म कर्मण्यभिगुणम्, ३१.११

शार्दीयेऽपि कर्मणि स्वधर्म एव कर्तव्य इत्याह— श्रेयानिति । स्वदृष्टितान् सर्वाङ्गोपसंहारेण कृत्वात् परधर्मात्स्वर्धर्मविविहितान् विगुणोऽङ्गहीनोऽपि स्वधर्मः स्वकीयवर्णाश्रमोदितो धर्मः श्रेयान् मनास्वनरः, यथा हि मुन्यपिण्याः परमातुः सन्नागात्

ह्रस्वाऽपि स्वमारा हित्ता भवति तद्वत् । तथा हि यतः परधर्मस्थितस्य जीवनादपि स्वधर्मस्थितस्य मरणं श्रेयः, इह लोके कर्त्तव्यत्वात्, परलोके च स्वर्गादिहेतुत्वात् । परधर्मस्तु इहाकर्त्तव्यं परत्र नरकं च मयच्छन्मयावहः ॥ ३५ ॥

९ व० त० दी०— तदेवं रागद्वेषवेशन कस्यापि नोक्तधर्मं प्रवृत्तिः प्राकृतत्वादित्युक्तं, तवस्तौ विहाय प्राकृतंतापि स्वधर्मस्तु न हेयः, परधर्मोऽपि नोपादेयः, इति बोधयन्नाह— श्रेयानिति । विगुणोऽङ्गहीनोऽपि स्वनुष्ठितात्साङ्गान् ॥ ३५ ॥

नोक्तधर्मं प्रवृत्तिः प्राकृतत्वादित्युक्तं, तवस्तौ विहाय प्राकृतंतापि स्वधर्मस्तु न हेयः, परधर्मोऽपि नोपादेयः, इति बोधयन्नाह— श्रेयानिति । विगुणोऽङ्गहीनोऽपि स्वनुष्ठितात्साङ्गान् ॥ ३५ ॥

१० पु. अ. त. — ननु सर्वप्रकारेण भवदुक्तधर्मस्य कत्रिनयेन कथं सिद्धिः ? इत्यादाह गृहः— श्रेयानिति । स्वधर्मो भागवद्धर्मः विगुणः अङ्गादिभावहितः परधर्मान् मोहरुधर्मान् स्वनुष्ठितान् सुप्यप्रकारेणानुष्ठितान् सन्नादिताश्च श्रेयान् उत्तमः । यतः पूर्व विगुणोऽपि भगवद्धर्मो मरणममये

भगवत्स्मारकस्येनोपयुक्तो भवति, तन्मात् स्वधर्मं सति निधनं मरणं श्रेयः, मोक्षमापन्नमित्यर्थः । परधर्मो मरणममये पूर्वोत्थितः स्वविषयस्मारको भवत्येव, स तच्छ्रेयं यमदृतादिदृशि- कर्त्तव्याऽप्ये च नरकादियातनायां तन्माधकयेन च भयावहः भयकरोत्यर्थः ॥ ३५ ॥

११ ती. भा. दी.— यस्मादेवं तस्मान्— श्रेयान् प्रशस्तारः स्वधर्मः, स्वस्य वर्णाश्रमानुरुप्येण ईश्वरेण विहितत्वात् विगुणो हिंसादिभिश्चोऽपि किञ्चिदङ्गहीनोऽपि परधर्मात् हिंसादिदोषरहितपरधर्मापेक्षया स्वनुष्ठितात् सर्वाङ्गोपसंहारेण सभ्यगनुष्ठितादपि स एव श्रेयान् । स्वधर्मोऽयुद्धादौ निधनं मरणमपि श्रेयः, विदितत्वात्; परस्य धर्मो भैरुचर्यादिर्भवावहः, क्षत्रियस्य तव निषिद्धत्वात् । यस्मात्स्वतन्त्रेण त्वया स्वधर्म एवानुष्ठेय इति भावः ॥ ३५ ॥

यस्मादेवं तस्मान्— श्रेयान् प्रशस्तारः स्वधर्मः, स्वस्य वर्णाश्रमानुरुप्येण ईश्वरेण विहितत्वात् विगुणो हिंसादिभिश्चोऽपि किञ्चिदङ्गहीनोऽपि परधर्मात् हिंसादिदोषरहितपरधर्मापेक्षया स्वनुष्ठितात् सर्वाङ्गोपसंहारेण सभ्यगनुष्ठितादपि स एव श्रेयान् । स्वधर्मोऽयुद्धादौ निधनं मरणमपि श्रेयः, विदितत्वात्; परस्य धर्मो भैरुचर्यादिर्भवावहः, क्षत्रियस्य तव निषिद्धत्वात् । यस्मात्स्वतन्त्रेण त्वया स्वधर्म एवानुष्ठेय इति भावः ॥ ३५ ॥

अर्जुन उवाच— अथ केन प्रयुक्तोऽयं पापं चरति पूरुषः ।

अनिच्छन्नपि त्राप्येण्य ! बलादिव नियोजितः ॥ ३६ ॥

१ शां. भा.— यद्यप्यनर्थमूलं 'ध्यायतो विषयान्पुंसः' [२।६२] इति 'रागद्वेषां.... तास्य परिपन्थिनौ' [३।३४] इति चोक्तं, विभित्तमनवधारितं च तदुक्तं तत्सङ्घिसं निश्चितं चेदमेधेति ज्ञातुमिच्छन्नर्जुन उवाच ज्ञाते हि तस्मिन्स्तदुच्छेदाय यत्नं कुर्यामिति— अधेति । अथ केन हेतुभूतेन प्रयुक्तः सन् राक्षस भृत्योऽयं पापं कर्म चरत्याचरति पूरुषः पुरुषः स्वयमनिच्छन्नपि हे चाप्येयं वृष्णिकुलममृत ! बलादिव नियोजितः ? । रात्रेवेत्युक्तो दृष्टान्तः ॥ ३६ ॥

२ आ. शां. व्या.— प्रागेवात्तन्मूलोक्त्याऽनुस्तवि- हायया प्रभातुरपतिरित्याद्युपाऽऽह— यद्यप्यपि । निश्चितं विविधेषु प्रदेशेषु स्थितं दर्शितमिति यावत्, अनवधारित- मनेकनोक्त्याद्वेकपाऽपि वेकपायादिभिर्बिदलितत्वादिदृश्यैः । न्यूनधर्ममूलं परिहरण्यं तदिति ज्ञातुमिच्छते ! तस्मात्—

ज्ञाते हीनि । कुर्यामिति तद्वाननर्थवदिति र्थः । वाक्या- रन्मध्यंत्वमवच्छेदस्य एतौत्वा प्रथमास्य व्याख्योति—अधे- त्यादित्वा । अनिच्छन्नोऽपि बलात् तदुत्तरितप्रेरित्ये दृष्टान्तना- श्चे—राक्षसेति । विनियोग्यत्वमन्वेकपापेऽप्युपात्तभावे तद- विद्विमानुच्छेद प्रातुः स्माराविति— रात्रेवेत्युक्त इति ॥ ३६ ॥

३ रा. भा.— अथायं ज्ञानयोगाय प्रवृत्तः पुरुषः स्वयं विषयाननुभवितुमनिच्छन्नपि केन प्रयुक्तो विषयानुभवरूपं पापं बलान्नियोजित इव चरति ? ॥ ३६ ॥

५ आ. मा. भा.— वद्वः कर्मकारणाः सन्ति, क्रोधादयः कामश्च । तत्र को बलवानिति पृच्छति—अथेति । अथेत्यर्थान्तरं 'तयोर्न वशमागच्छेत्' [३।३४] इति प्रश्नप्रापकम् ॥ ३६ ॥

६ ज. प्र. दी.— 'अथ केन' इत्यर्जुनप्रश्नोऽनुपपन्नः । 'तौ ह्यस्य परिपन्थिनौ' [३।३४] इति रागद्वेषयोः परिपन्थित्वस्योक्तत्वात् ; न हि पापप्रयोजकत्वात् । अन्यद्रागद्वेषोः पुरुषपरिपन्थित्वमित्यतः प्रश्नाभिप्रायमाह— वद्वह इति । कारणशब्दः करोतेर्ग्यन्तात्करणे ल्युङंत, स च त्रिलिङ्गः । अयमनुमान इति भाष्ये प्रयोगात् । अथवा "ण्यासप्रयो युक्" [अथा. ३।३।१०७] इति वरणे युक् । अयं च स्त्रीलिङ्गः । वद्वह इत्यपि स्त्रीलिङ्ग एव । 'बेतो गुणवचनात्' [अथा. ४।१।१४४] इति विनस्त्वविधानात् । कर्मणि पापं विवक्षितम्, द्वयोरैवोक्तत्वात् कथं वद्वह इत्यनुवाद ? इत्यत आह— क्रोधादय

इति । पूर्वं भगवता द्वेषशब्देन मदमत्तरादयोऽप्युपलक्षिताः, अरिपुङ्गवप्रसिद्धेः । तदेतद्विदित्वैवमनुवदतीति भावः । रागशब्देन कामः, द्वेषशब्देन क्रोधादयश्च त्वयोक्ता इत्यर्थः । अस्य प्रशस्य प्रकृते क उपयोग ? इत्यत आह— अथेति । नास्य प्रकृतेन हेतुहेतुमद्भावादिलक्षणासङ्गतिरिति स्वयमेव सूचितमिन्यर्थः । अथेति शब्देनार्थान्तरमेतदिति सूच्यते । तर्ह्येवमत्र न प्रष्टव्यमित्यतः सङ्गत्यन्तराभावेऽपि प्रागङ्गीकृता सङ्गतिरस्तीत्याशयवान् प्रसक्तं दर्शयति— तयोरिति । अत्रापि यो बलवांस्त प्रति महान्तं प्रयत्नं करिष्यामीति भावेन प्रश्नो युक्त एवेति भावः ॥ ३६ ॥

७ ह. पै. भा.— बुद्धिपूर्वकारिपुरुषेण प्रसिद्धपरधर्मानुष्ठानदर्शनात्तस्य कारणबुभुत्सयाऽर्जुन उवाच—अथेति । नियोजित इव ॥ ३६ ॥

८ वें. प्र. गि.— एवञ्चपदिष्टस्य भगवन्मतस्यप्रधानस्य प्रतिबन्धकपापनोदनमन्तरेणासम्भवात्प्रथमं प्रतिबन्धकं विशय तदपनोदनं करिष्यामीति मन्वानोऽर्जुन उवाच—अथेति । अयं पुरुषः केन प्रेरितः पापं चरति ? पापमिति निविष्टं काम्यं च कर्मोच्यते । अथशब्दः प्रकृतादर्यादर्धान्तरवचनः । एवं च किम् 'तौ ह्यस्य परिपन्थिनौ' [३।३४] 'प्रकृते-गुणसम्पदा.' [३।२९] 'ध्यायतो विषयान्गुप्तः' [२।६२] इत्यादिना पूर्वोक्तं रागद्वेषादिकमेव पापाचरणहेतुः ? किंवा

ततोऽन्धक्लिष्टिद्वस्ति यन्मयाऽपनोदनीयं ? इति प्रार्थः । रागादिभ्योऽप्यस्य पापप्रेरकत्वं सम्भावयति— अनिच्छन्नपीति । स्वयं कर्तुमनिच्छन्नपि राज्ञा भृत्य इव बलानियोजितः पापं चरति । अतो रागाद्यतिरिक्तोऽपि पापप्रवर्तकः कश्चित्सम्भावित इत्यर्थः । 'बलात्' इत्यनेन पापप्रेरकेषु यः प्रबलः, यस्य जयाद्व्येय इवत एव पराजीयन्ते, स वचस्य इत्युक्तं भवति । 'वाण्येय' इत्यनेन युष्मिद्वेषोऽवतीर्णं त्वया तद्वर्ण-प्रसूतकृन्तीतवयोऽहमवपेक्षणीय इति सूच्यते ॥ ३६ ॥

९ व० त० दी०— 'परधर्मकृतेः पापं पुण्यं च निजधर्मतः । इति ज्ञात्वा मतं पार्थः सन्निह्वानोऽप्य पृच्छति' अथ केनेति । 'तयोर्न वशमागच्छेत्' [३।३७] इत्यस्यशक्यं अस्वतन्त्रत्वात् रोगितात् । परधर्मस्वधर्मानुष्ठाने वैपरीत्यमिति पापाचरणे तु केनचित्प्रवर्तकेन प्राकृतेनापि भाव्यमिति अतः 'केन' इति प्रश्नः ॥ ३६ ॥

१० पु. अ. त.— अथ पुराणानामधिष्ठाता तु भगवान् स वैश्वपदिशति । माया केपाञ्चन मोहयित्वा प्रोक्ता तदा केनचिद्युक्तः सत्यं पापाचरणे प्रवर्तत इत्यर्जुनो जिज्ञासुर्विज्ञापयति । अर्जुन उवाच—अथ केनेति । अथ

पुरः पुरुषसम्बन्धित्वादिनिच्छन्नपि हे वाण्येय भक्तिधर्मप्रदं त्यर्थं सखुलाविभूत ! बलानियोजित इव अधिष्ठाता प्रेरित इव केन प्रयुक्तः पापं चरति पापगतिर्युक्तो भवति ? तत्रलभोगं च करोति ? ॥ ३६ ॥

११ नी. भा. दी.— ईश्वरो धर्मावर्तौ रागद्वेषौ वा पुरुषस्य प्रवर्तकौ भवत इत्यात्मनोऽस्वातन्त्र्यं मन्वानोऽर्जुन उवाच—अथ केनेति । केन ईश्वरादीनामन्यतमेतान्येन वा प्रयुक्तः प्रवर्तितः सत्रयं पुरुषः पापमनिष्टं चरति करोति ? 'अनिच्छन्न' इत्यनेन रागद्वेषयोः प्रवर्तकत्वं निरस्तम् । सति हि रागे इच्छा भवति, अत इच्छाया अभावाद्द्रागाभावः, रागस्याप्रवर्तकत्वे तन्मूलभूतसंस्कारहेत्वोर्धर्मावर्तयोरप्रवर्तकत्वम् ; तत्रश्च तस्मात्पुरुषस्य ईश्वरस्यापीति सर्वव्यापकत्वे, तस्मान्मनुष्यं प्रवर्तकं यच्छास्त्रमित्यर्थः । यत्तद्विच नियोजितः विष्टिगृहीत इत्येत्यर्थः ॥ ३६ ॥

ज्ञानिनोऽपि पापाचरणप्रवृत्तेः कारणम् ।

श्रीभगवानुवाच— काम एव क्रोध एव रजोगुणसमुद्भवः ।

महाशनो महापाप्मा विद्ध्येनमिह वैरिणम् ॥ ३७ ॥

१ अत्र धामनो विद्वन्मनोहरं विवेचयति—

महाशनो महापापमेत्युक्तं कश्चिन् कर्मात् । सर्वलक्षोऽप्यतन्मुष्टः कामः क्रोधश्च पातनी ॥—

१ शां. भा.— गृणु त्वं तं वैरिणं सर्वानर्थकारं ये त्वं पृच्छसि, इति भगवानुवाच— ' ऐश्वर्यस्य समग्रस्य धीर्यस्य यशसः धियः । वैराग्यस्याथ मोक्षस्य षण्णां भग इतीह्मना' [वि. पु. ६।५।७४] इति ऐश्वर्यादिपदकं यस्मिन्वामुदेवे नित्यभप्रतिचदत्वेन सामस्त्येन च वर्तते ' उत्पत्तिं प्रलयं चैव भूतानामागतिं गतिम् । वेत्ति विद्यामविद्यां च स शान्तो भगवानिति ' [वि. पु. ६।५।७८] उत्पत्त्यादिविषयं च विज्ञानं यस्य स वासुदेवो वाच्यो भगवानिति । काम इति । काम एष सर्वलोकसुख्युक्तिमिच्छा सर्वानर्थमाप्तिः प्राणिनाम् । स एष कामः प्रतिहतः केनचित्करोधत्वेन परिणमते, अतः क्रोधोऽप्येव एव । रजोगुणसमुद्भवो रजस्य तद्गुणस्य स रजोगुणः, स समुद्भवो यस्य स कामो रजोगुणसमुद्भवः, रजोगुणस्य वा समुद्भवः । कामो सुद्भवो रजः प्रवर्तयन्पुरुषं प्रवर्तयति । तृष्णया बहक्कारित इति दुःखिनां रजःकार्ये सेवादा मधुचानां प्रलापः श्रूयते । महाग्रानो महदग्रनमस्येति महाग्रनः, अत एव महापाप्मा । कामेन हि भेरिखो जन्तुः पापं करोति । अतो विद्वद्भ्योऽपि काममिह संसारं वैरिणम् ॥ ३७ ॥

२ आ. शां. रथा.— सम्प्रति प्रतिपन्नं प्रसूति—
 दुष्प्रति । हस्य वैरिणं स्तोत्रदति— सर्वेति । अत्रन्तु
 किमिति प्रसूयते ! तत्राऽऽह— यं त्वमिति । भगवच्छ-
 व्दार्थं निवारयितुं पौराणिकं बचनमुदाहरति— ऐश्वर्यस्येति ।
 ' समप्रत्य ' इत्येकप्रत्ययेऽपि विद्येयः सम्प्रत्यये । अयत्तद-
 स्तथासाधनार्थः समुपदार्थः । मोक्षानन्देन तनुगोऽथो ज्ञान विन-
 क्षयते । उदाहरणवद्वान्प्रत्ययमाह— ऐश्वर्यादीति । स
 वाच्यो भगवानिति सम्बन्धः । एतैव पौराणिकं वाक्यान्तरं

वर्तते— उत्पत्तिमिति । भूतानामिति प्रत्येकमुत्पत्त्यादितिः
 सम्बन्धे । कारणार्थी चोत्पत्तिप्रलयगप्ती, विद्यामात्रस्य
 पुराणन्तरगोचरत्वसम्भवात् । ' आग्निसंतिव ' इत्यागामिन्यौ
 सम्प्रदायौ युद्धेते । वाक्यान्तरस्यापि तात्पर्यमाह— उत्प-
 त्त्यादीति । वेतोऽत्युक्तः साक्षात्कारो विज्ञानमित्युच्यते ।
 समप्रत्ययस्यैवस्यप्रतिपन्नमुपदार्थप्रधारः ।

उपपत्तौ भगवान्किमुक्तवानिति तदाह— काम इति ।
 कामस्य सर्वलोकसुखं विवदयति— यन्निमित्तेति । तथापि

— कोषोऽपि काम एव स्वार्थेऽस्मिन्प्राधान्ययोः । किन्तु कोषस्तमोक्षो हेतुः कामो रजोगुणः ॥

अत्रैवं एति कृत्वेन कोषोऽपि रजगो यदा । बहयते सुखसुखीनां तदा यन्देह उद्भवत् ॥

तदावशेषं कुच्छेः किन्ते कामोऽप्युक्तिमलमावितं च । प्रसन्नमप्येति कामावितं चलाचलं शब्दलक्षणवत्त्वम् ॥
 वारो यथाधार इहाम्नि पशुस्वर्षव बेदो रजस्रहमोऽपि । शुष्णे रजस्यात् एतो नितान्तं मोषधमं तत्र तमस्त्वोति ॥
 अविद्यमाने सखिते तु श्चान्त्तु निरदरः प्राच्छेति मृत्तिकात्वम् । स्वान्ते तथैवापि कामश्चेते न कोपवद्वापि वदं करोति ॥

दावदस्ति जले तावन्नमलं चावितं तथा । मागते किन्तु समतमपि कीलादेव तत् ।
 भेदायुधो जलमेव यथाऽच्छच्छयामिधो । कामकोपो तथा भेदो रजसः परिक्षीर्तितो ॥
 जम्बालेनाविलमपि जलमेवोच्यते पयः । तमोदुषस्तथा कामो रज एवेति गीयते ।
 काम एव कथं क्रोध इति चिन्तयतां हृदि । बोधं पृथगं कश्चित्करोरयत्यत्र माधुघः ॥
 तमोऽत्र विषया ज्ञेया ह्युक्तापि रजोगुणः । तत्रासनामयः कामो विषयाधारतो भवेत् ॥

भूमौ यद्वस्तिपतत्रति जले याति सा पशुमात्रं काठ्यं द्राभजति च तदाधारमेवाश्रयणम् ।
 पात्रेऽप्यस्मिन्निहितमिह तत्राविरुधं जिहीते तद्वपुः स हरिमजने श्रोत्रां नैति कामः ॥
 हरिमकिनुटारोऽगौ टिनति भवकाननम् । तदुद्भव कामकाष्ठं किन्तु तत्र निशोत्रवेत् ॥
 कामो निर्विषयस्त्र नितान्तं रजसो लयः । उदयः सुदगतरस्य मणिलिखिभिधीयते ॥
 यः कामो विषयाधितस्तु बलदास्य स ज्ञानमार्गं रिपुः प्रारब्धं हि बलेन हस्य विषयेऽत्रासन्नयवत्तया ।
 वैराग्यप्रदधानपि श्मगतोऽनिच्छन्त एते कश्चित् पापं कापि चरीकरीति भवत्वास्तन्मात्रिमिन्द्राऽत्र तम् ॥ इति ।

(श्लो. ३७) इत्यत्रं क्रियाधिष्ठनमागोऽधिक उपलक्ष्यतेऽभिनवगुणाचार्याख्यायाने, यथा—
 अर्जुन उवाच— भवत्वेव कथं कृणु । कथं चैव विवशेते । किमात्मक. किमाचारस्तन्ममावश्च पृच्छतः ॥
 ध्यामगयानुवाच— एष सूक्ष्मः परः सुतुर्वैद्विनामिन्द्रियैः सह । सुखतन्त्र इवाशो मोहदयनार्थे । तिष्ठतः ॥
 कामक्रोधमयो धोः स्तम्भहर्षसमुद्भवः । अह्द्वारोऽभिमानात्मा दुस्तरः पापकर्मणिः ॥
 हर्षमस्य निवर्त्यैव शोकमस्य ददाति च । भय चास्य करोत्येव मोहयत्यु सुसुम्हुः ॥
 स एष कलुषः शुभदिलद्वेषो धलस्रस्रः । रजःप्रसन्नो मोहात्मा मत्तुषणासुपुत्र ॥ इति ।— अत्रिमतीता ।

कथं तस्यैव मोक्षतः ? तदाह— स एष इति । कामक्रोधयो-
रवहेयत्वयोनार्थं कारणं कथयति— रजोगुणेति । कारण-
द्वारा कामादेरवहेयत्वमुक्त्वा कार्यद्वाराऽपि तस्य हेयत्वं सूच-
यति— रजोगुणस्येति । कामस्य पुण्यप्रवर्तकत्वमेव, न रजो-
गुणजनकत्वमित्याशङ्क्याऽऽह— कामो हीति । तत्रैवाभ्यास-

सुमारिणां लोभप्रसिद्धिं प्रमाणयति— तृष्णया हीति । तस्य
भोग्याभोग्यविभागमन्तरेण बहुविषयत्वं दर्शयति— महाशन
इति । बहुविषयत्वप्रयुक्तं कार्यं निर्दिशति— अत इति ।
सर्वविषयत्वेऽपि बुद्धोऽस्य पापत्वमित्याशङ्क्याह— कामेनेति ।
कामस्योक्तविशेषणवत्त्वं फलिनाह— अत इति ॥ ३७ ॥

३ रा. भा.— अस्योद्भवामिभयरूपेण वर्तमानगुणमयप्रकृतिसंसृष्टस्य ज्ञानयोगारब्धस्य रजोगुण-
समुद्भवः प्राचीनवासनाजनितः शब्दादिविषयोऽयं कामो महाशनः शत्रुः सर्वविषयेष्वेनमाकर्षति,
एष एव प्रतिहतगतिः प्रतिहतिहेतुभूतचेनानान् प्रति क्रोधरूपेण परिणतो महापाप्मा परहिंसादिषु
प्रवर्तयति; एनं रजोगुणसमुद्भवं सहजं ज्ञानयोगविरोधिनां वैरिणं विद्धि ॥ ३७ ॥

४ धे. ता. चं.— अथ 'इन्द्रियस्य' इत्यादिना सद्ब्रहेणो-
क्तमेवार्थं प्रथम्योत्तरतया प्रपञ्चयन् भगवानुवाच— काम
एष इति । विषयानुभववासनाधीजाना कामक्रोधाद्यदुरोत्पादने
रजोगुणः सकलसेकः ; कामादिधिस्मिन्मते ज्ञानविशेषरूप
कार्तमधर्मं, रजस्तु प्रकृतिगुणः ; अन्यधर्मस्य कथमन्यत्र कार्य-
करत्वमित्यत्रोक्तं गुणमयप्रकृतिसंसृष्टस्येति । औष्ण्याप्रय-
दहनसयोगाद्यथा करतलादौ स्फोटोदादि, तथा गुणप्रयप्रकृति-
ससर्गादात्मनि कामादिरिति भावः । तर्हि गुणजमयप्रकृतिसस-
र्गात् सत्त्वादिकार्यज्ञानादिरपि युगपदेव किं न स्यात् ? इत्यत्रोक्तं—
उद्भवामिभयादिरूपेण वर्तमानेति । पूर्वश्लोकोक्त्याशब्द-
स्यानपेक्षयाऽऽयेति विपरिणत्याऽनुपपन्नः । रजोगुणप्रचुरस्यास्य
कर्म ज्ञानयोगप्रारम्भमात्रत्वमपीति चोद्यमुद्भवामिभयकमेण
मानया मध्ये कदाचित्सत्त्वोन्मैपसम्भवनया निरस्तमित्यभिप्रे-
त्य ज्ञानयोगारब्धस्येत्युक्तम् । आरब्ध इति 'मुक्तावाग्नाः'
इतिवत्कर्तरी क्तः । 'एषः' इति पदेन पापाचरणे प्रयोजक
प्रभविषय पराश्रयते । तेनैव 'सहस्रं चेत्ते' [३१३३]
'इन्द्रियस्येन्द्रियस्यार्थं' [३१३४] इति श्लोकद्वयोक्त्याऽप्यत्र
स्मारित इत्यभिप्रेत्य प्राचीनेत्यादिविशेषणद्वयमुक्तम् । पूर्वोक्त
रागद्वेषावस्थापान्तरापनावत्र कामक्रोधशब्दन व्यपदिश्येते इति
भावः । महाशनत्वविवरणं विषयेष्वेनमाकर्षतीति मह-
दशनं भोग्य यस्य स महाशन । 'एषः' इति निर्देशस्याहत्या

वाच्यभेदः । तत्र च वाक्यद्वयस्यैकमेव मुखभेदेन प्रतिपाद्यम् ।
अनन्या कः पापाचरणे प्रयोजकः ? इति प्रश्ने 'काम एष
क्रोधश्च' इत्यादिप्रकारेण निर्देश्यम् । अनन्तरं च 'विदो
ताविह वैरिणो' इति वक्तव्यम् । उत्तरत्र च धृष्टस्वपि श्लोके
'तेन एतेन कामरूपेण अस्य एनं यः कामरूपम्' इति सर्वैक-
वचननिर्देशः काममात्रनिर्देशश्च ज्ञियते; न तु कामात्क्रोधस्य
पृथक्त्वेनाभिधानम् । तत्र च काम एवावस्थामेदेन क्रोधतयाऽत्र
विवक्षितः ; तदवस्थाद्वयविषयतया च वाक्यभेद उचितः ।
'महाशनो महापाप्मा' इति पदद्वयमपि बाहुल्यानुसारेणोचितत्वात्
क्रमेण तदुभयविषयमित्येतदखिलमभिप्रेत्याह एष एवेति ।
'प्रतिहतगतिः' इति क्रोधाख्ये परिणामे हेतुरक्तः । एकस्यैव
शब्दादिविषयकामावस्थातः क्रोधावस्थाया-विषयतो भेदप्रदर्श-
नार्थमपिप्रसङ्गपरिहारार्थं श्लोकं प्रतिहृतेत्यादि । महाण-
प्यतां विशृणोति परहिंसादिषु प्रवर्तयतीति । महान्
पाप्मा कार्यतया यस्यास्तीति स महापाप्मा । 'हुदो इत्या-
हुस्तुनपि' [ ] इति हि प्रसिद्धम् । एतच्छ्लोकोक्त
रजोगुणाख्ये पूर्वोक्तप्रकृतिशब्दव्यपदेशाद् वासनाख्यं कारणं
चोपस्थाप्य तदुभयकार्यताविशिष्टं 'एनं' इत्यन्वादेश पराश्र-
तीत्यभिप्रायेण रजोगुणसमुद्भवं सहजमिति पदद्वयमुक्तम् ।
'इह वैरिणं' इत्यत्र इहशब्दः प्रमादवत्तया क्षुत्विषतज्ञानयोर्वि-
षय इत्यभिप्रायेणोक्तं— ज्ञानयोगविरोधिनामिति ॥ ३७ ॥

५ आ. मा. भा.— यस्तु वलवान् प्रवर्तकः स एष कामः । क्रोधोऽप्येष एव, तज्जन्यत्वात् ।
'कामात्क्रोधोऽभिजायते' [२१६२] इति लुक्तम् । यत्रापि गुरुनिन्दादिनिमित्तः क्रोधः, तत्रापि
भक्तिनिषिक्तानिःदाकापनिमित्त एव । ये त्वन्यथा वदन्ति ते सङ्करान्न सूक्ष्मं जानन्ति । उक्तं च
'रुने कामं न कोपाया जायन्ते च कथञ्चन' इति । महाशनः महद्भिः कामभोग्यम् । महात्रहाहत्या-
दिकारणत्वात् महापाप्मा । सर्वैपुरुषार्थविरोधित्वाद्द्वैरी ॥ ३७ ॥

६ ज. प्र. सी.— यत्तद्विषयधेर्प्रथमः तर्हि परिहारो न
शक्यते इत्यतः परिहारं व्याचष्ट— यस्त्विनि । प्रवर्तक
पापेषु पुण्यः, त्वया श्रुत इति शेषः । एवं योजनया क्रोध
स्यापि कामसाध्य रथात्, तथा चोत्तरत्र कामस्यैवगुणशक्तिर्वि-
दधेतेत्यतः 'कोय एष' इत्येतदन्वया व्याचष्ट— मोधो-
ऽपीति । किं काम एष मुग्धया शरैर्यमुच्यते ? चेति ह्यः,

विन्दुपचारेण ; इति भावेनाह— तदिति । तत्रैव श्रुतं ।
इत्यत आह— कामादिति । नायमस्ति नियमः, यदा गुरु-
निन्दादिप्रयत्ने निन्दकाय मुद्वयति तदा कामाभावेऽपि क्रोधो
यदर्शनार्थः, इत्यत आह— यत्रापि । भक्तिनिमित्ततायात्
निन्दाकामयेति विषयः । 'सहात्सप्रायते कामः' [२१६३] इत्ये-
तदर्थमित्युं भक्तिनिमित्तेत्युक्तम् । 'काम एव (एष) केनचित्

प्रतिहत क्रोधत्वेन परिणमते' इति परेषा (दहृत्तदीना)
व्याख्याल दूषयति— ये त्विति । एकान्त-वर्णोपादानत्व-
लक्षणादानन्तर्व्यवस्थायां सद्गुरुत्वात्कामक्रोधयोरलम्बनमेवम् ।
न हि गुणो गुणस्योपादानं, किन्तु निमित्तमेव प्रागन्वये
प्रमाणमुक्तं, इदानीं व्यतिरेकेऽप्याह— उक्तं चेति । महाशन
इति कामे दुष्यत्वाद्गौणमित्याह— महाशन इति । भोग्य

विषयः । यस्मात्कामभोग्यं महत्तस्मादसौ महाशन इत्यर्थः ।
'काम एव' इति पापकारणत्वेनोक्त्वा कथं महापापमेत्युच्यते ?
इत्यतो न कर्मधारयोऽयम्, किन्तु महापापम् । यस्मादिति
यद्गौरीदिरिति भावेनाह— महाशनेति । महत्त्वात्परत
पापघातोऽप्याहार्यः । यथादिक्कृतवामानात्कथं वैरिणः? इत्यत
आह— सर्वेति, सर्वं सम्पूर्णं पुराणार्थं भोग्य ॥ ३७ ॥

७ ह. पै. भा.— आत्मपापमदृष्टिकारणं श्रीभगवानुवाच— काम इति । एष कामः क्रोधश्च
रजोगुणसमुद्भवः । महाशनः, महदशनं यस्य स महाशनो विषयसेवानुपरतः ; अत एव महापा-
पम्, महापापम् । एतं कामं त्रैधं च इहाधिकारिपुरुषाणां निषेधे
शुद्धं विद्धि ॥ ३७ ॥

८ वें. प्र. गि.— अत्रोत्तरं काम इति । यस्मिन् एष
प्रवृत्त पापदेव, एष काम एव । पुनं काममेव सर्वानर्थ-
मूलभूतं इह मनुष्यदिष्टमोक्षमार्गं वैरिणं विद्धि जानीहीति
प्रथमं योजना । ननु 'तौ यस्य परिपन्थिनौ' [३१३४]
इति ऋषोऽपि वैरित्वेन प्रागुक्तं, तत्कर्म काम एव उच्यते ।
सग्राह— क्रोध एव इति । पूर्वोक्तं क्रोधोऽप्येव एव । काम
एव हि केनचिदेतुना प्रतिहत क्रोधरूपेण परिणमते । अतस्त
जयेनैव सर्वत्र इति ; प्रधानशत्रु कामोऽवश्यहन्तव्य इत्यर्थः ।
ननु कामदानभेददण्डाश्च वारं शत्रुजयोपाया, तत्र पूर्वपूर्वोपा
पासम्भव एकोत्तरोत्तरोपाय प्रयोग्यः ; न तु सहसैव दण्डः,
इत्यादिश्रुत्यापामसम्भव दर्शयितुं रजोगुणेयादीनि त्रीणि
विधेयपानि । तत्र 'महापापम्' इति सामासम्भवोक्तिः ;
महान् पापम् । पाप यस्मात्स महापापम्, कामेन प्रेरितो
महदपि पापं करोति अतोऽप्युपवाचनं साक्षात् सन्धातुं शक्य ।

महाशन इति दण्डसम्भवोक्तिः, महदपरिमितमदानं भोग्यं
यस्य स महाशनः ; 'न जानु काम कामानामुपभोगेन
शाम्यति । हविषा हृण्वत्सर्वेभ्य एवाभिवर्धते ॥ यन्-
धिष्यां व्रीहियवं हिरण्यं पदाव विष्य । तदेकस्य न पर्याप्त-
मिति मन्वा शर्मं वेषु' [म भा १।८।१२, १३+ भाग
१।९।१३, १४] इति स्मृते । अतो न दानेन सन्धातुं
शक्य । 'रजोगुणसमुद्भव' इति भेदसम्भवोक्तिः, रजोगुण
समुद्भव कारणं यस्येति, रजोगुणस्य ससुद्भवो जन्म यस्मा
दिति च रजोगुणसमुद्भवः । ' रजो रागात्मकं विद्धि हृण्ण-
सद्गुणसमुद्भवम्' [१।४।७] इति चदयमाप्तरित्या रजस
कामाग्निनाभावान् कामस्य चोद्भूतस्य रजोविषयनेन प्रवर्तक-
ताया लोके 'हृण्णयाऽहं प्रवर्तितोऽस्मि' इति व्यवहारेण
प्रतिपरतया रजोविनाभावाच्च न कामे भेदोपाय
प्रवर्तत इत्यर्थः ॥ ३७ ॥

९ व० त० दी०— तत्रोत्तरम्— काम एव इति । रागपूर्वावतारः । काम, तत्तच्छिष्टस्वरूप एवात्र हेतु प्रवर्तकः,
द्वेषपूर्वावतारश्च तत्परिणामभूतः क्रोध एवाऽवसेयः । रजोगुणसमुद्भव काम एव क्रोधस्तमोगुणसमुद्भव इति
यद्यपि युक्तं वक्तुं तथापि परिणामे तमसो हेतुत्वादेवं नोक्तं, अतएव कामानुज इत्युच्यते । कामश्च तद्प्रजो
शुद्धिनाशने दुष्टगुरो महापाप इति तेन वधादेव नियोजितः सर्वकर्मकारिणिति प्रायो राजसं तामसं रागं द्वेष
वद्वेतुक्तं पापं वैरिणमित्युत्तरपरश्रावः । अत्र क्रोधस्याप्युपक्रमे यत्कामस्यैव वैरित्वकथनं तत्पार्थस्य युद्धोपस्थितौ
सचन्द्रन्धुञ्जीवनादिकामत्वाभिप्रायेणेति बोध्यम् ॥ ३७ ॥

१० पु. अ. त.— एतद्व्यभोतरमाह भगवान्, प्रवृत्तवैचि
श्रायैप्रकटितरिगुणमपश्यद्विद्विस्तं कर्णैकव्यभावजोगुणाम
कामाद्यदंशमोहितस्तत्र प्रवर्तते, तस्मात्तद्गुणवृत्तविधेय
कर्मणि तत्स्वरूपज्ञानपूर्वकं त्यजेदित्याह— काम एव इति ।
एव इति लोकिण काम । रजोगुणसमुद्भव रजोगुणादुत्पत्ति
र्यस्य स । सर्वेषां श्रेणी शत्रु । एव एव कामोऽवस्थापन्तरा-
एव लोयो भवति, सोऽपि रजोगुणसमुद्भव । स महाशनो

दुराणः । अत एव श्रीभाष्यते उक्तं [१।९।१।१४]— 'न
जानु काम कामानामुपभोगेन शाम्यति । हविषा हृण्वत्सर्वेभ्य
भूय एवाभिवर्धते' ॥ किं पुनर्महापापम् महापापरूपो
भगवद्भजनप्रतिषन्धकः ? इह संसारे देहहृण्वानन्तरमेतं
वैरिणं विद्धि । 'इह' इतिपदादेतेदेहावस्थाने सति अलौकिके-
ऽयमेव कार्याय भविष्यतीति भावः ॥ ३७ ॥

११ नी. भा. टी — अत्रोत्तरं "काममय एवाय पुरुष" [पु. च. १।४।५] इत्यादिश्रुतिविद्वं भगवानुवाच—
काम एव इति । एव प्रसिद्धः कामः । "सोऽकामयत जाया मे स्यादथ प्रजायेथाथ त्रिच मे स्यादथ कर्म इवैव" [वृ
च. १।४।१७] इति श्रुते । 'इदं मे भूयादित्दं मे भूयात्' इति वीरनाभिषापहेतुभूतश्रेतसोऽजवस्थितत्वापादको
श्रुतिविशेष, स च चैतोरूप एव, "कामः सङ्गवः" इत्युपक्रम्य "एतत्सर्वं मन एव" [वृ च १।१।३] इत्युप-

संहारात् । स एव कामः केनचिन्निमित्तेन प्रतिहतः क्रोधरूपेण परिणमतेऽतः क्रोधोऽभिज्वलनात्माऽप्येव एव, तमेनभिद् शरीरेऽन्तःस्थितं वैरिणं विद्धि । कुतो वैरी ? यतः रजोगुणसमुद्भवः रभो रञ्जनात्मकः प्राकृतो गुणतस्य गुणो कार्यभूतौ तृष्णासद्भौ तावेव वद्भवो यस्य सः, रजःकार्यत्वात्; दुःखैरुफलोऽयमतो वैरी । यद्वा रजोगुणस्य लोभप्रवृत्त्यादिलक्षणस्य समुद्भवो यस्मात् । ननु विषयाभिलाषात्मकः कामो विषयार्पणेन शान्म्यति, विषयस्य दौर्लभ्यनिश्चये स्वत एव वा निवर्त्तते, अन्य इव रूपदर्शनाभिलाषादित्याशङ्क्याह— महाशनो महापाप्मेति । महत् दातु-मपारणीयं अशनमस्य स तथा । यद्योक्तं ' न ज्ञातु कामः कामानामुपभोगेन शान्म्यति । हविषा कृष्णवर्त्मव भूय एवाभिवर्धते' [भाग. ९।१९।१४] इति । ' यत् पृथिव्यां ग्रीहियवं हिरण्यं पशवः स्त्रियः । नात्मकेस्य तत्सर्वं मिति मत्वा ज्ञानं ब्रजेत्' [भाग. ९।१९।१३] इति । तथा महापाप्मा अत्युग्रः, स हि सहस्रशः प्रबोधितोऽपि निवर्त्तते, तद्बुद्धयमपि दुश्चित्तस्यः महाशनत्वात्; नायं वैरी दानसाध्यः, नापि सामभेदसाध्यः, अत्युग्रत्वात् अतो हन्तव्य एवेति ॥ ३७ ॥

कामस्य वैरित्वे दृष्टान्तत्रयं तदावरणप्रकारपूर्वकं रूपं च ।

धूमेनाऽऽव्रियते वह्निर्यथाऽऽदर्शो मलेन च ।

यथोल्बेनाऽऽवृतो गर्भस्तथा तेनेदमावृतम् ॥ ३८ ॥

आवृतं ज्ञानमेतेन ज्ञानिनो नित्यवैरिणा ।

कामरूपेण कौन्तेय ! दुष्पूरेणानलेन च ॥ ३९ ॥

१ शां. भा.— कथं वैरी ? इति दृष्टान्तैः प्रत्याययति— धूमेनेति । धूमेन सहजेनाऽऽव्रियते वह्निः प्रकाशात्मकोऽप्रकाशात्मकेन, यथा वाऽऽदर्शो मलेन च, यथोल्बेन जरायुणा गर्भवेष्टनेन च आवृत आच्छादितो गर्भस्तथा तेनेदमावृतम् ॥ ३८ ॥ किं पुनस्तदिदं शब्दवाच्यं यत्कामेनाऽऽवृतम् ? इत्युच्यते— आवृतमिति । आवृतमेतेन ज्ञानं ज्ञानिनो नित्यवैरिणा । ज्ञानी हि जानाति अनेन अहमनर्थे प्रयुक्तः पूर्वमेवेति । दुःखी च भवति नित्यमेव । अतोऽसौ ज्ञानिनो नित्यवैरी, न तु मूर्खस्य । स हि कामं तृष्णाकाले भिन्नमिव पश्यंस्तत्कार्यं दुःखे प्राप्ते जानाति तृष्णयाऽहं दुःखित्व-मापादित इति न पूर्वमेव । अतो ज्ञानिन एव नित्यवैरी । किंरूपेण ? कामरूपेण काम इच्छैव रूपमस्येति कारुरूपस्तेन, दुष्पूरेण दुःखेन पूरणमस्येति दुष्पूरस्तेन, अनलेन नास्थालं पर्याप्ति-र्विद्यत इत्यनलस्तेन च ॥ ३९ ॥

२ आ. शां. व्या.— उत्तरश्लोकमवतारयति— कथमिति । अनेऽदृष्टान्तोपादानं प्रतिपत्तिषोक्तार्थम् । सहजस्य धूमस्य प्रकाशात्मकवर्द्धिं प्रत्यावरकत्वसिद्धयर्थं विशिनष्टि— अप्र-काशात्मकेनेति ॥ ३८ ॥ सामान्यतो निर्दिष्टं विशेषतो निर्दिष्टानां ह्यापूर्वकमन्तरश्लोकमवतारयति— किं पुनरिति । कामस्य ज्ञानं प्रत्यावरणत्वसिद्धयर्थं, ' ज्ञानिनो नित्यवैरिणा ' इत्यादिविशेषणम् । प्रतीकमादाय व्याकरोति— आवृत-मित्यादिना । ज्ञानिनं प्रति वैरित्वेऽपि निरूपित्वर्थं कामस्य कथं ? इत्याशङ्क्याऽऽ— ज्ञानी हीति । अनर्थप्राप्तिसन्तरेण

कामस्य प्रसङ्गावस्था पूर्वमेवेत्युच्यते, अतरशब्देन कामप्रवर्द्धि-रेव परामृश्यते, नित्यमेवेत्युत्पत्त्यवस्था कार्यवस्था च काम-स्य कथ्यते । ननु सर्वस्यापि ' कामात्मता न प्रशस्ता' [मनुः १२] इति कामो नित्यवैरी इति वा अनेन प्रतिशेषणं । इत्या-

अत इति । स्वरूपतो नित्यवैरित्वाविशेषेऽपि ज्ञानाज्ञान-भ्यामवतन्तरमेदतिदिरित्यर्थः । आराद्धाद्वारा प्रकृतं वैरिणेन स्फोटयति— किंरूपेणेत्यादिना ॥ ३९ ॥

३ रा. भा.— यथा धूमेन वह्निराव्रियते; यथा चादर्शो मलेन; यथा चोल्बेनावृतो गर्भः; तथा तेन कामेनेदं जन्तुजातमावृतम् ॥ ३८ ॥ आवरणप्रकारमाह— आवृतमिति । अस्य जन्तोर्वा-

निनो ज्ञानस्वभावस्यात्मविषयं ज्ञानमेतेन कामाकारेण विषयव्यामोहजननेन नित्यवैरिणा आभूतं दुष्पूरेण पूर्त्यनर्हविषयेण अनलेन च पर्याप्तिरहितेन ॥ ३९ ॥

४ चे ता. चं.— वैरिन्वप्रभार उच्यते— धूमेनेति । तत्र यथान्यन्तमेकं वाक्यम् । ' आदर्शो नलेन च ' इत्यत्र चकाराद्ययाशाशब्दोऽनुपक इति व्यञ्जनम् यथा धूमेनेत्युक्तम् । पूर्वस्मिन् श्लोक बोधस्थयापि कामावस्थान्तरत्वव्यप. दशादुत्तर च ' कामरूपेण ' ' कामरूपम् ' [३१४३] इति तन्मयावृत्तेरपि तच्छब्देन काम एव पगन्वस्यत इति व्यञ्जनाय तेन कामेनेत्युक्तम् । इहमिति सामान्यनिदर्शाऽप्यधिब्रह्मण्यम्भवत्सर्वभेदज्ञप्रहृषोचि यादिदर्शान्तरम्य वक्ष्यमाणपत्वादिपि लोकप्रतीतिपत्त्वस्वारस्याच्च ' यथा क्षेत्रज्ञसि सा वेष्टिता ' इत्यादिबन्धेनज्ञानाभावरणमिदोच्यत इत्यभिप्रायणोक्त इदं जन्तुजातमिति । जन्तुत्वादेन शरीरित्वस्य विवक्षितत्वाभावरणार्हेत्व दर्शितम् । न्युपकनिर्देशस्य सामान्यविषयत्वप्रदर्शनाय जानशब्द । अनादिवासनासुबन्धित्वेन सहजत्व, निवृत्तव्यापि पुन पुनश्चापिदशादागमं, स्वेच्छया निवर्तयितुमशक्यत्व च दर्शयितुं दृष्टान्तनयोपादानम् ॥ ३८ ॥

' आभूत ज्ञानम् ' इत्यादे पौनस्करव्युदासायाह— आवरणप्रकारमाहेति । अत्र ' तेनयम' शब्दम् [३१३८] इत्युक्ते किं तदाद्यमित्याकाङ्क्षाया अपि कथमाकाङ्क्षा

५ आ. मा. भा.— कथं विरोधी सः ? इदमेतेनाहृतम् । यथा धूमेनाशिराहृतः प्रकाशशब्दोऽप्यन्येषां न सम्पद्यदर्शनाय तथा परमात्मा । यथाऽऽदर्शो मलेनाहृतोऽन्याभिव्यक्तिहेतुर्न भवति, तथाऽन्तःकरणं परमात्मादेर्व्यक्तिहेतुर्न भवति कामेनाहृतम् । यथोत्वेनाहृतस्य वद्धो भवति गर्भः तथा कामेनाहृतो जीवः ॥ ३८ ॥ शास्त्रतो जातमपि ज्ञानं परमात्मापारोक्ष्याय न प्रकाशते कामेनाहृतं ज्ञानिनोऽपि, किञ्चल्यज्ञानिनः ? । कामरूपेण कामारयेन नित्यवैरिणा दुष्पूरेण । दुःखेन हि कामः पूयते । न हीन्द्रादिपदं सुवेन लभ्यते । यद्यपीन्द्रादिपदं प्राप्त पुनर्नसादिपदमिच्छन्तीत्यलं बुद्धिर्नास्तीत्यनलः । उक्तं च ' ज्ञानस्य ब्रह्मणश्चाप्रेर्धूमो बुद्धेर्मलं तथा । आदर्शस्याय जीवस्य गर्भस्योत्थो हि कामकः ' इति ॥ ३९ ॥

६ ज प्र दी— न्तु प्रश्नस्योत्तर वात, किञ्चुत्तरण ? इत्यत श्लोकद्वयस्य सकृत्प्रमाण— कथमिति । स काम कथं मोक्षस्य विरोधी ? इति चिन्ताया समाह— धूमेनेत्यादिमिति शय । विवक्षितार्थस्याऽऽहृतत्वात् व्याख्याति— इहमिति । ईश्वरान्त करणधीवलक्षणं वस्तुप्रथम् । क्व किमिव ? इत्याकाङ्क्षायामाय पादमय व्याचष्टे— यथेति । परमात्मा कामेनाहृत स्वय सर्वज्ञोऽप्ययैर्न ज्ञायत इति शय । अन्यस्य मुखाद् । ' परमात्माद् ' इत्यादिपदं न जीको शयत । कन्या पदसाऽऽहृतस्य समानवर्तकत्वम् । बद्ध बुद्धिचिन्तो व्यापारासम् इति यावत् । उक्तो गमैवष्टम् । कामनास्तो जायामध्यासितं क्षण इत्यप ॥ ३८ ॥

एव ज्ञानान्तरणानुमतिरन्यद्वेषक्या इत्यत्रेभ्य इत्युक्तम् । ' आहृत ज्ञान ' इत्यनेन पुन किञ्चुच्यत

युक्ति भाव । अत्र ज्ञानिदा दो न तावन्निष्पन्नज्ञानविषय, तदवस्थस्य कामाहृतज्ञानत्वाभावात् । ततश्चानिष्पन्नज्ञानसर्वत्रेनत परत्वमेवोचितमित्यभिप्रायेण— अत्य जन्ताज्जानिन इत्युक्तम् । ' ज्ञानिन ' इत्यत्र प्र ययस्य धुतिमिदस्वभावाविक्रमस्यन्धप्रवत् प्रदर्शनाभावरणार्थोपाधिकत्वयोजनाय च— ज्ञानस्वभावस्येत्युक्तम् । क्षेत्रज्ञ्यापि कर्मश्लोकोत्तु शब्दादिविषयज्ञानावरणमासत्— आत्मत्रिपयं ज्ञानमित्युक्तम् । कामरूपशब्दस्य स्वेच्छाशुद्धीतत्वात्वे प्रसिद्धेऽब्रह्मव्युदासाभ्योक्त कामान्तरेणेति । कामस्वभावादर्शान्तरादाभिसमाहर्तविषयज्ञानावरणप्रकारव्यञ्जयति— विषयव्यामोहजननेनेति । नित्यवैरिणा आत्नसाभात्कारोत्तरानधिनाऽनादिवैरिणेत्यर्थं । नित्यसत्त्वारिसद्भावपक्षे चास्य कपुचिदारमसु नित्यवैरित्व सिद्धम् । योग्यैर्लभ्येभ्रह्ममात्राहिः समनलशब्दार्थं । ' वृथाचनिरगाधय दुष्पूरा क्व पूर्यते । या मरुद्विपि क्षिते पूर्येत्त एच्यते ' इत्युक्तप्रकारणायोग्यतु दुर्लभेषु प्रवृत्तिहेतुत्व दुष्पूरसांन विवक्षितमित्यभिप्रायणोक्त दुष्पूरण पूर्त्यनर्हविषयेण अनलेन च पर्याप्तिरहितेनेति । यद्वाऽनलशब्दोऽपि पर्याय, कामे गौण, नयमेवविषयविभाग पर्याप्तित्वात्, तद्वदिति भाव ॥ ३९ ॥

इत्यत आह— शास्त्रत इति । पूव ज्ञानोत्पत्तिप्रतिबन्धकत्वमुक्त, इदानीं तु कथञ्चित्तात्मपि ज्ञान न स्वकार्यस्य प्रभवनात्सुच्यते । अतो न पुनः क्विदाप इति भाव । ' काम कारण चेक ' [अ. ३. ३१४१५] इति वचनान् । अपरोक्षज्ञानस्य मोक्षसाधन न कनापि प्रतिबन्ध इत्यत्र उक्त शास्त्रत इति । परमात्मापारोक्ष्यादिति च । न प्रकाशत न प्रभवति । ज्ञानिन इति व्यथम् । ज्ञानस्य ज्ञानियम्बन्धान्यभिचारदित्यत आह— ज्ञानिनोऽप्यति, शास्त्रनित्यज्ञानतोऽपि । अथ ज्ञानिनो शुक्लपदस्यमात्रमिच्छानवत् । अपर तु ' ज्ञानिनो नित्यवैरिणा, न मूर्खस्य । शनो हि विनाशयिन्यामि काममिति यतते, मूर्खस्य समग्रतवत् ' इति वाक्यन्ति, तदनर्हविरहम् । अन्तर्हित्वं सन्वत्र वैरित्व विवक्षित, तत्र इत्यपत्या मुखऽधिक, न हि मूर्खस्य नासुययत् इत्यवकाश

तनास्ति । 'द्वयोरुप रूप यस्यासौ कामरूप' इत्युच्यते । न चैतन्नामेऽत करणम सम्भवतीत्यत आह— कामेति रूप्यतेऽन्येति रूपमाख्याऽन विवक्षितेत्यर्थे । तर्हि विद्येण पदमिदं जात, निमित्तस्य विशेष्व 'इत्यत आह— नित्येति । यो न पूरयितुं शक्य स दुष्पूर । कामस्तु विषयसम्पादनेन पूरयितुं शक्य । कथं दुष्पूर ' इत्यतोऽन्यथा व्याचष्टे— दुष्पूरेणेति । न ननये दु शब्द, किन्तु कृच्छायं इत्यर्थे । तदुपपादयति— न हीति । कामविषयफलक्षणमेतत् । ननु

प्रबलनात्मकत्वात्कोषोऽनलो युक्त, कामस्तु कथमनलः इत्यत सोपपत्तिकमन्यथा व्याचष्टे— यद्यपीति । इदमपि प्राप्ताधिकरूप्योपलक्षणम् । श्लोकद्वयार्थे प्रमाणसम्पत्तिमाह— उक्तं चेति । कामक कुत्सितकामो ज्ञानस्य ब्रह्मण्यार्थोऽयम् । तथा बुद्धेरन्त करणस्यादर्शस्य मत्तम् । अथ जीवस्य गर्भस्योऽल इति सर्वत्र गूढोपमा, 'एतेनेद' इत्युक्तस्य विवरण द्वितीयश्लोक इति व्याख्यानामपाकृतं भवति ॥ ३९ ॥

७ ह. पै. भा.— कथं स वैरी ? इत्यत्राऽऽह— धूमेनेति । धूमेनाऽऽव्रियते पिधीयते वह्निर्यथा यथा चाऽऽदर्शो दर्पणो मलेन च कालिमाख्येन पिधीयते ; यथा चोल्बेन जरागुणा गर्भाशयगतः प्राणी; तथा तद्वत्चेन कामेन क्रोधेन चेदं विवेकप्रभवं ज्ञानमावृतमाच्छन्नम् । सकलपुरुषार्थ-प्रकाशकज्ञानावरणद्वारेणायं कामः क्रोधश्च वैरीत्यभिप्रायः ॥ ३८ ॥ आवृतं पिहितं विवेकज्ञान-मेतेन कामेन क्रोधेन च ज्ञानिनोऽपि । किमुत मूर्खस्य नित्यवैरिणा नित्यं वैरी तेन ? । नित्यवै-रित्वं ज्ञानापिधानद्वारकम् । कामरूपेण दुष्पूरेणानलेन च, दुःखेन पूर्यत इति दुष्पूरः ; न नियतेऽलं पर्याप्तिरस्येत्यनलः । भूयो भूयो विषयसेवया वर्धमानेन कामेन प्रयुक्तः श्रेयोर्थां पुरुषः पाप चरतीत्यर्थः ॥ ३९ ॥

८ वें प्र गि — अरनेवविध काम, तस्य तु वैरित्वं कथं ? इत्याशङ्क्य पुरपापहेतुवित्रज्ञानामकमनोनाशकत्वा द्वैरिचमित्याह— धूमेनेति । तत्र कामस्यावस्थाप्रयत्नसारेण धूमादिदृष्टान्तप्रयम् । तिस्रो हि कामस्वावस्क—सूदमता स्थूलताऽतिस्थूलता च— तत्राज्ञानविषयत्वात्त्वेन तदभिनियेदाराहित्यं सूदमता, विषयश्चि तथा प्रवर्धमानत्वं स्थूलता, विषयोपभोगनायन्तद्वेक्रेऽतिस्थूलता । तत्राद्यावस्थाया दृष्टान्त— यथा धूमेन वह्निराव्रियते आच्छाजते तथा कामेन मन आवृतम् । धूमेन द्योतते वह्निर्दाहार्धयंत्रियाका रितेऽपि न प्रकाशरूपार्थत्रियाकारि, एव सूदमरूपेण कामेना दृतं मनस्तत्तदुपभतीतिजनकमपि न तत्रप्रकाशरूपार्थत्रिया कारि । अथ द्वितीयावस्थाया दृष्टान्त— यथा आदर्शो दर्पे ण मलेन मालिन्धेन, आव्रियत इति त्रियानुकरणार्थश्च कार । मालिन्धेनाटतो हि दर्पणा न किञ्चिदपि प्रतिबिम्बं प्रदोतु क्षमते ; एव स्थूलेन कामेनादृतं मनो मोहयस्त न कस्यचिदुपधेस्य प्रतीतिजननक्षमम् । अथ तृतीयावस्थाया दृष्टान्त— यथा उन्वेन गर्भेऽष्टनचर्मणाऽतिस्थूलन गर्भं सतना निष्पाटतो न हस्तपादप्रसारणर्यं स्वकार्यं करोति,

९ व० ४० वी०— कामस्य वैरित्वमाह— धूमेनेति । धूमोऽन्यनसंयोगोपधिभूतेनैव, सहजेन मलेनागन्तुपेन वा, उल्बेन सर्वत्र आच्छादयेन गर्भवेष्टनचर्मणा गर्भं इवावृत कामेन जगत् ॥ ३८ ॥ एतच्छब्देन निर्दिष्टं दर्शयन् वैरित्वं स्फुटयति— आशुक्तं ज्ञानमिति स्पष्टम् । जनलत्वं च शोकसन्तापहेतुत्वात् ॥ ३९ ॥

१० पु अ त — यतोऽयं वैरी ततोऽयं ज्ञानमावर्षे यति तेन मोहो भवतीत्याह— धूमेनपि प्रयेण । यथा धूमेन वह्निराव्रियते, यत्न आदर्शो आनियते, उल्बेन गर्भाशयेन मन आवृतं, तथा तेन कामेन हृदं ज्ञानमावृतम् । अत्र दृष्टा

न वा स्वरूपत उपलभ्यते, तथा अतिस्थूलेन कामेनादृतं मनो न किञ्चिदपि स्वकार्यं करोति, न वा स्वरूपत उपलभ्यत इति ३८ ' तथा तेनेदमावृतम् ' इत्येतदेव विदुष्वन्व कामस्य वैरित्वमुपपादयति— आवृतमिति । एतेन कामा ख्येन नित्यवैरिणा ज्ञान विवेकज्ञानामवमन्त करणमावृतम् । ननु कामस्य कथं नित्यवैरित्वम् ? परिणामे तस्य दुःखहेतुत्वेऽपि भोगशले सुखहेतुत्वादियत आह— ज्ञानिन इति । मूर्खस्य तथात्वेऽपि विवेकिनो भोगशलेऽप्यनर्थासन्धानेन दुःख हेतुत्वात् प्रति नित्यवैरित्वं । वस्तुतो विचार्यमाणे मूर्ख प्रत्यपि नित्यवैरिवेत्त्याह— दुष्पूरेणेति । दु तेन पूर्यत इति दुष्पूर । न हीन्द्रादिपदं सुप्तेन लभ्यते । अनेन साधनावस्थार्थां दुःखहेतुत्वञ्चम् । भागावस्थाया सदाह— अनलेनेति । न विद्यते अल पर्याप्तिसिद्धस्य सोऽनलो यद्वि, अनल इवानल । स यथा कश्चिन् पर्याप्तिं गच्छति, 'नामिस्तृप्यति काष्ठानाम्' इति वचनात्, तथा कामोऽपि भोगेन न तृप्ति गच्छति, स्वर्ग भोगं युञ्जानस्याप्यधिकभोगकामनया दुःखापमानत्वात् । अतः सर्वदा दुःखजनकत्वादिवैरिण इत्याविवेकिनोऽपि नित्यवैरी काम इत्यर्थे ॥ ३९ ॥

अत्रोऽन्यनसंयोगोपधिभूतेनैव, सहजेन मलेनागन्तुपेन वा, उल्बेन सर्वत्र आच्छादयेन गर्भवेष्टनचर्मणा गर्भं इवावृत कामेन जगत् ॥ ३८ ॥ एतच्छब्देन निर्दिष्टं दर्शयन् वैरित्वं स्फुटयति— आशुक्तं ज्ञानमिति स्पष्टम् । जनलत्वं च शोकसन्तापहेतुत्वात् ॥ ३९ ॥

हेतु यद्दयादिप्रयत्नरूपणस्यार्थं भाव— पूर्वदृष्टान्तं भगव साधनात्मकं ज्ञानं व्यप्यते, द्वितीयेन तेषामोऽवस्थाव्यप्यति कथं ज्ञान व्यप्यते, मूर्खेन बीजमायेऽवस्थाव्यप्यते व्यप्यते ॥ ३८ ॥

हे कौन्तेय मूलतो मम मनुष्येन्द्रियोयम् ! ज्ञानिनो मर्द-
त्वेन स्वस्वरूपज्ञानवतो नियतैरिणा तेन कामेन ज्ञानमाहृतं, | कामरूपेण ज्ञानमाहृतम् । कीदृशेनानलेन ? दुष्पूरेण इत्येन
च पुनरानलेन रसपाचकेनोदरस्थेन तेनापि कामदृढिर्भवतीति | पूर्णं यस्य सः । अत एव ' जितं सर्वं जिते रसे ' [ ]
इति वचनम् । कामस्यैव वा विशेषणम् ॥ ३९ ॥

११ नी० भा० द्वी०—अस्य वैरित्वमेव विवृणोति— धूमेनेत्यादिना । चल्वेन गर्भवेष्टनेन जरायुणा । तेन
कामेन इदं चक्षुषमार्णं ज्ञानमाहृतम् । आवरणीयस्य त्रैविद्यपात्तद्वुलुगुणं दृष्टान्तत्रयं ज्ञेयम् ॥ ३८ ॥
आहृतमिति । ज्ञानं अन्तःकरणसत्त्वम् । "हीर्षोर्भारित्येतत्सर्वं मन एव" [चू. व. १।५।३]
इति श्रुतेः । एतेन कामेन रजोगुणात्मकेन आहृतं ज्ञानिनः अन्तःकरणविशिष्टस्य प्रमातुर्नित्यवैरिणा
कामरूपेण दुष्पूरेण पूरयितुमयोग्येन । अयं हि पूर्यमाणोऽनर्थानेव प्रसवेत्, अनलेन यथापि पूर्यते चेत्,
अनलः नास्त्यलं पर्याप्तियस्य स तथा तेनानलेन; न ह्यनलः काष्ठैरपिपितुं शक्यः, किन्तु वर्धते एव; तद्वदयमपी-
त्यर्थः । अयं भावः—अन्तःकरणसत्त्वं हि वहिर्वत् प्रकाशात्मकं, तत्सहजेन कामेन बहिरिव धूमेनाहृतं चेत्,
प्रमातारमन्तरे पातयति, अन्यथा तदेव स्वभावदुष्टत्वात् विवेकवैराग्योपगं भूत्वा तमुदरेत्; अतोऽयं कामो
ज्ञानिनो नित्यवैरीति ॥ ३९ ॥

कामस्याधिष्ठानप्रदर्शनं तज्जयोपायश्च ।

इन्द्रियाणि मनो बुद्धिरस्याधिष्ठानमुच्यते ॥

एतैर्विमोहयत्येव ज्ञानमाहृत्य देहिन्म ॥ ४० ॥

तस्मात्त्वमिन्द्रियाण्यादौ नियम्य भरतर्षभ ! ।

पाप्मानं प्रजहिह्येनं ज्ञानविज्ञाननाशनम् ॥ ४१ ॥

' प्रजहि ' इति रामानुजभाष्यहनुमन्नीलकण्ठानां पाठः ।

१ शां. भा.—किमधिष्ठानश्च पुनः कामो ज्ञानस्याऽऽवरणत्वेन वैरी सर्वस्य लोकस्य ? इत्यपे-
क्षायामाह—ज्ञाते हि शत्रोरधिष्ठाने सुखेन शत्रुनिवर्हणं कर्तुं शक्यत इति—इन्द्रियाणीति । इन्द्रि-
याणि मनो बुद्धिश्चास्य कामस्याधिष्ठानमाश्रय उच्यते । एतैरिन्द्रियादिभिराश्रयैर्विमोहयति विविधं
मोहपत्येष कामो ज्ञानमाहृत्त्वाऽऽच्छाद्य देहिन् शरीरिणम् ॥ ४० ॥ यत् एवं—तस्मादिति ।
तस्मात्त्वमिन्द्रियाण्यादौ पूर्वमेव नियम्य चशीकृत्य हे भरतर्षभ ! पाप्मानं पापाचारं कामं प्रजहिहि
परित्यज एनं प्रकृतं वैरिणं, ज्ञानविज्ञाननाशनं—ज्ञानं शास्त्रत आचार्यतश्चाऽऽत्मादीनामवबोधः,
विज्ञानं विशेषतस्तदनुभवः, तयोर्ज्ञानविज्ञानयोः श्रेयः प्राप्तिहेत्वोर्नाशनं नाशकं प्रजहिह्यात्मनः
परित्यजेत्यर्थः ॥ ४१ ॥

२ आ. शां. व्या.—कामस्य निराश्रयस्य कार्यकार-
कत्वाभावं मया प्रदर्शयन्माश्रयं दर्शयति—किमधिष्ठान
इति । कामस्य नित्यवैरित्वेन परिग्रहीयितव्यं किमित्य-
धिष्ठानं ज्ञाप्यते । तत्राऽऽह—ज्ञाते हीति । इन्द्रियादीनां
कामाधिष्ठानत्वं प्रदर्शयति—एतैरिति । नन्वेताभिरिति
वचनं कथमेतैरित्युच्यते ? तत्राऽऽह—इन्द्रियादिभिरिति ४०
तेषां कामाश्रयत्वं विदे वाश्रयस्य तस्य परिहर्ष्य-
त्वमाह—यत् इति । तस्यादिन्द्रियादीनामाश्रयत्वा-
दिति वाच्यं । पूर्वं कामनिरोधत्वात्प्रणवम्यायामित्यर्थः । तेषु
नियमितेषु मनोबुद्धयोर्नियमः सिद्ध्यति, तद्व्यतिरिक्त-
प्रतिबन्धितैरेकेणाश्रयत्वादिति भावः । पापमूलकया कामस्य
सम्बन्धत्वाच्चत्वमुपेयम् । कामस्य परित्याज्यत्वं परित्यजं हेतुं
साधयति—ज्ञानेति । ज्ञानविज्ञानद्वयोर्दोषमेरमावेदयति—
ज्ञानमिल्लादिना ॥ ४१ ॥

१ प्रजहिहीति ' ओ हाद् ' त्वाणि १०९० इत्यन्य लोपे ' आ च ही ' [अटा. १।१।१०] इति शात्पाक्षिके इति
राम् । ' रावने जदिहि देवं जहादि प्रनदावनम् । ' इति अहि- [२०।१०] तेन ' प्रजदिहि परित्यज ' इति भगवन्पादो-
दितं दुष्टमेव । उक्तं च भगवता प्राप्ति—' प्रजदाति यदा कामान्- ' [१।५०] इति ।
गी. ४४ —अविर्गता ।

३ रा. भा.— कैरूपरुरैरयं काम आत्मानमधितिष्ठति ? इत्यत्राह— इन्द्रियाणीति । अधि-
तिष्ठत्येभिरयं काम आत्मानमितीन्द्रियाणि मनो बुद्धिरस्याधिष्ठानम्; एतैरिन्द्रियमनोबुद्धिभिः
कामाधिष्ठानभूतैर्विषयमवर्णैर्देहिं प्रकृतिसंसृष्टं ज्ञानपाट्यत्व विमोहयति विविधं मोहयति, आत्म-
ज्ञानविमुखं विषयानुभवपरं करोतीत्यर्थः ॥ ४० ॥ यस्मात् सर्वेन्द्रियव्यापारोपरतिरूपे ज्ञानयोगो
प्रवृत्तस्यायं कामरूपः शत्रुः विषयाभिमुख्यकरणेनात्मनि वैमुख्यं करोति, तस्मात् प्रकृतिसंसृष्टत्ये-
न्द्रियव्यापारप्रवणस्त्वमादौ मोक्षोपायारम्भसमय एवेन्द्रियव्यापारानुरूपे कर्मयोगे इन्द्रियाणि
नियम्य एनं ज्ञानविज्ञाननाशनं आत्मस्वरूपविषयस्य ज्ञानस्य तद्विवेकविषयस्य च नाशनं पाप्मानं
कामरूपं वैरिणं प्रजहि नाशय ॥ ४१ ॥

४ वे ता. चं.— एवमावरणप्रकार उक्त, अथावरणोप-
करणान्धनन्तरं नियन्तव्यवशोपदेशाद्योच्यन्त इत्यभिप्रायेणाह—
कैरिति । आत्मानमधितिष्ठति, स्वतन्त्रमात्मानमकर्म्य
परतत्र करोतीत्यर्थः । इन्द्रियसङ्घोऽत्र गोवलीवर्देत्याद्याद्वाद्ये-
न्द्रियपरः । बुद्धिरनापुरुषार्थेषु पुरुषार्थत्वाप्यवसायः । प्रकृतात्
पयुकाधिकरणदिव्युदासाय करणव्युत्पत्तिं दर्शयति— अधि-
तिष्ठत्येभिरिति । एतैर्विमोहयतीति लुच्यत इति भावः ।
अधिष्ठानक्रियाकरणभूतानामिन्द्रियादीना अवान्तर्गव्यापारप्रद-
र्शनस्य विषयप्रवणैरित्युक्तम् । प्रकृतिसंसृष्टमिति देहि-
शब्देनेन्द्रियादिरकर्जनीयत्व गुणवशत्वं च सूच्यत इति
भावः । विशब्द 'अनात्मन्यात्मबुद्धिर्था अस्वे स्वमिति या
मति' [वि पु ६।७।११] इत्याद्युक्तभ्रान्तिवैविध्यपर इत्य-
भिप्रायेणाह— विविधं मोहयतीति । भ्रान्तिवैविध्यं भोग्ये
स्वारामन्यभोग्यताप्रमेण भोग्येषु च विषयेषु भोग्यताप्रमेण
विष्टवन् प्रकृतोपयोगित्वं च दर्शयति— आत्मज्ञानेति ॥४०॥

अथ कामस्यात्माधिष्ठानोपकरणेन्द्रियमनोबुद्धिषु प्रथम
मिन्द्रियाणा नियमनं कामविजयोपायतयोपदिश्यते—
तस्मादिति श्लोकेन । तस्मादिद्वेषेत्प्रवृत्तस्य ज्ञानयोग
रयोऽपरात्पुष्करवपरामर्शात्वाह— यस्मादित्वादिना ।
त्वमिति निर्देशोऽर्हस्य तदानीन्तनावस्थापर इत्यभिप्राये

५ आ. मा. भा.— यथार्थं शरोरधिष्ठानमाह— इन्द्रियाणीति । एतैर्ज्ञानमाट्टस्य बुद्ध्यादि-
भिर्हि विषयगैर्ज्ञानमावृत्तं भवति । हृताधिष्ठानो हि शत्रुर्नश्यति ॥ ४० ॥ ४१ ॥

६ ज प्र दी — 'इन्द्रियाणि' इत्यादिकमपुत्र हिमर्थं
मुच्यत इ-यत्र आह— यथार्थमिति । एतदर्थमेव लज्जेन
वशान् पुत्र., धियाद्भयप्रणान् किं प्रतीन्द्रियादीना करणत्व-
मिति न प्रतीयते । यत्रियानाद्भिरोहन प्रतीत्यन्यथा च प्रती-

णो क प्रकृतिसंसृष्टतया इन्द्रियव्यापारप्रवणस्त्वमिति ।
'आदौ' इत्यनेनाभिप्रेतमाह— मोक्षेति । नात्रेन्द्रियनियमन
मत्वनन्त्यापारोपरम्, आदौ तस्याशक्यत्वात्, प्रपथित च
तत्प्रागेव । कर्मयोगोर्धे चेन्द्रियनियमनं प्राणिव 'यत्स्वित्त्रि-
याणि मनसा' [३।७] इत्यादावुक्तम् । अनोऽत्रापि तथैव
वर्णनीयमित्यभिप्रायेणोक्तं इन्द्रियव्यापारानुरूप इत्यादि ।
ज्ञानविज्ञानयोर्द्वैतोरपि आत्मविषयत्व प्रकरणात्सिद्धम् । तत्र
च 'ब्राह्मणेण च विद्वांसो विद्वत्सु कृतबुद्धयः' [मनु १।१७]
इतिवत्स्वरूपतद्विवेकविषयत्वात् अपौनहक्यमित्यभिप्रायेणो-
क्तं— आत्मस्वरूपेत्यादि । विज्ञानं विविच्य ज्ञाने, व्याहृ-
ततया ज्ञानमित्यर्थः । प्रत्यग्ज्ञानानन्दत्वादि विशिष्टनात्मनः
स्वरूपम् । अणुत्वमित्यवज्ञातत्वभोक्तृत्वकर्तृत्वादिभेदको धर्म
वर्गोऽत्र विवेकः । यद्वा 'देहातिरिक्तं कथितं आत्माऽस्ति'
इत्येतावत्स्वरूपमिह विवक्षितम्, प्रत्यक्वाद्ययोऽप्यणुत्वादि-
द्विवेकतया विवक्षिता । अथवा तत्तत्त्वं स्वरूप विवेको विवेक-
करणं शास्त्रम्; तत् प्रमेय प्रमाणं चोक्तं भवति । 'एन
पाप्मानं' श्लन्वादेशात् प्रस्तुतकामविषय पाप्मशब्दः, तस्य
पाप्मशब्देनाभिधानं निषेधविषयतया, ज्ञानविरोधित्वेन, अदि-
ष्टकत्वचित्यमित्येव— कामरूपं वैरिणमित्युक्तम् ॥ ४१ ॥

७ इ. पै. भा.— किञ्चास्य कामस्य कारणमुच्यते— इन्द्रियाणीति । इन्द्रियाणि लोचनादीनि,
मनः सङ्कल्पात्मकम्, बुद्धिरध्ययसायात्मिका अस्य कामस्याधिष्ठानं कारणमुच्यते । इन्द्रियेण
प्रदितं प्रथमं मदलीढं विषयमालोच्य मनसा तस्य सुगन्धेत्वं सङ्कल्प्य 'अहमनेनेन्द्रियेणं विषयं
मेवे' इति बुद्ध्याऽऽव्यवस्य पुरयः कामयते तस्मादिन्द्रियादीनि कामस्याधिष्ठानं कारणम् ।
एतैरिन्द्रियादिभिः कारणेन देहिं विमोहयति; मोक्तृत्वमतिपत्तौ हि कारणं भवतीति । हानं

सम्यग्ज्ञानमावृत्त्याऽऽच्छाद्य । यत एवमतः ॥४०॥ यस्मादिन्द्रियाणि रागद्वेषमूलम्- तस्मात्तान्यादौ प्रथमं नियम्य निरुद्धयेनं प्रकृतं वैरिणं पाप्मानं सकलपापहेतुं कामं प्रजहीति । ज्ञानमात्मशास्त्राचार्योपदेशजनितं, विज्ञानं तत्पूर्वकः प्रत्यगात्मानुभवः, तयोर्नाशनं प्रजहि ॥ ४१ ॥

८ वै प्र. गि.— एवं कामस्य वैरित्युक्त्वा तदुपरण- निग्रहेण तज्यं वक्तुं कामोपकरणान्याह— इन्द्रियाणीति । इन्द्रियाणि ज्ञानकामांमकाणि दश, मनः सङ्ख्यात्मकं, बुद्धि- र्व्यवसायात्मिका च अस्य कामस्य अधिष्ठानम्, अधितिष्ठत्यभि- रात्मानमित्यधिष्ठानरूपपरणमुच्यते । यत एतैरिन्द्रियादिभि- रूपतः स एव कामः ज्ञानमात्रस्य वैदिनं विमोहयति । लोके हि कामी पुरुषश्चादादिना विषयमुपलभ्य तस्य मुञ्चेत्तत्त्वं मनसि सङ्कल्प्य 'अहमेनं विषयमवश्यं भोक्षे' इत्यप्यवसायग- लितचिन्तनं युजति ॥४०॥ एवमुपकरणान्युक्त्वा तत्रिग्रहेणैव कामजयोपायत्वेन विधत्ते- तस्मादिति । अत्रेन्द्रियप्रवृत्तेन मनोबुद्धयोरेपि ग्रहणमिन्द्रियत्वात् । एवं च यस्मादिन्द्रियाणि कामस्योपकरणानि तस्मात् त्वं प्रथममिन्द्रियाणि नियम्य

निगम्य पाप्मानं सर्वपापमूलभूतमेतन्नं वैरिणं कामं हि रुद्धं प्रजहि प्रकल्पेण मारय । शास्त्राच्छेदने दृक्क्षयेन सहकारिभूते-न्द्रियनिग्रहे सति स्वयमेकाङ्कितयाऽवशिष्यमाणस्य कामस्य रुद्धमेव निरुद्धं सम्यग्मनसतीत्यर्थः । यद्वा प्रजहीति ह्यनपा- तोर्न लोभमध्यमपुरुषैकपचनम्; किन्तु 'ओ हाक्वागो' इत्यस्य लोभमध्यमपुरुषे प्रजहीति रूपम् जहातेश्च [अष्टा. ६।४।१।१६] इत्याकारस्येत्वम् । तथा च एवं प्रजहिहि परित्यजेत्यर्थः । नतु ज्ञाने सति कामः स्वयमेव विनश्यति, किमर्थमादायेव तज्ये यत्र ? इत्यत आह— ज्ञानचिदानानानाशनेति । ज्ञानं शास्त्रीयं परोक्षं, विज्ञानं त्वपरोक्षम्, तयोर्नाशनम् । कामजयं विना ज्ञानमेव नोपपद्यते, जल्पत्वात्पि नापरोक्षं भवतीत्यादा-येव कामो जेतव्य इत्यर्थः ॥ ४१ ॥

५ व० त० दी०— अघुना तस्याधिष्ठानं वदन् जयोपायमाह— इन्द्रियाणीति द्वाभ्याम् ॥ ४० ॥ ४१ ॥

१० पु. अ. त.— स कामः इत् तद्वितीति निजार्थ- माहः— इन्द्रियाणीति । इन्द्रियाणि श्रोत्रादीनि मनोऽन्त-करणं बुद्धिज्ञानमस्य कामस्याधिष्ठानं स्थानमुच्यते कथ्यते । एतेः कर्णभूतैर्ज्ञानमात्रस्य एव कामो देहिनिं विशेषेण मोह-यति । स्वयं तु मोहपरयेव, पुनरन्तैः स्वाश्रयभूतैः सहितोऽधिकं मोहयतीत्युपसर्गो व्यज्यते ॥ ४० ॥ एतैरुद्भूतैः स मोहयति

शब्दस्तेमतेनरोपेण जहिहीत्याह— तस्मादिति । यस्मादिन्द्रियै-रयं मोहयति तस्मादादौ त्वमिन्द्रियाणि तद्विषयस्यो नियम्य स्व-यमेवैवाप्यिवाहै भरतर्षभ ! पृतनियमनस्यमर्थे ! ज्ञानविज्ञान-नाशनं, शास्त्रीयं भक्तिरूपं ज्ञानं, विज्ञानं स्वरूपातुभवमनयो-नाशनं तारं पाप्मानं पापरूपमेनमिदानीमपि मन्स्वरूपातुभवे विप्रकर्तारं प्रजहिहि प्रथमं जहिहि तज्य ॥ ४१ ॥

११ नी० भा० दी०— किञ्च— इन्द्रियाणीति । अयमर्थः— इन्द्रियमनोबुद्धयो हि कामेनाविष्टिता वाङ्मार्थ-प्रवणा भवन्ति, तैश्च तथाभूतैरयं कामो ज्ञानं चिदाकाशरूपमादूर्गैतलप्रत्ययं यत्र योगिनो व्यवहितं विप्रकृष्टमतीत-मनागतं या पश्यन्ति । यद्योक्तमाचार्यैः— 'विश्वं दर्पणदृश्यमाननगरीतुल्यं निजान्तर्गतं पश्यन्त्यात्मनि' [द. मू. स्तो. १] इति निजान्तर्गतं शरीरान्तर्गतं आत्मनि हादांकाशराये प्रज्ञानि तत् मलेनादर्शनिवत्पृथ्व्यै देहिने देहाभिमामिनं विशेषेण मोहयति । विशदवात् देहाभिमानशून्यं योगिनमपि व्युत्थानावस्थायां किञ्चिन्नोदयवीति गम्यत इत्यश्रययोजना स्पष्टा ॥ ४० ॥ तस्मादिति । यस्मादिन्द्रियाण्यस्याधिष्ठानं सामन्तस्यैव गिरिदुर्गादिकं तस्मात्तान्येव नियम्य वशीकृत्य एनं कामं हि निश्चयेन प्रजहि प्रकल्पेण नाशय । गिरिदुर्गादीन् ध्यायतीकृत्येव तस्यं सामन्तं प्रन्ति राजानतद्वन् । इन्तव्यव्ये हेतुः— पाप्मानमन्युषम्, तत्रापि हेतुः ज्ञानविज्ञाननाशन-मिति, ज्ञानस्य शास्त्राचार्योपदेशजन्य परोक्षस्य विज्ञानस्य निदिध्यासनपरिपाकजत्यापरोक्षस्य च नाशनम् ॥ ४१ ॥

सोपकरणकामजयार्थं तदावृत्तवस्तुनिर्दशनम् [४१।४३]

इन्द्रियाणि पराण्याहुरिन्द्रियेभ्यः परं मनः ।

मनसस्तु परा बुद्धिर्यो बुद्धेः परतस्तु सः ॥ ४२ ॥

१ इतिमूलभूतोऽयं श्लोकः ॥ ॥ तत्वेदन्मूलभाष्यादां ४२श्रुती [१।१०]— 'इन्द्रियेभ्यः परा इत्यां अर्थेन्यत्र पर मनः । मनसस्तु परा बुद्धिरेतास्मा महान् पर ॥' इतीन्द्रियेभ्यः परात्तेनायां उच्यते, अयं च मन इति कथं न तद्विरोधः ? इति चेत्- अर्थेनानिन्द्रियसमात्मनोऽन्यदन्वदिहेतिदृश्यते-तत्र सङ्कल्पप्र सोप इति ह्यन । तथा च पुन तत्रैव प्रवेगनाशं [६।७], 'इन्द्रियेभ्यः परं मनो मनसः परास्तुतमम् । गहादन्वै ब्रह्मज्ञानात्ता मनोऽप्यकलुषमन् ॥' इति । तत्त्वं बुद्धिः । अयं 'उल्लेगो-त्तामुत्तरो मोक्षेयार परापरिः ।' [अ. प्र. १।१।२३] इति सतिनं शारदाश्रुतेः द्रव्यम् ।

१ शां. भा.— इन्द्रियाण्यादौ नियम्य कामं शत्रुं जहिहीत्युक्तं, तत्र किमाश्रयः कामं जहात् ? इत्युच्यते— इन्द्रियाणीति । इन्द्रियाणि श्रोत्रादीनि पञ्च, देहं स्थूलं वाह्यं परिच्छिन्नं चापेक्ष्य सौक्ष्म्यान्तरस्थत्वव्यापित्वाद्यपेक्षया पराणि प्रकृष्टान्याहुः पण्डिताः । तथेन्द्रियेभ्यः परं मनः सङ्कल्प-विकल्पात्मकम् । तथा मनसस्तु परा बुद्धिर्निश्चयात्मिका । तथा यः सर्वदृश्येभ्यो बुद्ध्यन्तेभ्योऽभ्यन्तरो यं देहिनमिन्द्रियादिभिराश्रयैर्युक्तः कामो ज्ञानावरणद्वारेण मोहयतीत्युक्तं स बुद्धेर्द्रष्टा पर आत्मा ॥ ४२ ॥

२ आ शां. व्या— पूर्वोक्तमनस्य कामत्यागस्य दुष्क-
रत्वं मन्वानो ' रसोऽप्यस्य ' [२।५९] इत्यनोपमेव स्पष्टी-
कृतं प्रमदुष्कं श्लोकान्तरमवतारयति— इन्द्रियाणीत्यादिना ।
पश्चेति ज्ञानेन्द्रियत्वकर्मिन्द्रियाण्यपि बागादीनि गृह्यन्ते । किमपे-
क्षया तेषां परत्वं ? तत्राऽऽह— देहमिति । तथापि केन प्रकारेण
परत्वं ? तदाह— सौक्ष्म्येति । आदिशब्देन कारणत्वादि गृ-

ह्यते । इन्द्रियापेक्षया सूक्ष्मत्वादिना मनसः स्वस्वोपनिर्गम-
परत्वं कथयति— तथेति । मनसि दर्शितं न्यायं बुद्धावति-
दिशति— तथा मनसस्त्विति । ' यो बुद्धेः ' इत्यादि व्या-
चष्टे— तथेत्यादिना । आत्मनो यथोक्तविशेषणस्याप्रकृतत्वं
माशङ्क्याऽऽह— यं देहितमिति ॥ ४२ ॥

३ रा. भा.— ज्ञानविरोधिषु प्रधानमाह— इन्द्रियाणीति । ज्ञानविरोधे प्रधानानिन्द्रिया-
ण्याहुः, यत् इन्द्रियेषु विषयव्यापृतेषु आत्मनि ज्ञानं न प्रवर्तते; इन्द्रियेभ्यः परं मनः इन्द्रियेषूपरते-
ष्वपि मनसि विषयप्रवणे आत्मज्ञानं न सम्भवति । मनसस्तु परा बुद्धिः—मनसि बुद्ध्यन्तरविमुखेषु
विपरीताध्यवसायप्रवृत्तायां बुद्धौ नात्मज्ञानं प्रवर्तते; सर्वं
रजस्समुद्भवो वर्तते चेत्, स एवैतानीन्द्रियादीन्यपि . . . हणद्धिः
तदिदमुच्यते ' यो बुद्धेः परतस्तु सः ' इति बुद्धेरपि यः परः स काम इत्यर्थः ॥ ४२ ॥

४ वे. ता. चं.— एव विरोधिमाराणामिन्द्रियाणां निय-
न्तव्यत्वमुच्यते, अथ मनोबुद्धिकामानां नियन्तव्यतरतमत्वा-
दिसिद्धयर्थमुत्तरोत्तरं विरोधितमत्वेन निर्दिश्यन्त इत्यभिप्राये
णाह— ज्ञानविरोधिष्विति । परतस्त्वस्याश्च कारणत्वादिपर-
त्वायोगान् प्राधान्यमेव विवक्षितम्, तत्र प्रररणवशात् ज्ञानवि-
रोधापेक्षेयत्वमभिप्रायेणोक्तं ज्ञानविरोधे प्रधानानीति ।
प्रागन्य चेन्द्रियाणां देशकालादिरूपसामान्यविरोध्यन्तरापेक्षया,
शरीरापेक्षया वा सूक्ष्मत्वदुर्ग्रहत्वादिभिः इन्द्रियाणां प्राधान्य-
हेतुं विरोधित्वप्रकारमाह— यत् इति । इन्द्रियेभ्यो मनस
परत्वे हेतुमाह— इन्द्रियेऽपि । पूर्ववाक्यात् ' यत् ' इत्यनुपस-
नीयम् । एतदुत्तरप्रापि हेतुवाक्ये भाव्यम् । विषयासम्प्राधान्यदृष्टा
स्वरणादिना वाग्नेन्द्रियेषु विषयेभ्य उपरतेष्वपि मनसा तद्वि-
षयेषु चित्तमालेन ज्ञानज्ञानं न स्यात्, ततो वाग्नेन्द्रियापरति-
षेधायामपि विरोधित्वादस्य तस्य परत्वम् । मनसो बुद्धे
परत्वं हेतुमाह— मनसि बुद्ध्यन्तरेति । ननु मनसो विषया
न्तरवृत्तिरेवमुच्यते कथं तत्रोत्तराभ्यन्तरादप्युच्यते ? मनसा क्वचि-
द्विषयमात्मस्य तत्रैव हि ' बुद्ध्यां न बुद्ध्यां ' इत्याद्यध्यवसायीयते,
उच्यते— नात्र मनसो निन्देदप्यापारनिवृत्तिर्गुणान्तरेणैवमुच्य-
ति विरोधित्वम्; किन्तु कलाद्वयस्यविरोधकारणसिद्धिविषयान्तर-
शब्दमिति । अतः नैतत्पूर्वाशब्दं मनसि विषयप्र-
पणे इति । अत्रा यत्त्वस्या निन्देदप्यादिभिर्मनसा एव
मनो विरोधेऽप्युच्यते इति इत्युच्यते । इत्युच्यते । इत्युच्यते । इत्युच्यते ।

सायप्रवृत्तौ मनसस्तथाविधमपि प्रावर्ण्यं स्यादेव । एव च ' मन-
सस्तु ' इति शब्दं शङ्कानिरासार्थं, एवविधवैकल्याण्यायो वा ।
अध्यवसायादपि कामस्य परत्वे हेतुमाह— सर्वेष्विति ।
वाशनाकार्यत्वस्य स्वाङ्गत्वाध्यवसायहेतुत्वस्य च शीतनाय
इच्छापर्याय इत्युक्तम् । इन्द्रियमनोबुद्धेषु परतिवैरायां कथं
कामस्योत्पत्तिरित्येव रजस्समुद्भव इति; प्राचीनकर्मो-
न्मिपितरजोद्विपितमनोमात्रसमुद्भव इत्यर्थः । नन्विन्द्रियादीनां
विषयान्तरवैमुख्ये सिद्धे विषयेच्छाया सद्भावेऽपि को विरोधः ?
आत्मानुभवच्छाया तत्रैवाध्यवसायमनसावध्यवसायपरतित्त्-
शेक— स परत्वेत्यादि । अथ, आत्मेच्छास्यत्वेन, सा हि
कादाचित्कालेऽप्यसत्त्वमूला, विषयेच्छा तु प्रथितप्राचीनकर्मिणां
वितानिन्तराणुत्पत्तिरजोमूला; तस्मादात्मेच्छा यावदात्मदर्शने-
ध्यवसायादिकं करोति, तावद्विषयेच्छा प्रवला विषयाणुभवान्ध्य-
वसायादिकमेव बुद्ध्यादिति भावः । एवमत्र कामस्य पूर्ववत् प्रवर्ण-
कत्ववचनं बुद्धिमनसोरपि पूर्वपूर्वप्रवर्तकत्वस्य उपलक्षणं मन्त-
व्यम् । रजस्समुद्भवो परतित्येति पदान्यां कामस्याप्यत्र
सायादिनिरोधोत्पत्तिरित्युच्यते इत्युच्यते । पदान्यां कामस्याप्यत्र
वितं विद्वान्, अर्थांतरापरत्वमनव्यप्रमं च निरत्यनुपपन्नं
तथा चतुर्षु पादमुपपत्ते तदिदमुच्यते इति । ' परत ' इति उप-
स्य पूर्वशब्दस्य परत्वपदानुत्पत्त्यापत्त्यात् । एतन्निमित्तकत्वात् यदेव
प्रथमार्थैरं स इत्यस्य प्रकरणसिद्धं विद्वेभ्यं च व्यग्रयति— बुद्धे-
रपीति । ' अदृष्टास्य मोक्षप्रथित्यानाहुः परत्वं इति केष-
विद्यास्यार्थं प्रवृत्तादृष्टादिरित्यादलीयम् ।

ननु 'इन्द्रियेभ्य परा धर्मा अर्थेभ्यश्च पर मन । मनसस्तु परा बुद्धिर्विदेहात्मा महान् पर ॥ महत परमव्यक्तमव्यक्तत्वरूप पर । पुराणान्तरि त्रिभिन्वा काष्ठासा भरा गति 'इति हि कठवज्रा [१।३।१०, ११] नियन्तव्यवर्गं ध्रुयते । स्पष्ट चेदम् 'आनुमानिकमव्यक्तव्यक्तम्' [ब्र सू १।४।१] इत्यधिकरणे व्याख्यातम् । अस्मिन्नपि श्लोके तत्र यमिन्नायते । न चेन्द्रियमनसोर्मध्ये ऽर्था नाम दर्शनात् ' महत परमव्यक्तमव्यक्तत्वरूप पर ' इत्यनयोस्तु पादानाच्च मित्रार्थत्वमिति वाच्यम्, सङ्घट्टइवस्तरूपेण कतिपयानामिन्द्रियानामुक्त्या मित्रानयोदृश्यते, सुष्टिप्रकरणार्थिषु कतिपयसमस्तस्य त्वत्त्वादिनिर्देशवत् । 'आहु' इति बहुवचनवत् इति चेदन्वयान्तरास्यामिमानमवयवाम्बुपगन्तव्यम्, तत्रैव 'यो बुद्धे परतन्तु स' इत्यस्य ' बुद्धेरात्मा महान्तरा ' इत्यनेन तुल्यार्थत्वादात्मवियत्त्वमेवोचितम्, एव च यति 'एव बुद्धे पर बुद्धा' इत्यादौ उत्तरश्लोकेऽपि द्वितीयांशान्तरात्तद्व्येतेन विषयत्वोपपन्नतर स्यात्, अत इव स काम इति व्याख्यायते ? । उच्यते—यद्यपीन्द्रियादिन्य तदेवान् प्रत्यभिज्ञात्मान्, तथापि स एव श्रोतोऽत्र कात्स्न्येन न विवक्षित, पूर्वत्र 'इन्द्रियाणि मनो बुद्धि' [३।१०] इति श्लोके निर्दिष्टानामिन्द्रियादीनां कामस्यैतानां चतुर्णां विरोधिनामेवान् तारतम्यनिर्देशोपपत्ते, इन्द्रियमनो बुद्धीनां च प्रमत्स्यान् न कश्चिद्भूत् । कठवज्रापरत्वे त्वर्थात्

मन्त्राग्निर्दान्मानया क्रमभद्रं स्यात् । विरोधित्वे जेतव्यत्वे च प्रदानतया पूर्वज्ञातरत्र च काम एव व्यपदिश्यते । अत एव एवान् सर्वप्रधानतया ' यो बुद्धे परतन्तु स ' इति निर्देशमर्हति, अन्यथा स इति शब्दस्य विशेष्यमौपनिषद द्रष्टव्यं स्यात्, यदि त्वारत्माऽन्यत्र नियन्तव्यतयाऽभिमत, तदा ' इन्द्रियाणि मनो बुद्धि' [३।१०] इत्यन्त्यात्मात्पायिघ्नानतया व्यपदिश्येत, न चैतत् तथाह्यन्तम् । आत्मा हि तत्र चतुर्भिर्नोद्दीनीयतया व्यपदिष्ट, अतश्चतुर्णां नियमनमेवानेन कार्यम्, तथा सत्युत्तरश्लोकस्यात्मस्य ब्रह्मोऽप्येतद्गुणेन वर्णेनीय । एतस्यैवानुवादो हि ' एवं बुद्धे परतन्तु' [३।४] इति व्यक्त । पादद्वयस्थितस्य 'बुद्धा' इत्यादिक्रिया द्वयस्य कर्मद्वय च भिन्नमेव स्वरसप्रतीतम् । अतस्त्र द्वितीयांशान्तरात्तन्मन्त्रो नियन्तव्यतया निर्दिष्टमनोविषयम् । तृतीयांशस्तु मनोनियमनकरणभूताभ्यवसायविषय । 'आहु' इति निर्दिष्टान्तरात्तद्व्यमुपनिषदभिप्रायेण ' इन्द्रियाणां हि चरता [तु सर्वेषां] यथैक क्षरतीन्द्रियम् । तेनास्य क्षरति प्रज्ञा दत्ते पादादिबोदकम्' [मनु २।१९] इत्याद्यनुसारेण मन्त्रादय आदुरित्यपि विवक्षोपपत्ते । तस्मात् ' यो बुद्धे परतन्तु स ' इति काम एव निर्दिश्यते । तदेतद्विद्वानभिप्रेत्योक्तं तद्विद्वमुच्यत इत्यारम्भ एव काम इत्यर्थ इत्यन्तम् ॥ ४२ ॥

५ आ. मा. भा.— शत्रुहनने आयुधरूपं ज्ञानं वक्तुं ज्ञेयमाह— इन्द्रियाणीति । 'असङ्गज्ञानासिमादाय तरातिपारं' इति व्युक्तम् । शरीरादिन्द्रियाणि पराणि उक्तानि । न केवलं बुद्धेः परः शत्रुत्सुकमकारेणाव्यक्तादपि " अव्यक्तात्पुरुषः परः " [कठो. ३।११] इति हि श्रुतिः । न च तत्र तत्रोक्तैकदेशज्ञानमात्रेण भवति मुक्तिः । सार्वत्रिकगुणोपसंहारो हि भगवता गुणोपसंहारपादेऽभिहितः 'आनन्दादयः प्रज्ञानस्य' [ब्र सू ३।३।११] इत्यादिना । तथा चान्यत्र 'अपौरुषेयवेदेषु विष्णुवेदेषु चैव हि । सर्वत्र ये गुणाः प्रोक्ताः सम्प्रदायागताश्च ये ॥ सर्वैस्तैः सह जिज्ञाप्य ये पश्यन्ति परं हरिम् । तेषामेव भवेन्मुक्तिर्नान्यथा तु कथञ्चन' इति गारुडे । तस्मादव्यक्तादपि परत्वेन ज्ञेयः । न चात्र जीव उच्यते; ' रसोऽप्यस्य, परं दृष्ट्वा निवर्तते ' [२।५९] इत्युक्तत्वात् । ' अविज्ञाय परं मत्तो जयः कामस्य वै कुतः' इति च । अतः परमात्मज्ञानमेवात्र विवक्षितम् । आत्मानं मनः । आत्मना बुद्ध्या ॥ ४२ ॥

६ अ प्र दी— 'इन्द्रियाणि पराणि' इत्यस्य पूर्वेषु सङ्गतिर्न दृश्यते अत आह— शत्रुहनन इति । 'एव बुद्धे पर' [३।४] इत्यनेन वक्तुं ज्ञानस्यात्रायुधत्वे प्रमाणमाह— असङ्गैति । असङ्गं वैराग्यमपि इति । तत्रापि परां शरणातिर 'एतदपि परमिरे' [अथा १।४।८] इति वचनात् । परत्वं स्यात्तत्रापात्न्यात्कस्मादिन्द्रियाणि पराणि ? इत्यत आह— शरीरादिदि । तस्मिन्नादिति भावः । किं परत्वमन्वय ? न च ।— उक्तं तानीति । ' यो बुद्धे परतन्तु स ' इति परमात्मत्वे, तत्रैव बुद्धे परत्वे मत्तोऽप्यनेना वाच्यं स्यात्तत् आह— न केवलमिति । काष्ठीं सुष्ठिर्वज्रात्कठवज्रात् इत्यन आह— अव्यक्तादिति । अन्तु मन्त्राग्निर्दशकादपि कठमिन्द्रियाणि बुद्धे परत्वेनेन इत्येतात्, किं प्रमाणात्तरादि

व्याहारण । इत्यत आह— न चेति । कामादिजयो हि मुक्तिद्वार, न च मुक्तिरकदशज्ञानमात्रेण भवति । कुत ? इत्यत आह— सार्वत्रिकेति । तन्मान्यथाव्याख्यानेऽपि स्पष्टं प्रमाणमाह— तथा चेति । सर्वत्रैवति सम्बन्ध । वदामनुक्ता अपि भगवत्सम्प्रदायागतास्तै सह तै सहितम् । न च तदेत्युक्तमुपसंहरति— तस्मादिति । मायावादी तु ' यो बुद्धे परतन्तु स ' इत्यनेन जाव उच्यत इत्याह, तस्मिन्कारावि— न चेति । कुत ? इति चेत् । 'एव बुद्धे पर' इत्यतश्चान्यस्य कामादिनाशपाद्यनशोक्तं । तस्मात् मगवन्वयिषह परमात्मद्वयाऽप्यनादिति भावनामप्य प्रमाणाह— रसोऽपीति । न चात्प्रेतुनमुपसंहरति— अत इति । आत्मरत्नमु कामोऽपि

व्याहारण । इत्यत आह— न चेति । कामादिजयो हि मुक्तिद्वार, न च मुक्तिरकदशज्ञानमात्रेण भवति । कुत ? इत्यत आह— सार्वत्रिकेति । तन्मान्यथाव्याख्यानेऽपि स्पष्टं प्रमाणमाह— तथा चेति । सर्वत्रैवति सम्बन्ध । वदामनुक्ता अपि भगवत्सम्प्रदायागतास्तै सह तै सहितम् । न च तदेत्युक्तमुपसंहरति— तस्मादिति । मायावादी तु ' यो बुद्धे परतन्तु स ' इत्यनेन जाव उच्यत इत्याह, तस्मिन्कारावि— न चेति । कुत ? इति चेत् । 'एव बुद्धे पर' इत्यतश्चान्यस्य कामादिनाशपाद्यनशोक्तं । तस्मात् मगवन्वयिषह परमात्मद्वयाऽप्यनादिति भावनामप्य प्रमाणाह— रसोऽपीति । न चात्प्रेतुनमुपसंहरति— अत इति । आत्मरत्नमु कामोऽपि

यत् इत्याह तदतीव मद "काम सङ्कल्प" [वृ उ १।५।३] इत्यादिश्रुते, तस्य मनोधर्मस्य त परत्वानुपपत्ते । पक्षद्वयेऽपि 'इन्द्रियाणि पराणि इत्यादिना तारतम्योक्तौर्न प्रयोजनमस्तीति ।

'सस्तन्मात्मानमात्मना' [३।४३] इत्यस्य जीवात्मान परमात्मनेः क्रीकृत्येतिव्याख्यानं शब्दवाद्यमित्याशयानात्मशब्दस्य व्याख्याति— आत्मानमिति ॥ ४२ ॥

७ ह. पै. भा.— यं ज्ञानरूपमात्मानं काम आधृणोति तस्य स्वरूपमाह— इन्द्रियाणीति । इन्द्रियाणि श्रोत्रादीनि पराणि प्रकृतानि सूक्ष्मत्वात्सकलदेहव्यापित्वाच्चाऽऽहुः कथयन्ति । तेभ्योऽपीन्द्रियेभ्यः परं प्रकृतं मन आहुः ; तत्पूर्वकत्वादिन्द्रियाणां प्रवृत्तेः । मनसोऽपि परा बुद्धिः ; बुद्धिरध्ववसायात्मिका तदर्थत्वान्मनसः । यो बुद्धेः परतो बोद्धा स कामेनाऽऽवृत्त इत्यभिप्रायः ॥ ४२ ॥

८ वै व्र गि — एव भगवन्मतानुष्ठानौपयिकोत्पत्तेर्नेन्द्रियनिग्रहरूपं कामजयोपायस्युक्त्वाद्द्वानां रसोऽप्यस्य परं दृष्टानिवर्तते [२।५९] इति पूर्वोप्यायोक्तपरदर्शनरूपं निर्वासनकामनिरसनोपायमाह द्वाभ्याम्— इन्द्रियाणि चतुरादीनि बालेभ्यो देहायर्षेभ्य पराणि उक्त्वाऽन्याहुः , तत्प्रकाशकत्वात् । इन्द्रियेभ्यश्च सङ्कल्पात्मकं मनं प्रवृत्तं तत्प्रवर्तकत्वात् । मनसस्तु परा बुद्धिर्निश्चयात्मिका निश्चयपूर्वकत्वात् सङ्कल्पस्य । यस्तु बुद्धेः परतः तसाक्षिवेनावस्थितं यमिन्द्रियाद्यधिष्ठानकं कामो विवेकावरणद्वारेण मोहयतीत्युक्तम्, सर्वान्तरआमा परो निरतिशयस्वरूपः । न ततोऽपि परं किञ्चिदस्ति, 'पुरुषात् परं किञ्चिन्ना काष्ठा सा परा गति [कठो १।२।११] इति श्रुते । अत्र बुद्धिसन्धेन महदव्यक्तयोरप्युपलक्षणम्, 'बुद्धेरामा महान्परः । महत् परमव्यक्तमव्यक्तात्पुरुषपर, [कठो १।३।१०-११] इति श्रुतौ अस्मदादिव्यष्टिद्वयपेक्षया समष्टिबुद्धिरूपैरुप्यगर्भबुद्धिलक्षणो महानां परतः तत् अव्यक्तशब्दनाम्यं भायात्पु जगद्बीजम्, तत्पुरुष आमा पर इति प्रतिपादनात् । यद्यपि श्रुतौ 'इन्द्रियेभ्य परा सर्वा अर्थेभ्यश्च परं मन [कठो १।२।१०] इती

न्द्रियापेक्षयाऽर्थांता परत्वमुक्तम्, तथाप्यत्र प्रकाशकत्वविवक्षया अर्थेभ्य इन्द्रियाणां परत्वोक्तिरिति न विरोधः ।

यत्त्र माध्याख्यानम्— 'इन्द्रियादिशब्दैस्तत्तदेवता विवक्षिता । तथा च लोक इन्द्रियदेवता सर्वतः श्रेष्ठा । ततो मनोभिमानो रदः । तस्मात्सर्वस्वती बुद्धयभिमानिनी । ततो ब्रह्मा महानात्मा । ततोऽव्यक्तरूपा लक्ष्मी । ततो विष्णु इति, तत्तुच्छम् एव सति पादेन्द्रियाभिमानिविष्ण्वपेक्षया मनोभिमानिरुद्धयः श्रेष्ठः प्राप्या कीलोपाटिवानरन्यायापातात् । पादेदेवताया विष्णोर्द्वादशादिव्यान्तर्गतविष्णुरूपत्वान्मूलविष्णोरपकर्ष इति चेद्, तर्हि मनोदेवताया रदस्याप्येकादशरुद्रान्तर्गतस्वरूपत्वान्मूलरुद्रस्याप्यपकर्ष इति कुतो न मन्यते ? किञ्च स्वदुक्तदेवतातारतम्ये न तावत् 'इन्द्रियाणि पराणि इत्यादिकमिदमेव वाक्यं प्रमाणम्, एतस्य व्याख्या तस्मात् इन्द्रियादिशब्दानां स्वार्थपरत्वे सम्भवति तदभिमानिदेवतापरत्वकल्पनस्यान्याय्यत्वाच्च । नाप्यन्यत् प्रमाणमस्तीति पापण्डुराजकेसतिष्णस्माभिः प्रपञ्चितमित्यास्ता तावत् ॥ ४२ ॥

९ व० त० दी०— ज्ञानविरोधिषु प्रधानत्वेन निर्दिशन्नाह— इन्द्रियाणीति, अत्र परशब्दो बलवत्प्रतीपत्वसूचकः । य कामो बुद्धेः परतः सर्वैरिति ॥ ४२ ॥

१० पु अ त — नन्दिन्द्रियादीनां भगवत्स्वरूपादिविषयानुभावकानां नियमने किं फलं ? इत्यत आह— इन्द्रियाणीति । इन्द्रियाणि 'अक्षयत्वा फलमिदं' [भाग १०।२।१०] इति न्यायेन भगवत्स्वरूपदर्शनादिविषयानुभावकत्वेन परानुबृष्टान्याह । भवा इति शयः । मनसोऽप्यत्र स्थितेन्द्रिये सयुक्तं भगवत्स्वरूपं न फलरूपं भारतीय

दैत्यादिभिरित्येतिन्द्रियेभ्य परसङ्कृतं मन आहुः, मनोऽपि कामनापयुक्तं बुद्ध्या हतं सत् फल साधयत आहुः मनसस्तु सकामाद्बुद्धिः परा उरुहृतेत्यर्थः । अत्रायं भावः— भगवान् लौकिकरुद्रैर्इन्द्रियादिभिर्नानुभाव्यः । किञ्चित्कृता लौकिकमात्रात्मकामत्यरूपेण अतः स आत्मैवोत्तम इति भावः ॥ ४२ ॥

११ नी० भा० दी०— न केवलं बाह्येन्द्रियजयेनैव कृतार्थत्व, किन्तु मनोबुद्धयोरपि जय फलेभ्यः, कामस्य समूलोच्छेदाय त्रिप्राकारदुर्गस्यस्य सामन्तस्वेवाभ्यन्तरप्राकारद्वयजयेन, अतो मनोबुद्धयोर्जयार्थं योग दर्शयति— इन्द्रियाणीति । अत्र परत्व सूक्ष्म वेन कारणत्वेन वा बोद्धव्यम् । इन्द्रियाणि चतुरादीनि पराणि स्वविययेभ्यः पृथिव्यादिस्वाश्रयसहितेभ्यो गन्धादिभ्यो विचित्रदर्शरीरेभ्यश्च तथा तत्कारणत्वात्, तथा च फौवीतकिन समामनसि प्राणाने [३।३] "प्राणभ्यो द्वा द्वाभ्यो लोकाः" इति । व्युत्थरन्तीत्यनुपपन्नते । प्राणैभ्य इन्द्रियेभ्यो द्वास्वभूषिष्ठाभ्यो द्वावा षपचन्त, देवेभ्यश्च लोका भूवभूषिष्ठा षपचन्त इति श्रुत्यर्थः । इन्द्रियेभ्य परं मनः, 'मनसा ज्ञेयं पश्यति मनसा शृणोति' [वृ उ १।५।३] इति श्रुतिरिन्द्रियाणां मनोविकारमत्वात् । तेन बाह्य

येभ्य इन्द्रियाण्याकृष्य मनसि प्रविष्टापनीयानिति दर्शितम्, केचलं परत्वमात्रप्रतिपादने प्रयोजनाभावात् । 'मनसस्तु परा बुद्धिः' 'तस्माद्वा एतस्मान्मनोमयादन्वोऽन्तर आत्मा विज्ञानमयः' [तै. उ. २।४] इति श्रुतेः मनसः प्रविष्टापनं तत्कारणे बुद्धौ कर्त्तव्यमित्यर्थः । समष्टिबुद्धेरप्यत्रैवान्तर्भावः 'यो बुद्धेः परतस्तु स' यस्तु (?) -शुशब्दो भास्यवर्गाद्बुद्ध्यादेर्भासकस्य ज्ञानस्य वैलक्षण्यं गमयति-यो बुद्धेरपि परतः स ज्ञानपदाभिनेयः कामेन -उल्लेखेन गर्भं इव-आवृत इति व्यवहितेन सम्बन्धः । तथा च श्रुतिः 'यच्छेद्वाङ्मनसी प्राज्ञस्यच्छेज्ज्ञान आत्मनि । ज्ञानमात्मनि महति (नियच्छेत्) तद्यच्छेच्छान्त आत्मनि' [कठो. ३।१३] इति । एतदुक्तं भवति-वागादिवाहोन्द्रव्यापारमुत्सृज्य मनोमात्रेणावतिष्ठेत् । मनोऽपि विषयविकल्पाभिमुखं ज्ञानात्मशब्दोदितायां बुद्धौ धारयेत्, तामपि महत्यात्मनि समष्टिबुद्धौ धारयेत्, तत् सं महान्तमात्मानं शान्ते निष्कले परस्मिन् ज्योतिषि प्रत्यात्मानि धारयेदिति ॥ ४२ ॥

एवं बुद्धेः परं बुद्ध्या संस्तभ्यात्मानमात्मना ।

जहि शत्रुं महाबाहो ! कामरूपं दुरासदम् ॥ ४३ ॥

इति श्रीमहाभारते शतसाहस्र्यां संहितायां वैयासिन्यां भीष्मपर्वणि श्रीमद्भगवद्गीता
सूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादे
कर्मयोगो नाम तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

१ शां. भा.—ततः किं? एवमिति । एवं बुद्धेः परमात्मानं बुद्ध्या ज्ञात्वा संस्तभ्य सम्यक्स्तम्भनं कृत्वाऽऽत्मानं स्वेनैवाऽऽत्मना संस्कृतेन मनसा सम्यक्समाधायेत्यर्थः । जह्वेनं शत्रुं हे महाबाहो ! कामरूपं दुरासदं दुःखेनाऽऽसद आसादनं प्राप्तिर्यस्य तं दुरासदं दुर्विज्ञेयानेकविशेषमिति ॥ ४३ ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकार्य-गोविन्दभगवत्पूज्यपादशिष्यश्रीमच्छङ्करभगवतः कृतौ
श्रीमद्भगवद्गीताभाष्ये कर्मप्रशंसायोगो नाम तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

२ आ. शां. व्या.— इन्द्रियादितमाधानपूर्वकगारणा-
नात् कामजयो भवतीत्युपसंहरति—एवमित्यादिना । संस्कृतं
मनो मनस्तमाधाने हेतुरिति सूचयति—संस्तभ्येति । प्रकृतं
शत्रुमेव विशिनष्टि—कामरूपमिति । तस्य दुरासदत्वे हेतु-

माह—दुर्विज्ञेयेति । अनेकविशेषोऽसाहसो महाशनरत्वादिः;
तदनेनोपायमूला कर्मनिष्ठा प्राधान्येनोच्चा, उपेया तु ज्ञान-
निष्ठा गुणत्वेनेति विवेकव्ययम् ॥ ४३ ॥

इति श्रीमत्परमहंस-परिव्राजकार्य-श्रीमच्छुद्धानन्द-अपराधिशिष्यान्तरङ्गालविरचिते
श्रीमद्भगवद्गीताशाङ्करभाष्यन्याख्याने तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

३ रा. भा.— एवं बुद्धेरपि परं कामं ज्ञानयोगविरोधिनं वैरिणं बुद्ध्या आत्मानं मनः आत्मना
बुद्ध्या कर्मयोगेष्वस्थाप्य एनं कामरूपं दुरासदं शत्रुं जहि नाशयेति ॥ ४३ ॥

इति श्रीमद्रामानुजाचार्यविरचिते श्रीमद्गीताभाष्ये कर्मयोगो नाम तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

४ वे. सा. चं.— 'सदसं जेदते' [३।३३] इत्याद्युपक-
न्तानयोगक्षमप्रसादतोपसंहरद्वारा मनसः कर्मयोगेष्वस्थापन-
मभिधायान्यायार्थोऽनुपपत्तिरिति—एवमिति श्लोकेन । काम-
विजयात्पूर्वं मनसः संस्तम्भनं भाज कर्मयोगे स्थापनमेव, न
दुपरस्तम्भनशरीकृत्यन्तम्; सति हि कामे मनसोऽपि क्षोभः
स्थादिति पूर्वमेवोक्तमित्यभिप्रायेण कर्मयोगेष्वस्थाप्ये-

त्युक्तम् । दुरासदं अनतुष्टिकर्मयोगैरनिरस्तपार्परैरुच्छीतदुःख-
सत्त्वकवचै- दोषदर्शनेऽन्यथाकर्तुमसक्यमित्यर्थः । अपेतनस्य
कामस्य शत्रुत्वारोपेण हिंसनीयत्वोक्तकालिदं तु नाशनमेवेत्य-
भिप्रायेण 'प्रशहि' [३।४१] 'जहि' इत्यनयोर्नाशयेति
व्याख्या ॥ ४३ ॥

इति श्रीकवितार्किकसिंहस्य सर्वतन्त्रचतस्रस्य श्रीमद्भेदनायस्य वेदान्ताचार्यस्य कृतियु
श्रीमद्भगवद्गीताशाङ्करभाष्यटीकायां तात्पर्यचन्द्रिकायां तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

५ आ. मा. भा.— ॥ ४३ ॥ ६ ज. प्र. दी.— ॥ ४३ ॥

इति श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचिते श्रीमद्गीताभाष्ये तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

इति श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादविरचितगीताभाष्यटीकायां प्रमेयश्रीपिकायां तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

७ ह. पै. भा.— एवं बुद्धेः सम्भवं यतो बुद्धेः परं बोद्धारमात्मानं बुद्ध्या ज्ञात्वाऽन्तःकरण-
मात्मनैव संस्तभ्य कामरूपं शत्रुं जहि । दुरासदं दुःखेनाऽऽसायते विनाशयत इति दुरासदस्तम् ॥ ४३ ॥

इति श्रीमद्भगवद्गीतायां श्रीमद्भगवद्गीताव्याख्याने तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

८ वें. प्र. गि.— नन्वस्वर्गं देहादिवुद्भवन्तेभ्यः परत्वमा-
त्मनः प्रकृते किं जातम् ? अत आह— एवमिति । 'परं
बुद्ध्या निवर्तते' [२।५९] इति पराशब्दाच्चमात्मानं एवमुक्त-
रीत्या बुद्धेर्देहादिवुद्भवन्तद्व्यवगात् परं निरतिशयानन्द-

रूपत्वेनोक्तं बुद्ध्या साक्षात्कृत्य आत्मानं स्वनेवात्मना
संस्तभ्य निरतिशयानन्दनिमग्नतया स्थिरीकृत्य दुरासदं दुःखे-
नासादनीयं दुर्विज्ञेयगतिं कामरूपं शत्रुं जहि निर्वीर्यं नाशय ।
तदा निर्वोसनः कामो भवतीत्यर्थः ॥ ४३ ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिब्राजकसर्वभौमश्रीमद्द्वैतविद्याप्रतिष्ठापनाभिनवराङ्गराचार्यसर्वतन्त्र-

स्वतन्त्रश्रीमद्भागवतानन्दतीर्थभगवत्कृष्णपादानां शिष्येण श्रीवेङ्कटनाथेन कृते

ब्रह्मानन्दगिर्याख्याने भगवद्गीताव्याख्याने तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

९ व० त० दी०— एवं बुद्धेः परमवशभूते तं बुद्ध्या आत्मना योगबुद्धेनात्मानं मनः बुद्धेः परं आत्मानं
पुरुषं बुद्धेति केचित् । महाबाहो ! कामरूपशत्रुं नाशय । एतेषां बुद्धिस्थितानां नाशने प्रतिबन्धकं पूर्वं कामरूपं
वैरिणं मारयित्वा स्वधर्मं कुरु ॥ ४३ ॥

बुद्धेर्विनाशको कामक्रोधौ निप्रहृणं तयोः । उदितं तत्समस्तानामिन्द्रियाणां तथैव च ॥

तस्माद्द्वरीच्छया कर्मत्याग एव सुखावहः । त्यक्तव्यं च तद्विच्छायामिति तद्धर्मबोधनम् ॥

स्वयं हि भगवान्यत्र कर्म कारयति स्वतः । क पुनस्तत्र बन्धः स्यादिति तत्करणं मतम् ॥

आत्मयोगे भक्तिमार्गे यत्प्रभोरिद्धितं पुनः । तत्र कार्यो नो विचारस्तदीयैरिति बोद्धवते ॥

इति श्रीमद्भगवद्गीतायां तत्त्वदीपिकायां तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

१० पु. अ. त.— यत आत्मा उतमस्तस्मात्तमुत्तमं
ज्ञात्वा लौकिकं कामं त्यजेत् तेन फलसिद्धिरित्याहुः—
एवमिति । एवं मद्भक्तप्रकरणेण बुद्धेः परं आत्मानं परस्परकृतं
बुद्ध्या आत्मनाऽविकृतस्वरूपेणात्मानं अविकृतस्वरूपं मनः
संस्तभ्य समाधाय स्ववशीकृत्य । हे महाबाहो तत्रिराकरण-

समर्थे । कामरूपं शत्रुं एवम्भावनाशकं दुरासदं एवम्भूतात्मा-
स्वरूपज्ञानातिरिक्तानाश्यं जहि त्यजेत्यर्थः ॥ ४३ ॥

कृतानां कर्मणां योगो यथा सम्भवतीत्यर्थे ॥

श्रीकृष्णेन तथा चायं कर्मयोगो निरूपितः ॥ ३ ॥

इति श्रीमद्भगवद्गीतायां गीतामृततरङ्गिण्यां तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

११ नी. भा. दी.— योगफलमाह— एवमिति । आत्मानं मनः ह्यार्द्राकाशेऽपि तत्स्थानित्यात्वा कामान्
कामयानं भूयते हि दहरविचायां ह्यार्द्राकाशं प्रकृत्य “यथास्थेहास्ति यथा नास्ति” [छां.उ. ८।१।३] “सर्वं तदत्र
गत्वा विन्दते” [छां.उ. ८।३।२] इति तत्रत्यानां कामानां सत्त्वं तेषां च सत्यत्वम् । “त इमे सत्याः कामाः”
[छां.उ. ८।३।१] इति श्रुतेः । आत्मानं मनः आत्मना मनसैव बुद्धयैव वा संस्तभ्य निर्वृत्तिकं कृत्वा बुद्धेः
परं परमात्मानं बुद्ध्या समूलघाते कामरूपं शत्रुं शातयितारं जहि नाशय ‘हे महाबाहो’ इति सम्बोधयत्स्वस्वार्थे
तव सामर्थ्यमस्वीति दर्शयति । अयमर्थः— यावत्काममूलस्याज्ञानस्योच्छेदो आत्मतत्त्वज्ञानेन क्रियते तावत्पर्यन्तं
कामस्य निर्मूलोच्छेदो न भवतीति बुद्धेः परं बुद्ध्या कामो नाशनीयः, तस्मिन् च नष्टे संसारानर्थोच्छेदो
भवतीति । दुरासदं परशोधं विना दुःखेनापि नाशयितुमशक्यम् ॥ ४३ ॥

उपायः कर्मनिष्ठाऽत्र प्राधान्येनोपसंहृता । उपाया ज्ञाननिष्ठा तु तद्गुणत्वेन कीर्तिता ॥ ३ ॥

इति श्रीमद्भगवद्गीतायां नैलकण्ठीये भारतमावदीये तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

श्रीमद्भगवद्गीताया तृतीयाध्यायस्य माहात्म्यम् ३ ।

श्रीभगवानुवाच—

जनस्थाने जडो नाम द्विजन्मा कौशिकान्वयः ।
द्वित्वा जात्युचितं धर्मं वणिश्रुत्यां मनो दधे ॥ १ ॥
व्यसनां परदारेषु दीव्यत्रयैः पिबन्मधु ।
मृगयानिरतो नित्यं कालमेवं निनाय सः ॥ २ ॥
क्षीणे वित्ते ततो राज्ञी चौर्ममारब्धवांस्ततः ।
प्रतिपेदे धनं तेन यज्वनां यु मर्थिनाम् ॥ ३ ॥
स दूरमगमत्तेन वाणिज्यायोत्तरां दिशम् ।
कस्तूरीमगुरुं कृष्णं बामरांश्चन्द्रिकोज्ज्वलान् ॥ ४ ॥
शूरीत्वाऽऽश्रुत्य चाऽऽनित्ये पञ्चपानध्वयोजनान् ।
अर्थापरस्मिन्नहनि प्रियादर्शनदोहदी ॥ ५ ॥
दूरमध्वानमुल्लङ्घ्य रथावस्तमिते सति ।
ध्वान्ते प्रसपति स्वैरं दिशो दश तरोस्तले ॥ ६ ॥
गतो वरां स दस्वनां निजघ्ने तैश्च सत्वरम् ।
धर्मलोपादसौ जहो घोरश्चोप्रतरो ग्रहः ॥ ७ ॥
पिपासितो धुमुक्षार्तो लेलिहानश्च सृक्किपी ।
ऊर्ध्वकेशोऽतिजङ्घालुः पृष्टलशोदरो महान् ॥ ८ ॥
अस्थिमात्रशरीरोऽभ्रदुद्भृत्तनयो भृशम् ।
अत्रान्तरे सुतस्तस्य धर्मात्मा वेदकोविदः ॥ ९ ॥
पर्यपालयद्व्यर्थं दिवश्श्रुतं तदाऽऽगमत् ।
नित्यमन्वेपयन्वार्तां पान्थेभ्यो नोपलब्धवान् ॥ १० ॥
ततः कदाचिदायाते सहायिनि च मानये ।
सस्माद्धितवृत्तान्तः शुराश्च पितरं बहु ॥ ११ ॥
ततो विमृश्य मेधावी चिद्धीर्षुः पारलौकिकम् ।
याराणसीं ससम्भारः स गन्तुमुपचक्रमे ॥ १२ ॥
मार्गं निवासान्सताष्टौ नीत्वा तस्य तरोस्तले ।
सन्ध्यां प्रचक्रमे कर्तुं यत्रास्य निहतः पिता ॥ १३ ॥
तत्राध्यायं स गीतानां तृतीयं सज्जप ह ।
ततो घोरस्वरस्तत्र व्योममध्ये परामृशत् ॥ १४ ॥
ददर्श घोरमाकाशात्पतन्तं पितरं ततः ।
विस्मयेन मयेनापि चिकलीकृतचेतनः ॥ १५ ॥
तेजसा भूयसा व्याप्तमालुलोकैः पुरोऽभ्रं ।
किङ्किणीकोटिसङ्घीर्षं तेजसा व्याप्तदिङ्मुखम् ॥ १६ ॥
विमानमप्रतोऽपश्यद्विद्यमध्यप्रवेतनः ।
सत्रापदयत्समारूढं दिव्याग्निः स्त्रीमिरावृत्तम् ॥ १७ ॥
संस्वयमानं मुनिभिः पितरं पीतपाससम् ।
प्रणतः स समालोम्य युयुजे तेन चाऽऽशिषा ॥
वतोऽपृच्छदिदं वृत्तं स च तस्मै न्यवेदयत् ॥ १८ ॥

जड उवाच—

दुस्त्यजात्कर्मेगो वत्स ! वपुषोऽमुष्य कारणात् ।
मोचितोऽस्मि त्वया वैयादुध्यायं जपताऽऽन्तके ॥ १९ ॥

तत्रिवर्त्तस्य जपतः साम्प्रतं त्वामुपस्थितम् ।
याराणसी यदर्थं यत्तदनुष्ठितमात्मनः ॥ २० ॥

श्रीभगवानुवाच—

एयमुक्तः सुतः प्राह पितरं दीप्ततेजसम् ॥ २१ ॥

सुत उवाच—

हितं ममानुशाधि त्वं कार्यमन्यच्च किञ्चन ॥ २२ ॥

श्रीभगवानुवाच—

ततः प्राह पिता पुत्रं कार्यमेतत्त्वयाऽनघ ! ।

यन्मयाऽऽचरितं कर्म प्रात्रा मम तु तत्कृतम् ॥ २३ ॥

स यातो नरकं घोरं तं मोचयितुमर्हसि ।

अन्ये मदन्वया ये वै निरयं प्रतिपेदिरे ।

ते च मोचयितव्यास्त इति मेऽस्ति मनोरथः ॥ २४ ॥

श्रीभगवानुवाच—

इत्येवमुक्तः पुत्रस्तु पुनः प्राह कृताञ्जलिः ॥ २५ ॥

सुत उवाच—

कर्मणा केन तान्त्ववांन्मोचयामि तदादिश ॥ २६ ॥

श्रीभगवानुवाच—

एवं निवेदितो वाक्यं पिता पुत्रमुवाच ह ॥ २७ ॥

येनाहं मोचितो वत्स ! तदनुष्ठानमर्हसि ।

अनुष्ठाय तदुत्पन्नं पुण्यं तेभ्यः समुत्सृज ॥ २८ ॥

ततोऽहमिव ते सर्वं पूर्वं सन्त्यज्य यातनाम् ।

गमिष्यन्त्यचिरेणैव तद्विष्णोः परमं पदम् ॥ २९ ॥

श्रीभगवानुवाच—

स सन्दिष्टोऽवदत्पुत्रो यद्येवं तात ! नारकान् ।

सर्वानपि विमोक्षयामि यदि ते रोचते वचः ॥ ३० ॥

एवमस्तु दिवं श्रुयादुपपन्नं महत्प्रियम् ।

इत्याश्वस्य पिता पुत्रे ययो विष्णोः परं पदम् ॥ ३१ ॥

सोऽपि तस्मात्परावृत्त्य जनस्थानं प्रपद्य च ।

सुन्दरस्य पुरः शौरिश्चाऽऽलये कालमभ्यगात् ॥ ३२ ॥

स कुवाणः समादिष्टे पित्रा गीताज्ञये रतः ।

उत्ससर्ज कृतं पुण्यं मोचयिष्यन्स नारकान् ॥ ३३ ॥

अत्रान्तरे पदाद्विष्णोर्वातनापदमीयुषः ।

नारकान्मोचयिष्यन्तः किङ्करा यमभ्ययुः ॥ ३४ ॥

तेन ते पुजिताः सर्वे सत्कियामिरनेकधा ।

कुशलं परिपृष्टाश्च सर्वत सुखमूर्धिरं ॥ ३५ ॥

एवं सरल्य मेधायै पितृलोकमहेश्वरः ।

हेतुमागमनेऽपृच्छत्तं च तस्मै न्यवेदयत् ॥ ३६ ॥

विष्णुहता ऊचुः—

विद्धि कानादाताथ ! त्वं शेषपर्यङ्कदायिना ।

यौरिणा प्रहितानस्मान्सादेष्टुं त्वदन्तिके ॥ ३७ ॥

अस्मन्मुखेन देवस्त्वां कुशलं परिपृच्छति ।
नारकान्प्राणिनः सर्वान्विमोक्तुं च नियच्छति ॥३८॥

श्रीभगवानुवाच—

इत्याकर्ण्य समादिष्टं विष्णोरमिततेजसः ।
नतेन मूर्धा सम्भाव्य दध्नी किञ्चन चेतसा ॥ ३९ ॥
विमुन्ताद्भारकान्यातांस्तान्विलोभ्य मदोत्कटान् ।
स तैरनुगतः सर्वविष्णोरायतनं ततः ॥ ४० ॥
ययौ स वर्यानेन यत्राऽऽस्ते दुग्धवारिधिः ।
तदन्त उदितानेकसूर्यकोटिसमप्रभम् ॥ ४१ ॥
इन्दीवरदलश्यामं लोकनार्थं जगद्गुरुम् ।
शय्याफणिफणारत्नमरीच्यामिश्रतेजसम् ॥ ४२ ॥
विलोभ्यमानन्दयुक्तं निर्भरप्रीतमानसम् ।
भावानुगैर्दृगालोकैः श्रिया प्रेम्णेश्रितं मुहुः ॥ ४३ ॥
योगिभिः परितो जुष्टं ध्यानैरिस्पन्दतरकैः ।
स्तूयमानं महेन्द्रेण पराजेतुं विरोधिनः ॥ ४४ ॥
आम्नायवचसामन्ते प्रह्मणो निस्सुतैर्मुखात् ।
मूर्तिमद्भिर्वचोभिश्च गीयमानगुणोत्करम् ॥ ४५ ॥
सम्प्रीतं चाप्युदासीनमपि सर्वासु योनिषु ।
योगसञ्चितपुण्यानां योगपथेन जन्तुषु ॥ ४६ ॥
विलोकमानमात्मानमखिलं सचराचरम् ।
आमोदयन्तमालोकैरानन्दपरिपूरितैः ॥ ४७ ॥
आविभ्राणं वपुर्व्यापि द्योतितं भोगिनस्त्विषा ।
इन्दीवरदलश्यामं ज्योत्स्नयेव नमस्स्थलम् ॥
विलोक्य तं स तुष्टाव श्रिया बहुलया नतः । ॥ ४८ ॥

यम उवाच—

नमः समस्तनिर्माणनिर्मलीभूतचेतसे ।
पदनोद्गोर्णवेदाय विश्वरूपाय वेधसे ॥ ४९ ॥

इति श्रीमहापुराणे पाद्म उत्तरखण्डे गीतामाहात्म्ये तृतीयाध्याय-

महिमकथनं नाम त्रिसप्तत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ ३ ॥

घलवेगमुदुर्यर्षदानघेन्द्रमददुहे ।
नमः स्थितो च सत्त्वाय विश्वाधाराय विष्णवे ॥ ५० ॥
नमः पातकसङ्घातजिष्णवेऽपिलदेहिनाम् ।
ईपदुन्मीलल्ललाटनेत्राग्निप्रभवार्चिषे ॥ ५१ ॥
त्वं हि सर्वस्य लोकरस्य गुरुरात्मा महेश्वरः ।
विशुज्य वैष्णवान्सर्वानतस्त्वमनुकम्पसे ॥ ५२ ॥
व्यापयन्निषिद्धं लोकं मायया परिवृंहितम् ।
न तथा परिभ्रूतोऽसि न च तत्प्रभवैर्गुणैः ॥ ५३ ॥
अन्तरा वर्तमानोऽपि न ताभ्यामभिभूयसे ।
दशा विषयवर्तिन्या निगृहीतमना अपि ॥ ५४ ॥
तया फलाभिगामिन्या आत्मन्येवामिलीयसे ।
न तवास्ति महिम्नोऽन्तो यथा निरघधिः स्वयम् ॥
मौनमेव प्रयुक्तं मे विषयोऽस्ति कथं गिराम् ॥ ५५ ॥

श्रीभगवानुवाच—

इति स्तुत्वा ततो वाक्यमिदमाह कृताञ्जलि ॥ ५६ ॥
यम उवाच—

त्वन्नियोगादमी मुक्ता देहिनो निगुणा मया ।
समादिश यदन्यन्मे कार्यमस्ति जगद्गुरो ! ॥ ५७ ॥

श्रीभगवानुवाच—

इति विश्नापितस्तेन तमाह मधुसूदनः ।
मेधगम्भीरया वाचा सिञ्चन्निव सुधारसे ॥ ५८ ॥

मधुसूदन उवाच—

पापादुद्धार्यते लोकरस्त्वया हि समवर्तिना ।
त्वयि विन्यस्तभारोऽहं नानुशोचामि देहिन ।
तदाचर निजं कर्म प्रयाहि स्वनिकेतनम् ॥ ५९ ॥

श्रीभगवानुवाच—

इत्युक्त्वाऽन्तर्दधे देवः सोऽपि स्वं पुरमाययौ ।
सोऽपि स्वज्ञातिजान्सर्वाभिरयस्थाननेकशः ।
उद्धृत्य वर्यानेन विष्णुलोकं ययौ स्वयम् ॥ ६० ॥

श्रीमते रामानुजाय नमः

श्रीमद्यामुनिप्रणीतो गीतार्थसंग्रहः ।

[अध्यायः ४]

प्रसङ्गात्स्वस्वभावोक्तिः कर्मणोऽकर्मताऽस्य च ।

भेदा ज्ञानस्य माहात्म्यं चतुर्थोऽध्याय उच्यते ॥ ८ ॥

श्रीमद्वेङ्कटनाथविरचिता गीतार्थसङ्ग्रहरक्षा ।

स्वशब्देनावतीर्णवस्थो भगवानिह विवक्षितः, तस्य स्वभावः स्वासाधारणो भावः; स्वस्वभावोक्तिरुच्यत इति 'ओदनपाकः पच्यते' इतिवत्, क्रियत इत्यर्थः । कर्मणोऽकर्मता 'कर्मण्यकर्म यः पश्येत्' [४।१८] इत्यादिभिरुक्ता; अकर्मशब्दोऽत्र तद्व्यवृत्त्या कर्मयोगासन्नात्मज्ञानविषयः; अस्य च भेदाः 'दैवमेवापरे यज्ञम्' [४।२९] इत्यादिनोक्ताः । देवार्चनोन्द्रियनिरोध-प्राणायाम-त्याग-दान-होम-तपस्तीर्थ-सेवा-स्वाध्याय-तदर्थीभ्यासादिरूपा वर्णाश्रमधर्मेतिकर्तव्यताकाः यथाज्ञानं यथाशक्ति यथारुचि प्रधानतया परिगृहीताः कर्मयोगान्तरविशेषा इत्यर्थः । ज्ञानस्य माहात्म्यं 'श्रेयान् द्रव्यमयाचञ्चात्' [४।३३] इत्युक्तं प्राधान्यम् । अयं च श्लोकः तृतीयसङ्गतिपूर्वकं चतुर्थारम्भे [रा. मा.] व्याख्यातः— 'तृतीयेऽध्याये प्रकृतिसंसृष्टस्य मुमुक्षोः सहसा ज्ञानयोगोऽनाधिकारात् कर्मयोग एव कार्यः; ज्ञानयोगाधिकारिणोऽपि अकर्तृत्वानुसन्धानपूर्वककर्मयोग एव श्रेयानिति सहेतुकमुक्तम्; शिष्टतया व्यपदेश्यस्य तु विशेषतः कर्मयोग एव कार्य इति चोक्तम् । चतुर्थेन इदानीमस्यैव कर्मयोगस्य निखिलजगदुद्धरणाय मन्वन्तरादावेवोपदिष्टतया कर्तव्यतां द्रव्यित्वा अन्तर्गतज्ञानतयाऽस्यैव ज्ञानयोगाकारतां प्रदर्श्य कर्मयोगस्वरूपं, तद्वेदः, कर्मयोगे ज्ञानांशस्यैव प्राधान्यं चोच्यते; प्रसङ्गाच्च भगवदवतारयाथात्म्यमुच्यते'— इति ।

ईदृशं चावतारमाहात्म्यमत्र निरमन्थि— निखिलहेयप्रत्यनीककल्याणैकतानस्यापि भगवतो जन्म नेन्द्रजालवन्मिथ्या, अपितु सत्यम्; अवतरंश्च भगवानस्मदादिवन्न ज्ञानसङ्कोचादिमान् भवति, किन्तु अजत्वान्वयत्वसर्वेश्वरत्वादिकं सर्वं पारमेश्वरं स्वभावाज्जगद्देवावतरति, नचावतारविग्रहोऽप्यस्य गुणत्रयमयः प्राकृतः, प्रत्युत अप्राकृतशुद्धसत्त्वमयः; न चास्य जन्म पुण्यापुण्यरूपेण कर्मणा, अपितु स्वेच्छैव; न वा कर्मविपाककाले अस्य जन्म, अपितु धर्मग्लान्यधर्मोत्थानकाले; नापि भगवज्जन्मनः सुसुदुःखमिश्राणि फलानि; अपि तर्हि साधुपरित्राणदुष्कृद्भिर्नाशनधर्मसंस्थापनादीनीति स्वरूपतः प्रकारतो द्रव्यतः कारणतः कालतः प्रयोजनतश्च दिव्यत्वम् । एवं जानतश्चैकस्मिन्नेव जन्मनि उपायपूर्त्यानन्तरजन्मप्रतिषेधेन भगवत्प्राप्तिर्मायते 'जन्म कर्म च मे दिव्यम्' [४।९] इत्यादिना । अत एव हि प्रचितसपाराशर्यशुक्रशौनकादयः परमर्षयः प्रायस्तत्रैव निष्ठां भूयसीमाद्रियन्ते— इति ॥ ८ ॥

श्रीमते निगमान्तमहादेशिकगुरवे नमः ।

श्रीमद्भगवद्गीतायाः

ज्ञानकर्मसंन्यासयोगो नाम चतुर्थोऽध्यायः ४ ।

उक्तयोगोपदेशस्य कृत्रिमत्वशङ्कानिवृत्त्यर्था तत्स्तुतिः ।

श्रीभगवानुवाच— इमं विवस्वते योगं प्रोक्तवानहमव्ययम् ।

विवस्वांन्मनवे प्राह मनुरिक्ष्वाकवेऽब्रवीत् ॥ १ ॥

एवं परम्पराप्राप्तमिमं राजर्षयोऽविदुः ।

स कालेनेह महता योगो नष्टः परन्तप ! ॥ २ ॥

स एवायं मया तेऽद्य योगः प्रोक्तः पुरातनः ।

भक्तोऽसि मे सखा चेति रहस्यं ह्येतदुत्तमम् ॥ ३ ॥

१ शाङ्करभाष्यम् ।

योग्यं योगोऽध्यायद्वयेनोक्तो ज्ञाननिष्ठा लक्षणः ससंन्यासः कर्मयोगोपायः, यस्मिन्वेदार्थः परिसमाप्तः प्रवृत्तिलक्षणो निवृत्तिलक्षणश्च; गीतासु च सर्वास्मयमेव योगो विवक्षितो भगवता । अतः परिसमाप्त वेदार्थं मन्यानस्तं वंशकथनेन स्तौति श्रीभगवान्— इममध्यायद्वयेनोक्त योगं विवस्वत आदित्याय सर्गादौ प्रोक्तवानहं जगत्परिपालयितृणां क्षत्रियाणा ब्रह्मणानां । तेन हि योगवलेन युक्ताः समर्था भवन्ति ब्रह्म परिरक्षितुम् । ब्रह्मक्षत्रे परिपालिते जगत्परिपालयितुमलम् । अन्ययमव्ययफलत्वात् । न ह्यस्य योगस्य सम्यग्दर्शननिष्ठा लक्षणस्य मोक्षार्थ्यफलं व्येति । स च विवस्वान् मनवे प्राह । मनुरिक्ष्वाकवे स्वपुत्रायाऽऽदिराजायाब्रवीत् ॥ १ ॥

२ आनन्दगिरिपिठता शाङ्करभाष्यव्याख्या ।

पूर्वाभ्यामध्यायान्या निष्ठाद्वयतमनो योगस्य गीतवद्देवार्थस्य च समाप्तत्वाद्भव्यशेषाभावात्तुक्तयोगस्य कृत्रिमत्वशङ्कानिवृत्तये वशकथनपूर्विका स्तुतिं भगवानुक्त्वानित्याह— श्रीभगवानिति । तदतद्भगवद्भवन वृत्तानुवाद्भारण प्रस्तौति— योग्यमिति । उक्तमेव योग विभग्यानुवदति— ज्ञानेति । संन्यासेनेति कर्तव्यतया सदितस्य ज्ञानात्मनो योगस्य कर्मार्यो योगो इतु, अतथोपायोपयभूत निष्ठाद्वय प्रतिष्ठापितमित्यर्थः ।

उक्ते योगद्वये प्रमाणतुपन्यस्यति— यस्मिन्निति । अथवा ज्ञानयोगस्य कर्मयोगोपायत्वमेव स्तुत्यति— यस्मिन्निति । प्रवृत्त्या लक्ष्यते ज्ञायते कर्मयोगो निवृत्त्या च लक्ष्यते ज्ञानयोग इति विभागः । यद्यपि पूर्वस्मिन्नध्यायद्वय यथोक्त निष्ठाद्वय व्याख्यातं, तथापि विवक्ष्यमाणान्यायुक्तं न्यान्तस्मस्तीत्याशङ्क्याऽऽह— गीतासु चेति । कथं तर्हि समनन्तराभ्यासस्य प्रवृत्तिः ? अत आह— अत इति ।

१ विवस्वत्यद्विनिर्दिष्ट साम्प्रवराणे— [१३३] वसत्यष्ट सर्वेषु भूतध्वन्तर्हितो हरि । धातु ' वस निवासे ' (म्ना ५ १००६) ऽस्ति विवस्वाम्नेन नृच्यत ॥ इति । मनुस्तेतुप्रो वर्तमानमन्वन्तराधिपतिर्विवस्वत । इत्याहुस्तेतुप्रुत । धृते जत ' इतु ' इति शब्दमकतीतीशवाह । ' अक गती ' (म्ना ७१०) अन्माद्वाहुतकातुण् । उक्तं च हरिवंश— ' धुरतथ मनोस्त्वत । इत्याहुस्तेतुप्रुत । ' (१११११२) इति । ' अन्ययो नाचारहिताऽविनाशी चार्थिवर्जित । तदमादव्ययराधेन योगस्यानादितोच्यत ॥ ' इति घामनाचार्य ॥ नर्व्यानास्तु— ' कदापि न क्षीयत इति त्रिकालाबाधित इति वा नित्य कर्मयोगमार्गं ' इति व्याचक्षु, तत्र ' योगो नष्ट ' इति वाक्यशापविरोधादुपश्रयम् ॥ ॥ २ राजर्षिराज्यदिकिर्ब्रह्मण्डपुराणे ' मानवे वैश्वे वेदा एतन्न च य इयम् । य च ऐश्वर्यान्नामाणा ज्ञेया राजर्षयस्तु त ॥ अर्पन्ति रश्मनाऽस्मात्प्रजा राजर्षयस्तत । (घृ, भा ३३) इति । अत्र ' परन्त्या ' इति सम्भाषणन ' स्वस्या प्रष्टत यदतः ' युद्धमेव त्व विप्रास्यमीति पुरितवान्भगा नित्याह ॥ ॥ ३ ' सखा च ' इति शब्देनान्वाचय उच्यत, तेन यथा मिष्ठाटन मिष्ठाणां प्राधान्य गगानयन त्वप्राधान्यं, एवं भक्तिश्च युद्धं प्रति प्रवान, न घमिन्वमीति तात्पर्यायोगः । इत्यभिनयस्तुतपाद्वा । — अविनीता ।

वशकथनं सम्प्रदायोपन्यास, सम्प्रदायोपवेद्याश्च इतिमत्वशङ्का-
निवृत्त्या योगस्तुतौ पर्यवस्यति । शुशिक्षिप्यपरम्परोपन्यासमे-
वानुक्रमति— इममिति । 'इमं' इत्यस्य सनिहितं विषयं
दर्शयति— अर्ध्यायेति । योग ज्ञाननिष्ठाश्रम कर्मयोगा
पायलभ्यमित्यर्थः । स्वयमकृतार्थानां प्रयोजनव्यप्राणा परार्थ-
प्रवृत्त्यसम्भवाद्भगवत्तत्तथाविधप्रवृत्तिदर्शनात्कृतार्थताः कल्पनीये-
त्याह— विवस्यत इति । अव्ययवेदमूलत्वादव्ययत्व
योगस्य गमयितव्य किमिति भगवता कृतार्थेनापि योग-
प्रवचनं कृतं इति तदाह— जगदिति । कथं ययो-
क्तेन योगेन क्षत्रियाणां धर्माधानं ? तदाह— तेनेति ।
युक्ता क्षत्रिया इति शेषः । ब्रह्मण्डलेन ब्राह्मणत्वजातिकथ्यते ।

ययपि योगप्रवचनेन क्षत्र रक्षितं तेन च ब्राह्मणत्व, तथापि
कथं रक्षणाय जगददोष रक्षितमित्याशङ्क्याऽह— ब्रह्मेति ।
ताभ्यां द्वि कर्मफलसूत जगदनुग्रहद्वारा रक्षितुं शक्यमित्यर्थः ।
योगस्याव्ययत्वे हेत्वन्तरमाह— अव्ययफलत्वादिति ।
ननु कर्मफलवदुक्तयोगफलस्यापि साध्यत्वेन क्षयिष्णुत्वमनु-
मीयते, नेत्याह— न हीति । अपुनरावृत्तिश्रुतिहेतुमनुमान
न प्रमाणीभवतीति भावः । भगवता विवस्यते प्रोक्तो योग
स्तत्रैव पर्यवस्यतीत्याशङ्क्याऽह— स चेति । 'स्वपुनाय' इत्यु-
भयन सम्बध्यते । 'आदिराजाय' इतीक्ष्वाको सूर्यवशप्रवर्त-
कत्वेन वैशिष्टयमुच्यते ॥ १ ॥

१ शां. भा.— एवमिति । एवं क्षत्रियपरम्पराप्राप्तमिमं राजर्षयो राजानश्च त ऋषयश्च राज-
र्षयो विदुरिमं योगम् । स योगः कालेनेह महता दीर्घेण नष्टो विच्छिन्नसम्प्रदायः संवृत्तः । हे
परन्तप । आत्मनो विपक्षभूताः पर उच्यन्ते; तान् शौर्यतेजोभक्तिसिर्भानुरिव तापयतीति परन्तपः
शत्रुतापन इत्यर्थः ॥ २ ॥

२ आ शां. व्या — ययोक्ते योगे परम्परागते विशिष्ट
जनसम्मतिमुदाहरति— एवमिति । तस्य कथं सम्प्रति वक्तव्य-
व्यत्य ? तदाह— स कालेनेति । पूर्वार्धे व्याकरोति— एवमित्या-

दिना । स ऐश्वर्यसम्पत्ती राजस्य येषां तेषामेव सूक्ष्मार्थनिरीक्षण
क्षमत्वमुपित्वम् । 'इह' इति भगवतोऽङ्गुलेन सह सन्वयहार-
कालो गृह्यते । परन्तपेति सम्बोधनं क्रियते— आत्मन इति २

३ शां. भा.— दुर्बलानजितेन्द्रियान् माप्य नष्टं योगमिममुपलभ्य लोकं चापुरुषार्थसम्ब-
न्धिनम्— स एवापमिति । स एवायं मया ते तुभ्यमद्येदानीं योगः प्रोक्तः पुरातनः, भक्तोऽसि
मे सखा चासीति । रहस्यं हि यस्मादेतदुत्तमम् । योगो ज्ञानमित्यर्थः ॥ ३ ॥

२ आ शां. व्या.— किमिति वर्तमाने काले प्रकृतो
योग सम्प्रदायरहितोऽभूत् ? इत्याशङ्क्यापि कार्यभावादिसाह-
दुर्बलानिति । तदेव दौर्बल्यं प्रकृतोपयोगित्वेन व्याकरोति—
अजितेन्द्रियानिति । ययपि कामक्रोधादिप्रधानान् पुरुषान्
प्रतिलभ्य कामक्रोधादिभिरभिव्यमानो योगो नष्टो विच्छिन्न
सम्प्रदाय सञ्जातस्तथापि योगादृते पुरुषार्थो लोकस्य लभ्यते
चेत् किमनेन योगोपदेशेन ? इत्याशङ्क्या ययोक्ते
योगाभावे परमपुरुषार्थांशतेर्भवमित्याह— लोकं चेति ।

पूर्वो योगो विच्छिन्नसम्प्रदाय, अधुना त्वन्यो योगो
मदर्थमुच्यते भगवतेत्याशङ्क्याह— स एवेति । कस्मादन्यस्मै
यस्मै कस्मैचित्पुरातनो योगो नोक्तो भगवता ? इत्याशङ्क्या-
ऽह— भक्तोऽसीति । उक्तप्रतिकारिण प्रति योगस्य वक्तव्यत्वे
हेतुमाह— रहस्यं हीति । अनादिवेदमूलत्वाद्योगस्य पुरा-
तनत्वम् । भक्ति शरणवदुद्या प्रीतिस्तया युक्तो निरूपमपेक्ष्य
भक्तो विवक्षित । समानवया क्रियं सहयं सबलमुच्यते ।
एतदिति कथं योगो विशेष्यते ? तत्राऽह— ज्ञानमिति ॥ ३ ॥

३ श्रीमद्रामानुजकृतं भाष्यम् ।

तृतीयेऽध्याये, मकृतिसंसृष्टस्य मुमुक्षोः सहसा ज्ञानयोगोऽनधिकारात् कर्मयोग एव
कार्यः, ज्ञानयोगाधिकारिणोऽप्यकर्तृत्वानुसन्धानपूर्वकं कर्मयोग एव श्रेयानिति सहैतुकमुक्तम्;
विशिष्टतया व्यपदेश्यस्य तु विशेषतः कर्मयोग एव कार्य इति चोक्तम्; चतुर्थेनेदानींमस्यैव कर्मयो-
गस्य निखिलजगद्दुहरणाय मन्वन्तरादावैवोपदिष्टतया कर्तव्यतां द्रष्टयित्वा अन्तर्गतज्ञानतयाऽस्यैव
ज्ञानयोगाकारतां प्रदर्श्य, कर्मयोगस्वरूप तद्भेदाः कर्मयोगे ज्ञानांशस्यैव प्राधान्यं चोच्यते; प्रस-
ङ्गाच्च भगवदवतारयाथात्म्यमुच्यते— इममिति ।

४ वेङ्कटनाथप्रणीता तात्पर्यचन्द्रिका ।

अथ चतुर्थसंज्ञति वक्तुं तृतीयाध्यायार्थं सङ्ग्रहेणोक्तमिति—
तृतीयेऽध्याय इति । सहैतुकमिति— ज्ञानयोगकर्मयोगयो-
रप्रमाद्वलनिष्प्रमादत्वादिहेतुपूर्वकमित्यर्थः । एतेन 'अवस्थाय

लोकरक्षाये गुणेष्वारोप्य कर्तव्यम् । सर्वशर वा न्यस्योषा तृतीये
कर्मकार्यता' [गी सं ०] इति सङ्ग्रहलोकोऽपि व्याख्या-
त । अशपस्य, शक्यत्वव्यप्रतिषेधस्य च स्वार्थनिष्पन्नस्य कर्म

योग एव कार्यं, प्रसिद्धस्य त्वदाकस्य दाकस्य वा स्वार्थं लोक-
रक्षार्थं च स एव कार्यं इति तृतीयाध्यायेनाधिकारिचिन्तन,
कर्मयोगस्य ज्ञानयोगाद्वैषम्यचिन्तन च कृतमिति भाव ।
अधिकारिचिन्तनयोः फल कर्मयोगस्य प्रामाणिकत्व, ज्ञानमि-
श्रत्व, स्वरूप, तद्वैविध्य, ज्ञानाशप्राधान्य, प्राप्तिक्रमेण भगवद-
तार इति पठार्थं इहोच्यन्ते इत्याह—**चतुर्थेनेति ।** ननु
'प्रसङ्गात्स्वभावोक्तिः कर्मणोऽकर्मताऽस्य च । भेदा ज्ञानस्य
माहात्म्यं चतुर्थाध्याय उच्यते' [गी स ८] इति चत्वारो-
ऽर्थाः सङ्गृहीता, तत्कथमत्र पठ्यानुकीर्तनम् ? उच्यते—
'प्रसङ्गात्स्वभावोक्तिः' इत्यत्र । सङ्गं प्रामाणिकत्व-

प्रपन्न । 'अस्य च भेदाः' इत्यत्र स्वरूपमन्तरो-
त्तरेदस्य दुर्ज्ञानत्वात्स्वरूपमपि विवक्षितम् ; चकारेण वा
तत्समुच्य इति सङ्गहेऽपि पठार्थं एव विवक्षिता । स्वत्व-
भावोक्तिः स्वस्याः कर्मवश्यावतारत्वादिस्वभावोक्तिः । कर्मणो-
ऽकर्मता कर्मयोगस्यान्तर्गतज्ञानतया ज्ञानयोगाकारता ; ज्ञानस्य
माहात्म्यं कर्मयोगान्तर्गतज्ञानाशस्य प्राधान्यम्, एव चतुर्थेन
इत्यादिभाष्येणायमपि श्लोको व्याख्यात । कर्तव्यता हि
तृतीयाध्याये प्रोक्ता ; अतन्तद्वाङ्मनान्नम पुरातनाख्यानेन
क्रियत इति—कर्तव्यतां द्रष्टव्यित्येत्यस्य भाव । साक्षाद्
ध्यायार्थानां सङ्गतिं प्रदर्श्य प्राप्तिक्रम पुनराह—**प्रसङ्गश्चेति ;**

३ रा. भा.— योऽयं तवोदितो योगः स केवलं युद्धभोत्साहनायेदानीमुदित इति न मन्तव्यम् ।
मन्वन्तरादावेव निखिलजगद्बुद्धरणाय परमपुरुषार्थलक्षणमोक्षसाधनतयेमं योगमहमेव विवस्वते
प्रोक्तवान् ; विवस्वांश्च मनवे, मनुरिक्ष्वाकव इत्येवं सम्प्रदायपरम्परया प्राप्तमिमं योगं पूर्वं राज-
र्षयो विदुः । स महता कालेन तच्चक्ष्रोत्बुद्धिमान्याद्विनष्टप्रायोऽभूत् ॥ १ ॥ २ ॥

४ वे ता. चं.— 'इम' इति निर्देशपूर्वकमुपदेशपरम्परा
कथनस्य तात्पर्यमाह—**योऽयमित्यादिना मन्तव्यमित्यन्तेन ।**
वोगोऽत्र कर्मयोग । अत्र ज्ञानयोगपरत्वेन परव्याख्यायान
प्रकृतसङ्गतम् 'इह कर्म' [२।१५] इत्यादिवक्ष्यमाणविषय
चेति भाव । मनोरपि जनयित्वा तदुपदेशे च विवस्वते प्रोक्त
त्वादुर्ज्ञानेन चादाविलसुवदिष्यमाणत्वात्कलितमुक्तं **मन्वन्त-**
रादाविति । निखिलजगद्बुद्धरणायेति— न केवलं युद्ध
प्रोत्साहनायैवमार्तुनमात्रार्थं वा, किन्तु समस्ताधिकारिवर्गापवर्गं
दानायेत्यर्थं । मन्वन्तरादावुपदेशात्तस्य निखिलजगत्साधार-
ण्यं सूचितम् । नित्यसर्वत्र भगवति स्थितत्वादन्यत्त्वम् ।
अथवा अव्ययत्वमिह फलद्वारा । 'इम इति निर्देशपूर्वकं
मोक्षसाधनत्वमप्यभिप्रेतीति ज्ञापनाय—**परमेत्यायुक्तम् ।**
प्रागपि न फलान्तरार्थमुक्तमिति भाव । 'अहं प्रोक्तवान्' इत्य-
नेन मन्वन्तरादौ, महाकल्पारम्भे, भारतसमसारम्भे वा मदन्य
कश्चिदस्य यथावज्ज्ञाता वक्ता च दुर्लभ इत्यभिप्रेतम् । प्रसङ्गा-
दवश्यं ज्ञातव्यं स्वावतारयाथात्म्यं वक्तुं स्वस्य मन्वादिकाल-
विरोधरूपराज्ञेत्यापन च कृतमिति व्यञ्जनाय अहमेवेत्यु-
क्तम् । विवस्वते प्रोक्तवानिति—नक्षयमसुरादिभ्यो मयोरपि

विद्यो युद्धायागमार्थं, किन्तु सर्ववेदात्मने विवस्वत इति भाव ।
विवस्वाश्च मनवे मनुरिक्ष्वाकव इति—'यद्दि किञ्च मनुव-
दत्तद्वेषज' [तै स. २।२।६२] इति सकलजगद्वेषजप्रयुक्तवचनतया
प्रसिद्धमर्यादाप्रवर्तनविशदाधिकृतकोटिनिविष्टपित्रादिक्रमेण सुप-
देशपरम्परा प्राप्ता, न तु सम्भवद्विप्रलम्बम्बुद्धकापण्यमादिसस्यं
प्रवृत्तेति भाव । एतत्सर्वं **एवं सम्प्रदायपरम्परया** कालेन
व्यक्तम् । परम्पराशब्देनेवाकोरवाचीनानामपि ग्रहणाकृता
दियुगे सम्प्रदायाविच्छेदो विवक्षित इति चाभिप्राय । इदानीं
नाशस्याभिधानादत्र पूर्वं **राजर्षय इत्युक्तम् । राजर्षयो**
चिदुः— राजानो हि विस्तीर्णागाधमनस, तत्रापि ऋषित्वा-
दतीन्द्रियार्थदर्शनयमा, ते च बहव, ते चाक्षयतिजन्काम्बरी
पप्रभृतय सर्वेऽप्यविगानेनेम कर्मयोगमनुष्ठितवन्त इति भाव
कालदैर्घ्यस्य विच्छेदहेतुत्वप्रकारमिहशब्दसूचितमाह—**त-
च्छ्रोतुवुद्धिमान्यादिति ।** इह विचित्राधिकारिपूर्णे जग-
च्छ्रोत्रेतादियु सुगुणे कालक्रमेण बुद्धिशक्त्यनुष्ठानादयोऽपवर्गयमा-
दृष्ट, श्रुताथेति भाव । 'नष्ट' इत्यत्रात्यन्तविच्छेदो नां
मत्, व्यासभाष्माङ्गादरेदानीमपि विद्यमानत्वादित्यभिप्रा-
योक्तं **चिनष्टप्रायोऽभूदिति ॥ १ ॥ २ ॥**

३ रा. भा.— स एवायमस्खलितस्वरूपः पुरातनो योगः सख्येनातिमात्रभक्त्या च मां
मपन्नाय ते मया प्रोक्तः, सपरिकरः सविस्तरमुक्त इत्यर्थः । मदन्येन केनापि ज्ञातुं चकतुं वा न शक्य-
यत इदं वेदान्तोदितमुत्तमं रहस्यं ज्ञानम् ॥ ३ ॥

४ वे. ता. चं— स एवायमिति । सप्रत्यभिज्ञयावधारण-
निर्देशात्कलितस्य अस्खलितस्वरूप इति । 'पुरातनोऽयं' इति
निर्देशान्या कालभेदमात्रेणपि न सत्त्वे वा प्रकारे वा भेद-
इति सूचितम् । मकोऽजीवति वर्तमाननिर्देशादविज्ञाता भक्ति-
सूचिता । अन्वीयसी तु भक्ति कदाचिन्निरवैतापीत्यभिप्राये
शोक अतिमात्रेति । मर्षोऽस्ति—शास्त्रमहत्त्वानुषा-
नेन श्रीतिमानसीत्यर्थं । एषा चास्ति—अवतारदृष्टीर्यत्त्वमिति

शेषेण प्रणयविशम्भवानतीत्यर्थं । 'ते मया' इति शब्दाव-
'शाधि मा त्वा प्रपन्नम्' [२।७] इति प्रागुक्तप्रथमप्रपन्नकर्म-
प्रत्यभिज्ञापनादित्ययमपि प्रवचनेहेतुरिति ज्ञापनायोक्तं—**म-
मेव प्रपन्नाय ते मया प्रोक्त इति । 'प्रोक्त' इत्यत्र शोष-
धात्वर्थे विवृणोति— सपरिकर सविस्तरमिति । न-
करोऽज्ञम्, शब्दस्य प्रपन्नो विस्तर, अज्ञोक्तिरप्यत्र सक्ति-
रेति भाव । 'अहं प्रोक्तवान्मयाऽयं प्रोक्तः' इत्याम्नां सूचि-**

माह—मद्वन्द्येनेति । प्रलयेन वा , युगादिम्बभवेन वा सम्प्रदायविच्छेदे सति पुनरहमेव सम्प्रदायप्रवर्तकः स्यात् ; कणा-यत्तज्ञानेन मद्वन्द्येन द्विपण्यमादिनाऽपि मनुप्रदेशमन्तरेण ज्ञातुं वक्तुं चाशक्यमित्यर्थः । सख्यभक्तिप्रपत्त्यादिगुणयोक्त्वयुक्तानोपदेशयत्वे भगवद्यतिरिक्तेन ज्ञातुं वक्तुं चाशक्यत्वे हेतुपरं

रहस्यमित्वादीति दर्शयति—यत् इति । हिशब्दोऽत्र हेतुपरः ; रहस्यत्वाद्योग्यायोपदेश्यम् ; उत्तमरहस्यत्वात्तद्वन्द्येन ज्ञातुं वक्तुं चाशक्यमिति विभागः । उत्तमरहस्यत्वे हेतुः वेदान्तोद्दिष्टमिति । नपुंसकनिर्देशयोर्म्यं विशेष्यमुक्तं ज्ञानमिति ॥ ३ ॥

५ आनन्दतीर्थकृतं (भाष्य-)भाष्यम् ।

श्रीमदमल्लोपाय नमः ॥ हरिः ॐ ॥ बुद्धेः परस्य माहात्म्यं कर्मभेदो ज्ञानमाहात्म्यं चोच्यते-ऽस्मिन्नध्याये । पूर्वानुष्ठितश्रापं धर्मं दत्वाह— इममिति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥

६ जयतीर्थकृता प्रमेयदीपिका ।

उक्तयोर्ज्ञानकर्मणोरुभयोर्विशेषविस्ताररत्नकोऽयमध्याय इति पूर्वसङ्गताध्यायार्थस्थितौ इह प्रकरणभेदप्रतिपादनार्थमाह— बुद्धेरिति । 'एव ज्ञात्वा' [४।१६; ३२] इत्यतः प्राप्तेन ग्रन्थेन बुद्धेः परस्य विष्णोर्माहात्म्यमुच्यते । आद्यस्य प्रकरणस्य पूर्वेषु सङ्गतिं सूचयितुं 'बुद्धेः परस्य' इत्युक्तम् । 'श्रेयान्' इत्यतः पूर्वेषु कर्मभेदः ; निवृत्तस्य कर्मणोऽन्यत्साद्भेदः ; निवृत्त एव कर्मयुगासना-यत्नादितरेण वा भेदः । ज्ञानमाहात्म्यं बोधेनेति । 'इमं विवस्वते योगं' इत्युपदेशपरम्पराकथनं प्रकृतानुप्रसक्तमित्यतस्तत्तत्तान्यर्थ-माह—पूर्वेति । पूर्वैरुद्धितः । 'मं मे मतम्' [३।११] इत्युक्तेन हेतुना सहास्य समुच्चयार्थध्यायः । अयं धर्मो 'मयि सर्वाणि'

[३।३०] इत्यनेनोक्तः । योगशब्दोऽप्यनेन व्याख्यातः । न केवलमुपदेशपरम्पराऽऽप्युच्यते; किन्तु तेषामनुष्ठानसामुपलक्ष्यते । तत्रेतेषुपि त्वयाऽनुष्ठेयमिति प्रतिपादनार्थमिति भावः । 'कर्म-णैव हि संसिद्धिं' [३।२०] इत्यनेनैतद्वृत्तार्थमिति चेत्, न; गृहस्थकर्मं त्वया न त्वाम्यमित्यस्योपादानायाचारस्य तत्रोक्तत्वात् । अत्र तु निवृत्तपरमांशुष्ठाने सदाचारस्योच्यमानत्वात् । अत एव तत्राचार इत्येवोक्तमिह त्वयं धर्म इति । 'लोकेऽस्मि-न्द्रिविधा' [३।३] इत्युक्तस्य 'कर्मणः' इत्युदाहरण-मुक्तमिति तत्रापि न शयः ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥

७ श्रीमदनुमत्कृतं पैशाचभाष्यम् ।

पूर्वोक्तं योगमनेकशिष्टपरिग्रहेण च प्रस्तौति प्ररोचनार्थं श्रीभगवान्— इममिति । इमं पूर्वोक्तं विवस्वते श्रोक्तवानहम् । अव्ययभविनाशिनम् । स च विवस्वान्मनवे स्वपुत्राय प्राह । स च मनु-रिक्ष्वाकवेऽब्रवीत् ॥ १ ॥ एवं क्षत्रियपरम्परामाप्तं प्रोक्तमिमं राजर्षयो मनुप्रभृतयो विदुर्विजानन्ति । स योगो महता कालेन नष्टो विच्छिन्नसम्प्रदायः संवृत्तः । परन्तप ! परांस्तापयतीति परन्तपः ; शत्रूंस्तप इत्यभिप्रायः ॥ २ ॥ स एव विच्छिन्नसम्प्रदायो योगः शोक्तः पुरातनः । ते तव । रहस्य-मप्रकाश्यम् । उच्यं निरुपमम् ॥ ३ ॥

८ श्रीवेङ्कटनाथकृतं ब्रह्मानन्दनिर्णायक्याख्यात्यायम् ।

तृतीयोऽध्याये ज्ञानयोगोपायः कर्मयोगः प्रतिपादितः ; चतुर्थे तु स एव प्रपद्यते, तत्र तावदनादिसग्यदायप्रतोऽयं योगस्त्वयाऽज्यस्यानुष्ठेय इति दर्शयितुं प्रस्तौति त्रिभिः— योऽयमध्यायश्च यथोक्तः कर्मनिष्ठोपायस्तत्त्वज्ञाननिष्ठा-रूपो योगः स तव बुद्धमतिव्यपशोःकर्मोदात्तद्वर्णमिदानी-मेव केवलमुक्त इति न मन्तव्यम् ; किन्तु मन्वन्तरादानेव निश्चिन्नगत्युद्धारणार्थं इममव्ययं मोक्षफलकं योगं विवस्वते सर्वप्रश्रियर्थोर्बीजापादिवाप अहं शोचन्वात् । स च मम शिष्यो विवराज् मनवे वैभस्वताय इत्युप्राय प्राह । स च मनु-रिक्ष्वाकवे स्वपुत्रायदिवाजापानर्षीत् । यद्यपि स्वप-भ्युत्पन्नानादिसर्वमाचारणोऽयं भगवदुपदेशः, तथापि माग-प्रतिद्वेषस्वतन्मन्वन्तरामिप्रायेण विवस्वन्मारात्म्य सम्प्रदायो गणितः ॥ १ ॥

पयो विदुः जानन्ति । यथेवं तर्हि किमित्ययतना राजानो न जानन्ते ? तत्राह— स कालेनेति । हे परन्तप शत्रुतापन ! स योगो महता कालेन इह मन्मन्तवीतजितेन्द्रियजाननधिकारि-णः प्राप्य कामनोधादिभिरभिमूयमानो विनष्टो विच्छिन्न-सम्प्रदायो जातः । स एवायमस्वलिप्तस्वरूपः पुराणो योगः ते शुभमप्य मया शोक्तः । 'ते' इत्यनेन विवक्षितमर्थमाह— भक्तोऽस्ति मे सखा चैतीति । इतिहेतौ । यस्मात्सं मे भक्तः सखा धामि, तस्मान्मुष्यमभिहितः, नान्यत्सं कस्मै-चिदित्यर्थः । केवलं भक्तः केवलं सखायश्च सन्ति, भक्ति-रह्योभयवित्तिष्ठतु भवानेनेति न त्वाद्या कश्चिन्मम शिष्यो-ऽस्तीति चकारेण व्यज्यते । 'मया' इत्यनेन सूचितं वक्ष्यमिदानीं दर्शयति— रहस्यं ह्येति । हि यस्मात् एतदुपदिष्टं ज्ञानशु-भमं अन्वितमृतिविसृतीनिहासपुराणरहस्यम्, अतो मद्वन्द्यं केनानि ज्ञातुं वक्तुं च न शक्यमित्यर्थः ॥ २ ॥ ३ ॥

एवं मन्वादिपरम्पराम्प्रदायमात्रमिदं योगमन्वेर्षं । राज-

९ श्रीमद्ब्रह्माचार्यप्रकटीकृता तत्त्वदीपिका ।

योगिनः कर्म कर्षव्यमितं पूर्वं निरूपितम् । तुरीये तु ततोऽध्याये प्रतीत्यर्थं परम्परा ॥ १ ॥
योगस्य रूप्यते विष्णुर्वक्त्रा यस्माद्भूद्रविः । उपदेशपदं तस्मादुपदेशाभ्रयो मनुः ॥ २ ॥
इश्वराकृणामपि तथा रामचन्द्रावतारभाक् । तस्य नित्यत्वविधया विधानमुपदिश्यते ॥ ३ ॥
ब्रह्माभावेन सर्वत्र फलादिभावत्यागतः । योगी तदाश्रयेणैव विधयाऽमृतमश्नुते ॥ ४ ॥

एवं तावद्ब्रह्माचार्येण योगे स्वधर्मो मोक्षसाधनमुपदिष्टः, तमेव ब्रह्माभावेन प्रपञ्चयिष्यन् प्रथमं तावत्परम्पराप्राप्तत्वेन स्तुवन् श्रीभगवानुवाच— इममिति त्रिभिः । अव्ययफलत्वाद्यव्ययमिमं योगं विवस्वते प्रोक्तवान्; न चेवं तव युद्धमोत्साहनाथैव केवलं वच्मि; किन्तु मन्वन्तरादायैव निखिलजगदुद्धरणायैवं प्रोक्तवानस्मीति सम्प्रदायपूर्वकमाह— स एवायं मया तेऽयं योगः प्रोक्तः ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥

१० पुरुषोत्तमजीकृताऽमृततरङ्गिणी ।

श्रीकृष्णाय नमः ।

कर्मसङ्घासयोगस्य स्वस्मिन् योगो यथा भवेत् ।

तर्षं कृपया कृष्ण, कौन्तेयं प्रत्युवाच ह ॥ १ ॥

कर्मसन्वासरूपणप्रश्नोद्गमार्थं पूर्वानुवादमाह— इममिति त्रयेण । अहमिमं योगं पूर्वोक्तं अव्ययं सफलं मत्सम्बन्धजनकत्वात् विवस्वते प्रोक्तवान् । लोकानुग्रहार्थं सोऽपि लोक एतत्प्राकट्यार्थं मनवे प्राह; मनुतिश्याकनेऽश्रवीत् ॥ १ ॥

एवं परम्पराप्राप्तं परम्परयाऽऽप्तमिमं योगं राजर्षयः राज्यादिकं परित्यज्य मदर्षेकप्रयोजनवन्तोऽविदुः । ननु परम्परागतं चेद्विद्वान्नामिनापि कथं न ज्ञायत इत्याशङ्क्याहः—

स कालेनेति । स योगो महता कालेन प्रमाणादिनिरासकेन महता मद्विचाररूपेण तद्ब्रह्मधानादनवतारदशायां दर्शकाभावाप्रष्टः । परन्तपति सम्बोधानेन ततोऽकृष्टतापस्त्रेणैव दर्शयामीति ज्ञापितम् ॥ २ ॥

स एवं पुरातनो योगोऽयमिति प्रत्यक्षं मत्सम्बन्धजनकत्वे तुभ्यं प्रोक्तः प्रकल्पेण मयीत्यात्मकफलयुक्त उक्तः । ननु योग एव फलसाधकश्चेन्नकिरस्मदादिभिः किमर्थं कर्तव्या ? इत्याशङ्क्याह— भक्तोऽस्मीति । एवं भक्तोऽसि सखा चासीति मे मदीयं रहस्यम् । एतदुत्तमं कर्मयोगादुत्तमम् । हाति निश्चयेन ॥ ३ ॥

११ नीलकण्ठकृतो भारतभावदीपः ।

अध्यायद्वयोक्तेऽयं प्रामाण्यशङ्का मा भूदिति विद्यावंशसम्प्रदायमात्मनश्च भ्रमविप्रलम्भकत्वादिनिरासायेश्वरत्वं सर्वज्ञत्वं च दर्शयति— इममित्यादिना । इमं साङ्ख्ययोगं कर्मयोगरूपोपायसहितम् । 'ससन्ध्यासं' [१] इति भाष्यम् । इमं सन्धयोपासनादिनिर्विकल्पकसमाध्यनुष्ठानान्तं कर्मयोगं ज्ञाननिष्ठोपसर्जनं पारिव्राज्यान्वितकारिणां राहामेव योग्यं विवस्वते सूर्याय मण्डलाभिमानिने सर्वेषां क्षत्रियाणामादिभूतायाहमादित्यान्तर्यामी "अथ य एषोऽन्तरादित्ये हिरण्यमयः पुरुषो हृदयते हिरण्यरमश्चुहिरण्यकेश आप्रणखात्सर्व एव सुवर्णस्तस्य यथाकृप्यासं पुण्डरीकमेवमक्षिणी तस्योदिति नाम" [छां. उ. १।६।६, ७] इत्यादिश्रुतिप्रसिद्धः प्रोक्तवान् पुरा । अव्ययं अविच्छिन्नसम्प्रदायं, तेनानादित्वमपि । मनवे स्वपुत्राय विवस्वान् प्राह; इश्वराकवे मनुः स्वपुत्रायश्रवीत् ॥ १ ॥
एवमिति । एवं परम्पराप्राप्तमिदं विद्याकोनिमिनाभागादिक्रमेण राजर्षयः जनकाजातशत्रुकैकेयप्रभृतयो राजानः ऋषयश्च सनकसप्तपत्न्याः सूक्ष्मार्थदर्शिनस्ते, राजान एव ऋषय इति वा । अत्रिदुज्ञातवन्तः । "सिजभ्यस्तविदिभ्यश्च" [अष्टा. ३।४।१०९] इति लञ्जे ज्ञेजुस् । नष्टः अदर्शनं गतः ॥ २ ॥

स इति । अथ सम्प्रदायविच्छेदे सति । भक्तः शरणागतः, सखा प्रीतिविषयः, रहस्यं गोप्यं अभक्तादिभ्यो न देयम्, अन्यथा निर्वायां विद्या भवेदित्यर्थः । तथा च मन्त्रवर्णः "विद्या ह वै ब्राह्मणमाजगाम गोपाय मा शेषधिष्टेऽहमस्मि ॥ असूयक्यायानुजयेऽयताय न मा त्रूया वीर्यवती तथा स्याम्" [मुक्ति. उ. १ । ९१ शट्या. उ. ३३] इति ॥ ३ ॥

अर्जुन उवाच— अपरं भवतो जन्म परं जन्म विवस्वतः ।

'अवरं' इति रामानुजीयः पाठः ।

कथमेतद्विजानीयां त्वमादौ प्रोक्तवानिति ॥ ४ ॥

१ 'कुराण्ववयोमये ।' (म. भा. १२।३४९।८) इत्यादौ इत्यनेन श्रुति विवस्वत्त्वेन तद्वशा राजानो लक्ष्यन्त ।
'आत्मा वै पुत्रनामासि' (कौ. उ. २।११) इति ध्रुतेः । इत्यभ्युपगम्याह धामनः—

१ शां. भा.— भगवता विप्रतिपिद्वसुक्तमिति मा भूत्कस्यचिद्वृद्धिरिति परिहारार्थं चोद्यमिव कुर्वन्नर्जुन उवाच— अपरमिति । अपरमर्वाभवमुदेवगृहं भवतो जन्म, परं पूर्वं सर्गादौ जन्मोत्पत्तिर्विवस्वत आदित्यस्य, तत्कथमेतद्विजानीयामविरुद्धार्थतया यस्त्वमेवाऽऽदौ प्रोक्तवानिमं योगं, स एव त्वमिदानीं मह्यं प्रोक्तवानसीति ? ॥ ४ ॥

२ आ. शां. व्या.— भगवति लोकात्म्यागोश्रवस्तद्वाङ्मनिवर्तयितुं चोद्यमुद्गावयमि— भगवतेति । परिहारार्थं भगवतो मनुष्यवदास्त्वित्स्थानीयत्त्वमुपेत्य तद्वचने शब्दविवप्रतिपेक्षेति शेषः । भगवतो निजस्वामुपेत्य नेदं चोद्यं, किन्तु लीलाविग्रहं गृहीत्वेति वक्तुं चोद्यमिवेत्युक्तम् । एतच्छब्दायमेव स्पृष्टयति— यस्त्वमिति ॥ ४ ॥

३ रा. भा.— अस्मिन् प्रसङ्गे भगवदवतारयाथात्म्यं यथावत् ज्ञातुमर्जुन उवाच— कालसहस्रयया अवरंमस्मज्जन्मसमकालं हि भवतो जन्म, विवस्वतश्च कालसहस्रयया परमष्टाविंशतिचतुर्गुणसहस्रासहस्रात्तात् । 'त्वमेवादौ प्रोक्तवान्' इति कथमेतदसम्भावनीयं विशेषेण यथार्थं जानीयाम् ? । ननु जन्मान्तरेणापि वक्तुं शक्यं, जन्मान्तरकृतस्य महतां स्मृतिश्च युज्यत इति नात्र कश्चिद्विरोधः ।

४ च. ता. चं.— 'प्रसङ्गात्स्वप्नभातोक्तिः' [नो. सं. ८] इति उद्गृह्यन्तेकावुत्तारेणाह— अस्मिन् प्रसङ्ग इति । कर्तव्यतादृशकारणरूपप्रसङ्गे इत्यर्थः । भगवदवतारयाथात्म्यं अहमवदयत्वादिभ्यम् । यथावदिति— प्रतिभासिकत्वादिप्रतिश्लेषप्रमाणोपगतिपूर्वकमित्यर्थः । परावरान्नाम्न्या न देवमानुषत्वरूपजातिवैषम्यमुत्पत्ते, तयोपदेशविरोधित्वाभावात्, देवतामपि देवत्वेन च कृष्णस्य विदित्वात्, जन्मसहस्रस्य जननभावितया साक्षात्वातिशयव्यभिचात्, आदाविति कालविरोधस्य च व्यक्तमुक्तत्वात्, 'बहूनि मे व्यतीतानि' [१५५] 'यदा यदा हि' [१५७] 'युगे युगे' [१५८] इत्येवमादिरूपस्योत्तरस्य च कालविरोधपरिहाररूपत्वात् । अतः परावरान्तौ कालसहस्रायोत्तरार्थव्ययविययावित्यभिप्रायेणोक्तकालसहस्रयमेति । अवरत्वेदुतया विवस्वतं कालार्थं दर्शयति अहमिति । समकालमिति— अहविप्रशमित्यर्थः । त्वंशब्द इदानीन्तनत्वमभिप्रायतया विरोधपर इति धोनायत्यमेवत्युक्तम् । कथमेतदित्याक्षेपवृत्तित्तुक्तं असम्भावनीय-

मिति । 'विजानीयं' इत्यनोपसर्गविवक्षितमाह— यथार्थमिति । जन्मान्तरस्यैवाभावनाद्वा, जन्मान्तरानुभूत्यस्य स्मृत्या योगाद्वा, वक्तुमज्जन्मान्तरस्मृतिमत्तया धोतुरन्वितित्वाद्वा कल्पितजन्मावलम्बनेन विरोधचोद्यम् । न चेदस्मिन्मत्र सम्भवतीति प्रथमाद्विपत्ति नन्विति । जन्मान्तरेणापि वक्तुं शक्यमिति— नहि तदानीन्तनेन जन्मना तदानीन्तनाद्योपदेशो विरुद्ध इत्यर्थः । महतामिति— न केवलभीभ्यस्त कृष्णस्य, अन्वेषामपि महतामिति मात्रः । यद्यन्ते हि जातिस्मरणान्ताः 'जाति स्मरति पौर्विकीम्' [१५४८] इति च मनुः । युज्यत इति— अनुभवेन संस्कारप्रागेव निष्पन्ने तस्य च अश्रयिणेयादिवत्तादुद्देशे जन्मान्तरानुभूतस्मृतौ न काश्चिदुक्तिः ; यथा प्रथमस्तन्वयपाने स्तन्वयस्य पिपासाशान्तिहेतुत्वमुत्पात्तमिति मात्रः । महतामन्वेषा स्मृतिः ईशस्य तु प्राचीनवृत्तान्तगोचरः साक्षात्कारः स्मृतिरित्युपचर्यते । कश्चिदिति— कालविप्रवर्षणो वा कारणाभावादिरूपो वेदार्थः ।

३ रा. भा.— न चासौ वकारमेनं वसुदेवतनयं सर्वेश्वरं न जानाति, यत एवं वक्ष्यति 'परं ब्रह्म परं धाम पवित्रं परमं भवान् । पुरुषं शाश्वतं दिव्यमादिदेवमजं विभुम् ॥ आहुस्त्वाभृषयः सर्वे देवर्षिर्नारदस्तथा । असितो देवलो व्यासः स्वयं चैव ब्रवीषि मे' [१०१२, १३] इति । युधिष्ठिरराजश्रयादिषु भीष्मादिभ्यश्चासकृच्छ्रुतं 'कृष्ण एव हि लोकानामुत्पत्तिरपि चाप्ययः । कृष्णस्य हि कृते भूतमिदं विश्वं चराचरम्' [म. भा. २।३।२३] इत्येवमादिषु । कृष्णस्य हि कृते इति कृष्णस्य शेषभूतमिदं कृत्स्नं जगदित्यर्थः ।

— हरश्चेत्पारं सुर्वेषामाना तथा परम् । तस्मात् युज्यते वाक्यं तस्मैवमतं वस्तुतः ॥ यद्यत् किञ्चन पत्र विवक्षितः स्यात्तन्मै वदत न कथं हरिणोवेषः ? । वर्षादये न वदथा एतुगेपदेशमिन्दमिदं कोऽपि नियोगेऽपि न पाठ्यमाणं ॥ वेदात्म्यं च कतिनो माये प्रागुदिष्टवान् । अतोऽरत्वात्तुतो नातुच्छ्रुतदेवतम् ॥ निम्बदशममृता मन्वाया ये तु मुनिराः । प्रादुर्भावाद्भगवतः प्रागेव तेषां कथाः ॥ तेषो हि वायुदेवेन नोपदेशोऽत्र युगपते । व्याख्येयमेतदेवैव यस्मिन्मनुष्येभ्यः ॥ इति । — अयिगीता । नी. ४६

४ वे. ता चं — असाविति— वृद्धोपसेवादिभिः धृता दिवहूलोऽर्जुन । चकारामिति— 'विप्रस्वते प्रोक्तवानह' इति स्वस्मै वकारम्, यद्वा विवस्वते वकारमित्यर्थः । एवं वसु- देवतनयमिति मानुषव्यापारजन्मभ्या तिरोहितेश्वरभाव मपीत्यभिप्रायः । सर्वेश्वरमिति— विवस्वदादीनामपीश्वर- मिति भावः, यद्वा, गोवर्धनोदरणायातिमानुषपूतान्तरवतार- दशायामेव चतुर्मुञ्जत्वादिना च व्यपितेश्वरत्वमिति भावः । उक्तज्ञानसद्भाव कार्येण व्यवहारण कारणेनोपदेशन च स्थाप- यति— यत् एवमिति । एवं अनेकासतमोपदेशादिभि- रीश्वरत्वनिष्कर्षपूर्वकमित्यर्थः ।

अर्जुनस्य स्वराक्ष्येन स्वोक्तमहर्षिगणोपदेशेन च ज्ञानानु मानमुक्तम्, भारतकथावगतेन बन्धुपदेशेन च ज्ञानवत्तामाह— युधिष्ठिरेति । बहुध्वपि यत्तान्तेध्वास्तमेभ्यो बहुभ्यो बहुधा युमित्यर्थः । कृष्ण एवेति— स्थितिहेतुत्वेन प्रसिद्धः स एगोत्पत्याद्रपि हेतुः, न तु ब्रह्मक्षत्रादिः प्रधानादिर्वा, यद्वा लौकिके पुरवैषुदेवतनययथा प्रतीयमान कृष्ण एवेत्यर्थः । दिशब्द " एको ह वै नारायण आसीत् " [महो. १।१] इत्यादिभ्युत्पत्तिप्रसिद्धिं दर्शयति । लोकानामिति । 'लोकस्तु भुवने जने' [अमर ३।३२] तत्रान्यतरविश्रवश्यामितरदार्यम्,

३ रा. भा. — अत्रोच्यते— जानात्येवायं भगवन्तं वसुदेवस्युं पार्थः; जानतोऽप्यजानत इव पृच्छतोऽप्यमाश्रयः— निखिलहेयमत्यनीककल्याणैकतानस्य सर्वेश्वरस्य सर्वज्ञस्य सत्यसङ्कल्पस्या- ध्यासमस्तकामस्य कर्मपरवशदेवमनुष्यादिसजातीयं जन्म किमिन्द्रजालादिवन्मिध्या? उत सत्यं? सत्यत्वे च कथं जन्मप्रकारः? किमात्मकोऽयं देहः? कश्च जन्महेतुः? कदा च जन्म? किमर्थं च जन्म? इति परिहारप्रकारेण प्रश्नार्थो विज्ञायते ॥ ४ ॥

४ वे. ता चं — अथ चोद्यवादिनोक्तमनुपगमेन प्रति- वक्ति— जानात्येवेति । अवधारणेन नास्मिन्नशो विवाद इति सूचितम् । अयमिति निर्देशः पूर्ववच्छताथैत्व सूचयति । वसुदेवस्युं 'भगवान्' इति जानातीत्यर्थः । नामपरो वाऽत्र भगवच्छब्दः । वसुदेवस्युपापार्श्वान्दाम्यां मानुल्लुतत्व- पेगुण्यसेयत्वगुणचन इतःपुरश्चवदीश्वरत्वादितीरोधायत्नप्राकृतस- म्वन्धे सत्यपि सुकृतवशादुपदेशवशाच जानतीत्यभिप्रेते । तर्हि प्रश्नो निरवकाश इत्यत्राह— जानतोऽपीति । नात्यन्ता- ज्ञातमेनेन पृच्छन्ते, ज्ञानमेव विशेषान्तरजिज्ञासया परिपृष्टमिति भावः । अजानत इत्येतेनेन विनयगर्भपरिभ्रमप्रकारश्च सूचिनः । अज्ञानाद्यस्युभयो जन्मादिर्मिध्यात्वादिशङ्का च जन- यन्तो भगवति ज्ञातशिक्षिष्या उपदेशयन्ते निरलिखेत्सादि पठन्ततरे । निखिलहेयमत्यनीकेति— य परात्मपि जन्मजरादिदृष्य नियतयति, स कथं स्वयं तदवोपाददीतेति भावः । कस्यापिचतानस्येति, स्वस्वगानन्दमुपस्य किं जन्मना? इति भावः । सत्यंभ्यस्त्येति— यदि कश्चित्कच्छब्दो- ऽयं निदन्ता इत्यासदा जन्मादि घटन, न च साऽऽतीत्यासत् । सत्यंभ्यस्त्येति— यद्यसौ स्वस्य हितमहित न च जानाति, तदा हि स्वच्छयेव वात्सदीनादाम्यादिरप्यवजन्मादिपरिमह स्वा-

उत्पत्यन्ययशब्दावत्रोत्पादकनाशकपरो । चकार प्रसिद्धि- प्रसिद्धिदनुक्तं स्थितिहेतुत्वादिक समुच्चिनोति । एव " यतो वा इमानि भूतानि " [तै उ ३।१।१] इत्यादिना ब्रह्मलक्षण तयोक्तं सर्वकारणत्वमुक्तम् । अत एव हि " पर ब्रह्म " इत्युक्तं नोक्तिः, कृष्णस्य हीत्यत्र दिशब्देन " पति विश्वस्य " [तै ना १।०।१] " करणाधिपाधिष " [श्वे उ ६।१९] इत्यादि प्रसिद्धि सूच्यते । 'कृते' इत्यस्य अनेकार्थतापारणवत्तादर्यम् परत्वव्यञ्जनायाह कृष्णस्य शेषभूतमिति । अत्र वि- प्रन्याभावत्वात्, स्वाभाविकत्व सूचितम्, 'दासपंता स्वत सर्वे' [पा रा.] इत्यादिवत् । कृष्णस्य कृते भूतमिति कृष्णाधिसुत्पन्न सत्तायोगि चेत्यर्थः । 'जन्माद्यस्य यत् ' [प्र. सू. १।१।३] " इमानि भूतानि " [तै उ ३।१।१] इत्यादिष्वदनापीदशब्दः तत्तत्प्रमाणसिद्धविक्रि- चेतनाचेतनसमुदायपर, पूर्वाशोकस्यत्वत्वसहायत्वादिप्रका- रानुवादपरो वा । तेन तदधीनोत्पत्यादिमत्त्वात्तादर्थ्यं हेतु- रको भवति, 'कस्योदरे हरविरञ्जमुखप्रपन्न को रक्षतीममन निष्ठ च कस्य नामे । क्रान्त्या निर्गमे पुनरुद्भिरिति त्वदन्य क केन वैप परवानिति शक्यशङ्कः " इत्यादिवत् ।

दित्यभिप्रायः । सत्यसङ्कल्पस्येति— हिताहितज्ञाने सत्यपि कथिच्छुक्के पतिष्यामीति कर्ममे पतति, न चासौ तपति इदयम्, यद्वा लोकरक्षणायमेवेवावतार इति हि परमोत्तर- स्यात्, तदप्युक्त, सङ्कल्पमात्रेण रक्षणायुपपत्तेरिति भावः । अवाप्तसमस्तकामस्येति— यदि साध्य किञ्चित्परोजने- स्यात्, तदा तदर्थं जन्मादि परिगृयेत, न च तदप्यस्तीति भावः । एव च सतीश्वरो न वस्तुतो जन्मादिमान्, अर्हन् परयत्वात्, मुक्तात्मवत् इत्यन्वयेन; यो जन्मादिमान् स कर्मवश्य, यथा सखारी, इति व्यतिरेकेण वैरुमनुमानम् । तत्रैव पक्षसाध्यादौ जन्मकारणभूतेश्वरादिनिर्योगाविषयत्वादिति द्वितीयम्, द्वयोप्यनुमानयो यो यत्कारणरहित न स तन्मा- यैवान्, यथा सम्प्रतिपन्न इति सामान्यतो वा व्याप्ति सर्व- श्वत्वादिस्तुके तु न दृष्टान्; केवलव्यतिरेकविवशः तु हेह परिमहरहितपटादिसपक्षसद्भावत्वात्, केवलव्यतिरेकप्रामाण्यत्वा- च सामान्यतो यासुनाचार्यादिभिर्निरस्तात्वादुक्ता । एवं हेह परिमहायमाने सङ्घितज्ञानस्यत्वात्, प्रतिदत्तपुण्यरहि- तत्वात्, अपुण्यकामवद्विदत्वात्, सामान्यतो जनरहितकथारिति मुक्तात्मपटादिदृष्टान्तेन हेतव । यद्वा परमात्म्यापत्तान् मुक्ता- नेव दृष्टान्तीत्यस्य सर्वेश्वरतासत्यसङ्कल्पवात्त्वात्समस्तकामत्व- दिव्यव हतन ।

एवं यदि जन्मादयः स्युः, तदा कर्मवयस्यत्वमनीश्वरत्वमसर्व-
हृत्त्वमसत्यसङ्कल्पत्वमपूर्णकामत्वं च क्षेत्रज्ञवत्त्वादिति प्रवक्ष्याय
विश्विताः । 'निखिलेद्ये' इत्याहुकोभयद्विकल्पे च हेतवः सर्व-
शरत्वाद्यः । पूर्वोक्ताकारविरोधितया मिथ्यात्वराहाहेतुः
सामान्यतो विदितो अन्यत्रार उच्यते—कर्मपरचक्षदेव-
मनुष्यादिसजातीयमिति; कर्मपरवशा देवमनुष्यादयः,
तेषां सजातीयं तन्ममसमानतया प्रतीयमानमित्यर्थः । यद्वा
जन्मशब्दोऽत्र जायमानविप्रहरः, ईश्वरेण परिष्कृष्टमागत्वात्
इन्द्रजालादिवदित्युक्तम् । स्वेच्छया परेषां विचित्रप्रमज्जननं हीन्द्र-
जालम्; तेनात्र तत्प्रतिमानलक्षणा । आदिगन्धेन शैल्य-
भूमिकापरिग्रहादि शृण्वे । मिथ्यात्वपक्षे न तत्र कथित्वाको
निरूपणीय इति वृत्त्वा सत्यत्वपक्षे शक्यते—सत्यत्व इति ।
कथमिति—किं परमेश्वरत्वमात्रपरित्यागेन ? अन्यथा वा ?
इत्यर्थः । किमात्मक इति—किं त्रिगुणात्मकः ? उता-
शक्यः ? इत्यर्थः । अयमिति—भूतसङ्घसंस्थानवत्प्रतीय-

मान इति भावः । देह इति—उपचयरूपतया ह्युपलभ्यत
इति भावः । कश्च जन्महेतुरिति—किं सङ्कल्पमानं ?
उत्तेष्वस्त्यापि स्वेच्छापारिगृहीते पुण्यपापे ? इत्यर्थः । कदा
चेति—किं पुण्यपापविपाककाले ? उत धर्मस्त्वान्यादिकाले ?
इत्यर्थः । किमर्थं चेति—किं सुखदुःखोपभोगार्थम् ? उत
साधुपरिभ्रान्तार्थम् ? इत्यर्थः । इत्ययमाशय इत्यन्वयः । ननु
'अवरम्' इति श्लोके व्याघातमात्रमेव चोच्यते; तत्र बहुषु प्रवे-
ष्याशय इति कुतोऽयमन्तं ? इत्याह—परिहारेति । अयम-
भिप्रायः—न ह्यन्यस्य प्रप्रे तदन्यविषयतया प्रतिवचनमुप-
पद्यते; तथा सति प्रतिवक्तुनमिप्रायज्ञतादिप्रसङ्गात्; अतो
यावद्विषयं प्रतिवचनं तावद्विषय एवायं प्रप्र इत्यनुपगन्तव्यम् ।
अत्र च प्रतिवचने चतुर्भिः श्लोकैर्नमसत्यत्वं, जन्मप्रकारः,
देहत्यागत्वम्, जन्मनो हेतुकालप्रयोजनानि च कमात् प्रविषा-
यानि प्रतीयन्ते; अस्तन्तान्येव प्रख्यतयाऽभिप्रैतानीति ॥ ४ ॥

५ आ. मा. भा.—'मयि सर्वाणि' [३।३०] इत्युक्तम् । तन्माहात्म्यमादितो ज्ञातुं पृच्छति—
अपरमिति ॥ ४ ॥

६ ज. प्र. दी.—ननु 'नत्वेवाहं' [३।१३] इत्यादिना सर्व-
प्रकोणोत्पत्तिविनाशराहित्यमुक्तं भगवतः, तच्छ्रुत्वा कथं 'अपरं'
इति पृच्छति ? इत्यत आह—मयीति । तन्माहात्म्यमित्युप-
लक्षणम् । आदितः प्रमितिकारणतः । 'मयि सर्वाणि' [३।३०]

इत्यत्र परमेश्वरस्य माहात्म्यं पूज्यत्वादिलक्षणमुक्तम् ।
अर्जुनस्य पूजकत्वादिकम् । तन्ममानीश्वरजीवयोः पूज्यपूज-
कत्वादिना भगवताऽर्जुनकृतं भेदं प्रमाणेन ज्ञातुमेवं पृच्छ-
तीत्यर्थः ॥ ४ ॥

७ ह. पै. भा.—एवं श्रुत्वाऽर्जुन उवाच—अपरमिति । अपरमर्वाचीनं वसुदेवगृहे भवतो
जन्म, परं पूर्वं विवस्वत आदित्यस्य जन्म सर्गादौ, अतः कथमेतद्विजानीयां त्वमादौ विव-
स्वते प्रोक्तवानिति ॥ ४ ॥

८ घं. प्र. गि.—'विवस्वते प्रोक्तवानहम्' इत्येतदसम्भा-
वितं मन्वानोऽर्जुन उवाच—किमेतरेरेन तवादिष्यं प्रत्युप-
देसः ? किंवा देहान्तरणं ? अथ आह—अपरमिति ।
भवतो वसुदेवस्य पृथे जन्म शरीरमहणमप्येवर्वाचीनम्, इदा-
नीन्तनमिति यावत् । विवस्वतस्तु जन्म परं पूर्वकाशीनम् ।
अतः त्वमादौ प्रोक्तवान् इत्येतदसम्भवेत् विजानीयम् । इदा-
नीन्तनस्य तत्र पूर्वतनमादिष्यं प्रयेतेरेतेतोपेदेष्टुं विद्वद्वि-
त्यर्थः । देहान्तेरणोपदेश इति पथेऽप्येतदेवोत्तरमावर्तनीयम् ।
कथमेतद्विजानीयां स्वमादौ प्रोक्तवानिति । देहान्त-
रीपट्टत्वात्सत्येतेरे स्मरणमयुक्तम्, अन्यथा ममापि तत्प्रस-
ङ्गात् । अतो देहान्तेरेण प्रोक्तवानिति विद्वद्विषयमिप्रायः ।
ननु देहान्तेरपान्तेरमार्गं महतामस्तीति प्रसिद्धम्; अहं च
महात्सिंहः पुत्र इति वाद्यमभारयमनुत्पमदीयचरिप्रसिद्ध-
स्तव ह्युदमेवेति कथमेवं प्रमः अथ इति शङ्कायामप्येतेदेवो-
क्तं 'कथमेतद्विजानीयां त्वमादौ प्रोक्तवानिति' इति ।
अपरमर्थः—सत्यमेव दिव्यपुरुषाणां जन्मान्तराप्युच्यते
स्तीति । त्वमपि किं तादृश एव कश्चिद्विद्युपुत्रः । किंवा
साक्षात्परमेव भव ? नापः—आदित्यापि दिव्यपुरुषेण

माहातुभाष्यस्य श्रुतिपुराणादिप्रसिद्धागं प्रति ततोऽपि
कस्य परमेश्वरस्येवोपेदेष्टुवैचित्येन तत्समानमहिमस्वभावस्य
तव तदनुपपत्तेः । नान्यः—परमेश्वरस्ये तव कर्मपरवदात्मत्वं-
जन्माद्ययोगादिति । सोऽयमर्थः सर्वोऽपि 'कथं एवं प्रोक्तवान्'
इत्यनेन गर्भाहृत इत्यगन्तव्यम्, अमेगतभवदुत्तरादसारेण
प्रभार्थनिश्रयोचिद्यादिति ।

यत्तत्र रामानुजेनीयम्—'त्रैवमिह प्रभार्थं सम्भ-
ति । तथा हि—अर्जुनः किं भगवन्तं परमेश्वरेण जाना-
स्येव 'परं घट परं घाम पवित्रं परमं भवान्' [१०।१३] इति
तेनैव वक्ष्यमाणवान्, सुषिहिरराजस्यादिषु मीमांशावेदित-
भगवत्पारम्यवाच । न देवतारत्नस्याहंनस्य अगदति 'अपरं
भवतो जन्म' इत्यादिप्रभो युक्तः । किन्तु परब्रह्मणस्तव किमि-
न्द्रजालवन्मिथ्याभूतमेव जन्म ? किंवा सत्यं ? इति प्रभार्थं,
इति, तदस्य; 'सत्येति मत्वा प्रसन्नं यदुर्हं हे कृष्ण हे वाद्य
हे हरेति । अजानता महिमानं तपेदं मया प्रमादाद्यभयेन
यापि ॥ यथायहात्तार्थमसत्कृतोऽति विहारस्तथायमनीश्व-
नेषु । एतेऽप्यवाप्युपुन । तत्समर्थं तन्नामस्ये त्वामहयमनेयम्
[११।११, १२] इत्यादिभिरभ्युपचनेनस्तस्य विषयवदंगान्

भागवतपरिमितबलपराक्रमशाली योगादिलब्धदिग्भ्रमकः
कश्चिदपि महान् पुरपत्तैस्त्वैरीश्वरयेन स्तूपत इत्येव निश्चयः,
विश्वरूपदर्शनानन्तरं तु परमब्रह्मनिश्चय इत्यस्वार्थस्य द्वितीया-
ध्याय 'न त्वेवाहं जातु नासम्' [२।१२] इत्यत्र प्रतिपादि-
तत्वेन 'परं ब्रह्म परं धाम' इत्यस्यापि 'पुरपं शशतं दिव्यमा-
दिदेवमजं विशुम्' ॥ [१०।१२] ' आहुस्त्वामृषयः सर्वे
देवर्षिनो रदस्तथा' । [१०।१३] इत्युत्तरवाक्यानुसारेण नार-
दायुक्तपरब्रह्मत्वात्तुवाद्भ्रात्ररूपतया साहस्यार्जुनस्य भगवन्तं
प्रति 'अपरं भवतो जन्म' इति यथोक्तप्रभविवोधात्; अगदित
आरभ्यैवार्जुनस्य भगवति ब्रह्मत्वनिश्चये परब्रह्मैव स्वसाक्षात्
निजप्रथमचित्तित्तीति निश्चयवस्तस्य 'यद्वा जयेम यदि वा
नो जयेयुः' [२।६] इति सन्देहायोगात् ।

किञ्च तिष्ठत्विदमस्मदीयप्रभवाख्यानम् । त्वदीयं तु वि-
चारणीयम् । त्वया हि ' सर्वैश्वर्य मातृप्यं जन्म किं मिथ्या-
भूतं किं वा सत्यम् ?' इति प्रभाषो वर्णितः, तत्र न तावदयमर्थः
प्रभञ्जोकाक्षरैरवगम्यते, ' भगवतो जन्मापरं, विवस्वतस्तु जन्म

९ व० त० ६।०— अत्र भगवद्वतरयाथात्म्यगमितं प्रश्नं चिकीर्षुर्विवस्वन्तं प्रति त्वदुपदेशेन न सम्भ-
तीति मियेणार्जुन उवाच—अपरमिति । अर्वाचीनं परमं फालीनं सूर्यस्य जन्म । अत एतत्सम्भावनारूपं कथं
विजानीयामिति ॥ ४ ॥

१० पु. अ. त्त.— एवं श्रुत्वाऽर्जुनो भगवतोऽर्थोक्ति-
स्वरूपत्वाद्विवस्वतो लौकिकत्वात् किमर्थं भक्तिं विहाय कर्म-
योगं भगवानुक्तवानिति जिज्ञासया पृच्छति—अपरमिति ।
मन्तो जन्म प्राकट्यमपरं न विद्यते परसुकृष्टे पूवं वा

११ नी० भा० ६।०— भगवदेहस्य वसुदेवादुत्पत्तिं मन्वानोऽर्जुन उवाच— अपरमिति । अपरं अर्वाका-
लिकं, परं बहुकालिकं विजानीयाम् । यद्यपि शब्दादयमर्थो ज्ञातस्तथापि विरुद्धस्य वाक्यस्यावोधकत्वात् 'कथ-
मेतद्विजानीयां' इत्युक्तम् । पदव्योजना स्पष्टा ॥ ४ ॥

त्वस्मिन्मुप्यत्वशङ्कां निवारयितुं भगवद्ब्रह्मचरम् ।

श्रीभगवानुवाच— बहूनि मे व्यतीतानि जन्मानि तव चार्जुन ! ।

तान्यहं वेद सर्वाणि न त्वं वेत्थ परन्तप ! ॥ ५ ॥

१ ज्ञां. भा.— या वासुदेवेऽनीश्वरार्सर्वज्ञाशङ्कामूर्खाणां, तां परिहरन् श्रीभगवानुवाच, यद्यौ
हि अर्जुनस्य प्रश्नः— बहूनीति । बहूनि मे मम व्यतीतान्यतिक्रान्तानि जन्मानि तव च, हेऽर्जुन !
तान्यहं वेद जाने सर्वाणि, न त्वं वेत्थ जानीये; धर्माधर्मादिप्रतिबद्धज्ञानशक्तित्वात् । अहं पुनर्नि-
त्यशुद्धबुद्धमुक्तस्वभावत्वादानावरणज्ञानशक्तिरिति वेदाहं हे परन्तप ! ॥ ५ ॥

२ आ. शां. व्या.— भगवत्तज्ज्ञानानुपत्यवत्पुङ्गा वार-
यितुं प्रतिबचनमवतारयति— या वासुदेव इति । अन्यथा-
प्रश्ने कथमाशुनन्तरं परितुं भगवद्ब्रह्म ? इत्याशङ्क्य प्रश्नप्रति-

परम्, तत्कथं स्वमादौ प्रोक्तवान् ?' इत्युक्त्या जन्म मिथ्या
सर्गं वा? इत्यस्वार्थस्याप्रतीतिः । नाप्युत्तरश्लोकाश्रयान्द्रोऽयमर्थ
' बहूनि मम तव च जन्मान्यतीतानि, तान्यहं वेत्ति, न तु
त्वम् ' इत्युक्त्या तत्राप्यस्वार्थस्याप्रतीतिः । न च प्रभोत्तपो
शब्दतोऽनवगतोऽप्ययमर्थोऽभिप्रायतोऽवगम्यत इति युक्तम्,
अभिप्रायस्यापि शब्दात्सारास्तिवात् । न च ' बहूनि जन्मानि
व्यतीतानि ' इत्युक्त्या जन्मसत्यत्वं प्रतीयत इति युक्तम्, ऐन्द्र-
जालिकेन पुनः पुनः सृष्टौपसंख्यमाणेषु गजानिषु बहवो
जाता गजा इत्यादिस्य शब्दारात् ' अजोऽपि सत्रात्ममायाया
सम्भवामि ' इत्युत्तरश्लोके [४।६] जन्मनो मायिकत्वदर्श-
नेन मिथ्यात्वस्यैवोक्तेश्च, जन्मनः सत्यत्वे तद्विरोध्यजन्मो
मिथ्यात्वेन तत्सत्यत्वप्रतिपादकानाम् ' अजो नित्यः ' [२।२०]
इत्यादीनामप्रामाण्यप्रसङ्गाच्च जन्मवन्मरणस्यापि सत्यत्वाया
ताभेति धिगेतदन्मूल्यमशब्दाद्यर्थव्याख्यानम् । अतो भगव-
त्पादभाष्यनिष्कर्षरूपो यथोक्त एव प्रभञ्जोकार्थ इत्यास्तां
तावत्, प्रस्तुतमनुसराम ॥ ४ ॥

यस्मात्साहस्यः; विवस्वतो जन्म परसुकृष्टं परचाज्जातं वा
इति हेतोस्त्वमादौ तस्मै योगं कथं किमभिप्रायेण प्रोक्त-
नेतदहं विजानीयां जानामि तथा वदेति भावः ॥ ४ ॥

प्राणिधाधारणमित्याह—तत्र चेति । तानि प्रमाणाभावात् प्रती-
भान्तीत्याहवाऽऽह—तानीति । ईश्वरस्यानावृत्तज्ञानत्वादि-
त्यर्थः । किमिति तर्हि तानि मम न प्रतीयन्ते ? तवाऽऽवृत्त-
ज्ञानत्वादित्याह—न स्वमिति । परान्परिकल्प्य तत्परिहाराय प्रश-

त्तत्वात्तव ज्ञानावरणं विज्ञेयमित्याह—परन्तपेति । अर्जुनस्य
भगवता सह्यतीतानेकजन्मवत्त्वे तुल्येऽपि ज्ञानवैषम्ये हेतुमाह—
धर्ममिति । आदिशब्देन रागलोभादयो गृह्यन्ते । ईश्वरस्यातीता-
नागतवर्तमानसर्वाधिपयज्ञानवत्त्वे हेतुमाह—अहमिति ॥ ५ ॥

३ रा. भा.—परिहरन् श्रीभगवानुवाच—बहूनीति । अनेन जन्मनः सत्यत्वमुक्तम्, 'बहूनि मे
व्यतीतानि जन्मानि' इति वचनात्; 'तव च' इति दृष्टान्ततयोपादानाच्च ॥ ५ ॥

४ वे. ता. चं.—एतत्तं क्रमाद्भगवानुवाच बहूनीत्या-
दिभिः । नहि पूर्वजन्मनामेकत्वबहुत्वे पृष्ठे, न च तज्ज्ञाना-
ज्ञाने इति शङ्कायामाह—अनेनेति । कर्म जन्मनः सत्यत्व-
मुक्तं ? बहुत्वातीतत्वतज्ज्ञानादि हि वाचनिकतया प्रतीयत इत्य-
श्राह—बहूनीति । अयमभिप्रायः—'इदानीन्तनस्त्वं
तदानीन्तनाय कथमुक्त्वात् ?' इति प्रश्ने जन्मान्तरेणाहमुक्त्वात्,
तत्वेदानीमनुसन्धाय वदामीति साक्षादुक्तमुच्येत, तस्य च प्रश-

स्यान्यपरत्वस्य पूर्वं सहेतुकमुक्तत्वादवश्यं प्रष्टव्येऽन्येषु यत्प-
रत्वमत्र व्याकृतुं शक्यं तत्पराग्येव बहूनीत्यादिविरोपणानि ;
सत्यत्वे हि बहुत्वातीतत्वादीनि स्वरसानि जन्मानीति चोक्तम्,
न जन्मप्रतिभासा इति, 'तव च' इत्यपृष्टत्वाद्यस्य उपादान-
मप्येतत्सत्यत्वदृष्टान्ताभिप्रायमन्तरेण न घटते, न चार्जुनस्य
जन्म मिथ्या, तस्य वा तथात्वप्रतिभासः, तत्सम्भवे वा कृष्ण-
जन्मनि श्रुतोऽस्य संशयः ? इति ॥ ५ ॥

५ आ मा. भा.— ॥ ५ ॥

६ ज. प्र. द्यौ.—अत एव हाताशयो भगवान् 'तव च न त्वं वेत्सि' इति परिहरति । अन्यथाऽनुपपुक्तं तत्र
न कल्पमेव ॥ ५ ॥

७ ह. पै. भा.—आत्मनो निरीक्षरतां मूर्खेषुद्धिपरिकल्पितां परिहरन्भगवानुवाच—बहू-
नीति । तान्यहं वेद विजानाम्यनावरणज्ञानत्वात् । त्वं तु न वेत्थ न जानीषे, अविद्याकायकर्मा-
वृत्तत्वात् ॥ ५ ॥

८ घं. प्र. गि.—यदुक्तम्—सर्गादावादिष्यं प्रति नैतदे-
हेनोपदेनाः सम्भवति तदानीमितरेहाभावात्, नापि देहान्त-
रेण इदानीं तस्मिन्नायोगादिति; तत्र देहान्तरेणैवोपदेशः; न
वेदानीं तस्मिन्नायोगः; अविद्यादृष्टत्वं तत्र जन्मान्तरीयस्मर-
णासम्भवंऽप्यस्यपदसावैयन्निधेः परमेश्वरस्य मम तत्सम्भवादिति
श्रीभगवाणाह—बहूनीति । अत्र 'परन्तप' इत्यनेन शङ्क-

सन्तापनत्वमिव नित्यसावैयं न साधारणो धर्मः, किन्तु
ममैव परमेश्वरस्यासाधारणम्; अतस्तत्रैव ममापि जन्मान्तर-
स्मरणं किं न इषान् ? इति पूर्वोक्तप्रतिबन्धानवकाशा इति
दर्शितम् । सावैयामानेऽपि न लोकसाधारणस्त्वमजः, किन्तु
देवसम्पदमिजातः सत्त्वप्रधान इत्याशासनमर्शनेति सम्यो धनेन
व्यज्यते ॥ ५ ॥

९ ष० ठ० दी०—रूपान्तरेणोपदिष्टवानित्यवतारस्वरूपतः संशयं परिहरन् श्रीभगवानुवाच—बहूनीति ।
मे जन्मान्यवतारा बहवो व्यतीताः । अनेनावताराणां हेतुभूतमात्मानमवतारिणं सर्वदा सर्वज्ञपरिपूर्णमुपदि-
शति । तान्यहं जानामि, न तु त्वं, इति नित्यसिद्धज्ञानादिशक्तिमत्त्वं स्वस्योपदिष्टम् । 'तव च जन्मानि'
इति नराद्यवताराभिप्रायेणोक्तम् । दृष्टान्तवद्वेति केचित् । अनेन सर्वज्ञासर्वज्ञत्वाभ्यां जीवेश्वरयोरेवं भेदतः स्वरूपं
प्रक्यादा इति दर्शितम् ॥ ५ ॥

१० पु. अ. त.—अशोचरमाह भगवान्—बहूनीति ।
मे जन्मानि बहूनि सन्ति । कीदृशानि ! अत्यतीतानि निष्पा-
नीत्यर्थः । हे अर्जुन ! तव च जन्मानि बहूनि व्यतीतानि,
तानि सर्वानि तव जन्मान्यहं वेद जानामि यतो वदं यत्र

यत्रोत्पादितोऽपि । हे परन्तप कष्टतपोऽहमुक्तं । तानि
मदीयानि त्वं न वेत्थ न जानामि । परन्तपेति सम्यो-
धनेन तपोऽप्यत्र न भगवान् ज्ञायते, किन्तु तत्पर्ययेति
भावः ॥ ५ ॥

११ नी० भा० दी०—स्वदेहस्याजत्वं सापदितुं स्वस्य सर्वज्ञत्वं तावदाह—बहूनीति । स्वार्थः
स्रोतः ॥ ५ ॥

अजोऽपि सन्नव्ययात्मा भूतानामीश्वरोऽपि सन् ।
प्रकृतिं स्वामधिष्ठाय सम्भवाम्यात्ममायया ॥ ६ ॥

१ श्रां. भा.— कथं तर्हि तव नित्येश्वरस्य धर्माधर्माभावेऽपि जन्म ? इत्युच्यते— अजोऽपि ति । अजोऽपि ज-मरहितोऽपि सन्, तथाऽव्ययात्माऽक्षीणज्ञानशक्तिस्वभावोऽपि सन्, तथा भूतानां ब्रह्मादिस्तम्भपर्यन्तानामीश्वर ईश्वरशैलोऽपि सन् । प्रकृतिं स्वा-मम वैष्णवीं माया त्रिगुणात्मिका यस्या वशे सर्वमिदं जगद्भवति, यया मोहित जगत् सत्स्वभात्मानं वासुदेवं न जानाति, ता प्रकृतिं स्वां- अधिष्ठाय वशीकृत्य सम्भवामि देहवानिव भवामि जात इवाऽऽत्ममाययाऽऽत्मनो मायया, न परमार्थतो लोकवत् ॥ ६ ॥

२ आ श्रां व्या— ईश्वरस्य कारणाभावाज्जन्मैवायुक्तं, अतीतानेकजन्मवत्त्वं तु दूरोत्सारितमिति शङ्कते— कथमिति । वस्तुतो जन्माभावेऽपि मायावशात्काम सम्भवतीत्युत्तरमाह— उच्यते इति । पारमार्थिकजन्मायोगे कारण पूर्वनिदानं प्राति-भासिकजन्मसम्भवे कारणमाह— प्रकृतिमिति । प्रकृतिशब्दस्य स्वरूपविषयत्व प्रत्यादेशुमात्ममाययेत्युक्तम् । वस्तुतो जन्मा भावे कारणानुवादभाग विशृणोति— अजोऽपीत्यादिना । प्रातिभासिकजन्मसम्भवे कारणकथनपरमुत्तराथ विभजते— प्रकृतिमित्यादिना । प्रकृतिशब्दस्य स्वरूपशब्दपर्यायत्वं वार यति—मायामिति । तस्या स्वातन्त्र्य निराकृत्य भगवदधी नत्वमाह— ममेति । तस्याथाधिकरणद्वारेणानवच्छिन्नत्व सूचयति— वैष्णवीमिति । मायाशब्दस्यापि प्रज्ञानामसु

पाठात् विज्ञानशक्तिविषयत्वमाशङ्क्याह— त्रिगुणात्मिका-मिति । तस्या कार्यलिङ्गकमुमान सूचयति— यस्या इति । जगते मायावशवर्तित्वमेव स्पृश्यति— ययेति । यया लोके कथिजातो देहवानाकृत्य एव द्वमपि मायाभासित्य तथा स्ववशया सम्भवामि जन्मव्यवहाम् नुभवामि तेन मायाभयमीश्वरस्य जन्मेत्याह— ता प्रकृतिमि त्यादिना । 'सम्भवामि' इत्युक्तमेव विभजते— देहवानिति । अस्मदादेरिव तवापि परमार्थत्वाभिमानो ज मादिविषयो स्यादित्याशङ्क्य प्रागुक्तस्वरूपपरिज्ञानवत्त्वादीश्वरस्य मैत्र मित्याह न परमार्थत इति । आश्रितज्ञानवतो लोकस्य जन्मादिविषये परमार्थत्वाभिमान सम्भवतीत्याह— लोकाव दिति ॥ ६ ॥

३ रा. भा.— अवतारप्रकारं देहयाथात्म्यं जन्महेतुं चाह— अजत्वाव्ययत्वसर्वेश्वरत्वादि सर्वे पारमेश्वर प्रकारमजहदेव स्वां प्रकृतिमधिष्ठाय आत्ममायया सम्भवामि । प्रकृतिः स्वभावः, स्वमेव स्वभावमधिष्ठाय स्वेनैव रूपेण स्वेच्छया सम्भवामीत्यर्थः ।

१ अत्र प्रकृति— प्रकृष्टा कृति सृष्ट्यादिक्रिया यस्या सकाशात्सा भगवतो देवी मायैव विवाक्षता न साङ्ख्यसम्मतं सत्त्वस्वस्तमसा साम्यावस्था प्रकृति - (सा सू १।६१) इति लक्षिता प्रधानापरपर्याया । तस्या स्वतन्त्रत्वात् अत्र च 'स्वा' इति ईश्वरतन्त्र्यदर्शनात् । प्रधानकारणवादस्यावैदिकत्वेन ब्रह्ममीमांसाया निराकृतत्वाच्च । उक्तं ब्रह्मवैवर्ते—

'प्रकृष्टवाचकं प्रथं कृतिश्च सृष्टिवाचकं । सद्यै प्रकृष्टा या देवी प्रकृति सा प्रकीर्तिता ॥

शुभे प्रकृष्टे सत्त्वे च प्रशब्दो वर्तते भूतौ । मध्यमे कृष्टं रजसि तिशब्दस्तमसि सृष्ट ॥

त्रिगुणात्मस्वरूपा या सर्वैकसमन्विता । प्रधाना सृष्टिकरणे प्रकृतिस्तेन कथ्यते ।

प्रथमे वतते प्रथं कृति स्यात्सृष्टिवाचकं । सुधेराया च या देवी प्रकृति सा प्रकीर्तिता ॥

सा च ब्रह्मस्वरूपा स्या-माया नित्या सनातनी ।' इति । (म वै पु ख १) एतेनात्र कापिलसाङ्ख्यसंवादे वदन्त परास्ता वेदितव्या । धामनस्तु— प्रकृतिशब्देनाकृतिरुच्यते, तेन स्वप्रकृति स्वरूपमूर्तिरित्यभ्युपेत्याह—

निर्विकारमपि कर्तुर यथा साहृति स्फुरति भूषणात्मना ।

आस्थित प्रकृतिसङ्घितां तथा स्वाहृतिं जगति सम्भवाम्यहम् ॥ इत्यादि ।

अत्र— पररूपे ह्यदेहेऽसिन् मुशन्ति स्पृह्युद्वय । भक्तियुक्तं तैर्धर्म्यतो यत्र यत्र यथा यथा ॥

तथा धतेऽनेकं रूपं भक्तिन्तामपि स्वयम् । अतन्नेन एवेऽस्तदेहं स्याधिति परा ॥

चित्तेव महासत्तायामाशी परमेश्वरी । त्रिपुरा भासते यस्यामविभिन्न विभिन्नवत् ॥'

इत्यादि त्रिपुरारहस्यमनुसंधेयम् । [शा ख ७] बिलरस्तु नीलकण्ठीये इत्यम् ।

—अधिगीता ।

४ वे. ता. चं.—अथ प्रकारादिप्रभञ्जयोत्तरमन्तरश्लोक इत्याह—अद्यतारेति । अजाव्ययशब्दान्यां प्रकृतिपुष्पोरिव स्वरूपनो धर्मतश्च विकारा न सन्तीत्युच्यते ; अजाव्ययशब्दौ कर्मकृतजनमरणनिर्वाणपरौ वा ; तेन हेयप्रत्ययीकत्वमुक्तं भवति । 'मृतानामीश्वरोऽपि' इति कल्याणगुणाकारत्वाप्रच्युतिशक्यत्वयते । यद्वा अजस्रश्चेन्न स्वरूपतः शरीररूपा च जन्मयुक्ताचित्तेन्द्रज्ञान्यां व्यावर्तनम् । 'अव्ययशान्ना' इत्यात्मशब्दस्य स्वभावप्रत्यया ननोत्पद्यन्ताभावपरतया च कदाचिन्ज्ञानसङ्घोचादिमतो मुक्ताद्यावृत्तिः । ईश्वरशब्देन नित्यासङ्घुचित्वाज्ञानेनो नित्यमुक्तेश्चो व्यवच्छेदः । 'अव्ययशान्ना' इत्यत्रापि पूर्वोत्तरवत् 'अपि सन्' इत्यनुपसर्गायम् । अत्र च पूर्वोपेन तृतीयवर्तुधंपादान्यां च प्रभ्रनयस्य क्रमात्परिहाराः । आदिशब्देनेश्वरत्वोपलक्षितसर्वज्ञत्वसत्यसङ्घटनत्वावज्ञानसमस्तधामत्वादीनि गृह्यन्ते । सर्वमिति—न कस्यचिदपि स्वभावच्छेदास्य हानिरिति भावः । परमेश्वरसम्बन्धि पारमेश्वरं, परमेश्वरत्वप्रयुक्तमित्यर्थः । 'अपि सन्' इत्यस्य वर्तमाननिर्देशस्य तात्पर्यमाह—अजहृदेवेति । एतेन तदावतारस्य तासु तास्वव्याप्त्यु च पारमेश्वरस्वभावस्य एत एव स्वेच्छया तिरोगानमानमिति सूचितम् ; तथा चाहुः 'शुणेः पङ्क्तिस्त्वैतः प्रथमतरमुर्विस्त्व वमौ तत्रस्तिरस्त्वेषां त्रियुगुणैर्हि निर्मितः । व्यवस्था या चैषा ननु वरद साऽऽविष्टविवशात् भवान् सर्वत्रैव त्वगणितमहामातृलगुणः ॥ [वरदाज्ञस्ये १६] इति । अवतारेषु हि परमेश्वरत्वं व्यपदिश्यते । 'ईशानपि महायोगी' [म. भा. ५।६।१४]

'कृष्ण एव हि लोकानां' [म. भा. २।३।२३] 'व्यक्तमेव महायोगी परमात्मा' [वा. रा. ६।१।११] इत्यादिभिः । ननु प्रकृतिशब्देन 'प्रकृतिं स्वभाववदस्य विशुद्धामि' [१।८] इत्यादिविव त्रियुगा प्रकृतिरुच्यते, अवतारेष्वपि तद्विग्रहस्य त्रियुगोपादानत्वाभावात् । यथोक्तं 'न मृतसहस्रस्थानो देहोऽस्य परमात्मनः' [म. भा.] 'न तस्य प्रकृता पूर्वमूर्तिर्मासु मेदोऽस्त्विसम्भवा' [वा. पु. पु. ३।४।४० वा. पु. १।४।११] इति । अतोऽनावतारोपयुक्तान्या प्रकृतिरुच्यते इत्यभिप्रायेणाह—प्रकृतिः स्वभाव इति । 'प्रकृतिः पञ्चभूतेषु स्वभावे मूलकारणे' इति वैश्वट्ठकाः । विग्रहस्यापि 'नित्यालिङ्गा स्वभाववसिद्धिः' [र. भा.] इत्येकाग्रनभुलनसारिण निश्चायिकत्वासाधारणविशेषणत्वात् स्वभावशब्देनोपादानम् । गोवलीवर्तन्यायावात्र विग्रहास्यस्वभावविशेषणत्वात्, स्वभावपर्यायप्रकृतिशब्देनाप्युक्तिद्विधाभेदोऽपि 'स्वा' इति निर्देशो जीवसाधारणत्रियुगप्रकृतिव्यवच्छेदार्थ इत्यभिप्रायेणोक्त—स्यमेवेति । अन्तरधिकरणमात्मेऽप्येतेषुपाक्यात् 'स्वमेव स्वभावमास्थाय न संसारिणां स्वभावमिहाय' इति । प्रकृतिशब्दस्यात्र विग्रहपरत्वं 'अभिप्राय' इत्यनेन सूचितं त्वात्तन्त्र्यं च दर्शयति—स्वेनैव रूपेणेति । यद्वा 'स्वमेव स्वभाव' इत्याद्येकवाक्यं सङ्कलितार्थपरम्, तदधिगम्येत्तदन्तं पूर्वाधेस्यार्थः, 'स्वमेव रूपेण' इति तु तृतीयपादस्य 'स्वेच्छया' इति चतुर्थपादस्य । अस्यां योजनाया प्रकृतिशब्दोऽवतारोपादानसूतदिव्यविग्रहेमेवाह ।

३ रा. भा.—स्वस्वरूपं हि "आदित्यवर्णं तमसः परस्तात्" [यजुस्तं. ३।१।१८] "तयन्तमस्य रजसः पराके" [ऋक्सं. ५।६।२।५ सा. सं. १।७।२।४] "य एपोञ्जरादित्ये हिरण्मयः पुरुषः" [छां. उ. १।६।६] "तस्मिन्नयं पुरुषो मनोमय अमृतो हिरण्मयः ?" [शी. उ. ६।१] "सर्वे निमेपा जज्ञिरे विद्युतः पुष्पादधि" [तै. ना. ६।१।८] 'भारूपः सत्त्वसङ्कल्प आकाशात्मा सर्वकर्मा सर्वकामः सर्वगन्धः सर्वरसः' [छां. उ. ३।१।४] 'माहारजनं वासः' [वृ. ह. उ. छ. २।३।६] इत्यादिश्रुतिसिद्धम् । आत्ममायया-आत्मीयया मायया 'माया वयुनं ज्ञानम्' [वे. नि. घ. घ. २२] इति ज्ञानपर्यायोऽत्र मायाशब्दः । तथाचाभियुक्तप्रयोगः 'मायया सततं येचि प्राणिनां च शुभाशुभम्' इति । आत्मीयेन ज्ञानेन—आत्मसङ्कल्पेनेत्यर्थः ।

'हिरण्मयः' इति च एक एव वर्णः प्रतिबोधिमैदाधीनप्रातिङ्ग्यात्तुल्यत्वान्यां मुखभेदेन निर्दिश्यते । यथाहुर्निजाभाषायां 'हिरण्मय इति त्वसामान्यायान्त्रुल्लव' इति । यद्वा, हिरण्यविकारात्स्ववच्छेदायै मितिऽमात्मम् । तत्र 'मयूरकण्ठच्छविः सुहृत्स्य' इति शिल्पशास्त्रशास्त्रात्तत्त्वामन्वसिद्धिः । अथवा स्वेच्छया तत्र तत्र रूपेर्देऽपि न दोषः, मुगादिभेद पर्यायतः सितरक्षादिविकथितवायुदेवादिभ्युदरूपभेदश्च । तस्यैव इत्यन्तर्वर्तिभ्ये धृतिमुदाहरति—तस्मिन्निति । मनोमय इति विद्युदेन मनसा प्रयुः प्राय इत्यर्थः । आत्म्यां धृतिव्यापुसामनस्यानविद्येपसिद्धिर्निश्चिता । कारणावच्छेदोऽपि तस्य सद्भाव दर्शयति—सत्ये इति । विद्युत इति च विद्युर्ना-

४ वे. ता. चं.—अथतारविप्रहोदानमृत्प्रकृतेर्बहुमुपतिष्ठन्तामाह—स्वस्वरूपमिति । 'स्वरूपं मनोऽजस्रम्' इति प्रयोगात् स्वरूपशब्दोऽत्र विग्रहरः । "आदित्यवर्णं तमसः परस्तात्" इत्यनेनाप्राशस्त्यं, स्वासाधारणनिरादिगयदीसिपुषुत्वं च सिद्धम् । तत्रप्रकृते च देशविशेषवर्तिनित्यसुरिच्छेदत्वलक्षणीपतिव्यतिरिक्तमपि भाष्यम् । 'सदन्तम्' इत्यत्र रजस्रशब्दो मूलप्रकृतिविषयः, न तु लोकाविषयः 'तमसः परस्तात्' इत्यनेन तुल्यायत्त्वात् । त्रयोयुगकत्वाच्च रजस्रशब्देनोपादानम् । व्यामस्य देशनिर्भेदे 'सदन्तम्' इति निराशयवचनादिप्रकृतवच मिदम् । एवं परमेश्वरमित्यवित्यविग्रहसद्भावः धृतिश्चेन्न दृष्टिः । तस्यैव विग्रहस्यावच्छेदात् दृष्टयति—य एव इति । 'आदित्यवर्णं'

'हिरण्मयः' इति च एक एव वर्णः प्रतिबोधिमैदाधीनप्रातिङ्ग्यात्तुल्यत्वान्यां मुखभेदेन निर्दिश्यते । यथाहुर्निजाभाषायां 'हिरण्मय इति त्वसामान्यायान्त्रुल्लव' इति । यद्वा, हिरण्यविकारात्स्ववच्छेदायै मितिऽमात्मम् । तत्र 'मयूरकण्ठच्छविः सुहृत्स्य' इति शिल्पशास्त्रशास्त्रात्तत्त्वामन्वसिद्धिः । अथवा स्वेच्छया तत्र तत्र रूपेर्देऽपि न दोषः, मुगादिभेद पर्यायतः सितरक्षादिविकथितवायुदेवादिभ्युदरूपभेदश्च । तस्यैव इत्यन्तर्वर्तिभ्ये धृतिमुदाहरति—तस्मिन्निति । मनोमय इति विद्युदेन मनसा प्रयुः प्राय इत्यर्थः । आत्म्यां धृतिव्यापुसामनस्यानविद्येपसिद्धिर्निश्चिता । कारणावच्छेदोऽपि तस्य सद्भाव दर्शयति—सत्ये इति । विद्युत इति च विद्युर्ना-

दित्यन्यत्र व्याख्यातम् । “शान्त उपासीत” [छा. उ. ३।१।४।१] इति पूर्वोक्तमुपासनं ‘स क्रतुं कुर्वति’ इत्यन्यत्र तच्छेदनया विधीयमानेषु पारमार्थिकेषु गुणेषु विप्रकृत्य सदागते दर्शयति—भारूप इति । भास्वरूप इत्यर्थः । “माहात्म्यं वाचः” इत्येषा श्रुतिः शारीरके व्याख्याता—“तस्य ह वा एतस्य पुत्रस्य रूपं यथा माहात्म्यं वाचः” [बृ. उ. ३।३।६] इत्यादिनाऽऽकारविशेष चाभिधाय, इति । सर्वाणु चाशु श्रुतियु विद्वान्मन्थान-विशिष्टवर्णविशेषपुत्रसन्नादादिभिः पूर्वोपासतुषुपसूकरास्यैकाशंत्व सिद्धम् । पशुसमासे स्वस्वामित्वलक्षणः सम्बन्धोऽत्र विनक्षित इत्याह—आत्मीययेति । ‘माया वयुनं ज्ञानम्’ इति नियमदानम् । स्वेच्छान्तरणप्रकरणे स एवार्थ उचित

इति भावः । निष्पत्तिद्वयं तन्मूलभूताभियुक्तप्रयोगेण दृश्यति— तथा चेति । ‘मायया वेत्ति’ इति निर्देशादिमाया निष्पत्तिदं ज्ञानमेव, परप्रसिद्धमायायास्त्वर्थाप्रकाशकत्वाभावादिति भावः । एतेन प्रकृतिसदस्यात्र त्रिगुणान्तरप्रकृतिविपर्ययं मायाशब्दस्य मिथ्याधिपरत्वं च शाङ्कोरकं प्रयुक्तम् । ‘आत्ममायाया’ इत्यस्य न परमाणुतो लोकादिति व्यवच्छेदवायुक्तः; अन्येषामपि जन्मनस्तन्मते मिथ्यात्वाविशेषात् । फलितं वक्तुमाह—आत्मीयेन ज्ञानेनेति । ज्ञानमात्रस्य कथमन्तराहेतुत्वम् ? तथा सति सर्वदावन्तरप्रकृतिदित्यत्र—आत्मसङ्कल्पेनेत्यर्थ इति ।

३ रा. भा.— अतोऽपहृतपाप्मत्वादिसमस्तकल्याणगुणात्मकत्वं सर्वमैशं स्वभावमजहत् स्वमेव रूपं देवमनुष्यादिसजातीयसंस्थानं कुर्वन्नात्मसङ्कल्पेन देवादिरूपः सम्भवापि तदिदमाह “अजायमानो बहुधा विजायते” [यजुस्तं. ३।१।१९] इति श्रुतिः । इतरपुरुषसाधारणं जन्माकुर्वन् देवादिरूपेण स्वसङ्कल्पेनोक्तप्रक्रियया जायत इत्यर्थः “वहूनि मे व्यतीतानि जन्मानि तव चार्जुन ! । तान्यहं वेद सर्वाणि ” [४।५] ‘तदात्मानं सृजाम्यहं’ [४।७] ‘जन्म कर्म च मे दिव्यमेवं यो वेत्ति तत्त्वतः’ [४।७] इति पूर्वोपासितोपाह्वयः ॥ ६ ॥

४ वे. ता. चं.— श्लोकस्य पिण्डितार्थं विशदयति—अत इति । अपहृतपाप्मत्वाद्दीत्यनेन दहरविद्यासुवालोपनिषत्प्रसिद्धिनिर्गोप्यमन्त्रलुगुणाकर्तृप्रतिपादकाना वाक्याना स्मारणम् । समस्तकल्याणगुणात्मकत्वमित्यादिना ‘समस्तकल्याणगुणान्मकोऽप्री स्वशक्तिशालाद्भूतभूतसर्ग’ इच्छादृष्टतामिमतोर्द्वेहः संसाधिताशेषजगदितोऽप्री’ [वि. पु. ६।५।८४] इत्यादि स्मारितम् । ईश्वरस्वभाव सर्वाऽनुभयलिङ्गत्वेन सद्गुणत इत्यभिप्रायेणोक्त सर्वमैशं स्वमावमिति । स्वमेव रूपमित्यादिना ‘समस्तकारिण्युपाणि तत्करोति जनेश्वर । देवतिर्यग्नान्यादिचेष्टारणित स्वलीला’ [वि. पु. ६।५।७०] इत्यादि भगवत्पराशरवचनं स्मारितम् । अजत्वश्रुत्या स्मृतिरिय वाच्येतेत्यत्र— तदिदमाहेति । अजायमानत्वजायमानत्वोक्त्या व्याहृतत्वादन्यपरैर्यं श्रुतिरित्यत्र—इत्येतेति । ‘अजायमानः’ इति सामान्यनिधेयो ‘बहुधा विजायते’ इति विशेषविधान-

सन्निधानात्सङ्कचितविषयः । अतो विरोधे शान्ते तात्पर्यमन्तरं न कल्प्यम् । न चेदं “ बहु स्यात् ” [छा. उ. ६।२।३ त. आ. ६।२] इतिवज्जगदुपेण बहुभवनम्, “ तस्य धीराः परिजानन्ति योनिम् ” इत्यनन्तरावश्यक्यमुसृष्टमात्मन्तोषकारकावतारस्यज्ञानस्यैव वक्तुमुचितत्वात्, अस्य च तदैकाध्यायिति भावः । सत्यमिथ्यात्वान्यां विरोधपरिहारशङ्का—प्रतिशेधो—‘प्रकृतिस्वामधिष्ठाय’ इत्यस्य विप्रहरणत्वे मायाशब्दस्य ज्ञानपरत्वे च हेतुन्तरमाह बहुनीति । ‘वेदः, स्यामि दिव्यम्’ इति शब्दैर्जन्मनो युधिपूर्वत्वेच्छामात्रकृतत्वविपर्ययः दीनि प्रतीयन्ते । मायादिशब्दस्याविद्याधिपरत्वं तु तदखिलं विरुध्यते । नञ्जन्मशब्दो जन्मप्रतिभासवन्नी ; न च प्रथमस्तपर्यायो व्यतीतशब्दो बाधपरः ; न च मायागुहीतत्वं सर्ववेदित्वम् ; नापि मिथ्याश्रुते गृहितशब्दः ; न च त्रिगुणप्रसृतस्य दिव्यत्वमिति भावः ॥ ६ ॥

५ आ. मा. भा.— न तर्ह्यनादिर्मवानित्यत आह—अजोऽपीति । अव्यय आत्मा देहोऽपीत्यव्ययात्मा । ‘अनन्तं विश्वतोमुखम्’ [१।१।११] इति रूपविशेषणमुत्तरत्र ‘एतज्ज्ञानावताराणां निधानं बीजमव्ययम्’ [भाग. १।३।५] इति च ‘अयुहे’ [भाग. १।३।१] इति तु व्यक्तिः । युक्तयस्तुक्ताः [मा. भा. २।२४ पृ १३९] आत्माऽनादित्वं तु सर्वसमम् । कथमनादिनित्यस्य जनिः ? प्रकृति स्वामधिष्ठाय प्रकृत्या जातेषु वसुदेवादियु तथैव तेषां जात इव प्रतीये इत्यर्थः । न तु स्वतन्त्रामधिष्ठायेत्याह—स्वामिति । ‘द्रव्यं कर्म च’ [भाग. २।१०।१४२] इति युक्तम् । सा हि तत्रोक्ता ।

अ. प्र. दी—मन्त्रस्य परिहरत्वात् ‘अजोऽपि’ इति किमर्थं ? इत्यत आह—न तर्ह्येति । यदि जन्मानि व्यतीतानि तर्ह्येत्यर्थः । अनादिदेहोऽपि उपलब्धो भवेत् । मरणरहित सर्वभू-

ताना ईश्वरधेत्यपि द्रष्टव्यम् । तथा चोक्तविरोध इति भावः । ननु देहतोऽप्यनादिनादराशेषेऽजन्तादिमान कथमुच्यते ? इत्यतो ‘अव्ययतामा’ इत्येवमनादेहोऽप्यविनाशमात्रे । तत्राहवर्था

'अजोऽपि' इत्येतदपि तस्यैव व्याख्येयमिति भावेनाह— अन्वय इति । अपिपदात्परं अल्पेत्वाभ्याहायम् । स्यादिवं व्याख्यानं यदि भावद्विप्रदृश्याव्यव्ययत्वं गीताचार्याभिमते स्यात् ; तदेव कुतः ? इत्यत आह— अनन्तमिति । इति च रूपविशेषणमिति वर्तते । एवं तर्हि कथं तत्रैव 'जगृह पौर्यं रूपं' [माय. १।३।९] इति प्रहणमुच्यते ? गृहीतस्थ च त्यागो नियत एवेत्यत आह— जगृह इति । 'व्यक्तिः' इत्युच्यत इति शेषः । कुत एवं कल्प्यते ? इत्यत आह— युक्त्य इति । युक्त्यत एगिरिति युक्त्यः प्रमाणानि असम्भावनापरिहारार्था अचिन्त्यशक्तित्वाद्या युक्तयो वा । उक्ता द्वितीये । अन्तु भगवद्विप्रदृश्याव्यव्ययत्वम्, अत्र तु स्वरूपसर्वव्यव्यत इति किं न स्यात् ? इत्यत आह— आत्मेति । आत्मनः स्वरूपस्य देहस्याव्यव्ययत्वेनापदानेनाजत्वमपि साहचर्यात्सर्वैवेति योऽभिप्रायस्तं प्रकटयितुमव्यव्ययत्वमुपक्रम्यानादित्वमित्युक्तम् । सर्वसमं जीवानामप्यस्ति अतस्तद्विषयो नाशेषः परिहारो वा सम्भवतीति भावः । आत्मधर्मो-

ऽप्यन्यथा व्यर्थः । असत्पक्षे स्वरूपदेहयोस्मादानार्थः । अत एव 'देहोऽपि' [भाग. १।१।३।१७] इत्युक्तम् । एवं तर्हि 'प्रकृतिं स्वामधिष्ठाय' इति कथमुक्तं ? इत्यतस्तदन्यथा व्याख्यातुमाह— कथमिति । स्वरूपतो देहतथानादिनित्यस्य 'सम्भवाभि' इति जनि. कथमुच्यते ? व्याहृतत्वादित्यत आहिति शेषः । 'अधिष्ठाय' इत्यतः परमितिशब्दश्च । कथमनेन परिहारः ? इत्यतो व्याचष्टे— प्रकृत्येति । वयुदेवादिषु प्रादुर्भूतत्वादिति शेषः । अनेन जन्मभ्रान्तैर्निमित्तमुक्तम् । यथोक्तं श्रीयुग्मसज्ञादित्यादि । भ्रान्तेरुपादानमाह— तथैवेति तमोहृषया, यदि मातापितृसम्बन्धोऽज्ञोऽज्ञतस्तर्हि तन्निमित्तं दुःखादिकमपि प्रयन्त इत्याशाङ्कानिरासाय 'स्वा' इतिपदं व्याख्यायति— न त्विति । प्रकृतेर्भगवदधीनत्वं कुतः ? इत्यत आह— द्रव्यमिति । अत्र धात्र्ये प्रकृतिर्न धूपत इत्यत आह— सा हीति । इत्यपदेनेति शेषः ।

५ आ. मा. भा.— ततः सर्वसृष्टेः । आत्ममायया आत्मज्ञानेन प्रकृतेः पृथगभिधानात् 'केतुः केतुश्चित्थितश्चितं मतिः क्रतुर्मनीषा माया' इति ह्यभिधानम् । सृष्टिकारणया तेषां शरीरादि सृष्ट्या विमोहिकया । अज्ञात एव ज्ञात इव प्रतीये वा । उक्तं च— 'पहदादेश्च माता या श्रीभूमिरिति कल्पिता । विमोहिका च दुर्गाख्या तामिर्विष्णुरजोऽपि हि ॥ जातवत्पथते ह्यात्मचिद्ब्रह्मामूढचेतसाप्' इति । ईश्वर ईशोभ्योऽपि वरः । तत्रोक्तम्— 'ईशोभ्यो ब्रह्मसृष्ट्रीशेषादिभ्यो यतो भवान् । वरोऽत ईश्वराख्या ते मुख्या नान्यस्य कस्यचित्' इति ब्रह्मवैवर्ते । 'समर्थ ईश इत्युक्तस्तद्वत्त्वाच्चमीश्वरः' इति च ॥ ६ ॥

६ अ. प्र. टी.— तस्याप्रकृतिवाचित्वं कुतः ? इत्यत आह— तत इति । सर्वसृष्टिकारणानि ह्यत्र निर्दिश्यन्ते । तत्र प्रकृतेरेव सम्भवति । न पृथिव्यादेरित्यर्थः । आत्ममाययाऽऽत्मविद्येति प्रतीतिनिरासायाह— आत्मेति । कुतो हेतोरेव जीवविलक्षणं ते जन्म ? इत्याशाङ्कानिरासायनेतत् । अन्यथाप्रतीतिरप्यनेन परिहृता, सर्वस्यावियोगात् । प्रकृतिरत्र माया किं न स्यात् ? इत्यत आह— प्रकृतेरिति । मायाशब्दस्य ज्ञानवाचित्वं कुत ? इत्यत आह— केतुरिति । इति प्रमायाः नामधेयानीति वाक्यशेषात् । प्राक् 'प्रकृतिं स्वामधिष्ठाय' इत्यनेनैव भ्रमनिमित्तत्वमुपादानत्व च प्रकृतेरकमिति मायाशब्दो न प्रकृतिवाची, पुनरकप्रसङ्गादित्युक्तम् ; इदानीं तस्य निमित्तमात्रपरत्वे माया-

शब्दस्य प्रकृत्यर्थतायामपि न दोषः ; उपादानप्रतिपादनार्थत्वादिति भावेनाह— सृष्टीति ; प्रकृत्येति शेषः । तेषां वयुदेवादीनां सृष्ट्या तत्र प्रादुर्भूतः विमोहिक्रिया मायाव्यया । अज्ञातसम्भविमाह— उक्तं चेति । आत्मचिद्ब्रह्माज्ञात एव । नन्वीश-नवीलानामपि ब्रह्मादीनामुत्पत्तिमरणदर्शनेन विरोधाभावादीश्वरोऽपि 'सम्भवाभि' इति कथमुच्यते ? 'श्लेषमासपिनासो वरः' [अथा. ३।२।१७७] इत्येतद्विहायान्यथा व्याचष्टे— ईश्वर इति । कुत एतदित्यत आह— ईशोभ्य इति । एतदात्मवत्त्वादेव समावाकारलोपावब्रुमन्तव्यौ । अज्ञत्वादे सम्भवेन शब्दो व्याधात, अस्य तु व्याप्येति ज्ञापनाय क्रममुद्भव व्याख्यातम् ॥ ६ ॥

७ ह. पै. भा.— कथं तर्हि तव नित्येश्वरस्य धर्माधर्माभावे जन्म ? इत्यर्जुनस्य प्रश्ने सति भगवानाह— अजोऽपि जन्मरहितोऽपि सन्नव्यपात्पाऽनुपक्षीणज्ञानशक्तिस्वभावो भूतानामा-ब्रह्मस्तन्म्यपर्यन्तानामीश्वर ईशानशीलोऽपि प्रकृतिं मम वैष्णवीं मायां त्रिगुणात्मिकां— यस्या वशे सर्वं जगद्भवते, यया मोहितं स्वमात्मानं वासुदेवं मां न जानाति तां— प्रकृतिं स्नामधिष्ठाय स्वकृत्य सम्भवामि देहवानिद्य जात इव भवामि ; आत्ममाययाऽऽत्मनो मायया, न परमार्थतो लोकावत् ॥६॥

८ चं प्र. गि.— ननु परमेश्वरस्यैव तव जन्मागत्युपलक्षित-स्युक्तम् ; तत्राह— अज इति । अज्ञमायया सम्भवामीति प्रथममन्वयः । तथा च मायिकमेव मम जन्म, न तु परमार्थत-

इत्यतो वास्तवजन्मनाशरदिवाशेषात्तत्राह प्रकृतम् इत्याह— अजोऽपीति । अजोऽपि जन्मरहितोऽपि सन्न अन्यथा मा नास्तत्त्वात्तद्विदोऽपि सन्न भूतानां ब्रह्मादिस्त्वानानामा-

भरोऽपि सन् सम्भवामि । तथा च श्रुति — “अज्ञायमानो बहुधा विजायते” [यजुस्स ३१।१६ वै आ ३।१३।३] इति । ननु वास्तव्यमनाशराहित्य जीवस्याप्यस्ति, कस्त्वा तिस्रो यत्न त्वमीश्वर ? इत्यादाहानिरासाय समित्युपसर्ग । सम्पद्यप्रच्युतपानत्रलैश्यादिशक्त्यैव भवामीत्यर्थ । न क्वचल पानत्रलादिप्रयुक्त एव मम नीवादातिसाध, किन्तु जन्मतोऽपीत्याह— प्रकृतिं स्वामधिष्ठायति । प्रकृतिविशुद्धात्मिका माया, ‘द्वैवी ह्यपा गुणमयी मम माया दुःख्या [७।१४] इति कथ्यमाणान्, “माया तु प्रकृतिं विधात् [३ उ ४।१०] इति श्रुतेश्च । ता प्रकृतिमधिष्ठाय वशीकृत्य सम्भवामि । वशीकार हेतुगर्भं ‘स्वा’ इति विशेषणम् । स्वकीयाम्, स्वार्थानामिति यावत् । प्रकृत्यधीनस्य हि जीवस्य कर्म पारवश्यानान्दुगुणमव जन्म भवति, “रमणीयचरणाम रमणीया यानिमाप (येरन्) दन्त कपूयचरणाम् । कपूया योनिम् [छा उ ५।१०।१०] इति श्रुतम् । प्रकृतिनियन्तुस्तु परमेश्वरस्य न कमायत जन्म, किन्तु स्वच्छायत्तमिति भावः । अत्र च मायया सम्भवामिति भगवत्वैव कर्त्तरण देहप्रहणरूपस्य जन्मनो मायानिमित्तत्वोत्तेमायामयमेव भगवन् गरीरमिति भगवत्पादैव्यवस्थापितम्, यदाहुर्गातामा

प्यारम्भे [पृष्ठे ३]— ‘स च भगवान् ज्ञानैश्वर्यशक्तिबलवीर्यैतैर्नामि सदा सम्पत्तद्विगुणामिका वैष्णवीं स्वा माया प्रकृतिं वशीकृत्याजोऽप्ययो भूतानामीश्वरो नियन्तुदुःखदुःख स्वभावोऽपि सन्भवमायया दहवानिय नात इव च लोकात् प्रह इवैवेत्यते इति । ब्रह्ममासाभावायेऽप्युक्तम् ‘स्यात् रमेश्वरस्यापीच्छान्तान्मायामय रूप साधकानुग्रहाधैम् इति । न च सम्भवाम्यात्ममायया’ इत्यत्र ‘मायादा द सङ्ख्यार्थ’ इति रामानुजाक ‘इच्छावाची’ इति माध्वोक्त वा युक्तम्, त्रिगुणात्मकप्रकृतात्तव मायादान्दस्य श्रुतिस्त्वयो प्रसिद्धत्वात् । प्रसिद्धार्थे सम्भवयप्रसिद्धार्थस्वीकृतायात्तात्, अजाऽपि सन्मायया सम्भवामीत्यजवतिरुक्त्यन्मापादात्तव प्रयुक्तेन मायापदेन प्रसिद्धमायारूपार्थानुक्तो तद्विरोधपरिहासालभावात् ‘माया ह्यपा मया सृष्टा यन्मा पश्यसि नारद । सर्वभूतगुणैर्युक्तं न च मा द्रष्टु (नेत्र त्व ज्ञातु) मर्हसि [म भा १।२।३१४४, ४५] इति मोक्षधर्मवचनपरिपोषणाय चनयात्तरीत्यास्य व्याख्यात यवाच, निराकारप्रज्ञतत्त्वव्यवस्थापनेन तद्विग्रहमायिन वस्याद्वैतवज्रपञ्जरे प्रप्रज्ञितत्वात्पेयल बहुता ॥ ६ ॥

९ व० त० दी०—नन्वनादेरविनाशिनस्त्वव जीववत्कथ जन्मोक्त इत्यत आह— अजोऽपीति । सत्यमेव तथाप्यजोऽपि सन्नव्ययात्माऽपि सन् कर्मपारतन्त्र्यरहितोऽपि सन् रमायया सम्भवामि । स्वतन्त्रमायानिबन्धन मम जन्मेति । मायाशब्द कश्चिच्छास्त्रे हरिसामर्थ्यवाचक । ‘काप्यविद्या मृपावाचिकृपाकपञ्चित्वाक् ।’ इति निरूपणात्प्राप्तमना भक्तानामुपरि कृपायाऽऽत्मनो वा कृपायाऽऽविर्भवामि । ‘मया सह वर्तमानमाया’ इति तृतीयस्वरूपगुणो धिनीव्याख्यातया वाऽप्रच्युतज्ञानत्रलैश्वर्यादिशक्त्यैव सर्वभवनसामर्थ्यरूपमायया सम्भवामि । विजातीयनिवारणायात्तपद्म् । मायात्वोक्ति ‘शक्तिर्मे मोहिनी त्वत् ’ एवेति वयमबोचाम । ननु तथापि स्वरूपेपरीत्य जन्मभावेन जीवस्यैव तवायातमित्याशङ्क्याह— प्रकृतिमिति । प्रकृतिं स्वामसाधारणस्वरूप स्वभाव वा सच्चिदानन्दमात्र नित्यसिद्धज्ञानक्रियाशक्त्याश्रय पङ्कणाश्रयमधिष्ठाय अपरित्यज्य सतेव प्रादुर्भवामि, न तु जीववत्स्वरूपादि प्रच्युत । जीवस्तु च्युचरणानन्तर मायया पराभिध्यानात्तिरोहितानन्दपङ्कगुण ससरतीति जन्ममरणपर्यावर्तमनुभवति, अहं तु न तथा जन्मादिमान्, अज वश्रुतेरव्ययत्वाच्च । एतेनैव पङ्कमाविकारा निराकृता । यद्यपि जीवात्मनि न विकारा पन्, किन्तु प्रकृतिपरिणामभूत देह एव तथापि ‘आविर्भावतिरोभावजनननाशप्रकल्पवत्’ शरीर जगज्जीवात्मनि प्रत्याययति विकारान् ससृतिं च करोति प्राकृतत्वात् । अत्र गवोक्त सूत्रकारण— ‘पराभिध्यानात्तु तिरोहितं ततो ह्यस्य बन्धनपर्ययो’ [प्र सू ३।२।५] इति । अत्र भाष्यकार— ‘अस्य जीवस्यैश्वर्यादि तिरोहितं, तत्र हतु पराभिध्यानात्, परस्य भगवतोऽभिध्यात स्वस्थितस्य च सर्वतो भोगेच्छा, तस्मादीश्वरच्छया जीवस्य व्युचरितस्य भगवद्गर्भतिरोभाव । ऐश्वर्यतिरोभावादीनस्य परावीनस्य च । वीर्यतिरोभावात् सर्वदुःखसहनम् । यशस्तिरोभावात् सर्वहीनत्वम् । श्रीतिरोभावाजन्मादिसर्वापद्रियत्वम् । ज्ञानतिरोभावादिहादिष्वहमुक्ति । सर्वाधिपरीतज्ञान च अपरमारसहितस्यैव । वैराग्यतिरोभावादिष्यासत्ति । बन्धश्चतुर्णां कार्यो विपर्ययो द्वयोस्तिरोभावादेव । नान्यथा, हि युक्तोऽयमेव । एकस्थैकाशत्रकटपेऽपि तथाभावात्, आनदाशस्तु पूर्वमेव तिरोहितं, येन जीवभाव अत्र एव क्षामय, अक्षामरूपत्वादान्दस्य । निराश च सुत्रा तिरोभावकर्त्री भगवच्छक्ति । अतोऽस्मिन् प्रसंगे जीवस्य भर्मतिरोभाव उक्त । अन्यथा अगतत एश्वर्यादिच्छा निर्विषया स्यात् । तस्मात्तीव्ररूपपर्यालोचनान्न किञ्चिदाशङ्कनीयम्’ इति । जीवस्य ददिनो जन्मनाशाकुर्वी प्रज्ञानो भगवन् आविर्भावतिरोभावाविश्वरूपे नैव विद्यापरिणित्तत्रातौ प्राकृत्यमिति सम्भव उक्त । अना योऽस्मिद् दृश्यमात् पुन्योत्तमोऽनतागी स एव यत्

प्रादुर्भवामि स्वत इत्युक्तं, तथा चाजोऽपि जन्मवान्, वालोऽपि किशोरः, एकोऽप्यनेक इत्यादि विरुद्धधर्मा अथत्वात्प्राणुपपत्तिः । विशेषस्तु भाष्यादेरवगन्तव्यः ॥ ६ ॥

१० पु. अ. त.— ज्ञानार्थमेवाह—अजोऽपीति । अन्तरङ्गया अजीवरूपेण अन्यात्मा लीलायोग्यदेहेन अहं भूतानामव्ययात्माऽपि सन् विनाशरहितत्वस्वरूप सत्यपि सम्भवामि । अत्रायं भावः— यत्र धर्मरक्षणार्थमादिर्भवामि ईश्वरोऽपि सन् सर्वकरणसमर्थोऽपि सन् एवा प्रकृति त्रिगुणात्मिकां विधाय अजगीवरूपेण सम्भवामि आत्ममायया तत्सामाविर्जायितुं कर्मयोगादिजीवितुं लीलाधर्मकटीकृतस्वरूपेण स्तात्मकमपिमेव कथयामि ॥ ६ ॥

११ नी० भा० दी०— किं तर्हि योगिना सर्वज्ञत्वप्रसिद्धेस्त्वं जातिस्मरो जीरोऽसि ? इत्याशङ्क्याह— अज इति । देहान्निष्कृष्टस्याजत्वाव्ययत्वे 'न त्वेवाहं जानु नास' [२।१२] इत्यत्र साधिते, इह तु देहविशिष्टस्यैव ते उच्यते ईश्वरोऽसि इत्यनेन । देहान्निष्कृष्टस्यास्मादेरीश्वरत्व 'तत्त्वमसि' [छा.उ. ६।८।७] "अहं प्रज्ञास्मि" [वृ उ १।४।१०] इत्यादिश्रुतिप्रसिद्धमतो देहविशिष्टस्यैवाजत्वमित्येव दृढीक्रियेते, अन्यायाऽनीश्वरत्वप्रसङ्गात् । न ह्यादित्यान्तर्यामिणः परमेश्वरस्य हिरण्यगर्भश्रुत्वादिविशिष्टो देहो जन्मव्ययवानिति वक्तुं शक्यं, अकर्मजत्वात्, कर्मफलस्य हि पराकाष्ठा हिरण्यगर्भशरीरप्राप्तिः । न च "पुरुषो ह वै नारायणोऽकामयत अत्यतिष्ठेयं सर्वाणि भूतानि अहमेवेदं सर्वं स्यामिति स पतं पुरुषमेवं पञ्चरात्रं यज्ञन्तुमपश्यन्" इत्यादिना शतपथे नारायणाख्यस्य परमात्मनः "सहस्रशीर्षां पुरथ सहस्राक्षं सहस्रपात् । स भूमिं विश्वतो वृत्त्वाऽत्यतिष्ठद्-शाङ्खुलम्" [ऋक्सं ८।४।१७।१] इति "पानोऽस्य सर्वा भूतानि त्रिपादस्थासुतं दिवि" [छा उ २।१२।६] इति च पुरुषसूक्तप्रतिपाद्यस्य सर्वाणि भूतान्यतिक्रम्य स्थितस्येश्वरस्यापि शरीरं पञ्चरात्रात्पञ्चकर्मविशेषफलमिति श्रूयते इति वाच्यम्, तत्र नारायणशब्देन हिरण्यगर्भस्यैव विवक्षितत्वात् । न हि परमेश्वरस्य पूर्णकामस्य सर्वानतिक्रम्य स्थितस्य पुनः 'अन्यतिष्ठेयं सर्वाणि भूतानि' इति कामना भवति ।

ननु परमेश्वरोऽपि कामना दृष्टा "सोऽकामयत बहु स्या प्रजायेयेति" [छा. उ. ६।२।३] इति चेत् ऋषानीय-प्रज्ञो देवाना प्रिय, यतः "आप्तकामस्य का स्पृहा" [गौ पा. का. १।९] इति श्रुति, 'लोकवत्तु लीलोकै-वल्यम्' [ब्र सू २।१।३३] इति न्यायाच्च निस्स्पृहस्य लील्यैव प्रज्ञाण्डकोटीः सृजतो भगवतो राजगोपालस्य कर्मक्रिद्धेण कर्मणा सार्वार्थ्यं प्रार्थयता साम्यमापादयति । तस्मान्न कर्मफल भगवतः शरीरं, अत एव न भौतिकं, विराट्सूत्रात्मातिरिक्तस्य भौतिकस्याभावात् । तस्माच्च 'अजोऽपि सन्' इति । ननु तर्हि भगव-च्छरीरस्य किमुपादानं ? अविद्या इति चेत्, न, परमेश्वर तदभावात् । जीवाविद्या चेत्, न, शुक्तिरजतादेरिव तुल्य-त्वात् । चिन्मात्रं चेत्, न, चिह्नं. साकाररसायोगात् तस्यात्वे वा तस्यातीन्द्रियत्वात्पत्तिः । तस्मात्किमस्मन्ने भगवद्देहो देवकीगर्भप्रवेशजनननाल्यकौमारवौगण्डयौवनादिप्रतीतिविषयः ? इति चेत्, दणु-प्रकृति स्वामधिष्ठाय सम्भवान्यात्ममायया' इति । अयमर्थः— जीवात्मानो हि अनात्मभूता प्रकृति तेजोनात्मिका पञ्चभूतात्मिका वा अधिष्ठाय सम्भवन्ति जन्मादीर्हन्तन्ते, अहं तु सा प्रत्यगनन्या प्रकृति प्रत्यस्चैतन्यमेवेत्यर्थः । तदेवाधि-ष्ठाय, न तूपादानान्तर आत्ममायया स्वीयमायया सम्भवामि, यया कश्चिन्मायावी स्वयं स्वस्थानादप्रच्युत-स्वभावोऽप्यहस्यो भूत्वा स्थूलसूक्ष्मभूतान्यनुपादायैव फेवलया मायया द्वितीयं मायाविन स्वसदृशमेव सूत्रमार्गेण गानमारोहन्तं सृजति, एवमहं कूटस्थचिन्मात्रोऽप्राह स्वमायया चिन्मयमात्मनः शरीरं सृजामि, तस्य बाल्या-द्यवस्थाश्च सूत्ररोहणवद्दर्शयामि, एतावास्तु विशेषः— लौकिकमायावी नायानुपसहरन् द्वितीय मायाविनमप्यु-सहरति । अहं तु तामनुपसहरन् स्वविपद्मपि नोपसहरामीति ।

एव हि सति हिरण्यगर्भश्रुत्वादिप्रक्षणविप्रह्योगिनश्चैतन्यस्य "अन्तस्तद्धर्मोपदेशात्" [ब्र सू १।१।२०] इत्यादिन्यायसिद्ध विषयानुपादानत्वलक्षणं सर्वेश्वरत्व युज्यते, नान्यथेति, तस्मात्सिद्धं परमेश्वरस्य मायामय शरीरं नित्यमित्येकेनैव देहेन विष्वन्तमुपदिश्य त्वामप्युपदिशामीति । अन्यथापि 'नित्यैव सा जगन्मूर्तिः' [मा पु ७।८।६ स श १।६५] इति साधारण प्रतिज्ञायते । अन्यथापि 'नित्यैव सा जगन्मूर्तिः' [मा पु ७।८।६ स श १।६५] इति साधारण प्रतिज्ञायते । 'देवानां कार्यसिद्धयर्थमाविर्भवति सा यदा । त्वप्रेतेति तदा लोके सा नित्याप्यभिधीयते' [स. श १।६६] इति नित्याया अप्याविर्भावेऽप्युक्त्या सूर्यस्यैव बाल्यादिकमुत्पत्त्यानुपगम्यते । [सा] भाष्ये तु 'स्वा प्रकृति वैष्णवी त्रिगुणात्मिका माया अधिष्ठाय बशीकृत्य आत्ममायया सम्भवामि देहान् जात इत्यात्मनो मायया, न परमार्थतो लोकवत्' इति व्याख्यातम् ॥ ६ ॥

भगवदाविर्भावस्य कालः प्रयोजनं च ।

यदा यदा हि धर्मस्य ग्लानिर्भवति भारत ।

अभ्युत्थानमधर्मस्य तदाऽऽत्मानं सृजाम्यहम् ॥ ७ ॥

परित्राणाय साधूनां विनाशाय च दुष्कृताम् ।

धर्मसंस्थापनार्थाय सम्भवामि युगे युगे ॥ ८ ॥

१ शां. भा.— तच्च जन्म कदा किमर्थं च ? इत्युच्यते— यदेति । यदा यदा हि धर्मस्य ग्लानिर्हानिर्वर्णार्थमादिलक्षणस्य प्राणिनामभ्युदयनिश्चयससाधनस्य भवति भारत ! अभ्युत्थानमुद्भवोऽधर्मस्य तदाऽऽत्मानं सृजाम्यहं मायया ॥ ७ ॥ किमर्थम् ? परित्राणायेति । परित्राणाय परिरक्षणाय साधूनां सन्मार्गस्थानां, विनाशाय च दुष्कृतां पापकारिणाम् । किञ्च धर्मसंस्थापनार्थाय धर्मस्य सम्यक्स्थापनं धर्मसंस्थापनं तदर्थं सम्भवामि, युगे युगे प्रतियुगम् ॥ ८ ॥

२ आ. शां. व्या.— यदौधरस्य मायानिवन्धनं जन्मेत्युक्तं, तस्य प्रध्रुवैके काल कथयति— तच्छेत्वादिना । चातुर्वर्ण्यं चातुराश्रम्ये च यथावदनुगीयमाने भास्ति धर्महानिरिति मन्वानो विद्विनष्टि— वर्णैः । वर्णराश्रमस्तदाचारैश्च व्ययते श्रयते यो धर्मस्तस्येति यावत् । धर्महानौ समस्तपुरस्कारभङ्गो भवतीत्यभिप्रेत्याऽऽह— प्राणिनामिति । न च यथोक्तस्य धर्मस्य हानिं सोढुं शक्नो भवानित्याह— भारतेति । न केवलं प्राणिना धर्महानिरिव भगवतो मायाविग्रहस्य परिग्रहे हेतु, अपितु

तेषामधर्मप्रवृत्तिरपीत्याह— अभ्युत्थानमिति । यदा यदेति पूर्वण सम्बन्ध ॥ ७ ॥ यथोक्ते काले कृतकृत्यस्य भगवतो मायाकृते जन्मनि प्रध्रुवैके प्रयोजनमाह— किमर्थमिति यादिना । यथा साधूनां रक्षणमसाधूनां निग्रहश्च भगवदवतारकृतं तथा फलान्तरमपि तस्यास्तीत्याह— किञ्चेति । धनं हि स्थापिते जगदेव स्थापितं भवति, अन्यथा निजमर्यादं जगदप्यज्ञमापयेत्यर्थः ॥ ८ ॥

३ रा. भा.— जन्मकालमाह— न कालनियमोऽस्मत्सम्भवस्य; यदायदा हि धर्मस्य वेदेनोदितस्य चातुर्वर्ण्यं चातुराश्रम्यध्ववस्थयाऽवस्थितस्य कर्तव्यस्य ग्लानिर्भवति; यदायदा च तद्विपर्ययस्याधर्मस्याभ्युत्थानं तदाऽहमेव स्वसङ्कल्पेनोक्तप्रकारेणात्मानं सृजामि ॥ ७ ॥

४ घ. वे. ता. सं.— कदा इति प्रश्नयोनिसमुच्यत इत्याह— जन्मकालमाहृति । युगानियमस्य वक्ष्यमाणत्वात् 'यदा यदा' इति बोध्या युगान्तर्वर्तिकालानियमपरत्वमिप्रायेणाह— न कालेति । जीववत्पुण्यापुण्यविपाकश्रुतो वा, व्यवस्थितस्वसङ्कल्पश्रुतो वा, मन्वन्तरमहाइत्यादिरूपो वा कालनियमो नास्तीत्यर्थः । प्रमाणत स्वहृत्तश्च ग्लानिप्रकारसचनया याद्यधर्मधर्मकदसव्यवच्छेदाय च वेदेनोदितस्येत्यादिविशेषणम् । 'वेदेनोदितस्य कर्तव्यस्य' इति धर्मलक्षणमप्युक्तं भवति । अधर्मोऽन्वेदनो विरोधिविपर्ययत्वमभिप्रेत्येव तद्विपर्ययस्येति । ततश्चानेदिक्कामोदितस्य वर्णार्थमादिव्यवस्थासहितस्य तत्र एवाकर्तव्यस्येति पूर्वोक्तप्रकारपरितीयं फलितम् । धर्मोऽन्वेदयमोत्थानस्य च तुगाप्रनमनोभ्रमनवपरस्वाराविनाभावित्वं च

दर्शितम् । तद्वत्प्रापि 'यदायदा' इत्येतत्प्रतिनिर्देशरूपत्वाद्द्वीष्टाऽऽनुबन्धेया । धर्मस्य ग्लानिमपि न सहे, किं पुनर्विन्दे इति ग्लानिशब्दात्तात्पर्यम् । एवमधर्मोद्गमनामपि न स, किमुन शास्त्रानुशासिता ? इत्यभ्युत्थानशब्दाभिप्रेतम् । 'न सृजामि' इत्यत्रापेक्षणीयान्तरादर्शनात् अहमेव स्वसङ्कल्पेनेत्युक्तम् । तेन कालस्याध्यविष्टानुत्तस्य कालपरत्वेन परिहृतं भवति । 'आत्मानं सृजामि' इत्येतन्न तावत्स्वरूपविपर्ययस्य नित्यत्वात्, आत्माध्यादिप्रयत्नात् । नापि जीवविपर्ययस्य प्रकरणासन्नत्वात् । नाप्याद्यविपर्ययविशिष्टत्वात्, तस्यापि रूपस्य नित्यत्वात्, अतोऽत्रतारविपर्ययविशिष्टत्वात् न स्य 'आत्मानम्' इति निर्दिश्यत इत्यभिप्रायेणोक्तप्रकारेणेति ॥ ७ ॥

१ अत्र चित्तवृत्तिविशेषरूपया ग्लानिर्धर्मं समन्वययोगाद्दमर्षेदेनाहृत्प्रणया तत्सम्बन्धिनः पुरुषा आक्षिप्यन्ते । तथा च धर्मस्य ग्लानिस्तदनुष्ठानपुण्यद्वैकस्येव । अत एव धर्मोत्थापनार्थं सम्भवतो भगवतः प्रथमं साधुपरित्राणे प्राक्किरणोक्तोक्तं सङ्कल्प इति बोध्यम् ॥ ॥ ग्लानिरिति— ह्यध्यायभेदात् ज्ञायते (व्या. १०३) 'वादिप्रयुक्तम्' (उ. सू. ५००) इत्येनादिनां नि निः । तस्य चोक्तमालङ्कारिके— 'सत्यासमनष्टापुत्तिपराहादिप्रभवत् । भवानिन्द्रियविशेषात् सृजामि' (भा. २. ३११.०) इति । अग्निपुराणेति— 'मन.पीडादिप्रजन्मावनादौ भवानि. सतीत्या । (३२.१११) इति ।

३ रा. भा.— जन्मनः प्रयोजनमाह— परित्राणायेति । साधन उक्तलक्षणधर्मशीला वैष्ण-
वाग्रेसरा मत्समाश्रयणे प्रवृत्ता मन्त्रापकर्मस्वरूपाणांमवाङ्मनसागोचरतया मदर्शनाद्विना स्वात्मधा-
रणपोषणादिकमलभमानाः क्षणमात्रकालमपि कल्पसहस्रं मन्वानाः प्रशिक्षितसर्वगात्रा भवेयुरिति
मत्स्वरूपचेष्टितावलोकनालापादिदानेन तेषां परित्राणाय तद्विपरीतानां विनाशाय च क्षीणस्य
वैदिकस्य धर्मस्य मदाराधनरूपस्याराध्यस्वरूपप्रदर्शनेन स्थापनाय च देवमनुष्यादिरूपेण युगे युगे
सम्भवामि; कृतत्रेतादिद्युगविशेषनिश्चयेऽपि नास्तीत्यर्थः ॥ ८ ॥

४ वे. ता. च.— निश्चयः इति प्रथस्योत्तरमुच्यत
इत्याह— जन्मन इति । साधुसत्त्वोऽत्र नासमर्थादिविषय, दुष्कृच्छ्र-
द्वयप्रतियोगिरूपत्वात्, अत सुकृतिविषयोऽयमित्य-
भिप्रायेणोक्त—उक्तलक्षणधर्मशीला इति । उक्तलक्षण-
शब्दन 'वेदेनोदितस्य' इत्यादि पराश्रयते । ये पुनरुक्तलक्षण
धमण देवतान्तरागणये उपसते, ये च वैश्वदेवा प्रदर्शनविद्यादि-
न्यायेन ततदेवताविशिष्टवैशेषेण भगवन्तमुपासते, न तेषामव-
ताप्रदर्शनेऽत्यन्तनिर्वन्ध, ततदेवताप्रकृतिवैशेषेण तदपेक्षित-
सकलप्रदानोपपत्तेरित्यभिप्रायेणोक्त— वैष्णवाग्रेसरा इति—
भगवद्भक्तवर्त्या इत्यर्थः । उक्तलक्षणधर्मशीला इति
वैष्णवाग्रेसरा इति पदान्या 'न चलति निजवर्णधर्मतो य'
[वि.पु ३।७।२०] 'वर्णाग्रमाचारवता' [वि.पु ३।२।२९] इत्यादि
सूचितम् । यथावस्थितमुपाय प्राप्य चावलम्बमाना इति च
फलितम् । ज्ञान हि नामानानिष्टनिवर्तनपूर्वकप्रमाणम् । एष
विश्ववैष्णवाग्रेसराणामनिष्टव भावदलाभ, तत्समाश्रयणपूर्वक-
ताभेनेव च तस्यानिष्टस्य निवर्तनमित्यभिप्रेत्योच्यते मत्स-
माश्रयण इत्यारभ्य आलापादिदानेनेत्यन्तम् । नह्यभो-
यामत्रानानाम्पूर्वादिधारणपोषणादिकम्, किन्तु 'अहं कृष्ण
एव सर्व' इत्यभिप्रायेणोच्यते मदर्शनाद्विना स्वार्म-
धारणपोषणादिकमलभमाना इति । अदर्शनं चाविष्ण-
प्रयोगावकल्पत्वात् । ययमी मत्साक्षात्कारपूर्वमल्प काल
लोचने मीलयित्वा सहेत्, तदाऽहमपि तादृशीं तेषामवस्थां
सहेयामि, तन्त्रे तथेत्यभिप्रायेणोक्त— क्षणेत्यादि । 'तुदित्यु
गायते स्वामपरयत्नाम्' [भाग १०।३।११५] इत्यादिकमिह
भाष्यम् । अदर्शनेन तु स्वस्य च चरमावस्थोच्यते प्रशिक्षि-
तसर्वगाना भवेयुरिति । स्वकिल्बिषपरिनिष्ठाणामुच्चीकृत्याय
प्रवृत्तस्य क्रमाद्गङ्गातुमान्याकारा उच्यन्ते मत्स्वरूपचेष्टि-

तावलोकनालापादिदानेनेति । नक्षत्रवर्गसुरादिवद्वतार
मन्तरण स्वसङ्कल्पमात्रेणैव तदात्तु शक्यमिति भावः ।

'परित्राणाय' इत्यत्रोपसर्गण विविधानिष्टनिवृत्तिपूर्वकविवि-
धेष्टप्राप्तिं सूचितेत्यभिप्रायेण मध्यामगुणसंमेल्यादिक धार-
णेत्यादिक स्वरूपचेष्टितेत्यादिक चोक्तम् । स्वरूपमत्र
विग्रहः । एष साधुमानान्तरमयात्परित्राणमुक्तम्, अथ तेषामेव
बाह्यभयात्परित्राणमुच्यत इत्यभिप्रायणाह तद्विपरीतानां
विनाशाय चेति । चक्रारोऽनवाचयार्थं । इदमप्युच्यमानसदि-
त्याधिविष्णुभाव्ये 'साधवो ह्युपासका, तत्परित्राणमेवोद्देश्यम्,
आनुपयिक्तस्तु दुःकृता विनाश, सङ्कल्पमात्रेणापि तदुपपत्ते'
इति । भागवतानामपरागो हि दुःकृत्स्वनात्त्रैत्यभिप्रायेण तद्विप-
रीतानामित्युक्तम् । 'रिपूणामपि वस्तुल' 'मन्त्रैस्त्वं रूपे
शान्तस्तत पूतो भविव्यसि' इतिवृत्ततामपि विनाशो
नात्यन्तविनाश, किन्तु, वैपरीत्यहेतुमुत्तराक्षराप्रवृत्तशरीर
प्रन्व्यादिविनिवर्तनम्, तन्निवृत्तौ च तेषामपि धार्मिकत्व सम्भ-
वेदिति सोऽपि धर्मसंस्थापनपर्यवसितः । मन्त्रेणभूतमाराधन
मयैव हि स्थापनीयमित्यभिप्रायेण मदाराधनरूपस्येत्यु-
क्तम् । अनुष्ठानमुखनेपदेशमुखन च धर्मप्रवर्तन व्यासादिद्वाराऽपि
शक्यम्, आराध्यरूपप्रदर्शनेन भक्त्युत्पादनमवतारावाधाण
प्रयोजनम्, परदशतपरवन्वारी जन्मनयश्चतु शिल्पपालोऽपि हि
कृष्णदर्शनेन प्रीतिमान्भूत्वा मुक्तिं गत इत्यभिप्रायेण आरा-
ध्यस्वरूपप्रदर्शनेनेत्युक्तम् । 'रूपोदायैर्युगे युगा दृष्टिचि
त्ताप्रधारिणाम्' [वा रा २।३।२९] इत्यादि च भाष्यम् ।
एतेन धर्मस्य सम्भ्यस्थापन हि स्वपर्यन्ततया स्थापनमित्युक्त
भवति । 'युगे युगे' इति बोध्यातात्पर्यं व्यनक्ति कृतत्रेता-
र्थाति । न तु प्रतिद्युगमवश्य सम्भवामि, नापि युगविशेष-
निर्वन्ध इति भावः ॥ ८ ॥

५ आ. मा. भा.— ॥ ७ ॥ न जन्मनैव परित्राणादि कार्यमिति नियमः । तथापि लीलाया स्वभावेन
च यथेष्टचारी । तथा ह्युक्तम्— 'देवस्यैव स्वमानोऽयम्' । 'लोकत्रु लीलाकैरल्पम्' [त्र छ २।१।३३]
'क्रीडतो वालकस्येव चेष्टां तस्य निशामय' । "अरिभयादिव स्वयंपुरात्रमात्सीद्यदनन्तवीर्यः । पूर्णो-
ऽयमस्याप न किञ्चिदाप्यं तथापि सर्वाः कुरुते मृत्तुः । अतो विरुद्धेषुमिमं वदन्ति परावरज्ञा
मुनयः प्रशान्ताः" इत्यादि ऋग्वेदखिले ॥ ८ ॥

६ ज. प्र. द्वी - ॥ ७ ॥ 'परित्राणाय साधुना' इति साधुपरि-
भाषादिकं भगवद्वतारस्य प्रयोजनमुक्तम्, तत्र किं जन्मनैव

परित्राणादिकं कार्यमिति नियमः । इत्यपेक्षायाःमाह— नेति ।
जन्मना विनाऽपि कर्तुं समर्थत्वादिति भावः । तर्हि किमर्थं

जन्मेत्यत आह— तथापीति । यथेष्टवारी इच्छयैव तथा चरति, तथेच्छैव किमर्था ? इत्यत उक्तम्— लील-येति । लीलान्यालस्यपरिहाराद्यर्था न भवतीत्यत उक्तम्—

स्वभावेन चेति । अत्रैव प्रमाणान्याह— तथा हीति । अयमेव इयमिच्छा । अत्र प्रवृत्तिषु विरुद्धेषु लोकविपरिते च्युम् ॥ ८ ॥

७ ह. पै. भा.— तच्च जन्म कदा किमर्थं च ? इत्यत्रोच्यते— यदा यदा यस्मिन्पुत्रस्मिन्काले धर्मस्य प्राणिनामभ्युदयस्य निश्चयेयससाधनस्य ग्लानिर्भवति । अधर्मस्य यदाऽभ्युत्थानमुद्भवतो भवति तदाऽहमात्मानं सृजाम्युत्पत्सयाभीति ॥ ७ ॥ किमर्थं ? इत्यत्राऽऽह— परित्राणायेति । युगे युगे प्रतियुगम् ॥ ८ ॥

८ वं. घ्न. गि.— स्यादेतत् । जीवस्य मम वरं परतन्त्र-तया तत्कालपरिपाचितं तद्वर्मं खलु भोगार्थं तस्मिन्काले तस्मै प्रयोजनाय तजन्मेति व्यग्रस्था युज्यते । तव तु अकर्म-परतन्त्रस्यावाप्तसमस्तकामस्य च परमेश्वरस्य कस्मिन्काले कस्मै च प्रयोजनाय जन्म भविष्यति ? तथा च 'बहुनि मे व्यतीतानि जन्मानि तव च' [४१५] इति मद्गृह्णतेन तव बहुजन्मोक्तिः कथं ? इत्याशङ्क्य, अवतारेषु कालं प्रयोजनं चाह द्वाभ्याम्— यदा यदेति । न जीवस्यैव समावतारे कालनि-यमोऽस्ति, किन्तु यदा यदा धर्मस्य वेदविहितस्य प्रवृत्तिनिवृ-त्तिलक्षणस्य ग्लानिर्हानिर्भवति, यदा यदा च अधर्मस्य वेद-निषिद्धस्य अभ्युत्थानमुद्भवतो भवति, तदाऽऽत्मानं देहं सृजाम्यहमेव रोच्यते । न तु कर्मणस्तत्र कारणत्वेनाद्व-
वेशोऽस्तीत्यर्थः ॥ ७ ॥ तर्हि धर्मस्य हानिरधर्मस्य च दृष्टि-स्तत्र परितोषकारणं येन तस्मिन्नेव काले त्वमाविर्भवसि ? इत्यर्थ-नस्य सविनोदाशङ्काम्याम्, नेत्याह— परित्राणायेति । धर्मसंस्थापनायां सम्भवामीति प्रथमं सम्बन्धः । कर्म धर्मस्य संस्थापनम्, सृष्टादेरिव मूर्तत्वाभावात् ? तत्राह— परित्राणाय साधूनामिति । धर्मवर्तिनः साधवः, तेषां परि-त्राणाय । कथं तेषां परित्राणम् ? तत्राह— विनाशायेति । दुष्टं कर्म कुर्वन्तीति दुष्कृतः पापिष्ठाः, तेषां वधेन साधुऽपरिरक्षितेषु धर्मः स्थिरीकृतो भवतीतीदमेव धर्मसंस्थापनम्, एतदेवावतारप्रयोजनमित्यर्थः । युगे युगे इति । कृत्वतादि युगनियमोऽपि नास्ति, किन्तु धर्महान्यधर्मदृढिकाल एवाव-तारकाल इति नियम इत्यर्थः ॥ ८ ॥

९ व० त० दी०— कदा किमर्थं सम्भवतीत्यपेक्षायां स्वप्रादुर्भावकालमाह— द्वाभ्याम्— यदा यदा हीति । परित्राणायेति । साधूनां धर्मवतां परित्राणाय तत्प्रतिपक्षाणां दुष्कृतां दुष्टं कर्म कुर्वतां विनाशाय च युगेयुगे सम्भवामि । न चात्रावतारकालनियम इत्येतदर्थं यदा यदा युगेयुगे इत्युक्तम्; नचैवं दुष्टनिग्रहं कुर्वतोऽपि वैपश्यं शङ्कनीयं; यथा चोक्तं— 'लालने ताडने मातुर्नाकारुण्यं यथाऽभेके' । तद्देव मदेशस्य नियन्तुर्गुणदोषयोः' इति ॥ ७ ॥ ८ ॥

१० पु. अ. त.— एतदेव प्रकटयति— यदा यदेति । हे भारत ! यदा यदा धर्मस्य मद्गुरुत्यादिरूपस्य ग्लानिः सङ्कोचो भवति । अधर्मस्य ज्ञानादिनश्राद्धस्याभ्युत्थानमुत्प-त्तिर्भवति । ईति निश्चयेन । तदा आत्मानं लीलोपयोग्या-क्षीवान् ज्ञानोपयोग्यांश्चाहं सृजामि । भारतेति सम्बोध-नाप्येदानीं धर्मरक्षार्थं खं सृष्टोऽस्मीति ज्ञाप्यते । 'आत्मानं'

इत्यत्रैवधनं खलुत्यात्माभिप्रायेण वा ॥ ७ ॥ एवं धर्मां जीवान् सृष्ट्वा तेषां रक्षणार्थं चाहं प्रकटो भवामीत्याहु-परित्राणायेति । साधूनां भक्तानां परित्राणाय, दुष्कृतां धर्म-प्रतिपक्षिणां नाशाय, धर्मसंस्थापनाय ज्ञानकर्माश्रमादिरूपस्य सम्बन्धप्रकारेण स्थापनाय युगे युगे सम्भवामीति । सम्भवता रेण भवामि प्रकटो भवामि; न जीवद्वयमि ॥ ८ ॥

११ नी० भा० दी०— कदा सम्भवसि ? इत्यपेक्षायामाह— यदेति । ग्लानिर्हासः । अभ्युत्थानं वृद्धिः ॥ ७ ॥ किमर्थमात्मानं मायया सृजसि ? इत्यत आह— परित्राणायेति । दुष्कृतां दुष्टं कर्म कुर्वतां पापिनाम् । सम्भवामि आविर्भवामि ॥ ८ ॥

भगवदवतारज्ञानस्य मोक्षोपयोगित्वम् ।

जन्म कर्म च मे दिव्यमेवं यो वेत्ति तत्त्वतः ।

त्यक्त्वा देहं पुनर्जन्म नैति मामेति सोऽर्जुन ! ॥ ९ ॥

१ यामनसु भोक्तृमिव-

भुवावतारप्रकटकारणानि हेतुंस्कार । त्रीण्योन्नात्मजः दृष्टो मनस्येवमथोभर ॥

परिश्रम दि गानुनां दुष्कृतां च विनाशनम् । एतथापनं च धर्मस्य किमस्य कठिनं प्रभोः ॥ —

१ शां. भा.—जन्मेति । तज्जन्म मायारूपं, कर्म च साधुपरित्राणादि, मे मम दिव्यमप्रा-
कृतमैश्वरमेवं यथोक्तं यो वेत्ति तच्चतस्तत्त्वेन यथावश्यकत्वा देहमिमं पुनर्जन्म पुनरुत्पत्तिं नैति न
प्राप्नोति, माभेत्यागच्छति, स मुच्यते हेऽर्जुन ! ॥ ९ ॥

२ आ. शां. व्या.—मायामयमीश्वरस्य जन्म, न वरव वेत्यस्य जन्मादेहव रूपान्तवर्तित्वम् । यदि पुनर्भवतो
वास्तव, तन्मैव च जगत्परिपालन कर्म, नान्यस्येति जातत वास्तवं जन्म साधुजनपरिपालनादि चान्यस्यैव कर्म सन्निय-
श्रेयोवार्ति दर्शनान्विषये प्रत्यवाय सूचयति—तज्जन्मेत्या स्येति विवक्ष्यते तदा त्वापरिज्ञानप्रयुक्तो जन्मादि- सत्तातो
दिना । यथोक्तं मामामय कल्पितमिति यावत् । वेदतस्य यथा दुर्वारं स्वादिति भाव ॥ ९ ॥

३ रा. भा.—एवं कर्ममूलभूतहेयत्रिगुणप्रकृतिसंसर्गरूपजन्मरहितस्य सर्वेश्वरत्वसर्वज्ञसत्यसङ्क-
ल्पत्वादिसमस्तकल्याणगुणोपेतस्य साधुपरित्राणमत्समाश्रयणैकप्रयोजनं दिव्यमप्राकृतं मदसा-
धारणं मम जन्म चेष्टितं च तत्रतो यो वेत्ति, स वर्तमानं देहं परित्यज्य पुनर्जन्म नैति, ममिदं
प्राप्नोति ; मदीयदिव्यजन्मचेष्टितयाथात्म्यविज्ञानेन विध्वस्तसमस्तमत्समाश्रयणाविरोधिपाप्माऽस्मि-
न्नेन जन्मानि यथोदितप्रकारेण माभाश्रित्य मदेकप्रियो मदेकचित्तो मामेव प्राप्नोति ॥ ९ ॥

४ वे. ता. चं — प्रावृत्तिक्रियावतासाध्याम्बकथनस्य परमप्रकृतमोक्षयोगित्वमुच्यते—जन्म कर्म इति श्लोकेन ।
एयमिति—‘ अतोऽपि ’ [४१६] इत्यादिनोक्तप्रकारे-
नेत्यर्थ । ‘ दिव्य ’ इत्यस्यैवार्थे अत्राहृतमिति । मद्सा-
धारणमित्यनेन “ बहु स्या प्रजायेय ” [छा. उ. ६।१।३
ते. आ. ६।१] इत्युक्तजन्मव्यवच्छेदः । बहुषोऽप्यवदमिप्रा
हृकप्रमाणसिद्ध पदानान्तरत्वदृष्ट्य प्रकारो न तर्कवाच्य इति
भाव । ‘ जन्म कर्म च मे दिव्यम् ’ इत्युक्ते जन्मवत्तदेतुभूत
पुण्यमपि किमस्ति ? इति शङ्काव्युदासाय चेष्टितमिति
व्याख्यातम् । तत्रतत्र इति—संशयविपर्ययवहितमित्यर्थे ।
‘ देह परित्यज्य ’ इत्युक्ते प्रावृत्तिकर्मपर्यवसानेदेह परित्यज्येति
माधारणप्रतीतिः स्यात्, तद्यवच्छेदाय— वर्तमानदेहं परि-
त्यज्येत्युक्तम् । एतद्य ‘ यो वेत्ति स पुनर्जन्म नैति ’ इति वेदि-
पृचावस्थाभेदेनया पुनर्जन्मप्रतिषेधात्कल्पितम् । ‘ पुनर्जन्म नैति ’
ऽत्यनन विरोधिनिश्चितिष्यते, ‘ मामेति ’ इतीत्यासि । न केवल
विरोधिनिश्चितिमत्रेण स्वार्थानन्दाऽभुवमात्रम्, अपित्वरतार
ऽन्यज्ञानानामेन प्राप्नोतीत्यवधारणार्थः । ननु वर्तमानदेह

परित्यज्येत्यायुक्तम्, प्रावृत्तिकर्मावसाने हि मोक्षः शारीरके
निर्णीत, प्रावृत्त्यस्य च कर्मणः कियन्ति जन्मानि साध्यानीति
न नियम, व्यासादिव्यनियमदर्शनात् । न च जन्मकर्मज्ञानमा-
नान्मोक्ष, दीर्घकालैरन्तयदिरक्षेवनीयदुष्करतरकर्मज्ञानानुग्रही-
तोपासनशास्त्रादिरक्षेयप्रसहादित्यत्राह—मदीयेति । दिव्य-
जन्मचेष्टितज्ञानेनोपासनविरोधिनां समस्तानां पापाणां निवृत्तत्वा
दस्मिन्नेन जन्मनि जन्मान्तरात्मकपापाशमनसमर्थपुष्कलोपा-
सननिष्पत्तेर्न जन्मान्तरपरिग्रहः । स्मरन्ति च ‘ विनि’पत्रसमाधि-
स्तु मुक्तिं तत्रैव जन्मनि’ [वि.पु. ६।७।३०] इति । एव चोपासन
पौष्कल्यहेतुत्वोपाऽस्याभिधानात् परम्परया मोक्षसाधनत्वमिति
नोपासनशास्त्रवैयर्थ्यमिति भावः । यथोदितप्रकारेण मामा
श्रित्येति पुष्कलध्यानावस्योच्यते । मदेकप्रिय इति तु
भक्तिरुपासनेति । अहमेक एव प्रिय प्रीतिविषयो यस्य
स मदकप्रिय, ‘ प्रियो हि शानिनोऽन्यर्थमहम् ’ [७।१७]
इति वक्ष्यते । एतेन पुरुषार्थान्तरनिश्चयच्छेदः । मदेक-
चित्त इति समाख्यवस्था । मयकर्मिन्नेन वित्त यस्य स
मदकचित्त ॥ ९ ॥

— यस्य सङ्कल्पमात्रेण मन्त्राण्डानि सहस्रशः । समुद्रवत्स्यद्भुतानि क्षयमृच्छन्ति च क्षणात् ॥
मायाप्रेण सर्वेषां प्रियो यो नर्तमन्थपि । कर्तुं श्रेयसि कर्माणि प्रयासन्तस्य क पा ? ॥
यस्यापुत्र जापति क्षालकं सुदुषेत् देवि । स मुग्ध किमर्थम् ? ।
सद्व्यमप्रेण च य क्षिणाति मन्त्राण्डकोटी स कथं प्रमन्वेत् ? ॥
इति सङ्गात्रो वावृत्तिरुच्छ्रितमि फलुन । पौषाक्षी भगवत्तावत्समदुष्क्रेष्मुदरिरत् ॥
इत्यत्रार्थ ए । निगमयति—
सुखं तु कारणमिदमश्वार समाजुन ! । यच्च मर्मानिमप्रदोऽनु गनितारणम् ॥
व्यापान्तस्मद्वत् कर्तुं श्योति पाण्डर । । जीवतां तु सद्यश्वारस्य हरेकमदीयस्य ॥
दमनं भावतादा नारदेवाम्युभेजन्म । मूलद्वारं ह्यति मपरिवृथा िरमात् ॥
वशातो वदन्ति देवत न मयादिप । लनवामतो पलमेवदेर प्रयोऽन्यम् ॥— इत्यादि । — अन्निर्गीता ।

५ आ. भा. — पृथङ्मुक्त्युक्तिर्हि सर्वज्ञानि-(न)-नियमदर्शनार्थम् । न तु तावन्मात्रेण मुक्तिरित्युक्तम् [३।२०] । 'वेदाद्युक्तं तु सर्वं यो ज्ञात्वोपास्ते सदा हि माम् । तस्यैव दर्शनपथं यापि नान्यस्य कस्यचित्' इत्युक्तेश्च महाकौर्मै । अत्रोक्तस्यैतज्ज्ञानैव जन्म नैतीति गतिः । इतरवाक्यानां नान्या गतिः । नान्यस्य कस्यचिदिति विशेषणात्, तच्चत इति विशेषणाच्च सर्वं ज्ञानमापतति । यत्रैवं भवति तत्र तच्चत इति विशेषणे न विरोधः । उक्तं च—'एकं च तच्चतो ज्ञातुं विना सर्वज्ञतां नरः । न समर्थो महेन्द्रोऽपि तस्मात्सर्वत्र जिज्ञसेत्' इति स्कान्दे ॥ ९ ॥

६ ज. प्र. दी. — जन्म कर्म चेति । भगवज्जन्मादिज्ञान मात्रेण मुक्तिरुच्यते इति प्रतीतिनिरासार्थाह—पृथगिति । एकदेशज्ञानेनेत्यर्थः । दर्शनार्थमुपलक्षणार्थम् । यथाप्रतीत एवार्थ किं न स्यात् ? इत्यत आह— न त्विति । उक्तं तृतीये । प्रमाणान्तरं चाह—वेदादीति । वास्तव्याविशेषादेतस्य गीता वाच्यत्वं कुतः ? इत्यत सावकाशत्वनिरवकाशत्वाभ्यामित्याह—अत्रेति । अयोगव्यवच्छेदमात्रपरत्वमित्यर्थः । एतच्च पूर्वोक्ता दर्थान्तरमिति ज्ञेयम् । इतरवाक्यान्दिभिर्निरविशेषापेक्षया

सावकाशानीति कुतो नान्या गतिः ? इत्यत आह—नैति । विशेषेणान्तरव्यवच्छेदात् । इतोऽप्यत्र सर्वज्ञानमशीकृतं मित्याह—तच्चत इति । 'आपतति' इत्यनेनार्थापत्तिमिश्रितं एवमेव न्यायमन्यप्राप्यमतिदिशति—यत्रेति । एव भवति—सर्वज्ञाने प्रमितेऽप्येकदेशज्ञानोक्तिर्भवति । तच्चतो ज्ञानं कथं सर्वज्ञमाक्षिपतीत्यत आह—उक्तं चेति । जिज्ञसेत् जिज्ञासेत् । अन्यत्रापि 'एको भावस्तत्त्वतो येन दृष्टः सर्वं भावास्तत्त्वतोऽनेन दृष्टः इति । सर्वत्र सावज्ञं यथाशक्ति विवक्षितमित्यवधेयम् ॥ ९ ॥

७ ह. पै. भा. — जन्मेति । जन्म मायारूपं कर्म च धर्मसंस्थापनार्थाय कंसवधद्वारिरूपं दिव्यमप्राकृतमैश्वर्यं यो वेत्ति तच्चतो यथावदेहं त्यक्त्वा पुनर्जन्म न गच्छति, किन्तु मामेवैति प्राप्नोति, मुच्यत इत्यर्थः ॥ ९ ॥

८ वं. प्र. मि — एवं 'बहुनि मे व्यतीतानि' [४।५] इत्याश्रयोक्तस्य भगवद्वतारस्वरूपस्य ज्ञाने फलमाह—जन्मेति । एवमुक्तरीत्या दिव्यमलौकिकं मे मम जन्म अपच्युतजनैश्च यादिशक्तिं अतिविशुद्धसत्त्वमयस्यमायाविरसितविश्वमद्वलक्षरीत्प्रहणरूपं जन्म, तथा दिव्यं कर्म दुष्टशिक्षणसाधुरक्षण-

रूपम्—चराराद्वर्मसंस्थापनरूपं प्रयोजनं च—य तत्त्वतो वेति स वर्तमानं देहं परित्यज्य पुनर्जन्म नैति, किन्तु मामेव प्राप्नोति । मदीयदिव्यजन्मकर्ममायाध्यायविज्ञानधत्तसमस्तमत्समाश्रयणविरोधिपापं अस्मिन्नेव जन्मनि मामाश्रय मद्दशमहावास्तवविज्ञानो मामेव परमेश्वरमुपैतीत्यर्थः ॥ ९ ॥

१० त० दी० — किञ्च उत्पत्तिस्त्रिया । ययोक्तवैष्णवतन्त्रे 'अनित्ये जननं नित्ये परिच्छिन्ने समागमः । नित्यापरिच्छिन्नतनोप्राप्तय चैति सा त्रिधा' इति । अतो न ममायं सम्भवः प्राकृतस्यैव कर्म वा मायिकं, किन्तु किञ्चिदं दिव्यमित्याशयेन स्वजन्मकर्मणा ज्ञाने फलमाह—जन्मकमेति । जन्मन इह प्रादुर्भावार्थकत्वाद्विद्यत्वं, किं पुनर्वपुषः ? कर्म च तथा दिव्यमलौकिकं, तच्चतो यो वेत्ति सोऽपि जन्मफलं प्राप्य प्राकृतं देहं त्यक्त्वाऽर्थाद्लोकसम्बन्धिसर्विदानन्दमयस्वरूपं प्राप्य पुनर्जन्म नैति; किन्तु मामेतीत्यर्थः ।

अत्र केचित् जन्ममूलदेहस्य भगवति प्राकृतत्वमभ्युपगच्छन्ति, तदसत्; तत्र देहेदेहिविभागाभावात् । पाश्चात्तिकैस्त्वजन्मत्वनियमस्य प्राकृतविषयत्वाद्प्राकृते यथाश्रुतीनां विषयत्वेन तस्सिद्धिः । अन्यथा ज्ञानेच्छादीनामनित्यत्वनियमान्त्रित्यज्ञानादिकमपि बाधमित्तं न तत्र सिद्धयेत् । ननु ज्ञानादिभिरेव जगत्कर्मत्वोपपत्तौ प्रत्यश्रयाथाय किमित्यानन्दमयदेहोऽभ्युपेयः ? इति चेत्, न; कर्तृत्वनिर्वाहार्थमेव तथासिद्धेन नित्यज्ञानवत्कर्मिण्येदेहरीकारान्, नित्यापरिच्छिन्नतनो प्राकृतस्यैव जन्मत्वेन अन्यत्वाभावात् । "आनन्दोऽयं नित्यः" "विज्ञानमानन्दं प्रथमं" [वृ. उ. ३।१।२८] "स यथा सैन्यवपनः" [वृ. उ. ४।५।१३] "आनन्दमयोऽभ्यासात्" [प्र. सू. १।१।१२] आह च "तस्मात् आनन्दमात्रकरपादुसुतोद्ग्रादिः इत्यादिश्रुतिन्यायपुराणवाच्यैः पूर्णं एव देहेन्द्रियप्रधानत्वकरणामस्वरूपं एव सदानन्दरूपो ज्ञानरूपः पुरुषोत्तमः, नत्वात्ममात्रमिति निर्वाच्यमुपैहि । ननु तथाप्यानन्दत्वेदेहस्यो विरोध इति चेत्, न, स्वराधिकरणे प्रमाणैरेकश्रोत्रयोः सिद्धयसिद्धिभ्यां वा विरोधाभावात् । तथाप्यानन्दत्वभक्तिरूपत्वं कथं भक्तिरूपत्वम् ? इति चेत्, न, "स यथा सैन्यवपनः" "यः सर्वज्ञः" [वृ. उ. ३।१५] इति श्रुतिर्वा ज्ञानरूपत्वानापायदानन्दरूपत्वदानन्दत्वयोरविरोधात् । विरुद्धभार्ताश्रयत्वानान्दादिमस्त्रमिति दिन ।

एतेन यस्तत्र परिदृश्यमानरूप स एव साक्षात्वेच्छातनुरानन्दमयः पुरुषोत्तमो नान्य इति यथाभूता-
र्थोपदेष्टृभगवद्वाक्यादवसेयम् । 'पुरुषोत्तम एवाय स्वैश्वर्याद्यक्षरात्मकम् । विरुद्धवर्माश्रयण स्वीयविश्वास-
पूर्त्तये ॥ क्वचित् क्वचिद्दर्शयति प्रभुर्गोपालनन्दन । निगमप्रतिपाद्यात्मदृश्यमानवपुर्हरिः ॥' विशेषस्तुत्तरत्र
स्पष्टीभविष्यति ॥ ९ ॥

१० पु अ त — तदेव विद्वन्वन्ति—जन्म कर्म
चेति । मे जन्म प्राक्कृत, कर्म क्रिया, दिव्य क्रीडामकम् ।
अहं लीलार्थं प्रकृते भवामीत्यर्थः । लीलाया क्रियमाणाया
कालीयदमनादिस्पर्कमभि सातृना भक्ताना रक्षा भवतीति
भार । यतो मत्प्रकाशं ब्रह्मार्थं तत एवं वा वेति स
त्वतो देह त्यक्त्वा लीलाया सेवार्थं सृष्टददन् सेवा दृश्या
तदसामर्थ्यं देहं त्यक्त्वा हे अर्शनं पुनर्जन्म लीलाया पूर्व
वेति न प्राप्नोति । मामेति मा प्राप्नोति । प्रकर्षेणाप्यात्ति
अलौकिकदेहेन लीलायामिति भावः । अत एव मामित्युक्तं,
न तु मत्पद मद्भाव वा एतादृशस्य दुर्लभत्वात्स इत्येकवचन
शक्यम् ॥ ९ ॥

११ नी० भा० दी०—जन्म मायामय, कर्म साधुजाण, दिव्य अप्राकृत, यो वेति स त्यक्त्वा देह
पुनर्जन्म न प्राप्नोति, किन्तु मामेति मामेव प्राप्नोति । एतेन भगवतो जन्मानि कर्माणि च भगवत्प्राप्तिकामेन
येदानीति दर्शितम् ॥ ९ ॥

मोक्षोपायत्वे पूर्वप्रमाणम् ।

वीतरागभयक्रोधा मन्मया मामुपाश्रिताः ।

ब्रह्मो ज्ञानतपसा पूता मद्भावमागताः ॥ १० ॥

१ श्रां. भा.— नैप मोक्षमार्ग इदानीं पृथक्; किं तर्हि ? पूर्वमपि— वीतरागेति । वीत-
रागभयक्रोधाः रागश्च भयं च क्रोधश्च, वीता विगता येभ्यस्ते वीतरागभयक्रोधा मन्मया ब्रह्मविद्
ईश्वरामेददर्शिनो मामेव च परमेश्वरमुपाश्रिताः, फेरलज्ञाननिष्ठा इत्यर्थः । ब्रह्मोऽनेके ज्ञानतपसा
ज्ञानमैव च परमात्मविषय तपस्तेन ज्ञानतपसा पूताः परा शुद्धि गताः सन्तो मद्भावमीश्वरमार्गं
मोक्षमागताः समनुप्राप्ताः । इतरतपोनिरपेक्षज्ञाननिष्ठा इत्यस्य लिङ्ग 'ज्ञानतपसा' इति विशेषणम् ॥ १० ॥

२ आ शा व्या — सम्प्रति प्रस्तुतमोक्षमार्गस्य पुनरुत्वे
नान्यत्कृतवनाशङ्क्य परिहरति— नैप इति । मन्मयत्वस्य
मद्भावमनेनापौनरुक्त्य दर्शयति— ब्रह्मविद् इति । आत्मनो
गिरानेन भिन्नाभिरनेन वा ब्रह्मणि वदन् व्यावर्तयति— ईश्वर-
रेति । अमेददर्शनेन समुचित्य कमानुष्ठान प्रत्याचष्टे—मामे-
वेति । तदुपाश्रयत्वमेव विरुदयति— फेरलेति । 'मामुपा-
श्रिता' इति केवलात्मनिष्ठत्वमुक्त्वा 'ज्ञानतपसा पूता
इति किमपि पुनरुच्यते ? तत्राऽऽह— इतिरेति ॥ १० ॥

१ अत्र चामनस्त्वाह—

आत्मस्वरूप विदुषो धनस्य । अस्यैतदर्थोक्तमनुत्तम तप । यदिव्यभाव मम जन्मकर्मणा हात्वा विषये ध्वज सधोर्जनम् ॥
इदं फिल ज्ञानतपोऽभिधीयते भूया । प्रभावोऽयं तयाऽद्भुतो मत् । दिनद्विं त्वं यदनादिनासना मूल मद्भा प्रथितात्तद्गङ्गा ॥
कथयिदावशिकमात्रमदो दस्य प्रगदयत्त भवेत्यविद । किं त्वस्ति मूल इति तस्य यावत्ता वागनाऽऽनोति पर न तापर ॥
अता वस्तरविदा भो य ज्ञाननगमा भूयम् । पूतास्व न पुनयान्ति ममवागमिति ह्युत्तम् ॥
मद्भावमामा मन्मया वैशुद्धासितन । जीवन्त एव वा मुक्त्या मद्भक्त्या च समन्विता ॥
मुक्ति साधारणविज्ञान भवत्परि जीवन् । कामबोधो भय चास्ति यावत्तात्र सा म्भिरा ॥
य ज्ञानतपसा पूता कामकोषमय दुःखम् । तदा विलीयन् दिन्यातपगोऽयत्तुभावन ॥
कामो हि सन्ध मुपत सत्त्वो विज्ञाना मेतास्ति सन्ध विषयत्वमुत्तमगल ॥
स्वात्माम्भनं जगति तस्य कुल प्रगः ? भाषाऽपि वा किमिति तस्य भवदुःखी ? ॥
एवैवा धीतरागभयक्रोधा प्रधीत्य । जीवन्मुक्ता वापि तास्वयं निविता ॥
विज्ञानमय विचारमय एव पर मन्म । तयापि भावयन्मन्मर्मा भवन् ह्युत्तम् ॥
एतेरेतिरेव मन्मया मामुपाश्रिता । इति शत्रुद मयसि तत्राऽऽह ॥ इति । — अत्रिगाना ।

३ रा. भा.— तदाह— चीतरागेति । मदीयजन्मकर्मतत्त्वज्ञानारूपेण तपसा पूता बहव एव संवृत्ताः । तथाच श्रुतिः “ तस्य धीराः परिजानन्ति योनिम् ” इति । धीराः धीमतामग्रेसराः एव तस्य जन्मप्रकारं जानन्तीत्यर्थः ॥ १० ॥

४ वे ता. चं — उपासनवैचर्यमित्यादिशङ्कोतरत्वेन योऽयमर्थ उक्त, अयमेव ' चीतराग— ' इति श्लोकेनोच्यत इत्याह— तदाहेति, तदेव पूर्वप्रस्तुत ज्ञानमिह ' ज्ञान तपसा ' इत्युच्यते । ' मन्मया मामुपाश्रिता ' इति तु परम्परया तत्साध्यज्ञानमित्याभिप्रायेणाह— मदीयेति । अस्य श्लोकस्य पूर्वश्लोके व्याख्यातप्रत्यखत्वात् एव संवृत्ता इति सङ्ग्रहेषोक्तम् । तथाहि ' ज्ञानतपसा पूता ' इत्यस्यार्थो मदीयेत्याश्रय पाप्मा इत्येतेन प्रपञ्चित । ' मामाश्रित्य ' इत्यनेन ' मामुपाश्रिता ' इत्यस्यार्थ उक्त । ' भेदक प्रिय ' इत्यनेन ' चीतरागमयक्रोधा ' इत्यस्यार्थोऽभिप्रेत, विषयान्तरेषु प्रीतिर्हि राग, तद्दिरोधिषु निरसनेच्छा क्रोध, आत्मा मीथविरोधनिष्ठागमोत्प्रेक्षा मयम् । तदेतदखिलमपि न वासु देवभक्तानामस्ति, तदेकप्रियत्वेन विषयान्तरे रागाभावात्, सत एव तन्मूळक्रोधाभावात्, तत्पामालाभम्व्यतिरिच्छानिष्ठाभवेन भयाभावात् । इदं च ' न क्रोपो न च मात्सर्यम् ' [म भा १३। १४५।१३४] इत्यादिषु प्रविद्धम् । ' भेदकचित्त ' इति ' मन्मया ' इत्यस्यार्थः । ज्ञानविषयभूतेन मया प्रवृत्ता मन्मया,

तादात्म्यविकारार्थयोरात्रुपपन्नत्वात्, अन्तर्यामित्वाविकाराया तस्य सर्वसाधारणत्वाच्च । ' मन्मया ' इत्यत्र ' ईश्वरभेददर्शिन इति शङ्कोरौक शालोपकामादिविरोधाच्छब्दस्य चावाचकत्वाच्च निरस्तम् । ' मामेव प्राप्नोति ' इत्यनेन ' मद्भावमागता ' इत्यस्यार्थो दर्शित । मुक्त्यवस्थायामपि तादात्म्यस्य श्रुतिसृष्टितदर्थेषु तिसूत्रादिविद्वत्त्वात्, अत्रापि ' मानेति सोऽर्जुन ' [१४१] इति कर्मकर्तृत्व्यपदेशात्, ' मम साधर्म्यमागता ' [१४२] इति परस्ताद्ब्रह्मणत्वाच्च, ' मद्भावमागता ' इत्यस्य मत्त्वना वमपहतपाम्त्वाधिक प्राप्ता इत्यर्थः । यद्वा " ब्रह्मैव भवति [सु उ ३।२।१९] इत्यादाविवात्स्यन्तसाम्यात्तद्व्यपदेशः । अत्र तारहस्यस्य च ज्ञातव्यत्वे श्रुतिरप्यस्तीत्याह तथा चेति । उक्तार्थसंवादिस्व विवृणोति धीमतामग्रेसरा इत्यादिना । एवं धीरशब्दनिर्वचनेन प्रायुक्तमभवत्प्राप्तियन्ताभ्रशूनावत्त्व मुक्त भवति । ' परिजानन्ति ' इत्यत्रोपसर्गेण पूर्वोक्तयथास्थि तत्रकारोऽभिप्रेत इति ज्ञापनाय एवं तस्य जन्मप्रकार जानन्तीत्युक्तम् । ' धीमतामग्रेसरा एव ' इति पाठे तु विशेष विधे शेषनिषेध कल्पित इति भावः ॥ १० ॥

५ आ. मा. भा.— सन्ति च तथा मुक्ता इत्याह— चीतरागेति । मन्मयाः मत्प्रचुराः सर्वत्र मां विना न किञ्चित्पश्यन्तीत्यर्थः ॥ १० ॥

६ ज प्र दी — किं चोत्तरागेकेऽधिकवादादाश्रित्यात्स्वमात्र विवक्षितमिति भावेन तात्पर्यमाह— सन्ति चेति । तयोच्चक्षानेन आह— भ्रदोत्पादनार्थमिति शेष । मन्मया मदात्मिका इति

प्रतीतिनिरासार्थमाह— मन्मया इति । सर्वथा भगवान् प्रचुर, को विशेषो ज्ञानिना ? इत्यत आह— सर्वत्रेति । सर्वेषु पदार्थेषु किञ्चित्तत्तादिकम् । मदायत्तमेव सर्वं पश्यतीत्यर्थः ॥ १० ॥

७ ह. पै. भा — नैप मोक्षमार्ग इदानीं प्रवृत्तः; किं तर्हि? पूर्वमपि— चीतेति । मन्मया ब्रह्मविदो मामुपाश्रिता मामेव परमेश्वरमाश्रिताः । ज्ञानमेव तपस्तेन ज्ञानतपसा पूताः शुद्धाः । मद्भावमीश्वरमात्र मागताः, मुक्ता इत्यर्थः ॥ १० ॥

८ वें ब्र गि — एतदेव विवृणोति— चीतेति । मा अपरिलो कात्रुप्रहर्षे अवसलीलामानुष्ये आश्रितजनमुल्लभमतिरेलना र्ण्ये उपाश्रिता एकान्तरेमेल्पणभक्त्याचरणमुपगता, ततो मन्मया भेदेकताना मा विना क्षणमात्रमपि प्राणधारणमल भमाना, तत एव चीतरागमयक्रोधा धीता विगता रागमय क्रोधा येम्यस्ते तपोधा । चीतरागता नाम प्रजादिभि स्वयद्दानेन प्रीत्यमानाःऽपि तत्पूनीकरणम् । मुणीष्टेभ्य स्तेषु किं भविष्यति ? इति भयराहित्यं चीतमयवम् । तत इतिरेवैषट्विंशतिरद्वैजितव्येऽपि श्लेषशून्यं च चीतप्रीतवम् । एवं चीतरागमयक्रोधा, तत एव ज्ञानातपसा पूता ' तेषा मन्मयापानां भजतां प्रीतिर्पूर्वम् । इदामि बुद्धियोगं सं पन्न मामुपाश्रिताः सं [१०।१०] इति परममार्गाभिरया तत्रे दमपदमानेनैव भया प्रवृत्त यदायात्परानां तत्रे तप,

' क्षीयन्ते चास्य कमाणि तस्मिन्वृष्टे ' [सु उ २।१।८] इति सर्वद्विरितक्षयहेतुत्वेनागमात् ' न हि ज्ञानेन सद्यः पति त्रमिह विचरते ' [४।१८] इति बन्धमणत्वाच्च । तेन ज्ञान तपसा पूता शुद्धा निरस्ताज्ञानतत्कार्यमलना सन्त मद्भावं मद्गुणं प्राप्ता बहव । न त्वयुनेव प्रवृत्तोऽयं मद्भक्तिमात्र इत्यर्थः ।

अत्र च ' मद्भावमागता ' इत्यनेन ' मानेति ' इति पूर्वोचो चीतभगवत्प्राप्तिस्तद्भावपत्तिरूपेण न तु देवदत्तस्य प्राप्त्या सित्यत्तमन्मया भवति इदमित्युक्तम् । तेन च मोक्षप्रचरणे भूषणार्थां मद्यप्राप्तिरचनानां ब्रह्मभावापत्तिरेवार्थे इति भगवतोऽभिप्रायो विनायते । पर्यते च स्वयमय— ' म योर्गो मन्मया निर्वर्णं ब्रह्मभूताऽधिगच्छति [५।२४] इति; श्रुतिनि— ' अथैव मन्मदात्मिनि [सु उ ४।१।१९] भा ३।२।१५ उ ५]

इत्यादि । न च ' ज्ञानतपसा पूता जीवन्मुक्ता सन्तो मद्भावमागता' मयि भावं प्रेमाण प्राप्ता ' इति मनुसूदन-सरस्वतीव्याख्यानं युक्तम्, 'मन्मया 'इत्यनेनैव गतायेत्याहुः । अवतारस्वरूपज्ञानिनः कल्पप्रदर्शनपरंऽस्मिन् श्लोके ब्रह्मभाव-रूपमोक्षस्यैव पुरुषार्थस्य मद्भावसद्व्यर्थत्वोचित्येनातयाभूत-प्रेम्णस्तदर्थत्वयोगावहेति यथोक्तिः भाष्योक्त एवार्थः ॥ १० ॥

९ व ० त ० दी०— किञ्च यद्यहं प्राकृतजन्मकर्म तदा मद्दुपाश्रयात्त कोऽपि मुक्तः स्यात्, दृश्यन्ते तु मुक्ता इत्याह— वीतन्ति । मा पूर्णपुरुषोत्तमसुपाश्रिता बहवो गोपीकसचैद्यादयो अमुनाऽवतारेणैव, वीतशब्दोऽव्याप्तौ साङ्गने सङ्केतित, तथैव सूत्रं 'वीतनिरीतपरिचाये' इति । एवमाश्रित्याप्तारागव्याप्तमयव्याप्तज्ञोद्यव्याप्तस्तत्तदुपा-थिकभाववन्तोऽपि तत्तद्गोपशून्याः पूता. साक्षाद्ब्रह्मसाधय्यांश्रितयोः अवतो ज्ञानिनः कीदृशद्वन्द्यायेन 'सोऽस्मि' इति भावनेया अन्ये क्षान्नाश्रितास्तपसा वा परेय पूता. सन्त तापेन च मन्मया मद्भाकारमज्ञ-मादिना च ज्ञानरूपेण पूता वा प्रारब्धनिर्वाणसमये देह प्राकृतं त्यक्त्वा लोकार्तिरिच्य दिव्या भागवतीं तनु प्राप्ता इत्याशयेन मद्भा-वमागता इति तेषां स्वस्थितावागमनं वक्ति । एव च बहवो मुक्ता मद्भावमागता देवा आसुरा विवेकिनश्च निरूपिता, न त्वयुता एवार्थं प्रवृत्तो मद्भाश्रयसार्गा इत्यर्थः । एतेन व्यापित्वैरुण्डे मुक्तजीवानां प्राकृतदेहेन्द्रि-यासुहीनानां दिव्यत्व बहुत्व च सूचितं, तेनान्ये एकदेशिकपक्षा व्यावर्तिताः ॥ १० ॥

१० पु अ त — एवं भक्तानां स्वभाषि स्वप्राकृत्यस्व हृतान्त, न तु सेवादिर्न, तादृशा मन्मया मद्रूपं सर्वत्र ज्ञान-रूपज्ञानोक्त्या ज्ञानेन द्वितीयायां स्वभाषिस्वरूपमाह — रूपेण पश्यन्तस्तत्रैव हीना भूत्वा आगता प्राप्तजन्मानो वीतरागेति । बहवा ज्ञानतपसा ज्ञानयुक्तेन तपसा पूता मद्भाव मोक्षं प्राप्नुवन्ति । कीदृशा ? वीतरागमयक्त्रोपा सन्तो मासुपाश्रिता उप समीपे आगता । आश्रयणमात्रमेव ज्ञानप्रतिपक्षरहिता ॥ १० ॥

११ नी० भा० दी०— एतस्यापि भगवत्प्राप्तेर्द्वारमाह— वीतन्ति । रागो विषयेषु प्रीतिः, मयं स्वोच्छेदा-शङ्का, क्रोध स्वपरपीडाहेतुरभिज्वलन, ते त्रयो वीता येभ्यस्ते वीतरागमयक्त्रोः, अत एव मन्मया. मदेक-प्रधाना । किं जारिणी यथा जारमपि भर्तारं चाश्रिता योगक्षेमार्थं तद्वत् ? नेत्याह— मासुपाश्रिता ज्ञानतपसा ज्ञानमय तप आलोचनं मम जन्मकर्मणो स्वरूपस्य च निरन्तरं चिन्तनम् । "यस्य ज्ञानमयं तप *"[सु ७-१।१।९] इति श्रुतिप्रसिद्धं ज्ञानतपः तेन पूता सन्तो मद्भाव मत्तादास्त्य प्राप्ता इत्यर्थः ॥ १० ॥

कर्मकर्तुरधिकारभेदेनैव तत्फलप्राप्तिः, नेश्वरवैषम्यम् ।

ये यथा मां प्रपद्यन्ते तांस्तथैव भजाम्यहम् ।
मम वर्त्मनिर्वर्तन्ते मनुष्याः पार्थ ! सर्वशः ॥ ११ ॥

* 'सत्प्रधानमायाया ज्ञानारूपो विकारस्तुपाधिः ज्ञानविद्यार गुणयमानसववर्दापाभिर्बलक्षण तप, न तु हेदात्मम् । प्रजापतीनामिव' इति ध्रुतेरानन्दशान्तीयोऽर्थः ।

१ वर्तन्त इति लिट्ये लट् । यथा 'अतिप्रेरे पोडठिनं यद्वन्ति [ते स ६।६।११] इत्यत्र यद्वीयुरित्यर्थः । एवमिहाप्यनु-वर्तेरिति—इति कश्चित् । सर्वं श इति । अत्र सर्वज्ञानार्थस्य कथञ्चिन्कारकत्वमन्मयेऽपि सर्वज्ञानस्य बहुतावपर्याय तद्विशयत्वाभावात् न ' बहुत्वार्थोच्छेत्कारकत्वात् ' (अथा ५।४।४०) इत्यनेन असु सम्भवति । नापि ' सद्ब्रह्मैववचनाथ वाप्या याम् ' (अथा ५।४।४१) इत्यनेन, वीप्याया अश्रमाभावात् । तस्मात्त्वार्थमन्मयेऽप्यं शम्, 'एकैकश' इति महाभाष्योदारणेन स्वार्थिकशब्दो इति त्वत्वात् । उक्तं च धातुवृत्तौ "एकैकश पितृमनुचन्" इत्यत्र शस 'प्रायस' इत्यादिवदरन्तस्वार्थि कृत्यात्, वीप्यायामनभिधानात्तद्विच्यन्म् । तथाच 'सवस्य द्वे (अथा ८।१।११) इत्यत्र भाष्यम्—'यत्र च तद्विदितानुना वीप्या भवति, तत्र द्विरचन, यथा— एकैकश ददाति । इत्येव भाष्यमत्यन्तस्वार्थिकस्य तस्य मूलम्' इति । तस्मात्सर्वतावदप्य प्रहाराकारस्यकत्वेन ' सर्वश' इत्यस्य सर्वं प्रकृतिरित्यर्थः । घामनन्त्यत्र—

ये निर्गुणाऽस्मि सगुणोऽपि स एव वाथ ! अस्तस्त्विह क्वचनप्रतिनासु भेदः ।
कल्पयन्त्य इह धिन्नु फल स्वल्पे भावा एव भगानि यत्र ददासि तेन ॥

तपस्युपासकोऽनुपयकोऽप्राववापि धिनियुक्तमेवम् । न निर्गुण तिष्ठति एव तस्माच्छामन्ति कल्पलपरा इथेव ॥
यत्र न सगुणि कोऽपि गुणान्तराणान् इह न सगुणस्य । भाव एव किञ्च सत्तु यथासुददासि सगुण कथमत्रान् ॥
उदहनस्य कश्चिदको निरुद्धरदलशब्दोऽस्मा धिनियुता एवम् । सवन्त मां निर्गुणान् यस्य सत्तु सत्तु लक्ष्मीं कथं तु ॥ १—

१ शां. भा.—तव तर्हि रागद्वेषौ स्तः, येन केभ्यश्चिदेवाऽऽत्मभावं प्रयच्छसि, न सर्वेभ्यः इत्युच्यते— ये यथेति । ये यथा येन प्रकारेण येन प्रयोजनेन यत्फलार्थितया मां प्रपद्यन्ते तास्तथैव तत्फलदानेन भजाम्यनुगृह्णाम्यहमित्येतत्; तेषां मोक्षं प्रत्यनर्थित्वात् । न ह्येकस्य मुमुक्षुत्वं फलार्थित्वं च युगपत्सम्भवति । अतो ये यत्फलार्थिनस्तांस्तत्फलप्रदानेन, ये यथोक्तकारिणस्त्वफलार्थिनो मुमुक्षवश्च तान् ज्ञानप्रदानेन, ये ज्ञानिनः सन्ध्यासिनो मुमुक्षवश्च तान्मोक्षप्रदानेन, तथाऽऽर्त्तानार्तिहरणेन, इत्येवं यथा प्रपद्यन्ते ये तांस्तथैव भजामीत्यर्थः । न पुना रागद्वेषनिमित्तं मोहनिमित्तं वा कश्चिद्भजामि । सर्वथाऽपि सर्वावस्थस्य ममेश्वरस्य वर्त्म मार्गमनुवर्तन्ते मनुष्याः । यत्फलार्थितया यस्मिन्कर्मण्यधिकृता ये प्रपद्यन्ते ते मनुष्या अत्र उच्यन्ते हे पार्थ ! सर्वशः सर्वप्रकारैः ११

२ आ शा. व्या.—ईश्वर सर्वेभ्यो मोक्षं प्रयच्छति चेत्प्रागुक्तविशेषणैर्युक्तं, यदि तु केभ्यश्चिदेव मोक्षं प्रयच्छेत्तर्हि तस्य रागादिमत्त्वाद्दानीश्वरत्वापत्तिरिति शङ्कते—तव तर्हि ॥ १ ॥ ये मुमुक्षवस्तेभ्यो मोक्षमीश्वरो ज्ञानसम्पादनद्वारा प्रयच्छति, फलान्तरार्थिभ्यस्तु तत्तदुपायानुष्ठानेन तदेव ददातीति नास्य रागद्वेषादिति परिहरति— उच्यते इति । मुमुक्षुणामीश्वरानुसारित्वेऽपि फलान्तरार्थिना कुतस्तदनुसारित्वमित्याशङ्क्य 'फलमत उपपत्ते' [न सू. ३।२।३८] इति न्यायन तत्तत्फलस्वैश्वरायतत्वात्तदनुवर्तित्वाभावश्चकमित्याह—ममेति । भगवद्ब्रह्मनामिना सर्वेषामेव कैवल्यमेकरूपं किमिति नानुग्रहते ? तत्राऽऽह— तेषामिति । अन्त्युदयनिक्षेयसार्थित्वं प्रायेणानादिविश्रवादेकस्वैव किं न स्यात् ? इत्याशङ्क्यापर्यायेण तदनुपपत्ति साधयति—न हीति । मुमुक्षुणा फलार्थिना च विभक्ति स्थित सत्यनुग्रहविभाग फलदमाह— अत इति । फलप्रदा

नेनानुगृह्णामीति सम्बन्ध । नित्यनैमित्तिककर्मानुष्ठानानेन फलार्थित्वाभावे सति च मुमुक्षुत्वे कथं तेऽनुग्रहः स्यात् ? इति तत्राऽऽह— ये यथोक्तेति । ज्ञानप्रदानेन भजामीत्युक्तं सम्बन्ध । सन्ति केचित्पक्षसर्वैर्माणो ज्ञानिनो मोक्षनेवापेक्षमाणस्तेऽप्यनुग्रहप्रकारं प्रपद्यन्ति—ये ज्ञानिन इति । केचिद्वार्ता सन्तो ज्ञानादिसाधनान्तररहिता भगवन्तेषांऽऽर्त्तमपहर्तुमनुवर्तन्ते तेषु भगवतोऽनुग्रहविशेषं दशयति—तथेति । पूर्वार्थेभ्योऽख्यानमुपसहरति—इत्येवमिति । भगवतोऽनुग्रहे निमित्तान्तरं निवारयति—न पुनरिति । फलार्थित्वे मुमुक्षुत्वे च जन्तूनां भगवदनुसरणमावश्यकमित्युक्तत्वात् किं तेषु सर्वथाऽपीति । सर्वावस्थत्वं तेन तेनाऽऽत्मना परस्वैकत्वं स्यात्स्थानं, मागो ज्ञानकर्मलक्षणं । मनुष्यप्रवृत्तादितोर्यामीभ्यः मार्गानुवर्तित्वपर्युदासं स्यादित्याशङ्क्याऽऽह— यत्फलैति । सर्वप्रकारैर्मम मार्गमनुवर्तन्त इति पूर्वेण सम्बन्ध ॥ ११ ॥

३ रा. भा.—न केवलं देवमनुष्यादिरूपेणावतीर्य मत्समाश्रयणापेक्षाणां परित्राणं करोमि, अपितु ये मत्समाश्रयणापेक्षा यथा येन प्रकारेण स्वापेक्षानुरूपं मां सङ्कल्प्य प्रपद्यन्ते समाश्रयन्ते, तान् प्रति तथैव तन्मनीषितप्रकारेण भजामि मा दर्शयामि; किमत्र बहुना ? सर्वे मनुष्याः मदनुवर्तनैकमनोरथा मम वर्त्म मत्स्वभाव सर्वे योगिनां वाङ्मनसागोचरमपि स्वकीयैश्चरुरादिकर्माः सर्वशः स्वापेक्षितैः सर्वप्रकारैरनुभूयानुवर्तन्ते ॥ ११ ॥

४ वे ता च.—एव साङ्गद्विराणायर्षेदेवमनुष्यादिसृजा तीयस्वच्छावतारवर्णनमुलेनोपासनेपुष्कं स्वस्य सौलभ्यं उपरम् । अथ तस्यैव काष्ठाप्राप्तौ दशां दर्शयति—'य यथा' इति श्लोकः । अत्र कृष्णावतारवृत्तान्तेन सद्भाववतारवृत्तान्तोऽपि सङ्गृहीतः । 'य यथा तास्तथैव' इति शब्दा पूर्वा फाधिकारितत्पुष्टानुप्रकारादिनियमनिवृत्तिपदा इत्यभिप्रायणाह—न केवलमिति । स्वापेक्षानुरूपमिति—पतित्वपुत्रत्वसारथित्ववारादुत्तरविहादिप्रक्रियेत्यर्थः । सङ्कल्प्य मनोरथं विषयं श्रुत्वत्यर्थः । एतद्व्याजं प्रपन्नमित्याह—समाश्रयन्त इति । 'तांस्तथैव भजाम्यहम्' इत्यत्र तद्ब्रह्मप्रकारेणाहमपि

तान्मजामीत्येतदसङ्गतमिति शङ्कानिवासाय तथैवेत्यस्यैव ग्राह—तन्मनीषितप्रकारेणेति । न तु स्वकीयपक्षानुसृतप्रकारेणैति भावः । अत्र यथानिश्चिन्तितप्रदानेन पशुपतेश्चिह्नाराथैत्वं परोक्षं पूर्वोक्तार्थ्यां नात्यन्तसङ्गतम्, 'वानुवर्तन्ते' [४।१३] इत्यादिनाऽप्येतं पुनरुक्तिश्च स्यात् । सेवकान् प्रति केभ्यस्य भजनं नाम गुल्मदर्शनत्वमित्यभिप्रायेण मां दर्शयामोऽप्युचम् ।

उक्तमस्य लोकेऽपि प्रदत्तपरमुत्तरार्थम्, न पुन 'यदि एतद् न वर्तयम्' [३।१३] इत्यादाविव स्वस्य लाकानुसृत्याऽऽपुष्टानुवर्तयाम्, तस्यैवाऽऽप्येतदित्यभिप्रायेण वाहनम्

— य मां भजन्ति सगुणं परिपूजयन्ति किमाभिरस्य गुणियं प्रदत्तामि तन्म्यम् ।

ये चागुणानुवर्तयन्त एव तेषु वर्ते तथैव गुणशक्तिविकासदीनः ॥

इत्यादिना सगुणभूमिर्णमार्गमेदे विरलरयति ।

— अविगीता ।

गोचरसौलभ्यपरता विवृणोति— किमत्र सङ्गनेति । मनुष्यशब्द एयादीनामपि सङ्ग्रहक इत्यभिप्रायेण सर्वशब्द । अत्र वर्त्मशब्दो न साक्षात्संरणिवाचक, अतस्तत्रावस्थाप्यत्वप्रसङ्गात् । नाप्याचारपर, तस्याप्यानासन्नतत्वेनेच्छदुपगत्वात् । अत एव 'एव प्रवर्तितं चक्रम्' [३११६] 'तेनैव स्थापिता ब्रह्ममर्यादा लोकभाविनी' इत्याद्युक्तशास्त्रमर्यादानुवर्तनपरत्वमपि निरस्तम् । अतोऽत्र सौलभ्योपदेशप्रकरणे स्वासाधारणविग्रहचेष्टासीशीत्यादिस्वभावसमुदायपरत्वनेशोचितमित्यभिप्रायेणोक्त— मम वर्त्म मत्स्वभावाय सर्वमिति । संरणिवाचकमपि द्विशब्दमुपचारात् स्वभावविषयतया प्रयुञ्जते । यथा 'कोऽयं पन्था यदसि विमुखो मन्दभागे मयोरियम्' इति । 'मनुष्याः' इत्यनेन सूचितमुच्यते— योगिनामिति । योगपरिब्रह्मनसा याजनसागान्तरमपि सा सच्चतुषो मनुष्या बाह्येन्द्रियेभ्यः सुखान्त्यर्थं । प्रियतमपितृपुत्रमुहुराजुख्ययसारिथ्यादिरूपाण्यर्चावताररूपाणि च 'सर्वदा' इत्यनेन विवक्षितानीत्याह स्वामिपेक्षितैरिति । अनुभूयानुवर्तन्ते— अनुभवन्तो वर्तन्त इत्यर्थे । अरुहणयात्रोत्सवसेवादिनाऽत्र प्रकार । अत्र योगिना वाहनसागान्तरमपि 'चतुरादिकरणे' इति वचनादर्चावताररूपेणपि पररूपत्वात्सन्धानं दर्शितम् । यथा स्मरन्ति 'तामेव ब्रह्मरूपिणीम्' [विध १०३१२५] इति । वक्ष्यति च भगवान् 'मुञ्ज्यन्तुमि' इत्यादि । एव प्रसङ्गात् सौलभ्यातिरेकसास्यादिना परत्यतोऽपि पाण्डवस्योपाशिसिपापुर्व्यर्थे कण्ठोक्त्याप्युपदिदेश ।

नन्वेतावताऽपि चोयानुमानतर्काणा क. परिहार उक्तो भवति ? तदुच्यते— हेयप्रत्यन्तीक स्वयं हेय कथमुपादधीतेति चोयमवतारादहेयत्वामात्रादेव निरस्तम्, तदभावथाकर्मवदत्वात्प्राकृतत्वस्वेच्छाकृतत्वादिभि । पुण्यपादाभावे नियन्त्रन्तराभावाच्च कथं जन्मादीत्येतदपि स्वेच्छया परिहृतम् ? हित्वाहितान्नासात्त्यादिचोद्यमस्यैवस्य हीलयाऽवतरतोऽस्यहितामावासादज्ञानामावासाच्च निरस्तम् । प्रयोजनाभावचोयं तु साधुपरिहाणप्रयोजनवर्णनेनाप्राकृतम् । यत्तु साधुपरिहाणार्थं सङ्कल्पमात्रेणापि शक्य किमवतारादिनेति, तदपि 'परिहाणाय साधुनाम्' [४८] इत्यत्र 'मनाम्' इत्यारभ्य 'आलापादिदानेन तया परिहाणाय' [रा. भा. ४८] इत्यन्तेन भाष्येण, 'धर्मसंस्थापनार्थाय' [४८] इत्यत्र 'आराध्यस्वरूपप्रदर्शनेन' इत्यनेन, 'य यथा' इत्यत्र सर्वसाधारणस्वसौलभ्यातिरेकप्रदर्शनेन च परिहृतम् । यदुक्तम्— 'ईशते न वस्तुतो जन्मादिमान् अक्षमवशयत्वात्, मुक्तामवत' इति, तत्रेश्वरान्मुण्यणमानान्मुपगमयोर्धर्मिप्राहृत्वाध्यासप्रवासिद्री ।

त्रिय किमत्र कर्महेतुकजन्मादिरहित इति साध्यार्थे उक्ताकर्महेतुकजन्मादिरहित इति ? अथवा सामान्येन जन्मादिमात्ररहित

इति ? न प्रथम, सिद्धसाधनात् । न द्वितीय, हेतोरप्रयोजकत्वात् । न हि कर्मनिवृत्तिकर्महेतुक जन्मापि निवर्तयति, निषेधस्वरूपसमर्पकप्रमाणेन चापथ, यथागैरीण्ययानुमाने । न तृतीय, दृष्टान्तस्य साध्यविकल्पत्वात्, मुक्तस्यापि हि शरीरपरिग्रहे 'जन्मन्कीदन् रममाण' [छा उ. ८।१।२।३] 'स एकथा भवति त्रिधा भवति' [छा उ. ७।२।६।२] इत्यादिभूतिसिद्धे । तर्हि मुक्तोऽपि पक्षीकृत इति के, तदा को दृष्टान्तः ? यदादिरिति चेत्, न, तत्र शरीरपरिग्रहाभावस्य अचेतनत्वोपाधिकत्वात् । एतेन यो जन्मादिमान् स कर्मवश्य इति व्यतिरेकोऽपि भ्रमः । अस्वीकृतनियोगाविषयत्वादिति, सोऽपि प्रथमेन तुल्यायः । पुण्यपापनिरूपकशास्त्रस्यैवैश्वरात्परत्वात् । यत्तु तत्कारणरहितत्वात्, यो यत्कारणरहित, न स तद्वानिति, तदप्यसत्, उपादानकारणविवक्षया प्रयोगे स्वप्राकृतकर्मनिमित्तावतारोपादाननित्यविग्रहसङ्कावोपादानादेरसिद्धेः । निमित्ताविवक्षया प्रयोगे तु सङ्कल्पानिमित्तोपादानात् । सामान्यविवक्षापि तत्र एवोक्तोक्त । एव 'सङ्गुचितज्ञानस्युपस्थात्' इत्यादित्यपि धर्मिप्राहृत्वापादिकं भाष्यम्, 'साध्यप्रयोजनरहितत्वात्' इत्यत्र हेत्वसिद्धि, साधुपरिहाणलीलादिप्रयोजनस्योक्तत्वात् । तथापिदानीन्तनं सुख प्राप्त्वास्तीति तेनादानापूर्णत्वं प्रसज्यत इति चेत्, न, इदमपूर्णत्वम्, इष्टविषयाताभावात्, इच्छाकाळे च तत्सिद्धे, तदानीमपि यदीच्छेत्सङ्गपदिदं योग्यतासद्भावात्, उत्तरकालीनस्यापि तस्य प्राणीश्वरणसर्वज्ञेन स्वसुखताऽनुसन्धीयमानत्वात् । एवमतीतेऽपि भाष्यम् । भविष्यतोऽपि सुखत्वेन प्रकाशमानत्वे निगम्यां तत्रेच्छा ? इति चेदुपपत्त्यर्थेति ब्रूम । तथा किं प्रयोजन ? इति चेत्सैव, सा तर्हि पूर्वोत्तरकालयोर्नस्तीति तयो कालयो-रपूर्णत्वमिति चेत्, न, तत्कालीनतया तथैव सर्वदा ज्ञायमानया पूर्णत्वात्, ननु कस्यचिदित्येवमाणत्व तदलाभे तु सा दिति चेत्, न, तन्नामस्य प्रयोजनत्वेनैव तदुपपत्ते, अत्राकल्प हि तदिच्छतस्तदसिद्धेर्दृष्टं जायते, शक्यस्य तु तदिच्छेन्न तस्य सत्व पुण्यतीति न सङ्गत किञ्चिदिति । एतेन साध्यप्रयोजनरहितत्वे हेतो मुक्तेशान्तोऽपि साधनविरलेन, 'जन्मन्कीदन्' [छा उ. ८।१।२।३] इत्यादियुते । य तु परमसास्यापनष्टान्तेन सर्वज्ञेनसात्त्यादिहेत्व, तेष्वपि साम्यविकल्पादिदिशोपसमान । प्रसङ्गात्तुमानवधाप्याद्यभावात्न दूषिता इति ।

तत्र सिद्ध जन्मादिकर्मोश्वरस्य सत्य, तत्प्रतिपादनं च क्वच प्रमाणमिति । यत्प्रवृत्तारु दुःखोक्तमयादिकं क्वचिदुच्यते, तत्कस्यापहतताम्बत्वादिवत्वात् 'तत्र वक्ष्यत लोकात्' [म. भा. ५।६।१।५] इत्यादिवचनरत्वात्ताभिनयमात्रं मन्तव्यमिति ॥ ११ ॥

५ आ. मा. भा.— न च मद्गननमात्रेण मुक्तिर्मवत्यण्यदेवतारूपेण, तथापि सर्वेषामानुरूप्येण फले ददामीत्याह— ये यथेति । सेवयामि फलदानेन, न तु गुणभावेन । कथमयं विग्रहः ? इत्यत आह— मम वर्त्ममिति । अन्यदेवता धनन्तोऽपि मम वर्तमानानुवर्तन्ते । सर्वकर्मफलत्वात् भोचन्तत्राप

मम । 'येऽप्यन्यदेवताभक्ताः' [१२२] इति वक्ष्यति । "यो देवानां नामधा एक एव" [ऋक्सं. ८।३।१७।३] इति हि श्रुतिः । भगवानेव च तत्राभिधीयते । "अजस्य नाभावद्येककर्मापत्तम्" [ऋक्सं. ८।३।१७।६] इति तच्छिद्धान्तः ॥ ११ ॥

६ ज. प्र. दी.—'ये यथा' इति वाक्यं न प्रकृतेन साक्षात् सन्नतम् ; अतस्तरसन्नमयितुं मध्ये शक्यन्तरं निराश्रयंति— न चेति । मासुपासिता मद्भावमागता इत्युक्त्याऽन्यदेवतादिरूपेण मद्भजनमात्रेण त्रैविद्यानामपि मुक्तिर्भवतीति नाशङ्कनीयमित्यर्थः । विष्णु सामान्यतः सर्वोत्तमं ज्ञात्वाऽन्यदेवताः पितृभ्योऽप्युत्ते विष्णोः समर्पणमन्यदेवतादिरूपेण भगवद्भजनम् । उपपत्तिं तूत्तरं वक्ष्यामीति भगवतोऽभिप्रायः । तर्लिकं त्रैविद्याना त्वद्भजने निरर्थकमेव ? इत्यत आह तथापीति । यद्यपि न मुक्तिं ददाति तथापि तदभिप्रेत स्वर्गादिर्दं ददातीति शेषः । एवं तर्हि ज्ञानिन्यो मुक्तिं त्रैविद्येभ्योऽल्पं फलं ददद्विप्रमो भगवान् स्वादित्यासाङ्गानिरासार्थं त्वनोत्तरवाक्यं सन्नमयनाह— सर्वेषामिति । अत्ररूपेण सेवानुसारेण सर्वेषां ज्ञानिना त्रैविद्याना चेति चतुर्थ्यर्थे पद्ये । 'तथैव भजामि' इत्येतदन्यथाप्रतीति निरासार्थं व्याचष्टे— सेवयामीति । 'बहुलमेतन्निदर्शनम्' इति वचनास्त्वार्यं णिच् । 'मम वर्त्म' इत्यस्त्वसन्नत्यप्रतीवेष्टामाह— कथमिति । य फलतारतम्यहेतु

र्यं ज्ञानिन्यस्त्रैविद्याना सेवाया विशेषः कथं किम्यहा इत्यर्थः । कथमनेनैतच्छब्दापरिहारः ? इत्यतो व्याचष्टे— अन्येति । न केवलं ज्ञानिनः, किन्त्वन्यदेवता यत्र तोऽपि त्रैविद्या इति यावत् । किं तत्सर्वेषां त्वद्दर्शनानुवर्तनं ? इत्यत आह— सर्वेति । भोस्तृत्वाद्द्विरादीनाम् । एतन् द्वयेन भगवद्दर्शानुवर्तनम् । तथा व्यवहारे निमित्तत्वात्पञ्चमो इदमुक्तं भवति । अहमेव सर्वयज्ञाना भोक्ता च प्रेरकश्च । तदेतन्नात्वा भागवता निष्कामा मामेव यजन्ते । त्रैविद्यास्त्वेतत्त्वतोऽज्ञानानां कर्मणा सिद्धिं बाह्यन्तोऽन्यदेवता यजन्ते । एवं सेवाविशेषाद्युक्त फलतारतम्यमिति । कुत इदं भगवतोऽभिप्रेतम् ? इत्यत आह— येऽपीति । अनेन श्लोकद्वयमुक्तम् । तत्र च स्पष्टमेपोऽर्थः प्रतीयते । नन्विन्द्रादिनामवद्भिर्मन्त्रैर्दत्त हविरादिकं कर्म भगवान् भुङ्क्ते ? भगवत्-सर्वनामत्वेन मन्त्राणां तत्परत्वादिति भावेनाह— य इति । ननु किञ्चकर्मैवमुच्यते इत्यत आह— भगवानेवेति । तत्र चेति सम्बन्धः । अनेन भगवत्-सर्वयज्ञादिभोक्तृत्वे वाचक परिहृतम् ॥ ११ ॥

७ ह. पै. भा.—मद्भावमागता इत्युपश्रुत्य मोक्षमेव प्रयच्छति भगवान्भक्तानां, न ज्ञानैर्थादिकफलमित्युक्तस्य वचनमाशङ्क्याऽह— य इति । ये यत्फलप्रार्थिनः पुरुषा यथा येन प्रकारेण सात्त्विकराजसतामसभावेन मां प्रपद्यन्ते तानहं तथैव तत्फलदानेनैवैश्वर्यादिकफलार्थिनस्तदानेनैवेत्यभिप्रायः । ममेश्वरस्य वर्त्म मार्गं यथाभिलषितफलप्रदत्वमनुवर्तन्तेऽनुसरन्ति । यद्यत्फलमभिलषितं तदेव मां प्रार्थयन्त इत्यभिप्रायः ॥ ११ ॥

८ वं द्र. गि — नन्वेनं वीतरागस्त्वद्भावं गच्छति अवीतरागस्तु नेति तत्फलदातृस्तव वैषम्यं स्यात्, अत आह— ये यद्येति । ये यथा येन प्रकारेण यत्कालोद्देशेन मामसिद्धफलप्रदं परमेष्ठं प्रपद्यन्ते समाश्रयन्ते, तान् तथैव तत्फलप्रदानेनैवाह भजामि अनुष्टुप्श्लोके । अतो निष्कामतया भजतां मोक्षं सकामतया भजतामैश्वर्यादिकमेव च प्रपद्यतां मम न वैषम्यं, तत्सद्धान्येच्छया तत्तद्भ्राज्यावपनेन भक्तां कृपीविलाना तानि तान्येव धान्यानि फलन्त्या इवोर्वेराया इति भावः । नन्वस्त्वेव त्वद्भक्त्यु तत्तद्विष्टरदातृस्तव वैषम्याभावः, तथापि देवतान्तरभक्त्युत्साहार्थं तव वैषम्यमपरिहायिमेत्य-

त्राह— मम वर्त्मिति । मनुष्या इति कर्माधिकारिण उच्यन्ते, कर्मणां तदधिकारिस्त्वत्वात् । तथा च सर्वत्र सर्वप्रकारं कर्मणि इन्द्रादिदेवतान्तराण्यनुवर्तमाना अपि कर्मिणो ममैव वर्त्म भजनमार्गमनुवर्तन्ते, सर्वदेवानामपि मयात्मकत्वात् । वक्ष्यते हि 'येऽप्यन्यदेवताभक्ता' [१२३] 'वपुष्योऽपिर्विषण्णः शशाङ्क' [११।२९] इत्यादिः ; अतस्त्रि 'इन्द्रं मित्रं वरुणमग्निमाहुः' [ऋक्सं. २।३।२।३] इत्यादि । अतः अन्यदेवताभक्तेष्वपि ममैव तत्तत्तत्कारणं फलप्रदत्वात् कुत्रापि वैषम्यमित्यर्थः ॥ ११ ॥

९ व. त. दी.— ननु तर्हि त्वद्यपि वैषम्यं यस्मादेवमुपाश्रितानामेवात्मभावं ददासि, नान्येषामिति तत्राह— ये यथेति । ये यादृशा व्यधिकारिणः पुष्टिप्रवाहमर्थादामार्गांवा. येन येन प्रकारेण सकामतया निष्कामतया वा मा प्रपद्यन्ते आश्रयन्ते तानहं तथैव भजाम्यनुकरोमि । 'तथात्तमेन प्रतिमुखास्य यथा मुखश्रीः' इतिन्यासेनाङ्गीकरोमि फलपतद्वत् । न तु सकामा ये मा विहायेन्द्रादीनेव यजन्ते तानह्युपेक्षे इति मन्तव्यं, यत् सर्वत्र. सर्वप्रकारेणैवात्तरभजनभेदैर्दनुष्या मम वर्तमानुवर्तन्ते । न तु मामेवाऽप्यापि । तत्तदुपेण ममैव सेव्यत्व-श्रवणात् तथा तेषामत्रियेकतो भजनं न साधु वस्तुविमर्शेऽन्वयैवायाति तदंशित्वात् । वक्ष्यते च— 'येऽप्यन्यदेवताभक्ता.' [१२३] इत्यादिना ॥ ११ ॥

१० पु. अ. त.-- ननु त्वसङ्गता एवैके लीलायां
सम्बन्धं प्राप्नुवन्ति, एकं युक्तिं, तत्र किं कारणं ? इत्यादा-
ह्याहुः— ये यथा मामिति । हे पार्थ ! ये मा यथा येन
प्रकारेण यदिच्छया वा प्रपद्यन्ते प्रपन्ना भवन्ति, अहं तांस्त-
थैव भजामि तत्फलरूपेण वदते भवामि । अत्रायमर्थः— यौ तु
साक्षात्प्रपद्यन्तं च भक्तिज्ञानमार्गावुक्तीं तत्र वस्तोत्तमत्व-
ज्ञानेन यत्र रश्मिः स्यात्स्य तददाने तन्मनोरथो न स्यात्,
तु खं स्यात्, तदा भगवान्त्वं भग्येताऽस्तथा करोमि । 'ये'

इत्युक्त्या 'मयां दामार्गावज्ञानोपयोग्यजीवानामपि स्नेहभजनं
पुष्टिमयां दयायां मन्त्रास्तिरूपं फलं ददामीति व्यज्यते । पार्थेति
सम्बोधनेन मूलतो भक्तेऽपि त्वयैव प्रथमयोग्यं त्वदभ्यास-
सारेणोच्यं प्रयच्छामीति त्वयैवानुवृत्त इति ध्वन्यते । किञ्च
ये महत्या मम वर्त्म मद्भक्त्या मार्गं पुष्टिर्नागमनुवर्तन्ते मद्भक्त-
प्रकारेण अनु पश्चाद्दत्तन्ते तात् सर्वप्रकारिहं भजामि, भजरी-
त्येति भावः ॥ ११ ॥

११ नी०भा०दी०— ननु साध्वसाध्वोच्छ्राणादिनाशौ कुर्वतस्तव वैषम्यनैर्घृण्ये स्तः, अतः किं तवामदादितुल्यस्य
जन्मकर्मस्वरूपाणां चिन्तनेन ? इत्याशङ्क्याह— ये यथेति । ये मनुष्याः मां सर्वगरीरस्थं यथा येन प्रकारेण शशु-
त्वेन मित्रत्वेन वा प्रपद्यन्ते प्राप्नुवन्ति तांस्तेनैव प्रकारेणाहमपि भजामि अनुसरामि । ये तु मम वर्त्म भक्ति-
ध्यानप्रणिधानात्मकमनुवर्तन्ते तान् ममात्मभूतांस्तथैव सर्वगः सर्वैः प्रकारैरनुवर्त्तेऽहमिति योजनता । तत्रश्च मद्भि-
न्वभूते प्राणिजाते यथा यः प्रीतिं द्वेषं वा करोति तस्मिन्प्रतिविम्बभूतेऽहमपि तथैव प्रीतिं द्वेषं च करोमि ।
विम्बपूजापरिभ्रवी प्रतिविम्बे एव सद्भावतोऽतो न मम वैषम्यनैर्घृण्ये स्तः । तस्मात् श्रेयोधिना सर्वस्य कल्याणायैव
यतितत्त्वमिति भावः । [शां.] भाष्ये तु 'ये यथा येन प्रकारेण येन प्रयोजनेन आर्ता जिज्ञासवोऽर्थाधिनी
ज्ञानिनो वा प्रतिपद्यन्ते तांस्तथैव पीडापरिहारेण ज्ञानदानेन अर्थदानेन मोक्षदानेन वाऽनुगृह्णामि । सर्वथा ते
ममैव वर्तमानुवर्तन्ते' इति । 'अन्यदेवताभक्ताः' [१२३] इति चैतद्व्याचक्षते ॥ ११ ॥

**काङ्क्षन्तः कर्मणां सिद्धिं यजन्त इह देवताः ।
क्षिप्रं हि मानुषे लोके सिद्धिर्भवति कर्मजा ॥ १२ ॥**

१ शां. भा.— यदि तवैश्वरस्य रागादिदोषामावात् सर्वपाणिष्वनुजिघृक्षायां तुल्यायां सर्व-
फलप्रदानसमर्थं च त्वयि सति 'वायुदेवः सर्व' [७१९] इति ज्ञानेनैव मुमुक्षवः सन्तः कस्मात्त्वामेव
सर्वं न प्रतिपद्यन्ते ? इति, शृणु तत्र कारणम्— काङ्क्षन्त इति । काङ्क्षन्तोऽभीप्सन्तः कर्मणां
सिद्धिं फलनिष्पत्तिं प्रार्थयन्तो यजन्त इहास्मिँल्लोके देवता इन्द्राभ्याद्याः । "अथ योऽन्यां देवतामुपा-
स्तेऽन्योऽसावन्योऽहमस्मीति न स वेद, यथा पशुः; एवं स देवानाम्" [बृ. उ. १।४।१०] इति
श्रुतेः । तेषां हि भिन्नदेवतायाजिनां फलाकाङ्क्षिणां क्षिप्रं शीघ्रं हि यस्मान्मानुषे लोके, मनुष्यलोके
हि शास्त्राधिकारः । 'क्षिप्रं हि मानुषे लोके' इति विशेषणान्, अन्येष्वपि कर्मफलसिद्धिं दर्शयति
भगवान् । मानुषे लोके वर्णाश्रमादिकर्माधिकार इति विशेषः, तेषां च वर्णाश्रमाधिकारिणां कर्मिणां
फलसिद्धिः क्षिप्रं भवति कर्मजा कर्मिणो जाता ॥ १२ ॥

२ आ. शां. व्या.— अनुमात्राणा ज्ञानकर्मणोरुभेन भग-
वता तेष्वनुपदेशिषानास्तस्य रागद्वेषौ यदि न भवत, तर्हि तस्य
रागाद्यभावादेव सर्वेषु प्राणिष्वनुपदेहेच्छा तुल्या प्राप्ता, न च
तस्या तस्यामेव फलन्यालस्य सम्यादने सामर्थ्यं, न तु भग-
वतो महतो मोक्षार्थस्य फलस्य प्रदाने शक्तिरिति युक्तम्, अप-
रिद्वान्तेऽत्रात्रियागश्चिन्तनस्य सर्वकल्पदानमाम्यत् । तथा
च यथोपायानुष्ठानायां तस्यां त्वयि च यथोक्तकामध्वरिणि त्वि,
मैव फलदुक्त्यादस्युदकाद्रिमुपा मोपमेवोपाधिना ज्ञानेन त्वामेव
दिति त्वि न प्रतिपश्येत् । इति नोदयति— यद्विनि । मोक्षा-
फलमावात्तदुपायम् ज्ञानस्य वैषम्यसङ्घर्षप्रकार्यभावे हेतुम्-
भिराभ गता स्ते— शृण्वति । कर्मकरोदिदमिच्छता विमिति

मानुषे लोके देवतापूजनामिष्यते ? तदाऽह— क्षिप्रं हीति । कर्म-
फलसम्पत्त्यधिनां यद्व्युत्पन्नविभागदक्षिणां लक्षणे कारणमात्मा-
ज्ञानमित्यत्र पुष्टिदात्प्यद्वैतमुदाहरति— अथेति । अविद्या-
प्रकरणोपकर्माभयेत्युक्तम् । उपायान् मेददशानि यद्व्युत् कारणमा-
त्माज्ञानं तत्रेति दर्शयति— नेति । यथाऽप्यदादीना इत्यदना-
दिना पशुश्वकरोत्येवमज्ञो देवादीना यागादिभिराहरोती-
त्याह— यथेति । किमिति ते पशुकाङ्क्षिनो निप्रदेवता-
यापिनो ज्ञानमायं नापेत्तन्ते ? त्योत्तरार्थेभुत्तरत्वेन यो यद्विनि—
तेषामिन्द्यादिना । दम्पाद्युपेक्षानामपिकाणि कर्मप्रवृत्तं
फलं लोकेऽभिप्रेते इति त्वि गिन्यति, तस्मात्तेषां मोक्षमार्गादिति
ननु यदमिष्यते । मानुषे लोकेऽपि चिन्तयं । दम्पाद्युत्पा-

५५६— मनुष्यलोके हीति । लोकान्तरेषु तर्हि कर्मफलसिद्धि- विभागे को हेतु ? इत्याशङ्क्य सामग्रीभावाभावान्धामित्वाद्-
र्नास्तीत्याशङ्क्य क्षिप्रविशेषणस्य तात्पर्यमाह— क्षिप्रमिति । मानुष इति । मनुष्यलोके कर्मफलसिद्धे श्रेष्ठ्यासत्त्वमुत्तमज्ञानमागंविषयस्य प्रायिकमित्युपसहरति— तेषामिति ॥ १२ ॥

३ रा. भा.— इदानीं प्रासङ्गिकं परिसमाप्य प्रकृतस्य कर्मयोगस्य ज्ञानाकारताप्रकारं वक्तुं तथाविधकर्मयोगाधिकारिणो दुर्लभत्वमाह— काङ्क्षन्त इति । सर्व एव पुरुषाः कर्मणां फलं वद्विमाणा इन्द्रादिदेवता यथाशास्त्रं यजन्त आराधयन्ति । न तु कश्चिदनभिसंहितफल इन्द्रादिदेवतात्भूतं सर्वयज्ञानां भोक्तारं मां यजते । कुत एतत् ? यतः क्षिप्रमास्मिन्नेव मानुषे लोके कर्मजा पुत्रपञ्चानाद्या सिद्धिर्भवति । मनुष्यलोकशब्दः स्वर्गादीनामपि प्रदर्शनार्थः । सर्व एव हि लौकिकाः पुरुषा अक्षीणानादिकालप्रवृत्तानन्तपापसञ्चयतयाऽविवेकिनः क्षिप्रफलाकाङ्क्षिणः पुत्रपञ्चानाद्यस्वर्गाद्यर्थं तथा सर्वाणि कर्माणीन्द्रादिदेवताराधनमात्राणि कुर्वते; न तु कश्चित्संसाराद्विप्रहृदयो मुमुक्षुरुक्तलक्षणं कर्मयोगं मदाराधनभूतमारभत इत्यर्थः ॥ १२ ॥

४ वे. ता. चं— एवमध्यायार्थतत्त्वाभिहितेषु पदेषु प्रसन्नक प्रासङ्गिक चोक्तम्, अथ प्रकृतस्य कर्मयोगस्य ज्ञानाकारताप्रकारं वक्तुं तदुपोद्घाततया पदश्लोका. प्रवर्तन्ते । तत्राधिकारिविषयाश्रित्यार, कर्मस्वरूपविषयो ह्याविलवान्तरविभाग । तदिदमभिप्रयन् प्रथमं श्लोकनवतारयति— इदानीमिति । 'काङ्क्षन्त' इत्यत्र विशेषनिर्दिशाभावात् सर्व एव पुरुषा इत्युच्यते । ये मुमुक्षुताया सम्भाव्यन्ते, तेषु हि प्रथमत्रिवर्गप्रवृत्त्या इत्येवकाराभिप्राय । 'कर्माणां सिद्धिम्' इत्यत्र कर्मस्वरूपसिद्धिशब्दाव्युदासायौक्तं फलमिति । इहशब्दाभिप्रतमाह— इन्द्रादिदेवतामात्रमिति । इह या देवतात्वेन प्रेतोयन्ते, ता इत्यर्थः । 'यज देवपूजायाम्' इति धारवर्षव्यञ्जनाय आराध्यन्तीत्युच्यते । एतेन तत्तद्देवताराधनभूतानादानहोमादीनामपि सङ्ग्रहः । 'सर्वाणीन्द्रियकर्माणि' [४।३७] इत्यनन्तरमेतदुपपन्नमिष्यति । व्यतिरेकरूपमाभिप्रायिकं कर्मयोगाधिकारिदौर्लभ्यमाह न तु कश्चिदिति । सर्वयज्ञानां भोक्तारमित्यनेन 'अहं हि सर्वयज्ञाना' [५।२४] भोक्तारं यज्ञतपमाम्' [५।२९] इत्यादि वक्ष्यमाणं सूचितम् । हेतुपरदिश्वस्यार्थव्यञ्जनाय शङ्कते कुत एतदिति । महति फले

५ आ. मा. भा.— कुतो मम वर्तमानवर्तन्ते ? क्षिप्रं हि अत एव हि फलमाप्तिः । " तस्मात् धनसंनयः " [छा. उ. १।७।६] इति श्रुतिः ॥ १२ ॥

६ ज प्र ही— साधकं तु प्रमाणं पृच्छति— कुत इति । "मम वर्तमानवर्तन्ते" [५।११] इति यत्सर्वं यत्सादिभोक्तृत्वं मुक्तम्, तत्कृतं प्रमाणान्ज्ञायते ? इत्यर्थः । सर्वकर्तृत्वं तु जीवानामस्वात्मन्यदर्शनादिसिद्धम् । इत्यत आहिति शेषः । इत्यत परमिति शब्दश्च । विमनेन प्रमाणमुक्तं ? इत्यत आह— अत एव हीति । कर्मजा सिद्धिः, फलप्राप्तिस्तावत् क्षिप्रं प्रत्यक्षोप-

स्थिते धृद्रथकाङ्क्षा किञ्चिन्वना ? इत्यर्थः । क्षिप्रमनुष्यशब्दान्या कारतो देशतथासत्तिरुच्यते । " वायुं क्षीणो देवता " [यजुषि ६।१।१] इत्यादिक क्षिप्रशब्देन स्मृतिम् । अस्मिन्नेवेत्यनेन मानुषशब्दकलितदेशासत्कियोतनम् । शिप्रलाभादस्मिन्नेव लोके लाभाच्च धृष्टेष्वपि फलेषु प्रथममाकाङ्क्षा स्यादिति भावः । मानुषलोकोचित्येन सिद्धिं विशेषयति पुत्रपञ्चित्यादि । अपवर्गप्रकरणकलितमाह मनुष्येति । अतिशयितफलसङ्ग्रहेऽपि धृद्रफलाकाङ्क्षाया तदनुपपन्नसत्तानानुद्वेगे च हेतु दर्शयन् कण्ठोक्तमाभिप्रायिकं च सङ्कल्प्य वाक्यार्थमाह— सर्व एवेति । लौकिका इति निर्वर्णप्रणप्यनिदर्शनार्थमुक्तम् । अविवेकिनः— अविवेकित्वादित्यर्थः । क्षिप्रफलाकाङ्क्षिण इति धृद्रत्वनश्रत्त्वं ज्ञानुपपन्नविशेषविशेषज्ञानादरेण 'वरमथ काक शो मयूरत्' इति वन्मन्व्यभावा इति भावः । उपलक्षणोपपत्त्यभूतैहिकामुष्मिकसङ्कलनेनोक्तं— पुत्रपञ्चानाद्यस्वर्गादीति । एतेन 'कर्माणां सिद्धिम्' इत्यत्र सिद्धिशब्दं सामान्यविषय इति दर्शितम् । सर्वाणि कर्माणि यागदानहोमादीनि ॥ १२ ॥

लभ्याऽस्ति । सा चात एव कर्मणां भगवता युक्तत्वादेव हि युच्यते, नान्यथेत्यर्थः । इन्द्रादिभ्योऽपि फलप्राप्त्युपपत्तिरक्षीणार्थापत्तिरित्यतथाह— अत एव हीति, भगवत् एव । अप्र हीति सूचितं प्रमाणमाह— तस्मादिति । धनलाभो धनलाभतः ॥ १२ ॥

७ इ. पं. भा.— किञ्च— काङ्क्षन्तः कामयमानाः कर्मणां यज्ञादीनां सिद्धिं स्वर्गादिकर्तुं यजन्ते पूजयन्तीह लोके देवता इन्द्राद्याः । यतः क्षिप्रं शीघ्रं मानुषे लोके कर्मजा सिद्धिः कर्मफलं भवति जायते, न लोकान्तरे वर्णाश्रमादिविधेनालामात् ॥ १२ ॥

८ वै त्र नि — यो वै, अवेपथयेण सर्वप्राणिष्वनुप्राहक स्वभावं त्वामेव परमेश्वर किमिति न सर्वेऽपि मोक्षार्थमाश्रयन्ते ? तत्राह— काङ्क्षन्त इति । सर्वे एव पुरया इह लोके कर्मणा सिद्धिं फलनिष्पत्तिं काङ्क्षन्त इन्द्राद्या देवता एव यजन्ते पूजयन्ति, न तु कश्चिदप्यनभिसंहितफलो निधि

लदेवतामकं मामिति शेष । इतस्तत् ? हि यस्मादस्मिन्नेन मानुष्ये लोके कर्मना पुत्रपञ्चराज्यादिसिद्धिं क्षिप्रं भवति । चिरकालसञ्चितदुरितारत्नीमलीमसमनस सर्वेऽपि क्षिप्रफलं काङ्क्षयेन्द्रादिदेवताराधनमात्ररूपण्येव कर्मणि कुर्वन्ते, न तु कश्चिदपि संसारोद्दिग्द्भद्रदोषो यच्छिक्षया मामाश्रयत इत्यर्थे १२

९ व० त० दी०— ननु देवान्तरभजनमन्ये कुर्वन्ति, इह किं ? इति तत्राह— काङ्क्षन्त इति । हि यतः देवान्तरभजनेन कृत्वा शीघ्रं मानुषे लोके सिद्धिं फले प्राकृतं कर्मजं भवति, अतो देवता इन्द्रादीन् यजन्ते, भगवन्त न मा क्षिप्र फलदातृत्वामावनिश्चयात्, निरुपायिकस्योपाधिककामितद्दाने विचारस्तत्पूर्वकपरीक्षा शोधनेन च विद्वत्प्रसम्भवात्, तथाभावेन दातृत्वादित्यवगम्य क्षिप्रफलदातृत्वाधिकान्देवान्यजन्त इत्युक्तम् ॥ १२ ॥

१० पु अ त — नन्वेव चेत्तदा कप न सर्वे स्वामेव सेवन्ते ? इत्याशङ्क्य तद्गु — काङ्क्षन्त इति । इह अस्मिन्नेव जन्मनि सिद्धिं काङ्क्षन्ती ये वाञ्छन्ति तादृशा सन्त कर्मणा देवता कमाधिष्ठातार इन्द्रादयस्त्वान् यजन्ते । यत क्षिप्रं शीघ्रं मानुषे लोके अस्मिन्नेव जन्मनि कर्मना सिद्धिर्भवति, न मन्त्रास्ति । ह्यनि युक्तवाय । तथा चायमर्थ— पुरपोत्तम मन्त्रधो न लौकिकेन्द्रेण्यथ । किन्त्वलौकिकस्वरूपमात्र्य । तस्वरूप च लौकिकेन्द्रेण सेवया क्रियमाणाया प्रमोक्षस्या परीक्षासिद्धयन्तरं तापे जाते तद्वदुभयार्थस्यामानन्तरमेतदेह

निद्रयनन्तरं भवति । तत्रापि परीक्षासिद्धौ परमतापे सति तद्वदुभव स्यात् । सोऽपि देवानन्दसुभवात्मक । एतत्सर्वं यज्ञे प्रसिद्धं कार्तीय अन्तर्गतभगवदन्तर्धानपुनःप्राकर्षणमणवनगमन श्रीमद्ब्रह्मप्रसङ्गादिभि । अन्यदेवता तु जीववदंशान्पथादत्रैव मनुष्यलोके शीघ्रं तदर्थकृतकर्मसिद्धिर्भवति । अतोऽत्रैव शीघ्रं फलामिलापिणस्तत्र, प्रवर्तन्ते न मन्त्राने ; तत्र प्रयत्नो तथा तत्पिद्धिर्भवति । देवाना मत्स्वरूपवा दत्रैव लौकिकेन्द्रेण लौकिकफलसिद्धिर्युक्तेति ज्ञापनायै इति ॥ १२ ॥

११ नी० भा० दी०— काङ्क्षन्त इति । हि यस्मात् मानुष लोके कर्मसिद्धिं काम्यकर्मफलं पुत्रपञ्चादिकं क्षिप्रं भवति, न तु निष्कामकर्मज्ञा चिच्छुद्धि । अतो ये कर्मणा सिद्धिं फल इदं क्षिप्रं काङ्क्षन्त काङ्क्षमाणा देवता इन्द्रादीन् यजन्ते तेऽपि ममैव वार्मानुत्तन्त इति पूर्वणान्वयः । वक्ष्यति च ' येऽप्यन्यदेवताभक्ता ' [१२३] इत्यादि ॥ १० ॥

मुक्त्युपायभूतेश्चष्टा वर्णाश्रमधर्मव्यवस्था, तथा चेशस्याविकारित्वम् ।
 चातुर्वर्ण्यं मया सृष्टं गुणकर्मविभागशः ।
 तस्य कर्तारमपि मां विद्ध्यकर्तारमद्वयम् ॥ १३ ॥

१ अत्र वर्णव्यवस्थाविश्वव्यवस्थानि कविन् पण्डितमन्यान्तु— गुणकर्मणोर्विभागो मेद, तदनुसारण चातुर्वर्ण्यं सृष्टव्यवस्थापितम् । चत्वारो वर्गा स्वसाधारणगुणकर्मानुसारेणैव कल्पिता इत्यर्थे । तथा च— यस्मिन् सुदृग्ऽपि ' रामो दम — (१८४२) इत्यादि श्वेत, स एव श्राद्धग, न तु श्राद्धगमात्पितरन्धोऽपि तद्वीन । एव ' शीर्यं तत्र - (१८४३) इत्यादिसम्भन्त क्षत्रिय इत्यादि बोध्यम् । सृष्टात्पुत्रोऽन गुणकर्मविधानामनुगमने तु जानिद्राङ्गा सवय क्षमादिमन्तस्यु, क्षत्रियाद्य शौर्यादिसम्भन्त । न च तथा नियम उपलभ्यते, प्रायुः व्यभिचार एव मृत्युन् दृश्यतेऽतो यथाकमव जयाय । अस्मि चाश्रोत्रम्भक्त मात एव स्पष्ट प्रमाणान्तरम् । यथा ' श्राद्धग को भवद्वात्न ? ' इति धर्मप्रश्ने ' युधिष्ठि उवाच— शरय दान दामा धीरमातृसत्य तपो पूणा । इत्येव यत्र नागन्तु । तत्राङ्ग इति स्पष्ट ॥ ... न तु यद्भवत्तत्र द्विन तथ न नियते । न वै सुदा भवच्छूरा श्राद्धगो न च श्राद्धग ॥ यत्रैव तस्येते सप । इत स श्राद्धग स्पष्ट । यत्रैव भवेत् सप । त ' नृसिद्धि विदिशेत् ' (म भा १००१२१-२६) इति ॥ तथा सर्वे ' श्राद्धग कन भवति क्षत्रिय वा द्विजा- त्तम । । वैश्य ' नृस्य विप्रये । तद्दि यदता पर ! ' इति मद्वाजप्रश्ने ' भृगुनाथ— शरय दानमयाद्राह आतुर्धम्य श्रवा पूणा । ताव हृदयत यम स श्राद्धग इति स्पष्ट ॥ क्षत्रभ सवत कथ वदाभ्यपनश्रुत । दानादानगतिर्दन्तु स वै क्षत्रिय उच्यत ॥ क्षत्रिया पुरया स इन्द्रादाविति श्रुति । वदाभ्यपनसम्भन्त स वैश्य इति सति ॥ सवभतार्तिर्निःस सर्वकर्मदोऽनुचि । त्स्वरुदम्भनावाच स वै दूद इति स्पष्ट ॥ नृदे चैतद्भवत्येव द्विन ' . (म भा १२१०११,४-८) इति । अत्र गुणधर्मोपगार- णे श्राद्धगवादि वदम्भानिन्त निरस्त च जानिद्राङ्गावादि विद्वक्त्वेन । एवं भागवतस्य [५।१।३५] ' दस्य वदभना प्राक पुत्रो व' अभिप्रष्टव । दस्यवपि हृदय तमेनेव विदिशेत् ॥ इति त्वात्पुत्रात्क्षेत्र श्राद्धगवादिना विदेशा विहित । त्स्मा- द्भ्राद्धगानां त्राविद्वेय भवत्येवमभिनत सर्वथा निरप्रमच च प्रतारकवद्वै कल्पितेव— इति महता संरम्भेन वदन्ति ॥ — गा. ५५

१ शं. भा.— मातुप एव लोके वर्णाश्रमादिकर्माधिकारः, नान्येषु लोकेष्विति नियमः किञ्चि
मित्तः ? इति, अथवा वर्णाश्रमादिप्रविभागेपेता मनुष्या मम वर्तमानुवर्तन्ते सर्वश इत्युक्त
[१११] कस्मात्पुनः कारणाश्रयमेन तत्रैव वर्तमानुवर्तन्ते, नान्यस्य इति ? उच्यते— चातुर्वर्ण्य
मिति । चातुर्वर्ण्यं चत्वार एव वर्णाश्चातुर्वर्ण्यं मयेश्वरेण सृष्टमुत्पादितं “ ब्राह्मणोऽस्य सुरमासीत् ”
[ऋक्सं. ८।४।१९२ यजुसं. ३१।११] इत्यादिश्रुतेः, गुणकर्मविभागश्च गुणविभागश्च कर्म

— तत्राच्यते— अत्र हि भगवद्वाक्यं सृष्टवर्णोद्देशेनैव गुणसंज्ञां विधीयते, न तु शुष्कमोक्षेन वर्णा, भगवत् एव
वचनान्तरेणोक्तस्य गम्यमानत्वात् । तथा च तद्वचनम्— “ ब्राह्मणक्षत्रियविद्या शूद्राणां च परम्परा । कर्माणि प्रविभक्तानि
स्वभावप्रभवेभ्यु ॥ (१८।४१) इति । अत्र हि ब्राह्मणादीनां कर्माणि ब्राह्मणत्वाद्यवच्छिन्नोद्देश्यतानिरूपितोपिषेयताविशिष्टान्येव
भ्युपगन्तव्यानि, आहारविहारोद्येर्मनुष्यमात्रसाधारण्येन विधेयाभावात् । तादृशकर्मचरणे चाधिकारसिद्धयर्थे तदाचरणत्वात्
ब्राह्मणत्वाद्यपेक्षितमिति न तै कर्मभिर्ब्राह्मणत्वादिस्तिर्द्वैकु युक्ता, सिद्धसाधनत्वापेते । न च क्षत्रियादिभिर्ब्राह्मणकर्मणि कृते तेषां
ब्राह्मणत्वप्राप्ति सम्भवति, अनधिकारिकृतस्य कर्मण भेयस्ताधनत्वाभावात्, प्रत्युत ‘ परधर्मो भयावह ’ (३।३५) इति
भगवतैव निन्दितत्वेन प्रचयाय नमस्त्वाच ॥ ‘ धर्मो दम - ’ ‘ शौर्यं तेज - ’ इत्यादीन्पि न ब्राह्मणत्वक्षत्रियत्वादिजाति
प्रयोजकभूतेनोक्तानि, किन्तु प्रयोन्यत्वेनैव, ‘ स्वभावम् ’ इति लिङ्गात् ॥ किञ्च ‘ येऽपि स्यु पापयोनय । स्त्रियो वैश्या
स्तथा शूद्रा - ’ (१।३२) इति वदतो भगवतो जन्मत एव जातिभेदोऽभिमत इत्यत्र न द्वाह्याल्लेशोऽपीति तदनुसारेण शूत्रे
शब्धस्वकारस्यानुगुण्ये न च गुणसंज्ञां विभज्य त्रिभज्य चातुर्वर्ण्यमीश्वरेण सृष्टमित्येव व्याख्यायम् । उपबृंहितव्यायमर्थो महा
भारत एव [१०।३।१८, १९] ‘ प्रजापति प्रजा सुष्ट्वा कर्म तासु विधाय च । वणं वर्णे समाधत्त ह्येकैकं गुणभाग्युणम् ॥ ब्राह्मणे वैदम्य
तु क्षत्रिये तेज उतमम् । दास्य वैश्ये च शूद्रे च सर्वैर्णानुक्कलाम् ’ । इति । इह वर्णसृष्टयन्तरं तत्र गुणसंज्ञां विभागेनापान
सृष्टमेवेति महाभारतस्यापि जन्मसिद्धमेव ब्राह्मणत्वाद्यभिमतं प्रतीयते । उक्तं च कण्ठरेवणापि— ‘ जन्मनैव महाभागे ब्राह्मणे
नाम जायते । ’ (म भा १३।२।५१) इति, ‘ बहोस्तु सतरत्नं योनीर्जायमान पुन पुन । पयसि तात । कर्मिन्किञ्चिद्ब्राह्मणे नाम
जायते ॥ ’ (म भा १३।२।७६, २५१२) इति च ॥

नन्वव ‘ शूद्रे तु यद्भवेत् - ’ इत्यादे का गति ? इति चेत्— ‘ न विप विपमित्याहुर्देहास्व विपमुच्यते । ’ इत्यत्र मद्रसे
विपत्वारोपादाब्धयर्थमेव विप विप-त्वभिषेधविद्वापि शूद्रे ब्राह्मणत्वारोपार्थमेव ब्राह्मणे ब्राह्मणत्वनिषेधात्, आरोप्यमाणरोपाधि
करणयो पारमार्थिकभेदस्य सर्वसम्प्रतिपत्त्वाच्च न तस्य वचसो जन्मसिद्धब्राह्मणत्वादिनिषेधे तात्पर्यम्, अपितु सत्यादिगुणविशिष्ट
प्रणसायामवेति गृहण । अन्यथा तत्र प्रथमादौक्यद्वित्रिपदयोरोत्सर्ज्यता, द्वितीयादौ उद्देश्यासिद्धि दुर्बारेव । तस्मात्तत्र गुणहीन
ब्राह्मणस्य शूद्रमात्म्यमात्र विवक्षितं न पुनस्तेदमित्यम् । अत एवोक्तं तत्रैव— ‘ तावच्छूद्रतमो ह्येव यावद्भेदेन जायते । ’ (म भा
१।१८।३५) इति । एवं शूद्रयेऽपि । एव ‘ यस्य यक्ष्ण- ’ इत्यादिमागतमपि श्रौचादिशास्त्रिभिर्धृदते सिद्धपदव्यवहारादिपि
गुणसादर्यात्ब्राह्मणादिपदव्यवहारमात्रमवगमयति, न तु जन्मसिद्धब्राह्मणत्वाद्यभावमपि । इत्यर्थे च तथा व्यवहार शास्त्रादिषु, यथा
अत्रिपदित्यायम्— ‘ अन्नहस्ता सुधन्वान सङ्गमे सर्वतन्मुखे । आरम्भे निर्जिता येन स विप्र क्षत्र उच्यते ॥ क्षिप्रमर्तो यथ वर्त
त प्रतिपालक । वाग्भिज्यव्यवसायश्च स विप्रो वैद्य उच्यते ॥ (१२।७, ८) इत्यादौ । जातिब्राह्मणा एव ह्यत्र गुणविशेषवशात्संप्रति
पर्येष्यदियन्त, अन्ययोद्देश्यविप्रतातुपपत्ते । न चैतावन्मात्रेण तेषां परमार्थतः क्षत्रत्वायभ्युपगन्तुं युक्तम्, तथा व्यवह
रस्य— ‘ दशाष्टपत्रिगुणघतमृदांश्चिवाी क्रमात् । विप्रो वृषो विशौ शूद्रो द्वौ द्वौ नान्येषु कीर्तितौ ॥ ’ (अमिषु ३५।२)
इति सर्वेषु ‘ विप्र श्रुचिर्मनुष्य परमातसर्विभूतप्रसूतसमगन्धसुगन्धिताह । ’ ‘ स क्षत्रियो विविधशकनिपातशूद्र ’ ‘ शूद्रोऽपि
तुमुपपत्तान्यति वैद्यजाति । ’ (मातङ्गलीला ८।९—११) इति गजेषु, ‘ सुगन्धा ब्राह्मणो भूमौ रजगन्धा तु क्षत्रिया । ननु
गन्धा भवद्देश्या मद्यगन्धा च शूद्रिणी ॥ ’ (विश्व वा शा १।२५) इति मृत्क्षया वैवमन्यनापि मनुष्यव्यतिरिक्तव्यति
रनादादिति याते । न ह्येते विप्रोदिच्छाभावात् संप्रत्ययो याजनादिब्राह्मणकर्मोधिकारिणो भवन्ति नापि ब्राह्मणादीनां विवाहा
इत्यवचनसिद्धमिदम् । तेषैव मनुष्या अपीति बोध्यम् । उक्तं च वारतातविसृष्टौ— ‘ वेदान्तरं विना धर्मसादर्येनापि कर्तव्यं ।
योच्यते सा न तदर्थेपूजोद्वाहापि स्थिता ॥ ’ इति । न च गुणकर्मव्यभिचारदर्शनविरोधोऽपि, तस्य सोपाधिकत्वादिभिरप्य
सिद्धत्वात्, सृष्टिन्यायेन (पू मी १।२।२७) बाहुल्येन व्यवहारोपपत्ते, ‘ श्रा कर्णे पुच्छ वा छिन्ने श्वैव भवति, नाशो न
गर्भम् ’ (पात म भा २।२।६) इति न्यायेन गुणकर्मव्यभिचारोऽपि जातिब्राह्मणत्वादीनामवगमात् । ‘ तप युत च मोक्षि
धे-येनगमन-’ गणम् । तदशुभान्ध्यां यो हीनो जातिप्राण एव स ॥ ’ (पा म भा २।२।६) इति ब्राह्मणत्वस्यैव त्वा
दशानपेति सर्वथा जन्मसिद्धे भगवत्त्वत्वात्, न कश्चनगुणकर्मनुसारिणोत्यत्र न द्वाह्याल्लेशोऽपि । तथा चोद्घोषितं सूतसंहिता
याम्— ‘ सर्वेषां जन्मना जातिर्नान्यथा कर्मसोऽपि । १५।१।१० यथा जातिर्नान्यथा च चान्यथा ॥ ’ (शि मा रं १२।५१) इति ॥
सर्वेषामपि भुक्तिमतिपुराणदिह्यादीनां चायमव सिद्धा त इत्यन्यत्र विस्तर— इत्येव प्रथमोऽनुपगन्त्या । — अविगीता ।

विभागश्च; गुणाः सच्चरजस्तमांसि । तत्र सात्त्विकस्य सच्चप्रधानस्य ब्राह्मणस्य 'शमो दमस्तपः' [१८।४२] इत्यादीनि कर्माणि, सच्योपसर्जनरजःप्रधानस्य क्षत्रियस्य शौर्यतेजःप्रभृतीनि [१८।४३] कर्माणि, तमउपसर्जनरजःप्रधानस्य वैश्यस्य कृप्यादीनि [१८।४४] कर्माणि, रजउपसर्जनतमःप्रधानस्य शूद्रस्य शुश्रूषैव कर्म, इत्येवं गुणकर्मविभागश्चातुर्वर्ण्यं मया सृष्टमित्यर्थः । तद्येदं चातुर्वर्ण्यं नान्येषु लोकेषु, अतो 'मातुपे लोके' इति विशेषणम् । हन्त तर्हि चातुर्वर्ण्यसर्गादेः कर्मणः कर्तृत्वात्तत्फलेन युज्यसेऽतो न त्वं नित्यमुक्तो नित्येश्वरश्च इति । उच्यते— यद्यपि मायासंख्यवहारेण तस्य कर्मणः कर्तारमापे सन्तं नां परमार्थतो विद्वच्चकर्तारं, अत एवाच्ययमसंसारिणं च मां विद्धि ॥ १३ ॥

२ आ. दां. ध्या.— मनुष्यलोके चातुर्वर्ण्यं चातुराध्रम्यमित्यनेन द्वारेण कर्माविनारनियमे कारणं पृच्छति— मानुष एवेति । आदिशब्देनावस्थाविशेषा विवक्ष्यन्ते । प्रकान्तरणेण वृत्तानुवादपूर्वकं चोद्यमुत्पापयति— अथयेत्यादिना । प्रप्रद्वयं परिहरति— उच्यते इति । तर्हि तव कर्तृत्वभोक्तृत्वसम्भवाद्दस्मादादित्युत्पन्नानानीश्वरत्वमित्याशङ्क्याऽऽह— तस्येति । ईश्वरस्य विपमसृष्टिं विदधानस्य सृष्टिवैषम्यनिवाहकं कथयति— गुणेति । गुणविभागेन कर्मविभागस्तेन चातुर्वर्ण्यस्य सृष्टिमेवोपदिष्टां स्पष्टयति— तत्रेत्यादिना । प्रप्रद्वयप्रतिविधानं प्रकृतसुपसंहरति— तत्रेदमिति । मनुष्यलोके परं वर्णाश्रमादिपूर्वके कर्मण्यधिकारस्तत्रैव वर्णद्वारेण सृष्टत्वात्; न लोकान्तरेषु, तत्र वर्णाश्रमाद्यात् । ईश्वरमेव चातुर्वर्ण्यश्रमादिविभागभागिनोऽधिका-

रिणोऽनुवर्तन्ते, तेनैव वर्णद्वारेणैव सृष्टत्वात्तदनुवर्तनस्य युक्तत्वादित्यर्थः । तस्येत्यादित्द्वितीयभागपोषकं चोद्यमुद्ववति— हन्तेति । यदि चातुर्वर्ण्यादिकर्तृत्वादीश्वरस्य प्रागुक्तो नियमोऽभिमतस्तर्हि तद्विषयसृष्ट्यादेस्तद्विषयव्यापारस्य च धर्मादेर्निर्वर्तकत्वात्तत्फलस्य कर्तृगामित्वात्कर्तृत्वभोक्तृत्वयोस्त्वयि प्रसङ्गान्त्रियमुक्तत्वादे त न स्यादित्यर्थः । मायया कर्तृत्वं परमाश्रितत्वात्कर्तृत्वमित्यभ्युपगमान्त्रियमुक्तत्वादि सिध्यतीत्युत्तरमाह— उच्यते इति । मायाव्यादिसंख्यवहारेण चातुर्वर्ण्यदेस्तत्कर्मणश्च यद्यपि कर्ताऽहं तथापि तथाविधं मां परमाश्रितोऽकर्तारं विद्धीति योजना । अकर्तृत्वादेवामोक्तृत्वसिद्धिरित्याह— अत एवेति ॥ १३ ॥

३ रा. भा.— यथोक्तकर्मयोगारम्भविरोधिपापक्षयमाह— चातुर्वर्ण्यप्रमुखं ब्रह्मादिस्तम्भपर्यन्तं कृत्स्नं जगत् सत्त्वादिगुणविभागेन तदनुगुणशमादिकर्मविभागेन च प्रविभक्तं मया सृष्टम्; सृष्टिग्रहणं प्रदर्शनार्थम् । मयैव रक्ष्यते, मयैव चोपसंहियते; तस्य विाचत्रसृष्ट्यादेः कर्तारमप्यकर्तारं मां विद्धि ॥ १३ ॥

४ वे. ता. चं.— नन्वक्षीगानन्तपापसम्ययत्वं सर्वेषां समम्, तत्त्वाविवेकित्वात्सिद्धप्रकृतकाङ्क्षित्वमपि समानम्; अतः कस्यापि सुमुखाविरहान्मोक्षोपायसाम्प्रमाण स्यादित्याशङ्क्य श्लोकद्वयेन तत्परिहारः क्लियत इत्यभिप्रायेणाह— यथोक्तेति । पूर्वश्लोकोषु देवतान्तराधानेषु धृदफलेष्वपि सर्वकर्तुः स्वस्यैव हेतुत्वं 'चातुर्वर्ण्यं' इत्यादिना दर्शितम् । व्यष्टिसृष्टयन्तगतचातुर्वर्ण्यकथनं समस्तव्यष्टिसृष्टिशब्दाभिमित्यभिप्रायेण चातुर्वर्ण्यप्रदम्भमित्युक्तम् । वेपथ्यैर्वृण्यपरिहारप्रस्तावाय व्यष्टिसृष्टयुपादानम् । 'गुणत्रयैविभागदाः' इत्येतत्प्रथमत्रियभागसत्त्वादिविभागविषयमित्यभिप्रायेण सत्त्वादीनुक्तम् । सत्त्वादिमूलसत्त्वसंख्यापाराणां तदनुगुणेऽनुक्तम् । 'तमः सृष्टे रजः क्षत्रे ब्राह्मणे सत्त्वसुतमम्' [म.भा. १।४।१।११] इत्यादि-

गुणविभागः, 'ब्राह्मणक्षत्रियविसाम्' [१।४।१] इत्यादिकर्मविभागः । शमादिकर्मैति— शमाद्यनुष्ठेयमित्यर्थः । 'शमो दमः' इत्युपक्रम्य 'ब्रह्म कर्म स्वभाजम्' [१।४।२] इति वक्ष्यते । एवं देवतियैवमुत्पादिनातिषु वारः' इत्यादिनाऽऽह्यादिसु च पुराणेण प्रथितस्तत्तद्गुणोक्तिको विषयमुक्तिप्रकारो द्रष्टव्यः । 'श्रुत्यादिषु सृष्ट्यादिसमस्तैस्तदवयवैश्चरस्य शास्त्रव्यवस्थानादत्र सृष्टिग्रहणं रक्षावैरपि प्रदर्शनपरमित्याह— सृष्टीनि । एतेन व्यष्टिसृष्ट्यादिव्यापारत्रयस्यापि स्वकर्तृत्ववचनत्वात्, 'सृष्टिं ततः करिष्यामि स्वामाविश्य प्रजापते' [वि.ष. ६।१।१] इत्यादिश्लोको भवति । सुषितं चैतत् 'सत्तामूर्तिहृष्टिस्तु त्रिस्तुत्वेन उपदेष्टात्' [म. य. २।४।२०] इति ॥ १३ ॥

५ आ. मा. भा.— अहमेव हि कर्तेत्याह— चातुर्वर्ण्यमिति; चतुर्वर्ण्यसमुदायः । सात्त्विको ब्राह्मणः, सात्त्विकराजसः क्षत्रियः, राजसतामसो वैश्यः, तामसः शूद्र इति गुणविभागः । कर्मविभागस्तु 'शमो दमः' [१।४।२] इत्यादिना वक्ष्यते । क्रियायां वैलक्षण्यकारणोऽप्यकर्ता । तथा हि श्रुतिः— " विश्वकर्मा विमनाः " [ऋग्वे. ८।३।१७] इत्यादि । 'तनुर्विद्या क्रियाऽऽकृतिः' [भाग. ६।४।४६] इति च । साधितं चैतत्पुरस्तात् [पृ. १४२] ॥ १३ ॥

६ ज प्र. दी.— चातुर्वर्ण्यमित्यस्य सन्नतिं सूचयन् तात्पर्यमाह— अहमेव हीति । यस्मादहमेव चातुर्वर्ण्यस्य कर्ता, त्रैविद्याय तदन्तर्भूता, तस्मात्सर्वपितरं मा परित्यज्यान्त्यदेवता यजन्त कथं महाफलभाजो भवेयुः ? इत्याहैत्यर्थः । 'विचिन्ना तद्विगतति' इति वचनादतिरिक्तार्थसम्भवे 'चातुर्वर्णादिभ्य स्वार्थं उपसङ्ख्यानम्' [वार्ति. ७३. १३१] इति नादानीयमिति भावेनाह— चातुर्वर्ण्येति । वर्णाथत्वारो गुणाश्च तदर्थं तेषु गुणविभाग ? इत्यत आह— सात्त्विक इति । राजसस्थसात्त्विकेष्वेवाय विभाग इति ज्ञातव्यम् । निर्देशप्रायम्यात्क्षत्रिये रजससत्त्वमधिकम् । तत एव वैश्ये तमसो रजस्तत्त्व समन्वयुत, राजो

पेक्षया तमोऽधिकं सूद्र इत्यसौ तामस । सत्त्वं तु तमोऽप्यधिकम् । कर्मविभागः कीदृश ? इत्यत आह— कर्मेति । यदि चातुर्वर्ण्यं त्वया छत तर्हि कर्तृत्वात् जीवन्तवापि कर्मणो प्रसज्यत इत्यत कर्मलेपाभाव वस्तु हेतुस्तावदुच्यते, 'तत्त्व इति तदेतद्व्याहृतमित्यत आह— क्रियायामिति । कथं वैष्णवमित्यतः धृत्यैव दर्शयति— तथा हीति । विश्वकर्माऽपि विमानस्तत्राभिनवेशारहित इत्यर्थः । प्रकारान्तरेण वैष्णवपुराणेन दर्शयति— तजुरिति । क्रियाया मिथ्यात्वात् तांऽप्यकर्तैति परव्याख्या प्रत्याख्याति— साधितं चेति । एतदिक्रियायाः सत्यत्वं, पुरस्तात् द्वितीये ॥ १३ ॥

७ ह. पै. भा.— अत एव— चत्वारो वर्णाश्चातुर्वर्ण्यं मयेश्वरेण सृष्टम् । गुणाः सत्त्वादयस्तद्विभागेन च । तत्र सात्त्विकस्य ब्राह्मणस्य शमो दमस्तप इत्यादीनि कर्माणि । सत्त्वोपसर्जनस्य रजःप्रधानस्य क्षत्रियस्य शौर्यतेजःप्रभृतीनि कर्माणि । रजःप्रधानस्य वैश्यस्य कृष्यादीनि कर्माणि । तामसस्य सूद्रस्य शूद्र्यैव कर्म; इत्येवंगुणकर्मविभागश्चातुर्वर्ण्यं मया सृष्टमित्यर्थः । तस्य चातुर्वर्ण्यस्य कर्मणः शमप्रभृतेः कर्तारं मामीश्वरं विद्धि जानीहि । वस्तुतोऽकर्तारमव्ययमविकारिणम् ॥ १३ ॥

८ वें. प्र. गि.— किञ्च सर्वोऽपि लोकस्त्रिगुणात्मकत्वात् । स्वस्वगुणाद्वृत्तमेव तत्र तत्र प्रवर्तते, न तु मदाश्रयण एवैत्यभिप्रेत्याह— चातुर्वर्ण्यमिति । ब्रह्मक्षत्रवैश्यशूद्राख्याश्रवणो वर्णा, तदेव चातुर्वर्ण्यम् । उपलक्षणमेतत् । चातुर्वर्ण्यप्रमुखमखिलमपि तस्मादिकृतमवर्षन्ते जगत् मयेश्वरेण सृष्टम् । कथं सृष्टम् ? गुणकर्मविभागात् गुणविभागेन कर्मेति भागेन च । तथाहि— सत्त्वप्रधाना ब्राह्मणा, तेषां शमदमादीनि कर्माणि । सत्त्वोपसर्जनस्य प्रधाना क्षत्रिया, तेषां शौर्ययुद्धादीनि कर्माणि । रजस्तम प्रधाना वैश्या, तेषां कृष्यादीनि कर्माणि । तम प्रधाना शूद्रा, तेषां त्रैविणिसूत्रभूषादीनि कर्माणि । एवं गुणकर्मविभागश्चातुर्वर्ण्योपलक्षितमशेषं जगन्मयोपान्तिम् ।

त्यर्थं । विषमजगत्त्वस्य मयि वास्तवत्वे हि तत्प्रयुक्तवैषम्यनैर्घृण्यदोषप्रसक्तिं, तदेव मिथ्येति कुतस्तत्प्रयुक्तोपशङ्का ? इति भावः । ननु विषमसृष्टिपूर्वत्वस्याथास्तव ऽपि व्याहारिकत्वमस्येव, ततो वैषम्यनैर्घृण्ये अपि व्याहारिकेत्वयि स्यातामिति शङ्क्यामपि तदेवोत्तरमावर्तनीयं 'चातुर्वर्ण्यं मया सृष्टं गुणकर्मविभागात्' इति । सृजमानजगद्वैषम्यं न मध्ययुक्तम्, किन्तु प्राचीनतदीयगुणकर्मविभागप्रयुक्तम्, 'वैषम्यनैर्घृण्ये न सापेक्षत्वात्तथा हि दर्शयति' [ब्र. सू. ३। ३४] इति न्यायात् । अतो व्यवहारदृष्ट्याऽपि न मयि वैश्यादिप्रसक्तिरिति भावः । अत्र कर्तारमव्यक्तारं विद्धिनि भगवतैव जगत्कर्तृत्वस्य प्रतिपन्नोपाधावभावप्रतियोगित्वस्य मिथ्यात्वस्य कण्ठश्रेणोक्त्या जगत्कर्तृत्वसमानयोगश्रेणां जगदुपादानवजगदीश्वरवजगदन्तर्गमिवादीनामन्वेषामत्रिप्रधानाणां मिथ्यात्वे इदमेव लिङ्गमिति निर्निशेषप्रज्ञानजयदुन्दुभिरयं श्लोकः ॥ १३ ॥

९ व० त० दी०— ननु केचित्सकामतया देवान्प्रपद्यन्ते, केचिद्विक्रामितया देवान्प्रपद्यन्ते; केचिन्निष्कामतया स्वा न, सर्वे एकमेवेति, कर्मवैचित्र्य तत्कर्तृणा च ब्राह्मणादीनाम्; उक्तमादिबैचित्र्यं कुर्वतरतय कथं वैषम्यनैर्घृण्ये न स्याताम् ? इत्याशङ्क्याह— चातुर्वर्ण्यमिति । चातुर्वर्णात्मकं जगन्मया सृष्टं 'चत्वारो जज्ञिरे वर्णां पुरुषादाश्रमैः सह' इति भगवद्वाक्यात् । परं गुणकर्मविभागात् इति गुणाः सत्त्वादयः तद्वस्तुगुणकर्मणि तेषां भागस्तेषां सृष्टं स्यूतं । देवानुरविभागस्तु पूर्वं एव कृतं सूक्ष्मः । तत्र सत्त्वप्रधाना विप्रास्तेषां च शमदमादीनि कर्माणि, सत्त्वप्रधानाः क्षत्रियास्तेषां शौर्यादि, रजस्तम प्रधाना वैश्यास्तेषां कृषिवाणिज्यादि तमप्रधानाः शूद्रास्तेषां त्रिजगदश्रयैर्वं सृष्टं मयेव । जीरेषु चातुर्वर्ण्येऽपि प्रकृत्या सह सरसृष्टत्वात्कृष्णकर्मणि सर्वेऽपिन्द्रियैस्तानि 'सुदीन्द्रियमनप्राणान् जनानामसृजद्विभुः । माप्रार्थं च भवार्थं च स्वात्मनेऽकल्पनाय च' [भाग. १०। ८७] इति वाचयान् । तानि तु तैर्यथा कृतानि तैरेव च कृतानि प्रदणो यद्दानादिति पूर्वं अर्पं 'देवान् भाषयतामेन' [३। ११] इत्यादिना । अतः कर्तारमपि जनकमपि मां तत्त्वतोऽकृतानि

मेव विद्धि; यतः अव्ययमिति, अहङ्कारादिरहितमित्यर्थः । तथाच सूत्रं 'वैषम्यनैर्घृण्ये न सापेक्षत्वात्तथाहि दर्शयति' । [ब्र० सू० २।१।३४] अत्र भाष्यकार — " जीवानां कर्मानुरोधेऽप्यनुसृतुःखे प्रयच्छति " इति वादिप्रबोधनायोक्त सापेक्षत्वात् इति । वस्तुतस्तु आत्मसृष्टैर्वैषम्यनैर्घृण्यमम्भोऽपि न, वृष्टिवद्भगवान् वीजवत्कर्म; तथाहि दर्शयति " एष ह्येव साधु कर्म कारयति यमेभ्यो लोकेभ्य उन्निनीपति एष उ एव वाऽसाधु कर्म कारयति यमवो निनीपति " [कौ. उ. ३।३।९] " गुण्यः पुण्येन कर्मणा भवति, पाप. पापेन (वा) " [वृ. उ. ४।४।५] इति च सापेक्षमपि कुर्वन्नीधरमाहात्म्यमिति ॥ १३ ॥

१० पु अ. त. — ननु कर्मनिष्ठिरपि त्वां विना कथं भवति ? इत्याशङ्क्याह — चातुर्वर्ण्यमिति । चातुर्वर्ण्यं वर्ण-चतुष्टयं गुणकर्मविभागश्च गुणकर्मविभागैः सत्त्वरजस्तमसा यानि कर्माणि तेषां विभागैरेषां सृष्ट्य, अतस्तस्य चातुर्वर्ण्यस्य कर्तारमव्ययमविनाशिनं ब्रह्मरूपकर्तारं रसमार्गस्थं रस परम मां तस्य चातुर्वर्ण्यस्य कर्तारमपि विद्धि । इच्छया अंशे. कर्ता, न तु साक्षात्सर्वं इत्यपि सादेन बोध्यते । अतो मदशसम्बन्धेन तत्र सिद्धिर्भवतीति भावः ॥ १३ ॥

११ नी० भा० दी० — अन्यदेवताभक्ता अपि कस्मात्पुनः कारणात्तत्रैव वर्तमानुवर्तन्ते, नान्यस्य ? इत्यत आह — चातुर्वर्ण्यमिति । चतुर्णां वर्णानां हितं चातुर्वर्ण्यम् । गुणाश्च कर्माणि चेति गुणकर्म, इन्द्रैक्यज्ञाव । कर्माणि अग्निहोत्रादीनि, गुणाश्च ब्र० यदेतदादिरूपाः, विभागश्च साधारणासाधारणविभागेन । तथा हि दानजपादिकं सर्वमाधारणम् । अग्निहोत्रादिकं त्रैवर्णिकस्यैव, न शुद्धस्य, राजसूयादिकं राज्ञ एव, नेतरेषा; इति विभागो दृश्यते । यतश्चातुर्वर्ण्यं गुणकर्म मया सृष्टं ततोऽन्यदेवतानामपि मद्युत्थत्वात्पुनः प्रीत्या पितुरिव तत्प्रीत्या ममैव तृप्तिरस्तीत्यर्थः । यद्वा — 'गुणविभागश्च कर्मविभागश्च' इति योज्यम् । तथाहि — सत्त्वप्रधाना ब्राह्मणास्तेषां कर्म शमद्रमादिकम्, सत्त्वोपसर्जनरज प्रधानाः क्षत्रियास्तेषां कर्म शौर्यादि, तमउपसर्जनरज प्रधाना वैश्यास्तेषां कर्म कृष्यादि, रजउपसर्जनरज प्रधानाः शूद्रास्तेषां कर्म शुश्रूषैव, इति गुणकर्मविभागो दृश्यते । तदा चातुर्वर्ण्यमिति स्वाधे प्यञ् । चैत्वागो वर्णाः गुणकर्मविभागशो मया सृष्टा इत्यर्थः । अन्यदेवताभक्ता अपि मद्युत्तकर्मकारित्वान्मद्भक्ता एवेति भावः । ननु यद्येवं त्वं स्वसन्ततितरणेन स्वाज्ञाकरणेन प्रीयसे तर्ह्ये च त्वया चातुर्वर्ण्यं सृष्टं, तर्हि मद्भान् ससारी ध्वमसीत्याशङ्क्याह — तस्येति । कर्तारं मायायोगात्, वस्तुतोऽप्युत्तरं, अत एवाव्ययं अतिकारिणम् ॥ १३ ॥

कर्माद्यबलेषु अन्यपरमात्मज्ञानिनोऽपि कर्माद्यनवलेपता, तर्हाख्याय च पूर्वपूर्वतरप्रामाण्यम् ।

न मां कर्माणि लिम्पन्ति न मे कर्मफले स्पृहा ।
इति मां योऽभिजानाति कर्मभिर्न स वध्यते ॥ १४ ॥

१ शां. भा. — येषां तु कर्मणां कर्तारं मां मन्यसे परमार्थतस्तेषामकर्तैवाहं, यतः — नेति । न मां तानि कर्माणि लिम्पन्ति देहाद्यारम्भकत्वेन, अहङ्काराभावात् । न च तेषां कर्मणां फलेषु मे मय स्पृहा तृष्णा । येषां तु संसारिणां 'अहं कर्ता' इत्यभिमानः कर्मसु, स्पृहा तत्फलेषु च, तां कर्माणि लिम्पन्तीति युक्तं, तद्भावाच्च मां कर्माणि लिम्पन्तीत्येवं योऽन्योऽपि मामात्मत्वेनाभिजानाति 'नाहं कर्ता, न मे फले स्पृहा' इति स कर्मभिर्न वध्यते । तस्यापि न देहाद्यारम्भकाणि कर्माणि भवन्तीत्यर्थः ॥ १४ ॥

२ आ. शां व्या — ईश्वरस्य कर्तृत्वमोक्त्ययोरवस्तुतोऽभावे कर्मतत्फलत्वमर्थवैतुष्यं फलतीत्याह — येषां त्विति । कर्मतत्फलत्वमर्थवैतुष्यमधीश्वर पश्यतो दर्शानुरूप फल दत्तं यति — न मामिति । तानि कर्माणीति तेषां कर्मणामहं कर्ता तत्राभिमतस्तानीति यावत् । देशन्द्रियाकारमभवेन तेषां कर्मणामीश्वर सरूपशांभाय तस्य तत्परिणवस्थापयामहङ्काराभावे हेतु करोति — अहङ्काराभावादिति । कर्मफलतुल्याभावाद्ये

श्वर कर्माणि न लिम्पन्तीत्याह — न चेति । उक्तमेव प्रपञ्चयति — येषां त्विति । तद्भावात्कर्मसु 'अहं कर्ता' इत्यभिमानस्य तत्फलेषु स्पृहायाशांभावादित्यर्थः । ईश्वरस्य कर्मनिर्लेपेऽपि क्षेत्रज्ञस्य विभावात् ? इत्याशङ्क्यातरार्थं व्याचष्टे — इत्येवमिति । अभिज्ञानकारमभिनयति — नाहमिति । ज्ञानफलं कथयति — स कर्मनिर्लेपः । कर्माद्यन्येषु विदुषि विरुदयति — तस्यापीति ॥ १४ ॥

३ रा. भा.—कथमित्यत्राह— न मामिति । यत् इमानि विचित्रसृष्ट्यादीनि कर्माणि न मा लिम्पन्ति न सम्बद्धान्ति; न मत्प्रयुक्तानि तानि देवमनुष्यादिवैचित्र्याणि, सृज्याना पुण्यपापरूपकर्म विशेषप्रयुक्तानीत्यर्थः । अतः प्राप्ताप्राप्तविवेकेन विचित्रसृष्ट्यादेर्नाह कर्ता ।

४ वे ता च — एकायापैक्षयैकस्यैव कर्तृत्व तदभा वः अति व्याहृतमित्यभिप्रायेण बोधयति— कथमिति । कर्तृ त्व ताव मुख्यम् अकर्तृत्व तु वैषम्यप्रयोजकत्वाभावाद्बुध्यत इति व्यञ्जयति— यत् इति । कमशब्दोऽन न पुण्यपापविषय प्रकृतानुपयुक्तत्वादिदानीं कमवश्यत्वशङ्काभावात्, शङ्कितविरो धपरिहारात्मकत्वस्यैव युक्तत्वादानपेक्षितविधानादपेक्षितविधान प्राग्व्याप्येत्वभिप्रायेण इमानि विचित्रसृष्ट्यादीनि क र्माणीत्युक्तम् । न मा लिम्पति ' इत्यस्य मुख्यसङ्गतोर्लदय तावदाह— न मा सम्बद्धान्तीति । कथमेतावता विरोध

परिहार इत्याह— न मत्प्रयुक्तानीति । वैषम्याशे विषय हेतुत्व निषिद्धयत् इति न विरोध इति भावः । वस्तुहि विषय सृष्टर्विशेषहेतु इत्याह— तानीति । उक्तहेतुवशादकर्तृ त्वव्ययदेशौचित्य निगमयति— अत इति । प्राप्ताप्राप्त विवेकेन, पुण्यपापतारतम्यानुगुणसुखदुःखादिविषयसृष्टिकार तम्यदर्शनकृतविशेषनिष्कर्षणेत्यर्थः । यथा विचित्रसृष्टौ क्षितित्वत्वादीनि सामान्यकारणानि, वैचित्र्य स्वकीयैवि श्यहेतुक तद्बुद्धि इति भावः । अथ विशेषप्रयोजकत्वाभावेनाकर्तृ त्वमुक्तम् ।

३ रा भा — यतश्च सृष्टाः क्षेत्रज्ञाः सृष्टिलब्धकरणकलेवराः सृष्टिलब्ध भोग्यजातं फलसङ्गादि हेतुस्वकर्मानुगुण भुञ्जते; सृष्ट्यादिकले कर्मकले च तेषामेव स्पृहेति न मे स्पृहा । तथाऽऽह सर्व कारः ' वैषम्यनैर्घृण्ये न सापेक्षत्वात् ' [ब्र. सू. २।१।३४] इति ।

४ वे ता च — अथ विशेषसृष्टिफलनिष्कृष्टत्वेनाकर्तृ त्वमुच्यत इत्यभिप्रायेण ' न मे कर्म— इत्यादिक व्या रयति— यत्तच्छेति । स्वस्य सृष्ट्यानिषेध इतरेषा सृष्ट्यासत्त्वा मिप्राय इति व्यञ्जनाय सृष्टा इत्यादिकमुपम् । सृष्टा क्षेत्रज्ञा इति कमनिर्देशेन भोक्तृत्वदशापभोक्षेत्रज्ञसिद्धयर्थं सृष्टिरित्य भिधेत्तम् । भोक्तृत्वोपयुक्तकार उच्यते सृष्टिलब्धकरण कलेवरा इति । न हि मदीयकरणादिलामार्गं सृष्टिरिति भावः । परसङ्गादिहेतवशो बहुमीहितलक्षुषयोरन्त्यतरेण स्वक र्मविशेषक । ' फलसङ्गादिहेतुभि इति वा पाठः । स्वकर्मा नुगुण न तु तन्निरपेक्षकेवलमत्कल्पविशेषानुगुणमिति भावः ।

' कर्मकले ' इत्यादि कर्मशब्द प्रकृतसृष्ट्यादिकमविषय । फलस्वभावात् पुण्यपापरूप कर्म कर्तृत्वमित्यभिप्रायेण सृष्ट्या दिकले कर्मकले चेत्युक्तम् । प्रवाहानादिवानामुल्लतदि च्छानुरूप प्रवर्तयन् तत्तद्विच्छाहेतुकतत्तत्पुण्यपापानुगुण फल प्रयच्छामि, न तु स्वेच्छानुरूप प्रयच्छामि नापि स्वतन्त्र मात्रेण विषय फल ददामि, न च स्वप्रयोजनार्थं परापीडवा मीत्यतदखिलमपि न मे स्पृहा इत्यन्तेनोक्तं भवति । ' अत्रोपनिषद पुण्या कृष्णद्वैपायनोऽब्रवीत् ' [म भा १।१। १।५३] इति पञ्चमवेदे गीतोपनिषत्सङ्घटीय शारीरकस्ये षोऽर्थे सवावयति— तथाऽऽहेति ।

३ रा भा.— तथाऽऽह भगवान्पराशरः ' निमित्तमात्रमेवाय सृज्याना सर्गकर्मणि । प्रधान- करणीभूता यतो वै सृज्यशक्तयः ॥ निमित्तमात्र मुक्त्वेद नान्यत्किञ्चिदपेक्षते । नीयते तपतां श्रेष्ठ ! स्वशक्त्या वस्तु वस्तुताम् ' [वि पु १।४।५१, ५२] इति । सृज्याना देवादीनां क्षेत्रज्ञानां सृष्टेः कारणमात्रमेवाय परमपुरुषः देवादिवैचित्र्ये तु प्रधानकारणं सृज्यभूतक्षेत्रज्ञाना प्राचीन कर्मशक्तय एव; अतो निमित्तमात्र मुक्त्वा सृष्टेः कर्तारं परमपुरुषं मुक्त्वा इद क्षेत्रज्ञानस्तु देवादि मिचित्रमात्रे नान्यदपेक्षते; स्वगतप्राचीनकर्मशक्त्यैव हि देवादिवस्तुभाव नीयत इत्यर्थः ।

४ वे ता च — तपिपुर्वदेवतापारमार्थ्यविदो वचन च दर्शयति— तथाऽऽहेति । तत्र हि बराह्मदुर्गावधिप्रियाय ' स्यात्प्राचीनुरो अरा- वृषवत्तमकल्पयत् [वि पु १।४।५१] इत्यन्तं पृथिवीसमुद्ररूपवृषवादिविभागादिकमुक्त्वा ' मन्ना रूपस्य दक्षतनाऽग्नौ रज्जवा २३ । चकार सृष्टिं भगवान्जुष वनपरा हरि [वि पु १।४.५०] इति चतुस्रगारीरस्य भगवता विष्णो स्वय दिलोकात्तर्तितृष्टियत्र प्रयत्ना । तथा ' निमित्तमात्रम् [वि पु १।४।५१, ५२] इति श्लोकद्वयम् । अनन्तर च यथा एतन्न दक्षाऽय दशपितृन्तानवात् ।

मनुष्यविवेश्यादीन् मुब्योमसल्लोकस्य ' [वि पु १।४।१] इत्यादि ' विस्तरात् [वि पु १।५।३] इत्यन्ते मेत्रयप्रसोऽपि द्वादिनिषमसृष्टिविषय । प्रतिप्रस्था च भगवत् पराधारण भेदय । कथयाम्येव श्रुण्वन् सुतमाहितः । यथा एतन्न वेवोऽतो देवादीनपितान्विषु [वि पु १।५।३] इत्यन्तम् ' किम्यच्छानुमिच्छति ' [वि पु १।५।२४] इत्यन्त स्पष्टिस्तर एव पुनरतिविस्तर भेदेण सृष्टेः ' कमभिर्भविता पूर्वा इत्यादिशब्दस्तु ता । यथात्या तथाऽव्यनिमुक्ता सृष्टाऽऽस्तु तद्वत् ॥ एवावताता सुप्रापान प्रजा मन्त्रनुविधाः ' [वि पु

१।५।२६,२७] इत्यादिना तत्त्वस्वामीपीनदेयादिविषयमृष्टिर्हि प्रपश्यते । अतः पूर्वोपरपदालोचनया मृष्टदशान्देनाप्र देवमनुष्या दयः सृज्यविदेया निदिश्यन्ते ; शक्तिरन्तेन च तत्तदर्थं, यस्मिन् हि कर्मयपि शक्तिराद्यम् । ' कविद्या कर्मसंज्ञाया त्वाद्या शक्तिरिष्यते ' [वि. पु. १।३।५१] इत्यादी । ' निमित्त माद्यम् ' [वि. सु. १।४।५२] इति च नोपादानत्वनिर्देशः, धृतिस्मृतिमुद्रपूर्वकारोपप्रसङ्गः । अन्ततत्त्वर्कविरूपयुक्तया प्रकरोदितविषयमृष्टैपिप्यानां प्रति प्राधान्यवनेन निविष्यते, ' मदेनेति निहताः पूर्वमेव निमित्तमात्रं भर सृज्यगधिन् । ' [१।१।३] इतिवचः, ' प्रधानकारणीमृता यतो वै सृष्टदाघदः ' [वि. सु. १।४।५१] इति । ह्यस्याप्युच्यते । नन्देवै सत्यप्रधानत्वनीभरस्त्वोऽप्येव, तदपि सुत्रादिभिर्द्वं कर्तृत्वविद्धं च; ' स्वप्नप्रः कर्ता ' [अष्टा. १।४।५४] इति हि कारकचकं प्रति प्राधान्यं कर्तृत्वज्ञानं स्मरन्ति । अतोऽत्र प्रयत्नसद्वर्यदात्तर इति चेत्, तत्र; निमित्तोपादानैक्यधृष्ट्यादिविरोधात्; उपादाने कारणद्वानौचित्याय । न चास्वातन्त्र्यप्रसङ्गः, विदोयप्रयोजकस्य कारणमुत्स्याद्यस्यापि तस्यापेत्त्वान् । अतो द्वितीय-श्लोकेनापि साधारणकारणनियेताकाहणमसाधारणकारणान्तर-रूपस्य चोच्यते । तदेतदखिलमभिन्नेत्य श्लोकस्य व्याख्याति-

३ रा. भा.—एवमुक्तेन प्रकारेण सृष्ट्यादेः यो मामभिजानाति, स कर्मयोगारम्भविरोधिभिः मुच्यत इत्यर्थः ॥ १४ ॥

४ चे. ता. चं.—तदेव कर्तृत्वाकर्तृत्वयोर्विरोध उपपादितः, उच्चारणस्य प्रकृतोपयोग उच्यते— इति मामित्यादिना । इतिशब्दः ' चातुर्वर्ण्यम् ' [४।१३] इत्यादिर्कं सर्व पराश्रयतीत्यभिप्रायेणाह— एवमिति । कर्मभिरिति सामान्यतो निर्देशोऽपि प्रकृतज्ञानमात्रात् सर्वकर्मविनाशायोगात्, ' एवं ज्ञात्वा कर्तं कर्म ' [४।१६] इत्यनन्तरवाक्यातुरोपाद्यं सङ्कोचे कार्ये प्रकृतोपयुक्तो विरोधोऽयमेवेत्यभिप्रायेण कर्मयोगा-

५ आ. मा. भा.—अत एव ' न मां कर्माणि लिम्पन्ति ' [४।१४] इतश्च न लिम्पन्ती-त्वाह— न मे कर्मफले स्पृहेति । इच्छामात्रं त्वस्ति, न तु तत्राभिनिवेशः । तद्योक्तम्— ' आकाङ्क्षन्पि देवोऽसौ नेच्छते लोकवत्परः । न ह्यारहरतस्य विष्णोर्ज्ञानं कामो हि तस्य तु ' इति । न च केचिन्मुक्ता भवन्तीति क्रमेण सर्वमुक्तिः । तथा हि श्रुतिः— ' ज्ञात्वा तमेवं मनसा हृदा च भूयो न मृत्युमुपयाति विद्वान् ' [म. ना. उ.] इति । कथं वा ? " इत्यनन्ता वेत्यनन्तवदिति होवाच " इति ॥ १४ ॥

६ ज. प्र. दी.—अपन्याख्यानस्य दूषणान्तरं सूचयन् क्रियावैलक्षण्यकथनस्य का सङ्गतिः ? इत्यत उत्तरेण सङ्गति-माह—अत प्रयेति । एतदन्तेनास्मद्व्याख्यान एवाय हेतु-हेतुमद्भावो युज्यते, न परव्याख्यान इति सूचयति । जीवाना कर्मलेपेऽभिनिवेशादिकं कारणं तस्य नास्तीति । मिथ्यात्वं तु जीवक्रियायामपि समानमिति तेषामपि तेषामावे किमाश्रय आशेष. स्यात् ? हानेन विशेष इति चेत्, न; तस्याश्रयत्वात् ।

सृज्यानामिति । मृज्यशब्दस्य प्रकरणविदेवोऽर्थः—इन्द्र-ज्ञानामित्यन्तेनोक्तः । निमित्तशब्दस्योपादानतदवष्टिन-नित्तरत्वव्युदासायाह—कारणमात्रमिति । ' सृज्यशब्दः ' इत्यत्र समानाधिकरणमाश्रयव्युदासाय सृज्यभूतेत्या-पुत्रम् । प्रत्यक्काले करणहेतुत्वादिद्विज्ञानामिमागापत्रानां कथं कर्मेति शब्दाव्युदासाय—प्राचीनेत्युचम् । पूर्वोक्तपमम्भ-तारोः कर्माणि निष्पन्नानि, ' नापुक्तं क्षीयते कर्म बलकोटि-ततरपि ' [म. वै. प्र. गं. २।१।७०] इति हि स्मरन्ति; न च नित्यानां श्रेयज्ञानां प्रत्येऽव्यत्यन्ताविभागः । सूत्रिनं रेतु— ' न कर्माणिमागादिति चेत्, न; जनादित्वाद्युपपत्तये चाप्युपल-स्यते च ' [म. सू. ३।१।५.३६] इति । वस्तुतान्दोऽत्र प्रक-णादितिद्वमृज्यविदोपविषय इत्यभिप्रायेण—इदं क्षेत्रज्ञवस्तित्य-स्तुक्तम् । ' स्वशक्त्या वस्तु वस्तुतां नीयते ' इत्युक्तं अस्मिन्, न्तरं नीयते इत्येवोक्तं भवति; प्रागननः सत्तायोगित्वविव-क्षायां तत्कार्येवादिद्विज्ञानत्वविरोधात्, ' स्वशक्त्या वस्तु वस्तु-ताम् ' इत्यत्र आत्माश्रयादिप्रमत्ताय । तेषावस्थान्तरमरिम-न्प्रकरणे प्रत्येऽसापत्राना देवादिभाव एवेत्यभिप्रायेण देवादिद्यस्तुभावमित्युचम् ।

कर्तारमप्यकर्तारं सृष्ट्यादिकर्मफलसद्गुरहितं च फलसङ्गादिहेतुभिः प्राचीनकर्मभिर्न सम्बध्यते

रम्भविरोधिभिरित्याद्युचम् । विरोधित्वेऽनान्ताव्यापारक-थनम् । फलसङ्गादिहेतुभिरिति । यदा फलसङ्गादिना कृत-त्वात्कार्यद्वारा कर्मयोगारम्भविरोधिभिरिति भावः । अत्र प्राचीनशब्देन निष्पन्नोपादानस्य उत्तरापाद्ये इत्यभिप्रेतम् । प्राचीनैः प्रागेव वदस्य कर्तारवन्ध इत्यत्राह मुच्यत इत्यर्थ इति । एवं श्लोकद्वयेन यथोक्तकर्मयोगारम्भविरोधिपापत्रय-हेतुरक्तः ॥ १४ ॥

लेपनिवारणं च व्यर्थम्, तस्यापि मिथ्यात्वेन ज्ञातव्यत्वात् । हेतुहेतुमदोदकत्वात्, ' न मे कर्म—' इति विमर्षे ? इत्यत आह—इत्येति । नन्वात्माधे भगवत्. फलसृष्ट्याभावेऽपि परार्थमस्त्येव, तत्कथमेवमुच्यते ? इत्यत आह—इच्छेति । तत्र कर्मफले येन तत्प्राप्तियत्नेन मनसो विशेषः सोऽभिनिवेशः । अत्र प्रमाण-माह—तद्येति । ' व्यत्ययो बहुलम् ' [अष्टा. ३।१।५५] इति व्यत्ययः । हाने ज्ञानमिव, इति मामित्येव ज्ञानिनो मुक्तिः

परमुच्यते। सा च वर्तमानप्रत्ययेन। प्राक्-सूतप्रत्ययेन 'मद्भाव
मागता' [४।१०] इति। तत्रैवोवादिनामाक्षेपमुद्गाह्य प्रति-
पद्यति-न चेति। क्वचिदिदानीं मुक्ता भवन्ति, क्वचिद्भूता इति
पक्षेऽतीतएव काले क्रमेण सर्वमुक्ति स्यात्। तथा चेदानीं सद्यः
नुपलम्भ स्यादिति न शङ्कनीयम्। कस्मात्? यत धृतिरत्रमा

शङ्कप पर्यर्हापादित्याह— तथा हीति। हृदा बुद्ध्या च
इत्येतत्कथं वा युज्यते? उक्ताक्षेपादित्याशङ्कयामनन्तत्वा
इत्युत्तरम्। ननु कालोऽप्यनन्तोऽन इत्यस्योत्तरमाह— अनन्त
वदिति। “यथा भगवान् कालश्चोग्मेयोऽप्यतिशयानन्त
स्तथाऽनन्ता उत इति होयाच” इति श्रुत्यन्तरमिति ॥ १४ ॥

७ ह. पै. भा.—कर्तृत्वे कर्मफलसम्बन्धात्त्वानीश्वरत्वमित्याशङ्क्याऽऽह— न मामिति। न
मां कर्माणि यज्ञादीनि लिम्पन्ति उपश्लिष्यन्ति; देहाद्यारम्भकत्वेनाहङ्काराभावात्। न मे कर्म
फले स्पृहा। अतो हेतोरकर्मात्मज्ञानादहं कर्मभिरलित इत्यतोऽपि मा परमात्मानं योऽभिजानात्य
वगच्छति कर्मभिर्न स बध्यते न लिप्यते ॥ १४ ॥

८ वें. गि.—एतदेवाकर्तृत्वमुपपादयन्नाह— न
मामिति। कर्माणि विश्वसृष्टादीनि मा निरहङ्कार न लिम्पन्ति
नोपश्लिष्यन्ति, न बध्नन्तीति यावत्। मे ममात्मासमस्त
कामस्य कर्मफले स्पृहाऽपि न विद्यते। लोके एहङ्कारपले
च्छाम्यां नमाणि लिम्पन्ति, तदुभयाभावात् मे लपोऽस्ति,
तदभावाच्च न वास्तवं कर्तृत्वमित्यर्थं। एतच्चाकर्तृव तात्पर्ये
णोच्यते न लूपचारेणेति दर्शयितुं फलरूप तात्पर्यलिङ्ग
माह— इति मामिति। उच्यते प्रकरणेण मामकृतार यो जानाति
स कर्मभिर्न बध्यते। निरहङ्कारत्वनिस्स्पृहत्वाभ्यां निलपमक
तार मा जानन्स्वयमप्यहङ्कारादिशक्तिव्य प्रतिपद्य तत्त्वम्पदा
धक्यज्ञानान्मुच्यते इत्यर्थं। यावत् माऽऽप्त्याऽप्यान्म—
‘तस्य कर्तार मामकृतार कर्तृरहित विद्वीत्यर्थं। यद्वा कृतार
मपि मां जीवनिर्लक्षणकर्तृत्वादकर्तारं विद्वि’ इति, अत्राय
व्यारयाने कर्तृत्वस्य कर्तृत्वाहित्यरपेणाकर्तृत्वेन सह निरोधाय
सक्तं ‘कर्तारमपि’ इति विरोधाधिक्यस्यापि सादृश्यानुपपत्तिः।
कर्तारमकर्तारमपि विद्वीत्यपि सादृश्य सञ्चयार्थकरत्वे व्यव
हित्वाभ्युपदेशे। यथाऽष्टान्त्वमेव च सम्भवति दूरान्वयो न

न्यायः। द्वितीयव्याख्याने तु अकर्तारमिति सामान्यत कर्तृ
त्वनिषेधस्य जीवसाधारणकर्तृत्वनिषेधपरत्वेन सङ्कोचकल्प
दीपः। किञ्च ‘न मा कर्माणि लिम्पन्ति इत्युत्तराद्योक्तं कर्म
लेपाभावेन कर्तृत्वमामान्यस्यैव निषेधात्त्वमागतादिशेषः। अपि
च ‘कर्तारमपि मां विद्वानकर्तारम्’ इति स्वरसत प्रतीय
मान कर्तृत्वमाभावरूपोऽर्थं कुतस्त्यज्यते? प्रश्नणि विषय
त्वस्य शास्त्रप्रसिद्धेरिति चेत्, तदकर्तृत्वस्यापि ‘नित्तल
निष्क्रियम्’ [श्रे. उ. ३।१९] इत्यादिशास्त्रप्रसिद्धिं किं न
पश्यसि? हेयव्रियाकर्तृत्वनिषेधपरमेवेदं शास्त्रमिति चेत्, न
शोकादिहेयक्रियाकर्तृत्वस्यापि प्रश्नणि रामायणभारतादिना
श्रमतिपरत्वेन तन्निषेधस्याप्ययोगात्। अथ शोकादिनिर्ल
मायामात्रमिति शास्त्रेणैव प्रतिपत्तिमिति चेत्, विषयकृत्य
मपि मायामात्रमिति “अतोऽप्यदात्तम्” [वृ. उ. ३।१२ ३।१३,
३।१२ ३] “मायामात्रमिदं द्वैतमद्वैतं परमार्थम्” [गो
पा. का. १।१७] इत्यादिशास्त्रप्रतिपत्तेरुतो न जानीते येनैव
दुरासंभेदं गीताशास्त्रमात्रानं च नाशयसि?। विस्तरस्य
अद्वैतपञ्चरे द्रष्टव्य ॥ १४ ॥

९ व० त० दी०— तथाहि न मामिति यतो न कर्मफले स्पृहेति इदमेव मम जीवतो बिलक्षणत्वमिति मा
योऽभिजानाति सोऽपि मद्दर्भा भवति ॥ १४ ॥

१० पु अ त— नन्वेवं चेद्विद्वांस किमिति कर्म कुर्वन्ति? मे मम कर्मफले यज्ञाचे इन्द्रियादिव्य एहहा इहहा न। इ
तज्ञाह— न मामिति। मा कर्माणि न लिम्पन्ति बणे न कुर्वन्ति। नेन प्रकारेण मा याऽभितो जानाति स फलचर्गेन बध्यते १४

११ नो० भा० दी०— ननु कर्तृरपि कथमकर्तृव? अत्र आह— न मामिति। कर्मलेपोऽपि हुतो नास्ती
त्यव आह— न मे इति। य. कर्तृत्वाभिमानो स लिप्यते, यस्तु फलेऽप्यु स एवात्मनः कर्तृव मनुते, इति
फलेच्छामापादकत्वात्। अकर्तृत्वाच्च न लिप्यतेऽप्य इति मा योऽभिजानाति स कर्मफलस्पृहात्त्यागात् कर्मभिर्न
बध्यते ॥ १४ ॥

एवं ज्ञात्वा कृतं कर्म पूर्वैरपि मुमुक्षुभिः।

कुरु कर्मैव तस्मात्त्वं पूर्वैः पूर्वतरं कृतम् ॥ १५ ॥

१ नान्वाप्यत्र— ‘ एव मोक्षकर्मगार्शितोपायमात्रा एव कर्म इति निश्चिन्नुपदिष्ट गणवता’ इत्याहुः। तस्मात्त्वं, एव
माहात्म्येनोर्शितोपायमात्रमात्रात्, तद्विरोधस्याप्यन एतत्त्व गमयित्वासाय। ‘ मुमुक्षुभिः’ इत्यप्य ‘ इति’ इति।
कदीय विवरणमभ्युपदेयम्।

— अविर्गता।

१ शां. भा.—‘ नाहं कर्ता, न मे कर्मफले स्पृहा ’ इति—एवमिति । एवं ज्ञात्वा कृत कर्म पूर्वैरप्यतिक्रान्तैर्मुमुक्षुभिः । कुरु तेन कमेव त्वं, न तूष्णीमासनं, नापि सत्यासः कर्तव्यः, तस्माच्च पूर्वैरप्यनुष्ठितत्वात् । यद्यनात्मज्ञस्त्व तदाऽऽत्मशुद्धयर्थं, तत्त्वविवेकलोकसङ्ग्रहार्थं; पूर्वैर्जनकादिभिः पूर्वतर कृतं, नाधुनातन कृतं निर्वर्तितम् ॥ १५ ॥

२ आ शा व्या — तत्र कर्मफलसम्बन्धाभावे, तथा ज्ञानवत्त्व तदसम्बन्धे ममापि किं कर्मणा ? इत्याशङ्क्य कर्मणि कर्तृत्वाभिमान तत्फले स्पृहा चाहृत्वा मुमुक्षुत्वया कर्म कर्तव्यमेवेत्याह—नाहमित्यादिना । ‘ नाहं कर्ता ’ इत्येवमादि एवमा पराश्रयत । तत्र पूर्वैर्मुमुक्षुभिरनुष्ठितत्वेन हेतुनेत्यथ । कर्मवारेवदारायमाह—नेत्यादिना । त्वशब्दस्य क्रियापदन सम्बन्ध । तस्मादित्युक्तमेव स्फुरयति— पूर्वैरिति । यदुक्त

किं मम कर्मणा ? इति तत्र त्वमज्ञो वा तत्त्वविद्वा ? यद्यहस्तदा चित्तशुद्धयर्थं कुरु कर्मैत्याह—यदीति । द्वितीय प्रत्याह— तत्त्वविदिति । कुरु कर्मैति सम्बन्ध । पूर्वैर्मुमुक्षुभिरनुष्ठितमित्ये तावता किमिति विवेकवता मया तत्कर्तव्य ? इत्याशङ्क्या ऽऽह—जनकादिभिरिति । त तावदेव सम्प्राय कर्म कृत वन्त न तदिदानीमप्रामाणिकत्वादनुष्ठेयमित्याशङ्क्याऽऽह— पूर्वैतरमिति ॥ १५ ॥

३ रा. भा.— एव मा ज्ञात्वाऽपि विमुक्तपापैः पूर्वैरपि मुमुक्षुभिरुक्तलक्षण कर्म कृत तस्माच्चमुक्त प्रकारमद्विषयज्ञानविधूतपापः पूर्वैरिजस्मन्मन्वादिभिः कृत पूर्वतरं पुरातन तदानीमेव मयोक्तं वक्ष्यमाणान्कार कर्मैव कुरु ॥ १५ ॥

४ वे ता च — तत्पूर्वैक कर्मयोग शिष्टानुग्रानप्रदर्शनेन द्रव्यत्वं जडुंन प्रत्यनुशास्ति ‘ एव ’ इति श्लोकेन । एवमिति—कर्तृत्वाकर्तृत्वादिनोक्तप्रकारेणेत्यर्थ । ‘ ज्ञात्वा कृत कर्म ’ इत्युक्ते ज्ञानस्य कर्मकरणहेतुत्व सूचितम् । ‘ कर्मणि स बध्यते [४१४] इति च पूर्वमुक्तम् । अतो विरोधिपापनिवर्तन द्वारा ज्ञानस्य कर्महेतुत्वमिति व्यञ्जनाय ज्ञात्वाऽपि विमुक्त पापैरित्युक्तम् । कर्मशब्दोऽत्र मुमुक्षुकर्तव्यविषयत्वात् व्यञ्जितमपि प्रधानप्रकृत कर्मयोगमवलम्बत इत्यभिप्रायेण

उक्तलक्षणमित्युक्तम् । त्वशब्दो गृहीतत्त्वयापातन्मोपदेशतां सूचयतीत्यभिप्रायेण त्वमुक्तप्रकारमद्विषयज्ञानविधूतपाप इत्युक्तम् । ‘ इम विवस्वत [४११] इत्यादायुःसहतादुगतार पूर्वैरिति पराश्रयन्त इत्यभिप्रायेण त्रिवत्त्वन्मन्वादिभिरित्युक्तम् । पूर्वैतरमित्यस्य क्रियाविशेषणत्वात्तदासायाह पुरातनमिति । तदभिप्रतमाह तदानीमेव मयोक्तमिति । एव प्रवाहानाकिञ्चिदहं विवक्षितम् । कर्मयोगस्वरूपमिदं कर्मोपोद्धात रूपत्वादस्य वक्ष्यमाणान्कारमित्युक्तम् ॥ १५ ॥

५ आ. मा. भा — एव ज्ञात्वा कर्मकरणे पूर्वभावीत्यर्थः ॥ १५ ॥

६ ज प्र दी — नन्वेव ज्ञात्वेति पुनरुक्तम्, कर्मकरण आचारस्य प्रागभोक्तत्वात् इत्यत आह— एवमिति । यदि ज्ञानो कर्मणि न बद्धयते तर्हि ममापि ज्ञानत्वेन कर्मवन्धाभावात् न च कर्मविधान ? इत्याशङ्क्य ज्ञानिनामप्यधिकमोक्षाकाङ्क्षया कर्मकरणमाचारोऽप्योच्यत । प्राक्तु ननकादीनां विवस्वदादीनां च विद्यमानमपि ज्ञानित्वं भगवता न विवक्षितमिति भावः । अत एव भाष्यकारेण ‘ तत्र कर्म कर्तव्य ’ इत्यायुक्तम् ।

आचारोऽप्यस्तीत्याह— एवमिति । पूर्वतरं कर्म न हि ज्ञानिना कर्मज्ञानद्वारा सुकितेत् । मुमुक्षुभिरिति तत्साधु कारिणि [अथा ३/२/१३] उपप्रत्यय । पूर्वं कृतमित्यनेन पुनरुक्तत्वेन कर्त्वात् पुनरुक्तिरित्यत आह— पूर्वैतरमिति । तैरपि ततोऽपि पूर्वभावि इतिमित्यर्थ । कर्मण क्षणिकत्वात्कव तदेव कर्तव्य ? इत्यतो वेदमुक्तम् । पूर्वमेव नवतीति पूर्वभावि, अत एव कर्मेत्यनुवादा ॥ १५ ॥

७ ह. पै. भा — अहमेतन्वरः कर्मणः स्रष्टाऽहमेव च कर्तेति ज्ञात्वा पूर्वः पुरुषैः पूर्वतरमेव कृत कर्म, एव तस्मादेव हेतोः कुरु ॥ १५ ॥

८ वें द्र मि — इत्थं प्रासङ्गिकमवतारस्वरूपमन्वय तद्व्यसक्तानुपसक्त निरूप्य प्रकृतमेव कर्मयोग प्रपञ्चयितुमारभते— एवमिति । निरहङ्कारत्वनिस्स्पृहात्म्या कृतं कर्म न व चकमित्येव ज्ञात्वा पूर्वैरपि मुमुक्षुभिर्जनकादिभिः कर्म कृतम् । तस्माच्चमपि सप्रति कर्मैव कुरु न तूष्णीमवस्थान

न वा कर्मसत्यासमित्यर्थ । न केवल वत्त पूर्वैतवकादिभिरेव कृतम्, किन्तु ततोऽपि पूर्वैर्मेन्वादिभिरधीत्याह— पूर्वैरिति । पूर्वैर्मेन्वाऽपि पूर्वै कृतम्, अत एव पूर्वैतरमिति शयेन पूर्वम्, अनादिपरम्पराप्राप्तमित्यर्थ ॥ १५ ॥

९ व ० त ० दी ० — एव प्रासङ्गिकमुक्त्वा पूर्वोक्तयोगे कर्तव्य कर्म प्रपञ्चयितुमस्मारयति— एव ज्ञात्वेति । पूर्वोक्तप्रकारेण योगिभावतो भगवता कृत कर्म न वच-कमिति ज्ञात्वा पूर्वैरपि मुमुक्षुभिः कर्त्वा गी १०

वन्नारदादिभिर्नवादिभिर्वा जनकादिभिर्वा कर्म स्वर्मात्त्यं वक्ष्यमाणप्रकारेण कृतम्, तस्मात्स्वमपि कर्मैव कुरु । न चेद्दमाधुनिकम्, किन्तु पूर्वतरं पूर्वञ्च कृतम् । इति शिष्टाचारात्कर्त्तव्यता बोधिता ॥ १५ ॥

१० पु. अ. त.— पूर्वेष्वष्टभिरपि विद्वद्भिरप्येवं मत्स्व-
रूपं ज्ञात्वा कर्म कृते, मदाज्ञारूपत्वात् कृतमिति भावः ।
तर्मदाज्ञया कृतं स्वमपि पूर्वाप्याद्योक्तप्रकारेण मदाज्ञयैव
कुर्वित्याह— एवं ज्ञात्वेति । तस्मादेवं बन्धकाभावादेव पूर्व-
ेष्वष्टभिरपि कृतं, एवं मदाज्ञारूपत्वेन कर्म कुरु । कीदृशं ?
पूर्वतरं परम्परया सुत्तरैरपि सुसुष्ठुदशाया कृतम् ॥ १५ ॥

११ नी० भा० दी०— एतदेव शिष्टाचारप्रदर्शनपूर्वकं प्राहयति— एवं ज्ञात्वेति । पूर्वतरं वेदोक्तञ्च ।
नत्वधुना केनचित् कल्पितमित्यर्थः । पूर्वतरं प्रथमतरं कृतं, अत्यावश्यकत्वादिति वाऽर्थः ॥ १५ ॥

किं कर्म किमकर्मेति क्वयोऽप्यत्र मोहिताः ।

तत्तेऽकर्म प्रवक्ष्यामि यज्ज्ञात्वा मोक्ष्यसेऽशुभात् ॥ १६ ॥

१ शां. भा.— तत्र कर्म चेत्कर्तव्यं, त्वद्वचनादेव करोम्यहं; किं विशेषितेन? 'पूर्वः पूर्वतरं कृतम्'
इति ? उच्यते— यस्मान्महद्वैपम्यं कर्मणि । कथम् ? किं कर्मेति । किं कर्म किं चाकर्मेति कवयो
मेधाविनोऽप्यत्रास्मिन्कर्मादिविषये मोहिता मोहं गताः; अतस्ते तुभ्यमहं कर्माकर्म च प्रवक्ष्यामि
यज्ज्ञात्वा विदित्वा कर्मादि मोक्ष्यसेऽशुभात्संसारत् ॥ १६ ॥

२ आ. शां. व्या.— कर्मविशेषणमाश्लिषति— तत्रेति ।
मनुष्यलोकः सप्तम्यर्थः । कर्मणि महतो वैपम्यस्य विद्यमान-
त्वात्तस्य पूर्ववृत्तिरत्वेन पूर्वतरत्वेन च विशेषितत्वे तस्मिन्प्रवृ-
त्तिस्त्व सुत्तरैरपि युक्तं विशेषणमिति परिहरति— उच्यते
इति । कर्मणि वेदादिवेदात्स्य लोकाप्रसिद्धे नास्ति वैपम्यमिति
शङ्कते— कथमिति । विज्ञानवतामपि कर्मादिविषये व्यामो-
होपपत्तेः सुतरामेव तत्र तद्विषये व्यामोहसम्भवात्तदोहाभेदात्
सवाक्यापेक्षणादस्ति कर्मणि वैपम्यमित्युत्तरमाह— किं
कर्मेति । 'तत्ते कर्म' इत्यत्राकारानुबन्धेनापि परं छेत्तव्यम् ।
कर्मादिप्रवचनस्य प्रयोजनमाह— यज्ज्ञात्वेति । तत्कर्म
वेति सम्बन्धः । अतो मेधाविनामपि यथोक्ते विषये व्यामो-
हस्य सत्त्वादित्यर्थः ॥ १६ ॥

३ रा. भा.— वक्ष्यमाणस्य कर्मणो दुर्ज्ञानतामाह— किमिति । मुमुक्षुणाऽनुप्रेयं कर्म किरूपम् ?
अकर्म च किम् ? फलाभिसन्धिराहितं भगवदाराधनरूपं कर्म । अकर्मेति कर्तुरात्मनो यायात्म्यज्ञान-
मुच्यते; अनुप्रेयं कर्म तदन्तर्गतं ज्ञानं च, किरूपमित्युभयत्र कवयो विद्वांसोऽपि मोहिताः— यथावन्न
जानन्ति; एवमन्तर्गतज्ञानं यत्कर्म तत्ते प्रवक्ष्यामि; यत् ज्ञात्वाऽनुप्राय अशुभात् संसारबन्धात्
मोक्ष्यसे । कर्तव्यकर्मज्ञानं ह्यनुष्ठानफलम् ॥ १६ ॥

४ वे. ता. चं.— 'किं कर्म' इति श्लोके कर्माकर्मयो-
रान्या पृथक् ज्ञानत्रयधनः स्यादिति तदुदाहरणमाह—
वक्ष्यमाणस्य कर्मण इति । 'कर्मण्यकर्म यः पश्येत्'
[५१८] इत्यादिना कर्माकर्मयोर्द्वयोरेककर्मयोगात्सर्वं हि
वक्ष्यते । अत्रापि श्लोके 'तत्ते कर्म प्रवक्ष्यामि' इति उच्यते
इत्यभिव्यक्तं वक्ष्यमाणस्य कर्मण इत्युक्तम् । दुर्विज्ञान
स्वज्ञानायाह मुमुक्षुणाऽनुप्रेयमिति । अकर्मेति कर्मा-
भावादिदुदाहरणमाह आत्मनो यायात्म्यज्ञानमिति ।
अनुष्ठानोपयोगिन्त्वज्ञानाय कर्तुरित्युक्तम् । 'कवयः कान्त
सुधीन' इति प्रतिष्ठासाधनप्रतिष्ठितानुपयोग्याय चि-
ह्नांस इत्युक्तम् । 'मोहिताः' इत्यत्राज्ञानं अदपानं च
विरहितम्; तदुभयवद्द्वयायाह यथावन्न जानन्तीति ।
मोहिताः विप्रकीर्णं शालैरिति शेषः । 'किं कर्म किमकर्म'
इति द्वयोः प्रकृतत्वेऽपि 'कर्म प्रवक्ष्यामि' 'कुरु कर्म'
'गत्वा कर्मणो गतिः' [५१७] इति पूर्वापरता-
मर्शेन कर्मणः प्राधान्यमकर्मणस्तद्विशेषणत्वं च विवक्षितमित्य-
भिप्रायेण तच्छब्दाभिरेत वैशिष्ट्यं व्यनक्ति— एवमन्तर्गत-
ज्ञानमिति । संसारानन्यादिपरमप्रयोजनविषययोर्ज्ञान-
मोक्ष्यस इति । एतावति निर्दिष्टे अनुप्रायेति कुनो व्यवह-
रन्त्याह कर्तव्यकर्मज्ञानमिति । अत्र 'ज्ञात्वा' इति परमबन्ध-
क्षणया कर्मज्ञानानुष्ठाने अपि शक्यते । 'कुरु कर्मैव तस्मात्क-
र्मात्' [५१५] इति ह्यन्तरमेवोक्तम्, अन्यथा कर्मात्तदुदाहरण-
नैरर्थव्यं च स्यादिति भावः ॥ १६ ॥

५ आ. मा. भा.— 'कर्म कुरु' इत्युक्तम्, तस्य कर्मणो दुर्विज्ञेयत्वमाह सम्पद्यवन्तुम— किं
कर्म किमकर्मेति ॥ १६ ॥

६ ज. प्र. दी.— 'किं कर्म' इत्यस्य सङ्गतिर्न प्रतीयतेऽत्र
आह— कर्मैति । तस्य कर्तव्यतयोकस्य । किमर्थम् ? सम्यग्-
क्षुम् । एतदेव सम्यक्चक्रम्, यच्चिन्नासितकथनम्; जिज्ञासा च
दुर्विज्ञेयत्वोक्तौ भवतीति भावः । अत एव प्रबंधेन वक्ष्यामी-

त्याह । ननुतत्त्वोके 'विकर्मणोऽपि' यदीतत्त्वादिहाप्यकर्मशब्द-
स्त्वदुपलक्षणाय इति स्थिते कर्मादीनामिति वक्तव्यं, 'कर्मणः' इति
कथम् ? अनुष्ठेयत्वात् । अकर्मादिकं हेयतया हेयम् । अत एव
'तत्ते कर्म प्रवक्ष्यामि' इत्याह । तत्राप्यकर्मादिहाप्यलक्षणात् ॥ १६ ॥

७ ह. पै. भा.— अध्यात्मज्ञानेन कर्मफलं प्राप्तं मन्यमानः स्वयमेव कर्मणा माध्यात्मिकस्वरूपा-
विष्करणार्थमाह— किमिति । किं कर्म किमकर्मैति । कर्माकर्मास्वरूपमजानन्तः कवयोऽपि मोहिताः
परममूढाः । तत्त्वतस्तत्ते कर्म प्रवक्ष्यामि, यत्कर्मास्वरूपं ज्ञात्वाऽऽश्नुमात्संसारत्वाद्भिरोक्ष्यसे ॥ १६ ॥

८ घं. ब्र. गि.— कर्म कुर्वित्युक्तम्; तत्र कीदृशं कर्म ? इति
जिज्ञासां जनयितुं प्रथमं तस्य दुर्विज्ञेयतामाह— किमिति ।
कीदृशं कर्म कीदृशं चाकर्म ? इति कवयो मेधाविभोऽप्यत्र
मोहिताः । तत् तस्मादेतोः ते तुभ्यं कर्म प्रवक्ष्यामि यत्
ज्ञात्वाऽऽश्नुयादशुभाद्भिरोक्ष्यसे ॥ १६ ॥

कर्मात्कर्मसन्देहं कर्माभावे विरुद्धकर्मं चोच्यते । तदुभय-
स्यापि हेयत्वेन ज्ञेयत्वात् प्रयाणां प्रस्तुतत्वेऽप्युपादेयत्वेन
प्राधान्यात्तत्ते कर्म प्रवक्ष्यामीत्युक्तिः । यद्वा 'ते कर्म'
इत्यत्र 'अकर्म' इत्यपि पदच्छेदात्कर्मविकर्माकर्माणं
ग्रहणम् ॥ १६ ॥

९ व० त० दी०— तदिदं विचार्यैव कर्तव्यं, न लोकपरम्पराभावात् इत्यत आह— किं कर्म किमकर्मैति । 'किं
विहितमुक्तं, किञ्चाऽविहितं ?' अत्र कवयोऽपि मोहिताः; तदहं सुबोधतया वक्ष्यामि, यत्कर्म ज्ञात्वा तृतीया-
द्विकर्मणोऽऽश्नुमाद्भिरोक्ष्यसे ॥ १६ ॥

१० पु. अ. त.— ननु लौकिककलसाधकं कर्मरूपमे-
वेति चेत्तत्राह— किं कर्मैति । किं कर्म, कीदृशं कर्म कर्त-
व्यम् ? अकर्म किम्, अकर्म कीदृशं अकर्तव्यम् ? इत्यत्र
पुत्रज्ञाने कवयोऽपि शब्दापेक्षतातोऽपि मोहिता मोहं

अमं प्राप्ताः । तत्तस्मात्कारणात्ते कर्म कर्तव्यं प्रवक्ष्यामि
प्रकरणेन सन्देहाभावपूर्वकं कथयामीत्यर्थः । यत्कर्म ज्ञात्वा
अशुभादकर्मणो लौकिककलसाधकात् मोक्ष्यसे भुक्तौ
भविष्यति ॥ १६ ॥

११ नी० भा० दी०— आवश्यकत्वेऽपि न कर्मणो गतानुगतिकतयाऽऽनुष्ठानं कर्तव्यं, किन्तु 'ज्ञात्वा कर्माणि
कुर्वीत' इति वचनात् कर्माश्रितं किञ्चिद्विशेषं ज्ञापयितुमुपोद्घातयति— किं कर्मैति । यतः कर्माकर्मणो
कवीनामपि दुर्निरूपे तत्साम्पत्ते तुभ्यं कर्म अकर्म च— अकारप्रत्ययेण ग्राह्यं— ते उभे प्रवक्ष्यामि, यत् द्वयं ज्ञात्वा-
ऽऽश्नुमात्संसारत्वं मोक्ष्यसे ॥ १६ ॥

कर्माकर्माविकर्मणां द्वौघत्वम् ।

कर्मणो ह्यपि चोद्ध्वयं चोद्ध्वयं च विकर्मणः ।

अकर्मणश्च चोद्ध्वयं गहना कर्मणो गतिः ॥ १७ ॥

१ शां. भा.— न चैतन्नया मन्तव्यं, कर्म नाम देहादिचेदा लोकप्रसिद्धं, अकर्म नाम
तदक्रिया लुपणीमासनं; किं तत्र चोद्ध्वयं ? इति । कस्मात् ? उच्यते— कर्मण इति । कर्मणः शास्त्र-

१ अभिनवगुप्ताचार्यास्तु— 'कर्माकर्मणोर्विभागो दुष्परिज्ञानः । यथा— कर्मण्यपि मध्ये दृष्टं कर्मास्ति, अभिष्टोम इव पशु-
व्यः । विच्छेदोऽपि च कर्मणि शुभमस्ति कर्म, यथा हिरण्यमणिष्वे प्रजोपतायाभावः । अकरणेऽपि च शुभाशुभ कर्मास्ति, वाचनव्यवहृताना
कर्मणामवयवस्मात्वात्, तेषां ज्ञानमन्तरेण दुष्परिहितत्वात् । अतः कुशलैरपि गहनत्वात्कर्मं न ज्ञायते— अनेन शुभकर्मणा शुभम-
स्माकं भविष्यति, अनेन च कर्मणामनारम्भेण मोक्षो न भविष्यतीति । तस्माद्दृश्यमाणो विज्ञानवद्विरोधावयव सकलशुभाशुभकर्म-
व्यनष्टोपसमर्थः शरणत्वेनान्वेष्य इति अगवतोऽभिप्राय' इत्याहुः ॥ पूर्वंश्लोके कर्माकर्मणोर्दुर्ज्ञेयत्वानुस्य कर्म वक्ष्यामीति
प्रतिज्ञायात्र तृतीयं विकर्माप्युक्त्या 'गहना कर्मणो गतिः' इति वदतो भगवत्स्त्रीर्यपि कर्माकर्माविकर्मणि बन्धकत्वाविरोधात्-
त्कर्माभिप्रायीलाभिप्राय । नच नित्यस्य कर्मणः फलभावात् बन्धकत्वमिति वाच्यम्, 'कर्मणा पितृलोकः' (वृ. उ. १।५।१६)
इति तस्यापि फलश्रवणात् । नापि निश्चिन्ततामत्रेण कर्मणो बन्धकत्वं व्यपैति, तस्य कर्मस्वभावपरमत्वात् । न हि मरणकामना-
विरुद्धेऽपि पीतस्य विषस्य मारकत्वं व्यभिचरति । तस्मात् यथा यन्मासकं तद्विषम्, तथा यद्व्यर्थकं तत्कर्मैति लक्षणाशुभात्
कर्माकर्माविकर्मण्यु कर्मैतत्सामान्यं सुषण्णमिति युक्तमुक्तं 'कर्मणो गतिः' इति केचित् ।

— अधिगता ।

विहितस्य हि यस्मादप्यस्ति बोद्धव्यं, बोद्धव्यं चास्त्येव विकर्मणः प्रतिपिद्धस्य, तथाऽकर्मणश्च तूष्णीम्भावस्य बोद्धव्यमस्तीति त्रिष्वप्यध्याहारः कर्तव्यः । यस्माद्गहना विपमा दुर्ज्ञाना- 'कर्मणः' इत्युपलक्षणार्थं कर्मादीनां- कर्माकर्मविकर्मणां गतिर्याथात्म्यं, तत्त्वमित्यर्थः ॥ १७ ॥

२ आ. शां. ध्या — कर्मणोऽकर्मणश्च प्रसिद्धत्वात्तद्विषये स्मान्मदीय प्रयचनमर्थवदिति योजना । बोद्धव्यधृत्वात् हेतु न त्रिभिर्दोद्धव्यमिति बोधमनूय निरस्यति- न चेति । माह- यस्मादिति । त्रितय प्रकृत्यान्वयतमस्य गहनत्वबल तत्र हेत्वाकाङ्क्षापूर्वकमनन्तरश्लोकमवतारयति- कस्मादिति । मयुक्तमित्याहाहृद्यान्वयतमप्रहणस्योपलक्षणार्थत्वमुपेत्य विवक्षित न्मर्थमाह- कर्मादीनामिति ॥ १७ ॥

३ रा. भा.— कुतोऽस्य दुर्ज्ञानता ? इत्यत्राह- यस्मान्मोक्षसाधनभूते कर्मस्वरूपे बोद्धव्यमस्ति, विकर्मणि च नित्यनैमित्तिककाम्यकर्मरूपेण, तत्साधनद्रव्यार्जनाद्याकारेण च विविधताभाषणं कर्म विकर्म । अकर्मणि ज्ञाने च बोद्धव्यमस्ति, गहना दुर्विज्ञाना मुमुक्षोः कर्मणो गतिः । विकर्मणि च बोद्धव्यं नित्यनैमित्तिककाम्यद्रव्यार्जनादौ कर्मणि फलभेदकृतं वैविध्यं परित्यज्य मोक्षैकफलतयैः शास्त्रार्थत्वानुसन्धानम् । तदेतत् ' व्यवसायात्मिका बुद्धिरेका ' [२।४१] इत्यत्रैवोक्तिमिति नेह प्रपञ्च्यते ॥ १७ ॥

४ वे. ता. चं.— 'तते कर्म प्रवक्ष्यामि' [४।११] इत्युक्ते अनन्तर कर्मवोधेश्च ' कर्मणो ह्यपि ' इत्यादि तु कस्या माकाङ्क्षायामुच्यते ? इत्याह- कुतोऽस्येति । यस्मादिति हिशब्दार्थः । कर्मणो बोद्धव्यमित्यादिरूपेण वचन बोद्धव्याशक्ति शेषनिष्कर्षपरमिति व्यञ्जनाय कर्मस्वरूपे बोद्धव्यमस्तीत्युक्तम् । अत्र सम्बन्धसामान्ये पक्षी । ' गहना कर्मणो गति ' इत्यत्र गतिशब्दो बोद्धव्यप्रकारपर इत्यपि स्वरूपशब्दाभिप्रायः । अत्र विकर्मणश्च ' पापण्डिनो विकर्मस्त्वान् ' [मनु ४।१०] इत्यादाविव न विरुद्ध कर्मोच्यते, तस्यानोपयोगाभावात् ; अतोऽत्र विशब्दोऽनुप्रायवैविध्यपर । वैविध्यं च तत्र नित्यादिरूप प्रसिद्धमित्याभिप्रायेणाह नित्येति । आदिशब्देन रक्षणतदुपायप्रवृत्त्यादि गृह्यते । अत्र विकर्मार्थवद्वयो प्रतिपिद्धकर्मतूष्णीम्भावपरत्वेन परवाङ्मया ' गहना कर्मणो गति ' इति निगमनेन विरुद्धम् । तत्रापि विकर्माद्युपलक्षणार्थं द्विष्टम् । एवमुत्तरत्रापि श्लोकेष्वैवमर्थेन व्याख्यानं निरस्तम् । यस्मादिति पूर्वमुच्यत्वात् ' गहना ' इत्यत्र तस्मादिति भाव्यम् । गहनत्व दुष्प्रवेशत्वम्, तत्रान्न ज्ञानत् इत्यभिप्रायेण दुर्विज्ञानेत्युक्तम् । ननु मुमुक्षो फलान्तरार्थेऽपि कर्मणि किं बोद्धव्यम् ? इति शङ्काया वक्तव्यं परिशेषयितुं तद्व्योक्तता माह- विकर्मणीति । किमत्र प्रमाणं ? इत्याह- तदेतदिति । नेह प्रपञ्च्यते- अस्माभिर्मगता चेति शेषः ॥ १७ ॥

५ आ. मा. भा.— न केवलं तज्ज्ञात्वा मोक्षयसे ज्ञात्वैवेत्पाशययानाह- कर्मण इति । तत्रोक्तम्- ' अज्ञात्वा भगवान्कस्य कर्माकर्मविकर्मकम् । दर्शनं याति हि मुने । कुतो मुक्तिश्च तद्विना ' इति । अकर्म कर्माकरणम्, कर्माकर्माद्यदिकर्म निषिद्धं कर्म बन्धकत्वात् । ततो विविच्य कर्मादि बोद्धव्यमित्यादि । न च शापादिना ' कनयोऽप्यत्र मोहिताः ' [४।१६] अशवयं चैतज्ज्ञातुमित्याह- गहनेति ॥ १७ ॥

६ ज. प्र. दी — ननु 'यज्ज्ञात्वा मोक्षयसेऽज्जुभात्' [४।१६] इत्यनेनैव कर्मस्वरूप मुमुक्षुणा ज्ञातव्यमिति लब्धम्, तदिकर्मणं ' कर्मणो हि ' इत्यामुच्यते ? इत्यत्र आह- न केचलमिति । तत्कर्मादिकम् । सिद्धं सत्यात्म्यो नियमार्थं इति भावः । अत्रैव प्रमाणमाह- तद्येति । दर्शनापेक्षया समान कर्मवत्त्वात् तद्व्याजिर्देशः । कर्मसाधार्यो भगवतेव वक्ष्यते । अकर्मवत्त्वात्पार्थाह- अकर्मैति । किं तदिकर्म ? इत्यत्र आह- निषिद्धमिति । त्वं चण्डालानुपसक्तस्य कुत्रान्धर्मावः ? इति चेत्, विकर्मणीति ह्यम् । क्व तस्य निषिद्धत्व ? इत्यत्र आह-

बन्धकत्वादिति । अस्त्येव शब्दार्थं, योजना तु ह्य । इत्यतो साधवार्थं द्वितीयपादयोजनां तापदाह- सत इति । ततो विकर्मण कर्मादि कर्माकर्म च इत्यादीत्यनेन तृतीयपादयोजनां सूचयति । कर्मणो विविच्य विकर्मादि बोद्धव्यम् । अकर्मणश्च विविच्य कर्मादि बोद्धव्यमिति । अत्र ' कनयोऽप्यत्र मोहिता ' [४।१६] इत्यनेन कर्मादिर्भगवतुपसक्तम्, तन्नुन किमर्थमुच्यते ? इत्यत्र आह- न चेति । शत्रु स्वभावेनेति शेषः । एतच्च धोतुरपिनास्त्रजनानामिदं हेतुम् ॥ १७ ॥

७ ह. पै. भा.— कर्म नाम शरीरेन्द्रियव्यापारस्तदभावश्चाकर्म, कथमत्र कवयोऽपि मोहिताः ? इति चेत्, उच्यते—कर्मण इति । कर्मणो ह्यपि बोद्धव्यं शरीरेन्द्रियव्यापारनिर्वर्त्य रूपं बोद्धव्यं किञ्चिदस्ति । तथा विकर्मणः प्रतिपिद्धस्यापि बोद्धव्यं प्रतिपेध्यरूपमस्ति । तथाऽकर्मणः कर्माभावस्यापि बोद्धव्यं रूपमस्ति । यतः कर्मणो गतिर्गहना दुर्वोधा ॥ १७ ॥

८ वें. ब्र. गि.— ननु विहितचेष्टा कर्म, प्रतिपिद्धचेष्टा विकर्म, अचेष्टा लक्ष्मिंति लोकप्रसिद्धमेव वर्तते; तत्र किं स्वया वक्तव्यम् ? अत आह— कर्मण इति । अत्र कर्मण इत्यादि-वाक्यत्रयेऽपि 'तत्त्वमस्ति' इति पदद्वयमप्याहार्यम् । कर्मणो-

ऽपि तत्त्वं बोद्धव्यम्, तथा विकर्मणोऽकर्मणश्च । हि यस्मा-देवं तस्मात् गहना दुर्विज्ञेया कर्मणो गतिस्तत्त्वम् । कर्मणो गतिरिति विकर्माकर्मणोरप्युपलक्षणम् । पूर्ववदकर्मण इत्यपि पदच्छेदेन वा तयोर्माहणम् ॥ १७ ॥

९ व० त० दी०— कर्मणो ह्यपीति । 'यतश्च सुतरामेव कर्ममार्गो दुरत्ययः । अतोऽपि भजनं कार्यं भजनेन हि सादृशम् ॥ अन्वयोन्यनाशकत्वं च कर्मणां भवति क्वचित् । कर्ममार्गो फलं तस्मात् न निरूप्ये हि सर्वथा' ॥ जायतेति त्रियस्येति तृतीयो य सदाहृतः । प्रकीर्णकानां सर्वेषां तत्फलं परिकीर्तितम्' इति । अतो विहितस्य कर्मणः स्वरूपमिति शेषः । अविहितस्य कर्मणोऽथ च निपिद्धकर्मणस्तत् बोद्धव्यम्, तत्र कर्मण एव गतिर्गहना, किं पुनरन्येषाम् ? इत्येकग्रहणं प्रकृतार्थम् ॥ १७ ॥

१० पु. अ. त.— तदेवाह— कर्मण इति । हीति निश्चयेन कर्मणः कर्तव्यस्य स्वरूपं बोद्धव्यं ज्ञातव्यम् ; ततो ज्ञात्वा कर्तव्यमित्यर्थः ; मत्स्वरूपज्ञानार्थः ; विकर्माकर्मणोः स्वरूपं त्यागार्थं ज्ञातव्यमित्याह । च पुनः विकर्मणो निपिद्ध-

कर्मणः संसारकलसाधकस्य वा तस्य स्वरूपं तथैव । च पुनः अकर्मणोऽकर्तव्यस्य आसुरस्य स्वरूपं बोद्धव्यम् । कर्मणो गतिः त्रयाणां कर्तव्यस्य पर्यवसानफलातिरिक्ता गहना दुर्विज्ञेयेत्यर्थः ॥ १७ ॥

११ नी० भा० दी०— एतज्ज्ञानमावश्यकमित्याह— कर्मण इति । तत्त्वं बोद्धव्यमस्तीति स्थलत्रयेऽपि तत्त्वमस्तीति पदद्वयाध्याहारः ; कर्मणः शास्त्रविहितस्य, विकर्मणः प्रतिपिद्धस्य, अकर्मणस्तूष्णीम्भावस्य । 'गहना कर्मणः' इत्यत्र 'कर्मणः' इति त्रितयोपलक्षणं, कर्मविकर्माकर्मणां गतिर्याथात्म्यं तत्त्वं गहनम् ॥ १७ ॥

कर्माकर्मविकर्मतत्त्वज्ञानिनो मोक्षार्हता ।

कर्मण्यकर्म यः पश्येदकर्मणि च कर्म यः ।

स बुद्धिमान्मनुष्येषु स युक्तः कृत्स्नकर्मकृत् ॥ १८ ॥

१ चारं. श्र.— किं पुनस्तत्त्वं कर्मादिर्द्वेदोद्धव्यं वक्ष्यामीति प्रतिज्ञातं ? उच्यते— कर्मणीति । कर्मणि, कर्म क्रियत इति कर्म व्यापारमात्रं, तस्मिन्कर्मण्यकर्म कर्माभावं यः पश्येत् ; अकर्मणि च कर्माभावे कर्तृत्वन्त्रत्वात् प्रवृत्तिनिवृत्त्येवैस्त्वप्राप्त्यैव हि सर्व एव क्रियाकारकादिव्यवहारोऽविधाभूमावेव कर्म यः पश्येत् पश्यति, स बुद्धिमान्मनुष्येषु, स युक्तो योगी च कृत्स्नकर्मकृत्समस्तकर्मकृच्च स इति स्तूयते कर्माकर्मणोरितरेतरदर्शी ।

२ आ. शं. व्या.— उत्तरकोशभाक्त्वात्पूर्वकमुपादत्ते— किं पुनरिति । प्रथमपादस्यासुरोत्थमर्थं कथयति— कर्मणी-

इत्यादिना । द्वितीयपादस्यापि शब्दप्रकाशितमर्थं निर्दिशति— अकर्मणि चेति । कर्माभावे यः कर्म पश्यतीति सम्बन्धः ।

१ कर्मणीति— आत्मीयेषु कर्मेषु यः अकर्तृत्वादकर्मत्वं पश्यति प्रशान्ततया, अकर्मेषु च परकृतेष्वाम्तकृतत्वं जानाति परिपूर्णदितस्त्वत्वेन, स एव सर्वस्य मध्ये बुद्धिमान् । कात्स्न्येन साकल्येनासौ कर्म करोति, अतोऽस्य केन कर्मणा फलं शीघ्रतामित्युदितदशायाम् । प्रशान्तत्वे तु— कृत्स्नादि कर्माणि कृन्तति छिनति । अतः सर्वमेव कर्म करोति, न किञ्चिद्वा करोती-त्युपनिषत्— इत्यभिनवगुणपादाः । सत्र कर्मकृदिति कर्मण्युपपदे 'दुहृत् कर्मणे' (तगा. १०७३) 'कृती छेदने' (तु. १२३६) इत्यनयोः 'किं च' (अथा. ३१२७६) इति किपि, पूर्वत्र 'हृदस्य पिपि कृति—' (अथा. ६११७१) इति तुकि; परत्र तालोपमात्रे च बोध्यम् ॥ ननुयात्स्वत्र कर्माकर्मविकर्मसम्बन्धः कर्मण राजप्रसात्त्विकृतामसकर्मणि वक्ष्यन्त इति वदन्ति । तदुपकर्म, तथा सति राजप्रसात्त्विकर्मणोर्मियोऽभ्यासं पश्यतो मनुष्येषु बुद्धिमान्त्वमुक्त्यादिप्रकाश, तादा-च्छेधममूलस्त्वेन तस्यासन्नत्वाच्च ।

— अविगीता ।

प्रवृत्तेरव कर्मत्वाभिद्वेषेत्तदभावत्वात्तत्र कथं कर्मदर्शनमित्या-
शङ्क्य द्वयोरपि कारकाधीनत्वेनाविशेषमभिप्रेत्याऽऽह— कर्तुं-
न्वत्त्वादिति । प्रवृत्ताविव निवृत्तावपि कर्मदर्शनमविरुद्धमिति
शेषः । ननु निवृत्तेर्विस्वधीनत्वात् कारकनिबन्धनाभावात् तत्र
कर्मदर्शनं गुच्यते, तत्राऽऽह— वस्त्विति । क्रियाकारकफल-

व्यवहारस्य सर्वस्याविद्यावस्थायामेव प्रवृत्तत्वाद्भूतसंस्पर्शानु-
त्वात् प्रवृत्तिवन्निवृत्तावपि यः कर्म पश्यति स मन्येषु बुद्धिमा-
निति सम्बन्धः । कर्मण्यकर्माकर्मणि च कर्म पश्यतो बुद्धिमान्
युक्तत्वं समस्तकर्मकृत्य च कथं ? इत्याशङ्क्याऽह— इति
रून्यत इति ।

१ शां. भा.— ननु किमिदं विरुद्धमुच्यते 'कर्मण्यकर्म यः पश्येत्' इति ? 'अकर्मणि च
कर्म' इति ? न हि कर्माकर्म स्यादकर्म वा कर्म, तत्र विरुद्धं कथं पश्येद्ब्रह्मा ? न; अकर्मैव परमा-
र्थतः सत्कर्मवदवभासते मूढदृष्टेलोकस्य, तथा कर्मैवाकर्मवत् । तत्र यथाभूतदर्शनार्थमाह भगवान्
'कर्मण्यकर्म यः पश्येत्' इत्यादि । अतो न विरुद्धम्, बुद्धिमत्त्वाद्युपपत्तेश्च । 'बोद्धव्यं'
[४।१७] इति च यथाभूतदर्शनमुच्यते । न च विपरीतज्ञानादशुभान्मोक्षणं स्यात् 'यज्ज्ञात्वा
मोक्षयसेऽशुभात्' [४।१६] इति चोक्तम् । तस्मात्कर्माकर्मणी विपर्ययेण गृह्णीते प्राणिभिस्तद्विपर्यय-
ग्रहणनिवृत्त्यर्थं भगवतो वचनं 'कर्मण्यकर्म यः' इत्यादि ।

२ आ. शां. व्या.— श्लोकस्य शब्दोत्पत्त्यर्थं दर्शिते,
तात्पर्यार्थापरिधानान्मिथोविरोधं शङ्कते— नन्विति । कथ-
मिदं विरुद्धं ? इत्याशङ्क्य कर्मणीति विषयसप्तमी वा ह्यादधि-
करणसप्तमी वेति विकल्प्याऽऽशेष्याकारं ज्ञानमन्यालम्बनमिति
स्पष्टो विरोधः स्यादित्याह— न हीति । अन्यस्यान्यात्मतयायो-
गात्प्रकार्मणोरभेदासम्भवादकर्माकार कर्मात्मन्वनं ज्ञानमयुक्त-
मित्यर्थः । द्वितीयं दूषयति— तत्रेति । कर्मण्यधिकरणे ततो
विरुद्धमकर्म कथमाधेयं द्रष्टा द्रष्टुमीष्टे ? न हि कर्माकर्मणोर्मिथो-
विरुद्धयोराधाराधेयभावः सम्भवतीत्यर्थः । विषयसप्तमी-
मन्युपेत्य सिद्धान्ती परिहरति— नेति । लोकस्य मूढदृष्टे
विकृतवृत्तितस्य परमार्थतो ब्रह्माकर्माक्रियमेव सद्भ्रान्त्या
कर्मसहितं क्रियावदिव प्रतिभातीत्यक्षरार्थः । परस्पर-
ध्यासमन्युपेत्योक्तं— तथेति । यथा खल्वकर्म कर्मवदुपलभ्यते
तथा कर्म सक्रियमेव द्वैतमभिये ब्रह्मण्यधिष्ठाने ससृष्ट तद्भ्रान्तीत्य-
क्षरयोजना । कर्माकर्मणोरितेरेतराध्यासे सिद्धे सम्यग्दर्शनसि-
द्धयर्थं भगवतो वचनमुचितमिरयाह— तत्रेति । यथा यदिद
रजतमिति प्रतिपन्न तदिदानीं शुक्तिशकलं पश्यति भ्रमसिद्धरज-

तल्लयविषयानुवादेन तदधिष्ठानं शुक्तिमात्रमुपदिश्यते, तथा भ्रम-
सिद्धकर्माद्यात्मकविषयानुवादेन तदधिष्ठानं कर्मादिरहितं कृत्यं
ब्रह्म भगवता व्युपदिश्यते । तथा च भगवद्ब्रह्मणमविरुद्धमित्याह—
अत इति । इतथाध्यारोपितकर्माद्यनुवादपूर्वकं तदधिष्ठानस्य
कर्मादिरहितस्य निर्विशेषस्य ब्रह्मणो भगवता बोध्यमानत्वात्
तत्र विरोधाशङ्काकाशो भवतीत्याह— बुद्धिमत्त्वादीति ।
कूटरथाशङ्कणोऽन्यस्य सर्वस्य मायामानस्यारूपज्ञानाद्बुद्धिमत्त्वं
युक्तत्वं सर्वकर्मकृतत्वानामनुपपत्तेः, अत्र च 'सुद्धिमान्' इत्यादिना
बुद्धिमत्त्वादिनिर्देशाद्ब्रह्मज्ञानादेव तदुपपत्तेः, सर्वक्रियारहितब्रह्मण-
मेव विवक्षितमित्यर्थः । बोधशब्दस्य सम्प्रदाने प्रसिद्धत्वात्
कर्माकर्मविकर्मणा स्वरूपं बोद्धव्यमस्तीति वदता सम्प्रज्ञानोपे-
शस्य विवक्षितत्वादपि कृतस्य ब्रह्मज्ञानाभिप्रेतमित्याह— बोद्धव्य-
मिति । फलवचनपर्यालोचनोपपत्तेश्च कृतस्य ब्रह्माभिप्रेत-
प्रेत प्रतिभातीत्याह— न चेति । सम्प्रज्ञानाधीनफलमत्र न
श्रुतमित्याशङ्क्याऽह— यज्ज्ञात्वेति । अध्यारोपाध्यायार्थं भा.
वद्ब्रह्मणमविरुद्धमित्युपपादितमुपसहरति— तस्मादिति । 'तदि-
पर्ययः' इत्यत्र तच्छब्देन प्राणिनो गृह्यते ।

१ शां. भा.— न चात्र कर्माधिकरणमकर्मास्ति, कुण्डे चद्राणीव । नाप्यकर्माधिकरणं कर्मास्ति
कर्माभावत्वादकर्मणः । अतो विपरीतगृह्णीते एव कर्माकर्मणी लौकिकैः, यथा मृगतृष्णिकायामुदकं
शुक्तिः कायां वा रजतम् । ननु कर्म कर्मैव सर्वेषां न क्वचिद्व्यभिचरति; तच्च, नोत्थस्य नाति
गच्छन्त्यां तदस्थेष्वगतिषु नगेषु प्रतिकूलगतिदर्शनात्, दूरेषु चक्षुषाऽसन्निकृष्टेषु गच्छन्तु गत्-
भावदर्शनात्; एवमिहाप्यकर्मण्यहं करोमीति कर्मदर्शनं कर्मणि चाकर्मदर्शनं विपरीतदर्शनं येन,
तन्निराकरणार्थमुच्यते 'कर्मण्यकर्म यः पश्येत्' इत्यादि ।

२ आ. शां. व्या.— विषयसप्तमीपरिग्रहेण परिहारमभि-
धायधिष्ठानसप्तमीपक्षे दर्शितं दूषणमनन्तराकारेण परिहरति—
न चेति । व्यवहारस्युपलभ्यते, योग्यत्वे सत्युपपत्तेश्चि-
त्यर्थः । अर्थाधिष्ठानं कर्म न सम्भवतीत्यत्र हेत्वन्तरमाह—
कर्माभावात्त्यादिति । न हि प्रकृत्याधिष्ठानं तदधिष्ठानं

चेत्यर्थः । निरूप्यमाणे कर्माकर्मणोरधिष्ठानाधिकर्तव्यमाशङ्क्यते
फलमाह— अत इति । साध्यापरिचयविरहितामन्यतो
मुदाहरति— यथेति । कर्माकर्मणोरौचित्यमुपलभ्यते
शङ्कते— नन्विति । कर्म कर्मवत्त्वात्कर्म चाकर्मवैति इत्य-

विमतं सत्यम्, अव्यभिचारित्वात्, द्रव्यदित्यर्थः । तत्र
 कर्म तत्त्वतो नाव्यभिचारि, कर्मत्वात्; नौस्थस्य तद्व्यवृत्तगमन-
 वदित्यव्यभिचारिर्द्वैतगम्यसिद्धिमिति परिहरति— तन्नैति ।
 अकर्म च तत्त्वतो नाव्यभिचारि, कर्माभावत्वात्; दूरप्रवेष्टे चैत्रमै-
 श्रादिषु गच्छन्त्वेव चक्षुषा सन्निधानविश्वेषु इत्यमानगलमाव-
 वदित्याह— दूरेष्विति । इतरथादेव विशेषतः सन्निकर्षविरहि-

तेषु तेषु स्वरूपेण चक्षुस्तद्विकृष्टेषु चक्षुषा गत्यभावदर्शनादिति
 योजना । गतिरहितेषु तंत्रु गतिदर्शनवत्प्रकृते द्रव्यव्यविक्रिये
 कर्मदर्शनं सक्रिये च द्वैतप्रपञ्चे गतिमत्सु चैत्रादिषु गत्यभाव-
 दर्शनवत्कर्माभावस्य विपरीतस्य दर्शनं येन हेतुना सम्भवति,
 तेन तस्य विपरीतदर्शनस्य निरसनार्थं भगवद्ब्रह्मव्यति दार्था-
 न्तिकं निगमयति— एवमित्यादिना ।

१ शां. भा.— तदेतदुक्तप्रतिवचनमप्यसकृदत्यन्तविपरीतदर्शनभाषिततया मोमुह्यमानो लोकः
 श्रुतमप्यसकृत्तत्त्वं विस्मृत्य विस्मृत्य मिथ्याप्रसङ्गभवतार्यावतार्थं चोदयतीति पुनः पुनरुत्तरमाह भग-
 वान्, दुर्विज्ञेयत्वं चाऽऽलक्ष्य वस्तुनः । ‘ अव्यक्तोऽयमचिन्त्योऽयं ’ [२।२९] ‘ न जायते म्रियते ’
 [कठो. २।१८] इत्यादिनाऽऽत्मनि कर्माभावः श्रुतिस्मृतिन्यायमसिद्ध उक्तो वक्ष्यमाणश्च । तस्मिन्नात्मनि
 कर्माभावेऽकर्मणि कर्मविपरीतदर्शनमत्यन्तनिरूढम् । यतः ‘ किं कर्म किमकर्मेति कवयोऽप्यत्र
 मोहिताः ’ [४।१६] देहाद्याश्रयं कर्माऽऽत्मन्यध्वारोप्य ‘ अहं कर्ता, ममैतत्कर्म, मयाऽस्य कर्मणः फलं
 भोक्तव्यं ’ इति च । तथा ‘ अहं तूष्णीं भवामि, येनाहं निरायासोऽकर्मा सुखी स्यां ’ इति कार्यकर-
 णाश्रयव्यापारोपरमं तत्कृतं च सुखित्वमात्मन्यध्वारोप्य ‘ न करोमि किञ्चित्पूर्णां सुखमासं ’
 इत्यभिपन्यते लोकः । तत्रेदं लोकस्य विपरीतदर्शनापनयनायाऽऽह भगवान् ‘ कर्मण्यकर्म यः
 पश्येत् ’ इत्यादि ।

२ आ. शां. व्या.— ननु कर्मतदभावयोरारेपितत्वाद्-
 धिक्रियस्य द्रव्यो हानमत्राभिप्रेतं चेत् ‘ अव्यक्तोऽयमचिन्त्यो-
 ऽयं ’ [२।२९] ‘ न जायते म्रियते वा ’ [२।१८] इत्यादिना यौन
 क्लृप्तं प्रामं, तत्रैव भगवत्तमो निर्बिकारस्योक्त्यादिति तत्रा-
 ऽऽ— तदेतदिति । तदेतदात्मनि सङ्घितं सक्रियत्वमसकृ-
 दुक्तप्रतिवचनमपि, निर्बिकारात्मवस्तुवेषुऽयान्यन्तविपरीतदर्शनं
 मिथ्याज्ञानं तेन भाषितत्वं तन्वैककारप्रचयत्त, ततोऽद्वैतज्ञानेन
 मोहमापद्यमानो लोकः, भूतमपि तत्त्वं विस्मृत्य पुनर्वैकिकवि-
 प्रसङ्गमात्राय सक्रियत्वमेवाऽऽत्मनोऽप्युदयतीति पुनः पुनस्तत्त्व-
 भूतमुत्तरं भगवानभिपद्यते । वस्तुनश्च दुर्विज्ञेयत्वात्पुनः पुनः
 प्रतिशुद्धं तत्रैवमनिराकाश्यामंशुपुन्यते । तथा च नास्ति
 पुनरहिक्रियार्थः । असत्तुक्तप्रतिवचनमेवातुवदति— अव्य-
 क्तोऽयमिति । कर्माभाव उक्त इति सम्बन्धः । उक्तस्य
 “ न जायते म्रियते वा विपश्चिन् ” [कठो. २।१८]
 इत्यादिश्रुतौ प्रकृतमृतावसत्त्वादिन्यायेन च प्रसिद्धत्व-
 मस्तीरयाह— श्रुतीति । न केवलमुक्तः कर्माभावः, चिन्तु

‘ सर्वैर्कर्माणि मया वा सत्यस्य ’ [५।१३] इत्यादौ वक्ष्य-
 माण्येत्याह— वक्ष्यमाणश्चेति । ननु कर्मणो देहादिनिर्वर्त्य-
 त्वेन त्रैविभ्यान् कृतस्यत्वभावस्याऽऽत्मनोऽप्यज्ञत्वात् तयाकाररू-
 पस्य कर्मणोऽप्रसिद्धित्वात् तस्मिन्कर्मणि विपरीतस्य कर्मणो दर्शनं
 सिद्धयतीत्यादाहवाऽऽह— तस्मिन्निति । कर्मैव विपरीत तस्य
 दर्शनमिति यावत् । ‘ अहं कर्ता ’ इत्यात्ममानाधिकरणस्य
 व्यापारस्वाभावत्कर्मप्रमत्तावदान्मन्यत्वन्ततोऽन्तीत्यर्थः ।
 आत्मनि कर्मविश्रमोऽन्तीत्यत्र हेतुमाह— यत इति ।
 आत्मनो निष्क्रियत्वे कृतस्तस्मिन् यथाको विश्रमः सम्भवेत् ?
 इत्यादाहवाऽह— देहेति । इदानीमात्मन्यकर्मप्रमत्तादहरति-
 त्तपेत्यादिना । यथा शुक्रौ स्वामाधिक्रमस्यत्वं रूपत्वमारो-
 पितं, तदमानोऽन्यारोप्याभावत्वादारोपप्रशपाती; तथाऽऽत्मनो-
 ऽपि स्वामाधिक्रमविश्रियत्व सक्रियत्वं पुनरप्यस्तं, तदभाव-
 त्वात्कर्माभावेऽप्यप्यस्त एवेति मन्यानः सन्तुष्टहरति—
 तत्रेदमिति । आत्मनि कर्मादिविभ्रमे लौकिके सिद्धे सतीदं
 ‘ कर्मणि ’ इत्यादिवचनं सत्यरिहारार्थं भगवानुक्तवानित्यर्थः ।

१ शां. भा.— अत्र च कर्म कथं सत्कार्यरूपणाश्रयं कर्मरहितेऽविक्रिय आत्मनि सर्वैरध्यस्तं,
 यतः पण्डितोऽपि ‘ अहं करोमि ’ इति मन्यते । अत आत्मसमवेततया सर्वलोकप्रसिद्धे कर्मणि
 नर्दाकूलस्थेष्विव यद्वक्षेयु गतिः प्रातिलोभ्येनाकर्म कर्माभावं यथाभूतं गत्यभावमिव वृक्षेषु यः पश्येत्,
 अकर्मणि च कार्यकरणव्यापारोपरमे कर्मनदात्मन्यध्वारोपिते ‘ तूष्णीमकुर्वन्सुखमासे ’ इत्यहङ्कारा-
 राभिसन्धिदेहेत्वात्तस्मिन्नकर्मणि च कर्म यः पश्येत् । य एवं कर्माकर्माविभागज्ञः स बुद्धिमान्
 पण्डितो मनुष्येषु, स युक्तो योगी कृत्स्नकर्मकृत्; मोऽयुमान्मोक्षितः कृतकृत्यो भवतीत्यर्थः ।

२ आ. शां. व्या.— सम्प्रत्युक्तेषु श्लोकाक्षरसमन्वयं दर्शयितुं कर्मणीत्यादि व्याख्येयासुभूमिकां करोति— अत्र चेति । व्यवहारशून्यं कार्यकरणधिकरणं कर्म एवेवैव रूपेण व्यवस्थितं सदात्मन्यविविधे कार्यकरणारोपणद्वारेण सर्वरारोपितमित्यत्र हेतुमाह— यत् इति । अविवेकिनां तु कर्तृत्वाभिमानः सुदुरामिति वक्तुमुपपि शब्दः । एवमात्मनि कर्मरारोपमुपपाद्य प्रथमपाद व्याचष्टे— अत इति । आत्मनि कर्मरहिते

कर्मरूपे दृष्टान्तमाह— नदीति । आरोपवादामन्वित्वेन कर्मणि सर्वलोकप्रसिद्धे कर्माभावे यः पश्येत्स बुद्धिमानिति सम्बन्धः । अकर्मदर्शनस्य यथाभूतत्वं सम्बन्धवत् । तद् दृष्टान्तमाह— गत्यभावमिषेति । द्वितीयपादं व्याचष्टे— अकर्मणि चेति । अध्यारोपमभिनयति— तूर्णामिति । अकर्मणि कर्मदर्शने युक्तिमाह— अहङ्कारेति । पूर्वार्थेन मन्योतरार्थं विभजते— य एवमिति ।

१ शां. भा.— अयं श्लोकोऽन्यथा व्याख्यातः कैश्चित् । कथं ? नित्यानां किल कर्मणामीश्वरार्थेऽनुष्ठीयमानानां तत्फलभावादकर्मणि तान्युच्यन्ते गौण्या वृत्त्या । तेषां चाकरणकर्म, त्वप्रत्यवायफलत्वात्कर्मोच्यते गौण्यैः वृत्त्या । तत्र नित्ये कर्मण्यकर्म यः पश्येत्फलाभावात् । यथा धेनुरपि गौरगौरुच्यते क्षीरारूपं फलं न प्रयच्छतीति तद्वत् । तथा नित्याकरणे त्वकर्मणि कर्म यः पश्येन्नरकादिप्रत्यवायफलं प्रयच्छतीति । नैतद्युक्तं व्याख्यानम् । एवंज्ञानादशुभान्मोक्षानुपपत्तेः 'यज्ज्ञात्वा मोक्षसेऽशुभात्' [४।१६] इति भगवतोक्तं वचनं बाध्यते । कथं ? नित्यानामनुष्ठानादशुभात्स्यान्नाम मोक्षणं, न तु तेषां फलाभावज्ञानात् । न हि नित्यानां फलाभावज्ञानमशुभमुक्तिफलत्वेन चोदितं नित्यकर्मज्ञानं वा । न च भगवतैवहोक्तम् ।

२ आ. शां. व्या.— आत्मनि कार्यकरणसङ्घातसमारोपद्वारेण तथापारमार्थे कर्मणि शुक्तिकायामिव रजतमारोपितविषये तदभावकर्म वस्तुतो यो रजताभाववस्तुभवति, अकर्मणि च सङ्घातव्यापारोपरमे तद्वारा स्वात्मनि 'अहं तूर्णमासे मुख' इत्यारोपिते मोक्षे कर्माहङ्कारहेतुकं यस्त्वरतो मन्यते, स रूप्यतदभावविभागाहीनशुक्तिमानवदात्ममानं कमतदभावविभागशून्यं कूटस्थं परमार्थतोऽवगच्छन्नुद्धिमनित्यादिवस्तुतियोग्यता गच्छतीत्येवं स्वाभिप्रायेण श्लोकं व्याख्याय तत्र वृत्तिकारव्याख्यानमुत्थापयति— अयमिति । अन्यथाव्याख्यानमेव प्रथमात्र प्रकटयति— कथमित्यादिना । ईश्वरार्थेनानुष्ठाने फलाभाववचनं व्याहृतमिति मत्वाऽह— किलेति । नित्यानामकर्मत्वमप्रसिद्धमित्याशङ्क्य फलाहित्यनुषंगयोगात्तत्त्वकर्मव्यवहारः सिध्यतीत्याह— गौण्येति । नित्यानामकरणं मुख्यवृत्त्याकर्मशब्दाच्चमित्याह— तेषां चेति । तत्र कर्मशब्दस्य प्रत्यवायाख्यफलहेतुत्वमुपयोगाद्गौण्यैव वृत्त्या प्रवृत्तिरित्याह— तथैति । पातनिकामेवै कृत्वा श्लोकाक्षराणि व्याचष्टे— तथेत्यादिना । 'अकर्मणि च' इत्यादि व्याकरोति— तथेति । 'स बुद्धिमान्' इत्यादि पूर्ववत् । परकीयव्याख्यानं दूषयति— नैतदिति । नित्यं कर्माकर्म नित्या-

करणं कर्मेति ज्ञानादुचितनिवृत्त्यनुपपत्तेर्भगवद्वचनवृत्तिव्यतिरेकवाचितं इत्यादित्यर्थः । "धर्मणि पापमपपुदति" [म. भा. ३. २।१] इति धृतोर्नित्यानुष्ठानादुचितनिवृत्तिव्यतिरेकप्रसिद्धेदस्तुशब्दत्वं फलान्तराभावात्तदकर्मैति ज्ञात्वा नित्यानुष्ठाने क्रियमाने क्लमशुभशयो नेति शङ्कते— कथमिति । 'क्षेत्रज्ञत्वैवज्ञानाद्विभुक्तिः परमा मता' [या. सू. ३।३४] इति स्मरणार्थकर्मणाऽऽत्यन्तिकाशुभशयाभावेऽन्यद्वीकृत्य परिहरति— नित्यानामिति । नित्यानुष्ठानादशुभशयेऽपि नास्तिप्रकरणे तद्विद्वक्षितं 'यज्ज्ञात्वा मोक्षसेऽशुभात्' [४।१६] इति ज्ञानादशुभशयस्य प्रतिज्ञातत्वात् । न च तज्ज्ञानं फलाभावविषयनेषित्वमित्याह— न त्विति । अशुभस्य फलाभावज्ञानकार्यत्वाभावात् फलाभावज्ञानात् क्षयः सिध्यतीत्यर्थः । विज्ञातीन्द्रियोऽयं ज्ञाक्षाभिधीयते, न च नित्यकर्मणा फलाभावज्ञानादशुभनिवृत्तिरित्यत्र शास्त्रमस्तीत्याह— न हीति । नित्याकरणं कर्मेति ज्ञानमपि नाशुभनिवृत्तिफलत्वेन चोदितमस्तीत्याह— नित्यकर्मैति । भगवद्वचनमेवात्र प्रमाणमित्याशङ्क्याऽह— न चेति । धार्यारण्येन 'यज्ज्ञात्वा' इत्यादि भगवतो वचनं, न तु नित्यानां फलाभावात्वेति विशेषविषयमित्यर्थः ।

१ शां. भा.— एतेनाकर्मणि कर्मदर्शनं प्रत्युक्तम् ; न ह्यकर्मणि कर्मेति दर्शनं कर्तव्यतपेऽद्योद्यते; नित्यस्य तु कर्तव्यतामात्रम् ; न चाकरणाभित्यस्य प्रत्यवायो भवतीति विज्ञानात्किञ्चित्फलं स्यात् । नापि नित्याकरणं ज्ञेयत्वेन चोदितम् । नापि कर्माकर्मैति मिथ्यादर्शनादशुभान्मोक्षणं, बुद्धि मत्त्वं, युक्तता, कृत्स्नकर्मकृत्वादि च फलमुपपद्यते, स्तुतिर्वा । मिथ्याज्ञानमेव हि साक्षादशुभमूलं कुतोऽन्यस्मादशुभान्मोक्षणं ? न हि तमस्तमसो निवर्तकं भवति ।

२ आ. शां. व्या.— अशुभमोक्षणात्मभवप्रदर्शनेन कर्म-
भूतमदर्शननिराकरणस्यायेनाकर्मणि कर्मदर्शनं निराकरोति—
पतेनेति । नामादिषु फलाय प्रसङ्गिषु कर्मव्यपि फलाय

कर्मदृष्टिविधानात्प्रशुभमोक्षणानुपपत्तिरित्याशङ्क्याऽह— न
हीति । अत्र हि श्लोके नित्यस्य कर्तव्यतामानं परमते वि-
शिनयताकर्मणि कर्मदर्शनं विधीयते तत्कलायेति कल्पना

परस्य सिद्धान्तविरुद्धेत्याह— नित्यस्य त्विति । परमतेऽपि नित्यस्य कर्तव्यतामात्रमत्र श्लोकं न विवक्षितं, किन्तु नित्यानुष्ठाने प्राप्तिविद्ययर्थं नित्याहरपात्रप्रत्यक्षस्यो भवतीति ज्ञानमपि कर्तव्यत्वेनात्र विवक्षितमेवेत्याह— न चेति । न तादृशवृत्तिस्य विज्ञानस्य फलं, नियोगादेव तदुपपत्तेः; नापि फलान्तरम्, अनुपलम्भात्; अतोऽन्तत्वाद्दरपरताप्रत्यक्षायां भवतीति ज्ञानं नात्र कर्तव्यत्वेन विवक्षितमित्यर्थः । विशाकरमे कर्मवृत्तिविषयाहरणस्याऽऽत्म्यन्तत्वेन प्रधानत्वात्प्रेत्येव वक्ष्यम्,

तत्र नुच्छन्वाद्यनुपग्रमिन्याह— नापीति । अहरणस्याद्यतो नामादियथाश्रयत्वेन दर्शनात्मन्त्वेऽपि धामानाधिकरण्येनेदं रजनमिदिवृत्तेन भविष्यतीत्याह— नापि कर्ममिति । आदिशब्देन गवोररथादि गृह्यते, पशवसं ह्युतिवां सम्यग्ज्ञानस्य युक्तं, न मिथ्याज्ञानस्य; अनुपलम्भेऽपि त्वित्यर्थः । स्वप्ने मिथ्याज्ञानमपि फलानुपलम्भमित्याह— मिथ्याज्ञानस्याश्रयविरोधित्वात् तस्मात्प्रतिष्ठितिरित्याह— मिथ्याज्ञानमेवेति । अग्रभादेश्चाभानिर्गूणी दृष्टान्ताह— न हीति ।

१ शां. भा.— ननु कर्मणि यदकर्मदर्शनमकर्मणि वा कर्मदर्शनं, न तन्मिथ्याज्ञानं; किं तर्हि गौणं फलमावाभावनिमित्तम् ? न; कर्माकर्षणविज्ञानादापि गौणात्फलस्याश्रयणात् । नापि श्रुतहान्यः श्रुतपरिकल्पनया कश्चिद्विशेषो लभ्यते । स्वशब्देनापि शक्यं वक्तुं नित्यकर्मणां फलं नास्त्यहरणाच्च तेषां नरकपातः स्यादिति, तत्र व्याजेन परव्याप्तोद्धारूपेण 'कर्मणि अरुभं यः पश्येत्' इत्यादिना किम् ? तत्रैवं व्याचक्ष्णणेन भगवतोक्तं वाक्यं लोकव्याप्तोद्धार्यमिति व्यक्तं कल्पितं स्यात् । न चैतच्छब्दश्रुपेण वाक्येन रक्षणार्थं वस्तु, नापि शब्दान्तरेण पुनः पुनरुच्यमानं सुत्रार्थं स्यादित्येवं वक्तुं युक्तम् । 'कर्मण्येवाधिकारस्ते' [२।४७] इत्यत्र हि स्फुटतर उक्तोऽर्थो न पुनर्वक्तव्यो भवति । सर्वत्र च प्रशस्तं बोद्धव्यं च कर्तव्यमेव, न निष्प्रयोजनं बोद्धव्यमित्युच्यते ।

२ भा. शां. ध्या.— अविबेदपूर्वकं 'इदं रजतं' इति यदस्ततोः सामानाधिकरण्यान्मिथ्याज्ञाने युक्तं, कर्माकर्षणोऽपि विवेकेन भाग्यमानयोः सामानाधिकरण्याधीनं ज्ञानं सिद्धदेवदत्तस्योरेव गौणं, न मिथ्याज्ञानमिति शब्दे— नन्विति । कर्माकर्षणे दर्शनेन फलमावो गुणः, अकर्म कर्ममिति दर्शने तु फलमावो गुणमपि नित्यमिदं ज्ञानं गौणमित्याह— फलेति । यथोक्तान्तस्य गौणत्वेऽपि प्राणाणिकफलाभावात् तत्रोक्तोचितेति ह्यप्यति— नेत्यादिना । कर्माकर्षणत्वादिगौणविज्ञानोपन्यासव्याजेन निरवकर्मणः कर्तव्यतया विवक्षितत्वाद्गोणज्ञानस्याफलत्वमनुपगमित्याह— नापीति । ज्ञानाद्यनुपगमोक्षणस्य धूमन्य हानिरधून्य नित्यानुष्ठानस्य वरुणेत्यनेन व्यापारणत्वेन न कश्चिद्विशेषः सिध्यतीत्यर्थः । उच्येव प्रप्रयति— स्यादाद्येनेति । नरकपातः स्यादतो विधेयवानुष्ठेयानि तानीति शेषः । यथोचवाचककर्मसादृश्ययोगादेवापेक्षितायतिद्विधम्भेन भगवतो व्याजवचनरूपमनुचितमित्याह— तत्रेति । प्रकृते श्लोकं वृत्तिभ्रूता व्याकरणात्वेन परमाप्त्येव भगवतो विप्रल्भ्यन्तवमापादितमिति तदर्थं व्याप्यानमुपेक्षितव्यमिति

फलमाह— तत्रैवमिति । नित्यकर्मानुष्ठानसिद्धयर्थं व्याज-रूपमपि भगवद्वचनमुचितमित्याह— स्वशब्देनापीत्यादि-प्रायुष्णारिपाटया तदनुष्ठानशोभनमभ्यासमैवमित्याह— न चेतिदिति । यस्तुगन्देन नित्यकर्मानुष्ठानमुच्यते; यथाऽऽत्मप्रतिपादनं सुषोभत्वविद्ययर्थं गौणमुच्येन क्रियते तथा नित्यानामपि कर्मणामनुष्ठानं 'ब्रह्मण्यकर्म' इत्यादिशब्दान्तराणां च्यमानं सुषोभं स्यादिति भगवत् शब्दान्तरं शुभमित्याह— तस्य नित्यानुष्ठानवाचकत्वाभावात्तैवमित्याह— नापीति । किञ्च पूर्वमेव नित्यानुष्ठानस्य स्पष्टमुपदिष्टत्वात् तस्य सुषोभत्वाय शब्दान्तरमपेक्षितमित्याह— कर्मण्येवेति । कर्माकर्षणविज्ञानव्याजेन निरवकर्मणामनुष्ठानकर्तव्यतायाः तात्पर्यमित्येतिभिरा-हृत्य कर्माकर्षणदर्शनं गौणमिति पक्षे ह्युपगन्तरमाह— सर्वत्र चेति । श्लोकं वेदे च यथा प्रकृतं देवतादित्यैव यथ कर्तव्यमनुष्ठानार्थमिदंशादि, तदेव बोद्धव्यमित्युच्यते, न निष्फलं काकन्दतादि; कर्मण्यकर्मदर्शनमकर्मणि च कर्मदर्शनं गौणत्वादेवाप्रकृतमकर्मण्यं च; नास्तद्वोद्धव्यवचनमहीतार्यर्थः ।

१ शां. भा.— न च मिथ्याज्ञानं बोद्धव्यं भवति तत्प्रत्युपस्थापितं वा वस्त्वाभासम् । नापि नित्यानामकरणात्समावात्प्रत्यवायभावोत्पत्तिः, 'नासतो विद्यते भावः' [२।१६] इति वचनात्, 'तत्कथमसतः सज्जायेत' [छां. उ. ६।२।२] इति च दर्शितम् । असतः सज्जनमप्रतिषेधादसतः सदुत्पत्तिं श्रुतत्वात्सदेव सद्भवेव, सत्त्वात्सद्भवेदित्युक्तं स्यात् । तच्चायुक्तं, सर्वप्रमाणविरोधान् । न च निष्फलं विद्व्यात्कर्मं शास्त्रं दुःखस्वरूपत्वात्, दुःखस्य च बुद्धिपूर्वकतया कार्यत्वानुपपत्तेः । तदकारणे च नरकपाताभ्युपगमेऽनर्थार्थैव, उभयथाऽपि कारणेऽरूपेण च शास्त्रं निष्फलं कल्पितं स्यात् । स्वाभ्युपगम-विरोधश्च नित्यं निष्फलं कर्मण्यभ्युपगम्य मोक्षफलायेति श्रुतः । तस्माद्यथाश्रुत एवार्थः कर्मण्यकर्मः य इत्यादेः । तथा च व्याख्यातोऽस्माभिः श्लोकः ॥ १८ ॥

२ आ शां व्या.— किञ्च कर्मदिर्गामाप्रवृत्तादौणमपि तद्विषय ज्ञान मिथ्याज्ञानमिति न तस्य बोद्धव्यत्वसिद्धिरित्याह— न चेति । मिथ्याज्ञानस्य बोद्धव्यत्वाभावेऽपि तद्विषयस्य बोद्धव्यता सिद्धेर्द्वितीयाशङ्क्य वस्तुभास्तत्त्वाभवेमित्याह— तत्प्रत्युपस्थापितं चेति । यत्सुनरकरणस्य प्रत्यवयवहेतुत्वमकरणे गौणत्वा इत्या कर्मशब्दप्रयोगे निमित्तमिति तद्व्ययति— नापीति । अकरणात्प्रत्यवयवो भवतीत्यत्र श्रुतिस्यूतिकिरोधमभिधाय युक्तिकिरोधमभिधाति— अस्त इति । अस्त सद्रूपेण भव नमभवन च निस्स्वरूपत्वाद्नुपपन्न निरस्तसमस्ततत्त्वस्य किञ्चित्त्वानुपगमे सर्वप्रमाणानामप्रामाण्यप्रसङ्गादित्याह— तच्चेति । यत्तु मिथ्यानि फलराहित्य तत्राकर्मशब्दप्रयोगे निमित्तमिति,

तद्विरस्यति— न चति । न केवल विन्युद्देशे स्वफलाभासित्याना विध्यनुपपत्ति, अपितु धात्वर्थस्य हेतात्मकत्वात्प्रभुतफलाभावे नैव विधिरववाशमासादयेदित्याह— तु खेति । तु खरूपस्यापि धात्वर्थस्य साध्यत्वेन कार्यत्वात्तद्विषयो विधिस्यादिति चेत्, न; इत्याह— तु खस्य चेति, स्वर्गादिफलाभावेऽपि नित्यानामकरणनिमित्तनिरयनिरासाद्ये तु स्वरूपाणामपि स्यादनुपेयस्वमित्याशङ्क्याऽऽह— तदकरणे चेति । फलान्तराभावेऽपि मोक्षसाधनत्वानुमुशुणा नित्वानि कर्माण्यनुपेयानीत्याशङ्क्याऽऽह— स्वाभ्युपगमेति । वृत्तिरतन्व्याख्यानासम्भवे फलितमुपसहरति— तस्मादिति । कोऽर्थो यथाश्रुतोऽर्थः श्लोकस्य ? इत्याशङ्क्याऽऽह— तथा चेति ॥ १८ ॥

३ रा. भा.— कर्माकर्माणोर्बोद्धव्यमाह— कर्मणीति । अकर्मशब्देनात्र कर्मतरप्रस्तुतमात्मज्ञानमुच्यते । कर्मणि क्रियमाण एवात्मज्ञानं यः पश्येत्, अकर्मणि चात्मज्ञाने वर्तमान एव यः कर्म पश्येत्; किमुक्तं भवति ? क्रियमाणमेव कर्मात्मयाथात्म्यानुसन्धानेन ज्ञानाकारं यः पश्येत् तच्च ज्ञानं कर्मणो गान्तर्गततया कर्माकारं यः पश्येदित्युक्तं भवति । क्रियमाणे हि कर्मणि (अ)कर्तृभूतात्मयाथात्म्यानुसन्धानेन तदुभयं सम्पन्नं भवति । एवमात्मयाथात्म्यानुसन्धानकर्म कर्म यः पश्येत्, स बुद्धिमान् कृत्स्नशास्त्रार्थवित्, मनुष्येषु स युक्तः मोक्षार्थाहं, स एव कृत्स्नकर्मकृत्— कृत्स्नशास्त्रार्थकृत् ॥ १८ ॥

४ वे. ता. जं.— एवमुच्यते स्थित, अथ प्रकृतमुपदिश्यत इत्यभिप्रायेणाह कर्माकर्माणोरिति । 'कर्मण्यकर्म यः पश्येत्' इति कर्मणि बोद्धव्यमुच्यते । 'अकर्मणि च कर्म यः' इति तु ज्ञान । अकर्मशब्दस्यात्र परोककर्मभावस्वतन्त्रज्ञाननिष्ठाविषयतामपास्य तदन्यव्युत्पत्त्या भासत्या च सिद्धमाह— अकर्मिति । अत्र कर्मयोगोपदेशप्रकरण इत्यर्थः । अन्वयार्थे दध्यति— कर्मणीति । अवधारण शङ्कहेतुमूत विरोधोक्तनेन ज्ञानकर्मणोरनन्वितत्वप्रतिहारार्थम् । नन्विदमुपकम्, अन्यानुष्ठानस्य दर्शनस्यानपेक्षितत्वात्, अन्यस्मिन्ननुष्ठायमान तदन्यज्ञानस्य दुष्करत्वात्, अन्यस्मिन्धानुसन्धीयमाने तदन्यस्य कर्तृमशक्यत्वात्, अन्यतरेतरदर्शनं च तदन्य प्रतिशेष्य स्यादित्यभिप्रायेण चोदयति— किमुक्तं भवतीति । यदेतदुपपन्नकर्मत्वं चोदित तर्हि शास्त्रावल्याकारभेदेन ? अन्यथा वा ? इति विकल्पमिच्छेत् प्रथम दूयति— क्रियमाणमेवेति । ज्ञानविशिष्टस्य कर्मण उपायतया विहितत्वेन परस्परान्वितवमिति न मिश्रशास्त्रार्थत्वमिति भावः । एतन् परस्परनिरपेक्षार्थद्वयपरतया परस्परप्रतिशेषशङ्काऽपि प्रत्युक्ता । द्वितीये

ऽपि किं स्वरूपभेदमात्रेण दुष्करत्वम् ? उत विकृतरत्वात् । न प्रथम, एकेनैव श्रेष्ठगणनभाषणादेरुपपदनुष्ठानात् । न द्वितीय, प्रथमस्थानयोरेव ज्ञानकर्मणोर्विरोधाभावात् । न चातुप्रयोगे, ज्ञानविशेषविशिष्टविनिर्हरणार्थं चेत्ताजयादिन्यायादित्यभिप्रायेणाह— क्रियमाणे हीति । तदुभय कर्मणो ज्ञानविशिष्टत्वं ज्ञानस्य कर्मविशिष्टत्वं च । बुद्धिमानित्यत्र 'भूमिनिन्दाप्रसङ्गात् नित्ययोगेऽतिशयाने । सर्वमोऽस्तिविवक्षाया भवन्ति मनुष्याव' [अत्रा ५१.२.१४वा] इति प्रत्ययवशात् प्रकृता बुद्धिविनिश्चित्याह— कृत्स्नशास्त्रार्थविविति । कृत्स्नकर्मकृदिति ह्यनन्तस्युच्यते, तदुपलक्ष्यै च बुद्धिनामिधेयेति भावः । 'बुद्धिमान् कृत्स्नकर्मकृत्' इति ज्ञानेऽनुष्ठाने च अमिहिते तदधीनकलयोग्यत्वेनाह योग्यपर्यायेण युक्तशब्देनात्राभिधेयमित्थान्नेत्येव मोक्षार्थाह इत्युच्यते स बुद्धिमान् स युक्त इति । तच्छब्दपूर्वेन वाक्यभेदे सिद्धे 'कृत्स्नकर्मकृत्' इत्येतदपि मिश्रवाक्येन भवितुमर्हति ज्ञानफलयोः पौष्टक्यस्येवानुष्ठानोपलक्ष्यत्वात् प्रसादाहेतुत्वे प्राधान्यादित्यभिप्रायेण तच्छब्दावप्रसङ्गाह— स एव कृत्स्नकर्मकृदिति ॥ १८ ॥

५ आ. मा. भा.— कर्मादिस्वरूपमाह— कर्मणीति । कर्मणि क्रियमाणे सत्यकर्म यः पश्येत्, विष्णोरेण कर्म, नाहं चित्तचित्स्मरः किञ्चित्करोमीति । अकर्मणि सुप्त्यादावकरणावस्थायाम् । परमेश्वरस्य यः कर्म पश्यति अयमेव परमेश्वरः सर्वदा सर्वसृष्ट्यादिकं करोतीति स बुद्धिमान् ज्ञानी, स एव च युक्तो योग्ययुक्तः । सर्वाकरणात् स एव च कृत्स्नकर्मकृत्; कृत्स्नफलवचवात् ॥ १८ ॥

६ ज. प्र. र्थो — 'कर्म प्रख्यामि' [५१.६] इति प्रतिज्ञात् कर्मादिप्रवचने भाषि नोवच्यते, 'कर्माणि' इति कलावचयपरिहारात् नन्वुत्तरस्वार्थादित्यत्र आह— कर्मादीति । यत्र

प्यर्थं शोरोऽन्यया प्रतीयते तथाप्यविहितस्य स्तुत्ययोग्यात् कर्मभेदेन कर्मादिह प्रतिपाद्य तास्तुति क्रियते इति भावः । कर्मणो न तत्स्वरूपमुच्यते ? इत्यतो व्याज्यते— कर्मणीति,

वर्णाप्रमोदिते । अकर्म कर्माभावं स्वस्य । तद्विद्वदिति—
विष्णोरादेवेति । 'चित्प्रतिविम्बः' इत्यनेन तदधीनः करोमी-
त्यपि सूचयति । सुप्त्यादिकं बधमकर्म ? इत्यत उच्यम्—
अकर्ण्येति । जीवापेक्षयेदम् । एतदपि विवृणोति—अय-
मेवेति । सर्वदा जीवव्यापारभावोऽभावे च सर्वस्य महदादेः
स्वप्नगानादेश्च अनेन भगवतः परानपेक्षया कर्तृत्वं, स्वस्य तद-
धीनकर्तृत्वं च ज्ञात्वा वर्णाधमविहितानुष्ठानं कर्मैत्युक्तं भवति ।

अनेनैवोक्तलक्षणे विधर्माकर्मणी प्रोक्तप्रायो यः पश्येत्ते बुद्धि-
मानिति बोध्यमेदः कथं च स्तुतिः ? इत्यत आह—स
इति । ज्ञानिशब्दो हि पामरविलक्षणे प्रसिद्धः । मनुवादीनां
प्रसंसाधंत्वात् स युक्त इत्येतस्तुतिर्यथा स्यात्तथा व्याचष्टे—
स एव चेति । 'कृत्स्नकर्मकृत्' इत्येतन्मुख्ये वाधकं प्रदर्श-
यन् गौणं व्याख्यायति—सर्वेति । सर्वस्याधमेधादेः । कृत्स्न-
कर्मणो फलस्य ज्ञानस्य मोक्षस्य प्राप्तप्रायत्वादित्यर्थः ॥ १८ ॥

७ ह. पै. भा.—इदानीं कर्माकर्मविकर्मणां बोद्धव्यं रूपं दर्शयितुमाह—कर्मणीति । कर्मणि
शरीरेन्द्रियव्यापारलक्षणे कर्मण्यकर्म नित्यसिद्धत्वात् ; आत्मस्वरूपं द्रष्टव्यमिति शेषः । यथा मरी-
च्युदक उदकस्य स्वरूपभूता मरीचयस्तदभाव उदकस्य नैरात्म्यप्रसङ्गात्, एवं कर्मणि अकर्त्रात्म-
स्वरूपमस्ति । तथाऽकर्मके वस्तुनि निश्चले कर्मस्वरूपं द्रष्टव्यम् । यथा नावि स्थितस्य निश्चले तटनगे
भ्रमिकर्मदर्शनम् । अत एव यः कर्मण्यकर्मरूपमकर्मणि (च) कर्मरूपं पश्यति स मनुष्येष्वधिकारिषु
पुरुषेषु बुद्धिमान्, स च युक्तो योगी, स च कृत्स्नकर्मकृतसकलकर्मकृदित्यर्थः । तस्माच्चमपि कर्मा-
कर्मणोर्यथावत्स्वरूपपरिज्ञानेन कर्माणि कुर्वित्यर्थः ॥ १८ ॥

८ घे. प्र. गि.—कीदृशं तर्हि कर्मादीनां तत्त्वम् ?
तत्राह—कर्मणीति । कर्मणि अकर्मणि इति च विषयतन्तनी ।
तथा च कर्मणि विषये यस्तु अकर्म कर्माभावं पश्येत्,
अकर्मणि च कर्माभावविषये यः कर्म पश्येत्, स मनुष्येषु
बुद्धिमान्युक्तः कृत्स्नकर्मकृदित्यन्वयः । अयमर्थः—यथा
नद्यादिषु भावमारुह्य गच्छतस्तीरतटेषु वस्तुतो गमनरहितेषु
नौकापमनोपाधिकं गमनं प्रतीयते, तथा अन्तःकरणे कर्म
कुर्वाणे सति तदुपाधिकनामनि कर्म प्रतीयते 'अहं करोमि'
इति । तस्मिन्नात्मधर्मतया प्रतीयमाने कर्मणि विषये कर्मा-
भावं पश्येत्, वस्तुतः कर्माभाववत्येतेदं कर्म प्रतीयते इति
पश्येदित्यर्थः । तथा च आत्मधर्मतया सर्वलोकप्रसिद्धस्य
कर्मणो ह्यवगमनस्येव प्रतिपत्तोपाधावभाव एव तत्त्वमित्युक्तं
भवति । अयमर्थो भागवते [१०।१६।११] स्पष्टश्चक्रः—
'यथा भ्रमरिकाटपथा भ्राम्यतीव नभोन्तरम् (महीयते) ।
चित्ते कर्तारं तत्रात्मा कर्तव्याहं प्रिया स्मृतः' इति । श्रुति-
रपि " ध्यायतीव लेलायतीव " [बृ. उ. ४।३।७] इति ।
अत्रायुक्तम्—'अहङ्कारविमूढात्मा कर्ताहमिति मन्यते'
[३।२०] इति । अनेन विकर्मणोऽपि तत्त्वञ्चकं भवति ;
'कर्मणि' इत्यस्य विहितप्रतिपिदोभयकर्मसाधारणत्वात्
विहितस्यैव निषिद्धस्यापि प्रतिपत्तोपाधावात्मन्यसत्त्वेन
अकर्म यः पश्येदिति तत्त्वविधानांशस्यापि सुस्पष्टत्वात् ।
एवं प्रथमपादेन कर्मविकर्मणोस्तत्त्वञ्चक्रम् ; द्वितीयपादेन
स्वकर्मणस्तत्त्वञ्चक्रपते—अकर्मणि च कर्मणि । यथा हि
चक्षुषा दूरतः प्रेश्यमाणेषु पुरेषु गच्छत्स्वव्यगमनं प्रतीयते,
तथा त्रिगुणात्मकमायापरिणामत्वेन सर्वदा सत्त्वापारोष्यसि
देन्द्रियारिषु 'अहं निष्कारास्त्वीमासे' इति व्यापारभाव-
रूपमकर्म प्रतीयते । तस्मिन्नकर्मणि विषये कर्म पश्येत्,
कर्मबन्धयेदमकर्म प्रतीयत इति पश्येत्, तूष्णीमास इत्यभि-

मानस्यैवान्ततः कर्मत्वात् । तथा च स्वात्म्यन्ताभावाधिकरण
एव प्रतीयमानस्याकर्मणः पूर्ववदप्रतिपत्तोपाधावभाव एव
तत्त्वमित्यर्थः । एवं यः कर्मविकर्माकर्मणां तत्त्वं जानाति सः
मनुष्येषु कर्माधिकारिषु बुद्धिमान्, विकर्माकर्मणी पतिव्यज्य
कर्तृत्वाभिमानफलाभिसन्निधानेन कर्मावृष्टावृत्त्यान् ; स एव
युक्तः पूर्वाध्यायोक्तकर्मयोगी ; स एव कृत्स्नकर्मकृत् सर्वतत्स-
स्पष्टतोदकस्थानीये तत्कर्मणि सर्वकर्मफलानामन्तर्भावदिति
भाष्यनिष्कृष्टोऽर्थः प्रदर्शितः ।

यद्यत्र 'कर्मणि परमेश्वरापानरूपे अकर्म कर्मदे न भवति
बन्धकत्वाभावादिति यः पश्येत्, तथा अकर्मणि च नित्य-
कर्माकरणे प्रत्यवायकरत्वेन बन्धकत्वात्त्वर्तुमिति यः पश्येत्
बुद्धिमान्' इत्यादि पूर्वव्याख्यानम् ; तत्राप्य एव निरस्तमिति
नास्माभिसत्तत्र श्रुतं दीयते । यत्तु पैशाचभाष्ये 'कर्मणि
देहेन्द्रियादिव्यापारान्तरमि अकर्म नित्यसिद्धमात्मरूपमपिष्ठा-
नत्वेन यः पश्येत्, अकर्मण्यात्मस्वरूपं च कर्माद्यस्तं यः
पश्येत्, स बुद्धिमान्प्रमार्थदर्शी' इति व्याख्यातम्, तद्वि-
धमस्मदाचार्यस्वामिशङ्करभगवत्पादाभ्यां गौडसारिखात् ।
यत्पुरतत्र रामानुजेन व्याख्यातम्—'अकर्मशब्देन कर्म-
तरल्यस्तुतमात्मज्ञानमुच्यते । कर्मणि ज्ञियमाण एव आत्म-
ज्ञानं यः पश्येत्, अकर्मणि चात्मज्ञाने वर्तमान एव यः
कर्म पश्येदित्यर्थः । नियमाणमेव हि कर्म आत्मसाक्षात्कारा-
सन्धानेन ज्ञानाकारं भवति । तत्र ज्ञानं कर्ममन्तर्गततया
कर्माकारं भवति' इति, तदसत् ; 'उभौ तौ न विजानीतः'
[२।१९] इति भगवतैवात्मवाधात्म्यज्ञानस्य कर्मविरोधि-
त्वोक्त्या कर्मणस्तदाकारस्थायो गौड, 'यत्तत्तत्परितरेव स्यात्'
[३।१०] इत्यादिना आत्मज्ञाने सति कर्मनिषेधेन तज्या-
नस्य कर्माकर्तव्ययोगात् । यत्रात्र माध्यव्याख्यातम्—

‘कर्मणि क्रियमाणे सति अकर्म विष्णोरेव कर्म सदाऽहं चित्त-
तिविम्बः स्वातन्त्र्येण न विद्धित्करोमीति स्वस्य कर्माभावं
पश्येत्’ इति, तनुच्छम्; ‘किं कर्म किमकर्मेति’ [४।१६]
इति ‘अकर्मणश्च बोद्धव्यम्’ [४।१७] इति च पूर्वश्लोकयोः

कर्माभाववाचिन एवाकर्मशब्दस्यात्र प्रयुक्तस्य तदैकार्ष्योपि
स्थेन विष्णुकर्मवाचित्वायोगात्, ‘तस्य कर्तारमपि मां विद-
कर्तारम्’ [४।१३] इति भगवदुक्त्या विष्णोरपि वस्तु
कर्मासम्भवाच्चैत्यतो यथोक्त एवार्थः ॥ १८ ॥

५ व० त० दी०— तथैव कर्मणो यथात्मस्य स्वयं दर्शयन् क्रियाद्वैतमाह- कर्मण्यकर्मिति । वैदिकरूपे विहिते
कर्मणि यज्ञकर्मणि स्वक्रियानिर्वर्त्ये उक्तप्रकारके कर्मणीत्युपलक्षणं सर्वत्रैव अकर्म निर्वन्धकत्वं समं ब्रह्म वा
साङ्ख्ययोगमार्गायः सन् पश्येत् भावयेत् ‘सर्वं खल्विदं ब्रह्म तज्जलानिति शान्तं उपासीत’ [छां. उ. ३।१४।१] इति
श्रुतिः ‘सर्वं ब्रह्मात्मकं जानन् तथा कर्म च भावयेत्’ इत्याचार्योक्तेः । अयमेव ज्ञानयज्ञ इति स्वयमेव वक्ष्यति
भगवान् । इदं चोक्तमाधिकारिककर्मणो यायारस्यं सङ्केपत उक्तम् । कर्माधिकारिणोऽकर्मणि च निषिद्धे अकार्ये
वा कर्म बन्धनं पश्येत् । अत्रेदमाकृतम् ‘या निशा सर्वभूतानां’ [२।६९] इत्यत्रेव परस्परं विपरीतसंभाव-
योरुक्तमापकृष्टयोर्विपरीते क्रियानिर्वर्त्ये कर्मणी भवतः; तेनापकृष्टाधिकारिकं कर्मोत्तमाधिकारिणो कर्मैव, उक्त
माधिकारिककर्म चापकृष्टाधिकारिणः अकर्माकर्तव्यमेव । तत्र चान्योन्यभावधीमेदात् फलवैलक्षण्यं युक्तमेवेति ।
तद्वयं यथाभूतं यः पश्येत्स सर्वमनुष्येषु बुद्धिमान् युक्तः ब्रह्मणि योगे च प्रवणः कृत्स्नकर्मकृष तत्कर्मणि सर्वकर्म-
फलानामानन्दानामन्तर्भूतत्वात्तत्कर्ता भवति । अन्येत्वयुक्ता अबुद्धिमन्तोऽपूर्णकर्मकारिणश्चेत्युक्ताः ॥ १८ ॥

१० पु. अ. त.— इतिशेषव्याज्ज्ञानार्थं तत्स्वरूपमाह— पश्येत् । तथैव मदाज्ञया अकर्मणि अकर्तव्ये कर्मणि कर्तव्यं
कर्मणीति । यः कर्मणि अकर्म पश्येत् कर्तव्ये अकर्तव्यं
पश्येत् । एवं ज्ञात्वा यः कृत्स्नकर्मकर्ता मनुष्येषु स बुद्धिमान्
पश्येत् । मत्तन्मध्ये विना मदाज्ञां विना विवर्तमणि अकर्तव्यं
भवेत्, स ज्ञानवान्; स युक्तः; ममेति शेष ॥ १८ ॥

११ नी० भा० दी०— यत्कर्मद्वैतत्वं वक्ष्यामीति प्रतिज्ञातं तदाह— कर्मणि कर्माकर्मविकर्मात्मके द्वेन्द्रिया-
द्विवापारे अत्रियया प्रत्यागतमनि आरोपिते सति तत्र अकर्म कर्माभावं- नौस्थेन तीरतरो चलने आरोपिते
सति तत्त्वबुद्ध्या तत्र चलनाभावमिव- यः पश्येत् । तथा ‘चलं गुणवृत्तम्’ इति न्यायेन त्रिगुणात्मकेषु द्वे-
न्द्रियादिषु नित्यकर्मवत्सु यश्चन्द्रतारकादौ गत्यभावमिव ‘तूष्णींभूतोऽहमस्मि, न किञ्चित्करोमि’ इत्यव्ययते,
अकर्मणि कर्माभावे कर्म तन्निप्रहाख्यप्रयत्नरूपं यः पश्यति, स मनुष्येषु बुद्धिमान् तत्त्वदर्शी । आत्मनि आन्ति-
जनितव्यापारस्य अनात्मनि च तादृशनिर्व्यापारत्वस्य वाधात् । स एव च युक्तो योगी, कृत्स्नकर्मकृष; कर्म-
योगफलस्य तत्त्वज्ञानस्य प्राप्तव्य इति स्तुतिमात्रम् । आत्मनोऽकर्तृत्वं सद्भातस्यैव कर्तृत्वमिति भावयता कर्माणि
कर्तव्यानीत्यर्थः । यद्यप्येतद्बहुधा प्रपञ्चितं ‘अव्यक्तोऽयं’ [२।२५] इत्यादौ तथापि तत्त्वस्य दुर्ज्ञेयत्वा-
त्पुनः पुनरुच्यत इति प्राञ्चः ।

यत्तु कर्मणि नित्ये परमेश्वरार्थेऽनुष्ठीयमाने बन्धहेतुत्वाभावादकर्मैर्दमिति यः पश्येत्तथाऽकर्मणि नित्यकर्म-
करणे प्रत्यवायेतुत्येन कर्मैर्दमिति च यः पश्येत्स बुद्धिमानिति (श्रीघरः) तदसङ्गतमेव; नित्यकर्मणि अक-
र्मैर्दमिति ज्ञानस्य शुभमोक्षहेतुत्वाभावात्तन्मिथ्याज्ञानत्वेन तस्यैवाशुभत्वाच्च । न चैतादृशं मिथ्याज्ञानं बोद्धव्यं तत्त्वं
नाप्येतादृशज्ञाने बुद्धिमत्त्वादिस्तुत्युपपत्तिरिति दिक् ।

ये तु कर्मणि ज्ञानकर्मणि दृश्ये जडे सद्रूपेण स्फुरणरूपेण वाऽनुस्यूतं सर्वभ्रमाधिष्ठानं अकर्म अवेद्यं स्वप्रकाश-
चैतन्यं परमार्थदृष्टया यः पश्येत्, तथा अकर्मणि स्वप्रकाशे दृग्बस्तुनि कल्पितं कर्म दृश्यं मायामयं न परमार्थ-
सदिति यः पश्यति स बुद्धिमानिति परमार्थदर्शित्वाद्ब्रह्मवैरेव गुणैः स्तूयत इत्यपि व्याख्युः (मधुसूदनाः)
तद्व्यसङ्गतमेव, ‘कर्म कुरु’ [४।१५] ‘कर्म प्रवदामि’ [४।१६] इत्यनुष्ठीयकर्मप्रस्ताये तत्त्वज्ञानानवसरत्वात्
नापि “कर्तुमीप्सितवत्तं कर्म” [अष्टा. १।४।१९] इति पारिभाषिक्या कर्मसंज्ञया दृश्यस्य कर्मशब्दार्थं
महीतुं शक्यं, तस्यापुष्टिमादिंसंज्ञानामिवागमार्थनिर्णयानर्हत्वादिति सङ्केपः ।

बभूवस्तु— ‘कर्मणो हि’ [४।१७] इति श्लोके कर्मविकर्माकर्मणां गतिशब्दित्त्वं पयवसानं गहनत्वान्नोऽहम्-
मिरुपशिक्षितं, तन्नाशयानं ‘कर्मण्यकर्म यः पश्येत्,..... स मनुष्येषु बुद्धिमान्’ इति । तथा हि कर्मणि कर्माकर्त-
व्यकर्मत्वे अकर्म तद्विपरीत्यं जानन्नो दृश्यते । यथा क्रतुः कर्मणि श्रद्धाहीनस्य क्रान्तोऽप्यहृत एव भवतीत्य-
कर्मणि पर्यवस्यति । दाम्भिकद्वय तु विकर्मणि पर्यवस्यति । यथोक्तं ‘अथद्वया हृतं दृच तपसतं हृतं च यत् ।

असदित्युच्यते पार्थ ! न च तद्वैत्य नो इह ' [१७।२८] इति; ' चत्वारि कर्माण्यभयङ्कराणि भयं प्रयच्छन्त्य-
यथाकृतानि । मानाःमिहोत्रमुत् माननौनं मानेनाधीतमुत् मानयज्ञः ' [म. भा. ५।३३।७३] इति च । एवमौदा-
सीन्यमकर्मणि शक्तस्त्यात्परित्राणाभावाद्विकर्मणि पर्यवस्यति । दीक्षितस्य भगवद्दयानाद्यासक्तस्य वा स्वकाले
पञ्चयज्ञाचरणं ' दीक्षितो न ददाति ' इत्यादिवचनात् ' सर्वधर्मान्परित्यज्य ' [१।८।६६] इत्यादिवचनाच्च कर्म-
ण्येव पर्यवस्यति, नित्यकर्मकाले प्रत्यवायहंतोरन्यस्याविहितस्याकरणात् । एवं विकर्मणि हिंसा " अग्नीषोमीयं
पशुमालभेत् " [तै. सं. ६।१।११] इति वचनाद्यज्ञे कर्मैव भवति । सैव वृथा नष्टे पशौ न कर्म, विध्यर्था-
निष्पत्तेः; नापि विकर्म, कामकारेणाकृतत्वात्; किन्तु परिशेषात् कृताऽप्यकृतवैत्येकर्मणि पर्यवस्यति । एवं
स्तेनप्रमोचनं तत्सयूथ्यानां कर्मापि राज्ञो विकर्म, ' स्तेनः प्रमुक्तो राजानं पापं माप्ति ' इति वचनात्; तदेव
यथौनामुपेक्षणीयत्वादकर्म । एवं हिंसाफलके सत्यादौ दानफलके अन्तादौ च विकर्मत्वकर्मैवे बोध्ये । तस्मात्क-
र्मकर्मविकर्माल्ये कर्मणि अकर्म तद्वैपरीत्यं यः पश्येत्, स कार्याकार्यविभागज्ञो बोद्धव्यानामेपां प्रवोधात्
बुद्धिमानित्युच्यते ।

तथा ' किं कर्म ' [४।५६] इति श्लोके यत्र कधीनामपि मोहोऽस्ति, ययोश्च ज्ञानमशुभमोक्षहेतुस्ते कर्मा-
कर्मणी प्रवक्ष्यामीत्युपक्षिप्तं, तत्र्याख्यानमकर्मणि च कर्म यः पश्येत्स युक्त इति । चकारो दर्शनद्वयसमुच्चयार्थः ।
तेन यो बुद्धिमान्युक्तश्च स एव कृत्स्नकर्मकृत्, न त्वेकैक इत्यपि ज्ञेयम् । तथाहि अकर्मणि स्पन्दशून्ये कूटस्थे
वस्तुनि कर्म सस्पन्द वाह्यं वियदादि आभ्यन्तरं प्रमात्रादिकं चाधाराभेयभावेन वा रपादानोपादेयभावेन वा
अधिष्ठानाध्यस्तभावेन वा पश्यन्तः शास्त्रविदः कर्मणि कुर्वन्ति । तत्राद्यः साङ्ख्यः—असङ्गे मयि सद्भावधर्म एव
सुन्दरादिरविवेकात् स्फटिके लौहित्यमिव भातीति मन्यते । द्वितीयस्तु—कनककुण्डलवत् प्रह्लोद्धवं सर्वं प्रह्लैवेति
कर्म तत्साधनादिकं अहं च प्रह्लैवेति भावयन् करोति । एतौ युक्तावप्यतिबुद्धिमानप्ययुक्तः करोति तस्य सर्वं
असदेव भवति, न त्वशुभमोक्षाय । " यो वा एतदृशं गार्थ्येविदित्वाऽस्मिंश्लोके (जुहोति यजते) यजति
ददाति तपस्तप्यतेऽपि बहूनि वर्षतहस्त्राप्यन्तवदेवास्य तद्भवति " [वृ. ३।८।१०] इति श्रुतेः । अस्य युक्तोऽपि
निर्बुद्धित्वात्कार्यमपि करोति, स प्रत्यवेति । पापाश्लेषनिमित्तस्यापरोक्षज्ञानस्याभावात् । अनयोश्चाविद्याविद्या-
शब्दितयोः कर्मपरोक्षज्ञानयोः समुच्चयः श्रूयते " विद्या चाविद्यां च " [ईशो. ११] इति मन्त्रे ।

यद्वा द्विविधं कर्मणि कर्मदर्शनं परोक्षमपरोक्षं च । तत्राद्यवान् ज्ञानकर्मसमुच्चयानुग्राहा बुद्धिमानुच्यते । अप-
रोक्षमपि द्विविधं उपास्यसाक्षात्काररूपं तत्त्वसाक्षात्काररूपं च । तत्राद्यमपि व्याकृताव्याकृतरूपोपास्यमेदेन
द्विविधम् । तत्रापि व्याकृतं सूत्रं कार्यं, तदर्थी विगतदेहाहङ्कारत्वात् योगशास्त्रे विदेः उच्यते, अव्याकृतं कारणं,
तदर्थो प्रकृतिलय उच्यते; अनयोरुपासनयोः सम्भवासम्भवसंज्ञयोः समुच्चयो विधीयते । ' अन्यदेवाहुः सम्भ-
वात् ' इत्यादिना; सोऽयं युक्त इत्युच्यते । अस्याप्येव कर्तव्यमवशिष्टमस्तीति नायमपि कृत्स्नकर्मकृत् । किन्तु
अस्य कर्मसाधनाकर्मदर्शनं मुख्यमिति, स एव कृतकृत्यत्वान्मुहयः कृत्स्नकर्मकृदिति । एतेष्वद्यो मनुष्येषु देहा-
भिमानीधेव बुद्धिमानित्यक्रान्तदशिल्वात्कविरिव । मध्यमौ क्रान्तदर्शिनावपि तत्त्रविषये मूढत्वात् ' क्वयोऽप्यत्र
मोहिताः ' [४।१६] इत्युक्तौ । एतयोर्व्यवधानेनाशुभान्मुक्तिः । उत्तमस्तु जीवन्नेवानुमान्मुक्त इति श्लोकार्थः
प्रतिभाति । " व्याख्यातुरपि मे नास्ति भाष्यकारेण तुल्यता । गृह्यावच्योतिनोऽप्यस्ति किं दीपसाकृत्युल्यता ? " ॥

यद्वा कर्माकर्मणी वक्तव्यत्वेन बोद्धव्यत्वेन चोपक्षिप्यात्र तयोर्लक्षणप्रदर्शनमुचितं, अतो यदकर्मणा विशेषितं
तदेव कर्म, नान्यदिति कर्मलक्षणम् । यच्च कर्मणा विशेषितं तदेवाकर्मत्वकर्मलक्षणमिति व्याख्येयम् । अक्षरार्थस्तु
कर्म यज्ञादिकं ससाधनं, तत्राकर्म स्पन्दशून्यं कूटस्थं ब्रह्म यः पश्येत् कर्मतद्देहेषु प्रब्रह्मदृष्टिमध्यस्येत् । ' अहं
ऋतुरहं यज्ञः स्वधाऽहमहमौपयम् । मन्त्रोऽहमहमेवाज्यमहमग्निरह हुतम् ' [१।१६] इत्युक्तप्रकारेण अन्यथा
यत्कृतं तद्गुवाचेष्टारूपमेव, अतो गहना कर्मणो गतिः । किं तदकर्म यत्कर्मण्यध्यस्यते ? इत्याकाङ्क्षाया यत्रैतत्कर्म
पुण्यपापात्मकं दृश्यते " पुण्यो वै पुण्येन कर्मणा भवति, पापः पापेन " [वृ. उ. ३।२।१३] इति; तत्फलं
च सुप्रदुःसादिकं ' अहं सुखी, अहं दुःखी ' इति स प्रत्यञ्चेतनोऽकर्म । तत्रैवेदं कर्म असन्दे स्पन्दत्वात्मकमसर्पे
सर्वं इवाप्यस्तमितं यः पश्येदिति ।

अयं भावः— यथा रज्ज्वामध्यस्तं सर्वं पश्यन् ' नायं सर्पः, रज्जुरियं ' इति वाक्यात्तस्य रज्जुत्वं विक्षेपप्रारब्धादप्रतिपद्यमानो नरः सर्पमिदं रज्जुदृष्टयोपास्येति नियोज्यते; स चोपासनादाढ्यै सर्पं विस्मृत्य रज्जुतत्त्वमे विन्दति । यस्तु वाक्यादेव रज्जुतत्त्वं विन्दन्ति, न तस्य प्रत्ययावृत्तिलक्षणया उपास्तया प्रयोजनमस्ति । एवमकर्मण्यध्यस्तं कर्त्रादि ' तत्त्वमसि ' [छां उ ६।१।७, १४; १०।३; ११।३; १२।३] इति वाक्याद्वाचित्वाऽकर्मप्रतिपत्तिर्भवेत् शुद्धसत्त्वस्य । अन्यस्य तु कर्त्रादीनेवाकर्मदृष्टया उपानीतस्य भावनादाढ्यात् कर्त्रादिरूपतिरोधानेनाकर्मतत्त्वप्रतिपत्तिरिति । यद्वा— कर्मणीव अकर्मण्यपि विकर्मसहिते अकर्मदृष्टिर्माभूदित्याशङ्क्याह— कर्मणीति । विहिताकारणे प्रतिपिद्धाचरणे च कर्मदृष्टिरेव भवेत्, अकर्मतो विभ्यत् कर्म ब्रह्मदृष्ट्या कुर्यात्, न त्वकर्मापि तादृशदृष्ट्या कुर्यादित्यर्थः ॥ १८ ॥

अकर्मणि कर्म कर्मणि चाकर्म पश्यतो विदुषः प्रशंसा [१९-२३]

यस्य सर्वे समारम्भाः कामसङ्कल्पवर्जिताः ।

ज्ञानाग्निदग्धकर्माणं तमाहुः पण्डितं बुधाः ॥ १९ ॥

१ शां. भा.— तदेतत् कर्मण्यकर्मादिदर्शनं स्तूयते— यस्येति । यस्य यथोक्तदर्शिनः सर्वे यावन्तः समारम्भाः कर्माणि समारभ्यन्त इति समारम्भाः, कामसङ्कल्पवर्जिताः कामैभ्यस्तत्कारणैश्च सङ्कल्पैर्वर्जिता मुधैव चेष्टामात्रा अनुष्ठीयन्ते, प्रवृत्तेन चेलोकसङ्ग्रहार्थं, निवृत्तेन चेजीवनमात्रार्थं; तं ज्ञानाग्निदग्धकर्माणम्, कर्मादावकर्मादिदर्शनं ज्ञानं, तदेवाग्निस्तेन ज्ञानाग्निना दग्धानि शुभाशुभसङ्घणानि कर्माणि यस्य, तमाहुः परमार्थतः पण्डितं बुधा ब्रह्मविदः ॥ १९ ॥

२ आ. शां. व्या.— कर्मण्यकर्मदर्शनं पूर्वोक्तं स्तोत्रमुत्तरलोके प्रस्तौति— तदेतदिति । यथोक्तदर्शित्वं पूर्वोक्तदर्शनसम्बन्धम् । समारम्भशब्दस्य कर्मविषयत्व न स्यात्, किन्तु व्युत्पत्त्येवाह— समारभ्यन्त इतीति । कामसङ्कल्पवर्जितत्वे कथं कर्मणामनुष्ठानं ? इत्याशङ्क्याऽह— मुधैवेति । उद्वेक्यफलाभावे तेषामनुष्ठानं यादृच्छिकं स्यादित्याशङ्क्य प्र-
त्तेन निरुत्तेन वा तेषामनुष्ठानमिति विकल्प्य कमेण नि-
स्यति— प्रवृत्तेनेत्यादिना । ज्ञानाग्नौत्यादि विभक्तौ—
कर्मादाविति । यथोक्तज्ञानं योग्यमेव ददति, माद्योग्यमिति
विवक्षित्वा तस्मिन्नभिपद्यम् । यथोक्तविज्ञानविरहितामपि धै-
यिकादीनां पण्डितत्वप्रसिद्धिमाशङ्क्य तेषां पण्डितामासत्वं
विवक्षित्वा विनिश्चि- परमार्थत इति ॥ १९ ॥

३ रा. भा.— प्रत्यक्षेण क्रियमाणस्य कर्मणो ज्ञानाकारता कथमुपपद्यते? इत्यत्राह— यस्येति । यस्य शुभस्रोतः सर्वे द्रव्यार्जनादिलौकिककर्मपूर्वकनित्यनैमित्तिककाम्यरूपकर्मसमारम्भाः कामवर्जिताः फलसङ्गरहिताः सङ्कल्पवर्जिताश्च; प्रकृत्या तद्गुणैश्चात्मानमेकीकृत्यानुसन्धानं सङ्कल्पः; प्रकृतियुक्तान्स्वरूपानुसन्धानयुक्ततया तद्गहिताः, तमेवं कर्म कुर्वाणं पण्डितं कर्मान्तर्गतात्मायात्स्य-
ज्ञानाग्निना दग्धमाचीनकर्माणमाहुस्तत्त्वज्ञाः; अतः कर्मणो ज्ञानाकारत्वमुपपद्यते ॥ १९ ॥

४ वे. ता. चं.— प्रत्यक्षेणेति । प्रत्यक्षविरुद्धं न शक्रे-
णोपपत्त्या वा प्रतिपादयितुं शक्यमिति भावः । क्रियमाणस्ये-
ति । नहि चिरप्रवृत्तं स्मृतिदशापथं ज्ञानमात्रपरिशेषज्ञाना-
कारमित्युच्यते, किन्तु क्रियमाणमेवेदं कर्मेति भावः । यद्वा
प्रत्यक्षेण क्रियमाणस्येति पदार्थ्यां ज्ञानविषयस्य ज्ञान-
यस्य च कथं ज्ञानैक्यमित्यभिप्रेतम् ? । कथमुपपद्यते इति नेर-
मुपपत्तिमह यदि परं दृष्टिविधानादाविव भावनीयमिति भव ।
सर्वशब्दापहोचार्त्वा इत्याजनादिशङ्कह ।

१ ज्ञानाग्निदग्धकर्माणमित्यत्र कर्माण्यतीतानेकनमसहितानि ज्ञेयानि, एतन्नमसहितेषु ज्ञानाग्निसन्निधानात्प्रभेदाकर्मात्ते पूर्वोक्ते कर्माणि स्यात् । तथा समारम्भा देहनिर्वाहार्थमावश्यकानुसन्धानादिकर्मणामारम्भाः । तथापि कामसङ्कल्पवर्जित्वेन क्रियमाणकर्मण्येवमन्वोऽपि बोध्यं— इति केचित् ॥ ॥ ननु यानु— ज्ञानाग्निदग्धकर्माणमित्यस्य विधेयविशेषणत्वमनु-
स्यत् ज्ञानेन कर्मणां मर्त्याभावाभियान्तस्य न कारयामि तत्पथम्, किन्तु फलेच्छादानपूर्वकं तदाचरणं एवेति बन्ध-
तनुच्यते; फलेच्छात्यागमायेन सचित्कर्माणां दाहागम्यत्वात्, तथात्वे ज्ञानाग्निदग्धकर्माणमित्यस्य वैयर्थ्यापत्तेः, विहितवि-
गौरवादिशेषप्रयोजनम् ।

‘कामसङ्कल्पवर्जिताः’ इत्यत्र न तावत्काम एव सङ्कल्प इति समासः प्रययित्वादिप्रसज्जात् । नापि कामानां सङ्कल्प इति लघुयुक्तोभयपदार्थप्रधाने द्वन्द्वे सम्भवत्येकपदार्थप्रधानतत्पुरथापयोगात् । अतः कामसङ्कल्पाभ्यां वर्जिता इत्येवाम् इत्यभिप्रेत्याह—कामवर्जिता इति । वर्जितशब्दस्य प्रत्येकमन्वयं दर्शयता द्वन्द्वो ह्ययं समासान्तरात्प्रबल इति सूचितम् । बर्मप्रवरणे कामो हि फलसङ्ग इत्यभिप्रायेणाह—फलसङ्गरहिता इति । सङ्कल्पोऽत्र न कर्माद्युत्थानसङ्कल्पः तदभावेऽनुत्थानायोगात् । नापि फलसङ्कल्पः, कामशब्देन कृतंकरत्वात् । अतोऽत्र प्रकृतिनियुक्तभोपदेशप्रकरणे तदुपयुक्तः कश्चिदर्थो वक्तव्य इत्यभिप्रायेणाह प्रकृत्येति । समित्येकीकारे, कल्पो भ्रान्तिज्ञानं, प्रकृत्येति देहेरूपेण परिणतयेति शेषः, तदुपैरात्मन एकीकरणं नाम गुणहेतुके कर्मविशेषे स्थेहेतुत्वायुत्थानम् । यद्वा प्रकृतिगुणभूतानां सत्त्वगजस्तमसां देवत्वमनु-

व्यत्वादिस्वधिवेशानां स्थौल्यकार्यशुद्धकृत्वादीनां च स्वमात्मानं प्रति गुणात्वेनानुसन्धानम् । एतेनात्मे यद्वाही स्वमिति बुद्धिरपि सङ्कहीता भवति । एवंविधकामसङ्कल्परहित्ये पण्डितशब्दान्निमित्तं हेतुमाह—प्रकृतिवियुक्तेति ।

पण्डितं हेतुयापादेश्यमृतदेहात्मादिविवेकज्ञानवन्तम् ; ऊहापोदक्षमा हि बुद्धिः पण्डा । चरमोक्तस्यापि पण्डितशब्दस्य तं पण्डितमित्युद्देश्यनिवेशः, पापनिवर्तकत्वलक्षणज्ञानप्राप्तस्यविध्यौचितात् । अस्तुतस्त्वतन्ज्ञानान्तरव्यवच्छेदायार्थं कर्मान्तर्गततेति । नश्चत्र वियमाणमेव कर्म ज्ञानाग्निना दहते, निष्कलप्रसहात्, नाप्युत्तरं तस्य वियामाहात्म्यनिवर्त्यत्वात् ; अतः प्राचीनेत्युक्तम् । तत्त्वज्ञा इति—प्राप्तस्य प्राप्त्यात्मनः प्रापकस्य च कर्मयोगस्यासन्निधाविपरीतस्वरूपज्ञा बुधशब्देन विवक्षिता इति भाषः । शङ्कोत्तरत्वं निभमयति—अत इति १९

५ आ. मा. भा.— एतदेव मपञ्चयति—यस्येत्यादिना श्लोकपञ्चकेन । उक्तप्रकारेण ज्ञानाग्निदग्धकर्माणम् ॥ १९ ॥

६ ज. प्र. दी.— ननु प्रतिज्ञातमुक्तं, विमुक्तैः प्रेक्षैः ? इत्यत आह—एतदेवेति ; कर्मस्वरूपमेव । तेनात्रापि वाक्यभेदेन कामादिवर्जनं विधाय स्तुतिः द्रव्य इति सूचितम् । मिष्यात्वज्ञानेन कर्मणागुणमदौ

ज्ञानाग्निदग्धकर्मत्वमिति व्याख्यानमसदिति भावेनाह—उक्तेति । परमेश्वरस्यैव कर्तृत्व ह्यार्या स्वस्य स्वात्कत्रयेण कर्माभावज्ञानमेव ज्ञानाग्निदग्धकर्मत्वमित्यर्थः ॥ १९ ॥

७ ह. पै. भा.— तस्मात्—यस्य कर्माकर्माविदः सर्वाः क्रियाः कामसङ्कल्पवर्जिताः फलसङ्कल्परहितास्तं ज्ञानाग्निदग्धकर्माणं कर्माकर्मात्त्वज्ञानमेव ज्ञानाग्निस्तेन दग्धकर्माणं बुधा ब्रह्मविदः पण्डितमाहुः ॥ १९ ॥

८ वै. ब्र. गि.— तमिमं कर्मण्यकर्मादिदिशिं स्तौति इमिः—यस्येति । द्विविधः कर्माकर्मात्त्वत्त्वं आरल्लहारास्वध । प्योक्तमयोरेपि स्तुतिः । तत्राररल्लहिविषये—यस्य कर्माकर्मात्त्वविदः सर्वे समारम्भाः व्याप्यमाणानि कर्माणि कामसङ्कल्पेन फलेच्छया वर्जिताः, तं बुधाः पण्डितमाहुः । तत्र तुः—एतस्त्वैः समारम्भैर्भित्तन ज्ञानाग्निना दग्धानि कर्माणि

यस्य तम् । आरुदविषये तु—यस्य परमार्थदर्शिनः सर्वे लौकिका वैदिका वा समारम्भाः कामेन फलेच्छया सङ्कल्पेन च । एतदर्थमहमिदं करित्ये’ इति फलेच्छाप्रयुक्तेन मनोवृत्तिद्वियेपेण वर्जिताः एषान्नेष्टानात्रल्लहा भवन्ति । ज्ञानी हि प्रकृतधेर्लोकैकसङ्गहार्पे निरतश्चेत्कीवनार्थं षेटते । स्पष्टमनस्य ॥ १९ ॥

९ व० व० दी०— एतस्यैव बुद्धिमत्त्वं द्रव्यनि—यस्येति । क्रियासमारम्भाः कामफले ‘ममेदं कर्म फलसापकं’ इति सङ्कल्पश्च ताभ्यां वर्जिताः, स एवन्मृतः सकर्माऽप्यकर्मैव । यतो ब्रह्मज्ञानेनाग्निना दग्धकर्मा कर्मवीजबन्धनशून्य इत्यकर्मोच्यते—अभेनुगोवत् तं पण्डा विवेकवती बुद्धिः सञ्जाता यस्य तथाविधमाहुर्बुधाः । ‘यथाथेदर्शी ज्ञानाग्निदग्धकर्माशियोऽमलः । ब्रह्माभावरतो

योगी कर्मवानपि पण्डितः’ इति ॥ १९ ॥

१० पु. अ. त.— निष्कामो मदाज्ञानेन कर्म करोति स मद्भक्तानां च मे मत इत्याह—यस्येति । यस्य सर्वे समारम्भाः सर्वकर्मणां सम्यक् मदाज्ञानेन आरम्भाः कामसङ्कल्पवर्जिताः—कामः फलं, सङ्कल्पस्तदिच्छा, एतदुभय-

रहिताः तं ज्ञानाग्निना दग्धकर्माणं ज्ञानाग्निना दग्धानि कर्माणि यस्य तादृशं, दग्धत्वाद्ये सद्गीगदृशोत्पत्तिर्ब्रह्मभाव-रहितं, बुधाः भक्ताः पण्डितं शास्त्रोक्तसर्वस्वरूपब्रह्माहुः वदन्ति ॥ १९ ॥

११ नी० भा० दी०— अविदुषां कर्मण्यकर्माभावनां द्रव्ययितुं विदुषां कर्मदर्शिनं स्तौति—यस्य सर्वे समारम्भाः इत्यादिभिः षड्भिः । यस्य विदुषः सर्वे समारभ्यन्त इति समारम्भाः कर्माणि कामेन फलेच्छया सङ्कल्पेन ‘अहमिदं करोमि’ इत्यभिमानेन च वर्जिताः, तं ज्ञानाग्निना कर्मादावकर्मादिदर्शनेन दग्धानि अङ्कुरीभावाच्छ्रयावितानि कर्माणि श्रुभाशुभानि येन तं पण्डितं बुधा आहुः ॥ १९ ५

त्यक्त्वा कर्मफलासङ्गं नित्यवृत्तो निराश्रयः ।
कर्मण्यभिप्रवृत्तोऽपि नैव किञ्चित्करोति सः ॥ २० ॥

१ शां. भा.— यस्तु कर्मादावकर्मादिदर्शां सोऽकर्मादिदर्शनादेव निष्कर्मा सत्प्राप्ती जीवनमात्रार्थचेष्टः सन् कर्मणि न प्रवर्तते, यद्यपि प्राग्भवेकतः प्रवृत्तः । यस्तु प्रारब्धकर्मा सन्नुत्तरकालमुत्पन्नात्मसम्पर्गदर्शनः स्यात्, स सर्वकर्मणि प्रयोजनमपश्यन् ससाधनं कर्म परित्यजत्येव । स कुतश्चिन्मिच्छत् कर्मपरित्यागासम्भवे सति कर्मणि तत्फले च सङ्गरहिततया स्वप्रयोजनाभावाल्लोकसङ्ग्रहार्थं पूर्ववत्कर्मणि प्रवृत्तोऽपि नैव किञ्चित्करोति ज्ञानाभिदग्धकर्मत्वात्तदीयं कर्माकर्मैव सम्पद्यत इत्येतमर्थं दर्शयिष्यन्नाह— त्यक्त्वेति । त्यक्त्वा कर्मस्वभिमानं फलासङ्गं च यथोक्तेन ज्ञानेन नित्यगुणो निराकाङ्क्षो विषयेष्वित्यर्थः । निराश्रय आश्रयरहितः, आश्रयो नाम यदाश्रित्य पुरुषार्थं सिंसाययिषति; दृष्टादृष्टफलसाधनाश्रयरहित इत्यर्थः । विदुषा क्रियमाणं कर्म परमार्थतोऽरूपैव, तत्तन्निष्क्रियात्मदर्शनसम्पन्नत्वात् । तेनैवम्भूतेन स्वप्रयोजनाभावात् ससाधनं कर्म परित्यक्तव्यमेवेति प्राप्ते, ततो निर्गमासम्भवाल्लोकसङ्ग्रहचिकीर्षया शिष्टविगर्हणापरिजिहीर्षया वा पूर्ववत् कर्मण्यभिप्रवृत्तोऽपि निष्क्रियात्मदर्शनसम्पन्नत्वान्नैव किञ्चित्करोति सः ॥ २० ॥

२ आ. शां. व्या.— विवेकात्पूर्वं कर्मणि प्रवृत्तावपि सति विवेके तत्र न प्रवृत्तिरित्याशङ्क्यातीकरोति— यस्त्विति । विवेकात् पूर्वमभिविज्ञेन प्रवृत्तस्य विवेकानन्तरमभिविज्ञेनाभावात् प्रवृत्तसम्भवेऽपि जीवनमात्रमुद्दिश्य प्रवृत्त्याभासः सम्भवतीत्यर्थः । सत्यपि विवेके तत्प्रासाक्षान्कारानुदयात् कर्मणि प्रवृत्तस्य कथं तत्यागः स्यात् ? इत्याशङ्क्याऽऽह— यस्तु प्रारब्धेति । त्यक्त्वे यादिसमन्तरलोकमवतारयितुं भूमिका कृत्वा सवतारपरिकारं दर्शयति— स कुतश्चिदिति लोकसङ्ग्रहादिनिमित्तं विवक्षितम् । कर्मपरित्यागासम्भवे सति तस्मिन्प्रवृत्तोऽपि नैव करोति किञ्चिदिति सम्बन्धः । कर्मणि प्रवृत्ते न करोति कर्मैति कथमुच्यते ? तत्राऽऽह— स्वप्रयोजनाभावादिति । कथं तर्हि कर्मणि प्रवर्तते ? तत्राऽऽह लोकेति । प्रवृत्तार्थक्याकारित्वाभावं 'पथादिभिर्थाविशेषात् [प्र. सू. भा. १।१।१] इति न्यायेन व्यावर्तयति— पूर्ववदिति । कथं तर्हि विवे-

किनामविवेकिनो च विशेषः स्यात् ? इत्याशङ्क्य कर्मादौ साऽऽशङ्क्यामित्याह— कर्मणीति । उक्तेऽर्थे समनन्तरलोकमवतारयति— ज्ञानाग्नीति । एतमर्थं दर्शयिष्यन्मिं शोभनाहेति योजना । यथोक्तं ज्ञानं कृतस्यात्मदर्शनं, तेन स्वस्वार्थं सुखं साक्षाद्भुज्य कर्मणि तत्फले च सत्प्रमास्य विषयेषु निरपेक्षधृते विद्वानित्याह— त्यक्त्वेत्यादिना । इष्टापननापेक्षस्य वृत्तो निरपेक्षत्वं ? इत्याशङ्क्य किञ्चिदिति— निराश्रय इति । यदाश्रित्येति यच्छब्देन फलसाधनमुच्यते । 'आश्रयः रहितः' इत्यस्यार्थं स्पष्टयति— दृष्टेति । तेन ज्ञानवत्ता पुनरेवम्भूतेन 'त्यक्त्वा कर्मफलासङ्गं' इत्यादिना विशेषितेनैव । ततः सहायनात्कर्मणः सकाशादिति यावत् । निर्गमासम्भवे हेतुमाह— लोकेत्यादिना । पूर्ववज्ज्ञानोदयात् प्रायश्चरणाभिवेक्षार्थः । अभिप्रवृत्तोऽपि लोकेदृष्टेति शेषः । नैव दृष्टेति किञ्चिदिति स्वदृष्टेति प्रष्टव्यम् ॥ २० ॥

३ रा. भा.— एतदेव विवृणोति— त्यक्त्वेति । कर्मफलासङ्गं त्यक्त्वा नित्यवृत्तो नित्ये सात्मन्येव तृप्तः, निराश्रयः, अस्थिरप्रकृतावाश्रययुद्धिरहितो यः कर्माणि करोति, स कर्मण्याभिमुख्येन प्रवृत्तोऽपि नैव किञ्चित्कर्म करोति, कर्मापदेशेन ज्ञानाभ्यासमेव करोतीत्यर्थः ॥ २० ॥

४ घे. ता. चं.— अनन्तरलोकमप्यान्तरपरत्वौनस्वस्य-योर्भूदासायाह— एतदेव विवृणोतीति । 'नित्यतृप्तः' इत्ययं नित्य तृप्त इति भावं, सुसिंहस्यकुण्डः 'कर्मफलासङ्गं त्यक्त्वा' इति कामवर्जितमभिविज्ञेन अनिरपेक्षयोगादिति च इत्यत्राभिविज्ञेनान्तरात् नित्यतृप्तौ चरत्येव च इत्यनुमित्या

दिचमिप्रत्य नित्ये स्वात्मन्येयं तृप्त इत्युच्यते । 'निराश्रयः' इत्ययं न तावदाश्रययुद्धिरादिमात्रं निरिच्छते, एतन्निष्कामस्य कारकत्वात्; अतोऽत्र लौकिकानां न आश्रयत्वेन स्वपुद्विषयः, सायाश्रयणीयत्वमुद्धिरं निरिच्छत इत्ये-

१ कर्मणां परित्याग इत्यर्थेति व्याख्याने तु न रथियम्, कर्मसाधनप्रतिषेधाभावेन नित्यतृप्तं निराश्रयकरोत्तुल्यं न चरति केचिन् । साङ्करानन्दचरणानु— कर्माणि फलादि यदेति वा, कर्माणि फलादि वा, एवं च कर्मणां फलवत्त्वं कर्मणां चरत्येव च इति चरति इति चरति भोक्ता चरति इति श्लोकादिति तत्राऽऽशङ्क्यादिति नारायणविरचिते व्याख्यानम् । — अधिगता ।

प्रेलोकं—अस्थिरत्यादि । तद्वन्त्य आकाङ्क्षया य इत्य-
ध्याहृतम् । अभिशब्दार्थे अभिसुख्ये तद्व्यकरणता । 'नैव
किञ्चित्' इत्युक्ते सामान्यतो ज्ञानमपि निषिद्धं स्यादिति
तद्व्यासाद्योचितं विशेष्यमाह—नैव किञ्चित्कर्मणि । 'कर्म-

ण्यभिप्रवृत्तोऽपि नैव किञ्चित्करोति' इति व्याहृतमिदमित्या-
द्याह—कर्मापदेऽनेनेति । विपरीतविषयसञ्चरणेन ज्ञानान्यास-
विरोधिनामिन्द्रियाणामनुकूलविषयसञ्चरणमात्रं हि कर्मयोग
इति भावः ॥ २० ॥

५ आ. मा. भा.—न च कापसङ्कल्पाभावेनालम्, आसङ्गं स्नेहं च त्यक्त्वा ज्ञानस्वरूपमाह—
पुनर्नित्यतृप्त इति । नित्यतृप्तनिराश्रयेऽस्मिन्स्वरूपोऽस्मीति तथाविधः ॥ २० ॥

६ ज. प्र. दी—'यस्य सर्वे समारम्भा कामसङ्कल्प-
वर्जिता' [४।१९] इत्यनेन युक्तं तदेव 'त्यक्त्वा कर्मफलसङ्गं'
इत्यनेनोच्यते । सङ्कल्पो हि कर्मासङ्गं, कामश्च फलासङ्ग इत्यत
सङ्गतियुक्तमन्यथा व्याचष्टे—न चेति । नैतावता कर्मस्वरूप
सम्पूर्णमित्यर्थः । किं तर्हीत्यव्याहारः । ननु 'नित्यतृप्तो निरा-

श्रय' इति साध्योऽर्थं कथं साधने निवेश्यते ? इत्यत
आह—ज्ञानेति । कर्मण्यकर्मैत्यपेक्षया—पुनरिति ।
मिथ्याज्ञानमेतदित्यतोऽभिप्रायमाह—नित्येति । इति
हेतोर्हमपि तथाविध, किन्त्वविधया तथा न प्रतीयत इति
जानकित्यर्थः ॥ २० ॥

७ ह. पै. भा.—त्यक्त्वेति । स पण्डितः कर्मफलासङ्गं त्यक्त्वा निराश्रय आश्रयितव्यवर्जितः
कर्मण्यभिप्रवृत्तोऽपि नैव किञ्चित्करोति सः । कर्मणा तस्य वन्यकत्वाभावादित्यभिप्रायः ॥ २० ॥

८ वें. ब्र. मि.—ननु कामसङ्कल्पवर्जितमपि कर्म कर्म-
स्वाभाव्याकृतौ न वप्राति ? इति तत्राह—त्यक्त्वेति । नित्य-
तृप्तः निजानन्दरूपानेन नित्यं तृप्त सर्वत्र निराकाङ्क्ष, निराश्रय,
निर्गत, कर्माश्रयभूतदेहेन्द्रियादिद्वैतदर्शिनो यस्मात्स निरा-
श्रय देहाश्रयिमात्रमन्यम् । एतच्च 'कर्मफलासङ्गं त्यक्त्वा'
इत्यत्र हेतुगर्भे विशेषणद्वयम् । निराश्रयत्वात् कर्तृत्वाभिमान-

रूपकर्मासङ्कल्पात्, नित्यतृप्तत्वात् फलासङ्कल्पात् इति
विशेषः । एव कर्मफलासङ्गं त्यक्त्वा लोकसङ्गद्वार्षे लोक-
निन्द्यापविहारार्थं वा कर्मणि लौकिके वैदिके च अभितः
साङ्गोपाङ्गानुष्ठानाय प्रवृत्तोऽपि स्वदृष्टा नैव किञ्चित्करोति ।
ज्ञानाग्निदग्धकर्मत्वात्तदीयं कर्माकर्मैव सम्पद्यत इति न
कर्मस्वाभाव्यादाहवकाश इत्यर्थः ॥ २० ॥

९ व० त० दी०—एवं कर्त्ताऽप्यकर्मैव स असङ्गात् ब्रह्मवत् तदाह—त्यक्त्वेति । अत्र 'कर्मण्यकर्म यः
पश्येत्' [४।१८] इत्याद्युक्तं स्वयमेव विवृणोति भगवाश्चतुर्भिः । क्रियानिर्वर्त्ये कर्मणि यज्ञादौ फले स्वर्गादि
प्राकृतं तथा सङ्गं प्राकृतं स्वस्य कर्तृत्वाभिनिवेशनं च त्यक्त्वा अर्थात् अप्राकृतं वस्तु यथाभूततया सर्वं
विभाव्य कर्मणि प्रवृत्तोऽपि नैव किञ्चित्करोति अकर्मैव स यथा ब्रह्मा, कर्मोक्तं, तथैव नित्यानन्देन तृप्तः
प्राकृताश्रयरहितश्च तत्तद्वस्तुनि ब्रह्मभावनानादिति वक्ष्यति ॥ २० ॥

१० पु. अ. त.—ननु फलेच्छारहितस्वत्सेवां विहाय
किमिति कर्म करोति ? इत्याद्याह—त्यक्त्वेति । यो
'नित्यतृप्तो मन्त्रिष्ठया नित्यं तृप्त पूर्णं कर्मफलासङ्गं त्यक्त्वा
कर्मफलेच्छासर्तकं त्यक्त्वा निराश्रय कर्मजनितादृष्टाद्याश्रय-

रहित' कर्मणि मदाज्ञानेन अभिप्रवृत्त. सोऽपि नैव किञ्चित्
करोति । मदाज्ञारूपत्वात्तत्त्व तत्कर्म मोक्षे स्वफलभोगादिना
वन्द्यं न भवतीत्यर्थः ॥ २० ॥

११ नी० भा० दी०—ननु प्रायश्चित्तेनेव ज्ञानाग्निना पूर्वकर्मदाहेऽपि क्रियमाणं तत्फलाय भवेदित्यत
आह—त्यक्त्वेति । आत्मलाभेन नित्यतृप्तत्वात् फलासङ्गं त्यक्त्वा निराश्रयत्वात् अहङ्कारायाश्रयेण हि कर्म
क्रियते, निराश्रयो निरहङ्कारो यस्मात् ततः कर्मसङ्गं 'अहं करोमि' इत्यभिमानं च त्यक्त्वा कर्मणि लौकिके
वैदिके वा अभितः सर्वाङ्गोपासंहारेण प्रवृत्तोऽपि स नैव किञ्चित्करोति, अतोऽस्य क्रियमाणमपि कर्म न फलाय
प्रभवतीत्यर्थः ॥ २० ॥

निराशीर्यतचित्तात्मा त्यक्तसर्वपरिग्रहः ।
शारीरं केवलं कर्म कुर्वन्नाऽऽप्नोति कित्त्वियम् ॥ २१ ॥

१ आशीरभिलषितप्रायेण, 'आहं शाशु इच्छाम्याम्' (घा.पा. १०२२) 'किं च' (अथा ३।२।७६) 'आ शाशु
हो—(वर्ति) इतीत्तम् । सा च रजोशुक्तिविशेष 'काम इहा मदस्तूष्णा स्तम्भ आशीर्निदा सुखम् ।' (भाग १।१।२०।३)
इत्यादिबचनात् । अत एतानेन रजोनिर्वासिः 'यतेचित्तात्मा' इत्यनेन सरवाश्रयणम्; 'त्यक्तसर्वपरिग्रह' इत्यनेन च तप्तन्यायो
मी. ५२

१ शां. भा.— यः पुनः पूर्वोक्तविपरीतः प्रागेव कर्मारम्भाद्ब्रह्मणि सर्वान्तरे प्रत्यगात्मनि निष्क्रिये सञ्जातात्मदर्शनः, स दृष्टादृष्टेद्विविपयाशीर्विबर्जिततया दृष्टादृष्टार्थे कर्मणि प्रयोजनमपरयत्नससाधनं कर्म सन्न्यस्य शरीरयात्रामात्रचेतो यतिर्ज्ञाननिष्ठो मुच्यत इत्येतमर्थं दर्शयितुमाह— निराशीरिति । निराशीर्निर्गता आशिषो यस्मात्स निराशीः, यतचित्तात्मा चित्तमन्तःकरणमात्मा बाह्यः कार्यकरणसङ्घातस्तावुभावपि यतौ संयतौ येन स यतचित्तात्मा, त्यक्तसर्वपरिग्रहस्त्यक्तः सर्वः परिग्रहो येन सः, शरीरं शरीरस्थितिमात्रप्रयोजनं केवलं तत्राप्यभिमानवर्जितं कर्म कुर्वन्नाऽऽप्नोति प्राप्नोति न किल्बिपमनिष्टरूपं पापं धर्मं च । धर्मोऽपि मुमुक्षोः किल्बिपमेव, वन्धापादकत्वात् । (तस्मात्ताभ्यां युक्तो भवति, संसारान्मुक्तो भवतीत्यर्थः ।)

२ आ. शां. व्या.— सत्यपि विश्लेषके कर्मणि कूटस्थ्यात्मानुसन्धानस्य सिद्धे कैवल्यहेतुत्वे विशेषामावे सुतरा तस्य तदेतुत्वसिद्धिरित्यभिप्रेत्याऽऽह— यः पुनरिति । पूर्वोक्तविपरीतत्वं लोकोल्लङ्घादिनिरपेक्षत्वम् । तदेव विपरीत्य स्फोरयति— प्रागेविति । ससाधनसर्वैकर्मसन्न्यासे शरीरस्थितिरपि कथं ? इत्याशङ्क्याऽऽह— शरीरेति । तर्हि तथाविधचेष्टानिबिष्टचेष्टया सम्यग्ज्ञानवर्धिसुखस्य कुतो मुक्तिः ? इत्याशङ्क्य यथोपदिष्टचेष्टायामनादरात्त्वमित्याह— ज्ञाननिष्ठ इति ।

इति दर्शयितुमिदं श्लोकमाहेति पूर्ववत् । आशिषि प्रार्थनाभेदास्तुष्ट्याविशेषाः । आशिषा विदुषो निर्गतत्वे हेतुमाह— यतेति । चित्तवदात्मन संयमनं कथं ? इत्याशङ्क्याऽऽह— आत्मा बाह्य इति । द्वयोः संयमने सति सिद्धमर्थमाह— त्यक्तेति । सर्वपरिग्रहपरित्यागे देहस्थितिरपि तु स्या स्वादित्याशङ्क्याऽऽह— शरीरमिति । मात्रसङ्घेन पौनरत्यादनर्थकं केवलपदमित्याशङ्क्याऽऽह— तत्रापीति ।

१ शां. भा.— किञ्च 'शरीरं केवलं कर्म' इत्यत्र किं शरीरनिर्वर्त्यं शरीरं कर्माभिप्रेतं आहोस्विच्छरीरस्थितिमात्रप्रयोजनं शरीरं कर्म ? इति । किञ्चातो यदि शरीरनिर्वर्त्यं शरीरं कर्म यदि वा शरीरस्थितिमात्रप्रयोजनं शरीरम् ? इति । उच्यते— यदा शरीरनिर्वर्त्यं कर्म शरीरमाभिप्रेतं स्यात्तदा दृष्टादृष्टप्रयोजनं कर्म प्रतिपिद्धमपि शरीरेण कुर्वन्नाऽऽप्नोति किल्बिपमिति ब्रुवतो विरुद्धाभिधानं प्रसज्यते । शास्त्रीयं च कर्म दृष्टादृष्टप्रयोजनं शरीरेण कुर्वन्नाप्नोति किल्बिपमित्यपि ब्रुवतोऽप्राप्तप्रतिषेधप्रसङ्गः । 'शरीरं कर्म कुर्वन्' इति विशेषणात्केवलशब्दप्रयोगाच्च बाह्यनसन्निर्वर्त्यं कर्म विधिप्रतिषेधविषयं धर्माधर्मशब्दवाच्यं कुर्वन्प्राप्नोति किल्बिपमित्युक्तं स्यात् ।

२ आ. शां. व्या.— 'शरीरं केवलं' इत्यादौ शरीरपदार्थं स्फुटीयतेसुभयथा सम्भावनाया विरुद्धव्यति— शरीरमिति । शरीरनिर्वर्त्यं शरीरमित्यस्मिन्पक्षे किं दूषणं ? शरीरस्थित्यर्थं शरीरमित्यस्मिन्वा पक्षे किं फलम् ?

इति पूर्ववादी पृच्छति— किञ्चात इति । शरीरनिर्वर्त्यं शरीरमित्यस्मिन्पक्षे सिद्धान्तो दूषणमाह— उच्यते इति । शरीरेण यनिर्वर्त्यं, तर्हि प्रतिपिद्ध विहितं वा ? प्रपञ्चे विरोध स्यादित्याह— यदेति । प्रतिपिद्धात्करोती

— ध्वन्यत इति वदन्ति । परिशुश्रूयन्त इति परिग्रहा भोगसाधनानि 'प्रहृष्टवृत्थ' — (अष्टा. ३।३।६८) इत्यत्र । शरीरसम्यग्निध, तदस्थितिप्रयोजनमिति यावत् । 'तत्त्वेदम्' (अष्टा ४।३।१२०) इत्यण् । शरीरनिर्वर्त्यमिति व्याख्येत्त्वमप, केवलमिति विशेषणानुपपत्तेः । न हि केवलेन शरीरेण चर्मानुष्ठानं सम्भवति, मनोव्यापारपूर्वकत्वादितिप्रयव्यापारानुष्ठानं । न हि मनोव्यापारमन्तरेण विधिप्रतिषेधरक्षण विमपि कर्मानुष्ठानं ज्ञानोति कोऽपि कर्त्रात्मनुष्ठितसम्पन्नः । अतः शरीरनिर्वर्त्यस्य कर्मणो मानसाविनाभानियमाद्राष्टावर्त्यांभावेन 'केवलस्य व्यर्थत्वं प्रगज्जते' 'कायेन मनसा युद्धया' (७।११) इत्यनु तस्य मन्त्रव्यावर्तनार्थत्वं स्पष्टमेव । न चेदापि तथास्त्विति वक्तुं युक्तम्, बाह्यनसन्निर्वर्त्यस्य मन्त्रवर्जितत्वापि किञ्चिपादादृष्टत्वापेते, तन्मन्युपगमे चोक्तवचनविरोधादप्यप्रसङ्गाच्च । तन्मापयोनमेव युक्तम् । एतेन 'शरीरं शरीरप्रयोजनस्य भिदादृष्टादि कर्मत्वानि न' इत्यादि नव्योक्तं निरस्तं ज्ञेयम् । विशेष्य भाग्ये द्रव्य । कैशियत्— 'कुर्वन् आप्नोति' इति शिवा विद्विदादृष्टादिक्लिबिप प्रलोदयेवेति व्याचक्षुः, तस्मात्करण भाग्योत्तरवर्दीपिदाया द्रव्यम् । "अस्ति च धर्मो पुण्येऽपि पापकण्ड" 'नेन मेतुमदोराते तथाः' इत्यत्र गह दृष्टेन गृह्यतयुक्तस्य 'गोपा' नामोऽज्ञो निर्वर्ते' (अ. ८।१।४) इत्यादिप्रसङ्गप्रष्टेन पुण्य पापसदप्रयोगात् " इति ब्रह्मसूत्रभाष्यमपि (४।१।१४) इत्युक्तव्येयम् ।

— अविर्गता ।

नानिष्टप्राप्तिरित्युक्ते प्रतिषेधशास्त्रविरोधः स्यादित्यर्थः ।
द्वितीयं विहितकरणे सन्ननिष्टप्राप्त्यभावाद्रास्रप्रतिषेधः स्यादि-
त्याह— शास्त्रीयं चेति । दृष्टप्रयोजनं कारीर्यादिकं कर्मा-

दृष्टप्रयोजनं स्वर्गसाधनं ज्योतिष्टोमादिकं कर्मैति विभागः ।
शरीरनिर्वर्त्यं कर्म शारीरमभिमतमिति पक्षे दूषणान्तरमाह—
शारीरमिति ।

१ शां. भा.— तत्रापि बाह्यमनसाम्भ्यां विहितानुष्ठानपक्षे किल्विपप्राप्तिवचनं विरुद्धमापद्येत ।
प्रतिषिद्धसेविपक्षेऽपि भूतार्थानुवादमात्रमनर्थकं स्मात् । यदा तु शरीरस्थितिमात्रप्रयोजनं शरीरं
कर्माभिप्रेतं भवेत्, तदा दृष्टादृष्टप्रयोजनं कर्म विधिप्रतिषेधगम्यं शरीरश्चाह्यमनसनिर्वर्त्यमन्यदकुर्व-
स्तैरेव शरीरादिभिः शरीरस्थितिमात्रप्रयोजनं केवलशब्दप्रयोगात् 'अहं करोमि' इत्यभिमानवर्जितः
शरीरादिचेष्टामात्रं लोकदृष्ट्या कुर्वन्नाऽऽप्नोति किल्विपम् । एवम्भूतस्य पापशब्दवाच्यकिल्विपप्राप्त्य-
सम्भवात्किल्विपं संसारं नाऽऽप्नोति; ज्ञानाग्निदग्धसर्वकर्मत्वाद्प्रतिबन्धेन मुच्यते एवेति पूर्वोक्तसम्य-
ग्दर्शनफलानुवाद एवैषः । एवं 'शारीरं केवलं कर्म' इत्यस्यार्थस्य परिग्रहे निरवयवं भवति ॥ २१ ॥

२ आ. शां. व्या.— वाचा मनसा वा कर्मणोऽनुष्ठाने
सन्न्यासिनो भवत्येव त्रिहितप्रतिष्ठित्याशङ्क्याऽह— तत्रा-
पीति । बाध्यमनसाम्या विहितानुष्ठाने वा प्रतिषिद्धकरणे वा
किल्विपप्राप्तिः सन्न्यासिनः स्यादिति विरुद्ध्याऽऽप्ये जपध्यान
विधिविरोधः स्यादित्युक्त्वा द्वितीयं दूषयति— प्रतिषि-
द्धेति । शरीरनिर्वर्त्यं कर्म शारीरमिति पक्षमेव प्रतिषिध्य
द्वितीयपक्षे लाभं दर्शयति— यदा स्थिति । अन्यद्देहस्थिति ।

प्रयोजनात्कर्मणं सकाशादिति शेषः । तत्रापि विदुषः स्वदृष्ट्या
न प्रवृत्तिरिति सूचयति— लोकेति । विद्वानुक्त्या रीत्या
वर्तमानो नाऽऽप्नोति किल्विपमित्यत्र विवक्षितमर्थमाह—
एवम्भूतस्येति । विधिनिषेधगम्यं कर्म देहस्थितिहेतुव्यति-
रिक्तमकुर्वत इत्यर्थः । 'शारीरं केवलं कर्म कुर्वन्नाप्नोति किल्विपं'
इत्यस्योक्तेन प्रकारेण परिग्रहे 'शारीरं केवलं' इति विशेषणद्वय
निर्दोषं सिध्यतीति फलितमाह— एवमिति ॥ २१ ॥

३ रा. भा.— पुनरपि कर्मणो ज्ञानाकारतैव विशोच्यते— निराशीरिति । निराशीः निर्गत-
फलाभिसन्धिः यतचित्तात्मा यतचित्तमनाः त्यक्तसर्वपरिग्रहः आत्मैकप्रयोजनतया प्रकृतिमाकृत-
वस्तुनि ममतारहितो यावज्जीवं केवलं शारीरमेव कर्म कुर्वन् किल्विपं संसारं नाप्नोति, ज्ञाननिष्ठा-
व्यवधानरहितकेवलकर्मयोगेनैव रूपेणात्मानं पश्यतीत्यर्थः ॥ २१ ॥

४ वे. ता. चं.— 'यस्य' [४।१०] इति श्लोकेन ज्ञानावार-
त्वमुपपादितम्; 'त्यक्त्वा' [४।२०] इति श्लोकेन तदेव विदु-
त्तम्, अतः परं श्लोकद्वयेण तथैव विशोच्यत इत्यपुनरुक्तता-
माह— पुनरपीति । उक्तार्थस्य दुर्ज्ञानत्वाद्दिशदप्रतिपरार्थं पूर्वं
यदुपु प्रदेष्टे तु व्याकीर्णताभिहितानां सद्बुद्धस्य प्रतिपरार्थं अस्त्यै-
वार्थस्यादरविपयत्वशोचनार्थं चोक्त एवार्थं पुनरपि विविच्य
प्रतिपाद्यते । कर्मयोगेनैव्यादिविषयवर्णाशीर्निषेधपरत्वबुद्धि-
यास्य निर्गतफलाभिसन्धिर्नित्युक्तम् । 'यतचित्तात्मा' इत्ये-
तन्निबन्धविषयम् । तत्र नियन्तव्यस्य नियन्तव्यतिरेकः
स्वारसिकः । आत्मशब्दस्य चित्तस्वरूपायर्थत्वं तु निरर्थकम् ।
अतो मनोविषयत्वे तुक्ते तदवस्थाविशेषरूपस्य बुद्धयद्दृष्टारभ्य-
वृत्तिसदृशवृत्तितय चित्तस्य वाचकोऽर्थं चित्तशब्द इत्यभिप्रायेण
यतचित्तमना इत्युक्तम्; विषयान्तरचित्तारहितमना
इत्यर्थः । 'अभ्यन्तसाध्याभिमानचित्तावृत्तिभेदात्मन एव बुद्धय-
द्दृष्टारचित्तशब्दैरेवैवद्विश्यते' [म. सू. भा. २।४।५] इति
शारीरकभाष्ये व्यक्तमुक्तम् । दृष्टयादिप्रकरणेषु तु बुद्धयादिशब्दो

महदादिवाचकः । अत्र चित्तस्य पृथगभिधानं मनसो बुद्धयद्-
दृष्टारभ्ययोरेषुपलक्षणम् । प्रकृतिप्राकृतेति— सर्वशब्दाभि-
प्रेतभोग्यभोग्योपररूपादिसङ्ग्रहः । सर्वविषयः परिग्रहः । स च
स्वकीयताभिमानः 'पर्याप्तौ च परीवार आलम्बाले परिच्छेदे ।
पत्नीस्वीकारशपथमूल्येष्वपि परिग्रहः' इति वैजयन्ती । शारीर-
शब्दसामर्थ्याच्छरीरावधिकत्वं सिद्धमिति यावज्जीवमि-
त्युक्तम् । शारीरं शरीरसम्बन्धि शरीरिणो दुस्त्यजमिति भावः ।
यदा बुद्धिव्यापारभूतफलमज्ञादिहादित्यात् शारीरमित्युक्तम् ।
अथवा शारीरमेव शरीरधारणार्थमेव, न तु स्वर्गाद्यर्थमिति
भावः । मनोवियमनातिशयसापेक्षज्ञानयोगव्यवच्छेदाय वा
शारीरशब्दः । अत्र पारिभाष्यसाहचर्येद्व्यार्जनमाध्यकर्मव्यव-
च्छेदः परीको न युक्तः । किल्विपशब्दप्रलितमुक्तं संसार-
मिति । 'शारीरं केवलं कर्म' इत्युक्ते यथादिकर्मणोऽपि निषेधः
प्रतीयेतेति तदुदात्तार्थं केवलशब्दस्यान व्यवधाननिषेधपरत्व-
माह— ज्ञानेति ॥ २१ ॥

५ आ. मा. भा.— कामादित्यागोपायमाह— निराशीरिति । यतचित्तात्मा भूत्वा निराशी-
रित्यर्थः । आत्मा मनः । परिग्रहस्यागोऽनभिमानम् । 'नैव किञ्चित्करोति' [४।२०] इत्यस्या-
भिप्रायमाह— नामोति किल्विपमिति ॥ २१ ॥

६ ज. प्र. दी.— कामादिवर्जितत्वमेव ' निराशी ' इत्यनेनोच्यत इत्यत आह— कामेति । आदिपदेन सङ्कल्पादि परिग्रह । कथमित्यतो योजयति— यतेति । निराशी त्यक्त सर्वपरिग्रह्य भवतीति शेष । सेन्द्रिय शरीरमात्मेत्यस्य अन्त करणते नियमेनैवैतन्नियमसिद्धेरिति भावेनाह— आत्मेति । ननु परिग्रहो देहादिः, तत्त्याग कथं मायकस्य ? इत्यत

आह— परिग्रहेति । अनभिमानमिति । स्थितिरित्यादि क्रियाविशेषणम् । अर्थाभावेऽन्ययीभावो वाऽयम् । अभिमाना भाव इत्यर्थः । पूर्वश्लोके ' कर्मण्यभिप्रवृत्तोऽपि नैव विधिं त्करोति स ' इति कर्मणा मिथ्यात्वज्ञानादिति व्याख्यातमण्ड । अत्र श्लोके अन्यथा तदभिप्रायस्य वर्णितत्वादिति भावेनाह— नैवेति । गौण्या दृश्यैतदभिप्रायकथनमवश्यम् ॥ २१ ॥

७ ह. पै. भा.— निराशीरिति । निराशीः प्रार्थनारहितः, यतचित्तात्मा संपतान्तःकरणं, त्यक्तसर्वपरिग्रहः शरीरं केवल कर्म शरीरस्थितिसाधनं कर्म कुर्वन्नामोति किल्बिषं पापम् ॥ २१ ॥

८ वै. ब्र. गि — यदैवमतिविक्षेपकं साङ्गोपाङ्गयागाय नुष्ठानमपि ज्ञानिनो न बन्धकम्, तदा शरीरस्थितिमात्रसाधनमविक्षेपकं शिक्षाटनादिकं न बन्धकमिति किञ्च वक्तव्यं ? इत्याह— निराशीरिति । शरीर शरीरनिर्वाहमात्रप्रयोजनं कर्म शिक्षाटनादिकं कुर्वन् किल्बिष संसारबन्धं नामोतीति प्रथममवय । शिक्षाटनमपि न कामवशात्, किन्तु प्रारब्धदेहासनामात्रादित्याह— निराशीरिति । निर्गता आश्लिष कामा यस्मादिति निराशी । तत्र हेतु— यतचित्तात्मा त्यक्तसर्वपरिग्रह इति । श्लोके हि कामना स्वार्थं स्वपरिग्रहार्थं वा भवति । ज्ञानिनस्तु न तावत्स्वार्थं कामनाऽस्ति, यतचित्तात्मात्वात् । चित्तं मन, आत्मा सर्वाश्लेन्द्रियो देह । यतौ नियमितौ चित्तामनौ येन स तथोक्त । चपलचित्तस्य चपलजिह्वाचक्षुरादेरेव हि पुरुषस्य ' इदं मे स्यात् ' इति कामना । न तु यतचित्तामन, यदाहु— 'अजिह्वं पण्डकं पञ्चुन्यो बधिर एव च । सुगन्धं सुच्यते

भिक्षु पृथ्भिरैतैर्न संशय ॥ इदं मृष्टमिदं नेति योऽप्रतिपन्न सज्जति । हितं सत्यं मितं वक्ति तमजिह्वं प्रचक्षते ॥ अथजाता यथा नारी तथा षोडशवार्षिकीम् । शत (स्कन्) वर्षां च षोडश निर्विकार स पण्डक ॥ भिक्षार्थमटनं यस्य विष्णुव्यकरणाय च । योजनात् परं याति सर्वथा पङ्कुरेव स ॥ तिलो मज्जतो वापि यस्य चक्षुर्न दूरगम् । चतुर्गुणां सुव दृक्त्वा परित्राट् सोऽग्न उच्यते ॥ हिताहितं मनोरामं वच शोकावहं च यत् । श्रुत्वा यो न मृगोतीव बधिर स प्रीतिर्ति ॥ सन्नियमे विपयाणा य समर्पोऽविकलन्द्रिय । सुखं वदतेति नित्यं स भिक्षुसुगन्ध उच्यते ' [ना प उ १।१२-६८] इति । अतो यतचित्तामनो न स्वार्थं कामनास्ति, नापि स्वपरिग्रहार्थम्, त्यक्तसर्वपरिग्रहत्वादिष्यं । एवं निराशी शरीर कर्म केवल स्वर्थं कर्तृत्वाभिमानशून्यं पराधरोपितकर्तृत्वेन कुर्वन् वच्यते ॥ २१ ॥

९ व० त० दी०— निराशीरिति । अपकृष्टाधिकारी स्वर्गाद्याशी पराङ्मुख, योगेन च यत् चित्त आत्मा देहश्च यस्य, त्यक्त सर्वपरिग्रहो लोकभावो येन, केवल शरीरनिर्वर्त्य कर्म कुर्वन् चाग्नाहङ्कार कृतं कुर्वन् भवति स चैवमनहङ्कारादिना केवलशरीरमात्रेण कुर्वन् किल्बिष शुभेत्तरोत्थ प्रत्यवायस्य पापं नामोतीत्यकर्मत्व कर्तृत्वाभिनिवेशाभावात् ब्रह्मभावनाच्च, यथोक्तं ' देहेन्द्रियासवस्तस्य निरप्यसा भवन्ति हि ' इति । अत्राध्यास एवापयाति, न स्वरूप, प्रपञ्चमध्यगतत्वात् । अघ्यासाभावे स्थितिर्न स्यादिति चेत्, न, स्वयुद्धया लीनवत्प्रतिभावेऽपि सर्वेषां युद्धया तथा प्रतिमानाभावात् ॥ २१ ॥

१० पु. अ. त — नन्वेवमपि कर्मादिमन्त्रेषूपेक्ष्युद्धया । शब्देन देहिकोऽपि सुररूप उच्यते । एतादृशं सत् केवल कर्म बन्धकं भवदेवेति चेत्प्राह— निराशीरिति । शरीर कर्म कुर्वन् प्राप्नोतिदेहत्वात् पलाभान्नं प्रकृष्टादिशरीरकर्मवद्भगवन्नामादिग्रहणं शुद्धवर्णं कुर्वन् विनिर्णयकसर्वपरिग्रहं त्यक्त सर्वपरिग्रहं पण्डुप्रादिर्येन । सर्वं बन्धं नामोति ॥ २१ ॥

११ नी० भा० दी०— नन्वेतस्मात्प्रोणात्कर्मकरणात्करणं मुख्यमेव तद्विरमित्याशङ्क्य गृहस्थस्य तत्प्रस्थानायाहमिति ध्यतिरेकमुखेनाह— निराशीरिति । यो निष्परिग्रहं कृयादिपरिग्रहं रहितः सध्यासी, स चेन्निराशीयोगैश्वर्यमप्यनिच्छन् यत् चित्तं शुद्धिं आत्मा च देहेन्द्रियसङ्घातो येन स यतचित्तात्मा, समाधिगते गिरद्वयाद्याभ्यन्तरवृत्तिरित्यर्थं । स ध्युत्थानकाले शरीर शरीरस्थितिमात्रप्रयोजनं शिक्षाटनादि तद्विषयं केवलं कर्तृत्वाभिमानशून्यं पराधरोपितकर्तृत्वेन कुर्वन्निपि किल्बिषं ' यावज्जीवमभिद्रोः जुहुयात् ' इति यावज्जीवाधि कारभोदिनामिद्रोःप्राचक्षणात् प्रत्यवायं नामोति, विधित्स्नेया त्यागात् । यस्तु सपरिग्रहं च निराशीरिति यत्परिचारात्सापि केवलमपि शरीर कर्म कुर्वन् त्रिदिशाकरणादिकिल्बिषं प्राप्नोतीत्यर्थं ॥ २१ ॥

यदृच्छामसन्तुष्टो द्वन्द्वार्तीतो विमत्सरोः ।

समः सिद्धावसिद्धौ च कृत्वाऽपि न निर्वध्यते ॥ २२ ॥

१ शां. भा.— त्यक्तसर्वपरिग्रहस्य यतेरन्नादेः शरीरस्थितिहेतोः परिग्रहस्याभावाद्याचनादिना शरीरस्थितौ कर्तव्यतायां प्राप्तायां ' अयाचितमसंकल्पप्रमुपपन्नं यदृच्छया ' [म.भा. १४४६।१९ व्री. घ. सू. २१।८।१२] इत्यादिना वचनेनानुज्ञातं यतेः शरीरस्थितिहेतोरन्नादेः प्राप्तिद्वारमाविष्कुर्वन्नाह— यदृच्छेति । यदृच्छालाभसन्तुष्टः श्राद्धिर्तोपनतो लाभो यदृच्छालाभः तेन सन्तुष्टः सजातालम्पत्ययः, द्वन्द्वार्तीतो द्वन्द्वैः शीतोष्णादिभिर्हन्यमानोऽप्यविपण्णाचिचो द्वन्द्वार्तीत उच्यते, विमत्सरो विगतमत्सरो निर्वैखुद्धिः, समस्तुष्टयो यदृच्छालाभस्य सिद्धावसिद्धौ च, य एवम्भूतो यतिरन्नादेः शरीरस्थितिहेतोर्लाभालाभयोः समो हर्षविपादवर्जितः, कर्मादावकर्मादिदर्शा, यथाभूतात्मदर्शननिष्ठः (सच्) शरीरस्थितिमात्रप्रयोजने भिक्षाटनादिकर्मणि शरीरादिनिर्वर्त्य ' नैव किञ्चित्करोति ' [५।८] ' गुणा गुणेषु वर्तन्ते ' [३।२८] इत्येवं सदा सम्परिचक्षण आत्मनः कर्तृत्वाभावं पश्यन्नैव किञ्चिद्विक्षाटनादिकं कर्म करोति । लोकव्यवहारसामान्यदर्शनेन तु लौकिकैरारोपितकर्तृत्वे भिक्षाटनादौ कर्मणि कर्ता भवति । स्वानुभवेन तु शास्त्रप्रमाणादिजनितेनाकर्तृत्वं । स एवं पराध्यारोपितकर्तृत्वं शरीरस्थितिमात्रप्रयोजनं भिक्षाटनादिकं कर्म कृत्वाऽपि न निवध्यते, वन्यहतोः कर्मणः सहेतुकस्य ज्ञानाभिना दग्धत्वादित्युक्तानुवाद एवैषः ॥ २२ ॥

२ आ. शां. व्या.— पूर्वश्लोकेन सन्नतिं दर्शयन्नुत्तरश्लोकमुत्थापयति— त्यक्तेति । अनादेरित्यादिशब्देन पादुकाच्छादनादि गृह्यते । ' याचनादिना ' इत्यादिपदेन सेवाहृष्याद्युपादीयते । भिक्षाटनायमुयोगात्प्राज्ञाते केनापि योगेन निवेदितं भैक्षमयाचितम् । अमिश्रस्तं पतितं च वद्रेयित्वा सङ्कल्पमन्तरेण पञ्चम्यो वा गृहेभ्यः समानीतं भैक्षमसकलम् । सिद्धमर्तं भक्तजनैः स्वयमीपसुपनीतमुपपन्नम् ; यदृच्छया स्वहीयप्रयत्नव्यतिरेकेणैति या.व. । आदिशब्देन ' मादुकारमसंकल्पं प्राक्प्रणीतमयाचितम् । तात्कालिकोपपन्नं च भैक्षं पञ्चविधं स्पृहम् ' [सं. उ. ६५] इत्यादि गृह्यते । अविष्येतिदं वाक्यमाहेति योजनीयम् । परोक्षहर्षार्थपूर्विका स्वस्योत्कर्षाभिवाञ्छा विगता यस्मादिति व्युत्पत्तिमाधिल विवक्षितमर्थमाह— निर्वैरेति । सङ्क्षेपतो दर्शिनमर्थं विदाद

यति— य एवम्भूत इति । तथापि प्रकृतस्य यतेर्भिक्षाटनादौ कर्तृत्वं प्रतिगति, तदभावे भिक्षाटनायमानेन जीवनाभावप्रसङ्गादित्याशङ्क्याऽऽह— लोकेति । लौकिकैरिवैकैमिः सह पश्यन्नात्मस्य स्नानाचमनभोजनादिलक्षणस्य विदुष्यपि सामान्येन दर्शनात्तदनुसारेण लौकिकैरध्यारोपितकर्तृत्वभाक्त्वादिद्वानपि लोकदृष्ट्या भिक्षाटनादौ कर्तृत्वमनुभवतीत्यर्थः । कथं तर्हि तस्याकर्तृत्वं ? तत्राऽऽह— स्वानुभवेनेति । यदृच्छेत्वादित्यादयं व्याख्याय कृत्वाऽप्युत्थापितचतुर्थपादं व्याचष्टे— स एवमिति । भिक्षाटनादिना प्राणिमांसिकेन कर्मण्य विदुषो बद्धत्वाभावेऽपि कर्मान्तरेण निवद्धत्वं भविष्यतीत्याशङ्क्याऽऽह— वन्येति । ज्ञानादिप्रयत्नत्वादित्येव ' शरीरं केवल ' इत्यादायुक्तस्यायमनुवाद इति योजना । यथोक्तस्य कर्मणो मुक्त्या सदाविरोधाभ्युपगमसूचनायांऽपिशब्दः ॥ २२ ॥

१ ' निवद्धयत इति कर्मकर्तारं प्रयोगः । स्वयमेव ह्यात्मानं व्रजति फल्गवनाकाउप्यमुगदादान— यद्दान इत्यर्थः । अन्यथा जजानां कर्मणां वन्यते स्वातन्त्र्यं न तथा हृदयतमम्— इत्यभिनवगुप्तपादाः ॥ अनाह वामनः— ननु द्वन्द्वमतीतस्य यदृच्छालाभमुत्पत्ता । कथं सन्नच्छते ? लाभालाभो तस्य समौ न किम् ? ॥ आत्मानुभवमुत्पत्त्याश्राद्धिर्तोपनतेरपि । भोगैर्न तोषो, नातोपस्तरलक्ष्यैश्च सम्भवेत् ॥ ययमेतत्, परं यातस्तुतुद्वाया न शान्मति । निस्स्पृहस्यान्यपेक्षा स्वात्तापदोदकादिषु ॥ सदा हि क्षुद्रस्या वा पीडयत्यन्तरं हृत्सु । चेन सर्वतस्तावोष धनुं नोत्सहते तदा ॥ अतः क्षुद्रप्रतीयातो येन स्यातादयेन स । यादञ्चिजेन लाभेन शान्नी सन्तोपमधुते ॥ अद्यनायासुपयमे चेतो विषेभवर्जितम् । नित्यान्नभोयमायाय स्थिरं स्यानितरामिति— ॥ भावेनानेन सन्तोपं मनुते ज्ञानवासरः । यदृच्छोपनते लाममत्रे, वस्तुनि मिस्स्पृह ॥ यस्तु वस्तुनि सन्तोप सोऽपिदोषो भवेद्विह । सत्यत्वमुखहेतुत्वे तेन भातो यतो जडे ॥ द्वन्द्वार्तीतोऽप्यतो वस्तुविशेषे विगतस्पृहः । यच्छालाभसन्तुष्टो भवतीति मतं हेतुः ॥— इति ।— अविगीता ।

३ रा. भा.— यदृच्छोपनतशरीरधारणहेतुवस्तुसन्तुष्टः, द्वन्द्वतीतः— यावत्साधनसमाप्त्यवर्तनीयशीतोष्णादिसहः, विमत्सरः अनिष्टोपनिपातहेतुभूतस्वकर्मनिरूपणेन परेषु विगतमत्सरः, समः सिद्धावसिद्धौ च युद्धादिकर्मसु ज्यादिसिद्धयसिद्धयोः समचित्तः, कर्षेव कृत्वाऽपि ज्ञाननिष्ठां विनाऽपि न निवध्यते न संसारं प्रतिपद्यते ॥ २२ ॥

४ वे. ता. चं.— 'शारीरं कर्म कुर्वन्' [४११] इत्युक्ते शरीरधारणार्थं ब्रह्मजानादिष्ववश्यं प्रवृत्तिः स्यात्, ततश्चावर्जनीयाः शस्त्रपातादिशीतोष्णमृदुपहृष्यादिस्पर्शाः, तत्र च प्रवृत्तिविधातिषु क्रोधः स्यात्, विद्वतायां च प्रवृत्तौ मोघप्रयत्नतया सन्तापो लाभे प्रहर्षश्च स्यातामिति कर्मयोग एवात्मदर्शनविरोधिसमस्तवैरिणामुत्थापनः प्रसज्यत इति शङ्कानिरासाय दृष्टकेश्वसन्न उच्यते— यदृच्छेति श्लोकेन । तत्र शरीरधारणाद्यैषु ताभिसन्धिकृत्यन्तव्यापारनिवृत्तिपरं प्रथमपाद व्याख्याति— यदृच्छोपनतेति । समस्तव्यापारनिवृत्तौ विवक्षितायां स्वयमुपनतानां निगमनादिव्यापारोऽपि निवृत्तः स्यात्; अतो व्याप्रियमाणस्थैवासिन्ध्यादिनिवृत्तिरिह विवक्षिता । एतेन यदा स्वयमेव यत्किञ्चिच्छरीरधारणवन्त्स्वागमः, तदा ततोऽतिशयित-

माधुर्यादिविशिष्टेषु न प्रवर्तितव्यमित्युपदिष्टं भवति । यावदित्यादिना 'मानात्पर्शास्तु' [२११४] इत्यादि पूर्वशब्दोऽस्ति स्मारितम् । अनिष्टेत्यादि— यथा आतपादिहेतुना नादिषु स्वकर्मनिरूपणेन न क्रोधः, यथा छत्रादिभिरातपविरणादिमात्रमेव क्रियते, तावदनापि कर्तव्यमिति भावः । युद्धादीत्यादिना 'सुखदुःखे समे कृत्वा' [२१२८] 'सिद्धसिद्धयोः समो भूत्वा' [२१४८] इत्यादिकं स्मारितम् । कृत्वेत्यस्य सामर्थ्यात् कर्मवैयुक्तम् । बन्वहेतौ सत्यपि न बध्यत इति विरोधव्युदासाय अपिशब्दतात्पर्यमह— ज्ञाननिष्ठां विनेति । कर्मयोगानुष्ठानपूर्वकस्वतन्त्रज्ञानयोगं विनाऽपीत्यर्थः । 'न निवध्यते' इत्यस्य कर्मणैव ज्ञाननिष्ठाफलसिद्धौ तात्पर्यमह न संसारमिति ॥ २२ ॥

५ आ. भा. भा.— यतचित्तात्मनो लक्षणमाह— यदृच्छालाभेति । कथं द्वन्द्वतीतत्वं ? इति आह— समः सिद्धाविति ॥ २२ ॥

६ ज. प्र. दी.— कामादिवर्जने यदृच्छालाभसन्तुष्टत्यादिकमर्थारिसदम्, तत्किमर्थमुच्यत इत्यत आह— यद्वेति । द्वन्द्वतीत इत्युक्तेव 'समः सिद्धावसिद्धौ च' इत्यनेनोच्यत

इत्यत आह— कथमिति; किंप्रकारकं इत्यर्थः । इति विज्ञानायामिति शेषः । व्याख्यानव्याख्येयत्वेन न पुनश्चिद्विषय इत्यर्थः ॥ २२ ॥

७ ह. पै. भा.— यदृच्छेति । यदृच्छालाभसन्तुष्टोऽपार्थितलाभसन्तुष्टः, द्वन्द्वतीतः शीतोष्णसुखदुःखादिरहितः, विमत्सरः क्रोधवर्जितः, कर्मणां फलभावाभावयोः समचित्तः, स एवभूतः कृत्वाऽपि न निवध्यते न कर्मफलं शरीरादि प्राप्नोति ॥ २२ ॥

८ वे. ब्र. गि.— 'शारीरं कर्म कुर्वन्प्राप्नोति किरिषणम्' इत्युक्त्या शरीरस्थितिहेतोरप्रादेवार्थचानादिना सम्पादने प्राप्ते नियममाह— यदृच्छेति । अत्र 'कृत्वाऽपि न निवध्यते' इत्यनेन 'शारीरं केवलं कर्म कुर्वन्प्राप्नोति किरिषणम्' इति पूर्वोक्तार्थमनूय तत्र यदृच्छालाभसन्तुष्टव्यगुणो विधीयते । अपार्थितोपनतो लाभो यदृच्छालाभः, तेन सन्तुष्टः सत्तात्पर्यप्रत्ययः । यदृच्छालाभेत्यनेन च 'अपार्थितमसंबद्धसम्' [म.भा. १४।४।१९] इत्यादिशास्त्रनिषिद्ध्याचनासत्त्वत्पादि प्रपञ्चस्येव निषेधः, न तु शास्त्रानुमतप्रयत्नस्यापि । अतः 'मिथ्यार्थं धामं प्रविशत' इति शार्धोक्तप्रयत्नस्य न बाधः । ननु शास्त्रानुमतप्रयत्नं विना साधनार्थनिषिद्धये शीतोष्णादि-

पीडितः कथं निर्वहेत् ? तत्राह— द्वन्द्वतीत इति । शीतोष्णव्यवसायादिद्वन्द्वान्वतीतोऽतिक्रान्तः सग्राधिदुःखानां द्वन्द्वरूपेणाद्बुद्ध्यामदशायां स्वरुणेऽपि तेषां मिथ्यावृत्तिव्यथालंते पीडयमानोऽपि क्षीमं गच्छति, स्वप्नाभूतद्वन्द्वैव जागति इत्यर्थः । द्वन्द्वतीतत्वे हेतुः— विमत्सर इति । सुखदुःखादिहेतुस्वप्नारब्धकर्मनिरूपणेन शीतोष्णवर्षांतपादिषु विगतमत्सर इत्यर्थः । ननु यदृच्छयाऽप्यनादेरलाभे कथं शरीरस्थितिः ? तत्राह— समः सिद्धावमिद्धौ वेति । परलाभस्य सिद्धावसिद्धयोस्तुल्यः । लाभालाभमयुक्तशरीरस्थितिनिमित्तहर्षविषयाद्द्रष्टव्य इति यावत् । एवमभूतः कृत्वाऽपि न निवध्यते ज्ञानाग्निदग्धकर्मैरादिति पूर्वोक्तस्यैवानुवादः ॥ २२ ॥

९ घ० त० दी०— यत्रः यदृच्छेति । सिद्धावसिद्धौ च सम इति पूर्वोक्तसाहचर्ययोगार्थः प्रवृत्तितः न निवद्यत इति अकर्मत्वं सूचितम् ॥ २२ ॥

१० पु. अ. त.— अथ अष्टरुजानेऽपि फलेऽप्यारंभिनं कर्म न बन्धकमित्याह— यदृच्छेति । यदृच्छालाभसन्तुष्टः भगवद्विद्याभ्याससन्तुष्टः, द्वन्द्वतीतः सुखदुःखसमः, विगतमत्सरः

दुःखबन्धनरूपोभातिरिह, मिदौ यथोक्तकर्मसिद्धौ परलोकात्प्रादानन्दरहितः, च पुनः अविद्यो परलोकात्प्राप्त्यात्ततिः समः कर्मं कृत्वाऽपि तेन बन्धना न निवद्यत ॥ २२ ॥

११ नी० भा० दी०— ननु सपरिग्रह कुटुम्बभरणप्रयतया क्व वित्तव्ययायाससाध्याभ्यन्निहोत्रादीन्यनुविष्टेत् ? इत्याशङ्क्याह— यदृच्छेति । यदृच्छया अप्रायितोपनतो लाभो यदृच्छालाभस्तेन सन्तुष्टः । तथाहि स्तुतामृताभ्या जीवन प्राहाणस्य विधाय व्याख्यातम् 'कृतमुच्छ्रितं श्रेयः (प्रोक्त)-ममृत स्याद्वाचितम्' [मनु ५।४] इति । द्वन्द्वान्तीव. बहुलाभेऽलाभे वा सुखदुःखाद्यतीव, विमत्सर परस्य लाभ दृष्ट्वा सन्तापहीन, सम यदृच्छालाभेनैवेष्टिपशुचामृतस्यादेर्नित्यकर्मण सिद्धौ असिद्धौ वा समो निर्विकार, एवमभूत् इष्टयादीनि कृत्वाऽपि तत्फलने स्वर्गादिना न निगध्यते । अपिशब्दात्तज्जेन प्रत्यवायेन न निगध्यते, बन्धहेतो कर्मणस्तत्त्वज्ञानेनैव दाहात् । तथा च स्मृति 'न्यायागततस्तत्त्वज्ञाननिष्ठोऽतिथिप्रिय । श्राद्धकृतसत्यवादी च गृहस्थोऽपि (हि) विमुच्यते' [या स्मृ ३।२०५] इति । (श्रा) भाष्ये तस्य श्लोक सञ्ज्ञासिपरत्येनैव व्याख्यात ॥ २२ ॥

गतसङ्गस्य मुक्तस्य ज्ञानावस्थितचेतसः ।

यज्ञायाऽऽचरतः कर्म समग्रं प्रविलीयते ॥ २३ ॥

१ शां. भा.— 'त्यस्ता कर्मफलासङ्ग' [४।२०] इत्यनेन श्लोकेन यः प्रारब्धकर्मा सन् यदा निष्क्रियप्रज्ञात्मदर्शनसम्पन्न, स्यात्तदा तस्याऽऽत्मनः कर्तृकर्मप्रयोजनाभावादर्शनः कर्मपरित्यागे प्राप्ते कुतश्चिन्निमित्तात्तदसम्भवे सति पूर्ववत्तस्मिन्कर्मण्यभिप्रवृत्तस्यापि 'नैव किञ्चित्करोति सः' [४।२०] इति कर्माभावः प्रदर्शितः । यस्यैवं कर्माभागे दर्शितस्तस्यैव— गतसङ्गस्य सर्वतो निवृत्तासक्तेर्मुक्तस्य निवृत्तधर्माधर्मादिवन्धनस्य, ज्ञानावस्थितचेतसो ज्ञान एवावस्थितं चेतो यस्य सोऽयं ज्ञानावस्थितचेताः, तस्य यज्ञाय यज्ञनिवृत्त्यर्थमाचरतो निर्वर्तयतः कर्म समग्रं— सहाग्रेण फलेन वर्तत इति समग्रं कर्म तत्समग्रं— प्रविलीयते विनश्यतीत्यर्थः ॥ २३ ॥

२ आ शा व्या— 'गतसङ्गस्य इत्यादिश्लोकस्य व्यवहितन सम्बन्ध वक्तुं ह्यन कीतयति— त्यस्त्विति । अनन श्लाकन 'नैव किञ्चित्करोति सः' [४।२०] इत्यत्र कर्माभाव प्रदर्शित इति सम्बन्ध । कस्य कर्माभावप्रदर्शनम् ? इत्याशङ्क्याऽऽह— यः प्रारब्धेति । प्रारब्धकर्मणा सन्त्योऽवस्थित तस्य कर्माभाव प्रदर्शित्वेद्विरोध स्यादित्याशङ्क्याऽह— यद्विषयविधाय ए प्रदर्शनात् नैवमित्याह— यद्वेति । ननु ज्ञानवत् त्रियाकारकफलाभावदर्शन कर्मपरित्यागाभ्यां कर्माभाववचनमप्राप्तप्रतिषेध स्यादित्याशङ्क्याऽऽह— आत्मन इति । लोकमद्ब्रह्मादिनिमित्तं प्रागे

वोक्तम् । अविद्यावस्थायामिदं पूर्ववदित्युक्तम् । एव वृत्त मनुचोत्तरादि कर्मवतारवति— यस्येति । यथावस्थापि विद्यावतो मुक्तस्य भगवन्तीत्यय कमात्पुणोपलम्भात्तो यथात्म सम्भाव्यतेत्यादाह— यज्ञायेति । धर्माधर्मादीत्यादि दादन रागद्वेषादिवद्ब्रह्म, तस्य बन्धनत्वं कर्णव्युत्पत्त्या प्रतिपत्तव्यम् । यज्ञनिवृत्त्यर्थं यदशब्दितस्य भगवतो विष्णोः नारायणस्य प्रीतिवन्धनस्यमिति यावत् । ज्ञानमेव वाञ्छतेो ज्ञानस्य प्रतिषेधकं कर्म परिशुद्धि परिहरति— कर्मेति । सममेवेत्यह्नीह्यन्व न्याय्ये— सहत्यादिना ॥ २३ ॥

१ यज्ञायेति जातावेकवचनम् । यज्ञ बधयमात्रशुभा — इत्यभिनप्रसुप्तसदा । 'प्रविलीयत इत्यतद्व व्याक्ये वामन - कर्क लीयत इत्यत्र यदि स्वादिह कर्कम् । वाप्येत कर्मणो नागन्तानेव न राशय ॥ प्र— त्रि— पूर्वं तथाप्यत्र प्रयुक्तस्य तत्तदम् । भावा भगवन्ता नूनमय भविनुमदति ॥ त्रिज्ञानुनाऽपि भगवत्प्राप्तय कर्म यत्कृतम् । तत्रैव पापकर्मिति प्रागव प्रतिपादितम् ॥ प्रवृत्तवशात्प्रतिनिष्ठेण सगुण यत्स भवत । तन्मन्त्रं प्रकथेण विष्णुण च लीयत ॥ ननु नाम प्रकथो वा सि लो वाऽत्र कीदा । 'निष्कृतागावकालमन्यन्त्य कर्म नदयति ॥ इति षड्दशोऽध्याय स्वयमत्रैव बधयति । त्रेणाऽपि हनस्तदा भवतीति यदुह' । हान मो । य ह्यन्येऽपि प्रिदयत्ययत्कचित्छा । गुण सगुणितोऽस्तु कर्म चतुष्टयस्य ॥ स्वात्मवशा निष्कृतिस्तदानसदुह सापनवत एत । मन्त्रान्तर्गतं तु इति सदाय सुखेन स कर्म हनो इत्यति ॥ अत्रयोनिस्मृतिगामेयप्रसूना र्वा एत दत्त चाग्रे । दत्त चन्द्रमणिय धिष्ठ दाशदाहादृष्टाति वाऽपि प्रकथं ॥ एह वैचि ह्यन्मन्त्रिय कर्मात्प्राप्तयो मन्त्रैश्चारी स । 'नैवमादुक्तं तदा यद्वान्मिन्कर्मणि स्यादित्य ॥ सगुणे भगवत्प्राप्तयेऽपि विषयन । अत्रयद सप्रकथो विनेय कर्मात्प ॥ इति । — अविगीता ।

३ रा. भा.— आत्मविषयज्ञानावस्थितमनस्त्वेन निर्गततदितरसङ्गस्य तत एव निखिलप्रा-
ग्रहविनिर्मुक्तस्य उक्तलक्षणयज्ञादिकर्मनिर्वृत्तये वर्तमानस्य पुरुषस्य बन्धहेतुभूतं प्राचीनं कर्म समग्रं
प्रविक्रीयते निश्शेषं क्षीयते ॥ २३ ॥

४ वे. ता. चं.— 'त्यक्त्वा कर्मफलासङ्गम्' [४।२०]
'यत्तच्चित्तात्मा त्यक्तसर्वपरिग्रह' [४।२१] इत्येते पूर्व बुद्धि-
पूर्वः सङ्गपरित्यागादिरुक्तः । इदानीं तथाविधनियमवचोऽवस्था-
न्तरे यज्ञायर्थद्रव्यार्जनादिव्याघृतस्यापि स्वरसत एव सङ्गाभावा-
दिकं वदन्तस्तस्यापि विरोधिकर्मण कर्मयोगप्रभावाद्भिद्युक्ति-
माह— मतसङ्गस्येति श्लोकेन । पूर्वोक्तैर्बुद्धिपूर्वसङ्गस्यागादिभिः
आत्मज्ञाने मनोऽवस्थितम् । अतो नेदानीं नियन्तव्यम् । ततश्च
सङ्गोऽपि निरतिशयभोग्यस्यात्मनोऽनुसन्धानात्सवासनं स्वय-
मेव गतः । एवं सङ्गोऽपि निवृत्ते न स्वय सर्वपरिग्रहस्तस्याज्या ;
किन्तु तिरय मुक्तः । एवं जितसमस्तजेतव्यस्य यथावस्थितो-
पाये निष्प्रवृहं प्रवर्तमानस्य आत्मसाक्षात्कारत्प्राप्तिविरोधि

पूर्ववृत्तं पुण्यपापरूपं सर्वं कर्म विनश्यतीत्येतदखिल दर्शयति-
आत्मविषयेति । कर्मशब्दः प्रथमान्तः 'प्रविक्रीयते' इति
नेनान्वितः । 'आचरत.' इत्यस्य तु कर्मविषयत्व स्वर-
सिद्धम् । अन्यथा 'समग्रं प्रविक्रीयते' इत्येतदपि साक्षात्
स्यात्, इत्येतदभिप्रेतय— यज्ञादिकर्मनिर्वृत्तये वर्तमान-
स्येत्याहुकम् । यज्ञाद्येत्यनेन स्वकुक्षिभरणादिमादित्वात् ।
समप्रशब्दस्य उपसर्गस्य च अभिप्रायात्, निश्शेषमित्युक्तम् ।
'सहाप्रेण फलेन वर्तते' इति [शां.] परव्याख्यानं अ-
सिद्धार्थत्वादर्थप्रसिद्धकथनरूपत्वात् हेयम् । धातोः श्लेषे का-
णापत्तौ च प्रयोगात्तदुदात्ताय क्षीयत इत्युक्तम् ॥ २३ ॥

५ आ. मा. भा.— उपसंहरति— गतसङ्गस्येति । गतसङ्गस्य फलस्नेहरहितस्य मुक्तस्य शरीर-
घनभिमानिनः । ज्ञानावस्थितचेतसः परमेश्वरज्ञानिनः ॥ २३ ॥

६ ज. प्र. दी.— यद्गुण कामादिवर्जनं तदेव 'गतसङ्गस्य'
इत्यनेनोच्यते । 'त्यक्तसर्वपरिग्रह' [४।२१] इत्येतत्
'मुक्तस्य' इत्यनेन कर्मणीति निलवृत्त इति च 'ज्ञानावस्थित-
चेतसः' इत्यनेन । अतः पुनरुक्तिरित्यत आह— उपसंह-
रतीति । विक्षिप्तं विण्डीकरोतीत्यर्थः । गतसङ्गस्येति विषय

सापेक्षम् ; अतस्तत्प्रदर्शनेन व्याख्याति— गतेति । मुक्तस्ये-
तत्साधकं घटयति— मुक्तस्येति । अनेनाभिमानानुमुक्तस्येति
वा, मुक्तसदृशस्येति वा व्याख्यातं भवति । ज्ञानस्य विषयज्ञा-
पेक्षत्वात् प्रदर्शयन् व्याख्याते— ज्ञानेति, आत्मज्ञानस्यानु-
लक्षणमेतत् ॥ २३ ॥

७ ह. पै. भा.— गतसङ्गस्येति । गतसङ्गस्य फलसङ्कल्परहितस्य, ज्ञानावस्थितचेतसः पर-
मात्मनि व्यवस्थितयुद्धेः, यज्ञायेश्वराराधनार्थमाचरतः कर्मानुष्ठानस्तत्कर्म समग्रं प्रविक्रीयतेऽफलप्रदं
भवेत्, अचट्टकं भवति ॥ २३ ॥

८ वै. प्र. गि.— 'त्यक्त्वा कर्मफलासङ्गम्' [४।२०]
इति श्लोकात्कमेव विद्योति— गतेति । ज्ञानावस्थितचे-
तसः ज्ञाननिष्ठस्य, अत एव मुक्तस्य कर्तृत्वाद्यप्यासङ्गस्यस्य,

अत एव गतसङ्गस्य फलासङ्करहितस्य, एवंविधस्य लोकसङ्क-
ल्पपेक्षया यज्ञादिनिर्वृत्यर्थमाचरतः कर्म यज्ञादिकं समग्रं सदा
प्रेण फलेन विद्यत इति समग्रं प्रविक्रीयते नश्यति ॥ २३ ॥

९ व० त० दी०— तथा चासावकर्मा योगी सर्वतो मुक्तोऽरण्यप्रद्वयथात्म्यज्ञानेनाऽवस्थितचेताः यज्ञाय
प्रद्वयं ब्रह्मकर्माचरन् भवति तत्सर्वं कर्म प्रविक्रीयते अकर्मभावमापद्यते ॥ २३ ॥

प्रविक्रीयते । ईश्वरप्राप्तिरूपे हीनं भवतीत्यर्थः । यज्ञ-
पश्याय लोकाधिकरणार्थं मदाशयाऽप्रे यज्ञप्रद्वयार्थमाचरन्
समग्रं सफलं कर्म प्रविक्रीयते । यज्ञप्रद्वयानेव हीने
भवतीत्यर्थः ॥ २३ ॥

१० पु. अ. त.— ननु वृत्तं कर्म फलभोगभावे कथं
नश्यति ? इत्याशङ्क्यामाह— गतसङ्गस्येति । गतसङ्गस्य
त्यक्तलोकाधिकरणपेक्षयाः कृतस्य कर्मफलस्य ज्ञानावस्थित-
चेतसः ज्ञानेन भगवति सुरिधारिणस्य, यज्ञाय विष्णवे भग-
वत्पुण्यवद्वया कर्म आचरतः कृतैः समग्रं पश्यति कर्म

प्रविक्रीयते । ईश्वरप्राप्तिरूपे हीनं भवतीत्यर्थः । यज्ञ-
पश्याय लोकाधिकरणार्थं मदाशयाऽप्रे यज्ञप्रद्वयार्थमाचरन्
समग्रं सफलं कर्म प्रविक्रीयते । यज्ञप्रद्वयानेव हीने
भवतीत्यर्थः ॥ २३ ॥

११ नी० भा० दी०— 'त्यक्त्वा कर्मफलासङ्गम्' [४।२०] इत्यादिना श्लोकप्रयोगेन विद्वान् कर्माणि पूर्वकृति-
करोति, अतो न लिप्यते, लेपाभावाच्च न यथ्यत इत्युक्तम्, तर्हि कर्मणां फलदानशक्तिप्रतिषेधो वा ज्ञानेन
नश्यति ? इत निरन्वयोच्छेद एव ? इत्याशङ्क्य आगे मुच्यतेति पुनः संसारप्रसक्तिं पश्यन् द्वितीयमनुष्ण-
शक्ति— गतसङ्गस्येति । यतो विद्वान् गतसङ्गः कर्तृत्वाभिमानशून्योऽतो न करोतीत्युक्तम् ; यतो मुचः फला-
भानामुक्तः, अतो न लिप्यत इत्युक्तं, यतो यज्ञाय यज्ञेश्वरप्रीत्यर्थमेवाचरति, न फलन्तार्थं, प्राप्याभावात् ।

प्रविक्रीयते । ईश्वरप्राप्तिरूपे हीनं भवतीत्यर्थः । यज्ञ-
पश्याय लोकाधिकरणार्थं मदाशयाऽप्रे यज्ञप्रद्वयार्थमाचरन्
समग्रं सफलं कर्म प्रविक्रीयते । यज्ञप्रद्वयानेव हीने
भवतीत्यर्थः ॥ २३ ॥

अतस्तामेवोत्पाद्य कृतार्थैः कर्मभिर्न वध्यत इत्युक्तम् । यतोऽयं ज्ञाने सम्यग्दर्शनेऽवस्थितचेताः प्रतिष्ठितप्रज्ञः, अत ईश्वरप्रीतिफलस्य ज्ञाननिष्ठाप्रतिरूपस्यापि प्रागेव लामात् अस्य गतसङ्गत्य मुक्तस्य यज्ञाय कर्माचरतो ज्ञानावस्थितस्य सर्वं कर्म क्रियमाणादिकं सर्वप्रकारेण निप्रयोजनं सत् समग्रं जपेण फलेन वासनया वा सह समग्रं, प्रकृषेण निरन्वयं विधीयते नश्यति, अतो न कदाचिदपि प्रादुर्भवति । अयं च क्रियमाणकर्मप्रलयो विद्वदृष्टयेव स्वाभाविकस्य तेषां फलजननसामर्थ्यस्य पहयोप्यवदप्रत्याख्येयत्वात् । अत एव ज्ञानेन पूर्वकर्मणां दाह उत्तरेपामश्लेषश्च श्रूयते, न तूत्तरेयामपि दाहः । “ सद्येषीकात्तुलमभौ प्रोतं प्रद्वैतेवं हास्य सर्वं पाप्मानः प्रद्व्यन्ते” [छां.उ. ५।२.४।३] इति । “ तं विदित्वा न कर्मणा लिप्यते पापकेन ” [वृ.उ. ४।४।२३] इति च । “ तस्य पुत्रा दायमुपयन्ति सुहृदः साधुकृत्यां द्विपन्तः पापकृत्याम् ” इति । विदुषो धनस्येव कर्मणामप्यन्वय गमनदर्शनात् तेषां वस्तुवृत्त्या प्रलयोऽस्तीति श्लेयम् ॥ २३ ॥

ज्ञानिना क्रियमाणस्य कर्मणो ब्रह्मात्मकत्वेन ज्ञानयज्ञसम्पादनम् ।

ब्रह्मार्पणं ब्रह्म हविर्ब्रह्माग्नौ ब्रह्मणा हुतम् ।

ब्रह्मैव तेन गन्तव्यं ब्रह्मकर्मसमाधिना ॥ २४ ॥

? शां. भा.— कस्मात्पुनः कारणात् क्रियमाणं कर्म स्वकार्यारम्भमकुर्वत् समग्रं प्रविशतीयत इत्युच्यते ? यतः— ब्रह्मेति । ब्रह्मार्पणं येन करणेन ब्रह्मविद्विद्विरग्नावर्षयति, तद्ब्रह्मैवेति पश्यति, तस्याऽऽम्ब्यतिरेकेणाभावं पश्यति । यथा शुक्तिकायां रजताभावं पश्यति तदुच्यते ब्रह्मैवार्पणमिति । यथा यद्रजतं तच्छुक्तिर्यैवेति । ‘ ब्रह्म, अर्पणम् ’ इत्यसमस्ते पदे यदर्पणपुद्ध्या गृह्यते लोके तदस्य ब्रह्मविदो ब्रह्मैवेत्यर्थः ।

२ आ. शां. व्या.— ‘ मासुर्णं क्षीयते कर्म ’ [ ] इति । न्नविदो ब्रह्मैव सर्वं क्रियाकारकफलत्रातं त्रैतमिन्द्र हेतुत्वेनान्तरालोक्तमवधारयति— यत इति । अर्पणस्य स्वकरणविषयत्वं दर्शयन्नर्पणं ब्रह्मेति पश्यत्यपि सामानाधिकरण्यं साधयति— येनेति । यदजतं सा शुक्तिरिति वदाम्यामिदं

१ अत्रामिनयगुप्ताचार्याः कर्मव्यभिक्तं शुभं चार्थमाविर्भावन्त स व्याख्यान्तरालम्यः पाणिन्यनाजगम्यदिति सहृदय- प्रमोदान्नुयते— “ ब्रह्मार्पणं तत एव प्रहृतस्य पुनस्तत्रैवातुप्रवेक्षणं यस्य तत्र प्रसन्न विभासक यदेतदविस्तारप्राप्ति परमबोधे प्रयान्तेऽप्यौ ब्रह्मा येनकेनचित् कर्मणा हुतं तदौत्स्यभित्नुदये समर्पितं इतीदं ब्रह्मकर्मैव समाश्रितस्य योगिनः, तेन ब्रह्मैव गन्तव्यं श्रेयं नान्यदिकयित्, अन्यामातात् । यदि वा— तदर्थेन यद्यथाशेवादेवं सम्बन्धः— यच्छुद्र ब्रह्मवक्त्रेण यत्रमानेन ब्रह्माग्नौ ब्रह्मविदुतं ब्रह्मणि ब्रह्मस्वरूपदेवोद्दिष्टानार्पणं यस्य तदेवम्भुतं यद्रह्मकर्म, तदेव समाधि— आरम्भकव्यवहारोभावत्वात्, तेन ब्रह्मकर्मसमाधिना नान्यफलनवाप्यते, अतुत्र ब्रह्मैव इति ‘ ये यथा मा प्रपन्ते—’ (४।११) इति निर्वर्तितम् । निवन्वत्सा इतमदारमक- सपरम्भावा इति तादाश्लमिनि इत्यन्यत् । अतिमितारिषुभं शारमकयज्ञस्वरूपेदेनस्तु कथ परिमितफलत्वताम्पदपमागिनो भवेत्पिबिं तात्पर्यम् ॥ इत्यनेन श्लोकेन ब्रह्मनाशे श्लोकेः परमं रासमुपशानियम् । तथास्मान्निमित्ततुभिमिरपि यथापुदि दयायुक्तार्थाय च विद्युत् । सुखयमन्त्रदायकमन्तरेण नैतमविप्रमित्र चित्तमुपाशोऽतीति न वयमुपालम्भनीयाः ॥ अत्र केचिदविदोऽप्येः करणानां च, सुगादीनां क्रियादाय ब्रह्मनिशेषक्यमित्युक्तम्, तदुपेक्षयनेन; तेषां रहस्यसम्पदायकमे- श्पुण्यत्वात् ” इति ।

अन्ये— ‘ ब्रह्मा हुतं ’ इत्यनेन ‘ अथिष्ठानं तथा कर्ता करणं च श्रूयमित्यम् । विविधाय पुपचेषा देवं देवान् पद्म- म् ॥’ (१।८।१८) इत्युक्तानां पयानामपि कर्महेतुना ब्रह्मनदत्तं कृत्यत इत्याहुः । कारकतु धियायां च ब्रह्मदिकरपन्नेन विधीयते । ब्रह्मकर्मैव कर्म यः समदशाति कुप्यते, स ब्रह्मकर्मसमाधि— इत्यपराशक्तः (३।२०) । अन्तंउनेनेत्यर्थं एवञ्चादि ‘ क गदिप्रालम्बो. ’ (पा. पा. १।१६) ‘ करेन स्तुत् ’ (अया. ३।३।११०) ‘ अतिश्रीस्तीरे—’ (अया. ७।१।३९) इत्यादीनां उपगमनः । केचिन्तु— ‘ आनं हवन्विवा ’ इति व्याप्यते । त्प, ‘ हुत्म् ’ इत्यनेन वीनदत्तात् । करणे ब्रह्मदत्तविधाने इत्युक्तप्रकारात् । अने भावव्यवहारपुक्तोऽप्युक्तम् । अति च एतेष्वम्भे ‘ मन्तोऽयमनेकायमन्त्रनिरर्तं हुत्म् । ’ (०।१८) इति मन्त्रवृत्तवर्षे निश्च ॥ एतेन मन्त्रानां अगमत्पारोदिनापेक्ष्य मिल्कवन्विनन्तमति पश्यन्म् । — अविर्गता ।

सामानाधिकरणमित्याह— तस्येति । तत्र दृष्टान्तमाह— यथेति । उक्तेऽर्थे पदद्वयमवतारयति— तदुच्यते इति । उक्-

वेवापि स्पष्टयति— यथा यदिति । समासशब्दां व्यावर्तयति— ब्रह्मेति । पदद्वयपक्षे विवक्षितमर्थं कथयति— यदर्पणेति ।

१ श्रां. भा.— ब्रह्म हविस्तथा यद्धविर्बुद्ध्या गृह्यमाणं तद्ब्रह्मैवास्मि । तथा ' ब्रह्माग्नौ ' इति समस्तं पदम् । अग्निरपि ब्रह्मैव; यत्र हूयते ब्रह्मणा कर्त्रा, ब्रह्मैव कर्तेत्यर्थः । यत्नेन हुतं हवनक्रिया तद्ब्रह्मैव । यत्नेन गन्तव्यं फलं तदपि ब्रह्मैव । ब्रह्मकर्मसमाधिना ब्रह्मैव कर्म ब्रह्मकर्म तस्मिन्समाधिर्नस्य स ब्रह्मकर्मसमाधिस्तेन ब्रह्मकर्मसमाधिना ब्रह्मैव गन्तव्यम् ।

२ आ. श्रां. व्या.— ' ब्रह्म हविः ' इति पदद्वयमवतार्य व्याचष्टे— ब्रह्मेत्यादिना । यदर्पणबुद्ध्या गृह्यते तद्ब्रह्मविदो ब्रह्मेवेति यथोक्तं तथेहापीत्याह— तथेति । अन्धेति पशुं ब्रह्मविदमधिनरोति । पूर्ववदमत्समाशङ्क्य व्यावर्तयन् पदान्तरमवतार्य व्याचष्टे— तथेति । प्रागुक्तासमासवदिति व्यतिरेकः । तत्र विवक्षितमर्थमाह— अग्निरपीति । ब्रह्मणेति

पक्षस्याभिमतमर्थमाह— ब्रह्मणेति । कर्त्रा हूयते इति सम्बन्धः । कर्ता ब्रह्मणः सकाशाद्यतिरिक्तो नारतीत्येतदभिप्रेतमित्याह— ब्रह्मेवेति । ' हुतं ' इत्यस्य विवक्षितमर्थमाह— यत्नेनेति । ' ब्रह्मैव तेन ' इत्यादिभागं विभजते— ब्रह्मैवेत्यादिना । ' ब्रह्मकर्म ' इत्याद्यवतार्य व्याचष्टे— ब्रह्मेति । कर्मत्व ब्रह्मणो ज्ञेयत्वात्प्राप्त्यत्वाच्च प्रतिवस्तव्यम् ।

१ श्रां. भा.— एवं लोकसङ्ग्रहं चिकीर्षुणाऽपि क्रियमाणं कर्म, परमार्थतोऽकर्म ब्रह्मबुद्धयुपमृदितत्वात् । एवं सति निवृत्तकर्मणोऽपि सर्वकर्मसंख्यासिनः सम्यग्दर्शनस्तुत्यर्थं यज्ञत्वसम्पादनं ज्ञानस्य सुतरामुपपद्यते, यदर्पणाद्यधियज्ञे मसिद्धं तदस्याध्यात्मं ब्रह्मैव परमार्थदर्शिन इति । अन्यथा सर्वस्य ब्रह्मत्वेऽर्पणादीनामेव विशेषतो ब्रह्मत्वाभिधानमनर्थकं स्यात् । तस्माद्ब्रह्मैवेदं सर्वमित्यभिजानतो विदुः सर्वकर्माभावः ।

२ आ. श्रां. व्या.— एवं ब्रह्मार्पणमन्त्रस्याक्षराधेनुक्त्वा तात्पर्यमाह— एयमिति । निवृत्तकर्मणो संख्यासिनं प्रति कथमस्य मन्त्रस्य प्रवृत्तिः ? इत्याशङ्कयाऽऽह— निवृत्तेति । यथा पाठयज्ञानुष्ठानात्समर्थस्याज्ञस्य सङ्ख्यात्मकयज्ञो दृष्टस्तथा ज्ञानस्य यज्ञत्वसम्पादनं स्तुत्यर्थं सुतरामुपपद्यते, तेन स्तुतित्या-

मात्कल्पनाया व्याधीनत्वाच्चेत्यर्थः । ज्ञानस्य यज्ञत्वसम्पादनमभिनयति— यदर्पणादिति । केन प्रमाणेनात्र यज्ञत्वसम्पादनमवगतं ? इत्याशङ्कयाऽर्पणादीना विशेषतो ब्रह्मत्वाभिधानानुपपत्त्येत्याह— अन्यथेति । ज्ञानस्य यज्ञत्वे सम्भाषिते फलितमाह— तस्मादिति ।

१ श्रां. भा.— कारकबुद्ध्यभावाच्च । नहि कारकबुद्धिरहितं यज्ञाख्यं कर्म दृष्टम् । सर्वमेवाभिहोत्रादिकं कर्म शब्दसमर्पितदेवताविशेषसम्प्रदानादिकारकबुद्धिमत्कर्त्रभिमानफलाभिसन्धिमच्च दृष्टं; नोपमृदितक्रियाकारकफलभेदबुद्धिभत्, कर्तृत्वाभिमानफलाभिसन्धिरहितं वा । इदं तु ब्रह्मबुद्ध्युपमृदितार्पणादिकारकक्रियाफलभेदबुद्धि कर्मातोऽकर्मैव तत् ।

२ आ. श्रां. व्या.— " आत्मैवेदं सर्वं " [वृ. उ. ७. ७] ७. ७. ७ । २५ । १] इत्याहमव्यतिरेकेण सर्वस्यावस्तुत्वं प्रतिपद्यमानस्य कर्माभावे हेत्वन्तरमाह— कारकेति । कारकबुद्धेरेव्यभिमानस्याभावेऽपि विमितं कर्म न स्यात् । इत्याशङ्कयाऽऽह— न हीति । उक्तमेवाव्यव्यतिरेकान्यां द्रष्टयति— सर्वमेवेति । इत्याद्येत्यादिना शब्देन समर्थितो देवताविशेषः सम्प्रदानकारकम्, आदिशब्दादीत्यादिस्वरणकारकं, तद्विषयबुद्धिमत्कर्ताऽस्मीत्यभिमानपूर्वकं भोक्ष्ये फलमस्येति फलाभिनिधिमच्च कर्म दृष्टमिति योजना । अन्वयानुसंवा-

व्यतिरेकमाह— नेत्यादिना । उपमृदिता क्रियादिभेदविषया बुद्धिर्नैव तत्कर्म, तथा कर्तृत्वाभिमानपूर्वको भोक्ष्ये फलमस्येति योऽभिव्यञ्जितेन रहितं च न कर्म दृष्टमित्यन्वयः । तथापि ब्रह्मविदो भासमानकर्माभावे किमायातं ? इत्याशङ्कयाऽऽह— दृष्टमिति । यदिदं ब्रह्मविदो दृश्यमानं कर्म, तदहमस्मि ब्रह्मेति बुद्ध्या निराकृतकारकादिभेदविषयबुद्धिमत्; अतश्च कर्मैव न भवति, तत्त्वज्ञाने सति व्यापकं कारकादि व्यावर्तमानं व्याप्य कर्मापि व्यावर्तयति, तत्त्वविदः शरीरादिचेष्टा कर्माभासः कर्मव्यापकरहितत्वात्पुत्रचेष्टावदित्यर्थः ।

१ श्रां. भा.— तथा च दर्शितं— ' कर्मण्यकर्म यः पश्येत् ' [४।१८] ' कर्मण्यभिप्रवृत्तोऽपि नैव किञ्चित्करोति संः ' [४।२०] ' गुणा गुणेषु वर्तन्ते ' [३।२८] ' नैव किञ्चित्करोमीति युक्तो मन्वेत तत्रवित् ' [५।८] इत्यादिभिः । तथा च दर्शयन्तत्र तत्र क्रियाकारकफलभेदबुद्ध्युपमर्दं

करोति । दृष्टा च काम्याग्निहोत्रादौ कामोपभेदेन काम्याग्निहोत्रादिहानिः । तथा मन्तिपूर्वकामन्ति-
पूर्वकादीनां कर्मणां कार्यविशेषस्याऽऽत्मकत्वं दृष्टम् ; तथेहापि ब्रह्मयुद्धयुपमृदितार्पणादिकारक-
क्रियाफलभेदबुद्धेः ब्राह्मचेष्टामात्रेण कर्मापि विदुषोऽकर्म सम्पद्यते । अत उक्तं 'समग्रं प्रविलीयते'
[४।२३] इति ।

२ आ. शां. व्या.— ज्ञानवतो दद्यमानं कर्माकर्मवैत्यत्र
भवदनुमतिमाह— तथा चेति । ब्रह्मविदो दृष्टं कर्म नास्ती-
त्युक्तोऽपि तत्कारणानुपमदोत्पुनर्मेवित्यतीत्याशङ्क्याऽऽह— तथा
च दर्शयन्निति । अविद्वानिव विद्वानपि कर्मणि प्रवर्तमानो
दृश्यते; तथापि तस्य कर्माकर्मवैत्यत्र दृष्टान्तमाह— दृष्टा
चेति । विद्वत्कर्मापि कर्मत्वाविशेषादित्यत्र कर्मवत्फलसम्पन्नमि-

त्यपि शङ्का न युक्तेत्याह— तथेति । 'इदं कर्मैवं कर्तव्यमस्य
च फलं भोक्तव्यं' इति मतिस्तत्पूर्वकाण्यत्पूर्वकाणि च कर्माणि
तेषामवान्तरभेदग्रहणार्थमादिपदम् । दार्ष्टान्तिरमाह— तथेति ।
सप्तम्या विद्वत्प्रकरणं पराश्रयम्; पृथगौ समानाधिकरणे । उक्तोऽर्थे
पूर्ववाक्यमनुकूलयति— अत इति ।

१ शां. भा.— अत्र केचिदाहुः— यद्ब्रह्म तदर्पणादीनि । ब्रह्मैव किलार्पणादिना पञ्चविधेन
कारकात्मना व्यवस्थितं सत्तदेव कर्म करोति । तत्र नार्पणादिव्युद्धिर्निवर्त्यते, किन्त्वर्पणादिषु ब्रह्म-
युद्धिराधीयते; यथा प्रतिमादौ विष्ण्वादिव्युद्धिः, यथा वा नामादौ ब्रह्मयुद्धिः— इति । सत्यमेवमपि
स्यात् यदि ज्ञानयज्ञस्तुत्यर्थं प्रकरणं न स्यात् । अत्र तु सम्यग्दर्शनं ज्ञानयज्ञशब्दितमनेकान्यज्ञश-
ब्दितान्क्रियाविशेषानुपन्यस्य 'श्रेयान्द्रव्यमयाद्यज्ञाज्ज्ञानयज्ञः' [४।२३] इति ज्ञानं स्तौति ।
अत्र च समर्थमिदं वचनं 'ब्रह्मार्पणं' इत्यादि ज्ञानस्य यज्ञत्वसम्पादने, अन्यथा सर्वस्य ब्रह्मत्वे-
र्पणादीनामेव विशेषतो ब्रह्मात्वाभिधानमनर्थकं स्यात् । ये त्वर्पणादिषु प्रतिमायां विष्णुदृष्टिवद्ब्रह्म-
दृष्टिः क्षिप्यते, नामादिष्विव चेति ब्रुवते, न तेषां ब्रह्मविद्योक्तेह विवक्षिता स्यात्, अर्पणादिविषय-
त्वाज्ज्ञानस्य । न च दृष्टिसम्पादनज्ञानेन मोक्षफलं प्राप्यते, 'ब्रह्मैव तेन गन्तव्यम्' इति चोच्यते ।

२ आ. शां. व्या.— ब्रह्मार्पणमन्त्रस्य व्याख्यानमुक्त्वा
स्वप्यव्याख्यानमनुवदति— अत्रेति । प्रसिद्धोद्देशेनाप्रसिद्धविधा-
नस्य न्याय्यत्वादप्रसिद्धोद्देशेन प्रसिद्धविधानं कथं? इत्याशङ्क्या-
ऽऽह— ब्रह्मैवेति । किलेत्यसिन्ध्यात्प्यानि सिद्धान्तिनेऽस्मत्प्र-
तिपासि सूचयति । कर्तृकर्मैक्यसम्प्रदानाधिहरणरूपेण पञ्चविधेन
ब्रह्मैव प्यपरिचयं कर्म न करोतीत्यश्रीकारास्तदप्रसिद्धमभाषायाः
नुवादेनार्पणादिविषयविरुद्धस्तदृष्टिविधिरित्यर्थः । दृष्टिविधिपक्षे
मिदान्तादिशेषं दर्शयति— तत्रेति । अर्पणादिषु कर्तव्यां ब्रह्म-
युद्धिं दृष्टान्ताभ्यां स्पष्टयति— यथेत्यादिना । दृष्टिविधाने
विधेयदृष्टेर्मानसक्रियात्वेन सम्यग्ज्ञानत्वाभावात् प्रकरणभङ्ग-
स्यादित्प्रमित्यत्र परिहरति— सत्यमेवमिति । विधिरितिदृष्टि

स्तुतिरमेव प्रकरणं, न ज्ञानस्तुतिपरमित्याशङ्क्य प्रकरणपर्यालोच-
नया ज्ञानस्तुतिरेवात्र प्रतिमातीति प्रतिपादयति— अत्र
रिचति । निश्च ब्रह्मार्पणमन्त्रस्यापि सम्यग्ज्ञानस्तुतौ सामर्थ्यं
प्रतिमातीत्याह— अत्र चेति । नन्वर्पणादिषु ब्रह्मदृष्टिं कुर्वता-
मपि ब्रह्मविधेवात्र विवक्षितेति पक्षमिदासिद्धिरिति चेत्प्र-
ऽऽह— ये त्विति । यथा ब्रह्मदृष्ट्या नामादिकमुपास्य, तथाऽर्पणा-
दिषु ब्रह्मदृष्टिकरणे सत्यर्पणादिकमेव प्राधान्येन ज्ञेयमिति ब्रह्म-
विद्या यथोचने वाक्येन विवक्षिता न स्यादित्यर्थः । किञ्च 'ब्रह्मैव
तेन गन्तव्यं' इति ब्रह्मार्पणप्रत्ययान्ताभिधानादपि दृष्टिविधानमष्टिमि-
त्याह— न चेति । न चार्पणाद्यात्मन्वना दृष्टिर्ब्रह्म प्रापयति 'अप्रतीका-
त्मन्वनायति' [न स. ४।३।५] इति न्यायविरोधादिति भावः ।

१ शां. भा.— विरुद्धं च सम्यग्दर्शनमन्तरेण मोक्षफलं प्राप्यत इति । अकृतविरोधश्च । सम्य-
ग्दर्शनं च प्रकृतं 'कर्मण्यकर्म यः पश्येत्' [४।१८] इत्यत्रान्ते च सम्यग्दर्शनं तस्यैवोपसंहारात् ।
'श्रेयान्द्रव्यमयाद्यज्ञाज्ज्ञानयज्ञः' [४।२३] 'ज्ञानं लब्ध्वा परां शान्तिम्' [४।२९] इत्यादिना
सम्यग्दर्शनस्तुतिमेव कुर्वन्नुपक्षीणोऽध्यायः । तत्राकस्मादर्पणादौ ब्रह्मदृष्टिप्रकरणे प्रतिमायामिव
विष्णुदृष्टिरुच्यत इत्यनुपपन्नम् । तस्माद्यथाख्यात्यातार्थ एवायं श्लोकः ॥ २४ ॥

२ आ. शां. व्या.— दृष्टिविधानेऽपि नियोगवशा-
देव स्वर्गवदन्तो मोक्षो भविष्यतीत्याशङ्क्याऽऽह— विरुद्धं
चेति । ज्ञानादेव वैबल्यमुक्त्वा मार्गान्तराभावादिन्या धृत्या

विरुद्धं मोक्षस्याविद्यानिर्मुक्तिरनुगम्य दृश्य न्योगिकत्व-
बन्धनमित्यर्थः । दृष्टिनियोगान्मोक्षो भवतीत्येतत्प्रकरणविरुद्धं
चेत्याह— प्रकृतेति । तदेव प्रापयति— सम्यग्दर्शने चेति ।

अन्ते च सम्यग्दर्शनं प्रकृतमिति सम्बन्धः । तत्र हेतुः—
तस्यैवेति । सम्यग्ज्ञानेनोपक्रम्य तेनैवोपसंहारेऽपि मन्थे विधि-
दन्त्यदुक्तमिति प्रकरणस्यातद्विषयत्वमित्याशङ्क्याऽऽह— श्रेया-

निति । प्रकरणे सम्यग्ज्ञानविषये सत्यनुपपन्नो दर्शनविधिरिति
फलतमाह— तत्रैति । ब्रह्मार्पणमन्ते परकीयव्याख्यानसम्भवे
स्वकीयव्याख्यान व्यवस्थितमित्युपसंहरति— तस्मादिति २४

३ रा. भा. — प्रकृतिविद्युक्तात्मस्वरूपानुसन्धानयुक्ततया कर्मणो ज्ञानाकारत्वमुक्तम् ; इदानीं
सर्वस्य सपरिकरस्य कर्मणः परब्रह्मभूतपरमपुरुषात्मकत्वानुसन्धानयुक्ततया ज्ञानाकारत्वमाह—
ब्रह्मार्पणमिति हविर्विशेष्यते, अर्प्यतेऽनेनेत्यर्पणं सुगादि, तद्ब्रह्मकार्यत्वाद्ब्रह्म । ब्रह्म यस्य हविषो-
ऽर्पणं तद्ब्रह्मार्पणं, ब्रह्म हविः स्वयं च ब्रह्मभूतं, ब्रह्माग्नौ ब्रह्मभूतेऽग्नौ ब्रह्मणा कर्त्रा हुतमिति
सर्वं कर्म ब्रह्मात्मकतया ब्रह्ममयमिति यः समाधत्ते, स ब्रह्मकर्मसमाधिः; तेन ब्रह्मकर्मसमा-
धिना ब्रह्मैव गन्तव्यं, ब्रह्मात्मकतया ब्रह्ममयमात्मस्वरूपं गन्तव्यम् । मुमुक्षुणा क्रियमाणं कर्म
परब्रह्मात्मकमेवेत्यनुसन्धानयुक्ततया ज्ञानाकारं साक्षादात्मावलोकनसाधनं, न ज्ञाननिष्ठाव्यवधा-
नेनेत्यर्थः ॥ २४ ॥

४ वे. ता. चं.— ब्रह्मार्पणमिति श्लोकोऽपि प्रकारभेदेन
कर्मणो ज्ञानाकारत्वोपपादक इति पूर्वेण सन्नतिं दर्शयति—
प्रकृतीति । सर्वस्य नित्यमैकितिकादिहूपस्य सपरिकरस्य
सुम्बुद्धविरादिविशिष्टस्येत्यर्थः । ब्रह्मशब्दः पुरुषोत्तम एव
मुख्यवृत्त इति शारीरकभाष्यारम्भे प्रपञ्चितम् । अत्र च मुख्ये
सम्भवति गौणत्वमन्याव्ययम्, सर्वस्य च परमपुरुषात्मकत्वानु-
सन्धानं शास्त्रविद्धम् । स्वयं च वक्ष्यति ' मन्त्रोऽहमहमेवाज्य-
महमभिरहं हुतम् ' [१।१६] इतीत्यभिप्रायेण परब्रह्मभूत
परमपुरुषात्मकत्वानुसन्धानोक्तिः । अत्र ब्रह्ममयतिरिक्तार्पणहवि-
रादिमित्याहवभावानं ब्रह्मण एव यज्ञवत्कल्पनादिकं च परोक्ष
प्रत्यक्षादिविरोधप्रकृताऽऽज्ञत्यादिभिर्निरसनीयम् । एवञ्चाक्यत्वे
सम्भवति वाक्यभेदायोगात्, ' ब्रह्मार्पण ' इत्यस्य व्यस्तपद-
त्वेन वाक्यभेदप्रमत्तुदासायाह— ब्रह्मार्पणमिति । हविर्वि-
शेष्यते इति । ब्रह्ममयर्पणं प्रक्षेपे यद्येति समाप्ते व्यधिकरण-
बहुव्रीहि स्यात्, ' ब्रह्माग्नौ हुत ' इत्यनेन पौनरुक्त्यं च, अत
समानाधिकरणबहुव्रीहिरयम् । अर्पणशब्दश्चात्र करणव्युदासया
सुगादिविषयः । अधिकरणादिव्युत्पत्तावपि पूर्वोचपीनद
कस्यादिदोष इत्येतदभिधेत्याऽऽह— अर्प्यतेऽनेनेति । ब्रह्म-
कार्यत्वादिति हेतुः सर्वानानुपपन्नोय । ब्रह्मणि सुगादिदृष्टिवि-

धिभ्रमव्युदासाय ब्रह्मकार्यत्वाद्ब्रह्म... स्वयं च ब्रह्मभूतं...
ब्रह्मभूतेऽग्नौवित्याद्युक्तम् । ब्रह्मणा हुतमित्यर्पणहवि-
रिशब्दवद्विशेष्येन निर्देशाभावात्, करणस्य च ब्रह्मार्पणमित्यु-
क्त्वात् पारिषेव्यात्कर्तरि तृतीयेति व्यञ्जनाय ब्रह्मणा
कर्त्रा हुतमित्युक्तम् ।

नन्वत्र पूर्वोत्तरार्थयोरेवमयो न दृश्यते, न च पूर्वार्धे पृथग्वा-
क्यम्, अपूर्णत्वात्, अत आह इतीत्यादिसमाधत्त इत्यन्ताम् ।
ब्रह्मात्मकतया ब्रह्ममयमिति तत्कार्यत्वेन, तच्छरीरतया वा
तदात्मकत्वात्, तदिति व्यपदेशाहमिदमर्थः । एतेन ब्रह्मकर्म-
समाधिः शब्दोऽपि व्याख्यात इत्याह स् इति । ब्रह्मात्मके
कर्मणि समाधिरनुसन्धानं यस्य स तथोक्तं, गत्यभावादिह
व्यधिकरणबहुव्रीहिः । यद्वा समाधत्त इति समाधिः शब्दार्थः;
ब्रह्मार्पणं कर्म समाधत्ते अनुभवन्ते, ' ब्रह्मैव तेन गन्तव्यम् '
इत्यत्रापि कर्मयोगसाक्षात्कार्यमात्मस्वरूपमत्र सुगविरम्यादि-
वत् ब्रह्मशब्देनोच्यते इत्याह— ब्रह्मात्मकतयेति । पक्षितं ज्ञाना-
कारत्वं वदन् वान्यार्थमाह— मुमुक्षुणेति । आत्मावलोक-
नसाधनमित्यनेन ' ब्रह्म गन्तव्यं ' इत्यस्यार्थो दर्शितः ।
साक्षाच्छब्देन न ज्ञाननिष्ठा इत्यादिना च एवकारार्थो
विज्ञत ॥ २४ ॥

५ आ. भा. भा. — ज्ञानावस्थितचेतस्त्वं स्पष्टयति— ब्रह्मार्पणमिति । सर्वमेतद्ब्रह्मेत्युच्यते, तद-
धीनसत्तापट्टचित्तपत्वात्, न तु तत्स्वरूपत्वात् । उक्तं हि ' त्वदधीनं यतः सर्वमतः सर्वो भवानिति ।
वदन्ति मुनयः सर्वे न तु सर्वेष्वरूपतः ' इति पात्रे । " सर्वं तत्प्रज्ञानेनम् " [ऐ. उ. ५।३] इति च " एतं
तेन ब्रह्मचः " [ऐ. आ. ३।२।९] इत्यादि च । समाधिना सह ब्रह्मैव कर्म ॥ २४ ॥

६ ज. म. द्वा. — ननु कर्मवत्त्वं प्रतिज्ञाय गन्तुं गिवन्त-
रान्यां प्रतिज्ञायोपपन्नं किमिदं ब्रह्मार्पणमित्यनेनोच्यते ?
इत्या आह— ज्ञानावस्थितचेतः । एतेन ' इति यो जानाति '
इत्यप्युदासरोऽत्र गृथितो भवति । अपरांशेदे ब्रह्मस्वरूपत्व
मुच्यते इत्यन्वया प्रतीतिनिर्वाप्याह— सर्वमिति । पुन एव

दिरयत आह— उक्तं हीति । सर्वम्य भगवदधीनत्वे प्रमाण-
माह— सर्वमिति । प्रज्ञा मत्र नेत्रं नेतुं यरय तत्तथोक्तम् । ' एतं
दि ' इत्यनेन सर्वान्तर्गामित्यमुच्यते मन्त्रकर्म मन्त्रविषयः समा-
धिः इत्येवागो तथोक्त इति व्याख्यानं प्रबन्धविद्वदिति भावेनान्य-
था व्याख्याति— समाधिनेति । समाधिरपि मन्त्रार्थः ॥ २४ ॥

७ ह. पै. भा.—अपमपरो योगः—ब्रह्मेति । ब्रह्म परमात्माऽर्प्यते ह्ययतेऽनेनेति अर्पणं सुवादिस्तदेव ब्रह्म, तदेव ह्ययत इति हविश्चरुपुरोडाशादिकं, तथा ब्रह्मैवाग्निस्तत्र ब्रह्मणा हुतं प्रतिष्ठं; यस्यैतत्सर्वं तेन पुरुषेण ब्रह्मैव गन्तव्यम् । कथम्भूतेन ? ब्रह्मकर्मसमाधिना ब्रह्मणा कर्मणि समार्धिं प्रति पर्थयस्यते । अत्र श्लोकेऽविदुषोऽर्पणादिपञ्चके ब्रह्मदष्टिः कर्तव्यतयोपादिश्यते । विदुषामात्मैवेदं सर्वमिति परमार्थरूपत्वं विद्यमानं मुपदिश्यते ॥ २४ ॥

८ व. प्र. गि.— ननु द्वियमाणं कर्म कथं फलमजनयित्वैव नश्यति ? ब्रह्मज्ञानेन सफलक्रियाकारकस्वरूपोपमादां-
नित्याह— ब्रह्मार्पणमिति । अर्प्यतेऽनेन हविरिति करण-
व्युत्पत्त्या अर्पणं ब्रह्मादिकं मन्त्राद्यः; ब्रह्मादेः साधनसमत्वान्मन्त्राणां च प्रकाशकत्वात् । तथा अर्प्यतेऽस्यै देवतायै हवि-
रित्यर्पणं सम्प्रदानं देवता । अर्प्यतेऽस्मै फलायैत्यर्पणं स्वर्गा-
दिकम् । एवमर्प्यतेऽस्मित्यधिकरणं देवतालादि । तदे-
तत्सर्वमर्पणशब्दाद्वार्यं ब्रह्मन्त्रदेवतास्वर्गदेशकालादिकारक-
जातं ब्रह्मैव ज्ञानी पश्यति; न तु लोकादब्रह्मादिरूपेण गृह्णाति, अपिष्ठानव्यतिरेकेणाध्यस्तस्याभावात्सर्वस्य च ब्रह्म-
व्यप्यक्त्वात्वादित्यर्थः । एवं हविः पुरोडासादिकम्; तदपि ब्रह्मैव । 'ब्रह्म, असाँ' इति पदद्वयम् । यस्मिन्नसौ हविः प्रक्षिप्यते सोऽपि ब्रह्मैरत्यर्थः । तथा येन कर्तृकारकेण कर्म क्रियते तदपि वाक्यम्; ननुपेति कर्तरि कृतौ ययाऽनूच प्रहृत्या

मन्त्रेति विधीयते । हुतं हवनम् । भावे निष्ठा । तदपि ब्रह्मैव-
त्यनुपपन्नः । इत्थं ब्रह्मकर्मसमाधिना, ब्रह्मैव कर्म ब्रह्मकर्म
तस्मिन्समाधिज्ञानं यस्य तेन ब्रह्मकर्मसमाधिना तेन पुरुषेण
ब्रह्मैव गन्तव्यम्, न तुच्छं स्वर्गादिकमिति ज्ञानफलोक्तिः ।
अतो पुनर्भवेनोक्तम् 'यज्ञायाचरतः कर्म समर्थं प्रविष्टीयते'
[४।२३] इति । ब्रह्मकर्मसमाधेः पुरपस्य तच्चज्ञानोपमा-
दितक्रियाकारकफलमेदब्रह्मिन्नेन तदीयकर्मणात्कर्मन्वादिदि
'कर्मण्यकर्म यः पश्येत्' [४।१८] इत्यत्यैवायं प्रपञ्चः ।
अत्र 'ब्रह्मार्पणमित्यर्पणादिकारकाणां ब्रह्मातिरेकेणात्सर्वं
नोच्यते, किन्तु नाम ब्रह्मेत्यादिवद्वर्पणादिषु ब्रह्मदष्टिः परम्'
इति व्याख्यानस्य भाष्य एव निरस्तव्यात्तदनुवर्तिनो भाष्य-
रामानुजाद्योऽपि भाष्यासुरैरेव शिक्षणीया इति नास्माभिः
प्रयस्यते ॥ २४ ॥

९ व० त० दी०— प्रविलयस्वरूपमाह— ब्रह्मार्पणमिति । भावाद्भूतं क्रियाद्भूतं द्रव्याद्भूतं उच्यते भगवता स्वमुखेन— 'अग्निर्ज्ञेयं तथा दर्शपूर्णमासः पशुस्तथा । चातुर्मास्यानि सोमश्च क्रमात्पञ्चात्मको हरिः ॥ तत्साधनं च स हरिः प्रयाजादिस्त्रुणादि यत् । प्राकृतं रूपमेतद्धि नित्यं काम्यं तु वैकृतम् ॥ ज्ञानिनस्तदभिव्यक्तौ कर्तुमैश्वर्यः क्रमाद्भवेत्' इति निबन्धोक्तेः । तथाहि ज्ञानिनः सर्वं कर्म ब्रह्मार्पणं भवति । अर्पणं स्त्रुणादि ब्रह्म भवति, हविर्ब्रह्म, ब्रह्मणि अग्नौ ब्रह्मणा कर्त्रा हुतं ब्रह्मैव, यज्ञस्तत्र फलं ब्रह्मैव प्राप्तव्यम् । केन ? ब्रह्मैव कर्म तत्समाधिनेति । प्रकृतिनिविष्टं सच्चिदानन्दं पुरुषार्थं ब्रह्मैव यद्यन्य-
प्राकृतं सर्वं भवति तथापि न जानात्यज्ञस्तत्; विज्ञस्तु तदिदं ज्ञानयज्ञेन ब्रह्मोपासनाभिधेदभावात् । ननु ब्रह्मात्मैक्यस्य भेदात्यन्ताभावरूपत्वात् अंशत्वात् त्यागो भगवन्नियम्यत्वं च कथं ? इति चेत्, उच्यते—'ब्रह्मा-
त्मैक्येऽप्यभेदोऽपि किं भेदसहनक्षमः ? किंवा तदक्षमः श्रुत्या सिद्धस्येतद्विचार्यते ॥

अत्र केचिदाहुः तदक्षम इति । स्वमते तु भेदसहनक्षम एव । कुतः ? सत्कार्यवादस्यैव औतत्वेन सृष्टिपूर्व-
दशायामपि सर्वसत्त्वात् । तथाहि "सदेव सोम्येदमग्र आसीत्" [छां. उ. ६।२।१] इति श्रुताविदमापुरोवर्तिनं प्रपञ्चं निर्दिश्य पूर्वकाले तस्य सत्पदानुक्तत्वात् ततो ब्रह्मरूपत्वं जगत्कारणत्वं च बोधयित्वा तस्माद्विहीयत्वं वक्ति । ततः "तद्वैक साहुः" [छां. उ. ६।२।२] इत्यादिनाऽसत्कार्यत्वाद्भासादह्य "कुतस्तु सत्तु सोम्यैव स्यात्" [छां० उ० ६।२।२] इत्यादिना तत्रिप्रेषति । एव सति आकारकार्यत्वप्रभृतयो धर्मा यदि ब्रह्मणि पूर्व न स्युस्तदाऽसत्कार्यत्वादनिरासिका सत्कार्यबोधिका च श्रुतिः पीडयेत् । अत उभयसामञ्जस्यार्थे तत्तद्वर्माङ्गिनि-
श्लिष्टमेकमेव ब्रह्म कारणमिति मन्तव्यम् । तथा सति यथेदानीं कार्याणां तत्तदाकाराणां च परस्परं भेदः, कारणेन सह चाभेदः, कार्यत्वादिरूपेण भेदश्च लोके कटककुण्डलसुवर्णप्रभृतीनां दृश्यते तथा ब्रह्मजगतोरपीति मन्तव्यः ।

एवमज्ञानिनोर्जावब्रह्मणोरपि सुवर्णखण्डसुवर्णयोरिव सृष्टिप्राकृत्याविभावितोभावाभ्यामेव तदुपपत्तिः ; अन्यथाऽस्याकृतश्रुतिविरोधापत्तिः । पुरुषविद्यब्रह्मणे हि सृष्टियुक्त्वाऽपि "तद्वेदं तद्वैक्याकृतमासीत्सत्त्वात्मा-
भ्यामेव व्याक्रियतेऽनौ नामाऽपमिति इदं रूप इति (नामाऽपमिदं रूप इति) तदिदमप्येतेर्हि नामरूपाभ्यामेव व्याक्रियतेऽसौ नामाऽपमिदं रूप इति" [वृ. उ. १।५।७] इति । अत्र नामरूपव्यकरणे लौकिकमेवोदाहरणं

तत्साधनायाह । लोके च सिद्धमेव वस्तु नामरूपाभ्यां व्याक्रियते । ति सृष्टिपूर्वदशायामपि तस्य मिद्वल्वमेव व्यक्तीभवतीति नास्तकार्यवादः प्रामाणिकः । भागवते तृतीयस्कन्धे [१०।१२, १३] च 'विश्वं वै ब्रह्म तन्मात्रं संस्थितं विष्णुमायया । ईश्वरेण परिच्छिन्नं कालेनाव्यक्तमूर्तिना ॥ यथेदानीं तथाऽप्रे च पश्चादप्येतदीदृशम्' इति कालत्रये एकरूपामेव सर्वस्य स्थितिमाह । इदमेवाविरोधाभ्यायेऽसत्यपदेशाधिकरणे व्यासचरणैरपि व्युत्पादितम् । "असद्वा इदमत्र आसीत्" [तै. उ. २।७] इति श्रुतौ सृष्टिपूर्वदशायां यो जगतोऽसत्त्वेन व्यपदेशः सोऽ-
कृतत्वेन धर्मान्तरेण विद्यमानत्वेऽपि व्याकृतत्वेनाविद्यमानत्वात् "तदात्मानं स्वयमकुरुत" [तै. उ. २।७] इति वाक्यशेषेण तथाऽवगमात्, 'इदं' इति प्रयोगात्, 'आसीत्' इति प्रयोगाच्च; अन्यथा तद्विरोधापत्तेः, नित्यस्य समत्रायस्य सम्बन्धस्य द्विनिष्ठत्वेन कार्याभावे तदभावापत्तेः; तन्नित्यताहानेश्च । असम्बद्धोत्पत्तौ जगद्गृह्यन्तेन घटपटादीनामपि कार्याणां नियतावधिकत्वहानेश्च ।

न च यत्र यत्प्रागभावस्त्वेव कार्यं ततः करणादुत्पद्यत इति नियमात् न नियतावधिकत्वभङ्ग इति वाच्यम्; कारणावस्थातिरिक्तस्य प्रागभावस्यैवं चकनुमशक्यत्वात्; कपालावस्थां पश्यत एवेह कपाले घटो भविष्यतीति प्रत्ययेन तथा निश्चयात्; तदवस्थाव्यङ्ग्यस्य तदतिरिक्तस्य प्रागभावस्यैवाङ्गीकारे गौरवाच्च । न च उत्पत्तेः पूर्वं कार्यस्य सत्त्वे कर्तृव्यापारवाचप्रसक्तिरिति शङ्क्यम्, कार्याभिव्यञ्जनार्थतया सार्थक्यात् तथा ब्रह्मवाक्याच्च । संवेष्टितपटप्रसारणादौ तथा निश्चयात् । न चैवमनुद्भूतसत्ताङ्गीकारेऽदृश्यप्रेतादिजनितदुःखवत् ततः कचिदर्थ-
क्रियापत्तिरिति शङ्क्यम्, अनुद्भूतगन्धरूपादौ व्यभिचारात् । योगेनाकुञ्चनप्राणायामादिनियमने जीवन्मात्रस्य नियमनत्यागे आकुञ्चनप्रसारणादिरूपकार्यस्य च दर्शनेन तथा निश्चयादिति ।

एवं स्थिते सत्कार्यवादे सृष्टिपूर्वदशायामपि जगज्जीवयोः सत्त्वात् "एकमेवाद्वितीयं ब्रह्म" [छां. उ. ६।२।१, २] इत्याद्युक्तोऽभेदः तद्वन्ननया जगज्जीवप्रतीत्यभावे पर्यवस्यन् भेदसहनक्षममेवाभेदं साधयतीति सृष्टि-
दशायां जगद्ब्रह्मणोः कार्यकारणभावात् जगज्जीवयोर्शांशिभावाच्च औपचारिको भवन्नपि न वास्तवं तमभेदं निहन्ति । तेनेदानीमपि भेदसहिष्णुत्वाभेदः । एवं सति नानात्वदर्शनभेददर्शनयोः भेदनिन्दाश्रवणमप्यभेद-
विरुद्धभेददर्शन एव पर्यवस्यतीति बोध्यम् । "यथा ह्येवैप" य एतस्मिन्नुदरमन्तरं कुरुते" [तै. उ. २।७] इति श्रुतौ "कुरुते" इतिपदेन क्रियारब्धस्य एव भेदनिन्दनात् आरम्भस्य च असतः सत्तायामेव पर्यवसानात् अभेद-
विरुद्ध एव क्रियमाणे भेद एव पर्यवस्यतीत्यभेदाविरुद्धभेददर्शने तु न निन्यत्वलेशोऽपीति बोध्यम् । एवं च परम-
मुचिदशायामपि "यथोदकं शुद्धे निषिक्तं (शुद्धमासिक्तं) तादृगेव भवति एवं मुनेर्विज्ञानत आत्मा भवति गौतम!" इति काठकश्रुत्या [४।१५] आत्मनो ब्रह्मसाम्यश्रवणात् भिन्नप्रतीत्यभावस्वरूप एवाभेदः, न तु भेदाभाव-
स्वरूप इति सिध्यति । अत एव मैत्रेयीब्राह्मणे "यत्र त्वस्य सर्वमात्मैवाभूत् तत्केन कं पश्येत्" [वृ. उ. ४।५।१५] इत्यादिना यदितरज्ञानश्रवणं तदपि द्वैतदृष्टिनिवृत्तावेव पर्यवस्यति, न तु द्वैताभावे । एतदत्र द्वैतीयकमैत्रेयीब्राह्मणे "यद्वैतज्ञ पश्यति, पश्यन् वै तत् (द्रष्टृत्वं) न पश्यति, न हि द्रष्टृदृष्टेर्विपरिलोपो भवति (विद्यते) अविनाशि-
त्वात्, न तु तद्वितीयमस्ति, (ततोऽन्यद्वितीयमस्ति) ततोऽन्यद्विभक्तं (यत्) पश्येत्" [वृ. उ. ४।३।२३] इत्यादि-
भिरन्यादर्शने पश्यत एव अदर्शनस्य द्वितीयत्वाभावस्य विभागाभावस्य अन्यत्वाभावस्य च हेतुतया श्रावणेन तथा निश्चयात् । अमे च "यत्र वाऽन्यदिव स्यात्" [वृ. उ. ४।३।३१] इत्यादिना वैलक्षण्यहेतुकमन्यदर्शनमनूय "यत्र त्वस्य सर्वमात्मैवाभूत् केन..." [वृ. उ. ४।५।१५] इत्यादिना स्वस्य द्रष्टृविभागेन विज्ञातुविज्ञाने "तं केन विज्ञानीयात्" [शैबश्रु.] इति, अनेन ज्ञानकरणाभावं हेतुत्वेन वञ्चित इत्यतोऽपि तथा निश्चयात् । अन्यथा पूर्वब्राह्मण एव मैत्रेयीमोहनिवृत्त्या पुनर्द्वितीयं ब्राह्मणं न वेदेत् । अतस्तत्र यः सन्दिग्धोऽर्थः तन्निश्चयानार्थमेव द्वितीयं ब्राह्मणमिति भेददर्शनाभावरूप एव अभेदः, न तु भेदाभावरूप इति भेदसहिष्णुत्वाभेदः ।

यत्तु "यद्दृश्यो" [छां. उ. ६।२।३] इति श्रुतौ सृष्ट्यास्मिन् एकस्य बहुत्वश्रवणात् पूर्वं जगदाद्यभाव एव श्रुत्यभि-
मतः; न तु कार्यस्यापि सत्त्वम् । तथा सति "इदं सर्वमस्तु जन्तु" [वृ. उ. १।२।५] इति श्रुतिविरोधः, अतः सृष्टितः
पूर्वमसत्त्वादभेदविरोधेयं स इत्यद्वैतवाशिकमतमेव लाभीय इति तन्मन्दम् "तद्वैक आदुरसदेवमथ आसीत्" [छां. उ. ६।२।१] इत्याद्यनूय "कुतः एतत् (सोम्यैवाः प्रजाः) सोम्यैवं स्यात्" [छां. उ. ६।२।२] इति श्रुत्यं च तन्नियेधाम् । न च तत्र काण्वमत्ताया एव निषेधः, न तु कार्यसत्तायाः "कथमसतः सज्जायेत" इति

श्रुत्या तथा निश्चयादिति वाच्यम्; पूर्वं कार्यस्यासत्त्वे " तद्वेदं तर्ह्यग्याकृतमासीत् " [वृ. उ. १।४।७] इति श्रुतिविरोधापत्तेः । अत्र 'तर्हि' इत्यनेन सृष्टिपूर्वकालं लक्ष्मीकृत्य इदमानिर्दिष्टस्य जगतस्तदानीमव्याकृतत्वमपि नानुवेदेत्, स्वरूपस्यैवाभावात् । अतः " बहु स्यां " [छां. उ. ६।२।३] इत्यत्रापि बहुत्वादेरव्याकृतत्वमेवोच्यते सतः, न त्वसतः; सत्ता सृजनमपि नामरूपकारणमेव, अन्यथा प्रागिव सृष्टिदशायामपि व्यवहाराभावप्रसङ्गात् ।

एवं सिद्धे सर्वदासत्त्वेऽतश्च श्रुतिविरोधाद्य तदानीमपि परापरभावघटित एव ब्रह्मत्वेनैव रूपेणाविरोध इहानीमिवेति मन्तव्यम् । एतावान् परं विशेषः— यदिदानीमविद्याबलिपालपपुष्टिस्त्रात्र प्रतीयते, तदानीं तु करणप्रामल्लयादिति । एवं च परममुक्तावपि परापरभावघटितो भेदसहस्रक्षम एवामेदः, ब्रह्मरूपस्यैव तयात्वात् । अत एव दशमस्कन्धे [८।५।२३] भागवते यत्र भगवता श्रीवसुदेवं प्रति अरण्यब्रह्मज्ञानोपदेशः कृतस्तत्र वसुदेवोक्तमङ्गीकृत्य " एवं च यमसावार्थः " इत्यनेन सर्वेषां तयात्वमुक्त्वा ब्रह्माण्डानन्त्यमारोपितज्ञानतदृष्टिं च निरारयितुं " आत्मा ह्येकः स्वयश्र्योतिः " [भाग. १०।८।५।२४] इत्यनेन सर्वत्रात्मैक्यनानात्वदृष्टेश्चौपाधिकत्वेन भ्रान्तत्वं निरूप्य " सं वायुज्योतिरापो भूः " इति द्वितीये (श्लोके २६) सादिपथ्यमहामूतदृष्टान्तेन नानात्वस्य वास्तवत्वमुपाधिद्यङ्गत्वं च वदति; अन्यथा पूर्वश्लोक एव नानात्वदृष्टेश्चौपाधिकत्वेन भ्रान्तत्वे बोधिते तत्र एव नानात्वस्य निवृत्तत्वात् सादिपथ्यमहामूतदृष्टान्तेन पुनर्नानात्वप्राप्तिं न स्थापयेत् । अतोऽखण्डब्रह्मत्वादेऽन्यदादिनानात्वस्य विद्यमानत्वात् परापरभावादिभेदसहिष्णुरेवामेदो भगवदभिमतो भावीति बोध्यम् ।

किञ्च " इदं सर्वं यदयमात्मा " [वृ. उ. २।४।६; ४।५।७] इत्यन्तेन सवस्य ब्रह्मत्वे बोधिते कथं सर्वस्य ब्रह्मत्वं? इत्याकाङ्क्षायां दुन्दुभ्यादिदृष्टान्तैरान्तरसर्वग्रहणं दुन्दुभ्याविशब्दग्रहणेनैव अन्तरेसर्वशब्दग्रहणवत् आत्मग्रहणेनैव तदभिप्रायान्तरसर्वग्रहणम् । अग्निर्महदृष्टान्तेन ब्रह्मणः सनाशाद्विदादिसर्वोत्पत्तिं चोक्त्वा " स यथा सर्वांशमपानं समुद्र एकानयनं " [वृ. उ. २।४।११] इत्यादिभिर्बहुदृष्टान्तैः सर्वाधारत्वं निरूपयति । यदि सृष्टयभावदशायाम् सर्वस्यैकरूप्यमेव स्यात्, तदा दुन्दुभिशब्दादीन् समुद्रादींश्च नानादृष्टान्तात्न वदेत्; दुन्दुभिशब्ददृष्टान्तेन सर्वस्य ब्रह्मरूपतया एकैतैव समुद्रदृष्टान्तेन ब्रह्मणः सर्वाधारत्वस्य च सिद्धेः । अतः सृष्ट्यभावदशायामपि नानात्वाविरुद्धमेव स्वरूपस्यैव " एवं वाऽरे (अयमात्मा) इदं महद्भूतं " [वृ. उ. २।४।१२] इत्यादिना प्रेत्यसंज्ञाभावरूपनेन पूर्वसंज्ञानस्यैव बोधनात् । तच्च ज्ञानं मेदाविरुद्धसम्पदात्मकमेदमेव बोधयतीति प्रागुपपादितं, अतो न कोऽपि संशयः । एवं सति तद्गुणसारत्वात्त्रापदेश इत्यत्र ब्रह्मांशे जीवे ब्रह्मत्वक्यपदेश औपचारिकः, स च मुक्तावपि सुख्यः पूर्वाकालतत्कारणतावदसिद्धस्य भेदस्यानपायादिति । एवं प्रलयदशायाम् जडस्यापि बोध्यम् । एवं ब्रह्मणो निरंशत्वेऽपि साक्षात्त्वं विरुद्धपर्यायत्वादुपपन्नं, एवं जगतो हविरादृशे प्रकृतस्य ब्रह्मत्वं भावनीयं, तथात्वेऽपि कार्यत्वमपीति सर्वं सुस्थम् । अयमेव भावाद्भैतपर्यायः कार्यकारणवस्तैक्यमर्शनं पटतन्तुवदिति निरूपितम् । अक्षरार्थस्तु भावमात्रस्य जग कारणेन सहैक्यमर्शनं पटतन्तुवदिनि ।

यद्यपि नैकत्रयं जगत्तयापि भगवत ईश्वरादुद्भूतं न ततोऽतिरिच्यते तद्योगमायात एव तत्सच्चिदानन्दांशप्रपञ्चरूपं सर्वं तत्त्वतः परिणतम्; यथोक्तं—'तात्त्रिकोऽन्यथाभावः परिणामः; अतात्त्रिकोऽन्यथाभावोविवर्तः' इति । कार्यं न विवर्तितमकं, भूमितो घटपटादिकमिव, वस्तुतः पार्थिवं न ततोऽतिरिच्यते, प्रलयेऽव्याकृततया तदभिन्नरूपतावगमात् । एवमत्रापि कार्यदशायाम् सर्वं न ततोऽतिरिक्तं भाव्यम् । यद्यपि साङ्ख्ये कारणत्व प्रकृतेरिति प्राकृतमेव घटादिजगदित्युक्तं तथाप्यत्र जगतः प्राकृतत्वमस्तु, नात्यन्तमसत्त्वं 'नाभावः (च) उपलब्धेः' [प्र. सू. २।२।२८] । वेदे हि प्रकृतेर्नैव पृथक्त्वया कारणत्वमुक्तं, इत्यतो मतान्तरेऽभ्युपेक्षाया अपि प्रकृतेः स्वमते तदंशत्वात् कारणत्वमेव न मुख्यकारणमिति सङ्क्षेपः । तदिदमनेकविधप्रज्ञोपासनायामभेदभावनायां भगवतः सच्चिदानन्दांशप्रपञ्चमूलं कार्यं कारणानन्त्यत्वेन भातं ब्रह्मवादिनां ज्ञानिना ब्रह्मज्ञं प्रेति निरूपितम् ॥ २४ ॥

१० पु. अ. त.— ननु " तस्यैव सन् ब्रह्माप्नोति (ब्रह्माप्नोति) " [वृ. उ. ४।४।६ त. अ. २।२ वृ. उ. ३. ५] " सर्वं सत्त्विदं ब्रह्म " [छां. उ. ३।१।४।१] इति ब्रह्मात्मसर्वं सर्वस्यैव । कस्य कर्मणो ब्रह्मात्मत्वमाह?— ब्रह्माधिपणमिति । अर्पणम्, अर्पितं ह्यतः जनेन तदपणं सामग्रीसूक्ष्मनादिकं ब्रह्म, इति. पूतादिकं ब्रह्म, तत्राज्ञो ब्रह्मात्मकोऽग्रिस्त

सिन्दु, यत्राणा कर्मा हुतम् । एवं प्रकारेण कर्म ब्रह्म अतः समाधिना समाध्यवस्थया तेन ब्रह्मात्मकेन कर्मणा तस्यैव गन्तव्यं प्राप्तव्यम् । अतो ब्रह्मात्मत्वात्तत्र लीयत इत्यर्थः । अत एव श्रुतिरपि " सर्वं सत्त्विदं ब्रह्म " इति ब्रह्मात्मसर्वं सर्वस्यैव ॥ २४ ॥

११ नी० भा० दी०— कुतो विदुषां कर्माणि प्रविलीयन्ते ? इत्याशङ्क्याह— ब्रह्मार्पणमिति । विद्वांसः सविकल्पसमाधौ सर्वं जगत्प्रत्यक्चितिशक्तिनिर्मितं पश्यन्ति । तथा च श्रुतिः “ किं कारणम् ” क्रम्य “ कालः स्वभावः ” [श्वे. उ. १।२] इति कालादीनि लोकदृष्ट्याऽनेकानि कारणान्युपक्षिप्य कारणनिर्णाय— “ ते ध्यानयोगानुगता अपश्यन् देवात्मशक्तिं स्वगुणैर्निगूढाम् ” [श्वे. उ. १।३] इति दर्शयति । तथा च समाधिना सर्वस्य ब्रह्मणि कल्पितत्वं पश्यतां तेषां यदर्पणं अर्पणसाधनं मन्त्रजुह्वादि तद्वत् प्रहोव । एवमशब्दः सर्वत्रानुपपन्नोऽयः । यदर्पणीयं हविस्तदपि ब्रह्मैव । यत् हुतं हवनक्रियाहुतं तर्पितं पादि वा तदपि ब्रह्मैव । यत् अग्नौ हुतं तदपि ब्रह्मण्येव हुतम्, अत्र ब्रह्मणीति पदमध्याहर्तव्यम् । यत् यत्मानेन हुतं तद्ब्रह्मण्येव हुतम् । यत्नेन कर्मणा गन्तव्यं प्राप्तव्यं फलं तदपि ब्रह्मैव । किं बहुना ? यत् कर्म शयनासनादिकं तत्सर्वं ब्रह्मैव । तत्र कारणं समाधिना— समाधिजेनात्मसाक्षात्कारेण । यतः सर्वमस्य ब्रह्मत्मकं, ब्रह्म च प्रत्यगनन्यत् ; अतः प्रदेयस्य फलस्याभावात् कर्माणि प्रविलीयन्ते, दाह्याभावाद्देहनिर्वाहः । यत् “ कर्मणि तद्गुणेषु च नामादिष्विव ब्रह्मदृष्टिरत्र विधीयते ” इति व्याख्यानं तत् उपक्रमादिविरोधं ब्रह्मविद्यायाः प्रकृतत्वाच्चासद्गतमिति भाष्ये पत्र निरस्तम् । या हि ब्रह्मविद्वां कर्माङ्गेषु तारिक्वी ब्रह्मदृष्टिः कीर्ति सा रियतप्रज्ञलक्षणवद्ब्रह्मविदामनुष्ठानायैव फलतो भवतीति न तत्र तस्यास्तात्पर्यं वर्णनीयमिति दिक् ॥ २४ ॥

दैवाद्या द्वादशापरे यज्ञाः [२५—३०]

दैवमेवापरे यज्ञं योगिनः पर्युपासते ।

ब्रह्माग्नावपरे यज्ञं यज्ञेनैवोपजुहति ॥ २५ ॥

१ श्रां. भा.— तत्राधुना सम्पद्दर्शनस्य यज्ञत्वं सम्पाद्य तत्स्तुत्यर्थमन्येऽपि यज्ञा उच्यन्ते— दैवमेवेत्यादिना । दैवमेव, देवा इज्यन्ते येन यज्ञेनासौ दैवो यज्ञस्तमेवापरे यज्ञं कर्मिणः पर्युपासते, कुर्वन्तीत्यर्थः । ब्रह्माद्यौ “ सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म ” [तै. उ. २।१] “ मानन्दं ब्रह्म ” [बृ. उ. ३।१।२८] “ यत्साक्षादपरोक्षाद्ब्रह्म य आत्मा सर्वान्तरः ” बृ. उ. ३।४।१ इत्यादिवचनोक्तमज्ञानायापिपासादिसर्वसंसारधर्मवर्जितं “ नेति नेति ” [बृ. उ. ४।४।२।१] इति स्तौत्रेण स्वार्थेऽपि विशेषं ब्रह्मशब्देनोच्यते । ब्रह्म च तदग्रिश्च सः होमाधिकरणत्वविवक्षया ब्रह्माग्नावपरेऽप्ये ब्रह्मविदो यज्ञं— यज्ञशब्दवाच्य आत्मा आत्मनामसु यज्ञशब्दस्य पाठान् [निरु. १।४।११] तस्मात्तानं यज्ञं परमार्थतः परमेव ब्रह्म सन्तं बुद्ध्याद्युपाधिंसंयुक्तमध्यस्तसर्वोपाधिधर्मकमाहुतिरूपं यज्ञेनैवाऽऽत्मनैवोक्तलक्षणेनोपजुहति प्रक्षिपन्ति, सोपाधिकस्याऽऽत्मनोपाधिकेन परब्रह्मस्वरूपेणैव यद्दर्शनं, स तस्मिन्होमस्तं कुर्वन्ति, ब्रह्मात्मैकत्वदर्शननिष्ठाः सन्ति इत्यर्थः । सोऽयं सम्पद्दर्शनलक्षणो यज्ञो दैवपज्ञादिषु यज्ञेषूपक्षिप्यते ‘ ब्रह्मार्पणं ’ प्रस्तुतः ‘ श्रेयान्द्रव्यमयाद्यज्ञाज्ज्ञानयज्ञः परन्तप ! ’ [४।३३] इत्यादिना स्तुत्यर्थम् ॥ २५ ॥

१ “ यज्ञोऽत्र आत्मा ज्ञेयः, “ यज्ञ आत्मा भवति, यदेन सन्वते ” (नि. १।४।११) इति यास्कवचनात् ॥ अग्निवयुसाचाप्यास्त्यनाहुः— “ अपर देवानि श्रीवनशीलानीन्द्रियाण्याधित्य स्थितो यो यज्ञो निजविषयप्रहलक्षणस्तमेव परित उपासते— आमूलाद्विश्रुयन्तः स्वात्मलाभं लभन्ते । अत एव ते योगिनः— सर्वावस्थासु सततयोगयुक्तत्वात्, त्रित्ययोगे क्षान्तमवस्थायाः । एतमेव च विषयप्रदणात्मकं यज्ञं यज्ञेनैव तेनैव लक्षणेनापरे प्रयित्युपसक्ये ब्रह्मसौ जुहतीति वैश्विद्रपाख्यातम् । मुनेस्तु पौराण्योविकल्पवाच्योऽर्थो हृदि स्थितस्त प्रकृत्यायामः— केचियोगयुक्ताः सन्तो देवं नामारूपेन्द्रादिदेवतोद्देशेनैव याग इत्यर्थं यज्ञमुपासन्ति, तं च क्रियमाणमेव यज्ञं कर्तव्यमिदमित्येव बुद्ध्या फलानपेक्षताया दुर्गुरे कर्माग्नावर्पयन्तीति अपि परं ब्रह्म याति । यतो वक्ष्यते— “ सर्वेऽन्येते यज्ञविदः ” (४।३०) इति । श्रुतिरपि— “ यदेन यज्ञमयजन्त देवाः (अथर्व. ८।१।११।१) इति ।

— अविगीता ।

२ आ शां व्या.— ज्ञानस्य यत्नव सम्पाद्य पूर्वलोके स्थिते सत्ययुना तस्यैव ज्ञानस्य स्तुत्यर्थं यज्ञान्तरनिर्देशार्थमुत्तर-
 ग्रन्थप्रवृत्तित्याह— तत्रेति । सर्वस्य श्रेयस्साधनस्य मुख्य
 गौणवृत्तिस्या यत्नव दर्शयन्नादौ यज्ञयज्ञमादर्शयति— दैवमे
 चेत्यादिना । दैवमेवेति प्रतीकमादाय दैवयज्ञ व्याचष्टे— देवा
 इति । सम्यग्ज्ञानाख्य यज्ञ विभजते— ब्रह्माज्ञाविति । तत्र
 ब्रह्मज्ञानार्थं श्रुत्यवशमेन स्पष्टयति— सत्यमिति । यदजड
 मवृत्तविपरीतमपरिच्छिन्न ब्रह्म तस्य परमानन्दत्वेन परमपुरुषार्थं
 त्वमाह— विज्ञानमिति । तस्य ज्ञानाधिकरणत्वेन ज्ञानत्वमौप-
 चारिकमित्यादायाऽऽह— यत्साक्षादिति । जीवतद्भवितानो
 क्यमपरिच्छिन्नत्व ? इत्याशङ्क्य विशिनष्टि— य आत्मेति ।
 परस्यैवाऽऽत्मत्व सर्वस्माद्देहादेरन्याकृताशान्तरत्वेन साधयति—
 सर्वान्तर इति । विधिमुख सर्वमेवोपनिषदाय ब्रह्मविषयमा-
 दिशब्दार्थं । निषेधमुख ब्रह्मविषयमुपनिषदायकमशेषमेवार्थतो

निबन्धति— अज्ञानायेति । ब्रह्मण्यभिप्राशब्दप्रयोगे निमित्तमाह—
 स होमेति । बुद्धपारुडतया सर्वस्य दाहकत्वाद्विषयस्य वा
 हेतुत्वादिति ब्रह्मण्यम् । यज्ञशब्दस्याऽऽत्मनि स्वम्पदार्थं प्रयोगे
 हेतुमाह— आत्मनामस्त्विति । आधाराधेयभावनेन वास्तवभेदं
 ब्रह्मात्मनोव्यावर्तयति— परमार्थत इति । कथं तर्हि होम ?
 न हि सत्यैव तत्र होम सम्भवतीत्याशङ्क्याऽह— बुद्ध्या
 द्नीति । उपाधिसंयोगफल कथयति— अर्घ्यस्तेति । उपाध्य-
 ध्यायद्वारा तद्वर्गभाष्ये प्राप्तमर्थं निर्दिशति— आहुतीति ।
 इत्यन्मूललक्षणा तृतीयानेव व्याकरोति— उक्तेति । अशनायादि
 सर्वसंसारधर्मवर्जितेन निर्दिशयेण स्वल्पेणेति यावत् ।
 आत्मनो ब्रह्मणि होममेव प्रकटयति— सोपाधिकस्येति ।
 अत्र इत्यत्यर्थं स्फोरयति— ब्रह्मेति । उक्तस्य ज्ञानयज्ञस्य
 दैवयज्ञादियु ब्रह्मार्पणमित्यादिश्लोकेऽप्याक्षेपमाणत्व दर्शयति—
 सोऽयमिति । उपशेषप्रयोजनमाह— श्रेयानिति ॥ २५ ॥

३ रा. भा — एवं कर्मणो ज्ञानाकारतां प्रतिपाद्य कर्मयोगभेदानाह— दैवमिति । दैवं देवा-
 र्चनरूपं यज्ञमपरे कर्मयोगिनः पर्थुपासते सेजन्ते, तत्रैव निष्ठां कुर्वन्तीत्यर्थः । अपरे ब्रह्माग्नौ यज्ञं
 यज्ञैर्नैवोपजुह्वति । यज्ञं यज्ञरूपं ब्रह्मात्मकं आज्यादिद्रव्यं, यज्ञेन यज्ञसाधनभूतेन घृणादिना जुह्वति ।
 अत्र यज्ञशब्दो हविस्सुगादियज्ञसाधने वर्तते; 'ब्रह्मार्पणं ब्रह्म हविः' [४ । २४] इति न्यायेन
 यागहोमयोनिष्ठां कुर्वन्ति ॥ २५ ॥

द्वैतं देवा-
 र्चनरूपं यज्ञमपरे कर्मयोगिनः पर्थुपासते सेजन्ते, तत्रैव निष्ठां कुर्वन्तीत्यर्थः । अपरे ब्रह्माग्नौ यज्ञं
 यज्ञैर्नैवोपजुह्वति । यज्ञं यज्ञरूपं ब्रह्मात्मकं आज्यादिद्रव्यं, यज्ञेन यज्ञसाधनभूतेन घृणादिना जुह्वति ।
 अत्र यज्ञशब्दो हविस्सुगादियज्ञसाधने वर्तते; 'ब्रह्मार्पणं ब्रह्म हविः' [४ । २४] इति न्यायेन
 यागहोमयोनिष्ठां कुर्वन्ति ॥ २५ ॥

४ वे ता चं.— उचार्यशब्दतिपूर्वकं 'दैवमेव' इत्यादे
 'ब्रह्मण्यप्राणेषु जुह्वति' [४।३०] इत्यन्तस्य प्रपञ्चस्यार्थं
 माह— एवं कर्मण इति । देवसम्बन्धि दैवम्, तत्सम्ब
 न्धित्व च तदवर्चनरूपमिति देवार्चनरूपमियुक्तम् । 'दैव
 मेव' इत्यवधारणेन 'अपरे' इत्यादिना च विकल्प सिद्धः,
 तत्रैव देवसम्बन्धमात्र साधारण नाम वाच्यम्, अतोऽवर्चन
 शब्देन वक्ष्यमाणयागहोमादिभ्यो व्यावृत्ति सूचिता । यागादे
 रपि देवार्चकत्वेऽपि ततोऽदेवतारूपादिवपर्यायां हार्चनशब्द
 प्रसिद्धः । 'कर्मयोगन योगिनाम्' [३।३] इत्युपक्रमवद्वापि
 योगिशब्द कर्मयोगनिष्ठविषय इति ज्ञापनाय कर्मयोगिन
 इत्युक्तम् । दैवस्य यज्ञत्वेन दृष्टिरन विधीयत इति भ्रमव्युदासाय
 निरन्तराजुज्ञानयुक्तचरणपर्यायेण व्याख्याति— सेजन्त इति ।
 'सेना भक्तिरुगास्ति' इति नैषण्डिका । अत्र सेनोपासनशब्दो
 सेव्य प्रति चरणयस्यानुकूलवृत्तिसंस्तयपरौ, न ह्य ध्यान
 मात्रपरौ, भक्तिशब्दस्तु ध्यानस्य प्रीतिरुपसा वक्ति । ननु
 मन्वादिभि 'देवताम्यर्चनं चैव समिदाधानमव च' [मनु
 २।१७६] इति निलम्बतया स्मरणादेवतार्चनरूपो यज्ञ सर्वेषा-
 मपि कर्मयोगिनामवश्यकतव्यः, स कथं विकल्प्यत इत्यत्राह—
 तस्यै निष्ठां कुर्वन्तीत्यर्थे इति ।

'तेन' इति कर्ताऽपि निर्दिष्टः, तत्प्रतियोगिकोऽयमपरशब्द
 इति किं नाह्निकियते ? तदुच्यते— 'ब्रह्मार्पणं' इति श्लोको न
 कर्मयोगस्वरूपभेदविषयः, किन्तु सर्वेषामपि कर्मयोगाना ब्रह्मा
 त्मकत्वात्सन्धानाख्यसाधारण्युगविषयः, तत्रैव 'ब्रह्मकर्म
 समाधिना' [४।२४] इति सामान्येनोक्ते । अतोऽर्पणहवित्वादि
 प्रहण तत्तत्कर्मयोगभेदापेक्षिततत्तत्कारवविषयोपलक्षणार्थम् ।
 अत एव निवृत्तिलक्षणयज्ञप्रसङ्गात् 'दैवमेवपरे' इत्यादिभि
 प्रवृत्तिलक्षणयज्ञोक्तिरिति परोक्त परास्तम् । 'ब्रह्माभावपरे यज्ञम्'
 इत्यत्र यज्ञस्वरूपस्य परमात्मादेवां साक्षाद्भोतव्यत्वहोमसाधन
 त्वानुपपत्तयज्ञसाधनलक्षणया द्वितीयान्तयज्ञशब्दो हविर्विषयः ;
 तृतीयान्तस्तु घृणादिविषय इत्याह— अत्रेति । ननु 'ब्रह्माग्नौ
 ब्रह्मा हुतम्' इति पूर्वमेवोक्तम्, अत्रापि 'ब्रह्माभावपर'
 इत्युच्यते, अतोऽत्र 'यज्ञ यज्ञेन' इत्यनयोर्शोऽन्यथा वर्ण-
 नीय, इतरथा पीतशक्त्यप्रसङ्गः, सर्वकर्मयोगसाधारणस्याधेयस्य
 विशयतया निर्देशोऽन्यनुपपन्न इत्याह ब्रह्मार्पणं ब्रह्महवित्ति-
 ति न्यायेनेति । अत्र यज्ञशब्दाजुह्वतिसाब्दाच्च यागहोमयोर्नि-
 श्रया एव विवक्षितत्वादान्तरभेदत्वमपौनरेकस्य चापत्तमिति
 भावः । अत्रान्तत्वेन कल्पिते ब्रह्मणि यज्ञशब्दनिर्दिष्ट जीवमपूर्वं
 वा हविश्चेन परिकल्प्य प्रक्षिपन्तीत्यादिपरव्याख्यानानि शब्द-
 र्हितपरिदेहादेव निरस्तानि । कर्मप्रकरणाच्चान सर्वत्र मानस-
 यज्ञकहृत्सिपकोऽन्युक्तः ॥ २५ ॥

५ आ. भा. भा.— यज्ञभेदानाह— दैवमित्यादिना । दैवं भगवन्तम्, स एव तेषा यज्ञः । भगवदु-
 पासन यज्ञमिति क्रियाविशेषणम् । नान्यत्तेषामस्ति यतीना केपाञ्चित् । यज्ञ भगवन्तम् । " यज्ञेन
 गो. १४

द्वैवं भगवन्तम्, स एव तेषा यज्ञः । भगवदु-
 पासन यज्ञमिति क्रियाविशेषणम् । नान्यत्तेषामस्ति यतीना केपाञ्चित् । यज्ञ भगवन्तम् । " यज्ञेन
 गो. १४

यज्ञम्" [ऋक्सं. ८।४।१९।६ यजुस्सं. ३१।१६] "यज्ञो विष्णुर्देवता" इत्यादिश्रुतिः । यज्ञेन यज्ञं प्रति जुह्वतीति सर्वत्र समम् । "तं यज्ञं" [ऋक्सं. ८।४।१८।२ यजुस्सं. ३१।९] इत्यादौ । उक्तं 'विष्णुं रुद्रेण पशुना ब्रह्मा ज्येष्ठेन सूनुना । अयजन्मानसे यज्ञे पितरं प्रपितामहः' इति ॥ २५ ॥

६ ज. प्र. दी.—उत्तरप्रकरणप्रतिपाद्यं बुद्धवारोहार्थमाह-यज्ञेति । सामान्यतः कर्मस्वरूपसुखम्, तत्र यज्ञादिभेदभिन्नम् । तत्र 'नायं लोकोऽस्ति' [४।३१] इति वक्ष्यति, तदनुपपन्नम्, यत्याद्याश्रमविलोपप्रसङ्गादित्याद्याशङ्कानिरासार्थमिति शेषः । तत्र 'देव देवविषय' इति व्याख्यानमसत् । 'द्रव्ययज्ञः' [४।२८] इत्यस्य पुनरुक्तत्वादिति भावेनाह—दैवमिति । एवं तर्हि 'केचित् भगवन्तुपासते' इत्युक्तं स्यात् । तथा च नैथं यज्ञोक्तिरित्यत आह—स एवेति । स इति परामृष्ट दर्शयति—भगवदिति । भगवदुपासनस्य यज्ञत्वमिह कथं लभ्यते ? इत्यत आह—यज्ञमिति । भगवदित्यादिकं क्रियाविशेषणत्वप्रदर्शनार्थं मेकमेव वाच्यम् । साधनं परित्यज्य धात्वर्थमात्रस्य विशेषणं क्रियाविशेषणम् । अवधारणार्थं दर्शयति—नान्यदिति । अन्यद्भगवदुपासनात् । अनेन एवशब्दो भिन्नक्रम इत्युक्तं भवति ।

देवमेवोपासते नान्यदिति तु प्रवृत्तासङ्गतम् । केपात्रित्परमहंसा नाम् । अन्येषां बाह्यकर्मणोऽपि भावात् । यद्वा 'केवात्रित् इत्यस्यैव व्याख्यानं यतीनामिति । 'ब्रह्माग्नौ' 'आत्मानमारत्मनैव मनसा वा ब्रह्मणिकीभावयन्ति' व्याख्यानमसदिति भावेन यज्ञमित्येतत्वाद्ये—यज्ञमिति । भगवतो यज्ञशब्दाद्येतत् कुनः ? इत्यत आह—यज्ञेनेति । 'यज्ञेन इत्यस्यार्थमाह—यज्ञेनेति । एवशब्देनापठ्याख्यानं निराकरोति । एवं चेद्यज्ञमित्यस्य कथमन्यत्र ? इत्यत आह—यज्ञमिति । एतद्व्याख्यानमन्यत्रातिदिशति—इति सर्वत्रेति अतिप्रसङ्गनिवारणाय 'सर्वत्र' इत्युक्तं विशेषात्—तमिति एवं तर्थात्तो जाते तं पुरुषं यज्ञं भगवन्त प्रति बर्हिषि प्रौशसि तर्थाः स्यात् । स च निर्मूल इत्यत आह—उक्तं चेति ॥ २५ ॥

७ ह. पै. भा.—इदानीं ब्रह्मोपासनप्रसङ्गेनोपासनान्तराणि सत्त्वशुद्ध्यर्थमविदुर्देवमिति । देवा इन्द्रादयस्तेपादिदेवैः सोमयागादि । अपरे योगिनोऽनुष्ठानमन्तरेणापि यज्ञं ध्यानेन निष्पादयन्ति । सत्त्वशुद्ध्यर्थं ब्रह्मैवाग्निर्ब्रह्माग्निरूपेणोपास्यं ब्रह्माग्निस्तस्मिन्ब्रह्माग्नौ अपरे तु यज्ञं परमात्मानं यज्ञेन सोमयागादिनोपजुह्वति ध्यानेन सम्पादयन्ति होममित्यर्थः ॥ २५ ॥

८ वै. प्र. गि.—एवं कर्मबन्धनिवर्तकत्वेनात्मज्ञानं प्रशंसितम् । इदानीं मुख्ययज्ञत्वेन स्तोत्रं यज्ञमेदानाह—दैवमिति । देवा इन्द्राद्यादय इज्यन्ते येन स देवः । तमेव यज्ञं दृष्टीपूर्णमासाद्योतिष्टोमादिरूपम्, अपरे योगिनः कर्मिणः पशुपासते तिर्यं श्रद्धयाऽनुतिष्ठन्ति । अथापरे तु तत्त्वज्ञान-विद्याः ब्रह्माग्नौ, ब्रह्म तत्त्वार्थः, तस्मिन्नग्नौ यज्ञं प्रत्यगात्मानं

त्वमप्यर्थं यज्ञेनात्मनैव उपजुह्वति प्रक्षिपन्ति । तृतीया । सोपाधिकमात्मानं निरुपाधिकमन्नरूपेण त्यर्थः । यज्ञशब्दस्यात्मनाममु यास्केन मवगम्यते । एवं जीवत्रसामिदज्ञानं यज्ञत्वेन निरूप्य धनयज्ञमध्ये पठ्यते 'श्रेयान्द्रव्यमयाद्यज्ञानयज्ञः परन्तप । [४।३३] इति स्तोत्रम् ॥ २५ ॥

९ व० त० दी०—एवं तत्कर्मणो ब्रह्मभावज्ञानकारणतां प्रतिपाद्याधिकारिभेदेन प्रसङ्गादन्यानपि यज्ञानाह—दैवमेवापरे इति । तत्तदेवाराधनात्मकं योगिनो योगकर्मिणः ब्रह्माग्राविति ज्ञानिनो उक्तप्रकारं ब्रह्माग्नौ यज्ञं कर्म भावितेन ब्रह्मणा यज्ञेनोपजुह्वति प्रविद्यापयन्ति ॥ २५ ॥

१० पु. अ. त.—तत्र ब्रह्मात्मन्ये सति ज्ञानाज्ञानकृतं कर्म कथं न ब्रह्मणि लीयतेऽस्मिन्पदं दाहवत् ? इत्याशङ्क्य सजातीयप्रचयसंबलितं पृथगिदं हि समर्थं, न तु विस्फुल्लिङ्गात्मक इति सर्वत्र ब्रह्मात्मकज्ञानाभावे तज्ज्ञानानुरूपमेवागाप्यजडनिमग्नस्य महणसामर्थ्ये पूर्णत्वद्वयं फलं भवतीत्याह—दैवमित्यादिपदभिः । अपरे योगिनः यत्किञ्चि-

स्वरूपज्ञानेन कर्मफलेच्छया कर्मकर्तारः । यज्ञं कर्म ज्ञात्वा पशुपासते परितः सर्वभावेन कुर्वन्ति । तेषां देहेन साधनात्मकभगवत्सेवायां सुखरूपं फलं भवतीत्यर्थः अपरे तत्त्वज्ञानानुसारिणो ब्रह्मानो अग्निं ब्रह्मस्वरूपं तस्मिन् यज्ञं यज्ञात्मकं विष्णुं यज्ञेनैव हविषा उपजुह्वति होम कुर्वन्ति ॥ २५ ॥

११ नी० भा० दी०—एव सम्भारदर्शनस्य यज्ञत्वं सम्पाद्य सत्त्वतुल्यर्थं यज्ञान्तराण्युपक्षिपति—त्यादिना । देवं देवताप्रधानमेव दृष्टीपूर्णमासादियज्ञं, नान्यं ; एके योगिनः कर्मयोगिनः पशुपासते । अपरे प्रज्ञैव सत्यज्ञानानन्तानन्दात्मकमरुण्डेकरसं वस्तु तदेव ज्ञातं सत् सर्वकर्मदाभूत्वाद्गमिनिवाग्निर्ब्रह्माग्निस्तत्र जीवं—यज्ञशब्दस्यात्मनामनुपादात्—सोपाधि यज्ञेनैव आत्मनैव निरुपाधिकेन रूपेण जुह्वति, यत्, मदाकारो उपाधिप्रदानेन प्रविद्यापयन्ति सोऽयं ज्ञानयज्ञो मुत्स्य ॥ २५ ॥

श्रोत्रादीनीन्द्रियाण्यन्ये संयमाग्निषु जुह्वति ।

शब्दादीन्विषयानन्य इन्द्रियाग्निषु जुह्वति ॥ २६ ॥

१ शां. भा.—श्रोत्रादीनीति । श्रोत्रादीनीन्द्रियाण्यन्ये योगिनः संयमाग्निषु—प्रतीन्द्रियं संयमो भिद्यत इति बहुवचनम्—संयमा एवाग्रयस्तेषु जुह्वति, इन्द्रियसंयममेव कुर्वन्तीत्यर्थः । शब्दादीन्विषयानन्य इन्द्रियाग्निषु जुह्वति, इन्द्रियाण्येवाग्रयस्तेष्विन्द्रियाग्निषु जुह्वति श्रोत्रादिभिरविरुद्ध-विषयग्रहणं होमं मन्यन्ते ॥ २६ ॥

२ आ. शां. व्या.—सम्प्रति यज्ञस्यसुषुप्तस्यत्यति-श्रोत्रादीनीति । बाह्यान् करणानां मनसि संयमस्यैकत्वात् कथं संयमाग्निष्विति बहुवचनं ? इत्याशङ्क्याऽऽह—प्रतीन्द्रियमिति । संयमानो प्रत्याहाताधिकरणत्वेन व्यवस्थितानां मनोरूपाणां होमाधारत्वादभिव्यक्तं व्यपदिशति—संयमा इति । विषयेभ्योऽन्तर्बाह्यानीन्द्रियाणि प्रत्याहरन्तीति संयमयज्ञं

सङ्घिष्य दशयति—इन्द्रियेति । श्रोत्रादीन्द्रियाग्निषु शब्दादिविषयहोमस्य तत्तद्विन्द्वैस्तत्तद्विषयोपभोगलक्षणस्य सर्वसाधारणत्वमाशङ्क्य प्रतिविधानमर्थयित्वा रामदेपरहितो भूत्वा प्रासान्विषयानुपपन्नते तैस्तैरिन्द्रियैरिति विवक्षितं होमं विशदयति—श्रोत्रादिभिरिति ॥ २६ ॥

३ रा. भा.—अन्ये श्रोत्रादीनाभिन्द्रियाणां शब्दादिविषयमवणतानिवारणे प्रयतन्ते ॥ २६ ॥

संयमने प्रयतन्ते । अन्ये योगिनः इन्द्रियाणां

४ वे. ता. चं.—‘श्रोत्रादीनि’ इत्यत्र संयमस्य साक्षादमित्याभावाच्छ्रोत्रादेश्च होतव्यत्वात्साक्षात्कारपर्यमाह—अन्य इति; । संयमस्यामित्वे श्रोत्रादीनां निष्कारणत्व-लक्षणमस्मसात्करणत्वात् । तन्विन्द्रियनियमनमपि सर्वत्र-योगिसाधारणं कथमत्र विशिष्योच्यते ? इत्यत्रोक्तं संयमने प्रयतन्त इति; एवमुत्तरापि ‘प्रयतन्ते’ इत्यनयोस्तात्पर्यं भाशम् । तथा निशाशब्देऽपि । अत्र प्रतीन्द्रियं संयममेदात् ‘संयमाग्निषु’ इति बहुवचनम् । ‘शब्दादीन्’ इत्यत्र इन्द्रियेषु शब्दादिविषयान् समर्पयन्तीति भ्रमव्युदासायाह इन्द्रियाणां शब्दादिविषयप्रवणतानिवारण इति । इन्द्रियाणां नियमनं हि ‘श्रोत्रादीनि’ इत्यादिनोचम् ;

अत्र तु “इन्द्रियेभ्यः परा हायां अर्थेभ्यश्च परं मनः” [कठो. १।३।१०] इतिवद्विषयमनसोर्हि नियमनं क्रमेणोच्यते । विषयस्य नियमनं नाम स्वीकरणम्, तत्सन्निधिपरिहार इति यावत् । तत्र एवेन्द्रियाणां तत्प्रवणता निवर्तत इति भावः । कस्तुर्हिन्द्रियाग्निषु शब्दादेर्होमो नाम ? उच्यते—होमेन हविषो विनाशः क्रियते, तद्वत् शब्दादेरिन्द्रियेषु विनाशो नाम तत्सम्बन्धविनाशो विवक्षित इति । यद्वा ‘श्रोत्रादीनि’ इत्यत्र विषयसन्निधिपरिहारो विवक्षितः ; इह तु सन्निहितानामपि विषयाणामकिञ्चित्कत्वात्पदनमिति विभागः । विषयप्रवणतानिवारण इत्यनेनात्यन्तसमस्तविषयनिवृत्तौऽत्र रत्नाग्निषुद्वादिस्योऽत्यन्तनिवारणं धर्माविच्छेदवृत्तिसन्नतिवृत्तियं विवक्षिता ॥ २६ ॥

५ आ. मा. भा.—॥ २६ ॥

६ ज. प्र. दी. ॥ २६ ॥

७ ह. पै. भा.—श्रोत्रेति । श्रोत्रमादिर्येषां तानि श्रोत्रादीनीन्द्रियाणि, अन्ये ब्रह्मविदः संयमाग्निषु चित्तनिरोधाग्निषु जुह्वति ध्यानेन सम्पादयन्ति । अन्ये योगिनः शब्दादीन् शब्दस्पर्शरूपरसगन्धादीन्विषयानिन्द्रियाग्निषु श्रोत्राद्यग्निषु जुह्वति ॥ २६ ॥

८ वै. प्र. वि.—तत्र वेदिकश्रेयस्पापनानि सर्वान्यपि यज्ञत्वेन निरूपयन्निन्द्रियसंयमाकार्यं यजमाह—श्रोत्रादीनीति । अन्ये प्रत्याहारपराः श्रोत्रादीनि ज्ञानेन्द्रियाणि शब्दादिभ्यः स्वविषयेभ्यः प्रत्याहृत्य संयमाग्निषु जुह्वति । चारणा ध्याने समाधिस्थितिं श्रयमंरुचिपर्यं संयमः । तदुक्तं योगशास्त्रे [३।५] ‘श्रयमंरुच्य संयमः’ इति । तत्र चारणा नाम हृत्पृष्ठरीन्द्रादीं मनसश्चिरकालस्थापनम् । मन एव च तन्मयं चित्तस्य ध्येयकारणत्वाद्दोषान्तरान्ततान्याकारणत्वस्यैववृत्तितो ध्यानम् । निजार्ताप्रत्ययानन्तरितिः सजार्तामन्वयप्रवणः समाधिः । स द्विविधः, सम्प्रज्ञातोऽसम्प्रज्ञातश्च ।

ध्येयकारणत्वात्प्रतिभासे सम्प्रज्ञातः, तस्या अपि निरोधे चित्तनिरोधादसम्प्रज्ञातः । इति योगशास्त्रप्रक्रिया । एवं चोक्त-लक्षणा ये चारणास्थानममाविहृत्वाः संयमा, त एवाग्रयः, तेष्विन्द्रियाणां हवनं नाम चारणादिभिर्दुर्गैर्तेषां स्वस्व-विषयेभ्यः प्रत्याहारः । तस्मिन्निदं सम्प्रयत्नाने विधिप्राप्तावाचित्त-चारणादिर्भवति । मोक्षं समाप्त्वाभ्यासाभिवेदिन्द्रियदृ-ष्टिनिरोधरूपः संयमयज्ञ उच्यते । इदानीं ध्युत्थानावस्थायां प्राग्देवशुश्रूष्येन विषयभोगो घः मोक्षोच्यते । दश इत्याह—शब्दादीनि । स्पष्टाऽपि ॥ २६ ॥

९ व०त०दी०—श्रोत्रादीनि । अन्ये नैष्ठिकाः संयमरूपेष्वग्निषु प्रविलापयन्ति । अन्ये उपकुर्वाणाः ॥२

१० पु. अ. त्त.— अन्ये योगिनः श्रोत्रादीनीन्द्रियाणि कुर्वन्ति । अन्ये भक्तियुतयोगिनः शब्दादीन् संयमाग्निषु जुह्वति । अयमर्थः—योगेन मत्प्राप्तीच्छया मत्कथाश्रवणादिरूपान् इन्द्रियाग्निषु प्राप्तप्रतिबन्धकानीन्द्रियाणि निरोध्यात्मकश्लेशाग्नौ भस्मी- तयाऽऽत्मभावेनेन्द्रियेषु जुह्वति ॥ २६ ॥

११ नी० भा० दी०—यज्ञान्तरमाह—श्रोत्रादीनि । तत्र कश्चित् बाह्यमाभ्यन्तरं वा तत्र चेतसो नियमनं क्रियते । ते च संयमाः अनेकविषयत्वादानेके पृथक्फलाश्च । तथा च योगसूत्रकृताः “भुवनज्ञानं सूर्यं संयमात्” [पा. यो. ३।२] “चन्द्रे ताराव्यूहज्ञानम्” [पा. यो. ३।२७] “स्रुतिपासानिवृत्तिः” [पा. यो. ३।३०] इत्यादि । त एवाग्रय इन्द्रियेन्धनसंहारहेतुत्वात् ; तेषु श्रोत्रादीनि जुह्वति प्रक्षिपन्ति । तत्र श्रोत्रं अनाहते ध्वनौ सन्नियम्य हंसोपनिषदुक्तरीत्या घण्टानादादीन् नादाननुभवन्ति । न हि तत्र सन्नियते चेतसि शब्दान्तरग्रहणं तदा भवति, सोऽयं श्रोत्रस्य संयमाग्नौ बोध्यः । एवमन्यत्रापि तद्वारा च निष्कलं तत्त्वं प्रतिपद्यन्ते । तथाऽन्ये विषयेभ्यः प्रत्याहृतकरणाः ध्यानसमाध्यात्मकं मनसः संयमं एकत्र मूलाधाराद्यन्यतमचक्रे कर्तुमशक्ताः समनस्केन्द्रियेषु श्वेन्धनानलवत्त्वयं विलीनेषु येषां समाधियुद्धिस्तैरिन्द्रियेषु विषया एवोपसंहृताः, न त्विन्द्रियादीनि आदिषु पूर्वोक्तीत्या उपसंहृतानि तानेतानिन्द्रियचिन्तकान् प्रकृत्योक्तं बायवीये—‘दशमन्वन्तराणीहन्द्रियचिन्तकाः’ इति ॥ २६ ॥

सर्वाणीन्द्रियकर्माणि प्राणकर्माणि चापरे ।

आत्मसंयमयोगाग्नौ जुह्वति ज्ञानदीपिते ॥ २७ ॥

१ शां. भा.—किञ्च—सर्वाणीति । सर्वाणीन्द्रियकर्माणि इन्द्रियाणां तथा प्राणकर्माणि प्राणो वायुराध्यात्मिकस्तत्कर्माण्याकुञ्चनप्रसारणादीनि तानि चापर योगाग्नौ, आत्मनि संयम आत्मसंयमः, स एव योगाग्निस्तस्मिन्नात्मसंयमयोगाग्नौ जुह्वति ज्ञानदीपिते स्नेहेनेव प्रदीपिते विषेकविज्ञानेनोज्ज्वलभावमापादिते प्रविलापयन्तीत्यर्थः ॥ २७ ॥

२ आ. शां. ध्या.—यज्ञान्तर कथयति—किञ्चेति । इन्द्रियानसमाधिलक्षणः । सर्वमपि व्यापारं निरुह्याऽऽत्मनि यागा कर्माणि श्रवणवचनादीनि । आत्मनि संयमो धारणा समाधानं कुर्वन्तीत्याह—विवेकेति ॥ २७ ॥

३ रा. भा.—अन्ये ज्ञानदीपिते मनस्संयमयोगाग्नौ सर्वाणीन्द्रियकर्माणि प्राणकर्माणि जुह्वति; मनस इन्द्रियप्राणकर्मप्रचणतानिवारणे प्रयतन्त इत्यर्थः ॥ २७ ॥

* चिनीति प्रथम, चिञ्चिनीति द्वितीय; घण्टानादस्तृतीय, शब्दानादश्चतुर्थः, पञ्चमस्तन्त्रीनादः, षष्ठस्तान्नादः, सप्तमो मृदङ्गनादः, नवमो मेरीनादः, दशमो मेघनाद । नवमं परित्यज्य दशममेवाभ्यसेत् । ‘प्रथमे चिञ्चिणीनादं द्वि- गात्रमग्रमन् । तृतीये खेदं याति चतुर्थे कम्पते शिरः ॥ पञ्चमे खड्गे ताल पट्टेऽमृतनिषेवणम् । सप्तमे वृद्धिज्ञानं षष्ठी तयाऽऽत्मे ॥ अहयं नवमे देवं दिव्यं चतुस्तयाऽमलम् । दशमे परमं सद्मा भवेद्भ्रामरसमिधौ ॥’ [इति ह. उ. २]

१ “अन्ये तु संयमाग्निन्द्रियाणीति । संयमं मनस्तस्य येऽग्रयः प्रतिपन्नभावभावनात्प्राग्भिलाषयोपका- तेन्द्रियप्राणसंयमन्ति, अत एव ते उपयोगज्ञाः । इतरे ज्ञानपरिदीपितेषु फलादाहेकेष्विन्द्रियाग्निषु विषयानुपनिषत्, भेदवासनानिर- साधेव भोगानभिलषन्तीत्युपनिषत् । तथाच मदैव लब्ध्यां प्रक्षियायासुषुम्—‘न भोगो व्यतिरिक्तं हि भोक्तृत्वतो विभाव्यते एष एव हि भोगो यथादात्म्यं भोक्तृभोग्ययोः ।’ इति । स्पन्देऽपि—‘भोषेव भोग्यभावेन सदा सर्वत्र सतिवतः ।’ इति । च सर्वांन्द्रियव्यापारान्, मानसान्, सुप्तानासिद्धानिर्गमनमूशाधोभयनादीन्वायवीयाद्य आत्मनो मनस्य संयमहेतौ म्नेहाभ्यवहौ सन्ध्यकान्परिदीपिते पुरयिल्लये निवेद्यन्ति, एषानां विषयं सङ्कल्पयानं वा तद्वैकल्पिकं पारया मुद्रया एङ्गन्तीति तात्पर्यम् । तदुक्तं चित्तोपनिषदि—‘भावे त्यक्ते निरुद्धा चेन्नैव भावान्तरं मजेत् । तदा विज्ञानं याति भारत ॥’ इति । एवं योगयज्ञाभ्याम्भारता । इत्यभिनवगुप्ताचार्या । -- अचिगीता ।

४ वे. ता. चं.— इन्द्रियार्थयोनियमने अभिहिते “अर्थ-
भ्यध परं मनः” [कठो. १।३।१०] इति क्रमेण मन एव
नियन्तव्यतया वक्तव्यम् । अतोऽनात्मसंयमशब्देन मनोनिय-
मनमुच्यत इति ज्ञापयति— मनस्संयमयोगाज्ञाविति ।
मनस्संयम एव योगसाधनत्वादिना योगः; मनस्संयमस्य वा
योगः प्राप्यदिति; तस्य ज्ञानदीपितत्वं देहातिरिक्तशुद्धात्म-
स्वरूपागुष्ठपानमूलकम् । श्रोत्रादीनां शब्दादीनामिव चात्रापि

होतव्यतयोक्तानामिन्द्रियकर्मणां प्राणकर्मणां च नियमनमुच्यते
चेत्पौनश्चक्यादिदोषः स्यादिति शङ्काव्युदासायाह— मनस्तु
इति । इन्द्रियकर्म दर्शनस्पर्शनादिकं, वचनादानादिकं च; प्राणकर्म
उच्छ्वासनिश्वासादिकम्, यद्वा प्राणसंवादादिसिद्ध इन्द्रियव्या-
पारादिहेतुः सूक्ष्मो व्यापारविशेषः; तेन वक्ष्यमाणप्राणायामा-
वबन्धेद्दः । अत्रापि प्रवणतानिवारणशब्दात्पर्यं पूर्ववत् । श्रोत्रा-
दीनां पूर्वमुपादानात् कर्मेन्द्रियमात्रनियमनपरो वायं श्लोकः २७

५ आ. मा. भा.—आत्मसंयमाख्योपायाग्नौ ॥ २७ ॥

६ ज. प्र. श्लो.—आत्मसंयमेत्येतदुर्गमापत्वाद्याख्याति—आत्मेति । आत्मनो मनसः । आत्मसंयमाख्योऽयमुपायः स एवाग्निः २७

७ ह. पै. भा.—इन्द्रियाणां कर्माणि प्रेक्षणादीनि, तथा प्राणकर्माण्युच्छ्वासादीनि, अपरे
योगिन आत्मनोऽन्तःकरणस्य संयमः स एव योगः, स एवाग्निरात्मसंयमयोगाग्निः, तस्मिन्
ज्ञानदीपिते विवेकज्ञानेन प्रज्वलिते जुहति । एवं होमं सम्पादयन्तीत्यर्थः ॥ २७ ॥

८ वे. घ. गि.— एवं योगसाधारणया लयपूर्वकसमाधि
ततो व्युत्थानं च यज्ञद्वयमुक्त्वा महावादिमतानुसारेण
बाधपूर्वकसमाधिरूपं यज्ञान्तमाह— सर्वाणीति । द्विविधः
समाधिः—लयपूर्वको बाधपूर्वकश्चेति । अत्रात्मनाधिकरण-
न्यायेन पञ्चमहाभूतपञ्चतन्मात्राद्वाहकारमहत्कूर्तरीनामुत्तरो-
त्तस्वस्वकारणातिरिक्तैणासत्त्वं ज्ञात्वा प्रकृतेरपि चैतन्ये-
ऽप्यस्ततया तद्व्यतिरिक्तैणासत्त्वमनुसन्धाय चैतन्यमा-
त्राद्वाचिन्तनं लयपूर्वकः समाधिः । एवं चिन्तनेऽपि महावा-
क्यार्थसाक्षात्कारमायेन अधिष्ठाक्षयविरहात् पुनः प्रपञ्चो-
पितिरस्तीति सुमुक्तिवदयं सवीजः समाधिर्न मुख्यः ।
अथयस्तु तत्त्वमस्यादिमहावाक्यार्थसाक्षात्कारोणाविद्यानिवृत्तौ
निर्देशपदाकार्यनिवृत्तेर्निर्वाजो बाधपूर्वकः समाधिः । सोऽयमनेन
श्लोकेनोच्यते । तथा हि—इन्द्रियाणां श्रोत्रादीनां कर्माणि
श्रवणदर्शनादीनि । मनोबुद्धयोरान्तरयोः कर्मणि सङ्ख्याप्य-
वसायौ । प्राणादीनां कर्माणि—प्राणरूपं बहिर्गमनम्, अपान-

स्याधो नयनम्, ध्यानस्याकुञ्चनप्रसाराणादि, स्मानस्य
समनयनम्, उदानस्थोर्ध्वनयनमित्यादीनि । अनेन ज्ञानकर्म-
न्द्रियप्राणमनोबुद्धिरूपसदृशात्मकं लिङ्गशरीरमुच्यते । तत्र
सूक्ष्मभूतसमष्टिरूपं हिरण्यगर्भाख्यमिह विवक्षितमिति दर्श-
यितुं ‘सर्वाणि’ इति विशेषणम् । तदेतानि सर्वाण्यपीन्द्रिय-
प्राणकर्माणि आत्मसंयमयोगाग्नौ, आत्मविययकसंयमो धार-
णाध्यानसम्प्रज्ञातसमाधिरूपः, तत्परिपाकेण यो योगः नि-
रोधापरपर्यायोऽसम्प्रज्ञातसमाधिर्बाधपूर्वकः स एवाग्निः, त-
स्मिन् ज्ञानदीपिते, ज्ञानं ब्रह्मात्मैक्यसाक्षात्कारः, तेन अवि-
द्यातत्कार्यनानादानेन स्नेहेन प्रदीप इव दीपिते अत्यन्तप्रज्व-
लिते लिङ्गशरीरमपरे जुहति प्रविलापयन्तीत्यर्थः । अत्र
‘सर्वाणि’ इति ‘आत्म-’ इति ‘ज्ञानदीपिते’ इति च
विशेषणैरधाविशेषकचनेन च पूर्ववैलक्षण्यं सूचितमिति
तदुद्बुधान्तिर्य्ये ध्यात्वात्तन्मित्यसन्धिषम् ॥ २७ ॥

९ व० त० दी०—अपरे ध्याननिष्ठाः ज्ञानेन ध्येयविवयकेण । एवं त्रयो यज्ञकर्तारः मध्यमजघन्योत्तमा
निरूपिताः ॥ २७ ॥

१० पु. अ. त.—अपरे योगिनः सर्वाणि इन्द्रियकर्माणि
इन्द्रियकृत्यान् । अहत्वेव च पुनः प्राणकर्माणि पञ्चमाणकृत्यान्
हृत्पिपासादिना भोजनपानादीनकृत्वेव ज्ञानदीपिते ज्ञा-

नेन मत्स्वरूपास्तितापोन्मुदीकृते आत्मनो मत्वात्पर्यं यः
संयमो नियमनं स एवाग्निः सर्वैस्यापि स्वकरणरूपस्तस्मिन्
जुहति ॥ २७ ॥

११ नी० भा० दी०—इवो विशिष्टं योगान्तरमाह—सर्वाणीति । इन्द्रियाणां कर्माणि शब्दादिमहानि,
प्राणकर्माणि श्वाकुञ्चनप्रसारणश्वासप्रश्वासादीनि, अपरे योगिनः आत्मनि बुद्धौ संयमः स एव योगोऽसिद्ध
तस्मिन् ज्ञानेन देहेन्द्रियप्राणमनोव्यतिरिक्तमज्ञानेन दीपिते प्रकाशिते जुहति प्रविलापयन्ति । इन्द्रिययोगिनां
हि सुमाविव प्राणोऽनुपसंहृत एवास्ते तत्सहचरस्य मनसोऽनुपसंहारात् । बुद्धियोगिनां तु मनसोऽनुपसंहारात्त-
दायत्तस्य प्राणस्याऽनुपसंहारो भवतीति विशेषः । पतेपामपि बुद्धौ षोडश्याभावात्पूर्ववद्दीनायां समाधि-
बुद्धिरस्ति, न त्वेतेषुद्वैरन्यत्वेन आत्मा ज्ञातः, नापि तस्मिन् बुद्धिरुपसंहृता, अत एवेतान् प्रकृत्योक्तं
बाधवीथे—‘यौद्धा दशसहस्राणि तिष्ठन्ति विगतज्वराः’ इति । यौद्धा बुद्धौ लीनाः दशसहस्राणि मन्वन्तरा-
णीत्यनुपद्धान् ॥ २७ ॥

द्रव्ययज्ञास्तपोयज्ञा योगयज्ञास्तथाऽपरे ।

स्वाध्यायज्ञानयज्ञाश्च यतयः संशितव्रताः ॥ २८ ॥

१ शां. भा.— द्रव्येति । द्रव्ययज्ञास्तीर्थेषु द्रव्यविनियोगं यज्ञबुद्ध्या कुर्वन्ति ये ते द्रव्ययज्ञास्तपोयज्ञास्तपो यज्ञः येषां तपस्विनां ते तपोयज्ञाः, योगयज्ञाः प्राणायामप्रत्याहारादिलक्षणो यज्ञो येषां ते योगयज्ञाः । तथाऽपरे स्वाध्यायज्ञानयज्ञाश्च, स्वाध्यायो यथाविधि ऋगाद्यभ्यासो येषां ते स्वाध्याययज्ञाः, ज्ञानयज्ञा ज्ञानं शास्त्रार्थपरिज्ञानं यज्ञो येषां ते ज्ञानयज्ञाः; । ज्ञानयज्ञाश्च यतयो यतनशीलाः, संशितव्रताः सम्यक्शितानि तनूकृतानि तीक्ष्णीकृतानि येषां ते संशितव्रताः ॥ २८ ॥

२ आ. शां. व्या.— यज्ञपट्टकमवतारयति— द्रव्येति । द्रव्ययज्ञानुसंगानुपादाय विभजते— तीर्थेष्विति । तपस्विन्य, यज्ञबुद्ध्या तपोऽनुतिष्ठतो नियमवन्त इत्यर्थः । 'प्रत्याहारात्' इत्यादिशब्देन यम-नियमासन-ध्यायश्चान्ते, यथाविधि क्रम्येति यावत् । व्रतानां तीक्ष्णीकरणमतिदृढत्वम् ॥ २८ ॥

३ रा. भा.— केचित्कर्मयोगिनो द्रव्ययज्ञाः न्यायतो द्रव्याण्युपादाय देवतार्चने केचिच्च दानेषु, केचिच्च यागेषु, केचिच्च होमेषु, एते सर्वे द्रव्ययज्ञाः; केचित्तपोयज्ञाः श्रद्धापूर्णा यणोपवासादियु निष्ठां कुर्वन्ति । योगयज्ञाश्चापरे पुण्यतीर्थपुण्यस्थानप्राप्तिषु निष्ठां कुर्वन्ति । इह शब्दः कर्मनिष्ठाभेदप्रकरणात्तद्विषयः । केचित्स्वाध्यायाभ्यासपराः, केचित्तपोयज्ञाः, संशितव्रताः दृढसङ्कल्पाः ॥ २८ ॥

४ वे. ता. चं.— प्रत्येकं यज्ञशब्दप्रयोगाद्बहुविधकर्मयोगभेदनिष्ठा उच्यन्ते, तत एवापरशब्दोऽपि प्रत्येकमन्वितः । तत्र द्रव्ययज्ञा येषां ते द्रव्ययज्ञाः । यद्वा द्रव्यात्मका यज्ञा येषामिति विग्रहः । द्रव्यशब्दसामर्थ्यात् तत्साध्ययज्ञविशेषाः सर्वे सङ्गृहीता इति देवतार्चनदानयागहोमाः पृथगुक्ताः । अत 'द्रव्ययज्ञाः' इत्यादि बहुवचनमपि तत्तद्वान्तरभेदविषयमिति भावः । ननु देवतार्चनयागादे. पूर्वमेवोक्तत्वान्निरर्थकं पुनर्वचनमिति चेत्, न, द्रव्यशब्दस्य साधारणत्वेन दानस्यापि सङ्गहात्; पूर्वं च तस्यानुष्ठानेनापौनदकत्वात् । तर्हि हानयज्ञा इति विशिष्य वचनम्, तदपि न, अर्चनदानयोगद्वयज्ञानानां चतुर्णामपि तपोयज्ञादिभ्यो व्यावृत्तान्तरसङ्ग्राहकसूचनार्थतया न्यायार्जित-द्रव्यसाध्यवैश्वानरार्थतया च सामान्यशब्दोपयोगात् । तदेतदभिप्रेतयोक्तं एते सर्वे द्रव्ययज्ञा इति । यद्वा अर्चनदिस्वरूपस्य यज्ञत्वं प्रागुक्तम्; इह तु तदर्थव्यावृत्तानां देवैवेत्यभिप्रायेण न्यायत इत्यादि प्रयतन्त इत्यन्तसुखम् ।

प्रायेणाह पुण्यतीर्थेति । पुण्यस्थानशब्दोऽन्यत्र ननु विशोपादिसङ्ग्राहकः । नन्विह योगशब्दः कर्मयोगमात्रे वा किं न वर्तते ? इत्यत्राह इहेति । रणत्वात् साक्षाद्योगविषयत्वं न युक्तम्; तद्भेदप्रकरणत्वात् मान्यविषयत्वं चानुचितम्; तद्भेदेषु च पारितोषिकसामर्थ्याच्च तीर्थादिप्राप्तिरेव प्राग्वा । सुचितं चैतत्सङ्ग्राहे चार्थैः 'कर्मयोगस्तपस्तीर्थदानयज्ञादिसेवनम्' [गी.स. २३ इति भावः । स्वाध्यायाभ्यासतदर्थज्ञानयोः पृथगर्थत्वेन ग्यज्ञत्वनिर्देशोपपत्तेः, इन्द्रस्य प्राधान्याच्च विमज्ज्य निमित्तं केचित्स्वाध्यायाभ्यासपरा इति च दात्मज्ञानस्य च सर्वसाधारणत्वात् केचित्तदर्थज्ञानाभ्यासपरा इत्युक्तम् । परशब्दोऽन्यत्र ननु अर्थव्यवच्छेदाय तद्विज्ञानमाह । यत्तिसाध्यस्याज्ञानाधर्मविशेषपरत्वात् नोचित्यात्सर्वकर्मयोगनिष्ठासाधारणविशेषपरत्वोचित्याच्च प्रत्ययार्थविभागेन निर्विकं यतनशीला इति । सर्वप्रयोगानुष्ठानसर्वकर्मयोगनिष्ठासाधारणत्वं सङ्गृह्योऽत्र प्रत्याहृत्य इत्यभिप्रेत्य दृढसङ्कल्पा इत्युक्तम् । संशितव्रताऽनुष्ठितव्रता इत्युक्तम् ॥ २८ ॥

तर. शास्त्रीयो भोगसङ्कोचः; तद्वान्तरभेदप्रदर्शनं श्रुच्छ्रेत्यादि । 'योगयज्ञाः' इत्यत्र योग. सयोगः प्राप्तिरित्यर्थः । सा चात्र पुण्यतीर्थापमिममनतत्रिवासादिरूपा निवक्षितेत्यभि

१ 'स्वाध्यायेन वेदेन धर्मभवननादिना यत्तदर्थज्ञानं, तदेव यज्ञो येषां ते,' इति व्याख्यानं तु न युक्तम्, 'स्वाध्याययज्ञास्तपोयज्ञास्तपोयज्ञास्तपोयज्ञाः । अथाऽपरे महायज्ञान् मनस्येव रितव्यते ॥' (म.भा. १३।१३।२४) इति स्वाध्याययज्ञानं ज्ञानयज्ञानं च पृथक्त्वदर्शनात् ।

— अविगीता ।

५ आ. मा. भा.—द्रव्यं जुह्वतीति द्रव्ययज्ञाः । तपः परमेश्वरार्पणबुद्ध्या तत्र जुह्वतीति तपोयज्ञा इत्यादि । इदं तपो हविः एतद्ब्रह्माग्नी जुहोति, तत्पूनार्थमिति होमः । तदर्पण एव होमबुद्धिः ॥ २८ ॥

६ ज. प्र. टी.—ननु द्रव्यं यज्ञो न भवति, तत्कथं बहु- तत्र परमेश्वरे । 'योगयज्ञाः' इत्यादिक्रमव्येवमेव व्याख्येयमिति
मीहिः ? तत्पुण्यत्वे च कथं पुण्यसामानाधिकरण्यं ? इत्यत दर्शयति— इत्यादीति । तप्तो होमः कथं ? इत्यत आह—
आह—द्रव्यमिति । अनेन नाथं यज्ञशब्दो भावार्थः, किन्तु इदमिति । तपश्चरणमेव तपोयज्ञत्वं किं न स्यात् ? इत्यत
कर्मार्थः । तथा च द्रव्यस्य यज्ञा यात्रका इत्यर्थे इत्युक्तं भवति । आह— तदर्पण प्रयेति । अनेनैव प्रकारेण यज्ञत्वसम्पादनं,
एतदाज्ञापरिहारार्थैव तपोयज्ञा इत्येतदप्येवं व्याचष्टे तप इति । नान्येत्यर्थः ॥ २८ ॥

७ ह. वै. भा.—द्रव्येति । द्रव्यादीनां हिरण्यगवादीनां दानमेव यज्ञो येषां ते द्रव्ययज्ञाः, दानमेव यज्ञमुपासत इत्यर्थः । अपरे तु तपोयज्ञाः, तपः कृच्छ्रचान्द्रायणादिकं, तदेव यज्ञबुद्ध्या कुर्वन्ति । योगयज्ञाः, योगश्चित्तवृत्तिनिरोधः, स एव यज्ञो येषां ते योगयज्ञाः; यज्ञबुद्ध्या चित्तवृत्ति- निरोधमेव कुर्वन्तीत्यर्थः । स्वाध्यायज्ञानयज्ञाः— यज्ञशब्दः प्रत्येकमभिसम्बध्यते— स्वाध्यायो वेदपाठः, स एव यज्ञो येषां ते तथा; ज्ञानं शास्त्रपरिज्ञानं, तदेव यज्ञो येषां ते ज्ञानयज्ञाः; यज्ञबुद्ध्या ज्ञानं कुर्वन्तीत्यर्थः । सर्व एव यतयो यतनशीलाः । संशितं तीक्ष्णकृतं व्रतं येषां ते संशितव्रताः २८

८ घं. घ. गि.—एवं विभिः श्लोकैः पत्र यज्ञशब्दकत्वा- स्वाध्यायज्ञानयज्ञाः—अत्र यज्ञशब्दस्य प्रत्येकं सम्बन्धः—
अपुनिकेन श्लोकेन पञ्चज्ञानाह—द्रव्ययज्ञा इति । द्रव्य- स्वाध्याययज्ञा ज्ञानयज्ञाश्च, विधिवद्देवान्यासनिष्ठान्तर्दर्शन-
त्याग एव यज्ञो यज्ञबुद्ध्याऽऽप्रेयो येषां ते द्रव्ययज्ञाः । एवं निष्ठाश्चेत्यर्थः । यज्ञान्तरमाह— यतय इति । यतयः संशित-
तपः कृच्छ्रचान्द्रायणादि यज्ञो येषां ते तपोयज्ञाः । योगश्चित्त- व्रताः, यतयः प्रयतनशीलाः सम्यक्विदास्तं तीक्ष्णकृतं व्रतं येषां
दृष्टिनिरोधो यमनियमासनप्राणायामप्रत्याहारधारणाध्यान- ते संशितव्रताः; व्रतयज्ञा इत्यर्थः ॥ २८ ॥
समाधिरूपाष्टाद्भुक्तः, स एव यज्ञो येषां ते योगयज्ञाः ।

९ व० त० टी०—अन्ये च 'द्रव्ययज्ञाः' इति गृहिणो निरूपिताः, तपोयज्ञा वनस्याश्च । योगश्चित्तवृत्ति- निरोधः । समाधिलक्षणी यज्ञो येषां ते च । स्वाध्याययज्ञा आत्मज्ञानयज्ञाश्चेत्येते यतयः संशितव्रता चकाः ॥ २८ ॥

१० पु. अ. त.—द्रव्ययज्ञाः यज्ञमिच्छयद्रव्यदातारः । स्वाध्यायं वेदाध्ययनमेव यज्ञबुद्ध्या कर्तारः । च पुनः ज्ञान-
तपोयज्ञाः साधनायमात्रेण यज्ञमन्त्रीत्युत्पादनार्थं तप एव मेव यज्ञमेव ज्ञातारः । ते कीदृशाः यतयः संप्रैरित्यागिनः ।
यज्ञबुद्ध्या कुर्वन्ति । योगयज्ञाः पूर्वैकवत् मन्त्रीत्यर्थे यज्ञ- पुनः कीदृशाः ? संशितव्रताः सूदमीहृत्कर्मणो मगवन्स्मरण-
बुद्ध्या अष्टाश्लोमकनारः । अपरे तथा पूर्वोक्तप्रकारेण मायैकपरतः ॥ २८ ॥

११ नी० भा० टी०—एवं यज्ञपञ्चकं श्लोकत्रयेणोक्तं, अयेकेनैव श्लोकेन पञ्चयज्ञानाह—द्रव्येति । द्रव्यसाध्यवार्थीरूपारामाः—तीर्थे महिर्वेदिकादानं श्रौतयज्ञानं प्रागेव महणात्—त एव यज्ञा येषां ते द्रव्ययज्ञाः । तथा तपः कृच्छ्रचान्द्रायणमासोपवासादि तदेव यज्ञस्थानीयं येषां ते तपोयज्ञाः । तथा योगयज्ञाः सङ्गफलत्याग- पूर्वकं सन्ध्योपासनादिनिर्विकल्पसमाध्यन्तानां कर्मणामनुष्ठानं तृतीयाध्यायोक्तं योगः, स एव यज्ञो येषां ते योगयज्ञाः । यत्र यमनियमासनप्राणायामप्रत्याहारधारणाध्यानसमाधिरूपोऽष्टाश्लोकेषो 'योगश्चित्तवृत्तिनिरोधः' [पा. यो. १।२] इति सूत्रितो योग एव यज्ञो येषां ते इति । तथा स्वाध्याययज्ञाः नित्यं वेदाध्ययनरतास्ते स्वाध्याययज्ञाः; ज्ञानं स्वाध्यायार्थस्य पूर्वोत्तरमीमांसाविचारः, स एव यज्ञो येषां ते स्वाध्याययज्ञा ज्ञानयज्ञाश्चेति स्वाध्यायज्ञानयज्ञा इति समासः । यतयो यतनशीलाः संशितव्रताः सम्यक् शितं तीक्ष्णं व्रतं आर्हिसादिकं येषां ते इति सर्वेषां विशेषणम् ॥ २८ ॥

अपाने जुह्वति प्राणं प्राणेऽपानं तथाऽपरे ।

प्राणापानगती रुद्धा प्राणायामपरायणाः ॥ २९ ॥

अपरे नियताहाराः प्राणान्प्राणेषु जुह्वति ।

उक्तयज्ञफलम् ।

सर्वेऽप्येते यज्ञविदो यज्ञक्षपितकल्मषाः ॥ ३० ॥

यज्ञशिष्टामृतभुजो यान्ति ब्रह्म सनातनम् ।

नायं लोकोऽस्त्ययज्ञस्य कुतोऽन्यः कुरुसत्तम ! ॥ ३१ ॥

१ शां. भा.—किञ्च—अपान इति । अपानेऽपानवृत्तौ जुहति प्रक्षिपन्ति प्राणं पूरकार्ख्यं प्राणायामं कुर्वन्तीत्यर्थः । प्राणेऽपानं तथाऽपरे जुहति, रेचकार्ख्यं च प्राणायामं कुर्वन्त्येतत् । प्राणापानगती मुखनासिकाभ्यां वायोर्निर्गमनं प्राणस्य गतिः, ते प्राणापानगती, एते रुद्धा निरुध्य प्राणायामपरायणाः प्राणायामतत्पराः प्राणायामं कुर्वन्तीत्यर्थः ॥ २९ ॥ किञ्च—अपर इति । अपरे नियताहाराः नियतः परिमिते नियताहाराः सन्तः प्राणान्वायुभेदान्प्राणेष्वेव जुहति । यस्य यस्य वायोर्जयः क्रियत इत्येवायुभेदांस्तस्मिन्स्तस्मिन्जुहति, ते तत्र प्रविष्टा इव भवन्ति । सर्वेऽप्येते यज्ञविदो यज्ञैर्यथोक्तैः क्षपितो नाशितः कल्मषो येषां ते यज्ञक्षपितकल्मषाः ॥ ३० ॥ एवं वैर्त्ये—यज्ञ इति । यज्ञशिष्टामृतभुजः, यज्ञानां शिष्टं यज्ञशिष्टं, यज्ञशिष्टं च तदमृतं च यज्ञशिष्टामृतं, इति यज्ञशिष्टामृतभुजः । यथोक्तान् यज्ञान् कृत्वा तच्छिष्टेन कालेन यथाविधि च मुञ्जते ये ते यज्ञशिष्टामृतभुजो यान्ति गच्छन्ति ब्रह्म सनातनं चिरन्तनं मुमुक्षवश्चैव ; सामर्थ्याद्भ्रम्यते । नायं लोकः सर्वप्राणिसाधारणोऽप्यस्ति यथोक्तानां यज्ञानामेकोऽपि यज्ञो नास्ति, सोऽयज्ञस्तस्य । कुतोऽन्योऽपि विशिष्टसाधनसाध्यः कुरुसत्तम ? ॥ ३१ ॥

२ आ. शां. व्या.—प्राणायामार्ख्यं यज्ञसुदाहरति—किञ्चेति । प्राणायामपरायणाः सन्तो रेचक पूरकं च कृत्वा कुम्भकं कुर्वन्तीत्याह—प्राणिति ॥ २९ ॥

प्राणापानयोर्गती श्वासप्रश्वासां निरुध्य किं कुर्वन्ति? इत्यपेक्षायामाह—किञ्चेति । प्राणापानगतिनिरोधकं कुम्भकं कृत्वा पुनःपुनर्वायुजयं कुर्वन्तीत्यर्थः । आहारस्य परिमितत्वं हितत्वमेध्वत्वोपलक्षणार्थम् । प्राणानां प्राणेषु होममेव विभजते—यस्येति । विजितेषु वायुभेदेष्वजितानां तेषां

होमप्रकारं प्रकटयति—ते तत्रेति । हरति—सर्वेऽपीति ॥ ३० ॥ यथोक्तयज्ञनिर्वर्तनानन्तरं कल्मषे किं स्यात् ? इत्याशङ्कयाऽऽह—एवमिति । कानां यज्ञानां मध्ये केनचिदपि यज्ञेनाविशेषितस्य प्रत्यवायं दर्शयति—नायमिति । कथं यिनामवशिष्टेन कालेन विहितामृजानां ब्रह्माप्तिः ? इत्यमुमुक्षुत्वे सति चित्तशुद्धिद्वारात्याह—मुमुक्षवश्चेदिति तरिकमिदानीं साक्षादेव मोक्षो विवक्षितः ? तथा च

१ “ एवं द्रव्ययज्ञस्तपोयज्ञो योगयज्ञाश्चोक्तज्ज्ञाः । स्वाध्यायज्ञानयज्ञाश्च ये ते सप्रति लक्ष्यन्ते—(चतुर्भिः) नादे प्रणवादिमात्राख्यात्मनःपानेऽस्तं याति स्वानन्दात् प्रवेशारमणि जुहतीति पिण्डस्यैवार्थमा स्वाध्यायः शिष्यात्मना नयानयप्रदणाय केचिदस्तं यान्तमुदीयमाने संवेश्य तदेकीकारेणापवर्गनादात्मनि शिष्यात्मनि च स्वाध्यायज्ञाने स्वपरानन्दने प्रतिष्ठितमनस । अत एव पूरकः प्रथममुक्त्वरमं रेचकः । प्रथमेन च भागेन कर्णं, द्वितीयेन महाविदेहपराणाकामाद्विषयप्रदणाय विस्मरणं ध्वन्यते । अतश्च स्वाध्यायज्ञेयोऽन्ये ज्ञानयज्ञाः । पारपरितोक्त्वावेदापरिपूरितस्वात्मशिष्यात्मनोरोया द्वे अन्येते गती निरुध्य, आहारं विषयमोगात्मकं नियम्य, शयुदयान् प्राणेषु परनिरानन्दोदासेषु जुहति कुम्भकप्रशान्त्या । सर्वे चैते द्रव्ययज्ञात्प्रयुति ज्ञानयज्ञानं यज्ञस्य तत्त्वहारतेनैव क्षपितकल्मषाः संप्लोन्मक्तिभेदात्तत्त्वनामयमहामोहा यज्ञेन शिष्टमाहृतं यज्ञाच्च निजकरणतर्पणादावशिष्टं परानन्दं निरानन्दात्मकममृतमुत्पन्नुजाना यथेच्छं संशयन्ते ब्रह्मणेति, सतुप्रम्यते रहस्यसुत्रप्रकटनवाचालतायाः । अत्र रहस्यसुत्रोक्तः सैद्धीनीकृतोऽपि निषिद्धतरामिकेवाग्रप्रसादितगुह्यचनसम्प्राप्तसम्प्रदायमहोपधमनीकृतपातनां चर्चणां भूतार्थोत्सादहेतुतां च प्रतिरयने । अत्र व्याख्यानान्ततगि टीकाद्यैः प्रदर्शितानि, तावन्मदुद्घादादिनिरुक्तानि च स्वयमेव सन्प्रसारयामिति किमेव हन्त । स्वाध्यायज्ञानं च तद्विना विनादनेन । ” इत्यभिनवगुप्तपादाः । —अचिगीता ।

विरोधः स्यादित्याराध्य गतिनिर्देशसामर्थ्यात् क्रममुक्ति-
रनाभिप्रेतव्याह— कालातीति । तृतीयं पादं व्याचष्टे—
नायमिति । विवक्षितं हेतुतिङ्गन्यायमाह— कुत इति ।

साधारणलोकाभावे पुनरसाधारणलोकप्रातिद्वन्द्वनिरस्तेत्यर्थः ।
यद्येकोऽयं बुद्धिसमाधानं बुद्धकूलप्रधानस्यार्जनस्यानायासलभ्य-
मिति वक्तुं इच्छतमेत्युक्तम् ॥ ३१ ॥

३ रा. भा.—अपरे कर्मयोगिनः प्राणायामेषु निष्ठां कुर्वन्ति; ते च त्रिविधाः पूरकरेचक-
कुम्भकभेदेन; 'अपाने जुहति प्राणं' इति पूरकः; 'प्राणेष्वपानं' इति रेचकः; 'प्राणापानगती
रुद्धा ... प्राणान् प्राणेषु जुहति' इति कुम्भकः; प्राणायामपरेषु त्रिध्वष्यनुपज्जते नियताहारा
इति द्रव्ययज्ञप्रभृतिप्राणायामपर्यन्तेषु कर्मयोगभेदेषु स्वसमीहितेषु प्रवृत्ता एते सर्वे 'सह यज्ञैः प्रजाः
सृष्टा' [३।१०] इत्यभिहितमहायज्ञपूर्वकनित्यनैमित्तिककर्मरूपयज्ञविदः तन्निष्ठाः; तत एव क्षपित-
कल्मषाः यज्ञशिष्टाभूतेन शरीरधारणं कुर्वन्त एव कर्मयोगे व्यापृताः सनातनं च ब्रह्मयान्ति । अय-
ज्ञस्य महायज्ञादिपूर्वकनित्यनैमित्तिककर्मरहितस्य नायं लोकः; न प्राकृतलोकः; प्राकृतलोकसम्ब-
न्धिधर्मार्थकामाख्यः पुरुषार्थः न सिध्यति । कुत इतोऽन्यो मोक्षारख्यः पुरुषार्थः ? परमपुरुषार्थतया
मोक्षस्य प्रस्तुतत्वात्तदितरपुरुषार्थः 'अयं लोकः' इति निर्दिश्यते; स हि प्राकृतः ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥

४ वे. ता. च.— 'प्राणायामपरायणा' इत्यनेन वर्गनय-
स्य सामान्यसङ्ग्रहः । क्रियत इति व्यञ्जनाय प्राणायामेषु
निष्ठां कुर्वन्तीति पृथग्वाक्यं सूत्रम् । प्राणायामनिष्ठानामवान्तर-
भेदज्ञापनाय पूरकेत्यादिना प्राणायामावान्तरभेदप्रदर्शनम् ।
तत्तद्भेदप्रतिपादकांश्च विविकि—अपरे इत्यादिना । ऊर्ध्वत्र
वृत्तस्य प्राणस्य अप प्रवेशनं हि पूरकः । ततश्च अपाने जुह-
तीत्येतदुपचारादुपपन्नम् । एवमपस्तिष्ठतस्य वायोरुर्ध्वप्रवर्तनं
हि रेचक इति प्राणेष्वपानमित्युपचरितम् । वायोरुर्ध्वप्रयोगमननि-
वारणेनावस्थापनं कुम्भक इति प्राणापानगती रुद्धा इत्यादे-
रभिप्रायः । प्राणान् प्राणवृत्तिभेदानित्यर्थः । आहारनियमस्य
दृष्टादृष्टोपकाराद्युप सर्वप्राणायामसाधारणतया विहित इत्याह—
प्राणायामपरेषु त्रिध्वष्ये इति ॥ २९ ॥

निर्भेतायुक्तावयवकर्मयोगभेदनिष्ठाना भवान्तरकल्मषभेदोऽस्ति ?
किं प्राणायामनिष्ठाना यज्ञादिकं त्याज्यं ? इति शास्त्रद्वयं निराक-
रिते—सर्वेषुपीति लोकेन । स्वसमीहितेष्विति वचनाद-
विशिष्टकलत्रया विरूपे न्याये तत्तत्सामर्थ्यायुक्तकारिणी एवेच्छे-
व हि विशेषनियामिकेति सूचितम् । सामान्यतरय यज्ञगणदस्य अस-
द्वोच्यदर्शनाय सहयज्ञैरित्यादिमुक्तम् । 'यज्ञक्षपितकल्मषाः'
'यज्ञशिष्टाभूतमुक्तः' इत्याभ्यां 'यज्ञशिष्टाशिनः सन्तो मुच्यन्ते'
सर्वेतिविशेषः । [३।१३] इत्यादिशाशुक्तप्रत्यभिज्ञानात्तत्प्रकारेण च
यज्ञशिष्टाशिनस्य शरीरयात्रावैश्वप्रवचनान् तत्संस्मरणार्थकं यज्ञ

शिष्टाभूतेन शरीरधारणं कुर्वन्त एवेति । प्राणायामा-
दिषु निष्ठावृत्तयामि नित्यत्वादिना यज्ञादिकवश्यकार्थमित्यपि
सिद्धम् । एवकारेण नैवविधिशरीरधारणादिव्यापार आत्मावल्लो-
कनविरोधी, किन्तुयुक्त इत्यभिप्रेतम् । व्यापृता इति—अन्यथा
व्यापार एवावश्यक इति भावः । 'प्रब्रह्म तेन गन्तव्यम् [४।१४]
इति पूर्वव्याख्याततुल्यायंत्वादुपसंहारस्य सनातनं ब्रह्म सन्ती-
त्येतदपि व्याख्यातम् ॥ ३० ॥

कर्मयोगावान्तरभेदनिष्ठत्वामिमानेन सामान्यधर्ममूनित्य-
नैमित्तिकदिपरित्यागिन उक्तपुरुषार्थानिर्हृतौच्यते नायमित्य-
र्थेन । अयज्ञस्येति व्याच्येय पदम् । 'नाय लोक' इत्यत्र-
यमिति निर्देशाभिधेते दर्शयति न प्राकृतलोक इति । लोक-
स्वरूपमात्रनिषेधप्रसम्बुदावायाह प्राकृतलोकसम्बन्धीति ।
'अय लोक' इति प्रत्ययसिद्धमूलकपरत्वाच्चित्तान् 'कुतो-
ऽज्य' इतीदं स्वर्गादिरं किं न स्यात् ? इत्याद्यङ्गाह परमपुरु-
षार्थतयेति । अयज्ञस्य मोक्षाभावे प्रतिपादिते हि तदर्थे तदुपा-
दानं स्यादिति भावः । मोक्षम्यतिरिक्तदृष्टानुप्रविकुशुलसर्ववर्ग-
त्रयस्यायं लोक इति निर्देशोऽभूतसाधारणोपाधिं प्रस्तुतपरम-
पुरुषार्थनिरुद्धकल्प्य च व्यधयितुमाह—स हि प्राकृत इति ।
प्रकृतिपरिणमविशेषरूपत्वात् तत्तत्सृष्टस्य प्रायत्वात् प्राकृत-
त्वोक्ति ॥ ३१ ॥

५ आ. भा.—अपरे प्राणायामपरायणाः प्राणमपाने जुहति अपानं च प्राणे । कुम्भकस्या
एव भवन्तीत्यर्थः ॥ २९ ॥ नियताहारत्वेनैव प्राणशोषात्प्राणान् प्राणेषु जुहति । "यच्छेद्वाह्मनसी
प्राज्ञः" [कठ. ३।१३] इत्यादिभ्रुत्युक्तप्रकारेण वा । अन्यदपि ग्रन्थान्तरे सिद्धम् । 'यदस्यात्प्राज्ञं
तेन प्राणाः प्राणेषु वै जुताः' इति ॥ ३० ॥ ३१ ॥

६ ज. प्र. सू.— 'अपाने जुहति' इत्येतर पूरकरेचक-
कुम्भकारणना केचिदुपाचक्षते, तदसत्; अप्याहारादिप्रसङ्गात् ।
पूरकरेचकयोः कुम्भकार्येनैव पृथक्प्राणायामत्वात्प्राणायामेति भा-
वः कुम्भकारणस्या योजयति—अपर इति । 'सामान्यः'
गी ११

इत्यत्र परंप्राणापानगती रुद्धा इति द्रव्यम् । अभिप्रायमाह—
कुम्भकस्या एवेति । एवमन्तर्नात्याप्यायानं व्याचर्त-
यति ॥ २९ ॥ 'अपरे नियतः' इत्यत्र प्राणानां प्राणेषु कीदृशो
होमः ? इति तद्वत्त्वम् इयं तयोपयोगः ? इत्यत्र आह—

नियतेति । प्राणशोषादित्रियशक्तीनां वृत्तिमरिबन्धयपु सङ्कोचा
ज्जुह्वनीत्युच्यते इति शेष । एवमश्वेन धोरादीनीत्यतो भेद
दर्शयति । तत्र प्रत्याहारेणात्र नियताहारत्वेनेति । प्राणानि
त्यादिक प्रकारान्तरेण व्याचष्टे— यच्छेदिति । वाग्वाच
मनसि यच्छेत् । तन्नियता ध्यायत्, अवराणामिन्द्रियदेवताना

उत्तमेन्द्रियदेवतानियतत्वचिन्तन प्रकारार्थे । वा प्राणाना प्राणेषु
होम इति शेष । अस्मिन्पक्षे नियताहार इति पृथक् यज्ञो
ज्ञातव्य । इदमेवास्तु व्याख्यान श्रौतत्वारिक पूर्वेत्येतत्
आह— अन्यदपीति ॥ ३० ॥ ३१ ॥

७ ह. पै. भा.— अपान इति । अपानेऽपानवायौ प्राणं जुह्वति, उपासनया प्राणहोमं सम्पाद-
यन्तीत्यर्थः । प्राणाख्ये वायानपानं जुह्वति । यथाऽग्नौ घृतादिकं तथा होमं ध्यानेन सम्पादयन्ति ।
कथम्भूताः सन्तः ? प्राणथापानश्च तयोर्गती प्राणापानगती रूद्धा निरुद्धश्च प्राणायामपरायणाः
प्राणायामः परमयनं स्थितिर्येषां ते प्राणायामपरायणाः ॥ २९ ॥ अपर इति । अपरे योगिनो
नियत सङ्कुचितं येषा भोजनं ते नियताहाराः; अनशनलक्षणे तपसि व्यवस्थिता इत्यर्थः । प्राणा-
न्याणेषु जुहुवति, प्राणहोमं ध्यानेन सम्पादयन्तीत्यर्थः । सर्वेऽप्येते यज्ञविदो यज्ञोपासकाः ॥ ३० ॥
यज्ञेति । यज्ञस्य शिष्ट यज्ञशिष्टम्, यज्ञशिष्टमेवामृतं “ यज्ञशिष्टं तथाऽमृतं ” इति श्रुतेः । अतो
यज्ञविदो यज्ञपरिभ्रान्ताः सन्तः शरीरयात्रार्थं यद्भुञ्जते तद्यज्ञशिष्टामृतं भुजाना यज्ञविशिष्टामृतभुज
इत्यर्थः । यान्ति गच्छन्ति ब्रह्म सनातनं नित्यम् । अयज्ञस्य पुंसोऽप्यमपि लोको नास्ति, विशिष्टै-
र्निन्द्यमानत्वात् । कुतोऽन्यः परलोकोऽनेकसाधनसाध्ययज्ञादिसाध्यः ? तस्माद्यज्ञः प्रयत्नतः कार्य
इत्यर्थः ॥ ३१ ॥

८ धें ब्र नि — प्राणायामयज्ञमाह साधेन— अ-
पान इति । अत्रेद योगशास्त्रनिरूपित प्राणायामस्वरूप
प्रथममवगन्तव्यम्— प्राणापानवृत्तिनिरोध प्राणायाम, स
च त्रिविध— रेचक पूक कुम्भकश्चेति । शरीरान्तर्गतस्य
वायोरेन्द्रियरक्षणं निस्सारेण रेचन, बहिस्स्यस्य वायोरेन्त-
र्निश्वासेन प्रवेशेण पूक, उच्छ्वासनिर्वाहनिरोधेन निश्चल
तथाऽन्यथाने कुम्भक, स च द्विविध— आन्तरकुम्भको वा
बाह्यकुम्भकश्चेति, तत्र पूकानन्तर त्रियमाण आसप्रवासनि
रोधोऽन्त कुम्भक, रेचनानन्तर त्रियमाणस्तु बहिःकुम्भक
इति । सोऽप्य त्रिविधोऽपि प्राणायामो देशकालसङ्ख्याधि-
क्येनाभ्यस्यमानो दीर्घसूक्ष्मसजो भवति । यथा हि घनी
भूतस्फुलिपिद प्रसार्यमाणो निरलावयवतया दीर्घं सूक्ष्मश्च
भवति तद्वत् । तथा हि— स्वभासविदे रेचके हृदयत्राणित्य
नामप्रथममुखे द्वाद्वागुत्पलपर्यन्ते भास समाप्यते, तत एव
च पराहृत्य हृदयपर्यन्तं प्रविशतीति स्वाभासिकी प्राणापान-
योगिनि । अभ्यासेन तु क्रमण नाभेराधाराद्वा निर्गच्छन्ना
मिहान्तप्रवृत्तियगुलपर्यन्ते पर्यत्रिदागुत्पलपर्यन्ते वा देणे
समाप्यते । एव प्रवेशोऽपि तावानवगतव्य । तत्र घास
देतवास्ति मूत्रं तूल धरवा तथात्वेन निश्चेतव्या । अन्तस्तु
परिनिष्कासपर्यन्तेन शेष देनापरीक्षा । रेचककाले प्रणव
स्यावृत्तये दश निमित्तिसिद्धादित्यादिभि कालपरीक्षा ।
अदित्यमासे प्रणव दश रेचका, आणामिति विवर्ति, तदु-
त्तरमागे तु त्रिनाशियादिभि सङ्ख्यापरीक्षा । परेणैवेवमेव

योग्यम् । कुम्भके तु यद्यपि देवाभ्यासिनोऽवगम्यते, तथापि
कालसङ्ख्याव्याप्तिरकरीत्याऽवगन्तव्या ।

एव रेचकपूरककुम्भकमेवेदोकात् प्राणायामत्रयादन्योऽपि
चतुर्थ प्राणायामोऽस्ति । सोऽपि कुम्भकाख्य एव । तत्र
रेचकपूरकापेक्षस्तृतीय कुम्भक । चतुर्थस्तु तदनपेक्षस्तृतीय
कुम्भकाम्यासपटावजन्मा धारणाख्ययोगाङ्गनिष्पादक ।
अत्र निद्रातन्द्रादिदोषयुक्ताना रेचकादित्रयम्, तद्विहिताना
तु चतुर्थे इति विवेक । सोऽयं चतुर्विध प्राणायामोऽत्र
प्रतिपाद्यते ।

श्लोकस्यायमर्थ— प्राणायामपरायणा अपरे नियताहाराः
‘ हो भागी पर्येदन्तस्तोयेनैकं प्रपर्येत् । आश्रयस्य प्रचारार्थं
चतुर्थमवशेष्येत्*’ इत्यादिशास्त्रनियताहारा सन्त प्राणे
उच्छ्वासाख्यप्राणवृत्तौ अपानं निश्वासाख्यव्यपानवृत्तिं जुह्वति
प्रक्षिपन्ति, रेचकाख्यप्राणायामं कुर्वन्तीत्यर्थ । तथा अपाने
अपानवृत्तौ प्राणं संकुर्वति जुह्वति, पूकप्राणायामं कुर्वन्ति ।
एव रेचकपूरकोऽप्येव तद्विनाभूत प्राणापानोभयवृत्तिनि-
रोधश्च कुम्भकाख्यस्तृतीय प्राणायामोऽप्यधोऽक्तो भवति ।
एतन्न्याणायामत्रयादुत्पलपूर्वकं चतुर्थं कुम्भकप्राणायाममाह—
प्राणापानगती रूद्धा प्राणेषु प्राणानपरे जुह्वति । पूरके प्राण
गतेरच्छ्वासस्य निरोध, रेचके स्वपानगतेनिश्वासरस्य, कुम्भक
सम्पत्तिनिरोध इति क्रमेण त्रिविध प्राणापानगती रूद्धा
प्राणेषु आभास्यन्तरकुम्भकाम्यासनिष्पृहीतेषु प्राणात् ज्ञाने

* आत्मनोऽन्याहामुमकार्थमशहृद्वत् [सू स्या ८ । ४६] ‘ अनेन कुपेद्रावशी पाननेकं प्रपर्येत् । आश्रय पवनादीनां
-चतुर्थमवशेष्येत् ’ इति ॥

न्द्रियकर्मन्द्रियरूपाऽऽहति । सर्वत्रापि हीन्द्रियाणि प्राणाधी-
नानि प्राणशब्दवाच्यानि चेति वाजसनेयकादिषु प्रसिद्धम् ।
तथा च सारथिनिगृहीतजडभित्तिव रथाधानां कुम्भकनिष्ठ
हीति प्राणैस्तदधीनचेदत्रां सर्वेन्द्रियाणामपि निग्रहो भवति ।
सोऽयं निग्रहोऽत्र 'प्राणान्प्राणेषु ऽहति' इत्यनेनोच्यते ॥ २९ ॥
एव दैवयज्ञादिप्राणायामान्ताद्वाद्दशविधपञ्चानां वेदने
करणे च फलमकरणे दोष चाह सार्धेन—सर्वे इति । यतान्
विरन्ति जानन्ति लभन्त इति च यत्रविदो यज्ञाभिज्ञास्त-

कनारश्च । त एते सर्वत्रापि यज्ञेनातैरहतिश्च क्षपितवल्मपा
क्षीणपापा भवन्ति । कर्तारस्तु न केवलं क्षीणपापा, नितु
यज्ञान्निर्वर्त्य तद्वक्षिणममृताएवमथ भुजानाश्चित्तशुद्धिज्ञान
द्वारा मनातनं ब्रह्म यान्ति धृच्यन्ते । यस्य तु पुनरेतेषु यज्ञे-
निकोऽपि यज्ञो नास्ति, तस्यायज्ञस्य अयं तद्वैप्राणिताधार-
णोऽस्त्यस्त्यसुखदो मनुष्यलोकोऽपि नास्ति, शिष्टमर्हितत्वात्,
कुतोऽन्य परलोकोऽनेकमाधनसाधय ? तस्मादवश्यं यज्ञा
कर्तव्या इत्यर्थ ॥ ३० ॥ ३१ ॥

९ व० त० दी०—योगधारणव्रतामपि मध्ये वेचित् प्राणायामपराः, केचिन्नियताहारा उत्तममध्यमा इति,
तान्निरूपयति—अपानेति । अथोवृत्तिप्राणा ऊर्ध्ववृत्तिरिति पययिण तद्वोधे तथाविधा ॥ २९ ॥ अपरे तु
आहारतर्पणप्राणानेव (वृत्ती) प्राणेषु विहापयन्ति इति सयताहारा । अन्यथोद्रीयसर्वभागपूरणे रोवो योगश्च
न स्यात् । तदर्थं प्रारोच्युनामाहारो नियन्तव्य एव । एते सर्वे यज्ञविदस्तेन च निष्कल्मषाः स्वाधिकारागत
यज्ञशिष्टममृतं च मुञ्चत इति तथा, ते सर्वे सनातनं नित्यं ब्रह्म साक्षात् परम्परया च यान्ति । तदकरणे दोषदर्श-
नेन व्यतिरेचयति—नायमिति । अयमल्पानन्दोऽपि लोको देहो वाऽयज्ञस्य न भवति, ततोऽन्यो दिव्यस्तु
कुतः ? इति कर्त्तव्यता बोधिता । अपरं च दर्शनप्रकार प्रसङ्गादुक्त । ब्रह्मज्ञानिनाऽपि सर्वकल्मषास्तो ब्रह्म-
यज्ञाभिधः क्रियते इति 'न हि कश्चिदक्षुण्णमपि ज्ञातु सिद्धति' [३।५] इति समर्थितम् ॥ ३० ॥ ३१ ॥

भवन्तीति शेष ॥ ३० ॥ एवं यज्ञेनिकल्मषा भूत्वा मत्स-
रणादिना ब्रह्म प्राप्नुवन्तीत्याह—यज्ञशिष्टिति । यज्ञशिष्टामृ-
तमुन यज्ञे शिष्टमवशिष्टं यदमृतं मत्समरणरूप तदुच्यन्तदो
गकार सनातनं ब्रह्म अक्षरात्मक यान्ति प्राप्नुवन्ति । नत
एव 'यस्य स्मृया' इत्यादिना भागवत्समरणैवेव कमादीना
पूर्णत्वम् । एव यज्ञकर्मणामक्षरप्राप्तिरुक्त्या तद्वर्तुणा वाच
कमाह—नायमिति । हे कुरुपत्तम सहृदोत्यव ! अयस्य
मद्विभूतिरूपमज्ञादिरूपकारहितत्वाय लोको नास्ति ।
अस्मिन्नपि लोके निन्दितं सत् तदा अन्य अक्षरात्मक कुत
प्राप्य ? इति शेष ॥ ३१ ॥

१० पु अ. त.—अपरे योगिनोऽपानेऽपरस्थे प्राणं
ऊर्ध्वस्थं पूरकविधिना ऽहति । तथा अपरे रेचकविधिना
अपानं प्राणे । कुम्भकविधिना प्राणायामयोगोक्तिनिरोधं कृत्वा
प्राणायामपरा ईश्वरचित्तननिष्ठा भवन्ति ॥ २९ ॥ अपरे
योगिनो नियताहारा नियमितभोजना 'द्वौ भागौ पूरयेदने-
स्तोयेनैकं च पूरयेत् । माहृत्य प्रचारार्थं चतुर्थमवशोपयेत्'
इत्युक्तम् । तथाप्यन्तं करणशुद्धयं देहस्थितिमात्ररूपभागव
दपक्षैवभोक्तार प्राणान् लौकिकात् प्राणेष्वधिदैविकेषु मग-
वदुपयोगेषु ऽहति । सर्वेऽप्येते सार्धपञ्चभोक्तार यज्ञविद
यज्ञस्वरूपाः । यज्ञक्षपितकल्मष स्वस्वाधिकात्तदस्वयज्ञेन
दूरीकृतं मत्समरणप्रतिबन्धकालकं कल्पय वैस्ते दूरीकृतकल्मषा

भवन्तीति शेष ॥ ३० ॥ एवं यज्ञेनिकल्मषा भूत्वा मत्स-
रणादिना ब्रह्म प्राप्नुवन्तीत्याह—यज्ञशिष्टिति । यज्ञशिष्टामृ-
तमुन यज्ञे शिष्टमवशिष्टं यदमृतं मत्समरणरूप तदुच्यन्तदो
गकार सनातनं ब्रह्म अक्षरात्मक यान्ति प्राप्नुवन्ति । नत
एव 'यस्य स्मृया' इत्यादिना भागवत्समरणैवेव कमादीना
पूर्णत्वम् । एव यज्ञकर्मणामक्षरप्राप्तिरुक्त्या तद्वर्तुणा वाच
कमाह—नायमिति । हे कुरुपत्तम सहृदोत्यव ! अयस्य
मद्विभूतिरूपमज्ञादिरूपकारहितत्वाय लोको नास्ति ।
अस्मिन्नपि लोके निन्दितं सत् तदा अन्य अक्षरात्मक कुत
प्राप्य ? इति शेष ॥ ३१ ॥

११ नी० भा० दी०—एकादश यज्ञमाह—अपाने इति । अपरे अपाने अपानवृत्तौ ऽहति प्रक्षिपन्ति
प्राण प्राणवृत्तिं पूरकाख्य प्राणायामं कुर्वन्तीत्यर्थ । तथा प्राणे चापानं प्रक्षिपन्ति—रेचकाख्य प्राणायामं कुर्वन्ती-
त्यर्थ । प्राणायामनगती रुद्धा सुखतान्त्रिकाभ्यां वायोनिर्गमन प्राणस्य गति, तद्विपर्ययेणानुयोगमनमपानस्य
गति, ते प्राणायामनानी, एते निरुद्धय प्राणायामपरायणा. प्राणायामतत्परा कुम्भकार्य प्राणायामं हुव ती-
त्यर्थ ॥ २९ ॥ द्वादश यज्ञमाह—अपरे इति । नियतो निगृहीत आहारो विषयभोगो वैस्त निय-
ताहारा वैराग्यादिमन्तः । प्राणान्—अत्र समनस्कानीन्द्रियाणि प्राणशब्देन गृह्यन्ते, तान् प्राणेषु मनश्चित्तःहृद्कारे
ष्वन्तं करणवृत्तिभेदेषु । बुद्धेः प्राग्गृहीतत्वादभक्षणम् । ऽहति प्रविष्टापयन्ति । इन्द्रियाणि सङ्कल्पात्मक मनसि सङ्कल्प
मनोऽपि स्मरणालम्बके चित्ते संहृत्य तदपि अहङ्कारं सहरन्ति । स आभिमानरूपोऽहङ्कारोऽभिमानतव्याभावात्स्व-
यमेव दत्तेन्यतानलवद्विधीयते । तत्र येषां समाधिगुहिरस्ति ते आभिमानिका बुद्धिशोभिभ्य पूर्वोक्तिभ्यो निगृष्टा,
अत एव यतान् प्रकृत्योक्तं वाचवीये—'सहस्र त्वाभिमानिका' इति, सहस्र मन्वन्तराणि इत्यनुपङ्ग । भौतिक-
स्तु योगोऽत्र नोक्त, यद्गुणानुभवस्तु तत्रैकोक्तं—'भौतिकास्तु शतं पूर्ण' इति । अत्रापि शत मन्वन्तराणीत्यनुपङ्ग-
नीयम् । सर्वेऽप्येते यज्ञविदो यज्ञलब्धवारो यज्ञेन क्षपित कल्पय येषां त तथाविधा भवन्ति । सर्वे यज्ञा कल्पमप-
थायैव भवन्ति, न पुन साक्षान्मोक्षायेत्यर्थ ॥ ३० ॥ सर्वेपामेतेषां मध्येऽन्यतममप्यनुप्राप्तुमपाकं प्रति प्राह-
यज्ञेति । यज्ञा पञ्चमहायज्ञा, तेभ्यः शिष्टमवशिष्टमममृतात्त्व ये मुञ्चते, तेऽपि चित्तशुद्धिद्वारा सनातन ब्रह्म

भवन्तीति शेष ॥ ३० ॥ एवं यज्ञेनिकल्मषा भूत्वा मत्स-
रणादिना ब्रह्म प्राप्नुवन्तीत्याह—यज्ञशिष्टिति । यज्ञशिष्टामृ-
तमुन यज्ञे शिष्टमवशिष्टं यदमृतं मत्समरणरूप तदुच्यन्तदो
गकार सनातनं ब्रह्म अक्षरात्मक यान्ति प्राप्नुवन्ति । नत
एव 'यस्य स्मृया' इत्यादिना भागवत्समरणैवेव कमादीना
पूर्णत्वम् । एव यज्ञकर्मणामक्षरप्राप्तिरुक्त्या तद्वर्तुणा वाच
कमाह—नायमिति । हे कुरुपत्तम सहृदोत्यव ! अयस्य
मद्विभूतिरूपमज्ञादिरूपकारहितत्वाय लोको नास्ति ।
अस्मिन्नपि लोके निन्दितं सत् तदा अन्य अक्षरात्मक कुत
प्राप्य ? इति शेष ॥ ३१ ॥

यान्ति प्राप्नुवन्ति । अयन्नस्य पूर्वोक्तेषु द्वादशस्वन्यतमो वा नित्याः पञ्च वा यस्य यज्ञान् न सन्ति, स अयज्ञस्य अयमपि लोको नास्ति, अन्यः परलोक आत्मलोको वा कुतो भवेत् ? न कुतश्चिदित्यर्थः ॥ ३१ ॥

एवं वेदुविधा यज्ञा वितता ब्रह्मणो मुखे ।

कर्मजान्विद्धि तान्सर्वानेवं ज्ञात्वा विमोक्ष्यसे ॥ ३२ ॥

१ शां. भा.— एवमिति । एवं यथोक्ता बहुविधा बहुप्रकारा यज्ञा वितता विस्तीर्णा ब्रह्मणो वेदस्य मुखे द्वारे— वेदद्वारेणावगम्यमाना ब्रह्मणो मुखे वितता उच्यन्ते । तद्यथा “वाचि हि प्राणं जुहुमः” इत्यादयः । कर्मजान्कायिकवाचिकमानसकर्मोद्भवान्विद्धि, तान्सर्वाननात्मजान् । निर्व्यापारो ह्यात्मा । अत एव ज्ञात्वा विमोक्ष्यसेऽशुभाव । न मद्यापारा इमे निर्व्यापारोऽहमुदासीन इत्येवं ज्ञात्वाऽस्मान् सम्बन्धदर्शनात्मोक्ष्यसे संसारबन्धनादित्यर्थः ॥ ३२ ॥

२ आ. शां. व्या — उक्ताना यज्ञाना वेदमूलकत्वेनोत्प्रेक्षानिवन्धनश्च निरस्यति— एवमिति । आत्मव्यापारसाध्यत्वमुक्तकर्मणासाश्च दूषयति— कर्मजानिति । आत्मनो निर्व्यापारत्वज्ञाने फलमाह— एवमिति । कथं यथोक्ताना यज्ञाना वेदस्य मुखे विस्तीर्णत्वमित्याशङ्क्याऽह— वेदद्वारेणोपेति । तेनावगम्यमानत्वमेवोदाहरति— तद्यथेति । “एतद् स्म वै तस्युर्वे विद्वास आहुः” [वृ. उ. १।४।२२] इत्युपक्रम्या ध्ययनावाक्षिप्य हेत्वाकाह्यायमुक्तं— वाचि हीति । ज्ञान-

शक्तिमद्विषये क्रियाशक्तिमदुपसंहारोऽत्र विवक्षितः “ प्राणे वा वाच यो हेतु प्रभवः स एवाप्ययः ” [ ] इति वाक्यमादिशब्दार्थं, ज्ञानशक्तिमता क्रियाशक्तिमता चान्योन्योत्पत्तिप्रलयत्वात्तदभावे नाध्ययनादिसिद्धिरित्यर्थं । कर्मणामात्मजन्यत्वाभावे हेतुमाह— निर्व्यापारो हीति । तस्य च निर्व्यापारत्वं फलवत्त्वान्ज्ञातव्यमित्याह— अत इति । एवं ज्ञानमेव ज्ञापयमुक्तं व्यनक्ति— नेत्यादिना ॥ ३२ ॥

३ रा. भा.— एवं हि बहुप्रकाराः कर्मयोगा ब्रह्मणो मुखे वितता आत्मयाथात्म्यावासिसाधनतया स्थिताः, तानुक्तलक्षणानुक्तभेदान् कर्मयोगान् सर्वान् कर्मजान्विद्धि अहरहरनुष्ठीयमाननित्यनैमित्तिककर्मानुष्ठानजान् विद्धि; एवं ज्ञात्वा यथोक्तप्रकारेणानुष्ठाय मोक्ष्यसे ॥ ३२ ॥

४ वे. ता चं.— एव कर्मयोगावान्तरभेदानुपदिश्यततद्वेदेऽपि साधारणाना नित्यनैमित्तिकाना अवयवानुष्पेयत्वं त्वपरित्यागे प्रत्यवसायधामिदित्. , अस्यैवार्थस्योपसंहारः क्रियते एवमिति ओक्तं । बहुप्रकारकर्मयोगभेदोपदेशानन्तरमेव ‘ एवं बहुविधा यज्ञा ’ इति वचनं प्रकृतविषयमेव भवितुमर्हतीत्यभिप्रायेणाह एवं हि बहुप्रकाराः कर्मयोगा इति । ब्रह्मणोऽत्र यथावस्थितामविषयः, वेदादिपरत्वे प्रकृतौचित्या-

भावात् । मुखशब्दशोपायविषयः । आहुष्यं वैचण्डिका. ‘ मुखं तु वदने मुख्ये तां द्वाराम्युपाययो ’ इति । आत्मन प्राप्त्युपाये कर्मयोगे अवावन्तरभेदतया वितता इत्यर्थः । तदाह— आत्मयाथात्म्येति । तानिति निदर्शयत्तुतसमस्तकारणपरमर्शा, सर्वानिति चाशेषानन्तरभेदसङ्ग्रह इत्यभिप्रायेण उक्तलक्षणानुक्तभेदानित्युक्तम् । उभाम्या पदान्या एवशब्दबहुविषयान्दोषोक्तिकां । अन्तर्भूतज्ञानतया ज्ञानाकारत्वमुपलक्षण-

१ ‘ बहुविधाः ’ इत्यत्र १ दैवयज्ञः, २ ज्ञानयज्ञः, ३ इन्द्रियसयमाभियज्ञः, ४ इन्द्रियभियज्ञः, ५ आत्मसयमाभियज्ञः, ६ इन्द्रिययज्ञः, ७ तपोयज्ञः, ८ योगयज्ञः, ९ स्वाध्यायज्ञानयज्ञः, १० सञ्चिन्तयज्ञः, ११ प्राणायामयज्ञः, १२ प्रत्याहारयज्ञेति द्वादश यज्ञा इत्येके । एवाध्याययज्ञज्ञानयज्ञयोः पृथक्त्वेन सञ्चितव्रतयज्ञानात्वेन च द्वादशेत्यन्ये । प्राणायामयज्ञे १ प्राणायज्ञः २ अणायज्ञः ३ प्राणायामयज्ञेति भेदत्रयस्वीकारेण संश्लिष्टव्रतयज्ञस्यागेन च चतुर्दश, से च जइद्रय्य— शरीर— वाक्— प्राण— बुद्धि— मित्र— परमात्मगच्छन्त्यभेदेन सप्तविधा भवन्तीत्यपरे । सञ्चिन्तयज्ञेन सद्य सर्वे यज्ञदोषतोत्तरे । सर्वेऽन्येते पश्याथ— ‘ यद्रुद्रिदोषं यद्द्रु. कल्पयन्तद्रुद्रिदोषं च द्यन आह्वन्तदशम् । यत्तं विनाय कर्तव्यो मनीष ऋक्षामाम्यां प्र रथ वर्तयन्ति ॥ यदुददाम्ये मदित्तानो अहव स धीरा वाक्चः प्रलयन्ति सतः । आग्रान् तीर्ष क इह प्रोचयेन पथा प्रविशन्त ह्युन्मय ॥ सहस्रधा पञ्चदशोऽयुषसा यत्तदपावायुषिणा तावदित्तत् । सहस्रधा मदित्तानः सहस्र यत्तत्प्र विञ्चिन्त तावती वाक् ॥ ” (कर्ष. ६।१।१०) इति धृती निर्दिष्टा इत्यपि केचामिद्वारणा । एतेषां भेदानां प्रत्येकं लयादिनिरूपणं च ज्ञानदेयमधुगुद्नादिभिः प्राञ्चि १, ल ११ ११ शाक्यन्यस्यम् । पिन्धयामात्राय प्रवचये ।

त्वम् । उक्लक्षणानिति वदताऽऽन्यायार्थतयाऽऽस्मिन्निर्दिष्टेषु
कर्मयोगस्वरूपामिधानमपि कृतं भवतीति सूचितम् । 'सर्वान्
कर्मजान्निदि' इति पृथक्चनान्नाप्यायामादीना प्राधान्य मित्य-

नैमित्तिकादीना तदर्थत्व वाह अहुरहरिति । अनेन तस्याकरणे
सर्वानर्हतया यावत्फलमनुप्रेयत्वं प्रतिदिवस पापहरणेनोत्तरोत्तर
सर्वान्नेपेहेतुत्वेनात्यन्तोपयुक्तत्वं च सूचितम् ॥ ३२ ॥

५ आ. मा. भा.—ब्रह्मणः परमात्मनो मुखे । 'अहं हि सर्वयज्ञानां भोक्ता च प्रसुरेव च
[९ । २४] इति वक्ष्यति । मानसिकवाचिककायिककर्मजा एव हि ते सर्वे । एवं ज्ञात्वा तानि
कर्माणि कृत्वा विमोक्ष्यसे । युद्धं परित्यज्य यन्मोक्षार्थं करिष्यसि तदपि कर्म । अतो विहितं न
त्याज्यमिति भावः ॥ ३२ ॥

६ अ प्र. दी — 'ब्रह्मणो मुखे वितता' इत्यस्य वेदप्रति
पादिता इति व्याख्यानमसद्, मुखशब्दवैयर्थ्यादित्यभिप्राये
णाह— ब्रह्मण इति । परमात्मन सर्वयज्ञभोक्त्वं कृतो भग
वत्सम्पत्तेः इत्यत आह— अहं हीति । उपासनादीना कर्मज
त्वाभावाद् 'कर्मजान्निदि तान् सर्वान्' इत्ययुक्तमित्यत आह—
मानसिकेति । अत्र विमोक्ष्यस इति सन्नान्तान्मुच कर्मकर्तारि
त् । तस्य प्रकृतोपयुक्तयाऽर्जमाह— एवमिति । एव शतवा
ऽपि यदि सर्वेऽपि यज्ञा. कर्मजा इति जानासि तर्हि तानि युद्धा
दीनि स्वविहितानि कर्माणि कृत्वैव विमोक्ष्यसे सशारादात्मान
भोक्षुमिच्छसि । सर्वेषा कर्मजत्वज्ञाने तवैव मोक्षार्थं युद्धादिक
कर्तव्यमिति उच्यते । अविष्यतीत्यर्थः । त-कथमित्यत आह—

युद्धमिति । अथेवमनेके यज्ञास्तर्हि किं कर्मात्मकेन युद्धेन ?
उपासनादिनैवाह कृतो स्यामित्यनुंजस्य हार्दं ज्ञात्वा भगवदेद
गुक्तम् । तस्याय भाव — मोक्षार्थं यदुपासनादिक युद्ध परि
त्यज्य करिष्यसि तदपि कर्म । तथा च त्वया विहितातिक्रम
एव कृत स्यात् । न तु कर्मत्याग । अत एव जानत्सत्त्वं
विहितयुद्धादिक न त्याज्यमिति युद्धिर्भविष्यतीत्यर्थः । विमो
क्ष्यस इति लुङ्शब्दत्वपक्षेऽयमर्थः । किं सर्वयज्ञाना कर्मजत्वज्ञा
नमात्रेण मोक्ष ? तथा च 'कुरु कर्मैव' [४ । १५] इति
विधान व्यर्थमित्यत आह— एवमिति । 'कर्मजान्निदि'
इत्यनेन कथमनुंजस्य यज्ञापरिहार ? इत्यत आह—
युद्धमिति ॥ ३२ ॥

७ ह. पै. भा.— एवमिति । एवमुक्तप्रकारेण बहुविधा बहुप्रकारा यज्ञा वितता विस्तीर्णा
ब्रह्मणः परमात्मनो मुखे आस्ये । एते यज्ञाः परमात्मनः प्रत्यासन्नाराधनभूता इत्यर्थः । ताश्च यज्ञान्
कर्मजान्नाञ्जनः कायकर्मामनः स्वरूपभूतात्मनः शुद्धकूटस्थरूपत्वात् ॥ ३२ ॥

८ वै. ब्र. मि — अत्र वेद एव प्रमाणमित्याह— एवमिति ।
एवमुक्तीत्या बहुविधा एते यज्ञा ब्रह्मणो वेदस्य श्रुते वि
तता विस्तृता । वेदेन साक्षाद्ब्रह्मिदिता इत्यर्थः । तानि च वेद
वाक्यानि विस्तरमिया नोदाहियन्ते । यस्मिन्श्रुते वेदो जात
स्तस्मिन्मैव श्रुते वितता एते यज्ञा, तथा च वेदवदेते विश्व
सितव्या इत्यपि कश्चिदर्थो ष्वयते । एव यज्ञाना प्रामाणि

कत्वेनावश्यकर्मव्यवहृत्त्वा आत्मनस्तच्छेषाभावं दर्शयति—
कर्मजानिति । तान्सर्वान्यज्ञान् कर्मजान्निदि वायिकवा
चिकमानसिककर्मजानेव जानीहि, न त्वात्मजान्, तस्यास
द्भोदासीनत्वाद् "असद्भो ह्यर्थं पुरुष" [४ उ. ४।३।१५]
"असद्भो न हि सज्जते" [४ उ. ४।५।१५] इति श्रुते । एव
भास्मानमकर्तारं ज्ञात्वा कर्मबन्धाद्भिः कृतो भविष्यति ॥ ३२ ॥

९ व० त० दी०— एवं च वेदे प्रारम्भ एव बहुविधा यज्ञा वितता. " तानि धर्माणि प्रथमान्यासन् "
[ऋक्स ८।६।१९।६ यजुस्तं ३।१।१६] "यज्ञेन यज्ञमयजन्त देवा." "विश्वसजो वै सधमासते" इत्यादौ कर्मजान्
स्वक्रियानिवर्त्यान् वेदोक्तान् यज्ञपदवाच्यानवशात्, एवं ज्ञात्वा भोक्ष्यसे । " दु खामाव मुखं चेति पुरुषार्थद्वय
मतम् । मोक्षं कामस्तयोर्दुःखं " [ ] इति वाक्यान्मोक्षस्तव भविष्यतीति भावः ॥ ३२ ॥

१० पु. अ. त.— नन्वेवं बहुप्रकारयज्ञस्वरूपोक्तया
मया किं कार्यं ? इत्यावाहनाह— एवमिति । एवं बहुविधा
पूर्वोक्तप्रकारेण बहुप्रकारा यज्ञा मदशका ब्रह्मणो वेदस्य श्रुते
वितता निश्चिता, तान् सर्वान् कर्मजान् एतन्नियोपयान्

विद्धि जानीहि । एवं तान् ज्ञात्वा विमोक्ष्यसे मयास्तिमिति
बन्धुर्भो भविष्यतीत्यर्थः । मया तव वेदायुक्तत्वाद्यज्ञादि
कर्मसु आसत्पन्मात्रार्थमेव बहुप्रकारेण यज्ञ उच्यते इति
भावः ॥ ३२ ॥

११ ती० भा० दी०— एवमिति । ब्रह्मणो वेदस्य श्रुते द्वारे वेदद्वारेणैव वितता विस्तारिता, गुरुभिरुपदिष्टा
इत्यर्थः । कर्मजान् कायिकवाचिकमानसिककर्मजान्, न तु नैककर्मैरूपान् । एव ज्ञात्वाऽऽमादशुभात् मोक्ष्यसे
तत्रज्ञानोत्पत्तिद्वारेणेत्यर्थः, ॥ ३२ ॥

सर्वयज्ञेभ्यो ज्ञानयज्ञस्य वैशिष्ट्यम् ।

श्रेयान्द्रव्यमयाद्यज्ञाज्ज्ञानयज्ञः परन्तप ! ।

सर्वं कर्माखिलं पार्थ ! ज्ञाने परिसमाप्यते ॥ ३३ ॥

१ शां. भा.— 'ब्रह्मार्पणं' [४।२४] इत्यादिश्लोकेन सम्यग्दर्शनस्य यज्ञत्वं सम्पादितम्, यज्ञाश्वानेक उपदिष्टाः, तैः सिद्धपुरुषार्थप्रयोजनैर्ज्ञानं स्तूयते । कथम्? श्रेयानिति । श्रेयान् द्रव्यमयाद्रव्यसाधनसाध्याद्यज्ञाज्ज्ञानयज्ञो हे परन्तप ! । द्रव्यमयो हि यज्ञः फलस्याऽऽस्मभ्यः, ज्ञानयज्ञो न फलारम्भकः, अतः श्रेयान्प्रशस्यतरः । कथं? यतः सर्वं कर्म समस्तमखिलमप्रतिषेद्धं पार्थ ! ज्ञाने मोक्षसाधने सर्वतः सम्प्लुतोदकस्थानीये परिसमाप्यतेऽन्तर्भवतीत्यर्थः । " यथा कृताय विजितायाधरेयाः संयन्त्येवमेतं सर्वं तदभिसमेति यत्किञ्चित्प्रजाः साधु कुर्वन्ति यस्तद्वेद यत्स वेद" [छां. उ. ४।१।४] इति श्रुतेः ॥ ३३ ॥

२ आ. शां. व्या.— कर्मयोगेऽनेकधाऽभिहिते सर्वस्य श्रेयस्साधनस्य कर्मात्मकत्वप्रतिपत्त्या केवलं ज्ञानमनादियमाण-मर्तुनमालक्ष्य इतानुवादपूर्वकमुत्तरश्लोकस्य तात्पर्यमाह— ब्रह्मे-स्यादिना । सिद्धेति । सिद्धं पुरुषार्थभूतं पुरुषार्थक्षितलक्षण प्रयोजनं येषां यज्ञानां तेनन्तरोपदिष्टैरिति यावत् । प्रप्रपूर्वकं स्तुतिप्रकारं प्रकृतयति— कथमित्यादिना । ज्ञानयज्ञस्य द्रव्ययज्ञात्प्रशस्यतरत्वे हेतुमाह— सर्वमिति । द्रव्यसाधनसाध्या-दित्युपलक्षणं स्वाध्यायादेरपि । ततोऽपि ज्ञानयज्ञस्य श्रेयस्त्वाविशेषाद्द्रव्यमयादियज्ञेभ्यो ज्ञानयज्ञस्य प्रशस्यतरत्वं प्रपञ्चयति— द्रव्यमयो हीति, फलस्याभ्युदयस्येत्यर्थः । न फलारम्भको न कस्यचित्कल्पयोत्पादकः, किन्तु नित्यसिद्धस्य मोक्षस्याभिन्वयक इत्यर्थः । तस्य प्रशस्यतरत्वे हेतवन्तरमाह— यत इति । समस्त कर्मैत्यभिदोत्रादिकमुच्यते । अखिलमवियमानं खिलं श्रेयोऽस्त्येत्यनल्प महत्तरमिति यावत् । ' सर्वमखिलं '

इति पदद्वयोपादानमसङ्कोचार्यम् । 'सर्वं कर्मज्ञानेऽन्तर्भवति' इत्यत्र च्छान्दोग्यश्रुतिं प्रमाणयति— यथेति । चतुरायके हि युते कश्चिदायश्चतुरङ्गः सन्धृत्तशब्देनोच्यते तस्मै विजिताय कृताय तादर्थ्येनाधरेयास्तस्मादधस्ताद्भावित्विनसिद्धयेकाद्वाङ्मोक्षादापरकलि-नामान संयन्त्यायाः सन्नच्छन्ते; चतुरङ्गे खल्वाये त्रिव्येकाद्वा-नमायानामन्तर्भावो भवति, महासङ्ख्यायामान्तरसङ्ख्यान्त-र्भावावश्यकत्वात्; एवमेतं विधावन्तं पुरुषं सर्वं तदाभिमुख्येन धमेति सन्नच्छति । किं तत्सर्वं यद्विदुषिपुरुषेऽन्तर्भवति? तदाह-यत्किञ्चिदिति । प्रजाः सर्वा यत्किमपि साधु कर्म कुर्वन्ति तत्सर्वमित्यर्थः । एनमभिसमेतीत्युक्तं तमेव विधावन्तं पुरुषं विशिष्टि— यस्तदिति । किं तदित्युक्तं तदेव विशदयति— यत्स इति । स रवो यत्सर्वं वेद तत्सर्वं योऽप्योपि जानाति तमेतं सर्वं साधु कर्माभिसमेतीति योजना ॥ ३३ ॥

१ 'द्रव्ययज्ञात्केवलाज्ज्ञानदीपितो यज्ञः श्रेष्ठः । केवलता च भयदा सूचिता ।' इत्यभिनवगुप्ताचार्याः । 'कियमाणं कर्म सर्वमखिलं वापि सञ्चितम् । द्विविधस्यास्य भगवाञ्ज्ञाने लयमसुखम् ॥' इति सर्वाखिलयदयोः प्रयोजनमाह चामनः । वस्तु तस्तु— सर्वयज्ञेन कर्मणः शुभाशुभरूपसनातीत्यविनातीत्यभेदा लक्ष्यते, अखिलयत्वेन च स्वगतभेदा इत्येव सुखम् । न च कर्मणोऽमूर्त्तत्वात् स्वगतभेदाभावो वाच्यः, महापातकप्रायश्चित्तत्वेन महोपायवत्तृतीययान्मानादिजलेन तस्तिद्धेः । एकस्या एव हि ब्रह्मद्रव्याया निर्वर्तकत्वेन " तरति ब्रह्महरया योऽधमेधेन यजते " (तै. सं. ५।३।१२) इति महायाससाध्यायमेधत् " ब्रह्म-इत्यां वा एते ध्नन्ति । ये ब्राह्मणास्त्रिमुषणं पठन्ति । " (तै. आ. १०।४८) इति सुकरतरत्रिमुषणपाठस्याप्यविशेषेणान्मानमध-मेयानुष्ठानेन सर्वाऽपि ब्रह्मद्रव्यैक्य एव निर्वर्तते, त्रिमुषणपाठेन तु तदेकदेश इत्यभ्युपगम एवोपपद्यते । अत एव महापातक-निवर्तनार्थमल्पप्रदानानामावर्तनामावश्यकम् । अल्पपातकनिवर्तनार्थं महाप्रानुष्ठाने तु तदेकदेशेनैव निरदोषकल्पप्रयोगोऽवशिष्टानाम्यु-दयय सिद्धयतीति शास्त्रविद्मं मर्यादा । उक्तं च पराशरकस्मृतिव्याख्योपक्रमे माधवाचार्यैः—

' अमूर्त्तस्यापि पापस्य सन्ति भागा यथोचितम् । अन्यथेकेन पापेन तु' सर्वं बहुविधं कुतः ? ॥

तथा महाप्रतप्यापि भागेनाल्पे विनाशिते । प्रनरोपविपाकेन स्मर्यते बहुलं गुणम् ॥' इति ॥

तदुक्तं इमे कर्मैच्छेन्नसमाप्तिव्यम्भावनापराधायागिलपरदोषादानमिति । भाग्योदाहृतं धुतिरप्यनुमेवार्थमुपस्फुरतीति च्येवम् । यस्यां यस्यां सम्पूर्णमिदमिति प्रमा सा समाति ।

नथ्यास्त्वप्य— ' परमेधरस्त्वयस्त्पानं सध्याय तदनुष्ठापारणेन परमेधरप्राप्तिव्यम्पादनमार्गो ज्ञानयज्ञ इत्युच्यते ' इति वदन्ति । तन्मन्त्रम्, परमेधरप्राप्तोत्तरस्त्वयस्त्पानाज्यन्वत्वात् । न ह्यात्माऽज्यतः कुतश्चित्तस्यः, किन्तु नित्यप्राप्तोऽप्यज्ञानवशाद्प्राप्त इवा-ज्यमप्राप्तोऽप्यौ विद्युत्पृष्ठचामीकरवज्जानमाप्रपद्य इति न हानोर्दु तत्प्रत्यर्थं किमपि कर्तव्यमवशिष्टम् इति व्यकथये वेदान्त-विदाम् । एतेन ' न केवलं परमेधरस्त्वयस्त्पानमप्यदानमेव ज्ञानयज्ञ, नापि तदानीप्राप्तिसाधनम्, किन्तु तज्ज्ञानानुष्ठापणमेव ज्ञानयज्ञस्यैव श्रेयसाप्तियायनं ' इत्यादिपि निरर्थं ज्ञेयम् ।

३ रा. भा.— अन्तर्गतज्ञानतया कर्मणो ज्ञानाकारत्वमुक्तम् ; तत्रान्तर्गतज्ञाने कर्मणि ज्ञानांश-
स्यैव प्राधान्यमाह— श्रेयानिति । उभयाकारे कर्मणि द्रव्यमयादंशात् ज्ञानमयोऽंशः श्रेयान् ;
सर्वस्य कर्मणस्तदित्यस्य चाखिलस्योपादेयस्य ज्ञाने परिसमाप्तेः । तदेवं सर्वैः साधनैः प्राप्यभूतं ज्ञानं
कर्मन्तर्गतत्वेनाभ्यस्यते, तदेवाभ्यस्यमानं क्रमेण प्राप्यदशां प्रतिपद्यते ॥ ३३ ॥

४ वे. ता. चं.— 'श्रेयान्' इत्यादेराध्यायपरिसमाप्तेर्ज्ञान-
विषयस्यैकप्रथमकृत्य सक्तित्पूर्वकर्मण्यमाह— अन्तर्गतेति ।
अवान्तरभेदप्रतिपादाद्व्यापान्तरप्रकरणात् प्राचीनेन कर्मणो ज्ञाना-
नाकारत्वप्रतिपादकप्रथमकृत्यसाक्षात्सङ्गतिः । ननु द्रव्यमया-
दंशात् ज्ञानयज्ञः श्रेयानिति निर्दिष्टे सन्यात्मसाक्षात्कारान्तरक-
ज्ञानयोगप्राधान्यं प्रदीदुमुच्यते ; 'सर्वं कर्माखिलं पार्थ' ज्ञाने
परिसमाप्यते' इत्यनेन कर्मफलस्य सर्वस्य ज्ञानेऽन्तर्भावश्च
प्रतीयते ; 'अपि चेदसि सर्वेभ्यः पापेभ्यः पापकृतमः'
[४१३६] 'ज्ञानामिः सर्वकर्माणि' [४१३७] योगसङ्घस्यस्तकर्मा-
णम्' [४१४१] इत्यादिनिर्देशात्प्रधानत्वमात्रेण कर्मयोगवि-
रोधिनः ; 'न हि ज्ञानेन' [४१३८] इति श्लोकोऽपि कर्म-
योगात् ज्ञानयोगस्य पावनत्वातिरेकरूप इति प्रतीयते ; 'ज्ञानं
लब्ध्वा परां शान्तिमचिरेणाधिगच्छति' [४१३९] इत्येतदपि
ज्ञानयोगस्यान्तरकृतया शीघ्रकारित्वमित्यस्य विलम्बितफलत्वं
व्यतिक्रमि ; 'येन भूतान्यशेषेण द्रव्यस्यात्मन्यथो मयि'
[४१३५] इति ज्ञानस्वरूपकृत्यमपि ज्ञानयोगत्वं दृढयति, न हि
कर्मयोगान्तर्गतेन आत्मज्ञानेनैव सर्वं साक्षात्कृत्यते ; 'स्वाध्याय-
ज्ञानयथा' [४१२८] इत्यत्र च द्रव्ययथादेः पृथक्त्वेन ज्ञानयज्ञो
निर्दिष्टः ; अतो ज्ञानयोगप्रशंसाप्रकरणमिदमिति प्राग्यमिति ।
अत्रोच्यते 'श्रेयान् द्रव्यमयादंशात्' इत्यत्र तावत् ज्ञानप्रा-
धान्यमनात्र ज्ञानयोगविक्रमो वक्तुमुच्यते, 'कर्म ज्यायो
ह्यक्रमेणः' [३८] इत्यादिपु सर्वत्र तद्विपरीतकर्मप्राधान्यस्यैव
प्रसिद्धत्वात्, उक्तप्राध्यायेऽपि 'तयोस्तु कर्मतथासात्कर्मायोगो
विशिष्यते' [५१२] इत्यादौर्बन्धयमाणत्वात्, मध्ये तद्विद्वान्
र्थप्रतिपादानयोर्वात् ; अतोऽत्र ज्ञानयथादंशः कर्मयोगप्राविष्यति ।
'स्वाध्यायज्ञानयथा' [४१२८] इत्यत्र तु स्वाध्यायार्था-
भ्यामनुरूपज्ञानयथात्वेमुक्तम्, आत्मन्याप्राप्त्यर्थमपि स्वाध्याय-

यार्थ इति तस्य चास्य च नातिप्रसङ्गः । 'तस्मादज्ञानसम्भूत'
[४१४२] इत्यध्यायोपसंज्ञारक्षोके च ज्ञानासिना संशयं दिवा 'योग-
मातिष्ठोत्तिष्ठ' [४१४२] इति युद्धोत्साहविधानेन कर्मयोगस्तदन्त-
र्गतज्ञानं च व्यक्तं प्रतीयते न हि ज्ञानयोगस्य ध्येयस्तथा युद्धार्थ-
मुत्तिष्ठति सन्नच्छते । 'सर्वं कर्म' इत्येतत् कर्मन्तर्गतज्ञाना-
दस्य प्राधान्यहेतुमानपरमेव, 'अपि चेदसि' [४१३६] 'ज्ञानामिः
सर्वकर्माणि' [४१३७] 'न हि ज्ञानेन सदस्या' [४१३८] इत्या-
देरपि न ज्ञानयोगैकान्यं, ज्ञानादस्य पापनिवर्तकत्वरूपप्रशंसा-
परत्वात् । 'योगसङ्घस्यस्तकर्माणम्' [४१४१] इत्यादि कर्मण.
फलसङ्गादिराहित्यज्ञानाकारतापत्तिमात्रं विवक्षितम् । 'ज्ञानं
लब्ध्वा परां शान्तिम्' [४१३९] इति श्लोके तु कर्मयोगा-
न्तर्गतज्ञानादस्य साक्षात्काररूपपरिपाकावस्थोच्यते ; 'तत्त्वर्थं
योगसंसिद्धः काळेनात्मनि विन्दति' [४१३८] 'प्रज्ञायाः स्मृते
ज्ञानम्' [४१३९] इत्यन्तरमेव परिपाकवस्थाया विशदीकर्त-
णात् । एतेन 'येन भूतान्यशेषेण द्रव्यसि' [४१३५]
इत्येतदपि निर्वृत्तम् ।

तदेतदखिलमभिप्रेत्याह— उभयाकार इति । कर्मणि
कर्मयोग इत्यर्थः । अनुश्रेयसो वाऽत्र कर्मशब्दः । द्रव्यमया-
दंशादिति । यथाशब्दोऽत्र यथाशक्ति इति भावः । सर्वाखिल-
शब्दयोर्विषयभेदादपौनरुक्त्यमाह तदितरस्येति । कर्मैतरकि-
मन्यदित्योपादेय ? कथं च कर्मणस्तस्य च ज्ञाने परिसमाप्तिः ?
इत्याह— तदेवेति । सर्वैः साधनेरिति तदितरोपादेय-
प्रदर्शनम् । प्राप्यभूतमिति तत्र तत्परिसमाप्तिज्ञानम् । कर्मण
सत्र परिसमाप्तिं विज्ञोति— तदेवाभ्यस्यमानमिति ।
अवधारणेन साध्यसाधनभावोऽवस्थाभेदमात्रनिबन्धन इत्यभि-
प्रेतम् । एतेन कर्मणः स्वान्तर्भूतज्ञाने परिसमाप्तिः । साक्षात्कार-
लक्षणत्वाच्चतदाविवक्षितेत्युक्तं भवति ॥ ३३ ॥

५ आ. मा. भा.— अखिलमुपासनायज्ञमुक्तम् । ज्ञानफलमेवेत्यर्थः ॥ ३३ ॥

६ ज. प्र. दी.— 'सर्वं कर्म' इत्युक्तत्वात् अखिलमिति ।
पुनरुक्तिरूपमाह— अखिलमिति । कर्मणमुपासनायज्ञमुक्तम्
मिति चेद एवोच्यते । खिलं सर्वोप न भवतीति अखिलमि-
त्यर्थः । 'ज्ञाने परिसमाप्यते' इत्यस्य ज्ञानं जाते न कर्म

कार्यमित्यन्यथाप्रतीतिनिवारणाय तावदर्थमाह— ज्ञानेति ।
परिममासि उष्णता सफला, वा च ज्ञाने धवीति सतिमाना-
ज्ज्ञानलक्षणैर्न च फलेनेति भावः ॥ ३३ ॥

७ ह. पं. भा.— श्रेयानिति । ज्ञाननिर्वृत्तो यज्ञो ज्ञानयज्ञः । मनोनिग्रमरूपत्वेन परमात्म-
सम्बोधस्य प्रत्यासन्नरूपत्वात् । सर्वं क्रियातुरूपमुपासनातुरूपं च । ज्ञाने परमात्मसम्बोधे परि-
समाप्यते विधीयते, विलयनं गच्छतीत्यर्थः ॥ ३३ ॥

८ नृ. प्र. गि - उनेपुपसेपु को यज्ञः श्रेयः इत्याहान्द्राया
माह— श्रेयानिति । अत्र द्रव्यमयादंशादिरियोगज्ञानयथाति-
रिक्तकर्मण्येवज्ञानयथापार्थम्, 'सर्वं कर्म इति' वाच्यतेपार्थम् ।

कर्मवशात्प्रेषया ज्ञानयज्ञः श्रेयात्प्रदानयत् ; परमात् सर्वं
अभिप्रेतयतीत्यात्ममादिर्दं शीतम्, अखिलं निरात्मनोरा-
गनादिर्दं ज्ञानं च कर्म । यदा सर्वमिति कर्मकार्यकर्मवशेन-

महिहाप्रायात्मकम्, अखिलमित्युपासनाकाण्डोक्तमनवशेषं
मुपासनात्मकं च कर्म, ज्ञाने ब्रह्मार्थमेवसाक्षात्कारे परिस
माप्यते अन्तर्भवति ज्ञानापक्षितचित्तकुण्डिसम्पादनन ज्ञाने
पर्यवस्यति, "तमेत वेदानुबचनेन ब्राह्मणा विविदिपन्ति
[वृ उ ४।१।२२] इत्यादिश्रुते । अत प्राधान्याज्ञानयज्ञ

एव श्रेयानित्यर्थे । 'पार्थ' इत्यनेनैव सम्बोधनसिद्धावपि
परन्तप । इत्यनेन यथा शत्रुसन्तापकतया स्वमखिलेष्वपि
पार्थेषु मुख्य, तथा ज्ञानयज्ञोऽपि सत्साराख्यशत्रुसन्तापक
तथा सर्वयज्ञेषु मुख्य इति व्यज्यते ॥ ३३ ॥

९ व० त० दी०— सर्वेभ्यो यज्ञेभ्यो ब्रह्मात्मकत्वज्ञानयज्ञस्य श्रेष्ठतामाह— श्रेयानिति । साङ्ख्ययोगयो-
रेकार्थरूपो ब्रह्मात्मकत्वज्ञानयज्ञोऽन्यत अथ यतस्तत्राखिल फलसहित सर्व कर्म परिसमाप्यते अन्तर्भवति
"सर्वं तदभिसमेति, यत्किञ्चित्प्रजा साधु कुर्वन्ति (साधुकुर्वन्त)" [छा उ ४।१।४] इति श्रुते ॥ ३३ ॥

१० पु अ त — ननु ममैत फलानभिलाषित्वादाज्ञया
लोकसङ्घहार्यं कर्तव्याना तेषां ज्ञानेन किं फल ? इत्यत आह—
श्रेयानिति । हे परतप ज्ञानयोग्य ! ज्ञानाभाव भगवद्दीयस्य
निषिद्धप्रकारेण स्वगादिफलकत्वेन त्रियमाणस्यानुचितत्वात्
द्रव्यमयाद्यज्ञात् ज्ञानयज्ञ ज्ञानात्मको ज्ञानेन वा यज्ञ श्रयान्

स उत्तम इत्यर्थे । किञ्च द्रव्यमयो यज्ञ पूर्णत्वाभावादपि
नोत्तम ज्ञानमयस्तु सम्पूर्णो भवतीत्याह— स्वयमिति । हे
पार्थ ! सर्वं कर्म ज्ञाने अखिल पूर्ण परिसमाप्यते पूर्ण
मसमीप भवतीत्यर्थे ॥ ३३ ॥

११ नी० भा० दी०— यदर्थमेते यज्ञा उपपन्नस्यास्त
य देहेन्द्रियादि तत्साध्यात् द्रव्यमयात् यज्ञात् ज्ञानयज्ञ
स्त्वव । ईयसु-प्रत्ययेन तेषामपि प्रशस्ततरत्वे द्योत्यते । तत्र हेतु
सर्वाङ्गोपसहाय्युक्त ज्ञाने परिसमाप्यते अन्तर्भवति । "यथा कृताय
विजितायाधरेया सयन्त्येवमेवैत सर्वं
तदभिसमेति यत्किञ्च प्रजा साधु कुर्वन्ति यस्तद्देद यस्त वेद" [छा उ ४।१।४] इति ॥ ३३ ॥

ज्ञानयज्ञ स्तौति— श्रेयानिति । द्रव्य बाह्यमाभ्यन्तर
निर्देशेपवाङ्मन कायप्रवृत्त्युपरमात्मक श्रयान् प्रश-
स्तव । तत्र हेतु सर्वमिति । कर्म कर्मफल सर्वं अखिल
सर्वोपसहाय्युक्त ज्ञाने परिसमाप्यते अन्तर्भवति । "यथा कृताय
विजितायाधरेया सयन्त्येवमेवैत सर्वं
तदभिसमेति यत्किञ्च प्रजा साधु कुर्वन्ति यस्तद्देद यस्त वेद" [छा उ ४।१।४] इति ॥ ३३ ॥

ज्ञानप्राप्त्युपायस्तत्फल च [३४—३९]

तद्विद्धि प्रणिपातेन परिप्रश्नेन सेवया ।

उपदेक्ष्यन्ति ते ज्ञानं ज्ञानिनस्तत्त्वदर्शिनः ॥ ३४ ॥

१ शां भा.— तदेतद्विशिष्ट ज्ञान तर्हि केन प्राप्यते ? इत्युच्यते— तद्विद्धीति । तद्विद्धि
विजानीहि येन विधिना प्राप्यते इति । आचार्यान्भिगम्य प्रणिपातेन- प्रकर्षेण नीचैः पतनं प्राणि-
पातो दीर्घनमस्कारस्तेन, 'कथ बन्धः ? कथ मोक्षः ? का विद्या ? का चाविद्या ?' इति परिप्रश्नेन,

१ अभिनवगुप्तपादा — " तव ज्ञानिनो निना एव सवित्तिविषयानुग्रहीता इन्द्रियविशोपा तत्त्वं उप समीपे देक्ष्यन्ति प्राप
यिन्ति । तथा हिते तत्त्वमेव दर्शयतीति तत्त्वदर्शिनः । उक्त हि- योग एव योगस्योपाध्याय ' (यो व्यासभाष्य) ऋतम्परा तत्र
प्रज्ञा (यो घृ १।४।८) इति । अन्य यानिन पुण्या इति व्याख्यायमाने भगवान्स्वयमुपदिष्टवास्तवव्यमित्युक्त स्यात् । इत्याहु ॥
हसयागिनस्तु श्लोकमिमम्— शिष्या हि त्रिविधा — प्रणिपतनपरा परिप्रश्नपरा, सेवापरावेति । तत्र ये प्रणिपतनपरा
' शिष्यस्तेऽग्रम् ' (जी २।१०) इति समुपक्रम्य उत्तरोत्तरजिज्ञासितायविशेषवैखरीसरीसमग्रगाढमानसा परिशुद्धितद्दृज्जितस्वार्था
प्रदोपगथा असकृत्सद्गुणाचायवदसमुपदिष्टार्थविशेषेदिनोऽपि स्थितोऽस्मि गतस दह करिष्य घचन तत्र (गी १।८।१३)
इत्युपसंहृत्य स्वयमावस्वरूपममुचित स्वधनमनुतिष्ठति, यथा तेषां प्रतिनिधिरर्जुनः । ये पुनरन्य विदिता सर्वसाक्षात्स्वार्था अपि
अनान्तप्रवृत्तयोगद्रव्यविचारस्वार्था परिप्रश्नरस्तर महीश्वरो मन्त्रविद्यानिष्ठादाचार्यान् प्रवृत्तविशेषयोगि दिव्य चक्षु सम्प्राप्य
प्रप्रियां समधिगम्यापि प्रवृत्तपराऽनुदयस्वार्था प्राकृतदृष्टमन्त्रब्रह्मानां पुत्रादीनां दौरात्म्य च साम्यमनुभवते यथा तेषां प्रतिनि
धिरर्जुनात् । य चापर सकृत्प्रविद्यतस्वार्थविचारोऽपि स्वयमप्रयत्नमानसा 'यमवैप श्रुत' (कणे १।२।२३) इत्यादिषु
रयात्पुण्यव 'मात्राविगोरी' यादन च स्वदिन्य स्वस्वभावस्वरूपानुरूपधर्मानुपानन पुत्र प्रज्ञ समुपगत, यथा सर्वो प्रतिनि
धिर्बिदुर । इत्यभिप्रायेण त्रिविधान् निष्पन्मान् लयाऽऽवायपमार्गं संप्रत्य विवृण्वत । आचार्यविशेषजनप्रयाजनमाह यामन —
शास्त्रा एव कश्चिद्विभिन्नविचार्य क्त्वन्तेऽस्तेनवाद् वृत्तस्त त्रि तु शाशास्त्रभवात्रियय मूकमात्र भगवन्त ।
शास्त्रज्ञान विनास्य त्वमुत्तरमत्र विप्रतऽऽप्तमन्त्रया किन्त्व तत्रागिनां त न विपपरिगर शांमुमज्ञा समत ॥
शास्त्रार्थविद्ययात्तुर्भ भगवन्ता य जनिन शरत्कथाय गत । गुणममयी-त एव या तस्मिन्वाद् १।३।३ निगणनयाम् ॥—अ गी ।

सेवया गुरुशुश्रूषया, एवमादिना मथयेणाऽऽर्जिता आचार्या उपदेश्यन्ति कथयिष्यन्ति ते ज्ञानं ययोक्तविशेषणं ज्ञानिनः ज्ञानवन्तोऽपि केचिद्यथावत्त्तरदर्शनशीलाः, अपरे न । अतो विशिनष्टि- तत्त्वदर्शिन इति । ये सम्यग्दर्शिनस्त्वरूपदिष्टं ज्ञानं कार्यक्षमं भवति, नेतरदिति भगवतो मतम् ॥३४॥

२ आ. शां. व्या — यथेव प्रसम्यतरनिर्दिज्ञानं तर्हि केनोपायेन तत्राप्तिः इति पृच्छति— तदेतदिति । ज्ञान- प्राप्ता प्रलाभमुपायमुपादिशति— उच्यते इति । तद्विज्ञान गुरुभ्यो विद्भिः, गुरुत्व प्रणिपातादिभिरुपायैरावर्जितकेनोक्तो वदिष्यन्तीत्याह— तद्विद्भिर्इति । उपदेश्यत्वमुपदेशकर्तृत्व परोक्ष- ज्ञानमात्रेण न भवतीत्याह— उपदेश्यन्तीति । 'तत्' इति प्रेषितं ज्ञानपाठनं गृह्यते, येन विधिनेति शेषदर्शनात् । यद्वा येनाऽऽचार्यावर्जनप्रकारणं तदुपदेशावशाद्विशितं ज्ञानं लभ्यते तथा तज्ज्ञानमाचार्यभ्यो लभस्वेत्यर्थः । तदेव स्फुटयति— आचार्यान्िति । एवमादिनेत्यादिशब्दनं शमादयो गृह्यन्ते,

एवमादिना विद्भिर्इति पूवण सम्बन्धः । उत्तरार्धे व्याप्ये— प्रश्न- येणेति । प्रथमो भक्तिप्रदापूर्वको निरतिशयो नतिविशेष, ययोक्तविशेषणं पूर्वोक्तं प्रकारेण प्रसस्यतममित्यर्थः । विशेष- णस्य पौनस्वत्यपरिहारापर्ययभेद कथयति— ज्ञानवन्तो- ऽर्पाति । 'ज्ञानिन' इत्युत्त्वा पुन 'तत्त्वदर्शिन' इति सुवतो मगवतोऽभिप्रायमाह— ये सम्यग्गिति । बहुवचन चैतदाचार्य- विषय बहुभ्यः श्रोतव्यं बहुधा चेति सामान्यन्यायाम्यनुमानार्थं, न त्वात्मज्ञानमधिकृत्याऽऽचार्यबहुत्वं विवक्षितं, तस्य तत्त्व- शास्त्रात्कारणदाचार्यमानोपदेशादेवोदयसम्भवात् ॥ ३४ ॥

३ रा. भा.— तदात्मविषयं ज्ञानम् "अविनाशि तु तद्विद्धि" [२।१७] इत्यारभ्य 'एषा तेषमिहिता' [२।३९] इत्यन्तेन मयोपादिष्टम्, मद्युक्तकर्मणि वर्तमानस्त्वं विपाकानुगुणं काले- काले प्रणिपातपरिभ्रशसेवादिभिर्विशुद्धाकारं ज्ञानिभ्यो विद्धि, साक्षात्कृतात्मस्वरूपास्तु ज्ञानिनः प्रणिपातादिभिः सेविता ज्ञानयुस्तसया परितः पृच्छतस्तवाशयमालक्ष्य ज्ञानमुपदेश्यन्ति ॥ ३४ ॥

४ वे ता. चं — उपदिष्टमेव ज्ञानं तत्तद्विषयकदशाया प्रतिशयवैशयाय पुन पुनर्ज्ञानिन्य श्रोतव्यमित्युच्यते— 'तद्विद्धि' इति श्लोकः । तदिति परोक्षवर्तिदंश प्रकारप्रारम्भोक्त- प्रकारपरामर्शात् व्यञ्जनाय अविनाशि इत्यादि मयाप- दिष्टमित्यन्तमुक्तम् । इत पूर्वमुपदिष्टस्य ज्ञानस्य कस्यचि- च्छ्रोतव्यत्व नात्रोच्यते इति भावः । तद्युक्तकर्मणि वर्तमा- नस्त्वमिति विमर्शहेतुः । विपाकानुगुणं कालेकाल इति प्रभावसर । अष्टद्वारा प्रणिपातादेर्विपाकानुगुण्य वा विवक्षि- तम् । "गुरुमेवाभिगच्छेत्" [सु १।२।१०] इत्यादिवि- धिप्राप्तं चैतत् । प्रणिपातादेरितेतरयोरो विवक्षित इति व्यञ्ज- नाय प्रणिपातपरिभ्रशसेवाभि इति द्वन्द्वमात्सेन व्या- ख्या । 'स्वाध्यायायोगमासीत योगात्स्वाध्यायानामनेत्' [वि पु १।१।२] इत्यादीनि शास्त्राणि काठेकाल इति वीज्या योक्तानि । विशुद्धाकारमिति पुन भ्रवणस्य नैक- त्यपरिहार । ननु विमिर्शानं भगवता ज्ञानमविचारमुपदिष्टं किंवा यीभगुना अविनाशेन ज्ञातं, येनेतदुच्यते ? इयेतदपि विपाकानुगुणप्रवचनं परित्यक्तं, निवृत्तसोपदिष्टं भगवता, अन्वयानादिनां अज्ञानं, तथाप्यनादिकर्मोपाजितैरनेनै पाप- बन्धनेनाकरणात्म्यं तद्विज्ञानप्रदायस्योपदेश्य- कादिदानो- मातिवचनं जायते, 'ये तु त्वद्विद्विंस्त्वोपदेश्यन्ति होनास्तेवाम-

मीभिरपि नैव यथार्थबोधः । पितप्रमन्नमनान्मुषि जातु नेत्रे नैव प्रभाभिरपि सङ्क्षितत्वमुद्धि' [व. स्त. १६] इतिवत्, यथावस्थितकर्मयोगनिरस्तेषु पापेषु विशुद्धज्ञानाहावस्या स्यात्, तदा च पूर्वोपदिष्टस्य सामान्यतो ज्ञातव्यार्थस्य ज्ञातांशववा- दाय अज्ञाताज्ञानाय विस्मृतप्रतिशोधनाय च पुनश्चरुण कार्य- मिति । अयनार्थोऽनुगीताज्ञानान्तेन व्यक्तो भवित्यति । ज्ञानिनः, अह वा, अन्यो वेति भावः ।

'तत्त्वदर्शिन' इति विशेषणं तेषामेतज्ज्ञानोपदेश्यत्वाधिकार- सूचयतीति व्यञ्जनाय साक्षात्कृतात्मस्वरूपा इत्युक्तम् । तत्त्व- दर्शिनिरपि 'ज्ञानवत्स्वरूपास्ति प्रत्यात्, न विनयादिरहिताय च वचन्यम्' इत्यादिविधिप्रयुक्तविलम्बोऽनतिवृत्तीय इत्याह— प्रणिपातादिभिरिति । "तस्मै स विद्वानुपदेश्य सम्यग्" इत्युक्तस्य "श्रोत्रा च तत्त्वा अत्रविद्याम्" [सु ३.१।२।१३] इति श्रुतेर्विषयस्त्व च तरदर्शित्वान्ज्ञानवत्त्वं यथाव- द्भूतव्यन्तं ति भावः । प्रकल्पेन नीचे पत्तनं प्रणिपातं, प्रभृ- वाङ्मूत्रं प्रण मोक्षमूत्रादिविचरितानि । परिभ्रशं स्वयुक्तिमता- तिरक्यत्वेनात्रान्नत इव साक्षात्प्रत्ययानभिधानेन तदनुचरितवि- षय प्रत्ययान्ति । प्रतिशदिवचनानिभिः प्रत्ययान्ति न कर्तव्य- मिति भावः । नैरा तु भक्तिविराजितं वा ॥ ३४ ॥

५ आ. मा. भा — इदानीमपि ज्ञान्येत् । तथाऽप्यभिमतान्मोः । मा तूक्ता ॥ ३४ ॥

६ ज. प्र. टी — 'तद्विद्धि' इत्युक्त्या इदानीमज्ञेनो न ज्ञानेति प्रतीति विवक्षति— इदानीमपि । 'तद्विद्धि' इति 'विद्वि' नाप्युक्तं इति भावः । 'तद्विद्धि' 'तद्वि' वा ।

[२।३५] इति तस्य माह कथमुच्यते ? इत्यत्र आह— तथा- र्पाति । ज्ञानिनः ज्ञानस्य । कथमुच्यते ज्ञानिभ्ये विद्धे भवेत्- त् । तद्विद्धि प्रमाणं । इत्यत्र आह— मा ज्ञिति ॥ ३४ ॥

७ ह. पै. भा.— एवम्भूतं परमात्मानं कथमहं जानीयाम्? इत्यत्राऽऽह— तद्विदिति । तज्ज्ञान-
रूपं ब्रह्म विद्धि विजानीहि । प्रणिपातेन प्रकर्षेण नीचैर्दण्डवत्पतनं प्रणिपातो नमस्कारविशेषस्तेन ।
परिप्रश्नेन परितः सर्वतोऽवलोक्य गुरोश्चित्तप्रसादावगत्या प्रश्रस्तेन च । सेवयेच्छानुवर्तनेन ।
एवं सत्युपदेश्यन्ति ते तव ज्ञानं परमार्थसम्बोधनस्वरूपं ब्रह्म ज्ञानिनो ज्ञानवन्तस्तत्त्वदर्शिनः साक्षा-
त्कृतपरमार्थाः ॥ ३४ ॥

८ वै. घ. मि.— एतादृशज्ञानावाप्तावुपाय कः? इत्य-
त्राह— तद्विदिति । तत् सर्वकर्मफलभूतं ज्ञानम्, आचार्यान्भि-
गम्य तेषां प्रणिपातेन, प्रनयेण नीचैः पतनं प्रणिपातो दीर्घ-
नमस्कार । तत् परिप्रश्नेन, परितः सर्वतोऽवलोक्य गुरो
प्रसादावगत्या प्रश्न 'कथं यन्त्र, कथं मोक्ष, का विद्या, का
चाविद्या?' इति । तत् सेवया उपदेशावसरावर्तनेन च प्राप्यत
इति विद्धि । एवमार्जुनता सन्तो ज्ञानिनः शास्त्रनिपुणा
तत्त्वदर्शिनः अपरोक्षानुभवपन्थाश्चाचार्याः । ते तुभ्यं ज्ञानं
उपदेश्यन्ति उपदेशेन सम्पादयिष्यन्ति । अजमवनिष्ठैरुपदिष्टं

कार्यज्ञमम्, न तु केवलशास्त्रज्ञैरिति दर्शयितुं 'तत्त्वदर्शिनः'
इति विनेषणम्, " तद्विज्ञानार्थे स गुरुमेवाभिगच्छेत्समि-
त्पाणि. श्रोत्रियं मन्त्रनिष्ठम् " [छण्ड. १।२।१२] इति श्रुते ।
अत्र श्रोत्रियमधीतनेद् ब्रह्मनिष्ठं ब्रह्मसाक्षात्कारिणमिति हि
व्याख्यातम् । 'तत्त्वदर्शिनः' इति बहुवचनं पूज्यायाम्, न
त्वाचार्यबहुत्वाभिप्रायेण, एकस्मादेव तत्त्वदर्शिनो ज्ञानोदये
सत्यन्याभिगमनवैयर्थ्यात् । उपदेश्यन्तीति च स्वयच्छपदिशयेच्च
भगवति पारोक्ष्यनिर्देशः ॥ ३४ ॥

९ व० त० वी०— तत्र साधनमाहुः— तद्विद्धीति । प्रथमं प्रणिपातेन कायिकेनामान्तिवत्साधनेन, तत्रश्च
वाचिकेन महदुपसदनं गत्वा प्रणयकृतेन, परिप्रश्नेन क्लान्तरीयेण सेवनेन च । तेषां वा सेवनेनैतत्कृतेन त्वं
तत्प्राप्नुहि इति प्रथमेव मुख्यं साधनं 'स्यान्महत्सेवया' इति वाक्यात् । ततस्ते तुभ्यं उपदेशेन तज्ज्ञानं
सम्पादयिष्यन्ति तत्त्वदर्शिनः ॥ ३४ ॥

१० पु. अ. त — तज्ज्ञानं कथं स्यात्? इत्यत आह—
तद्विदिति । तज्ज्ञानं ज्ञानिनो मत्स्वरूपविद् प्रणिपातेन नञ्
तथा, परिप्रश्नेन जिज्ञासुतया प्रश्नेन, सेवया भगवद्भुज्या,

ते तव ज्ञानिनः मत्स्वरूपविद् तत्त्वदर्शिनः योग्याना-
च्छपदेशादात्ममहं प्रसन्नो भवामीति परयन्त्यतो ज्ञानसुप-
देश्यन्ति ॥ ३४ ॥

११ नी० भा० वी०— तद्विद्धीति । ज्ञानिनः ग्रन्थज्ञाः, तत्त्वदर्शिनः अनुभववन्तः । ज्ञानं ब्रह्म । स्वपार्थः
श्लोकः ॥ ३४ ॥

यज्ज्ञात्वा न पुनर्मोहमेवं यास्यसि पाण्डव ! ।

येन भूतान्यशेषेण द्रक्ष्यस्यात्मन्यथो मयि ॥ ३५ ॥

१ शां. भा.— तथा च सतीदमपि समर्थं वचनम्— यदिति । यज्ज्ञात्वा यज्ज्ञानं तैरुप-
दिष्टमधिगम्य प्राप्य पुनर्भूयो मोहमेवं यथेदानीं मोहं गतोऽसि पुनरेवं न यास्यसि हे पाण्डव ।
किञ्च येन ज्ञानेन भूतान्यशेषेण ब्रह्मादीनि स्वस्वपर्यन्तानि द्रक्ष्यसि साक्षादात्मनि प्रत्यगा-
त्मनि परसंस्थानीमानि भूतानीति, अथो अपि मयि वासुदेवे परमेश्वरे चेमानीति क्षेत्रज्ञेश्वरैकत्वं
सर्वोपनिषत्प्रसिद्धं द्रक्ष्यसीत्यर्थः ॥ ३५ ॥

२ आ. द्वां व्या.— विशिष्टैरुपायैरुपदिष्टे ज्ञाने कार्यज्ञमे
प्राप्ते हानि समनन्तरवचनमपि योग्यविषयमर्थवद्भवतीत्याह—
तथा चेति । अन्तरिमिन्विशिष्टे ज्ञाने स्वदीयमोहापोहनी
निष्ठावना भवितव्यमिति शेषः । तत्र निष्ठाप्रतिष्ठायै तत्रैव ज्ञान
पुनर्विदित्ति—येनेति । यज्ज्ञात्वात्वेत्युक्तं ज्ञाने ज्ञानायोगादित्या
एवम् प्रान्त्यैवमपि पूर्वस्य गमेरप्रीत्ययं व्याकृतोति—अधि-

गम्येति । इत्याऽऽचार्योपदेशालम्ब्ये ज्ञाने फलवति प्रतिष्ठितता
भावितव्यमित्याह— विश्वेति । शीव चक्षुरे कोभयत्र भूतानां
प्रतिष्ठित्वप्रतिनिर्देशे भेदवादानुमति स्यादित्यासाद्यपाऽऽह—
क्षेत्रज्ञेति । मूलप्रमाणमात्रे कथं तदेकत्वदर्शनं स्यात् ।
स्यात्तदापाऽऽह— स्वयंति ॥ ३५ ॥

३ रा. भा.— आत्मयायान्यविषयस्य ज्ञानस्य साक्षात्काररूपस्य लक्षणमाह— यदिति । यज्ज्ञानं
ज्ञान्या पुनरेवं देहाद्यान्नामिषान्तरूपं तच्छ्रुतं मपनायास्पर्दं च मोहं न यास्यसि, येन च देवमनुष्या-

धाकारेणानुसंहितानि सर्वाणि भूतानि स्वात्मन्येव द्रक्ष्यसि, यतस्तवान्येषां च भूतानां प्रकृतिविद्यु-
क्तानां ज्ञानैकाकारतया साम्यम्, प्रकृतिसंसर्गदोषविनिर्मुक्तमात्मस्वरूपं सर्वं सममिति च वक्ष्यते
'निर्दोषं हि समं ब्रह्म तस्माद्ब्रह्मणि ते स्थिताः' [५।१।९] इति । अथो मयि सर्वभूतान्यशेषेण
द्रक्ष्यसि, मत्स्वरूपसाम्यात् परिशुद्धस्य सर्वस्यात्मवस्तुनः ; 'इदं ज्ञानमुपाश्रित्य मम साधर्म्यमा-
गताः' [१४।२] इति हि वक्ष्यते ; तथा " तदा विद्वान्पुण्यपापे विभूय निरञ्जनः परमं साम्यमु-
पैति " [मुं. उ. ३।१।३] इत्येवमादिषु नामरूपविनिर्मुक्तस्यात्मवस्तुनः परस्वरूपसाम्यमवगम्यते ;
अतः प्रकृतिविनिर्मुक्तं सर्वमात्मस्तु परस्परं समं सर्वेश्वरेण च समम् ॥ ३५ ॥

४ वे. ता. चं.— कर्मान्तर्भूतस्यात्मयायात्मज्ञानस्य
विपाकानुगुण कालेन वेदनीयस्य साक्षात्कारवस्थायाधिष्ठं
'यज्ज्ञात्वा' इत्यनेन श्लोकेनोच्यत इत्याह— आत्मया-
धात्म्येति । एवमित्यस्यार्थो— देहेत्यादिनोक्तः । 'अशेषेण'
इत्यस्य तात्पर्यार्थमाह— देवमनुष्येत्यादि । तेन 'त्रिया
विनयसम्पन्ने' [५।१८] इत्यादि वक्ष्यमाण स्मारिकम् ।
भूतसन्देशान्चित्तसदृशज्ञा विवक्षिताः । तेन देवायाकारानु-
सन्धाने हेतुर्दक्षितः । 'आत्मन्यथो मयि' इति सप्तम्यो सामा-
नाधिष्ठण्यधनव्युदासाय स्वात्मन्येवेत्युक्तम् । एवविधस्य
श्राद्धरिक्तस्य स्वात्मविषयत्वात् 'अथो मयि' इत्यनेन प्रथ-
मभावसूचनाद्रक्ष्यमाणसमदर्शित्वविपाकक्रमाच्च व्यधिकरणैवोचि-
तेति भावः । सर्वाणि भूतानि स्वात्मन्येव द्रक्ष्यसि—
प्रकृतिसंसर्गेण विषमतया प्रतिपन्नानि भूतानि परिशुद्धतया ज्ञाते
स्वात्मनि निदर्शनभूते स्थालीपुलाकादिन्यायेन द्रक्ष्यसीत्यर्थः ।
आपारोपेयमात्राद्यन्तर्भवव्युदासाय प्रकृतार्थे हेतुमाह—
यतस्त्येवेति । प्रकृतिविद्युक्तानामिति । औपाधिबवैषम्य
निगमावस्थायामिति भावः । 'पुमान् देवो न नर' [वि. पु
२।१।३।९८] 'नायं देवो न मर्त्यो वा' इत्याद्यनुसारेणाह—
ज्ञानैकाकारतयेति । स्वात्मनि सर्वाणामनुसन्धानहेतुतयोक्त

साम्य परस्ताद्रक्ष्यमाणत्वादिहातुक्तमित्यभिप्रायेणाह— प्रकृ-
तिसंसर्गेति । अथो मयौत्यादि— मदिदर्शनेन स्वा-
त्मान परतश्च द्रक्ष्यसीत्यर्थः । अनीश्वराणा कर्मवदाना कथमी-
श्वरनिदर्शनेनानुसन्धानं इत्यत्राह— मत्स्वरूपसाम्यात्परि-
शुद्धस्येति । हेतुतयोक्तं ईश्वरसाम्यमपि परस्ताद्रक्ष्यत इति
नेदोक्तमित्याह— इदमिति । परिशुद्धान्नः परमात्मसाम्ये
भूतिरव्यस्तीत्याह— तथेति । पुण्यपापे विभूय निरञ्जनः
पुण्यपापविगमात्तत्कृतप्रकृति संसर्गतत्प्रयुक्तहेतुादिरहितः । ना-
मरूपविनिर्मुक्तस्येतिवचने " तथा विद्वानामरूपाद्भिसुक्तः "
[मु. उ. ३।१।८] इति तत्रत्य वाक्यान्तर्गमपि स्मारितम् ।
ईश्वरसाम्यस्य हाचित्कताशङ्का निरस्य भूतिस्मृतिभिद्ध हेतु
सङ्कल्प्य दर्शयति— अत इति । एतेन भुव्यादिसिद्धमीश्वर-
साम्यमपि जीवाना परस्परसाम्ये हेतुरित्यप्युक्तं भवति ।
एतेन क्षेत्रज्ञाना परस्परमीश्वरण वैक्यमिहोच्यत इति वदन्तः
प्रत्युक्तः । ननु स्वात्मनि सर्वेश्वरे च सर्वव्यापारधेतयया दर्शन-
मिह विधीयत इति प्रतीयते, मैत्र स्वात्मनः सर्वाधारत्वायो-
गात् । परमात्मपर्यन्तपुत्रयोपपद्यत इति चेत्, न, जीवन्मयापे
प्रकरणार्थत्वात् । अत स्वात्मनि परंपरा दर्शनं सर्वसमानाकारा-
नुसन्धानम् ॥ ३५ ॥

५ आ. मा. भा.— येन ज्ञानेन मत्स्यात्मभूते सर्वभूतान्यथो तस्मादेव मोहनाशात्पश्यसि ॥ ३५ ॥

६ ज. प्र. टी.— येन भूतानि इत्यस्य येन मोहेन सर्वाणि
भूतान्यात्मनि स्वस्मिन्नथो मयि च द्रक्ष्यसीत्यन्यथाप्रतीतिनि-

राधार्यमाह— येनेति । आत्मभूते सर्वांत्यथामिणि । द्रक्ष्यसीत्ये
तत्पश्यसीति व्याख्यात, इदानीमपि ज्ञान्येवेति ज्ञापयितुम् ३५

७ ह. पै. भा.— तज्ज्ञानं विशिन्नमिति— पदिति । यज्ज्ञानरूपं ब्रह्म ज्ञात्वा पुनः पथादेवं
मोहं व्यामोहं न यास्यसि न गन्तासि, तज्ज्ञानमुपदेक्ष्यन्तीत्यर्थः । पुनरापि विशिन्नमिति— येनेति । येन
ज्ञानेन भूतानि कार्यकरणसहातानि भूतानि अशेषेण द्रक्ष्यसि उपलब्धयिष्यसि । आत्मनि प्रत्यगा-
त्मनि, मयीश्वरे वासुदेवात्मनि ॥ ३५ ॥

८ घं. प्र. मि.— एवं सन्नादिनस्य ज्ञानस्य पदमाह
सार्धमिति— यदिति । यत् ज्ञानं ज्ञात्वा 'पाकं पचति' इति-
बन्धकस्यैव धातो सामान्यविकल्पया पुनः प्रयोगः, प्राप्येति
धात्वात् । एवं इदानीमिह मोहं बन्धुप्रधादिनिमित्तं भ्रमं न
पुनराप्यसि । तत्र हेतुः— येन ज्ञानेन भूतानि भाग्यज्ञाना-

दीनि अथो अपि च अशेषेण कात्स्न्येन सर्वं जगदपि आगमि
त्यपि द्रक्ष्यसि 'मद्विनाकास्त्रितीत्यं भीष्मादिप्रपन्नो मद्रुध-
निरंसेण गमिन्' इत्युपलक्ष्यपक्षे । ननु परममणि त्वयि
साधु प्रपन्नं कल्पितं ; तत्राह— मयीति । मद्रूपे त्वदात्मनी-
त्यर्थे ॥ ३५ ॥

९ ष० त० टी०— ज्ञाने पठमाह— यज्ज्ञातेवेति साहचर्यमिति । यत्साहचर्ययोगवारेकार्यरूपं सर्वं प्रमात्मज्ञानं
प्राप्य येन च भूतानि चिदश्रुताः आत्मनि पुरुषे चेतने मयि च द्रक्ष्यसि । " यदा भूतपृथग्भावेदेकस्य "।

[१३।३०] इति वदयति चाग्रे । अशेषेणेति पदेन प्रकृतिकार्यं देहादिकमपि तत्कारणे च द्रक्ष्यसि । तमात्मानं वा मयि परब्रह्मणि मदशभूतत्वात्समष्टिपुरुषस्य ॥ ३५ ॥

१० पु. अ त — एवमुपदिष्टज्ञानेन मोहो न भवत्येव न प्राप्स्यसि । अथो एतद्वन्तर मोहाभावानन्तर येन स्याह—यदिति । हे पाण्डव ! यत् उपदिष्टज्ञानामकं मत्स्य ज्ञानं भूतानि कारणरूपाणि जीवामकानि च अशेषेण जगद्रूपेण आत्मनि मयि आत्मरूप मयि द्रक्ष्यसि ॥ ३५ ॥

११ नी० भा० दी०—यज्ज्ञात्वति । यन् चिन्मात्रस्वरूपं ब्रह्म ज्ञात्वा एवमिदानीमिव पुनर्मोहं न यास्यसि, अथो अपि च येन ज्ञानेन भूतानि ब्रह्माद्विस्तम्बपर्यन्तानि आत्मनि मयि त्वमप्यलक्ष्यार्थादिनन्यभूते परमेश्वरे द्रक्ष्यसि, नान्योऽतोऽस्ति द्रष्टेति प्रतीचोऽन्यस्य द्रष्टुनिषेधात् । (शा) भाष्ये तु साक्षादात्मनि मत्स्थानीमानीति द्रक्ष्यसि, अथो अपि मयि वासुदेवे परमेश्वरे चात्मनीति क्षेत्रज्ञश्चरैकत्व सर्वोपनिषत्प्रसिद्धं द्रक्ष्यसीत्यर्थे इति ॥ ३५ ॥

अपि चेदसि पापेभ्यः सर्वेभ्यः पापकृत्तमः ।

सर्वं ज्ञानप्लवेनैव वृजिनं सन्तरिष्यसि ॥ ३६ ॥

१ शां भा.— किञ्चित्तस्य ज्ञानस्य माहात्म्यम्—अपीति । अपि चेदसि पापेभ्यः पापकृत्तमः सर्वेभ्योऽतिशयेन पापकृत्पापकृत्तमः सर्वं ज्ञानप्लवेनैव ज्ञानमेव पुत्र कृत्वा वृजिनं वृजिनार्णव पाप सन्तरिष्यसि । धर्मोऽपीह मुमुक्षोः पापमुच्यते ॥ ३६ ॥

२ आ शा व्या — ज्ञानस्य प्रकारान्तरेण प्रशसा प्रस्तौति—किञ्चित् । पापकारिभ्यः सर्वभ्यः सकाशात्तिशयेन पापकारित्वमेकस्मिन्नमन्मावितमपि ज्ञानमाहात्म्यप्रसिद्धयर्थं मन्नीकृत्य प्रवर्षति — अपि चेदिति । ब्रह्मात्मैक्यज्ञानस्य सर्वं पापनिवर्तकत्वेन माहात्म्यमिदानीं प्रकटयति—सर्वमिति । अधर्मे निवृत्तेऽपि धर्मप्रतिषेधं घानं ज्ञानवतोऽपि मोक्ष सम्भवतीत्याशङ्क्याह—धर्माऽपीति । इहेत्यध्यात्मशास्त्रं गृह्यते ॥ ३६ ॥

३ रा भा.—यद्यपि सर्वेभ्यः पापेभ्यः पापकृत्तमोऽसि । सर्वं पूरार्जितं वृजिनरूपं समुद्रमात्मविषयज्ञानरूपप्लवेनैव सन्तरिष्यसि ॥ ३६ ॥

४ चे ता च — एव ज्ञानात्स्य प्राधान्यं विधानागुणं कालेकाले वेदनीयत्वलक्षणं बोधम् अथ तस्य विरोधि निवर्तकत्वरूपं माहात्म्यमुच्यते—अपि चेत् इतिश्लोकन । चैच्छब्दस्यार्था यदिरपि च सहितौ यदियौ तद्विषयावत्रापि चेदित्यत्राविति व्यञ्जनाय—यद्यपीत्युचम् । पापकृत्तमः शब्दप्रतियोगि वात्पापेभ्य इति शब्द पापविशिष्टरूपविषय, पापभानं वा हेतौ पक्षमी । ज्ञानप्लवनं सन्तरिष्यसीत्यनयो सामर्थ्यात् वृजिनरूपं समुद्रमिति रूपितम् । समुद्रबालु गुणं सर्वान्दोकमानं त्वमनादिकालप्रवृत्तवैत्याद्यभिप्रायणाद् पूर्यार्जितमिति ॥ ३६ ॥

५ आ. मा. भा — करणभूतं ज्ञानं स्तौति पुनः श्लोकत्रयेण ॥ ३६ ॥

१ सन्ततीति स्तनं 'स्तुज्जनेपरिहरणे (धा पा १५८) वचायच् । एवं काण्डं करणं इति स्तज्जानं । वृजिनं वर्जनीयम् 'वृजी वर्जने (धा १०१९) वृज्जि ङिष् (उ ११४) स्तौति । अत्र ज्ञानं स्वस्वरोपे शाब्दः वृजिनस्वत्वात्स्वरोपस्त्वर्थः । 'न हि परधर्मा परध सम्भरन्ति' इति 'यथायं यत्र सन्तरीणीयस्वत्यागप्राप्तिक्रियाशयमस्य वृजिनसम्बन्धिस्वत्वात्परोपज्ञानस्य स्वगतन्तरीणीयत्वं न सम्भवं सम्भवतीति तस्य तत्त्वान्शोषणव्ययमर्थवत्त्वं न निरूपणीयस्वत्वात् । यत्र देहाविवर्तिरूपकम् । 'यत्र कस्यचिन्मार्गं वनेऽदेशविवर्ति तत् ।' (सा ६१०१०५) इति श्लोकात् । पञ्चधारस्वरसम्भाषनाद्युपासाय । तथा च यत्र यत्र विद्ययित्तोपासकस्य स्वस्य सागरतलगतमर्थं च कोऽप्यशक्तः 'निनीपुस्तुर माहापुत्रनास्मि सागरम् ।' (र व ११२) इति महाकवित्रचनाय न सम्भवति । तथापि विषय युक्तानारमत्तया तस्य विनाशप्रयत्नेण । मत्र मूलप्रमेयः प्रव स्वार्थतत्त्वत्वात्तरण्यथापनत्वाद्द्विपथितयोपात्त इति 'परिणाम क्रियापथद्विरथा विषयप्रयत्ना ।' (र व ११२९) इति त्रीणि परिणामाद्वाह्यं भाष्यं । दुःखं वीरदौ चतारं कृत्वाऽन्यत् एतद्वत् एव यत्प्रसा । इति भागवतमन्त्रः (१०।१।१) गच्छते । परितः प्रयत्नमपि बालमालालु छिन्मरुद्वैव यथा प्रव्रजं स तस्मिन् तदाऽनुत्पन्नं चिद्विद्यमानकर्मफलमप्युद्भवं ज्ञानं तस्मान्नि भाव । एतन् क्रियमाणं माच्छ उक्तं । अस्मिन्त्येव द्विः शङ्कामुपानत्र वदन्ती । अथयम् ।

—अधिरगता ।

६ अ. प्र. द्वा.— 'चिन्' [४।३५] इति ज्ञानस्यैव निर्देशः । येनेति कारणतया निर्दिष्टमित्यर्थः । 'श्रेयान्' । [४।३३] इति स्थापयन् 'अपि चेत्' इत्यादेः प्रतिपाद्यमाह—करणेति । इत्याद्यपेक्षया पुनरिति ॥ ३६ ॥

७ ह. पै. भा.— आत्मनि च ज्ञानफलमाह— अपीति । अपि चेदसि भवसि सर्वेभ्यः पाप-
कृद्भ्योऽतिशयेन पापकृत्वापकृत्तमः । सर्वं ज्ञानपुत्रेनैव, पुत्रतेऽनेनेति पुत्रो जलतरणं, ज्ञानमेव पुत्रो
ज्ञानपुत्रस्तेनैव वृजिनं पापं तरिष्यसि ॥ ३६ ॥

८ वें. ब्र. गि.— ननु पापप्रतिबन्धे जापति बध्मेवं तथापि ज्ञानमाहम्यदर्शनायाम्युपेत्योच्यते सर्वेभ्यः पापकृ-
दर्शनं स्यात् ? तमाह—अपीति । 'अपि चेत्' इत्यसम्भावितान् इत्योऽतिशयेन पापकृत्त्वमसि, तथापि सर्वं वृजिनं दुस्तत्त्वेना-
म्युपगमनमदर्शनार्थं निपातौ । ययपि स्वल्पसम्भावितोऽयमर्थः, तद्वत्तदो ज्ञानलक्षणपुत्रेनैव सम्यगनायासेन तरिव्यसि ॥ ३६ ॥

९ व० त० दी०— किञ्च अपि चेदिति । स्पष्टार्थः ॥ ३६ ॥

१० पु. अ. त.— तथा चायं भावः— भगवताऽग्रे पुष्टि-
मार्गेरित्योपदेशेन स्वानुभवः कारणीयस्तदुपदेशोम्यार्थं सर्वत्र
भगवद्भावात्मिकज्ञानरूप संस्कार. वक्ष्यन्; स च साक्षात्स्वो-
पदेशेऽग्रे कार्यविलम्बः स्यादिति ज्ञानजायतासरेण स्वरूप-
पापार्थमुद्यतस्तद्गोत्रं विना किं ज्ञानेन स्यात् ? इत्यव आह—
अपीति । क्षत्रियाणां स्वर्गं धर्मं पुत्रः अपि चेत् यदि पापेभ्यः
सर्वेभ्यः पापकृद्भ्यः सर्वेभ्यः पापकृत्तमः पापकृन्मुक्त्योऽसि,
तथापि ज्ञानपुत्रेनैव ज्ञानरूपोऽप्येन तरणमाधनेन सर्वं वृजिनं
पापं सर्वं पापं—सर्वपदनागवस्थे— सन्तरिव्यसि सम्यक्प्रकारे-
णायायासेन तरिव्यसि पापविनिर्मुक्तौ भविव्यवित्यर्थः ॥ ३६ ॥

११ नी० भा० दी०— अपि चेदिति । वृजिनं वृजिनार्णवम् । धर्मोऽपीह सुसुश्रोः पापमित्युच्यते ॥ ३६ ॥

यथैधांसि समिद्धोऽग्निर्भस्मसात्कुरुतेऽर्जुन ! ।

ज्ञानाग्निः सर्वकर्माणि भस्मसात्कुरुते तथा ॥ ३७ ॥

? शां. भा.— ज्ञानं कथं नाशयति पापं ? इति सदृष्टान्तमुच्यते— यथेति । यथैधांसि
काष्ठानि समिद्धः सम्यगिद्धो दीप्तोऽग्निर्भस्मसात्समीभावं कुरुते हेऽर्जुन ! ज्ञानमेवाग्निर्ज्ञानाग्निः सर्व-
कर्माणि भस्मसात्कुरुते तथा; निर्वीजीफरोतीत्यर्थः । न हि साक्षादेव ज्ञानाग्निः कर्माणीन्धनवद्भ-
स्मीकृत् शक्नोति, तस्मात्सम्यग्दर्शनं सर्वकर्माणां निर्वीजत्वे कारणमित्यभिप्रायः । सामर्थ्याद्येन
कर्मणा शरीरमारब्धं तत्पृथक्फलत्वादुपभोगेनैव क्षीयते " तस्य तावदेव चिरं यावन्न विमोक्ष्येऽय
सम्पत्स्ये" [छां. उ. ६।१४।१] अतो यान्यप्रकृतफलानि ज्ञानोत्पत्तेः प्राकृतानि ज्ञानसहभावीनि
चातीतानेकजनमकृतानि च तान्येव सर्वाणि भस्मसात्कुरुते ॥ ३७ ॥

२ आ. द्वां. व्या.— ज्ञाने सत्यपि धर्माधर्मयोस्तस्मान्नात्-
कृतस्ततो निश्चितः ? इत्यामाह— ज्ञानस्य धर्माधर्मनिवर्तकत्वं । यथेति । दृष्टान्तानुत्वं दाष्टान्तिरुमाप्ये— ज्ञानाग्नि-
दृष्टान्तेन दर्शयितुमन्तरेच्छोऽभवत्तारयति— ज्ञानमिति । रिति । योग्यविषयेऽपि दाहकत्वमग्रेप्रतिबन्धनापेक्षयति विव-
योग्यायोग्यविभागेन निवर्तकत्वानिवर्तकत्वविभागमुदाहरति— क्षिप्त्वा विचिन्ति— सम्यगिति । दाष्टान्तिरु व्याप्ये—
ज्ञानमेवेति । ननु ज्ञान साक्षादेव कर्मदाहकं किमिति

१ अथाह धामनः—

श्लोकद्वयसंनिभस्ये तु कियमानेन पाप्मना । ज्ञानवान् दुस्तराणां न लिप्यन् इतीरितम् ॥
ज्ञानाग्निना साविधानां दाहयोपो दिनीयके । प्रभासो द्विक्रिपो ह्यग्नां ज्ञानस्यैव प्रदर्शित ॥

केचिदस्मिन् इति तत्रोक्त्युदित्वा अस्मात्पश्यत चेत्तसि पश्यन्तम् ।

हीर्षोऽपि नर्षो ऋणोऽपि यथा विनाशे मन्वीत पापमपि कोऽप्ययदुष्करोति ॥

अनन्यतया एव द्वितीयमदीदितम् । ज्ञानाग्निर्ह्यसां शरीरे यत्र स्य चतुर्दशित ॥

एतेऽपि एव एवार्थं विन्दुस्त्वासावगच्छन् । समर्पयन् सर्वं यत्नानि विदुष्यता ॥— इति ।

भस्ममिति 'अभिधीषी ऋणा च' (अथा ५।४।५३) इति इयमे सः । नत्यारत्तव 'भस्म' इत्यस्य कर्माणां कल्प-
मित्यर्थः 'अप्युः' । तदगत्, कर्मदत्त स्यात्तस्मै, एते दृष्टान्तकारणमथाह ।

— अविगीता ।

नोच्यते ? निर्वाजीकरोति कर्मति किमिति व्याख्या-
नम् ? इत्याद्युक्त्याऽऽह—न हीति । ज्ञानस्य स्वप्ने-
यावत्प्राज्ञानापाकरणे सामर्थ्यस्य लोके दृष्टत्वादिप्रिय-
व्यापारमज्ञानमपि तदज्ञानं निवर्तयत्सञ्चयकर्तृवध्नमं कर्मवीजमूर्तं
निवर्तयति, तद्विभूतौ च वर्मणि न स्यात्तुं पारयन्ति, न तु
साक्षात्कर्मणां निवर्तकं ज्ञानमज्ञानस्यैव निवर्तकमिति व्याप्ते-
स्तदनिवृत्तौ पुनरपि कर्मोद्भवसम्भावदित्यर्थः । ज्ञानस्य साक्षा-
त्कर्मनिवर्तकत्वाभावे फलितमाह— तस्मादिति । सम्यग्ज्ञानं
मूलमूलाज्ञाननिवर्तनेन कर्मनिवर्तकमिदं चेदारब्धफलस्यापि
कर्मणो निवृत्तिप्रसङ्गाज्ञानोदयसमकालमेव शरीरपातः स्यादि-

त्याशाङ्क्याऽऽह— सामर्थ्यादिति । ज्ञानोदयसमसमयमेव
देहापोहे तत्त्वदर्शिभिरपदिष्टं ज्ञानं फलवदिति भगवदभिप्रायस्य
बाधितत्वप्रसङ्गादाचार्यलाभान्यथातुपपत्त्या प्रवृत्तफलकर्मसम्पा-
दकमज्ञानलेशं न नाशयति ज्ञानमित्यर्थः । कथं तर्हि प्रारब्ध-
फलं कर्म नश्यति ? इत्याद्युक्त्याऽऽह—येनेति । तर्हि कथं 'ज्ञानाग्निः
सर्वकर्माणि भस्मसात्करोति' इत्युक्तं ? तत्राऽऽह— अत इति ।
ज्ञानादारब्धफलानां कर्मणां निवृत्त्यनुपपत्तेरारब्धफलानि यानि
कर्मणि पूर्वं ज्ञानोदयादस्मिन्नेव जन्मनि कृतानि, ज्ञानेन च सह
वर्तमानानि प्राचीनेषु चानेकेषु जन्मस्वर्जितानि, तानि सर्वाणि
ज्ञानं कारणनिवर्तनेन निवर्तयतीत्यर्थः ॥ ३७ ॥

३ रा. भा.—सम्यक्प्रवृद्धोऽग्निरिन्धनसञ्चयमिवात्तमयाथात्म्यज्ञानरूपोऽग्निर्जीवात्तमगतमनादि-
कालमष्टतानन्तकर्मसञ्चयं भस्मीकरोति ॥ ३७ ॥

४ घे. ता. सं.—नन्वेकस्य कथममादिकालप्रवृत्तान-
न्तपापनिवर्तकत्वम् ? 'नाभुकं क्षीयते कर्म कल्पकोटिपारैरपि'
[म. वै. २६।००] इत्यादिबचनाच्च पापस्वरूपनिवर्तकत्व-
मनुपपन्नम्, केवल विलम्बाय स्यादित्याद्युक्त्योच्यते—'यथे-
धांसीति । समुद्रसन्तरणदृष्टान्तः पुनः प्रवेशाविरोधी; काष्ठ-
भस्मसात्करणदृष्टान्तेन तु पुनः कार्यकरत्वप्रसङ्गोऽपि प्रतिपिद्ध ।
भस्मसात्करते—भस्मीभूतानि कुर्वते, अकार्यकृताणि कुर्वत

इत्यर्थः । 'समिद्धः' इत्यत्र सर्वदहनयोग्यत्वाद्योपसर्गधात्व-
र्थयोर्व्यञ्जन सम्यक्प्रवृद्ध इति । 'एधांसि' इति बहुवचनमे-
कस्यानेकनिवर्तकत्वाभिप्रायमिति दर्शयति— इन्धनसञ्चय-
मिति । 'सर्वकर्माणि' इतिबचनाद्विरोधित्वेन स्थितस्य
सांसारिकपुण्यविशेषपत्त्यापि निवर्तकत्वमवगतम् । नाभुकमि-
त्यादित्वन्यपरम्, अन्यथा प्रायश्चित्ताद्याण्यपि कुर्व्येतिरिति
भावः ॥ ३७ ॥

५ आ. मा. भा.—॥ ३७ ॥

६ ज. प्र. दी.—॥ ३७ ॥

७ ह. पै. भा.—ब्रह्मज्ञानस्य सकलवृत्तिनतरणत्वमाह—यथेति । यथाऽयं दृष्टान्तः ।
एधांसि काष्ठानि समिद्धो ज्वलितोऽग्निर्मस्मसात्सर्वं कुर्वतेऽर्जुन ! तथा ज्ञानमेवाग्निः सर्वकर्माणि
नित्यनैमित्तिककाम्यप्रतिपिद्धरूपाणि भस्मसात्करते ॥ ३७ ॥

८ वें. प्र. गि.—'सन्तरिष्यति' इत्युक्त्या समुद्रवर्धित-
तस्यैव पापस्यातिलहनमात्रं, न तु नाश इति मा मस्या
इत्याह—यथेति । एधांसि काष्ठानि बुष्काण्यध्राणि च
सम्यग्गिद्धः प्रवृत्तितोऽग्निर्वैष्या भस्मीभावं नयति, तथा ज्ञान-
रूपोऽग्निः सर्वकर्माणि पापानि पुण्यानि च भस्मसात्करते;
तत्कारणाज्ज्ञानानोदयेन निर्वाणत्वं नयति; 'तद्यथेर्षाकानूल्मद्री
प्रोतं प्रदूयैव हास्य सर्वं पाप्मानः प्रदूयन्ते' [छां. उ. ५।२।३१] 'धीयन्ते चास्य कर्माणि' [शुद्ध. २।२।८]
इत्यादिश्रुतेः । यद्यपि "तस्य तादेव चिरं यावन्न विमोदयेऽप्य
सम्पश्ये" [छां. उ. ६।१।३१] इति श्रुत्या 'अनारब्धकार्यं

पुत्र तु पूर्वं तदवधेः' [ब्र. सू. ४।१।१५] 'तदधिगम उत्तर-
पूर्वावयोरल्लेषविनाशौ तद्व्यपदेशात्' [ब्र. सू. ४।१।१३]
इत्यादिब्रह्ममीमांसाश्रयैश्च ज्ञानोत्पादकदेहात्मकस्य प्रारब्ध-
फलकर्मणो भोगेनैव तोहान्ते नाशः; सञ्चिततागमिनां तु
ज्ञानेन विनाश इति व्यवस्थापितम् । तथाप्युत्तरपूर्वापयोरिव
प्रारब्धकर्मणोऽपि मूलाज्ञानानोदयेन निर्वाणस्यैव सतः "तस्य
तावत्" इति श्रुत्यन्यथातुपपत्त्या दृश्यपटन्यायेन भोगप्रदत्वस्य
तत्र प्रतिपादनात्सर्वकर्मणां निर्वाणतापादनरूपं भस्मीकरणं न
विद्विष्यत इति श्लेषम् ॥ ३७ ॥

९ व० व० दी०—ननु महतो वृत्तिनतो ज्ञानस्य निर्धलत्वदुवत्वेनात्यल्पत्वादित्याशङ्क्य ज्ञानस्य प्रयत्न-
मिष्टान्तद्वारा निरूपयति—यथेति । समिद्धोऽग्निर्ज्ञानं च प्रचलं भवति । सर्वकर्माणि स्वोत्पत्तिकाले सम्भू-
तानि लघूमि गुरुणि च । प्रारब्धकर्मणां तु स्वोत्पत्तिकालसम्भूतत्वाभावात्तद्दाहः; अन्यथा ज्ञानं न स्यात् ।
'अनारब्धकार्यं पत्र तु पूर्वं तदवधेः' [ब्र. सू. ४।१।१५] इति तत्त्वसूत्रम् ॥ ३७ ॥

१० पु. अ. त.—पापस्यागैर्योक्त्या ज्ञानमयद्रव्यचोक्त्या च
सहस्रानुराधादगापवाद्सत्याप्यन्तात्मव्यपत्तात्त्विकान् कदा-
चिन्मज्जन्तस्माच्चनापि इयारिष्यत्स्वदृश्यस्य महद्दस्तुनितार्का
त्वत्तामर्थ्ये दृष्टान्तमाह—यथेधांसीति । हे अर्जुन ! तथा

अग्निः काष्ठैः स्वल्पतरोऽपि समिद्धः सन् सम्यक्प्रकारेण
सन्पुश्चितः सन् एधांसि काष्ठानि भस्मसात्कुर्वते, तथा ज्ञा-
नाग्निं ज्ञानरूपोऽग्निः सर्वकर्माणि भस्मसात्कुर्वते भस्मरूपा-
ण्यपेक्ष्य फलभोगजननात्मवर्षानि कुर्वते ॥ ३७ ॥

११ नो० भा० दी०—यथेति । एधांसि काष्ठानि । कर्माणि प्रारब्धादुच्यन्ति ॥ ३७ ॥

न हि ज्ञानेन सदृशं पवित्रमिह विद्यते ।
 तत्स्वयं योगसंसिद्धः कालेनाऽऽत्मनि विन्दति ॥ ३८ ॥
 श्रद्धावाँल्लभते ज्ञानं तत्परः संयतेन्द्रियः ।
 ज्ञानं लब्ध्वा परां शान्तिमचिरेणाधिगच्छति ॥ ३९ ॥

१ शां. भा.—यत एवमतः—न हीति । न हि ज्ञानेन सदृशं तुल्यं पवित्रं पावनं शुद्धिकरमिह विद्यते । तज्ज्ञानं स्वयमेव योगसंसिद्धो योगेन कर्मयोगेन समाधियोगेन च संसिद्धः संस्कृतो योग्यतामापन्नः सन् मुमुक्षुः, कालेन महताऽऽत्मनि विन्दति; लभत इत्यर्थः ॥ ३८ ॥

२ आ. शां. व्या.—नन्वनेनेव परिशुद्धिकरेण केनचिदथमेधादिना परमपुरुषार्थसिद्धेरलमात्मज्ञानेनेत्याशाङ्क्याऽऽह—यत इति । पूर्वोक्तेन प्रकारेण ज्ञानमाहात्म्यं यतः सिद्धमस्तत्तत्र ज्ञानेन तुल्यं परिशुद्धिकरं परमपुरुषार्थपयिकमिह व्यनहारभूमी नास्तीत्यर्थः । तत्पुनरात्मविषयं ज्ञानं सर्वेषां किमिति श्रद्धिति नोत्पद्यते ? तत्राऽऽह—तज्ज्ञानं स्वयमिति । महता कालेन ययोक्तेन साधनेन योग्यतामापनस्तदधिकृतः स्वयं तदात्मनि ज्ञानं विन्दतीति योजना । सर्वेषां श्रद्धिति ज्ञानानुदयो योग्यतावैधुर्थादिति भावः ॥ ३८ ॥

१ शां. भा.—येनैकान्तेन ज्ञानमाप्तिर्भवति स उपाय उपदिश्यते—श्रद्धावानिति । श्रद्धावात् श्रद्धालुर्लभते ज्ञानम् । श्रद्धालुत्वेऽपि भवति कश्चिन्मन्दप्रस्थानः, अत आह—तत्परो गुरुपासनादावभियुक्तो ज्ञानलब्धुपाये श्रद्धावान् । तत्परोऽप्यजितेन्द्रियः स्यादित्यत आह—संयतेन्द्रियः संयतान् विषयेभ्यो निवर्तितानि यस्येन्द्रियाणि स संयतेन्द्रियः । य एवम्भूतः श्रद्धावाँस्तत्परः संयतेन्द्रियश्च सोऽवश्यं ज्ञानं लभते । प्रणिपातादिस्तु बाह्योऽनैकान्तिकोऽपि भवति, मायावित्वादिसम्भवात् ; न तु तच्छ्रद्धावच्चादावित्येकान्ततो ज्ञानलब्धुपायः, किं पुनर्ज्ञानलाभात्स्यात् ? इत्युच्यते—ज्ञानं लब्ध्वा परां मोक्षाख्यां शान्तिमुपरतिमचिरेण क्षिप्रमेवाधिगच्छति । सम्यग्दर्शनातिक्षममेव मोक्षो भवतीति सर्वशास्त्रन्यायप्रसिद्धः सुनिश्चितोऽर्थः ॥ ३९ ॥

२ आ. शां. व्या.—कर्मयोगेन समाधियोगेन च सम्यनस्य ज्ञानोत्पत्तावन्तरं साधनमुपदिशति—येनेति । ज्ञानलाभप्रयोजनमाह—ज्ञानमिति । न केवलं श्रद्धालुत्वेऽपीति । ज्ञानलाभे हेतु, अपि तु तात्पर्यमपीत्याह—श्रद्धालुत्वेऽपीति । मन्दप्रस्थानत्वं तात्पर्यविशुद्धत्वं । न च तस्योपदिष्टमपि ज्ञानसुत्पत्तौ हेतुं तेन तात्पर्यमपि तत्र कारणं भवतीत्याह—अत आहिति । अभियुक्तो निष्ठवान् । उपासनादावित्यादिशब्देन श्रवणादि उच्यते । न च श्रद्धा तात्पर्यं चेत्युभयमेव ज्ञानकारणं, किन्तु संयतेन्द्रियत्वमपि, तदभावे श्रद्धादेशकैश्चरत्वादित्याशयेनाऽऽह—श्रद्धावानिति । उक्तसाधनानां ज्ञानेन सहैकान्तिकत्वमाह—य एवम्भूत इति । 'तद्विद्धि प्रणिपातेन' [४१३४] इत्यादौ प्रागेव प्रणिपातादेशान्हेतोश्चकत्वात्किमितीदानीं हेत्वन्तस्त्युच्यते ? तत्राऽऽह—प्रणिपातादिस्त्विति । तद्वि बहिरङ्गमिदं पुनरन्तरं, न च तत्र ज्ञाने प्रतिनियमो मनस्यन्यथा कृत्वा बहिरन्यथाप्रदर्शनात्पनो मायावित्त्वस्य धम्मवादिप्रलम्भकत्पादेरपि सम्भावनोपनीतत्वादित्यर्थः । मायावित्त्वादेः श्रद्धावत्त्वात्पर्यादावपि धम्मवादनैकान्तिकत्वमविशिष्टमित्याशाङ्क्याऽऽह—न त्विति । न हि मायाया विप्रलम्भेन वा श्रद्धात्तात्पर्यसंयमाभियोगतो निष्ठानुमहेतीत्यर्थः । उत्तरार्थे प्रथमैवमवतारं व्याकरोति—किं पुनरित्यादिना । सम्यग्ज्ञानादभ्यासादिसाधनानपेशान्मोक्षो भवतीत्यत्र प्रमाणमाह—सम्यग्दर्शनादिति । शास्त्रवाच्येन "तमेव विदित्वा" [श्र. उ. ३. १. ८] "शानादेव तु क्वत्वयम्" इत्यादि विवक्षितं, न्यायस्तु शानादज्ञाननिवृत्ते रच्चादौ प्रसिद्धत्वादात्मज्ञानादपि निरपेशदर्शान्तकार्यप्रक्षयलक्षणां मोक्षः स्यादित्येवलक्षणः ॥ ३९ ॥

१ तज्ज्ञानं स्वयं स्वस्वरूपमेवेति केचित् । नव्यास्तु—'योगसंसिद्धः' इत्यत्र योगः कर्मयोगः संसिद्धो यस्येति बहुव्रीहिमाहुः तदज्ञानात्प्रमत्तः बहुव्रीहौ 'सप्तमीविशेषणे—' (अष्टा. २।२।३५) इत्यनुशासनत्वात् विशेषणस्य पूर्वं प्रयोग्यत्वेन 'संसिद्धयोगः' इतिरूपप्रसङ्गात् ।

२ कालेन विन्दति ज्ञानं योगसिद्ध इतीरितम् । ततो मन्वांत कौन्तेयो योगमिद्धिं निलम्बिताम् ॥ इति बर्फीह भगवान्भगवते कृतनिश्चयः । अधिगच्छत्यधपरं ज्ञानी शान्तिं परामिति ॥ इति धामनः । —अविर्गता ।

३ रा. भा.— यस्मादात्मज्ञानेन सदृशं पवित्रं शुद्धिकरमिह जगति वस्त्वन्तरं न विद्यते तस्मादात्मज्ञानं सर्वं पापं नाशयतीत्यर्थः; तत्तथाविधं ज्ञानं यथोपदेशमहरहरनुष्ठीयमानं ज्ञानाकारकर्मयोगेन संसिद्धः कालेन स्वात्मनि स्वयमेव लभते ॥ ३८ ॥ तदेव स्पष्टमाह । एवं उपदेशाज्ज्ञानं लब्ध्वा चोपदिष्टज्ञानवृद्धौ श्रद्धावांस्तत्परस्तत्रैव नियमितमनास्तदितरविषयात् संयतेन्द्रियोऽचिरेण कालेनोक्तलक्षणविपाकदशापन्नं ज्ञानं लभते, तथाविधं ज्ञानं लब्धा परां शान्तिमचिरेणाधिगच्छति परं निर्वाणमामोति ॥ ३९ ॥

४ वे. ता. चं — लोकेष्टान्तेन दर्शितोऽर्थो बद्धेः पदार्थान्तरादृष्टदाहकत्वरूपविनतमस्वभावत्वेनोपपाद्यते— नहीत्यर्थेन, तदाह— यस्मादिति । वस्त्वन्तरमिति ज्ञानरहितकर्मगुण्यस्थानादिकम्, ' क्षेत्रज्ञस्येश्वरज्ञानादिशुद्धि ' [या. सू. ३३४] इत्युक्तार्थाश्वरज्ञानादार्थीनेषु परिशुद्धात्मज्ञानगुण्य पावनं नास्तीत्यर्थः । ननु इदानीं तथाविधज्ञानं कुर्यामिति सामिसम्बन्धकस्यापि तत्र जायते; अतस्तस्य पुण्यव्यापाराविषयत्वाविधेयत्वमिति शङ्का परिह्रियते तत्स्ययमित्यर्थेन । तच्छब्देन विपाकावस्थं परामृश्यत इत्याह तथाविधमिति । यथोपदेशमिति शास्त्रीयत्वमविनल्लव कालेकाले वेदनीयत्वं च सूचितम् । तथाविधज्ञानस्य संस्कारप्राप्त्यादिरेषोऽधिपनिवर्तनाद्यस्ययमामो हेतुः ' योपसंसिद्धः ' इत्यनेनोच्यत इत्यभिप्रायेणाह ज्ञानाकारकर्मयोगेन संसिद्ध इति । पक्वपायत्वलक्षणयोग्यतापन्न इत्यर्थः । स्वयंशब्देन तदानींमुपदेशनेरपेक्षयमुच्यत इत्यभिप्रायेणाह— स्वयमेवेति । ज्ञानरूपस्य साक्षात्स्वप्रयत्नागोचरत्वेऽपि तन्मूलभूतोकारकर्मयोगद्वारा तस्य विभेयत्वमुपपद्यत इति भावः । अत्र ' आत्मनि ' इति विषयसप्तमी; इदानीं तद्विहितेऽतीत्यभिप्रायेणाधिकरणार्थत्वं वा, स्वान्तसाधिकमिति वा विवक्षितम् ॥ ३८ ॥

ज्ञानलाभं हेतुः; ' अज्ञथाश्रद्धापावय ' [४।४०] इति वक्ष्यमाणत्वाद्नापि ह. श्रद्धावाधेति विवक्षितमिति ज्ञापनार्थं, तत्र दशाभेदव्यञ्जनार्थं ध्रुवोत्पत्तिसिद्धयर्थं चोक्तम्— उपदेशाज्ज्ञानं लज्ज्येति । श्रद्धावान् त्वरमाण, ' अश्रद्धावानः ' इत्यत्र ' अत्वामाणः ' इति हि व्याख्यास्यति । तदेव परमुपादेयतयाऽभिसन्ध्यास्पदं यस्य स तत्परः । तदाह— तत्रैव नियतमना इति । ' अचिरेण ' इत्येतदुत्तरवाक्यस्यमपि ' कालेन ' इत्येतत्सूचितविलम्बशङ्कापरिहारार्थमपेक्षितत्वात् । पूर्वार्थेऽप्यन्वेतव्यमित्यभिप्रायेण अचिरेण कालेनोक्तलक्षणेत्वाद्युक्तम् । भक्तियोगव्यवहित. प्रारम्भकर्मवसानभावी च मोक्ष कथमचिरेणेत्युच्येतेति भावः । पूर्वं ' कालेन ' इतिषदं द्विनदिनादिव्यवच्छेदार्थम् । ' अचिरेण ' इति तु ज्ञानयोगवेदान्तरादिविलम्बनिषेधार्थमित्यविरोधः । शान्तिशब्दोऽज्ञोपायस्य निरशेषनिष्पन्नत्वात् तदद्भूतशक्तमविषय इति व्यञ्जनाय परं निर्वाणमामोतीत्युक्तम् । ' स शान्तिमामोति न कामकामी ' [७०] ' स शान्तिमधिगच्छति ' [७१] ' ब्रह्म निर्वाणमुच्छति ' [७२] इति द्वितीयाध्यायान्तिमश्लोकत्रयेऽपि फलदशाविषये शान्तिनिर्वाणशब्दौ समानविषयो । तत्र मध्यमश्लोकस्य ' शान्तिमधिगच्छति ' इत्येतदनापि प्रत्यभिज्ञातम् । तत्पूर्वोत्तरश्लोकस्मात्प्रणयान आमोतिपदं निर्वाणपदं चोक्तम् ॥ ३९ ॥

५ आ. भा. भा.— तत्साधनं विरोधिकलं च तदुत्तरैस्त्वतोपसंहरति ॥ ३८ ॥ ३९ ॥

६ ज. प्र. धी.— उत्तरस्य श्लोकत्रयस्य सद्गीर्णाधेत्वादेश्लोकस्यैव तात्पर्यमुक्त्वा तस्मादिति चतुर्थस्य प्रतिपाद्यमाह— तदिति । तस्य ज्ञानस्य साधनमन्तरङ्गं श्रद्धादिकम् । विरो-

ध्यज्ञानादिक ज्ञानस्य फलं परमशान्त्यादिकम् । विरोधिनः फलं विनाशादिकमिति ॥ ३८ ॥ ३९ ॥

७ ह. पै. भा.— यत् एवमतः— ज्ञानेन तत्त्वावबोधेन सदृशं पवित्रं पावनमिह लोके न विद्यते । तज्ज्ञानं योगसंसिद्धौ योगानुष्ठानेन संस्कृतान्तःकरणः कालेन परिपाकेणाऽऽत्मन्यन्तःकरणे विन्दते लभते स्वयमेव ॥ ३८ ॥ इदानीं ज्ञानपाप्सुपाप उच्यते— श्रद्धावानिति । श्रद्धावान् श्रद्धावान् लभते, आमोति । तत्परस्तदेव परं प्रधानं यस्य स तत्परो ज्ञाननिष्ठ इत्यर्थः । संयतेन्द्रियः संयतानि निरुद्धानीन्द्रियाणि चक्षुरादीनि येन स संयतेन्द्रियः । अनेनोपायेन ज्ञानप्राप्ते किं लभते ? इत्यप्राऽऽह— प्रानपेक्त्वावबोधं लब्ध्वा प्राप्य परां मोक्षलक्षणां शान्तिमचिरेणात्पकालेनाधिगच्छति ॥ ३९ ॥

८ वे. प्र. गि — ननु ज्ञानेनैव बर्माणोऽपि पापक्षयः भूयते " सर्वपापानां हन्ति " [वृ. उ. ४।४।३] " तानि वदन्त्यां मोऽप्येतेन प्रजेन " इत्यादिषु । अत्र कर्मापेक्षया

ज्ञानस्य कौ वाऽन्वितायः ? तत्राह— न हीति । हिपरमाका रणाज्ज्ञानं कर्ममूलभूताज्ञानविनाशेन निर्वाणत्वकर्म कर्म अस्तीभावे तत्रादवनि, न तु कर्मवदुपरिच्यते तत्र परं मादि,

यदाहुः—'कर्मणा कर्मनिर्हारो नैवात्यन्तिक इत्यते' इति, तस्मात्
ज्ञानेन समुलपापनिवर्तनेन सदस्यं पवित्रं पापशोधकं इह कर्मणां
मध्ये न विद्यते । एतादृशं ज्ञानं किमिति न सर्वेषां प्रसिद्यु-
त्सद्यते ? इत्यत्राह माध्वेन— तदिति । तत्र ज्ञानं योगसंसिद्धः
पूर्वोक्तैः कर्मयोगेण योग्यतामापन्नः तत्परिपाककेन काळेन
स्वयमेवात्तायासेन स्वात्मनि विन्दति लभते; न तु कर्मयोगं
विनेत्यर्थः । सत्यपि कर्मयोगे श्रद्धादिरहितस्य ज्ञानं नास्ति,
तस्य ज्ञानान्तरङ्गसाधनत्वात्; अनस्तत्रावद्विषयकमित्याह—
श्रद्धावानिति । गुरुपदिष्टार्थं 'इदमित्यमेव' इत्यास्तिस्य-
बुद्धिः श्रद्धा, तद्वाङ्मूढालः । एतादास्ताप्यालस्ये त्र्यैव

श्रद्धा, भवति; अत आह— तत्पर इति; तदेकनिष्ठ इत्यर्थः ।
श्रद्धालुस्तत्परोऽपि प्रानादिकादिन्द्रियपारश्वदयात् 'वायुनां वमि-
याम्मसि' [२।६७] इत्युक्तन्यायेन ज्ञानाव्यवत् इति संयते-
न्द्रिय इत्युक्तम् । तादृशः पुरपोऽवश्यं ज्ञानं लभते । तर्हि
ज्ञानसाधनकर्मानुष्ठानानन्तरं ज्ञानस्यैव मोक्षसाधनज्ञानला-
भानन्तरं मोक्षस्य विलम्बोऽस्ति ! नेत्याह— ज्ञानमिति ।
ज्ञानं लब्ध्वा परां शान्तिं अविद्यारकार्यनिवृत्तिरूपां मुक्तिं
अचिरेणाव्यवधानेनैव प्राप्नोति; न हि दीपोदयानन्तरमन्ध-
कारनिवृत्त्यां विलम्बोऽस्तीत्यर्थः ॥ ३८ ॥ ३९ ॥

१० त्र० त० दी०— तत्र हेतुमाह— नहीति । तपोध्यानादिषु मध्ये साङ्ख्ययोगैकार्थरूपज्ञानेन तुल्यं पवित्रं
नास्ति; यतस्तत्साङ्ख्यनिष्पन्नमपि योगं संसिद्धे एव कालानुगुणेनात्मनि प्राप्नोति । कश्चित्तु साङ्ख्यज्ञानमेकं
प्राप्नोति । योगं प्रतिपक्षीकरोति । च तथाऽन्योऽपि । मनुक्तानुसारेण तु विशेष्यैकविषयस्य साङ्ख्यस्य विशिष्ट-
विशेष्यविषयकस्य योगस्य चैकार्थरूपं ब्रह्मज्ञानं मनुगुह्यीतः प्राप्नोतीति स्वयमुक्तम् ॥ ३८ ॥ वाटशज्ञानदाने
गुरुणां परीक्ष्ये शिष्ये अद्वैदेति ताममिसुरीकरोति— श्रद्धावानिति । शान्तिं चित्तोपशमम् ॥ ३९ ॥

सूक्ष्मत्वात् भजतीति निरन्तरं तत्परः सन् जितेन्द्रियस्तिष्ठन्,
तेन तथ्यासिः स्यादित्याह— श्रद्धावानिति । श्रद्धावान्
श्रद्धायुक्तः पूर्वोक्तप्रकारकगुणत्वादी तत्परस्तन्निष्ठः गुरुनिष्ठो
ज्ञाननिष्ठो वा संयतेन्द्रियः वरीकृतेन्द्रियः निवृत्तविषयो
यः स ज्ञानं लभते प्राप्नोति । ततो ज्ञानं लब्ध्वा अ-
चिरेण शीघ्रमेव परां शान्तिं मत्प्रति अधिगच्छति
प्राप्नोति ॥ ३९ ॥

१० पू. अ. त. — एवं ज्ञानस्य प्रतिबन्धनिरासकत्वमु-
क्त्वा स्वप्रापकत्वमाह— न हीति । हीति निवृत्त्येन ज्ञानेन
सदस्यं इह साधनेषु पवित्रं न विद्यते । अतः योगसंसिद्धः
कर्मयोगादिभिः सम्यग्प्रकारेण सिद्धो मत्तोपार्थं मदाज्ञया
फलानभिलाषेण कृतकर्मयोगः तत्र मत्स्वरूपात्मकं ज्ञानं का-
लेन अलौकिकेन तज्ज्ञानदानार्थमाविर्भूतेन आत्मनि स्वयं
स्वामिसवरूपेण विन्दति जानातीत्यर्थः ॥ ३८ ॥ तत्कालज्ञानं

सूक्ष्मत्वात् भजतीति निरन्तरं तत्परः सन् जितेन्द्रियस्तिष्ठन्,
तेन तथ्यासिः स्यादित्याह— श्रद्धावानिति । श्रद्धावान्
श्रद्धायुक्तः पूर्वोक्तप्रकारकगुणत्वादी तत्परस्तन्निष्ठः गुरुनिष्ठो
ज्ञाननिष्ठो वा संयतेन्द्रियः वरीकृतेन्द्रियः निवृत्तविषयो
यः स ज्ञानं लभते प्राप्नोति । ततो ज्ञानं लब्ध्वा अ-
चिरेण शीघ्रमेव परां शान्तिं मत्प्रति अधिगच्छति
प्राप्नोति ॥ ३९ ॥

११ नी० भा० वी०— न हीति । योगेन निष्कामकर्मानुष्ठानेन समापियोगेन वा संसिद्धः संस्कृतो
योग्यतामापन्नः । फालेनेति चिरप्रयत्नसाध्यत्वं ज्ञानत्योच्यते ॥ ३८ ॥ श्रद्धावान् ज्ञानं लभते । श्रद्धावानपि
मनुप्रयत्नो मा भूदत आह— तत्पर इति । तत्परोऽप्यजितेन्द्रियो मा भूदत आह— संयतेन्द्रिय इति । परां
शान्तिं विदेहकैवल्यं अचिरेण प्रारब्धकर्मसमाप्ती सत्याम् ॥ ३९ ॥

संशयेनाथः पतनसम्भवाद्यदकरणोपदेशः ।
अज्ञश्चाश्रद्धानश्च संशयात्मा विनश्यति ।
नायं लोकोऽस्ति न परो न सुखं संशयात्मनः ॥ ४० ॥

संशयेनाथः पतनसम्भवाद्यदकरणोपदेशः ।

अज्ञश्चाश्रद्धानश्च संशयात्मा विनश्यति ।

नायं लोकोऽस्ति न परो न सुखं संशयात्मनः ॥ ४० ॥

११ शां. भा. — अत्र संशयो न कर्तव्यः, पापिष्ठो हि संशयः; कथं ? इत्युच्यते—अज्ञश्चेति । अज्ञ-
श्चानात्पज्ञोऽश्रद्धानश्च गुरुयाक्यप्राप्तेष्वविश्रामथांश्च संशयात्मा च संशयचित्तश्च विनश्यति । अज्ञाश्र-
द्धानौ यद्यपि विनश्यतस्तथापि न तथा यथा संशयात्मा; संशयात्मा तु पापिष्ठः सर्वेषाम् । कथं ?
नायं साधारणोऽपि लोकोऽस्ति, तथा न परो लोकः; न सुखं, तथापि संशयोपपत्तेः; संशयात्मनः
संशयचित्तस्य । तस्मात्संशयो न कर्तव्यः ॥ ४० ॥

अज्ञश्चेति । अज्ञ-
श्चानात्पज्ञोऽश्रद्धानश्च गुरुयाक्यप्राप्तेष्वविश्रामथांश्च संशयात्मा च संशयचित्तश्च विनश्यति । अज्ञाश्र-
द्धानौ यद्यपि विनश्यतस्तथापि न तथा यथा संशयात्मा; संशयात्मा तु पापिष्ठः सर्वेषाम् । कथं ?
नायं साधारणोऽपि लोकोऽस्ति, तथा न परो लोकः; न सुखं, तथापि संशयोपपत्तेः; संशयात्मनः
संशयचित्तस्य । तस्मात्संशयो न कर्तव्यः ॥ ४० ॥

१ कर्मणा कर्मनिर्हार एव साधुनिष्पिनः । [भाग. १८।१।३९]
२ गण्यज्ञानेतिहासो यः पूर्वोक्तो न कीर्तितः । अनेकेऽभिमतप कार्त्तने ये शान्तेऽपि कालि ॥..... मनाः सर्वे ज्ञानहीनाः
प्रसिद्धाः किन्वाकार्त्तानुसिद्धोऽपि सम्यक् । यत्तत्त्वं नो वेति सोऽप्यत्र इतः 'धुव्याऽर्त्तने वेदने' (१।१२०) नि प्रसिद्धः ॥
इति यामनः ॥ अत्र इति अश्रद्धान इति च गण्यत्वात् एव सिद्धेने इति केचित्त । कर्त्तव्यादिप्रत्ययान्तेऽनेकेऽप्येन
मात्रेण च्युतेषु तेऽनेकेऽनेवाऽप्यनरत्तारिण्यकाश्च दशुक्तनिर्गते ।
— अरिर्गता ।

२ आ. शां. व्या.— उत्तरश्लोकस्य पातनिकां करोति— अत्रेति । यथोक्तसाधनवानुपदेशमपेक्ष्याचिरेण ब्रह्म साक्षात्करोति, साक्षात्कृतब्रह्मत्वेऽचिरेणैव मोक्षं प्राप्नोतीत्येषोऽर्थः सप्तम्या परामुच्यते । संशयस्याकर्तव्यत्वे हेतुमाह— पापिष्टो हीति । उक्त हेतु ब्रह्मपूर्वकमुत्तरश्लोकेन साधयति— कथमित्यादिना । अज्ञानब्रह्मपानात् संशयचित्तस्य विशेषमादर्शयति—

३ रा. भा.— अज्ञ एवमुपदेशलब्धज्ञानरहितः उपदिष्टज्ञानवृद्ध्युपाये चाश्रद्धानः अत्वरमाणः उपदिष्टे च ज्ञाने संशयात्मा संशयमनाः विनश्यति नष्टो भवति । अस्मिन्नुपदिष्टे आत्मयाथात्म्यविषये ज्ञाने संशयात्मनोऽयमपि प्राकृतो लोको नास्ति, न च परः ; धर्मार्थिकामरूपपुरुषार्थाश्च न सिद्धचिन्ति, कुतो मोक्षः ? इत्यर्थः, शास्त्रीयकर्मसिद्धिरूपत्वात् सर्वेषां पुरुषार्थानाम्, शास्त्रीयकर्मजन्यसिद्धेश्च देहातिरिक्तात्मनिश्चयपूर्वकत्वात् । अतः सुखलवभागित्वमात्मनि संशयात्मनो न सम्भवति ॥ ४० ॥

४ वे. ता. चं.— उक्त एवार्थो व्यतिरेकेण स्थाप्यते 'अज्ञश्च' इति श्लोकेन । उपदेशालब्धज्ञानरहित इति— पूर्वकर्मनिर्देशौचित्याद्ब्रह्महेत्वाकाङ्क्षाणात्, सशयदशासमभिव्याहारात् अज्ञानवदोऽत्र शास्त्रजन्यज्ञाननिवृत्तिपर इति भावः । संशयस्य पृथग्निहितत्वात् 'अथज्ञानः' इत्येतन्न विधासनिपेथपरम्, किन्त्वाकाङ्क्षानिपेथपरम् । प्रकृत्याकाङ्क्षैव हि त्वरेत्यभिप्रायेण अत्वरमाण इत्युक्तम् । संशयमना इति । संशयत्वेऽनेनेति संशयः, संशयकारणं संशयहेतुभूतमना इत्यर्थः; यद्वा संशये मनो यत्येति विग्रहः । नित्यस्यात्मनः पुरुषार्थानुस्यूतलक्षणस्य विनाशस्य पूर्वपरमावेन सन्तन्यमानस्य प्राचीनस्वैयानुवृत्तिप्रदर्शनाय प्रकृतिप्रशयार्थभेदविवक्षया नष्टो भवतीत्युक्तम् । 'विनष्टा वा प्रणष्टा वा' [वा. रा. ५।१३।१५] ईदृशदिष्टु प्रत्येकस्यतिरिक्तविषये प्रयोगोऽप्यनेन सूचितः । 'विनश्यति' इत्यस्य विवरणमुत्तरार्धम् । 'अयमपि दुल्येनैतार्थशब्देन निर्दिष्टधुरतासुचनम् । 'नाय लोकोऽस्त्ययज्ञस्य कुतोऽन्यः परमत्तम् ।' [५।३१] इतिवदपि लोकशब्दः पुरुषार्थ-

नायमिति । द्वितीयविभागविभजनार्थं भूमिकां करोति— अज्ञेति । अज्ञादीनां मध्ये संशयारमनो यत्पापिष्टत्वं तत्रप्रध्वारात् प्रकटयति— कथमिति । लोकद्वयस्य तत्प्रयुक्तसुखस्य भावान् हेतुमाह— तत्रापीति । संशयचित्तस्य सर्वत्र संशयप्रवृत्तेर्निवारणादित्यर्थः । संशयस्यानर्थमूलत्वे स्थिते फलितमाह— तस्मादिति ॥ ४० ॥

विषयः । कैमुतिकन्यायप्रदर्शनार्थं च 'अयं लोकः' इत्युक्तम् । मोक्षप्रकरणवशात्त्रायंशब्दपरशब्दयोर्नैव भौमदिव्यविषयत्वमुचितमित्यभिप्रायेणाह— धर्मार्थेति । मोक्षोपायभूतार्थं संशयात्मन कथं पुरुषार्थान्तरासिद्धिः ? इत्यत्राह— शास्त्रीयेति । अस्तु तत्तच्छास्त्रैरेव तत्सिद्धिः, किमनेन मोक्षोपयुक्तेन ? इत्यत्राह शास्त्रीयकर्मजन्यसिद्धेश्चेति । अयमभिप्रायः— नद्यायुर्वेदादिवत् केवलमेतद्देहान्तर्मात्रिकलसाधनं कर्म तत्तच्छास्त्रैः प्रतिपाद्यते, येन देहातिरिक्तात्मज्ञाननिरपेक्षता स्यात् । देहान्तरभाव्येव हि यज्ञादिसाध्यं स्वर्गादिकं फलं प्राप्नुयेण प्रतिपाद्यते, अतो देहातिरिक्तात्मनिश्चयोऽत्यन्तापेक्षितः— इति । अयमविषयपुरुषार्थराहित्योपसंहारपरं 'न सुखम्' इत्येतदिति व्यञ्जनायाह— अत इति । यद्वाऽनन्तसुखदुःखमोक्षरूपनिश्चयसन्निरयपर्यन्तमंशयस्य मनस्तापहेतुत्वात्तदानीन्तनदुःखाभिप्रायेण 'न सुखम्' इत्युक्तम् । अथवा पुरुषार्थयोग्यताभिमानमूलसुखाभावोऽभिप्रेतः ॥ ४० ॥

६ ज. प्र. दी.— ॥ ४० ॥

५ आ. भा. भा.— ॥ ४० ॥

७ ह. पै. भा.— इदानीं ज्ञानप्राप्तौ बाधकमाह— अज्ञश्चेति । अज्ञो ज्ञानप्राप्तेर्विमुखोऽश्रद्धानः श्रद्धाशून्यश्च संशयात्मा— संशय इति पचाद्यच् । संशयः सर्वत्र सन्देहवानात्मा यस्य स संशयात्मा विनश्यति । ज्ञानलक्षणात्पुरुषार्थोद्धयत इत्यर्थः । किं चान्यत्संशयात्मनस्तत्प्रायं सर्वसाधारणोऽपि लोको नास्ति । न च परः स्वर्गाख्यः । नाप्यस्यान्नपानादि किमपि सुखमस्तीति ॥ ४० ॥

८ घं. प्र. गि.— अत्र च संतापो न कर्तव्य, तस्य सत्तापमर्षमूलकारिणाह— अत्र इति । अत्र. अनधीनताछतयाऽऽत्मज्ञानस्य ; अश्रद्धानस्तु पुरुषदिष्टार्थे 'इदमित्यं न मेधनि' इतिविषयपरम्परारिक्तव्युक्तिमान् संतापारामा तु 'इदमेव भवति न वा ?' इति सन्देह संतापाविशेषितः । एते प्रवोऽपि अश्रद्धानुसृतया नदकस्येव । संतापारामा तु विनश्यति विनश्ये नशति । एतं भीतान्मनो नानं शोचोऽस्मि, न च

परलोकः; ततो न किञ्चिदपि सुखमस्ति । अज्ञाश्रद्धानयोराश्रमिच्छेव मुग्धं नास्ति, तयोर्भोगजनयद्विदुःसुखतत्त्वात् । मंत्रायांनरतु मोक्षमपि । संशयस्य परस्परविद्वेदकोटिदुःखावस्थानेन यदा मंत्रारामुराय प्रवृत्तिरन्तर् मोक्षमार्गसिद्धिस्तं प्रतिद्वन्द्वानि, यदा मोक्षाय प्रवृत्तिसन्ना संतापप्रवृत्तिरन्तं निरकरीति । एवमन्यत्रापि । तस्मात्संतापारामा सर्वेषां कारिण इत्यर्थः ॥ ४० ॥

१ व० त० वी०— 'अथहृद्धानस्तु नाधिकारी' इत्येतावति वक्तव्ये अन्यमप्यनधिकारिणमाह । अहं उपदिष्टार्थानभिज्ञः अनधिकारी, तत्र च सत्यपि ज्ञानेऽथद्वावान्, तथा संशयानश्च विनश्यत्येवेत्यन्ते महान्त-
विकारी निर्दिष्टः ; अनिश्चयान्तस्य महत्त्वमनधिकारे । तथा हि नायं लोकोऽस्तीति न च सुखं परलोकश्च । अतो
निश्चयात्मिकैव बुद्धिरुचितेति भावः ॥ ४० ॥

१० पु. अ. त.— अत्र मनुष्यो संशयो न कर्तव्य इत्याह—संशयात्मा 'भविष्यति न वा' इति सन्देहवान्, अज्ञः
मूलः अनात्मज्ञः, अथहृद्धानः गुरो ज्ञानसाधनेषु च श्रद्धारहितो
मूढा विनश्यति नष्टो भवति । अकारद्वयेन धर्मरहितः सन्तो-
परहितश्च भवेदिति ज्ञाप्यते । किञ्च संशयात्मनः साधारणो-
व्यापीदं लोके परलोके च सुखं न स्यादित्याह—नायमिति ।
संशयात्मनः सन्देहवतः अयं लोकः पशुपुत्रादिरूपो न सिद्धो
भवति, न परः ; स्वर्गादिरूपसुखं पेश्यतीत्यादिरूपं न
भवतीत्यर्थः ॥ ४० ॥

११ नी० भा० वी०— अहं इति । अहंः सुखेन चिकित्सितुं शक्यः । अथहृद्धानो यत्रेन । संशयात्मा
त्वसाध्य एव । यतो मित्रादिष्वपि संशयं कुर्वतोऽस्यायं लोकोऽपि नास्ति, नापि परः, वेद्वाक्येऽपि संशयात् ।
अत एव सर्वदा संशयाकुञ्जत्वास्तुखमपि तस्य नास्ति । तस्मात्संशयो न कर्त्तव्यः ॥ ४० ॥

छिन्नसंशयस्य ज्ञानिनः कर्मबन्धनाभावः ।

योगसन्न्यस्तकर्माणं ज्ञानसञ्छिन्नसंशयम् ।

आत्मवन्तं न कर्माणि निवृत्तान्ति धनञ्जय ! ॥ ४१ ॥

१ शां. भा.— कस्मात् ? योगेति । योगसन्न्यस्तकर्माणं परमार्थदर्शनलक्षणेन योगेन सन्न्यस्तानि
कर्माणि येन परमार्थदर्शिना धर्माधर्माख्यानि, तं योगसन्न्यस्तकर्माणम् । कथं योगसन्न्यस्तकर्मा ?
इत्याह—ज्ञानेनाऽऽत्मेश्वरैकत्वदर्शनलक्षणेन सञ्छिन्नः संशयो यस्य स ज्ञानसञ्छिन्नसंशयः य एवं
योगसन्न्यस्तकर्मा, तस्मात्पवन्तमपमत्तं गुणचेष्टारूपेण दुष्टानि कर्माणि न निवृत्तान्ति अनिष्टादिरूपं
फलं नाऽऽश्नन्ते हे धनञ्जय ! ॥ ४१ ॥

२ आ. शां. व्या.— यद्यपि संशयः सर्वानर्थहेतुत्वात्
कर्त्तव्यो न भवति, तथापि निवर्तकामात्रे तदङ्गणमस्वापीन-
मिति शङ्कते— कस्मादिति । धुतियुक्तिप्रयुक्तमैक्यज्ञानं तत्रि-
वर्तकमित्युक्तमाह— ज्ञानेति । संशयरहितस्यापि कर्माण्यनर्थ-
हेतवो भवन्तीत्याह— पाऽह— योगेति । विषयपरवदास्य पुनो
योगयोगात्पुनो योगसन्न्यस्तकर्मत्वं ? इत्याह— पाऽह—
आत्मवन्तमिति । परमार्थदर्शनेन संशयोच्छिद्यते तु कुञ्ज-
ज्ञानमाहात्म्यादेव कर्मणां च निवृत्तावप्रमत्तस्य प्रातिभासिष्ठानि
कर्माणि बन्धहेतवो न भवन्तीत्याह— न कर्माणीति । कर्म-
योगादेव कर्मवशात्कल्याणुत्पत्तिमाहात्म्याऽऽयं पादं विवर्तते-
परमार्थेति । तत्र वैषम्यस्यावश्ये परीक्षं, फलसंख्यापक्षे त्व-
रोक्षमिति विवेकः । यथोक्तज्ञानेन सन्न्यस्तकर्मत्वमेव गति संशयो
न सिध्यति संशयवत्तत्तदयोगादिति शङ्कते— कथमिति ।
द्वितीयं पादं व्याहृत्त्वं न्निर्हरति— आहृदयादिना । पाठकमा-
दर्थक्यस्य कवीयत्त्वादादौ द्वितीयं पादं व्याख्याय पश्चादाद्यं
पादं व्याचष्टीतेत्याह— य एवमिति । सर्वमिदं प्रमादवतो
विषयपरवदास्य न सिध्यतीत्यभिप्रायान्पादाऽऽत्मवन्तं व्याक-
रोति— अग्रमस्यमिति । न कर्माणीत्यादिक्रमोक्तिं व्या-
चष्टे— गुणचेष्टेति । अनिष्टादीत्यादिशब्देनेष्टं मिश्रं च
यद्यते ॥ ४१ ॥

३ रा. भा.— यद्योपदिष्टयोगेन सन्न्यस्तकर्माणं ज्ञानाकारतापन्नकर्माणं यद्योपदिष्टेन चात्थज्ञा-
नेनात्मनि सञ्छिन्नसंशयं, आत्मवन्तं मनस्विनं
नानन्तकर्माणि न निवृत्तान्ति ॥ ४१ ॥

४ वे. हा. चं.— अस्यायप्रधानार्थ उपमं हियते— योग-
सन्न्यस्तहेति शब्देन । यद्योपदिष्टयोगेनेति— 'कर्मवन्तं
चः परदेन' [४१८] इत्यादिनोपदिष्टशुद्धिमेतत्तदर्थः । एते-
नरमातो जनस्ययोगस्युदाद्यः । 'सन्न्यस्त कर्मणः' इत्यत्र कर्मसं-
स्कारावर्तनस्युदाद्यस्य ज्ञानाकारतापन्नकर्माण्यपि युक्तम् ।
इत्यादिप्रमाणं ज्ञानाकारतापन्नकर्माकारत्वात्परिच्छेदोऽत्र
कर्मणः एवमाह उक्तोपचरते । स्वस्वत्यागपरत्वे तु पूर्वमार्था-
दित्येव इति भावः । ज्ञानयोगादिभ्युदाद्यस्य यद्योपदिष्टेन
चामात्मनेनेत्युक्तम् । आत्मनो देहातिरिक्तत्वादिमत्ततो स्य
निविष्टेन इति व्याख्याय आत्मनोऽप्युक्तम् । 'आत्मवन्तम्'

इत्यत्रात्मशब्दः सम्बन्धविषयप्रत्ययसामर्थ्यात्प्रयोगप्रौढया च ।
मनोविषय इत्यभिप्रायेण-मनस्त्विनमित्युक्तम् । अतिशयेन
सम्बन्धोऽन मनुर्वधः; स चातिशयः केनाप्यविचारयत्नमिति ।

शोतनायोक्तम्— उपदिष्टार्थं दृढावस्थितमनसमिति ।
परमप्रयोजनोपसंहाररूपत्वव्यञ्जनाय बन्धहेतुभूतेत्यादिक-
मुक्तम् ॥ ४१ ॥

५ आ. मा. भा.—॥ ४१ ॥

६ ज. प्र. दी.—॥ ४१ ॥

७ ह. पै. भा.— असंशयानं तु—योगसन्न्यस्तकर्माणं योगेन फलत्यागेन सन्न्यस्तानि त्यक्तानि
कर्माणि येन तं, ज्ञानसञ्छिन्नसंशयं ज्ञानं परमात्मावबोधस्तेन सञ्छिन्नाः संशया यस्य तमात्म-
वन्तं जितेन्द्रियं कर्माणि बन्धकान्यपि न निवध्नन्ति । इष्टानिष्टानि शरीरेन्द्रियविषयप्रापकाणि
न भवन्तीत्यर्थः ॥ ४१ ॥

८ वं. ब्र. नि.—अध्यायार्थं प्रपञ्चयति—योगेति ।
अतीताध्यायद्वयोक्तं कर्मज्ञानयोगप्रपञ्चनं चतुर्थाध्यायार्थः ।
तत्र 'योगसन्न्यस्तकर्माणं' इत्यनेन तृतीयाध्यायार्थप्रपञ्चो-
पसंहारो दशितः । योगेनेश्वराराधनार्थकर्मामुद्यानलक्षणेन
संशयस्तानि भगवति समर्पितानि कर्माणि येन तं तथोक्तम् ।
'ज्ञानसञ्छिन्नसंशयं' इत्यनेन द्वितीयाध्यायार्थप्रपञ्चोपसं-

हारः । ज्ञानेन तत्त्वस्पर्दार्यैक्यविषयकेण कर्मयोगफलभूतेन
सञ्छिन्नाः संशयाः " छिन्नान्ते सर्वसंशयाः " [सुण्ड. २।२।६]
इत्यादिश्रुतिप्रसिद्धया येन तं तथोक्तम् । अत एव " आ-
त्मलाभाय परं विद्यते " [आप. ध. १।२।२।२] इत्यादि-
श्रुतिप्रसिद्धपरमपुरुषार्थलाभवत्त्वादात्मवन्तं श्रुतं कर्माणि न
निवध्नन्ति ॥ ४१ ॥

९ व० त० दी०— उभयोरैकार्थनिष्ठं स्तौति— योगेनोक्तरूपेण सिद्धयसिद्धिसमानचित्तवृत्तिकेन बाह्यतः
क्रियानिष्ठमपि तेनाऽन्तस्सन्न्यस्तकर्माणं धीरं अन्तःकर्मसम्बन्धशून्यं साङ्ख्येन च सञ्छिन्नसंशयं आत्माना-
त्मनिश्चयात्मिकबलुद्धिमन्तं अत एव केवलमात्मवन्तं, न तु केवलमनात्माभिमानवन्तं पुरुषं क्रियमाणानि तानि
कर्माणि न निवध्नन्ति ? ॥ ४१ ॥

१० पु. अ. त.—सद्वेदाद्विषय भोगलोकादिप्रति-
यन्धो न भवेद्विषय— योगसन्न्यस्तेति । हे धनञ्जय !
कर्माणि नियतफलभोगकारणरूपाणि योगसन्न्यस्तकर्माणि
भगवदात्मकयोगेन त्यक्तकर्मफलं ज्ञानसञ्छिन्नसंशयं

ज्ञानेन वा सञ्छिन्नः संशयो जीवस्वरूपादिरूपोऽस्य,
तमात्मवन्तं—स्वसेवार्थमात्मा भगवान् प्रकटीकृत इत्याह—(१)
आत्मस्वरूपज्ञं न निवध्नन्ति । न बन्धकानि भवन्ती-
त्यर्थः ॥ ४१ ॥

११ नी० भा० दी०— किञ्च—योगेति । योगेन कर्मण्यकर्मदर्शनात्मकेन सन्न्यस्तानि फलतः स्वरूपतो
वा त्यक्तानि कर्माणि येन, तं योगसन्न्यस्तकर्माणं, ज्ञानेन सम्यग्दर्शनेन सम्यक् छिन्नाः संशयाः ' आत्मा
देहोऽयो वा ? अन्योऽपि विभुरविभुर्वा ? विभुरपि कर्त्ताऽकर्त्ता वा ? अकर्त्ताप्येकोऽनेको वा ? एकोऽपि
सगुणो निर्गुणो वा ?' इत्येवमादयः यस्य स ज्ञानसञ्छिन्नसंशयस्तं, आत्मवन्तं शमदमादिपरं कर्माणि कृतानि
न निवध्नन्ति । हे धनञ्जय ! ॥ ४१ ॥

संशयनिरसनोपायः ।

तस्मादज्ञानसम्भूतं हृत्स्यं ज्ञानासिनाऽऽत्मनः ।

छित्त्वेनं संशयं योगमातिष्ठोत्तिष्ठ भारत ! ॥ ४२ ॥

इति श्रीमहाभारते शतसाहस्र्यां संहितायां धैयासिक्यां भीष्मपर्वणि श्रीमद्भगवद्गीतायुपनिषत्सु

ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादे ज्ञानकर्मसंन्यासयोगो

नाम चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

१ 'ज्ञानासिना' इत्यत्र ज्ञानं परोक्षमेव शेषम्, तेनान्यत्तद्वद्विनात् । अरुणोऽज्ञानस्य हि मोक्ष एव परमं फलं, न संसाध्यन्ते-
दमात्रम् । न चापरोक्षानोदयार्थं कर्मयोगानुगतविधानं गच्छत्यने, तस्य ग्राह्यत्वस्यत्वात्; विगच्छिताहमावश्यं किञ्चिदेव
त्वाद्यन्मत्वात् । तथा योगमेव भगवन्—' लभ्य कार्त्तव्यं न विद्यते ' [३।१०] इति ॥ किञ्च— नेरानीमर्त्यं यापरोक्षज्ञानमस्ति,
तेन गच्छत्यन्ते; तदुपयोग उपदिश्यते. ' उपदिश्यते—' (४।१४) इत्यादिनिर्देशात् । नापीदानोमेव शक्तिरिति तत्रगम्याय-

१ शां. भा.— यस्मात्कर्मयोगानुष्ठानादशुद्धिक्षयहेतुकज्ञानसञ्चिन्नसंशयो न निवच्यते कर्ममि-
 श्रानामिदग्धकर्मत्वादेव, यस्माच्च ज्ञानकर्मानुष्ठानविषये संशयवान्विनश्यति— तस्मादिति । तस्मात्पा-
 पिष्ठमज्ञानसम्भूतमज्ञानादाविवेकाज्जातं हृत्स्थं हृदि युद्धौ स्थितं ज्ञानासिना शोकमोहादिदोषहरं सम्य-
 ग्दर्शनं ज्ञानं, तदेवासिः खङ्गस्तेन ज्ञानासिनाऽऽत्मनः स्वस्य आत्मविषयत्वात्संशयस्य । नहि परस्य
 संशयः अपरेण छेत्तव्यतां प्राप्तः, येन स्वस्येति विशेष्येत । अत आत्मविषयोऽपि त्वस्यैव भवति ।
 छिन्नं संशयं स्वविनाशहेतुभूतं, योगं सम्यग्दर्शनेपायकर्मनुष्ठानमातिष्ठ कुर्वित्यर्थः । उचित्पु
 चेदानीं युद्धाय हे मारत ॥ इति ॥ ४२ ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यगोविन्दमुगवत्पूज्यपादशिष्यश्रीमच्छङ्करभगवतः कृतौ श्रीमग-
 वद्व्रीतामाष्ये ब्रह्मयज्ञप्रशंसापरनामा ज्ञानकर्मसन्ध्यासयोगो नाम चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

२ आ. शां. व्या.— तस्मादित्यादिसमन्तरच्छोच्यत-
 तपदापेधिनमर्थमाह— यस्मादिति । सतां कर्मणामस्मादित्यु
 फलारम्भकत्वेपलम्भाद्विदुष्यपि तेषां तद्भाव्यमनपचापमित्या-
 दाश्याऽऽह— ज्ञानाज्ञीति । ननु सनिदहानस्य तत्रप्रतिबन्धात्
 कर्मयोगानुष्ठानं, नापि तदेतुर्कं ज्ञानं, तत्रापि संशयावकारादित्या-
 दाश्याऽऽह— यस्माद्येति । श्लोकश्रुत्यापि व्याचष्टे— तस्मा-
 दित्यादिना । 'पापिष्ठं' इति संशयस्य सर्वानयमूलत्वेन
 त्यागयत्वं सूच्यते । विवेकाप्रसूतत्वादि तस्यावहेयत्व-
 मविवेकस्यानर्कत्वात्प्रसिद्धेरित्याह— अविवेकादिति । न च
 तस्य वैकल्प्यदारमिदत्वात्त्यागयत्वं सिद्धित्यमित्याह—
 हृदीति । शोच्यमोहाभ्यामभिमुष्यन् पुंसो मनसि प्रादुर्भवत
 संशयस्य प्रवत्यप्रतिबन्धाभावेनैव प्रथमं सिद्धयेदित्यादा-
 द्याऽऽह— ज्ञानासिनेति । स्वाश्रयस्य संशयस्य स्वाश्रये-
 णैव ज्ञानेन समुच्छेदसम्भारिद्धिमिति स्वस्येति विशेषणं । इत्या-
 दाश्याऽऽह— आत्मविषयत्वादिति । त्यागवादिविषयः ।

संशयस्तद्विषयेण ज्ञानेन देवदत्तवित्तेन तस्मिन्नेव व्यावर्त्यते; ब्रह्मे-
 त्वात्मविषयस्तदाश्रयश्च संशयस्तथाविधेन ज्ञानेनापनीयते, तेन
 विशेषणमर्थवदित्यर्थः । तदेव प्रथम्यति— न हीति ।
 आत्माश्रयत्वस्य ब्रह्मे संशये सिद्धत्वेनाविवक्षितत्वात्तद्विषयस्य
 तद्विषयेणैव तस्य तेन निवृत्तिर्विदक्षितेत्युपसंहरति— अत
 इति । संशयसमुच्छिद्यन्तरे कर्तव्यमुपादिशति— छिन्नस्यै-
 नमिति । अग्निहोत्रादिक कर्म भवदाज्ञया क्रमेण करिष्यामि
 युद्धात्पुनरपरिर्वेदित्यादाश्याऽऽह— उचित्पुति । मत्त्वान्वये
 भवति छत्रियवंशे प्रसूतस्य समुपस्थितसमरविमुक्तस्यमनुचित-
 मिति मन्वानः सम्राट्— मारतेति । तदनेन योगस्य इति-
 मत्वं भगवतोऽनीशरत्वं च निराश्रय कर्मादावकर्मादिरसं-
 दात्मनः सम्पन्नज्ञानात्प्रणिपातादेवैर्हिरान्द्रतत्त्वात् ध्यादेक-
 तादशेपात्रार्थनिवृत्त्या मन्भावमभिदधता सर्वमनुदातृष्टे तस्मिन्-
 संशयानस्याधिकारादशेषवत्त्वं संशयं हित्वोत्तमस्य ज्ञान-
 विद्यातरस्य कर्मनिष्ठेति ह्यापितम् ॥ ४२ ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीमच्छङ्करभगवत्पूज्यपादशिष्यानन्दशालाविरचिते
 श्रीमद्भगवद्व्रीतामाष्ये भाष्यव्याख्याने चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

३ रा. भा.— तस्मादनाद्यज्ञानसम्भूतं हृत्स्थं आत्मविषयं संशयं मयोपादिष्टेनात्मज्ञानासिना
 छित्त्वा मयोपदिष्टं कर्मयोगमातिष्ठ; तदर्थमुचित्पु मारतेति ॥ ४२ ॥
 इति श्रीमगवद्व्रामानुजविरचिते श्रीमद्व्रीतामाष्ये चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

-संशयच्छेदं कृत्ु तस्यः, 'कामेन... विन्दति' (४१३) इत्युक्त्यात् । अतः सन्तर्भवनेनापि परीक्ष्यतेवास्य इत्यस्यामनुपप-
 सरति । एव दशाश्विचरिणोऽपि स्वराजं शङ्कते । तत्राय शोकमोहादिदोषम्यग्दर्शनस्य परीक्षणानेनाज्ञानसम्भूतं संशयं
 छित्त्वा मयोपदिष्टमगिदगर्भं 'लक्षयं'— (४१३) इत्यादिना तत्त्वापत्तयेन निर्दिष्टे योगमातिष्ठेति वेदान्तप्रक्रियानुगुणे सन्-
 भानुग्राहिनि च त्रिभिरेषाश्चार्थे छति, तत्रपदानपरस्य मगवत्पादीयमान्दस्य दुष्टदातामन्त्रणामापोत्य ' स्वमादी ज्ञानेन स्वहीयं
 तस्यं छित्ति, तत्रय इत्यमनुष्यवदमा' इति तदर्थमनुप चैवं कथनं हि पत्त्यां प्रथमं पुनमुत्पादयन्तस्तुष्टारोदोगमातिष्ठे ।
 कथनान्तीवानुपश्रमिण्यादि प्रवृत्तौ वैश्रावण नश्वगृह्यानां सञ्चानात् एव परं शोभत इति तदुपशानेन वरं मन्यामहे ॥
 मनु मये— 'नि' काममुदियेनेन कर्मनुष्ठानं कर्मणां कथयन्तनात्तनेन मोक्षप्रदिकथयित्वात्तन्, ज्ञानं च इत्यसंशयच्छेदनेन मोक्ष-
 प्रदमित्युक्तौ पत्रमोहादेहादि कर्म ज्ञान वायुग्रादाय ज्ञानकर्ममनुष्यवदस्य कर्मयोगमाधिव युद्धसंयुद्धेः' इतिरत्तं किम-
 पुष्टम् । तदपि निष्कारम् । इत्यस्य कर्मनिष्ठेतादशे मोगवापच्छायाः ' अत एव कामोन्पनापत्तयेऽ' (म. ए. ३।१।२५)
 इत्यस्ये तदविवेकत्वात्, इति— 'इतानिस्तरकर्म'— (४१३) 'अपश्रमिच्छन्मदम् ।' (४१३) ' इतं लम्बा
 पां लज्जि'— (४१३) इति वैकल्प्य ज्ञानादेव कर्मकथदादादिमोक्षपरिणामक इत्यस्यैवित्युद्धरणेन कर्मनुष्ठानमयोप-
 वात्, इत्यस्यैवमुक्तस्यैव अज्ञानादेव तत्र अतं कर्मनिष्ठेतादशेऽपि तत्र ।
 — अविर्गता ।

४ वे. ता. सं.— एवं विस्तरेणोपपाद्योपसंहृतोऽर्थोऽर्जुनं प्रति कर्तव्यतया निगम्यते— तस्मादिति श्लोकेन । संशयस्याज्ञानसम्भूतत्वं विशेषाप्रदृश्य संशयहेतुत्वात् । हृत्स्थं हृदि शल्यमिवापि तम्, यद्वा हृत्स्थमित्यानन्तरमिति भावः । 'आत्मनः' इति षष्ठ्या विषयविषयित्वलक्षणसम्बन्धविशेषे पर्यवसानमत्र विवक्षितमिति द्योतनाय आत्मविषयं संशयमित्युक्तम् । यद्वा 'एवं संशयम्' इति निर्देशादात्मविषयत्व सिद्धम्; 'आत्मनः' इत्यस्य तु 'ज्ञानासिना' इत्यनेनान्वयाय आत्मज्ञा-

इति कथितार्थिकसिद्धस्य सर्वतत्त्वतत्रस्य श्रीमद्भेदज्ञानस्य वेदान्ताचार्यस्य कृतिषु श्रीमद्गीताभाष्य-टीकायां तात्पर्यचन्द्रिकायां चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

५ आ. मा. भा.—॥ ४२ ॥

इति श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादाचार्यचिरचिते श्रीमद्गीताभाष्ये चतुर्थोऽध्यायः समाप्तः ॥ ४ ॥

६ ज. प्र. दी.—॥ ४२ ॥

इति श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादाचार्यचिरचितस्य श्रीभगवद्गीताभाष्यस्य टीकायां चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

७ ह. वै. भा.— अत उपसंहरति— तस्मादिति । यस्मात्सर्वानर्थहेतुः संशयस्तस्माद्ज्ञानसम्भूतमविद्याप्रमदं हृत्स्थं हृदि तिष्ठतीति हृत्स्थस्तं ज्ञानप्रतिपक्षतया ज्ञानावकाशं हृदयदेशमधिष्ठाय वर्तमानं ज्ञानमेवासिज्ञानासिस्तेन च्छिन्त्वा विनाश्यैतं पूर्वोक्तसंशयं योगं फलसङ्गरहितं कर्माऽऽतिष्ठ सेवस्व । उत्तिष्ठ योद्धा भव हे भारत ! इति ॥ ४२ ॥

इति श्रीमद्भुमद्विरचिते पैशाचभाष्ये श्रीमद्भगवद्गीताव्याख्याने चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

८ वे. प्र. गि.— एवमप्यार्याद्युपसंहृत्य अर्जुनस्य तदष्टयेतामुपदिशति— तस्मादिति । यस्मात्कर्मज्ञानयोगी भूयते, यस्माच्च संशयः पापीयाद्, तस्मादात्मनो यद्ज्ञानमविनेकस्तेन सम्भूतं हृदि स्थितमेतं शोकादिनिमित्तं संशयं ज्ञानासिना विवेकसद्देन च्छिन्त्वा योगं कर्मज्ञानरूपं अतिष्ठ

आश्रय । तत्र च प्रथमं कर्मयोगमेव ज्ञानसिद्धयर्थमाचरेत्वाह— उत्तिष्ठेति । युदायोत्तिष्ठ । भारतेत्यनेन भरतवंशोद्भवस्य तत्र स्वविहितं युदायुष्ठानमेव 'सुखदुःखे समे कृत्वा' [२ । ३८] इत्यादिप्रागुक्तरीत्या कर्मयोग इति दर्शितम् ॥ ४२ ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिवाजकसावंसीश्रीमद्भेदविद्याप्रतिष्ठापनामिनवशङ्कराचार्यसर्वतत्त्वतत्रश्रीमद्भगवद्गीताव्याख्याने चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

९ व० त० दी०— तस्मात्त्रमपि साङ्ख्ययुद्धाऽनात्मभूतं संशयं छिन्नोक्तं योगमातिष्ठ युद्धाय च स्वकर्मणे चयुक्तो भव, तदापि निर्वन्धनतेति भावः ॥ ४२ ॥

इति श्रीभगवद्गीतावत्त्वदीपिकायां चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

१० पु. अ. त.— यतः सद्यथात्म न पश्यति आत्मज्ञानमवन्तं च कर्माणि न निवृजन्ति तस्मादात्मज्ञानेन संशय एतेनैत्याह— तस्मादिति । हे भारत साङ्ख्योत्पन्न ! संशयं कर्मयोगेण । परमाद् संशयेन नश्यति तस्मादात्मनः अज्ञान-

सम्भूतं आत्मस्वरूपाज्ञानोत्पन्नं हृत्स्थं हृदिस्थं एतं प्रत्यक्षमनुभूयमानं मद्ब्रह्मेणैवविद्यासात्मकं संशयं ज्ञानासिना ज्ञानात्मकत्वज्ञेन च्छिन्त्वा योगं मदात्मकं मत्प्राप्त्यर्थं अतिष्ठ युद्धे उत्तिष्ठ साधनो भव ॥ ४२ ॥

इति श्रीभगवद्गीताटीकायां गीतामृततरङ्गिण्यां चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

११ नी० मा० दी०— तस्मादिति । हृत्स्थं युद्धित्यं ज्ञानासिना ज्ञानगङ्गेन योगं सम्यग्दर्शनोपायं निरुद्धामकर्म आनिष्ठ युद्धे, उत्तिष्ठ युद्धयेति शेषः ॥ ४२ ॥

इति श्रीमद्भगवद्गीतायां नैलनण्ठीये मारतभावदीपे चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

श्रीमद्भगवद्गीतायाश्चतुर्थाध्यायस्य माहात्म्यम् ४ ।

श्रीभगवानुवाच—

चतुर्थस्यापि माहात्म्यमाख्यास्याम्यधुना शृणु ।
वदरीत्वं समुत्सृज्य येन कन्ये दिवं गते ॥ १ ॥

श्रीरुवाच—

कथं कन्ये दिवं याते वदरीत्वं विसृज्य वै ।
ते के वाऽऽस्तां पुरा देव ! कथं प्राप्ते तु मुख्यताम् २
पतद्वेदितुमिच्छामि नाथ । वक्तुं त्वमर्हसि ।
नहि देवानुत्प्यामि शृण्वती परमां कथाम् ॥ ३ ॥

श्रीभगवानुवाच—

अस्ति भागीरथीतीरे नाम्ना वाराणसी पुरी ।
मरतो नाम युस्तात्मा तत्र विश्वेश्वरालये ॥ ४ ॥
नित्यमात्मरतस्तुयं जपत्यध्यायमादरात् ।
तद्भ्यासाद्दुष्टात्मा न ह्यङ्घ्रैरभिमूयते ॥ ५ ॥
काले कदाचन क्रीडन्त्यौ स नगराद्बहिः ।
उद्यानवर्तिनो देवान्दिदृक्षुः स तपोधनः ॥ ६ ॥
विशभ्राम तयोर्मूले बर्धनोर्न्यपतच्छले ।
उपधाप तयोरेकामन्यामालम्ब्य चाङ्घ्रिणा ॥ ७ ॥
तपस्विनि ततो याते बर्धोश्च तथा ह्रपम् ।
शुष्कं निष्पत्रशाखं च दिवसैः पञ्चपरभूत् ॥ ८ ॥
गृहे शुचिनि विप्राणां जज्ञाते कन्यके ततः ।
बर्धमानं तपोयुग्मं सप्तभिः परिवस्त्रैः ॥ ९ ॥
विहृत्य दूरदेशेभ्यो यतिमायानमिशैश्च ।
पृथीत्वा चरणौ तस्य वचः सनृततमप्रवीत् ॥ १० ॥

कन्यायुग्ममुवाच—

त्वत्पतादादेव मुने ! मोचितं ह्यङ्कमावयोः ।
उत्सृज्य वदरीमावं मानुष्यं प्रत्यपद्यत ॥ ११ ॥

श्रीभगवानुवाच—

एवमुक्तो मुनिस्ताभ्यां विस्मितः प्रत्युवाच सः ॥

मुनिरुवाच—

कदा वरुते युवां केन हेतुना मोचिते मया ।
युवयोर्वेदरीत्वे च हतुं नृत्वं न वेदयहम् ॥ १३ ॥

श्रीभगवानुवाच—

ऊचतुः कन्यके तस्मै बादर्ये हेतुमात्मनः ।
आदौ विमोचने तस्मात्सुख्यजादपि कारणम् ॥ १४ ॥

कन्यके ऊचतुः—

अस्ति गोदावरीतीरे तीर्थं पुण्यमद् नृणाम् ।
छिन्नपापमिति ख्यातं परां कोटिमथाप यत् ॥ १५ ॥

तत्र सत्यतया नाम तपस्वतेषु सुदारुणम् ।

श्रीभ्ने महति दीप्तानां मय्यगो जातवेदसाम् ॥ १६ ॥

वर्षांस्तु जलधाराभिर्नित्यमासिकसुधैर्जः ।

दिशिरे च घसन्नस्तु विप्रत्कण्टकितां तनुम् ॥ १७ ॥

विशुद्धः सततं काले तपस्तप्या स संयमी ।

आत्मन्येव रतिं चक्रे परां प्राप्य मुनिर्भूयित् ॥ १८ ॥

इति श्रीमहापुराणे पाद्म उत्तरखण्डे गीतामाहात्म्ये श्रीमद्भगवद्गीताचतुर्थाध्यायमहिमकथनं

नाम चतुस्तस्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १७४ ॥

सद् फलानि विप्रस्तु सान्द्रच्छायेषु शाखिषु ।
निमत्सरेषु सखेषु बद्धा प्रीति परामपि ॥ १९ ॥

तपःफलानुसन्धानवैदुष्येनोपपादिताम् ।

ब्रह्माज्येते स्वयं गच्छन्नुपतस्ये तमन्यहम् ॥ २० ॥

तेन सद्बोचहीनत्वाद्ब्रह्मण्युपगतेऽन्वहम् ।

तद्ब्रह्मनानुगतव्यनतेववृधे तस्य तत्तपः ॥ २१ ॥

विमुक्तकल्पं मन्वानः समृद्धादात्मनः पदात् ।

अन्तरायदाते चक्रे ततो भीतः पुरन्दरः ॥

आह्वयाप्तरतां मध्यादावां तुल्यं समादिशत् ॥ २२ ॥

इन्द्र उवाच—

कुरुते तत्तपोविघ्नं मनुष्याचरितं युवाम् ।

यो मां पदाद्वपद्यस्व स्वाराज्यं भोक्तुमिच्छति ॥ २३ ॥

कन्यके ऊचतुः—

इति सन्देशमापन्ने पुरस्ताच्च विडौजसः ।

गोदावरीमगच्छात् स मुनिर्यत्र वर्तते ॥ २४ ॥

सुदृङ्गेर्मद्गम्भीरेवेषुभिः कलयदिभिः ।

अपतरोभिः कलं गीतं तन्वतीभिः समन्वितम् ॥ २५ ॥

उद्धृत्यो पृथुश्रोणीं घनपीनपयोधरे ।

स्मयस्मेरमुखान्मोजे किञ्चिदाकुञ्चितालके ॥ २६ ॥

मणिकुण्डलघृष्टांसे पुण्डरीकोज्ज्वलेश्रणे ।

तनुमध्ये सुवृत्तौ बहून्यो च समे पदे ॥ २७ ॥

नृत्यन्त्यो बांगिवद्वयार्थे स्वरताललयानुगम् ।

दर्शयन्त्यो स्वतः कृत्वां गीतं भावानुगामिनोम् ॥ २८ ॥

सूदृक्कममुत्पन्ने मन्दे मन्दे विवर्धितम् ।

गजैर्यामास दिग्भ्रमकं तत्तयोर्नृत्यमानयोः ॥ २९ ॥

ततो जहार वेगेन वायुर्वासः सुशीतलः ।

रैपदुच्छ्रिते चैले दर्शयन्त्यो पयोधरो ॥ ३० ॥

उद्वेगयन्ती कन्दर्पमुत्प्लवणा गतिरावधोः ।

कोपमुत्पाद्यामास मुनेरधिकृतात्मनः ॥ ३१ ॥

ततः शशाप कोपेन जलमुत्सृज्य पाणिना ।

वदरीत्वं प्रपद्येयां जाह्नवीरीधरसीति नौ ॥ ३२ ॥

आवाभ्यां पारतन्त्र्येण यद्दृष्टरितामसितम् ।

तत्क्षमस्व विनम्राभ्यां मुनिः पश्चात्प्रसादितः ॥ ३३ ॥

ततः शापविमोक्षं नौ कल्पयामास पुण्यधीः ।

भरतागमनान्तोऽप्यमिति सत्यतया मुनिः ॥ ३४ ॥

मत्पेषु जन्मलामध्व स्मृतिश्चातीतजन्मनाम् ।

आवयोर्नित्तकं गत्वा वदरीधृतयोस्ततः ॥ ३५ ॥

स्मरता तुयैर्मध्यायं भवता निष्कृतिः कृता ।

तत्तावत्प्रणमावस्त्वां शापादेव न कैचलात् ॥

योरादपि च संसारात्प्रव्यैतेन विमोचितं ॥ ३६ ॥

श्रीभगवानुवाच—

एवमुक्तो मुनिस्ताभ्यामितिप्रोक्तमनस्ततः ।

पूजितहस्ते समामन्य यथागतमसौ ययौ ॥

कन्ये चतुर्थमध्यायं जेपुनित्यमादरात् ॥ ३७ ॥

श्रीमते रामानुजाय नम ।

श्रीमद्यामुनिप्रणीतो गीतार्थसंग्रहः ।

[अध्याय ५]

कर्मयोगस्य सौकर्यं शैथ्यं काश्चन तद्विधाः ।

ब्रह्मज्ञानप्रकारश्च पञ्चमाध्याय उच्यते ॥ ९ ॥

श्रीमद्वेङ्कटनाथविरचिता गीतार्थसङ्ग्रहरक्षा ।

तृतीयचतुर्थाभ्यां यथाज्ञ सङ्गतिप्रदर्शनपूर्वकमय श्लोक पञ्चमारम्भे व्याख्यातः । चतुर्थेऽध्याये कर्म-
योगस्य ज्ञानाकारतापूर्वकस्वरूपमेव ज्ञानांशस्य च प्राधान्यमुक्तम् । ज्ञानयोगाधिकारिणोऽपि कर्मयोगस्या-
न्तर्गतात्मज्ञानत्वाद्प्रमादत्वात्सुशक्तत्वात्तिरेकेणैव ज्ञानात्त्वं तृतीय एवोक्तम्, इदानीं कर्मयोगस्यात्मप्रा-
प्तिसाधनत्वे ज्ञाननिष्ठायाः शैथ्यं, कर्मयोगान्तर्गताकर्तृत्वानुसन्धानप्रकारं च प्रतिपाद्य तन्मूलं ज्ञानं च विशेष्यते
इति । सौकर्यस्यात्रानुद्धरण पूर्वोक्तानुवादताज्ञापनार्थम् । सौकर्यशब्देनात्र 'सुखं बन्धात्प्रमुच्यते' [५।३]
इत्यस्य हेतुर्दिशितः । शैथ्यं तु 'योगयुक्तो मुनिर्ब्रह्म न चिरेणाधिगच्छति' [९।६] इत्युक्तम् । अत्र विधा-
शब्दइति कर्तव्यतापरः; तथा खलु 'नैव किञ्चित्करोमि' [९।८] इत्यादेरधिष्ठिका—'यत सौकर्याच्छै-
थ्याच्च कर्मयोग एव श्रेयानतस्तदपेक्षितं शृणु' [रा.मा. ५।८] इति । अकर्तृत्वानुसन्धानप्रकारशब्दोऽप्येत-
त्परः । ब्रह्मशब्दोऽत्र ब्रह्मसमानाकारशुद्धात्मविषयः । ज्ञानशब्दश्चात्र समदर्शनरूपज्ञानविपाकविश्रान्तः । प्रकार-
शब्दस्तु तद्वेतुमूतप्रकारार्थः । अत एव हि 'येन प्रकारेणावस्थितस्य कर्मयोगिनः समदर्शनरूपो ज्ञानविपाको
भवति तं प्रकारमुपदिशति' [रा.मा. ९।२०] इत्युक्त्वा 'न प्रहृष्येत्प्रिय प्राप्य' [५।२०] इत्यादिकमवतारि-
तम् । पठारम्भस्त्वेवं सङ्गमितः । उक्तः कर्मयोगः सपरिकरः, इदानीं ज्ञानयोगकर्मयोगसाध्यात्मावलोकरूपयो-
गाभ्यासविधिरुच्यते, तत्र कर्मयोगस्य निरपेक्षयोगसाधनत्वं द्रढयितुं ज्ञानाकारः कर्मयोगो योगशिरस्कोऽनुच्यते'
[रा. मा. ६।१] इति । एतेन 'योगी युञ्जीत' [६।१०] इत्यतः पूर्वस्य ग्रन्थस्यानुवादरूपत्वात्सङ्ग्रहे नोप-
न्यास इति व्यञ्जितम् ।

श्रीमते निगमान्तमहादेशिकाय नम ।

सद्भ्यासयोगो नाम पञ्चमोऽध्यायः ५ ।

कर्मसन्न्यासकर्मयोगयोर्मध्ये कस्य प्राशस्त्यमित्यर्जुनस्य प्रश्नः ।

अर्जुन उवाच— सद्भ्यासं कर्मणां कृष्ण ! पुनर्योगं च शंससि ।

यच्छ्रेय एतयोरेकं तन्मे ब्रूहि सुनिश्चितम् ॥ १ ॥

१ शाङ्खस्माप्यम् ।

‘कर्मण्यकर्म यः पश्येत्’ इत्यारभ्य ‘स युक्तः कृत्स्नकर्मकृत्’ [४।१८] ‘ज्ञानाग्निदग्धकर्माणं’ [४।१९] ‘शरीरं केवलं कर्म कुर्वन्’ [४।२१] यदृच्छालामसन्तुष्टः’ [४।२२] ‘ब्रह्मार्पणं ब्रह्म हविः’ [४।२४] ‘कर्मजान्निद्धि तान्सर्वान्’ [४।३२] ‘सर्वं कर्माखिलं पार्थ !’ [४।३३] ‘ज्ञानाम्निः सर्वकर्माणि’ [४।३७] ‘योगसन्न्यस्तकर्माणं’ [४।४१] इत्यन्तैर्वचनैः सर्वकर्मसन्न्यासमवोचद्भगवान्, ‘छित्त्वैनं संशयं योगमातिष्ठ’ [४।४२] इत्यनेन वचनेन योगं च कर्मानुष्ठानलक्षणमनुतिष्ठेत्युक्तवान् । तयोरुभयोश्च कर्मानुष्ठानकर्मसन्न्यासयोः स्थितिगतित्वपरस्परविरोधादेकेन सह कर्तुमशक्यत्वात्कालभेदेन चानुष्ठानविधानाभावात्; अर्थादेतयोरन्यतरकर्तव्यताप्राप्तौ सत्यां यत्प्रशस्यतरमेतयोः कर्मानुष्ठानकर्मसन्न्यासयोस्तत्कर्तव्यं, नेतरत्; इत्येवं मन्यमानः प्रशस्यतरबुद्धत्वात्पुनर्जुन उवाच ‘सद्भ्यासं कर्मणां कृष्ण !’ इत्यादिना ।

२ आनन्दगिरिकृता शाङ्करभाष्यध्याख्या ।

पूर्वोत्तराध्याययोः मन्मन्थमभिदधानो ध्यानानुवादपूर्वकमुच्यते प्रथम्याभिप्रायं प्रदर्शयितुं प्रकृतम्— कर्मणीत्यादिना इत्यारभ्य कर्मण्यकर्मदर्शनमुक्त्वा तत्प्रशसा प्रसारितेत्याह— स युक्तः इति । ज्ञानवन्तं सर्वाणि कर्माणि लोकसद्ब्रह्मार्पणं कुर्वन्तं ज्ञानलक्षणेनाग्निना दग्धसर्वकर्माणं कर्मप्रयुक्तवन्पुत्रविपुरं विवेकवन्तो ब्रह्मन्तीति ज्ञानवतो ज्ञानफलमूर्तं सध्यासं विवक्षन् विविदिषोः साधनरूपमपि सध्यासं भगवान्निवर्तितवानित्याह— ज्ञानाग्रीति । ‘निराशी’ [४।२१] इत्यारभ्य शरीरस्थित्यावपि प्रारहितं सप्राचरन्धर्माधर्मफलभागी न भवतीत्यपि पूर्वोत्तराध्यायमध्यायान्यां द्विविधं सध्यासं सूचितवानित्याह— शरीरमिति । ‘यदृच्छा’— [४।२२] इत्यादावपि सध्यासं सूचितवन्कर्मकलावोपदेशादित्याह— यदृच्छेति । ज्ञानस्य यत्प्रयत्नानन्दनपूर्वं प्रयोगावचनादपि कर्मण्यकर्मणो हनितो ज्ञाननिष्प्रेक्षेत्याह— प्रत्यापणमिति । ज्ञानयस्तुत्यर्थं ज्ञानविषयान्ज्ञानद्वयं तेषां

देहादिव्यापारजन्यत्ववचनेनाऽऽत्मनो निष्कामापरस्परविज्ञानकलाभिलाषादपि यथोक्तमात्मानं विविदिषोः सर्वकर्मसन्न्यासेऽधिकारो भूयति इत्याह— कर्मजानिति । समस्तस्यैवाप्युपार्जितस्य कर्मणो ज्ञाने पर्ययज्ञानाभिधानाच्च जिज्ञासो सर्वकर्मसन्न्यासं सूचितइत्याह— सर्वमिति । ‘तद्विदि’ [४।३४] इत्यादिना ज्ञानप्राप्त्युपायं प्रणिपातादि प्रदर्यं प्राप्तेन ज्ञानेनातिशयमाहात्म्यवत्त्वा सर्वकर्मणां निवृत्तिरेवेति वदता च ज्ञानार्थिनः मध्यासेऽधिकारो दर्शितो भगवतेत्याह— ज्ञानामिति । ज्ञाने समुचितप्रशंसं तस्मादेव ज्ञानरत्नमिति सध्यासं व्यवस्थितमत्रमत्तं वशीकृत्यैव ज्ञानरत्नं प्राप्तिमान्निहानि कर्माणि न निब्रम्हीत्यपि द्विविधं सध्यासो भगवन्नोक्त इत्याह— योगेति । ‘कर्मणि’ [४।१८] इत्यारभ्य ‘योगसाधनकर्मणां’ [४।४१] इत्यन्तैश्चाहृतैर्वचनैरपि सध्यासमुपबंधरति— इत्यन्तैरिति । अर्थादेतयोः यत्प्रशस्यतरत्वात् ज्ञानानुष्ठानकर्मसन्न्यासयोस्तत्कर्तव्यताप्राप्तेः साऽऽदर्शयति । कर्मानुष्ठानमनादयनाप्रतिपत्तौ इत्येवमर्था-

१ कर्मणामिति पठ्यन्तमुभयत्र सम्बन्धते । कर्मणां सध्यासं, कर्मणां योगं चेत्यर्थः । एवं सुखम्, भगवत्प्राप्तयेनैवोपदेशोपि धेयत्वसिद्धिवाच्यत्वेऽप्येवमेव प्रशस्त्यर्थः प्रथम्याध्यायं धेयत्वस्यैव मन्मन्थविद्वेषवशात्प्राप्तयोः [१।१।१९] इत्यन्तरः । ‘एतेन एवोर्ध्वेऽप्येव’ इत्यनेन विद्वेषव्यपदेशेन एव प्रशस्त्यर्थेऽपि कर्मण्यकर्मणोः द्विविधं सध्यासं सध्यासोः यत्प्रशस्यतरमेतयोः कर्मण्यकर्मणोः हनितो ज्ञाननिष्प्रेक्षेत्याह— यदृच्छेति । ज्ञानस्य यत्प्रयत्नानन्दनपूर्वं प्रयोगावचनादपि कर्मण्यकर्मणो हनितो ज्ञाननिष्प्रेक्षेत्याह— यदृच्छेति । ज्ञानयस्तुत्यर्थं ज्ञानविषयान्ज्ञानद्वयं तेषां

न्तरमनुवदति— छिन्नैवमिति । कर्मतस्यागयोः कयोरेकेनेव
पुरुषेणानुष्ठेयत्वसम्भवात् विरोधोऽन्तीत्याशङ्क्य युगपद्वा कमेण
वाऽनुष्ठानं ? इति निरूप्याऽऽद्यं दूषयति— उभयोश्चेति ।
द्वितीयं प्रत्याह— कालमेवेदेनेति । उभयोर्द्वयोरेकेन पुरुषेणा-
नुष्ठेयत्वासम्भवे कथं कर्तव्यव्यसिद्धिः ? इत्याशङ्क्याऽऽह—
अर्थादिति । द्वयोः कयोरेकेन युगपत्कामाभ्यामनुष्ठानानुपपत्ते

रित्यर्थः । अन्यतरस्य कर्तव्यत्वे कतरस्येति कुतो निर्णयः ? द्वयोः
सन्निधानविशेषादित्याशङ्क्याऽऽह— यत्प्रशस्यतरमिति ।
भगवता कर्मणा सध्यासो योगश्चोक्तः, न च तयोः समुच्चित्यानुष्ठानं,
तेनान्यतरस्य श्रेष्ठ्यानुष्ठेयत्वे तदुभुस्तया प्रशोपपत्तिरित्युप-
संहरति— इत्येवमिति ।

१ शां. भा.— ननु चाऽऽत्मविदो ज्ञानयोगेन निष्ठां प्रतिपिपादयिष्यन् पूर्वोदाहृतैवचर्नैर्भ-
गवान्सर्वकर्मसध्यासमवोचत्, नत्वनात्मज्ञस्य, अतश्च कर्मानुष्ठानकर्मसध्यासयोर्भिन्नपुरुषविषयत्वात् अ-
न्यतरस्य प्रशस्यतरत्वबुभुस्तया प्रशोऽनुपपन्नः । सत्यमेव त्वदभिप्रायेण प्रशो नोपपद्यते, प्रष्टुः स्वाभि-
प्रायेण पुनः प्रशो युज्यते एवेति वदामः । कथं ? पूर्वोदाहृतैवचर्नैर्भगवता कर्मसध्यासस्य कर्तव्य-
तया विवक्षितत्वात् प्राधान्यम् ; अन्तरेण च कर्तारं तस्य कर्तव्यत्वासम्भवात् । अनात्मविदपि कर्ता पक्षे
प्राप्नोऽनुद्यत एव, न पुनरात्मवित्कर्तृत्वमेव सध्यासस्य विवक्षितमिति; एवं मन्वानस्याऽर्जुनस्य कर्मा-
नुष्ठानकर्मसध्यासयोरविद्वत्पुरुषकर्तृत्वमप्यस्तीति पूर्वोक्तेन प्रकारेण तयोः परस्परविरोधादन्यतरस्य
कर्तव्यत्वे प्राप्ते प्रशस्यतरं च कर्तव्यं, नेतरत्; इति प्रशस्यतरविविदिपया प्रशो नानुपपन्नः ।

२ आ. शा. व्या — नाय प्रष्टुभिप्राय, कर्मसध्यास
कर्मयोगयोर्भिनपुरुषानुष्ठेयत्वयोश्चत्वादेकस्मिन्पुरुषे प्राप्त्य
भावादिति शङ्कते— नन्विति । चोद्यमतीकृत्य परिहरति—
सत्यमेवेति । कीदृशस्तर्हि प्रष्टुभिप्रायो येन प्रश्नप्रश्निति ? इति
पृच्छति— कथमिति । एकस्मिन्पुरुषे कर्मतस्यागयोरेकस्मिन्
प्राप्तिरिति प्रष्टुभिप्राय प्रतिनिर्देष्टुं प्रारभते— पूर्वोदाहृते
रिति । यथा “ स्वर्गं कामो यजेत ” [आप. श्रौ. १०।१।
२।१] इति स्वर्गं कामोद्देशेन यागो विधीयते, न तु तस्यैवा-
धिकारः, नान्यस्य इत्यपि प्रतिपाद्यते, वाक्यभेदप्रसङ्गात्,
तथाऽऽनात्मवित्कर्ता सध्यासपक्षे प्राप्नोऽनुद्यते, न त्वात्मवित्क-
र्तृत्वमवसध्यासस्य नियम्यते, वैराग्यमात्रेणाशङ्क्यापि सध्यास
विविदर्शनात् । तस्मात्कर्मतस्यागयोरेकस्मिन्पुरुषे कर्तव्यत्वमस्तीति
मन्वानस्याऽर्जुनस्य प्रश्न सम्भवतीति भावः । भवतु सध्यासस्य
कर्तव्यत्वविवक्षा, तथापि क्व प्रशस्यतरबुभुस्तया प्रश्नप्रश्निति ?
इत्याशङ्क्याऽऽह— प्राधान्यमिति । तथापि कथमेकस्मिन्पुरुषे
तयारप्राप्तानुष्ठाभिप्रायेण प्रश्नप्रश्नं प्रकल्प्यते ? तत्राऽऽह—
अनात्मविदप्यति । आत्मविदो विद्यासामर्थ्यात्कर्मत्यागः

व्यवहितस्यापि सति वैराग्ये तस्यागस्याऽऽवश्यकत्वात्तत्र कर्ता
ऽस्ती प्राप्नोऽनुद्यते । तथाच कर्मतस्यागयोरेकस्मिन्पुरुषे
प्राप्तेर्ब्यक्तत्वाद्बुद्ध्याभिप्रायेण प्रश्नप्रश्नित्तिरविच्छेद्यर्थः । सध्यास
स्याऽऽत्मवित्कर्तृत्वमेवात्र विवक्षितं किं न स्यात् ? इत्याशङ्क्य
वर्त्रन्तरपर्वुदासः सध्यासविधिक्षेत्त्यर्थभेदे वाक्यभेदप्रसङ्गात्मेव
मित्याह— न पुनरिति । इतिशब्दो वाक्यभेदप्रसङ्गेतुयो-
स्तार्थः । तत् किं ? इत्याशङ्क्य फलितमाह— एवमिति । कर्मा-
नुष्ठानकर्मसध्यासयोरविद्वत्कर्तृत्वमप्यस्तीत्येव मन्वानस्याऽर्जुन
स्य प्रशस्यतरविविदिपया प्रशो नानुपपन्न इति सम्बन्धः ।
तयोः समुच्चित्यानुष्ठानसम्भवे क्व प्रशस्यतरविविदिपया ? इत्या-
शङ्क्याऽऽह— पूर्वोक्तेनेति । उभयोश्चेत्यादानुष्ठाकारण कर्म-
तस्यागयोर्मिथो विरोधान समुच्चित्यानुष्ठानं सावकाशमित्यर्थः ।
भवतु तर्हि यस्य कस्यचिदन्यतरस्यानुष्ठेयत्वमिति कुत उक्ताभि-
प्रायेण प्रश्नप्रश्निति ? इत्याशङ्क्याऽऽह— अन्यतरस्येति । उभयो-
प्राप्ते समुच्चयानुपपत्तान्वयतरपरिग्रहं विशेषस्यान्येव्यत्वाद्बुद्ध्या-
भिप्रायेण प्रशोपपत्तिरित्यर्थः ।

१ शां. भा.— प्रतिवचनवाक्यार्थनिरूपणेनापि प्रष्टुभिप्राय एवमेवेति गम्यते । कथं ?
'सध्यासकर्मयोगो निश्श्रेयसकरौ, तयोस्तु... .. कर्मयोगो विशिष्यते' [५।२] इति प्रतिवचन-
भेदन्निरूप्यं, किमनेनाऽऽत्मवित्कर्तृत्वयोः सध्यासकर्मयोगयोः निश्श्रेयसकरत्वं प्रयोजनमुक्त्वा
तयोरेव कुतश्चिद्विशेषात्कर्मसध्यासकर्मयोगस्य विशिष्टत्वमुच्यते ? आहोस्विदनात्मवित्कर्तृत्वयोः स-
ध्यासकर्मयोगयोस्तदुभयमुच्यते ? इति । किञ्चातो यथात्मवित्कर्तृत्वयोः सध्यासकर्मयोगयोर्निश्श्रेय-
सकरत्वं, तयोस्तु कर्मसध्यासात्कर्मयोगस्य विशिष्टत्वमुच्यते । यदि चाऽऽनात्मवित्कर्तृत्वयोः सध्यासक-
र्मयोगयोस्तदुभयमुच्यते ? इति । अत्रोच्यते— आत्मवित्कर्तृत्वयोः सध्यासकर्मयोगयोर्सम्भवात्तयोर्नि-
श्श्रेयसकरत्ववचनं तद्विषयकं कर्मसध्यासात्कर्मयोगस्य विशिष्टत्वाभिधानमित्येतदुभयमनुपपन्नम् । यथा-
नात्मविदः कर्मसध्यासमन्वयतिरिच्छन् कर्मानुष्ठानान्क्षणः कर्मयोगः सम्भवेतां, तदा तयोर्निश्श्रेयसकर-

रत्वोक्तिः कर्मयोगस्य च कर्मसंख्यासाक्षाद्विशिष्टत्वाभिधानमित्येतदुभयमुपपद्यते । आत्मविदस्तु सन्ध्या-
नकर्मयोगयोरसम्भवात्तयोर्निश्चयसकरत्वाभिधानं, कर्मसंख्यासाच्च कर्मयोगो विशिष्यत इति चानुप-
पन्नम् । अत्राऽऽह—किमात्मविदः सन्ध्यासकर्मयोगयोरप्यसम्भवः ? आहोस्विदन्यतरस्यासम्भवः ? यदा
ध्यानतरस्यासम्भवस्तदा किं कर्मसंख्यासस्य ? उत कर्मयोगस्य ? इत्यसम्भवे कारणं च वक्तव्यमिति ।

२ आ. शां. व्या.— इतथाविद्वत्कृत्योः सन्ध्यासम्भ-
योगयो कतरः श्रेयान् ? इति प्रष्टुरभिप्रायो भातीत्याह—
प्रतिवचनेति । किं तत्प्रतिवचनं कथं वा तन्निरु-
पणं ? इति वृत्तति— कथमिति । तत्र प्रतिवचनं दर्शयति—
सन्ध्यासेति । तन्निरुपणं कथयति— एतद्विति । तदुभयमि-
ति निश्चयसकरं कर्मयोगस्य श्रेयत्वं चेत्यर्थं । शुण्दोषविभाग-
विवेकाद्ये वृत्तति— किञ्चेति । अतोऽस्मिन्नाद्ये पक्षे किं रूप-
ण ? अस्मिन्वा द्वितीये पक्षे किं फले ? इति प्रश्नार्थः । तत्र
विद्वान्ती प्रथमपक्षे दोषमादर्शयति— अश्रेत्यादिना । तदेषा-

शुण्पत्त्व व्यतिरिक्तद्वारा विज्ञोति— यद्वीत्यादिना । निश्चय-
सकरत्वोक्तिरित्यत्र पारम्पदेशेति इत्युच्यते । विशिष्टत्वाभिधान-
मिति प्रतियोगिनोऽनह्यत्वाद्युच्यते च शुद्धिद्वारा ज्ञानाभिला-
षित्यर्थः । आत्मज्ञान्य कर्मणं वासकर्मयोगयोरसम्भवे दर्शिते
चोदयति— अत्राऽऽहेति । चोदयिता निर्धारणार्थं विमृ-
शति— किमिन्यादिना । अन्यतरासम्भवेऽपि सन्ध्यासन्ध्यास-
तरतीत्याह— यदा चेति । यस्य कस्यचिदन्यतरस्यासम्भवो
भविष्यतीत्याहद्वय कारणमन्तरेणाम्भवो भवतिप्रसङ्गो
स्वादिति मन्वानं सताह— असम्भव इति ।

१ शां. भा.— अत्रोन्यते— आत्मविदो निवृत्तमिथ्याज्ञानत्वात्प्रियज्ञानमूलस्य कर्मयोगस्या-
सम्भवः स्यात् । जन्मादिसर्वविक्रियारहितत्वेन निष्क्रियमात्मानमात्मत्वेन यो वेत्ति तस्याऽऽत्मविदः
सम्यग्दर्शनेनापास्तमिथ्याज्ञानस्य निष्क्रियात्मस्वरूपावस्थानलक्षणं सर्वकर्मसंख्यासमुक्त्वा तद्विपरी-
तस्य मिथ्याज्ञानमूलकर्तृत्वाभिधानपुरस्सरस्य सक्रियात्मस्वरूपावस्थानरूपस्य कर्मयोगस्येह शास्त्रे
तत्रतत्राऽऽत्मस्वरूपनिरूपणप्रदेशेषु सम्यग्ज्ञानमिथ्याज्ञानतत्कार्यविरोधादभावः प्रतिपाद्यते यस्मात्,
तस्मादात्मविदो निवृत्तमिथ्याज्ञानस्य विपर्ययज्ञानमूलः कर्मयोगो न सम्भवतीति युक्तमुक्तं स्यात् ।
केषु केषु पुनरात्मस्वरूपनिरूपणप्रदेशेषुवात्मविदः कर्माभावः प्रतिपाद्यत इति । अत्रोच्यते—‘अवि-
नाशितु तद्विद्वि’ [२।१७] इति प्रकृत्य ‘य एनं वेत्ति हन्तारं’ [२।१९] ‘विदाविनाशिनं नित्यं’
[२।२१] इत्यादौ तत्र तत्राऽऽत्मविदः कर्मान्तर उच्यते ।

२ आ. शां. व्या.— आत्मविदं सकारणं कर्मयोगसम्भ-
विद्वान्तो दर्शयति— अश्रेति । सद्ब्रह्मकार्यं विवृण्वन्नात्मवित्त
विद्वानोति— जन्माद्वीति । तस्य यदुक्तं निवृत्तमिथ्याज्ञानत्वं त-
दिदानीं व्यनक्ति— सम्यगिति । विपर्ययज्ञानमूलत्वेत्यादिनोक्त
प्रप्रव्यति— निष्क्रियेति । यथोक्तमभासमुक्त्वा ततो विप-
रीतस्य कर्मयोगस्याभावः प्रतिपाद्यत इति सम्बन्धः । विपरीतस्य
स्फोरसन्ध्यायोगस्य विदितानि— मिथ्याज्ञानेति । मिथ्या च

तदज्ञानं चेन्न्यायनिर्वाच्यमज्ञानतन्मूलोऽङ्गतां इत्यात्मनि कर्तुं
त्वाभिमानस्तन्नन्यस्येति यावत् । यथोक्तं सन्ध्यासमुक्त्वा यथोक्तं
कर्मयोगस्यासम्भवप्रतिपादनं हेतुमाह— सम्यग्ज्ञानेति ।
इत तदभासप्रतिपादनं तदाह— इहेति । उच्यते हेतु इत्याऽऽत्म-
ज्ञानस्य कर्मयोगसम्भवे फलिन्याह— यस्मादिति । इह शास्त्रे
तत्र तत्रेत्यादाद्युक्तमेव व्यकीकृतं प्रकृतति— केषु केचिदिति ।
तानेव प्रश्नानन्दंयति— अश्रेति ।

१ शां. भा.— ननु च कर्मयोगोऽप्यात्मस्वरूपनिरूपणप्रदेशेषु तत्र तत्र प्रतिपाद्यत एव; तद्यथा
‘तस्माद्युध्यस्य भारत !’ [२।१८] ‘स्वधर्ममपि चापेक्ष्य’ [२।२१] ‘कर्मण्येवाधिकारस्ते’ [२।४७]
इत्यादावतथ कथमात्मविदः कर्मयोगस्यासम्भवः स्यात् ? इति । अत्रोच्यते—सम्यग्ज्ञानमिथ्याज्ञान-
तत्कार्यविरोधात्, ‘ज्ञानयोगेन साहचर्यानां’ [३।३] इत्यनेन साहचर्यानामात्मतत्त्ववि-
दामनात्मवित्कर्तृककर्मयोगानिष्ठातो निष्क्रियात्मस्वरूपावस्थानलक्षणाया ज्ञानयोगनिष्ठायाः पृथक्-
णात्, कृतवृत्त्यत्वेनाऽऽत्मविदः प्रयोजनान्तराभावात्, ‘तस्य कार्यं न विद्यते’ [३।७] इति कर्त-
व्यान्तरामानवचनाच्च ।

२ आ. शां. व्या.— आत्मस्वरूपनिरूपणप्रदेशेऽपि सध्यास-
 प्रतिपादनादात्मविद सध्यासो विवक्षितव्येत्, तर्हि कर्मयोगोऽपि
 तस्य कस्मान्न भवति ? प्रकरणाविशेषादिति पृष्ठते— ननु
 चेति । आत्मविद्याप्रकरणे कर्मयोगप्रतिपादनमुदाहरति— तद्य-
 चेति । प्रकरणादात्मविदोऽपि कर्मयोगस्य सम्भवे फलितमाह—
 अतश्चेति । आत्मज्ञानोपायत्वेनापि प्रकरणपाठसिद्धौ ज्ञाना-
 दूर्ध्वं न्यायविच्छेदकर्म कल्पयितुमशक्यमिति परिहरति— अत्रो-

च्यत इति । सम्यग्ज्ञानमिध्याज्ञानयोस्तत्कार्ययोश्च भ्रमनिवृत्ति
 भ्रमसद्भावयोर्मिथो विरोधात्कर्तृत्वादिभ्रममूल कर्म सम्यग्ज्ञाना
 दूर्ध्वं न सम्भवतीत्यर्थः । आत्मज्ञस्य कर्मयोगासम्भवे हेत्वन्त
 रमाह— ज्ञानयोगेनेति । इत्थाऽऽत्मविदो ज्ञानादूर्ध्वं कर्मयोगो
 न युक्तिमानित्याह— कृतकृत्यत्वेनेति । 'ज्ञानवतो नास्ति कर्म'
 इत्यत्र कारणान्तरमाह— तस्येति ।

१ शां. भा.— 'न कर्मणापनारम्भात्' [३।४] 'सध्यासस्तु महाबाहो ! दुःखमाप्तुमयोगतः'
 [५।६] इत्यादिना चाऽऽत्मज्ञानाद्भवेन कर्मयोगस्य विधानात्, 'योगारूढस्य तस्यैव श्रमः कार-
 णमुच्यते' [६।३] इत्यनेन चोत्पन्नसम्यग्दर्शनस्य कर्मयोगाभाववचनात्, 'शारीरं केवलं कर्म
 कुर्वन्नामोति किल्विषम्' [४।२१] इति च शरीरस्थितिकारणातिरिक्तस्य कर्मणो निवारणात्
 'नैव किञ्चित्करोमीति युक्तो मन्येत तत्त्ववित्' [५।८] इत्यनेन च शरीरस्थितिमात्रप्रयुक्तेष्वपि
 दर्शनश्रवणादिकर्मस्वात्मयायात्स्यविदः 'करोमि' इति प्रत्ययस्य समाहितचेतस्तया सदाऽर्कतव्य-
 त्वापदेशात्, आत्मतत्त्वविदः सम्यग्दर्शनविरुद्धो मिध्याज्ञानहेतुकः कर्मयोगः स्वप्नेऽपि न सम्भावयितुं
 शक्यते यस्मात्, तस्मादनात्मवित्कर्तृरुयोरेव सन्न्यासकर्मयोगयोर्निश्चयसकरत्ववचनं; तदीयाच्च
 कर्मसन्न्यासात् पूर्वोक्तात्मवित्कर्तृकसर्वकर्मसन्न्यासाविलक्षणात् सत्येव कर्तृत्वविज्ञाने कर्मकदेशविषया-
 धमनियमादिसहितत्वेन च दुरनुष्ठेयत्वात् सुकरत्वेन च कर्मयोगस्य विशिष्टत्वाभिधानमित्येवं प्रति-
 वचनवाक्यार्थनिरूपणेनापि पूर्वोक्तः प्रष्टुरभिप्रायो निश्चीयत इति स्थितम् ।

कदाचित्तानुसन्धते तथापि तत्त्वविद्याविरोधान्मिध्याज्ञान तस्मि
 मित्त कर्म वा तस्य सम्भावयितुमशक्यमित्यर्थः । आत्मवित्क-
 र्तकयोः सायासकर्मयोगयोरयोगात्तयोर्निश्चयसकरत्वमन्यतस्य
 विशिष्टत्वमित्येतदयुक्तमिति सिद्धत्वात् द्वितीय पक्षमङ्गीकरोति—
 यस्मादित्यादिना । तदीयाच्च कर्मसन्न्यासात्कर्मयोगस्य
 विशिष्टत्वाभिधानमिति सम्बन्ध । ननु कर्मयोगेन शुद्धबुद्धे
 सध्यासो जायमानस्तस्मात्कृतकृत्यते, कथं तस्मात्कर्मयोगस्यो-
 त्कृतत्ववाचोयुक्तिरुक्ता ? इति तत्राऽह— पूर्वोक्तैः । नैव
 क्षण्यमेव स्पष्टयति— सत्येवेति । स्वाध्रमविहितश्रवणादौ
 कर्तृत्वविज्ञाने सत्येव पूर्वाश्रमोपासकर्मकदेशविषयसध्यासात्
 कर्मयोगस्य ध्येयस्वरवचनं 'नैतादृश ब्राह्मणस्यास्ति वित्तम्'
 [म भा. १.२।१७५।३७] इत्यादिस्मृतिविरुद्धमित्याशङ्क्या
 ऽह— यमनियमादीनि । 'आशुशास्य क्षमा सत्य-
 महिंसा दम आज्ञेयम् । प्रीतिः प्रसादो माधुर्यमक्रोधश्च यमा
 दत्ता पदानमिध्या तपो ध्यानं स्वाध्यायोपलब्धिप्रदौ । प्रतोप-
 वासो मौनं च ज्ञान च नियमा दत्त' इत्युच्येयमनियमैरन्यथा
 ऽऽभ्रमधर्मविशिष्टत्वेनानुष्ठानमशक्यत्वात्कर्मस्यासात्कर्मयोगस्य
 विशिष्टत्वोक्तियुक्त्यर्थः । 'न हि कश्चित्' [३।६] इति न्यायेन
 कर्मयोगमदत्तापेक्षया सुकरत्वाच्च तस्य विशिष्टत्ववचनं किञ्चि-
 त्साह— सुकरत्वेन चेति । प्रतिवचनवाक्यार्थलोचनानिरासद-

२ आ. शां. व्या — तर्हि ज्ञानवता कर्मयोगस्य हेय-
 त्वञ्चिज्ञानुनाऽपि तस्य त्याज्यत्व ज्ञानप्राप्त्या तस्यपि ।
 पुरुषार्थसिद्धेरित्याशङ्क्य जिज्ञासोरस्ति कर्मयोगपेक्षेत्याह— न
 कर्मणामिति । स्वरूपोपकार्यवन्तरेणाङ्घ्रिस्वरूपानिष्पत्तेर्ज्ञाना-
 र्थिना कर्मयोगस्य शुद्धगादिद्वारा ज्ञानहेतोरुदादेयत्वमित्यर्थः । तर्हि
 ज्ञानवताऽपि ज्ञानकलोपकारित्वेन कर्मयोगो मुख्यतामित्याशङ्क्या
 ऽह— योगारूढस्येति । उत्पन्नसम्यग्ज्ञानस्य कर्माभावे शरीर-
 स्थितिरहेतोरपि कर्मणोऽसम्भवात् तस्य शरीरस्थितिः, तदस्थितौ
 च बुद्धो जीवन्मुक्ति ? तदभावे च कस्योपदेश्युत् ? उपदेशाभावे
 च श्रुतो ज्ञानोदय स्यात् ? इत्याशङ्क्याऽह— शारीरमिति । विदु
 योऽपि शरीरस्थितिरास्थिता चैतन्मात्रप्रयुक्तेषु दर्शनश्रवणादिषु
 कर्तृत्वाभिमानोऽपि स्यादित्याशङ्क्याऽह— नैवेति । 'तत्त्ववि-
 त्' इत्यनेन च समाहितचेतन्तया करोमीतिप्रत्ययस्य सदैवाकर्त-
 व्यत्वोपदेशादिति सम्बन्ध । यत्तु-विदुषः शरीरस्थितिनिमित्त-
 कर्माभ्यनुष्ठाने तस्मिन्कर्तृत्वाभिमानोऽपि स्यादिति तत्राऽह—
 दारोरेति । आत्मसायात्स्यविदहेतव्येति 'नाहं करोमि' इति
 प्रत्ययस्य 'नैव किञ्चित्करोमि' [५।८] इत्यादावकर्तृत्वोपदेशात्
 कर्तृत्वाभिमानसम्भावनेत्यर्थः । यथोक्तोपदेशानुसन्धानाभावे
 विदुषोऽपि 'करोमि' इतिस्वाभाविकप्रत्ययद्वारा कर्मयोग स्यादि-
 त्थानाशङ्क्याऽह— आत्मतत्त्वेति । यद्यपि विद्वान्धयोऽप्यनुपदेश

कदाचित्तानुसन्धते तथापि तत्त्वविद्याविरोधान्मिध्याज्ञान तस्मि
 मित्त कर्म वा तस्य सम्भावयितुमशक्यमित्यर्थः । आत्मवित्क-
 र्तकयोः सायासकर्मयोगयोरयोगात्तयोर्निश्चयसकरत्वमन्यतस्य
 विशिष्टत्वमित्येतदयुक्तमिति सिद्धत्वात् द्वितीय पक्षमङ्गीकरोति—
 यस्मादित्यादिना । तदीयाच्च कर्मसन्न्यासात्कर्मयोगस्य
 विशिष्टत्वाभिधानमिति सम्बन्ध । ननु कर्मयोगेन शुद्धबुद्धे
 सध्यासो जायमानस्तस्मात्कृतकृत्यते, कथं तस्मात्कर्मयोगस्यो-
 त्कृतत्ववाचोयुक्तिरुक्ता ? इति तत्राऽह— पूर्वोक्तैः । नैव
 क्षण्यमेव स्पष्टयति— सत्येवेति । स्वाध्रमविहितश्रवणादौ
 कर्तृत्वविज्ञाने सत्येव पूर्वाश्रमोपासकर्मकदेशविषयसध्यासात्
 कर्मयोगस्य ध्येयस्वरवचनं 'नैतादृश ब्राह्मणस्यास्ति वित्तम्'
 [म भा. १.२।१७५।३७] इत्यादिस्मृतिविरुद्धमित्याशङ्क्या
 ऽह— यमनियमादीनि । 'आशुशास्य क्षमा सत्य-
 महिंसा दम आज्ञेयम् । प्रीतिः प्रसादो माधुर्यमक्रोधश्च यमा
 दत्ता पदानमिध्या तपो ध्यानं स्वाध्यायोपलब्धिप्रदौ । प्रतोप-
 वासो मौनं च ज्ञान च नियमा दत्त' इत्युच्येयमनियमैरन्यथा
 ऽऽभ्रमधर्मविशिष्टत्वेनानुष्ठानमशक्यत्वात्कर्मस्यासात्कर्मयोगस्य
 विशिष्टत्वोक्तियुक्त्यर्थः । 'न हि कश्चित्' [३।६] इति न्यायेन
 कर्मयोगमदत्तापेक्षया सुकरत्वाच्च तस्य विशिष्टत्ववचनं किञ्चि-
 त्साह— सुकरत्वेन चेति । प्रतिवचनवाक्यार्थलोचनानिरासद-

१ अक्षरार्थे दया धाम्निर्दानं (दान) मन्मदकृतम् । अर्हितस्तेयमापुर्णे दमधेति यमा स्मृताः ॥ स्नान मौनोपवासो ज्योत्स्नाध्या
 योपलब्धिप्रदाः । नियमा शुद्धश्रमा शौचाश्रौपाप्रमादत्ता ॥ [३।११.१.१३] इति याज्ञवल्क्य । एतद्विप्रनरो मनोः पाठ
 [५।१.४ धं. १०; १२]

मर्षमुपसहति— इत्येवमिति । सध्यासकर्मयोगयोर्मिथो विह-
दयोः समुच्चिन्यानुष्ठानप्रकारयोरन्यतरस्य कर्तव्यत्वे प्रशस्य-
तरस्य तद्वावात्तद्वावस्य चानिर्धारितत्वात्तद्विधारणियया प्रशः

स्यादिति प्रथमाकार्यार्थलोचनया प्रष्टुरभिप्रायो यथा पूर्वं
मुषदिष्टस्याया प्रतिवचनार्थनिरूपणेनापि तस्य निश्चिन्यात्प्रसोप
पति भिद्वैतव्यः ।

१ शां. भा.— 'ज्यायसी चेत्कर्मणस्ते' [३११] इत्यत्र ज्ञानकर्मणोः सहासम्भवे 'यच्छ्रेय
एतयोस्तन्मे ब्रूहि' इत्येवं षष्ठोऽर्जुनेन भगवान्साङ्ख्यानानां सध्यासिनां ज्ञानयोगेन निष्ठा, पुनः कर्म-
योगेन योगिनां निष्ठा प्रोक्तेति निर्णयं चकार । 'न च सव्यसनादेव केवलात्सिद्धिं समधिगच्छति' [३१४]
इति वचनाज्ज्ञानसहितस्य सिद्धिसाधनत्वमिष्टं, कर्मयोगस्य च विधानात् । ज्ञानरहितः सध्यासः श्रेया-
स्किंवा कर्मयोगः श्रेयान् इत्येतयोर्विषयेषु भुक्तसया अर्जुन उवाच-सध्यासमिति । सध्यासं परित्यागं कर्म-
णां शास्त्रीयाणामनुष्ठानविशेषाणां शंससि कथयसीत्येतत्, पुनर्योगं च तेषामेवानुष्ठानभवश्यकर्तव्यत्वं
शंससि; अतो मे कतरच्छ्रेय इति संशयः किं कर्मानुष्ठानं श्रेयः, किंवा तद्दानं, इति प्रशस्यतरं चानुष्ठेयम् ?
अतश्च यच्छ्रेयः प्रशस्यतरमेतयोः कर्मसध्यासकर्मानुष्ठानयोर्यदनुष्ठानाच्छ्रेयोवास्मिन्म स्यादिति मन्यसे,
तदेकमन्यतरत्सहैकपुरुषानुष्ठेयत्वासम्भवान्मे ब्रूहि सुनिश्चितमभिप्रेतं तवेति ॥ १ ॥

२ आ. शां व्या.— ननु तृतीय यथोक्तप्रस्य
भगवत् निर्णयित्वा नानु प्रशप्रतिवचनयोः साधकात्त्व-
मित्यादाद्वय विद्वत्तरेणोक्तमेव सम्बन्धं पुन सङ्ख्यतो वसो-
यति— ज्यायसी चेदिति । साङ्ख्ययोगयोर्मिन्नपुरसा-
नुष्ठेयत्वेन निर्णयित्वा न पुनः प्रशयोग्यत्वमित्यर्थः । इतो-
ऽपि न तयोः प्रशविषयत्वमित्याह— न चेति । एवकार
विशेषाणान्दानसहितसध्यासस्य सिद्धिसाधनत्वं भगवतो-
ऽमितमं 'छित्वेनं सद्य यो गमासिद्धि' [४१२] इति च कर्म-
योगस्य विधानात्तस्यापि सिद्धिसाधनत्वमिष्टं, ततश्च निर्णयित्वा
नानु प्रशस्यद्विषयः सिद्धयतीत्यर्थः । वेनाभिप्रायेण तर्हि प्रशः
स्यात् । इत्याशङ्क्य ज्ञानरहितमन्यात्कर्मयोगस्य प्रशस्यतरत्व-
मुपस्येत्याह— ज्ञानरहित इति । प्रष्टुरभिप्रायमेवं प्रदर्शय
प्रक्षेपसिक्तसुक्त्वा प्रशस्यत्वाप्यति— सध्यासमिति । तर्हि
द्वय स्वयाऽनुष्ठेयमित्याशङ्क्य तदसकृच्छब्दान् । प्रशस्यतरस्या

नुष्ठानार्थं 'तदिदं' इति निश्चित्य वक्तव्यमित्याह— यच्छ्रेय
इति । कान्याना प्रतिषिद्धानां च कर्मणा परिवर्तनो मवोच्यते,
न सर्वेषामित्याशङ्क्य 'कर्मण्यकर्म' [४१२] इत्यादी विद्वे-
पादर्शनात्नैवमित्याह— शास्त्रीयाणामिति । अस्तु तर्हि
शास्त्रीयाशास्त्रीययोरोच्योरोपि कर्मणोस्त्याग, नेत्याह— पुन-
रिति । तर्हि कर्मत्यागस्तद्योगश्चेत्युपयमाहर्तव्यमित्याशङ्क्य
विशेषाणामैवमित्यभिप्रेत्याह— अत इति । द्वयोरेकेनानु-
ष्ठानायोग्योक्तत्वात्कर्तव्यत्वोक्तं सद्यो जायते, तमेव संशयं
विशदयति— किं कर्मेति । प्रशस्यतरमुत्सा किमर्था ? इत्या-
शङ्क्याह— प्रशस्यतरं चेति । तस्येवानुष्ठेयत्वे प्रशस्य
सावकाशवमाह— अतश्चेति । तदेव प्रशस्यतरं विशिनष्टि—
यदनुष्ठानादिति । तदेकमन्यतरमे ब्रूहीति सम्बन्धः । उ-
च्योक्तत्वे सति किमित्येक वक्तव्यमिति निरुच्यते । स्याह—
सहेति । कर्मतत्यागयोर्मिथो विशेषादित्यर्थः ॥ १ ॥

३ रामानुजभाष्यम् ।

चतुर्थेऽध्याये कर्मयोगस्य ज्ञानाकारतापूर्वकस्वरूपमेदो ज्ञानांशस्य च प्राधान्यमुक्तम् ; ज्ञानयो-
गाधिकारिणोऽपि कर्मयोगस्यान्तर्गतत्वज्ञानत्वादप्रमादस्यात् सुकरत्वाभिरपेक्षत्वाच्च ज्यायस्त्वं
तृतीय एवोक्तम्; इदानीं कर्मयोगस्यात्मप्राप्तिसाधनत्वे ज्ञाननिष्ठायाः श्रेयं कर्मयोगान्तर्गतकर्तृत्वा-
नुसन्धानप्रकारं च प्रतिपाद्य तन्मूलं ज्ञानं च विशोध्यते—सध्यासमिति । कर्मणां सध्यासं ज्ञानयोगं पुनः
कर्मयोगं च शंससि । एतदुक्तं भवति— द्वितीयेऽध्याये मुमुक्षोः प्रथमं कर्मयोग एव कार्यः; कर्म-
योगेन मूढितान्तःकरणकपायस्य ज्ञानयोगेनात्मदर्शनं कार्यमिति प्रतिपाद्य पुनस्तृतीयचतुर्थयोर्ज्ञान-
योगाधिकारदशामापन्नस्यापि कर्मनिष्ठैव ज्यायसी, सैव ज्ञाननिष्ठानिरपेक्षा आत्मप्राप्त्येकसाधनमिति
कर्मनिष्ठां प्रशंससि; इति । तत्रैतयोर्ज्ञानयोगकर्मयोगयोरान्तरप्राप्तिसाधनभावे यदेकं सौकार्यं चैव ज्याय
श्रेयः श्रेष्ठमिति सुनिश्चितं, तन्मे ब्रूहि ॥ १ ॥

४ वेङ्कटनायकृता तात्पर्यचन्द्रिका ।

अर्ध पञ्चमस्याश्वस्तृतीयचतुर्थांश्या सङ्गतिप्रदर्शनायोका-
नुष्ठांशविषयेकेन पञ्चमस्यानुकारो तात्पर्यप्रदर्शनाय चाह—

चतुर्थेऽध्याये इति । कर्मयोगस्य ज्ञानाकारतेत्यादिक
चतुर्थाध्यायप्रधानार्थोऽप्यमिति शोचनार्थं, सप्ततिप्रदेशप्रदर्श-

नार्थं च । तृतीय एवेति— कर्तव्यतोषयदालक्षण एवेत्यर्थं ।
 पञ्चमार्थमाह— इदानीमिति । अत्रैव सद्ब्रह्मलोक— ' कर्म-
 यागस्य मोक्षस्य श्रेयसं काश्चन तद्विधा । ऋक्षानप्रकारश्च पशु-
 माध्याय उच्यते ' [गी. स. ९] इति । अत्र 'सौकर्यं
 श्रेयसं' इति सद्ब्रह्मत्वेषुऽपि भाष्ये शैश्वानरवरुणं सौकर्यस्य
 तृतीयध्यायोक्तत्वात् । अत्रैव 'कर्मयोगोऽपि कृत्या-
 इति शापनार्थम्, श्रेयसं तु तजानुक्तत्वात् न साक्षात्प्रतिपाद्यम् ।
 'काश्चन तद्विधा'— ऋक्षानप्रकारश्च' इत्युभयोर्व्याख्यानरूपेण
 कर्मयोगोऽपि कृत्यादिना तृतीयचतुर्थान्यामशतं सद्ब्रह्मलोक-
 भावति । ज्ञाननिष्ठाया इति पञ्चमी । तत्र प्रकाशशब्देन
 विशोध्यत इति वचनात्तानुक्तशततात्पर्याणौनद्वयत्वं दर्शितम् ।
 तन्मूलं ज्ञानमिति विषाददशापन्नज्ञानं विवक्षितम् ।

अथ 'तद्विद्धि प्रणिपातेन' [४।२४] इत्येतदनुम-
 न्दधानोऽनुक्तमपेक्षितमंशं सञ्चिदानुक्तमेवार्थं परिशुद्धं ननु
 उवाच 'स'यास' इति । सध्यासयोगसद्भावश्च प्रकृतवश्य-
 माणसाह्वययोगविषयतया, नाथान्तरपरावित्यभिप्रायेणाह—
 कर्मणोऽसंन्यासश्च ज्ञानयोगमिति । कर्मणांमिदमेतदुभयान्वि-
 तम् । ननु कर्मयोगस्य त्याग्यत्वत्वं वचिदपि नोक्तम्, प्रत्युत
 तदेवोपादेयतया प्रवक्षितम्, न च ज्ञानयोगस्य प्रसादा कापि
 कृत्वा, येन 'संन्यास... योग च शसति' इत्युच्यते, उभयो-
 रप्रशंसने कृतेऽपि विवक्ष्य इत्येव मन्तव्यं, न पुनरन्यतराधि-
 क्यप्रभावकास इत्यत्राह— एतदुक्तमिति । प्रतिपाद्येत्य-

५ आनन्दतीर्थकृतं माध्वभाष्यम् ।

तृतीयध्यायोक्तमेव कर्मयोगं प्रपञ्चयत्पनेनाध्यायेन 'यदृच्छालाभसन्नुष्टः' [४।२२] इत्यादिस-
 न्यासं 'कुरु' 'सर्व' [४।१५] इत्यादि कर्मयोगं च । नियमनादिना सकललोककर्षणात्कृष्णः ।
 तच्चोक्तम्—'यतः—र्यसि देवेश ! नियम्य सकलं जगत् । अतो वदन्ति मुनयः कृष्णं त्वां ब्रह्मवादिनः'
 इति महाकौर्मि । 'गसशब्दार्थं भगवानेव वक्ष्यति । अयं प्रश्नाशयः— यदि सध्यासः श्रेयोऽधिकः
 स्यात्, तर्हि सध्यासस्यैवेति युद्धमिति ॥ १ ॥

६ जयतीर्थकृता प्रमेयदीपिका ।

पूर्वसद्ब्रह्मत्वेनेतदध्यायप्रतिपादनमर्थमाह—
 योगो नाम कर्माणि कृत्वा तेना ब्रह्मात्मकत्वज्ञानेति । कर्म-
 तथावर्तयितुमेवशब्दः । फलनामनादिन्याग्नेश्वरापे कश्चित्,
 धर्मविहितधर्मानुष्ठानमेव कर्मयोगोऽत्र प्रपञ्च्यते । सर्वा-
 पूर्वमुक्तवान्, नान्य, तस्याप्रकृतत्वात् । द्वयंवाच्य कर्मयोगोऽप्येव
 दिवर्जनमर्थरापेणबुद्ध्या कर्मानुष्ठानं वेति । तत्राह मा-
 ध्वोक्तम्, द्वितीयध्यायवारेण कर्मयोगसद्बोक्तम्, तद्विनि-
 योगसद्भावयोगोऽलक्षण स्पष्टयतीत्यन्यत्रोक्तमिति— सध्या
 मित्यादिना । बुधोक्तमनुनोऽनुवदति ? इत्यत आह—
 च्छेति । 'कर्मयोग' इति वदता 'कर्मणा' इत्येतेनयोगशब्देन
 च्यव इत्युक्तं भवति । तथा च 'कर्मणां सध्यास इत्यात् ।
 व्यासपाद्यमवसदिनि सूचितम् । 'शुक्तिः' इत्यनेनान्वयः ।
 माध्यायोक्तव्यासैवयत्नसद्भावोत्पन्नजीवन्वाप्ततीत्याभ्याय-
 पन्नान्वाहृद्यायद्यत् चतुर्थानन्वयं युक्तमित्यनेनेन ज्ञापि

न्तेन 'संन्यासं कर्मणां' इत्यन्यामिप्रायो विवृतः । कथाय-
 निग्रहार्थं, कर्मयोग, तन्निवृत्तौ कर्मयोगे परित्यज्य ज्ञानयोग
 उपादेयः, अतो ज्ञानयोग एवात्मदर्शने साक्षात्साधनमिति द्वितीये
 प्रतिपादितमिति भावः । पूर्वं मन्व्यन्तन्य पुनर्यागं शस
 सीति भ्रमद्युदागाय 'शसति' इत्यनेन पुनःशान्दान्वयमाह—
 तृतीयचतुर्थयोरिति । 'द्वितीये' इत्येतत् 'तृतीयचतुर्थयो'
 इत्येतत् भाष्यकारे स्वानुसन्धानेनोक्तम्, न पुनरनुनवाक्यात्-
 कारः । अत्र मृदितकपायस्य कर्मयोगस्याज्यथेत्त्वमुपादेयः,
 ज्ञानयोगस्य दर्शनसाधनत्वे कर्मयोगवधानेन तत्सम्भव इति
 भावः । 'कर्म ज्यायो ह्युद्धमण' [३।८] इति ज्यायस्त्वेन शंसन-
 मित्यभिप्रायेणाह प्रदांसतीति । तत्रैति द्वयोरेव्यव्यवहित
 साधनत्वे विवक्षिते इत्यर्थः । एतयोरित्यत्र निर्धारितान्यत्व-
 विषय एकशब्दः । तत्र सामान्याकारविवक्षया नृपुंसत्वे, श्रेय
 शब्दविशेषणतया वा । सौकर्योच्छ्वाद्येति फलव्येकत्वात्
 तत्रिबन्धन श्रेष्ठमिहायुक्तमिति भावः । श्रेय सुनिश्चितमित्य
 न्वयः । श्रेयस्त्वेन सुनिश्चितमित्यर्थः । क्रियाविशेषणत्वं तु
 निरर्थकमित्यभिप्रायेणाह श्रेष्ठमिति । सुनिश्चितमिति श्रेय-
 शब्दस्य फलादिव्यपि प्रयोगप्राचुर्यात्तद्युदासाय तारतम्यप्रभा
 नुपुण्येन प्रकृतिप्रत्ययार्थव्यवहाराय श्रेष्ठशब्देन व्याख्यातम् ।
 अत्रैकफलसाधनत्वाद्विकल्पे प्राप्ते सौकर्यादिगुणयोगोच्छेय-
 स्त्वोक्तिः ॥ १ ॥

कृष्णशब्दो वर्णविशेषमात्रवचन इति प्रतीतिनिरासार्थाह—निय
 मनादिनेति । 'नित्यनैमित्तिककामान्प्रियद्विरूपसर्वैकर्मत्याग
 सध्यासशब्दार्थ' इति व्याख्यानं दूषयति— सध्यासैति ।
 'ज्ञेयः स नित्यसध्यासी' [५।३] इति सध्यासशब्दस्य भग
 वतैवान्वया व्याख्यातत्वात्, तद्विच्छेद परव्याख्यानमित्यर्थः ।
 यदि सर्वैकर्मपरित्यागो न सध्यासशब्दार्थः, किन्तु द्वेषादिवर्जन-
 मेव, तर्हि तस्य योगेन विरोधाभावात्सध्यासयोगोर्विरोधा-
 मिप्रायेण श्रेयःअतोऽनुपपन्नः स्यादित्यत आह— अयमिति ।
 अत्र श्रेय इति यथामिचितं गीतापदमेव सध्यासपदानुपुण्येन
 नाधिक इति व्याख्यातम् । नन्वेतत् 'शोर' इति चोदित 'शैयान-
 न्' इति च परिहृतं च, मरयम्, अतएवाश्रेयदित्युक्तमिति अल-
 स्तारयस्त्वा सध्यास एव कर्तव्ये किं वेगुण्यमश्रीकृत्यापि
 विधीयते बुद्धमित्याशयमेव ॥ १ ॥

‘ कर्मण्येवाधिकारस्ते ’ [२।४७] इत्यादिना चतुर्थे तूत्पन्नसम्यग्दर्शनेः कृतमपि कर्माकृतमेव भवति ज्ञानेन कर्तृ-
त्वादिप्राधात् । अतस्तैत्रेया चेष्टावर्त्म वा कर्त्तव्यं सत्यासोवा कर्त्तव्यं इत्यनास्थया प्रोक्तम्, अथेदानीं पञ्चमपत्र-
योरज्ञानिना ज्ञानार्थिना वैराग्योत्पत्तेः प्राक्तर्मेवानुष्ठेयम्, सम्पन्ने तु वैराग्ये ऽप्यत्रैव कर्मसत्यासं कृत्वा
ज्ञानोत्पत्त्यर्थं योगोऽनुष्ठेय इत्युच्यते । तत्र चतुर्थे [२१] ‘ त्वत्कसर्वपरिग्रहः ’ इति सत्यासः, ‘ योगमातिष्ठ ’ [४।४२] इति
कर्मयोगश्चैव मा प्रति विहितः । न चैतयोः स्थितिगतिव्युत्पत्तेः न मयाऽनुष्ठानं कर्तुं शक्यते, परस्परविरुद्धत्वादिति
मन्वानोऽर्जुन उवाच— सत्यासमिति । हे कृष्ण पापकर्षण ! मे मह्यं ज्ञानार्थिने सत्यासं कर्मयोग चेति द्वयं
परस्परविरुद्धं कथं शससि कथयसि ? पुनरित्यनेन प्रागपि त्वया वेदकर्त्रा इदं द्वयं विहितमस्तीति गम्यते । तथा
च श्रुतिस्मृती भवत एव (एत-) मेव प्रव्राजिनो लोकमिच्छन्त प्रव्रजन्ति । ’ [बृ. उ ४।४।२२]
‘ संसारमेव निस्सारं दृष्ट्वा सारविद्वक्षया । प्रव्रजन्त्यकृतोद्वाहा. परं वैराग्यमास्थिताः ’ इति च । तथा ‘ तमेत
वेदानुबचनेन ग्राह्याणा विविदिषन्ति यत्नेन दानेन तपसाऽनाशकेन ’ [बृ. उ. ४।४।२२] इति । ‘ महायज्ञैश्च
यज्ञैश्च ग्राह्यीय क्रियते तनु ’ [मनु. २।२८] इति च । ग्राह्यी प्रज्ञदर्शनयोग्या, अत एतयोः । श्रुतिविहितत्वेन
प्रशस्तयोर्मध्ये एक श्रेयः प्रशस्ततरं यत्तन्मे सुनिश्चितं ब्रूहीति प्रश्नः ॥ १ ॥

सत्यासकर्मयोगयोर्मध्ये कर्मयोगस्य वैशिष्ट्यम् ।

श्रीभगवानुवाच— सत्यासः कर्मयोगश्च निश्चयेयसकराबुधौ ।

तयोस्तु कर्मसत्यासात्कर्मयोगो विशिष्यते ॥ २ ॥

* अत्रिंशोऽध्यायः इत्यवतारतिमिदं वचनं पराशरस्मृतिव्याख्याया [३।१९] माधवाचार्ये ।

१ निश्चयेयसकरो मोक्षसाधनयुतौ । ‘ कृनो हेतुताच्छील्य — (अष्टा. ३।२।२०) इत्यादिना ऽ । तेनात्मवित्कर्तृकावेव
सत्यासकर्मयोगावन उद्यते इति व्यक्तम् । आत्मविदो ‘ ज्ञानसमकालमुक्तस्य ’ (प सा ८९) मोक्षसाधनरूपोस्तयोः पुनर-
वलम्बनासम्भावात् । ‘ मुक्त्यर्थमनावश्यकत्वेऽपि किमप्यन्यद्वलवत् कारणमनुबुद्ध्य ज्ञानिनो निष्कामकर्मास्तुष्टाभावस्य कृतासिद्धिर्न
वाध्यते ’ इत्यादिनेऽप्युक्तिस्तु, निरस्तकर्तृत्वमोक्तत्वायभिमानस्य निरीननिखिलप्रपञ्चमस्य प्रारब्धवशेन चेष्टमानवेदस्य परमार्थ-
दर्शिनो विधिविषयतासम्भवाद्भ्रान्तजल्पितत्वं च । तथाचोक्त सर्वज्ञारमचरणे — ‘ समविषयमनुबुध्यो न युक्तो, न हि जगदस्ति धिय
प्रयुक्तिकाले । कः नु वत विहितक्रियासमूहः ? कथमिव तत्र समुच्चयोपपत्तिः ? ’ (स. शा. ४।९) इति । प्रयत्नित्वायमर्थो
भाष्यकारैस्तन तेनेति नेह प्रत्ययते । किञ्चार्जुनस्य स्वाशुष्ठेयविषयकोऽयं प्रश्नः । अर्जुनखानात्मविधेवेति दर्शितमेव । ततोऽपि
तत्प्रतिवचनरूपस्यास्य वचसोऽनारम्भित्कतृकसत्यासकर्मयोगविषयत्वमवसीयते । तेन नव्यानामेतद्वचनोपष्टम्भेनात्मविदोऽपि कर्म-
योगश्रयणमेव श्रेय इति भगवतो मतोद्घोषणमसङ्गतमेव । यत्त्वं तैस्तु— ‘ अर्जुनस्यानात्मवित्त्वादेव तसुदिस्य कर्मयोगोपदेशः कृत
इति कल्पन प्रत्यागमाश्रमेव । भगवता ज्ञानविज्ञानयोः सम्यगुपदेशेन कृतार्थता नीत्वा सम्यग्ज्ञानसम्पन्नेन तेनात्ते युद्धादिकर्मण एव
कारित्वाज्ञानोत्तरमपि कर्मास्तुष्टानस्त्वेव तदभिमतत्वेऽर्जुनैर्वाप्यत्वात्-’ इति, तदन्यसारमेव । सङ्गीताश्रवणमात्रेणार्जुनस्य सम्य-
ग्ज्ञानसम्पन्त्वकल्पनस्यान्यास्यत्वात् । नहि श्रवणमात्रेण सर्वेषां सम्यग्बोधोदयो भवतीति नियमोऽभ्युपगन्तुं शक्यते, मननादिवि-
धिविषयधर्मप्रसङ्गात्, प्रत्यक्षविरोधाच्च । अस्ति चार्जुनस्य गीताश्रवणेनापि न सम्यग्ज्ञानमुदपयतेत्येन महाभारतीयमेवातुगीताप्रकरण
प्रमाणम् । तथा ‘ त्वं तु केवलमवल्लो वीरश्रतसमन्वित । शास्त्रार्थं तत्त्वतो गन्तु न समर्थं कदाचन ॥ ’ (म भा १२।१९।३)
इति युधिष्ठिरवचनमपि तस्यानात्मवित्त्वं तत्रासमर्थत्वं च न्यनक्ति गीताश्रवणोत्तरमपि । तस्मात्तुक्त्मेवार्जुनस्यानात्मवित्त्वादेव तस्मै
कर्मोपदेशः श्रुत इति ॥

ननु सत्यासकर्मयोगयारभयोरपि समाने निरप्रेयसकृत्त्व कुत कर्मयोगस्य वैशिष्ट्यमुक्तम् ? इति चेत्, सुकरत्वादिति ब्रूम ।
सभा योक्तम्— ‘ नैदा भिक्रमनाशोऽस्ति ’— (३।४०) इत्यादि । दर्शितं च सत्यासस्य हुन्नरत्वमप्यनुपदेशमेव— ‘ सत्यासस्तु महा-
बाहो ! इदं समाप्तम् ’ (५।१६) इति । ‘ योगेन विना सत्यासो न सम्भवतीति योगस्य विशेषः ’ इत्यभिनवगुप्तपादा]
‘ मोक्षसङ्गोपयुक्तत्वात्कर्मयोगो विशिष्टः ’ इति नव्या- । तदस्त, स्वयं सदाचारप्रवृत्तत्वे सति लोकानां सदाचारप्रवृत्तत्वेन रूपस्य लोक-
सङ्ग्रहस्य सत्यासोऽपि समानत्वात् ॥

धामनस्तु—काम्यस्यागनं पश्यत सत्यास साधयेत्तुही । यज्ञार्थं साधयितुं नैव शक्नोति मरुता ॥

गद्ययोगोऽन्तर्भवत्येवं कर्मयोगस्य नेतर । कर्मयोगस्य वैशिष्ट्यं न्यासादाह ततो हरिः ॥ इत्यर्थः ।

तद्यपि नासाव सङ्गम्, नसाविनाऽनुश्रवणसमाप्तौ सकल्पयत्कालान्ताभावस्य ‘ भगवन् कः कनुततस्यापि ’ (म सि १) इत्यादिभूतितित्त्वात् ।

१ शां. भा.—स्वाभिप्रायमाचक्ष्णाणो निर्णयाय श्रीभगवानुवाच—सन्न्यासः कर्मणां परित्यागः, कर्मयोगश्च तेषामनुष्ठानं, तावुभावापि निश्चयेसकरौ निश्चयेसं मोक्षं कृवाते ज्ञानोत्पत्तिहेतुत्वेनोभौ यद्यपि निश्चयेसकरौ तथापि तयोस्तु निश्चयेसहेत्वोः कर्मसन्न्यासात् केवलात् कर्मयोगो विशिष्यत इति कर्मयोगं स्तौति ॥ २ ॥

२ आ. शां. व्या.—प्रथमेवमुत्थाप्य प्रतिबन्धनमुत्थापयति—स्वाभिप्रायमिति । निर्णयाय तद्विरणपरस्य संशय निवृत्त्यर्थमित्यर्थः । एवं प्रश्ने प्रवृत्ते कर्मयोगस्य सौकर्यमभिप्रेत्य प्रशस्यतस्त्वमभिहितुमंगवान्प्रतिबन्धनं विमुक्तवान् ? इत्याशङ्क्याऽऽह—सन्न्यास इति । उभयोरपि तुल्यत्वशङ्का

वारयति—तयोस्त्विति । कथं तर्हि तयोरेव मोक्षोपायत्वं विवक्ष्यते ? तत्राऽऽह—ज्ञानोत्पत्तीति । तर्हि द्वयोरपि प्रशस्यत्वमप्रशस्यत्वं वा तुल्यमित्याशङ्क्याऽऽह—उभापिति । ज्ञानसहायस्य कर्मसन्न्यासस्य कर्मयोगोपक्षया विशिष्टत्वविवक्षया विशिनष्टि—केवलादिति ॥ २ ॥

३ रा. भा.—सन्न्यासो ज्ञानयोगः, कर्मयोगश्च ज्ञानयोगशक्तस्याप्युभौ निरपेक्षौ निश्चयेसकरौ । तयोस्तु कर्मसन्न्यासात् ज्ञानयोगात् कर्मयोग एव विशिष्यते ॥ २ ॥

४ वे. ता. चं.—अथ सद्भाक्त्वाभिधानस्य अधिकारिविधेयनियतया द्वयोरप्यन्यवहितसाधनरूपपरायद्वैत एव मुदितक्यायस्यापि सौकर्यदीव्यसंज्ञिनस्तस्यैव कर्तव्यता च इदंभूत् भगवानुवाच—सन्न्यास इति । ज्ञानयोगाशक्तस्य कर्मयोगसाधेयत्वात्तच्छक्त्यैव निरपेक्षसाधनत्वोक्तिरुपनेत्याभिप्रायेणाह—ज्ञानयोगशक्तस्यापीति । 'उभौ निश्चयेसकरौ' इत्येतस्सामर्थ्यात् 'एकमन्यास्थित सम्यगुभयोरैवन्दते फलम्'

[५१४] इति वक्ष्यमाणानुपपन्नानाव निरपेक्षावित्युक्तम् । चकारोपायेतदेव व्यज्यते । अन्याव्येतत्तयोयोगममाहारा हि पृथक्फलमाधनत्वप्रकरणविहृदा । अन पृथक्स्वातन्त्र्यगर्भः समुच्चय एवात्र चार्थ । तर्हि द्वान्यनियमेन यथेच्छनुसादेयौ, कर्मयोगस्य तु किमर्थं प्रशसा ! इति शङ्काव्युदासाय तुसाह । तदभिप्रायव्यञ्जनार्थमवकार ॥ २ ॥

५ आ. मा. भा.—नायं सन्न्यासो यस्याश्रमः । 'द्वन्द्वत्यागात्तु सन्न्यासान्मन्यूनैव गरीयसां' इति वचनात् । 'तानि वा एतान्यवराणि तपांसि न्यास एवात्यरेचयत्' इति च । 'सन्न्यासस्तु तुरीयो यो निष्क्रियारूपः सधर्मकः । न तस्मादुत्तमो धर्मो लोके कथनं विद्यते ॥ तद्वक्तोऽपि हि यद्वन्द्येत्तद्वृहस्थो न धार्मिकः । मद्भक्तिश्च विरक्तिस्तदधिकारो निगद्यते ॥ यदाधिकारो भवति ब्रह्मचार्यपि मद्रजेत्' इति नारदीये । "ब्रह्मचर्यादिव मद्रजेत् .... यदहरेव विरजेत्" [जा.उ. ४ या.उ. १] इति च । 'सन्न्यासे तु तुरीये वै प्रीतिर्धर्म महीयसी । येषामत्राधिकारो न तेषां कर्मेति निश्चयः' इत्यादेश्च ब्राह्मे । अतो नात्राश्रमः सन्न्यास उक्तः ॥ २ ॥

६ ज. प्र. दी.—सन्न्यासमिति प्रथमाक्ये सन्न्यास इति परिहारवाक्ये च सन्न्यासयोगसन्देहो यस्मिद्गृहस्थाधमनिवृत्त्यात्, तयोः सर्वकर्मत्यागात्तदनुष्ठानस्याप्यन्वयः । ज्ञेय इति वचनं तु न सन्न्यासशब्दस्यास्यत्वान्नरम् । किन्तु यो द्वेषादिवर्जितो यदी गोऽपि सन्न्यासी ज्ञातव्य इति स्तुतिपरमेवैत्यह आह—नायमिति । अय परिहारवाक्यस्यः । प्रथमाक्यस्यस्य तदारप्येनिलेये तपाऽन्युपगतम् । योगश्च न गृहस्थाधम इत्यपि गृहस्थम् । कुतो न ? इति चेत्, अत्र तयोस्त्विति सन्न्यासान्मन्योमस्य विशिष्टत्ववचनात्, सस्य चास्तत्पश्च एव सम्भवाद्द्वन्द्वान्मन्त्रादिति माय । कुतो नकल्पसे सम्भवः ? इत्यत आह—द्वन्द्वेति । मन्त्रावा यदर्थगुदया कर्मानुष्ठानम् । आश्रमा-

धेन्य कुतोऽसम्भवः ? इत्यत आह—तानीति । तान्या मनादीनि । अन्यरेचयत् अन्यरिव्यन इतिवचनानि कर्ते । अन्यतदस्मिन्सर्वमिति श्रद्धेन न्यास इति कथित् । तदगत्, तयोऽपरायोऽसत्त्वाभिधानस्यासन्नत्वात् । उपायोऽप्यभावेन सन्निरिति चेत्, तर्हि तस्मिन्नेवोक्त एवोत्तमत्वमिदरेभिधानवैयर्थ्यात् । गृहस्थाधमाद्यन्याधमस्योत्तमत्वमनुक्तम् । गृहस्थाधमो हि सर्वेषामपेयमन्तन्ममर्षं मन्प्यमे वयति अनुग्रहो मदाफलश्च, यथाधमस्तु निश्चिद्यमर्षं वयति गृहस्थाधमानिधित्तरन्वपत्तयादिभिरनुग्रहोऽप्यन्यथाप्येति कथित्, तस्मिन्नासाधेमाह—सन्न्यासस्त्यिति । काम्यकर्मरहितत्वात् निष्क्रियान्योऽपि तप-

—शक्तिदत्तानुस्य मरदासाधिकाराभावेनानुपेयत्वा प्रस क्तयागोऽय विनिश्चया म्बुन इनि केचिन् । तत्र शक्तिवस्य चतुर्थधमादिप्रशसाभावमस्यं 'न हि शक्तिवैश्ययोः पारिव्रज्यवृत्तिरिति' [४१५१५] इत्यादि गृहस्थाधममात्रे शक्त्यम् । विदुष्यास्तु शक्तिमन्त्राणि मन्त्रवर्तित्त्वान्निश्चयं पुस्तकात् [४. ११] इत्यं प्रवक्तव्यमस्य । —अद्विगीता ।

मंसः । न केवलं सधर्मकं, किन्तु न तन्माद्यत्याधमातुष्टेयायति भन्त्यापि यत्फलं प्राप्नुयाम तत्सर्वैर्दृश्यधर्मवित्तियर्थं । भद्रवच-
यदिव ब्रह्मचर्यं विदुष्यैव विरजेत् विरतो भवेत् "तद्दरव प्रम-

जेत्" [जा.उ.४या.उ.१] इति धृतिशेष । कर्मत्याप्रमान्तरम् ।
यदुक्तं 'नायं' इत्यादि तदुपबद्धति—अत इति । अत्र
परिहारवाक्ये ॥ २ ॥

७ ह. पै. भा.—भगवानर्जुनस्याभिप्रायं विदितवानुवाच—सन्न्यास इति । सन्न्यासः कर्मयो-
गशोभौ निश्चयेयसकरौ मोक्षकरावेव । तर्हि तयोः को विशेषः ? इति चेत्, तयोस्तु कर्मसन्न्यासात्
कर्मत्यागात् कर्मयोगः श्रेयान् । कर्मणां ज्ञानफलकत्वेन विस्पष्टं विधानात् 'स्वकर्मणा तमभ्यर्च्य
सिद्धिं विन्दति मानवः' [१८।४६] इति ॥ २ ॥

८ वै. ब्र. गि.—अत्रोत्तर सन्न्यास इति । अनेन
श्लोकेन 'यच्छ्रेय एतयोरेकं तन्मे वृद्धि' [५।१] इत्यस्य प्रथम-
सुत्तरसुच्यते । सन्न्यास. कर्मयोगश्चेत्युभावपि ज्ञानहेतुत्वेन

मोक्षहेतु । तयोर्मध्ये त्वाद्यस्य सुसुक्ष्मविदुषः प्रथम
कर्मसन्न्यासात्कर्मयोग एव विशिष्यते विशिष्टः प्रशस्तो
भवति ॥ २ ॥

९ व० त० दी०—इति प्रथे भगवानर्जुनं पुष्टिनिष्ठमक्तं तदोभयकोटिसंशयापन्नं योगसाङ्ख्यसारं प्राहयन्
पूर्वशिष्टा कर्मयोगस्थितिमुत्तरमाह—सन्न्यासः कर्मयोगश्चेति । हे अर्जुन ! यद्यपि साङ्ख्यीयः सन्न्यासः कर्मयोग-
श्चेत्युभौ मुख्यतः स्वतन्त्रतया पुरुषार्थसाधकौ, नात्राङ्गप्रधानभावः; एतयोरेकमप्याहित्यतः परं श्रेयो मोक्षलक्षणं
विन्दति । तथापि कर्मसन्न्यासात् कर्मणा त्यागात् सर्वस्यैव त्यागो ब्राह्मणः कर्मयोगो विशिष्यते, तत्त्वज्ञानिनोऽपि
लोकानुग्रहार्थं कर्मकरणश्रवणात् । मनसैव त्यागः, न बाह्यतः । तवापि फलद इति भावः ॥ २ ॥

१० पु. अ. त.—भगवानेतत्प्रश्नोत्तरमाह कृपया—
सन्न्यास इति । सन्न्यासः कर्मणां त्यागः, कर्मयोगः कर्मावस्था
नमेतादुभौ निश्चयेयसकरौ मोक्षापादकौ तयोरेपि कर्मसन्न्या-

सात् केवलं कर्मत्यागात्, मदाज्ञया फलानभिलाषेण
मदर्पणधिया कर्मयोगः कर्मावस्थानं विशिष्यते, उत्तममि-
त्यर्थः ॥ २ ॥

११ नी० भा० दी०—अस्योत्तरं भगवानुवाच—सन्न्यास इति । निश्चयेयसकरौ ज्ञानोत्पत्तिहेतुतया । तथापि
कर्मसन्न्यासादविरक्तहृतात् कर्मयोग एव विशिष्यते चित्तशुद्धिद्वारा वैराग्यादिहेतुत्वात् ॥ २ ॥

ज्ञेयः स नित्यसन्न्यासी यो न द्वेष्टि न काङ्क्षति ।
निर्वन्द्वो हि महाबाहो ! सुखं वन्धात्प्रमुच्यते ॥ ३ ॥

१ शां. भा.—कस्मात् ? इत्याह— ज्ञेय इति । ज्ञेयो ज्ञातव्यः स कर्मयोगी नित्यसन्न्यासीति, यो न
द्वेष्टि किञ्चिन्न काङ्क्षति दुःखसुखे तस्साधने, चैवंविधो यः कर्मणि वर्तमानोऽपि स नित्यसन्न्यासीति
ज्ञातव्य इत्यर्थः । निर्वन्द्वो द्वन्द्ववर्जितौ हि यस्मान्महाबाहो ! सुखं वन्धादनायासेन प्रमुच्यते ॥ ३ ॥

२ आ. शां. व्या.—कर्म हि बन्धकारण प्रसिद्धं तत्कथ
निश्चयेयसकर इति शङ्कते—कस्मादिति । अकर्मात्म
विज्ञानात्प्रागपि सर्वदाऽसौ सन्न्यासी ज्ञेयः, यो रागद्वेषौ चिदपि
न करोतीत्याह—इत्याह इति । यथाऽनुश्रुयमानानि कर्माणि
सन्न्यासिन् न ब्रून्ति हृतानि च वैराग्येन्द्रियसंयमादिना
निवर्तन्ते, तथैवानभिमतहितकृताः नित्यवैमिक्तिकानि योगिन-

गपि न ब्रून्ति निवर्तयन्ति च सञ्चितं दुरितमित्यभिप्रेत्या-
ऽऽह—निर्वन्द्वो हीति । कर्मयोगिनो नित्यसन्न्यासित्वज्ञान
भन्यथाज्ञानतवानिमित्याज्ञानमिल्याशङ्कयाऽऽह—एवंविध इति ।
कर्मिणोऽपि रागद्वेषाभावेन सन्न्यासित्वं ज्ञानमुचितमित्यर्थ ।
रागद्वेषरहितस्यानायासेन बन्धप्रध्वंससिद्धेयं युक्तं तस्य सन्धा-
सित्वमित्याह—निर्वन्द्व इति ॥ ३ ॥

३ रा. भा.—कृतः ? इत्यत्राह— ज्ञेय इति । यः कर्मयोगी तदन्तर्गतस्मानुभवतत्तस्तद्व्यतिरिक्तं
किमपि न काङ्क्षति, तत एव किमपि न द्वेष्टि, तत एव द्वन्द्वसहस्रः स नित्यसन्न्यासी । नित्यज्ञाननिष्ठ
इति ज्ञेयः; स हि सुकरकर्मयोगनिष्ठतया सुखं वन्धात्प्रमुच्यते ॥ ३ ॥

४ घं. ता. चं.—द्वयोः श्रेयस्यापनत्वाविनाशे कर्मयोग
एव विशिष्यते इति प्रतिपादात्प्रमुच्यते 'हाहाहा' शौच-

याख्य हेतुमाह्न्याह कुत इत्यत्राहिति 'ज्ञेय' इति श्लोके
'नित्यसन्न्यासी' इत्येतावता ज्ञानयोगनिष्ठवियं इति न

मन्तव्यम्, 'कर्मयोगो विशिष्यते' [६१२] इति प्रतिज्ञाय
 ज्ञानयोगनिष्पन्नं सुखेन मोक्षोक्तेरसङ्गतत्वात्, 'सन्न्यासस्तु
 महाबाहो । बुद्धमाप्तुमयोगत' [५१६] इति वक्ष्यमाणवि
 रोधात् । अतः कर्मयोगनिष्पन्नं प्रशस्यमित्यभिप्रायेणाह — य
 कर्मयोगीति । काङ्क्षाया वात्मानविषयत्वव्यञ्जनार्थं तदेव
 त्वार्थं च तदन्तर्गतत्वात्मानुभूतत्वं इत्युक्तम् । काङ्क्षा हि प्रति

ह्यमाना द्वेषहेतुरित्यभिप्रायेण तत एव किमपि न द्वेषीति
 व्युत्क्रमेण व्याख्यातम् । द्वन्द्वस्वरूपनिवृत्तिच्युदासाय द्वन्द्व-
 सहगन्तः । तत एव द्वन्द्वसदृश्वेति— रागद्वेषवतो द्वन्द्वति-
 तिक्षा न शक्येति भावः । नित्यसन्न्यासित्वे हि सन्न्यस्य हेतुपर-
 त्वव्यञ्जनाय स होत्युक्तम् । गुणशब्दोऽत्र सौकर्यपर इत्याह—
 सुकरकर्मयोगनिष्ठतयेति ॥ ३ ॥

५ आ. मा. भा.—सन्न्यासशब्दार्थमाह—ज्ञेय इति । सन्न्यासस्य निश्चयेसकरत्वं ज्ञापयितुं
 तन्वृत्तार्थं स्मारयति— ज्ञेय इति ॥ ३ ॥

६ ज. प्र. दी.— 'ज्ञेय.' इत्यप्यापन्धाख्यान रूपयत्न
 तात्पर्यमाह—सन्न्यासेति । अर्थास्तस्याप्रतीतेरिति भावः ।
 ननु 'यत्कञ्चिदात्मसन्तुष्ट' [४१२२] इत्यादिनोक्तं कामादिपरि-
 त्याग 'स यार्थं कर्मणा' [५११] इत्युक्तं नित्यं प्रथमं इत्युक्तम् ।
 ततश्च जानात्येवावौ सन्न्यासशब्दार्थमिति न त प्रति स
 वक्तव्यं । तथा च पूर्वपक्ष्युत्प्रेक्षित एवास्त्यर्थं इत्यत आह— स-
 न्न्यासस्येति । सन्न्यास कर्मयोगश्च निश्चयेसकराजुभौ [५१२]

इति यत्सन्न्यासाय निश्चयेसकरत्वमुक्तं तदुपपादयितुं ज्ञा
 तमपि स-न्यासशब्दार्थं स्मारयत्यनेन । द्वेषादिवर्जनं हि सन्न्यासः ।
 तस्य च निश्चयेसकरत्वं धृत्वादिप्रसिद्धमेवेति । अतः
 सन्न्यासशब्दार्थवचन एव तात्पर्यमात्राज्ञानानुपपत्तिरित्यर्थः ।
 ज्ञापक चास्याभ्येत्याम्नीत्याह— ज्ञेय इतीति । ज्ञेय स्मृतव्यं
 इत्यनेनोक्तमित्यर्थः । योग्यं तु निश्चयेसकरत्वमुत्तरवाक्य
 एव सेत्स्यति ॥ ३ ॥

७ ह. पै. भा.— कथं श्रेयान् ? इति चेत्—ज्ञेय इति । ज्ञेयो बोद्धव्यः स नित्यसन्न्यासी यो न
 द्वेषि न काङ्क्षति । कथम् ? इति चेत्, कामक्रोधादयो द्वन्द्वास्तद्रहितो निर्द्वन्द्वः । हि यस्मान्महाबाहो !
 सुखमकेशेन वन्धात्संसारत्वमुच्यते मुक्तो भवति । कर्मयोगी कृतसकलकर्मसन्न्यास एवेत्यभिप्रायः ।
 रागद्वेषनिर्योगात् ॥ ३ ॥

८ वै. प्र. गि— कर्मवैशिष्ट्यमत आह— ज्ञेय इति ।
 सुप्त वन्धात्प्रवृत्त्यत इति । 'सन्न्यासस्तु महाबाहो । बुद्ध-
 माप्तुमयोगत' [५१६] इति वक्ष्यते । अतः सन्न्यासा
 पक्ष्या एतेन वन्धमोचकत्वात्तत् प्रशस्तमित्यर्थः । किञ्च
 कर्मयोगे सन्न्यासस्यान्तर्भूतत्वादि तत्सत्यं प्राधान्यमि-
 त्याह— ज्ञेय इति । य परमेश्वरपण्डित्वात्सुखीयभाव कर्म

निष्फलवन्ध्या न द्वेषि, तथा न काङ्क्षति स्वर्गादिकम् ।
 तत्र हेतु— निर्द्वन्द्व रागद्वेषशून्य स नित्यसन्न्यासी ज्ञेय-
 कर्मणि प्रवृत्तोऽपि नित्य सन्न्यासी कृतसन्न्यास एव ज्ञेयः ।
 हि यस्मादेव तस्मात्सुखेन मोक्षवत्त्वात्तन्तर्गतसन्न्यासत्वात्
 कर्मयोगो विशिष्यते इति पूर्वोक्तम् ॥ ३ ॥

९ व० त० दी०— योगमार्गरीत्या कर्मकार्यं विवक्ष्यमाणलक्षणश्रेष्ठित्यसन्न्यास्येवेत्याह— ज्ञेय इति ।
 यो योगमार्गीययुद्धया कर्मकर्त्ता निर्द्वन्द्वः लाभालाभादिजयाजयादिशून्यः । तदाह— न द्वेषि काम्यं कर्म, न च कर्म-
 मात्रे फलं काङ्क्षति, किन्तु करोत्येव तथा, स द्वन्द्वसन्न्यसनात्नित्यसन्न्यासी भगवन्नियुज्या कृष्णान्धोरयपि नि-
 त्यसन्न्यास्येवेति तत्कर्मसन्न्यासमुक्त एव सुप्त यथा भवति तथा इति । अतो महाबाहुन्या तथैव तत्रोचितमिति
 भावः ॥ ३ ॥

१० पु अ. त — अथ श्रेयोरूपप्रज्ञोत्तरमाह सर्वथा
 गत्स्य— ज्ञेय इति । य सन्न्यासार्थं सर्वथागवान् सर्व
 त्वकृत्वयोर्मध्यं वैकं कर्मणि द्वेषि, न वैकं कर्मप्याकाङ्क्षति, स
 नित्यं ज्ञेयो ज्ञातु योग्यः । मदीयवनेति शेषः । इ महाबाहो

सर्वकरणममर्षं ! हि निश्चयेन निर्द्वन्द्वं कर्म सन्न्यासयोगयो-
 र्मदाज्ञानिरूपेण भिन्नान्नरहितो वन्धात् तत्फलत्वात्सुप्त प्रवृ-
 त्त्यतः । मोक्षे प्रकृतं मदान्तराणोऽं प्रसन्नो भवामीति
 भावः ॥ ३ ॥

११ नी० भा० दी०— ननु प्रत्यक्ष कर्मयोगिना विषेप, सन्न्यासिना तु स नास्तीति कथमुच्यते कर्मयोगो
 विशिष्यते ? इत्याशङ्क्याह— ज्ञेय इति । यो रागद्वेषरहितः स कर्मसु स्वरूपतत्प्रेषत्वेत्युक्तेषु वा नित्यं सन्न्यास्येव ।
 एतेन साधनभूतयो साङ्गपयोगयो रागद्वेषराहित्यवृत्त साध्यमुक्तम् । फलभूतयोस्तु सर्वैकत्वपराहित्यरूप-
 साम्यमन्तरभ्रोकाम्यामुच्यते । तथापि चित्तभाभावान् फटाचिसन्न्यासितो रागोद्वेष पाताशङ्काऽस्ति, नेतर-
 स्येति स एव श्रेयानिति भावः । यद्यप्येव तथापि हि प्रमिद्ध, निर्द्वन्द्वो द्वन्द्वं सत्यान्तयोगात्मानात्मनोर्मिथुन

परस्परार्थ्यासस्तद्रहितः साङ्ख्यः, रागाद्युदयहेतोरज्ञानस्यात्यन्तोच्छेदात् । सुखं कर्मकरणायासं विनाऽपि बन्धात् संसारान् केवलज्ञानेनैव मुच्यते, न कर्माण्यपेक्षते । यद्वा निर्द्वन्द्वः 'द्वन्द्वं वै मिथुनं सस्माद्द्वन्द्वान्मिथुनं प्रजायते' [ऐ. प्रा.पं. ३२.५०] इति ध्रुवेर्द्वन्द्वं स्त्रीपुंसयोर्मिथुनं तद्रहितः क्वादिस्थागी सन्यासी अनायासेन मुच्यते, रागादिजयस्योभयत्र तुल्यत्वात् । अत्र च कुटुम्बभरणवैयर्थ्याभावात्सुखं मुच्यत इत्यर्थः ॥ ३ ॥

साङ्ख्ययोगौ पृथग्वालाः प्रवदन्ति न पण्डिताः ।

एकमप्यास्थितः सम्यगुभयोर्विन्दते फलम् ॥ ४ ॥

१. शां. भा.— सन्यासकर्मयोगयोर्भिन्नपुरुषानुप्रेययोर्विरुद्धयोः फलेऽपि विरोधो युक्तः, न तूभयोर्निश्चयसकरत्वमेवेति प्राप्त इदमुच्यते—साङ्ख्ययोगाविति । साङ्ख्ययोगौ पृथग्विरुद्धभिन्नफलो वालाः प्रवदन्ति, न पण्डिताः । पण्डितास्तु ज्ञानिन एकं फलमविरुद्धमिच्छन्ति । कथं ? एकमपि साङ्ख्ययोगयोः सम्यगास्थितः सम्यगनुप्रेतवानित्यर्थः । उभयोर्विन्दते फलमुभयोस्तदेव हि निश्चयसं फलमतो न फले विरोधोऽस्ति । ननु सन्यासकर्मयोगशब्देन प्रस्तुत्य साङ्ख्ययोगयोः फलैकत्वं कथमिहाप्रकृतं ब्रवीति ? नैप दोषः यद्यप्यर्जुनेन सन्यासं कर्मयोगं च केवलमभिप्रेत्य श्रमः कृतः; भगवांस्तु तदपरित्यागेनैव स्वाभिप्रेतं च विशेषं संयोज्य शब्दान्तरवाच्यतया प्रतिवचनं ददौ साङ्ख्ययोगाविति । तावेव सन्यासकर्मयोगौ ज्ञानतदुपायसमबुद्धित्वादिसंयुक्तौ साङ्ख्ययोगशब्दान्याविति भगवतो मतमतो नाप्रकृतप्रक्रियेति ॥ ४ ॥

२. अ. शां. व्या.— यदुक्तं सन्यासकर्मयोगोर्निश्चयसकरत्वं तदाक्षिपति—सन्यासेति । ततोत्तरत्वेतोत्तरश्लोकमवतारयति— इति प्राप्त इति । विवेकिनस्तर्हि कथं वदन्तीत्याकाङ्क्षायामाह— एकमिति । सङ्ख्यामात्मसमीक्षामर्हतीति साङ्ख्यः सन्यासः, योगस्तु कर्मयोगः, तातुभाविप्युपगत्यन्यायामाह— विरुद्धेति । शास्त्रार्थं विवेकशून्यत्वं बाल्यम् । उत्तारार्थमवतारयितुं भूमिका करोति— पण्डितास्त्विति । ज्ञानिनो योगिनश्चेति शेषः । द्वयोरविरुद्धफलत्वमेव प्रथमपूर्वकं प्रकटयति— कथमित्यादिना । एकं साधनमनुष्ठितवतो द्वयोरपि फले भवतीति विरुद्धमित्याशङ्क्याह— उभयोरिति । साङ्ख्ययोगयोः सन्यासकर्मानुष्ठानयोस्तत्त्वज्ञानद्वारा निश्चयसफलत्वात् विरुद्धफलत्वशङ्केत्यर्थः । साङ्ख्ययोगयोरैकफलत्ववचनं प्रकरणानुगुणमिति शङ्कते— नन्वेति । अप्रकृतत्वमसिद्धमिति परिहरति— नैप दोष इति । 'सन्यासं कर्मणः' [५१]

इत्यादिना सन्यास कर्मयोग चाङ्गीकृत्य प्रश्ने 'सन्यासं कर्मयोगश्च' [५१२] इत्यादिना तथैव प्रतिवचने, कथं साङ्ख्ययोगयोरैकफलत्वमप्रकृतं न भवति इत्युच्यते ? तत्राह— यद्यपीति । प्रतिवचनमपि तदनुसूत्रमेव भगवता निरूपितमिति विशेषानुपपत्तिरित्याशङ्क्याह— भगवांस्त्विति । तदपरित्यागेनेत्यत्र तत्पदेन प्रष्टुं प्रतिनिर्दिष्टौ कर्मसन्यासकर्मयोगावुच्येते । 'साङ्ख्ययोगौ' इति शब्दान्तरवाच्यतया तयोरैकमन्यासकर्मयोगयोरित्यागेन स्वाभिप्रेतं च विशेषं संयोज्य भगवान्प्रतिवचनं ददाविति योजना । यदुक्तं स्वाभिप्रेतं च विशेषं संयोज्येति तदतद्व्यक्तीकरोति— तावेचेति । समबुद्धित्वादीत्यादिशब्देन ज्ञानोपायभूतं शमादिरादीयते । प्रकृतयोरैव सन्यासकर्मयोगयोश्चादाने फलत्वमाह— अत इति । 'साङ्ख्ययोगौ' इत्यादिश्लोकव्याख्यानसमाप्तिरिति शब्दार्थः ॥ ४ ॥

३. रा. भा.— ज्ञानयोगकर्मयोगयोरात्मप्राप्तिसाधनभावेऽन्योन्यनैरपेक्ष्यमाह—साङ्ख्येति । ज्ञानयोगकर्मयोगौ फलमेदात्पृथग्भूतौ ये प्रवदन्ति, ते बाला अनिष्ठाज्ञानाः; न पण्डिताः अकृत्वविदः । कर्मयोगो ज्ञानयोगमेव साधयति; ज्ञानयोगस्त्वेक आत्मावलोकनं साधयतीति तयोः फलभेदेन पृथक्त्वं वदन्तो न पण्डिता इत्यर्थः । उभयोरामावलोकनैकफलयोरैकफलत्वेन एकमप्यास्थितस्तदेव फलं लभते ॥ ४ ॥

४. ये. ता. च.— 'निश्चयकराद्युभौ' [५१२] क्लृप्तमित्यदिश्लोकाभिप्रायेण— ज्ञानयोगकर्मयोगयोर्विति । अत्र साङ्ख्ययोगशब्दो न क्वापिद्वैत्ययोगभेदिदान्तविषयो तयोर्द्वन्द्वत्वान्न, महाभरणान्नतरान्न, 'तयोस्तु कर्मगन्या-

ना कर्मयोगो विधिप्यते' [५१२] 'सन्यासस्तु महाबाहो ! दुस्मानुसमयोगतः' [५१६] इत्यादिपूर्वोत्तरविरोधात् । शारीरकमुपेयु च 'रचनानुपपत्तेश्च नानुमानं, प्रवृत्तेश्च' [म.शु. १११, २] 'एतेन योग प्रयुक्तः' [म.शु. १११, २]

इत्यादिभिः सूत्रैस्तयोरपि सिद्धान्तयोः महर्षिनिवापाकरणम्, 'वद्वः पुराया राजन् (लोकं) साङ्ख्ययोगविधा- (रणे) -रिणः । नैत (दि) इच्छन्ति पुरुषमेकं ब्रह्मलोकं ॥ 'मना- (सतस्तु) सेन तु त- (य -) इवास पुरै- (क्त्व) वात्म्यसु क्त्वान्' इति मोक्षधर्म [म भा १२।३।५-७]-तयोर्विस्तृता वचनात् । अतः साङ्ख्यया बुद्ध्याऽवधारणीयमात्मतत्त्वं साङ्ख्यम्, तदवधारणरूपं साङ्ख्यम्, योगश्चान् कर्मयोग इत्यभिप्रायेण ज्ञान-योगकर्मयोगशब्दोपादानम् । 'पृथग्बालाः प्रवदन्ति' इति न स्वरूपपृथक्त्वं निषिध्यते, तस्य प्रामाणिकत्वात् । न च तत्स-मुच्चयविधानपरिमिदम्, 'एकमप्यास्थित सम्यगुभयोरिन्द्वेते फल्म्' । यत्साङ्ख्यैः प्राप्यते स्थान तयोर्गौरवि गम्यते' [५।५] 'सन्ध्यासस्तु महाबाहो । दु खमानुभयोगतः' इत्यादिभिः पृथगुक्तानस्यैव सिद्धत्वात् । अत फलैक्यस्य 'एकमप्या-स्थित' इत्यादिना विधानात्, अत्र फलभेददृष्टाभेदनिषेधे तात्पर्यं नित्याह फलभेदात्पृथग्भूताविति । अस्य वाक्यस्य पृथक्फलत्वादिना निन्द्यास्त्वान्, ये प्रवदन्ति ते बाला इति बाल-त्वस्योपादेयतया वचनव्यक्तिर्दीक्षिता । उत्तरलोकेऽप्येकफल-

त्ववादिप्रशंसायां 'यः पश्यति' इत्यन्य 'स पश्यति' [५।५] इति हि विधीयते । बालशब्दस्यात्र मुख्ययोगादुपचरितमाह- अनिपुणप्रज्ञाना इति । अपञ्चयौक्तज्ञानेऽप्यपक्वपर्यायशब्दो-पचारः ; बालसाध्याद्वा बालाः । 'न पण्डिता, ' इत्यत्र अशा-स्त्रीयानुष्ठानपर्यन्तज्ञानव्युत्पादासायुक्तं अकृत्स्नविद् इति । 'तस्माद्ग्राहणः पाण्डित्यं निर्विद्य' [वृ उ ३।५।१] इत्या-दिप्रसिद्धं मदाचार्यप्रसादिकमधिगम्यार्थविवर्षं ज्ञानमिह पाण्डि-त्यम्, अतो 'बालाः' इत्युक्तेऽपि तदभावोक्तिर्न पुनरुच्यते इति भावः । फलादिभेदप्रमप्रकारं 'न पण्डिता, ' इत्यस्यापि 'बाला' इतिवद्विधिविषयत्व च दर्शयति- कर्मयोग इति । ज्ञानयोगमेवेति- न तु कस्मिन्नप्यधिकारिणि साक्षाद्ब्रह्मा-वलोकनमित्यर्थः । ये तु 'ये बालास्त एव वदन्ति, ये पण्डि-तास्ते तु न' इति वचनव्यक्तिमाहुः, तेषामप्ययमेवार्थः फलतो-ऽज्ञीकार्ये । उभयो फलमेकं कथं लभ्यते ? इत्यत्राह- उभयोरिति । निर्धारणे पृष्टी, एकस्मान्पथयतरपर्याय, द्वयोरपि तुल्यफलत्वादन्यतरास्थानेऽपि तफलं सिद्धयती-त्यर्थः ॥ ४ ॥

६ आ. मा. भा.— सन्ध्यासो हि ज्ञानान्तरङ्गत्वेनोक्तः 'न तस्य तत्त्वग्रहणाय' [भाग. ५।११।३]

इत्यादौ । अतः कथं सोऽवम इत्यत आह- साङ्ख्ययोगाविति । उभयोरप्यन्तरङ्गत्वेनावि-रोधः । "अग्निमुग्धो ह वै धूमतान्तः स्वं लोकं न प्रत्यभिजानाति" । 'मावः पद्व्यः पितरस्मदास्थिता या यज्ञशालासनधूमवर्त्तनाम्' इत्यादि काम्यकर्मविषयमिति भावः । ये त्वन्यथा वदन्ति ते बालाः ॥ ४ ॥

६ ज प्र. टी.— सन्ध्यास उहीत्वा योग त्यस्यामीत्या शयेन द्वयो श्रेयसि पृष्टे द्वावपि निश्चयसङ्करो, तत्रापि सन्ध्या सायोगो विशिष्टोऽतो न युद्ध त्वया त्याग्यमिति परिहारो जातः, किमर्थमिदानीं साङ्ख्ययोगावित्युच्यते ? इत्यत आह- सन्ध्या सो हीति । द्विरुक्तो हेतौ । ज्ञानान्तरङ्गत्वेन ज्ञानोत्पत्त्यात्प-वदयत्त्वेन । 'न तस्य' इत्यत्र विषयवैराग्याभावे ज्ञानानुत्पत्ति-वचनेन तत एव तदुत्पत्तिरिति स्मर्यते । एवं कर्मयोगस्तु ज्ञान-विरोधित्वेनोक्तः । 'अग्निमुग्ध' इत्यादावित्यपि प्राहम् । अवमो योगात् । अनेन योगस्य निश्चयसङ्कटवमप्याक्षिप्तम् । ननु साङ्ख्य ज्ञान, योग कर्म, तयो कथमत्र पृथक्त्वाभाव उच्यते ? कथं चानेनोक्तोपरिहराः ? इत्यत आह- उभयोरपि-ति । न केवल सन्ध्यावत्त्व, किन्तु योगस्यापिस्तुभयोरपि

ज्ञानान्तरङ्गत्वानोक्तो विरोध इत्यर्थः । अनेन साङ्ख्ययोगो पृथ-क्साध्यसाधनभावहीनाविति न पण्डिता मन्यन्त इत्येवं व्या-ख्यातं भवति । ननु धृतिपुराणान्या कर्मणो ज्ञानविरोधित्वमु-च्यते इत्युक्तम्, अत कथमेवमभिधीयते ? इत्यत आह- अग्नीति । अन्वुत्पत्तिदे कर्मणि सुखे श्रेयस्करमिति भ्रान्तः । धूमतान्तो होमधूमेन तान्तो म्लानः । धूमता धूमादि-त्वमेवान्तःपर्ववसानमस्येति वा । स्व लोक स्वर्गीयमाधय पर-मात्मानम् । यज्ञशालासनेन धूमोपलक्षितमार्गवता ह्य पद्व्यो-ऽस्मदधिता नेत्यर्थः । नन्वकाम्यमपि नित्य नैमित्तिक च कर्म प्रत्यवायपरिहाराधर्ममेव, न ज्ञानान्तरङ्गमिति विद्वाश्च एव मन्यन्त इत्यत आह- ये त्विति । बाला अवि-वेकिनः ॥ ४ ॥

७ ह. पै. भा.— इदानीं योगस्य सन्ध्यासयोगत्वात्स्वरूपैक्येन फलैक्यं दर्शयितुमाह-साङ्ख्ये-

ति । साङ्ख्ययोगी पृथग्विभञ्जी बाला मन्दाः प्रवदन्ति, न पण्डिता बुद्धिमन्तः । यस्मादेकमप्यास्थितः सेवमानः सम्यग्यावदुभयोः साङ्ख्ययोगागोः फलं विन्दते लभते ॥ ४ ॥

८ छं. प्र. गि — ननु कर्मणि प्रवृत्त कथं सन्ध्यामी ज्ञानस्य वर्धतरपागयो स्वरूपविरोधाय ? तत्राह द्वाभ्याम्-साङ्ख्येति । बाला अत्र साङ्ख्ययोगी साङ्ख्या सम्यगग-बुद्धि, ता वहनीति साङ्ख्य. सन्ध्याम, योग पूर्वोक्तकर्मयोग,

तो पृथग्विद्वद्वद्वै प्रवदन्ति, न पण्डिता ज्ञानिनः । किं तर्हि तेषां मतम् ? तत्राह- एकमपीति । कर्मत-पासयोर्मध्ये एकमप्यास्थित इत्यधिकारात्तु उपयेन यथाशास्त्रवद्विद्वान्-वभयो फलं ज्ञानद्वारा मोक्षस्यं विन्दते प्राप्तानि ॥ ४ ॥

९ व० त० वी०— ननु साह्ज्ययोगयोरैक एवार्थः कथमुत्पाद्यते शास्त्रभेदान् ? इत्याशङ्क्य एकफलविषयत्वे-
नाभेदमुख्यैकार्थ्यमुपदिशति—साह्ज्येति । साह्ज्ये हि नर्मणा सञ्ज्ञासः योगो चोपादानमिति भेदेऽपि स्वकर्मणि
द्वन्द्वसञ्ज्ञासपूर्वकं कारणमर्थमेकमप्यास्थित्यन्यसमयोः फलं विन्दतीति । यद्वा समभयोर्मध्ये एवमप्यास्थितः सम्यक्
फलं विन्दतीति स्वातन्त्र्येण मीमांसितयोः परमपुरुषार्थसाधकत्वंमुक्तम् । ऐकार्थ्येनोपादाने तथेति भगवन्मतम् ।
तदमे स्पष्टीभविष्यति ॥ ४ ॥

१० पु अ. त — उभयोर्होपादेयज्ञानिनो मत्स्वरूपा
द्विजज्ञानिनश्च मूर्खा इत्याह—साह्ज्ययोगाविति । साह्ज्य
योगौ पृथक् भिन्नतयाऽनुष्ठेयानुष्ठेयत्वेन मताविति बाला
मूर्खा प्रवदन्ति, न पण्डिता, ज्ञानिन इत्यर्थः । अर्थ भाव -

साह्ज्ययोगौ मत्स्वरूपमकौ तत्र हेयोपादेयज्ञानं मत्स्वरूप-
योगेणामकत्वात् भिन्नज्ञानं च ज्ञानमेवेति भावः । यतस्तथा
ज्ञानमज्ञानमत सम्यगारिपतो मत्स्वरूपपरो मदान्या कुर्व
न्नुभयोरत्यर्थं फल मध्यसादरूपं विन्दते प्राप्नोतीत्यर्थः ॥ ४ ॥

११ नी०भा०वै०—नन्वेकत्र पाताशङ्का, एकत्र कर्मश्रम, तदनयो पथो कतर श्रेयान् ? इत्याशङ्क्य द्वयोरपि
फलं साम्यमित्याह—साह्ज्ययोगाविति । साह्ज्यं 'ममित्येकीभाव' [नि पू प १३।१५] इति यास्क । एकीभावेनामा-
नन्यत्वेन ख्यायते प्रकाश्यते वस्तुस्वरूपमनयेति सह्यया स्थूलसूक्ष्मकारणप्रपञ्चस्य निर्विकल्पे प्रत्यगात्मनि प्रविला-
पनेनोदिता चेतोवृत्ति, तत्साधनभूतोऽयं साह्ज्य सञ्ज्ञास । स च द्वारादिवृद्धचताना पदार्थानामात्मन्येकीभावेन
न्यसनं त्याग प्रविलापनम् । तथा योगोऽप्यग्निहोत्रसन्धोपासनादिनिर्विकल्पसमाध्यन्तमनुष्ठानम् । तत्र मुख्यस्य
योगस्य लक्षणं 'योगश्चित्तवृत्तिनिरोध' [पा यो १।२] इति । वृत्तयश्च 'प्रमाणविपर्ययविकल्पनिद्रासृष्टय' [पा यो
१।६] इति पञ्च । तत्र 'प्रत्यक्षानुमानागमा प्रमाणानि' [पा यो १।७] तेषु प्रत्यक्षमिन्द्रिय, तज्जा वृत्ति शुक्त्या-
दिविषय याथाव्येन ज्ञानम् । विपर्ययस्तु तत्रैव रजतादिविषय भ्रान्तिरूपं ज्ञानम् । सञ्ज्ञोऽपि 'श्यंश्रुतितर्वा रजत
वा' इत्यनिर्धारितान्यतरकोटिक ज्ञान, स विपर्यय एवान्तर्भवति । विकल्पस्तु 'शब्दज्ञानानुपाती वस्तुशून्य' [पा यो.
१।९] यथा पुरुषस्य चैतन्यं बन्ध्यापुत्र इति । नहि पुरुषचैतन्यतत्सम्बन्धाना पृथक्त्वमस्ति, किन्तु चैतन्यमेव
हि शब्दत्रयेणोच्यते । नापि बन्ध्यासुतस्य स्वरूपमस्त्यथापि शब्देनाभिलप्यते । सोऽयं विकल्प शब्दज्ञानानुपाती
वस्तुशून्य । एकस्मिन्ननेकबुद्धिरसति च सद्बुद्धिरिति । निद्रास्मृतौ लोकप्रसिद्धे । एतासा निरोधेऽपि निर्विकल्प
प्रत्यगात्मैवावशिष्यते । तावैतो फलभूतो साह्ज्ययोगौ । साधनभूतो तावेव सञ्ज्ञासकर्मयोगारण्यो । तत्रान्ययोः
साम्यं ज्ञेयं स नित्यसञ्ज्ञासी' [५।३] इत्यनेन सूचितम् । आद्ययोस्त्वेक्यमत्रोच्यते । आस्थित अनुतिष्ठन् फल
निर्विकल्पात्मनाऽवस्थितिरूपम् ॥ ४ ॥

यत्साह्ज्यैः प्राप्यते स्थानं तद्योगैरपि गम्यते ।

एकं साह्ज्यं च योगं च यः पश्यति स पश्यति ॥ ५ ॥

१ शां. भा.— एकस्यापि सम्यगनुष्ठानान् कथमुभयोः फलं विन्दते ? इत्युच्यते— यदिति ।
यत्साह्ज्यैर्ज्ञाननिष्ठैः सञ्ज्ञासिभिः प्राप्यते स्थानं मोक्षाख्य, तद्योगैरपि ज्ञानप्राप्त्युपायत्वेनेश्वरे समर्थं
कर्माप्यात्मनः फलमभिसन्धायाऽनुतिष्ठन्ति ये ते योगिनः; तैरपि परमार्थज्ञानसञ्ज्ञासप्राप्तिद्वारेण गम्यत
इत्यामिप्रायः । अत एकं साह्ज्यं योगं च यः पश्यति फलैकत्वात्स सम्यक्पश्यतीत्यर्थः ॥ ५ ॥

२ आ शा द्या — प्रभपूर्वकं श्लोकान्तरमवतारयति—
एकस्यापीति । कैचिदेव तयोर्कफलय पश्यतीत्याशङ्क्य तथा
मेव सम्यग्दशित्वं, नतरेयमित्याह— एकमिति । तिष्ठत्य
स्मिन्न च्यवते पुनरिति व्युत्पत्तिमात्रेणाऽऽह— मोक्षाख्य
मिति । योगशास्त्राध्याय— ज्ञानप्राप्तीति । ये हि शिक्षास्य
धर्माणि कर्माणि भगवत्प्रीत्यर्थत्वेन तेषां फलाभिलाषमकृत्वा
ज्ञानप्राप्ते बुद्धिद्विद्वारणापायत्वनानुतिष्ठन्ति तस्य योग

विवक्ष्यन्ते । अत्रप्रत्ययस्य मत्वर्थत्वं गृहीत्वोक्तं योगिन इति ।
सर्वोऽपि द्वैतवपञ्च, न वदन्भूतो मायाविलासत्वात्, आ मा त्ववि
कियोऽद्वितीया वस्तु सन्निति प्रयोजकज्ञान परमार्थज्ञानम् तस्य
नैकमप्यासद्वारेण कर्मभिरपि तदेव स्थानं प्राप्यमित्येकफलत्वं
सम्यासकर्मयोगयोरविकल्पमित्याह— तैरपीति । फलैकत्वं
फलितमाह— अत इति ॥ ५ ॥

१ इह पूर्व प्रवृत्त्यागते परत्र च गच्छते प्रयोगेण ज्ञाननिष्ठानामनायामेन साधान्मोक्षप्राप्ति, कर्मयोगिनां च परम्परयेति
सूचितम् । अविनाश्यमेवार्थ उपभूत इति विभावनीयं सूक्ष्मदृग्भिः ।

— ज्ञानिगीता ।

३ रा. भा.—एतदेव विवृणोति—यदिति । साङ्ख्यैः ज्ञाननिष्ठैः यदात्मावलोकनरूपं फलं प्राप्यते, तदेव कर्मयोगनिष्ठैरपि प्राप्यते । एवमेकफलत्वेनैकं वैकल्पिकं साङ्ख्यं योगं च यः पश्यति स पश्यति; स एव पण्डित इत्यर्थः ॥ ५ ॥

४ वे. ता. च.—भित्तफलत्वेन पृथक्त्वाभिधायिना निन्दा कृता. अथैकफलत्वेन ऐक्याभिधायिना प्रशसनं क्रियत इत्यभिप्रायेणाह—एतदेव विवृणोतीति । 'साङ्ख्यै' इत्यत्र सिद्धान्तविशेषनिष्ठप्रमत्तुदासायाह—ज्ञाननिष्ठैरिति । साङ्ख्यमात्मज्ञानशास्त्रं तद्वेदिन इह साङ्ख्या, यदा साङ्ख्या बुद्धिज्ञानयोग, तन्निष्ठा साङ्ख्याः, अथवा साङ्ख्य आत्मा, तद्वेदिनोऽपि साङ्ख्या । स्थानशब्दोऽत्र 'विन्दते फलम्' [५।४] इतिवत्फलविषयः, न तु देशविशेषविषय, ज्ञानयोगादिमात्रप्राप्यदेशविशेषाभावात् । तत्र फलं पूर्वोत्तरानुत्तमात्मवलोकनमित्यभिप्रायेण यदात्मावलोकनरूपं फलमित्युक्तम् ।

५ आ. मा. भा.—'एकमपि' [५।४] इत्यस्याभिप्रायमाह—यत्साङ्ख्यैरिति । योगिभिरपि ज्ञानद्वारा ज्ञानफलं प्राप्यत इत्यर्थः ॥ ५ ॥

६ अ. प्र. वी.—योगस्य ज्ञानसाधनत्वे प्रमिते भवेदेतद, तदेव कथं ? इत्यत उक्तमेकमपीति, तदनुपपन्नम्, उभयोर्मध्ये सम्यगेकमप्यास्थित फलं विन्दन इति योजनाया द्वयोः साफल्यमात्रमुच्यते । एकमपि सम्यगास्थित. उभयो फलं विन्दत इति पक्षे तु द्वयं किञ्चित्फलं प्रति स्वयन्त्रं साधनमुच्यते । पक्षे द्वयेऽपि न प्रवृत्तौपयोग इत्यत आह—एकमपीति । एवमुपयोगेऽपि भगवानेव स्वभाव्याभिप्रायमाह—स साङ्ख्य इत्यर्थः । अनेनापि योगस्य ज्ञानसाधनत्वे किं प्रमाणमुक्तं ? इत्यतं व्याचष्टे—योगिभिरपि । "तरति शोकमात्मवित्" [छा. उ. ७।१।३] इत्यादिना यज्ज्ञानफलं मोक्षाख्यं प्रमितं तत्रावयोगिभिरपि प्राप्यत इत्युच्यते "अपाम सोमम्"

७ ह. पै. भा.—यत्साङ्ख्यैर्ज्ञाननिष्ठैः प्राप्यते स्थानं मोक्षारूपं तद्योगैः कर्मभिरपि गम्यते । अत एवाभिन्नं साङ्ख्यं योगं च यः पश्यति स पश्यति; सम्मदर्शात्यर्थः ॥ ५ ॥

८ वे. प्र. नि.—ननु कथमेकादशतानुभवयो फलं प्रापुयात् ? अत आह—यदिति । साङ्ख्यैः ज्ञाननिष्ठैः सत्यासिद्धि स्थानं मोक्षारूपं प्राप्यते प्रकरणेण साक्षादवाप्यते, तत् योगैर्योगिभिरपि । अर्श आदित्वाद्यप्रत्यय. । सत्यासमा

९ व. ० त. ० द्वी.—एतदेव स्फुटयति—यत्साङ्ख्यैरिति । त्यत्रार्श आदित्वेन मत्तर्थाशोऽच् । योगनिष्ठयाऽपि कर्मपयत्वात् । अतः साङ्ख्ययोगे चैकफलत्वेनैकं य पश्यति

१० पु. अ. त.—एकफलत्वमेव विंशत्यति—यत्साङ्ख्यैरिति । यत्स्थानं मत्तर्थास्यं साङ्ख्यैः साङ्ख्यनिष्ठैः प्राप्यते तत्स्थानं योगैरपि योगानुष्ठानात्किरपि गम्यते प्राप्यते । तथा चायं भाव—उभयो बुद्धेरूपत्वाद्यपि स्थितस्वरूपज्ञानेनोभय-

११ नी. ० भा. ० द्वी.—योगैर्योगिभिः । अर्श आद्यप्रत्ययान्तोऽयं योगशब्दः । स्थानं मोक्षारूपम् । एकमभिन्नम् । स्पष्टा योजना श्येकद्वयस्य ॥ ५ ॥

अत्र 'यदेव साङ्ख्या पश्यन्ति' इति यादवप्रकाशोकः पाठोऽप्रसिद्धत्वादानात् । 'योगै' इत्येतद्व्युत्पन्ना वा प्रत्ययविशेषाद्वा तद्विशेषविषयमिति व्यञ्जनाय कर्मयोगनिष्ठैरित्युक्तम् । अत्र साङ्ख्ययोगशब्दो नोपायपरी, बहुवचनानौचित्यादिति भावः । 'एकम्' इत्युक्ते एकशाब्दाधिकत्वादिप्रमत्तुदासायाह एवमेकफलत्वेनेति । अत्राङ्घ्रिभावेत्तरयोर्गदितयोश्चायोरैकफलत्वलक्षणं हेतुक्यमनुष्ठाने विकल्पाय स्यात् । तथा च सूत्र 'विकल्पोऽविशिष्टफलत्वात्' [ब्र. सू. ३।३।५९] इति । तदाह—वैकल्पिकमिति । 'स पश्यति' इत्येतत् 'न पण्डिता.' [५।४] इत्येतत्प्रतिरूपं दर्शयति—स एव पण्डित इति ॥ ५ ॥

[ऋजू ६।१।११] इत्यादिना । तत्र विचार्यम्—किं द्वयमपि स्वतन्त्रमुक्तिनाधनम् ? अत समुचितम् ? अथैकं साज्ञान्मोक्षसाधनम् ? अपरं तत्साधनत्वेनेति न प्रथमद्वितीयौ । "नान्यः पन्था" [थे. उ. ६।१५] इत्यादिविरोधात् । तृतीयेऽपि चिरत्य किं कस्य साधनमिति । तत्र न तावत्कालं कर्मसाधनत्वेन मोक्षहेतु, 'न किञ्चिदन्तराधाय' इत्यादिविरोधात् । अत परिशेषायोगिभिरपि ज्ञानद्वारा ज्ञानफलं प्राप्यत इति सिद्धयति । तथा च योगस्य ज्ञानसाधनत्वं सिद्धमित्यर्थः । अत्र 'योगिभिः' इति वदता योगशब्दो धर्मिणामुपलक्षकोऽयं आद्यज्ञानो वेति सूचितम् ॥ ५ ॥

सिद्धारेणावाप्यते । अत साङ्ख्ये सख्यासं कर्मदोर्गं च एकैकलक्ष्मणादेकं य पश्यति, स एव सम्यगपश्यति, नान्य । तस्मात् कर्मिणं सध्यासित्वमुपपद्यत इति भावः ॥ ५ ॥

यन्मुक्तिस्थानं साङ्ख्यनिष्ठैः प्राप्यते, तदेव योगैरित्युक्तेरपि तदाप्यते, स्वातन्त्र्येण फलदत्तत्वात्तयोरेकवित्तसंभ्यदर्शनः ॥ ५ ॥

निष्ठानामपि भगवन्मुखासामीप्यमेव भविष्यति, यतस्तयोरेकमेव स्थानम्, अतो यः साङ्ख्यं योगं चैकं बुद्धलात्मकं पश्यति स मां पश्यतीत्यर्थः ॥ ५ ॥

कर्मयोगस्य वैशिष्ट्ये कारणान्तरम् ।

सञ्ज्ञासस्तु महावाहो ! दुःखमाप्तुमयोगतः ।

योगयुक्तो मुनिर्ब्रह्मं न चिरेणाधिगच्छति ॥ ६ ॥

१ ब्रह्म सञ्ज्ञासम् ; पूर्वार्धेऽयोगत आर्तुं दुःखत्वेनोद्दिष्टस्य तस्यैवात्र प्रतिनिर्देश्यत्वेन प्रकृतत्वात् । अन्यमर्थं कल्पयत्सु प्रकृतदानाप्रकृतप्रक्रिये प्रत्युपयेयाताम्, वाक्यं च भिद्येत । न च ब्रह्मशब्दस्य सञ्ज्ञास्य गौणत्वात् विलम्बितप्रतिपत्तित्व वाच्यम् । “न्यास इत्याहुर्मनीषिणो ब्रह्माणम्” (नारा. ७५) इति श्रुत्या तस्य सञ्ज्ञासपर्यायपदतावगमान्, पर्यायदाब्दाना शक्यतावच्छेदकं क्यनियमाद्य गौणत्वाभावात्, पूर्वेन स्वशब्दोपस्थापितस्ययोगतो नुरवापन्वेनोक्तस्य च सञ्ज्ञासस्यैवात्र तत्प्रतियोगियोगियुक्ताधिगम्यत्वावच्छेदनतया झटिति प्रत्यभिज्ञायत्वाच्चोक्तदोषासम्भवात् ।

अभोद्देश्यप्रतिनिर्देश्यकत्ववति विषये तस्यैव पदस्य सर्वनाम्नो वा प्रयोगं विना दोषः । तथा हि—‘उद्देति सविता तामस्ताम एवास्तमेति च ।’ अत्र ‘एवास्तमेति’ इति यदि कियेत, तदा पदान्तरप्रतिपादित स एवायोऽर्थान्तरतयेव प्रतिभासमानः प्रतीति र्यगयति’ (का. प्र. ७) इति काव्यमीमांसकसमायाद्न ब्रह्मशब्दस्य सञ्ज्ञासार्थकत्वमयुक्तमिति चेत्— उक्तदोषस्य सम-त्कारापकर्षकत्वेन रसात्कारप्रधानकाव्येष्वेवावश्य परिहर्तव्यादत्रोपेक्षणेऽपि न क्षतिः । अन्यार्थकत्वेन तु वाक्यभेदादिगुह्यतरदोष-प्रसङ्ग इति यथोक्तमेव युक्तम् । अन्ये तु—मुनिः सञ्ज्ञासौ भूत्वेति व्याचक्षते । तत्र “ मुनिशब्द उत्तमाभ्रमवचनेऽपि ध्रुवते— ‘गार्हस्थ्यमानार्थकुल मौनं वानप्रस्थं इत्यत्र ” (३।१।४७) इति शारीरकभाष्यमनुमन्धेयम् ॥ अत्र ‘साङ्ख्ययोगी’ (५।४) इत्यादि श्लोकत्रयविषयक चामनमतं सङ्ख्यस्य सङ्गृह्यते—

मुमुक्षुणा कर्मयोगसञ्ज्ञासौ द्वावपि कमात् । अनुष्ठेयाविति न्यकमसुसुचविहाच्युत ॥

कौन्तेयोऽसाङ्गत तत साङ्ख्ययोगी यथा पृथक् । मोक्ष दातु प्रभवत्तन्तयेमावपि नो कुतः २ ॥

ज्ञातेति ह्यतः तस्य सर्वसाक्षी जगद्गुरु । शब्दामूलमपाकर्तुं श्लोकद्वयमुत्तरैरित् ॥ × × ×

नन्वत्र प्रक्रियाभेदे फलैक्यं साङ्ख्ययोगयोः । कथं स्यादिति चेत्तत्र सङ्घोषात्किञ्चिदुच्यते ॥

तत्त्वसङ्ख्या विचाराख्या जडाजडविवेकत । प्रत्यगात्मत्वबोधान्ता यत्र तत्साङ्ख्यमुच्यते ॥

उद्देहन्ति सहस्राः सलिलधौ कलोत्समालाः पृथक् किन्त्वेतासु न किञ्चनान्ति सलिलादन्यथा तत्त्वत ।

तत्त्वानि प्रकृतेर्जडानि विलसन्त्यात्मस्वरूपे तथा तद्विभ्र तु न तत्र सारमिति सा साङ्ख्यानभुक्ति स्फुटा ॥

वेदान्तानुमत साङ्ख्यमिदं न्यासादिवर्णितम् । प्राधान्यं प्रकृतेर्यत्र तदन्यत्रान्तरम् ॥

येषां चित्तं दृढीभूत साङ्ख्यबोधोऽयमीदृश । त्रयोदशे वक्ष्यतीह तेषां मुक्तिं स्वयं हरिः ॥

यदात्मतत्त्वभेदेन साङ्ख्यमार्गो लभ्यते । चित्तश्रुतिनिरोधाख्या योगेनापि तदाप्यते ॥

सत्प्रक्रियाः त्वनुपदं षष्ठेऽन्यायेऽत्र वक्ष्यते । एकेनापि द्वयोरेवमनयो फलमाप्यते ॥ × × ×

अन्योन्यनिरपेक्षत्वमुक्तैर्बं साङ्ख्ययोगयोः । सञ्ज्ञासयोगौ न तथेत्युत्तरणोक्तवान् विशु ॥

प्रकान्तस्यतिरेकाभिव्यञ्जकेन ‘तुना’ श्रुतम् । स्पष्टीकृतोऽयमत्रार्थं सन्दर्भस्वरसानुगम् ॥

तन्मोक्ष साधयेयादा साङ्ख्ययोगौ पृथक्परम् । सञ्ज्ञासकर्मयोगौ न शक्यावित्याशयो हर ॥ × × ×

सत्त्वाऽर्थशुद्धमप्यनं साङ्ख्य सञ्ज्ञासमुचिरे । योग च कर्मयोग यत्रैव सन्नच्छतेऽत्र तत् ॥

मत्सादिद्वेषक दवेन सुष्यक्त साङ्ख्ययोगयो । एकमप्यास्थित सन्धयुग्मयोर्विन्दते कर्म ॥

एकेन कर्मणा मोक्षं सञ्ज्ञासेनायथा तत । व्यकमप्युपगन्तव्यो न चैतकुत्तिसम्मतम् ॥

चेतः शुद्धयति नैव कर्मण श्वेत न्यासादते नामृत न्यासश्चापि भवेत्स शुद्धयति यदा चेतस्तदैव स्थिर ।

अन्योन्याप्रयतैवमस्ति निजता यत्कर्मसञ्ज्ञासयोरेकेनैव कथं फलं तदुभयोः साध्यं पृथक्केनचित् २ ॥

अत्राहुस्ते कर्मणा चित्तशुद्धौ ज्ञानद्वारा मोक्षलामो भुवः स्यात् । स यासे च स्वीकृते कर्मणां प्रागाचीर्णानां तत्फल तेन सार्द्धम् ॥

एवमप्यत्र सञ्ज्ञासात्प्राक्कर्मस्वीकृतेः स्फुटम् । अन्योन्यनिरपेक्षत्व तयोर्मोक्षे न सिद्धयति ॥

असमर्पित एवायं सर्वथा तत्प्रयत्नतः । व्यर्थोऽन्यस्तत्र दोषस्तु नोक्ता विस्तरसाञ्चसात्ता ॥ इति ।

अथ च—‘ ननु प्रियतमत्वेन परमानन्दताऽऽत्मनि । विवेकुं शक्यतामेव विना योगं किं भवेत् २ ॥

ययोगेन तदेवेति वदामो, ज्ञानसिद्धये । योग प्रोक्तो, विवेकेन किं ज्ञानं नोपजायते २ ॥

यत्साङ्ख्ये. प्राप्यते स्थानं तयोर्भरपि गम्यते । इति स्पष्टं फलवत्त्वं योगिना च विवेकिनाम् ॥

अतान्य कर्मविधौघं कर्मविश्रान्तनिधयः । इन्धं विचायं मार्गौ द्वौ जगद् परमेष्ठर ॥’

(प. द १।१।८०-८१) इत्यादि ब्रह्मानन्दीयमपि प्रतिपादनमनुमन्धेयम् ॥

अभिनवगुप्तपादान्तु—‘तु सञ्ज्ञासत्त्वाने भिन्नकमः । योगरहितस्य सञ्ज्ञासमाप्तुं दुःखम्’ इत्याहुः । —अविगतिता ।

१ शां. भा.— एवं तर्हि योगात्सन्न्यास एव विशिष्यते; कथं तर्हिदमुक्तं ' तयोस्तु कर्मसन्न्यासात् कर्मयोगो विशिष्यते ' [५।२] इति ? शृणु तत्र कारणम्— त्वया पृष्ठं केवलं कर्मसन्न्यासं कर्मयोगं चाभिप्रेत्य तयोरन्यतरः कः श्रेयान् ? इति । तदनु रूपं प्रतिवचनं मयोक्तं कर्मसन्न्यासात्कर्मयोगो विशिष्यत इति ज्ञानमनपेक्ष्य । ज्ञानापेक्ष्यस्तु सन्न्यासः साह्यधामिति मयाऽभिप्रेतः । परमार्थयोगश्च स एव । यस्तु कर्मयोगो वैदिकः स तादर्थ्याद्योगः सन्न्यास इति चोपचर्यते । कथं तादर्थ्यं ? इत्युच्यते— सन्न्यासस्तु पारमार्थिको दुःखमाप्तुं प्राप्तुमयोगतो योगेन विना । योगयुक्तो वैदिकेन कर्मयोगेनश्वरसमर्पितरूपेण फलनिरपेक्षेण युक्तो मुनिर्मननादीश्वरस्वरूपस्य मुनिः, ब्रह्म परमात्मज्ञानलक्षणत्वात्प्रकृतः सन्न्यासो ब्रह्मोच्यते "न्यास इति ब्रह्मा ब्रह्मा हि परः" [म.ना.उ. ७८] इति श्रुतेः । ब्रह्म परमार्थसन्न्यासं परमात्मज्ञाननिष्ठाक्षणं नचिरेण क्षिप्रमेवाधिगच्छति प्राप्नोति, अतो मयोक्तं 'कर्मयोगो विशिष्यते' इति ॥ ६ ॥

२ आ शां ज्या — यदि यथोक्तज्ञानपूर्वकसन्न्यास द्वारा कर्मिणामपि श्रेयोवाप्तिरिच्छा तर्हि सन्न्यासस्यैव श्रेयस्त्व प्राप्तमिति बोधयति— एवं तर्हिंति । सन्न्यासस्य श्रेयस्त्वे कर्म योगस्य प्रशास्तत्वबचनमुचितमित्याह— कथं तर्हिंति । पूर्वोक्तमेवाभिप्रायं स्मारयन्परिहरति— शृणुति । कर्मयोगस्य विशिष्टत्वबचनं तत्रेति पराश्रयम् । तदेवं कारणं कथयति— त्वयेत्यादिना । कबल विद्वानपहितमिति यावत् । तयोरन्यतर क श्रेयानिति तत्राशब्दोऽप्याहर्तव्यम् । त्वदीय प्रथमनुसृत्य तदनु गुण प्रतिवचनं ज्ञानमनपेक्ष्य तद्विद्वानपेक्ष्यत्वादेव सन्न्यासाद्योगस्य विशिष्टत्वमिति मयोक्तमित्याह— तदनु रूपमिति । ज्ञानापेक्ष्य सन्न्यासस्यैर्हि कौटुकं ? इत्याशङ्क्याऽऽह— ज्ञानेति । तर्हि कर्मयोगे कथं योगशब्द सन्न्यासशब्दो वा प्रयुज्यते ? तत्राऽऽह— यस्त्विति । तादर्थ्यात् परमार्थज्ञानचोपत्वादिदिति यावत् । तदेव तादर्थ्यं प्रथमपूर्वकं प्रगाथयति— कथमित्यादिना । कर्मानुष्ठानाभावे बुद्धिशुद्धयभावात् परमार्थसन्न्यासस्य

सम्यग्ज्ञानात्मनो न प्राप्तिरिति व्यतिरिक्तमुपन्यस्यान्यमुपन्यस्यति— योगेति । पारमार्थिकं सम्यग्ज्ञानात्मकं । सामान्यभावे कार्यप्राप्तिर्युक्तेति मत्वाऽऽह— तु खमिति । योगयुक्तत्वं व्याचष्टे— वैदिकेनेति । ईश्वरस्वरूपस्य सविशेष इति शेष । ब्रह्मेति व्याख्येयं पदमुपादाय व्याचष्टे— प्रकृत इति । तत्र ब्रह्मसत्त्वप्रयोगे हेतुमाह— परमात्मेति । लक्षणशब्दो गमकविषय सन्न्यासे ब्रह्मसत्त्वप्रयोगे तैत्तिरीयकध्रुतिं प्रमाणयति— न्यास इति । कथं सन्न्यासे हिरण्यगर्भवाची ब्रह्मशब्द प्रयुज्यते ? द्वयोरपि परत्वाविशेषादित्याह— ब्रह्मा हीति । ब्रह्मशब्दस्य सन्न्यासविषयत्वे कल्पितं वाक्यार्थमाह— ब्रह्मे यादिना । नयाः लोतासीव निम्नप्रवणानि कर्मभिरतिता परिपक्वफलयस्य कारणानि सर्वतो व्यावृत्तानि निरस्तासोपविशोपकृष्टप्रत्यगान्मान्वेषणप्रवणानि भवन्तीति कर्मयोगस्य परमार्थसन्न्यासप्राप्त्युपायत्वे कल्पितमाह— अत इति ॥ ६ ॥

३ रा. भा.— इयान् विशेष इत्याह— सन्न्यासः ज्ञानयोगस्तु अयोगतः कर्मयोगादृते प्राप्नुमशक्यः योगयुक्तः कर्मयोगयुक्तः स्वयमेव मुनिः आत्ममननशीलः सुखेन कर्मयोगं साधयित्वा नचिरेण अल्पेनैव कालेन ब्रह्माधिगच्छति आत्मानं प्राप्नोति । ज्ञानयोगयुक्तस्तु महता दुःखेन ज्ञानयोगं साधयति, दुःखसाध्यत्वाद्दुःखप्राप्यत्वादात्मानं चिरेण प्राप्नोतीत्यर्थः ॥ ६ ॥

४ ये ता च.— ननु 'कर्मयोगो विशिष्यत [५।२] इति वचनं, अत्र वैकल्पिकत्वबचनं च कथमुपपद्यते ? अस्तन्तुत्यत्वे हि विकल्प इति शङ्कया सौकर्यसिद्ध्याभ्यां वैशिष्ट्यम्, फलन्यात्यन्ततुल्यतया च विकल्प, अधिकारिभेदप्रतिनियतत्वात् न दुष्करविलम्बितोपायनैरर्पक्यमित्यभिप्रायेण वैषम्यमुच्यत इत्याह— इयान्विशेष इत्याहेति । तुशाब्दोऽन्योन्योपपत्त्यर्थ, 'अयोगत' इत्यनेन कर्मयोगमन्तरेण ज्ञानयोगस्वरूपमेव न सिद्धयतीत्यभिप्रेतम्, तदाह— कर्मयोगादृते इति । 'क्षयमज्जलिभि पातुं वाता' [पा रा ५।२।८।८] इत्यादिवदुःखशब्दस्यार्थं नमुनश्चत्वम् । मुनिशब्दे प्रवृत्तचित्तप्रकृतिप्रत्ययाधिचिरेण मननशील इति । तत्राश्रयत्वात् सन्न्यासप्रवृत्तयत्वात् मननस्यानविरतत्वाच्च, स्वयमेव ज्ञान-

यामन्तरेणत्यर्थं । 'दुःखमाप्तुमयोगत इत्येवमतिरिक्तं सन्न्यासात् सुखेन कर्मयोगं साधयित्वेत्युक्तम् । 'नचिरेण' इति नच क्रियान्वये चिरेण, व्यधिगमो न ह्यादिनि प्रमः स्यात्, तद्युदात्ताय नचिरेणेत्युक्तम् । नैकादिवत् नचिरेण इति समस्तप्रयोग । ब्रह्मशाब्दोऽत्र परिनुद्धान्तमन्वेषणकर्मयोगान्वयवहितकल्पविषय इति व्यञ्जनाय आत्मानं प्राप्नोतीत्युक्तम् । प्राप्तिरिदं साक्षात्कार । प्रथमव्यवहितमप्राप्तिपावनत्वं वदता प्रहणं सन्न्यासो ब्रह्मसत्त्वोच्यत इति शङ्करोक्तं प्रस्तुतम् । तद्यतिरेकणं पूर्वोक्तं प्रत्ययि— ज्ञानयोगयुक्त इति । दुःखसाध्यत्वाद्द्विलम्बितफलो ज्ञानयोग, कर्मयोगस्तु तुलयाध्यत्वाद्द्विलम्बितफल इति वैषम्यमनेन श्लोकेनेल भवति ॥ ६ ॥

- ५ आ. भा.— इतश्च सध्यासाद्योगो वर इत्याह— सध्यासस्त्विति । योगाभावे मोक्षादि-
फलं न भवति, अतः कामजयादिदुःखमेव तस्य, मोक्षाद्येव हि फलम् । अन्यत्तत्फलमल्पत्वात्फल-
मेवेत्याशयः । तद्योक्तम्—‘विना मोक्षफलं यत्तु न तत्फलमुदीर्यते’ इति पात्रे । यत्तु महाफलयोग्यं
तस्याल्पं फलमेव न भवति; यथा पद्मरागस्य तण्डुलमुष्टिः । महाफलश्च योगयुक्तश्चेत्सध्यास इत्याह—
योगयुक्त इति । मुनिः सध्यासी । तद्योक्तम्— ‘स हि लोके मुनिर्नाम यः कामक्रोधवर्जितः’ इति ॥ ६ ॥

६ ज. प्र. दी.— सध्यासस्त्वित्यस्य सप्रतिमाह—
इतश्चेति । ननु प्राक् सध्यासाद्योगस्य वरत्वेन कोऽपि हेतुवचः,
तत्कथमेवमुच्यते ? मैवम् ; सध्यासस्य योगवत्त्वे वायकं
परिहृतम् । साधकमिदानीमुच्यते । साधकाभावसहितमेव साधकं
वस्तुनो व्यवस्थापकम् । तस्मादितथेति युक्तम् । पूर्वं सध्यासस्य
निश्चयसंकरत्वमुक्तम्, इदानीं कथं दुःखहेतुत्वमुच्यते ? किं
वाऽनेन साधकमुक्तं ? इत्यतो व्याचष्टे— योमेति । विष्णुवर्षण-
मुद्रया करणाभावसध्यासमात्रेणेति शेषः । आदिपदेन ज्ञानं
गृह्यते । तस्य केवलसध्यासिनः । योगाभावे सध्यासो निष्फल
एवेत्येतन्न युज्यते, मोक्षाद्यभावेऽपि तात्कालिकापमानादिदुःखा-
भावादेर्मात्रादित्यत आह— मोक्षाद्गीति । अत्र पुराणसम्मति-
माह— तच्चेति । ननु मोक्षफलाभावेऽपि धान्यादिनैव कृष्या-

दिकं सफलमित्युच्यते । तत्कथमेवमभिहितमित्यत उक्तं विश्व-
णेति— यच्चिति । महाफलं साधयितुं योग्यमित्यर्थः ।
मोक्षादिग्रहणं प्रकृतापेक्षयैव कृतमिति भाषः । ननु सध्यासात्
योगस्य वरत्त्वमनेन साधितं तदस्मिन्साराधनं ? इत्यत आह—महा
फलेश्चेति । महाफलं यस्मात्स तथोक्तः । योगाङ्गत्वेन ततोऽन-
रत्वं सध्यासस्य सिद्धसाधयितम् । तत्रान्यव्यतिरेकाभ्यां
विद्ययति । तत्र पूर्वार्धेन व्यतिरेकमुक्त्वाऽनेनान्यमाचष्टे इत्यर्थः ।
ननु योगोऽप्येवमेवेति चेत्, सत्यम् ; तथापि चरमभावित्वेन
विशेषः । नन्वत्र सध्यासवाचकं न ध्रुयते तत्कथमेवमुच्यते ?
इत्यत आह— मुनिरिति । मुनिशब्दस्य कामवर्जनलक्षण-
सध्यासवचनत्वं उक्तः ? इत्यत आह— तच्चेति ॥ ६ ॥

७ ह. पै. भा.— कर्मसध्यासात्कर्मयोगो विशिष्ट इत्युक्तं, कथं विशिष्टः ? इत्यत्राऽह—सध्यास-
स्त्विति । सध्यासो ज्ञाननिष्ठा महाबाहोऽयोगिभिर्दुःखेन प्राप्यते; कर्मभिस्तु सुखेन सत्त्वशुद्धिद्वारेण
प्राप्यते, अतः कर्मयोगो विशिष्यत इत्युक्तम् । यतः योगयुक्तो मुनिर्ज्ञानी ब्रह्म अचिरेणाधिगच्छति
प्राप्नोति ॥ ६ ॥

८ वं. प्र. गि.— एवं ‘ज्ञेयः स नित्यसध्यासी’ [५।३]
इत्येतदुपपादितम्; इदानीं ‘सुखं बन्धाध्यक्षयते’ [६।३]
इत्येतदुपपादयन् कर्मसध्यासयोरैककुर्यादाद्येवैवं भिन्नपुरुषादुपे-
यत्वं वा ? इति प्राक्पृष्टयोरचरमाह— सध्यास इति । अयो-
गतः कर्मयोगं विना तु सध्यासः प्राप्तुं दुःखं दुःखहेतुः;
अशक्य इति यावत् । कर्मादृष्टानजन्मचित्तशुद्धयभावे सध्यास
हेतुवैराग्याभावात् । यद्वा योगं विना कृतः सध्यासो दुःख-
माप्तुमेव भवति, चित्तशुद्धयभावेन ज्ञाननिष्ठाया अस्म-
त्वाद, शोषके च कर्मण्यनधिकारात्; अतः कर्मब्रह्मोभयप्र-
दयेन तस्य महत्सङ्गमेव स्यादित्यर्थः । कर्मयोगयुक्तस्तु चित्त-
शुद्धिवैराग्यसम्पत्त्या मुनिः सध्यासी भूत्वा ब्रह्म सत्यज्ञानान-
न्दात्मकं अचिरेणाधिगच्छति साङ्गारकोति । अतः कर्मयोगं
विना सध्यासस्य दुष्कस्तात्कथञ्चिदुक्तस्यापि तस्यानर्थकर-
त्वेन फलत्वाभावाच्च सुकरः शीघ्रफलदश्च कर्मयोगस्ततो
विशिष्यत इत्यनर्थ सुधयोः प्रथमं कर्मयोगं पदानुष्ठेयं, न

तु सध्यासः; स तु वैराग्यतीव्रतायां स्वयमेव भविष्यतीति
‘न कर्मणाम्’ [३।४] इत्यस्यैवायं प्रपञ्चः ।

अत्र कर्मयोगस्यान्वयव्यतिरेकाभ्यां सध्यासहेतुत्वोक्त्या
कर्मसध्यासयोरङ्गाङ्गिभायप्रदर्शनात् तयोरैकपुरुषानुष्ठेयत्वस्यैव
भवति । न च विरोधाद्युपापदेकस्य तदनुष्ठानात्सम्भव इति
वच्यम् ; कालभेदेन तत्सम्भवात् । युज्यते अत्रविरक्ति-
दशयां कर्मयोगो विरक्तिदशयां सध्यासश्च । न च कर्म-
योगस्यापि वैराग्याधिकारत्वाद्द्विरव्यविरक्त्यवस्थाभेदेन कर्म
सध्यागव्यवस्था न युक्तेति वाच्यम् ; कर्मयोगहेतुवैराग्यात्
सध्यासहेतुवैराग्यस्य भिन्नत्वात् । तीव्रतरं हि वैराग्यं सध्यास-
हेतुः । यथाऽतितीव्रतायां बुभुक्षायाद्युत्पत्त्यायां भोजनादन्वयो
स्थापारो न रोचते, भोजने च विलम्बो न सोढुं शक्यते,
तथा संसारविरतावतितीव्रतायाद्युत्पत्त्यायां सध्यासे विना
ऽन्यत्र रोचते, सध्यासे च विलम्बो न सद्यते । तदेतादृशे
तीव्रतरे वैराग्ये सध्यासः, तदभावे कर्मयोग इति व्यवस्था-
सम्भवात् कोऽपि विरोधः ॥ ६ ॥

९ व. म. दी०— किञ्च साङ्ख्येऽभिप्रेतं कर्म—सध्यासं विनाऽपि योगेनेह हि सिद्धिर्भवति, न तु योगं
विना सध्यासिनो भवतीत्याशयेनाह— सध्यासस्त्विति । हे महाबाहो ! कर्मसध्यासस्तु योगव्यतिरेकेणाप्तुं
दुःखरूपः । समस्तं हि योगः तन्निष्ठाया करणव्यतिरेकेण कस्य सध्यासः ? नल्लभ्यतस्य त्यागो युज्यते, सिद्धत्वात् ।
साङ्ख्यीयो मुनिरपि योगयुक्तोऽचिरेण ब्रह्माधिगच्छति; नान्यथेति मम मतम् ॥ ६ ॥

१० पु. अ. त.— ननु भयोरकफलत्वे उभयरूपता किं ?
इत्याशाङ्क्यामाह— सञ्ज्यासस्त्विति । हे महाबाहो !
सञ्ज्यासस्तु अयोगतः योग विना आप्तुं प्राप्तुं दुःखं, दुःखस्वप्नि-
त्यर्थः । अत्रायं भावः— सञ्ज्यासस्य साङ्ख्यात्मकस्य विप्रयोग-
रूपत्वात्, योगस्य संयोगात्मकत्वात्, विप्रयोगस्य संयोगपूर्वत्वा-
योगं विना न तत्सिद्धिः स्यादत उभयरूपत्वेन कथनमित्यर्थाः ।

किञ्च भगवतो रसरूपत्वाद्दस्य च द्विरूपत्वादेकरूपत्वेनात्-
यनेऽपूर्ण एव स स्यादित्यर्थः । पतः संयोगं विना न द्वितीया-
मिद्विरतो योगयुक्तः संयोगयुक्तो भूत्वा मुनिः विप्रयोगे
मौनिकगणो भूत्वा अचिरेण शीघ्रमेव ब्रह्म सर्वलोकाभ्याम्-
कर्मभिराच्छति प्राप्नोतीत्यर्थः ॥ ६ ॥

११ नी० भा० दी०— नन्वेवं निर्विकल्पस्थानप्राप्तये द्वौ मार्गावुक्तौ स्यातां, तच्च “तान्यः पन्था विद्यतेऽय-
नाय ” [श्वे. उ. ३।८+६।२५] इति श्रुतिविरुद्धमित्याशाङ्क्याह— सञ्ज्यासस्त्विति । सञ्ज्यासो नैककर्म्यं अयोगतो
योगं विना आप्तुं दुःखं हे महाबाहो ! । अयमर्थः— निर्विकल्पकसमाधिरपि “तत्त्वमसि” [छां. उ. ६।८।५-१४]
इत्येतद्वाक्यार्थप्रतिपत्त्युपायभूत एव, न स्वतः पुरुषार्थ इति द्वितीयमार्गास्याभावाद्ब्रह्मश्रुतिविरोधः । “शान्तो
दान्त उपरतस्तिष्ठिः समाहितो भूत्वाऽऽत्मन्येवात्मानं पश्यति” [बृ. उ. ४।४।२३] इति श्रुत्यैव शमादिवत्स-
माधेरप्यात्मदर्शनार्थत्वस्य दर्शितत्वात् । तथा च समाहितपदं वार्तिककारैर्व्याख्यातम् । “त्वात्तन्त्र्यं येषु कर्तुं स्या-
त् करणाकरणं प्रति । तान्येव तु निपिद्धानि कर्माणीद् शमादिभिः” । शमादिभिः शमादिभ्युत्था । “अस्वातन्त्र्यं तु
येषु स्यात्स्वकारणकरणं प्रति । समाहितोक्त्यायेदानां तन्निरोधो विधीयते”— अस्वातन्त्र्यं गुरूपदेशापेक्षत्वं येषु मान-
मेयव्यवहारनिरोधेषु । “पिण्डीकृत्येन्द्रियप्रामं बुद्धावारोप्य निश्चलम् । विषयांस्तत्प्रभृतीत्यक्त्वा तेष्विष्टेदुत्तरोधतः ॥
एषोऽभ्युपायः सर्वत्र वेदान्तेषु प्रतिष्ठितः । तत्त्वमस्यादिवाक्यार्थज्ञानोत्पत्त्यर्थमादरात्” इति । एवं व्यतिरेकमु-
क्त्वाऽन्वयमाह— योगयुक्त इति । मुनिः सञ्ज्यासी न चिरेण शीघ्रमेव ब्रह्माधिगच्छति वाक्यश्रवणमात्रेण, न तु
केवलसञ्ज्यासी । यथोक्तं— ‘ न च सञ्ज्यसनादेव सिद्धिं समधिगच्छति ’ [३।४] इति ॥ ६ ॥

सम्यग्दर्शनप्राप्त्यर्थं कर्म कुर्वतोऽपि योगिनः सकारणा कर्मालिप्तता ।
योगयुक्तो विशुद्धात्मा विजितात्मा जितेन्द्रियः ।
सर्वभूतात्मभूतात्मा कुर्वन्नपि न लिप्यते ॥ ७ ॥

? शं. भा.— यदा पुनरयं सम्यग्दर्शनप्राप्त्युपायत्वेन— योगेन युक्तो योगयुक्तो विशुद्धात्मा
विशुद्धसत्त्वो विजितात्मा विजितदेहो जितेन्द्रियश्च सर्वभूतात्मभूतात्मा सर्वेषां देवादीनां स्वस्वपर्य-
न्तानां भूतानामात्मभूत आत्मा प्रत्यक्चेतनो यस्य स सर्वभूतात्मभूतात्मा, सम्यग्दर्शित्यर्थः । स
तत्रैवं वर्तमानो लोकसङ्ग्रहाय कर्म कुर्वन्नपि न लिप्यते, न कर्मभिर्वच्यत इत्यर्थः ॥ ७ ॥

२ आ. शां. व्या.— ननु पारिजात्यं परिशुष्य ध्रुवादि-
साधनमशुद्धतुतिष्ठतो लब्धसम्पन्नोपस्थापि यथापूर्वं कर्मा-
ण्युपलभ्यन्ते, तानि कल्पहेतोर् मविन्दन्तीत्याशङ्क्य क्लोकात्तर-
मवतारयति— यदा पुनरिति । सम्यग्दर्शनप्राप्त्युपायत्वेन
यदा पुनरेष पुनरो योगयुक्तत्वादिविशेषणः सम्यग्दर्शां सम्प-
द्यते, तदा प्रातिमासिर्हो इतिमनुश्रुत्य इवंप्रपि न लिप्यत इति
योगना । योगेन नित्यनैमित्तिककर्मानुष्ठानेनेति यावत् । आदौ

नित्याशुशान्तवतो रस्तमोमद्यम्यामकल्पितं सर्वं सिद्ध-
तीत्याह— विशुद्धात्मेति । बुद्धिशुद्धौ कार्यकरणसहायस्यापि
स्वाधीनत्वं भवतीत्याह— विजितेति । तस्य यथोक्तविशो-
पगतो जायते सम्यग्दर्शित्वमित्याह— सर्वभूतेति । सम्य-
ग्दर्शनस्तर्हि कर्मानुष्ठानं कुतस्त्वं ? तदनुष्ठानं वा कुतो कल्प-
विकल्पसिद्धिः ? इत्याशङ्क्याऽऽह— स तत्रेति । सम्यग्दर्शनं
मत्सम्यग्दर्शः ॥ ७ ॥

३ रा. भा.— कर्मयोगयुक्तस्तु शास्त्रीये परमपुरुषाराधनरूपे विशुद्धे कर्मणि वर्तमानः तेन विशुद्ध-
मनाः । विजितात्मा स्वाभ्यस्ते कर्मणि व्यापृतमनस्त्वेन मुखेन विजितमनाः, तत एव जितेन्द्रियः । कर्तु-
रात्मनो याथात्म्यानुसन्धाननिष्ठतया सर्वभूतात्मभूतात्मा सर्वेषां देवादिभूतानामात्मभूत आत्मा
यस्यासौ सर्वभूतात्मभूतात्मा; आत्मयाथात्म्यमनुसन्धानस्य हि देवादीनां स्वस्य चैकाकार आत्मा;
देवादिभेदानां मकृतिपरिणामविशेषरूपतयात्माकारत्वात्ममवात् । मकृतिविपुक्तः सर्वत्र देवादि-

विजितात्मा जितेन्द्रियश्च सर्वभूतात्मभूतात्मा सर्वेषां देवादीनां स्वस्वपर्य-
न्तानां भूतानामात्मभूत आत्मा प्रत्यक्चेतनो यस्य स सर्वभूतात्मभूतात्मा, सम्यग्दर्शित्यर्थः । स
तत्रैवं वर्तमानो लोकसङ्ग्रहाय कर्म कुर्वन्नपि न लिप्यते, न कर्मभिर्वच्यत इत्यर्थः ॥ ७ ॥

देहेषु ज्ञानैकाकारतया समानाकार इति ' निर्दोषं हि समं ब्रह्म' [५।१९] इत्यनन्तरमेव वक्ष्यते । स एवम्भूतः कर्म कुर्वन्नपि अनात्मन्यात्माभिमानेन न लिप्यते न सम्बध्यते । अतोऽचिरेणात्मानं प्राप्नोतीत्यर्थः ॥ ७ ॥

४ वे ता च — कर्मयोगस्य मुख्यध्याये श्रीप्रफलाधि-
गमे च हेतुवृत्त्ये — 'योगयुक्त' इति श्लोकेन । पूर्वावा-
त्मशब्दो मनोविपर्ययौ, जितेन्द्रियसमभिव्याहारात् । 'योगयुक्त'
इत्यनेनैव सिद्धो विशुद्धमनस्त्वे हेतु शास्त्रीय इ यादिनो-
च्यते । विशुद्धिरत्र रजस्तमोनिवृत्तिस्तन्मूलरागद्वेषादिविषय-
निवृत्तिश्च । प्राक्समर्थित स्मारयति स्वाभ्यस्त्ये कर्मणीति ।
प्रधानस्य मनोनिग्रहस्य वक्तुमुचितत्वात्, ' विवितदेह '
इति परब्रह्मव्यापन मन्तमिति भावः । सर्वेन्द्रियकूटस्थे मनसि
जिते बाह्यानीन्द्रियान्तराणि जितानि भवन्तीत्यभिप्रायेण
तत् त्वेत्युक्तम् । सर्वभूतेत्यायुषपादनाय कर्तुरित्युक्तम् ।
प्रथमस्य भूतशब्दस्यात्र देवादिदेहमात्रविषयता, द्वितीयस्य
क्रियात्मता निग्रह च दर्शयति सर्वेषामिति । भिन्ना-
नामैक्य हि विरुद्धमित्यत्राह आत्मयाथात्म्यमिति । अय-
मभिप्रायः — सत्य न स्वरूपक्य विधीयते, तस्य प्रत्यक्षा-
नुमानागमपूर्वापरविरुद्धत्वात्, किन्त्वेकाकारत्वं, यथा सर्वे
स्मिन् ग्रहे वर्तमानो मेन्द्रियमेवेत्युक्ते रक्षातीयत्वमुक्तं भवति,
तद्वदनाप सर्वस्मिन् देहे वर्तमानो 'अयमेवात्मा' इति प्रयोगे
ऽपि वेदान्तरक्षार्तिनामस्य चारमन समानत्वमुक्तं भवति ।
ननु समानत्वमपि प्रत्यक्षादिविरुद्धम्, देवतियग्राहणक्षत्रिय

ब्रह्मचारिगृहस्थपण्डितापण्डितशाकाशकधनिकद्विरद्वयविरतस्या-
दिनिरवधिकवैषम्यनिर्भरत्वादात्मनाम्; अन्यथा 'प्राप्नोतीत्यर्थः'
[रा भा ५।१।१९] इत्याद्यात्मपर्यन्तशास्त्रीयप्रयो-
गोऽपि भङ्ग्येतेरयत्राह देवादिभेदानामिति । अय भावः —
'सत्य देवादिवैषम्यं प्रामाणिकमेव तनु न स्वरूपप्रयुक्तम्, तस्य
कर्मापाधिकप्रकृतिपरिणामभेदनिबन्धनत्वात्, शुद्धाकारविवक्षया
तु समानत्वमिदोच्यते' इति । साम्यस्यात्र विवक्षितत्वे सेवा-
दकमनन्तरमेव साम्याभिधानं दर्शयति प्रकृतिविषयुक्त इति ।
' हृद्वैमपि न लिप्यते ' इत्यत्र न तावन्निषिद्धं कुर्वन्नपि न
दुष्टो भवतीत्युच्यते, तथा सति बहुव्याप्तोपपन्नत्वात्, न च
कर्मयोगं कुर्वन्नपि तेनैव न लिप्यत इति, तथा च सति
निष्कल्पप्रयासत्वेन तस्याननुष्ठानप्रसङ्गात् । अनोऽत्र न केवल-
ज्ञानयोगनिष्ठ, अपितु कर्मयोगं कुर्वन्नयात्मसाक्षात्का-
राख्यफलविरोधिना केनचिन्न लिप्यत इत्येवार्थ इत्यभिप्रायेण
अनात्मन्यात्माभिमानेनेत्यायुक्तम् । ' नैव किञ्चित्क-
रोमि ' [५।८] इत्यादिक ह्यनन्तरमुच्यत इति भावः ।
' न लिप्यते ' इत्यत्र सत्वासं सम्बन्धनिषेधो विवक्षित इत्याह—
न सम्बध्यत इति । प्रस्तुतार्थतया निगमयति— अत-
इति ॥ ७ ॥

५ आ. मा. भा.— एतदेव प्रपञ्चयति— योगयुक्त इति । सर्वभूतात्मभूतः परमेश्वरः । यज्ञा-
प्तोतीत्यादे । स आत्मभूतः स्वसमीपं प्रत्यादानादिकर्ता यस्य स सर्वभूतात्मभूतात्मा ॥ ७ ॥

६ ज प्र दी — प्रकृतप्रमेयस्य समाप्तत्वाद्भुतस्य वैय-
र्थ्यमाशङ्क्य ह— एतदेवेति । योगयुक्तस्य सत्यासत्य महाफ-
लत्वमेव । प्रपञ्चन च 'यो न द्वेष्टि' [५।३] इत्यत्राकदेवादि-
वजननाशोपन्यासेन ब्रह्माधिगच्छति [५।६] इत्यत्रोक्तब्रह्मा-
नावान्तरफलोपन्यासेन चेति ज्ञातव्यम् । ' सर्वभूतात्मभूतात्मा

इत्यनेन जीवस्य परमात्मस्वरूपवमुच्यत इत्यन्यथाप्रतीतिनि-
रासायाह— सर्वेति । सर्वभूतानामात्मभूत कथं इत्यत उक्त-
यचेति । एतन्निर्वचनमाधित्य न स्वरूपत्वमित्यर्थः । स
आत्मभूत इति सर्वभूतात्मभूत इत्युक्त्यानुवाद । ' स्वसमीप '
इत्यादिद्वितीयात्मशब्दस्यार्थः । एव जानन्नत्र विवक्षित ॥ ७ ॥

७ ह. पै. भा.— अत—योगेति । यागयुक्तो विशुद्धात्मा प्राप्तसत्त्वशुद्धिर्विजितात्मा रागद्वेषाभ्या-
मनाकृष्यमाणा जितेन्द्रियः सर्वभूतात्मभूतात्मा सर्वेषु भूतेष्व्वात्मैकत्वदर्शी कर्माणि कुर्वन्नपि तत्क-
रुर्न लिप्यत न सम्बध्यते ॥ ७ ॥

८ वे घ नि — ननु 'योगयुक्तो मुनिर्ब्रह्माधिग-
च्छति' [५।६] इत्युक्तमयुक्तम्, कर्मणो बन्धहेतुत्वादित्यत्र
आह— योगेति । निष्कामतयेवारापणदुःखादनुष्ठेयमानं कर्म
योग, तेन युक्तं पुरुष विशुद्धात्मा निर्मलान्तं करणं, तथा
विजितात्मा वशीकृतदेह जितेन्द्रियश्च सन् । अनेन 'दारीर-
वाच्यनाभिषेकम प्राग्गतेऽर्हन्' [१।८।१५] इति वक्ष्यमा

णत्रिविधकर्मलेपाभाव सूचित । एतादृशस्य तत्त्वज्ञानमवश्य-
म्भावित्वाह— सर्वभूतात्मभूतात्मा सर्वेषां भूतानां ब्रह्मादि-
स्त्वयान्तानामात्मभूत आत्मा यस्य स तथोक्त, अद्वितीय-
रमतत्त्वदर्शीति यावत् । एवम्भूत कुर्वन्नपि लोकापुण्यार्थं
स्वाभाषिक वा कर्म न लिप्यते न बध्यते ।

यत्रत्र मधुसूदनसरस्वतीभिरुक्तम्— "सर्वभूतानामा-

स्मभूत आत्मा यस्मैनि भाष्यकारीयव्याख्यानं 'सर्वभूतात्मा' इत्येतावतैवार्थलाभात् 'भूतात्मा' इत्यधिकम् । अतः सर्वात्म-पदान्नां जडाजडे विवक्षित्वा सर्वभूत आत्मभूतश्रमा स्वरूपं यस्मैति व्याख्यानं समञ्जसम् । चेतनाचेतनात्मकं सर्व-नात्ममात्रं पश्यतीत्यर्थः" इति, तदस्तु; 'सर्वभूतात्मभूत'-इत्येतावतैवार्थलाभेन अवद्याख्यानंऽपि द्वितीयात्मपदवैय-र्यात् । चेतनाचेतनात्मकं सर्वमात्ममात्रं पश्यतीत्यर्थलाभा-

यात्मपदं सार्यकमिति चेत्, सर्वभूतात्मभावापनस्वात्मदक्षिण-रूपार्थलाभाय भूतात्मपदमपि सार्यकमिति समानम् । वस्तुतस्तु भवद्वाख्यानं एवासाभङ्गस्यम्; सर्वपदेनैव चेत-नाचेतनलाभेन प्रथमात्मपदवैयर्थ्यात् 'सर्वात्मा' इति द्वयान्त-श्रुतद्वितीयभूतपदेनैव 'सर्वभूत आत्मभूतः' इत्यर्थलाभेन प्रथमभूतपदवैयर्थ्याचेति न किञ्चिदतत् । तस्माद्यथानाम्यमेव व्याख्यानप्रभवद्यत् ॥ ७ ॥

९ द० त० दी०— स्वमतस्फोरणार्थं तद्योगिनं लग्नयति त्रिमिः । त्रिगुणातीतत्वात्तद्योगेतिभावेन योगयुक्त इति ॥ ७ ॥

१० पु. अ. त.— ननु भवप्रसिद्धोत्तमा तदा भक्त्यैव तन्निदिरिति नियतस्वफलभोगकारककर्मकरणं किञ्चिद्योजनकं इत्यादाह— योगयुक्त इति । योगयुक्तो भक्त्ययोगानुवादात् त्रिशुद्धात्मा विशेषेण शुद्ध आत्मा अन्तःकरणं कामादिभाव-दिनं यस्य । विजितात्मा विजितो वशीकृत आत्मा भगवत्स्व-

रूपं मेव । जितेन्द्रियः जितानि इन्द्रियाणि स्वभोगारिहृत्पाणि येन । सर्वभूतात्मा सर्वभूतात्मरूपो भगवान् स एवात्मा स्वरूपं यस्य, तादृशो मदाज्ञया लोकसङ्ग्रहार्थं कर्म कुर्वन् लिप्यते तत्फलभोगेन न बध्यते ॥ ७ ॥

११ नी० भा० दी०— योगेति । योगेन निर्विकल्पसमाधिना युक्तो योगयुक्तः, अत एव त्रिशुद्धात्मा श्रुतिसारूप्यदोषेण हीन आत्मा प्रत्यक्षचेतनो यस्य । निर्विकल्पावस्थायां केवल-एव चेतनोऽस्ति, नान्यदेत्युक्तम् । 'तदा द्रष्टुः स्वरूपेऽवस्थानम्' । 'श्रुतिसारूप्यमितरत्र' [पा.यो. १।३;४] इति । तदा श्रुत्यभावे इतरत्र-श्रुति-काले इति सौत्रपदद्वयार्थः । अत्र हेतुः— यतोऽयं विजितात्मा विजितचित्तो जितेन्द्रियश्च । एवं शुद्धस्वप्नपदार्थं वक्तव्यस्य तत्पदार्थमेदमाह— सर्वभूतात्मेति । सर्वेषां भूतानां प्रज्ञादिस्मृत्पन्थानां विद्यदादीनां च चेतनाचे-तनानामात्मभूतः उपादानत्वेन स्वरूपभूतः कनकमिव कुण्डलादीनां स्वरूपभूतं कारणानन्त्यत्वात्कार्यस्य, सर्वभू-तात्मभूत आत्मा प्रत्यक्षचेतनो यस्य स सर्वभूतात्मभूतात्मा । यत्तु 'सर्वेषां भूतानामात्मभूत आत्मा यस्य' इति भाष्यं सर्वभूतात्मेत्येतावतैवार्थलाभादात्मभूत इत्यधिकमिति दूषितं, स्वयं च सर्वभूत आत्मभूतश्चात्मा यस्मैति विप्रहो दक्षितः (मधुसूदनसरस्वतोभिः) तत्र सङ्कोचे कारणाभावात्सर्वपदेनैव चिद्ब्रह्मोर्मेह परस्याप्यत्मभूते-त्यधिकमेव सर्वभूतश्चेतनाचेतनप्रपञ्चभूत आत्मा यस्मैति तत्रार्थीष्टार्थलाभात् । सर्वं च आत्मनश्च तज्ज्ञ आत्मा यस्मैति विप्रहो 'सर्वात्मभूतात्मा' इत्येतावतैव सिद्धे प्रथमभूतपदस्य वैपर्ययं च । भाष्यमते प्रज्ञादीनां प्रत्यग्भूत आत्मा यस्मैति श्रुत्यैव जीवेशामेदं उच्यते, परस्य तु उपादानत्वलिङ्गेन जहसानारण्येन जीवस्य प्रज्ञामेदोऽवगम्यत इति विद्वद्विरविनयः क्षन्तव्यः । यतोऽयं सर्वेषां प्रत्यगात्मा अतोऽहमिव सोऽपि कुर्वन्नपि न लिप्यते, असङ्गात्महानात् कत्रादिर्चाधिउत्वाच्च । व्युत्थाने तत्परीवावपि चत्वात्तद्ग्रीगवदनाचक्रत्वाद्येत्यर्थः ॥ ७ ॥

नैव किञ्चित्करोमीति युक्तो मन्येत तत्त्ववित् ।

पश्यद्भृष्वन्स्फुराजिप्रन्नश्रन् गच्छन्स्वपश्चसत् ॥ ८ ॥

प्रलपन्विसृजन्गृह्णन्मिपन्नमिपन्नपि ।

इन्द्रियाणीन्द्रियार्थेषु वर्तन्त इति धारयन् ॥ ९ ॥

१ शां. भा.— न चासौ परमार्थतः करोत्यतः— नैव किञ्चित्करोमीति युक्तः समाहितः सन् मन्येत चिन्तयेत्, तत्त्वविदात्मनो सायात्म्यं तत्त्वं वेत्तीति तत्त्ववित्परमार्थदर्शीत्यर्थः । कदा कथं वा तत्त्वमवधारयन्मन्येत ? इत्युच्यते— मन्येतैति पूर्वेण सम्बन्धः । यस्मैव तत्त्वविदः सर्वकार्यकरणचेष्टासु कर्मस्वकर्मैव पश्यतः सम्पदार्थिनस्तस्य सर्वकर्मसंख्यास एवाधिकारः कर्मणोऽभावदर्शनात् । न हि भृगवृष्णिकायामृदकञ्जुद्धत्या पानाय प्रवृत्त उदकाभावज्ञानेऽपि तत्रैव पानमयोजनाय प्रवर्तते ॥८॥९॥

२ आ. शां. व्या — कर्माण्यङ्गीहृत्य तैरस्य विदुषो
 वन्द्यो वास्तीत्युक्तम्, इदानीं वस्तुतस्तस्य कर्माण्येव न सन्ती
 त्याह— न चेति । लोकादृष्ट्या विदुषोऽपि कर्मणि सन्तीत्या
 धङ्गुय स्वदृष्ट्या तदभावमभिप्रेत्याऽऽह— नैवेति । साध सम
 नन्तरश्लोकमाकाङ्क्षापूर्वकमुत्थापयति— कदेत्यादिना । चक्षु
 रादिज्ञानेन्द्रियैर्वागादिकर्मन्द्रियै प्राणादिवायुभेदेरन्त करणचतु

ध्येन च ततद्येद्यानिर्वर्तनावस्थायां तत्तदर्थेषु सर्वां प्रवृत्तिरिन्द्रि
 याणामेवेत्यनुसन्धानो नैव किञ्चित्करोमीति विद्वान्प्रतिपद्येते
 त्यर्थः । यथोक्तस्य विदुषो विध्यभावेऽपि विद्यासामर्थ्यात्प्रति
 पतिकर्मभूत कर्मसंज्ञास फलात्मकमभिलषति— यस्येति ।
 अज्ञस्येव विदुषोऽपि कर्मसु प्रवृत्तिवम्भवात्कृत सन्त्यासेऽपि
 कार स्यादित्यावाक्याऽऽह— न ह्येति ॥ ८ ॥ ९ ॥

३ रा. भा.— यतः सौकर्याच्छ्रेयाच कर्मयोग एव श्रेयान् , अतस्तदपेक्षित शृणु— एवमात्य-
 तस्वचित् श्रोत्रादीनि ज्ञानेन्द्रियाणि, वागादीनि च कर्मेन्द्रियाणि, प्राणाश्च स्वविपर्येषु वर्तन्त इति
 धारयन् अनुसन्धानो नाहं किञ्चित्करोमीति मन्येत; ज्ञानैकस्वभावस्य मम कर्ममूलेन्द्रियप्राणसम्ब-
 न्धकृतमीदृशं कर्तृत्वं न स्वरूपप्रयुक्तमिति मन्येतेत्यर्थः ॥ ८ ॥ ९ ॥

श्रोत्रादीनि ज्ञानेन्द्रियाणि वागादीनि च कर्मेन्द्रियाणि
 प्राणाश्चेत्युक्तम् । इन्द्रियशब्दोऽन सर्वेन्द्रियप्रवृत्त्यादिहेतुतया
 प्राणसवादादिषु प्रसिद्ध मुख्यप्राणमजहङ्गक्षणाया लक्ष्यतीति
 तात्पर्यम् । 'इन्द्रियार्थेषु इत्येतेदपि तथैव लक्षकमिति व्यञ्ज
 नाय स्वधिपर्येष्वित्युक्तम् । नन्विन्द्रियप्राणेष्वकर्तृषु कर्तृत्वा
 प्यास स्वस्याकर्तृत्वसुद्विध भ्रान्तिरेव स्यात्, आत्मन एव
 कर्तृत्वस्य 'कर्ता शास्त्रार्थवत्त्वात्' [म. सु. २।३।३३] इत्या-
 दिभिः स्थापितत्वादित्याह ज्ञानैकस्वभावस्येति । कर्मणां
 मिथ्यात्वानुसन्धानमिह परोक्तमयुक्तम्, 'इन्द्रियाणीन्द्रियार्थेषु
 वर्तन्ते' इत्यस्याप्यनुसन्धेयत्वप्रसङ्गात् । मुक्तस्य स्वेच्छाशुद्धी
 तेन्द्रियादिव्यवच्छेदयोर्पाथीनामप्यौपाधिकत्वव्यञ्जनाय च
 कर्ममूलशब्द । ईदृशमिति— पुण्यपापफलित्यर्थः ।
 अत्र 'तस्वचित्' इति निरुपाधिकस्वरूपप्रस्तात्, 'कार्यका
 रण—' [१३।२०] इत्यादाविव न चिद्विद्यापारविभा
 गोक्ति ॥ ८ ॥ ९ ॥

४ ये ता च — एवमर्जुनस्य परिपृच्छत साक्षात्प्रश्न
 स्योत्तरमुक्तम्, अथ तदाशयविदो भगवत आभिप्रायिक वाक्य
 सुतरसङ्करयर्थं दर्शयति— यत इति । युक्तोऽन योगनिष्ठ,
 तस्वचित् तदन्तर्गततामतावविज्ञानवान् । तदाह— एवमात्मत
 'स्वविदिति । 'पश्यन्, शृण्वन्, स्पृशन्, जिघ्रन्, श्वसन्
 इति चक्षुश्रोत्रत्वप्राणसिद्धाख्यज्ञानेन्द्रियव्यापारा । 'गच्छन्
 प्रलयन्, विस्मजन्, गृह्णन्' इति पादादिकर्मन्द्रियव्यापारा । तन
 'विद्यजन्' इति पायूपस्यव्यापारसङ्ग्रह । उक्त च 'पायू-
 पस्ये विसर्गार्थमिन्द्रिये तुल्यकर्मणी । विसर्गे च पुरीषस्य विस
 र्गो चाभिकामत' इति । 'स्वपन्, श्वसन्, उन्मिपन् निमिपन्' इति
 तुप्राणव्यापारा । स्वापस्य तमोवृत्तित्वेऽपि प्राणाधीनत्व सिद्धम् ।
 'उन्मिपन्, निमिपन्' इति तु व्यानाख्यप्राणव्यापार ।
 'श्वसन्' इति तु प्राणसङ्गप्राणविशेषव्यापारः ।
 'गृह्णन्' इति पाणिव्यापारपरोऽपि अपानव्यापारस्यापि तत्रेण
 ग्राहक । " तदपानेनाजिघृक्षतदावयस्य थ एपोऽन्नस्य प्रहो
 यद्वायु " [ऐठ ३।१०] इति । एव विभागज्ञापनाय—

श्लोकद्वयेन ॥ ८ ॥ ९ ॥
 च स्पष्टीकृतत्वात्— पुनरिति । स्पष्टन च प्रागुक्तसङ्कल्प
 त्यागस्याभिधानात् ॥ ८ ॥ ९ ॥

५ आ. मा. भा.— सध्यास स्पष्टयति—पुनः

श्लोकद्वयेन ॥ ८ ॥ ९ ॥

६ ज प्र दी — नैव किञ्चिदित्यादेः प्रतिपाद्यमाह—
 सध्यासमिति । 'ज्ञेय' इत्यादिना 'विशुद्धात्मा' इत्यादिना

च स्पष्टीकृतत्वात्— पुनरिति । स्पष्टन च प्रागुक्तसङ्कल्प
 त्यागस्याभिधानात् ॥ ८ ॥ ९ ॥

७ ह. पै. भा.— यत एवमतः—आत्मनोऽकर्तृत्वात्तत्रैव किञ्चिदहं करोमीति मन्येत तदर्थनादिषु
 कर्तृत्वस्याविद्यातः प्रतिभासे सत्यपि । पश्यन्नूपमालोचयन्, शृण्वन्नब्धं शृण्वन्, जिघ्रन्नान्धातुपाद-
 दानः, श्वसन्नोदनान्धुजानः, गच्छन्नपद्मथा विहरन्, स्वपच्छयानः, श्वसन्नङ्गासं विसृजन्नपि तथा—मलप-
 न्प्रमापमाणः, विस्मजन्मूत्रपुरीषे विसृजन्, गृह्णन्हस्तेनोपाददानः, उन्मिपन्निमिपन्म्लीलन्निमीलन्नपि,
 इन्द्रियाणि चक्षुरादीनीन्द्रियार्थेषु विपयामिमुख वर्तन्त इति धारयन्मन्यमानो नैव किञ्चित्करोमीति
 युक्तो मन्येत तस्वविदिति पूर्वेण सम्प्रत्यः । तस्यैवं तत्प्रविदः सर्वकार्यकारणचेष्टासु कर्मस्वकर्मैव सम्प-
 द्यतः सम्पद्यन्तिनः सर्वकर्मसंज्ञायास एवाधिकारस्तत्तत्कर्मणोऽभावदर्शनात् । न हि सृष्टृतृष्णिकाया-
 मुदपशुद्ध्या पानाय मष्ट्यावुदकामावज्ञानेऽपि तत्रैव पानप्रयोजनाय प्रवर्तन्ते ॥ ८ ॥ ९ ॥

८ घं प्र गि — इत्येवमिति न लिप्यते [५।०] भाषादिप्याह द्वाभ्याम्— नैवेति । पुनः समदिन तस्य
 शृण्वन् ; इत्येव न लिप्यते ? इत्यतः कर्तृत्वाभिमाना भाषादिप्याह द्वाभ्याम्— नैवेति । पुनः समदिन तस्य
 विन् 'नैव किञ्चित्करोमि' इति मन्येत भगवते श्रित

८ घं प्र गि — इत्येवमिति न लिप्यते [५।०]

भाषादिप्याह द्वाभ्याम्— नैवेति । पुनः समदिन तस्य
 विन् 'नैव किञ्चित्करोमि' इति मन्येत भगवते श्रित

यति, अतो न लिप्यत इति सम्बन्धः । तर्हि तत्त्ववि-
 किमपि न पश्यति न गृणोति येन न किञ्चिच्छरोमीत्युच्यते-
 न्वयेत् । अत आह— पद्ययति । चक्षुरादिज्ञानेन्द्रियैर्वा
 गादिकर्मैर्न्द्रियैः प्राणादिबाधुभेदैस्तत्त्वं करणचतुष्टयेन च त्रिय-
 भाणेषु कर्मसु, इन्द्रियाण्येव इन्द्रियार्थेषु स्वस्वविषयेषु वर्तन्ते,
 न स्वहमिति धारयन्, नैव किञ्चिच्छरोमीति मन्येतेति धौजनम् ।
 अत्र दर्शनश्रवणस्पर्शनप्राणानामि चक्षुश्श्रोत्रव्यग्रानरस-
 माना पञ्चज्ञानेन्द्रियाणां व्यापाराः पश्यन् शृण्वन् स्पर्शजिग्रस-
 न्प्रतिश्रुताः । 'गच्छन्प्रलपन्निश्चुजन्गृह्णन्' इत्यनेन च पञ्चकर्म-

न्द्रियाणां व्यापारा इति । तत्र गतिः पादयोः, प्रलापो वाचः,
 विसर्गः पायूपस्ययोः, प्रहृणं हस्तयोरिति विवेकः । 'नसन्' इति
 प्राणादिव्यग्रव्यापारोपलक्षणम् । 'उन्मिपन्नमिपन्न' इति नाग-
 कूर्मादिवातुपञ्चकान्तर्व्यापारोपलक्षणम्, 'उत्तरो नाग आ-
 ह्यातः कूर्म उन्मीलने तथा । कृकरस्तु क्षतं [कृकरः क्षत्को]
 हेयो देवदत्तो विगृह्यते ॥ न जहाति शृतं वापि सर्वम्यापी
 घनजपः' [यो. सू. उ. २५, २६] इति स्थितेः । स्वपत्रि-
 स्थितः करणचतुष्टयव्यापारोपलक्षणम् । एवमर्थमवधारयत्तद्वर्त-
 मन्त्वा व्याख्यातोऽयं श्लोकः ॥ ८ ॥ ९ ॥

९ व. त. दी.— 'कुर्वन्नपि न लिप्यते' इत्येतद्विरुद्धमित्याशङ्क्य सर्वेन्द्रियव्यापारसत्त्वेऽपि कर्तृत्वाद्यभि-
 यानाभावेन निर्द्वन्द्वत्वाच्च विरुद्धमित्याह— नैव किञ्चिदिति । मनस इन्द्रियाणां च व्यापाराः 'उन्मिपन्नमिपन्नपि'
 इत्यन्तं निर्दिष्टाः । स्वविषयेषु हीमानीन्द्रियाणि प्रवर्तन्ते, नाहमिति । साङ्ख्यबद्धधारयन् न लिप्यते । तथा चोक्तं
 सूत्ररुना 'तद्विगम उत्तरपूर्वायोर्योर्येपिनाशौ' [प्र. सू. ४।१।२३] इति । कर्मनिर्भन स वध्यते इति ॥ ८ ॥ ९ ॥

भगवत्कृतितरणवादिशब्दान्, स्पृशन् भगवत्प्रणारविन्दस्पर्श
 कुर्वन्, जिघ्रन् भगवन्सुखामोदायाप्राणं कुर्वन्, [अभन् ...]
 गच्छन् गोचाराणादिहीलायां सङ्गे गरजन्, स्वपन् हीलादिसमये
 नेत्रप्रदणं कुर्वन्, श्वसन् विषयोगादिना श्वासविमोहं कुर्वन्,
 प्रलयन् तद्भावेन मत्तावस्थाया अमत्तदानं कुर्वन्, विघ्नजन्
 तदवस्थायामेव दूरे यच्छन्, गृह्णन् तदवस्थयैवालिङ्गनादि च-
 णेषु कुर्वन्, उन्मिपन् मत्तावस्थात्यागेन स्वरूपानुभवं कुर्वन्,
 निमिपन् तसुखाद्यभवेन नेत्रनिमीलनं कुर्वन्, इन्द्रियाणि
 इन्द्रियार्थेषु भगवद्वयेषु वर्तन्त इति धारयन् ॥ ८ ॥ ९ ॥

१० पु. अ. त.— ननु नियतफलस्य कर्मणः इत्यथ
 कर्म न फले इत्याशङ्क्याह— नैव किञ्चिदित्यादित्रयेण ।
 तत्रविन् भगवदिद्वैतज्ञ युक्तं मद्भाषयुक्तं सन् 'नैव किञ्चि-
 श्छरोमि अहं किञ्चिदपि न करोमि; किन्तु भगवदिच्छया तद्ग-
 ज्ञया यथा स कायति तथा वारिवशात्तृणादिचलनवत्,
 कर्म किमपि मद्यो न भवति, न स्वहं करोमि' इति यो मन्येत
 स पापेन कर्मजफलेन न लिप्यते । एवंरूपस्य स्थितिमाह—
 पद्ययति । भावार्थकेन मनसा स्थिरावृतालीकिकेन्द्रि-
 यैश्चक्षुःप्रभृतिभिः पश्यन् भगवत्स्वरूपदर्शनं कुर्वन्, गृण्वन्

भगवत्कृतितरणवादिशब्दान्, स्पृशन् भगवत्प्रणारविन्दस्पर्श
 कुर्वन्, जिघ्रन् भगवन्सुखामोदायाप्राणं कुर्वन्, [अभन् ...]
 गच्छन् गोचाराणादिहीलायां सङ्गे गरजन्, स्वपन् हीलादिसमये
 नेत्रप्रदणं कुर्वन्, श्वसन् विषयोगादिना श्वासविमोहं कुर्वन्,
 प्रलयन् तद्भावेन मत्तावस्थाया अमत्तदानं कुर्वन्, विघ्नजन्
 तदवस्थायामेव दूरे यच्छन्, गृह्णन् तदवस्थयैवालिङ्गनादि च-
 णेषु कुर्वन्, उन्मिपन् मत्तावस्थात्यागेन स्वरूपानुभवं कुर्वन्,
 निमिपन् तसुखाद्यभवेन नेत्रनिमीलनं कुर्वन्, इन्द्रियाणि
 इन्द्रियार्थेषु भगवद्वयेषु वर्तन्त इति धारयन् ॥ ८ ॥ ९ ॥

११ नी० भा० दी०— न लिप्यत इत्येतदुपपाद्यति— नैवेति द्वाभ्याम् । वत्त्ववित् अहं नैव किञ्चिच्छरो-
 मीति मन्येत मन्यते । तत्र हेतुः— इन्द्रियाणि चपलक्षणमिदं प्राणादरेपि । इन्द्रियाद्य इन्द्रियार्थेषु स्वेषु विषयेषु वर्त्त-
 न्ते इति धारयन् निश्चिन्वन्, न स्वहं विषयेषु वर्त्ते इति मन्यते । धारयन्निति हेतौ शतृप्रत्ययः । अत्र दर्शनाद्य-
 पञ्च ज्ञानेन्द्रियाणां व्यापाराः । गमनविसर्गप्रलयनप्रहणानि कर्मेन्द्रियाणाम् । तानि चानन्दस्पर्शोपलक्षणानि ।
 अस्मिन्निति प्राणस्य, स्वपन्निति बुद्धेः, उन्मेषणनिमेषेण कूर्माख्यप्राणस्येति विभागः । क्रमस्त्वविवक्षितः । एतानि
 कुर्वन्नप्यभिमानाभावाच्च लिप्यते इत्यर्थः ॥ ८ ॥ ९ ॥

११ नी० भा० दी०— न लिप्यत इत्येतदुपपाद्यति— नैवेति द्वाभ्याम् । वत्त्ववित् अहं नैव किञ्चिच्छरो-
 मीति मन्येत मन्यते । तत्र हेतुः— इन्द्रियाणि चपलक्षणमिदं प्राणादरेपि । इन्द्रियाद्य इन्द्रियार्थेषु स्वेषु विषयेषु वर्त्त-
 न्ते इति धारयन् निश्चिन्वन्, न स्वहं विषयेषु वर्त्ते इति मन्यते । धारयन्निति हेतौ शतृप्रत्ययः । अत्र दर्शनाद्य-
 पञ्च ज्ञानेन्द्रियाणां व्यापाराः । गमनविसर्गप्रलयनप्रहणानि कर्मेन्द्रियाणाम् । तानि चानन्दस्पर्शोपलक्षणानि ।
 अस्मिन्निति प्राणस्य, स्वपन्निति बुद्धेः, उन्मेषणनिमेषेण कूर्माख्यप्राणस्येति विभागः । क्रमस्त्वविवक्षितः । एतानि
 कुर्वन्नप्यभिमानाभावाच्च लिप्यते इत्यर्थः ॥ ८ ॥ ९ ॥

ब्रह्मण्याधाय कर्माणि सङ्गं त्यक्त्वा करोति यः ।
 लिप्यते न स पापेन पद्मपत्रमिवाम्भसा ॥ १० ॥

१ शं. भा.— यस्तु पुनरतत्त्ववित्प्रवृत्तश्च कर्मयोगे— ब्रह्मणीश्वर आधाय निश्चिष्य तदर्थं करो-
 तीति भृत्य इव स्वाम्यर्थं सर्वाणि कर्माणि, मोक्षेऽपि फले सङ्गं त्यक्त्वा करोति यः सर्वकर्माणि,
 लिप्यते न स पापेन न सम्बध्यते; पद्मपत्रमिवाम्भसोदकेन ॥ १० ॥

१ शं. भा.— यस्तु पुनरतत्त्ववित्प्रवृत्तश्च कर्मयोगे— ब्रह्मणीश्वर आधाय निश्चिष्य तदर्थं करो-
 तीति भृत्य इव स्वाम्यर्थं सर्वाणि कर्माणि, मोक्षेऽपि फले सङ्गं त्यक्त्वा करोति यः सर्वकर्माणि,
 लिप्यते न स पापेन न सम्बध्यते; पद्मपत्रमिवाम्भसोदकेन ॥ १० ॥

२ आ. शं. व्या.— तर्हि विद्वान्निवादिद्वानपि कमणि
 न प्रवर्तेत, पापोपहितसम्भवादित्याशङ्क्याऽऽह— यस्त्विति ।
 यथा भृत्य स्वाम्यर्थं कर्माणि करोति, न स्वकर्मपश्यते,

तथैव योऽविद्वान्मोक्षेऽपि सत्त त्यक्त्वा भगवदर्थमेव सर्वाणि
 कर्माणि करोति, न स कर्मणा बध्यते; न हि पद्मपत्रमम्भसा
 सम्बध्यते, तदित्यर्थः ॥ १० ॥

३ रा. भा.— ब्रह्मशब्देन प्रकृतिरिहोच्यते । 'मम योनिर्महद्ब्रह्म' [१४।३] इति हि ज्ञाप्यते ।
 इन्द्रियाणां प्रकृतिपरिणामविशेषरूपत्वेन इन्द्रियकारेणानस्थितयां प्रकृतेः 'पद्यउन्मिपन्न' [५।८]

३ रा. भा.— ब्रह्मशब्देन प्रकृतिरिहोच्यते । 'मम योनिर्महद्ब्रह्म' [१४।३] इति हि ज्ञाप्यते ।
 इन्द्रियाणां प्रकृतिपरिणामविशेषरूपत्वेन इन्द्रियकारेणानस्थितयां प्रकृतेः 'पद्यउन्मिपन्न' [५।८]

इत्याद्युक्तमकारेण कर्म ब्रह्मण्याधाय फलसङ्गं त्यक्त्वा 'नैव किञ्चित्करोमि' [५।८] इति यः कर्माणि करोति, सः प्रकृतिसंस्पृष्टतया वर्तमानोऽपि प्रकृत्याऽऽत्मानिमानरूपेण बन्धहेतुना पापेन न लिप्यते । पद्मपत्रमिवाम्भसा यथा पद्मपत्रमम्भसा संस्पृष्टमपि न लिप्यते, तथा न लिप्यत इत्यर्थः ॥ १० ॥

४ वे. ता. चं.— नन्वेवं फलाभिसन्धिपूर्वकेऽपि कर्मणि क्रियमाणे 'नैव किञ्चित्करोमि' इति भावनया तत्करणेऽपि न दोषः स्यात्; यदि च परमार्थतः स्वस्यैव कर्तृत्वं किं तस्योपाधिकत्वानुसन्धानेन प्रयोजनम् ? तथानुसन्धानेऽपि प्रकृतिसंसर्ग एवैव देहात्मभ्रमे निमज्जयेदिति शङ्का निराक्रियते 'ब्रह्मणि' इति श्लोकेन । न तावद्ब्रह्मसम्बन्धेन जीव उच्यते, तत्कर्तृत्वतिस्कारप्रकरणत्वात् । नापि पर ब्रह्म, औपाधिकत्व प्रतिपादनप्रकरणे तदनुपेक्षणात्, अनन्तरं च 'सर्वकर्माणि मनसा' [५।१३] इति श्लोकेन दृढकर्तृत्वाभिसन्धानाभिधानात् । अतः पूर्वोक्तस्यार्थस्य आकाङ्क्षितफलनिर्देशपरत्वात्पतेः ब्रह्मसम्बन्धेन्द्रियाकारपरिणतप्रकृतिगोचर । भवति हि प्रकृतिकार्येऽपि ब्रह्मसम्बन्धप्रयोगः "तस्मादेतद्ब्रह्म नामरूपमत्र जायते" [सु उ. १।१।५] इति । तद्वत्तद्विलम्बमिष्टेत्याह— ब्रह्मसम्बन्धेनेति । ब्रह्मसम्बन्धस्य प्रकृतौ प्रयोगं भगवद्गीतायामेवोदाहरति— भ्रम योनिरिति । भवतु प्रकृतौ ब्रह्मसम्बन्धः, प्रस्तुतस्य किमायात् ? इति शङ्कया पूर्वश्लोकाद्यन्यायान्यनुपसंहित वाक्यायमाह— इन्द्रियाणामिति । ननु बृहत्त्वगुणात्प्रयोगवलाच्च मूलप्रकृतिब्रह्मसम्बन्धेनोच्यताम्; तत्र दर्शनभ्रवाणादिकर्तृत्वानुसन्धानमशक्यम्, मूलप्रकृतिरूपे तदेतनुत्वाभावादिति शङ्कानिराकर-

णाय अवस्थितायामित्यन्तमुक्तम् । औपचारिकोऽपि कारणविषयः प्रयोगो ब्रह्मैक्यात्कार्यमपि गोचरयेदिति भावः । कर्माणीति बहुवचनं पूर्वोक्तवैविध्यपरमिति प्रदर्शनाद्योक्तं पश्य-उच्छ्रुत्पत्रस्त्रियाद्युक्तप्रकारेणेति । 'यः करोति' इत्यात्मन्येव कर्तृत्वनिर्देशात्तदोपाधिकत्वस्मारणाय पूर्वोक्तमाहुः नैव किञ्चित्करोमीति । पापशब्दोऽत्र देहात्मभ्रमविषयः योऽन्यथा सन्तमात्मानमन्यथा प्रतिपद्यते । किं तेन न कृतं पापं चोरेणारमापहारिणः [म भा. १।७।२।७] इत्यादिषु चारमान्यथाज्ञानस्य पापत्वं प्रसिद्धम्, आत्मनोऽस्तुत्वानुसन्धानप्रकरणे तभिर्गुतिरेव वस्तुमुचितेत्यभिप्रायेण प्रकृत्यात्मानिमानरूपेणेत्युक्तम् । बन्धहेतुनेति । तत्र पापलक्षणयोतनम् । अलौकिकमनित्कलाधारणकारणं हि पापम् । प्रयुक्त्य पापशब्दोऽनेकेष्वर्थेषु, यथा "न सुकृतं न दुष्कृतं सर्वं पाप्मानोऽनो निर्वर्तते" [छा. उ. ८।१।१] इति । ननु पद्मपत्रमम्भसा सस्पृष्ट कथमत्र दृष्टान्तः ? इत्याह— यथेति । न ससर्गमात्रनिषेधायान् दृष्टान्तं, किन्तु यथा पद्मपत्रस्य जन्मस्थित्यादिक सर्वमम्भस्यैव, तथापि न तदर्थार्थे-शादि, तद्वत् प्रकृत्यधीनमोगस्थित्यादेरस्य तत्कार्यदेहात्मभ्रमादिने स्यादिति भावः ॥ १० ॥

५ आ. मा. भा.— सञ्ज्ञासयोगयुक्त एव च कर्मणा न लिप्यत इत्याह— ब्रह्मणीति । साधननियमस्योपचारत्वव्यावृत्त्यर्थं पुनः पुनः फलकथनम् ॥ १० ॥

६ अ. प्र. दौ.— ननु 'योगयुक्तः' [७।५] इत्यनेन यस्तस्य साधनयोगयुक्तस्य कर्माणि लक्षण फलमुक्तं, तदेव तस्य 'ब्रह्मण्याधाय' इति क्रिये पुनरुच्यते ? इत्यत आह— सञ्ज्ञासेति । प्रायुक्तस्यैव नियमोऽत्र क्रियते । सिद्धे सत्यारम्भस्य नियमापेक्षादिति भावः । योगविवरणं च किञ्चिदधिकमिति चार्थः । ननु सञ्ज्ञासत्स्त्रियनेनेन सञ्ज्ञासयोगौ मिश्रितविव फल साधयत इति

नियमोऽपि लब्ध एव, तत्किमर्थमिदं सञ्ज्ञासयोगयुक्तस्य 'कुर्वन्पि न लिप्यते' [५।७] 'लिप्यते न स पापेन' इति पुनः पुनः फलकथनं ? इत्यत आह— साधनेति । साधननियमस्येति तदुक्तेरित्यर्थः । सञ्ज्ञासयोगौ मिश्रितविव फलसाधनमिति नियमोक्तमप्युपचारत्वमपि सम्भवति, लोकावृत्तौ तत्रिष्टयर्थमित्यर्थः । १० ॥

७ ह. पै. भा.— यस्तु पुनरतन्वितप्रवृत्तश्च कर्मयोगे भवति— कर्माणि ब्रह्मणीश्वर आधाय तदर्थं करोमीति श्रुत्य इव स्यात्तमर्थं मोक्षेऽपि फले सङ्गं त्यक्त्वा करोति यः कर्माणि लिप्यते न स पापेन न लिप्यते, पद्मपत्रमिवाम्भसोदकेन । केवलं सत्प्रशुद्धिफलभात्रमेव स्यात् ॥ १० ॥

८ घं. प्र. गि.— नन्वेवं तत्तद्विषयं कर्तृत्वाभिमानाभावात्कर्मभित्तिस्ताः; योगयुक्तस्य तु कर्तृत्वाभिमानसत्त्वात्कर्मभेदेदुर्वाह एतत् आह— ब्रह्मणीति । ब्रह्मणि धाम्ने आधाय श्रुत्य इव स्यात्तदर्थमहमीश्वरस्य कर्म करोमि' इति

उदया समर्प्य माधेऽपि फले सङ्गमभिलषत्यक्या य इमामि करोति, स पापेन पापपुण्यामभेदेन कर्मणा न लिप्यते न लिप्यते, यथा पद्मपत्रमपि प्रथितेनाम्भसा न लिप्यते नश्य ॥ १० ॥

९ यं वं वं दी०— न चार्थं मुनिः केवलं साधुपमार्गीयः, कर्मसञ्ज्ञासामावात्; किन्तु योगमार्गीयस्यैव विश्वकर्मसञ्ज्ञादिति विशेष्यति— ब्रह्मणीति । अत्र प्रश्नपरं ब्रह्मसञ्ज्ञासिधययोपपत्तं, तत्रैव च कर्माणि इथेनैव

त्रियमाणानि अनुसन्धायेति क्रियाद्वैतभाव उक्तः । कर्मसु च सङ्गं फलाभिसन्धि ममतां च त्यक्त्वा यो योगी करोति स तदधिगतः ब्रह्मवित् जीवन्मुक्तः पापेनाकरणप्रत्यवायेन नाक्रियो भवति, पद्मपत्रमिशाम्भसा ॥१०॥

१० पु. अ. त.— ब्रह्मणि पुरुषोत्तमे सङ्गं आधाय संयोगवस्थायां स्थित्वा, सङ्गं त्यक्त्वा वा विप्रयोगा वस्थायां स्थित्वा कर्माण्यपि यः करोति स तेन न लिप्यते । तत्र दृष्टान्तमाह— पद्मपत्रमिवेति । अम्भसा पद्मपत्रमिव । तत्र तिष्ठन्पि तद्यथा न लिङ्ग भवन्ति तथेत्यर्थः ॥ १० ॥

११ नी० भा० टी०— ब्रह्मणीति । यतो विद्वानसङ्गत्वात् कुर्वन्नपि न लिप्यते, तस्माद्विद्वानपि ब्रह्मणि सर्वान्तर्यामिणि कर्मणिष्याधाय 'अयमेव कारयिता, न त्वहं कर्ता' इति समर्प्य यः कर्माणि करोति स पापेन न लिप्यतेऽम्भसा पद्मपत्रमिव ॥ १० ॥

कायेन मनसा बुद्ध्या केवलैरिन्द्रियैरपि ।

योगिनः कर्म कुर्वन्ति सङ्गं त्यक्त्वाऽऽत्मशुद्धये ॥ ११ ॥

१ श्रां. भा.— केवलं सत्त्वशुद्धिमात्रफलमेव तस्य कर्मणः स्यात्, यस्मात्— कायेन देहेन मनसा बुद्ध्या च केवलैर्मत्त्ववर्जितैरीश्वरायैव कर्म करोमि, न मम फलायेति ममत्वबुद्धिशून्यैरिन्द्रियैरपि । केवलशब्दः कायादिभिरपि प्रत्येकं सम्वध्यते सर्वव्यापारेषु ममतावर्जनाय । योगिनः कर्मिणः कर्म कुर्वन्ति सङ्गं त्यक्त्वा फलविषयमात्मशुद्धये, सत्त्वशुद्धय इत्यर्थः । तस्मात्तत्रैव तवाधिकार इति कुरु कर्मैव ॥ ११ ॥

२ आ. शां व्या.— अविदुषस्तर्हि कृतेन कर्मण किं स्यात् ? इत्याशाङ्क्याऽह— केवलमिति । अत्रत्येधरार्पणबुद्ध्याऽस्तुष्टितं कर्म बुद्धिशुद्धिकर्ममित्यनेन हेतुमाह— यस्मादिति । केवलशब्दस्य प्रत्येक सम्बन्धे प्रयोजनमाह— सर्वव्यापारेष्विति । कर्मणश्चित्तशुद्धिकृत्वे तादर्थ्येन कर्माद्युत्थानमेव तत्र कर्तव्यमिति यस्मादित्यव्यापारेष्विति वदन्कस्मिन्माह— तस्मादिति ॥ ११ ॥

३ रा. भा.— कायमनोबुद्धीन्द्रियसाध्यं कर्म स्वर्गादिफलसङ्गं त्यक्त्वा योगिन आत्मविशुद्धये कुर्वन्ति आत्मगतप्राचीनकर्मबन्धविनाशाय कुर्वन्तीत्यर्थः ॥ ११ ॥

४ च. ता. चं.— एवमुत्तार्थदृष्टीकरणाय शिष्टाचार-सिद्धतोच्यते— कायेनेति श्लोकेन । बुद्धिरत्र कृत्यध्वयसाय । 'केवलै' इति कर्तृरवाभिमानस्यागो विवक्षित । अथवा ममत्वबुद्धिविषयतारहितैरित्यर्थः । तदा 'कायेन' इत्यादौ केवलेनेत्यादि परिणाम्यम् । यदा कायशब्देन कर्मैन्द्रियवर्गस्यापि लक्षणया सङ्गद्वयान् 'केवलैरिन्द्रियै' इति शान्तिन्द्रियाभ्युच्यन्ते ; तेषां च केवलत्वं वचनादानादिकर्मैरहितत्वम्, ततश्च 'धर्मं श्रुतो वा दृष्टो वा कथितो वा कृतोऽपि वा । अनुभोदितो वा रामेन्द्र ! नयतीन्द्रपरं नरम् ॥ [म. भा. १४।५ ३।३१] इत्यादिकमपि सूचितं भवति । आत्मशुद्धैरेव फलतया निर्देशात्, लिङ्गलक्षणसंयोगाच्च स्वर्गादिफलसङ्गमित्युच्यम् । शुद्धिर्हि केतचित्तुषित्तयापेक्षिता ; स च दोषोऽत्र स्वतः शुद्धस्याप्यात्मनोऽनादिकालकृतमात्मतत्त्वसाक्षात्कारविरोधि कर्मैत्यभिप्रायेणाह— आत्मगततेति ॥ ११ ॥

५ श्रा. भा. भा.— एवं चाचार इत्याह— कायेनेति ॥ ११ ॥

६ ज. प्र टी.— कायेनेत्येतेनापि सत्यासयोगबुक्तस्या- उभयसमुच्चयरूप एवेत्यर्थ । अन्यत्र तात्पर्यान् पुनश्चिक्विति त्मशुद्धिक्षणः पाणलेप उच्यते इत्यत्र आह— एवं चेति । भाव । आचारकथनमपि नियमसमर्थनार्थमिति ज्ञातव्यम् ११

७ ह. पै. भा.— केवलैर्मत्त्ववर्जितैः 'ईश्वराय करोमि न कर्मफलाय' इति ममत्वबुद्धिशून्यैरिन्द्रियैः । केवलशब्दः कायादिभिरपि प्रत्येकमभिसम्बध्यते । सर्वव्यापारादिषु ममतावर्जिता योगिनः कर्माणि कुर्वन्ति सङ्गं त्यक्त्वा फलविषयमात्मशुद्धये सत्त्वशुद्धय इत्यर्थः । तस्मात्तत्रैवाधिकार इति कर्मैव कुरु ॥ ११ ॥

८ वें. ब्र. गि.— अस्मिन्नर्थे शिष्टाचारं प्रमाणयति—
कायेनेति । कामेन वचनादि, मनसा ध्यानं, बुद्ध्या तत्परि-
श्रय, इन्द्रियैः श्रवणकीर्तनादिकमित्येवंस्वरूपं कर्म योगिनः
कर्मिणः फलेच्छां त्यक्त्वा आत्मशुद्धये चित्तशुद्धयर्थं कुर्वन्ति ।

अत्र केवलैरित्येतत्काममनांबुद्धीन्द्रियाणां चतुर्णामपि विशेष-
णम् । ईश्वरार्थमेवेदं कर्म क्रियते; न तु मत्फलार्थमित्येवंलक्षणं
ममतताशून्यत्वं केवलशब्दार्थः ॥ ११ ॥

९ व० त० दी०— अत्र सद्वाचारं प्रमाणयति— कायेनेति । कायेनाऽऽसनादिना, मनसा ध्यानादिना, बुद्ध्या
तत्परिनिश्रयादिना अभिनिवेशरहितैरिन्द्रियैः शुद्धं श्रवणदर्शनकीर्तनादिलक्षणं कर्म नारदादयः सङ्गं त्यक्त्वा
ध्यात्मनः शुद्धये समन्वाय कुर्वन्ति । अतो ये केवलं साङ्गपास्ते कर्मसङ्घासां सिद्धान्ततयाऽभ्युपगच्छन्ति ।
ये च योगिनस्ते कर्मकरणमेवेति फलितम् ॥ ११ ॥

१० पु. अ. त.— नन्वेतत्सिद्धदशायामुक्तं, साधनदशायां
तत्करणे कथं न लेषः स्यात्? इत्याशङ्क्याह— कायेनेति ।
कायेन देहेन भागस्वरूपपरिहितेन अधिष्ठानात्मकेन तादृशेनैव
मनसा केवलैरिन्द्रियैराध्यात्मिर्बुद्ध्यापि तत्प्राप्तिरूपेच्छया

आत्मशुद्धये भावस्वरूपप्राप्त्यर्थं योगिनः संयोगात्मकसाधन-
वन्तः सङ्गं कर्मफलं त्यक्त्वा कर्म भावदिच्छया कर्तव्यात्मक-
त्वेन कुर्वन्ति । सत्पदनदशायामपि भगवदिच्छां ज्ञात्वा फल-
भावेन कृतं कर्म न बन्धकं भवतीति भावः ॥ ११ ॥

११ नी० भा० दी०— कायेनेति । केवलैरिति निपरिणामेन सर्वत्र सम्बन्धनीयम् । केवलेन कायेन 'ब्रह्म-
मयं ब्राह्मणो युवा' इत्यात्माध्यासगृह्येन, एवमन्यत्रापि । सङ्गं त्यक्त्वा देहादिभ्यो विविक्तेऽप्यारमि ताकिं-
कादिवद्दृष्टं करोमीत्यभिनिवेशं त्यक्त्वा योगिनः कर्म कुर्वन्ति, आत्मशुद्धये चित्तशुद्धयर्थम् । तस्मात्तत्रापि तत्रैवा-
धिकारोऽस्तीति तदेव त्वं कुरु ॥ ११ ॥

ईश्वरार्पणबुद्ध्या फलमिलापबुद्ध्या च कर्मकर्तुः फलम् ।

युक्तः कर्मफलं त्यक्त्वा शान्तिमाप्नोति नैष्ठिकीम् ।

अयुक्तः कामकारेण फले सक्तो निबध्यते ॥ १२ ॥

१ ज्ञां. भा.— यस्माच्च— युक्तः 'ईश्वरान् कर्माणि, न मम फलाय' इत्येवं समाहितः सन्कर्मफलं
त्यक्त्वा परित्यज्य शान्तिं मोक्षाख्यामाप्नोति नैष्ठिकीं निष्प्रायां भवां सत्त्वशुद्धिज्ञानभासिसर्वकर्म-
सद्व्यासज्ञाननिष्कारमेणेति वाक्यद्वयेः । यस्तु पुनरयुक्तोऽसमाहितः कामकारेण— करणं कारः कामस्य
कारः कामकारः तेन कामकारेण कामप्रेरिततयेत्यर्थः । 'मम फलायेदं करोमि कर्म' इत्येवं फले
सक्तो निबध्यते अतस्त्वं युक्तो भवेत्यर्थः ॥ १२ ॥

२ आ. द्वां. द्या.— इत्येव सङ्गं त्यक्त्वा कर्मानुष्ठान-
त्वया कर्तव्यमित्याह— यस्माच्चेति । युक्तः सन्फलं त्यक्त्वा
कर्म कुर्वन्माशालयो शान्तिं यस्मादाप्नोति, तस्माच्च त्वया
सङ्गं त्यक्त्वा कर्म कर्तव्यमिति योजना । विपश्ने दोषमाह—

अयुक्त इति । युक्तत्वं व्याकरोति— ईश्वरयेति । फल
परित्यज्य कर्म कुर्वन्मिति शेषः । नैष्ठिकीं शान्तिरित्येतद्वच
विशदयति— सत्येति । द्वितीयमर्थं विमज्जते— यस्त्विति ।
असमाधाने दोषादनुनत्यं नियोगं दर्शयति— अतस्त्वमित्येति १२

३ रा. भा.— युक्त आत्मव्यतिरिक्तफलेष्वचपलः आर्तमैकप्रवणः कर्मफलं त्यक्त्वा केवल-
मात्मशुद्धये कर्मानुष्ठाय नैष्ठिकीं शान्तिमाप्नोति स्थिरामात्मानुभवरूपां निर्द्वैतिमाप्नोति । अयुक्तः
आत्मव्यतिरिक्तफलेषु चपलः आत्मावलोकनविमुग्धः कामकारेण फले सक्तः कर्माणि कुर्वन् नित्यं
कर्मभिर्यच्चपते, नित्यममारी भवति । अतः फलसङ्गरहित इन्द्रियाकारेण परिणतायां प्रकृतां कर्माणि
मद्वयस्य आत्मनो ग्रन्थमोचनार्थं कर्माणि कुर्वन्तित्युक्तं भवति ॥ १२ ॥

४ ये. ता. च्छं— एतदेव कर्मणा यन्कुरुत मोक्षहेतुत्वं
यत्कुरुत तस्मादिदं प्रवृत्तिरित्याहुः इतीममर्थं विद-
दन्ति— 'युक्तः' इति श्लोकेन । अत्र युक्तत्वं तस्मादिदं

तत्त्वमुच्यते । तस्मात् फलान्तरविरिक्तपूर्वकमात्मप्राप्त्यर्थमेवेति
इदं प्रवृत्तं— आत्मव्यतिरिक्तं त्वया युक्तम् । कर्मफलं त्यक्त्वा
व्यवहारकर्मैश्चर्यानुष्ठानं पूर्वोक्तमिदार्थमिदं दर्शितम् । नैष्ठिकीं

शान्तिमित्यनेन साक्षात्माक्षप्रतीति स्यात् । सुदुग्दासायाह-
स्थिरामिति । प्रकरणलब्धोऽयं विशयः । निष्ठाया भवतीति
नैष्ठिकी । 'कामकारेण' इति न स्वैराचारो विवक्षितः, तस्य दूरनिर-
स्तात्वात् । अतः कामकर्तृकमेरणं कामकार, तेन यथाभिमतफलस्य

ह्यमात्र विवक्षितमित्याह— कामकारेण फले सक्त इति ।
निवध्यत इत्यनेपसर्गणं नितरा बन्धो विवक्षित इति दर्शयति
नित्यसत्सारी भवतीति । वर्तमानव्यपदेशाद्वा तथा
विवक्षा ॥ १२ ॥

५ आ. मा. भा.— पुनर्युक्त्यादिनिश्चयार्थं युक्तायुक्तफलमाह— युक्त इति । युक्तो योगयुक्तः १२

६ अ. प्र. टी.— तथापि युक्त इत्येतत् पुनरुक्तमित्यत
आह— पुनरिति । युक्तियोगः । आदिपदेन सन्यासः ।
युक्त्यायुक्त्युपलक्षणम् । सन्यासस्य सन्यासीत्यपि प्राथम्यं । प्राक्
सन्यासयोगो मिश्रितः चैव फले साधयतो नान्यतः परिचयागेनान्य
तर इति नियमज्ञापनार्थं तयो कश्चमुक्तम् । इदानीं तु तावेव

मोक्षसाधनम्, न तु तदुभयत्यागो नान्यदिति नियमज्ञापनाय
योगसन्धासवतस्तदुभयभावेवतश्च मुक्तिस्तारविस्तारलक्षणं फलं
साहचर्यम् । युक्त्याहृतस्य सद्धितास्यर्थनिवारणायार्थमाह—
युक्त इति ॥ १२ ॥

७ ह. पै. भा.— तस्माच्च— युक्तः कर्मफलं त्यक्त्वा युक्तः 'ईश्वराय कर्माणि, न कर्म फलाय'
इत्येवं समाहितः सन्कर्मफलं त्यक्त्वा शान्तिं मोक्षाख्यामाप्नोति नैष्ठिकीं निष्ठायां भवाम् । सत्त्व-
शुद्धिद्विज्ञानप्राप्तिसर्वकर्मसन्यासज्ञाननिष्ठाक्रमेणेति वाक्यशेषः । यस्तु पुनर्युक्तोऽसमाहितः । कामेन
करणं कामकारस्तेन कामकारेण काममेरणयेत्यर्थः । 'मम फलायेदं करोमि कर्म' इत्येवं फले सक्तो
निवध्यते, न मुक्तो भवेदित्यर्थः ॥ १२ ॥

८ वे. प्र. रि — कर्तृत्वाभिमानसाम्येऽप्येकैव कर्मणा
कश्चिन्मुच्यते कश्चिद्विध्यते इत्येतद्विषये हेतुमाह— युक्त
इति । युक्त 'ईश्वरार्थमेवेदं कर्म, न मदर्थम्' इत्येवं समाहित कर्म-
फलं त्यक्त्वा कर्म कुर्वन् ज्ञानद्वारा नैष्ठिकीमापन्नितिकीं शान्तिं

मोक्षारयामाप्नोति । अयुक्त पूर्वोक्तयुक्तादन्य फले सक्त
कामकारेण, कार करणम्, कामप्रयुक्तकमायुधानेनेति याव-
त्— निवध्यते ॥ १२ ॥

९ व० त० वी०— एव च योगेन कर्मकरणे मोक्ष, विपरीते बन्धनं चाह— युक्त इति । शान्ति, फल,
तत्र च बन्धः ॥ १२ ॥

१० पु. अ. त.— ननु साधनदशाया फलत्यागेन कर्म-
करणं किमयोजनकं इत्याशाह्यह— युक्त इति । युक्तो नग
यद्भजनैकनिष्ठ सन् कर्मफलं त्यक्त्वा भगवदाज्ञारूपत्वेन कर्म
करोति स नैष्ठिकीं भगवत्तोषरूपां शान्तिं भगवदाज्ञाकरणा-
भावं तापरहितभगवदाज्ञाकरणतोषरूपां प्राप्नोतीत्यर्थः ।

अतः साधनदशायामपि भगवदाज्ञात्वेन कर्मकरणयुक्तमिति
नाय । अभगवद्वीथस्तु फलाशया कर्मकरणेन बद्धो
भवतीत्याह— अयुक्त इति । अयुक्त अभगवद्वीथ काम-
कारेण कामनया प्रवृत्त फले सक्त सनिवध्यते नितरा बद्धो
भवति । न भगवत्सम्बन्धं प्राप्नोतीत्यर्थः ॥ १२ ॥

११ नी० भा० वी०— किञ्च— युक्त इति । युक्त 'ब्रह्मण्याधाय कर्माणि' [५।१०] इत्यादिना उक्तलक्षणः
कर्मणा फलं त्यक्त्वा ईश्वरे समर्प्य शान्तिं कैवल्यं नैष्ठिकीं सत्त्वशुद्ध्यादिद्रुमप्राप्तब्रह्मनिष्ठाफलभूता प्राप्नोति ।
अयुक्तस्तद्विपरीतः कामकारेण एतद्वृत्त्या फले सक्तः सन् नितरा बध्यते ॥ १२ ॥

अशुद्धचिचत्स्वाविदुषः सकाशाच्छुद्धचिचत्स्य विदुषो वैशिष्ट्यम् ।

सर्वकर्माणि मनसा सन्न्यस्याऽऽस्ते सुखं वशी ।
नवद्वारे पुरे देही नैव कुर्वन्न कारयन् ॥ १३ ॥

१ शां. भा.— यस्तु परमार्थदर्शी सः— सर्वाणि कर्माणि सर्वकर्माणि सन्न्यस्य परित्यज्य नित्यं
नैमित्तिकं फान्द्यं प्रतिषिद्धं च सर्वकर्माणि, तानि मनसा धिवेकतुद्बद्धा, कर्मादावकर्मसन्दर्शनेन
सन्न्यस्येत्यर्थः । आस्ते तिष्ठति सुखं, त्यक्तवाद्भनःकायचेष्टो निरापातः प्रसन्नचिच आत्मनोऽन्यत्र
निवृत्तयाहसर्वप्रयोजन इति सुखमास्त इत्युच्यते । वशी जितेन्द्रिय इत्यर्थः । क कथमास्ते ?

इत्याह— नवद्वारे पुरे, सप्त शीर्षण्यान्यात्मन उपलब्धिद्वाराणि अर्वाग्ने मूत्रपुरीपविसर्गाथं, तैर्द्वारैर्-
नवद्वारं पुरमुच्यते; शरीरं पुरमिव पुरमात्मैकस्वामिकं तदर्थप्रयोजनैश्चेन्द्रियमनोबुद्धिविपरैरे-
कफलविज्ञानस्योत्पादकैः पौरैरिवाधिष्ठितं तस्मिन्नवद्वारे पुरे देही सर्वं कर्म सन्न्यस्याऽऽस्ते ।

२ आ. शां. व्या.— तर्हि फले सर्कि त्यक्त्वा सर्वैरपि
कर्म कर्तव्यमिति कर्मसन्न्यासस्य निरवकाशत्वमित्याशङ्क्य
अविदुषः सकाशाद्बिदुषो विशेषं दर्शयति— यस्त्विति । सर्व-
कर्मपरित्यागे प्राप्तं मरणं व्यावर्तयति— आस्त इति । वृत्ति
लभमानोऽपि शरीरतापेनाऽऽध्यात्मिकादिना तप्यमानस्तिष्ठ-
तीति चेत्, न, इत्याह—सुखमिति । कार्यकरणसङ्घातपरवश्यं
पृथुदस्यति— घट्टीति । आसनस्योपेक्षितमधिकरणं निर्दि-
शति— नयेति । देहसम्बन्धाभिमानाभासवस्वमाह—
देहीति । मनसा सर्वकर्मसन्धासेऽपि लोकसद्ब्रह्मार्थं बहिः सर्वं
कर्म कर्तव्यमिति प्राप्तं प्रत्याह— नैवेति । तान्येव सर्वाणि
कर्माणि परित्याज्यानि विशिनष्टि— नित्यमिति । तेषां परि-

त्यागे हेतुमाह—तानीति । यत्कं 'सुखमास्ते' [५।१३] इति
तदुपपादयति— त्यक्तेति । जितेन्द्रियत्वं कायवशीकारस्याप्युप-
लक्षणम् । द्वे श्रोत्रे द्वे चक्षुषी द्वे नासिके वागेकेति सप्त
शीर्षण्यानि शिरोगतानि शब्दाद्युपलब्धिद्वाराणि । अथापि कथं
नवद्वारत्वं ? अधोगताभ्यां पायूपस्थाभ्यां सोहेत्याह— अर्वा-
गिति । शरीरस्य पुरसाम्यं स्वामिना पौरैश्चाधिष्ठितत्वेन दर्श-
यति— आस्तेत्यादिना । यद्यपि देहजीवनत्वाद्देहसम्बन्धा
भिमानाभासवानवतिष्ठते, तथापि प्रवासीव परगोहे तत्पूजापरि-
भरादिभिरप्रहृष्यन्नविपीडन्यामोहादिरहितश्च तिष्ठतीति गत्वा-
ऽऽह— तस्मिन्निति ।

२ शां. भा.— किं विशेषणेन ? सर्वो हि देही सन्न्यस्त्यसन्न्यासी वा देह एवाऽऽस्ते, तत्रानर्थकं
विशेषणमिति । उच्यते—यस्त्वन्नो देही देहेन्द्रियसङ्घातमात्रात्मदर्शी स सर्वो गेहे भूमावासने वाऽऽस्त
इति मन्यते । न हि देहमात्रात्मदर्शिनो गेह इव देह आस इति प्रत्ययः सम्भवति । देहादिसङ्घात-
व्यतिरिक्तात्मदर्शिनस्तु देह आस इति प्रत्यय उपपद्यते । परकर्मणां च परस्मिन्नात्मन्यविद्ययाऽध्या-
रोपितानां विद्यया विवेकज्ञानेन मनसा सन्न्यास उपपद्यते । उत्पन्नविवेकज्ञानस्य सर्वकर्मसन्न्यासि-
नोऽपि गेह इव देह एव नवद्वारे पुर आसनं, प्रारब्धफलकर्मसंस्कारशेषानुवृत्त्या देह एव विशेषपवि-
ज्ञानोत्पत्तेर्देह एवाऽऽस्त इत्यस्येव विशेषणफलं चिद्बदचिद्बदप्रत्ययभेदापेक्षत्वात् ।

२ आ. शां. व्या.— विशेषणमाक्षिपति— किमिति । तद-
नुपपत्तिभेदोपपादयति— सर्वो हीति । सर्वसाधारणे देहाव-
स्थाने, सन्न्यस्य देहे तिष्ठति विद्वानिति विशेषणमकिञ्चित्कर-
मिति फलितमाह— तत्रेति । विशेषणफलं दर्शयन्नुत्तरमाह—
उच्यते इति । किमपिचिन्नं प्रति विशेषणानर्थक्यं चोच्यते ?
किंवा विवेकिनं प्रति ? इति विचिन्त्याऽऽद्यमद्वीकरोति—
यस्त्विति । अश्रवं देहित्वे हेतुः । तदेव देहित्वं स्पुष्टयति—
देहेति । सद्गातात्मदर्शिनोऽपि देहे स्थितिप्रतिभासः स्यादिति
चेत्, नेत्याह— न हीति । द्वितीयं दूषयति— देहादीति ।
गृहादिषु देहस्यास्थानेनाऽऽभावस्थानप्रमत्ताहरण्यं देहे विद्वान्-
मास्त इति विशेषणमुपपद्यते, विवेकवतो देहेऽवस्थानप्रतिभास-
सम्भवादित्यर्थः । ननु विवेकिनो देहावस्थानप्रतिभासेऽपि बाह्य-
नोदेहस्यापारत्वनान् कर्मणां तस्मिन्प्रसङ्गाभावात्तरयागेन कुत-

स्तस्य देहेऽवस्थानमुच्यते ? तत्राऽऽह— परकर्मणां चेति ।
ननु विवेकिनो दिगाद्यनवनिष्ठनाद्याभ्याम्यन्तराविक्रियन्नात्मता-
मन्यमानस्य कुतो देहेऽवस्थानमास्थातुं शक्यते ? तत्राऽऽह—
उत्पद्येति । तत्र हेतुमाह— प्रारब्धेति । यद्दि प्रारब्धफलं
धर्माधर्मात्मकं कर्म तस्योपमुक्तस्य शेषानुपमुक्ताद्देहादिसंस्कार-
ोऽनुवृत्तौ, तदनुवृत्त्या च तत्रैव देहे विशेषविज्ञानमवस्थानविष-
यमुपपद्यते' अतो विवेकवतः सन्न्यासिनो देहेऽवस्थानन्यपदेशः
सम्भवतीत्यर्थः । अविद्वन्प्रत्ययापेक्षया विशेषणसम्भवेऽपि
विद्वत्प्रत्ययापेक्षया विशेषणमर्थवदित्युपसंहरति— देह एवेति ।
देहे स्यावस्थानविषयो विद्वत्प्रत्ययः, तदविषयथाविद्वत्प्रत्ययः,
तथोरेवं भेदे विद्वत्प्रत्ययापेक्षयाऽनुपपन्नं विशेषणमित्युक्तमेव हेतुं
विशदयति— विद्वदिति ।

शां. भा.— यद्यपि कार्यकरणकर्माण्यविद्ययाऽऽत्मन्यध्यारोपितानि सन्न्यस्याऽऽस्त इत्युक्तं,
तथाप्यात्मसमवायि तु कर्तृत्वं कारयितृत्वं च स्यादित्याशङ्क्याऽऽह— नैव कुर्वन्नवयं न कार्यकरणानि
कारयन्निद्रायामु प्रवर्तयन् । किं ? यत्कर्तृत्वं कारयितृत्वं च देहिनः स्वात्मसमवाये सत्सन्न्यासात्
भवति ? यथा गच्छतो गतिर्गमनव्यापारपरित्यागे न स्यात्तद्वन्, किंवा स्वत एवाऽऽत्मनो नास्ति? इति ।
अत्रोच्यते— नास्त्यात्मनः स्वतः कर्तृत्वं कारयितृत्वं च । उक्तं हि— 'अविकार्योऽपमुच्यते' [२।५५]
'शरीरस्योऽपि कौन्तेय! न करोति न लिप्यते' [३।२६] इति । 'ध्यायतीव लेलायतीव' [घृ. उ.
४।३।७] इति च श्रुतेः ॥ १३ ॥

२ आ. शां. व्या.—आरोपितकर्तृत्वाद्यभावेऽपि स्वगतकर्तृत्वादि दुर्वारमित्यासङ्गामनुय द्ययति—यद्यपीत्यादिना । क्रियासु प्रवर्तयन्तास्त इति पूर्वेण सम्बन्धः । पूर्वस्यापि शत्रुत्वनेव सम्बन्धः । कर्तृत्वं कारयितृत्वं चाऽऽत्मनो नेत्यत्र विचारयति—किमिति । यत्कर्तृत्वं कारयितृत्वं च, तर्हि देहिनः स्वात्मसमवायि सदैव सध्यासात्र भवतीत्युच्यते । यथा गच्छतो देवदत्तस्य स्वगतैव गतितत्तद्विषयत्वात्प्रागज्ञ भवति, अथवा स्वार-

स्येन कर्तृत्वं कारयितृत्वं चाऽऽत्मनो नास्तीति वक्तव्यम् । आद्ये सक्रियत्वं, द्वितीये कृष्टधत्वमित्यर्थः । द्वितीयं पक्षमाश्रित्योत्तरमाह—अत्रेति । उक्तोऽर्थे वाक्योपक्रममनुकुलयति—उक्तं हीति । तत्रैव वाक्यशेषमपि संवादयति—शरीरस्थोऽपीति । स्वस्त्युक्तोऽर्थे भ्रुतिमपि दर्शयति—ध्यायतीवेति । उपाधिगत्वैव सर्वा विक्रिया, नाऽऽत्मनि स्वतोऽस्तीत्यर्थः ॥ १३ ॥

३ रा. भा.—अथ देहाकारेण परिणतायां प्रकृतौ कर्तृत्वसन्ध्यास उच्यते—आत्मनः प्राचीनकर्ममूलदेहेहसम्बन्धप्रयुक्तमिदं कर्मणां कर्तृत्वम्, न स्वरूपप्रयुक्तमिति विवेकविषयेण मनसा सर्वाणि कर्माणि नवद्वारे पुरे सन्न्यस्य देही स्वयं वशी देहाधिष्ठानप्रयत्नमकुर्वन् देहेनैव कारयन् सुखमास्ते ॥ १३ ॥

४ वे. ता. चं.—‘नैव किञ्चिन्नरोमि’ इत्यादेः ‘फले सज्जो निबन्ध्यते’ [५११३] इत्यन्तस्य सङ्गच्छितार्थमुत्तरश्लोकसङ्गत्यर्थमाह—अत इति । अनन्तरश्लोकार्थमाह अथेति । शरीराधितेन्द्रियप्राणेषु कर्तृत्वसन्ध्यासामिधानादनन्तरं तदाश्रये शरीर एव कर्तृत्वसन्ध्यास उच्यते इति सङ्गतिः । शरीरे कर्तृत्वसन्ध्यासं प्रति कण्ठतमोक्तस्य मनसः करणीभावव्युत्पन्न्याचारं दर्शयितुं आत्मन इत्याद्युक्तम् । नहि देवादिदेहसम्बन्धमात्रकृतं पुण्यपापकर्तृत्वं, तत्सम्बन्धमात्रस्याकर्मवदयेऽपि सङ्गात्वात् ; अतः प्राचीनकर्ममूलैस्त्युक्तम् । मुख्यैः सप्तसिरसां च द्वान्यां चानु नवद्वारता “पुरमेकादशद्वारम्” [क्रमोः २ । ५ । १] इति श्रुतौ तु नामिव्रह्मज्ञान्यां सहैकादशद्वारतोक्तिः । पुरे सन्न्यस्येति—पुरस्य सन्न्यसनक्रियाधि-करणत्वेनागन्धः प्रकृतानुप्रयुक्त इति भावः । ‘नवद्वारे पुरे’ इति

निर्देश सावयवत्वनिरवयवत्वसञ्चिद्रत्वनिर्दिष्टद्वत्त्वश्रुत्वाद्युत्वस्व-तन्त्रत्वपरतन्त्रत्वनिगन्तृत्वानिगन्तव्यत्वादिभिर्देहात्मनो विवेकस्य प्रदर्शनार्थः । स्वयमिति—देहादिपारतन्त्र्यरहित इत्यर्थः ; यद्वा परिशुद्धेन स्वेन रूपेणेति भावः । वशी—अभिमालवलात्काराद्य-विषय इत्यर्थः । प्रत्यज्ञाप्रयत्नवशीरूपसन्ध्यासिद्धेस्तु स्वयोरोपाधिक-त्वात् ‘नैव कुर्वन्’ इत्याद्युक्तम् । सुखमास्ते—कर्तृत्वानि-मानप्रयुक्तद्वेषादिरहित आस्त इत्यर्थः । पुरमिव शरीरं, पौरा-निवेन्द्रियाणि, सार्वभौममिव परमात्मान, धृत्यमिव स्वात्मानं पश्यतो भवति हि स्वास्थ्यम् । देहात्मभ्रमे हि पुरादिष्वासीनो-ऽहमिति मन्यते; त्रिभ्रतो च देह एव पुरस्थानीयो भवतीति भावः ॥ १३ ॥

५ आ. मा. भा.—पुनः सन्न्यासशब्दायं दधिमान्तयामः ॥ १३ ॥

६ ज. प्र. दौ.—‘सर्वकर्मणि’ इत्यस्य स्वरूपेण कर्मत्या-गोऽर्थे इति प्रतीतिनिवारणाय प्रतिप्रायमाह—पुनरिति । प्राकृतृत्वाभिमानवत्याग उक्तः, इदानीं तु कारयितृत्वाभिमान-

स्पष्टयति—सर्वकर्मणीति । मनसेति विशेषणा-त्त्वानोऽपीति स्पष्टम् । स्वरूपेण कर्मत्याग एवोच्यत इत्येत-भिराच्ये—मनसेति । अन्यथा तदर्थं स्यादिति भावः ॥ १३ ॥

७ ह. पै. भा.—यस्तु परमार्थदर्शी स नित्यं नैमित्तिकं काम्यं प्रतिषिद्धं च सर्वाणि कर्माणि तानि मनसा विवेकबुद्ध्याऽकर्मदर्शनेन सन्न्यजेदित्यर्थः । आस्ते तिष्ठति सुखमित्यर्थः । बाह्मनाः फापचेष्टानिरायासः प्रसन्नचित्त आत्मनोऽन्यत्र निवृत्तबाह्यसर्वप्रयोजन इति सुखमास्त इत्युच्यते । वशी जितेन्द्रिय इत्यर्थः । काऽस्ते ? इत्यत्राऽऽह—नवद्वारे । सप्त शीर्षण्यान्त्यात्मन उपलब्धिद्वाराणि, अथो द्वे सूत्रपुरीपविसर्गाथं इति तैर्हरिर्नैवद्वारं पुरमुच्यते । शरीरं पुरमिव पुरमात्मैकस्वामिकं, तदर्थप्रयोजनैश्चेन्द्रियमनोबुद्धिविषयैरनेकफलविज्ञानोत्पादकैः पौरैरैवाधिष्ठिते देहे देही सर्वाणि सन्न्यस्याऽऽस्ते । किं विशेषणेन सर्वोऽपि देही सन्न्यस्य सन्न्यासीव देह एवाऽऽस्ते ? इति चेत्, उच्यते—यस्त्वन्नो देहेन्द्रियसङ्घातमात्रात्मदर्शनः स सर्वोऽपि देहे भूमावासने वाऽऽस इति मन्यते । न हि देहमात्रात्मदर्शिनो गेह इव देह आस इति प्रत्यय उपपद्यते । परकर्मणां च परस्मिन्नात्म-न्यविधयाऽध्यारोपितानां विषया विवेकज्ञानेन मनसा सन्न्यास उपपद्यते । उत्पन्नविवेकज्ञानस्य सर्वकर्मसन्न्यासिनोऽपि देह एव नवद्वार आसनं प्रवृत्तं प्रारब्धकर्मादिस्कारशेषानुबन्ध्या देह एव

विशेषज्ञानोत्पत्तेर्देह एवाऽऽस्त इत्यस्त्येव विशेषणफलं, विद्वद्विद्वत्प्रत्ययभेदापेक्षत्वात् । यद्यपि कर्माण्यविद्ययाऽध्यारोपितानि सद्यस्यतीत्युक्तं तथाप्यात्मसमवायिकर्तृत्वं कारयितृत्वं च स्यादित्याशङ्क्याऽऽह— नैव कुर्वन्स्वयं न च कार्यकरणानि कारयन्क्रियासु न प्रवर्तयन् । किं तत्कर्तृत्वं कारयितृत्वं च देहिनः स्वात्मसमवायि सत्सध्यासान्न भवति ? यथा गच्छतो गतिः; किंवा स्वत एवाऽऽत्मना नास्ति । अत्रोच्यते— नास्ति स्वात्मनः कर्तृत्वं कारयितृत्वं वा । उक्तं हि— 'अविकार्योऽयमुच्यते' [२।२५] इति 'शरीरस्थोऽपि कौन्तेय ! न करोति न लिप्यते' [१३।३१] इति । "ध्यायतीव लैलायतीव" [बृ.उ. ४।३।७] इति श्रुतेः ॥ १३ ॥

८ वें अ गि — एव तावचित्तद्विरहितस्य सध्यासात् कर्मयोगो विशिष्यत इत्येतत्प्रपञ्चितम्, इदानीं शुद्धचित्तस्य सध्यासा श्रेष्ठ इत्याह— सर्वेति । वशी जितचित्त सर्वकर्माणि नियन्त्रैमित्तिकात्म्यप्रतिपिद्धरूपाणि सर्वाण्यपि कर्माणि मनसा 'कर्मण्यकर्म व. पश्येत्' [४।१८] इति प्रागुक्तेनाकर्मात्मदर्शनेन सद्यस्य परित्यज्य सुखं जीवन्मुक्तिरूपं यथा भवति तथा आस्ते, विद्वत्सध्यासस्य जीवन्मुक्तिर्देहत्वात् । ननु सर्वाऽपि ज्ञानकर्मैन्द्रियैस्तत्कर्माणि सर्वदा कुर्वन्नेवावतिष्ठते, शरीरं च प्रकृत्या घेष्टाश्रयं, तत्कथं नित्यं कुर्वन् एव सर्वकर्मसध्यासात् स्यात् 'न हि कश्चित्क्षणमपि जातु तिष्ठत्यकर्मकुर' [३।१८] इत्युक्ते । अत आह— नवद्वारे पुर इति । अतो नासिके कर्माणि सुखं वेति सप्त शिरोगतानि द्वाराणि, अधो द्वे पायुस्पृश्यरूपे इत्येव नव द्वाराणि यस्मिन्स्तस्मिन् पुर इव पुरे "यदिदमस्मिन्मन्त्रपुरे" [ ] इत्यादिश्रुतिप्रसिद्धे देहे भवासीव परगृहे तत्पूजापरिभवादिभिरक्षयविविधीदन्नहङ्कारममकाराद्युत्पन्नं स्वयं नैव कुर्वन्न कारयन्नास्ते । एतदुक्तं भवति— देहेन्द्रियादियु कर्म कुवाणेषु

ततादात्म्याध्यासरूपाहङ्कारादहमेव करोमीत्यज्ञो मन्यते 'अहङ्कारविमूढात्मा कर्ताऽहमिति मन्यते' [३।२७] इत्युक्ते । तदा पुनर्भावाद्युपु ममकारात्तेषु कुर्वन्स्वहमेतै कारया मीति मूढ प्रतिपद्यते । ज्ञानी त्वहङ्कारममकाराभावात् तथा प्रतिपद्यते; किन्तु 'इन्द्रियाणीन्द्रियाण्यु' [५।९] इत्युक्तीत्या निष्क्रियात्वरूप एवावतिष्ठते । तथा च देहेन्द्रियादिव्यापाराणा निष्क्रियात्मन्धविद्ययाऽध्यासिताना विद्यया वाप एव सर्वकर्मसध्यासो नामेति न कोऽपि दोषः । तदेतरेहीत्यनेन सूचितम् । देहेन्द्रियाद्यतिरिक्तात्मदर्शात्यर्थं ।

अन्यो हि देहेक्याध्यासादेह एव, न तु देही । यद्यप्यहमेहीतिवदह देहीत्येव सर्वस्य प्रतीति, न तु देहोऽहमिति, तथापि 'गौरोऽहं, हृशोऽहं, स्थूलोऽहं, गच्छामि' इत्यादिबहुतरप्रतीत्युत्रोधात् 'पूर्वपूर्वभ्रमोत्पन्नवासनाया बलेन ह्य । देहेन्द्रियादिसङ्घाते जायतेऽहम्प्रतिच्छंदा' इत्यादिसृष्ट्युत्पन्नोधात् 'देहेक्याध्यासे सिद्धे देहीति प्रतीति 'प्रतिमाया देह' इतिषदुपचार इत्यन्यत्र विस्तर ॥ १३ ॥

९ व० त० दी०— अतो योगे मनसैव कर्मत्याग इति तत्त्वं स्पष्टयति— सर्वकर्माणीति । योगे समभूतेन मनसा सद्यस्यरास्ते सुखं यथा भवति तथा स्वयं नैव कुर्वन्मनसा त्यागान् इन्द्रियैरपि न कारयन्ति साङ्ख्याद्वेदोऽपि सूचितः ॥ १३ ॥

वाह्यत कर्म करणं चाभिप्रेतम्, अन्यथा मिथ्याचार मनसा सद्यस्यरास्ते सुखं यथा भवति तथा स्वयं नैव कुर्वन्मनसा त्यागान् इन्द्रियैरपि न कारयन्ति साङ्ख्याद्वेदोऽपि सूचितः ॥ १३ ॥

१० पु. अ. त. — एव भगवद्भक्तो भगवदाश्रया कर्म कुर्वन्न सुखमाप्नोति, अयुक्तसु कलाश्रया कर्म कुर्वन्न यदो भवतीत्युक्तं, तत्र अमक्तस्य सर्वकर्मत्याग एवोत्तम इत्युत्तममनसाभासं प्राप्य त्यागोऽपि भक्त्यामेव सुखं, नेतरेषामिच्छाह— सर्वकर्माणीति । वशी भगवद्भक्ते स्थित सर्वकर्माणि

सत्यस्य त्यक्त्वा नवद्वारे पुरे श्रवणादिकरणसमर्थे देहे देही भगवदर्थे देहाभिमानवान् सुखमास्ते तिष्ठति । मनसा नैव कुर्वन्न स्वाधाहङ्काराभावात् निष्क्रियत्वं । न वा ममताभावाद्यन्येभ्यः परोपकार उपदेशादिना कारयन् सुखमाप्त इति भावः ॥ १३ ॥

११ नी० भा० दी०— एवमविद्वान् कलासक्त्यनासक्तिवशात् कर्मभिर्बध्यते, न यद्यते चेत्युक्तम्, विद्वान्स्तु तद्विपरीत इत्याह— सर्वकर्माणीति । वशी जितचित्त समाधिस्थो योगी नवद्वारे— नैव पञ्चज्ञानेन्द्रियाणि, पदः प्राणभूतैव तत्त्ववर्त्याना कर्मन्द्रियाणा सहृद्, बुद्धयद्द्वाराचित्तानीति नव, एतानि द्वाराणीव पुरपतेर्भावरूप भोगार्थं विषयप्रवेशस्थानानि यस्मिन्प्रवृत्तौ शरीरारथे पुरे विचित्रवासात्कल्पितानन्तविषयवति धनैकै कर्मसन्धिबैधिरिषित सुपुत्रदुःखादिनापण्यवति मनसा सर्वद्वारोद्घातनकुञ्चिकया सह सर्वाणि कर्माणि पुरपतिरिव राज्ञाचार्याणि सद्यस्य सुखं निर्विकल्पसन्निभान् रूपेणास्ते । कर्माणि क्षेत्ररथैव धर्मो न त्यात्मन इति क्षेत्रे त्यक्तं राज्यान्वयैव । तथा च श्रुति "शरीरे पाप्मनो हित्वा" [तै. उ. २।५] इति । "यत्र सुहार्दं सुकृतो मद्भक्त विहाय शो गन्वा * स्त्रायाम्" इति च देही सन् देशभिमानकाले ह्युपानुदपीत्यर्थः ।

एवमविद्वान् कलासक्त्यनासक्तिवशात् कर्मभिर्बध्यते, न यद्यते चेत्युक्तम्, विद्वान्स्तु तद्विपरीत इत्याह— सर्वकर्माणीति । वशी जितचित्त समाधिस्थो योगी नवद्वारे— नैव पञ्चज्ञानेन्द्रियाणि, पदः प्राणभूतैव तत्त्ववर्त्याना कर्मन्द्रियाणा सहृद्, बुद्धयद्द्वाराचित्तानीति नव, एतानि द्वाराणीव पुरपतेर्भावरूप भोगार्थं विषयप्रवेशस्थानानि यस्मिन्प्रवृत्तौ शरीरारथे पुरे विचित्रवासात्कल्पितानन्तविषयवति धनैकै कर्मसन्धिबैधिरिषित सुपुत्रदुःखादिनापण्यवति मनसा सर्वद्वारोद्घातनकुञ्चिकया सह सर्वाणि कर्माणि पुरपतिरिव राज्ञाचार्याणि सद्यस्य सुखं निर्विकल्पसन्निभान् रूपेणास्ते । कर्माणि क्षेत्ररथैव धर्मो न त्यात्मन इति क्षेत्रे त्यक्तं राज्यान्वयैव । तथा च श्रुति "शरीरे पाप्मनो हित्वा" [तै. उ. २।५] इति । "यत्र सुहार्दं सुकृतो मद्भक्त विहाय शो गन्वा * स्त्रायाम्" इति च देही सन् देशभिमानकाले ह्युपानुदपीत्यर्थः ।

तदापि नैव कुर्वन्नास्ते, नापि कारयन्नास्ते ; राजेवामात्येषु निहितभारः समाधौ क्षेत्रेण सहात्मनः सम्बन्धाभावदर्शनात् । यद्वा— नवद्वाराणि चक्षुश्श्रोत्रनासाधिलद्रन्धानि पट् सप्तमं मुखं अपस्तने द्वे इति । अस्मिन्पक्षे इन्द्रियाणि परिचारिका बुद्धिरमात्योऽहङ्कारो युवराज इत्यादिक्रमवृत्तम् । विदुषः कर्मसम्बन्ध एव नास्ति, दूरे तत्फलसक्यतासक्ती इति भावः ॥ १३ ॥

जगतो मायाकर्तृत्वादात्मनोऽकर्तृत्वमकारयितृत्वं च ।
न कर्तृत्वं न कर्माणि लोकस्य सृजति प्रभुः ।
न कर्मफलसंयोगं स्वभावस्तु प्रवर्तते ॥ १४ ॥

१ आ. भा.—किञ्च न कर्तृत्वमिति । न कर्तृत्वं स्वतः कुर्विति नापि कर्माणि रथघटप्रासादादीनीप्सिततमानि लोकस्य सृजत्युत्पादयति प्रभुरात्मा । नापि रथादि कृतवतस्तत्फलेन संयोगं न कर्मफलसंयोगम् । यदि किञ्चिदपि स्वतो न करोति न कारयति च देही, कस्तर्हि कुर्वन्कारयञ्च प्रवर्तते ? इत्युच्यते— स्वभावस्तु स्वो भावः स्वभावोऽविद्यालक्षणा प्रकृतिर्माया प्रवर्तते 'देवी हि' [७।१४] इत्यादिना वक्ष्यमाणा ॥ १४ ॥

२ आ. शां. व्या.—आत्मनो यदुपमं कारयितृत्वं नास्तीति तत्प्रपञ्चयति—नेत्यादिना । यद्यपि लोकस्य कर्तृत्वं न सृजतीति नास्ति कारयितृत्वं तथापि रथसकटादीनि कुर्वन् भवति कर्मत्यासाङ्क्याऽऽह— न कर्माणीति । तथापि भोजयितृत्वेन विक्रियात्प्रत्वं दुष्परिहरिमित्यासाङ्क्याऽऽह— न कर्मेति । कस्य तर्हि प्रवर्तन्त्वत् तदाह—स्वभावस्त्विति । कुर्विति कर्तृत्व लोकस्य न सृजत्यात्मेति सम्बन्धः । रथादीना कर्मत्व

साधयति— ईप्सितेति । आत्मनो देहादिव्यामित्त्वेन प्रभुत्वं रथादि कृतवतो लोकस्य रथादिकलेन सम्बन्धमपि न सृजत्यात्मत्यात्मनो भोजयितृत्वं प्रत्याघटे— नापीति । चतुर्थपादं शब्दोत्तरत्वेनापत्तारयति— यदीत्यादिना । स्वभाववादस्तर्हीत्यासाङ्क्य व्याकरोति— अविद्यालक्षणेति । प्रकृतेर्विद्याभावत् व्युरसितुं भायन्त्युक्त, सा च सप्तमे वक्ष्यते तेन प्रधानविलक्षणेत्याह— देवी हीति ॥ १४ ॥

३ रा. भा.—साक्षादात्मनः स्वभाविकरूपमाह—अस्य देवतिर्यङ्मनुष्यस्थावरात्मना प्रकृतिसंसर्गेण वर्तमानस्य लोकस्य देवाद्यसाधारणं कर्तृत्वं तच्चदसाधारणानि कर्माणि तत्तत्कर्मजन्यदेवादिकफलसंयोगं च अयं प्रभुरकर्मवदयः स्वभाविकस्वरूपेणावस्थित आत्मानं सृजति नोत्पादयति । कस्तर्हि ? स्वभावस्तु प्रवर्तते स्वभावः प्रकृतिवासना; अनादिकालप्रवृत्तपूर्वपूर्वकर्मजनितदेवाद्याकारप्रकृतिसंसर्गकृतवत्तदात्माभिमानजनितवासनाकृतमीदृशं कर्तृत्वादिकं सर्वं न स्वरूपप्रयुक्तमित्यर्थः ॥ १४ ॥

४ घे. ता. चं.—एवमौपाधिकस्य स्वरूपस्यापाधिषु सन्न्यास उक्तः ; अथ स्वस्मिन्नुपमन्थेयवशाभाविकरूपमुच्यते इति सन्नत्यभिप्रायेणाह—साक्षादिति । विचित्रजननितियेण 'लोकस्य' इत्यनेनाभिप्रेतमुपाधिविचित्र्यादिवं दर्शयितुं अस्योपेयाशुक्तम् । कर्तृत्वं प्रयत्नादित्प्रभु, कर्माणि शरीरन्द्रियादिघटे । यथात्मना स्वभाविकमिदं कर्तृत्वादि, तदा सर्वेषामेकरूपत्वं स्यात् ; न च तथा दृश्यत इत्यभिप्रायेण देवाद्यसाधारणं कर्तृत्वमित्याशुक्तम् । देवाद्यसाधारणं देवत्वादिजातिमत्त्वेणपरिमहत्प्रतिनिधितमित्यर्थः । फलसंयोगः फलानुभवः । प्रकरणवशात् प्रयुक्तबन्धो-

५ जीवविषय इति प्रदर्शनार्थं अयं प्रभुस्त्विदमुक्तम् । जीवे प्रभुशब्दाभिप्रेतमाह अकर्मवदयः स्वभाविकरूपेणावस्थित इति । अत्र हि प्रकरणे 'मयि सर्वान्पि' [३।३०] इत्यादिना जीवस्य कर्तृत्वं परमात्मन्यव्यस्यते, अतोऽत्राकर्तृविषय प्रभुशब्दो न परत्वेव इति भावः । 'न सृजति' इत्यत्र 'सृजति' इति वाक्यार्थः स्यादिति तद्प्रदानायार—नोत्पादयतीति । कारणान्तरादर्शनात् तस्यैव कर्तृत्वमित्यभिप्रायेण चतुर्थपादस्य शङ्काह कस्तर्हि इति । सृजतीति शप । स्वभावत्वात् प्रकरणेषु कविशेषे स्थापयितुं

१ — कर्माणीत्यत्र कर्तृत्वकर्मफलसंयोगसाहचर्यात् 'कर्तृत्वं' इति तत्तम कर्म (अटा. १।४।४९) इति वैयाकरणपरिभाषितेनैव कर्माभिप्रेतं । न क्रियासामान्यमात्रमित्याह ॥ न ज्यास्त्वत्र लोकादये साहचर्येण मूलमिति मन्यन्ते । तदुक्तम्, स्वभावत्वात् स्वसाहचर्यमित्यत्र प्रहृतिवाचकत्वाभावात् । गीताया धुतिमूलकत्वस्य सर्वसम्मतत्वात्, अत्रत्यप्रभुविशेषोपयोगो. साहचर्यसम्मतं प्रतिशरीरं भिन्ने पुरुषेषु प्रयुक्तत्वात् ।

वाच्य तावदाह प्रकृतीति । ननु चेन्नन्यात्मनः कर्तृत्वादिक्
नास्ति, अचेतनायास्तु वासनायाथेननगुणमात्रतायाः कर्तृत्वा-
दिकमिति कथमिदं ज्ञायते ? यथात्मनः स्वतश्शुद्धस्य न कर्तृत्वं,
तर्हि तस्य वासनाऽपि कुतः समागता ? यदि न कुतश्चित्, तथा
वासनेनैव स्वाभाविकीति तत्कृतकर्तृत्वादिक्मपि स्वाभाविकं स्यात्,
यदि कुतश्चेदितो, तथा तस्यापि स्वाभाविकत्वे पूर्वदोषः ; औपा-
धिक्यत्वे त्वकर्तृत्वात्मनस्तदागमोऽपि कुतः ? यदि वासनाय, तर्हि

न्योन्याग्रयणम् ; यद्यन्यस्मात्पुत्रोत्पत्तिः, तत्रापि तर्धैवेत्यन्यस्ये-
त्यादिबोधनिरसनाय तु शब्दः । तदाह—अनादिकातेति ।
वीजाङ्गुल्यायादन्योन्याग्रयादिपरिहारः । वासनाहेतुर्वाचि-
सिद्धयर्थे देवाद्याकारोत्पाद्युक्तम् । यथा तस्मात् पिण्डे त्रिंशत्संज्ञां
द्वित्वबुद्धिः ; तथाऽनेति दर्शयितुं संसर्गकृतशब्दः । वासना-
कृत, वामनात्पयविशेषहेतुत्वाधिक्यमित्यर्थः ॥ १४ ॥

५ आ. मा. भा.—न च करोति वस्तुत इत्याह—न कर्तृत्वमिति । प्रभुर्हि जीवो जटमपेक्ष्य ॥ १४ ॥

६ ज. प्र. दी.—ननु कर्तृत्वमित्येतदप्रागुक्तान् विशिष्यत
इत्यत आह—न चेति । इतीनादिकं कुर्वेनेन नैव किञ्चित्करो-
मीति मन्यत इत्युक्तम् । तर्हि मिथ्या ज्ञानी प्रसज्यतेत्याशङ्का
निरासाय परमेश्वरप्रेरितं कुर्वन् कारयन् वस्तुत स्वातन्त्र्येण

न करोति न कारयति चेत्यनेनाहेत्यर्थः । अस्य जीवविषयत्वे
प्रभुरित्येतदसम्भवीत्यत आह—प्रभुर्हीति । अनेन विभुरित्यु-
पपादितप्रायम् ॥ १४ ॥

७ ह. पै. भा.—नेति । न कर्तृत्वं स्वतो न च कुर्वन्नापि कर्माणि रथमासादादीनीप्सितत-
मानि लोकस्य सृजत्युत्पादयति प्रभुरात्मा । नापि रथादि कृतवतस्तत्फलैः संयोगं कर्मसंयोगम् ।
यदि किञ्चिदपि स्वतो न करोति न कारयति च देही । कस्तर्हि कुर्वन्कारयन्थ प्रवर्तते ? इत्युच्यते—
स्वभावस्तु स्वभावोऽविद्यालक्षणा प्रकृतिर्माया प्रवर्तते ॥ १४ ॥

८ घं. प्र. गि.—‘नैव कुर्वन् कारयन्’ [५।१३]
इत्युक्तम्, किमेतत्कर्तृत्वं कारयितृत्वं चात्मनि स्वाभाविकमेव
सप्तसर्वकर्मसत्यासाभस्ति यथा स्वाभाविकी गतिरगच्छतः ?
किंवा स्वत एवात्मनि नास्ति ? इति सन्देहापनोदनायाह—
नेति । प्रभु पूर्वोक्तवद्वापुस्वामी जीवात्मा लोकस्य लोक्य
मानस्य देहादेः कर्तृत्वं न सृजति, स्व कुर्विति नियोजनेन
तस्य कारयिता न भवतीत्यर्थः । नापि लोकस्य कर्माणि
इप्सिततमानि घटादीनि स्वयं सृजति, कर्ताऽपि न भवती-

त्यर्थः । नापि कर्म कुर्वतो लोकस्य तत्फलसम्बन्धं सृजति,
भोगयिताऽपि न भवतीत्यर्थः । तथा च श्रुतिः “ ध्यायतीव
तेलायतीव ” [वृ.उ. ४।३।७] इत्यादि । वक्ष्यते चाग्राधि—
‘शरीरस्थोऽपि कौन्तेय ! न करोति न लिप्यते’ [१३।३१]
इत्यादि । यथात्मा स्वयं किञ्चित् कारयति, न करोति,
कस्तर्हि कारयन्तृत्वंप्रवर्तते ? तत्राह—स्वभावस्तु प्रवर्तते
स्वभावो मायाविद्याप्रकृतिरूपं प्रवर्तते ॥ १४ ॥

९ व० त० दी०—किञ्च ‘आत्मैव ह्यात्मनो बन्धुः’ [६।५] इत्युक्तत्वादात्मन एव निरोधे समत्वे सर्वं
सेत्स्यतीति । अन्यथा कर्तृत्वाद्यहङ्कारादिना मिथ्याचरणमेव भविष्यति । तत्र च हेतुरात्मैव नान्यः ; सोऽपि
प्राकृतस्वभावमय इति तन्निरोधे दृढयितुं सिद्धान्तमाह—न कर्तृत्वमिति । प्रभुरीश्वरः परमात्मा लोकस्य प्राकृत-
शरीराभिमानिनः नानायोगिनीवीजाशयस्वभावकृतिकस्य कर्तृत्वं कर्माणि तत्फलसंयोगं च न सृजति । किन्तु
सादृश स्वभावो लोकनिष्ठः स्वत एव प्रवर्तते । अन्यथा परमात्मनो वैषम्यनैर्घृण्यप्रसङ्गः ॥ १४ ॥

१० पु अ. त.—ननुपदेवादिना कारणे को दोषः ?
इति चेत्तत्राह—न कर्तृत्वमिति । प्रभुः ईश्वर लोकस्य
कर्तृत्वं न सृजति, न कर्माणि सृजति, न वा कर्मफलसंयोगं
सृजति । अत स्वयमपि किमिति तपोपदिशेदिति भावः ।

नन्वीशरोत्पादनाभावे लोकं कथं प्रवर्तते ? इत्यत आह—स्व-
भावस्तु प्रवर्तते इति । जीवस्य स्वभावः प्रकृत्यात्मकः प्रव-
र्तते कर्तृत्वादिरूपेण ॥ १४ ॥

११ नी० भा० दी०—नन्वेवं भूयवत्कर्तृत्वं स्वामिबत्कारयितृत्वं वाऽस्य मास्तु, अन्यस्मान्तवद्विकारस्यैव
सतः कर्मादिधर्मकाहङ्कारादिप्रवर्तकत्वमस्तित्याशङ्कयाह—न कर्तृत्वमिति । कर्तृत्वमहङ्कारस्य । कर्माणि इन्द्रि-
याणां वचनादानादीनि श्रवणदर्शनादीनि च । लोकस्य लोभयते प्रकाशयते इति लोको जडवर्गः । प्रभुश्चिदात्मा सूर्य
इवात्मदादीनां प्रकाशकोऽपि न कर्मादीं प्रवर्तयस्तद्वन् । अस्य कर्मफलसंयोगं वा न सृजति, किन्तु यो यादृक्
यस्य स्वभावः स तथा प्रवर्तते । यथा सूर्येऽभ्युदिते कमलानां निकसनं कुमुदानामुत्सृष्टं चेति, तद्वदेवमात्मनि
प्रकाशमाने घटादयो न चेष्टन्ते, मनुष्यादयस्तु चेष्टन्ते । न स्वात्मा अस्यचित्तवर्त्तको निवर्त्तको वा । लोहायस्कान्त-
न्ययोगिव सत्यान्तथोरात्मानामनोः सन्न्यन्धामानादिति भावः ॥ १४ ॥

नन्वीशरोत्पादनाभावे लोकं कथं प्रवर्तते ? इत्यत आह—स्व-
भावस्तु प्रवर्तते इति । जीवस्य स्वभावः प्रकृत्यात्मकः प्रव-
र्तते कर्तृत्वादिरूपेण ॥ १४ ॥

नाऽऽदत्ते कस्यचित्पापं न चैव सुकृतं विभुः ।

अज्ञानेनाऽऽवृतं ज्ञानं तेन मुह्यन्ति जन्तवः ॥ १५ ॥

१ शां. भा.—परमार्थतस्तु—नाऽऽदत्ते न च गृह्णाति भक्तस्यापि कस्यचित्पापं, न चैवाऽऽदत्ते सुकृतं भक्तैः प्रयुक्तं विभुः । किमर्थं तर्हि भक्तैः पूजादिलक्षणं यागदानहोमादिकं च सुकृतं प्रयुज्यते? इत्याह—अज्ञानेनाऽऽवृतं ज्ञानं विवेकविज्ञानं तेन मुह्यन्ति 'करोमि कारयामि भोक्ष्ये भोजयामि' इत्येवं मोहं गच्छन्त्यविवेकिनः संसारिणो जन्तवः ॥ १५ ॥

२ आ. शां. व्या.—कर्तृत्वभोक्तृत्वैश्वर्याण्यत्मनोऽविद्याकृतानीत्युक्तम्, इदानीमीश्वरे सन्न्यस्तमस्तत्रयापारस्य तदेकशरणस्य दुरितं सुकृतं वा तदनुग्रहाय भगवानादत्ते—मदेकशरणो मत्प्रीत्यर्थं कर्म कुर्वणि दुष्कृताद्यपनोदनेनानुप्राप्नो मयेति प्रत्ययभाक्त्वादित्याशङ्क्य सोऽपि परमार्थतो नास्यास्ति, अविक्रियत्वा-

दित्याह—परमार्थतस्त्विति । कथं तर्हि 'भक्तानामनुप्राप्तत्वं मीश्वरस्यानुप्राप्तत्वं' इति प्रसिद्धिः ? तत्राऽऽह—अज्ञानेनेति । पूर्वार्थिगतान्यशराणि व्याख्यात्याऽऽकाङ्क्षापूर्वकमुत्तराभिव्यक्तार्थाव्याचष्टे—किमर्थमित्यादिना ॥ १५ ॥

३ रा. भा.—कस्यचित् स्वसम्बन्धितयाऽभिमतस्य पुत्रादेः पापं दुःखं नादत्ते नापनुदति, कस्यचित् प्रतिकूलतयाऽभिमतस्य सुकृतं सुखं च नादत्ते नापनुदति । यतोऽयं विभुः, न काचित्कः । न देवादिदेहाद्यसाधारणदेशः । अतएव न कस्यचित्सम्बन्धी, न कस्यचित् प्रतिकूलश्च । सर्वमिदं वासनाकृतम् । एवंस्वभावस्य कथमियं विपरीतवासनोत्पद्यते? अज्ञानेनावृतं ज्ञानं ज्ञानविरोधिना पूर्वपूर्वकर्मणा स्वफलानुभवयोभ्यत्वाय अस्य ज्ञानमावृतं सङ्कुचितम्; तेन ज्ञानावरणरूपेण कर्मणा देवादिदेहसंयोगस्तत्तात्माभिमानरूपमोहश्च जायते । ततश्च तथाविधात्माभिमानवासना, तदुचितकर्मवासना च; वासनतो विपरीतात्माभिमानः, कर्मरम्भश्चोपपद्यते ॥ १५ ॥

४ वै. ता. चं—आत्मनोऽर्कृत्वादिक्वस्य वासनायां कर्तृत्वादिक्वस्य च विवराण 'नादत्ते' इति श्लोकस्यार्थद्वयम् । परगतपापसुकृतयोरादानप्रसङ्गाभावात्तदप्रतिषेधोऽनुचितः । अस्तत्कृतार्थं दुःखं सुखं च लक्ष्यते, तत्रापि परगतसुखदुःखयोः स्वस्मिन्नाकर्षणं न शक्यम्, अस्तत्तदपनयनप्रारं विवक्षितमित्यभिप्रायेणाह कस्यचित् इति । 'कस्यचित्' इत्यनेन सूचितमपनोदनहेतुविशेष दर्शयितुं स्वसम्बन्धितयाऽभिमतस्येत्यायुक्तम् । 'आदत्ते' इत्यस्य करोत्यावर्धत्वात्नौचित्यादपदहरणार्थत्वे च प्रयोगादपदद्वयनिषेधेनैव लुप्यतया करणनिषेधसिद्धेः नापनुदतीति व्याख्यातम् । विभुरिति न परिमाणविशेषाभिप्रायम्, जीवस्वाधुनया धृत्यादिभिर्द्वैः नापि प्रयुत्वारम्, अत्रानुपयुक्तत्वात् । अतस्तत्तत्कर्मण्युत्कूलमस्तदेहाजुप्रवेशयोग्यतामान प्रतिनियतदेशराहित्यं विवक्षितम् । अतएव आगन्तुकेषु मित्रामित्रादिषु स्वल्पान्धव प्रतिकूलत्वं च आगन्तुकावा तत्तद्देहानामेव, न स्वात्मन इति सिध्यति । तत एव चानुकूलप्रतिकूलपदविपर्ययः, स्वाधुनयनमौपाधिकमित्यायातम् । तदेव कार्या-

भानौपयिकहेतुत्वभावप्रतिपादनपरो विभुश्च इत्यभिप्रायेणाह—यतोऽयमिति । उत्तरार्थोत्थानाय शङ्कते—पूर्वस्वभावस्येति । विपरीतयासना स्वभावविकल्पवाच्येत्यर्थः । अत्रोत्तरम्—'अज्ञानेनावृतं ज्ञानम्' इति । 'अविद्या कर्मसंज्ञाऽन्या तृतीया शक्तिरिष्यते । यथा क्षेत्रज्ञासिः सा वेदित्वा रूपं' सर्वगा ॥ संसारात्पा नखिलानवाप्नोत्यतिसन्तान् । तथा तिरोहितत्वाच्च शक्ति क्षेत्रज्ञ संज्ञिता ॥ सर्वभूतेषु भूपाल' तारतम्येन वर्तते' [वि. पु. ६।८।९१-९३] इति भगवत्पराशरब्रह्मचरिणमनुस्मरणाह ज्ञानविरोधिनेति । अत्र नयस्तदन्वयतद्भावार्थत्वभावरणानुपयुक्तमिति भावः । स्वफलेत्यादि—नद्यावाससङ्कुचितज्ञानसंसारतापानुभवयोग्य इति भावः । अत्यन्तविकलोपरिहारायावरणशब्दोपचरितमाह—सङ्कुचितमिति । 'नहि विज्ञानुविज्ञानेतिपरिक्तोपो विद्यते' [ब्र. उ. ४।३।३०] इत्यादिभूतिसिद्धमनेन स्मारितम् । देवादिदेहसंयोग इति जन्तुशब्दाभिप्रेतोऽर्थः । स च मोहजनने कर्मणो द्वात्म । शङ्कोत्तरावमाह—ततश्चेति । आत्मनि प्रतिपिदस्येद्यानिटाचरणस्यात्यहेतुतामाह—वासनात इति ॥ १५ ॥

५ आ. मा. भा.— ॥ १५ ॥

६ ज. प्र. दी— ॥ १५ ॥

७ ह. पै. भा.—परमार्थतस्तु—नादत्त इति । नाऽऽदत्ते न गृह्णाति भक्तस्यापि कस्यचित्पापं नैवाऽऽदत्ते च सुकृतं भक्तैः प्रयुक्तं विभुः । कथं तर्हि भक्तैः पूजादिलक्षणयागदानानि सुकृतं प्रयुज्यते ?

इत्यत्राऽऽह—अज्ञानेनाऽऽवृत्तं ज्ञानं तेन मुह्यन्ति 'करोमि कारयामि भोक्ष्ये भोजयामि' इत्येवं मोहं गच्छ-
न्यवेकिनः संसारिणो जन्तवः ॥ १५ ॥

८ घं. प्र. गि.—एतदेव विद्वणोति — नादत्त इति ।
वेद्युः पूर्वद्योकोक्त. प्रभुरात्मा कायवाङ्मनसानां मध्ये कस्य-
चेत्कायस्य वाचो मनसो वा कर्मभूतं पापं नैवादाने परमार्थ-
तो न गृह्णाति, तथा कस्यचित्सृष्टं च नादत्ते । कथं तर्हि
गुणकृपापदुदयमिति लोक्यवहारः ? तत्राह—अज्ञानेने-
ति । ज्ञानं नित्यमुद्धबुद्धसुकस्वभावपरब्रह्मरूपाद्वितीयप्रत्यगा-
त्मचैतन्यं, अज्ञानेन नीहाराभावाप्रकृत्यविद्यापरपर्यायेण

“ न तं विद्वान् य इदं अजानान्यगुप्माकमन्तर बभूव ।
नीहारेण प्रावृता जलया चासृष्ट एव यथाशासथरन्ति ”
[ऋक्सं. ८।३। १७ य. सं. १७।३१] इत्यादिश्रुति-
प्रसिद्धेन आहतमाच्छादितम् । तेनावरणेन जन्तवः जननगी-
लाः संसारिणः भवन्ति, अतस्मिन्स्तदवभासरूपं मोहं गच्छ-
न्ति । ततस्तन्मूलकं एवोक्तव्यवहारः, तदनुवादिन्य एव च
श्रुतिस्मृतयः पारमार्थिकाद्वैतवानयशेषभूता इति भावः ॥ १५ ॥

९ व० त० दी०— यस्मादेवं तस्मान्नादत्ते न भजते पापं पुण्यं च कारयितृत्वं च तत्साधकतमविसर्जनादेवोप-
युज्यते । ' बुद्धीन्द्रियमनःप्राणान् ' [भाग. १०।८७।२] इत्यादिवाक्यात्तैर्भोगमोक्षोपायप्रवृत्तौ तदात्मैवेह हेतुरिति
न चम् । अतः स्वभावकृतं सर्वम् । ननु तदंशभूता अपि एते आत्मनः कथं प्राकृतत्वभावेन सम्मुह्यन्ति ? स्वरूपा-
ज्ञानादित्याह— अज्ञानेनेति । तत्र ज्ञानं स्वरूपविषयकं अज्ञानेनाविद्यायाः प्रथमपर्वस्वरूपाज्ञानेनावृतं ततोऽन्य-
पर्वभिः प्राणान्तःकरणेन्द्रियदेहाध्यासैः ; वस्तुस्तु विचित्ररिसाधतो भगवतो नित्या आज्ञाकारिण्यो द्वादश-
शक्तयो मुह्यताः ' गिरा पुष्ट्या ' इत्यादिना निरूपिता भागवते । तत्र मायाकृत्याया अंशद्वयं विद्याविद्येति ।
भगवद्ज्ञानैव विद्याया आत्मना स्वरूपगमकात्सत्त्वानुगुण्यात् अविद्याया च विपरीतस्वभावया कर्मजन्ममरणादि-
पर्यावर्तगम इतरानुगुण्यात्, अन्यथा स्वरूपवैचित्र्यं न स्यादित्यज्ञानेनावृतमात्मनां स्वरूपज्ञानम् । उक्तं च
' विद्याविद्ये मम तनु विद्धुमुद्धव ! शरीरिणाम् ॥ मोक्षवन्धकरी आद्ये मायया मे विनिर्मिते ' [भाग. ११।११।३] इति ।
' पञ्चपर्व स्वविद्येयं जीवगा मायया कृता ' इति । अतस्तेन जन्तवो भवन्तो मुह्यन्ति । स्वयमेवात्मनि कर्तृत्वादिस्वभावं
सृजन्ति, न परमात्मेति सिद्धान्तः ॥ १५ ॥

१० पु. अ. त.— यतः प्रभुर्न सृजत्यतः कस्यचित् पाप-
पुण्यादिकमङ्गीकृत्य फलं न ददातीत्याह—नादत्त इति । विभुः
अनियम्यः स्वैच्छयै स्वैकफलदानसमर्थः कस्यचित् जीवस्य
पापं पापरूपं कर्म न आदत्ते नाङ्गीकरोति, तदङ्गीकृत्य नरका-
दिकलं न ददातीत्यर्थः । मुह्यं च नैवाङ्गीकरोति, तदङ्गी-
करणे स्वर्गादिमुक्तं न ददातीत्यर्थः । विभुत्वात् स्वकीयेच्छ-
यैव यथासुप्तं करोतीति भावः । तर्हि “ एष एव तं [जेवैव]

साधु कर्म कारयति” [वी. उ. ३।१९] इत्यादिश्रुतिभ्य ईश्वर एव
तत्कर्म कारयित्वा सर्वेभ्यः फलं ददातीति कथमुच्यते? तत्राह—
अज्ञानेनेति । अज्ञानेन प्रकृत्युत्पन्नेन ज्ञानं भगवत्स्वरूपात्मकं
शुल्यर्थरूपं वा— तेन जन्तवः जीवा मुह्यन्ति मोहं प्राप्नुवन्ति,
अन्यथा वदन्तीत्यर्थः । श्रुतौ तु पूर्वं तादृक्फलदानेच्छां निरूप्य
पश्चात् कर्मकारणत्वमुच्यते, न तु कर्मफलत्वमागच्छति, किन्तु
विचित्रेच्छास्वमेवापातीति ॥ १५ ॥

११ नी० भा० दी०— ननु “ एष ह्येव [ह्येवैव] साधु कर्म कारयति तं यमेभ्यो लोकेभ्य उन्निनीपते, एष ह्येवा-
साधु [एवैतमसाधु] कर्म कारयति तं यमयो निनीपते (यमन्वानुनेपति) ” [कौ. उ. ३।९] इति श्रुत्या
परमेश्वरे कारयितृत्वं ब्रुध्यते, तत्कथमुच्यते ' स्वभावस्तु प्रवर्तते ' [५।१४] इति ? तत्राह — नादत्त
इति । कस्यचित्कर्तुः पापं अयं नादत्ते, नापि सुकृतं, कारयितृत्वाभावात् । यतो विभुर्व्यापकः, निष्क्रिय इति
यावन् । सक्रियो ह्यन्यं प्रवर्तयति, तदीयं पापं पुण्यं वा लभते ; अयं तु न तथा, किन्तु सूर्यवन् प्रकाशत
एव ; न तु स्वप्रकाशानां कर्मादीनां कर्मणा सम्भवत्येति इति भावः । कारयितृत्वमप्यन्य सत्तामात्रेण सूर्यवत् ।
यथा घटः प्रकाशते सविता प्रकाशयतीति नोदाहृतश्रुतिविरोधः । कथं तर्हि ईश्वराराधनार्थं कर्माणि कुर्वन्ति
तद्वरणाय विन्यति ? इत्याद्रूप्याह— अज्ञानेनेति । यथा हि महाराजस्य सार्धंभोरस्याई सर्वेश्वरो निवृत्तोऽस्मीति
ज्ञानं अज्ञानेन सोपनेनावृतं चेत्स तत्र विविधानि परचक्रादीनि महान्ति सङ्कटशतानि पश्यति, अहो अहं
दीनोऽस्मि ह्युत्पन्मानी च मुह्यन्ति ; तद्देहे जन्तवः स्वस्याई प्रक्रास्मीति प्रमाणेन प्रहमावमजानन्त ईश्वरादा-
स्मानं पृथक्पश्यमाना ईशान्मनोः सेध्यसेवकभावं च पश्यन्तो मुह्यन्ति । तथा च श्रुतिः “ अथ योऽन्यां देवतामु-
पारभेऽसाधन्योऽसाधन्योऽप्रमशीति न स वेद यथा पशुरेव स देवानाम् ” [सू. उ. १।१।१०] इति । “ एष ह्येव ”
इति श्रुतिरि ज्ञानं जन्तव्यवहारविषयैवेति भावः ॥ १६ ॥

ज्ञानेनाज्ञाननिवृत्तिस्तत्फलं च ।

ज्ञानेन तु तदज्ञानं येषां नाशितमात्मनः ।

तेषामादित्यवज्ज्ञानं प्रकाशयति तत्परम् ॥ १६ ॥

१ शां. भा.— ज्ञानेनेति । ज्ञानेन तु येनाज्ञानेनाऽऽश्रुता मुह्यन्ति जन्तवस्तदज्ञानं येषां जन्तूनां विवेकज्ञानेनाऽऽत्मविषयेण नाशितमात्मनो भवति, तेषामादित्यवद्यथाऽऽदित्यः समस्तं रूपजातमवभासयति तद्वज्ज्ञानं ज्ञेयं वस्तु सर्वं प्रकाशयति तत्परं परमार्थतत्त्वम् ॥ १६ ॥

२ आ. शां. व्या.— तर्हि सर्वेषामनाद्यज्ञानाद्गतज्ञानत्वात् । ज्ञानेनेति । सर्वमिति पूर्णत्वमुच्यते । ज्ञेयस्यैव वस्तुनस्तत्परव्यामोहापोहाभावात् इतः संसारनिवृत्तिः ? इति तत्राऽऽह— ज्ञानेनेति विशेषणम् । तद्व्याचष्टे— परमार्थतत्त्वमिति ॥ १६ ॥

३ रा. भा.— 'सर्वं ज्ञानप्लवेनैव वृजिनं सन्तरिप्यसि' [४।३६] 'ज्ञानाग्निः सर्वकर्माणि ममसात्कुरुते तथा' [४।३७] 'नहि ज्ञानेन सदशं पवित्रम्' [४।३८] इति पूर्वोक्तं स्वकाले सङ्गमयति । एवं वर्तमानेषु सर्वेष्व्वात्मसु येषामात्मनामुक्तलक्षणेनात्मयाथात्म्योपदेशजनितेन आत्मविषयेण अहरहरभ्यासाधेयातिशयेन निरतिशयपवित्रेण ज्ञानेन तज्ज्ञानावरणमनादिकालप्रवृत्तानन्तकर्मसंशयरूपमज्ञानं नाशितम्, तेषां तत्स्वाभावादिषु परं ज्ञानमपरिमितमसङ्कुचितमादित्यवत्सर्वं यथावस्थितं प्रकाशयति ।

४ वे. ता. चं.— एवं तृतीयाध्यायोपाकर्तृत्वानुसन्धानस्य प्रकारविशेषाः प्रतिपादिताः ; अथ चतुर्थाध्यायोक्तस्य ज्ञानविशेषस्य विशेषणं कियत् इत्यभिप्रायेणाह— सर्वमिति । स्वकाले— अकर्तृत्वानुसन्धानप्रकारकयत्नादनन्तरं ज्ञानस्वरूपकथनानन्तर इत्यर्थः । यद्वा 'तद्विद्धि प्रणिपातेन' इत्यत्र 'उपदेशयन्ति' [४।३४] इति स्वैव निर्दिष्टे विषयकाल इत्यर्थः । एवं वर्तमानेषु सुधारस्वपीत्यर्थः । यद्वा कर्मयोगनिष्ठेभ्योत्यर्थः । अज्ञानेन ज्ञानमाश्रितं चेत, कथं ज्ञानेन कस्य नाश इति शङ्का व्यवच्छिन्नता तुसाधेन द्योतितं ज्ञानस्य विशेषं दर्शयितुं उक्तलक्षणेनेत्यादि निरतिशयपवित्रेणेत्यन्तमुक्तम् । आत्मनो ज्ञानेनेत्यन्वयः । आत्मविषयेणेति— 'आत्मनः' इति पठ्या सम्बन्धसामान्यमात्रपरत्वं, कर्तृविषयत्वं चात्रानुयुक्तमिति भावः ।

तच्छब्दपरामृष्टप्रकारमाह— ज्ञानावरणमिति । अज्ञानस्वरूपम्यातिगहनत्वसूचनार्थम्, निरतिशयपवित्रम्य ज्ञानमावृत्तो निरशेषाज्ञाननिराशङ्कित्वात् इत्यपरित्वप्रदर्शनार्थं च अनादिकालेत्वायुक्तम् । उत्तरार्धगतच्छब्दार्थः स्वाभावादिमिति । सामानाधिकरण्यास्वारस्यापरमिति ज्ञानविशेषणम् । तदर्थमाह अपरिमितमसङ्कुचितमिति । ज्ञानस्य परत्वं ह्यनवच्छिन्नविषयत्वम्; तत्र च हेतु सद्बोधाभाव इत्यभिप्रायः । सर्वमिति प्रकाशयतिरर्थसिद्धकर्मोक्तिः । अज्ञाननिवृत्तौ च ज्ञानस्य सर्वगोचरत्वं ध्रौतमिति भावः । 'आदित्यवत्' इति दृष्टान्तसामर्थ्यसिद्धमाह यथावस्थितमिति । एतेन परमित्यत्र पदमिति विशेष्याच्चाहारः । परमार्थतत्त्वमिति विवक्षा च परोक्षा निरस्ता ।

३ रा. भा.— तेषामिति विनष्टाज्ञानानां बहुत्वाभिधानादात्मस्वरूपबहुत्वम्; 'न स्वेयाहं जातु नासम्' [२।१२] इत्युपक्रमवगतमत्र स्पष्टतरमुक्तम् । न चेदं बहुत्वमुपाधिकृतं, विनष्टाज्ञानानामुपाधिगन्धामावात् । 'तेषामादित्यवज्ज्ञानम्' इति व्यतिरेकर्निर्देशात् ज्ञानस्य स्वरूपानुबन्धिधर्मत्वमुक्तम् ; आदित्यदृष्टान्तेन च ज्ञानज्ञानयोः प्रसाम्यभावतोरिवावस्थानं च । तत एव संसारदशायां ज्ञानस्य कर्मणा सङ्कोचो मोक्षदशायां विकासयोपपन्नः ॥ १६ ॥

१— 'ज्ञानेन त्वज्ञाने नाशिते ज्ञानस्य स्वरूपप्रकाशकत्वं स्वतः सिद्धं— यथादित्यस्य तमसि श्रेते । विनिवृत्तित्वायां हि शङ्कायामशुभमश्रुतकार्यं स्वयमेव करोति' इत्यभिनवगुप्तपादाः । 'वृत्तिरूपज्ञानमत्र पूर्वाहं यदुदीरितम् । वतसाद्रीदितं यत् स्वरूपज्ञानमेव तत्' इति धामनः । तत्र तत्र भगवत्पादानधिधारापि माध्वी जयनीर्योऽत्र वृत्तिसाधुज्ञानविनाश्याविधावादिचमश्रीकरोतीति समंविदामतिरोहितमेव । तत्सर्वज्ञाना जितमद्वैतसिद्धान्तेनेति नात्राशङ्कतं प्राश्यते । —अविगीता ।

४. घे. ता. चं.— भेदव्यपदेशबलाद्द्वैतमतस्योपक्रमविरोध प्रागुक्त, मध्येऽपि स एव तात्त्विको भेद- स्पष्टमुपदिश्यते इति तस्य तात्पर्यविषयत्व दर्शयति—तेषामिति। चिनष्टाज्ञानानामिति— नदीद वहुत्व भ्रान्तिसिद्धमुपाधिसिद्ध वा वक्तुं शक्यमिति भावः । सत्यमिच्छोपाधिद्वैतभेदादिनोर्भास्करशङ्कर-यामंतमद्य परिहरति—नचेदमिति। मिथ्याभूतस्याज्ञानाख्योपादानस्य विनाशो तदुपात्तमिथ्याभूतान्त- कर्णायुपाधेरपि निवृत्तिरिति शङ्कर प्रति हेत्वर्थः। इतर प्रत्यक्षानन्दवाच्यस्य कर्मदेविनाशो त-निमित्तस्यारान्त- कर्णायुपाधिनिवृत्तिरित्यर्थः। शङ्करमतद्वयप्रसङ्गे तदुक्तं ज्ञानमात्रमवादादुपयितुं शुद्धदशाया हातुत्वमत्र सिद्धमिति दर्शयति तेषामिति। सम्बन्धविषयतया पक्षी व्यतिरेकमा भेति व्यतिरेकनिर्देशादित्युक्तम्। विनष्टोपाधीनामात्मना धर्मतया निर्देशात्, ज्ञानस्य स्वरूपानुबन्धित्वसिद्धेरानुक्तचैत-

न्यवादाऽपि निरस्त । आदित्यशब्दोऽत्रादित्यप्रभापर, प्रभा द्वयेणैवादित्यस्य प्रकाशकत्वात्; धर्मभूतज्ञाने च सैव दृष्टान्तो भवितुमर्हति, 'यथा न क्रियते ज्योत्स्ना मत्प्रशालनात्मने । दोषप्रहाणान् ज्ञानमात्मनः क्रियते तथा' [वि. घ. १०४।६५] इत्यादिसामान्याच्च; तदेतदभिप्रेत्य तत्कलितमाह— आदित्य-दृष्टान्तेनेति। ततः प्रस्तुतस्य किं २ इत्यत्राह— तत्त एवेति। यथा प्रभाया आवारकसभिर्घो सहोचस्तत्रिवृत्तौ पुनर्विका-सथ दृश्यते, तथा ज्ञानस्यापीति भावः । यथा तेषामादित्यव-दवस्थिताना प्रभातुल्य ज्ञानमित्यर्थः । प्रभाया प्रदीपादित्याद्य-धक्त्विद्धतेजोद्रव्यविशेषत्व, ज्ञानस्यात्मधर्मत्वेऽपि इत्यत्व, सहोचविष्कासयोगित्वादीनि च शारीरकभाष्ये प्रथितानि । एव प्रभातुल्यद्रव्यत्वोपपादनेन प्रकृतमावृत्त्यादिक युज्यत इत्याह— तत्त एवेति ॥ १६ ॥

५ आ. मा. भा.— ज्ञानमेवाज्ञाननाशकमित्याह— ज्ञानेनेति। प्रथमज्ञानं परोक्षम् ॥ १६ ॥

६ ज. प्र दी— ननु ज्ञानस्याज्ञाननाशकत्वमर्थप्रकाशकत्व च प्रसिद्धमेव, तद्विकर्मसुकृत्ये २ इत्यत आह— ज्ञानमेवेति । 'अज्ञानेनाश्रितं ज्ञान' [५।१५] इत्युक्तम् । एव तर्हि तस्या-विनाश एव स्यात् । तथा च न कदाचिद्भ्रमप्रकाशः । विनाशकान्तरादीकारे च ज्ञानार्थयो स यासयोगयोगैर्वैयर्थ्यमि-त्याशङ्क्य ज्ञानमेवाज्ञाननाशकम्, अतो नोक्तदोष । किन्तु स्वल्पज्ञानम-

विषयाऽऽवृत्तम्, वृत्तिज्ञान त्वविषया शिथिलयति । ननु प्रका-शयतीत्येतदनेनाहेत्यर्थः । अत्र केचित्—'यथैक एवादित्योऽप्य-कार नाशयति, भूमण्डलं च प्रकाशयति, तथैकमेव ज्ञानमज्ञानं निवर्तयति, परं च प्रकाशयति' इति व्याचक्षते, तदसदिति भावेनाह— प्रथमेति । तृतीययान्तपदोक्तम्, द्वितीयमपरोक्षमिति शेषः । अन्यथा द्विर्ज्ञानप्रहणं व्यर्थं स्यादिति भावः ॥ १६ ॥

७ ह. पै. भा.— ज्ञानेनेति । ज्ञानेन तु, येनाज्ञानेनाऽऽवृत्ता मुह्यन्ति जन्तवस्तदज्ञानं येषां जन्तूनां विवेकज्ञानेनाऽऽवृत्तविषयेण नाशितमात्मनो भवति, तेषां जन्तूनामादित्यवत् । यथाऽऽदित्यः समस्तरूपादिजातमभासयति तद्वज्ज्ञानं ज्ञेयं वस्तु सर्वं प्रकाशयति तत्परम् ॥ १६ ॥

८ चं. प्र नि.— कथं तर्हि ज्ञानमुदाहारां विमोक्ष ? त आह— ज्ञानेनेति । तदज्ञानं तु आत्मनो ज्ञानेन गुरुपदिष्ट-वेदान्तमहावाक्यजन्येनाद्वितीयत्वात्माविषयकेण नाशितं येषाम् । तेषां तज्ज्ञानं कर्तुं उत्तरं सत्यज्ञानानन्द्याद्वितीयात्मकं प्रज्ञात्मत-परत्वं निरतिशयं वस्तु प्रकाशयति, आदित्यवत्, यथाऽऽदि-त्यस्यैवो निरव्यस्य वस्तुनाश प्रकाशयति तद्वत् । अत्र 'तेन ज्ञानेन' [५।१५] 'ज्ञानेन नाशितम्' इत्यनेन भ्रमोपा-दानत्वं ज्ञानविरत्येव चाज्ञानस्य लक्षणमित्युक्तं भवति । आद्ये परिणाम्युपादानस्य विवर्जितत्वात् प्रसङ्ग्यतिव्याप्तिः । द्वितीये च ज्ञानेन माश्राजाननिर्घण्येव विवक्षितत्वात् आनप्रगभाते अज्ञाननिष्ठचित्तद्वारा ज्ञाननिवृत्त्य प्रसङ्गे च नातिव्याप्तिरिष्येत्तदुपश्रिते विस्तरः ।

९ चं. प्र नि.— कथं तर्हि ज्ञानमुदाहारां विमोक्ष ? त आह— ज्ञानेनेति । तदज्ञानं तु आत्मनो ज्ञानेन गुरुपदिष्ट-वेदान्तमहावाक्यजन्येनाद्वितीयत्वात्माविषयकेण नाशितं येषाम् । तेषां तज्ज्ञानं कर्तुं उत्तरं सत्यज्ञानानन्द्याद्वितीयात्मकं प्रज्ञात्मत-परत्वं निरतिशयं वस्तु प्रकाशयति, आदित्यवत्, यथाऽऽदि-त्यस्यैवो निरव्यस्य वस्तुनाश प्रकाशयति तद्वत् । अत्र 'तेन ज्ञानेन' [५।१५] 'ज्ञानेन नाशितम्' इत्यनेन भ्रमोपा-दानत्वं ज्ञानविरत्येव चाज्ञानस्य लक्षणमित्युक्तं भवति । आद्ये परिणाम्युपादानस्य विवर्जितत्वात् प्रसङ्ग्यतिव्याप्तिः । द्वितीये च ज्ञानेन माश्राजाननिर्घण्येव विवक्षितत्वात् आनप्रगभाते अज्ञाननिष्ठचित्तद्वारा ज्ञाननिवृत्त्य प्रसङ्गे च नातिव्याप्तिरिष्येत्तदुपश्रिते विस्तरः ।

मात्मनः इत्येवचनेनाहमेवस्य कण्ठरेषोक्त्या येषां तेषा मिति बहुवचनस्यापामबहुत्वविषयकतावगमाच्च; तेषामिति अत्राज्ञानप्रतिदेहलुक्त्वादेन अत्रान्यतरीत्यने विधिपरत्वात्स्य भेदात्परत्वात्प्रमाणाच्च । एतादृशबहुवचनदर्शनेनैव स्वमतं द्वैतं बहुमन्यमानेन त्वया 'नवद्वारे उरे देही' [२।१३] 'अन्तवन्त इमे देहा नित्यस्थोक्ता शरीरिणः' [३।१८] इत्यादौपेकवचनदर्शनेन रोदितमध्यम्, तदन्वयासिद्धिरण्ये च बहुवचनस्यापि सार्थवा-यथासिद्धि सुक्येति तस्य परं प्रति धाद्यस्त्वोपपत्त्यासौ जगन्म इति लजितस्य वेपथ्यतरावश्यं ग्मात्वात् ।

यत्पुनरत्र माघ्येनोक्तम्— "अज्ञानमिह ज्ञानाभाव एव, न तु भास्वरूपम्" इति, यथा रामानुजेन— "अनासिकात्प्रतानान्नाकर्मसंशयरूपमज्ञानम्" इति; तत्र मार्त्तं प्रत्येनद्रुक्त्वम्— "पुरत्यादित्यस्य सतोऽभिष्यवि योग्यम्" [व. घ. २।३।३] इत्यपि रणे स्ववाऽपि भाव-रूपाज्ञानव्यवस्थापानादिह तत्रिकारणं पशयताहर्ण्यस्त्वनाता ष्टेदस्यापमावहतीति । निस्तारण्य पशयत्तरे दृष्टम् ।

रामानुजं तु प्रयेतद्वाच्यम्—स्मृतिपुराणादिव्यज्ञानं माया प्रकृतिरवियेति पर्यायेन प्रथिदस्यजानशन्दस्य मस्तिद्वयं विहाय कर्मवाचिचक्रणनमप्रामाणिकमन्यायम् । क्रिय आत्मावरकस्य कर्मण सादित्ये तत्पूर्वमनाटतामतत्वसाग-

स्कारस्य ततः कर्मणस्य चावश्यवत्त्वेन ' भगवतेनाटतं ज्ञानं' [५।५] इत्युक्तेरसङ्गतिः । तस्यानादित्ये तु शाल्मावरकस्यानाटज्ञाननिकल्पस्य मोहद्वैतोः कर्मणि परिभाषामात्रमित्यस्मद्वि-
ष्टसिद्धिरिति ॥ १६ ॥

९ व० त० दी०— भगवत्प्रदत्तात्मविद्यावन्तस्तु न मुह्यन्तीत्याह— ज्ञानेनेति । येषां दयनीयानां साधनवतां वा आत्मज्ञानं यदक्षरात्मत्वज्ञानेन नाशितं तेषां तदज्ञानं कर्तुं आदित्यवत्परम् "ब्रह्मविदाप्नोति परं" [त.उ.२।१] इत्यत्र श्रुते प्रकाशयति स्वयमेवेति भगवत्प्रदत्तत्वाद्भगवद्रूपं तदिति स्वतन्त्रकर्मत्वं तस्योक्तम् । अन्यथा करणत्वे कर्तृत्वोक्तिव्याहना स्यात् ॥ १६ ॥

प्राप्राणां तत्पूर्वोक्तमज्ञानं नाशितं, तेषां तद्भगवदात्मकं ज्ञानं परं ब्रह्म प्रकाशयति, प्रकटयतीत्यर्थः । आदित्यवत्— यथा सूर्य-
स्तमो दृशीकृत्य स्वात्मसहितं सर्ववस्तुमात्रं प्रकाशयति तथा ॥ १६

१० पु. अ. त — येषां भगवता ज्ञानेनाज्ञानं नाशितं ते न मुह्यन्तीत्याह— ज्ञानेनेति । तु पुनः । आत्मज्ञानेन भगवत्सम्बन्धिज्ञानेन ज्ञानात्मकभगवद्रूपेण येषां दुर्लभानां रूप-

११ नी० भा० दी०— तदात्मन आवरकमज्ञानं येषां ज्ञानेन ' ब्रह्मास्मि ' इति प्रमाणजेन नाशितं तेषां तदज्ञानं कर्तुं आदित्यवदादित्यो यथा क्लृप्तं दृश्यं प्रकाशयति तद्वत्परं परमार्थवस्तु प्रकाशयति । अज्ञानज्ञानार्थ-
निवृत्त्यर्थं ज्ञानमेष्टव्यमिति भावः ॥ १६ ॥

**तद्बुद्धयस्तदात्मानस्तन्निष्ठास्तत्परायणाः ।
गच्छन्त्यपुनरावृत्तिं ज्ञाननिर्धूतकल्मषाः ॥ १७ ॥**

१ शां. भा.— यत्परं ज्ञानं प्रकाशितम्—तस्मिन्नाता बुद्धिर्येषां ते तद्बुद्धयः, तदात्मानः तदेव परं ब्रह्माऽऽत्मा येषां ते तदात्मानः, तन्निष्ठाः निष्ठाऽभिमिनिवेशस्तात्पर्यं सर्वाणि कर्माणि सव्यस्य ब्रह्म-
ण्येवावस्थानं येषां ते तन्निष्ठाः, तत्परायणाश्च तदेव परमयनं परा गतिर्येषां भवति ते तत्परायणाः, केवलात्मरतय इत्यर्थः । येषां ज्ञानेन नाशितमात्मनोऽज्ञानं ते गच्छन्त्येवाविधा अपुनरावृत्तिमपुनर्दे-
हसम्बन्धं ज्ञाननिर्धूतकल्मषाः ययोक्तेन ज्ञानेन निर्धूतो नाशितः कल्मषः पापादिसंसारकारणदोषो येषां ते ज्ञाननिर्धूतकल्मषाः, यतय इत्यर्थः ॥ १७ ॥

तदात्मानः तदेव परं ब्रह्माऽऽत्मा येषां ते तदात्मानः, तन्निष्ठाः निष्ठाऽभिमिनिवेशस्तात्पर्यं सर्वाणि कर्माणि सव्यस्य ब्रह्म-
ण्येवावस्थानं येषां ते तन्निष्ठाः, तत्परायणाश्च तदेव परमयनं परा गतिर्येषां भवति ते तत्परायणाः, केवलात्मरतय इत्यर्थः । येषां ज्ञानेन नाशितमात्मनोऽज्ञानं ते गच्छन्त्येवाविधा अपुनरावृत्तिमपुनर्दे-
हसम्बन्धं ज्ञाननिर्धूतकल्मषाः ययोक्तेन ज्ञानेन निर्धूतो नाशितः कल्मषः पापादिसंसारकारणदोषो येषां ते ज्ञाननिर्धूतकल्मषाः, यतय इत्यर्थः ॥ १७ ॥

२ आ. शां. व्या.— त्रिषुषु विविदिषुषु चान्तराजणि विद्यारिपाकषाघानान्युपदिदिक्षुदक्षरभ्रकोकन्यापेक्षित पूरयति-
यत्परमिति । तस्मिन्परमार्थतत्त्वे परस्मिन्ब्रह्मणि वाचं विषय मपोष्य गता प्रकृता धवणमनननिदिध्यासनेरसृष्टदनुष्टितुंदि-
क्षाशास्त्रारक्षणया येषां ते तथेति प्रथमविशेषण विधजते—
तस्मिन्निष्ठि । तर्हि बोद्धा जीवो बोद्धव्यं ब्रह्मेति जीवनज्ञाने-
दान्मुपगम, नेत्याह— तदात्मान इति । कल्पित बोद्धवो-
द्वयत्व, वस्तुतस्तु न भेदोऽतीत्यब्रीहृत्य व्यावधे— तद्वेचे
ति । ननु देहादात्माभिमानमपनीय 'ब्रह्मण्येवाहमस्मि' इत्यव-
स्थानं ततदनुश्रैयमानकर्मप्रतिबन्धात् सिन्धुतीत्याशङ्क्य विशेष-
णान्तरमादत्ते— तन्निष्ठा इति । तत्र निष्ठाव्यवधि दर्शयन्निव-

सितमर्थमाह— निष्ठेत्यादिना । तथापि पुष्टशान्तारोपेक्षात्प्र-
तिबन्धात्पर्यं यथोक्तब्रह्मण्येवावस्थानं सेद्धं पारयन्ति ? तत्राऽऽह-
तत्परायणाश्चेति । यथोक्तानामधिकारिणा परमपुष्टा-
र्थस्योक्तब्रह्मानतिरेकान्यान्याऽऽसक्तिरिति तात्पर्यार्थमाह—
नेवलेति । ननु यथोक्तविशेषणवता वर्तमानदेहापातेऽपि देहा-
न्तरपरिग्रह्यप्रतया बुद्धो यथोक्ते ब्रह्मण्यवस्थानमास्यातुं शक्य-
ते ? तत्राऽऽह— येषामिति । सति ससारकारणे दुरितादी स-
साप्रसरस्य दुर्बोत्त्वानुपनरावृत्तिविद्विरत्याशङ्कयाऽऽह— ज्ञा-
नेति । उक्तविशेषणमभ्यस्या दर्शितफलशास्त्रित्वमाप्रान्तरिष्य
मन्भावितमिति मन्वानो विधिनिष्ठि— यतय इति ॥ १७ ॥

३ रा. भा.— तद्बुद्धयः तथापि घातमदर्शनाध्यवसायाः, तदात्मानः तद्विषयमनसः, तन्निष्ठाः तद-
भ्यासनिरताः, तत्परायणाः तदेव परमयनं येषां ते परमप्रयोजनमिति मन्वानाः, एवमध्यस्यमानेन ज्ञानेन

तदात्मानः तदेव परं ब्रह्माऽऽत्मा येषां ते तदात्मानः, तन्निष्ठाः निष्ठाऽभिमिनिवेशस्तात्पर्यं सर्वाणि कर्माणि सव्यस्य ब्रह्म-
ण्येवावस्थानं येषां ते तन्निष्ठाः, तत्परायणाश्च तदेव परमयनं परा गतिर्येषां भवति ते तत्परायणाः, केवलात्मरतय इत्यर्थः । येषां ज्ञानेन नाशितमात्मनोऽज्ञानं ते गच्छन्त्येवाविधा अपुनरावृत्तिमपुनर्दे-
हसम्बन्धं ज्ञाननिर्धूतकल्मषाः ययोक्तेन ज्ञानेन निर्धूतो नाशितः कल्मषः पापादिसंसारकारणदोषो येषां ते ज्ञाननिर्धूतकल्मषाः, यतय इत्यर्थः ॥ १७ ॥

१— एतदन्तरं अत्रैतदधिकं कचिद्भूयते " एतन्तोऽपि मुदुस्त्वेतत्तद्विद्वान्तोऽपि स्वकर्मणि । सका अपि न सवन्ति
पदे रविकरा इव ॥ " इति ।
—अधिगीता ।

निर्धूतमाचीनकल्मषाः तथाविधमात्मानमपुनरावृत्तिं गच्छन्ति । यदवस्थादात्मनः पुनरावृत्तिर्न भिद्यते, स आत्मा अपुनरावृत्तिः स्वेन रूपेणावस्थितः, तमात्मानं गच्छन्तीत्यर्थः ॥ १७ ॥

४ वे. ता चं. — आत्मानुभवसौधयोगानस्य ज्ञानन्यारोह-
णक्रम दर्शयति— 'तद्बुद्धय' इति श्लोकेन । तच्छब्देनात्र पूर्वं
प्रस्तुतस्याभाविकाऽन्वयरूप पूर्वश्लोकोक्तजज्ञान वा परायस्यत
इत्यभिप्रायेण तथाविधमात्मदर्शनाभ्ययसाया इत्युक्तम् ।
'तदात्मान इत्यनेन द्रव्यव्युत्पाद्यवसायादनन्तरो दर्शनार्थप्रवृ-
त्तियोग उच्यते इत्यभिप्रायेण तद्विषयमनस इत्युक्तम् ।
तन्निष्ठत्वं विषयान्तरवैमुख्यात्तत्परायणत्वे हेतु । अयनशब्दो
ऽत्र कर्मणि ल्युठन्त प्राप्यपर । वाक्यार्थज्ञानादिमात्रव्यावृत्त्यर्थे
एवमभ्यस्यमानेनेत्युक्तम् । प्रातिप्रतिबन्धककर्मपनिवृत्ति

शुभान्त्वपर्य । अतोऽन्तिम प्राप्यमप्रापुनरावृत्तिवन्दन विवक्षितम्,
रा च यथावस्थित आत्मैवेतिभिप्रायेण तथाविधमात्मानमि-
ति । अपुनरावृत्तिरादस्याप्राप्तुदृष्टावप्यन्तरपरमार्शसापेक्ष
समाप्तान्तरव्युत्पासेनात्मविदोपगत्वायाह यदवस्थादिति ।
नन्वात्मन एव 'क्षीण पुण्ये मर्त्यलोके विशन्ति' [१०१] इति
पुनरावृत्तिरुच्यते, यदवस्थादिति चायुक्त, मोक्षत्याप्यवस्था
विशेषत्वे नित्यत्वायोगात्पुनरावृत्तिप्रसङ्गादित्यत्राह स्वयेन रूपे
णेति । औपाधिकसमस्ताकारनिवृत्तिरुपावस्थाविनाशकात्मन्म
वात्परमतेऽपि प्रथ्वस्वरूपवादानिवर्त्यते भाव ॥ १७ ॥

५ आ. मा. भा. — अपरोक्षज्ञानाव्यवहितसाधनमाह— तद्बुद्धय इति ॥ १७ ॥

६ ज प्र दी — तद्बुद्धित्वादिक् ययपुनरावृत्तिसाधनत्वे
नोच्यते, तदाऽपरोक्षज्ञानादेव मोक्ष इति गत पक्ष । अय तद्बु-
द्धयो ज्ञाननिर्धूतकल्मषा इति ज्ञानसाधनत्वेन । तदसत्, ज्ञाने-
नेति परोक्षज्ञानस्यापरोक्षज्ञानसाधनत्वेनोक्तत्वादित्यत आह—

अपरोक्षेति । सयम्, परोक्षज्ञानमपरोक्षज्ञानसाधनम्, किन्तु
व्यवहितम् । न हि श्रवणमननान्तरमेवापरोक्षज्ञानमुत्पद्यते ।
इद त्वव्यवहितसाधनमाहेत्यर्थ ॥ १७ ॥

७ ह. पै. भा. — आत्मतत्त्वं यत्परं ज्ञानं प्रकाशितं तस्मिन्गता बुद्धिर्येषां ते तद्बुद्धयः ।
तदेव पर ब्रह्माऽऽत्मा येषां ते तदात्मानः । तन्निष्ठास्तस्मिन्निष्ठाऽभिनिवेशस्तात्पर्यं
सर्वाणि कर्माणि सन्नयस्य ब्रह्मण्येवावस्थानं येषां ते तन्निष्ठाः । तत्परायणास्तदेव परमयनं परा गति-
र्येषां भवति ते तत्परायणाः, केवलत्स्मरता इत्यर्थः । ते गच्छन्ति एवंविधा अपुनरावृत्तिं न पुनर्देह-
सम्यन्धम् । ज्ञाननिर्धूतकल्मषाः यथोक्तज्ञानेन निर्धूतं नाशितं कल्मष पापादिसंसारकारणदोषो
येषां ते ज्ञाननिर्धूतकल्मषा, यतय इत्यर्थः ॥ १७ ॥

८ वं प्र. गि — 'ज्ञानेन तु तदज्ञानम्' [५१६]
इति पूर्वोक्तज्ञानोत्पत्तौ कारणं तफलं चाह— तद्बुद्धय ।
इति । अत्र 'तद्बुद्धय' इत्यादौ पूर्वपूर्वं प्रत्युत्तरोत्तरस्य हेतुत्वम् ।
तथा हि — तत्परायणा । तच्छब्देन 'प्रवृत्तयति तत्परम्'
[५१६] इति पूर्वोक्तमात्मतत्त्वञ्च्यते । तदेव परमयन
प्राप्त्यै येषां ते तत्परायणा । सर्वतो विरक्ता इत्यर्थ । ततस्त
दिग्वा तस्मिन्नेवाऽमतरने निष्ठा स्थितिर्येषां ते तन्निष्ठा ।

अनेन सर्वकर्मसंयासपूर्वकश्रवणमननपरिपाको दर्शित ।
ततस्तदात्मान तस्मिन्नेवाऽमतरत्वे आत्मा विजातीयप्रत्यया
नन्तरितसजातीयप्रत्ययप्रवाहरूप मनो येषां ते तदात्मान
इति निदिध्यासनोक्ति । ततस्तद्बुद्धय तस्मात्कारणवन्त
सन्त अपुनरावृत्तिं पुनर्देहसम्यन्धभावरूपा मुक्तिं गच्छन्ति ।
अत्र हेतु — ज्ञानेन निर्धूतं समूलसमूलितं पुनर्देहकारणं
कल्मष पुण्यपापामक कर्म येषां ते तथोक्ता ॥ १७ ॥

९ व० त० दी० — य एतादृग्ज्ञानिनस्ते मुक्ता इत्याह— तद्बुद्धय इति । तत्प्रसादलब्धेन ज्ञानेन ब्रह्मस्वरूप-
विषयकेण निरस्तकल्मषा मुक्तिं यान्तीत्यर्थ ॥ १७ ॥

१० पु अ त — तत्रकाशात्फल भवतीत्याह— तद्बु-
द्धय इति । तस्मिन् इतर बुद्धिर्येषां ते, तस्मिन् स एव वाऽत्मा
मयाम्, तस्मिन्प्रव निष्ठा भावो ययाम्, तस्मिन्नेव परायणा तत्प

रास्तादृशा, ज्ञाननिर्धूतकल्मषा निरस्ताऽना, अपुनरावृत्तिं
मोक्ष गच्छन्ति प्राप्नुवन्ति ॥ १७ ॥

११ नी० मा० दी० — तद्बुद्धय इति । यत् पर ब्रह्म प्रशान्तं तत्रैव बुद्धि "अस्ति ब्रह्म" [ते उ २।६।११]
इति निश्चयो येषामापातत अत्यर्थविदा तद्बुद्धय, तदेव आत्मा प्रत्यक्त्व येषां श्रवणमननात्मकविचारेण
प्रमाणप्रमेयगतासम्भवावनाविहीनानां ते तदात्मान, तत्रैव निष्ठा विजातीयवृत्त्यनन्तरितसजातीयवृत्तिप्रवाहो
येषां देशदावनःऽभि आत्मधीरूपविपरीतभावनारहितानां त तन्निष्ठा, तदेव पर अयन अज्ञानरूपोपाधिनिरा-

रास्तादृशा, ज्ञाननिर्धूतकल्मषा निरस्ताऽना, अपुनरावृत्तिं
मोक्ष गच्छन्ति प्राप्नुवन्ति ॥ १७ ॥

सेन प्राप्यं येषामखण्डानन्दसमानां ते तत्परायणाः अपुनरावृत्तिं मोक्षं गच्छन्ति, यतः ज्ञानेन निर्धूतं कलमप मूलाज्ञानं संसारबीजभूतं येषां ते ज्ञाननिर्धूतकलमपाः ॥ १७ ॥

ज्ञानिनां समदर्शित्वं जीवन्मुक्तित्वं च ।

विद्याविनयसम्पन्ने ब्राह्मणे गवि हस्तिनि ।

शुनि चैव श्वपाके च पण्डिताः समदर्शिनः ॥ १८ ॥

१ शां. भा.— येषां ज्ञानेन नाशितमात्मनोऽज्ञानं ते पण्डिताः कथं तच्च पश्यन्ति ? इत्युच्यते—विद्याविनयसम्पन्ने विद्या च विनयश्च विद्याविनयो, विनय उपशमः, ताभ्यां विद्याविनयाभ्यां सम्पन्नो विद्याविनयसम्पन्नो विद्वान्विनीतश्च यो ब्राह्मणस्तस्मिन्ब्राह्मणे, गवि, हस्तिनि, शुनि चैव श्वपाके च पण्डिताः समदर्शिनः विद्याविनयसम्पन्न उत्तमसंस्कारवति ब्राह्मणे साच्चिके, मध्यमायां च राजस्यं गवि संस्कारहीनायामत्यन्तमेव केवलतामसे हस्त्यादीं च सच्चादिगुणैस्तज्जैश्च संस्कारैस्तथा राजसैस्तथा तामसैश्च संस्कारैरत्यन्तमेवास्पृष्टं सममेकमविक्रियं ब्रह्म द्रष्टुं शीलं येषां ते पण्डिताः— समदर्शिनः ॥ १८ ॥

२ आ. शां. ध्या — यद्युपनाश्रुत्तिसाधनं तत्त्वज्ञानं तद्वै प्रप्रद्वारणविशुद्धोति—येषामित्यादिना । विद्या वेदाद्यविज्ञानमित्यद्वैकृत्य विनयं व्याचष्टे—विनय इति । उपशमो निरहङ्कारत्वमनोद्वल्यम् । पदार्थमेवमुक्त्वा नाशयार्थं दर्शयति—विद्वानिति । गवीत्याद्यन्यं वाक्यार्थं कथयति—विद्येति । हस्त्यादीं 'पण्डिता. समदर्शिनः' इत्युक्तं सम्बन्ध । तत्र तत्र प्राणिभेदेषु तत्तद्गुणैस्तत्तद्विहितसंस्कारैश्च स्पृष्टत्वसम्भवत्तत्र

हाण. समत्वमित्याशङ्क्याऽऽह—स्वत्वादीति । तज्जैश्चेत्यत्र तच्छब्देन सत्त्वमेव शूद्यते । साच्चिकसंस्कारैरिव राजससंस्कारैरिष्येत्सर्वं शैवासंस्पृष्टं ब्रह्मेत्याह—तद्येति । राजसैरिव तामसैरिव संस्कारैर्ब्रह्मास्तन्मेवासंस्पृष्टमित्याह— तथा तामसैरिति । त्रयणोऽङ्गित्वात्त्वं कृत्यत्वमसत्त्वं चोक्तं हेतुरिति मत्वा समशब्दार्थमाह—सममिति । समदर्शित्वमेव पाण्डित्यं तथाचष्टे—

ब्रह्मेति ॥ १८ ॥

३ रा. भा.— विद्याविनयसम्पन्ने ब्राह्मणे गोहस्तिश्वपचादिषु अत्यन्तविपमाकारतया प्रतीयमानेषु चात्मसु पण्डिताः आत्मयाथात्म्यविदो ज्ञानैकाकारतया सर्वत्र समदर्शिनः; विपमाकारस्तु प्रकृतेः, नात्मनः । आत्मा तु सर्वत्र ज्ञानैकाकारतया सम इति पश्यन्तीत्यर्थः ॥ १८ ॥

४ वे. ता. चं.— कीदृशोऽयमात्मसाक्षात्कारः ? इत्याका-
ह्याया'दिन भूतात्यशेषेण द्रश्यस्यात्मन्यथो मयि' [५।३।५] इति प्रा-

गुक्तं व्यनक्ति—'विद्याविनय—' इति श्लोकेन । 'विद्याविनयसम्पन्ने ब्राह्मणे' इति पदद्वयं न समानाधिकरणं, निर्विशेषणसमुदायसहप-

१—अत्रामिनब्रह्मगुताचार्याः— " यत एव 'स्वभावस्तु प्रवर्तते' (५।१५) इति, अतो ध्वस्ताज्ञानानामित्यं स्थितिरीत्याह— विद्येति । तथा तेषां योगिनां ब्राह्मणेऽपीदृशी बुद्धि—अस्य बुद्ध्यादिनाऽह पुण्यवान् भविष्यामीत्यादि, गवि न पावनीयमित्यादि, हस्तिनि नाशयार्थिणी, शुनि नापकारितादिनिश्चयः, श्वपाके च न पापापवित्रादिधिपणा । अत एव समं पश्यन्तीति, न तु व्यवहर्हन्तीति । तदुक्तम्— 'चिदमां सर्वदेहेषु विशेयो नास्ति कुत्रचित् । अतश्च तन्मयं सर्वं भावयन् भवमिज्जन. ॥ ' अत्रापि भावयन्ति ज्ञानस्यैवेय धारोक्ता " इत्याहुः । प्रपथितं च यामनेनापि—

ब्रह्मेति यया विद्याऽखिलमपि द्रष्टव्यमव्ययमया तत्रोत्कृष्टनिष्ठत्वे अपि ध्रुवस्यैव तथैव ध्रुवम् ।
पश्यन्तोऽपि समं तथोचितमतो वर्तन्त इत्यव्युत्तो व्याघ्रोद्धेदमनूय तत्र विदुवा दृष्टिं धया वर्णयन् ।
ब्रह्मेवेद सर्वमिति दर्शनं ज्ञानमुच्यते । वर्तन्तं तत्र क्मात्तन्निर्दिष्टं यथोचितम् ॥
जानानो द्वारनवर्कं देह एक इति ध्रुवम् । नैव निक्षिपति प्रासं मुखाद्वयं कश्चन ॥
तद्देवात्मनिष्ठोऽपि सर्वत्र समदर्शिनः । प्रवर्तते व्यवहृती तत्र तत्र यथोचितम् ॥
प्रासादेऽत्रमयीं श्रुप्रतिष्ठति सोपासयङ्किं तथा दृष्ट्वा मूर्तिर्दे शिरो निदधतेऽप्यहया जनाः पादुक ।
पश्यन्तोऽपि सुधास्तथैव मुखजे ब्रह्मान्त्यजे आद्यं विप्रं वेदमनि भोजयन्ति ददतेऽन्यस्मै तु फेला बहिः ॥
लोकः कस्यमयं पतद्ब्रह्मय कस च जानन्नपि धीवत्येव पतद्ब्रह्म मिच्छरिणीमन्येन पापात्ति च ।
न व्यलस्यति जातु तद्दरिद्रं श्रेष्ठेति पश्यन्पि प्राज्ञस्तत्र यथोचितं व्यवहर्हतेऽतद्ब्रह्म्यं हेतः ॥ इति ।

एतेन— एतच्छ्लोकोपश्रमेन चाण्डालादीनामस्पृश्यत्वं न गीतासम्मतमिति प्रकृतं पराम्ना इति हेतुम् । —अविगीता ।

ठित्वा द्विधा विनयसम्पन्नविशेषणप्रतिशीर्षानुकेधः । गवि हस्तिनि । इत्याकारवैषम्यं द्वाभ्यां दर्शितम् ; श्वध्वपचशब्दाभ्यां चूया वैषम्यम् । अत्र त्वप्याभ्यामपि मिथो वैषम्यमेवाभिप्रेतम् ; अतो 'ब्राह्मणे' इति ब्राह्मणत्वजात्याकान्ततामात्रं विवक्षितमिति दर्शयति—केच-लब्राह्मण इति । सार्विकराजसतामसरूपानेकोदाहरणमिप्रेतमाह—अत्यन्तविपमेति । आत्मस्त्विति, शरीराणामन्योन्यवैषम्यनिपेधो दुश्शक इति भावः । अत्र समदर्शित्वोपयुक्तमुदाहोदश-मत्व पण्डितत्वमिति दर्शयितुं आत्मयाथात्म्यविद् इत्युक्तम् । समं द्रष्टुं शीलं येषां ते समदर्शिनः । ननु प्रत्यक्षसिद्धं शरीरवैषम्यम् ; शरीराणामपि तत्तद्विशिष्टत्वात्तत्कृतज्ञानादिवैषम्यं च उपपन्नम् ; अतोऽत्यन्तविपमेपु पदार्थत्वादिवत्स्थूलं सामा-

न्यमकश्चित्करमित्यत्राह विपमाकारस्त्विति । 'प्रकृतेः' इति सम्बन्धसामान्ये पृथी । तेन साक्षात्प्रकृतिगतं देवत्वादिकं, तत्र-युक्तं सुरित्वादिकं च कथञ्चित्सम्बन्धमात्रात्—प्रकृतेरित्युक्त-म् । न शरीरगतं वैषम्यं प्रतिपिध्यते, किन्तु तदेवात्र प्रतिपाद्य-ते, न च तत्तच्छरीरविशिष्टस्वल्क्षणं तन्मूलज्ञानसङ्कोचादिलक्षणं वा वैषम्यमपद्भूयते; अपितु तस्योपाधिकत्वमुच्यते । न च शरीरादिविशिष्टत्वं विरोधि, स्वान्गाविकस्वरूपसाम्यमात्रपरत्वा-त् । न चैतदत्यन्तस्थूलं, शुद्धानामात्मनां स्वरूपमेदम्य दुर्विवेच-त्वास्फुटविशेषाकारान्तराभावादिति भावः । नतु तथापि ब्राह्म-णादिषु पूज्यत्वादिसाम्यद्वयौ धर्मोऽप्यज्ञानत्वादिदोषः स्मृतस्त-त्राह—आत्मा त्विति ॥ १८ ॥

५ आ. मा. भा.— परमेश्वरस्वरूपाणां सर्वत्र साम्यदर्शनं चापरोक्षज्ञानसाधनमित्याशयवा-नाह— विद्येति ॥ १८ ॥

६ ज. प्र. दी.— विद्याविनयेत्यादिप्रकृतानुपयुक्तमयुक्तं च कथमुच्यते? इत्यत आह—परमेश्वरेति । सर्वत्र ब्राह्मणादि-षु स्थितानां सर्वत्र गुणेषु दोषामावेपु वा साम्यं तारतम्याभावात् । तदुद्धित्वादिना सहास्य समुच्चयार्थश्वशब्दः । परमेश्वरविषय-

ता 'निर्दोषं हि' [५। १९] इत्युत्तरावाक्यगम्या अपरोक्षज्ञानसाधनता च प्रकरणगम्येत्यत आशयवानित्युक्तम् । पण्डितशब्दस्तु परो-क्षज्ञानवचनः, पाण्डित्यमागमज्ञानमिति वचनात् ॥ १८ ॥

७ ह. पै. भा.— येषां ज्ञानेन नाशितमात्मनेऽज्ञानं ते पण्डिताः, कथं ते तत्त्वं पश्यन्ति ? इत्यत्रोच्यते—विद्येति । विद्याविनयसम्पन्न उत्तमसंस्कारवति ब्राह्मणे सार्विके, मध्यमायां राजस्यां गवि संस्कारहीनायाम्, अत्यन्तमेव केवलतामसे हस्त्यादौ सत्त्वादिगुणैस्तज्जैश्च संस्कारैस्तथा रजसा राजसैस्तमसा तामसैश्च संस्कारैरत्यन्तमेवास्पृष्टं सममेवाविक्रियं ब्रह्म द्रष्टुं शीलं येषां ते पण्डिताः समदर्शिनः ॥ १८ ॥

८ वें. द्र. मि.— ज्ञानस्व द्वे कले विदेहकैवल्यं जीव-न्मुक्तिश्चेति; देहपातादनुन्तरं विदेहमुक्तिः, ततः पूर्वं जीव-न्मुक्तिः, तत्र विदेहमुक्तिः पूर्वमुक्ता, जीवन्मुक्तिमाह— विद्येति । विद्याविनयाम्यां युक्ते ब्राह्मणे अपाके शुनां पाचके च कर्मवैषम्यम् । गवि हस्तिनि शुनि चेति जातिवैषम्यम् । एवं विदेहव्यपि समदर्शिनः सममेकरूपमविक्रियं प्रथैव द्रष्टुं

शीलं येषां ते समदर्शिनः पण्डिता ज्ञानिनः । यथा हि गद्वो-दके तडगे सुरापां मूत्रे च प्रतिबिम्बितस्य सूर्यस्य न तद्गुणदोषसम्बन्धः, तथा ब्रह्मणोऽपि सर्वगतस्य नोपाधिगुण-दोषसम्बन्धः; इत्यनुसन्धानाः सर्वत्र समदृष्टयैव रागद्वेषराहि-त्येन परमानन्ददृष्ट्यां जीवन्मुक्तिमनुभवन्तीत्यर्थः ॥ १८ ॥

९ व० त० दी०— कीदृशास्ते ? इति जिज्ञासायां तेषां स्वरूपमाह—विद्येति । एतेषु विपमेपु गवादिष्व-पि समं ब्रह्म द्रष्टुं शीलं येषां ते पण्डिता उक्तलक्षणाः ॥ १८ ॥

१० पु. अ. त.— तेषां लक्षणमाह— विद्येति । विद्या-विनयसम्पन्न ब्राह्मणे, श्वपाके शुनो यः पचति तस्मिंश्च, गवि,

हस्तिनि, शुनि च समदर्शिनः मर्दसात्मज्ञानेन ते पण्डिता ज्ञानिनः, शेषा इत्यर्थः ॥ १८ ॥

११ नी० भा० दी० — एतेषां जगति दृष्टिमाह — विद्येति । उत्तमब्राह्मणे षण्डालावो वा समं ब्रह्मैव सद्रूपेण स्फुरणरूपेण च भासमानं द्रष्टुं शीलं येषां ते समदर्शिनः । यथोक्तं 'अस्ति भाति प्रियं रूपं नाम चेत्यंश-पञ्चकम् । आदं प्रयं ब्रह्मरूपं जगद्रूपं ततो द्वयम्' [वा.सु. २०] इति चराचरं जगद्रूपदृष्टयैव पश्यन्तीत्यर्थः ॥ १८ ॥

इहैव तैर्जितः सर्गो येषां साम्ये स्थितं मनः ।

निर्दोषं हि समं ब्रह्म तस्माद्ब्रह्मणि ते स्थिताः ॥ १९ ॥

१ शां. भा.— नन्यभोज्यासास्ते दोषवन्तः 'मयासमाभ्यां विपश्चमे पूजातः' [गौ.घ.सु. २। ८। २०] इति श्रुतेर्न ते दोषवन्तः । कथम् ? इहैव जीवद्विरेव तैः समदर्शिनः पण्डितैर्भितो वशीकृतः

सर्गो जन्म, येषां साम्ये सर्वभूतेषु ब्रह्मणि समभावे स्थितं निश्चलीभूतं मनोऽन्तःकरणं निर्दोषम् यद्यपि दोषवत्सु श्रुपाकादिषु मूढैस्तद्दोषैर्दोषवदिव विभाष्यते तथापि तद्दोषैस्सृष्टमिति निर्दोषवदितम् । हि यस्मान्नापि स्वगुणभेदभिन्नं निर्गुणत्वाच्चैतन्यस्य । वक्ष्यति च भगवानिच्छादीनां क्षेत्रधर्मत्वं [१३।६] 'अनादित्वान्निर्गुणत्वात्' [१३।३] इति च ।

२ आ. शां. व्या.—सात्त्विकेषु राजसेषु तामसेषु च सत्त्वेषु समत्वदर्शनमनुचितमिति शङ्कते— नन्विति । सर्वत्र समदर्शनस्तच्छब्देन परामुद्रयन्ते, तेषां दोषवत्त्वाद्भोज्यान्वत्त्वमित्यत्र प्रमाणमाह— समासमाभ्यामिति । समानामध्ययनादिभिसमानधर्मरूपा वस्त्रालङ्कारादिपूजया विषये प्रतिपत्तिविशेषे क्रियमाणे सत्यसमाना वासमानधर्मकाणां कस्यचिदेकवेदत्वमपरस्य द्विवेदत्वमित्यादिधर्मवता प्रागुक्त्या पूजया समे प्रतिपत्तिविशेषे पूजयिता पुरुषविशेषे ज्ञात्वा प्रतिपत्तिमकुर्वन्पनादुर्मात्रं हीयते, तेन सात्त्विके राजसतामसयोश्च समबुद्धिं कुर्वन्प्रत्यवैतीत्यर्थः । अतस्त्वेनोत्तरश्लोकमवतारयति— न ते दोषवन्त इति । स्पृह्यवशम्भेन सर्वसत्त्वेषु समत्वदर्शना दोषवत्त्वमुक्तं कथं नास्तीति प्रतिज्ञामात्रेण सिध्यति २ इति शङ्कते—कथमिति । स्पृहतेर्गतिमप्रे यदिप्यत्रिर्दोषवत् समत्वदर्शना विरादयति—

इहैवेति । सर्वेषां चेतनानां साम्ये प्रवणमनसा ब्रह्मलोकगमनमन्तरेणास्मिन्नेव देहे परिभूतजन्मनामशेषदोषगहित्ये हेतुमाह— निर्दोषं हीति । वर्तमानो देहः सप्तम्या परिशुच्यते । तान्नेव समदर्शिनो विशिनष्टि— येषामिति । ननु ब्रह्मणो निर्दोषत्वमसिद्धं दोषवत्सु श्रुपाकादिषु तद्दोषैर्दोषवत्त्वोपरन्मसम्भवात्तत्राऽऽह— यद्यपीति । यस्मात्तन्निर्दोषं तस्मात्तस्मिन्ब्रह्मणि स्थितेर्निर्दोषे सर्गो जित इति सम्बन्धः । ब्रह्मणो गुणभूयस्त्वादर्लपीयान्द्रोषोऽपि स्यादित्याशङ्क्याऽऽह— नापीति । चेतनस्य स्वगुणविशेषविशिश्टवमनिष्टं निर्गुणत्वध्रवणादित्युक्तं, इच्छादीनां परिशेषादात्मधर्मत्वस्य वैशिशिनश्चित्तादित्यावाङ्मयाऽऽह— धस्यति चेति । आत्मनो निर्गुणत्वे वाक्यशेषे प्रमाणयति— अनादित्वादिति । चकारो वक्ष्यतीत्यनेन सम्बन्धार्थः ।

१ शां. भा.— नाप्यन्त्या विशेषा आत्मनो भेदकाः सन्ति, प्रतिशरीरं तेषां सत्त्वे प्रमाणाद्युपपत्तेः; अतः समं ब्रह्मैकं च, तस्माद्ब्रह्मण्येव ते स्थितास्तस्मान्न दोषगन्धमात्रमपि तान्स्पृशति, देहादिसङ्घातात्मदर्शनाभिमानाभावात् । देहादिसङ्घातात्मदर्शनाभिमानवद्विषयं तु तत्सर्वं "समासमाभ्यां विषयसमे पूजातः" इति पूजाविषयत्वविशेषणात् । दृश्यते हि 'ब्रह्मचित्पडङ्गविचतुर्वेदवित' इति पूजादानादौ गुणविशेषसम्बन्धः; कारणं ब्रह्म तु सर्वगुणदोषसम्बन्धवर्जितमित्यतो ब्रह्मणि ते स्थिता इति युक्तम् । कर्मविषयं च समासमाभ्यामित्यादि । इदं तु सर्वकर्मसङ्घासिविषयं प्रस्तुतं 'सर्वकर्माणि मनसा' [५।१३] इत्यारभ्याऽऽध्यायपरिसमाप्तेः ॥ १९ ॥

२ आ. शां. व्या — गुणदोषवतादात्मनो भेदाभावेऽपि भेदोऽन्त्यविशेषेभ्यो भविष्यतीत्यतिप्रसङ्गादाशङ्क्य दूषयति— नापीति । प्रतिशरीरात्मभेदसिद्धौ तद्वैतुत्वेन तेषां सत्त्वं, तेषां च सत्त्वे प्रतिशरीरात्मभेदसिद्धिरिति परस्परश्रयत्वमभिप्रेत्य हेतुमाह— प्रतिशरीरमिति । आत्मनो भेदकाभावे फलिसमाह— अत इति । समत्वमेव व्याचरोति— एकं चेति । ब्रह्मणो निर्दिशेपूर्वैरेकत्वाजीवानां च भेदकाभावेरेकत्वस्योक्तत्वादेकशृण्णत्वादिरेकत्वं जीवब्रह्मणोरुच्यमित्याह— तस्मात्सिद्धिः । जीवब्रह्मणोरैकत्वे जीवानां भद्रवनिर्दोषत्व सिध्यतीत्याह— तस्मान्नेति । तच्छब्दाद्येवैव स्फोरयति— देहादीति । यदि सर्वसत्त्वेषु समत्वदर्शनमदुष्टमिष्टं, तर्हि कथं गौतमसूत्रमिच्छाशङ्क्याऽऽह— देहादिसङ्घातेति । घृणस्य यथोक्तभिमानवद्विषयत्वे गमकमाह— पूजेति । यदि चतुर्वेदानामेव सता पूजया वैषम्यं, यदि वा चतुर्वेदानां पञ्चविदा ब्रह्मविदा च

पूजया साम्यं, तदा तेषामुक्तपूजाविषयाणां केषाञ्चिन्मनोविकारसम्भवे क्तां प्रत्यवैतीत्यविद्विषयत्वं सूत्रस्य प्रतिभातीत्यर्थः । तत्रैव चतुर्ध्वजमुक्तत्वेनोदाहरति— दृश्यते हीति । देहादिसङ्घाताभिमानवता गुणदोषसम्बन्धसम्भवात्तद्विषय सूत्रमित्युक्तं, इदानीं ब्रह्मात्मदर्शनाभिमानवता गुणदोषात्मन्ध्यानतद्विषय सूत्रमित्यभिप्रेत्याऽऽह— ब्रह्म इत्यति । इतथ नैद एतं ब्रह्मविद्विषयमित्याह— कर्माति । तत्रैव पूजापरिभवसम्भवादित्यर्थः । ननु यत्र समत्वदर्शनं तत्रैव त्विदं सूत्रं, न तु कर्मिण्यकर्मिणि वेति विभागेऽस्ति, तत्राऽऽह— इदं त्विति । समत्वदर्शनस्य सत्यासि विषयत्वेन प्रस्तुतत्वं हेतुमाह— सर्वकर्माणीति । आध्यायपरिसमाप्तेः 'सर्वकर्माणि' इत्यारभ्य तत्र तत्र सर्वकर्मन्यासाभिमानात्तद्विषयमिदं समत्वदर्शनं गम्यते, तत्र तत्रितरेकत्वे निरवकाशं सूत्रमित्यर्थः ॥ १९ ॥

३ रा. भा.— इहैव साधनानुष्ठानदशायामेव तैः सर्गो जितः संसारो जितः । येषामुक्तीत्या सर्गो जितः । सर्गो जितः मनः निर्दोषं हि, मनं ब्रह्म प्रकृतिममर्गदोषविषयक्या ममगान्धवस्तु-हि

ब्रह्म । आत्मसाम्ये स्थिताश्चेद्ब्रह्मणि स्थिता एव ते; ब्रह्मणि स्थितिरेव हि संसारजयः; आत्मसु
ज्ञानैकाकारतया साम्यमेवानुसन्दधाना मुक्ता एवेत्यर्थः ॥ १९ ॥

४ घे ता. च — इदं समदर्शित्वं न कालान्तरभाविप्रकृता
धनमात्रं, किन्तुत्वदानीमेव निश्चयेयतन्त्वाद्द्वेषनिवृत्तिं दिशती
ति समदर्शिनो प्रयत्ना क्रियते—इहैवति श्लोकन । साधना-
नुष्ठानदशायामेति—इहोत्पन्नस्य लोकपरत्वादपि स्वाव
स्थाविशेषपरत्वेवाचिनमिति भाव । संसारो जित इति—
मुक्तप्रायास्त इत्यर्थ । उद्योगोत्पन्नान्वयात्सर्गोदरं इत्यत इति
व्युत्पत्त्याऽत्र संसारपर । मातृगणवच्छालादीना स्पृश्यत्वादिस्वाम्य
प्रसङ्गव्युदासाय उत्करीत्येत्थुक्त्वा । निरुपाधिकारमस्वरूप ज्ञान-

वाकारतया सममिति पूर्वभाष्योक्तप्रकारेणेत्यर्थ । नन्वा-
त्मन्येव स्थिति संसारजयेहेतु, न तु तस्मान्मेव; तत्राह—'नि
र्दोषं हि समं ब्रह्म' इति । ब्रह्मत्वमेव विधेयम्, अन्यथा 'तस्मा-
द्ब्रह्मणि ते स्थिता' इत्यनन्वयात्, समदर्शिनो ब्रह्मणि स्थि
ता, समस्य ब्रह्मत्वात्—इति ह्यन्वयः स्यात्, ततश्चोक्तबोध
परिहार इत्यभिप्रायणाह—आत्मवस्त्विति । तत किं प्रकृत-
स्वेत्यत्राह— ब्रह्मणि स्थितिरिति । प्रथमोदोऽत्र शुद्धात्मनि
प्रथमान्वयात् । अत्र फलितं पिण्डितार्थमाह—आत्मस्त्विति १९

५ आ. मा. भा.— तदेव स्तौति— इहैवेति ॥ १९ ॥

६ ज प्र. दी — ननुत्तरवाक्ये साम्यदर्शनं सुक्तिमाधन
मेवोच्यते, तत्कथमुच्यते अयोरक्षेत्रज्ञानसाधनमिति । प्राग्ज्ञानि
नोऽपि जन्मान्तरसद्भावा उक्त्वा, तत्कथमिहैवति तदेह एव

मुक्तिरुक्तव्यत आह—तदेवेति । स्तुतावधिकेण सन्ध
ताति भाव ॥ १९ ॥

७ ह. पै. भा.— नन्वभोज्यान्नास्ते दोषवन्तः, 'समासमाभ्यां विषमसमे पूजातः' [गौ.घ.सू.२।
८।२०]इति स्मृतेर्न ते दोषवन्तः; कथम् ?—इहेति । इहैव जीवद्भिः समदर्शिभिः पण्डितैर्जितो वशीकृतः
सर्गो जन्म, येषां साम्ये सर्वभूतेषु ब्रह्मणः समभोः स्थितं मनोऽन्तःकरणं निर्दोषम् । यद्यपि दोषवत्सु
श्वपाकादिषु मूढैस्त्वोदोषवदिव विभाव्यते, तथापि तदोपैरस्पृष्टमिति निर्दोषं दोषवर्जितं हि यस्मान्नापि
स्वगुणभेदाद्भिन्नं निर्गुणत्वाच्चैतन्यत्वस्य । वक्ष्यति भगवानिच्छादीनां क्षेत्रधर्मत्व 'अनादित्वाभिर्गुण-
त्वात्' [१३।३१] इति च । नाप्यन्त्या विशेषा आत्मनो भेदकाः सन्ति, प्रतिशरीरं तेषां सत्त्वे प्रमा-
णानुपपत्तेः । अतः समं च ब्रह्मैकं तस्माद्ब्रह्मण्येव ते स्थिताः, तस्मान्न दोषगन्धमात्रमपि तान्स्पृशति,
देहादिसङ्घातात्मदर्शनाभिमानाभावात्तेषाम् । देहादिसङ्घातात्मदर्शनाभिमानवद्विषयं तु तस्मिन् 'स-
मासमाभ्यां विषमसमे पूजातः' इति, पूजाविषयत्वेन विशेषणात् । दृश्यते हि ब्रह्मचित्पञ्चविचतुर्वे-
दविदिति पूजादानादौ गुणविशेषसम्बन्धः । कारणं ब्रह्म तु सर्वगुणदोषवर्जितमित्यतो ब्रह्मणि ते
स्थिता इति युक्तम् । कर्मविषयं तु 'समासमाभ्यां' इत्यादि । इदं तु सर्वसंन्यासविषयं प्रस्तुतं
'सर्वकर्माणि मनसा संन्यस्य' [५।१३] इत्यारभ्याध्यायपरिसमाप्तेः ॥ १९ ॥

ब्रह्मण्येव स्थिता । अर्थ भाव — दुष्टत्वं हि द्वेषा भवति ।
अदुष्टस्यापि दुष्टसम्बन्धाया गद्गोरदस्य मृगसम्बन्धात्,
स्वत एव वा यथा मृगादे । तत्र नाय, यत् श्वपाकादिषु
ब्रह्म तदोपैषु दृश्यतीति मूढैर्विभाव्यमानमपि सर्वदोषासृष्ट
मेव, श्योमवदसद्भवात् " असद्गो ह्ययं पुरप " [वृ उ
५।३।१५-१६] इत्यादिश्रुते । अत एव नान्य । तस्मान्नि
र्दोषपद्भवा यतयो जीवन्मुक्ता न दोषगन्धेनापि स्पृश्यन्ते ।
गौतमस्त्वितिस्त्वं अनिद्वन्द्वहृत्स्वविषयैव, 'तस्यात्मभोज्यत्वं'
इत्युपक्रमत् 'पूजात' इति मध्ये निर्देशात् 'धमादीवते'
इत्युपसंहारापेति ॥ १९ ॥

८ घ प्र. गि.— ननु विषयेषु समदर्शनं धर्मसाध
निषिद्धं वृत्तानां, कथं पण्डिता ? तथा च गौतम स्मरति—
'समासमाभ्यां विषमसमे पूजात [गौ.घ.सू.२।८।२०] इति ।
अर्थार्थ — समाय पूज्याय विषमप्रकारं पूजने कृतं सति
विषयायाप्युपया च समप्रकारं कृतं सति स पूजक इहलोक
स्पर्शोक्ताय होयत इति । तत्राह—इहेति । इहैव जीवन्दशा
यामेव ते समा जितः । मुज्यत इति सर्ग संसारप्रपञ्चोऽनि
ब्रह्म । देहपातादूर्ध्वमनिश्च्यत इति सिद्धं वक्ष्यम् १ ।
के । येषां मनः समाये समत्वे सर्वभूतेषु विषममप्यपि चतमा
नस्य मप्य समभावे स्थितं निश्चलम् । तत्र हेतु—हि
वस्मान् ब्रह्म सममेकं निर्दोषं च, तस्मात् ते समदर्शिनो

मन्तव्यं, यत्र मनोऽपि निरोधं समं रथात्तद् । प्रक्षेप
तादीनां 'मिच्छन्तिस्त्वो . समत्वयोग' [२।५८] इत्युक्तवान् । नदिपथवे मनसि न ब्रह्मनादास्याप्रा

९ व ० व ० दी०— व्यतो यद्यत्समं तद्ब्रह्मरूपमिति मन्तव्यं, यत्र मनोऽपि निरोधं समं रथात्तद् । प्रक्षेप
तादीनां 'मिच्छन्तिस्त्वो . समत्वयोग' [२।५८] इत्युक्तवान् । नदिपथवे मनसि न ब्रह्मनादास्याप्रा

इत्याह इहेवेति । येषां साम्ये स्थितं मनसैः सर्गैः प्रवाहमार्गो जितः । 'समदर्शिनः' इत्यस्यार्थे स्वयमेव विवृणोति निर्दोषं हि समं ब्रह्मेति । तस्मात्ते ब्रह्मणि स्थिता इत्यर्थो ज्ञातव्यः ॥ १९ ॥

१० पु. अ. त.— यदा तदशास्त उत्तमा इत्याह—इहेवेति । येषां मनःसाम्ये समभावे स्थितं तैरिहैव सर्गो जितः । अत्रार्थं भावः— भगवता स्वकीयार्थं जगदुपादितं, तत्र यस्य याद-
नेच्छया यी भाव उत्पादितः स तथैव करोति । स योग्यो भवति नवेति किमर्थं विचारणीयम् ? अतो येषां मनः साम्ये भगव-
त्कीयारूपे स्थितं, तैरिहैव अधिष्ठानात्मकदेह एव सर्गः संसारो मायारूपो जितः । यतो ब्रह्म समं स्वकीयार्थरूपेण निर्दोषं तेषु दोषादिरहितं, तस्माद्येषां मनः साम्ये स्थितं ते ब्रह्मणि ब्रह्मभावे स्थिताः, अतस्तेः संसारो जित इत्यर्थः । यदा सर्गः

स्वोत्सर्जिता वशीकृता सफलकृतोत्पत्तिः । भगवता स्वमेवा-
र्थमुत्पादिनास्तत्कृतमिति भावः । यदा येषां मनः संयोगवि-
योगयोः साम्येन स्थितं, तैरिहैव अधिकरणदेह एव सर्गः अलौ-
किकोऽग्नेभावी जितो वशीकृतः; सर्वधैवालौकिकदेहो भाव-
रूपो यमं जातो यतोऽयं यद्वैवेष्टति तदैव भावप्रादुर्भवं भव-
तीति भावः । हाति युक्तमेव । यतो ब्रह्म भगवान् स्वस्मापिरसा-
त्मकत्वात् समानाश्रयस्थासु । निर्दोषं यथा हासे । यतो ब्रह्म
तादृशं तस्मात् ते ब्रह्मणि ब्रह्मभावे निरोधरूपे स्थिता
इति भावः ॥ १९ ॥

११ नी० भा० टी०— ननु "समासमाभ्यां विपमसमे पूजातः" [गौ. ध. सू. २।८।२०] इति तुल्यश्रुतशीलाय ब्राह्मणद्वयाय विपमां पूजां प्रयुक्तवतः, तथाऽतुल्यश्रुतशीलाय ब्राह्मणद्वयाय समां पूजां प्रयुक्तवत्त्वामोऽप्यान्नत्वं गौतमेन स्मर्यते, तत्कथं ब्राह्मणचण्डालयोः समदर्शित्वं युक्तं ? इत्यारुद्धयाह— इहेवेति । येषां मनः सर्वभूतेषु साम्ये ब्रह्मभावे स्थितं निश्चलं, तैरिहैव जीवन्निरेव सर्गो जन्म जितो वशीकृतः । हि यस्मान्निर्दोषं समं सर्वत्राविवर्तं प्रकाशति । यथा 'द्विरण्मययोर्द्वैवहातत्पीठयोः स्वर्णदृक्साम्यं पश्यति, पत्रकस्तु आकारदृक् तारतम्यं पश्यति तद्वत् । पूजा स्मृतिभ्रान्तिरुक्ततारतम्यविषया, साम्यदृष्टिस्तु तत्रविषयेति भावः । यस्मादेव ते साम्यं पश्यन्ति तस्मात् ब्रह्मणि अखण्डैकरसे ते द्रष्टारः स्थिता एकीभावेन समाप्तिं गताः ॥ १९ ॥

समदर्शित्वसिद्धयर्थं निर्द्वन्द्वत्वं, निस्सङ्गत्वं, कामादिदोषदर्शनं, तद्वेगनिवारणं, आत्मन्येव भोग्यता-
कल्पनं चेति पञ्चविधं क्रमशो ब्रह्मणि स्थितस्य लक्षणम् । [२०।२४]

न प्रहृष्येत्प्रियं प्राप्य नोद्विजेत्प्राप्य चाप्रियम् ।

स्थिरचुद्धिरसम्मूढो ब्रह्मविद्ब्रह्मणि स्थितः ॥ २० ॥

वाह्यस्पर्शेष्वसक्तात्मा विन्दत्यात्मनि यत्सुखम् ।

स ब्रह्मयोगयुक्तात्मा सुखमक्षयमश्नुते ॥ २१ ॥

१ चां. भा.— यस्मान्निर्दोषं समं ब्रह्माऽऽत्मा तस्मात्— न प्रहृष्येत् प्रहर्षं कुर्यात्प्रियमिष्टं प्राप्य लब्ध्वा, नोद्विजेत्प्राप्यैव चाप्रियमनिष्टं लब्ध्वा, देहमात्रात्मदर्शिनो हि प्रियाप्रियप्राप्ती हर्षविपाद-

१ — अत्र केचित्— वायस्पर्शेषु विषयेषु यत्सुखं, तत् यः आत्मनि विन्दति; असक्तात्मा विषयासक्तिरहितो भूत्वा स ब्रह्मयोगयुक्तात्मा ब्रह्मयोगेन युक्त आत्मा बुद्धिर्व्यस्यैवंमृतः सन् सुखमक्षय्यमविनाशि अनुभूत इति च्याचक्षते । तथा च चामनः— विषयविषययोगे भासते भोगसौख्यं न तु परमपदं तु दृश्यते तु. स्वयोगः । ध्रुव इव स हि भोगानन्तरं तद्वियोगात् उदितविवेकः सज्जते नेन्द्रियार्थं ॥

इत्थं विरक्तस्य यथा सुसुखोर्मोगेषु दुःखं निवर्तं विमृश्य ।

साक्षात्कृत्वाऽप्येतेषु सुखेषु नैव ब्रह्मात्मयोगेन समन्विता धीः ॥

परं यादत्स्वस्वरूपे सुखं स्वात्मब्रह्मनम् । न विन्दति न लावस्यति सुखैर्विषयताम् ॥

अतो वर्णितो ब्रह्मवित्पुत्रंभे दशा दीर्घया येन हृतां विचारः ।

समेधां सुखानां प्रधानं निधानं स्वमात्मनामेकं हृष्टुं मन्यते यः ॥

द्वीधित्वा ब्रह्मविद्याविषया यद्बुद्धियुक्ताः । दुःखं ददति तत्प्रीत्यगात्मन्येव विचारिते ॥

बाह्येषु भाति विषयेषु सुखं यदेव स्वात्मन्यशेषमिति सम्यग्वैति यस्तान् ।

आसङ्गमेव विषयेषु विहाय विन्वक् ब्रह्मात्मयोगयुक्तधीः स्थिरमेति सौख्यम् ॥ इति ।

— अदिगीता ।

स्थाने, न केवलात्मदर्शिनः, तस्य प्रियाप्रियप्राप्त्यसम्भवात् । किञ्च सर्वभूतेष्वेकः समो निर्दोष आत्मेति स्थिरा निर्विकचिकित्सा बुद्धिर्यस्य स स्थिरबुद्धिरसम्भूढः सम्मोहवर्जितश्च स्यात् ययोक्तब्रह्मविद्ब्रह्मणि स्थितोऽकर्मकृतसर्वकर्मसञ्ज्ञासीत्यर्थः ॥ २० ॥ किञ्च ब्रह्मणि स्थितः—बाह्यस्पर्शेषु बाह्याश्च ते स्पर्शाश्च बाह्यस्पर्शाः । स्पृश्यन्त इति स्पर्शाः शब्दादयो विषयाः, तेषु बाह्यस्पर्शेष्वसक्त आत्मान्तःकरणं यस्य सोऽयमसक्तात्मा विषयेषु प्रीतिवर्जितः सन्विन्दति लभते आत्मनि यत्सुखं तद्विन्दतीत्येतत् । स ब्रह्मयोगयुक्तात्मा ब्रह्मणि योगः समाधिर्ब्रह्मयोगस्तेन ब्रह्मयोगेन युक्तः समाहितस्तस्मिन्व्यापृत आत्माऽन्तःकरणं यस्य स ब्रह्मयोगयुक्तात्मा सुखपक्षयमश्नुते व्याप्नोति । तस्माद्बाह्यविषयप्रीतेः क्षणिकाया इन्द्रियाणि निवर्तयेदात्मन्यक्षयसुखार्थात्यर्थः ॥ २१ ॥

२ आ. शां. व्या.—नन्विशानिष्टप्राप्तिभ्या हर्षविषादौ विद्वानपि दुर्बेनिर्दोषे ब्रह्मणि कथं स्थितिं लभते ? इत्यादाह्या-ऽऽकाङ्क्षितं पूरयन्तुत्तरश्लोकमुत्थापयति—यस्मादिति । आत्मज्ञाननिष्ठावतो विदुषो हर्षविषादनिमित्ताभावात् तानुचित्वा-वित्याह—स्थिरबुद्धिरिति । ननु हर्षविषादनिमित्तत्वं प्रियाप्रिययोः सिद्धमिति कथं तत्प्राप्त्या हर्षोद्देश्यौ न वर्तव्यौ इति नियुज्यते ? तत्राऽह—द्वेदेति । विदुषोऽपि प्रियाप्रियप्राप्तिसामर्थ्यादेव हर्षविषादौ दुर्बारावित्याशङ्क्याऽह—न केवलैति । अद्वितीयात्मदर्शनीश्वरीत्यस्य व्यतिरिक्तप्रियाप्रियप्राप्त्ययोगान् तन्निमित्तौ हर्षविषादावित्यर्थः । इतोऽपि विदुषो हर्षविषादावसम्भावितान्वित्याह—किञ्चेति । निर्दोषे ब्रह्मणि प्रायुक्ते हृद्यप्रतिपत्तिः सम्मोहेन हर्षादिहेतुना रहितो ययोक्ते सर्वदोषरहिते ब्रह्मण्यहमस्मीतिविद्यावानशेषदोषदान्ये तस्मिन्नेव

ब्रह्मणि स्थितस्तदनुरोधात् कर्माण्यमृष्यमाणो नैव हर्षविषाद-भागी भवितुमलमित्यर्थः ॥२०॥ शब्दादिविषयप्रीतिप्रतिबन्धात् कस्यचिदपि ब्रह्मणि स्थिति सिद्ध्येदित्याशङ्क्याऽह—किञ्चेति । न केवलं पूर्वोक्तरीत्या ब्रह्मणि स्थितो हर्षविषादरहितः, किन्तु विधान्तरेणापीत्यर्थः । यावदाद्यद्विषयेषु रागरूपमावरणं निवर्तते तावत्तावदात्मरववरणरूपमभिव्यक्तं भवतीत्याह—बाह्येति । न केवलमसक्तात्मा शनवशादेव सुखं विन्दते, किन्तु ब्रह्मसमाधिना समाहितान्तःकरणः सुखमनन्तं व्याप्नोतीत्याह—स ब्रह्मेति । तत्र पूर्वार्धे व्याचष्टे—बाह्याश्चेति । समाधानाधीनसम्यग्ज्ञानद्वारा निरतिशयसुखप्राप्तिसुखप्राप्त्यव्याख्यानेन कथयति—ब्रह्मणोऽप्येति । शब्दादिविषयविमुखस्यानन्तमुखासिद्धमभवात्तदर्थिना प्रयत्नेन विषयवैमुख्यं कर्तव्यमिति शिष्यशिक्षार्थमाह—तस्मादिति ॥ २१ ॥

३ रा. भा.—येन प्रकारेणावस्थितस्य कर्मयोगिनः समदर्शनरूपो ज्ञानविषाको भवति, तं प्रकारमुपदिशति—यादृशदेहस्थस्य यदयस्थस्य प्राचीनकर्मवासनया यत्प्रियं भवति, यच्चाप्रियं, तदुभयं प्राप्य हर्षोद्देश्यौ न कुर्यात् । कथं ? स्थिरबुद्धिः स्थिर आत्मनि बुद्धिर्यस्य स स्थिरबुद्धिः, असम्भूढः अस्थिरेण शरीरेण स्थिरमात्मानमेकीकृत्य मोहः सम्मोहस्तद्रहितः । तच्च कथम् ? ब्रह्मविद्ब्रह्मणि स्थितः उपदेशेन ब्रह्मवित्सन् तस्मिन् ब्रह्मण्यभ्यासयुक्तः । एतदुक्तं भवति—तत्त्वविदाह्युपदेशेन आत्मयाथात्म्यविद्भूत्वा तत्रैव यतमानो देहात्माभिमानं परित्यज्य स्थिररूपात्मावलोकनप्रियायानुभवे व्यपस्थितोऽस्थिरे प्राकृतप्रियाप्रिये माप्य हर्षोद्देश्यौ न कुर्यात्—इति । एवमुक्तेन प्रकारेण बाह्यस्पर्शेषु आत्मन्यातिरिक्तविषयानुभवेषु, असक्तमनाः अन्तरात्मन्येव यः सुखं विन्दति लभते; स प्रकृत्यभ्यासं विहाय ब्रह्मयोगयुक्तात्मा ब्रह्माभ्यासयुक्तमनाः ब्रह्मानुभवरूपपक्षयं सुखं प्राप्नोति ॥२०॥२१॥

४ घे. ता. सं.—प्रियाप्रिये तदधीनहर्षोद्देश्यौ च देहतद-वशात्प्राप्तिनिमित्तप्रयत्नादिति व्यपस्थितुं यादृशदेहस्थस्य यदयस्थस्येति शानुभम् । यदयस्थस्येत्येतेदेहादित्यज्ञानमदो वादात्प्राप्तियर्थं वा । प्रियाप्रियस्वरूपधारणामेव तन्कार्येहोद्देश्य-निमित्तं तन्नेत्यभिप्रायनाह—कथमिति । शनोत्तरं—स्थिर-सुखमिति । ममानाभिर्हरणमगमात्सुखयोगातिरादायुध व्यपि-करणमप्यत्र तावत् इत्यभिप्रायनाह—स्थिरे आत्मनोति । 'असम्भूढः' इत्यत्र समिद्धुत्तरं श्रीशारदाः, 'स्थिरविश्रित्यबुद्धि-रसाम्भूढत्वमेव' इत्यत्र ह्री इत्येति—तच्च कथमिति । स्थि-

बुद्धित्वाम्भूढत्वे द्वे अपि सृष्टव्यं तदिति परामुच्यते । 'ब्रह्म-विद्ब्रह्मणि स्थितः' इति घञ्कार्यायां सिद्धमवान्तरदाविशेषं वि-दायति—उपदेशेनेत्यादिना । सन्नित्यनेनोपदेशात्तदज्ञान-मग्न्य निमित्तं शिषाने विधीयते इति सूचितम् । उपदेशार्थं स-मदर्शिन्यप्यज्ञानविनाशमभिलाषिणां शब्दात्सुखानुभवात्पूर्वं स्वमददर्-शाथं श्लोऽर्थ्यवदानां हेतुकार्यभावेन मदावाभ्यासार्थं इत्येति-प्यननुक्तमिति । बापुःइत्युपदेशविषयार्थं सत्यपि-दासिन्नुभम् । शूत्येतेनस्युत्प्राप्त्यर्थ्युत्प्राप्तम् ॥ २० ॥ एवं उपदेशोपदेशेन, समदर्शिन्ययुक्त निरतिशयसुखं स्वभावप्राप्ति-

त्युच्यते—'बाह्य' इति श्लोकेन । 'सुखं विन्दति' इत्यन्य 'सुखम-
क्षयमश्नुते' इत्यतोऽनेदप्रदर्शनाय लभत इत्युक्तम् । अक्षयमु-
खप्रारम्भोऽयमिति भावः । प्रकृत्यभ्यासं चिदायेत्यर्थलभ्यो-
क्तिः प्रकृत्यभ्यास. पुन पुनः प्राकृतशब्दादिभोग्यचिन्ता । विन्द-

त्यात्मनि. यत्सुखम् ' इत्युपदेशादिजन्यज्ञानमूलं सुखमुक्तम् ।
' सुखमक्षयमश्नुते ' इति तु साक्षात्कारानन्तरभाषि नित्यं
सुखमुच्यत इति विशेषं दर्शयितुं ब्रह्मानुभयरूप-
मित्युक्तम् ॥ २१ ॥

५ आ. मा. भा.— सन्ध्यासयोगज्ञानानि मिलित्वा प्रपञ्चयत्यध्यायशेषेण ॥ २० ॥ पुनर्यो-
गस्याधिक्यं स्पष्टयति— बाह्यस्पर्शोऽप्यिति । कामरहित आत्मनि यत्सुखं विन्दति, स एव ब्रह्म-
योगयुक्तात्मा चेत्तदेवाक्षयं सुखं विन्दति । ब्रह्मविषयो योगो ब्रह्मयोगः ध्यानादियुक्तस्वैवात्मसुख-
मक्षयम् । अन्यथा नेत्यर्थः ॥ २१ ॥

६ अ. प्र. टी.— अत्र कश्चिदाध्यायपरिसमाप्तेः ज्ञानिनः
कर्माभावः प्रतिपाद्यत इत्याह, अपास्तु ज्ञानस्वरूपं तत्तदहं
रिसाधनं च प्रतिपाद्यत इति । तदुभयमसत् । अपतीतेरिति
भावेनाध्यायशेषप्रतिपाद्यमाह— सध्यासेति । मिलित्वा
मेलयित्वा बाह्यानुसारेणैव, न तु प्रकरणभेदेनेत्यर्थः । पुनरुक्ति-
परिहारार्थं प्रपञ्चयतीत्युक्तम् । सन्ध्यासस्यादौ प्रहणेन 'न प्रपञ्चयेव'
इति सन्ध्यासप्रपञ्चनमिति सूचितम् ॥ २० ॥ प्रकृत्यभ्यासं सन्ध्या-
सिन एवाक्षयसुखप्राप्तिरुच्यते इति परब्रह्मज्ञानमसदिति भावे-
नाह—पुनरिति । 'सन्ध्यासस्तु' [५।६] इत्यादिना प्रागुक्तत्वात्पुन-
रिति आधिक्यसन्ध्यासात् । प्रायोगभावे सन्ध्यासस्य वैयर्थ्यमु-
क्तम् । तदसत् । कामाद्युपपन्नयमे स्वल्पसुखस्याविर्भावदित्याह-

ज्ञानिराकरणस्यपथम् । नैतदत्र प्रतीयत इत्यतो व्याचष्टे—
कामेति । ' बाह्यस्पर्शोऽप्यसकात्मा ' इत्यस्यार्थः कामरहित
इति । आत्मस्वरूपस्यापि सुखस्य न निर्विशेषत्वमिति ज्ञापना-
यात्मनीत्युक्तम् । स एव कामरहित एव । तदेष आत्मसुखमेव ।
ब्रह्मणा योग इति श्रुतीतिरासायाह— ब्रह्मेति । कथमनेन
सन्ध्यासायोगस्याधिक्यं स्पष्टीकृतं २ इत्यतोऽभ्यासयोगशब्दार्थं विरु-
ष्वन् सार्वभ्यासाह— ध्यानादीति । ज्ञानज्ञातेति शेष । अक्षयं
पुनस्तिरोभावरहितम् । अन्यथा सन्ध्यासमात्रेण तिरोभावेनेतं
' स्वल्पत्वात्कण्ठमेवेत्युक्तमेव [१।६] । व्याख्यातान्तरे तु बहूनां
पदानां वैयर्थ्यमिति भावः ॥ २१ ॥

७ ह. पै. भा.— यस्मादेवं समं ब्रह्माऽऽत्मा तस्मात्—नेति । न प्रहृष्येत्प्रहर्षं न कुर्वीतिभयमिष्टं
प्राप्य नोद्विजेत्प्राप्य चाप्रियमनिष्टं लब्ध्वा । देहमात्रात्मदर्शिनं हि प्रियाप्रियप्राप्तीं हर्षविषादौ
कुर्वते, न केवलात्मदर्शिनः; तस्य प्रियाप्रियप्राप्त्यसम्भवात् । किञ्च सर्वभूतेष्वेकः समो निर्दोष
आत्मेति स्थिरा निर्विचिकित्सा बुद्धिर्यस्य स स्थिरबुद्धिरसम्भूतः सम्भोहवर्जितश्च स्याद्यथोक्तब्रह्म-
विद्वद्ब्रह्मणि स्थितः । अकर्मकृतसर्वकर्मसन्ध्यासास्यर्थः ॥ २० ॥

किञ्च ब्रह्मणि स्थितः— बाह्यस्पर्शेषु बाह्यान्व तै सर्वाश्च । स्पृश्यन्त इति स्पर्शाः शब्दादयो विषया-
स्तेषु बाह्यस्पर्शेष्वसक्त आत्माऽऽन्तःकरणं यस्य सोऽयमसक्तात्मा विषयेषु प्रीतिवर्जितः स विन्दति
लभत आत्मनि यत्सुखं तद्विन्दतीत्येतत् । स ब्रह्मयोगयुक्तात्मा ब्रह्मणि योगः समाधिर्ब्रह्मयोगस्तेन युक्त
आत्माऽऽन्तःकरणं यस्य स ब्रह्मयोगयुक्तात्मा सुखमक्षयमश्नुते प्राप्नोति । तस्माद्बाह्यविषयेषु प्रीतौ
क्षणिकायामिन्द्रियाणि निवर्तयेत् ॥ २१ ॥

८ वै. ब्र. मि.— अपास्तु ब्रह्मणि स्थितस्य सियुतप्रज-
न्य लक्षणमाह पञ्चभिः—नेति । प्रियमिष्टं प्राप्य न प्रहृष्यति,
अप्रियमनिष्टं प्राप्य च नोद्विजति न विषीदति । जीवन्मुक्ता-
स्य स्वाभाविकं चरितं सुसुभोः प्रयत्नपूर्वकमवृष्टमिति दर्श-
यितुं न प्रहृष्येन्नोद्विजेदिति लिङ्गप्रत्ययप्रयोगः । प्रदर्शयिणाभावे
हेतुमाह— ब्रह्मणि स्थित इति । निर्दोषं समं ब्रह्म-
योगेतिद्वितीयात्मरूपे स्थितः, नाम्बन् । अतस्तस्य द्वैतप्रति-
भासाभावात् प्रियमियमात्रिरस्तीति न तन्निमित्तहर्षोद्वेगप्रस-
क्तिरिष्यति । ब्रह्मणि स्थितौ हेतुः— स्थितबुद्धिरित्यादि । अथ
प्रथमदिशि ध्रुवप्रदर्शनम्, असम्भूत इति सम्भोहवर्जितयो-

क्या असम्भावनाविपरितीतभावनारूपसम्भोहनिवर्तकमननि-
दिध्यासनप्रदर्शनम् । तत् स्थिरबुद्धिरित्यामतत्त्वाभावात्कारः,
ततो ब्रह्मणि स्थितिर्बौध्दिकिरिति हेतुहेतुमद्भावो
ऽदृश्यः ॥ २० ॥

लक्षणान्तरमाह— बाह्येति । स्पृश्यन्त इति स्पर्शाः
शब्दादयो विषयाः, ते च बाह्याः, अनात्मधर्मत्वात् । तेष्व-
मत्काराना अनासक्तचित्तः सन् तृणाग्रमनया आत्मन्वन्तं करण
एव बाह्यविषयनिर्देशं यदुपसमसुखं तद्विन्दति सत्त्ववृत्त्या
लभते; ' यद्य कामसुखं लोकं यद्य दिव्यं महत्सुखम् ।
तृणाग्रयसुखमप्येते नार्हतः पौडर्शा कण्ठम् ' इति श्रुतेः । न

केवलसुखमसुखमेव लभत, किन्त्वखण्डब्रह्मसुखमपीत्याह-
स इति । स तुष्णाग्रस्य तपदाशैभेदानुभवरूपेण । ब्रह्मयो
गेन युक्त समाहित आत्मा मनो यस्य तथाभूत सन् अक्ष

यमनन्त सुखं प्राप्नोति । अनन्ताखण्डनिजामसुखनिष्ठस्य जीव
-सुखस्य लक्षणम्, तदर्थिनो सुसुक्ष्मो साधकस्य बाह्यविप
यप्रीतिपरित्याग साधनमिति चोक्तं भवति ॥ २१ ॥

१ व० त० ६ी०— तादृशस्य परमानन्दावाप्तिगमक
सम्मोहस्यासुरत्वात्तद्विषयस्य बाह्यविषयेष्वसक्तात्मा स योगी यदात्मनि सुख सात्त्विक विन्दति, स एवोपशमसुखी
ब्रह्मणि योगेन युक्तस्तदैक्य प्राप्त आत्मा यस्य तथाभूत

लक्षणमाह द्वाभ्या- न प्रहृष्येदिति । यत् स्थिरबुद्धि-
सन्नक्षय ब्रह्मसुखमनुभवतीत्यर्थं ॥ २० ॥ २१ ॥

१० पु अ त— एव साम्यस्थितस्य ब्रह्मभावापत्ति
सुखात्तादृशापशस्य लक्षणमाह— न प्रहृष्येदिति । प्रियं
प्राप्य सौयोगेन न प्रहृष्येत् । यत् प्रहृष्टहर्षेणाग्रे मानोपरया
दोष स्यात् । च पुन अप्रिय विप्रयोग प्राप्य नोद्विजेदुद्वेग
न प्राप्नुयात्, यतो भगवता विप्रयोग परमसुखदानार्थ
वत्सत्प्रोद्वेगोऽपे न तस्यासि स्यात् । एवमवस्थाद्वये स्थिरबुद्धि
स असम्मूढ ब्रह्मविद् मोहाभावन ब्रह्मस्वरूपज्ञ इति भाव ।

ब्रह्मणि ब्रह्मभावे स्थित स इत्यर्थं ॥ २० ॥ नन्वेन शरीरेण
कथं तद्भावप्राप्ति ? इत्याशङ्क्याह— बाह्यस्पर्शविद्यति ।
बाह्यस्पर्शेषु लौकिकेन्द्रियविषयेष्वसक्त आत्मा अन्त करण
यस्य स आत्मनि भावात्मके स्वत्वरूपे यत्सुख तद्विन्दति
प्राप्नोतीत्यर्थ । योगो भावात्मक सुख तजानाति । स ब्रह्म
योगे सद्भावामके युक्त आत्मा यस्य तादृशो भवति । अक्षय
तरास्यात्मक सुखमश्नुते भुङ्क्ते इत्यर्थ ॥ २१ ॥

११ नी० भा० ६ी०— न प्रहृष्येदिति । यस्माद्भिद्रोप सम ब्रह्म तस्मात् प्रिय पुत्रादि प्राप्य न प्रहृष्येत् ।
अप्रिय शत्रु दु खद प्राप्य नोद्विजेत् । बुद्धिस्थितिरबुद्धेनानुष्ठेयेति ज्ञापयितुमुभयत्र लिङ्गप्रयोग । स्थिरबुद्धि
प्रत्यगद्वैते श्रुतियुक्त्रिभ्या स्थिरीकृतब्रह्म असम्मूढो ध्यानजलाक्षाकारेण निर्गतमोह अत एव ब्रह्मवित् ब्रह्मभावस्य
लब्ध्या ब्रह्मभाव गत इत्यर्थ । ब्रह्मण्येव प्रत्यगद्वये व्युत्थानावाधायामपि स्थित सर्वे ब्रह्मेत्येव पश्यन्नित्यर्थ ॥ २० ॥

नन्वेनसुखात्सुखेत्सया प्रसिद्ध बाह्य सुख त्यक्तुमशक्यमतो 'न प्रहृष्येत्' [५।२०] इत्यसङ्गतमत आह बाह्येति ।
बहिर्भावा बाह्या स्पर्श विषयेन्द्रियसम्बन्धान्तेषु । असक्तात्मा अनन्तचित्त सन्ना मनि प्रत्यगद्वयानन्दे सुसुप्ति
काळे स्थित्वा यत्सुख विन्दति लभते स तदेव सुखम्, विषेयापेक्ष पुस्तवम् । कस्तत्सुख (?) यो ब्रह्मयोगे ब्रह्मणि योग
समाधिस्तत्र युक्तो योजित आत्मा बुद्धिर्देन स ब्रह्मयोगयुक्तात्मा ब्रह्मविदित्यर्थ । "ब्रह्मविद् [विद्] ब्रह्मैव भवति ' [सु
८ ३।११] इति श्रुते । ब्रह्मयोगयुक्तात्मा तदेव सुख विन्दतीति वक्तव्ये ब्रह्मविदेव सत्सुखमिति तस्य
सुखाभिन्नत्वविक्षया इदमुक्तम् । ननुभयत्र एकमेव सुख चेत्क सुखसमाधिस्थयोर्विशेष ? इत्याशङ्क्याह—
सुप्तमिति । अलक्ष्य सुप्त मोक्षस्तमभ्रुते व्याप्नोति । द्वैतादर्शनस्य तुल्यत्वाद्भुमयत्रैकमेव सुख, तथापि योगी
मूलाविद्याया नपत्त्वादक्षय सुखमभ्रुते, न सुप्त, अविद्यानुच्छेदात् । तथा च मोक्षसुखस्य मुख्यस्याप्यनुभूतत्वात्तदर्थं
बाह्य सुख सुत्यजमित्यर्थ ॥ २१ ॥

ये हि संस्पर्शजा भोगा दुःखयोनय एव ते ।

आद्यन्तवन्तः कौन्तेय । न तेषु रमते युधः ॥ २२ ॥

१ शां. भा — इतथ निरतयेत्—ये हि यस्मात्संस्पर्शजा विषयेन्द्रियसंस्पर्शेभ्यो जाता भोगा
धुक्तयो दु खयोनय एव ते, अविद्याकृतत्वात् । इत्यन्ते द्वाध्यात्मिषादीनि दुःखानि तन्निमित्तान्येव ।
यथेह लोके तथा परलोकेऽपि गम्यत एतद्वदात् । न ससारे सुखस्य गन्त्रमात्रमप्यस्तीति बुद्ध्या
विषयमृगतृप्तिशया इन्द्रियाणि निरतयेत् । न केवल दुःखयोनय आद्यन्तवन्तथाऽऽदिविषयेन्द्रिय-
संयोगो भोगानामन्तथ तद्वियोग एवात् आद्यन्तवन्तोऽनित्या मध्यक्षणभावित्रादित्यर्थः । कौन्तेय ।
न तेषु रमते युधो भोगेषु विषेयप्रगणपरमार्थतत्त्वः, अत्यन्तमूढानामेव हि विषयेषु रतिर्ददपते, यथा
पशुमभृतीनाम् ॥ २० ॥

२ भा शा स्या — तत्रैव इह तत्परत्वनानुपपन्नमुदा
हरति— इत्यन्ते । विषयस्य मध्यमादि श्रवणानि एव ।
नैरुदायमनरेविकानिगुषानि इत्यन्ते—ये हीनि । तसु विषय

त्रियमन्त्रायामप्यनुभूत भागेषु जन्मानभिधयिर्दोनात्कृतत्वात्
दु रगानि— इत्याशङ्क्याविधिना तन्व्याग्रेऽपि न विषयिना
मित्याह— आद्यन्तवन्त इति । यस्मात्संस्पर्शजाभोगा

द्विदहितभ्यः समागमनादिकैरारूपभागिभ्यश्च विषयेन्द्रियसम्बन्धेभ्यो भोगाः सुखलवानुभवा जायन्ते, तस्मात् दुःखहेतवो भवन्तीति योजना । अविद्याकार्यत्वाद्दुःखानां कुतो भोगजन्यत्वं ? इत्याशङ्क्य भोगानामविद्याप्रयुक्तत्वात्तन्निबन्धनत्वं दुःखानां तुकभित्तिप्रत्यासङ्ग—अचिद्रेति । भोगानां दुःखबोनिन्दे मानमतुभवानुपन्यस्यति—दृश्यन्ते हीति । ऐहिकानां भोगानां दुःखनिमित्तत्वमपि नाऽऽनुष्ठिमिकाणा तथात्वं, अनुभवानुभावा-दित्याशङ्क्यवधारणसामर्थ्यासिद्धमर्थमाह—यथेति । पूर्वार्थ-स्याकार्थमुक्त्वा तात्पर्यायमाह—नेत्यादिना । इतश्च विष-

यभ्यः सदाशान्दिन्द्रियाणि निवर्तयितव्यानीत्याह—न केवलमिति । आद्यन्तवत्त्वं मध्यक्षणवर्तित्वेन क्षणभङ्गत्वाद्दुःख-णीयत्वं भोगानां सिध्यति । अस्ति हि तेषां क्षणभङ्गत्वं, क्षणिकविषयाकारमनोवृत्तिव्यवहृत्यादिति मन्वानः सप्राह—अत इति । बुद्धिपूर्वकारिणा विवेकवतां भोगेषूपेक्षोपलब्धेय तेषामाभासत्वं प्रतिभातीत्याह—न तेष्विति । प्रतीकोपादानमाद्य-निर्दं पुनर्व्याख्यायामिति न पुनरस्ति । ननु केपात्रिद्वोगेष्व-भिरुचिरुपलभ्यते तत्राऽऽह—अत्यन्तेति ॥ २२ ॥

३ रा. भा.—प्राकृतस्य भोगस्य सुत्यजतामाह—विषयेन्द्रियस्पर्शजाः ये भोगा दुःखयोनयस्ते दुःखोदकाः । आद्यन्तवन्तः अल्पकालवर्तिनो ह्युपलभ्यन्ते । न तेषु तद्याथात्म्यविद्रमते ॥ २२ ॥

४ वे. ता. चं.—अनादिकालं बाह्यस्पर्शरमिकस्य तत्परित्वात् । कथम् ? इत्याकाङ्क्षामार्जनरक्षणदिदोषदर्शनात्-श्रोत्रमः शक्य इति 'ये हि' इत्यादिश्लोकेनोच्यत इत्य-भिप्रायेणाह प्राकृतस्येति । 'संस्पर्शजाः' इत्यनेनाभिप्रेतमौ-पाधिकत्वं व्यजयति विषयेन्द्रियस्पर्शजा इति । स्प-शोऽत्र सम्बन्धमानम् । एतेन सुखस्वरूपस्य क्षुद्रत्वमुक्तम् । 'दुःखयोनयः' इत्यत्र तत्पुरुषविषया दर्शयितुं दुःखोदकां इत्युक्तम् । संस्पर्शशतत्वात्परलोकेऽपि दुःखबोनिन्दे स्वध्वयवसानमित्येवकारामिप्रत्ययः । न खलु हिरण्यगर्भभोगान्मधिक-प्राकृतभोगोऽस्ति ; सोऽपि स्वमानेन शतसंस्पर्शपरिमितकया मातुषादिषम इति दर्शयितुं अल्पकालवर्तिन इत्युक्तम् । क्षणव्यवहृत्युदादिभिवधान्तरस्थितिकालवैषम्यम्, आद्यन्तव-त्त्वविशिष्टमिति भावः । एवं 'नल्पस्पर्शजाः' इत्यादिविशेषण-त्रयेण अल्पत्वदुःखमिप्रत्यान्तवत्त्वानि दर्शयितानि । प्रत्यक्षसि-द्धेय दोषेषु निगुणस्य विमुपदेशोपपन्नयेति दर्शयितुं उपलभ्य-न्त इत्युक्तम् । पुषदभवेनाह पञ्चाविधोपरमोपयुक्तविकेक्षणव-

त्वं विवक्षितमिति दर्शयितुं तद्याथात्म्यविदित्युक्तम् । न तेषु रमते, किन्तु क्रमादुपरमते इति भावः । सागरतरणरा-जसेवादिषु शरीरविनाशपर्यन्ता आर्जनदोषाः । सहस्रप्राकारपरि-रतगर्भयुहं निवेक्षितस्यापि रक्ष्यवस्तुनो राजदहनचोरमूषिकाद-यनशिवारण्येच्छादयव रक्षणदोषाः । 'स्वर्गोऽपि पातमोतस्य क्षयिष्णोनास्ति निर्गति' [वि. पु. १।५।५०] इत्यादयः क्षयदोषाः । 'न जातु कामः कामानामुपभोगेन धाम्यति । हविषा कृष्णवर्त्मनं भूय एवाभिवर्धते' [भाग. १।१९।१४ म. भा. १।८।५१२ वि. पु. ४।१०।२२] 'अल्पाभे मत्का-शिन्या दृष्टा तिमंशु कामिता' इत्यादिवदुत्तोरतरागप्रवन्धान-धेहेत्वयोग्यविषयग्रहत्यादयो भोगदोषाः । सर्वस्य चास्य प्रायशः परिहागर्भत्वात्तदधीना ऐहिकामुष्मिकदुःखसन्ततयो हिंसादोषाः । पञ्चविधाश्चेत् दोषाः प्रत्यक्षादिसिद्धा इति तद्वा-चनावतां प्राकृतमनानादिकालशीलितस्यापि सुत्यजत्वं सिद्धमिति गावः । उक्तं च तुष्टिप्रकरणे साहचर्यैर् 'बाधा विषयोपरमा-त्पत्र' [सा का. ५०] इति ॥ २२ ॥

५ आ. मा. भा.—सव्यासार्थं कामभोगं निन्दयति—येहीति ॥ २२ ॥

६ अ. प्र. दी.—ननुत्तरलोके सव्यासादिभ्रितवान्तर्गतं । तीति स्वायं गित् । मध्यासाधिनैति वा ॥ २२ ॥ न विधिदुष्यत इत्यत आह—सव्यासार्थमिति । निन्दय-

७ ह. पै. भा.—ये हि संस्पर्शजा भोगाः, ये हि यस्मान्—संस्पर्शजा विषयेन्द्रियसंस्पर्शेभ्यो जाता भोगा भुक्तयो दुःखयोनय एव ते, अविद्याकृतत्वात् । दृश्यन्ते हि आध्यात्मिकानि दुःखानि तन्निमित्तान्येव । यथेह लोके तथा परलोकेऽपीति गम्यत एवशब्दात् । न संसारे सुखस्य गन्धमा-त्रमप्यस्तीति बुद्ध्या विषयमृगतृष्णिकाया इन्द्रियाणि निवर्तयेत् । न केवलं दुःखयोनय आद्यन्त-वन्तश्च, आदिर्विषयेन्द्रियसंयोगो भोगानामन्तश्च तद्वियोगमाधोऽत आद्यन्तवन्तः । अनित्या मध्य-क्षणभावित्वादिन्यर्थः । कौन्तेय ! न तेषु रमते बुधो विवेक्यवगतपरमार्थतत्त्वः । अत्यन्तमूढानामेव विषयेषु रतिर्दृश्यते । यथा पशुप्रभृतीनाम् ॥ २२ ॥

८ घं. घ. नि.—विषयमिति गिद्वानुपायमाह—ये हीति । संस्पर्शजाः विषयेन्द्रियसंस्पर्शजाः ये इह वा परव वा भोगाः । धर्मसुखानुभवाः, नै मयेऽपि आद्यन्तवन्तः अविद्याः । आदि-

विषयेन्द्रियसंस्पर्शः, अन्तस्त्रियोगः । पूर्वं पद्यादुपलब्धो म-ध्यक्षणमात्रवर्तिनः । तद्गोऽपि दुःखस्यैव योनयः कारणभूताः स्वभावतस्तेऽपि रात्र्येऽप्यधिकारिभित्त्याह । नदिदृश्यं

विष्णुपुराणे—'धावत. कुरुते गन्तु' तम्बन्धान्मनस. म्रियान् । इति । अतो न तेषु सुभो विंकी रमते । हि परमादं वत्सात् तावन्तोऽस्य निरन्त्यन्ते हृदये शोकशब्ध ' [१।१७।६६] । बाणस्पशं ध्वज्जामेति पूर्णेण सम्यग्ध ॥ २२ ॥

१ व० त० दी०— ननु सुखहेतुविषयाणामपि निवृत्तेः कथं श्रुतमात्रस्य मोक्षस्य ब्रह्मानन्दस्य पुरुषार्थता स्यात् ? तत्राह—ये हीति । प्राकृतेन्द्रियजन्यानां विषयभोगानां व्याघ्रन्तवत्त्वेन दुःखयोनित्वात्पुरुषार्थत्वमनर्थत्वमर्थ-सिद्धि तेन तद्विपरीतत्वाद्ब्रह्मानन्दस्यैव पुरुषार्थत्वमिति विज्ञाय योगिनो बुधस्य तत्रैव प्रवृत्तिरनदाह—न तेषु रमते बुध इति ॥ २२ ॥

१० पु. अ. त — ननु लौकिकसंभोगाभावेऽनुभवं विना कथमलौकिकसंज्ञानं स्यात् ? तदभावे च कथं तदनुभव स्यात् ? इत्यत आह— ये हि संस्पर्शजा इति । संस्पर्शजा भोगा विषयसम्बन्धिनी लौकिकार्थं भोगास्ते दुःखयोर्नयो भगवत्सम्बन्धाभावकालेऽप्यारणभूता, यत आद्यन्तवन्त आदि मन्त स्वभावनैवोपयाना, ननु भगवद्विच्छया । अन्तवन्त

स्वमनोरथपूर्वव पृणा । यतस्त एव तादृशा जना इ कौन्तेय मद्रावाद्युभवयोग्य । हीति निश्चयेन । बुध सर्वरसज्ञो भग यान् न रमते न रसदानं करोतीत्यर्थ । यता भगवान् बुध सर्वरसज्ञ, अतस्तद्विच्छया तद्रोगानुभव सिद्ध एव भविय- तीति भाव ॥ २२ ॥

११ नी० भा० दी०— ननु सुपुत्रितुल्यस्य मोक्षसुखस्यार्थं क प्राप्तमेव बाह्यं दिव्यकृत्यत्रपानगीतवाद्याविशुद्ध त्यजेत् ? इत्याशङ्क्य बाह्यसुखमनित्यत्वाद्भिन्नेति—ये हीति । संस्पर्शजा विषयसम्बन्धजाः । दुःखयोनित्वे हेतुः— व्याघ्रन्तवन्त इति । जाते पुत्रे यन्मुखं तत्सस्मिन्नष्टे नश्यति, दुःखं च महत्त्वयच्छतीति तेषु भोगेषु बुध परिष्कार- दर्शनं न रमते ॥ २२ ॥

शक्नोतीहैव यः सोढुं प्राक्शरीरविमोक्षणात् ।

कामक्रोधोद्भवं वेगं स युक्तः स सुखी नरः ॥ २३ ॥

१ शां. भा.— अयं च श्रेयोमार्गप्रतिपक्षी कष्टमो दोषः सर्वानर्थप्राप्तिहेतुर्दुर्निवार्यश्चेति तत्परिहारे यत्नाधिक्यं वर्तव्यमित्याह भगवान्—शक्रोत्पुत्सहत इहैव जीवन्नेव यः सोढुं प्रसहित प्राक्पूर्वं शरीरविमोक्षणादा मरणात् । मरणसीमाकरणं जीवतोऽवश्यम्भावी हि कामक्रोधोद्भवो वेगः, अनन्तनिमित्तवान् हि स इति, यावन्मरणं तावन्न विश्रमणीय इत्यर्थः । काम इन्द्रियगोचरप्राप्त इष्टे विषये श्रूयमाणे स्मर्यमाणे वाऽनुभूते सुखहेतौ या गर्धिस्तृष्णा स कामः, क्रोधश्चाऽऽत्मनः प्रतिक्- लेषु दुःखहेतुषु हृद्यमानेषु श्रूयमाणेषु स्मर्यमाणेषु वा यो द्वेषः स क्रोधः, तौ कामक्रोधाबुद्भवो यस्य वेगस्य स कामक्रोधोद्भवो वेगः रोमाञ्चनहृदनेत्रवदनादिलिङ्गोऽन्तःकरणप्रक्षोभरूपः कामोद्भवो वेगः, गात्रपकम्पप्रस्येदंसदटौष्ठपुटरक्तनेत्रादिलिङ्गः क्रोधोद्भवो वेगः, तं कामक्रोधोद्भवं वेगं य उत्सहते प्रसहते सोढुं प्रसहितुं स युक्तो योगी सुखी चेह लोके नरः ॥ २३ ॥

२ आ. शां. व्या.— उत्तरश्लोकस्य तात्पर्यमाह—अयं चेति । श्रेयोमार्गप्रतिपक्षत्व कष्टमत्वे हेतुस्तत्रैव हृत्स्वन्तरमाह—सर्वेति । प्रयत्नाधिक्यस्य वर्तव्यत्वे हेतु सूचयति—दुर्नि वार्य इति । प्रसिद्धि कामक्रोधोद्भवस्य वेगस्य दुर्निवारत्वं, यत्र मातरमपि बाधितोऽस्ति, पितरमपि हन्ति, तमवश्य परिहर्तव्य दशयति—शक्नोतीति । यथाक वेग बहिरन्तररूपेण परिणामात्प्रागव दहन्तस्त्रय य सोढुं क्षमत त स्तौति—स युक्त इति । मरणसीमाकरणस्य तात्पर्यमाह—मरणेति । प्रसिद्धो हिरेण । स एव इत्याह—अनन्तेति । व्याघ्रपुत्रता कां हन्तानां च कामादिबला न भवतीत्याह—हृदाऽह—याय

दिति । कामक्रोधोद्भव वेग व्याख्यातमादौ काम मनाविकार विशेषत्वेन व्याचष्टे—काम इति । कथमस्य मनोविकारवि दोषत्व इत्याह—इन्द्रियेति । कामो गर्धिस्तृष्णेतियर्थाया सन्त शब्दां मनोविकारविभेदे पर्यवस्यन्तीत्यर्थ । क्रोधश्च मनोवि कारविशेषस्तद्विल्याह—क्रोधश्चेति । तमेव क्रोधं स्पष्टयति— आत्मन इति । एव कामक्रोधो व्याख्याय तयोरेकत्वाव- स्थारमनो वेगस्य ताभ्यामुपपत्तिसुपन्यायति—ताविति । यथोक्तवेगावगमयायुपदिशति—रोमाञ्चनहृदनेत्रवदि- न । उभयविधवेग यो जायन्नेव सोढुं शक्नोति त पुस्तकौर्यन्त- र्नीति—तमित्यादिना ॥ २३ ॥

३ रा. भा.—शरीरविमोक्षणात् प्रागिद्वैव साधनानुष्ठानदश्यायामेव आत्मानुभवमीत्या काम-
क्रोधोद्भवं वेगं सोढुं निरोद्धुं यः शक्नोति, स युक्तः आत्मानुभवायार्हः । स एव शरीरविमोक्षणोत्तरकाल-
मात्मानुभवैकमुखः सम्पत्स्यते ॥ २३ ॥

४ वे. ता. चं.— एवं बाह्यस्पर्शोन्नतकस्यात्मनि सुखं
विन्दतः प्राकृतभोगेषु दोषदर्शिनः स्वस्वाहिनीं दशानुभव-
स्तायाभूतस्यात्मसाक्षात्कारे तदधीनसुखे व योग्यतामाह—
'शक्नोति' इति । आशरीरपातादकामक्रोधौ दुर्जयावित्यभि-
प्रायेणाह—शरीरविमोक्षणात्प्रागिति । साक्षात्कारदशायो
कामक्रोधप्रसङ्गो न विद्यत इति तत्प्रसङ्गनिवारणदशानुष्ठानाय
'इद्वैव' इत्यनेन साधनानुष्ठानदशोच्यते । 'विन्दत्यात्मनि यः
सुखम्' [५।२१] इति पूर्वोक्तहेतुं स्मारयति आत्मानु-
भवमीत्येति । वेगोऽत्र मनोबाधाबाधामात्मतित्वरिता प्रवृत्तिः ।
तत्रानुचितविषयाभिभ्यान्नीचवाङ्मरपतिबुद्धान्तरवेशादयः का-

मना वेगाः । परिष्ठाद्युगायचिन्तनपरपभाषणप्रहारदयः क्रोधजा
वेगाः । 'सोढुम्' इत्यस्य तितिक्षार्थत्वबुद्ध्यासायुक्तं नि-
रोद्धुमिति । शक्नोति, शक्तः ससुतसह इत्यर्थः । युक्तश-
ब्दोऽत्र समाधिलभपर इत्यह—आत्मानुभवयार्ह इति ।
'प्राक्शरीरविमोक्षणात्' इत्यस्य शरीरानन्तरमेव फलप्राप्तौ
तात्पर्यम् ; अन्यथा तद्वचनस्य निष्कलत्प्रसङ्गादित्यभिप्रायेण
स एव शरीरविमोक्षणीत्तरकालमित्युक्तम् । 'सुखमभयम-
द्भुते' [२।२१] इत्याद्युक्तफलभूतमविष्यत्सुखयोगोऽत्रापि
'स सुखो' इति व्यपदिश्यत इत्यभिप्रायेणाह— आत्मानु-
भवैकमुखः सम्पत्स्यत इति ॥ २३ ॥

५ आ. मा. भा.— तत्परित्यागं प्रशंसति—शक्नोतीति । कामक्रोधोद्भवं वेगं सोढुं शक्नोति ।
शरीरविमोक्षणात्प्राक् । यथा मनुष्यशरीरे सोढुं मुशकः तथा नान्यत्रेति भावः । ब्रह्मलोकादिस्तु
जितकामानामेव भवति ॥ २३ ॥

६ ज. प्र. दी.— उत्तरश्लोकमन्यन्तमांश्चित्तमाह—तद्वि-
ति । कामभोगपरित्यागं स्वयासायमिति वर्तते । इद्वैव शरीर-
विमोक्षणात् प्रागिति प्रशंसायामनुपयुक्तमिति भावेन तद्विद्याया-
न्ययोजयति—कामेति । वेगं मनसोऽन्नतस्यात्मम् । एवं तर्हि 'इद्वैव
शरीरविमोक्षणात् प्राक्' इति क्रियतेमुक्तं । इत्यतस्तदन्य तात्पर्य-
माह—शरीरिति । इद्वैवेत्यनुवादे प्राग् अस्मिन्नेव लोक इति ।
अत एवाकं मनुष्यशरीर इति । अतोऽत्रैव तत्सहनय प्रयतितव्य-

मित्यभिप्रायोपः । ननु ब्रह्मलोकादौ तत्सहनमत्यन्तमुशकम्,
तत्कथमेवमुच्यते ? इत्यत आह— प्रवृत्तेति । तथा चान्योन्यापथ
इति भावः । अन्यत्रेति पश्चादिशरीरं व्युत्सामिति हृदयम् । एते-
नान वाक्यभेदः कार्य इति सूचितम् । शरीरविमोक्षणापर्यन्तं न
सहदिति कथित् । तदसत्, तथा सत्याशरीरविमोक्षणादिनि
स्यात् । इद्वैवेति च व्यर्थम् ॥ २३ ॥

७ ह. पै. भा.— अयं च श्रेयोमार्गपरिपन्थिकपटतमो दोषो दुर्वारथातस्तत्परिहारे यत्नः कर्तव्य
इत्याह भगवान्—शक्नोतीति । शक्नोत्पुरसहत् इद्वैव जीवन्नेव यः सोढुं प्रसहितं प्राक्पूर्वं शरीरवि-
मोक्षणान्मरणात् । मरणसीमाकरणं जीवतेऽवश्यम्भावी हि कामक्रोधोद्भवो वेगोऽनन्तनिमित्तवान्
हि स इति । वायन्मरणं तावत्स न विश्रम्भणीय इत्यर्थः । कामयेन्द्रियगोचरमात् इष्टविषये दृश्यमाने
श्रूयमाणे वाऽनुभूते सुखहेतौ या गर्भिसृष्ट्या स कामः । क्रोधश्चाऽऽत्मनः प्रतिहृष्टेषु दुःखहेतुषु दृश्यमानेषु
श्रूयमाणेषु स्मर्यमाणेषु वा यो द्वेषः स क्रोधः । तौ कामक्रोधाद्युद्भवौ घस्य स कामक्रोधोद्भवः । रो-
माञ्चप्रहृष्टवदननेत्रलिङ्गान्तःकरणप्रथोभरूपः कामोद्भवो वेगः । गात्रप्रकम्पप्रसवेदसन्दर्ष्टौष्ठुटरक्तने-
त्रादिलिङ्गः क्रोधोद्भवो वेगस्तं कामक्रोधोद्भवं वेगं यः प्रसहते सोढुं स युक्तो योगी गुह्यी चेह
लोके नरः ॥ २३ ॥

८ घ. घ. गि.— तत्र य कामशोभयेयः श्रेयोमार्गस्य क्षय्यो
वेति शब्दार्थोऽनुभूतिवार्ताऽतिवृष्ट इति सुप्रसूनां महता यत्नेन
तत्सिद्धार्थं कार्यमिति दर्शयितुं पुनराह—शरणीनोतीति । काम-
क्रोधाद्युद्भवः कारणं घस्य तै लयोर्कः वेगमित्य वेगम् । यथा
हि नरार वेगो यथावदतिप्रवृत्तः स्वसम्बन्धितमन्त्रिणन्तमपि शर्तं
प्राप्तयेषा मितमयापी भवति ; तथा कामक्रोधाद्योर्वेगो
मनोनेत्रादिश्रोभरूपो विरवाभिप्रायेण यथाहालपर्यायीदना-

नियतः स्वसम्बन्धितमन्त्रिणन्तमपि विषयगतं निपात्य संया-
शरीरे नियमज्यायो नरकं नयतीति वेगपदेन ध्वनयते । एतव
'अथ केन प्रयुक्तोऽयम्' [३।३६] इत्यत्र भगवन्नेव सप्त-
ष्टयम् । तमेतं कामक्रोधवेगं इद्वैव बहिरिन्द्रियव्यापारस्वात्-
तं पाताप्रागेव सेतुनेव बद्धिरेण विषयदोषदर्शनान्मायामन्वये-
रामयेण यः सोढुं स्यात्कामक्रोधाद्युद्भवं अन्तर्गत् कर्तुं शक्नो-
ति । तर्हि क्षणमात्रम् ; नैवाह— प्राक्शरीरविमोक्षणात्,

यावद्देहात्तमित्यर्थ । स एव युक्तो योगी, स एव सुखी, स एव नर । तदतिरस्वाहारनिद्राभयमेषुनादिपशुधर्ममात्रनिरस्तान्मानमुप्याकार पशुदेवैत्यर्थ ।

श्रीधराचार्यैस्तु 'प्राक्शरीरविमोक्षणात्' इत्यत्रान्यद्वयाख्यातम्— 'यथा मरणादूर्ध्वं विलपन्तीभिर्युवतीभिरलिङ्गमानोऽपि पुत्रादिभिर्द्वैतमानोऽपि प्राणशून्यात्वात् कामक्रो-

धनेन सहते, तथा मरणा प्रागपि जीवन्नेव सहते स युक्त' इति । भवेदेव यद्यत्र मरणवज्जीवनेऽपि कामक्रीधानुत्पत्तिभ्यो विवक्षितं स्यात्, यथा वशिष्ठे— 'प्राणे गते यथा देह सुखदुःखं न विन्दति । तथा ज्ञेयानुयुक्तोऽपि स कैवल्याभ्यन्तरे वसेत्' इति । इह तूपनयो कामक्रोधयोर्वेगसहनं विवक्षितम् । अतो न तद्रूपतत्पत्तिदृष्टान्त इति यथाभाष्योक्त एवार्थे ॥ २३ ॥

९ व० त० दी० — अतो मोक्ष एव योगिन पुरुषार्थः, तत्र सर्वप्रतिपक्षसहनैरेव तल्लभ इत्याह— शक्तोतीहेति । शरीरत्यागात्प्रागेव कामक्रोधोद्भव वेगं यः सोढुं शक्नोति, सोढापि न मोक्षसाधनं त्यजति, स ज्ञातव्यो योगी युक्तो ब्रह्मानन्दवाक्त्र, अन्यथा तु गत शरीरे सिद्धमेवेति न पुरुषकारः स्यात् । एवमेवोक्तं वशिष्ठेन— 'प्राणे गते यथा देही सुख दुःखं न विन्दति । तथा चैत्प्राणयुक्तोऽपि स कैवलयाभ्ययो भवेत्' इति ॥ २३ ॥

१० पु अ. त.— तस्मान्नैकिकभोगत्याग एव तत्सम्बन्धप्रापक इत्याह— शक्नोतीति । य शरीरविमोक्षणात् प्राक् अलौकिकदेहासिकालात् पूर्वं कामक्रोधोद्भव वेगं कामो

द्भवं स्वेच्छाजनितरसभावाभावजं क्रोधोद्भवमन्येषु तदिच्छापूर्तिदर्शनक्षोभजं सोढुं शक्नोति स इहैव अस्मिन्नेव शरीरे युक्तो भावात्मरूपयुक्त स सुखी नर मद्भक्त इत्यादित्यर्थे ॥ २३ ॥

११ नी० भा० दी० — कः पुनर्मुख्यः सुखीत्याह— शक्नोतीति । इहैव जीवत्येव देहे प्राक् शरीरविमोक्षणात् यावद्देहात्तमया कामक्रोधौ जिताविति विस्मयं न कर्तव्य इत्यर्थे । श्रुते दृष्टे अनुमिते वा विषये यो गर्हस्तृष्णारूपोऽनुमिष्व स कामः । क्रोधस्तादृशे एव विषये द्वेषस्तौ कामक्रोधौ उद्भवो यस्य वेगस्य सरोमाभ्यङ्गनेन प्रवक्तव्योऽनुत्तरण करणशोभरूपः कामोद्भवो वेगः । गात्रप्रकम्पनस्वेदसन्द्भोऽप्युत्तरकनेत्रादिलिङ्गशोभोद्भवो वेगस्त कामक्रोधोद्भव वेगं सोढुं यः शक्नोति स एव युक्तो योगी मुख्यः सुखी च, नान्यः ॥ २३ ॥

योऽन्तस्सुखोऽन्तरारामस्तथाऽन्तर्ज्योतिरेव यः ।

स योगी ब्रह्मनिर्वाणं ब्रह्मभूतोऽधिगच्छति ॥ २४ ॥

१ शां. भा — कथम्भूतश्च ब्रह्मणि स्थितो ब्रह्म प्राप्नोति ? इत्याह— योऽन्तस्सुखोऽन्तरात्मनि सुखं यस्य सोऽन्तस्सुखस्तथाऽन्तरेवाऽऽत्मन्याराम आक्रीडा यस्य सोऽन्तरारामस्तथैवान्तरात्मैव ज्योतिः प्रकाशा यस्य सोऽन्तर्ज्योतिरेव, य ईदृशः स योगी ब्रह्मनिर्वाणं ब्रह्मणि निर्वाणं मोक्षमिह जीवन्नेव ब्रह्मभूतः सन्नधिगच्छति प्राप्नोति ॥ २४ ॥

२ भा शां. व्या.— ज्ञानस्यात्यन्तमन्तरङ्गमात्ममात्रनिरूपणं दर्शनं प्रकृतं ब्रह्मविदमेव वितानिष्ठं— कथम्भूतश्चेति । यथाऽन्तरं सुखं, न मात्रैर्विषये ; तथाऽन्तरेव ज्योतिः, न भोत्रादिभिः, अतो विषयान्तरविज्ञानरहित इत्याह— तथेति । यथोक्तविज्ञानममाधिमाजीवनेव सुक्लमधिगच्छतीत्याह— स योगीति । आत्मन्यन्तस्सुखमिति वाच्यविषय

निरपेक्षत्वं विवक्षितं, अन्तरारामत्वं च ह्यादिविषयापेक्षामन्तरेण क्रीडाप्रकृतमलभाक्त्वमभिमत्, इन्द्रियादिजन्यप्रकाशाशून्यत्वात्मज्योतिर्ग्रमिष्टम् । यथोक्तविज्ञानसम्पन्न समाहितश्च जीवन्नेव ब्रह्मभाव प्राप्नोति ब्रह्मणि परिपूर्णं निर्वृतिं सर्वानर्थनिवृत्त्युपपत्तिता स्थितिं अनतिशयानन्दविभक्तिशान्तां प्राप्नोतीत्याह— य ईदृश इति ॥ २४ ॥

३ रा. भा.— यो ब्रह्मविषयानुभवं सर्वं विहाय अन्तस्सुखः आत्मानुभवेकमुखोऽन्तरारामः आत्मैकाधीनः स्वगुणैरात्मैव सुखवर्धको यस्य स तयोक्तः, तथाऽन्तर्ज्योतिरात्मैकज्ञानो यो वर्तते, स ब्रह्मभूतो योगी ब्रह्मनिर्वाणमात्मानुभवसुखं प्राप्नोति ॥ २४ ॥

४ ये. ता चं.— एव परिलक्ष्यं प्रकृतं भोग्यभोगोपकरणं शिष्टं एवमन्तर्नि तद्व्यतिहरवाच्यं कथम्भूतं 'विन्दत्यात्मनि यन्मुपयम्' [५१२१] इत्युक्तमुपायदशाद्यं प्रत्येदति— 'योऽन्तस्सुखं' इति व्याहृतं । अन्तरात्प्राप्तमात्रं पूर्वाक्तं वा तु

सन्धयोक्तं यो ब्रह्मविषयानुभवस्य स्वयं विहायेति । अन्तःशब्दोऽत्र बाह्यव्यतिरेकादात्मपर । आत्मैकात्म्यत्वेव वा गुणस्य सोऽन्तस्सुखं । तत्र परिकीर्तितं, आत्मानुभवैकसुखं इति । अन्तरात्म्याविरासयं सर्वद्वान्द्वयाद्वयत्वं । 'अन्तरा-

राम.' इत्यस्याभिप्रेतं वस्तु पदार्थं तावदाह आत्मैकोद्यान इति । आरामो हि भोगस्यानन्तरं दशायापञ्चपुण्यफलादिभिः स्वयुगे सुखवर्धकः । तद्वदपि स्वयुगैरपहततयात्मत्वज्ञानानन्द्यादिभिः स्व-विषयवाहकरणमेवाहङ्करणाभ्यन्तरणादिक्रीडोत्पापकैरात्मैव सुखवर्धक इत्यारामशब्देनोपचर्यत इत्याह स्वयुगैरिति । एव भोग्य भोगस्थानं च आत्मैवेत्युक्तम् । अथ भोगोपकरणादिकमपि स एवेति अन्तर्ज्योतिशशब्देनोच्यत इत्यभिप्रायेणाह आत्मैकज्ञानो यो वर्तत इति । अन्येषां हि भोग्यानां स्वरूपाहुपकरणस्य भिन्न

त्वाहुपकरणमपि हि तदर्थतया पृथक् ज्ञातव्यम् ; अतस्तेषु तत्रैक-ज्ञानत्व नास्तीति भावः ; यद्वा प्रकाशज्ञानत्वेरपेक्ष्यं बाह्यं प्रकाशाभावमात्रं वाञ्छन् विवक्षितम् । पूर्वं शरीरात्माभिमानादेवमनु-व्यादिमूतोऽयमः ; इदानीं तु तन्निरुद्धा यथावस्थितासङ्कुचितज्ञानादिस्वरूपेणावस्थित इति ब्रह्ममूतशब्दाभिप्रायः । ब्रह्मैव निर्वाणमिति वा, ब्रह्मणि निर्वाणमिति वा, समासाद्यैर्ममिप्रयत्न विवक्षितमाह आत्मानुभवसुखमिति । अत्र निर्वाणशब्दस्य परोक्ष शान्त्यर्थत्वं मुखप्रहरणानौचित्यात्तन्मन्दमिति भावः ॥२५॥

५ आ. मा. भा.— ज्ञानिलक्षणं प्रपञ्चयत्युत्तरैः श्लोकैः । आरामः परदर्शनादिनिमित्तं सुखम् । अत्र तु परध्यातदर्शनादिनिमित्तं तत् । सुखं तूपद्रवक्षये व्यक्तम् । अत्र तु कामादिक्षये व्यक्तमात्मनः सुखम् ; स्वयञ्ज्योतिष्प्राङ्गवतः । तद्वचकेरन्तर्ज्योतिः । सर्वेषामन्तर्ज्योतिष्पि व्यक्तेर्विशेषः ।

६ ज. प्र. दी.— ननु योगिनो ब्रह्माधिगतिः प्रागुक्ता [१।५०] तर्हि पुनरुच्यते ? इत्यत आह—ज्ञानीति । द्वितीये कथितत्वात् प्रपञ्चयतीत्युक्तम् । यथा योगस्याधिक्यकथनं योगनिरूपणमेव । सत्यासार्थं निन्दास्तुती च सत्यासनिरूपणमेव, तथा ज्ञानिलक्षणकथनं च ज्ञाननिरूपणमिति । आरामशब्दाय तावदाह—आराम इति । इदानीमन्तरारामशब्दलक्ष्यमर्थमाह—अत्र स्थिति । तत्सुखम् । एव तथैतत्सुखं इत्यनेनैव गतायमेतदित्यासङ्गं सुखशब्दस्य तावदर्थमेवमाह—सुखं स्थिति । व्यक्तमात्मसुखमिति सम्बन्धः । ततोन्तस्सुखं इति कथं ? इत्यतस्तत्त्वार्थमाह—अत्र स्थिति । अनेनारामसुखशब्दार्थान्तरगतयो परोपद्रवक्षययोरन्तरस्थितेत्वं सामर्थ्याद्विशेषणमित्युक्तं भव

ति । ज्योतिर्विशयार्थं तावदाह—स्वयमिति । ज्योतिष्मिति शेषः । यद्यपि ज्योतिर्विशयः प्रकाशमात्रे प्रवर्तते, तथापि भगवत् एव परानपेक्ष्यं प्रकाशत्वात् सुख्ये च सन्प्रत्ययात् स एव ज्योतिरित्यर्थः । इदानीमन्तर्ज्योतिर्विशयार्थमाह—तद्वचकेरिति । तस्य भगवतोऽन्तर्हृदये व्यक्तेरित्यर्थः । नन्वन्तर्ज्योतिर्यस्यासत्त्वन्तर्ज्योतिः । व्यक्तेरिति तु कथं लभ्यते ? इत्यत आह—सर्वेषामिति । शब्देन प्राप्तमन्तर्ज्योतिर्षु सर्वैसापाराणम् । अत्र तु ज्ञानिनो विशेषणत्वेनोच्यते तस्मात्तन्मूर्धोदिदं सुखमिति भावः । यद्वा तस्यैकरित्यव्याहारेण तात्पर्यमुक्तम् । अव्याहारस्येदानीं प्रयोजनमुच्यते । नन्वेवशब्दो यदि धर्मान्तरनिवृत्त्यर्थः तदाऽन्तस्सुखमित्यादि व्याहृतम् ।

५ आ. मा. भा.— असम्पन्नज्ञातसमाधीनां बाह्यादर्शनात् । दर्शनेऽप्यकिञ्चित्करत्वादेवशब्दः । उक्तं चैतत्—'दर्शनस्पर्शसम्भाषाद्यत्सुखं जायते वृणाम् । आरामः स तु विज्ञेयः सुखं कामक्षयोदितम्' इति नारदीये । 'स्वज्योतिष्प्राङ्गवत्स्वोत्तरान्तर्ज्योतिस्तु तस्स्थितः' इति च । अन्तस्सुखत्वादेः कारणमाह— ब्रह्मणि भूत इति ॥ २४ ॥

६ ज. प्र. दी.— अथ वस्तुवन्तदर्शननिवृत्त्यर्थः । तदाऽयम्पन्ननिवृत्तमित्यत आह—असम्पन्नज्ञातेति । बाध्य भगवतोऽप्येव । दर्शनेऽप्यन्वयेति शेषः । अविच्छिन्नादिशेषकरणभावादित्यर्थः । एवशब्द सम्भवदर्थ इति शेषः । एतेन लक्ष्यमेवेदं कथं लक्षणत्वेनोच्यते इति परिहृतम्, व्यवच्छेदप्रधानत्वान् । एवशब्दस्य सामर्थ्याज्ज्योतिषा सम्बन्ध इति । आरामसुखशब्दोऽप्यर्थोऽप्युक्तः । इत्यत आह—उक्तः चेति । न केवलं पुनरुक्तिवलादिति कार्यं । इन्द्रोऽद्वयोऽद्वयत्वम् । कामोऽप्युपद्रवोऽप्यलक्षणम् । उदितं व्यक्तम् । अन्तर्ज्योतिरित्यस्योक्तार्थत्वे प्रमाणमाह—स्येति । स स्थितो यस्मिन्मिति तस्स्थितः । अन्तरेव ज्योतिर्विदर्शनं यदये-

त्येव व्याख्यानेऽपि यद्यप्युक्तार्थो लभ्यते, तथाप्यर्थिकाञ्छाब्दं वमित्येवं व्याख्यातम् । ब्रह्मैव मूत इत्यन्यथाप्रतीतिनिरासाय ब्रह्ममूतशब्दस्य विप्रदं दशयन् प्रकृत्यवहतिमाह—अन्तरिति । ब्रह्मणि मूत इत्येव विप्रदं, न तु ब्रह्मैव मूत इति, प्रमाणविरोधात् । ननु ब्रह्मणि मूतत्वं सावकधर्मे, तदस्य ज्ञानिलक्षणत्वेनोच्यते 'मैव, यतोऽन्तस्सुखत्वादेः कारणत्वेनोच्यते । नन्वेवैतत्त्वार्थोऽपि ज्ञानतापनत्वेनोच्यते, तव 'तदुक्तं' इत्यनेनैवोक्तम् । सत्यम् । तदुदितार्थदिकं ब्रह्मणि मूतत्वं यस्य कारणं तद्वानेव लक्षणक इत्येवं सहात्मिच्युत्तयोऽयममुवाह इति भावः । एवं च 'अधिगच्छति' इत्यस्य जानामीत्यर्थो ज्ञातव्यः ॥ २४ ॥

७ ह. वै. भा.— कथममूतत्र ब्रह्मणि स्थितो ब्रह्म प्राप्नोति ? इत्यत्राऽह भगवान्—य इति । योऽन्तस्सुखोऽन्तरात्मनि सुखं यस्य सोऽन्तस्सुखः । तथाऽन्तरेवाऽऽत्मन्यारामः क्रीडा यस्य सोऽन्तरारामः । तथाऽन्तरात्मैव ज्योतिः प्रकाशो यस्य सोऽन्तर्ज्योतिः । य ईदृशः स योगी ब्रह्मनिर्वाणं ब्रह्मनिर्वाणमिह जीवन्नेव ब्रह्मभूतः सन्नधिगच्छति प्राप्नोति ॥ २४ ॥

८ घं. ब्र. गि.— जीवन्मुक्तस्य लक्षणान्तरमाह— य इति । एवकारस्य त्रिष्वपि सम्बन्धः । अन्तस्सुप्त अन्तरेव स्वामनि सुप्तं यस्य, न विषयेषु, सोऽन्तस्सुख, अत एव अन्तराराम, अन्तः स्वामन्येव आरामः क्रीडा, न बहिर्यस्य, सोऽन्तरारामः । सर्वसङ्गत्यागिनोऽपि यदच्छोषनतनो- किलादिम-पुस्तकदश्रवणमन्दपत्रनस्पन्दनसान्द्रचन्द्रिकापातवैत कामोदमेदुरमपुरशीतलगद्गोदकपापानादिषु बहिरप्यारमणसम्भ- वात् षधमन्तरारामत्वम् ? तत्राह— अन्तर्ज्योतिरिति । अन्तरेव स्वामनि ज्योतिर्दृष्टिर्न बहिर्यस्य, सोऽन्तर्ज्योतिः ; समाधिगाले शब्दादिप्रतिभानाभावाद्बुद्ध्युत्थानकाले तद्यति- भानोऽपि मिः गाल्वनिश्चयिनस्तस्य ' न केचन जगद्भावास्त

एवञ्चं रजयन्पमी । नागरं नागरीकान्तं कुग्रामल्लना इव ॥ इति वासिष्ठोत्तरीया शक्तिरत्वाभावात्तान्तरारामत्वविरोध इत्यर्थः । एवंविधो यः स योगी ब्रह्मनिर्वाणम् "ब्रह्मवेदमयैव भवति" [छं. उ. ३।२।९] "स एव तद्भवत्" [ ] इत्यादिश्रुतिशतप्रतिपन्नं ब्रह्मरूपं निर्वाणं मोक्षमधिगच्छति प्राप्नोति । तर्क देवदत्त इव ग्राममप्राप्तमेव ब्रह्म प्राप्नोति ? नेत्याह— ब्रह्मभूत इति । स्वयं ब्रह्मरूप एव सतज्ञानव- शादप्राप्तमिव स्थितं ब्रह्म प्राप्नोति, "ब्रह्मैव सन्ब्रह्माप्येति" [बृ. व. ४।४।६; तै. अ. २।२, नृ. उ. ५] इत्यादिश्रुते ' अवशिष्टेतिरिति काशकृत्स्नः ' [१।४।२२] इति ब्रह्मणीमां सान्यायाच्च इति भावः ॥ २४ ॥

९ व० त० दी०— न वेवलं कामक्रोधवेगसहनमात्रेण मोक्षप्राप्तिः, अपितु— योऽन्तरिति । अन्तरारामनि सुप्तादि यस्य स योगी ब्रह्मसुप्तं गतः जीवन्मुक्तः तस्य 'संसारस्य लथो मुक्तो न प्रपञ्चस्य कर्हिचित्' ॥ २४ ॥

१० पु. अ त.— ननु सुखावलम्बनाभावे कथं बाधदुः- पसहनं न स्यात् ? इत्याशङ्क गाह— योऽन्तस्सुख इति । योऽन्तस्सुख भावात्मकस्वरूपसुप्तवान् । अन्तरारामः अन्तरेव भावात्मकस्वरूप एव भगवद्रमणकारणवान् । तथा अन्त-

र्ज्योति सयोगारससुप्तसमवेनैव वियोगतासुखानुभववान् । स योगी मसंयोगारसयुक्तो भूत्वा ब्रह्मभूतः अलौकिकस्वरूप सन् ब्रह्मनिर्वाणं ब्रह्मवत् भगवन्निर्वाण लयं लीलात्मकताम- धिगच्छति प्राप्नोतित्यर्थः ॥ २४ ॥

११ नी० भा० दी०— कोऽर्षो योगी यो मुख्यः सुखीत्युक्तं ? तत्राह— य इति । सुखं विषयसङ्गजा प्रीतिः, आरामः प्रीतिहेतुः कृयादिभिः सह क्रीडा, ज्योतिः क्रीडोपकरणानां प्रकाशः, तदेतन्नयं यस्यान्तरेव सोऽन्त- स्सुप्तोऽन्तरारामोऽन्तर्ज्योतिश्च, न त्विन्द्रियद्वारकमिति एवशब्दार्थः । य एवम्भूतः स योगी, किमतो यथैवं ब्रह्मनि- र्वाणं गत्य प्राप्य परमानन्दं ब्रह्म इहैवाधिगच्छति यतो ब्रह्मभूतो जीवन्नेव ब्रह्मदर्शने ब्रह्मभावं गतः ॥ २४ ॥

सम्यग्दर्शिनो मोक्षकारणस्य ज्ञानस्य साधनान्तरम् ।

लभन्ते ब्रह्मनिर्वाणमृषयः क्षीणकल्मषाः ।
छिन्नद्वैधा यतात्मानः सर्वभूतहिते रताः ॥ २५ ॥

१ शां. भा.— किञ्च— लभन्ते ब्रह्मनिर्वाणं मोक्षमृषयः सम्यग्दर्शिनः सञ्ज्ञासिनः क्षीण- कल्मषाः क्षीणपापादिदोषादिछिन्नद्वैधादिब्रह्मसंशया यतात्मानः संयतेन्द्रियाः सर्वभूतहिते रताः सर्वेषां भूतानां हित आनुकूल्ये रता अहिंसका इत्यर्थः ॥ २५ ॥

२ आ. शां. व्या.— मुक्तिहेतोर्ज्ञानस्य साधनान्तरमाह- विज्ञेति । यथादिनित्यकर्मोपगमनात् पापादित्क्षणं कल्मष क्षीयते, तथा भ्रवणाशाहते सम्यग्दर्शनं जायते, ततो मुक्ति- प्रयत्नेन भगवतीत्याह— लभन्ते इति । ज्ञानप्राप्त्युपायान्तरं

दर्शयति— विज्ञेति । भ्रवणादिना संशयनिरसनं कार्य- वरणनियमनं च दयालुत्वेनार्हिषतत्त्वमित्येतदपि सम्यग्ज्ञान- प्राप्ते कारणमित्यर्थः । अक्षय्याख्यायान् एषट्त्वात्त व्या- ख्यायते ॥ २५ ॥

३ ग. भा.— छिन्नद्वैधाः शीतोष्णादिद्वन्द्वैर्विमुक्ताः, यतात्मानः, आत्मन्येव नियमितमनसः, सर्वभूतहिते रताः आत्मनस्तसर्वेषां भूतानां हितेष्वेव निरताः, ऋषयो द्रष्टार आत्मायलोकनपराः, य एवम्भूतास्ते क्षीणाजिपात्मप्राप्तिविरोधिरुत्तमपाः ब्रह्मनिर्वाणं लभन्ते ॥ २५ ॥

१ — अत्र कर्मपरायणं सन्निहितं त्रिसमासं प्राप्त्यर्थं चेति विविधं कर्मोच्यते, तस्य च निरन्तरं विनाशे ब्रह्मनिर्वाणप्राप्तिरिति । एतयोर्निरास्येति पराप्रदण एषीष्टमिति— मेधित ।

४ वे. ता. सं. — समर्थात्त्वत्प्रदानविपाकनिदधर्षमः
 मुष्टानप्रकारो हि 'न प्रहृष्येत्' [५ । २०] इत्यादिनोच्यते ।
 तत्र ह्यर्थादिगतिनिवृत्तिः, वाच्यविषयनिष्ठशब्दश्च, तदर्थदोषदर्शनं,
 कामक्रोधवेगनिवारणम्, आत्मन्येव सर्वविषयमोष्यताकल्पनं च
 कमान्क्रोधपञ्चकेनोक्तम् । अथ प्रायुक्तद्वन्द्वद्वयविस्मरणपूर्वकं
 सर्वभूतहितैवेत्येवं नाम समर्थात्त्वत्प्रदानान्तरकं 'साधनमु-
 पदिश्यते 'लभन्ते' इति श्लोकेन । 'छिन्नद्वैताः' इत्यनेन मेद्व-
 रूपविषेधव्रमव्युदासायाद्वा शीतोष्णादिद्वन्द्वैर्धिसुक्ता इति ।
 द्वैषदान्द्वयानु संतापार्थत्वं चानुचितमिति भावः । नियन्त-
 न्येषु प्रदानं मत ईहात्मनन्देनोच्यते । नियमनं च तस्योचित-
 विषयव्यवस्थापनमित्यभिप्रायेण आत्मन्येव नियमितमनस

इत्युक्तम् । 'भूयतां धर्मसर्वंस्ते भुत्वा चाप्यवपायताम् । आत्मनः
 प्रतिकूलानि परेषां न तयाचरेत्' इति पञ्चमवेदद्वया परमार्थिणा
 निर्णीतोऽयमर्थ इति शापनाय आत्मचर्चित् इत्यन्त, हितै-
 श्वेतेत्यवधारणं च । सर्वशब्दोऽत्र इत्यन्तभूतं स्वात्मानमात्मा-
 न्तरं च बहुव्रीहौति भावः । एवमवस्थितस्य परिशुद्धान्योन्यसक-
 धारमद्वैतसमासात्कारवत्त्वमपिषण्डेन विवक्षितमिति शापना-
 याद् द्रष्टार इति । एवंविषयसात्कारसिद्धावनिवृत्तिरिति-
 प्राप्तिरिति 'धीणकल्पया' ब्रह्मनिर्वाणं 'लभन्ते' इत्युभामभ्यामु-
 च्यत इत्याह य एषाम्भूता इति । 'न हि ज्ञानेन सदस्य पवित्रमिह
 विद्यते' [५ । ३०] इति ज्ञानस्य कल्पपवित्रैकत्वं प्रागेवोक्त-
 मिह स्मारितम् ॥ २५ ॥

५ आ. मा. भा. — पापक्षयाच्चैतद्भवतीत्याह — लभन्त इति । क्षीणकल्पया भूत्वा छिन्नद्वैथा यता-
 त्मानः । द्वेधा भावो द्वैषम्, संशयो विपर्ययो वा । तच्चोक्तम्—'विपर्ययः संशयो वा यद्वैषं त्वकृतात्प-
 नात् । ज्ञानासिना तु तच्छिन्ना मुक्तसङ्गः परित्रजेत्' इति च । छिन्नद्वैथास्त एवायतात्मानः दीर्य-
 मनसाः, सर्वज्ञा इत्यर्थः । तत एव छिन्नद्वैथाः । तच्चोक्तम्—'क्षीणपापा महाज्ञाना जायन्ते गतसंशयाः'
 इति । 'छिन्नद्वैथा यतात्मानः' इति वा ॥ २५ ॥

लभन्त इति । क्षीणकल्पया भूत्वा छिन्नद्वैथा यता-
 त्मानः । द्वेधा भावो द्वैषम्, संशयो विपर्ययो वा । तच्चोक्तम्—'विपर्ययः संशयो वा यद्वैषं त्वकृतात्प-
 नात् । ज्ञानासिना तु तच्छिन्ना मुक्तसङ्गः परित्रजेत्' इति च । छिन्नद्वैथास्त एवायतात्मानः दीर्य-
 मनसाः, सर्वज्ञा इत्यर्थः । तत एव छिन्नद्वैथाः । तच्चोक्तम्—'क्षीणपापा महाज्ञाना जायन्ते गतसंशयाः'
 इति । 'छिन्नद्वैथा यतात्मानः' इति वा ॥ २५ ॥

६ ज. प्र. दी — उत्तरश्लोके ज्ञानिनो ब्रह्मप्राप्तिः पुनः कि-
 मर्थमुच्यते ? इत्यत आह—'सापेति । मन्त्रपूर्वत्वेन एहास्य समु-
 च्यार्यश्रवणम् । एतदुक्तं श्रवणं ज्ञानम् । अतो लभन्त इत्यन्त्योपल-
 भन्त इत्यर्थः । अर्थं तर्हि 'नितिलक्षणप्रपञ्चार्थत्वं श्लोकस्यस्योक्तं ।
 इति । उच्यते—'ज्ञानप्रतिबन्धकपापप्रत्याख्यमज्ञाप्राप्त्य कारण
 कार्यस्य लक्षणं भवत्येवेति । अत्र कार्यकारणभावो न प्रतीयत
 इत्यत आह—'क्षीणिति । भवन्ति ततो ब्रह्मोपलभन्त इत्यर्थः ।
 छिन्नद्वैषद्वयार्थं शापयन् द्वैषद्वयं व्याचष्टे—'द्वैषेति । विपर्यापि-
 क्षयाऽन्यप्रकारत्वं, अथार्थत्वमिति यावत् । तेन च तद्विज्ञानमुपल-
 क्ष्यत इति भावेनाह—'संशय इति । वाच्यद्वयार्थं । अत्रैव प्रया-

णमाह—'तच्छेति । अकृतात्मनामद्यद्वैषुदीनाम् । छिन्नेत्यादेः समा-
 सत्त्वमभिधेयं निपट्टमाह—'छिन्नेति । आद्यतदन्त्य आत्मदा-
 दन्त्यं चानेकार्यत्वात् । आद्यतात्मान इत्येतद्व्याचष्टे—'दीर्घेति ।
 अणुनो मनसः कथं दीर्घमित्यत आह—'सर्वज्ञा इति । बहु-
 विषयत्वमुच्यते इति भावः । धवणादिना विदितवेद्या इत्यर्थः ।
 समासिनोक्तयोऽप्यर्थयोर्द्वया विविक्तयोर्द्वैतेतुमद्भावेऽस्तीति
 भावेनाह—'तत एवेति । आद्यतात्मान्वादेव क्षीणकल्म-
 सत्वायतात्मात्त्वच्छिन्नद्वैषत्वाना हेतुहेतुमद्भावे प्रमाणमाह—
 'तच्छेति । न्यन्ते एषैते परं इत्याह—'छिन्नेति; नियतमनस
 इत्यर्थः ॥ २५ ॥

७ ह. प. भा. — किञ्च—लभन्ते ब्रह्मनिर्वाणं मोक्षमृषयः सम्यग्दर्शिनः सन्त्यासिनः । क्षीणक-
 ल्मपाः क्षीणपापादिदोषाः, छिन्नद्वैथादिद्वन्द्वसंशयाः, यतात्मानः संपतेन्द्रियाः, सर्वभूतहिते रताः
 सर्वेषां भूतानां हित आनुकूल्ये रताः, अहिंसका इत्यर्थः ॥ २५ ॥

छिन्नद्वैथाः, संत्यागमानो जितेन्द्रियाः, सर्वभूतहिते रतः ।
 अहिंसकाः । अथवादिभक्त्यानां 'गिरिवृद्धिरण्यवर्षां ब्रह्म
 चित्' [५ । २०] इत्यनेनोक्त्यादाय यथाष्टमैव
 ध्यात्वायाम् ॥ २५ ॥

८ वे. प्र. नि. — एवं स्थितप्रसव्य लक्षणानुगुणा सत्यनि
 ज्ञानमापनान्याह—'लभन्त इति । कल्पयः सतवर्तमानः
 सत्यनिर्वाणं लभन्ते । 'कवी सत्तापदर्शनं' इति धातुः ।
 तादृशंते इत्यतः क्षीणकल्पया इत्यादिनोच्यन्ते । छिन्नद्वैथाः

छिन्नसंशयाः, संत्यागमानो जितेन्द्रियाः, सर्वभूतहिते रतः ।
 अहिंसकाः । अथवादिभक्त्यानां 'गिरिवृद्धिरण्यवर्षां ब्रह्म
 चित्' [५ । २०] इत्यनेनोक्त्यादाय यथाष्टमैव
 ध्यात्वायाम् ॥ २५ ॥

९ व. १० श्लो. — तत्र सतामाचार्यां प्रमाणयति—'लभन्त इति । कल्पयो मन्त्रद्रष्टारः सर्वज्ञा भूत्वा
 छिन्नसंशया यतात्मानो ब्रह्मानन्दं लभन्ते ॥ २५ ॥

लभन्त इति । कल्पयो मन्त्रद्रष्टारः सर्वज्ञा भूत्वा
 छिन्नसंशया यतात्मानो ब्रह्मानन्दं लभन्ते ॥ २५ ॥

१० पु. अ. त. — ननु शीलाचरणा क्लीमायति दुर्लभा
 कर्तव्यताभवात्तमेव निदधेत् । इत्यत आह—'लभन्त इति ।
 क्षीणकल्पया अथवृत्तित्त्वमद्वैतवत्त्वमिति शक्तिनि कल्पय-
 त्वात्तद्विनाऽपिमुक्त्यादिगुणानां सत्यनिर्वाणं लभन्त इत्यर्थः ।
 क्षीणताः । छिन्नद्वैथादिद्वन्द्वसंशयाः सन्त्यागमानाः । सता-
 माचार्याः । पुनः शीलाः । यतात्मानं च तदर्थं यत्नयन्ति

सत्यतः । पुनः शीलाः । सर्वभूतहिते भवन्ति रता अत्रा-
 गिनो मे ते शीलास्यदृष्टां प्राप्नुवन्तीत्यर्थः । यद्वा नित्यतया
 सर्व एव लभन्ते कल्पयः, मन्त्रनिर्दानमभिमुखायः । छिन्नद्वैथा-
 सतपो गीर्वाणाः । दत्तामानो ह्यन्तर्बन्धे पत्त्यादिभ्यां क्षयः ।
 सर्वभूतहिते रताः पुनित्यः । एवं भावयन्त सर्वेऽपि लभन्त
 इति भावः ॥ २५ ॥

११ नी० भा० दी०— लभन्त इति । ऋषयः सम्यग्दर्शिनः, छिन्नद्वैधाश्छिन्नसंशयाः, यतात्मानो जितचित्ताः ॥ २५ ॥

मोक्षार्थिभिः कामक्रोधरहितैः संयतचित्तैश्च भाग्यमित्युपदेशः ।

कामक्रोधवियुक्तानां यतीनां यतचेतसाम् ।

अभितो ब्रह्मनिर्वाणं वर्तते विदितात्मनाम् ॥ २६ ॥

रामानुजीयः पाठस्तु ' विजितात्मनाम् ' इति ।

१ श्रां. भा.— किञ्च— कामक्रोधवियुक्तानां, कामश्च क्रोधश्च कामक्रोधौ ताभ्यां वियुक्तानां, यतीनां सत्यासिनां यतचेतसां संयतान्तःकरणानामभित उभयतो जीवतां मृतानां च ब्रह्मनिर्वाणं मोक्षो वर्तते; विदितात्मनां विदितो ज्ञात आत्मा येषां ते विदितात्मानस्तेषां विदितात्मनां सम्यग्दर्शिनामित्यर्थः ॥ २६ ॥

२ आ. शा. व्या.— पूर्वं कामक्रोधयोर्वेगं सोढव्यो तत्कामादिप्रभावविभुराणा विमिति मोक्षो न भवति । दक्षिणः, सम्प्रति तावेव त्याग्यावित्याह— किञ्चेति । ननु इत्याशङ्क्य सम्यग्दर्शनवैशेष्याभावादित्याह— विदिते दक्षिणविशेषणवता मृतानामेव मोक्ष, न तु जीवतामिति चेत्तत्याह— अभित इति । अस्मदादीनामपि तर्हि प्रम् इत्याह— इत्याशङ्क्य सम्यग्दर्शनवैशेष्याभावादित्याह— विदिते ति । उक्तैः श्लोकाक्षराणामन्वयमाचष्टे— कामक्रोधेत्याह— इति ॥ २६ ॥

३ रा. भा.— उक्तलक्षणानां ब्रह्मात्यन्तसुलभमित्याह— कामक्रोधवियुक्तानां यतीनां यतनशीलानां यतचेतसां नियमितमनसां विजितात्मनां विजितमनसां ब्रह्मनिर्वाणमभितो वर्तते, एवम्भूतानां हस्तस्थं ब्रह्मनिर्वाणमित्यर्थः ॥ २६ ॥

४ वे ता. च.— एवं षड्भिः श्लोके समदर्शित्वसाधकमनुमानप्रकारमुपदिश्य तत्र शीघ्रप्रवृत्तिसिद्धयर्थे कल्पयामिदमिव तत्त्वमन्तरमुच्यत इत्यभिप्रायेणाह— उक्तलक्षणानामिति । कामक्रोधवियुक्तौ किं ' दान्तेति ' [५।२३] इति श्लोकाद्यनुवाद । क्रोधनिवृत्त्यैव सर्वभूतहितैस्तत्त्वमिति सूचितम् । ' यती नाम् ' इत्यत्र स्टेत्युक्तत्वात् प्रवृत्तिप्रत्ययार्थवैशेष्याय यतनशीलानामित्युक्तम् । तेन ' न प्रप्येत् ' इति श्लोकाद्यर्थोऽनुदित । ' यतचेतसां ' इत्येतदात्मन्येव सर्वाकारकत्वानुवाद इति दर्शयितुं ' नियमितमनसा ' इत्युक्तम् । ' विजितात्मना ' इत्यनेन दोषप्रदर्शनेनान्तःकरणवर्जनपरस्य ' ये हि ' [५।२२] इति श्लोकाद्यर्थं सूचित इति प्रदर्शनाय चिञ्जितमनसामित्युक्तम् । एव पुनरुक्तिपरिहारात्तानां ' विदितात्मना ' इति परे षडितम् । ' अभितो . वर्तते ' इत्यत्यन्तसुलभकाल्व विवक्षितमिति दर्शयति— एवम्भूतानामिति । हस्तस्थं, न तु हस्तोद्गृहणादिमात्रकाल्पादिवद्व्यवहितलामामिति भावः ॥ २६ ॥

५ आ. मा. भा.— सुलभं च तेषां ब्रह्मेत्याह— कामक्रोधेति । अभितः सर्वतः ॥ २६ ॥

६ ज प्र. दी.— यतीनां सर्वं ब्रह्मन्यैव प्रतीयत इत्यन्यथाप्रतीतिभिरासायाह— सुलभं चेति । न केवल उच्यते इति चापं । इदं चासाधारणमस्त्वान् ज्ञानित्वात् भवत्येव । शौलभ्यवाचि किमप्यत्र न प्रतीयत इत्यतस्तदुपादाय व्याचष्टे— अभित इति, सर्वदेशकालेधित्यर्थः ॥ २६ ॥

७ ह. पै. भा.— कामक्रोधवियुक्तानां, कामश्च क्रोधश्च तौ कामक्रोधौ ताभ्यां वियुक्तानाम्, यतचेतसां संयतान्तःकरणानाम्, अभित उभयतो जीवतां मृतानां च ब्रह्मनिर्वाणं मोक्षो वर्तते । विदितात्मनां विदितो ज्ञात आत्मा येषां ते विदितात्मानस्तेषां सम्यग्दर्शिनामित्यर्थः ॥ २६ ॥

८ घ. घ. मि.— अज्ञातार्थमुपहरति— कामेति । कामक्रोधवियुक्तानामित्यनेन ' यो न द्वेष्टि न कर्तुंति ' [५।३] इति प्रागुक्ते निष्कामकर्मयोगं प्रदर्शयति । ' यतचेतसाम् ' इत्यनेन लभ्यकर्मणः-करणमुद्दिश्यते । ततो यतीनामिति लभ्यकर्मणः लभ्यते । ' विदितात्मनां ' इत्यनेन लभ्यकर्मणः । तदनेन कर्मज्ञानयोरङ्गाङ्गिभावेन कर्मसमुच्चयवतिषा-दन्त्याऽऽवादाय उरसंस्तौ भवति । ' अभितो ब्रह्मनिर्वाणं ' इत्यनेन ज्ञाननिष्ठापरम्पुत्रम् । अभित उभयतो जीवतां मृतानां च जीवन्मुक्तिविदेहमुक्तिरूपे निर्वाणं वर्तते इत्यर्थः ॥ २६ ॥

१५ व० त० दी०— किञ्च— कामक्रोधविद्युक्तानामिति । अभित उभयतः मृतानां जीवतां, न देहा-
न्तर एव तेषां ब्रह्मानन्दः, अपितु जीवतामपि वर्त्तते इत्यर्थः ॥ २६ ॥

१० पु. अ. त.— किञ्च कामक्रोधविद्युक्तानां एवोक्त
प्रकारेण कामक्रोधरहितानां यतीनां परमईशानां भगवदर्थ
सर्वपरित्यागेन स्थितानां हृन्दावनीयदक्षादिवन् यत्तंचतसां
भगवत्स्वरूपावुभयैकरूपचित्तानां विवितात्मनां भगवत्स्वरूप-
ज्ञानिनां अभितः सर्वजनस्य सर्वदिग्ध वा द्रव्यनिर्वाणं लील-
त्मकत्वं वर्त्तते, अत्र नैतत् इत्यर्थः । यथा हृन्दावने उभेभ्यु तन्मू-
लेषु परितःश्र क्रौडति तथेति भाव ॥ २६ ॥

११ नी० भा० दी०— किञ्च— कामेति । अभितो जीवतां मृतानां च । विदितात्मनां ज्ञातात्मतत्त्वानाम् ॥ २६ ॥

सम्यग्दर्शान्तरङ्गभूतस्य वक्ष्यमाणध्यानयोगस्य सङ्क्षेपेणोपक्रमः ।
स्पर्शान्कृत्वा बहिर्वाह्यांश्चक्षुश्चैवान्तरे भ्रुवोः ।
प्राणापानौ समौ कृत्वा नासाभ्यन्तरचारिणौ ॥ २७ ॥
यतेन्द्रियमनोबुद्धिर्मुनिर्मोक्षपरायणः ।
विगतेच्छामयक्रोधो यः सदा मुक्त एव सः ॥ २८ ॥

१ शां. भा.— सम्यग्दर्शननिष्ठानां सत्यासिनां सद्योमुक्तिरुक्ता कर्मयोगश्च ईश्वरार्पितसर्वभावे-
नेश्वरे ब्रह्मण्याधाय क्रियमाणः सच्चशुद्धिज्ञानमाप्तिर्सर्वकर्मसत्यासक्रमेण मोक्षायेति भगवानुपदे पदे-
ऽऽवीद्वस्यति च । अयेदानीं ध्यानयोगं सम्यग्दर्शनस्यान्तरङ्गं विस्तरेण वक्ष्यामीति तस्य सूत्रस्था-
नीयाञ्छ्लोकानुपदिशति स्म—स्पर्शान् शब्दादीन्कृत्वा बहिर्वाह्यान् श्रोत्रादिद्वारेणान्तर्वुद्धौ भवेशिताः
शब्दादयो विपयास्तानचिन्तयतो वाह्या बहिरिव कृता भवन्ति । तानेवं बहिः कृत्वा चक्षुश्चैवान्तरे भ्रुवोः,
कृत्वेत्यनुपज्यते । तथा प्राणापानौ नासाभ्यन्तरचारिणौ समौ कृत्वा ॥ २७ ॥

यतेन्द्रिय इति । यतेन्द्रियमनोबुद्धिर्गतानि संयतानीन्द्रियाणि मनो बुद्धिय यस्य स यते-
न्द्रियमनोबुद्धिः, मननान्मुनिः सत्यासी, मोक्षपरायण एवं देहसंस्थानो मोक्षपरायणो मोक्ष
एव परमयत्नं परा गतिर्वस्य सोऽयं मोक्षपरायणो मुनिर्भवेत् । विगतेच्छामयक्रोधः, इच्छा च भयं
च क्रोधश्चेच्छामयक्रोधास्ते विगता यस्मात्स विगतेच्छामयक्रोधः । य एवं वर्तते सदा सत्यासी
मुक्त एव सः, न तस्य मोक्षोऽज्यः कर्तव्योऽस्ति ॥ २८ ॥

२ आ. शां. व्या.— इतमनुशोतरश्लोकप्रयस्य ताव-
र्थाभाह—सम्यग्दर्शनेति । ईश्वरार्पितसर्वभावेनेतिः
भगवति परस्मिन्प्रथमे समर्पितः सर्वेषां देहेन्द्रियमनसा भाव-
वेष्टाविशेषः— न इचिदपि बहिस्तेषां व्यापारः—तेनेत्यर्थः ।
कर्मयोगस्य तत्त्वस्य चाभिधानानन्तरमित्युपपत्त्यर्थः । एवो
याज्ञानो विषयाणां कुनो बहिस्करणे ? इत्याशङ्क्याऽऽह—श्रोत्रा-
दीनि । तेषां बहिस्करणं कौटुकं ? इत्याशङ्क्याऽऽह—
तानिति ॥ २७ ॥
इत्या प्राणापानौ च नासाभ्यन्तरचरणशीलौ समौ न्यूनाधि-
क्यजितौ कुम्भकेन निरुद्धौ कृत्वा करणानि सर्वाण्येवं सयम्य
प्राणायामपरो भूत्वा किं कुर्व्यादिलक्षणायामाह—यतेन्द्रियेति ।
इन्द्रियादिसंयमं कृत्वा मोक्षमेवापेक्षमाणो मननशीलः स्वादि-
त्यर्थः । ज्ञानातिशयमिष्टम्य सर्वदेच्छादिशून्यस्य सत्यासिने
मुक्तिरावाप्तमित्यत्र तस्य किञ्चिदपि कर्तव्यमस्तीत्याह—
विगतेति । पूर्वार्थश्रुतानि व्याकरोति— यतेत्या-
दिना । द्वितीयापारंश्रुतानि व्याचष्टे— विगतेत्या-
दिना ॥ २८ ॥

१ — याज्ञानिकान् बहिः कृत्वाऽनहोऽह्य, भ्रुवोर्वाग्मदक्षिणदृष्टयोः श्लेषरागात्मिकयोस्तन्तरे सङ्घिते स्वानविशेषे चतुष्टयसंज्ञानि
सर्वेन्द्रियाणि विषय, प्राणापानौ धर्माधर्मौ विशाहस्यन्तरे साम्येनाव्याप्यासीत । नमने कौटिल्येनासाभ्येन क्रोधादिवा-
द्यवहातीनि नासा चित्तातिः । एतदेव वापि । दस्यमिनःशुभ्रपादा व्याचष्टुः । नस्यास्तु—‘याज्ञानं स्वतन्त्रं वास्तवार्थमिन्द्रिया-
नां शुभ्रं सदस्ययोगम्’ इति व्याक्यते, तत्र किं केन सङ्घतमिति त एव जानति ।
— अविगीता ।

३ रा. भा.— उक्तं कर्मयोगं स्वलक्ष्यभूतयोगशिरस्कमुपसंहरति— बाह्यान् विषयस्पर्शान् बहिः कृत्वा बाह्येन्द्रियव्यापारं सर्वमुपसंहृत्य योगयोग्यासने ऋजुकाय उपविश्य चक्षुषी भ्रुवोरन्तरे नासाग्रे विन्यस्य नासाभ्यन्तरचारिणौ प्राणापानौ समौ कृत्वा उच्छ्वासनिश्वासाँ समगती कृत्वा आत्मावलोकनादन्यत्र प्रवृत्त्यनर्हेन्द्रियमनोबुद्धिः तत एव विगतेच्छामयक्रोधो मोक्षपरायणो मोक्षैकप्रयोजनो मुनिः आत्मावलोकनशीलो यः, सदा मुक्त एव सः, साध्यदशायामिव साधनदशायामपि मुक्त एव स इत्यर्थः ॥ २७ ॥ २८ ॥

४ वे. ता. चं.— 'ज्ञानकर्मात्मिके निष्ठे योगलक्षे सुसंस्कृते । आत्मानुभूतिसिद्धयर्थं पूर्ववृत्केन चोदिते' [गी. स. २] इति सङ्ग्रहमनुसन्धान उत्तरस्थोकानां सङ्गतमाह— उक्तं कर्मयोगमिति । स्पृशंश्चन्द्रस्यात्रानुभवपरस्यानुभावार्थज्ञापनाय विषयस्पर्शानित्युक्तम् । फलितमाह— बाह्येन्द्रियव्यापारं सर्वमुपसंहृत्येति । 'उपविश्यामने' [६।१२] इत्यादिवक्ष्यमाणानुसन्धानेन योगयोग्येत्यायुक्तम् । 'चक्षुः' इत्येकवचनं करणाकार्ययादिति दर्शयितुं चक्षुषी इत्युक्तम् । 'सम्प्रेक्ष्य नासिकाग्रं स्वं' [६।१३] इति वक्ष्यमाणेन 'नासाभ्यन्तरलोचनः' इत्यादिप्रकरणान्तरोक्त्या च 'भ्रुवोरन्तरे कृत्वा' इत्येकैकार्थ्यमाह नासाग्र इति । नासाभ्यन्तरसञ्चारमातस्य स्वतस्सिद्धस्य विधेयत्वायोगात्, 'समौ कृत्वा' इत्येतदेव विधेयमिति दर्शयितुं नासाभ्यन्तरचारि-

णौ प्राणापानावित्यनुवादः । अपानस्य नासाभ्यन्तरसञ्चारव्यञ्जनाय उच्छ्वासनिश्वासावित्युक्तम् । एक एव हि वायुर्नासापुटेन निष्क्रान्त्य प्रविशंश्च प्राणोऽपान इति चोच्यते । इति स्थानादिसाम्यायोगात्प्रतिस्वाम्योक्तिः । न दीर्घमुच्छ्वासमापि निश्चसन्निश्चयः । साक्षात्कारान्त्वान्ताड्यनहितपूर्वावस्थाविषयत्वात्तद्व्यवस्थेयं प्रवृत्त्यनर्हेत्यर्थ उक्तः । 'स्पर्शान् कृत्वा बहिर्बाह्यान्' इत्यत्र प्रवृत्तिनिवारणम् ; 'यतेन्द्रियः' इत्यादी तु तत्फलभूता प्रवृत्त्यनर्हेतैत्यनुभूतिरिति भावः । ज्ञानार्थधर्तौ निष्प्रस्य मुनिश्चन्द्रस्य योगावस्थायां आत्मसाक्षात्काररूपज्ञानविशेषे तात्पर्यमाह आत्मावलोकनशील इति । अत्र वार्चयन्त्वादभ्यन्तरभ्रूतोऽयमर्थ इति भावः । सदाशब्दाभिप्रेतं व्यनक्ति साध्यदशायामिवेति । मुक्त एव, मुक्तप्राय इत्यर्थः ॥ २७ ॥ २८ ॥

५ आ. मा. भा.— ध्यानप्रकारमाह— स्पर्शानित्यादिना । बाह्यान्स्पर्शान्बहिः कृत्वा श्रोत्रादीनि योगेन नियम्येत्यर्थः । चक्षुर्भ्रुवोरन्तरे कृत्वा भ्रुवोर्मध्यमवलोकयन्नित्यर्थः । उक्तं च— 'नासाग्रे वा भ्रुवोर्मध्ये ध्यानी चक्षुर्निधापयेत्' इति । प्राणापानौ समौ कृत्वा कुम्भके स्थित्वेत्यर्थः ॥ २७॥२८ ॥

६ ज. प्र. दी.— ध्यायिना सुकृत्वं सासान्तरप्रमाणविरोध, ज्ञानद्वारा चेतुनरुक्तिरित्यतः श्लोचद्वयतात्पर्यमाह— ध्यानेति । मुक्त एव स इति स्तुतिरिति भावः । पदानां व्यवहितत्वादनवयमाह— बाह्यामिति । स्पृश्यन्त इति स्पर्शाः शब्दाद्याः । स्पर्शां बाष्प एव तेषां किं बहिष्करण इत्यत आह— श्रोत्रादीनीति । योगेन प्रत्याहारं श्रोत्रादीनामनियमे पदभ्यासादरप्रत्ययवशाच्छब्दाया आन्तरा इव भवन्ति । तन्नियमे तु बाष्पा बहिष्कृताः

स्तुरिति भावः । कृत्वेत्यस्यानुश्रुत्या योजयति— चक्षुरिति । दुर्घटमेतदित्यत आह— भ्रुवोरिति । चक्षुर्वृत्तौ चक्षुरशब्द इत्यर्थः । 'सम्प्रेक्ष्य नासिकाग्रं स्वं' [६।१३] इति वक्ष्यमाणविरोध इत्यत आह— उक्तं चेति । न्यूनपिक्रभावराहित्यं समीकरणमित्यन्यथाप्रतीतिनिरासायाद्युच्यते— प्राणेति । कुम्भके प्राणायामे ततश्च समौ निर्विकारौ निश्चादित्यर्थः । इतरसमीकरणं कुम्भकार्यमेवेति भावः ॥ २७ ॥ २८ ॥

७ ह. पै. भा.— सम्पद्दर्शिनानां सन्ध्यासिनां सद्योमुक्तिरुक्ता, कर्मयोगश्चेत्परिचितसर्वभावनेधं ब्रह्मण्याधाय क्रियमाणः सत्त्वशुद्धिज्ञानप्राप्तिद्वारेण सर्वकर्मसन्ध्यासक्रमेण मोक्षायेति भगवान्पदे पदे ऽत्रवीद्वक्ष्यति च । अथेदानीं सम्पद्दर्शान्तरङ्गं ध्यानयोगं विस्तरेण वक्ष्यामीति तत्र सूत्रस्थानीयां श्लोकानुपादिशति— स्पर्शानिति । स्पर्शान् शब्दादीन्कृत्वा बहिर्बाह्याश्रोत्रादिद्वारेणान्तरे बुद्धौ प्रवेशिता शब्दादयो विषयास्तानचिन्तयतो बाह्या बहिरेव कृता भवन्ति । तानेव बहिः कृत्वा चक्षुर्ध्यान्तरे भ्रुवो कृत्वेत्यनुपजयते ॥ २७ ॥ यतेन्द्रियमनोबुद्धिः, यतानीन्द्रियाणि मनो बुद्धिश्च यस्य स यतेन्द्रियमनोबुद्धिः । मननान्मुनिः सन्ध्यासी । मोक्षपरायणो मोक्ष एव परमयत्नं परा गतिर्यस्य स मोक्षपरायणो मुनिर्मवेत् । विगतेच्छामयक्रोधः, इच्छा च मयं च क्रोधश्चेच्छामयक्रोधाः, विगता इच्छामयक्रोधा यस्य सः । य एवं वर्तते सन्ध्यासी स सदा मुक्त एव । न तस्य मोक्षादन्यः फलभ्योऽस्ति ॥ २८ ॥

८ वं. प्र. गि.—अथेदानीं ज्ञानसाधनं ध्यानयोगमु-
त्ताराध्याये निरूपयिष्यन्नुपक्षिपति द्वाभ्याम्—स्पर्शानि-
ति । वाग्वा एव शब्दादयः स्पर्शाः, तं तु समवशाच्छ्रो-
त्रादिद्वारा तत्तदाकाररूपतिरिक्तं प्रविशन्ति, तेषां वैराग्येण
बहिर्निर्वातनं बहिष्कारः । जनेन योगाभ्यासेन प्रथमकारणं
वैराग्यस्य कम् । एवं स्पर्शान्बहिष्कृत्वा योगियोग्यासने ऋतु-
काय उपविश्य चक्षुषीं भ्रुवोन्तरे, कृमि यत्रपद्मः । अत्यन्तं
नेत्रयोर्निमीलने निद्रया मनो लीयेत, उन्मीलने च बहिः
प्रसारणाद्विशेषः स्यात् । तदुभयदोषपरिहारायार्थनिमील-
नेन नासाग्रं दृष्टिं विन्यस्य, तथा उच्छ्वासनिश्वाससंयमं

नामाम्बन्तरचारिणीं प्राणायामां कुम्भकेनोर्ध्वाधोगतिनिरो-
धात् समौ कृत्वा । यद्वा प्राणो यथा बहिर्नै निर्याति यथा
चापानोऽन्तर्नै प्रविशति किन्तु नासामध्य एव दृष्टव्यि यथा
वर्तते, तथा मन्दाभ्यासुच्छ्वासनिश्वासाभ्यां समौ कृत्वा ।
अनेनोपायेन यताः संयता इन्द्रियमनोबुद्धयो यस्य स तथ
मोक्षपरायणः सर्वविषयविरक्तः, अत एव विगतेच्छाभयकोष-
'वीतरागभयकोष.' [२।५६] इत्यत्र व्याख्यातः । एवम्भूतो
यो मुनियोगी स सर्वदा मुक्त एव । नास्य मोक्षार्थं किञ्चिन्
कर्तव्यमवशिष्यत इत्यर्थः ॥ २७ ॥ २८ ॥

९ वं ० तं ० दी०—'स योगी प्रह्वानिर्वाणं' [५।२४] इत्यादौ प्रोक्तं तमेव योगं समासेन दर्शयन्नाह द्वाभ्याम्—
स्पर्शानिति । 'ईश्वरालम्बनं योगो जनयित्वा तु वाटशम् । बहुजनमविपाकेन भक्तिं जनयति ध्रुवम् ॥ योगेन
तु निपिद्धेन यदि देहः प्रसिद्धपति । तद्वा कल्पान्तपर्यन्तं भावनातस्तु उत्कलम् ।' इति निरन्धरे ईश्वरालम्बनस्यैव
योगस्य भक्तिजनकत्वमिति । योगेश्वरालम्बनसायाः स्वरूपमाह—स्पर्शाः वाह्याः रूपरसादयो विषयाश्चिन्तित्वा
एवान्तः प्रविशन्ति तांस्तच्चिन्तात्यागेन बहिरेव कृत्वा, ज्ञानप्रधानं चक्षुश्च भ्रुवोन्तरे कृत्वा; अद्वैतमीलितलोचनेन
मन एकामं कृत्वेत्यर्थः । तथोर्ध्वाधोगतिकौ प्राणायामौ च समौ कृत्वा कुम्भयित्वा प्राणायामाभिनयेन तदाह
नासाभ्यन्तरचारिणाविति । एतेनोपायेन यतेन्द्रियमनोबुद्धिर्योगकलं, न तत्र सिद्धिकामः स्यात्, किन्तु मोक्षपरा-
यणः मोक्षार्थं पर ईश्वरभ्युदात्तमनो यः स सद्वा प्रपञ्च एवमुक्त एव, जीवन्मुक्त इत्यर्थः ॥ २७ ॥ २८ ॥

१० पु. अ. त.—ननु स्पर्शभावरूपा स्थितिरतिक-
ठिता, अतः स्पर्शयोगोऽपि वा प्राप्तिः स्यात् स्पर्शजनकत्वाभागे
न तथा अथैतद्विषयप्रायेण—स्पर्शानिति द्वयेन । बहिर्वा-
द्यान् स्पर्शान् कृत्वा बाह्योर्ध्विकान् स्पर्शानिन्द्रियाद्विषय-
योगान् बहिः तत्प्रत्यासक्त्यानेन वारन्ध्रकर्मयोगान् । चित्त
पुनर्धुगोः कालयन्तपर्यन्तरेव चक्षुः दृष्टिं कृत्वा कालय-

मध्ये मरणरूपोऽस्तीति दृष्ट्वा नामाम्बन्तरचारिणीं प्राणायामा-
नावुर्ध्वाधोगतिकरूपी संयोगविषययोगसुखालभवाविव ममौ
कृत्वा मोक्षपरायणः त्रियदात्रियागपरो विगतेच्छाभयकोषो
भूत्वा यतेन्द्रियमनोबुद्धिः सन् यः सदा मुनिर्मननतीत्यो
भवति स स्पर्शादिभिर्बन्ध एव स्यादित्यर्थः ॥ २७ ॥ २८ ॥

११ नी०भा० दी०—एवं सन्धरद्वर्जननिष्ठानां सद्यो मुक्तिरुक्तं, कर्मयोगश्च सद्गुणकल्याणेन ईश्वरप्रीत्यर्थमनु-
ष्ठितः सच्चरमुद्रिज्ञानप्राप्तिद्वारेण मोक्षाय भवतीत्युपयुक्तम्; अथेदानीं सम्यग्दर्शनस्यान्तरङ्गसाधने ध्यानयोगो
वित्तरेण ब्रह्मासीति तत्सुखमूर्तांस्त्रीन् श्लोकानुपदिशति—स्पर्शानिति । अत्रोत्तरार्धेन प्राणायाम उच्यते ।
'स्पर्शान् कृत्वा बहिर्वाह्यान्' इति प्रत्याहार उक्तः । 'भ्रुवोन्तरे चक्षुः कृत्वा' इति धारणा उक्ता । 'विगतेच्छाभय
कोष' [५।२८] इति साधनमूलाः फलभूताश्च द्विविधा यथा नियमाश्रोताः । 'यतेन्द्रियः' इति विवर्कान्यः
सम्प्रज्ञातः, 'यत्तमनाः' इति विचारारणः, 'यत्तुद्धिः' इत्यानन्दारिमिडासर्वाः, 'मोक्षपरायणः' इत्यसम्प्रज्ञात उक्तः,
शेषेण योगकलमिति विभागः ।

पाठप्रममनसुरूपार्थक्रमेणाश्रुतार्थः शरीरियते—तत्र विगतेच्छो विगतभयो विगतत्रोच इति सम्प्रत्ययः ।
यो हि दृष्ट्यान्तं स इष्टसिद्धयर्थं दिसानुक्रमेणस्त्रीपरिमहानिच्छेदो विगतेच्छादेन तद्विपर्ययान् 'अद्विष्टासंयान्-
पत्रप्रसवार्थपरिमहा यमः' [पा.यो. २।३०] इति सूत्रोक्तान्यमान लक्षयति । तथा भयं श्लोच्छेदनात्, तथा सुद्विष्टो न
'शोषमन्तोपपन्नपरगाध्यायेष्वपरिभ्रानानि नियमाः' [पा.यो. २।३२] सूत्रोक्ताश्रियमान् स्वीकृत्युमिच्छेदतः 'विग-
तभयः' इत्यनेन तेषां प्रक्षणम् । तथा क्रोधाप्रान्तो मेघ्यादीन् भावविशुभमश्रुत्तत्रसादनं कर्तुं न शक्नोति । तथा 'नीत्रो
करणासुद्विष्टोपेक्षाणां सुगदुःखपुष्पापुष्पविषयानां भावनाश्रित्तत्रसादनम्' [पा.यो. १।३३] इति सूत्रितम् । तत्र
विगतत्रोचः शान्तकृत्वाकारमुनिनेतु मीवो परम्येष्टेन मर्दयेष्टमिदं ज्ञानं इति भावयेत् । तथा तु गिनेतु करणां पुष्पयन्तु
मुदितः पापव्यसनेषां च भावयेत् । न चैतेन प्रसादनेन त्रिना विद्यादोषं नैवेत्यं भवति । एवं भावनासहायार्थं वर्मान-
यमविषयसादनानां मिष्टपथं विगतेच्छाभयकोषमन्तोच्छेदम् । एवं फलावस्थायां च तदीरितम् । तथाहि मन्त-
शातसमाप्तिफलभूतायां मपुष्पां योगमूर्तो रिष्यन् योगिनं प्रति दिश्याः कामा वरानिच्छन्ते, तत्राति विगतेच्छाभ-

मिष्टम् । तथा हि 'स्थान्युपनिमन्त्रणे सद्गुह्यमाकरणं पुनरनिष्टप्रसङ्गात्' [पा. यो. ३।५१] इति सूत्रम् । स्थानिनो देवास्तेरुपनिमन्त्रणे 'इहास्थतां, इमे रम्यावस्था, इमा रम्या रामा., इमानि जरामरणहराणि रसायनानि, इमे वयं किङ्कराः, स्वपुण्यार्जितमिदं स्थानं त्वया भुञ्ज्यताम्' इति प्रार्थनायां क्रियमाणार्थां सङ्गो लिप्सा तत्र न कर्त्तव्या, नापि तद्भाभेनात्मनो मद्भागतत्वं देवप्रार्थ्यत्वं मत्वा गवोऽपि कर्त्तव्यस्तयोः सद्गुह्ययोर्भ्रंशहेतुत्वादि-
ति सूत्रार्थः । तथा भयमपि द्विविधं योगान्तरायज वितर्कजं च । तत्राद्य— 'व्याधिसंस्थानसंशयप्रमादात्सत्यावि-
रतिध्वान्तिदर्शनात्सम्भूमिकन्धानवस्थितत्वानि चित्तविक्षेपात्तेऽन्तरायाः । दुःखदौर्भनस्याङ्गमेजयत्वन्वासाप्रश्वासा
त्रिक्षेपसहस्रम्' [पा यो. १।३०, ३१] इति सूत्राभ्यामुक्तम् । स्थानमकर्मण्यता, अविरतिरवैराग्यम्, अङ्गभजय-
त्वं कम्पवायु, वितर्काहिसादयस्तत्र च भयं, आद्यस्य निवारणमीश्वरप्रणिधानेन । तथा च सूत्रित 'ततः प्रत्यक्चे-
तनाविगमोऽन्तरायाभावश्च' [पा यो १। २९] इति तत ईश्वरप्रणिधानात् । द्वितीयस्य प्रतिपक्षभावेन ।
तथा च सूत्रितम्— 'वितर्कधाधने प्रतिपक्षभावनम्' [पा यो. २। ३३] इति 'वितर्का हिसादयः कृत्कारिता-
नुमोदिता लोभक्रोधमोह—(पूर्वका)—मूला मृदुमध्याधिमात्रा दुःखाज्ञानानन्तफला इति प्रतिपक्षभावनम्' [पा. यो.
२। ३४] इति च । आदिपदादन्तस्तेषादयः । हिसादयः प्रत्येकं कृतकारितानुमोदितभेदेन त्रिविधाः । तेऽपि
प्रत्येक लोभादिमूलकृतेन त्रिविधा । तेऽपि मृदुमध्याधिमात्रभेदेन प्रत्येक त्रिविधाः । ते च मूलभूता वितर्का-
द्यश्चत्वारः पञ्च अविका वा त्रिखिगुणिता एकाग्रोतिरष्टोत्तरशतं पञ्चत्रिंशदधिकं शतं अविका वा भवन्ति ।
शास्त्रप्रशासनाभेदेनानन्ताश्च दुःखरूप अज्ञानरूप च अनन्तफल येषां ते दुःखाज्ञानानन्तफला इत्यनया प्रतिपक्ष-
भावनया ते निवर्त्तनीया इति ।

एव यमनियमचित्तप्रसादनप्रतिपक्षभावनैरन्तराय मृदुकृतचित्तो योगी विविचे देशे आसीन सम्भवात् [प्र. सू.
४।१।७] इति न्यायेन स्थिरसुखमासनमध्यासीत् । तत्र देशासने अयूते 'समे शुचौ शर्करवह्निवाह्निवाह्निर्जिते शब्द-
जलाभ्यादिभिः । मनोनुकूले न तु चक्षुषीढने गुहानिवाताश्रयणे प्रयोजयेत्' [श्रे ७ २।१०] । 'त्रिरुन्नत स्थाप्य समं
शरीरं हृदीन्द्रियाणि मनसा सन्निरुद्धय । गङ्गोडुपेन प्रतरेत विद्वान् स्रोतासि सर्वाणि भयावहानि' [श्रे ७ २।८]
इति । चक्षुरित्यत्र विसर्गलोपदृष्टान्दस । त्रिरुन्नत कटिवक्ष कन्वाराप्रदेशेऽपूवतम् । ततो जितासन प्राणायाममभ्य-
सेत् । तत्र तेन हि मन्दगतौ प्राणे सति तदनुसारि मनोऽपि चाञ्चल्य त्यजति । नो चेद्वायुविक्षेपेण विकल्प्यते ।
तत्र प्राणजयप्रमाणम् — 'प्राणान् प्रपीडयंह स युक्चेष्टः क्षीणे प्राणे नासिकयोच्छ्वसित' [श्रे ७ २।९] इति ।

शु युक्तमेव सद्गुहाति । 'प्राणापानौ समौ कृत्वा नासाभ्यन्तरचारिणौ' इति । प्राणापानौ समौ तुल्यौ
ऊर्ध्वाधोगतिविच्छेदेन नासाभ्यन्तरचारिणौ कुम्भवेन कृत्वा ततो बाह्यान् वहिर्भवान् स्पर्शान् विषयस-
म्बन्धान् इन्द्रियद्वारा नित्य अन्तर्बुद्धौ क्रियमाणान् योगीन्द्रियाणा प्रत्याहरणेन तान् वहिरेव कुर्यात् । ततो वि-
षयेभ्यो ज्यातृतेषु शरपेषु स्वर्णकाले इवान्तर्भनोभावेणोपतिष्ठते इत्यर्थः । इमं प्रत्याहारं कर्तुमशक्तस्याविरक्तव्य
का गति । इत्यत आह—चतुर्ध्वान्तरे भ्रूरोरिति । चशब्दो वायं । चक्षुरेव वा भ्रूरोन्तरे कुर्यात्, खेचरीं मुद्राम-
भ्यसदित्यर्थः । सा चोक्ता योगसारे 'लम्बिर्ध्वस्थिते गत जिह्वा व्यापृश्य धारयेत् । दृढासनश्चिर तिष्ठेन्मुद्रैर्वा
खेचरी मता । भ्रूमध्यदृष्टिर्प्येषा महादेवेन कीर्तिता' इति । ए एवं सर्वोऽपि बाह्ये विषये भ्रूयोर्दो सयमो यथो-
क्त प्रत्याहारमनुष्ठानुमशक्तान् प्रत्येनोपदिश्यत इति ज्ञेयम् ॥ २७ ॥

यतेन्द्रियेति । यस्मिन् कस्मिंश्चित्स्थले विषये सूर्यं तद्द्रष्टुम् वा विष्णुप्रतिमाया वाऽनाहतध्वनौ
वाऽन्यत्र वा चक्षुराश्रयतमद्वारा मनो धारयेत् । तस्य मनस्तद्विषयाकारता प्राप्त तत्रैव स्थिराभ्यासेन
विश्रान्तं स्वदेहमपि न पश्यन्ति, सेयं महाविदेहा नाम धारणा । अस्या सिद्धायामिन्द्रियगण, एवं स्व विषयं
ननु गृह्णाति, सोऽयं यदि विषयप्रत्याहारः । पूर्वोक्तवान्तर इति भेदः । अत एव तयोस्तुल्यपलत्वं सूत्रितम्—'तत्रः
क्षीयते प्रकाशावरणम्' (पा. यो. २।५२) इति, ततः अभ्यन्त(प्रत्याहारात्); तथा वहिरकल्पिता वृत्तिर्मेहाविदेहा
उत्संयमात्प्रत्याहारगणक्षय इति ।

यदा चिच्छेदं देहमविमर्त्यैव हृदेन पुररित्यवमूर्त्याद्याकार मियते तदा सा चित्तस्य सूर्याकाररूपा वृत्तिः
कल्पिता । यदा तु निरवशेषेण देह विस्मृत्य येनः केवलं ध्येयाकारमात्रं भवति तदा सा महाविदेहा नाम धारणा,
यस्या अपि पठे उदेव । उत्संयमात्सर्वो चेतसो निरहात् प्रकाशावरणक्षयो भवति, सोऽयं बाह्यविषयः समापि ।

वितर्काख्यो द्विविधः, सवितर्कनिर्वितर्कमेदात् । तत्राद्यस्य लक्षणं सूत्रितम्—‘तत्र शब्दार्थद्वानविकल्पैः सङ्कीर्णां सवि-
तर्कां’ [पा. यो. १।४२] इति सवितर्का नाम समापत्तिः समाधिर्हित्यर्थः । यदा विष्णुप्रतिमादौ पूर्वापरानुसन्धानेन
शब्दार्थोद्देशेन च भावना प्रवर्तते तदा सवितर्का समापत्तिः । अस्मिन्नेवाल्पन्ते पूर्वापरानुसन्धानेन शब्दायोद्देशेन-
मन्तरेण प्रवर्तते तदा निर्वितर्का नाम समापत्तिः । तथा च सूत्रम्—‘स्मृतिपरिशुद्धौ स्वरूपशून्येवार्थमात्रनिर्भासा
निर्वितर्का’ [पा. यो. १।४३] स्मृतेः शब्दार्थस्वरूपस्य परिशुद्धौ वर्जने सति भावयितुः स्वरूपेण शून्या तदा ‘अहमिदं
भावयामि’ इत्येवमाकारा वृत्तिरपि भावयितुर्नास्तीति भाति । यतोऽर्थमात्रनिर्भासा ध्येयार्थमात्रमस्यां भासते, न
त्वन्वयिति सूत्रार्थः । अस्यां सिद्ध्यायां योगी जितेन्द्रिय इत्युच्यते ।

जितमना इति आभ्यन्तरप्रत्याहारपूर्वकं यदा मनःकल्पिते सूक्ष्मे विषये पूर्ववत् शब्दार्थोद्देशरपूर्वकं तद्गर्भं च
मनसो भावना प्रवर्तते तदा ते उभे समापत्तौ सविचारनिर्विचाराख्ये भवतः । तथा च सूत्रम्—‘एतयैव सविचारा
निर्विचारा च सूक्ष्मविषया व्याख्याता’ [पा. यो. १।४४] इति । अत्र सूक्ष्मविषयेति प्रहणात्पूर्वस्था स्थूलवि-
षयत्वं गम्यते । एतयैव द्विविधवितर्कसमापत्यैव निर्विचारसमापत्तौ दृष्टायां योगी जितमना इत्युच्यते । यदा पुन-
श्चेतसो मूर्त्यांशरतां परित्यज्य सर्वदोत्रेकात् समष्टिमनोमयविषया ‘अहमेवेदं सर्वोऽस्मिन्’ इत्येवमाकारा भावना
प्रवर्तते सोऽयं सानन्दः समाधिः । यदा तु तामपि भावनां परित्यज्य विषयवेदनमन्तरेण ‘अस्मिन्’ इत्येतावन्मात्रा-
कारा भावना प्रवर्तते साऽस्मिता । अस्मिताहङ्कारयोर्भेदस्तु क्रमेण विषयवैमुरयतदामिसुखयमात्रकृतः । यथैक
एव पूर्वाभिमुखः पश्चिमाभिमुखश्चेति तद्वत् । अस्यामवस्थायां योगी शुद्धितो विविकल्प स्वप्नदार्थस्य साक्षात्का-
रात् जितबुद्धिरित्युच्यते तदेतदुक्तं यतेन्द्रियमनोबुद्धिरिति ।

एतान्येन प्रसादनानि गुणपर्याण्युच्यन्ते । तथा च सूत्रम्—‘विशेषाविशेषलिङ्गमात्रालिङ्गानि गुणपर्याणि’
[पा. यो. २।१९] इति । तत्र विशेषाः स्थूलभूतानि एकादशेन्द्रियाणि च । अविशेषाः पञ्चतन्मात्राणि अहङ्कारश्च ।
लिङ्गमात्रं महत्तत्रम् । अलिङ्गं प्रधानं, तत्र विशेषादविशेषं प्रविशिक्षतो योगिनो दैनन्दिनलयाम्यासात् समन-
स्कान्तीन्द्रियाणि लीयन्ते स लयः । बहिर्भुत्पान्येव वा भवन्ति स विश्लेषः । एवं अविश्लेषेभ्यो लिङ्गमात्रं विविश्रतो-
ऽपि लयविश्लेषो स्तः । लिङ्गमात्रात्परं पुरुषं प्रविशिक्षतोऽपि तौ स्तः । तावेतौ लयविश्लेषौ हेतौ श्रूयते । ‘लयविश्लेष-
रहितं मनः कृत्वा सुनिश्चलम् । यदा यात्युनमनीमावं तदा तत्परमं पदम्’ इति । एतेषु त्रिषु लीनेष्वप्यः सुप्त
एव । द्वितीयो विगलितदेहाहङ्कारत्वाद्दिदेहसङ्घः । तृतीयः प्रकृतिलय इति । एतयोः समाधिर्गोणः । अत एव सूत्रितम्
‘भवप्रत्ययो विदेहप्रकृतिलयानाम्’ [पा. यो. १।१९] इति; भवप्रत्ययो जन्मान्तरहेतुरेयां समाधिर्भवति । यद्वा—
जन्मान्तरे एतेषां जन्मनैव समाधिसिद्धिः पश्चिनामाकाशगमनसिद्धिबद्भरतीति सूत्रार्थः । सर्वथाऽपि तेषां सद्यो
सुक्तिर्नास्तीति सिद्धम् ।

यदा तु अस्मितामात्रस्यापि निर्विकल्पे चिन्मात्रे लयो भवति तदाऽयं विद्वान्कैवल्यं धर्ममेव समाध्याख्यमनुभ-
वति, यमधिकृत्य श्रूयते “क्षणमेकं क्रतुशतस्य चतुस्रसत्या यत्कलं तदवाप्नोति” (अ. शि. ३) इति । अयमेव मोक्षाख्यः
परं अयनं प्राप्यं स्थानं यस्य स सुनिर्मोक्षपरायण इत्युच्यते । यतोऽस्यामेवावस्थायां योगी जीवन्मुक्त इत्युच्यते ।
‘विगतेच्छाभयक्रोधः’ इति पादः प्रागेव व्याख्यातः । य एवमुक्तः स सदा मुक्तः, चन्वप्रतीतिकालेऽपि स मुक्त एवारित
अज्ञानमात्रत्रयवशानामुक्तेः । एतेनाहङ्कारादेर्न्यस्य कालत्रयेऽपि असत्त्वोक्त्या मिथ्यात्वं दर्शितम् ॥ २८ ॥

भोक्तारं यज्ञतपसां सर्वलोकमहेश्वरम् ।

सुहृदं सर्वभूतानां ज्ञात्वा मां शान्तिमृच्छति ॥ २९ ॥

इति श्रीमहाभारते शतसाहस्र्यां संहितायां वैशामिक्यां भीष्मपर्वणि श्रीमद्भगव-
द्गीतासप्तपित्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादे
सत्यासयोगो नाम पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

१ शां. भा.— एवं समाहितचित्तेन किं विज्ञेयं ? इत्युच्यते— भोक्तारं यज्ञानां तपसां च कर्तृरूपेण देवतारूपेण च, सर्वलोकमहेश्वरं सर्वेषां लोकानां महान्तमीश्वरं सर्वलोकमहेश्वरं, सुहृदं सर्वभूतानां सर्वप्राणिनां प्रत्युपकारनिरोपेक्षतयोपकारिणम् । सर्वभूतानां हृदयेशयं सर्वकर्मफलाध्यक्षं सर्वप्रत्ययसाक्षिणं मां नारायणं ज्ञात्वा शान्तिं सर्वसंसारोपरतिमृच्छति प्राप्नोति ॥ २९ ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यगोविन्दभगवत्पूज्यपादशिष्यश्रीमच्छङ्करभगवतः कृतौ श्रीभगवद्गीताभाष्ये प्रकृतिगर्भो नाम पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

२ आ. शां. व्या.— अधिकारिणो यथोक्तस्य कर्तृव्याभावे ज्ञातव्यमपि नास्तीत्याशङ्क्य परिहरति— एवमित्यादिना । प्रसिद्धं भोक्तारं व्यवच्छिनति— सर्वलोकैति । 'ततो ह्यस्य बन्धविपर्ययो' इति व्यायेन सर्वफलदातृत्वं दर्शयति— सुहृदमिति । उक्तेश्वरज्ञाने फल कथयति— ज्ञात्वेति । यथेव तपसु च द्विधा भोक्तृत्वं व्यनक्ति— कर्तृरूपेणेति । हिरण्यगर्भादिव्यवच्छेदार्थं विशिनष्टि— महान्तमिति । स्वपरिकरोपकारिणं राजानं व्यावर्तयति— प्रत्युपकारेति । ईश्वरस्य तादृश्यं व्युदस्यति— सर्वभूतानामि-

ति । तर्हि तत्र तत्र व्यवस्थितकर्मतत्फलसंसर्गित्वं स्यादित्याशङ्कथाऽऽह— सर्वकर्मैति । न च तस्य बुद्धितद्वृत्तिसम्बन्धोऽपि वस्तुतोऽस्तीत्याह— सर्वप्रत्ययेति । यथोक्तेश्वरपरिज्ञानफलमभिधाति— मां नारायणमिति । तदेवं कर्मयोगस्यामुख्यसन्ध्यासापेक्षयाप्रशस्तत्वेऽपि ततो मुख्यसन्ध्यासत्याऽऽधिक्यतात्प्रतो बुद्धिशुद्ध्यादियुक्तस्य कामकोषोद्धवं वेगमिहैव सोढुं शक्तस्य शमदमादिमतो योगाधिकृतस्य त्वम्पदार्थाभिज्ञस्य परमात्मानं प्रत्यक्त्वेन जानतो मुक्तिरिति सिद्धम् ॥ २९ ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीमच्छुद्धानन्दपूज्यपादशिष्यानन्दज्ञानविरचिते श्रीमद्भगवद्गीताशाङ्करभाष्यव्याख्याने पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

३ रा. भा.— उक्तस्य नित्यनैमित्तिककर्मैतिकर्तव्यताकस्य कर्मयोगस्य योगशिरस्कस्य सुशक्यतामाह— भोक्तारमिति । यज्ञतपसां भोक्तारं सर्वलोकमहेश्वरं सर्वभूतानां सुहृदं मां ज्ञात्वा शान्तिमृच्छति, कर्मयोगकरण एव सुखमृच्छति; सर्वलोकमहेश्वरं, सर्वेषां लोकेश्वराणामपीश्वरं "तमीश्वराणां परमं महेश्वरम्" [श्वे. उ. ६।७] इति हि श्रूयते । मां सर्वलोकमहेश्वरं सर्वसुहृदं ज्ञात्वा मदाराधनरूपः कर्मयोग इति सुखेन तत्र प्रवर्तत इत्यर्थः । सुहृदां आराधनाय हि सर्वे प्रयतन्ते २९

इति श्रीभगवद्रामानुजविरचिते श्रीमद्गीताभाष्ये कर्मसन्ध्यासयोगो नाम पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

४ वे. ता. चं.— अध्यायारम्भे 'सध्यासे कर्मणां कृष्णः' [५।१] इत्यादिना वैषम्ये कृष्णज्ञानयोगस्य दुष्करत्वादिकं, कर्मयोगस्य शौक्यं, शैशवं चोक्तम्; ततश्च सैत्तिकर्तव्यताकस्य शिरस्ककर्मयोगो विद्यादीष्टः; अथाश्रोपसंहारिऽपि प्राक्प्रश्रोततया प्रकाशतगीकृत्यादिमेव प्रकारान्तरेण स्थिरोकियत इत्यभिप्रायेणाह— उक्तस्येति । अत्र कर्मयोगशब्देन 'द्वैतमेव' [५।२९] इत्यप्यत्रातिस्विक्प्रधानांशो दुर्दातः । नित्यनैमित्तिककर्मैतिकर्तव्यताकस्येत्यनेन सर्वकर्मयोगभेदनिष्ठानां ज्ञानयोगमसि योगनिष्ठानां चावर्जनीयः साधारणीयाः । सुशक्यत्वमनिर्दिष्टं प्रवृत्तिविषयत्वम् । शांतितादृशेऽत्र न भगवत्प्राप्तिसंभोगोपायः, जीवासाधनप्रवर्णनात्; नापि कर्मयोगसाम्यं पतारः, तपोऽभ्यासयोगस्य प्रसिद्धिस्तारस्यानुतोषिनः कर्माहोपपन्नस्य वस्तुनिष्ठस्यारः; शतवारं इत्यत्र 'अनुगत्य' इत्यप्याहारः गानेश्वरप्रमथारः अत्र 'सुखे कस्याप्रमुदयते' [५।३] इत्यदिशेत् सनः कर्मयोगस्य इत्यर्थं सुगम्यं शांतिगर्भेन

विवक्षितमित्यभिप्रायेणाह— कर्मयोगकरणक्षण एव सुखमृच्छतीति । भगवत्त्वमानाधिकरणतया सर्वलोकप्रतिसम्बन्धिकृतया च महेश्वरात्त्वस्यात्र न रुडिविशेषेण प्रवृत्तिरित्याह— सर्वेषां लोकेश्वराणामपीति । सर्वेषां लोकानां महान्तमीश्वरमित्येव तु समासार्थः । तत्र प्रमाणमाह— तमीश्वराणामिति । पुत्रापि महेश्वरान्द्रः सप्रतिममन्त्रिकत्वापरमत्वविशेषणाय न रुडः; तद्वद्वापि । सर्वतन्त्रात्तद्वोचान्म इत्यविशेषणाय द्वादिश्लोकेश्वरान्द्रव्यवच्छेद उक्तः । 'सर्वेश्वरः कृष्णः' [वि. प. ७।१४] इति हि स्मर्यते । कर्मयोगस्य दुःसाध्यस्य अनुष्ठानदसायामेव कथं सुखं ? इति तादृशं विशेषणप्रदेण व्युदस्यति मामित्यादिना । महोद्धारत्वावैमीप्रियदसगवेवासाधिव कर्मयोगे सुगममुदयं प्रकृतं इति भावः । मदाराधनरूपः कर्मयोग इत्यनेन 'भोक्तारं सर्वलोकमहेश्वरं' इत्यस्यार्थो विज्ञाः । यज्ञान्तमीपि च कर्मयोगमपी-

लक्षणमिति भावः । सौहार्दस्य प्रयोजनान्तरनिरपेक्षमाराधन-
हेतुत्वे लोकदृष्टान्तमाह सुहृद् इति । सर्व इति न केवलं
शास्त्रनिष्ठाः ; किन्तु पामरास्तियथोऽपि केचित् स्वेषु सौहा-

देवन्तं पुरयमिज्जिताकरैश्चलक्ष्य तावन्मात्रेण सम्प्रीतास्तदनुवर्त-
नमतिप्रयत्नेन कुर्वन्तीत्यर्थः । पुरयान्तरवैधैर्यमद्वयमूल-
दौर्मुखादिवर्जनं चास्य सुहृत्वेन लभ्यते ॥ २९ ॥

इति कवितार्किकसिद्धस्य सर्वत्रप्रवृत्तस्य श्रीमद्भेदनाथस्य वेदान्ताचार्यस्य कृतिषु
भगवद्रामानुजविरचितश्रीमद्गीताभाष्यटीकायां तात्पर्यचन्द्रिकायां
पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

५ आ. मा. भा.— ध्येयमाह— भोक्तारमिति ॥ २९ ॥

इति श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचिते श्रीमद्भगवद्गीता-
भाष्ये पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

६ ज. प्र. दी.— भगवज्ज्ञानस्य शान्तितापनत्वे पुनः किम-
र्थमुच्यते ? इत्यत आह— ध्येयमिति । ततश्च ज्ञात्वेत्यस्य

ध्यात्वेत्यर्थः । शान्तिप्राप्त्यनन्तान्त्वमपि भोक्तृत्वादिवत् ध्येयवि-
शेषणमेवेति भावः ॥ २९ ॥

इति श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचितश्रीमद्भगवद्गीताभाष्यटीकायां जयतीर्थमुनि-
विरचितायां प्रमेयदीपिकायां पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

७ ह. पै. भा.— एवं समाहितचित्तेन किञ्चिज्ज्ञेयमुच्यते— भोक्तारमिति । यज्ञानां तपसां
च कर्तृरूपेण देवतारूपेण च भोक्तारं सर्वलोकमहेश्वरं सर्वलोकानां महान्तमाश्वरं सर्वलोकमहेश्वरम् ।
सुहृदं सर्वभूतानां सर्वप्राणिनां प्रत्युपकारनिरपेक्षतयोपकारिणं सर्वभूतहृदयेशं सर्वकर्मफलाध्यक्षं
सर्वप्रत्ययसाक्षिणं सकललोकवीजभूतं सदा शुद्धरूपमत्यन्तसुविमलं ज्योतिषां परमात्मानं नारायणं
मां ज्ञात्वा शान्तिं ससारोपरतिमृच्छति प्राप्नोति ॥ २९ ॥

इति श्रीमद्भनुमद्विरचिते पैशाचभाष्याख्ये श्रीमद्भगवद्गीताव्याख्याने
पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

८ वै. प्र. गि.— एवं योगव्युपदिश्य तत्फलमाह—
भोक्तारमिति । मां ज्ञात्वा शान्तिं मोक्षं प्राप्नोतीति प्रथमं
सम्बन्धः । तर्हि त्वां पश्यन्नपि नाहं ह्यत्रोऽस्मीत्याशङ्क्य
विशिनष्टि— भोक्तारमित्यादिना । एवंरूपेणैव मम ज्ञानं
मुक्तिहेतुरिति भावः । यज्ञतपसां भोक्तारम् । यो हि यस्य
फलमनुभवति स तद्भोक्ता, यज्ञानां तपसां च भगव-
त्प्रीतिः फलम् ; 'तत्कृत्वा मदर्पणम्' [९।२७] इति हि
वक्ष्यति । अतस्तत्प्रीत्यनुभविष्यत्तद्भोक्तारम् । नन्विन्द्राद्

योऽपि तत्तद्यज्ञभोक्तारः ; तद्वदेव किं त्वमपि कश्चिद्यज्ञभोक्ता ?
नेत्याह— सर्वलोकमहेश्वरं इन्द्रादित्तथैतिवन्तारम् । नन्वे-
तादृशपारम्यशाली कथमस्मान्भिः प्रीणनीयः ? तत्राह—
सुहृदं सर्वभूतानां सर्वप्राणिनां प्रत्युपकारनिरपेक्षतयोपकारि-
णम् । इदंशब्दो हि प्रीणनमतिमुल्लभमतिमुपयुक्तं च लोकानां
भवति, सुहृदात्पश्यन्त्याह । एवंविधं मां ज्ञात्वा ध्यातव्यो
गेन हृदि साक्षात्कृत्य मयासादप्रसक्तत्वज्ञानो मुच्यते
इत्यर्थः ॥ २९ ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्रजकपार्थभौमश्रीमद्भेदनाथस्य वेदान्तप्रतिष्ठापनामिनचण्डिकाचार्यसर्वत्रप्रवृत्तश्री-
मद्रामानुजानन्दतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचितश्रीमद्भगवद्गीताभाष्यटीकायां तात्पर्यचन्द्रिकायां
पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

९ व० त० दी०— ननु एवमिन्द्रादिसंयममात्रेण कथं मुक्तः स्यात् ? इत्याशङ्क्य न तावन्मात्रेण, किन्तु
भगवन्प्राहात्म्यज्ञानद्वारेणेत्याह— भोक्तारमिति । यज्ञतपसां भोक्तृत्वेन ज्ञातः कर्मकाण्डतात्पर्यभूतः सर्वलोक-
महेश्वर इत्युपासनातात्पर्यभूतः सर्वभूतानामात्मा चेदि ज्ञानकाण्डतात्पर्यभूत इति मां ज्ञात्वा शान्तिमुक्तां
त्र्योत्थयिष्यतिविषयां कर्मफलाभिर्वैदूर्यं प्राप्नोति ॥ २९ ॥

विकल्पकल्पनां त्यक्त्वा येनैवं साद्गुणयोगयोः । पकोऽर्थ उक्तः पार्थाय तं सर्वहं हरिं तुमः ॥

इति श्रीभगवद्गीतातत्त्ववैदूर्यटीकायां पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

१० पु. अ. त.— ननु कथमेतावन्मात्रेण स्वर्गादिमोक्ष- स्वकीडार्थं जगत्कारं सर्वभूतानां सुहृदं भक्तिमुक्तिस्वरूप-
स्यात् ? इत्याशङ्क्याह— भोक्तारमिति । यज्ञतपसां पुण्यो- रसादिदानेन । एतादृशं मां ज्ञात्वा लौकिकाच्छान्तिमृच्छति
पान्जिततापानां भोक्तार तापोद्भूतरसभोक्तारं सर्वलोकमहेश्वरं प्राप्नोति ॥ २९ ॥

सध्यासरूपकथनान्मनोवैकल्यिकं श्रमम् । नाशयामास वीन्तेषुप्रभध्याजाप्रतोऽस्मि तम् ॥ ५ ॥

इति श्रीमद्भगवद्गीताटीकायां गीतामृततरङ्गिण्या पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

११ नी० भा० दी०— एवं समाहितचित्तं किं विज्ञेयं ? इत्युच्यते— भोक्तारमिति । सोपाधिकेन रूपेण यज्ञानां
तपसां च कर्तृरूपेण देवतारूपेण च भोक्तारम् । तथा सर्वेषां भूतानां हिरण्यगर्भादीनामपि महान्तं व्यापक-
मीश्वरमीशितारमन्तर्यामिणम् । सुहृदं सर्वभूतानां प्राणिनां प्रत्युपकारनिरपेक्षतयोपकारिणं सर्वप्रत्ययसाक्षिण
नारायणं मां प्रत्यगभेदेन ज्ञात्वा साक्षात्कृत्य तद्भावं प्राप्य शान्तिमनुपाध्वरस्या निरुपाख्या कैवल्यसंज्ञा क-
च्छति प्राप्नोति । एवं च सोपाधिप्रज्ञभावप्राप्तिपूर्वकैव निरुपाधिप्राप्तिरिति गम्यते । यद्योक्तं वार्तिकसारे 'सोपाधि-
निरुपाधिश्च द्वेषा ब्रह्मविदुच्यते । सोपाधिकः स्यात्सर्वार्त्तमा निरुपाख्योऽनुपाधिकः ॥ जक्षन् क्रीडन् रतिं प्राप्त
इति सोपाधिकस्य तु । छान्दोग्ये सर्वकामाप्तिः सार्वात्म्यात्सपृथगीरिता ॥ अहमन्नं तथाऽन्नादः ऋक्कार्यप्यहो
अहम् । इति तत्त्वविदः सामगाने सर्वोत्तमा श्रुता ॥ अत्रापि चक्रदृष्टान्तात् सोपाधिस्तत्त्वविदुत्तः । अपूर्वा
न परायुक्त्या श्रोष्यते निरुपाधिकः' इति ॥ २९ ॥

इति श्रीमन्महाभारते शतसाहस्र्या संहितायां वैयासिक्या भीष्मपर्वणि नैलकण्ठीये

भारतभाष्ये श्रीमद्भगवद्गीतार्थप्रकाशे पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

श्रीमद्भगवद्गीतायाः पञ्चमाध्यायस्य माहात्म्यम् ५ ।

श्रीभगवानुवाच—

पञ्चमस्याधुना देवि । माहात्म्यं लोकपूजितम् ।
 कथयामि समासेन साधधाना शृणु प्रिये ॥१॥
 पिङ्गलो नाम मद्रेषु पुरुकुत्सपुरे द्विजः ।
 अवदाते कुले जातो विद्युते वेदवादिनाम् ॥ २ ॥
 कुलोचितानि शास्त्राणि तथा वेदान्वितुष्य सः ।
 तीर्थयत्रिके मर्ति चक्रे वाद्ययन्त्रजादिकम् ॥ ३ ॥
 श्रुतश्रमस्तत्तत्तत्र गीते नृत्ये च वादने ।
 परां प्रतिद्धिमासाय नृपसत्र चिवेश सः ॥ ४ ॥
 समातस्ये स तेनासौ पुरा भूमिसुजा सह ।
 परदारानुपाहृत्य वृषुजे ताननन्यधीः ॥ ५ ॥
 तत उल्लिङ्गनगर्वाऽयं सूचमानो निरङ्कुशः ।
 परचिच्छात्रिणि चामुष्मे विवर्जते स निरन्तरम् ॥ ६ ॥
 तस्याऽऽसीदरुणा नाम भार्या हीनकुलोद्भवा ।
 भ्रमत्येवेषयती सा कामुकेन विहारिणी ॥ ७ ॥
 तमन्तरायं मन्थान्ता निशीथिन्यां निजालये ।
 निजघान शिरश्छिद्यन्ता निचखान महीतले ॥ ८ ॥
 वियोजितस्ततः प्राणैरुपेत्य यमसादनम् ।
 दुर्जयान्नरकान्मुक्त्या गृध्रोऽभूद्विजने वने ॥ ९ ॥
 भगन्दरेण रोमेण साऽपि हित्या वरां तनुम् ।
 उपेत्य नरकान्धोराज्ये तत्र वने शुकी ॥ १० ॥
 कणानादानुकार्मां तां सञ्चरतीमितस्ततः ।
 विद्वार नखैस्तीक्ष्णैर्गृध्रो वैरमनुस्मरन् ॥ ११ ॥
 नृकपाले पयःपूर्णे निपतन्ती ततः शुकी ।
 अभिदुद्राव गृध्रोऽपि निजजने स च जालिकैः ॥ १२ ॥
 पत्नी वियोजिता प्राणैर्नृकपाले जले ततः ।
 तत्रैव निमग्नजासावेत्य क्रूरतरः खगः ॥ १३ ॥

पितृलोकं प्रपेदाते नीतौ तौ यमकिङ्करैः ।
 प्राकृतं दुष्कृतं कर्म स्मरन्तौ भयभागिनौ ॥ १४ ॥
 ततो यमः समालोक्य तयोः कर्म जुगुप्सितम् ।
 अरुस्मादेव तस्नानान्मरणे दुष्कृत गतम् ॥ १५ ॥
 अनुजज्ञे ततो लोकमाप्सितं गन्तुमेतयोः ।
 महापातकसङ्घातैरपि दुर्धर्पतेजसौ ॥ १६ ॥
 ततो विस्मयमापन्नौ स्मृत्वा तौ दुष्कृतं निजम् ।
 उपेत्य प्रणतौ भूत्वा वैवस्वतमपृच्छताम् ॥ १७ ॥

गृध्रश्रुत्यावचतुः—

सञ्चितं दुष्कृतं पूर्वमावाभ्यामपि गर्हितम् ।
 लोकानामाप्सितानां तु को हेतुस्तद्वदस्व नौ ॥ १८ ॥

श्रीभगवानुवाच—

पवमुक्तस्ततस्ताभ्यामाह वैवस्वतो वच ॥ १९ ॥
 यम उवाच—

आसीद्गङ्गावटे नाम्ना वटुर्ब्रह्मविदुत्तमः ।
 एकाकी निममः शान्तो वीतरागी विमत्सरः ॥ २० ॥
 गीतानां पञ्चमाध्यायमावर्तयति सर्वदा ।
 पापीयानपि यं श्रुत्वा बोधिद्वल सनातनम् ॥ २१ ॥
 तेन पुण्येन पृतात्मा तनुमुत्पृष्टवानसी ।
 निर्मलीकृतदेहस्य गीताभिर्भाषितात्मनः ॥ २२ ॥
 तन्कपालजलं प्राप्य युवां यातौ पचिनताम् ।
 तद्गच्छतं युवां लोकान्मनोरथपथे स्थिताम् ॥ २३ ॥
 गीतानां पञ्चमाध्यायमाहात्म्येन परिश्रितौ ॥ २३ ॥

श्रीभगवानुवाच—

पयं तौ बोधितौ तेन मुद्रितौ समवर्तिना ।
 व्योमयान समाह्वय जग्मतुर्वेणनं पदम् ॥ २४ ॥

इति श्रीमहापुराणे पाञ्च उचरत्पण्डे गीतामाहात्म्ये श्रीमद्भगवद्गीतापञ्चमाध्यायमाहात्म्यकथनं
 नाम पञ्चसप्तत्यधिरुद्रशततमोऽध्यायः १७५ ॥

श्रीमते रामानुजाय नमः ।

श्रीमद्यामुनिप्रणीतो गीतार्थसंग्रहः ।

[अध्यायः ६]

योगाभ्यासविधिर्योगी चतुर्धा योगसाधनम् ।

योगसिद्धिः स्वयोगस्य पारम्यं पष्ट उच्यते ॥ १० ॥

श्रीमद्वेङ्कटनाथविरचिता गीतार्थसङ्ग्रहः ।

ननु अत्र पञ्चार्थाः संगृहीताः, भाष्ये तु कथमेकः ? इत्थं— 'स्पर्शान्कृत्वा बहिर्बाह्यान्' [५।२२] इत्यादिना पञ्चमे प्रस्तुतो योगाभ्यासविधिरेवात्र प्रपञ्च्यत इति तत्प्रधानोऽयमध्यायः; तदनुबन्धाः प्रसङ्गादन्ये प्रतिपाद्यन्तं इति । एतेनाध्यायान्तरेष्वप्यनेकानुबन्ध एकैकार्थः प्रधानतम इति सूचितम् । तद्यथा— श्रवणाधिारी, तन्मोहशमनं, कर्मयोगकर्तव्यत्वं, तदवान्तरभेदः, तदन्तर्गतज्ञानविपाकः, योगाभ्यासविधिः, प्रतिबुद्धप्रधान्यं, त्रिविधाधिकारवेधोपायदेशविभागः, सप्रकारो भक्तियोगः, गुणविभूत्यानन्त्यम्, वैश्वरूप्यदर्शनोपाय, भक्त्यारोहक्रमः, विशुद्धक्षेत्रज्ञविज्ञानं, त्रैगुण्यविशोधनं, पुरुषोत्तमवैलक्षण्यं, शास्त्रवश्यत्वं, शास्त्रीयविवेचनं, सारोद्धारः— इति । अतोऽत्र योगाभ्यासविध्यनुबन्धत्वेन योगे चातुर्विध्यादिप्रदर्शनम् । योगी चतुर्धा 'सर्वमूलस्थमात्मानम्' [६।२९] इत्यादिश्लोकचतुष्टयोदितसमदर्शनचातुर्विध्यात् । तत्र श्वेवं भाष्यम्— 'अथ योगविपाकदशा चतुष्प्रकारोच्यते' इति । एवं तत्र समदर्शनविपाकक्रमोऽभिप्रेतः आत्मनां ज्ञानत्वानन्दत्वादिभिरन्योन्यसाम्यदर्शनं, शुद्धावस्थायामपहृतपाप्मत्वादिभिरिन्ध्वरेण साम्यदर्शनं, परित्यक्तप्राकृतभेदानां असङ्गचितज्ञानैकाकारतया ईश्वरेण तदपृथक्सिद्धविशेषणत्वादिभिरन्योन्यं च साम्यदर्शनम्, औपाधिकैः पुत्रादिभिरसम्बन्धसाम्यदर्शनं चेति । योगसाधनम्—अभ्यासवैराग्यादिकम् । योगसिद्धिः—योगप्रष्टस्यापि प्रत्यवायविरहः, पुष्पलोकाद्यवाप्तिः, विच्छिन्नप्रतिसन्धानाद्यनुरूपविशिष्टकुलोत्पत्तिः, अभिक्रमनाशाभावेन क्रमाच्छेषपूरणेनापवर्गादिनाभावः—इत्येवंरूपा । स्वयोगस्य पारम्यं वक्तुर्भगवतो वासुदेवस्य भजनरूपो योगोऽत्र स्वयोगः; तस्य पारम्यं स्वापेक्षयोत्कृष्टराहित्यम् । एतच्च मध्यमपङ्कप्रतिपाद्यमपि तत्प्रस्तावनारूपेण 'योगिनामपि सर्वेषाम्' [६।४७] इति प्रथमपङ्कान्तिमश्लोकेन दर्शितम् । तथाहि तत्र भाष्यं 'तदेवं परविद्याङ्गमूलं प्रजापातिवाक्योदितं प्रत्यगात्मनो दर्शनमुक्तम्, अथ परविद्यां प्रस्तौति' [रा. मा. ६ । ४७] इति ॥ १० ॥

श्रीमते निगमान्तमहादेशिकाय नमः ।

श्रीमद्भगवद्गीतायाः

ध्यानयोगो नाम षष्ठोऽध्यायः ६ ।

ध्यानयोगाधिकारहेतुभूतस्य निष्कामकर्मयोगस्य प्रशंसा ।

श्रीभगवानुवाच—अनाश्रितः कमफलं कार्यं कर्म करोति यः ।

स सन्ध्यासी च योगी च न निरग्निर्न चाक्रियः ॥ १ ॥

१ शाङ्करभाष्यम् ।

अतीतानन्तराध्यापान्ते ध्यानयोगस्य सम्यग्दर्शनं प्रत्यन्तरङ्गस्य सूत्रभूताः श्लोकाः 'स्पर्शान्कृ-
त्वा बहिः' [५।२७] इत्यादय उपदिष्टाः, तेषां वृत्तिस्थानीयोऽर्थं षष्ठोऽध्याय आरभ्यते । तत्र ध्यान-
योगस्य बहिरङ्गं कर्मेति यावद्ब्रह्मचर्ययोगारोहणासमर्थस्तावद्ब्रह्मस्थेनाधिकृतेन कर्तव्यं कर्मेत्यतस्त-
स्तौति—अनाश्रित इति । ननु किमर्थं ध्यानयोगारोहणसीमाकरणं यावताऽनुष्ठेयमेव विहितं कर्म
यावज्जीवम् ? न; 'आरुरुक्षोर्मुनेर्योगं कर्म कारणमुच्यते' [३।३] इति विशेषणात्; आरुरुक्ष्य च
शमनैव सम्बन्धकरणात् । आरुरुक्षोराारुरुक्ष्य च शमः कर्म चोभयं कर्तव्यत्वेनाभिधेते चेतस्यात्तदा
आरुरुक्षोः आरुरुक्ष्य च इति शमकर्मविषयभेदेन विशेषणं विभागकरणं चानर्थकं स्यात् ।

२ आनन्दगिरिकृता शाङ्करभाष्यव्याख्या ।

ध्यानयोगप्रस्तावानन्तरं एवम्यताहेतुकर्मणः स्तुतिं भगवानु-
क्त्वातिर्याह—श्रीभगवानिति । पूर्वोत्तराध्याययोः सङ्गतमभिद-
धानो वृत्तमनूषाध्यापान्तरमवतारयति—अतीतेति । सम्यग्दर्शन-
प्रकरणे ध्यानयोगस्य प्रसङ्गमात्रं व्युदस्यति—सम्यगिति । सङ्ग-
विवरणयोरतीतानन्तराध्याययोर्मुक्तं हेतुहेतुमत्वमिति भावः ।
अध्यायसम्बन्धमाभिधाय'अनाश्रित कर्मफलं' इत्यादिश्लोकद्वयस्य
तात्पर्यमाह—तत्रेति । कर्मयोगस्य सध्यासहेतोर्भयान्दा दर्शयितुं साहं
च योगं विचारयितुमध्याये प्रवृत्ते सतीति सप्तम्यर्थः । सध्यासिना
कर्तव्यं कर्मेत्येव प्रतिभास व्युदस्यति—शुद्धस्येनेति । कर्तव्यत्वं
स्तुतियोग्यत्वमतश्चन्द्रार्थः । समुच्चयवादी सीमाकरणमाक्षिपति—
नन्विति । यावज्जीवमुचितवशाद्ब्रह्मचर्योपनिषत्स्यपि कर्मा-

नुष्ठानस्य दुर्भारत्वादिति हेतुमाह—यावतेति । भार्यावियोगा-
दिप्रतिबन्धाद्यावज्जीवमुचितचित्तोदितस्माननुष्ठानवद्वैराग्यप्रतिबन्धा-
दपि तदननुष्ठानसम्भवाद्भवतो विशेषणवचनाच्च न यावज्जीव
कर्मानुष्ठानप्रसक्तिरिति परिहरति—नाऽऽरुरुक्षोर्गतिरिति । उक्त-
मेवार्थं व्यतिरेकद्वारेण विद्युणोति—आरुरुक्षोरित्यादिना ।
आरोढुमिच्छतीत्यारुरुक्षोरित्याऽऽरोहणेच्छा विशेषणमारोहणं
कृतवानित्याह इत्यत्र पुनरिच्छाविषयभूतमारोहण विशेषणमेवं
शमकर्मविषययोर्भेदेन विनोपयं मर्यादाकरणानङ्गीकरणे विरुद्ध-
मापद्येत, तयोरेव विभागकरणं च भागवत् सीमानङ्गीकारे न
युज्येतेत्यर्थः ।

१ शां. भा.—तत्राऽऽश्रमिणां कश्चिद्योगमारुरुक्षुर्भवति, आरुरुक्ष्य कश्चित्; अन्ये नारुरुक्षवः,
न चाऽऽरुरुक्षः, तानपेक्ष्य 'आरुरुक्षोः आरुरुक्ष्य च' इति विशेषणं विभागकरणं चोपपद्यत एवेति
चेत्, न; 'तस्यैव' इति वचनात्; पुनर्योगग्रहणाच्च 'योगारुरुक्ष्य' इति । य आसीत्पूर्वं योगमारु-

१ न निरग्निरिति—'अपसवो वा अन्ये गोसन्धेभ्यः' (तै. सं. ५।२।१६) इति धृतौ यथाऽन्येषां षष्ठ्यन्तेऽपि षष्ठ्यन्तस्य
प्रसस्तपशुलक्षणया 'अपसवः' इति तन्वर्थान्वयोपपत्तिः, तथा-फलतुष्णादिमतोऽशुद्धचेतसो निरमेरक्रियस्य सध्यासित्वेऽपि फल-
तुष्णारहितत्वेन विशुद्धचित्तत्वेन यत्प्राप्तसत्त्वं, तद्विशिष्टं सध्यासिपदस्य लक्षणया 'न सन्ध्यासी' इत्यादि तन्वर्थान्वयोपपत्तिरिति
मन्वानाः 'न निरग्निर्न चाक्रियः सध्यासी योगी चेति मन्वन्वयः, किन्तु सामि सक्रियश्च निष्कामकर्मानुष्ठायी सध्यासी योगी चेति
मन्वन्वय इति ह्युच्यते' इत्याहः ॥ 'स सध्यासी न योगी च' इति न कर्मयोगिनः स्तुतिः, किन्तु ध्यानाधिकारिविशेषणमूलका-
मादिर्जनकर्मयोगोपपत्तिः, इत्यन्ये । निरग्नि—अप्रमुषास्तित्तद्वयत्वेन 'यो वा न गौतमामिः' (छां. ५।१।१) इति धृत्या च
अग्निशब्दोदितनार्यापरित्यागी न; अक्रिय—विहितकर्मपरित्यागी । भार्यापरित्यागमात्रेण न सध्यामी, क्रियापरित्यागमात्रेण च
न योगी, किन्तु सध्यायोऽपि सक्रियोऽपि उक्तकर्मघट्ट सध्यासी योगी च इत्यपि केचित् ।

—अधिगीता ।

रुहस्तस्यैवाऽऽरुहस्य शम एव कर्तव्यं कारणं योगफलं प्रत्युच्यत इति । अतो न यावज्जीवं कर्तव्यत्वप्राप्तिः कस्यचिदपि कर्मणाः, योगविभ्रष्टवचनाच्च ।

२ आ. शां. व्या.— विशेषणविभाषणयोरन्योपपत्तिमाशङ्कते— तत्रेति । व्यवहारमूमिः सप्तमर्थः । पठो निर्भाषणे । भवत्वधिकारिणां त्रैविध्यं तथापि प्रकृते विशेषणादौ क्रियायात् ? इत्याशङ्क्य तृतीयापेक्षया तदुपपत्तिरित्याह— तानपेक्ष्येति । आरुहक्षोराहस्य च भेदे तस्यैवेति प्रकृतपरामर्शानुपपत्तिरिति दूययति— न; तस्येति । यद्यनारुहं पुरमपेक्षयाऽऽरुहक्षोरिति विशेषणं, तस्य च कर्मारोहणकारणमनारुहं च पुरमपेक्षयाऽऽरुहस्येति विशेषणं, तस्य च शम सन्ध्यायो योगफलप्राप्तौ कारणमिति विशेषणविभाषणयोश्चपत्तिः, तदाऽऽरुहक्षोराहस्य च भिन्नत्वात्प्रकृतपरामर्शिनस्तच्छब्दस्यानुपपत्तेर्न युक्तमित्यं विशेषणानुपपादनमित्यर्थ । किञ्च योगमा-

रुहक्षोस्तदारोहणे कारणं कर्मस्युक्त्वा, पुनर्योगारुहस्येति योगशब्दप्रयोगाद्यो योगं पूर्वमाहक्षुरासीत्स्यैवापेक्षितं, योगमारुहस्य तत्फलप्राप्तौ कर्मसंभ्यासः शमशब्दवाच्यो हेतुत्वेन कर्त्तव्य इति वचनादारुहक्षोराहस्य चाभिप्रत्वप्रत्यभिज्ञानात् तयोर्भिप्रत्वं शङ्कितं शक्यमित्याह— पुनरिति । यत्तु यावज्जीवभ्रुतिविरोधायोगारोहणसीमाकरणं कर्मणोऽनुचितमिति तत्राऽऽह— अत इति । पूर्वोक्तरीत्या कर्मतत्यागयोर्बिभाषणोपपत्तौ श्रुतेरन्यविषयत्वाद्योगमारुहस्य सुमुक्षोर्ज्ञानासमानस्य नित्यनैमित्तिककर्मत्वपि परिहागतिदिरित्यर्थः । इत्थं यावज्जीवं कर्म कर्तव्यं न भवतीत्याह— योगेति । सन्ध्यासिनो योगभ्रष्टस्य विनाशसङ्कावचनान् यावज्जीवं कर्म कर्तव्यं प्रतिमातीत्यर्थः ।

१ शां. भा.— गृहस्थस्य चेत्कर्मिणो योगो विहितः पट्टेऽध्याये, स योगविभ्रष्टोऽपि कर्मगतिं कर्मफलं प्राप्नोतीति तस्य नाशाशङ्काऽनुपपन्ना स्यात् । अवश्यं हि कृतं कर्म काम्यं नित्यं वा मोक्षस्य नित्यत्वादनारभ्यत्वे स्वं फलमारभत एव । नित्यस्य च कर्मणो वेदप्रमाणानुद्धत्वात्फलेन भवितव्यमित्यवोचाम; अन्यथा वेदस्यानर्थार्थित्वप्रसङ्गादिति ।

२ आ. शां. व्या.— ननु योगप्रशब्देन गृहस्थस्यैवाभिधानात्स्यैवाहितसन्ध्याये योगविधानायोगारोहणोऽन्यत्वे सत्यपि यावज्जीवं कर्म कर्तव्यमिति नेत्याह— गृहस्थस्येति । तेनापि सुमुशुणा कृतस्य कर्मणो मोक्षातिरिक्तफलानारम्भकत्वाद्योगभ्रष्टोऽपि छिन्नाभ्रमित नश्यतीति शङ्का सावकाशेत्याशङ्क्याऽऽह— अवश्यं हीति । अपौरुषेयान्निर्वादिदत्तफलशायिनी कर्मणः स्वाभाविकी शक्तिरवगता । ब्रह्मभावस्य च स्वतस्सिद्धत्वाच्च कर्मफलत्वं, अतो मोक्षातिरिक्तस्यैव फलस्य क-

र्माऽऽरम्भकमिति कर्मिणि योगभ्रष्टेऽपि कर्मगतिं गच्छतीति निरवकाशात् शङ्केत्यर्थः । ननु सुमुशुणा काम्यप्रतिषिद्धयोरवगतात्कृतयोश्च नित्यनैमित्तिकयोरफलत्वात्कथं तदोयस्य कर्मणो नियमेन फलाऽऽरम्भकत्वं ? तत्राऽऽह— नित्यस्य चेति । चकारिण नैमित्तिकं कर्मानुह्वयते । वेदप्रमाणत्वेऽपि नित्यनैमित्तिकयोरफलत्वे दोषमाह— अन्यथेति । इति कर्मणोऽनुष्ठितस्य फलाऽऽरम्भकत्वं प्रोक्त्याद्गृहस्थो योगभ्रष्टोऽपि कर्मपति गच्छतीति न तस्य नाशाशङ्केति शेषः ।

१ शां. भा.— न च कर्मणि सत्युभयविभ्रष्टवचनमर्थवत्, कर्मणो विभ्रंशकारणानुपपत्तेः । कर्म कृतमीश्वरे सन्न्यस्येत्यतः कर्तारं कर्म फलं नाऽऽरभत इति चेत्, न; ईश्वरे सन्ध्यासस्याधिकतरफलहेतुत्वोपपत्तेः । मोक्षार्थैवेति चेत्, स्वकर्मणां कृतानामीश्वरे न्यासो मोक्षार्थैव, न फलान्तराय योगसहितः योगाच्च विभ्रष्ट इत्यतस्तं प्रति नाशाशङ्का युक्तैवेति चेत्, न; 'एकाकी यतचित्तात्मा निराशीरपरिग्रहः' [६।१०] 'ब्रह्मचारिव्रते स्थितः' [६।१४] इति कर्मसन्ध्यासविधानात् । न चात्र ध्यानकाले स्त्रीसहायत्वाशङ्का, येनैकाकित्वं विधीयते । न च गृहस्थस्य 'निराशीरपरिग्रहः' [६।१०] इत्यादिवचनमनुकूलम्, उभयविभ्रष्टप्रश्नानुपपत्तेश्च । 'अनाश्रितः' इत्यनेन कर्मिण एव सन्ध्यासित्वं योगित्वं चोक्तं, प्रतिषिद्धं च निरद्वैरक्रियस्य च सन्ध्यासित्वं योगित्वं चेति चेत्, न; ध्यानयोगं प्रति बहिरङ्गस्य सतः कर्मणः फलाकाङ्क्षासन्ध्यासस्तुतिपरत्वात् ।

२ आ. शां. व्या.— इतोऽपि गृहस्थो योगभ्रष्टवचनवाच्यो न भवतीत्याह— न चेति । 'ज्ञानं कर्म च' इत्युभयं ततो विप्रदोऽहं नश्यतीति वचनं गृहस्थे कर्मणि सति नावैरङ्गविदुलम्, तस्य कर्मनित्यस्य कर्मणो विभ्रंशे हेत्वभावात्सन्ध्यासऽऽरम्भकत्वात् । इत्यस्य कर्मणो सुमुशुणा भगवति

सर्पणत्वात् कर्तारं फलानारम्भकत्वादिन्त विभ्रंशकारणमिति वाङ्मते— कर्मिति । राजाराधेनयुद्धया घनधान्यादिसमर्पणस्याधिकफलहेतुत्वोपलम्भादीश्वरे समर्पणे न भ्रंशकारणमिति दूययति— नेत्यादिना । अधिकफलहेतुत्वेऽपि मोक्षहेतुत्वमित्यतामिति वाङ्मते— मोक्षायोति । तदेव चोर्षं विद्मोति— स्वक-

मंगामिति । सहकारिसामर्थ्यात्तस्य फलान्तरं प्रस्तुपायत्वापि-
क्षिरिति हेतुं सूचयति—योगेति । ध्यानसहितस्य सध्यासस्य
मोक्षोपयिवत्त्वे हेतुो योगप्रथमधिकृत्य नाशाराद्धा ? इत्याशङ्क्या-
ऽऽह—योगाच्चेति । सहकार्यभावे सामर्थ्याभावात्फलानुपप-
त्तेरुक्ता नाशाराद्धेतुर्थः । ध्यानसहितमीश्वरे कर्मसमर्पणं मोक्षाय
इत्यत्र प्रमाणाभावाद्गृहस्थो योगप्रथमशब्दवाच्यो न भवतीति
दूषयति—नेति । गृहस्थस्य योगप्रथमशब्दवाच्यत्वाभावे हे-
त्वन्तरमाह—एकाकीति । न खल्वेतानि विशेषणानि गृहस्थ-
समवाचीनि सम्भवन्ति, तेन तस्य ध्यानयोगविषयत्वात् ; न
तं प्रति योगप्रथमशब्दवननुचितमित्यर्थः । एकाकिञ्चवनं गृह-
स्थस्यापि ध्यानकाले स्त्रीसहायत्वाभावाभिप्रायेण भविष्यतीत्या-
शङ्क्याभिहोत्रादिवद्वयानस्य पत्नीसाध्यत्वाभावाद्वाश्रमप्रतिषेधा-

नैवमित्याह—न चात्रेति । विशेषणान्तरपर्यालोचनयाऽपि
नायमेकाकिञ्चिदन्वो गृहस्थपरो भवितुमर्हतीत्याह—न चेत्ति ।
किञ्च गृहस्थस्यैवैकाकिञ्चिदादि विवक्षित्वा ध्यानयोगविधौ तप्रति
उभयप्रथमो नोपपद्यत इत्याह—उभयेति । न हि गृहस्थं
प्रति उभयस्मात्प्रमाणान्तरकर्मणश्चित्रश्रवणमुपेत्य प्रष्टुं युज्यते, तस्य
ज्ञानाङ्गोऽपि कर्मणस्तदभावात्, अनुत्तीयमानकर्मप्रश्लेषेऽपि प्रा-
गनुष्ठितकर्मवशात्फलप्रतिफलम्नात्, अतो यथोक्तप्रशालोचनया न
गृहस्थं प्रति ध्यानविधानोपपत्तिरित्यर्थः । ननु भगवता सन्धा-
सस्य प्रतिविद्वत्वाद्गृहस्थस्यैव योगविधानात्तस्यैव योगप्रथ-
मशब्दवाच्यत्वमिति शङ्कते—अनाश्रित इत्यनेनेति । भग-
वद्वाक्यं न प्रतिषेधपरमिति परिहरति—न; ध्यानेति ।

१ शां. भा.—न केवलं निरग्निरक्रिय एव सन्न्यासी योगी च;
सङ्गं सन्न्यस्य कर्मयोगमनुतिष्ठन् सत्त्वशुद्धयर्थं स सन्न्यासी च योगी च भवतीति स्तूयते । न
चैकेन वाक्येन कर्मफलासङ्गसन्न्यासस्तुतिश्चतुर्थाश्रमप्रतिषेधोपपद्यते । न च प्रसिद्धं निरग्निरक्रियस्य
परमार्थसन्न्यासिनः श्रुतिस्मृतिपुराणेतिहासयोगशास्त्रेषु विहितं सन्न्यासित्वं योगित्वं च प्रतिषेधति
भगवान् । स्ववचनविरोधाच्च 'सर्वकर्मणि मनसा सत्यस्य... ..नैव कुर्वन्न कारयन्नास्ते' [५।१३]
'भौनी सन्तुष्टो येन केनचित् । अनिकेतः स्थिरमतिः' [१।२।१९] 'विहाय कामान्यः सर्वान्पुमांश्चरति
निस्पृहः' [२।७१] 'सर्वारम्भपरित्यागी' [१।२।१६] इति च तत्र तत्र भगवता स्ववचनानि
दर्शितानि, तैर्विरुध्यते चतुर्थाश्रमप्रतिषेधः । तस्मान्मुनेर्योगमारुरुक्षोः प्रतिपन्नमार्हस्यस्याभिहो-
त्रादि कर्म फलनिरपेक्षमनुत्तुष्टियमानं ध्यानयोगारोहणसाधनत्वं सत्त्वशुद्धिद्वारेण प्रतिपद्यत इति ।
'स सन्न्यासी च योगी च' इति स्तूयते—अनाश्रित इति । अनाश्रितो नाऽऽश्रितो
ऽनाश्रितः; किं ? कर्मफलं कर्मणः फलं कर्मफलं, यत्तदनाश्रितः; कर्मफलतृष्णारहित इत्यर्थः ।
यो हि कर्मफलतृष्णावानस कर्मफलमाश्रितो भवति, अयं तु तद्विपरीतोऽनाश्रितः कर्मफलम् ।
एवम्भूतः सन्कार्यं कर्तव्यं नित्यं काम्यविपरीतमभिहोत्रादिकं कर्म करोति निर्वर्तयति । यः कश्चिन्
ईदृशः कर्मो स कर्म्यन्तरेभ्यो विशिष्यत इत्येवमर्थमाह—स सन्न्यासी च योगी चेति । सन्न्यासः
परित्यागः स यस्यास्ति स सन्न्यासी च, योगी च—योगाश्रितसमाधानं, स यस्यास्ति स योगी
इत्येवं गुणसम्पन्नोऽयं मन्तव्यः; न केवलं निरग्निरक्रिय एव सन्न्यासी योगी चेति मन्तव्यः । नि-
र्गता अग्रयः कर्माङ्गभूता यस्मात्स निरग्नः, आक्रियथानप्रिसाधना अप्यविद्यमानाः क्रियास्तपोदा-
नादिका यस्यासावक्रियः ॥ १ ॥

सन्न्यासी योगी च; किं तर्हि कर्म्यपि कर्मफला-
सन्न्यासी च योगी च भवतीति स्तूयते । न
चैकेन वाक्येन कर्मफलासङ्गसन्न्यासस्तुतिश्चतुर्थाश्रमप्रतिषेधोपपद्यते । न च प्रसिद्धं निरग्निरक्रियस्य
परमार्थसन्न्यासिनः श्रुतिस्मृतिपुराणेतिहासयोगशास्त्रेषु विहितं सन्न्यासित्वं योगित्वं च प्रतिषेधति
भगवान् । स्ववचनविरोधाच्च 'सर्वकर्मणि मनसा सत्यस्य... ..नैव कुर्वन्न कारयन्नास्ते' [५।१३]
'भौनी सन्तुष्टो येन केनचित् । अनिकेतः स्थिरमतिः' [१।२।१९] 'विहाय कामान्यः सर्वान्पुमांश्चरति
निस्पृहः' [२।७१] 'सर्वारम्भपरित्यागी' [१।२।१६] इति च तत्र तत्र भगवता स्ववचनानि
दर्शितानि, तैर्विरुध्यते चतुर्थाश्रमप्रतिषेधः । तस्मान्मुनेर्योगमारुरुक्षोः प्रतिपन्नमार्हस्यस्याभिहो-
त्रादि कर्म फलनिरपेक्षमनुत्तुष्टियमानं ध्यानयोगारोहणसाधनत्वं सत्त्वशुद्धिद्वारेण प्रतिपद्यत इति ।
'स सन्न्यासी च योगी च' इति स्तूयते—अनाश्रित इति । अनाश्रितो नाऽऽश्रितो
ऽनाश्रितः; किं ? कर्मफलं कर्मणः फलं कर्मफलं, यत्तदनाश्रितः; कर्मफलतृष्णारहित इत्यर्थः ।
यो हि कर्मफलतृष्णावानस कर्मफलमाश्रितो भवति, अयं तु तद्विपरीतोऽनाश्रितः कर्मफलम् ।
एवम्भूतः सन्कार्यं कर्तव्यं नित्यं काम्यविपरीतमभिहोत्रादिकं कर्म करोति निर्वर्तयति । यः कश्चिन्
ईदृशः कर्मो स कर्म्यन्तरेभ्यो विशिष्यत इत्येवमर्थमाह—स सन्न्यासी च योगी चेति । सन्न्यासः
परित्यागः स यस्यास्ति स सन्न्यासी च, योगी च—योगाश्रितसमाधानं, स यस्यास्ति स योगी
इत्येवं गुणसम्पन्नोऽयं मन्तव्यः; न केवलं निरग्निरक्रिय एव सन्न्यासी योगी चेति मन्तव्यः । नि-
र्गता अग्रयः कर्माङ्गभूता यस्मात्स निरग्नः, आक्रियथानप्रिसाधना अप्यविद्यमानाः क्रियास्तपोदा-
नादिका यस्यासावक्रियः ॥ १ ॥

२ आ. शां. व्या.—स्तुतिपरत्वमेव स्फोरयति—न
केवलमिति । सत्त्वशुद्धयर्थमनुतिष्ठति सम्बन्धः । वाक्यस्यो-
भयपरत्वमाशङ्क्य वाक्येनेदप्रसङ्गान्येवमित्याह—न चेति ।
इतोऽपि भगवतः सन्न्यासप्रमत्तप्रतिषेधोऽभिहितो न भवतीत्याह-
न च प्रसिद्धमिति । तस्य प्रसिद्धं सन्न्यासित्वं योगि-
त्वं चेति सम्बन्धः । प्रसिद्धत्वमेव व्याकरोति—श्रुतीति । इतो
ऽपि सायासाश्रमं मगवान् प्रतिषेधतीत्याह—स्वयचनेनेति ।
विशेषमेव शाययति—सर्वकर्मणांतीत्यादिना । अनाश्रित
इत्यादिवाक्यस्य यथायुक्तार्थत्वात्प्रपत्तः स्तुतिपरत्वमुपापदित-
मुपदर्शयति—तस्मादिति । कर्मफलसन्ध्यासिचमन्न मुनिश-
ब्दार्थः । स्तुतिपरं वाक्यमश्रययोगार्थमुदाहरति—अनाश्रि-

त इति । कर्मफलेऽभिलाषो नास्तीत्येतान्ता कथं तदनाश्रित-
त्ववाचो मुक्तिः ? इत्याशङ्क्य व्यतिरेकमुखेन विशदयति—
यो हीति । कार्यमित्यादि व्याकरोति—एवम्भूतः सश्रि-
ति । कथं कर्मणः सन्न्यासित्वं योगित्वं च ? कर्मिन्चविरोधान्
इत्याशङ्क्याऽह—ईदृश इति । स्तुतेरपि विवक्षितत्वानुप-
पत्तिबोद्धीयेति मन्वानः सनाह—इत्येवमिति । न निरग्न-
रित्यादेरपेमाह—न केवलमिति । अग्रयो मार्हपत्याहवनी-
यान्नादायपवनप्रत्ययः । नन्दनमित्वे विद्वन्क्रियन्त्वं, अभिमा-
न्यत्वात्क्रियायाम् ; तथा च न निरग्निरित्येतावन्नाश्रितमित्येनं
वाक्ये इत्यनर्थक्यमुपदर्शयति तथाऽह—अनश्रिति ॥ १ ॥

३ रामानुजभाष्यम् ।

उक्तः कर्मयोगः सपरिकरः, इदानीं ज्ञानयोगकर्मयोगसाध्यात्मावलोकनरूपयोगाभ्यासविधिरुच्यते; तत्र कर्मयोगस्य निरपेक्षयोगसाधनत्वं द्रढयितुं ज्ञानाकारः कर्मयोगो योगशिरस्कोऽनूद्यते; कर्मफलं स्वर्गादिकमनाश्रितः कार्यं कर्मानुष्ठानमेव कार्यं, सर्वात्मनाऽस्पृहद्भूतपरम-पुरुषाराधनरूपतया कर्मैव मम प्रयोजनं, न तत्साध्यं किञ्चिदिति यः कर्म करोति, स सन्धासी च ज्ञानयोगनिष्ठश्च; योगी च कर्मयोगनिष्ठश्च; आत्मावलोकनरूपयोगसाधनभूतोभयनिष्ठ इत्यर्थः । न निरग्रिर्न चाक्रियः न चोदितयज्ञादिकर्मस्वप्रवृत्तः, न च केवलज्ञाननिष्ठः; तस्य हि ज्ञाननिष्ठैव, कर्मयोगनिष्ठस्य तूभयमस्तीत्यभिप्रायः ॥ १ ॥

४ वेङ्कटनाथवृत्ता तात्पर्यचन्द्रिका ।

पद्याभ्यासोपक्रमस्य पूर्वोक्ताणामुदाहरणतया दर्शयितुं पूर्वणापि चिह्नानुसन्धानार्थमभ्याससङ्घटितवचनात् पूर्वमेव व्याख्येयोपादानम् । वृत्तवर्तिभ्यमाणाभिधानमुखेन सङ्घटितं दर्शयति—उक्त इति । कर्मयोग उक्तः, तत्साध्यतयोपक्षिप्त समाधिच्छ्लोको योग एवानुबन्ध प्रतिपाद्यत इति सङ्घटितम् । योगाभ्यासविधिरुच्यते इति—‘योगाभ्यासविधियोगी चतुर्धा योगसाधनम् । योगसिद्धिस्वयोगस्य पारम्यं पृष्ठ उच्यते’ [गी स १०] इति सङ्घट्टश्लोके प्रथम योगाभ्यासविधेरुपादानादन्येया च तदर्थत्वात्, स एवाभ्यासप्रधानार्थतया स्पृहोत इति भावः । ‘अनाश्रित’ इत्यादीनां ‘समबुद्धिर्विशिष्यते [६।९] इत्यन्तानां नवानाश्लोकानां प्रागुक्तानि शिवाथेनात्रिप्रयोजनत्वमाशङ्क्याह—तत्रेति । अभ्यासो हि सात्पर्यैल्लिङ्गम्, अव्यवहितनिर्देशश्च नैरपेक्ष्य सूचयेदिति भावः । ज्ञानाकारो योगशिरस्क इति पराम्णां साधनस्य प्रागुक्तमन्तगतान्मानान्तर्धादिलक्षणं पौष्कस्य, साध्यस्यात्मावलोकनस्यानुबन्धितत्वं चाभिप्रेतम् । ‘अनाश्रित’ इतिश्लोके पूर्वार्धेन ज्ञानाकारकर्मयोगानुवादात्, उत्तरार्धेन नैरपेक्ष्यदृष्टीकरणम् । ‘भोचर यन्नपसाम्’ [५।२९] इत्युच्यवदितपूर्वश्लोकालोचनया सर्वात्मनाऽस्पृहद्भूतेत्यादिकमुक्तम् । तत्रैव ‘कर्मफलमनाश्रित इत्युक्ते निष्फलप्रवृत्तिरस्यादिति शङ्काया कर्मस्वरूपफलत्वस्य वस्तुमुचितत्वात् कार्यं

शब्द प्रयोजनविषय इति दर्शयितुं—कर्मानुष्ठानमेव कार्यमिति वचनव्यतिर्देशिता । कार्यशब्दस्य चोदितविषयत्वे न दप्रयोजनत्व स्यादिति भावः । ननु कर्मयोगनिष्ठमनूद्य तस्यैव ज्ञानयोगनिष्ठत्व कर्मयोगनिष्ठत्व च विधातुमनुक्तम्, प्रथमे विरोधात्, द्वितीये तुद्देश्योपादेयविभागाभावपौनरुक्त्य निष्प्रयोजनत्वस्य इति शङ्कामाहा— आत्मावलोकनेति । शृयत्साधनभूतोभयसाध्य फलमनेन लक्ष्यमित्युभयनिष्ठत्वमुपचासुबुध्यते, तत्रैव कर्मयोगस्य निरपेक्षतापत्तत्वं विवक्षितमिति भावः । यद्वा कर्मयोगसाधनज्ञानक्रियानेदेन परिहार इति भावः । अद्विशब्दस्यात्राग्निसम्बन्धि कर्मलक्षणत्वं यच्च नाय यज्ञादिशब्दः । लक्ष्यार्थानां सङ्गाहक चोदितत्वम् । ‘निरग्रि’ इत्यनेनैव कर्मनिवृत्तकृत्वात्क्रियशब्द क्रिया निवृत्तिसुखेन क्रियान्यतिरिक्तनिष्ठत्वमप्युच्यते इत्युक्तम् । यद्वा ‘न निरग्रिर्न चाक्रिय इत्युभाभ्यां श्रौतस्मार्तक्रिया विशेषनिषेधकाम्या फलितमाह न चोदितेत्यादि । तदभिप्रेतमाह— न च केवलज्ञाननिष्ठ इति । अनाश्रितनिकेत स्यात्’ [गनु ६।२५, ६।४३] त्यक्त्वा प्रत्याभिसाध्यानि कर्माणि’ इत्यादिप्रतिपादितसंयासाधमन्यवच्छेदे इहासङ्घटित इति भावः ॥ १ ॥

५ जानन्दतीर्थवृत्ता भाष्यभाष्यम् ।

ॐ ज्ञानान्तरङ्ग समाधियोगमाहानेनाध्यायेन । विवक्षितं सन्धासमाह योगेन सह—अनाश्रित इति । चतुर्थाश्रमिणोऽप्यग्निः क्रिया चोक्ता ‘दैवमेव’ [४।२५] इत्यादौ । ‘अग्निर्न स च तत्पूजा क्रिया न्यासाश्रमे स्पृता’ इति च । तस्मान्निरग्रिःक्रियः सन्धासी योगी च न भवत्येव ॥ १ ॥

६ जयतीर्थवृत्ता प्रमेयदोषिका ।

श्रीवेङ्कटेशाय नमः । सङ्घटितं सूचयन्नेतदभ्यासप्रतिपादयमर्थमाह—ज्ञानान्तरङ्गमिति । ‘योग हिमां दृणु’ [२।२९] इति प्रतिपाद्य द्वितीयपदे कथमाणा भगवत्ज्ञानं प्रति कर्मयोगस्य बहिष्कारात्साध्याभ्यासेनातीतं प्रथमप्रतिपादितं । तस्याभ्यासज्ञानान्तरङ्गत्वात्साध्याश्रमप्रोक्तं समाधिष्यामपराहान्न पश्यादन्दयय । आसनादीनामज्ञानं परम

भाष्यवेदि तेषां समाध्यर्थत्वात् प्राधान्येन समाधियोगस्य प्रवृत्तम् । पञ्चमार्तोक्तस्य प्रपञ्चोऽप्यित्यदोषः । ‘शृह्यस्यापि स्पृह्यत्वेमुपचरितं सन्धासित्वं योगित्वं चाद्यन् श्लोकैर्नोच्यते इति परकीयान्तपयक्यममदादिति भावेनाह— त्रियश्रितमिति । धर्माभ्यासेन विधातुं तत्राधिकारिण श्रययिष्यन् साह्याय धर्मिणतन्वदधिकारिनिरासाय तद्विरोधेण प्राग्विषयित्वात्, कामादि

७ श्रीहनुमद्विरचितं पैशाचमाध्यम् ।

अतीताध्यायान्ते योगस्य सम्यग्दर्शनं प्रत्यन्तरङ्गस्य ध्यानस्य सूत्रभूताः श्लोकाः ' स्पर्शान्कृत्वा
चर्हिर्वाहान् ' [५२७] इत्यादय उपदिष्टाः, तेषां वृत्तिसन्यानीयोऽयं षष्ठोऽध्याय आरभ्यते—
अनाश्रितः कर्मफलमित्यादि । स सन्न्यासी चानाश्रितो नाऽऽश्रितः कर्मफलं, तृष्णा-
या न प्रयुज्यत इत्यर्थः । कार्यं कर्म कर्तव्यं नित्यं कर्माग्निहोत्रादि करोति यः स सन्न्यासी च योगी च,
योगाङ्गत्वेन कर्मातुष्टानात् । न केवलमनभिरक्रिय एव परमार्थसन्न्यासी योगी चेति मन्तव्यः ॥ १ ॥

८ श्रीवेङ्कटनाथप्रणीतं ब्रह्मानन्दगिर्याख्यानम् ।

प्रथमोऽध्याये सन्न्यासनिरूपणपुरेण ज्ञानयोगः सपरिकरः
प्रपञ्चितः, पठे तु ध्यानयोगोऽयसाधननिरूपणपुरेण स
एव ज्ञानयोगः प्रपञ्चयते । तत्र तावद् ' आरुण्योर्जुनेयोगम् '
[६१] इति 'योगसाधनत्वेन कर्म विप्राप्तुं प्रथमं कर्मयोगिनं
द्वाभ्यां स्तुवद् भगवानाह—अनाश्रित इति । कर्मणां फलम-
नाश्रितः अनपेक्षमाण फलाभिसन्निहितः सन् कार्यं कर्तव्य-
तया साधकविहितमग्निहोत्रादिकर्म यः करोति, स एव सन्न्यासी
च योगी च भवति । सन्न्यासो हि त्यागः, चित्तविशेषामा-

वश्य योगः, ताहभावस्य विषयेतं फलव्यागात्फलतृष्णारूपचित्त
विक्षेपामावाच । न तु निरभिः न चानियः सन्न्यासी योगी
चेति मन्तव्यः । अत्र ' अनियः ' इत्यनेन त्रियासामान्याभा-
वोक्तौ तेनैव सर्वकर्मसन्न्यासत्वाभातिरभिपद्ये स्पर्शं स्यादि-
त्यभिप्रायेण कर्माण्युपलक्ष्य निरभिरिति सन्न्यासी, त्रिया-
पदेन चिच्छतिसुपलक्ष्य अक्रिय इति निष्कचित्तवृत्तियोगी
च कथ्यते । तेन निरभिः सन्न्यासी न मन्तव्य, अक्रियश्च
योगी न मन्तव्य इति पचासद्दुपुमपदव्यतिरेको द्रष्टव्यः ॥ १ ॥

९ चण्डमीया तत्त्वदीपिका ।

उक्तोभयैकार्पासिद्विरात्मसंयमधर्मतः । भवत्येवमिदं वस्तुं पार्यायाह हरिः पुनः ॥ १ ॥

श्रीभगवानुवाच—अनाश्रित इति । साद्रूपयोगयोरकार्यतां तस्मै कर्मयोगे दर्शयति । यः कर्मफलमनाश्रितः
कर्तव्यत्वात्कार्यं कर्म अग्निहोत्रादिकं करोति तद्वेदमयोरकार्यरूपीसिद्धिः फलव्यागात्साद्रूपस्य कर्मकरणाच्च योग-
सौकर्याध्ययमुपदिष्टं भवति । तदाह—स सन्न्यासी स योगी चेति । नद्यग्निहोत्रादिसकलकर्मरहितः सन्न्यासी मे मतः ।
न चानभिप्रासाध्यपूर्तकर्मरहितोऽपि तथा । अनेनात्मसंयमयोगेन कर्मणां कर्त्ताऽभिमतो लक्षितः ॥ १ ॥

१० श्रीपुरुषोत्तमजीहताऽमृततरङ्गिणी ।

कृत्वाऽपि सर्वमन्यासं बहवषारणादिह ।
न भक्तिं प्राप्नुयात्समाद्रतानयोगप्रवाच ह ॥
पूर्वाध्याये सन्न्यासपुरुषाऽध्यायान्ते इच्छादिविहीनो
विरक्तमोक्षेऽपुर्विषयमोहृत्वात्तन्मो विमुक्तो भवेदित्युक्तम् ;
तन्मन्त्रिमुक्तिर्नय न फलं, किन्तु तद्विमुक्त्या भयत

इत्यनेन भगवदादेशः फलमिति ध्यानस्वरूपमाह भग-
वान्—अनाश्रित इति । कर्मफलं स्वार्थित्वमनाश्रितः
कार्यं कर्म भगवदुक्त्याद्बुद्धव्यवर्तव्यं कर्म सेवादिरूपं यः
करोति स सन्न्यासी स्यागवान् च पुनर्योगी च, भयत्रीति
शेषः । न निरभिः न गार्हपत्यादिव्यागवान् सन्न्यासी । न च
अक्रिय, न सेवादिरहितो योगी भवतीत्यर्थः ॥ १ ॥

११ नीलकण्ठतृणो भारतभाजदीपः ।

पूर्वाध्यायान्ते सूत्रितं ध्यानयोगं विश्वरतुमिच्छंस्तत्राभिधारेहनुवान् कर्मयोगं वावत्सोति द्वाभ्यां—
अनाश्रित इति । यः कर्मणां फलमनाश्रितोऽनपेक्षमाणः कार्यमवश्यकर्त्तव्यं नित्यं कर्म करोति स एव
फलसङ्कल्पत्यागान् सन्न्यासी च योगी च भवति । न तु निरभिर्यो विप्रितः श्रौतमाचर्त्तकर्मस्यागो स एव
सन्न्यासी, नापि अक्रियस्यतश्चाऽनःकार्यक्रिय एव वा योगीति ॥ १ ॥

यं सन्न्यासमिति प्राहुर्योगं तं विद्धि पाण्डव ! ।

न ह्यसन्न्यस्तसङ्कल्पो योगी भवति कश्चन ! ॥ २ ॥

१ शां. भा.— ननु च निरप्रेरक्रियस्यैव श्रुतिस्मृतियोगशास्त्रेषु सन्न्यासित्वं योगित्वं च प्रसिद्धम्, कथमिह सामोः सक्रियस्य च सन्न्यासित्वं योगित्वं चाप्रसिद्धमुच्यते ? इति । नैप दोषः, कयाचिद्गुणवृत्त्योभयस्य सम्पिपादायिपित्वात् । तत्कथं ? कर्मफलसङ्कल्पसन्न्यासात्सन्न्यासित्वं योगाङ्गत्वेन च कर्मानुष्ठानात् कर्मफलसङ्कल्पस्य वा चित्तविक्षेपहेतोः परित्यागाद्योगित्वं चेति गौणमुभयं; न पुनर्मुखं सन्न्यासित्वं योगित्वं चाभिप्रेतमित्येतमर्थं दर्शयितुमाह—यमिति ।

२ आ. शां. व्या.— उत्तरश्लोकस्य तात्पर्यं दर्शयितुं व्याख्यामाह दशयति— ननु चेति । 'प्रसिद्धिपरित्यज्याप्रसिद्धिरादीयमाना प्रसिद्धिविद्वद्वा' इति शब्दं व्ययति नैप दोष इति । उभयस्य सामो सक्रिये च सन्न्यासित्वस्य योगित्वस्य चेत्यर्थः । गुणवृत्त्योभयसम्पादनं प्रथमपूर्वं प्रकटयति— तत्कथमित्यादिना । सम्भवति मृत्ये सन्न्यासित्वाद्दौ किमिति गौणमुभयम-

भीष्टं ? इत्याशङ्क्य मुख्यस्य कर्मिण्यसम्भवाद्गौणमेव स्तुतिविद्वयर्थे तद्विष्टमित्यभिप्रेत्याऽऽह— न पुनरिति । चित्तव्याकुलत्वेहेतुकामात्त्यागाच्चित्तसमाधानमिच्छेयोगित्वं कर्मिणोऽपि युक्तं, सन्न्यासित्वं तु तस्य विद्वदमिति शङ्कमानं प्रयुक्तेऽर्थे श्लोकमवतारयति— इत्येतमिति ।

२ शां. भा.— यं सर्वकर्मतत्फलपरित्यागलक्षणं परमार्थसन्न्यासमिति प्राहुः श्रुतिस्मृतिविदः, योगं कर्मानुष्ठानलक्षणं तं परमार्थसन्न्यासं विद्धि जानीहि हे पाण्डव ! । कर्मयोगस्य प्रवृत्तिलक्षणस्य तद्विपरीतेन निवृत्तिलक्षणेन परमार्थसन्न्यासेन कीदृशं सामान्यमङ्गीकृत्य तद्भाव उच्यते ? इत्यपेक्षायामिदमुच्यते— अस्ति हि परमार्थसन्न्यासेन सादृश्यं कर्तृद्वारकं कर्मयोगस्य । यो हि परमार्थसन्न्यासी स त्यक्तसर्वकर्मसाधनतया सर्वकर्मतत्फलविषयं सङ्कल्पं प्रवृत्तिहेतुकामकारणं सन्न्यस्यति । अयमपि कर्मयोगी कर्म कुर्वाण एव फलविषयं सङ्कल्पं सन्न्यस्यतीत्येतमर्थं दर्शयन्नाह— न हि यस्मादसन्न्यस्तसङ्कल्पोऽसन्न्यस्तोऽपरित्यक्तः फलविषयः सङ्कल्पोऽभिसन्निधयेन सोऽसन्न्यस्तसङ्कल्पः कश्चन कथिदपि कर्मा योगी समाधानवान् भवति, न सम्भवतीत्यर्थः; फलसङ्कल्पस्य चित्तविक्षेपहेतुत्वात् । तस्माद्यः कश्चन कर्मा सन्न्यस्तफलसङ्कल्पो भवेत्स योगी समाधानवानविक्षिप्तचित्तो भवेत्; चित्तविक्षेपहेतोः फलसङ्कल्पस्य सन्न्यस्तत्वादित्यभिप्रायः । एवं परमार्थसन्न्यासकर्मयोगयोः कर्तृद्वारकं सन्न्याससामान्यमपेक्ष्य 'यं सन्न्यासमिति प्राहुर्योगं तं विद्धि पाण्डव !' इति कर्मयोगस्य स्तुत्यर्थं सन्न्यासत्वयुक्तम् २

२ आ. शां. व्या.— परमार्थसन्न्यासं प्राहुरिति सम्बन्धः । द्वितीयं सन्न्यासस्य प्रामाणिकान्युपगतत्वादिति शब्दो योज्यः । योगं फलपूर्णां परित्यज्य समाहितचेतस्तथेति शेषः । यदुक्तं सन्न्यासित्वं योगित्वं न गृह्यस्य गौणमिति, तदुत्तरार्थयोगजनया प्रकटयितुमुत्तरार्थमुत्प्रापयति— कर्मयोगस्येति । कर्मयोगस्य परमार्थसन्न्यासेन कर्तृद्वारकं साम्प्रसक्तं व्यक्तीकरोति—यो हीति । त्यक्तानि सर्वाणि कर्माणि साधनानि च येन स तपोफलस्य मावस्ता, तया सर्वकर्मविषयं तत्फलविषयं च सङ्कल्पं त्यजतीत्यर्थः । सङ्कल्पत्यागे तत्कार्यकामत्यागस्तस्यागे तज्जन्मप्रवृत्तिरत्याग विषयतीर्यभिसन्धाय विज्ञानदि— प्रवृत्ती-

ति । कर्मिण्यपि यथोक्तसङ्कल्पसन्न्यासित्वमस्तीत्याह— अयमपीति । तत्परित्यागे व्याकुलचेतस्तया कर्मानुष्ठानस्यैव दुःशक्तत्वादित्यर्थः । उक्तमेव साम्यं व्यक्तीकृत्येन्यतिरेकं दर्शयति— इत्येतमिति । फलसङ्कल्पापरित्यागे किमिति समाधानवत्त्वाभावः ? तत्राऽऽह— फलेति । व्यतिरेकमुखेनोक्तमर्थमन्ययमुखेनोपसंहरति— तस्मादिति । द्वितीयार्थस्य यस्मादित्युक्तस्य तस्मादित्येन सम्बन्धः । कर्मिणं प्रति यथोक्तविधौ हेतुहेतुमद्भावमभिप्रेत्य द्वितीयविधौ हेतुमाह— चित्तविक्षेपेति । पूर्वश्लोके पूर्वोत्तरार्थान्यायमुक्तमनुवदति एवमिति ॥ २ ॥

१ ११ इतिशब्दस्य च्छेत्वाभिप्रायिनो द्वितीयश्लोकेऽपि कर्मत्वे सहप्रयोगः—'उत्प्राधान्यप्रयोगः' इति न्यायस्य प्राधिकरणाभवात्, समानार्थयोः सहप्रयुक्तयोः बन्धु सम्प्रसार्यशेषकत्वाभ्युपगमात् शेषः । केचित्तत्र 'कथं न' इति शिखा असन्न्यस्तमङ्गल्यस्य योगी जन्मादिदु सयोगी न भवतीति न हि, किन्तु भवन्वेति व्याचक्षते । तत्सन्दर्भविरोधात् किञ्चिदाद्योपपन्नम् ।—अधिगीता ।

३ रा. भा.—उक्तलक्षणकर्मयोगे ज्ञानमप्यस्तीत्याह—यं सन्न्यास इति—ज्ञानयोग इति आत्मया-
थात्म्यज्ञानमिति प्राहुस्तं कर्मयोगमेव विद्धि । तदुपपादयति—नह्यसन्न्यस्तसङ्कल्पो योगी भवति
कश्चनेति । आत्मयाथात्म्यानुसन्धानेन अनात्मनि प्रकृतावात्मसङ्कल्पः सन्न्यस्तः परित्यक्तो येन स
सन्न्यस्तसङ्कल्पः अनेवम्भूतो यः सोऽसन्न्यस्तसङ्कल्पः, नहुक्तेषु कर्मयोगिष्वनेवम्भूतः कश्चन कर्मयोगी
भवति 'यस्य सर्वे समारम्भाः कामसङ्कल्पवर्जिताः' [४।१९] इति ह्युक्तम् ॥ २ ॥

४ वे. ता. चं.—सन्न्यासमद्य योगत्वे विधीयमाने
ज्ञानयोगे कर्मयोगसङ्कावप्रतिपादनप्रमः स्यात्, तत्र 'मद्यसन्न्यस्त'-
इत्युपपादनविह्वम्, अनाद्युपयुक्त चेत्यभिप्रायेणाह—उक्त-
लक्षणेति । योगोद्देशेन सन्न्यासवर्षिधिपरं वाक्यमित्यर्थः ।
सन्न्यासशब्दस्याभिप्रेतं वक्तुं प्राक्प्रतिकं वाच्यं तावदाह—
ज्ञानयोग इति । अत्र तदभिप्रेतमाह—आत्मयाथात्म्यज्ञा-
नमिति । समुदायवाचकशब्दस्तददेशेऽपि प्रयुज्यत इति भावः ।
तं कर्मयोगमेव विद्धीति—कर्मयोगान्तर्गतमेव विद्धीत्यर्थः ।
आत्मयाथात्म्येत्यादेरत्यन्तभिप्रायः—सङ्कल्पशब्दे न ताव
दत्र सुधीमिति सङ्कल्पविषयः, तदभावे कर्मकरणस्यैव अश-

क्यत्वात् । नापि फलाभिसन्धिबिषयः, तथात्वेऽपि कर्म-
योगे ज्ञानयोगान्तर्भावप्रतिज्ञाया उपपादकत्वासिद्धिः । अतएव
'सङ्कल्पमूलः कामो हि यज्ञाः सङ्कल्पमन्मवा.' [मनु. २।१३] इत्या-
दिस्मृतिपठितः कामस्य कर्मणा च हेतुः सङ्कल्पोऽत्र न विव-
क्षितः । तन्मादेवीकृत्य कल्पोऽत्र सङ्कल्पः । स चान् देहा-
त्मगोचरः । तत्परित्यागश्च तत्त्वज्ञानात् । एव सत्येव 'नहि'
इत्यादेरुपादादकत्वमुपपद्येत—इति । 'कश्चन' इति निर्देश
प्रागुक्तकर्मयोगान्तर्गतविषयसूचक इत्यभिप्रायेण उक्तेषु कर्मयो-
गिष्वित्युक्तम् । सिद्धोऽन्योपादादको भवति, तस्मिन्नित्यत्र उक्तः ?
इत्याकाङ्क्षाया दिशश्चाभिप्रेतमाह यस्येति ॥ २ ॥

५ आ. मा. भा.—सन्न्यासोऽपि योगान्तर्भूत इत्याह—यं सन्न्यासमिति । कामसङ्कल्पाद्यपरि-
त्यागे कथमुपायवान्स्यात् इत्याशयः ॥ २ ॥

६ ज. प्र. द्वा.—ननु सन्न्यासयोगी भिनलक्षणौ, तत्र च
तयोरेक्यमुच्यते इत्यत आह—सन्न्यासोऽपीति । सन्न्यासी
च योगी चेत्तु सन्न्यासाप्राप्त्यन्तमेव सङ्कानिश्चयमिति शेषः ।
अमुक्ययोगापेक्षया पृथगुक्तोऽपीत्यपरार्थः । योगशब्देन मुख्यो-
ऽज्ञामिहितः । अतएव कश्चित्पुपायवानिति, अन्तर्भूतत्वादे-

क्योक्तिरित्यर्थः । सन्न्यासस्य योगान्तर्भूतत्वमुपायवते—न
हीति । तदसत्त्वं, सङ्कल्पलागमानसन्न्यासस्यासत्त्वात् । ईश्वराप-
नाय स्वकर्मफलमात्रं योगः, तस्य सन्न्यासाभावेऽप्युपपत्तेरि-
त्यत आह—कामेति । सङ्कल्पशब्दस्य कामाद्युपलक्षणत्वाशो-
कशब्दस्य ज्ञानोपायस्वरूपस्य योगार्थत्वादायुपपत्तिरिति भावः २

७ ह. पै. भा.—कर्मकरणान्कर्मयोगित्वं तावत्सिद्धं, सन्न्यासित्वं तु साधौ सक्रिये नैव सिद्धं
लोक इति तत्सम्पादयति भगवान्—घमिति । यं सन्न्यासमिति प्राहुर्लौकिका योगं कर्मयोगं तं विद्धि
विजानीहि पाण्डव ! । अस्ति हि तस्मिन्निरयिनाऽक्रियेण परमार्थसन्न्यासिना साम्यम् । किं तव ?
इत्यत्राऽऽह—परमार्थसन्न्यासी भूतप्रविष्यद्रूपमानेषु सर्वत्रिपयसङ्कल्पं सन्न्यस्यति । अयं च कर्मो
नयसन्न्यस्तसङ्कल्पो योगी भवति, कर्मा च स उच्यते । कश्चन कश्चिदपि सन्न्यासीनोच्यते ॥ २ ॥

८ घं. प्र. वि.—ननु निरमेरुत्रियदेश्य शुक्तिस्फुरित्योग-
शास्त्रेण सन्न्यासित्वं योगिनां च प्रविद्धम्; तन्न्यमिह साधो-
नरिष्य च सन्न्यासित्वं योगित्वं चोच्यते ? कथं च 'न
निरमिः' [६।१९] इति तपोस्मृतिविषय इत्याशङ्क्याह—
यमिति । हे पाण्डव ! यं सन्न्यासं 'न्याय एवात्येचयत्'
[म. ना. ३।७८] इति प्राहुः, तं निष्कामकर्मानुष्ठानार्थं योग-
मेव जानीहि । कुतः ? इत्यत आह—न हीति । असन्न्यस्त-
सङ्कल्पः अपरिष्य फलाभिसन्धिः कश्चिदपि योगी न भवति ।
किन्तु सर्वोऽपि योगी लक्षणफलमश्नुष्य पर । हि यस्मा-

देवं तस्मात्सङ्कल्प्यापसाशानुष्णारुचित्तट्टितिनोपसाम्याय
गौण्या टाया कर्मैव मन्यामी योगी चेति स्तूयते,
'अगद्यत्वं ब्रह्मदत्त इत्याह; तं सर्वं मन्यामहे ब्रह्मदत्तसद-
शोऽयमिति' इति महाभाष्योक्त्याप्यात् । 'न निरमिने
चात्रियः' [६।१९] इति च निरमेरुत्रियस्य च न वस्तुतः
सन्न्यासित्वं योगिनां च प्रतिषिष्यते; किन्तु 'अपराधो वा
अन्ये शोऽनेभ्यः पशवो गोऽन्वाः' [मं. मं. ५।१।१९] इतिश्रम-
मानाप्ररमिति न कश्चिद्विरोध इति भावः ॥ २ ॥

९ व० त० दी०—कुत इत्यपेक्षायां साध्ययोगविरययोस्तथागत्यागयोरेवैकार्येणां सम्पादयन्नाह—यं सन्न्या-
समिति । अशयो यं सन्न्यासं प्राहुः सन्न्यासविषया एव योगमेव विद्धि, यत्रत्यकर्मसु फलसङ्कल्पत्यागस्य निरूप्यमा-
णत्वात् । तथाहि—नहीति । असन्न्यस्त्वसङ्कल्पः योगी न भवति । तादृशकर्मकर्ता चैयोग्ये न । तथा चैयो-
नदेवेति भावः ॥ २ ॥

१० पु. अ. त.— ननु कथमुक्तवागवान् योगी न भवन् ? इत्याशङ्क्याह— यं सङ्घ्यासमिति । यं सङ्घ्यासमिति प्राहुः प्रवर्षेण सर्वां समावृत्तेषु आहुस्तत्स्वरूपविदो भक्ताः, तेऽनुवाचिकाराभावाद्युच्यन्ते, अप्रे वाच्याः, तं हे पाण्डव । योगं योगरूपं विद्धि जानीहि । 'पाण्डव ! इतिसम्यो धनेन ज्ञान-योग्यता निरूपिता । तस्मिन् सङ्घासे विप्रयोगसत्त्वमव रूपे स्यात्कथितकल्याणो भवत्यतः संयोगसिद्धिः । अस्मिस्तद-

भावात् तस्मिदिति स्यात्— न हीति । असन्त्यस्तसङ्घस्यः न त्यक्तो मानसो नियमः स्वसुखातुभवरूपो येन तादात्म्यं कथं भावादिमानसि योगो न भवति । हीति युक्तश्राव-मर्षः । यतः स्वसुखातुभवैच्छोः प्रसुखातुभवैच्छो नोदेति परस्परप्रभयोः स्थितिरैक्यं न सम्भवति, अतः स्वसुखातुभवरूपमानसनिश्चयवागवान् योगी भवतीति भावः ॥ २ ॥

११ नी० भा० वी०— केन साम्येनायं सङ्घ्यासी योगी चेति स्तूयते ? अत आह— यमिति । यो हि त्यक्तसर्व-सङ्कल्पः स सङ्घ्यासी, तादृशश्च ध्यानयोगी; अतो न तयोर्भेदः । “निस्तङ्कल्पस्तदस्यस्ति त्रेदेतन्मोक्षलक्ष-णम् ” [६।१९] इति मैत्रायणीयोपनिषद्भुक्तस्य मोक्षलक्षणस्य निस्तङ्कल्पत्वयोर्भयत्रापि तुल्यत्वात् । अतोऽयमपि कर्मयोगी फलसङ्कल्पत्यागान्निस्तङ्कल्पत्वसाभ्यात् सङ्घ्यासी योगी च भवतीति स्तूयत इत्यर्थः । योगा-धिकारसिद्धये निष्कामकर्मण्यनुष्ठेयानीति श्लोकद्वयतात्पर्यार्थः ॥ २ ॥

निष्कामकर्मैव ध्यानयोगस्य साधनम् ।

आरुरुक्षोर्मुनेर्योगं कर्म कारणमुच्यते ।

योगारूढस्य तस्यैव शमः कारणमुच्यते ॥ ३ ॥

१ शां. भा.— ध्यानयोगस्य फलनिरपेक्षः कर्मयोगो बहिरङ्ग साधनमिति तं सङ्घ्यासत्वेन स्तुत्वाऽप्युना कर्मयोगस्य ध्यानयोगसाधनत्वं दर्शयति— आरुरुक्षोरिति । आरुरुक्षोरारोढुमिच्छतोऽनारूढस्य, ध्यानयोगोऽवस्थातुमशक्तस्यैवेत्यर्थः । कस्याऽऽरुरुक्षोः ? मुनेः, कर्मफलसङ्घ्यासिन इत्यर्थः । किमा-रुरुक्षोः ? योगम्, कर्म कारणं साधनमुच्यते । योगारूढस्य पुनस्तस्यैव शम उपशमः सर्वकर्मभ्यो निवृत्तिः कारणं योगारूढत्वस्य साधनमुच्यत इत्यर्थः । यावद्यावत्कर्मभ्य उपरमते तावत्तावाभिराया-सस्य जितेन्द्रियस्य चित्तं समाधीयते । तथा सति स झटिति योगारूढो भवति । तथा चोक्तं व्यासेन— “नैतादृशं ब्राह्मणस्यास्ति चित्तं यथैकता समता सत्यता च । शीलं स्थितिर्दण्डनिधानमार्जवं ततस्ततश्चोपरमः क्रियाभ्यः [म. भा. १.२।१७५।३७] इति ॥ ३ ॥

१ मुनेरिति भावितो वृत्तिमाधित्य निर्देशः । आहुर्पूर्वस्य वहेः प्रयोगेण योगस्य साधनप्रेष्यातोऽव्यवलयन्यादिवत् साधनपरम्पर-प्राप्त्यत्वं सूच्यते । अत्र प्रकृतकर्मप्रतियोगित्वाच्छमस्तदुपशम एव ज्ञेयः । चाग्रनस्तु शमः समाधिरित्यभिप्रेत्याह—

यावज्जडे स्मरति चित्स्फुरण मुनीन्द्रस्तावत्कर्मवृत्तिर्भवति साऽप्य समाधिरेव ।

तद्विस्मृतौ तु चित्संस्कृतिरुत्सन्तौ जाड्यभ्रमावरणमाशु मृशं तनोति ॥

योगारूढस्यापि तस्मान्मुक्तावावश्यकं यत् । स समाधिस्ततोऽप्यापि शमश्चेदत्र वर्णितः— इति ॥

अत्र नट्या— यः कर्मयोगारूढो भवितुमिच्छति तस्य मुनेः कर्म शमस्य कारणं साधनम्, योगारूढस्य च शमः— कर्मकारण-मिति स्वयं व्याख्याय, पूर्वतरङ्गोके कर्मफलमनाप्रित्य कार्ये कर्म कुर्वाण एव पुरुषः परमार्थयोगी, नाहुर्वाण इति भगवतोपदि-ष्टवादिह स एव योगारूढस्य कर्मत्यागं विदधातीति महदुपशमम् । इत्यादिना महता शब्दाऽव्यवरेण प्राचो व्याख्यातं दूषयति, रक्षामोहममम् । तथा हि— न खल्वस्य श्लोकस्य तदुक्तोऽपि उपपन्नः कर्मणः शमकरणत्वस्य शमस्य कर्मकारणत्वस्य चासम्भवात् । प्रसिद्ध एव हि कामकर्मणि स्थितिगतविषययो विद्वद्भवभावे । किञ्चात्र शमकारणं कर्म सकामम्, अत निष्काममन्युपेयते ? नायं, “शान्तिमान्नोति न कामकामी” (३।७०) इत्यादिविरोधात् । नापि द्वितीयः, निष्कामकर्मण्युत्पन्नेन शमलागं, स च निष्कामकर्मण्युत्पान-नसापनमित्यन्योन्याभ्यापतेः । आरुरुक्षारूढत्वस्याभेदेन तदपरिहारोपपादनं तु सिद्धसाधनतादात्म्यस्यानुपावृत्तत्वं चेति ॥ तथा श्रयण्याप्यनेनारोपिर्न दूषणमन्युपशममेव, पूर्वतरङ्गोके योगारूढस्य कर्मविधानाभावेनात्र तद्विरोधासम्भवात् । न हि तत्र योगिनुरित्ये कर्म विधीयते, किन्तु फलनिरपेक्षं कर्म कुर्वाणोऽधिकारी योगीति स्तूयत इति व्यक्तमेव भाष्यादी । युक्तं च तत्र, योगारोऽप्यन्येन कर्मनिरपेक्षस्य कर्मणो विधिहितत्वात्, “यद्विधीयते तस्युच्यते” इति न्यायादिति न किञ्चिदनुपपन्नम् । एव-मन्यादिषु कर्मनिश्चिदप्यादि तैश्चोद्गाहिनानि दृश्यन्ते, परं तानि शून्यमपराधीति विस्तराच्च सादुपेक्ष्यन्ते ।— अविर्गीता ।

२ आ. शा. ध्या.—परमार्थसंसायस्य कर्मयोगान्तर्भावे कर्म-
योगस्यैव सदा कर्तव्यत्वमात्रयेत्, तेनेतरस्यापि कृतत्वविधेरित्या-
शङ्कयोक्तुं वादपूर्वकमुत्तरलोककालपर्यमाह— ध्यानयोगस्येति ।
मादिभ्या ब्रह्म्या मुनेयोगमारोडुमिच्छोर्निष्यमाणस्य योगारोह-
णस्य कर्म हेतुधेदोश्चितं, योगमारुहस्यापि तत्फलप्राप्ती तदेव कार-
णं भविष्यति, तस्य कारणत्वे कल्पसकित्वादिवाचक्याऽऽह-
योगमारुहस्येति । अमारुहस्येत्येतत्स्यैवार्थं स्फुटयति— ध्या-
नेति । मुनित्वे कर्मफलश्यासिन्यौपचारिकमित्याह— कर्मफलहे-
ति । साधन चित्तशुद्धिद्वारा ध्यानयोगप्राप्तीच्छायामिति शेषः ।
तस्येति प्रकृतस्य कर्मिणो प्रदणम् । एवकारो भिन्नकर्मः शमस-
न्धेन सम्भव्यते । कस्यान्ययोगव्यवच्छेदेन शमो हेतुः ? इति
तत्राऽऽह— योगमारुहत्वस्येति । सर्वव्यापारोपरमक्योपशम-

स्य योगारुहत्वे कारणत्वं विवृणोति— यावद्यावदिति ।
सर्वकर्मनिवृत्तावायातामावाद्दशीकृतैन्द्रियग्रामस्य चित्तसमाधाने
योगारुहत्वं सिध्यतीत्यर्थः । सर्वकर्मोपरमस्य उपशमसाधनत्वे
पौराणिकं सम्प्रतिमाह— तथा चेति । एकता सर्वेषु भूतेषु
वस्तुनो द्वैताभावोपेक्षितत्वमिति प्रतिपत्तिः । समता तेष्वैवा-
पाधिकविधेषुपि स्वतो निर्विधोपत्ववी. , सत्यता तेषामेव
हितवचनम्, शीत स्वभावमपत्तिः, स्थितिः स्वैर्यम्, दण्ड-
नियानमहिंसनम्, आर्जवमवक्यम्, क्रियाभ्यः सर्वाभ्यः
सकारादुपरतिथेत्येतदुक्तं सर्वं यथा यादमेतादृशं नाम्प्रत्याह-
ण्य वित्तं पुमर्थसाधनमस्ति तस्यादेवदेवास्य निरतिशयं पु-
पार्थसाधनमित्यर्थः ॥ ३ ॥

३ रा. भा.— कर्मयोग एवाप्रमादेन योगं साधयतीत्याह— योगमात्मावलोकनं प्राप्तुमिच्छो-
र्मुमुक्षोः कर्मयोग एव कारणमुच्यते । तस्यैव योगारुहस्य प्रतिष्ठितयोगस्यैव शमः कर्मनिवृत्तिः
कारणमुच्यते । यावदात्मावलोकनरूपमोक्षमाम्निस्तावत् कर्म कार्यमित्यर्थः ॥ ३ ॥

४ वे. ता. चं.— 'आहश्लोकेनैवयोगं कर्म कारणमुच्यते'
इत्यत्र विधेयविधि शेषनिवेशपर इत्यभिप्रायेणाह— कर्मयोगो
यवेति । कर्मयोगमात्रमाच्यो हि योग, न परमात्मावलोकन-
मित्यभिप्रायेणाह— आत्मावलोकनमिति । आनोऽद्यदिद-
मित्कर्मा कर्तव्यमित्यभिप्रायेणाह— मुमुक्षोरिति । आत्मा-
वलोकनस्यात्र मोक्षकल्पत्या मोक्षसंबन्धोपचार । योगारुहस्य'
इति युक्तव्याविवयत्वप्रसङ्गव्यापार प्रतिष्ठितयोगस्येत्यु-

क्तम् । 'कर्म कारणं' इत्युक्तकर्मप्रतियोगिकः समस्तकृतित-
त्वात् भवितुमर्हतीत्यभिप्रायेण शम कर्मनिवृत्तिरित्यु-
क्तम् । एतेन 'सुनिश्च परिग्राह्यः समस्त पारिज्यात्म्यः'
इति परोक्तं निरस्तम् । ननु प्रतिष्ठितयोगस्य किं कारणोपेत्या
न ह्यन्यदस्य कार्यमस्तीति शङ्काया 'योगारुहस्य' इत्यादिना
कर्मनिवृत्तिविधानं तत्र पूर्वमनिवृत्त्यभिप्रायमिति दर्शयति—
यावदिति ॥ ३ ॥

५ आ. मा. भा.— कियत्कालं कर्म कर्तव्यं ? इत्यत आह— आरुह्योर्मुनेरिति । योगमारु-
होऽप्यायसम्पृतिमिच्छोः । योगमारुहस्य सम्पूर्णेपापस्य, अपरोक्षज्ञानिन इत्यर्थः । कारणं परमसुर-
कारणम् । अपरोक्षज्ञानिनोऽपि समाध्यादि फलमुक्तम् [पृ. १९९-२००] । तस्य सर्वोपशमेन समाधिरेव
कारणं प्राधान्येनेत्यर्थः । तथापि यदा भोक्तव्योपरमस्तदैव सम्पद्यसम्पद्ज्ञातसमाधिर्नाशने, अन्यदा
तु भगवच्चरित्वादी स्थितिः । तत्रोक्तम्— 'ये त्वां पश्यन्ति भगवंस्त एव सुखिनः परम् । तेषामेव तु
संक्रम्य समाधिर्जायते गृणाम् ॥ भोक्तव्यकर्मण्यक्षणे जपेन कथयाऽपि वा । वर्तयन्ति महात्मानस्त-
द्रक्तास्त्वत्परायणाः' इति ॥ ३ ॥

६ ज. प्र. श्री.— नन्वेवं समाधियोगस्याधिकारिणि निरु-
चित्तं प्रति समाधिभिषेयः, आहृत्योर्निष्वादि चिन्तयन्त्येव ?
इत्यत्र आह— कियदिति । समाधियोगाधिकारिणोर्न कर्म
किं तदुत्प्रेये इनाकल्पयते । इति प्रथमार्थः । ननु योगो नाम
नाथादिरिवारोऽन्यः, तद्व्यवस्थये योगमारुहोयोगारुहस्ये-
ति । तत्राह— योगमिति । उपरिभजनमाहृदयादुपचार इत्यर्थः ।
उपाय समाधिरेव । समाधिः फलपरिमाणवारच्छेदाभावात् की-
दृशी सम्पूर्णता इत्या आह— अपरोहोऽस्ति । गारुहस्य हि पुन-
ता साधन्या पर्याप्तत्वम् । अने साधन्यपरोहोऽनन सम्पद्यते
तावत्तं सम्पूर्णत्वमिति भावः । ननु योगमारुहोः कर्म कार्यं
हादिसमाधौमारुहस्येति सम्भवे । कारणत्वात् रूपसर्वत्वं कर्त-
व्यमिति, कर्त्तव्यताया अिदृष्टत्वंसमाधिकारिणाकालस्य । सो-
गो. ६५

गारुहस्य तु शमः किं प्रति कारणं ? इत्यत्र एव एव सिद्धेतिस्त-
आह— कारणमिति । परमसुखं सुखिण्यम् । नन्वय प्रभो
'यदा तं मोहकृतिलं' [२१२] इति परिहृत । मेकम् । एत-
दनाधिनाऽत्र तु योगारोहाधिनेने अदना, तयोश्च मात्स्यता-
नयो प्रयत्नत्वात् । अपरोक्षज्ञानिन इति चानतिप्रकृतोक्तत्वा-
त् । सर्वोक्तं— 'एदिहमस्तुदुःखिण्य [पृ. २११] इति । आ-
यस्य योगारुहस्यापि कर्मस्यैव प्रभोऽप्युक्तोऽप्यमिति । एत-
वोऽज्ञानिनोऽप्येवोपादितस्यैव रूपशम परमसुखकारणमुच्यते ।
इत्यत आह— अपरोहोऽस्ति । उक्तं समर्थितं द्वितीयं 'यमाध्यादि'
इत्यनेन शमकारणतः समाधिरेणि मुचिष्यम् । तर्हि तस्यैव-
त्वंसम्भवेऽनादि ? इत्यत्र आह— तस्येति । सर्वोपशमेन
सर्वविदयोऽनित्यज्ञानेति समाधौ एतन्मर्थं शमयन्तिवृत्तम् ।

कारणं सुखाभिवृद्धे । तदविरोधेनान्यत्कार्यमिति भावः । यदि ज्ञानिनः समाधिरानन्दवृद्धे कारणं तर्हि तमेव इतो न कुर्युः ? इत्यत्र व्याख्यानादां प्रवर्तन्ते ? इत्यत्र आह—तथापीति । मोक्षव्योपरमः । प्रतिबन्धकप्रारब्धकर्मोपरमः । अन्यथा सम्यक्

समाधिप्रतिबन्धककर्मावुपरमकाले । अत्रागमनमतिमाह—तथेति । परं केवलम् । तेनामेव सम्यगेव समाधिश्च जायत इति योजना । वर्तयन्ति वर्तन्ते कालं नयन्तीति वा ॥ ३ ॥

७ ह. पै. भा.— ध्यानयोगस्य बहिरङ्गं कर्मैति यावद्ध्यानयोगारोहणसमर्थस्त्वावद्गृहस्थेनाधिकृतेन कर्म कर्तव्यमतः स्तौति भगवान् । ननु किमर्थं ध्यानयोगारोहणसीमाकरणं ? यतोऽनुष्ठेयमेव विहितं कर्म यावज्जीवं; नैतत्— आरुरुक्षोरिति । योगभारुरुक्षोरारोहमिच्छोर्मुनेः कर्म कारणं साध्यसाधनमुच्यते । योगारुरुक्षस्य तस्यैव कर्मणः शम उपशमः सर्वकर्मभ्यो निवृत्तिः कारणं योगारुरुक्षस्य साधनमुच्यते इत्यर्थः । 'आरुरुक्षोर्नेयैर्गं कर्म कारणमुच्यते' इति विशेषणादारुरुक्षस्य च शमेनैव सम्बन्धकरणात् । आरुरुक्षोरारुरुक्षस्य च शमः कर्म चोभयं कर्तव्यत्वेनाभिप्रेतं चेत्पुनस्तदारुरुक्षोरारुरुक्षस्य चेति विशेषणं रिभागकरणं चोपपद्यत एवेति चेत्, न; तस्यैवेति वचनात्पुनर्योगग्रहणाच्च । योगारुरुक्षस्येति, य आसीत्पूर्वमेवाऽऽरुरुक्षस्तस्यैवाऽऽरुरुक्षस्य शम एव कर्तव्यं कारणं योगफलं प्रत्युच्यत इति । अतो न यावज्जीवे कर्तव्यत्वप्राप्तिस्तस्यापि कर्मिणः, योगभ्रष्टादिवचनाच्च । गृहस्थस्य चैत्कर्मयोगो विहितः पण्डेऽध्याये स योगभ्रष्टः कर्मशति कर्मफलं प्राप्नोतीति तस्य नाशाशङ्काऽनुपपन्ना स्यात् । अवश्यं कृतं कर्म काम्यं नित्यं वा मोक्षस्य नित्यत्वादनारभ्यत्वेन स्व फलमारभते । एवं नित्यस्य च कर्मणो वेदप्रमाणाच्युद्धत्वात्फलान्न भवितव्यमित्यवोचाम, अन्यथा वेदस्याऽऽनर्थक्यप्रसङ्गादिति ।

न च कर्मणि सत्युभयभ्रष्टवचनमर्थवत्कर्मणो विभ्रंशकरत्वानुपपत्तेः । कर्म कृतमीश्वरे सन्न्यस्यत्यतः कतरि कर्मफलं नाऽऽरभत इति चेत्, न; ईश्वरे सन्न्यासस्याधिकारफलहेतुत्वोपपत्तेः । मोक्षार्थैवेति चेत्स्वकर्मणां कृतानामीश्वरे सन्न्यासो मोक्षार्थैव, न फलान्तराय योगसहितो योगाच्च भ्रष्ट इत्यतस्तं प्रति नाशाशङ्का युक्तैवेति चेत्, न; 'एकाकी यतचित्तात्मा निराशीरपरिग्रहः' [६।१०] 'ब्रह्मचारिव्रते स्थितः' [६।१४] इति च गृहस्थवानप्रस्थयोः कर्मसन्न्यासविधानात् । न चात्र ध्यानकाले स्त्रीसहायाशङ्का येनैकाकिंत्वं विधीयते । न च 'गृहस्थस्य निराशीरपरिग्रहः' [६।१०] इति वचनमनुकूलम् । 'विहाय कामान्यः सर्वान्मुमांश्चरति निरस्पृहः' [२।७१] 'सर्वारम्भपरित्यागी' [१।४।२५] 'नैतादृशं ब्राह्मणस्यास्ति चित्तं यथैकता समभा सन्धता च । शीलं स्मृतिर्दण्डनिधानमार्जवं ततस्ततश्चोपरमः क्रियाभ्यः' [म.भा.१.२।१७।५३७] इति तत्र तत्र वचनानि दर्शितानि, तैर्विदुष्यते चतुर्याश्रमपतिपेयः । तस्मान्मुनेर्योगमारुरुक्षोः प्रपन्नगार्हस्थ्यस्याग्निहोत्रादिकफलनिरपेक्षमनुष्ठीयमानं ध्यानयोगारोहणसाधनत्वेन सच्चशुद्धिद्वारेण प्रतिपद्यत इति सन्न्यासी च योगी चेति स्तूयते ॥ ३ ॥

८ च ब्र गि — एवं कर्मयोगं स्तुत्वा तस्य ध्यानयोग-साधनत्वमाह—आरुरुक्षोरिति । योग ध्यानयोग आरुरुक्षो आरोहमिच्छो मुनेर्भविष्यत निष्कामतद्व्यपरायणवृद्धोऽनुष्ठित

कर्म चित्तशुद्धिद्वारा योगारोहणे कारणमुच्यते । योगारुरुक्षस्य तस्यैव पूर्वं कर्मिण एव सत शम सचकर्मसन्न्यास चित्तशुद्धिद्वाराग्यातिसन्न्यासम्पत्त्यपाने ज्ञानोदये कारणमुच्यते ॥ ३ ॥

९ व ० त ० दी०— तत्र योगेऽपि साहचर्यवत्कर्तव्यव्यवहारात्माह— आरुरुक्षोरिति । योगमात्मसंयमनं पदमारुरुक्षोरधिकारिणस्तदादशस्योक्तरीत्या कर्म स्वधर्मकरणं तदारोहे कारणमुच्यते । तस्यैव योगारुरुक्षस्य सतः सर्वतः सयत्नेतस शम, समस्तसङ्कल्पपरित्यागास्तदादृश्यं कारणं स्थूगाखननवन्मतं योगारुरुक्षतया सिद्धत्वात् ॥३॥

१० पु अ. त — नव स्वयुपातुभवसद्व्यवसायमिद्वय भवति, साधनदशापत्रस्य किं कर्तव्यं ? इत्यत्र आह—आरुरुक्षोरिति । योग आरुरुक्षो संयोगरसप्राप्ति-उपोर्धेर्मेनन्वीलय कारणं कर्म सेवात्मकमनुकारणरूपमुच्यते

कथ्यत इत्यर्थं, तस्यैव सेवादिकरणेन योगारुरुक्षस्य संयोगरसप्राप्तमनस शम अनुकरणादिकृतिरहितभावनायत्नरहितपति कारणमुच्यते कथ्यते, तथाप्यर्थमिति चोप ॥ ३ ॥

११ नी० मा० दी०— तत्र कर्मानुष्ठानस्यावधिमाह— आरुहश्रोरिति । यावद्धि योगं यमनियमाद्यष्टाङ्गी-
पेतमस्योत्कण्ठयादारोहमिच्छति तावत्कर्मण्यनुतिष्ठेत्, तस्यारुहश्रोरुर्ध्वेनारुहश्चाकारणं तीव्ररैराग्योत्पादनद्वारा कर्म
भवति । तस्यैव योगारूढस्य योगाद्गानुष्ठाने प्रवृत्तस्य विक्षेपासहस्य योगारोहे कर्मणां शमः सञ्जायतः कारण-
मुच्यते । न हि कर्मसु व्याप्तोऽनन्यचित्ततया योगमनुष्ठानुमीधे ॥ ३ ॥

योगारूढत्वस्य सहेतुकः कारुः ।

यदा हि नेन्द्रियार्थेषु न कर्मस्वेनुपज्जते ।

सर्वसङ्कल्पसञ्ज्ञासी योगारूढस्तदोच्यते ॥ ४ ॥

१ शां. भा.— अथेदानीं कदा योगारूढो भवति ? इत्युच्यते—यदा समाधीयमानचित्तो
योगी हीन्द्रियार्थेषु-इन्द्रियाणामर्थाः शब्दादस्तेष्विन्द्रियार्थेषु, कर्मसु च नित्यनैमित्तिककाम्यप्रति-
पिद्धेषु प्रयोजनाभावबुद्ध्या नानुपज्जते अनुपज्ङ्गं कर्तव्यताबुद्धिं न करोतीत्यर्थः । सर्वसङ्कल्पसञ्ज्ञासी
सर्वान्सङ्कल्पानिहासुशार्थकामहेतुन् सन्नयसितुं शीलमस्येति सर्वसङ्कल्पसञ्ज्ञासी योगारूढः प्राप्तयोग
इत्येतत्तदा तस्मिन् काल उच्यते । 'सर्वसङ्कल्पसञ्ज्ञासी' इति वचनात्सर्वाश्च कामान् सर्वाणि च
कर्माणि सन्नयसेदित्यर्थः । सङ्कल्पमूलं हि सर्वं कामाः 'सङ्कल्पमूलः कामो वै यज्ञाः सङ्कल्पसम्भवाः'
[मनुः २।३] 'काम ! जानामि ते मूलं सङ्कल्पाच्चं हि जायसे । न त्वां सङ्कल्पयिष्यामि तेन मे न
भविष्यसि' [म. भा. १२।१७७।२५] इत्यादिस्मृतैः । सर्वकामपरित्यागे च सर्वकर्मसञ्ज्ञासः
सिद्धो भवति "स यथा कामो भवति तत्क्रतुर्भवति यत्क्रतुर्भवति तत्कर्म कुरुते" [वृ. उ. ४।४।५]
इत्यादिश्रुतिभ्यः, 'यद्यद्धि कुरुते कर्म तत्तत्कामस्य चेष्टितम्' [मनुः २।४] इत्यादिस्मृतिभ्यश्च,
न्यायाच्च— न हि सर्वसङ्कल्पसञ्ज्ञासे कश्चित्स्पन्दितुमपि शक्तः । तस्मात्सर्वसङ्कल्पसञ्ज्ञासीति
वचनात्सर्वान्कामान्सर्वाणि कर्माणि च त्याजयति भगवान् ॥ ४ ॥

२ आ. शां. द्या.— योगप्राप्तौ कारणकथनानन्तरं तत्प्रा-
प्तिकालं दर्शयितुं श्लोकान्तरमवतारयति—अथेति । समाधा-
नावस्था यदेतुच्यते । अत एवोक्तं 'समाधीयमानचित्तो योगी'
इति । शब्दादिषु कर्मसु चानुपपन्नस्य योगारोहप्रतिबन्धकत्वात्त-
दभावस्य तदुपायत्वं प्रसिद्धमिति श्रोतयितुं हीत्युक्तम् । सर्व-
पामपि सङ्कल्पानां योगारोहप्रतिबन्धकत्वमभिप्रेत्य 'सर्वस-
ङ्कल्पसञ्ज्ञासी' इत्यत्र विवक्षितमर्थमाह— सर्वानिति । सर्व-
सङ्कल्पसञ्ज्ञासि सर्वान् कामानां वर्णना च प्रतिबन्धकत्व-
सम्भवे कृतो योगप्राप्तिः २ इत्याद्यङ्गाऽऽह— सर्वेति । सर्वं
सङ्कल्पपरित्यागे यथोक्तविध्युत्प्राप्तमयत्सिद्धमिति मन्वानाः
यनाह—सङ्कल्पेति । मूलोन्मूले च तत्कार्यवितृप्तिर्यत्कल-
भ्येति भावः । तत्र प्रमाणमाह—सङ्कल्पमूल इति । तत्रान्व-

यन्यतिरेकावभिप्रेत्योक्तमुपादेयति— कामेति । सर्वसङ्कल्पा-
भावे कामाभाववत्कर्मभावस्य सिद्धत्वेऽपि कर्मणं कामकार्य-
त्वात्तद्वृत्तियुक्तमपि निवृत्तिसुखस्येति—सर्वकामेति ।
यदुक्तं कर्मणां कामकार्यत्वं, तत्र श्रुतिस्मृती प्रमाणयति—स
यथेति । स पुरुषः स्वरूपमज्ञानस्यत्कलकामो भवति तत्सञ्चयन-
मनुष्ठयतया बुद्धौ धारयतीति तत्क्रतुर्भवति, यथानुष्ठयतया यथा-
ति, तदेव कर्म बहिरपि करोतीति कामार्थीनं कर्मोक्तमिति
शुद्धार्थः । वानजन्य कर्मैत्यन्यन्यदतिरेकसिद्धमिति श्रोतयितुं
स्मृतीः दिशब्दः । न्यायमेव दर्शयति—न हि सर्वसङ्कल्पेति ।
स्थापादाददर्शनादित्यर्थः । नित्यनैमित्तिककर्मणामुष्ठानं दूरनि-
रसमिति वक्तुमपिदाब्द । श्रुतिस्मृतिन्यायवित्कर्मणुपसं-
रति—तस्मादिति ॥ ४ ॥

३ रा. भा.— कदा प्रतिष्ठितयोगो भवति ? इत्यत्राह—यदाऽयं योगी त्वात्मैकानुभवस्वभावतया
इन्द्रियार्थेषु आत्मव्यतिरिक्तमाकृतवपियेषु तत्सम्बन्धिषु च कर्मसु नानुपज्जते न सङ्गमर्हति; तदा

१ अनुपज्जते इति । 'यज्ज गतो' (स्वा. २०२ उ. ५) सकारस्य युक्त्वेन सकारे तस्य 'क्षल जञ्ज इति' (भा. ८।४।५३)
इति जलत्वेन जकारः । सम्पत् श्रुत्वा एतत्प्रत्ययवचदैते प्रथमि कल्पन्त इति सङ्ख्या विपरीतप्रत्यया इत्याहुः । सङ्कल्पः काम्य-
शुद्धिरूपा फलाद्या इति मन्वाः । तत्र, 'सङ्कल्पमूलः काम'—(मनुः २।३) इति स्मृत्या सङ्कल्पस्य काममूलत्वावगमात् ।
'सङ्कल्पसम्भवाः कामान्' [१२४] इति वक्ष्यमाणेनाप्युक्तार्थत्वात् भगवत्सम्मतवसिद्धेः । —अविगीता ।

हि सर्वसङ्कल्पसङ्घासी योगारूढ इत्युच्यते; तस्मादारूढोर्विपयानुमवाहृतया तदननुपङ्गाभ्यासरूपः कर्मयोग एव योगनिष्पत्तिकारणम् । अतो विपयाननुपङ्गाभ्यासरूपं कर्मयोगमेवाारूढः कुर्यात् ४

४ घे. ता. चं — सद्रमयति— फदेति । अयं योगी त्विति । यावदात्मभावलोभन कर्मयोगे वर्तमान इति भाव । अर्थसिद्ध हेतुमाह आत्मैकानुभवस्वभावतयेति । अनित्यत्वहेतुत्वादिषूचनाय प्राकृतशब्द । कर्मस्त्विति— न चोदितकर्म-मानयियम्, तस्य स्वारसिन्नज्ञास्पदत्वाभावेन निषेधायोगात् । नापि परोक्षप्रक्रिययाऽग्निहोत्रादिनित्यनैमित्तिकविय-यम्, वैदिकस्य तत्र निस्सङ्गत्वायोगात् । अतः 'यो हि यदिच्छ-ति, तस्य तस्मिन्स्तथापने वा कार्यतावुद्धि' इति न्यायादिन्द्रि-यार्थेषु सक्तिनां तदुपायभूतेषु विहितेषु निषिद्धेष्वनुभयेषु च

कर्मसु यथासम्भवं सन्न स्यादिति तन्निषेध एवोचित इत्य-भिप्रायेण— तत्सम्बन्धिषु च कर्मस्त्वित्युक्तम् । सन्न त्यजति निवर्तयतीत्यादिषु प्रयोगेषु जायमानस्य सन्नस्य बलाभिवर्तनं प्रतीयते; अत्र तु नानुपज्जत इत्युक्तम् । सन्न स्वयमेव न जायत इत्यर्थः । तत फलितमाह न सङ्गमर्हतीति । द्विशब्दस्य वाक्यार्थान्वयीचित्यात् तदा हीत्युक्तम् । तदा ह्यग्नौ सर्वसङ्कल्पस यावी योगारूढो भवति, न तु सङ्गकाल इति भाव । व्याख्यातलोकोद्भवतात्पर्यार्थमाह— तस्मादिति । इष्टकार-णत्वोपदेशो हि तत्र प्रवर्यर्थ इति तात्पर्येणाह—अत इति ॥५॥

५ आ. मा. भा.— योगारूढस्य लक्षणमाह— यदेति । सम्यगननुपङ्गस्तस्यैव भवति । उक्तं च— 'स्वतो दोषलयो दृष्टा त्वितरेषां प्रयत्नतः' इति ॥ ४ ॥

६ ज प्र दी — स्फुटमपि तात्पर्यं मन्दानुविषययाऽऽह-योगेति । अपरोक्षज्ञान तु योगारोहस्य कार्यं सति प्रतिबन्धे विलम्बत इति न लक्षणम् । नन्विद साधकेऽपि नियते, धरो हि यस्येन्द्रियाणि ' [२।६१] इत्यादे, अतोऽतिव्यापकमित्यत

आह—सम्यगिति । प्रयत्नं विनेत्यर्थ । तद्वैव योगारूढस्यैव । अत्र प्रमाणमाह—उक्तं चेति । परमात्मानं दृष्ट्वा त्वाप्यत इति शेषः । मुख्य एव चाननुपङ्गोऽयं विवक्षित इति भाव ॥ ५ ॥

७ ह. पै. भा.— अथ तद्योगी कदा योगारूढो भवति ? इत्युच्यते— यदा हीति । यदा समाधानचित्तो योगी हि यस्मादिन्द्रियार्थेष्विन्द्रियाणामर्थाः शब्दादवस्तेष्विन्द्रियार्थेषु कर्मसु नित्यनैमि-त्तिककाम्यमतिपिद्धेषु प्रयोजनाभाववुद्ध्या नानुपज्जते, अनुपज्जं कर्तव्यतावुद्धिं न करोतीत्यर्थः । सर्व-सङ्कल्पसङ्घासी सर्वान्सङ्कल्पानिहामुत्रार्थकामहेतुःसन्नयसितुं शीलं यस्य स सर्वसङ्कल्पसङ्घासी योगारूढः प्राप्तयोग इत्येतत् । तदा तस्मिन्काल उच्यते सर्वसङ्कल्पसङ्घासीति । भगवद्वचनात्सर्वान्कामान्सर्वाणि कर्माणि च सन्नयसेदित्यर्थः । सङ्कल्पमूला हि सर्वे कामाः । 'सङ्कल्पमूलाः (लः) कामा (यो) वै यज्ञाः सङ्कल्पसम्भवाः' [मनुः २।३] ॥ 'याम ! जानामि ते मूलं सङ्कल्पात्काल जायसे । न त्वा सङ्कलयापिन्यामि समूलो विनशिष्यसि (न भविष्यसि)' [म.भा. १२।१७।२५] ॥ इति स्मृतेः सर्वसङ्कल्पपरित्यागे सर्वकर्मपरित्यागः सिद्धो भवति । "स यथाकामो भवति तत्क्रतुर्भवति तत्कर्म वृहते" [वृ. उ ४।४।६] इत्यादिश्रुतिभ्यः । 'यद्यद्वि कुरुते कर्म तत्तत्कामस्य चेष्टितम्' [मनुः २।४] इति स्मृतिभ्यश्च, न्यायाच्च— सर्वसङ्कल्पसङ्घासे नहि कश्चिद् स्पन्दितुमपि शक्तः । तस्माच्च सर्वसङ्कल्प-सङ्घासवचनात् सर्वान्कामान्सर्वाणि च कर्माणि त्याजयति च भगवान् ॥ ४ ॥

८ घे. प्र. जि.— कदा योगारूढो भवतीत्यत्राह— यदेति । इन्द्रियार्थेषु शब्दाद्विषु कर्मसु च तत्साधनेषु लौकिक-कर्मैदिकेषु यदा नानुपज्जते कर्तव्यतावुद्धयं न करोति । तत्र हेतु — सर्वसङ्कल्पसङ्घासी, 'इदमहं करिष्ये' इति चित्त-

वृत्तिविशेष सङ्कल्प । सर्वशब्देन सङ्कल्पहेतोः कामस्य परिग्रह । निखिलकामसदृशव्यापारो हेतुवैराग्य इत्यर्थः । यदा एवममूलो भवति तदा 'योगारूढ' इत्यु-च्यते ॥ ४ ॥

९ व ० त ० दी०— कदैव योगारूढ इत्यपेक्षायामाह— यदा हीति । स्वक्रियानिर्वर्त्येष्वपि कर्मसु नानुपज्जते ४

१० पु. अ. त — स योगारूढ कथं ज्ञातव्य ? इत्यत आह— यदा हीति । यदा इन्द्रियार्थेषु रूपादिषु उत्कटता-पनिहृत्त्वेषु स्वप्नादिभान्तेषु हीति निश्चयेन पुरुषार्थरूपेण नानु-पज्जते नाऽऽत्मनो भवति । न कर्मसु तत्साधकवृत्तिरूपेषु

अनुपज्जते नाऽऽत्मनो भवति । सर्वसङ्कल्पसङ्घासी मनोनि-श्रयात्मकत्वभोगेच्छादिस्वाभावान् यो नास्त्यो भवेत्तदा योगारूढ सयोगभावं प्रतिष्ठित उच्यते कथ्यत इत्यर्थः ॥ ४ ॥

११ नी० भा० दी०— ननु योगपदेन मुख्यया वृत्त्या निर्वाणः समाधिरुच्यते, तमारूढस्य कर्मणां त्यागः स्वतः सिद्धत्वादविधेय इत्याशङ्क्य प्रकृते योगारूढपदस्यार्थमाह— यदा हीति । इन्द्रियाण्येव शब्दादिषु रमणीयेषु कर्मसु च तत्राप्रतिषाधनेषु तद्दर्शनमनू न सञ्जाते वैराग्यदाह्यात्सक्तो न भवति । नापि मनसा ' इदं मे भूयान्, एतदर्थमहमिदं कर्म कुर्या ' इति सङ्कल्पयति । तादृशश्च सर्वसङ्कल्पसन्नयासी यदा भवति तदा योगारूढ इत्युच्यते । यथा वीजवुसुश्रयोपेतोऽन्यत्र नीरागो व्यासङ्गान्तरं त्यक्त्वा भोजनारूढ एव भवति तथा वीजारूढश्चावान् सर्वत्र वीतरागस्त्यक्तसर्वकर्मा योगारूढ एव भवति; तावत्कर्माणि कर्तव्यानि ततःपरं त्याज्यानीत्यर्थः ॥ ४ ॥

योगारूढत्वस्य मनोनिग्रह एव साधनं लक्षणं च [१-२]
उद्धरेदात्मनाऽऽत्मानं नाऽऽत्मानमवसादयेत् ।
आत्मैव ह्यात्मनो बन्धुरात्मैव रिपुरात्मनः ॥ ५ ॥

१ शां. भा.— यदैवं योगारूढस्तदा तेनाऽऽत्माऽऽत्मनोद्धृतो भवति संसारादनर्थजातात्, अतः उद्धरेत्संसारसागरे निमग्नमात्मनाऽऽत्मानं तत उर्-ऊर्ध्वं हरेदुद्धरेत्; योगारूढतामापादयेदित्यर्थः । नाऽऽत्मानमवसादयेन्नाथो नयेन्नाथो गमयेत् । आत्मैव हि यस्मादात्मनो बन्धुः, न ह्यन्यः कश्चिद्बन्धुर्यः संसारमुक्तये भवति । बन्धुरापि तावन्मोक्षं प्रति प्रतिकूल एव, स्नेहादिवन्धनायतनत्वात् । तस्माद्युक्तमवधारणं 'आत्मैव ह्यात्मनो बन्धुः' इति । आत्मैव रिपुः शत्रुर्योऽन्योऽपकारी ब्राह्मः शत्रुः सोऽन्यात्मप्रयुक्त एवेति युक्तमेवावधारणं 'आत्मैव रिपुरात्मनः' इति ॥ ५ ॥

२ आ. शां. व्या.— योगारूढस्य किं स्थानं ? इत्याच-
ङ्गयाऽऽह— यदैवमिति । योगारोहस्य दृष्टादृष्टोपायैरवश्य-
कर्तव्यतायै मुक्तिहेतुत्वं तद्विपर्ययस्याथ पतनहेतुत्वं च दशयति-
अत इति । तत्र हेतुमाह— आत्मैव हीति । उद्धरणपेशा-
मात्मनः सूचयति— संसारोर्ध्वं हरण कीदृक् ?
इत्याचङ्गयाऽऽह— योगारूढतामिति । योगप्राप्तावनास्था तु
न कर्तव्येत्याह— नाऽऽत्मानमिति । योगप्राप्त्युपायधेनानु-
ष्ठीयते, तदा योगाभावे संसारपरिहारासम्भवादात्माऽथो नीत-

स्यादित्यर्थः । नन्वात्मानं संसारं निमग्नं तदीयो बन्धुस्तस्मा-
दुद्धरिष्यति, नेत्याह— आत्मैव हीति । कुतोऽवधारणं ? अन्य-
स्यापि प्रसिद्धस्य बन्धोः सम्भवात्तनाऽऽह— न हीति । अन्यो
बन्धुः सत्रपि संसारमुक्तये न भवतीत्येतदुपप्रादयति— बन्धुर-
पीति । स्नेहादीत्यादिसन्धातद्वन्मुग्रप्रयुक्तिविषयत्वं गृह्यत ।
आत्मानिरिक्तस्यापि शत्रोरवधारणः सुप्रसिद्धत्वात्संसारमनुचि-
तमित्याशङ्क्याऽऽह— योऽन्य इति ॥ ५ ॥

१ अत्र आत्मना बुद्ध्या आत्मानं मन उद्धरेदिति मन्वानो चामन आह—

उद्धरेधीनं हि मनः किरीटिन् । शशा च सैवैव नियन्मेतत् । विवेकमारोहति धीर्न चावत्तावन्मनो प्रजति वासनाभ्यो ॥
ममं मनो यद्यपि वाचनाभ्यो धीनिन्न एवास्य गुणस्यापि । धिय स्वभावः स्वबुद्धाभिलाषः स्वभावमानं च चिदात्मरूपे ॥

यत्र भाति सुखं तत्र प्रवर्तयति धीर्मेन । यत्र दुःखं ततस्तूर्णं निवर्तयति सैव तत् ॥

विषयेभ्यः पृथक् सौख्यं क्वचिनास्तौति जानती । तद्वाचनाप्रवादे धीर्मेन पातयति धुयम् ॥

सत्त्वादिप्रयत्नानुसंखमयाज्जानाति सा यदा । परमाणे सुखं मत्वा तदा भक्तौ प्रवर्तते ॥

प्रत्याहृतं ततो बुद्ध्या विषयेभ्यो मूर्खं मनः । विहाय ताश्चिन्तयति ब्रह्मावगमनाथनम् ॥

विना ब्रह्मानुसृतिं नो लीयेद्विषयवामना । तथापि रक्षति मनस्तत्पातादौर्विकिन्ती ॥

दृष्टानं परिषिद्धमिष्टमित्यु चैवः समुत्पद्यते यद्यन्यत्र बुभुक्षितस्य, तदपि दत्तेकान्चित्तं जानती ।

तजस्तुं विषया वदाति. विषयेत्याभीष्टमेवं गृह्णु. परबन्ती तस्या निवर्तयति सा तद्वाचनाया मनः ॥

प्रोति धमना परमाणवत्मेनि प्रजा यथा मर्द्ध मनो नियच्छति । तदा प्रपञ्चे बुद्धदृष्टे सुनिर्वातोऽस्य न जातु जायते ॥
बुद्धयोद्धरेन्मन इति तस्मादनात्रवीदरिः । आत्मदानोऽभिपक्षेऽपी मनोउद्धी उभे अपि ॥ इति ॥

अत्र—आत्मा चित्ते धनी यत्ने विषणया क्लेशेरे । परमात्मनि जीवेशेऽं हुताशनमनोरयोः ॥ २०७ ॥ स्वभावं— इति

हेमोऽनुमन्थेयः ।

—अधिगीता ।

३ रा. भा.— तदेवाह—उद्धरेदिति। आत्मना मनसा विषयाननुपक्तेन मनसा आत्मानमुद्धरेत् । तद्विपरीतेन मनसा आत्मानं नावसादयेत् । आत्मैव मन एव ह्यात्मनो बन्धुस्तदेवात्मनो रिपुः ॥५॥

४ वे. ता. चं — श्लोकद्वयामिप्रेतमर्थं विवृणोतीत्याह— योगाहृत्पापादनेन संसारममुद्राद्मुक्तारयेत्, न पुनरधो नयेदित्यर्थः । तदेवाहिति । ' आत्मना ' इत्यस्य करणार्थवैचित्र्यात् । आत्मोद्धरणात्मावसादयोदयोरपि मनसो हेतुत्व प्रपञ्चयेत्- मनसेत्युक्तम् । विषयाननुपक्तेन तद्विपरीतेनेत्युक्तमर्थं । आत्मैवेति । अन्ये बन्धवोऽप्यदर्शयित्वा दन्धवः । अन्ये क्रियाद्वयसामर्थ्यात् । पूर्वोत्तरानुसन्धानाद्ये चम् । उद्धरेत्— च रिपव आत्मप्रवृत्तिमूला इत्यवधारणाभिप्रायः ॥ ५ ॥

५ आ. मा. भा.— स च योगारोहः प्रयत्नेन कर्तव्य इत्याह— उद्धरेदित्यादिना ॥ ५ ॥

६ ज. प्र. दी.— नन्वेव विद्वदुपयुक्तमुक्त्वा समाधियोगे विषये किमर्थमात्मोद्धारकर्तव्यतोच्यते ? इत्यतोऽनया वाचो- योदिकमुक्त स एव च योग इति वक्तव्ये यदाऽऽरोह्यमहण इत भङ्गाया योग एव विधीयत इत्याह—स चेति । तस्याधिकार- तेन तावत्पर्यन्त योग कर्तव्य, न मध्य एव त्याज्य इति भाषितम् । प्रयत्नेनाभियोगेन । ५ ॥

७ ह. पै. भा.— यदैवं योगारूढस्तदाऽऽत्माऽऽत्मनोद्धृतो भवति संसारानर्थप्रदादयम्— उद्धरे- दिति । उद्धरेत्संसारसागरे निमग्नमात्मानमात्मना तत ऊर्ध्वं हरेद्योगारूढतायापादयेदित्यर्थः । नाऽऽत्मा- नमवसादयेन्नाधो नयेत् । आत्मैव हि यस्मादात्मनो बन्धुः संसारमुक्तये भवति । बन्धुरपि तावन्मोक्षं प्रति प्रतिकूल एव, स्नेहनिबन्धनायतनत्वात् । तस्मात्सुक्तमवधारणमात्मैव ह्यात्मनो बन्धुरिति । आत्मैव रिपुः शत्रुर्योऽन्धोऽपकारी चाक्षः शत्रुः सोऽप्यात्मनि युक्त एवेति युक्तमवधारणमात्मैव रिपुरात्मन इत्युक्तम् ॥ ५ ॥

८ वें. प्र. गि — अथास्य योगारूढत्वस्य मन एव मुख्यसाधनमित्याह त्रिभिः— उद्धरेदिति । आत्मना मनसा आत्मानं जीवमुद्धरेदिति प्रथम सन्ध्वम् । क पुनरात्मनोऽनर्थः प्राप्सो यत स उद्धर्तव्य ? इत्यादाद्य ' उद्धरेत् ' इतिपदसूचितमनर्थं दर्शयितुमाह— ना मानमवसाद- येत्, संसारसागरेपतितमात्मानमयोऽध पातनेन न विना- शयेत्त्यर्थः । तर्हि तत्र मन किं करिष्यतीत्यत्राह— आत्मैव ह्यात्मनो बन्धुः । हि यस्मात्मान एव जीवस्य हितकारी बन्धुः, न धन्यः कश्चिद्बन्धुः संसारसूक्तये भवति, लौकिकस्य बन्धोरपि स्नेहाद्यबन्धेन बन्धुहेतुत्वात् । अतो मन एव जीवस्य योगारूढत्वमप्यादनेन तारकमिति भावः । नन्वेवं तर्हि तारक मन सर्वेषामप्यस्येवेति सर्वेऽपि संसारात् किमिति नोत्तरेषु ? तत्राह— आत्मैव रिपुरात्मन । न सर्वमपि मन सर्वस्य मित्रम्, किन्तु कस्यचिद्विद्विन्मित्र वस्यचिद्विद्विमित्रम् । अतो न सर्वेषामप्युत्तरणमित्यर्थः । बाह्यस्यापि रिपोरात्मप्रयुक्तत्वादात्मैव रिपुरित्यवधारणम्, जितमनसो बहिःशत्रुप्रसंस्कारभाववदिति ध्येयम् ॥ ५ ॥

९ व० त० दी०— अतो विषयेऽन्ननुपक्त्वेन कर्म कृत्यैवात्मानमात्मना स्तेनोद्धरेन्नावसादयेच्च । परोपदेशस्य प्रवर्तकत्वमेव नान्यदित्याशयेनात्मनाऽऽत्मानमुद्धरेदित्युक्तम् । तथाहि आत्मैव कर्त्तव्यं, न परो बन्धादिर्भवति । उक्तं च भागवते [५।१।१९]—'गुहर्न स स्यात्स्वजनो न स स्यात्..... न मोचयेद्य समुपेतमृत्युम्' । इति ॥५॥

१० पु. अ. त — ननु कर्मसु भगवल्लीलानुकरणरूपेषु मनोहरणकस्त्वभावेपु कथमात्मनि स्यात् ? इत्याकाङ्क्षाया माह—उद्धरेदिति । आत्मना पुरुषात्त्वरूपेण आत्मानं जीवं कर्मभ्य उद्धरेत्, आत्मानं न अवसादयेत्, तत्रैवासक्ति- युक्तं न बुयात् । हि युक्तश्चायमर्थः । आत्मनो जीवस्य आत्मैव जीव एव बन्धु हितकृत् । आत्मनो जीवस्य आत्मैव स एव रिपु शत्रुः, अत आत्मना आत्मानमुद्धरेद्बन्धुभावेन, न रिपुभावेन अवसादयेत् ॥ ५ ॥

११ नी० भा० दी०— उद्धरेदिति । एवं क्रमेण कर्मद्वारा चित्तमुद्धि सम्पाद्य योगारूढोऽन्ध्यासवैराग्यवलेनात्मा नमुद्धरेत् । हि यस्मादात्मैवात्मनो बन्धुः, न पुत्रादय उद्धर्तुं क्षमा । आत्मैव रिपुरात्मन, न त्वन्ने शत्रवः संसारे मज्जयितुमेत क्षमा इत्यर्थः ॥ ५ ॥

बन्धुरात्माऽऽत्मनस्तस्य येनाऽऽत्मैवाऽऽत्मना जितः ।
अनात्मनस्तु शत्रुत्वे वर्तेताऽऽत्मैव शत्रुवत् ॥ ६ ॥

१ शां. भा.— आत्मैव वन्द्युः आत्मैव रिपुरात्मन इत्युक्तं; तत्र किञ्चक्षण आत्मनो वन्द्युः ? किञ्चक्षणो वाऽऽत्मनो रिपुः ? इत्युच्यते— वन्द्युरिति । वन्द्युरात्माऽऽत्मनस्तस्म तस्याऽऽत्मनः स आत्मा वन्द्युर्येनाऽऽत्मनाऽऽत्मैव जितः, आत्मा कार्यकरणसङ्घातो येन वशीकृतः, जितेन्द्रिय इत्यर्थः । अनात्मनस्त्वजितात्मनस्तु शत्रुत्वे शत्रुभावे वर्तेतऽऽत्मैव शत्रुवत्; यथाऽनात्मा शत्रुरात्मनोऽपकारी, तथाऽऽत्माऽऽत्मनोऽपकारे वर्तेतेत्यर्थः ॥ ६ ॥

२ आ. शां. व्या.— उत्तमं नृप प्रभ्रपूर्वकं श्लोकान्तरमवतारयति— आत्मैवेत्यादिना । एकस्मैवाऽऽत्मनो विषयो विरुद्धं वन्द्युत्वं रिपुत्वं च लक्षणभेदमन्तरेणानुपलभ्यते चेदिति, वशीकृतसङ्घातस्याऽऽत्मनः प्रति वन्द्युत्वं, शत्रुस्य शत्रुत्वं इत्यपि रोधं दत्तयति— वन्द्युरित्यादिना । वशीकृतसङ्घातस्य विशेषाभावादात्मनि समाधानसम्भारादुपपन्नमात्मानं प्रति

वन्द्युत्वमिति साधयति— तस्येति । अवशीकृतसङ्घातस्य पुनर्विक्षेपोपपत्तेरात्मनि समाधानायोगादात्मानं प्रति शत्रुभावे प्रसिद्धशत्रुवदात्मैव शत्रुत्वेन वर्तेतित्युक्तार्थं व्याकरोति— अनात्मन इति । दृष्टान्तं व्याचष्टे— यथेति । सफट्टान्तवशादवशीकृतसङ्घातः स्वस्य हितानावरणादात्मानं प्रति शत्रुत्वेति दार्ष्टान्तिकमाह— तथेति ॥ ६ ॥

३ रा. भा.— येन पुरुषेण स्वेनैव स्वमनो विषयेभ्यो विजितं, तन्मनस्तस्य वन्द्युः । अनात्मनोऽजितमनसः स्वकीयमेव मनः स्वस्य शत्रुवत् शत्रुत्वे वर्तेत; स्वनिःश्रेयसविपरीते वर्तेतेत्यर्थः । यथोक्तं भगवता पराशरेणापि 'मन एव मनुष्याणां कारणं बन्धमोक्षयोः' । वन्द्याय विषयासङ्गि मुक्तयै निर्विषयं मनः (स्मृतम्) ॥ [वि. पु. ६।७।२८ मैत्रा. उ. ४।३।११ ब्र. विं. २] इति ॥ ६ ॥

४ वे. ता. चं.— एकस्मैवैकं प्रति वन्द्युत्वं रिपुत्वं च न्याहृतमिति शङ्का परिह्रियते— वन्द्युरात्मैति श्लोकं । स्व्येनेवेति स्वात्मनेत्यर्थः । मनसो विषयो नाम विषयेभ्यो व्याचरति किञ्चिद्विषययोर्लक्षणे— विषयेभ्यो विजितमिति । वन्द्युत्वोपपादनं हि मनसो विषयेनोक्तम् । शत्रुत्वोपपादनमपि हि तदभावेनेत्यभिप्रायेणोक्तं अनात्मनोऽजितमनस इति । 'आत्मैव' इत्येवकाराभिप्रेतमाह— स्वकीयमेव मन इति । स्वशेषभूतमेव हि विरोधि सङ्घातमिति भावः । शत्रुत्वव्यो

पुनरधिक्रमव्युदात्तायान्वयमाह— शत्रुवच्छत्रुत्वे वर्तेतेति । सम्प्रतिपन्नो वाद्यश्चतुरिह दृष्टान्तित । शत्रुत्वमिह शत्रुत्वं विवक्षितमित्याह— स्वनिःश्रेयसविपरीत इति । नन्वनात्मनेत्यादीनामनोविषयत्वं कथम् ? कार्यकरणसङ्घातवियत्यत्वं हि परे (सं.) उक्तम्, ऐक्यव्येण धर्मेणामात्मशाब्दानां स्वात्मविषयत्वं हि न स्यात् ? कथं च मनसो जयादि विषयव्यावर्तनादित्य ? इति शङ्काया कर्मकर्तादिभेदव्यपदेशोचित्यात् पूर्वोक्तानुपपत्त्यात्वात् सिद्धमेवाथ संवादेन द्रवयति— यथोक्तमिति ॥ ६ ॥

५ आ. मा. भा.— कस्य वन्द्युरात्मा ? इत्याह— वन्द्युरात्मैति । आत्मा मनः, आत्मनो जीवस्य । आत्मना मनसा आत्मानं जीवम् । आत्मैव मनः, आत्मना बुद्ध्या जीवेनैव वा । स हि बुद्ध्या विजयति । उक्तं च— 'मनः परं कारणमामनन्ति' 'मन एव मनुष्याणां कारणं बन्धमोक्षयोः' [मैत्रा. ४।३।११ ब्र. विं. २] 'उद्धरेन्मनसा जीवं न जीवमवसाद्येत् । जीवस्य वन्द्युः शत्रुश्च मन एव न संशयः' । 'जीवेन बुद्ध्या हि यदा मनो जितं तदा वन्द्युः शत्रुरन्यत्र चास्य । ततो जयं हृद्विजयो नरस्तद्देव च भक्त्या मथुकैटभारो' ॥ इत्यादि ब्रह्मवैवर्ते । अनात्मनोऽजितात्मनः पुरुषस्य, अजितमनस्कस्य सदापि मनोऽपकारीत्यनात्मा । सन्नपि भृत्यो न यस्य भृत्यपदे वर्तेत स ब्रह्मरूपः तस्यात्मन एव शत्रुवच्छत्रुत्वे वर्तेत ॥ ६ ॥

६ ज. प्र. टी.— 'आत्मैव हि' [६।५] शत्रुत्वमेव उत्तरश्लोके किमिति कथ्यते । इति मन्दाग्राह्याभिरासायमाह— कस्येति । किञ्चिद्विशेषणमपि प्राथम्यं । तस्यैव तमेव प्रति वन्द्युत्वं रिपुत्वं च विरुद्धम्, तद्विशेषणभेदेन व्यवस्थाप्यम् । तथा च किञ्चिद्विशेषणस्यात्मनः किञ्चिद्विशेषणो वाऽऽत्मा वन्द्यु रिपुश्च इत्यर्थ इति पृच्छायामिति शेषः । 'आत्मा आत्मनः' इति पदद्वयम् । आत्मनाऽऽत्मानेकार्थत्वाद्वाच्ये— आत्मैति । मन्दाग्रश्लोके स्वपर्याय एवात्मनाऽहः प्रहृतः, तदुपपादकद्वितीयं कथमन्योऽर्थः ?

इत्यत आह— आत्मनेति । अनर्थेव रीत्याऽऽप्यश्लोकोत्तरार्थगतत्वात्प्रत्ययव्याख्याय द्रष्टव्यम् । 'येनात्मैवात्मना जितः' इत्यत्रान्तराशब्दो व्याचष्टे— आत्मैवेति । एवमन्वोपादानं व्याख्येयविनेकार्थम् । जीवेनैव इत्यवधारणं प्राधान्यप्राप्त्यर्थम् । यदाऽऽत्मनश्चो जीवे तदा कर्तारं हृत्वीया, यदा बुद्धौ तदा कारण इति ज्ञापयन्नुपपादयति— स होति । विजयति विजयते, मन इति शेषः । 'स्वेनैव' [रा. भा.] इत्यादि व्याख्यायान्निराप्रायमुक्तेषु प्रमाणान्याह— उक्तं चेति । अनात्मन इति

ननुस्मासो बहुव्रीहिरां स्यात् । नाद्यः, आत्मन आत्मान्यत्वात्पु
पते, आत्मान्तरादन्यत्वस्य च प्रत्येऽनुपयोगात् । न द्विती-
यः, आत्मशब्दस्य जीववाचित्वे वा मनोवाचित्वे वा सप्ता-
रिणि तदभावस्यासम्भवादित्यत आह— अनात्मन इति ।
बहुव्रीहिरिप्रहसुचनाय पुष्यस्येत्यन्यपदार्थो दर्शितः । अना-
त्मशब्दार्थं दर्शयितुमाह— अजितेति । नन्वविद्यमान आत्मा
यस्यासावनात्मा, तत्कथमुच्यतेऽजितात्मन इति ? तत्राह—

सद्पीति । विद्यमानमपि मनोऽजितमनुपकारीति । अविद्यमा-
नसादृश्यादविद्यमानानुपवर्धे अजितात्मा अनात्मोक्ष इत्यर्थः ।
गौणप्रयोगे किं प्रयोजनं इति चेत्, न; ह्युपचारं प्रयोजनान-
पेशात्, इति भावेनाह— सन्नपीति । गृह्यपदे सेवादौ ।
पदाना व्यपहितत्वादानात्मन इत्यर्थं व्याचष्टे— तस्येति ।
तस्याजितमनरस्य बन्धुरेवेत्येवार्थः । शत्रुवत्प्रसिद्धशत्रुरिव
शत्रुत्वेऽपकारित्वे ॥ ६ ॥

७ ह. पै. भा.— तत्र किंलक्षण आत्मनो बन्धुः किंलक्षणो वा रिपुरात्मनः ? इत्युच्यते—
बन्धुरिति । बन्धुरात्माऽऽत्मनस्तस्याऽऽत्मा तस्याऽऽत्मनो बन्धुः । येनाऽऽत्मैवाऽऽत्मना जितः—आत्मा
कार्यकरणसङ्घातः, कार्यं शरीर, करणानीन्द्रियाणि—येन स्वीकृतः, जितेन्द्रिय इत्यर्थः । अनात्मनस्तु
शत्रुभावे वर्तेताऽऽत्मैव शत्रुवत् । यथा शत्रुरात्मनोऽपकारी तथाऽऽत्माऽऽत्मनोऽपकारे वर्तेतेत्यर्थः ॥६॥

८ वै. ब्र. मि.— कीदृश मनस्तावदात्मनो मित्रं वीर्यं
याऽप्यमित्रम् ? तत्राह— बन्धुरिति । येनात्मना जीनेन
य आत्मा जितं यन्मनो विषयप्रावण्यविनिवर्तनेन स्वयदौ
कृतम्, तस्यात्मनो जीवस्य स एवात्मा मनो बन्धुः । अना-
त्मनः अजितमनसो जीवस्य स एवात्मा मन वाच्यलौकिक-

शत्रुत्वव्यवमपि शत्रुत्वे शत्रुभावे वर्तेते । तथा च स्मृति—
“मन एव मनुष्याणां कारणं बन्धमोक्षयोः । बन्धाय विषया
सक्तं सुखैर्निर्विषयं स्मृतम्” [वि. पु. ६।७।२८ मैत्रा उ
३।३।११, वि. २] इतीति भावः ॥ ६ ॥

९ व० त० दी०— किम्भूतस्यैवात्मा बन्धुरात्मा रिपुश्च इत्यपेक्षायामाह— बन्धुरिति । आत्मा कार्य-
करणसङ्घाताभिमानिरूपः । आत्मना विविक्तधिया ॥ ६ ॥

१० पु. अ. त.— ननु कथं स एव बन्धुः ? कथं वा
स एव शत्रुः ? अत आह— बन्धुरिति । येन आत्मना
भावस्वरूपेण आत्मा जितं वशीकृतं, अविषयप्रावण्यदिदेह-
तिभ्यो भावस्वप्ने स्थापितं इत्यर्थः । तस्य आत्मन आत्मैव
बन्धुहितकृद्भवतीत्यर्थः । स्वस्य दास्यार्थं प्रकटितस्य तदु-
चितकण्ठीकभावप्रयुक्तसन्तोषेण बन्धुस्तद्भावस्वरूप एव

स्वाधिदैविकस्वरूपेण भवतीति भावः । तु पुन । अनात्मनो
भावस्वरूपरहितस्य आत्मैव शत्रुवत् शत्रुत्वे तद्भावप्रतिगन्धके
वर्तेत । तथा चायमर्थ— भावरहितत्वे बलकर्मसिक्तस्वदास्यार्थ-
प्रकटितप्रयोजनरहितस्वस्य स्वहंपानर्पककृतितोषणार्थाधिदैविक
आत्मा अत्र कर्मसु सेवादियु तदापेक्षप्रतिबन्धको
भवेत् ॥ ६ ॥

११ नी० भा० वी०— आत्मा मन, आत्मना मनसा । अनात्मनोऽजितचेतस, आत्मा मन एव शत्रुः ॥६॥

जितात्मनः प्रशान्तस्य परमात्मा समाहितः ।

शीतोष्णसुखदुःखेषु तथा मानापमानयोः ॥ ७ ॥

रामानुजीय पाठस्तु ‘मानावमानयो’ इति ।

ज्ञानविज्ञानवृत्तात्मा कूटस्थो विजितेन्द्रियः ।

युक्त इत्युच्यते योगी समलोष्टाश्मकाञ्चनः ॥ ८ ॥

सुहृन्मित्रार्युदासीनमध्यस्थद्वेष्यबन्धुषु ।

साधुष्वपि च पापेषु समबुद्धिर्विशिष्यते ॥ ९ ॥

१ श्रां. भा.— जितात्मन इति । जितात्मनः कार्यकरणादिसङ्घात आत्मा जितो येन स जितात्मा;
तस्य जितात्मनः ! प्रशान्तस्य प्रसन्नान्तःकरणस्य सतः सन्न्यासिनः, परमात्मा समाहितः साक्षादा-
त्मभावेन वर्तेत इत्यर्थः । किञ्च शीतोष्णसुखदुःखेषु तथा मानेऽपमाने च, मानापमानयोः पूजाप-
रिभवयोः ॥ ७ ॥

२ आ. शां. व्या.— कथं संयतकार्यकरणस्य बन्धुरात्मा इति ? तत्राऽऽह— जितात्मन इति । जितकार्यकरणसद्वातस्य प्रकर्मणोपरतवाह्याभ्यन्तरकरणस्य परमात्मा विशेषेण पुनः पुनः स्वभिभूयमानो निस्तरं चित्ते प्रथत इत्यर्थः । जितात्मानं उच्यते तस्मिन्सकर्मणामधिकारिणं प्रदर्शयं योगाज्ञानि दर्शयति—

ज्ञातेति । समः स्यादित्यध्याहारः । पूर्वार्धे व्याचष्टे— जि-
तेत्यादिना । न केवलं तस्य परमात्मा साक्षादात्मभावेन वर्तते ;
किन्तु 'शीतोष्णादिभिरपि नासौ' चाल्यते, तत्त्वज्ञानात्,
इत्युत्तरापि विभजते— किञ्चेति । तेषु समः स्यादिति
सम्बन्धः ॥ ७ ॥

१ शां. भा.— ज्ञानेति । ज्ञानविज्ञानवृत्तात्मा, ज्ञानं शास्त्रोक्तपदार्थानां परिज्ञानं, विज्ञानं तु शास्त्रतो ज्ञातानां तथैव स्वानुभवकरणं, ताभ्यां ज्ञानविज्ञानाभ्यां वृत्तः सञ्जातात्मप्रत्यय आत्माऽन्तःकरणं यस्य स ज्ञानविज्ञानवृत्तात्मा कूटस्थोऽप्रकम्प्यो भवतीत्यर्थः । विजितेन्द्रियश्च । य ईदृशो युक्तः समाहित इति स उच्यते कथ्यते । स योगी समलोष्टाश्मकाश्चनो लोष्टाश्मकाश्चनानि समानि यस्य स समलोष्टाश्मकाश्चनः ॥ ८ ॥

२ आ. शां. व्या.— चित्तसमाधानमेव विशिष्टं फलं चेद्विष्टं, तर्हि कथममृतः समाहितो व्यवहियते ? तत्राऽऽह— ज्ञानेति । परोक्षारोक्षभ्यां ज्ञानविज्ञानाभ्यां सञ्जातोऽत्मप्रत्ययो यस्मिन्प्रत्ययान्तःकरणे सोऽविक्रियो हर्षविपादकामक्रोधोदिरहितो योगी

युक्तः समाहित इति व्यवहारमागी भवतीति पादत्रयन्या-
स्यानेन दर्शयति— ज्ञानमित्यादिना । स च योगी परम-
हर्षपरिभ्रजकः सर्वलोपेक्षावुदिरनतिशयवैरमयमागीति कथ-
यति—स योगीति ॥ ८ ॥

१ शां. भा.— किञ्च— 'सहृद्' इत्यादिश्लोकार्थमेकं पदम् । सहृदिति प्रत्युपकारमनपेक्षयो-
पकर्ता, मित्रं स्नेहवान्, अरिः शत्रुः, उदासीनो न कस्यचित्पक्षं भजते, मध्यस्थो यो विरुद्धयो-
रुभयोर्हितैषी, द्वेष्य आत्मनोऽप्रियः, बन्धुः सम्बन्धी इत्येतेषु, साधुषु शास्त्रानुवर्तिषु, अपि च पापेषु
प्रतिपिद्वकारिषु, सर्वेष्वेतेषु समबुद्धिः 'कः ? किं कर्म ?' इत्यच्यापृतबुद्धिरित्यर्थः, विशिष्यते ।
'विमुच्यते' इति वा पाठान्तरम् । योगारूढानां सर्वेषामयमुत्तम इत्यर्थः ॥ ९ ॥

२ आ. शां. व्या.— योगारूढस्य प्रवृत्तत्वमभ्युपेत्य योगव्याजान्तरं दर्शयति— किञ्चेति । 'पदच्छेदः पदार्थोक्तिः' इति व्याख्यानाङ्गं सम्पादयति—सहृदिति । अरिनाम परोक्षमपकारकं, प्रत्यक्षमशिवो द्वेष्य इति विभागः । समबुद्धिरिति व्याचष्टे—कः किमिति । प्रथमो हि प्रथो जातिगो-

त्रादिविषयः, द्वितीयो व्यापारविषयः । उक्तप्रकारेणाव्यापृतवृत्ते-
नर्षोक्त्यो वा सर्वपापविमोक्षो वा निष्कृतीत्याह— विशि-
ष्यत इति । पाठद्वयेऽपि सिद्धमर्थं सहृद् कथयति—यो-
गारूढानामिति ॥ ९ ॥

१ रा. भा.— योगारम्भयोग्यावस्थोच्यते— जितात्मन इति । शीतोष्णसुखदुःखेषु मानावमानयोश्च जितात्मनः जितमनसो विकाररहितमनसः, प्रशान्तस्य मनसि परमात्मा समाहितः सम्यगाहितः स्वरूपेणावस्थितः । प्रत्यगात्माऽत्र परमात्मेत्युच्यते, तस्यैव प्रकृतत्वात् । तस्यापि पूर्वपूर्वावस्थपेक्षया परमात्मत्वात् ; आत्मा परं समाहित इति वाऽन्वयः ॥ ७ ॥

धु वे. ता. चं.— प्रतिष्ठयोग्यावस्था तदारोहणोपाय-
धोकी; अथ योगप्रक्रियां वस्तुं तदारम्भदशा ज्ञाप्यत इत्याह—
योगारम्भेति । सप्तम्या. 'समाहितः' इत्यनेन अन्वयभ्रमभ्यु-
दाग्यान्वयं पदार्थोच्य व्यग्रयति— शीतोष्णेति । एतेन
'मानावमानयो समस्य' इति परोक्षव्याहारोऽनपेक्षित इति
दर्शितम् । शीतोष्णादिषु द्वन्द्वेषुभूयमानेषु कथं मनसो विजयः ?
इत्यत्राह— विकाररहितमनस इति । विद्याय हर्षोद्रेका-
दिस्य. प्रायुक्तः । 'प्रशान्तस्य' इत्येतद्वाग्भिर्यव्यापारान्निवृत्ति-
परम्, मनोविकारनिवृत्तेष्वत्वात् ; अतश्चिद्विद्वत्कामिसन्ध्यादि-
राहित्यपरं वा । 'समाहितः' इत्यस्याकाङ्क्षितं प्रकृतत्वचिन्
चाधिकरणमाह— मनसीति । सम्यगाहित इति— वि-
ण. ६८

शदारुणस्वप्नयोगयो जात इत्यर्थं । जीवात्मप्रकरणे परमात्मा-
कथमुच्यते इत्यत्राह स्वरूपेणेति । अत्रेति प्रकरणौचित्य-
सूचनम् । तदेव दर्शयति—सर्वेष्वेति । एवकारेण प्राप्तिको हि
पूर्वं परमात्मप्रसङ्ग इति ज्ञापितम् । अपरस्य जीवस्य परमात्म-
शब्दविषयत्वं कथं ? इत्यत्राह— तस्यापीति । तथापि परमा-
त्मशब्दस्य प्रतिद्वार्यः परित्यक्तः इत्यत्र, परत च सङ्कृतिवत्,
परमात्मात्वं निर्वचनं च न पठते; परो मा अस्मादिति हि तत् ।
नच पूर्वपूर्वावस्थापेक्षया परो मा अस्मादित्यन्वयः सिद्ध्यतीत्य-
रुचरेत्ययान्तरमाह— आत्मा परमिति । अत्र चाधिकं केवल-
मिति वा परान्वायः ॥ ७ ॥

३ रा. भा.— ज्ञानविज्ञानतृप्तात्मा—आत्मस्वरूपविषयेण ज्ञानेन, तस्य च प्रकृतिविसर्जातीयाकारविषयेण विज्ञानेन च तृप्तमनाः । कूटस्थः देवाद्यवस्थास्वतुवर्तमानः सर्वसाधारणज्ञानैकाकारात्मनि स्थितः, तत एव विजितेन्द्रियः, समलोष्टाश्मकाश्चनः प्रकृतिविविक्तस्वरूपनिष्ठतया प्राकृतवस्तु-विशेषेषु भोग्यत्वाभावाह्योष्टाश्मकाश्चनेषु समप्रयोजनो यः कर्मयोगी स युक्त इत्युच्यते— आत्मानलोकनरूपयोगाभ्यासाहं इत्युच्यते ॥ ८ ॥

४ वे. ता. चं.— इन्द्रियविजयो ह्यन्तःसहस्रं चोक्तम्; अथ तयोहतुच्यते—ज्ञानं इति श्लोकेन । ज्ञानविज्ञानशब्दयोः पौनरुक्त्यव्युदासाद्योपसंगस्योक्तिं विषयविशेषं व्यञ्जयति आत्मस्वरूपेत्यादिना । पारलौकिकसमस्तकर्मापेक्षितदेहादिव्यतिरिक्तवधीरिह ज्ञानम् । मोक्षाधिकारिणो विशेषतोऽपेक्षितनित्यत्वनिर्दिष्टायानन्दत्वादिधीस्तु विज्ञानं, न पुनरात्मनरूपज्ञानम् । तन्नामप्रोपरत्वाद्वाक्यस्येति भावः । कूटं तिष्ठतीति कूटस्थः । कूटशब्दश्च परिशुद्धात्मन्यौपचारिकः । कूटस्थं ह्यागन्तुकविनशरायःफिण्डादिसंश्लेषविश्लेषरूपावस्थाप्रवाहो वर्तमानेऽपि स्वस्वरूपे न शैथिल्यादिरूपो विचारः, तद्दनापि देवादिशरीरसंश्लेषविश्लेषरूपावस्थाप्रवाहेऽपि 'न जायते भिद्यते' [२।१०] इत्यादिनोक्तप्रकारेण निर्विकारत्वं सिद्धमिति कूटशब्देनोपचारे यु-

ज्यत इत्यभिप्रायेणाह— देवादीति । शिरसपर्यायकूटविकल्पया वोपचारः । कूटस्थ इव वा साधारणतयानुमन्यानादसौ कूटस्थ इत्यभिप्रायेणाह— देवाद्यवस्थास्थिति । देवशब्दोऽत्र भावप्रधानः । अनुवर्तमानत्वात् सर्वसाधारणत्वमित्यपौनरुक्त्यम् । यद्वा सर्वान्मसाधारणोत्कर्षः । पूर्वश्लोकोक्तजितेन्द्रियत्वादी हेतुरयमुक्त इत्याह— तत एवेति । स्वस्वरूपकारणादिभिरत्यन्तविषयमाणां लोष्टादीनां समत्वं कथमिति शङ्कानिराकरणाय प्रकृतौत्यादिसमप्रयोजन इत्यन्तमुक्तम् । लोष्टाश्मकेदेवद-श्मकाश्चनादिभेदेऽप्येवनेकदण्डान्ताभिप्रायः । अत्रोद्देश्योपादेयांशो विभज्यते— य इत्यादिना । युक्तशब्द एवान् योग्यपर्यायः; प्ररणवशात्तु योगाम्यासविषयत्वं सिद्धम् । यद्वा प्रकृतिप्रत्यययोरर्थभेदविवक्षया योगाभ्यासाहं इत्युक्तम् ॥ ८ ॥

३ रा. भा.— तथा च वयोविशेषानङ्गीकारेण स्वहितैपिणः सुहृदः, सवयसो हितैपिणो मित्राणि, अरयो निमित्ततोऽनर्थच्छवः, उभयहेत्वभावात् उभयरहिता उदासीनाः, जन्मत एवोभयरहिता मध्यस्थाः, जन्मत एवानिष्टच्छवो द्वेष्याः, जन्मत एव हितैपिणो बन्धवः, साधवो धर्मशीलाः, पापाः पापशीलाः, आत्मैकप्रयोजनतया सुहृन्मित्रादिभिः प्रयोजनाभावाद्द्विरोधाभावाच्च तेषु समबुद्धियोगाभ्यासाहंत्वे विशिष्यते ॥ ९ ॥

४ वे. ता. चं.— 'समलोष्टाश्मकाश्चनः' [६।८] इति श्लोकेनैतन्नूक एतार्थधेतव्यविषयतया प्रपञ्चयत इत्यभिप्रायेणाह— तथा चेति । यद्वा सुहृदादिषु समबुद्धित्वस्य दुष्कृतरत्वादन 'विशिष्यते' इत्युक्ते च समदर्शित्वातिशयोऽत्र विवक्षितः; त याव अविचेत्यर्थः; सुहृन्मित्रबन्धुशब्दानां अरिर्द्वेष्याश्चर्योहदासीनमध्यशब्दयोश्च पौनरुक्त्यवभावात् तत्तत्पर्यायक्या । वन्दुशब्दस्तावद्विप्रादिषु प्रसिद्धं, मित्रशब्दश्च सवयसु, अतः पारिशेष्यास्तु सुहृदस्तु उभयव्यतिरिक्तविषय इत्यभिप्रायेणाह— वयोविशेषानङ्गीकारेणेति । सवयस इत्यनेन मित्राणां क्रीडादिरूपार्थैःपितृवमप्यस्तीति सूचितम् । वन्दुशब्दासक्तद्वेष्यशब्दन्तावत्सहस्राशुविषय. प्राप्त, ततोऽत्रापि पारिशेष्यादरि-शब्दं कृत्रिमयाशुविषयमाह— अरयो निमित्ततोऽनर्थच्छव इति । मध्यस्थशब्दोऽपि द्वेष्यबन्धुशब्दासक्तैर्द्वेषुतो हिताहितप्रयुक्तियोग्येषु प्रयोगाभावाच्च जन्मत एवोभयरहितविषय उचितः । तत्र पारिशेष्यादौशक्तीन्यस्य प्रवृत्तिरहितसम्बन्धिवशत्वेन तस्मात्कारत्वात्कारणमेव हिताहितप्रयुक्तियोग्यास्तदभावमात्रेण त्रहिता श्चदानीना इत्यभिप्रायेणाह— उभयेति । उभयं हितैरितिवन्महितै-

पित्वं च जन्मतः सम्बन्धिनो बन्धव इत्येतावन्मात्रस्य दुर्योधनादिविषयव्याप्तेः जन्मत एव हितैपिणो बन्धव इत्युक्तम् । एव एवप्रतिस्मन्बन्धिनः पुरुषा उक्ताः; अथ साधारण्येन श्लेषत्वनिश्चलत्वात्प्रायाः पुरुषाः साधुपापशब्दाभ्यामभिधीयन्त इत्यभिप्रायेणाह— साधव इति । वाक्यार्थमाह— आत्मैकेति । सुहृदादिभिः प्रयोजनाभावादिद्वैविध्योपाभावाच्चेत्यर्थः । ननु युक्तं नाम सुहृदादिषु समबुद्धित्वम्; न तु नाधुषु पापेषु च योगिना समं प्रयोजनम्, तस्मिन्माद्वैरस्यत्त्यागादेश्च ज्ञानवृद्धिहेतुत्वेन तेषामवयवोपेक्षितत्वात् । उच्यते— जेदानीमुपजीवकदणपणो योगी निर्दिश्यते, किन्तु धृतसकलश्रोतव्यः कृतवकलकृतव्यः साक्षात्सारात्यन्तयोग्यदशापद, तथापि न्ययं च तस्य साधुभिः पौषैश्च प्रयोजनाभावः समः, केवलं योगेषुपुकरहस्यस्थानादरेवोपादेयत्वादिति भावः । योगाम्यासाहंदरा हि प्रागप्युक्ता; इयं तु तत्र काठाप्रासावस्येति 'विशिष्यते' इत्यस्य भावः । तदाह— योगाभ्यासाहंत्वे विशिष्यते इति । अत्र 'विमुच्यते' इति परैः (चं.) पठितारपाठविकल्पाद्यमेव पाठ उचित इति भावः ॥ ९ ॥

५ आ. भा.— जितात्मनः फलमाह— जितात्मन इति । जितात्मा हि प्रशान्तो भवति । न तस्य मनः प्रायो विषयेषु गच्छति । तदा च परमात्मा सम्यगाहितः हृदि सन्नहितो भवति, अप-

रोसज्ञानी भवतीत्यर्थः । अपरोक्षज्ञानिनो लक्षणं स्पष्टयति—शीतोष्णेत्यादिना । शीतोष्णादिषु कूट-
स्थः ज्ञानविज्ञानतृप्तात्मा विजितेन्द्रिय इति कूटस्थत्वे हेतुः । विज्ञानं विशेषज्ञानं अपरोक्षज्ञानं वा ।
तद्योक्तं—‘सामान्यैर्ये त्वविज्ञेया विशेषा मम गोचराः । देवादीनां तु तज्ज्ञानं विज्ञानमिति कीर्तितम् ’ ॥
इति । ‘श्रवणान्मननाच्चैव यज्ज्ञानमुपजायते । तज्ज्ञानं दर्शनं विष्णोर्विज्ञानं शम्भुरन्नवीत ॥ वि-
ज्ञानं ज्ञानमद्गादेर्विशिष्ट दर्शनं तथा ’ इत्यादि । कूटस्थो निर्विकारः, कूटस्थस्य इति व्युत्पत्तेः ।
कूटपाकाशः ‘कूटे खं विदलं ध्योम सन्धिराकाश उच्यते’ । इत्यभिधानात् । योगी योगं कुर्वन् । युक्तो
योगसम्पूर्णः । एवम्भूतो योगानुष्ठानात् योगसम्पूर्ण उच्यते इत्यर्थः ॥ ७ ॥ ८ ॥

६ ज प्र दी.—योगो विहित, तर्हि जित्तात्मन इत्य-
नेन २ इत्यत आह—जित्तात्मन इति । उपकारी हि बन्धु-
च्यते । तत्र जित मन क्युपकार करोति येन बन्धु स्यात् २
आत्मोद्धार करोतीति चेत्, स एव च क २ इत्याशङ्कयेति
शय । जित्तात्मन फले बचये प्रदान्तत्पत्यनुवाद क्रिमर्थे २
इत्यत आह—जित्तात्मा ह्येति । वाक्यभेदेनेदमेव फलक
धर्ममिति भाव । ननु जित्तात्मत्वमेव प्रदान्तत्त्व, तत्त्व तत्फल
स्यात् २ इत्यत आह—नेति । तस्य जित्तात्मन स्वत एवति शेष ।
तर्हि निराहङ्कृतदुस्तर वाक्य व्यर्थमित्यत परमकठे दर्शयितु
तदिति भावेन न्यूनमन्याहारेण पूरयन्त्याचष्टे—तदा चेति ।
प्रदान्तत्त्वे सति परमात्मा सर्वेषां हृदि सनिहित एव, तत्त्व
प्रदान्तस्य विशय २ इत्यत सम्यक्पूर्वसुचितार्थे विशेषेति—
अपरोक्षेति । योगारूढ इत्यर्थः । ‘यदा हि’ [६५५] इति
योगारूढस्य लक्षणमुक्त, सतिवर्धये पुनरुच्यते २ इत्यत आह—
अपरोक्षेति । साधुश्लोद्धयप्रहणाद्यादिपर, अत्र सप्तम्या अ-
न्वयो न दृश्यतेऽत्र आह—ज्ञातेति । अत्र भास्करोऽन्वयम-
पश्यन् ‘परमार्थमा समाहित’ इति सम्प्रदायागत
पाठ विद्युज्य ‘परात्मसु समा मति’ इति पाठान्तरं प्रक-
ल्प्य ‘समा मति.’ इति तु आक्षेप्यं सप्तम्या अन्वयमुक्त्वा
पूर्वपाठोऽन्वयाभाव इत्यवादीत्, तदनेन नापहसित भवति । कुत्रि
मेऽपि पाठे ‘सुहृत्’ इत्यादिक ‘आत्मौपम्येन [६३२] इत्या
दिक च पुनरुक्त स्यात् । ननु य शीतोष्णादिषु कूटस्थ’, तस्य

ज्ञानविज्ञानतृप्तमनस्त्व विजितेन्द्रियत्व वायात्सिद्धमेव, तत्त्वम-
र्थे पुनरुच्यते २ इत्यत आह—ज्ञानेति । प्रत्येकमन्वयादकव-
चनम् । ननु शिल्पादिविषया बुद्धिर्विज्ञानम्, ‘माश धोर्ज्ञान-
मन्यत्र विज्ञान शिल्पशास्त्रया’ [अमर १।१।६] इत्यभिधा-
नात्, त कथं विज्ञानन तृप्तात्साध्य स्यात् २ इत्यत आह—
विज्ञानमिति । अनेन सामान्यज्ञानं परोक्षज्ञानं वा ज्ञानमिति
सुचितम् । इत एता २ इत्यत आह—तद्येति ।
प्रसिद्धाभियानायाऽप्यज्ञीरियत इति चशब्द । सामान्यं सा-
धारणं पुरुषे । सामान्यविषय तु ज्ञानमित्यपि श्रुत्यम् ।
तदेव ज्ञानमिति सम्बन्धः । ज्ञानादव्याकरणेन शिल्पस्य च ।
विशिष्ट दर्शनं वैष्णवशास्त्रम् । कृष्णशाब्दो निरुद्धादियर्थाय,
तेन कथमन्वय सप्तम्या २ इत्यत आह—कूटस्थ इति ।
तत्कथं २ इत्यत आह—कूटवदिति । ‘सुपि स्थ’ [अथा
३।१।४] कूटश-दोऽऽतृतायादिवाची, तत्परिग्रह निर्विकारत्व
न लभ्यते इत्यत आह—कूटमिति । एतौ शब्दराश्यात्
उच्यते इत्यर्थः । ‘युक्तो योगी’ इति पुनरुक्तिरिति
मन्दावाहानिरासार्थमाह—योगीति । इनेरस्यर्थत्वात् कुर्वं
शिल्पकम् । निष्ठाया सूत्रार्थत्वात् सम्पूर्ण इति । वक्ष्यमाणा
न्वयापत्त्या क्रमोद्धृतम् । तर्हि विद्वद्धार्यो कथं सामानाधि-
करण्य २ इत्यत आह—एवम्भूत इति । ‘धातुसम्बन्धे प्रत्यया’
इति ह्युक्तम् ॥ ७ ॥ ८ ॥

५ आ. मा. भा.—स एव च सर्वस्माद्विशिष्यते । सायुषादिषु समगुद्धिः जीवचितः । पर-
मात्मनः सर्वस्य तन्निमित्तकत्वस्य च सर्वत्रैकरूप्येण चिद्रूपा एव हि जीवाः । विशेषस्त्वन्तःकरण-
कृतः । सर्वेषां सायुष्यादिक सर्वमीश्वरकृतमेव । स्वतो न किञ्चिदपि ।

६ ज प्र दी — यन्मे लक्ष्यस्योक्तत्वात् ‘सुहृत्’ इत्यादिकं
न योगारूढलक्षणमिति प्रतीतिनिरासायाह—स एवेति ।
सायुषादिषु समगुद्धि च योगारूढ एवेति न, किन्तु सर्व
स्मादयोगीतिवादाद्विशिष्यते इत्येवदुक्त्वाद्युपगम्य इति भाव ।
सायुष्य धर्मित्वम्, पापत्व पापवच च नियत, न तु सुहृत्त्वा-
दिवदव्यवस्थितमित्यत सुहृदादिविषयत्वत्त्वा ‘सायुषादिषु’
इत्युक्तम् । समगुद्धि च नाम एवादि साम्यमित्यन्यथाप्रतीति
निरासायाह—जीवचित इति । ‘एष चन्मया युक्तो तीव
द्वयभिर्धायते’ इति चेतनाचेतनविषये जीवशब्दप्रयोगात् चित
इत्युक्तम् । सुहृदादिवैतन्यस्य तथा सर्वत्र सुहृदादिषु स्थितस्य
परमात्मन, एव सर्वत्र सुहृदादिषु स्थितस्य सुहृदाद परमा-

त्मनिमित्तकत्वस्य वैकरूप्येण कारणेन तदर्शां समगुद्धिरित्यर्थः ।
तत्राप प्रकार विशेषेति—चिद्रूपा एवेति । मलयुप यदक
एकं प्रति सुहृदित्यादि, तत्र न जीवत्वभावान्तर्यत, किन्तु चिद्रू-
पत्वादिभेदेत्यर्थः । तर्हि सुहृत्त्वादिपरं विस्मयः २ इत्यत
आह—विशेषस्त्विति । अन्त इरणापादानके याप्रथमं ।
एतदुक्त भवति—मुक्तावधि यमाणा यद्यौरूप तत् ‘निविधा
जीवसहा’ इत्यादिप्रमाणाद्विषयमथ, किन्तु देहेन्द्रियान्त कारण
परमैद्वैपम्य तत्त्वत्वरूप एतारोप्य विषयगुद्धित्व योगारूढस्य
नास्तीति द्वितीय प्रकार एतत् । तृतीय विशेषेति—
सर्वेषामिति । स्वत स्वातन्त्र्येण ।

५ आ. मा. भा.— उक्तं चैतत्सर्वम्— 'स्वतः सर्वेऽपि चिद्रूपाः सर्वदोषविवर्जिताः । जीवास्तेषां तु ये दोषास्त उपाधिकृता मताः ॥ सर्वे चेश्वरतस्तेषां न किञ्चित्स्वत एव तु । समा एवं हतः सर्वे वैषम्यं भ्रान्तिसम्भवम् ॥ एवं सपानजीवास्तु विशेषो देवतादिषु । स्वाभाविकस्तु नियमादत एव सनातनाः ॥ असुरादेस्तथा दोषा नित्याः स्वाभाविका अपि । गुणदोषौ मानवानां नित्यौ स्वाभाविकौ मतौ ॥ गुणैकमात्ररूपास्तु देवा एव सदा मताः' । इति ब्राह्मे । न तु साधुपापादीनां पूजादिसाम्यम् , तत्र दोषस्मृतेः ; 'समानां विषमा पूजा विषमानां समा तथा । क्रियते येन देवोऽपि स्वपदाद्भयते पुमान्' ॥ इति ब्राह्मे ।

६ ज. प्र. दी.— अत्र प्रमाणमाह— उक्तं चेति । स्वतस्वरूपेण । दोषैरिस्त्वादिभिः । एव सुहृत्त्वादिगुणैरिस्त्वादि प्राणम् । आपन्नसुखमात्रं न स्वरूपान्तर्गता इत्यर्थः । किं तर्हि इत्यत आह—तेषां त्विति । दोषा गुणाश्च । उपाधिस्तु कर्णादि । सर्वे सुहृत्त्वादिन्म् । अतएव प्रमाद्वयेन यदनात्ममर्मानात्मस्वन्तर्माम्य वैषम्यम् , यच्च क्वचित् प्रमेश्वरानधीनरूपत्वं तद्भ्रान्तिसप्रतीतम् । योगे प्रवर्तमान प्रति यत्सुहृत्त्वादिकं तत् मनुष्येष्वेव स्वस्वरूपवैषम्यभरणं न भवति । न तु देवादिभिर्यत्सुहृत्त्व्यापवादाह—एवमिति । तुशब्दोऽवधारणे । अवधारणार्थं विज्ञोति—विशेषो इति । विशेषो योगिन प्रति

सुहृत्त्वादिः । तदेव प्रपन्नयति—असुरादेरिति । तथाशब्दो बन्धमणसमुच्चये । दोषा योगिनं प्रति अस्तिवाद्याः । तथा चोक्तम् 'विद्वेयेनमिह वैरिणम्' [३।३७] इति । गुणदोषौ सुहृत्त्वादिस्त्वादी अनागन्तुकौ । गुणैः सुहृत्त्वादिभिरिकमानं गुणैकमात्रम् । तथा च श्रुति "यथा ह वै बहवः पशवः" [घृ उ १।४।१०] इत्यादिका । "सुहृत्" इत्यादिश्लोकस्य प्रतीति एवार्थे किं न स्यात् इत्यत आह—न त्विति । सर्वशब्दपर्यायस्य समशब्दस्यैव सर्वनामसंज्ञा , न साधारणार्थस्य, समे देशे यजति इति ।

५ आ. मा. भा.— 'विचं वन्धुर्वयः कर्म विद्या चैव तु (भवति) पञ्चमी । एतानि मान्यस्थानानि नरीयो ह्युत्तरो—(यद्यदु)चरम्' ॥ [२।१३६] इति मानवे । 'गुणानुसारिणीं पूजां समां दृष्टिं च यो नरः । सर्वभूतेषु कुरुते तस्य विष्णुः प्रसीदति ॥ वैषम्यमुत्तमत्वं तु ददाति नरसञ्चयात् । पूजाया विषमा दृष्टिः समा साम्यं विदुःखजम्' ॥ इति ब्रह्मवैवर्ते । सुहृदादिषु शास्त्रोक्तपूजादिकृतिः । अग्न्यानधिका या साऽपि सभता । तद्व्याहः— 'यथा सुहृत्सु कर्तव्यं पितृशत्रुसुतेषु च । तथा करोति पूजादि समशुद्धिः स उच्यते' ॥ इति गारुडे । प्रत्युपकारनिरपेक्षपोपकारकृतसुहृत् । केशस्थानं निरूप्य यो रसां करोति स मित्रम् । अरिर्विधादिकर्ता । कर्तव्ये उपकारे अपकारे च य उदास्ते स उदासीनः । कर्तव्यमुभयमपि यः करोति स मध्यमः । अवासितकृद्द्वेष्यः । आह चतत्—द्वेषोऽवासितकृतकार्यमात्रकारी तु मध्यमः । मित्रकृत्स्मिन्निरूप्यापि क्लेशं यः परिरक्षति ॥ स मित्रमुपकारे तु अनपेक्षपोपकारकृत् । यस्ततः स सुहृत्सोक्तः शत्रुश्चापि विधादिकृत्' ॥ इति ॥ ९ ॥

६ ज. प्र. दी.— तथा न केवलं समपूजाया दोष, किन्तु विषमपूजाविधानं चास्तीत्याह—विचमिति । वन्धुरिति वन्धुत्वम् । मान्यानि च तानि द्वाभ्यानि च । वितादिसादरे तदन्त उपलक्ष्यन्ते । दृष्टिरलोक्तप्रकारनयेण समा कार्या , पूजा तु विषमैरेतस्य प्रमाणान्तरमाह—गुणेति । या विषमा पूजा वा वैषम्यम् । तस्यैव व्याख्यानमुपमत्सम् । साम्यं ददाति

विदु खत्वमिति तत् । समशुद्धिर्वं प्रकारान्तरेण व्याचष्टे—सुहृदादिप्रति । एतत्तु योगारूढविषयमिति तत्रैव नोक्तम् । न हि योगारूढो लौकिकेभ्योऽप्युपकारं करोति यः । सुहृन्मित्रशत्रुद्वोरिद्वेष्याशत्रुयोस्तासीनमध्यस्यशत्रुद्वोर्धार्मिकेभ्यो न प्रनीयते, अत आह—प्रत्युपकारेति । निरपेक्षयाऽनपेक्षया अवासितममित्रियं, तत् उपक्रियमाणत्वात् ॥ ९ ॥

७ ह. पं. भा.— जितात्मनः प्रशान्तस्य कार्यकरणसद्दात् आत्मा जितो येन स जितात्मा तस्य जितात्मनः प्रशान्तस्य परमात्मा समाहितः साक्षादात्मभावेन वर्तत इत्यर्थः । किञ्च शीतोष्णसुखदुःखेषु तथा मानापमानयोः पूजापरिमवयोः समस्य ॥ ७ ॥ ज्ञानेति । ज्ञानं शास्त्रोक्तपदार्थानां परिज्ञानं, विज्ञानं विशेषज्ञानं ज्ञानं स्वानुभवकरणं, ताभ्यां वृत्तात्मा वृत्तस्योऽपकर्मण्यो भवतीत्यर्थः । विजिनेन्द्रियश्रेयश्चोक्तः समाहितः स उच्यते समच्छोद्यप्रमत्तश्चनः ॥ ८ ॥ किञ्च—श्लोकार्थमेकं पदम् । सुहृदिति मत्पुपकारमन-

पेक्ष्योपकर्ता, मित्रं स्नेहवान्, अरिः शत्रुः, उदासीनो न कस्यचित्पक्षं भजते, मध्यस्थो विरुद्धयोरुभयोर्हि-
तैषी, द्वेष्य आत्मनोऽप्रियः, वन्दुः सम्बन्धी इ येतेषु, साधुषु शास्त्रार्थानुवर्तिषु, अपि च पापेषु प्रतिपिद्ध-
कारिषु सर्वेष्वेतेषु समबुद्धिः 'कः किं कर्म ?' इत्यव्यापृतबुद्धिरित्यर्थः । विशिष्यते योगारूढानां सर्वेषां
युक्ततम इत्यर्थः ॥ ९ ॥

८ व. प्र. वि.— जित्तात्मनो वन्दुत्वं विद्वेषोति—
जित्तात्मन इति । शीतोष्णसुखदुःखेषु पूजापरिभवयोश्च
जित्तात्मनो जित्तमनस, अत एव प्रशान्तस्य रागादिशून्यतया
निर्विकारस्य, एवमृतस्यैव परं केवल आत्मा समाहितो
योगारूढो भवति । यद्वा 'परमात्मा' इत्येकं पदम् । परमेभ्य एता
ददास्य समाधिप्रियया भवतीत्यर्थः ॥ ७ ॥

अथ योगारूढस्य लक्षणमाह द्वाभ्याम्— ज्ञानेति ।
ज्ञानमौपदेशिकम्, विज्ञानमपरोक्षात्मकम्, ताभ्यां तृप्त-
सञ्जाताद्येवमप्य आत्मा चित्तं यस्य स तथोक्तं, तत
तदस्य प्रियसनिधावपि निर्विकार, तत एव विजितानि
रागद्वेषद्वन्द्वानिद्वेषप्रहणाद्याविततानीन्द्रियाणि येन स,

तत एव च हेयोपादेयबुद्धिशून्यत्वेन समानि लोष्टाश्मकाद्य-
नानि मूलकण्डपापाणास्वर्णानि यस्य सः योगी युक्तो योगा
रूढ इत्युच्यते ॥ ८ ॥

प्रथुपक्षरमनपेक्ष्य स्नेहसम्बन्ध च विनेशोपकर्ता
सुखम् । मित्रं स्नेहेनोपकारी । निष्कारणमपकारक-
दरि । विवदमानयोर्भयोरप्युपेक्षक उदासीन । उभ-
योरपि हितैषी मध्यस्थः । उपकारिण्यप्युपकर्ता द्वेष्य ।
शरीरसम्बन्धी शत्रु । धर्मशीला साधव । पापशीला पापा ।
पतेषु सुहृदादिषु चकारादन्येष्वपि समबुद्धि 'क कीदा ?'
इत्यव्यापृतबुद्धि, एवैन्द्रियो योगारूढ सर्वभ्योऽपि योगिभ्यो
विदिष्यते विशिष्टो भवति ॥ ९ ॥

९ व० त० टी०— चित्तात्मनो वन्दुत्व इत्युच्यते—जित्तात्मन इति । फाल्गुनेषु शीतोष्णानिद्वेषु सरस्वपि तस्य
परं केवलमात्मा समाहितो भवतीति परमात्मान्तर्यामीनो समाभिगतो भवति ॥ ७ ॥ योगारूढस्य स्वरूपं
त्रैलोक्ये चोपपादयति द्वाभ्याम्— ज्ञानविज्ञानेति । ज्ञानमौपदेशिकं, विज्ञानमपरोक्षात्मकम्, ताभ्यां तृप्त आत्मा
यस्य बृष्टे स्थितोऽपि युक्त इत्युच्यते, स योगी सुहृदादिषु बुद्धिपरीतेषु च समबुद्धिरधिकरतो भवतीति
विदिष्यते ॥ ८ ॥ ९ ॥

१० पु. अ. त.— ननु वन्दुत्वे कथं हितवृत्तरेव ?
इयत् आह जित्तात्मन इति । जित्तात्मन वशाकृतभा-
वान्मन । शीतोष्णसुखदुःखेषु सयोगिप्रयोगेषु प्रशान्तस्य
संवागे स्वसौभाग्यादिमदरहितस्य विप्रयोगे हेनेन प्रिये
शोषरोपरहितस्य । तथा भगवत् सदादानान्मानापमानयो
समस्य । परमात्मा पुरुषोत्तम समाहितस्तदर्थे आत्म्यदाने
सावधानस्तिष्ठति । तद्वदस्य एव समाहितस्तिष्ठतीति
भाव ॥ ७ ॥ ननु परमात्मा हृदयस्योऽस्तीति कथं
ज्ञानम् ? इत्याकाङ्क्षापामाह— ज्ञानविज्ञानतुमात्मनेति ।
ज्ञाने शास्त्ररीत्या भगवत्स्वरूपज्ञाने विज्ञाने भावात्मकवह-
पातुभ्यो वृत्त संशयकोटिरहित आत्मा अन्तःकरणं यस्य,
दृग्धर्मा निर्विकार भगवत्परणवरूपकनिष्ठ, विचिन्तेन्द्रिय
स्वभागेन्द्रारहित, युक्तो योगारूढ इत्युच्यते । समलाष्टास्र
काशन मूषापाणयुक्तं समो भगवदीयभावस्वरूपान्
योगी मत्संयोगवानुच्यते, भवेति 'पे । अत्राय भाव
मुक्तिकाया भगवद्गुणैर्गोचर्यस्मरणेन तेषोपाधिकरतास्ति
तापभाववान्, पापानो भगवद्विप्रयोगजडास्मरणेन स्वस्य

तद्भावतापात्तत्र निगमभाववान्, सौम्ये चारीकिककान्ति-
दर्शनेन रसभाववास्तथास्वत इति भाव ॥ ८ ॥ विज्ञ एतजित्तय
एव न सम, किन्तु सर्वत्रैव समबुद्धिरत्तम इत्याह—सुहृदिति ।
सुहृत् सर्वहितोपदेशहन् । मित्रं स्नेहपरवचा, अरि स्वस्मिन्
शत्रुबुद्धिमान्, उदासीनो निरोपेक्ष, मध्यस्थो विवदमानवो,
सदसद्राक्यविचारक, द्वेष्य सद्रावहीन, वधु सम्बन्धी,
एतसु साधुषु सदाचारेषु । अपि च किं पुनः ? पापेषु धर्मविरोधिषु
समबुद्धिः भगवद्विप्रयोगेन भगवदात्मबुद्धिसिन्धु वा तद्विप्रयो
गेन तपाभावात्शी विदित्यते, योगयुक्तं पूज्य इत्यर्थः । अत्राप्य
भाव— भगवद्विप्रयोगे तत्सौहृदित्स्मरणेनापि सर्वेषु सौहृदियमं
वान् तथैव च मित्रधर्मवान्, तद्वद्विषु अरिबुद्धिमान्, तत
दुःखेन सर्वशोदासीन्यधर्मवान्, विप्रयोगवस्थाया तद्वृत्त-
रणेन मध्यस्थधर्मवान्, तथैव तत्रैवेन द्वेषधर्मवान्, तत्स-
म्बन्धस्मरणेन वन्दुधर्मवान्, तदर्थं सदाचारवान्, तत्पापाति
गमेन पापरूपवान् जडत्वधर्मिण, एवं य समबुद्धिः स
विदित इत्यर्थः ॥ ९ ॥

११ नी० भा० टी०— मनसो जये फलमाह—जित्तात्मन इति । शीतोष्णानिद्वेषु प्राप्तेषु जित्तात्मनो निर्विकार-
चित्तस्यात्मा चित्त परमुत्कृष्टेण समाहितः समाधिं प्राप्नो भवति । अतः समाधिसिद्धपर्यं मनो
जेतव्यमेवेत्यर्थः ॥ ७ ॥ समाधिसिद्धेरपि किं फल ? अत आह— ज्ञानेति । ज्ञान शास्त्रोपदेशात्मा बुद्धिः,
विज्ञान शास्त्रार्थध्यानतः प्रमात्पोऽनुभवः, ताभ्यां तुमः सञ्जातलभ्यत्यय आत्मा चित्त यस्य स ज्ञानविज्ञानतृ-
प्तात्मा । यत्तत्प्राप्तात्माऽत फलस्योऽप्रकल्प्यः साधारतापानास्करिन्द्रो भवतीति समाधिफलम् । अस्य लोकरासिद्ध

रक्षणमाह—विजितेन्द्रिय इति । समलोष्टाश्मकाश्चन इत्येवविधो योगी स युक्तः प्राप्तयोग इत्युच्यते विद्वद्भिः ॥ ८ ॥ समत्वमेव स्तौति—सुहृदिति । सुहृत् प्रत्युपकारमनपेक्ष्योपकर्ता, मित्रं स्नेहवान्, अरिः शत्रुः, उदासीन उभयत्र पक्षपातशून्यः, मध्यस्थ उभयहितैषी, द्वेष्य आत्मनोऽप्रियः, वन्द्युः सम्बन्धी, तेषु साधुषु पुण्यकृत्सु, पापेषु पापाचारेषु कस्य किं कर्मैयनालोचयन् तेषु सर्वेषु यः समशुद्धिः स विशिष्यते ॥ ९ ॥

सम्प्रज्ञातसमाधेः साङ्गानि बाह्यान्तरूपकरणानि ।

योगी युञ्जीत सततमात्मानं रहसि स्थितः ।

एकाकी यतचित्तात्मा निराशीरपस्त्रिहः ॥ १० ॥

शुचौ देशे प्रतिष्ठाप्य स्थिरमासनमात्मनः ।

नात्युच्छ्रितं नातिनीचं चैलाजिनकुशोत्तरम् ॥ ११ ॥

* 'चैलाजिन—' इति रामानुजीयः पाठः ।

तत्रैकाग्रं भूतः कृत्वा यतचित्तेन्द्रियक्रियः ।

उपविश्याऽऽसने युञ्ज्याद्योगमात्मविशुद्धये ॥ १२ ॥

समं कायशिरोऽग्नीवं धारयन्नचलं स्थिरः ।

रामानुजीयः पाठस्तु 'स्थिरम्' इति ।

सम्प्रेक्ष्य नासिकाग्रं स्वं दिशश्चानवलोकयन् ॥ १३ ॥

प्रशान्तात्मा विगतभीर्ब्रह्मचारिव्रते स्थितः ।

मनः संयम्य मच्चित्तो युक्त आसीत मत्परः ॥ १४ ॥

युञ्जन्नेवं सदाऽऽत्मानं योगी नियतमानसः ।

शान्तिं निर्वाणपरमां मत्संस्थामधिगच्छति ॥ १५ ॥

१ नव्यास्तु—'अथास्य योगस्य सिद्धये किं साधनमिति निरूपयन्ति' इतीमं श्लोकमवतारयन्ति, तदनुक्तस्य पातञ्जलयोगस्य तदभिमतकर्मयोगसाधनत्वमावाप्त्यामादिकमेव । योगी कर्मयोगीनि व्याख्यायानमपि तथाभूतम् । उक्तहेतोरिवेति नाधिकं प्रपश्यते ।

२ आत्मन इति परात्मन्यावृत्त्यर्थम्, तस्याऽऽविद्यात् । तथा चोक्तम्—'आत्मशुद्ध्यासनं वन्न आयाप्य कमाण्डलु । शुचीन्धात्मन एतानि परेपानशुचीनि तु ॥' (वी ध सू. १।२।६१) इति । परात्मनेऽवस्थिते परेच्छाधीनत्वेन विक्षेपसम्भवात्तद्व्युदास इत्यन्ये ।

३ अत्र आत्मविशुद्धये बुद्धिशुद्धयर्थमित्यर्थमभिप्रेत्याह वामन —

कीदृशितो भगवतो योगोऽनेति विचारिते । बुद्धिशुद्धयर्थतोके स्यात्सगुणध्यानमेव स ॥

यदि बाह्य कर्मयोगस्तत्र कर्मत्वैवपरिप्रादात् । न आत्वेकाकिता तद्भ्रमरिष्यहता घटेत् ॥

दृश्योगोऽपि नो बाह्यो न हिनस्ति स वासनाम् । प्रत्युक्तास्मिन्देहेकेऽपि श्रेढमेवाभिवर्द्धयेत् ॥

भोगमूलमयं देहोऽजरोऽजोगश्च जीवतु । इतोच्छ्रान्तो मुहुर्भृत्यु वच्यन्ति हि योगिन ॥

देहव्रीतिं त्यजेद्बुद्धिं सा तस्या शुद्धिरुत्तमा । तस्मिन्देहेत्सु भवत्यत्र ध्यानाद्विष्णोरनारतम् ॥

आत्मस्वरूपयोगोऽपि नैव शीघ्रदिहनुः । शुद्धायामेव शुद्धौ स्यादात्मनः स्तुरण यत् ॥

तदत्र सगुणध्यानयोग एव विवक्षितः । बुद्धिशुद्धया यानि सिद्धा स्याद्योगारूढता तत — इति ।

'एकाम मन इत्या' इत्यनेन प्राणायाम सूच्यत इत्यपि तदाशयः । आसने आस्यतेऽस्मिन्मिति व्युत्पत्त्या पूर्वोक्त चैलादित्ये, आस्यतेऽनेनेति ध्युत्यस्या च स्वस्तिकरूपारिरूप शरीर वन्दविशेषे च । उभयत्र 'करणधिकरणयोश्च' (अष्टा ३।३।११५) इति स्मृतः ।

—आविगीता ।

* 'शेकं वस्त्रं, शेकं गृहवस्त्रं' इति शब्दार्थचिन्तामणि । 'शेकं चेलोऽपने त्रिषु । नपुंसकं तु वचने' इति विश्वः ।

नात्यश्रतस्तु योगोऽस्ति न चैकान्तमनश्रतः ।
 न चातिस्वप्रशीलस्य जायतो नैव चार्जुन ! ॥ १६ ॥
 युक्ताहारविहारस्य युक्तचेष्टस्य कर्मसु ।
 युक्तस्वप्नावबोधस्य योगो भवति दुःखहा ॥ १७ ॥

१ शां. भा.— अत एवमुक्तमफलप्राप्तये—योगी ध्यायी युञ्जीत समादध्यात् सततं सर्वदाऽऽत्मान-
 नमन्तःकरणं रहस्येकान्ते गिरिगुहादौ स्थितः सन्नेकाग्रसहायः । ' रहसि स्थितः, एकाग्रो ' चेति
 विशेषणात्सन्ध्यामं कृत्वेत्यर्थः । यतचित्तात्मा—चित्तमन्तःकरणमात्मा देहश्च संयतौ यस्य स यतचि-
 तात्मा, निराशीर्वाततृष्णोऽपरिग्रहश्च, परिग्रहरहित इत्यर्थः । सन्ध्यासित्वेऽपि त्यक्तसर्वपरिग्रहः
 सन् युञ्जीतेत्यर्थः ॥ १० ॥

२ आ. शां. व्या.— यथोक्तविशेषणतो योगशब्देपुत्र-
 मत्वे योगानुष्ठाने प्रयतितव्यमित्युक्तमिदमनन्तरं प्रथममभि-
 दधाति—अत एवमिति । आश्रयैरन्तर्यदीर्घास्त्रास्त्रादीर्घाविशेषणनये
 योगस्य सूचयति— सततमिति । तस्यैव पञ्चाङ्गानुपन्य-
 म्मति— रहस्तीत्यादिता । ' सर्वदा ' इत्यादरदीर्घकालोद्य-
 त्वात् । प्रत्यङ्गान्तर्गन्ध्यावर्णयति— अन्तःकरणमिति ।

गिरिगुहादावित्यादिशब्देन योगप्रतिपत्त्यङ्कुर्वनादिविजुतो देशो
 गृह्यते । विशेषणस्य तात्पर्यमाह— रहसीति । योगे
 युञ्जानस्य सन्ध्यामिनो विशेषणान्तरमपि दर्शयति— यतेति ।
 सति सन्ध्यासित्वे किमित्यपरिग्रहार्थं । अर्थयुनरक्ते, इत्यादाद्य
 वीपीनाच्छादनादिवन्वति सचिन्मिदृशपर्यमित्याह— सन्ध्यासि-
 त्वेऽपीति ॥ १० ॥

१ शां. भा.— अयेदानीं योगं युञ्जत आसनहारविहारादीनां योगसाधनत्वेन नियमो
 वक्तव्यः प्राप्तयोगलक्षणं तत्फलादि चेत्तत्र आरभ्यते; तत्राऽऽत्मनमेव तावत्प्रथममुच्यते— शुचाविति ।
 शुचौ शुद्धे विविक्ते स्वभावतः संस्कारतो वा देशे स्थाने प्रतिष्ठाप्य स्थिरमवलयात्मन आसनं
 नात्युच्छ्रितं नातीवोच्छ्रितं नाप्यतिनीचं; तत्र चैलाजिनकुशोत्तरं चैलमजिनं कुशाद्योत्तरे पस्मि-
 न्नामने तदासनं चैलाजिनकुशोत्तरम् । पाठक्रमाद्विपरीतोऽत्र क्रमर्थेलादीनाम् ॥ ११ ॥

२ आ. शां. व्या.— योगं योगज्ञानं बोधविशेषोत्त-
 मदर्शस्य तात्पर्यमाह— अयेति । योगस्वरूपकृतिवयत्तदप्रदर्श-
 नानन्तर्यमप्यन्वयार्थः । ' विहारादीनां ' इत्यादिशब्देन यथोक्ता-
 यानादिपञ्चाङ्गान्तरभेदमदृशम् । ' तत्फलादि च ' इत्यादिशब्देन
 योगफलमप्यदृशने च तस्यैव हेतुस्य, एतो धृत्याऽऽद्वन्द्विका-
 शिन्वाभिरयादि गृह्यते । एव समुदायत्वरूपं दर्शिते विम-
 लीनं साधनमित्यन्वाच्छ्रुत्वा युञ्जीत । इत्यपेक्षायामनन्तर
 श्लोकराशयार्थमाह— तत्रेति । निरारंभे समी । प्रथमं योगानु-
 स्थानस्य प्रथमं ' आसीनः सम्भक्तः ' [अ. यु. ४।१।७] इति श्लो-
 कादिति शब्दः । विरिपत्तं देशं विमलाने—स्वभावात् इति ।

आसनव्यासर्थं तत्रोपविश्य योगप्रवृत्तिदृष्टः समाधानयोगशो-
 भासिदित्तिवभिगन्वाय विनिर्दिष्ट— अन्वयमिति । आम्ब-
 तप्रमिथिति श्रुत्वात्तननुश्रित्वाऽऽह— आसनमिति । ' अन्म-
 न ' इति परब्रह्मण्यनुदाहार्यम् । पतनमयशिशाराथं नात्युचमि-
 र्दुषं, नाप्यतिनीचमिति मूलपञ्चाङ्गादिसंश्लेषे वातशोभाशिनाना-
 न्वादिस्वस्वगतिदोषनिरोधार्थं येनैवम्, अजिनं चनेपशुनां, तत्र
 मृगस्य, कुशा दमर्शते चोत्तरे दशिननुपरीशादारम्य तपथो-
 पम् । प्रथमं चैलं ततोऽजिनं तस्य कुशा इति प्रतिपत्तद्वन्म-
 सतिध्यायाऽऽदी कुशास्तोऽजिनं ततोऽपि इति विपरित्या-
 ष्ट— विपरीतोऽप्येति ॥ ११ ॥

१ शां. भा.— प्रतिष्ठाप्य किम् ? तत्र तस्मिन्नासन उपविश्य योगं युञ्ज्यात् । कथं ? सर्वविप-
 येभ्य उपमर्श्यैरूपं मनः कृत्वा यतचित्तेन्द्रियक्रियः— चित्तं चेन्द्रियाणि च चित्तेन्द्रियाणि, तेषां
 क्रियाः संयता यस्य स यतचित्तेन्द्रियक्रियः । स क्रियर्थं योगं युञ्ज्यात् ? इत्याह— आत्मविशुद्धये-
 ञ्तःकरणस्य विशुद्धयर्थमिदमेतत् ॥ १२ ॥

२ आ. शां. व्या.— यथोक्तमनेन सम्यग् वि बर्हन्त्ये ।
 इति प्रसूते बर्हन्त्ये तत्रेति— प्रतिष्ठाप्येति । योगं
 युञ्ज्यात् इति बर्हन्त्ये इत्येति— कथमिति । सर्वतो
 विपयेभ्य उपमर्श्यैरूपं मनः कृत्वा यतचित्तेन्द्रियेभ्ये

विपये समागत्य, यतचित्तेन्द्रियेणां च कथं विपयं संयतं
 तस्यै इत्यादौ योगानुष्ठित्याह— तत्रेति । अनेन यथोक्ते
 विपया यथोक्ता तेषां योगानुष्ठानस्य प्रसूतेऽहं कथमाह—
 स विपयमिति— इति ॥ १२ ॥

१ शां. भा.— वाह्यमासनमुक्तं, अधुना शरीरधारणं कथं ? इत्युच्यते— समं कायशिरोग्रीवं, कायश्च शिरश्च ग्रीपा च कायशिरोग्रीवंतस्समं धारयन्नचल च । समं धारयतश्चलनं सम्भवत्यतो त्रिशि-
नाष्टि-अचलमिति । स्थिरः स्थिरो भूवेत्यर्थः । स्वं नासिकाग्रं सम्प्रेक्ष्य सम्पक्षप्रेक्षणं दर्शनं
कृत्वेवेति इयशब्दो लुप्तो द्रष्टव्यः । न हि स्वनासिकाग्रसम्प्रेक्षणमिह विधित्सतम् । किं तर्हि ?
चक्षुषोर्दृष्टिसन्निपातः । स चान्तःकरणसमाधानापेक्षो विवक्षितः । स्वनासिकाग्रसम्प्रेक्षणमेव चेद्वि-
वक्षितं, मनस्तत्रैव समाधीयेत, नाऽऽत्मनि । आत्मनि हि मनसः समाधानं वक्ष्यति 'आत्मसंस्थं
मनः कृत्वा' [६।२५] इति । तस्मादिवशब्दलोपेनाक्षुषोर्दृष्टिसन्निपात एव 'सम्प्रेक्ष्य' इत्युच्यते ।
दिशश्चानवलोकयन्, दिशां चावलोकनमन्तराऽकुर्वन्त्येतत् ॥ १३ ॥

२ आ. शां व्या.— उक्तमनुशान्तारलोकाय पुनरुक्तम
अंसाह— वाह्यमिति । समत्वमुच्यत्वम् । काय शरीरमध्यम् ।
अचलमिति विशरणमवतार्य तस्य तात्पर्यमाह— सममिति ।
कार्यकरणयोर्विषयपारवश्यमुच्यत्वमचलत्व स्थैर्यम् । किमि
तीव्यशब्दोपाऽन कल्पते ? स्वनासिकाग्रसम्प्रेक्षणमेव योगाहत्वे
नात्र विधित्सत किं न स्यात् ? इत्याशङ्क्याऽह— न होति ।
तर्हि किमत्र विवक्षितं ? इति प्रश्नपूर्वकमाह— किं तर्होति ।
दृष्टिमनिरातो दृष्टश्चक्षुषा रूपादिविषयप्रवृत्तिरादित्यम् । कथम
सावनायासेन सिध्यति ? तत्राऽह— स चेति । समाधानस्य
प्राधान्येनात्र विवक्षितत्वाद्दृष्टैर्बहिर्विषयत्वेन तद्भक्तप्रवृत्तत्वात्
विषयस्यो व्यावृत्त्याऽन्तरेव सन्निरातो विवक्षितो भातीत्यर्थः ।

तथापि कथं स्वनासाग्रसम्प्रेक्षणमत्र धृतमविवक्षितं ? इत्या
शङ्क्याऽह— स्वनासिकेति । तत्रैव मनस्यमाधाने का
हनि ? इत्याशङ्क्य वाक्यशेषविरोधात्, मैवमित्याह— आत्म
नि हीति । किं तर्हि सम्प्रेक्ष्य इत्यादौ विवक्षितं इत्याशङ्क्या
ऽह— तस्मादिति । दक्षिणेतरेचक्षुषोर्वा दृष्टिस्तस्या वाया
द्विषयाद्दृष्टुष्वेवान्तरेव सन्निरातनम स्वकीय नाशिवान नासि
कान्त सम्प्रेक्ष्येति विवक्षितमित्यर्थः । तत्रैवोत्तरमपि विशेष
णम् उक्तमित्याह— दिशश्चेति । 'अनवलोकयनासीत' इत्यु-
च्यते सम्बन्ध । अन्तराऽन्तरा दिशामवलोकनमपि योगप्रति
पत्त्यकमिति तत्प्रतिषेध ॥ १३ ॥

१ शां. भा.— किञ्च-प्रशान्तात्मा प्रकर्षेण शान्त आत्माऽन्तःकरणं यस्य सोऽयं प्रशान्तात्मा
निगतमीर्विगतमयः, ब्रह्मचारिणोऽथ स्थितो ब्रह्मचारिणो व्रतं ब्रह्मचर्यं गुरुशुश्रूषामिक्षावभुक्त्यादि
तस्मिन्स्थितः, तदनुप्राता भवेदित्यर्थः । किञ्च मनः संशम्य मनसो वृत्तीरुपमहृत्येत्येतत् । मच्चित्तः,
मायि परमेश्वरे चित्त यस्य सोऽयं मच्चित्तो युक्तः समाहितः सन्नासीतोपविशेत् । मत्पररोऽह परो
यस्य सोऽय मत्परः । भवति कश्चिद्रागी स्त्रीचित्तः, न तु स्त्रियमेव परत्वेन गृह्णाति; किं तर्हि ?
राजान महादेव चा, अय तु मच्चित्तो मत्परश्च ॥ १४ ॥

२ आ शा व्या — योग बुद्धानस्य विशेषणतराणि
दशयति— किञ्चेति । अतः करणस्य प्रशान्ती रागद्वेषादिदो-
षादित्य, तस्याथ प्रकृतौ रागादिद्वेतोरपि निवृत्ति । निगतम
यत्न सर्वकर्मपरित्यागशास्त्रीयनिश्चयवशान्तिरसुन्दर्युदित्वम् ।
मिक्षामुस्त्यादीत्यादिगन्धेन प्रियवज्जानशौचाचमनादिपृथये ।
विशेषणान्तरमाह— किञ्चेति । उपसहस्य योगनिष्ठो भवेदिति

शेष । मनोऽव्युत्सुपसहारे ध्यानमपि न सिध्यति । तस्य तद्दृष्ट्या
वृत्तिरूपात्वादित्याशङ्क्याऽह— मच्चित्त इति । विषयान्तरवि-
षयमनाव्युत्सुपसहारेणाऽऽत्मन्येव तपियमनात्र ध्यानावुपपत्ति
रित्यर्थं । मच्चित्तत्वेनैव मत्परत्वस्य सिद्धत्वान्मत्पर इति
पृथग्विशेषणमनर्थकमित्याशङ्क्याऽह— भयतीति । अन्तःकरण
बुद्धियोगस्यावान्तरफलम् ॥ १४ ॥

१ शां. भा — अथेदानीं योगफलमुच्यते— युञ्जन्समाधानं कुर्वन्नेन यथोक्तेन विधानेन मदा-
ऽऽत्मानं संनदा योगी नियतमानसो नियतं सयत मानस मनो यम्य मोऽय नियतमानसः; शान्ति-
मुपरति निर्वाणपरमां निर्वाण मोक्षस्तत्परमा निष्ठा यस्याः शान्तः सा निर्वाणपरमा, तां निर्वाणपरमां
मत्सस्था मद्धीनामाधिगच्छति प्राप्नोति ॥ १५ ॥

२ आ शां व्या — सम्प्रति परमफलवचनपरत्वेना
नन्तरश्लोकमाह— अथेति । योगस्वरूपं तद्वज्जमानसद्वय
तन्वृत्तिविशेषणमित्यस्यापि प्रकथनानन्तरमित्यथशब्दार्थः ।
आत्मानं मुपश्रिति सम्बन्ध । आत्मशब्दो मनोविषय ।
यथोक्ते विरासतनादि । उच्यते विशेषणप्रयोजनार्थं 'सदा'

इत्युक्तम् । योगी ध्यायी, सत्यासीत्यर्थः । मनस्तयमस्य योग
प्रत्यसाधारणत्वं दर्शयति— नियतेति । शान्तिराधितोपरतं
सर्वसमाप्तं निवृत्तिपर्यवसायित्वं मत्वा विशिमष्टि— निवाप्नोति ।
यथोक्ताया मुक्तैर्द्वारवस्थावस्थानादनयन्तत्त्वमाह— मत्स-
स्यामिति । मद्धानां यदास्तिशामित्यर्थः ॥ १५ ॥

१ शां. भा.— इदानीं योगिन आहारादिनियम उच्यते—नात्यश्रत आत्मसम्मितमन्नपरिमाण-
मतीत्याश्रतोऽत्यश्रतो न योगोऽस्ति, न चैकान्तमनश्रतो योगोऽस्ति “ यद्वा ह वा आत्मसम्मितमन्नं
तदवति, तन्न हिनस्ति, यद्भूयो हिनस्ति तद्यत्कनीयोऽन्नं न तदवति ” [श. ब्रा. १।२।११२] इति
श्रुतेः । तस्माद्योगी नाऽऽत्मसम्मिततादन्नादधिकं न्यूनं वाऽश्नीयात् । अथवा योगिनो योगशास्त्रे परि-
पठितादन्नपरिमाणादतिमात्रमश्रतो योगो नास्ति । उक्तं हि—‘ अर्थं सव्यञ्जानन्नस्य तृतीयमुदकस्य
तु । वायोः सञ्चरणार्थं तु चतुर्थमवशेषेत् ’ इत्यादि परिमाणम् । तथा न चातिस्वप्नशीलस्य
योगो भवति, नैव चातिमात्रं जाग्रतो योगो भवति चार्तुन ! ॥ १६ ॥

२ आ. शां. व्या.—‘आहारादि’—इत्यादिद्वन्द्वेन विहारजा
गतितादि चोच्यते । आत्मसम्मितमन्नपरिमाणमष्टप्रासादि ।
आहारनियमे शनयव्युक्तिं प्रमाणयति—यद्वा ह वा इति ।
तदन्नं भुज्यमानं यद्वा ह वा इति प्रसिद्धाऽऽनूदितमवति अनुष्ठान-
योग्यताभाष्यानुष्ठानद्वारेण भोकारं रक्षति, न पुनस्तदन्नमस्था
नर्थाय भवतीत्यर्थः । यत्पुनरात्मसम्मितद्रव्योऽधिकतरं शास्त्र-
मतिक्रम्य भुज्यते तदाऽऽत्मानं हिनस्ति मोक्षरथाया भवति ।
यत्तानं कनीयोऽल्पतरं शास्त्रनिश्चयाभावाद्यते तदपमनुष्ठानयो-
ग्याताद्विद्वान् न रक्षितुं क्षमते । तस्मादत्यधिकमत्यल्पं चात्र

योगमारक्षता त्वान्यमित्यर्थः । धुतिस्तिद्धमर्षं निगमयति—
तस्मादिति । नेत्यादेर्ब्याख्यानान्तरमाह— अथवेति ।
किं तदन्नपरिमाणं योगशास्त्रोक्तं, यदधिकं न्यूनं वाऽभ्यवह-
रतो योगानुवपसि- ? इत्याशाङ्क्याऽऽह—उक्तं हीति । ‘यस्ये’
दशनेनार्थं तृतीयमुदकेन तु । वायोः सञ्चरणार्थं चतुर्थमवश-
पयेत्’ इति वाच्यमादिशब्दार्थः । यथाऽऽन्यन्तमश्रतोऽन्न-
तत्र योगो न सम्भवति, तथाऽऽन्यन्तं स्वप्नो जाग्रतश्च न योगः
सम्भवतीत्याह— तथेति ॥ १६ ॥

१ शां. भा.—कथं पुनर्योगो भवति ? इत्युच्यते— युक्ताहारविहारस्य, आह्रियत इत्याहारोऽन्नं,
चिहरणं विहारः पादक्रमः, तौ युक्तौ निधतपरिमाणौ यस्य स युक्ताहारविहारस्तस्य; तथा युक्तचेष्टस्य
युक्ता निचया चेष्टा यस्य कर्मसु तस्य, तथा युक्तस्वप्नावबोधस्य युक्तौ स्वप्नस्वप्नावबोधश्च तौ नि-
यतकालौ यस्य तस्य युक्ताहारविहारस्य युक्तचेष्टस्य कर्मसु युक्तस्वप्नावबोधस्य योगिनो योगो भवति
दुःखहा दुःखानि सर्वाणि हन्तीति दुःखहा, सर्वसंसारदुःखक्षयकृद्योगो भवतीत्यर्थः ॥ १७ ॥

२ आ. शां. व्या.— आहारनिद्रादिनियमविरहितो
योगव्यतिरेकस्तद्वत्वा तन्नियमवतो योगान्यवमन्वाये— कथं
पुनरित्यादिक । अत्राप्यत्र ‘अर्थं भवत्यर्थः’ इत्यादि, १३-
हारस्य नियतत्वं ‘योगनात परं यच्छ्रेयः’ इत्यादि, कर्मसु चेष्टाया
नियतत्वं वाङ्मनियमादि, रामौ प्रथमतो दशपटिकापरिमिते
काले जागण, मध्यतः स्वपनं, पुनरपि दशपटिकापरिमिते

जाग्रतम्, इति स्वप्नावबोधयानियतकालत्वम् । एवं प्रयतमानस्य
योगिनो भवतो योगस्य फल्माह— दुःखहेति । सर्वाणीत्या-
ध्यात्मिकादिभेदमिष्टानीत्यर्थः । यथोक्तयोगनृत्तराणि
स्वप्नादौ दुःखनिर्हरितस्तीति विशिनष्टि— संयेति । विशुद्ध
विज्ञानद्वारति शेषः ॥ १७ ॥

३ रा. भा.—योगी उक्तप्रकारकर्मयोगनिष्ठः सततं अहरहयोगकाले, आत्मानं युज्जीत आत्मानं
युक्तं कुर्वीत, स्वदर्शननिष्ठं कुर्वीतित्यर्थः । रहसि जनवर्जिते निश्शब्दे देशे स्थितः, एकाकी तत्रापि न
सद्वितीयः, यतचित्तात्मा यतचित्तमनस्कः, निरायाः आत्मव्यतिरिक्ते कृत्स्ने वस्तुनि निरपेक्षः,
अपरिग्रहः तद्व्यतिरिक्ते कस्मिंश्चिदपि भमतारहितः ॥ १० ॥

४ चे. ता. चं.—अथाभ्यासप्रशान्तार्थमुद्योगान्यासविधि-
रुच्यते—योगी युज्जीत इत्यादिना । ‘युज्जीत’ इति धातुशब्द-
रूपस्य योगस्य त्रिवीयमानत्रयात् ‘योगी’ इत्यनेन कर्मयोगनिष्ठ-
त्वानुवादेः श्रियत इत्यभिप्रायेणाह— उक्तप्रकारेति । ‘जनतं’
इत्येतन्न सर्वकालविषयम्, तथा योगशास्त्रे जननिष्ठतरवात्,
धनश्रयत्वान् । जन प्रतिदिनं योपयोग्यतया विहितस्तत्रोत्तर-
कालशास्त्रमपरिमितभित्तिप्रयोगाद् अहृष्टयौगकाल इति ।
‘युज्जीत’ इत्यत्र विवक्षितमर्थं वक्तुं ‘कृतिप्रत्ययार्थभेदं दर्शय-
ति—युक्तं कुर्वीतिनि । तत्र ‘पुत्र समायो’ इति प्रत्ययंश

स्य विवक्षितं व्यनक्ति— स्वदर्शनेति । आत्माऽत्र मन,
स्वार्त्मा वा । जनवर्जितेऽपि देशे वाद्यदेशस्थितानां शब्दस्याग्रे
सति मनस्मभावानं न स्यादिति तन्निरूप्यंमुक्तं निदर्शय-
इति । ‘रहसि’ इति विवक्षितं भाषियानेति पुनः ‘एकाकी’ इति
परं तद्व्याशंखासप्रशान्तयस्यप्रकारादीन्निष्पत्तिपरित्यागार्थमि-
त्यभिप्रायेणाह तत्रापि न सद्वितीय इति । यदा रहसः
जन जनवर्जनद्वारा निश्चरत्त्वं लब्धते । एकादिशब्देन तु जन-
वर्जनमेवोच्यते इति भाषः । न्यूनान्कालेऽपि एकादिसंनने-

नोच्यत इत्येके । ततोऽन्यस्यार्थमन्यारयन्तोपकारित्वादेवं योजना । एतेन 'रहसि स्थितः एकाकी च इति विशेषणत्वं सन्नासं कृत्यैत्यर्थ' इति शाङ्करोक्तं प्रत्युक्तम् । आत्मसाधनेन मनसोऽभिधानेऽपि तस्यैव चिन्तारूपवृत्त्यपेक्षया तद्विशिष्टापेक्षया वा चि-

तशब्द इत्यभिप्रायेणाह— यतचित्तमनस्क इति । आसीदशब्दस्यानेकार्थत्वादिह निषेधविशेषव्यक्त्यर्थमुक्तं निरपेक्ष इति । अपरिग्रहशब्देन सुदृष्या न्नीकात्पर्यायः, परिग्रहोऽपि निषिध्यत इत्यभिप्रायेणाह— ममत्तारहित इति ॥ १० ॥

३ रा. भा.— शुचीं देशे अशुचिभिः पुरुषैरनधिष्ठिते अपरिगृहीते च, अशुचिभिर्वस्तुभिरमंशुष्टे च पवित्रभूते देशे, दावादिनिर्मिते नात्युच्छिन्नं नातिनीचं चेलाजिनकुशोत्तरमासनं प्रतिष्ठाप्य तस्मिन् मनःप्रसादकरे सापाश्रय उपविश्य योगैकाग्रमन्यक्कुलं मनः कृत्वा यतचित्तैन्द्रियक्रियः सर्वात्मनोपसंहतचित्तैन्द्रियक्रिय आत्मविशुद्धये बन्धनिवृत्तये योगं युञ्ज्यात् आत्मावलोकनं कुर्वति ॥ ११ ॥ १२ ॥

४ घे. ता. चं.— बाधोपकरणनियममाह— शुचीं देश इत्यादिना । शुचिशब्दः सङ्घोचक्रमाभावात्संसर्गजं स्वाभाविकं नाशुचित्वं निवर्तयतीत्यभिप्रायेणाह अशुचिभिरिति । अशुचयं पृथ्वा पापविषयितादयं । अनधिष्ठिते अपरिगृहीते चेति अपिष्ठान परस्त्रीयेषु निर्वाहकत्वादिरूपेण संसर्गः, परिग्रह स्वकीयस्वामिमानः, तदुभयवर्जिते । शुचिशब्द-शास्त्रान्तरोक्तं शोधस्त्वमपि लक्षयतीत्यभिप्रायेणोक्तं पवित्रभूत इति । च्यमप्रत्ययरहितप्रयोगात् स्वतश्शुद्धिरुक्ता, 'नात्युच्छिन्नं नातिनीचं' इत्यादिशुद्धौकर्याथंम् । स्थिररवे हेतुर्दावादिनिर्मितत्वम् ; तस्य कठिनत्वान्यदुत्तरार्थं चेलम्, तथापि निस्तरङ्गत्वार्थं शुद्धपर्यं चाजिनम्, सर्वस्योपरि शुद्धपर्यं सत्वोन्मेषार्थं च कुशा । 'कुशाजिनचेचोत्तरम्' इति कथिद्वाण्यपाठः, तथासद्वृत्तोरत्तरमादौषसिद्धपर्यमुक्तमिति मन्तव्यम् । 'विपरीतोऽत्र क्रमचेलादीनाम्' इति च शाङ्करम् । कैशिकव्यवस्थितक्रमत्वमयुः । प्रतिष्ठाप्य हृदं स्थापयित्वा । तत्रासन उपविश्येत्यन्वयप्रत्ययस्यै तस्मिन्निष्ठासिद्धिमुक्तम् । उक्तानां शुचिदेशादीनां दृशादृष्टद्वारा योगोपयोगं दर्शयितुं मनःप्रसादकर इत्युक्तम् । सापाश्रय उपविश्येति— अन्यथा पाथात्पाधारणप्रयत्नः समाधिविधौषी स्यादि-

ति भावः । उपविश्य, न तु तिष्ठच्छयानो वा । तथा च सूत्रम् 'आसीन- सम्मत्तात्' [न. सू. ४।१।७] इति । स्थानशान्द-योध आयासनिद्रादिप्रसङ्गेन योगो न सम्भवेत् । 'तत्रैकाग्र' इत्यन्वयश्रमव्युदासाय योगैकाग्रमन्युक्तम् । विद्वान्मन्यु-त्तैरतद्वृत्तिप्रधानत्वमिहैकाग्रत्वम् । 'अन्याकुलमेकाग्रम्' इति केतुचिद्वाण्यकोषेषु पाठः ; आत्मावलोकनोन्मुख इत्येत्यर्थः । सर्वभौमो हि चित्तस्य प्रतिनिरोधो योगतया योगशास्त्रेऽपि हित इत्यभिप्रायेण— सर्वात्मनोपसंहतचित्तैन्द्रियक्रिय इत्युक्तम् । विसमिह चिन्तावृत्तिः, इन्द्रियाणि च बाह्यानि 'एकमं मनः कृत्वा' इति वचनात् बाह्यविषयस्य एवायमुपसंहारः ; अन्यथाऽऽत्मावलोकनमपि न स्यात् । एतेन 'मनसो निरोधोपवृत्तिविक्षयो योग' इति वदन्तो निरस्ता । शुद्धान्त-करणस्य साक्षात्कारसाध्या ह्यात्मविशुद्धिर्माधैक्यैत्यभिप्रायेण बन्धनिवृत्तय इत्युक्तम् । 'अशुद्धास्तं समस्तास्तु देवाथा कर्मयोगय' [वि. पु. ६।७।७] इति कर्मबन्धो ह्यात्मनामशुद्धिरुच्यते । 'योग युञ्जीत' इत्येतेन 'ओदनपाकं पचति' इतिवदित्यभिप्रायेण आत्मावलोकनं कुर्वति-त्युक्तम् ॥ ११ ॥ १२ ॥

३ रा. भा.— कायशिरोग्रीवं, समम्, अचलं, सापाश्रयतय स्थिरं धारयन्, दिशश्चानवलोकयन्, स्वं नासिकाग्रं सम्प्रेक्ष्य, प्रज्ञानतात्मा अत्यन्तनिर्वृतपनाः विगतभीर्द्वैतार्थयुक्तो मनः संयम्य मच्चित्तो युक्तोऽवहितो मत्पर आसीत मामेव चिन्तयन्नासीत ॥ १३ ॥ १४ ॥

४ घे. ता. चं.— एष शुचिदेशासनादिरूपं बाध योगोपकरण मनसंधैकाग्र्यमुक्तम्, अपान्तरान्तरतमयोः कायमनसोः क्रमात्कर्तव्यनियमविधौषा उच्यन्ते— 'समं' इत्यादिलोकद्वयेन । 'कायशिरोग्रीवं' इति द्वन्द्वैक्यज्ञाव, तत्र एव ननुमकता । अत्र मिदापर (मन्यापर-) नामा शरीरस्य मध्यप्रदेशः कायसाधनेन विशिष्टः । 'सम, अचल, स्थिरम्' इति धारणक्रियाविशेषमिति, 'समं' इत्ययमर्थं विशिष्टम्, अचलशब्देन निरुन्मन्तवैऽमि-हिद्येऽपि स्थिरमित्येतदङ्गपर्यन्तमहेतुभूतार्थाद्वारणप्रयत्न-मिहैषिहेतुभियाममिति दर्शयितुं सापाश्रयतया स्थिरमि-त्युक्तम् । अनेनाचलशब्द विरानुपसंज्ञोऽप्युक्तः भवति । बा-धेनोऽप्यनर्थं नासिकाग्रं ह्यकारणं चेति क्रमप्रदर्शनाय 'दिशश्चा-

नवलोकयन्' 'सं नासिकाग्रं सम्प्रेक्ष्य' इति व्युत्क्रमेणोक्तम् । यदा शतुरन हेत्वर्थत्वादिहकच्छब्दोपलक्षणवाच्यफलपदायां बलो वननिवृत्त्यर्थं योगारम्भेक्षणं स्वनासिकाग्रप्रेक्षणमिति भावः । योग्यैरानुपयुक्तविषयनिरीक्षणमपि निवर्तनीयमित्यभिप्रायेण दिशश्चतस्युक्तम् । निनीलनेनापि बाधानवलोकनसिद्धौ स्वनासिकाग्रप्रेक्षणं निद्रादिनिवृत्त्यर्थम् । 'सम्प्रेक्ष्य नासिकाग्रं इत्येतावत्यभिहिते परनासिकाग्रप्रेक्षणमपि शङ्क्येतेति तद्व्यवच्छेदार्थमुक्तं 'समं' इति । मनस्यन्तर्मुखे नासाग्रप्रेक्षणस्या सम्भवाद्युक्तो दृष्टिमन्यातथासिद्धि विवक्षितम् । अत सम्प्रेक्ष्येत्यत्र 'इयच्छब्दो ह्येवो द्रव्यम्' इति शाङ्करम् । नादन्यत्तेजसं स्वच्छन्द्वरया नासाग्रप्रेषितातयासिद्धि विवक्षितम्,

'मन सयस्य' इति सयमस्याभिधानात् प्रशान्तात्मशब्दोऽयं योगोपयुक्तमनस्तोपर इत्यभिप्रायेण अत्यन्तनिर्वृत-
मना इत्युक्तम् । 'ब्रह्मचारिव्रते स्थित' इत्यनेन ब्रह्मचर्याभ्रम
प्रतीति शङ्करोक्तप्रक्रियया वा ब्रह्मचर्यगुरुशुभ्रूपामिक्षाचर्या
दिधी स्यादिति तदवच्छेदायाह ब्रह्मचर्ययुक्त इति ।
ब्रह्मचर्यं च स्तनवति पिशितपिण्डे भोग्यताधीर्गर्भस्मरणलो
कनालापादिरहितत्वमन् विवक्षितम् । स्मरन्ति च— 'ब्रह्मचर्ये
च योषित्सु भोग्यताद्विधुर्वचनम्' इत्यादि । तथा 'स्मरण
कीर्तनं केलि प्रेम्ण गुह्यभाषणम् । सङ्कल्पोऽप्यवसायश्च क्रिया-

निर्बृत्तिश्च च । एतन्मैथुनमटाह प्रवदन्ति मनीषिण । विप
रीत ब्रह्मचर्यैतदेवाश्लेषणम्' [भ्र पु. ३७२ । १० । ११]
इति । युक्तशब्दस्य पूर्वोत्तरप्रतिपत्तात्मावलोकनाभिधानादपि
तदुपयुक्तावधानविपर्ययमश्रोचितमित्यभिप्रायेण अवहित
इत्युक्तम् । मञ्चितशब्दो भगवति चित्तस्थानुप्रवेशपर । मत्स्मर-
शब्दस्तु तदेकचित्तत्वर, तदनुश्रुतिपरो वेत्यपौनरुक्त्य-
माह—मामिवेति । यद्वा कृशदौ भोग्यविन्ता, राजादौ
च महति परधीलौके विभक्ता, मयि तु तदुभयमित्यपुन-
रुक्ति ॥ १३-१४ ॥

३ रा. भा — एव मयि परस्मिन् ब्रह्मणि पुरुषोत्तमे मनसः शुभाश्रये सदा आत्मान मनो
युञ्जन् नियतमानसः मत्स्पर्शपवित्रीकृतमानसतया निश्चलमानसो मत्संस्थां निर्वाणपरमा शान्ति-
मधिगच्छति निर्वाणकाष्ठारूपा मत्संस्था मयि संस्थिता शान्तिमधिगच्छति ॥ १५ ॥

४ वे ता च — जीवात्मयोगप्रकरणे 'मञ्चितो मत्पर
[६ । १४] इति परमात्मचिन्तनं विमर्शं विधीयते' इत्यने
व्यत— 'युञ्जनेवम्' इति । एवमित्यनुवादे 'मञ्चित, मत्पर'
इत्युक्तमच्छब्दाभिप्रेत परत्वादिक विवृण्वताह— एव
मयीति । परस्मिन् ब्रह्मणीत्यनेन सवकारणत्वेन सर्वा
त्मत्वादिक् विवक्षितम् । तथात्वेऽपि समस्तवैलक्षण्येन तद्वृत्त-
दोषासम्पर्शो दवताविशेषनिष्कर्षश्च पुरुषोत्तमशब्दाभिप्रेत ।
उक्ताकारविशिष्टत्वाच्च मनस शुभाश्रयत्वम् । एतेन शुभाश्रयप्र-
रणन्तरोक्तदिव्यमङ्गलविग्रहविशिष्टत्वमप्यभिप्रेतम् । तत्रात्म
शब्द प्रकृतानुवादपरतया मनोविषय । युञ्जन्' इत्यस्य प्रयोजन

नियतमानसत्वम्, तच्च निश्चलमानसत्वम् । तदुत्पत्तौ हेतोरवा-त्तर-
व्यापारोऽयमित्यभिप्रायेणाह— मत्स्पर्शेति । 'मत्संस्थान्'
इत्यादिपरमप्रयोजनम् । निर्वाणपरमाम्' इत्यत्र निर्वाण परम
यस्या इति समासे विशेषणव्यत्यासास्वास्थ्यम् । निर्वाणहेतुशा
न्तेश्च 'नियतमानस' इत्यनेन सिद्धत्वात् पुनरुक्तिश्च स्यात्,
परमशब्दश्चास्वरस, अतो निर्वाणस्य परमामिति समास
परमशब्दश्च परमावस्थाविषय इत्यभिप्रायेणाह— निर्वाणका
ष्ठेति । परमात्मनि संस्थिता च शान्तिरज्ञानत्यादिपद्वर्गिरहित्य
रूपा । यद्वा मयि संस्थिता शान्तिमित्येतेदेव 'शुभाश्रये
स्थितिम् इत्यन्तेन विवृतम् ॥ १५ ॥

३ रा. भा.— एवमात्मयोगपरमभाषणस्य पनोर्नैर्ष्यहेतुभूता मनसो भगवति शुभाश्रये
स्थितिमभिधायान्यदपि योगोपकरणमाह— नात्यश्रत इति । अत्यशानानशने योगविरोधिनी,
अतिविहाराविहारो च, तथाऽतिमात्रस्वप्नजागर्ये; तथा चात्यायासानायासौ । मिताहारविहारस्य
मितायासस्य मितस्वप्नावबोधस्य सकलदुःखहा चन्धनाशनो योगः सम्पन्नो भवति ॥ १६ ॥ १७ ॥

४ वे ता च — उचितदेशप्रथिति परमात्मचिन्तनपर्यन्त
एतन् योगोपकरणमेव, अत अन्यदृषीत्युक्तम् । योगोपक
रण योगोपकारकम् । अत्यशानादेर्योगविराधित्व 'नात्यश्रत'
इति श्लोकेत्याय । मिताहारादेस्तु योगोपयुक्तत्वं 'युक्ताहार'
इति श्लोकेनोच्यत इति व्यतिरेकतोऽन्यत्रतत्र एक एवार्थ
स्मितीकियत इति विभागमभिप्रेत्याह— अत्यशनेति ।
'शुक्ताहार इति श्लोके विहारायासयोरेपि उक्तत्वात् पूर्वत्रापि
हि तावन्निप्रताविति दशयित्तु अतिविहाराविहाराय
त्यायासानायासावित्युक्तम् । 'ज्ञान' इत्यत्राप्यतिरुप
अनीय । पूर्वश्लोकोच्चातिशब्दप्रतियोगिकत्वात्पुत्रशब्दो मितपर
इत्यभिप्रायेण मिताहारेत्यादिकमुक्तम् । श्रूयत हि

"यद्वात्मसम्मितमत्र तदवति, तत्र हितरित, तद्यत्कीयो न
तदवति" इति । स्मरन्ति च 'उदरार्थाद्यर्भमनस्य तृतीयसुदृक्त्वस्य
तु । वायो सधरणार्थं तु चतुर्थमवशेषयत्' इति । अतो न्यूना
धिकादिसमस्तदोपराहित्य युक्तशब्देनाभिप्रेतम् । इन्द्रात्पुत्र
मयि परमिव प्रत्येकमन्येतव्यम् । विहारशब्द सभारपर,
तन्त्रीपरिवहारार्थेतिनोदयो वा । पारिशब्दादौचित्याच्च केडा-
शब्दार्थोऽत्र धर्महेतुरायास । इ खशब्दासङ्घोचायोगताम-
व्याच सकलेति विरापितम् । तरफलिमाह अन्धना-
शन इति । एवविधस्य योगो तु सहा भवतीत्यन्वये
योगस्य पूर्वसिद्धताभ्रम स्यात् तदुपुदायाय सम्पन्ना
भ्रपनीत्युक्तम् ॥ १६ ॥ १७ ॥

५ आ. भा. भा.— समाधियोगपरकारमाह— योगं युञ्जीतेत्यादिना इति । युञ्जीत समाधियोग-
युक्तं कुर्यात् । आत्मानं मनः ॥ १० ॥ ११ ॥ योग समाधियोग युज्यात् ॥ १० ॥ १३ ॥ १४ ॥

निर्वाणपरमां शरीरस्यागोत्तरकालीनाम् ॥ १५ ॥ अनशनादिनिषेधोऽशक्तस्य । उक्तं हि 'निद्राश-
नभयभ्यासचेष्टातन्द्रादिवर्जनम् । कृत्वाऽनिमीलिताक्षस्तु शक्तो ध्यायन्प्रसीदति (प्रसिध्यति) ॥'
इति नारदीये ॥ १६ ॥ युक्ताहारविहारस्य सोपायाहारादेः । यावता श्रमाद्यभावो भवति तावदा-
हारादेरित्यर्थः ॥ १७ ॥

६ अ. प्र. दी.—ननु 'उद्धेत' [६१५] इत्यनेनैव योगो
विहितः, तर्हि पुनर्विधीयते ? इत्यत आह—समाधीति ।
प्रहारकथनाय विध्यनुवाद इत्यर्थः । 'युञ्जीत' इति योगमात्र
मुच्यते, तत्कथं समाधीत्युक्तं ? इत्यत आह—युञ्जीतेति ।
सामान्यशब्दोऽपि प्रकरणाद्विशेषेऽवतिष्ठते इत्यर्थः । आत्मश-
ब्दस्यात्र विवक्षितमर्थमाह—आत्मानमिति ॥ १० ॥ ११ ॥
उपविश्यासन इत्यत्रापि योगशब्द एवमेव ध्यायत्येव इत्याह—
योगमिति । स्थानविवेकार्थं युष्मादित्युक्तम्, कुत्रादिति यावत्
॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ ननु शान्तिर्निर्वाणमिति मोक्षपर्यायी,
तत्कथं शान्तेर्निर्वाणपरमत्व ? इत्यत आह—निर्वाणेति ।
न जीवन्मुक्तिनाम्रमित्यर्थः । उपशान्तेर्गोकारणत्वात्, योग

फलत्वमनुपपन्नम् ॥ ११ ॥ 'न विकान्तमनश्चत ... जाप्रतो मैव
च' इति युञ्जानस्यानशनजागरणनिषेध क्रियते स सर्वविषय
इति प्रतीतिनिरासार्थमाह—अनशनादिति । कृत-इत्यतः
शक्तस्य तद्विधानादित्याह—उक्तं हीति । आमीलिताक्ष इति
मीलिताक्ष शकस्त्विति सम्बन्धः । आहारादीनां केन युक्तत्वं ?
इत्यत आह—युक्तेति । उपाय समाधिः । समाधिर्हि ध्यात्यर्थः ।
तद्वता च प्रत्ययार्थः । अतः सोपायेत्युच्यते । आहारादेः सोपा-
यत्व नाम कीदृश ? इत्यत आह—यावतेति । आदिपदेने-
न्द्रियोत्सेकालस्यादेः सङ्ग्रहः । उपायेन साहित्य नाम तदवि-
रोधित्वम् । तथैवममृतमित्यर्थः ॥ १६ ॥ १७ ॥

७ ह. पै. भा.—अत एवायमुक्तफलप्राप्तये—योगी स्वाध्यायी युञ्जीत समादध्यात् सततमा-
त्मानमन्तःकरणम् । रहसि स्थित एकान्ते गिरिगुहादौ स्थितः सन् । एकाक्षयसहायः । एकाकीति
विशेषणात् सन्न्यास कृत्वेत्यर्थः । यतचित्तात्मा, निराशीर्वितृष्णः, अपरिग्रहश्च परिग्रहरहितः । सन्धा-
सित्वेऽपि त्यक्तसर्वपरिग्रहः सन्युञ्जीतेत्यर्थः ॥ १० ॥ अथेदानीं योग युञ्जानस्याऽऽहारादीनां योग-
साधनत्वेन नियमो वक्तव्यः । प्राप्तयोगस्य लक्षणं फलं चेत्यादि वक्तव्यमित्येतद्वारभ्यते । तत्राऽऽसन-
मेव तावत्प्रथममुच्यते—शुचाधिति । शुचौ विविके स्वभावतः संस्कारतो वा देशे स्थाने प्रतिष्ठाप्य
स्थिरमचलमात्मन आसनं नात्युच्छ्रितं नातिनीचं; तच्च चैलाजिनकुशोत्तरं चैलमजिनं कुशाक्षोत्तरा
यस्मिन्नासने तदासनं चैलाजिनकुशोत्तरम् । विपरीतक्रमः ॥ ११ ॥

चैलाजिनकुशोत्तरं प्रतिष्ठाप्य किम् ? तत्र तस्मिन्नासन उपविश्य योगं युञ्ज्यात् । कथं ?
सर्वविषयेभ्य उपसंहृत्यैकाग्रं मनः कृत्वा यतचित्तेन्द्रियक्रियः । स किमर्थं योगं युञ्ज्यात् ?
इत्यत्राऽऽह—आत्मविशुद्धये अन्तःकरणस्य विशुद्धयर्थमित्येतत् ॥ १२ ॥ बाह्यमासनमुक्तमधुना शरीर-
धारणमुच्यते—समं कायशिशरोऽग्नीवमिति । कायश्च शिरश्च ग्रीवा च कायशिरोऽग्नीव तत्समं धारयन् ।
अचलं समं धारयतोऽपि चलनं भवतीत्यतो विशिनष्टि—अचलमिति । स्थिरः स्थिरो भूत्वेत्यर्थः । सम्प्रे-
क्ष्य सम्प्रेक्षेक्षणं सन्दर्शनं कृत्वेवेतीवशब्दो लुप्तो द्रष्टव्यः । स्वनासिकाग्रसम्प्रेक्षणमिह न विधीयते, किं
तर्हि ? चक्षुषोर्दृष्टिसन्निपातः । स चान्तःकरणसमाधानापेक्षो विवक्षितः, सम्प्रेक्षणमेव चेद्विवक्षितं तर्हि
मनस्त्वैव समाधीयेत; आत्मनि हि मनस्समाधानं वक्ष्यति—'आत्मसंस्थं मनः कृत्वा' [६१२५]
इति; तस्मादिवशब्दोपस्लेनाऽणोर्दृष्टिपात एव सम्प्रेक्ष्येत्युच्यते । दिशश्चानवलोकयन् दिशां नाव-
लोकनं कुर्वन्वित्येतत् ॥ १३ ॥

मन्त्रान्तात्मा विगतभीर्निगतमयो ब्रह्मचारित्रते स्थितो ब्रह्मचारिणां व्रतं ब्रह्मचर्यगुण-
शुभ्रुपणिसामुक्त्यादि तस्मिन्स्थितः, तदनुष्ठानात् भवेदित्यर्थः । किञ्च मनः संयम्य मनसो
दृष्टिमुपासंहृत्य मधिषो मयि परमेश्वरे चित्तं यस्य सोऽयं मचित्तः । युक्तः समाहितः सन्नासीनोपवि-
नेयः । मन्त्रः नक्षिटरागा ग्रीचेनोऽपि न नियमेन परत्वेन गृह्णाति, किं तर्हि राजानं महादेवं वा ।

अयं तु मच्चित्तो मत्परश्च ॥ १४ ॥ अयेदानीं योगफलमुच्यते— युञ्जन्विति । युञ्जन्मनस्समाधानं कुर्वन्नेवं ययोक्तेन प्रकारेण योगी नियतमानसो नियतं संयतं मानसं यस्य स शान्तिमुपगतिं निर्वाण-परमां निर्वाणं मोक्षः परमा निष्ठा यस्याः शान्तेस्तां निर्वाणपरमां मत्संस्थां मर्दधीनामधिगच्छति प्राप्नोति ॥ १५ ॥ योगिन आहारादिनियम उच्यते— नेति । नात्यश्रतः आत्मसम्मितमन्नमतीत्याश्रतः । “अत्याशानादतीपानार्थं च उमात्प्रतिग्रहात्” [म.ना. ५।२] इति श्रुतेः । तस्माद्योगी नाऽऽत्म-सम्मितादधिकं न्यूनं त्राऽश्रीयात् । अथवा योगिनो योगशास्त्रपरिमितादन्नपरिमाणाटतिमात्रमश्रतो योगो नास्तीत्युक्तम् । ‘अर्धमन्नस्य सव्यञ्जनस्य तृतीयमुदकस्य तु । वायोः सञ्चरणार्थं तु चतुर्थमवशेषयेत्’ इत्यादि परिमाणम् । तथा न चातिस्वमशीलस्य योगो भवति चार्जुन ! ॥ १६ ॥ कथं पुनर्योगो भवति ? इत्युच्यते— युक्तेति । युक्ताहारविहारस्य, आह्वियत इत्याहारोऽन्नं, विहरण विहारः पादक्रमः, तौ युक्तौ नियतपरिमाणावाहारविहारौ यस्य, तथा नियता चेष्टा यस्य कर्मसु, युक्तस्वप्नावबोधस्य योगिनो योगो भवति दुःखहाः सर्वसंसारदुःखस्य ह्युद्योगो भवतीत्यर्थः ॥ १७ ॥

८ चें. प्र गि.—इत्य योगमारम्भो कर्मांतुष्टानं योगाल-दस्य सर्वकर्मसत्याम् तत्साधनं तदुत्पन्नं चास्त्वा इदानीं योगाङ्गानि निरूपयाम्यहमि.— इति एवाम्ने तिरि युहादी स्थित । तत्रापि न तद्वितीयं, किं स्वैककी । स्मर्यते हि— “ एको निष्ठुर्यैषोक्त स्याद्री वैव मिथुनं भवेत् [स्मृतम्] । त्रयो ग्राम समाख्यात उर्ध्वं तु नारायते ॥ नारा हि न कर्तव्य ग्रामो वा मिथुन तथ । [एत्रप्रपं प्रदुवांण स्वधर्माव्यवते यति] राजवातां हि तेषा स्याद्वैश्री वातां परस्परम्” ॥ [ना.प.उ. ३।५६-५८] इति । एकाकिनोऽप्यसंयतचित्तस्य मनोविक्षेपानगरमेव भवति, अतो यत्चित्तात्मा यतो सयतो योगप्रतिबन्धकपापाशशून्यो चित्तदेहो यस्य स तथोक्त । सत्र हेतु — निराशां विवृण्व अत एव अपरिग्रहं शान्तिप्रदिनेन योगविरोधिता परिधेण रहित । एवमिषो योगी योगाल्क सततमात्मान चित्त युनीत, समाहितं कुर्यादित्यर्थे ।

अत्रेय योगशास्त्रप्रतिष्ठा प्रथमं तत्रावदवगन्तव्या— ‘योग श्चित्तवृत्तिनिरोधं’ [पा.सं १।२] । तस्याष्टावङ्गानि यमनि यमासनप्राणायामप्रत्याहारधारणाध्यानसमाधिभेदात् । तत्रा हिंसास्त्याग्न्येयन्नचर्यापरिश्रहार्जवश्रमाश्रुतिमिताहारसौचानि यमा । तपस्तन्तोषारितिकवदाने शरपूजनसिदान्तध्वज ह्रीमतिजपप्रव्रतानि नियमा । स्वस्तिकप्राप्तनादीन्वास नानि । प्राणवृत्तिनिरोध प्राणायाम । इन्द्रियाणा स्वन्व विषयेषु प्रत्याहारं प्रत्याहार । मवाग्नेन्द्रियस्य मनस एकर विरमवस्थापन धारणा । स्पेयाकारहृषिस्रवाहोऽन्तरा न्तरान्याकारात्मव्यवहितो ध्यानम् । सर्वेषा त्रिाशीषप्रय यानन्तरितसजातांयप्रत्ययप्रवाह समाधि । स तु चित्तभू मिभेदेन द्विविधः, सम्प्रजातोऽसम्प्रजातश्चेति । चित्तस्य हि पञ्च भूमयो भवन्ति— शिरं मूढ विशिषमेकाम

निष्कमिति । तत्र विषयासक्त चित्त शिर्षंम्, निद्रातन्द्रा-दिप्रसक्त मूढम्, सर्वदा विषयासक्तमपि कदाचिद्विद्यानलिध क्षिप्ताद्विधिदशा वैशिक्षितम्, तत्र क्षिप्तमूढयो समा-धिर्नास्ति नास्ति । विशिषे तु चेतसि कदाचिद्विषयमपि समा धिर्विक्षेपयाध्यायतीवपवनविक्षिप्तमदीवधस्वयमेव नश्यति । एकाम् ऐकविषयकधारावाहिकवृत्तिसमर्थं सवोदोकेण तमो-गुणकृतनिद्रातन्द्रादिरूपत्याभावाद्गोणुणतत्ताश्चाल्यस्ववि-क्षेपाभावाच्चैकविषयकधारावाहिकवृत्तिरिति श्रुते सत्त्वे भवति चित्तमेकाम् । अस्या भूमौ सम्प्रजात समाधि । तत्र ध्येयाकारवृत्तिरपि भासते । तस्यापि विरोधे निष्कं चित्तम् सम्प्रजातसमाधिभूमि । अयमेव भवेतो विरक्तस्य योगिन समाधिफलमपि सुखमनोपेक्षमाणस्य एवमभिरागतत्वमाधा कारहेतु ।

चतुर्दशश्लोक्याऽत्र निरूप्यते, तत्र तावन् ‘नात्यमत्सु योगोऽस्ति—’ इति श्लोकद्वयेन दशविधयमान्तर्गतं मित-हारीश्वमन्वययतिरेकाभ्या प्रातपाद्यते— ‘पूर्वदशनेनार्थ तृतीयमुदकेन तु । वायो सञ्चरणार्थं तु चतुर्थमवशेषयेत्’ ॥ इत्यादियोगशास्त्रोक्तपरिमाणादधिकं न्यूनं वा तु ज्ञानस्य योगो न सम्पद्यते । तत्र हेतुमुत्तराधेनाह— न चेति । अत्याशिनो ऽतिनिद्रा स्यात्, अत्यन्तमनभतश्चातिजागर, तदुभयमपि योगप्रतिबन्धकम् । अत हे अर्शनं । साधनानो भवेति सम्बोधनानिमाय । एव व्यतिरेकमुत्तेणाशानियमन्वय योगा इत्यवस्था अन्वयमुत्तेनापि तदाह— युक्तेति । युक्ताहार विहारस्य—आहारोऽन्यवहार, विहार पात्रकम्, युक्तौ नियतपरिमाणावाहारविहारौ यस्य तथोक्तस्य, अत एव युक्त-स्वप्नावबोधस्य नियतनिद्राजागस्य, तथा अन्येष्वपि विहितेषु तपस्वाध्यायव्रततपादिषु कर्मसु युवचेष्टस्य युक्ता नियतकाला चेष्टा व्यापारो दम्य तथोक्तस्यैव मद्रविद्याद्वारा सर्वे स-

निष्ठचित्तेतुयो भवति । अत्राहारस्य नियतरवम् ' पूरयेद शनेनाधमम्—' इति प्रागुक्तम् । निद्राजागरयोस्तु 'रात्रेभागत्रयं कृत्वा प्रतुद प्रथमान्तयो । मत्स्वप्नमध्यमे भागे योगयोग्य प्रजायते' इत्यादिस्मृतिप्रसिद्धम् । विहारस्य तु 'योजनापर गच्छेत्' इत्यादि । तपस्स्वाध्यायादानां तु 'शनेविद्या शनेस्तप' इत्यादिद्वयमर्थम् । एव 'प्रजा चरित्तं स्थित' इत्यनेन ब्रह्मचर्यम्, 'प्रधान्तास्मा' इत्यनेन अहिंसासत्यास्तेयक्षमाजंघानि यतचित्तात्मा इत्यनेन बहिरङ्गत नौचम्, 'अपरिग्रह' इत्यपरिग्रह, 'स्थित' इति धृति, 'विगतमी' इत्यनेन शास्त्रीयनिश्चयदादग्निकृता भी सयै सङ्गत्यागपूर्वकयोगप्रततिविषयकयुक्तत्वायुक्तत्वाशङ्का यस्यै त्पथकेन आस्तिक्यम्, 'युक्तचेष्टस्य कर्मसु' इत्यनेन तपस्साध्यायमतजया, 'निराशी इति सन्तोष, तदाक्षिततया तदुपलक्षिताश्रान्ये यमनियमा प्रदर्शिता ।

अथ ब्रह्मसाधनमासनमाह— शुचो देश इति । शुचो देशे स्वभावतः संस्कारतो वा परिशुद्ध स्थाने नाऽपि नूतं नातीवोपेत, नाप्यतिनीचं, चैलाजिनकुशोत्तरम्,—चैलं वषट्म, अजिन व्याघ्रचर्म, चैलाजिने कुण्डल्य उत्तरे यमिस्ततथो षम् । कुशानाशुपरि चर्म, तदुपरि चैलमास्तीयेत्यर्थं । ष्वभूत स्थिरमचलं आत्मन स्वस्थासन प्रतिश्राप्य स्थापयित्वा । 'आत्मन' इति परासनव्यापृति, 'आसन शयन वक्ष जायाऽपत्य कमण्डलुः । आत्मन शुचिरेतानि परेषा न कदाचन' इति स्मरणात् ।

एवमासनसुषुपदिस्य तदनुस्तरानुष्ठेया प्राणायामप्रत्याहार धारणा प्रदर्शयति— तत्रैकाग्रमिति । तत्र तस्मिन्नासने उपविश्य । अत्र पश्चस्तरिहादिदिनेपानादरेण केवलसुषुपि द्येति सामान्योक्त्या 'यन केन प्रकारेण मुख धैर्यं च जायते । तस्यदासनमियुक्तम्' इति शास्त्रोक्त सुखासनमेव विवक्षितमुपगम्यते । भूयते हि— "विभिक्षदेशे च सुखासनस्य" [कं ३. ४] इति । सूचितं च पतञ्जलिना— स्थिरयुगमासनम् [पा. यो २।४६] इति । यतचित्तेन्द्रियत्रियं, चित्तमन, इन्द्रियाणि चक्षुरादीनि, क्रिया चष्टामर प्राण, यता नियमितशक्तिरेन्द्रियक्रिया यन स तथोक्त । अत्र यतक्रिय इति प्राणसयमनोक्त्या 'अपाने उद्धति प्राणम्' [४।२९] इति प्राङ्कृपित प्राणायाम. प्रदर्शित । यतेन्द्रियस्वयनचित्तत्वाक्त्या च 'श्रोत्रादीनीन्द्रियाण्यथ ससमाप्तिरुद्धति' [४।२६] इति प्रागुक्त प्रत्याहारधारणे दर्शिते । चित्तन्द्रिययो

क्रियेति व्याख्यानं 'यतचित्तेन्द्रिय' इत्येतावतैव धारिता श्वाङ्गियापद व्यर्थं स्यात् । अत एव धारणातम् ।

'कथं मन कृत्वा इत्यनेन धारणानन्तरभाविनी ध्यानाख्या चतुर्णां भूमिर्दर्शिता । एकाग्र कृत्वा आत्मविशुद्धये चित्तशुद्धयर्थं योगं ध्यान युक्थाख्यतीति । तत्र चित्तैकाग्र्ये कारण देहधारणमाह— सममिति । कायो देहमध्यभागः । स च शिरश्च योवा च वायुशिरोमीवं मूलाधारादात्म्य सूर्य-पर्यन्त सममवकम् अचलमवकम् धारयन्, किञ्च अन्तरान्तरा दिशोऽनवलोकयन्, स्व स्वीय नासिकाग्र सम्प्रक्षेपेति इवशब्दलोपोऽत्र द्रष्टव्य । न ह्यत्र नासाग्रसम्प्रक्षेण विवर्णितम्, तथा सति मनस्ततैव समाधिप्रसङ्गात् । अतो नासाग्रसम्प्रक्षेप इव स्थित इति । एव मन सयमव विषयाकारदृष्टिसुषुप कृत्वा मचित्त आसीत्तिति ध्यानविधि । मदिति ध्येयस्वरूपसौलभ्योक्ति । मयि पुरत स्थिते मदनकोदिसुन्दरे मणिकिरीटकुण्डलवलपहारकेयूरमुद्रिकालङ्कृते मातृलवणपुषि मरुचतोपलस्यामले मन्दस्मितरुचिरत्रिभङ्गधरे मधुरालापिनि महीयचरिताद्रुते वासुदेवे चित्त यस्य स मचित्त सन्, युक्तो ध्यानयोगी भूत्वा आसीत् उपविशेत् ।

त्वां पश्यन्त सर्वेऽपि त्वचित्ता भवन्ति, तदेव किं तव ध्यानम् ? नेत्याह— मत्पर इति । अहमेव पर इष्ट परम-पुरुषार्थो यस्य स मत्पर । एव अगदकाकारचित्तवृत्तिरूप ध्यानात्मकसम्पन्नासतमाधिनिष्ठस्य फल्माह— युञ्जन्ति । एव रहोवस्थानादिपूर्वाङ्गनियमेन सदा आत्मान मनो युञ्जन् समाहितं कुर्वन् योगी नियतमानस नियत समाप्यभ्यासातिशयेन निरद मानस येन स तथोक्त सन् शान्ति सर्वं कृत्पुपरमर्णा निर्वाणपरमा तत्त्वसाक्षात्कारद्वारा मोक्षयर्थव साधिनी मत्सस्था मत्स्वरूपपरमानन्दरूपा निष्ठामधिगच्छति । न खन्तधानाकाशगमनादिसिद्धिफलान्यधिगच्छति, सर्वतो विरक्तस्य सुषुक्ष्मास्तदपक्षाविरहात् । अत एवोहालको देवरा-मन्त्रिनोऽपि तान्दद्याप विविधैर्यस्यसमाधिमेव चकारति वासिष्ठे श्रूयते । योगप्रवृत्ता पतञ्जलिनाऽपि भूतभौतिका-यात्मविषयक सम्पन्नातममाधिन्तपानादितुच्छकल्हर्षु बहुधा प्रपद्ये तेषामपवर्णापयोग्या मसमाधिबिरोधित्वेन हेयव्यसृष्टितम् 'ते समाधाउपसर्गां स्तुधाने सिद्धय [पा. यो ३।२६] इति । सेयमपेक्षार्थी यमनियमासनप्राणायामप्रत्याहारादिभ्येण पाठमम भंक्त्वाऽस्माभिर्न्या-र्याता ॥ १०—१० ॥

९ व० ४० दी०— एव योगारूढस्य स्वरूपमुत्तराऽऽरूढोः साङ्ग योग विदधत सिद्धिमाह— 'योगी' इत्यादिना 'मत्सस्थामधिगच्छति' [१५] इत्यन्तन । योगी युञ्जानो रहसि स्थितः आत्मान सतत युञ्जीत ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ प्रशान्तामेति । भेदयादिसिद्धिपरिष्कारं अविद्यादिपञ्चेद-भयरहित । सयोगयोगिनस्य सम्पन्नासतमाधिप्रकारमाह— मन संयम्य मणिच इति । मनश्च तादृशं सयम

• बीषादनमपुत्र [१।५।११] त्वय पाठ— 'आत्मदयानन वर्यं जायापय कमण्डलु । शुचीन्यात्मन प्तानि कोणमपुत्रेण तु' ॥ इति मित्त्या वतन ।

वासुदेवाधिष्ठितं चित्तरूपेण परिणमते इति तच्चित्तं तदधिष्ठातरि मयि यस्य स इति युक्तस्य भक्तिसम्बन्धिध्वस्तमुक्तम् । तदाह—युक्तः सन्मत्पर आसीत् ॥ १४ ॥ एवं सदा योगी युक्तः सिद्धः स मयि संस्थां लयं मोक्षादक्षरतादात्म्यरूप्याद्विपरमं प्रवेशं प्राप्नोति ॥ १५ ॥ तमेव परावृत्त्या द्रव्यति— नात्यक्षत इति स्पष्टम् । किन्तु युक्ताहारविहारस्य योगी दुःखहा भवति ॥ १६ ॥ १७ ॥

१० पु. अ. त.— एवं योगास्त्यस्वरूपस्य तस्य भास्वरूपमिदं यथं योगमाद्यनकारमाह 'योगी' इत्यारभ्य 'स योगी परमो मतः' [६।३२] इत्यन्तम् । योगी योगास्त्यः, आत्मानं भावात्मकं रूपं, रहसि एकान्ते भगवतिष्ठनस्थाने स्थितः सन् समाहितः सन् सततं युञ्जीत भगवति युक्तं कुर्यात् । एकाकी सद्गद्गोपरहितः । यत्रचित्तात्मा यत्र वर्गीकृतं स्वभोगादिरहितं चित्तं भास्वरूपमात्मा देहद्विपरिणामको येन । निरासक्तिगता मोक्षादाऽऽकाङ्क्षा यस्य । अपरिग्रहः संनिरोगः अज्ञानेन स्वकपरिग्रहः सर्वविदारहितः । एव युक्तचित्तं सन् मद गतं कुर्यात्सर्वथा ॥ १० ॥ समाप्तमकं भ्यावस्वरूपमाह— शुचाधिष्ठितं चतुष्टयेन । शुची देवे भावात्मकद्रव्यावनादीं, आत्मनो भगवतः स्थिरमात्मनं भास्वरूपं, नात्युच्छ्रितं हृदयाद्देहिः केवलकीटाद्यामेव स्थितम्, नानिर्नाचं भावाहितानुसर्णात्मकम् । कदाचो? चेलाजिनकुशोत्तं चेतं यस्त्रं भास्वरूपं, 'रौरत्तशोपैः कुचकुङ्कुमाद्रितैः' [भाग. १०।३२।१३] इति न्यायेन । अजिनं अधिरहणेदेहस्यद्वयममलात्मकं, चेलाजिनो इत्यर्थः श्रीयोगार्थशास्त्रिनियतद्रव्यादिव्येव्यं वस्त्रं धरिन् । पूर्वं भावपत्न्यानि, तदुपरि हृदयात्मकं, तदुपरि भावात्मकं चक्षुर्मेवं प्रतिष्ठाप्य ॥ ११ ॥ तत्र भास्वरूपेण एकामं केवलदात्म्यानेऽन्यथा स्थितं मनः कृत्वा । यथाः शान्ताधितन्द्रियवियया यस्य । चित्तवियाः स्वभोगात्पादव्यादयः, इन्द्रियवियाः स्वतत्परिहृत्परं दत्तानात्तच्छिल्पायाः, तद्विषयो भूत्वा आत्मे उपविश्य आत्मसुखेण भास्वरूपमिदं यथं योगी भगवत्संयोगं सुखयान् अस्वयेत् ॥ १२ ॥ ममे कपरितोमीने, कायपतिश्रमं मीना शकाराधिसीयम् । कायपदेन परममात्म्यं सर्वंऽपि देहः । मनिस्त्रागांनुमारेण नात् मफतोऽहत्मकम्, मीना शुक्तिपानम् । ममे यथारिपत्न्यमवर्तं पारयन् प्यानं कुर्वेत् ।

स्थितः सन् स्वनामिदं यथं मयेत्यर्थं प्रतिमिदित्तनेत्रो भास्वरूपः दिनाध्यानजलोत्थन् दिग्भावजातशून्यः सर्वत्र भागवर्तनवान् ॥ १३ ॥ प्रशान्तात्मा भक्तिरसाभिविष्टचित्तः, विगतभीः, प्रवचारी श्रुत्यादिद्रुतापचरणेशुभगवत्प्रसिम्पन्नेहरहितः । प्रसन्नचित्तमेतं स्थितः भगवदर्थेन्द्रियनिग्रहवान् । तादृशः सन् मनः संयम्य सर्वत्रः आकृष्य यो कृत्वा मयित्तो मय्येव चित्तं यस्य । मत्परः अहमेव परः पुरुषार्थरूपो यस्य । एवाद्यो भूत्वा युक्तः मयोगम्य आर्षयति तिष्ठेत् ॥ १४ ॥

एवं योगाभ्यासकर्मणः फलमाह— युञ्जति । एवं सदा निरन्तरं नियतमानस्य दास्यैकपरचित्तः; आत्मानं युञ्जति, युक्तं कुर्वन्, योगी मयि योगवान्, निर्वोगपदमं मोक्षाधिकं मत्संस्थां मत्स्वरूपसाधिकां गान्तिं त्रियोगेश्वरादिरहितभावमधिगच्छति प्राप्नोति । १५ ॥ एवं योगफलस्य कृत्वा तस्य स्थित्यर्थमाह— नात्यक्षतस्तिष्ठति । अति अभतः प्रथिकभोगोद्देहसुष्टये भुञ्जानस्य न च । एकान्तं सर्वथा अनुज्ञानस्य भगवत्स्वरूपमज्ञाना उपशान्तं कुर्वन्, अनित्यप्रतीत्यस्य निरासक्तस्य सर्वविमर्शेश्वरभावस्य, जाग्रतश्च न चैव योगी मन्मयोगोऽस्ति ॥ १६ ॥ यत एतादृशस्य योगी न भवतीत्यतो यथा योगमिदंः स्वात्तयोपायमाह— युक्ताहारवि । युक्त आहारो विहारश्च यस्य भागवत्संयोगदर्शनाय प्रमादं भुञ्जानस्य, भगवन्नेत्रार्थानुसर्ण, मत्कर्मसु प्रनाशाय कानपाकादिरूपेषु नियुक्ता भगवदर्थेऽप्येवा वेष्टा यस्य, युक्तं स्वनामवोषी भगवद्विधामोषधो मेवार्थं देहात्मनियोगार्थं स्वायः, मेवामामर्षोपपन्नान्दादिव्यवबोधः, एवाद्यो मो यस्य । तस्य योगी भावात्मकी मत्सद्भावको दुःखहा हृदाभास्वरतापादितहो भवतीत्यर्थः ॥ १७ ॥

११ नी. भा. श्लो.— योगीति । योगी योगाभ्यासपरो रहसि एकान्ते स्थितः सन् आत्मानं युद्धि युञ्जीत समाध्यायान् । सततमिति नेरन्तर्यमुक्तम् । निरासक्तोऽपि निन्देस्वयदप्रार्थयानः, लदेकनिष्ठ इति यावन् । तेन मकारात्तः । एकाकी भक्त्यायः, तदुपयान्तीत्यर्थः । यतो स्थिरीकृतो चित्तं मन आत्मा सेन्द्रियं शरीरं देन स यगचित्तात्मा । तथा अपरिग्रहः एतादृशेऽपि कथापुनकारिचतुष्टयमिदं ॥ १० ॥

'योगं युञ्जीत' इत्युक्तं तदर्थं ? इत्याकाङ्क्षायां तद्द्वन्द्वान्यामनादीन्पाद-- शुची देवे इत्यादिना । शुची स्वभावनः संस्कारतो वा पुण्ये देवे स्थाने प्रतिष्ठाप्य मुग्धिनं कृत्वा स्थितं निद्राने आनेऽपि मत्रि यामनं स्पष्टितं 'निग्रहं' इत्यनेन सूत्रयमेव स्पष्टितं, न तु पाठमेव पीठम् । 'आत्मनः' इति परामन्यपावृत्त्यर्थम् । नात्युच्छ्रितं नापुषं नानिदीयं वेलाहितद्रुशा वतरे वपुःपरि यस्य तस्यैवाजिनहृत्तोजम् । अतिनादुपरि पैः, कुट्टेभ्य वपरि अजिनं, स्पष्टितस्योपरि कुण्ड इत्यर्थः ॥ ११ ॥

प्रतिष्ठाप्य किं कुर्यात् ? इति श्रुत्वाह— मरेति । तत्रामने पद्यशक्तिनाशयनेनामनेनोपरिहरे । यथाः निगूरीनाभिस्यव क्रिया विषयानां मनात्मि, इन्द्रियक्रियात्वेना मत्त, येनामी वास्वितेन्द्रियविषयः । अथ एव मनो कदाप्यन्तविद्यानुसर्णकतः एकं स्पष्टयमेव प्रयत्नं मये दानं श्रुति, नाप्यः

निष्ठचित्तैस्तयोर्भोगो भवति । अत्राहारस्य नियतत्वम् 'पूर्येद-
 शनेनाधर्मम्—' इति प्रागुक्तम् । निद्राजागरयोस्तु
 'रात्रेर्भागत्रयं कृत्वा प्रबुद्धः प्रथमान्तपोः । प्रस्वपन्मध्ये
 भागं योगयोग्यः प्रजायते' इत्यादिस्मृतिप्रसिद्धम् । विहा-
 रस्य तु 'योजनात् परं गच्छेत्' इत्यादि । तपस्स्वाध्या-
 यादीनां तु 'शनेर्विद्या शनेस्तपः' इत्यादि द्रष्टव्यम् । एवं 'ब्रह्म-
 चारिप्रते स्थितः' इत्यनेन ब्रह्मचर्यम्, 'प्रशान्तात्मा' इत्यनेन
 अहिंसास्तथास्तेयक्षमाजंयानि, धृतचिदात्मा इत्यनेन बहिरङ्गतः
 सौम्य, 'अपरिग्रहः' इत्यपरिग्रहः, 'स्थितः' इति धृतिः,
 'विगतभीः' इत्यनेन शास्त्रीयनिश्चयदादाद्विगता भीः सर्व-
 सङ्गत्यागपूर्वकयोगप्रवृत्तिविषयकयुक्तत्वायुक्तत्वाशङ्का यस्ये-
 त्यर्थकेन आस्तिक्यम्, 'युक्तचेष्टस्य कर्मसु' इत्यनेन तपस्स्वा-
 ध्यायमत्तजपाः, 'निराशीः' इति सन्तोषः, तदाक्षिततया
 तदुपलक्षिताभ्यामेव यमनियमाः प्रदृशिताः ।

अथ क्रमप्राप्तमात्मनमाह—शुचौ देशे इति । शुचौ
 देशे स्वभावतः संस्कारसौ च परिशुद्धे स्थाने नास्त्युच्छ्रितं
 नातीवोद्यतं, नाप्यतिनीचं, बैलाजिनकुशोत्तरम्,—चैलं वज्रम्,
 अजिनं व्याघ्रचर्मं, बैलाजिने कुशेभ्य उत्तरे वर्तिमस्ततपो-
 फल्म् । कुशानामुपरि चर्मं, तदुपरि चैलमास्तौर्वैर्त्यर्थः ।
 एवम्भूतं स्थिरमचलं आत्मनः स्वस्थासनं प्रतिष्ठाप्य स्थाप-
 यित्वा । 'आत्मनः' इति परात्मन्याट्टतिः ; आसनं शयनं
 न च जायात्यर्थं कर्मण्डलः । आत्मनः शुचिरतानि परेषां न
 कदाचन' इति स्मरणात् ।

एवमासनमुपदिश्य तदनन्तरानुष्ठेयाः प्राणायामप्रत्याहार-
 धारणाः प्रदर्शयति—तत्रैकाग्रमिति । तत्र तस्मिन्नासने
 उपविश्य । अत्र पश्चवह्निःकादिविधेयानादरेण केवलमुपवि-
 द्येति सामान्योक्त्या 'यं केन प्रकारेण सुखं धैर्यं च जायते ।
 तद्यथासनमित्युक्तम्' इति शास्त्रोक्तं सुखासनमेव विवक्षि-
 तमुपगम्यते । भूयते हि—'विविक्तदेशे च सुखासनस्यः'
 [कै. उ. ४] इति । सूत्रितं च पतञ्जलिना—'स्थिरसुखमा-
 सनम्' [पा. यो. २।४६] इति । यत्तचित्तेन्द्रियक्रियः, चित्तं
 मनः, इन्द्रियाणि चक्षुरादीनि, क्रिया चेष्टात्मकः प्राणः, यथा
 नियमितान्धितेन्द्रियक्रिया येन स तथोक्तः । अत्र यत्तक्रिय
 इति प्राणसंयमनोक्त्या 'अपाने ऋद्धति प्राणम्' [४।२९]
 इति प्राङ्गुहितः प्राणायामः प्रदर्शितः । यतेन्द्रियव-
 यतचित्तत्वात्क्या च 'श्रीकान्दीनीन्द्रियाण्येव संयमासिमुच्छ्रित'
 [४।२६] इति प्रागुक्तं प्राणाहारधारणं दर्शिते । चित्तेन्द्रिययोः

क्रियेति व्याख्याने 'यत्तचित्तेन्द्रियः' इत्येतावतैव चारित-
 ध्यांक्रियापदं व्यर्थं स्यात् । अत एव क्वाटयामत् ।

'एकाग्रं मनः कृत्वा' इत्यनेन धारणानन्तरभाविनी ध्याना-
 लया चतुर्था भूमिर्दर्शिता । एकाग्रं कृत्वा आत्मविशुद्धये
 चित्तशुद्धये योगं ध्यानं शुद्धयाच्छुर्वीत । तत्र चित्तैकाग्र्ये
 कारणं देहधारणमाह—सममिति । कायो देहमध्यभागः ।
 स च शिरश्च ग्रीवा च कायशिरोग्रीवं मूलाधारान्धारभ्य मूर्ध-
 पर्यन्तं सममबकम् अचलमकम् धारयन्, किञ्च अन्त-
 रान्तरा दिशोऽनवलोकयन्, एवं स्वीयं नासिकाग्रं सम्प्रदये-
 वेति इवगच्छलोपोऽयं द्रष्टव्यः । न ह्यत्र नासाग्रतःप्रेक्षणं
 विवक्षितम्, तथा सति मनसस्तत्रैव समाधिप्रवृत्त्यात् ।
 अतो नासाग्रप्रेक्षक इव स्थित इति । एवं मनः संयम्य विप-
 याकारट्टितिशून्यं कृत्वा मच्चित्त आसीतेति ध्यानविधिः ।
 मदिति ध्येयस्वरूपसौलभ्योक्तिः । मयि पुरतः स्थिते मदन-
 कोटिसुन्दरे मणिकिरीटकुण्डलवलपहारकेयूरमुद्रिकाकुल्लुते
 माङ्गल्यवपुषि मरुक्तोपलक्ष्यामले मन्दस्मितकरिचिरविम्बाधरे
 मयुरालापिनि महनीयचरिताद्भुते चाक्षुदेवे चित्तं यस्य स
 मच्चित्तः सन्, युक्तो ध्यानयोगी भूत्वा आसीत् उपविष्टो ।

त्वां पर्यन्तः सर्वेऽपि त्वच्चित्ता भवन्ति ; तदेव किं तव
 ध्यानम् ? नेत्याह—मत्पर इति । अहमेव पर इष्टः परम-
 पुरुषार्थो यस्य स मत्परः । एवं भगवदेकाकारचित्तवृत्तिरूप-
 ध्यानात्मकसमश्नातसमाधिनिष्ठस्य फलमाह—युञ्जति ।
 एवं रहोवस्थानादिपूर्वोक्तनियमेन सदा आत्मानं मनो युञ्जन्
 समाहितं कुर्वन् योगी नियतमानसः नियतं समाध्यन्यासा-
 त्तिशयेन निरुद्धं मानसं येन स तथोक्तः सन् शान्तिं सर्व-
 छयुपरमरूपां निर्वाणपरमां तत्त्वसाक्षात्कारद्वारा मोक्षपर्यव-
 साधिनो मत्संस्थां मत्स्वरूपपरमानन्दरूपां निष्टामधिगच्छति ।
 न त्वन्तर्धानाकाशमनादिसिद्धिफलान्यधिगच्छति, सर्वतो
 विरक्तस्य ह्यशुशोस्तदुपेक्षाविरहात् । अत एवोदालको देवशा-
 मन्त्रितोऽपि तानवज्ञाप्य निर्विकल्पकसमाधिमेव चकारेति
 वासिष्ठे भ्रूयते । योगस्रष्टृणा पतञ्जलिनाऽपि भूतमौलिका-
 यात्मविषयकसमश्नातसमाधिमन्तर्धानादित्युच्छ्रितकालहेतुं बहुधा
 प्रपद्यन् तेषामपयोग्ययोग्यामसमाधिद्वितीयित्वादेन हेत्यर्थं
 सूत्रितम् 'ते समाधायुपरमार्गं व्युत्थाने सिद्धयः' [पा. यो.
 ३।२६] इति । संयम्यच्छोकी यमनियमासनप्राणायाम-
 प्रत्याहारप्रादिक्रमेण पाठकर्म भक्त्याऽस्माभिव्या-
 स्यात् ॥ १०—१३ ॥

९ य ० १० दी०— एवं योगारूढस्य स्वरूपमुक्त्वाऽऽरूढोः साङ्गं योगं विदधतः सिद्धिमाह—'योगी' इत्या-
 दिना 'मत्संस्थामधिगच्छति' [१५] इत्यन्तेन । योगी युञ्जानो रहसि स्थितः आत्मानं सततं
 युञ्जीत ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ प्रशान्तात्मैति । मैश्यादिचित्तपरिकर्मविरहात् अविद्यादिपञ्चहेतु-
 भयार्हिनः । सतीजयोगिनम्स्य सप्तशतसमाधिप्रकारमाह—मनः संयम्य मच्चित्त इति । मनश्च तादृशं संयतं

* कौशात्मसंयमे [१ । ५ । ११] त्यस पाठः—'आत्मसाध्यासनं यथं जायात्यर्थं कर्मण्डुः । शुचीन्यात्मन एषामि
 योग्यामन्तुपीति तु' ॥ इति गिरिव्या वर्तते ।

वासुदेवाधिष्ठित चित्तरूपेण परिणमते इति तच्चिन्तं तदधिष्ठातरि मयि यस्य स इति युक्तस्य भक्तिसम्बन्धिन्वमुक्तम् । तदाह—युक्तः स-मत्पर आसीत् ॥ १४ ॥ एवं सदा योगी युक्तः सिद्धः स मयि सस्था लयं मोक्षादक्षरतादात्म्यरूपार्थादि परमं प्रवेशं प्राप्नोति ॥ १५ ॥ तमेव परावृत्त्या द्रवयति— नात्यभ्रन इति स्पष्टम् । किन्तु युक्ताहारविहारस्य योगो दुःखहा भवति ॥ १६ ॥ १७ ॥

१० पु. अ त -- एवं योगारूढस्वरूपमुक्त्वा तस्य भागस्वरूपसिद्धयर्थं योगसाधनप्रकाशमाह 'योगी' इत्यारभ्य 'स योगी परमो मत' [६।३२] इत्यन्तम् । योगी योगारूढ, आत्मानं भावात्मक रूपं, रहसि एकान्ते भागचिन्तनरूपाने स्थितं सन् समाहितं सन् सततं युञ्जीत भगवति युक्तं कुर्यात् । एकाकी सद्गुणोपारहित । यच्चिन्तामा यत् वर्गीकृतं स्वभोगादिरहितं चित्त भावरूपमात्मा देहेऽपि चरणात्मकी येन । निराशीरिगंघना मोक्षाद्याऽऽकाङ्क्षा यस्य । अपरिग्रहं ससर्गं दुःखज्ञानेन त्यक्तपरिग्रहं सर्वपरिहारहितं । एव युक्तचित्तं सद्गुणसाधनं कुर्यादित्यर्थः ॥ १० ॥ समाप्तप्रीक ध्यानस्वरूपमाह- युक्ताधिति चतुष्टयेन । शुचौ देशे भावात्मकद्वन्द्वाननादौ, आत्मनो भगवत स्थिरमासनं भावरूपं, नात्युक्लितं हृदयादह्नि वैश्वलकीडायामेव स्थितम्, नातिनीचं भावरहिता-मुकरणा मकम् । कीदृशं? चैलाजिनकुशात् चैलं वस्त्रं भावरूपं, 'स्वैरुचरीषे कुचकुङ्कुमाङ्किते [भाग १०।३२।१३] इति न्यायेन' अजिनं अधिकरणदेहस्यहृदयकमलामक, चैलाजिने कुक्षेभ्य धीर्गोचर्येनाद्विस्थितवृणाङ्किरेभ्यश्च उत्तरं यस्मिन् । पूर्वं भावरूपवृणानि, तदुपरि हृदयारामक, तदुपरि भावात्मकं दक्षमेव प्रतिष्ठाप्य ॥ ११ ॥ तत्र भगवत्स्वरूपे एकाग्रं केवलदात्मभावेऽन्यत्सया दिपतं मतं कृत्वा । पता शा-नाधितन्द्रि-किया यस्य । चित्तक्रिया स्वभोगचात्र-पादय, इन्द्रियक्रिया उच्यतेपनिवृत्त्यर्थं दर्शनाद्यभिलाषा, तादृशो भूत्वा आत्माने उपविश्य आत्मसुहृदर्थं भावरूपसिद्धयर्थं योगं भगवत्संयोगं युञ्ज्यात् अयमेतत् ॥ १२ ॥ समं कावचित्तोप्रीत्यं, कायश्च शिरश्च प्रीत्या चकायशिरोप्रीत्यम् । वायपदेन चरणमारभ्य सर्वादिदेह । भक्तिमार्गानुसारेण सितं सत्यलोकात्मकम्, प्रीत्या च्छक्तिस्त्वानम् । समं यथास्थितरूपमचलं धारयन् ध्यानं कुर्यात् ।

स्थितं सन् स्वनायिकाग्रं मय्येक्ष्य अर्धनिर्मलितनेत्रो भावस्य दिशश्चानलोक्यन् दिग्भावनानुशयन् सर्वत्र भगवद्गी-नवान् ॥ १३ ॥ प्रदान्तात्मा भक्तिरसाभिनिविष्ट-चित्तं, विगतभीं, ब्रह्मचारीं श्रुयादिदुरापचरणेषु भगवत्प्रा-सिसन्देहरहित । प्रज्ञाचारिते स्थितं भगवद्दर्पेन्द्रियनिग्रहवान् । तादृशं सन् मन संयम्य सर्वत्र आकृष्य वगे कृत्व' मचित्तो मय्येव चित्तं यस्य । मत्पर अहमेव परं पुरोपाधिरूपो यस्य । एतादृशो भूत्वा युक्तः मयोगस्य आसीत् तिष्ठेत् ॥ १४ ॥

एवं योगाभ्यासकर्तुं फलमाह— युञ्जन्ति । एवं सदा निरन्तरं नियतमानस्य दायकैकपरचित्तं, आत्मानं युञ्जन्ति, युक्तं कुर्यात्, योगी मयि योगयान्, निर्वाणपरमा मोक्षाधिकारि मत्संस्था मत्स्वरूपसामिका गार्मि वियोगेशादिरहितभा-वमधिगच्छति प्राप्नोति ॥ १५ ॥ एवं योगफलमुक्त्वा तस्य स्थि-यर्थमाहारादिकमाह— नात्यभ्रतस्त्विति । अति अभत अधि-कभोगुद्देहपुष्टयश्च युञ्जानत्येव च । एकान्तं सर्वथा अनुज्ञानस्य भगवत्स्वप्नमजन्ता उपवासं कुर्वत, अतिस्वप्नशीलस्य नि-दाशीलस्य सर्वविम्भारणैकस्वभावस्य, जाग्रतश्च न चैव योगो मत्संयोगोऽस्ति ॥ १६ ॥ यत् एतादृशस्य योगी न भवतीत्यनो यथा योगसिद्धिं स्वाच्छोधोपायमाह— युक्ताहारगति । युक्त-आहारो विहारश्च यस्य भगवत्संवायदेहोपायं प्रसादं युञ्जान-त्य, भगवत्संवायानुशयणमकर्मसु प्रातरारभ्य क्षान्ताका-दिरूपेण नियुक्ता भगवद्दर्शकरुपा चेष्टा यस्य, युक्तौ स्वप्नाव-बोधौ भगवद्विभ्रामोत्तरक्षणे सेवाया देहादत्यन्तिवारणार्थं स्वायं, सेवासामग्रीसम्पादनादिष्ववबोध, एतादृशो तौ दसर । तस्य योगो भावात्मको मत्सङ्गात्मको दुःखहा तद्वाधाप्रवृत्तापादिहर्ता भवतीत्यर्थः ॥ १७ ॥

११ नी. भा. दी — योगीति । योगी योगाभ्यासपरो रहसि एकान्त स्थित सन् आत्मानं युद्धि युञ्जीत समादध्यात् । सततमिति नैरन्तर्यमुक्तम् । निराशीर्योगसिद्धेरन्यदप्रार्थयानः, तदेकनिष्ठ इति यावत् । तेन सत्कार उत्त- । एकाकी असहाय, सन्नयासीत्यर्थः । यतो स्थिरीकृतो चित्तं मन आत्मा सेन्द्रिय धारिणं येन स यत-चित्तात्मा । तथा अपरिग्रहः एकाकिरवेऽपि कथापुस्तकादिनहुपरिग्रहशून्यः ॥ १० ॥

'योग युञ्जीत' इत्युक्तं तत्कथं ? इत्याकाङ्क्षाया तद्द्वान्यासनादीन्माह-- शुचौ देशे इत्यादिना । शुचौ स्वभावतः संस्कारतो वा पुण्ये देशे स्थाने प्रतिष्ठाप्य सुस्थितं कृत्वा स्थिरं निश्चलं आस्तेऽस्मिन्नित्यासनं स्थण्डिलं 'निश्चलं' इत्यनेन मुन्मयमेव स्थण्डिलं, न तु फाष्टमयं पीठम् । 'आत्मन' इति परासनव्यावृत्त्यर्थम् । नात्युच्छ्रितं नात्युच्च नातिनीचं चैलाजिनकुशा उत्तरे उपर्युपरि यस्य तथैलाजिनकुशात्तरम् । अजिनादुपरि चैलं, कुक्षेभ्य उपरि अजिनं, स्थण्डिलस्योपरि कुशा इत्यर्थः ॥ ११ ॥

प्रतिष्ठाप्य किं कुर्यात् ? इति तत्राह— तत्रेति । तत्रासने परासवन्तिनाग्न्यतमेनासनेनो-पविश्य । यथा निवृद्धीताभित्तस्य क्रिया विषयाणां स्मरणानि, इन्द्रियक्रियास्तेषां मद्गुण, येनासौ यतचित्तेन्द्रियक्रियः । अत्र एव मनो वाद्याभ्यन्तरविषयानुपरकतया एकं ध्येयमेव प्रयत्नस्वप्ने यस्य स्फुटि, नान्यत् ;

तदेकामं वृत्त्यन्तगतान्तरितप्रद्वैकाकारवृत्तिप्रवाहि कृत्वा आत्मविशुद्धये चित्तशुद्धयर्थं योगं वृत्तिप्रवाहस्यापि निरोधं युञ्ज्यादनुतिष्ठेच्चित्तस्य स्थैर्यतापादनेन ॥ १२ ॥

‘आसन उपविश्य’ इत्युक्तं तत्कथं ? इत्यत आह—सममिति । कायः शरीरमध्यं, शिरो ग्रीवा च कायशिरोग्रीवं समं मूलाधारमारभ्य मूर्धान्तं अक्षरं अचलं निष्कम्पं धारयन् स्थिरो भूत्वा । ‘सम्प्रेक्ष्य नासिकाग्रं स्वं’ इति नासिकाप्रावेश्च न विधीयते, किन्तु निमीलने लयभयमुन्मीलने विक्षेपभयम्, अतो दिशोऽपि रुपादिविक्षेपकविषयदर्शनभयादनवलोकयन्नधोन्मीलितनेत्र आसीतेति उत्तरेणान्वयः ॥ १३ ॥

एवमासने उपविष्टेन यत्कर्त्तव्यं तदाह—प्रशान्तात्मेति । योगयुक्तो योगी ब्रह्मचारिव्रते भैक्षचर्यायां स्थितः, सफ्यासीत्यर्थः । मच्चित्तो मयि परमे चित्तं यस्य स एवम्भूतो मध्येव मनः संयम्य मत्पर आसीत्, स प्रशान्तात्मा भूत्वा विगतभीर्भवतीति योजना । भवति हि कश्चिदात्मनोऽन्यमीश्वरं मत्वा तच्चित्तस्त्वमेवाराध्यत्वेनाभिगतस्तत्रैव च मनसः संयमं करोति, न तु स तत्परस्तमेव परमपुरुषार्थतया प्राप्यत्वेन मन्यते; किन्तु ततोऽन्यदेव फलं कामयते । अयं तु मच्चित्तो मध्येव मनः संयम्य मत्परो मामेव सर्वान्तरं प्रत्यगद्वयं कामयत इति । यतो मत्परोऽन एव प्रशान्तात्मा प्रकर्षेण बाह्याभ्यन्तरविषयत्यागेन समाविमुखास्वादात्त्यागेन च ज्ञान्त उपरत आत्मा चित्तं यस्य सोऽस्मितामात्रावशेषो विगतभीर्भवति । इयमेवावस्था सत्त्वपुरुषान्यताल्यातिरिति ब्रह्मसाक्षात्कार इति च विकल्पयते । सर्वथा तस्यां सिद्धाया पुरुषः परमपुरुषार्थभागभवति ॥ १४ ॥

अस्याः फलमाह—युञ्जति । एवमनेन प्रकारेण यदा निरन्तरं दीर्घकालं चात्मानं मनो युञ्जन् समादधानो योगी, नियतं ख्यातिकलादपि निगृहीतं गानसं येन स नियतमानसः, शान्तिं परमेश्वर-ग्यबलात् ख्यातिमपि निरुध्य निर्विकल्पपदं निर्वाणं मोक्षस्तदेव परमा निष्ठा यस्याः शान्तेस्तां, मत्संस्थां मध्येव संस्था एकीभावेनावस्थानं समाप्तिर्वा यथास्तामधिगच्छति प्राप्नोति । ख्यातिफलं च सूत्रकृता दर्शितं ‘प्रसङ्ग्यानेऽप्यकुसीदस्य सर्वथा विवेकख्यातेर्धर्ममेघः समाधिः’ [पा. यो. ४।२९] इति ‘तत्परं पुरुषख्यातेर्गुणवैतृण्यम्’ [पा. यो. १।१६] इति ‘सत्त्वपुरुषान्यताख्यातिमात्रस्य सर्वभावाधिष्ठातृत्वं सर्वज्ञातृत्वं च [पा. यो. ३।४९] इति सूत्रत्रयेण । प्रसङ्ग्याने ध्याने अकुसीदस्य वणिज इव फलानिच्छोः सर्वथा विवेकख्यातिरेव भवति, तस्याश्च फलं धर्ममेघः समाधिः, स च प्रागेव व्याख्यातः । तद्वैराग्यं परं परसंज्ञं पुरुषख्यातेः फलम् । तस्य लक्षणं गुणेषु दिव्यादिव्यविषयेषु वैतृण्यम् । एतस्यैव हि नान्तरीयकं फलं कैवल्यमिति योगा वदन्ति । तृतीयसूत्रोक्तं फलं सार्वज्ञ्यादिकं त्वभिप्रेत्य श्रूयते—“कस्मिन्तु भगवो विज्ञाते सर्वमिदं विज्ञातं भवति” [सं. व. १।१।३] इति ‘सर्वस्य वशी सर्वस्येशानः सर्वस्याधिपतिः’ [वृ. व. १।४।२२] इत्यादिकम् ॥ १५ ॥

एवं योगाभ्यासनिष्ठस्याहारादिनियममाह द्वाभ्यां—नात्यभ्रत इति । एकान्तमतिशयेन ज्ञाप्य इत्यत्राप्य-तिशब्दो योज्यः ॥ १६ ॥ युक्ताः परिमिता आहारादयो यस्य स तथा ॥ १७ ॥

सिद्धयोगिनेऽसम्प्रज्ञातसमाधेः सदृष्टान्तावस्था ।

यदा विनियतं चित्तमात्मन्येवावतिष्ठते ।

निस्स्पृहः सर्वकामेभ्यो युक्त इत्युच्यते तदा ॥ १८ ॥

यथा दीपो निवातस्थो नेङ्गते सोपमा स्मृता ।

योगिनो यतचित्तस्य युञ्जतो योगमात्मनः ॥ १९ ॥

१ आं. भा.—अथाधुना कदा युक्तो भवति ? इत्युच्यते—यदा विनियतं चित्तं विशेषेण नियतं संपतमेकाग्रतामापन्नं चित्तं हित्वा वाटार्थचिन्ता आत्मन्येव केनलेज्वतिष्ठते, स्वात्मनि स्थितिं

१ ‘नित्यं सर्वकामेभ्यः’ इत्येकं कस्याप्युपभोगवद्व्ययं न तिष्ठति इति व्याचक्षुर्भगवा । तत्र, कामदाब्दस्योपमाणां शब्दे ज्ञानाभ्यास, २ ‘कामोपभोगवत्त्वा.’ (१९।१९) इत्यनेन कामोपभोगयोर्भेदव्येष्टात्र प्रतीयमानत्वात् ।

—अग्निगीता ।

लभत इत्यर्थः । निस्स्पृहः सर्वकामेभ्यो निर्गता दृष्टादृष्टविषयेभ्यः स्पृहा तृष्णा यस्य योगिनः स युक्तः समाहितः इत्युच्यते, तदा तस्मिन्काले ॥१८॥ तस्य योगिनः समाहितं यच्चित्तं तस्योपमोच्यते— यथा दीपः प्रदीपो निवातस्यो निवाते वातवर्जिते देशे स्थितो नेङ्गते न चलति सोपमा— उपमीयतेऽनयेत्युपमा योगज्ञैश्चित्तप्रचारदर्शिभिः स्मृता चिन्तिता । योगिनो यतचित्तस्य संयतान्तःकरणस्य युञ्जतो योगमनुतिष्ठत आत्मनः समाधिमनुतिष्ठत इत्यर्थः ॥ १९ ॥

२ आ. शां. व्या — सफलस्य साहस्य योगस्योक्त्य नन्तर 'यदा हि' [६।४] इत्यादायुक्तकालानुवादेन युक्तं लक्ष्यं यितुमनन्तरलोकाप्रवृत्तिं दर्शयति—अथाधुनेति । विशेषेण सयत्नमेव सङ्घिपति— एकाग्रतामिति । 'आत्मन्येव' इत्येवकारार्थं कथयति— हित्वेति । केवलत्वमद्वैतियत्त्वम् । तस्याऽऽत्मस्थितिं विद्योति— स्यात्समीति । चित्तस्य हि

कल्पितस्याऽऽत्मैव तत्र, तद्युनरन्त्य सर्वतो निवारितमधिष्ठाने निमग्न तिष्ठतीति भावः । तस्यामवस्थाया सर्वम्यो विषयेभ्यो व्याप्यतृण्यो युक्तो व्यवहित्येत इत्याह— निस्स्पृह इति ॥ १८ ॥ उपमा योगिनश्चित्तस्यैयं स्यादाहरणमित्यर्थः । उपमाशब्दस्य प्रदीपवियत्त्वसिद्धयर्थं करणव्युत्पत्तिं दर्शयति— उपमीयत इति । योगिनो ययोर्कावशापणवत्तचित्तस्यैयं स्याति शेषः ॥ १९ ॥

३ रा. भा.— यदा प्रयोजनविषयं चित्तमात्मन्येव चिनियतं विशेषेण नियतं निरतिशय-प्रयोजनतया तत्रैव नियतं निश्चलमवतिष्ठते, तदा सर्वकामेभ्यो निस्स्पृहः सन् युक्त इत्युच्यते योगार्हे इत्युच्यते ॥ १८ ॥ निवातस्यो दीपो यथा नेङ्गते न चलति, अचलः सप्रमस्तिष्ठति; यतचित्तस्य निश्चलसकलेतरमनोदृष्टेयौगिनः आत्मनि योगं युञ्जतः आत्मस्वरूपस्य सोपमा; निनातस्थतया निश्चलसप्रमदीपवन्नित्तसकलेतरमनोदृष्टितया निश्चलो ज्ञानप्रम आत्मा तिष्ठतीत्यर्थः ॥ १९ ॥

४ वे. ता. च.— एव परिक्रमोक्तिमनन्तर योगदशा प्रदर्शयितुं तत् पूर्वां प्रागुच्यैव योगयोग्यदशा परामृश्यते— 'यदा चिनियत' इति श्लोकेन 'आत्मन्येव' इत्येवकारान्वयवच्छेदशुद्धं प्रयोजनान्तरक्षानाय सामान्यतः प्रयोजनविषयमित्युच्यते । प्रयोजनान्तराय सस्य कश्चित् विशेषेण नियतत्वे को हेतुः ? इत्य-प्राह निरतिशयेति । 'युक्त' इत्येतावतोऽत्र विधेयत्वात् 'निस्स्पृह' इत्यस्याप्युद्देश्यकोटयप्रवेष्टाय निस्स्पृह सञ्चि-त्युक्तम्; सर्वकामेभ्यो निर्गता स्पृहा यस्य स तपोऽ, सर्वकामेषु निस्स्पृह इत्यर्थः ॥ १८ ॥ अथ योगदशा त्यज्यते— 'यथा' इत्यादिना । दीपस्याचलत्वे हेतुनिवातस्थत्वम् । इतत् श्रेष्ठार्थत्वे विवक्षिते दीपे तदन्वयात्साधारण्यविषयमाह— न चलतीति । निश्चलत्वे पर्वतादिनिर्देशेन सद्रूपेऽपि दीपदृष्टान्ताभिप्रेतमर्थं दर्शयितुमाह अचलः सप्रमस्तिष्ठतीति । 'यत चित्तस्य' इत्यनेन चिन्तास्वप्नवृत्तिनियमनबन्धनमुपलक्षणमि-त्याह निवृत्तेति । मनोमात्रप्रययौ वाऽत्र चित्ताब्दः । इतराशेऽनात्मविषयवृत्तिरस्तीति सूचितम् । अन्यथा 'युञ्जतो योगम्' इत्येतद्याह्येतत्प्रतिप्रायेणाह— आत्मनि योगं युञ्जत इति; आत्मनि विषये साक्षात्कारं कुर्वत इत्यर्थः । 'नेङ्गते' इति न शरीरस्य निष्कम्पत्वमुदाह्रियते, 'सम कायविरा-मीव धारयन्वचं स्थिरम्' [६।१३] इति तस्योक्तत्वात्,

ध्यानदशायाधारणत्वेन समाधिदशाविशेषत्वात्तुपपत्तेः । नापीन्द्रियाणां निष्कम्पत्वम्, 'योगिन सोपमा' इत्यन्वयायो-गात् । नाप्यात्मस्वरूपस्य निश्चलत्वम्, अवस्थान्तरेऽस्ति तत्तद्धे । अत स्वयम्प्रकाशज्ञानप्रमानिरस्तसमस्तद्वयान्तरपरिच्छिन्नात्मस्व-रूपप्रदर्शनाद्योऽत्र दृष्टान्त इति सूचयितुं 'योगिन' इत्युच्यते । पुनरपि 'आत्मनः' इत्युच्यते यमिप्रायेण आत्मस्वरूपस्य सोपमेत्युच्यते । 'योगिन आत्मनः' इति व्यपिच्छत्वं पठ्यते । ननु 'सोपमा' इत्यत्र उपमाशब्द उपमित्यपरो वा ? दृष्टान्त-परो वा ? उभयथाऽपि न सम्भवति, यद्यति निर्दिष्टप्रकारपरा-निर्दिष्टादन तच्छब्दस्य उपमाशब्दस्य च तत्समानाधिकरण-त्वात् 'सप्रमस्तिष्ठति' इत्येतच्च कथं दार्ष्टान्तिकं निर्वाणम् ? अयोगिनामप्यात्मस्वरूपस्य चलत्प्रतीत्यभावात् किमर्थं च नि-श्चलत्वोपदेशः ? इत्यत्राह— निनातस्थतयेति । अयमभि-प्रायः— उपमेति दृष्टान्तगत साधर्म्यमनं निर्दिश्यते । तस्मात् 'यथा' इत्यनेन 'सोपमा' इत्यस्यान्वयः उपपन्नः । प्रमा-याश्च प्रतिषेधोऽत्र ज्ञानम् । आत्मनो निश्चलत्वं चात्र न्युपमासूत-ज्ञानस्य विविधप्रसरणनिवृत्तिः । सा च बाध्यविषयेषु मना-दन्तेरवाभावात् सत्परादशया च ज्ञानस्येन्द्रियद्वारैव प्रसरणादिभिः । 'स्मृता' समाधिदशाशब्दमिभियोगिभिरिति इय ॥ १९ ॥

५ आ. मा. भा.— आत्मनि भवति ॥ १८ ॥ आत्मनो भगवद्विषयं योगम् ॥ १९ ॥

६ ज प्र दी — आत्मन्येवानुतिष्ठते' इत्यत्र स्वस्मि-नेति प्रतीतिनिराशयाह— आत्मनीति । अन्यथा हात्वा-मामि-यादिविशेषः ॥ १८ ॥ 'युञ्जतो योगमाननः' इत्य-मी ००

श्रामशब्दस्य पठगद्य विवक्षितमर्थमाह— आत्मन इति । 'योगिन आत्मनः' इति अन्वयनिराशयः योगमित्युक्तम्, अन्यथा वैयर्थ्यम् ॥ १९ ॥

७ ह. पै. भा.— अथाधुना कदा युक्तो भवति ? इत्युच्यते— यदा विनियतमिति । यदा विनियतं विशेषेण नियतं संयतमेकाग्रतामापन्नं चित्तं हित्वा बाह्यं आत्मन्येव केवलमवतिष्ठते स्वात्मनि स्थितिं लभत इत्यर्थः । निस्स्पृहः सर्वकामेभ्यो निर्गता स्पृहा दृष्टादृष्टविषयैभ्यस्तृष्णा यस्य योगिनः स युक्तः समाहित इत्युच्यते तदा ॥ १८ ॥

योगिनः समाहितस्योपमोच्यते— यथेति । यथा दीपो निवातस्थः निवाते वातवर्जिते देशे स्थितो नेङ्गते न चलति, सोपमा उपमीयतेऽन्येऽप्युपमा स्मृता । योगज्ञैश्चित्तप्रकारदर्शिभिश्चिन्तितः । योगिनो यतचित्तस्य संयतान्तःकरणस्य युञ्जतो योगं समाधिमनुतिष्ठत इत्यर्थः ॥ १९ ॥

८ वे. प्र मि — एवमेवाप्रभूमौ सम्प्रज्ञातसमाधिमुक्त्वा निस्प्रभूमावसम्प्रज्ञातसमाधिं वस्तुष्वप्रभूमेत— यदेति । यदा यस्मिन्काले विनियतं विशेषेण नियतं सर्वशून्यतामापादितं चित्तं विरजस्तमस्कतयाऽतिस्वच्छत्वेन सर्वत्रिययाकारग्रहण-समर्थमपि सर्वतो निरदृष्टत्वात्वादात्मन्येव सर्वत्रिययाकारग्रहण-आत्मैकाकारतया निश्चलं भवति, तदा सर्वदृष्टिनिरोधकाले युक्तः समाहित इत्युच्यते । अस्यासम्प्रज्ञातसमाधौ साधनमाह— निस्स्पृहः सर्वकामेभ्य इति । यद्यपि यमादीनि योगसाधनान्युक्तानि, तथापि वैराग्यमेवाष्टाङ्गयोगप्रवर्तकमन्तरङ्गं योगसाधनम् । तदि द्विविधम्— अपरं परं चेति । अपरमपि चतुर्विधम्— यतमानं व्यतिरेकं एकैस्त्रियैव यथा वारंशेति । तत्र सारासारविनिकोयोगो यतमानवैराग्यम्, विनिकाम्यातेतैतावन्तो दोषा यदा एतावन्तोऽवशिष्टा इति विनिकं व्यतिरेकवैराग्यम्, दृष्टानुश्रविकविषयप्रसृत्तं ताम-

त्वबोधेन ता परित्यज्य मनस औसुक्यमात्रेणावस्थापनमेकेन्द्रियवैराग्यम्, चित्तुष्णवं वशीकारवैराग्यम् । तदिदमपरं वैराग्यमष्टाङ्गयोगप्रवर्तकत्वेन सम्प्रज्ञातस्यान्तरङ्गम्, असम्प्रज्ञातस्य तु बहिरङ्गम् । तत्रान्तरङ्गं तु परवैराग्यं सकल-प्रपञ्चव्यवहारवैतुष्ण्यरूपमिति योगशास्त्रमार्गदा । तदेतपरवैराग्यमिह 'निस्स्पृहः' इत्यनेनोच्यते । सर्वकामेभ्य, सर्वैभ्यवहारेभ्य इत्यर्थः ॥ १८ ॥ आत्मैकाकारतया स्थितस्य चित्तस्योपमानमाह— यथेति । यतचित्तस्य निरुद्धचित्तस्य योगसम्प्रज्ञातसमाधिरूपं युञ्जत अनुतिष्ठत योगिन य आत्मा अन्तःकरणं तस्य सा उपमा दृष्टान्तः स्मृता योगज्ञैरिति श्लेषः । काऽसौ ? यथा दीपो निवातस्थ इति । निवातदेशस्थितप्रदीपो यथा चलनहेत्वभावात्नेङ्गते न चलति, सोपमा । निश्चलतया सत्त्वोद्रेकेण प्रकाशकतया च स्थितस्य चित्तस्य निश्चल प्रदीपो दृष्टान्त इत्यर्थः ॥ १९ ॥

९ व० त० दी०— कदा सिद्धयोगी पुरुषो भवतीत्यपेक्षया निर्वाणयोगसम्प्रज्ञातसमाधिमाह— यदेति । आत्मन्येव चित्तं विनियतं सयतं तिष्ठति यस्य सोऽपि योगकाले सम्प्राप्ते तेभ्यो योगैश्वर्यादिसिद्धिरूपेभ्योऽक्षेपकामेभ्यो निस्स्पृहो भवेत्, तदा युक्तः सिद्धयोगी दृढतरयोगीत्युच्यतेऽसम्प्रज्ञातसमाधिनिष्ठः ॥ १८ ॥ आत्मैकयाकारतयाऽवस्थितचित्तस्योपमानमाह— यथेति । निर्गतो वातो यस्मिन्स्तत्र देशे स्थितो यथा दीपो नेङ्गते सोपमा निदर्शनं यतचित्तस्य श्लेषम् ॥ १९ ॥

१० पु अ त.— नन्वत्र प्रवृत्तस्य भगवद्योगसिद्धिं कदा रथात् ? इत्याकाङ्क्षायामाह— यदेति । यदा यस्मिन् समये भगवात्मन्यन्वत्क्षणमद्भुतं विनियतं वशीभूतं चित्तमात्मन्येव भावात्मन्यन्वत्क्षणेण अवतिष्ठते स्थिरं भवति सर्वकामेभ्यो एतैर्विषयैः निस्स्पृहो विगतच्छेदो भवति तदा युक्त इत्युच्यते । गिहयोग उच्यते इत्यर्थः ॥ १८ ॥ विनियमचित्तं कीदृशिवध

स्यात् ? इत्याकाङ्क्षायामाह— यथेति । यथा दीपो वायुहितमर्द-धारिथो नेङ्गते न चलति, यतचित्तस्यात्मनो भगवति योगं यु-ञ्जतो भावयतो योगिन सा उपमा स्मृता । अत्र दीपदृष्टान्तस्यार्थं भाव— दीपस्य तापपरवादायोश्च शैत्ययमेवात् सद्रहितदेशे तस्य नाराधं चाद्यन्तं न भवति, तथा भगवद्विप्रयोगतापनि-वर्तकधर्मभावेन योगं युञ्जतो मनःप्रसन्नं न भवति ॥ १९ ॥

११ नी० भा० दी०— निर्वाणपरमा शान्तिं प्राप्तस्य लक्षणान्याह— यदेत्यादिभिः पङ्क्तिः । विनियतं विश-पण एकाग्रताभूमेरपि निरुद्धमात्मनि प्रत्यगात्मन्येवावतिष्ठते, न स्वस्मितादिरूपेण चन्द्रियते, तदा योगी सर्वदोषा-जाम्प्यत्रमयीसतमाधिपूषस्थिभ्यः—स्यकलोपे पञ्चमी—सावर्त्विप्रव्याप्यैव तान् प्राप्य तेषु निस्स्पृहो भवति, तदा युक्तो निर्दिष्टस्य इत्युच्यते ॥ १८ ॥ एकाग्रतावस्थायां योगिनिष्ठस्योपमानमाह— यथेति । नेङ्गते न चलति नःम् । यत् च तन्निष्ठं च यतचित्तं तस्य एकाग्रता प्राप्तं चित्तं निवातप्रदीपवत् चलतीत्यर्थः । आत्मनो यो समाधिं युञ्जतोऽनुतिष्ठत ॥ १९ ॥

असम्प्रज्ञातसमाधेः सलक्षणं विवरणं, अवश्यकर्तव्यत्व च ।

यत्रोपरमते चित्तं निरुद्धं योगसेवया ।

यत्र चैवाऽऽत्मनाऽऽत्मानं पश्यन्नात्मनि तुष्यति ॥ २० ॥

सुखमात्यन्तिकं यत्तद्बुद्धिग्राह्यमतीन्द्रियम् ।

वेत्ति यत्र न चैवायं स्थितश्चलति तत्त्वतः ॥ २१ ॥

यं लब्ध्वा चापरं लाभं मन्यते नाधिकं ततः ।

यस्मिन्स्थितो न दुःखेन गुरुणाऽपि विचौल्यते ॥ २२ ॥

तं विद्याद्दुःखसंयोगवियोगं योगसञ्ज्ञितम् ।

स निश्चयेन योक्तव्यो योगोऽनिर्विण्णं चैतसा ॥ २३ ॥

सद्ब्रूत्पप्रभवान्कामास्त्यक्त्वा सर्वानशेषतः ।

मनसैवेन्द्रियग्रामं विनियम्य समन्ततः ॥ २४ ॥

ज्ञानैः शनैरुपरमेद्बुद्ध्या धृतिगृहीतया ।

आत्मसंस्थं मनः कृत्वा न किञ्चिदपि चिन्तयेत् ॥ २५ ॥

१ शां. भा.— एव योगाभ्यासबलादेकाग्रिभूतं निनातप्रदीपकल्पं सत्-यत्र यस्मिन्काल उपरमते चित्तमुपरति गच्छति निरुद्धं सर्गतो निवारितप्रचारं योगसेवया योगानुष्ठानेन, यत्र चैव यस्मिंश्च काल आत्मना समाधिपारिशुद्धेनान्तःकरणेनाऽऽत्मानं परं चैतन्यं सर्गतो ज्योतिस्स्वरूप पश्यन्नुपलभमानः स्व एवाऽऽत्मानि तुष्यति तुष्टिं भजते ॥ २० ॥

२ आ. शां व्या — द्विविध समाधि, सम्प्रज्ञातोऽसम्प्रज्ञातश्च । रस्य सम्बन्धमाह— यस्मिञ्चेति । कालस्तु पूर्ववत् ज्ञातय । ध्येयैकाकारसत्त्ववृत्तिर्भेदेन कश्चिच्छायामाना सम्प्रज्ञात कर्मकारकत्वेन निर्दिष्टमात्मानं तत्पदार्थत्वेन व्याचष्टे— समाधि, कथमपि पृथग्ज्ञायमाना तैव सत्त्ववृत्तिरसम्प्रज्ञात परमिति । 'आत्मनि' इत्यन्यं त्वम्पदार्थविषयत्वमाह— समाधि, तत्र सामान्येन समाधिलक्षणमभिधात्यासम्प्रज्ञातस्य स्व एवेति । परमात्मानं प्रतीच्येव तद्भावेनापरोक्षीकुर्वन्तुष्टि समाधेरधुना लक्षणं विवक्षताह— एवमिति । काले समाप्त्यु- हेत्वभाषानुपपत्त्येवेत्यर्थे । तस्मिन्काले योगसिद्धिर्भवतीति पलक्षिते । एवञ्च 'तुष्यति' इत्यनेन सम्बन्धते । चरा- शेष ॥ २० ॥

१ न विचाल्यते—विशेषेण न चाल्यते, अपि तु सत्कारामात्रेणैवास्य प्रथमक्षणमात्रमेव चलन कारण्यादिवशात्, न तु मूर्तया- इत्यभिनयशुभपादा ॥ गुरुणा ब्रह्मरतिना । स हि 'न ह्यगो नापयोगो वा नैवात्मा परलौकिकः । इत्यदिशोकायतमत्तमुपदि- द्याद्युक्तान्स्वधर्मतत्त्वान्नामान्सेति प्रसिद्धं पुराणेषु । अथ योगी तु न तेनापि दुःखेनापि चाल्यते ॥ अथवा गुरुणा देविकेन । योगाभ्यासिन नवशिशुं गुरुर्गोचरकृत्या समये समाधेर्भूत्यापयति, परमय न तेन प्रयत्नेन व्युत्थापयितुं शक्यते इति समाधेर्भूत्वमुच्यते ।

२ अनिर्विण्णेति— 'विद्' विचारणे (धा वा रुषा. १३) निर्वृत्तिं कर्तरि क । 'रदाम्या—(अथा ८।१।४२) इत्यादिना निष्ठातम्य पूर्वस्य दम्य च न । 'निर्विण्णस्योपब्रह्मणाम्' (अथा ८।१।२९) इति परम्यं श्लेकेन च पूर्वस्य णवम् ॥ अनिर्विण्णो विष्णुः, 'अनिर्विण्णं स्वविणे भू' (वि स ना. ६०) 'अनिर्विण्णं सदासमी' (वि स ना १००) इति सहस्रनामसु पाठात् । तस्मिन्नेनो यम्य तेन इति केचित् । निर्विण्णं नमारे विरक्तं चेनो यम्य तेनति वा (६।२०) तथा चोचम्—'यदास्म्येपु निर्विण्णो विरक्तं सयतेन्द्रिय । अम्यासेनात्मनो योगी धारयेदचल मन' [भाग १।१२.०।१८] इति ।

३ शनैः शनैः मनसैव, न व्यापारोपरमेण, धृतिं दृष्टीत्वा क्रमात्क्रममभिलाषात् स प्रत्यूह्यत्य किञ्चिदपि विषयाण्यस्यात्प्रदृश्यादिकं न चिन्तयेत्, यत्तन्मन्यन्त्यात्मम्— न किञ्चिदपि चिन्तयदिति, तनात्मन्य दधितम्, धृत्ययादप्रसङ्गात् । न च विषयव्युत्पन्नमात्रमेव प्राप्तमित्युच्यते—इत्यभिनवगुणाचार्या । उपरमेदिति अन्तर्भाविकार्थम् । 'उपाम' (१।२।८४) इति परस्मैपदम्—अधिगीता ।

१ शां. भा.— किञ्च— सुखमात्यन्तिकमत्यन्तमेव भवतीत्यात्यन्तिकं, अनन्तमित्यर्थः । यत्तद्वुद्धिग्राह्यं बुद्ध्यैवेन्द्रियनिरपेक्षया गृह्यत इति बुद्धिग्राह्यं, अतीन्द्रियमिन्द्रियगोचरातीतं, अविषयजनितमित्यर्थः, वेत्ति तदीदृशं सुखमनुभवति यत्र यस्मिन् काले, न चैव अयं विद्वानात्मस्वरूपे स्थितः तस्मान्नैव चलति तत्त्वतस्तत्त्वस्वरूपान्न प्रच्यवत इत्यर्थः ॥ २१ ॥ किञ्च—यं लब्ध्वा यमात्मलार्भं लब्ध्वा प्राप्य चापरमन्यह्यह्यमात्रं ततोऽधिकमस्तीति न मन्यते न चिन्तयति । किञ्च यस्मिन्नात्मतत्त्वे स्थितो दुःखेन शस्त्रनिपातादिदक्षणेन गुरुणा महताऽपि न विचाल्यते ॥ २२ ॥

२ आ. शां. व्या.— योगसिद्धिकालं प्रप्रारन्तरेण प्रकटयति— किञ्चेति । बुद्धिशब्दः स्वानुभवविषयः । इन्द्रियनिरपेक्षस्वानुभवगम्यत्वोच्यतेतीन्द्रियमिति पुनरुक्तमित्याशङ्क्याऽऽह— अविषयेति । पदभेदे — न चेत्यादि । अपेक्षितपूरण— आत्मस्वरूप इति । तस्मात्तत्त्वत इति सम्बन्धः । नैवेत्येवकारसम्बन्धोक्तिः । चकार सप्तम्या सम्बन्धनीयः । यत्रेति पूर्ववत्सम्बन्धः ॥ २१ ॥ प्रकारान्तरेण प्रकृतं योगं विशिनष्टि—

किञ्चेति । 'आत्मलाभात्तं परं विद्यते' [आप.ध.सू. १।२।१२] इति स्युत्या व्याचष्टे यमात्मलाभमिति । कामान्तरं पुण्यार्थं श्रुतम्, ततस्तस्मादात्मलाभादिति यावत् । 'त विद्यात्' इत्युत्तरं सम्बन्धः । 'यस्मिन्' इत्याद्यवतारयति किञ्चेति । अपरिपक्वयोगो यथा दर्शितेन दुःखेन प्रच्यव्यते, नैवं विचाल्यते यस्मिन्स्थितो योगी, त योग विद्यादिति पूर्ववत् ॥ २२ ॥

१ शां. भा.— 'यत्रोपरमते' [६।२०] इत्याद्यारभ्य यावद्भिर्विशेषणैर्विशिष्ट आत्मावस्थाविशेषो योग उक्तः— तं विद्याद्विजानीयादुःखसंयोगवियोगं दुःखैः संयोगो दुःखसंयोगस्तेन वियोगो दुःखसंयोगवियोगस्तं दुःखसंयोगवियोगं 'योगः' इत्येव संज्ञितं विपरीतलक्षणेन विद्याद्विजानीयादित्यर्थः । योगफलमुपसंहृत्य पुनरन्वारम्भेण योगस्य कर्तव्यतोच्यते निश्चयानिर्वेदयोगयोगसाधनत्वविधानार्थम्— स यथोक्तफलो योगो निश्चयेनाध्यवसायेन योक्तव्योऽनिर्विण्णचेतसा न निर्विण्णमनिर्विण्णम्; किं तत् ? चेत्, तेन निर्वेदरहितेन चेतसा, चित्तेनेत्यर्थः ॥ २३ ॥

२ आ. शां. व्या.— 'तं विद्यात्' इत्याद्यपेक्षितं पूरयन्वतारयति— यत्रेति । 'त' इत्यात्मावस्थाविशेषं वराश्रयति । दुःखसंयोगस्य वियोगो वियोगसंज्ञितो युज्यते, सकथयोगसंज्ञितस्यात् । इत्याशङ्क्याऽऽह विपरीतेति । इयं हि योगवस्था समुत्पातनिमित्तं दुःखमेवेति दुःखसंयोगभावो योगसंज्ञामहेतीत्यर्थः । उपसंहृते योगफले किमिति पुनरयोगस्य कर्तव्यत्वमुच्यते ? तत्र-

ऽऽह योगफलमिति । प्रकारान्तरेण योगस्य कर्तव्यत्वोपदेशारम्भोऽन्वारम्भः । योगं बुद्धानस्तत्त्वज्ञानादुक्ता ससिद्धिमलममानसशयानो निवचेतेति तन्निवृत्त्यर्थं पुन कर्तव्यत्वोपदेशोऽर्थवानिति मत्याऽऽह निश्चयेति । तयो साधनत्वविधानमेवाक्षरयोजनया साधयति स यथेति । इह जन्मनि जन्मान्तरे वा सेरस्यतीत्यन्यवसाय । योक्तव्यं कर्तव्यं ॥ २३ ॥

१ शां. भा.— किञ्च— सङ्कल्पमभवान्सङ्कल्पः प्रभवो येषां कामानां ते सङ्कल्पमभवाः कामास्तांस्त्यक्त्वा परित्यज्य सर्वानशेषतो निर्लेपेन । किञ्च मनसैव विवेकयुक्तेनेन्द्रियग्राममिन्द्रियसमुदायं चिन्तयम्य नियमनं कृत्वा समन्ततः समन्तात् ॥ २४ ॥ ज्ञानं ज्ञानैर्न सहसोपरमेदुपरति कुर्यात् । कया ? बुद्ध्या । किंविशिष्टया ? धृतिगृहीतया धृत्या धैर्येण गृहीतया, धैर्येण युक्त्येत्यर्थः । आत्ममस्यमाण्मनि संस्थितं 'आत्मैव सर्वं, न ततोऽन्यत्किञ्चिदस्ति' इत्येवमात्मसंस्थं मनः कृत्वा न किञ्चिदपि चिन्तयेत् । एष योगस्य परमो विधिः ॥ २५ ॥

२ आ. शां. व्या.— इत्थं योगस्य कर्तव्यत्वमिति प्रतिज्ञानीने किञ्चेति । केन धमेण कर्तव्यत्वम् ? इत्यपेक्षायामाह सङ्कल्पेति । सङ्कल्प शोभनाप्याय । 'तत्रान्तं' इत्युक्त्वा पुन 'मरोप' इति पुनरपि 'माशङ्क्याऽऽह— निर्लेपेनेति । यथा शोयो न भाति तथा । सर्वेषां कामानां शोभनाप्याप्यप्रीमानां त्यागस्य योगफलमस्ति— यथाऽपि शङ्कयुक्तेन मनसा करणममुदास्य सर्वानो नियमनमिति एष देयत्वेन कर्तव्यमित्याह किञ्चेति । कामत्याग-

द्वारेणेन्द्रियाणि प्रत्याहृत्य किं कुर्यात् ? इति दाक्षितार प्रशयाह ज्ञानैः ज्ञानैरेति । सदसा विषयेभ्यः सदाशुदुपरमे मनसो न ह्यारस्यं सम्मन्तीत्यभिप्रेत्याह न सहसेति । तत्र साधन धैर्ययुक्ता बुद्धिरित्याह कथयेदिति । मूष्यादिरव्याहृत्यनयन्ता प्रहसोपरं पूर्यते धारण इत्येतोस्तोत्तरेण प्रविलापयेदिति भावः । अन्यथा— यानि प्रविलाप्याऽऽयमात्रनिर्गमनो विषया विन्त-

यितव्याभावादतिस्वरूपो भवेदित्याह आत्मेति । तत्र सख्य-
तिमेव मनसो विश्वोति आत्मेवेति । योगविधियुक्तस्य

विमिदसुक् ? इत्याशङ्क्याऽऽह— एष इति । यन्मनसो नैथल्य-
मिति शेष ॥ २४ ॥ २५ ॥

३ रा. भा.— योगसेवया हेतुना सर्वत्र निरुद्धं चित्तं यत्र योगे उपरमते अतिशयितसुखमिद-
मेवेति रपते, यत्र च योगे आत्मना मनसा आत्मानं पश्यन् अन्यनिरपेक्षमात्मन्येव तुष्यति, यत्त-
दतीन्द्रियमात्ममुद्धयेकग्रह्यमात्यन्तिकं सुखम्, यत्र च योगे वेत्ति अनुभवति, यत्र च योगे स्थितः
सुखातिरेकेण तच्चतस्तद्भावान्न चलति, यं योगं लब्ध्वा योगाद्विदस्तमेव काङ्क्षमाणो नापरं लाभं
मन्यते, यस्मिंश्च योगे स्थितोऽविरतोऽपि गुणवत्पुत्रवियोगादिना गुरुणाऽपि दुःखेन न विचाल्यते
तं दुःखसंयोगविभोगं दुःखसंयोगप्रत्यनीकाकारं योगशब्दाभिधेयं ज्ञानं विद्यात् ; स एव रूपो योग
इत्यारम्भदशायां निश्चयेनानिर्विण्णचेतसा हृष्टचेतसा योगो योक्तव्यः ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥

४ घे ता. च— पुनरपि योगदेशव आदातिरेकाय तिर-
तिशयपुरधार्यवप्रतिपादनेन प्रवक्ष्यते— 'यत्र' इत्यादिभिः ।
'निरुद्ध' इत्यत्र परिशुद्धीत्त्वविनष्टत्वादिप्रमथ्यदादाय—
योगसेवया हेतुना सर्वत्र निरुद्धमित्युक्तम् । सर्वतो
निरुद्धमित्युक्ते प्रवक्ष्यति नियारणमात्रं प्रतीयते, 'सर्वत्र' इत्युक्ते
तज्जोत्तरप्रवृत्त्यनुदोऽपि सिध्यतीति सप्तमीनिर्देशः ।
'योगसेवया निरुद्ध यत्रोपरमते' इत्युक्ते योगस्य वृष
गुणादानात्, यच्छब्दाद्यस्य योगाद्यतिरेकं प्रतीयतेति तद्वपु-
दासाय 'योगसंहितम्' इति वक्ष्यमाणान्वयेन यत्र योग इत्यु-
क्तम् । 'यत्र यस्मिन् काले' इति परोक्षमित्युक्तम्, उपरितनयच्छ-
ब्दभिर्गार्थत्वप्रसङ्गात्, प्रतिनिर्देशस्ययोगशब्दान्वयाच्चेति
भावः । 'यत्रोपरमते' इत्यत्र यतो विच्छिद्यत इति भ्रमापाद्
गत्याह अतिशयितेति । यत्र सिद्धेभ्यश्च उपरमते इत्य-
ध्याहारेण योजना न युक्ता, तथा सति 'निरुद्ध' इत्यनेन पुनर-
क्षिप्य स्यात् । उपसर्गाणां च नानापरवादयमेवातिशयिताद्ये
उपपन्न । भाष्यप्रतिपादनद्वारा तात्पर्येण वायमर्थे सिध्य-
तीति भावः । यत्र चैवेत्येवकारस्य यथाक्रमान्वये प्रयोजना
भावात् उचितान्वयप्रदर्शनाय—आरम्भेनैव तुष्यतीत्युक्तम् ।
अन्यनिरपेक्षमित्यवधारणतोपशब्दाभ्यां अपेक्षितोक्तिः ।
यदा 'आत्मानं पश्यन्तुष्यति' इत्येतावन्ते विवक्षितसिद्धौ पुनरा-
त्मनीति निर्देशं तदन्यव्युदासार्थं इत्यभिप्रायः । आत्मनि
परमात्मानमिति योजना तु जीवयोगविषयत्वादिहापन्नता ।
अतीन्द्रियमित्युक्तत्वात्, परिसेवात्, औचित्याय 'उदि-
प्रारम्भ' इत्यत्र युद्धि विविनिर्दि—आत्मवृद्धयेकेति । आत्य-
न्तिकं पुनर्दं रामम्भेद्द्रहितमित्यत्र । यद्वचिष्यं सुर तपत्र
वतीत्यन्वयः । यदा यत्तदिति विविष्टं प्रविद्धगतियदार्थं तदि-
द्वेषार्थं । केचिन्मु यत्तच्छब्दान्वयप्रकारमत्रात्मन् 'धुममात्य-
नित्क दत्र इति पश्यति 'वति यत्र' इति दत्रशब्दं 'धुम' इति शब्द-
शाधारणत्वात् सन्धं प्रयुक्तः । वेत्ति इत्यकारवर्गदन्तुभास्त्वपुत्र-
तिव' आनयत्त्वच्छुदासाय सोम्यन्वयत्' इत्यादिप्रयोगेण उक्तुमय-
सीत्युक्तम् । 'आत्मनि द्रव्यति' इति द्रव्यमित्युक्तिरिति शब्द-
धम् । धुममात्यनित्कम्' इत्यादिकं तु ह्यस्यमुगनुभारमित्य

पौनश्चयम् । सुखातिरेकेणेति उक्त एवावच्छेदोद्दिष्ट इति
भावः । मामाणिष्ठाचारिणं चञ्चतीति वा, सम्यक् चञ्चतीति वा, नि-
र्बन्धेन मन्दम् । योगदशायां न सुखातिरेकेण स्वरसतस्तदवस्थयेन
चिरतरावस्थानाभिधानमुचितमपेक्षितं चेन्नभिप्रायेण 'तत्त्वत'
इत्यस्य तच्छाब्दादिति प्रतिपद्युक्तम् । इतरविषयनिरोधनै-
पदेशे 'यत्र' इति श्लोकेनोक्ते । तत्र आत्मस्वतत्पुत्रात्तुभ्यस्तस्य
स्वरसयाहितया दुर्विच्छेदत्व च 'मुपम' इति श्लोकेनाभिहिते ।
अथ 'य एत्स्यात्' इति श्लोकेन योगविराजितेऽपि तत्सैवा
भिलाषपदरत्नाद्यनुसुखाभिलाषेण दुःखेन चानास्वन्दनमुच्यत
इति विभागात्पानाभिप्रायेण योगाद्विभक्त इत्यादिषुक्तम् ।
योगदशायां तु लाभान्तरप्रतिसन्धानमेव नास्तीति भावः । 'गुरु-
णापि' इत्युक्तगौरवव्यञ्जनाय गुणवत्पुत्रवियोगादिनेत्युक्त-
म् । पुत्रजन्मविपरित्यायां न पर सुखदुःखयो 'इति ह्याहुः । न
त्रिचाल्यते योगप्रतिवृत्तमवच्छाद न गच्छतीत्यर्थः । तु सद्यसो
गन्त्य विनोयस्तस्यासम्बन्ध, अभाव इत्यर्थः । स च भावान्तर-
मिति शपनायाह—तु स्वसंयोगप्रत्यनीकाकारमिति । तु रु-
सयोगस्य वियोगो यत्रेति व्यधिकरणवद्ब्रह्महीनं फलितोक्तिरिय-
म् । अपवा, वियोगशब्दोऽपि विरुज्यतेऽनेनेति इरणार्थपन्नतो
वियोगहेतुपर इति भावः । निर्विण्णचेतसेति पदच्छेदे सद्यरे ता
पश्येत्चेवेत्यप्याहार स्यात् ; तनु मप्रयोजने योजनान्तर सम्भ-
वति न युक्तम्, तस्मादनिर्निष्णत्तसेति पदच्छेदः । निधयद्यदो
ऽपि तनेन हेतुममपेक्षान्वित, न तु 'शोषण्य' इत्यनेन नि-
र्यक्षान्वयप्रसङ्गात् । अनिर्विण्णचेतसेति निधय पूर्वोक्तनिर्दि-
शयपुरधार्यं वेनेव स्यात् ; तदतदतिन्मभिसन्ध्यायाह—स पत्र-
मिति । एष्यरूपो निरतिशयपुरधार्यरूप इत्यर्थः । 'शोषण्य-
इत्युक्तत्वात् आत्मभाषकारश्चत्वोतनाय आरम्भदशाया
मित्युक्तम् । मनसा त्रिषयनास्तु तनापन च कामदः ।
अनिर्वेदं मुनिगच्छन् इत्यादिकारमनो हितम् ॥ इति उच्यते ।
अतो विरुपुत्रुणो निर्वेदोऽन्य, अर्थं स्वन्दारा इति ह्य-
चेतसेत्युक्तम् । योक्तव्यं वदन्त्य इत्यर्थः ॥ २० ॥ २१ ॥
॥ २२ ॥ २३ ॥

३ रा. भा.—स्पर्शजाः सङ्कल्पजाश्चेति द्विविधाः कामाः, स्पर्शजाः शीतोष्णादयः, सङ्कल्पजाः पुत्र-
पौत्रश्रेत्रादयः, तत्र सङ्कल्पप्रभवाः स्वरूपेणैव त्यक्तुं शक्याः, तान्सर्वान्मनसैव तदनन्वयानुसन्धानेन
त्यक्त्वा स्पर्शजेष्ववर्जनीयेषु तन्निमित्तहर्षोद्वेगौ त्यक्त्वा समन्ततः सर्वस्माद्विषयात् सर्वमिन्द्रियप्रभं
विनियम्य ज्ञानैः ज्ञानैर्गृहीतया विवेकविषयया बुद्ध्या सर्वस्मादात्मव्यतिरिक्तादुपरम्य आत्मसंस्थं
मनः कृत्वा न किञ्चिदपि चिन्तयेत् ॥ २४ ॥ २५ ॥

४ वे. ता. सं.—अथ ममकारपरित्यागादिक प्राग्विप्रकी
र्णोक्तमखिलमिदानीं सुखप्रहणायह सौकर्यप्रदर्शनाय च सङ्कल्प्य
योगदर्शापर्यन्ततया स्मारयति 'सङ्कल्प-' इत्यादिभिः श्लोके ।
'सङ्कल्पप्रभवान् सर्वान् कामास्त्यक्त्वा' इत्येतावतीव सिद्धौ पुन
'अशेषत' इति पदं निश्शेषत्यागानर्थाणां विषयाणां सूचकम् ।
न चोत्तरवाक्ये तदन्वयः, प्रामशब्देन पर्याप्तत्वात् । अतः प्रयुक्त-
पदवैयर्थ्यपरिहाराय 'अशेषतश्च कामास्त्यक्त्वा' इति चकारा-
भावेऽपि भोज्यम् । अपि च सङ्कल्पप्रभवत्वेन विशेषणमेव अस-
ङ्कल्पप्रभवकामसूचकमित्यभिप्रायेण विभजते—स्पर्शजा इति ।
'मनसैव' इति पदं मध्यस्थितत्वात्पेक्षितत्वाच्च काकादिन्यायेन

पूर्वोत्तरान्वितमिति दर्शयितुं तान् सर्वान् मनसैवेत्यादिक
मुक्तम् । कामत्यागकरणस्य मनसोऽन्यन्तरव्यापारतदनन्वयानुस-
न्धानम्, कर्माधिकाररीरान्विता हि पुत्रादयः, न त्वात्मस्य
रूपाग्विता इत्यनुसन्धानेनेत्यर्थः । 'न प्रहृद्येत' [५१२०]
इत्यादिभिः प्रागेवोक्तं स्मारयति स्पर्शजेष्वित्यादिना ।
'समन्तत' इत्यत्र पदद्वेजादिप्रमद्युदासायाह—सर्वस्माद्वि-
षयादिति । प्रकान्तादशिक्षित्वरूपाया धृतेर्हेतुमाह विषे
कविषयोयेति । उपरम्य बाधालाभाय मानसमुद्योगं वारयि
त्वैत्यर्थः । उपरम्येति व्याख्यानमहत्त्वयोतनाय । किञ्चिदप्येति
आत्मव्यतिरिक्तमनुकूलप्रतिहेतोदासीनं सर्वमिदर्थः ॥ २४ ॥ २५ ॥

५ आ. मा. भा.—आत्मना मनसा आत्मनि देहे आत्मानं भगवन्तं पश्यन् ॥ २० ॥ तत्त्वतो
भगवद्रूपत्वात् ॥ २१ ॥ २२ ॥ दुःखसंयोगो येन वियुज्यते स दुःखसंयोगवियोगः । न केवलमुत्पन्नं
दुःखं विनाशयति । उत्पत्तिमेव निवारयतीति दर्शयति संयोगशब्देन । निश्चयेन योक्तव्यः, योक्तव्य
एव बुभूषुणेत्यर्थः ॥ २३ ॥ सर्वान्सर्वविषयान् अशेषतः । एकविषयोऽपि कामः स्वरूपः कादाचि-
त्कोऽपि न कर्तव्य इत्यर्थः । मनसैव नियन्तुं शक्यते नान्येनेत्येवशब्दः ॥ २४ ॥ बुद्धेः कारणत्वं
मनोनिग्रहे आत्मरमणे च ॥ २५ ॥

६ ज. प्र. टी.—'यत्र चैवात्मना' इत्यत्र पदत्रयं व्याख्या
ति—आत्मनेति । अन्वयापेक्षया व्युत्कमः । पश्यमिति
स्थानविवेकार्थमुक्तम् ॥ २० ॥ तत्त्वतस्तद्भावात् प्रकृत्वादिति
प्रमाणविरुद्धं व्याख्यानं व्यावर्तयितुमाह—तस्मात् इति ॥ २१ ॥
॥ २० ॥ ननु दुःखसम्बन्धस्य विशेषो ध्वंसः स कथं योग स्यात् ?
इत्यत आह—दुःखेति । करणेऽपि मग्नः स्मरणात् । एव तर्हि
दुःखवियोगमित्येव वच्यम्, किं संयोगशब्देन ? इत्यत
आह—न केवलमिति । विशेषशब्दो निवारणे चर्तत इति
भावः । एतच्च पदाधिक्यादेव लभ्यते, नान्यथा । ननु 'स निश्च-
येन योक्तव्यः' इति पुनर्विधानं किमर्थं ? नियमेनेत्यादि विशेषवि-
धानार्थमिति केन, न, महाफलसन्देशान् प्रकृत्यभावेन 'निश्चयेन'

इत्यस्य वैयर्थ्यादित्यत आह—निश्चयेनेति । अयोगव्यवच्छेदे
निश्चयशब्द इत्यर्थः । बुद्धयोर्गो व्यवच्छिद्यत इत्यत उक्तं बुभूषु
णेति, मुमुक्षुणेत्यर्थः ॥ २३ ॥ 'सर्वानशेषत' इत्येवयोस्तात्पर्यं
माह—सर्वानिति । काम स्वरूप कादाचित्कोऽपीति मूलपाठः ।
ननिन्द्रियप्रामनियमनेवावश्यकं, न तु करणनियमः कथमुच्यते
मनसैवेन्द्रियधाममिति ? तत्राह—मनसैवेति । स्वरूपकथनमेत
दिति भावः । इति ज्ञापयितुमिति शेषः ॥ २४ ॥ 'ज्ञाने ज्ञानेहर-
नेदुद्धया' इति बुद्धेरपीन्द्रियधामनियमने कारणत्वस्य वक्ष्यमा
णत्वात् कथमेतदित्यत आह—बुद्धेरिति । अनेनोपरमैदि
त्यस्याथेन्द्रियमुक्तं भवति ॥ २५ ॥

७ ह. वै. भा.—एवं योगाभ्यासवलादेकाग्रोभूतं निवातपदीप इव यत्र यस्मिन्काल उपरमते
चित्तमुपरति गच्छति । निरुद्धं सर्वतो निवारितप्रचारम् । योगसैरथा योगानुष्ठानेन । यत्र चैव यस्मिंश्च
काल आत्मनाऽऽत्मानं परं चैतन्यं ज्योतिस्वरूपं पश्यन्मुपलभमानः स एवाऽऽत्मनि तुष्यति
तुष्टिं भवते ॥ २० ॥ किञ्च—मुख्यमात्मानं स्मरन्तमेव भवतीत्यात्मनिकं, अत्यन्तमित्यर्थः । यत्त-
द्दुर्धर्मेन्द्रियनियमेसया एवम इति बुद्धिमाश्रमतीन्द्रियमिन्द्रियगोचरातीतं तद्विषयजनितमित्यर्थः ।
यनि तादृशं मुख्यमुपरति यत्र यस्मिन्काले, न चैतान्यं विद्वानात्मस्वरूपे स्थितस्तस्मात्तर्जति तत्त्वत-

स्तत्त्वस्वरूपात्मन्यवत इत्यर्थः ॥ २१ ॥ किञ्च—यमात्मानं लब्ध्वा प्राप्यापरं लाभं न मन्यते
 लाभान्तरं न मन्यते न चिन्तयति । किञ्च यस्मिन्नात्मैकत्वे स्थितो दुःखेन शस्त्रपातादिलक्षणेन गुरु-
 णाऽपि गरीयसाऽपि न विचाल्यते ॥ २२ ॥ यत्रोपरमत इत्यारभ्य यावद्विशेषणैर्विशिष्ट आत्माव-
 स्थाविशेष उक्तः—तमिति । तं विद्याहुःखसंयोगवियोगम्, दुःखेन संयोगो दुःखसंयोगस्तेनासंयोगो दुःख-
 संयोगवियोगस्तं दुःखसंयोगवियोगं योग इत्येव संज्ञितं विपरीतं विद्यादित्यर्थः । योगफलमुपसंहृत्य
 पुनरन्वारम्भेण कर्तव्यतोच्यते निश्चयानिवदयोः साधनत्वविधानार्थम् । स यथोक्तफलो योगो निश्च-
 येनाध्यवसायेन योक्तव्यः । अनिर्विण्णचेतसा न निर्विण्णमनिर्विण्णम्; किं तत् ? चेतः, तेन निर्वेद-
 हितेन चित्तेनेत्यर्थः ॥ २३ ॥ किञ्च—सङ्कल्पः प्रभवो येषां कामानां ते सङ्कल्पप्रभवाः कामास्तांस्त्वक्त्वा
 परित्यज्य सर्वानशेषतो निःशेषं निर्लेपम् । किञ्च मनसैव विवेकयुक्तेन, इन्द्रियग्राममिन्द्रियसमुदायं विनि-
 यम्य नियतं कृत्वा समन्ततः समन्तात् ॥ २४ ॥ शनैः शनैः सहस्रोपरमेदुपरतिं कुर्यात् । केन ? बुद्ध्या
 धृतिगृहीतया, धैर्ययुक्तयेत्यर्थः । आत्मसंस्थमात्मनि स्थितमात्मैव सर्वं न ततोऽन्यत्किञ्चिदस्तीत्येवमा-
 त्मसंस्थं मनः कृत्वा न किञ्चिदपि चिन्तयेत् । एष योगस्य परमोऽवधिः ॥ २५ ॥

८ वें. प्र. गि — एवं सामान्येनोच्यते प्रशातसमाधि
 विष्टणोति सार्धत्वेण— यत्रेति, सतिससमी । यत्र यस्मिन्
 न्त-करणपरिणामे योगसेवया योगाभ्यामपाटनेन जाते सति
 चित्तिरिद्धं सद्गुरमते निरिन्धनाश्रितसमिधोपरिश्रितसजल-
 वचोपशाम्यति । निर्दृष्टिकृतया सत्त्वदृष्टिनिरोधरूपेण परिणमं
 भवतीति यावत् । यत्र च यस्मिन् प्र परिणामे सति आत्मना
 एतस्मिन्निभिशुद्धसर्वमात्ररूपेणान्त-करणेन आत्मानं प्रत्य-
 क्चैतन्मन्त्रणानन्दधर्मं पश्यन्नुपलभमानं तत्रैवाममि
 तुष्यति, तमन्त-करणपरिणामं योगं विद्यादिति चतुर्थश्लोकेना-
 न्वय ॥ २० ॥

आत्मन्येव तोषे हेतुमाह—सुखमिति । यत्र यस्मिन्मन्त-
 करणपरिणामविशेषे सति अतीन्द्रियं वाङ्मन्यमादीनी-
 न्द्रियाण्यतिक्त्वात्मम् “ यतो वाचो निवर्तन्ते, अप्राप्य मनसा
 सह ” [तै. उ. २ । ४, २ । ९] इत्यादिश्रुतेः, अत एव
 आ-यन्तिक्रमनन्तरितिराशयम्, बुद्धिप्राप्तं “ दृश्यते स्वदृश्यया
 बुद्ध्या सुखमया [कठो. ३ । १२] इत्यादिश्रुत्युक्तं, मन्वाऽप्यत्व-
 ल्यनित्तमोर्जास्त्वंभावापत्तिमुद्गस्तत्त्ववाहितोपपन्नया बुद्ध्या
 प्राप्य सुखं यो वेत्ति, यत्र च स्थितोऽयं विद्वान् तत्त्वं आत्मस्वर-
 रूपादौ च ललति, तं योगं विद्यादिति । “ अत्र अतीन्द्रियं ” इति
 विषयसुखस्यादृष्टि । समाधी तु निर्दृष्टिकावास्तव्या
 सुखौ बुद्धेर्दान्त्यात् । समाधी तु निर्दृष्टिकावास्तव्या
 सत्त्वात् । उच्यं हि गौडपादैः [३ । ३५] — “ दीयते हि सुखौ
 तन्निर्गुह्यं न लीयते ” इति ॥ २१ ॥

‘यत्र स्थितो न चलति’ [६ । २१] इत्यनुपपादयति-
 यमिति । यं च निरविद्यामसुखमन्य-रुचिर्दृष्टिकृत्वा
 वरधानिर्गणं लब्ध्वा अपरं लाभं ततोऽधिकं न मन्यते “ आत्म-
 लाभान्तरं पर विद्यते ” [आप ध सू १ । २ । २१] इति श्रुतेः ।
 अतो न विषयभोगवास्तव्या समाधेर्विचलनम् । नापि शीतवान्
 महाकापुपद्वनितारणार्थं तद्विद्याह— पश्चिम् परमा मसुखमये

निर्दृष्टिकृत्वावस्थाविशेषे स्थितो योगी गुरणा शम्भुनिपा-
 तादिनिसितेन महताऽपि दुःखेन न विचाल्यते, किपुत
 श्रेष्ठेणैव । एवं ‘यत्रोपरमते’ [६ । १०] इत्यारभ्य बहुभि-
 विशेषणैर्यथावस्थाविशेष उक्तं, तं चित्तदृष्टिनिरोधं चित्त-
 दृष्टिमयसर्वदुःखविरोधेन तु सविशेषमेव सन्त योगसमि-
 तं वियोगशब्दाहंमपि विशेषिलक्षणया योगशब्दात्वात् विद्या
 ज्ञानीयात् । न तु योगशब्दात्तदोधात्किञ्चित्सम्बन्ध प्रतिपद्यत
 इत्यर्थः । तथा च पतञ्जलसूत्रम्— ‘योगश्चित्तविनिरोधः ।
 [पा यो १ । २] इति

यस्मादेव महाफलो योगस्तस्माद्बद्धमन्यसनीय इत्याह-
 स इति । स यथोक्तफलो योगो निश्चयेन शास्त्राचार्यो
 पदेशयो सत्यवाच्यवसायेन शोक्तव्य अभ्यसनीय । तथा
 अनिर्विण्णचेतसा । ‘एतावताऽपि कान्तेन योगो न सिद्धः,
 किन्तु परं कष्टम्’ इत्यनुतापो निर्वेद, तदहितेन चेतसा
 ‘इह जन्मनि जन्मान्तरे वा तं स्थिति, किं स्वया’ ? इत्येवं
 धैर्ययुक्तेन मनमेत्यर्थः ॥ २२ ॥ २३ ॥

अथास्य योगाभ्यासप्रकारमाह—सङ्कल्पेति । कामा-
 सत्त्वचन्दनवनिताद्यभिलाषा, तं च सङ्कल्पप्रभवा । अशौ-
 मनेषु विषयेषु शोभनत्वाद्याम गदस्य । स हि सम्यक्का-
 मान् कल्पयति । तथा च स्मृतिः— ‘काम ! जानामि ते मूर्खं
 सङ्कल्पान्नायमेतिल’ [म भा १ । २ । १० । २१] इति, ताने-
 तान्यङ्कल्पप्रभवात् । कामान् त्यक्त्वा शुनकवात्स्यापाम इव
 विषयदोषान्तेन परि यत् । ‘सर्वाङ्कल्पनेन सत्त्वचन्दनादिविच-
 यदलोकादि-रगिमादौर्ध्वेषु च कामाल्पाज्या इषुक्तम् ।
 उपराम्यनिना कर्मिधिरिवं त्यक्तोऽन्यत्रकाम पुनरदिति
 तथा मा भूदि-रगेषु इषुक्तम् । निर्लेपयेत्यर्थः । एव कामा-
 स्वररा धन एव कामान्तेकवादिन्द्रियप्रपन्नस्तेन दमार्थं सति
 विरोधयुक्तेन मनसैव इन्द्रियग्राममिन्द्रियसमुदायं समन्त

समन्ताद्विनिश्चय उपरमेदित्युत्तरं पान्धव । 'समन्ततः' इत्यनेन द्वयताम्भानां देरपि नियन्त्यतोच्यते ॥ २४ ॥

'उपरमेत्' इत्युक्तम्, तत्रोपरति कथं केन कतं व्या ? तत्राह— ज्ञानेरिति । धृतिगृहीतया, अत्रयं मम योग संतस्थतीति धैर्यं धृति, तदुक्त्या बुद्ध्या कर्तव्यतानिश्चयात्मिकया ज्ञाने ज्ञाने शास्त्राचार्योपदिष्टभूमिकाजयत्रमेण उपरमेत् मनोनिरोधरूपप्रपरम इत्यात्, न तु सहयेत्यर्थः ।

भूमिकाजयत्रमंश्चेत्थम्— चतस्रो भूमिका वाग्भूमिर्मनोभूमिरहङ्कारभूमिर्महत्तत्त्वभूमिश्चेति । एतासा क्रमेण जयो भूमिकाजय, तत्र वागादिसर्वेन्द्रियव्यापारनिरोधेन मनोवृत्तिमात्रोपेतयाऽवस्थान धामभूमिजय, जाते ह्यस्मिन्प्रथमभूमिजये गवाघादेरिव स्वाभाविक एव बाह्यनियम सम्पद्यते, ततः स क्लृप्तविक पादिसकलमनोव्यापारयोगानाहङ्कारमात्रतया स्थितिरूपो द्वितीयो मनोभूमिजय, जाते ह्यस्मिन्बालघुघादेरिव स्वाभाविकमेव निर्मेनस्कत्वं भवति । तत 'अहमेतस्य पुत्र' 'अहमेतस्य पिता' इत्येवं व्यक्तमभिमन्यमानत्वव्यवशेषाहङ्कारव्यापारव्यागेन 'अस्मि' इत्येतावन्मात्रमभिमन्यमानरूपसामान्याहङ्कारालम्बमहत्त्वमात्रतयाऽवस्थानरूपस्तृतीयोऽहङ्कारभूमिजय । जाते ह्यस्मिन्प्रायः स्वल्पा तर्द्धां प्राणुवतो विज्ञोपाहङ्कार स्वत एव सङ्घुषति तथा स्वत एव तत्सङ्कोच सम्पद्यते । तदनन्तरं 'अस्मि' इत्येतावन्मात्राभिमन्यमानरूपसामान्याहङ्कारव्यापारव्यागेन त्व्योगेन निरुपाधिकचिन्मात्रतयाऽवस्थानरूपश्चतुर्थो महत्तत्त्वभूमिजय । जाते एतस्मिन्निरुपाधिकं शुद्ध आत्मा त्वंपदलक्ष्य तावत्प्रवृत्तये । तमेवं भूमिका चतुष्टयजयं कञ्चिद्विस्तृतिराचष्टे— 'यच्छेद्वाङ्मनसी प्राज्ञस्तद्यच्छेज्जान आत्मनि । ज्ञानमात्मनि महति नियच्छेत्तयच्छेच्छान्त आत्मनि' [३ । १३] इति । एते भूमिजयत्रयमभिप्रेत्य

ज्ञाने शनैरपरमेदित्युक्तम् । विस्तरस्तु योगभाष्यगौडपादीय जीवन्मुक्तिप्रकरणादिषु दृश्य ।

एवं क्रमेण मनो निरुध्य किं कुर्यात् ? अत आह— आत्मसंस्थमिति । आत्मनि निरुपाधिके त्वंपदलक्ष्ये प्रत्यक्चैतन्ये संस्था समाप्तिर्यस्य तदात्मसंस्थं स्यात्कारणवृत्तिरहित मन कृत्वा किञ्चिदपि अनात्मानमात्मान वा न चिन्तयेत् न कृत्वा विपर्ययात् । अनामाकारवृत्तौ हि व्युत्थानमेव स्यात्, न समाधि । आत्माकारवृत्तौ तु सम्प्रज्ञातसमाधि स्यात् । अतश्चात्मप्रज्ञातसमाधिसधैर्याय कामपि मनोवृत्तिं नोत्पादयेदित्यर्थः । यद्येवं तर्हि कथमात्मसाक्षात्कार इति चेत्, न, तस्यात्मचैतन्यरूपत्वेन वृत्तिरूपत्वाभावात् । तर्हि तस्य स्वत सर्वदापि सिद्धत्वेन योगाभासवैधर्म्यमिति चेत्, न, अनात्मवृत्तिनिरोधीकरणाय निवृत्तिरूपनिरोधसमापेरभ्यसनीय स्यात् । उक्तं हि श्रेयोर्मागं— 'आत्मानात्माकार स्वभावतोऽवस्थितं यदा चित्तम् । आत्मैकाकारतया तिरस्कृतानात्मदृष्टि विदधीत' इति ।

तथा हि समिदाज्याहुतिभिस्त्तोत्तरं हृद्भ्या प्रबलत्रग्नि-समिदादिक्षये प्रथमक्षणे किञ्चिच्छयति, द्वितीयादिक्षणेपु ततस्ततोऽपि शान्त्यति, तथा अनात्मविषयसङ्कल्पविकल्पादिना नाहुतिभिर्भिवर्धमानं मनो गिरोधवशाद्दत्तोत्तरं प्रशाम्यति । सेवं प्रशान्तवाहितेति योगशास्त्रे व्यक्तं द्रियते । अनया चानात्मवृत्तिजाले निश्चोपीकृते सति मेघाच्छादनापगमे सूर्यप्रकाश इव स्वत एवात्मप्रकाशो न तु वृत्तिमपेक्षते । 'इत्ययं रवश्चया बुद्ध्या' [कठो ३ । १२] 'यत्र वैवात्मनाऽऽत्मानं पश्यन्नात्मनि तुष्यति' [६ । २०] 'आत्मैकाकारतया—' इत्यादिकमप्यनात्मवृत्तिनिरोधे सत्वात्मप्रकाशस्य स्वत एव भावात्तत्रोरोधमात्राभिप्रायेणात्मनि बुद्धिदृश्यत्वादिष्ववहाररूपमिति अद्वैतवचनप्रकरे प्रपद्य ॥ २५ ॥

९ व ० त ० द्वां०— समेव योग स्वरूपतः फलतश्च लक्ष्यवृत्ति— यत्रेति सार्धंस्त्रिभिः । यत्र यस्मिन् काले योगतन्त्रसंशयया निरुद्ध चित्तमुपरमते सर्वत इति स्वरूपलक्षणमुक्तम् । तथाच पातञ्जलसूत्रम् [१ । २] 'योगश्चित्तवृत्तिनिरोधः' इति ॥ २० ॥ आत्मसुखप्राप्तिलक्षणेन फलेन समेव लक्ष्यवृत्ति— यत्रेति । सुखमात्मनिर्गकं इति च आत्मरूपया बुद्ध्या ज्ञानेन प्राद्य, इतरेन्द्रियप्राप्ताहत्वात्, सुखमात्मरूप निर्दिष्टम्, तत्रतः आत्मस्वरूपात्सुखात्मत्वाच्चि न चलति ॥ २१ ॥ तदैव विद्विनष्टि— य लक्ष्येति । एतेनेप्रप्राप्तयतिप्रतिनिवृत्तिफलको योग समन्वित, 'त विद्यात्, ...योगसंक्षित' दुःखसंयोगेन वियोग एव योग इति विरुद्धलक्षणया उच्यते । यस्मादेव महाफलतो योगस्तरमात्स एव यत्नतोऽभ्यसनीय, इत्याह— सार्धेन । स निश्चयेनेति यत्नेन ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥

यत्र अवस्थाविनेपे तथाभूतेषां तु भवजातादिमविविधमनोरूपसुखं आरपन्तिकमतितायिने जीवभाष्यप्रतिपत्त्यात्मकं सुखं बुद्धिप्राप्तं भावात्मकस्वरूपात्मबुद्धिप्राप्तमात्मनिद्रिय लौकिकन्द्रियसम्बन्धाविषय यत् सति । च पुन अथ पुत्रोपयत्तावस्थायां तावतो भावात्मकदास्यवले रमकं विरुद्धतिरहितसमापेन रिधतो वैद्य षडिति 'त विद्यात्' [२३] इत्ययिम्श्लोकेनेव सव्यवह ॥ २१ ॥ ननु तत्र रिपतस्य चरन्ताभाव कथं ? इत्येवमागमात्— यं सत्येति । १ गुणं ह्यत्वा

१० पु अ त — यस्मिन् योगे मनश्चलं न भवति, त कौरवा योग ! इत्यपेक्षायामाह— यत्रेति सार्धंस्त्रिभिः । यत्र यस्यामन्तर्यायां योगतैवया भावात्मकत्वं योगरूपभवात्तरेतया स्वभोगादिषु निरुद्ध चित्तप्रवृत्तये सयोगावस्थाभावरूप गनीय रमेत । यत्र चावस्थाविनेपे विविधभावाद्युत्पत्त्यात्मना भावस्वरूपाऽऽत्मानं भावस्यैव सत्यम् आत्मन्यव भावस्वरूप एव मुष्यति, ' न चात्मनिर्गकं विद्यात्' इति सुवे [२३] श्लोकप्र ३११७७७७ ॥ १० ॥ तेषां चरन्तावस्थायाह— सुखमिति ।

यत्र अवस्थाविनेपे तथाभूतेषां तु भवजातादिमविविधमनोरूपसुखं आरपन्तिकमतितायिने जीवभाष्यप्रतिपत्त्यात्मकं सुखं बुद्धिप्राप्तं भावात्मकस्वरूपात्मबुद्धिप्राप्तमात्मनिद्रिय लौकिकन्द्रियसम्बन्धाविषय यत् सति । च पुन अथ पुत्रोपयत्तावस्थायां तावतो भावात्मकदास्यवले रमकं विरुद्धतिरहितसमापेन रिधतो वैद्य षडिति 'त विद्यात्' [२३] इत्ययिम्श्लोकेनेव सव्यवह ॥ २१ ॥ ननु तत्र रिपतस्य चरन्ताभाव कथं ? इत्येवमागमात्— यं सत्येति । १ गुणं ह्यत्वा

ततोऽधिकमपरं लाभं न मन्यते, तत् उत्तमत्वाभावात् । यस्मिन् स्थितो गुरुणाऽपि दुःखेन अधिकरणत्वान्प्रविशप्रयोगा-दिनां न विचाल्यते ॥ २२ ॥ तं योगसंज्ञितं मयोगसंज्ञात्वं विद्यान् जानीयात् । कीदृशं तं ? दुःखसंयोगविशेषं दुःखात्मको यः संयोगो लौकिकोऽधिकरणदेहस्थो वा तस्य वियोगरूपम् । यतोऽयं योगः फलसाधकोऽतः स कार्य इवाह साद्वैत—स इति । स पूर्वोक्तः फलसाधकरूपो योगो निश्चयेन गुरुपदिष्टेन अनिर्विण्णेन दुःखज्ञानजप्रपत्तिरीषित्येन हितेन मनसा योक्तव्यः, वर्तव्य इत्यर्थः ॥ २३ ॥ किञ्च सद्ग-त्पप्रभवान् स्वभोगार्थस्वमनोनिश्चयज्ञान् कामान् स्वरमणे

च्छादिरूपान् सर्वान् भावानन्तरमपि स्पेक्षितज्ञरूपान् अयोगतः फलाभावजनने शकत्वा मनसैरेन्द्रियग्रामं नियम्य भगवद्देशा-त्मकलावण्यादिरसान् पश्यन् मनसैव स्वार्पभोगरूपैश्च ततः विषयेभ्यो विनियम्य वदो संस्थाप्य योगो योक्तव्य इत्यर्थः ॥ २४ ॥ ननु कथमिन्द्रियग्रामं विनियच्छेदित्वपेक्षयामाह— शनैः शनैरिति । धृतिगृहीतया वियोगतापदिदुःखहनशीलधैर्य-गर्हातया बुद्ध्या मनः आत्मसंस्थं भावात्मकस्थितं कृत्वा शनैःशनैरुपरमेत् स्वभोगरूपेभ्य उपरामयेत् । कथमुपरतिर्भ-वेदित्यत आह— न किञ्चिदपि चिन्तयेदिति । भावात्मक-स्वरूपातिरिक्तं किञ्चिदपि न चिन्तयेत् भावयेत् ॥ २५ ॥

११ नी० भा० दी०— यत्रेति । एवं चित्तमेकाग्रमभूतं सन् योगसेवया निरद्धं यत्र यस्यामवस्थायामुपरमते विलीने भवति, यत्र वा आत्मना चित्तेनात्मानं निर्विकल्पं पश्यन्नात्मनि तुष्यति, न बाह्यार्थे गुष्टिं भजते ॥ २० ॥ किञ्च— सुखमिति । आत्यन्तिकमनन्तं यत्सुखं तत्केवलं बुद्धिप्राप्तं सौप्तसुखवद्यतोऽनीन्द्रियमिन्द्रियागोचरं यत्र सुखे स्थितोऽयं न वेत्ति वेदाभावात् किञ्चिदनुभवति, नापि तत्रतश्चलति । बुद्धितादात्म्याध्यासकाले चल-तीवेति भाति, परन्तु तत्रतो न चलति । तथा च श्रुतिः “ध्यायतीव लेलायतीव” [य. उ. ४।३।७] इतीवराब्दं प्रयुज्याना ध्यानान्देरतात्त्विकत्वं दर्शयति । बुद्धो ध्यायन्त्यां ध्यायतीवेति लेलायन्त्यां लेलायतीवेति श्रुत्यर्थः । यद्वा तत् सुखं यत्रायं न चैव वेत्ति किमपि नैवानुभवति । यत्रेत्यादि मित्रं ध्यायम् ॥ २१ ॥ दुःखेन शक्यतादिलक्ष-णेन गुरुणा महता ॥ २२ ॥ तमिति । ‘यत्रोपरमते चित्तं’ [६।२०] इत्यादिना उक्तलक्षणं तं दुःखसंयोगस्या-प्यन्तःकरणसम्बन्धस्य वियोगमेव सन्तं विरुद्धलक्षण्या योगसंज्ञितं विद्यात् । योगफलमुपसंहृत्य पुनर्निश्चयानि-र्वेद्योः साधनत्वविधानपूर्वकं तमेव ‘शतकृत्योऽपि पथ्यं वदितव्यं’ इति न्यायेन विवक्षे- स इत्यादिना । स योगो निश्चयेनाध्यवसायेनानिर्विण्णं निर्वेदरहितं चेतो यस्य तेन, योक्तव्योऽभ्यसनीयः । यद्वा “शान्तो दान्त उपर-तितिशुः समाहितो भूत्वाऽऽत्मन्येवात्मानं पश्यति” [य. उ. ४।१।२३] इति श्रुतिविहितं श्रुत्यन्तरदृष्टं ‘अद्वा-वित्त-’ पदोपेतं शमादिपद्वत् क्रमतो विधीयते । तत्र निश्चयेनेति—गुरुवेदवाक्यादौ फलावश्यम्भावावनिश्चयलक्षणा श्रद्धाऽत्र निश्चयपदेन गृह्यते; तथा ‘निर्विण्णचेतसा’ इति वैराग्येण द्वन्द्वसहिष्णुत्वलक्षणा तितिक्षा विधीयते इति ज्ञेयम् ॥ २३ ॥ अथ ज्ञानदोषरमसमाधानानि क्रमेण श्लोकद्वयेन विधत्ते—सङ्कल्पेति । सङ्कल्पः ‘इदं मे भूयात्’ इति चेतोमृत्तिस्ततः प्रभव इत्युक्तौ येषां तान् कामान् काम्यमानान् विषयाननपतो वासनोच्छेदपूर्वकं सङ्कल्पनिरोधेन शक्यम् । एतेतान्तरिन्द्रियनिग्रहलक्षणः ज्ञान उक्तः । बाह्येन्द्रियनिग्रहलक्षणं दुःखमाह— मनसैवेति । विषयदोषदर्शना मनसैव सर्वतः सर्वप्रकारेण श्रोत्रादिकमिन्द्रियग्रामं समन्ततः सर्वेभ्यो विषयेभ्यो विनियम्य उपरमेदित्युत्तरेणान्वयः ॥ २४ ॥ शनैः शनैरिति । भूमिजाजयक्रमेण दिव्यादिव्यविषयेभ्य उपरमेत् व्यावृत्तो भवेत् । कथं ? धृतिगृहीतया बुद्धयेति । धृतिः ‘धृत्वा यथा भारयते मनःप्राणैन्द्रियक्रियाः । योगेनाभ्यभिचारिण्या धृतिः सा पार्थ साद्विकी’ [१।८।३३] इत्युक्तलक्षणा, तथा गृहीतया वशीकृत्या बुद्ध्या उपरमेत् । तथा पशुमुपरतं मनः आत्मनि स्वरूपे संस्था स्थितविरस्य, न तु दृश्ये द्रष्टरि वा, तच्छा; आत्मैकाकारमेकाग्रमित्यर्थः । ‘द्रष्टृ-दृश्योपरकं चित्तं सर्वार्थम्’ [पा. यो. ४।२३] ‘सर्वार्थैतैकार्थतयोः क्षयोदयो चित्तस्यैकाग्रतापरिणामः’ [पा. यो. ३।११] इति सूत्रितमैकार्थं प्रापयेत् । सूत्रार्थेऽनु अहमिदं पश्यामीत्यनुभवे हि द्रष्टा दृश्यं दर्शनं च भासते, तत्र दर्शनं भानप्रत्याख्येयमतो द्रष्टरि दृश्ये चोपरकं चित्तं सर्वार्थमिति । न तु दर्शनोपरकताऽपि सर्वार्थतायां गणिता, तदभावे चित्तस्य नाशापत्तेः । द्रष्टृदृश्योपरागाभावे तु एकार्यं तदुच्यते, यथा स्वप्ने, तत्र हि दृश्यं नास्तीति पानराणामपि प्रसिद्धम् । द्रष्टाऽपि नास्ति, तदा इन्द्रियाणामभावात् “आत्मेन्द्रियमनोयुक्तं भोक्ता” [क्रो. ३।१] इति श्रुत्येव भोक्तृत्वस्येन्द्रियसन्नियोगशिष्टत्वात् । किन्तु द्रष्टृदृश्यव्यासनावासिनं चित्रपटसद्व्यामेकं मन एवास्ति, एव स्वयञ्चोतिया पुरुषेण भास्यमानं आमद्वत्त्वज्जेऽपि द्रष्टृदृश्योपरागं प्रकाशयति, तद्व्यासनावासितत्वात् । एवं सति यदा सर्वार्थतायाः क्षय एकार्यताया उद्भवश्च, तदा चित्तस्यैकाग्रतारूपः परिणामो भवतीति । तदेवं ‘आत्मसंस्थं मनः कृत्वा’ इति सन्नज्ञातसमापिरक्तः । तत्रापि पूर्वान्धासत्तावित्तस्य द्रष्टृदृश्योपरागो वासनामयो भावीति तद्विचारणेन

असम्प्रज्ञातसमाधिमाह— न किञ्चिदपि चिन्तयेदिति । ध्यातृध्यानध्येयविभागमपि न स्मरेत्, किन्तु अखण्डैक-
रससंविदात्मना सुपुत्रवृत्तिप्रेदित्यर्थः ॥ २५ ॥

मनोनियमनोपायः ।

यतो यतो निश्चरति मनश्चञ्चलमस्थिरम् ।

'निश्चलति' इति ब्रह्मानन्दगिर्याख्यानामृततरङ्गिणीपाठः ।

ततस्ततो नियम्यैतदात्मन्येव वशं नयेत् ॥ २६ ॥

१ शां. भा.— तत्रैवात्मसंस्थं मनः कर्तुं प्रवृत्तो योगी— यतो यतो यस्माद्यस्मान्निमित्ताच्छ-
ब्दादेर्निश्चरति निर्गच्छति स्वभावदोषान्मनश्चञ्चलमत्यर्थं चलं अत एवास्थिरं, ततस्ततस्तस्मात्त-
स्माच्छब्दादेर्निमित्तान्नियम्य तत्तन्निमित्तं याथात्म्यनिरूपणेनाऽऽभासीकृत्य वैराग्यभावनया
चैतन्मन आत्मन्येव वशं नयेदात्मवशयतामापादयेत् । एवं योगाभ्यासवलाद्यागिन आत्मन्येव
प्रशाम्यति मनः ॥ २६ ॥

२ आ. शां. व्या.— ननु मनस शब्दादिनिमित्तानुरोधेन रागद्वेषशादत्यन्तचञ्चलस्यास्थिरस्य तत्र तत्र स्वभावेन प्रवृत्तस्य कुतो नैश्चर्यं नैश्चिन्त्यं च ? इति तत्राह— तत्रेति । योगप्रा-
प्तम् सप्तम्यर्थं । एवमशब्देन मनसैवेत्यादिह्रुकप्रकारो गृह्यते ।
स्वाभाविको दोषो मिथ्याज्ञानाधीनो रागादि- । शब्दादेर्मनसो
नियमनं कथं ? इत्याशङ्क्याऽऽह— तत्तन्निमित्तमिति । याथा-
त्म्यनिरूपणं क्षयिष्णुत्वदुःखसम्मिश्रत्वावालोचनं तेन तत्र तत्र
वैराग्यभावनया तत्तदाभासीकृत्य ततस्ततो नियम्यैतन्मन इति
सम्बन्धः । मनोवशीकरणेनोपशमे किं स्यात् ? इत्याशङ्क्या
ऽऽह— एवमिति । योगाभ्यासो विषयविकेकद्वारा मनोनिप्र
हायारुति । प्रशान्तमात्मन्येव प्रलीनमिति यावत् ॥ २६ ॥

३ रा. भा.— चलस्वभावतयाऽऽत्मन्यस्थिरं मनः यतो यतो विषयप्रावण्यहेतोर्बहिर्निश्चरति,
ततस्ततो यत्नेन मनो नियम्यात्मन्येव अतिशयितसुखभावनया वशं नयेत् ॥ २६ ॥

४ वे. ता. चं— पूर्वोक्तमेव दुर्बलत्वव्योतनाय अवधानवि-
धानाय च प्रपञ्चयति— यतो यत इति । 'चञ्चलं अस्थिरम्'
दृश्यनयोः गौणशब्दनिराधायिकं चलस्वभावतयात्मन्य-
स्थिरमिति । सामान्यविशेषविषयत्वाद्पुनरुक्तिः । 'चञ्चलम्'
इति स्वभावातिरिक्तहेतुनिरूपितं वा । यतो यतो निश्चरति
येन येनेन्द्रियद्वारेण निश्चरतीत्यर्थः । यद्वा यं य विषयमभिमुखी-
कृत्येत्यर्थः । प्रयोजनतया वा हेतौ पन्नमी । तद्यज्ञनायाह
विषयप्रावण्यहेतोरिति । विषयसम्बन्धार्थमित्यर्थः । विषय-
प्रावण्यस्य हेतोरिति वा । सम्भवन्ति ह्यतिक्रान्तिपत्तया विषयस-
म्बन्धानतस्कीर्तनादयो विषयप्रावण्यहेतवः । सुखभावनया
वशीकरणं शक्यमित्युच्यते अतिशयितसुखभाव-
नयेति ॥ २६ ॥

५ आ. मा. भा.— यतो यतो यत्र यत्र 'यतो यतो धावति' [भाग. १०।१।४२] त्यादि-
प्रयोगात् । आत्मन्येव वशं नयेत्, आत्मविषय एव वशीकुर्यादित्यर्थः ॥ २६ ॥

६ ज. प्र. द्रो.— यतो यत धोत्रादेरिति प्रतीतिनिरासा-
याद्— यत इति । शब्दादादिमित्यर्थः । कुतः सप्तम्यर्थे तसि
ऽन्त्ये ? इत्यत्र आह— यत इति । तथा चोक्तं 'आधादिभ्य'
उपसंख्यानं' [वार्ति.] इति । अन्यथा द्वारमाप्रनियमे स्मरणस्य
को निवारयिता ? पठया ह्यत्र भाग्यं, सप्तमी तु कथं ? इत्यत्र
आह— आत्मनीति ॥ २६ ॥

७ ह. पे. भा.— तत्रैवाऽऽत्मसंस्थं मनः कृत्वा प्रवृत्तो योगी— यतो यतो यस्माद्यस्मान्नि-
मित्ताच्छब्दादेर्निश्चरति निर्गच्छति स्वभावदोषादेतन्मनश्चञ्चलमत एवास्थिरं ततस्ततस्तस्मात्तस्माच्छब्दा-
देर्निमित्तान्नियम्यैतन्निमित्तयाथात्म्यनिरूपणेनाभासीकृत्य वैराग्यभावनया वाऽऽत्मन्येव वशं नयेत् ।
तथा सति आत्मन्येव प्रशाम्यति ॥ २६ ॥

८ घं. प्र. गि.— नन्यात्मसंस्थं मनः कर्तुं प्रवृत्तस्य
योगिनी यदि मनः कदापि चञ्चलमानव्यादिवशीकृत्येन
बहिर्निर्मलं, तदा किं न तस्यैव अत आह— यत इति ।
चित्तविशेषरूपस्यादिविषयमप्ये यतो यतो यस्माद्यस्मान्नि-
मित्तादुत्पत्तादितः पञ्चरत्नं विशेषाभिप्रेक्ष्यं सत् मनः निश्चरति
निर्गच्छति समाधिचिरोधिनीं विशेषदृष्टिसुखाद्ययति, तथा

चित्तपरं ह्येति निद्रायेपवद्गहनध्रमादिमध्ये यतो यतो निमित्तात्
अस्ति परं लयाभिमुखं सन् मनः निश्चलति समाधिचित्तोधिर्नी
निद्राः रयलयश्च निद्रुत्पादयति, ततस्ततः विक्षेपनिमित्ताह्वयनिमि-
त्ताद्य एतन्मन नियम्य निर्दृष्टिकं कृत्वा आत्मन्येवानन्दधने

वशं नयेत्; यथान विकल्प्येत, यथा वान लीयेत, तथा निर-
न्ध्यादित्यर्थः । तदेवद्रौडपादीयतद्विवरणयोः प्रपञ्चितं
विस्तरभयात् लिख्यते ॥ २६ ॥

१ व० त० दी०— सङ्कल्पेति । आत्मन्येव वशं नयेत् प्रत्याहारेण स्थिरं कुर्यादिति निर्वाञ्जत्यमुक्तम् ॥ २६ ॥

१० पु. अ. त.— शनैरित्युक्तेः स्वरूपमाह— यत्
इति । मनो यतो यत् स्वभावतश्चञ्चल अस्थिर य यं प्रति
निश्चलति ततस्ततो नियम्य वशीकृत्य एतन्मन आत्मन्येव भा-
वात्मके भगवत्येव वशं नयेत् प्रापयेत् । अत्रायं भाव— व ।

यत्र स्थित मनस्ततोऽन्यत्र वैशिष्ट्यवद्भग्न ततो निर्गत्याऽपग-
च्छति । तत्रोऽपि स्वचाञ्चल्यधर्मेण न स्थिरीभवित्यति
तस्माद्भगवत्स्वरूपतोऽन्यत्रोत्तमत्वाभावात्प्रापे च लिप्यस्थतो-
ऽन्यतो वशीकृत्य भगवति स्थापयेत् ॥ २६ ॥

११ नी० भा० दी०— 'शनैः शनैः' [६।२५] इत्येते श्लोकं व्याचष्टे— यतो यत् इति त्रिभिः ।
यतो यतो हेतोर्यं यं विषयं ब्रह्मीतुं मनो निश्चरति बहिर्गच्छति तत्रस्तत्रत्र तत्र दौषदर्शनेन ततस्ततो
विषयात् एतन्मनो नियम्य प्रत्याहृत्य आत्मनि स्वरूपे एव वशं नयेत् पर्यवस्थापयेत् । एतेन पूर्वार्धं
व्याख्यातम् ॥ २६ ॥

सिद्धयोगस्य योगिनः सम्प्रज्ञातसमाधिरूपफलप्राप्तिः ।

प्रशान्तमनसं ह्येनं योगिनं सुखमुत्तमम् ।

उपैति शान्तरजसं ब्रह्मभूतमकल्मषम् ॥ २७ ॥

युञ्जन्नेवं सदाऽऽत्मानं योगी विगतकल्मषः ।

'एवं युञ्जन्' इति रामानुजमाध्वसम्मतं पाठः ।

सुखेन ब्रह्मसंस्पर्शमत्यन्तं सुखमश्नुते ॥ २८ ॥

१ शां. भा.— प्रशान्तमनसं प्रशान्तं मनो यस्य स प्रशान्तमनास्तं प्रशान्तमनसं ह्येनं योगिनं
सुखमुत्तमं निरतिशयमुपैत्युपगच्छति । शान्तरजसं प्रक्षीणमोहादिहेतुरजसमित्यर्थः । ब्रह्मभूतं
जीवन्मुक्तं 'ब्रह्मैव सर्वं' इत्येतेन निश्चयवन्त ब्रह्मभूतम् । अकल्मषमधर्मादिवर्जितम् ॥ २७ ॥

युञ्जन्ति । युञ्जन्नेवं ययोक्तेन क्रमेण योगी योगान्तरायवर्जितः सदाऽऽत्मानम्
विगतकल्मषो विगतपापः सुखेनानायासेन ब्रह्मसंस्पर्शं ब्रह्मणा परेण संस्पर्शो यस्य तद्ब्र-
ह्मसंस्पर्शं सुखमत्यन्तमन्तमन्तमतीत्य वर्तते इत्यत्यन्तमुच्छ्रयं निरतिशयमश्नुते व्याप्नोति ॥ २८ ॥

२ आ. शां. व्या.— मनस्वरुद्रहोरभावे स्वरूपभूतमुखा
विभावंस्य स्वापादौ प्रसिद्धिं शोतयितुं हिंसादः । मोहादिहेतु
प्रतिबन्धायोगिनि ययोक्तसुखप्राप्तिमाशङ्क्य मनोविलयमुपेत्य
परिहरति— शान्तेति । तस्यात्मदादिविलक्षणत्वमाह ब्रह्म-
भूतमिति । अस्मदादेरपि स्वतो ब्रह्मभूतत्वेन दुःखं जीवन्मुक्त-
त्वमित्याशङ्क्याऽऽह— ब्रह्मैवेति । यमांशमंत्रप्रतिबन्धाद्युक्ता

ययोक्तसुखप्राप्तिरित्याशङ्क्योक्तम्— अकल्मषमिति ॥ २७ ॥
उत्तमं सुखं योगिनो भवतीत्युक्तं, तदेव स्फुटयति— युञ्ज-
न्ति । क्रमो ययोक्तो 'मनसैवेन्द्रियप्राप्तं' [६।२४]
इत्यादि । योगान्तरायो राग्द्वेषादि । सदाऽऽत्मानं युञ्जन्ति
साम्बन्ध । पापपद्मपुलकण पुण्यस्यापि । तस्पर्यस्तादात्म्य-
मेकरत्नम् । उत्करो विषयावस्पर्श ॥ २८ ॥

३ रा. भा.— प्रशान्तमनसं आत्मनि निश्चलमनसमात्मन्यस्तमनसम्, तत् एव हेतोर्दग्धाशेष-
कल्मषम्, तत् एव शान्तरजसं विनष्टरजोगुणम्, तत् एव ब्रह्मभूतं स्वरूपेणावावस्थितमेनं योगिनं

१ अत्र 'योगी कर्मयोगी' इति व्याख्याय 'पातञ्जलयोगोऽपि कर्मयोगसाधनत्वेनोक्त इति तदभ्यासपरोऽपि पुरुष कर्मयोग्येवैव
इति तद्रूपपादयन्ति नट्याः । तत्र, पातञ्जलयोगस्य कर्मयोगसाधनताया ब्राह्मण्यदुक्तत्वात्, प्रत्युत् 'समाधिभावनायं' (पा
यो. सू. १।२) इति सूत्रेण वैपरीत्यस्यैव गम्यमानत्वान्, समाधिविद्वेध कर्मनिर्वहत्वरस्य 'एत. त्रेधाकर्मनिश्चि' (पा.
यो. सू. १।३०) इति सूत्रविद्वत्त्वात्, अस्याप्येत्य 'आरक्षोऽनुने.'- (६।३) इत्यादिनाऽपि प्रापितत्वात् । — अविगीता ।

आत्मानुभवरूपमुत्तमं सुखमुपैति । हीति हेतौ । उत्तमसुखरूपमात्मस्वरूपमुपैतीत्यर्थः (उत्तमस्वरूपत्वादात्मस्वरूपस्येत्यर्थः) ॥ २७ ॥ एवमिति । एवमुक्तप्रकारेणात्मानं युञ्जन् तेनैव विगतप्राचीनस-
मस्तकल्मषो ब्रह्मसंस्पर्शं ब्रह्मानुभवरूपं सुखमत्यन्तमपरिमितं सुखेनानायासेन सदाऽऽश्रुते ॥ २८ ॥

४ वे ता. च — आत्मनि वशीकरणोपाय प्रागुक्त, अ-
नन्तर च तदबाह प्रशान्तमनसं इति श्लोकेन । तत्र विप्र
कीर्णवस्थितानां पदानामभ्यक्रममर्थं च दर्शयति प्रशान्तं
मनसमित्यादिना । योगिनम्, अन्तमप, शान्तरजस, शान्तमनस
वद्भ्रभूतमेनम् इति हेतुकार्यभवेनाभ्यक्रमः । न्वविषययोगस्य
न्वस्वभूपनिवर्तकत्व पञ्चगव्यप्राशनादेरिव परसङ्कल्पायतम् ।
ब्रह्मभूतमिति देहात्मभ्रमादिप्रयुक्तकलेशादिदशारूपान्नाशकव्यव-
च्छेदार्थम् । तदाह—स्वरूपरूपेणावस्थितमिति । अणोरपि हि
जीवस्य 'स चानन्त्याय कल्पते' [श्वे. उ ५१९] इति श्रुतेर्य-
मंतो बृहत्त्वमस्त्येव । उत्तमशब्देन वैपथिः सुखव्यवच्छेदो वि-
वक्षित इति व्यङ्गनाथ आत्मानुभवरूपमित्युक्तम् । 'ब्रह्म
स्पर्शम्' [६।२८] इति ह्यनन्तरमुच्यते । निरतिशयसुखत्वाद्
खसन्मोदविरहादुत्तमत्वम् । पूर्वश्लोकोत्तमोवशीकरणे वैतच्छ्लो-

कोत्सुखोपागमे वा हेतुपरो हिशब्द इत्याह हीति । हेताविति,
हेतुस्वरूप विषययति उत्तमेति ॥ २७ ॥ एव योगप्रभवादाविर्भवत्-
सुखत्वात्मानुभवस्वरूपं साक्षात्कारात्पश्चान्निरतिशयत्वमनिवर्त-
नीयत्वमनायाससाध्यत्व चोच्यते—'एवं युञ्जन्' इति । एवंश-
ब्देन 'योगी युञ्जीत' [६।१०] इत्यारम्भोक्त प्रकार पराश्रयत
इत्यभिप्रायेण उत्तमकारिणेत्युक्तम् । संस्पर्शशब्दोऽनुभवलक्षक
शुद्धया सह सम्बन्धपो वेत्याभिप्रायेण ब्रह्मानुभवरूपमि-
त्युक्तम् । 'एवं युञ्जन्' इत्येतेनैव सर्वस्योक्तत्वात्तत्र च नियतकाले
सदाशब्दान्वयायोगात्सुखस्य चाविनाशित्ववचनस्यापेक्षितत्वा-
त् सदाऽऽश्रुत इत्यन्वयः । ततश्चानन्तशब्दोऽपि सावधिकस्वरू-
पाभिहितद्वारा निरतिशयस्वरूप इत्यभिप्रायेण अपरिमितमि-
त्युक्तम् । 'सुखेन सुखमश्नुते' इति सुखसाधनसुखान्तराभावात्
सुखेनेत्यनयासत्त्वं विवक्षितम् ॥ २८ ॥

५ आ. मा. — ॥ २७ ॥ पूर्वश्लोकोक्तं प्रपञ्चयति— एवं युञ्जन्निति ॥ २८ ॥

६ ज. प्र की — ॥ २७ ॥ 'प्रशान्तमनसं' इत्युक्तमेव पुनः कस्मादुच्यते इत्यत आह— पूर्वमिति ॥ २८ ॥

७ ह. वै. भा. — प्रशान्तं मनो यस्य स प्रशान्तमनास्तं प्रशान्तमनस ह्येनं योगिनं सुखमुत्तमं
निरतिशयमुपैत्युपगच्छति । शान्तरजसं प्रक्षीणमोहादिकेशरजसमित्यर्थः । ब्रह्मभूतं जीवन्मुक्तं 'ब्रह्मैव
सर्वं' इत्येव सर्वनिश्चयं ब्रह्मभूतम् । अकल्मषमपधर्मवर्जितम् ॥ २७ ॥ युञ्जन्नेवं यथोक्तेन क्रमेण सदाऽऽत्मा-
नं योगी विगतकल्मषो विगतपापः सुखेनानायासेन ब्रह्मसंस्पर्शमत्यन्तं सुखमश्नुते ॥ २८ ॥

८ वं. व. गि. — एव योगाभ्यासक्रममुपदिश्य तत्फलमा-
ह—प्रशान्तेति । प्रकरणेण शान्तमनसं एतिसिद्ध्यतया निर्मल-
स्वम् । तत्र हेतुगर्भविशेषणद्वयम्— शान्तरजसमकल्मषमि-
ति । शान्तं रजो यस्य तं विशेषणस्यम्, तथा न विद्यते क-
ल्मष लयहेतुस्तमो यस्य तमकल्मष लयस्यम्, ब्रह्मभूतं प्रत्य-
गभिसम्ब्रह्मभावं प्राप्तमेन योगिनं उत्तमं निरतिशयं सुखम्
पैति प्राप्नोति । हिशब्देन 'सुखमात्यन्तिकं यत्तत्—' [६।२९]

इति प्रागुक्तप्रसिद्धिर्येत्ये ॥ २७ ॥ उत्तमेवार्थेऽपवादयति—
युञ्जन्निति । एव 'सङ्कल्पप्रभवान्कामान्' [६।२४] इत्यादिपूर्वो-
क्तप्रकारेण आत्मानं मन सदा युञ्जन्योगी विगतकल्मष संसा-
रहेतुपुण्यपापरहितं सुखेन अनायासेन ब्रह्मसंस्पर्शं ब्रह्मसम्ब-
न्धि, अवैपथिकमिति यावत् । अत्यन्तम्, अन्तस्त्रिविधपरिच्छेद-
तमित्प्रान्तमपरिच्छिन्नं सुखमश्नुते प्राप्नोति ॥ २८ ॥

९ व० त० दी० — ततश्च योगसुखान्तिरित्याह—प्रशान्तमनसमिति । प्रशान्त मनो यस्य, यतः शान्त रजो
विशेषणस्य तमकल्मषं ब्रह्मभावापन्नं योगिनं उत्तमं सुखं ब्रह्मभूतमुपैति प्राप्नोति ॥ २७ ॥

ततश्च कृत्वायं भवतीत्याह— युञ्जन्निति । एवमेतेन प्रकारेण सर्वेऽऽत्मानं मनो वा ब्रह्मणि
युञ्जन् एकाकी कुर्वन् वशीकुर्वन् विशेषेण सर्वात्मना गतं कल्मषं यस्य स योगी सुखेनानायासेन ब्रह्म-
संस्पर्शमत्यन्तं सुखं च ब्रह्मण आत्मलक्षणस्याक्षरस्य संस्पर्शे अत्यन्तमेदुनिरर्त्तकः साक्षात्कारो यत्र तत्स-
र्वात्म लोकोत्तरं वा सुखमश्नुते मुञ्जे । अत्र 'अश् भोजने' इत्यस्य धातोः परस्मैपदस्वेऽपि आत्मागामि-
फर्त्थाय क्त्येनात्मनेपदं लेशम् । " सोऽश्नुते सर्वान् कामान् " [ते. उ २।१] इति श्रुतावपि तथैव । तथा च
लोकोत्तरसुखमोगेन तस्य योगिनो जीरन्सुक्तं च सूचितम् ॥ २८ ॥

१० ए. अ. त. — परम्यायामने भगवति मनस्पर्धं
प्राप्तं एवात्माह— प्रशान्तमनसमिति । प्रशान्तमनस

भगवति निरयमनयोगेन योगिनं शान्तरजसं विश्वपदोपाहित-
मुत्तमं सुखं प्रपञ्च्यं भगवद्प्राप्तमकल्मषस्वभोगादि

सुखदोगरहितवृषैति ॥ २७ ॥ एवं सुखाहो किं स्यात् ? इत्यतः ततः प्राप्तेनानेन सुखेन ब्रह्मसंस्पन्ने भयवचरणारविन्दसंवा-
आह—युञ्जति । एवं पूर्वोक्तप्रकारेण सदा भगवति हनारित्सेवारूपमत्यन्तं सुखं दास्यात्मकमनुते; मुञ्जत
आत्मानं भावात्मकं युञ्जन् योगी विगतकल्मषः स्यात् । इत्यर्थः ॥ २८ ॥

११ नी० भा० दी०— एवमात्मवशे मनसि किं स्यात् ? इत्याशङ्क्याह— प्रशान्तेति । हि यस्मात् एनं
प्रशान्तमनसं प्रकषेण उपरतचेतसं योगिनं एकाग्रताभूमौ उत्तमं सुखं सम्प्रज्ञातसमाधिफलभूतं वृषैति । भौति-
कानां बाह्यानां मानोरथिकानामान्तराणां च विषयाणां त्यागात् शान्तरजसं प्रक्षीणमोहारिङ्केशम् । ब्रह्मभूतं सद्ब-
स्तुरूपम् । अकल्मषं धर्माधर्मवर्जितम् । यथोक्तं योगभाष्ये 'यत्त्वेकाग्रे चेतसि सद्भूतमर्थं प्रसूतयति, कर्मबन्धनानि
श्रययति; निरोधमभिमुखीकरोति, क्षिणोति च छेशान्, स सम्प्रज्ञातो योग इत्याख्यायते' [१११] इति । एतेन
'आत्मसंस्थं मनः कृत्वा' [६।२५] इति व्याख्यातम् ॥ २७ ॥ अस्य फलमाह— युञ्जति । एवमनेन
प्रकारेण योगी आत्मानं मनो युञ्जन् समाधानः विगतकल्मषो निरस्ताविद्यादिद्वेषः सुखेन अनायासेन
ब्रह्मसंस्पर्शं निर्विशेषं ब्रह्मणा ऐक्यं त्रिविधोपाधिप्रविलयान् अश्नुते प्राप्नोति । कीदृशं ब्रह्मसंस्पर्शम् ?
अत्यन्तं अन्तो द्रष्टृदृश्यभावेन परिच्छेदस्वमतिक्रान्तं निर्विशेषं सुखं परमानन्दैकरूपम् । एतेन न किञ्चिदपि
चिन्तयेदिति चतुर्थोपादो व्याख्यातः ॥ २८ ॥

सर्वभूतस्थमात्मानं सर्वभूतानि चाऽऽत्मनि ।

ईक्षते योगयुक्तात्मा सर्वत्रसमदर्शनः ॥ २९ ॥

यो मां पश्यति सर्वत्र सर्वं च मयि पश्यति ।

तस्याहं न प्रणश्यामि स च मे न प्रणश्यति ॥ ३० ॥

१ शां. भा.— इदानीं योगस्य यत्फलं ब्रह्मैकत्वदर्शनं सर्वसंसारविच्छेदकारणं तत्प्रदर्शयते—
सर्वभूतस्थं सर्वेषु भूतेषु स्थितं स्वमात्मानं सर्वभूतानि चाऽऽत्मनि ब्रह्मादीनि स्तम्भपर्यन्तानि च
सर्वभूतान्यात्मन्येकतां गतानीक्षते पश्यति योगयुक्तात्मा समाहितान्तःकरणः सर्वत्रसमदर्शनः
सर्वेषु ब्रह्मादिस्थावरान्तेषु विषयेषु सर्वभूतेषु समं निर्विषयं ब्रह्मात्मैकत्वविशेषं दर्शनं ज्ञानं यस्य स
सर्वत्रसमदर्शनः ॥ २९ ॥

२ आ. शां. व्या.— योगमनुतिष्ठतो ब्रह्मभूतस्य सर्वानर्थ-
निर्गमिनिरतिशयसुखप्राप्तिलक्षणो द्विविधो मोक्षो हेतुना केन
स्यात् ? इति शङ्कमानं प्रत्याह— इदानीमिति । स्वमात्मान-
मीक्षत इति सम्बन्धः । सर्वभूतान्यपि तद्विशेषरत्नेन पश्यति
चेत्, न, शुद्धस्वरूपज्ञानमिति नाविद्यानिवृत्तिरित्याशङ्क्याह स्व-
भूतानीति । उक्ते दर्शने चित्तसमाधानमुपायं दर्शयति— योगे-
ति । विषयेषुपाधिषु तदुपरोधाद्विषयमेव दर्शनं तदुपदर्शितदर्शन-
प्रतिबन्धकं प्रत्युदस्यति— सर्वत्रेति ॥ २९ ॥

१ शां. भा.— एतस्याऽऽत्मैकत्वदर्शनस्य फलमुच्यते— य इति । यो मां पश्यति चासुदेवं सर्वस्या-
ऽऽत्मानं सर्वत्र सर्वेषु भूतेषु सर्वं च ब्रह्मादिभूतजातं मयि सर्वात्मनि पश्यति; तस्यैवमात्मैकत्वदर्शि-
नोऽहमीश्वरो न प्रणश्यामि न परोक्षतां गमिष्यामि । स च मे न प्रणश्यति— स च विद्वान् मे मम
वासुदेवस्य न प्रणश्यति न परोक्षीभवति; तस्य च मम चैकात्मकत्वात् । स्यात्मा हि नामाऽऽत्मनः
प्रिय एव भवति । यस्माच्चाहमेव सर्वात्मैकत्वदर्शी ॥ ३० ॥

२ आ. शां. व्या.— उक्तस्यैकत्वज्ञानस्य फलविकल्पवशाद्वा ।
विधियति— एतस्येति । तत्रैकत्वदर्शनमनुवर्तते— यो मा
मिति । तत्फलमिदानीमुच्यते इत्येति— तस्येति । ज्ञानानुवाप-
भागं विभजते— यो मामिति । तत्फलोक्तिभागं व्याचष्टे त
स्यैवमिति । अनेकत्वदर्शिनोऽपीश्वरो नित्यत्वात् प्रणश्यतीत्या-
शङ्क्याऽऽह— नेति । अहं परमानन्दो न तं प्रति परोक्षीभवा-
मोलम्भः । स चेत्यादि व्याचष्टे— विद्वानिति । विद्वानिवाविद्वान्-
नपीश्वरस्य न तस्योतीत्याशङ्क्योक्तं नेत्यादिना । अविदुष्य
स्वरूपेण सतोऽपि व्यवहितत्वाद्दिव्याया नष्टप्रायसेत्यर्थः । ईश्व-
रस्य विदुष्य पास्यमपरोक्षत्वे हेतुमाह— तस्य चेति । आ-
त्मैकत्वेऽपि कथं मिथोऽपरोक्षत्वं तयाऽऽह— स्यात्मेति ।
विद्वदीश्वरोरेकत्वात्तुवादेन विद्याफलं विष्णोति— यस्माद्येति ।
तस्मादेकत्वदर्शनात् प्रयतितव्यमिति शेषः ॥ ३० ॥

३ रा. भा.— अथ योगविपाकदशा चतुष्प्रकारोच्यते— स्वात्मनः परेषां च भूतानां प्रकृतिवियुक्तस्वरूपाणां ज्ञानैकाकारतया साम्यद्वैपम्यस्य च प्रकृतिगतत्वाद्योगयुक्तात्मा प्रकृतिवियुक्तेष्वात्मसु सर्वत्र ज्ञानैकाकारतया समदर्शनः सर्वभूतस्थं स्वात्मानं सर्वभूतानि च स्वात्मनीक्षते । सर्वभूतसमानाकारं स्वात्मानं स्वात्मसमानाकाराणि च सर्वभूतानि पश्यतीत्यर्थः । एकस्मिन्नात्मनि दृष्टे सर्वस्यात्मवस्तुनस्तत्साम्यात्सर्वभूतमात्मवस्तु दृष्टं भवतीत्यर्थः, 'सर्वत्रसमदर्शनः' इति वचनात् । 'योऽयं योगस्त्वया प्रोक्तः साम्येन' [६।३३] इत्यनुमापणाच्च, 'निर्दोषं हि समं ब्रह्म' [५।१९] इति वचनाच्च ॥ २९ ॥

४ वे. ता. च — एव योगान्यासविधिं प्रपञ्चितं, 'आत्मलाभमुखं यावत्तावदपानमुदाहृतम्' इत्याद्युक्तं फलयुक्तं चोक्तम् । अथ चतुर्धा योगी प्रतिपाद्यत इति चतुर्णां श्लोकानामर्धमाह—अथेति । समदर्शित्वरूपयोगविपाकस्य पूर्वक्रमेण तारतम्याच्चतुष्प्रकारत्वम् । अत्र प्रथमदशोच्यते— 'सर्वभूतस्थम्' इति श्लोकेन । समदर्शनत्वोपपत्तये स्वहृत्पत साम्य प्रकारवैपम्यस्य चोपाधिकत्वं दर्शयति स्वात्मन इत्यादिना गतत्वादित्यन्तेन । भूतशब्दोऽत्राविद्विष्टिचित्तवैतनवाचकोऽपि 'सत्यं भूतं हितं प्रोक्तम्' इत्यादिष्विव चेतनाशयः । योगयुक्तात्मा योगविनियुक्तमना, यद्वा योगसमधिगतात्मस्वरूप इत्यर्थः । योगयुक्तात्मनैव समदर्शनत्वे हेतुः । समदर्शनत्वस्यैव प्रतियोगिविशेषनिर्देशेन प्रपञ्चनं सर्वभूतस्थमित्यादि । आत्मशब्दस्यात्रात्मसामान्यविषयत्वपरमात्मविषयत्वव्यापत्तौनेन स्वपर्यायत्वद्योतेनायं स्वार्थशब्दः । नन्वन्योन्याधाराधेयभावः कथमुपपद्यते ? कथं नापो स्वात्मन सर्वभूतस्थत्वं ? विप्रकीर्णदेशावस्थितानां च सर्वभूतानां इधमेकदेशस्थिते क्वात्मनि स्थितिः ? अतोऽयमात्मशब्दः परमात्मविषयः स्यादिति तत्राह— सर्वभूतस्वमानाकारमिति ।

नन्वसौ स्वात्मानानुसन्धानरूपे योगे प्रवृत्तः कथं स्वगतसात्म्यप्रतियोगितया स्वप्रतियोगिकसाम्याश्रयतया च स्वव्यतिरिक्तात्मन्यमनीक्षितं इत्यत्राह— एकस्मिन्मिति । एकज्जातीयेषु पदार्थेष्वव्यक्त्यदिदर्शनेनैव स्थालीपुलाह्नन्यायात्तज्जातीयं सर्वमपि तथा त्वेनानुसंहितं हि भवतीति भावः । 'सर्वभूतस्थम्' इत्यादे साम्यमेव विवक्षितमिति दशयितुमेतदन्वैकदेशं पूर्वोत्तरप्रकरणप्रत्यचोदाहरति— सर्वत्रेति । अयमभिप्रायः— 'सर्वत्र समदर्शनं' इति सर्वेषामात्मना परस्परसाम्यदर्शनमुच्यते, तदेव 'सर्वभूतस्थं' इति प्रपञ्चयते । अत एव च बाह्यभूतेष्वात्मतत्त्वस्य, तस्मिन्श्च तेषां स्थितिदर्शनमिहासङ्गतम् । न चेद् परमात्मयोगप्रकरणम्, येन तथाविधपरमात्मानुसन्धानमुपदिश्यते । न च जीवात्मयोगोपयुक्तं परमात्मध्यानमिदमुच्यते, समाधिदशाभेदविषयत्वात् । न च जीवानां परमात्मनश्च साम्यमिहोच्यते, तस्यापि 'यो माम्' [६।३०, ३१] इति विशेषनिर्देशाद्युक्ते श्लोकद्वये प्रतिपादयितुमुचितत्वात्, अस्य परमात्मविषयत्वे 'यो माम्' इति श्लोकद्वयेन मात्रया पौनरुक्त्यं च स्यात् । 'योऽयं योग' [६।३३] इत्येतदनुवादे च साम्यमात्रमेवोच्यते, न तु परस्परधाराधेयभावः । प्रागपि 'विशान्विनयः'— [५।१८] इत्यादौ साम्यमात्रमेवोक्तम् । अतोऽत्र जीवानां परस्परसाम्यमेव विवक्षितमिति ॥ २९ ॥

३ रा. भा.— यो मामिति । ततो विपाकदशामापन्नो मम साधर्म्यमुपागतः "निरञ्जनः परमं साम्यमुपैति" [सु. उ. ३।१।३] इत्युच्यमानं सर्वस्यात्मवस्तुनो विधूतपुण्यपापस्य स्वरूपेणावस्थितस्य तत्साम्यं पश्यन् यः सर्वत्रात्मवस्तुनि मां पश्यति, सर्वमात्मवस्तु च मधि पश्यति; अन्योन्यसाम्यादन्यतरदर्शनेन अन्यतरदपीदृशमिति पश्यति, तस्य स्वात्मस्वरूपं पश्यतोऽहं तत्साम्यान्न प्रणश्यामि नादर्शनमुपयामि; ममापि मां पश्यतो मत्साम्यात् स्वात्मानं मत्सममवलोकयन् स नादर्शनमुपयाति ॥ ३० ॥

४ वे. ता. चं.— एव दशमनुष्यादिप्रकृतिपरिणामविशेषरूपेदेनिरञ्जनेन हानरूप्यतयैकरूपत्वात्सन्धानमुक्तम्; अथ तस्यैव दवादिभेदेदेवैतत्पुण्यपापतारतम्यविधूननेन परमात्मना परमसामान्यानुगन्धानमुच्यते— यो मा इति । अस्यापि श्लोकस्य साम्यविषयत्वे इदं प्रागुक्तं । ततोऽपि विपाकदशापन्नं, प्रथमदशातोऽपिर्वा विशादन्तो प्राप्त इत्यर्थः । जीवात्मनो परमात्मनश्च साधर्म्यं पश्यमशां हमारभति— मम साधर्म्यमिति । उपागतः बुद्ध्या प्राप्त इत्यर्थः । नष्टमाविशानो मुक्तः, पुण्य-

पापविधूनेन साम्यप्रतिपादानाय "निरञ्जनः" इति श्रुतिरुपात्ता । "तदा विद्वान्पुण्यपापे विधूय निरञ्जनः परमं साम्यमुपैति" [सु. उ. ३।१।३] इति हि सा, 'यो मां पश्यति' इत्यनुवादे तस्मिन्निर्देशो भवति । सा बुद्धः ? इति शङ्कायां साम्यं तावदुपात्तयुक्त्यादिसिद्धम् । तदनुसन्धानं च विहितम्, ततश्च तदनुवादोऽप्युपपन्न इति ज्ञापनाय मत्साम्यं पश्यन् यः स्वव्यत्रात्मवस्तुनि मां पश्यतीत्यवा गन्तव्यचन्ध्याकिभेदो दक्षितः । परमात्मन सर्वव्यापिनया सर्वेषां परमात्मनिष्ठतया च प्रतीतिर्यत्र स्वरूपतो जायते, तथात्र प्रव-

णादिवशादनुचितम् । ततश्च साम्यदर्शनमेव विवक्षितमिति वाच्यम् ; तदप्युक्तम्, स्वात्मानुसन्धानस्वरूपयोगविपाके परमात्मनो-
न्येया च स्फुरणाभावादिति पूर्ववच्छायायामाह— अन्योन्येति ।
अन्यतरदर्शनेनान्यतरदर्पीति— एवञ्चकिदर्शनेन द्वयकस्य-
न्तरगमोत्तर्य ।

‘तस्याहं’ इत्यादौ न तावत्प्रथमनिषेध विद्यते, नित्यतया
बहुप्रमाणप्रतिपादितयोर्जाविश्वस्योरिदानीमनित्यत्वशङ्काभावात्,
‘तस्य न प्रणश्यामि’ इत्यादिपरस्परप्रतियोगिनिर्देशानुपपत्तेश्च । न
हि किञ्चिदपि वस्तु किञ्चित्प्रत्यनष्टं किञ्चित्प्रति च नष्टं भवति ।

५ आ. मा. भा.— ध्येयमाह— सर्वभूतस्थमिति । सर्वभूतस्थमात्मानं परमेश्वरम्, सर्वभूतानि
चात्मानि परमेश्वरे, तं च परमेश्वरं चतुर्मुखब्रह्महृणादावैश्वर्यादिना साम्येन पश्यति । तत्रोक्तम्—
‘आत्मानं सर्वभूतेषु भगवन्तमवस्थितम् । अपश्यत्सर्वभूतानि भगवत्यपि चात्मानि’ [भाग. ३।२।४६]
इति । ‘समं सर्वेषु भूतेषु तिष्ठन्तं परमेश्वरम्’ इति च ॥ २९ ॥ फलमाह— यो मामिति ।
तस्याहं न प्रणश्यामीति सर्वदा योगक्षेमवहः स्यामित्यर्थः । स च मे न प्रणश्यति सर्वदा मद्रक्तो
भवति । सत्यपि स्वामिन्परस्त्यनाथः, एवं श्रुत्येऽप्यभजत्यभृत्य इति हि प्रसिद्धिः । उक्तं
च ‘सर्वदा सर्वभूतेषु समं मां यः प्रपश्यति । अचला तस्य भक्तिः स्याद्योगक्षेमं वहाम्यहम्’
(..... बहोऽस्म्यम्) इति गारुडे ॥ ३० ॥

६ ज. प्र. दी.— एव युञ्जति । योगप्रकरणस्य फलकथ
नेनोपसृतत्वात्सुसूत्रेण ? इत्यत आह— ध्येयमिति । ननु
‘मधितो युक्त’ [६।१४] इत्यादिना ध्येयसुफलेषु, सत्यम्,
तथाप्युक्तमाधिकारिणा ध्येयमनेनोच्यत इत्यदोषः । आत्मानं
स्वात्मानमित्यादिप्रतीतिपराकरणार्थमाह— सर्वेति । कुतोऽय
मर्थ इत्यत पुराणमाख्यानादित्याह— तच्छेति । ‘सर्वत्र समद
र्शनः’ इत्यर्थोकार्थता गीतासम्मत्योपपादयति— सम-
मिति ॥ २९ ॥ किञ्चित्दर्शानुवादेन फलप्रतिपादक,
उत्तरवाक्यमप्यस्य भगवद्विषयत्व श्लापयतीति भावेनाह—

फलमिति । अस्य ध्यानविशेषस्येति शेषः । ननु भगवात्तद्वपायी
च सर्वान्प्रति नित्यौ तत्कथमेतत् ? इत्यत आह— तस्येति ।
कथमयमर्थो कथ्यते ? इत्यत आह— सत्यपीति । अविद्यमा-
ननाथोऽयमिति शक्ये प्रसिद्धिः ; एव सत्यपि श्रुत्येऽभजत्यवि-
द्यमानभूत्येऽयमिति स्वामिनि प्रसिद्धिः । एतदुक्तं भवति-
विद्यमानस्यापि स्वयोग्यव्यापाराकरणसादृश्यादुपचारेणाविद्यमा-
नता । प्रकृते तु तथात्वाभावात् ‘न प्रणश्यामि’ इत्यादिरूपोप-
चारवाच्यम् । अतो न प्रयोजनान्वेषणमिति । अत्र पुराणसम्मति
माह— उक्तं चेति ॥ ३० ॥

७ ह. वै. भा.— इदानीं योगसाफल्यं ब्रह्मैकत्वदर्शनं प्रदर्शयते— सर्वभूतस्यं सर्वेषु भूतेषु स्थितं
स्वात्मानं सर्वभूतानि च ब्रह्मादीन्यात्मैकतां गतानीक्षते पश्यति योगयुक्तात्मा समाहितान्तःकरणः
सर्वत्रसमदर्शनः ॥ २९ ॥ तस्यैकात्मकत्वदर्शनस्य फलमुच्यते— यो मामिति । यो मां वासुदेवं सर्वत्र
सर्वभूतेषु सर्वं च ब्रह्मादिभूतजातं मयि सर्वात्मानि पश्यति तस्यैवमात्मैकत्वदर्शनोऽहमीश्वरो न प्रण-
श्यामि न परोक्षतां गमिष्यामि । स च मे न प्रणश्यति न परोक्षीभवति; तस्य च मम चैकात्मकत्वात् ।
स्वात्मा हि नामाऽऽत्मनः प्रकाश एव भवति । यस्माच्चाहमेव सर्वैकात्मकत्वदर्शात्येतत् ॥ ३० ॥

८ च. प्र. मि.— ननु कथं योगादाल्यन्तिकमुत्प्राप्ति त
स्यास्तत्त्वमस्यादिवदान्तमहावाक्यार्थज्ञानैरूपत्वत्वात् ? इत्या
शङ्क्य, तद्गुरुकमेव योगस्य तत्फलकत्वमिति दर्शयन्मथम शु
द्धप्रपराधज्ञानहेतुत्वमाह— सर्वभूतेति । योगयुक्तात्मा यो-
गेन युक्तं समाहितोऽस्तिनिर्मलीकृत आत्मा मनो यस्य स त
थोक्तः स्वमात्मानं आविषिकदेहविपरिच्छेदशून्यत्वया सर्वभू-
तस्यं सर्वभूतेषु ब्रह्मादिशिवान्तर्गतरिषु तिष्ठत्यधिष्ठानतयेति

तथोक्तम् ; तथा सर्वभूतानि च ब्रह्मादीनि स्वामिनि अथ
स्तनया पश्यति । अत्र हेतु — सर्वत्र समदर्शनः सर्वत्र प्रपद्ये
समं निर्विदोषं मग्नैव पश्यतीति तथोक्तः । अनेन स्वात्मकत्व
तद्गद्वादिशिवान्तर्गतद्रव्यसूतकेवलचिन्मात्ररूपशुद्धत्वम्यदा-
र्थज्ञानं प्रकृतम् ॥ २९ ॥ अथ शुद्धत्वप्रपराधज्ञानं दर्शयति—
यो मामिति । यो योगी मामीश्वरं तत्प्रार्थय मायिकदेहादिपरि-
च्छेदशून्यत्वात् सर्वत्र प्रपद्ये सद्गुणानुस्यूतं पश्यति, तथा सर्वै

च प्रणञ्जवातं मध्यारोपितं पश्यति, तस्य ब्रह्माद्वैतदर्शिनः अहं न प्रणश्यामि ईश्वरः कश्चिन्मद्भिन्नोऽस्तीति परोक्षज्ञानविषयो न भवामि; स एवाहमिति यावत् । स च मे न प्रणश्यति मद्भिन्नः कश्चित् स जीव इति मदीयपरोक्षज्ञानविषयो न भवति । अहमेव स इति यावत् । तदेतद्भगवदानेवाग्रे स्पष्टीकरिष्यति— 'ज्ञानां स्वात्मैव मे मतम्' [७।१८] 'प्रियो हि ज्ञानि-

नोज्यर्थमहं स च मम प्रियः' [७।१७] इति । तथा च द्वयो-
रन्येकारमत्वादार्मातिरिक्तस्य च प्रियपदार्थस्याभावात्स्वार्थ-
हितवार्तित्वमनुक्तसिद्धिमिति भावः । तदेतद्भगवता (श्री.) माय-
कारेणोक्तम्— 'द्वयोरत्मेकत्वात् स्वात्मा हि नामात्मनः प्रिय-
एव भवति' इति ॥ ३० ॥

९ व० त० दी०— एतादृशस्य योगिनो ब्रह्मसुखाविर्भावे वामदेवत्वसर्वात्मभावो भवतीत्याह । गृह्यः असम्प्र-
ज्ञातसमाधिर्द्विविधः अक्षरब्रह्मविषयको भगवद्विषयकश्च, तत्र पूर्वस्य फलमाह भगवान्— सर्वभूतरथमिति ।
सर्वभूतरथित्यत्र आत्मानं पश्यति, सर्वभूतानि च स्वात्मनि अवस्थानेन कार्यकारणवस्तैक्यमर्शनेन वा पश्यति;
तथा चानन्दांशाविर्भावे भगवदात्मकत्वेन यस्य व्यापकत्वं प्रकटीभवतीत्यर्थः । द्वितीयस्याह— ततोऽपि गृह्यतरम् ।
वासुदेवं मां योगजन्ममेण पश्यति सर्वभूतानि स्वं च मध्यवस्थानेनाभेदेन च पश्यति " ऐतदात्म्यमिदं सर्वं "
[छां. उ. अ. ६खं. ८-१६] 'वासुदेवः सर्व' [७।१९] 'अखंडं कृष्णवत्सर्वं' "स आत्मा तत्त्वमसि" [छां. उ. अ. ६खं. ८-१६]
'योऽसौ सोऽहं, योऽहं सोऽसौ' इति ध्रुतिस्मृतिवाक्यात् । तत्राभेदोपासना सामसी, काचित्चान्त्रिकीत्येव बद्ध्यति
' एकत्वेन प्रयुक्तत्वेन ' [९।१५] इत्यादौ । अतस्ततो विभिद्याह— तस्याहं न प्रणश्यामीति, नाहृद्यो भवामीत्या-
ह । स ममाहृद्यो न भवति आनन्दाविर्भारूपेण चतुर्भुजादिरूपो भूत्वा प्रत्यक्षं कृपादृष्ट्या तमनुगृह्यामी-
त्यर्थः ॥ २९ ॥ ३० ॥

१० पु. अ. त.— ब्रह्मसंस्पर्शसुखं स्पष्टयति— सर्वभूत-
रथमिति । योगयुक्तात्मा भगवत्संयोगयुक्त आत्मा सर्वत्र संयो-
गविप्रयोगभावे समदर्शन आत्मानं भगवन्तं सर्वभूतरथं विप्रयो-
गावस्थायां च पुनरात्मनि भगवत्स्वरूपे संयोगावस्थायां सर्वभू-
तानि सेवास्तिपतानि ईक्षते पश्यतीत्यर्थः । एतेन भगवत्स्वरूप-

ज्ञानात्मसुखकमिति भावः ॥ २९ ॥ एवं स्वरूपज्ञानफलमाह-
यो मामिति । यः सर्वत्र जीवेषु विद्योगावस्थायां मां पश्यति,
संयोगावस्थायां मयि सर्वं पश्यति, तस्याहं न प्रणश्यामि न
ददाचिदपि विद्युक्तो भवामि । स च मे मत्तः न प्रणश्यति न
विद्युक्तो भवतीत्यर्थः ॥ ३० ॥

११ नी० भा० दी०— द्विविधस्यापि योगस्य फलमाह— सर्वेति । ' सोपाधिर्निरुपाधिश्च द्वेषा ब्रह्म-
विदुच्यते । सोपाधिकः स्यात्सर्वात्मा निरुपाख्योऽनुपाधिकः ' इति वार्त्तिकोक्तरीत्या सम्प्रज्ञाते आत्मनः
सर्वात्म्यमनुभवन्योगी सर्वेषु भूतेषु उपादानतया स्थितं आत्मानं ईक्षते पश्यति । तथा असम्प्रज्ञाते सर्वाणि
भूतानि ब्रह्मादिस्तस्यपर्यन्तानि आत्मन्येकतां गतानि रज्ज्वाभिवाध्यस्तसर्पदण्डधारादीनि तद्वत्पश्यति । योग-
युक्तात्मा योगेन समाहितचित्तः । अस्यैव व्युत्थानावस्थामाह— सर्वत्रेति । सर्वेषु ब्रह्मादिस्थावरान्तेषु विषयेषु
भूतेषु समं निर्विशेषं ब्रह्मात्मैक्यविषयं दर्शनं यस्य स सर्वत्रसमदर्शनः । तथा च श्रुतयः "यस्तु सर्वाणि भूतानि
आत्मन्येवानुपश्यति । सर्वभूतेषु चात्मानं ततो न विजुगुप्सते ।" [ई. उ. ६] " सर्वस्यात्मा भवति । "
[मैत्री. उ. ७।२] "ब्रह्मादासा ब्रह्मादासा ब्रह्मेमे कित्वा उत ।" " इदं सर्वं यदयमात्मा " [चू. उ. ४।५।७]
इत्यादय एतमर्थं प्रतिपादयन्ति । यत्तु ' यो योगयुक्तात्मा यो वा सर्वत्र समदर्शनः स आत्मानमीश्वर
इति योगिसमदर्शनावात्मेक्षणधिकारिणायुक्ती । यथा हि चित्तवृत्तिनिरोधः साक्षिसाक्षात्कारहेतुस्तथा
अहविषेकेन सर्वानुस्यूतचेतन्यग्रहणमपि नावश्यं योग एवापेक्षितः' [मधुसू.] इति; तत्र । "समाहितो भूत्वा-
ऽऽत्मन्येवात्मानं पश्यति ।" [चू. उ. ४।४।२३] " तत्स्तु तं पश्यति (ते) निष्कलं ध्यायमानः" [मुं. उ. ३।१।८]
इत्यादिश्रुतिभिः समाधिध्यानापरपर्याययोगाद्यैवात्मदर्शनहेतुत्वप्रतिपादनात् " तत्कारणं साद्भ्ययोगाभिषर्षं
(-भिषर्षं) " [श्वे. उ. ६।१३] " विद्यामेतां योगविधिं च क्लृप्तम् " [कठो. ६।१८] इति लिङ्गान् हानयो-
गयोः समुच्चयावगमात् । न च श्रौतं यौक्तिकविवेकमात्राज्जाड्योर्देहात्मनोः ग्रहणं सम्भवति; सोपाधिक-
धर्मस्य उपाधिनिवृत्तिमन्तरेण निवृत्त्यसम्भवात् । आदुर्गाधिनिवृत्तावपि प्रतिविम्बादिधर्मनिवृत्त्यापत्तेः । अतए-
वाधिष्ठानज्ञानदार्ढ्यं सति तत्र कतिपयस्य चित्तस्य तद्ग्रहणस्य चादर्शनमनायासेनैवोपपद्यते इति निरस्तम् । योगं
विनाऽधिष्ठानज्ञानस्यैवासम्भवात् । यद्वाह दृशः 'स्वसेवेनं (स्वयं देवं) हि तद्ब्रह्म तुमारी स्त्रीमुत्वं (मैथुनं)
पया । अयोगी मेव ज्ञानाति ज्ञायन्वो हि यथा पटम्' [द. ग्मू. ७।२४] इति । यत्तत्तं भगवत्पश्ययदः
'अयमिदः पुत्राति योगावेशं न द्युरुत्पादयाम्बभूत्' इति । नच ' अयानो प्रनन्त्रितात्मा ' [प्र. ग्मू. १।१।९]

इत्यत्राद्यशब्दसूचितमुमुक्षुविशेषणीभूतसाधनचतुष्टयान्तर्गतं ज्ञानाद्युपेतसमाधिमहद्गोचरमिति न दोषः । 'द्वौ क्रमौ' इति वसिष्ठवाक्यतात्पर्यं तु परस्परनिरपेक्षमार्गद्वयोपगमे " नान्यः पन्थाः " [श्वे. ६।१५] इति श्रुतियावापत्स्या प्रतिपत्तिक्रमभेदमात्रपरतया प्रागेव वर्णितमिति दिक् । किञ्च योगप्रकरणे योगानपेक्षमार्गान्तरप्रतिपादनमसङ्गतम् । न च वत्सूत्रोऽप्य कश्चिच्छब्दो वर्तते सम्भवति वा, उक्त्युक्तेः; अतो 'योत्रा समदर्शनः' इति वापदाप्याहारोऽप्यसङ्गत इति दिक् ॥२९ ॥ अस्यात्मैकत्वदर्शनस्यापि फलमाह— यो मामिति । सर्वत्रात्मच्छब्दः प्रत्यगात्मपरः । यो योगी आत्मानं सर्वत्र पश्यति, सर्वं चात्मानं पश्यति, तस्य योगिनः ज्ञात आत्मा न प्रणश्यति अदर्शनं न गच्छति, ज्ञात आत्मा न पुनस्तिरोभवति । सङ्कल्पस्य मूलाज्ञानस्य जीवानावेन पुनरुदयासम्भवादित्यर्थः । तनु कार्यकारणसद्भावाभिमानिना शुक्तिरूपवद्ब्रह्मण्यस्तौ तदभिमानतयापूर्वकं ज्ञातं स्वाविष्टानभूतं ब्रह्म मा विरोधयि, युद्धेस्तत्त्वपक्षापातित्वात्; ब्रह्मच्छया तु सुखजीवस्य निरन्वयोच्छेदो भवतीत्याशङ्क्याह— स च मे न प्रणश्यतीति । स च बिद्वान्मे मम न प्रणश्यति न तिरोभवति, ममभिन्नत्वात् । भवेदेतदेवं— यदि जीवो मयि व्यपस्वो वा मम विकारो वा भवेत् तदा निरन्वयोच्छेदं प्राप्नुयात् । अहमेव तु सः, " तत्त्वमसि " [छा. व. ६।८ — १६] " अहं ब्रह्मस्मि " [वृ. उ. १।४।१७] " अयमात्मा ब्रह्म " [वृ. उ. २।५।१९] इत्यादिशास्त्रात् । तस्माद्युक्तमुक्तं स च मे न प्रणश्यतीति ॥ ३० ॥

जीवन्मुक्तस्य योगिनः सलक्षणं श्रेष्ठत्वम् ।

सर्वभूतस्थितं यो मां भजत्येकत्वमास्थितः ।

सर्वथा वर्तमानोऽपि स योगी मयि वर्तते ॥ ३१ ॥

आत्मौपम्येन सर्वत्र समं पश्यति योऽर्जुन ! ।

सुखं वा यदि वा दुःखं स योगी परमो मतः ॥ ३२ ॥

१ शां. भा.— यस्माच्चाहमेव सर्वात्मैकत्वदर्शी इत्येतत्पूर्वश्लोकार्थं सम्यग्दर्शनमनूय तत्कालं मोक्षोऽभिधीयते—सर्वेति । सर्वथा सर्वप्रकारैर्वर्तमानोऽपि सम्यग्दर्शी योगी मयि वैष्णवे परमे पदे वर्तते, नित्यमुक्त एव सः; न मोक्षं प्रति केनचित्प्रतिबध्यत इत्यर्थः ॥३१ ॥ किञ्चान्यत्—आत्मौपम्येनाऽऽत्मा स्वयमेवोपमीयतेऽन्येत्युपमा, तस्या उपमाया भाव औपम्यं, तेनाऽऽत्मौपम्येन सर्वत्र सर्वभूतेषु समं तुल्यं पश्यति योऽर्जुन ! । स च किं समं पश्यति ? इत्युच्यते— यथा मम सुखमिष्टं तथा सर्वप्राणिनां सुखमनुकूलम् । वाग्वद्व्यर्थं । यदि वा यच्च दुःखं मम प्रतिकूलमनिष्टं यथा, तथा सर्वप्राणिनां दुःखमनिष्टं प्रतिकूलमित्येवमात्मौपम्येन सुखदुःखे अनुकूलमतिकूले तुल्यतया सर्वभूतेषु समं पश्यति न कस्यचित्प्रतिकूलमाचरति, अहिंसक इत्यर्थः । य एवमहिंसकः सम्यग्दर्शननिष्ठः स योगी परम उत्कृष्टो भक्तोऽभिमतः सर्वयोगिनां मध्ये ॥ ३२ ॥

२ आ. शां. व्या.— पूर्वोक्तानुवृत्तौ तर्पणं फलविधिरिति मत्वाऽऽह इत्येतदिति । रागादिदहित्यं यमनियममादित्येकारवतः स्वैराप्रत्यक्षमन्वेऽपि सामग्री इत्यं ज्ञानं स्तौगि—सर्वेयेति । प्रतिभासतोऽपि यथेष्टचेष्टाद्वीकारे कृतो ज्ञानवतो नित्यमुक्तः ? तत्रातीतिक्रान्ताप्रतिबन्धादित्येवाशङ्क्याऽऽह न मोक्षमिति ॥ ३१ ॥ स्वैराचरणस्याप्रतिबन्धकत्वव्ययान्त् परपीडनस्य योगिनः सम्यग्दर्शनं प्रत्यप्रतिबन्धकत्वप्रसङ्गाद्युक्तं—

किञ्चेति । अन्यदपि किञ्चिदुच्यते परमयोगिनो निर्देशात् । योगमाहात्म्यमित्यर्थः । उपमैवौपम्यमात्मा च तदौपम्यं च तेन सर्वभूतेषु य. समं पश्यतीत्युक्ते तदेव समदर्शनं प्रभूवकं विश्रुति—किमित्यादिना । विकल्पाथं च वाचयति—यादा-द इति । त्वदर्शनप्रमदर्शनफलमनित्यति न कस्यचिदिति । भिन्नपक्षया तस्य फलत्वं ? तत्राऽऽह— सर्वेति ॥ ३२ ॥

३ रा. भा.— ततोऽपि विप्राकृदशामाह— सर्वेति । योगदर्शयां सर्वभूतस्थितं मामसङ्कुचित-ज्ञानैकाकारतया एकत्वमास्थितः प्राकृतभेदपरित्यागेन मुद्वं यो भजते, स योगी चतुयानकालेऽपि गो. ७३

यथा तथा वर्तमानः स्वात्मानं सर्वभूतानि च पश्यन् मयि वर्तते मामेव पश्यति, स्वात्मनि सर्वभूतेषु च सर्वदा मत्साम्यमेव पश्यतीत्यर्थः ॥ ३१ ॥

ध. वे. ता. च — तृतीया विपाकदशमाहेत्याह—तत इति । अकर्मवदयत्वाकारेणैश्वरसाम्यदर्शनं पूर्वलोकोक्तम्, 'सर्वभूतस्थित' इत्यनेन तु कर्मरूपा विद्यावेष्टनविपुलत्वात् असङ्घितज्ञानाकारतया साम्यानुसन्धानम्, तत्संस्कारप्रभावेन च व्युत्थानशालेऽपि स्वर-मतस्तथाविधानुसन्धानानुवृत्तिरित्येतदुच्यते । 'यो भजति ... स सबधा वर्तमानोऽपि' इत्यनेन कालभेद सिद्ध, न च समाधि-दशायामेव यथा तथा वर्तमानत्वमुपपद्यते । सर्वभूतस्थितेन परमात्मनैकत्वानुसन्धानं नाम स्वल्पेऽपि सर्वभूतस्थितत्वेन तदेक प्रकारत्वानुसन्धानं तथागोरारत्नम् स्वरूपेण न सम्भवति । धर्मतश्च परिशुद्धात्मनो व्याप्ति "वालाग्र" इत्याश्रम्य "स चानन्त्याय कल्पत" [श्ले उ ५१९] इति धृतिमिद्धा । सूत्रञ्च "प्रदीपवदावेशस्तथाहि दर्शयति [ब्र. सु ४।१।१५] इति, अतोऽत्रापि तथैव साम्यं विवक्षितमिति दर्शयितुं असङ्कुचितज्ञानकारतयैकत्वमास्थित इत्युच्यते । प्राकृतभेदपरित्या-

गेन— कर्मोपाधिकप्रकृतिविशेषसर्गकृतज्ञानतारतम्यरूपभेदपरित्यागेनेत्यर्थः । अनेनैकत्वोक्तः स्वरूपभेदविरासाधैव परिहृतम् । सर्वात्मनो ब्रह्माष्टकिसद्वत्त्वविवक्षयाऽन्येकत्वोक्तिश्च घटते । आस्थितशब्दस्य तात्पर्यार्थं सुदृढमिति । तत्र व्युत्थानकालेऽपि तथाविधानुसन्धानप्रवाहहेतुभूतसंस्कारप्राबल्यं सूचितम् । 'भाभवति मत्समात्माबलोकनमपि हि मद्भजनमित्यभिप्राय । 'सर्वधा इत्यस्य लौकिकक्रियाव्याप्यतोऽपीत्यभिप्राय । 'मयि वर्तते' इत्यस्य परमात्मनि स्थितिनार्थं, तस्य योग्ययोगिताधारणत्वात् । अतो वृत्तिरत्र बुद्धिर्वृत्तित्यभिप्रायेणाह मामेव पश्यतीति । जीवदर्शनमात्रेण कथं परमात्मदर्शनं ? इत्यत्राह— स्वात्मनीति । व्युत्थानकाले स्वात्मासाक्षात्काराभावेऽपि विशदपरोक्षानुसन्धाने परेणामपि तथात्वसिद्धे फलित्वोक्तिरियम् ॥ ३१ ॥

३ रा भा.— ततोऽपि काष्ठामाह—आत्मेति । स्वात्मनश्चान्येषां चात्मनामसङ्कुचितज्ञानैकाकारतयाप्यनेन स्वात्मनि चान्येषु च सर्वत्र वर्तमानं पुत्रजन्मादिरूपं सुखं तन्परणादिरूपं च दुःखमसम्बन्धमाभ्यात्मनः यः पश्यति, परपुत्रजन्मपरणादिसमं स्वपुत्रजन्मपरणादिसमं यः पश्यतीत्यर्थः । स योगी परमो मतः परमयोगकाष्ठा गतो मतः ॥ ३२ ॥

४ वे ता चं — प्रबलदुःखेत्वागमेऽपि निर्विकारत्वापादिषु योगविद्यानकाष्ठासूता कर्मज्ञानतारतम्यप्रयुक्तसुखदुःखतारतम्यनिष्ठयनुसन्धानरूपा चतुर्थी दशमाहेत्याह— ततोऽपि काष्ठामाहेति । 'आत्मोपम्येन' इत्यस्य न पश्यतिनाऽन्ये, सममित्यनेन पीनरक्त्यप्रसङ्गात् । अत सर्वत्रात्मोपम्येनेत्युच्यते । उपमाद्यन्तस्तुल्यवचन । तस्य भाव औपम्यं सर्वपापान्नाशपूर्वकं दृढविक्षणत्वादिषाम्येनेत्यर्थः । 'सर्वत्र' इत्येतदेव काष्ठाक्षिन्यायेन 'समं पश्यति' इत्यत्राप्यन्वितम् । सर्वपापत्य

न्तविषमतया उपलक्ष्यमाणसुखदुःखान्वयसाम्यब्रह्मव्यादासेन व्यतिरेकताम्यानुसन्धानं दर्शयति—असम्बन्धसाम्यादिति । परेष्वसम्बन्धानुसन्धानस्य निष्प्रभोजनत्वादिहाभिप्रेतमाह— परेति । परपुत्रजन्मादेव स्वात्मनि स्वपुत्रजन्मादेव परेषु यथा न सम्बन्ध तथा स्वात्मन्यपि तुक्तं भवति । परमशब्दाभिप्रेतमाह परमयोगकाष्ठा गतो मत इति । जीवात्मयोगकाष्ठेयम्, परमात्मयोगस्य परस्ताद्विशयमाणत्वात् ॥ ३२ ॥

५ आ. मा. भा.— एतदेव स्पष्टयति— सर्वभूतस्थितमिति । एकत्रमास्थितः सर्वत्र एक एवेश्वर इति स्थितः सर्वप्रकारेण वर्तमानोऽपि मध्येव वर्तते । एवमपरोक्षं पश्यतो ज्ञानफलं नियतमित्यर्थः । तथापि प्रायो नाशमं करोति; कुर्वतस्तु मद्वेदोःखमूचकं भवतीत्युक्तं पुरस्तात् । आह च 'वदाच्चिदपि नाशमं बुद्धिर्विप्लुष्टयां भवेत् । ममादानु कृतं पापं स्वल्पं भस्मीभविष्यति ॥ आदिराजैस्तथा देवैरेभिभिः क्रियते क्रियत् । वाहुल्यात्कर्मणास्तेषां दुःखमूचकमेव तत् ' इति ॥ ३१ ॥ साम्यं प्रकारान्तरेण व्याचष्टे आत्मोपम्येनेति ॥ ३२ ॥

६ ज प्र. दी — 'शो मां [३०] इत्युक्तमेव पुन किमप्युच्यते ? इत्यत्र आह— एतदेवेति । 'एकत्वमास्थित' इत्यस्यान्यथापि इतिराशार्थमर्थमाह— एकत्वमिति । 'मयि वा मद्रिषार वा व गानोऽपि' इत्यस्यान्यथापि इतिराशार्थमाह— सर्वेति । 'स्यादन वाऽस्यादन वाप्यं । अपत्यास्यान वाऽप्याप्याना न पुन इति भावः । भगवन्तु भगवो धर्माचरण सर्वपापान्यदिभ्यश्चिदिति प्रतीतिनिष्पत्त्याह— एवमिति । अगमाच-

वेऽपीति शेषः । ज्ञानफलं मोक्षः । आनन्दहासादिषु तु विद्यते एवति भावः । ननु ज्ञानिनो मोक्ष एवापेक्षितः, सोऽप्यर्थाचरणेऽपि न प्रतिबध्यते चेत्, तस्मिन्कर्म करोति ? इत्यत्र आह— तथापीति । सर्वपापान्यकरणं सर्वपापं कर्मणोऽपीत्युक्तमप्युच्यते । सर्वपापं इति । एतेन 'नदीदृष्टम्यदण्टेऽप्येतासम्भवति इति परकीयसम्बन्धानुसन्धानमिति निरुक्तं भावि, प्राबल्येन कदाचिन्नाभावात् । पुनो न

क्रोति? इत्यत आह—कुर्यतस्त्विति । अत्र प्रमाणमाह—आह चेति । कियन्मद्वदिति शेष । कर्मण प्रारब्धस्य बाहुल्यात् प्राबल्यात् । लोके प्रयुक्तिकर्मणो बाहुल्येन चित्तविशेषादिति वा ॥ ३१ ॥ 'सर्वत्र समदर्शन' [५।२९] इत्य-

स्यान्यथाव्याख्यानमितोऽन्यसदिति भावेनाह—साम्यमिति । साम्यदर्शनम् । समदर्शन इत्युक्ते किं गोगव्यादिबद्धवति मभ्यदर्शनमित्याकाङ्क्षायामेकत्वमास्थित इति स्वयमेव व्याख्यातम् । इदानीं तु भगवदनुवर्तिविषयतयाऽपि व्याचष्ट इत्यर्थः ॥ ३२ ॥

७ ह. पै. भा.— पूर्वश्लोकार्थं सम्यग्दर्शनमनूय तत्फलं मोक्षोऽभिधीयते—सर्वभूतस्थितमित्यादिना । सर्वथा सर्वप्रकारैर्वर्तमानोऽपि सम्यग्दर्शी योगी मयि विष्णो परदैवते वर्तते नित्ययुक्त एव सः । न मोक्षं प्रति केनचित्प्रतिषिध्यत इत्यर्थः ॥ ३१ ॥ किञ्च—आत्मा स्वयमेवोपमा तद्भाव आत्मौपम्यं, तेनाऽऽत्मौपम्येन सर्वत्र सर्वभूतेषु समं तुल्यं पश्यति योऽर्जुन ! । किं पश्यति? इत्यत्रोच्यते—यथा मम सुखमिष्टं तथा प्राणिनां सुखमनुकूटम् । चाशब्दश्चार्थे । यदि वा यथा च दुःखं मम प्रतिकूलमनिष्टं तथा सर्वप्राणिनामनिष्टं प्रतिकूलमित्येवं स्वौपम्येन सुखदुःखे चानुकूलप्रतिकूले तुल्यतया सर्वभूतेषु समं पश्यति, न कस्यचित्प्रतिकूलमाचरति, अहिंसक इत्यर्थः । एवमहिंसकः सम्यग्दर्शननिष्ठः स योगी परम उत्कृष्टो मनोऽभिमतः; चिन्तित इत्यर्थः ॥ ३२ ॥

८ घं. ब्र. गि.—एवं शुद्धतत्त्वार्थज्ञानमुक्त्वा वाक्यार्थं ज्ञानं दर्शनमिति—सर्वभूतस्थितमिति । सर्वभूतेष्वधिष्ठानतया स्थितं मार्गोपर तत्पदलक्ष्य त्वम्पदलक्षणेणैकत्वमारिथितो यो भवति 'अहं ब्रह्मास्मि' इति प्रतिपद्यते, स योगी मयि नित्ययुक्तस्वरूपं वर्तते जीवन्मुक्तः कृतकृत्यो भवति । न तस्मिन्विधिनिषेधशास्त्र प्रभवतीत्याह—सर्वथा वर्तमानोऽपि । लोकाग्रप्रार्थं कर्म इवशकृर्वन्पथा कुर्वन्वा न हीयते, यदाह—'निष्कौण्ड्ये पथि विचरता को विधि को निषेध' इति ॥ ३१ ॥ एवमुत्पन्नतत्त्वज्ञानो योगी द्विविधः परमोपरममर्थेति । तत्र परमं योगिनं दर्शयति—आत्मौपम्येनेति । तत्त्वज्ञानमनोनाशवातनाशकायानां युगपदम्भासात् दृष्टुं क्षनिदृष्टिपूर्वकजीवन्मुक्तिसुखमनुभवत् प्राग्ध्वजशास्त्र समापेयंशुभाने आत्मौपम्येन आत्मदृष्टान्तेन सर्वत्र प्राणिजते सुखं वा यदि वा दुःखं समं य पश्यति, एतस्यानिष्टं यथा न सम्पादयति तथा परस्यापि द्वेषशय्यात्वात्, एव स्वल्पेव परस्यापीष्टं य सम्पादयति, रागशय्यात्वात् । स योगी परमो मतः । अधादेतदर्थो योगी केवलतत्त्वज्ञानमात्रयान् मनोनाशवातनाशकायानि जीवन्मुक्तिसुखम जानन् विक्षिप्तचित्ततया दृष्टुं रामतुभवन् देहपाते वैवल्यमायपरम इत्युक्तं भवति । तस्मात्तत्त्वज्ञानमनोनाश वातनाशकायानामभ्यासोऽवश्यं विषेय इत्यभिप्रायः । तदभ्यासप्रारम्भे वासिष्ठ-नीचन्मुक्तिप्रकरणदिपु प्रपञ्चितं सहृदयेण मद्दर्शने—'इदं सर्वं ह्येतं नात्मद्वितीयचिदादन्द्याद्या गनि कल्पितम्, आत्मैवै परमार्थं, स एवाहम्' इति ज्ञान तत्त्वज्ञानम् । प्रदीपज्वालासन्तानवृद्धितिसन्तानरूपेण निरन्तरं परिणममानस्य मनसो हृत्तिरूपपरिणामत्वयोगेन निरोधाकारपरिणामो मनोनाश पूर्वपरपरामर्शो विना सहस्रोत्पद्यमानस्य कोपादि हृत्तिविशेषस्य हेतुभित्तगत सत्कारा वासना, पूर्वैवाभ्यासेन चित्त वास्यमानत्वात्, तस्य शयो नाम विक्रमजन्मचित्तप्रदा

मवासनादात्मैयं चाद्यनिमित्ते सत्यपि ब्राह्मणयुत्पत्ति । एते च तत्त्वज्ञानमनोनाशवातनाशकायानां परस्परं कार्यकारणभावपत्ताः । तथाहि—तत्त्वज्ञानं सति मिथ्याभूते जगति नाशशुद्धादिविब प्रयोजनभावेन धीदृश्यदुःखानिनिष्पन्नास्मिरिव मनो नश्यति । नष्टे च मनसि संस्कारोद्भवोऽस्त्येव वायानिमित्तस्याप्रतीतो वासना क्षीयते । क्षीणया च वासनाया हेत्वभावेन बोधादिदृश्यदुःखान्मनो नश्यति । नष्टे च मनसि शमदमादिसम्पत्त्या ज्ञानमुदेति । एवमुत्पन्ने तत्त्वज्ञाने रागद्वेषादिरूपवासना क्षीयते । क्षीणया च वासनाया प्रतिबन्धाभावात्तत्त्वज्ञानोदय इति परस्पर कार्यकारणभावो ज्ञेय । अत एते त्रयोऽपि युगपदम्भस्ता एव पलदा, न वैकैकशोऽभ्यस्ताः, शाकसुपोदनाना मिलितानामेव भोजननिर्वाहकत्ववन्मिलितानामेवैषा पटनिर्वाहकत्वात् । स चाभ्यासश्चिरमदृष्टेय, 'जन्मान्तराशताम्यस्ता राम' सत्तारसन्तति । सा चिराभ्यासयोगेन न विना क्षीयते इति' इत्युक्ते । अत्र चाभ्यासे प्रयोगेशानुसारेण गुणप्रधानभावोऽस्ति । शुभयोर्हि उरुपस्य विद्वह्मुक्तिर्जीवमुक्तिरिति द्व प्रयोचने । तत्र विद्वह्मुक्त्यर्थिनस्तत्त्वज्ञान प्रधान, मनोनाशवातनाशकायानुपसर्जनम्, जीवन्मुक्त्यर्थिनस्तु मनोनाशवातनाशकायानु प्रधान, तत्र ज्ञानसुपसर्जनमिति विवेकः । तत्र तत्त्वज्ञानस्य श्रद्धणमननिदिध्यासनान्नुपाय प्रसिद्धः । मनोनाशस्य तु योगाभ्यास, स तु निरूपितः । वासनाशयस्य तु प्रतिभूत्वात्मनोत्पादनम् । द्विविधा हि वासना—मलिना शुद्धा चिति । मलिनाऽपि दूषावाद्याभ्यन्तरभेदात् । बाह्यविषयिका वाद्या, सा च लोकशास्त्र देहवासनादिभेदाद्द्विविधा । आभ्यन्तरा तु काकरोधारासु रसस्पृष्टा मानसी । शुद्धयासना तु ईक्षी सत्यति । उत्र शुद्ध वासनया मलिनवायना धरणीया । विरतराजक इच्छम् । तदेतदभिपत्य स योगी परमो मत इत्युक्तम् ॥ ३२ ॥

९ व० त० दो०— यश्चैवमेकत्वमास्थितोऽपि मा वासुदेवं भजति सेवते मत्प्रवर्णं चेत करोति, स योगी मयि मदाधारो भवति । मरिचङ्करः शुक्र इव उद्धव इव भवतीत्यर्थः । 'ज्ञानी चेद्भजते कृष्ण तस्मान्नास्वयधिक्र. पर' इति वाक्यात् ॥ ३१ ॥ अतः स एवमिदो योगी परमो मत इत्याह—आत्मोपम्येनेति । स्वसादृश्येन सर्वत्र समं दुःखादिकं पश्यन् भवति स परमो योगी मतः ॥ ३२ ॥

१० पु अ. त.— किञ्च यः सर्वभूतस्थित सर्वजीवेषु रसभोगार्थं वाऽऽर्थाधिक्ये निरोधार्थं स्थित एतत्त्व भगवद्दीप-
त्वेन सनातीयवर्धमास्थित मा भजति, स योगी उच्यते । अथवा सर्वथा तेषु दास्यादिभावविक्षणार्थं वर्तमानो यः स मयि च वर्तते मत्स्वरूपे तिष्ठतीत्यर्थः ॥ ३१ ॥ ननु सर्वत्र कथमेकत्वमेव वर्तते ? इत्यत आह—आत्मोपम्येनेति । आत्मोपम्येन स्वसादृश्येन

यथा स्वस्य कृपया सयोगरसाप्तौ सुखं वियोगरसाप्तौ दुःखं तथा सर्वत्र सर्वजीवेषु सुखं यदि वा दुःखं समं यः पश्यति स योगी मम परमं उच्छ्रेयो मतोऽभिमत इत्यर्थः । अत्रायं भावः— योऽर्थाधिक्यमुत्तुङ्गं खाभिनिविष्टेष्वपि जीवेषु यथा स्वस्य तद्वत् लेशज्ञानेन सुखदुःखरसाप्तभवो भवति तथैव सर्वपात्मन्पस्ति एवं यस्य सर्वत्रालौकिकसकृति स्यात्, स उत्तम इति भावः ॥ ३२ ॥

११ नी० भा० दो०— यस्मात्सर्वात्मैकत्वदर्शी अद्वैतवातो नास्य मोक्षः प्रतिबध्यत इत्याह— सर्वभूतेति । सर्गोपादानतया सर्वेषु भूतेषु सत्तारूपेण स्फुरणरूपेण च स्थित मा परमात्मानमेकत्वं जीवब्रह्मणोरैक्यमास्थितं सन् भजति निर्विकल्पेन समाधिना सेवते, स योगी व्युत्थानदृशाया प्रारब्धकर्मनशात् वाचितानुवृत्त्या देहमारुढः सर्वथा सर्वप्रकारेण याश्चवत्स्यादिवत्कर्मरथागेन वा, वसिष्ठजनकादिवद्विहितकर्मणा वा दत्तात्रेयादिवन्निषिद्ध-
कर्मणा वा वर्तमानोऽपि व्यग्रहरत्रपि मध्येव वर्तते, न मत्तश्च्युतो भवति । यतो 'देवैर्मयोऽपि नास्य भयम्' इति श्रूयते, "तस्य ह न देवाश्च नाभूत्या ईशत आत्मा ह्येषा स भवति" [वृ उ १।४।१०] इति च । नेत्यव्ययमर्थे, देवा अपि तस्य ब्रह्मविद्ः अभूत्यै वनैश्चर्याय न ईशते न समर्था भवन्ति, यतोऽय-
मेपामात्मेति श्रुत्यर्थः । स न पुनः ससारी पूर्ववद्भवतीत्यर्थः ॥ ३१ ॥ यद्यपि निषिद्धकर्मणाऽप्यात्मविक्रमं बध्यते, तथापि शीलवानेव योगी श्रेष्ठ इत्याह—आत्मोपम्येनेति । यथा स्वस्य मुखमिष्टं दुःखमिष्टं तद्वत्परस्यापीति बुद्ध्या योऽन्यस्मै दुःखं न प्रयच्छति सोऽर्हिसकः परमयोगी मत इत्यर्थः ॥ ३२ ॥

भगवतोक्तयोग चित्तचाञ्चल्याद्दुस्साध्य मन्यमानस्यार्जुनस्योपायान्तरबुभुत्सया प्रश्नः ।

अर्जुन उवाच—योऽयं योगस्त्वया प्रोक्तः साम्येन मधुसूदन ! ।
एतस्याहं न पश्यामि चञ्चलत्वात्स्थितिं स्थिराम् ॥ ३३ ॥
चञ्चलं हि मनः कृष्ण ! प्रमाथि बलवद्दृढम् ।
तस्याहं निग्रहं मन्ये वायोरिव सुदुष्करम् ॥ ३४ ॥

१ शां. भा.— एतस्य यथोक्तस्य सम्यग्दर्शनलक्षणस्य योगस्य दुःखसम्पाद्यतामालक्ष्य शुभ्र-
पुष्टिं तस्याप्युपायं अर्जुन उवाच— य इति । योऽयं योगस्त्वया प्रोक्तः साम्येन समत्वेन हे मधुसूदन !
एतस्य योगस्याहं न पश्यामि नोपलभे चञ्चलत्वान्मनसः— किं ? स्थिरामचला स्थितिम् ॥ ३३ ॥
प्रसिद्धमेतत्— चञ्चलमिति । चञ्चलं हि मनः कृष्ण ! । कृष्णेति कृपतेर्निलेखनार्थस्य रूपम् । मत्त-
जनपापादिदोषाकार्पणात्कृष्णत्वस्य सम्बुद्धिः हे कृष्ण ! हि यस्मान्मनश्चञ्चलः न केवलमत्यर्थं चञ्चलं,
प्रमाथि च प्रमथनशीलं, प्रमाथति शरीरमिन्द्रियाणि च विक्षिपति परवशीकरोति । किञ्च चलवा
मयलं, न केनचिन्नियन्तुं शक्यम्, दुर्निवारत्वात् । किञ्च दृढं तन्तुनागदन्लेद्यं, तस्यैवम्भूतस्य

१ योऽयमिति परोक्षप्रत्यक्षवाचकस्यान्वये सुस्पष्टे— भगवदभिहितान्तरोपायपरम्परया स्फुरन्मपि प्रयथमिन्द्रियमपि मत्त,
मनसावाप्यन्वयोपायानुसूचीकृत इति— इत्यभिप्रायमुक्तपादा । साम्येन योग संव्रतमन समत्वदर्शनश्रमयोग, योऽयं
मधुरमेव 'तर्कानुपमात्मा' (१२९) इत्यादिना १ इत्यर्थः । 'साम्युपस्था प्रत्यो योग कर्मयोग' इति नव्याः ।
तत्र अत्र नियमोपदेशेन ब्रह्मण्येव, साम्यस्यैव तान्त्रयुग्मेति व्याख्याने मानाभावात् । —अविगीता ।

मनसोऽहं निग्रहं निरोधं मन्ये वायोरिव । यथा वायोर्दुष्करो निग्रहस्ततोऽपि मनसो दुष्करं मन्ये इत्यभिप्रायः ॥ ३४ ॥

२. आ. शां. व्या.—मनश्चञ्चलमस्थिरमित्युपभ्रुण्य निर्विशेषे चित्तस्थैर्यं दुःशास्त्रमिति मन्वानस्तदुपाययुभूतस्या प्रच्छतीति प्रथमुत्थापयति—एतस्येति । तत्प्राप्त्युपायं शृणुति सन्वन्धः । मनसश्चञ्चलत्वेऽपि तन्निग्रहद्वारा योगस्थैर्यं सम्पाद्यतामित्याशङ्क्याऽऽह प्रसिद्धमिति ॥ ३३ ॥ इष्णुपदपरिनिष्पत्तिप्रकारं सूचयति—कृष्णेतीति । कथं कथं नृवमागतकामस्य भगवतः सम्भवति ? इत्याशङ्क्याऽऽह भक्तेति । ऐहिकामुक्तिरुत्तम-

सम्पदामाकर्षणशीलत्वाच्चेति द्रष्टव्यम् । प्रमथ्नाति क्षोभयति । तदेव 'क्षोभकत्वं प्ररुचयति- विक्षिपतीति । दुर्नितारत्वमभिप्रेनाद्विषयादाकृमशक्यत्वं विशेषणान्तरमाह—किञ्चेति । अ-च्छेत्त्वं विशेषणान्तरमाह—किञ्च दृढमिति । तन्तुनागो वरुणासाशच्छित्तो जलचारी पदार्थोऽत्यन्तदृढतया छेतुम-शक्यत्वेन प्रसिद्धो विवक्षित । वायोरिवेत्युक्तं व्यनक्ति—यथेति ॥ ३४ ॥

३ रा. भा.—योऽयं देवमनुष्यादिभेदेन इति जीवेश्वरभेदेन चात्यन्तभिन्नतयैतावन्तं कालमनुभूतेषु सर्वेष्व्वात्मसु ज्ञानैकाकारतया परस्परसाम्येन अकर्षवश्यतया च ईश्वरसाम्येन सर्वत्र समदर्शनरूपो योगस्त्वया मोक्तः, एतस्य योगस्य स्थिरां स्थितिं न पश्यामि, मनसश्चञ्चलत्वात् । तथा ह्यनवरताभ्यस्तविषयेष्वपि स्वत एव चञ्चलं पुरुषेणैकत्रावस्थापयितुमशक्यं मनः पुरुषं चलात्प्रमथ्य दृढमन्यत्र चरति; तस्य स्वाभ्यस्तविषयेष्वपि चञ्चलस्वभावस्य मनसस्तद्विपरीताकारात्मनि स्थापयितुं निग्रहं प्रतिकूलगतेर्महावातस्य व्यजनादिनेव सुदुष्करमहं मन्ये । मनोनिग्रहोपायो वक्तव्य इत्यभिप्रायः ॥ ३३ ॥ ३४ ॥

४ वे. ता. चं.—एव ज्ञानैकाकारतया निर्दोषतया ब्रह्म तदुपसम्भवेनेतरसाम्येन च साम्यं श्लोकचतुष्टयेनोक्तम्, अत्र श्लोकद्वयेन साम्यानुसन्धानोक्तिस्तृतीयचतुर्थश्लोकान्यांस्तु दृढतर-दृढतमसाम्यानुसन्धानकल्पवृक्षयोर्किरित्येके । योगान्यासविधि-धनुर्धो योगी शोक । अथ प्रायुक्तमेव योगसाधन विशदं ज्ञातुं पुन-रुक्तं उवाच—'योऽयमिति । देवैत्यारम्य अनुभूतेर्वित्यन्त-मनानुपचितमुद्वेदविपरीतवासनया साम्यानुसन्धानस्यासाक्यत्वं प्रदर्शनार्थम् । परस्परवैषम्यं देवमनुष्यादिभेदेनेति । जीवेश्वरभेदेन कर्मवश्यत्वाकर्मवश्यत्वादिभेदेनेत्यर्थः । अत्यन्त-भिन्नतयेति—न ह्यत्र लक्षणमुहादिवत् भेदरूपमनानं; किन्तु विरुद्धस्वभावत्वमेव हि दृश्यत इति भावः । एतावन्तं काल-मिति । 'कातापन्नोरखन्तत्तयोनि' [अष्टा. ३।३।५] द्वितीया । अकर्मवश्यतया चेश्वरसाम्येनेति, च साम्यद्वयसमुच्चयायं । अकर्मवश्यतया चेश्वरसाम्येनेति, च कश्चित्पाठः । तदा पूर्वशकार ईश्वरसाम्येऽपि ज्ञानैकाकारत्वसङ्गहायः । द्वितीयस्तु पूर्ववत् । ज्ञानपुरुषार्थवैषम्ययोः कर्मवैषम्यफलत्वात् अकर्मवश्यतयेलनेनैव तयोरेपि निश्चितसङ्गहः फलित इति तयोरेतुगादानम् । त्वया प्रोक्तः स्वतः संवेत्तेन त्वयैव ह्येतदनुसन्धातुं प्रवक्तुं च शक्य-मिति भावः । 'अहं न पश्यामि' इति अनादिभेदानुसन्धाना-

नञितचित्तथाहं न पश्यामीति भावः । स्थिरां स्थितिं विना-नुष्ठितिमित्यर्थः । 'मनुयुद्धन !' रजस्तनोमयप्रबलवितोविनिर-सनशीलस्त्वमेव मनोनिग्रहोपायमुपदिशति भावः । 'चञ्चलं हि मन' इत्युत्तरवास्यानुसन्धानेन मनस इत्यध्याहृतम् ।

हीति निषत्तस्य यादवप्रकाशोक्ताश्चिद्विशेषणार्थत्वादपि स्फु-टमुचितं चात्र हेतुर्गतमाह—तथा हीति । हेतुमूर्तं च चतुर्थं सम्प्रतिपन्नस्थले प्रदर्शनीयम् । अतश्चलत्वभावत्वमत्र चञ्चलशब्दार्थ इति दर्शयितुं अनवरतैत्यादिकम् । चञ्चलत्वफलमाह—पुरु-षेणेति । प्रमाधि प्रमथनशीलम् । प्रमथ्य व्याकुलीकृत्येत्यर्थः । चलच्चलब्दः प्रमथनक्रियाविशेषण वा चलत्वत्वात्प्रमाथीति हेतुप-रो वेत्यभिप्रायेण चलात्प्रमथ्येत्युक्तम् । वैपरीत्ये दातव्यमित्या-ह दृढमन्यत्रेति । 'तन्व' इति परामर्शाभिप्रेतमाह स्वाभ्य-स्तयेति । तद्विपरीताकारेति अनन्यस्तपूर्वं इत्यर्थः । स्था-पयितुं स्थापनार्थम् । दार्शनिकं मनसि प्रदर्शितस्य चञ्चलत्वादेः दृष्टान्ते विवक्षितत्वप्रदर्शनाय प्रतिकूलैत्यादिकमुपम् । मनो-निग्रहोपायदुर्बलत्वज्ञापनाय वादीर्घेर्निग्रहासम्भावनाय च व्यजनादिनेवेत्युक्तम् । एव दुष्करत्ववचन न प्रतिशयार्थम् । विन्त्यायपरिग्रहार्थमिलाह मन इति ॥ ३३ ॥ ३४ ॥

५ आ. मर. भा.— एतस्य योगस्य स्थिरां स्थितिं न पश्यामि; मनसश्चञ्चलत्वात् ॥ ३३ ॥ उक्तं च—'मनसश्चञ्चलत्वाद्धि स्थितिर्योगस्य वै स्थिरा । विनाऽभ्यासात्त शक्या स्थापयितुं न संशयः' इति व्यासयोगे ॥ ३४ ॥

६ ज प्र. दी.—साम्यस्य योगस्य च प्रकृतत्वात् एत
स्येति कस्य परामर्शः ? इति न ज्ञायते, अतस्तत्प्रदर्शनाय
व्यवहिताना पदानामन्वयमाह—एतस्येति । योगस्य प्राधा-
न्येन साम्यस्य तु तृतीययाऽप्राधान्येन प्रकृतत्वादिति भावः ।
चञ्चलवारित्यस्यान्या धर्मा न प्रतीयतेऽतो योग एव सम्बन्ध-

ते । तथा च साध्याविशिष्टतेकात् आह—मनस इति । एत
श्रोत्ररात्र्यादवगम्यत इति भावः ॥ ३३ ॥ अत्रागम
चाह—उक्तं चेति । एतेन 'असंशय' [६३५] इति परि
हरवाच्यमपि व्याख्यातम् ॥ ३४ ॥

७ ह. पै. भा.—सर्वयोगिनामेतस्य यथोक्तस्य समदर्शनलक्षणस्य योगस्य दुस्तम्पादतापालक्ष्य
शुश्रूषुस्तत्प्राप्त्युपायमर्जुन उवाच—योऽयमिति । योऽयं योगस्त्वया प्रोक्तः साम्येन, एतस्य योग-
स्याहं न पश्यामि नोपलभे चञ्चलत्वान्मनसः स्थितिं स्थिरामचञ्चलाम् ॥ ३३ ॥ प्रसिद्धमेतत्—चञ्च-
लमिति । कृष्णेति कर्षतेर्विलेखनार्थस्य । योगिभक्तजनपापादिदोषकर्षणात्कृष्णः । न केवलमत्यर्थं चञ्चलं
मनः, प्रमाथि च प्रमथनशीलं प्रमथनाति शरीरमिन्द्रियाणि च विक्षिपति नरं वशीकरोति । किञ्च
बलमत्र केनचिन्नियन्तुं शक्यम् । किञ्च दृढ तन्तुनागवत् । तस्यैवमभूतस्य मनसोऽहं निग्रहं निरोधं मन्ये
वायोरेव सुदुष्करम् । यथा वायोर्दुष्करो निग्रहस्तथा दुष्करं मन्य इत्याभेपायः ॥ ३४ ॥

८ वं. प्र. गि — तमेनमुपदिष्टं योगमाक्षिपश्चर्जुन उ
वाच—योऽयमिति । हे मधुसूदन ! साम्येन मनसोऽप्यविशेष
अन्यथेनाभेकाकारतयाऽवस्थानरूपेण योऽयं स्वया योग
प्रोक्तः, एतस्य योगस्य स्थिरा दीर्घकालावस्थापरिणी स्थितिं
वियमानता न पश्यामि न सम्भावयामि । कस्मात् ?
मनसश्चञ्चलत्वात् ॥ ३३ ॥ एतदेवोपपादयति—चञ्चलमिति ।
मनोनिग्रहो हि योगः । स स्वत्यन्तासम्भावित एव । तथा
हि— न तावन्मनस स्वतो निग्रह सम्भवति, हि यस्मात्
चञ्चल स्वभावचपलम्, नापि परतः । एतेऽपि हि किं देहे
न्द्रियादि किंवा आत्मा ? नाच, यत प्रमाथि देहेन्द्रियाणि
प्रमथितुं क्षोभयितुं शीलमस्येति प्रमाथि, अतो न देहेन्द्रिय-

निपाद्य मनः । नान्य, यतो बलवत् आत्मापेक्षयाऽपि
बलियम्, निर्विकारमात्मानं विकारीकृत्य पशुमिव नासिका
म्रोतमितस्ततः समार्कपतो मनस एवात्मापेक्षया बलिष्ठत्वात्,
अत एव श्रुति — “समान सन्भूतो लोकावतुसद्भवति ध्या-
यतीव लेलायतीव” [वृ. व. ४।३।७] इति । ततो नात्म-
नाऽपि निपाद्यमित्यर्थः । ननु स्वतः परतो वाऽपि दुर्निग्रहस्य
मनसो मत्तवनगजस्येव मदापायात्कालेन निग्रहो भविष्यति,
नेत्याह— इदमिति । प्रतिक्षणप्रवर्धमानविषयवासनासहसा
नुबिद्धतयोपवीयमानमनेककोटिजन्मगिरिपि न कृशा भवतीत्य
र्थः । अतो महाकाशे दोषयमानस्य वायोऽथेलाञ्चल इव मनसो
ऽपि निग्रहं निरोधनं सुदुष्करं सर्वथा कतुमशक्य मन्य ॥ ३४ ॥

९ व० त० दी०—वक्तलक्षणयोगस्यासम्भव मन्वानोऽर्जुन उवाच द्वाभ्या- योऽयं योग इति । निरोध
चित्तस्य येन साम्येनोक्त तदेव दुष्करतर, यत. चञ्चल मन इति । हीत्याद्रीध्रतौभरिप्रभृतीना तथानाशस्य
दृष्टत्वात् प्रसिद्धिरुक्ता । यथाऽऽकाशे दौघ्यमानस्य वायोर्घटादिषु निरोधो दुष्करस्तद्वत् ॥ ३३ ॥ ३४ ॥

१० पु. अ त — वक्तभावासिद्धयर्थं साधनमर्जुन पृच्छ
ति—अर्जुन उवाच योय योग इति । हे मधुसूदन दुष्टनि
राकरणसमर्थ ! अयं योगस्त्वया साम्येन मुक्तदुःखसाम्येन
स्वसाम्येन सर्वेषु प्रोक्तः । एतस्य योगस्याहं अविमानयुक्त
स्वान्मनसश्चञ्चलत्वात् स्थितिं स्थिरा निश्चला न पश्यामि ॥ ३३ ॥

मनसश्चाश्चल्यमेवाह—चञ्चलं हीति । हे कृष्ण सदानन्द !
मनो हीति निश्चयेन, चञ्चलं स्वभावात् एव चपलम्, अन्यथा

सदानन्दोऽपि कथं पुन प्रमार्थमहमुक्त ? इति कृष्णेति
सम्बोधनेन ज्ञापितम् । किञ्च प्रमाथि प्रकर्षेण मथनशील
इन्द्रियक्षोभकम् । किञ्च बलम् अतिप्रबल ज्ञानादिवचनाना-
साध्यम् । किञ्च दृढ स्वविषयानुरागाऽऽध्यागस्वभावम् । तस्य
मनसो निग्रहं वशीकरण आकाशे दोषयमानस्य स्वसुखापि
तापनिवारणाय गृहादेषु वायापि निरोधनं सुदुष्करं सर्वथा
कर्तुमशक्यमह मन्य । यद्वा वायो प्राणवायोरुच्यते निरोध
मशक्य मन्य इति भावः ॥ ३४ ॥

११ नी० भा० दी०—साम्ययोगमशक्य मन्वान उपायान्तरसुमुत्सयाऽर्जुन उवाच— योऽयमिति । योऽयं
योगस्त्वया साम्येन प्रोक्तोऽहं प्राधान्येन सत्रयासप्रवृत्तया वर्जित हे मधुसूदन ! तस्य योगस्य सर्ववृत्तिनिरोध
रूपस्य स्थिरा स्थितिं न पश्यामि, मनसश्चञ्चलत्वादिति शेषः ॥ ३३ ॥ एतदेवोपपादयति—चञ्चल हीति ।
प्रमाथि षट्सुवदक्षस्य प्रमथनशीलम् ॥ ३४ ॥

मनोनिग्रहोपायपूर्विका योगसिद्धेः शक्यता ।

श्रीमगवाउवाच—असंशय महाबाहो ! मनो दुर्निग्रह चलम् ।

अभ्यासेन तु कौन्तेय ! वैराग्येण च गृह्यते ॥ ३५ ॥

असंयतात्मना योगो दुष्प्राप इति मे मतिः ।

वश्यात्मना तु यतता शक्योऽवाप्तुमुपायतः ॥ ३६ ॥

१ शां. भा.— श्रीमगवानुवाच—एवमेतद्यथा ब्रवीषि—असंशयमिति । असंशयं नास्ति संशयः 'मनो दुर्निग्रहं चलं' इत्यत्र हे महाबाहो ! । किन्त्वभ्यासेन तु—अभ्यासो नाम चित्तभूमौ कस्याश्चित्समानप्रत्ययावृत्तिश्चित्तस्य । वैराग्येण, वैराग्यं नाम दृष्टादृष्टेष्टभोगेषु दोषदर्शनाभ्यासाद्वैतृष्ण्यं; तेन च वैराग्येण गृह्यते विक्षेपरूपः प्रचारश्चित्तस्य, एवं तन्मनो गृह्यते निगृह्यते, निरुध्यत इत्यर्थः ॥ ३५ ॥ यः पुनरसंयतात्मा, तेन—असंयतात्मनाऽभ्यासवैराग्याभ्यामसंयत आत्माऽन्तःकरणं यस्य सोऽयमसंयतात्मा, तेनासंयतात्मना योगो दुष्प्रापो दुःखेन प्राप्यत इति मे मतिः । यस्तु पुनर्वश्यात्माऽभ्यासवैराग्याभ्यां वशयत्वमापादित आत्मा मनो यस्य सोऽयं वश्यात्मा, तेन वश्यात्मना तु यतता भूयोऽपि प्रयत्नं कुर्वता शक्योऽवाप्तुं योगः, उपायतो यथोक्तादुपायात् ॥ ३६ ॥

२ आ. शां व्या.—प्रथमद्वीहृत्य प्रतिवचनमुत्पापयति—श्रीभगवानिति । कुत्र संशयराहित्यं ? तत्राऽऽह—मन इति । कथं तर्हि मनोनिरोधो भवति ? तत्राऽऽह—किन्चित् इति । अभ्यासस्वरूपं सामान्येन निर्दर्शयति—अभ्यासो नामेति । नस्याश्चित्तभूमौचित्तस्य विशेषितो ध्येयो विषयो निर्दिश्यते, समानप्रत्ययावृत्तिर्बिजातीयप्रत्ययानन्तरितेति शेष, चित्तस्येति षष्ठी प्रत्ययस्य तद्विकारत्वयोनतार्या । वैराग्यस्वरूपं निरूपयति—वैराग्यमिति । तेषु वैतृष्ण्यं वैराग्यं नामेति सम्बन्ध । तत्र हेतुं सूचयति—दोषेति । विषयेषु तृष्णाविषयेषु दोषदर्शनमभ्यस्यते तेन वैतृष्ण्यं जायते । निगृह्यमाणं निर्दिशति—चि-

क्षेपेति । तस्मिन्मूढीते निरुद्धे मनोनिरोधस्य किं स्यात्? इत्यपेक्षायामाह एवमिति । अभ्यासहेतुर्कुर्याद्गारा चित्तप्रचारनिरोधे निरुद्धशक्तिं मनो विषयविमुखमन्तर्निर्गमवतीत्यर्थः ३५ संयतात्मनो योगप्राप्तिः सुलभेत्युक्त्वा व्यतिरेकं दर्शयति—यः पुनरिति । व्यतिरेकोपन्यासपरं पूर्वाचमनुय व्याकरोति—असंयतेति । पूर्वोक्तान्वयव्याख्यानपरमुत्तरार्धं व्याचष्टे—यस्त्विच्छित्यादिना । अन्तःकरणस्य स्वबन्धत्वे सिद्धेऽपि वैराग्यादाव्याख्याता भवितव्यमित्याह—यततेति । उपायो वैराग्यादिपूर्वको मनोनिरोधः ॥ ३६ ॥

३ रा. भा.— असंशयमिति । चलस्वभावतया मनो दुर्निग्रहमेवेत्यत्र न संशयः, तथाप्यात्मनो गुणाकरत्वाभ्यासजनिताभिमुख्येनात्मव्यतिरिक्तेषु विषयेष्वपि दोषाकरत्वदर्शनजनितवैतृष्ण्येन च कथञ्चिद्गृह्यते; असंयतात्मना अजितमनसा महताऽपि बलेन योगो दुष्प्राप एव, उपायतस्तु वश्यात्मना पूर्वोक्तेन मदाराधनरूपेणान्तर्गतज्ञानेन कर्मणा जितमनसा यतमानेनायमेव समदर्शनरूपो योगोऽवाप्तुं शक्यः ॥ ३५ ॥ ३६ ॥

४ वे. ता. चं —अथाऽनेन कण्ठोकमनुबद्धं सुप्रतिष्ठतसु पायं श्लोकद्वयेनाह भगवान् । तत्र 'दुर्निग्रहं' 'चलम्' इति पदद्वयमनुनोक्तप्रतिज्ञाहेत्वनुवाचप्रसङ्गात् चलस्वभावतयेति । 'असंशयं' इत्येतत्प्रत्ययमितिवदर्थार्थीकारपरम् । तुशब्दाभिप्रेतं वि शेषं दर्शयति तथापीति । अनुकूलत्वाऽभ्यासो हि तत्र प्रावृत्त्यहेतु इत्यादित्यभ्यासविशेषो तत्कालं च व्यनक्ति आत्मन इति । नित्यवज्ञानस्वानन्दत्वाकर्मवशयत्वात्प्रवादादयोऽत्र गुणाः । नयञ्चिदित्यवधानार्थम् । एव मनसो ग्रहणोपाय उक्त, तत्त्व 'एतत्प्राहं न पर्यामि' [६।३३] इत्युक्तार्थं विषयविशेषे व्य

वस्थापयति—असंयत—इति श्लोकेन । मनोनिग्रहप्रकरणत्वात् असंयतवशयशब्दसमिन्ध्याहारसामर्थ्याचार आत्मराज्जो मनोविषय । महाबाहुशब्दस्यद्विसुचितमाह महतापि बलेनेति । 'उपायेन तु यच्छक्यं न तच्छक्यं पराक्रमे' [पं. तं.] इति भावः । 'मे मति' इत्यनेन निम्नस्वदेहत्वं विवक्षितमित्याह दुष्प्रापं पत्येति । उपायतस्तु वदयात्मनैर्न व्याख्येयान्मन्यप्रदर्शनम् । तथाख्यानं पूर्वोक्त्यादि । उच्छल्लग्नं कर्ममात्रं मनोनिग्रहोपायः ; अभ्यासवैराग्ये तु तस्यैवातयोक्ते इति भावः ; यतमानेन योगनम्यस्यतेत्यर्थः ॥ ३५ ॥ ३६ ॥

५ आ. मा. भा.— ॥ ३५ ॥ न च कदाचित्स्वयमेव मनो नियम्यते । 'शुभेच्छारहितानां च द्वेषिणां च रमापतौ । नास्तिकानां च वै पुंसां तदा मुक्तिर्न प्रज्यते' इति निषेधाद्भावे ॥ ३६ ॥

६ अ. प्र. दी.—संयतेति दल्लोको व्यय इव प्रतीयते तदि-
 वत्यांमागच्छा सूचयन् तात्पर्यमाह—न चेति । यथा मत्तमाततः
 स्वयमेव श्रान्तं शान्तो भवति तथा विषयेस्तुष्ट मनः कदाचि-
 त्स्वयमेव गियत भवति, किमन्वासादिना ? इत्येतद्वैवेत्यर्थः ।

कुतः ? इत्यत आह—शुभेति । सदेति पूर्वेषु सम्बन्धः ।
 अनेनात्र शुभेच्छादिदृक्मन्युपलक्षितमिति सूचितम् । मुक्तिबीज-
 त्वान्मनोनियमनस्य मुक्तिरित्युक्तम् ॥ ३५ ॥ ३६ ॥

७ ह. पं. भा.—श्रीभगवानुवाच—असंशयमिति, असंशयं नास्ति संशयो मनो दुर्निग्रहं चल-
 पित्यत्र । किन्त्वभ्यासेन, अभ्यासो नाम चित्तभूमौ कस्याश्चित्समानप्रत्ययादृच्छितः । वैराग्यं दृष्टादृष्ट-
 भोगेषु दोषदर्शनाभ्यासाद्वैतृष्ण्यं तेन वैराग्येण च गृह्यते विक्षेपरूपप्रकारश्चित्तस्य । एवं तन्मनो गृह्यते
 निरुद्धयत इत्यर्थः ॥ ३५ ॥ यः पुनरसंयतात्मा तेन—अभ्यासवैराग्याभ्यापसंयतान्तःकरणोऽसंय-
 तात्मा तेनासंयतात्मना योगो दुष्प्रापो दुःखसम्प्राप्य इति मे मतिः । यस्तु पुनर्वैद्यात्मा तेन वश्या-
 त्मनाऽभ्यासवैराग्याभ्यां वदपत्वगुपपादित आत्मा मनो यस्य सोऽयं तेन वश्यात्मना तु यतता भूयोऽपि
 प्रयत्नं कुर्वता शक्योऽवाप्तुं योगः, उपायतो यथोक्तादुपायात् ॥ ३६ ॥

युक्तिप्रेतासु इष्टानियमयन्ति ये । चेतसते दीपस्तुष्टय विनि-
 प्रन्ति तनोऽअने ' इति ।
 तत्राध्यात्मविद्या तावद्व्यस्य मिष्यात्वं दृक्वस्तुनश्च परमा
 र्थसत्यपरमानन्दप्रकाशत्वं बोधयति । तथा च सति मनः स्व-
 गोचरोषु दृश्येद् मिष्यात्वेन प्रयोजनाभावं प्रयोजनवति च
 परमार्थसत्यपरमानन्दरूपे दृक्वस्तुनि स्वप्रकाशत्वेन स्वागो-
 चरत्वं बुद्ध्या निरिन्धनाश्रितस्वयमेवोपशाम्यति । यस्तु बोधि-
 तमपि तत्त्वं न सम्पद्युष्यते यो वा विस्मरति, तयो साधुस-
 द्धम एवोपाय । साधवी हि पुन पुनर्बोधयन्ति स्मारयन्ति
 च । यस्तु विद्यामदादिदुर्वसिनया पीडयमानो न साधुन-
 त्ववतिमुत्सहते, तस्य पूर्वोक्तविशेषवासनापरिध्याप्राणा-
 यामावुपाय । प्राणस्पन्दनवासनयोश्चित्तप्रेरकत्वेन तयोनिरोधो
 चित्तशान्तिसम्भवात् । तदुक्तम्—'द्वे वीत्रे चित्तदृष्टस्य
 प्राणस्पन्दनवासने । एकस्मिन्नेतयोः क्षीणे क्षिप्रं द्वे अपि नश्य-
 तः' इति ॥ ३५ ॥ अभ्यासवैराग्याभ्यां निगृह्यत इत्यन्वयस्य
 तिरैकाभ्यां द्रष्टव्यं—असंयतारमनेति । अभ्यासवैराग्याभ्या-
 मस्यत्त अरमऽन्तःकरणं यस्य तेन योगश्चित्तृत्तिनिरोधो
 दुष्प्रापः प्राप्नुवशाक्य इति मे मतिः । वश्यो वशवर्ता आत्मा
 चित्त यस्य तेन तु पुरेण यतता भूयोऽपि प्रयत्नं कुर्वता उपा-
 यत उक्तरूपादुपायात् योगोऽवाप्तुं शक्यः । असंयतात्मनोऽन
 "यच्छेद्व्याघ्रानसी" [कठो. ३।१३] इत्यादिश्रुत्युक्तपूर्वपूर्वभूमि-
 दाद्वैराग्येण द्रष्टव्यं । वश्यात्मनोऽन तस्याहियमिति चित्प्राणस्य-
 स्वाभिमुख्याह्वयताम् ॥ ३६ ॥

८ धं. प्र. मि — एनमाक्षेपं परिहरन् भगवानुवाच — अ-
 संशयमिति । सम्यग्ज्ञातं मनश्चेष्टितम्, मनो निग्रहीतुं शक्य-
 सीति सन्तोषेण समीघयति—महाबाहो ! महान्तो साक्षान्म
 हाद्रेयंन सर्वलोके भरेक्षरेण सह कृताहवौ बाहू यस्येति निरति
 शयमुक्त्वं सूचयति । तत्र मनोनिग्रहं दुष्करं वदता वक्तव्यम्—
 किं चत्परादीनां तत्तद्रोळकमाजोपरोधरूपो यथा ह्येन
 निग्रहस्तथा मनसोऽपि दृष्टनिग्रहो दुष्करः ? इति, किंवा क्रमेण
 निग्रहो दुष्करः ? इति । आद्यमद्गीकरोति असंशयमिति । च
 ल मनो दुर्निग्रहमित्यसंशयं नास्ति संशयोऽत्र, सत्यमेवैतद्ब्रवी-
 पीत्यर्थं । अन्यस्त्वमममवीत्याह—अभ्यासेन शिविति । प्रत्य-
 गाऽमाकारप्रत्ययादृत्तिरूपेणाभ्यासेन वैराग्येण च दृष्टादृष्टभो-
 गु दोषदर्शनाभ्यासजन्यवैतृष्ण्यरूपेण मनो गृह्यते निग्रह्यते ।
 तदेवत्यतञ्जलिना सूत्रितम्—'अभ्यासवैराग्याभ्या तत्रिरो-
 ध' [पा. यो. १।१२] इति । यथा हि तीव्रवेतोपेतं मद्याः प्र-
 ह संतुष्यन्धन निरुप्य कृत्पाप्रणयनेन क्षेप्राभिमुखं तिर्यक्प्रवा
 हान्तरघ्नपाचते, तथा वैराग्येण चित्तनद्या विषयप्रवाहं निवा-
 यं द्यवन्तन्यासेन प्रयान्तवदाहिला सम्पाद्यत इति अन्निग्रह
 सुकर इत्यर्थं । एवं च समाऽभ्यासवैराग्ययोर्द्वारभेदात्समुप
 य, मीद्विषयविदेकद्वाररूपाभावादिति तत्सूचनाय वैराग्येण
 चेति चकार । यद्वा वासिष्ठानुक्तानां मनोजयोपायान्तराणां
 समुपयाधेयकार । तथा हि तत्रोक्तम्—'अध्यात्मविद्याधिग-
 म. साधुमद्गम एव च । वामनाया परित्याग प्राणस्पन्दनि-
 रोधनम् ॥ एताला युच्य एष्टा सन्ति चित्तत्रये किल । ततोपु

युक्तिप्रेतासु इष्टानियमयन्ति ये । चेतसते दीपस्तुष्टय विनि-
 प्रन्ति तनोऽअने ' इति ।
 तत्राध्यात्मविद्या तावद्व्यस्य मिष्यात्वं दृक्वस्तुनश्च परमा
 र्थसत्यपरमानन्दप्रकाशत्वं बोधयति । तथा च सति मनः स्व-
 गोचरोषु दृश्येद् मिष्यात्वेन प्रयोजनाभावं प्रयोजनवति च
 परमार्थसत्यपरमानन्दरूपे दृक्वस्तुनि स्वप्रकाशत्वेन स्वागो-
 चरत्वं बुद्ध्या निरिन्धनाश्रितस्वयमेवोपशाम्यति । यस्तु बोधि-
 तमपि तत्त्वं न सम्पद्युष्यते यो वा विस्मरति, तयो साधुस-
 द्धम एवोपाय । साधवी हि पुन पुनर्बोधयन्ति स्मारयन्ति
 च । यस्तु विद्यामदादिदुर्वसिनया पीडयमानो न साधुन-
 त्ववतिमुत्सहते, तस्य पूर्वोक्तविशेषवासनापरिध्याप्राणा-
 यामावुपाय । प्राणस्पन्दनवासनयोश्चित्तप्रेरकत्वेन तयोनिरोधो
 चित्तशान्तिसम्भवात् । तदुक्तम्—'द्वे वीत्रे चित्तदृष्टस्य
 प्राणस्पन्दनवासने । एकस्मिन्नेतयोः क्षीणे क्षिप्रं द्वे अपि नश्य-
 तः' इति ॥ ३५ ॥ अभ्यासवैराग्याभ्यां निगृह्यत इत्यन्वयस्य
 तिरैकाभ्यां द्रष्टव्यं—असंयतारमनेति । अभ्यासवैराग्याभ्या-
 मस्यत्त अरमऽन्तःकरणं यस्य तेन योगश्चित्तृत्तिनिरोधो
 दुष्प्रापः प्राप्नुवशाक्य इति मे मतिः । वश्यो वशवर्ता आत्मा
 चित्त यस्य तेन तु पुरेण यतता भूयोऽपि प्रयत्नं कुर्वता उपा-
 यत उक्तरूपादुपायात् योगोऽवाप्तुं शक्यः । असंयतात्मनोऽन
 "यच्छेद्व्याघ्रानसी" [कठो. ३।१३] इत्यादिश्रुत्युक्तपूर्वपूर्वभूमि-
 दाद्वैराग्येण द्रष्टव्यं । वश्यात्मनोऽन तस्याहियमिति चित्प्राणस्य-
 स्वाभिमुख्याह्वयताम् ॥ ३६ ॥

९ य ० त ० दी०—एवं तदुक्तमद्गीकृत्य तन्निग्रहोपाय श्रीभगवानुवाच—असंशयमिति । तयाप्यभ्यासवैरा-
 ग्याभ्या निग्रहो भवति ॥ ३५ ॥ एवं मनसो निरोधे साध्येन स योगो पठते, नान्यथेत्याह—असंयतारमन इति ।
 राष्टमेतत् ॥ ३६ ॥

युनस्तपापि वीनेय मनुक्तिविश्वतनकरोय भक्तपुत्र । अभ्या
 सेन 'यनो यनो निग्रह' [३६] इति पूर्वोक्तकारेणाऽत्र प्र हीन-
 रवज्ञानपूर्वकमन्युपमज्ञानेन चात्रात्मानुसन्धकारेण गृह्यते ।
 च पुनः । तथा ज्ञानेन मसम्बन्धाभिरिनिषु वैराग्येण गृह्यते

१० पु. अ. त — एवमर्जुनोच्यप्रलब्धादिक्मद्गीकृत्य
 तत्रिमत्ताचनमाह भगवान्—धीमगयादुवाच—असंशय-
 मिति । हे महाबाहो विद्याजनिस्त्वयं । मनो दुर्निग्रहं
 चयनं वदस्मि तदर्थंताप नियन्त्रिणं तात्पर्यमाह ॥ तु

युनस्तपापि वीनेय मनुक्तिविश्वतनकरोय भक्तपुत्र । अभ्या
 सेन 'यनो यनो निग्रह' [३६] इति पूर्वोक्तकारेणाऽत्र प्र हीन-
 रवज्ञानपूर्वकमन्युपमज्ञानेन चात्रात्मानुसन्धकारेण गृह्यते ।
 च पुनः । तथा ज्ञानेन मसम्बन्धाभिरिनिषु वैराग्येण गृह्यते

वर्शक्रियत इत्यर्थः ॥ ३५ ॥ अथ यो मनश्चञ्चलमिति शार्दूल-
ऽभ्यासवैराग्ययोर्यत्ननिरपेक्षः, स नाप्नोतीत्याह—असंयता-
त्मनेति । असंयतात्मना उत्कृष्टकारेणाभ्यासवैराग्याभ्यामसं-
यतः अवशीहृत आत्माऽन्तःकरणं यस्य तेन योगो मत्संयो-
गात्मको दुष्प्रापः दुःखेनापि प्राप्तुमशक्यः । वश्यात्मना तु

अभ्यासवैराग्यवशीकृतयत्नेन यतता मत्संयोगार्थं यत्नं कुर्वता
व्याप्तोऽव्याप्तुं शक्य इति मे मतिः । अत्र स्वमतित्वक-
थनेन मनुक्तिविभासपूर्वकं यो व्रतेत, तस्यावश्यं मया
संयोगः फलदानं कर्तुं मनोनिग्रहः करणीय इति
व्यञ्जितम् ॥ ३६ ॥

११ नो० भा० टी०—मनसो दुर्ग्रहत्वमभ्युपेत्य भगवानुवाच—असंशयमिति । यद्यप्येवं तथाप्यभ्यासवैरा-
ग्याभ्यां समुच्चिताभ्यां दुर्निग्रहमपि मनो निगृह्यते । तत्र अभ्यासो नाम कस्याश्चिच्चित्तभूमौ समानप्रवययावृत्तिः ।
वैराग्यं तु दृष्टादृष्टप्रभोगेषु ससाधनेषु दोषदर्शनेन वैतृष्ण्यम् । तत्र यथा कैदारिकः कैदारेषु कुल्याजलं सञ्चार-
यन्त्रेकस्य द्वारं पिबायापरस्योद्वाद्यति, तद्वद्वैराग्येण विषयस्रोतः खिलीक्रियते, अभ्यासेन कल्याणस्रोतं दृढा-
द्यत इति द्वयोरप्यावश्यकत्वम् । तथा च सूत्रम्—‘अभ्यासवैराग्याभ्यां तन्निरोधः’ [पा. यो. २।१२]
इति ॥ ३५ ॥ असंयतात्मना अजितचित्तेन, वश्यात्मना जितचित्तेन, उपायतोऽभ्यासवैराग्यरूपात् ॥ ३६ ॥

मनसो दुर्निग्रहत्वाद्योगसिद्धावन्तरायं पश्यतोऽर्जुनस्य प्रश्नः ।

अर्जुन उवाच—अयतिः श्रद्धयोपेतो योगाञ्जलितमानसः ।*

अप्राप्य योगसंसिद्धिं कां गतिं कृष्ण ! गच्छति ॥ ३७ ॥

कच्चिनोभयविभ्रष्टश्छिन्नाभ्रमिव नश्यति ।

अप्रतिष्ठो महाबाहो ! विमूढो ब्रह्मणः पथि ॥ ३८ ॥

एतन्मे संशयं कृष्ण ! च्छेत्तुमर्हस्यशेषतः ।

‘एवं’ इति रामानुजतत्त्वदीपिकाकारसम्मतः पाठः । ‘एतं’ ‘एवं’ इत्यप्यन्यत्र ।

त्वदन्यः संशयस्यास्य च्छेत्ता न ह्युपपद्यते ॥ ३९ ॥

१ शां. भा.— तत्र योगाभ्यासाङ्गीकरणेन परलोकेहलोकप्राप्तिनिमित्तानि कर्माणि सञ्च्य-
स्तानि योगसिद्धिफलं च मोक्षसाधनं सम्यग्दर्शनं न प्राप्तम्, इति योगी योगमार्गान्मरणकाले
चलितचित्त इति तस्य नाशमाशङ्क्यार्जुन उवाच— अयतिरप्रयत्नवान्योगमार्गे श्रद्धयाऽऽस्तिक्यजु-
द्ध्या चोपेतः, योगादन्तकालेऽपि चलितं मानसं मनो यस्य स चलितमानसो अटस्थितिः सोऽप्राप्य-
योगसंसिद्धिं योगफलं सम्यग्दर्शनं कां गतिं हे कृष्ण गच्छति ? ॥ ३७ ॥ कच्चिदिति । कच्चिदिक न,
उभयविभ्रष्टः कर्ममार्गाद्योगमार्गाच्च विभ्रष्टः सञ्छिन्नाभ्रमिव नश्यति ? किं वा न नश्यति
अप्रतिष्ठो निराश्रयो हे महाबाहो ! विमूढः सन्ब्रह्मणः पथि ब्रह्मप्राप्तिमार्गे ? ॥ ३८ ॥ एतदिति ।
एतन्मे मम संशयं कृष्ण ! च्छेत्तुमपनेतुमर्हस्यशेषतः । त्वदन्यस्त्वत्तोऽन्यः ऋषिर्देवो वा छेत्ता
नाशयिता संशयस्यास्य न हि यस्मादुपपद्यते न सम्भवति, अतस्त्वमेव च्छेत्तुमर्हसीत्यर्थः ॥ ३९ ॥

२ आ. शां. व्या.— प्रधान्तगुत्यापयति—तत्रेत्यादिना ।
मनोनिरोधस्य दुःखसाध्यत्वमाशङ्क्य परिहृते सति प्रथा पुनर-
वकाशं प्रतिलम्बोवाचेति सम्बन्धः । श्लोकद्वयश्रावककर्मसम्पन्ने

कृतो योगिने नाशाशङ्का । इत्याशङ्काह— योगाभ्यासेति ।
तथापि योगानुष्ठानपरिपाकपरिप्राप्तिसम्बन्धदर्शनवामभ्यात्
मोक्षोपपत्तौ कुतन्तस्य नाशाशङ्का । इति चेत्, मैत्रेय, अनेका-

*—‘मानसः’ एतदन्तरं ‘लिप्समान-’ सता मार्गं प्रमूढो ब्रह्मणः पथि । अनेकचित्तो विभ्रान्तो (ऽविभ्रान्तो) मोहस्यैव वशं गत ॥
इत्यधिकः श्लोकोऽभिनवगुप्तटीकाग्रन्थे ।

१ अत्र संपूर्वाच्छेदे ‘एषः’ (अटा. ३।३।५६) इत्यपि निश्चयः संशयशब्दः कुशोचयवद्वैभेद इत्यर्थः । एतदिति द्विती-
यान्तं स्वरौहृत्य एतन् प्रति यो मे संशयः तमिति कैचिद्व्याख्यते । अन्ये तु ‘एतं’ श्रयेव पठन्ति । अचिगीता ।

न्तरायवत्त्वाद्योगस्येह जन्मनि प्रायेण संसिद्धरसिद्धिरित्य-
भिसन्ध्यायाऽऽह—योगसिद्धीति । अभ्युदयनिश्चयेयसवहि
मांवा नाशो योगमार्गं तत्फलस्य सम्यग्दर्शनस्यादर्शनादिति
शेषः । तर्हि ततो बहिर्मुखत्वमेवाऽऽस्त्यन्तिक सत्त्वमित्या
राहुयाऽऽह—श्रद्धयेति । तर्हि योगमार्गमाश्रयते? नेत्याह—
योगादिति । मरणकाले व्याकुलेन्द्रियस्य ज्ञानसाधनानुष्ठा-
नावकाशाभावाद्युक्तं तदक्षितमानसत्वमित्यासङ्कायाऽऽह—
अप्रेतेति । शम्यत इति गति पुरार्थं, सामान्यप्रथमन्तर्भाव्य
विशेषप्रश्नो द्रष्टव्यः ॥ ३० ॥

प्रथमेव विवृणोति—कश्चिदिति । प्रसस्तप्रार्थत्वं
कश्चिदित्यस्याद्गीहृत्य व्याचष्टे—निमित्तं । उभय
विप्रत्यक्ष स्पष्टयति—कर्मत्यादिना । वायुना छिन्न

३ रा. भा.—अथ 'नेहाभिक्रमनाशोऽस्ति' [२।४०] इत्यादानेव श्रुतं योगमाहात्म्यं
यथावच्छ्रोतुमर्जुनः पृच्छति । अन्तर्गतात्मज्ञानतया योगशिरस्कतया च हि कर्मयोगस्य
माहात्म्यं तत्रोदितम्, तच्च योगमाहात्म्यमेव । श्रद्धया योगे प्रवृत्तो दृढतराभ्यासरूपयत्नवैकल्येन
योगसंसिद्धिमप्राप्य योगाचलितमानसः कां गतिं गच्छति ? उभयविभ्रटोऽयं छिन्नाश्रमिव कश्चिन्न
नश्यति ? यथा मेघशकलः पूर्वस्मान्महतो मेघाच्छिन्नः परं बृहन्तं मेघमप्राप्य मध्ये विनष्टो भरति,
तथैव कश्चिन्न नश्यति ? । कथमुभयविभ्रष्टता ? अप्रतिष्ठो विमूढो ब्रह्मणः परीति, यथावस्थितं
स्वर्गादिसाधनभूतकर्मफलभिसन्धिरहितस्यास्य पुरुषस्य स्वफलसाधनत्वेन प्रतिष्ठा न भवतीत्य-
प्रतिष्ठः, प्रक्रान्ते ब्रह्मणः पथि विमूढः तस्मात्पथः प्रच्युतः, अत उभयविभ्रष्टतया किमयं नश्यत्येव ?
उत न नश्यति ? तमेतं संशयमशेषतः छेत्तुमर्हसि, स्वतः प्रत्यक्षेण युगपत्सर्वं सर्वदा स्वत एव
पश्यतस्त्वत्तोऽन्यः संशयस्यास्य छेत्तानं ह्युपपद्यते ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥

४ वे ता च—एव प्रायुक्तमेव योगसाधन यथावच्छ्रुतम्,
अथ प्रागुक्तमेव योगमाहात्म्यं श्रोतव्यं सर्वप्रकारान्वितं प्रपद्येन
श्रोतुं पृच्छतीत्याह—अथेति । योगमाहात्म्यशब्देन सङ्गुल्लो-
कन्ययोगसिद्धिशब्दो व्याख्यातः । सिद्धिकारणं हि माहात्म्यम्,
सिद्धिश्चात्र शिथिलस्यापि योगस्य विरतरमेकदुण्यलोकान्नाति
पुनर्योगयोग्ययोगिगुण्युत्पन्नं तद्वारं पुनर्योगयोग्यत्वम्, तत-
थापवर्गे इत्येवमुक्त्वा । एषा न सिद्धि अनितरसाराणेषु माहा-
त्म्येन । ननु 'नेहाभिक्रमनाशोऽस्ति' [२।४०] इत्यादौ कर्म
योगस्य माहात्म्यमुक्तम्, अत एव तत्फलभूतस्यात्मावलोकेन
रूपयोगस्य, अत एव श्रुतिरित्युक्तम्, तत्राह अन्तर्गतेति ।
तत्र किमिदमत्राह नश्यति । योगाद्भूततात्मज्ञानमार्गवत्या
पुत्रश्यामस्वरूपसाधनतया च हि कर्मयोगस्य माहात्म्यं तत्रो-
दितम्, एतच्च योगोपाधिकं तदङ्गभूतकर्मयोगमाहात्म्येऽभिहिते
आर्जुनयोगमाहात्म्यमेवोक्तं भवतीति भावः । 'अयति' इत्या
दिपदानामर्थान्वित्याह कर्मभेदेन अत्रयो दधितः । तत्र प्रवृत्तस्य
हि तदर्थान्वित्येव वाक्यम्, ननु तत्र ध्येऽपेक्षमात्रस्येति, अत
अद्यात्कर्मयोगस्येतिप्रायेण योगो प्रवृत्तः श्युचम् । अपेक्ष
कारण एव कश्चिन् प्रवृत्तयोगोपाधिकमत्र इत्यभिप्रायः । योग
व्यतिष्ठिमप्राप्य योगगतिरे पूर्वमेवत्यर्थः । योगाद्यन्तिक
मानस्य पृच्छायां कर्मजनननुपपत्तित इत्यर्थः । कामयोगो

विशकलितमभ्रं यथा नश्यति तद्वदित्याह—छिन्नेति ।
नाशाशङ्कानिमित्तमाह—निराश्रय इति । कर्ममार्गस्या-
वष्टम्भाभावेऽपि ज्ञानमार्गवष्टम्भस्तस्य भविष्यतीत्याश-
ङ्कायाऽऽह—विमूढः सञ्जातिः । नहि कर्मिणः प्रतीयमाशङ्क,
पलाभिलाष इत्यकेश्वरे समर्प्यासमर्थं वा कर्मोन्मुक्तिस्तो निर-
चारेण तदङ्गवचनासम्भवात्, सर्वकर्मसन्ध्यासिनस्तु विहितानां
त्यागाज्ज्ञानोपायाच्च विच्युतेरनर्थप्राप्तिसङ्गा युक्तेति भावः ॥३१॥

ययोपदर्शितसंशयापाकरणार्थमर्जुनो भगवन्तं प्रेरयताह—
एतदिति । मतोऽन्यः कश्चिदपिर्वा देवो वा त्वदीय
सशयं च्छेत्स्यतीत्यासङ्कायाऽऽह—त्वदन्य इति । अन्यस्य
सशयच्छेत्तुर्भावे कलितमाह—अत इति ॥ ३९ ॥

ह्यनिरयेयु कतमामित्यर्थः । 'का गतिं गच्छति' इति सामान्य-
निर्दिष्टमेव 'कश्चित्' इत्यादिना विवृतम् ।

दृष्टान्तेऽप्युभयप्रत्यक्षप्रकारं दर्शयति यथेति । उभयप्र-
त्यक्षविवरणरूपत्वात् 'विमूढो ब्रह्मणः पथि' इत्येकस्याभिधानाद्य
पारिशेय्यादप्रतिष्ठाद सासारिकफलसाधनकर्मप्रशाभिप्रायमि-
त्याह यथावस्थितमिति । कर्मस्वरूपानुष्ठानप्रयासादो न
हि चिन्त्यूनम्, अभिसन्धिष्वैवम्यातु निष्फलं सत्त्वमित्यभिप्रायः ।
'विमूढो ब्रह्मणः पथि' इति ब्रह्मण्ये अज्ञानं न विवक्षितम्, ज्ञात्वो
पकर्म्यं निवृत्तं प्रति पृच्छयमानत्वात् । अतो विमोहकार्ययोग
निवृत्तिरत्र विमूढशब्देन लक्ष्यत इत्यभिप्रायेण प्रक्रान्तं इत्यादि
प्रच्युत इत्यन्तमुक्तम् । ब्रह्मणः पथि ब्रह्मप्राप्त्युपायवृत्ते
योग इत्यर्थः । 'एत मे सदायम्' इति निर्दिश्यमानस्य सदाय-
स्यार्थसिद्धि शिरोन्तरमाह विमय नश्यत्येवेति । अर्हति
सर्वतत्त्वकाहनिश्चयप्रियसत्त्वकाहनिश्चयस्य योगोऽमीत्यर्थः ।

ह्युत्पत्तशब्देन त्वच्छब्देन चाभिप्रेतमाह—स्वत इति । करणा
धीनम्, अविचारानुमानादिप्रायं, कर्ममात्रेण, कतिपयविषय, कादा
चित्कर्मणि हि स्वदन्त्येया ज्ञानमिति भावः । एतेन 'यो वेति
युगपत्सर्वं प्रत्यक्षेण सदा स्वतः । त प्रम्यं हर्हि कात्र न्याय
तत्र प्रवृत्तमह' [न्या तः] इति तु भगवत्प्रायमुनिशिप्राभा
पचनमनुग्रहितम् । न ह्युपपद्यत इति युक्ति विरोधोऽभि-
प्रेतः ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥

७ आ. मा. भा.—अयतिरप्रयत्नः ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥

६ अ प्र. दी.—अचतुर्भाभेति प्रतीतिरित्याह—अयतिरिति ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥

७ ह. पै. भा.— तत्र योगभ्यासाङ्गीकारेण परलोकेहलोकमाप्तिनिमित्तानि कर्माणि सत्यस्तानि । योगस्य फलं च मोक्षसाधनं सम्यग्दर्शनं न प्राप्तमिति योगी योगमार्गान्मरणकाले चलितचित्त इति तस्य नाशमाशङ्कयाऽऽहर्जुनः—अयतिरिति । अयत्नवान्योगमार्गं श्रद्धयाऽऽस्तिक्यबुद्ध्या चोपेतो योगादन्तकाले चलितं मानस मनो यस्य स चलितमानसो नष्टसृष्टिरभाष्य योगसंसिद्धि योगफलं सम्यग्दर्शनं कां गतिं कृष्ण ! गच्छति ? ॥ ३७ ॥ कश्चिदुभयविभ्रष्टः कर्ममार्गाद्योगमार्गाच्च विभ्रष्टश्चिन्नाभ्रमिव न नश्यति ? । किञ्चाप्रतिष्ठो निराश्रयो हे महाबाहो ! विमूढो ब्रह्मणः पथि ब्रह्ममाप्तिमार्गं ॥ ३८ ॥ एतन्मे संगमं कृष्ण ! च्छेत्तुपर्हासि अशेषतः । त्वदन्यस्त्वचोऽन्यः ऋषिर्वा देवो वा छेत्ता नाशयिता संशयस्यास्य न हि यस्मादुपपद्यते, नास्तीत्यर्थः ॥ ३९ ॥

८ छं. प्र. गि.—योगभ्यासपरतया सर्वकर्मणि सत्य-
स्त्वतो योगफलं च तत्त्वज्ञानमप्राप्यत का गतिः ? इति
अर्जुन उवाच— अयतिरिति । नन्य प्रभ किं योगाररुद्धं
प्रति, किंवा योगारुद्धं प्रति ? नाप, 'आत्स्वोर्तुर्नैर्योगं कर्म
कारणमुच्यते' [६।३] इत्युक्तीत्या तस्य कर्मिन्नेन कर्म
ब्रह्मोभयभ्रष्टत्वपरस्योभयविभ्रष्टपदस्य तस्मिन्नन्वयात् ।
नान्य, योगारुद्धस्य सम्यग्दर्शिनो तस्मिन् 'अप्राप्य योग-
संसिद्धि' इत्यस्याद्यपत्तेः । न च योगभ्यासमार्गस्य चैरा
ग्यमान्यान्मध्ये विषयप्रवण प्रत्यय प्रभ इति वाच्यम्,
पापिष्ठे तस्मिन् ' नहि कल्याणकृत्कश्चित्' [६।४०]
इत्यत्यायोगात् ।

न च 'नेहाभिनमनाशोऽस्ति' [२।४०] इति प्रागुक्त
कर्मयोगमाहात्म्यं यथावच्छेत्तुमर्जुनं पृच्छति 'इति रामानुज-
व्याख्यालु युक्तम्, तस्मिन्पेक्षे ज्ञानफलमित्यपि कर्मफलला
भक्तम्भयेनोभयभ्रष्टत्वासम्भवात् । न च तस्य कर्मसंघेऽपि
स्वर्गादिकलाभिसन्धिपरहितं तं प्रति तस्य फलजनकत्वाभावा-
दुभयभ्रष्ट बोधिसुचेति वाच्यम्, फलमित्यपिवाप्येनेभ्योपेक्षेण
बुद्ध्याऽऽहितस्य कर्मण फलार्थाऽऽहितत्वादि कर्मणोऽऽतिरायेना
शुक्तिकमुसजनकत्वावयवम्भावेन उभयभ्रष्टत्वस्य सुतरामसङ्ग-
ते । तस्मात्तत्र चक्षुष्य किंविषयकोऽय प्रभ इति । अत्रोच्यते-
तत्त्वज्ञानाकारपर्यन्तविचारशून्यविययकोऽय प्रभ । तथा द्वि-
'स योगी परमो मत' [६।३२] इति श्लोके उत्पन्नत्वज्ञान
उत्पन्नजीवन्मुक्ति परमो योगी, उत्पन्नत्वज्ञानोऽनुत्पन्नजीव-
न्मुक्तिरपरमो योगीति स्थितम् । तेन तयोऽनयोरेपि जीवन्मु-
क्तिसदृशत्वमात्रभेदेऽपि ज्ञानेनाज्ञानविनाशाद्विद्वेषश्चरिवि-
वादि न तद्विद्वेषयोः काऽप्याशङ्क्याऽस्ति । यस्तु नित्यानित्य

विप्रेकादित्रयेण विविदिपास्ययासी वेदान्तश्रवणमनननिदि-
ध्यासनानि कुर्वन्मध्ये विषयते, स पुनर्ज्ञानपरिपाकशून्यत्वात्
मोक्षसुखमनुभवति, नापि स्वर्गादिकम्, सर्वकर्मसत्यासात् ।
अत एतादृशो योगभ्रष्ट का गतिं गच्छतीति प्रभाभि-
प्राय ।

अक्षरार्थस्तु— श्रद्धया गुणवेदान्तविभासेनोपेत । श्रद्धा-
पद च स्वतन्त्रमाधिकरणशान्तिदान्त्याऽप्युपलक्षणम् । साधनच-
तुष्टयसम्पन्न एव प्रथमं गुरुमुपसृत्य श्रवणादीनि कुर्वन् अयति
अद्वैतान्यासप्रयत्नः । योगसंसिद्धि योगस्तत्त्वज्ञान तस्य संसिद्धि-
श्रद्धयमप्राप्य अतत्त्वज्ञान एव मृतं, सन् अन्यकालेऽपि योगा
चलितमानस भरणव्याकुलमगस्कृतया नष्टसृष्टि । अनेन
गत्यन्तरासम्भवे दर्शित । एवविष का गतिं गच्छति ? ॥ ३७ ॥

पुतदेव संशयधीनविवरणेनोपपादयति— कश्चिदिति ।
उभयविभ्रष्ट कर्ममार्गाज्ञानमार्गाच्च विभ्रष्ट कश्चि किं न
नश्यति ? उभयभ्रष्टत्वमेव दर्शयति— अप्रतिष्ठ सर्वकर्मसत्या-
सित्वात्मनोरुपाश्रयपरहित प्रकान्ते ब्रह्मण पथि ब्रह्ममा-
प्तिमार्गं ज्ञाने विदुः, अत उभयभ्रष्टत्वात्तत्राभिव-
यथा हि वायुना स्थिरं विशालित पूर्वस्मान्मेघाद्वाह्यमुत्तरमेव
चाप्राप्तमभ्रष्टशयोग्य सद्वृत्तराल एव नश्यति, तथा योग
भ्रष्टोऽपि पूर्वस्माल्कर्ममार्गाद्विच्छिन्न उत्तर च ज्ञानमार्गमप्राप्तो
ऽन्तराल एव कर्मज्ञानफलार्थोय किं नश्यति, किंवा मो-
क्षसाधनयमादिसम्भवात्वाच्छास्त्रगर्हितकर्मशून्यत्वात् न नश्य-
तीति सदाय इति भावः ॥ ३८ ॥ अर्थ च योगभ्रष्टगतिविषय-
स्त्वयैव निसर्गनीयो नान्येनेति प्राथम्येते— एतदिति ।
स्पष्टोऽर्थः ॥ ३९ ॥

९ न० त० दो०—उभयरहितो योगशीलश्च किं फलमाप्नोति ? इति सन्दिहानोऽर्जुन उवाच— अयतिरिति ।
न यतिरस्ययासी अभ्यासयत्नरहितो वा का गतिं फलं प्राप्नोति ? । हे कृष्ण ! कृपयेत्य-वर्षसम्भोजन साभिप्रा-
यम् ॥ ३७ ॥ स्वाभिप्राय निवेदयति— कश्चिदिति । उभाभ्यामैहिकफारलौकिकसुखभोगाभ्या विभ्रष्टस्तु
न भवति कश्चित् ? इति प्रभः । ब्रह्ममार्गभूते योगे अप्रतिष्ठो यतः ॥ ३८ ॥ अत एतत्सन्दिहानिवारकोऽपि त्वमेवति
कथयन्नाह— एतमिति । स्पष्टम् ॥ ३९ ॥

१० पु. अ त—अथ भवदुक्तिविश्वासेन केवलं श्रद्धया अभ्यासवैराग्यरहितो यत्नं कुर्वन् पश्चात्सिद्धिं प्राप्नोति न वा ? इति प्रश्नं विज्ञापयत्युक्तम्—अर्जुन उवाच—अयति रिति । श्रद्धया भवदुक्तिश्रद्धामात्रत उपेतो भगवत्सयोग्यात्मकयोगार्थं प्रवृत्त अयति अभ्यासवैराग्ययो शिषिलप्रयत्न स्वरूपज्ञानामावाशोचलितमानसो भवति । ततो योगमिदमपि न प्राप्नुयात् तत्राह—योगसंसिद्धिमप्राप्य कृष्ण सदानन्दं । त्वदुक्तिविश्वासप्रवृत्तस्य सिद्धिरैवोचितेति विश्वास्यतां गतिं गच्छतीति पृष्टवान् ॥ ३७ ॥

स्वदुक्तिपरिकल्पितसद्देहविनिर्मुक्त्यर्थं स्वदुक्तिसन्देहमेव विद्वेषते— कश्चिदिति । पूर्वप्रवृत्तकर्मोदित्यागेन योगमार्गं अप्रतिष्ठो निराश्रय । अभ्यासाभावेन स्वरूपज्ञानात् प्रपण

पथि भगवत्प्राप्तयेककृतमार्गं विमूढो वैराग्याभावात् । हे महाबाहो सर्वकृपाकरणसमर्थ ! एवमुभयविभ्रष्टं सन् छिन्नाभ्रमिव यथा छिन्नमत्र पूर्वभ्राद्विषुवत्सन्नान्तरामिलितं सन्मथ्य एव विनश्यति तथा पूर्वधर्मत्यागेन स्वधर्मोपाजितमोक्षफलरहितो भगवन्मागस्वरूपज्ञानात् स्वरूपसंयोगरहितो जीवस्वरूपास्तिभावहितबन्धिनो नश्यति ? ॥ ३८ ॥ हे कृष्ण दास्येन सदानन्ददानसमर्थ ! एतन्मे संशयं मन्मनोगतसंशयम् । स तु न नश्यत्येव त्वदुक्तिविश्वासात्, परं मत्संशयमशेषतः सोपपत्सिद्धिज्ञारूपवाक्यैश्चेत्तुं दूरीकर्तुमर्हसि । नन्यन्यत्र गुवांसिपु भक्तेषु च विश्वास्य संशयं दूरीकुर्वित्यत आह— त्वदन्य इति । अस्य मन्त्रतस्य त्वदेकवाक्यैकनिष्ठस्य मम संशयस्य छेत्ता त्वदन्यत्वां विना हि निश्चयेन अन्यो नोपपद्यते ॥ ३९ ॥

११ नी० भा० १०—मनसो दुर्निमहत्वाद्योगसिद्धौ चित्तं पश्यन्नजुन उवाच—हे कृष्ण ! योगात्कर्मयोगाच्चलितमानसस्त्यक्तकर्मां सत्वासीत्यर्थः । श्रद्धयोपेतो योगमार्गं प्रतिष्ठोऽपि अयति आधुपोऽल्पत्वाद्वा वैराग्यदौर्बल्याद्वा अल्पप्रयत्नः । ‘अलवणा यवागू.’ इतिवद्वत्रालपार्थे नञ् । स कदाचित् योगसंसिद्धिं योगफलं सम्यक् दर्शनमप्राप्य मृतश्चेत् का गतिं गच्छति ? ॥ ३७ ॥ कश्चिदिति । कश्चिन्नोभयविभ्रष्टः कर्ममार्गाद्योगमार्गाच्च विभ्रष्टश्छिन्नाभ्रमिव (यथा छिन्नमत्रं) पूर्वमपरं वा मेघसद्वमप्राप्य मध्ये एव नश्यति तत्रत अप्रतिष्ठो निराश्रयः हे महाबाहो ! विमूढो ब्रह्मणः पथि ब्रह्मप्राप्तिमार्गं ॥ ३८ ॥ एतत् एतम् । स्पष्टमन्यत् ॥ ३९ ॥

सुकृतस्य सुकृत फलम् ।

श्रीभगवानुवाच— पार्थ ! नैवेह नामुत्र विनाशस्तस्य विद्यते ।

न हि कल्याणकृत्कश्चिदुर्गतिं तात ! गच्छति ॥ ४० ॥

१ शां. भा.—पार्थेति । हे पार्थ ! नैवेह लोके नामुत्र परस्मिन्वा लोके विनाशस्तस्य विद्यते नास्ति । नाशो नाम पूर्वस्माद्दीनजन्मप्राप्तिः, स तस्य योगभ्रष्टस्य नास्ति । न— हि यस्मात्कारणात् कल्याणकृत्कुलुकृत्कश्चिदुर्गतिं कुत्सित्वां गतिं हे तात !—तनोत्यात्मानं पुत्ररूपेणैति पिता तात उच्यते, पितैव पुत्र इति पुत्रोऽपि तात उच्यते, शिष्योऽपि पुत्रवदिति अपुत्रोपि तात उच्यते— गच्छति ॥ ४० ॥

२ भा. शां. व्या — योगिनो नाशाशङ्कः परिरहन्तु तस्माद्—श्रीभगवानिति । यद्वत्सुभयप्रदो योगी नश्यतीति तत्राशङ्कः—पार्थेति । तत्र हेतुमाह— न होति । यो गिनो मार्गद्वयविभ्रष्टस्यैहिको नाशः शिष्टाहालक्षणे न भवतीति श्रद्धादे सद्भावः ; तथापि कथमासुप्तिक्रमनाशानुत्पत्तः ; इत्याशङ्क्य तत्रपनिरूपणपूर्वकं तदभाव प्रतिजानीते— नाशो नामेति । तत्र हेतुमागं विमज्जते— न हीत्यादिना । उभयप्रद

स्यापि श्रद्धेन्द्रियसयमादेः सामिहृतश्रवणादेश भावादुपपन्न सुभकृतम् ‘तात’ इति कथं पुत्रस्वानीयं शिष्य सम्बोध्यते ? पित्रैव तातत्वात्त्वादित्याशङ्क्याशङ्कः—तनोतीति । तेन पुत्रस्वानीयस्य शिष्यस्य ‘तात’ इति सम्बोधनमपि तद्वन्मित्यर्थः । न गच्छति कुत्सित्वां गतिं, कल्याणकारित्वादिति नाशमाशङ्कः ॥ ४० ॥

३ रा. भा.—श्रद्धया योगे प्रव्रान्तस्य तस्मात्प्रच्युतस्येह चासुत्रं च विनाशो न विद्यते प्राकृतस्वर्गादिमोगानुभवे ब्रह्मानुभवे चाभिलपितानवासिस्वरूपः प्रत्यक्षायाख्यानिष्टानासिस्वरूपश्च विनाशो न विद्यत इत्यर्थः । नहि निरतिष्ठपकल्याणरूपयोगकृत्कश्चिदकालत्रयेऽपि दुर्गतिं गच्छति ॥ ४० ॥

४ वे. ता. च —अथोभयपुलगाभान्वयमुच्यते उभयविभ्रष्टानां परिणति—पार्थेति । ‘तस्य’ इत्यनेन पराप्रदमाकार इत्यमाह—श्रद्धयेति । इहासुत्रसन्देहोभूतोक्तसंशङ्कोऽतिपरिणतिपरिहृत्यत्र विकल्पितमाह—पार्थेति । यथा सुप्रसो पुष्य-

मपि पापघोरो निक्षिप्यत, तथा तस्य ईशान्दिद्यमरीहृष्टंनिरदासैः प्ररस्यमन चति भावः । विनाशप्रदं ‘प्रदवशास्यो न विद्यते’ (गी०) इति प्राकृतमन्यत्तु सर्वं यद्ब्रह्मातीत्याह प्रत्ययार्थाप्यतेति । इत्याशङ्क्याशङ्क्यान् प्राकृतविकल्पेणैवैवभवात्प्रदवशा-

याह निरतिशयेति । 'गच्छति' इत्यनवच्छिन्नवर्तमाननिर्देशपाद-
कालत्रयेऽपीत्युक्तम् । अनेककालोपनिबन्तन्तुयुगपदाच्छब्देन
प्रागपिबुद्धताभावः; इदानीं च निरतिशयकल्याणरूपयोगप्रवृत्ति-
परस्तादपि पुण्यश्लोकावासियोगसिद्धयपवर्गप्रवृत्तिरिति, कालत्र-

येऽपि दुर्गत्यसम्भवः । दुर्गतिर्निरस्योऽनिष्टमात्रं वा; हिर्दंती
प्रसिद्धी वा । नहि योगं प्रकान्तरस्य कल्पयित्वा कस्मिंश्चित्काले
दुर्गतिप्राप्तिः कुतश्चित्प्रमाणात्सिद्धेति भावः ॥ ४० ॥

५ आ. मा. भा.—॥ ४० ॥

६ ज. प्र. दी.—॥ ४० ॥

७ ह. पै. भा.— श्रीभगवानुवाच—पार्थेति । पार्थ ! नैवेह लोके नामुत्र परस्मिँल्लोके वा विनाश-
स्तस्य विद्यते नास्ति । नाशो नाम पूर्वस्माद्धीनजन्मप्राप्तिः, स योगभ्रष्टे नास्तीति । न हि यस्मात्
कल्याणकृच्छुभकृत्कश्चिद्दुर्गतिक्वृत्सितां गतिं हे तात—तारयिताऽऽत्मानं पुत्ररूपेणेति पिता तात उच्यते,
पितेव पुत्र इति पुत्रोऽपि तात उच्यते—(श्रिप्योऽपि पुत्र उच्यते)—गच्छति प्राप्नोति ॥ ४० ॥

८ घं. प्र. गि.—अत्रोत्तरं श्रीभगवानुवाच—योग-
भ्रष्टो नश्यतीत्यत्र कोऽयं संशयः ? किमनिष्टावाप्तिः ? किं वेष्ट-
पिपातः ? अनिष्टावाप्तिरपि किमिह लोके किंवा परलोके ?
नोभयत्रापीर्याह—पार्थेति । तस्य यथाशास्त्रमङ्गितसर्वक-
र्मसंशयस्य सर्वतो विरक्तस्य ध्वणादि कुर्वतो मन्वे मृतस्य
योगभ्रष्टस्य इह अमुत्र च विनाशोऽनिष्टावाप्तिः न विद्यत एव ।

इहानिष्टं नामोभयभ्रष्टोऽयमिति शिष्टजनगणारूपम्, अमुत्रा-
निष्टं तु नरकपातः; तदुभयमपि नास्ति । तत्र हेतुः—न ही-
ति । हि यस्मात् कल्याणकृच्छुभकृत्कश्चिद्विहितकारी कश्चिदपि दुर्ग-
तिमकीर्तिं गिरयत्पूर्वां वा न गच्छति । किञ्च वक्तव्यं निरति-
शयकल्याणकृद्दयं दुर्गतिं न गच्छतीति ? तातेति खयात्सत्य-
सम्बोधनम् ॥ ४० ॥

९ व० त० दी०—अत्रोत्तरं श्रीभगवानुवाच—पार्थेति सादृश्वतुभिः । इहामुत्र च तस्य न विनाशः ।
अत्रोपपत्तिमाह—न हीति । कल्याणकृद्दयं, न त्वकल्याणकर्मकृत् । अन्यथाऽनिष्टफलं स्यादेव ॥ ४० ॥

१० पु. अ. त.—एवं विश्वात्मकमर्जुनस्य संशयवाक्यं
श्रुत्वा भगवांस्तमाह—श्रीभगवानुवाच—पार्थेति । हे पार्थ
तथासंशयानर्ह ! इह लोके पूर्वत्यक्तकर्माङ्गणविहितधर्मभ-
क्त्यादौ, अमुत्र लोके परदास्यादिरूपे तस्य मद्भक्तिश्चासप्र-
दत्तस्य विनाशः वितोषेण नागो मद्दर्शनं न विद्यते । श्रद्धया

मद्भक्तिविश्वासप्रदत्तौ कथं नाशः स्यात् ? यतोऽसाधारण्येनो-
त्तमकृतिप्रदत्तस्य नाशो न भवतीत्याह—नहीति । अकल्पा-
त्स्वबालकत्वेन तातेति सम्बोधोपविष्टम् । कल्याणकृद् धर्मा-
दिवद्भया कलेष्टासाधारण्येन श्रमकृत् हीति विश्वमेव दुर्गतिं न
गच्छति । तत्र श्रद्धयाऽत्र प्रदत्तः कथं नश्येदित्यर्थः ॥ ४० ॥

११ नी० भा० दी०—अत्रोत्तरं भगवानुवाच—पार्थेति । हे तात ! इति यात्सत्यात्सम्बोधयति ।
तस्येह विनाशो नीचयोनिप्राप्तिः, अमुत्र विनाशो नरकप्राप्तिः, तदुभयमपि न जायते । हि यतः कल्याणकृच्छुभ-
कृत् दुर्गतिं नैव प्राप्नोति ॥ ४० ॥

योगभ्रष्टस्य विनाशामावाहुत्तमगतिमतिपादनम् । [४१—४९]

प्राप्य पुण्यकृतां* लोकात्पित्वा शाश्वतीः समाः ।

शुचीनां श्रीमतां गेहे योगभ्रष्टोऽभिजायते ॥ ४१ ॥

१ शाश्वतस्य विष्णोः समाः— वैष्णवानि त्रीणि वर्णाणि इत्यभिनवगुप्तान्वार्याः । श्रीमताम् ' कचः सामानि यञ्च इति
वा हि धीरयुता सताम् ' (तै. वा. १।२।१) इति श्रुतेर्वेदविद्यात्म्यप्रदानम् । अथवा श्रीभद्रविद्या, तत्सम्प्रदानम् । यत्तु-
योगभ्रष्टः कर्मयोगात् भ्रष्टः, श्रीमतां कुले जन्मनोऽन्येयामिच्छत्वासम्भवात्—इति नव्याः । तद्वद्वत्तम्, तैः स्वीकृतस्यापरोश-
रालोत्तरं मोक्षार्थमन्येक्षितत्वेऽपि कोकलद्वयं कर्मातिवृत्तः कर्मयोगिनः पुनर्न्याससम्भवात् । पुनर्न्यासि तस्य कल्प्यते
चेत्, सर्वथा नमोऽस्तु पामस्यत्रापैककलाय तादृश्या तेषामपरोक्षज्ञानाय । श्रीमतां कुले जन्म तु न योगिनोऽभीष्टमिति भवति,
किन्तु तयोर्गान्ध्यासमुद्राप्रभावेणावशात्सर्वेति न किञ्चिदुपपन्नम् । अयं—

सत्त्वा ये योगयोग्या पुनरपि विद्यान्महदोषाश्चुपन्दे येऽन्यस्यनृष्य योगं विगलित्वयसो मय्य एव प्रियन्ते ।

योगभ्रष्टा द्विपा ते, ह्यकपि भगवता पूर्वसंहारशेयातेषामत्र कमेणान्यजतुषि कुले श्रीमतां भीमता च ॥

इति घामनाशयः ।

—अविगीता ।

* 'पुण्यकृतोक्तेकान्' इति व० त० दी० अत्राशयः ।

१ शां. भा.— किं त्वस्य भवति ?— प्राप्येति । योगमार्गे प्रवृत्तः सञ्चयासी सामर्थ्यात्प्राप्य गत्वा पुण्यकृतामश्वमेधादियाजिनां लोकान् तत्र चोपित्वा वासमनुभूय शाश्वतीर्नित्याः समाः संवत्सरान्, तद्भोगक्षये शुचीनां यथोक्तकारिणां श्रीमतां विभूतिमतां गेहे गृहे योगभ्रष्टोऽभिजायते ॥ ४१ ॥

२ आ. शां. व्या.— योगभ्रष्टस्य लोकेद्वेषि नाशाभावे किं भवति ? इति पृच्छति— किं त्विति । तत्र लोकेनोत्तरमाह— प्राप्येति । कथं सञ्चयासीति विशेष्यते ? तत्राऽऽह— सामर्थ्यादिति । कर्मणि व्यापृतस्य कर्मिणो योगमार्गप्रवृत्तय-

नुपासेस्तत्प्रवृत्तापि फलमिलापविकल्पेश्चैव समर्थितसर्वमेवास्तद्भोगक्षयानवकाशदित्यर्थः । समाना नित्यत्वं मातृपुत्रसमाविलक्षणतम् । वैराग्याभावविकल्पा विभूतिमता गृहे जन्मेति विशेष्यते ॥ ४१ ॥

३ रा. भा.— कथमयं भविष्यति ? इत्यत्राह— प्राप्येति । यज्जातीयमोगाभिकाङ्क्षया योगात्मच्युतोऽयमपि पुण्यकृतां प्राप्यान् लोकान् प्राप्य तज्जातीयानतिकल्याणान् भोगान् ज्ञानोपाययोगमाहात्म्यादेव भुञ्जानो यावत्तद्भोगतृष्णावसानं शाश्वतीः समास्तत्रोपित्वा तस्मिन् भोगे वितृष्णः शुचीनां श्रीमतां योगोपक्रमयोग्यानां कुले योगोपक्रमे भ्रष्टो योगमाहात्म्याज्जायते ॥ ४१ ॥

४ वे. ता. च.— अथवेति । उभयभ्रष्टापरिहारायोक्तमुभयान्वय प्रपद्यति— 'प्राप्य' इत्यादिना 'परा गतिम्' [६।४५ इत्यन्तेन । योगभ्रष्टोऽपि पुण्यकृतोऽपि सत्त्वितशयितव्यत्वेन पुण्यपाशयोगे कर्माद्यसाधनरहितत्वेऽपि योगमाहात्म्यस्यैव साधनत्वं भोगावसानहेतु वैतुष्यमुत्पाद्य पुनर्योगमाहात्म्यस्यैव योगारम्भयोग्यकूलोद्भवहेतुत्वं च प्रदर्शयति— यज्जातीयेति । सर्वेषामात्रया पुण्यकृतसद्भावोऽपि केषुचित्पुण्यकृतैश्च प्रयोगस्तेषां अतिशयितपुण्यकृतनिबन्धन इत्याह— अतिपुण्यकृतामिति । तज्जातीयत्वेऽपि ततोऽतिशयितत्वाय अतिकल्याणानित्युक्तम् । इत्यते श्लोकजातीयेष्वपि रूपरसगन्धादिषु मूलोकेऽपि तारतम्यम् । एव दिव्यादिव्यमेद । यदि पुराकृते पुण्यैः पुण्यलोकावाप्ति, पापेऽपि पुराकृतैः पापलोकवाप्ति स्यादित्यत्राह—

योगमाहात्म्यादेवेति । धर्माद्यसम्पादितद्रव्यस्य भोगार्थविभियोगवदिति भावः । नक्षसी पुण्यक्षयादिव योगमाहात्म्यक्षया निवर्तते, तस्याक्षयत्वादिति दर्शयितुं यावदित्यादिकमुक्तम् । विपमविपारसमयकर्ममूलसर्वोन्मेषकृतविकेकोदयवशात् निरन्तरभोगप्रकृतिवशाच्च वैतुष्यसम्भव सौमरिप्रवृत्तता-तेषु भाव्यः । शुचित्वं धीमत्त्वं च अष्टद्वारा दृष्टद्वारा च योगोपकारकमित्याह— योगोपक्रमयोग्यानामिति । योगभ्रष्टस्य स्वान्वयायोगोपक्रमानुगुणस्वभावानामित्यर्थः । 'अथवा योगिनामेव कुले' [६।४२] इति इतोऽप्यतिशयितजन्मनो वक्ष्यमाणत्वात् 'शुचीनाम्' इत्यादिविशेषणविशेषसामर्थ्याच्च योगोपक्रमे भ्रष्ट इत्युक्तम् ॥ ४१ ॥

५ आ. भा. भा.— ॥ ४१ ॥

६ अ. प्र. दी — ॥ ४१ ॥

७ ह. पै. भा.— किं तस्य भवति ? योगमार्गे प्रवृत्तः सञ्चयासी सामर्थ्यात्प्राप्य गत्वा पुण्यकृतामधिष्टोमादियाजिनां लोकान्, तत्र चोपित्वा वासमनुभूय शाश्वतीर्नित्याः समाः संवत्सरान्, तद्भोगक्षये शुचीनां यथोक्तकारिणां श्रीमतां गेहे विभूतिमतां गृहे योगभ्रष्टोऽभिजायते ॥ ४१ ॥

८ वे. प्र. गि.— सार्धं कीदृशी तस्य गतिः ? तत्राह— प्राप्येति । द्विविधो योगवत्— एक प्रारब्धोपचित्तभोगोपासन, एतदुद्देवैराय । तत्रापु पुण्यकृतामश्वमेधादि कारिणां लोकान्स्वर्गविशेषोपाप्त्याय भोगान्नुजान् यावत्तद्भोगे

गन्तुष्णावसानं शाश्वती समा भद्रमानेन द्रव्यसवत्सरान् तत्र उपित्वा ततः शुचीनां परिशुद्धानां ज्ञानयोग्यानां श्रीमतां धनिना महाराजवक्त्रवर्तिना गेहे कुले भागवत्सनाभोऽपि सद्भावोऽपि जनकादिवत् योगभ्रष्टोऽभिजायते ॥ ४१ ॥

९ व० त० दी०— किन्तु पुण्यकृतौलोकान् प्राप्य यावत् कल्याणकर्मफलभोगेन शाश्वती. समा वर्णानुपित्वा मध्ये भ्रष्टात्पुण्यकृतादेव हेतोरिह योगभ्रष्टोऽभिजायते, परं श्रीमतां शुचीनां सदाचाराणां गेहे जन्मवान् भवति, अमुमश्वमेधादित्वात्सकलभाक् न भवति इति भावः ॥ ४१ ॥

१० पु. अ. त.— एव नाशामावमुक्त्वा तस्य गतिस्वरूपमाह— प्राप्येति । स योगवत् स्वरूपाज्ञानादभ्यासवैराग्यामावादेवत्यमानमार्गाद्भ्रष्ट पुण्यकृतां यथादिकारिणां लोकान् यदायात्रप्रवृत्तिसाधनेन तत्फलभोगविविक्तित्वात् निगन्तुं प्रवृत्तमार्गसंस्कारपानार्थं प्राप्य तत्र शाश्वती समा बहून्

सवत्सरान् उपित्वा स्थित्वा, तत्फलभोगं कृत्वा, तत्र विविक्तित्वात्समावर्षेण मनसा पूर्वभद्रासाधनेनैव भवति । जन्मप्रार्थनेनां शुचीनां वापदादिशैरहितानां श्रीमतां भगवच्छोभायुक्तानां भक्तानां गृहेऽभिजायते जन्म प्राप्नोति । उपसर्गेण सर्वनिर्वृत्तं प्राप्तिर्जायते ॥ ४१ ॥

११ नी० भा० दी०— इहामुत्र च तस्य महस्वमेवास्तीत्याह—प्राप्येति । उपित्वा वासं कृत्वा शाश्वतीः समाः नित्यान् वत्सरान् योगघट्टो रागी चेदल्पकालाभ्यस्तयोगश्चित् श्रीमतां गेहे जायते । तत्रापि श्रीमानघो गच्छतीत्याशङ्क्य शुचीनामित्युक्तम् । शुचयो हि सत्कार्येष्वेव श्रियमुपयुज्जानाः पूर्वदिक्षया महत्तरं स्थानमासा- दयन्तीत्यर्थः ॥ ४१ ॥

अथवा योगिनामेव कुले भवति धीमताम् ।

एतद्धि दुर्लभतरं लोके जन्म यदीदृशम् ॥ ४२ ॥

१ शां. भा.— अथेति । अथवा (योगी) श्रीमतां कुलादन्यस्मिन् योगिनामेव दरिद्राणां कुले भवति जायते धीमतां बुद्धिमताम् । एतद्धि जन्म यदरिद्राणां योगिनां कुले दुर्लभतरं दुःखलभ्यतरं पूर्वमपेक्ष्य लोके जन्म यदीदृशं यथोक्तविशेषणे कुले ॥ ४२ ॥

२ आ. शां. व्या.— प्रज्ञावैराग्यादिकल्याणाधिक्ये पक्षा-
न्तरमाह—अथवेति । 'योगिनां' इति कर्मिणां ग्रहणं मा मुदिति
विशिनष्टि— धीमतामिति । ब्रह्मविद्यावतां शुचीनां दरिद्राणां
कुले जन्म दुर्लभादपि दुर्लभं प्रमादकारणाभावादित्याह—एत-
द्धीति । किमपेक्ष्यास्य जन्मनो दुःखलभ्यादपि दुःखलभ्यतरत्वं ?

तदाह—पूर्वमिति । यद्यपि विभूतिमतामपि शुचीनां एहे जन्म
दुःखलभ्यं तथापि तदपेक्षयेदं जन्म दुःखलभ्यतरं यदीदृशं शुची-
नां दरिद्राणां विद्यावतामिति विशेषणोपेते कुले लोके जन्म
यद्यमाना(—लक्षण)मित्यर्थः ॥ ४२ ॥

३ रा. भा.— अथवेति । परिपक्वयोगश्रलितश्चेत् योगिनां धीमतां योगं कुर्वतां स्वयमेव योगो-
पदेष्टाणां [योगोपदेशसमाणां] कुले भवति; तदेतदुभयविधं योगयोग्यानां योगिनां च कुले जन्म
लोके प्राकृतानां दुर्लभतरम् । एतत्तु योगमाहात्म्यकृतम् ॥ ४२ ॥

४ वे. ता. सं.— 'भयवा' इति व्यवस्थितविकल्पार्थम् ।
अतिदायितनमनिर्देशोऽतिशयितहेतुसाकाङ्क्ष इति दर्शयितुं प-
रिपक्वयोगश्रलितश्चेदित्युक्तम् । 'योगिना कुले' इति क-
स्यविशेषणः सन्तानि प्रभूतिर्नोच्यते; तावन्मात्रसात्यन्तयोगो-
पक्वकल्याणभावत्वं; किन्तुपदेशादित्याय योगिनां सतामेव पुत्रा-
दित्वेन जायते इति दर्शयितुं योगं कुर्वतामिति पर्वमाननि-
र्देशः । 'शुचीनां धीमताम्' इत्यन्यस्मादुपदेष्टुयोगाधिगमं
प्रत्यानुगुण्यमात्रमुक्तम्; इह तु 'धीमताम्' इति वचनात्तेषामेवो-
पदेष्टृत्वयोग्यतोच्यते इत्याह—स्वयमेवेति । 'पशुमंशुष्यः

पशो वा ये च वैष्णवसंभयाः । तेनैव ते प्रयास्यन्ति तद्विष्णोः
परमं पदम् ॥ तव दास्यशुलैकसद्भिनां भवनेष्वस्वपि कौटजन्म
मे । इतरावद्येषु मा स्मभूदपि मे जन्म चतुर्मुखात्मना' [स्तो. ८.
५५] इत्यादिप्रतिपादितवैभवंयुक्तं महत्त्वम् । पूर्वश्लोकस्थेगद्वाब्द-
तुल्यायत्त्वादज्ञापि कुलशब्दो गृह्यत्वात् । एतदुभयविधमिति,
साधारणस्येदमित्यनुवादस्य उभयान्वयित्वमेव ह्युचितमिति
भावः । प्रकृतिमानदर्शिनवविषयेण लोकशब्देन मुमुक्षुन्यतिरिक्-
विषयमाह— प्राकृतानामिति । दुर्लभतरं कथं लभ्येतेत्यत्र
ईदृशशब्दाभिप्रेतमाह— एतत्त्विति ॥ ४२ ॥

५ आ. मा. भा.— ॥ ४२ ॥

६ ज. प्र. दी.— ॥ ४२ ॥

७ ह. पै. भा.— अथवा श्रीमतां कुलादन्यस्मिन्योगिनामेव दरिद्राणां कुले महति जायते धीम-
ताम् । एतद्धि जन्म दरिद्राणां योगिनां कुले दुर्लभतरं पूर्वमपेक्ष्य लोके जन्म यदीदृशं यथोक्तविशे-
षणे कुले ॥ ४२ ॥

८ वं. प्र. नि.— एवं प्राश्नोपचित्तभोगवासनस्य योगवष्ट-
मृतस्य गतिमुक्त्वा हृदयैराग्यस्य तस्य गतिमाह—अथेति ।
हृदयैराग्यस्तु भोगवासनाविरहात् पुण्यकृतां लोकानप्राप्यैव
योगिनामेव दरिद्राणां ब्राह्मणानाम्—न तु धीमतां राज्ञाम्—

इहे भवति धीमतां ब्रह्मविद्यावताम् । तदेतदुभयविधं ज्ञान-
योग्यानां ज्ञानिनां च कुले जन्म प्राकृतानां दुर्लभतरं हि
प्रसिद्धम् ॥ ४२ ॥

९ व० त० दी०— अथवाऽऽरब्धच्युतस्य जन्म पुनः साधनार्थं संस्कारतो योगिनामेव कुले भवति ।
किन्भूतानां [योगबुद्धिमतां यदीदृशं जन्म तदेतद्लोके दुर्लभतरम् । अत्र च पूर्व 'शुचीनां श्रीमतां गेहे योगघट्टो-
ऽभिजायते' [६ । ४१] इति भरतस्य इव जन्मोक्तम् ; तस्य पूर्वसंस्कारानुगतयोगं साधयितुमित्युक्तं तत्र प्रय-

त्नाद्यतमानस्यैव भूयो योगसिद्धेः । 'अथवा' इत्यत्र तु प्रयत्नव्यतिरेकेण रूढयोगानां गृहे जन्मिनोऽस्य जडमरतस्य ब्रह्मसुतस्यैव योगसिद्ध्या कृतार्थत्वमित्यवसेयम् ॥ ४२ ॥

१० पु. अ. त.— पश्चान्तरमाह— अथवा धीमतां स्वरूपज्ञानवतां बृहत् भवति जन्म प्राप्नोति । धीमत्वोक्त्या तत्कुल-प्रसूतिमात्रेण ज्ञानोत्पत्तिर्योजिता । जन्म विविक्षति— एत-
द्विति । इति निश्चयेनैतदुक्तमतरं यज्ञोक्ते ईदृशं भगवत्स्वरूपज्ञानात्मकं जन्म ॥ ४२ ॥

११ नी० भा० टी०— स योगी विरक्तश्चिराभ्यस्तयोगो वा चेत्तस्य गतिमाह— अथवेति ॥ ४२ ॥

तत्र तं बुद्धिसंयोगं लभते पौर्वदेहिकम् ।

यतते च ततो भूयः संसिद्धौ कुरुनन्दन ॥ ४३ ॥

पूर्वाभ्यासेन तेनैव द्वियते विवशोऽपि सः ।

जिज्ञासुरपि योगस्य शब्दब्रह्मातिवर्तते ॥ ४४ ॥

१ शां. भा.— यस्माच्च— तत्र योगिनां कुले तं बुद्धिसंयोगं बुद्ध्या संयोगं लभते पौर्वदेहिकं पूर्वस्मिन्देहे भवं पौर्वदेहिकम् । यतते च मयत्नं करोति ततस्तस्मात्पूर्वकृतात्संस्काराद्भूयो बहुतरं संसिद्धौ संसिद्धिनिमित्तं हे कुरुनन्दन ! ॥ ४३ ॥

२ आ. शां. व्या.— यदुत्तमतरं जन्मोक्तं तस्योत्तमत्वे हेत्वन्तरमाह— यस्माद्विति । बुद्धेर्पत्यात्मविषययति शेषः । पूर्वस्मिन्देहे भव तदानुष्ठिताधनविशेषयुक्तमित्यर्थः । तर्हि यो-
क्त्वनमनि साधनानुष्ठानमन्तरेणैव बुद्धिसम्बन्धः स्यादित्या-
शङ्क्याऽऽह— यतते चेति । प्रयत्नः श्रवणाद्यनुष्ठानवि-
षयः ॥ ४३ ॥

१ शां. भा.— कथं पूर्वदेहबुद्धिसंयोगः ? इति तदुच्यते— पूर्व्वेति । यः पूर्वजन्मनि कृतोऽभ्यासः स पूर्वाभ्यासः, तेनैव चलवता द्वियते संसिद्धौ हि यस्मादवशोऽपि स योगभ्रष्टः, तेन न कृतं चैवो-गाभ्याससंस्काराद्ब्रह्मचरमधर्मादिलक्षणं कर्म तदा योगाभ्यासजनितेन संस्कारेण द्वियते । अधर्म-श्रेष्ठब्रह्मचरः कृतः, तेन योगजोऽपि संस्कारोऽभिभूयत एव । तत्क्षये तु योगजः संस्कारः स्वयमेव कार्यमारभते; न दीर्घकालस्थस्यापि विनाशस्तस्यास्तीत्यर्थः । अतः जिज्ञासुरपि योगस्य स्वरूपं ज्ञातुमिच्छन्नपि योगमार्गं प्रवृत्तः सन्धासी योगभ्रष्टः, सामर्थ्यात्सोऽपि शब्दब्रह्म वेदोक्तकर्मानुष्ठानफलमतिवर्ततेऽपाकरिष्यति; किमुत बुद्ध्या यो योगं तन्निष्ठोऽभ्यासं कुर्यात् ? ॥ ४४ ॥

२ आ. शां. व्या.— यदि पूर्वसंस्कारोऽभ्येच्छामुपन-
द्यत भवति, तथा च प्रवृत्तिरनिच्छया स्यादित्याशङ्क्याऽऽह—
पूर्वेति । ए हि योगप्रष्टः समनन्तजन्मदृष्टे संस्कारवशादुत्त-
रिजन्मनि अनिच्छन्नपि योगं प्रदेवाऽऽहो मन्तरीत्यर्थः ।
तत्र हेतुमिच्छयायं एवयति— जिज्ञासुरिति । पूर्वार्थं किम-
प्यते— य. पूर्व्वेति । तस्मात्प्रच्छया तस्य प्रवृत्तिरिति शेषः ।
योगप्रष्टस्याधर्मादिप्रतिषेधेऽपि तर्हि पूर्वाभ्यासवशाद्बुद्धिसम्ब-
न्धः स्यादित्याशङ्क्याऽऽह— नेत्यादिना । यदि योगभ्रष्टेन यो-
गाभ्यासजनितगुणैश्चाभ्यासवशात्प्रत्यक्षमप्येतेदेवसं कर्म न कृतं
रदानात् तेन संस्कारेण कर्तव्यः । अत्रिचन्द्रादिरिहोऽपि बुद्धि-
शब्दवशात्प्रत्यक्षमित्यर्थः । विषये योगसंस्कारात्मिकमिच्छानुष्ठान-
कार्यस्यैव प्रवृत्तिरिति । योगप्रष्टसंस्कार-

स्याधर्माभिभूतस्य कार्यमदृष्टवैवाभिभावकप्रबन्धे प्रणाशः रया-
दित्याशङ्क्याऽऽह— तत्क्षये रियति । कालव्यवधानानिर्गृहि-
तद्विषयोक्तं— नेति । दृग्गजलयुक्ताद्वान्तप्रभया संस्कारस्य दीर्घ-
तायाः समधिगतत्वादिति भावः । किमुतिच्छयायोकिप्रस्तुतार्थ-
विभक्तये— जिज्ञासुरपीत्यादिना । अत्रापि सध्यासीति वि-
शेषणं पूर्ववदन्वेषयमित्याह— सामर्थ्यादिति । न हि कर्मा-
धर्ममार्गं प्रवृत्तस्ततो भ्रष्टः शङ्कितुं शक्यते, अतः एवमसी-
पूर्वोक्तिरिति किञ्चित्तो योगप्रष्टोऽपि ततोऽपि वैदिकं
कर्म शक्यते वाच्यते, किमुत योगं बुद्ध्या शक्तिः शरा-
ऽऽभ्यासं कुर्वन्त्ये तत्क्षयं वाच्यते इति सचच्यमिति
योजना । योगनिष्ठस्य कर्मफलानिर्बन्धं कृतोऽपि शक्य-
वाच्यमित्यने ॥ ४४ ॥

३ रा. भा.— तत्र जन्मनि तमेव पौर्वदैहिकं योगविषयं बुद्धिसंयोगं लभते । ततः सुप्तमबुद्ध-
वद्भूयः संसिद्धौ यतते । यथा नान्तरापहतो भवति, तथा यतते । तेन पूर्वाभ्यासेन पूर्वेण योग-
विषयेणाभ्यासेन स योगभ्रष्टो ह्यवशोऽपि योग एव हियते । मसिद्धं ह्येतद्योगमाहात्म्यमित्यर्थः ।
अप्रवृत्तयोगो योगे जिज्ञासुरपि ततश्चलितमानसः पुनरपि तामेव जिज्ञासां प्राप्य कर्मयोगादिकं
योगमनुष्ठाय शब्दब्रह्मातिवर्तते । शब्दब्रह्म देवमनुष्यपृथिव्यन्तरिक्षस्वर्गादिशब्दाभिलाषयोग्यं
ब्रह्म प्रकृतिः । प्रकृतिवन्धाद्भिमुक्तो देवमनुष्यादिशब्दाभिलाषानर्हं ज्ञानानन्दैकतानमात्मानं
प्राप्नोतीत्यर्थः ॥ ४३ ॥ ४४ ॥

४ वे. ता. चं.— तत किमायातमपवर्गस्य, पूर्वदेहारम्भस्य
योगस्य शिथिलत्वात्; योगिकुलजन्ममात्रस्य च मोक्षहेतुत्वा-
भावादित्यत्रोत्तरं तत्र तमिति । तत्रशब्दस्य सप्तमीसाम्याद्रेह-
नियत्यत्रमन्युदासाय पूर्वोक्त्वाक्यायेन अनन्यमाह— तत्र ज-
न्मनीत्यादि । पूर्वदेहे संस्कारहेतुपदेरपि सद्भावात्तत्रचच्छेदाय
'तम्' इत्युक्तमित्याह— योगचिपयमिति । ततः बुद्धिसंयोगा-
दित्यर्थः । जन्मान्तरे समस्तसंस्कारतिरोधानस्य दृश्यमानत्वात्
कथमिदमुपपद्यते? इति शङ्काया पुण्यकृता तथाविधः संस्कारप्रशो-
नास्तीति प्रदर्शनाय सुप्तप्रबुद्धवदिति दृष्टान्त उक्तः 'संसिद्धौ'
इत्यश्रोपसर्गाभिप्रतमाह— यथेति ॥ ४३ ॥

तेनेत्यस्यार्थां योगविषयेणेति । 'तेनैव' इत्यवधारण
फलतमाह— योग एव हियते इति । दिशब्दार्थमाह प्रसि-
द्धमिति । प्रसिद्धिश्चादिभरतविदुरभीष्मादिवृत्तान्तेषु दृश्यया ।
पार्यकुलन्दनसंभ्यामुभयकुलद्वयादिशुचकान्यामर्जुनस्या-
पि शुचीना श्रीमतामित्याद्यन्य सूचित ।

'जिज्ञासु' इत्यादिप्रकरणशब्दाश्रयणया विच्छिन्नषट्कत्वप्रद-
शान्धमित्याह— अप्रवृत्तयेति । 'जिज्ञासुरपि' इति सन्नतापि-
शब्दयो सामर्थ्यात्— अप्रवृत्तयोग इत्युक्तम् । ययपि 'न लोका-
व्ययनिष्ठाखलपर्यवृत्ताम्' [अष्टा. २।३।६९] इति कर्मणि षष्ठी-
निषेध, तथाप्यत्र सम्बन्धसामान्यविषयतया 'योगस्य' इति
षष्ठी । योगिनश्चलितस्य योग, प्रकान्तयोगस्य चलितस्य तत्प्र-
कामः, योगमारक्षशोचलितस्यारक्षेति तत्तदवस्थानुरूपं प्रति समा-
धानमिति भावः । कर्मयोगादिक, कर्मयोगज्ञानयोगादित्यर्थः ।
यद्वा, कर्मयोग उपक्रमो यस्यात्तत्साक्षात्काररूपस्य योगस्य स

तयोक । ब्रह्मब्रह्मोऽत्र न परब्रह्मविषय, तस्यातिवर्तनीयत्वात्-
पपत्ते, 'शब्दब्रह्म' इति विशेषणयोग्यात् । अत एव न जीव-
विषय, नापि वेदविषय, तस्याप्यनित्यवर्तनीयत्वानिरूपणात् ।
नापि लक्षणया वेदप्रतिपाद्यकर्मविषय तत्फलविषयो वा, तत्रापि
वेदे ब्रह्मशब्दस्य गौणः प्रयोग, तदस्य परस्तादृश्या, उपनिषद-
शात्सद्बोच इति बहुदोषप्रसङ्गात् । नापि शब्दजन्य ज्ञानमानं
शब्दब्रह्म, योर्गं जिज्ञासोस्तदतिवर्तितैर्विस्तृत्वात् । 'स्वाध्यायायो-
गमासीत् योगात्स्वाध्यायमामनेत्' [वि. पु. ६।६.२] इत्यादि-
प्रकोपप्रसङ्गात् । योगमारब्धुः पुरुष शब्दध्वजणनितज्ञानमात्रवतः
पुर्यादधिकः 'ब्राह्मणेण च विद्वांसो विद्वत्सु कृतबुद्धयः । इत्यु-
दित्यु क्तारः कर्तृषु ब्रह्मवादिन' [मनुः १।९.७] इतिवदिति
चेत्— तदपि न, अस्याहाराद्यापातात्, अप्रस्तुताभिधानप्रसङ्गात्,
पूर्वोक्तत्वात्क्यालम्बयात् । अतः प्रकृतावपि ब्रह्मब्रह्मयोगस्या-
त्रापि प्रास्तुयदतिवर्तनीयत्वोचित्यात् । 'सर्वाणि रूपाणि विचिन्त्य
धीर । नामानि कृत्वा' [तै. आ. ३।१।२।७] इत्यादिभ्युते ।
विभक्तत्वा हि प्रकृतिर्देवादिशब्दाभिलष्या । तदेतद्विखलमाभि-
प्रेत्य देवमनुष्येत्यादिकमुक्तम् । प्रकृत्यतिवर्तनसम्बन्धयं फलितं
च दर्शयति प्रकृतिसम्बन्धादिति । देवमनुष्येत्यादिना
'पुमान् देवो न नरः' [वि. पु. २।१३।१८] इत्यादिकं स्मा-
रितम् । ज्ञानानन्दैकतानमित्यनेन च 'नाह देवो न मर्त्यो वा
न तिर्यक्' स्यावरोऽपि वा । ज्ञानानन्दमयस्त्वात्मा शेषो हि
परमात्मनः' [पा. रा.] इत्यादिकम् ॥ ४४ ॥

५ आ. मा. भा.— ॥ ४३ ॥ योगस्य जिज्ञासुरपि । ज्ञातव्यो मया योग इति यस्यातीवेच्छा,
सोऽपि शब्दब्रह्मातिवर्तते । परं ब्रह्म प्राप्नोतीत्यर्थः ॥ ४४ ॥

६ अ प्र ष्टी — ॥ ४३ ॥ उपत्यययोगे 'न लोकाव्यय-'
[अष्टा. २।३।६९] इति षष्ठीनिषेधात् योगस्य स्वरूपमित्यप्याहल्य
कथिद्र्याख्यातावान् । अथो ब्रूयैव, 'नमा निर्दिष्टमनित्यम्' इत्य-
स्यामित्यत्वात् । अतः काल्यायनो 'द्विष शतुर्वा वचन' [अष्टा
२।३।६९] धात्विक] इत्याद्यवोचदित्यभिप्रेत्याह— योगस्येति ।
'प्रज्ञजिज्ञासा' [प्र सू. १।१।१] इत्यादाविव विचारार्थताशङ्का-
निरासाय व्याचष्टे— ज्ञातव्य इति । अतीवेत्युपत्ययस्यार्थः ।
शौ. ७५

'सनाससमिच्छुः' अष्टा. २।३।६८] इति तच्छीलादौ तस्य
विहितत्वात्, इच्छार्थं वाचकाभावादिति भावः । 'शब्दब्रह्मा-
तिवर्तते' इत्येतेदोषकर्मकारित्वयोऽतिरिच्यत इति कथि-
व्याचष्टे, तदसत् । 'ततो याति परं गतिम्' [१।६।२२] इत्य-
स्यार्थस्य परामर्शादिति भावेनाह— शब्ददेति । शब्दब्रह्मशब्देन
दैहिकविधिविषेधावगच्छेते । तदतिवर्तनं परब्रह्मातास्यैवेत्यत
एवमुक्तम् ॥ ४४ ॥

७ ह. पै. भा.— यस्माच्च तत्र योगिनां कुले तं बुद्धिसंयोगं लभते पौर्वदेहिकं पूर्वदेहभरं पौर्वदेहिकं बुद्धिसंयोगं लभते । यतनं च यत्नं करोति च ततस्तस्मात्पूर्वकृतासंस्काराद्भूयो बहुतरं संसिद्धौ संसिद्धिनिमित्तं कुरुन्दन ॥ ४३ ॥ पूर्वजन्मनि कृतोऽभ्यासस्तेन पूर्वाभ्यासेन बलवता तेनैव द्विपते द्वि यस्मात्प्रापते बुद्धिसंयोगं प्रत्यक्षोऽपि स योगध्रुवः । किञ्च जिज्ञासुयोगस्य ज्ञातुमिच्छया योगमार्गं प्रवृत्तः सन्प्राप्तां साधन्यात् सोऽपि शब्दब्रह्म वेदोक्तं केवलं कर्मानुष्ठानमतिवर्तते । योगजिज्ञासाऽपि केवलत्कर्मणो गुत्तरस्यभिप्रायः । किमुत बुद्ध्या योगनिष्ठाभ्यासे कुर्वन् ? ॥ ४४ ॥

८ वं. ब्र. गि — एवं योगभ्रष्टस्यानिष्टागतिं निरस्य इष्ट विपात निराह—तत्रेति । तत्र द्विपारोऽपि जन्मनि पूर्वदेहे भव पौर्वदेहिकं तं सर्वकर्मसंघातस्यगुरुपसदनध्रजगमननिदि ध्यासनात्ता मध्ये यावत्पर्यन्तमनुष्ठितं तावत्पर्यन्तं प्रसादमेव विषयया बुद्ध्या संयोग—तसाधनरलापमिति यावत्— एतत् सुप्तप्रवृत्त इव प्राप्नोति । तत् तद्गुह्यमान-तर ससिद्धौ माश्रयिमित्तं भूय अधिक लघापा भूमेरप्रिमां भूमिं सन्पाद-यितु यतते प्रयत्नं करोति च, यास्योक्षभूमिना सन्पादय-तैर्यथे । हे कुरुन्दन ! तयापि शुचीना श्रीमता कुत्रे योग-भ्रष्टजन्म जातमिति पूर्ववासनायशादनायासैर्न शानलाभो मतिप्यतीति सूचयितुं महानुभावस्य कुरो कीर्तनम् ।

अथमर्थ सर्वोऽपि वासिष्ठे प्रदर्शित—श्रीराम—एका मय द्वितीया वा तृतीया भूमिर्जायते । आरुह्यस्य मृतस्याप्य कीर्तनी भगवन्मति ॥ [थो. ना. नि पृ १२६।४] एवं हि सत भूमयो व्याख्याताः । तत्र नित्यानिस्त्ववस्तुविकल्पका विहासुत्राभिभोगवैराग्याच्छमदमतिविक्षासर्वकर्मसन्पासादिपु रस्सर छडक्षा शुभ्रेच्छात्प्राया प्रथमा भूमिका, साधनचतुष्टय सन्पदिति यावत् । ततो गुह्यप्रसूय वेदान्तज्ञान्यधिचा रणात्मिका द्वितीया भूमिका, भ्रजगमनसन्पदिति यावत् । तत्र भ्रजगमनपरानिष्पन्नस्य तत्त्वज्ञानस्य निर्विचिकित्स-तात्पर्यं तनुमानसा नाम तृतीया भूमिका, निदिध्यासन-सन्पदिति यावत् । चतुर्थी भूमिका तु तत्प्रसाक्षात्कार एव । पञ्चमपष्टमसममयस्तु जीवन्मुक्तत्वान्तरभेदा इति प्राग्भ्यात्प्राप्तम् । तत्र चतुर्थी भूमिं प्राप्तस्य मृतस्य जीवन्मुक्त-कर्मभावेऽपि विदेहकैवल्यं प्रति न्यस्त्येव सहाय । तदुत्तरभू-मित्यं प्राप्ता जीवन्मुक्त विमुक्त विदेहस्य इति नास्त्येव भूमिकाचतुष्टये शङ्का । साधनभूमिकात्रये तु कर्मत्यागादज्ञा नाथ मतिं गच्छेति तत्रैव प्रथ । 'श्रीवासिष्ठ—योगभूमि कपो कान्तर्भावितव्यं शार्ङ्गिण । भूमिकांज्ञानुत्तारेण क्षीयते पूर्वदुःकृतम् ॥ तत् घ्रायिमानेषु लोकापालेषु च । मेरुवैतवृक्षेषु एतते रमणीयत ॥ तत्र मुह्यतसम्भार दुह्यते च पुरा हृत । भोगधरापरिशीले जायन्त योगिनी सुवि ॥ शचीनां श्रीमता मेहं शुभं गुणरता सताम् । जनिता

योगमेवैते सेवन्ते योगवासना ॥ तत्र प्राग्भाषणाभ्यस्तयोग भूमिभ्रमं युधा । दृष्ट्वा परिपतन्त्युच्चैस्तर भूमिकारणम्' [यो वा. नि पु. १२६।४७-४९] इति

अत्र प्रागुचितभोगवासनाप्राग्भ्यादल्पजालाभ्यस्तवैरा-ग्यवासनादीर्घत्येन प्राणोक्तान्तिसमये प्रादुर्भूतभोगरष्ट-सर्वकर्मसंघातो य स एवोक्त । यस्तु वैराग्यवासनाप्राग्-त्प्रात् प्रवृत्तपुण्यवृत्तपरमेधरप्रसादवशेन प्राणोक्तान्तिसमये ऽनुदुतभोगरष्टह. सन्प्राप्तां भोगव्ययथान विनैत्रं माध्याना नामेव प्रवृत्तिं सर्वप्रमादकारणशून्ये कुले समुत्पन्न, तस्य प्राक्तनसंस्काराभिव्यक्तैरनायासैर्नैव सम्भवाजस्ति पूर्वस्यैव मोक्ष प्रत्याशङ्केति वसिष्ठेनोक्तम् । भगवता तु परमकारणि-केन 'अथवा' इति पक्षान्तरसूचकम् । स्पष्टमन्यत् ॥ ४३ ॥

ननु यं पुण्यवृत्ता लोकात्मन्याप्य योगिना कुत्रे जात, तस्याप्यवहितमाभवीत्यज्ञानसंस्कारोद्भोधाद्बुद्धिसंयोगलाभेन तत्प्रयत्नं भवति, यस्तु पुण्यवृत्तौकात्मन्याप्य श्रीमतां कुत्रे जात, तस्य बहुविधविषयभोगव्यवधानेनोत्पन्नस्य भोग-वासनामावल्यात् कथमतिव्यवहितज्ञानसंस्कारोद्भोधतत्प्रयत्न-त्वसम्भव ? इत्याशङ्क्य अनेकजन्मव्यवहितोऽपि ज्ञानसंस्कार-सर्वविराध्युपमर्दनेन स्वकार्यं करोत्येतेत्याह—पूर्वाभ्यासेनेति ।

अतिविरव्यवहितजन्मोपचितेनापि तेनैव पूर्वाभ्यासेन-ज्ञानसंस्कारेणैति यावत्—अवधोऽपि भोगवासनानिष्ठतया अनिच्छन्नपि द्विपते अकस्मादेव भोगवासनाभ्यो व्युत्थाप्य मोक्षसाधनोन्मुहीत्रियते । अल्पकालाभ्यस्ताया अपि ज्ञान-वासनाया परमार्थसद्भूतविषयकरीनावस्तुविषयकभोगज्ञान-नात् प्राग्वत्यात्तस्य । यथा त्वमेव बुद्धयै प्रवृत्तो ज्ञायमप-त्नशून्योऽपि पूर्वसंस्कारप्रावह्यादकस्मादेव रणभूमौ ज्ञानो-न्मुहो बभूविषेति भाव ।

उत्तरमर्थं कैवल्यनिष्पाद्येन ददयितुमाह—जिज्ञासुरिति । योगस्य मोक्षोपायभूतज्ञानस्य विषये जिज्ञासुरिति, प्रथमभूमि-काया स्थित इति यावत् । सोऽपि तस्यामेव भूमिकाया मृतो योगधत्त पात्रमनि शब्दब्रह्म वेदं कर्मप्रतिपादकं अतिवर्तते अतिरामति, कस्मापि श्लाघित्येन ज्ञानाधिकारी भवतीत्यर्थे ॥ ४४ ॥

९ यं न० शी०— वा किं तत्राह— तत्र तमिति । यतन इति प्रयत्न उक्त ॥ ४३ ॥ पूर्वदेहकृताभ्या-सेनावशोऽपि बुद्धिश्चिन्तरायादिनिच्छन्नपि द्वियते विषयेभ्य पराहृत्य योगनिष्ठः द्वियते । किञ्च कैमुत्येन दृश्यति—जिज्ञासुरपीनि । य कश्चिद्योगस्य जिज्ञासावानपि भवति सोऽपि प्रवृत्तप्रज्ञातिवर्तते शब्दप्रज्ञा

तिवाम्यति परमहंस इव सम्पूजितो भवति । किमुत तन्निष्ठः शब्दत्रयातिलङ्घनो भवतीति वक्तव्यम् ? । यद्वा शब्द-
त्रयातिवर्त्ततेऽर्थात्परं ब्रह्म शब्दब्रह्मतात्पर्यभूतं पारोक्ष्येण जानाति तत्प्रभावेणेत्यर्थः ॥ ४४ ॥

१० पु. अ. त. — तादृजन्मानन्तरं किं स्यात् ? इत्यत आह—तत्र तमिति । तत्र तस्मिन् जन्मद्वयेऽपि तं पौर्वदेहिक भगवत्पालयजीवभावानन्तरप्राप्तं प्रथमदेहसम्बन्धिनं बुद्धि-
सयोगं भगवत्सेवार्थप्रकृतिसंज्ञानरूपं भगवदीयकृत्तजन्मसा-
प्रेण लभते । च पुन तं लब्ध्वा भूय सिद्धौ सम्यक् सिद्धयर्थं
तथा भगवत्प्राप्त्यर्थं यतते यत्नं करोति । कुरुनन्दनेतिसम्योपेन
विभासार्थम् ॥ ४३ ॥

ननु भूयोऽपि यत्ने पूर्वदेवे चेत्यात्तदा किं जन्मना
यत्नेन चेत्याशङ्क्याह—पूर्वाभ्यासेनेति । तेनैव पूर्वान्यासेन
श्रद्धामयेन अवशोऽपि तादृक्कृत्तजन्मप्राप्त्या कुरोतीत्यापि

अन्यभावेभ्यो हीयते परावर्त्तते, भगवत्सयोगरसनिष्ठ क्रियत
इति भावः । ननु पूर्वप्रवृत्त्या श्रद्धासुत्तया चेत् सिद्धिरभूत्
तदा कथमिदानीं तेनैव साधनेन सिद्धिर्भविष्यति ? इत्याशं-
क्याह—जिज्ञासुरपीति । योगस्य स्वरूपजिज्ञासुरेव शब्द-
त्रय नामरूपात्मकं विप्रयोगसामयिकजीवनहेतुरपमतिवर्त्तते
अतिव्रामति । परमहेतुशक्तिमानेन गुणगानादिव्यागेन लौकिक-
देहस्थानेनलौकिकदेहमाप्नोतीति भावः । तथा चायमर्थ—पूर्व-
श्रद्धया प्रवृत्तस्तु योगजिज्ञासया न प्रवृत्त, किन्तु साधारण्येन
वाक्यश्रद्धयैव प्रवृत्तौ तेन सिद्धिरभूत् । अथुना तृप्तमदुल-
जन्माप्त्या तत्स्वरूपं कुरुते अतः प्राप्स्यतीति ॥ ४४ ॥

११ नी० भा० दी०— तत्र द्विविधेऽपि जन्मनि पौर्वदेहिक पूर्वदेहप्राप्तं बुद्धिसंयोगम् । यावति च योग-
भूमिः पूर्वजन्मनि जिता तत्र च यावान्युद्धिताभो जातस्तावन्तं बुद्धिसंयोगं पूर्वाभ्यासादल्पेनैवाभ्यासेन लभते,
तस्मादपि भूयस्यां बह्वया संसिद्धौ—ऊर्ध्वभूमिमाभार्थमित्यर्थः—यतते यत्नं करोति ॥ ४३ ॥ कुतो यततेऽशिक्ति-
तोऽपि ? इत्यत आह—पूर्वैति । अवशोऽपि ब्रह्मदादिवत्पित्रादिभिरन्यथानीयमानोऽपि तेनैव पूर्वाभ्यासेन बलवता
द्वियते योगप्रवणः क्रियते । यतो योगस्य जिज्ञासुर्ज्ञानमात्रमिच्छन्वो भवति, सोऽपि शब्दत्रयं कर्मकाण्ड वेदमध्य-
विक्रम्य वर्त्तते, किं पुनः पित्राद्याह्वाम् । इत्थं पूर्वाभ्यासयत्नं यन्महान्तमपि पित्रादियत्नं वृथा करोतीत्यर्थः ॥ ४४ ॥

प्रयत्नाद्यतमानस्तु योगी संशुद्धकित्त्वपः ।

अनेकजन्मसंसिद्धस्ततो याति परां गतिम् ॥ ४५ ॥

१ शां. भा.— कुतश्च योगित्वं श्रेयः ? इति—प्रयत्नादिति । प्रयत्नाद्यतमानोऽधिकतरं यतमान
इत्यर्थः । तत्र योगी निहानसंशुद्धकित्त्वपो विशुद्धकित्त्वपः सशुद्धपापोऽनेकजन्मसंसिद्धः अनेकेषु
जन्मसु किञ्चित्किञ्चित्संस्कारजातमुपनिवृत्त्यं तेनोपचितेनानेकजन्मकृतेन संसिद्धोऽनेकजन्मसंसिद्धः,
ततो लब्धसम्पददर्शनः सन्याति परां प्रकृष्टां गतिम् ॥ ४५ ॥

२ आ शां व्या— योगनिष्ठत्वे हेत्वन्तरं वक्तुमुत्तर-
श्लोकमवतारयति—कुतश्चेति । मृदुप्रयत्नोऽपि क्रमेण मोक्षयति
चेत्पि कप्रयत्नस्य हेतुहेतोरकिञ्चित्कस्मिन्तियाद्यङ्क्य हेत्वन्तर
मेव प्रकृत्यति—प्रयत्नादिति । तत्र योगविषये प्रयत्नातिरेके

सतीत्यर्थः । ततः सञ्चिन्तनस्कारसमुदायादिति यावत् । समुत्पन्न-
सम्पददर्शनवशात्प्रवृत्ता गतिं सन्यासिना लभ्यते, तेन शीघ्र
मुक्तिमिच्छन्पि कप्रयत्नो भवेत्, अल्पप्रयत्नस्तु निरर्था मुक्तिभा
गीत्यर्थः ॥ ४५ ॥

३ रा. भा.— प्रयत्नादिति । यत एतं योगमाहात्म्यं, ततोऽनेकजन्मार्जितपुण्यसम्बन्धैः संशुद्ध-
संसिद्धकित्त्वपः संसिद्धः सञ्जातः प्रयत्नाद्यतमानस्तु योगी चलितोऽपि पुनः परां गतिं यात्येन ॥ ४५ ॥

४ वे ता. च— नरेव योगप्रवृत्त्यं पुन संसिद्धौ यत्नयं
न्समुक्तम्, अथ तत एव तस्यात्मप्राप्तिलक्षणपरमपुरवार्थयो-
सोऽभिधीयते—'प्रयत्नात्' इति । 'तत' इति पर्दं यथाव्या-
माल्वये प्रयोजनाभावात्प्रवृत्तहेतुप्रसमाह यत इति । अनेकजन्म
संसिद्धः अनेकैर्जन्मभिः सम्यग्योगयोग्यो जात इत्यर्थः । तत

हेतुः संशुद्धकित्त्वपत्वम् । 'प्रयत्नाद्यतमानस्तु' 'इन्द्रियनियम-
नादिप्रयत्नेन योगे यतमान' इत्यनुनर्दक । अथवाऽधिकं यत-
मान इत्यर्थः । तुशब्दयोगित्वात् पूर्वोक्तं व्यञ्जयितुं च्छलितोऽपी-
त्युक्तम् । चलितोऽपि पुनरिति वा ततः सन्यासाख्या । 'परा
गतिर्भू' इति योग एव वा तत्साध्यात्मप्राप्त्यादिर्बोध्यते ॥ ४५ ॥

५ आ. मा. भा.— नैकजन्मनीत्याह— प्रयत्नादिति । जिज्ञासुर्ज्ञात्वा प्रयत्नं करोति ।
एवमनेकजन्मभिः संसिद्धोऽपरोक्षज्ञानी भूत्वा परां गतिं याति । आह च— 'अतीव श्रद्धया युक्तो

जिज्ञासुर्विष्णुतत्परः । ज्ञात्वा ध्यात्वा तथा दृष्ट्वा जन्मभिर्वहुभिः पुमान् ॥ विशेषानारायणं दे-
नान्यथा तु कथञ्चन' इति नारदीये ॥ ४५ ॥

६ ज. प्र. क्षी.—योगजिज्ञासामात्रेण परब्रह्मप्राप्तियन्त्रं
योगानुष्ठानवैयर्थ्यं स्यादित्यत एतदेवाशङ्क्य भगवतौत्तरं दत्त-
मित्याह—नैकेति । न योगजिज्ञासामात्रेणैवमिप्रायः ।
अत्र योगजिज्ञासोरपरामर्शश्च कथं तद्विषयमेतदित्यतोऽप्याहारेण

व्याचष्टे—जिज्ञासुरिति । ज्ञात्वा योगमिति शेषः । यतन-
नन्तरमनेकजन्मसंसिद्ध इत्यन्यथाप्रतीतिनिरासार्थाह—एवमि-
ति । योगे सम्पूर्णं संसिद्धिविलम्बे कारणभावादिति भावः
व्याहयतापैं पुराणसम्प्रतिमाह—आह चेति ॥ ४५ ॥

७ ह. वै. भा.—अतश्च योगित्यं श्रेय इति प्रतिपादयति—प्रयत्नादिति । प्रयत्नादधिकं प्रयत्मान-
इत्यर्थः । ततो योगी विद्वान्संशुद्धकिल्बिषः संशुद्धपापोऽनेकेषु जन्मसु किञ्चित्किञ्चित्संशुद्धसंस्कार-
जातमुपचित्य तैर्नोपचितेन संस्कारेणानेकजन्मकृतेन संसिद्धोऽनेकजन्मसंसिद्धः । ततो लज्जसम्पद्दर्शनं
सन्त्यासी याति परां प्रकृष्टां गतिम् ॥ ४५ ॥

८ वें. ब्र. गि.—यदैवं प्रथमभूमिकायां मृतोऽप्यन्यजन्मनि
ज्ञानी भूत्वा धृष्यते, तदा किञ्च वक्तव्यं द्वितीयायां तृतीयायां वा
भूमौ मृतोऽप्यन्यजन्मनि ज्ञानी भूत्वा विधुष्यत इतीत्यत्रमर्थ-
माह—प्रयत्नादिति । योगी पूर्ववृत्तादपि भयत्नादधिकमधिकं

यत्मानः संशुद्धकिल्बिषः तेनैव योगप्रयत्नपुण्येन विपूतश्च
नप्रतिबन्धकपापराशिः अनेकेषु जन्मसुपचितेन योगसंस्कारेण
सम्पत्तानी भूत्वा ततः परां प्रकृष्टां गतिं शक्तिं यातीति किञ्च
वक्तव्यमित्यर्थः ॥ ४५ ॥

९ व० त० क्षी०—अयं ध्यायतिरेव निर्दिष्टः । प्रयत्नान्मानसध्यापाराद्यतमानस्तु योगी भ्रंशाभावात् संशुद्धकि-
ल्विषोऽनेकजन्मसंसिद्धः अनेकजन्मसु तत्त्वज्ञानवान् सन् ततोऽन्तिमजन्मनि सिद्धज्ञानतः परां गतिमक्षरं मत्स्वरूपं
याति । यद्वाऽनेकजन्मविपाकेन भक्तिमान् भवति । ततो भक्तितः परां गतिं भगवद्भक्त्या वैकुण्ठारुच्यं याति । एवमेवोक्तं
निबन्धने ' ईश्वरालम्बनं योगो जनयित्वा तु तादृशम् । बहुजन्मविपाकेन भक्तिं जनयति ध्रुवम् ' इति ॥ ४५ ॥

१० पु. अ. त.—एवाद्यत्कुरुजन्मभारोऽपि यत्नवान् ।
प्राप्तुयाद्, तत्र तादृक्कुलोत्पन्नप्राप्तौ किं वक्तव्यं ? इत्याह—
प्रयत्नादिति । यः सामान्यो न तु तादृशजन्मवानेव प्रयत्ना-
द्यतमानः संशुद्धकिल्बिषः तद्वाक्ज्ञानप्रतिषन्धपापरहितो योगी

योगस्वरूपज्ञानवान् भवति । तु पुनः । अनेकजन्मसंसिद्धः
अनेकजन्मभिर्यतमानः सन् सिद्धः प्राप्तयोगरूपो भवति ।
ततः परां गतिं दास्यस्वर्गां याति प्राप्तोन्त्यर्थः । यतो मत्सं-
योगात्मको योग उतमस्तस्मात्सर्वं योगी भवेति ॥ ४५ ॥

११ नी० भा० क्षी०—एवं योगध्रष्टागतिमुक्त्वा यो विषयैर्ह्रियमाणोऽपि प्रयत्नेन योगमेवाभ्यसितुं प्रवर्तते तस्य
गतिमाह—प्रयत्नादिति । प्रयत्नात् प्रकृष्टात् हठात् वायुनिरोधादिरूपात् खेचर्यादिसुद्राविशेषाभ्यासाद्यो यत्मानः
संशुद्धकिल्बिषो निष्पद्यो भवति । यदाह मनुः—'प्राणायामैर्द्वैद्दे—(होपान्)—देनः[मनुः ६।७२] इति । इत्योगानां
सर्वेषां पापनिवृत्त्युपयोगित्वं, न तत्त्वसाक्षात्कारे साक्षात्साधनत्वमित्यर्थः । अत एव सः अनेकैर्जन्मभिः
संसिद्धः प्राप्तयोगो भूत्वा ततः परां गतिं मोक्षं याति । एतेन ' चक्षुश्चैवान्तरे भ्रुवोः ' [५।२७] इति पञ्चमान्ते
यत्सूचितं तस्याख्यातम् ॥ ४५ ॥

अध्यायार्थमृतस्य योगस्य सर्वतपश्चैष्ट्याद्योगिनोऽपि सर्वतश्चैष्ट्यञ्च ।

तपस्विभ्योऽधिको योगी ज्ञानिभ्योऽपि मतोऽधिकः ।

कर्मिभ्यश्चाधिको योगी तस्माद्योगी भवार्जुन ! ॥ ४६ ॥

१ नव्यास्तु—पार्थस्य युद्धे प्रवर्तित्वात् ' त्वं ध्यानयोगी भव ' इति तं प्रायुग्देशो न सम्भवति, तस्मात् ' योगी
भव ' इत्यस्य ' कर्मयोगी भव ' इत्यर्थः कर्तव्यो भवतीत्याहुः । तद्युष्म, गीतायां तदानीं सद्य एवाशुश्रेयानामुपदिष्टत्वा
भावात् । न हि ' तद्विद्धि प्रणिपातेन परिश्रमेण सेवया ' । (५।१४) इत्यादिपूवदिशानि श्रणिपादादीनि तदाश्च एव
विधेयानीति शब्दं युष्म, न चार्जुनेन विदितानीति प्रविद्धमेवेति किमप्याह ध्यानयोगेनेत्यलमकारणोविचारेण ।

—अधिगीता ।

१ शां. भा. — यस्मादेवं तस्मात्— तपस्विभ्योऽधिको योगी ज्ञानिन्योऽपि, ज्ञानमत्र शास्त्र-
पाण्डित्यं, तद्बुद्ध्योऽपि मतो ज्ञातोऽधिकः श्रेष्ठ इति; कर्मिन्योऽग्निहोत्रादि कर्म तद्बुद्ध्योऽधिको योगी
विशिष्टः यस्मात्तस्माद्योगी भवार्जुन ॥ ४६ ॥

२ आ शां व्या — सम्यग्ज्ञानद्वारा मोक्षहेतुत्वं साधयति— तपस्विभ्य इति । योगिनो ज्ञानिनश्च पर्यायत्वात्
योगस्योक्तमनस्य योगिन सर्वाधिकत्वमाह— यस्मादिति । कथं तस्य ज्ञानिन्योऽधिकत्व ? इत्याशाङ्क्याऽह— ज्ञानमिति ।
योगस्य सर्वस्माद्बुक्त्यादेवक्यकर्तव्यत्वात् योगिन सर्वाधिक्यं योगिन सर्वाधिकत्वे फलितमाह— तस्मादिति ॥ ४६ ॥

३ रा. भा. — अतिशयितपुरुषार्थनिष्ठतया योगिनः सर्वस्मादाधिक्यमाह— तपस्विभ्य इति ।
फेवलतपोभिर्यः पुरुषार्थः साध्यते, आत्मज्ञानव्यतिरिक्तैर्ज्ञानैश्च यः, यश्च फेवलैरश्वमेधादिभि
कर्मभिः, तेभ्यः सर्वेभ्योऽधिकपुरुषार्थसाधनत्वाद्योगस्य तपस्विभ्यो ज्ञानिन्यः कर्मिभ्यश्चाधिको
योगी, तस्माद्योगी भवार्जुन ॥ ४६ ॥

४ वे. ता. च. — एवविधं योगस्य माहात्म्यं तप प्रवृत्तिषु ज्ञानैरिति— सन्ति हि तत्तद्योगशास्त्रोक्तानि औपनिषदाणि च
न कस्यचिदप्यस्ति, अतस्तपस्विप्रवृत्तिभ्यो योगी समाधिक इति देवतान्तरचन्द्रसूयान्दिग्रहप्राणेन्द्रियविषयाणि ज्ञानानि । तपश्चान्द्र-
योगे योगिन च प्रशस्तुन् जीवात्मयोगोपदेशमुपसहृतीत्यभि पातं कर्मेशब्दात्तस्य वैषम्यं दर्शयितुं अश्वमेधाद्युपादानम् । तप -
प्रायतान योगस्य च फलद्वारा सारतम्यमिह विवक्षितमिति दर्शयितुं पुण्याभिधानम् ॥ ४६ ॥

५ आ. मा. भा. — ज्ञानिभ्यो योगज्ञानिभ्यः । तपस्विभ्यः कृच्छ्रद्विचारिभ्यः । उक्तं च—
‘कृच्छ्रदेरेपि यज्ञादेर्ध्यानयोगो विशिष्यते । तन्नापि शेषश्रीव्रह्मशिवादिध्यानतो हरेः ॥ ध्यानं कोटिगुण
प्रोक्तमधिकं वा मुमुक्षुणांम्’ इति गारुडे । ‘अज्ञात्वा ध्यायिनो ध्यानाज्ज्ञानमेव विशिष्यते । ज्ञात्वा ध्याने
ज्ञानप्राप्ताद्ध्यानादपि तु दर्शनम् ॥ दर्शनादपि भक्तेश्च न किञ्चित्साधनाधिकम्’ इति च नारदीये ॥ ४६ ॥

६ अ. प्र. दी — ननु ज्ञान योगस्य फल तत्कथं ज्ञानि द्वयार्थे पुराणवाक्येनाह— उक्तं चेति । मुमुक्षुणा एतेन सर्वेषा-
भ्योऽप्यधिको मत ? इत्येत आह— ज्ञानिभ्य इति । यद्यपि मपि योगिना मध्ये यो मा भजते स युक्ततरो मत । तत्रापि
‘ज्ञानतपसा पूता’ [४।१०] इति ज्ञानमपि तपस्तथापि महतेनान्तरात्मना यो भजते स युक्ततरो मत इति व्याख्यातं
तदतिरिक्तमेवान् विवक्षितमित्याह— तपस्विभ्य इति । यद्वा भवति । ‘ज्ञानिभ्योऽपि मतोऽधिक’ इत्यतद्योगज्ञानविषयमेव, न
ज्ञानादाधिक्यस्यासम्भवाद्योगज्ञानाधिक्यस्य प्रयुक्तत्वादिति तदज्ञानविषयमित्येतत्पुराणवाक्येन स्यात्पयति— अज्ञात्वेति ।
भाव । अतएव पूर्वं तद्व्याख्यातम् । उच्चात्मुपपादयन् श्लोक योगमिति शेष । साधनाधिक साधनेत्यधिकम् ॥ ४६ ॥

७ ह. वै. भा. — यस्मादेव तस्मात् तपस्विभ्योऽधिको योगी । ज्ञानमत्र शास्त्रपाण्डित्यं, तद्बुद्ध्या-
निभ्योऽपि मतो ज्ञानिभ्योऽधिक इति कर्मिभ्योऽग्निहोत्रादिकर्मिभ्यस्तद्वृत्तेभ्योऽधिको योगी । तस्मा-
द्योगी भवार्जुन ॥ ४६ ॥

८ वे. प्र. मि — अयमेदानीमप्याचार्यमूलं योगसंप्रदायस्य नान्तरीयिकत्वोक्त्या योगस्य तदाधिक्याधिमामात् “ विषया
पसहस्रति— तपस्विभ्य इति । ‘स योगी परमो मत [६।३२] इति पूर्वाकृत्स्नव्रतज्ञानमनोनानावाचनक्षयसम्पन्नो योगी तप
स्विभ्य कृच्छ्रचाद्राग्यपरदितपोनिष्ठेभ्य अधिक उक्तम्,
‘मनसश्चेन्द्रियाणां च ऐकाग्र्यं परम तप । तज्ज्याय सर्वेषामर्थं स धर्मं पर उच्यते इत्यादिरस्मृतिभिर्योगस्य सर्वतपश्श्रेष्ठयो
चे । तथा कर्मिभ्य अश्वमेधादिकृद्भव अणिं प्राप्य पुण्य
क्ष्ता ह्योक्तम् [६।४९] इत्यश्वमेधादिकृतानां योगप्रदं मत

नान्तरीयिकत्वोक्त्या योगस्य तदाधिक्याधिमामात् “ विषया तदसरोहन्ति यत्र कामा परागता । न तत्र दक्षिणा यान्ति नाविद्रासस्तपस्विभ्य’ इति श्रुत्या तप कर्मिभ्योऽपि तदाधिक्यं साप्युक्तपर्यायैरुक्तप्रदर्शनात् । तथा ज्ञानिभ्योऽप्यधिक्यं सत्यपि तत्तत्साक्षात्कार मनोनानावाचनक्षयत्वात् ‘स योगी परमो मत [६ । ३२] इति प्राक्पारम्यात् । ‘यस्मादेव तस्मात्तपस्वरूपो योगी भव हे अर्जुन! परिशुद्धेति सग्नो धनार्थं ॥ ४६ ॥

९ व० स० दी०— यस्मादेवं तस्मात् तपस्विभ्य इति फायहे शतपस्विभ्यः साहस्रयज्ञानिभ्यश्च केवलकर्मकारिभ्यश्चाधिको योगी तस्माद्धेतोरर्जुन ! त्वं योगी भव मनोरोधयोगवान्भव । तत्रापि न तुभ्यं योगोऽयं दाह्य उच्यते किन्त्वनिपिद्धः श्रीवासुदेवे स्वचित्तिरोधनादिति भक्तिरूप उच्यत इत्याह ॥ ४६ ॥

१० पु. अ. त.— योगस्य सर्वाधिकत्वं प्रतिपादयन्ने-
वाह— तपस्विभ्य इति । तपस्विभ्यः योगस्वरूपाज्ञाने
तदभिधापाभागेन केवलसंग्रहसहनशीलेभ्यो योगी अधिक ।
किञ्च ज्ञानिभ्यः ज्ञानेन सन्यासादिषर्मयुक्तेभ्योऽपि योगी
अधिको मतः मेऽभिमत । ज्ञानी च पुनः कर्मिभ्यो यज्ञनि-
त्यादिनिष्ठेभ्यो योगी अधिको मतः । तस्माद् हे अर्जुन
मनसंहेकयोग्य ! त्वं योगी भव युक्तो योगनिष्ठो भवे-
त्पर्यः ॥ ४६ ॥

११ नी० भा० दी०— एवं योगिनं स्तौति— तपस्विभ्य इति । तपस्विनोऽत्र कृच्छ्रचान्द्रायणमासोपवासादि-
कर्तारः, ज्ञानिनश्च शास्त्रीयपाण्डित्यवन्तः, कर्मिणोऽग्निहोत्रायनुष्णतारः, तेभ्यः सर्वेभ्यो योगी यतोऽधिको मतः
तस्माद्योगी भवार्जुन ! ॥ ४६ ॥

उपासनाकाण्डोपक्रमपूर्वकः कर्मकाण्डोपसंहारः ।

योगिनामपि सर्वेषां मद्भूतेनान्तरात्मना ।

श्रद्धावान्भजते यो मां स मे युक्ततमो मतः ॥ ४७ ॥

इति श्रीमहाभारते शतसहस्र्यां संहितायां वैयासिक्यां भीष्मपर्वणि
श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुन-
संवादे ध्यानयोगो नाम पष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

१ शां. भा.— योगिनामिति । योगिनामपि सर्वेषां रुद्रादित्यादिध्यानपराणां मध्ये मद्भूतेन
मयि वासुदेवे समाहितेनान्तरात्मनाऽन्तःकरणेन श्रद्धावाङ्मद्भूतध्यानः सन्भजते सेवते यो मां, स मे
मम युक्ततमोऽतिशयेन युक्तो मतोऽभिप्रेत इति ॥ ४७ ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यगोविन्दभगवत्पादशिष्यश्रीमच्छङ्कर-
भगवत्पादकृतौ श्रीमद्गीताभाष्ये पष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

२ आ. शां. व्या.— नन्वादित्यो विरावारमा सत्र कार्प-
मशरमित्येतेषामुपासका मूयांसि योगिनौ गम्यन्ते, तेषां कतम
प्रेयानिन्यसे ? तत्राह— योगिनामिति । यो भगवत् सगुण
निर्गुण वा यथोक्तेन चेतसा श्रद्धयान सन्नवरतमनुबन्धते स
युक्तानां मन्येऽतिशयेन युक्तः प्रेयानीश्वरस्याभिप्रेत, न हि
तदीयोऽभिप्रायोऽन्यथा भवितुमर्हतीत्यर्थः । तदनेनाप्यायेन
कर्मयोगस्य सन्यासहेतोर्मर्यादा दर्शयता साह च योग विषण्वता
मनोनिप्रद्वेषायोपदेशेन योगप्रवृत्त्याऽऽत्यन्तिकनाशङ्कावकाश
शिथिलयता त्वम्यवार्थाभिज्ञस्य ज्ञाननिष्ठबोक्तव्या वाक्यार्थ-
ज्ञानान्मुक्तिरिति साधितम् ॥ ४७ ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीमच्छङ्करभगवत्पादशिष्यानन्दज्ञानविरचिते श्रीमद्भगवद्गीता-

शाङ्करभाष्यव्याख्याने पष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

३ रा. भा.— तदेवं परविद्याभूतं प्रजापतिराक्योदितं प्रत्यगात्मदर्शनमुक्तम् ; अथ पर-
विद्यां प्रस्तौति— योगिनामिति । 'योगिनाम्' इति पञ्चम्यर्थे षष्ठी । 'सर्वभूतस्थमात्मानम्'
[६।२९] इत्यादिना चतुर्विधा योगिनः प्रतिपादिताः ; तेष्वनन्तर्गतस्वाद्रूपमाणस्य योगिनो
न निर्धारणे षष्ठी सम्भवति । 'अपि सर्वेषाम्' इति सर्वशब्दनिर्दिष्टास्तपस्विमभृतयः । तत्रा-
प्युक्तेन न्यायेन पञ्चम्यर्थो ग्रहीतव्यः ।

४ वे ता. च.—एव सर्वस्मादाधिक्ये जीवात्मयोगिन प्रतिपादिते तत्र परमपुरुषार्थो नास्तीति श्रोता चरितार्थबुद्धि स्यादिति शङ्कमानो भ्रमविद्यायामिव स्वयमेव ततोऽप्यतिश यितपुरुषार्थसाधकतद्गतिं स्वविषयमभियोग मध्यमपदेन प्रति पादयितु स्वयमेव प्रस्तौतीत्याह— तदेवमिति । उक्ते प्रमा णतत्परुषापादितप्रकरणेऽर्थः । सप्रत्यर्थे प्रथमपदस्य मध्यमपदशेषत्वमाह— परविद्याङ्गभूतमिति । तत्र प्रमाणयोस्तन— प्रज्ञापतिवाक्योदितमिति । प्रागेवेद प्रपञ्चि तम् । एतेन परिशुद्धप्रत्यगात्मदर्शरमाप्रत्य परमयोगत्वादिर्क वदन्तोऽऽत्मयुगवेदान्तिप्रभृतयो निरस्ता । परविद्यां— परां विद्यामित्यर्थः । “अथ परा यया तदक्षरमधिगम्यते” [सु. उ. १।१।५] इत्यादिवत् । यद्वा, परमात्मनो विद्यामि त्यर्थः । प्रस्तौति— प्रस्तावमात्रमिदं, प्रपञ्चो ह्यनन्तर भवि ष्यतीति भावः ।

‘तपस्विभ्योऽधिक’ [६।१६] इत्यादिप्रकरणादत्रापि ‘यो गिन्य’ इत्यर्थोऽभिप्रेत इति मन्वान आह— योगिनामिति । पञ्चम्यर्थे पट्टीति— सम्बन्धसामान्यपृथगा सम्बन्धविशेषे विवक्षावास्तव्यर्थेऽत्रानिमिति भावः । नन्वेव किमर्थं परिहृियते ? निर्धारणे पृथग्न सम्भवति । तथाहि— प्रागुच्ये चतुर्षु योगेषु ‘सर्वभूतस्थित यो मा भन्त्येकत्वमास्थित’ [६।३१] इति योगी कश्चिदुक्त, अत्रापि ‘श्रदान्वाभजत यो माम्’ इति स एव प्रथमभिज्ञायते, अतस्तन्निर्धारणेन ‘युक्ततम’ इति प्रथमाऽत्र कियते । ‘युक्ततम’ इत्यत्र प्रत्ययश्च निर्धारणार्थत्वसुचक, तस्मा दासौ परममर्थे पृथीति तत्राह— सर्वभूतस्थमिति । एतेन पूर्वश्लोके ‘योगी’ इत्येकवचननिर्देशोऽप्यत्र बहुवचनेन वातुवादस्य विषयोऽपि दर्शित, तत्र किमित्यत्राह— तेषिञ्चिति । अय मभिप्राय— परमात्मोपासको हि योगी मध्यमपदेन वक्ष्यते, तस्य च प्रस्तावोऽत्र कियते, तत्रासौ प्रागुक्त, ‘सर्वभूतस्थित यो माम्’ [६।३१] इत्यादेव साम्यानुसंधानविषयश्च

३ रा. भा.— योगिभ्योऽपि सर्वेभ्यो बक्ष्यमाणो योगी युक्ततमः । तदपेक्षया अत्ररत्ये तपस्वि- प्रभृतीना योगिनां च न कश्चिद्विशेष इत्यर्थः, मेवंपेक्षया सर्पपाणामिव । यद्यपि सर्पपेक्ष्यान्योन्य- नाधिकभावो विद्यते, तथापि मेवंपेक्षया अवरत्वनिर्देशः समानः ।

४ वे ता. च.— तपस्व्यादिसङ्गहामिप्राय वस्तुं फलित मन्वयमाह— योगिभ्य इति । युक्ततम इति— अधिक इत्यर्थः । यद्वा योगिना तपस्विप्रभृतीना च यथास्वमुपाययुक्तत्वा- स्तेन्य सर्वेभ्योऽयमतिशयितोपाययुक्त इत्यर्थः । अथवा, योगिन- यम इत्यर्थः । एतदखिलमभिप्रेत्य ‘श्रेष्ठतम’ इति बक्ष्यति । योगिभ्योऽपि न्यूनतमास्तपस्विप्रभृतयः किमर्थमत्र सद्यन्त इत्यत्र दृष्टान्तार्थतो विशदयति तदपेक्षयेति । लौकिकोदाहर

३ रा. भा.— मत्प्रियत्वातिरेकेणानन्यसाधारणस्वभावनतया मद्भूतेन अन्तरात्मना मनसा—

प्रागेव प्रतिपादित, ततो न तस्यात्र प्रत्यभिज्ञा, किञ्च ‘आत्मौ- पत्येन’ [६।१२] इति श्लोके ‘सर्वभूतस्थितम्’ इत्याद्युक्तयोगि नोऽपि परतो योगी प्रागुक्त, ततश्च ‘सर्वभूतस्थितम्’ इत्यादि नोक्तयोगिनोऽत्र सर्वस्मादाधिक्यप्रतिपादने पूर्वेण विरोधः स्यात्, अतोऽप्य योगिनस्त्वैश्वर्यतमत्वायोगान् निर्धारणे पृथी- यम्, तदिदमुक्त तेष्वनन्तर्गतत्वादिति । ननु पूर्वोक्तान्वक्ष्य नाथ च योगिन सामान्येन सद्यश्च तेष्वन्यतमस्य बक्ष्यमा- णस्य निर्धारण किं न स्यात् ? मैव, प्रतिपन्नेषु केचुचित्प्रतिपन्न एव हि कश्चिन्निर्धार्य, अन्यथाऽतिसयविधानार्थमनुवादायो गात् । नच बक्ष्यमाणो योशो श्रोतुरर्जुनस्य इत पूर्व प्रतिपन्न, इदमपि बक्ष्यमाणस्येतिपदेन सूचितम् । अत प्रागुक्तस्यो योगिभ्योऽधिकस्य बक्ष्यमाणस्य योगिन प्रस्ताव एवार्थं भवि तुमर्हति, ततश्च पञ्चम्यर्थत्वे विवक्षणीये न निर्धारणे पृथी सम्भ- वतीति ‘योगिनामपि सवयाम्’ इति सामानाधिकरन्धेन योज- नायामपिशब्दस्य मन्दप्रयोजनत्वं स्यात्, योगिना हि प्रस्ता तदा सूचिता स्यात्, सा च प्रागेव प्रतिपत्त्वाद्वा न सूचनमपे क्षते । समुद्रादपि विजुकोऽयमित्यादिन्यश्चहारशिव विपरीत प्रतीतिश्च स्यात्, अपिशब्दस्य समुच्चयार्थत्वं प्रसिद्धिप्रकर्षवद्वापि सम्भवदपरित्याज्यम्, ‘योगिनामपि’ इत्यनेनैव गतार्थत्वेन सर्वशब्दस्य नात्यन्तापेक्षित, यदि चापि समुच्चयार्थत्व सर्वशब्दस्य च समुचेत्ब्याभान्तरपरत्व सम्भवति, अतस्तदेवोपादानुगुचितम् । सम्भवति चान सर्वशब्दार्थतथा तपस्विप्रभृतयः प्रपक्षा, ते च न योगिसन्धेन संगृहीता, मुख्ये सम्भवति च तेन तद्वक्षणा न युक्ता । योगिभ्यो न्यूनानामपि तेषामुपादान दृष्टान्तार्थत- याऽन्यन्तोचितमेव । योगिना तपस्विप्रभृतीना च समुच्चयोऽवर- त्वसाम्यप्रतिशदानौपयिकत्वादायन्तापेक्षितः । तदेतत्सर्वमभिप- र्याह— अपि सर्वेपामिति । उक्तेन न्यार्येनेति । प्रकरण- वशात्पेचनन्तर्गतत्वादनन्तर्भावयितुमशक्यत्वात्तत्रैति भावः ।

णेन द्रवयति मेवंपेक्षयेति । नन्वरत्वन न कश्चिद्विशेष इत्य- युक्तम्, तथापि तपस्विप्रभृतीना योगिना चात्यन्तसमत्प्रस हात्, अस्ति च विशेषो मेवंपेक्षयापि सवैतन्ना मानया न्यून- धिकभावेनावरत्वावरत्वरूप, तत्राह— यद्यपीति । नेदानौ मिथस्तारत्वं निविध्यत, किन्तु मिथस्तारत्वंयथात्मन्यत्यन्ता- दिशयितोपेक्षया न्यूनत्वमात्रमिदिशेत् तावतैव चावरत्वव्यवहा- राऽन्यविशिष्टो जायत इति भावः ।

१ ‘यत्र नान्यद्विज्ञानाति नान्यत्र प्रकृते च । नान्यत्पदयति तस्मिन्नेव स भूमा प्रोच्यत धूमो ॥ या भूमा सोऽस्य प्राक् गुण नात्वे इति सफलवासातिरन्वयपहाराभाशोपश्लिन्न तत्त्वं भूमवन्दनोच्यते । तद्विषयाम्, प्रथमविषयामित्यर्थः ।

चाह्याभ्यन्तरसकलवृत्तिविशेषाश्रयभूतं मनो ह्यन्तरात्मा, अत्यर्थं मत्प्रियत्वेन मया विना स्वघा-
रणात्मानमङ्गतेन मनसा—श्रद्धावान् अत्यर्थमत्प्रियत्वेन धृष्टमात्रनिश्चेषासहतया मत्प्राप्तिप्रवृत्तौ त्वरा-
वान् यो मां भजते, मां विचित्रानन्तभोग्यभोक्तृवर्गभोगोपरुण भोगस्थानपरिपूर्णनिश्चिलजगद्दुदयवि-
भवलयलीलं अस्पृष्टाश्रेयसोपानवधिकातिशयज्ञानवलैश्वर्यवीर्यशक्तितेजःप्रभृत्यसहृद्यैयफलयाणगुणगण-
निधिं, स्वाभिमतानुरूपैकरूपाचिन्त्यदिव्याद्भुतनित्यनिरवधनिरतिशयौज्वल्यसौन्दर्यसौगन्ध्यसौ-
कुमार्यलावण्ययौवनाद्यनन्तगुणनिधिविव्यरूपं, वाह्मनसापरिच्छेद्यस्वरूपस्वभावं, अपारकारुण्य-
सौशील्यवात्सल्यौदार्यश्वर्यमहोदधिम्, अनालोचितविशेषाश्रेयसलोकशरण्यां प्रणतार्तिहरम्, आश्रितवा-
त्सल्यैकजलाधिम्, अखिलमनुजनयनविपयतां गतम्, अजहत्स्वस्वभावं, वसुदेवगृहेऽवतीर्णं, अनव-
धिकातिशयतेजसा निश्चिलं जगद्भासयन्तं, आत्मकान्त्या विश्वमाप्यायन्तं भजते सेवते;
उपास्त इत्यर्थः । स मे युक्ततमो मतः स सर्वेभ्यः श्रेष्ठतम इति सर्वं सर्वदा यथावस्थितं स्वत
एव साक्षात्कुर्वन् अहं मन्ये ॥ ४७ ॥

इति श्रीभगवद्रामानुजविरचिते श्रीमद्गीताभाष्ये षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

४ वे ता. चं.— मत्प्रियत्वातिरेकेणेति—अहं प्रिय
प्रीतिविषयो यस्य स मत्प्रिय, तस्य भावस्तत्र भक्त्यतिरेकेणे
त्यर्थः । अनन्यसाधारणस्वभावतयेति—स्वाभिमतभोग्य
मेव हि धारकमिति भावः । बाह्येन्द्रियसारीराद्यपेक्षयाऽन मन
सोऽन्तरात्मशब्दाद्यन्तत्वम् । भक्तिकाण्डशाया प्रश्नाद्यन्तद्वये-
ऽऽदिनाप्रविषयत्वमनुचितम्, अत इच्छाकार्यत्वराधिययतामि-
च्छायाव त्वराहूतं तीनद्वारापत्तिं दर्शयति—अत्यर्थेत्यादिना ।
भजनीयतया निर्दिष्टस्य भुक्तिस्त्व्यादिशते, वक्ष्यमाणपदद्वयेन
चोक्तानुपासनेपयुक्ताकारणामित्यनेव विपश्चिन्तान् दर्शं
यति त्रिचित्रेत्यादिना आप्याययन्तमित्यन्तेन । तथापि
'वाह्यनसापरिच्छेद्यस्वरूपस्वभावम्' इत्यन्तानि विशेषणानि पर-
त्पोषिकानि । तत्र परापि तु सौमन्यौषिकानीति विवेकः ।
तदुभयानिघानं च अतिमुलभस्य तृणादे, अतिदुर्लभस्य मेवा-
द्वान्यतरवैकल्येनानुपादेयत्वात् । कारणवाक्यस्याना सद्भा-
स्मादिषामान्यदास्यामानमन्ययासिद्धविशेषोपस्थापकरायाण्य
कार्यधर्मवसानमभिप्रेयन् 'जन्मायस्य यत्' [म. सू. १।१।२]
इति सूत्रनिष्कर्षार्थेन "यतो वा इमानि" [ते उ. ३।१]
इत्यादिवाक्येन प्रतिपादितं जिज्ञास्यस्य मनुष्यो लक्षणं दर्शयि-
ष्यमाणजगत्कारणत्ववैश्वर्यादिवैभवे धनअयसारयो दर्शं
यति—त्रिचित्रेति । कारणत्वमुत्पत्तेन लीलाविभूतियोगं प्रति
पादितं ; अथ कारणत्वदाहितदोषप्रवृत्तयुक्तवैकल्यसद्भावानिवृत्त्यर्थं
शोषस्याकयादिसिद्धयुग्मचिन्त्रैव दर्शयति—अस्पृष्टेति ।
अस्पृष्टाश्रेयसोपदेशवत्य गुणविशेषगण्ये दोषप्रसामानाधिकर-
ण्यामात्रो विपश्चिन्, सुगुणविशेषगण्ये दोषात्यन्ताभावः ।

अथ रामानुजप्रामाण्यविशेषविशिष्टप्रतिपादनमुत्तरं द्विषामा-
रणाशुभमदितीपरिजनन्याना दियोगमुत्तरं वन् निःशेषमितिदोग
सुबद्धेति—इत्याभिमतेति । एषुभुवद्विभूतियोगादभयतिर
स्थाव कति इवत्तत्त्वात् वाह्यनसापरिच्छेद्यमनुपासनादोष-

त्वमपि सूचयितुं परत्वातिशयमाह—वाह्यनसेति । स्वरूपमी-
श्वरत्वादिकम्, आनन्दत्वादिकं वा । स्वभावस्तु निरूपितस्वरूप-
विशेषका धर्माः । उक्त परत्वमेव स्वरूपम्, वक्ष्यमाण सौमन्य
तु स्वभाव इत्येके । अवतारसौमन्यहेतुमाह—अपारेत्या-
दिना । प्रत्येकमेवां महोदधिं 'त्रियो वैद्यास्तया युदा' [१।३२]
'सकृदेव प्रपन्नाय तवास्मीति न याचते । अमयं सर्वभूतेभ्यो
ददाम्येतद्गतं मम' [वा रा ६।१०।३३] 'सर्वलोकशाण्ड्याय' [वा. रा.
६।१०।१०] 'यदि वा रावण स्वयम्' [वा रा ६।
१०।३४] इत्यादिभि सिद्ध दर्शयति—अनालोचितेति ।
विशेषा जातिगुणवृत्तविद्यादिरूप । उक्ता कारुण्यादिगुणा
एवविषयशरण्यात्वे हेतवः । शरण्यशब्देनाभिगमनीयत्वमुक्तम् ;
तस्य लभूतविरोधिनिरसनशीलतामाह—प्रणतार्तिहरमिति ।
सर्वसाधारणतया गुणान्तेः सह निर्दिष्टमपि वात्सल्यगुण
भूयोऽपि विशेषसम्बन्धालुब्ध्यानाय, विशेषतोऽन्यतरेषु कार्यक-
त्वज्ञाननाय, सापराधानामभोतये, ज्ञानादिरहितदशायांमपि
स्वयमेव रक्षक इति प्रदर्शनाय, तत्प्रतिपन्धकभूतपरमात्मवैसु-
ख्यनिवृत्तये च पुण्यगतसन्धते आश्रितवात्सल्यैकजलाधि-
मिति । उक्तकारुण्यादिगुणगणकलिनं प्रकृतावनास्यावकारान्
राष्ट्रलक्षण्यमाह—अखिलेति । 'अज्ञोऽपि सन्न्ययास्मा'
[४।६] इत्यादिना पूर्वोक्तं स्मारयति अजहदिति । अवतार-
विशेषमाश्रितो हि मामित्याहृत्यमिप्राणमाह—वसुदेवेति ।
तेजःकाण्डिकावतारविग्रहगुणविशेषाभ्यां—अत्रतारदशायामेव
परत्वसौमन्यप्रदशाभ्यां उपासकचित्ताकर्षणमग्निप्रेषाद् अन-
यधिकेति । अत्रापि भावस्त्वन्तेजः, एत एतानभिभजनीयस्त्वमपि
सिद्धम् । कान्तिस्तु रामगोयक, लक्ष्मणापराधयौवचन्द्रिहाहत्या
प्रभा वा । अत्रैव हि आप्याययन्तमित्यन्तम् । एतेन 'विष-
माप्याययन्तं कारवा' [रा. उ. १।७०] स्मरिष्यम् ।

'अत्र' इत्यस्य विपश्चिन् वक्षु पात्रुगटादिनमेव तावद

संशयति सेवत इति । 'सेवा भक्तिर्यास्तिः' इति निषण्डकप्र-
मिद्धिमाश्रित्य विवक्षिते धृतिप्रसिद्धे 'धापयति उपास्त इत्यर्थे
इति । 'योगिनामपि सर्वेषाम्' इत्युक्तं वर्गद्वयं सङ्कलय्य सर्वेभ्यः
इत्युक्तम् । 'मे मतः' इत्यनात्मव्युत्पन्नाभिप्रेतमाह— सर्वमि-
त्यादिना । अत्रापि 'यो वेति युगपत्' [न्या. त.]
इत्यादिकमुपसंहितम् ॥ ४७ ॥

इति कवितार्किकसिद्धस्य सर्वतत्त्वस्वतन्त्रस्य श्रीमद्वेद्वेदानास्य वेदान्ताचार्यस्य वृत्तिषु भगवद्रामानुजविरचित-
श्रीमद्रीतामाप्यटीकायां तात्पर्यचन्द्रिकायां पष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

५ आ. मा. भा.— ॥ ४७ ॥

६ ज. प्र. क्षी. ॥ ४७ ॥

इति श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचिते श्रीमद्रीतामाप्ये पष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

इति श्रीमदानन्दतीर्थ- भगवत्पादाचार्य- विरचितस्य गीताभाष्यस्य टीकायां
अयतीर्थमुनिविरचितायां पष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

७ ह. पै. भा.— योगिनामपि सर्वेषां रुद्रादित्यादिपराणां मद्भूतेन वामुदेवे मयि समागतेनान्त-
रात्मनाऽन्तःकरणेन च श्रद्धावान्भजते यो मां स मे युक्ततमोऽतिशयेन युक्तो मतोऽभिप्रेत इति ॥ ४७ ॥

इति श्रीमद्वेद्वेदानुमद्विरचिते पैशाचभाष्यनामके श्रीमद्भगवद्गीता-
न्याख्याने पष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

८ वं. द्र. गि.— एवमध्यायार्थेषुपर्वहस्य सन्मति मध्यम-
मध्यमपदयोः सद्भूतिप्रदर्शनाय मध्यमपदप्रतिपादनार्थेषुपक्षि-
पवि— योगिनामिति । अत्र भक्तियोगस्य ज्ञानयोगादपि
अंशं न विवक्षितम्, भक्तज्ञानरूपत्वे कर्मरूपत्वं वा
'जानिदशोऽपि मतोऽधिकः । कर्मिभ्यथाधिको योगी' [६।४६]
इति योगस्य ज्ञानकर्मार्थिक्यप्रतिपादकपूर्ववाक्येन 'उदाराः
सर्वे दूषिते शर्मा त्वाभ्य मे मतम्' [७।१८] इत्याद्युक्त-
वाक्यैश्च विरोधात्, 'भवत्या मामभिजानाति यावान्य-
श्चास्मि तस्यत । तनो मां तस्यनो ज्ञात्वा विदते तदनन्तरम्'
[१८।५५] 'सत्य देवे परा भक्तिः' [ ] इत्यादिना
ज्ञानसाधनत्वेनोक्त्या भवेत् फलत्वेन प्रधानभूताज्ञानादा-
धिक्यायोगात् । किंतु देवान्तरभक्तियोगापेक्षया भगव-
द्वक्तियोगस्य श्रेष्ठ्युच्यते, 'योगिनामपि सर्वेषां समुद्रादि-
त्परात्मा' [अं.] इति भाष्योपेक्षः । एतेन 'योगिनामिति पञ्चमर्थे
पक्षी, भगवद्वक्तियोगस्य पूर्वोक्तयोगत्वेनन्तर्गतत्वेन निर्धारणे
पश्यमन्मवात् । तथा च सर्वेषोऽपि योगिभ्यो ब्रह्ममाणो
भक्तियोगी युक्ततमो मत इत्यर्थः' इति रामानुजव्याख्यानं
प्रयुक्तम्; योगदापस्य देवनाभजनयोगपरत्वेन निर्धारण एव

पद्युपपत्त्या विनक्तिविपरिणामस्यायुक्तत्वात् । एवं चाय-
मर्थः— यो मां भजते स सर्वेषां योगिना देवनाभजनार्थं
मध्ये युक्ततमः श्रेष्ठो योगीनि मे मम परमेश्वरस्य मतो
निश्चितः । राजानं भजते श्वस्यः, तद्भदेव किं तव भजनम् ?
तत्राह— मद्भूतेनान्तरात्मना मयि प्रेमात्मकेन मनसोत्सर्पः ।
मृत्यस्य हि इत्यभ्यासां मनो राति भजनम्, न तु राजस्य-
कमनसा राजभजनम् । इच्छिदानमानादिना राजसकृतो
श्वस्यसद्भूतेनैवान्तरात्मना सं भजते, तनस्तन्माधारणं व्याज-
र्यवित्तं श्रद्धाद्यानिनि । इच्छिस्त्वनिहास्यपुराण्यसिद्धमद्वीय-
परमेभस्त्व-परमकाष्ठिणित्व-प्रगतपालकशादिविषयकमत्य-
त्वविश्राम्य. श्रद्धा, तद्गानि'यर्थः । अतस्त्वमप्येवंविधो
मद्भूतो भवेत्यर्थः । अत्र 'श्रद्धावान्भजते यो मां' इत्यनेन
तत्पदार्थभूतो भगवांस्तद्विद्विभ मध्यमपदप्रतिपादार्थः प्र-
दितः । तेन कर्मतात्मभगवत्प्रतिपादनमुपेन सोऽपतिरूपम-
दार्थनिरूपणपरस्य तस्य प्रथमपदस्य भगवद्वक्तित्वात्प्रति-
पादनद्वारा तपदार्थनिरूपणप्रकृतौ मध्यमपदेन गृह्यतिरिति
दृष्टितं भवति ॥ ४७ ॥

इति श्रीमत्परमहंसरहिषाजकसायंजीमधीमद्वैतविद्याप्रतिष्ठापनाभिनवाशास्त्राचार्यनिरन्तरवन्द्यश्रीम-
द्रामानुजानन्दतीर्थभगवत्पादाचार्यस्य शिष्येण श्रीपद्मनाभेन कृते रामानुजगिरिवाङ्मनाने
भगवद्गीताभाष्याने पष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

९ व० त० टी०— योगिनामपि सर्वेषां मध्ये मत्पुष्टिमक्तिपरायणः श्रेष्ठः । यन्निरुद्धं इत्येव चित्तं फलाद्गो
ष समं योगिनेऽपि युक्तं तथाभूतेनान्तरात्मना श्रद्धावान् श्रीमदाचार्यवैशंपतेनाश्रित्ययुक्तिमान् सन् मां
वामुदेवं भजते' सैवतेत्यः स मे युक्ततमो भक्तः । अतो योगस्यैतन्नरगभक्तिमान् भवेति गूढाभिनिः ।
गी. ५५

अतएवोक्तमाचार्यरत्नैः—‘साङ्ख्ययोगो निरूप्यादौ मोहमुत्सार्य फाल्गुने । भक्तिपीयूषपातारं कृतवानिति संप्रहः ॥
उक्तमप्यायपट्टेऽपि स्वधर्मकरणं मतम् । विवेकेन च धैर्येण साङ्ख्ये योगे च भक्तितः ॥’ सूत्रविदिसुक्तम् ॥ ४७ ॥
इति श्रीभगवद्गीतातत्त्वदीपिकायां पष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

१० पु. अ. त.—योगिनोऽपि बहुविधा इति तन्मध्ये | स्वरूपेण मम स्वशक्तिसंयोगेऽरूपयोगेन मर्द्यं श्रद्धावान्
दास्यधर्मैर्न भजनवासुक्तम् इत्याह—योगिनामपीति । प्रेमयुक्तो यो मां भजते स मे मम युक्ततमः अत्यन्तं युक्तः
सर्वेषामपि योगिनां मध्ये योगिनश्चिन्विधाः; योगाभ्यासेन प्रियो मतोऽभिमत इत्यर्थः । अतस्तथाभावेन त्वं योगी
भगवद्दयाननिष्ठा, भक्तियोगेन साधनसेवनेनपराः, रसात्मक- भवेति भावः ॥ ४७ ॥
स्वसेयोगभावनिष्ठाः, तन्मध्ये मद्गतेन अन्तरात्मना भावात्मक-

दास्यात्मकस्वयोगेन भक्तिमार्गभ्रमं हि यः । नाशयामास पार्थस्य स मे कृष्णः प्रसीदतु ॥ १ ॥

इति श्रीगीतासूत्रतरङ्गिण्यां पष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

११ नी० मा० दी०—समाप्तः कर्मप्रधानस्त्वम्पदार्थविवेकः । अतः परमुपासनाप्राधान्येन तत्पदार्थं निरूपयि-
तुकामस्तदुपासनां महाफलत्वेन स्तौति—योगिनामिति । ‘द्वैवमेवापरे यज्ञं’ [४।२५] इत्यादिना चतुर्थाध्यायप्रोक्ता
द्वादश योगान्तद्भूतां योगिनां सर्वेषां मध्ये यो मद्गतेन मयि वासुदेवे समर्पितेनान्तरात्मना चित्तेन श्रद्धावान् सन् मां
भजते स मे मम युक्ततमोऽतिशयेन युक्तः श्लाघ्यो मतोऽभिप्रेतः । तस्मान्मद्भक्तो भवेति भावः ॥ ४७ ॥

इति श्रीमद्भगवद्गीतायां नैलकण्ठीये भारतभावादीये श्रीमद्भगवद्गीताथर्पकाशे पष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

(श्लोकानामादितः समष्ट्यङ्काः २८०)

इति प्रथमपट्टम् ।

श्रीमद्भगवद्गीतायाः षष्ठाध्यायस्य माहात्म्यम् ६ ।

श्रीशिव उवाच—

षष्ठाध्यायस्य माहात्म्यं प्रवक्ष्यामि वरदाने ! ।
यदाकर्णयतां नृणां मुनिनः करतले स्थिता ॥ १ ॥
अस्ति गोदावरीतीरे प्रतिष्ठानं पुरं महत् ।
पिप्पलेशाभिधानोऽहं यत्रास्मि स्मेरलोचने ॥ २ ॥
यत्र गोदावरीवारिशीकरैरेव शीतलैः ।
हंसाः पक्षपुटोद्गीर्णैर्हरन्ति यमिनां श्रमम् ॥ ३ ॥
स्फुरत्पद्मावलीकोशपरागसुरभीकृतम् ।
श्लाघ्यं गोदावरीतोयं येन ते निर्जरा नराः ॥ ४ ॥
धिक्स्तुवामोपधीनाथविम्बक्षयविधायिनीम् ।
महाराप्रवृथानां च मज्जन्तोनां मुनीश्वराः ॥ ५ ॥
स्फुरन्ति यत्र यत्राग्निं फुल्लपद्मजशङ्कया ।
यत्र गेलम्महाराष्ट्रीकणत्कङ्कणदन्तुराः ॥ ६ ॥
हरन्ति ध्वनयोऽलीनां मनांस्यपि तपस्विनाम् ।
अत्युच्चसौषशिरस्तरविहारिविनितामुपम् ॥ ७ ॥
पद्मप्रज्जुदिनं यत्र क्षीयते मृगलाच्छनः ।
अत्युच्चसौषधयलमीमहामणिमरीचिभिः ॥ ८ ॥
शुष्यते मुनिगन्धर्वैर्वृषांचन्द्रचञ्चलैः ।
यस्मिन्प्राप्यमानानां पताकानां समीरणे ॥ ९ ॥
गनध्रमा रथेयानं भयन्ति रथवाजिनः ।
रथीरुतेर्मलयजैरस्यधैर्येणित्वां गणैः ॥ १० ॥
यस्मिन्पुण्ड्रशयोऽसौ लयते मलयाचलः ।
पुत्रीरुतानि रथयन्ते यत्र मुक्ताफलाग्नयि ॥ ११ ॥

नगरीदेवताहास्यस्तवका इव सर्वतः ।
तत्र जानश्रुतिनांमा मेदिनीवल्लभोऽभवत् ॥ १२ ॥
यस्मिन्सुद्धरति क्षोणीं शेषोऽयं मणिशशिभाम् ।
अपि प्रतापमार्तण्डमण्डलीकृतंतेजसि ॥ १३ ॥
नित्यमध्वरधूमेन श्यामलाः कल्पशाखिनः ।
असाधारणदातुत्वं पश्यन्त इव लज्जया ॥ १४ ॥
यदध्वरपुरोडाशचर्चणास्वादलम्पटाः ।
न तत्पुत्रः सुपर्वाणः प्रतिष्ठानपुरं पराक् ॥ १५ ॥
यस्य दानाभ्युधाराभिः प्रतापज्योतिषाऽनिशम् ।
मलधर्मैश्च सम्पुष्टा वधुषुः समये घनाः ॥ १६ ॥
अपि कामं स्वल्पमात्रं न पदं प्रापुरीतयः ।
नीतयः प्रसरन्ति स्म यस्मिन्ञ्जासति मेदिनीम् ॥ १७ ॥
पापीकृपतहागानां छद्मना योऽनुवासरम् ।
हृदयस्थानि मेदिन्या निधानानि व्यलोकयत् ॥ १८ ॥
पाण्डुराभिः पताकाभिः शास्तादौ यस्य राजते ।
वियद्रहातरङ्गाधिहिमाद्रिवि सानुमान् ॥ १९ ॥
दानैस्तपोभिर्धैर्यैश्च प्रजानां पालनेन च ।
तुष्टाः स्वर्गांकसस्तस्मै धरं दानुं समागमन् ॥ २० ॥
ततोऽन्तरिक्षमार्गेण धुन्वानाः पक्षसंहतीः ।
मृगालघयला देधि ! देवहंसा विनिर्गताः ॥ २१ ॥
तरया गच्छतां तेषांमन्यान् तत्र भाविणाम् ।
गन्नाथ प्रमुखा द्विषाः पुरस्ताद्विर्ययुजंघात ॥ २२ ॥
पाषाण्यदंता उचुस्तागुरस्ताद्रच्छतो जघात ।

पाश्चात्यहंसा ऊचुः—

कथं वेगेन निर्योता भवन्तः पुरतः स्थिताः ।
सर्वैर्मिलित्वा गन्तव्यमस्मिन्नध्वनि दुर्गमे ॥ २३ ॥
प्रकाशमानं पुरतस्तेजःपुञ्जं न पश्यय ।
जानथ्रुतेर्महीमर्तुः पुण्यमूर्तेरतिस्फुटम् ॥ २४ ॥

श्रीशिव उवाच—

निशम्येति वचः सम्यग्पाश्चात्यानां पुरस्थिताः ।
हंसा हसित्वा सावधमूर्ध्वचनमुच्चकैः ॥ २५ ॥
पुरस्थितहंसा ऊचुः—

रैकाभिधस्य दुर्धर्पतेजसो ब्रह्मवादिनः ।
किन्तु जानथ्रुतेरस्य राज्ञस्तीव्रतरं महः ॥ २६ ॥

श्रीशिव उवाच—

इति शुश्राव हंसानां गिरो जानथ्रुतिर्नृपः ।
अत्युच्चसौधमधनादवरह्य सुखं स्थितः ॥ २७ ॥
ततः सारथिमाहूय भूपालो विस्मयान्वितः ।
सन्दिदेश महात्माऽसौ रैक जानीयतामिति ॥ २८ ॥
ततोऽवधाय भूपालवचः पीयूषसोदरम् ।
निर्जगाम महो नाम्ना सारथिः प्रथयन्मुदा ॥ २९ ॥
यत्र वाराणसी नाम नगरी मुक्तिदायिनी ।
यत्र विश्वेश्वरो नृणामुपदेश जगत्पतिः ॥ ३० ॥
ततो गयामिधे क्षेत्रे यत्र देवो गदाधरः ।
उद्धर्तुमखिलाँह्लोकान्वसत्युत्फुल्ललोचनः ॥ ३१ ॥
ततो गौरीगुरोः पार्श्वे सर्वैस्तीर्थैरनेकैश्चा ।
पर्यटन्तवान्यत्र केदारः पापदारणः ॥ ३२ ॥

यमालोक्य सख्यन्मत्यां मुक्ताः स्युर्नात्र संशयः ।
महापातकनिमुक्ताभुक्त्वा भोगान्पथेष्वसिताश्च ॥ ३३ ॥
ततो गौडिषु निर्यातो यत्राऽऽस्ते पुरुषोत्तमः ।
यस्याऽऽलोकनमात्रेण नराः स्वलोकगामिनः ॥ ३४ ॥
ततो द्वारावतीमागाध्रगुरीं मुक्तिदायिनीम् ।
यत्रास्ति गोमतीतीर्थं रुनिमणीवल्लभो हरिः ॥ ३५ ॥
स्नात्वा तु गोमतीतीर्थे पञ्चरुष्णान्विलोक्य च ।
मर्यादां मुक्तिमयाप्नोति भुक्त्वा भोगान्पथेष्वसिताम् ॥
ततः समुद्रसामाद्य सोमनाथ विलोक्य च ।
भुक्तिमुक्तिप्रदं देव ततो निरगमत्सुधी ॥ ३७ ॥
ततोऽध्वनतीपुरीं प्राप्तो भुक्तिमुक्तिप्रदायिनीम् ।
यत्रोमया सुर्यमोडग्न्हाकालोऽस्ति द्वाङ्कुरः ॥ ३८ ॥
अधोद्धारं समास्त्राय शर्मदं नर्मदातरे ।
भुक्तिमुक्तिप्रदातार त्वरया निर्गतस्ततः ॥ ३९ ॥
अभ्यन्नेषकरं नाम्ना नगरं पर्यटंस्ततः ।
यत्र शाङ्गधरः साक्षादास्ते लक्ष्मीपतिः स्वयम् ॥ ४० ॥
ततो विष्णुगयां प्राप्तः कुण्डं लोणारसमितम् ।
यत्र स्नात्वा च पीत्वा च मुच्यते बन्धनाधरः ॥ ४१ ॥
ततः कोन्हापुरं नाम गतो रुद्रगयां प्रति ।
आस्ते भगवती यत्र लक्ष्मीर्भक्तिप्रदायिनी ॥ ४२ ॥

पञ्चनद्यां नरः स्नात्वा महालक्ष्मीं विलोक्य च ।
भुक्त्वा भोगान्पथाकामं भक्तिं च प्रतिपद्यते ॥ ४३ ॥
ततोऽमलगिरिं नाम नगरं प्रतिपद्य च ।
नन्दिकेश्वरमारुह्य सोमनाथोऽस्ति यत्र तु ॥ ४४ ॥
दृष्ट्वा चतुर्भुजं देव वरदानोद्यतं शिवम् ।
सोमनाथं नृणां मुक्तिर्भवत्येव न संशयः ॥ ४५ ॥
तुङ्गभद्रानदीतीरे दृष्ट्वा हरिहरं ततः ।
युगे युगे भुजा यस्य पतन्त्यवनिमण्डले ॥ ४६ ॥
यद्विलोम्य नराः सर्वे रम्यं हारिहरं यपुः ।
भुक्त्वा भोगान्पथाकामं मुच्यन्ते बन्धनाधराः ॥ ४७ ॥
स्वर्गं कल्पशतं स्थित्वा मुक्तसंसारबन्धनाः ।
ततः स्वामिनमालोक्य लोकानां स्वामिनं विभुम् ॥
यमालोम्य न पश्यन्ति निरयं जातुचित्रराः ।
स्वर्गं कल्पशतं स्थित्वा मुक्तसंसारवासनाः ॥ ४९ ॥
मुक्तिं च प्रतिपद्यन्ते नात्र कार्यां विचारणा ।
ततः श्रीशैलमासाद्य सिद्धगन्धर्वसेवितम् ॥ ५० ॥
गिरिजावल्लभो यत्र महिनाथोऽभिधानतः ।
उद्धर्तुमखिलाँह्लोकान्संसाराम्भोधिमध्यतः ॥ ५१ ॥
काले काले परं ज्योतिर्यः सन्दर्शयते स्वयम् ।
अवलोकयतां नृणां यमनुस्मरतामपि ॥ ५२ ॥
दूरे तिष्ठन्ति सन्त्रस्ता दूरे निरययातनाः ।
स्वर्गलोके सुखं भुक्त्वा मुक्तसंसार्यत्तनाः ॥ ५३ ॥
मुक्तिं च प्रतिपद्यन्ते मानवा नात्र संशयः ।
रामोऽपि सानुजः सार्धं जानक्याऽपि ततो गतः ५४
तत्र स्नात्वा च पीत्वा च मुच्यन्ते नरकाद्भवम् ।
कल्पकोटिशतं सुसुखा स्वर्गलोके सुखं नराः ५५
मुक्तसंसारवर्तमानो मुक्तिं याति न संशयः ।
ततो निवृत्त आयातः पश्यन्भीमरथोत्तरे ॥ ५६ ॥
द्विभुजं विह्वलं विष्णुं भुक्तिमुक्तिप्रदायकम् ।
यत्र भीमरथोतीरे विन्दुमाध्रवसंश्रितः ॥ ५७ ॥
हरिः स वसन्तेऽद्यापि भुक्तिमुक्तिप्रदो नृणाम् ।
यत्र गौदावरीजन्मस्थानं ब्रह्मगिरिर्महात्मनः ॥ ५८ ॥
गौतमालयमासाद्य यत्राऽऽस्ते ज्यम्बकेश्वरः ।
अरुणावहनामध्वे यत्र गौदावरी नदी ॥ ५९ ॥
तत्र स्नात्वा च पीत्वा च ब्रह्महत्या विलीयते ।
असहृषतीर्थसम्पन्नं दृष्ट्वा ब्रह्मगिरिं नराः ॥ ६० ॥
मुक्तिमेव प्रपद्यन्ते मुक्ताः संसारदुःखतः ।
गौतम्युमयतीर्थस्यतीर्थान्येयपकौतुकी ॥ ६१ ॥
ततो जगाम सूतस्तु मधुरां पापनाशिनीम् ।
यत्र स्वायम्भुर्वं देयं भजति सुरमानया ॥ ६२ ॥
आर्षं भगवतः स्थानं महन्मुक्तिप्रदायकम् ।
शैलोक्येराजनिस्थानं विख्यातं वेदशास्त्रयुतम् ॥ ६३ ॥
नानादेयगर्णतुर्षु द्विजयिनाजन्मेवितम् ।
कालिन्देश्चन्द्रमण्डोनि शर्षकप्रभवाकृति ॥ ६४ ॥

सर्वतीर्थनिवासैकगुणमानन्दसुन्दरम् ।
 गोवर्धनगिरिप्रख्यं पुण्यदमलताघृतम् ॥ ६५ ॥
 द्विपद्म महापुण्यं विश्रान्तिश्रुतिसारभृत ।
 तत काश्मीरनगरमपश्यत्प्रत्यगुत्तरम् ॥ ६६ ॥
 दृष्ट्वा धर्मधुरं क्षेत्रं कुरुक्षेत्रं समन्ततः ।
 यत्राग्निहोत्रहोत्राणां पद्भ्यः शङ्खपाण्डुराः ॥ ६७ ॥
 ता जाता धूर्जटे स्पृष्टमद्दहासदशा इव ।
 भाति प्रासादमालानां सुवर्णकलशैर्वृतम् ६८ ॥
 स्वस्तिन्धो पतितानीव हेमपद्मानि मारुतैः ।
 यत्र प्रासादशिखरं नीलपद्मप्रतामिका ॥ ६९ ॥
 शैवालवलयो भान्ति स्वस्तिन्धोर्लतिका इव ।
 यत्र काश्मीरमाश्रित्य नित्यं वसति भारती ॥ ७० ॥
 नो चेद्युगपदेवेदं कथं लिखति धाड्यायम् ।
 विधाम्यन्त्या सरस्वत्याश्रितं यत्र मदालसा ७१ ॥
 मृणालचञ्चवो हंसा वाहनानि चरन्त्यमी ।
 फलाविशेषं प्रहिता यत्र बोद्धुं विरिञ्चिना ॥ ७२ ॥
 तारा इव विराजन्ते हंसा याताः समन्ततः ।
 स्थलपद्मानि वृद्ध्यन्ते करस्पशुखानि च ॥ ७३ ॥
 शयनाय नितानिन्या यस्मिन्दातववोरिण ।
 उपन्यासैर्द्विजातीनां यत्र न श्रूयते स्फुटम् ॥ ७४ ॥
 मुक्तोऽपि निर्जरा वाचापदरहोऽहोऽस्मरः ।
 यदीयाध्वरभूमेन व्याप्तं गगनमण्डलम् ॥ ७५ ॥
 अपि च क्षालितं मेघैः कालिमानं न मुञ्चति ।
 गलितायाः सुधायास्तु यत्राध्वरमहाविषा ॥ ७६ ॥
 लाडितं छान्ना स्थानं दृश्यते तुहिनत्विति ।
 जन्माभ्यासवशादेव पठन्ति वदथ स्वयम् ॥ ७७ ॥
 यत्रोपाध्यायसार्धस्यमाश्रित्य सन्ला कलाः ।
 यत्र ब्राह्मणपत्नीनां कपोलफलकं मुहुः ॥ ७८ ॥
 स्पृशन्समीरणो मन्दं धाति शापमयादिव ।
 यत्र ब्राह्मणपत्नीनां वङ्गुणधनिदुहति ॥ ७९ ॥
 दुम्पत्यनुदिनं भ्राम्यद्भ्रमरावलिगुञ्जितम् ।
 माणिक्येश्वरनामाऽसौ यत्र नीतानुशेखर ॥ ८० ॥
 यस्तद्यनुदिनं देवो धरदनाय देहिनाम् ।
 अचिता भूपतीञ्जिन्वा मणिकेश उदाहृत ॥ ८१ ॥
 माणिक्येश्वर इत्याख्यां तदाप्रभृति यो द्वधौ ।
 राधा काश्मीरदेवेन दिग्जयोत्सवकारिणा ॥ ८२ ॥
 असौ सुपुत्रितो यस्मान्माणिक्यमूर्तिरिति ।
 क्षेमं गमानं तद्वारि छायां शकटिर्वापरि ॥ ८३ ॥
 कण्डूयमानमद्भानि यन्ता रेषमपश्यत ।
 राताऽपि कथितैस्तेनैभिर्दे परिचितं जयात् ॥
 प्रणत स्तान्धो रेष सम्प्रणम्याभ्यमापत ॥ ८४ ॥

इति श्रीमद्भागवतपुराणे पात्र उत्तरखण्डे गीताभाष्ये श्रीमद्भगवद्गीताषष्ठाध्याय-
 माहात्म्यवचनं नाम षट्सप्तत्यधिराशततमोऽध्यायः ।

सारथिरवाच—

कस्मिन्त्रहार्किनामाऽसि स्वच्छन्दोऽसि निरन्तरम्
 किमर्थमत्र विश्रान्तं किञ्च कर्तुं चिकीर्षसि ॥ ८५ ॥

श्रीशिव उवाच—

इत्याकर्ण्य च तद्भान्यं परमानन्दनिर्भरं ।
 स्मृत्वा सारथिमिवृचे वयं पूर्णमनोरथाः ॥ ८६ ॥
 परं केनापि बहुना परिचर्याविधायिना ।
 भवितव्यं मनोवृत्तिं जानताऽस्माकमेव हि ॥ ८७ ॥
 हृदयस्थितमादाय रैकामिप्रायमादरात् ।
 शनैर्निरगमयन्ता यत्राऽऽस्ते वसुधाधिप ॥ ८८ ॥
 ततः प्रणम्य भूपालं यथावृत्तं न्यवेदयत् ।
 वद्वाञ्छलिपुत्रो हृष्टः सारथिः स्वामिदर्शनात् ॥ ८९ ॥
 ततो निशम्य तद्वाक्यं विस्मयस्मेरलोचनः ।
 श्रद्धालुरभवद्भूयो रैकसम्भावनाविधौ ॥ ९० ॥
 आदावाश्वतरीयुग्मयुतां शकटिकामगात् ।
 मुक्ताहारदुकूलानि सहस्रं च गवां नृप ॥ ९१ ॥
 गतोऽमी तत्र यत्राऽऽस्ते योगी काश्मीरमण्डले ।
 तन्निवेद्य पुरो राजा दण्डवत्पतितो भुवि ॥ ९२ ॥
 नम्राय परया भक्त्या रैको राज्ञे सुकोप ह ।
 रे शूद्र! मामकं वृत्तं न जानासि दुरीश्वर ॥ ९३ ॥
 गृहाण शकटीमेतामुत्थायाश्वतरीयुताम् ।
 वस्त्राणि मुक्ताहारांश्च गाश्व दोष्प्रीरपि स्वयम् ९४ ॥
 इत्यमागतवान्भूयो रैकोऽप्य भयमादधे ।
 तत शोभययात्राजा तत्पदाम्बुबहद्वयम् ॥
 गृह्णन्भक्त्या प्रसीदेति ब्रह्मसित्युचिवान्स्वयम् ॥ ९५ ॥

राजोवाच—

भगवन्स्त्व माहात्म्यमेतदत्यद्भुतं बुत ।
 प्रसन्नीभूय भगवन्व्याख्याहि मम तत्पत ॥ ९६ ॥

रैक उवाच—

गीतानां षष्ठमध्यायं जपामि प्रत्यहं नृप ।
 तेनैव तेजोरादिभिं सुराणामपि दुस्सह ॥ ९७ ॥

श्रीशिव उवाच—

गीतानां षष्ठमध्यायं रैकादभ्यस्य यत्नतः ।
 जानश्रुतिर्महीपालो मुक्तिमाप तत् सुधी ॥ ९८ ॥
 रैकोऽपि सुरमालेभे माणिक्येश्वरसन्निधौ ।
 गीतानां षष्ठमध्यायं जपन्मोक्षप्रायकम् ॥ ९९ ॥
 मरालयेपमास्थाय धरदानार्थमागता ।
 दिषीकनोऽपि निर्जग्मु स्वैर विस्मयकारिना १०० ॥
 इममध्यायमप्येकं यो जपेत्सततं नर ।
 सोऽपि तत्पदवीमेति विष्णोर्नय न भंदाय ॥ १०१ ॥

सोऽपि तत्पदवीमेति विष्णोर्नय न भंदाय ॥ १०१ ॥

श्रीमद्भगवद्गीतायाः प्रथमपट्टश्लोकानामादिवर्णानुक्रमः ।

श्लोकप्रतीकानि	अ. श्लो. पृ.	श्लोकप्रतीकानि	अ. श्लो. पृ.	श्लोकप्रतीकानि	अ. श्लो. पृ.
अ					
अकीर्तिं चापि भूतानि	२ ३४ १६०	इन्द्रियाणां हि चरतां	२ ६७ २३४	किं कर्म निमग्नमिति	४ १६ २९४
अच्छेद्योऽयमदाहोऽय	२ २६ १३६	इन्द्रियाणि पराण्याहुः	३ ४२ ३४५	कुतस्त्वा बन्धनमिदं	२ २ ६१
अजोऽपि सप्रव्ययात्मा	४ ६ ३६६	इन्द्रियाणि मनो बुद्धिः	३ ४० ३४५	कुलक्षये प्रणश्यन्ति	१ ४० ५३
अज्ञाथाप्रधानस्य	६ ४० ४४९	इम विस्ववैतं योगं	४ १ ३५६	कृपया परयाऽऽविष्ट.	१ २७ ४०
अन सूता महेश्वासाः	१ ४ ३१	इष्टान्भोगान् हि वो देवाः	३ १२ २९१	क्रोधाद्भवति सम्मोहः	२ ६३ २२७
अथ केन प्रयुक्तोऽयं	३ ३६ ३३७	इहैव तैर्जितः सर्गः	५ १९ ४९२	क्रैब्यं मा स्म गमः पाथ	२ ३ ६१
अथ चेत्त्वमिमं धर्म्यं	२ ३३ १६०	उ		ग	
अथ चेदं नित्यजातं	२ २६ १४५	उत्सन्नकुलधर्माणा	१ ४४ ५५	गतमद्रस्य मुच्यस्य	४ २३ ४१५
अथवा योगिनामेव	६ ४२ ५८३	उत्तीक्षुरिमि लोका.	३ २४ ३१६	गाण्डीवं संशेते हन्तात्	१ २९ ४६
अथ व्यवस्थितान्दृष्ट्वा	१ २० ४१	उद्धरेदात्मनाऽऽत्मानं	६ ६ ५३३	गुरुनइत्वाहिमदान्भावान्	२ ५ ६४
अथर्माभिभवात्कृष्ण	१ ४१ ६३	ए		घ	
अनन्तविजयं राजा	१ १६ ३९	एतन्मे संशयं कृष्ण	६ ३९ ५७७	चञ्चलं हि मनः कृष्ण	६ ३४ ५७२
अनाश्रितः कर्मकृत्	६ १ ५२१	एतान् हन्तुमिच्छामि	१ ३५ ५०	चातुरण्यं भया छत्रं	४ १३ ३८६
अन्तवन्त इमे देहाः	२ १८ ११३	एवमुक्तो हृषीकेश.	२ २४ ४४	ज	
अनाद्भवन्ति भूतानि	३ १४ २९५	एवमुक्त्वाऽऽजुनः सङ्ख्ये	१ ४७ ५६	जन्म कर्म च मे दिव्य	४ ९ ३७४
अन्ये च बहवः दूराः	१ ९ ३३	एवमुक्त्वा हृषीकेशं	२ ९ ७१	जालस्य हि ध्रुवो मृत्यु	२ २७ १४६
अपरे नियताहाराः	४ ३० ४३१	एवं ज्ञात्वा कृतं कर्म	४ १५ ३९२	जितात्मनः प्रसन्नस्य	६ ७ ५३६
अपरं(अवर्गं)भवतो जन्म	४ ४ ३६०	एवं परम्पराप्राप्तं	४ २ ३६६	ज्ञानविज्ञानतृप्तात्मा	६ ८ ५३६
अपर्याप्तं तदस्माकं	१ १० ३७	एवं प्रवर्तितं चक्रं	३ १६ २९५	ज्ञानेन तु तदज्ञानं	५ १६ ४९१
अपाने लुडति प्राणं	४ २९ ४३१	एवं बहुविधा यज्ञाः	४ ३२ ४३६	ज्ञेयः स नित्यसञ्चार्यो	५ ३ ४६६
अपि चेदसि पापेभ्यः	४ ३६ ४४६	एवं सुद्धेः परं सुद्धा	३ ४३ ३५१	ज्यायन्तो चेन्मर्षणम्वे	३ १ २६८
अयतिः प्रदयोपेतः	६ ३७ ५७७	एषा तेषमिहिता साह्ये	२ ३९ १६७	त	
अयनेषु च सर्वेषु	१ ११ ३५	एषा प्राज्ञो स्थितिः पाथ	२ ७२ २४३	तत्र शङ्काश्च भेयेद्य	१ १३ ३६
अथाव्यवादांश्च यद्गु	२ ३६ १६२	फ		तत्र भेनेइत्येतेक	१ १४ ३६
अविनाशि तु तद्विद्धि	२ १७ १०९	कश्चिप्रोऽयविक्षयः	६ ३८ ५७४	तत्प्रवित्तु महाबाहो	३ २८ ३१९
अव्ययादीनि भूतानि	२ २८ १४९	कथं न ज्ञेयमस्माभिः	१ ३९ ६२	तत्र तं बुद्धिशयोगं	६ ४३ ५८४
अव्यक्तोऽयमचिन्त्योऽयं	२ ७५ १३६	कथं भीष्ममहं सहाप	२ ४ ६४	तत्रापदवित्स्थितात्पार्थः	१ २६ ४५
अशोच्यमानन्वशोचस्तव	२ ११ ७३	कर्मजं बुद्धियुष्ठा हि	२ ५१ २०५	तत्रैकार्षं मनः कृत्वा	६ १२ ६४२
असंशयतात्मना योगः	६ ३६ ६७५	कर्मणैव हि भोसिद्धिं	३ २० ३१०	तद्बुद्धयत्तदानामन.	९ १० ४६३
असंशय महाबाहो	६ ३५ ७७४	कर्मणो ह्यपि बोधव्यं	४ १७ ३९५	तद्विद्धि प्रणिपातेन	४ ३४ ४४०
अस्माकं तु विशिष्टा ये	१ ७ ३३	कर्मण्यकर्म यः पश्येत्	४ १८ ३९७	तत्स्विक्रम्योऽधिको योगी	६ ४६ ५८८
अहो बत महत्त्वापं	१ ४५ ५५	कर्मण्येवाधि कारस्ते	२ ४७ १००	तनुवाच हर्षाकेश	२ १० ७१
आ					
आचार्याः पितरः पुत्राः	१ ३४ ५०	कर्म मनुद्भवं विद्धि	३ १५ २८५	तस्मादसत्तः शनतं	३ १९ ३०९
आत्मोपमन्वेन सर्वत्र	६ ३२ ५६९	कर्मैन्द्रियाणि संयम्य	३ ६ २८०	तस्मात्समिन्द्रियाण्यदातौ	३ ४१ ३४५
आर्यमाणाश्चलन्प्रतिष्ठं	१ ७० २३९	कातन्तः कर्मणा सिद्धिं	४ १७ ३८३	तस्माद्दानसम्भूतं	४ ४२ ४५२
आहृदशोभुनेयोग	६ १ ६२८	कान एव श्रेष्ठ एयः	३ ७३ ३१	तस्मादस्य महाबाहो	३ ६८ २३४
आहूतं ज्ञानमेतैः	३ ३९ ३४२	कानक्रोपवित्तुजानां	५ ३६ ५१०	तस्मादादां वपे हन्तु	१ ३७ ५०
आथर्वणस्यैतत् किञ्चिदेतं	३ ३९ १५१	कानाम्नात. स्वर्गपराः	२ ४३ १७७	तस्य सङ्घनयन् हृषि	१ १२ ३६
इ					
इन्द्रियस्यैन्द्रियस्वार्थं	३ ३४ ३३३	कारेण मनसा बुद्ध्या	६ ११ ४८१	तं तथा कृपयाऽऽविष्टं	७ १ ६१
		कारेण्यद्रोषेचरत्स्वभावः	२ ७ ६७	तं विष्णुः समनोय-	६ २३ ५९५
		कारेण्यद्रोषेणैवाय.	१ १७ ३९	नानि सर्वाणि सद्यस्य	३ ६१ २३४

श्लोकप्रतीकानि	अ. श्लो. पृ.	श्लोकप्रतीकानि	अ. श्लो. पृ.	श्लोकप्रतीकानि	अ. श्लो. पृ.
यो मां पश्यति सर्वत्र	६ ३० ५६५	शूनैःशूनैःस्वामेत्	६ २५ ५५५	समं कायशिशोर्ग्रीवं	६ १३ ५४२
योऽयं योगसूत्रया प्रोक्तः	६ ३३ ५७२	शुनौ देशे प्रतिष्ठाप्य	६ ११ ५४२	सर्वकर्माणि मनसा	५ १३ ४८३
२		भद्राशौडमते शानं	४-३९ ४७७	सर्वभूतस्यमात्मानं	६ २९ ५६६
रागद्वेषविषुकैस्तु	२ ६४ २२९	श्रुतिविप्रतिपत्ता ते	२ ५३ २०७	सर्वभूतस्यितं यो मां	६ ३१ ५६९
ल		धेयान्द्रव्यमयाश्नान्	४ ३३ ४३८	सर्वाणोन्द्रियकर्माणि	४ २७ ४७८
लभन्ते भद्रमिवाणं	५ २५ ५०८	धेयान् स्वधर्मो विगुणः	३ २५ ३३५	सह यज्ञाः (शैः) प्रजाःसृष्ट्वा	३ १० २८८
लोकेऽस्मिन्द्विविधा निष्ठा	३ ३ २६९	धोनादीनीन्द्रियाण्यन्ये	४ २६ ४२७	साहस्रयोगी पृथग्बालाः	५ ४ ४६८
५		भृशुरान्मुहुरदधिव	१ २६ ४६	सीदन्ति मम भानाणि	१ २८ ४९
वासांसि जीर्णानि यया	२ २२ १३४	स		सुखदुःखे समे कृत्वा	२ ३८ १६५
विद्याविनयसम्पन्ने	५ १८ ४६५	स एवायं मया तेऽथ	४ ३ ३५६	सुखमात्यन्तिकं यत्तत्	६ २१ ५५९
विषया विनिवर्तन्ते	२ ५९ २३१	सत्ताः कर्मण्यविद्वांसः	३ २५ ३१४	सुहृन्मनायुंदासीन-	६ ९ ५३६
विहाय कामान्यः सर्वान्	२ ७१ २४२	स योषो धार्तराष्ट्राणां	१ १९ ३९	सेनयोश्मयोर्मध्ये	१ २१ ४१
वीतरागभयक्रोधाः	४ १० २७७	सह्यो नृकायैव	१ ४२ ५३	स्थितप्रज्ञस्य का भाषा	२ ७४ २११
वेदावितासिनं नित्यं	२ ७१ १२८	सङ्कल्पप्रभवान्कामान्	६ २४ ५५५	स्पर्शान् कृत्वा बहिर्बाह्यान्	५ २७ ५११
नेपथुष्य शरीरे मे	१ २९ ४६	सदसं चेष्टते स्वस्याः	३ १३ ३३१	स्वधर्ममपि बाधेक्ष्य	२ ३३ १५६
व्यवसायादिमहा बुद्धिः	२ ४१ १७३	सन्यासस्तु महाबाहो	५ ६ ४७२	ह	
न्यानिग्रहैव वाक्येन	३ २ २६७	सत्यासः कर्मयोगश्च	५ २ ४६४	हतो वा प्राप्स्यसि स्वर्गं	२ ३७ १६४
द्वा		सत्यासं कर्मेणां वृष्ण	५ १ ४५७	हृषीकेश तदा वाक्यं	१ २१ ४१
घक्तोतीहैव यः सोढुं	५ २३ ५०४				

इति गीताश्लोकानाम्मादिवर्णानुक्रमणिका ।

गीताश्लोकादानां पदानां चादिवर्णानुक्रमकोशः
मुद्रिप्यमाण उपसंहारे द्रष्टव्यः ।

पुस्तकप्राप्तिस्थानम्—

‘गुजराती’ प्रिन्टिंग प्रेस

सासुनबिदिहग, पलकिन्टान सचल, कोट, मुंबई नं. १

श्रीमद्भगवद्गीता

शाङ्करभाष्याद्यैकादशटीकासमलंकृता ।

[प्रथमो गुच्छः]

यदिदे प्रत्यक्षमेव अत्रभवद्विद्वेदान्तशास्त्रपारावारपारोपैः भवदवदाव-
दादृजासहृत्पूनाशनज्ञानामृतपिपासुभिश्च गुणमात्रैकग्राहिभिः

शाङ्करभाष्याद्यैकादशटीकोपेतायाः श्रीमद्भगवद्गीतायाः

प्रथमं षट्

पाणिपाथोजगतमालोच्यते ।

तयैवैतद्गुणगणानुगुणमन्तरमन्तरेण सम्प्रति मुद्रयते

मध्यमं षट्कम् ।

एतस्मिन्नपि व्याख्योपव्याख्याप्रणेवृभिः स्वस्वमतपुष्टवर्थं श्रुतिस्मृति-

पुराणेतिहासग्रन्थेभ्यः समुद्गतानां प्रमाणवचसां मूलस्थलानि

प्रचुरतरप्रयत्नैरन्विष्यान्विष्यं प्रकरणाध्यायश्लोकाद्यङ्गनिवे-

शितानि विराजन्ते तदल्पीयसैवावसरेण श्रीमद्भयो

भवद्भयो वितरितु प्रयतामहे । ततः परं तयैव

अन्तिमं षट्कमपि ।

प्रथमषट्कम् . . . . . मूल्यम् रु. ८

मध्यमषट्कम् . . . . . (प्रायः) " रु. ५

तृतीयषट्कम् . . . . . " " रु. ७

श्रीमद्भगवद्गीता अष्टटीकोपेता । द्वितीयो गुच्छः मूल्यम् रु. १०

(उपलब्धिस्थानम् -)

' गुजराती ' प्रिन्टिंग प्रेस

सागुन मिडिल, एल्फिन्स्टन सर्किल, कोडा, सुराई नं १

“केसरी”-पुस्तक-परीक्षण

श्रीमद्भगवद्गीता

[शांकरभाष्याद्येकादशटीकोपेतः प्रथमो गुच्छः-प्रथमपट्टकम्]

गुजराथी प्रिंटिंग प्रेस, सासून बिल्डिंग, एरिक्स्टन सर्व्ह, कोट, मुंबई
प्रथमपट्टका ६०० किं. ८ रुपये.

गुजराथी प्रिंटिंग प्रेसमधून प्रसिद्ध होणाऱ्या अकरा टीकांच्या प्रथम गुच्छांतली ही पहिली पट्ट्यायी प्रसिद्ध होऊन आमच्याकडे अभिप्रायार्थ आली आहे. गुजराथी प्रिंटिंग प्रेसचे आद्य प्रवर्तक श्रीमुत्त इच्छारामभाई देसाई यांनी १९१२ साली ७ टीकांचा प्रथम गुच्छ व ८ टीकांचा द्वितीय गुच्छ अशा दोन गुच्छांत मिळून भगवद्गीता ग्रंथ पंधरा संस्कृत टीकांसह छापून प्रसिद्ध केला. गेल्या २२ वर्षांत या दोन गुच्छातला पहिला ७ टीकांचा गुच्छ संपून गेल्यामुळे त्याची सांपत दुसरी आवृत्ति प्रसिद्ध करण्यांत आली आहे. ही आवृत्ति प्रसिद्ध करतांना पूर्वीच्या ७ टीकांत आपली चार नव्या टीकांची भर पाळत यांत एकंदर ११ टीका ग्रथित केल्या आहेत.

अकरा टीका

गुजराथी प्रिंटिंग प्रेसच्या या दोन गुच्छांत मिळून आतां एकंदर १९ टीका प्रसिद्ध होत आहेत. अशा रीतीने यांत अद्वैत, केवलाद्वैत, विशिष्टाद्वैत, शुद्धाद्वैत, द्वैत आणि एतद्विन्न अशा इतर सांप्रदायांच्याहि टीकांचा समावेश झाला असल्यामुळे यात सर्व सांप्रदायिक मत एकत्र पाहावयास सांपडून मतामताची तुलना करण्याची उत्तम सोय झाली आहे.

प्रथमगुच्छांतली या प्रथम पट्ट्यावीत ज्या अकरा टीका संग्रहीत केल्या आहेत त्यांचा क्रम पुढीलप्रमाणे आहे— १ शांकरभाष्य, २ आनंदगिरिकृत-व्याख्या, ३ रामानुजभाष्य, ४ वैकटनायविरचित-तात्पर्यचंद्रिका, ५ आनन्दतीर्थ (माध्व)भाष्य, ६ जयतीर्थविरचित-प्रमेयदीपिका, ७ हनुमत्कृत-पैशाचभाष्य, ८ वैकटनायकृत-ब्रह्मानंदगिर्याख्य व्याख्यान, ९ बल्लभलालविरचित-तत्त्वदीपिका, १० पुरुषोत्तमजीप्रकाशितामृततरंगिणी, ११ नीलकण्ठकृत-भारतभावदीपाख्या टीका.

या अकरा पैकी नं. २, ४ व ६ या टीका अनुक्रमे शांकर, रामानुज व माध्व या भाष्यांचे केवळ विवरणरूप आहेत; छापून त्यांना स्वतंत्र टाकिले महत्त्व देतां येत नाहीं. या तीन टीका वगळल्यास इतर ज्या ८ टीका राहतात त्यांत (१) शांकर भाष्य, (२) रामानुजभाष्य व (५) माध्वभाष्य ही तीन भाष्ये प्रमुख तीन सांप्रदायांचे आधारस्तेम आहेत. नं. ९ व १० या दोन टीका बल्लभ सांप्रदायानुयायी आहेत. नं. ७ व ८ पैशाचभाष्य व नं. ८ वै ब्रह्मानंदगिर्याख्यान ही दोन्ही शांकरमतानुयायी आहेत; पण केवळ शांकरभाष्याचा विस्तारच यांत नसून स्वतंत्र बुद्धीने रचलेल्या त्या टीका आहेत. शेवटची नीलकण्ठ चतुर्थी यांची भारतभावटीका तर महाभारताच्या वाचकांच्या सुपरिचयाचीच आहे. ही टीकाहि शांकरमतानुयायी असली तरी स्वतंत्र

विचाराची व अभ्यसनीय अशी टीका आहे. यांतल्या नं. १, २, ३, ५, ६, १० व ११ अशा सात टीका पूर्वीच्या आवृत्तीत समाविष्ट केल्या गेल्या होत्या. आतां नं. ४ ची तात्पर्यचंद्रिका, नं. ७ चें पैशाचमाप्य आणि नं. ८ चें वेंकटनाथांचें व्याख्यान व नं. ९ ची तत्त्वदीपिका टीका एवढ्या चार नव्या टीकावाचकांच्या समोर प्रथमच येत आहेत.

खडखडीत व महत्त्वाची टीका

या नव्या टीकांपैकी वेंकटनाथांचें ब्रह्मगिर्याख्यान हेंच खरें महत्त्वाचें आहे. यांत शंकराचार्यांच्या अद्वैतमताचें समर्थन असून रामानुजभाष्य व माध्वभाष्य यांचें ठिक-ठिकाणीं खंडन केलें आहे. या खंडनाची भाषाहि अगदीं सडेतोड व कठोर अशी आहे. उदाहरणार्थ, अध्याय ५ श्लो. १६ वरील व्याख्यान पाहा. या श्लोकांत 'येषां, तेषां' असे अनेकवचनी प्रयोग आहेत त्यावरून रामानुज व माध्वभाष्यांत अद्वैत मतावर टीका केली आहे; त्या टीकेला वेंकटनाथांनीं खडखडीत जवाब देऊन 'नवद्वारे पुरे देही' (५-१३) व 'नित्यस्योक्ताः शरीरिणः' (२-१८) या श्लोकांचा अर्थ करतांना 'कां रडला ?' असा जवाब विचारला आहे. परंतु वेंकटनाथ हा टीकाकार केवळ अंधश्रद्धासांप्रदायिक नाही. ज्या ठिकाणीं रामानुजांचें मत त्याला ग्राह्य वाटलें तेंच 'यद्रामानुजैरुक्तं तद्युक्तं' (६-३७ ते ३९) असें प्रांजलपणें कबूल केलें आहे. अ. ५-२५ यांत 'सर्वभूतहिते रताः' यांचा अर्थ 'अहिंसकाः'. असा करतांना त्याचप्रमाणें 'कर्मण्येवाधिकारस्ते' (२।७७) या ठिकाणीं 'न ज्ञाननिष्ठायाम्' असा निषेध करतांना वेंकटनाथांच्या मनावरदेखील शांकरभाष्यांचें दडपण पडलेलें दिसतें. तथापि 'ऋषयः' याचा अर्थ शांकरभाष्याप्रमाणें 'संन्यासिनः' असा न करता त्यांनीं 'तत्त्वदर्शिनः' असाच केला आहे. पण यापेक्षां स्पष्ट भेद तीन ते सहा अध्यायांतील अनेक श्लोकांच्या विवरणांत स्पष्टपणें दिसून येतो. उदाहरणार्थ, अ. ५ श्लो. ६ यांतील 'ब्रह्म' शब्दाचा अर्थ शांकरभाष्यांत 'संन्यास' असा केला आहे. परंतु वेंकटनाथांनीं आपल्या व्याख्यानांत 'ब्रह्म सत्यज्ञानानन्दात्मकं' असें यथार्थ विवरण केलें आहे. दुसऱ्या अध्यायांतील श्लोक ४५ यांतील 'आत्मवान्' शब्दाचा अर्थ शांकरभाष्याप्रमाणें 'अप्रमत्तः' असा न करता 'सर्वकामनात्यागेन भगवन्तमेवाराधयन् धृतप्रतिज्ञो भव' असा वेगळा केला आहे. त्याशिवाय 'कर्मयोग' श्रेष्ठ कसा, तो सुकर कसा, यांचेहि त्यांनीं ठिकठिकाणीं केलेलें स्पष्टीकरण वाचनीय आहे. एकंदरीत वेंकटनाथांची टीका ही या नव्या आवृत्तीत मोठीच उपयुक्त भर पडलेली आहे.

याशिवाय पूर्वीच्या आवृत्तीत नसलेली अशीं आणखी अनेक प्रकारची सुधारणा या नव्या आवृत्तीत केलेली आढळते. त्यांतल्या काहींचा नामनिर्देश येथें करतो.

(१) गीतेंतील अनेक पाठभेदांचा उल्लेख जागोजाग केला आहेच. पण त्याशिवाय उपनिषदांत पाठभेद नाहीत अशी जी समजूत आहे ती सुकीची असल्यामुळे जेथें जेथें उपनिषदांतील वचनें देण्याचा प्रसंग आला तेथें तेथें उपनिषदांतील पाठांत भिन्नता असल्यास ते पाठभेदहि कसांत दाखविले आहेत.

(२) भाष्यकारांनी व टीकाकारांनी गीतेतील वचनांच्या समर्थनार्थ अनेक ठिकाणी श्रुतीतील वाक्ये दिली आहेत व काहीं ठिकाणी ' श्रूयते च ' असें मोघम वादले आहे. हीं श्रुतीतील वचनें कोणती व तीं कोणत्या श्रुतींत कोठे आहेत तें शोधून काढून त्यांचा स्पष्ट निर्देश या आवृत्तीत केला आहे. हें काम अतिशय परिश्रमाचें आहे. वचन पाहतांच तें कोठे असेल-तें ध्यानांत आणून शोधून काढण्याला समग्र श्रुति करतलामलकवत् पाहिजेत. पण हें गाढ विद्वत्तेचें व किचकट कामहि धूपकरशास्त्री व साधलेशास्त्री यांनी अत्यंत मेहनतीनें व कसोशीनें केले आहे.

(३) जेथें जेथें नवें प्रकरण सुरू झालें तेथें तेथें श्लोकांच्या डोक्यावर नव्या प्रकरणाचा नामनिर्देश केला आहे. (अध्याय ६ श्लोक २३ येथें एक प्रकरण संपून 'संकल्पप्रभवान्कामान् ' येथपासून निराळे प्रकरण सुरू होतें; परंतु या पुस्तकांत श्लोक २० ते २५ एकत्रच दिले आहेत, तें चित्त्य आहे.)

(४) कित्येक ठिकाणी धूपकरशास्त्री यांनी विवादात्मक विषयाचें विवरण करण्यास्तन, कचित्त्वर्ध्नी मित्रार्थदर्शनार्थ, आणि काहीं ठिकाणी नवीन मतार्थे स्वडनार्थ स्वतःची ' अविगीता ' क्षणून वेगळी टिप्पणी जोडली आहे. (परंतु या ' अविगीते ' नें वादस्थळें कमी होण्याच्याऐवजीं तीं वाढण्याचाच संभव आहे. यास्तव ही टिप्पणी जोडण्याचा खटाटोप न केलेलाच बरा.) यांत कित्येक ठिकाणी ज्ञानेश्वराची भावार्थ-दीपिका आणि वामन पंडिताची यथार्थदीपिका यांतील प्रासादिक वचनांचें संस्कृतो-करण करून तें संस्कृत पंडितांच्या नजरेस आणलें आहे, ही गोष्ट प्रशंसनीय आहे. मराठीतील भावार्थदीपिका व यथार्थदीपिका यांची योग्यता कोणत्याहि संस्कृत विवरणापेक्षां कमी नाहीं, हें या उतान्यांवरून सिद्ध होतें. असे उतारे हल्लीं दिले आहेत त्यांहून अधिक दिल्यास ' अधिकस्त्याधिर्कं फलम् '.

एका श्लोकांत अध्यायाचें सार

(५) प्रत्येक अध्यायाच्या प्रारंभी ' यामुनमुनि ' प्रणीत गीतार्थसंग्रहाचा एकेक श्लोक सटीक दिला आहे. अध्यायाचें तात्पर्य समजण्याच्या रूढीनें हे श्लोक मोठे मार्मिक व सूचक आहेत. त्याचा परिचय वाचकास न्हावा क्षणून या पडध्यायीतील सहा श्लोक पुढें उद्धृत करतो—

अस्थानत्नेहकारुण्यधर्माधर्मधियाकुलम् । पार्थ प्रपन्नमुद्दिश्य शास्त्रावतरणं कृतम् १
नित्यात्मासंगकर्मेहागोचरा सांख्ययोगार्थाः । द्वितीये स्थितधीलक्षा प्रोक्ता तन्मोहशान्तये २
असवरया लोकरक्षायै गुणेष्वारोप्य कर्तृताम् । सर्वेश्वरे वा न्यस्योक्ता तृतीये कर्मकार्यता ३
प्रसंगात्स्वस्वभावोक्तिः कर्मणोऽकर्मताऽस्य च । भेदा ज्ञानस्य माहात्म्यं चतुर्थ्याध्याय उच्यते ४
कर्मयोगस्य सौकर्यं शैष्यं काश्चन तद्विधाः । ब्रह्मज्ञानप्रकारश्च पंचमाध्याय उच्यते ५
योगान्यासविधियोंगी चतुर्था योगसाधनम् । योगसिद्धिः स्वयोगस्य पारम्यं षष्ठ उच्यते ६
यामुनमुनि हे रामानुजाचार्यांच्या सांप्रदायांतील असल्यानें त्यांनीं गीतेचें तात्पर्य माकिपर हाचलेलें आहे. तथापि पहिल्या पडध्यायीत कर्मयोगाचें प्रतिपादन केलें असून,

तें संन्यास मार्गाहून मित्र व स्वतंत्रपणें मोक्षप्रद आहे असेंच तात्पर्य त्यांनीं आपल्या गीतासंग्रहांत दिलें आहे.

पुराणोक्त माहात्म्य नको

गीतेच्या प्रारंभी बराहोक्त गीतामाहात्म्य दिलें आहे तें नेहमींच्या सांप्रदायास अनुसरूनच आहे; परंतु प्रत्येक अध्यायाच्या अखेरीस पद्मपुराणांतील गीतामाहात्म्याचा एकेक अध्याय जो दिला आहे तो श्रद्धाळू वाचकांना प्रिय वाटला तरी जे वाचक गीताग्रंथ हा तत्त्वज्ञानाचा ग्रंथ आहे हणूनच त्याची खरी योग्यता जाणतात त्यांना असलें पुराणोक्त माहात्म्य कर्णकटु लागतें. गीतेंत आत्मज्ञानाची एवढी महती वर्णन केली आहे असें एकीकडे सांगत असतां त्या गीतेंतला एकेक अध्याय कोणीतरी एकानें वाचला व तेवढ्या एका अध्यायाच्या पठनानें तो उत्तम लोकाप्रत गेला; असल्या पुराणोक्त कथा त्या तत्त्वज्ञानाच्या ग्रंथाला जोडणें सशुचित नव्हे, असें आमचें मत आहे. अर्थ न समजतां केवळ पठनाचें माहात्म्य जर सांगावयाचें तर १९ टीका छापण्याची दगदग कशासाठीं करावयाची ? यास्तव आह्मांस असें वाटतें कीं, गीता हा तत्त्वज्ञानाचा ग्रंथ आहे व त्याची खरी योग्यता त्याचा अर्थ समजून तदनुरूप आचरण करण्यांतच आहे; यास्तव असलें माहात्म्य त्या ग्रंथांत असूं नये; पुराणांतच तें आहे तें ठीक आहे.

शेवटीं गुजराथी प्रिंटिंग प्रेसच्या मालकांना एवढीच विनंति करावयाची कीं, त्यांनीं इतक्या टीका जमवून त्या टीकांसह गीताग्रंथ प्रकाशित करण्याची एवढी स्वर्चाची जोखीम स्वशिरावर घेतलीच आहे व तिचें चीज वाचकवर्गाकडून होतच आहे. पण या गुच्छाच्या उपयुक्ततेत भर टाकण्यासाठीं त्यांनीं तीनहि पट्टे समाप्त झाल्यानंतर चवथ्या उपसंहारात्मक खंडांत गीतेंतील प्रत्येक चरणाच्या आरंभीच्या अक्षरानुक्रमानें श्लोकांची सूची द्यावी व गीतेंतील प्रत्येक शब्दाची त्याच्या अर्थासह सूची द्यावी. तसेंच गीतेंतील वचनांना सदृश अर्थां उपनिषदांतील सर्व वचनें एकत्र द्यावी आणि भारती युद्धाचा कालनिर्णय, प्रस्तुतच्या गीतेचा कालनिर्णय, गीतेंतील तत्त्वज्ञानाची आधुनिक तत्त्वज्ञानार्थी तुलना इत्यादि प्रकरणांचा समावेश त्यांत करावा. या चौथ्या खंडाचा उपयोग आधुनिक विद्वानांना विशेष होणार आहे व त्या उपसंहारामुळें पहिले तीन खंड वाचण्याची जिज्ञासा आधुनिक विद्वानांत वाढणार आहे.

असो. गीताग्रंथाचें अशा प्रकारचें सर्वांगपरिपूर्ण असें सुदृढ करण्याचें जोखीमचें काम स्वशिरावर घेतल्याबद्दल गुजराथी प्रिंटिंग प्रेसच्या मालकांचे आणि हें कार्य इतक्या दर्शतेनें करीत असल्याबद्दल धूपकर व साधले या शास्त्रिण्याचें पुनः एकदां अभिनंदन करून हें अल्प परीक्षण समाप्त करतो.

मुद्रण
मा. २० दिसेंबर १९३५ }

केसरी-पुणे.

ग्रंथ आणि ग्रंथकार

नवीन ग्रंथाचा परिचय

एकादशटीकोपेता श्रीमद्भगवद्गीता ।

भाग १. अ. १-६

[प्रकाशक-गुजराधी प्रिंटिंग प्रेस सासून बिल्डिंग, एलिकनरटन सर्कल, फोर्ट-मुंबई
संपादक-शास्त्री गजानन भंडु साथळे. निमत ८ रुपये]

कांहीं वर्षांमागे येथील गुजराधी प्रिंटिंग प्रेसने सांप्रदायिक व स्वतंत्र अशा सुमारे १५ भाष्यटीकांसह श्रीमद्भगवद्गीतेची एक आवृत्ति प्रकाशित केली होती. श्रीमद्भगवद्गीतेवर शंकर, रामानुज, मध्व, बल्लभ (हनुमत्) या चार आचार्यांची भाष्ये प्रसिद्ध आहेत. त्यांचा बोध होण्याकरिता प्रत्येक (यापैकी तीन) भाष्यावर योग्य अधिकाराच्या सांप्रदायिक विद्वानांची टीका असून आपापल्या पंथानुसार स्वतंत्रपणे लिहिलेल्या बऱ्याच टीका उपलब्ध आहेत. शंकराचार्यांच्या भाष्याचा अनुवाद आनंदागिरीने केला असून रामानुजांच्या भाष्याचे स्पष्टीकरण वेदान्त-देशिकाचार्य बेंकटनाथाने केले आहे. मध्वाचार्यांचे भाष्य जयतीर्थाने उलगडले आहे. तर बल्लभाचार्यांच्या भाष्याचा खुलासा पुरुषोत्तमजीने केला आहे. याशिवाय महा-भारताचा टीकाकार नीलकंठ, हनुमान्, बेंकटनाथ ममूर्तीच्या शंकराचार्यांनुसारी केवलाद्वैतपर टोका आहेत. या सर्व टीकांबरोबर रामानुजांच्या पूर्वी होऊन गेलेल्या यामुनाचार्यांचा गीतार्थसंग्रह आणि (त्यावर) महादेशिकाचार्य बेंकटनाथ यांची गीतार्थसंग्रहरक्षा अशा दोन टीका जोडून गुजराधी प्रिंटिंग प्रेसने एकूण तेरा टीकांसह श्रीमद्भगवद्गीतेच्या पहिल्या सहा अध्यायांची ही नवी आवृत्ति प्रसिद्ध केली आहे. परंतु यामुनाचार्यांचा गीतार्थसंग्रह व त्याची रक्षा यांचा मजकूर फार थोडा असल्याने चार भाष्ये, त्यातील (तीन टीका आणि ब्रह्मानन्दगिर्या-ख्यानादि स्वतंत्र टीका मिळून) चार टीका आणि नीलकंठादि उपरिनि-र्दिष्ट विषय स्वतंत्र टीकाकारांच्या कृती मिळून अकरा टीकांना पुस्तकाच्या नावांत प्रकाशकांनी प्राधान्य दिले आहे. १९०८ साली या पुस्तकाची जी प्रथमावृत्ति निघाली होती, तिच्यांत रामानुजांच्या भाष्यावरील टीका, हनुमत्प्रेषाचभाष्य, बेंकटनाथाचे ब्रह्मानन्दगिर्याख्यान (व तत्त्वदीपिका) यांचा समावेश नव्हता. सदर आवृत्तीच्या दुसऱ्या भागांत मधुसूदन, केदार हादमीरि मठाचार्य (निवाकर्मठानुयायी), श्रीधर, शंकरानंद

* तत्त्वदीपिका व अष्टासंगिनी या दोन्ही स्वतंत्र टीका वरम सांप्रदायी आहेत.

वर्गरेच्या आणखी ८ टीकांचा अंतर्भाव झालेला आहे, पण त्यांतहि वेंकटनाथ, हनुमान यांना स्थान मिळू शकलें नव्हतें, तें या नव्या आवृत्तीत देऊन एक प्रकारें जास्त परिपूर्ण आणि विस्तृत स्वरूपाचें काम गुजराथी प्रिंटिंग प्रेसनें केलेलें आहे. असली विशाल वाङ्मयकार्ये किती अवकाशानें घडून येतात, याचा अंदाज पहिली आवृत्ति १९०८ सालीं निघाली होती, इकडे लक्ष दिल्यास करतां येईल. सव्वास बरें उलटून गेल्यावर गुजराथी प्रिंटिंग प्रेसला या कामाकडे नजर टाकण्याची वेळ आली. यावरून अशा वाङ्मयकार्यांतील आर्थिक साहसाची कल्पना होऊं शकेल. इतकीं वर्षे छापखान्याची व्यवस्था एकहाती व एकघोरणी रहावी हें देखील छापखान्यांच्या इतिहासांत भाग्याचें लक्षण म्हणावें लागतें. गुजराथी प्रिंटिंग प्रेसचे संस्थापक मालक कै. वा. इच्छाराम देसाई यांनीं संस्कृत शास्त्रीय ग्रंथ ज्ञान सोसून प्रकाशांत आणण्याचा पाया घातला. त्याप्रमाणें अनेक टीकांसहित महाभारत छापण्याच्या कामालाहि सदर प्रेसच्या मालकांनीं हात घालत ठेविला आहे. त्यापैकीच जास्तीत जास्त टीकाभाष्ये गीतार्थाच्या जिज्ञासूला एकत्र पहातां येतील अशा योजनेचें हें प्रकाशन आहे. सुंबईतील दुसऱ्या छापखान्यांनीं अनेक टीकांसहित भगवद्गीता छापण्याची उदाहरणे आहेत, परंतु त्या टीका एकाच संप्रदायाच्या आहेत. गुजराथी प्रिंटिंग प्रेसनें सगळे भाष्यकार त्यांच्या अनुवादकांसह एका ठिकाणीं आणून सोडल्यामुळें तुलनात्मक दृष्टीनें अभ्यास करणारांची उत्कृष्ट सोय झाली आहे. आतां प्रसिद्ध झालेल्या नव्या आवृत्तीचा आणखी एक विशेष म्हणजे मराठी कवि वामन पंडित यांच्या यथार्थदीपिकेतून (आणि ज्ञानेश्वर महाराजांचे भावार्थदीपिकेतून) दुर्बोध अर्थांचें विशदीकरण टीपांच्या रूपानें संस्कृतामधून दिलेलें आहे, हा होय. पूर्वीच्या आवृत्तीहून यावेळची छपाई, बांधणी, अधिक सुबक असून कागद जास्त टिकाऊ व स्वच्छ वापरलेला आहे. सर्व भाष्ये व टीका यांचें गीतार्थे आकलन होण्यासाठीं एकत्र अवलोकन केलें म्हणजे साहजिकच गीतेच्या माहात्म्याचा चमत्कार मनावर ठसल्याशिवाय रहात नाहीं. गुजराथी प्रिंटिंग प्रेसच्या मालकांनीं हा चमत्कार लोकांना सुलभ व्हावा म्हणून केलेल्या प्रकाशनाच्या कामगिरीबद्दल ते धन्यवादास पात्र आहेत. सुपरॉयल आकाराचीं ६०० पानें, भिन्न भिन्न भाष्य टीका विनचूक रहाण्याकरितां घ्यावे लागलेले परिश्रम वर्गरे बावीकडे लक्ष दिल्यास या मागाची किंमत ८ रुपये मारी म्हणतां येत नाहीं. प्रारंभी प्रथम पट्ट्याचा अव्यायवार विषयानुक्रम आणि शेवटीं वर्णानुक्रमसूची दिलेली आहे. शिवाय पद्मपुराणातील माहात्म्य जोडलेलें आहे.

[काशीस्थ-भौराजेभरशाखिणां सम्मतिः]

श्रीशांकरभाष्याद्येकादशटीकोपेता भगवद्गीता ।

श्रीगुरुः शरणम् ।

सम्पूर्णंऽपि हि मूलोके साक्षाद्भगवतोदितम् ।
 उपदेशं न पश्यामो धर्मेष्वन्येषु केऽपि ॥ १ ॥
 ईश्वरप्रेरितैरेव कैश्चिदागत्य निर्मिताः ।
 धर्मोपदेशाः खैस्तादिमतेष्वेवंविधा स्थितिः ॥ २ ॥
 धन्यं हि भारतं वर्षं यत्र श्रीभगवान् स्वयम् ।
 उपदेष्टि सुहृद्भूत्वा नरं विषमवर्तिनम् ॥ ३ ॥
 अपौरुषेयवेदान्तवचसां महिमाऽद्भुतः ।
 यान्येव श्रीभगवता गीतानि सुहृदे स्वयम् ॥ ४ ॥
 सेयं भगवती गीता हरिभक्तिमतां नृणाम् ।
 एकैव किल पर्यासा वेदेन ज्ञानधर्मयोः ॥ ५ ॥
 इयं हि नातपस्काय नामक्ताय कदाचन ।
 न चाशुश्रूषेव वाच्या न चेशं योऽभ्यसूयति ॥ ६ ॥
 अधिवारिविशेषस्य हेतुंविधिनलादियम् ।
 श्रीसद्गुरुं प्रपन्नानां दोग्धि धर्माश्रुतं बहु ॥ ७ ॥
 अतोऽस्याः सम्प्रदायस्य सिद्धयै भाष्याण्यचीकल्पम् ।
 भगवत्पादपूर्वा हि पूर्वाचार्याः कृपालवः ॥ ८ ॥
 विद्वद्भौरेपरचित्राष्टीका अपि लसन्ति ताः ।
 गीताया हृद्गतं यासां साहाय्याज्जायते बहु ॥ ९ ॥
 तानि भाष्याणि ताष्टीका एकत्र स्थापिता यदि ।
 चित्रा समैषा भवति ब्रह्मविद्वर्षपुरिना ॥ १० ॥
 तत्र तादात्म्यमापाद्य तदालोपास्तु भक्तिः ।
 शृण्वतां पुण्यजनुषां मुक्तिर्भुक्तिः करस्थिता ॥ ११ ॥
 इत्यालोच्यामिनन्वामष्टीकासहहमुद्रणम् ।
 'गुजराती' यन्त्रशालाधिपैः सम्पद् प्रवर्तितम् ॥ १२ ॥
 संशोधनादिकार्येषु टिप्पणीकल्पनेषु च ।
 वाक्यस्थलविनिर्देशे भूरिभूरिकृतधमाः ॥ १३ ॥
 अनन्तशासिणो धूपकरोपाहास्तथैव च ।
 गजानननुषेन्द्राश्च धन्या इति हि मन्मदे ॥ १४ ॥

त्रिपिरियं (काशीस्थ) श्रीराजेभरशाखिणो द्राविडस्य ।

पुरुषोत्तममासवदि ३० मौमे सं. १९९३

श्रीरजपति ।

निर्णयसागर प्रेस, मुंबई २

ता. ७५१३६

गुजरातीमुद्रणालयः (सासुनबिल्डिंग, बोट, मुंबई.)

एतत्संस्थाधिपतिभिरचिरादेव स्वमुद्रितमेकादशटीकोपेतं श्रीमद्भगवद्गीतापुस्तकम-
स्मत्सविधेऽभिप्रायप्रकटनाय प्रेषितम् । तदर्थं तेषामुपकृतिभारमुल्लिख्य किञ्चिदिव लेखनीं
व्यापारयामः । अस्मिन् पुस्तके शास्त्र-रामानुज-माध्व-बाल्लभसंज्ञकानां चतुर्णामपि
मतानां पुरस्कारं कुर्वतीनां बहूनां टीकानां संग्रहः कृतस्तेन सर्वमतानुयायिनां तुलना-
त्मकपद्धत्या गीताभ्यसनस्य सुगतिनिर्मितैव । अविगीतारूपायां पृष्ठपादटिप्पणिकायां
च क्वचित्क्वचित् भावार्थदीपिकायथार्थदीपिकादिपारुतटीकानामपि मतान्तरनिवेशाः
कृताः । क्वचित्स्वच्छन्दसुरेणानभिप्रेतमतस्य खण्डनमपि सूचितम् । अभिनवटीकासु
वेङ्कटनाथकृतं ब्रह्मानन्दगिर्याख्यं व्याख्यानं बहुन्युत्पादकं सुबोधं च वर्तते । भाष्याद्यु-
द्धृतवचनानां मूलस्थाननिर्देशश्च बहुशो विहितः, एषोऽस्मिन् ग्रन्थे विशेषः संशोध-
कानां विदुषां प्रमोदावहः । प्रथमपङ्कथायात्मकोऽयं प्रथमो भागः प्रकटीकृतः । द्वितीया
तृतीया च पङ्कथायी एवमेव मुद्रयित्वा प्रकाश्यमाना विशत्यारूपकैर्षिदुषामुपयोगाय
प्रकटीकरिष्यत इति आधोपणपत्राज्ज्ञायते । संप्रति गतेषु पञ्चविंशत्यां वर्षेषु भगवद्गीता-
वाचनस्य प्रचारो महाराष्ट्रादिदेशेष्वधिकोऽभवत् । अस्मिन्समये प्राचीनानां विविधमतानां
ज्ञानेन तत्त्वनिर्णयो निष्कलङ्को भवोज्जिज्ञासूनाम् । तस्मादेतादृशदुर्लभग्रन्थस्य सुवाच्यं
सुबोधं च मुद्रणं महता द्रव्यव्ययेन कृत्वाऽभ्यासकानामुपप्रेतभार एव कृतो गुजराती-
मुद्रणालयाध्यक्षैः श्रीमद्भिः नटवरलालप्रभृतिभिः । प्रत्यध्यायं पुराणोक्तं गीतामाहा-
त्म्यमपि योजितं, नद्यपि न सर्वेषां तथापि श्रद्धालूनां प्रमोदावहमेव भवोदित्यस्ति सम्भवः ।
भाह्कश्चैतद्व्यस्य सद्ब्रह्मेणोत्तेजनं कृत्वा गुजरातीमुद्रणालयाध्यक्षाणां प्रयत्नं सफलयेयु-
रिति परमेश्वरं प्रार्थयामः । एवमेव च सद्ग्रन्थाविष्काराय स भगवांस्तेभ्य आयुरारोग्य-
धनानि प्रयच्छतादित्याशास्ते—

पणशीकरोपाह्विद्वद्भारलक्ष्मणतनुजन्मा

वासुदेवशर्मा ।

THE BHAGAVAD-GITA

WITH ELEVEN COMMENTARIES

First Collection

- (1) Shankaracharya's *Advaita Bhashya*, (2) Anandagiri's *Vyakhya*, (3) Ramanuja's *Vishishtā advaita Bhashya*, (4) Deshika's *Tatparya chandrika*, (5) Madhava's *Dvaita Bhashya*, (6) Jayatirtha's *Primeya deepika*, (7) Hanumat's *Patsiacha Bhashya*, (8) Venkatnatha's *Brahmanandagiri*, (9) Vallabha's *Tattva deepika* (10) Purushotama's *Amrita tarangini*, (11) Nilakantha's *Bhava deepa*, and last Yamuna muni's *Artha-sangraha* with Deshika's *Raksha* and *Gita Mahatmya* of each Adhyaya

VOL II

(Seventh to twelfth Adhyayas)

New Edition (2ND)

Critically Edited and Thoroughly Revised by
SHASTRI GAJANANA SHAMBHU SADHALL

BOMBAY
THE "GUJARATI" PRINTING PRESS
Sassoon Building, Elphinstone Circle, Fort
1936

This book can be had from —
The Gujarati-Printing Press

Sassoon Building, Elphinstone Circle
 Fort, BOMBAY

(All rights reserved by the Publishers)

CONTENTS	
<i>Commentators —</i>	<i>Commentaries —</i>
General Gita Mahatmya (2)	From Varaha puran etc ,
1 SHANKARACHARYA	Adwaita BHASHYA
2 Ananda giri	.. Bhashya Vyakhya
3 RAMANUJA	Vishishtadwaita BHASHYA
4 Vedant deshika	Tatpariya Chandrika
5 MADHAYA	Dwaita BHASHYA
6 Jayatirtha	.. Prameya Deepika
7 Hsuuman	Paishacha BHASHYA
8 Venkatanatha	Brahmananda giri
9 Vallabha	. Tattva deepika
10 Purushotama	. Amrita tarangini
11 Nilakantha... ..	.. Bhava deepa
12 Yamuna muni	.. Artha sangbraha
13 Deshika	.. .. Raksha
14 Mahatmya at the end of each Adhyaya	From Padmapuran
15 Dhupakara Shashtra	.. Avigita Notes

This Book is Printed and Published
 by

Natverlal Itchharam Dossal B. A.

at
The Gujarati Printing Press

Sassoon Building, Elphinstone Circle, Fort, BOMBAY

श्रीमद्भगवद्गीता

शाङ्करभाष्याद्येकादशटीकोपेता

[प्रथमो गुच्छः]

द्वितीयपट्टम्
(७-१२)
द्वितीयावृत्तिः

संशोधनकर्ता
' साधले ' इत्युपाह्व—शम्भुजनुर्गजाननशर्मा

प्रकाशकः
' गुजराती ' प्रिन्टिंग प्रेस
सामुन बिल्डिंग, एल्फिन्स्टन सर्कल,
कोट, मुंबई

विक्रमाब्दः १९९२]

लिन्ताब्द १९१६

[शाकाब्द १८१८

पुस्तकप्राप्तिस्थानम्—

“ गुजराती ” प्रिन्टिंग प्रेस,

सामुन बिल्डिंग, एल्फिन्स्टन् सर्कल, कोट-मुंबई

[ग्रन्थस्यास्य पुनर्मुद्रणादयः सर्वेऽप्यधिकाराः राजशासनपट्टमनुयुक्त्य स्वायत्तीकृताः सन्ति ।]

व्याख्योपव्याख्याकार-व्याख्या-नामानि ।

भाष्यकाराष्टीकाकाराश्च	(सप्रदायः)	भाष्याणि टीकाश्च
(श्रीगीतामाहात्म्ये, न्यासादि च)		
१ श्रीमच्छङ्कराचार्याः	(अद्वैत)	भाष्यम्
२ आनन्दगिरिः	”	शां. भाष्यव्याख्या
३ श्रीमद्रामानुजाचार्याः	(विशिष्टाद्वैतः)	भाष्यम्
४ वेदान्तदेशिकाचार्यवैकटनाथ-	”	रा. भा. तात्पर्यचंद्रिका
५ श्रीमदानन्दतीर्थाः	(द्वैतः)	(माध्व-)भाष्यम्
६ जयतीर्थः	”	प्रमेयदीपिका
७ श्रीमद्भुवान्	(अद्वैत)	पैशाचभाष्यम्
८ श्रीवैकटनाथ-	”	ब्रह्मानंदगिरिवाक्यान्तम्
९ श्रीमद्ब्रह्मभाचार्याः	(शुद्धाद्वैतः)	तत्त्वदीपिका
१० पुरुषोत्तमजी	”	अमृततरङ्गिणी
११ नीलकण्ठ	(अद्वैतः)	भारतभाष्यदीपः
१२ याज्ञवल्क्यनि.	(विशिष्टाद्वैत)	गीतार्थसङ्ग्रह-
१३ महदेशिकाचार्यो वैकटनाथः		गीतार्थसङ्ग्रहहरक्षा
१४ श्रीपादपुराणोक्तं गीतामाहात्म्यम्		(प्रत्यव्यायम्)
१५ अमेताह्वया धूपकररात्रिणः		अविगीता (टिप्पण्यः)

मुद्रक व प्रकाशक-

नटधरलाल इच्छाराम देसाई बी. ए.

“ गुजराती ” प्रिन्टिंग प्रेस,

सामुन बिल्डिंग, एल्फिन्स्टन् सर्कल, कोट-मुंबई.

निवेदनम् ।

प्रागुपक्रान्तप्रकाशनस्य श्रीमद्भगवद्गीताव्याख्योपन्यास्यानां प्रथमगुच्छस्यानेन द्वितीयपट्टेनेदानीं तत्रभवतो विश्वविद्यालयगुणविसरान् सङ्ख्यावदभ्रेसरान् सहृदयानुपतिष्ठामहे ।

अत्र च व्याख्यानसङ्ख्या-तल्लिखेयानक्रम-वर्णवैविध्यादि प्रकाशितपूर्वप्रथमपट्टवदेव व्यवस्थापितमिति न तद्विषये विशेषतः किमपि वक्तव्यं विद्यते । किन्तु एतच्छ्लेषनावसरे लब्धायाः प्रायशः शुद्धायाः कस्याश्चिन्मध्वमाप्त्यमातृकायाः साहाय्येन मुद्रणालयस्थपण्डितैस्मिन् पट्टे तद्भाष्यं विशेषतः संशोधितमिति; भगवद्गीताया अपि काश्मीरकपाठानुसारि किमपि पुस्तकमासादितम्, यत्र भूयांस एव प्रायोऽदृष्टपूर्वाः पाठभेदा दरीदृश्यन्ते । तेषां च युक्तयुक्तविवेचनपूर्वकं यथास्थानमत्र प्रदर्शनं प्राज्ञप्रार्थितमपि, प्रथमपट्टेऽनारब्धस्य तस्य मध्य एवोपक्रमो न युक्त इत्युपसंहार एवानुष्ठेयत्वेन निर्द्धारितमिति च जानीमः ।

एवमिहोदाहृतवचसामाकरस्थाननिर्देशोऽपि प्रायः साकल्येन सम्पादितो मुद्रणालयप्रधानपण्डितैः साधले-शास्त्रिमहोदयैः स्वयं निर्मायमाणस्यापूर्वस्योपनिषद्भाष्यकोशस्य साहाय्येनेति मन्यामहे निर्दर्शनमेवैतदेकं तस्योपयोगितायाः ।

अस्माकमविगीताऽपि साक्षात्कृतप्रथमपट्टैर्गुणैकपक्षपातिभिरनेकैर्मनीषिभिरभिनन्दिता तेषामेवाशिषा कमपि प्रकर्षं पोषुपीत्यस्मिन् पट्टे । यद्यपि तस्यामुपक्रान्तो महाराष्ट्रीयभक्तप्रवरप्रणीतव्याख्यागतविशेषांशानुवाद आधिक्येन विषेय इति सप्रशंसमन्वशिष्यविशेषविदः, तथापि ज्ञानदेवविरचिताया भावार्थदीपिकायाः प्रथमद्वितीय-पट्टयोः संस्कृतभाषायां पद्यमयोऽनुवादः कैश्चिद्धिहितः प्रकाशितश्चेति श्रुतत्वात्तृतीयपट्ट एव यथाशक्ति यियतिप-माणा वयमिह प्रायस्तद्विषय उदासिष्महि । वामनीयाया यथार्थदीपिकायाः सङ्ग्रहे तु गृहीत एव यावच्छक्यमसौ नियोगः, किन्तु वामनीयस्य वाग्जालस्थातीव विस्तृतत्वादाप्रोहितमेदुरत्वाच्च तत्सारांशमात्रोद्धार एव व्यचापि यत्नः । तत्रापि द्वादशभाष्यायगतानां पञ्चपञ्चोक्तानां स्वसिद्धान्तानुसारि विवरणं श्रुतिकल्पलताख्यायां भागवतीयवेदस्तुतिव्याख्यायां वामनेनैव प्रसङ्गात्संस्कृतभाषायां विहितं किञ्चित्सङ्क्षिप्य सरलीकृत्य चात्रो-द्धृतम् । मन्यामहे तद्वामनप्रतिपादितार्थस्य सारल्येनानुवादेऽस्मदीयं प्रयासं तुलयितुं समालोचितवद्वाग्जालानां सहृदयानां महत्साहाय्यमाधास्थतीति । 'अथैतदप्यशक्तोऽसि-' (१२।११) 'श्रेयो हि-' (१२।१२) इत्येवमादिषु द्विप्रस्थलेषु तु वामनीयविवरणस्यानुवादमावश्यकमपि विषातुं विविधप्रत्युहपरा-हतोद्यमा नाशकनवामेति मर्यादायमेतदागो महाभागः । यत् कचित्केपाञ्चिन्प्रतिपादितमविगीतायां प्रतिक्षिप्यते, तत्र न व्यक्तविद्वेषो न वा भतविशेषाभिनिवेशो निदानम् ; किन्तु मूलविरोधः प्रबलप्रमाणान्तरविरोध एव वेति विश्वासिमो नास्मन्मयस्यैष्यन्ति दोषज्ञा इति ।

या च्चास्माभिरस्मिन् गुच्छे गुम्फिता ब्रह्मानन्दगिरिटीका, तस्या अस्मदुपलब्धमातृकायां दशमाध्याय एकविंशोऽध्यायदशश्लोकानां टीका न दृश्यते, तद्यदि तस्याष्टीकाया मातृकान्तरं केपाञ्चित्सन्निधौ विद्येत, तर्हि शोधनार्थं तत्प्रदोनेनानुप्राधा वयमिति साज्जलिबन्धमन्वर्थयामः ।

यानि च गुणदोषविशेषविद्विर्निर्मितसैर्विचक्षणवैरस्मदीयं गीताव्याख्यागुच्छमवलोक्य प्रीतान्तरैः प्रेषितानि प्रशंसापत्राण्यस्मत्सन्निधिमुपसासद्यन्ते, तानि सादरमुसंहार एव साज्जिष्टामहे ।

शुद्धिप्रप्तं तु मन्यान्ते प्रयोगेव प्रकाशयन्पत इति निवेदितपूर्वस्यापि स्मारणमत्र सामयिकं मन्यामहे । अन्ततश्च मियतनयवियोगविहस्तेष्वस्मासु महतीमर्थहानिं सहित्वाऽपि बहून्ग्रहानि मुद्रणालयकार्ये निरुद्ध्या-वसरप्रदातृणां धैर्यदोर्यादिगुणमण्डितानां सौभाग्यमूर्धितानां 'गुजराती' मुद्रणालयाधिपतीनां परमुपकार-भारं शिरसा धारयमाणा एव सानुकम्पापाङ्गनातापास्तदोषाणामत्रभवतां मनीषिणामाधिपनाशासानास्तृतीयमपि पट्टे परिष्कर्तुमुद्युञ्जमहे ।

धीविद्याविहारमन्दिरम्, मासैल, गोवा }
१८८८ ईश्वरवर्डी }

विद्विधेयः—
पत्रच्छोषः—अनन्तयज्ञेश्वररामा ।

THE BHAGAVAD-GITA with ELEVEN COMMENTARIES

(First Collection) Vol. I (1 to 6 chapters)

Critically Edited & Thoroughly Revised Second Edition by

SHASTRI GAJANANA SHAMBHU SADHALE

and Published by The Proprietors of the Gujarati Printing Press, Sassoon Building,
Elphinstone Circle, Fort at Bombay 1935, Price Rs. 8/-

We most heartily congratulate the proprietors of the Gujarati Printing Press on this *second edition* of their 'First Collection' of valuable and rare commentaries on the most popular Vedantic work, the Bhagavad-gītā, which is rightly regarded as the guiding star of a Hindu's spiritual and moral life. They have as a matter of fact, concentrated their energies on this enterprise and have so far given us about 19 neatly printed and carefully edited commentaries of high literary and philosophical value, in the two Gucchas together. The abovementioned second edition of the first Guccha contains the Bhāshyas of the four great Āchāryas representing the principal schools of the Vedānta, together with a lucid commentary on each of them. It also contains the Paśācha Bhāṣya ascribed to Hanumat by Tradition, and the Brahmānandagiri, a highly learned commentary of the Śāṅkara school composed by Veṅkatanātha, as also the Bhārata-bhava-deepa of Nilakantha. At the end of each chapter, the learned 'Vidyā-lamkāra' Dhupakar Shastri of Goa has added his brief notes (called Avigita), which contain on the one hand, a criticism of few points of discussion raised by the old and new commentators including the Gītarāhasya of the late Lokamanya Tilaka, and on the other, a Sanskrit rendering of some interesting portions of the older Marāṭhī commentaries written by Jñāneśvara and Vāmana Pandit.

The editor of the work, Pandit Gajanana Shastri Sadhale has devoted utmost care and patience to his task, as will be evident from the numberless references occurring in the different commentaries, which are traced by him to their original sources. This was a very difficult task, but we are glad to note, that it has been executed with great success by the learned editor. The edition indeed offers great facilities for a comparative and critical study of the exegetical material connected with the Bhagvad-gita, and we strongly recommend it to all lovers of the Gītā. We earnestly hope that the remaining parts of it will soon be out, not excluding the one, in which the publishers propose to give 'the different kinds of proper indexes' without which the work is bound to remain incomplete.

p. p. 127-128.

The JOURNAL OF
THE UNIVERSITY OF BOMBAY,
Arts and Law No. 7
Vol IV Nov. 1935 Part III

H. D. VELANKAR, M. A.
Professor of Sanskrit, The Wilson College,
BOMBAY.

श्रीमद्भगवद्गीतायाः प्रथमपुच्छे

द्वितीयपट्टस्य विषयानुक्रमः

विषयाः	श्लो.	पृ.	विषयाः	श्लो.	पृ.
सप्तमोऽध्यायः ।					
यासुनसुनिप्रणीतो गीतापर्वप्रदः [अध्यायः ७]			सहेतुका पुनराहुष्यपुनराहुतितो लोकाः ...	१६	१००
तावदानीपक्रमे शिष्यस्याभिसुस्वीकरणम् ...	१	३	अवाहुतित्यान् तत्प्राप्तुपायश्च ...	२०	१००
मगवत्तत्त्वज्ञानस्य दौर्लभ्यम् ...	३	१०	शुवस्य देवयानपितृयाम्परत्नामकी अर्चिरादिमार्गो	२३	११२
पराऽपरा चेतीशान्य प्रश्रितद्वय तन्कार्यं च ...	४	११	देवयानपितृयानमार्गेषु गन्तॄणां कष्टम् ...	२६	१२०
मगवतोऽद्वैतस्वरूपम् ...	७	१८	मष्टमाध्यायस्य माहात्म्यम् ...	...	१२६
मन्दविद्यां मननोपयोगि विभूतिच्छरणं ब्रह्मस्वरूपम्	८	२०	नवमोऽध्यायः ।		
एवमभूतविभूतिच्छरणलक्षितस्यापि मगवत्स्वरूप- स्याज्ञानकारणं मायाविनो मगवतो दुस्तरतरा माया, तत्परमोपायश्च ...	...	१३	यासुनसुनिप्रणीतो गीतापर्वप्रदः [अध्यायः ९]	१२३	
मगवद्भक्तानां चतुर्विधत्वम् ...	१६	२६	उपायुक्तकालप्रसंगेन ...	१	१२०
आर्तोदिमन्वेभ्यो ज्ञानिनः श्रेष्ठ्यम् ...	१७	२९	सद्वैतप्रथमसिध्दात्त्वमद्वैतज्ञानस्यज्ञानं च ...	४	१३६
आर्तोदिस्वभयप्रयोगेऽपि प्रतिपाद्यितुमितोषां सहायानां हेतुतन्तरमन्त्रे हेतु- ...	२०	४७	मद्भगोऽप्रवृत्तस्वभावत्वेन ह्यन्तः, ह्यस्यप्रवृत्तस्य मायामानस्यं च ...	६	१४१
अन्यदेवताभक्तानां यौदय भयवद्भक्तानां च वैधित्यम् ...	२३	४९	परमान्ततो मायोपाधिकं जगत्सृष्ट्वम् ...	८	१४६
मगवद्भक्तानां चारित्वरूपमन्त्रं विद्वेदोऽप्युपाय- सङ्घटितं ...	२८	५८	अज्ञानां मुक्तानां च सहेतुकं स्वभाववैविध्यम् ...	११	१५२
उत्तमाध्यायस्य माहात्म्यम् ...	...	६३	मद्भगवतोऽप्रेममक्तिमन्त्रप्रकाराः ...	१४	१५९
अष्टमोऽध्यायः ।			शुद्धाभयमन्त्रेऽप्युभूतं भयवत्तः अर्थात्मकत्वम् ...	१६	१६२
यासुनसुनिप्रणीतो गीतापर्वप्रदः [अध्यायः ८]			उपस्वरूपज्ञानिनां सहायानां हेतुत्वमन्त्रानां च दुर्निवारं यातायातत्वम् ...	२०	१६९
कर्तुं नस्य एत प्रथाः ...	१	६९	निष्कामावाप्तनयनमन्त्रानां मगवद्भक्तनमेव सर्व- विद्विष्टम् ...	२२	१७२
कर्तुं नष्टप्रथमप्रोक्तानि ...	३	७१	मगवद्भक्तानन्ददेवतानभिज्ञानिनो लक्षणकलात्मक- वदनम् ...	२३	१७५
मिदमात्मन्तच्छरीरं वा मतिः, येष ह्यहृदिः	६	७५	मगवदाराधनमन्त्रानिषीक्ये तदनुज्ञानस्य च कष्टम्	२६	१८०
अन्तःस्थानोऽनन्तमगवत्सर्ववृत्तस्य तन्निश्चयः	८	८३	मगवत् सर्ववर्त्मनोऽन्तेऽन्तःकार्यं च ...	२९	१८५
संज्ञाव्यवस्थेः च तद्व्यवस्थेः चकार्य ...	११	९०	मगवद्भक्तस्य श्रीगणेशस्तुत्यानां च सर्वेषां मन्त्रविचारः ...	३३, ३३	१९३
मगवत्सन्नेः शुभमनुवादत्वात् ...	१४	९३	मन्त्रेः स्वप्ने, स्वप्नाः शुभमन्त्रकारः फलं च ...	३४	१९६
			नवमाध्यायस्य माहात्म्यम् ...	...	२००

विषयाः

श्लो. पृ.

दशमोऽध्यायः ।

यामुनमुनिप्रणीतो गीतार्थसंग्रहः [अध्यायः १०]	२०२
भगवतो निरतिशयं बाल्यस्यं दुर्विक्रियं तत्त्वं च...	१ २०३
प्राणिर्कर्मानुरूपोत्पत्त्यमानानि भगवत्कार्याणि तद्विज्ञानफलं च	४ २१०
भगवद्भक्तानां प्रेमोपासनास्वरूपं तत्फलं च ...	८ २१८
भगवद्विभूतीर्विस्तरेण शृणुयोरनुनस्य प्रथमः ...	१२ २२४
शृणुयोरनुनस्य चित्तैकाग्र्यार्थं भगवदुक्तिः ...	१९ २३३
पारमेष्ठिनं पारमार्थिकं ध्येयस्वरूपम् ...	२० २३४
उक्तस्वरूपव्यानाशाक्रेम्यः सुध्येयाः काश्चिद्भगव- द्विमृतयः	२१ २३७
भगवद्विमृतीनामनन्तत्वम्	४० २५९
भगवतः सामस्त्येन व्यापकत्वम्	४२ २६१
दशमाध्यायस्य माहात्म्यम्	२६३

एकादशोऽध्यायः ।

यामुनमुनिप्रणीतो गीतार्थसंग्रहः [अध्यायः ११]	२६६
विश्वरूपदर्शनाभिलाषिणोऽनुनस्य प्रथमः ...	१ २६७
अनुनप्राथिनस्य विश्वरूपं दर्शयिष्यतो भगवतः स्वात्मरूपानुक्रमः, तद्दर्शनसमं तस्मै दिव्य- चक्षुःप्रदानं च	५ २७४
भगवताऽनुनाय दर्शितस्य स्वैधरस्य विश्वरूपस्य वर्णनं तद्दर्शनेनानुनस्य विदमयाकुलित्वं च	९ २७८
भगवदर्शितस्वानुनस्य विश्वरूपस्य वर्णनम् ...	१५ २८४
भगवतो विश्वरूपस्य व्यापकत्वं लोकमगह- त्वं च	२० २९३

विषयाः

श्लो. पृ.

लोकानामनुनस्य च भयहेतुस्वरूपयत्नम्	२३ २९७
भयङ्कररूपधारणस्य भगवद्देवोः	३२ ३०६
विश्वरूपदर्शनेनातिमीतेनानुनेन कृता भगवत्स्तु- तिपूर्विका प्रार्थना	३६ ३१४
मयाकुलस्यानुनस्याभासनं पूर्वरूपप्रदर्शनं च ...	४७ ३२९
अनुनस्य स्वास्थ्यम्	६१ ३३४
भगवद्विश्वरूपदर्शनस्य दुर्लभत्वं तदप्राप्त्युपायश्च	९२ ३३६
एकादशाध्यायस्य माहात्म्यम्	३४१

द्वादशोऽध्यायः ।

यामुनमुनिप्रणीतो गीतार्थसंग्रहः	३४६
सगुणनिर्गुणत्रयनिष्ठयोर्द्वयोर्मध्ये का श्रेष्ठा का च कर्तव्येत्यनुनप्रश्नः	१ ३४६
सगुणत्रयनिष्ठयाः सुकरत्वात्सौकर्यं प्राशस्त्यं च	२ ३५२
निर्गुणत्रयनिष्ठया दुष्टहरत्वाद्दौर्लभ्यं श्रेष्ठत्वं च...	३ ३५३
सगुणत्रयोपासकानामविलम्बेन मोक्षसिद्धिः ...	६ ३६२
सगुणनिर्गुणोपासनायाः सुकरं शीघ्रफलप्रदं चोपायचतुष्टयं मत्केप्रमातिरेकश्च	८ ३६५
धर्म्यामृतम्—अर्थात् [तद्विष्णोः परमं पदम्- भीष्मनां कृते भगवतोका जीवनमुक्तयर्माः]	१३ ३७४
धर्म्यामृतानुष्ठानस्य फलभूतिः	२० ३८५
द्वादशाध्यायस्य माहात्म्यम्	३८८
श्रीमद्भगवद्गीताया द्वितीयपट्टश्लोकानामादि- वर्णानुक्रमः	३०९

इति श्रीभगवद्गीता-द्वितीयपट्ट-विषयानुक्रमः ।

[प्रथमगुच्छे द्वितीयं षट्कम्]

शाङ्करभाष्याद्येकादशटीकोपेता
श्री म न्न ग व द्वी ता
उपासनाकाण्डम्

[अध्यायाः ७ — १२]

श्रीमते रामानुजाय नमः ।

यामुनमुनिप्रणीतो गीतार्थसंग्रहः ।

[अध्यायः ७]

स्वयाथात्म्यं प्रकृत्यास्य तिरोधिः शरणागतिः ।

भक्तभेदः प्रद्युम्नस्य श्रेष्ठ्यं सप्तम उच्यते ॥ ११ ॥

श्रीमद्वेङ्कटनाथप्रणीता गीतार्थसङ्ग्रहरक्षा ।

तत्र भाष्यं—‘सप्तमे तावदुपास्यभूतपरमपुरुषस्वरूपयाथात्म्यं, प्रकृत्या तत्तिरोधानं, तन्निरुक्तये भगव-
त्प्रपत्तिः, उपासकविधाभेदः, ज्ञानिनः श्रेष्ठ्यं चोच्यते’ [रा. भा. ७।१] इति । तत्र प्रकृतिशब्देन ‘मम माया
दुरत्यया’ [७।१४] इति मायाशब्दो व्याख्यातः। ‘गुणमयी’ [७।१४] इति विशेषणात्सैव हि विवक्षितेति गम्यते;
श्रुतावपि “अस्मान्मायी सृजते विश्वमेतत्तस्मिंश्चान्यो मायया सन्निरुद्धः” [श्वे. उ. ४।९] इति प्रस्तुतयोर्माया-
तद्वतोः “मायां तु प्रकृतिं विद्यान्मायिनं तु महेश्वरम्” [श्वे. उ. ४।१०] इति स्वयमेव विवरणाच्च । अतो
विचित्रसृष्ट्युपकरणवस्तुत्वात् प्रकृताविह मायाशब्दप्रयोग इति भावः । अष्टमारम्भसङ्गतौ चैतच्छ्लोकार्थः स्पष्ट-
मभिहितः—‘सप्तमे परस्य ब्रह्मणो वासुदेवस्योपास्यत्वं, निखिलचेतनावस्तुशेषित्वं, कारणत्वम्, आधारत्वं, सर्व-
शरीरितया सर्वप्रकारत्वेन सर्वशब्दवाच्यत्वं, सर्वनियन्तृत्वं, सर्वैश्व कल्याणगुणगणैस्तस्यै परतरत्वं, सत्त्वरज-
स्तमोर्मैर्देहेन्द्रियत्वेन भोग्यत्वेन चावस्थितैर्मावैरनादिकालप्रभृत्तदुष्कृतप्रवाहहेतुकैस्तस्य तिरोधानमत्युत्कृष्ट-
सुकृतहेतुकभगवत्प्रपत्त्या च सन्निरवर्तनं, सुकृततारतम्येन च प्रतिपत्तिवैशेष्यादैश्वर्याक्षरयाथात्म्यभगवत्प्राप्त्यपेक्षया
च उपासकभेदं, भगवन्तं प्रेम्तोर्मित्युक्ततया एकत्मिकतया च अत्यर्यपरमपुरुषप्रियत्वेन च श्रेष्ठ्यं, दुर्लभत्वं च
प्रतिपाद्य प्यां त्रयाणां ज्ञातव्योपादेयभेदांश्च प्रास्तौषीत्’ [रा. भा. ८।१] इति ॥ ११ ॥

ॐ

तत्सद्ब्रह्मणे नमः ।

श्रीवेदव्यासप्रणीता महाभारतान्तर्गता

श्रीमद्भगवद्गीता

शाङ्करभाष्याद्यैकादशटीकोपेता ।

[प्रथमगुच्छे द्वितीयं पङ्कम्]

उपासनाकाण्डम् ।

ज्ञानविज्ञानयोगाख्यः सप्तमोऽध्यायः ७ ।

तत्त्वज्ञानोपक्रमे शिष्यस्यामिसुखीकरणम् ।

श्रीभगवानुवाच— मध्यासक्तमनाः पार्थ ! योगं युञ्जन्मदाश्रयः ।

असंशयं समग्रं मां यथा ज्ञास्यसि तच्छृणु ॥ १ ॥

१ शाङ्करभाष्यम् ।

‘योगिनामपि सर्वेषां मद्भतेनान्तरात्तमना । श्रद्धावान्भजते यो मां स मे युक्ततमो मतः’ [६।४७] इति प्रश्नवीजमुपन्यस्य स्वयमेव ‘ईदृशं मदीयं तत्त्वं, एवं मद्भतान्तरात्मा स्यात्’ इत्येतद्विबक्षुः श्रीभगवानुवाच— मयीति । मयि बह्यमाणविशेषणे परमेश्वर आसक्तं मनो यस्य स मध्यासक्तमनाः, हे पार्थ ! योगं युञ्जन्मनस्समाधानं कुर्वन्, मदाश्रयोऽहमेव परमेश्वर आश्रयो यस्य स मदाश्रयः । यो हि कश्चित्पुरुषार्थेन केनचिदर्थी भवति स तत्ताधनं कर्माग्निहोत्रादि तपो दानं वा किञ्चिदाश्रयं प्रतिपद्यते, अयं तु योगी मामेवाऽऽश्रयं प्रतिपद्यते हित्वाऽऽयत्साधनान्तरं मय्येवाऽऽसक्तमना भवति । यस्तवमेवम्भूतः सन्नसंशयं समग्रं समस्तं विभूतिमलशक्त्यैश्वर्यादिगुणसम्पन्नं मां यथा येन प्रकारेण ज्ञास्यसि संशयमन्तरेण ‘एवमेव भगवान्’ इति तच्छृणुष्वमानं मया ॥ १ ॥

१ जन नव्याः—‘योग युञ्जन् कर्मयोगमाचरन्’ इति विवृण्वते । तदवगतम् ; धात्वर्थाननुगमात् । ‘योगी युञ्जीव सन्न’ [६।१०] इत्यादिना पूर्वाभ्यामे मनस्वमाधानरूपस्य पातञ्जलयोगसूत्रोपक्रान्तत्वात्, ‘मनः सयम्य मचित्तो युष् आधीत सत्पर’ [६।१४] इत्येतत्समानविवये तस्यैव प्रकृतत्वात्, ‘युञ्जतेव’ [६।१५] इत्यत्र तैरपि पातञ्जलयोगसूत्रेण स्वीकृतत्वात् ।

—अग्निगीता ।

२ आनन्दगिरिकृता शाङ्करभाष्यव्याख्या ।

कर्मव्यासात्मकसाधनप्रधान त्वम्पदार्थप्रधान च प्रथमपट्ट
 व्याख्याय मध्यमपट्टमुपलक्ष्येतिष्ठ तत्पदार्थेनिष्ठ व्याख्यातुमा-
 रममाण समनन्तराद्यायमवतारयति— योगिनामिति । अतो
 ताभ्यायान्ते 'मद्वैतान्तरात्मना यो भजते सा' [६ ४७] इति प्रथ-
 वीज प्रदर्श्य बीजैर्भगवत्स्त्वैव कथं वा तद्वैतान्तरात्मा स्यात्
 इत्युक्तस्य प्रश्नद्वये जाते, स्वयमेव भगवान् पट्टमेतद्वस्तुमिच्छन्
 उक्तवानित्यर्थः । परमेश्वरस्य वक्ष्यमाणविशेषणत्वं सकलजग-
 द्दायतनत्वादिनामविषयविभूतिभागित्वं, तत्राऽऽयचिर्भनको विष-
 यान्तरपरिहाणया तस्मिच्छत्वम् । मनतो भगवत्त्वेवाऽऽयचो हेतु
 माह— योगमिति । विषयान्तरपरिहारे हि गोचरमालोक्य
 माने भगवत्त्वेव प्रतिष्ठितं भवतीत्यर्थः । तथापि स्वाश्रये पुरुषो
 मनं स्वाप्नुयति, नान्यत्रेत्यासङ्कवाऽऽह— मदाश्रय इति ।
 योगिनो यदीश्वराश्रयत्वेन तस्मिन्नेवाऽऽयचकमनस्त्वमुपपन्न्यस्तं
 तदुपपादयति— यो हीति । ईश्वराख्याश्रयस्य प्रतिपत्तिमेव प्रकट

यति— हिरवेति । अस्तु योगिनस्त्वदाश्रयप्रतिपत्त्या मनस
 स्त्वप्येवाऽऽयचि, तथापि मम विमायातमित्याशङ्क्य द्विती-
 यार्थं व्याचष्टे— यस्त्वमेवमिति । एवम्भूतो यथोक्त्याना
 मिष्टपुरुषवदेव मय्यासक्तमना यस्त्व, स त्व तथापि सन्
 असशयमविद्यमान सशयो यत्र ज्ञाने तद्यथा स्यात्तथा ना समप्र
 ज्ञास्यसीति सम्बन्धः । समप्रमित्यस्यार्थमाह— समस्तमिति ।
 विभूतिर्नानाविधैश्वर्योपायसम्पत्तिः, कल शरीरगत सामर्थ्यम्,
 शक्तिर्नोगतं प्राणसंन्यम्, ऐश्वर्यमीशितक्यविषयमीशनसामर्थ्यम् ।
 आदिशब्देन ज्ञानेच्छादशो गृह्यन्ते । असशयमिति परस्य
 क्रियाविशेषणत्वं विषययन् क्रियापदेन सम्बन्धं कथयति—
 सशयमिति । विन्यु सशय भगवत्स्त्वपरिज्ञानमेव स्फोरयति—
 एवमेवेति । भगवत्त्वेन ज्ञातव्ये कथं मम ज्ञानमुपदेदयति ?
 न हि त्वाचष्टे, तदुपदेश कथिदस्तीत्यासङ्कवाऽऽह—
 तच्छृण्विति ॥ १ ॥

३ श्रीमद्रामानुजभाष्यम् ।

प्रथमेनाध्यायपट्टेन परमप्राप्यभूतस्य परस्य ब्रह्मणो निरवयस्य
 सर्वज्ञस्य सर्वभूतस्य सत्यसङ्कल्पस्य महाविभूतेः श्रीमतो नारायणस्य प्राप्त्युपायभूतं तदुपासनं
 वक्तुं तदङ्गभूतमात्मज्ञानपूर्वककर्मानुष्ठानसाध्यं प्राप्नुः प्रत्यगात्मनो याथात्म्यदर्शनमुक्तम् । इदानीं
 मध्यमेन पट्टेन परब्रह्मभूतपरमपुरुषस्वरूपं तदुपासनं च भक्तिशब्दवाच्यमुच्यते । तदेतदुत्तरत्र
 'यतः प्रवृत्तिर्भूतानां येन सर्वमिदं ततम् । स्वकर्मणा तपश्चर्यं सिद्धिं विन्दति मानवाः' [१८।४६]
 इत्यारभ्य 'विमुच्य निर्ममः शान्तो ब्रह्मभूयाय कल्पते ॥ ब्रह्मभूतः प्रसन्नात्मा न शोचति न
 काङ्क्षति । समः सर्वेषु भूतेषु मद्भक्तिं लभते पराम्' ॥ [१८।५३, ५४] इति सङ्क्षिप्य वक्ष्यते ।

यति— हिरवेति । अस्तु योगिनस्त्वदाश्रयप्रतिपत्त्या मनस
 स्त्वप्येवाऽऽयचि, तथापि मम विमायातमित्याशङ्क्य द्विती-
 यार्थं व्याचष्टे— यस्त्वमेवमिति । एवम्भूतो यथोक्त्याना
 मिष्टपुरुषवदेव मय्यासक्तमना यस्त्व, स त्व तथापि सन्
 असशयमविद्यमान सशयो यत्र ज्ञाने तद्यथा स्यात्तथा ना समप्र
 ज्ञास्यसीति सम्बन्धः । समप्रमित्यस्यार्थमाह— समस्तमिति ।
 विभूतिर्नानाविधैश्वर्योपायसम्पत्तिः, कल शरीरगत सामर्थ्यम्,
 शक्तिर्नोगतं प्राणसंन्यम्, ऐश्वर्यमीशितक्यविषयमीशनसामर्थ्यम् ।
 आदिशब्देन ज्ञानेच्छादशो गृह्यन्ते । असशयमिति परस्य
 क्रियाविशेषणत्वं विषययन् क्रियापदेन सम्बन्धं कथयति—
 सशयमिति । विन्यु सशय भगवत्स्त्वपरिज्ञानमेव स्फोरयति—
 एवमेवेति । भगवत्त्वेन ज्ञातव्ये कथं मम ज्ञानमुपदेदयति ?
 न हि त्वाचष्टे, तदुपदेश कथिदस्तीत्यासङ्कवाऽऽह—
 तच्छृण्विति ॥ १ ॥

४ वेङ्कटनाथरता तात्पर्यचन्द्रिका ।

पट्टसङ्गतिमाह— प्रथमेनेति । परमैत्यादिना वक्तु-
 मित्यत्रेतेन, द्वितीयपट्टार्थं उक्तं । तत पर प्रथमपट्टार्थं ।
 प्रथमेनाध्यायपट्टेनोक्तमित्यन्वयः । 'मासुपेत्य' [८।१६] इत्या-
 दीनामर्थं दर्शयति— परमप्राप्यभूतस्येति । तेन परिशुद्ध
 जीवमात्रव्यावर्तनम् । परमप्राप्यत्वे हेतु परब्रह्मादिकम् ।
 'परं ब्रह्म परं धाम' [१०।१२] इत्यादिकं वदयति । पुरोत्तम
 स्वप्रकरणदीनार्थो निरवयत्तम् । एतेनाचिद्विदा विहारराज्य
 चिद्विदा त्रेणारयथ परिहृता । 'अहं सर्वस्य प्रभवः' [१०।८]
 इत्यादिसंमाह— निखिलेति । चिदिशदात्मकं सर्वं जगत्प्रति-
 मिमित्तोपादानकृतमन्वयः । एव परमप्राप्यस्यैव कारणत्वप्रति-
 पादनादयोभातीवमतश्चित्तम् । निमित्तोपादानत्वोपयुक्तं 'मत्त
 परतम्' [७।३] इत्यादिप्रतिपत्तौ सत्यं चादिकम् । स्वयंभूतस्य—
 एव तयोर्विषयाय शब्दशरीरव्यवस्थैः । 'सर्वं एतामप्रीति एतो-
 ऽपि मे' [११।४०] इति हि वदयति । 'भूमिराग' [७।४]
 इत्यादिना विमुक्त्यपवादादिना (१०) च वदयमाणं महाविभू-
 तित्वं नाटयणव्यतिरेकनमः । परमप्राप्यभूतस्य महा

विभूतेरित्यादिना सूचितम् । एतदुक्तं भवति— 'परत्वात्तत्रय
 त्वादिनृत्वाद्द्विभवनान्तरं अन्तरात्प्रयया दोषप्रतिक्षेपमभवत् ।
 भोगलीलाथेनिस्सोमविभूतिद्वययोगतः । श्रीमत्वाप्युपास्यो
 ऽयं प्राप्यो नारायण पर ॥' इति । प्राप्त्युपायभूत
 तदुपासनमिति— परमात्मोपासनमेव तत्कृत्यायात्तात्पर्यं
 पायः, जीवज्ञान कर्मावृत्तान च तत्रिवर्तकत्वेन परम्पर्योपाय
 इति भावः । अत्रप्राप्तोवचनान्तरमभिप्रायभ्योः प्रतिपादन
 मिति सत्यमिप्रायेणाह— इदानीमिति । पूर्वोक्तपरिशुद्धा
 त्मनो व्याप्यते वदयमाणैर्भवसङ्गहं चाभिप्रेत्याह— पर
 ब्रह्मभूतपरमपुरुषस्वरूपमिति— एतेन तत्त्वेषु सामा-
 न्यब्रह्मत्वस्य विशेषे चिदतिर्दिता, अथ यो क्षोपाययत्तु वेदा-
 न्तावस्थयु वदोपायनादिगच्छाना विशेष्यवचनानमाह— तदु-
 पासनं च भक्तिश्च इत्युच्यते । एव चान्यदेवेन वदु-
 ह्यवद्ब्रह्मैकाव्ययार्थोपासनात् । तथाहि 'ज्ञानकर्मात्मिके शि-
 यो गच्छे' मुच्यन्ते । आत्मानुसृतिविशेषं पूर्वपट्टेन चोदिते ।
 मध्यमे भगवत्स्त्वयापात्म्यायात्प्रतिपत्त्ये । ज्ञानकर्मात्मिकैर्भ्यो

भक्तियोग प्रकीर्तित' [गी स. २।३] इति । आत्मज्ञानपू-
र्णकाल्येन सुसहस्राक्षया व्याप्यते । बुद्धिबिन्दुपरेष्वन्वय हि
प्रागेवोपादितम् । 'योगे लभे ज्ञानानुभूतिविशेषं इत्यत्र योगो
विषयान्तेभ्यः प्रित्तिरतिनिराध, तन्मन्त्रसाक्षात्कारस्त्विहात्मा
नुभूतिराब्देनोच्यते इत्यपौनर्यत्त्वमित्यभिप्रायेण यावदात्म्यद-
र्शनमित्युक्तम् । तत्त्वयायात्म्यराज्यविषय परब्रह्मभूतेत्यादि ।

तत्त्वराज्योऽनन्वयपर । याथात्म्य यथावस्थित प्रकार ।
भक्ते कनागुपानसाध्यात्मदर्शनेहेतुत्वं अत्रादेशे वक्ष्यते इत्याद्य-
तदेतद्विति । ननु "तमेव विदित्वाऽत्मित्युमेति" [श्रि उ ३।८,
५।१५] इत्यादिवल्लेदनेनाप्येण मोक्ष प्रतीयते, अस्तु वा
'उपासित' इति वगदुपासनरूपेण वेदनेन मोक्ष, तथापि न
भक्त्या मोक्ष इति वचिदपि श्रुतम् ।

३ रा. भा.— उपासनं तु भक्तिरूपापन्नमेव परमप्राप्त्युपायभूतमिति वेदान्तवाक्यसिद्धम् ।
"तमेव विदित्वाऽत्मित्युमेति" [श्रि. उ. ३।८+यजुस्स. ३।११८] "तमेव विद्वानमृत इह भवति"
[चृ. पू. ता. १०।६+तै. आ ३।१।३] इत्यादिनाभिहित वेदनम्; "आत्मा वा अरे द्रष्टव्यः श्रोतव्यो
मन्तव्यो निदिध्यासितव्यः" [बृ उ २।४।५+४।२।६] "आत्मानमेव लोकरुपुपासीत" [बृ. उ.
१।४।१५] "सच्चिद्विद्वां ध्रुवा स्मृतिः स्मृतिरुभे सर्वग्रन्थीना विप्रमोक्षः" [छा. उ ७।२६।२]
"भिद्यते हृदयग्रन्थिश्छिद्यन्ते सर्वसंशयाः । क्षीयन्ते चास्य कर्माणि तस्मिन् दृष्टे परानरे" [मु. उ.
२।२।८] इत्यादिभिर्देहाध्यात्मसूतिसन्तानरूपं दर्शनसमानाकारं ध्यानोपासनशब्दवाच्यमित्यत्र गम्यते ।

४ धे ता च — कर्मसमुच्चय धृतिविदो दुस्वप्न, पर
मसुखविषयस्यैवोपासनस्य मोक्षसाधनत्वमित्यपि दुर्बलम्,
इन्द्रेशुपासनस्यापि मोक्षसाधनत्वेनाधर्वशिर प्रतर्दनविद्यादियु
धृतिरित्याद्याशब्दाऽऽह— उपासनं दिवति । उपासनं भव, न
तु ज्ञानमात्रमित्येका प्रतिज्ञा, तत्रापि भक्तिरूपापन, नोपास
नभासमिति द्वितीया, एवविषयुपासनमेव, न तु कर्मसुचित-
मिति तृतीया, तत्र परविषयमेवति चतुर्थी । एषा तु परम-
प्राप्त्युपायभूतमित्यनेन तन्तुन्यायात्सन्विता । वेदान्त-
वाक्यसिद्धमिति— एतच्चतुष्टयमपि वेदान्तराश्रयेव सि
द्धम्, न तु कल्प्यम्, नायुपब्रह्मणोपासनमिति भाव । तत्र
प्रथमा प्रतिज्ञा समर्थयते— तमेवैत्यादिना अवगम्यते इत्य-
न्तेन । "श्रोतव्यो मन्तव्य" [बृ उ २।४।५]
इत्येवोस्तु रागप्राप्त्यवगमनगतुदाहरणत्वात्तत्परित्यागेन,
"इष्टव्य .. निदिध्यासितव्य" इति विध्यत्र उपात्त ।
ध्यानोपासनशब्दयोरेकाधर्म्यं दर्शयितुमुपयविशिष्टवाक्योपा-
दानम् । "इष्टव्य निदिध्यासितव्य" इत्यनयो
भिन्नाधेत्वप्रसिद्धेरेकवाक्यस्ययोरैकाधेत्वं पौनर्यत्वादिदोषाच्च
दर्शनं ध्यानं च पृथगेव विन्तिमिति शब्दाया तयोरपि सामा-
न्यविशयन्यायविदापेक्षेकार्थ्यमेवेति दर्शयितु स्मृतिमान दर्शन
मानं च प्रथमैवप्रथिमोक्षहेतुतया नदतोरत एवैकाधेव

ययोवाक्ययोरोपादानम् । एतदुक्तं भवति— समानप्रकरणपठि
तविशेषे सामान्यशब्दाना पंथवसान न्यायसिद्धम्, अतोऽन
वेदान्तिसामान्यशब्दाना ध्यानोपासनशब्दवाच्ये विशये पर्ये
वसानमभ्युपेयम्, ध्यानं च तैल शरावदविच्छिन्नस्मृतिसन्तति
स्मृतिरिति 'ध्रुवा स्मृति' [छा उ ७।२६।२] इत्यादिसिद्धम्,
सा च ध्रुवा स्मृति सत्यप्रथिविप्रमोक्षहेतुतया विहित, दशनं च
तदेतुतया विहितम्, न चैवमुक्तमत्र, सुखपुनातम्पात्
फलस्य चाविशिष्टत्वात्तौ सति नियमेन शुरोरपरिभेदोपासुपा
यत्वप्रमत्त्वात् न च ह्याद्धारिभाव, एवस्मिन्वाक्ये विरिष्टे
कविधिसम्भरे पृथक्पृथक् परिग्रहायोगात्, न च दर्शने स्मृति
शब्देनोपचारे कश्चिदुप, अतो ध्रुवा स्मृतिरेव दर्शनशब्द
विशेषिता, स्मृतेषु दर्शनसमानत्वं नाम पिसादासतया दर्शन-
समानाकारत्वेन । भवति च स्मृतेर्भावनाप्रकटाईशनवसान-
नाकारता मीक्षानुकारित्यु । यथा 'इष्टे इने च पश्यामि बीर
शृणोतिनाम्बम्' । गृहीतधनुषं राम पादाहम्बमिवास्तदम् '
[वा रा ३।१४।१५] इत्यादि । तथा 'अन्व प्रति विन्वितेव'
[मा मा अ ५] इत्यादि । एव च स्मृतिदर्शनशब्दयोरेकार्थ्ये
सिद्धे इष्टव्य निदिध्यासितव्य' इत्यनयोरेकवाक्यस्य
योरपि सामान्यविशेषरूपेणैकाधेवमेवेति ।

३ रा. भा.— पुनश्च "नयमात्मा प्रवचनेन लभ्यो न मेधया न बहुना श्रुतेन । यमेवैव वृणुते
तेन लभ्यस्तस्यैव आत्मा चिद्वृणुते तन् स्वाम्" [मुं. उ ३।२।३] इति विशेषणान् परेणात्मना पर-
णायाताहेतुभूतं स्पर्शमाणविषयस्यात्यर्थप्रियत्वेन स्वयमप्यस्वर्भयिरूपं स्मृतिरित्युच्यते, 'सदेव पूर्णमनुष्यान भक्तिरित्यभिधीयते'
[लैङ्गे उ. २.] इत्यादिवचनात् ।

४ वे. ता. चं — अथ द्वितीया प्रतिज्ञामुपपादयितु-
माह — पुनश्चेति । एतदुक्तं भवति 'नायमात्मन्' इत्यादिना
केवलप्रवणमनननिदिध्यासननियेषः, अत्यन्तनियेषे त्वमेकप्र-
माणविरोधात् । "अमेवैषः" इत्यादिनापि वरणीयत्वहेतुमूल्यत्व-
विद्यासाध्यो गुणविशेषो विधीयते, ईश्वरस्वाच्छन्द्यमात्रा-
भिवाने वैषम्यनैर्गुण्यादिदोषप्रमहाच्छास्त्रानपर्ययाच्च । तथा
सिद्धगुणभिधानेऽपि शास्त्रानर्थक्यमेव, विधेयान्तराभावात् ।
स च वरणीयताहेतु साध्यो गुणो भक्तिरेव । प्रियतम एव हि
वरणीयो भवति । परमात्मविषयप्रीतिमानेव च परमात्मना वर-
णीयः । 'प्रियो हि ज्ञानिनोऽत्यथैर्महं स च मम प्रिय' [७।१७]
इति स्ववचनादिभिस्तथावगते — इति । तस्याश्च प्रीतेः स्वयं
मपि स्वाद्भुतमत्त्वमुपायान्तरैर्व्यष्टपूर्वं दर्शयति स्मर्यमाणेत्या-
दिना । 'तेषु तेवञ्च्युना भक्तिरच्युनाऽऽप्नु सदा त्वचि'

३ रा. भा. — अतः "तमेवं विद्वानमृत इह भवति" [नू. पू. उ. १।६] "भान्यः पन्था विद्यते-
ऽप्यनाथ" [श्वे. उ. ३।८+६।१५ तै. आ. ३।१।३] 'नाहं वेदैर्न तपसा न दानेन न चेज्जया । शक्य
एवंविधो द्रष्टुं दृष्टवानसि मां यथा ॥ भक्त्या त्वनन्यया शक्य अहमेवंविधोऽर्जुन ! । ज्ञातुं द्रष्टुं च
तत्त्वेन प्रवेष्टुं च परन्तप ॥' [११।५३, ५४] इत्यनयोरेकार्थत्वं सिद्धं भवति । तत्र सप्तमे तावदु-
पास्यभूतपरमपुरुषस्वरूपयायात्म्यं, प्रकृत्या तत्तिरोधानं, तन्निवृत्तये भगवत्प्रपत्तिः, उपासकविधा-
भेदः, ज्ञानिनः श्रेष्ठ्यं चोच्यते ।

४ वे. ता. च. — अम्युपगमे तदुपबहणीयत्वोपगृहणत्वा-
न्या परस्परानुबन्धमित्यभिप्रायेणाह — अत इति । वेदन
शब्दनिर्दिष्टस्य सुकृत्युपायस्य भक्तिरूपत्वादित्यर्थः । परमपुरुष
व्यतिरिक्तोपायनियेषमुत्खेन तज्ज्ञानव्यतिरिक्तोपायनियेष
धुनौ सिद्ध । तद्वक्तव्यव्यतिरिक्तोपायनियेष स्मृतौ । तदेतद्वक्ति-
वेदनशब्दयोरेकार्थ्यं हि वदते । अन्यथा तु मिथो व्याघात
इति । एवं प्रतिज्ञास्य कण्ठोक्त्युपपादितम्; अन्यथाप्रतिज्ञास्य
त्वर्थतः स्थापितम् । तथा हि — वेदनव्यतिरिक्तनियेषात्सुख्य-
पक्षे निरस्त । कर्मापेक्षया त्वज्ञतयेति तत्तद्वाक्यार्थनिरूपणेन
सिद्धं भवति । श्रेताश्रयपरमपुरुषस्यैकविषययोरैकविषयत्वोपा-
दानात्सर्वथागणपुण्यसुखानर्थक्यार्थं सर्वोपनिषदां दर्शितम् ।

[वि. पु. १।२० । १८] इत्यारम्य 'या प्रीतिरविवेकानाम्'
[वि. पु. १ । २०। १९] 'क नाकष्टप्रमनं पुनरावृत्तिलक्षणम् ।
व जपो वासुदेवेति मुक्तिर्जमनुत्तमम्' [वि. पु. २।६।४४]
इत्यादिभिर्भगवद्भक्तैः स्वाद्भुतमत्वं सिद्धम् । स्मृतिः सन्तन्यते
यत्रेति वा, स्मृते सन्तानो यत्रेति वा; स्मृतिरसन्तानशब्देन प्रकृतं
वेदनं विशेष्यते इति ननुसद्वचोपपत्तिः । पुंलिङ्गता वा पठि-
तव्यम् । अस्तैवैव तथापि भक्तैर्भोक्षोपायत्वं कथमित्यत्राह—
तदेव हीति । महनीयविषये प्रीतिरेव हि भक्तिरिति भावः ।
तत्र प्रमाणमाह — स्नेहेति । महनीयविषये स्नेहपूर्वम-
नुबन्धानमिति भाव्यम्, अन्यथा स्नेहपूर्वस्वप्रियतमात्पुण्या-
नस्यापि भक्तिरत्रप्रसङ्गात् । एवं भक्तिरूपत्वान्म्युपगमे धृति-
स्मृत्योः परस्परविरोधः ।

तत्रच "महात्प्रभुर्नैषुष्य सत्त्वस्यैव प्रवर्तकः" [श्वे. उ. ३।१२]
इत्यादिब्रह्मात्पुरुषविषयत्वमेव व्यक्तम् । शिवादिशब्दास्तु
ब्रह्मिगुणयोगादिना परमपुरुष एव मुख्यः । अथर्वेश्वर प्रवर्तनं
विद्यादिष्वपि स्नेहाद्यन्तर्भावमिपरमपुरुषोपासनमेव विषय-
मिति स्थापितं शारीरके । तत्रेति — मध्यमपदं इत्यर्थः । उपा-
स्यभूतेत्यनेन प्रकृतसङ्गतिः सूचिता । उपास्यभूतः परमपुरुषो
हि पञ्चाध्यायान्तिरुक्तो 'माम्' [६ । ४७] इति प्रसक्तः ।
एतेन 'स्वयाथात्म्यं प्रकृत्यास्य तिरोधिः शरणागतः । भक्त-
भेद प्रतुदस्य श्रेष्ठ्यं सप्तम उच्यते' [मो. स. ११] इति
सङ्गदोषोक्तौऽपि व्याख्यातः ॥

३ रा. भा. — मद्योति । मय्याभिमुख्येन आसक्तमनाः मत्प्रियत्वातिरेकेण मत्स्वरूपेण गुणैश्च
चेष्टितेन मद्भिद्रूप्या विश्लेषे सति तत्त्वणादेव विशीर्यमाणस्वभावतया मयि मुगाढं बद्धमना मदाश्रयः
तथा स्वयं च मया विना विशीर्यमाणतया मदाश्रयो मदेकाधारः मद्योगं युञ्जन् योक्तुं प्रवृत्तो
योगविषयभूतं मामसंशयं निरसंशयं समग्रं सकलं यथा ज्ञास्वसि येन ज्ञानेनोक्तेन ज्ञास्यसि,
तज्ज्ञानमप्रहितमनाः दृष्टु ॥ १ ॥

४ वे. ता. चं — अथ भजनीयता 'माम्' [६।७]
इति प्रकृतं स्वात्मानं भजन्निवृत्तये यथावद्विद्यतमुपदिशामीति
भगवदनुनाच मत्प्रयासक्तमना इति । 'आसक्त' इत्यर्थोपास-
नायैमाभिमुख्यमुपगमं विवक्षिणमित्याह — मामिमुच्येनेति ।
तद्वचः शब्दोऽपि प्राचयति — मत्प्रियत्प्रेरयादिना । अद

प्रियः प्रीतिविषयो यस्य स मत्प्रियस्तस्य भावस्तत्त्वम् ।
यदा — मम प्रियत्वातिरेकेण मत्प्रियत्वातिरेकेणेत्यर्थः ।
मद्भिद्रूप्यादिना भगवदमाधारणपरिजनपरिचर्द्धरूपणादीनि
शुद्धतन्त्रु विमृतिमामम्, कदाचिदपि तद्विधेयानुगात् । यदा
विमृतिरनेनानुभवे विमृत्त्या विश्लेषः । त्वरूपादिभिर्पि हि

विशेषो यथाभिलषितानुवाभात् एव । विशीर्यमाणस्वरूपतयेति कार्याक्षमत्वलक्षणशैथिल्येनेत्यर्थः । तेन चात्र मनो विशेष्यते । पौनरुक्त्यप्रसङ्गं परिहर्तुं स्वयं चेत्युक्तम् । 'मदाश्रयः' इत्यत्र 'अन्वयः' इत्यादाविवाधारणं विवक्षितमिति दर्शयति मदेकाधार इति; मद्रुमवैरुधारक इत्यर्थः । योगोपकारकं भजनीयविषयतत्त्वज्ञानमिहोच्यते, न तु योगस्य साक्षादनुष्ठानमित्यभिप्रायेण 'युञ्जन्' इति शत्रुभिरेतमाह योक्तुं प्रवृत्त इति । प्राग्भापरिसमाप्तिरुपवर्तमाने प्रारम्भोऽत्र विवक्षित इति भावः । योगोत्पूर्वमेव तत्त्वतो ज्ञातव्यत्वायै

योगविषयभूतमित्युक्तम् । 'असंशयं समग्रम्' इत्युभयं क्रियाविशेषणम् । समग्रशब्दो निस्संशयत्वाय सर्वप्रकारविशिष्टत्वपर इति दर्शयितुं सकलपदम् ; विशेषदर्शनेन हि संशयनिवृत्तिः । 'तच्छृणु' इति प्रतिनिर्देशबशादुत्तरश्लोकोचनया उक्तिप्रवणयोरैकविषयत्वसिद्धेश्च 'यथा' इतिशब्दो ज्ञानपर इत्यभिप्रायेण येन ज्ञानेनोक्तेन ज्ञास्यसीत्युक्तम् । उक्तेन वक्ष्यमाणवाक्यप्रतिपाद्येनेत्यर्थः । ध्रुयमाणविषयस्याष्टचरत्वाच्छ्रुतुत्वधानकरणं प्रथमश्लोकप्रयोजनमिति दर्शयति—अवहितमना इति ॥ १ ॥

५ माध्वभाष्यम् ।

श्रीमद्वरदराजाय नमः ॥ ॐ ॥ साधनं प्राधान्येनोक्तमतीतैरध्यायैः, उत्तरैस्तु पङ्क्तिर्भगवन्माहात्म्यं प्राधान्येनाह— मयीति । आसक्तमना अतीव स्नेहयुक्तमनाः । मदाश्रयः भगवानेव सर्वं मया कारयति, स एव मे शरणम्, तस्मिन्नेवाहं स्थित इति स्थितः । असंशयं समग्रमिति क्रियाविशेषणम् ॥ १ ॥

६ जयतीर्थकृता प्रमेयदीपिका ।

ज्ञानसाधनादन्यदुत्तराध्यायप्रतिपाद्यं वक्तुं 'योगे त्विमांशृणु' [२।३९] इति प्रतिज्ञातसमाप्त्यं कथमर्थान्तमुच्यते ? इत्याशङ्कं तावत्परिहरति— साधनमिति । ज्ञानस्येति शेषः । तत्र तत्र भगवन्महिम्नोऽपि वर्णितत्वेन प्राधान्येनेत्युक्तम् । प्रातुर्येनेत्यर्थः । 'उक्तं' इत्यनेन प्रतिज्ञातसमाप्तिं सूचयति । तत्र प्रतिज्ञान्तरकरणादवगम्यते । इदानीमुत्तरप्रत्यप्रतिपाद्यमाह— उत्तरैस्त्विति । अत्रायैरिति वर्तते । अनेन ज्ञानविज्ञानशब्दौ ज्ञेयमगवन्माहात्म्यपर्याविति सूचितम् । अत्रापि वचितसाधनस्योक्तत्वात् 'प्राधान्येन' इत्युक्तम् । सन्नतिस्तु प्रथमश्लोक एवोक्ता, अनेन द्विविधेन योगेन यज्ज्ञातव्यं तच्छृणितव्यत्वात् । 'आसक्तमनाः सम्बद्धमनाः' इति प्रतीतिनिरासायाह— आसक्तैति । 'अतीव' इत्यादोऽर्थः सम्बन्धमा-

प्रत्ययोगान्दत्त्वादिति भावः । भगवदाश्रयत्वं सर्वसाधारणं कथं योगिनो विशेषणम् ? इत्यत आह— मदाश्रय इति । शरणं रक्षकः । इति स्थित इति जानमिति यावत् । 'असंशयं समग्रं' इत्युभयं भगवद्विशेषणत्वेन भास्करो व्याख्यातवान् 'संशय-रहित समग्रं कृत्स्नं मां' इति । अपरस्तु (शां.) समग्रमित्येव 'समग्रं समस्तं विभूतिबलशक्त्यैववर्यादिगुणसम्पन्नं मां ... संशयमन्तरेण' इति; तस्मिन्नाश्रयमाह— असंशयमिति तत्र समग्रं यथा भवति तथेत्यर्थः; न हि भगवतः सशयसहित्यमिदानीं वक्तव्यम् । न च भगवान्समग्रोऽज्येन केनचित्कृत्यो ज्ञातुम्, 'स्वयमेवात्तत्तनाऽऽस्थानं नेत्य त्वं' [१०।१५] इति वक्ष्यमाणत्वादिति भावः ॥ १ ॥

७ हनुमत्कृतं पेशाचभाष्यम् ।

'योगिनां' [६।१७] इत्यादिश्लोकेन प्रश्नवीजमुपन्यस्य स्वयमेव 'ईदृशं पदीयं तत्त्वं, मद्रतान्तरात्मा स्यात्' इत्येतद्विचक्षुर्भगवानुवाच— मय्यासक्तमनाः पार्थेत्यादि । मयि वक्ष्यमाणविशेषणे परमेश्वर आसक्तं मनो यस्य स मय्यासक्तमनाः पार्थ ! योगं युञ्जन्मनस्समाधानं कुर्वन्मदाश्रयोऽहमेव परमेश्वर आश्रयो यस्य स मदाश्रयः । योगी पुरुषार्थेन केनचिदर्थी तस्साधनं कर्माग्निहोत्रादि तपोदानं वा किञ्चिदाश्रयं प्रतिपद्यते । अयं तु योगी मामेकमाश्रयं प्रतिपद्यते हित्वाऽन्यत्साधनान्तरं मय्येवाऽऽसक्तमना भवति । यस्त्वेवम्भूतः सोऽसंशयं समग्रं समस्तविभूतिबलशक्त्यैववर्यादिगुणसम्पन्नं मां यथा यत्प्रकारेणैवमेवायं भगवानिति ज्ञास्यसि तच्छृण्वथ वक्ष्यमाणं मया ॥ १ ॥

८ श्रीविष्णुनाथप्रणीतं ब्रह्मानन्दगिर्याख्यानाम् ।

तदेवं प्रथमे षष्ठे स्वप्नदापो निरूपितः, ततोऽत्र मन्त्रमपुष्टैर्मिरतत्वदापो निरूप्यते; तत्र तावत्पूर्वाध्यायान्ते 'धृदावान्मभजते यो मां स मे सुखतमो मतः' [६।१७] इत्युक्तम्, तदैव भगवद्रजनेन व्याख्यातुं सप्तमाध्याय आरभ्यते । तत्र कौटिल्यं तत्र स्वरूपं यस्य भजनसुप्रदिश्यते ? इत्येवमर्जुन-प्रभमाशङ्क्योत्तरं श्रीभगवानुवाच— मयि इति । मयि परमेश्वरे

आसक्तं क्षणमात्रमपि मद्रिच्छेपे सद्य एव विशीर्यमाणस्वभाव-तया सुपादबद्धं मनो यस्य स तपोक्तः, अतएव मदाश्रयो मदेकराणे भूत्वा योगं पूर्वाध्यायोक्तं युञ्जन्मयस्यसन् योग-निर्णयं मां समग्रं सर्ववृत्तिवर्द्धयमादित्यन्तरं असंशयं यथा भवति तथा येन ज्ञानेनोक्तेन ज्ञास्यसि तच्छृणु ॥ १ ॥

९ श्रीबल्लभाचार्याविष्टुता तत्त्वदीपिका ।

पूर्वत्रात्माविगमनं साहचर्ययोगकृतेः फलम् । अथातो महिमज्ञानपूर्वकं भक्तिरुच्यते ॥ १ ॥
 माहात्म्यज्ञानपूर्वस्तु सुदृढः सर्वतोऽधिकः । क्षेत्रो भक्तिरिति प्रोक्तस्तथा मुक्तिर्न चान्यथा ॥ २ ॥
 धारत्वर्थं उक्तमा सेना क्षेत्रोऽर्थो प्रत्ययस्य च । प्रकृतिप्रत्ययार्थात्मा निवन्धे भक्तिरुच्यते ॥ ३ ॥
 माहात्म्यविज्ञानमत्र वासुदेवस्य योगिनाम् । अन्ते सिद्धिकरं नान्यदिति तस्योद्यम पुन ॥ ४ ॥
 पुरुषोत्तममाहात्म्यविज्ञानं साङ्गमुत्तमम् । प्रथाणकाले सर्वस्य भक्तस्य स्मरतः फलम् ॥ ५ ॥
 प्रथमं योगधर्मेण महिमज्ञानमुत्तमम् । ततः प्रपत्तिर्ज्ञानं च ज्ञानिनः श्रेष्ठतः यतः ॥ ६ ॥
 ईश्वरज्ञानवान् श्रेष्ठो नात्मविज्ञानवान् परम् । यतः स्वात्मज्ञानान्ङ्गीरीश्वरः सेव्यतेऽनिशम् ॥ ७ ॥
 तत्र कीदृशमाहात्म्योऽहं यस्य सेवा कर्तव्या ? इत्यपराधनिवृत्त्यर्थं स्वमहिमानं निरूपयिष्यन् स्वयं श्रीभगवानु-
 वाच— मय्यासक्तमना इति । हे पार्थ ! मयि परमात्मानि भगवति सर्वधर्माश्रये निरतिशयालौकिकलीले परम-
 नियन्तरी कृष्णाशीले आसक्तचित्तः योगसुक्तलक्षणं समभ्यसन् मदाश्रयो मत्प्रपन्नः सन् निस्संशयं समग्रं
 निरतिशयालौकिकगुणपूर्णं निरुपधिमहिमानं यथा येन प्रकारेण ज्ञास्यसि तच्छृणु । सुत्रवृत्तिवदिदम् ॥ १ ॥

१० पुरुषोत्तमजीकृताऽमृततरङ्गिणी ।

भगवद्योगयुक्तात्मा युक्तो रूपप्रबोधने ।
 अत पार्थय श्रीकृष्ण स्वरूपज्ञानशुक्तवान् ॥ १ ॥
 पूर्वाध्यायान्ते 'श्रद्धावान् भजते यो मां स मे युक्तमो-
 मत' [६।४७] इति योगसहितस्वभजनननुकृतमत्वं स्व-
 भिमतत्वसुक्तं, तत्र स्वरूपाज्ञानं भजनं न भवेत्, तज्ज्ञानं च
 योगज्ञानोत्तरभागीति योगस्वरूपसुत्रत्वा अयं भजनार्थं स्वरूप-
 ज्ञानमाह— श्रीभगवानुवाच— मय्यासक्तमना इति । हे
 पार्थ पृथच्छ्रवणयोग्य ! मदाश्रय मद्दर्थमेवाऽन्यदश्रयं सन्
 मन्वीढार्थं संयोगार्थमाश्रयं कृत्वा योगं युञ्जन् दास्याभ्यासं
 कृत्वा अंसंशयं संशयराहितं यथा स्यात्तथा समग्रं सयोगान्तर्कं
 सर्वैरसहितं मां यथा ज्ञास्यसि तद्विदमये वक्ष्यमाणं
 ज्ञानस्वरूपं मय्यासक्तमना मयि आसक्तं स्वापेक्षारहितं
 मत्सुखाभिलाषिमना शृणु ॥ १ ॥

११ नीलकण्ठकृतो भारतभाष्यदीपः ।

पूर्वाध्यायान्ते 'यो मां भजते स मे युक्तमो मतः' [६।४७] इत्युक्तम्, तत्र कीदृशं पूर्वोक्तनिष्काम-
 कर्मयोगापेक्षया विलक्षणं तत्र भजनं ? केन वा गुणेन पूर्वयोगापेक्षया तस्य युक्तमत्व ? इत्येतामर्जुनस्या
 शङ्का स्वयमेव परिहरन् भगवानुवाच— मयीति । कश्चिद्वाजाश्रयो धनमानासक्तमना भवति । अयं तु मदा-
 श्रयेण मामेव परमपुरुषार्थभूतं प्राप्नुमिच्छन्नित्यर्थः । ईशो योगं युञ्जन् समाधिमुत्तिष्ठन् । स्वम्पदार्थविवेक-
 काले यद्यपि सर्वज्ञमस्ति 'सर्वभूतस्थमात्मानं' [६।२९] इत्यादिवचनात्, तथापि स्वस्मादन्य ईश्वरोऽस्ति न वेति
 यातश्चलकाविलयोरतार्किकीमासक्तयोर्वा सेश्वरानीश्वरयोर्मैतदेदात्संशयः कारणज्ञानाद्यासमग्रं तत्सर्वज्ञमिति
 मत्वा आह— असंशयं समप्रमिति । मा तत्पदार्थमीश्वरं यथा ज्ञास्यसि तत्प्रकारं शृणु । अत्र
 वक्ष्यमाणरीत्या 'सर्वं प्रज्ञा वासुदेवात्मकं' इति भजने वैलक्षण्यं कारणज्ञातृत्वमस्य योगिन पूर्वयोग-
 पेक्षयाऽऽधिक्यमिति भावः ॥ १ ॥

ज्ञानं तेऽहं सर्वज्ञानमिदं वक्ष्याम्यशेषतः ।

यज्ज्ञात्वा नेह भूयोऽन्यज्ज्ञातव्यमवशिष्यते ॥ २ ॥

१ अत्र ज्ञानविज्ञानाद्यनीलकण्ठस्य लक्षयति ज्ञानदेव —

तीरभ्रना तरिखि वृष्टीभवति शेषुपी । परावृत्तपदो द्वाद्द्विचारधापसपति ॥

तर्कोऽपि नैवोत्सहते यत्र तज्ज्ञानमर्जुन । प्रपन्नोऽन्यस्तु विज्ञानमज्ञानं तत्र सर्वधी ॥

पौर्मोऽपि— यथा स द्रवो भगवत्पदं विद्यया वयते पर । साक्षादेवो महादेवतज्ज्ञानमिति कीर्तितम् ॥

चतुर्दशानां विद्यानां धारणं हि नभावति । विज्ञानमिति तद्विद्ययेन धर्मो विवक्षते ॥ इति ।

[म. स. उ. ख. १५।३६ । ३२]

नत्यागु— सहावन्नेविधा य दृशो रिज दिज दशार्था विद्यन्ते, तेषु त्वत्तदक एवेश्राव्यापत्वेन स्थित इत्यवबोधो ज्ञानम् ।
 त्वादि या तीरशोदिविपरिनासि पदात्प्राद्वनप्रत्ययस्य विज्ञान इति ज्ञानविज्ञानं लक्षयति । तदुक्तम् । उच्यतेऽन्यदयथायन्-

१ श्रां० भा०— तत्र मद्दिपयम्—ज्ञानं ते तुभ्यमहं सविज्ञानं विज्ञानसहितं स्वानुभवसंयुक्त-
मिदं वक्ष्यामि कथयिष्याम्यशेषतः कात्स्न्येन । तज्ज्ञानं विवक्षितं स्तौति श्रोतुरभिमुखीकरणाय,
यज्ज्ञात्वा यज्ज्ञानं ज्ञात्वा नेह भूयः पुनरन्यज्ज्ञातव्यं पुरुषार्थसाधनमयाशेष्यते नावशिष्टं भवतीति ।
मेतच्चज्ञो यः स सर्वज्ञो भवतीत्यर्थः । अतो विशिष्टफलत्वाद्दुर्लभतरं ज्ञानम् ॥ २ ॥

२ आ. श्रां. व्या.—‘शास्त्रसि’ [७।१] इत्युक्त्या परोक्ष-
ज्ञानवद्वाच्यं तद्विशिष्टस्य ह्युक्तिप्रकारमेव विशिष्टोक्ति— तच्चेति ।
इदमपरोक्षं ज्ञानं चैतन्यम् । तस्य सविज्ञानस्य प्रतिफलम् किं
स्यात् ? इत्याशङ्क्याऽऽह— यज्ज्ञात्वेति । इदमा चैतन्यस्य
परोक्षत्वं व्यावर्त्यते । तदेव सविज्ञानमिति विशेषणेत

स्फुटयति । अनवशेषेण तदेतदफलोपन्यासेन श्रोतारं तच्छ्रवण-
प्रवर्णं करोति— तज्ज्ञानमिति । एकविज्ञानेन सर्वविज्ञानमूर्ति
[छं. उ. ६ । ३ । ४] आभित्योत्तरार्थात्पर्यमाह— यज्ज्ञा-
त्वेति । मगवत्तत्त्वज्ञानस्य विशिष्टफलत्वमुक्त्वा फलित्वाह—
अत इति ॥ २ ॥

३ रा. भा.— अहं ते मद्दिपयमिदं ज्ञानं विज्ञानेन सहाशेषतो वक्ष्यामि; विज्ञानं हि विविक्ता-
कारविषयं ज्ञानम् । यथाऽहं मद्भतिरिक्तात्समस्तचिदचिद्वस्तुजातान्निखिलहेयप्रत्यनीकतया नाना-
विधानवधिकृतिशयासहस्रैयकल्याणगुणगणानन्तमहाविभूतितया च विविक्तः, तेन विविक्तविषय-
ज्ञानेन सह मत्स्वरूपविषयज्ञानं वक्ष्यामि । किं बहुना ? यत् ज्ञानं ज्ञात्वा मयि पुनरन्यत् ज्ञातव्यं
नावशिष्यते ॥ २ ॥

४ वे.ता.चं.—‘तच्छुभ्र’ इत्युक्तमर्थं पुनः साधनत्वातिश-
यसम्पादनायाहमपि सर्वज्ञः सर्वशक्तिरैश्यामीति वदन् ‘असंसयं
सममं माम्’ [७।१] इत्युक्तमर्थं किञ्चिद्विशदयति—‘ज्ञानं तेऽहम्’
इति श्लोकेन । ज्ञानविज्ञानशब्दयोः शौनरुक्त्यव्युदासाय उपस-
र्गसिद्धं विशेषं दर्शयति— विज्ञानं विविक्ताकारविषयं
ज्ञानमिति । अत्र ज्ञानविज्ञानशब्दाभ्यां तन्नकवाक्यरूपेण ।
श्रोतव्यत्ववचन्यत्वे वा तन्नकवाक्यद्वारा तनोपचरिते ।
ज्ञानं ज्ञात्वेति— ओदनपाकं पचतीतिवत् । एतेन विज्ञान-
शब्दस्यात्र निदिध्यासनविषयत्वं परोक्षं प्रत्युक्तम् । अर्थस्थि-
तिरिक्तं ह्यत्र ‘यज्ज्ञात्वा’ इत्यादिनाऽपि व्यज्यते । अतः

स्वरूपनिरूपकनिरूपितस्वरूपविशेषकधर्मविषयतया ज्ञानविज्ञान-
शब्दयोरुपनयति । उभयलिङ्गयोर्भयविभूतिविशिष्टतया च
वक्ष्यमाणं विविक्तत्वं दर्शयति— यथाऽहमिति । अनवधिक्ता-
तिशयासहस्रैयकल्याणगुणगणानन्तमहाविभूतितेति पृथग्व-
ह्वदीहित्याम् ‘ज्ञानं तु विज्ञानगुणोपपन्नं कर्माशुभं पश्यति वज्रैर्ना-
यम्’ इत्यादिपि विज्ञानशब्देनेतदेव विवक्षितम्, अतिशयित विष-
यज्ञानस्यान्यानादाहेतुत्वात् । ‘अशेषतः’ इत्येतस्यैव विवरणे
ज्ञानप्रशंसार्थं चोत्तरार्थं व्याख्याति— किं बहुनेति । ‘इह
भूयः’ इत्यस्यामो मयि पुनरिति । अवश्यज्ञतव्यमस्तत्कार-
विशिष्टमिहोपदिशामीत्युक्तं भवति ॥ २ ॥

५ आ. मर. भा.— इदं मद्दिपयं ज्ञानम् । विज्ञानं विशेषज्ञानम् ॥ २ ॥

६ ज. प्र. दी.— ननु ज्ञानं वक्ष्यते, न तुक्तं, तत्कथ-
मिदं इति परामर्श इत्यत आह— इदमिति । मामिति
स्वस्य प्रकृतत्वात् तत्साम्यन्वित्वेन ज्ञानमपि प्रकृतमिति भावः ।

सविज्ञानं स्वानुभवसंयुक्तं (श्रां. भा.) इत्येतदपाकर्तुं विज्ञान-
पदार्थमाह— विज्ञानमिति । अस्यैव वक्ष्यमाणत्वादपरस्य
तदभावादिति भावः ॥ २ ॥

७ ह. पै. भा.— तत्र मद्दिपयं ज्ञानं ते तुभ्यमहं सविज्ञानं विज्ञानसहितं स्वानुभवयुक्तमिदं
वक्ष्याम्यशेषतः । तज्ज्ञानं विवक्षितं स्तौति श्रोतुरभिमुखीकरणाय । यज्ज्ञात्वा यज्ज्ञानं ज्ञात्वा नेह भूयः
पुनर्ज्ञातव्यमवशिष्यते; तच्चज्ञो यः स सर्वज्ञो भवतीत्यर्थः । ततो विशिष्टफलत्वाद्दुर्लभं ज्ञानम् ॥ २ ॥

८ वें. म. गि.— एतदेव श्रोतुरभिमुखीकरणाय स्तुवन्नाह
ह्यभ्याम्— ज्ञानमिति । सविज्ञानमपरोक्षज्ञानभवसहितं इदं
ज्ञानं शास्त्रसिद्धं ते त्व्यमशेषतः साकल्येन अहं वक्ष्यामि,
यज्ज्ञानं ज्ञात्वा स्थितस्य इह भूयः पुनः अन्यज्ज्ञातव्यं

किमपि नावशिष्यते “ सर्वमिदं विज्ञातं भवति ” [छं. उ.
१।१।३] इति प्रत्यक्षरूपमिदस्य सर्वज्ञतया ज्ञातव्यार्था-
भावात्तत्र एव कृतार्थो भवित्येतीति भावः ॥ २ ॥

—परोक्षानुभूतिलक्ष्यत्वात् । तथा च वक्ष्यति— ‘ यदा धृगुपगमावनेकस्वमनुपश्यति । तत एव च विस्तारं ब्रह्म सम्पद्यते तदा ’
[१।३।३] इति । ‘ अशेषतः ’ इति पदश्रवणमहाह धामनः—

सविज्ञाने सति ज्ञाने मुच्यन्ते गतदृष्टव्याः । तथापि तेषां ज्ञातव्ये विशेषः कोऽपि शिष्यते ॥
यश्चोपेन अगदिहं तदगुण मूर्तिरैश्वरी । इति ते नागच्यन्ति नूनं निर्युक्तिबन्धनाः ॥
अशेषतः परेनात्र रहस्य तदपि प्रभुः । वक्ष्यामीति व्यजयित्वा स्फुटमाहोत्तरत्र त्व । इत्यादि ।—अधिगीता ।
गौ. द्वि. २

९ व० त० दी०— वक्ष्यमाणं स्तोति— ज्ञानमिति । माहात्म्यविषयकं ज्ञानं, विज्ञानं विविधतया चिद्-
चिद्रूपतया च सत्तद्विभूतिधर्मरूपतयाऽज्ञान्तरविशेषैश्च यथार्थज्ञानं तेन सहितं भक्षेपतो वक्ष्यामि । यथाथात्म्यं
ज्ञात्वा भूयोऽन्यज्ज्ञातव्यमवशिष्टं न भवति ॥ २ ॥

१० पु. अ. त.— ननु योगस्वरूपनिरूपणे पूर्वमपि अनुभवस्वरूपमेवाह— इदमिति, अनुभूयमानस्वरूप-
स्वरूपज्ञानशुद्धमेव, पुनरेतज्ज्ञानं विरूपं ? इत्याशाङ्क्याह— पामकम् । एतज्ज्ञानान्तरं पुनरन्यज्ज्ञेयं नास्तीत्याह— यदि-
ज्ञानं तेऽहमिति । अहं पुरुषोत्तमः ते तव त्वदर्थे ज्ञानं ति । यत् स्वरूपानुभवसहितं स्वरूपं ज्ञात्वा इह अस्मिन्
शास्त्रोक्तप्रकारेण मत्स्वरूपविषयं, अनेपतः संपूर्णं लीलादि- मद्रक्षित्तमार्गे भरतखण्डे अस्मिन्मनुष्यजन्मनि वा ज्ञातव्यं न
सहितं यदयामि । कीदृशं तत् ? सविज्ञानं स्वरूपाद्यभवसहितम् । अवशिष्यते । एतज्ज्ञानेनैव दास्यानुभवो भवतीत्यर्थः ॥ २ ॥

११ नी० भा० दी०— एतदेवाह— ज्ञानमिति । ज्ञानं शुद्धप्रज्ञानधनं ब्रह्म । “ सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म ”
[तै. उ. २।१] “ विज्ञानमानन्दं ब्रह्म ” [वृ. उ. ३।१।२८] इति श्रुतेः । ते तुभ्यमहं वक्ष्यामि भक्षेपतः
साधनकलापसहितम् । किं वचनमात्रजेन परोक्षज्ञानेन ? शब्दस्य स्वविषये परोक्षज्ञानजनकत्वनियमादित्या-
शाङ्क्याह— सविज्ञानं अनुभवसहितं ‘ दशमस्त्वमसि ’ [उ. सा. प. प्र. १।८।१७२, १७६] इत्यादौ शब्दादप्यपरोक्ष-
ज्ञानोत्पत्तिदर्शनात् । “ फस्मिन् भगवो विज्ञाते सर्वमिदं विज्ञातम् ” [सुं. उ. १।१।१] इत्येकविज्ञानात्सर्व-
विज्ञानप्रतिज्ञां श्रौतीमेव वर्णयति— यज्ज्ञात्वेति । जगत्कारणाधिष्ठानस्य ज्ञानरूपस्य ब्रह्मणो ज्ञाने संशयोच्छेदात्
सर्वैरुपात्ममात्रत्वेन ज्ञातव्यानवशेषो युक्त इत्यर्थः ॥ २ ॥

भगवत्तत्त्वज्ञानस्य दौर्लभ्यम् ।

मनुष्याणां सहस्रेषु कश्चिद्यतति सिद्धये ।

यततामपि सिद्धानां कश्चिन्मां वेत्ति तत्त्वतः ॥ ३ ॥

१ शां० भा०— कथं ? इत्युच्यते— मनुष्याणां मध्ये सहस्रेष्वनेकेषु कश्चिद्यतति प्रयत्नं करोति
सिद्धये सिद्धयर्थम् । तेषां यततामपि सिद्धानां— सिद्धा एव हि ते ये मोक्षाय यतन्ते तेषां— कश्चिदेव
हि मां वेत्ति, तत्त्वतो यथावत् ॥ ३ ॥

२ आ. शां० व्या.— ज्ञानस्य दुर्लभत्वं प्रश्रुपूर्वकं प्रकटयति— इत्यर्थमित्यर्थः । सिद्धये यतमानानां कथं सिद्धत्वं? इत्या-
कथमित्यादिना । सहस्रशब्दस्य *बहुवाचकत्वमुपेत्य व्या- शङ्क्याऽऽह— सिद्धा एवेति । सर्वेषामेव तेषां ज्ञानोदयात्तस्य
करोति— अनेकेष्विति । सिद्धये सत्त्वशुद्धिद्वारा ज्ञानोत्प- शुलभत्वमित्याशङ्क्याऽऽह— तेषामिति ॥ ३ ॥

३ रा. भा.— वक्ष्यमाणस्य ज्ञानस्य दुष्प्रापतामाह— मनुष्याणामिति । मनुष्याः शास्त्रा-
धिकारयोग्याः, तेषां सहस्रेषु कश्चिदेव सिद्धिपर्यन्तं यतते, सिद्धिपर्यन्तं यतमानानां सहस्रेषु कश्चिदेव
मां विदित्वा मत्तः सिद्धये यतते, मद्दिनां सहस्रेषु कश्चिदेव तत्त्वतो यथावस्थितं मां वेत्ति । न कश्चि-
दित्यभिप्रायः । ‘ स महात्मा सुदुर्लभः ’ [७।१९] ‘ मां तु वेद न कश्चन ’ [७।२६] इति हि वक्ष्यते ॥ ३ ॥

४ वे. ता. सं.— पुनरपि प्रकृतान्तरेण प्रशंसा कियत इत्यभिप्रायेणाह— वक्ष्यमाणस्येति । मनुष्यशब्दोऽत्र न
जातिविशेषाभिप्रायः, देवादीनामप्यधिकारस्य शारीरके समर्पितत्वात् । अतः सिद्धयर्थयतनयोग्यमाश्रमिप्राय इति दर्श- यति शास्त्राधिकारयोग्या इति । सिद्धयर्थयतनमात्रं प्रायेण
सर्वसाधारणम्, अतः ‘ सिद्धये ’ इत्यस्य ‘ कश्चित् ’ इत्युक्ति-
शोषान्त्वयाय सिद्धिपर्यन्तमित्युक्तम् । ‘ मां वेत्ति ’ इत्युक्तं
वेदनस्य तदधीनसिद्धिपर्यन्तयतनार्थत्वं “ यततामपि सिद्धानां ”

१ ‘ तत्त्वतः ’ इति ल्यब्लोपे पञ्चमी, मामित्यर्थान्तरसंक्रमितवाच्यम् । तथा च कश्चिन्— ईश्वरप्रसादाभाजनीभूतः तत्त्वं ज्ञात्वा
त्तो विधिविलासार्त्तना भासमानं सर्वं सगुणं ब्रह्मैवेत्यपरोक्षतयाऽनुभवतीति भावः । तथा च चामनः—
चित्तशुद्धिभूते ज्ञानं यथा कोऽपि न विन्दते । तत्त्वज्ञानं विना तदत्र वेत्ति सगुणं विभुम् ॥
*मर्मयोगेन चंद्रदे चित्ते घोषोदये हियरे । जगत्समम सगुणं ब्रह्मैवेत्यनुभूयते ॥
भाषेनानेन भगवान्त्वकिं मां वेत्ति तत्त्वतः । इति ज्ञानादपि श्रेयं भक्तियोगस्य सूचयन् ॥
* अत्रं दत्तपदं तु तन्महाप्यवाचकम् (म. भा. १।२।१७८) इति दर्शनादित्यर्थः ।
—अचिगीता ।

इत्यनुवादेनाभिप्रेतमित्याह मां विदित्वा मत्तः सिद्धये यतत इति । प्राप्यस्यैव प्रापकत्वादिकमिह तत्त्वम् । 'तत्तत' इति विविधं वेदनं सामान्यतोऽपि वेदनमात्रे सत्येव हि भवति; अतो 'यततामपि सिद्धानां कश्चिन्मां वेति' 'मद्विधेषु कश्चिन्मां तत्त्वतो वेति' इति वाक्यद्वयं विवक्षितमित्यभिप्रायेण

सिद्धिपर्यन्तं यतमानानामित्यादिव्याक्यमेदः । 'कश्चिन्मां वेति' इत्यत्र कश्चिदेव वेति, न इतिविति विवक्षा व्यासपीप्यायनेकदर्शनानुशुका । कश्चिदेत्येवेति विवक्षा चान्न निरर्थका दौर्लभ्यवचनविह्वला च, अतोऽर्थस्वभावानुदश्यमाणसंवादाच्च फलितं दुर्लभत्वानिप्रायं दर्शयति- न कश्चिदिति ॥ ३ ॥

५ आ. मा. भा.—दौर्लभ्यं ज्ञानस्वाह— मनुष्याणामिति ॥ ३ ॥

६ ज. प्र. दी.— ननु ज्ञानादिचर्चनं प्रतिज्ञाय शक्ति-
क्रियेत्यमुच्यते ? इत्यत आह— दौर्लभ्यमिति । श्रोत्रादार-

जनानामिति शेषः । ज्ञानस्य दौर्लभ्ये, विज्ञानस्य तत्सुतराम् ॥ ३ ॥

७ ह. पै. भा.—कथमित्यत्रोच्यते—मनुष्याणां मध्ये सहस्रेष्वनेकेषु कश्चिद्यतति सिद्धये सिद्धयर्थम् । तेषां यततामपि सिद्धानां—सिद्धा एव हि ते ये मोक्षाय यतन्ते—तेषां कश्चिदेव मां वेति तत्त्वतो यथावत् ॥ ३ ॥

८ वं. ब्र. गि.— न केवलं विविष्टफलकत्वादेव ज्ञानस्य साहाय्यम्, किन्त्वितिदुर्लभत्वादर्पित्याह— असङ्ख्येषु हि जीवसङ्घेषु मनुष्यातिरिक्तानां श्रेयसि प्रवृत्तेष्वामावात्मन्युप-
लब्धमेव प्रथमं तावदुर्लभम् । सत्यपि मनुष्ये न सर्वो-
ऽपि ज्ञानाय प्रवर्तते; किन्तु सहस्रेषु कश्चिदेव महासुहृती । सहस्रवृन्दानन्यपरम्, 'निर्भं शतं सहस्रं च (शत दश-
सहस्रं तु) सर्वमक्षयवाचकम्' [म. भा. १।२१०।८]

इति महाभारतवचनात् । अतस्तत्त्वज्ञानसाधनानुशुच्यते दुर्लभ-
भवर । सत्यप्यनुशुच्यते तत्त्वद्वेषेण कश्चिदेव सर्वं वेतीति सिद्धो ज्ञानी दुर्लभतम । सत्यपि सिद्धे तत्सहस्रेषु कश्चिदेव मां तत्त्वतो वेति, 'स महात्मा सुदुर्लभः' [७।१९] 'मां तु वेद न कश्चन' [७।२६] इति हि वक्ष्यति । अतो निर-
तिशयं ज्ञानमाहात्म्यमीदृशमहं वक्ष्यामि, सावधानो भवेति भावः ॥ ३ ॥

९ व० त० दी०— यतः मनुष्याणामिति । आत्मतत्त्वज्ञानाय कश्चिद्यतति । तादृशानामपि मध्ये मां भगवन्तं परमात्मानं सर्वधर्माभ्यमीश्वरं तत्त्वतः निरतिशयमहिमत्त्वतः कश्चिदेव व्यासनामदेवशुक्रादिवेत्ति, न सर्वः । अतस्तन्मदीयं ज्ञानं ते वक्ष्यामीत्यर्थः ॥ ३ ॥

१० पु. अ. त.— शतस्यं ब्रुवो नावशिष्यते ? इत्यत आह— मनुष्याणामिति । पूर्वं तु भगवत्सन्निधानानिश्चय-
तानां जीवानां मध्ये मनुष्यत्वं प्राप्तानामेव भजनार्थिकारस्त-
व्यासिश्च दास्यदानानुग्रहकसाध्या, तस्याप्यनन्तरं च भावार्थं समर्पितस्य देहस्य तदाप्यर्थं लोलया प्राकट्यमतिदुर्लभं, तत्रापि भावमेवया मीतेन भगवदुत्तरस्वरूपज्ञानमतिदुर्लभम् । एतत्सर्वसिद्धिर्यज्ञानेन भवति, तज्ज्ञाने न किञ्चिदवशि-
ष्यते; तदाह— मनुष्याणां सहस्रेषु भजनीपर्यिकप्राप्तदेहान्तं

सहस्रेषु असङ्ख्यतेषु कश्चिच्च दुर्लभो ननुग्रहैकरूपः सिद्धये मत्तिसिद्धस्वरूपनिमित्तं वा सिद्धिद्वितीयस्कन्धे [अ. १] उक्ता तदर्थं यतति यत्नवान् भवति । यतता-
मपि यत्नं ब्रुवतामपि सिद्धानां मध्ये कश्चित् स्वरमणे-
च्छादिभावरहितस्तत्स्वरूपात्मकधामरममाणं मां तत्त्व-
तस्तदनुग्रहैकरूपमत्येन वेत्ति जानाति । यत् एतज्ज्ञान-
मतिदुर्लभम् । यज्ज्ञानान्तरं न किञ्चिदवशिष्यते तन्मया स्वार्थमुच्यते इति भावः ॥ ३ ॥

११ नी० भा० दी०— एतदेव ज्ञानं दौर्लभ्यमदर्शनेन स्तौति—मनुष्याणामिति । यततां यतमानानाम् ॥ ३ ॥

पराश्वरा चेतीशस्य प्रकृतिद्वयं तत्कार्यं च ।
भूमिरापोऽनलो वायुः खं मनो बुद्धिरेव च ।
अहङ्कार इतीयं मे भिन्ना प्रकृतिरष्टधा ॥ ४ ॥
अपरेयमितस्त्वन्यां प्रकृतिं विद्धि मे पराम् ।
जीवभूतां महाबाहो! ययेदं धार्यते जगत् ॥ ५ ॥

१ अपरेयमिति— प्रत्यक्षेण या संसारावस्थायां सर्वत्रपरिदृश्यमाना, सा वैकैव सती प्रकाराद्येन भिन्न इति एकग्रहत्या-
ख्यात्वादेवमेव विधमिति प्रकृतिवादेऽप्यद्वैतं प्रदर्शितम् । इत्यमिनवगुणतत्त्वात् ।
-अविगीता ।

१ शां. भा.—श्रोतारं प्ररोचनेनाभिमुखीकृत्याऽऽह—भूमिरिति । भूमिः पृथिवीतन्मात्रमुच्यते, न स्थूला 'भिन्ना प्रकृतिरष्टधा' इति वचनात् । तथाऽवादयोऽपि तन्मात्राण्येवोच्यन्ते । आपः, अनलः, वायुः, खं, मन इति मनसः कारणमहङ्कारो गृह्यते । बुद्धिरित्यहङ्कारकारणं महत्त्वम् । अहङ्कार इत्यविद्यासंयुक्तमव्यक्तम् । यथा विपसंयुक्तमन्नं विपमुच्यते एवमहङ्कारासनावदव्यक्तं मूलकारणमहङ्कार इत्युच्यते प्रवर्तकत्वादहङ्कारस्य । अहङ्कार एव हि सर्वस्य प्रवृत्तिबीजं दृष्टं लोके । इतीयं यथोक्ता प्रकृतिर्मे ममस्वरि मायाशक्तिरष्टधा भिन्ना भेदमागता ॥ ४ ॥

२ आ. शां. व्या.—ज्ञानार्थं प्रयत्नस्य तद्वारा ज्ञानलाभस्य तदुपयुक्तं गुणैश्च दुर्लभत्वाभिधानस्य प्रोक्तप्ररोचनं फलमिति मत्वाऽऽह—श्रोतारमिति । आत्मनः सर्वात्मकत्वेन परिपूर्णत्वमवधारयमादावपरां प्रकृतिमुपन्यस्यति—आहेति । भूमि शब्दस्य व्यवहारयोग्यस्थूलपृथिवीविषयत्वं व्यावर्तयति—भूमिरिति । तत्र हेतुमाह—भिन्नेति । प्रकृतिसमभिव्याहाराद्बन्धतन्मात्रं स्थूलपृथिवीप्रकृतिस्तरविकारो भूमिरित्युच्यते, न विशेष इत्यर्थे । भूमिश्चन्द्रवदवादिशब्दानामपि सूक्ष्मभूत-नियत्वमाह—तथेति । तेषामपि प्रकृतिस्मानाधिकृतत्वाविशेषात्तन्मात्राणां पूर्वपूर्वप्रवृत्तीनामुत्तरोत्तरविकाराणां न विशेषत्व-सिद्धिरित्यर्थः । मनश्चाह—मन इतीति । न खल्वहङ्काराभावे सङ्ख्यविकल्पयोरसम्भवात्तत्त्वमकं मनः सम्भवतीत्यर्थः । 'निश्चयलक्षणा बुद्धिः' इत्यमुपगमाद्बुद्धिश्चाह—निश्चयतमककृष्णविषयत्वमासा-

ह्याऽऽह—बुद्धिरिति । न हि द्विरुभयार्थसमष्टिबुद्धिरूपमन्तरेण व्यष्टिबुद्धिः सिद्धपतीत्यर्थः । अहङ्कारस्याभिमानविशेषात्मकत्वेनान्तःकरणप्रमेदत्वं व्यावर्तयति—अहङ्कार इति । आविद्यासंयुक्तमित्यविद्यात्मकमित्यर्थः । कथं मूलकारणस्याहङ्कारादन्त-मिद्याशब्दोक्तमर्थं दृष्टान्तेन स्पष्टयति—यथेत्यादिना । मूलकारणस्याहङ्कारादन्तत्वं हेतुमाह—प्रवर्तकत्वमिति । तस्य प्रवर्तकत्वं प्रपञ्चयति—अहङ्कार एवेति । सत्येवाहङ्कारो मयकारो भवति, तयोश्च भावे सर्वा प्रवृत्तिरिति प्रसिद्धमित्यर्थः । उक्तं प्रवृत्तिमुपसंहरति—इतीत्यमिति । इयमित्यपरोक्षा साक्षिद्वयेति यावत् । ऐशरी तदाश्रया तद्विश्वयोपाधिभूता । प्रकृत्युते महदायाकारेणैति प्रकृतिश्रियुजं जगदुपादानं प्रधानमिति मतं व्युद्भवति—मायेति । तस्यास्तत्त्वकार्याकारेण परिणामयोग्यत्वं धोतयति—शक्तिरिति । अष्टधेति, अष्टभिः प्रकारैरिति यावत् ॥ ४ ॥

१ शां. भा.—अपरेति । अपरा न परा निकृष्टाऽऽहङ्काराऽनर्थकरी संसारबन्धनात्मिकेयम् । इतोऽस्या यथोक्तायास्त्वन्यां विशुद्धां प्रकृतिं ममाऽऽत्मभूतां विद्धि मे परां प्रकृष्टां जीवभूतां क्षेत्रज्ञ-लक्षणां माणधारणनिमित्तभूतां हे महाबाहो ! यया प्रकृत्येदं धार्यते जगदन्तःप्रविष्टया ॥ ५ ॥

२ आ. शां. व्या.—अचेतनवर्गमेकीकर्तुं प्रकृतेरष्टधा परिणाममभिधाय विकारावच्छिन्नकार्यफलं चेतनवर्गमेकीकर्तुं पुरुषस्य चैतन्यस्याविद्याशक्त्यवच्छिन्नस्यापि प्रवृत्तित्वमुक्त्वा प्रवृत्तिमनुच दशयति—अपरेति । निकृष्टत्वं स्पष्टयति—अनर्थकरीति । अनर्थकत्वमेव स्मरेत्यति—संसारति । कथञ्चिदप्यनन्यत्वकन्या रूपयस्तुवाह—अन्यामत्यन्तविलक्षणा-

मिति यावत् । अन्यत्वमेव स्पष्टयति—विशुद्धामिति । प्रकृतिश्चाहस्यान्यप्रयुक्तत्वात्परान्तरमाह—ममेति । प्रकृष्टत्वमेव भोक्तृत्वेन स्पष्टयति—जीवभूतामिति । प्रकृत्यन्तरादस्याः प्रकृतेरवान्तरविशेषमाह—यथेति । न हि बीजवहितं जगदा-रयितुं शक्यमित्याशयेनाऽऽह—अन्तरिति ॥ ५ ॥

३ रा. भा.—अस्य विचित्रानन्तभोग्यभोगोपकरणभोगस्थानरूपेण अवस्थितस्य जगतः प्रकृतिरियं गन्धादिगुणकषुथिव्यमेजोवाय्वाकाशादिरूपेण मनःप्रभृतीन्द्रियरूपेण महदहङ्काररूपेण चाष्टधा भिन्ना मदीयेति विद्धि ॥ ४ ॥ इयं ममापरा प्रकृतिः; इतस्त्वन्यां इतोऽचेतनायाश्चेतनमो-ग्यभूतायाः प्रकृतेर्विसर्जार्तायाकारां जीवभूतां परां तस्या मोक्षवृत्तेन प्रधानभूतां चेतनरूपां मदीयां प्रकृतिं विद्धि; यथेदमचेतनं कृत्स्नं जगद्वार्यते ॥ ५ ॥

४ वे. ता. चं.—अयं 'भूमि' इत्यादिना 'नत्वहं तेषु ते मयि' [७११] इत्यन्तेन स्ववाधाभ्यमुपदिश्यते । तत्र प्रथमं कार्यकारणत्वाविद्विच्छान्तेन तच्छेषत्वादिमुखेन दर्शयति । मृत्पादीनां प्रकृतिकार्याणामत्र प्रकृतिभेदेन उच्यमानत्वाद्बुद्धि-शुद्धयपेक्षया प्रकृतिस्त्विति विवक्षितमित्यभिप्रायेणाह—अस्येति । केचिदाहु—'अष्टी प्रकृतयः' [गर्मो. ३]

इति श्रुतेरिह भूत्यादिशब्देस्तन्मात्राणि गृह्यन्ते, मनश्चान्तेन मनसः कारणमूलोऽहङ्कारः; अहङ्कारादन्तेन त्वहङ्कारात्त-नात्पदं अव्यक्तं मूलकारणमिति । एवं समस्तपदमुक्त्या-र्थमहङ्कारादपेक्षया प्रकृतिस्त्वं वरमिति भावः । यथा, प्रकृति शब्देन मूलप्रकृतिरुच्यते, इत्यैक्यात्कैवाद्याऽऽवस्थितेषु च्यते; एषा हि पूर्वमेवा, पश्चादप्या परिणना । अत्र स्तोत्रेण

प्रवृत्तस्य प्रकृतेरप्रवृत्तवोपदेशो न सन्नतः; नच स्वकीयत्वात् तत्सन्नतिः, तथात्वेनेतः प्रागनुपदिष्टत्वात् । अतः प्रत्ययादिसिद्धप्रथिव्यायाकारपरिणता प्रकृतिविद्वानुचयैः स्वस्य तद्विलक्षणत्वतच्छेषित्वत्प्रियामकत्वादिसिद्धयर्थे 'मे' इति तस्याः स्वकीयत्वं विधीयत इत्यभिप्रायेणोक्तं— मदीयेति । 'विद्धि' इति पृथिव्यादीनामितेरतवैषम्यार्थे, भोग्यत्वसिष्यैर्मनुकानां तन्मात्राणां कार्यविशेषपरदर्शनार्थं च गन्धादिगुणकेत्युक्तम् । एतेन मृतोपिक्तन्मात्रोपलक्षणार्थेऽपि दर्शितम् । तदभिप्रायेण 'आकाशादीनादिगन्धोऽपि पश्यते । तन्मात्राणां मृतानामप्यनतिप्रिद्वयसिद्धयानिवेशः । मनश्शब्दः कारणमृतोन्मिदयवर्षोपलक्षणार्थं इति दर्शयितुं मनःप्रभृतीन्द्रियरूपेणोक्तम् । बुद्धपदद्वारशब्दयोरेव ज्ञानयवार्थान्तरप्रामभ्युदासाय तद्विशेषोपविपयत्वं ज्ञापयति महद्-

द्वाररूपेणेति । एवं समष्टिव्यष्टितरकमखिलमुक्तं भवति । अत्र सम्बन्धसामान्यविहितापि यद्वा स्वस्वामिलक्षणसम्बन्धविशेषपर्यवसिता ॥ ४ ॥ एवमचिद्विलक्षणत्वं प्रतिपादितम् ; अतथाभूताजीवादिषु विलक्षणत्वं प्रतिपाद्यते 'अपरियम्' इति श्लोकेन । अपरा अनुकृष्टा अपराननमृतोत्तर्यः । बुद्धोऽत्यन्तवैलक्षण्यपरः । 'इतः पराम्' इत्येतन्नतवै स्वल्पभेदे सुवचैऽप्यन्यदशब्दो वैजायहटीकरणार्थं इत्यभिप्रायेण अचित्तनाया इत्यादिकमुक्तम् । 'भोक्ता भोग्यम्' [चै. उ. १।१९] इत्यादिभूतगुणारेण मोक्षतुल्यभोग्यत्वाभ्यां परत्वापरत्वे दर्शिते । 'इदं जगत्' इति प्रमाणसिद्धिनिर्देशासङ्कोचान्— कृत्स्नामित्युक्तम् । तत्र 'इदम्' इति पराक्त्वनिर्देशेन सुचितमपेक्षितम् । इदं च धारणं जागरादिषु सङ्कल्पत इति प्रत्यक्षादिसिद्धम् ; अन्यदाऽपि स्वस्वतो धारणमिति ॥ ५ ॥

५ आ. मा. भा.— प्रतिज्ञातं ज्ञानमाह— महतोऽहङ्कार एवान्तर्भावः ॥ ४ ॥ अपराऽनुत्तमा । वक्ष्यमाणामपेक्ष्य जीवभूता श्रीः जीवानां प्राणधारिणी चिद्रूपभूता सर्वदा सती "एतन्मह- [इदं मह-] ज्ञूतम्" [बृ. उ. २।४।१२] इति श्रुतेः । जगद् च 'प्रकृती द्वे तु देवस्य जडा चैवाजडा तथा । अव्यक्ताख्या जडा सा-च सृष्ट्या मित्राऽसृष्ट्या पुनः ॥ महान्बुद्धिर्धनश्चैव पञ्चभूतानि चेति ह । अवरा सा जडा श्रीश्च परेयं धार्यते तथा ॥ चिद्रूपा सा त्वनन्ता च अनादिनिधना परा । यत्समं तु प्रियं किञ्चिन्नास्ति विष्णोर्पहात्मनः ॥ नारायणस्य महिषी माता सा ब्रह्मणोऽपि हि । ताभ्यामिदं जगत्सर्वं हरिः सृजति भूतराह ॥' इति नारदीये ॥ ५ ॥

६ ज. प्र. दी.— मनुष्याणामितिविदुस्तरमप्यन्यार्थमिति प्रतीतिनिरासार्थं प्रतिज्ञातयोऽन्वयोः किमादातुच्यते ? इत्यपेक्षायां चाह— प्रतिज्ञातमिति । असन्नतिपरिहारायानन्यार्थताज्ञापनाय च ज्ञानस्य प्राथम्ये हेतुसूचनाय च प्रतिज्ञातमित्युक्तम् । प्रतिज्ञातत्वेन सन्नतं प्रतिज्ञातमेव । न तु ननुर्धं प्राथम्येन प्रतिज्ञातम् । 'रखोऽहं' इत्यतः प्राक्तनप्रत्यक्षद्वयादिपदम् । महत्तत्त्वमत्र नोपात्तं, तर्हि नारुच्येव ? इत्यत आह— महत् इति । अहङ्कारेऽहङ्कारशब्दार्थेऽन्तर्भावः । कार्यवाचिनाऽहङ्कारशब्देन कारणस्य महतोऽप्युपलक्षणमेव, न त्वभाव इत्यर्थः ॥ ४ ॥ अपरशब्दस्यानेकार्थत्वात् विवक्षितमर्थमाह— अपरेति । अनुत्तमत्वस्य धारणत्वात् किमपेक्षयेत्त आह— वक्ष्यमाणामिति । सविधानादिति भावः । जीवभूतानां जीवत्वं प्राप्तमिति व्याख्यानमिदार्थाद्यमाह— जीवभूतेति । कथं सा जीवभूता ? इत्यत आह— जीवानामिति । प्राणधारिणीत्येतोके स्वप्राणधारिणीतिप्रतीतिः स्यात्, तद्विधाद्यर्थमुक्तं जीवानामिति । सर्वजीवदेहेषु स्थित्वा

सर्वीयान्प्रार्णोस्तत्र धारयतीत्यर्थः । स्वप्राणधारिणी इतो न स्यात् । इत्यत आह— चिद्रूपेति । ज्ञानात्मकविग्रहवती । यद्वा 'जीव प्राणधारणे' इत्यतो जीवशब्दस्य यौगिकार्थमुपत्त्वा गौर्णा वृत्तिमात्रित्यायान्तरमनेनोक्तम् । मृतशब्दस्य सर्वदा-सत्त्ववाचित्वे प्रयोगं दर्शयति— एतद्विति । प्रकृतिमपेक्ष्य प्रियः परत्तोपपादनार्थमेतत्— 'श्रीः' इत्यादेरभिमतमर्थं पुराणान्त्येन व्यापयति— जगद् श्रेति । देवस्यैव । सृज्यत इति सृष्टिः कार्यं, कार्यरूपेणेत्यर्थः । अनेन मूढ्यादिशब्दैः पञ्चतन्मात्राण्येवोच्यन्ते, न स्पृहानि सूतानि । मय इति तत्कारणमहङ्कारः, बुद्धिरिति महत्तत्त्वम्, अहङ्कार इत्यविद्यायुक्तमव्यक्तं, 'मित्रा प्रकृतिरष्टधा' इति वचनादिति व्याख्यानं निरन्तम् । कार्यरूपेणाष्टधा मित्रेति व्याख्यानसम्बन्धेन प्रसिद्धार्थपरिग्रहायोगोऽनन्तरहङ्कारस्यान्तर्भाव इत्येवेति सम्बन्धः । जडत्ववत्त्वोपपादनम् । 'श्रीः परा' इत्यस्योपपादनमित्यं धार्यते तवेत्यादि । अनन्ता देवतः गुणवत् । परा मुत्वा । अनादिनिधना, नवव्यक्तवद्विक्रियावती ॥ ५ ॥

७ ह. पै. भा.— श्रोतारं प्रवचनेनाभिमुखीकृत्याऽऽह— भूमिर्गन्धतन्मात्रं, आपो रसतन्मात्रं, अनलो रूपतन्मात्रं, वायुः स्पर्शतन्मात्रं, खं शब्दतन्मात्रम् । मन इति मनसः कारणमहङ्कारो बुद्धिर्महान्बुद्धिरित्यहङ्कारो महानहङ्कारोऽव्यक्तमहङ्कार इत्यविद्यासंयुक्तमित्यव्यक्तम् । ननु प्रसिद्धं भूम्यादिशब्दैर्महाभूतानां ग्रहणं युक्तम् । मनश्शब्देनापीन्द्रियस्य बुद्धचहङ्कारशब्दाभ्यामव्यवसायवृत्तेरभिमानवृत्तेश्च ग्रहणम् । नैवमुपपद्यते प्रकृतिरिति च वक्ष्यमाणत्वात् । इतीयं मे ममेश्वरस्य शक्ति-

भूताऽविद्यात्मिका भिन्ना विभक्ता प्रकृतिः कारणमष्टप्रकारम् ॥ ४ ॥ अपरा निकृष्टाऽसुद्धा बन्धा-
त्मिकेत्यर्थः । इयं यथोक्ता । इतोऽस्या अन्यामान्तरामान्तरभूतां मे ममेश्वरस्य परां प्रकृष्टां जीवभूता-
मात्मभूतां महाबाहो ! यदेदं धार्यतेऽन्तःप्रविष्टया जगत् ॥ ५ ॥

८ वें. घ. गि.— एव श्रोतारमभिमुत्तीहृत् प्रथम तावत्
सर्वाद्वैतलक्षणं ब्रह्मस्वरूपसुपेद्रुकाम स्थावरजद्रूपरूपस्य
सर्वस्वमपि प्रपञ्चस्य स्वमायात्मत्वं दर्शयति सार्धद्वयेन—
भूमिरिति । पृथिव्यस्यैवोवाय्याकाशमनोबुद्धयहङ्कारभेदेन मम
प्रकृतिस्त्रिगुणामिनानिर्धर्मानमायाशक्तिः अथवा मित्रा ।
अत्र पृथिव्याद्रिपञ्चमहाभूतवाचकैर्भूम्यादिशब्दैर्महाभूतसूक्ष्मा
वस्था रूपपञ्चतन्मात्राणां अहङ्कारादानं तत्कार्येन्द्रियदशकस्य
बुद्धिरादेन तत्कारणमहत्त्वस्य चोपलक्षणम् । अतो मूलप्रकृ-
तिमहदहङ्कारपञ्चतन्मात्रपञ्चमहाभूततत्तानकर्मैन्द्रियमनोरूपेण
साहृद्यमभिमतानाम्, साधारणिणामावीक्षणसङ्कल्पात्मकावेव
बुद्धयहङ्कारौ अपर्वात्पञ्चमहाभूतान्येव पञ्चतन्मात्राणीति

संज्ञाभेदमात्रेण सिद्धान्ताभिमतानां च चतुर्विंशतितवाना-
मष्टस्वैवात्रान्तर्भाव इति चतुर्विंशतिभेदभिन्नाया अपि प्रकृते
स्वैवान्तर्भावविवक्षया अथवा भिन्नेत्युक्तिरिति न कश्चि-
द्विरोधः ।

अपरेयमिति । अष्टथोक्ता या मम प्रकृतिः सेयमपरा
निकृष्टा, जडत्वाद्भ्रमररूपत्वाच्च । इत सकाशादुन्यां मे मम
प्रकृतिं जीवभूतां परां चेतनत्वेन प्रकृष्टां विद्धि जानीहि,
यथा जीवाख्यपरमहृत्या स्वकर्मद्वारेण इदं जगदायते, यद्वा
नामरूपविभागेनेदं जगतिवाञ्छत इत्यर्थः । ' अनेन जीवेना-
त्मनाऽसुप्रविश्य नामरूपे व्याकरवाणि' [छां उ. ६।३।९]
इति श्रुतेः ॥ ४ ॥ ५ ॥

९ वं ० तं ६।०— तथाविधं स्वमहिमज्ञानं ब्रह्मनादानुसारेण स्वयमेवोपदिशति— भूमिरित्यादिना ।
तत्रादौ सर्वधर्माश्रयं पुरुषोत्तमापरपर्यायं ब्रह्मैव परं स्वेच्छया सर्वं भवतीति श्रूयते, भूमिवत् दुर्गवच्च अतएव
' क्षीरवद्धि ' इति सूत्रे व्यवस्थापितम् ' आत्मकृतेः परिणामात्' [प्र. सू. १।४।२६] इत्येवं श्रुत्यर्थं व्याख्यायाभिन्ना-
निमित्तोपादानकारणं तद्ब्रह्मेति भाष्ये निगदितं च । भागवतेऽपि [१०।१०।३०, ३१] ' त्वमेव कालो भग-
वान्निष्णुः श्रूय ईश्वरः । त्वं महान् प्रकृतिः सूक्ष्मा रजस्सत्त्वतमोमयी ॥' इति । परापरप्रकृतिरूपेण स्वात्मनाऽसाधा-
रणसृष्ट्यादिकार्यकरणमाहात्म्यं ज्ञापयितुं स्वस्य प्रकृतिद्वयं तावदाह द्रग्भ्या— भूमिराप इति । मे निरतिशया-
नन्तमहिम्नः सम्पन्न्यनी सदर्शभूताऽयञ्चा प्रकृतिरित्यष्टधा भिन्ना भूम्यादिरूपेण परिणताऽष्टविधा, तत्र पञ्चधा
स्यूतभावमिता, पञ्चमहाभूतानि स्पष्टान्येव । मनो बुद्धिरहङ्कारश्चेत्यनिरुद्धप्रद्युम्नसङ्कर्षणाधिष्ठानभूता सूक्ष्मा । चित्तं
च स्वामेदाभिप्रायेण नोक्तं दृश्यमानत्वात्, स्वस्य भागवत् वा, तन्न, प्राकृतमिति नोक्तम् । इयं च प्रकृतिः
सदर्शभूताऽचिदित्युच्यते चित्तसम्पन्ने सर्वकार्यकरणक्षमा, नान्यथेत्यपरा इयम् ॥ ४ ॥

अपरेति इतस्त्वन्मानजडा चित्स्वरूपा परां भोक्तृत्वेन प्रधानभूता पुरपत्वेन निर्दिष्टामत्र जीवभूता मे प्रकृतिं
चिदर्शभूता विद्धि । अत्र जीव पूर्वमविद्यया क्रियत इत्युक्तम् । तथा सति जीवीभूतामिति स्यात्पुत्रोभूत इति-
वत् । जीवत्वं च नाविद्याकृतं, किन्तु भगवता सहजेच्छया कृतं, विभागस्याविद्याकृतत्वे मानाभावात् । ' सधि-
दानन्दरूपो हि भगवान्युरूपोत्तमः । एककोटिनविष्टश्चिद्रूपश्चाक्षरतः परः ॥' तस्य माया द्विविधेति पूर्वं निरु-
धितम् । तत्र चिद्रूपस्य या माया सा व्यामोहिका स्वपुरप व्यामोहयित्वा जीवतामापादयति । जीवतीति जीवः
केवलप्राणधारणप्रयनवान्, तृतीयस्कन्धे [अ. ३०] मायया जीवनापन्नतया तथानिरूपणात् । स हि मायया
व्यामोहितः व्याकुलः सन् सदानन्दकृतसृष्टौ यः सूत्रात्मक आसन्धो दशविधप्राणरूपस्तमवलम्ब्य तिष्ठति तदा
जीव इत्युच्यते । ' जीव प्राणधारणे ' इति घातोः कर्त्तरि अन्प्रत्ययः । योधरूपोऽयं आनन्दरूपस्य पृथग्भूत-
त्वादानन्दार्थं तथा व्यामोहितस्तत्सम्पन्नादानन्दो भविष्यतीति बुद्ध्या तथा सम्पद्यते ।

अयं च विभागः " बहु रथां प्रजायेय " [छां. उ. ६।२।३] इतीच्छया । इच्छाऽपि तस्य सर्वमवन्ममर्था
स्वरूपमेव धर्मरूपेणाभयत् इच्छारूपेणापि भवति । तत्र सदर्शस्य त्रियारूपा शक्तिः, चिदर्शस्य व्यामोहिका
माया, आनन्दरूपस्य अगतकारणभूता, एतन्नित्यरूपा शक्तिः सच्चिदानन्दरूपस्य भावः, तत्त्वतलादिवाच्यं, तथा
भगवतो भावस्वरूपादेव निर्मित्वात् । न च सर्वदा भवतीति शङ्कनीयम्, आपादद्देतुभूतकालस्य क्षमात्वात् ।
आते पुन काले तस्यैव नियामकत्वात् । न सर्वदा भविष्यति पूर्ममेव जातत्वात् । तत्सद्दे इच्छादीनामपि
जातत्वादिच्छादयन्सदर्शभूतास्वानसर्देकरूपान् स्थापयन्ति । तथा च तस्या अंशं प्रतिगृह्णाति स भगवान् ।
इच्छारूपं स एव कामः " सोऽकामयव " [चू. उ. १।२।१६, ६] इत्युक्तं । तथा च " या मेदरूपया सधि-
दानन्दधर्मा. स्वयं भिन्नमानाः स्वाश्रयमपि भिन्दन्ति, तदा स भगवान् सर्वत्र पाणिपादान्तो भवति साम्ना-

रतां चापद्यते; भिन्नोऽपि तथामिलितोऽभिन्न इवाखण्डो भवति, तदपेक्षया कार्यरूपस्याल्पत्वात् । तानि त्रीण्यपि स्वपाणि पूर्णशब्देनोच्यन्ते । अत एव सद्रूपस्य कार्यं प्रत्येकपक्षेवसायित्वम् । ' प्रजायेय ' इतीच्छयोरर्थापकर्ष-रूपेण जातः, तत्र आनन्द उच्छृष्टः, तदेतरो तं सेवमानो जातो, तत्रश्च तयोर्धर्मो ज्ञानक्रिये भगवच्छक्तिरूपे ज्ञाते तदा स आनन्दज्ञानक्रियाशक्तिमान् जातः, तदा चिदंशस्य शक्तिः आनन्दे गतत्वात् ज्ञानधर्मस्य तं व्यामोहयति तदा तस्य जीवत्वम् । सद्रंशस्तु क्रियाशक्तेर्गतत्वाद्बन्धुक्ततामापद्यते । पञ्चान्मूलभूतक्रियांशानिर्भयथायथं अभिव्यज्यते । पञ्चाक्षर्यां तत्कृतधर्मं वा विरोहिते स्वयमपि विरोभवति, तदा तस्यां मूलेच्छया जातः शब्दोऽभि-व्यक्तस्तिष्ठति, जीवभगवद्वृद्धिपु जीवे भगवति च । एवं चिद्रूपोऽपि ज्ञानशक्त्यंशभूतज्ञानैरभिबध्यज्यते विरोभवति च । प्रयत्नस्तु तस्यापराधीन इति स जीवभद्रपार्थ सर्वदा तिष्ठति । स चेद्भगवांस्तस्मै तां पूर्णां ज्ञानशक्तिं प्रयच्छेत् तदा तां व्यामोहिकां मायां त्यजति, प्रयत्नं च स्वरूपे चावतिष्ठति अपराधीनश्च भवति । जगत्कृतं तु न भवति तस्य सा मायाशक्तिर्न भवति, यतः आनन्दस्यैवोच्छृष्टत्वात् । हीनता तु आपाततो वविते, आनन्देन सह मिलितस्त्वानन्दोऽपि भवति । स चैतस्त्वमणे संपृहीयात् । यथोक्तं विष्णुपुराणे [६।१०।६१] ' विष्णुसक्तिः परा प्रोक्ता क्षेत्रज्ञाख्या तथाऽपरा । अत्रिया कर्मसंज्ञाऽन्या तृतीया शक्तिरिष्यते ॥ ' इति । इयं प्रक्रिया सर्व-श्रुतिवाक्यानुरोधेन श्रुतार्थापत्तिसिद्धा सर्वत्रैवोपयुज्यते; अन्यथा प्रक्रियावाक्यानि बाधते इति श्रीमद्वाक्यार्थ-कपुद्रव्याख्या । जीवभूतो भगवद्रंशः यदेदं जगत् शरीरं जडं सदसन्निश्चितं विराड् रूपं धार्यते तां मे परां प्रकृतिं विद्धि ॥ ५ ॥

१० पु. अ. त.— एवं सावधानतया श्रोतव्यत्वेना-जुंनं बोधयित्वा पूर्वप्रतिज्ञातस्वरूपज्ञानार्थं स्वयं सर्व-कृतं सर्वस्वरूपत्वं चाह— भूमिराप इत्यादिभिः । भूमिः, आपः, अनलः, वायुः, स्रम्, एवं पञ्च महाभूतानि । मनः सङ्ख्यादिसापेक्षम्, बुद्धिज्ञानात्मिका, अहङ्कारोऽभिमानादि-रूपः, इति । अनेन प्रकारेण इयं मे अष्टया प्रकृतिमाया भिन्ना विभागं प्राप्ता । लौकिककार्यार्थमिति भावः ॥ ४ ॥
- तदेवाह— अपरेति । इयं अपरा, नीचेत्यर्थः । ए पुनः । हे महाबाहो क्रियाममर्थं पुत्रज्ञानयोग्य ! इतः सकाशादेषां पराश्रुष्टा जीवभूतां मे प्रकृतिं विद्धि जानीहि । परत्वेवाह— यथेदमिति । यया इदं परि-दश्यमानं जगदायते प्रियते पोष्यते च । अत्रायं भावः— भगवान् स्वकीदार्थं जगत् सृजति; तत्र प्रकृत्या स्वशक्त्या

कीदार्थिकरणभूतजगत्सृष्टिं विधाय तद्रोगार्थं कीदार्थकया स्व-शक्त्या तद्रूपजीवसृष्टिं कृतवान्; तथा इदं पूर्वकृतं भोगादिस्वप्नेण धार्यते । तस्मादौकिकमृष्टौ जीवरूपेण भगवान् भोगं कृत्वा कीदार्थी ज्ञानेन तस्यां बन्धो न स्यात् । एतत्स्वरूपज्ञाना-दसातृकज्ञानं स्यादिति भावः । यद्वा या पूर्वमष्टयोरुक्ता सा अपरा प्रकृतिः शक्तिः, कीदार्थं शक्त्यंशभूतेति भावः । संयोगविलासे अनेकधा स्मोत्स्वपार्थमाविभूतेत्यर्थः । अतएव भिन्ना तद्विलासेऽप्या जाता । इतः सकाशादन्या विप्रयोगे तदन्वेषणार्थं पुनरांशरसविहयधर्माविभूता जीवभूता दास्य-रूपा या मच्छक्तिस्तां परां केवलमदंशश्रुष्टां जानीहि । उच्छृष्टरूपतामेवाह— यया इदं जगदात्मकं जगदायते जीवप्राकृत्यपानन्तरं तद्रूपेण सर्वं कीदार्थिकरणेन पोष्यत इति भावः ॥ ५ ॥

११ नी० भा० दी०— एवमेकविज्ञानात् सर्वविज्ञानं प्रतिज्ञाय तद्रूपपक्षे सर्वस्य जडाजडप्रपञ्चस्य ज्ञानात्मकप्रसन्नप्रभवत्वाद्वा त्रिभिः— भूमिरिति । अत्र भूम्यादिपदैस्तत्कारणान्येव गृह्यन्ते, प्रकृतिरित्यधिकारान्, स्थूलभूम्यादेश्च विदुषामात्रत्वात् । तथा च भूमिरिति गन्धवन्मात्रम्, आप इति रसजन्मात्रम्, अनल इति रूपवन्मात्रम्, वायुरिति स्पर्शवन्मात्रम्, धूमिति शब्दवन्मात्रम्, मन इति तत्कारणमहङ्कारः, बुद्धिरिति समष्टिबुद्धिर्महत्तत्त्वम् । अहङ्कारोऽत्यन्तपेक्ष्यहङ्कारो मूलप्रकृतिः । करणे धञो दुर्लभत्वेऽप्यगत्या बाहुल्यकात्तद्रो-ध्यम् । इयं मे मत्तोऽभिन्नाऽऽद्यक्सिद्धा शुक्तिशकलादिव रजतं अष्टया अष्टप्रकारा प्रकृतिर्जडप्रपञ्चोपादान-भूता । यद्वा नात्राव्यक्तमहद्दहङ्कारपञ्चतन्मात्राण्येवाष्टौ साक्षपाभिनता एव प्रकृतयो प्राप्ता इति नियमो-ऽस्ति । ' मनसा हेव पश्यति मनसा शृणोति ' [वृ. च. ३।५।३] इति मनस शिन्त्रयान्तगप्रकृतिस्वभ्रवणेन सन्तु नत्रापि प्रकृतयः । तथा चैवं योजयम्— इयं मे मद्भिन्ना प्रकृतिरन्याकृताख्या भूम्यादिभेदेनाष्टपेति मूलपक्षेतरप्र-भूम्यादिभिः सह पाठाज्जन्मत्वमवगम्यते, न साक्षयानामिवात्रन्त्यत्वम् । ' तस्मादन्वचमुत्पन्नं त्रिगुणं द्विज-सत्तम ! ' इति । ' अन्वचकं पुरुषे प्रकृतिरिच्छे प्रविडीयते ' [वि. पु.] इति च । तस्या अपि प्रभव-

प्रलययोः स्मरणात् ॥ ४ ॥

एवं क्षेत्रात्मिकां प्रकृतिमुक्त्वा क्षेत्रज्ञात्मिकां तामाह—अपरेयमिति । इयं प्रागुक्ता साऽपरा अश्रेष्ठा, अद्वयत्वात् । इतस्तु थिलश्रणामन्यां परां चेतनत्वेन मदनन्यत्रादुल्लुष्टां मे मत्सम्प्रनिबन्धीं प्रकृतिं जीवभूतां प्राणधारणनिमित्तभूतां क्षेत्रज्ञाख्यां विद्धि जानीहि । हे महाबाहो ! यया प्रकृत्याऽन्तःप्रविष्टयेदं जगत्स्थावरजङ्गमशरीरात्मकं धार्यते ॥ ५ ॥

एतद्योनीनि भूतानि सर्वाणीत्युपधारय ।

अहं कृत्स्नस्य जगतः प्रभवः प्रलयस्तथा ॥ ६ ॥

१ शां. भा.—एतदिति । एतद्योनीनि, एते परापरे क्षेत्रक्षेत्रज्ञलक्षणे प्रकृती योनी येषां भूतानां तान्येतद्योनीनि भूतानि सर्वाणीत्येवमुपधारय जानीहि । यस्मान्मम प्रकृतिः योनिः कारणं सर्वभूतानाम्, अतोऽहं कृत्स्नस्य समस्तस्य जगतः प्रभव उत्पत्तिः प्रलयो विनाशस्तथा प्रकृतिद्वय-द्वारेणाहं सर्वज्ञ ईश्वरो जगतः कारणमित्यर्थः ॥ ६ ॥

२ अ. शां. व्या.—उक्तप्रकृतिद्वये कार्यलिङ्गकमनुमानं प्रमाणयति—एतद्योनीनीति । प्रकृतिद्वयस्य जगत्कारणत्वे कथमीश्वरस्य तदुभयतः ? इत्याशङ्क्याऽऽह—अहमिति । 'एतद्योनीनि' इत्युक्ते समनन्तरप्रकृतजीवभूतप्रकृतौ एतच्छब्द-स्याव्यवधानादप्रकृतिमाशङ्क्य व्याकरोति—एते इति । सर्वाणि चेतनाचेतनानि अनिमन्तीतर्यर्थः । सर्वभूतकारणत्वेन

प्रकृतिद्वयमज्ञीकृत चेत्कथमहमित्यायुक्तं ? इत्याशङ्क्याऽऽह—यस्मादिति । मम प्रकृती परमेश्वरस्योपाधितया स्थिते इत्यर्थः । तर्हि प्रकृतिद्वयं कारणमीश्वरयेति जगतोऽनेकविध-कारणाज्ञीकरणं स्यादित्याशङ्क्याऽऽह—प्रकृतीति । अपर-प्रकृतेरचेतनत्वात् परप्रकृतेचेतनत्वेऽपि किञ्चिद्वत्त्वादीश्वरस्यैव सर्वज्ञस्य सर्वकारणत्वं युक्तमित्याह—सर्वज्ञ इति ॥ ६ ॥

३ रा. भा.—एतच्चेतनाचेतनसमष्टिरूपमदीयप्रकृतिद्वययोनीनि ब्रह्मादिस्तम्बपर्यन्तान्युच्चावच-भावेनावस्थितानि चिदचिन्मिश्राणि मदीयानि सर्वाणि भूतानित्युपधारय । मदीयप्रकृतिद्वययोनीनि हि तानि मदीयान्येव । तथा प्रकृतिद्वययोनित्वेन कृत्स्नस्य जगतः तयोर्द्वयोरपि मद्योनित्वेन मदी-यत्वेन च कृत्स्नस्य जगतोऽहमेव प्रभवः, अहमेव च प्रलयः, अहमेव च क्षेत्रीत्युपधारय । तथा-धिदचित्समष्टिभूतयोः प्रकृतिपुरुषयोरपि परमपुरुषयोनित्वं श्रुतिस्मृतिसिद्धम् । “महानव्यक्ते वि-लीयते, अव्यक्तमक्षरे विलीयते, अक्षरं तमसि विलीयते, तमः परे देव एकीभवति” [सु. उ. २] 'विष्णोः स्वरूपात्परतौदिते द्वे रूपे प्रधानं पुरुषश्च विप्र !' [वि. पु. १।२।२४] 'प्रकृतिर्या मया-ऽऽख्याता व्यक्ताव्यक्तस्वरूपिणी । पुरुषश्चाप्युभावेतौ लीयेते परमात्मनि । परमात्मा च सर्वेषा-माधारः परमेश्वरः । विष्णुर्नारायण इन्द्रो वेदन्तेषु च गीयते ॥' [वि. पु. ६।१।३८-३९] इत्यादिका हि श्रुतिस्मृतयः ॥ ६ ॥

४ वे. ता. चं.—एवं समष्टिदशोक्ता, 'एतद्योनीनि' इत्येवं तद् व्यष्टिदशयते । 'अहं कृत्स्नस्य' इति तु समष्टि-व्यष्टयोः सङ्कलितयोः कार्यत्वादिकथनम् । सर्वाणि भूतानि, इति चिदचिन्मयकार्यनिर्देशात् । एतच्छब्द प्रस्तुतप्रकारप्रकृति-पुरुषपरामर्शः, न तु प्रकृतिमात्रपर इति दर्शयति—एतच्चेतने-त्यादिना । एतेन स्वल्पने निर्दिष्टारस्यापि चेतनस्य देवादि-शरीरेन्द्रियतदधीनज्ञानक्रियामोहादिष्विष्टिवेषापेक्षया तन्पूर्वा-व्यक्तेश्वावरणस्य प्रकृतिस्वमुपपन्नमिति सूचितम् । व्याख्येये मदीयानीत्येतत् इत्यने; इत्यधमत्र निर्दिश्यत इत्यत्राह—मदीयप्रकृतिद्वययोनीनीति । शब्दाप्रयोगेऽपि वाक्यायं-तिदाविदितशब्दः एवहीत्यत्राहमार्थं इति गावः । भगवद-

भिप्रायस्त्वचनरूपत्वादन मदीयशब्दोक्तिः । तद्येत्यस्य तथा-सर्तित्यर्थः । तस्यैव विवरणं प्रकृतिद्वयेत्यादि । पूर्वोक्तोरपि त्वादिसमुच्चयार्थो वा तथाशब्दः । प्रभवप्रलयस्यैवशरीर्यति लयस्थानपरो । ननु “अजमेकां [भि. उ. ४।५] “निरयो नित्यानं” [भि. उ. ६।१३] “प्रकृतिं पुरुषं चैव विक्षयनादी उभावरपि [१३] १९] इत्यादिषु सत्सु कार्यविषये कृत्स्नप्रादेन प्रकृति-द्वयस्यापि सद्ग्रहः कथमवगम्यते ? इत्यत्राह—चिदचित्स-मष्टीति । प्रकृतिपुरुषयोः परमात्मनि प्रलयश्रुतिबलात्तयोस्त-स्मादुत्पत्तिरपि धृतिविधेय इत्यादित्यभिप्रायेणोपादत्ते—महा-निवि । प्रकृतिपुरुषयोः परमात्मनि तयो नाम हीर नी रत्वं-पिमागानहः संश्लेषविशेषः । तेन द्वयस्वरूपस्य निरयत्वात् ‘मया’

इत्यादेरविरोध । उक्तार्थे स्थितिमुदाहरति—विष्णोरिति । परतोदिते परत उदित इत्यर्थे । आर्षं सन्नियमेद, यद्वा, स्थिति-रूपीय प्रलयपरिवे, उत्पन्नरूपस्थत्वात् । 'दो अवखण्डने' इत्यत्र दिते इति निश्चिन्त पदम्, पृथक्मृत इत्यर्थ । तेन प्रलयदशा-यामपि प्रधानगुरुपेक्षणायां निय स्वरूपभेदोऽन्त्येवेत्युक्तं भवति ।

वदिते वा इति पदच्छेद, अपूपयमृते इत्यर्थ । तेन विभागानर्हं सत्त्व उक्तो भवति, प्रलयप्रकरणमन्वत्त्वाद्वापि पूर्वोत्तरोपादीय-मानस्थितिसमानात्पत्वाभिप्रायात् । स्वाभिमतार्थे स्थुत्यर्थं वचनमुदाहरति—प्रवृत्तिरिति ॥ ६ ॥

५ आ. मा. भा.—न केवलं ते जगत्प्रकृती मद्गुणे इत्येतावन्मदैश्वर्यमित्याह—अहमिति । प्रभवत्त्वादेः सत्तामतीत्यादेः कारणत्वात्तद्भोक्तृत्वाच्च प्रभव इत्यादि । तथा च श्रुतिः "सर्वकामः सर्वकर्मा सर्वगन्धो सर्वरसः सर्वमिदमभ्याचोऽवाक्यनादरः" [छा. उ. ३।१४।२] इति । आह च—'सद्य पाता च संहर्ता नियन्ता च प्रकाशिता । यतः सर्वस्य तेनाहं सर्वोऽस्मीत्यपिभिः स्तुतः ॥ सुखरूपस्य भोक्तृ-त्वात् न तु सर्वस्वरूपतः । आगमिष्यत्सुखं चापि तच्चास्त्येव सदाऽपि तु ॥ तथाप्यचिन्त्यशक्तित्वा-ज्जातं सुखमतीव च ।' इति नारदीये ॥ ६ ॥

६ ज प्र टी—नन्वत्रापरपरिनिरूपणपूर्वकं भगवतो यत्परतत्त्वं वस्तुनाभिधेत तत्र शरीरन्द्रियविषयलक्षणस्य कार्यस्य जीवाणां च तयोरेवान्तभाव इति दर्शयितुं 'एतयोनीनि' इत्युच्यते, इदानीमहं परतर इति वच्यते, इदं तु किमर्थमुच्यते ? इत्यत आह—न केवलमिति । पूर्वं वाक्यभेदेन प्रहृत्यो रवत्त्वं परत्वं 'मे' इति स्वकालं चोक्त्या 'यथेद धार्यते जगत्' 'एतयोनीनि' इति जगदाधारत्वाकारणत्वे कथितं तत्र 'प्रहृती एव भगवद्गुणे, जगत्प्रवर्तित्वात्प्रहृत्यधीना एव, न भगवदधीना' इति प्रतीतं, तन्निशाद्यभेदेतिदित्यर्थ । 'जगत्प्रतिमैश्वर्यं' इत्येतावत् प्रकृतिद्वारकमुपचरितमिति यावत् । प्रहृत्यो कारणत्वादिकं मदायत्तमिति भाव । तत्र द्वययोः प्रभवप्रलययोः साक्षाद्भगवदैक्यमुच्यते इति प्रतीति-निरासायमाह—प्रभवादेरिति । यथा पुनादिप्रभवो रिपु-प्रलयश्चाप्यस्य सुखहृदुरित्युपलब्धं पिनादस्त्वद्भ्रातृत्वं, तथा तद्भोक्तृत्वात् ।

धाम्यत इति काना द्रव्यापि । गन्धरसरासदीं शुणान्तर स्यात्पुपलक्षकौ । सर्वमिदमभि अभिमत आतो ह्य, स्थित इत्यर्थ । न विद्यते वाक्यमनुप्रहमन्तरण यन्मासाववाक्य । न विद्यते आदर आशयतुद्विधेस्यासौ नादर, अवाक्यथा मौ नादरथेत्यत्राक्यनादर । कारणत्वादिभेदेक्यव्यपदेश इत्येत ल्खत ? इत्यत आह—आह चेति । सुखरूपस्य सुख कारणस्य । ननु 'सद्य पाता' इत्यादिकमप्युक्तं कादाचित्कक्रिया वेदा विकारित्वप्रसङ्गात् । भोगेन यद्वाप्य सुख तस्य पूर्वमभाव नापूर्णत्वप्रसङ्गाच्चेत आह—आगमिष्यदिति । यद्भोग-नागमिष्यत्स्य तत्र तदाऽप्यस्यैव । क्रियाश्च शक्तिरूपेण चेति चार्थ । तर्हि कथं भोगेन पातमित्युच्यते ? इति भावेन वृच्छति—अपि स्थिति । उत्तरमाह—तथापीति । सदा यद्भावेऽपि यद्यपि 'प्रभव यस्मादिति प्रभव, प्रलीयतऽस्मि त्रिति प्रलय ? इति शक्यत न्याख्यातुं तथापि महिमाति-शयलाभायैव व्याख्यातम् । एतेन 'यस्मान्मम प्रहृती योनीं सर्वभूतानां ततोऽहं हृन्त्यस्य जगत् प्रभव प्रलयन्तथा' [सा] इति व्याख्यानमपहसितं भवति ॥ ६ ॥

भगवत् सर्वभोक्तृत्वं इत् ? इत्यत आह—तथा चेति । 'सर्वकाम' इत्यादेर्द्विरुक्तत्वात् एक भोगविषयमिति गायत ।

७ ह. वै. भा.—एषा परापरत्वेन विभक्ता प्रकृतियोनिः कारणं येषा तान्येतयोनीनि भूतानि सर्वाणीत्युपधारयावगच्छ । अतः परं प्रकृतिरूपेण स्थितोऽहं विश्वस्य जगतः प्रभव उत्पत्ति-स्थानं प्रलयस्तथा ॥ ६ ॥

८ वै प्र टी—ननु धेतनाधेतनप्रपञ्चस्य कथं प्रहृत्याम कथं येन 'मिना प्रहृतिरिष्टथा' 'नीकभूता प्रहृति विदि' इति हृत् ? तत्राह—एतयोनीनीति । एषा प्रहृतिर्योनिरुपादानकारण येषा ता योनयानीनि स्वगामि धेतनाधेतनामकानि भूतानीत्युप धारय अवगच्छ । मृदुपादानकस्य पद्मदुर्ध्वं दामकत्ववत्प्रहृत्यु पादानकस्य चिद्वि प्रपञ्चस्यापि प्रहृ चाल्यमायात्मकत्वमस्य वैश्वर्यं । तदनेन 'मायामाप्रमिदं द्वैतमर्दं परमार्थं' [नी का १।१०] इत्यादिश्रुत्युक्तमस्तिरस्यपि द्वैतप्रपञ्चस्य माया परिणामात्तद्भ्रातृत्वात्किंपदार्थपातस्यैव निष्पत्त्यात् प्रदर्शितम् । नी दि ३

अथ "सर्वे मत्त्विदं मय तत्त्वान्" [छा उ ३।१४।१] इति श्रुत्युक्तमर्दं तत्त्वैर्वापि द्वैतप्रपञ्चमित्याह इत्यपि—आहमिति । प्रभवकथस्यादिनि प्रभव उ पतिकारणम् । प्रहृ-यतऽस्मिन्निति प्रत्यो वाराकारणम् । तथाहादन्त 'मयि सर्व-मिदं प्रोतं सूक्ष्ममणिगता इव' इत्यभिमतान्द्वैतसत्तासंगमन्येति-कारणवचिर्देयं । यदि यत्रोत्पद्य स्थित्वा प्रहृत्यत, तत्ततो ऽभिन्नसत्तां प्रतिरपद्य इति प्रपञ्चस्युत्पत्तिरिति विलम्ब-प्रपञ्चस्य द्वैतप्रभवस्य मिथ्यात्वमिष्यते ॥ ६ ॥

९ व० त० दी०— एतयोरेव प्रकृतिस्त्वं निर्वचनेन ज्ञापयन् स्वस्य तद्वाराऽसाधारणकार्यकारणत्वमाह-
एतद्योनीनीति । यत एव प्रकृष्टा कृतिरित्यत एतद्योनी एते एव जनिके येषां तानि स्थावरजङ्गमात्मकान्युपधारय
नुद्धयस्व । तत्र जडा प्रकृतिदेहादिरूपेण परिणमते; चेतना तु मद्देशभूता भोक्तृत्वेन क्षेत्रज्ञरूपेण तत्राविश्य
व्यामोहिकया तां धारयति इति ते यतो मत्तः कारणभूतात् प्रयोजकाद्वा सम्भूते मद्रूपे; अतोऽहमेव जगतः
प्रभवः प्रलयस्तथा; घटपटादेर्भूरिव । प्रकृतिपुरुषद्वारा कारणमित्यर्थः ॥ ६ ॥

१० पु. अ. त.— एतज्ज्ञानेन किं स्यादित्यत आह—
एतदिति । सर्वाणि भूतानि स्थावरजङ्गमात्मकानि एतयो-
नीनि एते प्रकृती योनी कारणरूपे येषां तथा तदुपधारय,
उप समीपे हृदये पोषय । एतद्योनिज्ञानेन मत्कीर्त्तयित्कथं
सर्वेषु भविष्यतीति भावः । यतस्तयोनीनि सर्वाणि, ते च
मदंशे, अतः कृत्स्नस्य सम्पूर्णस्य जगतोऽहं प्रभवः प्रकर्षेण
मषत्यस्मादिति प्रभव उत्पत्तिस्थानं, मूलकारणमित्यर्थः ।
तथा प्रकर्षेण लीयते अनेनेति लयस्थानं प्रलयकर्ताऽप्यह-
मेवेत्यर्थः ॥ ६ ॥

११ नो० भा० दी०— एतदिति । एतेऽपरापरे क्षेत्रक्षेत्रज्ञरूपे प्रकृती योनिहृत्पत्तिलयस्थानं येषां भूतानां
तान्येतद्योनीनि भूतानि चतुर्विधानीत्येतदुपधारय सम्प्रजानीहि । किं पातञ्जलानामिष एते प्रकृती
ईश्वरादन्ये ? इत्याशङ्क्याह— अहमिति । कृत्स्नस्य स्वस्वप्रकृतिसहितस्य जगतो जटाजडरूपस्य प्रभवः
प्रभवत्वस्मादिति प्रभव उत्पत्तिकारणम्, तथा प्रलीयतेऽस्मिन्निति प्रलयः लयस्थानं च । अतस्ते उभे अपि
प्रकृती मत्तो नातिरिच्येते ॥ ६ ॥

भगवतोऽद्वैतस्वरूपम् ।

मत्तः परतरं नान्यत्किञ्चिदस्ति धनञ्जय ! ।

मयि सर्वमिदं प्रोतं सूत्रे 'मणिगणा इव ॥ ७ ॥

१ शां. भा.— यतस्तस्मात्— मत्तः परमेश्वरात् परतरमन्यत्कारणान्तरं किञ्चिन्नास्ति न
विद्यते, अहमेव जगत्कारणमित्यर्थः । हे धनञ्जय ! यस्मादेवं तस्मान्मयि परमेश्वरे सर्वाणि भूतानि
सर्वमिदं जगत् प्रोतमनुस्यूतमनुगतमनुबिद्धं, ग्रथितमित्यर्थः । दीर्घतन्तुषु पटवत्, सूत्रे च
मणिगणा इव ॥ ७ ॥

१ अत्र सामान्याभिधायिनावपि सूत्रमणिशब्दौ दार्ष्टान्तिकवलात् सुवर्णमयत्वरूपं विशेषमुपस्थापयत इति मन्वानो वामनः—
अनेक मणयस्तेषामेकं सूत्रं प्रतिप्रय । सुवर्णमेव तत्सर्वं न भेदस्तत्र बन्धन ॥ •
मणयस्ते च तत्सूत्रं रक्त्तमेव यथा तथा । महदादीनि चेतोऽहं सर्वं ब्रह्मैव केवलम् ॥
महदादीनि मणयः सूत्रमीशोऽहमहं ॥ प्रोतानि विश्वत्वनारूपेण मयि तान्यलम् ॥
हारो मणीनां घटते न सूत्रेण विना यथा । मया विना विश्वतस्या न तथा महदादिभि ॥ इति युक्तियुक्तं—
विवेचयति ॥

शानेशोपि— सुवर्णमन्तावृत्त्येन सुवर्णमणयो यथा । मया धृतं जगत्सर्वं सत्त्वाभ्यामन्यतरं तथा ॥ इत्यसुमेवास्यं व्यनक्ति ।
अन्ये तु— आधाराऽस्मि यदि त्वमस्य जगत्साधेयभूतं अगदृश्येयास्त्वमिदं च तर्हि मियत स्यान्नोचनानोचनम् ।
मत्प्रदादि हि इत्यते ननु सदापेयं हचिद्रूपं तद्वैपन्यमिह स्फुटं गतु जगत्पर्यं, त्वमक्षातिगः ॥

आधारता ते घटते कथं तदित्याक्षिपेरथायं । इतीह भवता ।

इथान्मन्यं हिल शिष्टमान्यं जगाद देशो जगदेकनापः ॥

आधारभूतमपि सूत्रमदपमेव धरत्यते मणिगणश्च तदाभ्रितोऽपि ।

तद्वजगत्यनुगतोऽस्मि न च प्रतीये गम्योतमेतदशितं तु जगत्कास्ति ॥ इति परिश्रुते ।

—अविगीता ।

९ व० त० द्वी०— यस्मादेवं तस्मादेव माहात्म्यं पूर्वं ज्ञातव्यं मत्तः परतरं नान्यदिति । अहमेव पर इत्यर्थः । किञ्चेदं सर्वं प्रोतमाश्रितं मयि तत्र यद्यत्स्वरूपमानन्तरं बहिरिदं युष्मदाद्युपलभ्यमानत्वात्सर्वं जगत् मत्स्वरूपेणेदं नत्वविधाकल्पितम् । तत्र दृष्टान्तः— सूत्रे मणिगणा इव । इत्यात्मशरीरभावेनावस्थानमुक्तं “यस्य पृथिवी शरीरं” [वृ. उ. ३।७।३] “यस्मात्तमा शरीरं” [श. प. ब्रा. १४।५।५।३०] “य एषः [ह्येषः] सर्वभूतान्तरात्मा” [सुं. उ. २।१।४] इत्यादौ प्रसिद्धं विज्ञेयम् ॥ ७ ॥

१० पु. अ. त.— यत् उत्पत्तिप्रलयवर्षणमहमेवातो हे धनञ्जय मद्भिभूतिरूप ! एतश्चानयोग्य ! मत्तः परतरं श्रेष्ठं जगत् जगति वा किञ्चित् अहं स इति भेदेनापि अन्यत्रास्ति, एषमुत्पत्तिप्रलयकारणेन स्वत उत्तमत्वाभावमन्योरुक्त्वा स्थितिहेतुत्वेनाऽपि तथा त्वमेवेति स्वस्य स्थितिहेतुत्वमाह—

मयीति । इदं सर्वं जगत् मयि प्रोतं प्रथितं, मदाश्रयत्वेन तिष्ठतीत्यर्थः । अत्र दृष्टान्तमाह सूत्रे प्रोता मणिगणा इव । अत्रायं भावः— मणिगणाः क्रीडास्थजीवाधिदैविरूपा यथा मयि तिष्ठन्ति तथेदं जगदप्याधिदैविकं मयि तिष्ठतीति भावः ॥ ७ ॥

११ नी० भा० द्वी०— एषमैकविज्ञानारसर्वविज्ञानं प्रकृतमात्मनो जगदुपादानत्वेनोपपाद्य तत् एवात्मनो निर्विकारत्वहाने प्राप्ते व्याह— मत्त इति । कारणानुद्भादेः परं पृथग्भूतं घटादिव्यवहारे तयोर्भेदानुभवात् । परतरं तु गवाश्वादि, सृदनुपादानकरवात् । एवं दृष्टान्तः परतरं तदनुपादानकं किञ्चिदपि नास्ति हे धनञ्जय ! एवं प्रपञ्चे ब्रह्माव्यतिरेकं प्रदर्श्य ब्रह्मणि प्रपञ्चव्यतिरेकं सदृष्टान्तमाह— मयीति । मयि सद्रूपेण स्फुरणरूपेण च सूत्रवत्सर्वत्रानुस्यूते । यदिदं सर्वं मणिगणवत्परस्परव्यावृत्तं तत्प्रोतम् । ‘तेन व्यावृत्तैर्भ्योऽनुवृत्तं मित्रम्’ इति न्यायेन प्रपञ्चातीतोऽहमतो न मम विकारित्वमित्यर्थः ॥ ७ ॥

मन्दधियां भजनोपयोगिविभूतिलक्षणं ब्रह्मस्वरूपम् ।

रसोऽहमेषु कौन्तेय ! प्रभाऽस्मि शशिसूर्ययोः ।

प्रणवः सर्ववेदेषु शब्दः खे पौरुषं नृपु ॥ ८ ॥

पुण्यो गन्धः पृथिव्यां च तेजश्चास्मि विभावंसौ ।

जीवनं सर्वभूतेषु तपश्चास्मि तपस्विषु ॥ ९ ॥

वीजं मां सर्वभूतानां विद्धि पार्थ ! सनातनम् ।

बुद्धिर्बुद्धिमतामस्मि तेजस्तेजस्विनामहम् ॥ १० ॥

चलं चलवतां चाहं कामरागविवर्जितम् ।

धर्माविरुद्धो भूतेषु कामोऽस्मि भरतर्षभ ! ॥ ११ ॥

१ नवीश्वरस्य बीजत्वे विनाशिताऽपि प्रसक्तैव, लोके सत्यंकुरे बीजविनाशस्यारयन्मात्रिवदर्शनात् । तत्रयं बीजत्व-विच्छेदं सनातनत्वमुच्यते ? इति चेत्— दृष्टेयं बुद्धिविश्रानेव भ्रामयति, न तु भगवद्विभूतिभूतउदिततः । ते हि बीजवेदेषु यथा नित्यत्वं न च्यवते, तथा स्वगमयुक्तमरीचिकाट्टान्तेनोपपादयेयुरेव वाक्यायैम् । यथा ह्यन्वहे बोधुन्वयपि मृगतुल्यमसमुद्रौ तद्वीजभूतो दिवाकरकरनिकरो न कदाचिद् विशीर्यते, तथा सहस्रवत्-उन्मवत्स्वपि मृतेषु तद्वीजभूत ईश्वरो न माययापि परिहीयते इति । एतेन सद्रूपोदीश्वरपुद्गलानां भूतानां चरवदाकापि गर्भस्थानं स्रोम्यतीति मृदाभिसन्धिरेतदपदेवमाणासुद्रुगवान् । ‘बुद्धिर्बुद्धिमता-मस्मि’ इति यानमः परित्यजेति ।

२ अर्थं सचलवस्तुधारणधर्मयुजोरूपम् । काम इच्छा संविन्मात्ररूपा, यस्या घटपटादिभिर्धर्मरूपैर्नास्ति विरोधः । इच्छा हि यत्रेण भगवच्छ्रित्तया अनुयायिनी स इच्छिद्विच्छयते, धर्मः स्वापानुसंधेयपटादिभिर्मियत इति सद्रुपासक्तया दृष्टनैवित्त्वभावत्वं ज्ञानिनः । उक्तं च दायोपनिषदि— इच्छायामथवा शाने जाते चित्तं निवेद्यते’ इति । ज्ञात एव, न बाधप्रसूत इत्यर्थः । एवं व्याख्यानं रचयन्ता ये ‘परस्परानुपादातकं श्रिकीं सेवेन’ (भा. काम्य. १।२।२) इत्याशयेन व्याचक्षते, ते सम्प्रदायकम-भवाजाना भाववदस्यं च भाववशात्ता नमरुकार्या एव ॥ शरवादीनि मन्मथानि, नत्वहं तन्मथः । अत एव च भागवन्मथ तर्ह भगवद्भावेन धरेदप्यते, न तु नानाविधवर्दादेशाननिष्ठो भगवत्तावं प्रतिपद्यत इति सचलमानसावर्क एष धमः इत्यभिनयः गुप्ताध्यायोः ।

—अधिगीता ।

ये चैव सात्त्विका भावा राजसास्तामसाश्च ये ।
मत्त एवेति तान्विद्धि न त्वहं तेषु ते मयि ॥ १२ ॥

१ शां. भा.— केन केन धर्मेण विशिष्टे त्वयि सर्वमिदं प्रोतं ? इत्युच्यते— रस इति । रसोऽहं अपां यः सारः स रसस्तस्मिन्नसभूते मद्यायः प्रोता इत्यर्थः । एवं सर्वत्र । ययाऽहमप्यु रस एव प्रमाजस्मि शशिधर्मयोः । मणव ओङ्कारः सर्ववेदेषु, तस्मिन्मणवभूते मयि सर्ववेदाः प्रोताः । तथा ख आकाशे शब्दः सारभूतस्तस्मिन्मयि खं प्रोतम् । तथा पौरुषं पुरुषस्य भावो यतः पुम्बुद्धिर्नृषु तस्मिन् मयि पुरुषाः प्रोताः ॥ ८ ॥

२ आ. शां. व्या.— अवादीनां रसादिषु प्रोतत्वप्रती-
तेस्त्वय्येव सर्वं प्रोतमित्युक्तमिति मत्वा पृच्छति— केनेति ।
ततोऽसंयुक्तप्रत्ययेन दर्शयति— उच्यते इति । सारो मधुरो
श्रेतुरिति यावत् । रसोऽहमिति कथं ? तत्राऽऽह— तस्मि-
न्निति । अणु यो रस सारस्तस्मिन्मयि मधुररसे वारणभूते
प्रोता काप इति बहुलत्वेन सर्वत्र व्याख्यानं कर्तव्यमित्याह—
एवमिति । उक्तमर्थं दृष्टान्तं कृत्वा प्रमाजस्मीत्यादि व्याचष्टे—

यवेति । चन्द्रादित्ययोर्मां प्रभा तद्भूते मयि तौ प्रोतावि-
त्यर्थः । एत वाक्यार्थं कथयति— तस्मिन्निति । मणवभूते
तस्मिन्वेदानां प्रोतत्ववदाकारो यः सारभूतः शब्दस्तादृशे पर-
मेष्ठरे प्रोतामाकाशमित्याह— तथेति । पौरुषं वृष्विति भागं
पूर्ववद्विभजते— तथेत्यादिना । पुण्यत्वमेव चिदाद्यस्मि-
यत इति । पुंस्त्वसामान्यान्पुण्यके परस्मिन्तीर्थे प्रोतान्तद्विषेसा-
स्तदुपदानत्वेन तत्स्वभावत्वादित्यर्थः ॥ ८ ॥

१ शां. भा.— पुण्य इति । पुण्यः सुरभिर्गन्धः पृथिव्यां चाहं, तस्मिन्मयि गन्धभूते पृथिवी
प्रोता । पुण्यत्वं गन्धस्य स्वभावत एव पृथिव्यां दर्शितं, अयादिषु रसादेः पुण्यत्वोपलक्षणार्थम् ।
अपुण्यत्वं तु गन्धादीनामविद्याधर्माद्येषु संसारिणां भूतविशेषसंसर्गनिमित्तं भवति । तेजो दीप्ति-
श्चास्मि विभावसावश्रौ । तथा जीवनं सर्वभूतेषु, येन जीवन्ति सर्वाणि भूतानि तजीवनम् ।
तपश्चास्मि तपस्विषु तस्मिन्स्तपति मयि तपस्विनः प्रोताः ॥ ९ ॥

२ आ. शां. व्या.— 'मयि सर्वमिदं प्रोतं' [७७]
इत्यस्यैव परिमाणार्थं प्रकारान्तरमाह— पुण्य इति । पृथिव्यां
पुण्यशब्दतो यः सुरभिर्गन्ध सोऽहमस्मीत्यत्र वाक्यार्थं कथ-
यति— तस्मिन्निति । कथं पृथिव्यां गन्धस्य पुण्यत्वं ? तत्रा-
ऽऽह— पुण्यत्वमिति । यत् पृथिव्या गन्धस्य स्वभाविकं
पुण्यत्वं दर्शितं, तदादिषु रसादेरपि स्वभाविकपुण्यत्वस्योप-
लक्षणार्थमित्याह— पृथिव्यामिति । प्रथमतस्तत्र पश्चापि
गुणाः पुण्या एव सिद्धादिभिरिव भोग्यत्वादिति भावः । कथं
तर्हि गन्धादीनामपुण्यत्वप्रतिमानं ? तत्राऽऽह— अपुण्यत्वं त्वि-

ति । तदेव स्फुटयति— संसारिणामिति । गन्धादयः स्व-
कार्यैर्भूतेः सह परिणममानाः प्राणिनां पापादिबन्धादपुण्याः
सम्पत्ता इत्यर्थः । यस्मात्तेजस्तद्भूते मयि प्रोतोऽमित्वा-
ह— तेज इति । जीवनभूते च मयि सर्वाणि प्रोतानीत्याह—
तथेति । जीवनशब्दार्थमाह— येनेति । येन अक्षरसेनाभक्त-
ख्येनेत्यर्थः । 'तपश्चास्मि' इत्यादेस्तापशब्दार्थमाह—
तस्मिन्निति । चित्तनाश्रयमनाशाद्वि वा तपस्तदात्मनीर्थे
प्रोतास्तपस्विनो विशेषणभावे विशिष्टस्य बन्तुनोऽभावादि-
त्यर्थः ॥ ९ ॥

१ शां. भा.— वीजमिति । वीजं प्ररोहकारणं मां विद्धि सर्वभूतानां हे पार्थ ! सनातनं
चिरन्तनम् । किञ्च बुद्धिर्विवेकशक्तिरन्तःकरणस्य बुद्धिमतां विवेकशक्तिमतामस्मि । तेजः प्रागल्भ्यं
तद्वतां तेजस्विनामहम् ॥ १० ॥

२ आ. शां. व्या.— ननु सर्वाणि भूतानि स्वकारणे
प्रोतानि, कथं तेषां त्वयि प्रोतत्वं ? तत्राऽऽह— वीजमिति ।
वीजान्तरापेक्षयाऽनवस्थां वारयति— सनातनमिति । चैत-
न्यस्याभिन्न्यञ्जकं तच्चनिश्चयसामर्थ्यं बुद्धिः, तद्वतां वा बुद्धिस्त-

द्भूते मयि सर्वे बुद्धिमन्तः प्रोता भवन्तीत्याह— किञ्चेति ।
प्रागल्भ्यवतां यत्प्रागल्भ्यं तद्भूते मयि तद्वन्तः प्रोता इत्यह-
तेज इति । तद्धि प्रागल्भ्यं यत्प्रागल्भ्यमवसामर्थ्यं परेभा-
प्रद्वन्यत्वम् ॥ १० ॥

१ शां. भा.— चलमिति । चलं सामर्थ्यमोजो चलवतामहम् । तच्च चलं कामरागविवर्जितं-
कामश्च रागश्च कामरागौ, कामस्तृष्णाऽसन्निकृष्टेषु विषयेषु, रागो रजना प्राप्तेषु विषयेषु, ताभ्यां

कामरागाभ्यां विवर्जितं देहादिधारणमात्रार्थं बलमहमस्मि; न तु यस्संसारिणां तृष्णारागकारणम् ।
 किञ्च धर्माभिरुद्धो धर्मेण शास्त्रार्थेनाविरुद्धो यः प्राणिषु भूतेषु कामः, यथा देहधारणमात्राद्यर्थोऽशन-
 पानादिविषयः स कामोऽस्मि हे भरतर्षभ ! ॥ ११ ॥

२ आ. शां व्या — यत्र बलवता बल तद्गते मयि तेपा प्रोक्तवन्मित्याह — बलमिति । कामकोषादिपूर्वकस्यापि बल स्थानुर्नाति वात्यति — तच्चेति । कामरागयोरेकार्थत्वमात्राद्धार्य भेदभाववदयति — कामस्तृष्णेत्यादिना । विशेषणसामर्थ्यसिद्ध

व्यापत्ये दर्शयति — न द्विविति । शास्त्रार्थाविरुद्धकामयूते मयि तथाविधकामवता मृतानां प्रोतत्व विवक्षित्वाऽह — किञ्चेति । धर्माविरुद्ध काममुदाहरति — यथेति ॥ ११ ॥

१ शां भा. — किञ्च — ये चैन सात्त्विकाः सच्चिनिर्वृत्ता भावाः पदार्थाः, राजसा रजोनिर्वृ-
 त्तास्तामसास्तमोनिर्वृत्ताश्च, ये केचित्प्राणिनां स्वकर्मवशाज्जायन्ते भावास्तान्मत् एव जायमानानि-
 त्येव विद्धि समस्तानेव । एवं यद्यपि ते मत्तो जायन्ते, तथापि न त्वहं तेषु तदधीनस्तद्ग्राहः, यथा
 संसारिणः । ते पुनर्मयि मद्ग्राहा मद्धीनाः ॥ १२ ॥

२ आ शां व्या. — चिदानन्दयोरभिव्यञ्जकानां भावा नामीश्वरात्मत्वाभिधानादन्यपामतदात्रात्प्राप्त्युक्तं — किञ्चेति । प्राणिना जैविक्ये हेतु दशम्याक्यायमाह — ये केचित्दिति । तर्हि पितुरिव पुनाधीनत्व त्वतो जायमानातदधीनत्व तत्रापि रयार्दिति विक्रियावत्त्वभूत्वप्रसक्तिरित्याकाङ्क्षाऽह — यद्य-

पीति । मम परमार्थत्वातेया कल्पितत्वात् तद्गुणशोभौ मयि स्थानामित्यर्थ । तेपामपि तद्गदेव स्वतन्त्रतासम्भवारिकमिति कल्पितत्व इत्याकाङ्क्षायाह — ते पुनरिति । त्रिविधाना भावाना न स्वातन्त्र्यमीश्वरकार्यत्वेन तदधीनत्वात्, तथा च कल्पितस्या विधानसत्प्रतीतिभ्यामेव तद्वत्त्वात्तन्मात्रवत्सिद्धिरित्यर्थ ॥ १२ ॥

३ रा. भा. — अतः सर्वस्य परमपुरुषशरीरत्वेनात्मभूतपरमपुरुषप्रकारत्वात् सर्वप्रकारः परम-
 पुरुष एवावस्थित इति सर्वैः शब्दैः तस्यैवाभिधानमिति तत्तत्सामानाधिकरण्यानाह — रसोऽहमिति
 चतुर्भिः एते सर्वे मिलक्षणा भावा मत्त एवात्पन्नाः, मच्छेषमताः, मच्छरीरतया मय्येवावस्थिताः,
 अतस्तत्प्रकारोऽहमेवावस्थितः ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥

४ ये ता च — एव 'भूमिराप' [७।४] इत्यादिना भेदशुल्क्यै उपरहित, 'मयि सकम्' [७।७] इति तु घटक श्रुत्यर्थ, अथ तदुभयनिर्वाहिताभेदशुल्क्ययोपद्रवण कियत इत्य भिप्रायणाह — अत इति । केचित् मयि सर्वोत्पद्य' इत्यस्य रसादिधर्मविक्रिष्टे मयि प्रोतमित्यर्थ, तद्विषय 'रसोऽहम्' इत्यादि इति व्याचक्षुः, तत्परिहारायाह — सर्वस्य परमपुरुषशरीरत्वेनेति । परिके त्वाभावायेयभाववैपरीत्यादिदोष इति भाव । प्रकारवाचिनात्ना प्रकारिण्यैवैव-सानस्वामाव्य जातिगुणादिशब्देभ्यपि सामान्यत सिद्धमिति दर्शयितु प्रकाशयोवादानम् । अभिधानं मुख्यरूपा बोधनम् । यद्यपि रसादिशब्दा रसक निरूपका प्रयुज्यन्ते, व्यधिकरण तया चाभावादिभ्योवादानम्; तथापि रसादीनां परमात्मशरीरभूत इत्यप्रकारेण परमात्मत प्रकारि-त्रादिसादिशब्दानां चात्र तस्य मात्प्रधिकरणतया प्रयोगात्त्र निरूपकस्य नास्तीत्यनुपपन्नम् । इत्योवादान तु सततत्र इव प्रधानभूतसमाधिप्रकारिभूतोऽहमिति ज्ञापनायम् । इत्यप्रकाराणां च तत्प्रकारत्वं काट्यस्य प्राप्त् (स्वन) यो निर्मितः [वि पु १।१४।२८] इत्यादिषु प्रयुज्मिति भावः । रसस्य श्रुत्यर्थो वृत्ते अद्यात्मव्यर्थे रसा दिगुण-परमपुरुषस्यैव 'रसोऽहमप्यु' इति विद्विष्योपादान तत्रन्तवाद्भूतपरिणामस्य पूर्वगत्वात्तत्प्रधानत्वान्नाह ।

अन्यत्र च 'आत्तान्वा तरा (तो) भूमि प्रत्यवाय कल्पते' [वि पु ६।१।१४] इत्यादिना च पृथिव्यादीना गन्धरसादीनी नत्वमुक्तम् । एवमुत्तराणि प्रागा यतो विशेषनिर्देशो यथोक्ति भाव्यम् । प्रमा स्वाभ्यातिरिक्तप्रकारितेनाद्वयविशेष । प्रम शैव चन्द्रसूर्यौ अगदुपकारहेतुभूताविति तौ तत्प्रधानौ । सर्वेषा वेदाना धीनत्वादिना तेषु प्रणय प्रधानभूत । पौरुष पुरुषस्य भाव, यत् पुरुषतुदिरित्येके सन्तानपरमत्वाहेतुभूत रत इत्यपरे, यद्वा पौरुष सामर्थ्यं, कर्तृत्वसाक्षिरित्यर्थ, तथैव हि कर्तृरतन कारकात्तरेभ्य प्राधान्यम् । नृपु नीचेदित्यर्थ । यद्वा पौरुष पुस्तकम् धीनसुं सक्याहृत सत्त्वादिमभावविशेष । नृशब्दस्य पुरुषपर्याय । पुण्यो गन्ध तुल्यत्वादिगन्ध, सुपनि गन्धमत्र वा, तत्राग्नं हि पृथिवी सत्त्वोमपस्य सुपस्य वा हेतु भवति । विभावपुराणम् । तत्र च तजो दाहकत्ववर्ति । मूल शब्दनाम शरीरिणो एहन्ते । सर्वसन्नात्र प्रमासर्वादीनामि सद्गद । तपु जीवन शान्त्तम्, प्राणस्थितिहेतुर्वा । देन सर्वानि भूतानि जीवति, भूतपुत्रपीडनाय वा रूपम् । सर्वभूताना सनातन धीन प्ररतिरवम् । अथवा प्रधानधर्म निर्देशप्रकरणत्वादीनाम्नाऽप्योवादानत्वात् यम्यभावर । सर्वेषु परिणामिद्वयानां स्वकार्यपरिणामताधर्ममित्यर्थ । अथवा धीन प्ररोहकारण अत्रमयापरभूतानां तत्पुगदानरूपम् । मुद्धि अन्व-

वसायः, शनमानं वा । तेजस्विनः प्रतापशीलाः, तेषां तेजः अनभिभवनीयत्वं, पराभिभवसान्ध्यं वा । तेजोऽभिमान इति केचित्; प्रागल्भ्यमित्यपरे । बन्धं धारणादिशक्तिः कामरागवशात् स्वकार्यं प्रवृत्तस्य बलस्य परधीनादिहेतुत्वाद्मोष्युज्जारीयादि-धारणामानादिविषयत्वस्य 'कामरागविवर्जितम्' इत्युक्तम् । काम इच्छायाः काष्ठा प्राप्तदशा । राग इच्छा । यद्वा कामशब्दः काम्य-परः, तद्विषयो रागः कामरागः भूतेषु देवमनुष्यादिरूपेणा-वस्थितेषु जन्तुषु । धर्माविषयः कामः स्वदास्यीत्यादिः ।

अथ 'रसोऽहम्' इत्यादिज्ञानानाधिकरण्यं चहेतुस्सुपपादय-ति—एत इति । न चायं तदधीनमानस्यप्रदर्शनार्थो 'गजा राट्टम्' इत्यादिवसरोपः, मुख्यसम्भवे वृत्तन्तरायोगादिति

भावः । एत इत्यनेनैश्वर्यव्यतिरिक्तेश्वर्यक्रियचमभिप्रेतम् । सर्व इत्यनेन ब्रह्मत्यादिभिर्गन्धैष कियमाणानामपि ब्रह्मादिशरीर-परमात्माधीनवृत्तत्वम् 'अहं कृत्स्नस्य' [७ । ६] इति पूर्वोक्तं स्मारितम् । वक्ष्यमाणराजवशानमसंभयो वैलक्षण्यार्थमुक्तं विलक्षणता इति । 'मत् एव पृथग्विधा.' [१० । ५] इति च वक्ष्यते । एतेन 'न विलक्षणत्वादस्य' [अ. सू. २ । १ । ४] इत्य-धिहरणार्थोऽपि स्मारितः । मत् एवोत्पन्ना इत्यादि तद्व-स्त्वतुल्यं यथामम्भव सामानाधिकरण्याहेतुः । शुभाजातिशरीर-व्यवृत्तः सामानाधिकरण्याहेतुत्वरूपव्यक्तिरिति प्रदर्शनार्थोक्तं मध्येवावस्थिता इति ॥ ८ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥

३ रा. भा.— किं विशिष्याभिधीयते ? सात्त्विका राजसास्तामसाश्च जगति देहत्वेनेन्द्रियत्वेन भोग्यत्वेन तत्तद्वेतुत्वेन चावस्थिता ये भावाः, तान् सर्वान् मत् एवोत्पन्नान् विद्धि; ते मच्छरीर-तया मध्येवावस्थिता इति च । नत्वहं तेषु नाहं कदाचिदापि तदापत्तस्यिति, अन्यत्रात्मायचस्थि-तित्वेऽपि शरीरस्य शरीरेणात्मनः स्थितावप्युपकारो विद्यते; मम तु तैर्न कथितथाविध उपकारः, केवललीलैव प्रयोजनमित्यर्थः ॥ १२ ॥

४ वे. ता. चं.— 'रसोऽहम्' [७ । ८] इत्यादेः प्रदर्श-नार्थत्वं 'ये च' इत्यस्वोपसंहरतां च दर्शयति— किं वि-दित्वेति । तत्तद्वेतुत्वेनेति समद्विदद्याया अपि सद्ब्रह्मः । अयं च देहत्वादिनिर्माणोऽनुभूयमानप्रकारानुवादिव्यञ्जनमिप्रे-तः । सात्त्विकनादिकं देहादिषु प्रत्येकमभिभूतम् । अपि च 'प्रदयः प्रीतिरानन्दः मुखं संशान्तचित्तता' इत्यादयः सात्त्विका भावाः । 'अनुष्टिः परितापश्च क्रोधो मोहस्तथा घ्नना' इत्यादयो राजसाः । 'अतिविकस्तथा मोहः प्रमादः स्वप्नन्दिता' इत्यादयस्तामसाः । एते बान्धव प्रपञ्चिता इहाभिप्रेताः । 'मत् एव' इत्यवधारणेन

निमित्तोपादानैक्यं सात्त्विकत्वादिना वैचिन्त्यशक्तितनुञ्जिता-नेकान्नितत्वादिप्रतिशेषश्च कृतः । कारणत्वेन सद् सामानाधिकर-ण्यनिबन्धननिष्कर्मणो शरीरत्वेन तादरीन्यमपि सप्तन्या विव-क्षितमिति दर्शयितुं मच्छरीरस्ताया मध्येवावस्थिता इत्यु-क्तम् । 'नत्वहं तेषु' इत्यत्र व्याप्तिप्रतिशेषधर्माभावाद्नाह-मिति । किमर्थमिदमप्रसक्तं प्रतिषिष्यन् इत्यादाइयाह अन्य-त्रेति । तुल्यशरीरं ज्ञानानुष्ठयर्थं । सर्वोपकारनिषेधे तुल्याद-नादिवैवर्ष्यविहासय तथाविध इत्युक्तम् । अभिप्रेतमुपका-रान्तरमहंशब्दाभिप्रेतपरिवृण्णत्वसुपेन दर्शयति केचलेति ॥ १२ ॥

५ आ. मा. भा.— इदं ज्ञानम् । रसोऽहमित्यादिविज्ञानम् । अवाद्योऽपि तत् एव । तथापि रसादिस्वभावानां साराणां च स्वभावत्वे सारत्वे च विशेषतोऽपि स एव नियामकः, न त्वादि-निपमानुबद्धो रसादिस्तत्सारत्वादिधेति दर्शयति अप्सु रस इत्यादिविशेषशब्दैः । भोगश्च विशेषतो रसादेरिति च उपासनार्थं च ।

६ ज. प्र. दो.— 'भूमि.' [७ । ४] इत्यादिनेत्यत्रात्पेक्षेतुक्तेः 'रसोऽहं' इत्याद्यभि ज्ञानप्रकरणमिति प्रतीतिः स्यात्, तत्रिरसाय तन्वमासिमाह— इदमिति । एवावता प्रत्येन ज्ञानं निष्कृत-मित्यर्थः । बुनोऽत्र ज्ञानप्रकरणस्य समाप्तिः ? इत्यत आह— रसोऽहमिति । इतिशब्दादिभावेऽपि प्रवृत्तान्तरात्म एव समाप्तिं गमयिष्यति । अलौकिकमाहात्म्यप्रतिपादानादय विज्ञानप्रकरणत्वं ज्ञायत इति भावः । 'प्रभवपदे' इत्युक्त्या-येनैव 'रसोऽहं' इत्यादेरपि व्याख्यानं सिद्धम् । रसादीनां सत्ता-दिकारणत्वाद्भोक्तृत्वाच्च भगवान् रसादिरिति । नन्ववादयो धर्मिणो भवन्तदधीनास्तद्भोग्याधिष्णोकीकियते, न वा ? । नेति पत्रे 'अहं कृत्स्नस्य' [७ । ६] इत्युक्तिवरोपः । आये तु 'अप्सु रसः'

इत्यादेर्धर्मिण्यो निष्कृत्य धर्माणां प्रवृत्तस्यानुपपत्तिरित्यतः प्रथम-पत्रं तावद्भोक्तृकरोति— अवाद्योऽपीति । धर्मिणोऽपि तदधीना एव तद्भोग्याश्च । ननु तत्रोक्तो दोष इत्यतः कारणत्वे तावद्विशेष-शब्दोपादाने प्रयोजनमाह— तथापीति । यद्यपि धर्मिणोऽपि भवन्तधीना एव, तथापि धर्मिण्यो निष्कृत्य धर्माणामुपादानं मुख्यत इति शेषः । कथं ? इत्यत आह— रसादीति । रसा-दयश्च ये स्वभावा अवादीनामनागन्तुकर्यभाधिति रसादिन्यभा-वास्तेषां साराणामवादिधर्मेषु सद्भावादिषु धेशानां च तेषामेवा-वादिस्वभावभूतानां तदर्थेषु धेशानां च रसादीनामिति यावत् । स्वभावत्वेऽवादीनामिति शेषः । सारत्वेऽवादिधर्मोऽपि शेषः । रसादित्वे चेति चार्थः । स भवधानेव । विशेषतोऽपीत्यय

व्यापत्ये- न त्विति । अनुबद्धोऽनुपपन्नसिद्ध । तत्सारत्वादि-
 श्चेति । तस्य रसादेरवादिधर्मेषु सारत्वमवादिस्वभावत्वं रसा-
 त्वादिकं चेत्यर्थः । यथा लोके कुविन्दादिः पटादिद्रव्येष्वेव
 व्यापारवाननुभूयते, न तु तदीयेषु गन्धरसादिषु गुणेषु तदर्थेषु
 च स्वभावत्वादिषु प्रथमव्यापारवान्, किन्तु ते पटादिजन्मानुपपि-
 जन्मान एव । न तथा भगवान् । अपित्त्ववादेर्धर्मेषु रसादिषु
 तदर्थेषु च स्वभावत्वादिषु पृथक् प्रयत्नवान्; नरत्वादिनियमानु-
 पपिन्नसत्तादिकास्त इति दर्शयितुं विशेषशब्दा उपपाता इत्यर्थः ।
 भोगपक्षेऽपि प्रयोजनमाह— भोगश्चेति । अवादिभोगादप्यति-

धयेन रसादेर्मोगः परमेश्वरस्येति दर्शयति, विशेषशब्दैरिति
 साम्बन्ध । 'रसोऽहं' इत्याद्यभेदोक्तिरानन्तरं सुचयन् तत्रापि विशेष-
 पशब्दोपादाने प्रयोजनमाह— उपासनार्थं चेति । विशेषत
 रसादेरिति वर्तते । अर्थवशादरसादेरिति सप्तमीत्वेन विपरिणम्यते ।
 रसादय परमेश्वरोपासने प्रतिमात्वेनात्र विवक्षिता । प्रतिमाया
 चाभेदोक्ति प्रसिद्धा । प्रतिमात्वमवादीना समानम् । "योऽनु
 तिष्ठन्" [वृ. उ. ७।३।४] इत्यादेः । अतः किं विशेषशब्दप्रहणे-
 नेति चेत् अवादिभोगो विशेषत रसादिषु भगवदुपासनार्थं
 तदुपपत्तिरिति ।

५ आ. मा. भा.— उक्तं च गीताकल्पे 'रसादीनां रसादित्वे स्वभावत्वे तथैव च । सारत्वे सर्व-
 धर्मेषु विशेषेणापि कारणम् ॥ सारभोक्ता च सर्वत्र यतोऽतो जगदीश्वरः । रसादिमानिनां देहे स
 सर्वत्र व्यवस्थितः ॥ अवाद्यः पार्षदाश्च ध्येयः स ज्ञानिनां हरिः । रसादिसम्पत्त्या अन्येषां वासुदेवो
 जगत्पतिः' इति । 'स्वभावो जीव एव च' । 'सर्वस्वभावो नियतस्तेनैव किमुतापसम्' । 'न तदस्ति
 विना यत्स्यान्मया भूतं चराचरम्' इति च । 'धर्माविरुद्धः' 'कामरागविवर्जितम्' इत्याद्युपासनार्थम् । उक्तं
 च गीताकल्पे 'धर्माविरुद्धकामेऽसावुपास्यः काममिच्छता । विहीने कामरागादेर्बले च बलमिच्छता ॥
 ध्यातस्तत्र त्वनिच्छद्भिर्ज्ञानमेव ददाति च' इत्यादि, पुण्यो गन्ध इति भोगापेक्षया । तथा हि अतिः—
 " पुण्यमेवाहुं गच्छति न ह वै देवान् पापं गच्छति " [वृ. उ. १।५।२०] " ऋतं पिबन्तो मुकृतस्य
 लोके " [ऋग्य. ३।१] इत्यादिका । ऋतं च पुण्यम् । ' ऋतं सत्यं तथा धर्मः मुकृतं चाभिधीयते '
 इत्यभिधानात् । ' ऋतं तु मानसो धर्मः सत्यं स्यात्सम्पयोगः ' इति च । न च " अनश्नन्नन्यो
 अभिचाकशीति " [श्वे. उ. ४।६ मुं. ३।११ क्ररु २।३।१७।५] ' अन्यो निरन्नोऽपि चलेन भूयान् '
 इत्यादिविराधि, स्थूलानशनोक्तेः । आह च सूक्ष्माशनम् । मविविक्ताहारतर इवैव भवत्य-
 साच्छारीरारादात्मनः ।

६ ज प्र द्वी.— उक्तेऽर्थत्रये प्रमाणमाह— उक्तं चेति ।
 तथा चशब्द अन्योन्यसमुच्चये । एवशब्दस्यैव इत्यनेन
 सम्बन्ध । सर्वनावाधिषु । ईश्वरो रसादिक जगदित्युच्यत इत्यर्थः ।
 अवाद्योऽनाद्यभिमानिन । ज्ञानिना ज्ञानार्थिना सम्पत्तये प्राप्त्यै
 अन्येषां रसाधिनाम् । अवाद्य इति रसादीति च पादयो
 सप्तनवाधरत्वेऽपि " न वा एकेनाधारेण छन्दासि विय-
 न्ति " [ऐ. मा. १।६] इति वचनाददोषः । स्वभाव-
 स्य भगवद्भीनत्वमलौकिकमित्यतस्तत्रान्यान्यपि वाक्यानि
 पठति— स्वभावा इति । अस्त्वेवं धर्मिन्यो निष्कृत्य धर्मा
 णमुपादानम्, धर्माणा विशेषणोपादानं तु किमर्थमित्यत
 आह— धर्ममिति । आदिपदेन " पुण्यो गन्ध " इत्यस्य
 प्रश्नम् । कामादिषु विशिष्टेष्वेव भगवानुपास्य, न धर्म-
 विच्छेदेष्वप्यधिचित्ति शान्तय कामादीनां धर्माणां धर्माधि-
 दत्त्वादि विशेषणोपादानमित्यर्थः । अत्र प्रमाणमाह— उक्तं
 चेति । कामं पुण्यार्थम् । कामरागाद- कामरागादिना । अनि-
 ष्टादि कामादिषु । गन्धस्य विदेशणोपादाने प्रयोजनान्तर-
 माह— पुण्य इति । पुण्यमप्यस्यैव भगवतो भोगो न दुर्गन्ध-
 रसेति हनयितुमत्र विशेषणोपादानमित्यर्थः । ननु दुर्गन्धं भाग-
 यानुभवति, न वा ? चेति पक्षे धर्मताभाव, आदौ रूप भोगो

भाव ? उच्यते— अनुभूयमाना अपि दुर्गन्धाद्यो न फलहेतव
 इत्यभिप्रायः । मुगन्धस्तु सुखहेतुरित्युपपादितम् ।

शुचिवस्त्वेव भगवतो भोग्यमित्यत्र प्रमाणमाह— तथा
 हीति । अनुमुपासकम् । कुत ? तस्य देवत्वात् । तथापि
 कुतः ? न ह वै देवमात्रस्य पुण्यभोगनियमे देवोक्तमस्य कुतः
 तस्मादिः । ' ऋतं ' [ऋग्य. ३।१] इति धृति कथं प्रकृतोपयो-
 गिनी ? इत्यत आह— ऋतं चेति । कुत ? इत्यतः सामान्यविशेष-
 पाभिपानादित्याह— ऋतमिति । प्रयोग शब्दजन्यः । तथा
 च श्रुतास्तशब्द पुण्यफलस्योपलक्षक इति भावः । इत्यादिदेव्या
 रुयानं यदि भगवतो विषयभोगो युक्त स्यात्, न वैमः; तदानी-
 कारे धृत्यादिविरोधात् । ' ऋतं पिबन्तो ' इति वच
 एव छद्भिन्मायेनोपचरितमित्यत आह— न चेति । श्रुतो नेत्यत्र
 आह— स्थूलैति । धृत्यादिषु स्थूलस्य जीवभोगस्य विषयत्वात्
 भोगोक्तः, एवमभोगस्य चाज्ञाकारादिति भावः । एवमाशने
 प्रमिते भवदिय व्यवस्था । तदेव पुनः ? इत्यत्र आह— आह
 चेति । गन्धादिषु यो जीवेन्द्रियाभोगः सारभोगस्यैव भोगः ।
 परमेश्वरोऽग्राह्यारादात्मनो जीवात्तदित्यनेन क्लृप्तमभोग
 एव भवति । अवनारेषु स्थूलमपि मुहं इतीवशब्दः ।

५ आ. मा. भा.— न चात्र जीव उच्यते, शारीरादात्मन इति भेदाभिधानात् । स्वमा-
दिश्च शारीर एव 'शारीरस्तु त्रिधा भिन्नो जाग्रदादिष्ववस्थितः' इति वचनाद्गारुडे । अस्मा-
दिति स्वीश्वरव्यावृत्त्यर्थम् । 'शारीरो तानुभौ ज्ञेयौ जीवश्चेश्वरसंज्ञितः । अनादिवन्धनस्त्वेको नित्य-
मुक्तस्तथाऽपरः' इति पचनाचारदीये भेदश्रुतेश्च । सति गत्यन्तरे पुरुषभेद एव कल्प्यो नत्ववस्था-
भेदः । आह च— 'प्रविविक्तभुग्मतो ह्यस्माच्छारीरात्पुरुषोत्तमः । अतोऽभोक्ता च भोक्ता च स्थूला-
भोगात्स एव तु' इति गीताकल्पे । न त्वहं तेष्विति तदनाधारत्वमुच्यते । उक्तं च— 'तदाश्रितं
जगत्सर्वं नासौ कुत्रचिदाश्रितः' इति गीताकल्पे ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥

६ ज. प्र. वी.— ननु प्रविविकाहारतोऽप्य जीव एवे-
त्यत आह— न चेति । न हि जीवो जीवादेव विलक्षणहार
इति युज्यत इत्यर्थः । ननु शारीराज्ञाग्राहक्याजीवात्स्वप्नसुषु-
प्त्यवस्थाः स एव प्रविविकाहार इत्यवस्थाभेदोपाधिकं जीवत्व
भेदमस्तीत्यव्याख्यास्यामीत्यत आह— स्वप्नादिश्चेति ।
'स्वप्नो ननु' [अटा. २।३।११] इति स्वप्नस्यः कर्त्तरि । स्वप्न
सुषुप्तश्च शारीर एव, न केवलं जाग्रत् ; तथाच स्वप्नवस्थापि
शारीरवन्धनं गृहीतत्वात् न ततो भेदः स्वप्नसुषुप्तयोरेत्यर्थः ।
अवस्थानयवतोऽपि शारीरत्वं कुतः ? इत्यत आह— शारीर
स्त्विति । जाग्रदादिव्यवस्थासु । अस्तु अवस्थातोऽपि शारीरः,
तथाप्यस्मादिति विशेषेनात्र शारीरादिति जाग्रदवस्थो
गृह्यते । तस्माच्च स्वप्नाद्यवस्थस्य भेदोक्तिरुक्तविधया सम्भवति ।
भवत्यक्षेपि शारीरादिति जीवे सिद्धेऽस्मादिति विशेषणं व्यर्थं
स्यादिति तत्राह— अस्मादिति । नैतद्विशेषणसार्थक्यादेवरं
परित्यज्य जीवोऽन प्राज्ञ, शारीरादित्येवोक्तावीश्वरस्यापि

प्रासादीदवस्थादेवरवरस्य भेदादुपपत्तेः । तद्व्यावृत्त्यर्थं जीवमात्र-
परिमहाय विशेषणमिति सार्थक्योपपत्तेरित्यर्थः । भवेदेवं,
यदि शारीरत्वमीदवरस्यापि स्यात्, तदेव कुत ? इत्यत
आह— शारीरादिति । नन्वेवं पञ्चदशेऽनुपपत्तावीश्वर एवा-
लोच्यते, न जीवः, इति ततः? विनिगमनमित्यत आह— भेदेति ।
को हेतौ ? भेदश्रुतेः, स्वाभाविकभेदरूपे गत्यन्तरे सम्भवति पुरु-
षभेद एवाथेतया प्राज्ञः, न त्ववस्थोपाधिको भेदः । 'सुखासु-
खयोर्भुक्तेः सप्रत्ययात्' अतो युक्तं विनिगमनम् । न केवल-
मुक्तव्यवस्था न्यायप्राप्ता, किन्त्वागमनिष्ठा चेत्ताह— आह
चेति । अभोक्ता च भोक्ता चेत्नैतयोर्भुक्तभोगान्वयः । 'सर्ग-
भूतस्यमात्मानं' [६।२९] इत्युक्तत्वात् । 'न त्वहं तेषु'
[७।१२] इति कथमुच्यते ? इत्यत आह— न त्वहमिति ।
तदनाधारत्वं तदुपजीवनेन स्थित्यभावः । कुत एतत् ? इत्यत
आह— उक्तं चेति । न केवलं मुक्तविरोधादिति
चार्थः ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥

७ ह. पै. भा.— रसो माधुर्यमहपप्सु कौन्तेय ! प्रभा प्रकाशोऽस्म्यहं भवामि शशिसूर्ययोः ।
प्रणव ओङ्कारः सर्ववेदेषु । शब्दः ख आकाशे । पौरुषं पुंस्त्वं पुंस्त्रुद्धिर्दृष्टेषु पुरुषेषु ॥ ८ ॥ पुष्यो
गन्धः सुरभिः पृथिव्यां च । तेजो दीप्तिश्चास्मि विभावतो वह्नी । जीवनं प्राणः सर्वभूतेषु । तपश्च
स्वधर्मश्चास्मि तपस्विषु ॥ ९ ॥ वीजं प्ररोहणसमर्थं मां सर्वभूतानां विद्धि पार्थ ! सनातनं चिरन्तनम् ।
बुद्धिर्बुद्धिमत्तामस्मि । तेजः प्रागल्भ्यं तेजस्विनामहम् ॥ १० ॥ कामरागद्विषाजितम्— कामश्च रागश्च
ताभ्यां विवर्जितम् । कामो हृष्यमानेषु तृष्णा, स्मर्यमानेषु राग इति विशेषः । पर्माविरुद्धो भूतेषु
प्राणिषु कामोऽस्मि भरतर्षभ ! ॥ ११ ॥ य इति । ये चैव सान्त्विकाः सत्त्वगुणनिर्वृत्ता भवाः प्राणिनो
राजसा रजोगुणनिर्वृत्तास्तामसास्तमोगुणनिर्वृत्ताश्च एते मत्त एवेश्वराज्जातास्तान्विद्धि । घयप्येवं न
त्वहं तेषु तद्वशोऽहं न भवामि, ते मयि मद्ग्राह इत्यर्थः ॥ १२ ॥

८ वे. प्र. वि — एवं भजनीयमहत्स्वरूपानिरूपणं प्रस्तुत्य
'सुरिमारः' [७।१] इत्यादिभिश्चतुर्भिर्निविशेषाद्देतलक्षणमत्र
स्वरूपसूक्तम् ; ततु वेदान्तेऽसमधिगम्यं, न मन्त्रबुद्धिमिर्गोच-
रयितुं शक्यमिति तदीयमजगोपयोगिभूतलक्षणं मन्त्रस्वरूपं
दर्शयति पञ्चभिः— रस इति । रसो मधुरस्तन्मात्ररूपः सर्वा-
सामर्षां सारः "महे रणाय चक्षसे । यो व शिवतमो रसः"
[ऋक्सं. ७।१।५।१-५] इत्यादिभूतियु पञ्चसा-
क्षात्कारसाधनत्वेन प्रतिपादितः, सोऽयमन्सु रसोऽहमस्मि ।
गी. द्वि. ४

रसरूपां विभूतिं मत्पुण्येन ध्यायेदित्यर्थः । तथा शशिसूर्ययोः
प्रभाऽस्मि, चन्द्रधर्मप्रभाविभूतिं मत्पुण्येन ध्यायेत् । एवमग्ने-
ऽपि व्यावृत्त्यर्थम् । सर्वेषु वेदेष्वहमस्मिः प्रणवोऽस्मि, 'तद्यथा
शंभुना सर्वाणि पणानि सन्तृष्णान्येवमोङ्कारेण सर्वावाः'
[उ. २।२।३] इति श्रुतेः । ते आकाशे शब्दस्तन्मात्ररूपो-
ऽस्मि । नृप पौरुषधर्मोऽस्मि । उद्यमो हि उपरंपु विभूतिः
॥ ८ ॥ पृथिव्यां पुष्यः सुरभिर्गन्धोऽस्मि । चक्षुरो रसादी-
नामपि पुण्यवसुध्वयार्थः । विभावसावयी पतेनो दुस्महा

दीप्तिस्तदस्मि । चकाराद्वाच्यौ पुण्य स्पर्शोऽप्यहमस्मि । सर्वेषु भूतेषु प्राणेषु जीवनं प्राणधारणमायुहमस्मि । तपस्विषु धृत्विपासादिद्वन्द्वतहनसामर्थ्यरूपं यत्तपस्तदहमस्मि । तपश्चेति चकाराधिकैकाग्र्यरूपमान्तरं जिह्वोपरधादिनिग्रहलक्षणं वाच्यं च तपः समुचीयते ॥ ९ ॥

सनातन चिरन्तनं यत्सर्वभूतानां बीजं कारणं तन्मा विद्धि, मद्रूपेण तद्गजस्व । बुद्धिमतां बुद्धिविद्वेषक्तिरस्मि । तेजस्विनां तेजः प्रागर्भ्ये पराभिभवनसामर्थ्यं पीथानभिभाश्वत्वम्, तदहमस्मि ॥ १० ॥

कामरागद्विबर्जितम्—अप्राप्तवस्तुभिलाषं कामं, रागस्तु प्राप्तेऽपि वस्तुनि पुनस्तदधिष्ठासित्त्वृणां ताभ्यां विरहितं बलवतां यद्गुरुमस्ति स्वधर्मानुष्ठानसामर्थ्यरूपं सात्त्विकं बलं तदहमस्मि । बलवता चेति चकार एवकारार्थः । स च भिन्नक्रमः । कामरागद्विबर्जितमेव घलं मद्रूपत्वेन ध्येयम्, न तु तत्सहितमित्यर्थः । धर्माविरुद्धो यः कामः पत्नीषु च वितादिविषयः, सोऽहमस्मि ॥ ११ ॥

विमेवं विशेषणनेन ? सर्वमपि जगन्मदधीनोत्वति-

९ व० त० टी०— नन्वेकस्य भगवतः कारणस्वरूपपादानत्वेन निमित्तत्वादिना वा ? तत्रापि तन्मुख्यं गौणं वा ? इति चेत्, उच्यते— तस्य मुख्यमेव सर्वकारणत्वं सर्वरूपत्वात्सर्वशक्तित्वात्सहकारिनिरपेक्षत्वाच्च कामधेन्यादिवत् । उक्तं हि श्रीभागवते [६।४।३०] ' यस्मिन्न्यतो येन च यस्य यस्मै यद्यो यथा कुर्वते कार्यते वा (च) । परावरेषां परमं प्राग्प्रसिद्धं तद्धीनं (तद्गुणं) तद्धेतुरनन्यदेकम् ' इत्यादि । " एकोऽहं बहु स्याम् " " स आत्मानं स्वयमवुरुक्त " " सहैतावानास " " सर्वनामा स च विश्वरूपः " इत्यादिश्रुतिसृष्टिपु सुल्लयमेवावस्य कारणत्वं सर्वमुक्तम् । तथैव स्वबिभूतिमहिमविज्ञानं स्पष्टयति सङ्क्षेपेण चतुर्भिः ' रसोऽहमप्सु ' इत्यारभ्य ' कामोऽस्मि ' [७।११] इत्यन्तम् । तत्र सप्तविधोऽहं सन् प्रकृतिकार्ये गुणरूपनामात्मना स्थितः चित्प्रकृतिकार्येऽपि तथैव स्यादुच्येनाह रसोऽहमिति । अप्सु रसत्वेन स्थितोऽस्मि । प्रमेति रूपभेदः । प्रणवो नामात्मा कः शब्दो गुणः ये । नृषु मानुषेषु पौरुषं वीर्यम् । यतः सर्वगुणानां सप्तिमश्ररूः सप्तमोऽप्येको भेदो मध्ये निरूपितः, मिश्रतत्वात् ॥ ८ ॥

पुण्य इति । गुरभिर्गन्धः पृथिव्या, तेजश्चास्मि विभावसो । स्पष्टमेव । सर्वभूतेषु जीवनं प्राणनं, तपः कायसौधनम् ॥ ९ ॥ सर्वभूतानां जीवानां सनातनं यद्वीजं कारणभूतं चैतन्यं तन्मा विद्धि सम्मिश्रत्वेनैकं निरूपितम् । बुद्धिमता तेषां मध्ये या बुद्धिधिद्वारिका साऽहमस्मि । तेजस्विना च तेषां मध्ये तेजोऽस्मि, अहं मात्मकमित्यर्थः ॥ १० ॥ बलमिति । त्रियाशक्तिरूपं, तदपि न प्रवृत्त्यात्मकमित्याह— कामरागादिवर्जितमिति । तथैव कामोऽस्मि, स च लोके धर्मविरोधीति तद्व्यावृत्त्यर्थमाह— धर्माविरुद्ध इति । एते सप्तसप्त तत्तद्व्यमेधा निरूपिताः ॥ ११ ॥

मत्तः परमं नान्यदिति प्रागुक्तं स्पष्टयति भगवानेकेन—ये वैवेति । प्राकृता अप्येते मत् एव मत्सदृशद्विगुणकार्यत्वान्मम एव प्रकृत्यादिकारणत्वेन मुख्यकर्तृत्वं वगदानगोचरापरोक्षज्ञानचिकीर्षाकृतिसमवात् । एवमपि तेऽहं न घर्षं, जीयवत्तदायसो न भवामीत्यर्थः । नशब्दोऽप्यपि सम्पद्यते । तेऽपि मयि न, किन्तु मद्रुपादेव प्रकृत्यायेव तं वर्तन्ते । अहं तु गुरुत्वेण तदकर्तृत्वैत्यर्थः । अथवा ते मयि इति परम्परया तेषां मद्रुपान्तत्वात् ॥ १२ ॥

१० पु अ. त — आधिभेदिकरूपेण जगतं स्थितिं स्वमित्याह— इत्याऽहमिति यमिति । हे कर्तृत्वमद्रुप एतं प्रणवयोगं । अहमप्यु जनेषु एव एव । जं देव्याद्याद्या- बलमन्दादिगुणो मद्रुपपरमात्मनोऽप्युत्पत्तिर्धर्मवर्णनार्थः । तथा कर्तृत्ववर्णनार्थः प्रथा प्रकृत्येवैकैकोऽप्युत्पत्तिः मद्रुपपरमात्मनि

स्थितिनाशम्, अतो मद्रुपान्तमेवेति सकलमपि मद्रुपतया ध्येयमित्याह— ये चैरेति । ये भावाः पदार्थाश्चित्तनावेतनात्मका सात्त्विकाः, ये च राजसाः, ये च तामसाः, तादृशानपि मत् एव जातानिति विद्धि । ' अहं कृत्वस्य जगतः प्रभवः प्रलयस्तथा । मत्तः परतरं नान्यत् ' [६।६, ७] इति प्रागुक्तम्, अतः सर्वं मद्रुपत्वेन चिन्तयेत्यर्थः । ननु सात्त्विकभावेषु स्वद्रूपत्वचिन्तनं युक्तम्, राजसतामसेषु तु कथं तदुच्यते, तेषां निवृत्त्येव तद्रूपतया चिन्त्यमानस्य तवापि तद्वत्सद्भावः । अत आह— न त्वहं तेषु, ते मयि, तेऽहं न घर्षं, तदधीनो न भवामि, ते तु मयि मद्रुपानी सन्तो मयि वर्तन्ते । अतः सर्वोऽहस्य मम सर्वरूपत्वचिन्तनेऽपि न निष्कर्षः । सर्वरूपत्वचिन्तनं हि सर्वैरिदममद्रुष्टिर्भवेत् इव राजदृष्टिः । न हि तथा राजो निष्कर्षो भवति, किन्तु शून्यस्यैवोक्त्यर्थः । अत एव ' मनो ब्रह्म ' [छां उ. ७. ३२. १] इत्यादिप्रतीकोपासनविधिं ' प्रकृत्यदृष्टिकर्षात् ' [म ध. ४।१।५] इति न्यायश्च । अन्यथा तद्विरोधः स्यादिति भावः ॥ १२ ॥

प्रयोगानुसंग्येनैवैवमर्थोभयोस्तद्व्यापनमद्रुपकारणत्वं भवतीति भावः । मयैरेतेषु शक्त्यवसायने प्रणवे च अज्ञानप्रियापारणयोऽस्मि, नानिद्रुपयदित्तुकारणोऽस्मि, तामस्य मयैव यदुक्तं तेषु एव एव, अत एव सर्वानां भावोऽस्मि । ये भावो एव तद्व्यवसायः । मयायं भावः— आकाश

रूपात्मकमगवद्देशुसम्बन्धेन शब्देष्वानन्दरूपत्वं भवति । मयु मत्रयेषु पौरुषांशत्वम् , पुराणांशानामेव भजनयोग्यतेति तत्सम्बन्धेनैव सर्वमतुष्याणामुत्तमत्वमुच्यते इति भावः ॥ ८ ॥

च पुनः पृथिव्यां पुण्यो गन्धोऽस्मिन्, येन गन्धेन पुष्टिन्यादिषु भगवद्गोस्त्विति स्यात्; स पुण्यरूपो गन्धस्तत्सम्बन्धेन पृथिव्या गन्धत्वात्, तद्वत्तेनाग्रायामोदेनाऽऽह्लादक-

हृन्दावनाधारत्वादिर्कं चेति भावः । तथा विभावसौ अमौ पञ्चेजस्तापक्रमं कण्ठित्तदहमस्मिन् । अत्रायं भावः—

विप्रयोगत्वात्पादेर्ममांशान्त्वन्वेनामौ तापस्तेन सर्वपरिपाक इत्या सर्वस्वागदेर्मद्वीगयत्तात्मपादकत्वं भवतीति भावः । सर्वभूतेषु जीवनं प्राणधारणम् ; अन्यथा भगवद्वियुक्तानां

तेषां तदाधारतां विना कथं स्थिति स्यात् ? तपस्विषु तापप्रयत्नवत्सु तप हेतुानन्दरूपोऽस्मिन् । अन्यथा तदभावे

सुखादित्यागेन दुःखे की वा प्रवर्तते ? ॥ ९ ॥

किञ्च धीर्जमिति । हे पार्थ महत्प्राणय ! सर्वभूतानां सनातनं नित्यं बीजं मां विद्धि । अत्रायं भावः— पुरुषो

समलौलाह्यजीवास्तदात्मका एव, तदंशा एवात्र प्रकटीकृताः, अन्यथा लीलोपयोगिनो न भवेयुः, तेन तद्वीजजाता पृतेऽपि सेवायोग्या इति सर्वेषां बीजं मां विद्धि, तज्ज्ञानं स्वरूपज्ञानप्रयोजकमिति भावः । तथैव बुद्धिमत्ता

११ नी० भा० १०— नन्वेवं प्रपञ्चपरमात्मनोर्मणिमूत्रत्रयुपादानोपादेयभावोऽपि न स्यात्, न ह्युपादानं चाननुवृत्तं चेति घटते, मूद्रादावदर्शनादित्याशङ्क्य स्वप्नमायेन्द्रजातरज्जुगत्सुखत्वं प्रपञ्चस्योपपादोभयमव्य-

विकृद्धमित्युपदिष्टं चेदयमकस्मादुद्धिमो भवित्यतीति मत्वा दृष्टान्त्वान्तरेरेवानुवृत्तिं व्यावृत्तिं पिञ्जहयोर्दुर्भवति—

रस इति । “ यथा रसोऽप्यु एकमल्पवरामाणुमपरित्यज्यानुस्यूतो दृश्यतेऽतो रसरूपे मयि धापः प्रोताः एवं प्रभायां चन्द्रादयः प्रोताः, प्रणवे सर्वे वेदाः प्रोताः ” । “ तद्यथा शुकुना सर्वाणि पर्णानि सन्तृण्णान्येवमो-

द्दारेण सर्वा वाक् सन्तृण्णा ” [छां. ३. २।२।३] इति वाङ्मात्रे प्रणवानुस्यूविश्रवणात् । सन्तृण्णानि संप्र-

थितानि । एवमाकाशे शब्दः सारभूतस्तस्मिन्मयि सन् प्रोतम् । सर्वपुरुषेषु सारं पौरुषं शौर्यैर्धैर्यादिरूपं तत्र पुरुषाः प्रोताः । एवमप्येवमि द्रष्टव्यम् ॥ ८ ॥

पुण्य इति । रसादिष्वपि द्रष्टव्यं अपुण्यस्य सर्वस्वाविद्यामात्रवित्यसितत्वात् । विभावसौ बहो तेजः बृहन-

शक्तिः । जीवन्त्यनेनेति जीवनमत्रं विराजं तत्र हि सर्वाणि भूतानि प्रोतानि । अन्ये तु जीवन्मायुरिति व्याचक्षते । तपश्चेति-तपो धर्मस्वरूपे मयि तपस्विनः प्रोताः ॥ ९ ॥ धीर्धं कारणम् सर्वभूतानां विण्म-

द्वाण्डारमकानां धीजे मयि पिण्डादिकं प्रोतं, कनके कुण्डलादिवत् । सनातनं नित्यं बीजान्तरादनुपपन्नम् । बुद्धिरूपे मयि बुद्धिमन्तः प्रोताः । तेजः प्रागल्भ्यं तद्रूपे मयि प्रगल्भाः प्रोताः ॥ १० ॥ बलरूपे मयि बलवन्तः प्रोताः; कामरागविकर्जितं कामस्तृण्णा, रागो रञ्जना, तौ हि अविद्यन्ते अतो निरविद्यस्य बलं तद्वर्जितं

एवं धर्माविकृद्धकामरूपे मयि ईदृशाः कामवन्तः प्रोताः ॥ ११ ॥

सात्त्विका धर्मज्ञानधैराग्यैर्धैर्यादयः, राजसा लोभप्रवृत्त्यादयः, तामसा निद्रालस्यादयः तान्सर्वान्मत्त एव रसनन्मात्रादिरूपात्सूत्रात्मनो निर्गठानिति विद्धि । नन्वेवं तव सर्वज्ञगदात्मनो निष्कारित्वात्पत्या फीटस्य-

ज्ञानित्वात्शङ्काह— न त्वहं हेतु ते मथीति । येष्वनादयः प्रोतास्तेषु सूत्रावयवभूतेषु रसादिष्वनुवृत्तजह-

रूपेष्ववापिभ्रान्तरमिन्मात्ररूपो घटशगवोद्भवानाशिवि मृत्तासि । अनृतस्याय सत्तारुण्येण एव स्वकीये प्रय-

च्छामि, न त्वनुवृत्ता भवामीत्यर्थः । ते तु मध्येवाधरता मदनन्त्याः, यथा रज्ज्वाभ्यस्ताः सर्पादयो रज्ज्व-

मस्वरूपज्ञानकुशलप्रयत्नवतां बुद्धिः कौटालमस्मिन् । तेजस्वितां दुरार्थपिपां तेजो दुरार्थपेता अहमस्मिन् ॥ १० ॥

किञ्च बलवतां महद्भीकरूपलक्षणवतां बलं वशीकरण-लक्षणमहम् । चकारेण तद्रूपोऽपि । कीदृशं बलं ? काम-

रागविकर्जितं वशीकृते मयि स्वाभिलाषत्व स्वरज्जात्पि-वर्जनम्, किन्तु मदभिलापादिभावः । तथा हे भर-

तपंभ स-ज्जलोत्पन्न ! तथा कामभावयोग्य ! धर्माविच्छे-धर्मण अविरदो भूतेषु कामोऽस्मिन् । अत्रायं भावः— लौकिक-

कामस्तु धर्मविच्छेदोऽस्ति, यतोऽयं रस स्वाऽन्विताहिताया-मेव भवति प्रकट सर्वधर्मविरद एव । अलौकिकस्तु रसा-

त्मको धर्मरूप इति भावः ॥ ११ ॥

किञ्च— ये चैवेति । ये च पुनः सात्त्विका एव भावा तत्सम्बन्धिदर्शनेन रोमाञ्चादयः, राजसान्मकविधे-

पादयः, च पुनस्तामसा विप्रयोगास्वरूपस्मरणे मृष्टांभमा दयस्ते सर्व एव । इति अष्टना प्रकारेण तात् मत्त एव विद्धि

जानीहि । तेषु तत्तामस्येन अहं तत्प्रकारेण न प्रकटो भवामि, किन्तु ते मयि प्रकटीभन्तीत्यर्थः । अत्रायं भावः—

एते गुणा रसार्थं मया प्रकटिता. स्वरसात्मकगुणसाकल्याय मसम्बन्धेन स्वप्नद्वारसाः सन्तः सेवां कुर्वन्तीति ते मयि सन्ति, नत्वहं जीवन्तेष्वप्येषु रसयुक्तो भवामीति भावः ॥ १२ ॥

१२ नी० भा० १०— नन्वेवं प्रपञ्चपरमात्मनोर्मणिमूत्रत्रयुपादानोपादेयभावोऽपि न स्यात्, न ह्युपादानं चाननुवृत्तं चेति घटते, मूद्रादावदर्शनादित्याशङ्क्य स्वप्नमायेन्द्रजातरज्जुगत्सुखत्वं प्रपञ्चस्योपपादोभयमव्य-

विकृद्धमित्युपदिष्टं चेदयमकस्मादुद्धिमो भवित्यतीति मत्वा दृष्टान्त्वान्तरेरेवानुवृत्तिं व्यावृत्तिं पिञ्जहयोर्दुर्भवति—

रस इति । “ यथा रसोऽप्यु एकमल्पवरामाणुमपरित्यज्यानुस्यूतो दृश्यतेऽतो रसरूपे मयि धापः प्रोताः एवं प्रभायां चन्द्रादयः प्रोताः, प्रणवे सर्वे वेदाः प्रोताः ” । “ तद्यथा शुकुना सर्वाणि पर्णानि सन्तृण्णान्येवमो-

द्दारेण सर्वा वाक् सन्तृण्णा ” [छां. ३. २।२।३] इति वाङ्मात्रे प्रणवानुस्यूविश्रवणात् । सन्तृण्णानि संप्र-

थितानि । एवमाकाशे शब्दः सारभूतस्तस्मिन्मयि सन् प्रोतम् । सर्वपुरुषेषु सारं पौरुषं शौर्यैर्धैर्यादिरूपं तत्र पुरुषाः प्रोताः । एवमप्येवमि द्रष्टव्यम् ॥ ८ ॥

पुण्य इति । रसादिष्वपि द्रष्टव्यं अपुण्यस्य सर्वस्वाविद्यामात्रवित्यसितत्वात् । विभावसौ बहो तेजः बृहन-

शक्तिः । जीवन्त्यनेनेति जीवनमत्रं विराजं तत्र हि सर्वाणि भूतानि प्रोतानि । अन्ये तु जीवन्मायुरिति व्याचक्षते । तपश्चेति-तपो धर्मस्वरूपे मयि तपस्विनः प्रोताः ॥ ९ ॥ धीर्धं कारणम् सर्वभूतानां विण्म-

द्वाण्डारमकानां धीजे मयि पिण्डादिकं प्रोतं, कनके कुण्डलादिवत् । सनातनं नित्यं बीजान्तरादनुपपन्नम् । बुद्धिरूपे मयि बुद्धिमन्तः प्रोताः । तेजः प्रागल्भ्यं तद्रूपे मयि प्रगल्भाः प्रोताः ॥ १० ॥ बलरूपे मयि बलवन्तः प्रोताः; कामरागविकर्जितं कामस्तृण्णा, रागो रञ्जना, तौ हि अविद्यन्ते अतो निरविद्यस्य बलं तद्वर्जितं

एवं धर्माविकृद्धकामरूपे मयि ईदृशाः कामवन्तः प्रोताः ॥ ११ ॥

सात्त्विका धर्मज्ञानधैराग्यैर्धैर्यादयः, राजसा लोभप्रवृत्त्यादयः, तामसा निद्रालस्यादयः तान्सर्वान्मत्त एव रसनन्मात्रादिरूपात्सूत्रात्मनो निर्गठानिति विद्धि । नन्वेवं तव सर्वज्ञगदात्मनो निष्कारित्वात्पत्या फीटस्य-

ज्ञानित्वात्शङ्काह— न त्वहं हेतु ते मथीति । येष्वनादयः प्रोतास्तेषु सूत्रावयवभूतेषु रसादिष्वनुवृत्तजह-रूपेष्ववापिभ्रान्तरमिन्मात्ररूपो घटशगवोद्भवानाशिवि मृत्तासि । अनृतस्याय सत्तारुण्येण एव स्वकीये प्रय-

विकारो नामधेयं” [छां. ६।१।४] इति विकारस्य बागालम्बनत्वेन स्वप्नमायेन्द्रजालिक्रिविषयसाम्यश्रुतेः । न ह्यात्मनो विचित्रप्रपञ्चात्मत्वे ‘ते मयि’ इत्यंशाविरोधेऽपि, ‘न त्वहं तेषु’ इत्यंशे विरोधपरिहारो युज्यते, कार्यस्य कारणतात्मकत्वावश्यम्भावात् । तस्माद्विचर्त्तवादाश्रयेणैव ब्रह्मणो जगदुपादानत्वकूटस्थत्वे निर्वहत् इति साभूतं ‘न त्वहं तेषु ते मयि’ इति ॥ १२ ॥

एवम्भूतविभूतिलक्षणलक्षितस्यापि भगवत्स्वरूपस्याज्ञानकारणं

मायाविनो भगवतो दुस्तरतरा माया, तत्तरणोपायश्च ।

त्रिभिर्गुणमयैर्भावैरोमिः सर्वमिदं जगत् ।

मोहितं नाभिजानाति मामेभ्यः परमव्ययम् ॥ १३ ॥

दैवी ह्येषा गुणमयी मम माया दुरत्यया ।

मामेव ये प्रपद्यन्ते मायामेतां तरन्ति ते ॥ १४ ॥

१ शां. भा.— एवम्भूतमपि परमेश्वरं नित्यशुद्धयुद्धमुक्तस्वभावं सर्वभूतात्मानं निर्गुणं संसार-
दोषयीजप्रदाहकारणं मां नाभिजानाति जगदित्यनुक्रोशं दर्शयति भगवान्, तच्च किन्निमित्तं जगतो-
ऽज्ञानं ? इत्युच्यते—त्रिभिर्गुणमयैर्गुणविकारै ररागद्वेषमोहादिप्रकारैर्भावैः पदार्थैरेभिर्यथोक्तैः सर्व-
मिदं प्राणिनां जगन्मोहितमविवेकतामापादितं सन्नाभिजानाति मामेभ्यो यथोक्तेभ्यो गुणेभ्यः परं
व्यतिरिक्तं विभ्रक्षणं चाव्ययं व्ययरहितं जन्मादिसर्वभावविकारवर्जितमित्यर्थः ॥ १३ ॥ कथं पुनर्दैवी-
मेतां त्रिगुणात्मिकां वैष्णवीं मायामतिक्रामन्ति ? इत्युच्यते—दैवी देवस्य ममेश्वरस्य विष्णोः स्वभूता
यस्मादेषा यथोक्ता गुणमयी मम माया दुरत्यया दुःखेनात्ययोऽतिक्रमणं यस्याः सा दुरत्यया । तत्रैवं
सति सर्वधर्मान्परित्यज्य मामेव मायाविनं स्वात्मभूतं सर्वात्मना ये प्रपद्यन्ते ते मायामेतां सर्वभूत-
मोहिनीं तरन्त्यतिक्रामन्ति, संसारबन्धनान्मुच्यन्त इत्यर्थः ॥ १४ ॥

२ आ. शां. व्या.— सतीश्वरस्य स्वातन्त्र्ये नित्यशुद्ध-
त्वादी च बुद्धो जगतत्त्वरामकस्य सत्कारित्वे ? इत्याद्यद्वय
तदज्ञानादित्याह—एवम्भूतमपीति । यद्यप्रपञ्चो विक्रियद्य
त्वं, कस्मात्त्वामात्मभूतं स्वयम्प्रकाशं सर्वो जनस्तथा न जाना-
तीति मत्वा शङ्कते— तथेति । श्लोकेनोत्तरमाह— उच्यते
इति । एभ्यः परमित्यप्रपञ्चमुच्यते । अव्ययमिति सर्वविक्रि-
याराहित्यम् ॥ १३ ॥ यथोक्तानादिचिद्विद्यायापारव्ययपरिवर्ज-

नायोगानगतो न कदाचिदपि तत्त्वबोधसमुदयसम्भावनेरवाप्त-
इत्ये—कथं पुनरिति । भगवदेकेश्वरगतया तत्त्वज्ञानशरीर-
मायातिक्रम सम्भवतीति परिहरति—उच्यते इति । कथं
दुरत्ययत्वेन तदत्ययं स्यात् ? इति तत्राऽऽह— मामेयेति ।
प्र गन्त्येव स्वातन्त्र्यं मायाया व्युदस्यति— देवस्येति । स्वा-
तन्त्र्ये मायात्वानुपगतिं दिशब्दयोतिततां हेतुं करोति— यस्मा-
दिति । अनुभवविद्या सा नास्मात्पदलभ्यतेतीत्याह—

१ देव क्रीडाकरः तत्र भवा दैवी, क्रीडा ममेयमित्यर्थे । तेन सत्त्वादीनां बन्धुन संविन्मात्रपरश्रद्धानतिरिक्तनायामपि सत्तद-
रिक्तभावगमने, तदेव गुणत्वं भोक्तृ तत्र पातन्त्य भोग्यत्वं, तच्च भेदात्मकं रूपं संसारिभिरनिर्नाच्यतया तात्प्रति मायात्मनः ।
अनो ये परमाधेनप्रप्रकाशविदस्ते तदनतिरिक्तं विष पदयन्तो गुणानां सत्त्वादीनां गुणतालक्षण्यं भेदारभासस्वभावां मायामित्य-
न्तीति ‘मामेव’ इत्येवकारस्याशयः । इत्यभिनवमुत्तपादाः ॥ बन्धनलाघनीभूतसर्वत्रयभिराविना गुणपदेन मायाया बन्धयत्वं
प्लवते इति चामनादाय । ‘तच्छ्रुतिमाया जगत्सामान्यात्’ (म. मी. ८६) इति द्वापिडल्यः । मायाया दुरत्ययनी
वराहपुराणीये सोमनाथगुरुदाने (अ. १२५) योग्यापिष्टोष्णे गाथिष्टान्त्य (उपत. प्र. ४४ — ९०) अनुत्प्लेयः ॥
‘अदृश्यश’ इति वा छेद । तथा च सर्वमिदं जगदिदं त्वं नाभिजानाति, तर्पेदमपि कथं जानीयामिति सात्त्विकमिश्रं । हि दत्त एव
यथोक्तया सर्वस्य जगणे मोहिनीपि माया मम अदुरत्यया अर्थे— इति ममेश्वरस्यत्वेऽपि मया लीलैवैकपापयितुं शक्या,
अनो ये मामेव प्रपद्यन्ते त एतां मायां तस्मिन्परिषेः । आह च ब्रह्मा— यदा स एव भगवान्दयवेदनः सर्वात्मनाभिपरी-
रुति निर्वदेनीयम् । ते दुःखतरान्तरन्ति च देवनायां नैवा ममादमिती श्री भृगुगच्छमद्ये ॥ ? इति । (भा. २।१।२२) अ-
त्येनः प्रदोषेन श्रुतिं मायायाः गरि उदरं छानदेवेन म्प्राप्रव्रतिं तदेव इत्येव शङ्कते । —अविगीता ।

एषेति । जयतस्तत्रप्रतिपत्तिप्रतिबन्धमृता गुणाः सत्त्वाद्यः । ममेति प्रागुक्तमेव सायायाः सम्बन्धमनूय विधित्सितं दुरत्य-
यत्वं विमजते दुःखेनेति । मामेवेत्यादि व्याचष्टे—
तत्रेति । वस्मिन्मायाकल्पे यथोच्यते दुरत्यये सतीति यावत् ।
'मामेव' इत्येवकरणेन मायाया वैयकोटिनिवेशामावो विवक्ष्यते ।

सर्वात्मना कर्मांशुनादिव्यप्रतामन्तरेणेत्यर्थः । मायातिक्रमे
मोहातिक्रमो भवतिती मत्वा विभिनष्टि— सर्वेति । माया-
तत्प्रयुक्तमोहयोरतिक्रमेऽपि कथं पुरयार्थसिद्धिः । इत्याशङ्कया-
ऽऽह— संसारेति ॥ १४ ॥

३ रा. भा.— तदेवं चेतनाचेतनात्मकं कृत्स्नं जगन्मदीयं कालेकाले मत्त एवात्पद्यते, मयि च
प्रलीयते, मय्येवावस्थितं, मच्छरीरभृतं, मदात्मकं चेत्यहमेव कार्यावस्थायां कारणावस्थायां च
सर्वशरीरतया सर्वप्रकारोऽवस्थितः । अतः कारणत्वेन श्रेयित्वेन च ज्ञानाद्यसङ्ख्येयकल्याणगुण-
गणैश्चाहमेव सर्वैः प्रकारैः परतरः, मत्तोऽन्यत्केनापि कल्याणगुणगणेन परतरं न विद्यते । एव-
म्भृतं मामेभ्यः त्रिभ्यः सात्त्विकराजसतामसगुणमयेभ्यो भावेभ्यः परं मदसाधारणं कल्याणगुणगणैः
तत्तद्भोग्यताप्रकारैश्च परमुत्कृष्टतमं अन्ययं सदैकरूपमपि तैरेव त्रिभिर्गुणमयैर्निहीनतैः क्षणध्वंसिभिः
पूर्वकर्मानुगुणदेहेन्द्रियभोग्यत्वेनावस्थितैः पदाथैर्मोहितं देवतिर्यञ्जनुप्यस्यावरात्मनाऽवस्थितमिदं
जगन्नाभिजानाति ॥ १३ ॥

४ घे. ता. चं.— एवं स्वयाधारम्यमुपदिश्युः अय
'त्रिभिः' इत्यादिना प्रहृत्यास्य तिरुधिमुपदिशति 'अत्र
माम्' इत्यनेन । 'मूमिरापोऽजलः' [७४] इत्यारम्भोक्तं
यथात्रतिथवत्वरूपं गुणप्रयभावेभ्यः परत्वप्रदर्शनायुदितमिति
दशैगिनुमाह तदेवमिति । उत्पत्तिप्रलययोरविरोधं सर्वेषु
कल्पेषु तस्यैव कारणत्वं चाभिप्रत्योक्तं काले काल इति ।
'त्रिभिर्गुणमयैरेभिः' इति पदप्रयेण दुःखमिन्द्रियधरत्वमातिशय-
त्वादीनि विवक्षितानि । रजस्तमोमिधत्वाद्दुःखमिन्द्रिय-
दुःखमोहात्मका हि त्रयो गुणाः । कार्यत्वाद्भित्तव्यमिन्द्रियप-
रिच्छित्वात्प्रभुत्वमिति भावः । 'मामेभ्यः परमन्ययम्' इति तु
त्रिभिर्निखिलदुःखप्रत्ययोक्तत्वात्परत्वनिर्दिशयानन्दवन्तित्यत्वा-
न्वभिरोक्तोक्तिं दर्शयति एतन्मनुत्परिति । कारणत्वेन चिन्त-
त्वादितैरिणं, येषित्वेन शेषभूतानामुबीवनमप्यात्मनामं
मन्वानं, सर्वज्ञत्वसर्वसन्नित्वादिभिरनित्यमित्येतदप्रत्ययोरत्य-
न्निर्णयं चेति पदम्भूतसंवादिप्रमाणः । दुःखमिधत्वादि-
विशिष्टतया प्रस्तुता एव भावाः 'एभ्यः' इत्यवधित्वेन परा-
शयन्त इति प्रदर्शनाय त्रिभ्य इत्यादिबुक्तम् । 'एभ्यः
परम्' इत्यत्र 'तमसः परत्वात्' [य. सं. ३. १. १०] इत्यादि-
धिन देसादिविश्रुत्यादुदासायोत्कृष्टत्वोक्तिः । तत्तद्भोग्यता-
प्रकारैश्चेति समुद्रे गोप्यदमस्तोतिवत् । श्रूयते हि "यथास्ये-
दासितं यथा नासितं सर्वं तदस्मिन्समाहितम्" [छां. उ. ८. १. १३]

इति । शब्दस्पर्शादिरूपेण प्राकृता भावा भोग्याः । परमात्मा तु
ज्ञानतत्त्वादिगुणगणैः स्वहृतसमवेतैः शब्दादिविषयवातीया-
गुण्यप्रकारैरप्राकृतैश्च शब्दादिभिः प्राकृतैश्च तैरेव स्वपर्यन्तता-
पोधादप्राकृतकल्पैः प्रत्येकं भोग्यतायामनवविधातिसयभरत्व-
विशिष्ट इति भावः । एवं निर्दिष्टभोग्यतमस्तत्प्रत्ययाविकारित्वेन
कालाच्छेदशुद्धासफरोऽन्ययशब्द इत्यभिप्रायेणाह सदैकरूप-
मिति । तैरेवेति, उक्तदोषप्रयुक्तैरेवेत्यर्थः । त्रिभिरिति—
गुणाः परस्परन्यायिकाभावेन अवस्थिता अप्यविनाश्रुताः ।
ततश्च गुणप्रयमयानां भावानां दुःखमिधत्वमवर्जनीयमिति
भावः । निहीनतैरिति कर्मानुपगुणप्रयमयोगास्तत्क-
र्मानुपपन्नेन धृष्टा इति भावः । क्षणध्वंसिभिरिति कर्मा-
वस्थाने क्षणान्तरं स्यात् न प्रकल्पोक्ति भावः । नतु सत्त्वेन
कथं मोहः इत्यर्थ— यथा विषमस्युक्तेऽप्यने मनुभिर्येको मन्दस्य
भोजनाभिलाषतुत्पादयति; तथा तत्तत्कर्मानुपपन्नपर्यवेति-
शुक्लत्वेहेतुत्वेन युक्तं सत्त्वस्यैव मोहहेतुत्वमिति । सर्वप्रदोऽयं
देवजातयनुप्रविष्टप्रप्रदादेः सद्ब्रह्मरः । इदंशब्दोऽनुपपन्नमा-
भोक्तृत्ववर्धकप्रयामिमायः । जगच्छ्रद्धाचिद्विशिष्टचेतनशापीत्य-
भिप्रायेण देवैत्यादिभक्तुक्तम् । 'प्रज्ञायाः सकला देवा मनुष्याः
पतारस्तया । विशुनानायमहावर्त्ममोहान्त्यतमयाः प्राः' [वि. पु.
५. १. ११७] इत्यादिक्रमप्रानुन्धेयम् ॥ १३ ॥

३ रा. भा.— कथं स्वत एवानवधिकातिशयानन्दे नित्ये सदैकरूपे लौकिकवस्तुभोग्यताप्रकारै-
द्योत्कृष्टतमे त्वमि स्थितेऽप्यत्यन्तनिहीनेषु गुणमयेष्ववस्थिरेषु भावेषु सर्वस्य भोक्तृत्ववर्गस्य भोग्यत्व-
चुद्धिरूपजायते ? इत्यत्राह— दैवीति । मयैषा गुणमयी सत्त्वरजस्तामोमयी भावा यस्माद्दैवी देवेन श्रीडा-
प्रशुचेन मयैव निर्मिता, तस्मात्सर्वैर्दुरत्यया दुरतिक्रमा । अस्या मायाशब्दात्परत्वमामुरराक्षसाह्ला-
दानामिव विचित्रकार्यकरत्वेन ।

४ वे. ता. चं.— उतायामर्षयितौ मोह एवायं न घटत इति शङ्कायां 'दैवी' इत्यादिकमवतापयति— कथमिति । सर्वस्येति सत्त्वोत्तरतया तावद्ज्ञानप्रच्युतिरहिताया देवजातेरिति भावः । उच्छ्रयप्रकृत्यसन्निधानुच्छ्रयप्रहणसौख्या भोक्तृत्ववर्गस्येयनेन सूचिता । द्विशब्दोऽत्र दुरतिक्रमवहेत्यर्थः । देवेन निर्मिता दैवीति तद्विद्यार्थः । 'दिवु क्रीडा—' इत्यादिधातौ देव शब्दनिष्पत्तिः, एतेन 'देवात्मशक्तिम्' [श्रे. उ. १।३] इति धृतिसूचनम् । 'दैवी मम' इति शब्दाभ्यां मायाप्रवृत्तकस्य

देवस्य मायिनश्च कृष्णस्य मेदप्रमन्वुदासाय मयैवेत्युक्तम् । नहि स्वच्छन्देनापदितपदानसमर्थनेक्षेत्रेण लीलायै प्रवर्तिता माया अनौघरेः सर्वभूतेरपि लङ्घितुं शक्यत इति सर्वैरित्यस्य भावः । अत्ययशब्दस्यात्र नारायणव्यवसायायाह— दुरतिक्रमेति । दुःखेनातिक्रमणीया भगवत्प्रतिरहितैल्लङ्घयितुमशक्यैव । मायाशब्दस्य पराभिमतमर्थं दूषयिष्यन् स्वाभिमतमर्थं तावदाह अस्या इति । सत्येत्वेवासुरराक्षसालादिवु मायाशब्दप्रयोगो न मिथ्यात्वनिवन्धन इति भावः ।

३ रा. भा.— यथाच— 'ततो भगवता तस्य रक्षार्थं चक्रमुत्तमम् । आजगाम समाज्ञप्तं उज्जालामाले सुदर्शनम् । तेन मायासहस्रं तच्छम्बरस्याशुगापिना । बालस्य रक्षता देहमेकैकश्रेण (एकैकांशेन) सृदितम्' [वि. पु. १।१९।१९, २०] इत्यादौ । अतो मायाशब्दो न मिथ्यार्थवाची । ऐन्द्रजालिकादिष्वपि केनचिन्मन्त्रौषधादिना मिथ्यार्थविषयायाः पारमार्थिक्या एव बुद्धेरुत्पादकत्वेन मायावीति प्रयोगः । तथा मन्त्रौषधादिरेव च तत्र माया, सर्वप्रयोगेष्वनुगतस्यैकस्यैव शब्दार्थत्वात् । तत्र मिथ्यार्थेषु मायाशब्दप्रयोगो मायाकार्यबुद्धिविषयत्वेनौपचारिकः, मन्त्रः क्रोशन्तीतिवत् । एषा गुणमयी पारमार्थिकी भगवन्मार्थैव "मायां तु कृत्तिं विद्यान्मायिनं तु महेश्वरम्" [श्रे. उ. ४।१०] इत्यादिष्वभिधीयते । अस्याः कार्यं भगवत्स्वरूपतिरोधानं स्वस्वरूपभोग्यत्वबुद्धिश्च । अतो भगवन्मायाया मोहितं सर्वं जगद्भगवन्तमनवधिक्रातिशयानन्दस्वरूपं नाभिजानाति । मायाविमोचनोपायमाह— मामेवेति । मामेव सत्यसङ्कल्पं परमकारुणिकमनालोचितविशेषाशेषलोकशरण्यं ये शरणं प्रपद्यन्ते, त एतां मदीयां गुणमयीं मायां तरन्ति, मायामुद्रसूत्रम मामेवोपासत इत्यर्थः ॥ १४ ॥

४ वे. ता. चं.— यथा चेति 'तेन मायासहस्रम्' इत्यत्र न मिथ्यार्थविषयत्वमुल्लेखितुमपि शक्यम्, मिथ्याभूतस्य क्लृप्तनिपुणयत्वाभावादिति भावः । आदिशब्देन 'मायाया सत्त्वं वेत्ति प्राणिनां च शुभाशुभम्' 'देवमायेव निर्मिता' इत्यादिप्रयोगबुद्धेः । अपिच दण्डनीतो सामानुपायचतुष्टयादन्वे मायोपेक्षेन्द्रजालरूपा अनुक्यात्रय उपाया उपदिशः; तत्र माया अन्यथाभूतस्य बल्लोकोऽन्यथाकरणशक्तिः । इन्द्रजालं तु तथाप्रतिभासनाशक्तिरिति विभागः । तस्मात्सत्यविषय एव मायाशब्द इत्यभिप्रायेणाह— अत इति । मायाशब्दप्रयोगस्य सत्यविषयत्वादित्यर्थः । ननु मिथ्याभूतार्थप्रदर्शकेषु सत्यम्बन्धनात्मायाविषयः प्रयुज्यते, अतो मायाशब्दो मिथ्यार्थेषु प्रयुक्त इत्यत्राह ऐन्द्रजालिकेति । असत्यत्वबदन्तोत्पादकत्वमपि न मायाशब्दप्रवृत्तिनिमित्तमिति दास्यितुं पारमार्थिक्या एवेत्युक्तम् । प्राप्तिज्ञानमपि स्वस्वरूपः सत्यम्; आरोपितस्तु विषयो मिथ्येत्युच्यते । तथाप्यन्ततो मिथ्यार्थसम्बन्धो निमित्तमित्यत्राह तथेति । मन्त्रौषधादिमिथ्यार्थस्य च सशियाने किं विषयमित्याह— इत्यत्राह सर्वेति । न हेतुशब्दस्यैव निर्वोहे सम्बन्धव्यनेन सत्यत्वत्वात् सुमेति भावः । मिथ्याभूतत्वेनार्थेषु मादेवमिति प्रयोगो भवति, तत्र च विचित्रभाष्येऽहंमायादिमिथ्यार्थमेव निमित्तात्माश्रयणीयमित्यत्राह तत्रेति । अर्थं माय— दत्त सत्यत्वात्प्रयोगज्ञानं प्रयोगो दुर्मिर्दत्त, तत्र हि सत्यत्वरक्षणमातीतं तत्त्वम्; सम्बन्धितं चार

परम्परया सम्बन्धः, मायाकार्यज्ञानविषयत्वात् । न मिथ्यात्वे प्रवृत्तिनिमित्ततया स्वीकृतोऽस्यादिवु तत्सम्बन्धगन्धः । मिथ्यार्थस्य च गुणाभावादेव तद्गुणयोगो दूरनिरस्तः । अपिच मिथ्याभूतेषु शुक्तिहरजतादिवु तत्प्रयोगाभावात्मिथ्यात्वविशेषे निष्कृष्यमाणे असमदुक्त एव विशेषोऽन्तर्भवतीति । 'त्व हि लोकगतितैर्न ! न त्वां केचित्प्रजानते । श्रुते मायां विशालशी तव पूर्वविरिप्रहाम्' 'योगनिद्रा महामाया' इत्यादिष्वपि भवत्वमेव मायाशब्दप्रवृत्तिनिमित्तमिति । श्रुतावपि विचित्रशब्दपादाने प्रवृत्तौ सत्यायामेव मायाशब्दः प्रयुक्त इत्याह— एषेति । महेश्वरशब्दस्यात्र स्वविषयत्वप्रमन्वुदासाय भगवच्छब्दः । श्रुताश्रयोपनिषदपि पुरुषसूक्तप्रत्यभिज्ञानमहापुरुषशब्दस्य स्वार्थकत्वादिभिर्भावद्विषयत्वैव प्रतीयते । महेश्वरशब्दादिशब्दास्तु तदिमप्रवचनशब्दा गुणयोगेन वा प्रयुक्ताः, इत्यस्यान्वयं कार्यत्वकर्मवदत्ववत्प्रवृत्तिरेति भावः । "मायां तु प्रवृत्तिं विद्यात्" [श्रे. उ. ४।१०] इति न तत्र प्रवृत्त्यनुवादेन मायात्वं विधीयते; किन्तु मायाशब्दाभावात्तदनेन प्रवृत्तित्वमिति वाच्यत्वात् इत्यावदम् । पूर्वत्र "अस्मान्मायो यजते विभक्तैर्तस्मात्मायो मायाया सतिशब्द" [श्रे. उ. ४।१०] इत्यभिहिते कर्म भावेत्वात् शाहासो प्रयुक्तवदिति भावः । अस्मिन्प्रकरणे मायाशब्दप्रयोगनिदानमत्रोपयुक्तं विचित्रकार्यं दर्शयति अस्या ॥ १४ ॥

तदेतदग्निकमिद्रेय भगवतामुनमुनिमिदक 'स्वयायात्म्य प्रवृत्त्याऽप्य तिरोधि शरणागति' [गी. सं. ११] इति । चोद्यपरिहारता दर्शयन्मुपसहरति—अत इति । 'प्रवृत्त्यास्य तिरोधि शरणागति' इति संप्रहृष्टोके तन्निवृत्त्यर्थमित्यप्या हृतम्यमिति दर्शयन्नतरण्यमवतारयति—मायाप्रिमोक्ष-नेति । यच्छादनादलक्ष्मीय निगलन, तन्निवृत्तिरपि तैवैव काया, नत्वन्वेनेति 'मामेव' इत्यवधारणमिषाम् व्यञ्जयति स्वरस्यद्रुपमिति । नहि यन्धविषय एव हि सद्रूप सत्य, अथिु मोक्षविषयोऽतीति स एव प्रपदनीय इति भावः ।

शक्तस्यापि निर्घणस्य प्रपद्या न किञ्चिप्रयोचनमित्यत उक्त परमकारणिकमिति । काणिकस्यापि लोकतत्परिप्राधा-परिप्राधाविभागे किमस्यासिद्धापरशक्तिलिने जनस्य तत्प्रपद्या इत्यशोक्तम् अनालोच्यितेत्यादि । वायवशास्त्रासुगमिमीपण श्रौपदीप्रवृत्तिपु धैर्यत्पणम् । 'यदि वा रावण स्वयम्' [वा. रा. ६।१।२३] इति च तदुक्ति । 'एताम्' इत्यस्यामि प्रेतमाह—मदीयां गुणमयीमिति । अगति शेष । उपाग नप्रकरणत्वाद्द्रुपमिषात्तद्विच्युत्पद्यताधारण-वाचोपायनाद्भ्रुता प्रवृत्तिर्नोक्तव इत्यभिप्रायेणाह मायामुत्सृजेति ॥ १४ ॥

५ आ. मा. भा.—तर्हि कथमेवं न ज्ञायते? इत्यत आह—त्रिभिरिति । तादात्म्यार्थे मयट् । तद्योक्तम् 'तादात्म्यार्थे विकारार्थे प्राचुर्यार्थे मयट् त्रिधा' इति । न हि गुणकार्यभूता माया । 'गुणमयी' [७।१४] इति च वक्ष्यति । सिद्धं च कार्यस्यापि तादात्म्यम्, 'तादात्म्यं कार्यधर्मादेः संयोगो भिन्न-वस्तुनो' इत्यादि व्यासयोगे । भार्यः पदार्थः । सर्वे भावा इत्यमाना गुणमया एत एवेति दर्शयति— एभिरिति । ज्ञानिव्यावृत्त्यर्थ 'इदं' इति । गुणमयदेहादिकं हृष्टेश्वरदेहेऽपि तादृश इति मायामोहित इत्यर्थः । जगद् च व्यासयोगे 'गौणान्द्रव्यादिदेहादीन्द्र्या विष्णोरर्थादृशः । देहादिरिति मन्वानो मोहितोऽज्ञो जनो भृशम्' इति । एभ्यो गुणमयेभ्यः, 'गुणेभ्यश्च परं' [१४।१९] इति वक्ष्यमाणत्वात् । 'किन्तो निर्गुणश्च' [श्वे. उ. ६।११] इत्यादिश्रुतिभ्यश्च त्रैगुण्यवजितमिति चोक्तम् ॥ १३ ॥

६ ज प्र दी — ननु विज्ञाननिरूपण प्रारम्भ 'त्रिभि' इत्यादिक विषयमुच्यते । इत्यत आह—तर्ह्येति । 'ये वैव' [७।१३] इति । विज्ञाननिरूपणोपन्यासात्क्ये सत्त्वादिगुणनिर्घृ-तानां भगवन्कारणमाश्रय्य तदनाश्रयवैतुषुम् । [१३।१०] ननैव गुणातीत इति शेषप्रायम् । तस्यायमाश्रय । एव गुणातीतत्या, एगुण्य ज्ञायस इति शेष । एवमनुपलम्भविपरीतोपन्यासात्या-गुणमगदिति भावः । विकाराद्यनानिरागार्थमाह—तादा-त्म्येति । मयट्तादात्म्यार्थेव वृत् १ इत्यत आह—तद्येति । तादात्म्ये प्रयोग दर्शयितुमुक्तमाह—न हीति । कार्ययुत एगुण्यम् । गु-प्राप्त्यादिकमपि तस्यां न सम्भवति । तत् किं? इत्यत आह—गुणेति । 'दीयो देवा गुणमयी मम माया' [७।१४] इति मायाया गुणमयीत्वमुच्यते । न च तत्र विकाराद्यर्था गम्भवति, तत परिरेषत तादात्म्यार्थता माये-त्यर्थ । अतु मयट्तादात्म्ये तद्वि । अत्र विकारार्थता परि-रक्ष्य तदने को हेतु इति च, उच्यते—विकारार्थतप्रदो- 'मामेव पर' इत्यत्र गुणमयेन एव भगवत परत्वमुक्त-रदाय, न तु गुणेभ्य । अतस्त्वद्द्रव्या तादात्म्यार्थतप्रद-

णम् । एव तर्हि गुणेभ्य एव परत्वमुक्त स्यात्, न तु गुणकार्य-म्योऽतीति समानमित्यत आह—सिद्धं वेति । सिद्धं प्रमि-तम् । एव 'गुणार्थमे' इत्युक्ते गुणानां तत्कार्याणां चोपन्यास-सति उभयपरत्वमुक्त मवति— कार्यधर्मादेरेति । कार्यध-त्योपादानेन गुणव्याप्यतापूर्वार्थाधर्माणां गुण्यदिभिरित्यर्थ । भावशाब्दस्यानेकार्थ-वाचस्य विवर्धितमर्थमाह—मायेरिति । एवं सति सर्वपरत्वतामादिति भाव । नन्ववम्येभिरिति पुरोवर्तिनामेव प्रहारा न सर्वपरत्वसिद्धिरित्यत आह—सर्व-इति । प्रमितपरतामशोऽय न पुरोवर्तिनाश्चेति भाव । जग-न्नाहितमित्युक्ते चिदिदमित्यनन्त्यत आह—प्रानीति । व्यवहारवर्तितमित्यर्थ । ननु भगवद्विषयस्य सगु-रश्रमोदस्य कथं गुणमया पदार्थो कारण । इत्यत आह—गुणमयति । दृष्ट्वादिहनुनेति च । मायेति गुणमयानां मयम् । मादिता-न । अत्र प्रमाणात्—जगद् चेति । आदिपदान्निदा-दिमयम् । यदपि तादात्म्यार्थपदानां ह्य-एताम् इति । ननु भगवतो गुणातीत्यत्र प्रमित तदशोऽय भव सत्य स्यात् । तद्व वृत् । इत्यत आह—गुणेभ्यश्चेति ॥ १३ ॥

५ आ. मा. भा.—कथमनादिशाले मोहानन्ययो यदनामित्यत आह—देरीनि । अपमानयः—माया येषा मोहिना, सा च सृष्ट्यादिक्रीडादिभेदममन्त्रित्वादातशक्तैर्दृश्यया । तथा हि देवता-शब्दाय पठति 'दिशु श्रीटाविजिगोपा' यशरशुत्तित्तुनिमदयोदस्रमन्त्रान्तिगतिपु' [धा. पा. टि. १] इति । यथं? देवी, मदीपत्वात् । अहं हि देव इति । अश्वोष 'श्रीमृद्गोनि या भिन्ना मदा-माया तु वैष्णवी । तच्छतरत्यनन्तानार्हानाऽप्यापि तस्याश्रयात्मनोः ॥ अनन्तप्रयच्छादेनास्याः शक्ति-क्याऽपि हि । तेषा दुरन्तयाऽप्येषा विना विष्णुनमादनः' इति च व्यासयोगे । तर्हि न कथञ्चित्तद्व्यं

शक्यते ? इत्यत आह—मामेवेति । अन्यत्सर्वं परित्यज्य मामेव ये प्रपद्यन्ते, गुर्वादिबन्धनं च मय्येव समर्पयन्ति, स एव च तत्र स्थित्वा गुर्वादिर्भवतीत्यादि पश्यन्ति । आह च नारदीये—‘मत्सम्पत्त्या तु गुर्वादीन् भजन्ते मध्यमा नराः । मनुष्याधितया तांश्च सर्वभूतानि चोत्तमाः’ इति । ‘आचार्यैश्चैत्यवपुषा स्वर्गतिं व्यनङ्क्षुः’ इति च ॥ १४ ॥

६ अ. प्र. द्वी.—उपायाभावानुमानाभावाभ्यामनुपलम्भो विरतीतोपलम्भेत्युक्तम्, अतः किमुत्तरेण वाच्येनेत्यत आह—कथमिति । भगवान्गुणमयविग्रह इत्यर्थं न मोह, बाध कप्रत्ययाभावात् । ज्ञानिना सम्पद्प्रत्ययो बाधक इत्युक्तमिति चेत्, न, बहुतज्ञानविरोधेन कतिपयज्ञानानामेव यथार्थत्वपत्तेः । ननुत्तरकाले बाधकप्रत्ययो भविष्यति चेत्, न, अनादौ काले जातस्योत्तरप्राप्यसम्भवादिति भावः । ननु बाधकप्रत्यया भाग्यबाधे एवार्थं प्रत्यय इति शङ्काया किमेतदसद्रतमुच्यते ? इत्यत आह—अयमिति । ‘एषा’ इत्यनुवादेन ‘मोहिना’ इति व्याख्यात, मोहितमिति धात्वर्थमात्रं परामृश्य योग्यप्रत्ययसम्बन्धेन व्याख्यानात् । गुणमयी तदभिमानिनी दुर्गा, या हि तमोगुणैर्विधिमोहं जनयति । अनुमानं तु निमित्तमात्रम् । ततः किम् ? इत्यत आह—सा चेति । सा च दुरत्यया, तद्वृत्तं मोहं कोऽपि नात्येव शक्नोति, न कस्यापि बाधकप्रत्ययो भवति । कुतो दुरत्यया ? इत्यतोऽतिशयैरिति हेतुव्याहृत्योक्तं । कुतोऽतिशयत्वम् ? इत्यतो ‘दैवी’ इत्येतद्हेतुगर्भमिति व्याख्यातम्, देवसम्बन्धित्वादिति । सम्बन्धित्वं परमप्रियत्वम् । स च देवस्यातिशक्तिवत्सम्बन्धिन्यास्तस्यात्, तदेव कुत ? इत्यतो देवसन्धार्यो निरुक्तः । सृष्ट्यादिति । सृष्ट्यादिषु सा क्रीडा च प्रथमादिपदेन स्थित्यादेः सङ्ग्रहः, द्वितीयेन विजिगीषादेः । क्रीडादिमत्त्वेनातिशक्तिर्न सिद्ध्यतीति क्रीडा व्याख्याता । देव

शब्दस्य क्रीडादिमत्त्वमर्थः । कुत ? इत्यत आह—तथा हीति । देवशब्दे या प्रकृतिस्तदर्थमित्यर्थः । प्रत्ययस्तु इगुपलक्षणात् कस्य बाधकं पचायत् । ‘दैवी’ इत्यनेन निराकाङ्क्षत्वानमेति व्यर्थमित्यत आह—कथमिति । तस्यैव व्याख्यार्थमेतदिति भावः । त्वदीयत्वोऽपि कस्य दैवीत्यतः शेषं पूरयति—अहं हीति । आशयार्थेनसमाप्ताविति शब्दः । अत्र प्रमाणमाह—अत्रवीचेति । उत्तरस्य प्रकृतोपयोगितया सन्नतिमाह—तर्हीति । यदि न केवलमनुमानं, किन्तु भगवतोपेक्षितं माया मोहहेतुस्तर्हीत्यर्थः । ततश्च ज्ञानिव्याख्यार्थं यदि दमित्युक्तं तदसदिति भावः । ननु मायात्ययोपायस्यासम्भवात्तद्व्याख्याया तदुपाय एव वक्तव्यं, न तुपायान्तरप्रतिषेधः । अतोऽपुनमवधारणमित्यत आह—अन्यदिति । स्वप्रतिषेधादित्यसम्भवात्सुख एवैवशब्दो नोपायान्तरप्रतिषेधपर इत्यर्थः । एवं तर्हि गुर्वादिबन्धनाभाव प्राप्त इत्यतोऽभिप्रायमाह—गुर्वादीति । भागवता एत इत्यादिबुद्ध्या बन्धनादि कुर्वन्तीति यावत् । एतन्मध्यमभक्तानां चरित्रमुच्यते, उतमानां त्वाह—स एवेति । भगवानेव तत्र गुर्वादिषु । द्वयं प्रमाणेनोपपादयति आह चेति । अहं च सा सम्पत्तिश्च मनुष्याधितया मत्प्रतिमत्त्वेन । चैत्र चित्तस्यम् । स्वर्गतिं स्वज्ञानम् । व्यनङ्क्षुः व्यजयति ॥ १४ ॥

७ अ. प. भा.—त्रिमिरिति । त्रिभिर्गुणमयैः सत्त्वरजस्तमोमयैर्भावैः प्राणिभिरेभिः सर्वमिदं जगद्वर्तते । मम मायया मोहितं नाभिजानाति मामेभ्यो गुणेभ्यः परं कारणत्वेन स्थितमव्ययम् ॥ १३ ॥ दैवीति । देवस्य ममेश्वरस्य विष्णोः स्वभावभूता दैव्यप्राकृता । हि यस्मादेषा गुणमयी गुणात्मिका मम माया दुरत्यया दुस्तरा, तस्मान्मामेव ये प्रपद्यन्ते शरणं गच्छन्ति मायामेतां तरन्ति ते ॥ १४ ॥

८ अ. घ. गि — कथमेवेतिधर्मेषु त्वापय जने न जानाति ? तत्राह—त्रिमिरिति । गुणमयैः सत्त्वरजस्तमोगुणाधिकारैः, अत एव त्रिभिः त्रिविधैः एभिः पूर्वाभ्यां पदार्थैः सर्वमिदं जगत् मोहितमविरक्तं प्रापितम् ; अत एव एभ्यो गुणमयेभ्य परं एषां कस्यवाधिदानम्, अत एवान्वय सर्वं त्रिशाश्वन् च मां नाभिजानाति । अहो दैवीशक्तिविरक्ति-लोकस्यैवमिप्राय ॥ १३ ॥

यदि सर्वमपि जगत्प्रपुण्यमोहितम्, तर्हि मोहोहितकश्चिदपि नारतीति जगदभिर्मोक्ष एव भजिना, तत्राह—दैवीति । ये मामेव प्रपद्यन्ते स एतां मायां तरन्तीति प्रथममन्वयः । प्रपत्तिरत्र ज्ञानम्, मत्प्रपत्तिर्ज्ञानार्थकत्वात् ज्ञानस्यैव मायात्पत्तिवैशानियमं कथं न तत्तरन्तीत्युवाच । न चापि याति । रिक्तं मामेति शुच्यम् ; ‘माया चापि या च स्वयमेव भवति’

[नृ उ. ता. ९] ‘माया तु प्रकृतिं त्रिधात्’ [भे उ. ४।१०] ‘अविद्या प्रकृतिमांसा तमोऽज्ञानमज्ञानतम् । प्रपन्नं च जडं विद्धि धिषिष्यु त्रिगुणात्मकम् । अवेतनमसंज्ञं तथा सर्वानुभास्यदम्’ इत्यादिश्रुतिस्मृतिवचनैर्मायाविषयोभेदावगम्यात् ।

एतेन ‘मायादादोऽत्र विचित्राक्षिपर, न सिध्याज्ञानर’ इति माध्वरामानुजोक्तं निरस्तम्, विचित्रासादादिनिर्मातरि विचित्राक्षिमिति मायाविशद्वप्रयोगाभावात्, ‘माया मायामिव द्वैतमद्वैतं परमाथेन’ [गी का १।१०] इति श्रुत्या परमाधिपकस्युत्पत्तेन मायाशब्दस्य प्रयोगदर्शनात्, माया सेवा मया सृष्टा यस्मां पश्यति नारद ! [१।१३।१७५] इति महाभारतेऽप्यपेक्षित्याकारिणि विध्याथं एव मायाशब्दप्रयोगात्, ‘भूयश्चरते विषमायानिदिति’ [भे. उ. १।१०] इति ज्ञान

भवेत् । प्रत्यक्षेणापि विद्वान्तं मायया ज्ञानकाशया ॥ स्वप्नप्रजोघरीत्या हि किमु शब्दं निवारयेत् । सर्वज्ञत्वं सर्व-
भावज्ञानं चापातत. फल्म् ॥ सर्वो न प्रह्व सर्वं तु वामदेवस्तथा जगौ । अवयुज्यागर्भवासात्सूर्याद्यनुवद्भुम्हुः ॥ ज्ञान-
दुर्वैलगाक्यत्वात्पापण्डवचनं मतम् । सत्ये युगेऽतिमहता भवत्येतन्न चान्यथा ॥ स्वप्नो जागरणं चैव यथा ह्यन्यो-
न्यवैरिणौ । विद्याविद्ये तथा स्यात्ता न तु सर्वात्मना लयः । इदमेव विनिश्चित्य श्रीकृष्णोऽर्जुनमाह वै ॥ मामेवेति ।
एकारेण सर्वेषामनुपायत्वमाह, ज्ञानादीना सर्वेषा भगवद्धीनत्वात् । 'विश्वासं सर्वतस्त्यस्त्वा कृष्णमेव भजेद्गुणः'
इति श्रीमदाचार्योक्तानुसारेण प्रपत्तिमार्गरीत्या ये भजन्ते मां पुरुषोत्तममेव ते माया तरन्ति । इयं च दैवी
माया प्रकृते, नासुरी; अन्यस्याज्ञानविशेषेण स्वकृतिसाधयेन च वाधितत्वनियमात्, अतएव दुरत्यया । यद्वा
धात्वन्वर्था दैवी गुणमयी च । ममेति मद्धीनभक्तहितकारिण्येषा भवतीति एता माया त एव जगति स्थिता
मदीया निर्गुणात्मकास्तीर्णा इत्यर्थः ॥ १३ ॥ १४ ॥

१० पु. अ. त — एवं लीलया रसायं प्रकटितान् गुणान्
मपि दृष्ट्वा सर्वे मोहं प्राप्य मां न जानन्तीत्याह— त्रिमि-
रिति । एभिः परित्यक्तानिर्मलमन्यनेन जेहलीलारसत प्रक-
टयुतैस्त्रिभिः सारिव्वादिभिर्गुणमयैर्गुणात्मकैर्भावैर्भावनात्म-
कैरिदं परित्यक्तानमधिकरणात्मनमाभ्यात्मिकं जगत् मामेभ्यः
पूर्वोक्तभाषेभ्यः परछकृत केवलं रसात्मकमत एवाशयं विप्र-
योगादिभाष्ये न्यूनतादिरहित नाभिजानाति ॥ १३ ॥ नन्वेवं
चेदस्माभिः कथं ज्ञातव्य इत्याकाङ्क्षायामाह— दैवीति । एषा
मम गुणमयी मद्गुणात्मिका दैवी केपुचिद्भागवत्पुरसदानेच्छया

प्रकटीकृतक्रीडारमिका माया अलौकिकसामर्थ्यान्यथाभावो-
त्पादनसमर्था । अतएव दुरत्यया दु खेनापि जेतुमशक्या ।
एतादृशीमपि ये मामेव केवलमनन्धभावेन पुरुषोत्तम प्रपद्यन्ते
प्रपन्ना भवन्ति ते एता मायां मोहनात्मिकां तरन्ति । मा
जानन्तीत्यर्थः । 'मामेव ये' इत्यत्रैवकारेण 'मास्' इत्येकवचनेन
च भावात्मकतया केवलं पुरुषोत्तमत्वेन स्वयजनं दास्यभावं
नोक्त, न तु लीलादिसहितदर्शनेन स्वर्मणेच्छादिकतया । एतेन,
त्वमपि तथा प्रपन्नो भवेत्युक्तम् ॥ १४ ॥

११ नी० भा० दी०— कथं तर्हि स्थूलसूक्ष्मप्रपञ्चभावेन जना आत्मानं नावगच्छन्ति ? इत्याशङ्क्याह—
त्रिमिरिति । एभिः पूर्वोक्तैस्त्रिभिस्त्रिविधैर्भावैः प्रकाशप्रवृत्तिनियमाद्यैर्गुणमयैः सत्त्वरजस्तमोगुणविकारैरिदं चराचरं
प्राणिजात जगच्छब्दवाच्यं मोहितं सदेभ्यो गुणेभ्यः परं मा न जानाति । यथा रज्ज्वां सर्पभ्रमेण व्यावृत्त
सर्पात्परा रज्जुं न जानाति, तद्वत् । परत्वे हेतुः—अव्ययम् । एते भावाः परिणामित्वात् व्ययवन्तः, अदं तु
तद्विपरीत साक्षी इत्यव्ययः ॥ १३ ॥

देवस्य जीवरूपेण लीलया क्रीडतो मम सन्निधनीयं दैवी, हि प्रसिद्धा, पिण्डप्रहाण्डरूपेण वित्तैषा मम
चिन्मात्रस्य माया मामहं न जानामीति साक्षिप्रत्यक्षत्वेनापलापानर्हाऽनृतस्य प्रपञ्चस्येन्द्रजालादेरिव प्रका-
शिका, गुणमयी सत्त्वरजस्तमोगुणमयी दुरत्यया दुरतिक्रमा, ये मामेव सर्वभूतस्थं भगवन्तं वासुदेवं प्रपश्यन्ते
विपयीहृदयैश्च त एवैता माया तरन्ति । अधिष्ठानज्ञानेनैव समूलस्य भ्रमस्योच्छेदो भवति, न तु ज्ञानान्तरेण
चा वृत्तिनिरोधेन देवर्थः । अयमर्थः— जीवेश्वरविभागशून्ये शुद्धचिन्मात्रे कल्पितो मायादुर्बणश्चित्प्रतिबिम्बरूपं
जीवं वशीकृत्य विम्बैतन्मयपुरुष्य प्रचलति, अयस्मान्तमपुरुष्येव लोहशलाका, इदमेव ईश्वराधीनत्वं । मायायाः
ईश्वरस्य च मायाद्वारा सर्वत्रकृतमपि । तथा च श्रुतिः "अस्मान्मायायै सृजते विश्वमेतत्सिम्बान्यो मायया
सन्निकटः" [श्रे. च. ४।९] इति । तथा चैकैव माया जीवेश्वरयोर्बोधाधिर्दुर्बण इव विश्वप्रतिबिम्बोः । विम्बप्रतिबिम्ब-
भासानामान्तमुभयानुस्यूतं शुद्धचिन्मात्रमन्यचृतीयं सुकृतायम् । जीवेश्वरौ चोपाधिपक्षपातदक्षायामत्पक्षान्वसर्ग
हृत्वशास्त्रवशासित्त्वादिभावं भजेते । तावेव तद्भावे षपाधिप्रचारदर्शनायुदासीनमोधरूपतया जीवसाक्षीश्वर-
साक्षीति शब्दाभ्या व्यपहियेने । एवं च जीव ईश्वराराधनाप्रत्यक्षत्वज्ञानेन मायायां नष्टायां तत्कार्येषापि
नाशेन साक्ष्याभावात्साक्षित्वमपि परित्यज्य विम्बप्रतिबिम्बानुस्यूतं शुद्धं तृतीयं चैतन्यं प्राप्नोतीति तद्विदुर्क-
दैवी मायेति । 'मम माया' इति चैकस्या एव जीवेश्वरसम्बन्धित्व जीवेश्वरभ्रमजनेन मायातरणमिति च ॥ १४ ॥

न मां दुष्कृतितो मूढाः प्रपद्यन्ते नराधमाः ।

माययाऽपहृतज्ञाना आसुरं भावमाश्रिताः ॥ १५ ॥

भगवद्भक्तानां चतुर्विधत्वम् ।

चतुर्विधा भजन्ते मां जनाः सुकृतिनोऽर्जुन ! ।

आर्तो जिज्ञासुरर्थार्थी ज्ञानी च भरतर्षभ ! ॥ १६ ॥

१ शं. भा.—यदि त्वां प्रपन्ना मायामेतां तरन्ति, कस्माच्चामेव सर्वे न प्रपद्यन्ते? इत्युच्यते— न मामिति । न मां परमेश्वरं दुष्कृतिनः पापकारिणो मूढाः प्रपद्यन्ते नराधमा नराणां मध्येऽधमा निकृष्टास्ते च माययाऽपहृतज्ञानाः सम्मुपितज्ञाना आसुरं भावं हिंसानृतादिरुक्षणमाश्रिताः ॥ १५ ॥

ये पुनर्नरोत्तमाः पुण्यकर्माणः—चतुर्विधाश्चतुष्प्रकारा भजन्ते सेवन्ते मां जनाः सुकृतिनः पुण्यकर्माणो हेऽर्जुन ! । आर्त आर्तिपरिश्रुतीतस्तस्करव्याघ्ररोगादिनाऽभिभूत आपन्नः, जिज्ञासुर्भगवत्तत्त्वं ज्ञातुमिच्छति यः, अर्थार्थी धनकामः, ज्ञानी विष्णोस्तत्त्वविच हे भरतर्षभ ! ॥ १६ ॥

२ आ. शं. व्या.—भगवद्विष्टाया मायातिक्रमहेतुत्वे तदेकनिष्ठत्वमेव सर्वेषामुचितमिति वृत्त्यति—यद्वीति । पापकारित्वेनाविनेकपुण्यस्तया हिंसाद्वान्निभूयस्त्वाङ्कुरसां जन्तूनां न भगवद्विष्टत्वसिद्धिरित्याह—उच्यते इति । मोक्षं पापकारित्वे हेतुगत एव निवृत्त्यर्थः । सम्मुपितमिव तिरस्कृतं ज्ञानं स्वरूपवैतन्यमेवामिति ते तथा ॥ १५ ॥

तेषां तर्हि तत्रिभूता सुकृतेति तत्राऽऽह—ये पुनरिति । ते भजन्ते भगवन्तमिति शेषः । ये त्वां भजन्ते ते किं सर्वं मायां तरन्ति ? नैव, प्रायणावैचित्र्याविलाह—चतुर्विधा इति । अयमस्तमितिमिच्छतिमिच्छति शेषः—तत्त्वचिद्विदिति । शब्दज्ञानवानात्मवत्तरासाक्षात्कारमात्रार्थी सुमुमुक्षुरित्यर्थः ॥ १६ ॥

३ रा. भा.—किमिति भगवदुपासनापादिनां भगवत्प्रपत्तिं सर्वे न कुर्वन्ते? इत्यत्राह—न मामिति । दुष्कृतिनः पापकर्माणो मां न प्रपद्यन्ते । दुष्कृततारतम्येन ते चतुर्विधा भवन्ति—मूढाः, नराधमाः, माययाऽपहृतज्ञानाः, आसुरं भावमाश्रिताः—इति । मूढाः—विपरीतज्ञानाः पूर्वाक्त-प्रकारेण मत्स्वरूपापरिज्ञानात् प्राकृतेष्वेव विषयेषु सक्ताः पूर्वाक्तप्रकारेण भगवच्छेषतैकरसमात्मानं भोग्यजातं च स्वशेषतया मन्यमानाः; नराधमाः सामान्येन ज्ञातेऽपि मत्स्वरूपे मदीन्मुख्यानर्हाः, माययाऽपहृतज्ञानाः—मद्विषयं मदींश्वर्यविषयं च ज्ञानं प्रस्तुतं येषां तदसम्भावनापादिनीभिः कूट-

१ आर्तस्य पापनिवृत्त्यर्थम्, जिज्ञासोऽपि तदुद्धारणार्थम्, अर्थार्थिनोऽर्थसिद्धयर्थम्, ज्ञानिनो लोकात्मव्याप्यं च भगवद्भजनमावश्यकमिति केचित् । आर्तजिज्ञासुरर्थार्थिज्ञानिनः स्मृतेर्गतीश्वर्यशुभास्वचरमकालीनचित्तावन्तो बोध्या इत्यन्ये । तार्थयोगाभिव्यक्तोत्तरपुराणे—

राजयोगभोग्यदायनासनघापनेषु स्त्रीगन्धमात्यमनित्वप्रतिभूषणेषु ।
इच्छामित्वायमस्तिमात्रमुदेति बोधादपाने तदात्मिति संप्रवदन्ति सदा ॥
संचेष्ट्यनैर्देहनादाहनपीडनैश्च गात्रप्रहारदमनैर्द्विनिहन्तनैव ।
यस्येह राग उपयाति न चातुङ्गम्या ध्याने तु रौद्रमिति तत्प्रवदन्ति सन्तः ॥
सुधार्यनार्यलम्हात्रनभारतानि निर्वन्धनोद्योगमनागतितेदुचिन्ता ।
-पशेन्द्रियापुपसमथ दया च मूने ध्यानं तु धन्यमिति तत्प्रवदन्ति मन्तः ॥
स्येन्द्रियाणि विवर्षेर्न विचर्षितानि सद्बलनाशनविह्वलविहासयोगे ।
तदीहनिद्रांशुतियोगमनान्तरात्मना ध्यानं तु श्रुमिति तत्प्रवदन्ति सिद्धाः ॥ इति ।

एतत्प्रवृत्तिशेषोऽपि तथै—
आर्तो निर्दोषो गतिश्च नियता ध्याने च रौद्रे श्वा धन्ये देवगनिः शुभं कर्मयोः शुद्धे च रत्नशयम् ।
तस्मात्समहारादे हितोरे संसारनिर्वाहके ध्याने येननेरं रत्नशयनेनै बुभुक्षेत्प्रसन्नं सुखं ॥ इति ।
अत्र च तत्त्ववदभिधानात् दिग्भेदे न इतिद्विधौ योगस्यैवभाव इति प्रमे मदिमीनांशादा भगवाच्छ्रुतिद्वयोर्जातं तत्त्व-
' शौभं वैद्विष्यमिनेन इत्युच्यते' इत्याहवर्षे' (२।३।१६) इति । आर्तवदप्रयो शौभा इत्येव परमशुभः । तेन सहात्मीना-
मभिधानं तु इत्युच्यते, यथा राजसमिन्ध्यासोऽप्यनात्पानामिच्छते । अर्त्तं च, यदत्र—
' यदुर्विधा मन जना मया पृथुर्हि मे शुभम् । हेतुमेवास्तिः प्रेहा ये वैशाग्यदेवताः ॥ २४ ॥—

युक्तिभिरपहृतं, ते तथोक्ताः, आसुरं भावमाश्रिताः— मद्रिपयं मदैश्वर्यविषयं च ज्ञानं सुहृदमुपपन्नं येषां द्वेषायैव भवति, त आसुरं भावमाश्रिताः । उत्तरोत्तराः पापिष्ठतमाः ॥ १५ ॥

४ वे. ता. च.— 'ये प्रयच्छन्ते' [७१४] इतिविशेष निदर्शप्रतिशेषाभिप्रायेणाशङ्कते— किमितीति । सुकृतिः बहुकृ-
तित्वभेद साक्षाच्छब्दोत्तरम्, तत्तारतम्यकथन त्वत्यन्तहेया-
त्यन्तोपादेयाकारभेदज्ञानार्थमित्यभिप्रायेणाह दुष्कृतिन इति ।
उत्तरश्लोकस्य चतुर्विधपदमनापि चतुर्विधपुरुषनिर्देशवशाद्दुष्कृत्य
दर्शितम् । मूढत्वादिविशेषणानामेकरिमेव समुच्चय कि न
स्यात् ? इति शङ्का— युदासाय पदचतुष्टयव्याख्या मूढत्वापहृत
ज्ञानत्वयोर्मध्ये काचिद्वस्था नराभ्यमशब्देन विवक्षितेत्यभिप्राये-
णाह— सामान्येनेति । उपनिषदर्थनिश्चयाभावेऽपि सबलोकप्रसि-
द्धीतिहासपुराणादिभि सामान्यज्ञानम् । सुमेरुप्रथतिथिव सुलभ
त्वापरिज्ञानादौमुख्यानर्हत्वम् । उत्पन्नस्यैव हि ज्ञानस्थापहार
रा हि विचित्रमोहनकतया मायाशब्दाव्याभि द्रुदष्टिपाद्य
प्रसूतकृत्युक्तिभिरिवेत्यभिप्रायेणाह मद्रिपयमिति । 'आसुर

भावमाश्रिताः' इत्येतदनपहृतज्ञानविषयमित्याह सुहृदमुपप-
न्नमिति । निपुणतमप्रतिपादितप्रविषया प्रमाणतर्कैरवाच्यत्वेन
निधितमित्यर्थ । असुरसम्बन्धी भाव आसुरो भाव, असुरा हि
भगवन्तमतिशयितशक्तिं जानन्त एव द्वेषमाचरन्ति । यद्यपे
चासुरप्रकृतीना भाव पोशे । 'द्विविधो भूतसंगोऽय दैव
आसुर एव च । विष्णुमक्तिपुरो देवो विपरीततयाऽऽसुरश्च ॥
[वि ध १०९।७४] इति न्यायाचार्यमासुरो भावो भगवति
द्वेष एवेत्यभिप्रायेण द्वेषायैव भवतीत्युक्तम् । एषामुत्तरोत्तरा
ज्ञानशेनातिशयादुत्कृष्टतमत्वप्रम स्यादिति तनिरासायाह—
उत्तरोत्तरा इति । 'विदुषोऽतिक्रमे दण्डभूयस्त्वम्'
[गौ ध. २।१२।६] इति न्यायेन ज्ञानप्रकर्ष एवात्र पापिष्ठतमे
हेतु, ज्ञानातिशयेऽपि वैमुख्य च प्राचीनपापतिशयादेवेति
भाव ॥ १५ ॥

३ रा. भा.— सुकृतिनः—पुण्यकर्मणो मां शरणमुपगम्य मामेव भजन्ते; ते च सुकृततार-
तम्येन चतुर्विधाः; सुकृतगरीयस्त्वेन प्रतिपत्तिवैशेष्यादुत्तरोत्तराधिकतमा भवन्ति । आर्तः—
प्रतिष्ठाहीनः, अर्थैश्वर्यैः पुनस्तत्प्राप्तिकामः । अर्थार्थी अप्राप्तैश्वर्यतया ऐश्वर्यकामः । तयोर्मुखभेद-
मात्रम्, ऐश्वर्यविषयतयैक्यादेक एवाधिकारः; जिज्ञासुः—प्रकृतिवियुक्तात्मस्वरूपावाप्तिच्छु', ज्ञान-
मेवास्य स्वरूपमिति जिज्ञासुरित्युक्तम् । ज्ञानी च— 'इतस्त्वन्यां प्रकृतिं विद्धि मे पराम्' [७।५]
इत्यादिनाऽभिहितमगवच्छेषतैकरसात्मस्वरूपावित् ; प्रकृतिवियुक्तकेवलतात्मन्यपर्यवस्यन् भगवन्तं
प्रेम्सुः भगवन्तमेव परमप्राप्य मन्वानः ॥ १६ ॥

—अहमेव गतिस्तेषां निराशी कर्मकारिणाम् । ये च शिष्टाह्नयो भक्ता फलकामा हि ते मता ॥ ३५ ॥

सर्वे च्यवनधर्मास्ते प्रतिबुद्धस्तु श्रेष्ठभाक् । (स भा १२ ३४१ ३४-३६) इति ।
वामनस्त्वम श्लोक—

मन्वते वैऽपि भगवान्मुक्तिमेव प्रयच्छति । न तु कामानत सेष्य स कथ कामकामिभि ॥

अन्ये वदन्ति सर्वत्र समे ब्रह्मणि किं त्रया । विष्णावभिनविशेन द्वैतपातकहेतुना ॥

परे त्वाहु सति ज्ञाने किमर्थं भजन विभो । त्रिविधानप्यमूनत्र वैशुष्ट वृष्टयज्ञगौ ॥

इत्यवतार्य व्याटयानशेष उक्तमाक्षेपत्रय भगवन्सुरेनेव समापत्ते—

दाताऽस्मि सत्यमपवर्गैषदस्य किन्तु कामानपि प्रथितराम्यमिलापुकाय ।

शक्नोति दातुममृत य इह प्रराम किं काजिकं स परिपाययित न शक् ? ॥

दातस्तु य पुञ्जत्रमेव दातु लभ्या सुभा जातु यथा न तस्मात् ।

तथाऽनरेभ्योऽवमकामदेभ्यो वैवापणोऽपि वदाप्यवाप्य ॥

मत्प्रेम्सु विनायास प्राप्यते कामवाञ्छिकम् । मोक्षामृतप्रदाना च मया परिग्रयोऽधिक ॥

अथ मोभसुधाऽप्यभिर्मन्थ्यते तत्कृद्दोद्भवे । मत्त एव, दिना भक्तिर्ममेनातोऽर्थिनामपि ॥

मन्त्रेशानिन्मपि चेत्तुतो न मुस्त्यै सव्यन्तेऽन्यत्ररविन्चरादयोऽपि ।

उरष्टो यदि तु भवत्युपाधिरेष्ट सप्यस्तत्त्वभिमि नैश्वरोऽहमेव ॥

उपाधिभेदात्परमावमत्त्वमुगातये इधीष्टमद्भयेऽपि ।

सर्वोत्तमं मां भजन्तं न तस्मात् द्वैतावतामिप्रनिपातमिति ॥

ज्ञानिनस्त्वात्मभूत मां साक्षात्पूरयापि निर्गुणम् । निर्निमित्त भजन्त्येव सगुणं हुत्वेतन् ॥

पशुर्वि सा अपि जना भज त् इति वादिता । एवं रिस्त्वा हरिणा त्रिविधा पूवपक्षिण ॥ इति ।

— अविगीता ।

४ वे ता च — 'चतुर्विधा भवन्ते' इत्यत्र मजनपर्य-
वसिता प्रपञ्चविधिसिता, पूर्वश्लोके तमिषेधाश्च तद्द्विधानस्यै
वोचितत्वादित्यभिप्रायण शरणमुपगम्येत्युक्तम् । सुकृति
त्वाविशेषे कथमधिकारिभेद इत्यत्रोक्तं सुकृततारतम्येनेति ।
धारतम्य विशेषेति सुकृतगरीरस्यैनेति । विश्वासात्
साधारणत्वेऽपि प्रपञ्चेऽपि फलेच्छामेदात् । आर्तशब्दोऽनार्ति
मूलपूर्वस्वित्तिशैलित्यपर इत्यभिप्रायणाद् प्रतिष्ठाहीन इति ।
आर्तस्य हि परमजनमार्तिनिवृत्त्यर्थमेवेत्यभिप्रायेणाद् अष्टै-
श्वर्यः पुनस्तत्प्रसिद्धाम् इति । पापकमादप्यर्थकमस्य प्रकल
त्वाजिज्ञासो प्रगेवार्थानि उपादानम् । आर्तात्तस्य विशेष
दर्शयति अप्राप्तेति । अर्थशब्दोऽनार्थनीयभोगविशेषपर ।
फलद्वारा ह्यधिकारिभेदोऽभिधीयते, फल चार्तस्यार्थानिर्देश
संभवेकमेव । यदा पुनस्तदवान्तरभेदेन भेदकल्पति तदा भेदात्तर
मपि वक्षतु सक्यमित्यत्राह तयोरिति । प्रसिद्धेनावान्तरभेदेन
विशेषव्यपदेशानामिति भाव । चिदाशुशब्देन ज्ञानार्थिनाम्
किं न शक्यते । भगवन्तोभवा वा चिदाशु मक्तिप्रद्वारहित इव
हल्प्रानेण भगवन्त चिदासमानो वा, यथैवेतेन द्विततादय 'युय
विज्ञानवो भवा' इति । 'आरोभ्य भास्कारदिच्छेच्छिमिच्छेदु

ताशानात् । ईश्वराज्ञानमन्विच्छेन्मोक्षमिच्छेन्नानन्दानात् ॥ [म. पु
७.०] ५९] इत्युपाधिकारिचतुष्टये चान् प्रत्यभिज्ञानाने जिज्ञा
सुरपि स एव भवितुमर्हति, तत्राह प्रकृतीति । भगवन्त
चिदाशुरततो भगवानेव प्राप्यन्त्याऽऽमित इति न पुरार्थाभेदः ।
तत्रेदम्भात्राधिकारिभेद प्रतिपाद्यते । 'आर्त, अर्थार्था' इति वाक्य
पुरार्थाभिप्रायणो निर्दिष्टः । 'भगवदर्थ' च 'ज्ञानी इति, जीवा-
त्मस्वरूप चापिकानन्दस्वरूप प्राप्य चान्यत्र प्रसिद्धम्, अत्रापि
परत्वादधिकारिभेद समर्थयिष्यते, अत परिशेषादात्मार्थिवि
पयोऽय चिदाशुशब्द इति भाव । ज्ञानार्थिवाचके चिदाशुशब्दे
कथमात्मार्थित्व व्याकियते ? इत्यत्राह— ज्ञानमेवेति । ज्ञानमिह
शुद्धान्मानुभवरूप विवक्षितमिति भाव । ज्ञानिनोऽपि कायन्तर
त्वाशुशुणान् वक्ष्यमाणान् विशेषाननुसन्धाय विशिष्टज्ञानत्वं दर्श
यति इतस्त्वन्यामित्यादिना । केऽल्लात्मन्पर्ययस्य-
श्रिति— नगर प्रविधिज्ञानरूपस्य च्छायालक्ष्मणस्वरूपदात्मना-
नुभवविरुद्ध इति भाव । अत्र जिज्ञासोर्वैकल्य सर्वमष्टमे प्रपञ्च
यिष्याम । विशिष्टज्ञानकर्मभूत पुरार्थान्तरपरिमहमाह भग-
वन्त प्रेप्सुरिति । तत्र हेतुमाह— भगवन्तमिति । भगवन्त
मेवेत्यात्मानुभवविरुद्धाश्चमत्वमभिप्रेतम् ॥ १६ ॥

५ आ. मा. भा.— तर्हि सर्वेऽपि किमिति
त्वान्मूढाः, अत एव नराधमाः । अपहृतज्ञानरवान्
'प्रवृत्ति निर्वाचनं च' [१६.७] इत्यादिना । अपहृतोऽभिभवः । उक्तं चैतद्वाचसयोगे 'ज्ञानं स्वभावो
जीवानां मायया ह्यधिभूयते' इति । असुपु रता
असुरास्तु रता असौ' इति ॥ १५ ॥ १६ ॥

नात्याप्ययमित्यत आह— न मामिति । दुष्कृति-
मूढाः, अत एवासुर भावमाश्रिताः । स च वक्ष्यते
असुराः, तच्चोक्तं नारदीये— 'ज्ञानप्रधाना देवास्तु

६ ज प्र दी — उत्तरवाक्य प्रकृतानुपयुक्तमित्यत आह—
तर्हीति । यदि त्वत्प्रतिपत्तिर्मायातारणोपायस्तर्हीत्यर्थ । त्वां
प्रथेति शेष । तथा च मामेव' [७.१३] इत्युक्तमस्ति इति भाव ।
दुष्कृतित्वादीना प्रमोहनान्तराभावात् हेतुत्वेनान्यमे स्थिते किं
ते पश्चापि साक्षाद्भवदशतिप्रसिद्धत्वं ? किं वा हेतुहेतुमद्भावेन ?
इत्यपेक्षायामाह— दुष्कृतित्वादिति । मूढा मिथ्याज्ञानिन
विपर्ययस्यावकाशप्रसिद्धे । अत एव मूढत्वादेव । देवा
नास्तुतममध्यममनुप्याणा च केवलमिथ्याज्ञानित्वाभावात् । अधि
ज्ञानयाथात्म्याज्ञानस्य विपर्ययेहेतुत्वप्रसिद्धेऽपहृतज्ञानत्वाच्च मूढा ।
अत एव नराधमात्वादेव । नीचैरेविष्यविषयश्रया नराधमाना
मनुष्यवन्तर्भावस्य प्रसिद्धत्वात्, आशुभानाश्रयणान मा प्रप-
वन्त इत्यर्थ । नन्यासुरतो भावो हि हिंसावृत्तादिरुक्षणोऽप्येव्यां

दवात् (श) तद्विहातश्च क्षणकाद्यो न भगवन्त प्रपद्यन्ते, तत्क-
यमस्य हतुत्वमित्यत आह— स चेति । एतेषामन्यत्वं सर्व-
व्यपन्तीति भाव । ननु मुक्तौ योग्यानामयोग्यानां च भगव-
न्तमप्रतिपद्यमानाना एते धर्मा वक्ष्यन्ते, तत्र मुक्तियोग्यानां
सम्यग्ज्ञानस्वभावात्, तत्कथं मपहृतज्ञानस्य इत्यत आह— अप-
हृत् इति । आगमवाक्यमपि सन्निविदिय मुषियोग्यानाम्
सुरमावाश्रयणप्रत्याशङ्कानेनेषम् । प्रकारान्तरेण पन्थितु-
माह— असुपिचिति । इन्द्रियेषु तद्विषयान एव रता । 'असौ' इति
जातावकवचनम् । पदसन्धेर्विषयश्रयणत्वात्सन्धि न दोष ।
त्रिभिरित्यत्र भगवतो गौणविग्रहवृत्तानस्य कारणमुक्तम् ।
अत्र तु स्वदोषादेव न मा प्रपद्यन्ते । न तु मप्रपत्तेर्मायातारणो-
पायत्वाभावादिदयो महाभेद ॥ १५ ॥ १६ ॥

७ ह प भा — न मामिति । न मां दुष्कृतिनः पापकर्माणां मूढाः प्रपद्यन्ते न शरणं
गच्छन्ति । नराधमा मायया मदीययाऽपहृतज्ञाना अपहृत तिरोहित ज्ञानं येपातेऽपहृतज्ञाना आसुर भाव-
माश्रिताः ॥ १५ ॥ चतुर्विधेति । चतुर्विधाश्चतुष्टयप्रकारा भजन्ते मा जनाः सुकृतिनोऽस्तुन ! आर्तो
दुःखी, ज्ञातुमिच्छुजिज्ञासुः, अर्थार्थी, ज्ञानी आत्मचित् । भरतर्षभ ! ॥ १६ ॥

चतुर्विधा दुष्कृतिनः — मूढा नराधमा मायापहृतज्ञाना आसु
राः । तत्र मूढ सजात्मना मस्वरूपचलनस्य । नराध
मस्तु सत्यनि मस्वरूपज्ञाने मदीयस्यव्ययम् । मायापहृत

८ वे अ. गि — यथेव तर्हि किमिति सर्वेऽपि त्वं न
प्रपद्यन्ते ? पापप्रतिबन्धादित्याह— न मामिति । मा दुष्क-
तिनो न प्रपद्यन्त इति प्रथम सम्बन्ध । तत्र पापतारतम्यात्

चतुर्विधा दुष्कृतिनः — मूढा नराधमा मायापहृतज्ञाना आसु
राः । तत्र मूढ सजात्मना मस्वरूपचलनस्य । नराध
मस्तु सत्यनि मस्वरूपज्ञाने मदीयस्यव्ययम् । मायापहृत

१ यथेकद्विस्तादय यथेकद्विप्रारब्धेत्वेत्यन्यत्र । तदेतदित्यम् ।

ज्ञानस्तु सत्यपि मत्स्वरूपज्ञाने कृद्युक्तिविरचितासम्भारनाप्रस्त
चित्तः । आसुरस्तु सुदृढज्ञानमस्वरूपेऽपि द्वेषरूपितः । एते
चोत्तरोत्तरं पापिपातः ॥ १५ ॥ नन्वेवं नितिलम्पि जगन्मूढादिभेद-
भित्तमयेति स्वद्वन्द्वजनमेव दुर्लभम्; अतो जगदनिर्माश्रितस्त्वदवस्थ
इति चेत्, न; दुष्कृतिलोकस्य तद्भवसम्भवेऽपि सुकृतिनां तत्स-
म्भवादित्याह -- चतुर्विधा इति । सुकृतिनो जना मां
भजन्ते । ते चातंदिभेदेन चतुर्विधाः । तत्रायः शत्रुव्याध्या-
नुपद्रवप्रस्तः, यथा गजेन्द्रश्रीपथादिः । जिज्ञासुराभ्रजानार्थी,
यथा मैथिलजनश्चतुर्देवादिः । अर्थार्थी त्विह परत्र वा भोगै-
श्वर्यकामः, यथेह सुदामा, परत्र तु ध्रुवः । ज्ञानी तु भगव-
त्त्वसाक्षात्कारी, यथा सनकादिः, तस्य निःतन्नाज्ञानतकाद्ये-
द्वैतप्रतिभासत्वेऽपि यावद्दिदृह्यत्किं प्रारब्धानुष्ठितद्वैतव्यवहार-
त्वाद्भजनमविरुद्धम् । कृतकृत्यरेऽपि 'आत्मारामाश्च क्षुण्णयो
निर्मथा अप्युद्धमे । कुर्वन्त्यहैतुर्न मक्तिभिरथभूतगुणे

हरिः' [१।७।१०] 'सङ्क्षोभमक्षरशुभामपि चित्ततथोः' इति
भागवतोक्तरीत्या भजनोपपत्तिः । 'ज्ञानी च' इति चकारेण
निष्कामप्रथमकक्ष्ये ज्ञानिन्येवान्तर्भावः सूचितः । तेन 'चतु-
र्विधाः' इत्यस्याविरोधः । न च तथापि ज्ञानज्ञस्यैव केवलप्रथ-
मकस्य ज्ञानिन्यनन्तर्भावात्तुर्विध्यानुपपत्तिरिति वाच्यम् ।
तस्य ज्ञानकामत्वे जिज्ञासानेवान्तर्भावात् । 'न नाकटुं न च
सार्धमौषं न पारमेष्ठ्यं न रसाधिपत्यम् । न योगसिद्धिरनु-
नर्भवं वा वाञ्छन्ति यत्पादस्रज प्रपथाः' [१०।१६।३०]
इति भागवतोक्तरीत्या ज्ञानानपेक्षित्वे तु तेषामेवाप्युक्त्यर्थम्
[१०।११] इति भगवदुपनीयमानज्ञानयोगत्वावस्थामिव
ज्ञानिन्येवान्तर्भावात् न चातुर्विध्यानुपपत्तिः । एवं च सकाम-
निष्कामभेदेन द्विविधे भक्ताराधौ सकामानां सर्वेषामुपात्ता-
दिव्येवान्तर्भावानिष्कामभक्तद्वयस्याप्युक्तरीत्या ज्ञानिन्येवान्त-
र्भावात्साधु भगवतोक्तं 'चतुर्विधा भजन्ते माम्' इति ॥ १६ ॥

१ व० त० दी० — किमिति तर्हि सर्वं त्वामेव न प्रपद्यन्ते ? मायातारकत्वादित्याह — न मां दुष्कृतिन इति ।
सत्यं तेषां दुष्कृतिरेव प्रतिबन्धिका । आसुरं भावमाश्रिता इति कायमनोदोषा उक्ताः । मायावादमार्गेऽभिवि-
शाद्वा आसुरं भावं वक्ष्यमाणमाश्रिताः, अतएव माययाऽपहृतो विवेकस्तत्रनिश्चयो येषां ते तथा, 'तत्त्वतो विमुक्तौ
भवेत्' इति मोहवाक्यात् । अतएव च नराधमा मां न प्रपद्यन्ते, भगवन्मूर्च्छित्त्रिपिणः प्रत्युत भवन्तीत्यग्रे
वक्ष्यति भगवान् ॥ १५ ॥ सुकृतिनस्तु भजनयैवेत्याह — चतुर्विधा इति । सुकृतिरेव तत्र प्रवर्तिरेति सुकृतिन इत्यु-
क्तम् । ते च सेवकाः सुकृतिनस्त एव तारतम्येन चतुर्विधाः स्थूरीतरयेति । वदाह — आत्तो जिज्ञासुरार्थार्थी ज्ञानी
चेति । यदात्यादिनाऽपि भगवत्सम्बन्धित्वं ते सुकृतिनो ज्ञेयाः, यथा गजेन्द्रशौनकध्रुवशुकादयः; एतेन तेषामा-
र्यादिना भजने पूर्वसुकृतिरेव हेतुरिति गम्यते । यत्र च भजनं दृश्यते सुकृतिश्च हेतुर्न भवति ते च गोप्यादयः
पुष्टिमार्गीया भक्ताः । यद्यपि ते कामानुपाधिक्राः स्नेहवन्तस्तथापि तत्रालौकिकभगवत्स्वरूपात्मकसङ्घटनान्न स्नेहस्य
प्राकृतत्वं, न च जन्मान्तरीयसुकृतिसाध्यः स इति वाच्यम्, तथागमरूपावभावात्; प्रत्युत सर्वैकृतिनि-
धनान्यसत्त्वाच्च । तथाहि ' ते नाधीतश्रुतिगणा नोपासितमहत्तमाः । अप्रताततपसो मत्सङ्गात् (सत्सङ्गात्)
मासुपागताः' [भाग. ११।१२।७] इत्यादि पूर्वजन्मन्यपि स्नेहार्थं साधनकरणाभावादित्याशयः । किञ्च सस्य
साश्वात्कृतस्य सर्वैकभूतस्य प्रमेयवलेन स्वसङ्घस्य प्राशस्त्यमप्युक्तं; साधकतमत्वं च 'व्याधः कुडजा अजे गोप्य'
[भाग. ११।१२।६] इत्यत्र इत्थं च स्वरूपानुग्रहेतरसाधनासाध्यस्वप्राप्तिरुक्ता ' केवलैव भावेन गोप्यो
गावः खगा नगाः' [भाग. ११।१२।८] इत्यादिना दृढीकृता च । तद्विषयास्ते उभयदृष्टादृष्टसाधनरहिताः
साधनकशात्मकभगवत्स्वरूपानुग्रहवलेनैवालौकिककामस्नेहवन्त इति तेषामेतेषु चतुर्विधेषु चकारेण समावेशः,
परप्रतिपादितः (मधुसूदनमरस्वतीभिः प्रतिपादितः) न घटत इति वयं अवोचाम । इदं तु ' भक्त्या ह्यनन्यथा
शम्यः' [११।५४] इत्यादौ सिद्धमिति न प्रतन्यते ॥ १६ ॥

१० पु. अ. त. — नन्वेवं सति कथं न सर्वे प्रपन्ना भवन्ति ?
इत्याह — न मामिति । मां दुष्कृतिनो दुष्कर्मकारो पापा-
मूढाः पशुद्विन्देहरहिता नराधमा. नरेषु अप्यमा केवलं वैचि-
त्र्याय जगत्पूण्याय सृष्टाः मां न प्रपद्यन्ते । नरपदेद्यादिना
कथं न पापकर्मोदित्यागेन प्रपद्यन्ते ? इत्यत आह — माययेति ।
मायया अप्यनं गुरुदेनादिजनितं ज्ञानं येषाम् । मायैति-
पदेन ज्ञाननाशनमात्मवैधुष्यम् । अत एव देवीपुराणे 'ज्ञानिना-
मपि येनापि देवी भगवती हि सा । बलादाश्रयं मोहाद्य महा-
माया प्रपद्यन्ति, [मा. पु. ०. ८।५२ नक्तन. १।५५] इत्युक्तम् ।
न न भगवत्प्रपन्ती कथं न भगवान् रक्षणीश्च आह —

आसुरं भावमाश्रिताः मद्विरोधासुरसङ्गेन तद्भावं प्राह्य
अतो मया न रपद्यन्ते इति भावः । एतेन दुस्सङ्गराहित्येन
प्रपत्तिः कार्ययुपदिष्टम् । अतएव दुस्सङ्गनिषेधः श्रीभागवते
'न तथाऽस्य भवेन्मोहः' [१।३।१३५] 'सङ्गस्तेष्वनिते तं प्राच्य'
[३।२।५।२५] इत्यादिभिर्नक्तः ॥ १५ ॥ एवं दुष्कर्मकर्तृता
न भजन्तीत्युक्तं, तर्हि के भजन्ति ? इत्याकाङ्क्षायासाह —
चतुर्विधा इति । हे अर्जुन ! साधनानतया भोक्तृत्वेन
सम्बोध्य ! सुकृतिनः पूर्वजन्मसर्वाश्रयगुण्याराधयो जनाः मां
भजन्ति । अनप्या भजने प्रहसिते च दद्यात् । अनप्य
'नराणां क्षीणपापानां हृष्ये सन्निः प्रजायते' इति श्रीभागवते

[१] उक्तम् । ते च चतुर्विधा । चतुर्विधत्वं प्रकृत्यति—आर्तं इति । आर्तं. ससारत्रेणादियुक्तं, तत्रिदृश्यं धर्मरूपेण मां भजति । जिज्ञासु वामाभर्मस्वरूपज्ञानेच्छुः, कामरूपेण मां भजति । अर्थाधी मरुत्सोपपिक्साधनमपत्य

धर्मरूपेण मां भजति । च पुन । जगती शास्त्रार्थज्ञत्वान् मोक्षरूपेण मां भजति । भरतर्षभ ! इति सम्बोधनं सङ्कलित्य चानामिव भजनप्रवृत्तिर्भवतीति ज्ञापनार्थम् ॥ १६ ॥

११ नी० भा० वी०—कुवस्तर्हि सर्वे त्वा प्रपद्य माया न सरन्तीत्याशङ्क्याह—न मामिति । यतो दुष्कृतिनोऽनश्चित्तशुद्धयभावात्समूढाः आत्मानात्मविभेदहीनाः, अत एव नराधमा न प्रपद्यन्ते । कुतो दुष्कृतिनः ? यतो माययाऽपहृतं तिरस्कृतं ज्ञानमलण्डसंविद्रूपं प्रद्य येषां ते अपहृतज्ञानाः । एतेन मायाया आवरणशक्तिरुक्ता । किञ्च आसुरं असुराणां विरोचनादीनां भाव चित्ताभिप्रायं “आत्मैवैह महद्यः” [छा. उ. ८।८।४] इत्यादिना श्रुतं देहेन्द्रियसङ्घात एव सम्पद्य सन्तर्पणीय इत्येवंविधमाश्रिताः । एतेन मायाया त्रिशेषशक्तिरुक्ता । तदेव मायया स्वरूपानन्दमातृव्य देहात्मभ्रमे जानते सति तद्भिमानादेहादिपुष्टयर्थं दुष्कृतं कुर्वन्ति, तेन च मूढाः सन्तो नराधमा मां न प्रपद्यन्ते । सरानर्थमूलं मायैवेत्यर्थः ॥ १५ ॥

ये तु सत्यपि देहाद्यभ्यासे मत्तो विभवति मत्स्रीत्यर्थं सुकृतमेवावरन्ति तेषु चतुर्विधा न केवलं सर्वे मदेककामा इत्याशयेनाह—चतुर्विधा इति । आर्तं. पीडितः पीडापरिहारार्थां, जिज्ञासुः स्वाज्ञाननाशार्थां, अर्थार्थां धनाद्यार्थां, ज्ञानी चेति चतुर्विधा मा भजन्ते ॥ १६ ॥

आर्तादिभक्तभ्यो ज्ञानिनः श्रेष्ठयम् ।

तेषां ज्ञानी नित्ययुक्त एकभक्तिर्विशिष्यते ।

प्रियो हि ज्ञानिनोऽत्यर्थमहं स च मम प्रियः ॥ १७ ॥

१ शां. भा.—तेवामिति । तेषां चतुर्णां मध्ये ज्ञानी तत्रविचक्ष्वित्त्रान्नित्ययुक्तो भवति, एकभक्तिश्च, अन्यस्य भजनीयस्वादृशनाय, अतः स एकभक्तिर्विशिष्यते विशेषमाधिक्यमापद्यते, अतिरिच्यत इत्यर्थः । प्रियो हि यस्माद्दहमात्मा ज्ञानिनोऽतस्तस्वाहमत्यर्थं प्रियः । प्रसिद्धं हि लोके ‘आत्मा मियो भवति’ इति । तस्माज्ज्ञानिन आत्मत्वाद्वासुदेवः प्रियो भवतीत्यर्थः । स च ज्ञानी मम वासुदेवस्याऽऽत्मैवेति ममात्यर्थं प्रियः ॥ १७ ॥

२ आ. शां व्या.—चतुर्विधाना तेषां सुकृतिना भगवदभिसु-
याना तुल्यत्वमाशङ्क्याऽऽह—तेवामिति । तस्य विशिष्यमाणत्वे हेतुमाह—प्रियो हीति । नित्ययुक्तत्व भगवन्त्यात्मनि सम्प-
दितचेतस्त्वम् । अगारे ससारे भगवानेव तार, ‘सोऽहमस्मि’ [छा. उ. ४।१।१] इत्येकस्मिन्निद्वितीय स्वस्मादत्यन्तमभिने भग वति भक्ति स्नेहविशेषोऽत्यर्थेकभक्ति । तस्याऽऽधिक्य हेतु विश्रुतेति—प्रियो हीत्यादिना । भगवतो ज्ञानिनश्च परस्पर

प्रेमास्त्वदत्वे प्रसिद्धि प्रमाणयति—प्रसिद्धं हीति । आत्मनो ज्ञानिन प्रति प्रियत्वेऽपि भगवतो वासुदेवस्य कथं त प्रति प्रियत्वं ? इत्याशङ्क्याऽऽह—तस्मादिति । अहं ज्ञानिनो निराधिक्येमात्पद परमस्यार्थत्वेनाऽऽत्मत्वेन च गृहीतत्वा-
दित्यर्थः । ज्ञानिनोऽपि भगवन्त प्रति प्रियत्व प्रकटयति—
स चेति ॥ १७ ॥

३ रा. भा.—तेषां ज्ञानी विशिष्यते; कुतः ? नित्ययुक्त एकभक्तिरिति च; ज्ञानिनो हि मदेक-
प्राप्त्यस्य मया योगो नित्यः; इतरयोस्तु यावत्स्वाभिलषितप्राप्ति मया योगः । तथा ज्ञानिनो मध्ये-
कस्मिन्नेव भक्तिः, इतरयोस्तु स्वाभिलषिते तत्साधनत्वेन मयि च अतः स एव विशिष्यते ।
किञ्च—प्रियो हि ज्ञानिनोऽत्यर्थमहम्—अनार्थशब्दोऽभिधेयजननः । ज्ञानिनोऽहं यथा मियः, तथा
मया सर्वज्ञेन सर्वशक्तिनाऽप्यभिधातुं न शक्यत इत्यर्थः, प्रियत्वस्येयचारहितत्वात् । यथा ज्ञानि-

१ अर्थमतिक्रम्य अत्यर्थम्, प्रयोजनं विनैव ज्ञानिनोऽहं प्रिय इत्यर्थः । उक्तञ्च—‘आत्मारामाय मुनयो निर्द्वन्धा अप्युत्सम । कुर्वन्त्यहं पूर्वो भक्तिमित्यभूतगुणो हरि ॥ (भाग. १।७।१०) इति । सिद्धान्तितं च परामर्शनिश्चामत्वं स्वनिर्दिष्टावदाने—
‘अहम्मा सा निरोधरूपत्वात्’ । (२. पा २६) इति ।
—अविगीता ।

नामग्रेसरस्य प्रहादस्य 'स त्वासक्तमतिः कृष्णे ददयमानो महोरगैः । न विधेदात्मनो गात्रं तत्समृत्याहादसंस्थितः' [वि. भु. १।१७।३९] इति; तथैव सोऽपि मम प्रियः ॥ १७ ॥

४ वे. ता. चं.— एव भक्तभेद उक्तः; तत्र प्रबुद्धस्य श्रेष्ठ्य दर्शयति—तेषामिति । इममेवार्थं परस्तादपि वक्ष्यति— 'चतुर्विधा मम जना भक्ता एव हि ते धृताः । तेषामेकान्तिन, श्रेष्ठस्ते चैवानन्यदेवता ॥ अहमेव गतिस्तेषा निराशी. कर्मकारिणाम् । ये तु दिशाख्यो भक्ता फलनामा हि ते मताः ॥ सर्वे च्यवनवर्माण प्रतिबुद्धस्तु मोक्षमात्रं [म. भा. १२।३४।३३ ३५] इति । तेषामिति निर्धारणे पक्षो । विशिष्यते श्रेष्ठतम इत्यर्थः । किं प्रशंसामात्रार्थमिदं? इति शङ्कते कुत इति । वैशिष्ट्यहेतुपर विशक्षणद्वयमित्याह नित्ययुक्तः एकभक्तिरिति चेति । ज्ञानिनो हीत्यादि— प्रापयत्य तस्यैव आप्यत्वात्फलदशायामपि । योगोऽनुक्त इत्यर्थः । अर्थस्याधीन्येकाधिकारित्वनिर्णयादितरयोरिति द्विवचनम् । एतेनात्मायैव फलदशाया परमात्मनो भोग्यतयाऽनुसन्धान नास्तीति सिद्धम् । एकस्मिन् भक्तिर्येत्य स एकभक्तिरिति व्यधिकरणबहुव्रीहि । एतदशब्दाभिप्रेतमुपास्यफल-योरभेदं दर्शयितु एकस्मिन्नेवेत्यवधारणम् । 'प्रियो हि' इत्यादिना हेत्वन्तरमुच्यते इयमिप्रियेणाह— किञ्चित् । अतिशयितकथा वक्तुमाह— अर्थशब्दोऽभिधेयवचन इति । अत्यर्थमत्यभिधेयम्, अभिधेयातिक्रमण चान्नाभिधेयान्तराद्बैल्लक्षण्यम्, तच्चाभिधातुमशक्यतेत्यभिधेयेणाह ज्ञानिनोऽहमिति । 'अभिधातुमशक्यं' इत्यस्यैश्वरवचनत्वानेनाप्यशक्यमिति फलितमित्यभिधेयैणोक्त मयेत्यादिना । ननु सर्वज्ञेन

यदशाते तदसदेव स्यात्, यत्र चासावशाक, तत्र चास्यानीश्वररथं स्यादित्यत्राह— प्रियत्वस्येति, गगनकुसुमादिवदसत्त्वनिबन्धन-मज्ञानं न दोषाय; अन्यथा भ्रान्तत्वप्रपञ्चत् । इत्यस्या अमा-वादेव तद्वाचकः शब्दोऽपि नास्तीति तदप्रयोगोऽपि नाशक्ति-हेतुरिति भावः । दिशब्दशक्तिता प्रसिद्धिमुदाहरति— यथेति । ज्ञानिनामग्रेसरस्येत्येतेन जन्मसिद्धनिरतिशयज्ञानवर्षं वाप क्वचनानादिभिर्विभोपिकासहस्रथाकम्पितत्वे विवक्षितम् । 'कृषि-रूपवाचकः शब्दो गण्य निर्बृतिवाचकः' [म. भा. १।७०।५] इति कृष्णशब्देनात्र निर्बृतिहेतुत्वादिकं विवक्षितम् । प्रवाहानादि कृष्णवाताकृतकालियमर्दनसूचनं वा; भक्तदुःखाना कर्षणद्वारा कृष्णः; तीव्रं चहेतुसङ्गाधेऽपि दुःखानुभवामात्रो निरतिशय-प्रीत्यन्तरमत्तयेति भावः । आत्मज्ञानमपि तदानीं सूर्यं, किं पुनर्गृह्यादिकल्पसारीज्ञानमित्यात्मनो गानमित्यस्य भावः । 'स च मम प्रियः' इत्यत्राप्यत्यर्थशब्दः समुच्चयप्रामाण्यार्थ-स्वभावानुपपन्न इत्यभिप्रायेणाह— तथैवेति । यथाऽहं त्रिविध-परिच्छेदश्रद्धित-निरतिशयानन्दस्वरूपोऽनन्तगुणविभूति-ज्ञानिनः प्रियस्तथाऽयमेक एव ज्ञानी मम निरतिशयप्रीतिविषय इत्युक्तं भवति । 'स च मम प्रियः' इत्यत्र निरतिशयप्रीति कुर्वतोऽपि महोदारस्येवहस्यापि तस्मिन्प्राधिक्रीतिकरणवद्वृत्ति सुचितेति केचिदाचार्या ॥ १७ ॥

५ आ. मा. भा. — एकस्मिन्नेव भक्तिरित्येकभक्तिः । तच्चोक्तं गारुडे— 'मय्येव भक्तिर्नान्यत्र एकभक्तिः स उच्यते' इति ॥ १७ ॥

६ ज. प्र. टी — एका भक्तिर्येदेति विग्रहे भक्तिशब्दस्य प्रियादित्वात्स्मिन्परत पूर्वपदस्य पुंवद्भावो न सिध्यतीत्यालो-च्यह— एकस्मिन्नेवेति । 'अस्य' इत्यध्याहारम् । तथापि

वैयधिकरण्यात् बहुव्रीहिर्न सिद्धयतीति चेत्, न, आगमसिद्ध्या चेत्याह— तच्चेति । यस्मैत्युपस्कर्तव्यम् ॥ १७ ॥

७ ह. पं. भा. — तेषां मध्ये ज्ञानी नित्ययुक्त अर्थमतिशयनाहं, स च मम प्रियः ॥ १७ ॥

एकभक्तिर्विशिष्यते श्रेयान् । प्रियो हि ज्ञानिनोऽस्य

८ वे. प्र. मि — एतेषां मध्ये च श्रेष्ठः इत्याह— तेषामिति । तेषां पूर्वोक्तानां सर्वेषां मध्ये ज्ञानी विशिष्यते श्रेष्ठः । तत्र नित्ययुक्तत्वादश्रयणारो हेतवः । नित्ययुक्तः सदा मज्जितः । अनेनानादिभ्यो विशिष्टत्वमुच्यते । तेषां प्रयाणामपि स्वार्थ-निर्दिष्टवर्तनमेव मज्जितत्वात्प्रयान्तरेष्वपि तेषां क्वचित्कति-दासत्वेऽपि निश्चेषयाकृष्येन निष्पेक्षान सर्वदा भविष्येत्यर्थः । अथ सर्वतो विरक्षणं जिज्ञासोः सत्प्रेमभक्तस्य सदा भगवति-प्राप्त्यतीमेकमन्त्रिति विशेषणम् । एष हिमन्मय्येव भगवत्-रुचिर्पश्ये स मथोह । जिज्ञासोस्तु स्वाभिलषितं ज्ञानं तावदाप्तयेन मयि यान्नाभिरिति न त्वयैकमन्त्रित्वमित्यर्थः । जिज्ञासप्रेमभक्तस्यैव भगवत्प्राप्त्यतीति मत्प्राप्त्यर्थमाह— प्रियो हि ज्ञानिनोऽस्यमित्यर्थः । अर्थेनानोऽभिधेयवचनः ।

ज्ञानिनोऽहं यथा प्रियः तथा मया सर्वज्ञेन सर्ववर्तिनाऽप्यभि-धातुं न शक्यत इत्यर्थः । हि प्रतिदो । प्रसिद्धं कोटलोकं वेदं चारभेव सर्वस्य निरुपाधिः प्रेमविषय इति । श्रुतिर्याह— "न वा अरे जायते कामाय जाया प्रिया भवति आत्मन्य कामाय ... सर्वं (इदं) प्रियं भवति" [उ. उ. २।१।५ ७।५।६] इत्यादि । ज्ञानिनश्चाप्येवाहम्, "तदात्मानमेवावै-दं मन्नास्मि" [उ. उ. १।७।१०] इति स्वात्मतानैव तेन प्रतिपत्तवाम् । तथा स च ज्ञानी मयातथैव प्रियः, मात्मानं स्वयमप्यस्मिन्स्वरूपाय मया स्वात्मत्वेन प्रतिपत्तवाम् । 'हे यदा मा मयागते तांस्तथैव अज्ञातवदम्' [७।१.१] इति हि मम स्थितिरित्यर्थः ॥ १७ ॥

१ व० त० दी०— एतेषां मध्ये सुमुखः मम ज्ञानी श्रेष्ठो मत् इत्याह—तेषां ज्ञानीति । नित्यं योग उक्तलक्षण-
स्तद्वान् नित्ययुक्तः । तादृशश्च मदीयमहिमज्ञानवान् तथा मय्येव पुरुषोत्तमे परमात्मनि विभाषकश्चिन्म एका
निरपेक्षा भक्तिर्यस्य । इतरेषां तु स्वाभिलषिते तत्साधकत्वेन वा मयि वेत्यत एव स विशिष्टो भवति । न केवले
स विनिष्टः, किन्तु प्रियः परस्परमित्याह— प्रियो हीति । अहं ज्ञानिनोऽत्यर्थं प्रियः प्रेमविषयः, स च ममेति
भजनात् 'ज्ञानी चेद्भजते कृष्णं तस्मान्नास्त्यधिकः परः' इति निबन्धवाक्यात् । सर्वेषां ममताविषयाणां मध्ये
स्वात्मा प्रियः, आनन्दरूपत्वात्; स चात्मा परमानन्दपरमात्मांशत्वादित्यर्थः । परमात्मनि प्रियत्वम् ॥ १७ ॥

१० पु. अ. त.— एवं चतुर्विधासुखैरेषु ज्ञानी मोक्षार्थं स विशिष्यते, उक्तमत्वेनेत्यर्थः । तस्य विशेषधर्ममाह— प्रिय
भजनकृतां इतम इत्याह— तेषामिति । तेषां पूर्वोक्तचतुर्वि- इति । हीति निश्चयेन, ज्ञानिनः सकाशात् अत्यर्थं सर्वभावे
धानां मध्ये ज्ञानी नित्ययुक्तः, नित्यं मया युक्त इत्यर्थः । एतेष्वध- अहमेव तस्य प्रियः । अतएव श्रीभागवते भगवद्वाक्यं 'मद-
तुर्विधेभ्योऽपि एकभक्तिमन्त्यर्थात्सैकान्तभजनकृत् दासवत् न्यते न जानन्ति नाहं तेषो मनागपि' इति ॥ १७ ॥

११ नी० भा० दी०— किं सर्वेऽपि सया एते सुकृतिनः? इति साधारण्येन विशेषणाद्गत आह— तेषामिति ।
तेषां मध्ये ज्ञानी विशिष्यते, यतो नित्ययुक्तः । आर्त्तादयो हि कामिनः कामपूर्त्वां न मद्भजने युक्ता भवन्ति, अर्थ
तु नित्ययुक्त एव भक्तिश्चैकभावेन भजनं करोति । तथा हि आर्त्ता रोगिनः सूर्यं भजन्ते, जिज्ञासवः सरस्वतीं,
अर्थार्थिनः कुबेरादीन्, इति तेषां तत्तत्कामार्थित्वेनानेकभक्तित्वं दृश्यते । तस्य नित्ययुक्तस्यैकभक्तित्वे च
हेतुः— हि यतः ज्ञानिनोऽदमत्यर्थं प्रियः आत्मत्वादेव; चात्मा च प्रियः निरुनाधिप्रेमगोचरत्वान्; " तदेतद्व्ययः
पुत्रास्त्रेयो विचारास्त्रेयोऽयस्मात्सर्वस्मादन्तरं वदवमात्मा " [वृ. उ. १।४।८] इति श्रुतेश्च । स च ज्ञानी मम
प्रियो भक्तानां दुर्लभत्वादिति भावः ॥ १७ ॥

उदाराः सर्व एवैते ज्ञानी त्वात्मैव मे मतम् ।

आस्थितः स हि युक्तात्मा मामेवानुत्तमां गतिम् ॥ १८ ॥

१ शां. भा.— न तर्ह्यार्त्तादियस्त्रयो वासुदेवस्य भियाः, न; किं तर्हि? उदारा इति । उदारा
उत्कृष्टाः सर्व एवैते, त्रयोऽपि मम भिया एवेत्यर्थः । न हि कश्चिन्मद्भक्तो मम वासुदेवस्यामियो
भवति, ज्ञानी स्वत्यर्थं प्रियो भवतीति विशेषः । तत्कस्मात्? इत्याह— ज्ञानी त्वात्मैव, नान्यो
मत्त इति मे मम पतं निश्चयः । आस्थित आरोहुं प्रवृत्तः स ज्ञानी हि यस्माद्दहमेव भगवान्नास्व-

१ उदारा उत्कृष्टाः 'भवानमे रयोदारः' (म. भा. उयो. १६५।१९) 'तथा हि ते शीलसुदारदर्शने तपस्विनामन्युभदेशतां गतम्' ।
(क. सं. ५।१९) इत्यादिषु तथार्थदर्शनात् ॥

युक्तात्मा—ज्ञातेऽन्यात्मनि तत्तत्त्वे येन चेतो न योजितम् । प्राक्सत्कारपदात्तस्य देहे भात्यायमता ध्रुवम् ॥
आत्मज्ञोऽपि न तस्मान् स वक्तुमार्त्तमेति युज्यते । इन्ति देहात्मतां योमायुक्तात्मा लोच्यतेऽत्र सः ॥

अत्र हुयंपदे वामनः—

एवमन्तरस्यायमर्थो न मोक्षस्यापि लिप्श्या । भक्तत्वेकान्तभक्तो मां कामाना तत्र वा कथा ॥
मिथ्यारूपो यथा वन्नो मिथ्या मोक्षस्तथैव सः । सत्ये मय्यनुत्तमस्य कथं मतः प्रियो भवेत् ॥
प्रेयान् मोक्षस्तदर्थं च प्रियो यस्य भियः पतिः । तं भक्त मन्वते भूदा मणो मुष्टेः स नो हरेः ॥
लोष्टेषु या ह्योदरपूर्तये कृत्वा सेवोदरस्वैव, न साऽवनीपते ।
हेतुं पुरस्कृत्य कृत्वा तथेह या सा जानु भक्तिर्न भवेद्भाषते ॥
तस्मान् मुष्टिमपि वाञ्छति विद्वरिष्टो मामिव केवलमत्तण्डरत्तं प्रपन्नः ।
मतो न वाभेदपरा गतिवत्तमेति युक्तात्मनोऽस्य सुद्धा भवति प्रतीतिः ॥ इति ।

अत्र— न पारमेष्ठ्यं न महेन्द्रधिष्यं न सारंगमौमं न रवापि न्यम् ।
न योगसिद्धीरपुनर्भवं वा मय्यर्पितात्मेच्छति मद्दिनाऽन्यत् ॥ (१।१।१।१४)
इति भागवतस्य अनुषन्धेयम् ।

देवो नान्योऽस्मीत्ययं युक्तात्मा समाहितचित्तः सन्मामेव परं ब्रह्म गन्तव्यमनुत्तमां गतिं गन्तुं प्रवृत्त इत्यर्थः ॥ १८ ॥

२ आ. द्वां. व्या.— इ नी चेदत्यर्थमोषरस्य प्रियो भवति, तर्हि विशेषणसामर्थ्यादितरेषामप्रियत्वं प्राप्तमिति दाहते— न तर्हीति । तेषां भगवन्तं प्रति प्रियत्वमत्र विवक्षितमित्याह— नेति । 'अत्यर्थे' इति विशेषणस्य तर्हि किं प्रजोजनं इति पृच्छ- ति— किं तर्हीति । सर्वेषां भगवदभिमुखरक्षादुत्कर्षेऽपि ज्ञानिनि तदतिरेकमहीकृत्य विशेषणमित्याह— उदारा इति । किं तत्र प्रमाणं ? इत्याशङ्क्येतरज्ञानमित्याह— मे मतमिति । 'ज्ञानी त्वारामैव' इत्यत्र हेतुमाह— आस्थित इति । सर्वशब्दस्य ज्ञानि-

व्यतिरिक्तविषयत्वमाह— प्रयोऽपीति । ज्ञानिव्यतिरिक्तानां भगवदभिमुखरक्षेऽपि ज्ञानाभावापरिधायां भगवत्प्रीतिविषयवे- त्याशङ्क्याऽऽह— न हीति । कस्तर्हि ज्ञानवति विशेषे ? तत्राऽऽह— ज्ञानी इति । तमेव विशेषं प्रथमपूर्वकं प्रकृत्यति तत्कस्मादित्यादिना । सर्वमात्मानं पश्यतोऽपि तस्य तत्र कथं यथोक्तो निश्चयः स्यात् ? इत्याशङ्क्य 'आस्थित' इत्ये- तद्व्याकरोति— आरौढुमिति । आरौहे हेतुं सूचयति— स ज्ञानीति । आरौढुं प्रवृत्तत्वमेव स्फुटयति— मामेवेति ॥ १८ ॥

३ रा. भा.— सर्व एवैते मामेवोपासत इत्युदारा वदान्याः । ये मत्तो यत्किञ्चिदपि गृह्णन्ति, ते हि मम सर्वस्वदायिनः; ज्ञानी त्वारामैव मे मतं तदायत्तात्मधारणोऽहमिति मन्ये । कस्मादेवम् ? यस्मादयं मया विनाऽऽत्मधारणासम्भावनायामामेवानुत्तमं प्राप्यमास्थितः; अतस्तेन विना ममा- प्यात्मधारणं न सम्भवति; ततो ममाप्यात्मा हि सः ॥ १८ ॥

४ वै. ता. चं.— 'तेषाम्' [७१७] इति श्लोकस्यार्थ एव 'उदारा' इत्यनेनापि दृष्टीक्रियते । ज्ञानिनोऽप्यर्थप्रियत्व वचनादप्येषामपि किञ्चित्प्रियत्व फलितम्, तदेव 'उदारा सर्व' इति पादेन विवक्षितम् । तदेवोपास्यत्वस्य साधारण्यं मामेवोपासत इत्यनेन दर्शितम् । उदारशब्दस्यात्र मन्दप्रथो- जनोत्प्रेमान्तररश्मियुद्धामाय प्रसिद्धयनुगेधेनाह— वदान्या इति । अर्थित्वेनावस्थितानां कथं वदान्यत्व ? इत्यत्राह— ये मत्त इति । सकलफलप्रदत्वलक्षणं परमौदार्यमेव हि मम सर्वस्वम्, तत्र प्रतिप्रदतीतुषामेव तदभावे कथं स्यादितरुक्तं भवति । 'मतम्' इति ननुसकलवाचं ज्ञानीत्यनेनान्वयः; 'मत' इति परोक्षपाठस्त्वप्रसिद्धः, तस्मादितिशब्दोऽप्याहृतः । अयमर्थः— भ्रयन्तिसिद्धान्तो भयतु वा मा वा; कृष्णसिद्धान्तस्त्वयमिति भावः । अन्तिमशब्दस्यात्र बहुप्रमाणविरुद्धत्वात् तादात्म्यादि विषयत्वम्, तथा सति व्यतिरेकनिर्देशापाध्यं । अतस्तदभिप्रेत माह— तदायस्तेति । क्षीरं प्रति धारको ह्यात्मा । प्रियत्वा दिशयप्रतिपादनाय सावधारणोऽयमात्मत्वारोपः । अन्तिम- विमानमात्रसारे भवत्सिद्धान्ते किं प्रमाणमभिमत ? इत्याकाङ्क्षा

याम् 'आस्थित' इत्यादिकमुच्यत इत्याह— कस्मादेव- मिति । हिहीतो । 'युक्तात्मा' इत्याशयाया क, परमात्म- योगाशासाविशिष्ट एव आत्मा यस्य सोऽत्र युक्तात्मा, तद्वद- भिरेत्योक्तं— मया विनाऽऽत्मधारणासम्भावनायति । मद्- तुमन्धानाभावे सति अर्थान्तरानुमन्धानप्रवृत्तिसमर्थत्वभावतये त्यर्थः । मामेवेति अयुक्तदशायामसत्त्वमेव हि स्यादिति भावः । मामेव उपायसूतमेव, न तु फलान्तरत्वमित्यर्थः । प्राप्यमिति— गतिशब्दोऽत्र गन्तव्यपर । असु देव तदायत्न धारणो यथाप्रमाणं ज्ञानी, तत किमायात्त भगवत्तदायत्नधा- रणत्वस्य ? इत्यत्राह अतस्तेन विनेति । सहस्रानामा मदि प्रायविदा शैतथ्यकमिरयमिप्राय । तथा हि 'न तस्यान्य. प्रिय- तर प्रतिबुद्धिर्महात्मनि । विद्यते त्रिषु लोकषु ततोऽस्त्येका न्विता गत । नारदेतद्धि ते सत्य वचनं समुदाहृतम् । नान्य भूके प्रियतरो लोके कथनं विद्यते' इति । ततो ममारामा हि स इति— आधास्त्वादिविशेषो ह्यात्पलक्षणमिति भावः । ऐष यादिकामा. सर्व एव मत्स्वरूपस्यातिशयहेतवः । ज्ञानी तु मम स्वस्वसत्ताहसुरिति स्वभक्तस्तुतिपर. श्लोक ॥ १८ ॥

५ आ. भा. भा.— ॥ १८ ॥

६ ज. प्र. दी.— ॥ १८ ॥

७ ह. पं. भा.— उदारा इति । उदारा उत्कृष्टाः सर्वे एवैत आर्तादयः । ज्ञानी त्वात्माऽहमेवे- त्यभिप्रायः । आस्थितः सन्प्राप्तः स हि ज्ञानी युक्तात्मैकाग्रचित्तो मामेवानुत्तमां गतिम् ॥ १८ ॥

८ चं. प्र. गि.— तद्विमातादयस्तत्र न प्रियास्त्वन्मायां न हरन्ति ? नेत्याह— उदारा इति । एते आर्तादयो मद्गला सर्वेऽप्युदारा महान्त एव, एवंजन्मदृष्टतनुदृष्टतनुत्वात् । अप्यपि हि मां न भजेयुरेव, आर्तस्य जिज्ञासोर्थापिभ्रम मद्भिष्टस्य धर्मेवनाभक्त्यापि बहुलुष्टपण्यमात् । अतो मम विद्या एव ते सर्वेऽपि । न हि कश्चिन्मद्गुरो ममाप्रियो-

ऽस्ति, न वा मा प्रपन्नेषु कश्चिदमुक्तो भवतीति भावः । कथं तर्हि ज्ञानी विद्यापयत इत्युक्तम् ? तत्राह— ज्ञानी इति । तुमन्तोऽप्यर्थः । प्रियत्वनिष्ठयुक्तत्वैकमन्तिल्यरूपवर्तौत्वैक- प्यायंस्तत्राप्यर्थः । प्रियत्वं तावदाह— आर्तमेवेति । आर्तादयो मर्दायाः, ज्ञानी त्वारामैवेत्यर्थः । एतत्र न यादिकमिमाना- वारः, किन्तु मरिसिद्धान्त इत्याह— मे मतमिति । मे मम

सर्वज्ञस्य सर्वयुरोनिधय इत्यर्थे । एवमात्मत्वेन ज्ञानिनोऽपि-
शपयुक्त्वा नित्ययुक्तवैकभक्तित्वाभ्यामपि तमाह— आ-
स्थित इति । हि यस्मात्स ज्ञानी युक्तामा सदा मयि समा

हितचित्त पूर्वोक्तो नित्ययुक्तः कथा मा परमेश्वरमेव अनुत्तमा
सर्वोक्त्या गतिं प्राप्तव्यफलमास्थित आश्रितवान् मदन्यत्
किमपि फल न मन्यते, मदेकभक्तिरित्यर्थे ॥ १८ ॥

९ व० त० दी०— तर्हि किमितरे त्वद्भ्रूत्तस्त्रिविधाः संसृताः ? इति, नहि नहीत्याह—उदारा सर्वे इति । एते
मद्भ्रूत्ता सर्वे ण्वोदारा देवान्तरोपासकेभ्यो महान्तो वदान्याश्च, मत्तो यत्किञ्चित् गृह्णन्ति मम सर्वधर्मप्राप्ताः प्रथम,
अन्यथा फलसिद्धिर्न स्यात् । पर व्यावहारिकरीत्या तद्भ्रजन प्राकृतमिति न तत्र प्रियत्वमुत्तम् । संसृतिरपि प्रा-
कृतानामिव न भविष्यति, यथा कथञ्चिद्भ्रजनात् । उक्तं च भागवते [१५।१७] ' त्यत्रत्वा स्वधम षण्णाग्बुजं'
इत्युपक्रम्य ' यत्र क वाऽभद्रमभूदमुष्य किं कौ वाऽर्थे आप्तो भजता स्वधर्मतः ' इत्यादिना ' काम नीधं भय
स्नेहमैक्य सौहृदमेव च । नित्य ह्रौं विद्ध्येते यान्ति त-मयता हि ते ' [भाग. १०।२१।१५] इति चान्ते तन्म-
यत्वफलमनादुदागस्ते । यथाकथञ्चिदकार्यापेक्षयापि भगवत्सम्बन्धिभावे प्रवृत्तिरहिततरेति सहैपः । मम महिम-
तत्त्वज्ञानो पुनरात्मैविति मे मतम् । ब्रह्मनादानुरोधि भगवन्मतं वा आस्थित आश्रितः मामेवावुत्तमा गतिं सुक्तिं
फलभूतामास्थितश्च मे मत । तत्रात्मत्व मन्ये । तदधीन इत्यर्थेसिद्धम् । तत उक्तम् ॥ १८ ॥

हितचित्त पूर्वोक्तो नित्ययुक्तः कथा मा परमेश्वरमेव अनुत्तमा
सर्वोक्त्या गतिं प्राप्तव्यफलमास्थित आश्रितवान् मदन्यत्
किमपि फल न मन्यते, मदेकभक्तिरित्यर्थे ॥ १८ ॥

१० पु. अ. त— नन्वपु चतुर्विधेषु ज्ञानी उत्तम उक्त-
स्ततोऽपि भक्तस्तदा पूर्वोक्तानां किं फल ? इत्यपेक्षायामाह—
उदारा इति । एते सर्वे एव स्वार्थपरित्यागेन मद्रथमर्मादि-
त्रयमजनकतार उदारा मोक्षधिकारिण । तु पुन ज्ञानी
आत्मैव मदात्मक एव, युक्त एतेत्यर्थे इति मे मतम् । हीति

निश्चयेन । अनन्यमना सर्वत्यागेन, अनुत्तमा न विद्यते उत्तमा
यस्यास्तादृशीं गतिं प्राप्य स्थान ज्ञात्वा मामेवास्थित स
युक्तामा मत्सयोगयुक्तो दास्यादिभावनेत्यर्थे । स उत्तम इति
भाव ॥ १८ ॥

११ नी० भा० दी०— उदारा इति । सर्वेऽप्येते उदारा उत्कृष्टा एव । ज्ञानी तु ममात्मैवेति मम मतं निश्चितम्,
हि यतः स युक्तः स ' ब्रह्मेव भगवान्वासुदेव ' इत्यभेदेन मयि समाहितचित्तो मामेवावुत्तमा श्रेष्ठा गतिमास्थित ।
न तु मत्तोऽन्यद्वारोग्यादिक कामयानो मद्भक्तिं करोति । किं तर्हि ? मत्प्राप्त्यर्थमेव मा भजत इत्यर्थे ॥ १८ ॥

हितचित्त पूर्वोक्तो नित्ययुक्तः कथा मा परमेश्वरमेव अनुत्तमा
सर्वोक्त्या गतिं प्राप्तव्यफलमास्थित आश्रितवान् मदन्यत्
किमपि फल न मन्यते, मदेकभक्तिरित्यर्थे ॥ १८ ॥

**वहूनां जन्मनामन्ते ज्ञानवान्मां प्रपद्यते ।
वासुदेवः सर्वमिति स महात्मा सुदुर्लभः ॥ १९ ॥**

१ शां. भा— ज्ञानी पुनरपि स्तुयते— वहूनामिति । वहूनां जन्मना ज्ञानार्थसंस्काराश्र-
याणामन्ते सभक्तौ ज्ञानमन्प्राप्तपरिपाकज्ञानो मां वासुदेवं प्रत्यभात्मानं प्रपद्यते, प्रपद्यते । कथं ?
वासुदेवः सर्वमिति । य एव सर्वात्मानं मां प्रतिपद्यते स महात्मा न तत्समोऽन्योऽस्त्यधिको वा;
अतः सुदुर्लभो 'मनुष्याणा सहस्रेषु' [७-६] इत्युक्तम् ॥ १९ ॥

हितचित्त पूर्वोक्तो नित्ययुक्तः कथा मा परमेश्वरमेव अनुत्तमा
सर्वोक्त्या गतिं प्राप्तव्यफलमास्थित आश्रितवान् मदन्यत्
किमपि फल न मन्यते, मदेकभक्तिरित्यर्थे ॥ १८ ॥

२ आ. शा व्या— उत्तमोक्तस्य गतायैव परिहरति—
ज्ञानीति । ज्ञानार्थसंस्कारो वासना ततत्र मनि पुण्यकमातुष्टान-
जनिता बुद्धिप्रद्विस्तदाश्रयाणा तद्गतामनन्ताना जन्मनामिति
वाच्यः । ज्ञानतत्त्व प्राक्तेष्वपि जन्मसु सम्भावितगिरयाशङ्कया
ऽऽह—प्राप्तेति । ज्ञानवतो भगवत्प्रतिपत्ति प्रश्रयारा विश्रुति—

कथमिति । यथोक्तज्ञानस्य तद्गतं दुर्लभत्वं सूचयति—य एव
मिति । महत्सर्वोक्त्यमात्मशब्दित वैभवमस्येति महात्मा ।
मद्भारमते फलितमाह— अत इति । तत्र वाक्योपपन्नस्य
इत्ये कथयति—मनुष्याणामिति ॥ १९ ॥

३ रा भा.— नात्यसङ्ख्यासङ्ख्याताना पुण्यजन्मना फलपिदं, यन्मच्छेपतैकरसात्तमयाया-
त्म्यज्ञानपूर्वक मत्प्रपदनम् ; अपि तु नहूना जन्मना पुण्यजन्मनामन्ते अजसने वासुदेवश्रेयतैकरसोऽह
तदायत्तत्त्वस्वरूपस्थितिप्रवृत्तिश्च ; स चासङ्ख्यैयैः कल्याणगुणगणैः परतर इति ज्ञानवान्भूत्वा वासुदेव
एव मम परमप्राप्य प्रापक चान्यदपि यन्मनोरथवर्ति स एव मम तत्सर्वमिति मा यः प्रपद्यते मामु-
पास्ते; स महात्मा महामना सुदुर्लभः दुर्लभतरो लोके ।

हितचित्त पूर्वोक्तो नित्ययुक्तः कथा मा परमेश्वरमेव अनुत्तमा
सर्वोक्त्या गतिं प्राप्तव्यफलमास्थित आश्रितवान् मदन्यत्
किमपि फल न मन्यते, मदेकभक्तिरित्यर्थे ॥ १८ ॥

४ वे. ता. चं.— पुनरप्युत्पन्नानवत्त्वस्यानेकजन्मसाध्य-
पुण्यफलत्वेन दुर्लभतरतया ज्ञानिनः श्रेष्ठ दर्शयति— 'बहुनाम्'
इति श्लोकन । 'ये जन्मकोटिभिः सिद्धास्तेषामन्तेऽत्र सरिथि'
इति भगवच्छास्त्रं 'जन्मान्तरसहस्रेषु' [पा. गी. ४] इत्यादिका
स्मृतिं चासुसन्धान आह— नात्पेति । 'बहुना जन्मनाम्'
इत्यत्र न तावद्बहुजन्मसद्भावमान विवक्षितम्, तस्यात्रानुप
युक्तत्वात् । न च बहुजन्मानस्य ज्ञानहेतुत्वमुच्यते, सर्वेषा-
मयत्नतो ज्ञानित्वप्रसङ्गात् ; अतः पुण्यजन्मनां इति विदधि-
त्म् । ईदृशज्ञानवत्त्वमेवम्भूतविशिष्टप्रती हेतुरिति दर्शयित्वा,
ज्ञानवतोऽनेकजन्मस्रमप्युदाहाय च ज्ञानवान् भूत्वेत्युक्तम् ।
'वासुदेव सर्वम्' इति सामानाधिकरण्यस्य बाधाध्यासतादा

त्म्यादिमिपयत्वायोगाच्छरीरसारीरमावादिनिर्वाहादपि प्रहरण
विशेषसिद्धस्याप्यस्य प्राज्ञतरत्वात् परमप्राप्त्यमित्यादिक-
मुक्तम् । लौकिक धारकादिकमभिप्रेत्याह अन्यदपीत्यादि ।
'स्वमेव माता च पिता त्वमेव' [ना. ह. १०] 'माता पिता
भ्राता निवास धरण सुहृत्तिर्नारायण' इत्यादिकमपीहा
भिप्रेतम् । प्रपत्तेरनोपासनाज्ञत्वादाह मामुपास्त इति । ज्ञानि-
नोऽपि स्वरूपमहत्त्व प्रमाणविक्रमम्, पङ्क्तिवाचनत्वादिमाहात्म्यं
सदपि प्रकृतेऽनपेक्षितम्, तस्मान्ज्ञानविशेषाचीनमाहात्म्यमिह
विवक्षितमित्याह महामाना इति । फजान्तरपरस्यापि
भगवदुपासकस्य दुर्लभत्वात्तद्यच्छेदाय सुखाब्द इति दर्शयित्वा
दुर्लभतर इत्युक्तम् ।

३ रा. भा.— 'वासुदेवः सर्वमिति' अस्वायमेवार्थः 'प्रियो हि ज्ञानिनेऽस्त्यर्थमहम्'
[७।१७] 'आस्थितः स हि युक्तात्मा मामेवानुत्तमां गतिम्' [७।१८] इति प्रक्रमात् । ज्ञान-
वांश्यायमुक्तलक्षण एव, अस्यैव पूर्वोक्तज्ञानित्वात् ; 'भूमिरापः' इत्यारभ्य 'अहङ्कार इतीयं मे
भिन्ना प्रकृतिरष्टधा । अपरयमितस्त्यन्या प्रकृति विद्धि मे पराम् । जीवभूताम्' [७।४, ५] इति
हि चेतनाचेतनस्य प्रकृतिद्वयस्य परमपुरुषोपेतैकरसतोक्ता, 'अहं कृत्स्नस्य जगतः प्रभवः प्रलय-
स्तथा । मत्तः परतरं नान्यत्किञ्चिदस्ति धनञ्जय !' [७।६, ७] इत्यारभ्य 'ये चैव सारिका
माना राजसास्तामसाश्चे । मत्त एवेति तान्विद्धि न त्वहं तेषु ते मयि' [७।१२] इति प्रकृति-
द्वयस्य कार्यकारणोभयावस्थस्य परमपुरुषायचत्स्वरूपस्थितिप्रवृत्तित्वं परमपुरुषस्य च सर्वैः प्रकारैः
सर्वस्मात्परतरत्वमुक्तम् ; अतः स एवात्र ज्ञानीत्युच्यते ॥ १९ ॥

४ वे. ता. चं.— 'वासुदेव सर्वम्' इति सामानाधिकर-
ण्यस्य पराभिनतमर्थं प्रतिश्लिष्यन् स्वोक्त ऋयतिवासुदेव इति ।
अत्र श्लुष्यन् प्राप्यभेदनिवृत्त्याधिकारिभेदपर । प्रकरणविक्रम-
प्रकरणानुपयुक्तो वाऽयं प्रकरणविशेषविश्लेषयुक्तमार्थं जाग-
रुक्तेऽनादिरणीय इति भाव । 'ज्ञानवान्' इत्यत्रापि निर्विशेषा
दिज्ञानजीवमानज्ञानादिव्युदासायाह ज्ञानवांश्यायमिति । उक्त
लक्षण वासुदेवोपेतैकरसत्वात्मवेदीत्यर्थे । उक्तलक्षणत्वे हेतु
माह— अस्यैव पूर्वोक्तज्ञानित्वादिति 'ज्ञानी च भरतर्षभ !'

[७।१६] इति पूर्वोक्ते ज्ञानिनि कथमुक्तलक्षणम् ? इत्यत्राह
भूमिराप इत्यारभ्येति । यत्र पूर्वोक्तज्ञानित्वादिन्यैकमि-
त्यादिक विवक्षितम्, 'भूमिराप' इत्यादिना हेतुवन्तरीकि ।
कार्यकारणोभयावस्थस्येति— कार्यत्वरकारणत्वरूपोभयाव-
स्थाविशिष्टत्वैत्यर्थ । स्वरूपन्वित्यादितादर्थीन्य 'मयि सर्व'
[७।७] 'रसोऽहम्' [७।८] इत्यादिषु व्यक्तम् । उक्तलक्षणत्वं
निगमयति— अस्त इति । स एवेति— 'वासुदेवोवैकैर-
रसोऽहम्' इत्यादिनोक्तलक्षण एवेत्यर्थ ॥ १९ ॥

५ आ. भा.— बहुनां जन्मनामन्ते ज्ञानवान्भवति । तच्चोक्तं ब्राह्मे— 'बहुभिर्जन्मभिर्ज्ञान्ता
ततो मां प्रतिपद्यते' इति ॥ १९ ॥

६ ज. प्र. दो.— 'बहुना जन्मना' इत्यत्र ज्ञानोत्पत्त्यनन्तर
भगवत्प्रतिपत्तौ बहुजन्मस्यवधानमुच्यते इति निरासार्थमाह—

बहुनामिति । प्रतीतमेव किं न स्यात् ? इत्यत्र आह— तच्छेति ।
तत्तत्तैव ॥ १९ ॥

७ ह. पं. भा.— बहुनामिति । बहुनां जन्मनामन्तेऽवसाने ज्ञानवान्नां प्रपद्यते वासुदेव' सर्वमिति
प्रतिपद्यमानः । सच महारत्ना सुदुर्लभः ॥ १९ ॥

८ सं. प्र. शि.— किञ्च आतांदनो बहव सन्ति,
ज्ञानी एतितुल्य इति ततोऽपि तत्र श्रेष्ठरमित्यभिप्रायेणाह—
बहुनामिति । 'जन्मनां' इति बहुवचनेनैव बहुषु सिद्धे
'बहुनां' इति विशेषेण कविज्ञानाधिकरणवायसिद्धत्रि-
शुदाय । अनेकतमहद्वारां जन्मनां किञ्चिद्विशेषपुण्यो-
पपदेरनुभवात्तते चरमे जन्मनि तन्पुण्यविधाकरूप 'वासुदेव

सर्वमिति ज्ञानवाग्मा प्रपद्यते' "सर्वं यत्स्विदं ब्रह्म" [छं.
उ. ३।१.३।१] "सर्वेद सर्वम्" [वृ. उ. उ. ७] "अग्ने
येदं सर्वम्" [छं. उ. ७।२.५।२] "सकलमहमिदं च वासु-
देव' इत्यादिषु निरूपितेरात्मसिद्धमार्गात्तद्विशेषमत्रनस्य
प्रपत्तिं करोति । अतः स महारत्ना अपरिच्छिन्नरूपे
हंभ । अतो नातादिताधारणो ज्ञानीत्यभिप्राय ॥ १९ ॥

९ व० त० दी०— एवम्भूतोऽतिदुर्लभ इत्याह—वहूनामिति । आत्मज्ञानं तु कदाचिदेकजन्मन्यपि सिद्धं भवति, भगवज्ज्ञानं तु न स्येति ततोऽपि प्रपत्तिभक्तिरतिदुर्लभा; सा चेद्भवंति स महादुर्लभः । यो वहूनां जन्मनामन्तै चरमजन्मनि पूर्वसुकृतसञ्चयेन यत्सन्तुष्टभगवता दत्तं स्वज्ञानं तद्वान् भवति, स दुर्लभः । तादृशोऽपि मां पुरुषोत्तमं परमात्मानं प्रपन्नो विज्ञानवानतिदुर्लभः; सतो ज्ञानमपि तस्य नात्मैकविषयकं, किन्तु भगवत्सर्वविषयकं तदाह—वासुदेवः सर्वमिति । 'कृष्ण एवात्पण्डं(ण्डः)सर्व' इत्यभेदज्ञानवान् । तथैतदुक्तं नियन्धे—'अत्पण्डाद्वैवभाने तु सर्वं प्रज्ञैव नान्यथा । ज्ञानाद्विकल्पतुद्विस्तु वाच्यते न स्वरूपतः ॥ भिन्नत्वं नैव युज्येत प्रज्ञोपादानतः कश्चित् । वाचारम्भणमात्रत्वाद्भेदः केनोपजायते'—इति । अतएव महात्माऽपरिच्छिन्नात्मा एकविज्ञानेन सर्वविज्ञानवान् स सुदुर्लभः 'सुदुर्लभः प्रज्ञानात्मा कोटिष्वपि महासुने' इति श्रीभागवते पट्टशब्धे (?) रुद्रोक्तेः ॥ १९ ॥

२० पु. अ. त.—ये पूर्वोक्तान्ते कथं मोक्षमनुभवन्ति ? इत्याकाङ्क्षायामाह—वहूनामिति । वहूनां जन्मनां धर्मादि-त्रययुक्तानामन्तै अन्तिमजन्मनि ज्ञानवान् भवति । ततो मां प्रपद्यते, सुको मन्तैत्यर्थः । यस्तु मक्त उक्तः स तु दुर्लभः इत्याह—वासुदेव इति । सर्वमैहिकं पारलौकिकं च वासुदेवः, स महात्मा महान् सदर्पमेव अहमेव वा अत्मा तादाः स दुर्लभोऽप्राप्य इत्यर्थः । यद्वा तु खेन इत्येतेन भगवानिव लभ्य इति भावः ॥ १९ ॥

११ नी० भा० दी०—किञ्च 'वासुदेवः सर्व' इति ज्ञानवान् यो वहूनां जन्मनामन्तै चरमजन्मनि मां प्रपद्यते सम्यग्दर्शनेनापरोक्षीकरोति स महात्मा प्रज्ञभूतः सुदुर्लभ इति योजना ॥ १९ ॥

आर्तादिस्वमक्तप्रयोज्यैर्कर्म प्रतिपादयितुमिदरेषां सकामानां देवतान्तरभजने हेतुः ।

कामैस्तैस्तैर्हृतज्ञानाः प्रपद्यन्तेऽन्यदेवताः ।

तं तं नियममास्थाय प्रकृत्या नियताः स्वया ॥ २० ॥

१ शां. भा.— 'आत्मैव सर्वं वासुदेवः' इत्येवमभतिपत्तौ कारणमुच्यते— कामैस्तैस्तैः पुत्रपशु-स्वर्गादिविषयैर्हृतज्ञाना अपहृतविवेकविज्ञानाः प्रपद्यन्तेऽन्यदेवताः प्राप्नुवन्ति वासुदेवादात्मनो-ऽन्या देवताः । तं तं नियमं देवताराधने प्रसिद्धो यो यो नियमस्तं तमास्थायोऽऽश्रित्य प्रकृत्या स्वभावेन जन्मान्तरार्जितसंस्कारविशेषेण नियता नियमिताः; स्वयाऽऽत्मीयया ॥ २० ॥

२ आ. शां. व्या.— किमिति तर्हि सर्वेषां प्रत्यम्यूते भूतपरदेवताप्रतिपश्यभावे कारणमिष्याह— कामैरिति । देव-तान्तरनिष्ठत्वे हेतुमाह— त तमिति । प्रसिद्धो नियमो जयो-पवासप्रदक्षिणानमस्कारादि । नियमविशेषाप्रवणे कारण-माह— प्रकृत्यैति ॥ २० ॥

३ रा. भा.— तस्य ज्ञानिनो दुर्लभत्वमेवोपादायति— कामैरिति । सर्व एव हि लौकिकाः पुरुषाः स्वया प्रकृत्या वासनया गुणमयभाविषयया नियताः नित्यान्विताः तैस्तैः स्ववासनादुरू-र्षगुणमयैरेव कामैरिच्छाविषयभूतैः हृतमत्स्वरूपप्रिययज्ञानाः तत्तत्कामसिद्धार्थमन्यदेवताः मत्प्रच-तिरिक्ताः केवलेन्द्रादिदेवताः तं तं नियममास्थाय तत्तद्देवताविशेषमात्रप्रणिनायासाधारणं नियममा-स्थाय प्रपद्यन्ते, ता एवाश्रित्यार्चयन्ते, न मत्स्वरूपमभिजानन्ति ॥ २० ॥

४ वे. ता. चं.— 'कामैस्तैस्तैः' इत्यादे. 'सर्वे याति परन्तप' [७१२०] इत्यन्वस्य प्रकृतसङ्गतिमाह— तस्यैति । सद्भवे 'धर्मसूक्ति धम्मोस्स' [७१२७] इति तदपमानं चातुस्रयार्थोः सर्वे एव हीति । स्वयैति प्राचीनत्वकोपात्-भव्यनितया प्रत्यात्मनियतया तद्वैकनिप्रकृतप्रसाधिक्येऽर्थः ।

१ ये पुनः स्वेन स्वेनोचमादिवाचनास्वभावेन विवित्रेण परिच्छिन्नमनसस्ते कामनापहृतवैतमस्तत्समुचितमेव ममेवान्तत्तदुदेवता-विशेषमुपासते; अतो मत् एव कामरूपमुपासदते । किन्तु तस्यान्वीक्ष्य, निरर्थक्य भासमया परिमितीहृतत्वात् । अत एवेन्द्रादि-भावनातात्पर्येण यागादि कुर्वन्तस्तथाविधमेव फलसुवादते, मत्प्रासिपरात्सु मामेव—इत्यभिनवगुप्तसरादाः । —अविनीता ।

वासनाया नियतविषयेच्छात्रनक्त्वाथोक्तं गुणप्रयभावविषय-
येति । एतेन स्वभावरूपीय प्रकृतिशब्दोऽत्र ' कामैस्तेस्ते '
 इत्यादिसमभिव्याहारात् तत्तदिच्छाहेतुमृतसहजवासनाविषय
इत्यपि निर्व्यूढम् । नियतत्वं नामादृष्टव्यभिचार सम्बन्ध इत्य-
भिप्रायेणाक नित्यान्यता इति । वीष्णामिधेतमाह स्वचास-
नानुरूपैरिति । ' लभते च तत्र कामान् ' [७।२२] इत्य-
नन्तराभिधीयमानैकाध्यातं कामशब्दोऽत्र कर्मणि व्युत्पन्न । ' हृत-
ज्ञाना ' इत्यत्र ह्यानशब्देन पूर्वप्रसक्तमेव ज्ञान विवक्षितमिति
प्रदर्शयितुं हृतमत्स्वरूपविषयज्ञाना इत्युच्यम् । तदेव चान्य
देवताभजनकारणम् । फलकारणयो स्वरूपेण निर्दिष्टयोरेपि सा
स्यसाधनभावात्सोऽसिद्ध इति दर्शयितुं तत्तत्कामसिद्धयर्थमि-
त्युच्यम् । तैस्तेस्तेन देवताभिर्दानुं शक्यैरित्यर्थ । इन्द्रादिदेवता
नामपि भगवत्पर्यन्तानुसन्धाने तत्तद्विशेषणविशिष्टस्य भगवत

एव तत्तद्देशनात्वादन्यदेवतात्वं तथाविधानुसन्धानाहिल्यनि-
बन्धनमिति ज्ञापनायोक्तं मद्वातिरिक्ता. केवलैन्द्रादिदेवता
इति । एतेन ' कामैस्तेस्ते ' इत्यादिकमितरभक्तप्रयविषयमिति
परोक्तं निरस्तम् । तत्तत्कामार्थमपि निगुणैर्भगवानेव प्रपद्यीय ।
अत एव हि सद्गृहीत ' ऐकान्त्य भगवत्त्वेर्षा समानमधिकारि-
णाम् [गी स २८] इति । अन्यथा ' वृषितो जाह्नवीतारे वृष-
खनति दुर्भति ' इति भाव । त तं नियममिति— निय-
मोऽत्र सद्गुणविशेषादि । ' भद्रयाऽऽर्चितुमिच्छति ' [७।११]
इति वक्ष्यमाणवशाद्नापि प्रपत्तेरभेदात्तव दर्शयति—ता एवा-
श्रित्यान्वयन्त इति । विश्वात्मगर्भफलप्रदत्ववरणपूर्वकं तत्तत्क-
र्मणि प्रीणयन्तीत्यर्थ । प्रपत्तिस्वरूपसामर्थ्यादवधारणसिद्धि ।
' तदेकोपायता याज्ञा ' इति हि तच्छरणम् ॥ २० ॥

९ आ. मा. भा.— प्रकृत्या स्वभावेन । ' स्वभावः प्रकृतिश्चैव संस्कारो वासनेति च ' इत्यभि-
धानात् ॥ २० ॥

६ ज प्र ढी — ननु मूलप्रकृत सर्वदेवत्वात्कथं स्वयेति प्रातिदिवक्त्वमुच्यते ? इत्यत आह— प्रकृत्येति । स्वभाव
एवेत्येवशाब्दसम्बन्ध ॥ २० ॥

७ ह. पै. भा.— कामैर्वहुविधैरपहतज्ञानाः प्रपन्नत आश्रयन्तेऽन्यदेवता मद्वातिरिक्ताः । तं तं
नियमं त्रतमास्थायाऽऽश्रित्य प्रकृत्या स्वभावेन नियता वशीकृताः स्वयाऽऽस्मीयया ॥ २० ॥

८ व प्र नि — तदर्थं ' तेषां ज्ञानि नित्ययुक्त एक
भक्ति विधीयते ' [७।१०] इत्यनेन प्रतिज्ञातमातर्दिभक्तप्रया-
पेक्षया ज्ञानिभक्तयो कर्प व्याख्याय सम्प्रति ' उदारा सर्व
एवैते ' [७।१८] इत्यनेन प्रतिज्ञातं देवतान्तरभक्तोपेक्षया
आगतदिवस्वभक्त त्रदृष्टोऽपि प्रतिपादयितुं प्रथमं तावत्तेषां स्व
भजनयोगेन देवतान्तरभक्ते हेतुमाह— कामैरिति । स्वया
स्वकीयया प्रकृत्या एवाभ्यासवगसनया नियता वशीकृता ।

अत एव तैस्तेनियमैर्मोहनस्तम्भनाकर्षणवशीकरणमारणोषा-
टनादिविषयैर्भगवत्सेवया सन्धुमदावक्यतेनाभिमते कामैरभि-
लार्षहेतुज्ञाना अपहतविवेका । भगवद्विज्ञाना सन्त इति
यावत् । अन्यदेवता भूतमेतयक्षादिभुद्रदेवता प्रपन्नते । किं
कृत्वा ? तं त नियमं जयोपवासादिरूप तत्तदेवताराधने
प्रसिद्धं मतविशेषमास्थायाश्रित्य ॥ २० ॥

९ व० त० दी०— तदेवमलौकिकमहिमान मा यथाकथञ्चिदपि ये प्रपद्यन्ते ते सिद्धिं प्राप्यान्ते तरन्ति
अनादृतवस्तुमहिम्नस्तथात्वादिदित्युच्यम् । ये तु मान प्रपद्यन्ते ते आसुरमार्गीया अन्यदेवता एव प्रपद्यन्ते । प्राकृतक-
माद्यर्थे ते मायाभोहिता संसरन्तीत्याह— कामैरिति सार्धैश्चिभि । स्वया प्रकृत्या राजसतामसस्वभावेन नियता
बद्धा मदीयया (स्वनिष्ठया मायया) वा बद्धाः ॥ २० ॥

१० पु अ. त. — स कथं दुर्लभ ? इत्यत आह—
कामैरिति । तैस्ते कामे पूर्वोक्ते ' आर्त ' [७।१६]
इत्यादिनिर्णयहेतुना सन्ताऽन्यदेवता धृत्रा शिवाण्यो
भक्तमेतादयः स्वया प्रकृत्या कृत्वा त त नियमं देवता
राधने उपशमादिलक्षणमास्थाय प्रपद्यन्ते । अत्रार्थमर्थ—
काममार्थं मत्सेवां प्रकृत्वा, न तु मोक्षार्थं भक्त्यर्थं

या, अहं तु मोक्षभक्त्यनुरूप्य कामितल्ल न इदमि,
तत्तत्प्रपन्नानुरूप्य तै कामै हृत मत्स्वरूपज्ञान येषां तारणा
सन्त स्वया प्रकृत्या नियता प्रकृत्यत्वाच्छीर्ष तत्फलदा
अन्यदेवता भजन्ति । अतएव ' यो यदा स त मनो '
 इत्युच्यम् ॥ २० ॥

११ जी० भा० दी०— अन्ये तु तैस्ते कामैः पुत्रपश्चादिविषयैर्हेतुज्ञानाः हृत दूरीकृत ज्ञान विवेको येषां ते
अन्यदेवता ' अहमेतस्यां आराधनेनेदं फलप्रदाययामि ' इति भेददुद्धया प्रपद्यन्ते इन्द्रादीन् । त त नियमं
चतुर्दशपञ्चासादिकमास्थाय स्वया प्रकृत्या यक्ष्यमाणविषया देव्या आसुर्या वा नियताः निर्गृहीताः ॥ २० ॥

यो यो यां यां तनुं भक्तः श्रद्धयाऽर्चितुमिच्छति ।
तस्य तस्याचलां श्रद्धां तामेव विदधाम्पहम् ॥ २१ ॥

‘तस्य तस्याचलां भक्तिं’ इति वै. ब्र. वि. सप्ततः षटः ।

स तथा श्रद्धया युक्तस्तस्या राधनमीहते ।
लभते च ततः कामान्मयेव विहितान् हि तान् ॥ २२ ॥

१ शां. भा.— तेषां च कामिनाम्— यो यः कामी यां यां देवतातनुं श्रद्धया संयुक्तो भक्तश्च
सन्नर्चितुं पूजयितुमिच्छति, तस्य तस्य कामिनोऽचलां स्थिरां श्रद्धां तामेव विदधामि स्थिरीकरोमि,
यथैव पूर्वं प्रवृत्तः स्वभावतो यो यो यां यां देवतातनुं श्रद्धयाऽर्चितुमिच्छति— स तयेति । स
तया पद्धिहितया श्रद्धया युक्तः संस्तस्या देवतातन्वाः राधनमाराधनमीहते चेत्ते । लभते च
ततस्तस्या आराधिताया देवतातन्वाः कामानीप्सितान्मयैव परमेश्वरेण सर्वज्ञेन कर्मफलविभागज्ञतया
विहितान् निर्मितस्मान्, हि यस्मात्ते भगवता विहिताः कामास्तस्मात्तानवश्यं लभत इत्यर्थः ।
‘हितान्’ इति पदच्छेदे हितत्वं कामानामुपचरितं कल्प्यं, न हि कामा हिताः कस्यचित् ॥ २१ ॥ २२ ॥

२ आ. शां. व्या.— तत्तदेवताप्रसादात् कामिनामपि
सर्वेश्वरे सर्वात्मके वायुदेवे कमेण भक्तिमन्विष्यतीत्याशङ्क्या-
ऽऽह— तेषां चेति । स्वभावतो जन्मा तस्यैवसंस्कारवत्तादित्यर्थः ।
भगवद्विहितया स्थितया श्रद्धया संस्काराधीनया देवताविदाय
माराधयत्येवैव भगवदनुग्रहादेव फलप्राप्तिरित्येव— यो यो
यां यामिति ॥ २१ ॥ ईहते निर्वैयर्थीत्यर्थः । आराधितदेव
ताप्रसादात्कमप्राप्तौ निरीश्वरेण ? इत्याशङ्क्य तस्य सर्वज्ञस्य

कर्मफलविभागभिरस्य तत्तदेवताभिष्टान्तृत्वात्तस्यैव फलदातृत्व-
मिच्छाह— सर्वज्ञेनेति । ‘एको बहुना यो विद्महाति कामान्’
[कठो. ५।१३] इत्यादिभूमिभिरिह ‘हि तान्’ इति पदत्रयं व्या-
चष्टे— यस्मादिति । ‘हितान्’ इत्येव पदमिति पक्ष प्रत्या-
ह— हितानिति । मुख्यत्वयन्मभवे किमित्यौपचारिकत्वमि-
त्याशङ्क्याह— न हीति ॥ २२ ॥

३ रा. भा.— ता अपि देवता मदीयास्तनवः ‘य आदित्ये तिष्ठन्नादित्यादन्तरो यमादित्यो
न वेद, यस्यादित्यः शरीरम्’ [वृ. उ. ३।७।९] इत्यादिश्रुतिभिः प्रतिपादिताः । मदीयास्तनव
इत्यजानापि यो यो यां यां मदीयामादित्यादिकां तनुं भक्तः श्रद्धयाऽर्चितुमिच्छति; तस्य तस्या-
जानतोऽपि ‘मत्तनुविषयैषा श्रद्धा’ इत्यहमनुसन्धाय तामेवाचलां निर्विघ्नां निदधाम्पहम् ॥ २१ ॥

४ वे. ता. च.— एव देवतान्तरफलान्तरसक्तो अपि तत्तदा-
राधनतत्फलयो शैथिल्ये सति ‘अन्तर्मे मतकादिन्या एषा तिर्यंभु
कामिता’ [म. भा] इति न्यायन अनर्थहेतुषु निषिद्धप्रायेषु
निमज्जयति भयात्परमकारणिकोऽहमेव तत्तदाराधनहेतुप्रदावि-
प्रशान्तिं तापच च प्रयच्छामीति श्लोऽद्वयेनाह— यो य इति । एक
एवेश्वरो रामहृत्पावकतत्त्ववदादित्यादिविमहभाक्, न तु जेतान्.
न्तरास्तीति वृष्टिमत्तमिषायासाह— ता अपीति । अयमभि-
प्रायः— पूर्वजोक्त ‘प्रययन्तेऽन्यदेवता’ [अ. २०] इति निर्देश
न तावदीश्वरात्प्रापरिप्रद्विरोधविषयतद्विशिष्टेश्वरविषयो वा
भवितुमर्हति, त्तान्येदेवतात्वव्यपदेशयोगाद्गामादिबिदेव ।
तत्र च जेतानन्तरविषयत्वमवश्यामुपगमनीयम् । ‘विबान्देवयजो
यान्ति मद्भुक्ता यान्ति मामपि’ [अ. २३] इति च ह्यपवस्यते ।

अतोऽन तनुशब्द पूर्वोत्तरपरामर्शवशात्चेतनविशेषविषय, इति
सर्वासा चेतनविशेषरूपदेवतानामोभरशरीरत्वप्रदर्शनार्थं श्रुति-
सुदाहरति य आदित्य इति । नात्र तनुत्वेन भजन विवक्षितम् ।
तथा सति प्रतर्दनविद्यादिविषय परमात्मोपासनत्वप्रसङ्गात्, ‘न तु
मामभिवानन्ति तत्त्वेन’ [१।२४] इति वक्ष्यमाणत्वात्चेत्यभि-
प्रायेणाह— मदीयास्तनव इति । अजानन्तपीति । तर्हि तनु-
त्वेनात्र निर्देशोऽनुपपन्नो निरर्थकश्च, ‘या या देवता’ इत्येव हि
वक्ष्यमित्यत्राह— तस्य तस्येति । यथा नरपतेरात्मस्वरूप-
मजानतोऽपि राजशरीरप्रसाधनादिक कर्तुंस्ततो राजात्मनैव
फलमिति न्यायसूचनादुपपन्नोऽत्र तनुशब्द इति भावः । जातायाः
श्रद्धया अचलत्वं नाम प्रतिषण्णकारहित्येनाफलप्राप्ताय निरन्तर-
सन्तन्म्यानत्वमित्यभिप्रायेणोक्तं निर्विघ्नमिति ॥ २१ ॥

१ अत्र ‘यो यो या या मत्.’ इत्येतावतीकोकार्यसिद्धौ तत्रपर्यन्तनिर्देशात् प्रकृताया भक्तेस्तन्वात्मविषयत्वं तात्पर्यमुपनीयत,
तेन परा भक्तिं प्रादुर्भावात्स्वविषयाऽपि भवतीति विद्वान्तं भक्तिमीमांसया ‘तद्विषयरोपात् प्रादुर्भावविषयि सा’ (शां. भ. सू.
२।१।२०) इति सूत्रेण ।
—अविगीता ।

३ रा. भा.—स तथा निर्विघ्नया श्रद्धया युक्तस्तस्य इन्द्रादेराराधनं प्रतीहते चेष्टते । ततो मत्तनु-
भूतेन्द्रादिदेवताराधनाच्चात्रेव हि स्वाभिलषितान् कामान् मयैव विहितोल्लभते । यद्यप्याराधनकाले
आराध्येन्द्रादयो मदीयास्तनवः, तत एव तदर्चनं च मदाराधनमिति न जानाति, तथापि तस्य
चस्तुतो मदाराधनत्वादारारथकाभिलषितमहमेव विदधामि ॥ २२ ॥

४ वे. ता. च — 'स तथा' इति श्लोकेऽपि पूर्ववद्गीष्वा
भाष्या । 'तथा' इत्यस्य प्रस्तुतोपयुक्ताकारपरामर्शितवज्ञापनाय
निर्विघ्नैरेतुक्तम् । श्लोकेन देवताशब्देन तनुशब्देन च पूर्व-
निर्देशेऽपि 'तस्य' इति बुद्धिनेन प्रतिनिर्देशो बुद्धिस्थतर्ह
वपर । 'देवादेवयनो यान्ति [७२३] इति ह्यनन्तस्तुच्यत
इत्यभिप्रायेण तस्येन्द्रादेरित्युक्तम् । यद्यपि 'तस्या' इति पद-
च्छेद शक्य, तथापि 'राधन' इत्यस्योपसर्गरहितस्य आराधने
प्रसिद्ध्यभावात्तदनादर । यद्वा, कलितोक्तिरिय, 'राधन' इत्येव
पदच्छेद । तत इति व्याख्येयनिर्देश । तद्याख्यानं मत्तनु-
भूतेन्द्रादिदेवताराधनादिति । अयमभिप्राय — 'तत'
इत्यस्येन्द्रादिपरत्वं मन्दम्, 'मयैव विहितान्' इति स्वस्यैव
फलदातृत्ववचनात् । ततस्तन्निमित्तमेवावापेक्षितम् । अत

'तस्यााराधनमीहते' इति प्रधानतया प्रस्तुतपरामर्श एवायमिति ।
'हि तान्' इत्यत्र हीत्यव्ययम् । सर्वत्र च तच्छब्दनिर्देशात् 'कामान्'
इत्यत्रापि 'तान्' इति विशेषणमुच्यते, भगवत समस्ताभिल-
षितदायित्वस्युचनानादपेक्षितं च । द्वित्यव्ययं च प्रकरणविह्वलम् ।
'अन्तवतु फलं तेषां तद्भवत्यल्पमेधसाम्' [७२३] इति तथि-
न्द्राप्रस्तुतादित्यभिप्रायेणोक्तं तानेव हि स्वाभिलषिता
निति । स्वद्विपयज्ञानज्ञानस्य त्वया फलदानं वक्ष्ये इत्यत्र 'मयैव'
इत्यवधारणाभिप्रेतमाह यद्यपीति । एतस्यन स्मारित-
यद्यपीत्यवधारणार्थमाह—मदाराधनत्वादिति 'अहं हि सर्वं
यज्ञानां' [९१४] इत्येतदन भाष्यम् । 'इहापूते बहुधा जातं
जायमानं, विश्वं विभक्तिं भुवनस्य नामि' [म ना. ११६]
इति च ध्रुति ॥ २२ ॥

५ आ. मा. भा — यां यां ब्रह्मादिरूपा तनुम् । उक्तं च नारदीये 'अन्तो ब्रह्मादिभक्तानां
पद्भक्तानामनन्तता' इति । 'मुक्तश्च का गतिं गच्छेन्मोक्षश्चैव किमात्मकः' [म. भा. १२।३३४।३] इत्यादेः
परिहारसन्दर्भाच्च मोक्षधर्मेण । 'अवतारे महाविष्णोर्भक्तः कुत्र च मुच्यते' इत्यादेश ब्रह्मवैवर्ते ॥ २१ ॥ २२ ॥

६ ज प्र दी — रामहृष्यादिरूपा भगवत्तनुमिति प्रती-
तिनिरासायाह— यां यामिति । इत एतत् ? 'अन्तवतु फल
तेषां' [७२३] इति तद्भक्तानामन्तवत्फलवचनात् । तस्य च
ब्रह्मादिग्रहणे सम्भवाद्भगवद्ग्रहणे चाम्ब्रह्मादिति भावेनाह— उक्त
चेति । फलस्यति शेष । गम्यत इति गति, इत्यादे प्रश्रय

परिहाररूपवाक्यसन्दर्भाच्च । बहुत्वाद्गुदाहरणमिति भाव । अन्-
न्तफलत्वं मूलरूपभक्तानामस्तु, अवतारतनुभक्तानामन्तवत्फल
ज्ञीकारे को विरोध ? इत्यत आह— अवतार इति । इ
चावतारे ॥ २१ ॥ २२ ॥

७ ह. पै. भा.—यो यो भक्तः या यां तनुं देवताविग्रहं श्रद्धयाऽर्चितुमिच्छति तस्य तस्यावलां
निश्चला श्रद्धा तामेव तद्विषया विदधामि करोम्यहम् ॥ २१ ॥ स तथा विहितया श्रद्धया युक्तस्ते-
वताविशेषस्याऽऽराधनमीहते करोति । लभते च तत आराधनात्कामानीप्सितान्मयैव विहितान्हितान्
मयैव दत्तानहकूलान् ॥ २२ ॥

८ घे घ मि — तर्हि तत्तदेवताप्रसादात्तेषां (वद्येव
भक्तिर्न किं भविष्यति ?) नेत्याह— यो य इति । यो य
कामी वा या तनु देवताधर्मम् । अनेन तदुपेक्षमात्र, न तद-
मन्त्रेण, तनुनिबन्धन एवान्यदेवताध्यवहार इति सूचितम् ।
श्रद्धया जन्मात्प्रवासनाप्रजातविभाक्तेन युक्तं सन् अर्चितु
मयचित्तुमिच्छति । श्रीरादिहरयाधतेर्गिज्ञाभावपक्षे रूपमिदम् ।
तस्य मय्येव चामिनन्तामेव तनुं प्रति एवावसायनाप्रसादा भक्ति
अच्छां रिष्यां विदधामि अहमनन्तामीं न तु मद्राकिमिरयं ।
तामेव भक्तिनिमित्तं स्थाप्याने षष्ठ्यामन्वय एवादिति प्रति

शब्दाभ्याहारेण व्याख्यातम् । यद्वा यामर्चितुमिच्छति, तां
तद्विषया भक्तिमित्यर्थे ॥ २१ ॥

तत किम् ? तत्राह— स तस्येति । स कामी तया
श्रद्धया युक्तं सन् तस्या देवतामूर्तेः राधनं पूजनमीहते इति
मिच्छति । अतःपस्येवस्यपि राधते पूजापेक्षया 'राधन'
इति प्रयोगो युव । तत तस्या देवतामूर्तेः सकाशात् काम
निष्ठायाश्च लभते । न चैव मय सत्वेकमेवत्प्रदानानि । हि
यस्यात् मयैव विहितान् तावतामन्तु लभते, 'फलत उप
पत्ते' [म. सू. ३।२।३८] इति न्यायादिति भाव ॥ २१ ॥

९ व० त० दी०—ता अपि देवता मदीयाः शरीरभूताः “ य आदित्ये तिष्ठन्नादित्यादन्तरो यमादित्यो न वेद् यस्यादित्यः शरीरं ” [वृ. व. ३।७।९] इत्यादिश्रुतिभिरवस्थाप्रतिपादनात् । तदज्ञानश्रेव यो यो यां यां इति तस्याज्ञानतोऽपि मच्छरीरभूतविषयकैषा अद्वैत्यहमोकोऽनुबन्धाय तां श्रद्धामेवाचलां विदधामि ॥ २१ ॥ ततश्च स तयेति । ततो मदङ्गभूतादुपास्यदेवात् लभते कामान् मथैवाङ्गिना विहितानिर्मितान् प्राप्नोति । यद्यप्याराधनं कालेऽपि मामेवमवयविनमविज्ञानंस्वामेव भजते स भक्तस्तथापि वस्तुतो मदाराराधनत्वात् मङ्गिमितमेव फलं तल्लभते । यथा शरीरं पुरुषदत्तं वस्तुत आत्मदत्तमित्यात्मभजनस्यैव मुख्यत्वं युक्तं; शाखिमूलसेचनवदिति भावः ॥ २२ ॥

१० पु. अ. त.—अतोऽहमपि तान् स्वरूपसदानाशो-
ग्यांस्त्वैवताभजने इदाम् करोमीत्याह—यो य इति । यो यो भक्तो यां यां तत्तं यां यां देवतामृति श्रद्धया स्वकामसिद्धयर्थे श्रुदान्तःकरणेन अचिंतुमिच्छति, तस्य भक्तस्य तामेव श्रद्धा-
मचलां शाल्यज्ञानादिना वा चालयितुमशोप्यामहमेव विदधामि करोमि, पोषयामि चेत्यर्थः ॥ २१ ॥ ततः स मत्कृतश्रद्धया
वस्याऽऽराधनं करोतीत्याह—स तयेति । स तथा मत्कृतया श्रद्धया युक्तस्तस्या मूर्तेराराधनमीदृते करोति । ततः श्रद्धातः स्वश्रुदान्तःकरणतस्तान् कामान् स्वमनोरथरूपान् मथैव विहितान् निर्मितान्—अन्यथा मदाज्ञां विना देवादीनां न सामर्थ्यम्—अतो मथैव निश्चयेन विहितैः लभते प्राप्नो-
तीत्यर्थः ॥ २२ ॥

११ नी० मा० दी०—किञ्च यो यो भक्तः सार्वत्रिको राजसस्तामसो वा यां यां तन्तुं तादृशीमेव देवादिरूपां यश्वरक्षोरूपां भूतप्रेतरूपां वा मूर्तिं श्रद्धया तादृयैवाचिंतुमिच्छति, तस्य तस्य भक्तस्य तामेव श्रद्धा सार्वत्रिकी राजसी तामसी वाऽहं सर्वेश्वरोऽचञ्जं विदधामि ॥ २१ ॥ ततश्च स तथा श्रद्धया युक्तः सन् तस्या मूर्तेराराधनं ससाधनं वशीकरणमीदृते इच्छति । ततश्च कामान्निषयान् लभते मथैव विहितानाज्ञापितान् हिनान् ईप्सितान् । एतेन सर्वोसां देवतानां स्वाज्ञावशवर्तित्वं दर्शितम् ॥ २२ ॥

अन्वदेवताभक्तानां मौल्यं भगवद्भक्तानां च वैशिष्ट्यम् ।

अन्तवत्तु फलं तेषां तद्भवत्यल्पमेधसाम् ।
देवान्देवयजो यान्ति मद्भक्ता यान्ति मामपि ॥ २३ ॥

१ शां. भा.—यस्मादन्तवत्साधनव्यापारा अविवेकिनः कामिनश्च तेऽतः—अन्तवद्विनाशि फलं तेषां तद्भवत्यल्पमेधसामल्पप्रज्ञानाम् । देवान्देवयजो यान्ति देवान्यजन्तीति देवयजस्ते वान्यान्ति । मद्भक्ता यान्ति मामपि । एवं समानेऽप्यायासे मामेव न प्रपद्यन्तेऽन्तवत्फलाय, अहो लु कर्षं वर्तत इत्यनुक्रोशं दर्शयति भगवान् ॥ २३ ॥

२ आ. वां. व्या.—प्रेक्षापूर्वकारिणि वानानां हितत्वा-
ये हेतुवाह—यस्मादिति । किञ्च ये कामिनस्ते न विवे-
कान्ततथाविवेकपूर्वकत्वात्कामानां कुतो हितत्वावाह्यः इत्याह—
विवेकिन इति । कामानामनन्तफलत्वेन हितत्वमाशङ्क्या-
ह—अत इति । तेषामविवेकपूर्वकत्वमतश्चादर्शः । मुश-
दोऽवधारणार्थः कामफलस्य विनाशित्वे किमिति कामनिश्चयं
जन्तानां इत्याद्यहय प्रशामान्यादित्याह—अल्पेति । किं तर्हि
साधनमनन्तफलाय ? इत्याद्यहय भगवद्भक्तिरित्याह—मद्भक्ता
इति । अक्षरार्थमुक्त्वा लोकेष्य तात्पर्यायमाह—(घमिति ।
देवताप्राप्ते चित शेषः । ‘मामेव’ [७।१४] इत्यादी देवताविशेष
प्रपद्यन्तेऽन्तवत्फलायेति वक्तव्यम् । उच्यतेपरीत्ये कारणमवि-
वेकातिरिक्तं नास्तीत्यभिप्रेत्याऽऽह—अहोखल्वित्येति ॥ २३ ॥

३ रा. भा.—तेषामल्पमेधसां अल्पयुद्धीनामिन्द्रादिमात्रयाजिनां तदाराधनफलमल्पं अन्तवच्च भवति । कुतः ? देवान् देवयजो यान्ति यत इन्द्रादीन् देवान् तद्यजिनो यान्ति । इन्द्रादयो हि परिच्छिन्नभोगाः परिमितकालवर्तिनश्च; ततस्तत्सायुज्यं प्राप्ताः तैः सह प्रच्यवन्ते । मद्भक्ता अपि तेषामेव कर्मणां मदाराराधनरूपतां ज्ञात्वा परिच्छिन्नफलसङ्गं त्यक्त्वा मत्प्रीणनैकप्रयोजनाः मामेव शान्नुवन्ति, न च पुनर्निवर्तन्ते; ‘ मामुपेत्य तु फौन्तेय ! पुनर्जन्म न विद्यते ’ [८।१६] इति हि ह्यते ॥ २३ ॥

४ वे ता च - यदि भवत्प्रसादात्तेषामपि फलसिद्धिस्तर्हि तत्र को विशेषो भवदुपासकेभ्यः । इत्यत्रोत्तरम् - 'अन्तवत्' इत्यादि । पूर्वाभि सम्भवत्येकवाक्यत्वे वाक्यभेदप्रमनिरासाय तेषामल्पमेधसामिति सामानाधिकरण्या दर्शितम् । तेषामिति फलाल्पत्वहेतुपरामर्श इत्याह इन्द्रादिमात्र-याजिनामिति । तत्र हेतुः स्युद्धित्वम् । अल्पेभिरिन्द्रादियु तदधीनकम्पु च मेधा बुद्धियेषा तेऽल्पमेधस । अल्पगोचरत्वादल्पमेधा तेषामिति वा । अल्पमेधस्त्वादेव तत्फलस्याप्यल्पत्व सिद्धमिति श्रुत्वा अल्पमन्त चच भवतीत्युक्तम् । 'देवान् देवयज' इत्यत्र देवशब्दो गोबलावर्द्धन्यायान्मन्त्रश्लोकभगवद्भ्यतिरिक्तदेवपर । अथवा, मनुष्यादिसहस्रठिनरमेवश्य देवनातिविशेषपर इत्यभिप्रायेण इन्द्रादीन् देवास्तद्याजिन इत्युक्तम् । कथमिन्द्रादिप्राप्ति फलस्थाल्पास्थिरं बहेतु ? इत्यत्राह - इन्द्राद्याऽपि हीति । अस्तु तेषामल्पभोगत्वमस्तिरत्वं च, तत किं तदुपासकस्य भगवत्प्रसादाधीनफललाभस्येत्यत्राह तत इति । क्वलेन्द्रा-दियाजिन तत्तदभिलषित तत्सामुज्यादिकमेव हि भगवान् प्रयच्छति, सायुज्य च समानभोगत्वमेव, तत इन्द्रादिभोगस्य परि-

मितस्वरूपत्वात्परिमितकालवर्तित्वाच्च तत्समानस्तदुपासकभोगोऽपि तथाविध एव भवेदिति भावः । 'माम्' इति निर्दिष्टमन्त्र-त्वरूपस्य निरतिशयानन्दमयत्वात्तरसाधर्म्यमागतस्यैव निर-तिशयभोगत्व सिद्धम् । सूत्र च 'भोगमानसाम्यलिङ्गाच्च' [प्र. सू. ४।४।२१] इति । तन्नित्यत्वाच्च तदुपासकभोगस्यापि निरत्यर्थं दर्शयति न च पुनर्निवर्तन्त इति । अत्राभिधेय-पक्ष्यमाणवचनेन विशदयति मामुपेत्येति । अत्रापि सूत्रम् - 'अनाश्रुति शब्दादनाश्रुति' शब्दात् [प्र. सू. ४।४।२२] इति । 'मद्भक्ता यान्ति मामपि' इत्यत्र भगवति फलान्तरार्थिनामपि मोक्षे विभ्रमा नारायणार्थक - 'तथा देवान्तरमकानां अपेक्षितायलाम एव फलम्, भगवद्भक्ताना तु न तावन्मान फलम्, किन्तु स्वभावप्राप्तान्भिसहितादपि पापपरिक्षायां स्ववाचि-क्योन्मीलनेन शुद्धेषु धर्मेषु प्रद्वोत्पत्त्या शनैश्शानैर्ज्ञानवैराग्यादि-लामद्भारेण पूर्वोक्तभक्तिविशेषलामाभिरतरेणापि कालेन भगव-त्प्राप्तिभविष्यतीति नित्यफलत्वमित्यभिप्रायः - इति । इदं च शाण्डिल्यसहितायामपि भगवत्पापवारसङ्ग्रहे प्रोक्तं - 'अ-वन् समुद्दिश्य तदक्षराणां नरा । कदाचिन च हीयन्ते काम-कर्मरता अपि' ॥ इति ॥ २३ ॥

६ आ. मा. भा. - ॥ २३ ॥

६ ज. प्र. दी. - ॥ २३ ॥

७ ह. पै. भा. - अन्तवत् अन्तो त्रिनाशो विगते यस्य तदन्तवत्फलं तु तेषां देवतान्तरपूजका-नाल्पमेधसाम-पशुद्भानाम् । देवानभिपतान्देवान्यजन्तीति देवयजो यान्ति गच्छन्ति । मयि भव-मद्भक्ता यान्ति मामपि तस्मादनन्तपूजाफलम् ॥ २३ ॥

८ रं घ्र गि - तर्हि स्वत एव सर्वेषामपि फलप्राप्त्य-विशेषे स्वद्भक्तानामानार्त्तदीनान्यदेवताभक्तेभ्यः कथमतिशय ? तत्राह - अत्र प्रति । तेषां तु अशेषदेवताभक्ताना मह-त्तमपि तत्फलं अन्तवद्विनाशवद्भवति । तत्र हेतुः - अल्प-मेधसा अल्पेषु परिच्छिन्नेषु शुद्धदेवतेषु मेधा बुद्धियेषां ते तथोक्तः । एतद्व दशयते देवान्देवयज इति । देवान्य-जन्ति भजन्ति ति देवयज, ते देवान् तवत् एव यान्ति । इन्द्रा-द्यो हि परिच्छिन्नभोगा परिमितकालवर्तिनश्च । अन्तवत्ता-प्राप्त अपि ते सहैव चकवन्ते । मद्भक्तास्त्वात्तदयो मामनन्तं-माप्नुवन्ति, माशुपय तु कौ तेषां पुनर्जन्म न विद्यते ।

[८।१६] इति हि वक्ष्यति । 'मामपि' इत्यपिशब्द-काम-सङ्घर्षार्थः । तथा चायं भावः - यथा हि धर्मज्ञान-प-गङ्गामयगाहमान स्वामीप्येता तापशान्तिमनभीषित-पावतस्वमपि लभते । तत्फलस्य हेतोः ? अजगात्तगङ्गान्त-स्वामाभ्यात्, तथा आर्तिपरिहारादिकामनया ना भजत-स्वामाष्टान्कामान् मद्भक्तनमाहात्म्यप्रयुक्तमपुनराद्यत्तिलक्षण-मन्त्रासिरूपं माक्षमपि प्राप्नुवन्ति, अतो मद्भक्तानामन्तव-त्ताभक्ताना च महदन्तरम् । तस्मात्ताभूतम् 'उदारा सर्व-धृते' [७।१८] इति ॥ २३ ॥

९ व० त० दी० - अतो भावमेदात्फलभेद इत्याह - अन्तवदिति । पुराचदो भेद सूचयति । यतोऽल्पमेधसा-इन्द्रादिमात्राङ्गयाजिना शाराकल्पप्राप्त्यन्तस्येव कानामिव तेषां फलमल्पमन्तवद्विनाशि च भवति, वदति च 'देवान्देवयजो यान्ति' इत्यादौ तत्तद्देवामुज्य चाप्यात्मभवेति । यागे तु श्रौते देवाना भगवद्भक्तभूतत्वज्ञानपूर्वक-माराधनमिति न विरोधः । भक्तो तु केवलं तत्राजिन एवाराधनं सर्वाराधनं भवतीति भावेन सूत्ररूपत्वादिति ज्ञेयम् । किंवदन्ता ? यो य भजते श्रद्धया तं तमेतरीशभिप्रायेण मद्भक्ता यान्ति मामपीत्युक्तम् ॥ २३ ॥

१० पु. अ. त. - तर्हि स्वामितफलप्राप्त्य-चोत्तमत्वमेव-तन्तवत् कः ? न ? इत्यत्र आह - अन्तवदिति । शु पुनः-मन्तिमितमपि च तेषामप्यवतिमतां भक्तिं विहाय कामपर-

एवात् अन्तवत् विनाशपुक्त भवतीत्यर्थः । लक्ष्यदेव तदु-द-साराणं मया तत्फलं विधीयत इति व्यज्यते । ननु देवा-स्य-दशास्तराजने कथं भोक्तव्यम् ? इत्यत्र आह - देवा-

निति । देवयज्ञ पूर्वोक्तप्रकारेण स्वकामितफलार्थं देवभजनकर्तारं । अपवा देवत्वेन तद्भजनकर्तारं, न तु मर्दरात्वेन स्फुरितसन्माना, अतो देवान् यान्ति मत्सायुज्याकामामाये प्राप्नुवन्ति । कामनार्थां तु तदेव प्राप्नुवन्तीत्यर्थे । अन्यदेवेषु देवत्वेन भजनकर्तारस्तसायुज्यमेव प्राप्नुवन्ति । कामनार्थां तु तदपि न प्राप्नुवन्त्यतः कामनयाऽपि भद्रजनसुत्तममित्याह—मद्भक्ता इति । मद्भक्ता. भद्रजनकर्तारो मामपि

यान्ति । कामनयाऽपि प्रवृत्ता पूर्वोक्तप्रकारेण । मामपि प्राप्नुवन्ति । अतएव 'द्वारा सर्वं दृते [७११८] इति पूर्वोक्तम् । अतोऽपि तेषां मोक्ष । अक्षरसायुज्यमपि प्राप्नुवन्ति । अतएव हरिवेदे 'अपत्य द्रविण दारा हारा हर्म्यं हया राजा । सुप्राप्ति स्वर्गमोक्षो च न दूरे हरिभक्ति' इति । इदमेवापिशब्देन व्यज्यते ॥ २३ ॥

११ नी० भा० दी०—अल्पमेधसा "अथ यत्रा-यत्रश्यत्य-यच्छृणोति अन्यन्मनुतेऽन्यद्विजानाति तदल्पम्" [छा उ ७।२।१] इति श्रुतेः । द्वैतमल्पं तत्रैव मेधा येषां ते, बाह्यार्थाभिप्रायिणामित्यर्थः । तेषां तत्फलमन्ततत् । सर्वस्य बाह्यार्थस्यान्तवत्त्वादेव । तुल्यदोऽभेदनेश्वरे भक्तेभ्यो विभेदार्थः । यतो देवयज्ञो देवान्यजन्त इति देवयजस्ते देवानन्तयुक्तानेव यान्ति । एवं यश्चरक्षोभक्ता यश्चादीनेव यान्ति, भूतप्रेतभक्ताश्च भूतादीनेवत्यपि द्रष्टव्यम् । मद्भक्तास्तु मामवानन्तं यान्ति, अतस्तऽनन्तफलभाज इत्यर्थः ॥ २३ ॥

अव्यक्तं व्यक्तिमापन्नं मन्यन्ते मामबुद्धयः ।

परं भावमजानन्तो ममाव्ययमनुत्तमम् ॥ २४ ॥

१ शां. भा.—किञ्चिद्विचित्रं मामेव न प्रपद्यन्ते ? इत्युच्यते—अव्यक्तमपकाशं व्यक्तिमापन्नं प्रकाशं गतमिदानीं मन्यन्ते मा गित्यप्राग्निद्विमीश्वरमाप सतमबुद्धयोऽविचेकिनः परं भावं परमात्मस्वरूपमजानन्तोऽविचेकिनो ममाव्ययं व्ययराहितमनुत्तमं निरतिशयं मदीयं भावमजानन्तो मन्यन्त इत्यर्थः ॥ २४ ॥

२ आ. शा. व्या—मपरभूजनस्योत्तमफलत्वऽपि प्राणिना प्रायेण तनिष्ठत्वाभावे प्रथमपूर्वोक्तमित्त निवृत्त्यानि—किञ्चिद्विचित्रमित्यादिना । अप्रकाशं दारीप्रवृत्तत्वात्पूर्वमित्ति शेषः । इदानीं शीलाविप्रवृत्तिप्रहावत्त्वात्त्वामित्यर्थः । प्रकाशस्य तर्हि

वादाचित्कत्वमभवति प्राप्तं? मेत्याह—नित्येति । कथं तर्हि मगवन्तमगन्तुकप्रकाशं मन्यन्ते? तत्राबुद्धय इत्युत्तरं तद्विज्ञोति—परमिति । 'परमनुत्तमम्' इति विशेषणद्वयं बोधाधिकनिर्याधिकमावापम् ॥ २४ ॥

३ रा. भा.—इतरे तु सर्वसमाश्रयणीयत्वाय मम मनुष्यादिष्पवतारमप्यकिञ्चित्करं कुर्वन्तीत्याह—सर्वैः कर्मभिराराध्योऽहं सर्वेश्वरो वाङ्मनसापरिच्छेद्यस्वरूपस्वभावः परमकारुण्यदाश्रितवात्सल्याच्च सर्वसमाश्रयणीयत्वापाजहत्स्वभाव एव वसुदेवसुतसुतघतीर्ण इति मयैवं परभावमव्ययमनुत्तममजानन्तः प्राकृतराजसुनुसमान इतः पूर्वमनपि व्यक्तमिदानीं कर्मराजाजन्मविशेषं प्राप्य व्यक्तिमापन्नं प्राप्तं मामबुद्धयो मन्यन्ते; अतो मां नाश्रयन्ते; न कर्मभिराराधयन्ति च ॥ २४ ॥

४ वे ता च.—ननु पलात्तदेवतान्तरवामनया हि त्वद्विषयज्ञानप्रतिबन्ध उक्तं, त्यक्ताक्षात्काराभावे हि तदुत्पत्ति, त्वयि चारुण्यादिगुणधेरिते सर्वसमाश्रयणीयत्वावाक्यतारवशाद्दशेपजननयनमोचरे कथं स्वत्परित्याग इत्युत्तरम्—'अव्यक्तं व्यक्तिमापन्नम्' इत्यभिप्रायेणाह—इतरे त्विति । इतरे चतुर्विधसुकृतिभ्योऽन्य । 'पर भावम्' इत्यनेनाभिप्रेतं निरतिशयपार्वतौल-सुषुप्त स्वभाव दर्शयति सर्वैः कर्मभिरिति यादिना

अवतीर्ण इत्यनेन । अजहत्स्वभाव इत्यव्ययशब्दाभिप्रेतोक्ति । अस्मादनुत्तमवास्तव्यनुत्तमम्, अनवयिकातिशयमित्यर्थः । अत्र 'अव्यक्तं व्यक्तिमापन्नम्' इत्येतत्त्वामप्यर्थादवतारविषयत्वम्, तथापि माम् इत्येवश्रौचित्यादवतारविशेषविषयत्वं च सिद्धमित्यभिप्रेतोक्तं वसुदेवसुतसुतघतीर्ण इति, प्राकृतराजसुनुसमानमिति च । इदं वशवतारोपलक्षणतया विशेषोदाहरणमार्गं वा । 'अव्यक्तं व्यक्तिमापन्नम्' इत्यनयो-

१ ननु सर्वगत भावत्वे किञ्चिद्विद्वत्तान्तरोक्तसामानं मित फलम्? उच्यते—अव्यक्तमिते । त खल्वशुबुद्धिवा मत्स्वरूपपारमार्थिकमविद्यमानव्यक्तिकं न प्रत्यभिधानत, अपि तु निजकामानुसुचिताकारसिद्धिज्ञानस्वभावा व्यक्तिमेवापन विद्वि, तान्यथा । अत एव न नाम्स्याकारे वा काञ्चिद्, किन्तु सिद्धान्तोऽयमत्र—य कामनपरिहारेण यश्चिद्देवतारूपमालम्ब्यते, तस्य तच्छुद्धमुक्तभावे पर्यवस्यति; विषयं यातु विषयं —इत्यभिनयगुप्तपादा ।

—अविगीता ।

र्यन्तश्चमद्युदासायाह प्राकृतेत्यादि । मन्दमतिरोद्व्ययतया
निन्दमानोऽयोऽत्रायमेव भगिनुमहंतीति भावः । इत पूर्वमनभि-
द्यक्तवनिदानोभवताराद्वयत्त्वमपि प्रमाणसिद्धम् ; तत्र यमत्र
प्रतिक्षिप्यत इत्यत्रोक्तं कर्मवशाज्जन्मविशेषं प्राप्येति ।
उत्सर्गापवादादिनयास्त्वेव इति भावः । 'अद्युदय.' इत्यनेन

परमात्मतदवतारादिविषयप्रवणमननादिराहिल्यैवैलक्षण्यज्ञापक
लिप्तदर्शनेऽपि तद्दृष्टकत्वैकत्वं च विवक्षितम् । फलिताह-
अत इत्यादि । आभयगमत्र प्रवृत्तित्वेकभजन, तदभावात्त
इत्यादि वर्णाभमादिप्रमाणं स्तुतिनमस्कारादर्थं न कुर्वत इत्या
ह—न कर्मभिरिति ॥ २४ ॥

५ आ. मा. भा.—को विशेषस्तवान्येभ्यः ? इत्यत आह—अव्यक्तमिति । कार्यदेहादिवर्ज-
तम् । तद्वानिव प्रतीयस इत्यत आह—व्यक्तिमापन्नमिति । कार्यदेहाद्यापन्नम् । तच्चोक्तम्—“सदसतः
परम्” “न तस्य कार्यम्” “अपाणिपादः” [श्वे.उ. ३।१९] “आनन्ददेहं पुरुषं मन्यन्ते गौण-
दैहिकम्” इत्यादौ । भावं यायार्थ्यम् । तथाऽब्रवीत्—‘यायातथ्यमजानन्तः परं तस्य विमोहिताः’
इत्यादि ॥ २४ ॥

६ अ. प्र. दी.—‘अव्यक्तं’ इति श्लोकस्य प्रकृतेन सा-
क्षात्सङ्गत्यभावात् त सङ्गमयितुमाह—क इति । अन्येभ्यो
ब्रह्मादिभ्यः । येन तान् प्राप्तानामन्तवत्परत्वेऽपि त्वा प्राप्ताना-
मन्तवत्त्वेति तद्वाक्ष्येपः । कथमनेनोक्तसङ्गापरिहारः ? इत्यत
आह—कार्येति । अनेन यथाभूतं पदं पठित्वा व्याख्यातम् ।
वस्तुतः ‘अव्यक्तं मा’ इत्यनुवादादव्यक्तोऽहमिति यत्सिद्धं तस्येदं
व्याख्यानमिति ज्ञातव्यम् । इदानीमुत्तरस्य सङ्गतिमाह—तद्ब्र-
निति । कार्यदेहादिमान् इवेति गृह्यति, वस्तुतस्त्वेवेति । अतो

न तद्गर्जित इति शेषः । प्रकृतोपयोगितया व्याचष्टे—कार्येति ।
भगवतः कार्यदेहादिर्जितत्वं तद्वत्प्रतीतिश्चाज्ञानमुत्प्रेत्येव
येन वाक्यद्वयमुक्तं स्यात् ? इत्यतोऽयं द्वये भजेण प्रमाणान्या-
ह—तच्चोति । कार्यत्कारणात् । इदमपरं रूपं, परं तु रूपमवा-
नन्त इति प्रतीतिनिरासार्थमाह—भावमिति । यथाव्यं
प्रमाणाव्यभिचरितस्वरूपम् । अत एव परम् । बुद्धोऽयमर्थः ?
समाख्यानानित्याह—तथेति । यद्यप्ययमर्थः । ‘त्रिभि’ [७।
१३] इत्यत्रोक्तव्यापि प्रसङ्गात् पुनश्च इत्यत्रोप ॥ २४ ॥

७ ह. पै. भा.—किञ्चिच्च भगवन्तं विहाय देवतान्तरं यजन्ति ? इत्यर्जुनवचनमाशङ्क्याह—
अव्यक्तमिति । अव्यक्तमविद्यमानव्यक्तिभावमिमं संसारिपुरुषवच्चक्तिमापन्नं प्राप्तं मन्यन्ते जानन्ति
मामशुद्धयोऽविवेकिनो लौकिका जनाः । मम परं प्रकृष्टं परमात्मभावमजानन्तोऽचिन्तयन्तोऽव्यय
मविनाशिनमनुत्तमं निरुत्तमम् । अतो तं मां विहाय देवतान्तरं पूजयन्ति ॥ २४ ॥

८ वै. व्र. नि.—एव च समाने प्रयासे महति च फल-
विशेषे सति मामनाद्य देवान्तरं भजन्ति, अहो जगन्मौ-
ल्यमिति सानुक्रोदात्मशोचन्निव भगवानाह—अव्यक्तमिति ।
इतः पूर्वमनभिव्यक्तमिदानीं कर्मवशाद्गुरुवर्गदे जन्मविशेष
प्राप्य व्यक्तमापन्नं मां इतरजीवसाधारण जना मन्यन्ते । तत्र
हेतुः—अद्युदय. विवेकशून्या. । इदमेव विदधोति—परं

भावमिति । परं जगत्कारणभूतमहत्तमं सर्वोत्कृष्टतमं अव्यय
नित्यं मम भावं स्वरूपमजानाना सन्तः जीवावतारिकार्य-
दर्शनाजीवमेव कश्चिन्मन्यन्ते । अतो मामीपरं विहाय
देवतान्तरारूपेण भजन्ते । ततथान्तवत्फलं यान्तीत्यर्थः ।
तदेतद्दृश्यति—‘अवजानन्ति मां मूढा मानुषीं तनुमा-
श्रितम्’ [९।११] इति ॥ २४ ॥

९ व. ० त. ० दी.—मद्भजने देवान्तरभजने च तेषा मत्स्वरूपमाहात्म्याज्ञानमेव हेतुर्नित्याह—अव्यक्तमिति ।
यतोऽक्षरमैश्वर्यं अप्रकृतं वा व्यक्तित्वाहितं वा मानुषलोके स्नेच्छया स्वगतशोषालौकिकसौन्दर्यं दुर्विभाव्यं व्यक्तित्-
मापन्नं निराकारं मन्यन्ते वा मानयन्ति प्राकृतं व्यक्तमापन्नं वा मन्यन्तेऽनुद्वेषोऽतः तथा मानने हेतुः मम सर्व-
गन्दमात्रस्याचिन्त्यैश्वर्यस्य परं भावमंशादिभावेनावस्थितिभाषयान्द्रमात्रत्वलक्षणं वाऽज्ञानं इति ॥ २४ ॥

१० पु. अ. त.—तर्हि कथं न सर्वे एवमेव भजन्ति ?
इत्यत आह—अव्यक्तमिति । अद्युदयं कामहतज्ञाना
अव्यक्तं न विद्यते स्यक्तो लौकिकवत् प्रकृतो व्यवहारो यस्य,
वदन्तिर्जायादिवा यस्य तादृशं पुरुषोत्तमं व्यक्तमापन्नं मनु-
ष्यादिभावेन जगति प्रकृतं लौकिकेन अन्वयेयमपि मनुष्या
दिसर्गं मा मन्यन्ते । कु. ? इत्याकाहायामाह—परमिति ।

मम पुरुषोत्तमस्य अव्यक्तं नाशरहितं शोलायकं केतुचि ।
भाष्यवस्तु प्रकटीभूय तदसोपार्थं त समानाकारेण लोका
रूपमजानन्तः । किञ्च अनुत्तमं न विद्यते उत्तमो यस्मात्तदा
परं भावं पुरुषोत्तमात्मकमजानन्तो मां तथा मन्यन्ते । अत
स्यकामित्वफलद्विप्रमसादार्थमन्वयेयना एव भजन्ति, न तु
भाभिरित्यर्थः ॥ २४ ॥

११ नी० भा० दी०—एव तर्हि कुतस्त्वामेव सर्वे न प्रतिपद्यन्ते ? इत्याशङ्कपाज्ञानादित्याह— अव्यक्तमिति । अव्यक्त सर्वोपाधिभूतत्वेनाशयमपि वामुदेवशरीरेण व्यक्तिमापन्न अस्मदादिचञ्चरीगामिमानिन माम्बुद्धयो मन्यन्ते । यतो मम पर भाव परत्वमुत्कृष्टत्वमज्ञानम् । उत्कृष्टत्वमेव निश्चिन्तित-अव्यय न व्येतीत्यव्ययमनिना-दिन अनुत्तम यस्मादन्यमुत्कृष्ट च नास्ति, निरतिशयमखण्डैश्वर्यरूपमित्यर्थे ॥ २४ ॥

नाहं प्रकाशः सर्वस्य योगमायासमावृतः ।

मूढोऽयं नाभिजानाति लोको मामजमव्ययम् ॥ २५ ॥

१ श्रां भा.— तदीयमज्ञान किन्निमित्त ? इत्युच्यते—नाहं प्रकाशः सर्वस्य लोकास्य, केपाश्वि-देव मद्रक्ताना प्रकाशोऽहमित्यभिप्रायः । योगमायासमावृतो योगो गुणाना युक्तिर्घटन सैव माया योगमाया, अथवा भगवत्तथित्तसमाधानं योगः तत्कृता माया योगमाया, तथा योगमायाया समावृतः, सञ्छन्न इत्यर्थः । अत एव मूढो लोकोऽय नाभिजानाति मामजमव्ययम् ॥ २५ ॥

२ आ शा व्या — अविबैकरूपमज्ञान भगवत्प्रतिप्रति बन्धकमुक्तं, तस्मिन्नपि निमित्त प्रथमपूर्वकमनाशज्ञानमुपन्यस्य ति— तदीयमज्ञानमित्यादिना । 'निभिर्गुणमर्थे' [७।१३] इत्यनौपाधिकरूपस्याप्रतिपत्तौ कारणमुक्त अत्र तु सोपाधिक स्यापीति विशेष गृहीत्वा व्याचष्टे— नाहमिति । तर्हि भग

वत्किरनुपपुत्रेत्याशाङ्कपाऽऽह— केपाश्विदिति । ' सर्वस्य लोकास्य न प्रकाशोऽह इत्यत्र हतुमाह— यागोत् । अनाद्यनि चाच्यागानाच्छत्रत्वादेव माहपणे लोकास्य मौढ्य, तथा मदीयस्वरूपविवेकभावान्मन्त्रित्वादाहृत्यमित्याह— अत एवेति ॥ २५ ॥

३ रा भा.— कुत एव न प्रकाशते ? इत्याह— क्षेत्रज्ञासाधारणमनुप्यत्वादिसस्थानयोगारय-मायया समावृतोऽह न सर्वस्य प्रकाशः । मयि मनुप्यत्वादिसस्थानदर्शनमात्रेण मूढोऽयं लोको मामतिवाश्विन्द्रकर्माणमित्येषांयितेजसमुपलभ्यमानमपि अजमव्यय निरिच्छजगदेककारणं सर्वेश्वर मा सर्वसमाश्रयणीयत्वाय मनुप्यत्वसस्थानमास्थित नाभिजानाति ॥ २५ ॥

४ धे ता च — यदि त्वमप्रतिहतसङ्कल्प सामभिधिक सर्वैवाभश्रयणीयत्वात्वात्ततो तर्हि सर्वे हत्कृतासिद्धिरित्यभिप्रायेण शङ्कते कुत इति । मायागन्धस्तावद्विचित्रि(शिशु)स्रष्टिकरार्थेवा चित्तया प्रागव प्रपञ्चित त्रिगुणारिमिकया मायया समावृतत्व तु प्रागवस्थावतारावस्थयो साधारणम्, असाधारणसाधारणहेतुद्वय सम्मन्धे वस्तुसुचित सङ्ख्यादिषु साधारण यागशब्दोऽपि सन्बन्धे प्रसुप्ययागत्वात्तदथ प्राप्त, तन्मन्बन्धो चाद्यसिद्ध, स च त्रीचित्त्यात्मदेशान्तरेषु प्रसिद्धत्वाच्च मनुप्यत्वादिसस्थानमेव भाषादिषु, तन्नेन्द्रजालमायाव्यवच्छेदोऽपि सिद्ध इत्यभिप्रायेणाह मनुप्यत्वादीति । प्रकाश परत्वभावनिर्दिष्टे च । तर्हि सर्वैवाय दोष इत्यत्रोत्तर मूढोऽयमित्यादि । अविगन्धत्वात्वा पादित मनुप्यत्वादिक दुर्मतीनां परित्यागहनुस्मृतं, नच परम शस्त्वभावो मायया सर्वस्तिरोहित, लोकोत्तरकमतेन प्रकृतोमा प्रकाशनात् । किन्त्वय मन्दो लोको यत्किञ्चित्साध्याद्विनाशत मयूखमालिनि सद्योत्तमाभमवगच्छतीलभिप्रायेणाह — मयीति ।

मू मयि मनुप्यत्वादिप्रमर्शविज्ञ इत्यर्थे । ' माम् इति तदानीन्तनोपलभ्यमानाकारनिर्देशसामर्थ्यात्प्रदेशान्तरोक्तत्वाय अतिवाश्विन्द्रकर्माणमित्याद्युक्तम् । परत्वस्यसाक्षात्तम सर्वेपा प्राप्तमेव हि इह तु ' पर भावमज्ञानतो ममाभ्ययमनुत्तमम् ' [७।२४] इति मनुप्यत्वे परत्वम्याज्ञानमुच्यते तत्र प्रतिपेध्यस्य गानस्य प्रसन्नार्थे लिङ्गाकिरियम् । निरतिशयदीप्तिमुक्तत्वमपि चत्कण्णपरमपुण्यासाधारणमर्तया वेदान्ततु निर्णीतम् । अतिवाश्विन्द्रकर्मेव च सर्वनियन्तृत्वलिङ्गम् । ' अजम् ' इत्य नन फलितमाह निरिच्छजगदेककारणमिति । ' अव्ययम् ' इत्यनेन तत्त्वमाह सर्वेश्वरमिति । स्वरूपतो धर्मतथ निर्वि कारत्व हि तस्याव्ययत्वम्, एतन्न अज्ञोऽपि सन्नव्यात्मा सूतानमीश्वरोऽपि सन्' [४।६] इति प्रायुक्तसुचन वा । अजमव्यय नाभिजानाति किन्तु पुरुषान्तरकर्मार्थोत्तमज्ञान ज्ञानसङ्घोचादिमन्त चानतीति शप ॥ २५ ॥

५ आ. मा. भा.— अज्ञान च मदिच्छयेत्याह— नाहमिति । योगेन सामर्थ्योपायेन मायया च । मयैव मूढो नाभिजानाति । तथाहि पात्रे—'आत्मनः माहृति चैव लोमचिचस्य ज्यनम् । स्वसा-मर्थ्येन देव्या च कुरुते स महेश्वर' इति च ॥ २५ ॥

६ ज. प्र. दी — तथापि नाह प्रकाशः इति पुनरुक्तिरित्यतन्तात्पर्यमाह—अज्ञानं चेति । येनाज्ञानेन मामन्यथा मन्यन्ते, तदज्ञानं च सविच्छादानमेव, न स्वतन्त्रं, येन तथा निन्दया मम खेदः स्यादिति भावः । 'योग एव माया' इति व्याख्यानं (शा.) अस्य दिति भावेनाह—योगनेति । सामर्थ्यमेवोपायः । 'युज्यते येन योगोऽनाद्युपायः शक्तिरेव च' इति वचनायोगशब्दस्योभयार्थं

त्वेन द्वन्द्वैकवद्भावः किं न स्यात्? इति चेत्, न; मायया चेत्यस्य धैर्यपर्यापत्तेः, तस्या अप्युपायविशेषत्वात् । अत एवोपायार्थत्वं गृहीत्वा सामर्थ्येति तथाख्यानं कृतम् । इदं तात्पर्यं श्लोके न प्रतीयन् इत्यत आह— मयैवेति । उक्तार्थस्थापनाय पुनः सम्मतिमाह— तथेति ॥ २५ ॥

७ ह. पै. भा.— नाहमिति । नाहं प्रकाशः सर्वस्य लोकस्य । वेपाञ्चिदेव मद्भक्तानां प्रकाशोऽहमित्यभिप्रायः । गुणैर्षोण एव माया, योगमायासमावृते मूढोऽपमविवेकी लोको नाभिजानाति मामनमन्ययगुत्पत्तिविनाशरहितम् ॥ २५ ॥

८ घं. प्र. गि.— ननु जन्मप्रभृत्यतिमात्रुपात्यदुतत्रिविध-द्विष्यचरित्रशालिनि स्वयि कथमितरत्रावसाधारणशुद्धि-स्यात्? एकेकमपि हि त्वचरित्रप्रमावृत्तदिव्यपुरुषत्व तत्रात्रेद-यतीत्याशङ्क्याह— नाहमिति । अहं सर्वस्य लोकस्य न प्रकाशः स्वेन रूपेण प्रकटो न भवामि । 'सर्वस्य' इति वचनात्वेपाञ्चिमद्भक्तानामेव प्रकटो भवामीति दर्शितम् । तत्र हेतुः— योगमायासमावृत इति । योगो ध्यानं भगव-

त्सङ्कल्पः, तद्भगवतिनी माया योगमाया, तथा मद्भक्तो मां न जानात्विति सङ्कल्पाधीनया मायया, यद्वा योगो गुणानां युक्तिर्व्यवस्था, सैव माया तथा समावृतः । अतो मूढो मायया अयं चतुर्विधभक्तविलक्षणो लोकः स यपि ज्ञानकरणे मामनमन्ययमनाद्यन्त परमेश्वरं नाभिजानाति, किन्तु लोकसाधारणमेव मन्यते ॥ २५ ॥

९ व० त० दी०— कुत एव न प्रकाशः इत्यत्राह— नाहमिति । नाहं प्रकाशः सर्वस्य संस्तृतस्य किन्तु स्वभक्तानामेव, यतोऽहं योगमायासमावृतः अज्ञादिभागायस्थित्यादिसर्वभजनरूपा योगशक्तिरेवान्येषां व्यामोहिका माया तथा सम्यग्भासमन्तादूतः । 'वृद्धं वरणे' इति धातोः लोको वा योगमायासमावृतो न जानाति ॥ २५ ॥

१० पु अ त.— ननु मनुष्या विक्रादितहिता कथं न त्वा जानन्ति? इत्यत आह— नाहमिति । अहं सर्वस्य साधारणस्य प्रकाशः प्रकटो न भवामि, किन्तु कस्यचिद्भक्तस्य । तत्र हेतुमाह— योगमायासमावृत इति । योगार्थमेव या माया अन्तरात् । शरीरभूता शक्तिस्तथा जाततो रसार्थमाच्छ-

न । अतो मूढो भक्त्यालोचनाविज्ञानशून्योऽयं पतिहस्यना नो मां पश्यन्नपि स्वरूपज्ञानरहितो लोको बहिर्दृष्टिभक्त जन्मरहितं हीलया प्रकटमव्ययं नित्यं नाभिजानाति अर्थात् सर्वभावेन न जानाति ॥ २५ ॥

११ नो० या० दी०— कुनस्त्वद्विषयमज्ञानं लोकस्य ? इत्यत आह— नाहमिति । हे योग योगिन् ! अशी आद्यचूर्णत्ययान्तोऽयं योगशब्दः । अहं तत्पर्यार्थं सर्वस्य योगिनस्त्वरूपमर्थमात्राभिज्ञस्य न प्रकाशोऽस्मि । तत्र हेतुः । मायासमावृत इति । (शा.) भाष्ये तु योगो युक्तिगुणानां घटनं सैव योगमाया चित्तसमाधिर्वा योगो भगवत्सत्सङ्कृता मायेति भगवत्सङ्कल्पवशवर्तिनी मायेत्यर्थः । उत्तरार्थः स्पष्टार्थः ॥ २५ ॥

वेदाहं समतीतानि वर्तमानानि चार्जुन ! ।

भविष्याणि च भूतानि मां तु वेद न कश्चन ॥ २६ ॥

१ शां. भा.— यथा योगमायया समावृतं मां लोको नाभिजानाति, नासौ योगमाया मदीया सती ममेश्वरस्य मायाविनो ज्ञानं प्रतिघट्नाति, यथाऽन्यस्यापि मायाविनो माया ज्ञानं तद्वत्; यत एवमतः— अहं तु वेदं जाने समतीतानि सपतिक्रान्तानि भूतानि तथा वर्तमानानि च अर्जुन ! भविष्याणि च भूतानि वेदाहम्, मां तु वेदं न कश्चन, मद्भक्तं मच्छरणमेकं मुक्त्वा मत्पञ्चवेदनामानादेव न मां भजते ॥ २६ ॥

२ आ. श्रां. द्या.— मायया भगवानावृतधेतस्यापि लोकस्यैव ज्ञानप्रतिबन्धः स्यादित्याशङ्क्याऽऽह— यथेति । न हीयं माया मायाविनो विज्ञानं प्रतिबध्नाति, मायात्वात्, लौकिक-मायात्वात्, अथवा नेधरो मायाप्रतिबद्धज्ञानो मायावित्त्वात्, लौकिक-मायाविवर्तिवर्थः । भयवतो मायाप्रतिबद्धज्ञानत्वाभावे सर्वं ज्ञानमप्रतिबद्धं सिद्धमित्याह— यत इति । लोकस्य मायाप्रतिबद्धवि-ज्ञानत्वादेव भगवदामिक्षुयद्युपत्यमित्याह— मां शिविति । काल-

प्रयपरिच्छिन्नापरिच्छिन्नसमस्तवस्तुपरिज्ञाने प्रतिबन्धो नेधरस्या-स्ताति योतनाद्येस्तुशब्दः । मा तु इति लोकस्य भगवत्-स्वविज्ञानप्रतिबन्धं योतयति । तर्हि त्वन्नकिर्विकलेत्याशङ्क्या-ऽऽह— मद्भक्तमिति । तर्हि सर्वोऽपि त्वद्भक्तिद्वारा त्वा ज्ञास्यति नेत्याह— मत्सत्त्वेति । विवेकवतो मद्भजन, न तु विवेकशून्यस्य सर्वस्यापीत्यर्थः ॥ २६ ॥

३ रा. भा.— अतीतानि वर्तमानान्यनागतानि च सर्वाणि भूतान्यहं वेदं जानामि । मां तु वेदं न कश्चन— मयाऽनुसन्धीयमानेषु कालत्रयवर्तिषु भूतेषु मामेवंविधं वासुदेवं सर्वसमाश्रयणीयतया-ऽवतीर्णं विदित्वा मामेव समाश्रयन्न कश्चिदुपलभ्यत इत्यर्थः । अतो ज्ञानी सुदुर्लभ एव ॥ २६ ॥

४ वे. ता. चं.— अयं लोको नामिजानानीत्येतावना वर्तमानमानपरत्वं नाशङ्कनीयं; किन्तु त्रैकाल्यवर्तीत्यपि भूतानि न जानन्तीत्युच्यते 'वेदाह' इत्यादिना । अत्र 'अतीतानि' इति प्रथमिद्विधत्वात् भूतानि इत्येतद्व्येनपरम् । स्वस्य सर्वज्ञत्व

मत्र किमर्थमुच्यते? इत्यत्राह मयेति । तद्वेदनफलं हि तदेक-समाश्रयणमिति दर्शयितुं मामेव समाश्रयन्तित्युक्तम् । परम-प्रकृतेन सहमयति— अत इति ॥ २६ ॥

५ आ. मा. भा.— न मां माया बध्नातीत्याह— वेदेति । न कश्चनानिसमर्थोऽपि स्वसामर्थ्यात् ॥ २६ ॥

६ ज. प्र. दी.— अकस्मात्स्वस्य सार्वज्ञं किमित्युच्यते? इत्यत आह— ज्ञेति । यवनिष्ठाद्युभयभागवर्तिनो परस्परसाक्षा-नवतत्रापि भूतविषये ज्ञानं न स्यादिति शङ्कानिरासार्थमिति शेषः । तथापि 'मा तु वेदं न कश्चन' इति पुनरुक्तमित्यत आह— न क-

श्चनेति । असमर्थो लोको न जानातु, अतिममर्थस्तु ब्रह्मादि-ज्ञांस्यतीति शङ्कानिरासार्थमेतदुक्तम् । कश्चनेति विशेषणादिति भावः । तर्हि 'ज्ञानी च भरतर्षभ' [७।१६] इत्यादिविरोध इत्यत उच्यते— स्वेति ॥ २६ ॥

७ ह. पै. भा.— वेदेति । वेदं जानाम्यहं समतीतान्यतिगन्तानि वर्तमानानि चार्जुन! । भविष्याणि भावीनि च भूतानि पदार्थान्मां तु वेदं विजानाति न कश्चन न कोऽपीति ॥ २६ ॥

८ ज. प्र. मि.— 'मायात्रत' इत्येतदेवोपपादयति— वेदाहमिति । अतीतानि वर्तमानान्यनागतानि चेति काल-त्रयवर्तीनि स्थानरजसमात्मकानि सर्वाणि भूतान्यहं वेदं जानामि । मा तु कश्चिदपि न वेदं न जानाति । प्रसिद्ध

ह्येनल्लोके मायायैन्द्रजालिको श्लोकान्मोहयन्तान्सर्वान्स्वर्धं जानाति लोकेभ्यस्तु स्वयं न ज्ञात इति । तथा सर्वत्रगन्मोहको महामायाव्यहमपीत्यर्थः ॥ २६ ॥

९ व० त० दी०— सर्वोत्तमं मत्स्वरूपं अज्ञानन्त इत्युक्तं तदेव स्वसर्वोत्तमत्वं परत्वमनावृतज्ञानाश्रित्कि-मत्त्वेन दर्शयन्नयेषामज्ञानमाह— वेदाहमिति । ऋतीवानि वर्तमानान्यनागतानि च सर्वाणि भूतानि जानामि । मां तु कश्चन न जानाति । मयाऽनुसन्धीयमानेषु कालत्रयवर्तिषु मामेवंविधमहिमानं वासुदेवं सर्वमुक्त्यर्थमव-तीर्णं ज्ञात्वा मामेव प्रपद्यमानो न कश्चिदुपलभ्यत इत्यर्थः । अतो भगवन्मां विो ज्ञानी दुर्लभ एव ॥ २६ ॥

१० पु. अ. त.— ननु यौस्त्वं स्वसेवार्थं प्रकटीहताम् पुन स्वकीयं तेन न जानामि तदा माया तान् ध्यामोहयति? उतागथा वा? इत्याशङ्क्याह— वेदाहमिति । अहं समती-तानि सेवामहत्वा नष्टानि वर्तमानानि साम्प्रतं सेवां श्रुवा-

णानि भविष्याणि सेवायं प्रकटानि यानि भूतानि मत्सत्तया प्रकटानि स्थावरजडमानि त्रिकालवर्तीनि मदीयत्वेन वेदं जानामि । तु पुन मज्जानानन्तरमपि कश्चन त्रिकालवर्तिषु मां प्रसुत्वेन न वेदं । न जानातीत्यर्थः ॥ २६ ॥

११ नी० भा० दी०— ननु तं द्भिन्नं लोकं तन्माया मोहयति चेच्छा कुतो न मोहयति? इत्यत आह— वेदाहमिति । सत्यं, सत्यपि लोकस्य मम चामेदे औपानिकमदस्य सत्त्वादुपाविषर्नाभिमानित्वाद्दोको मूढः । चदभावासादं सर्वज्ञ इति विशेषः । अक्षरार्थः सत्यः ॥ २६ ॥

इच्छाद्वेषसमुत्थेन द्वन्द्वमोहेन भारत ! ।
सर्वभूतानि सम्मोहं सर्गे यान्ति परन्तप ! ॥ २७ ॥

१ शां० भा०— केन पुनर्मत्तत्त्ववेदनप्रतिबन्धेन प्रतिबद्धानि सन्ति जायमानानि सर्वभूतानि मां न विदन्तीत्यपेक्षायामिदमाह—इच्छाद्वेषसमुत्थेन , इच्छा च द्वेषश्चेच्छाद्वेषौ, ताभ्यां समुत्तिष्ठतीतीच्छाद्वेषसमुत्थस्तेनेच्छाद्वेषसमुत्थेन । केनेति विशेषापेक्षायामिदमाह—द्वन्द्वमोहेन द्वन्द्वनिमित्तो मोहो द्वन्द्वमोहस्तावेवेच्छाद्वेषौ शीतोष्णवत्परस्परविरुद्धौ सुखदुःखतद्वेतुविषयौ यथाकालं सर्वभूतैः सम्बन्धमानौ द्वन्द्वशब्देनाभिधीयते । तत्र यदेच्छाद्वेषौ सुखदुःखतद्वेतुसम्प्राप्त्या लब्धात्मकौ भवतस्तदा तौ सर्वभूतानां प्रज्ञायाः स्ववशापादनद्वारेण परमार्थात्मतत्त्वविषयज्ञानोत्पत्तिप्रतिबन्धकारणं मोहं जनयतः । न हीच्छाद्वेषदोषवशीकृतचित्तस्य यथाभूतार्थविषयज्ञानमुत्पद्यते बहिरपि; किमु वक्तव्यं तत्रात्रावैष्युद्रेः सम्मूढस्य प्रत्यगात्मनि बहुप्रतिबन्धे ज्ञानं नोत्पद्यते ? इति । अतस्तेनेच्छाद्वेषसमुत्थेन द्वन्द्वमोहेन भारत भरतान्वयज ! सर्वभूतानि सम्मोहितानि सन्ति सम्मोहं सम्मूढतां सर्गे जन्मन्युत्पत्तिकाल इत्येतद्यान्ति गच्छन्ति हे परन्तप ! मोहवशान्येव सर्वभूतानि जायमानानि जायन्त इत्यभिप्रायः । यत एवमतस्तेन द्वन्द्वमोहेन प्रतिबद्धप्रज्ञानानि सर्वभूतानि सम्मोहितानि मामात्मभूतं न जानन्ति; अत एवाऽऽत्मभावेन मा न भजन्ते ॥ २७ ॥

२ आ० शां० व्या०— भगवत्तत्त्वविज्ञानप्रतिबन्धकं मुलाज्ञानातिरेकप्रवृत्तरेणोदाहरति केनेत्यादिना । पुनश्चादत्प्रतिबन्धकान्तरविशेष गम्यते । अपरोक्षमभिव्यक्तप्रतिबन्धकमिदमाह्वयते । विशेषमाकाङ्क्षापूर्वकं निश्चिपति— केनेति विशेषापेक्षायामिति । द्वन्द्वशब्देन दृश्यतयोरपीच्छाद्वेषोपग्रहणं द्वन्द्वशब्दार्थोऽलक्षणार्थमित्याभिप्रेत्याऽऽह— तावेवेति । तयोरपर्यायमेकानुपपत्तिं दृष्टीत्वा विशिनष्टि— यथाकालमिति । न च तयोरनेपिकरणं किञ्चिदपि भूतं सारामण्डले सम्भवतीत्याह—सर्वभूतेरिति । तयानि क्व तयोर्मोहेहेतुत्वमि याशङ्कया

ऽऽह— तत्रेति । तयोरुपश्रयं तत्सम्बन्धं । उक्तमेवार्थं वैमुक्तिरन्यायेन प्रपञ्चयति— न हीति । पूर्वभागाजुवादपूर्वकमुत्तरमागेन फलिनमाह— अत इति । प्रत्यगात्मन्यद्द्वन्द्वतादिप्रतिबन्धप्रभावतो ज्ञानोत्पत्तेरसम्भवोऽन्यथाशङ्क्यार्थं । कुलप्रसूयामिमानेन स्वस्पर्शकत्वात् च युक्तस्यैव यथोक्तप्रतिबन्धविधातृत्वात् श्रैमिति द्योतनार्थं भारत परन्तप ! इति सम्मोहनयम् । तत्त्वज्ञानप्रतिबन्धे प्रकृतमभिव्यक्तकारणमुपसहरति— मोहेति । जायमानभूतानां मोहपरतत्रत्वे कलितमाह— यत इति । भगवत्तत्त्ववेदनाभावे ततिष्ठन्वैषुष्यं फलनीत्याह— अत एवेति ॥ २७ ॥

३ रा० भा०— तथा हि—इच्छाद्वेषाभ्यां समुत्थितेन शीतोष्णादिद्वन्द्वारूपेण मोहेन सर्वभूतानि सर्गे जन्मकाल एव सम्मोहं यान्ति । एतदुक्तं भवति—गुणमयेषु सुखदुःखादिद्वन्द्वेषु पूर्वपूर्वजन्मनि यद्विषयाविच्छाद्वेषौ रागद्वेषावभ्यस्तौ; तद्वासनया पुनरपि जन्मकाल एव तदेव द्वन्द्वारूपमिच्छाद्वेषविषयत्वेन समुपास्थितं भूतानां मोहनं भवति; तेन मोहेन सर्वभूतानि सम्मोहं यान्ति; तद्विषयेच्छाद्वेषस्वभावावि भवन्ति, न मत्संश्लेषवियोगसुखदुःखस्वभावानि । ज्ञानी तु मत्संश्लेषवियोगेऽसुखदुःखस्वभावानि; न तत्स्वभावं किमपि भूतं जायते इति ॥ २७ ॥

४ ये ता च— एव ज्ञानिनो दौर्लेम्याय कालत्रयवर्ति सर्वभूतसाराण भगवद्गानकारणं 'इच्छा' इति श्लोकेनोच्यत इत्यभिप्रायमाह— तथाहीति । पदार्थमन्वयार्थं च दशयति इच्छाद्वेषाभ्यामिति । इच्छाद्वेषाभ्यां समुत्तिष्ठतीति इच्छाद्वेषसमुत्थः । मनु जन्मकाल एवच्छाद्वेषौ कारणभावात् सम्भवतः,

सम्मान्तौ वा भगवद्विषयौ किं न स्याताम् ? न चेच्छाद्वेषाद्वेषो शीतोष्णादिस्वप्नान, तदस्य च हृन्तथार्थादिस्वप्नकारणयोर्न स्यात्; द्वन्द्वस्य च क्व मोहव्यवस्था ? मोहेन मोहं यान्तीत्या समाश्रयादिप्रसङ्गः । इच्छाद्वेषावेव द्वन्द्वशब्देन शब्दो, अतो द्वन्द्वनिमित्तो मोहो द्वन्द्वमोह इत्यादि परव्याख्याने च पुनरवस्था-

१ अत्र इच्छाद्वेषसमुत्थनरवन्तः 'इन्द्रियाणामिच्छाद्वेषाभ्यामुत्पद्यता' इति व्याचक्षुर्नृणाः । तद्युक्तम्, इच्छाद्वेषयोश्चित्तियधर्मभावात् २ । प्रथिदं हि तयोस्तत्करणधर्मणम् । 'सगच्छ्यां यतो' इति विवरणमसत्तमेव, सर्ववन्द्वेषयोस्तमेव स्थाप्यम् ।
 —अभिधीयते ।

द्विदुस्स्यम् । एतेन 'सुखं मे भूयात्' 'दुःखं मा भूत्' इत्यभिनिवेशो द्वन्द्वमोह इत्यपि मन्दमुकमिलादिकमाशङ्क्याह—एतदुक्तं भवतीति । जन्मान्तरवासनास्य कारणमस्ति, वासनायाश्च स्वकारणस्वभावविषयत्वादिच्छाद्वेषयोर्न भगवत्संकेतविशेषविषयत्वप्रसङ्गः । उत्पानं चेच्छाद्वेषविषयतया स्फुरणमेव । मोहशब्दस्य करणे व्युत्पत्त्या द्रष्टे प्रयोगः । मोहकारणस्य मोहजनने च नात्माध्यादिरिति भावः । अभोग्ये भोग्यतावुद्धिः

अद्वेष्ये च द्वेष्यतावुद्धिरिह सम्मोह इत्यभिप्रायेणाह—तद्विषयेति । एवंविधसम्मोहवशादिच्छाद्वेषयोः साक्षात्प्राप्तविषयपरित्यागं दर्शयति—न मत्संश्लेषेति । उचितविषयेच्छाद्वेषशालिनं सुदुर्लभं ज्ञानिनं तद्यतिरेकप्रकाशनाय दर्शयति ज्ञानीत्विति । 'ज्ञानी तु परमैकान्ती तदायतात्मजीवनः । तत्संश्लेषवियोगैकमुखदुःखस्तदेकधी' [गी. सं. २७] इति सद्ब्रह्म । तद्व्यतिरेकमेव भूताना जन्मसिद्धं दर्शयति—न तदिति ॥ २७ ॥

५ आ. मा. भा.—द्रन्द्वमोहेन सुखदुःखादिविषयमोहेन इच्छाद्वेषयोः प्रवृत्तयोर्न हि किञ्चिज्ज्ञातुं शक्यम् । कारणान्तरमेतत् । सर्गे सर्गकाले आरभ्यैव शरीरे हि सतीच्छाद्वेषः । पूर्वं त्वज्ञानमात्रम् ॥ २७ ॥

६ ज. प्र. दी.—इच्छाद्वेषो द्वन्द्वम्, तन्मन्यो मोहो द्वन्द्वमोहः, तेनेति बन्धित् [सं.] तदसदिति भावेनाह—द्रन्द्वेति । मन्यया इच्छाद्वेषसमुत्थेन मोहेनेत्येव स्यादिति भावः । व्याख्यानव्याख्येयभावधागतिका गतिः । द्वन्द्वमोहस्येच्छाद्वेषसमुत्थत्वं कथं ? इत्यत आह—इच्छेति । किञ्चित्सुखादिकं हेयत्वादिनेति शेषः । ननु 'नाह प्रकाश' [७. २५] इति भगवतो 'देवी तेषां' [७. १४] इति तद्वचोनायाः गुणमय्या मायायाश्च मोहकल्पमुक्तं, तत्त्वं भगवद्विषयसम्मोहस्येच्छाद्वेषसमुत्थो द्वन्द्वमोह कारणमुच्यते ? इत्यत आह—कारणान्तरमिति । इच्छाद्वेषसमुत्थद्वन्द्वमोहलक्षणमेतद्भगवद्विषयस्य सम्मोहस्यैवाद्यान्तरकारणमुच्यत इत्यर्थः । इत एतदिलत तत्सुक्तं पदं

पठति—सर्गे इति । सर्गं क्रिया, कथं तस्याधिकरणत्वं ? इत्यतो लक्षणाभाश्रित्य व्याचष्टे—सर्गेति । तदुत्तरकालं किं तत्र कारणं ? इत्यत पुनर्लक्षणाश्रयणेनाह—आरभ्येति । सर्गकालमिति सम्बन्धः । नयमनेनायान्तरकारणत्वं ज्ञायते ? इत्यतः सावधारणमेतदित्युक्तमेवेति । उक्तमुपपादयणाह—शरीर इति । आदिपदेन द्वेषस्य द्वन्द्वाना च प्रवृत्तम् । अतः सर्गकालमारभ्येति तत्कारणमिति सिद्धम् । एतावता कथमन्यन्तरकारणत्वसिद्धिः ? इत्यत आह—पूर्वं त्विति । सर्गात्पूर्वं त्विच्छादिना विना ज्ञानमस्त्येव भगवदिच्छाजघनीनमत एतद्वान्तरकारणमिति सिद्धमित्यर्थः ॥ २७ ॥

७ ह. पै. भा — इच्छेति । इच्छाद्वेषसमुत्थेन प्रकाशितेन द्वन्द्वमोहेन 'सुखं मे स्यात्' 'दुःखं मे मा भूत्' इत्येवमर्थरूपेण द्वन्द्वमोहेन सर्वोणि भूतानि सम्मोहं भ्रमं सर्गे सृष्टौ यान्ति परन्तप ! ॥ २७ ॥

८ वं. प्र. गि.—मायायद्वन्द्वमोहोऽपि भगवत्सत्त्वज्ञानप्रतिबन्धकत्वात्—इच्छाद्वेषेति । इच्छाद्वेषस्यैव प्रवृत्तमुक्तं प्रतिबन्धविषयमात्रा समुत्थितेन शीतोष्णदिन्द्राक्षयमोहेन सर्वभूतानि सर्गे जन्मकाल एव सम्मोहं यान्ति । अयमर्थः—गुणमयेषु सुखदुःखादिन्द्रेषु पूर्वजन्मनि यद्विषयाविच्छाद्वेषा-

यमयसौ तद्वासनया पुनरपि जन्मकाल एव तदेव द्वन्द्वाल्पप्रवृत्तद्वेषवियोगेन यत्सिद्धं भूताना योऽहं भवति । तेन मोहेन सर्वभूतानि सम्मोहं यान्ति तद्विषयेच्छाद्वेषस्वभावाद्येव भवन्ति, न तु मत्संश्लेषवियोगमुक्तदुःखस्वभावाणि । अतो न मां प्रपद्यत इति ॥ २७ ॥

९ व० त० दी०—किञ्चायं मोहो नेदानोन्वनः, किन्तु सृष्ट्यर्थः प्राक्तन एवेत्याह—इच्छेति । इन्द्रियस्येन्द्रियस्यार्थे व्यवस्थितौ ईशकृती (प्राकृती) रागद्वेषौ, तयोः पापहेतुभूतयोः समुत्पत्तिर्येन तथाभूतेन द्वन्द्वनिमित्तेन मोहेन हेतुना सर्वभूतानि क्षरपटुवाच्यानि संसृतानि सर्गे एव सम्मोहं जन्ममरणपर्यावर्तं कारणभूतं मगवत्स्वरूपाज्ञानमयं प्राप्नुवन्ति गुणप्रवाहमध्ये पतितं भवन्तीत्यर्थः ॥ २७ ॥

सम्बोधनेन भरतवत् कथविधेव भक्तस्य न मोहो भवतीति व्यजितम् । अत्रायं भावः—सर्वोपायैः सेवार्थं वा ये सृष्टास्तेर्मंसयोगविशेषोऽप्युक्तदुःखविचार एव कर्तव्यः, न तु स्वस्वविचारकाणां भगवत्कार्याव्युत्पत्तित्वान्माया मोहपतीति भावः ॥ २७ ॥

१० पु. अ त.—तर्हि त्वज्ज्ञाने तान् माया कथं मोहयति ? इत्यत आह—इच्छेति । सर्गे सृष्टावृत्तपरन्तरम्, इच्छा स्वेष्वस्तु द्वेषस्तद्विपरीतस्तु, ताभ्यां सम्यक् प्रकाशेणोत्थितो यो द्वन्द्वमोह सुखदुःखपरस्तेन हे भारत भक्तवंधज ! सर्वभूतानि सम्मोहं यान्ति प्राप्रयन्ति । भारतैति

सम्बोधनेन भरतवत् कथविधेव भक्तस्य न मोहो भवतीति व्यजितम् । अत्रायं भावः—सर्वोपायैः सेवार्थं वा ये सृष्टास्तेर्मंसयोगविशेषोऽप्युक्तदुःखविचार एव कर्तव्यः, न तु स्वस्वविचारकाणां भगवत्कार्याव्युत्पत्तित्वान्माया मोहपतीति भावः ॥ २७ ॥

११ सी० भा० दी०—येन पुनर्निमित्तेनातीतादीनि भूतानि न जानन्ति ? इत्याशङ्क्याह—इच्छेति । इच्छा रागः द्वेषस्ताभ्यां समुत्थितो द्वन्द्वमोहः शोभनाशोभनसत्यासत्यभित्यानि यातमानात्मसु विषययः भसो-गी. द्वि. ८

मने शोभनबुद्धिः शोभने वा अशोभनबुद्धिरित्येवं रूपस्तेन । हे भारत भगतान्वय ! सर्वभूतानि समं सृष्टि-
पये मोहं अविचेकं यान्ति हे परन्तप ! । अयं भावः— यो हि सृष्टेरुपादानं स्वरूपं च तत्त्वतो जानाति स ब्रह्मवित्
सर्वज्ञत्वाद्गतीतादीन् जानाति, सृष्टौ च सर्वेषां मोहोऽस्ति, अशोभने कयादौ शोभनाध्यासात्, असत्ये प्रपञ्चे
सत्यत्वाध्यासात्, सत्ये चात्मनोऽमङ्गल्येऽमस्यत्वाध्यासात्, अनित्ये स्वर्गादौ नित्यत्वाध्यासात्, अनात्मनि देहा-
दावात्माध्यासात्; अतो विपर्ययेण सृष्टिद्वानं प्रतिबद्धं, तेन च सार्वज्ञं न जायतेऽस्मदादीनामिति ॥ २७ ॥

भगवद्भजनाधिकारित्वकथनपूर्विकोत्तराध्यायसङ्गतः ।

येषां त्वन्तगतं पापं जनानां पुण्यकर्मणाम् ।

ते द्वन्द्वमोहनिर्मुक्ता भजन्ते मां दृढव्रताः ॥ २८ ॥

१ शां. भा.— के पुनरनेन द्वन्द्वमोहेन निर्मुक्ताः सन्तस्त्वां विदित्वा यथाशास्त्रमात्मभावेन
भजन्ते ? इत्यपेक्षितमर्थं दर्शयितुमुच्यते— येषां तु पुनरन्तगतं सपाप्तप्रायं क्षीणं पापं जनानांपुण्य-
कर्मणां पुण्यं कर्म येषां सच्चशुद्धिकारणं विद्यते ते पुण्यकर्मणस्तेषां पुण्यकर्मणां ते द्वन्द्वमोहनिर्मुक्ता
यथोक्तेन द्वन्द्वमोहेन निर्मुक्ता भजन्ते मां परमात्मानं दृढव्रताः— एवमेव परमार्थतत्त्वं, नान्यथा
इत्येवं सर्वपरित्यागव्रतेन निश्चितविज्ञाना दृढव्रता उच्यन्ते ॥ २८ ॥

२ आ शां. व्या.— यदि सर्वाणि भूतानि जन्म प्रति
पद्यमानानि सम्मुद्यन्ति सन्ति भगवत्तत्परिज्ञानशून्यानि भगव
द्भजनपरास्त्वुपासि, तर्हि शास्त्रानुरोधेन भगवद्भजनसुच्यमान-
माधिकार्यभावादन्यैरुपापयेतेति दाहते— के पुनरिति । अने
केषु जन्मसु सुकृतवशादपापकृतदुरितानां द्वन्द्वप्रयुक्तमोहविरहिणा
व्रतचर्यादिनियमवता भगवद्भजनाधिकारित्वान् शास्त्रविरोधो

ऽस्तीति परिहरति— उच्यते इति । तुशब्दयोस्त्यमर्थमाह—
पुनरिति । उक्तार्थमात्रतिद्वये 'समाप्तप्राय' इत्युक्तम् ।
प्रष्टोपयोगेण पुण्यस्य कर्मणा दर्शयितुं विशिनष्टि— सत्त्वेति ।
अयमविषयश्चेद्वन्द्वनिमित्तमोहनिर्मुक्तिफलमाह— ते द्वन्द्वेति । मोह
निवृत्तर्भगवत्प्राप्तयन्तत्त्वमाह— भजन्त इति । तेषां नाना
परिमहवता भगवद्भजनप्रतिद्विताशाङ्क्याऽऽह— दृढेति ॥ २८ ॥

३ रा. भा.— येषां त्वनेकजन्मार्जितेनोत्कृष्टपुण्यसञ्चयेन गुणमयं द्वन्द्वेच्छाद्विपहेतुभूतं मदीन्मुख्य-
विरोधि चानादिकालप्रवृत्तं पापमन्तगतं क्षीणं; ते पूर्वोक्तेन सुकृततारतम्येन मां शरणमनुप्रपद्य
गुणमयान्मोहान्निर्मुक्ताः जरामरणमोक्षाय, प्रकृतिवियुक्तात्मस्वरूपदर्शनाय महते चैश्वर्याय,
मत्प्राप्तये च दृढव्रताः दृढसङ्कल्पाः मामेव भजन्ते ॥ २८ ॥

४ वे. ता चं.— यथैव सर्वभूतानि सम्मोहं यान्ति, तर्हि
भगवदुपासने कदाचिदपि कस्यचिदपि न कयात्; अतः 'चतु
र्विधा भजन्ते माम्' [७।१६] इत्यादिनोक्तं चतुस्रपत्रं स्या
दित्यश्रोतरं येषां हित्यादि । 'पुण्यकर्मणाम्' इत्येतत्प्राप
निवृत्तिहेतुत्वम् । तथा च ध्रुति " धर्मो पापमपनुदति " [म ना. उ १६।१] इति । जन्मशब्दश्च जननमिति घर्तमात्र
त्वात् पुण्यप्रवर्धहेतुभूतानेकजन्ममूलपर इत्यभियोगोक्तम्—
अनेकजन्मार्जितेनोत्कृष्टपुण्यसञ्चयेनेति । भगवत्ज्ञान-
प्रतिबन्धवशात्प्रतिबन्धत्वात्तदुत्पद्यते च फलितम् । गुणमयशब्देन
गुणसु मत्सुवगतशरणापेक्षितान्यदुत्कृतव्यवच्छेद । 'द्वन्द्वमोहयि
निर्मुक्ता मां भजन्ते' इति पदद्वयदर्शनात्प्रतिबन्धक्येऽपि पापे
दृष्टेऽपि हेतुत्वम् मदीन्मुख्यविरोधि चेति भेदो दर्शितः ।
अनेकजन्मार्जितोत्कृष्टपुण्यशब्दवशाद्योक्तं अनादिकालप्रपु-
नरिति । उपासनारम्भे पापस्य द्वन्द्वमोहस्य च निवर्धयेवि-

नष्टत्वाभावाद्द तर्गतशब्देनात्पावशिवत्वं विवक्षितमित्यभिप्राये-
णोक्तं— क्षीणमिति । 'मामेव ये प्रपद्यन्ते' [७।१५]
'चतुर्विधा भजन्ते मां' इत्यादिकं च प्रापुकमन्तत्वा-
भिधीयमानं च 'जरामरणमोक्षाय' [७।२९] इत्यादि-
मनुबन्धनान् आद पुर्वोक्तेनेति । न चात्र द्वन्द्वो-
विनिर्मुक्तस्यवचनादेशयार्थिनां प्रसङ्गानुपपत्तिः, तेषामपि धर्म-
द्वन्द्वनिरोधक्याख्यापेक्षितत्वात् । मत्प्रानन्द सङ्कल्पविवेकेषु
मुख्यः, तत्प्रवर्धनादेव क्रियाविशेषेषु तत्प्रयोग इत्यभिप्रायेण
दृढसङ्कल्पा इत्युक्तम् । दृढव्रतशब्देन वेद्यतान्तरपरिदायादि-
नियमोऽपि यथाप्रमाणं सूचित इत्यभियोगेण मामेव भजन्त
इत्युक्तम् । 'मां भजन्ते' इत्यनेनेव भजनाङ्गवत्परेषु विद-
त्वात् मत्प्राप्तये चेत्यनेनेन दृढसङ्कल्पत्वं स्वामिमत्प्रतिपत्ति-
तया वा व्याख्यातम् ॥ ३८ ॥

५ आ. मा. भा.— विपरीताश्च वेचित्सन्तीत्याह— येपामिति ॥ २८ ॥

६ ज. प्र. दी.— 'चतुर्विधा' [७११६] इत्यनेन गता
र्यमुत्तरं वाक्यमित्यत आह— विपरीताश्चेति । त्वत्प्रपेतामा-
याहरणाकारणत्वात् स्वदोषाद्वा त्वां न प्रपद्यन् इत्यत्र कथं

निर्णयः ? इत्यतस्तदुक्तम् । सर्वभूतानि सम्मोहं यान्ति चेत्, ह्यसौ
मुक्तिमार्गं इत्याशङ्कयाऽन द्वन्द्वमोहरहिताश्च केचित्सन्तीत्या-
हेत्यर्थः ॥ २८ ॥

७ ह. पै. भा.— येपामिति । येषां त्व-तगतं पापं दृष्टं जनानां पुण्यकर्मणां ते पुण्यकर्मणां
द्वन्द्वमोहनिर्मुक्ता द्वन्द्वध्रमरहिता भजन्ते सेवन्ते मां दृढव्रता दृढसङ्कल्पाः ॥ २८ ॥

८ वें. ब्र. गि.— यदि सर्वभूतानि द्वन्द्वमोहप्रस्थानि न
त्वां भजन्ति कथं तर्हि 'चतुर्विधा भजन्ते माम्' [७११६]
इत्युक्तं ? इत्याशङ्क्यः पमि ह्यश्रयायापार्थस्यैव इति—येपामिति ।
येषां त्वनेकजन्मदृष्टसुकृतपुत्राणां जनानां तत्पुण्यमहिम्ना पापं
मन्त्रानप्रतिरन्धकमन्तं गतं नष्टम्, ते द्वन्द्वमोहेन प्रागुक्तेन
निर्मुक्ताः; अत एव दृढमचलं व्रतं नियमो येषां ते तपोक्ताः;

भगवानेव भजनीयः स चैवंरूप एवेति निश्चयवन्त इत्यर्थः ।
मां भजन्ते । एतादृशा एव 'चतुर्विधा भजन्ते माम्'
[७११६] इत्युक्ता, अत एव सुकृतिन इति तत्रोक्तम् । अतः
'सर्वभूतानि सम्मोहं यान्ति' [७१२०] इत्युक्तम्; 'तेषु
सुकृतिनो भजन्ति' इत्यपवाद इत्यविरोधोऽस्यापार्थो-
पसंहारश्च ॥ २८ ॥

९ व० व० दी०— येषां स्त्रिति । सुकृतिना जनानां पापमात्रं नष्टं पापरूपं प्रतिबन्धकं वा ते मां दृढव्रताः
सन्तो भजन्ते । मां भजन्तो दृश्यन्त इत्यर्थः ॥ २८ ॥

१० पु. अ. त.— नव ये मोहयुक्तास्तन्मध्ये तत्सङ्गिन
एव केचन पूर्वमभजन्तः पश्चात् त्वद्भजनप्रवृत्ताः कथं भवन्ति ?
इत्यत आह— येपामिति । येषां दुर्लभानां भाग्यवतां पुण्य-
कर्मणां मद्वशादिना पुण्याचरणशीलानां महत्सु विनयादि-
सुकृताम् । तेषु पुनः जनादिद्वेषयुक्तानां पाप मत्स्वरूपज्ञान-
प्रतिबन्धकं अन्तर्भाव गत प्राप्तं, नष्टमिति यावत् । ते द्वन्द्व-
मोहनिर्मुक्ताः स्वसुखदुःखादिमोहनिर्मुक्ता. दृढव्रताः दृढ-

सङ्कल्पाः मद्वेकनिष्ठाः मां भजन्ते । अत्रायं भाव— पूर्वजन्मदृष्टं
यत्किञ्चित् पुण्यकर्म, तेन जन्मान्तरे प्रदृढमाने वाऽनेक-
जन्मनि व्यस. परिपाके पुण्योपचितमरणभयेन तस्मिन् इत्यर्थे
मद्भजनप्रवृत्ता भवन्ति । अतएव 'जन्मान्तरसहस्रेषु तपो-
ज्ञानसमाधिभिः । नराणां धीगपापानां कृष्णे भक्तिः प्रजायते'
[पां. गी. ४०] इति भागवतैरुक्तम् ॥ २८ ॥

११ नी० भा० दी०— येषां तर्हि सार्वज्ञ्यं भवति ? इत्याशङ्कयाह— येषां त्विति द्वाभ्याम् । येषां पुनर्ज-
नानां पुण्यकर्मणां पापं अन्तगतं अन्तं नाशं प्राप्तम्—'द्वितीयाश्रिताः' [अष्टा. २।१।२४] इति स्मृताः— ते
द्वन्द्वमोह वक्तृशरणस्तेन निर्मुक्ताः सन्तः प्रथमं दृढव्रताः शमदमादिदार्ढ्यभाजो भूत्वा मां भजन्ते ॥ २८ ॥

जरामरणमोक्षाय मामाश्रित्य यतन्ति ये । ते ब्रह्म तद्विदुः कृत्स्नमध्यातमं कर्म चाखिलम् ॥ २९ ॥

१ शां. भा.— ते किमर्थं भजन्ते ? इत्युच्यते— जरामरणमोक्षाय जरामरणयोर्मोक्षार्थं मां पर-
मेश्वरमाश्रित्य मत्समाहितचित्ताः सन्तो यतन्ति प्रयतन्ति प्रयतन्ते ये, ते यद्ब्रह्म परं तद्विदुः कृत्स्नं
समस्तं अध्यातमं प्रत्यगात्मविषयं वस्तु तद्विदुः, कर्म चाखिलं समस्तं विदुः ॥ २९ ॥

२ आ. शां. व्या.— यथोक्तानामधिकारिणां भगवद्भजन-
फलं प्रथमद्वारा दर्शयति— ते किमर्थमिति । जरामरणादि-
लक्षणो यो बन्धस्तद्विच्छेदार्थं भगवद्भजनमित्यर्थः । सम्प्रति
सगुणस्य सप्रबन्धस्य मध्यमासुप्रदायं ध्येयत्वमह— मामा-
श्रित्येति । जरादिसंसारनिवृत्त्यर्थं निर्गुणं निरूप्य मासुतमा
धिकारिणो जानन्तीत्युक्तं 'भावेन ये प्रपद्यन्ते' [७११४]
इत्यादावित्याह— जरेति । मध्यमानधिकारिणः प्रत्याह—

मामिति । परमेधराप्रथमं नाम विषयविमुक्तत्वेन भगवदेकनि-
ष्टत्वमित्याह— मत्समाहितेति । प्रयतनं भगवन्निष्ठासिद्धयर्थे
बहिरहाणो यत्तदौनामन्तरागां च ध्रुवगर्दानामनुष्ठानम् ।
प्रागुक्तं अगदुपादानं परं ब्रह्म । कथं ब्रह्म विदुः ? इत्यपेक्षायां
समस्ताभ्यात्मयस्तुत्वेन सत्कर्मत्वेन च तद्विदुरित्याह—
कृत्स्नमिति ॥ २९ ॥

३ रा. भा.— अत्र तेषां त्रयाणां भगवन्तं भजमानानां ज्ञातव्यविशेषानुपादेयांश्च प्रस्तौति-
जराकरणेति । जराकरणमोक्षाय प्रकृतिवियुक्तात्मस्वरूपदर्शनाय मामाश्रित्य ये यतन्ते; ते तद्ब्रह्म विदुः ।
अध्यात्मं च कृत्स्नं विदुः, कर्म चाखिलं विदुः ॥ २९ ॥

४ वे. ता. चं.— अथाष्टमाहवाये प्रपञ्चयिष्यमाणस्यार्थस्य
प्रस्तावः श्लोकद्वयेन क्रियत इत्याह— अत्रेति । 'जराकरणमो-
क्षाय' इत्येतावतो निर्देशात् प्रकृतिवियुक्तात्मस्वरूपदर्श-

नायेत्युक्तम् । यतनमत्राराधनरूपं विवक्षितम् । एषा ब्रह्मण्या
त्मकमादीनां सप्तानां प्रश्नपूर्वक प्रश्नो भविष्यति । अत्र 'विदुः'
इति सिद्धवन्निर्देशो वर्तमानापदेशोऽपि विद्वयर्थः ॥ २९ ॥

५ आ. मा भा.— 'जराकरणमोक्षाय' इत्यन्यकामव्यावृत्त्यर्थं, मोक्षे सक्तिस्तुत्यर्थं वा, न
विधिः 'मुमुक्षोरमुमुक्षुस्तु वरो ह्येकान्तभक्तिभाक्' इति इतरस्तुतेर्नारदीये । नात्यन्तिकमिति च ।
'देवानां गुणलिङ्गानामानुश्राविकरूपं न ह्य । सत्त्वं एवैकमनसो वृत्तिः स्वाभाविकी तु या ॥ अनिमित्ता
भगवति भक्तिः सिद्धेगरीयसी । जरयत्याशु या कोशं निर्गोर्षनलो यथा' [३।२५।३२-३३] इति
लक्षणाच्च भागवते । आह च 'सर्वे वेदास्तु देवार्था देवा नारायणार्थकाः । नारायणस्तु मोक्षार्थो मोक्षो
नान्यार्थ इत्येते ॥ एवं मध्यमभक्तानामेकान्तानां न कश्चित् । अर्थे नारायणो देवः सर्वमन्यत्तदर्थ-
कम्' इति गीताकल्पे । 'त एव च विदुः' । 'यमेवैष ऋणुते' [कठो. २।२२+मुंडो. २।३]
इति श्रुतेः ॥ २९ ॥

६ ज. प्र. दी.— 'मा भजन्ते' [७।१८] इत्युक्तानु-
वादेन फलमुच्यते । तत्र 'जराकरणमोक्षाय' इत्यनुक्तस्यानुवादा-
सम्भवाद्वाप्राप्तत्वेन विध्यर्थे, मद्भजनं च जराकरणमोक्षोद्देशेन
कार्यमित्येवं प्रतीतिनिरासार्थाह— जरेति । लक्षणया स्वर्गा-
दिकामनिवृत्तिर्याऽप्येति तथोक्तम् । मोक्षविषयासक्तिरन्यत्तत्के.
प्रशस्तेति तत्स्तुत्यर्थं वा सर्वथा न विधिः । कुतः ? इत्यत आह—
मुमुक्षोरिति । इतरस्यामुमुक्षोर्भक्त्यर्थः । न हि प्रशस्ते सत्य-
प्रशस्त नियन्तु युक्तमिति भावः । इति चेतरेतुतेरिति
सम्बन्धः । प्रकारभेदात्प्रत्ययुक्तिः । इत्थं न मोक्षकामविधि-
रित्याह— देवानामिति । सत्त्वं एवैकमनसं शुद्धसात्त्विकस्य
पुंसो देवानामिन्द्रियाणां, गुणलिङ्गानां गन्धाबुधत्वबलक्षण
गुणानुमेयानाम्, तथा वचनादिभिरानुमेयानां च, आनुश्रावि-
कर्मणां वैदिकावृत्तान् कारणाणाम् । या भगवन्त्यनिमित्ता फलो-
द्देशरहिता केवलं स्वाभाविकी निरवधिर्हृदहस्यभावनिर्वृता

वृत्ति सा भक्ति, सा च सत्कामभक्त्या जाताया सिद्धेर्मुक्तिपरि-
यसी । या सा कामनाभावेऽपि कोशं लिङ्गशरीरं स्वभावादेव
जरयत्यनलत्रदित्यनिमित्तत्वस्य भक्तिलक्षणत्वेनोक्तत्वात्त्यर्थः ।
न हि लक्षणवैकल्यं विधेयमिति भावः । आह च स्पष्टमेतदभ्यन्त ।
देवार्था. देवप्रतिपत्त्यर्था. । प्रतिपत्ता देवा नारायणज्ञानार्थाः ।
मोक्षाय ज्ञातव्यः । नान्यार्थं परः पुरुषार्थः । मध्यमभक्तानां
चित्तवृत्तिः एकान्तानां नियतानामुत्तमगुणानां न कस्यचिदर्थे च
एव परमपुरुषार्थः । ननु 'मामेव ये प्रपद्यन्ते' [७।१४] इत्युक्-
त्वात् 'ते ब्रह्म तद्विदुः' इति पुनः एकमिष्यत आह— त एवेति ।
अन्योपायनिवृत्त्यर्थमेतदित्यर्थः । स्यादेवं व्याख्यानम्, यदि
भयबद्भजनेन विना ज्ञानस्यान्योपायाभावः प्रमितं स्यात् । त
एव कुतः ? इत्यत आह— यमिति । भक्तमेव च श्रुत् इति च
प्रसिद्धम् ॥ २९ ॥

७ ह. पं. भा.— जरेति । जराकरणमोक्षाय मामाश्रित्य यतन्ति प्रयतन्ते ये ते ब्रह्म तद्विदुर्विज्ञान-
न्ति कृत्स्नमध्यात्ममध्यात्मभूतं प्रत्यगात्मभूतं कर्म चाखिलं समस्तम् ॥ २९ ॥

८ वे. प्र. मि.— अथास्य फलं निरूपयन्नेवोत्तराध्याय-
सङ्कतिप्रदर्शनाय तत्रतत्रिषाद्यवर्षमुपपिपति द्वाव्याम—
जराकरणेति । जराकरणमोक्षाय इत्यनुवादात् तदेकदेशं
मामीश्वरं वायुदेवतात्पि ये यतन्ति भजन्ति, ते अग्रे करण-
शुद्ध्यात्तद्ब्रह्म निर्गुणं सत्पदद्वयं विदुर्ज्ञानंति, तथा अस्या-

समाप्तमानं देहमधिष्ठय यत्रमानं कृत्स्नं कार्यकरणसङ्कतार्थं
सम्पदद्वयं च विदुः, तथा सत्यसम्पदाद्येकज्ञानयानार्थं सत्सत्त्वं
तदप्रयगमननादि सत्त्वं कर्म च विदुः अनुज्ञितशक्तौ
भयन्तीति यावत् ॥ २९ ॥

९ व० व० दी०— एवं पूर्वोक्तेषु यन्तु भजमानेषु ज्ञानिभक्तानामुत्कर्षे उक्तः, आचार्यार्थिनस्तु भगवतः साक्षा-
दात्कथं प्रायः पश्चान्मुमुक्षुवो भूत्वा जित्वासौ भवन्ति, तेषां ज्ञानिनां च फलं सर्वतरसाधनोभूतज्ञानविशेषोपादे-

यानर्जुनस्य तज्जिज्ञासोत्पादनार्थं भगवा-प्रस्तौति द्वाभ्या— जरामरणमोक्षायेति । जरामरणतो मोक्षो हि ब्रह्मात्मज्ञान एवेति तदर्थं सुमुखो गामाभित्य प्रपद्य यतन्ति यतयो ये आत्मतत्त्वजिज्ञासवस्ते ब्रह्म परमं तदक्षरं विदुःस्थ्यात्मं आत्माधिगत स्वभावं च विदुःगणिलं कर्म च ॥ २९ ॥

१० पु. अ. त — एवं भजतप्रयत्ना मां जानन्ती- तत् परं ब्रह्म पुण्योत्तमात्मकं विदुः जानन्ति । इत्सर्वं
त्यह—जरामरणेति । जरामरणयो. भगवद्रजनप्रतिबन्धक- पूर्णमध्यात्मं भजनौपधिकं साधनरूपं विदुः । च पुत्र, कर्म
भगवद्विस्मरणरूपयोर्भोक्षाय निवारणार्थं मामाभित्य अन- सेवारूपं तत्साधनात्मकमखिलं भावादियुक्तं जानन्ती
म्यैकचित्तेन ये यतन्ति, भजतार्थं यत्रं कुर्वन्ति, भजन्ति वा, ते व्यर्थः ॥ २९ ॥

११ नी० भा० दी०—ततश्च जरामरणयोः प्रवाहादा मनो मोक्षाय मामाभित्य मयि समाहितचेतसो भूत्वा ये यतन्ति यतन्ते ज्ञानताभाय वेदान्तश्रवणादौ, ते तत् सर्ववेदान्तप्रसिद्धं क्लृप्तं ब्रह्म विदुः । विगडाडुपासका ह्यक्लृप्तब्रह्मविदुः, सूत्रकारणयोनिष्कलस्य चाज्ञानात् । श्रीगोपालबालीपासकास्तु तत्सद्वल्लक्ष्यकृत्स्नब्रह्मविदोऽतस्ते-
ऽध्यात्मदिक् काल्-यैन जानन्ति, सर्ववेदो भवन्तीत्यर्थं । एनेन 'यज्ञज्ञात्वा नेह भूयोऽन्यत् ज्ञातव्यमवशिष्यते'
[१७] इत्येकविज्ञानात्सर्वविज्ञानप्रतिज्ञा या पूर्वं कृता तथा सपक्षेहागो दर्शित । अध्यात्मं आत्मनि शरीरे स्थितं प्रत्यगात्मवियये वस्तु शुद्धं स्वस्वदार्थमित्यर्थं । कर्म च तत्स्वस्वदार्थज्ञानयोः साधनं श्रवणादिकं सर्वं विदुः ॥ २९ ॥

साधिभूताधिदैवं मां साधियज्ञं च ये विदुः ।

प्रयाणकालेऽपि च मां ते विदुर्युक्तेचेतमः ॥ ३० ॥

इति श्रीमहाभागे शतसाहस्र्यां संहितायां वैयासिक्यां श्रीमत्पर्वणि

श्रीमद्भगवद्गीतासु तिस्रस्तु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णा-

र्जुनसंवादे ज्ञानविज्ञानयोगो नाम सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

१ शां. भा.— साधीति । साधिभूताधिदैवमधिभूतं चाधिदैवं चाधिभूताधिदैवं, सहाधिभूता-
धिदैवेन वर्तते इति साधिभूताधिदैवं च मां मे विदुः, साधिपज्ञं च सहाधिपज्ञेन साधिपज्ञं ये विदुः,
प्रयाणकालेऽपि च मरणकालेऽपि च मां ते विदुर्युक्तेचेतसः समाहितचित्ता इति ॥ ३० ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्रजानकाचार्यगोविन्दभगवत्पूज्यपादशिष्यश्रीमच्छङ्करभगवतः कृतौ

श्रीभगवद्गीताभाष्ये ज्ञानविज्ञानयोगो नाम सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

२ आ. शां. व्या — न केवलं भगवनिष्ठानां सर्वाभ्यात्म-
कर्मात्मकप्रवृत्तयश्चमेव, किन्तुचिद्युतादिसहितं तद्देहित्वमपि
सिद्ध्यतीत्याह— साधिभूतेति । अध्यात्म कर्माधिभूतम-
धिदैवमधिपज्ञेति पञ्चमेतद्ब्रह्म ये विदुस्तेषा ययोक्तज्ञानवता
समाहितचेतसामाष्वध्यायामपि भगवत्तत्त्वज्ञानमप्रतिहतं तिष्ठ
तीत्याह— प्रयाणेति । 'अपि च' इति निघाताभ्या तस्या-

भवत्याया करणग्रामस्य व्यग्रतया ज्ञानायमनवेऽपि समाहितचित्-
तानामुक्तज्ञानवता भगवत्तत्त्वज्ञानमयत्नरूपमिति द्योत्यते ।
तदनेन सप्तमेनैतममधिकारिण प्रति ज्ञेयं निरूपयता, तदर्थमेव
सर्वात्मकत्वादिक्रमुपदिशता, प्रकृतिद्वयद्वारेण सर्वकारणत्वादिति
च यद्गता, तत्प्रदवाच्यं तद्वृक्ष्य चोपदिशत् ॥ ३० ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्रजानकाचार्यश्रीमच्छङ्करभगवत्पूज्यपादशिष्यगोविन्दभगवत्परिविद्ये श्रीमद्भगवद्गीता-

शास्त्रभाष्येनाख्याने सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

१ 'यथाकनुरस्मिन्नेके पुरयो भवति तथेतः प्रेत्य भवति' (छां. ३।१।१) इति ध्रुते ' अन्तर्काले च मामेव स्मरन्ब्रह्मता
लेवरम् । ' (८।१) इति वक्ष्यमाणान्तर्काले भगवद्भक्त आवृत्यकोऽपि मूर्धा दुर्लभ एव । चरन्समये सर्वेषामपि व्यामादप्र-
तिनियतत्वात् । तदुक्तमभियुक्तै — ' कृष्ण । स्वदीयपदपद्वज्रपञ्जरान्तमयैव मे विद्यतु मानसराजहंसः । प्राणप्रयाणसमये कल्पतचित्तः
पठारोधनविधौ स्मरन् कुलस्ते ? ' (सुन्दरमाला ३३) इति । अत्रोक्तप्रकारेण विदितवन्तस्तु तदापि युक्तचेतस जसम्प्राप्तमनसः
न्तो मां विदन्तीत्यर्थं । उक्तं च— ' मोक्षमर्षोऽर्वातोना लुपता तत्कथामृतम् । स्यात्सम्पन्नोऽनर्कालेऽपि स्मरन्तो तस्य-
मृदुजम् ॥ (भाष १।१।८४) इति ।

— अविगीता ।

३ रा. भा.— अत्र य इति पुनर्निर्देशात्पूर्वनिर्दिष्टेभ्योऽप्ये अधिकारिणो ज्ञायन्ते, साधिभूतं साधिदैवं मामैश्वर्याधिने ये विदुः— इतेतदनुवादस्वरूपमप्यप्राप्तार्थत्वात्तद्विधाय क्रमेव; तथा साधियज्ञ-मित्यपि त्रयाणामधिकारिणावविशेषेण विधीयते, अर्थस्वाभाव्यात् । त्रयाणां हि नित्यनैमित्तिकरूप-महायज्ञाद्यनुष्ठानमवर्जनीयम् । ते च प्रयाणकालेऽपि स्वभाष्यानुगुणं मां विदुः । ते चेति चराराव-पूर्वं जरामरणमोक्षाय यतमानाश्च प्रयाणकालेऽपि विदुर्गिति समुचीयन्ते; अनेन ज्ञानिनोऽप्यर्थस्वाभा-व्यात् साधियज्ञं मां विदुः; प्रयाणकालेऽपि स्वभाष्यानुगुणं मां विदुरित्युक्तं भवति ॥ ३० ॥

इति श्रीमद्भगवद्गीताप्रामाण्यविरचिते श्रीमद्गीताभाष्ये सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

४ वे सा ख — 'साधिभूतः' इति श्लोकस्य श्रव्याधि विष-यत्वं वक्तुमधिकारिणो भेदमात्रज्ञातक तावद्दृश्यति— अत्रेति । पूर्वाधिकारिविषयत्वे 'साधियज्ञं च तं विदुः' इति हि वक्तव्यम्, न चैव सिद्धा पठन्ति । न चान् यच्छब्देन प्रयोजनमस्तीति भावः । प्रशोत्तरवशात्साधिकारिभेदं सेत्स्यति । एव सामान्येन ज्ञातमधिकारिभेदमधिभूतिसामान्यार्थद्विधिनष्टि चे श्रव्याधिने इति । 'जरामरणमोक्षाय [७.२९] इत्यादाविव अत्रापि यच्छब्दवशादनुवादत्वं प्रतीतमिति तत्प्रतिनपति इत्येतदित्यादिना । " यदाभेयोऽष्टाकपाल " [श्र मा २।५। १।११] इत्यादिवदिति भावः । अस्य च विधित्वं प्रश्नादिव-ज्ञानं कलिष्यति । महाभगते प्रश्नाद्यवकाशः । 'साधियज्ञम्' इत्यस्यैकस्मिन्नधिकारिणि निर्दिष्टत्वात्प्रत्येकस्वाभाव्याविश्वस्य न्वयं दर्शयति— तथेति । अर्थस्वाभाव्यादिति सर्वाधिका-रिसाधारणतया प्रमाणसिद्धयज्ञाख्यपदार्थस्वाभाव्यादित्यर्थः ।

इति कवितार्किकसिंहस्य सर्वतत्त्वतन्त्रस्य श्रीमद्भेदवृत्तनाथस्य वेदान्ताचार्यस्य कृतिषु श्रीमद्गीताभाष्ये टीकायां सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

५ आ. मा. भा.— ॥ ३० ॥

६ ज. प्र. टी.— ॥ ३० ७

इति श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचिते श्रीमद्भगवद्गीताभाष्ये सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

इति श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचितगीताभाष्यस्य टीकायां जयतीर्थमुनिविरचितायां प्रथमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

७ ह पै. भा.— साधोति । साधिभूताधिदैवमधिभूताधिदैवैः सहितं साधियज्ञं यज्ञसहितं च ये विदुर्विजानन्ति प्रयाणकाले मरणकाले चापि मां ते विदुर्विजानन्ति युक्तचेतस इति ॥ ३० ॥

इति श्रीमद्भगवद्गीताविरचिते पैशाचभाष्ये श्रीमद्भगवद्गीताभाष्याने सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

८ घं. घ. गि — न चैवविधानां मद्गतानामन्त्यकाले मद्दिस्मरणदाहेत्याह— साधिभूतेति । अधिभूतादिसाध्या-दस्त्राध्याये मगवानेव व्याख्यास्यति । अधिभूतेन अधिदैवेन अधियज्ञेन च सहितं मां यं विदुर्विजानन्ति ते युक्तचेतसः शब्दा मयिसमाहितविता सन्तः सास्वकारपाटवात् प्रयाण-

काले मरणसमये । 'अपि च' इत्यनेन सकलकरणव्युत्पत्ती भावाभ्यानोद्गायनैव बुध्यन्ते । साहसेऽप्यन्तकाले मां सर्वा-त्मानं विदुः । मदाकारैव चित्तवृत्तिमन्तृपयः तेषां भवतीति न योगव्रतदाहेत्यर्थः ॥ ३० ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकसायंमौगश्रीमदद्वैताधिकारप्रतिष्ठापनभिनन्दनद्वाराचार्यसर्वतन्त्ररत्नश्रीमद्भगवद्भगवद्गीताभाष्याने सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

९ व० त० दी०— साधिभूतेति । अत्र 'ये' इति पुनर्निर्देशात्पूर्वनिर्दिष्टेभ्योऽप्ये जिज्ञासव उक्ता इत्यवसीयते । च मां (साधिभूतं) साधिदेव साधियज्ञमिति विशेषसहितं विदुरिति । किञ्च भगवत्स्वजिज्ञासवः प्राणानां यागकालेऽपि ते च मां तथाभूतात्सामं विदुः । किम्भूतास्ते ? युस्तचेतस इति योगसिद्धिरन्ते सूचिता ॥ ३० ॥

इति श्रीभगवद्गीतातत्त्वज्ञोपनिषदायां सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

१० पु. अ. त.— एवं ज्ञानस्य फलमाह—साधिभूता धेदेव मेति । साधिभूताधिदेवम्, अधिभूतेन अधिभ्रणानेन अत्रिदेवेन पृथक्त्वेन सह अधियज्ञेन अंशाल्मककर्म-रूपेण च सहितं ये मां विदुस्ते युक्तचेतसः युक्तं तमिच्छं चेतो भवानामेव श्रीकृष्णज्ञानविज्ञानयोग्यता । अतोऽत्र ज्ञानविज्ञानयोगं हरिरवाच हि ॥ ७ ॥

इति श्रीभगवद्गीतातत्त्वज्ञोपनिषदायां सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

११ नी० भा० दी०— एवं तत्पदार्थविवेकं सद्योमुक्तिहेतुं समाप्य तत्प्राप्त्युपासनानि क्रममुक्तिफलानि निस्तरेण वक्तुं भावः मध्येण सूत्रयति— साधिभूतेति । अधिभूतं च अधिदेवं च ताभ्यां सहितं साधिभूताधिदेवं तथाऽधियज्ञेन सहितं साधियज्ञे च मां ये विदुः उपासते ते युक्तचेतसः । यतो नित्यं समाहितचित्तस्त्वतो मां प्रयाणकालेऽपि सर्वत्रतन्वयामोहेके विदुरेव । भावनादाहर्षान्मरणकालेऽपि तस्य ज्ञानस्य प्रमोषो न भवत्यतो भगवति नैरन्तरेण दृढा भावना कर्तव्येति भावः । अधिभूताधिपदार्थं तु भगवानेव व्याख्यास्यतीति नोक्तवन्तो वयम् ॥ ३० ॥

इति श्रीमहाभारते नैलकण्ठीये भारतभावदीपे श्रीमद्भगवद्गीताार्थप्रकाशे सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

श्रीमद्भगवद्गीतायाः सप्तमाध्यायस्य माहात्म्यम् ॥ ७ ॥

श्रीशिव उवाच—

अपर्णं ! चर्गयिष्यामि सप्तमाध्यायनोत्त्वम् ।
 यदाकर्षणं सुप्रापूर्ववर्तिभञ्जति कर्णयोः ॥ १ ॥
 अस्ति पाटलिपुत्राख्ये दुर्गमुत्तुङ्गगोपुरम् ।
 तत्राभूद्राक्षसो नाम शङ्कुरागो दयार्णवः ॥ २ ॥
 वेदयद्वृत्तिं समासाद्य धनमञ्जितवान्वह ।
 पितृभ्यः तर्पयामास पूजयामास नो सुरान् ॥ ३ ॥
 पार्थिवान्मोज्जपाञ्चकं धनाजनपरायणः ।
 तृतीयपाणिप्रहणमद्भुतार्थं गृहान्तरम् ॥ ४ ॥
 तनुर्जयेन्नुभिः सार्धं सम्प्रतस्थे कदाचन ।
 रज्ज्वामर्षकृतवायां निद्रालोकात्तस्य दोस्तलम् ॥ ५ ॥
 ददाति स्म समागम्य दन्दशूकं कुनधनम् ।
 स दद्यान्मोक्षसाधयामा मणिमन्त्रीषयादिभिः ॥ ६ ॥
 क्षणेः कतिपर्येण गतासुरमपत्ततः ।

पिचुमन्ददलेनालेखगुण्ठितचिग्रहः ॥ ७ ॥
 तमारोप्य तदस्क्रन्धे सूनवो गृहमाययुः ।
 ततः कालेन बहुना प्रेतो जातः सरोत्सवः ॥ ८ ॥
 उद्गासन्नानिवद्धात्मा पूर्वगृत्तमनुमरन् ।
 यञ्जयित्वा सुतानेतान्पूरयामि गृहाद्दहिः ॥ ९ ॥
 आत्मनः कोटिखल्लयायं यथाऽऽस्ते स्थापितं यगु
 तनो नारायणवर्तिं श्रद्धया परयाऽग्निताः ॥ १० ॥
 कृतवन्तः परेतस्य सूनवो हि द्विजन्मनः ।
 एकदा स्वममागत्य बोद्धितः सपजन्मना ॥ ११ ॥
 अमापयन्मनोवृत्तिं पुत्राणामग्रतः पिता ।
 तनस्ते प्रातरुवाय परं विस्मयमागता ॥ १२ ॥
 इतरेतरमागं पाय पदयन्तस्ते निरदृष्टाः ।
 एकस्तत्र पिगृन्नेहादुस्त्रुमपि बाष्पति ॥ १३ ॥
 अन्यो द्वियण्णोभेन निरहन्तुं सपमोहते ।
 एतस्त्वुं पितृस्तेहरसमोहितमानसः ॥ १४ ॥

चिरादहिमयो न स्याच्छोचप्रोदिति केवलम् ।
 मध्यमस्तु ततः पुत्रो वञ्चयित्वा सहोदरौ ॥ १५ ॥
 केनापि च्छन्नोत्थाय जगाम निजमालयम् ।
 तत शनं समाहूय गृहिणीं गुणशालिनीम् ॥ १६ ॥
 कुडालहस्तो निरगाद्यत्राऽऽस्ते पन्नगः पिता ।
 तेनाविदितावत्तेन चिह्नैर्निश्चित्य तत्त्वतः ॥ १७ ॥
 स्थानमागत्य तं हन्तुं बलमीकं लोमयुद्धित ।
 भार्ययोत्सार्यते मृत्सा स्वयं तेन च खन्यते ॥ १८ ॥
 निखन्यमानादत्युग्रो बलमीकादहिरुत्थितः ।
 ततो गरलगण्डूपैर्निर्गतैरतिदुस्तरैः ॥
 दिशः कवलयाञ्चक्रे फणी फूत्कारमाहते ॥ १९ ॥

अहिरुवाच—

कस्त्वं किमर्थमायातः कथं वा खन्यते विलम् ।
 केन वा प्रहितो मृद ! तदाख्याहि ममाग्रतः ॥ २० ॥

पुत्र उवाच—

पुत्रस्तेऽहं शिषो नाम हेमप्रहणकौतुङ्गी ।
 आगतो रात्रिलब्धस्य स्वप्नस्य तु सुविस्मित ॥ २१ ॥
 श्रीशिव उवाच—

इत्यमाकर्ण्य पुत्रस्य गिरं लोकधिगर्हिताम् ।
 धन्तुमारभत स्पष्टं हसन्नुच्चैः फणी तदा ॥ २२ ॥

अहिरुवाच—

यदि पुत्रोऽसि मे तृणं मामुन्मोचय बन्धनात् ।
 निक्षेपार्थाय सञ्जातं पन्नगं पूर्यजन्मनः ॥ २३ ॥

पुत्र उवाच—

पितः ! कथं ते मुक्तिः स्यादित्याचक्ष्व ममाग्रतः ।

परित्यक्त्याऽखिलं लोकमागतोऽहं यथा निशि ॥ २४ ॥

पितोवाच—

न तीर्थानि न दानानि न तर्पांसि न चाध्वराः ।
 मामुन्मोचयितुं पुत्र ! प्रभवन्ति च सर्वथा ॥ २५ ॥
 गीतानां सप्तमाध्यायमन्तरेण सुधामयम् ।
 जन्तोर्जगामृत्युदुःखनिराकरणकारणम् ॥ २६ ॥
 सप्तमाध्यायिन विप्र मदाये श्राद्धघासरे ।
 भोजय श्रद्धया पुन ! तेन मुक्तिर्न संशयः ॥ २७ ॥
 अन्यानपि द्विजान्वरस ! वेदविद्याविशारदान् ।
 सम्भोजय यथाशक्ति परमश्रद्धयाऽन्वितः ॥ २८ ॥

श्रीशिव उवाच—

इत्याकर्ण्य पितुर्वाक्यमुरगात्स्वमुपेयुषः ।
 ते सर्वे स्वनवोऽकुर्वन्त्यथाऽऽदिष्टं ततोऽधिकम् ॥ २९ ॥
 शङ्करुर्णस्तत श्रीमानुत्सृज्य तनुमौरणीम् ।
 कृत्वा तु पुत्रसाद्भवं दिव्यदेहमुपाददौ ॥ ३० ॥
 विभज्य दत्तं यत्पित्रा द्रव्यं तत्कोटिसङ्ख्याया ।
 तेन ते स्वनव सर्वे मुमुदु साधुवृत्तयः ॥ ३१ ॥
 वापीकूपसरोयज्ञदेवप्रासादहेतवे ।
 अन्नशालां ततोऽकुर्वन्पुत्रास्ते धर्मबुद्धयः ॥ ३२ ॥
 सप्तमाध्यायजपतो मुक्तिभाजोऽभवन्ततः ।
 पृष्टमिष्टतमं ज्ञात्वा निर्वाणार्पितदृष्टयः ॥ ३३ ॥
 एतत्ते सप्तमाध्यायमाहात्म्यं कथितं शिवे ! ।
 यस्य भवणमात्रेण मुच्यते सर्वपातकं ॥ ३४ ॥

इति श्रीमहापुराणे पात्र उत्तरखण्डे गीतामाहात्म्ये श्रीमद्भगवद्गीतासप्तमाध्यायमाहात्म्यकथनं
 नाम सप्तसप्तत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

श्रीमते रामानुजाय नमः ।

यामुनमुनिप्रणीतो गीतार्थसंग्रहः ।

[अध्यायः ८]

ऐश्वर्याक्षरपाथात्म्यभगवच्छरणार्थिनाम् ।

चेद्योपादेयभावानामष्टमे भेद उच्यते ॥ १० ॥

श्रीमद्यामुनमुनये नमः

श्रीमद्विगमन्तमहादेशिकपेन्द्रनाथविरचिता गीतार्थसंग्रहश्च ।

ऐश्वर्यम्रेन्द्रप्रजापतिपद्मपतिभोगैश्वरोऽतिशयितभोगः; अक्षरपाथात्म्यं विविक्तारमस्वरूपम्; वेद्यास्तु
'अक्षर ब्रह्म परमम्' [८।३] इत्यादिनोक्ताः शुद्धात्मस्वरूपमभूतमः; उपादेयान्तु तददिष्टफलानुरूपपरम-
पुरपचिन्तनान्तिमपरमगविचिन्तनादयः । त एव भावाः पदार्थाः, तेषां भेदः तदुपपत्तिकाऽनुरूपे
विशेषः ॥ १० ॥

नमः श्रीमते नियमान्तमहादेशिकाय ।

श्रीमद्भगवद्गीतायाः

तारकब्रह्मयोगो नामाष्टमोऽध्यायः* ।

अर्जुनस्य सप्त प्रश्नाः ।

अर्जुन उवाच—किं तद्ब्रह्म किमध्यात्मं किं कर्म पुरुषोत्तम ! ।
 अधिभूतं च किं प्रोक्तमधिदैवं किमुच्यते ॥ १ ॥
 अधियज्ञः कथं कोऽत्र देहेऽस्मिन्मधुसूदन ! ।
 प्रयाणकाले च कथं ज्ञेयोऽसि नियतात्मभिः ॥ २ ॥

१ श्रीशाङ्कर भाष्यम् ।

‘ते ब्रह्म तद्विदुः कृत्स्नं’ [७।२९] इत्यादिना भगवताऽर्जुनस्य प्रश्नवीजान्युपदिष्टानि, अतस्तत्प्रश्नार्थमर्जुन उवाच ॥ १ ॥ २ ॥

२ आनन्दगिरिकृतं शाङ्करभाष्यव्याख्यानम् ।

सप्तमाध्यायान्ते ‘येषां त्वन्तगतं पाप’ [७।२८] इत्यादिना येषां ब्रह्मादीनामनुसन्धामुक्तं, यत्र प्रयाणकाले भगवतः स्मरणं दर्शितं, तदिदं जिज्ञासमानः सन्पृच्छतीति प्रश्नसमुदायमवतारयति—ते ब्रह्मेति । प्रश्नवीजानि तद्विषयभूतानि ब्रह्मादीनि वस्तूनीति यावत् । सुभुत्सिद्धविषयप्रतिबन्धमानन्तरं तेषां प्रश्नद्वारा निष्कर्षार्थमित्याह—अत इति । यदुक्तं ‘ते ब्रह्म तद्विदुः’ इति, तद्विदुः सोपाधिकं निरुपाधिकं वा^१ ब्रह्मसम्बन्धोभयत्रापि सम्भवदिति मत्वाऽह—किं तदिति । यद्योक्तं ‘कृत्स्नमध्यात्म्यं’ [७।२९] इति तत्राऽऽत्मानं देहमधिकृत्य तस्मिन्प्रविष्टाने तिष्ठतीत्यध्यात्मशब्देन श्रोत्रादिकरणप्राप्तौ वा, प्रत्यामृतं प्रदीय वा विवक्षितं^२ इत्याह—किमध्यात्ममिति । “विज्ञानं यज्ञं चतुते, कर्माणि तनुतेऽपि च” [द्वि. उ. २।५।१] इति श्रुतौ कर्मणो द्वैविध्यनिर्धारणात् ‘कर्म चाखिल’ [७।२९] इत्यत्र बीटवर्म

ग्रहोत^३ इति पृच्छति—किमिति । शराक्षराभ्यां कार्यकारणभ्यामतीतस्य भगवतो न किञ्चिदवेद्यमस्तीति सुषयति—**पुरुषोत्तमेति** । ‘साधिभूताधिदैवं’ [७।३०] इत्यत्र ‘अधिभूतशब्देन पृथिव्यादिषु भूतेषु वर्तमानं किञ्चिदैवं गृह्यते, किंवा समस्तमेव कार्यं’ इति निर्दिष्टापरिपयया पृच्छति—**अधिभूतमिति** । अधिदैवमिति च ‘दैवतविषयमनुष्ठानं वा दैवतेऽपि त्यमण्डलादिषु वर्तमानं चैतन्यं वा जिघृक्षितं’ इति प्रश्नान्तरं प्रस्तौति—**अधिदैवमिति** । ‘साधियज्ञं च’ इत्यादिपद्यशब्देन यज्ञमधिगतौ विज्ञानात्मा वा । परदेवता वा । इति प्रश्नान्तरं प्रकरोति—**अधियज्ञ इति** । स च कथं केन प्रकरणेण ब्रह्मरवेन चिन्तनीयं ? किं तादात्म्येन ? किंवाऽन्यन्तमिदं ? इत्याह—**अथमिति** । सर्वथाऽपि स किमस्मिन्दैवे वर्तते ? ततो बहिर्या ? देहे चे-स कोऽत्र युद्धपादित्वादिभिरिहो

* अस्याध्यायस्य ध्यानायोग अक्षरपरब्रह्मयोग महापुरुषयोग ब्रह्माक्षरनिर्देश इत्यादीनि नामान्तराणि दृश्यन्ते ।

१ किं तदिति—अत्र धामन—
 विदुःब्रह्म च तद्वस्तुमिति चावोचदच्युत । सप्तमान्ते द्विधा तत्प्रादय पादौऽपि पृच्छति ॥
 २— किं तदिति च तेषां कर्मणो निरुपाधिकं वा ; तेषां कर्मणो निरुपाधिकं वा । स्फुटं ॥

साधियज्ञं विदुः^४ मामित्येतावति कीर्तितं । स्थितिं देहेऽधिपश्यन् प्रतीयायाऽर्जुनं कथम् । ॥
 इति चेत्प्ररोक्षोऽयं संशय उच्यते । इत्यादिप्रश्नपेशमिदं च कथं कश्चित् ॥
 प्रायोऽत्र पूर्वान्तराणां^५ साधियज्ञं परं यत् । निर्दिष्टाऽर्जुनस्य तन्त्रेणा यदपूर्वं ॥
 तत्रां ब्रह्मसौ पापं सुषयमिति मत्ततः । देहेऽत्र ह्यः कथं चेति पादच्छतीति विदुःपतः ॥ इति ॥
 अत्र एता प्रश्नाः । तत्र यतो द्विष्य, तममखिला इति दश प्रश्नाः सम्यक्त इति केचित् । — अधिगीता ।

वा ? इति जिज्ञासया श्रूते—कोऽत्रेति । 'अधियज्ञः कथं
कोऽत्र' इति न प्रप्रभेदक' (दः)। कथमिति तु प्रकामेदविबक्ष्येति
श्लेष्यम् । यत्तु समाहितचित्तानामुक्तं तत्प्रयाणकालेऽपि भग-

वदनुग्रहानं सिद्धयतीति तदनुग्रहमुत्कमणदसाया करणप्रा-
भवेयप्रयात् चित्तप्रमाधानानुग्रहपतेरित्यभिप्रेत्याऽऽह— प्रया-
णेति ॥ १ ॥ २ ॥

३ रामानुजाचार्यप्रणीतं भाष्यम् ।

सप्तमे परस्य ब्रह्मणो वासुदेवस्योपास्यत्वं, निखिलचेतनाचेतनवस्तुशेषित्वं, कारणत्वम्, आधा-
रत्वम्, सर्वशरीरतया सर्वप्रकारत्वेन सर्वशब्दवाच्यत्वं, सर्वनियन्त्रत्वं, सर्वैश्व कल्याणगुणगणैरैकाश्रयत्वं
तस्यैव परतरत्वं च, सत्परजस्तमोमयैर्देहेन्द्रियत्वेन भोग्यत्वेन चावस्थितैर्भावैरनादिकालप्रवृत्तदुष्कृत-
प्रवाहहेतुस्त्वस्य विशेषानम्, अत्युत्कृष्टसुकृतहेतुकभगवत्प्रपत्त्या च तन्निवर्तनं, सुकृततागत्मत्वेन च
प्रतिपत्तिवैशेष्याद्वैश्वार्क्षरयाथात्म्यभगवत्प्राप्त्यपेक्षयोपासकभेदं, भगवन्तं प्रेम्सोर्नित्यपुक्ततयैक-
भक्तितया चास्यपरमपुरुषप्रियत्वेन श्रेष्ठ्यं, दुर्लभत्वं च प्रतिपाद्य एषां त्रयाणां ज्ञातव्योपादेय-
भेदांश्च प्रास्तौपीत् ।

४ श्रीवेङ्कटनायकृता तात्पर्यचन्द्रिका ।

यत्रतिदर्शनायाह—सप्तमं शक्तिं । परस्य ब्रह्मणो वासु-
देवस्योपास्यत्वमिति— 'मप्यासक्तमना' [७११] इ
त्यादेरर्थः ; तत्रैव ह्युपासनं प्रस्तुतम् । तच्चेपत्या चान्यत्सर्वमि-
दोच्यते । तस्यैव प्रपन्नम् 'अह सर्वस्य प्रभु' [१०१८]
'वासुदेव सर्व' [७११९] 'चतुर्विधा भजन्ते माम्' [७११६]
इत्यादिभिः परस्तात्क्रियत इति भाषः । परस्येत्यादिभिर्दप-
दित्यप्रत्ययोमातीतादिपक्षप्रतिषेधः । ब्रह्मसन्दस्य विशेषान्द-
समभिख्याद्वारादिवतान्तराव्यति । वासुदेवशब्देनात्रावतार-
विशेषो वा विवक्षितः । निखिलेत्यादिभिर्दप्यात्म्यरत्नप्रदत्तो
पयुक्तान्तरकथनम् । निखिलचेतनाचेतनवस्तुशेषित्वमि-
ति 'भूमिरास' [७१४] इत्यादेः श्लोकद्वयस्यार्थः । निखिल-
शब्देन कार्यकारणदिरूपावस्थापद्म इत्यर्थं कार्यवृत्तप्रदत्तदेरपि
कोटिहार । कारणत्वम् 'एतन्नोनि' [७१६] इति श्लो-
कस्यार्थः । 'मत् परतरं नान्यत्' [७१०] इत्युक्तस्य परत्वस्य
'मामेव परम्' [७११३] इत्यग्रेपयुक्त्या तत्रैवोदाहृतमत्र
तदतिरिक्तम् 'मयि सर्वम्' [७१७] इत्याद्युपासकभारोपासनम् ।
'रसोऽहम्' [७१८] इत्यादिशानानाधिकार्यकृत्तैः सर्वैरान्द-
शब्दस्यम् । तत्र हेतुव्यापारत्वादि विशेषसिद्धिं सर्वशरीरकत्वम् ।
एव शेषिवाद्युपादेन वक्ष्यमानत्सदधिकारिप्राप्त्यवस्तुविशेष
शानानाधिकार्यस्यापि शरीरात्म्यभावेहेतुकत्वं दर्शितम् । 'मत्
एवेति तानिदि' [७११२] इत्यादियु प्रश्रित्वात्पठ्यन्त्यादि

विशक्तिवत्वारिसद सर्वनियन्त्रत्वम् । सवश्चेत्यनेनानिर्दिशान-
मन्येषा च आमिप्रायिकाणा सद्बुद्धः । तस्यैवेत्यवधारणेन
'नान्यत्किञ्चिदस्ति' [७१७] इत्यस्यार्थ उक्त । 'श्रिमिर्गु-
णमयेः' [७११३] इति श्लोकस्य सार्धस्यार्थं सत्त्वेत्यादि-
नोक्त । 'मामेव' [७११४] इत्याद्युक्तप्रपत्ते सुकृतविशेष-
हेतुकत्वम् । 'जनाः सुकृतिन' [७११६] इत्यनेन दर्शितमाह
अस्त्युत्कृष्टसुकृतेति । 'न मां दुष्कृतिन' [७११९] इत्यादेः
पूर्वोक्तविशेषानप्रकारविशेषकथनरूपत्वात्सुत्र तिप्रशंसोपत्वाच्च
तदर्थात् पृथगुपासः । 'चतुर्विधाः' [७११६] इत्यादिकं
सुकृततारकत्वेनेत्यादिनाऽनुमिर्दितम् । उपासकभेदं चेत्य-
न्वयः । 'तेषां ज्ञानो' [७११७] इत्यादेः श्लोकद्वयस्यार्थो
भगवन्तमित्यादिनोक्त । 'बहुना जन्मनाम्' [७११९]
इत्यादिना 'सर्वं यान्ति परन्तप' [७१२०] इत्यन्तेन विद-
माह दुर्लभत्वमिति । 'येषां तु' [७१२८] इत्यादे-
रध्यायशेषस्य अर्थमाह— एषां त्रयाणामिति । ज्ञातव्यमिह
मिदमर्थं विवक्षितम् । उपादेयं अनुग्रहम् । एतेन 'स्वयाया-
त्म्यम्' [गी. सं. ११] इत्यादिसद्बुद्धश्लोकस्यार्थोऽपि प्र-
श्रितः । अर्थं तत्पठनस्य सद्बुद्ध 'एषयांशुशरयामात्म्यमगवप-
णार्थिनम् । वेदोपादेयमवतानमप्ये भेद उच्यते [गी. सं. १२]
इति । अत्र भेदोपेक्ष्यायामवतानस्यप्रत्यय प्रागेव इत् ।
इति दर्शितम् ।

३ रा. भा.—इदानीमप्ये मस्तुतान् ज्ञातव्योपादेयभेदान् विविनक्ति—किं तदिति । जरातर-
णमोक्षाय भगवन्तमाश्रित्य यतमानानां ज्ञातव्यत्वयोक्तं तद्ब्रह्माध्यातमं च कर्म च किमिति वक्तव्यम् ?
ऐश्वर्यार्थिनां ज्ञातव्यमधिभूतमभिर्देवै च किं ? त्रयाणां ज्ञातव्योऽपियद्ब्रह्मन्निर्दिष्टश्च कः ? तस्य
चाधिपत्यमावः कथं ? त्रयाणकाले वैमिसिद्धिभिर्नियतात्मनिः कथं ज्ञेयोऽस्ति ? ॥ १ ॥ २ ॥

४ ये. ता. चं.—अनुग्रहमत्रमिति यत्रतिमाह—इदानीं
मिति । अत्रैवोपासकभारोपासनमप्युत्प्रेक्ष्य च भेदविश-
यवाचनं उवाच—किं तदिति । 'जातो विशु' [७११६]

इत्यादिना प्रागेवाधिकारियदव्योपेक्ष्यात् 'जरातरणमोक्षाय'
[७११९] इत्यादियु यन्तुपत्तिगतमन्व्यांस्तेषुभगवतावा-
धिकारिभेदस्येव इत्यन्वोपादेयस्युत्पत्तिनियमयुत्वेन इत्यर्थः

तत्रैव विशेषमुत्सयाऽय प्रश्न । वक्ष्यते च विशेष । ततश्च
 ' किं तद्भ्रम ' इत्यर्थमभारत्यायात्स्म्याधि विषयम्, अधिभूते च
 इत्यर्थमैश्वर्याधि विषयम्, 'अविद्यज्ञ' इति श्लोकस्तु अर्थस्व-
 भावात् त्रयाणां साधारण इति विविनक्ति— जरामरणेति ।
 कथमिति प्रकारप्रश्ने अधियज्ञभाच इत्यर्थलक्ष्यम् । 'अत्र'
 इत्येतच्छब्दं शास्त्रसन्निध्युपाधिकं, तन्नोत्तरग्रन्थे व्याख्या
 स्यति—'अत्र इन्द्रादौ मम देहभूते' इति । 'अस्मिन्' इतीद-

शब्दस्तु स्वप्रत्यक्षसन्निध्युपाधिक, प्रत्यक्षा हीन्द्रादयोऽपि प्रभु-
 र्जुनस्य । एतच्छब्देर्दशब्दयोश्चैकस्मिन्वाक्ये सामानाधिकरण्यात्
 प्रयोगोद्देश्यते—'स एव द्वाभ्यां दर्शनीम्या विराड्भ्यामनयो
 द्वींविशयोर्द्विवचनयोरथ पुरुष प्रतिष्ठित' इत्यादौ । यद्वा 'अत्र'
 इति यत्स्वरूपपरामर्शः; नित्यतात्मत्व त्रयाणामपेक्षितम्, अत्र
 बहुवचनमधिकारियपरमित्यभिप्रायेणोक्तम्— एभिस्त्रिभि
 रिति ॥ १ ॥ २ ॥

५ माध्वभाष्यम् ।

नमः श्रीमते कृष्णाय । ३० मरणकालकर्तव्यगत्याद्यस्मिन्नध्याय उपदिशति ॥ १ ॥ २ ॥

६ जयतीर्थचिरचिता प्रमेयदीपिका ।

अध्यायस्यावान्तरप्रतिपाद्यमर्थमाह— मरणेति । गन्वत
 इति गति । आदिपदान् मागादिकम् । मरणकालकर्तव्यं च
 गतिश्च त आदी यस्य तत्तथोक्तम् । क्तव्यस्मरणविषयत्व-
 गन्वत्त्वादिरूपो भगवन्महिमैव वर्णयत इति पृक्तान्तर्भाव-

सिद्धि । उक्तव्याख्यानपूर्वकमिति चोपस्कृतव्यम्, तेनानन्त-
 र्लक्षणाऽपि सञ्जति सिद्धा, तत्प्रसङ्गेनैव मरणकालकर्तव्याद्युप
 देशात् ॥ १ ॥ २ ॥

७ हनुमत्कृत पैशाचभाष्यम् ।

'ते ब्रह्म तद्विदुः कृत्स्नं' [७।२९] इत्यादिना भगवताऽर्जुनस्य प्रश्नयोजनानुपक्षिप्त्वा-यतस्तत्प्रश्नात्-
 मर्जुन उवाच— किं तद्ब्रह्मेत्यादिना ॥ १ ॥ २ ॥

८ श्रीवेङ्कटनाथरुन ब्रह्मानन्दगिर्याख्यानम् ।

एव ससमेध्याये तत्पदार्थस्य भगवतो नारायणस्य पर-
 ब्रह्मणो भजनशुचिदिएम्, तदवाधेमे प्रपन्नते । तत्र तावत्पूर्वा
 ध्यायान्ते 'ते ब्रह्म तद्विदुः कृत्स्नमध्याय कर्म चाखिलम्'
 [७।२९] इत्यादिनोपेक्षितब्रह्म व्यावहारिकसपदाधि निरूपणरूपो-
 ऽयमध्याय इति ससमाष्टमयो सङ्गति दर्शयन्नेवार्जुनप्रश्नमवता
 रयति द्वाभ्याम्— किं तद्ब्रह्मेति । 'ते ब्रह्म तद्विदुः' इति
 यदुक्तं तद्ब्रह्म किं सविशेष निर्विशेष वा, उभयत्रापि ब्रह्मपद
 प्रयोगात् ? । एव किमध्यायम् ? आमान देहमधिकृत्य
 तिष्ठतीत्यव्यारमशब्दाव्यस्य जीवस्य चक्षुरादीन्द्रियप्रामस्य च
 सर्वविदिनत्वेन तदेदेनस्य भगवद्भजनफलत्वोक्त्युपपत्तेरिहा
 ध्यायमशब्दाव्य वन्तु किमित्यर्थ २ । एवं किं कर्म ?
 कृपिवागिगयादिलौकिकेदेनस्य भजनफल-वायोगात् 'अखिल
 कर्म विदुः' इति यन्ता कीदृश कर्म विवक्षितमित्यर्थ । श्रोत्रा

दिकप्रत्यक्षचैतन्य वाऽध्यायम् ? यज्ञो वाऽन्याद्वा कर्म ? इति १।
 मधुसूदनासम्भतीव्याख्याने तु 'कृत्स्नमध्याय कर्म चाखिलम्'
 इति प्रागुक्तवात्प्रधानवकाश एव स्यात् । न हि 'कृत्स्नमध्या
 त्ममखिलं कर्म' इति वदन्त एव स्यात् किं श्रोत्रादिकमध्यायं कि
 वा जीव ? इत्यादिप्रश्नोऽवतरति । अधिभूतमिति ।
 अधिभूताधिदेवाद्यियज्ञसहितभगवन्तिक्तकानामन्यकाले भग
 वस्मरणशुक्तम्, तथाधिभूताधिजन्तवश्च किमित्यर्थ ४।
 अधियज्ञ कथं कोऽत्र देहेऽस्मिन्निति । अधियज्ञ क, कथं च
 तस्याधियज्ञत्वम् ? स चाधियज्ञ कुत्र तिष्ठति ? किं बाह्यदेवो किं
 वा देह एवास्मिन्नित्यर्थ ६। प्रथाणकाल इति । मरण
 काले सकलेन्द्रियक्षोभेण मत्ससमाधानाभावात्कथं तदा निय-
 तात्मनि समाहितचित्तैर्ज्ञेयोऽसि ? अतस्तदानीं स्वज्ञानमप-
 मानमिद प्रतिभाति, तदपि वनव्यमिदपर्थ ७ ॥ १ ॥ २ ॥

९ श्रीरघुभाचार्याविष्णुता तत्रदीपिका ।

ब्रह्मकर्मादिक प्राज्ञैर्विशेष्यं नास्मदादिभि । इति जिज्ञासया पार्थः सन्दिहानोऽथ पृच्छति ॥ १ ॥
 अर्जुन उवाच— किं तद्ब्रह्मेति द्वाभ्याम् । पूर्ववा यत् श्रेयस्योक्तं तद्ब्रह्म किमध्यायं कर्म वा किमिति
 वक्तव्यम् ? । अविनाशा च श्रेयसमधिभूतमधिदेवं च किम् ? ॥ १ ॥ अधियज्ञश्च कः ? स चाधियज्ञोऽत्र देहे कथं
 श्रेयः ? । प्रयाणकाले चैभिर्नियतात्मभिः कथं श्रेयोऽसि ? ॥ २ ॥

१० पुरुनोत्तमजीविरचिताऽमृततरङ्गिणी ।

पूर्वोक्तब्रह्मदादिप्रतिज्ञासूत्रेण ॥
 पृथक्त्वं स्पष्टमेतस्य वृत्त उतरमुक्तवान् ॥ १ ॥
 पृथक्प्राप्यते भगवता 'ते ब्रह्म' [७।२९] इत्यादिना सपदा
 ज्ञानवर्धनकानाम्, तत्प्रत्यक्षिज्ञानपूर्वकं मर्जु विशारया

माय— अर्जुन उवाच किं तद्ब्रह्मेति द्वयेन । हे पुरुनोत्तम
 त्वप्य पदं तत्रिकम् । अध्यायं किं कर्म किं वा पुनः अपि
 भूतं किं प्रोक्तं ? वा पुनः अधिदेवं नियुक्तते ? अधियज्ञ
 पदाभिराता कदाता क ? । अत्र उक्तवर्तमानं कथं चेत्

प्रकारेण नित्यतात्मभिरनन्यैकपरचित्तैर्ज्ञेयोऽसि ? । हे, मधु-
सूदन सर्वांनिष्ठनिवर्तक ! अस्मिन् देहे प्रयाणकाले अन्त-
काले कथं केन प्रकारेण ज्ञेयोऽसि । अत्रायं भावः-पुरुषोत्त-
मेति सर्वोपनेन त्वमेव पुरुषोत्तमः स्वतः पराभावात् । कथं
तद्ब्रह्मेत्युक्तम् ? आधिदैविकं तु त्वत्स्वरूपमेव, नतस्वत्तो-

ऽध्याधिदैवं किम् ? अव्याख्याद्यस्तु हीना एव, तेषां ज्ञानं
किं प्रयोजनकम् ? सेवा च कथं कार्या ? इत्यादिव्यञ्जितम् ।
मधुसूदनेति सम्बोधनेन त्वदीयानां मरणादिभयामात्रे
तत्समये एवं कथं स्वज्ञानमुक्तवानिति ज्ञापितमिति
भावः १ ॥ २ ॥

११ नीलकण्ठकृतो भारतभावदीपः ।

पूर्वस्मिन्नध्याये मायोपहितं ब्रह्म जगत्कारणमुक्तं, तद्य उच्यमानामनुपाधिब्रह्मप्रतिपत्तानुपलक्षणं, मध्यमाना-
नुपास्यं चेति मत्वा प्रतिपत्तव्यं ब्रह्म, तद्विषय एकः, उपासनाविषयाश्च पद, एवं सप्त प्रश्नविषयाः, ते ब्रह्म तद्विदुः'
[७१२९] इत्यध्यायान्ते सार्धश्लोकेन भगवता सूत्रिताः सद्गुतिरूपोऽयमध्याय आरभ्यते; तत्र सूत्रिवार्ता
प्रहादिशब्दानामर्थं बुभुक्षुर्जुन उवाच ' किं तद्वृत्तं ब्रह्म ' इति प्रथमः प्रश्नः । शेषः स्पष्टार्थः श्लोकः ॥ १ ॥
'अधिब्रह्मः कथं कोऽत्र कः' इति स्वरूपप्रश्नः, कथं ज्ञेय इति पदापकर्षेण तत्तदुपासनाप्रकारप्रश्नश्चेति द्वयं मिलित्वा
एक एव प्रश्नः । शेष स्पष्टम् ॥ २ ॥

अर्जुनकृतसप्तप्रश्नोचाराणि ।

श्रीभगवानुवाच—अक्षरं ब्रह्म परमं स्वभावोऽध्यात्ममुच्यते ।

भूतभावोद्भवकरो विसर्गः कर्मसंज्ञितः ॥ ३ ॥

१ शां. भा.— एषां प्रश्नानां यथाक्रमं निर्णयाय श्रीभगवानुवाच—अक्षरमिति । अक्षरं न
क्षरतीत्यक्षरं पर आत्मा "एतस्य वा अक्षरस्य प्रज्ञासने गार्मि" [बृ. उ. ३. ८। ९] इति श्रुतेः । अक्षर-
रस्य च "ओमित्येकाक्षरं ब्रह्म" [८। १३] इति परेण विशेषणादग्रहणम् । परममिति च निरातिशये
ब्रह्मण्यक्षर उपपन्नतरं विशेषणम् । तस्यैव परस्य ब्रह्मणः प्रतिदेहं प्रत्यगात्मभावः स्वभावः ।
स्वो भावः स्वभावोऽध्यात्ममुच्यते, आत्मानं देहमधिकृत्य प्रत्यगात्मतया प्रवृत्तं परमार्थब्रह्मावसानं वस्तु
स्वभावोऽध्यात्ममुच्यतेऽध्यात्मशब्देनाभिधीयते । भूतभावोद्भवकरः, भूतानां भावो भूतभावस्तस्यो-
द्भवो भूतभावोद्भवस्तं करोतीति भूतभावोद्भवकरः, भूतवस्तूपत्तिकर इत्यर्थः । विसर्गो विसर्जनं
देवतोद्देशेन चरुपुरोडाशादेर्द्रव्यस्य परित्यागः, स एव विसर्गलक्षणो यज्ञः कर्मसंज्ञितः कर्मशब्दित
इत्येतत् । एतस्माद्धि चीजभूतानृष्ट्यादिक्रमेण स्थावरजङ्गमानि भूतान्युद्भवन्ति ॥ ३ ॥

२ आ. शां. व्या.— व्याख्यातप्रमत्तकस्य प्रतिवचनं । क्रमेण प्रतिवचने प्रशुभोऽप्रतिपत्तिवीर्यं सिध्यतीति बुध्य-
भागवतमवनारयति— एषामिति । क्रमेण कृतानां प्रश्नानां मानो विज्ञिनष्टि— यथाक्रममिति । तत्र प्रथमं निर्णयं

१ निर्विहारमद्वैतसर्वोपहितं कर्मातीत भावतीतं सुद्वेषोतं पदमक्षरं ब्रह्मोच्यते । तस्य च प्रकृतिस्वरूप. स्वभावोऽध्या-
त्ममित्युच्यते, अनय ब्रह्मप्रकृतिरेवाध्यात्मं सैव च स्वत्वभावस्वभावा निगद्यते । ब्रह्मणः स्वभावस्वभावा प्रकृतिस्तावदेव स्पष्टप्रकृति-
लोपायति, यावत् विकारं न प्राप्नोति । सर्वेषु भूतेषु सर्वेषु चावस्थानु या तस्या एकस्यावस्था नियते, सैव तस्याः स्वभावस्य
स्वाधिस्यैव व्याप्त्यस्य वा रक्षिका निगद्यते । साम्यावस्थातो वा तस्या एव विद्वत्प्राप्त्या, सैव विद्विनिन्द्याच्या द्वितीयाव-
स्थोच्यते । अतो हि भूतभावोद्भवस्यै तस्या. प्रकृतिवत् हापयन्ती यन्मृष्टिस्तु याऽवस्था मयति, तेषु तु कर्मात्पते कार-
णता प्रकृति । सैव च ब्रह्मण्यभावस्य निर्णायक्याऽप्युच्यते । तथा च यदादेवततायां द्वैतभावोत्पत्तिर्भवति, सास्यावस्थापना
प्रकृतिर्विषयभावस्याभाषयति, यदा च त्रिशुणविकारेण तरङ्गायिता प्रकृतिर्मद्वैतत्वादिभ्येण परिणामाभिमता भवति, सैव भूतभा-
वोद्भवस्यै अवस्थोच्यते । अस्यामेवावस्थायां कर्मणः समुत्पत्तिर्भवतीति तात्पर्यम्— इति कर्ममीमांसादर्शन- (१। २३-२५)-
प्रदर्शिता प्रकियाऽप्राप्त्यनानर्हति ॥ घास्यन्तु—

देवोऽसुरपदेनात् प्रतिषिद्धप क्षरं जडम् । अविचारणं मेभु व्यतिरेकमप्युपयत् ॥

उभया परमेश्वरदेवान्तर्यं विशेषणतन्म् । किं तु क्रमेति पृच्छायां द्विरीकारमदात्तपुत्रम् ॥

११ मन्वा प्रश्नयेन पश्यन्ति, तद्विस्तरमात्मानुषते ।

— अविगीता

भगवद्भवनमुदाहरति— अक्षरमिति । किं तद्ब्रह्मेति प्रश्नस्य प्रतिबचनम्—अक्षर ब्रह्म परममिति । तत्राक्षरशब्दस्य निरुपाधिकं परमिन्नात्मन्यविनाशित्वव्याप्तिमत्त्वसम्बन्धात्प्रवृत्तिव्युत्पादयति— अक्षरमित्यादिना । कथं पुनराक्षरशब्दस्य यथोक्ते परमात्मनि बृद्धप्रयोगमन्तरेण व्युत्पत्त्या प्रवृत्तिराश्रीयते ? व्युत्पत्तेरान्तरेऽपि सम्भवात्, इत्याशङ्क्य चावापुशिव्यादिविवयनिरङ्कुशप्रशासनस्य परस्मादन्यस्मिन्नप्रभवात्तायाविधप्रशासनकर्तृत्वेन धृतमक्षरं ब्रह्मैवेत्याह— एतस्त्वेति । ' हृदि-यौगमपहरति' इति न्यायाद्योङ्कारे वर्णसमुदायात्तन्मन्यक्षरशब्दस्य रूढया प्रवृत्तिराश्रयित्वमुच्येत्याशङ्क्याऽऽह—ओङ्कारस्येति । प्रतिबचनोपक्रमे प्रकान्तमोङ्काराख्यमक्षरमेवोत्तरत्र विशेषितं भविष्यतीत्याशङ्क्य परमविशेषणविरोधान् तस्य प्रक्रमः सम्भवतीत्याह— परममिति चेति । ' किमप्यात्म' इति प्रश्नयोत्तरं ' स्वभावोऽप्यात्म' इत्यादि । तथाचष्टे— तस्यैवेति । स्वकीयो भावः स्वभावः श्रोत्रादिकरणमाम्, स चाऽऽत्मनि

वेहेऽहमप्रत्ययवेद्यो वर्तते इत्यमुं प्रतिभासं व्यावर्त्य स्वभावपदं गृह्णाति— स्वभाव इति । एवं विप्रहृष्टप्रिधे ' स्वभावोऽप्यात्ममुच्यते' इत्यस्यायमर्थो निष्पन्नो भवतीत्यनुवादपूर्वकं कथयति— स्वभाव इति । तस्यैव परस्वेत्यादिनोक्तं न विस्मर्तव्यमिति विशिनष्टि— परमार्थेति । परमेव हि ब्रह्म देहादीं प्रविश्य प्रत्यगात्मभावमनुभवति " तत्तुष्टा तदेवानुप्राविशत् " [तै. उ. २।६।१] इति श्रुतेरित्यर्थः । ' किं कर्म' इति प्रश्नस्योत्तरमुपदत्ते— भूतेति । भूतान्येव भावास्तेषामुद्भव समुत्पत्तिस्ता करोतीति व्युत्पत्ति सिद्धवत्कृत्य विधान्तरेण व्युत्पादयति— भूतानामिति । भावः सद्भावो वस्तुभावोऽन एव भूतवस्तुत्पत्तिरु इति वदयति । वैदिकं कर्मान्तोक्तविशेषण कर्म शब्दितमिति विसर्गशब्दाद्यैर् दर्शयन्विशदयति— विसर्ग इत्यादिना । कथं पुनर्यथोक्तस्य यद्भव सर्वेषु भूतेषु सृष्टिस्थितप्रत्य हेतुत्वेन तद्गुणवत्कर्मवित्याशङ्क्य ' अत्रो प्रास्ताऽऽहुति ' [मनु ३।७६] इत्यादिस्मृतिसमुत्पत्त्याऽऽह— एतस्माद्धीति ॥ ३ ॥

३ रा. भा.— तद्ब्रह्मेति निर्दिष्टं परममक्षरं न क्षरतीत्यक्षरं क्षैत्रज्ञं समाष्टिरूपम् । तथा च श्रुतिः— " अव्यक्तमक्षरे विलीयते, अक्षरं तपसि विलीयते " [सुवालो. २] इत्यादिका । परममक्षरं प्रकृतिविनिर्मुक्तमात्मस्वरूपम् । स्वभावोऽप्यात्ममुच्यते— स्वभावः प्रकृतिः । अनात्मभूतमात्मनि सम्बन्ध्यमानं भूतसूक्ष्मतद्भासनादिकं पञ्चाशिविद्यायां ज्ञातव्यतयोदितम् । तदुभयं प्राप्यतया त्याज्यतया च मुमुक्षुभिर्ज्ञातव्यम् । भूतभावोद्भवकरो विसर्गः कर्मसंज्ञितः— भूतभावः मनुष्यादिभावः, तद्गुणकरो यो विसर्गः " पञ्चम्यामाहुतावापः पुरुषवचसो भवन्ति " [छां. उ. ५।३।३+५।११] इति श्रुतिसिद्धो योपित्सम्बन्धजः स कर्मसंज्ञितः । तथाखिलं सानुबन्धं उद्देजनीयनया परिहरणीयतया च मुमुक्षुभिर्ज्ञातव्यम् । परिहरणीयता चानन्तरमेव वक्ष्यते ' यदिच्छन्तो ब्रह्मचर्यं चरन्ति' [८।११] इति ॥ ३ ॥

४ वे. ता. च.— ' अक्षर ब्रह्म परमम् ' इत्यत्र उद्देश्योपादेयान्यथाभावनिरासायाह— तद्ब्रह्मेति निर्दिष्टमिति । ब्रह्मण्योऽत्र परमात्मतापच्युत्पत्तिवारणस्येति भावः । अक्षरशब्दस्य निर्वचन प्रतिपाद्य च दर्शयति न क्षरतीत्यादिना । क्षेत्रज्ञसमष्टौ श्रौतं प्रयोग दर्शयति तथा चेति । ल्योऽत्र सत्त्वेविशेष । अथवा श्रुतावक्षरशब्देन उन्ममचेतनास प्रकृत्यवस्थाविशेष एव अभिधीयते इति साक्षात्प्रलयाद्यर्थत्वेऽपि न विरोधः । तथापि शब्दप्रवृत्तिद्वारभूतविदशे तात्पर्यात्तदुदाहरणम् । ' परममक्षरम् ' इत्यत्र विशेषणामिप्रेतमाह— प्रकृतिविनिर्मुक्तमात्मस्वरूपमिति । स्वभावशब्दाद्यैः प्रकृतिरिति । नियतसम्बन्धमिति यावत् । किं तदित्याकाङ्क्षायां अध्यात्मदान्दानुपगमाह— अनात्ममिति । आत्मन्यधिबचनानात् सम्बन्धमानमित्यन्वयसम्बन्धिर्बचनम् । तत्र एव सिद्धमनात्मत्वम् । तद्भासनादिकं लक्षणगोपाधिज्ञानधर्मकासनादिकम् । मूलरूपात्मसम्बन्धेभ्यो भुक्तिं ददाति— पञ्चाशिविद्यायामिति । " कथं यथा पञ्चम्यामाहुतावापः पुरुषवचसो भवन्ति " इत्युपक्रम्य " इति तु पञ्चम्यामाहुतावापः पुरुषवचसो भवन्ति " इत्युपस्था " तत्र इत्यं विद् " [ता. उ. ५।३।१] इत्यप्युद्देशो-

पलक्षितपञ्चम्युत्सुखमवेत्यत्वं ह्युक्तिमिति भावः । ननुपायकर्तृवृत्तेदानी-तनात्मस्वरूपपरित्यागेन परिशुद्धात्मस्वरूपकथनं मुमुक्षोकोपयुक्तं भूतसूक्ष्मादिकथनं च किमर्थं ? इत्यत्राह तदुभयमिति । यथाक्रममन्वयः । अत्र पञ्चमाहुतेर्विचिन्तित्वाद्यो निजभूतविषयोऽयं भूतशब्द इत्यभिप्रायणाह— भूतभावो मनुष्यादिभाव इति । मनुष्यत्वादिविशिष्टशरीरयोग इत्यर्थः । विशिष्टस्य विसर्गस्य ज्ञातव्यत्वं तस्य मनुष्यादिभावशेदुत्वे च श्रुति दर्शयति— पञ्चम्यामिति । अत्र मूत्रमूत्र-मलादिनिर्गम्यशब्देदार्यमुक्तं भूतभावोद्भवकरो इति । तदेव दर्शयति— योपित्सम्बन्धज इति । विसर्गविशेषणसामर्थ्यादिति । एव कर्मसंज्ञितो विसर्गज्ञानस्य सप्रयोजनतामाह— तथाखिलमिति । अथ कर्माभिप्रायेण ननुसकमिदं । अखिलं मनुष्यत्वगुणादिजातिभेदशेदुत्पत्त्याऽनेकप्रकारम् । सा युयुत्सु हेतुभ्यो कर्मभिः फलभूतेषु गर्भशासादिभिः सहितमियं । पञ्चाशिविद्यायामुदितगर्भवत्त्वानुयायित्ववृत्त्यजत्वप्रमत्तादिषु सारस्वतफलितायाऽनुपसर्गोदनात्त्वा भयाथ इत्युक्त्वा शोदेजनीयत्वमुक्त्वा । परिहरणीयता तु यत्त. सिद्धयेत् । इत्यत्राह परिहरणीयता चेति ॥ ३ ॥

५ वे. ता. च.— ' अक्षर ब्रह्म परमम् ' इत्यत्र उद्देश्योपादेयान्यथाभावनिरासायाह— तद्ब्रह्मेति निर्दिष्टमिति । ब्रह्मण्योऽत्र परमात्मतापच्युत्पत्तिवारणस्येति भावः । अक्षरशब्दस्य निर्वचन प्रतिपाद्य च दर्शयति न क्षरतीत्यादिना । क्षेत्रज्ञसमष्टौ श्रौतं प्रयोग दर्शयति तथा चेति । ल्योऽत्र सत्त्वेविशेष । अथवा श्रुतावक्षरशब्देन उन्ममचेतनास प्रकृत्यवस्थाविशेष एव अभिधीयते इति साक्षात्प्रलयाद्यर्थत्वेऽपि न विरोधः । तथापि शब्दप्रवृत्तिद्वारभूतविदशे तात्पर्यात्तदुदाहरणम् । ' परममक्षरम् ' इत्यत्र विशेषणामिप्रेतमाह— प्रकृतिविनिर्मुक्तमात्मस्वरूपमिति । स्वभावशब्दाद्यैः प्रकृतिरिति । नियतसम्बन्धमिति यावत् । किं तदित्याकाङ्क्षायां अध्यात्मदान्दानुपगमाह— अनात्ममिति । आत्मन्यधिबचनानात् सम्बन्धमानमित्यन्वयसम्बन्धिर्बचनम् । तत्र एव सिद्धमनात्मत्वम् । तद्भासनादिकं लक्षणगोपाधिज्ञानधर्मकासनादिकम् । मूलरूपात्मसम्बन्धेभ्यो भुक्तिं ददाति— पञ्चाशिविद्यायामिति । " कथं यथा पञ्चम्यामाहुतावापः पुरुषवचसो भवन्ति " इत्युपक्रम्य " इति तु पञ्चम्यामाहुतावापः पुरुषवचसो भवन्ति " इत्युपस्था " तत्र इत्यं विद् " [ता. उ. ५।३।१] इत्यप्युद्देशो-

५ आ. मा. भा — परमपक्षरं ब्रह्म । वेदादिशङ्काव्यावृत्त्यर्थमेतत् । आत्मन्यधि यत्तदध्यात्मम् । आत्माधिकारे यत्तदिति वा । तथा हि—जैवः स्वभावः । स्वाख्यो भावः स्वभाव इति व्युत्पत्त्या जीवो वा स्वभावः; सर्वदा असत्येव एकमकारेणेति भावः । अन्तःकरणादिष्यावृत्त्यर्थो भावशब्दः । न द्वेक-प्रकारेण स्थितिरन्तःकरणादेः, विकारित्वात् । स्वशब्द ईश्वरव्यावृत्त्यर्थः । भूतानां जीवानां भावानां जडपदार्थानां चाद्भ्रवकरीश्वरक्रिया विसर्गः; विशेषेण सर्जनं विसर्ग इत्यर्थः ॥ ३ ॥

६ ज प्र. वी — ननु पूर्वाध्याये [२१] ते ब्रह्म इति निर्विशेष-
णमेवोपक्षिप्तम्, अतएवान् किं तद्ब्रह्म इति तथैव पृष्टम् । उत्तरं
तु वस्मान् 'अक्षरं परम ब्रह्म' इति सविशेषणमुपासीयते ।
इत्यत आह— परममिति । अक्षरस्यैव परमत्वविशेषणम्, न
प्रज्ञण इत्यर्थः । तर्हि 'अक्षरं' इत्येवाहं, किं विशेषणेन ? इत्यत
आह— वेदेति । आदिपदेन प्रकृतिर्गुण्यते, तयोरेपि ब्रह्माक्षरश-
ब्दव्याख्यायात् प्रसक्तिः । 'स्वभावोऽध्यात्मम्' [८१३] इति शब्द-
द्वयस्यैकविपर्यवसिदयेऽध्यात्मशब्दं तावत् द्वेषा व्याचष्टे—
आत्ममतीति । आत्मानं जीवमधिकृत्य तदुपकारित्वेन वर्तमानं
वस्त्वित्यर्थः । आत्माधिकार इति प्रत्यविशेषस्य संज्ञा, सत्प्रति-
पाद्य तदध्यात्ममिति वेल्यर्थः । अत्राध्यात्मशब्दं प्रथमान्तं
गृहीत्वा प्रथमं व्याख्यानम् । सप्तम्यन्तमुपादाय द्वितीयं
आत्मशब्दं देहविपर्ययमादाय व्याख्याने परमेश्वरप्रसङ्गेन तथा
व्याख्यातम्

एवं तर्हि स्वभावः इत्युभयस्य कथमुत्तरं ! इत्यत-
स्तावत्तद्वाक्यान् प्रतिजानीते— तथा हीति । तत्राद्यो
स्तत्त्वेनादौ व्याचष्टे— जैव इति । जीवस्यायं जैवो
ऽन्तःकरणदिदं ह्यप्यन्तं पदार्थः स्वभाव, स्वस्य भाव इति
व्युत्पत्त्या । 'ते ब्रह्म तद्ब्रह्मः' [७१२९] इति जीवानां प्रकृतत्वात्
स्वशब्दो जीववाची, तथा चारमन्यधि यत् तदिदं व्याख्याता-
ध्यात्मशब्दोऽप्रनस्येदमुत्तरं भवतीति भावः । इदानीं द्विती-
योत्तरत्वेन व्याख्याति—स्वाख्य इति । पूर्ववदापि स्वशब्दो
जीववाची, तथा चारमाधिकार इति व्याख्याताध्यात्मशब्दार्थ-
प्रसङ्गेदमुत्तरं भवतीत्याशयः । ननु जैववाचित्वे भावदानदः
सार्थकः पृथगः साकाङ्क्षत्वात्; जीववाचित्वे तु तस्य पदार्थत्वा-
व्यभिचारात् । स्वशब्दनेह ले, किंभावदानेन ? इत्यतो भावशब्द-

तावदन्यथा व्याचष्टे— सर्वदेति । यद्यपि भवनकर्ता भावः,
तथापि विशेषानुपादाने मुख्यस्य प्राणत्वात्सर्वदेत्यादि सिध्यति,
तथापि तस्य किं प्रयोजनम् ? इत्यत आह— अन्तःकरणा-
दीति । स्वशब्दमात्रोपादाने तस्यास्मीयेऽपि प्रयोगादन्तःकर-
णादिव मपि प्रसज्येत, तथा च द्वितीयस्येदमुत्तरं स्यात् ।
आत्मैव ह्यारमाधिकारे प्रतिपाद्यो वक्तव्यः, नान्तःकरणादिकम्,
अतन्तव्यावृत्त्यर्थो भावदानदः प्रयुक्तः । कथं तेन तथावृत्तिः ?
इत्यत आह— न हीति । " अजमर्थं हि सोम्य मनः "
[छां. उ. ६।१।४] इत्यादेरिति भावः । तथा चान्तःकरणादी-
व्यावृते स्वशब्द आत्माधेतया व्याख्यातो भवतीति ह्ययम् ।
एवं तर्हि भाव इत्येवास्तु, किं स्वदानेन ? इत्यत आह—
स्वशब्द इति । ईश्वरोऽपि हि सर्वदेकप्रकारेणैवैव, अतो
भाव इत्येवोक्तं तत्प्रसङ्गो पूर्ववत् द्वितीयोत्तरत्वात्सम्भवे तथावृ-
त्त्यर्थः स्वशब्दः । न हि ईश्वरो जीवानां स्व, भेदप्रमाणविरोधात् ।
अत एवेश्वरस्वभावो जीव इति व्याख्यानमास्तम् । तन्नेवमपि
स्वशब्दस्यात्मीयाथत्वादीश्वरप्रसक्तिः, मैवम्, ' द्विष्टो यद्यपि
सम्बन्ध पट्युत्पत्ति प्रचानत ' इति वचनात्स्वामीयत्वा-
भावात् पट्युत्पत्त्यात्त्वर्थं च । सबलकार्योत्पत्तिनिमित्तमृतो
देवतोद्देशेन च पुरोशाशाद्विषयपरिहास्यतन्त्रन्यमप्युपमिति
यावदिति व्याख्यानममन् । तस्याध्यात्मपरिवेषं गृहीतत्वादिति
भावेन मृतमात्रेणादिकं व्याख्याति—भूतानामिति । उद्भव-
करी च सेश्वरक्रिया चेति विग्रहः । ईश्वरक्रियाप्रदण कर्मशब्दे-
नैकार्थप्रतिपत्त्यर्थम् । एवलक्षणो यो विसग स कर्ममंज्ञिनः, न
तु प्रलालादिप्रमन्थीत्यर्थः । ननु विमर्शशब्दस्यागाम्यन्तःकर-
मेवं व्याख्यान ? इत्यत आह— विशेषेणेति ॥ ३ ॥

७ ह. पै. भा.— एषां प्रश्नानां निर्णयार्थं भगवानुवाच— अक्षरमिति । अक्षरं न क्षरतीत्यक्षरं
परमान्मरुतं तद्ब्रह्मेत्युच्यते । "एतस्य वा अक्षरस्य प्रशासने गार्मि" [वृ. उ. ३।८।१] इत्येषा श्रुतिः ।
तथैवास्य ब्रह्मणः प्रतिदेहं प्रत्यगात्मत्वभावोऽध्यात्ममुच्यते; आत्मानं देहमधिकृत्य पत्यगात्मतया प्रवृत्त-
मध्यात्मशब्देनोच्यत इत्यर्थः । भूतानां प्राणिनां भावो भूतभावस्तस्योद्भववृत्त्यपत्तिं करोतीति भूतमा-
वोद्भवकरः, विसर्गो यागः, देवतोद्देशेन द्रव्यत्यागरूपत्वात्; स यागः कर्ममंज्ञितस्तस्य भूतभावोद्भव-
करत्वम् । 'अशौ मास्ताऽऽहुतिः सम्यगादित्यमुपतिष्ठते' [मनुः ३।७६] इत्यादिश्रुतेः ॥ ३ ॥

८ वें. प्र. गि.— एवं सप्तप्रश्नानां क्रमेणोत्तराणि श्रीभगवा-
नुवाच— अक्षरमिति । न क्षरति न विनश्यतीति वा, अस्तुते
सर्वं शान्तीति वा अक्षरम् । तदेवात्र मम विवक्षितम् ।

सविशेषब्रह्मणस्तेन रूपेणाविनाशित्वव्यापिष्वधोरभावात्
द्रवावृत्ति । अथ तस्यापि स्वरूपेण निर्ययव्यापित्वमस्त्वात् ।
प्रणवे चाक्षरतादस्य स्वदत्तेन योगाद्देवलोप्यवान्मविशेषं च

प्रणयो वाऽऽशरमिति शङ्का स्यात्, ता वारयितुं 'परम' इति विशेषणम् । पारम्य च निरतिशयमहत्स्वरूपम् । तच्चेह सङ्कोचकाभावयोगेन निविधपरिच्छेदाहित्य एव पर्यवस्यतिविशेषेणैव ब्रह्म गमयति । तथा च 'यत्तदद्रश्यमब्राह्मण' [छ उ १।१।६] 'एतद्वै तदक्षर गार्गी ब्राह्मणा अभिवदन्ति अस्यूलमनवहृत्सम्' [वृ उ ३।१।८] 'अक्षरमब्रवान्तरुते' [ब्र सू १।३।१०] इत्यादिश्रुतिन्यायप्रसिद्ध निर्विशेषाद्वैतचिदानन्दरूप पर ब्रह्मैवाक्षरमिति भावः ? एव 'किं तद्ब्रह्म इत्यस्योत्तरमुक्त्वा 'किमप्यामम्' इत्यस्योत्तरमाह-स्वभावोऽप्यहमिति । यत् 'अक्षर ब्रह्म' इत्युक्त तस्य स्वभावस्वरूपम् । 'स्वरूप च स्वभावश्च' इत्यमर [१।७।३८] त्वमद्वलक्ष्य निष्कृष्टाहङ्कारशुद्धजीवचैतन्यमिति यावत् । तदेव आत्मानं देहमधिकृत्य वर्तमानत्वादत्राध्यात्ममित्युच्यते । 'तत्त्वमसि' [छा उ ६।८.७] अहं ब्रह्मास्मि" [वृ उ १।१।१०] 'अयमामा ब्रह्म' [वृ. उ २।५।१९] 'नामयोऽतोऽस्ति द्रष्टा' [वृ उ ३।७।२३] इत्यादिश्रुतिशतप्रसिद्ध तद्वेदनस्य च भगवदनुग्रहायतचित्तशुद्धिसमधिगम्यतेन भगवद्भजनफलवोपपत्तश्चेति भावः २ । 'किं कर्म' इति तृतीयप्रश्नश्चेत्तरमाह— भूतेति । भूतानां प्राणिनां भावसुखनिष्ठद्रव्यं दृष्टिं च करोतीति तपोवीथी विसर्ग त्यागो यागहोमदानात्मकं, स इह कर्मसंज्ञितं, कर्मशब्देनोक्त इत्यर्थः । देवतोद्देशेन द्रव्ययागो याग, स एव प्रक्षेपान्तो होम, परस्ववापादनपर्यन्तं स्ववत्यागो दानमिति सर्वत्र विसर्गशब्दवाच्यस्त्यागोऽनुगतः । तस्य च भूतभावोद्भवकर्मत्वम् 'अग्नौ प्रास्ताहुति सम्यगादित्युपनिष्ठति । आदित्याज्जायते दृष्टिर्दृष्टेरव सत प्रजा' [मनु ३।७।६] इति स्मृतिसिद्धम् । अतो यागाहोमदानात्मकं वैदिक कर्मैवात्र कर्मशब्देन विवक्षिप्तम्, न तु हौमैकिकं कृष्यादिकमित्यर्थः ३ ।

ब्रह्मोयुच्यते । स्वभाव प्रकृति, सैवाध्यात्म्यम्, आत्मतन्वयि तथा वतमानत्वान् । तयोश्च प्राप्यतया त्याज्यतया च शुद्धज्ञेयं वात् । भूतभावो मनुष्यादिभाव, तदुद्भवकरो यो विसर्ग "पञ्चम्यामाहुतावाप पुरपचक्षो भवन्ति" [छा उ ५।३।३] इति स्मृतिसिद्धो योपि तन्वयज, स कर्मसहितः । स चाद्रोजनीयतया परिहरणीयतया च शुद्धपुनिसिद्धेयः इति । तत्र, 'अक्षर ब्रह्म परमम्' 'इति परत्वेन विशेषितस्याक्षरस्य क्षेत्रज्ञत्वायोगात् । न च प्रकृतिविनिर्मुक्तस्वरूपत्वेन तस्यापि पारम्यमिति युक्तम्, असंकुचितपारम्ये सम्भवति सङ्कुचितवैयक्षिकपारम्यग्रहणानौचित्यात् वैयक्षिकस्य पारम्यत्वं सर्वत्र सुलभत्वेन व्यावर्थासिद्धत्वा विशेषणस्यैव वैयर्थ्यापाताच्च । 'स्वभावोऽध्यात्म' इत्यत्र स्वभावशब्दस्मिगुणात्मकप्रकृतिवाचक इत्यशब्दाद्यर्थोऽर्थाख्यानम् । न हि 'स्वभावशब्दप्रकृतिपर्याय' इत्येतावता वेदान्त्यभिमतत्रिगुणप्रकृतिस्वभावशब्दार्थो भवति, तथा सति 'प्रत्ययमवधि कृत्वापादीयमानं शब्दरूप प्रकृति' इति शाब्दिकाभिमतया 'दर्शपूर्णमासां विधीना प्रकृति इति मीमांसकमताया अपि प्रकृते स्वभावशब्दार्थत्वापातात् । अध्यात्मशब्दसमभिवाह्यतस्वभावशब्दस्य आत्मस्वभावभूतप्रकृतिवाचित्वं भविष्यतीति चेत्, न, प्रकृतेराप्रस्वभावतासिद्धे, अ यथा तत्परिहरणायोगात्, 'न हि स्वभावो भावानां व्यावर्थात्प्यवदने' इत्युक्ते । विर्णाशब्दस्य स्त्रीपुरुषसम्बन्धजन्येरोतिसिद्धिरूपत्वे तस्य भूतोत्पत्तिमात्रहेतुत्वेन तदिदृष्टिहेतुत्वाभावात् 'भूतभावोद्भवक' इति विशेषणासङ्गतिः । 'भूतभावस्य मनुष्यभवनस्योद्भवस्युत्पत्ति' इति व्याख्यानं भावशब्दवैयर्थ्यम् । अस्माकं तु भाव उत्पत्तिरुद्भवो दृष्टिः, तदुद्भवकत्वमपि 'अन्नाद्भूतानि जायन्ते जातान्यन्नेन वर्धते' [ते उ २।१।१] इत्येते प्रसिद्धम् । 'अग्नौ प्रास्ताहुति' इत्यादिशाब्दाद्ब्रह्मशब्दात् होमादिषु च प्रमितमिति न कश्चिदोप इत्यतो यथोक्त एव श्लोकार्थः ॥ ३ ॥

१ व० त० टी०— प्रश्नक्रमेणोत्तरमाह श्रीभगवान्—अक्षरमिति त्रिभिः । अत्र 'वदन्ति तत्तत्सर्विदस्तत्त्वयज्ञानमद्भ्यम् । ब्रह्मति परमात्मेति भगवानिति शक्यते' इति भागवतपद्ये [१।२।११] ब्रह्माक्षरोऽप्येतेऽगणितानन्दकं य परमात्मा सच्चिदानन्दीयाङ्ग प्रकटानन्दाश भगवान् पुरुषोत्तमो दर्शनीयाङ्गी निर्गुण सदानन्द इत्युपपादितम् । यत् प्रकृति निर्दिष्ट परम प्रधान उत्कृष्टमक्षरं न क्षरतीत्यक्षर क्षेत्रज्ञ समष्टि-व्यष्टिमूल वृटस्य गणितानन्दकमध्यात्मरूप भगवतोऽभिन्नमपि पृथगुच्यते भगवद्भामत्वादित्येव वक्ष्यते । यथा च सात्त्वतत्रते— 'विष्णोस्तु त्रीणि रूपाणि पुरुषाख्यान्यथो विदुः । प्रथम महत् सृष्टं द्वितीयं रण्डसंस्थितम् ॥ तृतीयं सर्वभूतस्थं तानि ज्ञात्वा विमुच्यते' इति प्रथमं अक्षरं, द्वितीयं समष्टिरूपं, तृतीयं व्यष्टिजीवरूपमिति बोध्यम् । अध्यात्मं आत्मनि अधिगम्यमानं षोडशकल सूक्ष्म सेन्द्रियमनोरूपं स्वभावः । भूतेति— भूतानां पञ्चानां भावो भौतिक शरीर तस्योद्भवकरो (भावेन वासनया उत्पन्नकरो) विसर्ग 'अग्नौ प्रास्ताहुति सम्यगादित्युपनिष्ठति' इति "पञ्चम्यामाहुतावाप पुरपचक्षो भवन्ति" [छां. उ ५।३।३] इति श्रुतिप्रतिपादितं विशषेण सभेनस्वभावत्वात् इति पूर्वापेय निर्णयम् ॥ ३ ॥

पुढामक वा स्थिर तत् । परम पर पुरोत्तमो मीढन अस्मि निनि परम ब्रह्म इदम् व्यापक च । स्वभाव इत्येव भगवतो शाब्दादिगणितस्यार्थं जीवरूपेण भवन्म् । अत्पामम्,

मा
मि
धर्म
धर्मिण्य
धर्मि

आत्मानमविकृतं सेवायोग्यं देहमधिकृत्य तदनुभवे वर्त्तमानो जीवभावोऽध्यात्मशब्देनोच्यते इत्यर्थः । मृतानां जीवानां भावस्य भगवदसंस्कारोद्भवकरः प्रकटकारको यो विसर्गो

भगवदध्वन्यादिविनियोगेन सेवारूपः स कर्मसंज्ञितः क्रिया-
रूपः कर्मसादवाच्य इत्यर्थः ॥ ३ ॥

११ नी० भा० दी०— क्रमेणैषां प्रश्नानामुत्तरमाह—अक्षरमित्यादिभिस्त्रिभिः । तत्र ' किं तद्ब्रह्म ' इत्यस्योत्तरं ' अक्षरं परमं ब्रह्म ' इति । यत् परममक्षरं तद्ब्रह्मेति योजना, अक्षरशब्दस्य वर्णेषु रूढत्वात्, "ओमित्येतदक्षरम्" [छां. उ. १।१।४।१] इत्यादिश्रुतौ " ओमित्येकाक्षरं ब्रह्म " [८।१३ अ. ना. २१] इति स्मृतौ च दर्शनेनात्रापि प्रणवस्याक्षरशब्देन ग्रहणे प्रसक्ते परममिति विशेषणं, प्रणवस्य परब्रह्मत्वासम्भवात् ; अतश्च " एतद्वै तदक्षरं गार्गि ब्राह्मणा अभिवदन्त्यस्यूलमनण्वह्वत्सवमदीर्घम्" [यू. उ. ३।८।८] इति श्रुतिप्रसिद्ध-मखण्डैकरत्नं वस्तु अक्षरशब्दितं ब्रह्मेति प्राञ्चः । यद्वा अक्षरशब्देन जीवः, 'कूटस्थोऽक्षर उच्यते' [१।५।१६] ' उत्तमः पुरुषरूपव्यः ' [१।५।१७] इति गीतासु । " क्षरं प्रधानममृताक्षरं हरः क्षरात्मानावीक्षते देव एकः " [अ. उ. १।१०] इति श्रुतौ च कूटस्थपदेनामृतपदेन च विशेषितस्याक्षरपदस्य जीववाचित्वदर्शनात् ' अमृतो-
ऽक्षरं ' इत्यपेक्षिते । उक्त्वाभावशब्दान्दसः । यथा चाक्षरं जीवाख्यं परमं ब्रह्म, परममिति विशेषणान्न सोपाधिकस्य पूर्वाध्यायोक्तस्य व्यावृत्तिः । नहि जीवस्य सोपाधिकस्य ब्रह्मभावः सम्भवति, व्यावर्त्तकोपायो मायावर्षणे जायति तपोरमेदायोगात् । ' किं तद्ब्रह्म ' इति प्रश्ने ' परमं ' इति विशेषणाभावेऽपि ' तं ब्रह्म तद्विदुः कृत्स्नं ' [७।२९] इति प्रश्नोत्थापके सूत्रे परमत्ववाचिना कृत्स्नपदेन ब्रह्मणो विशेषितत्वादुत्तरेऽपि ब्रह्मण एव ' परमं ' इति विशेषणं युज्यते एव; प्रश्नेऽपि तच्छब्देन कृत्स्नत्वस्यैव ग्रहणं । ततश्च ' किं तत् कृत्स्नं ब्रह्म ' [८।१] इति प्रश्ने यदक्षरं जीवाख्यं तदेवापेतोपाधिसम्बन्धं सत् कृत्स्नं ब्रह्मेति ' तत्त्वमसि ' इति महावाक्यार्थः प्रतीचो ब्रह्मभावः प्रतिपादितो भवतीति ह्ययम् । तथा श्रोऽनारान्तुको भावः स्वरूपं स्वभावः शुद्धस्वरूपव्यर्थः, सोऽध्यात्ममुच्यते । भाष्ये तु तस्यैव पदस्य ब्रह्मणः प्रतिदेहं प्रत्यगात्मभावः स्वो भावः स्वभावोऽध्यात्ममुच्यते अध्यात्मशब्देनाभिधीयते इति । विसर्गो देवतोद्देशेन द्रव्यस्यागात्मको वागः स कर्मसंज्ञितः । तमेव विशानष्टि—
मृतेति । मृतानां भावः सात्त्विकादिः स्वभाव चद्रव्यश्च तयोः करणाद्भूतभावोद्भवकरः । तथा हि ' बुद्धिः कर्मा-
नुसारिणी ' [ ] इति कर्मानुसारित्वं भावस्य स्मर्यते । तथा उद्भवोऽपि कर्मत एव स्मर्यते । ' अमो
प्रास्ताहुतिः सम्पद्यादित्यमुपतिष्ठते । आदित्याज्जायते वृष्टिर्वृष्टेरञं ततः प्रजाः ' [मनुः ३।७६] इति ॥ ३ ॥

अधिभूतं क्षरो भावः पुरुषश्चाधिदैवतम् ।

अधियज्ञोऽहमेवात्र देहे देहंभृतांवर ॥ ४ ॥

१ शां. भा.— अधिभूतमिति । अधिभूतं प्राणिजातमधिकृत्य भवतीति । कोऽसौ ? क्षरः क्षर-
तीति क्षरो विनाशी भावः, यत्किञ्चिज्जानिमहृस्त्वित्यर्थः । पुरुषः पूर्णमनेन सर्वमिति, पुरि शयनाद्वा

१ देहश्रुतामिति पदं देहश्रीदीपन्यायेन देह इत्यनेन चेतस्यनेन च साम्यद्वयन इति केचित् । अजुन ! तमेव प्राणिनामुत्त-
मोऽप्ये, न त्वतोऽन्यः । अहो ते महाभागम् ! पृच्छसि त्वं स्वैरं विद्यतांशुः शङ्क्यपरोदाय, न मनागप्युदेति ममामर्षः
जायते च मम परमागोदः, समादये च परमग्रीत्या, भागधेयमिदमसाधारणम् । अतोऽहं ब्रह्मि— ' देहश्रुता वर ! ' इति इत्यु-
पन्यासवर्णनम् । अत्र वामन—

प्रीतस्तरा तव वसामि यथाऽत्र देहे देहेषु भैवमितरेष्वभियज्ञरूप ।

द्रेष्ठोऽसि देहिषु ततस्त्वमिति स्वभक्तं देवो मुनाच किल देहश्रुता चरेति ॥ इत्यास्य विवादयति ।

नव्यास्तु— ' कोऽत्र देहेऽस्मिन् ' इत्यत्र ' अस्मिन् देहेऽधिदेह कः ? ' इत्यधिकं प्रश्नमेकं कल्पयित्वाऽत्र ' यमधियज्ञं
सर्वयज्ञाधिपतिमाहु, असावहमेवास्मिन् देहेऽधिदेहोऽस्मिन् ' इति व्याख्याय, ' अत्राधिपत्यं भगवता न व्याख्यातम्,
यज्ञविषयस्य प्रायः तृतीये चतुर्थे चाध्याये सविस्तरं वर्णितत्वात् ' इत्यादि चरन्ति । तत्र युक्तम्, भूतार्थपरित्यागाद्भूतार्थकल्पना-
शेखाच्च । श्रूयते ह्यत्र विषयश्चैव ' अधियज्ञोऽहमेव ' इत्यधिपत्यं न दयाख्यातम्, न चात्र प्रश्नान्वये वा पश्यतेऽधिदेहशब्दोऽपीति
चित्तमनोपालम्भमिदमेव ।

पुरुषः, आदित्यान्तर्यतो हिरण्यगर्भः, सर्वभाणिकरणानामनुग्राहकः सोऽधिदैवतम् । अधियज्ञः सर्व-
 यज्ञाभिमानी देवता विष्णुराख्या " यज्ञो वै विष्णुः " [तै. सं. १।७।४] इति श्रुतेः । स हि
 विष्णुरहमेव, अत्रास्मिन्देहे यो यज्ञस्तस्याहमधियज्ञः; यज्ञो हि देहनिर्वर्त्यत्वेन देहसमायीति देहाधि-
 करणो भवति, देहभृतां वर ! ॥ ४ ॥

२ आ. शां. व्या.—सम्प्रति प्रथमत्रयस्योत्तरमाह—अ-
 धिभूतमिति । ' अधिभूतं च किं प्रोक्तं ' [८।१] इत्यस्य
 प्रतिबन्धेन ' अधिभूतं क्षरो भावः ' इति, तत्राधिभूतपदमनुय वाच्य-
 मयं कथयति—अधिभूतमित्यादिना । तस्य निर्देशमन्तरेण
 निर्हातुमशक्यत्वात्प्रप्रद्वारा उचिद्विरति—कोऽसाविति ।
 कार्यमात्रमत्र सङ्गृहीतमिति चेन्नमुक्तमेव व्यनक्ति—यत्कि-
 ञ्चिदिति । ' अधिदैवं किं ' इति प्रश्ने ' पुरुषश्च ' इत्यादि प्रति-
 बन्धेन, तत्र पुरुषशब्दमनुय मुख्यमयं तस्योपन्यस्यति—पुरुष
 इति । तस्यैव सम्भावितमर्थान्तरमाह—पुरि शयनादिति ।
 वैराजं देहमासायाऽऽदित्यमण्डलादिषु देवतोऽन्तरवस्थितो
 लिङ्गात्मा व्यधिकरणानुग्राहकोऽत्र पुरुषशब्दार्थः, स चाधिदैवत-
 मिति वृत्तयति—आदित्येति । ' अधियज्ञः कथं ' [८।२]
 इत्यादिप्रश्न परिहरन्अधियज्ञशब्दार्थमाह—अधियज्ञ इति ।

कथमुक्तार्थां देवतायामधियज्ञशब्दः स्यात् ? इत्याशङ्क्य ध्रुति-
 नुसरमाह—यज्ञो वा इति । परैव देवताऽधियज्ञशब्देनोच्यते ।
 सा च ब्रह्मणः सकाशादत्यन्ताभेदेन प्रतिपत्तव्येत्याह—स हि
 विष्णुरिति । शास्त्रोच्यव्यवहारभूमिरत्रेत्युक्त्वा । देहसामानाधि-
 करण्याद्वा ' अत्र ' इत्यस्य व्याख्यानम्—अस्मिन्निति ।
 किमधियज्ञो बहिरन्तरां देहात् ? इति सन्देहो मा भूदित्याह—देहः
 इति । ननु यज्ञस्य देहाधिकरणात्त्वाभावात्कथं तथाविधयज्ञाधि-
 मानिदेवतात्वं भगवता विवक्ष्यते ? तत्राऽऽह—यज्ञो ह्येति ।
 एतेन तस्य बुद्ध्यादिव्यतिरिक्तवस्तुत्वमवधेयम् । न हि यथा
 देवता दक्षिणोत्तरोत्त्याऽधियज्ञशब्दिना बुद्ध्यादिऽन्तर्भावमनुमि-
 तुमलम् । देहान्तिप्रतीति देहश्रुतः सर्वे प्राणिनस्तेषामेव वरः
 श्रेष्ठः । युक्तं हि भगवता साक्षादेव प्रतिक्षणं संवादं विदपानस्या-
 र्जुनस्य सर्वेभ्यः श्रेष्ठ्यम् ॥ ४ ॥

३ रा. भा.—अधिभूतमिति । ऐश्वर्यार्थिनां ज्ञातव्यतया निर्दिष्टमधिभूतं क्षरो भावः वियदा-
 दिभूतेषु वर्तमानस्तत्परिणामविशेषः क्षणस्वभावो विलक्षणः शब्दस्पर्शादिः साश्रयः । विलक्षणाः
 साश्रयाः शब्दस्पर्शरूपरसगन्धाः ऐश्वर्यार्थिभिः प्राप्यास्तैरनुसन्धेयाः । पुरुषश्चाधिदैवतम्—अधिदै-
 वतशब्दनिर्दिष्टः पुरुषः । अधिदैवतं देवतोपरि वर्तमान इन्द्रप्रजापतिप्रभृतिकृत्स्नदेवतोपरि वर्त-
 मान इन्द्रप्रजापतिप्रभृतीनां भोग्यजाताद्विलक्षणशब्ददेवतोऽर्थात् पुरुषः ।

४ धे. ता. चं.—ऐश्वर्यार्थिनां ज्ञातव्यतया निर्दिष्ट-
 मित्येतदधिदैवतस्यनुपपन्ननीयम्, अधिभूतशब्दस्यैवभावानुसरो-
 धेन व्याख्यायति वियदादीति । श्रुतशब्दस्यात्र अनुधिपयत्व-
 व्यवच्छेदाय वियदादिशब्दः । शब्दाद्यवच्छेदात्तद्वोर्भोग्ययोर्द्वयो-
 रपि क्षरान्तेन सङ्गृहणाय क्षरणस्यभाव इति निर्वचनम् ।
 नमर इत्यर्थः । विलक्षण इति ' इन्द्रप्रजापतिप्रभृतीनां भोग्य-
 जातात् ' इति वक्ष्यमाणमत्रापि दृश्यम् । एवंविधं च वैत-
 क्षण्यं स्वाभाविकमधिकयोग्यतयासामान्यवस्तुविशेषपरमूतभोग-

रत्वात् । अस्य ज्ञातव्यताहेतुं दर्शयति—विलक्षणता इति ।
 ' क्षरो भावः ' इत्येकवचनं जात्यभिप्रायमिति भावः । प्राप्या-
 प्राप्यत्वादित्यर्थः । अधिदैवतशब्देन रुद्धिप्रमव्युदासायाह—
 अधिदैवतशब्दनिर्दिष्ट इति । तस्मिन्नि ' देवतोपरिवर्तमान-
 मिति । देवतोपरि ति सम्बन्धसामान्यपक्ष्या समासः । देवत-
 शब्दस्यात्र धर्मेधरात् सङ्गोऽर्थे देवतान्तरेष्वभिन्न्यासि नाह—इन्द्रे-
 ति । उपरि वर्तमानत्वमिह न केवलं देशाद्यपेक्षया; किन्तु भोग-
 प्रकरादधीत्यभिप्रायेणेत्याह—इन्द्रेत्यादि पुरुष इत्यन्तम् ।

३ रा. भा.—सा च भोग्यत्वावस्था ऐश्वर्यार्थिभिः प्राप्यतयाऽनुसन्धेया । अधियज्ञोऽहमेव
 अधियज्ञशब्दनिर्दिष्टोऽहमेव । अधियज्ञः यज्ञैराराध्यतया वर्तमानः । अत्र इन्द्रादीं मम देहभते
 आत्मतयाऽवस्थितोऽहमेव यज्ञैराराध्य इति महायज्ञादिनित्यनैमित्तिकानुष्ठानवेलायां त्रयाणामधिकार-
 रिणामनुसन्धेयमेतत् ॥ ४ ॥

४ धे. ता. चं.—ननु पुरुराज्जगत्सर्वमधि-
 कार्यान्तरस्यापि समानम्; ततोऽत्र को
 भावो वेति । न परिशुद्धस्वरूपमिहाशुण-
 र्देहस्यैवैव शब्दम् । पुरुराज्जगत्सर्वमधि-
 कार्यान्तरस्यापि समानम् । अहमेवेति च इति प्रथमोऽसाम् ।

धयमिति प्रथमोत्तरत्वं तदभिन्नं चिद्विज्ञेति—अधियज्ञ
 इति । यत्र सम्बन्धमनोऽधियज्ञः । तत्र च धर्मस्याराध्याया
 सम्बन्ध इत्याह—यज्ञैराराध्यतया वर्तमान इति । इन्द्रा-
 दीनां हि ' न च आत्माना-
 योऽहम् ' इत्येव ' अहं देहं ' इत्येव
 अहं विदितमिति दर्शयति—अत्रे-

न्द्रादाविति । 'अधियशोऽहमेवात्र देहे' इतीश्वरेणाभिधीय-
भागत्वात्तदेहविवयत्वं प्रतीकम् । स चेश्वरदेह 'यज्ञ देवपूजा
शोम्' [१११०२७] इति याज्ञयदेवतापेक्षमूलप्रसङ्गादिन्द्रा-
दिविरेत्यभिप्रायेणोक्तम्— इन्द्रादाविति । 'या या तनुम्'
[७१२१] इति प्रागुक्त स्मारयति— मम देहमृत इति ।
कर्मणा ह्यपिद्रव्य कल्पयन्निद्रो भवति, न तथाऽत्र देहत्वका-
दाचित्कमिति ज्ञापनाय देहमृत इति प्रयोग । देहमृतकेवले-
न्द्रादिव्यवच्छेदार्थं अहमेवेत्यवधारणम् । पूर्वनिर्दिष्टमग्न्या
त्मकर्माधिभूताधिदेवत्व तत्त्वान्तरमिति ज्ञापनार्थं वा । 'वि

धु सर्वा देवता' इति च श्रुति । एतेन 'कथम्' इति
प्रश्नस्याप्युक्तं तत्तम् । तत्तद्विशिष्टस्याराध्यत्वात् । 'देहयता वर'
इत्यनेनाप्यात्मचिन्तातुगुणसत्त्वोत्तरदेहेद्र्यादिमत्त्वं, स्वस्या-
त्कीकिकेन्द्रादिदेहवत्त्वे निदर्शनं चाभिप्रेतम् । एवविधाधियज्ञवि-
ज्ञानमनुष्ठानातुप्रविष्टम्, न तु तदुपकारकमोगम्, न चेश्वर्याधि-
भावविययमिति दर्शयति— इति महायज्ञेति । अक्षरानिमि-
तानर्हतादिपरिहाराय त्रयाणामपयवकृतव्यताद्योतनाय नित्य-
नैमित्तिकोक्ति ॥ ४ ॥

५ आ. मा. भा.— भूतानि सञ्चरीरान् जीवानधिकृत्य यत्तदधिभूतम् । क्षरो भावो विनाशिकार्य-
पदार्थः । अव्यक्तान्तर्भावेऽपि तस्याप्यन्यथाभावाख्यो विनाशोऽस्त्येव । तद्योक्तम्— 'अव्यक्तं परमे
व्योम्नि निष्क्रिये सम्प्रलीयते' इति । 'तस्मादव्यक्तमुत्पन्नं त्रिगुणं द्विजसत्तम !' इति च । 'विनाशो-
ऽव्यक्तजन्म हि' इति च स्कान्दे । पुरिं शयनात्पुरुषो जीवः, स च सङ्कर्षणो ब्रह्मा वा । स सर्वदेवानधिकृत्य
तरतिरित्यधिदैवतम्, देवाधिकारस्य इति वा ।

६ ज प्र दी—परिहार सङ्गमयितुमधिभूतयच्छाद्ये ताव
दाह—भूतानोति । अधिभूतय तदुपकारित्वेन यद्दत्तं 'क्षर
यवोणि भूतानि' [१५११६] इति वक्ष्यमाणं क्षरं व्यावर्त
यितुं व्यावर्ते—क्षर इति । क्षरशब्दस्याप्या विनाशोति ।
भावसञ्चरत्यायैव कार्ये इति, पदार्थे इति । मयत्सुत्पय इति
गाव । उत्पत्तिमान्पदार्थो नाशवान् पदार्थ इति प्रलेख्युत्तरम् ।
सर्वभूतानामप्यारम्भान् प्रहणम् । नन्वव्यक्तमपि सञ्चरीरान्
जीवामधिकृत्य वर्तते इति तस्याप्यधिभूतेऽन्तर्भावोऽस्त्येव, न
चैतद्दिनादि कार्ये वा, 'नासत' [२११६] इत्युक्तत्वात् ।
ततोऽप्यपयस्सुत्तरमित्यत आह—अव्यक्तंति । अव्यक्तस्या
धिभूतान्तर्भावेऽपि नाप्यापकमुत्तरमिति शेष । कुत ? इत्यत
आह—तस्यापीति । अन्यथाभावो वैषम्यपरित्यागेन

सान्ध्यावस्थापत्ति । यत इति शेष । तथा विक्रियान्क्षणं जन्म
खेलपि प्राणम् । समयन कमेण भ्रमाणान्वाह—तद्योति ।
व्योम्नि व्याप्ते प्रलये प्रभुरव्यापाराभावात् निष्क्रिये । ननु
पुरं परमात्मा स ब्रह्माधियज्ञसञ्चरान्ध्यामुक्त इत्यत आह—
पुरीति । शरौरे "अधिकरणे शेते" [अग्न ३।१।१५]
इति च । 'धर्माग्नौ कर्णविययैथथ' इत्यादिना साधु । तथा
व्यप्यात्मसञ्चरान्दं गतायैतत्तत् आह—स चेति । सर्वजीवामि-
मानित्वादिति भाव । तस्याधिदैवत्त्वं कथं इत्यतो देवाऽह—
स इति । अधिभूत्य वर्तते इत्यस्यैव विवरणे—पतिरिति ।
देवाधिकारस्यस्तत्प्रकरणेण मुख्यतः प्रतिपाद्य । सर्वदेवतायज्ञ
हाथे वा द्वितीयं व्याख्यानम् । लक्षारथेऽत्र पूर्ववत् ।

५ आ. मा. भा.— सर्वेयज्ञभोवत्त्वादेरधियज्ञः । अन्योऽधियज्ञोऽन्यादिः प्रसिद्ध इति देह इति
विशेषणम् । 'भोक्तारं यज्ञतपसा' [५।२९] । 'त्रैविद्या मा' [९।२०] । 'चे त्वन्यदेवताभक्ताः' [९।२३]
"एतस्य वा अक्षरस्य प्रशासने . गार्गी ददतो मनुष्याः प्रशंसन्ति यजमानं देवाः" [बृ. उ. ३।१।९] इत्यादेः ।
'इतो ह्यस्य ध्रुवः स्वर्गः कुतो नैक्षत्रेयसं पदम्' [म. भा. १२।३३।१२] इत्यादिपरिहारश्च मोक्षार्थं ।
भगवाथेचन्द्रोक्तत्वादेरधियज्ञत्वं सिद्धमिति कथमित्यस्य परिहारः पृथङ्नोक्तः । सर्वमाणिदेहस्यरूपेण
साधियताः ।

६ ज प्र दी—अधियज्ञ कथः [८।२] इत्यस्योत्तर
भगवताऽत्र भावकृदाह—सद्योति । आदिभूतेन तत्प्रवर्तकरवा
दिनाऽप्यात्मसञ्चरदधियज्ञसञ्चरदऽव्ययीभाव । किन्तु अधियज्ञो
यस्यमिति प्रादिसमास । अधियज्ञो यज्ञोऽनेनेति बहुवीहिर्वा ।
'अधियज्ञ क' इति श्रेते तत्परिहारे च वेद इत्यस्य प्रयो-
जन्याह—अन्य इति । अन्यो भगवत् इति शिदायैतापरि-
हाराय प्रशान्तये देह इति विशेषणं यज्ञ कर्तृभोक्त्वदात्तुगं
हेरद्वत्त्वेन वर्तमान इति । अतः परिहारात्कथेऽपि यथायथं

तदुपात्तमिति चान्यथाप । भगवत् सर्वपदभोक्त्वत् इतो
यैनेवमुत्तरमभ्याहियते ? इत्यत आह—भोक्तारमिति ।
त्रैविद्यानुष्ठितयज्ञभोक्तृत्वाभावात्सर्वैत्यनुत्तरमित्यत आह—
त्रैविद्या इति । प्रवर्तकत्वं भूतिमाह—एतस्येति । यज्ञसञ्चर-
त्त्वादायै प्रमाणमाह—कुतो होति । मुक्थितन्तान् । निरक्षर्यते
मुक्थो भव परं इत्यत । इत्यादे प्रश्नः । अन्वेव परिहारो भगवत्प्र-
कृतो नोक्तः ? इत्यत आह—भगवाथेऽपि । चेच्छेदो
यदायन्दायै । अधियज्ञोऽहमिति यदाधियज्ञेन भगवात्पुक्त

तदा तस्य सर्वयज्ञभोक्तृत्वादेरधियज्ञत्वमनुत्तस्य सिद्धमेव, भोक्तारमिलादेर्यस्य तेन धृतत्वात्, अन्यत्पक्ष एव कथमिति पृष्ठत्वात् । एवमालोक्य भगवता कथमित्यस्य प्रत्यय परिहारोऽधियज्ञोऽहमित्यतः पृथक् लोकोः । अस्माभिस्तु मन्दान्भोधयित्तुमुक्

इति भावः । ननु यद्यधियज्ञः स्वयमेव, तर्हि कथं 'साधियज्ञं मां' इति प्रागवोचत्? इत्यत आह—सर्वेति । स्वविशेषापेक्षया साहित्यमुक्तिमिति भावः । अनेन परिहारवाक्यस्यस्य देह इति विशेषणस्य प्रयोजनान्तरं चोक्तं भवति ।

५ आ. मा. भा.—अत्रेति स्वदेहनिवृत्त्यर्थम् । न हि तत्रेश्वरस्य नियन्त्रणं पृथगस्ति । नात्रोक्तं ब्रह्म भगवतोऽन्यत् 'ति ब्रह्म' [७।२९] इत्युक्त्वा 'साधिभूताधिदैवं मां साधियज्ञं च ये विदुः' [७।३०] इति परामर्शात्, तस्यैव च मन्त्रात् । 'साधियज्ञं' इति भेदप्रतीतेस्तन्निवृत्त्यर्थं 'अधियज्ञोऽहं' इत्युक्तम् । मामित्यभेदप्रसिद्धेरक्षरमित्येषोक्तम् । आह च गीताकल्पे—'देहस्यविष्णुरूपाणि अधियज्ञ इतीरितः । कर्षेश्वरस्य सृष्ट्यर्थं तत्रापीच्छाद्यमुच्यते ॥ अधिभूतं जडं प्रोक्तमध्यात्मं जीव उच्यते । हिरण्यगर्भोऽधिदैवं देवः सङ्कर्षणोऽपि वा ॥ ब्रह्म नारायणो देवः सर्वदेवेश्वरेश्वरः' इति । 'यथा प्रतीतं वा सर्वमत्र नैव विरुध्यते' इति । स्कान्दे च—'आत्माभिमानाधिकारस्थितमध्यात्ममुच्यते । देहाद्ब्रह्म विनाऽनीव बाह्यत्वाद्धिदैवतम् ॥ देवाधिकारं सर्वं महाभूताधिकारम् । तत्कारणं तथा कार्यमधिभूतं तदग्निंकात्' इति । महाकौर्मिं च—'अध्यात्मं देहपर्यन्तं केवलतामोपकारकम् । सदेहजीवभूतानि यत्तेषामुपकारकम् ॥ अधिभूतं तु मायान्तं देवानामधिदैवतम्' इति ॥ ४ ॥

६ ज. प्र. श्री.—अत्रेति देहविशेषणं किमर्थं ? इत्यत आह—अत्रेति । इह लौकिके देह इत्यर्थः । कुत ईश्वरदेशे व्यावर्तनीय ? इत्यत आह—न हीति । तत्र स्वदेहे । पृथक् पृथक्भावेन । यथाऽधियज्ञोऽहमेवेत्युक्तं न तथा ब्रह्माहमिति । अतो भगवतोऽन्यदेहे ब्रह्म, परममिति तु स्वस्वरूपधनम् । न तु विशेषणमिति दाह्या निवारयति—नात्रेति । पूर्वाप्यायि 'ते ब्रह्म तद्विदुः' [७।२९] इत्युक्त्वा कथमन्तं ब्रह्मेत्याकाङ्क्षायां साधिभूताधिदैवं साधियज्ञं च अत्रेति वक्ष्यते सामिति ब्रह्मण परामर्शात् । तत्रान्तु भगवानेव ब्रह्म, अत्र तु कुतः ? इत्यत आह—तस्यैवेति, पृष्ठस्यैव वक्ष्यन्त्वात् । तर्हि अधियज्ञस्य ब्रह्मणश्च भगवतः देहनाहमेवेत्युक्तिः, अपरं तदनुक्तिः किमिबन्धनाः इत्यत आह—साधियज्ञमिति । शेषं तात्पर्यनिर्णये । एतेनाप-
ध्याख्यानमपि निरलम् । इदंशादी च विस्तरेण आगमसम्-

त्योक्तं स्थापयति—आह चेति । यानि देहस्यविष्णुरूपाणि लो-
धियज्ञ इतीरितः । तदपीच्छाप्रयत्नाद्यमेव, न तु परिणामरूपम् ।
जडं देहाद्ब्रह्मम् । न केवलमेवां पदानामेतावन्मार्थत्वं, किन्तु
यथाप्रतीतं प्रतीतिमनतिक्रम्य शब्दशक्त्या यावत्प्रतीतं प्रमाणा-
विरुद्धं च तदत्र व्याख्यायमानं वक्तुरभिप्राय न व्यभिचरती-
त्यर्थः । किञ्चिद्यत्रहितत्वात् मध्येऽपीति शब्दः । एतदेव वाक्यान्त-
रेण स्पष्टयति—स्कान्दे चेति । आत्मनोऽभिमानस्य विषय
आत्माधिकारस्य तत्र प्रतिपाद्यं देहाद्ब्रह्मं विनेति । सामर्थ्या
दारमाभिमानस्येन सम्बध्यते । तत्र युक्तिः अतीव वाक्स्वात्
अस्यभिमानविषयत्वाभावात् । महाभूताधिकारं महाभूतम् ।
कार्यकारणग्रहणहेतुः । तदन्तिकात्तादात्म्यात् देवानामुपका-
रकम् ॥ ४ ॥

७ ह. प. भा.—अधिभूतं प्राणिजातमधिकृत्य भवतीति । तदेव दर्शयति—क्षरो भावः क्षरति विनश्यतीति क्षरो भावो वस्तु, विनाशि वस्तिवत्यर्थः । पुरुषः पूर्णमनेन सर्वमिति, पुरि शयनाद्वाऽऽदित्यान्तर्गतो हिरण्यगर्भः सर्वप्राणिकरणानुमाहकः; स एवम्भूतः पुरुषोऽधिदैवतमित्युच्यते । अधियज्ञः सर्वपक्षाभिमानिनी देवता विष्णवाख्या "यज्ञो वै विष्णुः" [तै. सं. १।७।४] इति श्रुतेः । अत्र देहे कर्मण्ये शरीरे देहभूतां वरः ॥ ४ ॥

८ घं. प्र. मि.—'अधिभूतं किम्' इति षतुर्धेयमस्यो-
त्तरमाह—अधिभूतमिति । क्षरति विनश्यतीति क्षरो विन-
श्रो भावः पक्षार्थं देहादिः । स एवात्र भूतं प्राणिजातमधि-
कृत्य भवतीत्यधिभूतम् । पुरुषश्चाधिदैवतमिति पद्ममस्यो-
क्तम् । पुरुषो हिरण्यगर्भः, 'आर्मेरदमप आसीत् ... ..
पुरः' [ह. उ. १।१।१०] 'न दे शरीरी भवति न दे
पुरः इत्यनेन । आदिनां न भूतानां प्रथमे समवनेन' एवा-
दिष्टमित्यन्वयः । तन्मूलाधियनिर्गमवदः । स एवात्र

देवानामादित्यादीन्वधिदाय चक्षुरादीन्वदुद्गातीन्वधिदेव-
मित्युच्यते ॥ १९ ॥ अधियज्ञोऽहमिति पृष्ठमोत्तरम् । अत्र अस्मि-
न्देहेऽन्वयमित्येन स्थितोऽहमेव यज्ञादियत्तद्व्यापकमधिष्ठ-
तिष्ठतधियज्ञः । अनेनैव कथमधियज्ञस्य ह. वाऽधियज्ञस्येति
स्येत्तत्प्रागृष्टं द्वयमप्युत्तरितम् । 'देहभूतां वरः' इति सर्वभोषण-
परापीनस्वगृहीतिष्ठतपन्वयव्यतिरेकस्याप्यमन्त्यामीं देह-
भ्यामेव ज्ञानं तदाच्यते । हेतुं धेष्टस्य तत्र तद्भाष्ये किं
वक्ष्यते ॥ इति शूषयति ॥ ४ ॥

१० व० त० दी०—अग्निमाणासाह—अधिभूतमिति । पूर्वनिर्दिष्टमधिभूतं क्षरो भावः मृताधिकृतः क्षरण-
स्वभावो भौतिकः पदार्थः युष्मदादिविराडन्तः; किञ्च पुरुषो जीवोऽत्रात्मा सर्वत्रास्त्यधिदैवतं (सर्वेषामधिदैवतं)
सर्वसाधारणं शब्दादिभोक्तुं चेति सूर्याद्या अधिदेवताश्चकारेण संगृह्यन्ते । सा भोक्तृत्वावस्था पुरुषान्तर्गमि-
ज्ञानिभिः (पुरुषोत्तमज्ञानिभिः) सर्वत्रैकरूपतया—(सर्वाधिगम्यतया)ऽनुसन्धेया । अधियज्ञोऽह्मिनि—यस्त्वया
पृष्टः कोऽधियज्ञ इति स चाहं यज्ञापिष्ठातावयवी यज्ञैश्चाराध्यः परमात्मरूपः । 'देहेऽस्मिन्कर्म' इत्यस्योत्तरमाह—
अत्र देहे समस्तभूतशरीरे तदन्तर्यामितया स्थितः; यथोक्तं भागवते—'आध्यात्मिकस्तु यः प्रोक्तः सोऽसावेवा-
धिदैविकः । यस्तत्रोभयविक्षेदः स स्मृतो ह्याधिभौतिकः । एकमेकतरामावे यदि नोपलभामहे । त्रिनयं तत्र यो
वेद स आत्मा [स्वाश्रयाश्रयः] स्वाश्रयः परः ॥ [भाग. २।१०।९] इति । हे देहभृतां वर ! यथा देहभृतः केचन
विज्ञाः (लिप्ताः) केचनोऽविज्ञाः (अलिप्ताः) तथाऽह्मभिन्नः (अलिप्तः) साक्षी त्वं चापि तेषु वरो जिज्ञासुः
देहभृत्त्वादिति तं स्तौति ॥ ४ ॥

१० पु. अ. त.—एवं ब्रह्माध्यात्मकर्मोत्तराप्युक्त्वाऽधि-
भूतानुक्ताप्याह—अधिभूतमिति । क्षरो भावो विनशरो
देहो भगवद्विप्रयोगतापाधिक्येन नाताभावयुक्तोऽधिभूतं
जीवमात्रमधिकृत्य भवतीति अधिभूतं दास्यार्थाभावभाविता-
स्वांरो विप्रयोगतापार्थं प्रवर्तयित इति तयोच्यते इति
भावः । च पुनः । पुरुषो मम जीवहृदि पुरपञ्चन रसात्मको

भावः स अधिदैवः, तं ब्रह्मात्मकभावमधिकृत्य भवतीति
सर्वमूलरूप इति तयोच्यते इति भावः । किञ्च हे देहभृतां वर
मत्सर्वौपयिकमामर्ष्ययुक्त ! अत्र जगति देहो देहनिमित्तं सर्वौ-
पयिकोपचयार्थं अधियज्ञः यज्ञादिकर्मोत्तरात्प्रवर्तकश्चे-
त्यर्थः ॥ ४ ॥

११ नी० भा० दी०—क्षरो भावो जनिमद्वस्तु कर्मफळभूतं तत्मावनभूतं च तदधिभूतमित्युच्यते ।
अधिदैवतं पुरुषः सर्वासु पूर्णं वसतीति सर्वैकरणानुमाहकः सकलदेवतात्मा हिरण्यगर्भः । अधियज्ञो यज्ञाभिमानी
विष्णुन्तर्यामी सोऽहमेव देह्यारिम । अत्रारिमन्देहे देहभृतां वर ! ॥ ४ ॥

अन्तकाले च मामेव स्मरन्मुक्त्वा कलेवरम् ।

यः प्रयाति स मद्भावं याति नास्त्यत्र संशयः ॥ ५ ॥

१ शां. भा.—अन्तकाल इति । अन्तकाले च मरणकाले मामेव परपेक्षरं विष्णुं स्मरन्मुक्त्वा
परित्यज्य कलेवरं शरीरं यः प्रयाति गच्छति, स मद्भावं वैष्णवं तत्त्वं याति; नास्ति न विद्यतेऽत्रा-
स्मिन्नर्थे संशयो याति न वेति ॥ ५ ॥

२ आ. शां. व्या.—यत् 'प्रयागकाले च' इत्यादि चोदित
तत्रोऽह—अन्तकाले चेति । 'मामेव' इत्यत्र मरणेनाप्या-
त्मादिविशिष्टत्वेन स्मरणं व्यावर्त्यते । विशिष्टमरणे हि चित्त-
विशेषात् प्रयानस्मरणमपि स्यात् । नच मरणकाले कार्यकरण-
भाववशाद्भगवदनुस्मरणविधिः सर्वदेव नैतन्त्येगोऽऽदरधिया

भगवति समर्पितचेतसस्तत्कालेऽपि कार्यकरणजातमगणयतो
भगवदनुस्मरणसिद्धिः, शरीरं तस्मिन्ब्रह्मन्माभिनामात्मादिति
यावत् । 'प्रयाति' इत्यत्र प्रहृतशरीरेणमादानम् । 'नम्र वेदमन्त्रेव
भवति' [मुं. उ. ३।१।१५] इत्यादिश्रुतिमात्रिव्याऽह—ना-
स्तीति । व्यासेष्यं संशयमेवाभिमनयति—यानि चेति ॥ ५ ॥

३ रा. भा.—इदमपि त्रयाणां साधारणम् । अन्तकाले च मामेव स्मरन् कलेवरं त्यक्त्वा यः
प्रयाति, स मद्भावं याति मम यो भावः स्वभावः तं याति । तदानीं यथा मामनुमन्धते, तथावि-
धाकारो भवतीत्यर्थः; यथा आदिभरतादयस्तदानीं स्मर्यमाणमृगसजातीयाकाराः सम्भूताः ॥ ५ ॥

१ अत्राभिनवगुणतयादाः—न केवलं स्वस्वभावस्यायाम्, यावदन्तकालेऽस्तीति । मामेनेति व्यवच्छिन्नप्रकृत्योपाधिम् । —
इत्याहुः । कले शुक्रे मपुत्राभ्यकण्ठनी वा वरं धेनुं कलेवरम् । 'इत्यन्त्यात्'—(अथ. ६।१।९) इत्युक्त् ॥ सा ह्यनीः उदा-
घटितं अं माम् । सङ्गीतमोहं सङ्गमन्दं वैशुष्ट्याभिमन्थं । विश्वासात्प्रवृत्तादासतो मारुष्टो बोध्यः । 'अघातो अत्रविन्धोऽ-
कन्धेऽवहने स्ते ।' इति रत्नकोशाः । सपुण्योपघटानामेकान्तिनस्मरणपेसा भगवत्पापुग्मतात्तच्च, न त्रिगुण्यवतन्म, इत्य-
प्यत्र प्रपञ्चमेवेति नाम विस्तार्यते ।
—अधिगीता

४ छे तौ च — 'प्रयाणकाले' [८१] इत्यस्य प्रश्नस्य
 सङ्ग्रहोत्तर 'अन्तकाले' इति श्लोक । अतो न हानिमात्रं
 विषय इत्यभिप्रायणह— इदमर्थमिति । अधियज्ञपदार्थस्वभावा-
 व्याङ्ग्यमाणप्रकारावेति भाव । अन्यथ दर्शयति— अन्त-
 काले चेति । 'मद्भावं याति' इत्यत्र श्रुत्यादिविच्छेदादा-
 र्ण्यावाप्तिसम्बन्धुदासायाह मम यो भाव इति । नन्वीश्वरस्व
 भावप्राप्तावस्यापि कृशोद्रीनीडनिहितिक्रीडत्य तज्जातीयत्ववदी
 श्वरान्तरत्वप्रसङ्ग , नयाणामधिकारिणा गुणाष्टकरूपधरस्वभाव

प्राप्त्यविशेषोऽधिकारिभेदश्च न स्यादित्यत आह— तदानी-
 मिति । तत्तदनुसन्धेयाकारविशेषसाम्यप्राप्तिर्विबलिता । साम्य
 च स्वरूपभेदवैषम्ये स्थिते सत्येवेति न कश्चिद्दोष इति भाव ।
 एव प्रश्ना प्रत्युक्ता । 'नास्त्यत्र सदाय' इत्यनेन अभिप्रेता
 प्रयोक्तृप्रतिदिं दर्शयति— यथाऽऽदिभरतादय इति । एते
 नोदाहारेणोपि तादात्म्यभ्रमो निरस्त , न ह्यादिभरतस्य स्वयं
 माणश्रेणे तादात्म्यम् अपितु तत्समानाकारसुगशीरपि
 ग्रह प्वेति तत्रैव प्रसिद्धम् । तदानीं देहवियोगकाल इत्यर्थे ॥५॥

७ आ. मा. भा.— मद्भावं यपि सत्ता निर्दुःखनिर्वाणानन्दोत्पिकाम् । ज्ञोक्तम्— 'मुक्तानां
 च (तु) गतिर्विज्ञ क्षेत्रज्ञ इति कल्पितः' [म. भा. ५।३३।४१] इति मोक्षधर्मे ॥ ५ ॥

६ ज. प्र दी— मद्भावमिलस्य मदात्मकत्वमिलन्यथा
 प्रतीतिनिरासायाह— मद्भावमिति । न तु भगवति स्थिति
 संबन्धास्ति, सा कथ फल इत्यतो विशिनष्टि— निर्दुःखेति ।
 वचितपाठ 'मद्भाव मद्भाव' इति । तत्र भगवत्प्रतिबिम्बाना
 बीवाना तत्सादृश्य सदास्ति तत्कथ प्राग्यमुच्यते इत्यत

उक्त निर्दुःखेति । अत्र 'आत्मकं' इति पाठ, अभिव्यक्त
 मिति शेष । प्रतीत एवार्थे किं न स्यात् इति चेत्, न,
 मुक्ताना भगवदाश्रितत्वेन तद्भावायोगात् । तदपि कुत इ-
 त्यत आह— तच्चेति । क्षेत्रज्ञ परमात्मा गतिरिति
 समर्थित ॥ ५ ॥

७ ह. पै भा.— अन्तकाल इति । अन्तकाले मरणकाले च यामेव विष्ण्वाख्यं स्मरन्मुक्त्वा परि-
 त्यज्य कालेवर शरीरं यः प्रयाति त्रियते स मद्भावं विष्णुभावं वैष्णव पदं यातीत्यत्र संशयो नास्ति ॥५॥

८ घं अ गि— सप्तमप्रश्नोत्तरमाह— अन्तकाले मा
 स्मरकालेवर सुक्त्वा य प्रयाति स मद्भावं यातीति प्रथम
 सम्बन्ध । नन्वन्तकाले सकलेन्द्रियतडुकोभावास्मरणं दुर्लभं
 मिति प्रागेवोक्तम्, अत आह— अन्तकाले चेति । चका-
 रादितरकालेषुपि । तथा च निरन्तरमदनुचिन्तनाभ्यासवास
 नेव मरणकालविवशकरणवायस्यापि स्मरणकारण भवतीति न
 तदूर्ध्वमिति भाव । एतच्च 'तस्मात्सर्वेषु कालेषु मामनु-
 स्मर' [८।७] इत्यनुपदमेव शक्यति । 'मांमेव' इत्येवकारेण
 च 'साधिभूताधिदैव मा साधियज्ञ च ये विद्' । प्रयाण
 कालेऽपि च मा ते विदुर्न्यचेतस [७।३] इत्यन्तकाडीन
 भगवदनुसन्धानद्वैतान प्रायुक्त्वा साधिभूताधिदैवभगवद्भ
 क्तपक्षात् पक्षान्तर दर्शितम् । अधिभूतादिनियामकत्वात्
 परित्यागेन केवल मांमेवावचिन्तयतिर्यथ । मामिति धानुधि-
 त्तनीयमूर्तित्वरूपस्य षड्भूषादिक्या प्रदर्शनमिति प्रागेव वया

ख्यातमनुसन्धेयम् । मा स्मरन्कालेवरं सुद्धतीत्येतावतैव
 निवर्हि कालेवर सुक्त्वा च प्रयातीत्यनेनेयं शक्य निरस्ता ।
 अत्र ह्येवं शक्य भवति— भरतस्य अन्तकाले मृगस्मरणेनैव
 शरीर त्यजतो मृगसमानाकारतैव जात, न तु स्वयंमाणसुरै
 क्यम्, तथा भगवत्स्मरणेन तद् व्यजतोऽपि भगवत्समाना
 कारतैव, न तु भगवदैक्यमिति । सेय च प्रयाति इत्यनेन निर-
 स्थते । 'अस्मिन्नर्थोतिरह शुक्त' [८।२४] इत्यादियस्य
 भाणदेवयानमार्गेण प्रयाति पितृयाणमार्गोऽनाष्टसिलक्षणेन
 प्रकरेण यातीत्यर्थे । तथा च मत्समानाकारो मृगा देवयानेन
 मद्भावालोऽपि वैकुण्ठं प्राप्य दिव्ययोगानन्दभूय तदन्तं रूप्य
 विज्ञानो मद्भावापतिरूप परमद्वैक्यलक्षण मोक्ष प्राप्नोतीति
 भाव । एव च अस्तस्येव किं तत्समानाकारतानाम् किंवा
 तदैक्यमिति सन्धयो न कर्तव्य इत्याह— नास्त्यत्र संशय
 इति ॥ ५ ॥

९ व० ठ० दी०— 'प्रयाणकाले च कथ ज्ञेयोऽसि' इत्यस्योत्तरमाह— अन्तकाल इति । एवकारोऽप्यस्य
 च्छेदार्थक । मन्त्रोपासनायष्टष्ट पूर्णानन्दं मा लीलापुरुषोत्तममेव स्मरन् यो भक्तिमान् योगी प्रयाति प्रयाण
 करोति स मद्भावं यातीति नास्त्यत्र संशय ॥ ५ ॥

इत्यस्योत्तरमाह— अन्तकाल इति । एवकारोऽप्यस्य
 च्छेदार्थक । मन्त्रोपासनायष्टष्ट पूर्णानन्दं मा लीलापुरुषोत्तममेव स्मरन् यो भक्तिमान् योगी प्रयाति प्रयाण
 करोति स मद्भावं यातीति नास्त्यत्र संशय ॥ ५ ॥

१० पु अ त— प्रयाणकाले च कथ ज्ञेयोऽसि ।
 इत्यस्योत्तरमाह— अन्तकाल इति । अन्तकाले एत
 देहान्तानामयमे वा अन्तस्थस्य अन्तिमजन्मनो दहस्य काले
 भागसमय प्राप्ते सति मांमेव स्मरन् यः प्रयाति देहं छ्यति,
 स कालेव शून्यदेह भजनायोग्य शब्दा मद्भावं सेवोपपिक

स्वरूप कति प्राप्नोति । अत्रार्थे सन्धयो नास्ति न कर्तते ।
 अतः सदेहो न कर्तव्य इत्यर्थे । चरारेण दृष्टवत्प्रादिकं न
 विचारणीयमिति ज्ञापितम् । एवकारेण कामतयाऽप्य
 किञ्चिदपि फलयेन न स्मरणीयमिति ज्ञापितम् ॥ ५ ॥

११ मी० भा० दी०— अत्र पद्वभोत्तरेषु प्रथमे जीवस्य प्रथमाव चक्ष, त जानतो प्रयाणमेव नास्ति न
 तस्य प्राणो प्लवामन्त्यत्रैव सप्तवनीयन्ते" [वृ. व ता. ५, पृष्ठ ३।२।११] प्रदेव सन्प्रदाप्येति" [वृ. व ३।१।१]

श्रुतिः; द्वितीये शुद्धस्वप्नपदार्थे उक्तः, तज्ज्ञानस्यापि वस्तुतत्त्वविषयत्वात् तत्र भावनापेक्षाऽस्तीति न भावनाफलभूतकाले तत्प्रत्ययोऽपेक्षते; तृतीयचतुर्थयोस्तु कर्म तत्साधनभूतं च जन्यं वस्तुत्कं, तत्रापि च भावनापेक्षाऽस्ति; अन्तकाले प्रबलेनैव क्रमेणा चित्तस्यावरोधात्तत्साधनफलभूतस्यैव स्मरणावश्यम्भावेन तत्र भावनाया वैयर्थ्यात् । परित्रोपादन्त्ययोरैव कार्यकारणप्रज्ञाणोः सोपाधिकानिरुपाधिकयोऽन्यतरस्य भावना सुदृढा चेदन्तकाले तत्प्रत्ययोऽवश्यम्भावीति तयोरन्यतरं रूपं परमात्मानं स्मरन् यः कलेवरं मुक्त्वाऽविरादिमार्गेण प्रयाति, स ब्रह्मलोकप्राप्तिद्वारा क्रमेण मन्नावं मोक्षं यातीत्याह— अन्तकाले चेति । स्पष्टा योजना, नास्त्यत्र संशय इति सोपाधिकप्रज्ञोपास्ति प्रकृत्य “शतं चैका च हृदयस्य नाह्यस्तासां मूर्धानमभिनिसृष्टैका ॥ तयोर्धर्ममायप्रमृतत्वमेति विष्वङ्मुक्त्या उत्क्रमणे भवन्ति” [छां. उ. ८।६।६ + कठो. ६।१।६] इति तदुपासकस्य गतिपूर्वकस्यानुत्तस्य श्रवणात् । यस्तु शुद्धस्वप्नपदार्थरूपमध्यात्मवस्तुमात्रं वेद, अतो ब्रह्मात्मैक्यज्ञानाभावात् “ न तस्य प्राप्स्य उच्चासन्ति ” इत्येतद्वाक्यविषयो न भवति किन्तु “ शतं चैका च ” इत्येतस्यैव विषयः । ननु तस्यानुपासकत्वात्कथमेतदिति चेत्, न; न हि कल्याणकृत्कश्चिद्गुर्विति वात ! गच्छति [६।२४] इति न्यायेन तस्योभयभ्रष्टत्वासम्भवात् । कठवह्नीषु निष्कलप्रत्यागात्मविदं फेवलयोगिनं प्रकृत्य “ शतं चैका च ” इत्याश्रानाच । “ विद्वान्तविज्ञानसुनिश्चितायाः सत्त्यासयोगाद्यतयः शुद्धसत्त्वाः । ते ब्रह्म लोकेषु (तु) परान्तकाले परामृतात्परिसुच्यन्ति सर्वे ॥ ” [मुं. उ. ३।२।६] इति श्रुतेर्निश्चितायाणां शोधितस्वप्नपदार्थानामेव क्रममुक्तिरवगम्यते, न चात्र ‘ सुनिश्चितायाः ’ इत्यनेन ब्रह्मात्मैक्यनिश्चयवन्तो प्रहीतुं शक्याः, तेषां गत्यभावस्य प्रोक्तत्वान् ; नाप्युपासनाः असम्भवात् । उपासना हि नाम अतीरस्मद्बुद्धिः, यथा शाकप्रामे विष्णुबुद्धिः; एवं सूत्रविराडन्यथामिष्यात्मबुद्धिरिति न तदन्तः सुनिश्चिताया इति वक्तुं शक्यम् । तस्मादध्यात्मविदां ब्रह्मात्मैक्यानवगमादनुपासकत्वेनान्यप्रत्ययाभावेऽप्यविरादिगतिप्राप्तिरस्तीति सर्वमनवद्यम् ॥ ५ ॥

त्रियमाणस्यान्तकालीना या मतिः सैव तद्गतिः ।

यं यं वाऽपि स्मरन्भावं त्यजत्यन्ते कलेवरम् ।
 तं तमेवैति कौन्तेय ! सदा तद्भावभावितः ॥ ६ ॥
 तस्मात्सर्वेषु कालेषु मामनुस्मर शुध्य च ।
 मय्यर्पितमनो बुद्धिर्मात्रैष्यस्यसंशयः ॥ ७ ॥

१ अशामिनयमुत्तपादाः— कथं चान्वस्थावत्याया विनिरुपकलेन्द्रियचेष्टस्य भगवान् स्मृतिक्रममुपयादित्युपायमप्युपदिशति— सर्ववस्थासु व्यावहारिकीष्वपि यस्य भगवत्सत्त्वं न हृदयादपयति, तस्य भगवदेव सङ्कलनस्यापिः एतन्भगवन्मय-स्यात्सर्वं स्वयमेव भगवत्सत्त्वं स्मृतिविषयतां यातीति । सदा तद्भावभावितत्वं चात्र हेतु । अत एवाह— दमेव वस्तुना सदा मायितान्त-करणभारन्तदेव मरणसमये स्मर्यते, तद्भाव एव च प्राप्यते, इति सर्वथा मत्परम एव मत्प्रेम्सु स्यादित्यत्र तात्पर्यम् ; न तु यदेवान्ते स्मर्यते, तत्त्वेनावाच्यत इति । एवं हि एति शानिनोऽपि यावच्छरीरमाधिकानुशोषयिच्छित्तिविनशनेर्बद्धतां प्राप्स्यस्य तामसस्येव गतिः स्यात् । न चाभ्युत्थानोऽपि युक्तः, प्रमाणमुत्पत्तिवितेधत् । अस्ति हि— ‘ तेषु भवन्शुदे वा नश्यन्तिरिति परिहृत्यन्देशम् । ज्ञानमकालमुक्त केवलं याति हनशोः ॥ ’ (परमार्थनार ८१) इति, ‘ तर्तुं तदशु वा हारदां पावम्पु गृह्णेष वा । ज्ञानमग्राप्तिरमय मुक्तोऽपी विगतश्वरः ॥ ’ इति । तस्मादेवं विष्यनुवादी— एदा देन माश्रित्यन्त क-ले तदेवान्ते प्रदानानन्तरं प्राप्यते । तय स्मर्यते नैवेति मात्र शिबन्ध । अन्नाच्यदादमपितद्वेन सुचि । यं यं पापीत्यत्र स्मरन्त्यासर्वेषांभारं यागन्दः स्फुटयति । एदा च मत्परमो जन सर्वथा स्यादिति तात्पर्यं मुनिरेव प्रष्टददर्शति प्रतिश्रयार्थ-बन्धुः ॥ अन्तिमस्मरणस्य स्मर्यमाणस्यार्थप्रजातोयाकारतायादृष्टत्वादिकं कथमिति चेत्, वस्तुचिर् पदार्थस्य स्मरणेन मनसि शायनापेक्षामा कथित्येष्टकारो जायते । त्वष्टकार्येष्ट्येन मत्ता सुदृढत्वात् योपिद्वेषे प्रतिशो जीस्य गृह्णात् वन्धुपतिविषयदार्थांकारतायाकारात्सुदृढावितेरेत्यां देह उल्पयते, इति सविश्वामुर्बन्धिन्युपास्यत्सर्पणे ।
 अत्रानुपमिनयमुत्तपादाः— इत्यमत्र पदवद्गतिः— एदा यं यं भावं स्मरन् कलेवरं त्यजति, अन्तेऽपि वा स्मरन्— वा-द-द-म-र-न्-त्वा, तं तमेवैति । यतोऽपि सदा ब्रह्मैव भावितः । अन्तेऽपि कलेवरं त्यजति इति कलेवे कलेऽप्यवगमने कल्पुनादि-मन्मन्त्ररागोचरे भाव्यावधिदिशागदृष्टादिष्वेताच्चमभाविनि शने शरीरदाशंभयप्रवृत्तानादेशशुशुःगनोहस्ये कलेवे देहाव-

[चू. उ. ४। ४। २] इति हि श्रुतिः । 'सदा तद्भावभावितः' इत्यन्तकालस्मरणोपायमाह—भावोऽन्त-
र्गतं मनः, तथाभिधानात् । भावितत्वं अतिवासितत्वम् । 'भावना त्वत्तिवासना' इत्यभिधानात् ॥६॥७॥

६ ज. प्र. द्वी.— ननु दुर्मतिरपि शब्दं न्यायं जानात्येव, अन्यथा शास्त्रे नाधिक्रियेत, केवलमन्यात्वमपि न प्रवीणः, तत्कथं तस्याप्येषा शङ्का स्यात् ? तत्र यं तं प्रत्यपि अन्त इत्येतत् व्यर्थ-
मित्यत आह—दुर्मतेरिति । दुर्मतेर्भविष्यति शङ्का भिन्नकालत्व-
विषया । कुनः ? मरणकाले महदुःखं जायते, दुःखस्य च संस्कार-
विकीर्णहेतुत्वं प्रसिद्धम्, अतो दुःखात्कारणात् मूर्छितो, न स्मरन्त्यजति । क्लेशवत्स्यागसमये स्मरणमसम्भवीति यावत् ।
एतामनुग्रहं परयन् बलवन्तमपि लडादेशं विहाय लक्षणाधिमेव
हि मन्यत इति भावः । ननु सुमतेरप्येवं शङ्का स्यादेव, कथं
चेयं शङ्का तत्प्रवृत्तिरेवेति चेत्, न; अज्ञानिन एव देहाभिमा-
निनो देहस्यागमात्सत्यागमिन्न मन्यमानस्य मरणकाले दुःख
भवति, तदा मरणश्रणात्पूर्वमेव; ज्ञानी तु सर्वदा देहं हेयमेव

७ ह. पै. भा.—यं यमिति । यं यं वाऽपि तस्मात्सर्वेषु कालेष्विति । स्पष्टोऽर्थः ॥ ७ ॥

८ वं. प्र. गि.— न केवलं मां स्मरन्मद्वेषो भवतीति नियमः; किं तर्हि ? यं यमिति । अन्तकाले यं यं वाऽपि भावं देवतविशेषमन्यमपि वा यं कश्चिद्भाव स्मरणकालेन त्वजति, तं तमेव स्मर्यमाणं भावमाप्नोति, नान्यत् । ननु कथमन्तकाले भावविशेषस्मरणं ? विवशत्वात्, तत्राह—सदा तद्भावभावितः, तस्य भावो भावना अनुचिन्तनम्, तेन भावितो वासित-
चितः; यदा तद्भावो भावितः संपादितो येन स तथोक्तः, भाविततद्भाव इत्यर्थः । आदिताम्यादेराहृतिगणत्वाद्भावित-
पदस्य परनिपातः ॥ ६ ॥ यस्मादेवं पूर्वाभ्यस्त एवान्यभावना भवति, तस्मान्मद्विषयकान्यभावनोत्पत्त्यर्थं सर्वेष्वपि कालेषु

९ व ० त ० ही०— न केवलं मां स्मरन्मद्वेषं यातीति नियमः—यं यमिति । अन्तेऽन्तकाले तमेव भावं स्मरति; स्वविषयजातीयाकाररसंभवादकं भावं स्वरूपमेति, भरतवत् ॥ ६ ॥ यत् एवं तस्मात्तत्रमपि सर्वकालेषु मामनुस्मर 'श्रीकृष्णः शरणं मम' इति । एवं योगेन स्वकर्मकरणमपि तत्र श्रेय इत्याह—युद्धं चेति । तथा मध्यपर्वतमनोदु-
द्धिरत्र 'मनोदुद्धिः' इत्युक्त्या सङ्कल्पव्यवसायावपि मध्येन विधेयाविति द्योतनाय । एवं च मामेव प्राप्स्यसि नाशरादिकमत्र न संशयः ॥ ७ ॥

१० पु. अ. त.— अन्यास्मरणे हेतुमाह—यं यमिति । हे कौन्तेय तस्मरणयोग्य । यं यं देवतान्तरमपि वा स्वमनो-
भिलषितवर्तमानस्वरूपं स्मरन् अन्ते कलेवर त्यजति स तमेव तत्कारुण्यमिति प्राप्नोतीत्यर्थः । अर्पीति निश्चयार्थं वा । अत एव भरतस्य अन्ते शृंगरमरणे शृंगारोत्पत्तिः, अवधेयार्थोऽपि-
कान्देन द्योतितः । मनोऽन्तकाले यस्मरणेन श्रियते तमेव प्राप्नोष्यः साधारण्येनापि स्मरणेन मरणे प्राप्नोतीति न-
सन्देह इत्यर्थः । अन्यगते वैकल्प्ये देवतान्तरमरणे एवाभिल-
षितमरणं वा कथं एतावत् ? हास्य आह—तदा तद्भाव-
भावितः भित्त्वा तद्भावेन भावितो यो भवति स

मन्यमानो न मनागपि दुःखायते, किन्तु विशिष्टमेव तस्यो-
त्कर्मणामप्यध्यात्मशास्त्रमुत्सन्धानस्य, सुमतेः शङ्कानवका-
शात् । किं तदध्यात्मशास्त्रं ? इत्यत आह—त्यजति । कश्चिद्द्विजान् । अविद्वानपि तत्काले तस्येति मरणवैशिष्ट्यमानस्य,
न स्वन्त इत्येतत् स्मरणविशेषणं चेत् तदा 'सदा तद्भावभावितः'
[८।६] इत्यर्थेनैव गतायं स्यात्, अन्यथा तद्व्यर्थं भवेदित्यत
आह—सदेति । अन्तकालस्मरणमेव तत्प्राप्तिसाधनम् । न च
तदस्माद्भवति, अतः तदुपायत्वेन सदा तद्भावभावितत्वमुच्यत
इत्यर्थः । कथमित्यतो यथाऽर्थं तदुपायः स्यात् तथा व्याचष्टे—
भाव इति । तथाऽभिधानादिति स्याद्भावोऽन्तर्गतं मन इत्ये-
वरूपादभिधानादित्यर्थः । वावितत्वं संस्कृतत्वम् । तस्मिन्
भावस्तद्भावेनेन भावित इति मनोवर्गमात्मोपबधेति ॥ ६ ॥७॥

स्मरन्भावं पदार्थं तेन भावेन भावितः ॥ ६ ॥

मदनुचिन्तनपरो भवेत्याह—तस्मादिति । अनुस्मरेति । निस्तरमदनुचिन्तनवासनैव अन्यकालविवशस्यापि स्मरण-
कारणमित्यर्थः । न चैवं भगवद्दुःखिन्तनैव व्यापृतोऽहमिति स्वधर्मं त्यक्त्वमहंति; वर्णाश्रमधर्मानुष्ठानपरिनिश्चितस्यैव नि-
न्तरमदनुस्मरणलाभादित्यभिप्रेत्याह—युष्यं चेति । युष्यस्य
चेत्यर्थः । चकारोऽनुस्मरणसङ्घर्षार्थः । मदुस्मरणसहितमेव
युद्धादिकर्मं कुर्वित्यर्थः । एतदेवाह—मयीति । मयि परमे-
श्वरपिते मनोदुद्धी सङ्कल्पाव्यवसायरूपे येन स तथा । परमेश्वर-
प्रीत्यर्थमेतदेकं करिष्ये इति युद्धया युष्यस्येत्यर्थः । एवं इत्ये-
तस्यकाले मदुस्मरणान्मतेन प्राप्स्यसि । नास्त्यत्र संशयः ॥

तमेवागते स्मरति ॥ ६ ॥ अतः सदा एवं मद्रावपुत्रो भवे-
त्याह—तस्मादिति । तस्मात् पूर्वोक्तात् कारणात् सर्वेषु
कालेषु लौकिकवैदिकक्रियायोग्येषु मत्संपत्तिं मनभाश्रन्तदोष-
निवारणार्थं, बुद्धिरन्यत्र व्यवसायक्षोपनिवारणार्थं येन तावत्
सन् भामदुस्मरं चिन्तय । अनुस्मरणेन मया वृषया सर्वदा
एवं स्वर्गते तस्मात्सर्वदा मारमार्गं फलरूपं भविष्यतीति
भावो स्पष्टितः । युद्धं च युद्धस्य तद्भाववना मद्रावपु-
त्रमपि वृत्त्यर्थः । एवमनुस्मरणेन असंतापः गन्धर्वादिभ्यः
गन् मामेव प्राप्स्यस्येत्यर्थः । अतश्चः अत्र च तन्दे-
नास्तीति भावः ॥ ७ ॥

११ नी० भा० दी०— न केवलं कार्यकारणब्रह्मणोरेव भावनान्त्यप्रत्ययवशात्तद्भावप्राप्तिहेतुः, अपितु फीटस्य जीवत एव भावनावल्लाद्भाव्यवस्तुभावप्राप्तिर्दृश्यते, नन्दिकेश्वरस्य च स्मर्यते; स हि महादेवं भावयंस्तत्सारूप्यदेहान्तरं विनैव प्राप्त इति योगशास्त्रेऽपि प्रसिद्धम् । तत्र किमु वक्तव्यमन्तप्रत्ययवशादेहान्तरे भाव्यभावप्राप्तिरस्तीति मत्वा तमेवार्थमन्यत्रापि दर्शयति—यं यमिति । तद्भावभावितः भाव्याकारवासनया रक्षित इत्यर्थः ॥ ६ ॥
 यस्मादेवं तस्मात्सर्वेषु कालेषु मामनुस्मर अन्तकाले मत्स्मृत्या मद्भावप्राप्त्यर्थम् । युष्य चेति चकारात्कर्मोपास्त्योः समुच्चयोऽवगम्यते । ज्ञानकर्मसमुच्चयकर्त्तरीव तदुभयानुष्ठानतयैकस्मिन्नेवाधिकारिणि कर्तृत्वाकर्तृत्वप्रत्यय-कृतविरोधाभावात् मयि अस्ति मदेकनिष्ठता नीते मनोबुद्धी येन स मध्यर्पितमनोबुद्धिस्त्वं असंशयं मामेवैष्यसि प्राप्स्यसि । अन्तकाले स्मरणेनेति शेषः ॥ ७ ॥

अन्तकालीनमगवत्स्मरणपूर्वका तत्वाप्तिप्रकाराः ।

अभ्यासयोगयुक्तेन चेतसा नान्यगामिना ।
 परमं पुरुषं दिव्यं याति पार्यानुचिन्तयन् ॥ ८ ॥

कविं पुराणमनुशासितारमणोरणीयांसमनुस्मरेद्यः ।
 सर्वस्य धातारमचिन्त्यरूपमादित्यवर्णं तमसः परस्तात् ॥ ९ ॥
 प्राणकाले मनसाऽवलेन भक्त्या युक्तो योगवलेन चैव ।
 भुवोर्मध्ये प्राणमावेश्य सम्यक्स तं परं पुरुषमुपैति दिव्यम् ॥ १० ॥

१ शां. भा.— किञ्च—अभ्यासयोगयुक्तेन मयि चित्तसमर्पणविषयभूत एकस्मिन्स्तुल्यप्रत्यया-वृत्तिलक्षणो विलक्षणप्रत्ययानन्तरितोऽभ्यासः, स चासौ योगस्तेन युक्तं तत्रैव व्याप्तं योगिन-श्वेतस्तेन चेतसा नान्यगामिना नान्यत्र विषयान्तरे गन्तुं शीलमस्येति नान्यगामि तेन नान्यगा-मिना, परमं निरतिशयं पुरुषं दिव्यं दिवि सूर्यमण्डले भवं याति गच्छति हे पार्थ ! अनुचिन्तयन् शास्त्राचार्योपदेशमनुध्यायन्नित्येत् ॥ ८ ॥

२ आ. शां व्या.— इत्थं पूर्वश्लोकोक्त्यानुष्ठायी भग-वन्तमन्तकाले प्राप्नोतीत्याह— किञ्चेति । अभ्यास विभज-ते— मयीति । न हि चित्तसमर्पणस्य विषयभूतं भगवतोऽप्या-न्तरं वस्तु सदस्तीति मन्वानो विद्विषति— चित्तेति । अन्त-रालकालेऽपि विजातीयप्रत्ययेषु विच्छिद्य विच्छिद्य जायमा-नेनपि सजातीयप्रत्ययास्तिसरयोगिनोऽपि ह्यादित्याद्यहृषपा-ऽहृ-विलक्षणैः । अभ्यासात्प्येन योगेन युक्तं चेतसो विद-

गोति— तत्रैवेति । तृतीयया परामृतोऽभ्यासयोगः सप्तम्याऽपि परावृश्यते । ननु(द्व)प्राकृतानां चेतस्तेष्वेत्याशङ्क्य विद्विषति— योगिन इति । तथेचेतो विषयान्तरं परामृशेत् तर्हि परमपुरुषा-र्षप्राप्तिहेतुः स्यादित्याशङ्क्याऽहृ- नान्यगामिनेति । प्राभा-दिकं विषयान्तरपारवश्यमम्यनुष्ठानं ताच्छीत्यप्रत्ययस्तेन तात्प-र्यादेवपरावृष्टार्थान्तरेण परमपुरुषनिष्ठेनेत्यर्थः । तदेव पुरणस्य निर-तिशयत्वं यदपरावृष्टाखिलानयंमनतितयानन्दं च । तत्र

१ आदित्यवर्णत्वं वासुदेववस्त्रस्य परिच्छेदकम् । आहृतिकल्पनादिविप्रान्तिमयमोहमसोऽतीतत्वात्प्रतिबन्धोपमानम्— इत्यभिनवगुप्तपादाः ॥ तमसः अज्ञानात् परस्तात्, शुद्धाश्रोपदेशादितेर्मुद्रस्तुमवितुमवश्य इत्यर्थः— इति सायणः । यः अनुस्मरेत् स तं पुरुषमुपैतिगुणतरेणान्वयः । अत्रोपन्यासदर्पणम्— योगो द्विविधः— रात्रयोगो हृद्योगश्चेति । कर्मनान्य-विषयान्तिष्ठारा ध्वजमननध्यानाज्ञानादित्यो राजयोगः; हृद्योगस्तु तदशकस्य मोक्षेऽव्ययः ईषन्पूजादिगृहहृतः रेचकपू-डम्माहास्ये दशयैर्निश्चयं वापुं सत्यं मूलाधाराम्प्रभ्रगर्दन्तं ततश्चक्रप्राणकमेण गुणज्ञानाधीपणेन नयनपूर्वकं ब्रह्मज्ञानिच्छ-मन्त्याः । सत्र राजयोगवतां ' यद्गनां जन्मानन्दे ' (७१९) इत्युक्तीया कालविक्रमेण ब्रह्माप्तिः, तदन्यं सुतं च परमं महत् । हृद्योगवतां तु वासुदेववस्त्रं स्वच्छन्दोत्पन्नमसिद्धपदं तथा शीघ्रं ब्रह्माप्तिः, परं तन्मन्त्रं गुणमत्स्यम् । तत्र मोक्षार्थं च रात्रयोगमुक्तस्वामनुतिष्ठति, तेषामन्तिमस्मरणेन मोक्षप्राप्तिकेन वल्लः । ये तु हृद्योगमनुतिष्ठन्ति, तेषामन्तिमस्मरणेन मोक्ष-प्राप्तिकेन वृत्त इति । एतेन— अन्तकाले हृदयं दिव्यस्य परमपुरुषस्यानुचिन्तयन्पि परमेश्वरात्पुण्या यावन्नन्तिच्छाम-रामानुजान्वयः कर्मयोगिनः क्वं कुर्वन्ति हृदयं पतति वदन्तो नन्याः परस्ता एवेति नान्यानि. एषः प्रत्ययः— अयिगामिना ।

प्रागेव व्याख्यातं नेह व्याख्यानमपेक्षते । “यथासावादित्ये” [तै. उ. ३।८।१३।१०।४] इत्यादिप्रतिममुक्त्याह—द्विवि-
ति । तत्र विशेषतोऽभिन्वयिरेव भवन्म् । पूर्वोत्तेन चेतसा

यथोक्तं पुष्यमनुचिन्तयन्त्याति तमेवेति सम्बन्धः । अनुचिन्त-
यन्नित्यत्रानुशब्दार्थं व्याकथे—शास्त्रेति । चिन्तयन्निति
व्याकरोति—ध्यायन्निति ॥ ८ ॥

१ शां. भा.— किंविशिष्टं च पुरुषं याति ? इत्युच्यते—कविं क्रान्तदर्शिनं सर्वज्ञं, पुराणं
चिरन्तनं, अनुशासितारं सर्वस्य जगत्तः प्रशासितारं, अणोः सूक्ष्मादप्यणीयांसं सूक्ष्मतरं अनुस्मरेदनु-
चिन्तयेद्यः कश्चित्, सर्वस्य कर्मफलजातस्य धातारं विधातारं विचित्रतया प्राणिभ्यो विभक्तारं विभज्य
दातारमचिन्त्यरूपं नास्य रूपं नियतं विद्यमानमपि केनचिच्चिन्तयितुं शक्यत इत्यचिन्त्यरूपं,
तमादित्यवर्णमादित्यस्येव नित्यचैतन्यप्रकाशो वर्णो यस्य तमादित्यवर्णं तमसः परस्तादज्ञानलक्षण-
न्मोहान्धकारात्परं तं ‘अनुचिन्तयन्’ यातीति पूर्वोणैव सम्बन्धः ॥ ९ ॥

२ आ. शां. व्या.— पुरुषमनुचिन्तयन्निति सम्बन्धः ।
चकारात्कया वा नाब्योत्कामन्नित्यनुकथ्यते । तत्र ध्यानद्वारा
प्राप्तस्य पुरुषस्य विशेषणानि दर्शयति—उच्यत इति । क्रान्त-
दर्शिनमतीतादिदेशोपस्य वस्तुनो दर्शनशीलत्वम्, तेन निष्पन्न-
मर्थमाह—सर्वज्ञमिति । चिरन्तनमादित्यतः सर्वस्य
कारणत्वाद्नादित्यमर्थः । सूक्ष्ममाकाशादि, तत् सूक्ष्मतरं तदु-
पादान्त्वादित्यर्थः । यो यथोक्तमनुचिन्तयेत्स तमेवाऽनुचिन्त-
यन्त्यातीति पूर्वोणैव सम्बन्ध इति योजना । ननु विशिष्टजात्या-
दिमतो यथोक्तमनुचिन्तनं फलवद्भवति, न त्वस्मदादीनामित्या

शङ्कयाऽऽह—यः कश्चिदिति । ‘फलत उपपत्ते’ [म. सु.
३।१।३८] इति न्यायेनाऽऽह—सर्वस्येति । “एतदप्रत्येयं
ध्रुवम्” [बृ. उ. ४।४।२०] इति धृतिमाश्रित्याऽऽह—अचि-
न्त्यरूपमिति । न हि परस्य किञ्चिदपि रूपं वस्तुतोऽस्ति,
‘अरूपवदेवहि’ [म. सु. ३।२।१४] इति न्यायात्कल्पितमपि
नास्मदादिभिः शक्यते चिन्तयितुमित्याह—नास्तेति ।
मूलकारणादज्ञानात्तत्कार्याद्य परस्तादुपरिशाद्रूपस्थित परमादीना-
ऽज्ञानतत्कार्यास्पृष्टमित्याह—तमस इति ॥ ९ ॥

१ शां. भा.— किञ्च—प्रयाणकाले मरणकाले मनसाऽचलेन चलनवर्जितेन भक्त्या युक्तो
मजनं भक्तिस्तया युक्तो योगवलेन चैव योगस्य बलं योगबलं तेन समाधिजसंस्कारप्रचयजनित-
चित्तस्थैर्यलक्षणं योगबलं तेन च युक्त इत्यर्थः । पूर्वं हृदयपुण्डरीके वशीकृत्य चित्तं तत् ऊर्ध्वगा-
मिन्या नाड्या भूमिजयक्रमेण भ्रुवोर्मध्ये प्राणमावेश्य स्थापयित्वा सम्यगग्रमत्तः सन्, स एव बुद्धि-
मान्योगी ‘कविं पुराणं’ (८।९) इत्यादिलक्षणं तं परं (परतरं) पुरुषमुपैति, प्रतिपद्यते दिव्यं
द्यौतनात्मकम् ॥ १० ॥

२ आ. शां. व्या.— इतथ भगवदनुस्मरण सफलत्वादनुष्ठे-
यमित्याह—किञ्चित् । कदा तदनुस्मरणे प्रयत्नातिरेकोऽभ्यु-
च्यते ? तत्राऽऽह—प्रयाणकाल इति । कथं तदनुस्मरणं ? इत्यु-
पकरणरूपापमेपमगता प्रत्याह—मनसेति । योऽनुस्मरेत्स
किमुपैति ? तत्राऽऽह—स तमिति । मरणकाले ह्येतावद्बुद्धेऽपि
प्राचीनान्यायप्रसाशादादितुद्दिग्भवो भगवन्तमनुस्मरन् यथा-
स्थितमेव देशभिमाननिर्गमानन्तस्त्रुगणच्छनीत्यर्थः । भगवदनु-
स्मरणस्य साधनं ‘मनोवैशानुशब्दम्’ [बृ. उ. ४।४।१९]
इति ध्रुवशुद्धिमाचष्टे—मनसेति । तस्य चमलत्वात् स्थैर्य-
मीश्वरे सिध्यति, तन्मन्थेन तदनुस्मरणं । इत्याशङ्कयाऽऽह—
अचलेनेति । ईश्वरानुस्मरणे प्रयत्नेन प्रवर्तितं विषयविमुक्त-
रहितमेवाऽनुस्मरणयोग्ये वीत-मुद्वेग प्रवृत्त्या निश्चलीकृतं सत्त्वबल-
मविरक्तं तेनेति व्याकथे—चलनेति । शम्भुः शम्भुराजि-
कारिण विविनश्चि—अन्तरेति । परमेश्वरे वीर्ये प्रेम्णा परिहो
विषयान्तरविमुक्तोऽनुस्मरन्तदर्थः । योगवत्त्वमेव इकोऽपैति—
यथापिजेति । योगः यथापिचित्तस्य विषयान्तरातिनिरोधेन

परस्मिन्नेव स्थापन, तस्य बलं संस्कारप्रचयो ध्येयैकाग्रकर्मणो,
तेन तत्रैव स्थैर्यमित्यर्थः । चकारमुचितमन्वाकथे—तेन चेति ।
यत्तु कया नाऽधोत्कामन्यातीति तत्राऽऽह—पूर्वमिति ।
चित्तं हि स्वभावतो विषयेषु व्यापृतं तेन्यो विमुक्तौकृत्य हृदये
पुण्डरीकाकारे परमात्मस्थाने यत्नतः स्थापनीयम् “अथ यदि-
दमस्मिन्” [छा. उ. ८।११] इत्यादिभ्रुते । तत्र विप-
वशीकृत्याऽऽदावनन्तरं कर्तव्यमुपदिशति—तत इति । इह
विज्ञेते दक्षिणोत्तरे नाड्यो हृदयाश्रित्यते निरुच्य तस्मादेव इह
यामात्पूर्वगमनशीलता मुपुत्रया नाड्या हार्दं प्राणमानीम कदा
मन्त्रिबन्तनतदसं मातृसहसं प्रापम्य तेनाप्यना भ्रुवोर्मध्ये तना
वेद्याप्रमादज्ञानप्रतन्नादिनिवृत्तम् “कविं पुराणं” इत्यादि
विशेषणं परमापुत्रमगुणच्छरीरस्य । भूमिजयक्रमेणेतन्न मन्वा
दीनां पद्मानां भूतानां जयो वशीकरणं तस्यतस्य भ्रुवुष्वेव स्त-
पीनेत्येतादिशिष्टं हृदयेनेत्येतदुच्यते । ‘स तं’ इत्यादि
व्याकथे—स एवमिति ॥ १० ॥

३ रा. भा.— एवं सामान्येन सर्वत्र स्वभाष्यावाप्तिरन्त्यप्रत्ययाद्यनेत्युक्त्वा तदर्थं त्रयाणा-
मुपासनप्रकारभेदं वक्तुमुपक्रमते; तत्रैश्वर्यार्थिनामुपासनप्रकारं यथोपासनमन्त्यप्रत्ययप्रकारं चाह—
अभ्यासेति । अह्रहरभ्यासयोगाभ्यां युक्ततया नान्यगामिना चेतसा अन्तकाले परमं पुरुषं दिव्यं
मां वक्ष्यमाणप्रकारं चिन्तयन् मामेव याति आदिभरतमृगात्वप्राप्तिवद्वैश्वर्यविशिष्टतया मत्समानाकारो
भवति । अभ्यासः नित्यनैमित्तिकाविरुद्धेषु सर्वेषु कालेषु मनसोपास्यसंशीलनम् । योगस्वरहरहयोग-
कालेऽनुष्ठीयमानं यथोक्तलक्षणमुपासनम् ॥ ८ ॥

४ वे. ता. चं.— अन्तिमप्रलयप्रवृत्तदेतुया 'अनुस्मर'
[८७] इत्युपासनं प्रस्तुतम्; एतत्कारभेदोऽनन्तरप्रवृत्तार्थं
इत्यभिप्रायेणाह एवमिति । गतिभेदोऽपि वक्ष्यमाणोऽनेनो-
पलक्षणीयः । 'अभ्यास'— इत्यादिश्लोऽन्यार्थमाह तत्रेति ।
योगशब्दस्य सम्बन्धमात्रपरत्वे नैरर्थक्यादत्त ध्यानपरत्वं वक्तुं
शुक्तं, तत्पुरुषाच्च द्वन्द्वस्योभयपदार्थप्रधानत्वात्परिप्राप्तत्वं म-
स्तीति तदाह—अभ्यासयोगाभ्यामिति । 'नान्यगामिना'
इत्येवमैकादिशब्दवत्, अनन्यगामिनेत्यर्थः । अन्यत्र विपया-
न्तरे गन्तुं शीलमास्वेति नान्यगामि । अभ्यासयोगशब्देन प्राची-
नचिन्तनस्योक्तवादात्, 'अनुचिन्तयन्' इत्येतदन्तिमवस्थितिपर-
मिति प्रवृत्तौ अन्तकाल इत्युक्तम् । चिन्तनस्य ध्यानस्य
च पुरुष एवात्त कर्म, स च परमशब्देन विशेषित्वादीश्वर एव-
लमिमादेव मामित्यादि पदद्वयम् । 'दिव्यम्' इत्यस्य सूर्य-
शब्दे स्थितमिति शाङ्कराक्तं निर्मूलम्, 'आदित्यवर्ग-
तमसः परस्तात्' [८१९] इति वक्ष्यमाणविद्वद् वैश्वर्यभिप्राये-

णाह— वक्ष्यमाणप्रकारमिति । अनन्तरश्लोऽद्वयेनेति शेषः ।
कथमैश्वर्यार्थिनामुपेक्षितपरमपुरुषप्राप्तिः पल्लवोच्यते ! इत्य-
त्राह— आदिभरतेति । अन्तकाले स्मर्यमाणमोगप्रदानोप्यु-
क्ताकारविशिष्टपरमपुरुषसमानैश्वर्यप्राप्तिरिह परमपुरुषप्राप्तिः ।
तत्त्वान्यापत्तिरेव हि कृत्प्राप्तिर्या 'यं यम्' [८१६] इति
श्लोकेनोदाहृतेति भावः । 'आरम्भणसशीलनं पुनः पुनरन्यासः'
इति वाक्यकारवचनादुरोपेनाभ्यासताच्छार्थमाह— अभ्यास
इति । पुन पुनरिति वचनान्मध्योऽवश्यम्भाविभि कैश्चिदुपव-
धानं सूचितमित्यभिप्रायेणाक्तं नित्यनैमित्तिकाविरुद्धे-
ष्विति । सर्वेषु कालेषु चिन्तितं केवलं योगशब्दे, तदातनस्य
शीलनस्य योगशब्देनोपासत्त्वादिति भावः । आरम्भणमालम्ब-
नम्; तन्नाहोपास्यशब्देन व्याख्यातम् । योगशब्देनताद्विस्व-
रूपमुच्यत इत्यभिप्रायेणाह— योगस्त्विति । यद्योक्तमिति
आरम्भप्रियविशदतमप्रयज्ञताप्रमित्यर्थः ॥ ८ ॥

३ रा. भा.— कवि सर्वज्ञं, पुराणं पुरातनम्, अनुशासितारं विश्वस्य नशासितारम्, अणो-
रणीयांसं जीवादपि सूक्ष्मतरं, सर्वस्य धातारं सर्वस्य स्रष्टारम्, अचिन्त्यरूपं सकलेतर-
विसृजतातीयस्वरूपम्, आदित्यवर्णं तमसः परस्तात् अशकृतस्वासाधारणदिव्यरूपं, तमेवभूत-
मह्रहरभ्यस्यमानमाक्षियुक्तयोगवलेनारूढसंस्कारतया अचलेन मनसा प्रयाणकाले भ्रूवोर्मध्ये प्राण-
मावेक्ष्य संस्थाप्य, तत्र भ्रूमध्य दिव्यं पुरुषं योऽनुस्मरेत्, स तमेवोपैति तद्वाचं याति; तत्समानै-
श्वर्यो भवतीत्यर्थः ॥ ९ ॥ १० ॥

४ वे. ता. चं.— कान्तदर्शो हि कविरित्युच्यते, अत्र
तु कविशब्द- ईश्वरविषयत्वात् सर्वदर्शित्वपर इत्यभिप्रायेणाह—
सर्वज्ञमिति । पुराणशब्देनानादित्य विवक्षितमित्यभिप्रायेणाक्तं
पुरातनमिति । अनुपूर्वं यातिर्विचिन्त्य ज्ञानार्थं इत्येवावगमा-
त्रप्राप्त्यनुपराय विभ्यस्य प्रशासितारमित्युक्तम् । ईश्वरस्य
यतोऽनुशासनसाक्षात्पनमेवेति भावः । अनुशासनं कर्तव्यत्वात्-
ज्ञानार्थं 'सर्वस्य धातारम्' इत्यत्र सर्वस्येति पदनाश्रयणोऽयम्,
विदेरनिर्दिशाभावात् सर्वविषयवर्तमानमित्यभिप्रायेण— विभ्यस्ये-
त्युक्तम् । "एतस्य वा अशरस्य प्रसाधने गामि दावाद्युपिभ्यो
विभ्ये टिष्ठ" [बृ. उ. ३।१।९] इत्यादिश्च मन्त्र आम्भ्यम् ।
"अन्तः प्रविष्टः शान्ता जवानाम्" [य. भा. ३।३] इत्यादि
शब्दाद्यन्यत्रातिशान्त-शब्दोपदिश्यन्मन्त्ररत्नस्य 'अगोचरोऽ-
प्य' इत्युच्यते इत्यभिप्रायेणाह— सूक्ष्मतरमिति । "थदा पु-
स्तात्पुत्राश्वरा" "युदाकन्दनशो धन्य दया पूर्वमकल्पन्" ॥

[अ. सं. ८।१।१८३ वै. ना. १।३८] इत्यादिषु धान्तरस्य
एतदि प्रयोगादानानां चानेद्यर्थगर्भत्वात् सर्वस्य स्रष्टार-
मित्युक्तम् । 'विष्णुना विभूते मूर्त्ति' 'सर्वाभार धाम
विष्णुंशब्द' इत्युक्तं सर्वाभारस्य सर्वस्रष्टारवेति कलितोक्तिर्वा ।
एतत्प्रकार्येभरतवचस्य सामान्यदो एतन्तरेष्वम्भ-
नोक्तानां केचिदभिप्रायेणैवमिति टीकाधरम् । 'अचिन्त्यरूपम्'
इतिवदित्यभिप्रायेणाह सकलेतरविसृजतातीयस्यरूप-
मिति । सर्वयोगस्य स्वप्नेनपदनात् प्रमादित्वादिशब्दात्प्रवि-
ष्टता एतेणमत्र अत्राहतेति । 'येन सूक्ष्मवृत्तिः क्षेत्रमेदः'
[य. तै. भा. ३।१।१।१०] "दरपादिभ्यो मासुगुणम भाति"
"एतस्य भावा सर्वमिदं विभक्ति" [सुं. उ. ३।१।१०]
"(ते)ऽरेण ज्योतिर्भो ज्योतिः" [बृ. उ. ३।१।११] इत्यादिषु
निरतिशयरीतिभेदेन हिति । "आदित्यवर्णं तमसः परस्तात्"
[य. उ. ३।१।८ वे. उ. ३।८] इति धृत्वात्प्रत्यय विभक्तः

“तम धार्मीतः” [कृष्ण. ८।१।१७] यजुः ३।७।९ “तमसस्त-
न्महिनाजायतैक” [यजुः २।४।९] “यदा तमः” [श्वे. उ.
१।१८] इत्यादिभ्युत्पन्तरोपलक्षणार्थं । तेन ‘तमस’ इति
सर्वकारणमृततमोद्भवविषयः । ‘तमसः परस्ताद’ इत्यनेन
फलितमप्राकृतत्वम् ; तत एव चाक्रमधीमत्त्वं, नित्यत्व, निर-
व्ययत्वमित्यादि सूचितम् । एतच्छ्लोकच्छायश्च मानवः श्लोक —
‘प्रवासितारं सर्वेषामणीयासम- [जोरपि]-णीयसाम् ।
रुक्मास स्वप्रधीगम्यं विया (त)-तु पुरुष परम्- [मनु १२।
१२२] इति । अनुकूलाना हितरमणीयत्वायाकारेण हिरण्य-
वर्णत्वस्वभावात्वादिभ्यःपदेः । प्रतिहृदुदुग्धेःशब्दप्रकाशातिरे-
कादिविषयस्य आदित्यवर्णत्वायुक्तिः । ‘दिवि सूर्यसदृशस्य’
[१।१।१२] इत्यादि च वक्ष्यति । एतेनादित्यशब्दस्य नित्य
चैतन्यप्रकाशपरत्वं, तमशब्दस्य चाज्ञानविषयत्वं परोक्ष (श.)
निरस्तम् ।

श्लोकद्वयस्यान्वय दर्शयति— तमेवमभूतमित्यादिना ।
भक्त्या युक्तो योगबलेन’ इति पृथङ्निर्देशात् परो-
क्षप्राणत्रयबलादिपृथगर्थनाप्रतीति स्यादिति तदुपाकरणाय
विशिष्टैकार्थता दर्शयितुं भक्ति-युक्तयोगवलेनेत्युचम् ।

५ आ. मा. भा.— सदा तद्भावभावितत्वं स्पष्टयति— अभ्यासेति । अभ्यास एव योगोऽभ्या-
सयोगः । दिव्यं पुरुषं पुरिशयं पूर्णं च “स वा अयं पुरुषः सर्वासु पृथुं पुरिशयो नैनेन किञ्चनानाहृतं
नैनेन किञ्चनासष्टम्” [वृ. उ. २।५।१८] इति श्रुतेः । दिव्यं सृष्ट्यादिक्रीडायुक्तम् । दिव्य
क्रीडा— [धा. पा. ४।१] इति धातोः ॥ ८ ॥

६ ज. प्र. द्वी.— कृतोऽयमर्थः । इत्यत उनास्रैवेव
व्याख्यानादिति भावेनाह— सदेति । इन्द्रादिशब्दाद्युदासार्थ-
माह— अभ्यास एवेति । अभ्यासातिरिक्तस्य योगस्य
प्रकृतोपयोगिनोऽभावादिति भावः । ‘पुरुषधाधिदेवतम्’
[८।४] इति प्रकृतो हिरण्यगर्भोऽप्येत्य इति प्रतीतिनिरासार्थ-
माह दिव्यमिति । दिव्यत्वेन विशेषणात् ईश्वर एवायमि-
त्यर्थः । ‘पृ पालनपूजयो’ [धा. पा ३।४] इत्यतः

मनसोऽचलत्वे हेतुरिदम्, तस्य चावान्तरव्यापारः योग्यपर्याय-
युक्तशब्देन विवक्षित इत्याह आरूढसंस्कारतयेति ।
‘आवेश्य’ इत्यनेन योगप्रकरणेषूपूर्कं निश्चलावस्थापनं विवक्षि-
तमित्याह संस्थाप्येति । अत्र पुरुषस्यानस्यापि भूमध्यमेव
देश देशान्तरानभिधानाद्योगप्रकरणान्तेरुपदेशाच्च तद्विषयेरिति
विभाव्योक्तं तत्र भूमध्य इति । तमेवममृतं दिव्य पुरुषम्
इत्यन्वयः । ‘तं तमेवैति’ [८।६] इत्यवधारणदर्शनात्
‘स त पर पुरुषम्’ इत्यत्रापि ‘त’ इतीतरव्यवच्छेदप्र-
मित्यभिप्रायेणाह स तमेवोपेतीति । ‘य प्रयाति स मद्भा-
याति’ [८।५] इति प्रकान्तप्रकार एवान विवक्षित इति
दर्शयति तद्भावं यातंति । भावप्रधानोऽत्र निर्देश इति
भावः । तत्र तादात्म्यादिभ्रम व्युदस्यति तत्समानैवार्थो
भवतीत्यर्थः इति । परमसाभ्यापतिव्यवच्छेदाय समानैवार्थो
इत्युक्तम् । एतेन ‘कविम्’ इत्यादिभिः सर्वैश्वर्यादयो गुणा
प्रेष्यैवप्रदत्वाधर्ममनुसन्धेयतयोक्ता, न तु प्राण्यत्वाधर्मिति
फलितम् । एवमन्तिमकालस्मर्तव्यतया निर्दिष्ट एवाकार प्राणपि
ध्येयतयोक्त इति मन्तव्यम् । एवमुत्तरत्रापि ॥ ९ ॥ १० ॥

‘निदिपूरोध’ इति कुपन्प्रत्ययविधानात् पूर्णं चेति सिध्यति ।
सर्वासु पृथुं वर्तमान इति स्वरूपावुवादेन पुरुष इति विधेयम् ।
तस्य व्याख्यानं पुरिशय इत्यादि । आवरणमन्तव्यासिः ।
सर्वत्रं बहिराच्छादनम् । ननु दिवि भवो दिव्य, स च सूर्य
मण्डलस्यत्वाद्दिरण्यगर्भोऽपि भवतीति कथितं (श) अत्र
आह— दिव्यमिति । औणादिको यत्रप्रययः । परममिति
विशेषणादिति भावः ॥ ८ ॥

५ आ. मा. भा.— ध्येयमाह— कविमिति । कविं सर्वज्ञम् “यः सर्वज्ञः” [मुं. उ. १।९]
इति श्रुतेः । “त्वं कविः सर्ववेदनात्” इति च ब्राह्मे । धातारं धारणपोषणकर्तारम्, ‘हुधाप् धारण-
पोषणयोः [धा. पा. ३।१०] इति धातोः । “धाता विधाता परमोत सन्दृक्” इति च श्रुतिः ।
‘ब्रह्मा स्याणुः’ इत्यारभ्य ‘तस्य प्रसादादिच्छन्ति (ते तस्यसादाद्दिच्छन्ति) तदादिष्टफलां गतिम्’
[म. भा. १.२।३.३।२५-३९] इति च मोक्षधर्मं । तमसोऽयमकात्परतः स्थितम् । “तमसः पर-
स्तादित्यव्यक्तं वै तमः परस्ताद्भि सततः” इति पिप्पलादशारवायाम् “मृत्युवाँव तमो मृत्युवाँव”
“मृत्युर्वं तमो ज्योतिरमृतम्” [वृ. उ. १।३।२८] इति श्रुतेः ॥ ९ ॥

६ ज. प्र. द्वी.— एतासौऽहमतिविशेषणत्वाच्च परमात्मे-
नायमिति भावेन तागात्परमेमाह— ध्येयमिति । आह विजिह-
वीर्यम् । मनु कविश्चमन्तेपामप्यसि, तत्त्वर्थं भगवतो विवे-
चनं । इत्यत आह— कविमिति । परमेश्वरस्य कार्यस्य प्रमिते

मवेदिद व्याख्यानम्, तत्रैव हतः । इत्यत आह— य इति ।
सर्वत्र कविगन्दायं इत्येतत्तुल्यं इत्यत आह— स्वमिति ।
अन्वयात् तु ‘सर्वं विमोदितविय’ इत्यादिना सार्थभावात्
प्रमितः । ननु धाता विरिश्रोऽपि प्रसिद्धः, तत्रैवमेवैवप्रसिद्धो

विशेषः ? इत्यत आह—घातारमिति । इवोऽयनर्षः ।
इत्यत आह—दुष्प्रामिति । त्वः कर्तृत्वाचिते प्रविद्धमेव ।
परमेष्ठस्य पातृत्वसद्भावे किं प्रमाणं ? इत्यत आह—घातेति ।
विषादा कर्ता । परमा सन्दूह परमज्ञानरूपः । 'सर्वस्य पालारं'
इत्येतत् भगवन् एव, नान्देयामित्यत्र प्रमाणमाह—ग्रहेति ।

तेन भगवताऽऽदिष्टं दत्तं फलं घृणं यस्यां सा तयोका । मोक्ष-
धर्मं कथितमिति शेषः । तमसः परस्तादित्येतत् आदित्यादि-
साधारणं इत्यतो देशा समनाण्डं व्याचष्टे—तमस इति ।
स्थितमिति शेषोक्तिः । अत्रात्रुतिप्रदमित्यर्थः ॥ ९ ॥

५ आ. मा. भा.—वायुजयादियोगयुक्तानां मृत्काले कर्तव्यमाह विशेषतः—प्रयाणकाले
इति । वायुजयादिरहितानामपि ज्ञानभक्तिवैराग्यादिसम्पूर्णानां भवत्येव मुक्तिः । तद्वतां स्वीपञ्जाना-
घसम्पूर्णानामपि निपुणानां तद्वत्लात्कथञ्चिद्भवतीति विशेषः । उक्तं च भागवते [३।५।४५, ४६]
'पानेन ते देव कथामुधायाः प्रवृद्धभवत्या विशादाशया ये । वैराग्यसारं प्रतिलभ्य बोधं यथाऽज्ञसा
त्वापुङ्कुण्डधिष्ण्यम् ॥ तथाऽपरे त्वात्मसमाधिभोगवलेन जित्वा मूर्च्छति बलिष्ठाम् । त्वामेव धीराः पुरुषं
विशन्ति तेषां श्रमः स्यान्न तु सेवया ते ' इति । 'ये तु तद्भाविता लोका (के, द्वे) एकान्तिवत्
समाश्रिताः । एतद्भयधिकं तेषां तत्तेजः प्रविशन्त्युत ' [म. भा. १२।३३४।४४] इति च मोक्षधर्मं ।
'सम्पूर्णानां भवेन्मोक्षो विरक्तिज्ञानभक्तिभिः । नियमेन तथापीरजयादियुतयोगिनाम् ॥ वश्यत्वान्म-
नसस्वीपपूर्वमप्याप्यते ध्रुवम् ' इति च व्यासयोगे ॥ १० ॥

६ ज. प्र. दी.—उत्तरशोकोक्तं सर्वोक्तिमिषुसाधारण-
मिति प्रतीतिरिदामर्थमाह—वायुजयादीति । साधका
द्विधाः, भक्त्यादिप्रधाना वायुजयादिप्रधानाथेत्यतो विशेषणं
विशेषत इति । अनेन भक्त्यादीनां साधारण्यमाह । ननु च
'अनुस्मरेद्यः सर्वं परं पुराणमुपैति' [श्लो. ९-१०] इत्यन्यथादेकस्य
वाक्यस्य कथं भिन्नविषयत्वम् ? उच्यते—एकस्मिन्मपि वाक्ये
योगवत्तैव ' भ्रुवोर्मध्ये प्राणमावेरय ' इत्येतत् सर्वविषयमि-
त्येवावमानमन प्रतिपाद्यते । यथा " प्रातरुषाय " इति
श्लो " न श्यं वरेत् " इत्यादिकं किञ्चिन्साधारणं किञ्चिद-

साधारणम् । इवोऽस्यासाधारण्यं कल्प्यते ? इत्यत आह—
वायुजयादीति । अतो न तत्त्ववैसाधारणमिति शेषः । तर्हि
को विशेषोऽन्देषां, येन वायुजयादिश्रेयमविक्रममुभवन्ति ?
इत्यत आह—तद्वतां इति । निपुणानां, वायुजयादी ।
कथञ्चिदल्पेत्यर्थः । किञ्चिच्छोभ्रे देयमपि प्राश्यन् । अत्र प्रमा-
णान्याह—उक्तमिति । यथा यथार्थं बोधम् । धिष्ण्यं मन्दिस्म् ।
इन्द्रियं त्वां विशन्त्येव, न तु त इवाधसा । तद्भावितास्तेन
भगवता वासिताः । एतन्मुक्तिक्षयं फलम् । तेनो नारायणा-
क्यम् । ईः समीरः । घृणं वशाप्यते तैः ॥ १० ॥

७ ह. पै. भा.—अभ्यासयोगयुक्तेनेति अभ्यस्यत इत्यभ्यासः, अभ्यासश्चासौ योगश्चे-
त्यभ्यासयोगः, तेन युक्तेनाभ्यासयोगयुक्तेन परमं श्रेष्ठतमं दिव्यमप्राकृतं पार्थ ! अनुचिन्तयन्त्याति तं
नान्यगतिमित्यर्थः ॥ ८ ॥ कर्त्वि कान्तदर्शिनं सर्वज्ञं पुराणं पुरातनमनुशासितारं सर्वमाणानां स्वधर्म-
स्थितिनिमित्तमणोरणीयांसं मूर्खादपि मूर्खतरमनुस्मरेद्यः सर्वस्य धातारमचिन्त्यरूपमचिन्त्यं रूपं
यस्य तमादित्यवर्णं प्रकाशरूपं तमसः परस्तात्परतो वर्तमानम् ॥ ९ ॥ प्रयाणकाले मनसाऽचलेन
चलनवर्जितेन भक्त्या युक्तो योगबलेन चैव योगस्य बलं योगबलं तेन भ्रुवोर्मध्ये प्राणमावेरय
व्यवस्थाप्य सम्भग्ययाशास्त्रं स तं परं ब्रह्म पुरुषमात्मानं दिव्यमुपैति ॥ १०

८ घं. घ. गि.—एवं सप्तप्रधानामुत्तरश्रुत्वा इदानी-
मन्तकालीनभगवत्स्मरणकारणोन्मत्तान् भगवदुपासनेभेदान्
वस्तुधारमते—अभ्यासेति । अभ्यासश्च योगश्रेयम्यास-
योगौ । निरत्येमितिकाविष्यकालेषु मनसोपास्यसंशीलनं
अभ्यासः, योगस्त्वहरहयोगकालेषुऽऽधीयमानं यथोच्यतेऽप्युपा-
सनात्, साध्या युक्तेन, अत एव हेतोर्नान्यगामिना, अर्थं
विषयं गन्तुं शीलमस्येत्यन्यगामि, तत्र भवतीति नान्यगामि ।
'भक्तिर्माहृतनेकनीटता' इतिवच समासः । तेन चेतसा

परम निरतिशयम्, अत एव दिव्यमप्राकृतं पुराणमुचिन्तयन्
तमेव याति प्राप्नोति ॥ ८ ॥

अनुचिन्तनीयः पुरणः कीदृशः ? तत्राह—कथिमिति ।
कर्त्वि सर्वज्ञं पुराणमनादि अनुशासितारं नितिलजगतिवन्तारं,
अणोः सूक्ष्मात्परमावादेरपि अणीयांसं सूक्ष्मतरं दुर्बिज्ञेयं,
सर्वस्य धातारं तोपकं, अचिन्त्यमपरिमितमहिमतया चिन्त-
यितुमशक्यं रूपं यस्य तं तयोक्तम्, आदित्यस्यैव सकलजग-
त्पालको वर्णः प्रकाशो यस्य तम्, सर्वजगत्पालकमित्यर्थं ।

“तम आसीत्” [कृत्स्. ८।७।१७३ यजुः २।७।९] “तमस्त-
न्महिनाजायतैक” [यजुः २।७।९] “यदा तमः” [धे. उ.
२।१९८] इत्यादिभृत्यन्तरोपलक्षणार्थं । तेन ‘तमसः’ इति
सर्वकारणभूतमोद्रव्यविवक्षा । ‘तमसः परस्तात्’ इत्यनेन
फलितमप्राकृतत्वम् ; तत एव चाङ्गमीधीनत्व, नित्यत्व, निर-
वच्यत्वमित्यादि सूचितम् । एतच्छ्लोकच्छायश्च मानव. श्लोक —
‘प्रशासितारं सर्वपान्नीयांसम- [गोरपि] -णीयसाम् ।
रुक्मान स्वप्रयोगमर्थं विद्या (त्) -तु पुरुष परम्’ - [मनु १२।
१२२] इति । अनुकूलानां हितरमणीयत्वाद्याकारेण हिरण्य-
वर्णत्ववचनाभत्वादित्यपदेश । प्रतिशुद्धदुष्प्रेक्ष्यत्वप्रकाशातिरे-
कादिविवक्षया आदित्यवर्णत्वायुक्तिः । ‘दिवि सूर्यसदृशस्य’
[११।१२] इत्यादि च वक्ष्यति । एतेनादित्यशब्दस्य नित्य
चैतन्यप्रकाशपरत्वं, तमशब्दस्य चाज्ञानविषयत्व परीकं (श.)
निरस्तम् ।

श्लोकद्वयस्यान्वयं दर्शयति — तमेऽम्भूतमित्यादिना ।
भवत्या युक्तो योगबलेन’ इति पृथङ्निर्देशात् परो-
क्तप्राणजयवशादिपृथगर्थनाप्रतीति स्यादिति तदपाकरणाय
विशिष्टैकार्थता दर्शयितुं भक्तियुक्तयोगवलेनेत्युक्तम् ।

५ आ. मा. भा. — सदा तद्भावमावितत्त्वं स्पष्टयति — अभ्यासेति । अ
स्ययोगः । दिव्यं पुरवं पुरिशयं पूर्णं च “स वा अयं पुरुषः सर्वासु पूर्णं पुरिश
नैनेन किञ्चनासहतम्” [वृ. उ. २।५।१८] इति श्रुतेः । दिव्यं स्पष्ट-
क्रीडा — [घा. पा. ४।१] इति धातोः ॥ ८ ॥

६ ज. प्र. ही. — कुतोऽयमर्थं इत्यत उनाश्रयमेव
व्याख्यानादिति भावेनाह — सदेति । द्रव्यादिशब्दाव्युदासार्थ-
माह — अग्न्यास एवेति । अभ्यासातिरेकस्य योगस्य
प्रवृत्तौपयोगिनोऽभावादिति भावः । ‘पुरुषाधिदेवतम्’
[८।४] इति प्रवृत्तो हिरण्यगर्भोऽज्ञोच्यत इति प्रतीतिनिरासार्थ-
माह दिव्यमिति । दिव्यत्वेन विशेषणात् ईश्वर एवायमि-
त्यर्थः । ‘पृ पालनपूरणयोः’ [घा. पा ३।४] इत्यतः

मनसोऽचलत्वे हेतुरिदम् ; तस्य भावान्तरव्यापार-
युक्त्यादेन विवक्षित इत्याह आरूढसंस्कार-
‘भावेदय’ इत्यनेन योगप्रकरणेषुक्त निश्चलावस्था
तमित्याह संस्थाप्येति । अतः पुरं च्यानस्य’
देश देवान्तरानभिधानायोगप्रकरणान्तरेपुपदेशा
विभाव्योक्तं तत्र भूमध्य इति । तमेवम्भूतं
इत्यन्वयः । ‘तं तमेवैति’ [८।६ इत्-
‘स त पर पुरयम्’ इत्यत्रापि ‘तं’ इति
मित्यभिप्रायेणाह स तमेवोपैतीति । ‘य
याति’ [८।५] इति प्रकान्तप्रकार एवा-
दर्शयति तद्भवं यातांति । भावप्रधा-
भाव । तत्र तादात्म्यादिभ्रमं व्युदस्यति
भवतीत्यर्थ इति । परमात्म्यापत्तेः
इत्युक्तम् । एतेन ‘कविम्’ इत्यादिभि
पैश्वर्यप्रदत्वाभ्यंमनुसन्धेयतयोक्ता, न
कलितम् । एवमन्तितमकालस्मर्तव्यतया
ध्येयतयोक्त इति मन्तव्यम् । एवमुक्त

५ आ. मा. भा. — ध्येयमाह — कविमिति । कविं सर्
इति श्रुतेः । ‘स्वं कविः सर्ववेदनात्’ इति च ब्राह्मे । धातारं ;
पोषणयोः [घा. पा. ३।१०] इति धातोः । “धाता किं”
‘ब्रह्मा स्याणुः’ इत्यारभ्य ‘तस्य प्रसादाद्विचञ्चन्ति (ते)
[म. भा. १२।३३।३५-३९] इति च मोक्षार्थम् । तपर
स्तादित्यन्वयत्वं चै तमः परस्वाद्धि सततः” इति ‘
“मृत्युर्वै तमो ध्योतिरमृतम्” [वृ. उ. १।३।२८]

६ ज. प्र. ही. — उपाश्रयोऽयमिति विशेषणवशात् परमात्म-
भावमिति भावेन तादात्म्यमाह — ध्येयमिति । आह विज्ञान-
धीरर्थं । मनु च विश्वमन्देशामप्यस्ति, तत्कर्म भगवतो विज्ञो
पत्नं । इत्यत आह — कविमिति । परमेधस्य धारणे प्रथित

‘विदिपुरोध’ इति कुपप्र-
सर्वासु पूर्णं वर्तमान इति र
तस्य व्याख्यानं पुरिशय
सवरणं बहिराच्छादनम् ।
मण्डलस्यत्वादिरण्य-
आह — दिव्यमि-
विशेषणादिति २

तत्र यथा घटान्तर्गतः प्रवीणो घटमात्र भासयति, घटच्छिद्रात् वह्निगतः किञ्चित्प्रभया सस्पृष्टं विषयमव-
भासयति, सर्वात्मना घटाद्बहिर्गतस्तु कृत्स्न भवनोदरवर्तिपदार्थजातं प्रकाशयति, तद्वदेहान्तर्गता चित्तिदेहमात्रं
भासयति, देहच्छिद्राच्चक्षुरादेर्बहिर्गता सती तत्सन्निकृष्ट कञ्चिद्विषयं रूपादिकमवभासयति, सर्वात्मना गुरुक-
गुस्त्या देहकृतपरिच्छेदाभिमाने त्यक्ते त्वपरिच्छिन्ना सती कृत्स्न विराडात्मानमवभासयति । यद्योक्त बाह्यप्रत्ये-
ष्वपि—‘मणिद्रुतवहतारासोमसूर्याद्योऽपि श्रितिविषयमिहाल्पं बाह्यमुद्योतयन्ति । सहजलयसमुत्थं द्योतयेज्योति-
रन्तस्त्रिभुवनमपि सूक्ष्मशूलभेदक्रमेण’ इति । सहजलयसमुत्थं सहजः स्वाभाविको देहकृतपरिच्छेदाभिमानः,
तस्य लयमात्रादेव चतित्यं क्रमेण सङ्कल्पक्रमेण सदीक्षणमात्राभिनिर्मुक्तत्वात्सर्वस्य प्राक्सङ्कल्पादसत्त्वात् । तथा
च श्रुति—“स यदि पितृलोककामो भवति सङ्कल्पादेवास्य पितरः समुत्तिष्ठन्ति” [छा. उ. ८।२।१] इति ।
‘दोषानिमित्तं रूपाद्यो विषयाः सङ्कल्पकृताः’ [न्या. द. ४।२।२] इत्यक्षपादसूत्राच्च । दोषा रागादयः ।

तदेवं प्रकाशमाने विराजि‘ब्रह्मेवेदं सर्वोऽस्मीति मन्यन्ते सोऽस्य परमो लोकः’ इति शास्त्रप्रामाण्यादुपासनेन
गृहीतोऽद्वैतदो यद्यपि वस्तुतत्त्वापेक्षया भ्रान्तिरूपसत्तयापि स्वाभाविकदेहादद्वैतहास्यरूपः । यथा स्फटिके ही-
नोपलब्धवशापेक्षया इन्द्रनीलत्वमहस्तद्वत् । यथा च स्फटिके प्रणिशीयमानं चक्षुरुत्तरोत्तरपाटवविवृद्धाविन्द्रनीलत्व
वायित्वा पद्मारागत्व, तद्वाधेन लोहितस्फटिकत्व, तद्वाधेन शुद्धत्वं चावगच्छति । एव गुरुक्तयुक्त्या प्रत्यगात्मनि
प्रणिधीयमानं मनोऽस्य बाह्यबाह्यं रूपमपोह्य आन्तरेऽन्तरे अवतिष्ठते । चरमं विशुद्धं रूप प्राप्य तु स्वयमेव
विलीयते । यद्योक्तम्—‘येन त्यजसि तत्तज्य’ [म. भा. १२।३२९।४०+३३१।४४] इति । येन मनसा त्यजति
विराडादिभावं तदपि मनस्त्यजेत्यर्थः ।

तदेव व्यवहारापेक्षया सिद्धेषु विराट्सूत्रान्तर्यामिषु मनसः स्थिरीकरणार्थो यत्नोऽभ्यासस्तत्फलभूतो योगः ।
समाधिर्ल्यैवस्तुन्येव चेतसः स्थैर्यं, तेन गुणेन युक्तं यथेतस्तेन । नान्यगामिना अनन्यगामिना नैकधेतिवत्समास ।
तेन चेतसा परमं सर्वोत्कृष्टं पुरमं निरस्तामेवदोषम् “यत्सर्वेषां पुरस्तात्सर्वान्पाप्मन औपत्समा पुरुष” [वृ. उ.
१।४।१] इति निर्वचनत् । दिव्य द्योतमानमनुचिन्तयन्नहमेव भगवान्सर्वोत्तमा वासुदेव इति सततमाचार्योपदेश-
मनुष्यायन् तमेव नदीसमुद्रन्यायेन याति हे पार्थ ! । तथा च श्रुति—“यथा नद्यः स्यन्दमानाः समुद्रेऽस्त गच्छन्ति
नामरूपे विहाय । तथा त्रिद्वान् पुण्यपापे विधूय (नामरूपाद्धिमुन्वः) परात्पर पुरुषमुपैति दिव्यम्” [सु. उ. ३।२।८]
इति परात्सूत्रात्परं अन्तर्यामिणम् ॥ ८ ॥

तदेवमुपासनाया स्वरूपमुन्त्वा उपास्यस्य स्वरूपमाह—कर्मिमिति । कर्मि ज्ञान्तर्दर्शिनं, सर्वज्ञं, पुराण
चिन्तन, अनुशासितार जगतोऽन्तर्यामिण, अणो सूक्ष्मादप्याकाशादेः णीयास सूक्ष्मवत्, योऽनुस्मरेत् अनु-
चिन्तयेत् । सर्वस्य कर्मफलस्य घातार विभागेन प्रदातारम् । अचिन्त्यरूप नास्य रूप विद्यमानमपि केनचिच्चि-
न्तयितुं शक्यम् । आदित्यवर्ण आदित्यस्यैव नित्यप्रकाशरूपो वर्णो दीप्यमानता यस्य त आदित्यवर्ण, सर्वजग-
दवभासकमित्यर्थः । तमसो देहेन्द्रियादावनात्मन्यात्माभिमानरूपाविद्यात् परस्तात् पराचीन, सति देहाभिमाने
न प्रकाशते, योगयुक्त्या त्यक्ते तु तस्मिन् स्वयमेव प्रकाशत इत्यर्थः ॥ ९ ॥

उपासनायाः फलमाह—प्रयाणेति । प्रयाणकाले मनसाऽचलेन वृत्त्यन्तरवर्जितेन । भक्त्या भगवति
वासुदेवे आराध्यत्वबुद्ध्या युक्तं, योगबन्धेन योगो मन प्राणेन्द्रियत्रियातिरोधः हृदयपुण्डरीके तेपा वशी-
करणमित्यर्थः । तस्यैव बलेन च युक्तो भूमिकाजयक्रमेण प्रागेव मूलाधारादिप्रहरणान्तरस्थानेष्वारोहाव-
रोहक्रमेण सञ्चारितपवनोऽन्तकाले भ्रुवोर्मध्ये आह्लाचक्रे प्राण आवेश्य सुपुत्रया नाड्या मूलाधारादुत्थापन-
पूर्वकं सम्यक् निवेश्य स्थापयित्वा । स्थापनप्रयोजनं तु अन्यविस्मरणपूर्वकं दिव्यपुरुषचिन्तनं, तत्र भ्रूमध्यादुपपु-
त्रीयमाने वायौ मनो मूर्च्छामापद्यत इति तस्यामरथाया न भवतीत्यन्त्यप्रत्यक्षस्तत्रैव सम्नाथ । ततोऽर्चिरादि-
मार्गपर्वणा अमानवस्य पुरुषस्य स्थानविशेषप्रापकस्य प्राप्यस्थानस्य च तस्मिन्नेव स्वरणं कर्त्तव्यम् । तद्वासना-
वासिर्न मनो भ्रूमध्याद्योगिना ऊर्ध्वया नाड्या वक्षिते प्राणे मुलेपुत्रब्रह्माण्डसर्परं भिरवा प्रचलितं सति लब्ध-
वृत्तिक भूत्वा पूर्वसंस्कारप्राप्त्यायोगमाहात्म्याच्च दिव्योपाध्युपेतमर्चिरादिपर्वदेवताभिरभिपूज्यमानमुत्तरोत्तरं स्थान
प्रत्यतिराह्यमानममानवेन च पुरुषेण सङ्गन्तमानं, तेन च यथाभिलषितं स्थानं प्रापितमात्मानं पश्यति ।
तदिदमुक्तं ‘भ्रुवोर्मध्ये सम्यक् प्राणमावेश्य’ इति । स एव कृत्वा योगी ‘कवि पुराण’ इत्युक्तश्लेषणं परं पुरुष
दिरप्यगर्भाख्य सर्वस्य मृतनातस्य जनवितार नारायणादिशक्तः प्रविषाणमुपैति समीप प्राप्नोति, तल्लोकं प्राप्नो-
मी द्वि. १२

तमसः अज्ञानान्यकारात्परस्ताद्गतमानं प्रकाशरूपत्वेन तन्नि-
वर्तकम्, एवमुक्तं योऽस्मरेरेचिन्तयेत् स तं पुरुषं यातीति
पूर्वेण सम्यग्धः ॥ ९ ॥

एवमुपासीनस्थानकालीनभागवद्बुध्मरणपूर्वकं तव्यासि-
प्रकारं दर्शयति— प्रयाणकाल इति । एवमहरहरभ्यस्य-
मानया भक्त्या भजनेन युक्तः तस्यैव भक्तियोगस्य यद्ब्रह्मं
चित्कालाभ्यासजनितचित्तस्पर्धैरलक्षणं तेन युक्तः, तत एव
हेतोः प्रयाणकाले मरणकाले च अचलेन परमपुरुषैकापणे
चेतसा तं पुरुषमनुस्मरेदिति पूर्वस्माद्ब्रह्मपङ्कः । स चैवमनु-
स्मरन् तं दिव्यं परं पुरुषमुपैति । कीदृशो भूत्वा ? भ्रुवोर्मध्ये

९ व० त० ६००— एवं सप्तप्रधानामुत्तरं निरूप्य प्रयाणकाले योगिनां ज्ञानिनां भक्तानां च तत्तत्स्वरूप-
प्राप्त्यात्मकं फलमाह— अभ्यासयोगेति । नान्यगामिना विषयाद्यगामिना— (अक्षराद्यगामिना) —ऽनुचिन्तयन्परमं
पुरुषं नारायणं दिव्यं सूर्यस्थं याति तमेव विशिनष्टि— कविमिति । यो योगी सर्गमर्यादाधिदेवं परमात्मानं अणो-
रणीयांसं समनुस्मरेत् अणोर्जात्रादप्यणुतरम् 'अर्धो जीवकलां ध्यायेत्' इति वाक्यात् । आदित्यवर्णं सप्तकाश-
स्वरूपं तदन्तर्वर्तिरूपं वायुरूपं पुरुषसूक्तप्रतिपाद्यस्वरूपं वा तमसः प्रकृतेः परस्तात्परतरम् ॥ ८ ॥ ९ ॥

ध्यानप्रकारं कालं चाह— प्रयाणकाल इति । भ्रुवोर्मध्ये प्राणमावेशयेति । स तं परं पुरुषमुपैति तत्समाकारः
सामीप्यरूपमाप्नोति ॥ १० ॥

१० पु अ. त.—अथ तव तु मयासिनिस्तन्दिग्धा साक्षा-
न्मयोपदिष्टत्वात् किन्तु मदाज्ञान्यतिरेकेणापि येऽनन्वभावेन
स्मरन्ति तेऽपि मां प्राप्नुवन्तीत्याह— अभ्यासेति । हे पार्थ
मद्भक्त ! अभ्यासो भगवत्सङ्गानुशीलनं, स एव योग उपायः,
तयुक्तेन नाम्यगामिना अन्यश्रीतमत्वज्ञानजचाञ्चल्यदोषरहि-
तेन चेतसा दिव्यं क्रीडात्मकं परमं पुरुषं पुरुषोत्तममाव-
निर्जितचेतसा अनुचिन्तयन् भगवद्भक्तस्मरणानन्तरं चिन्तयन्
स्मरन् हे पार्थ ! तमेव याति प्राप्नोतीत्यर्थः । पार्थेति सम्बो-
धनेन पृथ्वासम्बन्धान्मकृतेस्मरणानन्तरस्मरणेन यथा क्वं
माम्नाप्नोतीति बोध्यते ॥ ८ ॥

चिन्तनीयस्वरूपधर्मात्वाद् द्वाभ्याम्— कविमिति । कविं
शब्दार्धरसिकं स्वगुणावर्णनश्रवणानन्दसंसृचित्तानुग्रहम्,
पुराणं अनादिसिद्धं सर्वदैकरसम्, अनुवासितारं भावाद्वि-
धर्मनियन्तारम्, अणोरणीयांसं अणोः सूक्ष्मात् अणीयांसं
सूक्ष्मम् । अयं भाव— सूक्ष्माजीवात् सूक्ष्मं जीवभाव-

सम्यक्प्राणमावेश्य, प्रथमं हरपुण्डरीके स्वात्मानं वशीकृत्य
तत उर्ध्वगामिन्या सुपुण्णनाम्ना गुरुष्वदिष्टवर्त्मना भूमिजप-
क्रमेण भ्रूमध्यगते आज्ञाचक्रं तं स्थापयित्वा ततो ब्रह्मरुप्रा-
दुत्कम्य पुरुषमुपैति । "अन्तरेण तालुके । य एष स्तन इवा-
धलम्बते, सेन्द्रयोगिनि । यप्रासौ केरागतो विवर्तते । षण्णोष
वर्षिकपाले" [तै. उ. १।१।१] "शतं चैका च हृदयस्य
नाष्पस्तासां मूयानमभिनिस्सृतेका । तयोर्ध्वमापन्नमृतत्वमेति
विष्वङ्गन्या उक्रमणे भवन्ति" [कठो. ६।१।६ छां. उ. ८।६।६]
इत्यादिश्रुत्यर्थाऽप्यानुसन्धेयः ॥ १० ॥

भावनयोग्यस्वरूपप्राकृतेन तद्दृष्टिं यद्विस्तृतृष्टादिस्विति-
योगम् । सर्वस्य स्वकीडायोग्यस्य भावादिस्वास्वरादि-
रूपपदार्थस्य घातारं योषकम् । अचिन्त्यरूपं अलौकिकक्रीडा-
व्यधिमेयमहिमानम् । आदित्यवर्णं रसात्मकतापतेजसा सर्व-
प्रकाशकम् । तमसः परस्तात् प्रकृतेः परस्ताद्ब्रह्मनामम् ।
अत्रायं भाव— भावात्मकप्राप्तभक्तस्वरूपं प्रकटितलोलास्व-
रूपात् सर्वदा रसात्मकत्वेन वर्तमानमेवं पुरुषं पुरुषो-
त्तमम् ॥ ९ ॥

प्रयाणकाले अन्तकाले मनसा निधलेन मनसा सर्व-
कारहितेन च पुनः योगबलेनैव संयोगात्मकभावेनैव
भ्रुवोर्मध्ये भावस्थाने सन्तं विद्यमानं योऽस्मरेद्भगवत्कृ-
तस्मरणानन्तरं स्वार्थप्रकटज्ञानेन स्मरेत्, स तस्मिन्नेव
प्राणमावेश्य सम्यक् भावात्मकस्वरूपप्राप्त्या परं पुरुषं पुरुषो-
त्तमं दिव्यं क्रीडात्मकं उपैति समीपे दास्येन प्राप्नो-
तीत्यर्थः ॥ १० ॥

११ नी० भा० ६००— एतदेव श्लोकत्रयेण विवृणोति— अभ्यासेति । अभ्यासयोगयुक्तेन 'तत्र स्थितौ
यत्नोऽभ्यासः' [पा. यो. सू. १।१३] इति सूत्रितोऽभ्यासः, तत्र ध्येये वस्तुनि चित्तस्य स्थिरीकरणार्थो यत्नः, स च
विजातीयप्रत्ययानन्तरितसजातीयप्रत्ययप्रवाहीकरणरूपः, सोऽत्राभ्यासः । तत्र भाव्यो त्रिपयः सिद्धः विवृणुप्रति-
मादिर्विराडादिर्वा । असिद्धस्तु मानसप्रतिमादिः, तत्रासिद्धे मनसः प्रतिमाकारतासम्पादने तत्र स्वैर्यसम्पादने
चेति विषयमेदाह्विणुणो यत्नः कर्त्तव्यो भवति । सिद्धे तु चित्तस्थिरीकरणार्थं एक एव यत्नः ।

तत्र यथा स्वतः स्वच्छः स्फटिकी जपाकुमुमोपरागाहोदिवः स्फटिक इति तत्र लौहित्याध्यासः, तत्प्राप्त्या-
चक्षेत्रे स्फटिकधीप्रमोपे पद्मारागत्वाध्यासः, पद्मारागेऽपि चन्द्रिकायामिन्द्रनीलत्वाध्यासः, तत्रैव तदानीमेव किञ्चि-
दूरस्थे निहीनोपलब्त्वाध्यास इत्युत्तरोत्तराध्यासक्रमेण शब्द एक एव स्फटिकः पञ्चविधो भवति; एवं स्वतःशुद्धं
चैतन्यं, मायोपरागाक्षदेवेश्वरः, मायाप्राप्त्ये तस्यैवेश्वरत्वांशप्रमोपे तत्रैव सूत्रात्माध्यासः, सूत्रेऽप्यज्ञानदाह्या
द्विराट्प्यासः, तत्र एव विराटेऽक्षेपेपु शरीरादिपु आत्मत्वप्रमः ।

तत्र यथा घटान्तर्गतं प्रदीपो घटमात्र भासयति, घटच्छिद्रान् वहिर्गतं. किञ्चित्स्वप्रभया संसृष्टं विषयमव-
भासयति, सर्वात्मना घटाद्बहिर्गतस्तु कृत्स्नं भवनोदरवर्तिपदार्थज्ञात प्रकाशयति, तद्वद्देहान्तर्गता चित्तिर्देहमात्रं
भासयति, देहच्छिद्राच्चक्षुरादेर्वह्निर्गता सती तत्सन्निकृष्ट कञ्चिद्विषय रूपादिकमवभासयति, सर्वात्मना गुरुक्त-
युक्त्या देहकृतपरिच्छेदाभिमाने त्यक्ते त्वपरिच्छिन्ना सती वृत्स्नं विराडात्मानमवभासयति । यथोक्त बाह्यप्रत्ये-
ष्वपि-“ मणिहुतवहतासोमसूर्यादयोऽपि क्षितिर्विषयमिहात्सं बाह्यमुद्योतयन्ति । सहजलयसमुत्थं द्यौलयेज्योति-
रन्तस्त्रिभुवनमपि सूक्ष्मस्थूलमेदक्रमेण” इति । सहजलयसमुत्थं सहजः स्वाभाविको देहकृतपरिच्छेदाभिमानः,
तस्य लयमात्रादेव उत्थितं क्रमेण सङ्कल्पक्रमेण सदीक्षणमात्राभिनिर्मुक्तत्वात्सर्वस्य प्राक्सङ्कल्पादसत्त्वात् । तथा
च श्रुति-“ स यदि पितृलोककामो भवति सङ्कल्पादेवास्य पितरः समुत्तिष्ठन्ति” [छा. उ. ८।२।१] इति ।
‘दोषनिमित्तं रूपादयो विषयाः सङ्कल्पकृताः’ [-या. द. ४।२।२] इत्यक्षपादसूत्राच्च । दोषा रागादयः ।

तदेवं प्रकाशमाने विराजि‘अहमेवेदं सर्वोऽस्मीति मन्यते सोऽस्य परमो लोकः’ इति शास्त्रप्रामाण्यादुपासकेन
श्रीहीतोऽहद्ब्रह्मो यद्यपि वस्तुतत्त्वापेक्षया भ्रान्तिरूपस्तथापि स्वाभाविकादेहाहद्ब्रह्मात्सत्यरूपः । यथा स्फटिके ही-
नोपलत्वग्रहापेक्षया इन्द्रनीलोत्वग्रहस्तद्वत् । यथा च स्फटिके प्रणिधीयमानं चक्षुरुत्तरोत्तरपाटवविद्वद्वाचिन्द्रनीलत्व
बाधित्वा पद्मरागत्व, तद्ग्राधेन लोहितस्फटिकत्व, तद्ग्राधेन शुद्धत्वं चावगच्छति । एव गुरुत्तयुक्त्या प्रत्यगात्मनि
प्रणिधीयमानं मनोऽस्य बाह्यंवायं रूपमपोह्य आन्तरेऽन्तरे अवतिष्ठते । चरमं विशुद्ध रूप प्राप्य तु स्वयमेव
विहीयते । यथोक्तम्—‘येन त्यजसि तत्त्यज’ [म. भा. १२।३२।१।४०+३३।१।४४] इति । येन मनसा त्यजसि
विराडादिभावं तदपि मनस्त्यजेत्यर्थः ।

तदेव व्यवहारापेक्षया सिद्धेषु विराद्सूत्रान्तर्यामिणु मनसः स्थिरीकरणार्थो यत्नोऽभ्यासस्तत्फलभूतो योग ।
समाधिर्ध्येयवस्तुन्येव चेतसः स्थैर्यं, तेन गुणेन युक्त यच्चैतस्तेन । नान्यगामिना अनन्यगामिना नैकधेतिवत्समास ।
तेन चेतसा परमं सर्वोत्कृष्ट पुरुषं निरस्ताशेषदोषम् “यत्सर्वेषां पुरस्तात्सर्वान्पाम्पन औपसमाःपुत्प” [बृ. उ.
१।४।१] इति निर्वचनत् । दिव्य द्योतमानमनुचिन्तयन्नहमेव भगवान्सर्वात्मा बासुदेव इति सततमाचार्योपदेश-
मनुष्यायन् तमेव नदीसमुद्रन्यायेन याति हे पार्थ ! । तथा च श्रुति-“यथा नद्यः स्यन्दमानाः समुद्रेऽस्तं गच्छन्ति
नामरूपे विहाय । तथा विद्वान् पुण्यपापे विभूय (नामरूपाद्विमुक्तः) परात्परपुरुषमुपैति दिव्यम्” [सु. उ. ३।२।८]
इति परात्सूत्रात्परं अन्तर्यामिणम् ॥ ८ ॥

तदेवमुग्रासनाया स्वरूपमुक्त्वा उपास्यस्य स्वरूपमाह— कविमिति । कविं क्रान्तदर्शिनं, सर्वज्ञं, पुराण
चिरन्तन, अनुशासितार जगतोऽन्तर्यामिण, अपो सूक्ष्मादप्याकाशादेरणीयास सूक्ष्मतर, योऽनुस्मरेत् अनु-
चिन्तयेत् । सर्वस्य कर्मफलस्य घातार विभागेन प्रदातारम् । अचिन्त्यरूप नास्य रूप विद्यमानमपि केनचि-
न्तयितुं शक्यम् । आदित्यवर्ण आदित्यस्येव नित्यप्रकाशरूपो वर्णो दीप्यमानता यस्य त आदित्यवर्णं, सर्वज्ञग-
दवभासकमित्यर्थः । तमसो देहेन्द्रियादावनात्मन्यात्माभिमानरूपाविद्यात् परस्तात् पराचीन, सति देशाभिमाने
न प्रकाशते, योगयुक्त्या त्यक्ते तु तस्मिन् रयमेव प्रकाशत इत्यर्थः ॥ ९ ॥

उपासनायाः फलमाह— प्रयाणेति । प्रयाणकाले मनसाऽचलेन घृत्त्यन्तरवर्जितेन । भक्त्या भगवति
बासुदेवे आराध्यत्वमुद्रया युक्त, योगजलेन योगो मन प्राणेन्द्रियत्रियाभिरुचः हृदयपुण्डरीके तेषा वशी-
करणमित्यर्थः । तस्यैव बलेन च युक्ते भूमिकाजयन्त्रेण प्रागेव मूलाधारादिग्रन्थान्स्थानेऽध्वरोहाव-
रोद्गमेण सञ्चारितपवनोऽन्तकाले भ्रुवोर्मध्ये आङ्गाचक्रे प्राण आवेश्य सुषुम्नया नाडया मूलाधारादुत्थापन-
पूर्वकं सम्यक् निवेश्य स्थापयित्वा । स्थापनप्रयोजनं तु अन्यविस्मरणपूर्वकं दिव्यपुरुषचिन्तनं, तथा भ्रूवध्यातुषु-
नीयमाने वायो मनो मूर्च्छनापचय इति तस्यामनास्थाया न भवतोऽन्यत्रत्ययत्तत्रैव सम्पाद्य । ततोऽचिरादि-
मातृपर्यागा अमानवस्य पुरुषस्य स्थानविशेषप्राप्तस्य प्राप्त्यस्थानस्य च तस्मिन्नेव स्मरणं कर्तव्यम् । तद्वासना-
वासितं मनो भ्रूमध्याद्योगिना ऊर्ध्वया नाडया अर्धिते प्राणे मुक्तेषुवृद्धाण्डपर्यं भिन्ना प्रचलित सति लब्ध-
वृत्तिकं भूत्वा पूर्वसंस्कारप्राप्त्याद्योगमाहात्म्याच्च दिव्योपाप्सुपेनमचिरादिपूर्वद्वताभिरभिपूज्यमानमुत्तरोत्तरस्थान
प्रत्यतिवाह्यमानमाननेन च पुरुषेण सङ्गन्तमान, तेन च यथाभिलषित स्थान प्रापितमात्मानं पश्यति ।
तद्विदमुक्त ‘भ्रुवोर्मध्ये सम्यक् प्राणमावेश्य’ इति । स एव कृत्वा योगी ‘कविं पुराण’ इत्युक्तञ्छ्रुण परं पुरुष
द्विरप्यगर्भाख्य सर्वस्य भूतजातस्य जनयितार नारायणादिशब्दप्रतिपाद्यमुपैति समीप प्राप्नोति ; तल्लोक प्राप्नो-
गी. द्वि. १२

तीत्यर्थः । न हि पौराणिकानामिव वैदिकानां मते ब्रह्मविष्णुरुद्रलोकानामुपर्युपरि कल्पनाऽस्ति, किं तर्हि सर्वे हिरण्यगर्भलोकस्थे सत्यलोक एवान्तर्भवन्ति । “परा हि सोपासनकर्मोक्तिर्हिर्ण्यगर्भप्राप्यता” इति बृहदारण्यके तद्भाष्यादौ च स्पष्टम् ॥ १० ॥

ॐ ह्यारब्रह्मोपासनं सफलः तत्प्रकारश्च ।

यदक्षरं वेदविदो वदन्ति विशन्ति यद्यतयो वीतरागाः * ।

‡ यदिच्छन्तो ब्रह्मचर्यं चरन्ति तत्ते पदं संग्रहेणं प्रवक्ष्ये ॥ ११ ॥

१ श्रां. भा.— (योगमार्गाद्युगमनेनैव ब्रह्मविद्यामन्तरेणापि ब्रह्म प्राप्यत इत्येवं प्राप्तं इदमुच्यते ।) पुनरपि वक्ष्यमाणेनोपायेन प्रतिपित्सतस्य ब्रह्मणो वेदविद्वदनादिविशेषणविशेष्यस्याभिधानं करोति भगवान्— यदिति । यदक्षरं न क्षरतीत्यक्षरमाभिनाशि वेदविदो वेदार्थज्ञा वदन्ति “ (तद्वा) एतद्वैतदक्षरं गार्गी ब्राह्मणा अभिवदन्ति” [वृ. उ. ३।८।८] इति श्रुतेः । सर्वविशेषनिवर्तकत्वेनाभिवदन्ति “अस्थूलमनणु” इत्यादि । किञ्च विशन्ति प्रविशन्ति सम्पददर्शनप्राप्तौ सत्यां यद्यतयो यतनशीलाः सव्यासिनो वीतरागा विगतो रागो येभ्यस्ते वीतरागाः । यच्चाक्षरमिच्छतः—‘ज्ञातुं’ इति वाक्यशेषः—ब्रह्मचर्यं गुरौ चरन्ति आचरन्ति, तत्ते पदं तदक्षराख्यं पदं पदनीयं ते तुभ्यं सद्ब्रह्मेण—सद्ब्रह्मः सद्ब्रह्मेण प्रवक्ष्ये कथयिष्यामि ॥ ११ ॥

२ आ. श्रां. व्या.— येनयेनचिन्मन्त्रादिना ध्यानकाले भगवद्गुणस्मरणे प्राप्ते सत्यभिधानेन नियन्तुं स्मरतेत्यनेन प्रकृतपरमपुरुषस्य त्रैविद्यब्रह्मप्रसिद्धाया प्रमाणित्वमाह—पुनरपीति । उपायो वक्ष्यमाण ओङ्कारः । अविषये प्रतीचि ब्रह्मणि वेदार्थविदामपि कथं वचनं ? इत्याशङ्क्यापि परमपरमत्वस्त्वैवेति मत्वा धुतिमुदाहरति—तद्वा इति । तथापि तस्मिन्निषिये सर्वविशेष

शून्ये वचनमुचितमित्याशङ्क्याऽह—सर्वेति । न केवलं विद्वद्भुवनसिद्धं यथोक्तं ब्रह्म, किन्तु सुकोपसुप्यतया सुकोनामपि सिद्धमित्याह—किञ्चेति । केपां पुनः सत्यासित्वं ? तदाह—वीतरागा इति । ज्ञानार्थं ब्रह्मचर्यविधानादपि ब्रह्म हेतुत्वेन प्रसिद्धमित्याह—यच्चेति । कथं तर्हि यथोक्तं ब्रह्म भगवद्गुणैः ? इत्याहुकलितचेतममुं प्रत्याह—तत्ते पदमिति ॥११॥

३ रा. भा.— अथ कैवल्यार्थिनां स्मरणप्रकारमाह—यदक्षरमिति । यदक्षरमस्थूलत्वादिगुणकं वेदविदो वदन्ति, वीतरागाश्च यतयो यदक्षरं विशन्ति, यदक्षरं प्राप्तुमिच्छन्तो ब्रह्मचर्यं चरन्ति, तत्ते पदं सद्ब्रह्मेण प्रवक्ष्ये—पद्यते गम्यते चेतसेति पदम्; तत् निखिलवेदान्तवेद्यं मत्स्वरूपमस्मरं यथोपास्यं, तथा सद्ब्रह्मेण प्रवक्ष्यामीत्यर्थः ॥ ११ ॥

४ ये. ता. च.— अथ मन्दप्रबोजनोच परव्याख्या । रपि स्थितिप्रियोपवात् । “नावेदविन्मनुते तं धृदन्तम्” [यजु-तिशेषाय “यदक्षरम्” इत्यादिश्लोकेतयस्यार्थमाह—अप्येति । स्मरणशब्दोऽप्योपासनव्यान्तिमप्रत्ययस्य च सद्ब्रह्म इत्युक्तमथो-वदन्ति” इत्यनेन सूचितवेदोक्तप्रकारमथनम्—अस्थूलत्वादि

* विशेषण निरुपपन्न इतो गतो रागो येषां ते वीतरागा । ‡ श्रीमद्भगवद्गीताया धुनिमुत्तरं प्रतिपादकस्य श्री १ । तथाच धुति —“यदिच्छन्तो ब्रह्मचर्यं चरन्ति तत्ते पदं सद्ब्रह्मेण सर्वोभ्योभिरुच्यते ।” [कठो २।१५] इति । १ सम्पददर्शने नि शीयतेऽनेनेति सद्ब्रह्म उपायस्तेनोपासनेन पश्मभिधास्ये—उपायमत्र सत्प्राप्त्यासाय वक्ष्ये इत्यभिनयशुताचार्याः । यामनस्तु—पयन प्राप्यतेऽनेनेत्युपाय पदमस्ति । सम्पददर्शनं प्राणानां सद्ब्रह्मः प्राणमयम् ॥ निरुधा योगेन कर्माणि जगत्प्राप्तं समुपाये । इमंभ्यचरमप्येतेनेतावत्सर्वोभिरुच्यते । वक्ष्यत्येवमस्मरं प्रवक्ष्यामि भिरवा यानविधिं विदुः । एतन्मत्सद्ब्रह्म देन शेषोऽत्र प्राणयद्ब्रह्म ॥ —इति व्याख्यायाममन्त्रेण दूषयति—यत्तु गद्ब्रह्मेण हि व्यासगार्गी एतन्मत्सद्ब्रह्म । अथ इवेन गद्ब्रह्म सर्वोभ्योभिरुच्यते यत्तु ॥ विद्वाद्ब्रह्मोपास्यं यत्तन्मत्सद्ब्रह्म इत्युच्यते । शङ्कराचार्येण च यथासति विदुः ॥ इति —अविगीता ।

गुणकमिति । “अस्युलमनग्वहस्वम्” [वृ. उ. ३।८।८] इत्यादिभ्यु-
तिरिह विवक्षिता । ब्रह्मचर्ये ऊर्ध्वरेखत्वादिभ्यम् । यद्वा “अथ
यत्त इत्याचक्षते ब्रह्मचर्यमेव तत् ... अथ यत्सत्रायणमित्या-
चक्षते ... अथ यन्मौनमित्याचक्षते ... अथ यदृष्यायनमि-
त्याचक्षते ब्रह्मचर्यमेव तत् ” [छां. उ. ८।१।१, २, ३] इति
धृते ब्रह्मप्राप्त्यर्थं या काचिदपि वयां ब्रह्मचर्यम् । वीतरागा
यत एव “यदिच्छन्तो ब्रह्मचर्यं चरन्ति” [बृ. उ. २।१५]

५ आ. मा. भा.— तदेव ध्येयं प्रपञ्चयति— यदक्षरमित्यादिना । प्राप्यते सुमुद्गुभिरिति
पदम् । पद गतौ [४।६३] इति धातोः । “तद्विष्णोः परमं पदम्” [ऋक्सं. १।२।६।५+कठो. ३।९]
इति श्रुतेश्च । ‘गीयसे पदमित्येव मुनिभिः पद्यसे यतः’ इति वचनात्प्रादरीये ॥ ११ ॥

६ ज. प्र. शी.— क्रमसुख्यर्थे ओद्धारोपासनमन्वयत
इत्यन्यायाभ्यास्त्यानमपाकुरुमाह— तदेवेति । वायुज्ययुतानां
मरणकाले वर्तन्व्यमेव, ‘भामनुस्मरण’ [८।१३] इत्यादि-

विरोधादिति भावः । ननु पदत्वं शब्दस्यैवोकारस्य सम्भवति,
न विष्णोरित्यत आह— प्राप्यत इति । कर्मण्यकारप्रत्ययः ।
पदं स्वस्त्विति प्रयोगप्रदर्शनम् ॥ ११ ॥

७ ह. पै. भा.— यदिति । अक्षरं न क्षरतीत्यक्षरम् “एतस्य वा अक्षरस्य प्रशासने गार्गी”
[वृ. उ. ३।८।९] इति श्रुतेः । वेदविदो वदन्ति । विशन्ति प्रविशन्ति । ब्रह्मचर्यं ब्रह्मचारिव्रतं चरन्त्य-
नुतिष्ठन्ति । सद्ब्रह्मेण सद्ब्रह्मेण प्रवक्ष्ये ॥ ११ ॥

८ वें. प्र. गि.— एवं ‘अपासयोग्युक्ते’ [८।८]
इत्यादिभिस्त्रिभिरेक्युपासनयुक्तम् । इदानीम् “सर्वे वेदा
यत्प्रदामानन्ति तपांसि सत्राणि च यद्वदन्ति । यदिच्छन्तो
ब्रह्मचर्यं चरन्ति तत्रे पदं सद्ब्रह्मेण प्रवीणि— ओमित्येतत् ”
[१।१।५] इति कठकश्रुतमोद्धारोपासन वक्तुं प्रति-
जानीते— यदक्षरमिति । वेदविदो यदक्षरं वदन्ति “एतद्रे
तदक्षरं गार्गी” [वृ. उ. ३।८।८] “अथ परा यथा तदक्षर-
मपियग्यते” [शं. उ. १।१।५] इत्यादिभिः । न केवलं
वाचा वदन्ति, किन्तु मुक्ताः स्वप्राप्यतयाजुभजन्ति चेत्याह—
विशन्तीति । वीतरागा निरुद्वह्य यतयः यदक्षरं विशन्ति
स्वरूपतया प्रविशन्ति । न केवलं ज्ञानिभिरनुभूतम्, किन्तु
जिज्ञासूनामपि सर्वैः प्रयासस्तदर्थं एतेत्याह— यदिच्छन्त

इति । ज्ञानुमिति श्रेयः । यज्ञानुमिच्छन्तः साधकाः गुरुकुल-
वासादिरूपं ब्रह्मचर्यमाचरन्ति । ‘ब्रह्मचर्यं’ इति गृहस्थवान
प्रस्थपमार्गां यागदानतपसामप्युत्पन्नम्, “तमेतं वेदानु-
बन्धनेन ब्राह्मणा विविद्विप्रन्ति पद्येन दानेन तपसानामासेन”
[वृ. उ. ४।४।२२] इति श्रुत्या ब्रह्मचारिमार्गाणामिव गृह-
स्थादिभिमार्गामपि विविदिपासाधनत्वेन विधानात् । एवं
वेदब्रह्मचर्यवद्दानतपोभिर्जिज्ञासितव्यं वीतरागीपैतिभिः प्रवे-
ष्टव्यमखिलरेदरहस्यं कथमहं विजानीयमित्याहुः को मा भूः,
अहं सद्ब्रह्म ज्ञापयामीत्यभिप्रायेणाह— तत्रे पदमिति ।
तदक्षरारूपं पद्यते गम्यत इति पदं प्रप्य ते तुभ्यं सद्ब्रह्मेण
सद्ब्रह्मेण प्रवक्ष्ये यथा तव बोधो भवति तथा प्रकर्षेण
वक्ष्ये ॥ ११ ॥

९ व ० त ० शी०— इयं त्वथियज्ञप्राप्तिकथो गिनन्निबोधा, अक्षरब्रह्मात्मचिन्तनानां ज्ञानिनां तु स एव च
छम्भो भवतीति प्रतिजानेन्ननुपासकानाह— यदक्षरमिति । वेदविदो ब्राह्मणाः “एतद्रे तदक्षरं गार्गी” इत्यभि-
वदन्ति [वृ. उ. ३।८।८] । प्रायो वेदविदा वादोऽक्षरपर्यवसायीति गम्यते । यतयो वीतरागाः परमदंसाः यत्
विशन्ति एकत्वमानुभन्तीति सन्न्यासिनां प्राप्यतयोक्तम् । ‘यदिच्छन्तो ब्रह्मचर्यं चरन्ति’ इति ब्रह्मचारिणा तदक्षर-
स्वरूपं मन्वद्वरूपत्वात्पदम् ‘चैत्रे च सार्वतपतेऽवरणं प्रविष्टे’ इति वान्यात् ‘अन्तर्ताम्यवतारादिरूपे पादत्वमस्य
हि’ इति निवन्धाघरणरूपमेतत् ते सद्ब्रह्मेण प्रवक्ष्ये तेपा गम्यमिति वक्ष्यामीत्यर्थः ॥ ११ ॥

१० पु. अ. त — ननु भक्तियुक्ता अपि तदेव प्राप्नुवन्ति,
योगयुक्ता अपि च, तदा तयोः को विवेकः ? इत्याकाङ्क्षायां
तयोः प्राप्यरूपमाह— यदक्षरमिति । वेदविदो वेदान्तज्ञा
यदक्षरं वदन्ति, यत् वीतरागा विरागिणो यतयः सर्वस्यागा-

दिप्रयत्नवन्तो विदन्ति परिक्रम्य प्राप्नुवन्ति, यदिच्छन्तो
यत्स्वरूपज्ञानेन प्राप्तीच्छन् ब्रह्मचर्यमिन्द्रियनिग्रहे गुरुकुले
चरन्ति, तत्पदं तेषां प्राप्यं ते तुभ्यं सद्ब्रह्मेण सद्ब्रह्मेण ज्ञानार्थं
प्रवक्ष्ये कथयिष्यामीत्यर्थः ॥ ११ ॥

११ नी० भा० शी०— ‘ध्रुवो मध्ये प्रागमावेशय’ [१०] श्रुतं तदिकं कृत्वा कर्षेत्त्र्यं ? तत्कृत्वा च किं कर्षेत्त्र्यं ?
इत्येवद्वयं वदित्यस्तत्र प्रतीकत्वेन चिदन्तः प्रणवं तावद्वाच्यं वाचकयोरेवेदविषयस्यास्तौनि— यदिति । यदक्षरं प्रप-

वारुधं वाचकं वेदविदो वेदासौ वदन्ति । यद्वा यदक्षरं ब्रह्म तद्वाच्यं— “ एतद्वै तदक्षरं गार्गी ब्राह्मणा अभिवदन्त्य-
स्यूलमनण्वहस्यमदीर्घम् ” [वृ. च. ३।८।८] इत्येवंलक्षणं वा वेदविद् उपनिषद्दिदो वदन्ति, यच्च यतयो विशन्ति ब्रह्म-
प्रतीकत्वेन शरणीकृष्वन्ति; पक्षे सम्यग्दर्शने सति सरित्सागरन्यायेन वत्प्रविशन्ति यतयः । यदक्षरमिच्छन्तो
ब्रह्मचर्यं चरन्तीति पशुद्वयेऽपि समानम् । तत्ते पदं वर्णत्रयात्मकं पदनीयं वा स्थानं विष्णोः परमं पदं संग्रहेण
प्रवक्ष्ये । अयं च वान्यवाचकयोरभेदः श्रुतिक्रियायया गम्यते “ अन्यत्र धर्मादन्यत्राधर्मात् ” [कठो. २।१४]
इति सर्वधर्मातीतं ब्रह्म प्रकृत्य “ सर्वं वेदा यत्पदमामनन्ति तपांसि सर्वाणि च यद्ददन्ति । यदिच्छन्तो ब्रह्मचर्यं
चरन्ति तत्ते पदं सद्ब्रह्मेण ब्रवीम्योमित्येतत् ” [कठो. २।१५] इत्योङ्कारेणोपसंहारात् तत्कलं च प्रतीकभावात् औ-
ङ्कारं प्रतीकत्वेन प्ररूप्य तद्द्वारा शुद्धं शरलं वा ब्रह्म प्रतिपत्तव्यम् । तथा च श्रुत्यन्तरे “ एतद्वै सत्यकाम पर
चापरं च ब्रह्म यदोङ्कारः ” इत्युपक्रम्य “ तस्मात् (एवं) विद्वानेतेनैवायतनेनेकतरमन्वेति ” [प्रश्नो. ५।२]
इति दृष्टम् । आयतनं शालग्रामवत् प्रतीकं तेन ॥ ११ ॥

सर्वद्वाराणि संयम्य मनो हृदि निरुध्य च ।

मूर्ध्याधायऽऽत्मनः प्राणमास्थितो योगधारणाम् ॥ १२ ॥

ओमित्येकाक्षरं ब्रह्म व्याहरन्मामनुस्मरन् ।

यः प्रयाति त्यजन्देहं स याति परमां गतिम् ॥ १३ ॥

१ शां. भा.— “ स यो ह वैतद्भगवन्मनुष्येषु मार्श्यान्तमोङ्कारमभिधायति ! कतमं वाच
स तेन लोकं जयतीति । तस्मै सहोवाच, एतद्वै सत्यकाम परं चापरं च ब्रह्म यदोङ्कारः ” [५।१; २]
इत्युपक्रम्य “ यः पुनरेतं (एतद्) त्रिमात्रेणोमित्येतैवाक्षरेण परं पुरुषमभिधायति ” [प्रश्नो. ५।५]
इत्यादिना वचनेन “ अन्यत्र धर्मादन्यत्राधर्मात् ” इति चोपक्रम्य “ सर्वं वेदा यत्पदमामनन्ति
तपांसि सर्वाणि च यद्ददन्ति । यदिच्छन्तो ब्रह्मचर्यं चरन्ति तत्ते पदं संग्रहेण ब्रवीम्योमित्येतत् ” [कठो.
२।१४, १५] इत्यादिभिश्च वचनैः परस्य ब्रह्मणो वाचकरूपेण प्रतिभावात्प्रतीकरूपेण (वा) च परब्रह्म-
प्रतिपत्तिसाधनत्वेन मन्दमध्यमबुद्धीनां विवक्षितस्योङ्कारस्योपासनं कालान्तरे मुक्तिफलमुक्तं यत्,
तदेवेहापि “ कविं पुराणमनुशासितारम् ” [८।९] “ यदक्षरं वेदविदो वदन्ति ” [८।११] इति
चोपन्यस्तस्य परस्य ब्रह्मणः पूर्वोक्तरूपेण प्रतिपत्त्युपायभूतस्योङ्कारस्य कालान्तरमुक्तिफलमुपासनं
योगधारणासहितं वक्तव्यं, प्रसक्तानुप्रसक्तं च यत्किञ्चिदित्येवमर्थं उत्तरो ग्रन्थ आरभ्यते—सर्वेति ।

२ आ. शां. व्या.— वक्ष्यमाणेनोपायेनेत्युक्तं व्यकीकृतं सर्ववेदधारभूतमोङ्कारमभिधायितेन ध्यायीत । तत्राभिधायनं
श्लोङ्काराद्वा श्लोपासनं ध्युक्तमनुकामनि-स यो हेति । सत्य- “ आश्रयणात् ” [ब्र. सू. ४।१।१२] इति न्यायेन मरणान्त-
वामेनाभिध्यानफलं जिज्ञासुना ‘ भगवत् ’ इति पिपलाद सम्बो- मनुष्येयम् । स चैवमनुष्येण प्रकृतेनाभिध्यानेन लोकानां जे-
ध्यामिसुखी क्रियते । निपातौ तु प्रसिद्धमर्थमेव चोत्तर्यतावमि- व्याना बहुत्वान्तरतमं लोकं जयतीति प्रश्नं पृष्टवते सद्यः-
ध्यानस्य फलत्वरत्नेन कर्तव्यत्वंमावेदयत । मनुष्येषु मध्ये स माय पिपलादनामा किलाऽऽचार्यः प्रतिपत्तं प्रोवाच । तत्र प्रथ-
शोऽपिद्वौ मनुष्यन्तन्प्रतिद्वमभिध्यानं यथा सिध्यति तथा ममभिधेयमोङ्कारं परापरब्रह्मत्वेन सद्दीपरोति—एतद्वा इति ।

“ १ अप्र केचित्—ईश्वरप्रणिधानेन समारहेतो स्वात्मगोचराज्ञानस्य स्वान्यगोचरमुत्तमयोगमन्तरेण निवृत्त्ययोगात् तस्य
साधनमोर्धहेतुत्वं न सम्भवति, किन्तु अन्तराद्योन्मूल्यद्वारा योगधम्पादकत्वमेव । तथा च मुद्रम्—‘ समाधिपिदिरीश्वरप्रणि-
धानात् ’ (पा. यो. २. ४.) इति । तस्मादविरोधाय—‘ ओमित्येकाक्षरं ब्रह्म व्याहरन् मामनुस्मरन् आत्मनो योगप्राप्त्याना-
न्वितः—’ इति स्व. मध्येयम्—इति वदन्ति । अन्ये तु— निरतिशयसत्तिमदीश्वरप्रणिधानस्यैकैकाग्रमुपगतं विवेक योगादि
कर्म मोर्धहेतु । तथाच भक्तिमीमाणाग्रम्—‘ उरुकांति सृष्टिवाचस्येकैकाग्रः ’ (शं. भ. सू. २. २. २६) इति । परमार्थो
उपस्थापित कर्मवृत्तयः कर्षणमनम् । इतः ? स्तुतिाययं परं—स्तुत्यो गीताया तावां वाक्ययोरे परमार्थकोत्तराणि
समर्पते इति तदर्थं । तस्मादुपाधिरयमेव मुणमिन्द्यात् ।

त्रिमित्रेणाकारोकारमकारात्मकेनेति यावत् । 'थोऽभिध्यायो(स) तमेव यथाभिध्यानं पुरुषमधिगच्छति' इत्यादिवचनेनोपासनमो-
 ह्कारस्थोक्तमित्यर्थः । प्रमथुतिवत्कठवर्षी च तत्रैवार्थे प्रवृत्ते
 त्याह— अन्यत्रेति । अन्यवचानेनोपनिषदा व्यवधानेन च
 कर्मधुनीना परस्मिन्नात्मनि पर्यवसान दर्शयति— सर्व इति ।
 तपशामपि सर्वेषां चित्तानुद्धिद्वारा तत्रैव पर्यवसानमित्याह— तपां-
 सोति । तस्यैव च ज्ञानायमहाज्ञा ब्रह्मचर्यं तत्र तत्र विहितमित्या-
 ह— यदिच्छन्त इति । तस्य पदनीयस्य ब्रह्मण सङ्क्षेपेण
 कथनमोहकारद्वारकमिति कथयति—ओमित्येतदिति । उदाहृत-
 यचनाना तात्पर्यं दर्शयति— परस्येति । तस्य वाचकरूपेण
 वा तस्यैव प्रतीकरूपेण वा त्रिविधतस्योहोकारस्थोपासनं ययोर्क-
 वचनैस्त्वमिति सम्बन्धः । ननु परस्मिन्ब्रह्मणि "तत्त्वमसि"[छा-
 उ ६।८-१६] आदिवाक्यादेव प्रतिपत्तिरधिकारिणो भवि-
 ष्यति किमित्युपासनमोहोकारस्थोपन्यस्यते? तत्राऽह— परेति ।

यद्यपि विशिष्टस्याधिकारिणो विनेवोपासनमुपनिषद्ब्रह्मो ब्रह्मणि
 प्रतिपत्तिरुत्पद्यते, तथापि मन्दाना मध्यमाना च तर्हीदितुत्वेनो
 ह्कारो विवक्षितस्तत्रोपासनं ब्रह्मण्यथा ध्रुतिभिरुपदिष्टमित्यर्थः ।
 तस्य क्रममुक्तिफलत्वाद्दुष्टैर्यत् स्वयति— कालान्तर इति ।
 भवत्वेव ध्रुतीना प्रवृत्तिस्तावता प्रकृते किमायात ? इत्याह
 ह्याऽऽह— उक्तं यदिति । तदेवैवापि वक्तव्यमित्युत्तरेण सम्ब-
 न्धः । उपासनमेवोपास्थोपन्यासद्वारा स्फोरयति— कवि-
 मित्यादिना । पूर्वोक्त रूपेणैवभिधानत्वेन प्रतीकत्वेन चेत्यर्थः ।
 श्रौतस्योपासनस्यानुमानस्य तोपस्करत्वं सञ्जिते— योगेति ।
 तर्हि कथम् 'जनन्यचेता सततम्' [८।१४] इत्यादि
 वक्ष्यते ? तत्राऽह— प्रसक्तेति । ओहकारोपासनं प्रसक्तं, तद-
 नन्तरं तत्फलमुत्पसक्तं, तद्वारा चापुनराश्चयादि वक्तव्यकोटि-
 निविष्टमित्यर्थः । उक्तेऽर्थं समनन्तरप्रत्यनुत्थापयति— इत्ये-
 वमर्थं इति ।

१ शां. भा.— सर्वद्वाराणि सर्वाणि च तानि द्वाराणि च सर्वद्वाराण्युपलब्धौ, तानि सर्वाणि
 संयम्य संयमनं कृत्वा मनो हृदि हृदयपुण्डरीके निरुध्य निरोधं कृत्वा निष्प्रचारमापाद्य तत्र
 वशीकृतेन मनसा हृदयादूर्ध्वगामिन्या नाड्योर्ध्वमारुह्य मूर्धन्याथायाऽऽत्मनः प्राणमास्थितः प्रवृत्तो
 योगधारणां धारयितुम् ॥ १२ ॥

२ आ. शां. व्या.— श्रोत्रादीना इन्द्रात्वं ? तत्राऽह—
 उपलब्ध्यायिति । तेषां संयमनं विषयेषु प्रवृत्तानां दोषदर्शन-
 द्वारा तेषो वैमुख्यापादनम् । कोऽय मनसो हृदये निरोधः ?
 तत्राऽह— निष्प्रचारमिति । मनसो विषयाचारवृत्तिं निरुध्य
 हृदि वशीकृतस्य कार्यं दर्शयति— तत्रेति । ऊर्ध्वमित्यत्रापि

हृदयादिति सम्बन्धते । मर्वाण्युपलब्धिद्वाराणि श्रोत्रादीनि
 सन्निरु-य वायुमपि सर्वतो निरुध्य हृदयमन्धीय ततो निर्गतया सुषु
 त्रया कण्ठभूमध्यरललटकमेण प्राणं मूर्धन्याथाय योगधारणामा-
 रूढो ब्रह्म व्याहरन्मा च तदर्थमेतुस्मरन्परमां गतिं यातीति
 सम्बन्धः ॥ १ ॥

१ शां. भा.— तत्रैव च धारयन्—ओमिति ओमित्येकाक्षरं ब्रह्म ब्रह्मणोऽभिधानभूतमोहकारं
 व्याहरन्नुच्चारयंस्तदर्थभूतं मामीश्वरमनुस्मरन्मुचिन्तयन् यः प्रयाति प्रियते स त्यजन्परित्यजन्देहं
 शरीरं, 'त्यजन्देहं' इति प्रयाणविशेषणार्थं, देहत्यागेन प्रयाणमात्मनः, न स्वरूपनाशनेत्यर्थः ।
 स एवं त्यजन्त्याति गच्छति परमां प्रकृष्टां गतिम् ॥ १३ ॥

२ आ. शां. व्या.— यथोक्तयोगधारणार्थं प्रवृत्तो मूर्धनि
 प्राणमापाय धारयन्किं कुर्यात् ? इत्याशङ्कयानन्तरलोकात्मवतार
 यति— तत्रैवेति । एकं च तद्दशर चेत्येकाक्षरमोमित्येकरूप
 तत्कथं ज्ञेयमिति विशिष्यते? तत्राऽह— ब्रह्मण इति । य

प्रयातीति मरणमुक्त्वा त्यजन्देहमिति सुवता पुनरुत्तरादिना
 स्यादित्याशङ्क्य विशेषणार्थं विवृणोति— देहेति । एवमोहकार
 उच्चारयन्मर्थं चाभिध्यायन्व्याननिष्ठं स उपमामित्यर्थः । 'परमा'
 इति गतिविशेषणं क्रममुक्तिविवक्षया द्रव्यम् ॥ १३ ॥

३ रा. भा.— सर्वद्वाराणीति । सर्वाणि श्रोत्रादीनीन्द्रियाणि ज्ञानद्वारभूतानि संयम्य स्वव्या-
 पारेभ्यो विनिवर्त्य हृदयफकमलनिविष्टे मध्यक्षरे मनो निरुध्य योगारूपां धारणामास्थितः मध्येव
 निश्चलां स्थितिमास्थितः ओमित्येकाक्षरं ब्रह्म मद्वाचकं व्याहरन् वाच्यं मामनुस्मरन् आत्मनः प्राणं
 मूर्धन्याथाय देहं त्यजन् यः प्रयाति, स याति परमां गतिं प्रकृतिवियुक्तं मत्समानाकारमपुनरावृत्तिमा-
 त्मानं प्राप्नोतीत्यर्थः । 'यः स सर्वेषु भूतेषु नश्यत्सु न विनश्यति । अव्यक्तोऽक्षर इत्युक्तस्तमाहुः
 परमां गतिम्' [८।२०, २१] इत्यनन्तरमेव वक्ष्यते ॥ १२ ॥ १३ ॥

४ ध. ता. च.— 'सर्वद्वाराणि संयम्य' इत्यत्र नवद्वार- श्रोत्रादीनीति । द्वारानुन्धर इतिस्वर्गनादीन्द्रियाणां कथं द्वार-
 पत्नीतिनिरासाय प्रत्याहारविषयतातोत्तनाय चाह सर्वाणि शब्दार्थदेत्येकैकं ज्ञानद्वारभूतानीति । संयमनमत्र शब्दादि-

१० पु अ त — प्रतिगतस्वरूपमाह द्वाभ्याम्— सर्व
 द्वाराणीति । सर्वाणि इन्द्रियद्वाराणि सयस्य यदीकृत्य
 लाल्कृविषयान्मनानिन्द्रियेन कृत्वा मनश्च विहरत्यादिषमं
 त्यागन हृदि निरुद्धय मूर्ति भुवोर्मध्ये भाग्यस्थाने प्राणमाधाय
 आत्मनो योगधारणमास्थित आश्रित सन् ॥ १२ ॥

ओमिति । एकार शक्तिद्वयसम्बद्धपुरपदवर्णत्रयानक
 मक यदक्षर ब्रह्मवाचनत्वात्तत्स्वरूपत्वाद्वा प्रप्राप्तक व्याहर उ
 चारयन् मामेवरूप प्रपद्यन्तस्मरन् यो देह त्यजन् प्रयाति
 प्रकथेण भावात्मतया गच्छति स परमा परो भवेत्ये यथा यत्र
 वा, तत्र गतिं अक्षरान्तिका याति, प्राप्नोतीत्यर्थ ॥ १३ ॥

११ नी० भा० दी०— भुवोर्मध्ये कथं प्राणमाप्रेषयेत् ? इत्यत आह— सर्वेति । सर्वाणि शब्दादिविषयग्रहण
 द्वाराणीन्द्रियाणि सयस्य निरुद्ध, तथा हृदि मनोऽपि निरुध्य तेषां कञ्चुकभूत प्राण मूर्द्धन्यनाडया सुपुत्रालयया
 मूर्तिं भुवोर्मध्ये आधाय । कथम् ? योगधारणा योगशास्त्रोक्ता धारणा मनसो देहाविशेषनिर्निधनीमास्थिता
 अतुतिष्ठन् सन् ॥ १२ ॥ मूर्तिं प्राणमावाय किं कुर्वीत ? अत आह— ओमिति । ओङ्काररूप एकाक्षर एक च तदक्षर
 च वर्णो ब्रह्म च तद्व्याहरन् उच्यते, मा च ब्रह्मभूत अनुस्मरन्, यो हि देवदत्त स्मृत्वा तन्नाम व्याहरति तस्मै
 देवदत्तोऽभिमुखो भवति, एव ब्रह्मणो नामोच्चारणेन सन्निहिततर व्यापक ब्रह्म सायकस्य सन्निधायत । सन्निहिते च
 ब्रह्मणि यो देह त्यजन् म्रियमाण प्रयाति उर्ध्वनाडया उत्क्रामति, स परमा गतिं सन्निष्ठप्रब्रह्मरूपा याति श्रेष्ठं
 प्रकृत्य श्रूयते “ एषाऽस्य परमा गतिरेषाऽस्य परमा सम्पदेषोऽस्य (परमो लोक एषोऽस्य) परम आनन्द ”
 [वृ उ १।३।३२] इति । तामेव गतिं शुद्ध ब्रह्मैव प्राप्नोति ब्रह्मलोकप्राप्तिद्वारा ॥ १३ ॥

भगवत्प्राप्तेः सुलभमुपायान्तरम् ।

अनन्यचेताः सततं यो मां स्मरति नित्यशः ।
 तस्याहं सुलभः पार्थ ! नित्ययुक्तस्य योगिनः ॥ १४ ॥

१ शां भा — किञ्च—अनन्यचेता नान्यविषये चेतो यस्य सोऽयमनन्यचेता योगी सतत
 सर्वदा यो मा परमेश्वर स्मरति नित्यशः । ‘ सततं ’ इति नैरन्तर्यमुच्यते । ‘ नित्यशः ’ इति दीर्घ-
 कालत्वमुच्यते, न पण्मासं सवत्सर वा । किं तर्हि ? यावज्जीव नैरन्तर्येण यो मा स्मरतीत्यर्थः ।
 तस्य योगिनोऽहं सुलभः सुरेन लभ्यः, हे पार्थ ! नित्ययुक्तस्य सदा समाहितचित्तस्य योगिनः ।
 यत एवमतोऽनन्यचेताः सन्मयि सदा समाहितो भवेत् ॥ १४ ॥

२ आ शा द्या — ननु वायुनिरोधविधुराणामुदोरितया
 रीत्या स्वच्छाप्रयुक्तोत्पन्नासन्मातुर्दुर्हमा परया गतिरापतेदिति
 तत्राह— किञ्चेति । इत्य भगवदनुस्मरणे प्रयतितन्मयित्य
 र्थः । ‘ सतत नित्यम् ’ इति विशेषणयोस्तुल्यत्वाद्— सतत-

नित्यादिना । उक्तमेवापीनहृत्स्य व्यक्तीकरोति—नेपा
 द्विना । जिवाहृत्स्थित्या देह त्यजति, तदतिरस्तु कमन्थय
 वेति विशय विवभयत्वाद्— यत इति । अनन्यचेतस्य समाहित
 चेतस्य प्रतीत्यस्तस्य सौख्यमेव नित्यमुच्यते ॥ १४ ॥

३ रा. भा.— एवमैश्वर्यायिनः कैवल्यायिन्श्च स्वभाष्यानुगुणो भगवदुपासनप्रकार उक्तः; अप
 ज्ञानिनो भगवदुपासनप्रकारं भासितप्रकारं चाह—अनन्यचेता इति । नित्यशः मामुद्योगप्रभृति सतत

१ अत्रैव यदत्यन्तमनन्यमुपादा — नन्वत्र सुनेः पञ्चद्वादशैतदप्येव १५ विरोधी उक्ता तौ मा, तथा च— चम्— व्यापिदो
 णिवसतायामुक्ता तनाम नित्यता । अस्यापिनि शिव नाम गोत्वान्ति शिवशायिनी इति । यदि वा सतनाम्माद्योऽपि देव
 हृतत्वापि मुनिश्च स्वन्नेरुक्ता इति मित्तादन्त्य एव धने यदा साहाय्या जायते, तदाऽयमुत्तर्णा नरुण उपया सहकारान्द
 प्रविशन्त उक्ता । अत एव ‘ यदपर ’ इत्यादिना ‘ अभिषास्य ’ इत्यतन प्रतिपा कृता क्षणमात्रेणपि भगवदनुक्ति तनमस्य
 यद्व्यभारकारविषयगतलक्षणमजतसि प्रतिपादयितुम् । यदाहुराव्याया — ‘ निमेषमपि यदक्ष क्ष पदोप करिष्यति । १५
 विन तण दाम्ना किं न साध्यादित्यसि ? ॥ इति । अत एव प्रयाणकाले स्मरणेन विनात्पण्कनति यथा शब्दा तान् बीनाइन्
 क्तुमुक्ते ‘ अनन्यचेता मन्ने इति । अयत्र परमेशो ताप्य कस्य न चत इत्यम् ॥ तस्याहं सुलभ इति—तस्य च
 वशिष्ठ विभिर प्रयाणकालोपियस्यदेवणम्, सीधसुता, वल्लभस्यम्, आयताहाय, सारविकुदि धरितकृष्णम्, विजय
 दिग्विजयम्, दिग्म, अह्रिमनाश्रिप्रभृतिषु श्रेष्ठमहानिदना, हृदयव्यादिषु, इत्यादि प्रसोऽन्ययनीय इत्यम् । — इति ।
 यापि चर्मपाणलस्यपि व्यासस्य न तु इराप्रमलकस्य, स दभश्चरपविरो यत् ।
 —अपिनीता ।

सर्वकालं अनन्यचेता यः स्मरति अत्यर्थमतिप्रयत्नेन मत्स्मृत्या विना आत्मधारणमलभमानो निरति-
शयमियं मां यः स्मरति, तस्य नित्ययुक्तस्य नित्ययोगं काङ्क्षमाणस्य योगिनोऽहं सुलभः अहमेव
प्राप्यः न मद्भावं ऐश्वर्यादिकः सुप्रापश्च । तद्विद्योगमसहमानोऽहमेव तं वृणो । मत्प्राप्त्यनुगुणोपासन-
विपाकं तद्विरोधिनिरसनमत्यर्थमतिप्रयत्नादिकं चाहमेव ददामीत्यर्थः । “यमेवैव वृणुते तेन लभ्यः”
[मुं. उ. ३।२।३] इति हि श्रूयते । वक्ष्यते च ‘तेषां सततयुक्तानां भजतां प्रीतिपूर्वकम् । ददामि
युद्धियोगं तं येन मामुपयान्ति ते ॥ तेषामेवानुक्तमपार्थमहमज्ञानजं तमः । नाशयाम्यात्मभावस्यो
ज्ञानदीपेन भास्वता’ ॥ [१०।१०, ११] इति ॥ १४ ॥

४ वे. ता. चं.— सतत्यर्थमनुवदति— एवमिति ।
अन्यायारम्भगतप्रशोक्तयोस्त्वनप्रसङ्गे पूर्वाभ्याप्यान्ते चाय
क्रमो न विवक्षित, अधियज्ञान्तिमप्रत्यययो. साधारण्येन
प्रतिपादने तात्पर्यात् । इदं तु प्रतिनियतार्थोपदहारूपत्वाद्दुत्त
रोत्तरं उल्लेखनाप्रदर्शनायैश्वर्याश्रयायात्सम्यं सगवच्चरणार्थिन क्रमे-
णोक्तमिति भावः । अत्र च एवम् इति निर्देशात् स्वप्रा-
प्यानुगुणं इति निर्देशात् प्रकरणस्याधिकारित्रयविषयत्वव्य-
वस्थायपक्वेत्वेन प्रदर्शिता । तथाहि— एवमत्र वक्षिच्छब्देने-
ननु ‘ते मत्र तद्विदुः’ [७।२९] ‘किं तद्म’ [८।१]
‘अक्षरं मद्रं परमम्’ [८।३] इति तद्भावाद्भव्यं साधारण्यवि-
षयत्वे को वाचः ? तस्यैव च सर्वात्मत्वाद्दृष्ट्यात्मसन्देशेनापि
तद्वत् सर्वं ग्रहीतुमुचितम्, ‘भूतभावोद्भवकरो विसर्गो’ [८।३]
इत्यपि जगत्सृष्टिप्रद्वं युक्त, देवतोद्देशेन द्रव्यत्यागो वा,
स चात्र निवृत्तिलक्षणो यज्ञ, ‘अधिभूतं क्षरो भावः’ [८।४]
इति च अधिमवतीति व्युत्पत्तेः प्राणिजातम् । पुरुषश्च अधिदेवत-
मिति परमज्ञानस्याविरोधः, समष्टिपुरुषादिकाः, अनियतं सर्व-
यज्ञाभिमानिनो विष्णवाख्या देवता, ‘यज्ञो वै विष्णुः’ [य. ब्रा. १।३।१] इति श्रुते, ‘अन्तःकाले च’ [८।५] इत्यादि
श्लोकत्रयमपि सुसुशोभान्तिमप्रत्ययमधिकृत्योक्तम्; प्रथमप्रति-
षेधनश्लोकानां पूर्वाभ्याये प्रस्तुताधिकारित्रयज्ञातव्योपादेयपर-
त्वेऽप्युपरितनाः श्लोकाः प्रयाणतया सुदुर्लभत्वेन निर्दिष्टज्ञानिपरा
युवा, अन्यथा ‘मामेव स्मरन्’ [८।५] ‘मामेवैभ्यसि’
[८।७] इत्यादेशोऽर्थान्; अत एव ‘प्रयाणकाले च कथम्’
[८।९] ‘अन्तःकाले च माम्’ [८।५] इति श्लोकयोरधिकारि-
त्रयपरत्वेऽपि तद्विपरमेऽत्र तदेकार्थ्ये प्राप्यमित्यपि निरस्तम् ।
तथापि चाधिकारित्रयपरत्वेन न प्रतीयते, नैश्वर्यार्थिनः परम
पुरुषविषयान्तिमप्रलयसापेक्षताया प्रमाणं पश्यामः, एवमुत्तरे-
ष्वपि श्लोकेष्वेव एवाधिकारि, तत्रैव चैकमेव पुन पुनरन्य
विद्यापानो विद्यादीक्रियते, नच पुनरुक्तिदोषः, अन्यासस्य
ज्ञानिप्राधान्यलिङ्गत्वात्; ‘संसिद्धिं परमा गता’ [८।१५]
‘स याति परमा गति’ [८।१३] ‘तमाहुः परमा गतिम्’ [८।२१]
इत्यमोपार्थक्यं च प्रतीतं त्वपरित्याग्यम्, न च परमगन्त-
व्यवतिरिक्ता परमसिद्धिः । ‘तमाहुः परमा गतिम्’ [८।२१]

इति परोक्षनिर्देशश्च ‘पुरुषः स परः पार्थ !’ [८।२२] इतिव-
त्स्यात्; ‘परमे पुरुष दिव्यं’ [८।८] ‘स तं परं उरुपुत्रेति
दिव्यः’ [८।१०] ‘पुरुष स परः पार्थ ! भक्त्या लभ्यस्त्वनन्यया’
[८।१२] इत्यमोपा मिनाशैत्वनरूपेण चायुक्तम्; परैरपि
च सर्वैः प्रायश एवमेकवृत्तयेन व्याख्यातम्— इति । अत्रैवं
परिहारक्रमः— ‘अधियज्ञोऽहमेव’ इतिवत् ‘अहमेव मद्रं’ इत्य-
श्लोकाभ्यान्नादिवदनं मद्रं तद्वदार्थस्याप्यर्थान्तरत्वं तावत्प्रतीत्यम्
नच प्रज्ञासाक्षात्साक्षात्स्य परमात्मनि स्वरूपतिशयः; येन तत्सत्-
व्याख्यानं स्यात् । ‘एवं सततयुक्ता ये भक्तास्त्वा पुरुषावते ।
ये चाप्यक्षरमन्यन्तम्’ [१२।१] इत्यादिषु च परमात्मनो-
ऽन्यदेवोपास्यत्वमत्तरसाधनेन प्रतीयते, ‘रूपे तद्भगवत्स्य मूर्ते
चामूर्तमेव च । क्षराक्षरस्वरूपे ते सर्वमूर्तेषु च स्थिते ॥ अक्षर
तत्परं नम्र क्षर सर्वमिदं जगत्’ [वि. पु. १।२२।५६, ५६]
इत्यादिषु चाक्षरपरमज्ञानक्षेत्रे परिशुद्धात्मविषयो शरीरक-
भाष्ये समर्थितो; अतोऽत्र ‘किं तद्म’ [८।१] इत्यु-
क्तेऽहमेव मद्रं व्यन्याख्यानात्स्वेतरेव विषयनमज्ञानः, परमशब्दवि-
रोधितान्तरसाक्षात्सुगुण्याश्च प्रथमोऽक्षराभ्यान्विष्णुज्ञातम-
न्युपचाराद्धर्तते; पथाचापमेव ‘अन्यकोऽक्षर इत्युक्तः’ [८।२१]
इति वक्ष्यते, न चासौ श्लोक परमात्मपर इति शङ्कनीयम्,
‘ये चाप्यक्षरमन्यन्तु’ [१२।१] ‘ये त्वक्षरमनिर्दिश्यं’
[१२।३] ‘क्षरथाक्षर एव च’ [१०।१६] इत्यादिद्विधा-
नापि अक्षरशब्दस्य भगवदतिरिक्तविषयत्वप्रतीते, सधिदि-
शब्दश्च परमगतिशब्दनिर्दिष्टप्राप्यविलक्षणा समीचीना सिद्धि
स्वरूपत उपसर्गशक्त्या न्यनक्ति, अतएव स्वभावादिक्रान्ता अधि-
कारित्रयज्ञातव्योपादेयवस्तुविरोधपरा उक्ता । एवं स्वभाव्य
पर्यालोचनया पूर्वाभ्यायप्रवृत्तपरामर्शेन च प्रथमप्रतिषेधनवाक्या-
नामधिकारित्रयविषयत्वे सिद्धे तदनन्तराणामपि भ्रमनाया
यथाममभ सर्वविषयत्वं युक्तम् । प्रकान्ते चाधिकारित्रये यद्-
क्षरपेणानुपमानेनैवैतत्परमवत्प्राप्तिकामयोरनन्तरं स्पष्टमभि-
धानात् ‘अन्यासः’ [८।८] इत्यादिकं परिशेषादेश्वर्याधि-
षयम्; यथैश्वर्यार्थिनः परमपुरुषविषयान्तिमप्रत्ययसापेक्षताया
प्रमाणं नास्तीति, तदपि न, श्रीमद्भागवते पुराणे ध्रुवचरिते
वृष्टेः— ‘मकिं हरी भगवति प्रवृत्तः *’ इत्यादिना । अतो

* भक्तिं मुदु प्रवृत्तं स्वयि मे प्रवृत्तं मृगान्तः । महानमलाशयात्मा । येनाज्ञातं वनमुत्तरसंभवात्किं नेत्रे भवदुपध्या-
यताममच ॥ [५।१।११] इति तु भावते ।
पी. डि. १३

यथोक्तं भाष्यम् । यद्यपि ब्रह्मपुराणपरगत्यादिशब्दैरिह सर्वत्र परमात्मजननतन्प्राप्त्यादिरिव प्रतीयते, तथापि तावत्तैवाधिकारि-
रिभिययत्वं वक्तुं न युज्यते, पूर्वत्र प्रयाणकाले भूमध्ये प्राणा-
वेश्मस्य तत्रैव परमात्मध्यानस्य च विदितत्वात्, अनन्तरं च हृदि
ध्यानस्य मूर्ध्नि प्राणावेशस्य च तत्काल एव विधानात् ;
तद्विदं द्वयं परस्परविरोधं किं कालभेदाद्यवस्थान्येताधिकारि-
भेदाद्वा? तत्र न तावत्कालभेदो भूत्, प्रत्युत कालिक्यमेव
भूयते, अतः परिक्षेपात्सद्बोद्धधिकारिभेदः । किञ्च "शतं चैका-
च" [छा. उ. ८।६।६] इत्यादिभिर्मूर्ध्निध्यानव्याहृता निष्क्रमणं
मोक्षहेतुं, धन्याभिनिष्क्रमणं फलान्तरहेतुरित्यवगतौ प्रयाण-
काले भूमध्ये मूर्ध्नि च प्राणावेशस्योत्क्रमणशेषतया तत्सहेदा-
गतनाशोत्क्रमणे प्रतीते सिद्धतद्दधिकारिभेदः । पूर्वत्र चाध्याये
"चतुर्विधा भजन्ते माम्" [७।१६] इत्यादायमधिकारि-
भेदः प्रस्तुतः ; तदन्ते च "जगत्प्रणमोक्षाय" [७।२९]
"साधिमृताधिदेव माम्" [७।३०] इति श्लोकयोर्व्यञ्ज्यद्वा-
श्याधिकारिभेदप्रतीतिर्भाष्ये प्रतिपादिता, सा चानापि स्फुटा
"अणोरणीयासिमनुस्मरेयः" [८।९] "यः प्रयाति स्थान-
देहं" [८।१३] "यो मां स्मरति नित्यसः" इति । एतद-
खिलमभिप्रेत्योक्तं पद्यमैश्वर्याधिभन इत्यादि ।

उक्तव्याख्याधिकारी 'अनन्यचेता' इत्युच्यते इति परोक्त-
निराहुत्वं 'अनन्यचेता' इति श्लोकव्याख्यमाह—अथेति ।
'नित्यसः' इत्यनेनात्मानुभवादिफलान्तरव्यवधाननैरपेक्ष्य विव-
क्षितमित्याह—उद्योगप्रभृतीति । अन्यथा 'सततम्'
इत्यनेन पुनश्चिन्तनं सद्बोधकेशो वा स्यादित्यभिप्रायेण—
सततं सचकालमिति । अनन्यचेतस्यान्धेनाभिप्रेतं स्मृतं-

७. आ. मा. भा.—नित्ययुक्तस्य नित्योपायवतः । योगिनः परिपूर्णयोगस्य ॥ १४ ॥

६ ज. प्र. टी.—नित्ययुक्तस्य योगिन इत्येतयोरेकाधत्तानिरासाधेमाह—नित्येति । नित्योपायवत्वेन सम्पूर्णयोग-
स्येत्यर्थः ॥ १४ ॥

७ ह. पं. भा.—अनन्येति । अनन्यचेता यो मां स्मरति नित्यशः । सुलभः सुखेन लभ्यः ।
नित्ययुक्तस्य नित्यं युक्तो नित्ययुक्तस्त्वस्य योगिनः ॥ १४ ॥

८ घं. प्र. नि.—ये पुनर्वायुनिरोधेयुषेण भूमध्ये प्राण-
साधस्य मूर्ध्निध्यानात्प्राणा देहं त्यक्तुं स्फोटयान न शक्नुवन्ति
किन्तु परवगतयैव देहं त्यजन्ति, तेषां नाशप्रयासनद्वययुषयो-
गाय भवतीति नित्यसुलभस्यन्यदुपासनमाह परमकारुणिक-
धीमतामाह—अनन्येति । यः सततं मां स्मरति तरयाहं
सुलभ इति प्रथमं सम्बन्धः । स्वयन्तया परवततया वा देह-
त्यजत इति तत्सद्व्याख्यः । तथा च सततं मद्दुश्चिन्तनमेव
धन्यातिरेकः । मूर्ध्निध्याना स्फोटयान वा प्राणोत्क्रमण भवतु, न
तन्प्राप्तिरेव इति भावः । 'तरय सुलभः' इत्यत्र 'न लोका-
व्यवधानिहायलभ्यतया' [अष्ट. ३।३।९] इत्यादिना
कर्मणि कर्त्तव्यनिर्घेनेति सम्बन्धगामास्यविकल्पया पठतु
शक्ति । ननु कर्त्तव्यनिष्क्रमणद्विरपवत्प्रणमि तदनुचिन्तन

भक्तिरूपापवत्त्वं दर्शयति—अत्यर्थेति । अनन्यचेतस्त्वादेव च
स्मरणस्याच्छिन्नत्वम् । उत्कण्ठनेऽपि च स्मरतिः प्रयुज्यते—
'भ्रातरो स्मरता वीरो' [वा रा. २।१३] इत्यादिषु ।
'नित्ययुक्तस्य योगिन' इत्युक्त्वात्प्रा. फलस्याव्यवहितत्व-
द्योतनाय । अत्र अहशब्देनैश्वरस्य प्रलययोऽभिप्रेतः । तेन
तद्विशेषणमूलाक्षरादिफलप्राप्तिसंयच्छेदो विवक्षित इत्यभिप्रा-
येणाह—अहमेवेति । तदेव विरुणोति—न मद्भा-
व इति । मग्नत्वास्ते फलान्तरेभ्योऽतिशयितफलत्वात्तत्रासौ
प्रयासातिरेकसम्भ्रान्नाव्यवच्छेदाय सुलभमपदमित्यभिप्रायेणह-
स्तुप्रापञ्चेति । अहच्छ्रेण प्राय इत्यर्थः । 'इपहुस्तु कच्छ्रा
कच्छ्रायु खलु' [अष्ट. ३।३।१२६] इत्यनुशिक्ष्यते ।
आधिनवतलस्यैश्वरस्य सौलभ्यं रागप्राप्तमित्याह—तद्वि-
योगमिति । उत्कल्यातिवाद्मात्रत्वशङ्काद्युदासाय युतिमूला
माह—यमेवेति । अत्र वरणशब्देन किमुच्यते ? न तावच्छे-
दपत्यशरीरत्यायाकारेण स्वीकार, तस्य नित्यसिद्धत्वात्, न
च तद्विपरीत, विशदत्वादेव, नच प्राप्तिप्रदान, "तेन लभ्य'
इत्यनेन पौनश्चित्यप्रसङ्गात्, नचान्योऽन प्रकार, असम्भवादि-
त्यनाह—मत्प्राप्त्यनुगुणेति । विपाकोऽन ध्रुवात्समृतिर-
पवददर्शनसमानाधिकात्त्वादिरूप. । तद्विरोधिनो दुष्कृतजस्त-
मोरागद्वेषमोहादयः । अत्यर्थमतिप्रयत्नं निरतिशयमक्तिवत् ।
आदिशब्देन परमपदयन्तासत्तिपर्यन्तं यन्मन्वेद्येक्षितं तत्सर्वं
दिवक्षितम् । अहमेवेति परमकारुणिकस्य ममेवायं शर इत्य-
भिप्रायः । 'तस्याह सुलभः' इत्यादेरुक्तार्थपरत्वरित्यरीरणा-
यास्त्वैवायंश्च वक्ष्यमाण विस्तरमुदाहृतधृत्युपवृंहणत्वं दसायति-
वक्ष्यते चेति ॥ १४ ॥

सैव मासे कथं सततं त्वदुचिन्तनं घटेत् ? तत्राह—अ-
नन्यचेता इति । अनन्यचित्तकथेतोरहित, चेतसो मदेरिति
लभ्येव सम्भ्रान्तमदुचिन्तनम्, तद्य बाधनिद्रयाणां तत्रद्विषया
न्तरसम्पन्नेऽपि न क्षतमिति न तद्विरोधित्वेति । एतावत्
सन्तनचिन्तनं नैकत्वं वा पणमासं वा, किन्तु यावज्जीवि-
त्याह—नित्यशः इति । मावहं यो मां स्मरत्युचिन्तयति,
तस्य नित्ययुक्तस्य भेदित्ययुक्तमभिरतिरेकेण क्षणमायमपि
मद्दुश्चिन्तनं विनाऽऽत्मधारणमभमानस्य योगिन उदं
मुखाय । तद्विधायाममहमानोऽप्येव तं ह्ये "यमेवैव ह्यप्ये
तेन लभ्य" [अष्टो ३।३।२ कृष्. उ. ३।३।३] इति सुते. ।
'तेनो सततयुक्तानाम्' [१०।१०] इत्यादिवचनाना-
त्वापनि भाष्यः । पाठेति स्वशेषवत्प्रणमदमित्युक्तो मा
धर्मातिनि शक्यमिति ॥ १४ ॥

१ व० श० दी०— एवं परमात्मचिन्तज्ञानां विधा प्राप्तिमुक्त्वा स्वचिन्तकस्य भक्तस्य स्वप्राप्तिमाह— अनन्येति । नान्यस्मिन्पुत्रदारादिके (किन्तु अक्षरादिके स्वरूपे) चेतो यस्य तथा मां भगवन्तं लीलापुरुषोत्तमं नित्यशः स्मरति सततं तस्य नित्ययुक्तस्य मदनुरक्तस्य योगिनो मत्सम्बन्धतो वाऽहं निरुपममहिमा वासुदेवः पुरुषोत्तमो भगवान्सुलभोऽस्मि ॥ १४ ॥

१० पु. अ. त.— एवं योगयुक्तावां स्वांशांशरात्मकगति- स्वरूपशक्त्या भक्तियुक्तस्य स्वप्राप्तिमाह— अनन्य इति । सततं निरन्तरमव्यवच्छिन्नतया न अन्यस्मिंस्त्रैलोक्यैकालौकिक- विषये चेतो यस्य, ग्राह्यो यो मां नित्यतः प्रत्यहं स्मरति तस्य

नित्ययुक्तस्य मम नित्यं सम्मतस्य योगिनः सकाशादहं सुलभः सुखेन लभ्यः प्राप्यः । पार्थेतिस्मृत्युपनेन यथा त्वन्मातृस्मरण- बलेन तव सुलभो जातस्तथेति व्यञ्जितम् ॥ १४ ॥

११ नी० भा० दी०— इयं मतिरतीव दुर्लभेति मा भंस्या इत्याह— अनन्येति । नास्ति अन्यत्र चेतो यस्यासौ अनन्यचेना इत्यनेन स्मरणे आदर उच्यते । सततमिति निरन्तरम् । 'यो मां स्मरति नित्यंशः' इति दीर्घकालत्वं यादृजीवं स्मरतीत्यर्थः । तस्याहं सुलभः पार्थ ! नित्ययुक्तस्य नित्ये योगिनामावश्यकं युक्ताहारविहारादौ यमनियमादौ च युक्तस्वावहितस्य योगिनः योगमनुतिष्ठतः ॥ १४ ॥

**मामुपेत्य पुनर्जन्म दुःखालयमशाश्वतम् ।
नाऽऽप्नुवन्ति महात्मानः संसिद्धिं परमां गताः ॥ १५ ॥**

१ शां. भा.— तव सौलभ्येन किं स्यात् ? इत्युच्यते, शृणु तन्मम सौलभ्येन यद्भवति—मा- मिति । मामुपेत्य मामीश्वरमुपेत्य मद्रावमापद्य पुनर्जन्म पुनरुत्पत्तिं न प्राप्नुवन्ति । किंचिशिष्टं पुनर्जन्म न प्राप्नुवन्ति ? तद्विशेषणमाह— दुःखालयं दुःखानामाध्यात्मिकादीनामालयमाश्रयं, आलीयन्ते यस्मिन्दुःखानीति दुःखालयं जन्म । न केवलं दुःखालयं अशाश्वतमनवस्थितस्वरूपं च नाऽऽप्नुवन्तीदृशं पुनर्जन्म महात्मानो यतयः संसिद्धिं मोक्षाख्यां परमां प्रकृष्टां गताः प्राप्ताः । ये पुनर्मां न प्राप्नुवन्ति ते पुनरावर्तन्ते ॥ १५ ॥

२ आ. शां. व्या.— किंवां प्राप्तास्त्वय्येवावतिष्ठन्ते किंवा पुनरावर्तन्ते चन्द्रोकादिव ? इति सन्देहात्सृष्ट्यति— तथेति । तत्रोत्तरलोकेन नियमं दर्शयति— उच्यते इति । ईश्वरोपपन्नं न मामीश्वरमिति व्याचष्टे— मद्रावमिति । पुनर्जन्म- नोऽनित्यत्वं प्रमद्वारा स्पष्टयति— किमन्यादिना । महात्मत्वं

प्रकृतसर्वविशेषम् । इतयन्तस्मिन्नेवधरे समुत्पन्नसम्पदार्थिनो भवन्ति शेषः । भगवन्मनुष्यगणानामपुनरावृत्ती ततो विमु- खानामनुपजातसम्पत्तिषु पुनरावृत्तिर्यसिद्धेत्याह— ये पुनरिति ॥ १५ ॥

३ रा. भा.— अतः परमध्यायशेषेण ज्ञानिनः कैवल्यार्थिनश्चापुनरावृत्तिर्माभ्यर्थिनः पुनरावृत्तिं चाह— मामिति । मां प्राप्य पुनर्निखिलदुःखालयमशिरं जन्म न प्राप्नुवन्ति । यत एते महात्मानो महामनसः, यथावन्वितमत्स्वरूपज्ञाना अत्यर्थं मत्प्रियत्वेन मया विना आत्मधारणमलभमाना मध्यासक्तमनसो मद्राश्रया मामुपास्य परमसंनिद्धिरूपं मां प्राप्ताः ॥ १५ ॥

१ महान् आत्मा जन्, सुद्धि, ज्ञानं, अणुभावः, येन ते महात्मानः । 'करोरं प्रदरने च स्वभावर परमावनि । स्वान्ते पुनो मनोपायामाजानं क्वयो विदुः ॥' (१२) इति द्वादशतः । महान्तश्च त आत्मानश्च ते महात्मानः । पुनर्जन्म- दुःखानां चालयं पुनर्जन्मदुःखालयमिति चेत् वा पदम् । अत्र वामनः—
साम्निप्यशेषकेनाश्रयणान्देन रमापति । मोक्षं सपुण्यमोष्यादृषातिरूपं मुमुषुषु ॥
निर्गुणे चाङ्गिमाऽन्त्येन ' संसिद्धिं परमां गताः ' । इत्यनेन अगो ४५८ मोक्षं कैवल्यलक्षणम् ॥
अप ते न पुनर्जन्म प्राप्नुवन्तीति कीर्तयन् । भेदत्वं इत्योगिभ्यो द्वेषानन्यपुत्रुत्वर ॥
दूरत्वं वाप साम्निप्यं निर्गुणे नैव विद्यते । द्वेषः सपुण एतावन्मदोद्विष्टो हस्वित् ॥
पुण्यं निर्गुणं वापि ये प्राप्ताः परमेष्ठयम् । महात्मानो हि ते देवां चेतो म्नामतां गतम् ॥
इति त्रिचन्द्रति ।
—अधिगीता ।

४ वे. ता. सं. — इतः पूर्वं प्रयाणमधिकारिणा केचन
वेद्योपादेययोः प्रतिपादिताः ; अतः परमधिकारीपथिकतया-
ऽवश्यमेवस्य फलस्य स्थिरस्थिरत्वलक्षणविशेष दर्शयतीत्याह-
अतः परमिति । अत्र ज्ञानिनस्तावदपुनरावृत्तिरूपते ' मा-
मुपेत्य ' इति श्लोकेन । दुःखानन्त्यस्य सर्वप्रमाणसिद्धत्वाद् दुः-
खस्य निर्विशेषस्य सद्बोवायोगात् — निखिलेत्युक्तम् ।
जन्मनधाशाश्वतशब्दनिर्दिष्टमस्त्विदं जन्माविनामृतदेहमोगाय-

स्थिरस्वरूपमिह विवक्षितम्, जन्मशब्दो वाऽत्र जन्मच्छरीरपर ।
' महात्मानः ' इति स्तुतिमात्रादपि महात्म्यस्यात्र संतिद्धिहेतु
त्वमुचितमित्यभिप्रायेणाह — यत इति । महात्मानत्वं ज्ञानिना
प्राप्तप्रपञ्चितमिदानीदं दर्शयति यथावस्थितेत्यादिना ।
अमिलयित्वा फलस्य सिद्धिव्यपदेशोचित्यात् परमशब्दत्वा
रस्याव परमसंसिद्धिरूपं मामित्युक्तम् । परमसंसिद्धि-
रूपं परमपुण्यार्थमित्यर्थः । समीचीना सिद्धि ससिद्धिः ॥ १५ ॥

५ आ. मा. भा. — तस्यासिं स्तौति — मामिति । परमां सिद्धिं गता इति हि तत्र हेतुः ॥ १५ ॥

६ ज. प्र. दी. — ' स याति परमा गतिम् ' [८१३]
' तस्याहं सुखम् ' [८१४] इति द्वैधावचनात् परमगति
शेगवशाभ्य पृथगिति न भगवत्यम्, भगवत्प्राप्तेरेवोत्तरत्र
स्तुते, अन्यथोभयस्तुतिप्रसङ्गादित्यभिप्रायेणाह — तस्यासि-
मिति । तर्हि कथं ' मामुपेत्य ' इत्युक्त्वा ' ससिद्धिं परमा

गताः ' इति पृथगुक्तिः ? इत्यत आह — परमामिति । ये
मामुपेतास्ते परमा सिद्धिं मोक्षलक्षणा हि गताः । न च
सुकाना निर्वाजं जन्म सम्भवतीत्येव तत्र स्वधर्मप्रताना
जन्माभावे हेतुरयमुच्यते । न तु भगवत्प्राप्तेरन्या परमसि-
द्धिप्राप्तिरित्यर्थः ॥ १५ ॥

७ ह. पै. भा. — मामिति । संसिद्धिं परमां मोक्षम् ॥ १५ ॥

८ वें. प्र. गि — तव सौलभ्येन किं स्यादिति चेदाशङ्क-
येत्याह — मामुपेत्येति । मां प्राप्य दुःखानामाध्यात्मिका-
दीनामालयमाश्रयन्तस्, तथाप्यशाश्वतमस्तिरं पुनर्जन्म न

प्राप्नुवन्ति, यतस्ते महात्मान परमां संसिद्धिं लब्धिं
गताः ॥ १५ ॥

९ व० न० दी० — स्वप्राप्तावपुनरावृत्तिं सदाचारेण दर्शयति-
मामिति । परमपुरुष अन्तर्यामिणमक्षरं परं
पुरुषोत्तमं मां प्राप्य पुनर्जन्म न प्राप्नुवन्ति महात्मानः ; किन्तु परमा सिद्धिं मुक्तिं निर्गुणा गताः ॥ १५ ॥

१० पु अ. त. — नन्वेवमेव तत्रैवोपासकास्तत्तस्यायुक्तं
प्राप्नुवन्तीति तत्तच्छास्त्रेण निगद्यत इति भवत्प्राप्तौ को
विशेषः ? इत्याकाङ्क्षायां स्वप्राप्तैर्विशेषमाह — मामुपेत्येति ।
महात्मानो महात्मका भक्ता परमां संसिद्धिं भावन्तीति गताः

सन्तो मामेकं पुरुषोत्तममप्येव समीपे प्राप्य पुन दुःखान्
सत्सारात्मकं अशाश्वतमनित्यं लौकिकं जन्म न प्राप्नुवन्ती
त्यर्थः ॥ १५ ॥

११ नी० भा० दी० — त्वज्ञातेऽपि किं स्यात् ? अत आह — मामिति । मामुपेत्य पुनर्द्वितीयवारं जन्म नाप्नु-
वन्ति । यत्र-न दुःखानामालयभूतं मूढदृष्ट्या किञ्चित्सुखालयत्वेऽपि अशाश्वतं नश्वरं, तुच्छमित्यर्थः । के नाप्नु-
वन्ति ? महात्मानो योगेन जितचित्ताः, अत एव परमा संसिद्धिं मोक्षं गताः । अगता अपि प्रत्यासन्नत्वाद्गता
एव । तथा ब्रह्मलोकगतान् प्रकृत्य स्मरते ' ब्रह्मणा सह ते सर्वे मन्त्रानि प्रतिसन्धरे । परस्यान्ते कृत्यात्मानः प्रवि-
शन्ति परं पदम् ' इति । प्रतिसन्धरे ब्राह्मे प्रलये । परस्य चतुर्मुखस्य अन्ते नाशे ॥ १५ ॥

सहेतुका पुनरावृत्त्यपुनरावृत्तिनो लोकाः ।

आ ब्रह्मसुवनाल्लोकाः पुनरावर्तिनोऽर्जुन ! ।

भवनाल्लोकाः इति वें. ब्र. गि. — पु. अ. त. सम्मतः पाठः ।

मामुपेत्य तु कौन्तेय ! पुनर्जन्म न विद्यते ॥ १६ ॥

१ आ प्रलयेति-ब्रह्मलोकप्रतानामपि पुनरावृत्तिरस्तीति सर्वैक्याख्यातम् । एतदनुपगमे च तदुपरितनलोकगतिमुक्तिरितिभिर्नि-
र्यात्, तत्र न हृदयज्ञानमिते संशयमहामोहकल्पनीकृतान्तद्व्यामस्माकं प्रतिभातीयमागमापिगता व्याख्यावति — आत्मानं यावत्प्र-
पदं प्राप्ते, तावत्प्रत्याहस्मापित्यर्थं पुनरावृत्तत्वाद्ब्रह्मनास्तुनराश्वतं चैव त्वत्यानान्तरमविरतं ध्याम्यन्तो विगारितेनैतत् इत्यभिप्रा-
युक्तत्वात् । हंसयोर्वी दुः — अत्र भगवता पूर्वोपेन ज्ञानमपि कर्ममिथाना नियुक्तानां प्रवृत्तानां चाधिकारिणामविशेषेण प्र-
रूपत्वात्तत्पयोरपि पुनरावृत्तिहेतुत्वमभिहितम् । उत्तरार्धेन तु शब्ददृष्ट्या योगेन दारणानलपरपयदिणं शब्दं मद्रये च समुपादे-
न तेषां शय्येयानां मुक्तानां मृत्युवर्णमात्रमवलपवेशो भवतीत्युपदिष्टमिति मन्यते ॥ लोका जना स्वर्गादियथ । पुनरावृ-
पुनरावृत्तिरिति पुनरावृत्ति । आत्मानल्लोकादा गतान् । इत्यादिबदभिनिषावात् ॥ अत्र यामन —

१ शां. भा.— किं पुनस्त्वचोऽन्यत्प्राप्ताः पुनरावर्तन्ते ? इत्युच्यते— आ ब्रह्मभुवनात् भवन्ति अस्मिन्भूतानांति भुवनं ब्रह्मभुवनं, ब्रह्मलोक इत्यर्थः । आत्रह्मभुवनात् सह ब्रह्मभुवनेन लोकाः सर्वे पुनरावर्तिनः पुनरावर्तनस्वभावाः, हेऽर्जुन ! मामेकमुपेत्य तु कौन्तेय पुनर्जन्म ! पुनरुत्पत्तिर्न विद्यते ॥ १६ ॥

२ आ. शां. व्या.— “ अगम सोममृता अन्मृ ” [अत्रयं. ६।४।११] इति ध्रुते. स्वर्गादित्यामासिपि समानै-
वानाशुक्तिरित्याशङ्कते— किं पुनरिति । अर्थवादशुतो कर्मि-
णाम्युक्तत्वाऽऽपेक्षिकत्वं विवक्षित्वा परिहरति— उच्यते
इति । एतेन भूरादिलोककमुद्यमं प्रविष्टानां पुनरावृत्तावपि
जगदिनेकत्रय प्राप्तानामपुनरावृत्तिरिति विभागोक्तिरप्राप्त-

णिकत्वादवहेतेत्यवयवम् । तर्हि तद्देवैश्वरं प्राप्तानामपि पुन-
रावृत्ति शङ्कते ? नेत्याह— मामिति । चावत्सम्प्राप्तधुति-
वदीश्वरं प्राप्तानां निवृत्ताविद्यानां पुनरावृत्तिरप्राप्तिकीर्त्यर्थः ।
यस्य स्वाभाविकी वशप्रयुक्ता च शुद्धिस्तस्यैवोक्तैऽर्थे बुद्धिर्दे-
वीति मत्वा सम्युद्धिद्वयम् ॥ १६ ॥

३ रा. भा.— ऐश्वर्यगतिं प्राप्तानां भगवन्तं प्राप्तानां च पुनरावृत्तावपुनरावृत्तौ च हेतुमनन्तर-
माह— आत्रह्येति । ब्रह्मलोकपर्यन्ता ब्रह्माण्डोदरवर्तिनः सर्वे लोका भोगेश्वर्यालयाः पुनरावर्तिनः
विनाशिनः; अत ऐश्वर्यगतिं प्राप्तानां प्राप्यस्थानविनाशादिनाशित्वमवर्जनीयम् ; मां सर्वज्ञं सत्य-
सङ्कल्पं निखिलजगदुत्पत्तिस्थितिलयलीलं परमकारुणिकं सदैकरूपं प्राप्तानां विनाशप्रसङ्गाभावाच्चेपौ
पुनर्जन्म न विद्यते ॥ १६ ॥

४ वे ता चं.— अप्रसक्तस्य प्रतिषेधायोगात् प्रतिषे-
ध्यस्य प्रसङ्गिनश्चासन्नवर्तिन उपादात्तुच्चित्तत्वात्तथाप्यलभ्यते
श्रयार्थिना जन्ममात्र तन्निषेधमुपेन सुचितम्, अतस्तत्रापि हेतुरेव
केचल वचन्य इत्यभिप्रायेणाह— ऐश्वर्यगतिमिति । ‘ मामु-
पेत्य तु ’ इति भगवत् प्रतियोगीकरणशब्दोऽत्राभिप्रेक्षितत्वा-
भिप्रायेणाह ब्रह्मलोकेति । प्रह्व्याह्वयमगवन्मयागमहोदवौ
महापुरुषैरपि यदा बुद्धदायित, तदा वैव कथा तदन्तर्वर्तिना
लोचानामित्त्वभिप्रायेण ब्रह्माण्डोदरवर्तिन इत्युच्यम् । तेन
परमाशाश्वर्यचरुदक्षिदिश । ऐश्वर्यमित्यत्राप्रतिपादकपरत्वाद्योक्त-
मौगेश्वर्यालया इति । मुवनशब्दसमाभिवाहनस्य लोचश-

ब्दस्य जननिषयस्वायोगोक्तत्वं यमनामावेन पुनरावृत्तेरप्यभा-
वात्, पुनरावृत्तिचन्देन प्रवाहतेऽपि विनाशमानं उच्यते इत्याह
विनाशिन इति । पुनरावृत्तिशब्दस्याजडभक्षणश्रुतेस्ततोऽप्युक्त-
पुष्टपुनरावृत्तिरेव वा ह्यारम् । फलिनमाह अत इति । ‘ माम् ’
इत्यत्र मुच्यन्देन योक्षितानपुनरावृत्तिहेतुविशेषान् दर्शयति मां
सर्वज्ञमित्यादिना । असर्वज्ञमसत्यसङ्कल्पं कामिकेष्टिपमितं
(तमनिर्गुणं) निर्गुणं रजस्तमोमूलरागद्वेषादिनाभाविकारसालिन
कर्मज क्षुद्रैवत प्राप्तानां हि तदन्त्येन तैव वा पुनरावृत्तिः
स्यादिति विशेषणानां तत्पर्यम् ॥ १६ ॥

५ आ. भा. भा.— महामेरुस्यब्रह्मसदनमारभ्य न पुनरावृत्तिः । तच्चोक्तं नारायणगोपालकल्पे
‘ आ मेरुब्रह्मसदनादा जनाज्ज जनिर्भुवि । तथाप्यभावः सर्वत्र प्राप्यैव वसुदैवजम् ’ इति ॥ १६ ॥

६ ज प्र. ही.— ‘ आनङ्गभुवनालोका पुनरावर्तिन ’
इति सत्यलोकसहितानां पुनरावृत्तिरुच्यत इत्येतदपश्याख्यात-
मिति भावेनाह— महामेरुस्येति । परत स्थितानाम् । एवं
जनलोकमारभ्येत्यपि ब्राह्मम् । अत एतत् ? इत्यत श्लोकमाग-

मेनैव ज्ञायते— तन्न्येति । पृथिवीसम्बन्धिनः तदसम्बन्धिनः
लोकानां मद्भाग्योपभोगोपादानम् । परत स्थितानाम् । यद्यपीति
शेषः । अनाद्यो जने लभ्यत इति शेषः । अनेनैव व्याख्यातं
भवति । महामेरुस्यब्रह्मसदन अल्लोक चारम्य न पुनरावृत्तिः ।

— सारलोक्याद्यपि चे प्राप्तान्त्येव नास्ति जन्मः पुनः । इति चेदापठद्वास्तस्यै कथं जन्मत्रय हरि ॥
अत्रोच्यते स्तो वैदुष्टे मुक्तमुक्तपदे पृथक् । अतो मुक्तस्यसगतो ज्ञानी नावर्तते कश्चिद् ।
आत्मज्ञानविहीनोऽपि तस्युपजानतत्परः । अन्तर्बहिः स्मर-देव यो जहाति कलेवरम् ॥
ज्ञानान्यदप्यर्थतारकीजप्रकृतिमानसौ । अन्तस्मृत्यासपङ्कशोऽप्येत्येव मुक्तस्यलं रयत् ॥
जयश्च विजयं क्षापासत्रस्थावेव विच्युतौ । भेदादुत्थेनमुक्तत्वात्परात् सम्मान्यते तज्ज ॥
आत्मानमय वैदुष्टं वैदुष्ट्यापिचरति च य । अनन्य पश्यति ज्ञानी स नैवावर्तते पुन ॥
इति प्रतिपादयति ।

— अविगीता ।

अतो मासुपेत्य पुनर्जन्मेति किमुच्यते ? इति चेत्, सत्यम् ;
आ ब्रह्मभुवनात् एवमाजनाच्चारंभवा एव लोका पुनरावर्तिन ।
परे न पुनरावर्तिन इति यावत् । तथापि नोक्तमयुक्तम्, यतस्तेषु

लोकेषु स्थित मासुपेत्यावस्थितस्य पुनर्जन्म न विद्यते
इति । अन्यथा मासुपेय पुनर्जन्मेत्युक्तत्वात् उत्तरार्थ-
वैयर्थ्यं च ॥११६ ॥

७ ह. पै. भा.—॥ १६ ॥

८ घं ब्र गि — एतदेवास्वयत्यतिरेकाम्यां द्रव्यमाह—
आ ब्रह्मेति । तत्र पूर्वार्थेन व्यतिरेक उच्यते । भवन्त्यस्मिन्
भूतानीति भवन् लोका । अग्निविधावाकार । ब्रह्मलोकेन
सह सर्वेऽपि लोका पुनरावर्तनस्वभावा । 'ब्रह्मभुवनात्'
इति पाठे तु भुवनशब्दस्य लोकवाचित्वं प्रसिद्धम् । एव
व्यतिरेकस्यैवाऽन्वयमाह— मासुपेत्य स्थिति । तु-शब्दो
लोकान्तरवैलक्षण्यार्थः । मामेकस्यपेत्य तु वर्तमानानां पुनर्जन्म
नास्ति । यद्यपि 'ब्रह्मलोकमभिसम्पद्यते, न च पुनरावर्तते'
[लं. ३ ८१।५।१] 'अनादृत्ति शब्दात्' [प्र सू. ४।१।२२]

इति श्रुतिसूत्रोद्देशलोक गतानामनादृत्तिरुच्यते, तथापि
ब्रह्मभुविफलभिरपासनाभिर्भ्यं ब्रह्मलोकं प्राप्तास्तेषामेव
तत्रोपरब्रह्मज्ञानानां प्रवृत्त्या सह मोक्षभागित्वादानादृत्तिरि-
त्येतत्परं श्रुतिसूत्रं, न तु पञ्चान्निविद्यादिभिरतत्कृतवैषि च
ब्रह्मलोकं प्राप्तास्तेषामनादृत्तिरस्ति, किन्तु पुनर्जन्मवैष्यभि-
प्राय । अजुनेति सम्बोध्यापि पुनर्बोद्धेति सम्बोधनेन
पितृव्यस्युत्पत्तयाऽवश्यानुपाहारव्यप्रदर्शनेन प्रतारणाशङ्कामपठ-
दनुक्तार्थस्य त्रिसम्भगीयता सूचयति ॥ १६ ॥

९ व० त० दी०— अनेवमभूतानामभक्तानां संसारे पुनरावृत्तिं वदन् स्वप्राप्तानां तदभावमाह— आब्रह्मेत्या-
दिना । हे अर्जुन ! अन्वे लोका ब्रह्मभुवनमभिव्याप्य निर्दिष्टा जनाः सर्वे एवैह पुनरावर्त्तनशीला सन्ति
“ घमैत्य ह्यनिमित्तस्य विराग परमेष्ठयसौ ” इत्यपि वचनात् । मासुपेत्य तु तथाभूत पुनर्जन्म तेषां न विद्यते,
नैककर्म्यगम्यत्वात् । निश्चयार्थं पुनः कथनम् ॥ १६ ॥

१० पु अ त — अथान्येषां पुनर्जन्म भवतीत्यर्थं —
आब्रह्मेति । आब्रह्मभुवनात् ब्रह्मभुवनमभिव्याप्य सर्वे लोका.
पुनरावर्तिन सर्वे पुनर्जन्ममाजो भवन्ति । मा तु उपेत्य

कौन्तेय परमस्निग्ध । परं जन्म न विद्यते, न यदादित्यर्थं ।
तुशब्देन मन्तार्यं प्रकृतस्य अत एव शङ्का न भवतीति
ज्ञापितम् ॥ १६ ॥

११ नी० भा० दी०— त्वदस्यमेऽपि किं स्यात् ? अत आह— आब्रह्मेति । आब्रह्मभुवनात्, ब्रह्मलोकमभि-
व्याप्य ब्रह्मलोकेन सहैवेत्यर्थः । लोकाः पुनरावर्त्तिन पुनरावृत्तिस्वभावाः । हे अर्जुन ! शेष स्पष्टम् । अत्रैव
व्यवस्था— ये ब्रह्मभुक्तिफलभिर्देहादिविद्याभिर्ब्रह्मलोकं गतास्ते तत्रैव ज्ञान प्राप्य ब्रह्मणा सह मुच्यन्ते ।
ये तु पञ्चान्निविद्याभिर्ब्रह्मलोकं गतास्तेऽनुपासितपरमेश्वराः पुनरावर्त्तन्त इति ॥ १६ ॥

सहस्रयुगपर्यन्तमहर्षद्ब्रह्मणो विदुः ।

रात्रिं युगसहस्रान्तां तेऽहोरात्रविदो जनाः ॥ १७ ॥

१ अत्र युगशब्दो देवयुगपरो हेय । तथा च मनु [१।६८—७२]—

प्राप्तस्य तु क्षपाहस्य यत्प्रमाण समाखत । एकैकशो युगानां तु क्रमदास्तामिरोधत ॥
चत्वार्याहुः सहस्राणि वर्षाणां तद्वृत्त युगम् । तस्य तावच्छती सन्ध्या सध्याशश्च तय विष ॥
इतरयु ससन्धेयु ससध्यादयु च त्रियु । एकापार्श्वेन वर्तन्ते सहस्राणि रात्रानि च ॥
यदतत्परिसङ्गपातमादावच चतुर्युगम् । एतद्वाद्दशमाहश्च दशानां युगमुच्यते ॥
देविकानां युगानां तु सदस्य परितद्वयया । प्रादमेकमहर्षेण तापतां रात्रिमेव च ॥

महाभारतेऽपि (१२।२३।१।२९)—

एतां द्वादशराहसीं युगाख्यां कथसो विदुः । सहस्रपरिवर्तं तदाश्च दिशसमुच्यते ॥ इति ॥

माद्मन्व रात्रिं च ये जानन्ति, तेऽहोरात्रज्ञा इति स्तुतिरियम् । स्तुत्या च माद्मन्वहोरात्रं क्षात्कर्ममिति विधि-
परिचल्यते ' इति बृहस्रुजमहः ।

ये ज्ञानिनो निगुणमव हस्य मन्त्र-३ ये वा सगुणं परताम् । तेषां द्वेषयामपि एष एव मुक्तिं चार्थतन्मिलित्वादि ॥

अपराधोपा अथ मन्त्रिशोऽप्यनाधिना ये दृष्टोपगमनाः । पद्वक्त्रभेदमनुपगमनां भावनेन तदपि पुनर्भक्त ॥

आराधना इति भावना योगपरयया इति नाद्वयं च । विन्दति ते, किन्तु पर विधातु गन्तव्यं तद्व्यक्तमनुभवद्वारा ॥

अव्यक्ताद्व्यक्तयः सर्वाः प्रभवन्त्यहरागमे ।
 रात्र्यागमे प्रलीयन्ते तत्रैवाव्यक्तसंज्ञके ॥ १८ ॥
 भूतग्रामः स एवायं भूत्वा भूत्वा प्रलीयते ।
 रात्र्यागमेऽवशः पार्थ ! प्रभवत्यहरागमे ॥ १९ ॥

१ शां. भा.—ब्रह्मलोकसहिता लोकाः कस्मात्पुनरावर्तिनः ? कालपरिच्छिन्नत्वात्, कथम् ? सहस्रेति । सहस्रयुगपर्यन्तं सहस्रं युगानि पर्यन्तः पर्यवसानं यस्याहस्तदहः सहस्रयुगपर्यन्तं ब्रह्मणः प्रजापतेर्विराजो विदुः, रात्रिमपि युगसहस्रान्तामहःपरिमाणमेव । के विदुः ? इत्याह—तेऽहोरात्र-त्रविदः कालसहस्र्याविदो जना इत्यर्थः । यत एव कालपरिच्छिन्नास्तेऽतः पुनरावर्तिनो लोकाः ॥ १७ ॥

२ आ. शां. व्या.—ब्रह्मलोकसहितानां लोकानां पुनरा- त्रजापतेस्तद्वर्तिनामपि लोकाना यथायोग्यकालपरिच्छिन्न-
 वृत्तौ हेतुं प्रभद्राया दशयति—ब्रह्मेति । उक्तमेव हेतुमाद्य- त्वेन पुनरावृत्तिरित्यभिप्रेत्य व्याचष्टे—सहस्रेत्यादिना ।
 ह्यापूर्वकमुत्तरलोकेन साधयति—कथमित्यादिना । यथोच्य- अक्षरार्थमुक्त्वा तात्पर्यार्थमाह—यत इति ॥ १७ ॥
 होरात्रावयवमासवैयनसवत्सरावयवशनसहस्रायुर्वचिच्छन्त्वा-

१ शां. भा.—प्रजापतेरहनि यद्भवति रात्रौ च, तदुच्यते—अव्यक्तादव्यक्तं प्रजापतेः स्वापावस्था, तस्मादव्यक्तात् व्यक्तयो व्यज्यन्त इति व्यक्तयः स्यावरजद्गमलक्षणाः सर्वाः प्रजाः प्रभवन्त्यभिष्पज्यन्ते अह आगमोऽहरागमस्तस्मिन्नहरागमे काले ब्रह्मणः प्रयोधकाले; तथा रात्र्या- गमे ब्रह्मणः स्वापकाले प्रलीयन्ते सर्वा व्यक्तयस्तत्रैव पूर्वोक्तेऽव्यक्तसंज्ञके ॥ १८ ॥

२ आ शां व्या.— यत्रजापतेरहस्तयुगसहस्रपरिमित । सहा वारयति—अव्यक्तमित्यादिना । जातिप्रतियोगिभूता
 या च तस्य रात्रि साऽपि तेषु कालविदामभिप्रायमनुष्ठय । व्यक्तौव्यावर्तयति—स्यावरति । असदुत्पत्तिप्रसक्ति प्रत्या-
 भ्रमस्याहोरात्रस्य कालपरिमाण दर्शयित्वा तत्रैव विभक्त्य दिशति—अभिभ्यस्यन्त इति । पूर्वोक्तमव्यक्तसंज्ञकं स्वापा-
 कार्ये कथयति—प्रजापतेरिति । अव्यक्तमव्याहृतमिति चर्ष्यं ब्रह्म प्रजापतिसिद्धिं तस्मिन्निति यावत् ॥ १८ ॥

—पारब्धयान्ते विधाना सहैषा विमुक्तिः प्रदिश्यात उत्कृष्टिनास्ते ।
 दिनानि क्षपाद्यातिदीर्घा विरिञ्चिदिरस्य प्रसङ्गयान्ति मोक्षप्रतीक्षा ॥
 आवर्तनं न पुनरस्ति तथापि तस्मिन् कालप्रवाहपतिता न शुद्ध लभन्ते ।
 ये ज्ञानिन सगुणमतिपराध ते तु सद्य ह्युच्येन परम पदमाप्नुवन्ति ॥
 ज्ञानादन्ते नैव मोक्षस्तद्विहायात्यनुष्ठयः । इत्योगरता ये ते मुक्ता एव केवलम् ॥
 आयाता वरितुं वयां ददाति प्रतिवेदिने । भविता दुर्दिता साऽस्या स्र मे पत्नी भवेदिति ॥
 सद्यो कल्प्य तथा ज्ञानान्मोक्षं त्यक्त्वा हृष्टे रताः । गण्यन्ति ब्रह्मलोकं कर्त्तुं ते मोक्षकामिणः ॥
 ये पूर्वमुक्ता इत्योगसक्ता परामुक्तान्त इतीह देव । पूर्वानुसन्धानमिदं विहाय व्याख्यातमन्यैस्तु विमण्ड्युक्तम् ॥
 —तच्छब्देन परामर्शः पूर्वोक्तस्यैव मुख्यते । ये प्रागकीर्तिता हेया कथ वा के नितीह ते ॥ इति वामनाशय ।

१ वामनः श्रीकृष्णममवतारयति—
 ब्रह्मलोकमुपेना ये गण्यन्ति स्वयम्भुवः । ते दिनानि त्रियामाद्येऽयुक्तमेतर्हि यत्स्फुम् ॥
 तत्कथं घटते ? न स्तस्तत्र ह्यन्तोदयो रवे । सङ्गामिनामपावतु जगद जगता युग् ॥ इति ।
 अत्र नत्या अव्यक्ततद्वेन साहस्रयारात्रोक्ता प्रहतिद्व्यत इति मन्यन्ते । तदयुक्तम्, इह प्रजापतेर्मात्प्रसुप्तव्यवस्थयोरेव
 प्रहस्यत् । क्रिय—न साहस्रे पुरस्य प्रहते परव स्वोक्तियवे, अत्र तु 'परस्वमात्तु भावोऽव्योऽव्यक्तोऽव्यक्तात्—'
 (८।२०) इत्यहमादव्यक्तत्वात् अव्यक्तयुगस्य परस्वमुच्यत इति न साहस्राभिमतता प्रहतिदिहाद्विदिति व्यक्तं विदंपदिदम् ।
 १ भूतानां ग्राम-समुदाय । 'अमु अर्धे' (घा १२०) 'प्रसेरा च' (उ सू. १।१।४८) इत्यादिश्लोको मन्त्र, धातोराकार्था
 'शब्दादिपूर्वो ऋडेऽपि ग्राम' (३।३।१।४०) इत्यमर । अन्ये तु—'ग्राम आनन्त्रणे' (घा. पा. १।८।१२) कस्माद्भव्युत्पाद्यन्ति ॥
 अत्रतः अद्यव्याव्यस्य समवतो बरा इति केचित् ।
 —अधिगीता ।

१ शां. भा.— अकृताभ्यागमकृतविप्रणाशदोषपरिहारार्थं बन्धमोक्षशास्त्रप्रवृत्तिसाफल्यप्रदर्शनार्थं अविद्यादिक्लेशमूलकर्माशयवशाच्चावशो भूतग्रामो भूत्वा भूत्वा प्रलीयत इत्यतः संसारे वैराग्यप्रदर्शनार्थं चेदमाह— भूतग्राम इति । भूतग्रामो भूतसमुदायः स्थावरजङ्गमलक्षणो यः पूर्वस्मिन् कल्प आसीत्स एवायं, नान्यः; भूत्वा भूत्वाऽहरागमे, प्रलीयते पुनः पुनराभ्यागमेऽहः सत्येऽशौ-
ऽस्वतन्त्र एव पार्थ ! प्रभवति अवश एवाहरागमे ॥ १९ ॥

२ आ. शां. व्या — ननु प्रबोधकाले ब्रह्मणो यो भूत-
ग्रामो भूत्वा तस्यैव रवापकाले विलीयते तस्मादन्यो भूयो
ब्रह्मणोऽहरागमे भूत्वा पुनराभ्यागमे परवशो विनश्यति,
तदेवं प्रत्यवान्तरकल्पे भूतग्रामविभागो भवदित्याशङ्क्यान-
न्तरलोकतात्पर्यमाह— अकृतेति । प्रतिकल्पं प्राणिनिकायस्य
मित्रत्वे सत्यकृताभ्यागमादिदोषप्रसङ्गात्परिहारार्थं भूतग्राम-
स्य प्रतिकल्पवैक्यमास्थेयमित्यर्थः । यदि स्थावरजङ्गमलक्षणस्य
प्राणिवर्गस्य प्रतिकल्पमन्यथात्वं, तदैकस्य बन्धमोक्षान्वयिनो
ऽभावात्काण्डकृत्यात्मनो बन्धमोक्षार्थस्य शाश्वतस्य प्रवृत्तिरफला
प्रसज्येतास्तत्साफल्यार्थमपि प्रतिकल्पं प्राणिवर्गस्य नवीन-
त्वात्प्रपत्तिरित्याह— बन्धेति । कथं पुनर्भूतसमुदायोऽस्वतन्त्र

समवशो भूत्वा प्रविलीयते ? तथाह— अविद्यादीति । आदि-
शब्देनास्मिन्तारागद्वेषाभिविज्ञेया एवन्ते । यथोक्तं श्रेयसार्थं
मूलं प्रतिलम्ब्य धर्माधर्मात्मककर्मराशिच्छ्रवति तद्गतादत्ताम्ब-
तन्त्रो भूतसमुदायो जन्मविनाशावनुभवतोत्पत्त्यर्थः । प्राणिनिका-
यस्य जन्मनाशाभासोक्तैरर्थैमाह— इत्यत इति । संसारे
विपरिवर्तमानानां प्राणिनामस्त्रातन्त्र्यादवशानामेव जन्ममरण
प्रबन्धादलमनन संसारेणेति वैतुष्यं तस्मिन्प्रदर्शनीयं तदर्थं
चेत् भूतानामहोरात्रमावृत्तिवचनमित्यर्थः । समन्तरवाच्य
मिदमः परामुच्यते । रात्र्यागमे प्रलयमनुभवतोऽहरागमे च
प्रभव प्रतिपद्यमानस्य प्राणिवर्गस्य तुल्यं पारवश्यमित्याशय-
वानाह— अह इति ॥ १९ ॥

३ रा. भा.— ब्रह्मलोकपर्यन्तानां लोकानां तदन्तर्वर्तिनां च परमपुरुषसङ्कल्पकृत्यामुत्पत्तिविनाशकाल-
व्यवस्थामाह— सहस्रयुगेति । ये मनुष्यादिचतुर्मुसान्तानां मत्सङ्कल्पकृताहोरात्रव्ययस्थाविदो जनाः,
ते ब्रह्मणश्चतुर्मुपस्य यदहः, तच्चतुर्मुसहस्रावसानं विदुः, रात्रिं च तथारूपाम् । तत्र ब्रह्मणोऽहरागम-
समये त्रैलोक्यान्तर्वर्तिन्यो देहेन्द्रियभोग्यभोगस्थानरूपा व्यक्तयश्चतुर्मुसदेहावस्थादव्यक्तात् प्रभवन्ति ।
तत्रैवाव्यक्तावस्थाविशेषे चतुर्मुसदेहे रात्र्यागमसमये प्रलीयन्ते । स एवायं कर्मप्रदयो भूतग्रामोऽहरागमे
भूत्वा भूत्वा रात्र्यागमे प्रलीयते । पुनरप्यहरागमे प्रभवति । तथा वर्षशतावमानरूपयुगमहस्रान्ते ब्रह्मलोक-
पर्यन्ता लोकाः ब्रह्मा च “ पृथिव्यप्सु प्रलीयते आपस्तेजसि प्रलीयन्ते ” [सुत्रालो. २] इत्यादिप्रयोगे
अव्यक्ताक्षरतमःपर्यन्तं मय्येव प्रलीयन्ते । एवं मच्चतिरिक्तस्य कृत्स्नस्य कालव्यवस्थया मत्त उत्पत्तेर्भि-
प्रलयाच्चोत्पत्तिविनाशयोगित्वमर्जनीयमित्यर्थवर्गगति प्राप्तानां पुनरावृत्तिपरिहार्या । मामुपेतानां तु
न पुनरावृत्तिप्रमङ्गः ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥

४ घे. ता. च — ‘सहस्र-’ इत्यादिषोडशयस्य षिण्विष्ठा-
र्थमाह— ब्रह्मलोकपर्यन्तानामिति । हिरण्यगर्भादिन्वातमण्ड-
सिद्धमन्वलोरादिस्थैर्यद्वाह्युदाशाराह परमपुरुषसङ्कल्प-
कृतानामिति । ईश्वरवातमयमेव हान्यानानिरीकदिनरात्र्यादि-
विचित्रव्यवस्थायां कारणम् । तथा बोध्यते ‘कालस्य च हि
रण्यायां [म. भा. ५।६।१३] ‘कालक जगत्कं’ [म. भा. ५।
६।१३] इत्यादिभिः । एवमेवोक्तमन्यत्र ‘तत्रो युगमहस्रान्ते
मंदिरिष्ये जगन्पुनः । भूत्वा मन्वानि भूतानि भ्रातृ रथः पराधि
च’ इत्यादि । यत्तु मानवे ‘तथेयुगमहस्रं तु (तद्दे युगतद्वारं)
तत्रो युगमहस्रं विदुः । रात्रिं च तावन्मेव तेऽहोरात्रविदो
जनाः [१।१०३] इति, तत्र च इत्येव पाठः पञ्चाकममन्त्रय ।
इह तु ‘महस्र-’ इति षोडश ‘स्र-’ इत्यप्यहस्रं इत्येव
कल्पते ष्टये. तस्य ‘ते’ इत्यप्य ‘ये’ इति । परमपुरुषः ;

तथापि ‘ये विदुः’ अहोरात्रविदो जनाः’ इत्यन्वये प्रसङ्गवि-
होरात्रविदुष्युदाहरणं स्तुतिपरं वाच्यं प्रस्तुतावगतं स्वार्थः ।
तस्य ‘येऽहोरात्रविदो जनास्त एव विदुः’ इत्यन्वयः । एव
कालव्यवस्थायाम् प्राणानिहरणप्रतिपादनपरोऽत्र रथोऽर्थ इत्य-
भिप्रायेणाह ये मनुष्यादीति । अनुभवमानहोरात्रविदो
यथापसिद्धिं संशययमेव भवितुमर्हति, तेन चतुर्मुसमय-
मनुष्यादितुष्यता योतिना न्यादिरयमिप्रायेण मनुष्यादी-
स्यादितुष्यम् । अत्रोत्पत्त्याप परमात्मविषयत्वमनुभव-
चतुर्मुसस्य । सम्येव हि सहस्रयुगप्रतिपत्तिव्यवहारोऽस्मिन्
भागं प्रसिद्ध इति भावः । ‘तद्विदोऽपि विचिनिषोऽपि वि-
पन्मुसमहस्रान्ते’ इति न्यायः । ‘येऽहोरात्रविदो जना-
इत्यादिसंज्ञितानां पञ्चाकस्य सहस्रयुगप्रतिपत्तिव्यवहार-
विषयमितिप्रायेण तच्चतुर्मुससहस्रावसानं विदुः’

कम् । सहस्रयुगानि पर्यन्तं यस्य तत्सहस्रयुगपर्यन्तम् । युग-
शब्दश्चान्न प्रमाणान्तरानुगाराद्युक्त्युपरः ।

अस्त्वेवं चतुर्मुखस्याहोरात्रव्यवस्था; ततः किं प्रभुत्वस्य ?
इत्यत्रोत्तरम्— 'अव्यक्तात्' इति श्लोकः । तस्याप्येवाह—
तत्रेति । अयमभिप्रायः— अत्र व्यक्तिसत्त्वस्तावन्न महदा-
दिविषय, चतुर्मुखात्प्रागेव तदुत्पत्तेः । अतश्चतुर्मुखस्यमान
विषय एवासौ । व्यञ्जन् इति व्यक्तयः । तत्रापि सत्त्वलोकादे
प्रतिकल्पे प्रलयामावात् त्रैलोक्या-तर्वात्सिद्धेहिन्द्यादिवस्तुमान-
विषयत्वमेव स्वीकार्यम् । तेषां चोत्पत्तिः ब्रह्मसारीरादेव ।
तत्रात्रान्यक्तशब्दोऽपि न मूलान्यक्तविषयः; अस्तु तदुपा-
दानकब्रह्मसारीरपरः । शरीरे चाव्यक्तशब्दप्रयोगः सुतोऽप्युपा-
दित 'सुदन्तं तु तदश्वत्' [म. सु. १।१।२] इति ।

एवंविधसृष्टिप्रलय धारणविशेषं तदनुष्ठेदाच्च सृष्टिप्रलयसन्ता-
नादनुष्ठेद अह्नाभ्यागमहनविप्रगोशप्रसन्नपरिहारमुक्त्यार्थस्य
सर्वध्वनि कल्पेऽपि अभिव्यक्तिं यथापूर्वकल्पेन च 'मूढप्रामः'
इति श्लोकः प्रतिपादयतीत्यभिप्रायेणोह— स एवायमिति ।
भूतसन्तोऽपि त्रिदशित्तोन्नतपरः । सत्यत्पर्यन्तार्थैवहेतुभूत-
सहस्रं कर्मनिबन्धनमेव हीत्यभिप्रायेण कर्मसदय इत्युक्तम् ।
'अहरागमे' इति परं 'मूत्वा' इत्यत्रापि अनुवर्तनीयमित्यभि-
प्रायेण अहरागमे भूतेलन्वय उक्तः । इदं च नैमित्तिक-

प्रलयप्रतिपादन श्रुत्यादिप्रसिद्धब्राह्मप्रलयस्याप्युल्लक्षणम् । तथा
सति [तेन] सत्त्वलोकाविनाशसिद्धिः; 'आत्रह्मभुवनाहोकाः'
[८।१।६] इति ह्युपक्रान्तमित्यभिप्रायेणोह— तथेति । यद्वा
रात्र्यागमशब्द एव ब्रह्मणोऽन्तिमरात्र्यागममपि शक्त्या
संशुद्धातीति भावः । तदेतत्सुचितं चर्षशतावसानरूपयुग-
सहस्रान्त इति । तथा चान्यत्र स्मर्यते— 'निजेन तस्य
मानेन आयुर्वर्षशतं स्मृतम्' इति । एवमहरागमशब्दोऽपि
प्रथममहः संशुद्धाति । पृथिव्यादितत्त्वानामेव विकल्पे तदारब्धानां
तत्रलोकात्तद्ब्रह्मसारीरब्रह्माण्डादीनां का कथेत्यभिप्रायेण— पृथि-
वीत्यादिश्रुतिस्दाहता । तमोवदथाच्चिद्व्यस्येकीभाषो हि पर-
स्मिन्नेव देवे भूयते । अत्रापि 'अह कृत्स्नस्य जगतः प्रभवः
प्रलयः' [७।६] इत्यादिकं ह्युच्यत इत्यभिप्रायेण मरुयेवे-
त्युक्तम् । एवं "यो ब्रह्मणो विदधाति पूर्वम्" [श्वे. उ. ६।१८]
' एको ह वै नारायण आमीन ब्रह्मा नेशान.' [मद्दे. १।१]
इति कमेण पुनर्ब्रह्मादिसृष्टिः, पुनश्च तत्प्रलय इत्यादिकमपि
भाव्यम् । ईदंशसृष्टिप्रलयप्रतिपादनस्य प्रहोतोपयोगं दर्शयति—
एवमिति । सर्वेषु सृष्टिप्रलयप्रकरणेष्विदमेव तात्पर्यं भाव्यम् ।
मद्व्यतिरिक्तस्य कृन्न्नस्येत्यनेन 'अहं कृत्स्नस्य' [७।६]
इति प्रायुक्तं स्मारितम् । उक्तं च मोक्षधर्मोऽपि 'नित्यं हि (च)
नास्ति जगति भूत स्वरारजसम् । ऋते तमेकं पुरुषं वायुदेवं
सनातनम्' [म. भा. १।२।३२ ३।३२] इति ॥१७॥१८॥१९॥

५ आ. मा. भा.— मां प्राप्य न पुनराट्टिरिति स्थापयितुं अव्यक्ताख्यात्मसामर्थ्यं दर्शयितुं
मलपादि दर्शयति— सहस्रयुगेत्यादिना । सहस्रशब्दोऽत्रानेकवाची । ब्रह्मपरम् । " सा विश्वरूपस्य
रजनी " इति श्रुतिः । द्विपार्षदप्रलय एवात्र विवक्षितः । 'अव्यक्ताद्यक्तयः सर्वाः' [८।१८]
इत्युक्तेः । उक्तं च महाभौमं 'अनेकयुगपर्यन्तं महाविष्णोस्तथा निशा । रात्र्यादौ लीयते सर्वमहरादौ
तु जायते ' इति च । 'यः स सर्वेषु भूतेषु' [८।२०] इति वाक्यशेषाच्च ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥

६ ज. प्र. टी.— उत्तप्राकरणस्यसप्ततिसप्ततिमाहङ्गमाह—
मां प्राप्येति । अव्यक्तानामिति शेषः । प्रतिशाम्प्रेण हि
तदुक्तं अव्यक्तगामर्थ्यस्यात्र कथनात् कथमात्मेत्युच्यते । इत्यत
उक्तम्—अव्यक्ताप्येति । प्रलयादीनि, तत्कारणत्वमा-
त्मनः । सृष्टिप्रलययोरेदम्पूर्वत्वमात्राण्णाय गीताशुभ्रुयो-
क्तम् । अत्र सहस्रशब्दो दसतानवातीतिप्रतीतिरिनासामाह—
सहस्रेति । सद्युक्त-सर्वायोऽस्य, न तु प्रसिद्धार्थः । विरिञ्चाहो-
रात्रयो प्रसिद्धस्य सहस्रयुगपर्यन्तत्वात् इत्येतेषु । इदमेव
आह—सहस्रेति । तथा च द्विपार्षदप्रलयस्यादिसृष्ट्यात्र विव-
क्षितत्वात् उक्तं युक्तम् । ननु परस्य ब्रह्मणो नित्यत्वादोरात्रे

न स्त । तत्कथं तत्रपरमेत् ? इत्यत आह—सेति । सा निव्या-
पारत्वस्या परिपूर्णस्यापि हरेः रजनीत्यर्थः । अनेनाहपि
भिदम् । भवेदेतद्यत्र द्विपार्षदप्रलयस्यादिसृष्टेय विवक्षेत्प्र-
प्रमाणे स्यादित्यत आह—द्विपार्षदिति । एवमादिसृष्टिधे-
त्यपि प्रायम् । न चान्तरात्रप्रलययोः सर्वकार्योत्पत्तिविनाशा-
चिति भावः । आगमान्तरात्रमतेष्वनित्याह— उक्तं चेति ।
श्लोऽप्येवमित्याह— य इति । न चान्तरात्रप्रलये सर्वमायाका-
शादीनां भूताना नाश, नापि विरिञ्चस्य पञ्चभूतानाशोऽपि
अविनाशित्वमिति भावः ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥

७ ह. पे. भा.— सहस्रेति । सहस्रयुगपर्यन्तं युगसहस्रप्रमाणं ब्रह्मणो यद्दहस्तयुगसहस्रप्रमाणं
विदुः । ब्रह्मणो रात्रिमपि युगसहस्रान्तामहोरात्रविदो जना ज्ञानिन एव विदुः ॥ १७ ॥ अव्यक्तात्प्र-
कृतैर्व्यक्तयो महदायाः प्रभवन्ति अहनि अह्नि सजापन्ते । रात्र्यागमे रात्रौ प्रलीयन्ते लयं गच्छन्ति
तत्र अव्यक्तसंज्ञके प्रकृतौ ॥ १८ ॥ भूतग्रामो भूतसमूहः । भूत्वा भूत्वा प्रलीयते उत्पद्योन्मथ विनश्यति ।
अवसतः पराशुः । प्रभवन्त्युत्पद्यन्ते । अहरागमोऽह्ना अगमः ॥ १९ ॥

८ वे. ब्र. गि — आ ब्रह्मभवनलोका पुनरावर्तिनः । इत्येतदुपपादयितुं तेषां कालपरिच्छिन्नत्वप्रदर्शनार्थं ब्रह्मणोऽहो-
रात्रपरिमाणं तावदाह—सहस्रेति । ये मनुष्यादिचतुर्भुजा-
न्तानामहोरात्रपरिमाणविदो जना ते सहस्रयुगपर्यन्तम्, सहस्र
च तानि युगानि च सहस्रयुगानि तानि पर्यन्तोऽवसानं यस्य
तत्तथोक्तम्, एवविधं ब्रह्मणो यदहं प्रसिद्धं 'चतुर्भुगसहस्रं तु
ब्रह्मणो दिनमुच्यते' [भाग. १२।१३] इति तद्विदुः । तथा
ब्रह्मणो रात्रिमिदं युगसहस्रपर्यन्तां तावतीमेव ते विदुः । एवं
च यथोक्तैरहोरात्रैः पञ्चमासदिगणनया पूर्णं वर्षशनं प्रजापते
परमायुरिति कालपरिच्छिन्नत्वेन ब्रह्मलोकस्यामित्यस्वात्तत्
पुनरावृत्तिर्युक्तेति भावः ॥ १० ॥

ये पुनर्ब्रह्मलोकाद्वाञ्छो लोकास्तेषां तद्दहमात्रपरिच्छिन्न-
त्वात्तत्र परावृत्तिं कैमुतिकस्याप्यभिद्वन्द्वमभिप्रायेणाह—
अव्यक्तादिति । अत्र दैनन्दिनसृष्टिप्रलययोरेवोच्यमानत्वात्
योश्चाकाशादीनां सत्त्वाद्यक्तत्वाद्वा भाष्याकृतावस्थापरः । तथा
च 'अव्यक्ताः प्रकृत्येवकथो महदाद्याः प्रभवन्ति' इति पेशाच्च
भाष्यमयुक्तम् । किन्तु 'ब्रह्मणः स्वाभावस्थेवात्राव्यक्तम्' इति

९ व०त०दी०— ननु कथमेवमुच्यते 'आब्रह्मभुवनात्' इति ? सत्यं, ब्रह्मणोऽपि कालप्रामत्वादित्याह—सहस्र-
मिति । अत्र चतुःपदं योजनीयं 'चतुर्भुगसहस्रं तु ब्रह्मणो दिनमुच्यते' इति वाक्यात् । तथा चैव मानेन ब्रह्मणो
द्विपराद्धपर्यन्ते लय इयुक्तम् ॥ १० ॥ परं समष्टिभूतस्याह । पुनरागमे व्यष्टिभूतानां व्यक्तिप्रमदो नैमित्तिकश्च रात्र्यागमे
लयस्तमाह—अव्यक्ताद्यक्त इति । अक्षरात्मकात्तत्तद्भूतात् परमेष्ठिपुरुषात् समष्टिमूलभूतात्तत्तत्प्रकृत्यान्वितानात् दैवे-
च्छया निराकाराणां चेतनानां जीवानां ब्रह्मण्यनुशयितानां व्यक्तयो व्यष्टयो देहाद्या योनयो लोकाश्च प्रभवन्ति
आविर्भवन्ति । तिरोभवात्मकं लयमाह । रात्र्यागमे तथाभूते तस्मिन्नेवाद्यक्तसंज्ञके प्रलीयन्ते तिरोभवन्ति
॥ १८ ॥ उत्पत्तिं प्रलयश्चापि तेषामेव व्यष्टीनां, न स्वन्येषां नूतनानां मुक्तानां वेति निरूपयति—भूतप्राम
इति । यः पूर्वोक्तः स एवायं अवशः प्रकृतिगुणाधीनः ॥ १९ ॥

१० पु अ त.— ननु ब्रह्मलोकगतास्तेन सह सुचरन्ते
' ब्रह्मणा सह सुचरन्ते ' इत्यादिभ्यस्तेऽपि पुनरावृत्तिरहिता
अव्यक्तत्वेनैवादाहृत्य तेषां तदमावभाह—सहस्रेति । सहस्र
युगपर्यन्तं चतुर्भुगसहस्रं पर्यन्तोऽवसानं यस्य तत् ब्रह्मणो
यदहं दिनं तमे विदुर्गन्तं युगमहसात्ता चतुर्भुगसहस्रं
अन्तो यस्यास्तादृशी रात्रिं ये विदुस्तं अहोरात्रविदुः । तत्र
कालगणनं मदुपानां यद्वपं तेषानामहोरात्रं तादृगहोरा
प्रगणितद्वादशवर्षसहस्रेण चतुर्भुगं तत्र तद् ब्रह्मणो दिनं ताव
येव रात्रिस्त्रयस्त्रयसं वर्षशनं तत् ब्रह्मणः परमायुरिति
यते, तद्वसाने तस्यसिद्धिज्ञानामश्रयासि परम्पराया
भवति ॥ १० ॥ पुनरन्तःप्रक्रमये तामहितात्तामागमनमि

भगवत्पादभाष्यार्थ एव युक्तः । अहरागमे ब्रह्मणः प्रबोध-
समये अव्यक्तास्त्वापवास्थापनात्प्रजापते व्यज्यन्त इति
व्यक्तयो भोग्यभोगस्थानदेहेन्द्रियरूपा प्रादुर्भवन्ति । तथा
रात्र्यागमे तस्य स्थापकाले ता इत्यकथं तत्रैव यथा
विर्भूतास्तत्रैवाव्यक्तसृष्टिते स्थापावस्थे चतुर्भुजे लीयन्ते
तिरोभवन्ति ॥ १८ ॥

ननु यदि सर्वा अपि व्यक्तयो रात्र्यागमे प्रलीयन्ते, तर्हि
नायत्सैनेव सर्वेषामपि संसाररुक्षनाशादिकं मोक्षार्थं प्रयासेन ?
इत्याशङ्क्याह—भूतप्राम इति । य पूर्वस्मिन्कल्पे प्रलीनो
भूतप्राम प्राणिसृष्टदाय, स एवाव्यक्तस्वरूपे अहरागमे
भूत्वा भूत्वा उत्पद्योत्स्य रात्र्यागमे प्रलीयते, पुनरप्यहरागमे
कर्मवशात् प्रभवति । अतोऽनन्तरं नन्मभरणसंसारषट्पीयन्त्रादि,
श्रान्तानां कदाचित्प्रलीनतामात्रात् न मोक्षोक्तिं भावः । अत्र
'भूतप्राम स एवायं' इत्येतावन्तैः निबद्धिऽपि जन्ममरण
प्रगाहदुःखविद्वत्तया संसारस्यैवाव्यक्तत्वं भूत्वेत्यादिकं
युक्तम् ॥ १९ ॥

त्याह—अव्यक्तादिति । अव्यक्ताहस्राद्रगवचरणरूपात्
व्यक्तं स्थापयजज्ञमादय सत्त्वा देवादिशक्तिरूपदाय अहो-
रात्रे तत्रदिनोत्रमे प्रभवन्ति उपपद्यन्ते । तत्रैवाव्यक्तसंज्ञके
अक्षरे रात्र्यागमे रात्र्युदमे प्रलीयते लीना भवन्तीति
तद्विदो जगत्सत्र प्रविशन्तीत्यर्थः ॥ १८ ॥ तत्र प्रलीनाश्च
पुनरुपपद्यन्त इत्याह—भूतप्राम इति । स एव पूर्वोक्त
एवायं परिदृश्यमानो मयस्त्वन्वसृष्टितो भूतप्रामश्चात्सत्पदो
भूत्वा भूत्वा उत्पद्योत्स्य रात्र्यागमे दिव्यसावसाने अवसानं
पत्यसं ननु प्रलीयते । हे यावन्ति सावधानं श्रियन्त्यर्थः ।
तथैव अहोरात्रे दिनागमेऽवसानं एव प्रभवति उपपद्य
इत्यर्थः ॥ १९ ॥

११ नी० भा० दी०—आवृत्तिभाक्ता कालपरिच्छेदमाह—सहस्रेति । युगसंज्ञोऽत्र चतुर्भुगपर्यायं 'चतुर्भुग-
सहस्रं तु ब्रह्मणो दिनमुच्यते' इति युगान्तरदर्शनान्, सहस्रं चतुर्भुगानि पर्यन्तोऽवसानं यस्य चतुर्भुगसहस्रं
ब्रह्मणो दिनम् । रात्रिरपि तावतीत्याह—रात्रिमिति । अत्रापि चतुर्भुगसहस्राणां अन्ते भवन्ति ता चतुर्भुगसहस्रं
गान्ता, ते प्रसिद्धा अहोरात्रविदो जना विदुः ॥ १० ॥ किं ब्रह्मणोऽसि ज्ञापयेते किं वा रात्रौ ? इत्यां भाह—
व्यक्तत्वादिति । अत्र दैनन्दिनसृष्टिप्रलययोः प्रकृतत्वाद्यक्तत्वात्वेन नाभ्याकृतं विषयशक्तिकरणमिदं कार्यं, सदा-
कारादीनां स्वभावः । किं नहि प्रजापते स्थापयतैवदाश्रयणशक्त्यर्थं, ? अयं भावः—प्रजापतेः स्थापयतैः

तत्कल्पितो स्थावरजङ्गमप्रपञ्चः सर्वोऽपि तदर्थेऽज्ञानेऽव्याकृताख्ये लीयते रात्र्यागमे । तथा दिवसागमे पुनस्तत् एव यथापूर्वमाविर्भवति । एवं दृष्टिसृष्टिन्यायेनास्मत्कल्पितोऽप्ययं त्रियदादिप्रपञ्चोऽस्मत्सुप्तौ लीयते, अस्मत्प्रबोधे यथापूर्वं प्रादुर्भवतीति ॥ १८ ॥ कृतहानाकृताभ्यागमदोषापनुत्तये बन्धमोक्षशास्त्रप्रवृत्तिसाफल्याय च अविद्या-दिवसादवशोऽयं भूतमामः पुनः पुनर्भूत्वा पुनः पुनः प्रलीयत इत्याह वैराग्योत्पादनार्थं— भूतमाम इति । अह-रागमे भूत्वा भूत्वा रात्र्यागमे प्रलीयत इति योजना । स एव भूत्वा प्रलीयते, नान्योऽभिनवो भवतीत्यर्थः । कुतः ? यतोऽवशः अविद्याकामकर्मबीनतः, तस्मात्सर्वानिर्धेनीजभूताया अविद्याया विद्यया चच्छेदे जन्ममरण-प्रवाहविच्छेदापावस्यं यतितव्यमित्यर्थः ॥ १९ ॥

अनावृत्तिस्थानं तस्मात्सुपायश्च [२०-२२]

परस्तस्मात्तु भावोऽन्योऽन्यक्तोऽव्यक्तात्सनातनः ।

यः स सर्वेषु भूतेषु नश्यत्सु न विनश्यति ॥ २० ॥

अव्यक्तोऽक्षर इत्युक्तस्तमाहुः परमां गतिम् ।

यं प्राप्य न निवर्तन्ते तद्धाम परमं मम ॥ २१ ॥

१ शां. भा.— यदुपन्यस्तमक्षरं तस्य प्राप्त्युपायो निर्दिष्टः 'ओमित्येकाक्षरं ब्रह्म' [८।१३] इत्यादिना, अथेदानामक्षरस्यैव स्वरूपनिर्दिदिक्षेपेदमुच्यतेऽनेन योगमार्गेणैदं गन्तव्यमिति— परो व्यतिरिक्तो भिन्नः । कुतः ? तस्मात्पूर्वोक्तात् । तुल्यदोऽक्षरस्य विवाक्षितस्याव्यक्ताद्वैलक्षण्यविशेष-णार्थः । भावोऽक्षराख्यं परं ब्रह्म; व्यतिरिक्तत्वे सत्यपि सान्क्ष्व्यमसङ्गोऽस्तीति तद्विनिवृत्त्यर्थ-माह— अन्य इति । अन्यो विलक्षणाः, स चाव्यक्तोऽनिन्द्रियगोचरः । 'परस्तस्मात्' इत्युक्तं, कस्मात्पुनः परः ? पूर्वोक्ताद्भूतप्राग्भवीजभूतादविद्यालक्षणादव्यक्तात् । अन्यो विलक्षणो भाव इत्य-भिप्रायः । सनातनाधिरन्तनः, यः स भावः सर्वेषु भूतेषु ब्रह्मादिषु नश्यत्सु न विनश्यति ॥ २० ॥

२ आ. शां. व्या.— 'अक्षरं मम परम' [८।३] इत्युपक्रम्य तदनुपयुक्तं किञ्चिदमन्यदुक्तं ? इत्यादिपदं कृत्वा नू-पानन्तरप्रत्ययसंज्ञातिमाह— यदुपन्यस्तमिति । अक्षरत्ववपे निर्दिदिक्षिते तस्मिन्पूर्वोच्योगमार्गस्य कथमुपयोगः स्यात् ? इत्यादिपदं तत्प्राप्त्युपायत्वेनेत्याह— अनेनेति । गन्तव्यमिति योगमार्गोऽपि इत्युक्तेः शेषः । पूर्वोक्तदृष्ट्यादिनि सम्बन्ध । परस्तद्वदव्य व्यतिरिक्तवियत्वे तुल्यद्वेन वैलक्षण्यमुक्त्वा पुन-रन्यद्वदप्रयोगात्पूर्वोच्यमित्यादिपदाऽऽह— व्यतिरिक्तत्व

इति । तुना योतितं वैलक्षण्यमन्यद्वन्द्वेन प्रकटितम् । यतो भिन्नेऽपि भावभेदेऽपि सान्क्ष्व्यमान्श्यते, तत्तथाव्यक्ताद्विष-त्वेऽपि मग्नगन्तेन सादृश्यमाशङ्कयते तत्रिहृत्पथैर्मन्यद्वदि-त्यर्थः । यदा परस्तद्वन्व्य प्रष्टव्याचिनो भावविशेषणार्थेऽपि पुनर्दृष्टिर्द्वैव नास्तीति द्रष्टव्यम् । अनादिभावस्वाक्षरस्वावि-नाधिन्वमर्थेऽपि द्वैव समर्थयते— यः स भाव इति । सर्वे हि विनश्यद्विहारजाते पुष्टान्ते विनश्यति, स तु विनाशहेतुभावात् विनश्यद्वैवतीत्यर्थः ॥ २० ॥

१ शां. भा.— अव्यक्त इति । योऽभाव्यक्तोऽक्षर इत्युक्तस्तमेनाक्षरसंज्ञकमव्यक्तं मानमाहुः परमां प्रकृष्टां गतिम् । यं मायं प्राप्य गत्वा न निवर्तन्ते संमाराय, तद्धाम स्थानं परमं प्रकृष्टं मम विष्णोः परमं पदमित्यर्थः ॥ २१ ॥

२ आ. शां. व्या.— यथोक्तव्यक्तं भावे भूतिसम्पत्ति-माह— अक्षरतः इति । तस्य परमगतिं संशयति— यं प्राप्येति । सोऽगाम्यदो भावोऽव्य दक्षिणः सः "देनाक्षरं पुरं वेदं धरन्" [सं. उ. १।१।११] इत्यादिपुत्रावक्षर इत्युक्तं वासरे भावे परमां गतिं "पुरं परं विधिन्मा हाहा

सा परा गति" [ब्रह्म. ३।१] इत्यादि धृतयो वक्षतो-र्याह— योऽभाविति । परमपुरमस्य परमगतिरनुक्तं व्यनक्ति— यं भावमिति । "तद्विष्णोः परमं पदम्" [ब्रह्म. ३।१।१५ श्लो. १।५] इति धृतिप्रय संवादमिति— तद्धामेति ॥ २१ ॥

३ रा. भा.— अयं कैवल्यं प्राप्तानामपि पुनर्गृह्णन्ते विद्यत इत्याह— पर इति । तस्मादव्यक्तात् अचेतनप्रकृतिरपात्सुर्भार्यतया परः उन्ट्टो भावोऽन्यो धारणकारणतया तस्मादिमजातीयोऽव्यक्तः

केनचित्प्रमाणेन न व्यज्यत इत्यव्यक्तः स्वसंवेद्यस्वासाधारणाकार इत्यर्थः । सनातनः उत्पत्तिविनाशानर्ह-
 तथा नित्यः, यः सर्वेषु वियदादिषु भूतेषु सकारणेषु सकार्येषु मिनश्यत्सु तत्रतत्र स्थितोऽपि न विनश्यति
 सोऽव्यक्तोऽक्षर इत्युक्तः ' ये त्वक्षरमनिर्देश्यमव्यक्तं पर्युपासते ' [१२ । ३] ' कूटस्थोऽक्षर उच्यते '
 [१५ । १६] इत्यादिषु; तं वेदविदः परमां गतिमाहुः । अयमेव ' यः प्रयाति त्यजन् देहं स याति परमां
 गतिम् ' [८ । १३] इत्यत्र परमगतिशब्दनिर्दिष्टोऽक्षरः प्रकृतिमंसर्गवियुक्तस्वरूपेणावस्थित आत्मेत्यर्थः ।
 यमं वम्भूतं स्वरूपेणावस्थितं प्राप्य न निवर्तन्ते, तन्मम परमं धाम परं नियमनस्थानम् ; अचेतनप्रकृति-
 रेकं नियमनस्थानम् ; तत्संसृष्टरूपा जीवप्रकृतिर्द्वितीयं नियमनस्थानम् ; अचित्संसर्गवियुक्तं स्वरूपेणा-
 वस्थितं मुक्तस्वरूपं परमं नियमनस्थानमित्यर्थः । तच्चापुनरावृत्तिरूपम् । अथवा प्रकाशवाची धामशब्दः ;
 प्रकाशशब्देह ज्ञानमभिप्रेतम् ; प्रकृतिसंसृष्टात् परिच्छिन्नज्ञानरूपादात्मनोऽपरिच्छिन्नज्ञानरूपतया मुक्तस्वरूपं
 परं धाम ॥ २० ॥ २१ ॥

४ वे. ता. चं.— 'पर' इत्यादिश्लोकद्वयव्याख्यानमाह—
 अयेति । अयमभिप्रायः— भगवन्त प्राप्ताना पुनरावृत्तिः प्रागेवोक्ता, अव्यक्तत्वत्वेन निर्दिष्टोऽक्षरश्च जीव एव भवि-
 तुमर्हति, 'अरोरयमिहस्त्वन्व्याम्' [७ । १] इत्यादिप्रत्यभि-
 ज्ञानात् ; वचन्या च कैवल्यार्थानामवरोहामावादापुनरावृत्ति । अत एव तत्परमेवैतं श्लोकद्वयम्— इति । अव्यक्तस्यैव पूर्वप्रकृ-
 तत्वात्, अत्रापि 'अव्यक्तात्' इत्येव परमेदः । तस्य चापेक्षया परशब्दान्यशब्दान्यामप्यन्वयः । तत्र च पौनरुक्त्यव्युदासायो-
 त्त्वाभिधानमुत्तेन पुष्टयार्थकत्वपरः परशब्दः । तत एव च स्वपरमेदस्य सिद्धत्वादन्यशब्द प्रकारान्यत्वपरः । अत स च प्रकारमेत्थेनान्वरूप एव प्रमाणसिद्ध इत्यभिप्रायेणाह— तस्मा-
 दिति । भावशब्दोऽत्र पदार्थमात्रवाची । 'व्यक्त इति पद-
 च्छेदो न युक्तः, 'अव्यक्तोऽक्षर' इत्यनेनाभिधानात्, दुर्ग्रहे च जीवे व्यक्तशब्दप्रयोगानुपपत्तेरित्यभिप्रायेणाह— केनचि-
 दिति । ननु जीवस्याव्यक्तत्वमयुक्त, प्रत्यक्षानुमानागमैरेषा सम्भव तयैव, अन्यथा खपुण्यत्वप्रसङ्गादि यन्नाह— स्र सं-
 चेद्येति । प्रमाणान्तराणि हि साधारण्येन तत्प्रतिपादयन्तीति भाव । नित्यत्वे द्वितीयाध्यायोक्तेरुत्तरमरणं उत्पत्तिविना-
 शानर्हत्येति । भूतानन्दोऽत्र मन्नामृतपर, तद्विनाशोऽप्यात्म-
 स्थितवचनेन नित्यत्वस्यानायासादस्मात् । तत्र सर्वशब्दाभि-
 प्रयत्नशब्दे सकारणत्व सकार्यत्व च सिद्धमित्यभिप्रायेणाह वियदादिविति । प्रकृतो हि नातो जीवे नियेध्य, प्रसन्नान्न-
 नरयत्परदाद्यनुपवेशवसात् ; यथा तिलेयु दधमानेयु तदनुप्रविष्टं तैवपि दधते, ततश्च सर्वेषु भूतेषु नश्यदित्यवस्थेव सामर्थ्य-
 लभ्यमुक्तं तत्र तत्र स्थितोऽपीति 'य स सर्वेषु' [८ । २०] इत्यत्र 'सः' इत्यस्य प्रयोगान्वापुनरावृत्तिसंश्लेषाव सोऽप्य-
 न्तोऽक्षर इत्यन्वय उक्त ; यदाऽयमप्याहारः । उक्त इत्यस्य उपेक्ष्याभावात्तस्मात् ये स्थिति । अतस्य प्रकृतयोराशरतदस्य जीववियदस्यैव त्वैव व्यक्तम् 'उत्तमं पुनरस्तन्यः' [१५ । १७] इत्यादिभेदव्यवदेनाह । अतोऽप्यप्यप्याव 'अनर्हं मम परमम्' [८ । १३] 'अव्यक्तोऽक्षर' इत्यत्र साधारण्यं परिच्छिन्नत्व एव

व्यपदिश्यते । 'ये तु' [१२ । ३] इत्यत्राक्षरान्वयशब्दयोर्द-
 योरपि प्रयोगादत्रापि 'अव्यक्तोऽक्षर इत्युक्त' इति तदुभयनि-
 र्देशाच्च तत्प्रत्यभिज्ञासिद्धेरिति भाव । ननु कथं वक्ष्यमाणप्र-
 रणस्थमत्र 'उक्त' इत्यनेनान्विततयोपादीयते इत्य तत्प्र-
 रणोपवृहणीयप्रत्यभिप्रायेण तदुपादानात्, 'निहाता पूर्वमेव'
 [११ । ३३] इतिवत्स्वसङ्ख्यापरोहोदिति । 'आहु' इत्यत्र
 कर्तृपेक्षया 'यदक्षर वेदविदो वदन्ति' [८ । ११] इति प्रक-
 मुचिंतं च कर्तृविशेषमाह्वय्याह— तं चेद्विद् इति । 'स
 याति परमां गतिम्' [८ । १३] इति सामान्यनिर्देश एतेन
 विशेषित इति दर्शयति— अयमेव यः प्रयातीत्यादिना ।
 यदा अत्र 'तमाहुः परमा गतिम्' इति निर्देश 'स याति परमां
 गतिम्' इति पूर्वोक्तप्रत्यभिज्ञापनार्थ इति भाव । सत्राक्षररत्न-
 गतिशब्दयो प्रयोगयोग्यता दर्शयति— प्रकृतीति । अनि-
 श्रुतिहेतुत्वेनायमर्थ उक्त इत्यभिप्रायेण एवम्भूतं स्वरूपेणा-
 वस्थितमित्युक्तम् । 'तद्वाम परमं मम' इति स्वव्यक्तत्व-
 विधानस्य प्रागेव सिद्धे स्थानस्य च स्थानिसापेक्षत्वनियमात्
 "य आत्मनि तिष्ठत्" [श प. ब्रा. १५ । ६ । ५ । ३०]
 इत्याद्युक्तमधिष्ठेय स्थानपर्याये धामशब्देन विवक्षितमित्याह
 नियमनस्थानमिति । अत्र किमपरं नियमनस्थानं यत्र
 च्छेदाय परमशब्द इत्यप्याह अचेतनेति । अत्र परमात्मत्व-
 व्यपदेशत्वात्परिगुणद्वारमवियत्वं सिद्धम्, तन्नाशुद्धो जीवो-
 ऽप्यपर एव विवक्षित इत्याह तत्संसृष्टेति । यदि मुक्तोऽपि
 परमात्मपरतन्त्र ; तर्हि स्वतन्त्रेण परमात्मना पुनरपि संसार-
 मर्गं प्रक्षिप्येतेत्यप्याह तच्चेति । अयं भाव — अविद इति
 संसारकारणम्, न तु पारतन्त्र्य, अविद्यादेश प्रथमारीपर-
 तयादीनां च स्वाभाविकत्वात् मुक्तस्य संसारगन्ध इत्यर्थः ।
 यदा न केचन भगवत्प्राप्तिरेव अपुनरावृत्तिरूप, किन्तु परिपुन-
 जीवप्राप्तिरपि अकरोद्विनाशात्तथापि भावः । 'नियमनस्थान'
 इत्युदात्तनिबिरेपेनोपादानादप्येताह अथ येति । अद्युपा-
 नान्दनेत्र पर्याय- प्रकाशवाची, तस्य स्वयन्मात्रत्व ! इत्य-
 नाह प्रकाशाद्येति । विश्ववर्णनं दृश्यं— प्रकृति

ससृष्टादिति । प्रकाशपक्षे—तत् परम धाम, मम-मच्छब्द
 भूतम्— इति वाक्यार्थ । यद्यपि 'अपरैयम्' [७।५] इत्या
 दिना प्राग्व स्वरेपन्वमुत्तम्, तथापि समश्चित्तमानविषयत्व

तत् प्रतीयते इह तु मुक्तस्यापि स्वोपत्वमुच्यत इत्यपौन-
 दरत्यम् ॥ २० ॥ २१ ॥

५ आ. मा. मा — अ यत्को भगवान् 'य प्राप्य न निवर्तन्ते' इति 'मासुपेत्य' [८।१५]
 इत्यस्य परापशात् । 'अव्यक्तं परम विष्णु' इति प्रयोगाच्च गारुडे । धाम स्वरूप तेजस्वरूपं 'तेज-
 स्वरूपं च गृह प्राज्ञैर्धामेति गीयते' इत्यभिधानात् ॥ २० ॥ २१ ॥

६ अ प्र दी — इदानीमव्यक्तत्वात्तेति यत्कृत् तत्साध
 यितुमाह—अव्यक्त इति 'मासुपेत्य' [८।१५ १६] इत्युक्तारस्य
 'य प्राप्य न निवर्तन्ते' इत्यव्यक्तविषयतया परामर्शात् । न

वचनमव्यक्तशब्दो युक्तिवलात् भगवति नीयते। किन्तु वाचकस्य
 तस्येत्याह—अव्यक्तमिति । कथं तर्हि भगवता व्यक्तस्य
 स्वस्यानत्वमुच्यत ? इत्यत आह— धामेति ॥ २० ॥ २१ ॥

७ ह. पै. भा.— पर इति । पर उत्कृष्टः । तस्माद्भूतग्रामात् । भावः पदार्थः । व्यक्तो नित्य-
 सिद्धः । अव्यक्तात्प्रकृतेः । सनातनो नित्यः । यो भावः सर्वेषु भूतेषु नश्यत्सु न विनश्यति ॥ २० ॥
 अव्यक्तः प्रत्यक्षादिप्रमाणागोचरः, अक्षर इत्युक्तस्तमव्यक्तमाहुः । यं भाव प्राप्य न निवर्तन्ते
 ससार नावतरन्ति तत्परम धाम मम ॥ २१ ॥

८ वें प्र नि.— एव 'आ ब्रह्मभवनाल्लोका [८।१६]
 हृयेतदुपपादितम्, इदानीं 'मासुपेत्य पुनर्जन्म न विद्यते
 [८।१६] इत्येतदुपपादयति द्वाभ्याम्— पर इति । तस्मा
 दूतग्रामवीजादिरण्यगमात्वाद्यादयत्तात्पर उत्कृष्ट, स्वाध्यस्त
 हिरण्यगर्भादिस्मरत्प्रपञ्चमत्तात्पर्यत्प्रदवेन तदधिष्ठानतया
 तत् श्रेष्ठ इति यावत् । तदधिष्ठानत्वादेव ततोऽन्य अव्यक्त
 अस्पष्टरूपश्च, सर्वथा ज्ञातेऽज्ञाते वा वस्तु-यभ्यासायोगात् ।
 पर नशोदिभूतहिरण्यगमाधिष्ठानत्वादेव सनातनश्चित्तन
 प्वम्भूतो यो भाव पदार्थ सर्वेषु स्वाध्यस्तेषु हिरण्यगर्भादि
 भूतेषु नश्यत्यपि न विनश्यति ॥ २० ॥

नन्वस्त्वव्यक्तमात्रस्याविनाशित्वम्, 'मासुपेत्य पुनर्जन्म
 न विद्यते' [८।१६] इति त्वा प्राप्तस्यापुनरागतौ किमाधा-
 तम् ? अत आह—अव्यक्त इति । यो भाव पूर्वश्लोकेन
 'अव्यक्त' इति 'अ र' इति चोक्त, त भाव परमामपुनरा-
 वर्तिर्नो गतिं गम्य पुरुषार्थमाहु छुतिस्सृष्टय 'पुरपात्र पर
 त्रिद्विभ्या काश सा परा गति' [ऋठो १।३।११] इत्यादि
 श्रवणात् । य भाव प्राप्य न निवर्तन्ते, तमम परमच्छुद्ध
 धाम स्वरूपम् । 'राहो दिर इतिवत् 'मम धाम' इति
 भद्रकन्यनया पठौ । तदामति च विधेयप्राधान्यात्पुनःक-
 निर्दिष्ट ॥ २१ ॥

९ व ० त ० दी०— व्यक्तिस्मन्नाश्रयकसङ्गको जीव आश्रयपर्यन्त उक्तः । तस्मात्सारादन्योऽव्यक्त व्यक्ति-
 रहित परो गुणातीतश्च सनातन व्यक्तिस्तु सर्वेषु नश्यत्सु न नश्यति अनुच्छिद्यतिघर्मत्वान् ॥ २० ॥

तथापि सोऽव्यक्तोऽक्षर इत्युक्तः । न चाव्यक्तशब्देन जीव प्रकृतिर्वाऽभिधेया, 'य प्राप्य न निवर्तन्ते'
 इत्युक्तत्वात् जीवादेौ तथात्वासम्भवात्, तथा सति नित्यमुक्तत्वापत्त्या शास्त्रसाधनादिवैकल्यापत्तेश्च ।
 अतएव ज्ञानमार्गायाणा तत्प्राप्तिरेव सुप्तिरिति तदाह— तमाहु परमा गतिमिति । मम पुरुषोत्तम-
 स्याधिष्ठानभूत च तदित्याह— परम मम धामेति वैदुष्यमुबन तेजश्च प्रकाशात्मन्म् 'सत्य ज्ञानमनन्त यद्ब्रह्म
 ज्योति सनातनम् । ते तु प्रब्रह्मद नीता मया कृष्णन चोद्धृता ॥ दृष्टगुर्ब्रह्मो लोक' इत्यादिवाक्यान् तनो
 भूतप्र प्रतिविषुक्तात्मा गुणातिगो धु-वाचायतनोऽनन्तरूपोऽगणितानन्द सर्वधर्मार्थय पुष्पप्रकृतिको ब्रह्मपदवा-
 च्योऽक्षरोऽप्यात्मरूप पुष्पोत्तमस्य धाम 'तदाहुरपर ब्रह्म सर्वकारणकारणम् । विष्णोर्धाम पर साक्षात् पुष्पस्य
 मशब्देन ॥' इति वाक्यात् । सोऽय ससाधनज्ञानलभ्य, अह तु न तथाऽद्वैतम्भित्तव्यव्यादित्याह ॥ २१ ॥

१० पु अ त — पर तयो पुनरुत्तमस्य स्वप्रती
 तदभावात् स्वस्थानस्वप्नमाह— परस्तस्मादिति । तु
 देन एव्य परव भावतैवति तस्मात्पूर्वोपसिद्धारण्यमका
 दन्यो भाव अव्यक्त, तस्माति मूलभूत इत्यर्थे । अत्यना
 सनातन अनादिविद पर, सर्वोत्तम इत्यर्थे । तद्व्यक्त

माह— य सर्वेषु भूतेषु नश्यत्सु मासु न विनश्यति न
 रिकारम प्रातार्य ॥ २० ॥ परमव्यक्तपरस्वरूपस्य
 नानार्थे विदिते—अव्यक्त इति । अव्यक्तः अत्रच्छ
 'गदुत्तम' इति यो भाव स अक्षर, न धरति न चान्ति मक्षर
 पाशरूप इत्युक्त, तमश्च पदादिभिः परमा परम्य अत्र

मेयां गतिमाहुः । ननु ते तस्य परमगतिवं कुतो वदन्ति । तथार्थं तस्य स्वसम्बन्धादित्याह— तदिति । तदक्षरार्थं इत्याशाङ्क्याह— यं प्राप्य न निवर्तन्ते इति । यत्स्थानं प्राप्य मम परमसुखं धाम गृहमित्यर्थः । मद्गृहत्वात् पुनरावृत्तिं न निवर्तन्ते पुनर्जन्मानो न भवन्ति, अतस्तथा वदन्तीत्यर्थः । भवतीति भावः ॥ २१ ॥

११ नी० भा० दी०— एवं ब्रह्मभुवनान्तानामावृत्तिं व्याख्याय यत्प्राप्तानामावृत्तिर्निरति 'तदक्षरं परमं ब्रह्म' इत्युपक्रान्तं वस्तु लक्षयति— परस्तस्मादिति त्रिभिः । परस्तस्मादव्यक्तात् भूतमाश्रीतमभूतादविद्यालक्षणादनुतात् अन्योऽत्यन्तविलक्षणो भावः सत्ता । तुशब्दाः पराभिमतं सत्तासामान्यं वारयति, तस्य सामान्यादिभ्यो व्यावृत्तत्वात्, अस्य च सर्वातुगतत्वात् । सनातनो नित्यैकरूपः । उपाधिमान् हि उपाधिविक्रियया नित्यं विक्रियत इव भाति, अयं त्वनुपाधित्वात् नित्यैकरूप एव; यः स भावः सर्वेषु भूतेषु विद्यदादिषु नश्यत्सु न विनश्यति केवलसत्तारूपत्वात् । एतेन तस्य कालत्रयावाध्यत्वं नित्यत्वं चोक्तम् ॥ २० ॥

अव्यक्तो न व्यज्यत इति दृश्यत्वं निरस्तम् । अक्षरोऽश्नुते व्याप्रोतीति त्रिविधपरिच्छेदशून्यत्वमुक्तम् । तं भावं परमां गतिं, ब्रह्मलोकान्ता गतिरपरमा, कार्यत्वात् । इयं तु परमा कार्यकारणातीतत्वात् आहुः, "एपाऽस्य परमा गतिः" [वृ. च. ४।३।३२] इत्यादयः श्रुतयः । यं भावं प्राप्य न निवर्तन्ते पुनः संसारे न पतन्ति तदिति विधेयापेक्षं क्लीबत्वम् । स एव मम विष्णोः परमं उपाध्यसृष्टं धाम प्रकाशः "तद्विष्णोः परमं पदम्" [ऋक्सं. १।२।६।१ कठो. ३।९] इति श्रुतिप्रसिद्धं निष्कलं ब्रह्म ॥ २१ ॥

पुरुषः स परः पार्थ ! भक्त्या लभ्यस्त्वनन्यया ।

यस्यान्तस्स्थानि भूतानि येन सर्वमिदं ततम् ॥ २२ ॥

१ शा. भा.— तल्लभ्येःरूपाय उच्यते— पुरुष इति पुरि शयनात्पूर्णत्वाद्वा, स परः पार्थ ! परो निरतिशयो यस्मात्पुरुषात् परं किञ्चित्स भक्त्या लभ्यस्तु ज्ञानलक्षणयाऽनन्ययाऽऽत्मविषयया । यस्य पुरुषस्यान्तस्स्थानि मध्यस्थानि कार्यभूतानि भूतानि । कार्यं हि कारणस्यान्तर्भवति भवति । येन पुरुषेण सर्वमिदं जगत्तं व्याप्तवाकाशेनेव घटादि ॥ २२ ॥

१ अत्रैवं सन्दर्भशुद्धिं दशैयति वामनः—

अस्मिन्मुक्तिप्रकरणे प्रसङ्गादितरा अपि । गतीराह हरिर्विद्युस्तास्वावृत्तिं ध्रुवामिति ॥
 आवृत्तिर्योऽन्यगतयो मुक्तिस्त्वावृत्तिवर्जिता । निर्गुणा सगुणा चेति प्रतिष्ठा द्विविधा च सा ॥
 नैव ज्ञानादते मुक्तिर्भक्त्या सा गुणान्विता । निर्गुणोपासकाना तु भवेत्कैवल्यलक्षणा ॥
 न कोऽपि भेद कैवल्यमुक्तौ यद्यपि विद्यते । सद्य क्रमाचेति भेदो तत्प्राप्तौ स्तस्तथाप्युक्तौ ॥
 सद्य शरीरपातान्ते मुच्यन्ते ज्ञानयोगिनः । दृष्टयोगं श्रयन्तस्तु क्रमात्कालेन भूयसा ॥
 धर्मेऽप्येवोपासनेनैव चेतश्चरन्ते कथितेनस्य । अत स्वसौलभ्यं 'मनन्यचेना' इत्याह देवो भजतो दयालु ॥
 भूत्वाऽपि मुक्तो दत्ते भक्त्यः सुखमक्षयम् । इत्यसुमुच्यदव्ययो 'मायुपेते' ति माधव ॥
 येषां त्रेधाप्रसङ्गाद्दृश्यं मुलभता स्वस्य भक्तोत्तमैर्म्यो लब्ध्वा ते ब्रह्मलोकं तदुपरि समये मुक्तिमप्याप्नुवन्ति ।
 एवमाद्यैस्त्वस्वमेवाभिमितिसिद्धिदिवामुत्पन्नभिरसूतो 'साम्ने' त्यादिनोपे भवमयमभवो ब्रह्मलोकद्वारानाम् ॥
 अन्ये च्यवन्तु दृष्टयोगपरास्तु सत्र स्थित्वाऽऽपुनन्ति विधिना सह मोक्षमेव ।
 तस्मान्निभि सुप्रमता विकल्पेव तेषामित्यर्जुनो मनसि संस्यत इत्यप्राप ॥
 'सहप्रयुगप्येन्त' मिति लोके विधेः प्रभुः । मोक्षप्रतीक्षया तेषां वाच चिरतरं जगौ ॥
 पन्थापिण पुत्र्ययेन तृणं सद्यपु यातेषु येष्यदेशम् । मुक्तेरं ज्ञानिषु ते तथैव चिते व्यथन्ते दृष्टयोगनिष्ठा ॥
 सुषोदयान्तरहिते ब्रह्मलोकं कथं विदुः । कालमित्येवदुपपन्नं 'मध्यक्षा' दिर्यथाऽप्यहम् ॥
 नर्कदिश विधेः सद्यस्त्वप्राप्तुर्ब्रह्मलोकादीनां । भूतमामं 'स इत्याह तन्प्रवाहय जित्यताम् ॥
 नपरो मृतगह्वोऽप्यो 'परो' ऽन्यथा 'इत्यनपर । इत्युपेऽप्य प्रसङ्गेन निरदरं परमात्मनः ॥
 प्रसङ्गानुपपन्नयाऽप्य भक्त्या सम्भारवत्स्य च । उरुत्वाऽनुगन्धात्स्य प्रसङ्गं दृष्टयोगिनाम्—इति ॥

२ आ. शा व्या — न वच्यकादतिरिचस्य तद्विलक्षणस्य परमपुरुषस्य प्राप्तौ कश्चिदसाधारणो हेतुरपिच्यम्, यस्मिन्ने क्षापूवैरारो तत्प्रेष्यया प्रवृत्तो निर्गुणेति, तत्राह— तदुधेरिति । परस्य पुरुषस्य सर्वकारणत्व सर्वव्यापकत्वं च विशाषण द्वयमुदाहरति— यस्येति । निरतिशयत्वं विशदयति— यस्मादिति । तुशब्दोऽवधारणार्थं । भक्तिभक्त, सेवा

प्रदक्षिणप्रणामादिलक्षणा, ता व्यावर्तयति— ज्ञानेति । उक्ताया भक्तैर्विषयतो वैशिष्ट्यमाह— अनन्ययेति । कोऽपि पुरुषो यद्विषया भक्तिस्तत्प्राप्तौ यथाहा । इत्यादाद्योत्तरार्थे व्याकृते— यस्येति । कथम्भूताना तदन्तस्त्वत्वं ? तत्राऽऽह— कार्यं हीति । 'स पर्यगात्' [ई उ ८] इति ध्रुतिमाधित्वाऽऽह— येनेति ॥ २२ ॥

३ रा. भा.— ज्ञानिनः प्राप्यं तु तस्मादत्यन्तविभक्तमित्याह— पुरुष इति 'मत्तः परतरं नान्य-
त्किञ्चिदस्ति धनञ्जय ! । मधि सर्वमिदं प्रोतं घृते मणिगणा इव' [७।७] 'मामेभ्यः परमव्ययम्' [७।१३] इत्यादिना निर्दिष्टस्य यस्य अन्तस्स्थानि सर्वाणि भूतानि, येन च परेण पुरुषेण सर्वमिदं ततं, स परः पुरुषः अनन्यचेताः मततम्' [८।१४] इत्यनन्यया भक्त्या लभ्यः ॥ २२ ॥

४ ये ता च — 'पुरुष स' इति श्लोक तुशब्देनाथान्तर-
योतनात् 'अनन्यया भक्त्या' इत्यस्य सामर्थ्यात्पुरुषशब्दस्य पर-
मात्मनि पुरिषत्वं पूर्णत्वपूर्वसद्भावपुरुषानादिनिर्मिति 'सह-
स्रगोमां पुरुर [ऋक् ८।१।१७।८ यजुस् ३।१।१] इत्यादि
प्रयोगप्राप्त्यात्परशब्दे विशेषणस्य पूर्वोक्तत्वात्तद्विषयकफलोपदे-
शायांऽप्य श्लोक इत्यभिप्रायणाह— ज्ञानिन इति । विभक्त-
विवचनैरिति शेष । विलक्षणमिति वाऽर्थ । गगनाद्यन्तस्त्व

तावपि गगनात् परत्वाभावात्तद्विषयार्थे 'यस्य इत्यादिप्रसिद्ध-
वर्निदेशोऽत एव पूर्वोक्तपरत्वपर इति दशयति— मत्त इति ।
अनुवादापुरोवादायोरैकार्थ्यमिति भाव । 'यस्मात्पर नापरम्' इत्यादरम्य "तदद पूर्ण पुरुषेण सकम् [ये उ ३।९] इति ध्रुतिस्मरणाय येन च परेण पुरुषेणेऽप्युक्तम् । भक्तिरन्यत्वं कोऽह १ इत्यत्राह— अनन्यचेता इति ॥ २२ ॥

५ आ. भा.— परमसाधनमाह— पुरुष इति ॥ २२ ॥

६ ज प्र द्वा — 'भक्त्या युक्त' [८।१०] इति भक्तिभगवत्प्राप्तिसाधनत्वस्योक्तत्वात् पुनरुक्तमुत्तर वाक्यमित्यत आह— परमेति । अन्ये साधने सद्दोषत्वेन तत्त्वान्यथाज्ञाया

साधनेषु भक्ते परमात्मननाह । तत्र पुनर्वचनैव शोत्य मिति भाव ॥ २२ ॥

७ इ. पै. भा.— पुरुष इति । यस्यान्तस्स्थानि भूतानि, अन्तस्तिष्ठन्तीत्यन्तस्स्थानि । येनाप्यक्ते-
नेद सर्वं ततं व्याप्तम् ॥ २२ ॥

८ घे व्र मि — तत्रासी च 'अनन्यचेता मततम्' [८।१४] इति प्रागुक्त एवाप्यत्र इत्याह— पुरुष इति । यस्य पुरुषस्य अन्तस्स्थानि भूतानि, कार्याणा कारणान्तर्गतित्वात्; अत एव यन सर्वमिदं जगत् एव व्याप्तम्, अत स परो निर

तिग्य पुरुषाऽहमनन्यया विषयान्तरवर्जनेन स्वैकतानया वेदस्त्वशाया भक्त्या २०-५, नान्यथैवार्थे । एता न विपत्तेः अन्तस्त्वु यस्या सा अनया प्रप्राद्वैतगोचरा, तथा भक्त्या ज्ञान-
लक्षणया लभ्य इति (श) भाष्यात् एवापि च द्रष्टव्य ॥ २२ ॥

९ व ० त ० दी ०— पुरुष स पर इति । अनेनाश्रयात्परस्य स्वस्य पूर्णानन्दस्य निर्देष्टुमभक्तिभ्यत्वमुक्तम् । तेन न ज्ञानमार्गीयाणा पुरुषोत्तमप्राप्तिरिति सिद्धम् । परस्य लक्षणमाह— यस्यान्तस्स्थानि भूतानि इति साक्षराणि । एतच्च स्पष्ट सूक्ष्मप्रसङ्गे श्रीगोकुण्डेश्वर 'येन सर्वमिदं ततं' [१।८।४६] इति माहात्म्य परिच्छेदमेव व्यापकमिति दामोदर-

— पुर गरीयम्, तस्मिन् गतं पुरुष । 'नवद्वारं पुरं पुर्यमेतमावे समन्वितम् । व्याप्य घात महामया यत्समात्पुरुष उच्यते ॥ (१३।२।१०।३०) इति भारत ॥ यद्वा— 'अस्तु' व्यंस्तारयोगात् आवात्पुत्रा पूर्वमवति विप्रश् इत्या म्युपादित पुरुष । 'पूर्वमेवादिहासमिति तत्पुरुषस्य पुरुषत्वम्' इति ध्रुते ॥ पुरुष मृषु उल्कर्षणात्पुत्र सावपु संदीर्घानि वा, पुत्राणि भुवनानि संद्वारयन्तः स्यति अत करोति या पूर्वत्वात्पूर्णाया सदगद्वा पुरुर । 'पूर्णात्सद्वारार्थे त्तोऽपि पुरुषात्तम् । (१।१०।११) इति प्रथमवद । सत्समात्पुत्रा र्दनात् सवशापस्य सादनाद्वा पुरुर । 'स य पूर्वोऽस्मान् सर्वस्मात् सवात् पाप्यन औप सत्समात्पुत्र । 'स वा अय पुरुर यत्सं पुं पुं पुरिगय' इति ध्रुते । इति मत्तरादाय विष्णुपदप्रदानमाभाय ॥ वैशाख स्यान्तु 'पुर भगवने' (पा तु १६) अस्मात् 'पुर इवत्' (उ ०२३) इत्यौपादिभ्य म्युपादयन्ति ॥ पुं बहु भवानिति वा । 'पुं दान' (पा वा २) अस्मात् 'अदन्वि ददपत्' (अटा ३।२।१०) इति इ । इति क्विप् ॥ अन्-यत्प्रात्पुत्रं नारादन— 'अन्य' प्रयागो त्वागाऽन-यत्' (म म् १०) इति । — अतिर्गता ।

लीलाया इदं सर्वं 'अधुरधिया त्वरोवः सामान्यतद्वाभाभ्यामौपसद्वचतदुक्त' इत्यादिसूत्रभाष्ये [अ सू ३।३।३३] य-
ञ्चितम् । यत्तु (रामानुजाचार्ये) कैश्चिदुक्तं 'भूत्यादिप्रकृतिर्जीवभूता च भगवतो धाम' इति तद्युक्तमुक्तम् । तस्मा-
ज्जीवभूतस्य च तद्भामत्व श्रूयतेऽपि "यस्य पृथिवी शरीरं" [वृ उ ३।७।३] 'यस्यात्मा शरीर' [श ब्रा. १४।१।१]
इति । न त्वन्नस्त्वं तदा (सदा) जीवभूतस्य सम्भवति ज्ञानोत्तर तत्त्वसिद्धे । तस्माज्जीवातीत सर्वकारणकारणभूतो-
ऽशरोऽपि प्रथमित्युक्ताम । यत् उक्तं भागवते तृतीये [३९-४१] 'आण्डकोशो ब्रह्मिण्य पञ्चाशत्कोटिविस्तृत ।
दशोत्तराधिकैरेत्र प्रविष्ट परमाणुवत् । लक्ष्यतेऽनर्गताश्चान्ये कोटिशो ह्यण्डराशय ॥ तदाहुरक्षर ब्रह्म सर्व-
कारणकारणम् । विष्णोर्वाम पर साक्षात् पुरुषस्य महात्मनः ॥' इति तस्याक्षरस्यास्य पुरुषस्तु समष्टियथ्यभिमानो
वैराजः, स जीवलोकं जीवभूत इति व्यपदिश्यते । पुरुषोत्तमस्तु एतच्चित्तयान्य इति स्वयमेव वक्ष्यति । स च सर्व
साधनफलदात्म जीवलोकोत्तरसानन्दस्वरूपो " नायमात्मा प्रवचनेन लभ्यो न मेधया न बहुना श्रुतेन" [कठो
२।२२] किन्तु "यमेवैष वृणुते तेन लभ्य" [कठो २।२२] इति श्रुतेः स्वानुगृहीतभक्तिवल्गव्य इति प्रतिभाति ।
सथैवाप्रे प्रदर्शयिष्याम ॥ २२ ॥

१० पु. अ त.— ननु यदात्मगता न निवर्तन्ते स त्वं
कथं प्राप्य ? इत्याकाङ्क्षायाभाह— पुरुष इति । हे पार्थ
मद्भक्त ! सोऽह पर पुरयोत्तम अनन्याया ऐहिकपारलौकिक
योर्ध्वरौकिकरूपया मन्वितरज्ञानरहितया भक्त्या क्तेन लभ्य
प्राप्य । स कौटत ? इत्यत आह— यस्येति । यस्य अन्त-
रस्थानि भूतानि चराचराणि रमणकारणानि कानि अस्य मत्पे

स्वरूपे तिष्ठन्ति, येन इह परिदृश्यमान सर्वं जगत् तत् व्याप्तम् ।
अत्राय भाव-लौकिका सर्वे क्रीडोपयुक्ता न भवन्ति, आव-
रणस्थितत्वात्, अतस्ते ज्ञानादिना मह्यम प्राप्यं लीनास्तत्रैव
मुक्ता भवन्तीत्यर्थः । येन क्रीडापथमाधिभूतेन तदधिष्ठानत्वा-
दिदं मयि जगत् व्याप्तं सत् तत्र विस्तृत विमार्तीति
भाव ॥ २२ ॥

११ नी० भा० दी०— एव हेय प्रत्यगभिन्न ब्रह्मोक्त्वा जगत्कारणमुपासनीयमितोऽन्यदित्याह— पुरुष
इति । तुशब्द पूर्वबैलभ्यण्यद्योतनार्थः । हे पार्थ ! योऽय भक्त्या आराधनेन उपासनेनेति यावत् । कीदृश्या ?
अनन्यया, नास्त्यन्यो यस्या सा तथा, उपास्योपासकभेदमन्तरेण अहमद्वैरूपयेत्यर्थः । तथा भक्त्या यो लभ्य
स पर पूर्वोक्तादव्यावृत्ताननुगतदक्षरादन्य कारणात्मेति यावत् । लभ्यत्वादेवास्यान्यत्वमपि, न ह्यात्मा च
लभ्यश्चेति युज्यते । अस्य कारणत्वमवाह— यस्येति । यस्य पुरुषस्यान्तर्स्थानि बीजे द्रुम इव सर्वाणि विषदा
दीनि स्यावरज्जगन्माणि च; येन च इह सर्वं तत् व्याप्तमुपादानत्वात्, स भक्त्या लभ्यत इति योजना ॥ २२ ॥

मृतस्य देवयानपितृयाणापरनामकौ अर्षिरादिमार्गौ ।

यंत्र काले त्वनावृत्तिमावृत्तिं चैव योगिनः ।

प्रयाता यान्ति तं कालं वक्ष्यामि भरतर्षभ ॥ २३ ॥

१ यामिनरत्न अत्र 'यत्र' पदानाच्चा योगिना व्यपदिश्यते । मार्ग काल च वक्ष्यामीत्यर्थस्तत्र प्रतीयते ॥

अपेक्षेने श्लोक्युक्तं 'तत्र' शब्देन चाभया । परमशास्त्र मार्गं काले चावधीयते ॥

अभिग्योदित्तरात्तौ धूम्याहृत्तर्मेनि । मार्गाभिमानिनोऽप्य तु हेया कालाभिमानिन ॥

व्याख्यातारोऽविदित्वेत्तन्मुद्रन्त्यत्र ध्यन्ते । काल प्रतिज्ञाय कथं बहयादीनत्रवादिति ॥

इति व्याख्याति । तथा—

मन्यन्त कचिदभोषा योगिन कर्मयोगिन । धूमादिमार्गे भुक्तिभित्तपानेकोदिता यत् ॥

तत्पुक्तं, यत् पथे 'प्राप्य पुण्यकृता' इति । आर्त्तमविज्ञापयानुवचकर्मयोगिनाम् ॥

आवृत्तिर्दक्षिणे यद्दयने तद्दक्षतर । कर्मिणां वेदित्त्वे च वक्ष्येनात्र कीर्तितं ? ॥

उत्पत्तुनरावृत्तिज्ञानामपि कर्मिणाम् । यदि स्यादयत्र वान्यत्तदभावाऽपरे भवत् ॥

मन्यो विषय मियत्तत्पुत्रत तवाऽमरो जानु न मृत्पुनति । गुण क इत्य वदनाद्यन्यत्र विषयस्य दोषो भवति प्रसिद्धः ॥

यदि ब्रह्मविदो ब्रह्म भावमत्रैव ते गता । उग्राद्यनयानेन तथा किमपि भवत् ? ॥

य कर्मयोगिनस्तथाभावानुनिदिशता पुन । किं दक्षिणायनेनैवा भवि-पर्यधिद त ? ॥

आशङ्कानिगन्तव्यमाहृत्तव्यागवन्मिन । य तेऽत्र योगिनो हेया अन्यत्तदभावाऽपरे भवत् ॥

इति प्रतिपादयति । तत्र 'योगिन कर्मयोगिन' इति नष्टय यावदानमपि पराहम् । — अधिगीता ।

अग्निज्योतिरहः शुक्लः पणमासा उत्तरायणम् ।

तत्र प्रयाता गच्छन्ति ब्रह्म ब्रह्मविदो जनाः ॥ २४ ॥

१ शां. भा.— प्रकृतानां योगिनां प्रणवावेशितब्रह्मबुद्धीनां कालान्तरमुक्तिभार्जां ब्रह्मशक्तिपक्षय उत्तरो मार्गो वक्तव्य इति 'यत्र काले' इत्यादि विवक्षितार्थसमर्पणार्थमुच्यते— आद्युत्तिमार्गोपन्यास इतरमार्गस्तुत्यर्थः— यत्रेति । यत्र काले प्रयाता इति व्यवहितेन सम्बन्धः । यत्र यस्मिन् काले तत्र नाद-

१ अत्राग्निज्योतिरहितेति सम्बन्धि तद्रूपं वा ज्योतिरिति देवतैक्यपरत्वेन व्याख्येयम् । अग्निमण्डोक एतन्प्रतियोगित्यैक-
 स्यैव धूमस्योक्तत्वात्, मूलमृताया धृती 'देवर्षिभिस्सम्भन्तर्षिर्चोऽहं आपूर्यमाणपशुमापूर्यमाणपशुत्वात् यान्पण्मासात्तद-
 दृष्टित्य एति' (बृ ६।१।१५) इत्यभिर्मानस्य धृतत्वात्, 'कामाते सम्भन्तर्षिर्देह शुक्लं तयोत्तरम् । अयनं देवलोके च
 सवितार सवैद्युतम् ॥' (गार्हस्यु ३।१९३) इति घनाग्निपयस्यूल्यन्तरसवादात्, 'अर्चिदिना तत्प्रतीतेः' (म. सू.
 ५।३।१) इति सूत्रेऽप्यर्चिर्दिदित्वदर्शनात्वेत्याहुः ॥

अथ यदनयोर्देवयानपितृयुगाण्ययोरध्वनोरहरादयो देवता एवातिवाहिक्य उच्यन्ते, न काला इति निर्णोतमुत्तमीमासा-
 याम् 'आतिवाहिकास्तुहिरान्' (५।३।४) इत्यादिना, तत्र 'अर्चिोऽहं आपूर्यमाणपशुमापूर्यमाणपशुत्वात् यान्पण्डदृष्टि
 मासास्तान्' (छा ५।१।५) इत्यादिभ्रुतिविषयकमेव । 'वेदान्तवाक्यकुसुमप्रथमार्थवात्सुराणाम्' (धारी भा. १।१।२)
 अत्र स्वाहरे महाभारते भीष्मस्योक्तान्तापुत्रायणप्रवृत्तिप्रतीक्षादर्शनात्काला एवैत इत्यन्युपगन्तव्यम् । तथा च (भीष्म
 कथ महाभारत सम्यस्याना दक्षिणायने १ ॥' इति बद्रसु १ ईसेपु—) 'तानमवीच्छान्दग्नेषो नाह गन्ता कथमन ।
 दक्षिणावर्त आदित्ये एतन्मे मनसि स्थियन् ॥ १०४ ॥ गमिष्यामि सप्तक स्थानमासीदग्नेमे पुरातनम् । उदगायन आदित्ये हंमा
 सत्य मवीमि व ॥ १०५ ॥ धारमिष्याम्यहं प्रागापुत्रायणकहाह्वया ।' (भी. प १।१।१०६) 'दिसा वैप्रणवाकान्ता यदा
 गन्ता दिवाहरः ॥ नून सप्ताधयुकेन रथेनोत्तमतेजसा । विमोक्ष्येऽहं तदा प्रागनुसुद्द भ्रुयिनिव ॥' (६।१००।१३) इति ।
 'आगन्तव्य च भवता समये मम पार्थिव ॥ वितितृते दिनकरे प्रवृत्ते चोत्तरायणे ॥' (१३।१६।१४) 'स नियमो गत-
 पुरायार्थकै परिवारित । दृष्ट्वा निवृत्तमादित्य प्रवृत्त चोत्तरायणम् ॥' (१३।१६।१६) 'दित्था प्राप्तोऽसि कौरव्य । महा
 मात्स्यो युधिष्ठिर । परिवृत्तो हि भगवान् सहास्रादिवाहरः ॥ २६ ॥ माण्डोऽय सप्तप्राप्तो मास सौम्यो युधिष्ठिर । ।
 त्रिमासश्च पशोऽथ दृष्टो भवितुमर्हति ॥' (१३।१६।२०) इति च दक्षिणायने सधेतवाहनेन शिखण्डिना दित्तशरशर्ते
 शनाहाक्रियातिनोऽपि दान्त्तव औत्तरायण प्राणनदीधरदिति तत्र तथोपपन्नयते भारते । नोपपद्येत् हेतुकात्तैरपद्य-
 कल्पन इति ॥ अशोच्यते— देवता एवाग्नायैहरादयो न काला, गीताया धृतिमूलकत्वात्, ध्रौतयारिव दवयानपितृयुगयो
 रत्र प्रत्यभिज्ञानात्, वेदान्तमूत्राणा गीतावाक्यकुसुमप्रथमेऽपि प्रवृत्तिदर्शनात् विषयमेदकल्पनस्य स्वयानौचित्यात् । न च
 भीष्मस्य कालप्रतीक्षाविरोध, तस्य स्वच्छन्दयुगाण्ययानार्थत्वात् । तथा शेष तत्रैव—

'पेश्यमृत प्रणानासु'सर्गो हि यतो मम । तस्मात्प्रागन्त्यारयिष्य मुमुर्षुदग्नायने ॥

यद्य दतो वरा मया पिना तेन महात्तना । 'छन्दो' मृत्युरित्त्वच तस्य चास्तु वरस्तथा ॥ (६।११।१००-८) इति ।

भागवतऽपि—

'धर्मं प्रदत्तस्तस्य स काट प्रश्रुपस्थित । नो योगिनश्छन्दमृत्योर्नाभिलक्षन्वृत्तराया' ॥ (१।१।२९) इति
 संप्रतीक्षायाऽच्छन्दमृत्युतामूल्यं सुक्लिम् । अन्त्ये च दशाहालनिर्पेक्षता स्पष्टवाक्या— 'यदा जिहासुरिमह !
 लोकं धाते च द्येो च मनो न सन्नेत्रे—' (३।२।१५) इति । अत्र एवाहु श्रीशङ्करभगवत्पादा अपि धारी-
 मन्— 'भीष्मस्य प्रतिपालनमाचारप्रतिपालनार्थं पितृयुगात्तत्प्रस्वरच्छन्दमृत्युताम्यापारार्थं च' (५।१।२०) इति । 'अहा-
 नासुत्तरायणे देवान्मर्गं चैर प्राप्स्यन्, इत्यभिज्ञा'भिचचनप्राचारपरिपत्नार्थं भीष्मस्य प्रतीक्षा' इति रत्नभा । अनाऽप्रा
 दीनां दवतारवे न काऽप्यनुपगति ॥

द्विज- महाभारत एव भीष्मप्रदनात्ययम एव दिने रत्नमूर्धनि योगयानपदाद्यन्तस्य श्लोकस्य रूपगेहप्रामिष्यर्षोऽता—
 'श्रोत्रोऽपि शत्राण्युच्यते परमे ताहूपमास्थित ॥ ५९ ॥ दिवमाकामदाकार्यं साहस्रविहङ्गैरुच्यते ॥ ५३ ॥ वयमेव तदाभारत
 पत्र मनुष्योनेय ॥ ५१ ॥ योग्युक्तं महाभारतं स्वरच्छन्दमर्षां गतिम् ॥ ५७ ॥ अन्यं तु सर्वं न पश्यन् मारुद्भानस्य धीमते ॥ ६० ॥
 मर्षिभन महाह्वये' योग्युक्तस्य गच्छन् । प्रत्येकं महद्दिन्य दशयुगं हि रत्नम् ॥ ५९ ॥ नागरदत्त गच्छमान हित
 शर्षेयुषिपुत्रे । आचार्यं वागमास्याय मन्त्रोऽहनि-द्वयम् ॥ (७।१* २।६०) इति । सा चातराद्वं काल एव प्रय मन्त्र-
 लोहप्रत्युपगम न सन्नच्छन् । तस्मात्प्रापि देवता एवाहरादयो न काला इति मुष्मनेव उच्यते ॥ — अग्निर्षोना ।

त्तिमपुनर्जन्म आर्त्तिं तद्विपरीतां चैव । 'योगिनः' इति योगिनः कर्मिणश्चोच्यन्ते । कर्मिणस्तु गुणतः 'कर्मयोगेन योगिनाम्' [३१३] इति विशेषणद्योगिनः । यत्र काले प्रयाता मृता योगिनोऽनाद्यत्तिं यान्ति, यत्र काले च प्रयाता आर्त्तिं यान्ति, तं कालं वक्ष्यामि भरतर्षभ ! ॥ २३ ॥

२ आ. शां. व्या — ननु ज्ञानायत्ता परमपुरुषप्राप्तित्वा, न च ज्ञान मार्गमपेक्ष्य फलस्य कल्पते, विदुषो गत्युत्कृति-निषेधश्रुते, तथा च मार्गोक्तिरयुक्तेत्याशङ्क्य सगुणशरणाना तदुपदेशोऽर्थवानित्यभिप्रेत्याऽऽह— प्रकृतानामिति । वक्तव्य इति यत्र काल इत्याद्युच्यते इति सम्बन्ध । स चेद्वक्तव्यतरिहि किमित्यभ्यासमादिभावेन सविशेषं ब्रह्म ध्यायता फलाप्तये मूर्धन्यानादीसम्बन्धे देवयाने पशुपात्यववाय वक्तव्ये कालो निर्दिश्यते ? तत्राऽऽह— विद्यश्चित्तेति । सोऽर्थो मार्गस्तदु-क्तित्वात्पत्वेन कालोक्तिरित्यर्थे । पितृयाणामार्गोपन्यासस्तर्हि

किमिति कियते ? तत्राऽऽह— आवृत्तीति । मार्गान्तरस्या ऽऽर्त्तिफलत्वादस्य चानाद्युक्तिफलत्वात्तदपेक्षया महीयानमिति स्तुतिर्विबक्षितेति भावः । 'योगिनः' इति ध्यायिना कर्मिणा च तन्नेणाभिधानमित्याह— योगिन इति । कथं कथितु योगिपदबो वर्तते ? इत्याशङ्क्यानुष्ठानगुणयोगादित्याह— कर्मि-णस्त्विति । गुणतो योगिन इति सम्बन्ध । तत्रैव वास्त्योप क्रमस्याऽऽनुकूल्यमाह— कर्मयोगेनेति । अवशिष्टानुष्ठाराणि व्याचक्षाणो वाक्यार्थमाह— यत्रेति । योगिनो ध्यायिनोऽत्र विवक्षिता आर्त्तावधिकृता योगिन कर्मिण इति विभागः ॥२३॥

१ शां. भा.— तं कालमाह—अधिरिति । अधिः कालाभिमानिनी देवता, तथा ज्योतिर्देवतैव कालाभिमानिनी । अथवाऽग्निज्योतिषी यथाश्रुते एव देवते । भूयसा तु निर्देशो यत्र काले तं कालमित्याश्रवणवत् । तथाऽहर्देवताऽहर्भिमानीनी, शुक्लः शुरुपक्षदेवता, पण्मासा उत्तरायणं तत्रापि 'देवतैव मार्गभूता' इति स्थितोऽन्यत्र [प्र. सू. भा. ४।३।४] अयं न्यायः । तत्र तस्मिन्मार्गे प्रयाता मृता गच्छन्ति ब्रह्म ब्रह्मविदो ब्रह्मोपासनपरा जनाः । क्रमेणेति वाक्यशेषः । न हि सद्योमुक्तिभाजां सम्यग्दर्शन-निष्ठानां गतिरागतिर्वा कचिदस्ति " न तस्य प्राणा उत्क्रामन्ति" [वृ. उ. ४।४।६] इति श्रुतेः, ब्रह्म-संहीनप्राणा एव ते; ब्रह्ममया ब्रह्मभूता एव ते । क्रमेण तु गच्छन्ति ब्रह्म ब्रह्मविदो जनाः ॥ २४ ॥

२ आ. शां. व्या — कालप्राधान्येन मार्गद्वयोपन्यास उपपन्नस्य तमेव प्रधानीकृत्य देवयान उपन्यासमवतारयति— तं कालमिति । यद्योपक्रम व्याख्याय यथायुत व्याख्याति— अथयति । कथं तर्हि देवतानामतिन-जीणा प्रहणे कालप्राधा-म्येन निर्देश श्रियते ? तत्राऽऽह— भूयसां त्विति । मार्ग द्वयेऽपि कालाद्यभिमानिन्यो देवता कालशब्देनोच्यन्ते, काला भिमानीनीना मूलस्त्वाकालशब्देन सर्वासां दक्तरानुपलक्ष्यत्व विवक्षित्वा कालरूपमित्यर्थे । यथाऽऽस्रणा मूलस्त्वाद्विद्यया नेत्रपि द्रुमान्तरु आभरेव वन निर्दिश्यते तद्वदित्युदाहरण

माह— आत्रेति । ननु मार्गचिह्नानां भोगभूमिना वा तत्तच्छब्दे रूपादानसम्भवे किमिति देवताग्रहणं ? इत्याशङ्क्य 'आतिना दिक्स्तर्हि' [प्र. सू. ४।३।४] इति न्यायेनोत्तरमाह— इति स्थित इति । तेषामन्यादीना समीपमिति सामीप्ये त्वेति सप्तमी । ब्रह्म कार्योपाधिक पर वा ब्रह्म परम्परया मुक्त्यात्म-नमत एव क्रमेणेत्युक्तम् । निर्गुणमप्रपञ्च ब्रह्मास्मीति विधावतो व्यवच्छिन्नति— ब्रह्मोपास्तनेति । ननु ब्रह्मशब्दस्य गुण-यत्त्वाय परब्रह्मविदामेवेयं गतिरुच्यते, न बादर्थोपलक्ष्यद्विषय-दित्याह— नहीति ॥ २४ ॥

३ रा. भा.— अथात्मयाथात्म्यप्रिदः परमपुरुषनिष्ठस्य च साधारणीमर्चिरादिका गतिमाह; द्वयो ग्प्यर्चिरादिका गतिः श्रुती श्रुता, सा चापुनरार्त्तिलक्षणा; तथा पञ्चाग्निविद्यायां " तद्य इत्थं विदुषं चेमेऽरण्ये श्रद्धा तप इत्युपामते तेऽर्चिपमभिमम्भन्त्यार्चिपोऽहः " [छा. उ. ५।१०।१] इत्यादौ अचि रादिभ्या गत्यागतस्य परब्रह्मप्राप्तिरपुनरार्त्तिश्चास्त्राता "स एतान् ब्रह्म गमयति ... एतेन प्रतिपद्यमानो इमं मानसमावर्तं नारवन्ते " [छां. उ. ४।१।६] इति ।

न च प्रजापतिनाम्नादी श्रुतपरविद्याङ्गभूतात्मप्राप्तिनिषेधेयं 'तद्य इत्थं विदुः' इति गतिश्रुतिः, 'ये चेमेऽरण्ये श्रद्धा तप इत्युपामते' इति परविद्यायाः प्रथमश्रुतिनेयव्यात्; पञ्चाग्निविद्याया च " इति तु पञ्चम्यागाहृतायाः पुरुषत्रयो भवन्तीति " [छां. उ. ५।९।१], रमणीयचरणाः ... कर्षणः " [छा. उ. ५।१०।७] इति पुण्यपापहेतुको मनुष्यादिमानोऽयामेव भूतान्तर-संमृदानाम्; आत्मनस्तु तत्परिग्रहमात्रमिति चिदचितोर्विक्रममिधाय "तद्य इत्थं विदुः ... तेऽर्चि-

मभिमम्मनन्ति " [छां. उ. ५।१०।१] " इमं माननमावर्त नार्तन्ते " [छां. उ. ३।१।५।६] इति विरिक्ते चिदचिद्वस्तुनी त्याज्यतया प्राप्यतया च तद्य इत्थं विदुस्तेऽचिरादिना गच्छन्ति, न च पुनगन्तन्त इत्युक्तमिति गम्यते ।

४ वे. ता. चं — 'यत्र काचे तु' इत्यादेः 'योगयुक्तो भवानु' । [८।२७] इत्यन्तस्य तात्पर्यमाह— अथेति । अत्र धर्मादिमार्गकथन हेतुकार्यम्; अर्चिरादिमार्गोपदेशस्तु तदनुसन्धानार्थ एवेति तत्रैव तात्पर्यमिति भावः । ननु परम-पुरुषार्थनिष्ठैव ह्यर्चिरादिगतिः, तत्कथनत्र साधारण्यमुच्यते ? इत्यत्राह— द्वयोरेपीति । आत्मनिष्ठस्याप्युपनराशते पूर्वोक्त-त्वात्तस्याप्यर्चिरादिष्वेव गतिरिति दर्शयितुमाह— सा चेति । साधारण्युपनराशयोः श्रुतिमेव दर्शयति— यथेति । अत्रि-फलमेवाहोऽपि व्यपदिश्यत इत्याद्यह्वय परिहरति— नचेति । हेतुमाह— ये चेति । यद्यप्यहिकलमेवाहोऽपि निदण्डं युक्तम्, तथाप्यत्रिणा सहाहस्य तुल्यत्ववृत्त्युद्दिष्टस्य तत्फलनिर्देशो न युक्त इति भावः । एतेन प्रथमपट्टोदितप्रत्यगात्मवेदानादत्र त्याक्षरयाथात्म्यानुसन्धानस्य भेदोऽपि दर्शितः । 'तद्य इत्थं

३ रा. भा.— आत्मयाथात्म्यविदः परमपुरुषनिष्ठस्य च, " स एनान् ब्रह्म गमयति " [छां. उ. ४।१।५।६] इति ब्रह्मप्राप्तिरचनादचिद्विद्युक्तमात्मनस्तु ब्रह्मात्मकतया ब्रह्मोपेतैकरसमित्यनुमन्येयं, तत्र तु- ... यस्यान्मा शरीरम् " [ज. प. ब्रा. मा. १।४।६। ५।३०] इत्यादिश्रुतिसिद्धम् ।

४ वे. ता. चं — ननु 'तदुद्देशोऽभावक स एनान् ब्रह्म गमयति' [छा. उ. ४।१।५।६] इत्याचिरादिना गतस्य ब्रह्मप्राप्ति श्रूयते, तत्कथं केवलत्त्वोपासकस्य ब्रह्मप्राप्यार्चिरादिगति-शक्तिः ? इत्यत्राह— आत्मयाथात्म्येति । अयं पञ्चमिद्विद्या-निष्ठो न केवलत्त्वोपासक, अपितु ब्रह्मात्मकस्वात्मानुसन्धानार्थोऽपि भावः । अन्वयात् तत्कथन्यायविरोध इत्यभिप्रायेणाह— तत्क-थन्यायाच्चेति । चकार इतिरेतयोरे । यथावस्थितारमानुस-न्धानस्य परमोपेतैकरसत्त्वानुसन्धानरूपत्वे प्रमाणमाह— य आरत्मनीति । आदिशब्देन " गतिं विधत्स्य " [तै. ना. ६।१।१।३] " करुणाधिपाधिपः " [श्वे. उ. ६।१] इत्यादिवाक्यशतं गृह्यते । अत्र शरीरकमाप्यादिविरोधो मन्दैराशङ्कितः, इह तावच्छ्रुति-सूत्रमाध्यादिव्यपन्नं च पञ्चमिद्विदं परमात्मात्मकस्वात्मानु-सन्धानात्परमार्चिरादिगतिशक्तिविरोधेणोच्यते । तस्याद्य ब्रह्मगमयि-तृत्वस्य भूत्यादिष्विह च ' एत्र प्रयाता गच्छन्ति ब्रह्म ब्रह्मविदो जना ' इति सिद्धत्वं पञ्चमिद्विदोऽपि परमात्मप्राप्तिरत्त्वेवेति स्वीकर्तव्यम् । तत्र प्राप्ती ह्यभिना परमात्मामरुन्मन्मानुस-न्धानस्य स्वविशिष्टो भोग्य, अनन्यथात्म्यनिष्ठाना तु स्वत्व-रूपमेव पूर्वं भोग्यम्, बन्वादिपदार्थिपूर्वैर्ब्रह्मप्राप्तिसाधन-मनुविद्यादिन्यायादन्ततो ब्रह्मप्राप्तिः; ईदृशपर्वकमप्रतिनियमय प्राचीनोपेक्षामेवात्, स च प्राचीनचर्मविद्योपात् ' चतुर्विधा भक्तते माम् ' [७।१६] इति प्रागेव दर्शितः । न चात्र जिज्ञासोरस्य एवात्मयाथात्म्यविदिति भाष्ये,

विदु' इत्यस्य प्रत्यगात्मनिष्ठविषयत्वं कथं ? इत्यत्राह— पञ्चमिद्विद्यायां चेति । " आप पुरुषवचसो भवन्ति " [छा. उ. १।१।१४] इति त्रिवृत्कृतानामभिधीयमानत्वाद्-तामर्तव्यं गतिरिति । अपामेवेत्यात्मस्वरूपपरिणामव्युदासा-योक्तम् । एवंविषयशरीरसम्बन्धमात्रस्याप्यौपाधिकत्वप्रदर्शना-याह पुण्यपापहेतुक इति । " रमणीयचरणा रमणीया योनिं .. कृप्यचरणा कृपया योनिम् " इत्यादिचरणा केव-लाचिद्विषयमिदं प्रकरणम् । " तद्य इत्थं विदुर्यं चेमेऽरण्ये श्रद्धा तप इत्युपासते " इत्युक्तयदुत्तद्वयस्य " तेऽर्चयम् " इत्येकेन वृत्तेन प्रतिनिर्देशादुभयोर्गतिरविशिष्टेति ज्ञापनाय " तद्य इत्थं विदु " " तेऽर्चयम् " इति व्यवहितमुपासतम् । इत्थं साम्याद्विदित-प्रस्तुताकारविशेष दर्शयति— विरिक्ते इति ।

ब्रह्मात्मकतया ब्रह्मोपेतैकरसमित्यनुमन्येयं, तत्र तु- ... यस्यान्मा शरीरम् " [ज. प. ब्रा. मा. १।४।६। ५।३०] इत्यादिश्रुतिसिद्धम् ।

जिज्ञासुवैद्यतपोः कस्वभावविषयशरीरत्र च पञ्चमिद्विद्योदाहरणात्; मध्यं च कैवल्यार्थिन एव मूर्च्छन्यानाडया निष्कमनमनावृत्तिशोका, आत्मयाथात्म्याक्षरयाथात्म्यशब्दयोश्चात्र न भिन्नार्थत्वम्; तस्योपासने किञ्चिदस्ति विशय, अक्षरयाथात्म्यविदं— पर-मात्मशरीरमृतत्वात्तपोपासका, ज्ञानिस्तु स्वात्मशरीरकरपरमा-त्वोपासका इत्ययमेव विशय " तद्य इत्थं विदुर्यं चेमेऽरण्ये " [छा. उ. १।१।११] इति बिभागनिर्देशमिष्येति इति भाष्या-दिपूक्तः । सरे तु " उनवेऽपि हि परिपूर्णं ब्रह्मोपासते मुक्तेभेदेन, स्वात्मशरीरकं ब्रह्म केचन, ब्रह्मात्मकस्वात्मानमितरे " [व. सा-४।३।१४] इति । अत एव सप्तमे प्रकान्तो जिज्ञासु परमात्म-प्राप्तिकामज्ञानिव्यतिरेकं यातु अन्यात्मकस्वात्मानुसन्धानार्थीति न प्रमितव्यम् । तस्य चोद्धारकोटिमात्रे निवेशः स्वात्मानु-भवविलम्बिविमुक्तज्ञानिव्यतिरेकात् ।

अर्चिरादिगतिनिषेधस्तु ब्रह्मात्मकस्वात्मानुसन्धानरहितत्वा-त्वोपासनविषयः । इदमपि मायादिषु व्यनमैवोक्तं ' तस्माद-चिन्मित्र केवलं वा चिद्वस्तु ह्यन्यथा सतिप्रागेन च य उपा-सते न तानयति, अपितु परं ब्रह्मोपासीनान् आत्मानं च प्रकृतिवियुक्तं ब्रह्मा मनुष्यासीनानादिकादिहो मुणो जयति, [म. सू. भा. ४।३।१५] इत्यादिभिः । यत्पुनरुच्यते— ' ये तु शिष्याश्चो भक्ता परमात्मा हि ते मता । सर्वे च्यवनपर्याय प्रतिवृद्धस्तु मोक्षमात् ' [म. भा. १०।३४।१३५] इति; तथापि आत्ममात्रानुभवसुखस्य स्थिररयादेव च्यवनधर्मत्वमुच्यते, न

तावता पुन संसारप्रसङ्ग, 'इन्द्रलोकपरिध्रष्टो मम लोकेप
रायण । प्रमुञ्च सर्वसंसारैर्मम लोकं च गच्छति' [बा पु. १३.१।
१८] 'प्रच्युतो वा एषोऽस्माज्जोकादसतो देवलोकम्' [यजु
६।१।१।५] इत्यादिष्विचोत्तोरतरातिशयितपदप्राप्तावपि पूर्व-
पदप्रशंसाप्राच्यवनधर्मत्ववाचो युक्तेरविरोधात्, परिमितसुखात्
भवविलम्बनेन तदानीं निरतिशयसुखानुभवान्गच्छन्वेनापि निन्दो
पपत्तेषु । उपासनदशानुभूते परमात्मनि फलदशाया विद्वित्काल
मनुभवविच्छेदाद्वा प्राप्तप्रदक्षिण च्यवनधर्मत्वम् । 'प्रतिबुद्धस्तु
मोक्षमात्रं' [म. भा. १-१३४.१।३५] इति चाव्यवहित
मोक्षमात्रं प्रतिबुद्धस्योच्यते, न तावदान्यस्य मोक्षाभावः,
'भुक्त्या च भोगान्विपुलास्तवमन्ते मत्प्रसात्' । भवानुस्मरण
प्राप्य मम लोकमवाप्स्यसि' [वि पु. १।११।२६]
इतिवदविरोधात् ।

यथा च सुसुप्तोरेव कस्यचिन्मध्ये ब्रह्मकायनिषेवणसुखमु-
च्यते; तथापि स्थानविशेषे स्वात्मानुभवविलम्ब । यथा च
'अथवा नेच्छते तत्र ब्रह्मकायनिषेवणम् । उक्तमिति च मार्गस्थ
शीतीभूतो निरामय' इत्यादिना ब्रह्मकायनिषेवणसहायमुत्तस्य
देवयानेन मार्गेण परमाज्ञाशगमनमुच्यते, तद्ब्रह्महापि स्वात्मा
नुभवस्थानात्प्रच्युतस्य परमभोगोमाधिरोह इत्यात्, अचिरादि
गतिस्थास्यावान्तरफलानुभवात्पश्चाद्वा, गतिमन्वे वा । दक्षिणायन-
सूतस्य च इनस सायुज्यवद्विभ्रममात्ररूपोऽयमवान्तरफलानुभव
इत्युभयथापि न विरोधः । एतेन पश्चादेवाद्याप्रतीकालम्बनत्व-
मित्यपि निरस्त, मधुविद्यावधेव प्रथममपि तदुपपत्ते । स्मरन्ति
च स्वात्मानुभवस्थानं मुक्तिस्थानादूर्वाचीनं 'योगिनोऽमृतं स्थानं
स्वात्मसन्तोषकारिणाम् । एकान्तिनं सदा ब्रह्म ययिनो
योगिनो हिये । तेपात्परमस्थानं यद्द्वै परमिति सूरय' [वि पु.
१।६।३८] इति । अमृतस्थानवर्तिना च सुकृतवन्व्यपदेशो
जगत्प्रसादाद्विरहात्पुनर्जन्मेहेतुभूतपुण्यपापविषममात्र ।

अन्वि च परित्यक्तस्यूलदेहानामपि तत्तदुपायनाविषोषार्थीन
मपरगादूर्वाचीनं फलम् । तत्र प्रकृतिलयादिशब्देन साहज्या
पठन्ति 'धर्मेण गमनमूर्ध्वं गमनमथस्ताद्भवत्यधर्मणः । शानेन
चापवर्गो विपर्ययादिव्यते बन्ध' ॥ वैराग्यात्प्रकृतिलयं सत्पारो
भवति राजसाज्ञात्वात् । ऐश्वर्यादिविद्यतो विपर्ययात्तद्विपर्यासः ॥
[ता स का ४-४।५] इति । 'विपर्ययादिव्यते बन्ध' इत्यत्र
च याच्यतेतिना व्याहृयात् — 'विपर्ययात् — अतत्त्वज्ञानात्'

३ रा भा. — अत्र कालशब्दो मार्गस्याहः प्रभृतिमंयत्परान्तकालाभिमानिदेवताभ्यस्तया मार्गोपल-
क्षणार्थः । यस्मिन्मार्गे प्रयाता योगिनोऽनाद्युत्ति, पुण्यकर्मोपश्रान्तिं यान्ति, तं मार्गं वक्ष्यामीत्यर्थः ।
'अग्निर्ज्योतिरहः शुक्रः पण्मासा उत्तरायणम्' इति संत्परानीना प्रदर्शनम् ॥ २३ ॥ २४ ॥

४ वे. ता च — ननु — अर्वादिगतिमाहेति कथमुच्यते ?
'यत्र ऋते इति कालविशेषो लुपकस्य इत्यत्राह अत्र काल
शब्द इति । तारीरक रक्षिणायनादिपुनर्यानि मोक्ष उच्यते
'अतथाप्यवर्ति हि वीण' [व गु. ४।२।२३] इति । अत्र
न 'अहं न गती द्यौः' [१।१६] इत्यन्तरमेवोच्यते; अन्यथा

इत्यते बन्ध, स च त्रिविधः प्राकृतिको, वैकृतिको, दाहायधि-
कथेति । तत्र प्रकृतावात्मज्ञानाद्यै प्रकृतिसुभासते, तेपा प्राकृतिको
बन्ध । य पुराणे प्रकृतिलयान् प्रकृत्योच्यते — 'पूर्णे वर्षे
सहस्रं तु तिष्ठन्त्यव्यक्तचिन्तका' इति । वैकारिशो बन्ध तेषाम्,
ये विचारानेव भूतेन्द्रियाद्धारयुद्धैरुपासते पुरुषबुद्ध्या, तान्
प्रतीदमुच्यते, यथा — 'दश मन्वन्तराणीह तिष्ठन्तीन्द्रियनि-
न्तका । भौतिकःस्तु शतं पूर्णं सहस्रं त्वाभिमानिका ॥ बौद्धा
दश सहस्राणि तिष्ठन्ति विमतज्वरा । ते खल्वमी विवेदा देवा
वैकृतिको बन्ध ॥' इति ।

एवमव्यक्तादितत्त्वचिन्तकानामिष्य प्रत्यात्मतत्त्वचिन्तकाना
मपि तदुचितदेशकाल ततोऽनिच्छित्तमतिशयित फलमुपपद्यते । अत
एव भूमविद्यायां प्रत्यात्ममात्रोपासकस्याप्यतिवादित्वमुक्तम् ।
ब्रह्मात्मकस्यात्मानुसन्धाने तु ब्रह्मप्राप्तौ विभ्रमादपुनरावृत्तिरिति
विशेषः । अन एवाक्षरानुभवस्यात्तवत्त्वे तदधिनां कथमैश्वर्या
धिकारणोऽधिकार्यन्तरत्वमित्यपि निरस्तम्, बाह्यातरलोक
व्यभिभागादावृत्त्यनावृत्तियोग्यताभेदाच्च तद्वेदोपपत्ते । विल-
म्बाक्षमाणा पुनरियं निहा — 'सर्वधर्मोश्च सत्यस्य सर्वलोकांश्च
साक्षरान् । लोकविकान्तचरणौ शरणं तेऽत्र विभो ॥'
इति । 'केवल्य भगवन्तं च मनोऽयं साधयिष्यति'

[वृ. हा. सू. ३।६०] इत्यादिव्यपि केवल्यशब्देनात्ममात्रानु-
भवसुखं तदपेक्षितिं प्राप्यमुच्यते । एतच्चान्तरायाकोटिनितिवि-
त्वादादित साधयाना ज्ञानिन परिहरन्ति । केवितु ब्रह्मनुभव
वैमुक्त्येन नित्यमात्मानुभवसुखमित्यन्ति, न तत्र भाव्यकारा
दिसम्प्रदाय प्रमाणं युक्तिं वा पर्यायं, निदेशोपक्रमेण
स्वभाविकरूपाविर्भावेन ब्रह्मानुभवावश्यमभावात्, कर्मशेषयोरे
तु संसारप्रसङ्गश्च अरामरणदिहेतुसुखसकर्मविनाशादस्तासां,
तावन्मात्रेण च मुक्तिव्यपदेशः । ब्रह्मानुभवप्रतिबन्धकर्मण
स्त्वनिदानानुभयाभावात् इति चेत् — अस्तवेवम्, एतद्धर्म
परस्तादपि न नह्यतीत्यत्र न नियामकमस्ति — इत्येपा
दिक् ॥ — पराप्त्यादिद्विदितित्यर्थक्यत्वरणाः । सूत्रमात्र
श्रुतिस्मृत्याद्य बाधेन न सि यति । 'अतोऽधिकारिभेदेन ह्य
स्थाभेदमात्रिता । अन्यामपि गतिं प्राप्नोतीत्यर्थः । अतः
तत्रावृत्तिपरमाप्तिसैक्यादेरयोग्यता । अस्मद्गुण श्रुतिस्मृत्योरेव
पाय रसायनम् ॥'

ज्ञानिनः, पुण्यकर्मसम्बन्धिनश्च । 'सत्प्राणामेकशेष एकवि-
भक्तौ' [अथा. १।२।६४] । यद्वा पुण्यकर्माण इत्यप्याह नमः ।
'तेऽपि चिपमभिसम्भवन्त्याविबोऽदृक् आर्ष्यमाणान्प्रार्थयमाणान-
क्षायान् पृष्टद्वैति मासांस्तान्मात्रेभ्यः संवत्सरम्' [छा. उ. ५।
१०।१;२] इत्यादिश्रुत्यनुसरिणोक्तं संवत्सरादीनां प्रद-
र्शनमिति । एतद्देवत्वमधिारिमादे । तत्रैवं सङ्गृहीतं वरदगुदमिः

'अर्चिरहस्तिस्तभ्यानुदणयनाचमपददंन्दून् । अपि वैपुलवर्धनेन्द्र-
प्रभापनीतातिवाहिकानाहुः' [त. सा. १०२] इति । 'अग्नि-
ज्योतिः' इति अग्निपञ्चम्योतिरित्यर्थः । तेन देवशानपथमवर्त-
स्वार्चिर्विबुद्धा । अत एवाग्निज्योतिषोभिर्नदेवतात्वं कालामि-
मानिदेवतात्वं च वदन्तः प्रत्युक्ताः ॥ २३ ॥ २४ ॥

५ आ. मा. भा.— यत्काञ्चिदभिमिमानिदेवता गता आहृत्यनावृत्ती गच्छन्ति ता आह— यत्रे-
त्यादिना । काल इत्युपलक्षणं अग्न्यादेरपि, वक्ष्यमाणत्वात् ॥ २३ ॥ ज्योतिरर्चिः । 'तेऽपि चिपमभि-
सम्भवन्ति' [बृ. उ. ६।२।१५] इति हि श्रुतिः । तथा च नारदीये—'अग्निं प्राप्य ततश्चार्चिस्ततश्चाप्यह-
रादिकम्' इति । अभिमिमानिदेवताश्चाग्न्यादयः । कथमन्यथा 'अह्न आर्ष्यमाणपक्षं' [छा. उ. ५।१।१] इति
श्रुतिं पुञ्जते ? 'दिवादिदेवताभिस्तु पूजितो ब्रह्म याति हि' इति ब्राह्मे । मासाभिमानिभ्यो अय-
नाभिमानो च पृथक् । तच्चोक्तं गार्हपे—'पूजितस्त्वयनेनासौ मासाः परिहृतेन हि' इति । अहरभिजिता
शुक्लं यौगमासस्थानं विपुत्रा सङ्गः तच्चोक्तं ब्रह्मवर्तं—'साहा मध्यन्दिनेनाय शुक्लेन च सपूर्णमा ।
सविष्वा चायनेनासौ पूजितः केशवं ब्रजेत्' ॥ इति ॥ २४ ॥

६ ज. प्र. द्वी.— यस्मिन् काले मृताः आहृत्यनाहृती
यान्ति तन्प्रतिपादनार्थमुत्तरो ग्रन्थ इत्यन्यथाप्रतीतिनिरासार्थ-
माह— यदिति । याद्य ताः कालाभिमानिन्येष्वेति विग्रहः ।
देवता गता इति तद्विहितमार्गान्यां गता इत्यर्थः, काल
इत्युक्तत्वात् । कथमादिपदप्रशेषेण व्याख्यानं ? इत्यत आह—
काल इति । इतः इत्यत आह— अग्न्यादेरिति । अग्नि-
ज्योतिर्धूमानाम् ॥ २३ ॥

उपलक्षणमेतत् 'अहः शुक्लः' इति गीताऽपि । अहोरात्रन्य-
तिरिक्तपञ्चमाभावादिति भावः । समाख्यानाश्वैवमित्याह—
दिवादीति । किञ्च 'पण्मासा उत्तरायणम्' 'पण्मासा
दक्षिणायनम्' [८।२।५] इत्येवमपि अभिमिानिदेवतां गम-
यति । मासातिरिक्तायनाभावादभिमिानिनीं तु पृथक्त्वेन
पृथगुक्तिस्मभवादिति भावेनाह— मासेति । अनेन पण्मासां
एवायनमिति व्याख्यानं च निरस्तं भवति, पुरागविरोधात् ।
अत्रानुक्तमपि किञ्चिदप्यहरिति—अहरिति । सहस्रियतं
यातीत्यन्यत्र दृश्यमिति भावः । एतदप्यभिमिानिदेवतापरि-
ग्रहसमर्थनार्थम् । प्राधान्यादेरिविबुद्धित्वात् साहेत्युक्तम् ।
सपूर्णमासपूर्णमेत 'सुपां सृजुः' [मथ. ७।१।२१]
इत्याद्यैः । विपुत्रादस्त्वोच्ययणादेशविबुद्धत्वात् ॥ २४ ॥

ज्योतिरवस्तन्यानेकार्येतराद्विवक्षितमर्थमाह— ज्योति-
रिति । अभिसम्भवन्ति प्राप्नुवन्ति । श्रुतिपुराणयोरुक्तः
प्रागर्चिपः प्रसवेकैस्तन्समाख्यानान्नादित्यर्थः । प्रातीतिक
एवार्थः किं न स्यात् ? इतोऽभिमिानिदेवताप्रश्नम् ?
इत्यत आह— अभिमिानीति । आदिशब्दसमर्थनेन सह
समुच्चयार्थशब्दान्तः । अन्यथा मरणहालपरिमहं इति श्रुतिः ।

७ ह. पै. भा.— यत्रेति । यत्र काले त्वनावृत्तिपुनरागमनं, आवृत्तिं पुनरागमनं च यान्ति तं
कालं वक्ष्यामि भरतर्षभ ॥ २३ ॥ अग्निज्योतिः । अहर्दिवा । शुक्लः पूर्णपक्षः । पण्मासा उत्तरायणाख्याः ।
तस्मिन्मार्गे प्रयाताः शरीरं त्वपत्त्वा गच्छन्ति ब्रह्म ब्रह्माणम् । ब्रह्मविदो हिरण्यगर्भोपासकाः । अग्निज्यो-
तिर्ब्रह्मलोकाभिमुखस्याऽऽतिवाहकदेवतोच्यते । अहरित्यहरभिमिानिनी देवता । असावातिवाहिकयज्ञैः
परमतिवहति । शुक्लपक्षाभिमानिनी देवता साऽहः (ऽहः) परमतिवहति । उत्तरायणाभिमानिनी
देवता सा शुक्लपक्षात्परमतिवहति । उत्तरायणमेव योगिनं ब्रह्म प्रापयति ॥ २४ ॥

८ वै. प्र. गि— एवं परमेश्वरोपासकास्तं प्राप्य न
निवर्तन्त इत्युक्तम् । तत्र केन मार्गेण सत्यासितिकाकाङ्क्षायां
देवपानमार्गं वक्तुं प्रतिजानीते— यत्रेति । चित्तुशगमागस्तु
देवपानस्तुपथेषुक्तम् । हे भरतर्षभ ! यस्मिन्काले प्रयाता
योगिन उपामन्त्राः कर्मिणश्च क्रमेण अत्राहस्तिमाहर्ति च यान्ति,
तं कालं वक्ष्यामीत्यन्वयः । अत्र च कालराजो ग सुपायार्थः,
अग्निज्योतिर्धूमपदानां गतिरुत्पिपदयोपपत्तेः, 'अतश्चाय-

नेऽपि दक्षिणे' इति ब्रह्ममीमांसासुब्र. सू. ४।२।२०] रक्षिण्यने
रायौ वा मृत्युशोपासकस्यानाहृत्तिलक्षणसगुणब्रह्मासिः उत्तरा-
यणादिमरणप्राशस्त्यप्रतिहरेनुपासकविषयत्वाद् भीष्मकृती-
त्तरायणप्रतीक्षणस्य च लौक्यबहुद्वयमार्थवादिति व्यवस्था-
पितवया अहर्दशुत्तरायणद्वन्द्वानामविवक्षितार्थेनेन काल-
शब्दस्यासुक्तार्थान्वयमाशङ्क्य । किन्तु कालाभिमानिदेवतापरः ।
तथा चापमर्थः— यस्मिन्काले बालाभिमानिदेवतोपपत्तिरे

मार्गे प्रयाता अनाट्तिमाट्ति च यान्ति, त काल काला-
भिमामिदेवतोपलक्षित मार्गं वक्ष्यामीति । अग्निज्योतिषो
कालाभिमामिन्वाभाप्रेऽपि अहरादिशब्दोक्तकालाभिमामिदेव-
ताना मार्गद्वयेऽपि भूपरस्वादाश्रवणमितिवदग्निहोत्रमितिवच
काल इत्येकदेशेनाप्युपलक्षण मार्गत्वाविदहम् । अन्वया
प्रातरग्निदेवताया अभावान्त्वयुध्याधिकरणव्यवस्थापितमग्नि
होत्रपदस्य नामधेयत्वं न स्यादिति ध्येयम् । यस्मिन्मार्गे
प्रयाता अनाट्तिं यान्तीत्यत्र ऋषिमुक्तिफलकप्रयोगोपासका
इति विशेषणीयम्, 'आ ब्रह्मभवनलोका पुनरावर्तिनः'
[८।१६] इति देवयानमार्गप्रयातानामपि पञ्चाग्निविद्यादि
मत्तामममममम पुनराट्तिरूपान् ॥ २३ ॥

तत्रोपासकानामनाट्तिमार्गमाह— अग्निरिति । अग्नि-
ज्योतिःशब्दस्याम् "तेऽर्चिरभिसम्भवन्ति" * इति
श्रुत्युक्तार्चिरभिमामिनी देवता लक्ष्यते, अहरिति दिवसा
भिमामिनी, शुक्र इति शुक्रपक्षाभिमामिनी, पण्मा
सानुत्तरायणमित्युत्तरायणरूपपण्मासाभिमामिनी 'आतिवा-

९ व० त० दी०— अथ कदा केन मार्गेण गता नावर्तन्ते ? केन वा गताश्चावर्तन्ते ? इत्यपेक्षायामाह— यत्रेति ।
अत्र कालशब्दोऽपि चाह प्रभृतिवत् सरान्तकालाभिमामिदेवताभिरातिवाहिकीभिर्द्वारा मार्गोपलक्षणार्थः । तथा
चायमर्थ— कालाभिमामिदेवोपलक्षिते यत्र काले मार्गे च प्रयाता. प्राणतो वियोगिनो वा सन्तो भगवन्महि-
महानिन भक्ता अर्थाधिष्ठय यथाक्रममनावृत्तिमावृत्ति च यान्ति तं वक्ष्यामि । यद्यप्यग्निज्योतिषो कालाभि-
मानित्वं स्वतो न सम्भवति तथापि सायम्प्रातः कालाभिमामित्वेन तथोक्तिः सम्भवति । अतएव मन्त्रे— "अग्निश्च
मामन्युश्च" [म.ना ३।१।३] इति राजौ "सूर्यश्च मामन्युश्च" इति दिवा निरूप्यते ॥ २३ ॥ तत्रानावृत्तिमार्गमाह— अग्नि-
रिति । निष्कामानामग्निहोत्रिणा अग्निरित्यादिसंस्तरदेवलोकादिवेदतानामुपलक्षणार्थं निष्कामाग्निहोत्रागम्यतदीय
ज्योतिःकाले शुद्धे उत्तरायणे प्रयाता सृताः मार्गे वा तत्र प्रयाता ब्रह्माक्षर भगवन्महिमभूतं ऋषिमुक्तिप्रकारेण
गच्छन्ति । श्रीपुरूपोत्तमतत्त्वज्ञानिनस्तु तदा सद्योमुक्तिप्रकारेण प्रयाता भगवन्तमुपासीना भवन्तीति द्वितीयस्वरूपे
निरूप्यते 'यादृशी भावना यस्य तादृश तस्य तत्फलम् । हरिरैकाक्षरतया भावुकानामिदं फलम् ॥ हरिं रसात्मक-
तया भावुकानां पर फलम् । तद्दीला मध्यपातित्वं तत्समीपनिवासतः' ॥ एते तु ब्रह्म तदक्षर प्राप्नुवन्ति, तथा च
श्रुतौ "तेऽर्चिपमभिसविशन्ति । अर्चिषोऽहरहरापूर्वमाणपक्षं आपूर्वमाणपक्षवान् पण्मासानुदादित्य प्रैति
मासेभ्यो देवलोके" इत्यादि ॥ २४ ॥

१० पु अ त — नन्वितो गता य आवर्तन्ते निवर्तन्ते
वा ये तेऽत्र कथं ज्ञेया ? इत्याशङ्क्याह— यत्रेति । यत्र कात्रे
यस्मिन् काले प्रयाता योगिनः अनावृत्तिं यान्ति प्राप्नुवन्ति,
च पुन यस्मिन् काले प्रयाता आट्तिमेव प्राप्नुवन्ति, हे
भारतर्षभ जानयोग्यबुल्लोचन । त कालं वक्ष्यामि, कथया-
मीत्यर्थं ॥ २३ ॥ तत्र पूर्वमनाट्तिज्ञापकालस्वरु-
पमाह— अग्निरिति । अग्निर्जाति । तापुष्कज्योतिर्वृत्तं अह-
दिवस । शुक्र शुक्रपक्ष । पण्मासा उत्तरायणे प्राप्य भवन्ति ।

११ नी० भा० दी०— पूर्वोक्तानामोक्ताद्वारा सगुणब्रह्मनिदा ऋषिमुक्तिभासा ब्रह्मप्रतिपत्तये उत्तरो मार्गो
वक्ष्य इत्यत्र आह— यत्रेति । आवृत्तिमार्गोपवासोऽनावृत्तिमार्गस्तुत्यर्थः । योगिन इति, योगिन कर्मिण-
श्लोच्यते तेया यथायोग मार्गद्वयविभाग । शेष स्पष्टम् ॥ २३ ॥ तत्रोपासकाना देवयान पञ्चानमाह—

* यत्रत्येव धृतिरिति सम्यग् भावत । अत्र छान्दोग्ये [६।१।५५, ६।१।५०, ६।१।५२] घृहदारण्यके च [६।२।१५] इमा रामा
शुभभाष्योदाहृताः सुतयथाजुसन्धया ।

हिनस्तद्विद्वान्' [व. सू. ४।३।५] इति न्यायात् । ब्रह्म
लोकाभिमुत्तानुपासनाग्रथमर्चिरभिमामिनी देवता अहर्दे-
तापर्यन्तमतिरहति घृहीत्वा गच्छति, सा च शुक्रपदेवता
पर्यन्तं, साप्युत्तरायणदेवतापर्यन्तमिति भावः । उत्तरायणमि-
त्येतच्च संवत्सरादितदन्तरातिराहिर्देवतान्तराणामप्युपल-
क्षणम् । तथा च श्रुति— "तेऽर्चिरभिसम्भवन्त्यर्चिषोऽह-
रह्वा आपूर्वमाणपक्षमापूर्वमाणपक्षाद्यान्पदुद्द्वेति मासास्ता-
न्मासेभ्यः सवसर संसरादिपमाद्विषाचन्द्रमस चन्द्र-
मसो विद्युत तत्पुरूपोऽमानव स एतान्ब्रह्म गमयत्येव देवपथो
ब्रह्मपथ एतेन प्रतिपद्यमाना इम मानवमावर्त नावर्तन्ते"
इति । एवंविधो यो देवयानमार्गं, तत्र प्रयाता ब्रह्मविद-
सगुणब्रह्मोपासका जना ब्रह्म सगुणं गच्छन्ति, निर्गुणब्रह्म-
विदा "न तत्र (तस्य) प्राणा उत्रामन्ति अत्रैव समवनी-
यन्ते" [वृ उ ता ५] "अत्र ब्रह्म समश्नते"
[वृ उ. ४।१।७ कठो ६।१४] इति ज्ञानसमकालसुकाना
गत्यागत्यसम्भवादिति निर्णयः ॥ २४ ॥

तत्र तस्मिन् काले प्रयाता ब्रह्मविदो जना भक्ता । ब्रह्म
भगवत्स्वरूपमनाट्तिव्यासक गच्छन्ति । अत्रायं भावः अनुपूर्वो
गण्णीतया कालव्येनोत्तरायणादिविशिष्टकालसृता सर्व एव न
तत्र प्राप्नुवन्ति, किं तु भगवद्भक्ता भीष्मवत् तत्काल आगतौ
भगवत्विशेषतया ये प्राणास्त्वक्त्वा यातारते प्राप्नुवन्ती-
त्यर्थः । एतद्ज्ञानार्थेन ब्रह्मविद इत्युक्तम् । एतदेव
तज्ज्ञापकमित्यर्थः ॥ २४ ॥

अप्रिरिति । अग्निर्ज्योतिरित्यचिरभिमानीनी देवता उच्यते । एव अहरित्यहरभिमानीनी । एवं शुक्लपञ्चस्य षण्माससम्मितोत्तरायणस्य चाभिमानीन्यौ देवते एव । एतच्चान्यासामप्युपलक्षणम् । तत्र प्रयाता उक्त्वान्ता ब्रह्म कार्यं ब्रह्म तद्द्वारा परं च गच्छन्ति ब्रह्मविदो ब्रह्मोपासका जनाः ॥ २४ ॥

**धूमो रात्रिस्तथा कृष्णः पण्मासा दक्षिणायनम् ।
तत्र चान्द्रमसं ज्योतिर्योगी प्राप्य निवर्तते ॥ २५ ॥**

१ शां. भा.—धूम इति । धूमो रात्रिर्धूमाभिमानीनी रात्र्यभिमानीनी च देवता । तथा कृष्णः कृष्णपक्षदेवता । पण्मासा दक्षिणायनमिति च पूर्ववद्देवतैः । तत्र चान्द्रमसि मसं चान्द्रमसं ज्योतिः फलमिष्टादिकारी योगी कर्मो प्राप्य भुक्त्वा तत्क्षयानिवर्तते ॥ २५ ॥

२ आ. शां. व्या — प्रकृत दवयान प-यान स्तोतु विभजते— धूमैत्यादिना । तत्रेति सप्तमी पूर्ववदेव सामीप्या-
पितृयागमुप-वस्यति — धूम इति । अत्रापि मार्गचिह्नानि भोग- धां । इत्यादीत्यादिशब्देन पूर्वदत्ते श्येते । 'कृताख्येऽनुशयवान्'
मूमीथ व्यवच्छिद्योऽऽतिवाहिन इस्ताविषयत्वं धूमादिपदाना [व सु ३।१।८] इति न्याय सूचयन्ति— तत्क्षयादिति ॥ २५ ॥

३ रा. भा — एतच्च धूमादिमार्गस्थपितृलोकादेः प्रदर्शनम् । अत्र योगिशब्दः पुण्यकर्म- सम्बन्धविषयः ॥ २५ ॥

४ वे ता. च — पितृलोकादेरित्यादिशब्देन आकाश कर्मस्वरूपमन्विविशेषोपसिद्धिरिति भावः । "अथ य इमे ग्राम
चन्द्रग्रहणम् । योगिने धूमादिमार्गे पुनरावृत्तिश्च कथमुच्यते ? इत्यादि अत्र योगिशब्द उपाय इति । अत्र योगशब्द उपाय
मानवाची, यदा सम्बन्धमानवाची, धूमादिमार्गस्थात्तु पुण्य

कर्मस्वरूपमन्विविशेषोपसिद्धिरिति भावः । "अथ य इमे ग्राम
इत्यादौ दत्तमित्युपायते त धूममभियन्मश्नन्ति" [छा उ.
५।१।०३] इत्यादिका श्रुतिरत्रोपबृंहिता ॥ २५ ॥

५ आ. भा. भा.— ॥ २५ ॥

॥ ६ ज प्र. दी — ॥ २५ ॥

७ ह. पै. भा.— धूमो रात्रिश्चन्द्रलोकाभिमुखस्य कर्मिणः स्वर्गं प्रापयति साऽतिवाहिनी देव-
तोच्यते । धूमो धूमाभिमानीनी देवता । रात्री रात्र्यभिमानीनी देवता, साऽप्यातिवाहिनी धूमात्पर-
मतिवहति । तथा कृष्णपक्षाभिमानीनी देवता रात्रेः परमतिवहति । पण्मासा दक्षिणायनमातिवाहिनी
देवता कृष्णपक्षात्परमतिवहति, गृहीत्वा गच्छतीत्यर्थः । तत्र प्रयाताः कृष्णकर्माणः । चन्द्रमस इदं
चान्द्रमसं ज्योतिः कर्मणा योगी प्राप्य निवर्तते, पुनः शरीरान्तरं मनुष्यलोके गृह्णातीत्यर्थः ॥ २५ ॥

८ च द्र. गि.— अनागतमार्गशुक्त्वा तस्तुत्यर्थे पितृया-
णाद्येमादृत्तिमार्गमाह— धूम इति । अत्रापि पूर्ववद्धूमरात्रि
कृष्णदक्षिणायनवादा तत्तदभिमानीतिवाहिकदेवतापरा ।
पूर्ववदथ ' दक्षिणायनं ' इत्यतस्तदन्तरापितृयाणामागतिवा
हिकदेवतान्तरापोलक्षणम् । तथा च श्रुति — "ते धूममभि
सम्भवन्ति धूमादादि रात्रेरपक्षीयमाणपक्षमपक्षीयमाणप
क्षाघान् (अपरपक्षमपरपक्षान्) पश्चिदक्षिणैति मासांस्तार्क्षते
संवसतमभिमामुवन्ति । मासेषु पितृलोकं पितृलोकादाकाश
माकाशाश्च द्रममेष सोमो रात्रा तेषां नाम्नं त देवा

भवन्ति तस्मिन्मासमगातशुभ्रित्वाऽर्पितमेवाघानं पुनर्नि
वर्तते" [छा उ ५।१।०३-५] इति । एवविधे तत्र
पितृयागपथे प्रयातो योगी इणपूर्तादिकृत्कर्मयोगी चान्द्र
मसं ज्योतिस्तुपुलक्षित स्वग प्राप्य तत्र यावत्सम्पातशुभ्रित्वा
निवर्तते " अर्धेन (अर्धमं) आकाशमवाभिनिल्ययन्ते
आकाशाद्वायु वायोर्वेदि हृदे वृषिर्वा, ते वृषिर्वा प्राप्यात्र
भवन्ति, पुन पुण्यागौ ह्ययन्ते अथ योगागौ ततो जायन्ते"
[वृ उ १।२।१६] इति श्रुत्युक्तमेव निवर्तत इत्यर्थः ।
तस्मादावृत्तिमागनादवृत्तिमार्गे एव श्रयानिति भावः ॥ २५ ॥

९ व ० त ० दी०— आशुत्तिमागंमाह सनामग्निहोत्रिणाम् । रात्रौ कृष्णे दक्षिणायने सूत । धूम इत्यादि
धूममार्गपितृलोकादेः प्रदर्शनम् । अत्रापि श्रुति — "ते धूममभिषविरान्ति" इत्यादि, तेन भगवद्दर्पणात्मककर्मरूप-
निवृत्त्या सात्विक्या भगवदुपायनात् क्रममुक्तिः सात्विकी । काम्यकर्मभिः पुनर्भवहेतुमिध्चन्द्रलोः प्राप्य

सुखभोगानन्तरमावृत्ती राजसी । निषिद्धकर्मभिस्तु नरकभोगानन्तरमावृत्तित्तामसी । क्षुद्रकर्मणां तु जन्तूनाम-
त्रैव पुनः पुनर्जन्मवतामुत्कारितगत्या गतय इत्यवगन्तव्यम् ॥ २५ ॥

१० पु. अ. त.— आहृत्तिकारूपमाह— धूम इति । चान्द्रमसं स्वर्गाविसुप्तं शीतलात्मकं प्राप्य सुखभोगं कृत्वा
धूमस्तापरूपान्म्यात्मकप्रतिबन्धरूपः, रात्रिनिशा, वृष्णः पक्षः; निघर्तते, पुनर्जन्म प्राप्नोतीत्यर्थः ॥ २५ ॥
एवं पणमासा दक्षिणापनम् । तत्र योगी सकामः प्रयातः सन्

११ नी० भा० दी०— एतेन च धूमो रात्रिरित्येषोऽपि धूमादिमार्गः कर्मिणामपकयोगिनां च उचित
आवृत्तिकफलश्च व्याख्यातः ॥ २५ ॥

देवयानपितृयाणमार्गेण गन्तॄणां फलम् ।

शुक्लकृष्णे गती ह्येते जगतः शाश्वते मते ।

एकया यात्यनावृत्तिमन्ययाऽऽवर्तते पुनः ॥ २६ ॥

१ शां. भा.— शुक्लेति । शुक्लकृष्णे शुक्ला च कृष्णा च शुक्लकृष्णे; ज्ञानप्रकाशकत्वाच्छुक्ला,
तदभावात्कृष्णा । एते शुक्लकृष्णे हि गती जगत इत्यधिकृतानां ज्ञानकर्मणोः, न जगतः सर्वस्यैवैते
गती सम्भवतः । शाश्वते नित्ये, संसारस्य नित्यत्वात्, मते अभिप्रेते । तत्रैकया शुक्ला यात्यना-
वृत्ति, अन्ययेतरयाऽऽवर्तते पुनर्भूयः ॥ २६ ॥

२ आ. शां. व्या.— आरोग्यहान्येवोत्पत्त्यासवाचिना गंत्योः श्रुतिसृष्टिप्रसिद्धयोर्हि वाच्यं । जगत्तदस्य ज्ञान-
पुनश्चाश्वेन संसारस्यानादित्वं सूच्यते, रात्र्यादौ मृतानां जग- कर्माधिकृतविषयत्वेन सङ्कोचे हेतुमाह— न जगत इति ।
विदाममहाप्राप्तिशङ्कानिश्चयर्थमभिमानिदेवताग्रहणाय मार्गयो- अन्यथा ज्ञानकर्मोपदेशानर्थक्यादित्यर्थः । तत्रोक्तित्वे हेतु-
नित्यत्वमाह— शुक्लेति । ज्ञानप्रकाशकत्वात् गियाप्राप्त्य- माह— संसारस्येति । मार्गयोर्वाक्तसंसारभावित्वे कति-
त्वात् अचिरादिप्रकाशोपलक्षितत्वात् । शुक्ला देवयानाख्या तमाह— तत्रेति । कर्ममुक्तिरनावृत्ति । न्यो भोक्तृकर्म-
गतिः, तदभावात्ज्ञानप्रकाशकत्वाभावात् धूमाद्यप्रकाशोपलक्षित- क्षये शेषकर्मवशादित्यर्थः ॥ २६ ॥
त्वादिप्राप्त्याप्यत्वाच्च कृष्णा पितृयाणलक्षणा गति, तयो-

३ रा. भा.— शुक्ला गतिः अचिरादिका, कृष्णा च धूमादिका । शुक्ल्याऽनावृत्तिं याति, कृष्णाया
तु पुनरावर्तते । एते शुक्लकृष्णे गती ज्ञानिनां विविधानां पुण्यकर्मणो च श्रुतौ शाश्वते मते । “ तय
इत्यं विदुषं चेमेऽरण्ये श्रद्धा तप इत्युपासते तेऽर्चिपमभिसम्भवन्ति ” [छां. उ. ५।१०।१] “ अथ य
इमे ग्राम इष्टापूर्ते दत्तमित्युपासते ते धूममभिसम्भवन्ति ” [छां. उ. ५।१०।३] इति ॥ २६ ॥

४ वे ता. च.— एकमार्गद्वये श्रुतिप्रतिदिः प्रदरयेने— शुद्धपशुद्विविधया वा अभिमन्तृस्वरूपस्याभिमन्तृत्वे शारो-
‘ शुक्लकृष्णे ’ इति श्लोकेन । अत्र शुद्धपशुकृष्णपक्षान्वयाद्वा, पादेर्वा, गत्योः शुक्लकृष्णत्वदोषवार । अत्रापि हनवर्गद्वयविषय-

१ अत्रापि ‘ प्रयाता ’ इति पदं ‘ प्रयाता ’ इत्येकवचनत्वेन विपरिणम्यानुवर्तते । अत्र घामन —
‘ मते ’ इतिपदेनात्र योगीशः शुक्लकृष्णयो । स्वसम्मततत्रमुभयोरपि गत्योरसोच्यते ॥
सद्यो मुक्तिकरीषयाया, परा त्वावृत्तिमत्यपि । जन्मन्यनन्तरे तृषी मुक्तिदिति प्रशस्यते ॥
‘ अन्ययावर्तते ’ इति पर्याप्ति यत् ‘ पुन ’ पदम् । प्रायुद्ध तेन भगवानिममर्थममीमनत ॥
पुनः स यात्यनावृत्तिमिति ज्ञेयोऽवयवोऽन्यथा । व्यर्थमेव प्रपुंक्तं स्याद्वोच्येन पुन पदम् ॥
योगब्रह्मोद्भवः पशे येष्टत्वेन यथादित । तथावृत्तावपि पुनर्मुक्तिदये गतिः स्तुता ॥
बन्धयोगवराणां तु या वृत्तिस्तत्र तत्र ताम् । अजगद्द्वितीये प्रागर्हृद्विप्यति चापिमे ॥

इति प्रथमीपदम् । तत्र ‘ मामिमां— ’ (४३) इत्यादीनि द्वितीयाध्यायगतानि, ‘ गतागत कामकामा लभन्ते ’ (२१)
इत्यादीनि च भवमाप्स्याथपत्यानि वशाद्यनुपन्धेयानि ॥ मते इति ‘ मन ज्ञाने ’ (भा. पा. १।१०४) अस्मात् ‘ मतिपुद्गिना-
र्थमन्यथ ’ (अश. १।२।१०८) इति क ।
— अग्निगीता ।

अपञ्चद्वामित्यप्रदर्शनं ज्ञानिनां विविधानां पुण्यकर्मणां श्रुतावित्युक्तम् । शाश्वतत्वं प्रवाहरूपेयानायनन्तत्वं चेति । 'इष्टापूर्ते दत्तमित्युपाशब्दे' इत्युक्तत्वात्कर्मनिष्ठमेवामि- व्यपस्थितत्वम् ॥ २६ ॥
 प्रायेण विविचयः । हियब्देन धुतिप्रसिद्धिर्वाहितेति

५ आ. भा. भा.— ॥ २६ ॥

६ ज. प्र. दी.— ॥ २६ ॥

७ ह. पै. भा.— शुद्धा च कृष्णा च शुद्धकृष्णे । गती मार्गौ । ज्ञानप्रकाशयुक्तस्य योगिनः शुद्ध- पक्षो गतिः । ज्ञानप्रकाशरहितस्य कर्मिणः कृष्णपक्षो गतिः । 'जगतः' इति योगिनः कर्मिणश्चोच्यन्ते । शाश्वते नित्ये, प्रवाहनित्यत्वात् । एकया यात्यनाट्टत्तिमपुनराट्टत्तिं ब्रह्मलोकस्थितिम्, अन्ययाऽऽवर्तते पुनरागच्छति मनुष्यलोके । 'तत्र प्रयाता गच्छन्ति ब्रह्म' [८।२४] इत्यत्र परमेव कथं न गृह्यते ? तत्र परस्मिन्ब्रह्मणि प्रयाणनिषेधात् । 'अयाकामयमानो योऽकामो निष्काम आसकाम आत्मकामो न तस्य प्राणा उत्क्रामन्ति । अत्रैव समवलीयन्ते ब्रह्मैव सन्नब्रह्माप्येति' [वृ. उ. ४।४।६] इति श्रुतेः । 'तद्वै- तत् (तद्वैतत्) पश्यन्पृथिव्यामिदं देवः पतिपैदे, अहं मनुजभवं सूर्यय' [वृ. उ. १।४।१०] इति ॥ २६ ॥

८ वै. प्र. गि.— एतदेव ध्येयत्वं प्रदर्शयति— शुद्ध- कृष्ण इति । अग्निर्वायोरित्येवशुद्धपक्षाणां प्रकाशत्वाच्चार्चि- दिगतिः शुद्धा, पूमारचिकृष्णपक्षाणां तमोमपत्वाद्भूमदिगतिः कृष्णा । यदा ज्ञानप्रकाशवत्त्वाच्छुद्धा, तदाह्निष्कृष्णा । शुद्धा च कृष्णा च शुद्धकृष्णे, ते एते गती मार्गौ जगतः

ज्ञानकर्माधिकारिणो लोकस्य शाश्वते नित्ये मते, जगतः प्रवाहनित्यत्वात् । हियब्दः पूर्वोक्तमुत्पादिप्रसिद्धियोक्तः । तथैरेकया शुद्धया अनाट्टति याति कथित् ; अन्यया कृष्णया तु पुनरावर्तते ॥ २६ ॥

९ व० त० दी०— उक्तं मार्गद्वयमुपसंहरति— शुद्धकृष्णे इति । शुद्धाऽर्चिर्दिगतिः, कृष्णा च भूमादिगतिः । उभयोः प्रकाशतमोमपत्वाद्भिदः ॥ २६ ॥

१० पु. अ. त.— एवं कालस्वरूपद्वयसुखरूपमंहरति— शुद्ध इति । शुद्धकृष्णे पूर्वोक्ता शुद्धा, इत्या कृष्णा; एते गती ज्ञानप्रकाशकामनात्मके जगतस्वरूपदधिकारिणः शाश्वते

सनातने अनादी मते, मन्मत इत्यर्थः । एकया पूर्वोक्तया अनाट्टति याति, अन्यया कृष्णया पुनः वर्तते आवर्तते । अनेन प्रकारेण गमनादिना स्वरूपमत्रैव श्रेयमित्यर्थः ॥ २६ ॥

११ नी० भा० दी०— उक्तौ मार्गावुपसंहरति— शुद्धेति । शुद्धा ज्ञानहेतुत्वादर्चिर्दिगतिः, तदभावात्कृष्णा भूमादिगतिः । एकया शुद्धया, अन्यया कृष्णया ॥ २६ ॥

नैते सती पार्थ ! जानन्योगी मुह्यति कश्चन ।
 तैस्मात्सर्वेषु कालेषु योगयुक्तो भवार्जुन ॥ २७ ॥

१ तस्मादिति— सर्वे ये काले अन्यन्तरात्सद्विषयं योगमभ्यस्येः । अस्मद्गुरुस्वरुद्राः— सर्वानुप्राहृष्टया मध्ये आम्बन्त- काठहतमुष्कातिभेदमभिरया प्रकृतमेव बाणच्छालविषय मुख्यप्रमेयमुपसंहरन्— इत्यभिनवमुत्ताच्चायाः । हेसयोगी तु— हे पार्थ ! योगी शुद्धकृष्णा तदनुपयोगप्रतिष्ठानिष्ठः, कश्चन कोऽपि एते सती निवृत्तिप्रवृत्तिरूपे उत्तरादनङ्गिणायनमती जानन् साक्षात्प्राप्तयुगयत्स्वदे इति विमान् सन् न सुप्रति तद्द्विद्वयविषयकं मोहे न प्राप्नोति, तस्मात्— शुद्धदुष्टदुष्टलो- न्नेयनियेयस्वच्छाच्छाच्छिन्नाः सर्वा बन्धहेतुत्वात्, हे अर्जुन ! सर्वेषु कालेषु तदुपगदितस्वद्वेषु, योगयुक्तः योगप्रविद्या- निगे विद्यया स्वर्गार्थं परास्तिवितेपि सर्वैरेकैकजन्तितं वासुदेवं समुपासीतः, भव 'सर्वे ब्रह्मन्वमात्रजन्' इत्यादिशुद्धयोगि- ब्रह्मविद्यामहाकाशपननुपसंभवानो भेदत्यर्थे इत्यत्रामापि । एतन्ते हि प्रवृत्तिगतिः, निवृत्तिगतिः, शुद्धगतिरिति तिस्रो गतयः । तत्र प्राहृष्टया ज्ञानसद्व्यवर्तस्वच्छाच्छिन्नास्वद्वेषुपरिभिर्भेदं वाग्धननियतर्माः स्वर्गादिदानवत्प्राप्तुशीयन्ते, ते प्रवृत्तिगतिगोचराः । ये पुनस्तीरेव निरुद्येयुर्गतिस्वादिप्रवृत्तयन्तं गन्धैरुत्तनस्यगज्जन्तस्वद्वेषुत्तनस्य भगन्तद्वयं शरविषयविषयऽशुद्धीयन्ते, ते निवृत्तिगतिगोचराः । ये च शुद्धकृष्णा 'सर्वे सतिर्दं ब्रह्म' 'सर्वेनात्रददन्' 'सर्वे ब्रह्मन्वमात्रजन्' इति योगव्यवधानेन समनुष्ठेया ब्रह्मगमोप्यव्युत्तरात्प्राप्तिदानमया भवति, ते शुद्धगतिगोचराः । तत्र निवृत्तिगता अन्यदिमार्गेण ब्रह्मर्षेः, प्रवृत्तिगता च पूनादिमार्गेण स्वर्गदिर्षेः प्राप्य, पुनार्जुने च ३।१।१ नैव (मार्गत्र), योगप्रविद्यानिष्ठा वैश्वकृष्टिनाविदा ये महात्मनो न तेषां पुनराहृष्टिगता, तदुक्तं 'मासुदेव' (८।११) इत्यादिनेत्यास्तां देवान्त्सद्वेदेन ॥
 गी. द्वि. ११

— अग्निगीता ।

१ शां. भा.— नैते इति । नैते यथोक्ते सृती मार्गौ पार्थ ! जानन् 'संसारयैकाङ्ग्या मोक्षाय च' इति योगी न मुह्यति कश्चन कश्चिदपि । तस्मात्सर्वेषु कालेषु योगयुक्तः समाहितो भवार्जुन ॥ २७ ॥

२ आ. शां. व्या.— पतेरुपास्यतयाय तद्विज्ञानं स्तौति— मुह्यति, केवल कर्म दक्षिणमार्गप्रापकं कर्तव्यत्वेन प्रत्येती नैते इति । योगस्य मोहापोहकत्वे फलितमाह— तस्मादित्यर्थः । योगस्यापुनरावृत्तिफलत्वे नित्यकर्तव्यत्वं सिद्धमित्यु दिति । ज्ञानप्रकारमनुवदति— संसारायेति । मोक्षाय क्रम- पसहरति— तस्मादिति ॥ २७ ॥

३ रा. भा.— नैत इति । एतौ मार्गौ जानन् योगी प्रयाणकाले कश्चन न मुह्यति; अपितु स्वैनेन दैवयानेन पथा याति । तस्मादहरहरचिरादिगतिचिन्तनाख्ययोगयुक्तो भव ॥ २७ ॥

४ वे. ता. चं.— 'नैते सृती' इति श्लोकेन यद्यपि मार्ग- प्रकारेण स्पष्टमार्गो भवतीत्यर्थः । मार्गद्वयज्ञानं हेयमार्गप्रहा- चिन्तनमनुपासनवत्परमपुरुषप्रोत्सर्धमेव; तथापि मार्गज्ञान- पार्थमित्यभिप्रायेणाह अपित्विति । गतिज्ञानस्य फलमुपदिश्य तस्मादिति हेतुतया परामृश्य साक्षाद्योगविधानस्यासन्नतत्वा- योयशब्दोऽत्र ध्यानमात्रविषय । तच्च ध्यानं प्रस्तुतगतिचिन्तन- योयशब्दोऽत्र ध्यानमात्रविषय । तच्च ध्यानं प्रस्तुतगतिचिन्तन- रूपमेव भवितुमर्हतीत्यभिप्रायेणाह— तस्मादिति ॥ २७ ॥

५ आ. मा. भा.— एते सृती सोपाये ज्ञात्वाऽनुष्ठाय न मुह्यति । तच्चाह स्कान्दे— 'सृती ज्ञात्वा च सोपाये अनुष्ठाय च साधनम् । न कश्चिन्मोहमाप्नोति न चान्या तत्र वै गतिः' इति ॥ २७ ॥

६ ज. प्र. दी.— 'नैते सृती पार्थ' इति मार्गज्ञान- सृतिरूपः । अन्या भगवत्प्राप्तेः । भाष्ये पुराणे चातुर्गुणेश्या- मात्रेण मोहाभावोऽभिधीयत इति प्रतीतिनिरासार्थमाह— कारस्थाने इचिदोकारो लेखकदोषेण पठितः । मूलमुक्तके- एने इति । अनुष्ठायोपायमिति शेषः । इत एतत् २ योगी दर्शनात् ॥ २७ ॥

७ ह. पं. भा.— नैते सृती मार्गौ जानन्नवगच्छन्योग्युपासकः कश्चन कोऽपि मुह्यति, क्रमात् अचिरादिमार्गेण ब्रह्मलोकमुत्त भूमादिमार्गेण पितृलोकोपेति ॥ २७ ॥

८ घ. प्र. मि.— अपेक्षानीहकार्षंज्ञानप्रसत्तापूर्वक- यस्मादेवं तस्मान् सर्वेषु कालेषु योगयुक्तो भव शुद्धगतिप्र- मन्वायाधेयसंहरति— नैत इति । एते षडङ्गण्ये सृती पकरणेश्वरभजनपरिनिष्ठितो भव । अर्जुनस्य परिशु- मार्गौ जानन् संसारमोक्षफलदत्तनाशकान् । कश्चिदपि स्वभावस्य तव षडङ्गस्यनुबन्धिनी योगनिष्ठैव युक्तेति स्पष्टि- न मुह्यति भूमादिमार्गप्रापककर्मनिष्ठो न करोति, किन्तु योगी 'पार्थ' इत्युक् वाऽपि पुन 'अर्जुन' इति सम्बोधितम् । दैवयानमार्गप्रापकपरमेश्वरभजनपरिनिष्ठित एव भवति । 'योगयुक्तो भव' इत्यव्यायार्थोपसंहारः ॥ २७ ॥

९ व० त० दी०— मार्गज्ञानकर्तुं दर्शयन् योगे षड्गुण्ये निवेशयति— नैत इति । योगी कश्चन न मुह्यति तस्मात्तद्वदुता ॥ त्वं सर्वेषु कालेषु योगी भव, न प्राणप्रयाणकाल एव योगस्य सर्वदापेक्षणादिति भावः ॥ २७ ॥

१० पु. अ. त.— एतज्ज्ञानपक्षेऽदन्वयसंहरति— नैते इति । एत सृती मार्गौ द्व पार्थ मद्रण ! जानन् कश्चन योगी एतज्ज्ञानिनो मोहो न भवति, तस्मान् मद्रुह्यात्पु- एतज्ज्ञानिनो मोहो न भवति, तस्मान् मद्रुह्यात्पु- गयेत् मोहरहित सर्वेषु कालेषु लौकिकालौकिकेषु पूर्वो- या अर्जुन मोघजानीयनाममुण । योगयुक्तो मघोऽपु- षडङ्गयः ॥ २७ ॥

११ नो० मा० दी०— एने सृती मार्गौ व्याहरयनावृत्तिकडे जानन् योगी न मुह्यति । योगभ्रष्टोऽपि- श्वरुतयस्य योगी न भवति चश्चन कोऽपि, यस्मादेवं भवति । सर्वेष्विदृश्यादि स्पष्टम् ॥ २७ ॥

वेदेषु यज्ञेषु तपस्सु चैव दानेषु यत्पुण्यफलं प्रदिष्टम् ।

अत्येति तत्सर्वमिदं विदित्वा योगी परं स्थानमुपैति चाऽऽद्यम् ॥ २८ ॥

इति श्रीमहाभारते शतसाहस्र्यां संहितायां वैयासिक्यां भीष्मपर्वाणि श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादे तारकब्रह्मयोगो नामाष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

१ शां. भा.—शृणु योगस्य माहात्म्यम्—वेदेष्विति । वेदेषु सम्यगर्घातेषु यज्ञेषु च साहृष्येनातुतिष्ठितेषु तपस्सु च सुतेषु दानेषु च सम्यग्दत्तेषु, वेदेषु पुण्यफलं पुण्यस्य फलं पुण्यफलं प्रदिष्टं शास्त्रेण, अत्येत्यतीत्य गच्छति सत्सर्वं फलजातम्, इदं विदित्वा सप्तप्रश्ननिर्णयद्वारेणोक्तं अर्थं सम्यगवधार्यानुष्ठाय योगी परं ब्रह्मैश्वरं स्थानमुपैति च प्रतिपद्यते, आद्यमादौ भवं, कारणं ब्रह्मैतर्षः ॥ २८ ॥

इति श्रीभस्वरमहंशपरिव्राजकाचार्यगोविन्दभगवत्पूज्यपादशिष्यश्रीमदाचार्यश्रीशङ्करभगवतः कृता श्रीभगवद्गीताभाष्ये ब्रह्माक्षरनिर्देशो नामाष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

२ आ. शां. व्या.—धृदाब्रह्मर्थं योगं सौति—शृणुष्विति । पवित्रपणिप्राङ्मुखादिसाहित्यमप्यनद्य धर्म्यक्त्वम्, अत्रोपात्रोपेतत्वमनुष्ठानस्य साद्रूप्यम्, तपसा सुतप्तारं मनोबुद्ध्याद्यैकाम्यपूर्वकत्वम्, दानस्य च सम्यक्त्व वेदाकालानुगुणत्वम्, 'इदं विदित्वा' इत्यनेदंशब्दार्थमेव स्फुटयति—स्तेति । यद्यपि 'किं तद्ब्र' [८११] इत्यादौ 'अधिपक्षः क्रयं कोऽन' [८११] इत्यत्र प्रभृदयं प्रतिभासानुष्ठारेण कैश्चिदुक्तं तथापि प्रतिबचनालोचनायां द्वित्वप्रतीत्यभावा-

त्प्रकारभेदविवक्षया चान्द्रस्य प्रतिनियतत्वात् सतेति विद्ध्यते । न चेदं वेदनमापातिकं, किन्त्वनुष्ठानपर्यन्तमित्याह—सम्यगिति । प्रकृतो ध्याननिष्ठो योगीत्युच्यते । ऐश्वरं विष्णो परमं पदं; तदेव तिष्ठत्यस्मिन्नसौममिति स्थानं योगानुष्ठानादेशफल्यतिशायिमोक्षलक्षणं फलं क्रमेण लब्धुं शक्यमिति भावः । तदनेन सप्तप्रश्नप्रतिबचनेन योगमार्गं दर्शयता ध्येयत्वेन तत्त्वदर्शो व्याख्यातः ॥ २८ ॥

इति श्रीभस्वरमहंशपरिव्राजकाचार्यगोविन्दभगवत्पूज्यपादशिष्यान्न्दज्ञानविरचिते श्रीमद्भगवद्गीताशास्त्रभाष्यव्याख्यानोऽष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

३ रा. भा.—अथाध्यायद्वयोदितशास्त्रार्थवेदनफलमाह—वेदेष्विति । ऋग्यजुस्सामाथर्वरूपवेदाभ्यामप्यत्रतपोदानप्रभृतिषु सर्वेषु पुण्येषु यत्फलं निर्दिष्टम्, इदमध्यायद्वयोदितं भगवन्माहात्म्यं विदित्वा तत्सर्वमत्येति एतद्वेदानुष्ठानविरहेण तत्सर्वं तृणवन्मन्यते । योगी ज्ञानी च भूत्वा ज्ञानिनः प्राप्यं परमाद्यं स्थानमुपैति ॥ २८ ॥

इति श्रीमद्रामानुजाचार्यविरचिते भाष्येऽष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

४ वे. ता. चं.—'इदं विदित्वा' इति सामान्यतो निर्देशाद्विद्योपायैः प्रकरणमुताप्यायद्वयायो र्थान् द्वयभिरावेणाह—अथेति । 'वेदेषु' इत्यपि यज्ञादिवत्कृष्णारणतयोरुदात्तम्, न तु प्रतिपादकतया; नरा यज्ञादिरूप्यतिरिक्तविषयतया सद्गोचनीयत्वापातात् । वेदान्तास्य च दुरितक्षयादिकफलप्रदत्वं धृत्यादित्तिम् । यज्ञादिकलायां प्रतिपादकतयोरुदात्तत्वं च प्रस्तुताप्यायद्वयार्थेऽपि वेदार्थत्वात्तोऽपि सद्गोचः स्यात् । तदेतत्त्व-

मभिप्रेत्य—वेदाभ्यास्तेत्युक्तम् । 'दाने च' इति चकारत्यानुक्तसमुदायकत्वप्रदर्शनाय प्रभृतिशब्दः । 'पुण्यफलम्' इत्यत्र पुण्यशब्देन फलविशेषणतया यज्ञादीनामेव सामान्यतो निर्देशं फलस्य आप्यताप्रदर्शनार्थं इत्यभिप्रायेण यज्ञादिविद्योप्यतया पुण्येऽप्युक्तम् । अध्यायद्वयोदितं भगवन्माहात्म्यमिति—सप्तमारम्भे हि भगवन्माहात्म्यं प्रकथ्यते; तदनुष्ठानादन्त्यत्वंमुक्तमिति भावः । 'परं स्थानमुपैति' इति योगा-

१ अत्येति अभिमवति, सर्वकर्मसंस्काराणां भगवत्स्त्वया निकृतीकरणम् । सर्वकर्मनिश्चये चागौ सुतेनैव विन्दति परं शिष्यम्—इत्यभिनवमुत्पादाः । अत्र 'पर' मिति वैचल्यलक्षणो निर्गुणमोक्षोऽप्यकायनिश्चिन्तानिर्णय उक्तः । 'स्थानमुपैति चाप्यं' इति तु बाहुबन्धः सर्वमिति मननानां मलोत्थानां वैकृष्टशक्तिरूपः सगुणमोक्षः । निर्गुणे सामान्यात्मभवेनोपोपसर्गवैध्यापत्तेः, आद्यतन्मन्त्राद्यैः शक्त्या । आद्यतने हि सर्वकर्मनिष्पत्तं सगुणमेव लक्ष्यते । तथा स्थानमिति सगुण एव सप्तच्छते । एवं त्रिविधमोक्षानुष्ठानमेव चकारोऽपि सुवचन इति वामनादायः ।

नुष्ठानसाध्यस्य साक्षात्फलस्य पृथगुच्यमानत्वात्तद्विषयत्वे
 पौनस्वस्यादाधिक्यपुण्यफलप्राप्तिविवक्षायां लक्षितलक्षणापातात् ।
 संसारनिवृत्तिमात्रपरत्वेऽपि पुण्यफलशब्देन पापफलस्यापिलक्ष-
 यितव्यत्वात् तत्सर्वमलेति 'इत्येतत्तद्विवेकमूलविरक्त्यभिप्रायम् ।
 अतिशयितफलवेदं हि 'भनः प्रीतिरनायासात्' इत्यादिन्यायेन
 फलान्तरवैतुष्ययेहेतुरित्यभिप्रायेणाह— एतद्वेदनेति । भगव-
 न्माहात्म्यज्ञानस्य परस्थानप्राप्तिहेतुत्वे प्रागुक्तज्ञानविशेषरूपद्वार-
 प्रदर्शनं 'योगी' इत्यनेन क्रियत इत्यभिप्रायेण— ज्ञानी च

भूत्वेत्युक्तम् । परत्वं देशकालयोगादिभिः, "आदित्यवर्ण
 तमसः परस्तात्" [यजुस्सं. ३१।१८ श्वे. उ. ३।८] "तदक्षरे
 परमे व्योमन्" [तै. ना. ६।१।२] 'दिव्यं स्थानमजरं चाप्र-
 मेयम्' [म. भा. १.५।५।२७] 'एते वै निरयास्तात । स्थानस्य
 परमात्मनः' [म. भा. १.२।१९६।३] इत्यादेः । आप्यनादि-
 मित्यर्थः । 'आदौ भवं, कारणं ब्रह्म' इति [ध्या. भा.] परोक्तं
 तु स्थानशब्दवैषम्याद्युक्तम् ॥ २८ ॥

इति कवितार्किकसिंहस्य सर्वतन्त्रस्वतन्त्रस्य श्रीमद्भेदद्वयस्य वेदान्तान्वयस्य कृतिषु
 श्रीमद्गीताभाष्यटीकायां ताल्पर्यचन्द्रिकायामष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

५ आ. मा. भा.— ॥ २८ ॥

६ ज. प्र. दी.— ॥ २८ ॥

॥ इति श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचिते गीताभाष्येऽष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

इति श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचितगीताभाष्यस्य टीकायां जयतीर्थ-
 मुनिविरचितायां प्रथमेऽदीपिकायामष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

७ ह. पै. भा.— शृणु योगस्य माहात्म्यम्— वेदेष्विति । वेदेषु सम्पगधीतेषु, येषु यथावदनु-
 ष्ठितेषु, तपससु चान्द्रायणादिषु तपेषु, दानेषु च यत्पुण्याख्यं फलमुपादिष्टं, अत्येत्यतिवर्तते तत्सर्वमिदं
 विदित्वा सप्तमश्रनिर्णयद्वारेणोक्तमर्थजातं योगी परं प्रकृष्टं स्थानमुपैति प्राप्नोति चाऽऽद्यमादौ भवं परं
 ब्रह्मेत्यर्थः ॥ २८ ॥

इति श्रीमद्भुवद्विरचिते पैशाचभाष्यनामके श्रीमद्भगवद्गीताव्याख्यानेऽष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

८ वै. प्र. गि.— उपसंहृतस्याध्यायार्थस्य वेदेन फल-
 माह— घेदेऽपि । वेदाद्यवचनयज्ञतपोदानेषु विधिबद्ध-
 ष्ठितेषु धर्मफलमनुष्ठानफलं शास्त्रैरुपादिष्टम्, तत्सर्वमपीद-
 मष्टमाध्यायप्रतिपाद्यं योगरहस्यं विदित्वा अनुष्ठानपर्यन्तमव-
 धाय अत्येति अतिक्रामति वेदानुबधनाद्यसाध्यं तत्फलानि
 शयितं च फलं सगुणैरप्राप्तिरूपं लभत इत्यर्थः । वक्ष्यति
 हि— 'माह वेदेन तपसा न दानेन न चेज्यश । शक्य एव-

विधो द्रष्टुं दृष्टवानसि मां यथा ॥ भस्वया खनन्वया शक्यः'
 [१।१।३, ५४] इति । उक्तं चात्रापि— 'पुरुषः स पर-
 धार्षी । भक्त्या लभ्यस्त्वनन्यथा' [८।२२] इति । सोऽयं
 अधोऽप्येतिनाऽत्र विवक्षितः । न केवलमेतावन्मात्रं फलम् ।
 किन्तु सगुणद्वारा निर्गुणब्रह्मप्राप्तिरपीत्याह—योगीति । योगी
 ज्ञानी भूत्वा परं निरतिशयमाप्ये स्थानं 'तद्वाम परमं मम'
 [८।२१] इत्युक्तं परं ब्रह्म उपैतीति ॥ २८ ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिब्राजकसायंभौमश्रीमदद्वैतनिश्चामप्रतिष्ठापनाभिनवसंकराचार्यसर्वतन्त्रस्वतन्त्रश्रीमद्भगवद्भक्तानन्दतीर्थ
 भगवत्पुण्यपादानां शिष्येण श्रीभेदद्वयनाथेन कृते ब्रह्मानन्दविद्याख्याने भगवद्गीताव्याख्यानेऽष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

९ ख० त० दी०— एवं मनश्ममाधानार्थं वेगव्यर्थं महापुरुषचिन्तनयोग उक्तः, तत्फलमाह— वेदेऽपि ।
 सर्ववेदादिषु यत्पुण्यफलं प्रादिष्टमैहिकमय पारलौकिकं अन्नाद्यपुण्यस्वाराज्यादिरूपं तदुत्पद्येति । तत्र वेदाद्ये
 जाते तदतिक्राम्यति, न पुनर्वाञ्छति योगी तत्सर्वमिदं अष्टमाध्याये अष्टप्रभार्थनिर्णयेनोक्तं सर्वं विदित्वा
 विश्रान्तः परमुत्कृष्टमाद्यं जगन्मूलमूलं स्थानं भगवद्भक्त्या प्राप्नोति ॥ २८ ॥

चतुर्विधानां भगवद्योगिनां तद्व्ययं फलम् । यथाधिकारमत्रोक्तं भगवद्योगवेदिना ॥ १ ॥

इति श्रीभगवद्गीतातन्त्रदीपिकायामष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

१० पु. अ. त.— एवमष्टमोऽध्यायस्यैतद्वानुष्ठानपुण्यो-
 गिनः सर्वैकाग्रशिक्षकरोपगंहरति— घेदेऽपि । वेदेषु
 अभ्यवदनादिभिः, येषु यज्ञाददानादिभिः, तपसु परमजना-
 येन श्रेयसाह्वनादिभिः, दानेषु तुलापुराणादिभिरेषुपुण्यफलं
 प्रादिष्टम्, उक्तमिति चाप्य, तत्सर्वं फलमिदं समाप्ताध्यायार्थं
 विदित्वा अत्येति प्राप्नोति ततोऽपि चमपि योगी मर्षोगुण-

पुं परं मत्वेत्वारूपं अयं सकलकारणरूपं सत्त्वज्ञानमयम्
 (स्थानं) उपैति मत्समीपे प्राप्नोतीति भावः ॥ २८ ॥
 मर्षः शुद्धात्मभक्त्यैव संयोगः पुरुषोत्तम ।
 प्राप्यते इच्छादेव तदुक्तमिह चाष्टमे ॥ १ ॥
 महापुरुषमवेतौ श्रीजानां ह वया मर्षः ।
 इत्यथा इच्छादेवेन यथापीतं वदन्ते ॥ १ ॥

इति श्रीभगवद्गीताव्याख्यानेऽष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

११ नो० भा० दी०—पुनः ब्रह्माभिदृष्टये योगं स्वैति— वेदेति। वेदेषु सम्यगधीतेषु, यज्ञेषु तपस्सु च सम्यगनुष्ठितेषु, दानेषु च सम्यग्दत्तेषु, यत्पुण्यं तत्फलं चेति पुण्यफलं सर्वेषु समुचितेषु यत्प्रदिष्टं शास्त्रेषु तत्सर्वं योगी अत्येति अतिक्रामति; कार्यब्रह्मलोकं प्राप्नोतीत्यर्थः। किं कृत्वा ? इदं पूर्वोक्तमुपासनं विदित्वा ज्ञात्वाऽनुष्ठाय च । तत्र किं ? इत्यत्र आह—यस्त्यानं निर्विशेषं ब्रह्म उपैति प्राप्नोति च, क्रमेणेत्यर्थः । आद्यं, न तु केनचिन्निर्मितम् । तदनेनाध्यायेन ध्येयस्तत्पदार्थो व्याख्यातः; अग्रिमोऽध्याये ज्ञेयं ब्रह्म व्याख्यास्यति ॥ २८ ॥ इति श्रीमहाभारते नैलकण्ठीये भारतवर्षादीये श्रीमद्भगवद्गीर्णार्थप्रकाशेऽष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

श्रीमद्भगवद्गीताया अष्टमाध्यायस्य माहात्म्यम् ।

श्रीशिव उवाच—

अष्टमाध्यायमाहात्म्यं शृणु यस्यामि पार्ष्णि ॥
यस्य श्रयणमात्रेण परां मुदमवाप्स्यसि ॥ १ ॥
आत्मदं कं पुरं नास्ति विद्युत् दक्षिणापथे ।
द्विजन्ता भावशर्मति तत्राऽऽसंग्रहणिकापतिः ॥ २ ॥
खादन्मांसं पिबन्सीधुं चोरयन्तायुसम्पदः ।
रममाणः परस्त्रीमिराखेटककुतूहली ॥ ३ ॥
अत्यवाहयदत्युग्रो गरीयांसं मनोरथम् ।
स कदाचित्पानगोष्ठ्यां तालीकलसुपारसम् ॥ ४ ॥
निपीय कण्ठपर्यन्तमजीर्णनातिपीडितः ।
मृतः कालेन पापात्मा जातस्तालीतकमहान् ॥ ५ ॥
तस्य च्छायामुपाश्रित्य निविडामतिशीतलाम् ।
अमृतां दम्पती कौचिद्ब्रह्मराक्षसतां गतौ ॥ ६ ॥

श्रीदेव्युवाच—

किञ्जातीयो, किमात्मानो किञ्चैतवित्युदीरय ।
कर्मणा केन वा देय ! ब्रह्मराक्षसता तपोः ॥ ७ ॥
श्रीशिव उवाच—
वेद्वेदाङ्गतत्त्वः सर्वशास्त्रार्थकोविदः ।
मदाचारोऽमचक्रध्विजो नाम कुशोबलः ॥ ८ ॥
जाया तु तस्य कुमतिनामधेया दुराशया ।
स समाप्यो महादानान्याददानोऽतिलोमघान् ॥ ९ ॥
महिर्यो कालपुर्यं हयादीननुवासरम् ।
अपयच्छन्दिजातिभ्यो दानलब्ध्यां घराटिकाम् ॥ १० ॥
कालेन दम्पती वृत्तौ ब्रह्मराक्षसरूपिणौ ।
पर्येत्नौ महीचक्रं धुचृपाकुलविग्रहौ ॥ ११ ॥
यिनाश्रमपुरागत्य मूलं तालतरोस्ततः ।
कयमेतन्महादुःखमावयोऽपगच्छति ॥ १२ ॥
कथं वा जायते मुक्तिर्ब्रह्मराक्षसयोनिः ।
इति पृष्टो श्रुहिष्याऽसौ शासनः समभाषत ॥ १३ ॥
ब्रह्मविद्योपदेशेन यिनाऽध्यात्मविचारणम् ।
यिना कर्मविधिज्ञानात्कयं मुच्येत सङ्घातः ॥ १४ ॥

भार्यायाच—

किं तद्ब्रह्म किमध्यात्मं किं कर्म पुरुषोत्तम ! ।
पत्न्यादुष्पते तत्त्वत्या यदाध्ययमभ्युद्यु ॥ १५ ॥
अष्टमाध्यायश्लोकार्धप्रणतम् तदस्तदा ।
विहाय तालरूपं तद्भ्रष्टम् दिव्यरूपवान् ॥ १६ ॥
इति श्रीमहापुराणे पाद्म उत्तरखण्डे गीतामाहात्म्ये

सद्यो ज्ञानविधूतात्मा विमुक्तः पापकञ्जुकात् ।
तन्माहात्म्याद्विनिर्मुक्तो दम्पती तौ यभूवतुः ॥ १७ ॥
किं तद्ब्रह्म किमध्यात्मं किं कर्म पुरुषोत्तम ! ।
पत्न्यादेव उन्तं च देवाश्रितमग्नमुखात् ॥ १८ ॥
ततोऽन्तरिक्षादायातं कणत्किङ्किणिकं शुभम् ।
द्विषि दिव्याङ्गनावफचन्द्रमण्डलमण्डितम् ॥ १९ ॥
अप्सरोवदनाम्नोजन्त्राम्यद्भ्रमरसङ्कुलम् ।
निर्मल्यमानदुग्धाग्निवेलोद्विण्डिमपाण्डुरैः ॥ २० ॥
गङ्गातरङ्गसुमेष्वामरैरुपशोभितम् ।
गायद्रन्धर्वसुमगं नृत्यस्तुत्पुष्पशतम् ॥ २१ ॥
दिव्यं विमानमारुढो दम्पती जग्मतुर्दिवम् ।
अत्रायं वृत्तमखिलमेतद्विस्मयकारकम् ॥ २२ ॥
ततो लिलेप मेघावो श्लोकार्धमिदमादरात् ।
ययो वाराणसीं नाम नगरं मुक्तिदायिनीम् ॥ २३ ॥
आराधयितुमन्विच्छन्देवदेवं जनादेनम् ।
स तत्र कर्तुमारमे तपः परमुदारयोः ॥ २४ ॥
अत्रान्तरे जगन्नायो देवदेवो जनादेनः ।
पृष्टो दुग्धाग्निस्तुतया संयोज्य करपङ्कजम् ॥
निद्रापयं विहायैव स्थीयते कयमित्युत ॥ २५ ॥

श्रीमहावतुवाच—

काश्यां भार्गव्योर्तरे तणस्यतिरां द्विज ।
भावशर्माऽतिमेघावो मङ्गलितरसपूरितः ॥ २६ ॥
जपन्गोताष्टमाध्यायश्लोकार्धं नियतेन्द्रियः ।
सन्तुष्टवानहं देवि ! तदीयतपसा भृशम् ॥ २७ ॥
चिरं विचारयन्नेव तत्तपस्तदसं फलम् ।
दातुमुत्कण्ठिनमना यतैव साम्प्रतं प्रिये ! ॥ २८ ॥

पार्ष्ण्युवाच—

हरिः प्रसन्नमूर्तोऽपि चिन्तां प्राप यदि प्रमो ! ।
भावशर्मा हरभक्तः किं प्राप तत्फलं पुनः ॥ २९ ॥
श्रीमहादेव उवाच—
ततः प्रसादात्प्राप्य प्रसन्नस्य मुरद्विपः ।
सुखमात्यन्तिकं प्राप भावशर्मा द्विजोत्तमः ॥ ३० ॥
लेभिरे पदवीं सप्रे तदीया अपि वंशजाः ।
तत्कर्मवशनां ये धे मन्मथा यातनां पुरा ॥ ३१ ॥
तद्देवाष्टमाध्यायमाहात्म्यं किञ्चिदेव ते ।
कथितं भृगुशायसि, इन्द्रस्यं तु सदैव च ॥ ३२ ॥

श्रीमते रामानुजाय नमः ।

यामुनमुनिप्रणीतो गीतार्थसंग्रहः ।

[अध्यायः ९]

स्वमाहात्म्यं मनुष्यत्वे परत्वं च महात्मनाम् ।
विशेषो नवमे योगो भक्तिरूपः प्रकीर्तितः ॥ १३ ॥

श्रीमद्भिगमान्तमहादेशिकधिरचिता गीतार्थसङ्ग्रहस्था ।

स्वमाहात्म्यं 'मया ततमिदं सर्वम्' [९।४] इत्यादिभिः शोधितम् । 'अवज्ञानन्ति मां मूढा मानुषीं तनु-
माश्रितम् । परं भावमज्ञानन्तो ममाव्ययमनुचमम्' ॥ [९।११] 'इति परत्वस्य मनुष्यदशायामपि अव्ययत्व-
मुक्तम् ; प्रस्तुतावतारविवक्षया मनुष्यावस्थत्वोक्तिः, तन्मुखेन सर्वेष्ववतारेषु अव्ययः परमो भाव उपलक्ष-
यिषितः । उक्तं च श्रीवत्सचिह्नमिश्रैः 'परो वा व्यूहो वा विभव उत वार्चावतरणो भवन् वान्तर्यामीवर वरद
यो यो भवसि वै । स स त्वं सलैशान्वरगुणगणान् बिभ्रदखिलान् भजद्भ्यो भास्येवं सततमितरेभ्यस्त्वितरथा'
[व. स्त. १८] इति । 'महात्मानस्तु मां पार्थ !' [९।१३] इत्यादिना महात्मनां विशेषो विशेषितः ।
अत्र भक्तिरूपस्य योगस्यैव प्राधान्यं भाष्योक्तम्—'उपासकभेदनिन्धना विशेषाः प्रतिपादिताः; इदानीमुपा-
स्यस्य परमपुरुषस्य माहात्म्यं, ज्ञानिनां विशेषं च विशेष्य भक्तिरूपम्योपासनस्य स्वरूपमुच्यते' [रा. मा.
९।१] इति ॥ १३ ॥

श्रीमते निगमान्तमहादेशिकाय नमः

श्रीमद्भगवद्गीतायाः

राजविद्याराजगुह्ययोगो नाम नवमोऽध्यायः ।

उक्तानुक्तज्ञानप्रशंसा ।

श्रीभगवानुवाच— इदं तु ते गुह्यतमं प्रवक्ष्याम्यनसूयवे ।

ज्ञानं विज्ञानसहितं यज्ज्ञात्वा मोक्षयसेऽशुभात् ॥ १ ॥

१ श्रीशाङ्करभाष्यम् ।

अष्टमे नाडीद्वारेण धारणायोगः समुण उक्तः, तस्य च फलमन्यचिरादिक्रमेण कालान्तरे ब्रह्मप्राप्ति-
लक्षणमेवानावृत्तिरूपं निर्दिष्टम्, तत्र 'अनेनेव प्रकारेण मोक्षप्राप्तिफलमधिगम्यते, नान्यथा' इति
तदाज्ञानान्यापिद्वत्तस्या भगवानुवाच— इदमिति । इदं ब्रह्मज्ञानं वक्ष्यमाणमुक्तं च पूर्वोक्तध्यायेषु, तत्
शुद्धीं सच्चिदीकृत्येदमित्याह । तुल्यद्वो विशेषनिर्धारणार्थः । इदमेव सम्पूर्णज्ञानं साक्षान्मोक्षप्राप्तिमा-
धनं 'वासुदेवः सर्वमिति' [७।१२] " आत्मैवेदं सर्वम् " [छां. उ. ७।२।२] " एकमेवाद्वितीयम् " [छां. उ. ६।२।१] इत्यादिश्रुतिस्मृतिभ्यः; नान्यत् " अथ येऽन्यथाऽत्रो मिदुरन्यराजानस्ते क्षय्यलोका
भ्रमन्ति " [छां. उ. ७।२।२] इत्यादिश्रुतिभ्यश्च । ते तुल्यं गुह्यतमं गोप्यतमं प्रवक्ष्यामि कथयिष्या-
म्यनसूयसेऽसूयाग्रहिताय । किं तत् ? ज्ञानं, किंरिशिष्टं ? विज्ञानमहितमनुभययुक्तम् ; यज्ज्ञानं ज्ञान्वा
प्राप्य मोक्षयसेऽनुमाल्यंमारवन्वनात् ॥ १ ॥

१ अनसूयव— मयोपदिश्यमान मते कृपा दोषारोपमनुवर्तते । तर्कच प्राक्- ' ये मे मतमिदं नित्यमनुतिष्ठन्ति मानवा ।
प्रदाबन्तोऽनसूयन्त ' (३।३१) इति । एतेनासूयकायोपदेशनिषेधोऽपि ध्वन्यते । तथा च स्वयंते— ' विद्या ब्राह्मणमेत्याह
तेवधिदोऽस्मि रक्ष माम् । असूयकाय मां मादास्तथा स्या वीर्यवत्तमा ॥ ' [मनु २।११४] इति ॥ ' असूया तु दोषारोपो
गुणेष्वपि ' । (१।७।२४) इत्यमरः । गौतमधर्मसूत्रव्याख्यायां मिताश्रयाया त्वनसूयात्प्रभवेन सहृद्दीतम्— ' यो धर्ममर्थ
काम च समते मोक्षमेव च । न द्विधात्तं यदा प्राक् साऽनसूया स्यूता शुभे ॥ ' (१।८।२४) इति । अत्रिष्णुतावपि— ' न
गुणान् गुणिनो हन्ति स्तौति चान्यान् गुणानपि । न ह्येषान्यदोषाश्च साऽनसूया प्रकीर्तना ॥ (२।१) इति । अत्र यामनः—
वदन्त सर्वेऽर्त्तामीशं स्वयमनुष्ठितम् । मय्यारोभ्य कृपा पापं मृदा गच्छन्त्यसूयुताम् ॥
पापयुजे कारयति प्रहृतिर्वाऽनामयी । न तु प्रभुरिति प्रोक्तमप्यायेऽत्रैव पत्रने ॥ (१४-१६)
त्रिष्णो । तदनुभवाय न स्त सहृदये समे । मयि वैश्वयनेषुष्ये इति निर्दोशितं त्वया ॥
अनो रहस्यमप्येकमयामीति सूचयन् । अनसूयवदेनात्र विविनयपदुर्न विभु ॥

— इति स्वयं व्याख्याय इत्याख्यानं दूययति—

दोष मुद्बुधोपयतीत्यनारोपयते मयि । इति व्याख्याते कश्चिदनसूयक इत्यदः ॥

तत्र तुल्य, यत् पीत्वा पीदुर्षं कोऽमित्युक्तः । दोषमारोपयेच्छदश्चदातरि चक्षेत्रनः ॥ इति ॥

अनुभात् शुभादिनि च ऐः । ' शुभात्पुनरन्वयेव मोक्षयसे— ' (१।२८) इति वक्ष्यमात्वात् ॥ यामनमनुभवाभि-
भवमप्यदि—

उपदेश्यमप्यदिनवदिदमित्ये । तर्कं ननुतमप्यदश्चर्त्तं तदश्चत्ता ॥—

२ आनन्दगिरिकृतं शाङ्करभाष्यव्याख्यानम् ।

अतीतेनाऽऽगामिनोऽध्यायस्यागतार्थत्वं वक्तुं वृत्तमनुव-
दति—अष्टम इति । नाडी सुप्रनाख्या । धारणाख्येनाङ्गेन
युक्तो योगो धारणायोगः । सगुणः सर्वद्वारसंयमनादिर्युगस्तेन
सहित इत्यर्थः । तत्कलोकत्यर्थमन्तराध्यायारम्भमाशङ्कया-
ऽऽह—तस्य चेति । 'अमिराचिः' इत्यादिभ्रोपलक्षितेन क्रम-
वता देवयानेन पथेति यावत् । ज्ञानानन्तरमेव ययोरुक्तललाभा-
दलमनेन मार्गेणेत्याशङ्कयाऽऽह—कालान्तर इति । अचि-
रादिमार्गेण अग्रप्राप्तौ मुक्तेर्मागीयत्तत्वात् "न तस्य" [वृ. उ.
४।४।६ वृ. उ. ता. ५] इत्यादिश्रुतिविरोधः स्यादित्याशयेन
शङ्कते—तत्रेति । वृत्तोऽयं सप्तम्यर्थः । उकाशङ्कानिवृत्त्यर्थ-
मन्तराध्यायमुत्थापयति—तद्वाशङ्कति । सम्प्रयुक्तत्वेना-
परोक्षत्वामावेऽपि पूर्वोत्तरप्रन्थालोचनया बुद्धिसन्निधानादिदं-
शब्देन अज्ञानं पृथीतमित्याह—तद्बुद्ध्याविति । प्रकृताद्यया-

नाज्ञानस्य वैशिष्ट्यावयोती तुशब्द इत्याह—तुशब्द इति ।
निपातार्थमेव स्पृष्टयति—इदमेवेति । तस्मिन्प्रथं संवादकत्वेन
श्रुतिस्मृती दर्शयति—वासुदेव इति । अद्वैतज्ञानवद्वैतज्ञान-
मपि केपाश्रित्तोक्षेहेतुरित्याशङ्कयाऽऽह—नान्यदिति । द्वैत-
ज्ञानं मोक्षाय न क्षममित्यत्र श्रुतिमुदाहरति—अथेति ।
अविद्याप्रकरणोपक्रमार्थोऽयशब्दः । अतोऽद्वैतादन्यथा मित्रत्वे-
नेत्यर्थः । विदुस्त्वरवमिति शेषः । द्वैतस्य दुर्निरूपत्वेन कल्पि-
तत्वात्तज्ज्ञानं रज्जुसर्पादिज्ञानतुल्यत्वात् क्षेत्रज्ञासिद्धेतिरिति
चकारार्थः । असूया गुणेषु दोषाविष्करणं, तद्विहाय ज्ञानाधि-
कृतायेत्यर्थः । ज्ञानं ब्रह्मैतन्मयं तद्विषयं वा प्रमाणज्ञानं तस्य
तेनैव विशेषितत्वात्पुनरितिमाशङ्क्य व्याकरोति—अनुभ-
वेति । विज्ञानमनुभवः साक्षात्कारस्तेन सहितमित्यर्थः । उक्त-
ज्ञानं प्राप्तस्य किं स्यात् इत्याशङ्कयाऽऽह—यज्ज्ञानमिति ॥ १॥

३ रामानुजाचार्यप्रणीतं भाष्यम् ।

उपासकभेदनिबन्धना विशेषाः प्रतिपादिताः; इदानीमुपास्यस्य परमपुरुषस्य माहात्म्यं, ज्ञानिनां च
विशेषं विशेष्य भक्तिरूपस्योपासनस्य स्वरूपमुच्यते । इदं तु ते गुह्यतमं, भक्तिरूपमुपासनाख्यं ज्ञानं
विज्ञानसहितं उपासनगतविशेषज्ञानसहितम्, अनस्ययवे ते प्रवक्ष्यामि । मद्द्विषयं सकलेतरविसजातीय-
मपरिमितप्रकारं माहात्म्यं श्रुत्वा एवमेव सम्भवतीति मन्वानाय ते प्रवक्ष्यामीत्यर्थः । यज्ज्ञानं (वक्ष्यमाणं)
अनुग्रानपर्यन्तं ज्ञात्वा मत्प्राप्तिविरोधिनः सर्वस्मादशुभान्मोक्ष्यसे ॥ १ ॥

४ वेङ्कटनाथकृता तात्पर्यचन्द्रिका ।

'ध्वमाहात्म्यं मनुष्यत्वे परत्वं च महात्मनाम् । विशेषो
नवमे योगो भक्तिरूपः प्रकीर्तितः' [गी. सं. १३] इति सङ्ग्रह-
श्लोकमपि व्याकुर्वन्स्तदनुसारेणाष्टमनवमयोः सङ्गतिं च दर्शयति—
उपासकेत्यादिना । विशेषाः ज्ञातव्योपास्यभेदाः । परमपुरुष-
माहात्म्यस्य ज्ञानिनां विशेषस्य च प्रागेव प्रकृतत्वात्तत्रभाष-

विशोधनमलोपासनतत्कलावृत्तप्रविष्टतया क्रियते; अध्यायप्रधान-
यैस्तुपासनस्वरूपनिष्कर्मप्रधानार्थत्वेन इत्यभिप्रायेण विशेषो-
प्येति विच्छिद्य, भक्तिरूपस्येत्यादि पृथगुक्तम् । भजनोपासन-
शब्दयोरस्मिन्नेवाध्यायि प्रकरणान्तरेषु च समानविषयतया प्रयोग-
वशाच्छ्रुतिसिद्धोपासनस्यैवात्र भक्तिशब्देन विशेषणं कृतमित्य-

—द्वैतं निरन्तमद्वैतपर्यन्तं समवधारितम् । इतोऽपि किं गुह्यतमं ? यदिदानीं विवक्षति ॥
इत्याशङ्कानुदशाह देवो ज्ञानं तदेव ते । कथयामि सविज्ञानं येनाविद्या विलीयते— इति ॥

तदानुगुण्येनैवं व्याख्याति च—
यज्ज्ञानं विविधं तदेव विदुषैर्विज्ञानमुक्तं यथा मद्रौवाद्भवमन्वयेन सकलं माया तु भानात्पदम् ।
मद्रौवेदमशेषमित्यवधृष्टं बुद्धया यथा सापि धीर्मायैवास्तसमस्तधर्मनिबन्धे इत्यन्वयासम्भवात् ॥
अथ मायाऽपि सा मद्र नान्यत्किञ्चिद्वितीह यः । प्रत्यय सोऽपि मायायाः कोऽपि धर्म उदाहृत ॥
निर्गुणोपासकेत्यस्तसर्वधर्मविवर्जितम् । रोषते केवलं मद्र बालेभ्य इव फाणिनम् ॥
मघास्तु माथारचनामधीमा मरया स्वरूपं सगुणं सुरारोः ।
प्रीत्या भजन्ते मुषियः सिगायास्तदर्थिनः किं प्रतिमास्त्यजन्ति ? ॥
सकृत् प्रतिमा सिगाविरचिता यद्विरलताद्यमुका नेत्राभ्यामवलोचयन्ति ललितं रूपं, रतं जिह्वया ।
निरुद्धं रगयन्ति न्येवमगिणं मायाविलासं पुषाः परयन्ति स्पृष्टमेव तत्र भगवदूर्ध्वं प्रनीयन्ति च ॥
मायाविलासोऽपि सती न हेयः संभ्रष्टस्तु मत्वा भगवत्स्वरूपम् । यदीदृशी ज्ञानमनेकस्य विज्ञानमुक्तं इरिण तरण ॥
मद्रान्मत्स्यमनिधि च यदठिरकमयावन्वपम् । अज्ञात्वा साभरुषेण नैवाविद्या विनश्यति ॥
विदुःसद्विदं ज्ञानमती वक्ष्यामि ते यत्नः । अविद्याया मोक्षवतीति दूरो वक्ष्यन् जित्वा ॥ इति ।—अपिगीता ।

भिमप्रायेण भक्तिरूपस्योपासनसन्त्येत्सुकम् । अत्र 'इदं तु ते
गुह्यतमम्' इति ज्ञानस्योपकान्तत्वात्, 'मन्मना मव' [१।३३]
इति चोपसंहियमाणत्वात्, मध्ये च बहुशो भजनस्यैवाम्य
स्यमानत्वात्, प्रत्यक्षरूपत्वनिरतिशयप्रियत्वकीर्तनीयतनम
स्काररूपत्वादीना चापूर्वाणां भक्तिस्वरूपानुप्रवशितानां प्रकाराणां
प्रतिपाद्यमानत्वात्, स्वरूपन साध्यतया निरतिशयफलप्रति
पादनात्, 'राजविद्या' इत्यादिना प्रशंसारूपायैवददर्शनाच्चा
सोपक्रमोपसंहारादितात्पर्यलिङ्गं भक्तिस्वरूपनिष्कष्यऽप्यायस्य
तात्पर्यम् ; तदन्विततयाऽन्यदत्रोच्यत इत्यभिप्राय । 'इदं तु
ते' इत्यत वक्ष्यमाणमेव बुद्धिस्यतया 'इदम्' इति निर्दिष्टम् ।
'एष तु वा अतिवदति' [छां. उ ७।१६।१] इति प्राणवि
द्वेषेक्षया सत्यविदोऽधिवत्त्वत्, तुसाब्देन कर्मयोगज्ञानयोगा
भ्यामन्यस्याधिक्यं विवक्षितम् । तयोर्हि गुह्यत्व, गुह्यतरत्व
च । इदं तु गुह्यतमम् । इदं च शूद्रापातिशयोक्त्यापनार्थं, गोप
नाधिक्यशिक्षणार्थं चोक्तम् ।
उपसंहारोपबन्तान्वाक्येष्विवात्तापि ज्ञानशब्दस्य वक्ष्यमाण
विशेषपर्यवसानप्रदर्शनाय भक्तिरूपमुपासनाख्यमित्युक्तम् ।

उपासनगतविशेषज्ञानसहितमिति पूर्वोक्तविज्ञानादत्र
त्यविज्ञानस्य भेद, तदनुपास्यादिविशेषज्ञानम्, उपासनगत
विशेष, उपासनप्रकार । प्रस्तुतौपरिग्रहणनयुक्तप्रकार दर्श
यति महिषयमिति । गुणेषु दोषाविष्कारणचित्तवित्तविशेषो
षसूया, तद्विषयैयश्च गुणेषु गुणाध्यवसाय एव हीति भाव ।
एतेनोपदेशयोग्यायोग्यविभागेन शिष्यशिक्षणं कृतम् । स्मरन्ति
च विद्याया वचनम् 'अस्यकाय मां मादाः' [मनु २।११३]
इत्यादि । वक्ष्यति च 'इदं ते नातपस्काय' इत्यारम्य 'न च
मा योऽन्यस्यति' [१।८।६७] इति । प्रक्षयानि कृत्स्नं न्यु
व्यक्तं च वक्ष्यामीत्यर्थ । यज्ज्ञानमनुष्ठानपर्यन्तं ज्ञात्रेति
नह्यनुष्ठेयज्ञानमालादनुष्ठानफलम्, अत उपासनस्वरूपं ज्ञात्वा
तदनुष्ठानद्वारा मोक्षस्य इत्युच्यत इति भाव । कर्मादिभिर्हि
भक्त्युत्पत्त्यादिविरोधिपानिरसनम्, भक्त्वा तु भगवत्प्राप्ति-
विरोधिसमस्तपानिरसनं हि प्रमाणसिद्धमित्यभिप्रायेण—
मत्प्राप्तिधिराघिन सर्वस्माद्दशुभादित्युक्तम् । अशुभ-
शब्दस्यात्र स्वगायपरपर्यायव्यामोहननिरत्येदं तु सूतगुण्यशब्दा
मित्युपायविषयत्वमपि सर्वस्मादित्यनन विवक्षितम् ॥ १ ॥

५ आनन्दतीर्थकृत माध्वभाष्यम् ।

श्रीरङ्गनाथाय नमः ॥ ॐ ॥ सप्तमाध्यायोक्तं स्पष्टयत्यस्मिन्नध्याये ॥ १ ॥

६ जयतीर्थकृता प्रमेयदीपिका ।

पूर्वप्रकृतत्वेनाध्यायार्थमाह— सप्तमेति । भगवन्माहात्म्य
मिति शेष । पदार्थज्ञानपूर्वकं वाक्यार्थज्ञानमिति सप्तमोक्तं । पदार्थानष्टमे व्याख्याय नवमे तद्वाक्यार्थं स्पष्टाकरोती-
त्यर्थं ॥ १ ॥

७ श्रीहनुमद्विरचित पैशाचभाष्यम् ।

सप्तप्रश्ननिर्णयानन्तरमर्जुनाय सम्प्रत्यष्टममपर्यर्थमुपदेष्टुं भगवानुवाच— इदं तु त इति । इदं वक्ष्यमाण
तत्र गुह्यतमं रहस्यतमं प्रवक्ष्यामि । अनसूयरे । गुणेषु दोषाविष्कारणमसूया । ज्ञानमवबोधं विज्ञानस-
हितमनुभवयुक्तम् । यज्ज्ञात्वा मोक्षसेऽशुभात् ॥ १ ॥

८ श्रीवेङ्कटनाथप्रणीतं ब्रह्मानन्दगिर्यारव्यानम् ।

अष्टमेऽध्यायं भगवत परब्रह्मणे वासुदेवस्य भजनसुप
दिष्टम्, नवमे तु ब्रह्मतरुचञ्चानसुपदिश्यते, तत्र तावदुपद
क्ष्यमाणं ज्ञानं प्रशंसन्निभि श्रीभगवतुवाच— इदमिति ।
इदमिति स्वाध्याय
पूज्यमपे वक्ष्यमाणमिदानीं चोच्यमानं सर्वप्रकारमपि ब्रह्म-
तत्त्वज्ञानं इहावाचलस्य निर्दिश्यते । तुसाद् पूर्वोक्ताद्भ्र
नादस्य वैलक्षण्यार्थं । तदेव वैलक्षण्यमाह— गुह्यतममिति ।
गुह्यतमं गोपनीयतमम्, अतिरहस्यमित्यर्थं । कमण्डोक्तो
धर्मो गुह्य, उपासनाकाण्डोक्तं भजनं गुह्यतरम्, ज्ञानका-
ण्डोक्तं ज्ञानं गुह्यतममिति तमश्च यत्र दर्शितम् । एत
दवाह— विज्ञानसहितमिति । विज्ञानमपरोधादुपमेव
तन सहितम् । न क्षतीन्द्रिये धर्म इयं मन्नापरोधादुपमेव स्व
रूपत फलतो वा कस्यचित्सहायाऽस्ति, साक्षिप्रयक्षसिद्ध
त्वात् ज्ञाननाज्ञाननिवृत्ते सार्वतनीननेन एष्टफलकत्वात्,
गो द्वि १७
धर्मस्तु नैवम् । अत एव श्रुति — 'को हि तद्वेदं वयं
स्मिंहोक्तस्ति वा न यति इति । ततो गुनाद्भ्रमाज्ञान
स्यातिशय इत्यर्थं । इत्वतरेणापि ततोऽतिशयमाह—
यज्ज्ञात्वा मोक्षसेऽशुभादिति । यज्ज्ञानं ज्ञात्वा प्राप्य ।
'पाकं पचति' इतिवत्सामान्यविचक्षणया प्रयुक्तस्यैव पुन
प्रयोग । अशुभात्ससारवन्ध्याम् मोक्षसेऽशुक्ता भविष्यति ।
धर्मस्तु ससारहेतुत्वात् तमोचक इति ततोऽस्यातिशय
इत्यर्थं । अनेनैव भजनादपि ज्ञानस्यातिशयो दर्शितं, तस्य
चित्तवृद्धिद्वारा ज्ञानसत्त्वायैव मोक्षकनेन साधारत्सवारनि
वर्तकत्वात्वात् । एव गुनाद्भ्रमाद्दृष्टवराद्गानाचातिदायि
तननं गुह्यतममपि ज्ञानं ते तुह्यं प्रवक्ष्यामि । 'त इय
ननं भक्तिसहयादिभिरुभयमित्यान्यो न मर्त्यातिविषयाऽस्तीनि
सूचितम् । शिष्यगुण्यमपचित्तिचारऽपि त्वमेवोपदेशाहं इत्या
ह— अनसूयव इति । गुणेषु दोषाद्विष्टसूया तद्विहाय,

पुन पुनः इत्याहात्म्यमेवोपदिशतीति परमकारणिके मयि आर्जवसंयमादिदित्यगुणांतराणांमपि स्वतन्त्रनियतानामपि
दोषबुद्धिमत्त्वा 'इदमित्यमेव' इति मन्वानायेत्यर्थः । एतच्च लक्षणम् ॥ १ ॥

९ श्रीबल्लभाचार्याविष्कृता तत्त्वदीपिका ।

नवमे स्वाश्रयैर्धर्मज्ञानं सद्भक्तिगर्भितम् । प्राह विज्ञानसहितं महापतितपावनः ॥ १ ॥

एवं तावत्पूर्वैत्र स्वमहिमानं सर्वोत्तममुक्त्वा स्वस्य योगनिष्पन्नज्ञानिभरत्यैकलभ्यत्वं सूचितं, इदानीं स्वाश्रयै-
र्धर्ममहिमज्ञानद्वारा स्वभक्तेरसाधारणमाहात्म्यं महापतितपावनत्वं प्रदर्शयिष्यन् श्रीभगवानुवाच इदं त्विति । तुः
पूर्वव्यावृत्त्यर्थः । तत्तु गुह्यं चतुर्विधोपासकभेदनिबन्धनविशेषरूपं, इदं तु गुह्यतमं भजनीयभक्तिमाहात्म्यनियन्त्रण-
रूपमिति ते तुभ्यं अनसूयये पुनः पुनः सकलेतरविजातीयं मद्रिपयकमपरिमितगुणमाहात्म्यं श्रुत्वैवमेव सम्भ-
तीति मन्वानाय ज्ञानं स्वमाहात्म्यविषयकं विज्ञानं भक्तिगतविशेषज्ञानसहितं प्रकपेण वक्ष्यामि, यत् ज्ञात्वाऽऽ-
भान्मोहान्मोक्षयेसे ॥ १ ॥

१० श्रीपुरुषोत्तमजीकृतामृततरङ्गिणी ।

प्रोवाच कृष्ण कृपया नवमे पाण्डवं प्रति । दोषरहित
राजविद्या राजगुण योगं स्वैश्वर्यबोधकम् ॥ १ ॥ श्रोतरमतिक्रान्त्यभक्त्यैकलभ्यत्वरूपरूपनेऽपि
एव पूर्वाध्याये स्वस्वरूपं भक्त्यैकलभ्यमुक्त्वा भक्तियथ श्रवणैकपरिचित्यते तुभ्यं प्रवक्ष्यामि, प्रकपेण स्वस्वरूपज्ञानसहित
रूपज्ञानमाह कृष्णः कृपया— इदं त्विति । इदं तु गुह्यतमं कथयिष्यामीत्यर्थः । यज्ज्ञात्वा यत्स्वरूपं ज्ञात्वा अशुभात्
मन्त्रयन्तं गुह्यं भागवद्विषयकभङ्गवात्मकं ज्ञानं विज्ञानमहित स्वरूपाज्ञानात्मकर्ममारात् मोहाद्वा मोक्षते, युक्तो भविष्य
मनुभवसहितं भक्तिप्रतिकलरूपं अनसूयये प्रतिक्षणमुत्त सीत्यर्थः । तुशब्देन सर्वोपासकधर्मायत्वं ज्ञापितम् । ते इति
कथनेन कृपया वक्ष्यामीति व्यञ्जितम् ॥ १ ॥

११ नीलकण्ठकृतो भारतभावदीपः ।

नी० भा० दी०— पूर्वाध्याये 'किं तद्ब्रह्म' [८।१] इत्यादिसप्तप्रश्न्या 'अक्षरं ब्रह्म परमं' [८।१]
इत्यादिना सङ्क्षिप्त व्याख्यातायां तज्ज्ञानस्य पृथक्प्रयोगनाकाङ्क्षाया कर्मविदु व्याधिभौतिकं धूमादिमार्गप्राप्यं
स्थानमिति निरूपणेन प्राप्यप्रापकादिविभागो दर्शितः, तेन कर्माधिभूते व्याख्याते । तथा सूत्रान्तर्धामिणीरू-
पासकस्याधिारादिमार्गेण क्रममुक्तिस्थानप्राप्तिरित्युक्तं, तेनाधिदेवाधिपयज्ञौ व्याख्यातौ । 'ओमित्येकाक्षरं'
[८।१३] इत्यादिना 'अन्तकाले कथं ज्ञेयोऽसि' इत्यस्योत्तरं व्याख्यातम् । तदेव ध्येयप्रज्ञविद्या साङ्गा निरू-
पिता । परिशिष्टमाद्यं ज्ञेयप्रज्ञाविवये प्रश्रद्धयं 'किं तद्ब्रह्म हिमन्ध्यायं' इति, तद्विवरणाय नवमोऽध्याय आर-
भ्यते । न केवलमचिरादिगतिप्राप्त्या कालान्तर एव मुक्तिरस्ति, किन्निर्वहैव सद्योमुक्तिरस्तीति विशेषं वक्तुं
श्रीभगवानुवाच— इदं तु ते इति । इदं वक्ष्यमाणं तु पूर्वमाद्भ्येयाद्विलक्षणं ज्ञेयं ते तुभ्यं गुह्यतममतिगोप्यं
प्रवक्ष्यामि । अनसूयये असूया गुणेषु दोषाबिष्करणं, तत्रहिताय । ज्ञानं ज्ञप्तिमात्रस्वरूपं प्रज्ञ विज्ञानेनानुभवैः
सहितं, न तु केवलं पारोक्ष्येण । यत् ज्ञानं ज्ञात्वा साक्षात्कृत्य अशुभात्संसारात्नमोक्षयेसे । अत्र यत्सत्तमसौ
'ज्ञानं तेऽहं सप्रिज्ञानमिदं वक्ष्याम्यज्ञेयतः' [७।२] इति प्रतिज्ञातं, यस्य च विज्ञानाय शाखाचन्द्रन्यायेनोप-
लक्षणीभूतं जगत्कारणं ब्रह्म तत्रैव निरूपितम्, यद्विज्ञानेऽविष्कारसम्पत्त्यर्थं तस्यैव सगुणस्वोपासनमुत्तं, तद्विह
सर्वशोभोभूतं ब्रह्म वक्ष्यमिति तथैव प्रतिजानीते— वचनमात्रेणैवात्रापरोक्षं ज्ञानं जायत इति । तत्र तत्रैव
द्युरपादिनं न विरुमर्त्तव्यम् ॥ १ ॥

राजविद्या राजगुह्यं पवित्रमिदमुत्तमम् ।

प्रत्यक्षावगमं धर्म्यं सुसुखं कर्तुमव्ययम् ॥ २ ॥

१ राजविद्योति- राजने सर्वविद्यामप्ये दोष्यते या । इदं तु व्यते- 'अ-यान्तविद्या विद्यानाम्-' (१०।१३) इति । एतां
त्रयदीनामप्राधिपर । तेन रक्ष्यम्, अत्रिगुणरक्षणं, अत्रियगुणनेन वीरमात्रेनाविष्कृत्यत्वात्- इत्यभिनयगुणात्प्राया ।
अय-प्रथमं यदिदं एषाम् चरित्यु च तदच्युत । ताकार इति यश्राम प्रत्याश्रयमे दि तः ॥
-इति व्याख्याय मदीना परमेष्ठा मदीनामदी दूषयति यामन —

१ शां. भा.— तच्च— राजविद्या विद्यानां राजा, दीप्यतिशयवचनात् । दीप्यते हीयमतिशयेन ब्रह्मविद्या सर्वविद्यानाम् । तथा राजगुह्यं गुह्यानां राजा । पवित्रं पावनमिदमुत्तमं सर्वेषां पावनानां शुद्धि-
कारणमिदं ब्रह्मज्ञानमुत्कृष्टतमम् । अनेकजन्मसहस्रसञ्चितमपि धर्माधर्मादि समूलं कर्म क्षणमात्रादेव भस्मी-
करोति यतोऽतः किं तस्य पावनत्वं वक्तव्यम् ? किञ्च प्रत्यक्षावगमं प्रत्यक्षेण सुखादेरिवावगमो यस्य
तत्प्रत्यक्षावगमम् । अनेकगुणव्रतोऽपि धर्मविरुद्धत्वं दृष्टं, न तथाऽऽत्मज्ञानं धर्मविरोधि; किन्तु धर्म्यं धर्मा-
दनपेतम् । एवमपि स्याद्दुस्सम्पाद्यमित्यत आह सुसुखं कर्तुं यथा रत्नविवेकविज्ञानम् । तत्राल्पायासानां
अन्येषां कर्मणां सुखसम्पाद्यानामल्पफलत्वं दुष्काराणां च महाफलत्वं दृष्टमिति, इदं तु सुखसम्पाद्यत्वात्
फलक्षयात् व्येतीति प्राप्तमत आह— अव्ययमिति । नास्य फलतः कर्मवत् व्ययोऽस्तीत्यव्ययम्, अतः
श्रेष्ठेयमात्मज्ञानम् ॥ २ ॥

२ आ. शां. व्या.— तदाभिमुख्यसिद्धये तज्ज्ञानं । शुद्धिकारणं ब्रह्मज्ञानमित्येतदुपपादयति— अनेकेति । तत्र
स्तौति— तच्चेति । ब्रह्मविद्या विद्यानां राजा भेदा, इत्यत्र हेतु-
माह— दीप्तीति । कुतो ब्रह्मविद्याया विद्यान्तरेभ्यो दीप्य-
तिशयवत्त्वं ? तदाह— दीप्यते हीति । इत्यते द्वि विद्वदन्त-
रेभ्यो लोके पूजातिरेको ब्रह्मविद्यामिति भावः । उत्कृष्टतमं

शुद्धिकारणं ब्रह्मज्ञानमित्येतदुपपादयति— अनेकेति । तत्र
च ध्रुतिस्मृतौ प्रमाणयितव्ये । न शास्त्रैकगम्यमिदं ज्ञानं, किन्तु
प्रत्यक्षप्रमेयमित्याह— किञ्चेति । प्रत्यक्षमवगमो मानमस्मि
न्निति तथा, यद्वा गम्यत इत्यवगमः फल, प्रत्यक्षोऽवगमोऽस्तीति
दृष्टफलत्वं ज्ञानस्योच्यते । धर्म्यमित्येवद्वयाकरोति— अनपेत-

प्रत्यक्षेऽवगमो यस्य स्यात्तदप्रतिषेधतः । मिथ्याफणौ गुणस्येव तदिष्टमिह वेवलम् ॥
व्याचक्षीरन्निति प्राज्ञाः केऽपि चेत्तान्निवारयन् । विशेषयत्युच्यमानमत्र धर्म्यमिति प्रभुः ॥
मायातीतं निर्गुणं हि नैधर्म्यज्ञानमीरितम् । विधेशयोर्धर्मवत्त्वात्तज्ज्ञानद्वयापि धर्म्यता ॥
धर्म्यं पुण्यमिति व्याख्या त्वविवेकनिवन्धना । ज्ञानवह्निं पुण्यपापे यस्माद्दन्तुभ्युमे अपि ॥
न चान् क्लीर्यते कर्म, ज्ञानप्रकरणं त्विदम् । पार्थेनाप्यम्बुपगतमेतदेकादशादिमे ॥
न धर्म. कर्मरूपोऽन वाच्यः पुण्यफलततः । नाप्यन्यत्सगुणज्ञानान्ज्ञानं धर्म्यं कथञ्चन ॥
अतः प्रत्यक्षमखिलं सगुणं रूपमीशितुः । इति प्रतीयते येन तज्ज्ञानं धर्म्यमुच्यते ॥
इदं हि निर्गुणज्ञानतिरोमुपगमुत्तमम् । न हेयशोऽन कृष्णादिरूपवत्परयत्ता जगत् ॥ इति ।

श्लोकशेषं चैवं निगमयति—

ज्ञानं पवित्रं तत्रापि सगुणज्ञानमुत्तमम् । मायाशस्यापि हेयत्वं यस्मादन न विद्यते ॥
तन्मुखतः पदो यद्भ्रमूखारूपो पटोऽपि च । ब्रह्मरूप तथा विश्वं ज्ञानेनानेन भासते ॥
स्रष्टात्मा तन्बुवगिमथ्या प्रपन्न. पटरूपवत् । नैवं भेदोऽन किन्त्वेकः सेव्य. सर्वत्र चिन्मयः ॥
ध्रुवैवमस्य श्रेष्ठत्वमिभेदजुंनो हृदि । साधनं दुष्करतरं ध्रुव स्यादिति चिन्तयन् ॥
अतो मन्दं समयन्नाह सुसुखं कर्तुमिति ज. । अङ्गच्छेन्नैव सगुणं प्रत्यक्षं ज्ञायते खलु ॥
विना प्रयानेच्छृष्टसाधनेनैव विमैव हि । ब्रह्मा माति जगद्रूपं धर्म्यं ज्ञानमत सुखम् ॥ × ×
प्रत्यक्षमेव चेद्धर्म्यं ज्ञानं तत्तर्हि नधरम् । इत्याद्यङ्गां नुदन्नाह देवोऽऽप्ययमिति स्फुटम् ॥
यत्र नदयत्त्वयम् तदिदं नदयत्युदेति च । कथं तदस्याव्ययत्वमिति चेद्युतिरुच्यते ॥
पूर्वोऽहं या सैव यथाऽऽय माति मरीचिका, हृदयमिदं तथैव ।
हरेस्तिरोमृतमपि स्वरूपं प्रादुर्भवत्येव पुन स्वकाले ॥
रासप्रवृत्ते प्रथमश्रुपायां गोपादनादर्पमयाकरिण्यु ।
हरिस्तिरोपाय यथाऽऽविद्यासीत् विश्वं विलीयैवमुदेति मय. ॥
अतोऽव्ययत्वं ध्रुवमस्य सिद्धं विश्वात्मकस्येश्वरविमहस्य ।
इदं प्रकृत्याव्ययमित्यराष्ट्रं पार्थोऽपि वक्ष्यत्यत एव चापे (१११४ ॥

ज्ञानमेव भवेज्ज्येयं ज्ञाताऽपि तदवशयम् । व्यपेतायामविद्यायां सर्वमेवाव्ययं ध्रुवम् ॥ इत्यादि ॥

केचित्च— दृतीयपट्टे वक्ष्यमाणं ज्ञानं ब्रह्मविद्यम् । 'स ब्रह्मविद्यां सर्वविद्याप्रतिष्ठा' (सु. १११२) 'प्रोषया तां तत्त्वतो
ब्रह्मविद्याम्' (सु. ११२१३) इत्यादिनिर्देशात् । अस्मिन् पट्टे उच्यमाना ह्य तदवरा भगवदुभास्ती राजविद्येति कल्पनया-
ऽनल्पं राजविद्यापदं सप्तमयन्ति ।
— अविर्गता ।

मिति । धर्मस्यैव तस्य क्लेशसाध्यत्वमाशङ्कयाऽऽह— एव
मपीति । रत्नविषय विवेकज्ञानं सम्प्रयोगादुपद्रवोपशान्तना
यासेन दृष्ट, तत्रेदं ब्रह्मज्ञानमिलाह— यथेति । अन्यमिति ।

विशेषणमाशङ्कपूर्वकं विवृणोति— तत्रेत्यादिना । व्यवहार
युक्तिं सप्तम्यर्थं । ज्ञानस्याक्षयफलत्वे कलितमाह—
अत इति ॥ २ ॥

३ रा. भा.— राजविद्या विद्यानां राजा, राजगुह्यं गुह्यानां राजा, राज्ञां विद्येति वा राजविद्या;
राजानो हि विस्तीर्णागाधमनसः; महामनसामियं विद्येत्यर्थः । महामनस एव गोपनीयगोपनकुशला इति
तेषामेव गुह्यमिदम् । उत्तमं यत्रिं मत्यासिन्निरोध्यशेषकल्मषापहं, प्रत्यक्षाङ्गमम्, अङ्गम्यत इत्यङ्गमो
त्रिषयः, प्रत्यक्षभूतोऽङ्गमो विषयो यस्य ज्ञानस्य तत्प्रत्यक्षाङ्गमम्— भक्तिरूपेणोपासनेनोपास्यमानोऽ
तदानीमेनोपासितुः प्रत्यक्षतामुपगतो भवामीत्यर्थः ।

४ वे ता. च — उपायान्तरेभ्योऽस्योपायस्यातिशय दर्श
यति— राजविद्येति । राजशब्दस्यात्र क्षत्रियविषयत्वे
'विशेषविधि शेषनिषेध गमयति' [इतिन्या
यात् ब्राह्मणादेरनधिकारप्रसङ्गात् 'राज्ञा विद्या' इति विप्रहमना
दत्याह—विद्यानां राजा . गुह्यानां राजेति । समानाधि
करणसमासफलमनुकल्पेदमुक्तम्, दाहदार्थेभ्यो राजमृता विद्येति
राजदन्तादियु वा पाठो द्रव्य . 'पवित्रमिदमुत्तमम्' इत्युक्त
मशब्दमन्यायतया राजशब्दोऽत्र श्रेष्ठत्वाच्च । एवमप्रसिद्धार्थ
क्लेशमहद्व्यन आह राज्ञां विद्येति । ब्राह्मणादेरधिकारनिषेध
परत्वेऽङ्गापरिहारायोपचारनिमित्तं गुण दर्शयति राजानो
हीति । फलितमाह महामनसामिति । अजहृक्षणा वा
गौरी वा वृत्तिरिह विवक्षिता, अन्यैर्ज्ञानमसायत्वादिति

भाव । 'राजगुह्यम्' इत्यस्यापि सप्रयोजनत्वायौपचारिकुशले
दर्शयति महामनस एव हीति । उपायविरोधिनिवृत्तककति
पयनियतैकव्यवच्छेदार्थमुत्तमशब्दविशेषितपवित्रशब्दविवक्षित
माह— मत्प्राप्तीति । 'प्रत्यक्षाङ्गमम्' इत्यत्र प्रत्यक्षरूपज्ञान
परत्वे नपुंसकत्वायोगाज्ज्ञानस्यैव विशेष्यम्य ज्ञानमेव विशेष
णौकृत्य बहुव्रीहयोर्गात्र कर्मणि व्युत्पत्त्या बहुव्रीहित्वे पठयति
अङ्गम्यत इत्यादिना । निर्विदग्भुक्तम्, उपासनस्य स्मृति
सन्ततिरूपत्वात्, उपास्यस्य चाप्रत्यक्षत्वभ्रुते, प्रत्यक्षस्य तु
विषयान्तरस्य भक्त्यावनन्वयादित्यत्राह भक्तरूपेणेति ।
'भक्त्या त्वनन्यया शक्य' [११।५४] इत्यादिदिग्भिह
माध्यम् । तदानीमेवेत्यासक्तिवशादुक्तम् ।

३ रा. भा.— अथापि धर्म्यं धर्मादनपेतम्,
प्रियत्वेन तदानीमेव महर्शनापादनतया च स्वयं
मत्प्राप्तिसाधनमित्यर्थः । अत एव सुसुप्तं कर्तुं
अक्षयं, मत्प्राप्तिं साधयित्वाऽपि स्वयं न क्षीयते;
त्कृतं मयाऽस्येति मे प्रतिभातीत्यर्थः ॥ २ ॥

धर्मत्वं हि निश्चयेयसाधनत्वम्; स्वरूपेणैवात्यर्थं
निश्चयेयस्वरूपमपि निरतिशयनिश्चयेयस्वरूपात्यन्तिक-
सुसुप्तोपादानम्, अत्यर्थप्रियत्वेनोपादेयम्; अन्यत्वं
एवंरूपमुपासनं कुर्यात्तो मत्प्रदाने कृतेऽपि न किञ्चि

४ वे ता. चं— स्वयं फलभूतानां हि फलान्तरसाधन-
स्वरूप धर्मत्व उल्लेखमित्यभिप्रायेणाह— अथापि धर्म्यं-
मिति । 'धर्मपथ्यन्यायादानपेते' [अथा ४।१।१२] इति
सुत्रानुवारेण धर्म्यशब्दं निर्वैकिकं धर्मादिति । अभिमत विद्व-
णोति धर्मस्य हीत्यादिना । प्रीतिपर्यायवृत्तिवाचके धातो
करणविषय्या व्यु पत्तो ह्यर्थं धर्मशब्द इति भाव । उक्तं चाभि
गुणै 'धर्म इत्युपग्रहार्थं यच्छेयस्वरूपापणम् । तद्वर्णपदवा
व्याप्यनिरूपणविषयया' इत्यादि । श्रेयसोऽज्ञावच्छेदकामावात्
'युक्ति रिकन्यनिर्वाणश्रेयोनिर्दरेयमाश्रुतम्' [अमर १।५।६]
इति निषण्णकृताया निरतिशये यादित्कमुक्तम् । अत

पवेति— स्वरूपत साध्यतथ सुप्रार्थरूपत्वादित्यर्थं । क्व
सुसुप्तं करणे सुसुप्तमित्यर्थं । 'सुसुप्त इत्यस्य सुसुप्तकिया
कर्मभावभ्रमव्युदासायाद् सुसुप्तोपादानमिति । उत्तमं
सुप्रशब्दयोश्चाभिप्रेतमाह अत्यर्थेति । स्वरूपतो विषयव्या
त्ययात्तुल्यत्वात्सुप्तेनानुपेयमित्यर्थं । फलविनास्य हि सर्व
मन्यत्कर्म, इदं तु सुकरमपि फलेनापि न क्षीयते, आशङ्क्य
कर्ममप्येतस्य नालमित्यतिशयपरोऽव्ययशब्द इत्यभिप्रायः
अक्षयमिति । कश्चिद्वृणोति मत्प्राप्तिसमिति । तर्हि किमन्य
धिकं साध्यमिति वाक्यायामभिप्रेतमाह एवमरूपमिति ॥ २ ॥

७ आ. भा. भा.— राजविद्या प्रधानविद्या । प्रत्यक्षं ब्रह्म अङ्गम्यते येन तत्प्रत्यक्षाङ्गमम् ।
अक्षेप्यन्ट्रियेषु प्रति प्रतिस्थित इति भत्यसः । तथा च श्रुतिः " यः प्राणे तिष्ठन्प्राणादन्तरो यं प्राणो
न वेत्त यस्य प्राणः प्रणीरम् । यः प्राणमन्तरो यमयत्येव त आत्माऽन्तर्याम्यमृतः " ॥ "यो वाचि
तिष्ठन् ...." " यश्चतुषि तिष्ठन् " [च. उ. ३।७।१६-१८] इत्यादिः । " य एवोऽन्तर्यामिनि

पुरुषो दृश्यते" [छां. उ. १।७।५] इति च " अह्वष्टमात्रः पुरुषोऽह्वष्टं च समाश्रितः" [म. ना. उ. १।५।५] इति च । 'त्वं मनस्त्वं चन्द्रमास्त्वं चक्षुरादित्यः' इत्यादेश्च मोक्षधर्म । [म. भा. १२।३३८। ९८-१००] " स प्रत्यक्षः प्रति इति हि सोऽक्षेष्वाक्षवान् भवति य एवं विद्वान्प्रत्यक्षं वेद " इति सामवेदे वाध्रव्यशाखायाम् । धर्मो भगवान् तद्विषयं धर्म्यम् । सर्वे जगद्धत्त इति धर्मः । 'पृथिवी धर्ममूर्धनि' इति च प्रयोगान्मोक्षधर्म । 'भारभृत्कथितो योगी' [म. भा. १३।१४२।१०६] इति च । "भर्ता सन् भ्रियमाणो विभर्ति" [तै. आ. ३।१४] इति च श्रुतिः । "धर्मो वा इदमग्र आसीन्न पृथिवी न वायुर्नकाशो न ब्रह्मा न रुद्रो न देवा न ऋषयः सोऽध्यायत्" इति च सामवेदशाखायाम् ॥ २ ॥

६ ज. प्र. दी.— राजामन्वपतिजननादीनां विद्या राज-
विद्येति कश्चिन्, तदसत्; ब्रह्मणादीनामनधिकारप्रसङ्गादिति
भावेनाह— राजेति । राजेव राजा, राजा चासौ विद्या चेति
राजविद्येत्यर्थः । प्रत्यक्षेणावगमो यद्येति (शा.) व्याख्यान-
मसत् । भगवन्माहात्म्यस्य शास्त्रेऽसमधिगम्यत्वात् 'अद्वैतो-
द्धारस्य प्रमाणविरुद्धत्वादिति भावेनाह— प्रत्यक्षमिति ।
शास्त्रकथेयं ब्रह्म कथं प्रत्यक्षं ? इत्यत आह— अक्षेप्येति ।
प्रत्यक्षः परमात्मना । प्रादिसमासोऽयं, नाव्ययीभाव इति
ज्ञापनाय न्युपके प्रकृतेऽपि पुंलिङ्गनिर्देश, अन्यथा पठेत् न
भूयेत । परमात्मनोऽक्षेपु स्थितत्वे किं मानं इत्यत आह—
तथा चेति । प्राण इति प्राणाभिमानिनी देवतोच्यते, प्राण
दन्तो भिन्न । अह्वयेति कर्मनिद्रायाधिष्ठानत्वमुच्यते । मन
इत्यादिर्जनआदिषु इत्यर्थः । प्रत्यक्षज्ञानव्यायामर्थ इत्यत्र
श्रुतिमाह— स इति । प्रतिस्थित । अक्षवान् प्रशस्तेन्द्रिय ।

यो विद्वानेव प्रत्यक्षशब्दार्थं वेद । धर्मादनपेतं धर्म्यमिति
निर्वचनेऽपि न प्रसिद्धधर्माविरुद्धत्वमर्थ, निवृत्तधर्मस्य ब्रह्म-
ज्ञानाविरुद्धतायां प्रसिद्धत्वात् । प्रयुक्तिलक्षणस्य तु तद्विरुद्ध-
त्वादिति भावेनाह— धर्म इति । तस्मादनपेतमित्यर्थस्तद्वि-
षयमिति । कथं भगवान् पर्ये ? इत्यत आह— सर्वमिति ।
धृनो मन्प्रत्यय औणादिक । धारके धर्मशब्दप्रयुक्तिः कुत ?
इत्यत आह— पृथिवीति । पर्वतोपरीत्यर्थः । भगवत्
सर्वधारकत्वे किं मानं इत्यत आह— भारभृदिति । सर्वं
स्थितो भगवान् सर्वेण ग्रियते, स कथं सर्वस्य धारक ? इत्यत
आह— भर्तेति । भर्ता सन्नेव भ्रियमाणो न स्वकीयस्थित्यै ।
धर्मशब्दस्य भगवद्वाचित्वं कुत ? इत्यत आह— धर्मो वा
इति । इदमग्रे अस्याग्रे । अत्र पुण्य धर्म किं न स्यात् ? इति
शङ्कानिरासार्थं सोऽध्यायदिति वाक्यशेषोपदाहरणम् ॥ २ ॥

७ ह. पै. भा.— विद्यानां राजा राजविद्येयं ब्रह्मविद्या । राजगुह्यं विवस्वदादिभ्यो राजभी
रक्षितत्वात् । पवित्रं पावनं, प्रत्यक्षावगमं स्वातुमवं, धर्म्यं धर्मादनपेतं, सुसुखं कर्तुं सुखेनानुष्ठेयम्,
अध्ययमविनाशि ॥ २ ॥

८ छ. प्र. नि.— प्रकृतान्तरेण विज्ञानं स्तौति— राज
विद्येति । विद्यानां राजा राजविद्या सर्वविषयानु श्रेष्ठम् ।
वक्ष्यति हि— 'अध्यायविद्या विद्यानाम्' [१०।३२] इति ।
तथा गुह्यानां गोप्यानां राजा राजगुह्यं सर्वगोप्यश्रेष्ठम् ।
वर्तं हि— 'सुखाऽप्येते वेद न चैव कश्चिन्' [२।२९]
इति । राजदन्तादित्यादुपसर्जनस्य परिनिपात । यद्वा राजां
विद्या राजां गुह्यम् । राजानो हि विस्तीर्णातिगाभीरभनस,
महामनसाभेदेयं विद्या, तेषामेव गोप्या, गोपनकुलालानासिदं
गोप्यमित्यर्थः । अथवा मन्विध्वाऽनुजनकप्रभृतिमहाराज-
पतिपालितत्वाद्वाऽनगुह्यमित्युक्तिः । किञ्च इदं ज्ञानसुखं पवित्रं
पावनम् । प्रायश्चित्तैर्हि प्रतिपदोन्नेतत्तदेव पापं निवर्तेते,
न सर्वमपि । न हि ब्रह्महत्याप्रायश्चित्तेन सुरापानपापं निव-
र्तते, निवृत्तमपि पापं न सर्वथा निवृत्तिमधिगच्छति, सूक्ष्म-
रूपेण स्वकारणे सत्त्वात् । यदाह— 'कर्मणा कर्मनिहारी

नवाप्यन्तिक इत्येते' [भाष. ६।१।११] इति । ज्ञानं
त्वनेकजनमसहस्रसञ्चितमविलम्बमपि पापं स्थूलसूक्ष्मरूपं तत्का-
रणमज्ञानं च सद्य एव भस्मीकरोति । उक्तं हि— 'न हि
ज्ञानेन सदसो पवित्रमिह विद्यते' [५।३८] इति । अतः
सर्वात्तमं पावनमित्यर्थः । किञ्च प्रत्यक्षावगमम्, अवगम्य-
तेऽज्ञेनेऽवगमो मानम्, अवगम्यत इत्यवगमः फलं च ।
प्रत्यक्षमवगमो मानं फलं च यस्य तदवगम्यावगमम्, स्व-
रूपतः फलतश्च प्रत्यक्षमिति पूर्वश्लोके व्याख्यातोऽयमर्थः ।
तर्हि किं दुस्मयात्तम् ? नेत्याह— सुसुखं कर्तुमिति । सद्गु-
रुपदेशास्तुतेन कर्तुं सम्पादयितुं शक्यम्, न चैवमनायास
याप्रमितिं हन्येऽहम् । अत्र 'राजविद्या राजगुह्यं' इत्य-
नेन ज्ञानस्य भजनादतिशय, अवशिष्टेन तु कर्मतोऽतिशय
प्रदर्शित इति ध्येयम् ॥ २ ॥

९ व० त० दी०— किञ्च राजविद्येति । इदं ज्ञानं खलु राजां महामनसा विद्या गुह्यं च मन्त्ररूपे विद्याना
राजा गुह्यं च इति वा । राजदन्तादित्यादुपसर्जनस्य परस्वम् । पावनसम्बन्धित्वात् पवित्रम् । प्रत्यक्षेति अवगम्यत्व

इत्यनगमो विषयो यस्य ज्ञानस्य सोऽहं प्रत्यक्षतामुपगतो भवामीत्यर्थः, भक्त्यावृत्तत्वात् । अथापि धर्म्यं मित्रेभ्य-
सलक्षणाद्दर्मादनपेतम् 'अनिच्छतो गतिमण्वी प्रयुङ्क्ते' इति वाक्यात् । कर्तुं च सुमुखं न कर्मान्तरबहुकरम् ॥ २ ॥

१० पु. अ. त.— गुणतमत्वज्ञापनायोच्यमानस्य सर्वो-
त्तमत्वमाह— राजविद्येति । इदमुच्यमाने राजविद्या
विद्यानां राजा, ब्रह्मविद्यात्मकमित्यर्थे । राजगुणं गुह्यानां
गोप्यानां राजा, विद्यासु सुख्यत्वात्, गोप्येषु सुख्यत्वात्
कस्यापि न वक्तव्यमिति भावः । पवित्रं, परमपावनमित्यर्थः ।

उत्तमं सर्वोत्कृष्टम् । प्रथमज्ञावगम साक्षात्कालमकं, दृश्यत्
रूपमित्यर्थः । धर्म्यं धर्मोत्पादकं, कर्तुं सुमुखं मुखेन कर्तुं
योग्यम्, अव्ययं अविनाशि । यद्वा— अव्ययं कर्तुं स्वमुख
सुमुख परमसुखमित्यर्थः ॥ २ ॥

११ नी० भा० टी०— एतदेव स्तीति— राजविद्येति । विद्यानां राजा इति राजविद्या अर्थात्मविद्या,
गुह्यानां राजा इति राजगुणम् । 'राजदन्तादिषु परम्' [अष्टा २।२ ३१] इत्युपसर्जनस्य परनिपातः ।
पवित्रं पावनं उत्तमं पूर्वोपरदुरितनाशान्नेपहेतुत्वात् प्रायच्छित्ताद्यपेक्षया श्रेष्ठम् । प्रथमज्ञावगमं प्रत्यक्षं नित्याप
रोक्षं यत्प्रत्यगात्मवस्तु, तदेव याथास्म्येनावगम्यतेऽनेनेति प्रत्यक्षज्ञावगमम् । प्रथमज्ञेन सुखादिब्रह्मवगमो यस्येति
वा । अस्मिन्पक्षे विज्ञानसहितमिति विशेषणस्य स्तोकांतरस्यत्वात् तेन पौनरुक्त्यदोषः । तर्ह्यपूर्वत्वाभावात्त्रिपल
स्यादत् आह— धर्म्यं धर्मादनपेतम् । तथा हि क्षणमपि प्रत्यगारम्भाकारवृत्तौ सत्या श्रूयते "क्षणमेकं क्रतुशतस्य
(अपि) चतुस्रसप्तत्या यत्कञ्च तद्वाप्रोति " [अ शिरो. ३] इति । तर्हि दुस्साध्यं स्यात्, नेत्याह— सुमुखं
कर्तुमिति । कर्तुं सम्पादयितुं आविष्कर्तुं सुमुखं अनायाससाध्यं, अज्ञानापनयमात्रसिद्धत्वात् । तर्हि आयुविना-
शिफलं इति चेत्; अव्यय वस्तुमात्रनिपयत्वादनन्तफलं, न तु कर्मफलवन्नश्यति ॥ २ ॥

अंश्रद्धधानाः पुरुषा धर्मस्यास्य परन्तप ! ।

अप्राप्य मां निवर्तन्ते मृत्युसंसारवर्त्मनि ॥ ३ ॥

१ शां. भा.— ये पुनः— अश्रद्धधानाः श्रद्धानिरहिता आत्मज्ञानस्य धर्मस्यास्य स्वरूपे तत्फलं च
नास्तिकाः पापकारिणोऽसुराणामुपनिषदं देहमात्रात्मदर्शनमेव प्रतिपन्नाः, असुतपः पापाः पुरुषाः परन्तप !

१ सुखसाध्यमिदं ज्ञानं यदिदानीं विवक्षितम् । कथं तर्हि जना सर्वे वर्तन्ते मृत्युवर्त्मनि ? ॥
ये न जानन्ति शास्त्राणि सन्तु ते, ये तु तद्विद । मूलोर्मुखे कथं तेऽपि निवर्तन्ति पुन पुन ? ॥
कौन्तेयस्येत्यमाकर्तुं विदित्वा विष्टरधवा । कथा स्वयं स्वधातं ते कुर्वते तदिहागदत् ॥
अस्य ज्ञानस्य धर्माख्यं प्राप्तिमार्गमदुर्गमम् । येन श्रद्धयते तेषां न दुरारं कथं विदम् ? ॥ —
कल्पद्रुमूलस्यपि विदित्वा मनुष्येभ्यः ये । अन्यतो यान्ति तैः प्राप्य कथं वा स सुरदुमः ? ॥
उपेक्षन्ते तथा धर्मं ज्ञानस्याश्रद्धयाऽस्य ये । ते मामशान्यं शास्त्रं अपि प्राप्यन्ति संसृता ॥
प्राप्य स्थान किमप्यस्मात्प्रत्याहृतिनिवर्तनम् । तत्तुल्यो बाधदधाना निवर्तन्तेऽप्य पुरुषा ? ॥
मृत्युसंसारमार्गे ते वर्तन्ते प्रागपि ध्रुवम् । निवर्तन्ते कथं नाम ? पुन गत्वाऽप्य तःपुनः ? ॥
अ-देहइयापि भगवानस्येह वदतां वर । अश्रद्धधाना इत्यत्र समाधानमस्वीचनत् ॥
येर्हि ज्ञानमिदं प्राप्तं पीत पीयूषमेव ते । प्रत्याहृतिः पुनःतेषां मृत्युसंसारवर्त्मनि ? ॥
येऽस्य ज्ञानस्योपलब्धये गीतामगवन्तारिषु । मार्गाः प्रोक्तास्तान्विदित्वाऽप्यश्रद्धा तत्र भ्रान्ति ॥
ते तु प्राप्यापि पीयूषप्रदातरमपाशुणम् । निवर्तन्ते दानधियुः सुधाऽप्य न भवेदिति ॥
जन्त्या यत्र गुणा तदेतस्य चर्दने मत्वाऽप्य घोवीरक स्यात्तदेत्यप्यस्यै गेहमर्षं गन्वारनाल पुन ।
पयसं प्रतिषत्त देवमुपिशा अश्रद्धधानास्तथा ज्ञानस्यास्य पयो निवृत्त्यं विदित्वाद्यथान्वनन्ते उपरान् ॥
सुधाविभुतोऽपि ममोषदेस ध्रुवाऽप्युना तापयितु परास्तवम् ।
समुपतोऽप्यर्तुन ! तन्मदीये नाश्रद्धधानोऽपि वचःप्रथये ॥
श्रद्धास्यति ज्ञानस्येऽपि तस्मादस्मिन्मिति ज्ञानगन्धर्म्यम् ॥
आत्मन्त्रयत्र परमदेये पुनःस्येत्सत्प्रयत्ननाम ॥

(श्री व्याख्येः प्र धामम् । धर्मोऽस्ति कर्तुं 'धर्मोऽस्य' इति परिष्ठा धर्मसंज्ञाव्ययमगवत्प्रियवस्येति विवृतातेऽपरे —अविनीता ।

अप्राप्य मां परमेश्वरं, मत्प्राप्तौ नैवाऽऽशङ्केति मत्प्राप्तिमार्गसाधनभेदभक्तिमात्रमप्राप्येत्यर्थः । निवर्तन्ते निश्चयेनाऽऽवर्तन्ते । क्व ? मृत्युसंसारवर्त्मनि मृत्युयुक्तः संसारे मृत्युसंसारस्तस्य वर्त्म नरकतिर्यगादि-प्राप्तिमार्गस्तस्मिन्नेव वर्तन्त इत्यर्थः ॥ ३ ॥

२ आ. शां. ध्या.— आत्मज्ञानाख्ये धर्मे भद्रावता तन्नि-
ष्ठाना परमपदप्राप्तिमुक्त्वा ततो विमुखानां संसारप्राप्तिमाह—
ये पुनरिति । आत्मज्ञानतत्कलयोर्नास्तिकानेव विशिनष्टि—
पापेति । उक्तानामात्ममरीणा भगवत्प्राप्तिसम्भावनाभावात्
'अप्राप्य मा' इत्यप्रत्यक्षप्रतिषेधः स्यादित्याशङ्क्याऽऽह—
मत्प्राप्ताविति ॥ ३ ॥

३ रा. भा.— अस्योपासनाख्यस्य धर्मस्य निरतिशयप्रियमद्विषयतया स्वयं निरतिशयप्रियरूपस्य परमनिश्चयेस्वरूपमत्प्राप्तिसाधनस्यान्ययस्योपादानयोग्यदशां प्राप्य अश्रद्धाणाः विश्वासपूर्वकत्वरारहिताः पुरुषाः मामप्राप्य मृत्युरूपे संसारवर्त्मनि नितरां वर्तन्ते; अहो महद्दिदमाश्चर्यमित्यर्थः ॥ ३ ॥

४ वे. ता. चं— उक्तप्रकारभेदेयज्ञानानुष्ठानाभावे मोक्षो
न सिद्धयतीति दर्शयन् स्वरूपतः फलतश्च निरतिशयसुखरूपस्य
सर्वैरनुष्ठानाभावे हेतुं च वदन् 'नान्यः पन्था विद्यतेऽयनाय'
[यजुस्सं. ३. ११९. ८थे. उ. ३. ३. ८] इत्यादिकमुपबृंहयति 'अश्रद्-
धानाः' इति श्लोकेन । 'अस्य' इति पूर्वोक्तसर्वाकारपरामर्श
इत्याह निरतिशयेत्यादिना । धर्मस्येति सम्बन्धव्यामान्यविप-
यायाः पठ्याः फलितान्वयप्रदर्शनायाह उपादानयोग्यदशां
प्राप्येति । यद्वा भद्रानिषेधस्तत्प्रसङ्गेऽपि हीत्यभिप्रायः । कारण-
निवृत्तेः कथानुष्ठाननिवृत्तिपर्यन्तत्वप्रदर्शनायोक्तं विश्वासपूर्-
वकत्वरारहिता इति । मृत्युरूप इति बाधकरूप इत्यर्थः,
अथवा मरणभेदादेव मृत्युरूपता । 'निवर्तन्ते' इत्यत्र प्रति-

निवृत्तिविषयामावधिषाकाङ्क्षात्वाद्वा च तात्रिदंशभावात्, 'माम-
प्राप्य' इति वृथष्टिर्दिष्टत्वेन परमपुण्यस्वाप्यवधित्वकल्पनायो-
गात्, 'संसारवर्त्मनि' इति सप्तम्याः स्वरसत आयेयसाकाङ्क-
त्वात्, उपसर्गाणां चानेकार्थत्वात् नितरां वर्तन्त इत्युक्तम् ।
स्वरूपतः फलतश्च निरतिशयपुरुषार्थं सुकरं चोपासनं शरत्वाऽपि
परित्यज्य पुरुषाः पुरुषार्थतारतम्यविशेषेण निरतिशयपुरुषार्थं
मयं ससारमादरेण सेवन्त इति विस्मयाविद्धस्वैश्वरस्य इदं
वचनमित्यभिप्रायेणाह अहो इति । आश्चर्यतमो दुष्कर्मप्रभाव
इत्यभिप्रायेणाह महद्दिदमाश्चर्यमिति । अश्रद्धाहेतव आन्तरशा-
नयोऽपि त्वया निराकार्या इति 'परन्तप !' इति सम्बुद्धेर्भावः ॥ ३ ॥

५ आ. मा. भा.— ॥ ३ ॥

६ ज. प्र. दी.— ॥ ३ ॥

७ ह. पै. भा.— अश्रद्धाणाः श्रद्धारहिताः पुरुषा धर्मस्यास्य ज्ञानलक्षणस्यानुष्ठानेऽश्रद्धाणा
इति सम्बन्धः ! अप्राप्य मां परमात्मानं निवर्तन्ते मर्यागच्छन्ति मृत्युयुक्तसंसार एव वर्त्म तत्र मृत्यु-
संसारवर्त्मनि ॥ ३ ॥

८ वं. प्र. मि.— यदेवं सुसन्नाहमक्षयफलं च ज्ञानम्,
तर्हि किमिति न सर्वोऽपि तत्र प्रवर्तते ? तत्राह— अश्रद्द-
धाना इति । अस्य ज्ञानाख्यधर्मस्य स्वरूपे अश्रद्धाणाः
श्रद्धारहिताः । यद्वा धर्मस्येति कर्मणि पठ्ये । इमं धर्मममद-

धाना आस्तित्वेनास्वीकुर्वन्तः मामप्राप्य मृत्युरूपे मृत्युयुक्ते
वा संसारमार्गं निवर्तन्ते नितरां वर्तन्ते तत्रैव परिधमन्ति,
अहो आश्चर्यमित्यर्थः ॥ ३ ॥

९ व० त० दी०— अस्य ज्ञानस्य मध्ये धर्मस्य भजनलक्षणस्य, पाठान्तरे तु धर्मस्य तत्सहितज्ञानस्य वा श्रद्धा-
रहिताः पुरुषा ये ते मा पुरुषोत्तममप्राप्य मृत्युरूपे संसारे नितरां वर्तन्ते ॥ ३ ॥

१० पु. अ. त.— एवं पूर्वं 'ते प्रवक्ष्यामि' [१११]
इत्यनेन श्रद्धाणांय तुभ्यं कथयामीति प्रतिज्ञाय एतदश्रद्धाणाः
संसारं प्राप्नुवन्तीति कथनेनैतत्स्रोतमरुदं प्रतिपादयति—
अश्रद्धाणा इति । हे परन्तप ! मत्प्राप्ताद्व्याप्तोऽष्टतपो-
युक्त ! इदं ज्ञानं मद्वाच्यरूपमश्रद्धाणाः पुरुषाः योगज्ञा अपि

अस्य धर्मस्य फलरूपं मां अप्राप्य मृत्युयुक्ते ससारमार्गे निव-
र्तन्ते परिधमन्ति "जापस्व त्रियस्व" [उ. ३. ५११०१८] इति
तृतीयमार्गाभिनिविष्टा भवन्तीत्यर्थः । 'अश्रद्धाणाः' इति
कथनेन भद्रामार्गेणापि संसाराभायो व्यजितः ॥ ३ ॥

११ नी० भा० दी०— तर्हि कुत्र पतञ्जलं सर्वे न सम्पादयन्तीत्याह— अश्रद्धाणा इति । स्पष्टार्थः
श्लोकः ॥ ३ ॥

अद्वैतप्रपञ्चमिथ्यात्वमद्वैतब्रह्मतत्त्वज्ञानं च ।

मया ततमिदं सर्वं जगदव्यक्तमूर्तिना ।

मत्स्थानि सर्वभूतानि न चाहं तेष्ववस्थितः ॥ ४ ॥

न च मत्स्थानि भूतानि पश्य मे योगमैश्वरम् ।

भूतभृन्न च भूतस्थो ममाऽऽत्मा भूतभावनः ॥ ५ ॥

१ शां. भा.— स्तुत्याऽर्जुनमभिमुखीकृत्याऽऽह— मयेति । मया मम यः परो भावस्तेन ततं व्याप्तं सर्वमिदं जगत्, अव्यक्तमूर्तिना न व्यक्ता मूर्तिः स्वरूपं यस्य मम सोऽहमव्यक्तमूर्तिः, तेन मयाऽव्यक्तमूर्तिना, करणागोचररूपेणेत्यर्थः । तस्मिन्मय्यव्यक्तमूर्तौ स्थितानि मत्स्थानि सर्वभूतानि ब्रह्मादीनि

१ मया आततमिति वा । 'तद्विष्णोः परमं पदं सदा पश्यन्ति सुरयः । शिवो च क्षुराततम् ॥' (ऋ. ब्रह्म. १।२।७) इति श्रुतेः । आततं व्याप्तं समवायिकात्पण्यतया तन्तुभिरिव पटः । सा परमात्मनो मया, तथा वा । 'देव्या यया ततमिदं जगदव्यक्त्या निश्चेषदेवगणशक्तिसमूहमूर्त्या' । (दु. सप्त. ४।२) इत्युक्ते । अरिमन्पक्षे मूर्तिशब्दस्य पुंस्त्वं ज्ञेयम् । अव्यक्तमूर्तिना इति पुरः स्थितचतुर्भुजायाकारविशिष्टव्यक्तमूर्तिव्याख्यायर्थमिति केचित् ।

अत्र वामनेन विवक्षितं सविज्ञानं 'ज्ञानमेवापरोल्लेखोपदिशति द्वाभ्या' इत्युपक्रम्य 'पश्य' इत्युत्तरश्लोकस्य पदं च १ मया ततमिदं सर्वं जगदव्यक्तमूर्तिना पश्य, २ मत्स्थानि सर्वभूतानि पश्य, ३ न चाहं तेष्ववस्थितः पश्य, ४ न च मत्स्थानि भूतानि पश्य, ५ मे ऐश्वरं योगं पश्य, इति पञ्चधा योजयित्वा आद्येन सपादपदेन ज्ञानं, शेषेण पादत्रयेण च विज्ञानं विवक्षित इति महता सरम्भेण प्रपञ्चितम् । तत्सन्दर्भेऽप्येति विस्तृतत्वात्तेनैव स्वीयायां श्रुतिकल्पपल्लतायामनुदितस्तत्सङ्घेऽप्येव सङ्घाते-मत्स्थानि सर्वभूतानि जीवदृष्टया, किरणकदम्बस्थानि यथाऽऽभूनि मृगदृष्टया । अत एव न चाहं तेष्ववस्थितः, न हि किरणकदम्बोऽप्युज्ज्वलितः; तदभावात् । अन्यथा त्वपरिच्छिन्ने यदा सत्यत्वेन भूतानीत्युच्यते, तदा असङ्घेऽपि नमोवत्तेषु व्यापकत्वस्य दुर्वास्त्वात् न चाहं तेष्वित्यप्यत्राज्ञागमिष्येति भावः सूचितः । अतएव न च किरणेष्ववस्थितं, मिथ्यात्वादित्याह— न च मत्स्थानि भूतानीति । भोः पार्थ ! तव दृष्टिमङ्गीकृत्य मत्स्थानि सर्वभूतानीत्युक्तम्, नाह तेष्ववस्थित इति तु महदृष्टा । न च तानि मृगान्मुसहरानि मय्यभ्युत्सवेन वर्तन्ते, यतस्तेष्वहमस्मीति मया वक्तव्यम्, तस्मात्स्वमधुना निवृत्तायामविद्यायां मम युक्तिसाधुयं परयेत्याह— पश्य मे योगमैश्वरमिति । यस्मान्मम दृष्टयैवम्, तव दृष्टया तु सन्त्येव; ततो मत्स्थानि केवलं तानि न सन्तीति वक्तुं न शक्यते । अनादितया तव दृष्टया सत्यत्वेन दृश्यत्वादित्याह— 'भूतभृन्न च भूतस्थः' इति । भूतभृत्वेनाहं, तव दृष्टया यथा विद्यमानत्वेन दृश्यन्ते, तथा तान्यहं धारयामीति कृत्वा भूतभृदहम् । 'इयं विराट्स्थितं आबभूव यदि वा दपे' (ऋ. सं. ८।७।११) इत्यन्तेषुते । वस्तुस्तदभावात् न च भूतम् । तानि तव दृष्टया धारयामि, अतः केवलं न धारयामीति वक्तुमशक्यत्वात्, भूतस्त्वमङ्गीकृत्य न च भूतस्थ इत्युच्यते, यथापुरत्या केवलं 'न दपे' इति वक्तुमशक्यत्वात् 'यदि वा न' इत्युच्यते । तस्माज्जगत्त्वमेवैतादृशम्, न्यायान्नायसिद्धत्वात् । ननु तर्हि किमित्येवं रूपं विभं त्वया सृज्यते ? इति चेत् । अनादितया मदुपधिः सहजः स्वभाव एवेश्येति वदन् मिथ्यात्वं स्रुज्यति— 'ममाऽऽत्मा भूतभावनः' इति । ममात्मा स्रुज्यते कञ्चित्सृष्टं भूतभावनं भूतानि भावयति कल्पयतीति तथा । "असतोऽधि मनः स्रजतः" ( ) इति श्रुतेः ॥

अत्रेदं तदवयवम्— ब्रह्मणो निर्धर्मत्वात् स्वस्मिन् भूतानि सन्ति, यानि न सन्तीत्युभय वृत्तिरूपं ज्ञानं वक्तुं न शक्यते । तस्मान्नायायादावखितेन ज्ञानेन सद्भयं चिन्त्यम् । तत्र माया द्विविधा— त्रिगुणाध्याया, सार्वभौमात्रा द्वादशविधा चेति । अविद्यादृष्टया भूतानि सन्तीति प्रतीतिः, विद्यादृष्टया न सन्तीति । तत्राद्येनस्याया दृष्टिस्तरतीत्या मत्स्थानीत्युक्तम् । तथाप्यविद्यादृष्टिर्मत्स्थानीयानि सन्तीति प्रतीयन्ते, तेना दृग्धर्मरूपमात्रत्वात्, 'न ह्यहं तेषु' इत्युक्तम् । वस्तुतत्पददृष्टया 'न च तानि मयि' इत्युक्त्या तन्माज्जगत्सरोविद्याविद्यादृष्टिद्वयप्रतीतिरुक्ता । तत्र दृष्टिद्वयप्रकाशकं यत्त्वमधिष्ठानम्, तदुभयत्र सममिति निरूपयति । तन्माज्जगत्सरोविद्यादृष्टिद्वयप्रतीतिरुक्ता ॥ (भू. क. अ. २४) इति ॥

अवयवाशयः— मत्स्थानि सर्वभूतानि गुणे कथयति । गुणाध्यायानां दृष्टया । न चाहं तेष्ववस्थितः — न हि गुणदृष्टया गुणं सर्वं विद्यते, सर्वानाकारं । ननु मत्स्थानीत्युक्त्या कथं न चाहं तेष्ववस्थित इत्युच्यते ? तत्राह— न च मत्स्थानि भूतानीति । वस्तुनो भूतानि मत्स्थानि चेत्, तेषु नाहमिति वक्तुमशक्यं स्यात् । यामु सन्तीत्युच्यते, तस्युक्ता स्रजत् । तस्माद्भूतानि ब्रह्मणश्चिन्महादिवसुगुणाद्वितीलास्याणि मयि सन्त्यपि न सन्त्येवेति युक्तम् । तत्राशयत्वं बोधयितुमेवमुक्तिः, एतज्जगदिति त्रिधा सा पश्य, त्रिभु मनुषिक्तान्पदिन्येव पश्येत्याह— पश्य मे योगमैश्वरमिति । मिथ्या सार्वभौमत्वं वाचिदीधत्सतिगुणे कथयितुं ब्रह्मणि जगदाकारण भातोरित्येत विरतीरिति । (भू. क. १९)

— अवितीरता ।

स्तम्भपर्यन्तानि । न हि निरात्मकं किञ्चिद्भूतं व्यवहारायावकल्पते, अतो मत्स्थानि मयाऽऽत्मनाऽऽत्म-
वत्त्वेन स्थितानि, अतो मयि स्थितानित्युच्यन्ते । तेषां भूतानामहमेवाऽऽत्मेत्यतस्तेषु स्थित इति मृदबुद्धी-
नामनभासतेऽतो ब्रवीमि न चाहं तेषु भूतेष्ववस्थितः, मूर्तवत्संश्लेषाभावेनाऽऽकाशस्याप्यन्तरतमो ह्यहम् ।
न ह्यसंसर्गि वस्तु क्वचिदाधेयभावेनावस्थितं भवति ॥ ४ ॥

२ आ. शां. व्या.— स्तुतिनिन्दाम्याज्ञाननिष्ठान् महोद्भूत-
ज्ञानं व्याख्यातुमारभते— स्तुर्येति । शोषाधिकस्य व्याप्त्य-
सम्भवमभिप्रेत्य विक्षिप्तमिति— ममेति । अनवच्छिन्नस्य भग-
वद्पक्ष्य निष्पाधिकरूपमेव साधयति— करणेति । ज्याप्य-
व्यापकत्वेन जगतो भगवतश्च पश्चिच्छेदमाशङ्कयाऽऽह— तस्मि-
न्निति । तथापि भगवतो भूतानां चाऽऽधारधेयत्वेन भेदः

स्यादित्याशङ्कयाऽऽह— न हीति । निरात्मकस्य व्यवहारा-
नर्हत्वे फलितमाह— अत इति । ईश्वरस्य भूतात्मत्वे तेषु
स्थितिः स्यादित्याशङ्कयाऽऽह— तेषामिति । तस्य तेषु
स्थित्यभावं व्यवस्थापयति— मूर्तवदिति । संश्लेषाभावेऽपि
विभिति नाऽऽधेयत्वं ? अत आह— नहीति ॥ ४ ॥

१ शां. भा.— अत एवासंसर्गित्वान्मम— न च मत्स्थानि भूतानि ब्रह्मादीनि । पश्य मे योगं
शुक्तिं घटनं मे ममैश्वरमीश्वरस्येमैश्वरं योगं, आत्मनो याथात्म्यमित्यर्थः । तथा च श्रुतिरसंसर्गित्वात्स-
ङ्गतां दर्शयति “ असङ्गो न हि सज्जते ” [च. उ. ३।१।२६] इति । इदं चाऽऽश्रयमन्यत्पश्य भूतभूत्,
असङ्गोऽपि सन्भूतानि त्रिमूर्ति, न च भूतस्थः, यथोक्तेन न्यायेन दर्शितत्वाद्भूतस्थत्वानुपपत्तेः । कथं
पुनरुच्यतेऽस्मी ममाऽऽत्मेति ? विभज्य देहादिसङ्घातं तस्मिन्नहङ्कारमध्यारोप्य लोकबुद्धिमनुसरन्व्यपदिशति
ममाऽऽत्मेति, न पुनरात्मन आत्माऽऽन्य इति लोकवदजानन् । तथा भूतभावनो भूतानि भावयत्युत्पाद-
यति वर्धयतीति वा भूतभावनः ॥ ५ ॥

२ आ. शां. व्या.— परमेश्वरस्य भूतेषु स्थित्यभावेऽपि
भूतानां तत्र स्थितिरास्थितेति कुतोऽऽसङ्गत्वं ? तत्राऽऽह— अत
एवेति । ‘ न च ’ इत्यत्र चकारोऽवधारणार्थः । भूतानामीश्वरे नैव
स्थितिरित्यत्र हेतुमाह— पश्येति । आत्मनोऽऽसङ्गत्वं स्वरूप-
मित्यत्र प्रमाणमाह— तथा चेति । अवच्छेदोऽध्वरस्तोर्हि कथं
‘ मत्स्थानि सर्वभूतानि ’ [१।४] इत्युक्तं ? कथं च तथोक्तत्वा
‘ न च मत्स्थानि ’ इति तद्विद्वन्मुदीरितं ? इत्याशङ्कयाऽऽह—
इदं चेति । तर्हि मृतसम्बन्धः स्यादिति, नेत्याह— न चेति ।
यथोक्तेन न्यायेनासङ्गत्वेमेति यावत् । अथ ह्यतथा वस्तुतो
भूतासम्बन्धेऽपि कल्पनया तदविरोधान्निषेधविरोधोऽस्तीति

भावः । आत्मनः सकाशादारमनोऽन्यत्वायोगाद्भूतः सम्बन्धो-
क्तिः ? इत्याशङ्कयाऽऽह— अस्ताविति । विभज्येति । यथा
लोको वस्तुतत्त्वमजानन्भेदमारोप्य ममायमिति सम्बन्धमनु-
भवति, न तथैव सम्बन्धव्यपदेश आत्मनि स्वतो भेदाभावात् ;
अतो भेदेऽस्तत्वेव लोके सम्बन्धबुद्धिदर्शनमनुसरन्भावानात्मनो
देहादिसङ्घातं विभज्याहङ्कारं तस्मिन्मनोसङ्घातान्मनो
भेदं व्यपदिशति । तथा च सङ्घातस्य ममेति व्यपदेशात्ततो
निकृत्स्य स्वरूपस्याऽऽत्मसम्बन्धेन निदेशात् भूतस्योऽसावित्यर्थः ।
पूर्वोच्चाशङ्कानाशोकार्णवाऽऽत्मा भूतानि भावयतीत्याह—
तथेति ॥ ५ ॥

३ रा. भा.— शृणु तावत्प्राप्यभूतस्य ममाचिन्त्यमहिमानं इदं चेतनाचेतनात्मकं कृत्स्नं जगत्,
अव्यक्तमूर्तिना अप्रकाशितस्वरूपेण मया अन्तर्यामिणा ततं, अस्य जगतो धारणार्थं नियमनार्थं च शेषित्वेन
व्याप्तमित्यर्थः । यथाऽन्तर्यामिब्राह्मणे “ यः पृथिव्यां तिष्ठन्... यं पृथिवी न वेद ” [च. उ. ३।७।३]
“ य आत्मनि तिष्ठन्... यमात्मा न वेद ” [श. प. ब्रा. १।४।६।५।५।३०] इति चेतनाचेतनवस्तुजाते-
रदृष्टेनान्तर्यामिणा तत्रतत्र व्याप्तिरुक्ता । ततो मत्स्थानि सर्वभूतानि सर्वाणि भूतानि मय्यन्तर्यामिणि
स्थितानि । तत्रैव ब्राह्मणे “ यस्य पृथिवी शरीरं यः पृथिवीमन्तरो यमयति ” [च. उ. ३।७।३]
“ यस्यात्मा शरीरं... य आत्मानमन्तरो यमयति ” [श. प. ब्रा. १।४।६।५।५।३०] इति शरीरत्वेन निय-
म्यत्वप्रतिपादनाचदायते स्थितिनियमने प्रतिपादिते, इति शेषित्वं च । न चाहं तेष्ववस्थितः, अहं तु न
तदायत्तस्थितिः, मत्स्थितौ तेन कश्चिदुपकार इत्यर्थः । न च मत्स्थानि भूतानि, न घटादीनां जलादेरिव
मम धारकत्वम् । कथम् ? मत्सङ्कल्पेन । पश्य ममैश्वरं योगम्— अन्यत्र कुत्रचिदसम्भावनियं, मदसाधारण-

माथर्थं योगं पश्य । कोऽसौ योगः ? भूतभृन्न च भूतस्यो ममात्मा भूतभावनः सर्वेषां भूतानां भर्ताऽहं
न च तैः कश्चिदपि ममोपकारः । ममात्मैव भूतभावनः मम मनोमयः सङ्कल्प एव भूतानां भावयिता
धारयिता नियन्ता च ॥ ४ ॥ ५ ॥

४ वे. ता. चं.— एवमध्यायप्रधानार्थस्य प्रापकेत्य महा-
त्ममुक्तम्, अथ प्राप्पमहात्म्यद्वाराऽपि तदेव स्थिरीक्रियत
इत्यभिप्रायेणाह शृणु सावदिति । 'इदं सर्वम्' इति निर्देशा
प्रमाणसिद्धमस्तवस्तुपर इत्यभिप्रायेण इदं चेतनचेतना-
त्मरुमिद्युक्तम् । 'अध्यक्तुर्तिना' इत्यस्य विप्रहाविषयत्वे
ऽऽनुपयोगात्स्वरूपविषयोऽयमौपचारिक प्रयोग इति दर्शयितु
अप्रकाशितस्वरूपेणेत्युक्तम् । आकाशवत्सनिधिमित्ररूप-
व्याप्तियुदासाय बहुप्रमाणसिद्धो व्याप्तिप्रकार 'मया' इत्यने-
नाभिप्रेत इत्याह अन्तर्यामिणेति । उक्तप्रकाराया व्याप्ते
प्रयोजन तत्रिदान च दर्शयति अस्येति । अत्र धारणमनन्तर-
प्रत्यसिद्धम्, अत एव नियमनमप्यर्थसिद्धम् । धारण हि
प्रशासनाधीन भूयते । ज्ञेयत्व तु प्रागुक्तं, धारित्वेनार्थ-
सिद्ध च । अप्रकाशितस्वरूपत्वेन नियामकत्वेन च सर्वव्याप्तिं
धृतीं दर्शयति यथेति । पृथिव्युदाहरण तत्रप्रकरणोक्तसर्वा
चेतनोपलक्षणार्थम् । उक्तप्रकारव्यापकत्ववशात् 'मत्स्थानि'
इत्यनेन जगत पृथक्सिद्धता निरस्यत इत्यभिप्रायेणाह तत
इति । धीविश्वरूपादिषु विप्रहाधितत्वमपि सर्वस्योच्यते ,
अन तु स्वरूपनिष्ठतेत्यौपनिषत्क्याय— मय्यन्तर्यामिणी-
त्युक्तम् । अनयोर्धारणनियमनयोरपि व्याप्त्या सहाधीतता
माह— तत्रैवेति । स्थितिनियमने— रिधितप्रवृत्ती इत्यर्थं ।
शरीरशरीरित्ववचनात् धृति शेषित्व च तनार्थसिद्धे इत्यभि-
प्रायेणाह शेषित्वं चेति । 'मया ततमिदं सर्वम्' इत्यभि-
धायैव 'न बाह तेष्ववस्थित' इति वचन व्याहृतम्, 'यः
पृथिव्यां तिष्ठन्' इत्यादिभुक्तिविह्वल चेत्यत्राह अहं त्विति ।
'मत्स्थानि सर्वभूतानि' इति प्रवृत्तप्रकारा स्थितिरत्र निवि-
ध्यते । 'अ मगव कस्मिन् प्रतिष्ठित' इत्यत्र 'एव महिप्रि
यदि वा न महिप्रि' [छा उ ५१२५१९] इति हि धृत इति
भावः । उक्तं विद्योति भरिस्थिताविति । न कश्चिदिति
स्वरूपः सङ्ख्यादद्यादिना चेति भावः ।

५ आ. मा. भा — प्रत्यक्षावगमशब्देनापरोक्षज्ञानसाधनत्वमुक्तम् । तज्ज्ञानाद्याह— मयेति ।
तर्हि किमिति न दृश्यते ? इत्यत आह— अदृश्यत्कर्मूर्तिनेति ॥ ४ ॥

६ अ प्र दी — एव तर्हि पुनरुक्ति स्यात्, मग्नविषय
ज्ञानमित्यस्य मग्नविषयत्वे विषयीक्रियतेऽनेन ज्ञानेनेत्यस्य
च भेदात्, बाहिर्यत आह— प्रत्यक्षेति । नावगमशब्देन
विषयीकरणमुच्यते, किन्तु अवगतिपापनरत्नम् । न च ज्ञानस्य
तद्विद्वन्म् । परागज्ञानस्वापरोक्षज्ञानावगमनस्योपपत्तेरिति भावः ।
'एतन् विज्ञानवदितं प्रवक्ष्यामि' इति प्रतिशाय 'यज्ञतरा' [९।१]

'मत्स्थानि' 'न च मत्स्थानि' इत्येतद्व्याहृतमित्यत्राह— न
घटादीनामिति । मूर्ते हि मूर्तान्तरं पतनप्रतिघातिना सयो-
गेन धारयति, न तथाऽप्रेति भावः । लोकेदृष्टविपरीत न
सम्भवतीत्यभिप्रायेण सङ्कते कथमिति । शरीरशरीरिणोरिव
सम्भवमभिप्रेत्याह मत्सङ्कल्पेनेति । स्वेच्छाधीनधारकत्वं
हि विहितम् । अस्वतन्त्रतया धारकत्वं तु निषिध्यत इत्यविरोध
इति भावः । 'ऐश्वर्यम्' इत्यनेनानन्यसाधारणत्व फलितम् ।
'पश्य' इत्यनेन चाश्वर्यता योति तैत्यभिप्रायेणाह अन्यत्रेति ।
'योग. सन्नहनोपायध्यानसङ्गतिमुक्तिपु' [अमर ३।१२३]
इति पाठात्सङ्कल्परूप ध्यानमिह योग, गुज्यमानस्वभावोक्तिर्वा ।
'पश्य मे योगम्' इत्युक्ते योगस्वरूपमेवानन्तरं वक्तव्यमिति
तदावाङ्मा दर्शयति कोऽस्ताविति । 'भूतघ्न च भूतस्य'
इत्यत्रार्थोचित्यादहमित्येव विशेष्यम् । अथवा 'भूतभावन'
इतिवत् 'ममात्मा' इति निर्दिष्टसङ्कल्पविशेषणत्वेऽपि फलित
कथन सर्वेषां भूतानां भर्ताऽहमित्यादि । 'आत्मा' इति
विशेषनिर्देश परिसङ्ख्यानयातदतिरिक्तसहकारित्वच्छेदार्थं
इत्यभिप्रायेणाह ममात्मैवेति । 'ममात्मा' इति व्यतिरिक्त
निर्देशस्वारस्यसिद्धमागमशब्दार्थमाह मम मनोमय सङ्कल्प
इति । एतेन देहादिसङ्घातेऽहंकारमग्न्यासौ लोकेदृष्टयुत्वा-
रेण 'ममात्मा' इति व्यपदेश इति शङ्कोर्कं प्रयुक्तम् ।
सङ्कल्प एव मन कार्यतयाऽन्यत्र प्रसिद्धो मन प्रतिपादकेनात्म
शब्देनात्र व्यपदिष्ट । यद्वा आत्मशब्दोऽत्र सङ्कल्पमन पर
एव, 'मनसैव जगत्सृष्टि' [चि. उ ५।२।११६] 'मनोऽहंकार
(आत्मन्वी) स्वामिति' [ब्र. उ. १।२।१] इत्यादि । तस्य
शापनाय तु मनोमयशब्दः । धारणनियमनयोरैव प्रकृतत्वात् ।
अनन्तरलोके च निर्दिश्यमानत्वात्, सृष्टय ततोऽन्यन्तर
वक्ष्यमाणत्वाद्भूत 'भूतभावन' इत्येतत्सत्तात्पर्यान्वयिभ्यना
मुपलक्षणमित्यभिप्रायेणाह धारयिता नियन्ता चेति ।
अथवा 'भूतघ्न च भूतस्य.' इत्यस्यैवायमर्थः ॥ ४ ॥ ५ ॥

इत्यादिना तत्रप्रसंगादिकमुक्तम् । अतः 'मया ततं' इत्यादि-
कमपि किं सत्ताभूतमेव किञ्चित्तु प्रतिज्ञातमुच्यते । इति
घाज्ञायमाह— तद्विति । प्रतिज्ञातमित्यर्थः । यस्यापरोक्षज्ञान-
साधनत्वमुक्तं तद्विति वा । इत्यनेनप्यायविक्रमोक्तिरित्यु-
क्तिरप्येवमर्थमाह सङ्घात— सङ्घति । सर्वस्योपो रित्यर्थः ।
न दृश्यते सर्वत्रेति रूपः ॥ ४ ॥

५ आ. मा. भा.— मत्स्थतेऽपि यथा पृथिव्यां सृष्ट्या स्थितानि न तथा मयोत्याह— न येति ।
'न दृश्यन्तुपा चासौ न दृश्यः स्पर्शनेन च' [म. भा. १२।३३५।२१] इति हि श्रोतार्थम् । 'संज्ञासङ्गः'

[म. भा. १२।३३८।४७] इति च । ममात्मा देह एव भूतभावनः । ' महाविभूतेर्माहात्म्यशरीर-'
इति हि लोक्षघर्मे [म. भा. १२।३३८।१७४-७५] ॥ ५ ॥

६ ज. प्र. दी.—'मत्स्थानि सर्वभूतानि' [१।४] इत्युक्त्वा
पुनः कथं न च मत्स्थानि इति व्याहृतमुच्यते । इत्यत आह—
मत्स्थान्येऽपीति । स्पृष्टुद्विति । स्पर्शनेन्द्रियेण तां श्लावाऽन्यो-
न्वधर्मे संक्रान्तिमासाद्य चैत्यर्थः । परमेश्वरस्य स्पर्शनाद्येवैतत्त्वे
प्रमाणमाह—नेति । संज्ञया शुद्धेनैव संज्ञा सम्यग् ज्ञानं
यस्यासौ तथोक्तः । मत्स्थानीत्यादेरुक्तत्वात् भूतद्यदित्यादिकं
पुनरुक्तमित्यत आह—ममेति । प्राग्भूताधारत्वादिकं स्वस्थो-

क्तम्, अत्र पुनरुच्यक्तमूर्तिनेति मूर्तिशुक्लायां साऽन्मदादीनामिव
भिन्नेति भ्रान्तिनिरासार्थं स्वलक्षणं स्वदेहस्योच्यत इत्यर्थः ।
भूतभावनत्वस्याधिक्योक्त्येव न पुनरुक्तिरिति भावेनोक्तम्—
भूतेति । स्यादित्दं व्याख्यातं यदि भगवद्देहस्येदं भवेत् । तदेव
कुतः ? इत्यत आह—महाविभूतेरिति । माहात्म्यमेव शरीरं
यस्मासौ तथोक्तः ॥ ५ ॥

७ ह. पै. भा.—मया ततं व्याप्तमिदं सर्वं जगत् । अव्यक्ता मूर्तिर्यस्य सोऽव्यक्तमूर्तिस्तेन
मयेश्वरेणेन्द्रियागोचरस्वरूपेणेत्यर्थः । मत्स्थानि सर्वभूतानि सर्वप्राणिनः । न चाहं तेषु भूतेषु
व्यवस्थितः ॥ ४ ॥ न च मत्स्थानि भूतानि मयि तिष्ठन्तीति मत्स्थानि । न चेमानि भूतानि मत्स्थानि ।
" असङ्गो न हि सज्जते " [वृ. उ. ३।१।२६] इति श्रुतेः । पदयाऽऽलोकय मे योगमैश्वरीश्वरसम्ब-
न्धनम् । भूतानि विभर्तीति भूतभूत् । न च भूतस्थो न च भूतेषु तिष्ठति । ममेश्वरस्याऽऽत्मा
भूतभावनो भूतान्युत्पादयतीति भूतभावनः ॥ ५ ॥

८ वें. प्र. गि.—तदेवमुपदेश्यमाणस्य ज्ञानस्यान्वय-
व्यतिरेकश्लेषेण स्तुत्याऽऽहृतमभिप्रेतलीकृत्य संग्रह्यद्वैतब्रह्मज्ञान-
शुपदिदिशुः प्रथमं द्वैतप्रपञ्चमिष्यात्स्वमुपपादयति सार्धेन—
मयेति । इदं सर्वं चेतनाचेतनात्मकं जगत् मया ततं व्या-
प्तम् । ननु परिच्छिन्नत्वेनोपलब्धमनस्य तव कथं जगद्भया-
प्तिः ? इत्याशङ्क्य, मानेन रूपेण मम व्याप्तिः किन्त्वतीन्द्रिय-
सन्धिद्रोणेत्याह—अव्यक्तमूर्तिनेति । अव्यक्ता अतीन्द्रि-
श मूर्तिः स्वल्पं सत्यं स तथोक्तेरनेन । कीदृशी तव जगद्भयाप्ति-
तिल्वत आह—मत्स्थानीति । चराचरान्मकानि सर्वभूतानि
मयि तिष्ठन्तीति मत्स्थानि । न चाहं तेष्ववस्थितः । चकार-
स्तुशब्दार्थं । अहं तु तेषु भूतेषु नावस्थितः, " स भगवः
कस्मिन्प्रतिष्ठित इति, स्वे महिम्नि " [छां. उ. ७।२।१।]
इत्यादिश्रुतिभिन्नद्वेषो निराधारत्वप्रथवात् " आकाशात्स्वै-
गतश्च नित्यः " [सर्वो. ४] इत्यादिना च सर्वाधिष्ठानत्वेन
सर्वव्याप्तिपरत्वात् । तथा च जगदधिष्ठानत्वस्यैव जगद्भयाप्तिः,
न तु तदधिष्ठानत्वरूपेत्यर्थः । अस्त्वेवं प्रपञ्चमिष्यात्वे कि-
मायात्मकं ? तत्राह—न च मत्स्थानीति । मत्स्थान्यपि
च भूतानि न मत्स्थानि । तथा च शुक्तिजतादेरिव प्रपञ्चस्य
प्रतिपन्नोपाधावभावप्रतियोगित्वरूपं मिष्यात्वं सिध्यतीति
भावः । ननु कथमिदं युज्यते, मत्स्थानि न च मत्स्थानीति
प्रतियोगितद्रावयोरेकत्र विरोधात् ? अत आह—' परस्य
मे योगमैश्वर्यम् ' इति । मे ममासाधारणं, ऐश्वर्यं ईश्वरस्य
मम धरो हिभूतं योगमयदितपठनोपायम्, मायामिति यावत् ।
उक्तं हि—' योगमायासमाहृतः " [७।२५] इति । तथा च
सदीययोगमायावैभवत्यावितर्क्यात्वात् विरोधोऽङ्गव्यकाशः ।

अद्यतनोष्वपि यत्त्वेन्द्रजालिकमायासु परस्परविरुद्धान्याश्र-
याणि बहुलमुपलभ्यन्ते; न हि तत्र विरोधघोषमवतरतीति
भावः । यद्वा ' मत्स्थानि ' ' न च मत्स्थानि ' इत्युक्तयोः
प्रपञ्चतद्भावयोरेकाधिकरणत्वविरोधशङ्कायां ' परस्य मे योग-
मैश्वर्यं ' इति वदता भगवता प्रपञ्चस्य मायिकत्वात्परास्पर्धिकेन
तदभ्यन्ताभावेन सह तस्य न विरोधः, समानतत्त्वाकार्येव
प्रतियोगितद्भावयो सामानाधिकरण्याविरोधादिति दर्शितम् ।
एवं द्वैतप्रपञ्चस्य मिष्यात्वंमुपदिश्याद्वितीयब्रह्मतत्त्वज्ञानशुप-
दिशति—भूतभूदिति । भूतानि चराचरान्मकानि भावय-
त्युद्भावयतीति भूतभावनः, तथा भूतानि विभर्ति पोषयतीति
भूतभूत्, भूतभावनो भूतभूत्वापि सम्भ्रमात्मा न भूतस्थः
परमाधीनो न भूतसम्बन्धी, भूतानां कर्तृत्वत्वात् । न हि
कल्पितेन रजतत्वेन शुकेर्बलुनः सम्बन्धोऽस्ति । तथा च
शुक्लाधारोपितस्य रजतत्वस्य वास्तव्याजतात्मकशुद्धितत्त्वावि-
घातकत्ववद्भ्रमण्यारोपितस्य द्वैतप्रपञ्चस्य वास्तव्यद्वैतत्वकल्पम-
त्तत्त्वाविरोधित्वादिप्युद्ग्रहद्वितीयब्रह्मत्वमिति भावः ।

यत्त्वं रामानुजव्याख्यानम्—' इदं सर्वं जगन्माया-
ऽन्तर्वागिणा व्याप्तम्, 'यः पृथिव्यां तिष्ठन्पृथिव्या अन्तरः '
[वृ. उ. ३।७।१] इत्यादिश्रुतेः । अतो मत्स्थानि मदर्धी-
नानि सर्वभूतानि, अहं तु न तदर्धीनः । ' न च मत्स्थानि
भूतानि ' इति स्वाधारक्यविषेयः, स्वसङ्ख्याधीनानीत्यर्थः ।
इति, तत्र; मत्स्थानि सर्वभूतानीति जगदधिष्ठानत्वपरम्,
कार्यघोषादुरोधेन ' मया ततं ' [१।४] इत्यस्याधिष्ठानतया
जगद्भयाप्तिपरत्वस्यैव वक्तव्यत्वात् । न हि ' मत्स्थानि ' इत्यस्य
मदर्धीनानीत्यर्थः, तथा सति ' न च मत्स्थानि ' इति सति-

पेयायोगात् । न चात्र स्वाधारश्चत्वरूपं मत्स्थवं निषिध्यत इति युक्तम्; पूर्वत्र स्वाधीनत्वरूपं मत्स्थवत्त्वं, अत्र स्वाधारश्चत्वरूपमिति वैरूप्यापातात् । न टोकरूपार्थं सम्भवति वैरूप्यं न्याय्यम् । “य. पृथिव्यां तिष्ठन्” इत्यादिश्रुतिरपि

ब्रह्मणो न पृथिव्यापविष्टानकत्वपरा, “स्वे महिम्नि” [छं उ. ७।२।४।१] इत्यादिप्रागुक्तश्रुतिनिरोधात् । किन्तु पृथिव्याद्यधिष्ठानतया तदन्वयविवेकमात्रपरत्वतो यथोक्त एवार्थः ॥ ४ ॥ ५ ॥

९ व० त० दी०— एवं ज्ञानं प्रस्तुत्याऽर्जुनमभिमुखीकृत्य स्वस्य महिमज्ञानं पूर्वमुपदिशति-मयेति । अव्यक्तोऽक्षरोऽविरुद्धधर्मप्रकृतिपुरुषात्मकः स्वेच्छया प्रथमभासि (वि) तोऽपि महिमरूपः कालात्मा च स बहिर्मर्यादामार्गाधिदैवतं अध्यात्मस्वरूपं तन्मूर्त्तिना मयाऽन्तर्यामिणा च तदिदं सर्वं चेतनाचेतनात्मकं जगत्प्राकृतं तत्तम् । ‘अन्तश्चिदन्तर्यामितदङ्घ्रिरूपोऽक्षरश्चाव्यक्तपदवाच्यः’ इति स्थितमाकरे । स चान्तर्यामी षाहं अन्तर्यामिप्राहणे “यः पृथिव्यां तिष्ठन्पृथिवी यं न वेद य आत्मनि तिष्ठन्मात्मा न वेद” [चु. उ. ३।७।३] इत्यादि निरूपितम् ॥ ४ ॥ तेन भूतानि पञ्चमहाभूतानि प्राणिजातानि च नामरूपज्ञानरूपमिदं कानि मत्स्थानि अस्ति-भाति-प्रियत्वेन रूपेण नान्ता च प्रकाशमाने मध्येवाक्षरे सर्वान्तर्यामिस्वरूपे उपादाने स्थितानि । द्वितीय-पक्षे मत्स्थानि भूतानि मदायत्तस्थितिकानीत्यर्थः । अहं तु न तदायत्तस्थितिरित्याह ‘नचाहं तेषु’ [९।४] इति । एवम्भूतो ममाखिलधर्माश्रयस्य मूलभूतस्य शराक्षरातीतस्य स्वैश्वर्यमहिमेति बोधयति ‘न च मत्स्थानि’ इति । निर्लेपतया विरुद्धसर्वधर्माश्रयत्वमाह । वस्तुतो न च मत्स्थानि नहि घटादीनामिव जलाद्यवलेपकत्वं (जलावधारकत्वं) मयि मदाधारशक्त्या तत्स्थितिरपि नान्यथेत्यचिन्त्यैश्वर्ययोगोऽयमतेत्याह ‘पश्य मे योगमैश्वरं’ इति । तथाहि मे मनोमयसङ्कल्प एव सर्वं कर्तुं शक्तोऽशौकिकयोगः स एवान्यव्यामोहको मायापदव्यपदिश्यमानोऽपि क्वचित् स च ममात्माऽक्षरस्वरूपोऽध्यात्मधर्माख्यो भूतानां भावयिता नियन्ता च तमेतं पश्य मम विरुद्धधर्माश्रय-मालोचय । स किम्भूतः ? भूतभृन्न च भूतस्थ इति । न तत्सजातीयः, अपितु भूम्याद्यन्तर्बर्त्ती पालक उद्गावकश्च ॥ ५ ॥

१० पु. अ. त.— एव प्रतिज्ञाय तत्स्वरूपं च स्तुत्वा ज्ञानमेवाह द्वाम्याम—मयेति । अव्यक्तातिरिक्तेषु लौकिकेन्द्रियागोचरा स्वत्रियेच्छैकदश्या मूर्ति. स्वरूपं यद्य । वक्षति चापे ‘दिव्यं ददामि ते चक्षुः’ [११।८] ‘भक्त्या त्यक्त्या’ [११।५४] इत्यादि । एतादृशेन मया इदं जगत् सर्वं जडजन्मरामरामातृणस्तम्बान्तं ततं व्याप्त, मधी-डापं मदात्मकं मया सृष्टमित्यर्थः । यद्वा अव्यक्तमूर्तिना मया व्याप्तमिदं सर्वं जगत् अस्तीति शेष । अयं भावः—आत्-णस्तम्बान्तं सर्ववस्तुषु तत्तत्स्वरूपोऽहमेवास्मि, अव्यक्तवा-त्पया सर्वेन ज्ञायते, एवं चेत्सर्वेषु भूतेषु तद्रूप प्रविष्टो भवानाधिदैविकन्यायेन भविष्यतीत्यत आह—मत्स्था-नीति । मत्स्वरूपस्थानि सर्वाणि सन्ति, सर्वाधारत्वात् । त्रिदशैक्या पृथक् तत्तद्रूपं प्रकृत्यामीति भावः । अपरिच्छि-त्वात् प्रकृतमपि जगन्मन्वेव तिष्ठति । तेषु न च अहम् । तेषु

परिच्छिन्नतया न तिष्ठामीत्यर्थः ॥ ४ ॥ ‘मत्स्थानि सर्वभूतानि [९।४] इत्युक्त्या भगवत्सते भिन्ना भविष्यन्तीति ज्ञानेन व्यापकत्वे भ्रमो मा भवत्वित्यत आह—न च मत्स्थानीति । च पुनः । तानि भूतानि जातान्यपि भिन्नतया मत्स्थानि न, किन्तु मदात्मकापेतेत्यर्थः । ननु तर्हि कथं भेदप्रतीति- इत्यत आह—पश्य मे योगमैश्वरमिति । मे ऐश्वरं इति-मकर्तुमन्यथाप्राप्तुं समर्थत्वरूपं श्रीढात्मक योगं पश्य । अय-मर्थः—मया श्रीढार्थमभेदेऽपि भेदो बोध्यते । एतदेव विव-दयति—भूतभृदिति । भूतानि आधारेण धारयति स्वर-थार्थं पोषयतीति भूतभृत् । भूतानि पालयति तथा भावयति स्वभावभावितानि करोतीति भूतभावनः । एतादृशोऽपि सन् श्रीढां बुद्धयपि यथा ते श्रीढार्थं सृष्टास्तत्र स्थिता स्वामिना-नेन भिन्नतया तिष्ठन्ति तथाऽहं न तिष्ठामि ॥ ५ ॥

११ नी० भा० दी०— एवं स्तुत्याऽभिमुखीकृत्य यद्वक्तव्यं तदाह—मयेति । मया इदं सर्वं जगत् त्वं व्याप्तं, उपादानत्वात् कनकेनेव शुण्डलादीनि । ननु प्रागेवैतदुक्तं ‘अहं सर्वस्य (कृत्स्नस्य) जगत् प्रभवः प्रलयस्तथा’ [७।६] इति । तथा च ‘राजनिना’ [९।१२] इत्यादिश्रुतिरस्थाने एव कृता स्यात्, वक्तव्यवि-शेषाभावादिति चेत्; अत्र ब्रूमः यथा “यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते । येन जातानि जीवन्ति । यत्प्रयत्य-मिसंविशन्ति । तद्विजिज्ञासस्व । तद्रहोति” [तै. उ. ३।१] इति । तेष्य ब्रह्मणो लक्षणं जगद्ब्रह्मादिहेतुत्व-मुक्त्या तस्यानुगममप्रादिशद्ब्रह्मिदंतेषु विराडादिषु दर्शयति । ‘अत्राद्वेषेण एतस्मिन् भूतानि जायन्ते’ [तै. उ. ३।२] ‘प्राणाद्वेषेण’ [तै. उ. ३।३] इत्यादिना । तस्य निर्गमवाक्यं तु “आनन्दाद्वेषेण एतस्मिन् भूतानि जायन्ते” [तै. उ. ३।६] इति “तेषां भाग्यो वाङ्मनो विना” [तै. उ. ३।६] इति, तेषां विद्यायाः पर्यवसानाभियानात्; पश्चिदापि सतमे ‘भूमिरापोऽनलो वायुः’ [७।४] इत्यादिना सर्वभूता-

त्मरुस्य विराजो जगज्जन्मादिहेतुत्वं प्रदर्श्य पश्चात् 'अहं सर्वस्य (कृत्स्नस्य) जगतः प्रभवः प्रलयस्तथा' [७।६] इत्यनेन मायाशब्देऽपि तत्प्रदर्शयित्वा शुक्रे प्रत्यगात्मन्येव तद्वर्शयति स्थूलाकण्ठवीन्यायेन प्रतिपत्तिसौकर्यार्थमिति गम्यते, 'राजविद्या' [९।२] इत्यादिना स्तुतत्वात् । यथा कश्चिदुल्लेख्यां सूक्ष्मामरुन्धती दिदर्शयिषु-स्तत्समीपस्थां स्थूलां तारामरुन्धतीति प्राहयति प्रतिपद्यते चानेनैव क्रमेण प्रतिपत्ता, एवमिहापि कार्यकारण-प्रतिपत्तिद्वारा अकार्यकारणस्य शुद्धस्य प्रतिपत्तिर्युक्ता, अत एव भगवान् भाष्यकारो (शं.) 'मया ततमिदं सर्वं' इत्यत्र 'मया मम यः परो भावस्तेन तत् व्यभि' इति व्याचख्यौ । न तु 'अहं सर्वस्य जगतः प्रभवः' [१०।८] इत्यत्र मम यः परो भावः स सर्वस्य जगतः प्रभव इति । स च भगवतः कारणात्मनः परो भावः परमानन्द एव तेनैव चेदं ततम् । "आनन्दाद्भवेव" [तै. उ. ३।६] इत्युदाहृतश्रुतेस्तस्यैव जगदुपादानत्वेन तदीय-सत्तास्फूर्तिभ्यां जगतो व्यापत्वात् । अत एव 'अव्यक्तमूर्तिना' इति विशेषणम् । मायाशब्दं हि कारणं बुद्धि-प्राह्वन्नात्करणगोचरः, शुद्धं तु बुद्धेः परत्वात्करणगोचर इति । किम्भूताकारेणानन्दः परिणमते ? इत्यत आह— मत्स्थानीति । मयि प्रत्यगानन्दे रज्ज्वां लक्ष्मिपद्मधारारूप इव सर्वभूतानि स्थिताव्यतो मत्स्थानीत्यु-पचारादुच्यन्ते अविष्टानाप्यस्तयोर्वास्त्वसम्बन्धायोगात् । एतदेवाह— न चेति । न चाहं परमानन्दस्तेषु भूते-ष्ववस्थितोऽस्मि, घटादाविव मृतः; अपरिणामित्वादेव ॥ ४ ॥ एवमभ्युपगतमानन्दस्य जगद्विचर्त्ताधिष्ठानत्वं तदुपपन्नवदिति— न च मत्स्थानीति । अयं भावः— 'अस्य द्वैतेन्द्रजालस्य यदुपादानकारणम् । अज्ञानं तदुपाश्रित्य ब्रह्म कारणमुच्यते' इति वार्तिकोक्तेरज्ञानमेव जगत्कारणं तच्च तुच्छं, अहं चासङ्गः । ततश्च तुच्छतरेण तत्कार-येंग भूतसङ्घेन न मामसङ्गस्याधाराधेयभावसम्बन्धोऽनिर्वचनीयोऽप्यस्ति । आवृत्त हि रज्ज्वादिकमनिर्वचनीयेन सर्पादिना सम्बन्धते । अहं तु सर्वज्ञाऽनाहृतः साक्षिरूपत्वात्तत्सम्बन्धाशून्य इति 'न च मत्स्थानि भूतानि' इत्युक्तमिति । ननु साक्षिणस्त्व ब्राह्मणो युवा सुप्री चेति प्रतीत्येव भूतसम्बन्धानुभवात् कथं 'न च मत्स्थानि' इत्युक्तिरित्या-शङ्क्याह— पश्य मे योगमैश्वरमिति । मे मम भूतैः सह योगं युक्तिघटनं पश्य, ऐश्वरं ईश्वरेण मायाविना निर्मितं गगने गन्धर्वनगरमिव । अत एव मम कारणशरीरस्यात्मा प्रत्यगानन्दो भूतभृदपि भूतस्यो न चकारोऽप्यर्थेऽभिन्नक्र-मश्च । खमिव गन्धर्वनगरमृदपि तत्संघं न, तस्य तदाकारेण परिणामासम्भवात् । एवंप्रकारेण परानन्दरूपो ममात्मा स भूतभावनः भूतानां वृद्धिकरः । " एतस्यैवानन्दस्यान्यानि भूतानि मात्रासुपजीवन्ति" [वृ. उ. ४।३।३२] "को ह्येवान्यात्कः प्राणयात् । यदेव आकाश आनन्दो न स्यात्" [तै. उ. २।७] इत्यादिश्रुतिभ्यः, आकाशे अव्या-कृताख्ये स्वाधिष्ठानभूत आनन्दोऽनुस्यूतो न स्यात्तर्हि प्राणापानक्रिया कश्चिदपि न कुर्यात्, कारणगतं जाड्यं कायंऽपि स्यात्, आकाशे आनन्दानुबन्धे तु कारणस्य चेतनत्वात्कार्यमपि चेतनावत्स्यादिति श्रुत्यर्थः । बृहदा-रण्यकेऽपि [३।८।७] " यद्ब्रह्मै गार्गी दिवो यद्वाक् पृथिव्या यदन्तरा घावापृथिवी इमे यद्भूतं च भवच्च भविष्यचेत्याचक्ष्व आकाश एव तदोतं च प्रोतं चेति " इति मायाविनि सर्वस्योत्प्रातत्वमुचत्वा " कश्मिन्नु एतत्वाकाश ओतश्च प्रोतश्चेति " [७।८।७] इति अस्योत्तरम् " एतस्मिन्नु खल्वश्वरे गार्गी आकाश ओतश्च प्रोतश्च " [वृ. उ. ३।८।११] इति अस्युल्लादिलक्षणस्याकाशाधारत्वमुक्तम् । तस्माद्युक्तमुक्ताकाशशरीरेण भावता कारणोपाधिनिष्कृष्टचिन्मात्राभिप्रायेण— ममात्मा भूतभावन इति ॥ ५ ॥

ब्रह्मणोऽसङ्गस्त्वभावत्वे दृष्टान्तः, दृश्यप्रपञ्चस्य मायामात्रत्वं च ।

यथाऽऽकाशस्थितो नित्यं वायुः सर्वत्रगो महान् ।

तथा सर्वाणि भूतानि मत्स्थानीत्युपधारय ॥ ६ ॥

१ वामनस्तु श्लोकमिमम्—

मत्स्थानि सर्वभूतानि परयेत्याशापयस्यम् । अभेदय ममानेन तरङ्गयेव सिन्धुना ॥

तथापि सर्वभूतानि द्रष्टुं शक्योऽस्मि नास्मि । न हि सर्वाणि यादासि विमर्शमिच्छन्तवः ॥

जानामि शक्यत्परयेमि तावदेवाप शिष्यते । यद्गृह्यिष्य कथं नाम तद्व्यस्ये मयाऽऽत्मनि ? ॥

सङ्घातुलमिति ज्ञात्वा भगवन्ममवन्पुनम् । दृष्टान्तेन स्पष्टयति भूतानामात्मनि स्थितम् ॥

—इत्यवतार्य व्याचष्टे—

१ शां. भा.— यथोक्तेन श्लोकद्वयेनोक्तमर्थं दृष्टान्तेनोपपादयन्नाह— यथेति । यथा लोक आकाशस्थित आकाशे स्थितो नित्यं सदा वायुः सर्वत्र गच्छतीति सर्वत्रगो महान्परिमाणतस्तथाऽऽकाशवत् सर्वगते मय्यसंश्लेषेणैव स्थितानीत्येवमुपधारय विजानीहि ॥ ६ ॥

२ आ. शां. व्या.— दृष्टस्थितिसंभारणामसंभारमाधारत्वं शङ्कयाऽऽह— महानिति । यथा सर्वगामित्वात्परिमाणतो 'मया ततोमिदं' [१४४] इत्यादिश्लोकद्वयेनोक्तोऽर्थस्तद दृष्टान्ते-नोपपादयन्नाहो दृष्टान्तमादेति योजना । सद्येत्युत्पत्तिस्थिति-संभारकालो श्लोके । आकाशादेर्महंतोऽन्याधारत्वं कथं? इत्या-

३ रा. भा.— सर्वस्यास्य स्वसङ्कल्पयात्स्थितिप्रवृत्तित्वे निदर्शनमाह— यथा आकाशे अनारम्भने महान् वायुः स्थितः सर्वत्र गच्छति ; स तु वायुरनिरालम्बने मदायत्स्थितिरित्यवस्थाभ्युपगमनीयो मयैव धृत इति विज्ञायते; एवमेव सर्वाणि भूतानि तैरदृष्टे मयि स्थितानि मयैव धृतानीत्युपधारय; यथाऽऽहुर्वेदविदः— 'मेघोदयः सागरसन्निवृत्तिरिन्दोर्विभागः स्फुरितानि वायोः । विद्युद्भिभङ्गो गतिरुष्ण-रश्मेर्विष्णोर्विचित्राः प्रभवन्ति मायाः' ॥ इति; विष्णोरनन्यसाधारणानि महाश्रवणीणीत्यर्थः । श्रुतिरिति "एतस्य वा अक्षरस्य प्रशासने गार्गी स्र्वाचन्द्रमसौ विधृतौ तिष्ठतः" [वृ. उ. ३।८।९] "भीषाऽस्माद्वातः पवते, भीषोदेति सूर्यः, भीषाऽस्मादग्निश्चेन्द्रश्च" [तै. उ. २।८।१ वृ. पू. २।४] इत्यादिका ॥ ६ ॥

४ वे. ता. चं.— 'यथाकाशस्थितः' इति श्लोके स्वस्मिन् सर्वभूतस्थितेराकाशे वायुस्थितिरदृष्टान्त इति केचिदाहुः, तद्युक्तम्, आकाशस्य बाध्यपक्षया नियमधारणयोरभावात्-थाविद्यस्थितेरेह प्रकृतत्वेन तद्विदर्शनार्थत्वस्यैवौचित्याद्येल-भिप्रायेणाह सर्वस्येति । 'आकाशस्थितः सर्वत्रगः' इत्याम्या-मीश्वरकथार्थत्वं तदेकप्रेर्यत्वं च विवक्षितमित्यभिप्रायेणाह यथाकाशेऽनारालम्बन इति । महत्त्वं चान्याशक्यत्वायो-क्तम् । अभिप्रेतं निदर्शनप्रकारं विशदयति स त्विति । यथा निरालम्बने विहायसि विद्वद्मशरीराश्वेतनविशेषाधिष्ठेयत्वं, एवमेव बाध्यादेरपीत भावः । तैरदृष्ट इत्यनेन अनुपलम्भ-बाधनिरासाय पूर्वोक्तभ्यादिसिद्धाद्योभयत्वप्रदर्शनम् । ईश्वरा-नुमानमनभ्युपगच्छतां कथमिदं निदर्शनमित्यत्राह यथाऽऽहु-चेद्विद इति । आगममूलसमावनात्कर्मप्रमिति भावः । चेद्विद इत्यनेनाधीयमानवेदोपबृंहणरूपता योतिता । अहमदायगोचरोपादानोपकरणसम्प्रदानादिकानां तत्क्षणदेव सकलदिव्यसुखक्यापिनां धाराधाराणामुत्पत्तिः, सकलभुवनान्ता-नलम्पटस्यैव जलनिघेरम्बरात्मन्बिनां तरङ्गाणां वेलातले निवृत्तिः, प्रतिनियतकलावृद्धिक्षयशक्तोन्नमनादिरूपशब्दद्रव्यसौ विभागः, अशङ्कितगामानाम्प्रतिनियतदिविशेषाणां तृणगिरितरणपङ्क्त्या-कानां चण्डमाततादीनां विस्फूर्तयः, प्रशान्तदहनमिहिरदिम-करादिमहासि प्राणपि निशोथेऽप्यविदितपूर्वोत्तरक्षणानां क्षण-चीनां विभङ्गः, निरालम्बने विहायसि महीमसो मिहितम-लस्य प्रतिनियतदिनरजनिमासायनसंवत्सरादिवैशिकः सञ्चारः, एवंविधान्यन्यानि च परिवेषोपरागेन्द्रचापकरकरातमितादिनि-मुक्त्वाभमन्नम्रमाणादयोऽप्यनुत्तरकाराः सर्वे सर्वक्यापि सर्व-शक्तैर्विष्णोरेव विचित्रसृष्टिशक्तिमूला भवितुमर्हन्तीति श्लोकात् । मायाशब्दस्य मिथ्यामयत्वनिरसनयाह विष्णोरिति । सम्बन्धसामान्यस्य नियाम्यत्वधार्म्यत्वादिविशेषधर्मेणाना- 'यथाहुर्वेदविदः' इत्यनेनाभिप्रेतं विष्णोति— श्रुतिरपीति प्रशासनमत्र सङ्कल्पविशेषः; भाष्येति— मयादित्यर्थः ॥ ६ ॥

— आकाशे स्थित एव नित्यमनिलः सर्वत्रगस्तत्र यथाश्रवणेन महत्त्वमेति स जनेः स्पर्शेन विहायते । स्थेयावृच्छति न प्रतीतिविषयं किन्त्वस्त्यसौ खे यथा भूतान्यातमनि विद्धि पारयुत । तथा बुद्ध्या प्रतीतान्यपि । सर्वत्रगो व्योम्नि यथा प्रतीतः प्रतीतवत्तिष्ठति मातरिश्वा । भूतानि जानीहि तथाऽऽत्मनि त्वं पार्श्वप्रतीतानि समं प्रतीते । इत्यादि ।

ज्ञानदेधोऽन्यथा भावमाह—

यावत्प्रभो मरुदपि स्थित एव तावान् किन्तु प्रतीतिमयते यदि चान्यमानः ।
नेवान्यथा घृणयत्सिद्धे तद्देव भाल्देव भूतनिवहो मयि कल्प्यमानः ॥
अकल्पनायां तु न किञ्चिदेह सर्वत्र शब्दोऽस्म्यहमेह एव ।
भूतानि सन्त्यत्र न सन्ति वेति तत्कल्पनाकल्पनयोर्विभागः ॥

न्यते कल्पनालोपे भाति कल्पनया समम् । कल्पनामूलमज्ञानं न येतस्य कथं कथा ? इति ।

'आकाश. स्थितः' इति श्लोका नित्यं स्थितः शब्दान् आकाशः सर्वत्रगो महान् वायुव यथासंश्लेषेणैव स्थितो नित्यं सदा वायुः सर्वत्र गच्छतीति सर्वत्रगो महान्परिमाणतस्तथाऽऽकाशवत् सर्वगते मय्यसंश्लेषेणैव स्थितानीत्येवमुपधारय विजानीहि ॥ ६ ॥

६ आ. मा. भा.— मत्स्थानि न च मत्स्थानीत्यत्र दृष्टान्तमाह— यथाऽऽकाशस्थित इति । न ह्याकाशस्थितो वायुः स्पर्शायामोति ॥ ६ ॥

६ ज. प्र. दी.— एकमेकत्राधितमित्यत्रासम्भावना-
भावात्, किं दृष्टान्तोक्त्या ? इत्यत आह— मत्स्थानीति ।
तत्र स्थितत्वेऽप्यन्योन्यधर्मासंक्रान्त्यादावित्यर्थः । तदत्र न

प्रतीयत इत्यतो व्याचष्टे— न हीति । स्पर्शादीति तदर्थो-
पलक्षणम् ॥ ६ ॥

७ ह. पं. भा.— यथाऽयं दृष्टान्त आकाशस्थितोऽचलो नित्यं सर्वकालं वायुः सर्वत्रगो महान्
महापरिमाणः सर्वभूताधारत्वेन तथा तद्वत्सर्वाणि भूतानि मत्स्थानि मयि स्थितानीत्युपधारया-
वगच्छ ॥ ६ ॥

८ चं. प्र. गि.— न केवलं द्वैतप्रपञ्चस्य निष्पात्वादेव
ब्रह्मणः पारमार्थिकतासम्बन्धाभावः, किन्त्वसद्भूतत्वभावत्वात्पी-
रपाह— यथाकाशेति । यथा ह्यवकाशं विनाऽवस्थानायो-
पाकृत्यमाकाशे स्थितो वायुः सर्गतो महानपि नाकाशेन

संश्लिष्यते निरवयवत्वेन संश्लेषामोगात्, तथा सर्वाणि भूतानि
मत्स्थान्यपि असद्भूतत्वभावेन मया न संश्लिष्यन्त इत्युपधारय
निर्धारय । तथा च श्रुतिः— “असद्गो ह्ययं पुरयः” [वृ. उ. ४।३।
१६] “असद्गो न हि सज्जते” [वृ. उ. ३।१।२६] इति ॥ ६ ॥

९ व० त० दी०— असंश्लिष्ययोरप्याधाराधेयभावं दृष्टान्तेनाह— यथाकाशस्थित इति । अवकाशं विनाऽवस्था-
नानुपपत्तेरित्ययमाकाशाधारे वा वायुरभ्युपेयते, स च नाकाशेन संश्लिष्यते, निरवयवत्वेन संश्लेषायोगात्; तथा
सर्वभूतानि मयि जानीहि । वस्तुतस्तु महाभूतान्यपि सर्वाणि मदाधारसक्यैवोपपट्टव्यानि । मयैव विधृतान्याकाशा-
दीनि । अक्षरमूर्तिना मयैव सर्वं विधृतमित्यर्थः । तथा च श्रूयते ‘एतस्यैवाक्षरस्य प्रशासने गार्गी [छावाप्रथिवी]
सूर्याचन्द्रमसो विधृतौ तिष्ठतः ... छावाप्रथिव्यो विधृते (अक्षर-) तिष्ठतः’ [वृ. उ. ३।१।९] इत्यादि ॥ ६ ॥

१० पु. अ. तं.— तर्हि भवतो श्वापकृत्राज्जीवस्था-
त्वाद्युपापकत्वाच्च मत्स्थानीयाधाराधेयभावः । कथं ? इत्यत
आह सद्दृष्टान्तम्— यथेति । यथा सर्वगो महानपि वायुर्नि-
त्यमाकाशस्थितो भवति आकाशेन च न दृश्यते । निःशब्दे-

नाकाश एव सर्वत्र गतियुक्तो भवतीति व्यञ्जितम् । तथा
सर्वाणि भूतानि सर्वत्रगतियुक्तानि मत्कौटिच्छयैव मत्स्थानी-
त्युपधारय जानीहि । उप समीपे मत्समीपे धारय पश्ये-
त्यर्थः ॥ ६ ॥

११ नी० मा० दी०— लोकद्वयोक्तेऽयं दृष्टान्तमाह— यथेति । यथा लोके आकाशे स्थितो नित्यं सदा
वायुः सर्वत्रगः परिमाणतश्च महान् तथा सर्वाणि भूतानि सर्वगते मयि असंश्लेषेणैव स्थितानीत्येवमुपधारयेति
प्राञ्चः । ‘किं वृद्धम्’ [८।१] इति प्रश्नस्योत्तरमुक्तं ‘अक्षरं परमं ब्रह्म’ [८।३] इति अक्षरसंज्ञं शुद्धत्व-
स्पर्दारथ एव निरुपाधिकं ब्रह्मेत्युक्तम्; तत्र निरुपाधिकं ब्रह्म श्लोकद्वयेन व्याख्यातम्; इदानीं तस्याक्षराख्येन
जीवेनामेऽं सद्दृष्टान्तमाह— यथेति । वायुः सूत्राभा । “वायुर्वै गौतम तत्सूत्रम्” [वृ. उ. ३।७।२] इति
श्रुतेः । सर्वत्रग इति समष्टिलिङ्गत्वात्तस्य सर्गतत्वम् । महानिति बाह्यवायुज्यावृत्त्यर्थम् । स यथा आकाशस्थितः
अव्याकृताकाशे स्वकारणे स्थितः । नित्यमिति कालत्रयेऽपि तस्याकाशसम्बन्ध उक्तः । सर्वाणि भूतानि उपाधि-
निष्कृष्टत्वस्पर्दारथैरुपी चेतनवर्गः । बृहत्त्वं लोकप्रियायेण । यथा कार्यं सर्वमुत्पत्तेः प्राक् नाशादूर्ध्वं मध्ये च
स्वकारण एवामेदेन तिष्ठति, एवं सर्वोऽपि जीववर्गं उपाध्युत्पत्तेः प्राक् तस्मादादूर्ध्वं मध्ये वा घटाकाशो महा-
काशादिव पररमाद्ब्रह्मणः कालत्रयेऽपि नातिरिच्यत इत्यर्थः । एतेन जीवब्रह्माभेदकथनेन ‘स्वभावोऽध्यात्ममुच्यते’
[८।३] इति यद्यप्युक्तं ब्रह्मैव जीव इति तद्विद्वृतम् ॥ ६ ॥

सर्वभूतानि कौन्तेय प्रकृतिं यान्ति मामिकाम् ।
कल्पक्षये पुनस्तानि कल्पादौ विसृजाम्यहम् ॥ ७ ॥

१ अत्र धामनः—

‘अप्राप्य मां निकृते’ (१।३) इति प्रागाह यद्विः । ततः सिद्धयति सं प्राप्य नावर्तन्त इति स्पष्टम् ॥
किन्त्विदं हीयते खं सोपाधि प्रलये परे । यथा सर्वं पल्लवस्य पाथः सप्रतिबिम्बकम् ॥ —

। १ शां. भा.— एवं वायुराकाश इव मयि स्थितानि, सर्वभूतानि स्थितिकाले तानि; सर्वैः सर्वभूतानि कौन्तेय ! प्रकृति त्रिगुणात्मिकामपरां निकृष्टां यान्ति मामिकां मदीयां कल्पक्षये प्रलयकाले । पुनर्भूयस्तानि भूतान्युत्पत्तिकाले कल्पादौ विसृजाम्युत्पादयाम्यहं पूर्ववत् ॥ ७ ॥

२ आ. शां. व्या.— आकाशे वाष्पादिस्थितिवदाकाशादीनि भूतानि स्थितिकाले परमेश्वरे स्थितानि चेत्तद्दि प्रलयकाले ततोऽन्यत्र तिष्ठेयुरित्याशङ्क्याऽऽह— परमिति । प्रकृतिशब्दस्य स्वभाववचनत्वं व्याजतयति— त्रिगुणात्मिकामिति । सा च 'अपरेयं' [७।५] इति प्रागेव सूचितेत्याह— अपरा-मिति । तस्याश्वेवरावीनचिनास्वातन्त्र्यमाह— मदीयामिति । प्रलयकाले भूतानि ययोकां प्रकृतिं यान्ति चेदुत्पत्तिकालेऽपि ततस्तेषामुत्पत्तेरीश्वराधीनत्वं भूतमुष्टेन स्यादित्याशङ्क्याऽऽह— पुनरिति ॥ ७ ॥

३ रा. भा.— सकलेतरनिरपेक्षस्य भगवतः सङ्कल्पात्सर्वेषां स्थितिः प्रवृत्तिश्चोक्ता; तथा तत्सङ्कल्पादेव सर्वेषामुत्पत्तिप्रलयावपीत्याह— स्थावरजङ्गमात्मकानि सर्वाणि भूतानि, मामिकां मच्छरीरभूतां, प्रकृतिं तमश्शब्दवाच्यां नामरूपविभागानर्हा, कल्पक्षये चतुर्मुखावसानसमये मत्सङ्कल्पाद्यान्ति; तान्येव भूतानि कल्पादौ पुनर्विसृजाम्यहम्; यथाह मनुः [१।५] 'आसीदिदं तमोभूतं' 'सोऽभिध्याय शरीरात्स्वात्' [मनुः १।८] इति । श्रुतिरपि "यस्याव्यक्तं शरीरम्" [सु. उ. ७] "अव्यक्तमक्षरे विलीयते । अक्षरं तमसि विलीयते" [सु. उ. २] "तमः परे देव एकी भवति" [सु. उ. २] इत्यादिका, "तम् आसीत्तमसा गूढमग्रे प्रकेतम्" [ऋक्सं. ८।७।१७।३] इति च ॥ ७ ॥

४ वे. ता चं.— अपरस्तुतमुष्टिप्रलयाभिधानस्य सङ्कति-माह—सकलेति । प्रवृत्तिश्चेत्यर्थसिद्धौ किं, 'मामिकाम्' इत्यनेन शेषत्वं सिद्धम्, तत्र शरीरस्तेत्यत्रावगतं 'यस्य तम शरीरम्' [वृ. उ. ३।७।१३] इति, अतो मच्छरीरभूतामित्युक्तम् । सर्वभूतशब्देन समस्तकार्यावस्थासङ्कहात्— तमश्शब्द-वाच्यामित्युक्तम् । "तम एकी भवति" [सु. उ. २] इत्युक्-

— उपाधिभिः सहोदेति कल्पादौ च पुनस्तत् । प्राण्याप्येवं परं जीवा निवर्तन्तेऽन ते पुन ॥

निवर्ततेनेवमेव तं प्राप्य ज्ञानिनोऽप्युत । उभयेषा समानो हि ब्रह्मणि प्रलये लयः ॥

प्राप्य चेत्त निवर्तन्ते सुखिणानिनामपि । प्राप्याप्यस्य निवर्तन्ते निरुक्तिर्ज्ञानिनामपि ॥

अतो विप्रतिपिद्वेयं वासुदेवस्य वागिति । पूर्वपक्ष पङ्कजाक्ष. समूल क्षपयत्यपि ॥

इत्यवतार्यं व्याचष्टे—

मदीयां प्रकृतिं पार्यं । प्रलयोदयकारिणीम् । प्रलये यान्ति भूतानि निवर्तन्ते ततः पुन ॥

मामप्राप्य मदीया ये प्रलये प्रकृतिं गता । उत्पद्यन्ते त एवात्र धीजादिव मदीहता ॥

प्रकृतौ लीयमानाना जडदेहाभिमानिता । भूतशब्देन जीवानामज्ञानं सम्परीरिता ॥

यैरात्मा प्रत्यभिज्ञायि मिथ्यामानि जडांशक । न ते भूतेषु गप्यन्ते प्रकृतिं प्राप्नुवन्ति च ॥

जीवोपाधि. प्रसिद्धा धी क्षयात्प्रागेव सा यदि । लीना ब्रह्मणि तदैति चिदसो जीवता पुनः ॥

सार्यं मयूखेषु मरीचिकेव ह्याभिर्गुणे सा प्रकृतिर्विलीना ।

लीना न तस्यां यदुपाधयस्ते न यत्काले पुनश्चरन्ति ॥

घटभेदादूते लोये प्रतिबिम्बं कुतो रवे ? अविद्यालननिर्मूल उपाधिः प्रकृतौ कुत ? ॥

अविद्या विद्यते येषा धीस्तेषां प्रकृतौ क्षये । लीयतेऽस्तत्तदुदये जीवमाव पुनर्भवेत् ॥

अथ कनान्मुक्तिमात्रो मुच्यन्ते ब्रह्मणा सह । तयाप्यविद्या प्रागेव निरुत्तेषामशेषतः ॥

जीवोपाधिर्ब्रह्मज्ञानेन वरे ब्रह्मणि लीयते । ज्ञानिनामपि तत्रैव तथा न प्रकृतौ बहिः ॥

अज्ञानिनोऽवशिष्टा ये प्रकृतिं प्राप्नुवन्ति ते । सर्वभूतपदेनात्र त एकोचाद्य चक्षिणा ॥

कल्पक्षयपदेनेह मदाप्रलय, उच्यते । दिनान्तो न विप्रेस्तत्र प्रेणोक्यस्यैव लोपनात् ॥

दिनान्ते सर्वभूतानि सं लीयन्ते देवयम्भुव । उष्णं च प्रागष्टमेऽत्र दिनहृत्कालयोदयो ॥ इति ॥

तानीत्यनेन सन्ध्याप्रतीयाग्यपि उच्यन्ते । लोकं सुदिशिरिति नोदि प्रदर्श्य कोशे वर्तमानः सर्वोऽपि श्रीहृत्कालेऽपि सात्त्विक-दभेदस्यपदेऽवशिष्टान् । इति केचित् ।

कल्पस्यादौ मुकुता सन्मातृत्वस्याहनुदं । कल्पयामास वै मद्रा तन्मातृत्वो निरुच्यते ॥ (१।७।४) इति कल्पनिर्दि-
ष्टमातृत्वपुराणे प्रकृतिसर्वं लोकं देवीमीमांसायाम्— 'अनाद्यनतात्प्राग्निमी घटि । प्रकृतेस्तथावत्' (१।२-३) इति ।
अनन्तब्रह्मण्डमयी आध्यात्मिकी यतिरनापन्त्या, तथा तद्दृष्टान्तवत्प्राग्निमित्यनाद्यनन्तवत् । — अविमीता ।

प्रदर्शनं नामरूपविभागानर्हामिति । सर्वभूतशब्दात्, 'प्रकृति यान्ति' इति वचनाच्च प्रकृतप्रलय एवात्र विवक्षित इत्याह चतु-
मुखावसानसमय इति । कल्पक्षये—अन्तिमप्रकृतिवशावसान-
इत्यर्थः । कल्पानां क्षय इति वा विवक्षितम् । वनाद्यु-परो वाऽत्र
कल्पशब्दः, 'संहारं च स्वयं प्रभुः' [वि. पु. १।२।१५] 'मर्त्तस्य
जगत्सृष्टिं संहारं च करोति यः' [वि. पु. १।२।१५] इत्या-
द्युक्तेः; अत्रैव 'पुनस्तानि विसृजामि' इति वचनाच्च । मर्त्या
प्रकृति यापयामीत्यभिप्रायः । तदाह— मरसङ्कल्प्याद्यान्तीति ।
तानि—तत्त्वजातीयानीत्यर्थः; तदभिप्रायेण तान्येवेत्युक्तम् ।
'मर्त्यं पृथुलिङ्गानि नानारूपाणि पर्ययं । हस्यन्ते तानि तान्येव'

[वि. पु. १।१।६५] इतिवत् । यथा कुन्तीशरीरात्पति-
स्त्वयऽनुपलम्भान्यामवाक्याद्ब्रह्मप्रतिपत्ता, तथा मच्छरीरात्प्रपञ्च-
स्योत्पत्ति ममैव वाक्यादभ्युपगच्छेति 'कौन्तेय' इत्यस्य भावः ।
'मच्छरीरभूताः... तमदशब्दवाच्याम्' इति स्वोक्तमर्थं भेषजाय-
मानयत्किञ्चनोक्तमनोर्वचनेन संवादयति— यथाहेति । 'माधी-
दिदम्' इत्यादिकायां छत्तश्लोक्यां नारायणस्यैव परमकारणत्वं
वन्नादेशेषस्य तद्विद्युत्त्वं च मुख्यकमुक्तमनुक्तधेयम् । कार-
णावस्थस्याप्यविद्युत्त्वस्य परमात्मशरीरतयाऽनन्तमित्येवं तम-
दशब्दवाच्यत्वाद्वा च मनोहृत्पृष्णीयां श्रुतिं दर्शयति—
श्रुतिरपीति ॥ ७ ॥

५ आ. मा. भा.— ज्ञानमदर्शनार्थं मलयादि प्रपञ्चयति—सर्वभूतानीत्यादिना ॥ ७ ॥

६ ज. प्र. दी.— यथा 'मया तनम्' [९।४] इत्याद्यु-
क्तोपादानार्थान्नुत्तरवाक्यानि, न तथा सर्वभूतानीत्यादि;
किन्तु स्वतन्त्रमेव ज्ञानप्रतिपादकमिति भावेनाह— ज्ञानेति ।

प्रलयादीति तत्कारणत्वम्, 'प्रकृतिं स्वामवश्यम्' [९।८]
इति वचनात् ॥ ७ ॥

७ ह. पै. भा.— सर्वेति । सर्वभूतानि कौन्तेय ! मामिकां प्रकृतिं मसवर्षाभिर्णीं यान्ति गच्छन्ति,
तत्र लीयन्त इत्यर्थः । कल्पक्षये कल्पयते सृज्यत इति कल्पो महदादिमपञ्चस्तस्य क्षयो महामलयस्तत्र ।
पुनस्तानि भूतानि कल्पान्तरादौ विसृजामि ॥ ७ ॥

८ घं. प्र. गि.— एवम् " एकमेवाद्वितीयं (त्रय) '
[लां. उ. ६।१।१-३] " नेह नानास्ति किञ्चन " [वृ. उ.
४।३।१५+कठो. ४।११] " असङ्गो व्यं पुरतः " [वृ. उ.
४।३।१५] इत्यनुसारेण निर्विशेषाद्वितीयमत्रतत्त्वप्रपञ्चस्य,
सम्प्रति ' मायामात्रमिदं द्वैतमद्वैतं परमार्थतः ' [गौ. का.
१।१०] इति श्रुत्यनुसारेण तदुपदेश्यन्प्रपञ्चस्य मायामात्रत्वं
तावदाह— सर्वभूतानीति । सर्वभूतानि कल्पक्षये प्रलय-
काले मामिकां गच्छन्ति इति श्रुत्यादानभूतां त्रिगुणात्मिका-

मनिर्वचनीयां मायां यान्ति, तत्रैव सूक्ष्मरूपेण लीयन्ते ।
तथा च श्रुतिस्त्रियाद्युत्पत्तय तत्र लीयमानस्य घटस्य श्रुतिवा-
मात्रत्वंनमायावाद्युत्पत्तय तत्र लीयमानः प्रपञ्चोऽपि मायामा-
त्ररूप एवेत्यर्थः । नन्वेवं मायाया एव जगत्कारणत्वं स्यात्,
न तत्रैवत आह— पुनस्तानीति । तानि प्रकृतौ लिङ्गीनानि
भूतानि कल्पादौ सर्गकाले पुनरहं विसृजामि विभागान्
सृजामि ॥ ७ ॥

९ व० त० दी०— तदेवमसङ्गस्यैव योगैश्वर्यशक्त्या (मायया) स्थितिप्रकृतिहेतुत्वमुक्तम्, सर्गप्रलयहेतुत्वं
चाह— सर्वेति । स्यावरजङ्गमात्मकाणि वियदादीनि च कल्पक्षये शतं कल्पा ब्रह्मणो वर्षारंभकालेषां क्षयेऽवा-
न्तरे च प्रातिश्लोष्येन मामिकां मत्किशान्तरंशं त्रिगुणां मच्छायाभूतां मर्द्यानां प्रकृतिं पृथग्भूततत्त्वस्वरूपां
तमदशब्दश्रुतां नामरूपविभागानर्हामिति यान्ति तत्र प्रलीयन्ते । पुनः कल्पादौ विसृजामि तान्यहमक्षरात्मा प्रकृति-
पुरुषद्वारा । मम न वैर्लेपः प्रकृतिगतत्वात्तेषामिति भावः ॥ ७ ॥

१० पु. अ. त.— ननु भगवद्गतानां भवति स्थितानां
नाशः कथं ? इत्याशङ्क्याह— सर्वभूतानीति । हे कौन्तेय
हृषीकेश ! कल्पक्षये कल्पसमाप्तौ सर्वभूतानि मामिकां

प्रकृतिं श्वरतीक्ष्णान्यां यान्ति । पुनस्तानि कल्पादौ प्रपञ्च-
श्रीडच्छया अहं विसृजामि विद्येपेण मां बोधप्रकारेण वैचि-
त्र्यार्षं सृजामि ॥ ७ ॥

११ नी० भा० दी०— नन्वेवमुपाधिरहितस्यैव ब्रह्मणि लयश्रेष्ठुपाधेः का गतिः ? इत्याशङ्क्याह— सर्वेति ।
सर्वाणि भूतानि स्यावरजङ्गमशरीराणि मामिकां मम मायाविनः प्रकृतिं त्रिगुणात्मिकापरं सूक्ष्मभूम्यादा-
त्मिकां यान्ति प्रविशन्ति । कदा यान्ति ? कल्पक्षये । पुनश्च तान्येव भूतानि प्रकृतौ सुप्ताविब संस्कारात्मना
स्थितानि एकतां गतानि कल्पादौ विसृजामि विविचरूपेण सृजाम्यहं कारणात्मा मायावी ॥ ७ ॥

परमात्मनो मायोपाधिकं जगत्सृष्टत्वम् ।

प्रकृतिं स्वामवष्टभ्य विमृजामि पुनः पुनः ।
भूतग्राममिमं कृत्स्नमवशं प्रकृतेर्वशात् ॥ ८ ॥

१ शां. भा.— एवमविद्यालक्षणात्— प्रकृतिं स्वां स्वीयामवष्टभ्य आश्रित्य वशीकृत्य—विमृजामि पुनः पुनः प्रकृतितो जातं भूतग्रामं भूतसमुदायमिमं वर्तमानं कृत्स्नं समग्रमवशमस्वतन्त्रमविद्यादिदोषैः परवशीकृतं प्रकृतेर्वशात्स्वभाववशात् ॥ ८ ॥

२ आ. शां. व्या.— तर्हि कीदृशी प्रकृतिः ? सा च कथं दित्वचोतनार्थं पुनः पुनरित्युक्तम् । भूतसमुदायस्याविद्यासि सृष्टावुपयुक्ता ? इत्याशङ्क्याऽऽह— एवमिति । संसारस्याना- तादिदोषपरवशात्त्वे हेतुमाह— स्वभाववशादिति ॥ ८ ॥

३ रा. भा.— प्रकृतिमिति । स्वकीयां विचित्रपरिणामिनीं प्रकृतिमवष्टभ्याऽष्टधा परिणमय्येमं चतुर्विधं देवतिर्यङ्मुपस्थावररामकं भूतग्रामं मदीयाया मोहिन्या गुणमय्याः प्रकृतेर्वशादवशं पुनः पुनः काले काले विमृजामि ॥ ८ ॥

४ वे. ता. चं.— 'विमृजामि' इत्युक्तायाः समष्टिव्य- ष्टिरूपायाः सृष्टेः प्रकारः प्रदर्शयते— 'प्रकृतिं स्वाम्' इति श्लोकेन । "विकारजननीमहामष्टरूपामजा भुवाम् । ध्यायते- ऽव्यासिता तेन तन्यते प्रेथते पुन ॥ सृष्टेः पुरुषार्थं च तेनैवा- धिष्ठितं जगत् । गौरनाथ-तवती सा जनित्री भूतमाधिनी" [मन्त्रिको. ३-५] इत्यादिभ्रुवयनुसारेणस्य श्लोकस्यार्थमाह स्वकीयामिति । उपादानद्रव्यस्य कर्त्रावष्टम्भो ह्यधिष्ठानम्, तत्राभिमतरार्थंविशेषानुगुणमध्यमावस्थाप्रापणमेवेत्यभिप्रायेणो क्तम् अष्टधा परिणमय्येति । 'भूमिरापः' [७४] इत्यादिना प्रागुक्तमष्टविधत्वम् । एवमर्थसिद्धः समष्टिसृष्टिप्रकार उक्त, भूतग्रामशब्दोऽत्र देवतादिजात्यवच्छिन्नव्यष्टिजीवस्तोमपर, अचेतनपरत्वे 'प्रकृतेर्वशादवशम्' इत्यनेनानन्वयात् । तस्य चतु-

र्विधस्य सावान्तरभेदस्य सद्बुद्धार्थं कृत्स्नशब्द । एवंविधवर्णने प्रकृतिपरवशात्त्वे च योग्यताप्रदर्शनार्थम् । 'इमम्' इति निर्देश इत्यभिप्रायेणोक्तमिमं चतुर्विधमित्यादि । वातुर्विध्यमेव विष्णोदि— देवेति । 'प्रकृतेर्वशात्' इत्यनेनाभिधेत् 'प्रकृतिं मोहिनीं धिताः' [९.१२] इत्यत्र च कण्ठोक्तोऽवशत्वेहेतु मोहिन्या इत्युक्तः । तत्रापि हेतुर्गुणमयत्वं 'त्रिमूर्त्युणाम्' [७.१३] इत्यादिनोक्तम् । 'पुनः पुनः' इत्यनेन तदुत्पत्तिप्र- लयोचितद्विपराधेसहस्रयुगादिप्रतिनियतानाद्यनन्तप्रवाहकाराव- च्छेदकविशेषो विवक्षित इत्यभिप्रायेणाह— काले काले इति । विमृजामि— विविधं सृजामि, विचित्रनामरूपदेशकार- भोगादियुक्तं करोमीत्यर्थः ॥ ८ ॥

५ आ. मा. भा.— प्रकृत्यवष्टम्भस्तु यथा कश्चित्समर्थोऽपि पादेन गन्तुं लीलया दण्डमवष्टभ्य गच्छति । 'सर्वभूतगुणैर्युक्तं नैवं त्वं ज्ञातुमर्हसि' [म. भा. १.२।३३।१४६] इति 'सर्वभूतगुणै- र्युक्तं नैवं मां ज्ञातुमर्हसि' इति च मोक्षधर्मे । 'विदित्वा सप्त सूक्ष्माणि षडङ्गं च महेश्वरम् । प्रधान- विनियोगस्यः परं ब्रह्माधिगच्छति' इति च । 'न कुत्रचिच्छक्तिरनन्तरूपा विहन्यते तस्य महेश्वरस्य ।

१ प्रकरोतीति प्रकृतिं जगत्, साक्षाद्विदुः । इदमत्र बोध्यम्— प्रकृतेरव्यक्तवशात्परमात्मनो ब्रह्मेति संज्ञा भवति, व्यक्ता- पत्याया चेश्वर इति । स एव च प्रकृतिरिति च व्यपदिश्यते । यथा द्विजबालस्यानयनप्रसङ्गे 'ततस्तेज- प्रज्वलितमप्रयत्नं तदा- म्बरं । सर्वलोकं समाविश्य स्थितं पुरुषविप्रहम् ॥' (द. वं. २।११३।२५) इत्युपपत्तिर्नैवैवर् रूपमुद्विश्य भगवतैवोक्तम्— 'प्रकृतिः सा मम परा व्यक्तव्यक्ता सनातनी । यां प्रविश्य भवन्तीह मुक्ता योगविदुस्तमा ॥ (द. वं. २।११४।१०) इति । इयं च शुद्धसत्त्वात्मिका 'सद्वै भगवतो रूपं विशुद्धं सत्यमूर्जितम्' (भाग. १।३।३) इत्युक्तेः । इदमेव च रूपमाश्रित्य जगत् सृज्यते । तदुच्यते— 'एतन्मावताराणां निधानं बीजमन्ययम् । यस्यांवांशेन सृज्यन्ते देवतिर्यङ्गुरादयः ॥' (भाग. १।३।५) इति । तदेतदभिसंधायोक्तं प्रकृतिं स्वामवष्टभ्येति । शुद्धसत्त्वात्मिकां स्वोपाधिसूतां मायाख्या प्रकृतिमाश्रित्य, अविद्यासि ताभिनिवेशागद्वैपात्मिकाया प्रकरोत्यनेनेति प्रकृतेर्वशात्— भावप्रधानो निर्देशः— वशात्त्वात् भूतग्रामं विमृजामीत्यर्थः । विमृष्ट्वान्ये प्रयोगेण च प्रलये प्रकृतौ लीन एव भूतग्रामं पुन पुनरुत्पद्यते, ननु नूतन उत्पद्यते इति ध्वन्यते । तथा च संतापसंतापद्विषात् देवमनुष्याद्युत्पत्तेश्च प्राङ्गमसापेक्षरत्वात् नाकृताभ्यागमप्रसङ्गः, न चेश्वरस्य विषयवैकृत्यातिरिति । अत्र वैषम्यनैकृत्याधिकरणं (म. सू. २।१।२४-२६) अनुपपद्येद्यम् ।

तथापि मायामधिरुह्य देवः प्रवर्तते सृष्टिविलापनेषु ' इति ऋग्वेदखिलेषु । ' मय्यनन्तगुणेऽनन्ते गुणतोऽनन्तविग्रहे ' इति भागवते [६ । ४ । २८] "अथ कस्मादुच्यते परं ब्रह्मेति [बृहद्ब्रह्मत्या] बृंहति बृंहयति " इति चाथर्वणे [अथर्वशिर उप. ४] " पराऽस्य शक्तिर्विचित्रैव श्रूयते " [श्वे. उ. ६ । ८] इति च । " विष्णोर्भु कं वीर्याणि प्रवोचं यः पार्थिवानि विप्रमे रजांसि " । [ऋक्सं. २।२।२४।१.] "न ते विष्णो जायमानो न जातो देव महिम्नः परमं तथाप" [ऋक्सं. ५।३। २४।२] इत्यादेश्च । प्रकृतेर्वेशाद्वशम् । " त्वमेवैतत्सर्जने सर्वकर्मण्यनन्तशक्तोऽपि स्वभायैव । मायावशं चावशं लोकमेतत्समात्सह्यस्यस्यति स पासीश विष्णो " इति गौतमखिलेषु ॥ ८ ॥

—६ ज. प्र. दी.— तद्विद्वलस्य भगवतो न सामर्थ्यमिति प्रतीतिविराघर्षमाह— प्रकृतीति । तथा लीलैव, न तु केवलस्य सामर्थ्याभावादिति शेषः । इत एतत् ? भगवतः सर्वसामर्थ्यसम्पूर्णस्य प्रमितत्वादित्याह— सर्वेति । सर्ववस्तुसामर्थ्यैः । एवंभूतवत् परतन्त्र्यापुपेतं किन्तु देवै देवोत्तमम् । पद्ममहाभूतानि महदहङ्कारौ च सप्त सूक्ष्माणि । 'सर्वज्ञता वृत्तिः' इत्युक्तप्रकरणे पठ्यम् । प्रधानस्य मूलप्रकृतेर्विनियोगः कार्येषु यो व्यापारस्वरूपस्तद्गहानी । मायामधि-

रथ प्रकृतिमवष्टम् । कं कः प्रवोचं प्रवोचत् । प्रकृतेर्वेशाद्विश्रामतीत्याविक्रमेवेदवरस्य कर्तृत्वं ; वस्तुतस्तु निष्क्रियत्वमित्युच्यते इत्यन्यथाप्रतीतिनिरासायान्यथाऽन्यथायाह— प्रकृतेरिति । इत एतदित्यतः पूर्वोकार्यसहितेत्यत्र प्रमाणमाह— त्वमेवेति । एतत्सर्जने एतस्य लोकेऽस्य सृष्ट्याम् । अन्यस्मिन्नपि पालनादौ सर्वकर्मणि । तस्मान्मायावशात्त्वादेवावशम्, एतदेतं ह्यस्यि सृजति ॥ ८ ॥

७ ह. पै. भा.— प्रकृतिमिति । प्रकृतिं स्वामवष्टम्भाऽऽश्रित्य विसृजामि पुनः पुनर्भूयो भूयः । अवशं परवशं प्रकृतेर्वेशात्पाद्यान्यात् ॥ ८ ॥

८ यं. द्र. गि.— नन्वसद्वत्स्य तत्र कथं सष्टूलम् ? तत्राह— प्रकृतिमिति । स्वां स्वोर्षां स्वाधीनां प्रकृतिमनिर्वचनीयमायाशक्तिमवष्टम्भाधिष्ठाय तस्या एव प्रकृतेर्वेशादवशं प्रकृति-

परतन्त्रम्, प्रकृतिनिर्लीनमित्यर्थः । कृत्स्नमिमं भूतग्रामं चेतनाचेतनसद्वदायं पुनः पुनर्विसृजामि । मायोपाधिकं जगत्सद्वत्त्वं, न वास्तव्यामह्वरविशोधीति भावः ॥ ८ ॥

९ व० त० दी०— विसर्जनप्रकारमाह— प्रकृतिमिति । भगवतो मम सदर्शभूतेयं प्रकृतिर्योगशक्तिः गुणैर्मोहयतीति मायेत्युच्यते । प्रकृष्टा कृतिर्यथा साऽष्टया परिणमनात्वा स्वाधीना तामवष्टम्भ्य पुरुषरुः सन् भार्यामिवोपादाय प्रेक्षयाऽभ्युपेत्य व्यथा इमं प्रलीनं सर्वभूतग्रामं वियदादिकं कृत्स्नं भूतं चतुर्विधं च पुनः पुनस्तत्प्रवृत्त्यापत्तिद्वारा च विसृजामि । प्रकृत्या विसर्जनात्सदर्शवशम् । अनेन मयैव स्वेच्छया कृतोऽयं प्रकृतिद्वारात्मविभागः, नान्येन कृत इति सूच्यते । प्राचीनकर्मनिमित्ततत्त्वभावोऽपि प्राकृत एवेति कारणमेव प्रकृतिरुक्ता ॥ ८ ॥

१० पु. अ. त.— ननु त्वपि लीनानामानन्दनिमग्नानां पुनः सृष्टौ किं तात्पर्यं ? इत्याह— प्रकृतिमिति । स्वां प्रकृतिं असाधारणीं रमणाधिकामवष्टम्भाधिष्ठाय रमणभावमङ्गीकृत्य पुन पुनः वारंवारं मम क्रीडायोग्यं मर्शानयोग्यं च

भूतग्रामं चतुर्विधं वृत्तं पूर्णं अवशं मदिच्छार्थीनं प्रकृतेर्वेशात् क्रीडामकस्वरूपवशात् सृजामि । अन्यथा सृष्टानां पूर्वोक्तद्वयं स्यात् स्वक्रीडापि सृष्टानामव्याप्यानन्दरूपतेनेति भावः ॥ ८ ॥

११ नी० भा० दी०— एतदेवाह— प्रकृतिमिति । एतमविद्यालक्षणं स्वां प्रकृतिमवष्टम्भ्य आश्रित्य तं विना केवलस्य स्रष्टृत्वात्सम्भवात् इमं भूतग्रामं पुनःपुनर्विचित्रं सृजामि । किम्भूतं ? प्रकृतेर्वेशात् स्वभाववशात् अवशं रागद्वेषाद्यधीनम् ॥ ८ ॥

न च मां तानि कर्माणि निवर्धन्ति धनञ्जय ! ।
उदासीनवदासीनमसक्तं तेषु कर्मसु ॥ ९ ॥

१ शां. भा.— ताहं तस्य ते परमेश्वरस्य भूतग्रामं इमं विप्रमं विदधतस्त्वन्निमित्ताभ्यां घर्षाघर्षाभ्यां सम्बन्धः स्यादितिदमाह भगवान्— नचेति । न च मामीदं तानि भूतग्रामस्य विप्रमविमर्शनिमित्तानि कर्माणि निवर्धन्ति धनञ्जय ! । तत्र कर्मणांसाव्यद्वत्ये कारणमाह— उदासीनवदासीनं ययोदासीन उपे-

क्षकः कश्चित्तद्वासीनं, आत्मनोऽविभ्रियत्वात्सक्तं फलासङ्गरहितमभिमानवर्जितमहं करोमीति तेषु कर्मसु । अतोऽन्यस्यापि कर्तृत्वाभिमानाभावः फलासङ्गाभावश्चासम्बन्धकारणं, अन्यया कर्मभिर्बध्यते मूढः कोऽपि फारवदित्यभिप्रायः ॥ ९ ॥

२ आ. शां. व्या.— यदि प्राहृतं मृतमामं स्वभागादविद्यादितन्त्रं विषम विदधासि तर्हि तत्र विषमसृष्टिप्रयुक्तं धर्मादिगस्वमित्यनीश्वरत्वापत्तिरिति शङ्कते— तर्हीति । तत्रेति सप्तम्या परमेश्वरो निश्चयते ईश्वरस्य फलासङ्गाभावात्कर्तृत्वाभिमानाभावाच्च कर्मासम्बन्धवद्विधरादन्यस्यापि तदुभयमावो धर्मायसम्बन्धे कारणमित्याह— अतोऽन्यस्येति । यदि कर्मकर्तृत्वाभिमानो वा कस्यचित्फलासङ्गो वा स्यात्तदाऽऽह— अन्यस्येति ॥ ९ ॥

३ रा. भा.— एवं तर्हि विषमसृष्ट्यादीनि कर्माणि नैर्घृण्याद्यापादनेन भगवन्तं ब्रह्मन्तीत्यत्राह— नचेति । न च तानि विषमसृष्ट्यादीनि कर्माणि मां निवृणन्ति मयि नैर्घृण्यादिकं नापादयन्ति, यतः क्षेत्रज्ञानां पूर्वकृतान्येव कर्माणि देवादिविषमभावहेतवः; अहं तु तत्र वैषम्ये असक्तः तत्रोदासीनवदासीनः; यथाऽऽह सूत्रकारः— 'वैषम्यनैर्घृण्ये न सापेक्षत्वात्' 'न कर्माविभागादिति चेन्नानादित्वात्' [ब्र. सू. २।१।३४; ३५] इति ॥ ९ ॥

४ वे. ता. च.— 'न च मा तानि कर्माणि' इत्येतत् पुण्यपारूपकर्मविषयम्, तस्याप्रस्तुतत्वेन 'तानि' इति परामर्शोभावात्; सृष्टिसंहारादेश्च प्रसक्तत्वात्तत्परामर्शं एवोचितं; तस्य दोषरूपत्वमपि मुख्यदेवादिवैषम्यादिना द्योहितमिति तन्निरासाधोऽर्थं श्लोक इत्यभिप्रायेणाह— एवं तर्हीति । सृष्ट्यादीनीत्यादिशब्देन स्थितिसंहारनिग्रहानुग्रहादिशङ्कहः । नैर्घृण्यादीनीत्यादिशब्देन पक्षपातित्वावयवस्थितत्वादि शङ्कह्यते । 'निबध्नन्ति' इति न संसाररूपो बन्ध उच्यते, जगत्सृष्ट्यादेः संसारहेतुत्वाभ्रवणात्, परोक्तधर्माधर्मसम्बन्धशङ्काप्रसङ्गाभावात्, दीर्जन्ये सत्यपीश्वरस्य नियामकभावात्; अतो नैर्घृण्यादिरूपदोषानुबन्ध एवान् शङ्कितं प्रतिषिध्यत इत्याह मयीति । च. शङ्कानिश्चयार्थः । सृष्टिवैषम्ये प्रयोजकमभिप्रेतमाह यत् इति । 'स्वशक्त्या वस्तु वस्तुता' [वि. पु. १।४।५२] 'कर्मभिर्भाविताः पूर्वं' [वि. पु. १।५।२६] 'आवृणन्तस्त्वपर्यन्ता जगदन्तर्बन्धस्थिताः । प्राणिनः कर्मजनितसंसारवशवर्तिनः' [वि. ध.

१०।४।३।३६] 'वाचिकैः पक्षिगृगतां मानसेरन्त्यजातिनाम्' [मनुः १।२।९] 'अविद्या कर्मसंज्ञान्या तृतीया शक्तिरिच्यते । यया क्षेत्रज्ञाशक्तिः सा वेष्टिता यूप । सर्वेणा ॥ संसारतापानखिलानवाप्नोत्यति सन्ततात् । तथा तितोहितत्वाच्च शक्तिः क्षेत्रज्ञमज्ञिता ॥ सर्वभूतेषु मूपाल । तारतम्येन [वतेते] रक्षते [वि. पु. ६।७।६१-६३] इत्यादिभिः सिद्धोऽयमर्थः । 'तेषु कर्मस्वसक्तम्' इत्युक्ते सति अकर्तृत्वादिप्रमत्तः स्यादिति तन्निरासाधोर्कं तत्र वैषम्य इति । असक्तः प्रयोजकस्वरूपसम्बन्धरहित इत्यर्थः । असक्तत्वे दृष्टान्त उच्यते उदासीनवदासीन इति । यथा कर्मसाधित्कर्मणि उदासीनस्तत्र प्रयोजकत्वरूपसम्बन्धरहितः, तथा कर्ताऽन्यसौ तस्मिन्नेव । यदा उदासीनवदासीन इत्यर्थः । तेन कर्मानुष्ठानदशायामीश्वरस्य वैषम्यादुदासीनत्वमेवोच्यते । विषमसृष्टेः कर्मसापेक्षत्वे जीवानां तत्कर्मप्रवाहाणां च अनादितया प्रलयकालेऽपि तत्सङ्कावे सूत्रद्वयं दर्शयति— वैषम्येति ॥ ९ ॥

५ आ. मा. भा.— उदासीनवत्, नतूदासीनः । तदर्थमाह— असक्तमिति । "अवाक्यनादरः" [छां. उ. ३।३।४।२] इति श्रुतिः । 'द्रव्यं कर्म च कालश्च स्वभावो जीव एव च । यदनुग्रहतः सन्ति न सन्ति यदुपेक्षया' इति भागवते [२।१०।१२] यथासक्त्यैव सर्वकर्मशक्तिः कुतस्तस्य सर्वकर्मबन्धः ? इति भावः । "न कर्मणा वर्धते नो कनीयान्" [छ. उ. ४।४।२३] इति हि श्रुतिः । यः कर्माणि नियामयति कथं च तं कर्म बध्नाति? ॥ ९ ॥

६ ज. प्र. टी.— स्वतः कर्तृत्वे कथमुदासीनत्वमुच्यते ? इति चेत्, न; वतिना तस्य निषिद्धत्वादिति भावेनाह— उदासीनवदिति । अनुदासीनत्वेऽपि वतिर्बन्धः स्यात्, अन्यस्य तदर्थस्याभावादित्यत आह— तदर्थमिति । वत्यर्थं सारस्य स्वयमेव निश्चयोतीर्यर्थः । परमेश्वरस्य कर्मसु सकत्याभावे प्रमाणमाह— अथाकथेति । सर्वभोदासीन एव किं न स्यात् ? इति चेत्, न, तथा शक्ति प्रहरयादीनामनवरवप्रमत्तादिति

भावेनाह— द्रव्यमिति । यदीश्वरस्य स्वतः कर्तृत्वं च यत्ता 'उदासीन' इत्येतत्, 'न तु मां तानि कर्माणि निष्प्रति' इत्यत्र कथं हेतु स्यात् ? इत्यत आह— यस्येति । असक्त्या अनादरेणानायासेनेति यावत् । भागवतोऽपि कर्मबन्धोऽस्तीति केवाश्रितप्रमाणं, यथा 'विष्णुर्वै न दशावतारगद्ने क्षितो महाशते' [म. नी. घ. ९२] इत्यादिः तस्मिन्नासाय श्रुत्युपपत्ती आह— न कर्मणेति । नियामयति निवृच्छति ॥ ९ ॥

७ इ. पै. भा.— किञ्चान्यत्— नचेति । न च मां तानि कर्माणि निवध्नन्ति नेति प्रकृतेन सम्बन्धः । हे धनञ्जय ! जगदुत्पत्तिसंस्थापनसंहारकर्माणि वन्धहेतवो न भवन्तीत्यर्थः । कुत इत्यत्राह— उदासीन उपेक्षकस्तद्दासीनपक्षपातेनाऽऽसीनमसक्तं फलसङ्गरहितं तेषु सृष्टिस्थितिसंहारेषु कर्मसु । अतोऽजगम्यते फलासङ्गरहितं कर्माणि न निवध्नन्तीति ॥ ९ ॥

८ घं. घ. गि— एवं प्रपञ्चस्य मायामात्रव्युत्पत्त्याः पारमार्थिकमसङ्गोदासीनाद्वितीयप्रत्यक्षव्युत्पत्तिरिति नचेति । मां पारमार्थिकाद्वैतस्वरूपं तानि मायामात्रप्रपञ्चव्युत्पादौनि कर्माणि न निवध्नन्ति पारमार्थिकाद्वैतस्वरूपप्रत्यावनेन सद्द्वितीयस्वरूपं न कुर्वन्ति । न हि स्वात्मिकप्रपञ्चस्य कृष्टा स्वप्नहृतप्रपञ्चो भवति, न वा इन्द्रजालमपकृतितुगादिसम्पत्तः प्रसुप्तवतीति भावः । 'धनञ्जय !' इत्यनेन धर्मपुत्रराजस्यै बहुशतजुजयेन धनमाहृतवतस्त्वव मोहादिशु-

विजयनेन अद्वैतज्ञानमाहृत्युत्पत्तिमिति व्यज्यते । 'न निवध्नन्ति' इत्यत्र हेत्वन्वयमाह— उदासीनवदिति । स्वार्थे वतिप्रत्ययः । यद्वा यथा द्वयोर्विद्वानयोस्तदुपेक्षकः कश्चित्तीयजयपराजयासंसर्गो तरुतहर्षविवादाभ्यामसृष्टो निर्निकार आस्ते, तद्दासीनमित्यर्थः । अत एव निर्निकारत्वात्तेषु कर्मसु सृष्ट्यादिव्यसक्तम् 'अहं करोमि' इत्यभिमानरूपसङ्गरहितं मां न निवध्नन्ति । अतोऽजगमपि कर्तृत्वाभिमानफलसङ्गरहितं कर्माणि न निवध्नन्तीत्यभिप्रायः ॥ ९ ॥

९ व० त० दी०— नचैवं विपमकर्मकरणे मम नैर्घृण्यादिबन्धोऽमक्तत्वादित्याह— न च मामिति । असाधारणमहिमस्त्वद्योतकानि न मां बध्नन्ति नैर्घृण्यादिबन्धं नापादयन्ति, यतो जीवात्मनां प्राकृतानि कर्माणि तानि च देवादिभावहेतूनि । अहं तु तेषु कर्मसु प्रकृतौ च उदासीनवदिति 'माया परैत्यभिमुले च विलज्जमाना' इत्यादिवाक्यात् । 'वैषम्यनैर्घृण्यं च सकल्य कर्मिणो भवति, न चासकल्य । ययाऽऽह सूत्रकारः— 'वैषम्यनैर्घृण्ये न सापेक्षत्वात्तथाहि दर्शयति' 'न कर्माविभागादिति चेत्, न; अनादिवात्' [प्र सू. २।१।३४, ३५] इति ॥ ९ ॥

१० पु. अ. त.— ननु रमणारमकञ्चित्चिदुत्पादनि तानि त्वां वदीत्यस्य प्रपञ्चरमण एवं कथं न स्थापयन्ति ? इत्याद्य-इत्याह— न च मामिति । हे धनञ्जय लौकिकपरवसौकचित् ! तानि भूतानि उदासीनत्व आसीनं तेषु, परमकृपया कृतार्थाकरणार्थं तेषु तिष्ठन्तं मां न निवध्नन्ति न वदीकुर्वन्ति । च

पुनः कर्माणि क्रीडा मत्तानि च मां न वदीकुर्वन्ति । कुतः ? तेषु कर्मसु क्रीडामन्वेत्सपि असक्तमनासक्त्य, आत्मनारामत्वात् शक्तिपु रसदानार्थं क्रीडाकरणत्वात् । एतदेवोक्तं 'वैकुण्ठः कल्पितो येन लोको लोकेनमसृष्टः । रमया प्रार्थमानेन देव्या तत्रियपकाम्यवा [भाग. ८।५।५] इति ॥ ९ ॥

११ नी० भा० दी०— ननु विपमां सृष्टिं कुर्वतस्तत्र वैषम्यनैर्घृण्ये स्यातामस आह— न चेति । तानि विपमसृष्टिरूपाणि कर्माणि मां न निवध्नन्ति, तत्र हेतुः— उदासीनवदासीनमिति । यया परैत्यो बीजविशेषेण रागं वैपुचिद्वेषं चाकृत्वा उदासीनः सन् वर्पति, एवमीश्वरोऽपि पुण्यकस्तु रागं पापिषु द्वेषं चाकुर्वन् जगत्सृजति । तत्तद्साधारणकर्मबीजवशात्ते ते विभिन्नं फलं प्राप्नुवन्तीति नेश्वरवैषम्यादित्यर्थः ॥ ९ ॥

मयाऽध्यक्षेण प्रकृतिः सूयते सचराचरम् ।
हेतुनाऽनेन कौन्तेय! जगद्विपरिवर्तते ॥ १० ॥

१ श्रां. भा.— तत्र 'भूतग्राममिमं विमुञ्जामि' [१।८] 'उदासीनवदामीनं' [१।९] इति च विरुद्धमुच्यते इति उत्तरिहारार्थमाह— मयेति । मया सर्वतो दृशिमात्रस्वरूपेणापिक्रियात्मनाऽध्यक्षेण मया मम माया त्रिगुणात्मिकाऽविद्यालक्षणा प्रकृतिः सूयते उत्पादयति सचराचरं जगत् । तथा च मन्त्रवर्णः— "एको देवः सर्वभूतेषु गूढः सर्वव्यापी सर्वभूतान्तरात्मा । कर्माध्यक्षः सर्वभूताधिपामः साक्षी चेत्वा केवलो निर्गुणश्च" [श्वे. उ. ६।११] इति ।

२ आ. शां. दया.— ईश्वरे स्वरूपमौदासीन्यं च विहृदमिति शङ्कते— तत्रेति । पूर्वग्रन्थः सप्तम्यर्थ, विरोधपरिहारार्थमुत्तरश्लोकमवगतयति— तद्विति । स्वोदासीनं यमाणाधिपारमिः सम्पुण्येभ्यः व्याचष्टे— मयेत्यादिना । प्रकृतिशब्दार्थ-

माह— मयेति । तस्या अपि ज्ञानत्वं व्यावर्तयति— त्रिगुणेति । परामिषितं प्रयत्नं श्युदम्यति— अयिद्येति । साक्षित्वे प्रमाणमाह— तथा चेति । पूर्वप्रयत्नानां भेद वारयति— एक इति । अकारणं जायते प्रत्याह— देव इति । आदित्य-

वृत्तादस्यै प्रत्यादिशति— सर्वभूतेष्विति । किमिति तर्हि सर्वेषुपलम्ब्यते ? तत्राऽऽह— गूढ इति । बुद्ध्यादिवत्परि-
च्छिन्नत्वव्यवच्छिन्नति— सर्वव्यापीति । तर्हि नभोवदना-
समत्वम् । नेत्याह— सर्वभूतेति । तर्हि तत्र तत्र कर्म तत्फल-
सम्बन्धित्वं स्यात्तत्राऽऽह— कर्मेति । सर्वाधिष्ठानत्वाद्—

सर्वेति । सर्वेषु भूतेषु सत्तास्फूर्तिप्रदत्वेन सन्निधिर्वाचोऽप्ये-
च्यते । न केवल कर्मणांमोवायमध्यक्ष, अपि तु तद्वत्तमो-
त्याह साक्षीनि । दर्शनकर्तृत्वशङ्कां शतयति चेतेति ।
अद्वितीयत्वं केवलत्वम् । धर्माधर्मादिराहित्यमाह— निर्गुण
इति । किं बहुना ? सर्वविशेषशून्य इति चकारार्थे ।

१ शां. भा.— हेतुना निमित्तेनानेनाध्यक्षत्वेन कौन्तेय ! जगत्सचराचरं व्यक्ताव्यक्तात्मकं विप-
रित्तं सर्वत्रस्थायु । दक्षिणकर्मत्वापत्तिनिमित्ता हि जगतः सर्गा प्रवृत्तिः ‘अहमिदं भोक्ष्ये, पश्यामीदं,
शृणोमीदं, सुप्समनुभामि, दुःसमनुभामि, तदर्थमिदं करिष्यामि, एतदर्थमिदं करिष्ये, इदं ज्ञास्यामि’
इत्याद्याऽवगतिनिष्ठाऽवगत्यसन्नैव ।

२ आ. शां व्या.— उदासीनस्याधीश्वरस्य साक्षित्व-
मात्र निमित्तोद्भूत्य जगदेतपोन पुन्येन सर्वसंहारावनुभवती
त्याह— हेतुनेति । कार्यवत्कारणम्यापि साक्ष्यधीना प्रवृत्ति-
रिति वक्तुं ‘व्यकाव्यक्तात्मक’ इत्युक्तम् । ‘सर्वावस्थासु’ इत्य-
नेन सृष्टिस्थितिस्सहारावस्था पृथग्नेति । तथापि जगत सर्गादिभ्यो
भिन’ प्रवृत्ति स्वामाविर्त्ती, नेश्वरायतेराशङ्कथाऽऽह—
दृशीनि । न हि दक्षिणव्याप्यत्वं विना जडवर्गस्य काऽपि प्रवृ-
त्तिरिति हिंसादार्थे । तामेव प्रवृत्तिमुदाहरति— अहमित्या-

दिना । भोगस्य विषयोपलम्बमात्रावेऽप्यसम्भवानानाविधा विप-
योपलम्ब्य दर्शयति— पश्यामीति । भोगफलमिशर्मा
कथयति— सुखमिति । विदितप्रतिविद्धाचरणनिमित्तं सुख
दुःख चेत्याह— तदर्थमिति । न च विमर्शपूर्वकं विज्ञान
विनाऽनुष्ठानमित्याह— इदमिति । इत्याद्या प्रवृत्तिरिति सम्ब-
न्धे । सा च प्रवृत्ति सर्वा एवमत्त्वपुरीकृत्यैवेत्युक्तं निगम-
यति— अवगतीति । तत्रैव च प्रवृत्तेरवसानमित्याह—
अवगत्यवसानेति ।

१ शां भा.— ‘यो अस्याध्यक्षः परमे व्योमन्’ [ऋक्सं. ८।७।१७।७ तै. ब्रा. २।८।९] इत्यादयश्च
मन्त्रा एतमर्थं दर्शयन्ति । तत्रार्थकस्य देवस्य सर्गाध्यक्षभूतचैतन्यमात्रस्य परमार्थतः सर्गभोगानभिसम्बन्धितो
ऽन्यस्य चेतनान्तरस्याभावे भोक्तुरन्यस्याभावात् । ‘किन्निमित्तेयं सृष्टिः?’ इत्यत्र प्रश्नप्रतिपत्तौ अनुपपत्ते
‘को अद्वा वेद क इह प्रयोचत्वुत आजाता कुत इयं विसृष्टिः?’ [ऋक्सं. ८।७।१७।८ तै. ब्रा. २।८।९]
इत्यादिमन्त्रार्थेभ्यः । दांशुतं च भगवता ‘अज्ञानेनाऽऽश्रुतं ज्ञानं तेन मुह्यन्ति जन्तः’ [५।१५] इति ॥ १० ॥

२ आ. शां व्या.— परत्याध्यक्षत्वमात्रेण जगद्येतेष्वत्र
प्रमाणमाह— यो अस्तेति । अस्य जगते योऽध्यक्षो
निर्विकारः स परमे प्रकृते हादं व्योमि स्थित, दुर्विज्ञेय इत्यर्थः ।
ईश्वरस्य साक्षित्वमात्रेण स्रष्टृत्वे स्थिते फलितमाह सत्तच्छेति ।
किन्निमित्ता परस्य सृष्टिः । न तावद्भोगार्था, परस्य परमार्थतो
भोगासम्बन्धित्वात्, तस्य सर्वव्याप्तिभूतचैतन्यमात्रत्वात्,
न चान्यो भोक्ता, चेतनान्तरमाभावात्, ईश्वरस्यैकत्वात्,
अचेतनस्याभोक्तृत्वात्, न च स्रष्टृत्ववर्णार्था, स्रष्टीरोचितत्वात् ।

न चैव प्रप्रो वा तदुत्तरुप प्रतिवचनं वा युक्तं, परस्य भादा
निबन्धने सर्गे तस्याजवकाशात्वादित्यर्थः । परस्याऽऽमनो
दुर्विज्ञेयत्वे श्रुतिमुदाहरति— को अद्वेति । तस्मिन्प्रकारादि
सत्तारमण्डले नास्तीत्याह— क इहेति । जगत सृष्टिकर्तृत्वेन
परस्य हेतवत्त्वात्तद्व्य कृत्यत्वात्ततो न सृष्टिर्जातित्याह—
पुत इति । न हीय विविधा सृष्टिरन्यस्याशी कस्माद्विदु-
ष्यतेऽन्यस्य वस्तुभोऽभावादित्याह— कुत इति । इयं तर्हि
सृष्टिरित्याशङ्क्याहानाधीनेत्याह— दर्शित चेति ॥ १० ॥

३ रा. भा.— तस्मात् क्षेत्रज्ञकर्मानुगुणं मदीया प्रकृतिः सत्यसङ्कल्पेन मयाऽध्यक्षेणोक्षिता सचराचरं
जगत्स्रष्टयते; अनेन क्षेत्रज्ञकर्मानुगुणमदीक्षणेन हेतुना जगद्विपरिवर्तत इति मत्स्वाम्यं सत्यसङ्कल्पत्वं नैर्गुणा
दिदोपरहितत्वमित्येवमादिकं मम वसुदेनश्नोर्देश्वरं योगं पश्य; यथाह श्रुतिः— ‘अस्मान्मायी सुजते
निश्चमेतर्त्तमिन्धान्यो मायया मन्त्रिरुद्धः । मायां तु प्रकृतिं मियान्मायिनं तु महेश्वरम्’ [श्वे. उ. ४।९,
१०] इति ॥ १० ॥

४ धे. सा ध.— यदि कर्मानुगुणा विषयसृष्टिः, तर्हि
प्रवृत्तिश्च परिणामशीला तदनुगुण परिणमती, किं त्वया !
इत्यनेच्छेते— मयाऽध्यक्षेणेति । ‘सर्ववृत्तानि शानुगकन्त-
व्यवहङ्गनापीनृष्टिप्रसक्तोपहरतातोतनायाह तस्मादिति ।

‘मयाध्यक्षेण’ इति पदद्वयानिष्टेन धीतमर्थमाह— सत्यसङ्-
ल्पेन.. इदित्तरा इति । ‘कर्माध्यक्ष सर्वभूमाधिपः’
[श्वे. उ. ४।९] ‘योऽध्यक्षश्च परमे व्योमन्’ [ऋ-
८।७।१७।७] ‘व्यायवत्स्यावितता देन’ [गी. १०]

इत्यादिकमत्र भाष्यम् । अधिक्मदनुत इति अध्यक्ष इति केचिन् । जगच्छब्दस्तत्रान्यन्वेतव्यः । पूर्वाधेगतसचराचरशब्द उत्तरनापीत्यभिप्रायेण सचराचरं जगदित्युक्तम् । 'सृष्टे' इत्यनेन 'सृष्टे पुरुषार्थे च' [मन्त्रिको. ३।५] इत्यादिभूतिः स्मारिता । पूर्वाधे सृष्टिहेतुत्वोक्तमेवोक्तत्रापि संशयहेतुत्वया 'अनेन हेतुना' इति परामर्शार्थम् ; न पुनः प्रधानतयोपस्थापितापि सृष्टिः तस्याः प्रत्यादिक तस्य हेतुत्वादित्यभिप्रायेणाह इत्यनेनेति । तेनाध्यक्षशब्दस्यात्र अधिक्रियाया 'निर्बिकारवैतन्यपरता' * वदन्तः प्रत्युक्ताः । कर्मवशाच्चोक्तहेतुमते प्रशन्नं प्रति कथं तव स्वाम्यं, कथं च काश्चिदस्यापि

कर्मपरतत्रतया दुःखमुत्पादयितुः सत्यसङ्कल्पता इत्यनाह— मत्स्वाम्यमिति । 'परय मे योगम्' [१।५] इत्युपकान्त-निर्वहणरूपताप्रदर्शनाय ममेत्यादिकम् । 'अवजानन्ति माम्' [८।११] इत्यनन्तरश्लोकस्यास्मच्छब्दानुसन्धानवशात् 'मे' इत्येतन्निरतिशयसौत्वम्यसंज्ञादितेश्वरभावमवतारमभिप्रेतीति यमुदेवसूनीरित्युक्तम् । एतेन 'मनुष्यत्वे परत्वं च' [गी. सं. १३] इति सङ्गहश्लोकांशोऽनुसंहितः । सुश्रुत इति श्रुत्युत्पत्त्या स्वाम्यादेरत्र योगशब्दार्थलोकः । प्रकृतेरीश्वरार्थिन-परिणामत्वे जीवानां कर्मानुगुणप्रकृतिवशात्वे च ध्रुतिमुदाहरति यथाहेति ॥ १० ॥

५ आ. मा. भा.— उदासीनवदिति चेत्स्वयमेव प्रकृतिः स्रष्ट इत्यत आह— मयेति । प्रकृति-स्रष्टिद्रष्टा कर्त्ता अहमेवेत्यर्थः । तथा च श्रुतिः "यतः प्रसृता जगतः प्रसृती तोयेन जीवान्ययममर्जं भूम्याम्" [म. ना. उ. १।४] ॥ इति ॥ १० ॥

६ ज. प्र. दी.— कथं त्वहं केवलं श्रेय, प्रकृतिरेव चराचरं सृष्ट इत्युत्पत्ताव्यमित्यत्रस्तन्निरवर्थासाह्यं प्रदर्शयं व्याचष्टे— उदासीनवदिति । भगवतोदासीनतादृश्य स्वयमेव व्याख्यातम्, तदज्ञात्वा क्रियात्माव एवोक्त इति मत्वा घट्टितम् । पुरा 'प्रकृतिं स्वामवष्टयं विसृजामि' [१।८] इत्युक्तम् ; इदानीं तु 'उदासीनवत्' [१।९] इति निक्रियत्यमुच्यते । एव तर्हि प्रकृतिरेव सृष्टये, त्वयि तु तत्सन्निधानात्कर्तृत्वोप-

चारमात्रमित्यापनमिति तन्निरवर्त्ययमिदं वाक्यम् । तत्र 'अध्यक्षेण' इत्यनेन प्रकृतिमुत्प्रेक्षाऽङ्गनेवेत्युच्यते । तृतीयया च तत्प्रयोजकशब्दां चाहमेव, न तु तस्याः स्वान्त्रयमिति दर्शनपूर्वकत्वात्प्रयोजकत्वस्य तदुक्तिः, अथवा तृतीयया व्यर्था स्यादिति भावः । प्रकृतिप्रयोजकत्वं परमेश्वरस्य कुतः ? इत्यत आह— यत इति । प्रसृता सृष्टावभिमुक्तीभूता प्रसृती प्रसृतिः तोयेन कर्मणा व्यससन्नं विससन्नं । बहुलप्रदण्डात् ॥ १० ॥

७ ह. पं. भा.— आत्मन उदासीनत्वं दर्शयितुमाह— मयेति । मयाऽध्यक्षेण साक्षिणा प्रकृतिः सृष्टये सचराचरं स्यावरजङ्गमभूतसहितम् । हेतुना निमित्तमात्रेणानेनश्वरेण जगद्विपरिवर्तते-सन्त्यज्यते, सम्पर्वते, संह्रियते वेत्यर्थः ॥ १० ॥

८ वं. प्र. गि.— ननु 'भूतप्रामं विसृजामि' [१।८] 'उदासीनवदासीनम्' [१।९] इति च परस्परविपक्षमि-त्याद्याह्य परिहरति— मयेति । मया निर्बिकारचिन्मात्र-रूपेण अध्यक्षेण नियन्त्रा मासंकेतावभासिता प्रकृतिः सचरा-चरं जगत्सृष्टये जनयति, ऐन्द्रजालिकप्रक्षिप्तैव माया मग-त्तारादिकम् । न त्वहं प्रकृतिमासनमन्तरेण व्यापारान्तरं

करोमि । अनेनाप्यक्षवरूपेहेतुना जगद्विपरिवर्तते पुनः पुन-जांषते । अतो मासकल्पमात्रेण विसृजामीत्युक्तिः । तावता चादिश्यादेशिव कर्त्तृत्वामावाद्दुदासीनमित्युक्तिरिति न विरोधः । तदुक्तम्— 'अस्य हेतुन्द्रजावस्य यद्रूपादानकारणम् । अज्ञानं तदुपाश्रित्य ब्रह्म कारणमुच्यते' इति श्रुतिसृष्टयो-ऽप्यत्र सहस्रशुद्धाहाया ॥ १० ॥

९ व. त. दी.— परं प्रकृतिरपि न स्वतः कार्यकारणज्ञमाऽचेतनत्वात्, मयाऽध्यक्षेणाभिष्टात्रा निमित्तभूतेन पुरुषरूपेण तु सद्विदा सा चेद्रभीकृतेति यावन् । सचराचरं जगत्सृष्टये जनयति पत्नीवत् । तत्रापि पूर्वसर्गा- (कवी)नुगुणमात्मनां चेतनानां जन्म नित्यपरिच्छिन्नाना तद्धर्मैः समागम इति व्यपदिश्यते तदनुगुण एव सह-योगः स्वान्तस्वया-प्रकृतौ जनयामीति प्रकृतेच्छया अनेनेव हेतुना जगद्विपरिवर्तते विनिमित्तं वर्तते । विनिमित्तो हि द्विविधो व्यवहारविद्बिद्विः, तदात्मकमित्येश्वरं योगं पश्येति भावः । तथा च श्रुतिः— "सद्य स्यशानवत्" [ते. व. २।६।१] "अहमात्मायी सृष्टते विश्वमेतत्तर्हिमश्वान्यो मायया सप्रिच्छतः । मायां तु प्रकृतिं विद्यान्मा-यिन्तं तु महेश्वम् । तस्यावयवभूतैश्च ध्यातं सर्वमिदं जगत्" [शे. व. ४।९; १०] इति । एतेन स्यावरजङ्गमा-रमदृश्य सर्वस्य जगवो भगवद्विज्ञामायामातत्वात्तद्विज्ञानत्वं सत्यत्वं भगवत्कार्यत्वं शोक्तम् । अत्रश्लेषोऽ-

* 'अधिक्रियदितिमात्रपरता' 'रद्विमात्रपरता' 'चेत्यपि पाठो ।

निवन्धे 'प्रपञ्चो भगवत्कार्यस्त्वद्रूपो भावयाऽभवत्' इत्यादि । भावया द्वारभूतया स्त्रीस्थानापन्नयेत्यर्थः । एतेनाचेतनायाश्चेतनाविच्छिन्नतया सर्वकार्यकरणक्षमत्वसूचनेन स्वमाहात्म्यमुक्तम् ॥ १० ॥

१० पु. अ. त.— ननुदासीनतेषु त्वं चेत्ता प्रकृतिव- राचरं जडजीवसहितं जगत् सृजते जनयति । अनेन ब्रीडा- शोषणा जीवाः कथं ब्रीडयौग्या भवन्ति ? कथं वा त्वं रमकेन हेतुना कारणेन जगत् विशेषेण परिवर्तते जायते च । अतो योग्या भवन्तीत्यर्थः ॥ १० ॥

११ नी० भा० दी०— ननु 'विस्त्यामि... वदासीनवदासीनं' [श्लो. ८-९] इति परस्परविरुद्धमुच्यते । इत्याशङ्क्याह— मयेति । मया कृतस्थेन अध्यक्षेण व्यस्कान्तकल्पेन प्रवर्त्तकेन प्रकृतिश्चराचरं जगत् सृजते उत्पादयति । अनेन अध्यक्षत्वेनैव हेतुना हे कौन्तेय ! जगद्विपरिवर्त्तते जन्माद्यवस्थासु भ्रमति । व्यस्कान्त-वद्दमुदासीनश्च सृष्टिप्रवर्त्तकश्च भवामीति भावः । तथा च मन्त्रवर्णः 'एको देवः सर्वभूतेषु गूढः सर्वव्यापी सर्वभूतान्तरात्मा । कर्माध्यक्षः सर्वभूताविवासाः साक्षी चेता केवलो निर्गुणश्च' [श्लो. ८. ६।११] इति एक-स्यैव देवस्य सर्वाध्यक्षत्वं साक्षित्वं च प्रतिपादयति ॥ १० ॥

अज्ञानां सुज्ञानं च सहेतुकं स्वभाववैचित्र्यम् ।

अवजानन्ति मां मूढा मानुषीं तनुमाश्रितम् ।

परं भावमजानन्तो मम भूतमहेश्वरम् ॥ ११ ॥

१ शां. भा.— एवं मां नित्यशुद्धबुद्धसुक्तस्वभावं सर्वज्ञं सर्वजन्तूनामात्मानमपि सन्तम्—अवजानन्तीति । अवजानन्त्यवज्ञां परिभवं कुर्वन्ति मां मूढा अविवेकिनो मानुषीं मनुष्यसम्बन्धिनीं तनुं देहमाश्रितं मनुष्यदेहं व्यवहरन्तमित्येतत् । परं प्रकृत्यं भावं परमात्मतत्त्वमाकाशकल्पमाकाशादप्यन्तरतममजानन्तो मम, भूत-महेश्वरं सर्वभूतानां महान्तमीश्वरं स्वमात्मानम् । ततश्च तस्य ममावज्ञाभावनेनाऽऽहता वराकारते ॥ ११ ॥

२ आ. शां. व्या.— सर्वाध्यक्षः सर्वभूताविवासो नित्य-सुकृत्वेतं तर्हि किमिति धामेनाऽऽत्मत्वेन भेदेन वा सर्वे न भजन्ते ? तत्राऽऽह पश्यमिति । विपर्यस्तशुद्धित्वं भगवद्व-हाया कारणमित्याह— मूढा इति । भगवतो मनुष्यदेहस-म्बन्धात्तस्मिन्विपर्यासः सम्भवतीत्याह— मानुषीमिति । अस्मदादिबेहेहादात्म्याभिमानं भगवतो व्यावर्तयति— मनु-ष्येति । भगवन्तमवज्ञानतामविवेकमूढाज्ञानं हेतुमाह— पर-

मिति । ईश्वरावज्ञानात्किं भवति ? इत्यपेक्षार्यां तदवज्ञान-प्रतिबद्धबुद्धयः शोच्या भवन्तीत्याह— ततश्चेति । भावद-हानादेव हेतोस्त्वज्ञानान्तस्ते जन्तवो वराकाः दोन्याः सर्वशु-पार्थवाद्याः स्युरिति सम्बन्धः । तत्र हेतुं सूचयति— तदपेक्षेति । प्रकृतस्य भगवतोऽवज्ञानमनादरणं निन्दनं वा तस्य भावं पौनःपुन्यं तेनाऽऽहतास्तज्जनिदुरितप्रभावात्प्रतिबद्धबुद्ध-इत्यर्थः ॥ ११ ॥

३ रा. भा.— एवं मां भूतमहेश्वरं सर्वज्ञं सत्यसङ्कल्पं निखिलजगदेककारणं परमकारुणिकतया सर्वसमाश्रयणीयत्वाय मानुषीं तनुमाश्रितं स्वकृतेः पापकर्मभिर्मुढा अवजानन्ति प्राकृतमनुष्यसमं मन्वन्ते, भूतमहेश्वरस्य ममापारकारुण्यौदार्यमौशील्यव्याप्त्युत्थादिनिवन्धनं मनुष्यत्वसमाश्रयणलक्षणमिमं परं भावं मजानन्तो मनुष्यत्वममाश्रयणमात्रेण मामितरसजातीयं मत्वा तिरस्कृन्तीत्यर्थः ॥ ११ ॥

४ ध. वे. ता. जं.— महात्मनां विदोषं वक्तुं मूढानां स्वभाव उच्यते 'अवजानन्ति' इति श्लोकद्वयेन । प्रकृतसङ्कल्प-वर्षमेवपरं । 'भूतमहेश्वरम्' इत्यस्य भावविशेषणत्वायोगा-ध्यवहितेनापि 'माम्' इत्यनेनान्वयः । भूतमहेश्वरादिशब्देना-भिधेयप्रदर्शनं स्वर्णशक्ति्यादि । मानुषीं मनुष्यसम्बन्धि-नीम् ; मनुष्यसजातीयस्यसत्त्वित्येत्यर्थः । यथा हिरण्यम-स्यपयपदयोरेव्येवैवात्थेऽपि श्लेषानघाम्भे, लक्ष्मणापि । इदं च भाव्यादित्यथायदणत्वात्पुनरुक्तम् । मौडपस्यापीभरा-

धीनत्वेन तदुपपन्नताया स्वकृतेः पापकर्मभिरित्युक्तम् । अवज्ञाकारणं दर्शयति प्राकृतेति । 'परं भावमजानन्तः' इत्यनेन भ्रमहेतोर्भेदाग्रहस्य कथनम् ; 'मानुषीं तनुमाश्रितम्' इति श्लो-कादस्यस्य; ताभ्यां प्राकृतमनुष्यसजातीयताभ्रमं ; तन्व-यथाक्यमित्प्रतीयमानोत्कर्षावर्द्धनेन निष्कर्षापादनद्वाराः तन्व-तदविलं विज्ञापयति मृतमोहभ्रमरदपेक्षेति । मनुष्यत्वसमा-श्रयणलक्षणमिति अत्रहृत्स्वभावस्य अनित्यतापारत्नने-विषमनुष्यत्वप्रयत्नमपि वक्तुम् । परत्वात्पुनरिति भावः ॥

५ आ. मा. भा.— तर्हि केचित्कथं त्वामवजानन्ति का च तेषां गतिः ? इत्यत आह— अव-
जानन्तीत्यादिना । मानुषीं तनुं, शूदानां मानुषवत्प्रतीतां तनुं, न तु मनुष्यरूपाम् । उक्तं च मोक्षधर्मं
'यत्किञ्चिदिह लोकेऽस्मिन्देहयद् विशाम्यते ! । सर्वं पञ्चभिराविष्टं श्रुतैरीश्वरमुद्दिजेः ॥ ईश्वरो हि जग-
त्स्रष्टा प्रभुर्नारायणो विराट् । भूतान्तरात्मा वरदः सगुणो निर्गुणोऽपि च ॥ श्रुतप्रलयमव्यक्तं शुश्रूषु-
(शुश्रूषु) — नृपसत्तम ! [म. भा. १२।३४७।११-१३] इति । अवतारप्रसङ्गे चैतदुक्तम् । अतो नाव-
ताराः पृथक् शङ्क्याः । 'रूपाण्यनेकान्यसृजत्याहुर्भावभवाय सः । वाराहं नारसिंहं च वामनं मानुषं तथा'
[म. भा. १२।३४९।३७] इति । तत्रैव प्रथमसर्गकाल एवावताररूपविभक्त्युक्तेः । अतो न तेषां मानुषत्वा-
द्विर्विना भ्रान्तिम् । भूतं महदीश्वरं चेति भूतमहेश्वरम् । तथा हि (सामवेदे) वाञ्छयशाखायाम्— "अनाद्यनन्तं
परिपूर्णरूपमीशं वराणामपि देववीर्यम्" इति । "अस्य महतो भूतस्य निश्चसितम्" [बृ. उ. २।४।१०] इति च ।
'ब्रह्मपुरोहित ब्रह्मकायिक राजिक महाराजिक—' इति च मोक्षधर्मं [म. भा. १२।३३८ नाम ४०-४३] ॥ ११ ॥

६ अ. प्र. दी — उक्तत्वाक्यस्य सन्नत्यप्रतीतेस्तामाह—
तर्हीति । यदि त्वमेव जगतः सृष्टिस्थितिसंहाराणां कर्ता,
कैचिदवजानत् तेषां चानयांभावादुक्तमसदिति शङ्कामिप्रायः ।
'मानुषीं तनुमाश्रितं' इत्येतदन्यथाप्रतीतिनिरासाय व्याचष्टे—
मानुषीमिति । भ्रान्त्यनुवाद एवायमिति भावः । कुतो न ?
इत्यत आह— उक्तं चेति । को हेतौ ? शरीराणि हि भौति-
कानि भवन्ति । भूतानि चैदरास्य बुद्धिजानि, तत्त्वधं तानि
बन्धीयुरित्यर्थः । अपेव 'ईश्वरो हि' इत्यादिनाऽन्ये हेतवोऽभिधी-
यन्ते । विराट् नित्याभिन्नरूपः । वरदो मोक्षप्रदः । सगुणः
स्वातन्त्र्यादिगुणवान् । भूतानि प्रलीयन्ते यस्मिन्तदव्ययम्,
तदभिमानिनी देवता तस्य शृङ्खुः । शिङ्खल्यत्यदज्ञानदसः ।
अस्त्वैतन्मूलरूपविषयम्, अवतारस्य तु कृष्णस्य मानुषत्व
भवतिषत्यत आह— अवतारैरिति । 'यत्तद्देशिवात् ब्रह्मा रूपं
इयधरोषण' [म. भा. १२] इति इयध्रीवावतारप्रसङ्गे ।

अस्तु इयध्रीवस्यैवम् । कृष्णस्तु मानुषशरीर एव किं न स्यात् ?
इति चेत्, न; सुक्तिशाम्यात् विशेषप्रमाणाच्चेत्याह— रूपा-
णीति । अष्टजयमजत् । प्रादुर्भावभवायोत्तरत्र । स नारायणः ।
मानुष कृष्णादिकम् । तत्रैव मोक्षधर्मं एव, प्रथमसर्गकाल एव,
मानुषादिजात्युत्पत्तं प्रागेवेत्यर्थं । उपसंहारति— अत इति ।
तेषामवताराणाम् । उत्तरपदविरोधशान्त्यपेति भावेन तथाचष्टे—
भूतमिति । भूतं सर्वदा विद्यमानमिति कालानन्त्यमाचष्टे—
महदिति देवानन्त्यम्, ईश्वरमिति गुणानन्त्यम् । भावं याथाव्यं-
मिति व्याख्यानापेक्षया ननुसक्तम् । अत्र भूतिं पठति—
तथा हीति । ईशं वराणामितीश्वरम् । पश्याः परिनिपातः ।
देवाः बीर्यं पुत्रा यस्याद्यौ तयोक्तः । 'महतो भूत्स्य' इति
देशकालानन्त्यमुच्यते । वराणां देशानामौशब्दे भ्रष्टेति मोक्षध-
र्मवाक्यं प्रमाणं पुरोहितादिदेवनिधाषाम्बधर्षिणा इत्यर्थः ।
भ्रष्टेति दिश्विकारदर्शात् ॥ ११ ॥

७ अ. पै. भा.— अवजानन्ति मां शूदा अज्ञा मानुषीं मनुष्योचितं तनुं शरीरमाश्रितमधिष्ठितं
परं मर्कटं भावपनुभावमजानन्तोऽनवगच्छन्तो ममेश्वरस्य भूतमहेश्वरं भूतानि प्राणिनस्तेषां महान्त-
मीश्वरम् ॥ ११ ॥

८ अ. प्र. गि.— एवमसङ्कोदासीनस्वभावं अद्वितीय-
विद्वान्मर्कटं परं अखिलभूतान्तरात्मभूतं मत्स्वरूपं न कोऽपि
श्रेष्ठो शक्नोतीति तांश्लोकोपाप्येन संबन्धोक्तसध्रयणीयत्वाय
द्विष्यमङ्गुत्रविषयेण वसुदेवश्रेष्ठेऽवतीर्णमपि मां न लोका
जानन्तीत्यदो दौर्भाग्यमित्याह— अयजानन्तीति । सर्वेषां
ब्रह्मादिस्थापनानां भूतानां महान्तमीश्वरं नियन्तारम्,
सर्वान्तरात्मभूतमिति यावत् । परं निरतितायं मम भावमा-
स्मानम् 'भूतभूतं च श्रुत्यो ममामा' [१।५] इत्यानुप-

द्विष्टमजानन्तः तस्मिन्मोपायत्वेन सर्वसमाध्रयणीय-वाय
मानुषीं तनुमाश्रितं मां अतिमानुषिके-वर्षितागन्तध्रय-
मेश्वरभावं शूदा अवजानन्ति, न जानन्ति नाद्रिय-ते निन्दन्ति
चेत्यज्ञानादादरनिन्दावयमपि 'अवजानन्ति' इत्यनेन निर-
यितम् । 'शूदाः' इत्यनेन चावित्रेकिवाचिना भगवन्तम-
जानन्तो शान्ताऽपि नाद्रियमाणा निन्दन्तश्चेति त्रिविधा अष्टु-
क्तोत्तरपाठिना शूदा संसृजन्ते ॥ ११ ॥

९ व ० ४० दी०— नन्वेवेद्विषमहिमानं त्वां किमिति केचिन्नान्द्रियन्ते ? इत्यत्राह द्वाभ्यां— अवजानन्तीति ।
मां सर्वभूतनियन्तारं सर्वज्ञं सत्यमङ्कुरं अचिन्त्यमहिम्नानं योगेश्वरेश्वरं निरखिलजगदेककारणं परमकारुणिक-
तथा सर्वेभामाश्रयणीयत्वाय मानुषीं तनुमाश्रितं मनुष्यत्वममाश्रयणेन इतरसमजातीयं मत्वा शूदा आसुरा-
दयो जनास्तिरस्तुर्वन्ति इत्यर्थः । तत्र हेतुः परं भावं अचिन्त्यमाहात्म्यस्वरूपमानन्दमाश्रयणीयं तत्रमजानन्त इति ।
अत्र तु तनुं स्वरूपात्मिकाभातन्दात्रकरपादमुद्रोदरादिरूपां मानुषाकारामाश्रितमित्येव व्याख्येयम् ; अन्यथा
श्री. द्वि. १०

भेदः स्यात् । वस्तुतस्तत्र देहेदेदिविभाग एव नारित, एक एव 'आनन्दमात्रकरपादमुखोदरादिः सर्वत्र च स्वगत-
भेदविभक्तितात्मा । निर्दोषपूर्णविभह आरमत्तत्रो निश्चेतनात्मकशरीरगुणोर्विहीनः' इति स्मर्यते । तथाविधाकार एव
प्राकृताकाररहित इति श्रौतानुभवश्च "आवृत्तचक्षुः" [कठो. ४।१] "आत्मानमैक्षत" "आनन्दं ब्रह्मणो रूपं"
इत्यत्र सर्वं निरूपितं श्रीमद्विद्वन्मण्डनभाष्यकृद्भिस्तत एव सर्वमवसेचम् ॥ ११ ॥

१० पु. अ. त.— नन्विदं स्वरूपं सर्वाधिष्ठातृ सर्वे
कथं न जानन्ति । इत्यत आह—अवजानन्तीति द्वयेन ।
मूढा असुराः केवलमिच्छयैव सृष्टाः, मम भूतमहेश्वरं सर्वा-
धिष्ठातृ सर्वाधिदैविकरूपं परं मावं पुरुषोत्तमात्मकं अजा-
नन्तो माहर्षी तनुं मायिनं स्वाज्ञानेन मां ज्ञात्वा अवजानन्ति
अवमन्यन्ते । अत्रायं भावः— पुरुषोत्तमोऽयं येन स्वरूपेण
वदति तदेव स्वरूपं प्रारूप्यमानन्दमयम्, तमेवं मानुषीं तनु
माश्रितं जानन्ति अज्ञत्वात् ॥ ११ ॥

११ नी० भा० दी०— एवम्भूतं मां सन्तं मूढाः अवजानन्ति यतो मानुषीं तनुमाश्रितं मनुष्यदेहेन व्यव-
हरन्तम् । मम परं प्रकृतं भावं तत्त्वं अवजानन्तः भूतानां महेश्वरं मामवजानन्तीति सम्बन्धः ॥ ११ ॥

मोघाशा मोघकर्माणो मोघज्ञाना विचेतसः । राक्षसीमासुरीं चैव प्रकृतिं मोहिनीं श्रिताः ॥ १२ ॥

१ शां. भा.— कथम् ? मोघाशा इति । मोघाशा मोघा वृथाऽऽज्ञा आशिषो येषां ते मोघाशाः।
तथा मोघकर्माणो यानि चाग्निहोत्रादीनि वैरनुष्ठीयमानानि कर्माणि, तानि च तेषां भगवत्परिमवात्सा-
त्मभूतस्य चावज्ञानान्मोघान्येव निष्फलानि कर्माणि भवन्तीति मोघकर्माणः । तथा मोघज्ञाना निष्फल-
ज्ञानाः, ज्ञानमपि तेषां निष्फलमेव स्यात् । विचेतमो विगतविवेकाश्च ते भवन्तीत्यभिप्रायः । किञ्च ते भवन्ति
राक्षसीं रक्षसां प्रकृतिं स्वभावमासुरीमसुराणां च प्रकृतिं मोहिनीं मोहकर्त्री देहात्मवादिनीं श्रिता आश्रिताः
'छिन्धि भिन्धि पिब स्वाद परस्वमपहर' इत्येवंवदनशीलाः क्रूरकर्माणो भवन्तीत्यर्थः । "असुर्या नाम ते
लोकाः" [ईशो. ३] इति श्रुतेः ॥ १२ ॥

२ आ. शां. व्या — भगवन्तमवजानतां प्रश्रुपूर्वकं
शोच्यत्वं विहादयति— कथमिति । भगवन्निन्दापराणां न
काचिदपि प्रार्थनाऽर्पयतीत्याह— वृथेति । ननु भगवन्तं
निन्दन्तोऽपि नित्यं नैमित्तिकं वा कर्मानुतिष्ठन्ति, तदनुष्ठानाच्च
तेषां प्रार्थनाः सार्था भविष्यन्तीति नेत्याह— तथेति ।
परिभ्रष्टितस्करणम् । अवज्ञानमनादरणम् । तेषामपि शास्त्रा-
यज्ञानवतां तद्गुरा प्रार्थनार्थवत्त्वमित्याहृष्याऽऽह— तथा
मोघेति । तथापि यौक्तिकविवेकवशात्प्रार्थनासाफल्यमित्या-
शङ्कयाऽऽह— विचेतस इति । न केवलमुक्त्वित्येवमेव
तेषां किन्तु वर्तमानदेहपातादनन्तरं तत्तद्विभूतोनिर्प्राप्ति-
निश्चितेत्याह— किञ्चेति । मोहकरीमिति प्रकृतिर्देहेऽपि
। तुल्ये विशेषणम् । 'छिन्धि भिन्धि पिब स्वाद' इति प्राप्तिर्द्विधा-
रूपो रक्षसां स्वभावः; असुराणां स्वभावस्तु 'न देहि न जुहुहि
परस्वमपहर' इत्यादित्त्वः । मोहो भिन्ध्याहारम् । उपमेव
सकृद्यति— छिन्धीति । ॥ १२ ॥

३ रा. भा.— मम मनुष्यत्वे परमकारुण्यादिपरत्वतिरोधानकर्त्री राक्षसीमासुरीं च मोहिनीं प्रकृति-
माश्रिताः, मोघाशाः मोघवाञ्छिताः निष्फलवाञ्छिताः, मोघकर्माणः मोघारम्भाः, मोघज्ञानाः सर्वे
मदीयेषु चराचरैष्वर्थेषु मयि च विपरीतज्ञानतया निष्फलज्ञानाः, विचेतसः— तथा सर्वत्र विगत-
यायात्पयज्ञानाः, मां सर्वेश्वरमितरममं भत्वा मयि यत्कर्तुमिच्छन्ति, यदुद्दिश्यारम्भान् कुर्वते, तत्सर्वं मोघं
भवतीत्यर्थः ॥ १२ ॥

४ पे. ता. चं.— 'मोघाशाः' इति श्लोकेन प्रस्तुतस्य
हेतुकले प्रतिपाद्यते । मोहिनीप्रकृत्याश्रयणं हि मोघाशात्वादी
हेतुरिति पूर्वमुत्तरार्थमाहया । राक्षसी रक्षसचन्द्रनिधनी
लामनी, आसुरीमनुत्तमनिधनी । राक्षसी क्रोधशोभादिमयी-
मित्यर्थः; प्रकृति-स्वभावमित्यर्थः । 'यजन्ते सात्विद्या
देवान् यजुरराशिं शमयाः । भूतान् प्रेयगन्तवान्ये यजन्ते
तामसा जनाः' [१७।४] 'मन्ये त्वां राक्षसं मूर्खमया तप-
सारमकम् । यस्मात्सिद्धयि गोविन्दं पापकर्म च धनकर्म'
इत्यादिश्रिवेति दृश्यम् । 'मोहिनीम्' इत्यनेन भगवत्परत्वति-
रोधानादिकमभिप्रेतम् । 'मोघाशाः' इति समायासार्थः।
कथं मोघवाञ्छिता निष्फलवाञ्छिता इति । पतनं
स्वकर्मैवैकपापविद्वपनिर्वायेण मोघारम्भा इत्युक्तम् । उपमेव

प्रथमि निष्फलप्रवृत्तय इत्यर्थः । ज्ञानस्य मोघत्वं हि स्वाधीन-
प्रत्यभिमतफलराहित्यम् । तच्चायथार्थत्वनिबन्धनम् । तस्य
चात्र विषयविशेषनिर्देशमावाद्ययासम्भवं सर्वविषयत्वमुचित-
मित्यभिप्रायेणाह सर्वेष्वप्यिति । वैपरीत्यं च अस्त्यन्त्रे स्वत-
न्त्रत्वम्, अन्यदीये स्वकार्यत्वम्, अजडे नित्ये अद्वैतमित्य-
त्वादिकम्, अस्थिरे स्थिरत्वमित्यादिकं द्रष्टव्यम् । 'मोघज्ञानाः'

इति ज्ञानविशेषस्य विहितत्वात्त एव तत्कारणस्य च निषेदु-
मशक्यत्वान् 'विधेताः' इति निषेधस्तदतिरिक्तज्ञानपर इत्यभि-
प्रायेणाह सर्वत्र विगतयाथात्म्यज्ञाना इति । ननु मोघात्-
त्वादिकमसिद्धं, स्वर्गफलाद्यमित्यपितथेदेः, तदुपायमृतयागादिषु
यथार्थज्ञानाद्येत्यत्राह मामिति । अत्र यथार्थज्ञानाभावान्मोघ-
ज्ञानत्वम्, तत्र एव मोघाशत्वमोघारम्भत्वे इति ध्रुवः ॥९२॥

५ आ. मा. भा.— तेषां फलमाह— मोघाशा इति । वृथाशाः, भगवद्वैपिमिराशासितं न
किञ्चिदाप्यते । यज्ञादिकर्माणि च वृथैव तेषां, ज्ञानं च । केनापि ब्रह्मस्त्रादिभक्त्याद्युपायेन न कश्चित्
पुरुषार्थं आमुष्मिकस्तराप्यत इत्यर्थः । वक्ष्यति च 'तानहं द्विपतः क्रूरान् संसारेषु नराधमान्'
[१६ । १६] इत्यादि । मोक्षधर्मे च [म. भा. १२।३४६।६,७] 'कर्मणा मनसा वाचा यो द्विप्याद्वि-
प्युमन्वयम् । मज्जन्ति पितरस्तस्य नरके शाश्वतीः समाः ॥ यो द्विप्याद्विषुषश्रेष्ठं देवं नारायणं हरिम् ।
कथं स न भवेद्वैप्य आलोकान्तस्य (आत्मा लोकस्य) कस्यचित्' इति । "सर्वोत्कृष्टे ज्ञानभक्ती हि यस्य
नारायणे पुष्करविष्टराद्ये । सर्वावमे द्वेषयुतश्च तस्मिन्ज्ञानान्तमोऽस्य समो न चैव" इति सामवेदे शाण्डि-
ल्यशाखायाम् । 'द्वेषाच्चैद्यादयो नृपाः' [भाग. ७।१।३०] 'वैरेण यं नृपतयः शिशुपालपौण्ड्रशाल्वाद्यो
गतिविलासविलोकनाद्यैः । ध्यायन्त आकृतधियः शयनासनादौ तत्साम्भ्यमीयुरनुरक्तधियः पुनः किम् ?'
[११।५।४८] इति भागवते । भक्तप्रियत्वज्ञानपार्थं नित्यध्यानस्तुत्यर्थं च, स्वभक्तस्य कदाचिच्छाप-
बलात् द्वेषिणोऽपि भक्तिफलमेव भगवान्दादातीति ।

६ ज. प्र. द्वा.— किञ्च तेषां फलमित्यस्य परिहारो न
हस्यते अत आह— तेषामिति । अनर्थत्वप्रदर्शनाय व्याचष्टे-
वृथेति । सम्प्रदादिप्राप्तिदर्शनात्कथमित्यत आह— भगव-
द्विति । युद्धादिकर्मणां साफल्यदर्शनात्कथं मोघकर्माणां ?
इत्यत आह— यज्ञादीरिति । ज्ञानं तत्रविषयं तेषां नास्त्येव,
अतः कथं तस्य मोघत्वमुच्यते ? इत्यत आह— ज्ञानं चेति ।
ज्ञानं च तेषां वृथैवेत्यस्य केनापीत्यर्थं इति सम्बन्धः । अनेन
ज्ञानपदमुपलक्षणमिति चोक्तं भवति । न केवलं पुरुषार्थानवाप्तिः,
अपि तु दुःखावाप्तिश्चेत् भावेन तत्र प्रमाणान्याह— वक्ष्यति

चेति । आ सम्यक् लोकान्तस्य चण्डालादेः । पुष्करविष्टराद्ये
पद्मसनस्य पितरि । भ्रूणानन्तनोऽनन्तभूणप्रः । यथैवं, कथं
तर्हि भागवतादौ भगवद्वैपस्य मोक्षसाधनत्ववचनम् ? इत्यत
आह— द्वेषादिति । तद्वति गता इति सम्बन्धः । वैरेण
ध्यायन्तः यदीयगत्वादिभिराकृतधिय आहृष्टयुद्धय । ये पूर्वं
भक्ताः शिशुपालाद्यस्तद्विषये भवत्वेना गति, न तु पौण्ड्र-
शाल्वादिविषये, अत आह— नित्येति । भक्तप्रियत्वज्ञान-
पार्थमित्युक्तं विद्वेगोति— स्वभक्तस्येति । इति भक्तप्रियत्व-
ज्ञानपार्थमिति योजना ।

५ आ. मा. भा.— भक्ता एव हि ते पूर्वं शिशुपालादयः शापबलात् द्वेषिणः । तत्रश्रपूर्वं पार्षदत्वशा-
पादिकथनाच्चैतज्ज्ञायते । अन्यथा किमिति तदप्रस्तुतमुच्यते ? भगवतः साम्यकथनं तु द्वेषिणामपि द्वेष-
मनिरूप्य पूर्वतनभक्तिफलमेव ददातीति ज्ञापयितुम् । 'न मे भक्तः प्रणश्यति' [९।३१] इति वक्ष्यति ।
न च 'भावो हि भवकारणं' इत्यादिविरोधः । द्वेषभाविनां द्वेष एव भवतीति हि युक्तम् । अन्यथा गुरु-
द्वेषिणामपि गुरुत्वं भवतीत्यनिष्टमापद्यते । न चाकृतधीत्ये विशेषः, तेषामेव हिरण्यकशिप्यादीनां पाप-
प्रतीतेः । 'हिरण्यकशिपुश्चापि भगवन्नन्द्या तमः । विविश्रुरत्यागत्स्वनोः प्रह्लादस्यानुभावात्' [भाग.
४।२।१।४७] इति । 'यद्विनिन्दित्पिता मह्यं (मे त्वां)' इत्यारभ्य 'तस्मात्पिता मे पूयेत दुरन्ताहुस्तरा-
दद्यात्' [भाग. ७।१०।१५-१७] इति प्रह्लादेन भगवतो वरयाचनाच्च । वष्टुषु ग्रन्थेषु च निषेधः ।
कुत्रचिदेव तदुक्तिरिति विशेषः । यस्मिन्स्तदुच्यते तत्रैव निषेध उक्तः ।

६ ज. प्र. द्वा.— स्यादेतत्, यदि तेषां स्वतो भक्तत्वं
शापबलादेव द्वेषित्वमित्येतदप्रमितं स्यात्, तदेव कुतः ? इत्यत
आह— भक्ता एव हीनि । प्रसिद्धमेतत् भागवतादावित्यर्थः ।

इतो वचनानामर्थान्तरकल्पनेति चेत्, 'यो द्विष्यात्' इत्यायुदा-
हनवाक्याविरोधात् । हेत्वन्तरं चाह— तत्रश्रेति । 'अदो
अत्यदुतं द्वेनदुलमेद्यान्दिनामपि । वाहृदेने भगवति गति-

धैर्यस्य विद्विषः' [भाग. ७।१।१५] इति युधिष्ठिरेण द्वेषिणः कथं मुक्तिर्जातित्वेवैरूपे तद्विषये प्रथं कृते सति नारदेन 'मातृ-
व्यसेयो वक्ष्यो दन्तवक्त्रश्च पाण्डव । पापेदप्रवरौ विभोर्विप्र-
शापारहवदुच्युतौ' [भाग. ७।१।३२] इति तदुत्तरत्वेन पूर्व-
पापेदत्वादिकं कथ्यते । ततोऽपि द्वेषो न मोक्षसाधनमित्येत-
तज्ज्ञायते । कथमित्यत आह—अन्यथेति । यदि द्वेषो
मोक्षसाधनं स्यात्तदा किमत्राद्भुतम् ? यतो द्वेषोऽप्येते मुक्ति-
मार्ग इत्युत्तरं वक्तव्यम् । पूर्वपापेदत्वादिकं त्वप्रस्तुतमनुपयुक्तं
न वक्तव्यं स्यादित्यर्थः । ननु नारदेन 'निन्दनस्तवसत्कारन्य-
कारार्थे' [भाग. ७।१।२२] इत्यादिना भगवतो निन्दादौ
साम्भ्यमपि तदुत्तरत्वेन कथ्यते, यदि स्तुतेरिव निन्दाया न
मोक्षसाधनत्वं स्यात्तदा तदनुपयुक्तं न वक्तव्यमिति सत्प्रति-
पक्षार्थपत्तिरित्यतोऽस्याभ्ययोपपत्तिमाह— भगवत इति ।
साम्यं निर्धिकारत्वम् । भक्तानामपराधं भगवत् गणयतीत्येत-
त्कृतं ? इत्यत आह—नेति । द्वेषस्य मुक्तिसाधनत्वाभावे
'भावो यथा कथञ्चिन्तनं, भवस्य मोक्षस्य कारणम्' इत्यादि-

वचनविरोधः स्यादित्यत आह—न चेति । कुतो नेत्य-
आह—द्वेषेति । हि यस्मादेतद्वचनमिति युक्तं परतोपे-
तस्मादित्यर्थः । यथोक्तम् 'यादृशी भावना ज्ञेया सिद्धिर्भवति
तादृशी' [ ] इति । प्रतीते एवार्थः किं न स्यात् ?
इत्यत आह—अन्यथेति । भगवद्द्वेषिणो मुक्तिभाजः तदङ्ग-
धीत्वात्, भगवद्भक्तवत् ; इत्यनुमानविरोध इत्यत आह—
नचेति । उभयोरारुह्यतीत्ये सति फलेऽन्यविशेष इति च
नेत्यर्थः । कुत ? इत्यतः कालातीतत्वादित्याह—तेषामि-
येति । आकृतं गीनामेव । विधिभ्रूवक्ष्यतीति सम्भावनाविषय ।
आशङ्क्यामचेतनेषूपसङ्ख्यानात् । सर्वं मम । ननु वचन-
विशेषात् 'यो द्विष्यात्' इत्यादिभिः 'द्वेषाद्वेदाद्य' इत्या-
दीनां कथं वाचनं ? इत्यत आह—वह्निः । निषेधो द्वेषस्य
मुक्तिसाधनतायाः । न केवलं बहुत्वाबहुत्वस्वरोऽनयोर्विशेष ।
किन्तु स्वव्याहृतत्वास्वव्याहृतत्वहोऽपीत्याह—यस्मिन्निति ।
भगवतादौ ग्रन्थे 'भगवन्नित्याद्य' इत्यादिनिषेधः ।

५ आ. भा. भा.—महातात्पर्यविरोधशोक्तः पुरस्तात् । अयुक्तिमद्भयो, युक्तिमन्त्येव बलवन्ति
वाक्यानि । युक्तयथोक्ता अन्येषाम् । न चैषां काचिद्भेदः । साम्येऽपि वाक्ययोल्लोकानुकूलानुसूलयो-
ल्लोकानुकूलमेव बलवत् । लोकानुकूलं भक्तप्रियत्वं च नेतरत् । उक्तं च तेषां पूर्वं भक्तत्वम् । 'मन्ये सुरा-
न्भागवताङ्गयधीशे संरम्भमार्गाभिनिविष्टचित्तान्' [भाग. ३।१।२४] इत्यादि । अतो न भगवद्द्वेषिणां
काचिद्भेदिरिति सिद्धम् । द्वेषकारणमाह—राक्षसीमिति ॥ १२ ॥

६ अ. प्र. दी — भगवदुणोत्कर्ष एव सर्ववेदानां धनहा-
तात्पर्यं तद्विरोधो द्वेषामुक्तिवाचिनाम्, इतरेषां तु तदानुकूल्य-
मिति च विशेष इति भविनाह—महातात्पर्येति । उक्तः
उक्तश्रावः । इतोऽपि वाध्यवापकभावो युक्त इति भावेन
व्याप्तिं तावदाह—अयुक्तिमद्भय इति । सप्तम्यर्थं मतुप ।
ततः किमिल्यत आह—युक्तयश्चेति । महातात्पर्यविरोधश्चे-
त्यपेक्षया । अन्येषामनुकूला । 'अव्ययं विद्युत्प्रेष्ठम्' 'पुष्ट-
पिष्टरात्रे' इति । सावकाशत्वनिवृत्ताशयविशेषाभावेनमित्याह—
नचेति । इतरेषां तुकेदेति शेष । इतथ वाध्यवापकभावो
युक्त इत्यभिरत्य व्याप्तिं तावदाह—साम्येऽपीति । गुणान्त-
रेण साम्येऽपीति वैसुरार्थे लोकादनुकूलान्धेन रोद्धव्यमिति-

कावमानानुकूलत्वमुच्यते । ततः किमित्यत आह—लोकैति ।
इतद्वैपिप्रियत्व भगवत्प्रोत्येव मोक्ष इति तु प्रसिद्धमेव । शिशु-
पात्यादीनां पूर्वभक्तत्वं प्रसिद्धमित्युक्तम्, तत्कर्ममिति चे-
त्, पापेदत्वात्, वचनाच्चेत्याह—उक्तं चेति । प्रदार्णां लोका-
नामधीति । संरम्भेण मार्गमात्रेणाभिनिविष्टचित्तान् । उच्यते-
रिति—अत इति । गतिः सद्गतिः । स्वमौज्यादेव मायव्या-
नन्ति । न महोपतिषां च महानन्धे इति सर्वं समाहितम् ।
राक्षसीमित्यापि तु किमर्थं ? इत्यत आह—द्वेषेति । मौज्या-
निमग्न्याज्ञानं भवतु, प्रञ्जलनात्मको द्वेषस्तु कुतः ? इत्याशङ्का-
निवृत्त्यर्थमिति शेष । अन्येषामविषयमानं नौदमेव तेषां कुत ?
इत्याशङ्कानिवारणार्थमिति वा । अत्र कारणमिति मूलकारणम् ११

७ ह. पै. भा.—कथम्भूतास्तेऽजानन्त इत्यत्राऽह—मोघाशा इति । मोघा आशा येषां ते
मोघाशाः, मोघमार्थना मृगट्पणाजलपिपासुवत् । मोघानि कर्माणि येषां ते मोघकर्माणो मृगट्पणो-
दकपानार्थगन्तवत् । मोघं ज्ञानं येषां ते मोघज्ञाना मृगट्पणाजलज्ञातवत् । विचेतसो विगतविवेकाः ।
रक्षसामिषं राक्षसो प्रकृतिस्तापसो । असुराणामियमासुरी प्रकृती राजसो । राक्षसीमासुरी वैव
प्रकृति मोहिनीं श्रिताः ॥ १२ ॥

८ घं. प्र. मि.—एतेषां भवेन पलायनार—मोघा-
शा इति । विगतं चेतो विवैचक्षण्यं येषां ते विषयत्व.
पूर्वजाचिपिपा यदाः । तं च कथममोघाणा मोघकर्माणो
मोघाज्ञाना भवन्ति । तत्र भगवदज्ञानिनो भोषायाः भोषा

येषां आशा निरतिशयपुरनार्थेणा येषां ते मोघाणा,
मोक्षोपायज्ञानशून्यव्याप्तिवर्गसारमया इत्यर्थः । 'मोघ-
मार्ग' इति ज्ञानाऽन्यनार्थिनां पलोक्तिः । मोघादि कर्मानि
इत्याद्यर्थव्यतिशेनादीनि येषां ते तयोः १ । अज्ञानि

हि ज्ञानाभावान्मोक्षाशैव व्यर्थं भवति, न तु स्वर्गांशः । ततश्च तेषां वैदिकानि स्वर्गापर्यायान्यग्निहोत्रादीनि कृन्ति । ज्ञात्वाऽप्यनाद्रियमाणानां तु पापिष्ठानां न तान्यपि कृन्तीत्यर्थः । 'मोघज्ञानाः' इति निन्दतां फलोक्तिः । मोघानि ज्ञानानि ऐहिकास्तुष्णिककल्लेष्टसाधनतागोचराणि येषां ते तथोक्ताः । भगवद्वत्तद्विना हि सास्तुष्णिकफलाभावेऽप्यैहिकं किञ्चिदफलमस्ति; भगवन्निन्दकानां महापापिष्ठानामैहिकमास्तुष्णिकं वा न किञ्चिदपि फलमस्तौत्यतः सर्वपुरपार्थवाद्या एव ते वराका इत्यर्थः । न केवलमिष्टप्राप्यभावमाश्रमेते-

पाम्, किन्त्वनिष्टप्राप्तिरित्याह—राक्षसीमिति । अवहित-
हिंसादेहदुष्टप्रधाना तामसी राक्षसप्रकृतिः, आसुरी तु
शास्त्रान्मनुशातनिषेधभोगद्वेषतुरागप्रधाना राजसी प्रकृतिः,
मोहिनी तु शास्त्रीयज्ञानधरोद्भवः प्रकृतिः । तत्र भगवद-
ज्ञानिनां मोहिनी प्रकृतिः, तदनादरिणामासुरी प्रकृतिः, तत्रि-
न्दकानां तु राक्षसी प्रकृतिरिति विवेकः । एवं प्रकृतीना-
मवान्तरांतरान्ये सत्यपि निरयप्रापकत्वांशे विशेषाभावात्तद-
भिताख्योऽप्येते नरकगामिन इत्यर्थः ॥ १२ ॥

९ व० त० टी०—न केवलमज्ञानन्त इत्येव वक्तव्यं सर्वस्य तथात्वात् । किञ्च ते मोघाज्ञाः परमार्थतो मोघे
स्वर्गादीं देवतायां च ईश्वरं विना कर्मैव फलदमिति मोघा वा आशा येषां ते, अतएव मोघकर्माणः मोघमेव
च ज्ञानमासुरं मायावादादिशास्त्रोपदेशजन्यं येषां तत एव विक्षिप्तचेतसः । सर्वत्र हेतुः राक्षसीमासुरीं चेति ।
मम मनुष्यानुकरणे परमकारुण्यादिपरत्वभावनिगोधर्करां प्रकृतिं स्वभावरूपां शब्दादिविपर्ययैकरां राजसीमासुरीं
मायेत्यसुरा इति श्रूयमाणानां शिनाः राक्षसीं तामसीं शिश्रोद्भरणैकस्वभावरूपां तथा मोहिनीं सात्त्विकराजसीं
मानुषीं प्रकृतिं संश्रिता इत्यासुरादयो मामवजानन्ति ॥ १२ ॥

१० पु. अ. त.—तेषां मूढत्वं विशदयति—मोघाज्ञा
इति । मोघाज्ञाः मोघं निष्फलं असमर्पितात्रं केवलं देह-
पोषार्थं अभन्ति मक्षयन्तीति तथा । मोघं निष्फलमेव
भगवत्सेवान्तिरिक्तकर्मवर्ताः । मोघज्ञानाः मोघं निष्फलं
मोहकशास्त्रोक्तभगवत्स्वरूपज्ञानातिरिक्तज्ञानयुक्ताः । विवे-

तसः अथवस्थितमनसः । राक्षसीं स्वदेहोपणरूपाम् । च
पुनः । आसुरीं परोपद्रवकरणरूपां मोहिनीं मद्विस्मयिकां
प्रकृतिमेव मायामेव स्वभावमाश्रिताः । अतएव मां मानुषीं
तनुमाश्रितं ज्ञात्वा अवमन्यन्त इति पूर्वोपान्वयः ॥ १२ ॥

११ नी० भा० टी०—मद्वत्ज्ञानाच्च ते मोघाज्ञाः दृष्टैव आशा आशिषो येषां ते मोघाज्ञाः, तथा मोघक-
र्माणः निष्फलोद्योगाः । मोघज्ञानाः निष्फलज्ञानाः, यतो विचेतसः निदिवेकाः, यतो राक्षसीं आसुरीं च रज-
स्तमःप्रधानां मोहिनीं मोहकरीं प्रकृतिं श्रिताः 'छिन्धि भिन्धि पिब खाद परत्वमपहर' इत्येवंशीलाः क्रूरकर्माणो
भवन्तीत्यर्थः ॥ १२ ॥

महात्मानस्तु मां पार्थ ! देवीं प्रकृतिमाश्रिताः ।

भञ्जन्यमन्यमनसो ज्ञात्वा भूतादिमव्ययम् ॥ १३ ॥

१ शां. भा.—ये पुनः श्रद्धयाना भगवद्भक्तिलक्षणे भोक्तमार्गे प्रवृत्ताः—महात्मानस्त्वक्षु-
द्रचित्ता मामीश्वरं पार्थ ! देवीं देवानां प्रकृतिं शमदमदयाश्रद्धादिलक्षणांमाश्रिताः सन्तो मजन्ति
सेवन्तेऽन्यमनसोऽनन्यचित्ता ज्ञात्वा भूतादि भूतानां वियदादीनां प्राणिनां चाऽऽदि कारण-
मव्ययम् ॥ १३ ॥

२ आ. शां. व्या.—के पुनर्भगवन्तं भजन्ते ? तानाह—
ये पुनरिति । महान्प्रकृत्यो यज्ञादिभिः शोषित आत्मा सर्वं
येषामिति व्युत्पत्तिमाश्रित्याऽऽह—अशुद्धेति । तुष्यन्दो-
ऽव्ययाणे । प्रकृतिं विशिनष्टि—शमेति । अनन्यस्मिन्प्रत्यभ्यूते

मयि परस्मिन्नेव मनो येषामिति व्युत्पत्त्या व्याकरोति—
अनन्यचित्ता इति । अज्ञाते सेवासुपपत्तेः शास्त्रोपपत्त्या-
मादौ ज्ञात्वा ततः सेवेवेत्याह—ज्ञात्वेति । अव्ययमवि-
नाशिनम् ॥ १३ ॥

३ रा. भा.—ये तु स्वकृतैः पुण्यसञ्चयैः मां शरणमुपगम्य विध्वस्तसमस्तपापत्रय्या देवीं प्रकृतिमा-
श्रिता महात्मानस्ते, भूतादिमव्ययं वाङ्मनसागोचरनामकर्मस्वरूपं परमकारुणिकतया-साधुपरिप्राणाय

१ 'भजनलनन्यमनसः' इत्यारभ्य 'ये भजन्ति तु' (१।२९) इत्येतत्पर्यन्तस्यान्तराके या गौणमक्यः श्रुतास्ता परमस्त्य-
ज्ञानि भवन्ति, परमकियन्देशान् इति भक्तिमीमांससिद्धान्तः । तथा च शाण्डिल्यसूत्रम्—'अन्तराके तु येषां स्युष्वास्यादौ
च कर्मत्वात्' (२।२।३) इति ।

मनुष्यत्वेनावतीर्णं मां ज्ञात्वाऽनन्यमनसो मां भजन्ते; मत्प्रियत्वातिरेकेण मद्भजनेन विना मनसश्चात्मनः
बाह्यकरणानां च धारणमलभमाना मद्भजनैकप्रयोजना भजन्ते ॥ १३ ॥

४ वे. ता. चं.— एवमवशाप्रवृत्तमूढभूमिष्ठे लोके निष्कल-
स्तवावतार इति दृष्टायामवतारासाफल्यकारिणां महात्मानां
वृत्तव्यनव्याजेन भक्तिं प्रसन्नयति— महात्मानस्त्विति ।
महात्मशब्देन तु शब्देन च सिद्धं भजनौपधिकमतिशयं दर्शयन्
उद्देश्योपादयाश्च च विभजते ये त्विति । ' जनाः सुकृतिनः '
[७११६] ' मामेव ये प्रपद्यन्ते ' [७११४] इत्यादि प्राणुक्तं
प्रतिस्थापयति स्वकृतेः पुण्यसञ्चयैर्मां शरणमुपाग-
म्येति । ' देवीं सात्त्विकीम् । ' भूतादि' इत्यनेनाशक्योपादान-

परत्वं विवक्षितमित्याह द्याह्नमनमेति । ' माम् ' इत्यनेना
वतारपर्यवसितं सौलभ्यं सहेतुक्तमाह परमकारुणिकतयैति ।
अवतारस्य दयादिमूलकत्वेन कर्ममूलत्वाभावाज्ज्ञानसङ्घोषाच्च
भावोऽव्ययशब्देनोच्यते । अनन्यमनसत्वं सहेतुक्तं विवृणोति
मत्प्रियत्वेति । अतोऽप्यातीवधिकार्यन्तरव्यवच्छेदार्थेत्वात्
न्यधभोजनत्वविवक्षाऽलोचिता मत्प्रियत्वेति । पार्थशब्देनेदं
सुलस्त्वमपि दैवप्रकृतिरिति सूचितम् ॥ १३ ॥

५ आ. मा. भा.— नेतरे द्विपन्तीति दर्शयितुं देवानाह— महात्मान इति ॥ १३ ॥

६ अ. प्र. दी.— ननु कुतोऽयं विवेकः ? इत्याकाङ्क्षायां
राक्षसादिभ्य इतरे न द्विपन्तीत्येतावदेव वक्तव्यम् । भजन्ती-
त्यादि तु व्यर्थे इत्यत आह— नेतर इति । सत्यमेतत् ;

तथापि देवानां स्वरूपरक्षणार्थमेतत् । तत्र द्वेषाभावोपपादयार्थ-
मिति भावः । देवानित्युत्तमजीवोपलक्षणम् ॥ १३ ॥

७ ह. पै. भा.— महात्मानोऽक्षुद्रान्तःकरणा मामीश्वरं पार्थ ! देवानामपिं दैवी सात्त्विकी तामा-
श्रिता भजन्ति सेवन्ते । अनन्यमनसः न विद्यत ईश्वरादन्यत्र मनो येषां तेऽनन्यमनसः; ज्ञात्वा-
ऽवगत्य भूतादिं मां सकलभूतान्तःकरणमव्ययं विनाशरहितम् ॥ १३ ॥

८ वे. प्र. गि.— इन्तैर् तर्हि निमग्नैव किं निखिलमपि
जगत् ? नेत्याह— महात्मान इति । महाननेकजन्मसुकृत-
घातक्षालितमलययाऽधिक आत्मा मनो येषां ते तथोक्ताः; अत
एव दैवीं सात्त्विकीं प्रकृतिम् 'अभयं सत्त्वसंशुद्धिः' [१६।१]
इत्यादिवद्व्यमगाणामाश्रिताः भूतादिं जगत्कारणं अव्ययं त्रिवि-
धपरिच्छेदशून्यं परं ब्रह्मैव लोकात्प्रवर्तयं मनुष्यत्वेनावतीर्णं
मां ज्ञात्वा अनन्यमनसो भजन्ति । अत्रापि 'महात्मानः'
इति बहुवचनात्तेषु त्रैविध्यं सूचितम् । तत्र 'परं ब्रह्मैवायं

वासुदेवः' इति ये ज्ञात्वा बहु मन्यन्ते ते महात्मानो दुर्लभाः
' ज्ञात्वा भूतादिमव्ययम् ' इत्यनेनोक्ताः । ये तु तथा ज्ञात्वा
भगवति प्रेमलक्षणां भक्तिं कुर्वन्ते, ते दुर्लभतराः ' भजन्ति '
इत्यनेनोक्ताः । ये तु ' वासुदेवः सर्वै ' इत्यद्वैतज्ञानसम्पन्नाः
' स महात्मा सुदुर्लभः ' [७।१९] इति प्रागुक्ता, ते
दुर्लभतराः ' अनन्यमनसः ' इत्यनेनोक्ताः । न विद्यतेऽन्य-
द्यस्मात्तदनन्यमद्वैतम्, तन्मनसस्तद्बुद्धय इत्यर्थः ॥ १३ ॥

९ व० त० दी०— महात्मान इति । महात्मानस्तु मां भजन्ते । एते भगवद्दीया देवाः प्रतीयन्ते 'सात्त्विका
भगवद्भक्ता ये सुक्तावधिकारिणः । भवान्तसम्भवा देवास्तेपामर्थे निरूप्यते ' इति भगवन्मुखोक्त्याशयात् ।
तथाहि ' दैवीं प्रकृतिमाश्रिताः ' इति 'अभयं सत्त्वसंशुद्धिः' [१६।१] इत्यादिना वक्ष्यमाणां दैवस्वभावत्वात्
समन्तान् श्रिताः देवाः जन्मजन्मान्तरकृत्वानेकसुकृतसञ्चयैर्मां शरणमुपागम्य विध्वस्तपापा अन्तिममन्ति
सम्भूता महात्मशब्देनोच्यन्तेऽतएव सुकृतावधिकारिणः येषां सत्त्वसंशुद्धिरिति सात्त्विका मां भजन्ति, न कदा-
चिद्विद्वज्ज्ञानन्ति सर्वभूतादिमव्ययं सर्वकारणभूतमविकृतमानन्दमात्रकरपाद्मुखोद्गारादिं ज्ञात्वा भगवन्मार्गाश-
चायैचरणोपदेशानुसारेण भजन्ति पुरुषोत्तमं मामेव । नान्यरिमन्नक्षरादौ मनो येषामित्यनन्यभावेन भजन्-
सुकृतम् ॥ १३ ॥

१० पु. अ. त.— एवामसुराणां स्वाज्ञानसुकृत्वा देवानां
स्वज्ञानमाह— महात्मानस्त्विति । हे पार्थ ! भक्तस्वरूप-
श्रवणैकयोग्य ! महात्मानस्तु महात् अहमेव आत्मा येषां ते
महात्मानः । तुनादः प्रकरणान्तरज्ञापनाय । तदेवाह— दैवीं

कीडात्मिकां देवरूपां वा प्रकृतिं स्वभावे आश्रिताः । अनन्य-
मनसः न विद्यते अन्यत्र मद्गतितिरिक्तमनो येषां ते मां
भूतादिं सकलजगत्कारणं अव्ययं नित्यं यथापर्ययं ज्ञात्वा
भजन्ति ॥ १३ ॥

११ नो० भा० दी०— तथा ये महात्मानः अशुद्रचिन्तास्तु पूर्वैर्भ्योऽत्यन्तं विलसुणाः मां भजन्ति, गतो
दैवीं प्रकृतिं सत्त्वप्रधानां आश्रिताः अनन्यमनसः एकामचेतसः । किं गतातुगतिकतया दग्धेन वा भजन्ति ?
न; किं क्विं ? मां भूतादिं सर्वकारणं अव्ययं ज्ञात्वा मत्वा भजन्ति ॥ १३ ॥

महात्मनां प्रेम-भक्ति-भजन-प्रकाराः ।

सततं कीर्तयन्तो मां यतन्तश्च दृढव्रताः ।

नमस्यन्तश्च मां भक्त्या नित्ययुक्ता उपासते ॥ १४ ॥

१ शां. भा.— कथम् ? सततं सर्वदा भगवन्तं ब्रह्मस्वरूपं मां कीर्तयन्तो यतन्तश्चेन्द्रियो-
पसंहारशमदमदयार्हिसादिलक्षणैर्धर्मैः मयतन्तश्च, दृढव्रता दृढं स्थिरमचाञ्चल्यं व्रतं येषां ते दृढव्रताः,
नमस्यन्तश्च मां हृदयेशयमात्मानं भक्त्या नित्ययुक्ताः सन्त उपासते सेवन्ते ॥ १४ ॥

२ आ शां. व्या.— भजनप्रकारं शृण्वति— कथमिति । मां प्रति चेतसा प्रवीभवन्तो भक्त्या परम प्रेम्णा नित्ययुक्ताः
त्प्रकारमाह— सततमिति । सर्वदेति श्रवणारवस्था एष्यते । सदासंयुक्ताः ॥ १४ ॥
कीर्तनं वेदान्तप्रवर्णं प्रणवजपय । व्रतं ब्रह्मचर्यादि । नमस्यन्तो

३ रा. भा.— अत्यर्थं मत्प्रियत्वेन मत्कीर्तनयतनमस्कारैर्विना क्षणाणुमात्रेऽप्यात्मधारणमलभ-
मानाः मद्गुणविशेषवाचीनि मन्नामानि स्पृत्वा पुलकाञ्चितसर्वाङ्गा हर्षगद्गदकण्ठा नारायणकृष्णानुसुदेव-
त्येवमादीनि सततं कीर्तयन्तः तथैव यतन्तः मत्कर्मस्वर्चनादिकेषु वन्दनस्तवनकरणादिकेषु तदुपकारकेषु
भजननन्दननकरणादिकेषु च दृढसङ्कल्पा यतमानाः, भक्तिभारावनमितमनोबुद्धयभिमानपद्मद्वय-
शिरोभिरष्टाङ्गैरचिन्तितपांसुकर्दमशर्करादिके धरातले दण्डवत्प्रणिपतन्तः, सततं मां नित्ययुक्ताः नित्ययोगं
आकाङ्क्षमाणा आत्मनन्तो मदास्यन्यवसायिन उपासते ॥ १४ ॥

४ वे ता. चं.— मज्जन्तोत्पुपासनं प्रसक्तम्; अथ तदेव
कीर्तनयतनमस्कारेषु प्रेक्षित्याऽत्यर्थप्रियत्वरक्षणार्थस्य
विशेष्यते— सततमिति । कीर्तनादीनां त्रयाणां वाच्यन. काय-
कर्मरूपता तेषामेव प्रवर्णान्तरेषु सिद्ध प्रकारं 'सततं' इत्यस्य
च कीर्तनयतनमस्कारानित्ययुक्तवोपासनेषु विशेषणान्वयमाह
अत्यर्थेति । अत्यर्थमप्रियत्वं मत्कृत्येत्यस्यार्थः । क्षणे महाप्र-
थिव्यादिवत्कल्पितेऽप्यस्य चरमावयवतया कल्पितोऽथ क्षणा-
णुमात्रेऽपीत्युक्तम् । नामकीर्तने वैशिष्ट्यादिकीर्तनस्योप-
लक्षणम् । गुणानुसन्धानाभावेऽपि स्वरूपतः प्रीतिजननाय पुन-
मभ्यामनीति व्यपदेशः । पुलकाञ्चितसर्वाङ्गा इत्यादिक
सप्त प्रदेशोक्तमन्तोपादानम्, यथा 'सत्तामसकरणोद्भूतपुलक-
वेदिपुत्रश्च' इति । हृषंगद्गदकण्ठा इत्यनेन 'स्वनेताङ्गवि-
क्षिया' इत्यादिमखिलक्षणमन्यस्मारणम् । 'कृपित्वाचक-
दानो गण्य विद्वेतिवाचकः' [म. भा. ५।७।५] इति हृष्ण-
शब्देऽपि पुर्यार्थहेतुत्वप्रतिपादनमुखेन परब्रह्मादिसमस्ताव-
स्थाभाषाण इति ज्ञापनाय व्यापकयोगेभ्यो पठितः । अवता-
रान्तरेष्वपि कृष्णसन्तः प्रयुज्यन्ते । 'उद्धृतासि बराहेण वृष्णेन
शतकाहुना' [म. भा. ४।५] इति । यदा नारायणेति परब्रह्म-
सन्धानम्, कृष्णवासुदेवेति तु अवतारविशेषपरतया सील-

न्यानुसन्धानम् । 'यशेशाच्युत गोविन्द माधवानन्त केशव ।
कृष्ण विष्णो हृषीकेशोत्याह राजा स केशवम् । 'नाश्रोऽस्ति
यावतो शक्तिः पापनिर्हरणे हे. 'कमलनयन बाहुदेव विष्णो
धरणिपराच्युत शङ्खचक्राणे' [वि. पु. ३।७।३] 'एता-
वतालमघनिर्हरणाय पुंसा' [भाग. ६।३।२४] 'सद्भोर्त्ये
नासयणशब्दमात्रम्' [वा. गी. १९] इत्यादिषु सर्वत्र
सङ्कीर्तनप्रभावः प्रसिद्धः । रहसि जन्मतन्त्रिषु च श्रीबादिरा-
हित्यमपि सततशब्देन व्यधितम् । तथैव सततं भक्तदत्यर्थं ।
भक्तमस्मित्यदिर्कं कर्ममत्ति योगसाधारणरूपविषयप्रदर्शनम् ।
तन्कर्मयत्नेन दृढसङ्कल्पत्वं महत्यामापदि, सम्पदि वाग्याप्रवण-
परिहारार्थम् । भक्तिभारेत्यादिक प्रणामस्य रामप्राप्तत्वरुच-
नम् । 'मनोबुद्धयभिमानेन सह न्यस्य धरातले । कर्मवचतुः
पादाङ्घ्रिस्तत्रैव पवामम्' [सा. सं. ६।१।८७] इत्युक्तोऽष्टा-
हप्रणामः । 'नित्ययुक्ता. 'इनि आशंसाया क इत्याह नित्य-
योगमाकाङ्क्षमाणा इति । काङ्क्षमाणशब्दान्तरप्रत्ययान्तः,
'ताच्छील्यवयोवचनशक्तिषु चानश्' [अष्टा. ३।२।२९]
इत्यनुशासनात् । 'दास्युताः' [पं. रा.] इत्याद्युक्तस्वरूपाजु-
रूपेण नित्ययोग विधिनिष्ठि— आत्मवन्तो मदास्यन्यव-
सायिन इति ॥ १४ ॥

५ आ. भा. भा.— ॥ १४ ॥

६ ज. प्र. दौ.— ॥ १४ ॥

७ ह. पं. भा.— सततं सर्वकालं कीर्तयन्तो भाषमाणा यतन्तो यतमानाः, दृढव्रताः दृढं व्रतं येषां
ते दृढव्रताः, नमस्यन्तो नमस्कारं कुर्वन्तो मापीश्वरं भक्त्या प्रीत्या नित्ययुक्ता उपासते सेवन्ते इत्यर्थः १४

महात्मनां भ्रम-भक्ति-भजन-प्रकाराः ।

सततं कीर्तयन्तो मां यतन्तश्च दृढव्रताः ।

नमस्यन्तश्च मां भक्त्या नित्ययुक्ता उपासते ॥ १४ ॥

१ शां. भा.— कथम् ? सततं सर्वदा भगवन्तं ब्रह्मस्वरूपं मां कीर्तयन्तो यतन्तश्चेन्द्रियो-
पसंहारशमदमदयाहिंसादिलक्षणैर्धर्मैः मयतन्तश्च, दृढव्रता दृढं स्थिरमचाञ्चल्यं व्रतं येषां ते दृढव्रताः,
नमस्यन्तश्च मां हृदयेश्यमात्मानं भक्त्या नित्ययुक्ताः सन्त उपासते सेवन्ते ॥ १४ ॥

२ आ. भा. व्या.— भजनप्रकारं पृच्छति— कथमिति । मां प्रति चेतसा प्रह्वीभवन्तो भक्त्या परेण प्रेम्णा नित्ययुक्ताः
तत्प्रकारमाह— सततमिति । सर्वदेति श्रवणावस्था गृह्यते । सदासंयुक्ताः ॥ १४ ॥
कीर्तने वेदान्तश्रवणं प्रणवजपश्च । व्रतं ब्रह्मचर्यादि । नमस्यन्तो

३ रा. भा.— अत्यर्थं मत्प्रियत्वेन मत्कीर्तनयतननमस्कारैर्विना क्षणायुमात्रेऽप्यात्मधारणमलभ-
मानाः मद्रुणविशेषवाचीनि नम्रामानि स्मृत्वा पुलकाञ्चित्सर्वाङ्गा हर्षगद्गदकण्ठा नारायणकृष्णवासुदेव-
त्येवमादीनि सततं कीर्तयन्तः तथैव यतन्तः मत्कर्मस्वर्चनादिकेषु बन्दनस्तवनकरणादिकेषु तदुपकारकेषु
भवननन्दनवनकरणादिकेषु च दृढसङ्कल्पा यतमानाः, भक्तिभारावनमितमनोबुद्धयभिमानपदद्वयकरद्वय-
शिरोभिरष्टाङ्गैरचिन्तितपांसुकुर्ममशर्करादिके धरातले दण्डवत्प्रणिपतन्तः, सततं मां नित्ययुक्ताः नित्ययोगं
आकाङ्क्षमाणा आत्मवन्तो महास्यव्यवसायिन उपासते ॥ १४ ॥

४ वे. भा. चं.— भजन्तीत्युपासनं प्रसक्तम् ; अथ तदेव
कीर्तनयतननमस्कारेषु प्रेरयित्वाऽत्यर्थप्रियत्वलक्षणावस्थया
विशेष्यते— सततमिति । कीर्तनादीनां त्रयाणां वाङ्मनःकाय-
कर्मात्मनां तेषामेव प्रकरणात्तोऽपि सिद्ध प्रकारं 'सततं' इत्यस्य
च कीर्तनयतननमस्कारनित्ययुक्तवोपासनेऽपि विशेषेणान्वयमाह
अत्यर्थेति । अत्यर्थमत्प्रियत्वं मन्त्येत्यस्यार्थः । क्षणे महाष्ट-
यिन्यादिवत्कल्पितेऽप्यस्य चरमावयवतया कल्पितोऽपि ह्यणा-
णुमात्रेऽपीत्युक्तः । नात्रां स्वादुत्यातिशयसिद्धयर्थं मद्रुण-
विशेषवाचीनीत्युक्तम् । नामकीर्तने 'कीर्तनादि'कीर्तनस्योप-
लक्षणम् । गुणानुसन्धानाभावेऽपि स्वरूपतः प्रीतिजननाय पुनः
मम्रामानीति व्यपदेशः । पुलकाञ्चित्सर्वाङ्गा इत्यादिक
तत्प्रदेशोक्तप्रदेशोपादानम्, यथा 'तन्नामस्मरणोद्भूतपुलक-
धेदिपुत्रश्च' इति । हर्षगद्गदकण्ठा इत्यनेन 'स्वरनेताङ्गवि-
धिया' इत्यादिभक्तिव्यञ्जनमन्थस्मारणम् । 'कृपिर्भुवाचक-
शब्दो गन्ध निर्दिष्टिवाचकः' [म. भा. ५।७०।५] इति हृण-
शब्दोऽपि पुरातनहेतुत्वप्रतिपादनमुखेन परव्युत्पादिसमस्ताव-
स्थासाधारण इति शापनाय व्यापकयोगेऽप्येव पठितः । अवता-
रान्तरेऽपि हृणशब्दः प्रयुज्यते । 'उद्गुणसि वराहणे हृण्णेति
पातमद्गुना' [म. भा. १।५] इति । यद्वा नारायणेति पराशानु-
सन्धानम्, कृष्णवासुदेवेति तु अवतारविशेषपरतया सौल-

भ्यानुसन्धानम् । 'यज्ञेऽनाच्युत गोविन्द माधवानन्त केशव ।
कृष्ण विष्णो हृषीकेशोत्याह राजा स केवलम्' 'नाश्रोऽस्ति
यावतो शक्तिः पापनिर्हरणे हेतुः' 'कमलनयन बाहुदेव विष्णो
शरणिधराच्युत शङ्खचक्रपाणे' [वि. पु. ३।७।३३] 'एता-
वतालमभनिर्हरणाय पुंसा' [भाग. ६।३।२४] 'सङ्कीर्त्यै
नारायणशब्दमात्रम्' [पां. गो. १९] इत्यादिषु सर्वत्र
सङ्कीर्तनप्रभावः प्रसिद्धः । रहसि जन्मसन्निधौ च श्रीवादिरा-
हित्यमपि सततमावदेन व्यञ्जितम् । तथैव सततं भक्त्यर्थम् ।
भक्तकर्मस्वर्तुषादिर्कर्मकर्मफोपसाधारणयतनीवश्यप्रदर्शनम् ।
तत्कर्मयतने दृढसङ्कल्पत्वं महत्यामापदि, सम्पदि चान्याप्रयण-
परिहाराभेत् । भक्तिभारेत्यादिक प्रणामस्य रागप्राप्तत्वव्य-
नम् । 'मनोबुद्धयभिमानेन सह न्यस्य धरातले । कर्मवचनुरः
पादाङ्गिरेस्तत्रैव पञ्चमम्' [सा. सं. ६।१८०] इत्युक्तोऽष्टा-
ङ्गप्रणामः । 'नित्ययुक्ता' इति आशंसायां क इत्यहं नित्य-
योगमाकाङ्क्षमाणा इति । काङ्क्षमाणशब्दयान्तरप्रत्ययान्तः,
'ताच्छील्यवयोवचनसक्तिपु चानम्' [अथा. ३।२।१२९]
इत्यनुशासनात् । 'दास्युताः' [पं. रा.] इत्यायुचवत्सुपास-
त्वेण नित्ययोगं विहितनिष्ठि— आरमवन्तो महास्यव्यव-
सायिन इति ॥ १४ ॥

५ आ. भा. भा.— ॥ १४ ॥

६ ज. प्र. दी.— ॥ १४ ॥

७ ह. पै. भा.— सततं सर्वकालं कीर्तयन्तो मापमाणा यतन्तो यतमानाः, दृढव्रताः दृढं व्रतं येषां
ते दृढव्रताः, नमस्यन्तो नमस्कारं कुर्वन्तो मामीश्वरं भक्त्या प्रीत्या नित्ययुक्ता उपासते सेवन्त इत्यर्थः १४

८ वं. ब्र. गि.— तत्र 'भजनति' [१।१३] इत्यनेनोक्तं भजनप्रकारमाह—सततमिति । अथवा प्रेमलक्षणया सततं माधुपासते इति प्रथममन्वयः । त्रिविधप्रपासनं मानसिकं वाचिकं कायिकं चेति । तत्र मानसिकं दर्शयति—नित्ययुक्ता इति । तैलधारणवद्विच्छेदस्वरूपेण चित्तस्य ध्येयकारता-पतिर्निव्ययोगः ; तदन्तो नित्ययुक्ताः । एवं ध्येय एव परि-निष्ठितस्य चित्तस्य विशेषेण बहिर्बुद्ध्यने सति कायिकप्रपा-

सनमाह— नमस्यन्त इति । नमस्काररूपकायिकोपासन-परिश्रान्तानां वाचिकोपासनमाह— कीर्तयन्त इति । अर्चये श्येतन्नमस्कारकीर्तयोरपि द्रष्टव्यम् । भगवन्नामसङ्कीर्तनरूप-वाचिकोपासनानन्तरं यतन्तः विक्षिप्तस्य चित्तस्य पुनर्भगव-न्मूर्धिकाकारतापाठने यतमानाः । अत्र हेतुः— दृढव्रता-दृढमविचारार्थं व्रतं भगवद्भजनैकान्यरूपं येषां ते तपोका-सन्तखिरण्योपासते ॥ १४ ॥

९ व० त० दी०— सततमित्यादि । अयमर्थः— सच्चिदानन्दा द्विविधा. स्वरूपात्मका धर्मात्मकाश्च । एवं द्विविधा अपि आधिदैविकाध्यात्मिकाधिभौतिकभेदेन त्रिविधाः । तत्र स्वरूपात्मकाधिदैविकासच्चिदानन्दरूपो भगवान्पुरुषोत्तमः ; आध्यात्मिकं तद्रूपमक्षरं द्वितीयः पुरुषः ; आधिभौतिकं तद्रूपं क्षरं प्रथमपुरुषः । धर्मात्मका-धिदैविकसच्चिदानन्दरूपो वैकुण्ठादिपरिकरः । तादृशाधिभौतिकसदृशात्मकान्यष्टात्रिंशत्तत्त्वानि । तादृशाधि-भौतिकचिदंशभूतं तत्त्वनिष्ठं ज्ञानम् । तादृशाधिभौतिकचिदंशभूतं तत्त्वनिष्ठं सुखम् । एवमेव यथातयान्तरवि-रोभावो ज्ञेयः । एवं सति स्वरूपात्मकस्याधिदैविकाध्यात्मिकानन्दस्येपत्तिरोभावो दुःखाभावः स एव मोक्ष इति लोकेरुच्यते । वैदिकसाधनस्य यज्ञादेस्तदेव फलं स्वरूपात्मकस्यैकानन्दस्यैव सर्वथोद्भवः सुखमित्यर्थः । एवं लोकेऽपि धर्मात्मकतत्त्वाधिष्ठानकाधिभौतिकानन्दस्येपत्तिरोभावो लौकिकदुःखाभावः सर्वथोद्भवो लौकिक-सुखमित्यादि बोध्यम् । तेषां भजनप्रकारमाह द्वाभ्यां बाह्याभ्यन्तरभेदतः । निरन्तरं कीर्तयन्त इति वाचिकं कीर्तनमुक्तम् । यतन्त इति श्रवणेऽर्चने च यत्र कुर्वन्त इति श्रवणाचनभक्तिर्निरूपिता । श्रवणं ज्ञानपूर्वं वा निरूपितम् । दृढानि दृढादशीर्जन्माष्टमौरामनवमीवामनद्वादशीर्नृसिंहजनयतीसृष्टकानि व्रतानि येषां ते दृढ-व्रताः ; इति स्मरणमुक्तम् । नमस्यन्त इति वन्दनम् । भक्त्या चरणसेवया मां पुरुरोत्तमं सर्वत्र वपासते दास्य-भावेन भजन्ते । नित्ययुक्ता इति योगसिद्धरीत्या कर्मकरणप्रकारः स्मारितः ॥ १४ ॥

१० पु. अ त.— ते च द्विविधा, भक्ता ज्ञानिनश्च, तत्र प्रथमं भक्तानां भजनप्रकारमाह— सततमिति । सततं निरन्तरं मा कीर्तयन्तः लीलास्वरूपज्ञानेन श्रीभगवत्तोक-प्रकारेण गुणगानं कुर्वन्त, सर्वत्र मद्रुकल्पं कथयन्त । यतन्तश्च कीर्तने यन्नादिकं इवांगा, इन्द्रियनिग्रहं वा कुर्वन्तः । चकारेण श्रवणादिकं ज्ञाप्यते । पुनः कीदृशा ? दृढव्रता

दृढं ऐहिकपारलौकिकदोमदेकनिष्ठं मोहशाखायपरिधृतं अत-निशयो येषां तादृशा । किञ्च नमस्यन्तश्च 'किमासनं ते शरदासनाय' इत्यादिना परमाकाष्टापत्रवस्तुस्वरूपनमस्कारं कुर्वन्त स्वदेश्याधिभौतिकपूर्वकं, चकारेण नृत्यादिकमपि कुर्वन्त । पुनः कीदृशा ? नित्ययुक्ता, सावधाना मदेकपरिचिन्ताः भक्त्या जेहेन, न तु विहितत्वेन, माधुपासते सेवन्त इत्यर्थः ॥ १४ ॥

११ नी० भा० दी०— भजनस्वरूपमाह— सततमिति । यतन्त- इन्द्रियोपसंहारशमदमादिषु प्रयतमानाः दृढान्यहिसादीनि व्रतानि येषां ते दृढव्रताः । नमस्यन्तश्च मां हृदयेऽर्चये प्रतिमादिरूपं वा । भक्त्या नित्ययुक्ताः नित्यमनविताः सन्त वपासते ॥ १४ ॥

ज्ञानयज्ञेन चाप्यन्ये यजन्तो मामुपासते ।

एकत्वेन पृथक्त्वेन बहुधा विश्वतोमुखम् ॥ १५ ॥

१ शां. भा.— ते केन केन प्रकारेणोपासते ? इत्युच्यते— ज्ञानयज्ञेनेति । ज्ञानयज्ञेन ज्ञानमेव भगवद्विषयं यज्ञस्तेन ज्ञानयज्ञेन यजन्तः पूजयन्तो मापीश्वर चाप्यन्येऽन्यामुपासनां परित्यज्योपासते । तत्र ज्ञानमेकत्वेन 'एकमेव परं ब्रह्म' इति परमार्थदर्शनेन यजन्त उपासते । केचिच्च पृथक्त्वेन 'आदित्यचन्द्रादिभेदेन स एव भगवान्विष्णुः आदित्यादिरूपेण अवस्थितः' इत्युपासते । केचिच्च " बहुधाऽन्यस्थित एव भगवान्सर्वतोमुखो विश्वतोमुखो विश्वरूपः " इति तं विश्वतोमुखं सर्वतोमुखं बहुधा बहुमकारेणोपासते ॥ १५ ॥

२ आ. शां. व्या.— उपासनप्रकारभेदप्रतिपित्तस्य पृच्छति— ते केनेति । सत्प्रकारभेदोदीरणार्थं श्लोकमवतारयति— उच्यते इति । इत्यते पृच्छते परमेश्वरोऽनेनेति प्रकृतं ज्ञाने यज्ञशब्दः । ईश्वरं चेति चकारोऽवधारणे । देवतान्तरध्यानत्यागमविशङ्क्युचितं दर्शयति— अन्यामिति । अन्ये ज्ञान-

मिथा इति यावत् । ज्ञानयज्ञमेव विभजते— तच्चेति । उतमाधिकारिणामुपासनमुक्त्वा मध्यमानामधिकारिणामुपासनप्रकारमाह— केचिच्चेति । तेषामेव प्रकारान्तरेणोपासनमुदीरयति— केचिदिति । बहुप्रकारेणान्यादित्यादिरूपेणेति यावत् ॥ १५ ॥

३ रा. भा.— अन्येऽपि महात्मानः पूर्वोक्तैः कीर्तनादिभिः ज्ञानारख्येन यज्ञेन च यजन्तो मामुपासते । कथं ? बहुधा पृथक्त्वेन जगदाकारेण विश्वतोमुखं विश्वप्रकारमवस्थितं मामेकत्वेनोपासते । एतदुक्तं भवति— भगवान् वासुदेव एव नामरूपविभागानर्हातिसूक्ष्मचिदचिद्रस्तुशरीरः सन् सत्यसङ्कल्यो विविधविभक्तानामरूपस्र्धूलचिदचिद्रस्तुशरीरः स्यामिति सङ्कल्प्य स एक एव देवतिर्यङ्मनुप्यस्थावराख्यविचित्रजगच्छरीरोऽवतिष्ठत इत्यनुसन्धानाश्च मामुपासते— इति ॥ १५ ॥

४ वे. ता. चं.— 'मजन्तवगन्यमनसः' इत्यनन्यमनस्त्वेन प्रथममुपासनं विशेषितम् ; तत्र च कीर्तनादिभिरन्तरङ्गैः । अथ वेद्यावारविशेषप्रदर्शनेनापि तदेव विशेष्यते 'ज्ञानयज्ञेन' इत्यादिना 'सदसबाहमर्द्धेन' [१११९] इत्यन्तेन । चकारः पूर्वोक्तकीर्तनादिसञ्चयार्थः । अपिस्तु 'अन्ये' इत्यनेनान्वितः । अन्यथा नैर्येष्यादित्यभिप्रायेणाह अन्येऽपीति । अन्यशब्दोऽन पूर्णोपासकरः । यज्ञेन यजन्तः यज्ञेन प्रीणयन् इत्यर्थः । 'बहुधा' 'पृथक्त्वेन' इत्यनेन समच्छिद्यतिद्वन्द्वान्तररूपसमस्तसद्बद् इत्याह जगदाकारेणेति । विश्वतोमुखशब्दात्स्य तन्मिथ्याहारानुगुणं विवक्षितमाह विश्वप्रकारमिति । नन्वेकत्वेन पृथक्त्वेन चोपासत इत्यनन्यः किं नोच्यते ? कथं चैकत्वेन सतो बहुत्वेनावलपानम् ? तेषां सविकारत्वसंसारित्वा-

विशेषात् स्युः ; बहुधावस्थितस्यैकत्वेनोपासितुं ईदृशिविधिवन्नान्तिव स्यादित्यत्राह एतदुक्तमिति । एतेन परोक्षप्रक्रिययोः पासनविधानयपरस्य भेदाभेदादिवर्णनं च प्रयुक्तम् । भगवान् निलयनेन सृष्टयाद्यौपधिकगुणप्रपञ्चप्रदर्शनम् । वासुदेवशब्दं प्रयोगेन सर्वसामानाधिकरण्यव्यपदेशनादिदानसर्वेश्वरीरूपत्वपथवसितव्याप्तिविशेषः ; द्वितीयोऽनेन सृष्टिप्रयोजनं क्रीडादिवेत्युच्यते । द्वाभ्यां च पदशब्दां अमन्त्रोपासकैकान्तिवन्नान्तीलितमन्त्रविशेषोऽपि स्मारितः । पृथिव्यादिवहुत्वमात्रस्य प्रत्यक्षादिसिद्धत्वावेकस्यैव सतो बहुरव हि शास्त्रेण्यम् ; सतश्च तयामृतत्वं एवाह वाक्यतात्पर्यम् ; तथैकस्य सर्वेश्वरीरूपत्वेन निर्व्युत्तमिति न कथिदोषः ॥ १५ ॥

५ आ. मा. भा.— 'सर्वत्र एक एव नारायणः स्थितः' इत्येकत्वेन, पृथक्त्वेन सर्वतो ब्रह्मक्षणेन । बहुधा हि तस्य रूपं 'आभाति शुक्लमिव लोहितमिवाथो नीलमथोऽर्जुनं' इति सनत्सुजाते [म. भा. ५।४।२६] 'दैवमेवापे' [४।२५] इत्युक्तप्रकारेण बहुषो वा बहुधा ॥ १५ ॥

६ ज. प्र. दी.— एकत्वेनाद्वैतभावगतेति व्याख्यानामसत्, मिथ्याभावनात्वादिति भावेनाह सर्वत्रिति । सर्वत्र स्थितो नारायण एक एवेति योजना । पृथक्त्वेनादित्यवन्नादिरूपेणेत्यसदिति (शं.) भावेनाह— पृथक्त्वेनेति । अपरस्तु

पृथक्त्वेनेत्येतत्सम्यग्याख्यायाम् बहुत्वेत्यादादित्यादिरूपेणेति व्याख्यातवानत आह— बहुधेति । कथमितान आगमेनैव दर्शयति— शुक्लमिवेति । इदंशब्दोऽप्यर्थः । शरान्तरणं व्याख्याति— दैवमेवेति ॥ १५ ॥

७ ह. पै. भा.— ज्ञानपक्षेन ज्ञानमेवेश्वरविषयं यज्ञस्तेन यज्ञेन च । अन्येऽपरे जन्तवो यजन्तः पूजयन्तो मामीश्वरमुपासते सेवन्ते । एकत्वेनैकमेव परं ब्रह्मेति । पृथक्त्वेनेन्द्रविभ्रवरुणादित्यादिरूपेण । बहुधा बहुप्रकारैर्व्यवस्थितं तथा विश्वरूपेण विश्वतोमुखं तथा विश्वरूपपरं विश्वतोमुखम् ॥ १५ ॥

८ चं. ब्र. मि.— एवम् 'मजन्ति' [१११३] इत्यनेनैकः प्रेमभक्तिप्रजनकरः प्रदर्शितः ; इदानीं 'अनन्यमनसः' [१११३] इत्यनेनोक्तमद्वैतज्ञानरूपं मजन्प्रकारं दर्शयति— ज्ञानयज्ञेनेति । 'वासुदेवः सर्व' [७।१९] इति सर्वात्मकत्वदर्शनेन ज्ञानम्, तदेव यज्ञः, तेन ज्ञानयज्ञेन मां यजन्तः ज्ञानपूजां कुर्वन्त उपासते अनुसन्धयन्ते । ज्ञाने यज्ञत्वनिर्माणं तु 'श्रेयान्द्रव्यमवाद्यज्ञानयज्ञः' [३३] इति ऋषिप्रायोक्तश्रेयस्माणात्वेति ध्येयम् । गो. द्वि. २१

'अपि च' इत्यनेन पूर्वश्लोकोक्तमजन्तस्य ज्ञानयज्ञात्त्वाद्वाद्वाद्भिभावकृतसञ्चयौ दक्षितः । ज्ञानपक्षे प्रकारभेदानाह— एकत्वेनेति । 'प्रज्ञेयाहं' इत्येकपाठमभ्यासरूपं एको ज्ञानयज्ञः ; तथा पृथक्त्वेन आदित्यवन्नादिरूपेण 'भारवातेक एव बहुधा स्थितः' इत्यनुसन्धानरूपो द्वितीयो ज्ञानयज्ञः ; तथा 'विश्वतोमुखं विश्वरूपम्, सर्वात्मको भगवान्' इत्यनुसन्धानरूपसृष्टीयो ज्ञानयज्ञः । एतेषां च यस्तुतः स्वस्वभेदाभावेऽपि ब्रह्मभेदाभावेऽपि ॥ १५ ॥

९ व० त० दी०— किञ्च ज्ञानयज्ञेन चेति । भस्त्वोपासते इति पूर्वमुक्तम् । ज्ञानयज्ञेन चोपासते इत्यु-
नोच्यते । अत्र यज्ञपदेन 'ब्रह्मार्पणं ब्रह्म हविः' [४।२४] इति पूर्वोत्तरप्रकारः स्मारित इति गम्यते । तेन च
मामक्षरस्वरूपमुपासते । तत्रापि प्रकारभेदः । केचिद्वेकस्त्वेन 'सोऽस्मि' इत्यात्माभेदभावनया तान्त्रिका । 'आत्मानं
परम ध्यायेत्' इत्यादिवाक्यात् । केचिरप्यन्त्वेन राजसत्वान्त्रिका भेदभावनया दासोऽस्मीति रूपया मा स्वामि
नमुपासते । केचित्तु बहुधा शिवशक्तिसूर्यगणेशादिरूपेण । यद्वा ब्रह्मादिनः बहुधा घटपटादिजगदाकारेणाविरु-
मेव सन्तमेवं विश्वतोमुखं विश्वप्रकारस्त्वेनावरियत् सर्वतः पाणिपादान्तं सर्वतोक्षिदिरोमुखं मामुपासते ॥ १५ ॥

१० पु. अ त— एवं भक्तानां भजनप्रकारमुक्त्वा सन्ति, तानाह— एकस्त्वेन 'सोऽहं ब्रह्मास्मि' [ ] इति
ज्ञानिनामाह— ज्ञानपदेनेति । अन्ये ज्ञानिनो ज्ञानयज्ञेन प्रकारेण पृथक्त्वेन योगेन शरणागमनरीत्या बहुधा सर्वत्र
चापि ज्ञानात्मकयजनप्रकारेण चापि यजन्तो हृद्येव मा पूज- तद्रूपेण विश्वतोमुखं सर्वोत्सुकं माम् , एवमनेकप्रकारेण
यन्त उपासते भजन्त इत्यर्थः । अविद्यानेन चकारेण च पूर्वोक्त- मामुपासते भजन्त इत्यर्थः ॥ १५ ॥
भजनापेक्षया हीनत्व व्यज्यते । ज्ञानभजने यद्बल प्रकारा

११ नी० भा० दी०— ज्ञानयज्ञेन निर्विकल्पसमाधिना पातञ्जलाः । एकत्वेन 'अहमेव भगवान्वासुदेवः'
इत्यभेदेनौपनिषदाः । पृथक्त्वेन 'अयमीश्वरो मम स्वामी' इति बुद्ध्या प्राकृताः । अन्ये पुनर्बहुधा बहुप्रकारं
'विश्वतोमुखं सर्वद्वारैर्यैरिदं विश्वदृष्टं तत्रागतत्वरूपमेव, यच्छ्रुतं तन्नामैव, यदत्तं भुक्तं वा तत्सर्वरितमेव' इत्येव
विश्वतोमुखं यथा स्यात्तथा मामुपासते ॥ १५ ॥

बहुधाभजनहेतुभूतं भगवतः सर्चारमकत्वम् ।

अहं कैतुरहं यज्ञः स्वधाऽहमहमौपधम् ।

मन्त्रोऽहमहमेवाज्यमहमग्निर्हं ह्रुतम् ॥ १६ ॥

१ शां. भा.— यदि बहुभिः प्रकाररूपासते, कथं त्वामेवोपासते ? इत्यत आह— अहं ऋतु-
रिति । अहं ऋतुः श्रौतफर्मभेदोऽहमेव । अहं यज्ञः स्मार्तः । किञ्च स्वधाऽन्नमहं, पितृभ्यो यदीयते ।
अहमौपधं, सर्वप्राणिभिर्यद्यद्यते तदपैषयश्चोद्वाच्यम् (शब्दितं) त्रीहियवादिसाधारणम् । अथवा
'स्वधा' इति सर्वप्राणिसाधारणमन्नं, 'औपधं' इति व्याध्युपशमार्थं भेषजम् । मन्त्रोऽहं, येन
पितृभ्यो देवताभ्यश्च हविर्दीयते । अहमेवाऽऽज्यं हविश्च । अहमग्निः, यस्मिन्हूयते हविः
सोऽग्निर्हमेव । अहं ह्रुतं हवनकर्म च ॥ १६ ॥

१ कर्तृशक्तिरूप उक्त्यादि, 'तं यथा समुद्र क्षोत्वा एव सर्वं यज्ञकृतोऽपि यन्ति' 'ये च पुरस्ताद्ये ओपरिष्ठाद्यज्ञक-
वृत्ते सर्वेऽग्निदोममपियन्ति' (ए भा. ३।५।३) इति श्रवणात्, 'तस्यैतस्य यज्ञकृतोऽध्वारः ऋत्विज' (ते भा ३।१।१)
इत्यादि दर्शनात् । 'युपसदिो यज्ञं क्रतु' इति विष्णुसहस्रनामभाष्ये भगवत्पदाचार्या । 'सं क्रतुं कुर्वति' (छा. ३।१।५।१)
इत्यत्र तु ऋतुनिश्चयोऽप्यवगम्य — एवमेव, नान्यथेत्यविवक्ष्य प्रत्यय इति त एव । असोमा यज्ञा, सधोमा. कृतव इति माग-
वतव्याख्याया (३।१।३।३८) धीपरा । 'पञ्च महायज्ञा, औपासनादय सप्त, पाकयज्ञा श्रौताग्निदोनादय सप्त हविर्वैश्व-
वशपददोपाता । अग्निदोमादय सप्त सोमधत्वा कृताव' इति विष्णुसहस्रनामव्याख्याने पराशरभट्टाचार्य । कियत इति
ऋतु कर्मोपासाय वा, 'यो जात एव प्रथमो मनस्वान्देवो देवाः क्रतुना पवैभूषत्' (ऋ. स. ३।१।७) इत्यादौ
दर्शनात् । प्रजा वा, 'ऋतु । अमु । धी' (निषे ३।९) इति तनामसु पाठात् ॥ ओपधिप्रभवमौपधम् अम् 'ओप-
धोऽप्योऽप्यम्' (ते २।१) इति धृतेः । औपि दाहक जाटामो धीयते प्रशिक्ष्यत इत्यौपधमिति केचित् ॥ एवमहं पूर्वत्र एव
च सम्प्रयते । एतैश्चात्मसपि भगवदुपासनमिति स्वयम् प्रत्येकमहत्त्वं । अत्र वारकलापक्यात्भेदोद्वेकिकं कर्म कथमस्ति
भगवत्पद प्रापयतीत्युच्यते ? इति मन्वाना अभिनवगुप्ताचार्या — एकस्त्वेन निर्मागस्य मन्त्रतत्त्वस्य परिकल्पितसाधनाधीनं कर्म
पुनरेकैव निर्वर्तयति, कियथा सर्वकारकारमयाप्राक्कारणावस्थाने मध्वरत्नप्राप्तिं प्रत्यविदुरेत्वात् । उक्तं च— 'तेव किय-
तिमवा शक्ति दिवस्य पञ्चदिनी । वन्यदिनी स्वमार्गस्था शशा सिद्धुपवादिका ॥' इति । मयाप्युक्तम्— 'उपक्रमे शैव
शुद्धिर्वाभाषाव्यापिनी । उपासतिपद्ये सा गण्यमानातुयादिनी ॥' इति । तत्र तत्र विदित विचारितवनेतिदोपान्यते ।
इत्यात् ।

२ आ. शां. व्या.— भगवदेकविषयमुपासनं तर्हि न सिद्धयतीति शङ्कते— यद्वीति । प्रकारभेदमादाय ध्यायन्तोऽपि भगवन्तमेव ध्यायन्ति तस्य सर्वात्मकत्वादित्याह—

अत आहृति । ऋतुयज्ञशब्दयोरपौनरुक्त्यं दर्शयन्व्याचष्टे— श्रौत इति । क्रियाकाररूपफलजातं भगवदतिरिक्त नास्तीति समुदायार्थं ॥ १६ ॥

३ रा. भा.— तथा हि विश्वशरीरोऽहमेवावस्थित इत्याह—अहमिति । अहं ऋतुः अहं ज्योतिष्टोमादिकः ऋतुः, अहमेव यज्ञो महायज्ञः, अहमेव पितृगणपुष्टिदा स्वधा, औषधं हविश्चाहमेव, अहमेव च मन्त्रः; अहमेव चाज्यम्, प्रदर्शनार्थमिदम्, सोमादिकं च हविरहमेवेत्यर्थः । अहमाहवनीयादिकोऽग्निः, होमश्चाहमेव ॥ १६ ॥

४ वे. ता. चं.— यद्यपि परब्रह्मदिक्षुपेणित्वपुत्रसत्त्वे वक्तुं शक्ये, तथापि अनन्तरप्रत्यानुसाररुक्त एवार्थ इत्यभिप्रायेण 'अहं ऋतुः' इत्यादिश्लोकचतुष्टयस्य प्रहनसत्प्रत्ययै चह तस्याह्वीति । ज्योतिष्टोमादिक इत्यनेन महायज्ञ इत्यनेन च विषयविशेषप्रदर्शनात् ऋतुयज्ञशब्दयोः पौनरुक्त्यपरिहारः । शरीरमानसश्रौतस्मार्तादिविभागस्तु न प्रसिद्धयनुसारीति भावः । महायज्ञः ब्रह्मयज्ञादिः पञ्चविधः । अविशेषादेवकारः सर्वान्वेत्य । ऋतुतद्वयवादिप्रसङ्गात् स्वधाशब्दसहपाठादा-

ज्यस्य च पृथगुक्तत्वाद्योपधिविकारहविर्विशेषविषयोऽयमौषधशब्द इत्याह औषधं हविश्चाहमेवेति । एतेन स्वधौषधशब्दयोरपेभेजनादिरत्तव्याख्या प्रत्युक्ता । 'विशेषविधिः शोपनिषेधार्थ' इति शङ्का परिहरति प्रदर्शनार्थमिति । एषमुत्तरेष्वपि वितामहादिकथनं प्रथितामहादिप्रदर्शनार्थं प्राच्यम् । अत्राग्निशब्दस्य प्रकरणविशेषाद्भूततर्तीयादिमाहविषयत्वं न युज्यत इत्यभिप्रायेणाह—अहमाहवनीयादिकोऽग्निरिति । हविषां प्रागुक्तत्वात् हुतशब्दो भावार्थ इत्याह—होमश्चेति ॥ १६ ॥

५ आ. मा. भा.— प्रतिज्ञातं विज्ञानमाह— अहं ऋतुरित्यादिना । ऋतवोऽग्निष्टोमादयः । यज्ञो देवतामुद्दिश्य द्रव्यपरित्यागः । 'उद्दिश्य देवान्द्रव्याणां त्यागो यज्ञ इतीरितः' इत्यभिधानात् ॥ १६ ॥

६ ज. म. दी.— 'विश्वोमुलं इत्युक्त सर्वात्मकत्वं प्रपद्यत्युत्तरेण' इत्यन्यथा व्याख्याननिरासार्थमाह— प्रतिज्ञातमिति । अन्यथा प्रतिज्ञातानुक्तिप्रवृत्त इति भावः । व्याख्याने-

तु 'रतोऽहमम्बु' [७८] इत्यादेरिव द्रव्यम् । 'ऋतव' इति ऋतुयज्ञशब्दयोरर्थभेदमाह । सामान्यविशेषभावेन भेद इत्यर्थः ॥ १६ ॥

७ ह. पै. भा.— कथमेकस्यैव भगवतो बहुविधत्ववचनं ? इत्याशङ्क्याऽऽत्मनो बहुविधत्वं दर्शयितुमाह—अहमिति । अहं ऋतुः सोमयागमभेदोऽग्निष्टोमादिः । अहं यज्ञोऽहरहः क्रियमाणो देवयज्ञादिः । अहं स्वधा पितृपूजात्मको यज्ञः स्वयेत्युच्यते पितृपूजादिः । अहमौषधं यज्ञाभ्यादिनिवृत्त्यर्थमुपयुज्यते तदौषधं हरीतक्यादि । मन्त्रोऽहं येन देवेभ्यो हविर्दीपते यजुरादिः स मन्त्रः । अहमेवाऽऽज्यं घृतम् । अहमग्निः, यत्र हविर्हयते स आहवनीयादिः । अहं हुतं होमस्तदप्यहम् ॥ १६ ॥

८ वे. म. गि — विश्वरूपमेव प्रपन्नयति चतुर्भिः—अहमिति । सर्वस्वरूपोऽहमिति वक्तव्ये तत्तदेकदेशरूपनैषानरद्वादशकपालेऽष्टाकपालेऽष्टादिकीर्तनवद्वयमुपास्यत्वादाः । ऋतुश्रौतोऽग्निष्टोमादिः, यज्ञस्तु स्मृतौ वैश्वेवादिर्महायज्ञत्वेन

भुतिस्तुतिप्रसिद्धः, स्वधा पित्र्यं श्राद्धम्, औषधमोषधिमवमन्नं भेषजं वा, मन्त्रो याज्यापुरोनुवाक्यादि । आज्यं सर्वहविरपलक्षणमिदम्, अग्निराहवनीयादि, हुतं होमः, एतत्सर्वमहमेव ॥ १६ ॥

९ व० त० दी०— अन्त्यपक्षमेव ज्ञानं सिद्धं वितृणोति—अहमिति चतुर्भिश्चतुर्विधपुरुषार्थसिद्धयर्थम् । अत्र स्वस्य सर्वरूपत्वात् 'सर्वोऽहं' इति वक्तव्यत्वेऽपि यत्तदेकदेशरूपेण कथनं तद्वैश्वानरद्वादशकपालालादिधेवयुक्त्यानुवादेन । तस्यपद्योजनं तु चतुर्दश भजतां तेन रूपेण फलदानं वैश्वानरद्वादशकपालालादिनाऽष्टादिकानां तथैव सिद्धत्वादिति तत्तदुक्तं ज्ञात्वा मा भजतां मत्त एव सर्वं फलं इति बोधयितुमाह—ऋतुरिति । ऋतुः श्रौतकर्मसु सङ्कल्पः अहं प्रकृतः । यज्ञः श्रौतः सोमादिरहम् । स्वधा पितृभ्यो दीयमानमन्नं नान्दीमुत्तादौ । औषधं प्रीक्षादिकमन्नं ब्रह्म । मन्त्रो गायत्र्यादिः, आथर्वणश्च ब्रह्मकर्मरूपोऽहं याज्यापुरोनुवाक्यादिरूपश्च । आज्यं घृतं सर्वहव्योपलक्षणमेतत् । अग्निहेतादिरूपोऽहं पञ्चाम्रिविद्यासिद्धश्च । हुतं हविःप्रक्षेपोऽहं ब्रह्म । तदुपासनात्वेन ब्रह्मत्वं बोधयितुं प्रत्येकमहं शब्दः ॥ १६ ॥

१० पु. अ. त — ननुक्रमेव एवां बहुधा ये भजन्ति तं च ज्ञानिन एव, तेषामज्ञाने ज्ञाने कथं प्रवेशः ? इत्यादाह्वय तत्तदात्मकं मां ज्ञानैव भजन्तीति ज्ञापनाय स्वस्य सर्वात्मत्वं प्रकृतयति— क्रतुरित्यादिचतुर्भिः । ऋतुः यज्ञाधिष्ठात्री देवता अहम्, आधिदैविकरूपस्तत्कलदातेत्यर्थः । यज्ञो

धर्मात्मकोऽग्निहोत्रादियज्ञात्मकोऽहम् । एषाधा पितृभ्यं आह्वयि- पितृयज्ञरूपोऽहम् । औपधं सकलरोगनिर्वर्तनात्मकमैश्वर्य- रूपोऽन्नरूपो वा अहम् । मन्त्रः ऋगादिरहम् । आश्रयं होम- द्रव्यं हविः । अग्निराहवनीयादिः । हुतं होमः ॥ १९ ॥

११ नी० भा० दी० — इदमेवोपासनं विवृणोति— अहमिति । ऋतुः सङ्कल्पो देवताध्यानरूपः । यज्ञः श्रौतः स्मार्त्तश्च देवतोद्देशेन द्रव्यत्यागः । स्ववा पितृणामन्नम् । औपधं मनुष्याणामन्नम् । मन्त्रो धेनु दीवते सः । आश्रयं हविः । अग्निः । हुतं प्रक्षेपक्रिया । इदं सर्वं यस्माद्दहमेवावस्तेषां विश्वतोमुखमुपासनं युक्ततरमित्यर्थः ॥ १६ ॥

पिताऽहमस्य जगतो माता धाता पितामहः ।

वेद्यं पवित्रमोङ्कार ऋक्साम यजुरेव च ॥ १७ ॥

१ शां. भा.— किञ्च पिता जनयिता अहमस्य जगतः, माता जनयित्री, धाता कर्मफलस्य प्राणिभ्यो विधाता, पितामहः पितुः पिता, वेद्यं वेदितव्यं, पवित्रं पावनं, ओङ्कारश्च, ऋक्साम यजुरेव च ॥ १७ ॥

२ आ. शां. व्या.— इत्थं भगवतः सर्वात्मकत्वमनु- मन्तव्यमित्याह— किञ्चेति । पवित्रं पूयतेऽनेनेति व्युत्पत्त्या परिशुद्धिकारणं पुण्यं कर्मत्याह— पावनमिति । वेदितव्ये

३ रा. भा.— अस्य स्थावरजङ्गमात्मकस्य जगतः तत्रतत्र पितृत्वेन, मातृत्वेन, धातृत्वेन, पिता- महत्वेन च वर्तमानोऽहमेव । अत्र धातृशब्दो मातृपितृव्यतिरिक्ते उत्पत्तिप्रयोजके चेतनविशेषे वर्तते । यत्किञ्चिददेव्यं पवित्रं पावनं, तदहमेव । वेदकश्च वेदधीजभूतः प्रणवोऽहमेव । ऋक्सामयजुरात्मको वेदश्चाहमेव ॥ १७ ॥

४ वे. ता. चं.— 'पिताऽहमस्य' इत्यादौ न स्वस्व- रूपेण पितृत्वादिक्वमिहोच्यते; अपितु पितृत्वादिरूपेण प्रति- पन्नाना स्वाश्रयामिकत्वम् । तथा सति हि प्रकृतसङ्गतिरित्यभि- प्रायेणाह अस्थेति । म्याचेत्वेवि तानि तानि कारणानोभर- शरीरानि तत्रापि तस्य पितृत्वादिब्यवहारः । धातृशब्दो हि सृष्ट्यन्तविशेषरतया प्रसिद्धः; तत्रान्न पौनहत्यमिरयासा ऋषाड अप्रेति । गोकर्तृवर्दन्त्यायादिति भावः । एहस्यैव सर्वपितृत्वाद्यभावात् प्रतिनियतप्रदर्शनाय तत्रतत्रेत्युक्तम् । अत्रति— पित्रादि समभिन्त्याहन्त्वादित्यर्थः । एतेन्द्रादिषुहृषाटे हि चतुर्मुखरतेति भावः । पावर्धयुतधारणादिद्वारोत्पत्तिप्रयो-

जकत्वम् । वेशत्वमात्रस्य सर्वसाधारणत्वात् वेद्यपवित्रप्रणवो विंशेषणविशेष्यभावेन अनवयः सम्भवेत्प्रतीयमानो वाचकभा- वात् श्याज्य इत्यभिप्रायेणाह यत्किञ्चिदिति । वेत्त्यानन्तर- मभिधीयमानतवात् पवित्रत्वधाम्यथा च वेदधेयमित्युक्तम् । ननुमन्त्रनिर्देशादिशेषकामाभावात् अनुकममस्तवेदेवयद्गृहविषयो ऽयमिति ज्ञापनाय यत्किञ्चिच्छब्दः । सङ्कोचवत्तत्रावस्तेषु दासस्य पावनमित्युक्तम् । सम्प्रति सम्बन्धिनिर्देशमन्त्र्या- दादेशप्रतिषम्बन्धिनिर्देशापत्त्वज्ञापनाय वेदकश्चेत्युक्तम् । ऋक्सामयजुषां प्रणामिषानेऽपि तदनुप्रविष्टस्य प्रणवस्य प्रणयुक्तिः किमभिप्रायेत्यत्राह वेदधीजभूत इति ॥ १७ ॥

५ आ. मा. भा. ॥ १७ ॥

६ ज. प्र. टी ॥ १७ ॥

७ ह. पै. भा.— पिता जनकोऽहमस्य जगतः । माता चाहं धाता दाता कर्मफलस्य प्राणिभ्यः; पितामहः पितुः पिता, वेद्यं वेदितव्यम्; पवित्रं पावनम्; ओङ्कारः "ओमिति ब्रह्म" [तै. उ- १।८।१?] इति श्रुतेः । ऋद्भ्रविशेषः । साम मन्त्रविशेषः । एवं यजुर्धन्त्रविशेषः ॥ १७ ॥

१ यमिनी इति माना । 'माद् माने' (पा. पा. उ. ९) एव (अष्टा. ३।१।१३३) चकारेणाश्रयणस्यपि एतद् 'अद् दन्त्रं गामानि ऋषयायवेनादि च ।' (र. ५. ३।१।१।१५) 'पद्मदन्त्रमयशोऽं इत्याभिः परिशुद्धितम् । कल्पयति हि मां विना अवरणं वदन्त्या ॥ (म. भा. १.३।१।१।१५) इत्यादिदेवतात् । — अविगीता

८ वें. द्र. नि.— धाता पोषयिता । वेद्यं वेदितव्यं । द्यो वेदाः । एकारः 'अहमेव' इत्यवधारणार्थः । षष्ठु । पूषतेऽनेनेति पवित्रं पावनं गङ्गादि । ऋणा स्पष्टमन्त्र ॥ १७ ॥

९ व० त० दी०— किञ्च ब्रह्मयेज्ञं जगतो यजमानस्य पिताऽस्मि जनकः सोऽहम् । माता चाहम् । धाता-
ऽन्वाधाता । यजमानश्चाहं ब्रह्मैव, 'ब्रह्मणा हुतं' [४।२४] इति पूर्वसूत्रितत्वात् । पितामहश्चाहं स्मार्यं आह्वे
त्रयाणामुपदेशात् । तत्र वेद्यं यज्ञरूपं चाहमेव । पवित्रं शोधनं प्रायश्चित्तादिरूपमहम् । ॐकार इति मन्त्राणा-
माशुभार्थमाणः प्रणवाख्योऽहम् । तत्र क्रमसाम यजुरेव च- क्रक् पादवद्धं वाक्यं, साम गीतियुक्तं वाक्यं,
यजुः पादगीतिभ्यां रहितं वाक्यम् । चकारोऽथर्वाङ्गिरसां समुच्चारकः त्रयः सोऽहमेव ॥ १७ ॥

१० पु. अ. त.— किञ्च । अस्य जगतो मदात्मकस्य । पवित्रं पावनम् । ॐकारः अन्नरात्मवन्नक्षत्रीयम्, ऋगादि-
अहमेव पिता उत्पादकः । माता योनिः । धाता कर्मफल- । वेदत्रयात्मा ॥ १७ ॥
धाता । पितामहो ब्रह्मा । वेद्यं सर्वज्ञानादिसाधनैर्वैयवस्तु ।

११ नी० भा० दी०— धाता कर्मफलानां विकर्ता, वेद्यं वेदितव्यं ब्रह्म, पवित्रं पावनं तप आदिकम् ॥ १७ ॥

**गतिर्भर्ता प्रभुः साक्षी निवासः शरणं सुहृत् ।
प्रभवः प्रलयः स्थानं निधानं बीजमव्ययम् ॥ १८ ॥**

१ शां. भा.— किञ्च— गतिः कर्मफलं, भर्ता पोष्टा, प्रभुः स्वामी, साक्षी प्राणिनां कृवा-
कृतस्य, निवासो यस्मिन्प्राणिनो निवसन्ति, शरणमावर्तानां मत्प्रपन्नानामार्तिहरः, सुहृत्प्रत्युपका-
नपक्षः सन्तुपकारी, प्रभव उत्पत्तिर्जगतः, प्रलयः प्रलीयते यस्मिन्निति, तथा स्थानं तिष्ठत्य-
स्मन्निति, निधानं निक्षेपः कालान्तरोपभोग्यं प्राणिनां, बीजं प्ररोहकारणं प्ररोहधर्मिणाम्,
अव्ययं यावत्संसारभावित्वादव्ययम् । नक्षत्रीजं किञ्चित्प्ररोहति । नित्यं च प्ररोहदर्शनाद्बीजसन्त-
तिर्न व्येतीति गम्यते ॥ १८ ॥

२ का. शां. व्या.— मगधत. सर्वात्मकत्वे हेतवन्तराह— यत्त्वमित्यादाइयाऽह— यावदिति । कारणमन्तराणि पापि यावै
किञ्चेति । गम्यत इति प्रकृतिविलयात् कर्मफलं गतिरि- कदाचिदुदेव्यति, किं कारणेन ? इत्यादाइयाऽह— न हीति ।
ज्ञाह— कर्मेति । पोष्टा कर्मफलस्य प्रदाता । कार्यकरणप्रपञ्च- गा मूर्तार्हिं सत्त्वरदशायामेव कदाचित्कार्योत्पत्तिरित्यादाइया-
स्याधिष्ठानमित्याह— निवास इति । दीर्येवे दुःखमस्मिन्निति ऽह— नित्यं चेति । कारणव्यक्त्यांशमज्ञीहृत्य तदन्यतम-
व्युत्पत्तिमाधित्याऽह— शरणमिति । प्रभवत्यस्मान्नगदिति व्यक्तिसून्यत्वं पूर्वकालस्य नास्तीति सिद्धवत्कृत्य विशि-
व्युत्पत्तिमादायोक्तम्— उत्पत्तिरिति । कारणस्य कथमव्य- नधि— बीजेति ॥ १८ ॥

३ रा. भा.— गम्यत इति गतिः, तत्रतत्र प्राप्यस्थानमित्यर्थः । भर्ता धारयिता, प्रभुः शासिता,
साक्षी साक्षाद्दृष्टा, निवासः वासस्थानं वेश्मादि, शरणं इष्टस्य प्रापकतयाऽनिएस्य निवारणतया च
समाश्रयणीयश्चेतनः स चाहमेव; सुहृत् हितैषी, प्रभवप्रलयस्थानं यस्मिन्कस्मिन्दुत्पत्तिप्रलययोर्षत स्थानं
तदहमेव; निधानं निधीयत इति निधानम्, उत्पाद्यमुपमेहार्यं चाहमेवेत्यर्थः । अव्ययं बीजं तत्रतत्र
व्ययरहितं यत्कारणं, तदहमेव ॥ १८ ॥

४ वे. ता. चं.— गतिशब्दस्याप्युपप्रायन्यायेन द्रव्यपर-
त्वौचित्यमात्र भावार्थपरत्वमित्यभिप्रायेण स्थानपरत्वमाह— इत्यनेनान्वयो न स्यादित्यभिप्रायेणाह शास्त्रितेति । साक्षा-
गम्यत इतीति । सर्वजनसाधारणेषु अर्थेषु निर्दिश्यमानेषु इष्टेति— 'साक्षाद्दृष्टि संज्ञायाम्' [अष्टा. ५।३।१९] इति हि
तन्मध्ये स्त्रीविशेषमात्रप्रतिषेधवन्निष्पदायो न बन्नुसुचित, शास्त्रिणाब्दोऽनुशिष्यते । चासस्थानमिति-अत्र भावादि-
धारणार्थत्वं च विमर्शितात् । प्रतिष्ठमित्यभिप्रायेणाह भर्ता पत्त्वानौचित्यादधिकरणार्थोऽयं घनिति भावः । गतिशब्देन
धारयितेति । प्रभुशब्दस्यात्र प्रवृत्ततामात्रपरत्वे 'जगत' पौनरुक्त्यनिरासार्थोक्तं वेदमादीति । गतिशब्दस्य स्वर्गदृष्टि-
व्यादिपत्तव्यदेशपर उक्तः, तद्वैशानुमाभ्युपगम्यते वा ।

शरणशब्दस्यान् निवासशब्दनिर्दिष्टगृहायचेननपरव्युदासायाद्
इष्टस्येति । इष्टाप्सनिष्ठनिवारणयोर्बन्धु प्रत्येकमुदाया-
न्यामन्वयः । 'शरणं गृहरक्षिणोः' [अमरः ३।३।५२]
इति पाठान्न रक्षितुपरः शरणशब्द । हितेषीति—'शोभन-
हृदययुक्तो हि सुहृत्, शोभनत्वं च हृदयस्य हितगोचरत्वमिति
भावः । यस्यकस्यचिदिति—न केवलं प्रज्ञादेवैर्युक्तैर्देवा
यदुत्पत्तिप्रलयस्थानमित्यभिप्रायः । 'प्रभव.' इति व्यस्तं
परोक्तं पाठान्तरमप्रतिद्वेनानेवावाधानात्तम् । 'प्रभवप्रलयस्या-

गम्' इति प्रगच्छत्यात् वन्न यत्रप्रभवति, यत्र प्रलीयते, तत्र
निधानशब्देन निगदितमित्यभिप्रायेणाद् निधीयते इति
निधानमिति । कर्माद्यर्थे व्युत्पत्त्ययः । एतेन निधानशब्द-
स्य प्रलयस्थानविशेषणत्वेन अग्यात्परस्परयोजना निरस्ता ।
'प्रभवप्रलयस्थानं' इत्यस्योपादानविषयार्थाधीनत्वान्नः कारण-
मात्रपरः तस्योपादानपरस्परविशयार्थाधीनत्वात्साक्षादिदेवत्वं
पूर्वं इत्यभिप्रायेणाद् तत्रतत्रेति ॥ १८ ॥

५ आ. मा. भा.—गम्यते मुमुक्षुभिरिति गतिः । तथा हि सामवेदे वासिष्ठशाखायाम् "अथ
कस्मादुच्यते गतिरिति ब्रह्मैव गतिरिति तद्वि गम्यते पापविमुक्तैः" इति । साक्षादीक्षत इति
साक्षी । तथाहि वाक्फलयशाखायाम् "स साक्षादिदमद्राक्षीचदक्षीचत्साक्षिणः साक्षित्वम्" इति ।
शरणमाश्रयः संसारभीतस्य । 'परं परायणं' इत्याद्युक्तम् । "नारायणं महज्ञेयं विश्वात्मानं पराय-
णम्" [म.ना.उ.९।३] इति च । संहारकाले प्रकृत्या जगदत्र निधीयत इति निधानम् । तथा हि
ऋग्वेदखिलेषु "अपश्यमप्यये मायया विश्वकर्मण्यदो जगन्निहितं शुभ्रचक्षुः" इति ॥ १८ ॥

६ ज. प्र. टी.—गतिः कर्मफलमिति व्याख्यानं (सं.)
अपार्कुरुमाह—गम्यते इति । शरणमित्यतो भेदार्थमुक्तं मुमु-
क्षुभिरिति । अत एव गम्यत इत्यस्यावगम्यत इत्यर्थः ।
इत एतत् इत्यत आह—तथा हीति । किमुच्यत इत्यपि
प्रश्नोऽप्याहार्यः । साक्षीयौदासीन्य प्रतीयते, अत आह—
साक्षादिति । इत एतदित्यत आह—तथा हीति । यद्-
द्राक्षीत्साक्षात्साक्षिणः परमेश्वरस्य साक्षित्वं साक्षिशब्दप्रवृत्ति-
निमित्तम् । तदुक्तम् 'साक्षादृष्टिं सन्नायाम्' [अष्टा. ९।२।९३]

इति । निवासशब्दागतार्थतया शरणशब्दार्थमाह—शरण
मिति । संसारभीतस्येति मुक्तोपलक्षणम् । विष्णोर्मुखाय
यत्वे प्रमाणमाह—परमिति । परायणं सुकृतानामाश्रयः ।
तथापि निधानमिति पुनरुक्तिरित्यत आह—संहारेति ।
सर्वभूतानि 'प्रकृतिं यान्ति' [३।३३] इत्युक्त्वात् कथं
भगवति निधीयत इत्यत उक्तं प्रकृत्येति । प्रथमं प्रकृति
यान्ति पश्चात्तत्र निधीयन्त इत्यर्थः । तत्कृतः ? इत्यत आह—
तथा हीति । विश्वकर्मणोश्चैव शुभ्रचक्षुः शुद्धदृष्टिरहम् ॥ १८ ॥

७ ह. पै. भा.—गतिरिति । गतिः कर्मफलम् । भर्ता पोष्टा । प्रभुः स्वामी । साक्षी प्राणिनां
शुभाशुभस्य कर्मणः । निवासो यस्मिन्प्राणिनो निवसन्ति । शरणं प्राणिनामार्तिहरम् । सुहृत्प्रत्युपकारा-
नपेक्ष उपकारी । किञ्च प्रभव उत्पत्तिस्थानं जगतः । प्रलयो यस्मिन्प्रलीयते सोऽहम् । जगत्तिष्ठत्स्मि-
न्निति स्थानमहम् । निधानं जगतो यत्कालान्तरोपभोगाय निधीयते तदहमिति । बीजं जगतः
प्ररोहणसमर्थमव्ययं बीजमिति सम्बन्धः ॥ १८ ॥

८ घं. प्र. गि.—गम्यत इति गतिः प्राप्त्यं वस्तु । भर्ता
भरणकृत् । प्रभुः शासिता । साक्षी शुभाशुभप्रज्ञा । निवासो
वासस्थानम् । शरणं शीघ्रैतेऽस्मिन्पुनःत्वमित्यापलातिहत् ।
सुहृत् प्रत्युपकारानपेक्षोपकारकृत् । प्रभव उत्पत्तिः । प्रलयो

नाशः । स्थानं स्थितिः । निधीयतेऽस्मिन्निति निधानं प्रल-
याधिष्ठानम् । बीजद्युत्पत्तिस्थानम् । न ज्वेति तिष्ठत्स्मा-
दित्यव्यय स्थिरवधिष्ठानम् । 'अहमेव' इति पूर्वो-
न्वयः ॥ १८ ॥

९ वं ० १००—किञ्च गतिः प्राप्यल्लोकादिरूपा ब्रह्मैव, तेन गन्तव्यमिति पूर्वसूत्रितत्वात् । भर्ता पोषक-
श्चाहम् । प्रभुः फलदश्च साक्षी कृताकृतान्वेक्षकत्वेन ब्रह्मरूपश्चाहम् । निवासो यागभूमिरहम् । 'शरणं गृहरक्षिणोः'
[अमरः ३।३।५२] इति कौशात् यक्षशाला चाहम् । सुहृत् यजमानस्य बन्धुवर्गः । प्रभवः फलस्योत्पादको देवता-
रूपः । प्रलयः पापानां नाशकश्च । स्थानं देशस्तीर्थेश्वरादिरूपः । निधानं निधीयतेऽस्मिन्निति यूपचमसादिवाप्रमहं
ब्रह्मैव । बीजं यथादि । अव्ययं पशुजातम् । नचाश्वयपदेन कथं पशुबोध इति वाच्यम् ; अव्येतीत्यव्ययं इति युत्प-
त्त्याऽनादिवोधात् "गावो ह जस्मिरे तस्मात्तस्मान्जाता अजावयः" [ऋक्सं. ८ ४।१८।५ यजुस्सं. ३१।८] इति युतेश्च ।
अथवा ब्रह्मयेत हि पूर्वमनुत्त वादात्लभनस्येत्यभिप्रायेण तथैव तदुक्तम् । अव्ययं बीजं अप्रतीक्यमहमेव ॥ १८ ॥

१० पु. अ. त — गतिमोक्षदिपरहरणं । भवां पोषक । प्रभु समर्थ सर्वनिष्कन्ता । सार्थी प्रोत्थय । निवास स्थानं सर्वदेहस्यरुपात्मर इति । शरणं अमयदाता मृत्युप्रमृतिभय रक्षकः । मुहुत् अमार्थितहितकर्ता । प्रभव प्रकरणं भवत्य

स्मादिति जगत्पदा । प्रलय प्रसर्गं स्वीयतेऽस्मिन्निति लयस्थानम् । स्थानं तिष्ठपरिमित्ति स्थानं सकलापार । निधानं निर्धारिते स्थाप्येऽनेनेति निधानं, रक्षक इत्यर्थे । अभ्ययं धोजम्, अविनाशि धोजं मूत्रकरणमित्यर्थं ॥ १८ ॥

११ नी० भा० ही० — गतिर्युक्तप्राप्यं स्थानम् । भर्ता कर्मकृतदानेन पोषक । प्रभु । अन्तर्यामी । साक्षी वृताकृतावेक्षकः । निवसन्त्यरिमन्निति निवास आश्रयो यज्ञमानादि । शरणं रक्षक । मुहुत्पुपकारमनपेक्ष्य उरु-कर्ता । प्रभव उत्पत्तिस्थानम् । प्रलयो लयस्थानम् । स्थानं स्थितिस्थानम् । निधानं कर्मकृतसमर्पणस्थानं कालान्तरे कष्टप्रसवार्थम् । धोजं प्ररोहकरणं प्ररोहर्षमिणाम् । अवयवं यावत्संसारभावित्वात् ॥ १८ ॥

तपाम्यहमहं वर्षं निगृह्णाम्युत्सृजामि च । अमृतं चैव मृत्युश्च सदसच्चाहमर्जुन ! ॥ १९ ॥

१ शां. भा. — किञ्च — तपाम्यहमादित्यो भूत्वा कैश्चिद्रश्मिभिरुत्तरणैः अहं वर्षं कैश्चिद्रश्मि-भिरुत्सृजामि, उत्सृज्य पुनर्निगृह्णामि कैश्चिद्रश्मिभिरष्टभिर्भार्मैः, पुनरुत्सृजामि प्रावृषि । अमृतं चैव देवानां, मृत्युश्च मर्त्यानाम् । सन् यस्य यत्सम्बन्धितया निद्यमानं तन्, तद्विपरीतमचैवाह-मर्जुन ! । न पुनरत्यन्तमेवासद्गवान्, स्वयं कार्यकारणे वा सदसती । ये पूर्वोक्तैरनुत्तमकारैरेकत-पृथक्त्वादिदिवानैर्नैर्मां पूजयन्त उपासते ज्ञाननिदस्ते यथाविज्ञानं मामेव प्राप्नुवन्ति ॥ १९ ॥

२ आ. शां व्या — इत्य सर्वोत्तमं भवतो न विव दित्यमित्याह — किञ्चेति । 'आदित्याभायते वृष्टि ' [मनु ३।०६] इति स्थितमवगत्य व्याचष्टे — कैश्चिदिति । वर्षोत्सर्गनिप्रहावेकस्यैकस्मिन्काले विद्वद्वाचित्यासद्वाऽऽ — अष्टमिरिति । अतुभेदेन वर्षस्य निप्रोत्सर्गावककर्तृत्वात्वि द्वाह्वयै । यस्य कारणस्य सम्बन्धित्वेन यत्कार्यमनिय्य ग्यने तद्विदु सदि युच्यते, कारणसम्बन्धेनाज्ञमिभ्यक्त कारणमे वानमित्यक्तानामवसदिति ध्ययद्वियते तदेतदाह — स्रदिति ।

सून्यवार्दं युदस्यति — न पुनरिति । भगवतोऽत्यन्तात्मे कार्यकारणकल्पना निरभिज्ञाना न तिष्ठतीत्यर्थं । तर्हि यथा श्रुतं कार्यस्य सत्त्वं कारणस्य चासत्त्वमाभ्येयमित्याह्वय वा-दाशेन निषेधति — कायति । नहि कार्यस्याऽऽस्त्यन्तिकं सत्त्वं वाचात्ममण्डुते [छा उ ६।१।४-६+६।१।१-४] नापी-तरस्याऽऽस्त्यन्तिकमसत्त्वं " अतस्तु एतु [छा उ ६।२।२] इत्यादियुतेरित्यर्थं । तल्लेशानयसैर्भगवदभिनिविष्टबुद्धीनां किं पत्र इत्यादाह्वयं सयो व' क्रमेण वा मुक्तिरित्याह — य इति ॥ १९ ॥

३ रा. भा. — अग्न्यादित्यादिरूपेणाहमेव तपामि; ग्रीष्मादानहमेव वर्षं निगृह्णामि; तथा वर्षास्त्वपि "हमेतोत्सृजामि । अमृतं चैव मृत्युश्च — येन जीवति लोको येन च म्रियते, तदुभयमप्यहमेव । किमत्र नोक्तेन ? सदमचाप्यहमेव — सद्यद्वर्तते, अमद्यद्वीतमनागतं च, मर्मानस्थानस्थितचिदचिद्वस्तुगरीर- । तत्तत्प्रकारोऽहमेनास्यित इत्यर्थः । एवं बहुधा पृथक्स्त्वेन निभक्तानामरूपास्यितकृत्स्नजगच्छरीरतया कारोऽहमेनास्यित इत्येकत्वज्ञानेनानुसन्दधानाश्च मामुपासते त एव महात्मानः ॥ १९ ॥

४ वे ता च — एव 'प्राधान्यत' [१०।१९] इति म्भाणप्रकारेण लोकं तत्तच्छब्दाच्यतया प्रविधाना प्रवृष्ट यानां सत्ताया स्वाधीनत्वप्रदर्शनम्, अथ प्रवृत्ततादधीन्य नोच्यते 'तपामि इति । स्वरूपतत्तापहेतुत्वामावाङ्मिश्रिष्टे ियति अग्न्यादित्यादीति । आदिशब्देन अग्न्यादित्तं विवक्ष्य । एककर्तृत्वयोर्निर्द्वयो कालादिभेदेन व्ययस्ये म्प्रायेणाह ग्रीष्मप्रादिविति वर्षोऽस्तिरिति च । अत्र प्रज्ञया षयेति भाष्यम् । एवं रश्मिबिद्येयोऽपि प्राज्ञ । 'अह ' [१।१६] इत्युपक्रम्य एतावताधियान्निप्रमाधिवेदा त्माधिदेवताविवक्षेति वेचित् । अथ साधकत्वाधनरूपेण सगु

होच्यते 'अमृतं चैव मृत्युश्च इति । श्रुतिकारणाभिधायिमृत्यु शब्दसहभयोगात् मृतिप्रतिबन्धकमानवेषयोऽयममृतशब्द, मुधा-परत्वे तु विषेण सह पठितव्यम्, अमृतमवपाठाच्च मृत्युशब्दस्य वैकस्वतादिपरत्वमवुक्तमित्यभिप्रायेणाह — येनेति । त्रैनात्य्य वर्तिर्गवैसद्गहन उपसहारपरता दर्शयति किमत्रेति । अत्र सच्छब्दवदसच्छब्दोऽपि भावान्तराभावात्प्रादस्तुविद्योपर, अन्वया अहमिति सामानाधिकरण्याद्योपादिन्याभिप्रायेणाह यद्वर्तते यद्वर्ततेतन्मनागतं चेति । असच्छब्दोऽत्र वर्तमानागमवियय । ननु प्रकरणान्तरैव चेतनाचेतनादिविद्ययत्त्वमनयो किं नोच्यते इत्याह सर्वोच्यते । सर्वस्य भावदातमकत्व

हि प्रकृतम् ; त्रैलोक्यसमस्तसङ्घहौचिख्याय वर्तमानत्पादिवि-
वज्ञायामपि चिदचितोर्न त्वाय , तयोरेव तत्तदवस्थाविशेषवि-
शिष्टस्वस्वाविषयत्वात् । अथवा सच्चैत्यादिकम् , 'अहं कतुः'
[९।१६] इत्याद्युक्तकृतज्ञवाक्यार्थकथनमनुच्येयम् । सर्वता
दर्शन्यवचन प्रकृतेनोपासनेन सत्प्रमथति एव बहुधेत्यादिना ।
विशिष्टैकत्वमिह विवक्षितम् , न पुनः प्रलयदशापनमविभक्त
लक्षणम् । प्रस्तुतज्ञानयज्ञत्वस्मारणाय ज्ञानेनानुसन्दधाना
इत्युक्तम् ॥ १९ ॥

५ आ. मा. भा.— सत्कार्यमसत्कारणम् । 'सदभिव्यक्तरूपत्वात्कार्यमित्युच्यते बुधैः ।
असदव्यक्तरूपत्वात्कारणं चापि शब्दितम्' इत्यभिधानम् । 'असच्च सच्चैव च यद्विद्यं सदसतः परम्'
इति च भारते ॥ १९ ॥

६ ज प्र. दी — असतो नियाम्यत्वात्पुनपत्ते 'सदसचाहं' ।
इत्युक्तमित्यत आह — सद्दिति । कार्यं सदित्युच्यते । अभि-
व्यक्तिरूपत्वादित्यनेन सदैर्यत्यर्थस्य क्रिपि कर्मणि रूपमेत
दित्युच्यते । कारणमप्यव्यक्तरूपत्वाद् अतच्छब्दितम् ।
कार्यकारणयो सदसच्छब्दप्रयोग च दर्शयति — असच्चैति ।
तस्मात्सदसतोर्विशेषमाशङ्क्य परम् ॥ १९ ॥

७ ह. पै. भा.— तपाम्पादित्यो भूत्वा कैश्चिद्रदिमभिरष्टौ मासान्वर्षं निगृह्णामि । पुनश्च कैश्चि-
द्रदिमपिश्चतुरो मासानुसृजाम्यहम् । अमृतमेवाहं देवानाम् । मृत्युश्च मर्त्यानाम् । यस्य यत्सम्बन्धित्वं
विद्यमानं तत्स- (त्त) द्विपरीतमसत्त्वं पुनस्त्यन्तमेवासत्कार्यकारणे सदसती ॥ १९ ॥

८ छं. प्र. गि.— आदित्यात्मना अहमेव तपामि तार्प
करोमि निरायं । तदानीं चाहमेव वर्षं निगृह्णामि । वर्षासु
व वर्षमहमेवोत्सृजामि । येन लोको जीवति तदमृतम्,
येन म्रियते स मृत्युः, तदुभयमप्यहमेव । किमत्र बहुनोक्तेन ?
सदसचाहम्, यद्वर्तते तत्सत्, यदतीतमनागत च तदसत्,
सर्वमपि वस्तुजातमहमेव । तस्मात्सत्त्वात्सतया मनुष्यात्
युक्तमेवेति भावः ॥ १९ ॥

९ व० त० दी०— अतः परं सृष्ट्वादिद्वारा सृष्ट्वादिदसम्पादकत्वं " पञ्चम्यामाहुतावापः पुरुषवचसो
भवन्ति " [छं. उ. ५।३।३] इति श्रुतिप्रामाण्यात्क्रममुक्तिद्वारत्वं च स्वस्यैवाहं तपामीति । सापनेन किं
भवतीति तत्राह । वर्षं निगृह्णाम्यष्टसु मासेषु । उत्सृजामि च चतुर्षु सूर्यात्मना वृष्टिं करोमि । तद्द्वाराज्जननात्
सृष्ट्वादिदसम्पादकोऽहं यज्ञोपयोगित्वात् तथैतदुपास्यमुक्तम् । अमृतं जीवनम् । मृत्युः वर्षादिश्रुत्युत्तन्निप्रदह्यासा-
हमित्यात्मप्रभवप्रलयापि ब्रह्मवादेनाह । अन्यैरेक वाच्यं हेऽर्जुन शुद्धस्वरूप ! तस्मिन् शुद्धस्वरूपे ब्रह्मयज्ञे
सदसदप्यहं लोकप्रतीत्याभासमपि सर्वं ब्रह्मैवाहमिति पूर्वोक्तं विश्रुतं 'यदात्मकः प्रपञ्चोऽयं स एव हि पिता हरिः ।
जनको भगवान्स्वामी माता प्रकृतिरुक्तमा ॥ इति भावेन ब्रह्मैव सर्वरूपमुदीरितम् । यहादिरूपं निरूप्ये
ब्रह्मवादानुरोधतः' ॥ तदर्थं प्रसङ्गान्महात्मना भक्तानां सारिचकानां वृत्तिरुक्ता । ततो द्विविधानां ज्ञानमार्गाणां
राजसाणां तामसानां च वृत्तिमुक्त्वाऽन्ते ब्रह्मवादिना वृत्तिः सिद्धान्तितता ; अधुना तेषामेव विशेषं दर्शयितुं
वेदार्यानिभिज्ञानां काम्यकर्मकारिणा स्थितिं दर्शयन् गतिमाह ॥ १९ ॥

१० पु. अ. त.— तपामि इत्यास्वादनार्थं तर्पेया ताप
करोमि । यदा तपामि तदा वर्षं रमात्मर्षं निगृह्णामि आक-
र्षामि स्वस्मिन् रथापयामि । च पुन तपानसमये पुनरुत्सृ-
जामि । अमृतं जीवनमप्यहम् । मृत्युश्च मृत्युरूपः । सन्
स्मृतं परिदृश्यमानम् । असन् सूक्ष्ममदृश्यम् । हे अर्जुन !
एतत्सर्वं पूर्वोक्तमहमेवैवार्थं । एवं बहुधा माद्युपासत इति
पूर्वैरेव सम्बन्धः ॥ १९ ॥

११ नी० भा० दी०— अहं तपामि आदित्यो भूत्वा । अहं वर्षं वृष्टिं सा निगृह्णामि अष्टसु मासेषु पैश्चि-
द्रदिमपि, उत्सृजामि च चतुर्षु मासेषु कैश्चिदिति । अमृतं जीवनम् । मृत्युर्धरणम् । अमृतं देवाणां वा, सत्साधु-
ष्वसत् असाधु, एतत्सर्वमहमेव । अतस्तेषां विश्वतोमुखं मम भजनं बुधैश्च सर्वरूपेणाहमनुमदं-करोमीति
॥ १९ ॥

उक्तस्वरूपाज्ञानिनां सकामानां केवलकर्मठानां च दुर्निवारं यातायातत्वम् ।
 त्रैविद्यां मां सोमपाः पूतपापा यज्ञैरिष्ट्वा स्वर्गतिं प्रार्थयन्ते ।
 ते पुण्यमासाद्य सुरेन्द्रलोकमश्नन्ति दिव्यान्दिवि देवभागान् ॥ २० ॥
 ते तं भुक्त्वा स्वर्गलोकं विशालं क्षीणे पुण्ये मर्त्यलोकं विशन्ति ।
 एवं हि त्रैधर्म्यमनुप्रपन्ना गतागतं कामकामा लभन्ते ॥ २१ ॥
 'एवं त्रयीधर्म' इति शङ्कराचार्य-मधुसूदन-घनपतिसूरीतरटीकाकारसम्मतः पाठः ।

१ शां. भा.— ये पुनरज्ञाः कामकामाः— त्रैविद्या ऋग्यजुस्सामविदो मां वस्वादिदेवरूपिणं सोमपाः सोमं पिबन्तीति सोमपाः, तेनैव सोमपानेन पूतपापाः शुद्धकिल्बिषाः, यज्ञैरभिष्टो-मादिभिरिष्ट्वा पूजयित्वा स्वर्गतिं स्वर्गगमनं स्वरेव गतिः स्वर्गतिस्तां प्रार्थयन्ते । ते च पुण्यं

१ नन्वेव यदि बाह्ययामादिनापि ब्रह्मप्राप्तिः, तर्धमिष्टोमादिष्वपि किमन्यो याज्य ? । अम्युपगमे भेदवाद, वायुदेव एवेति चेत्, कथं नापवर्गन्ते. २ तदर्थमुच्यते इत्यवतारयन्ति श्लोकमिममभिनयगुप्तपादाः । त्रयत्रयवा विद्या त्रिविधा । तामधीते वेत्ति वा त्रैविद्यः । न तु तिस्रो विद्या अर्थात् इत्युपप्रत्ययनिमित्त 'तद्विद्यार्थ-' (अ. २।१।६१) इत्यादिना समासः । 'अत एवाग्रप्रत्ययस्य लुगभावः' इति महाभाष्ये (अ. ४।१।८८) ॥ पूतं पवित्रं पापं येषां ते पूतपापा । इदमत्र बोध्यम्— द्विविधं हि पापं सुकृतात्मकं दुष्कृतात्मकं च । सुकृतात्मकं यथादि, दुष्कृतात्मकं च महाहत्यादि । यथादि हि सुकृतमुपमम्य स्वर्गादिलोकान् प्राप्य पातयति, महाहत्यादि त्वयः पातयत्येवेति विशेषेऽपि पातयित्वाभ्यामुभयमपि पातकमेव । अत एव च श्रुती पुण्यमपि पाप्मेत्युच्यते इति दर्शितमेव प्राक् (४।१०) । तत्र यथादिरूपं सुकृतं पातनयान्येऽपि प्रथममुपमयतीति पुण्यमुच्यते, यथा चन्द्रिकासायनेऽपि मुपतः प्रकाश पक्षः शुभः, वस्तुगत्या तु संसारप्रवाहोपरमपरिपन्थित्वात्तदपि पापमेव । अस्ति च तत्र हिंसास्य प्रत्यक्षमेव दुष्कृतम् । न च यागीयहिंसाया वैधृतवान् पापवमिति वाच्यम्; विधेः सकामपरत्वात्, हिंसायाय स्वरूपन एव पापत्वात् । तथा चोक्तं सात्वततन्त्रे— यज्ञे पशोरालभने नैव दोषोऽस्ति यज्ञच । अपि प्रवृत्तो रागिणो निरुत्तिस्तु गरीयसी ॥ (८।११) इति, 'भयापि ह्यगमे हिंसा विहिता या विधानतः । सापि कामकलोहाना कामिता फलसिद्धये ॥ (९।४३) इति च । इत्येते च यज्ञीयहिंसाया अपि दुर्दुर्कत्वम् 'भो भो प्रतापते ! राजन् ! पशून् पश्य त्वया-ऽध्वरे । सहायितास्त्रैवसहात्रिभूषणेन सहस्य ॥ एते त्वा सम्प्रनीक्षन्ते हनन्तो वैशाम तव । सम्परेत्यय कृष्टैश्छिन्दन्त्युत्थिन मन्यव ॥ (भाग ५।२।१०-८) 'ये तु नैवविदोऽजान्ता मृदा पण्डितमानिनः । यजन्यविरतं देवान् पशून् दत्त्वा मुनेच्छया ॥ कामभोगावसाने तं नेच्छेत्स्यन्ति विनिश्चितम् ।' (सा त. ९।५०) इत्यादी । अतः स्वरूपतः पापमेव यथादि, किन्तु वैधर्म्येन प्रयथायत्नकत्वात् उच्यते इति प्रदत्त्वा च तन्पुस्तकेन विशिष्यते । परमायं पुण्यं तु हानमेव, तदुक्तं 'न हि ज्ञानेन सदसं पवित्रं' [४।३८] इति । तदेतदभिसन्ध्यायाह ज्ञानदेव—

य एवं दीक्षिताः सोमपीथिनो यज्ञपिण । तैरर्जिन पुण्यसंघं पापमेवेत्यवेहि भो ॥
 वेदनयं विदित्वाऽथ यज्ञैरिष्ट्वा पररते । इष्ट विहाय मा मृदा ऋते त्रिदशालयम् ॥
 कल्पदुमतेले स्थित्वा नक्तकेन प्रसेविकाम् । सङ्गम्य निक्षिप्तुं यान्ति हतभागया यथाऽन्यत ॥
 मामिष्ट्वा घनतो यज्ञैस्तथेच्छन्ति त्रिविष्टगम् । पुण्यमेत्कथय ? पापं । पापमेव न किन्त्वित्त्वम् ? ॥
 पुण्यान्मकेन दुरितेन दिवं प्रमान्ति पापात्मकेन च नरा नरके पतन्ति ॥
 विन्दन्ति येन तु पर मुसमद्रय मां पुण्यं पृषातनय ! विद्वि तदेव शुद्धम् ॥ इति

२ स्वर्गं कृतस्यापि कर्मपाः पलाभावात् इक्षीर्णेषु पुण्ये क्षीणे स्वर्गोत्पन्नत एव, न तु सापनसौलभ्येऽपि तत्र कथमपि पुण्यमुपयेतु वास्तुवन्ति । तदुक्तम्— 'इह कर्म कृत लोकेर्मौल्यस्य शुभकथकम् । तत्र कर्म कृत लाभेत्तदेव फलहीनकथम् ॥' (सु. पु १।१।८।२) इति ॥ अत्र एव 'कृतम्य कर्ममन्त्रप भुगयते यत्कले दिवि । न चान्यन्तिकयेने कर्ममूलच्छेदेन मुग्यते ॥' (म. भा. १।२।१।२) इति कथ्यते । 'विशन्ति' इत्यनेन च कल्पद्रि सुमटे प्रेरिता तुन्वा इमुशरीरमिवाविच्छन्तोऽपि देवदूतानोरिताः यद्वा प्रविशन्तीनि तरप तदय च्छयते । तर्धं चैतदयानिना— 'तत्र शिष्ये मां देवगुह्येषु मरु कालेऽजाते मरुति कतोऽतिमात्रम् । दूतो देवानामब्रवीदुपस्यो ध्वंसेतुदेवि मुतेन स्वर्गम् ॥ एतावन्मे विदितं रात्रिगिह । ततो भ्रष्टोऽहं नन्द्या स्त्रीण्युपय ॥' (म. भा १।८।१।२०) इति ॥ अत्र 'इहाशूने मन्यमाना वरिष्ठे-नान्यच्छ्रेयो वेदयन्ते प्रमूढा । नाहम्य श्रेते तु इहतेऽनुमृत्वा इमं सौर्धं हीनन्तं वा विचिन्ति ॥' (तुं १।२।१०) इति धृति स्मर्त्या ॥ 'त्रयीधर्म' इत्यपि पाठः । —अविगीता ।
 मी. डि. २१

पुण्यफलमासाद्य सम्प्राप्य सुरेन्द्रलोकं शतत्रयोः स्थानमश्नन्ति भुञ्जते दिव्यान्दिनि भवानप्राकृतान् देवभोगान् देवानां भोगास्तान् ॥ २० ॥

२ आ शां व्या — भावद्वयानामपि निष्कामानामेव । वेदविद्वत्तदाह — ऋगिति । वत्सादीत्यादिष्वेव सवयवद्वये-
मुक्तिरिति दर्शयितुं सन्नानां पुत्रा वनामवधारयति— ये शानादित्या स्थाय यन्ते । शुद्रकिल्बिषा निस्तृताया इति
पुनरिति । विद्यो विद्या अर्थायते विदन्तीति वा त्रैविद्या यान् ॥ २० ॥

१ शां. भा. — ते तमिति । ते त मुक्त्वा स्वर्गलोकं विशालं त्रिस्तीर्णं क्षीणे पुण्ये मर्त्यलोक-
मिम विशन्त्याविशन्ति । एवं हि यथोक्तेन प्रकारेण त्रैधर्म्यं केवलं वैदिकं कर्मानुप्रपन्ना गतागतं
गतं चाऽऽगतं च गतागत गमनागमनं कामक्रामाः कामान्कामयन्त इति कामकामा लभन्ते
गतागतमेव, न तु स्वातन्त्र्यं क्वचिद्धमन्त इत्यर्थः ॥ २१ ॥

२ आ शा व्या — तर्हि स्वर्गप्राप्तिरपि भावन्प्राप्ति विहितानां घनानां सनाहारद्विधर्मं तद्वद त्रैधर्म्यं तदनुपपत्ता
तु य चाश्चरद्भुञ्जते— ते तमिति । पुत्रं स्वर्गप्राप्तिरुत्तमिनि यावत् । कामकामानां घनानामवधारणा कानि
यावत् । प्रसिद्धयोः द्विगुणः । तदायां हीनादाना वदनय तन्मन्त्रासिधेदिमेव चेदितमित्याद्युक्त्याऽऽह— गतेति ॥ २१ ॥

३ रा. भा. — एवं महात्मना ज्ञानिना भगवदनुभवेकभोगानां वृत्तमुक्त्वा तेषामेव विशेषं दर्शयितु-
मत्रानां कामकामानां वृत्तमाह— त्रैविद्या इति । ऋग्यजुस्सामरूपास्तिमो विद्यास्त्रिचिद्रम; केवलं
त्रिचिद्रमिच्छान्निष्ठाः, न तु त्रय्यन्तनिष्ठाः; ऋग्यन्तनिष्ठा हि महात्मानः पूर्वोक्तप्रकारेण निरिल्लेखेऽप्येवं
माम्नां ज्ञान्याऽपिमात्रमद्रुत्तिकारित-कीर्तनादिभिर्ज्ञानयज्ञेन च मदेकप्राप्या मामेवोपामते । त्रैविद्यास्तु
वेदप्रतिपाद्यकंरेन्द्रेन्द्रियागमिच्छिद्यमोमान् पिरन्तः पृतपापाः भर्गादिप्राप्तिप्ररोधिपापात्पूतास्तैः केवले-
न्द्रादिदेवैस्त्यतः प्राप्नुमर्हितैर्यत्रैवस्तुतस्तद्रूपं मामिष्ठा तथावस्थितं मामज्ञानन्तः स्वर्गगतिं प्रार्थयन्ते; ते पुण्यं
दुःखामभिमनं सुरेन्द्रलोकं प्राप्य तत्रतत्र दिव्यान् देवभोगानश्नन्ति; ते तं विशालं स्वर्गलोकं भुक्त्वा
तदनुभवेतुभूते पुण्ये क्षीणे पुनरपि मर्त्यलोकं विशन्ति । एतं त्रय्यन्तमिद्विज्ञानविधुराः काम्यस्वर्गा-
दिक्रामाः केवलं त्रयीधर्ममुप्रपन्नाः गतागतं लभन्ते अल्पास्थिरस्वर्गादीननुभूय पुनः पुनर्निवर्तन्त
इत्यर्थः ॥ २० ॥ २१ ॥

४ वे ता च — 'सदमबाहमनु' इत्यम्यानन्तर 'त्रिविद्या'
इत्यादिभ्योऽतमिति उक्त्यां पूर्वोक्तगुणप्रकृत्या प्रदो
यन्वद्वितीयाह— एत महात्मनामिति । महात्मना ज्ञानिनां
भगवदनुभवेकभोगानामिति त्रिभिर् 'महात्मना तु'
'इत्यां' 'अनन्दननम्' [१११३] इति प्रागुक्त्याऽऽहम् ।
'अवज्ञानमिति' [११११] इत्यायपेयया 'महात्मनाम्नु'
इत्याद विद्वद्वयनरूपत्वेऽपि भजनकीर्तनात्मैक्यस्वरूपविषय
कृत्वा वृत्तमुक्त्वाऽऽहम् । एव निरूपितस्वरूपाणां तथा
निरतिशयकर्मोद्देशोदिकमभियाम्यमान विद्या मन्त्रिभुम्
साति तेषामेव विशेषं दर्शयितुं भिन्नुक्त्वा । अज्ञाना
मित्यनेन 'पर मात्रमज्ञानन्त' [११११] इति प्रागुक्त्वा
एतान् परकृत्वाऽऽहमिति प्रकृत्यन्त इति सूचितम् ।
'त्रैविद्या' इत्यत्र उक्त्यादिवेदप्रतिद्वया 'श्रीवैधर्म्य' इति
वक्ष्यमाणपुत्रोपानास विद्या विदित्युप समस्तार्थं चाद्रु क्रम्य
सूचिभिः । त्रिधा विद्या समन्तम् इति उक्तम् । द्विगुणमप्य
त्वादपि द्विगुणं यद्वद्वद्वदनुप्रपन्ना । 'अवज्ञानात्तात्पर्यो

द्विगु विद्या मान्यत' इत्यस्य 'पातादिभ्यः प्रतिषेधो वक्तव्य'
इत्यपवादः । 'तद्वधाते त्वेद [अथा ३११११] इत्यप्रत्यय
विशेष्याऽऽह त्रिचिद्रमिष्ठा इति । सर्ववद्विषयत्वे विरो
धात्कर्मनामत्रिविषयत्वज्ञानाय केवलमन्तः । तदेव विशदयति
न तु त्रय्यन्तनिष्ठा इति । विषयव्यवस्थानाय पूर्वोक्तानां
महात्मनानामपि वैदेक्येऽनुभवेऽपि त्रिचिद्रम सर्वस्यापि वेदस्य
तन्मन्त्रा भगवदनुभवदीकार च वदन्, यथावस्थितज्ञानाधीन
पुरोधाविद्यामभिलाषपशुपायनिष्ठात्मात्रेण विद्यायाऽपि दान्ता-
न्तरनिष्ठावप्रम च व्युत्पद्यन्, क्वचलनदीनिष्ठइत्युक्त्याख्याना
वधरे तत्रकठमसिद्धिं दर्शयति त्रय्यन्तनिष्ठा हीति । एतन्
प्रकृत्यान्तरु 'चतुर्धा विद्या' इति मोक्षसाधनभूता प्रकृत्यन्त
विद्वेकोच्यते इति दर्शयन् । यथाऽऽह पत्रकाय याज्ञवल्क्य -
'एता तेऽऽश्वाक्षिदी विद्या चतुर्धा सामरादिर्की' [म भा.
१११११११०] इति 'चतुर्धा सामरादिर्की' । विदेया सामरा-
दिर्की' [म भा १११११११५] इति च ।

वेदप्रतिपाद्येति—कर्मभागमात्रप्रतिपाद्येत्यर्थः । महारत्न-
नामपि विशाङ्ग कर्मगतसोमपानसङ्घाततत्त्वबन्धेदायोकं केवल-
न्द्रादियागशिष्टेति । अथशिशुसोमपानस्याधर्मत्वायागशिष्ट-
त्वोक्तिः । 'स्वर्गतिं प्रार्थयन्ते' इत्यनन्तरमभियानात्तत्प्रति-
बन्धकपापनिरासकत्वमात्रमेवान् सोमपानस्येत्यभिप्रायेण स्व-
र्गादिप्रतिविरोधिपापात्पृता इत्युक्तम् । स्वर्गशब्दोप-
लक्ष्यार्थत्वज्ञानपापनायादिशब्दः । पापस्य पृतत्वं नाम निस्त-
त्वम्; तदेव हि पुरुषस्य पृतत्वमित्यभिप्रायेण पापात्पृता
इति निर्देशः । पापान्मुक्ता इत्यर्थः । स्वर्गार्थानां तत्त्वतो भगव-
ज्ज्ञानभावात्स्य साक्षाद्भगवत्प्राजिनां भाग्यप्रसाप्तेः केवलन्द्रादि-
यागानामपि वस्तुतः परमपुरुषाराधनरूपत्वस्य तन्प्रज्ञानभावात्
तेषां वैकल्यस्य 'ये त्वन्यदेवताभक्ताः' [११२३] इत्यादि-
श्लोकप्रयेण वक्ष्यमाणत्वात्, 'यज्ञैर्माभिष्ट्वा' इत्येतत्परमपुरुषस्य
स्वानुसन्धानमात्रमूर्त्तं वचः; न पुनर्यजमानानुसन्धानमूर्त्तमिति
ज्ञापनयोक्तं तैरित्यादि अज्ञानन्त इत्यन्तम् । अनुज्ञानस्य
फलकामनापूर्वकत्वेऽपि यज्ञानन्तरमेव हि फलं देहोति देवता
प्रति प्रार्थनम्; अतः 'इष्ट्वा' 'प्रार्थयन्ते' इति क्रमोपपत्तिः । पुण्य-
क्रियात्तद्व्याप्यश्लोकोक्तसामानाधिकरण्यायोगात् श्रेन्द्रलोकस्य
फलमात्ररूपस्य पावगतत्वेनानुज्ञानत्वात् प्रभुतत्त्वात्सात्मिकत्वस्य च
ध्रुतत्वात्पुण्यप्रतिश्लेष्यपापकार्येण खनिश्रुतिपरोऽयं पुण्यशब्द इत्य-
भिप्रायेणोक्तं दुःखासम्मिन्नमिति । पुण्यसाध्यत्वसमयत्व-
लक्षणायां वा दुःखनिश्रुतिर्षेधिका । पुण्यसाध्यत्वलक्षणायां
त्वथैत. पुनरुक्तिः स्यात् । 'श्रेन्द्रलोकं प्राप्य' इत्युक्तेऽपि पुनः
'द्विषि' इति निर्देशो विचित्रभोगाप्रयत्तत्त्वान्तरप्रदेशविशेष-
विषयो भवितुमर्हतीति तत्रतत्रैत्युक्तम् । दिव्यामिति मोहन-
त्वायभौमभोगवैलक्षण्यकथनम् । दिव्यान् दिवि भवान्; देवभो

गान् देवानां भोग्यामित्यर्थः । देवभोग्यपशुपुरोडाशादिभौम-
व्यवच्छेदार्थं च दिव्यशब्दः । देवा हि स्वरूपतः कालत्रय
परिमितान् स्वभोगान् स्वयाञ्जिन्यः संविभजन्ते । अन्नमित्ति
भुञ्जते, अनुभवन्तीत्यर्थः ।

मुन्त्येति ह्यनुवर्ते । 'विशालम्' इत्यनेन भौमभोगापेक्षया
प्रुत्थपसुचनम् । स्वर्गलोकं मुन्त्येति स्वर्गलोककर्मभवान्
भोगाननुभूयेत्यर्थः । नहि स्वर्गानुभवाद्भवकणुपयान्तस्यक्षयः ;
कर्मसोपेण विशिष्टजाल्यादिप्राप्तिः धृत इत्यभिप्रायेणोक्तं
तदनुभवहेतुमृत इति । एतेन 'स्वर्गेऽपि पातमीतस्य'
[वि. पु. ६।५।१०] इत्यादि दर्शितम् । मर्त्यशब्देन भूलो-
केऽप्यनिरुक्तव द्योतितम् । एवमन्दाभिप्रायेण प्रकारेण त्रयीश-
ब्दस्य तत्र सङ्कोचं, कामकामत्वे हेतुं च दर्शयति एवं त्रय-
न्तसिद्धज्ञानविधुरा इति । अनुवादोऽयं स्वरूपतो मोक्षा-
नुगुणव्यापि धर्मस्य प्रकाशविशेषात्पुनराश्रुतिहेतुत्वमिति ज्ञाप-
नार्थः । पूर्वैः वाग्यशब्दः कर्मणि व्युत्पन्न इत्याह काम्यस्य-
र्गादिकामा इति । मोक्षस्यापि फलतया काम्यमानत्वात्त-
तोऽत्र सङ्कोचाय स्वर्गादिशब्दः । केवलशब्देन प्रत्ययसिद्ध-
स्वाङ्गिभूतसमर्पणसिद्धौक्तिके । गतं वागतं च गतागतं, तदेव
समन्ते । नहि गमनागमनमार्गं दोष इत्याह अल्पेति । अनु-
भवदशायामल्पत्वात्, 'यथा पशुरेव स देवानाम्' [वृ. उ.
१।६।१०] इति प्रकिययाऽतिशयितत्रादिमुखात्पुन्यमानेन
दुःखत्वम्; तस्य चादिपरत्वात्पुन्यमानाद्दुःखतरत्वम्; तत्प्र-
ध्वंससागमे तु दुःखन्तमस्वम्; षडौश्रयन्यायेन पुनराश्रयधीन-
गन्धैवासाध्यायिनिरयादिसम्भवं तु दुःखं वस्तुमपि दुःखम् ;
त्वासङ्घपातप्रवाहमिति भावः ॥ २० ॥ २१ ॥

५ आ. मा. भा.— तथापि मद्भजनमेवान्यदेवताभजनाद्भक्तिं दर्शयति— त्रैविद्या इत्या-
दिना ॥ २० ॥ २१ ॥

६ ज. प्र. दी.— 'सदसचाहमर्जुन !' [१।१६] इति
विज्ञानस्योपसंहरत्वाद्दुत्तस्यासत्तत्तमाशङ्क्याह— तथापीति ।
'अहं क्रतुः' [१।१६] इत्यादिना सर्वकल्पादिभोगुत्वं
यदुक्तं भगवत्तदसदसिदिति वक्ष्यामीति गूढान्वित्यन्यथा यदि सर्वत्र
भोका भगवान्, तर्हि किं भागवतानां त्रैविद्यानां च फलसाम्य-

मेव ? इति पृष्ठवेदमुत्तरमित्याशय । तथापि सर्वत्र भगवतो
भोक्तृत्वेऽपि मद्भजनं भागवतरनुष्ठितम्, देवतेति पित्रापुप-
लक्ष्यम्; त्रैविद्यायनुष्ठितादसत्कटफलम् । इत्यादिना श्रौत्र-
येण ॥ २० ॥ २१ ॥

७ ह. पै. भा.— त्रैविद्या इति । त्रैविद्या ऋग्यजुःसापविद्रो मां सर्वेश्वरं सोमपाः सोमप्राजिनः
पृतापाः शालितकल्पया यज्ञैरग्निष्टोमादिभिरिष्ट्वाऽऽराध्य स्वर्गतिं स्वर्गलोकप्राप्तिं प्रार्थयन्त आशासते ।
ते पुण्यमासाद्य सुरेन्द्रलोकमश्नन्ति भुञ्जते दिव्यान्पाकान्देवभोगान् ॥ २० ॥

त इति । ते स्वर्गिणो विद्यालं विस्तीर्णम् । क्षीणे पुण्ये मर्त्यलोके विशन्ति । एवं ययोक्तेन प्रकारेण
त्रयीधर्ममूयजुःसापवेदोक्तधर्ममनुपपन्ना आश्रिता गतागतं गमनागमनं विपयान्कामान्वापयन्त इति
कामकामा लभन्ते प्राप्तुवन्ति ॥ २१ ॥

८ वें. प्र. वि — एवम् 'सततं कीर्तयन्तो माम्'
[११] 'ज्ञानयज्ञेन' इति श्लोकप्रदेन [१५] सप्त
कारं भगवदुपासनास्युक्तानि, तेषु केनचि प्रकारेण भगव

न्तमनुपासीतानां केवलदाम्यकान्तुष्टायितानां जन्ममृत्युप्रवहो
दुर्निवार इत्याह शम्भाम्— त्रैविद्या इति । ऋग्यजुःसापवे-
दस्यादित्येव विद्या जानन्तीति त्रैविद्याः । 'प्रयोधर्ममनु-

प्रपन्नाः ' इति हि वक्ष्यति । केवलं प्रथीनिष्ठा, न तु प्रत्य-
न्तनिष्ठा इत्यर्थः । यज्ञैरग्निष्टोमादिभिः सन्नयये वसुरुद्रादि-
ध्वरूपं मामिष्ट्वा तद्गुणैरावस्थितं मामजानन्तोऽपि वस्तुतो
मां पूजयिष्या अभिपुत्र्य ह्युमा सोमं पिबन्त, तत एव
पूतपापाः शोधितस्वर्गविरोधिरुत्सवाः सन्त स्वर्गतिं ये
प्रार्थयन्ते, न तु तद्यज्ञुद्धिम्, ते पुण्यं दुःखासम्भिन्नं सुरे-
न्द्रलोकं प्राप्स्य, तत्र दिवि दिव्यान्मानुषान्देवभोगानभन्ति
श्रुते ॥ २० ॥

ततश्च ते तं काम्यपुण्यफलं विशालं विस्तीर्णं स्वर्गलोकं
भुक्त्वा, तद्भोगजनके पुण्ये क्षीणे सति तद्देहनाशानुनर्देह-
प्रहणाय मर्त्यलोकं विशन्ति, पुनर्गर्भवासादियातना अनुभव-
न्तीत्यर्थः । एवं प्रथीधर्म वेदत्रयोक्तं काम्यं धर्मवानुप्रपन्ना-
पुन पुनः कुर्वाणाः, न तु प्रत्यन्तसिद्धिज्ञानधर्मेनिष्ठा इत्यर्थः ।
कामकामाः स्वर्गकामाः गतागतं जन्ममृत्युप्रवाहकृपातायातं
लभन्ते ॥ २१ ॥

९ व० त० दी०— त्रैविद्या इति । त्रिगुणात्मकत्रिवेदविद्यायां निष्णाताः, तथा च त्रिगुणकर्मकारिणः
तथाविधैरेव यज्ञैस्तत्तद्देवताविशेषं समाराध्य वस्तुतस्तत्राहमेवेति मामित्युक्तम् । स्वर्गतिं प्रार्थयन्ते । स्वर्गतिमित्यु-
पलक्षणं कर्मानुगुणलोकानाम् । तथाहि निबन्धे— 'सात्त्विकः सात्त्विकं कर्म यथा श्रुतिपरः कृती । स्वर्गलोक-
स्तस्य सिद्धयेद्विमानैश्चीभिराधृतः ॥ पुण्यस्य तु तिरोधाने पतत्यर्वाकिशारास्ततः । पुण्यक्षेपं समादाय समीची-
नेषु जायते ॥ राजसं कर्म कुर्वाणो मेवादिमुत्स्रजभाग्भवेत् । तामसं कर्म कुर्वाणोऽधोलोके सुखभाग्भवेत् ॥ राजसं
सात्त्विकं कुर्वन् दैत्यसर्गेषु जायते । राजसं कर्म कुर्वाणश्चन्द्रलोके सुखी भवेत् ॥ वृष्टिद्वाराऽऽन्नरूपः सन् रेतोयो-
निषु जायते । तामसं कर्म कुर्वाणो यक्षलोके सुखी भवेत् ॥ तामसः सात्त्विकं कुर्वन् पितृलोके महीयते ।
राजसं कर्म कुर्वाणो भूतादिमुत्स्रजभाग्भवेत् ॥ तामसं कर्म कुर्वाणः सर्पादिमुत्स्रजभाग्भवेत् । सर्वेषां पुनराश्रुति-
स्तथा कर्म पुनर्भवः' इति । तदाह—'क्षीणे पुण्ये' इति । न तु क्षीणे लोके " तद्यथेह कर्मजितो [चितो] लोकः
क्षीयत एवमेव असुत्र पुण्यजितो [चितो] लोकः क्षीयते " [छां. उ. ८।१।१६] इति श्रुतिस्तूपचारमात्रम् ।
एव प्रथीधर्मपराः कामकामा गतागतमपानुवन्ति जन्ममरणपर्यावर्तमनुभवन्तो गुणप्रवाहमार्गं पतिता भवन्ती-
त्यर्थः । अयं जायस्व प्रियस्वेति तृतीयो दुष्टोऽधर्म - (गुण -) प्रवाहमार्ग उक्तः, तत्र अधर्मप्रवाहमार्गं जीवा
नाङ्गीकृताः केनापि स्वरूपेण, किन्तु माययेति सिद्धान्तः ॥ २० ॥ २१ ॥

१० पु अ. त — एवं बहुप्रकारं यस्त्वस्वरूपमुक्त
तद्गणत्वा ये यज्ञादिकमन्वया कुर्वन्ति सकामास्ते जन्म-
मरणात्मके संसारे निश्चिन्तायाह द्वाभ्याम्— त्रैविद्या इति ।
त्रैविद्याः वेदत्रयीनिरूपितकर्मकर्ताः । सोमपा यज्ञश्रेयाश्रुत-
पातर । पूतपापाः कर्मिणां पापसम्भवाद्भिन्नरूपमन्वयाः ।
यज्ञैरेव वा किन्नरमन्वया । मा यज्ञैरिष्ट्वा मदात्रारूपत्वेन
भक्तिप्रतिबन्धनवितैरुत्सवमजात्वा तत्स्वरूपं चात्तात्वा स्वर्गतिं

इन्द्रादिलोकं प्रार्थयन्ते ॥ २० ॥ ते पुण्यात्मकं छरेन्द्र-
लोकमासाद्य प्राप्य दिवि स्वर्गं स्वर्गलोकं विशालं सकल-
विषयभोगयोग्यं भुक्त्वा भोगेन पुण्ये क्षीणे सति मर्त्यलोकं
विशन्ति, प्राप्नुवन्तीत्यर्थः । एवं प्रकारेण प्रथीधर्मनिष्ठं परि-
त्यज्य कामकामा सन्तोऽनुप्रपन्नाः गतागतं जन्ममरणा-
त्मकप्रवाह लभन्ते प्राप्नुवन्तीत्यर्थः ॥ २१ ॥

११ नी० भा० दी०— ये पुनरुक्तेषु प्रकारेष्वन्यतमेनापि मां न भजन्ते ते केवलकर्मठाः कां गतिं प्राप्नु-
वन्तीति शृणु— त्रैविद्या इति । तिस्रः ऋग्यजुस्सामरूपाः विद्या येषां ते त्रिविद्याः, त एव त्रैविद्याः । सोमपाः
सोमपायिनो याज्ञिनः यज्ञैर्वाग्निष्ट्वा स्वर्गतिं फलं प्रार्थयन्ते दिव्यान् अप्राकृतान् सद्गुणमन्त्रोपनतान् दुःखा-
सम्भिन्नान् ॥ २० ॥ त्रयी वेदत्रयी तस्यामुक्तं धर्मं त्रयीधर्मं काम्ययत्नं कामकामाः विषयकामुकाः गतागत
यातायातं सातत्येन लभन्ते । तथा च श्रुतिः—'पूजा ह्येते अट्टहा यज्ञरूपा अष्टादशोक्तपर्वरं येषु कर्म । एतच्छ्रेयो
येऽभिनन्दन्ति मृष्टा जगमृत्युं ते पुनरेवापि यन्ति " [सं. उ. १।२।७] इति । अष्टादशेति— षोडशत्रिंशः
यज्ञमानः परानी चेति द्वौ ॥ २१ ॥

निष्कामानामनन्यमक्तानां भगवद्भजनमेव सर्वसिद्धिकरम् ।
अनन्याश्रित्तश्चिन्तो मां ये जनाः पर्युपासते ।
तेषां नित्याभियुक्तानां योगक्षेमं वहाम्यहम् ॥ २२ ॥

१ अनन्या इति । अनन्यतालक्षणमाह देवर्षि—'अन्याप्रयानां त्यागोऽनन्यता' (ता भ. पृ १०) इति।—अविगीता ।

१ शां. भा.—ये पुनर्निष्कामाः सम्पदक्षिणः—अनन्या अपृथग्भूताः परं देवं नारायण-
मात्मत्वेन गताः सन्तश्चिन्तयन्तो मां ये जनाः सन्न्यासिनः पर्युपासते, तेषां परमार्थदर्शिनानां
नित्याभियुक्तानां मतताभियोगिनां योगक्षेम-योगोऽपाप्तस्य प्रापणं, क्षेमस्तद्रक्षणं, तद्भुज्यं वहामि
प्रापयाम्यहम् । 'ज्ञानी त्वात्मैव मे मतं' [७।१८] 'स च मम प्रियः' [७।१७] यस्मात्, तस्मात्ते
ममाऽऽत्मभूताः मिषाधेति ।

२ आ. शां. व्या.—फलमभिप्रेक्ष्य त्वामेवाऽऽरा-
धयता सम्पददर्शननिष्ठानामत्यन्तनिष्कामानां कथं योगक्षेमां
ख्यातामिच्छाम्यहम् । ये पुनरिति । 'तेषां योगक्षेमं
वहामि' इत्युत्तरं सम्बन्ध । वेभ्योऽप्येवं न विद्यत इति
व्युत्पत्तिर्नामित्याऽऽह—अपृथगिति । कार्यस्य च कारणे
तादात्म्यं व्यावर्तयति—परमिति । अहमेव वासुदेव
सर्वात्मा, न मतोऽन्यद्विद्विदन्तीति ज्ञात्वा तनेन प्रत्यक्षं सदा

ध्यायन्त इत्याह—चिन्तयन्त इति । प्राहृताऽन्यावर्त्य
मुत्थानविहारिणो निर्दिशति—सन्न्यासित इति । एतेषां
सते परितः सर्वतोऽजघृष्टतया परस्मिन्तीत्यर्थः । नित्याभि-
युक्तानां नित्यमनवरतादरेण ध्याने व्यापृतानामित्याह—सत
तेति । योगश्च क्षेमश्च योगक्षेमम् । तत्रापुनरुक्तमर्थमाह—योग
इति । किमर्थं परमार्थदर्शिनो योगक्षेमं वहसि? इत्याहृद्व्या-
ऽऽह—ज्ञानी त्विति । अतन्तेषां योगक्षेमं वहामीति सम्बन्धः ।

१ शां. भा.—नन्वन्यथापि भक्तानां योगक्षेमं वहत्येव भगवान्, सत्यमेवं वहत्येव; किन्तु
अयं विशेषः—अन्ये ये भक्तास्ते स्वात्मार्यं स्वयमपि योगक्षेममीहन्ते, अनन्यदर्शिनस्तु ना-
ऽऽत्मार्यं योगक्षेममीहन्ते; न हि ते जीविते मरणे वाऽऽत्मनो गृद्धिं कुर्वन्ति, केवलमेव भगवच्छर-
णास्ते; अतो भगवानिव तेषां योगक्षेमं वहति—इति ॥ २२ ॥

२ आ. शां. व्या.—सम्पददर्शननिष्ठानामेव योगक्षेम
वहति भगवानिति विशेषणवृत्त्यामात्रं दृष्टत्वे—नन्विति ।
अन्वेषणमपि मत्तानां भगवानयोगक्षेमं वहतीत्येवद्विद्वेदोक्तिः—
सत्यमिति । तर्हि भक्त्युद्देशानि च विशेषो नास्तीति पृच्छति-
किन्त्विति । तत्र विशेषं प्रतिज्ञाय विनोति—अयमि वा-

दिना । योगक्षेममुद्दिश्य स्वयमेव हन्ते चेष्टा कुर्वन्तीति यावत् ।
आत्मविदा स्वार्थं योगक्षेममुद्दिश्य चेष्टामात्रं स्पष्टयति—न
ह्रीति । गृद्धिरपि कामना, तामिच्छन्त्वा । ज्ञानिना तर्हि सर्वत्रा-
नाम्ये वागृह्याऽऽह—केवलमिति । तेषां तदेवमरणं पत्ति
माह—अत इति । इति—ते विशेषणवदन् सम्बन्धते ॥ २२ ॥

३ रा. भा—महात्मानस्तु निगतिशयप्रियरूपं मच्चिन्तनं कृत्वा मामननुधिकारविशयानन्दं प्राप्य न
पुनरारभन्त इति तेषां विशेषं दर्शयति—अनन्या इति । अनन्याः अनन्यप्रयोजनाः, मच्चिन्तनेन विनाऽऽत्म-
ध्यायणलाभान्मच्चिन्तनैरुपयोजनाः मां चिन्तयन्तो ये महात्मानो जनाः पर्युपासते मर्मरक्षत्याणुगुणान्वितं
मर्मपरिभृतियुक्तं मां परितः उपासते अन्यत्रमुपासते, तेषां नित्याभियुक्तानां मयि नित्याभिरागं
काङ्क्षमाणानामहं मन्त्रास्तिलक्षणं योगं अपुनरावृत्तिरूपं तेभ्यं च वहामि ॥ २२ ॥

४ वे. ता. व्यं—उपासक्यापि मुच्यन्तया फलस्य च
नित्यनिर्दोषनिरविशयानन्ददाया महात्मनो विशेषोऽभिधीयत
इत्याह महात्मानस्त्विति । अनन्यत्वविशेषादसाधित्वस्य
निरतिशयसुररस्यभिविद्धिः । 'मां' इत्यादिना योगक्षे-
मव्यवहितानुक्तम् । यद्यपि 'ये सम्पदवेवाभ्याम्' [११.२१]
इति वचनमात्रेणैवात्येवैवताऽतीति, तथापि प्रकृत-
व्यामदवच्छेदार्थं वादुपासकद्वयं सर्वोऽऽत्मनो व्यवच्छे-
दनन्यत्वम् । अत एव इत्यानुपासकवत्त्वं चाप्युक्तमिति दर्श-
यति अनन्यप्रयोजना इति । तत्र हेतुमाह मच्चिन्तनेन
विनोति । 'अनन्याचिन्तयन्त' इति मन्त्रास्तिलक्षणं
चिन्तनस्यैव विशेषविति । निर्दिष्टस्य जन्तव्यस्या
इतिगणवृत्ते त्रये प्रयोगात्प्रयच्छेदस्य प्रकृतव्यवच्छे-
दस्य

महात्मानो जना इति । ये महात्मानो जानन्ति तेषामेव हि
अनन्यत्वं भवति माव । 'पर्युपासते' इत्ययं प्रयुक्तस्य परि-
रस्यव्योपसंगस्य नैरर्थक्यायोगानर्थं परित इति विवक्षितं सत्येव
प्रनात्वात्तद्विद्विषये दर्शयति स्वार्थकृत्यापेति । सर्वोऽऽत्म-
नोऽऽत्मवच्छेदार्थे निरनुक्तमित्यभिप्रायेण अन्वयमिति ।
अयमिदं गुणविभूतिरुक्तमित्यर्थः । अत्र 'अहं' इत्यनेन पाशो-
दरस्वतीर्तीत्यादिगुणविषया । नहि म'सुखाद्विनायुपदिह-
भोग्यं प्रधापयेत्' इत्यादिभिः शोभानुक्तुत्तरं तदात्र शिष्यो
यं शोभेत् इत्यादिभिः शोभानुक्तुत्तरं तदात्र शिष्यो
शोभेत् शोभेत्; अन्वयस्यैव । समाप्तार्थक्येवैव ।
वहामि दानेनैव ॥ २२ ॥

५ आ. मा. भा — अनन्या अन्यदचिन्तयित्वा । तथा हि गौतमखिलेषु—“ सर्वं परित्यज्य मनोगत यद्दिना देव केवल शुद्धमाद्यम् । ये चिन्तयन्तीह तमेव धीरा अनन्यास्ते देवमेवाविशन्ति” इति । “कर्म कालेन महता एकान्तित्वात्समाहितैः । शक्यो ब्रह्मं स भगवान्प्रभासन्दृश्यमण्डलः” इति मोक्षधर्म [म भा १२३६६२४।५५] । नित्यमभितः सर्वतो युक्तानाम् ॥ २२ ॥

६ ज प्र दी — ‘ अद्वैतज्ञानिनोऽनन्या ’ इति प्रतीति निराधार्यमाह— अनन्या इति । अविद्यमानम यथेपा ते अनया । तच्च ‘अनयाश्चित्तयन्तो मा इति प्रसङ्गाच्चित्तनीय मिति लब्धे अन्यदचित्तयित्वेति सिध्यति । प्रीत एवार्थे किं न स्यात् ? इत्यत आह— तथा हीति । ‘देवमेव विदन्ति’ इत्यनेन ‘योगक्षेम वहाम्य’ इत्युक्त्या भवति । अत्रेव काम

मित्यागमात्तरम् । प्रथमा तद्वश्य मण्डल स्वरूप यस्यातो तथोक्त । दर्शनस्य योगक्षेमसाधनत्व प्रसिद्धमेव । ‘नित्यामि युक्ताना इत्यस्यापवादविषयानामित्ययथाप्रतीतिनिरासार्थं माह— नित्यमिति । सर्वत सर्वस्मिदेशे । शरीरेन्द्रियमनो भिर्वा युक्ताना भवति सेवोयुक्तानाम् ॥ २२ ॥

७ ह पै. भा.— न विद्यते मत्त ईश्वरादन्य उपास्यो येपा तेऽनन्याश्चित्तयन्तो ये नराः पर्युपासते तेपा मयीश्वरे नित्याभियुक्ताना योगश्च शैमश्च योगक्षेम वहामि विभर्म्भहम् ॥ २२ ॥

८ व्रं गि — मद्रकास्तु न तथत्याह— अनन्या इति । अनन्याश्चित्तयन्त इति द्वैताद्वैतभक्तानामभयेपा मपि प्रागुक्ताना निर्देश, तत्र द्वैतभक्तपक्षेऽयमर्थ — न विद्यते मद्रूपो भगनीय माप्य काङ्क्षणीयश्च पुरपापों येपा ते अनया मच्च तनेन विना आत्मधारणालाभा मानिरन्तर चिन्तयत सन्तो ये जना परित सर्वदा उपासते, निया भियुक्तानामनवरतमग्निष्ठाना तेषाम् । योगक्षममिति द्व द्वै क्वद्राव । मद्राप्त्युपनरात्सिद्धिपमाशुम्भिक योगक्षम शरीर यात्राद्यधनान्दलाभतत्परिपालनरूपमेहिक योगक्षम च तैर प्राथितमप्यहमेव वहामि प्रापयामि ऋणमिव तदीययोगक्षे मभारमह विभर्माति वा ‘ऋण मष्टदमिव मे हृदयात्रापस पेति’ इत्युक्त । यथा हि मद्रक्ताना मा विना धनमप्यात्म धारण न लभन्ते तथाऽहमपि तान्निना क्षणमप्या मधारण

मलभमानस्तदीयसकलयोगक्षेमनिर्वाहको भवामि, ‘मे यथा मा प्रपद्य ते तास्तथैव भजाम्यहम्’ [७।११] इति मम स्वाभावादििति भाव ।

अद्वैतभक्तपक्षे तु— न विद्यतेऽन्यो भेददृष्टिविषयो देपा तेऽनन्या ‘वासुदेव सर्वे [७।१९] इति सर्वाद्वैतदक्षिण स्वाभावमेव प्रा चिन्तयतो ये जना सफलजमान पर्यु पासते सद्ब्राह्मणस्युत्पत्ते, तेपा नित्याभियुक्ताना योगक्षममह वहामि ‘ज्ञानी त्वामैव [७।१८] इति प्रागुक्त चेन तदीययोगक्षेमो मदीयाप्यव भवत इत्यर्थे । यद्यपि सर्वेषा मपि योगक्षममखिलरक्षको भगवानेव वहति तथाप्यतेषां प्रयत्नस्युत्पाद्य तद्द्वारा वहति । ज्ञानिना तु तमनुत्पाय स्वय मेव वहतीत्येतत् ‘अह इत्यनेन सूचितम् ॥ २२ ॥

९ व० त० दी०— मद्रक्तास्तु मद्रुमर्देण कृतार्था भवन्तीत्याह— अनन्या इति । अत्रेदमाहृतम्— भगवता मार्गत्रय स्वत एद्रावितम्, मनसा वाचा स्वरूपेण चेति, तत्र स्वप्राप्त्यर्थं मार्गद्वय प्रकटित मर्यादारूप पुष्टिरूप च, तत्र येपा जीवाना देवाना मर्यादायामङ्गीकारस्तेपा साधनक्रमेणैव भगवत्प्राप्ति । यथाऽऽसुरावेशिनामपि मुक्ति ददत्स्वरूप छत्रयतो मुचुकुदस्य दोषघर्षणपूर्वक तद्रहिताप्रिमान्तिमजन्मनि स्वप्राप्तिकथनम् । येपा च पुष्टिमर्कामार्गे तेषा देवलानुमर्देणैव न साधनापेक्षयेति निश्चय, यथा ब्रज्जादिरिथितानाम् । तत्र तत्राङ्गीकारे चेच्छैव हेतु स्वतन्त्रेच्छन्नातान्यनियम्यता । तथाच साधनवाक्यान्वयत्र मर्यादाभागीपराणि । तत्राङ्गीकृताना तथैव प्रवृत्ति फल च । पुष्टिमार्गं तद्विद्वाना ‘त्समानमद्रुच्युत्तस्य योगिनो वै मदात्मन । न ज्ञान न च वैराग्य प्राय श्रेयो भवेद्दिह ॥ यत्कर्मभिर्यत्तपसा ज्ञानवैराग्यतश्च यत् । योगेन दानधर्मेण श्रेयोभिरितरैरपि ॥ सर्वे मद्रक्तियोगेन मद्रक्तो लभतेऽजस्रसा ॥’ [भाग ११।२०।३१-३३] इति भगवद्राक्येज्ञानादिसाधनरहिता नामेव भक्तिरुचनम् । मद्रक्ते कल्पवृक्षस्वभाव वेनेतरसकलसाधनासाध्यसाधकत्वोक्तेश्च, नेतरसाधनसापेक्षता भक्ते । ‘भगवान् भजता मुकुदो मुक्ति ददाति कर्दिचित् स्म न भक्तियोग’ इति वाक्येऽपि मुक्तिसाधनपूर्णा नामपि भगवदाने भक्तिप्राप्तिरदाने च्याप्राप्तिरिति निरूपणादप्यनुमदैतरसाधनासाध्यत्व भक्ते निश्चीयते । उक्त-मार्गद्वये चाङ्गीकारोऽनुमर्देणैवति न मर्यादाभागेऽपि भक्ते साधनवलैकसाध्यत्वम् । अन्यथा जायस्य त्रियस्वेति तृतीयमार्गे एवाङ्गीकार कर्ष न कुर्षात् ? । पुष्टो साधनाना व्यभिचारादेव न हेतुत्व, मर्यादाया न तथेति इ-ममे एवोभित्तिरिति । ये जना मदीया अनन्या भावनान्तररहिता (साधनान्तररहिता) भावनान्तरया देवा-

न्तरविषया फलान्तरविषया मार्गान्तरविषया च तद्रहिताः मनुमुद्देशकलभ्यमक्तिमन्तः मां पुरुषोत्तममेव चिन्त-
यन्तः मर्यादापुष्टिमार्गीयाः मधुकर्माणेण मापुषासते सेवन्ते तेषां नित्यमेवाभितो युक्तानां सन्ध्यानां योगक्षे-
मिति । योगं इह लोके सेवोपयोगार्थं धनधान्यवस्त्रादिलामं, क्षेमं चामुत्रात्यन्तिकं श्रेयो मोक्षलक्षणं वहामि
साधयामि ॥ २२ ॥

१० पु. अ. त.— अप ये पूर्वोक्तमवस्वरूपं मद्देशवल्-
युक्तं ज्ञात्वा सर्वं परित्यज्य मां भजन्ति, तेषां सर्वमहमेव
करोमि, त उच्यते इति तत्स्वरूपमाह— अनन्या इति ।
अनन्याः न विद्येते अन्यो लौकिकालौकिकादिषु प्रार्थ्यन्ते
येषां, वा मत्सेवनातिरिक्तं फलं येषां ते तथाभूताः सन्तो
मामेकं चिन्तयन्तः सर्वतो मनोनिरोधेन मां स्मरन्तो ये
दुर्लभा जनाः जन्ममाजो मत्सेवार्थं कर्तव्यमज्ञानवन्तः पर्युपा-

सते परितः सर्वात्मभावेन सेवन्त इत्यर्थः । तेषां नित्याभि-
युक्तानां नित्यस्वरूपस्य मम सेवनपराणां मम नित्यमभि-
युक्तानां समतानां योगं सेवार्थधानादिसम्पत्तिलामं सेवने
मद्योगं वा, क्षेमं तत्पालनं भक्त्युन्मुखीकरणामेकं मद्राव-
रूपं वा अहं पुरुषोत्तमः वहामि पालयामीत्यर्थः । वहन्तीत्यां
तद्देशकी स्वशक्त्याविभवेन तत्करोमीति व्यजितम् ॥ २२ ॥

११ नी० भा० दी०— एवं कर्मिणामावृत्तिं फले चोक्त्वा भक्तानामपि मद्भक्तनेत्रैश्च सर्वसिद्धिरित्याह—
अनन्या इति । नास्ति अन्य उपास्यो येषां, अहमेव भगवान्वासुदेव इति अभेदेन चिन्तयन्त इत्यर्थः । ये जनाः
पर्युषासते परितः साकल्येन फलार्थेनाद्वैतदृष्टयेत्यर्थः । उपासते तेषां नित्याभियुक्तानां सतताभियोगिनाम् ।
योगः अप्राप्तस्य ब्रह्मादेर्योगभूमिकाया वा प्रापणम् । क्षेमः तस्यैव प्राप्तस्य संरक्षणं, तत् द्वयं अहमेव वहामि
निर्वहामि । तैरन्नाद्यर्थं वा योगभूमिपूर्वोर्ध्वभूमिलिभार्थं वा चिन्ता न कर्तव्येत्यर्थः । अनन्यचेतसां तेषां
मद्भिन्नत्वात्सर्वं सेत्स्यतीत्यर्थः । तथा चोक्तम्—‘ज्ञानी त्वात्मैव मे मतम्’ [७।१८] इति ॥ २२ ॥

भगवद्रूपान्यदेवतानभिज्ञानिनां तच्चक्षुक्तानामधःपतनम् ।

येऽप्यन्यदेवताभक्ता यजन्ते श्रद्धयाऽन्विताः ।

तेऽपि मामेव कौन्तेय ! यजन्त्यविधिपूर्वकम् ॥ २३ ॥

१ श्लां. भा.— नन्वन्या अपि देवतास्त्वमेव चेत्, तद्भक्ताश्च त्वामेव भजन्ते, सत्यमेव— ये
इति । येऽप्यन्यदेवताभक्ता अन्यासु देवतासु भक्ता अन्यदेवताभक्ताः सन्तो यजन्ते पूजयन्ते श्रद्धया-

१ अत्राभिनवगुप्तपादाः— येऽपि च नामधेयान्तरैरुपासते, तेऽपि मामेवोपासते । नहि द्रव्यव्यतिरेकि किंचिदुपास्य-
मस्ति । किन्त्वविधिनेति विशेषः । अविधिरन्यो विधिः । नानाप्रकारैर्विधिभिर्हमेव परश्रमसात्त्वभावो याज्य इति । न तु
यथाऽन्यैर्देवान्तरदूषणमुपाजितमहापातकमलीमसैर्व्याख्यातम्— अविधिना दुष्टविधिमेति । एवं हि सति मामेव यजन्ते, सर्व-
यज्ञानां चाहमेव भोक्तेति इत्यमानमेतदसन्नसमीपवेदित्यलं कल्पयन्लिङ्गैः साकं संज्ञापेन । अस्मद्गुरुवस्तु निरूपयन्ति— अन्या
स्वात्मव्यतिरेकिा भेदवादनयेन ब्रह्मस्वभावहीनैव काचिद्देवतेति श्रद्धित्वा तामेव यजन्ते, तेऽपि वस्तुतो मामेव स्वात्मरूपं यजन्ते,
किन्त्वविधिना— दुष्टेन विधिना, भेदग्रहणरूपेणेति ॥ अत एवाह— न तु मा स्वात्ममानं तत्त्वेन देवतारूपतया भोक्तृत्वेन जानन्ति,
अतः च्यवन्ते मद्गुणात् । किं ? देवतत्त्वेन देवान् यान्तीत्यादि । एतदेव च्यवनामेति यावत् ॥ ये तु मत्स्वरूपमभेदेन विदुः, ते
देवभूतपितृयागानिनापि मामेव यजन्ति; ते च मयाजिनो मामेव मच्छन्तीत्युपसंहरिष्यति (२५) । ननु इत्येत्यापार्थमुद्दिष्टा
देवोत्पत्ते, तत्कथमनुद्दिश्य स्वात्मतत्त्वस्य याज्यत्वम् ? ‘आदित्यधः प्रावणीय’ (ऐ. ब्रा. १।२।५) इति विधिरोपयन्त-
तिरिक्त्यापि देवतायामस्त्यपेक्ष्यो विधिः, अप्राप्तप्रापणरूपत्वात् । स्वात्मा तु परमेश्वरो न विधिपूर्वकः, विधिपरिप्राप्त्यत्वाभावात् ।
न हि इन्द्रोद्देशेन किञ्चित्प्रवर्तते । तेन विधिपरिप्राप्तिरेन्द्रादिदेवतोद्देशो सर्वेषु स स्वात्मा विशावभासनस्वभावात् तद्देशेयदेवताव-
भासमित्तिहासानी यदवैवाहमहमिक्तया सततमवभासमानः सङ्गुप्तस्वरूपः सत्तोद्दिष्ट इति युक्तिरन्वितम्— मामेव यजन्तीनि
अपि विधिपूर्वकत्वात् मुख्यमूलात्प्राप्तिकल्पेन तावन्ति कर्तृभिर्यायत्वं नास्ति । अपि तु परमित्तदशिंगान्ध्यानीयेन्द्रपदादिमात्रप्राप्त्यैव
याजकवचरितार्थत्वमेतेषामिति प्रथयितुं परमेश्वरम् ॥ एवं य उक्तमेव वेत्ति, तस्येन्द्रादिदेवतायागोऽपि परमेश्वरयाग इति—
वदन्ति ॥ एतेन ‘तेऽपि यथापि विधिपूर्वकं न, तथापि पर्यायतः मामेव यजन्ति’ इत्यादि नव्यव्याख्यानां निरस्तप्रापयिति न
पृथक्प्रपञ्चयते ।

ऽऽस्तिक्ययुद्ध्याऽन्विता अनुगताः, तेऽपि मामेव कौन्तेय ! यजन्त्यविधिपूर्वकं, अविधिरज्ञानं, तत्पूर्वकम् ; अज्ञानपूर्वकं यजन्त इत्यर्थः ॥ २३ ॥

२ आ. शां. व्या.— तत्तदेवतात्मना परस्वैवाऽऽत्मन स्थितवन्पुण्यमादेवतान्तरपरमाणामपि भगवच्छरणस्वादिशेषात् तदेकनिष्ठत्वमकिस्रित्तरमिति भगवान्तः शङ्कते— नन्विति । उक्तमज्ञीकृत्य परिहरति— सत्यमित्यादिना । देवतान्तरयाजिना भगवशाब्जिन्यो विशेषमाह— अविधीरिति । तद्व्याकरोति— अविधिरिति ॥ २३ ॥

३ रा. भा.— ये त्विन्द्रादिदेवताभक्ताः केवलत्रयीनिष्ठाः श्रद्धयाऽन्विताः इन्द्रादीन् यजन्ते, तेऽपि पूर्वोक्तेन न्यायेन सर्वस्य मच्छरीरतया मदात्मकत्वेनेन्द्रादिशब्दानां च मद्वाचित्वाद्भक्तुतो मामेव यजन्ते; अपित्वविधिपूर्वकं यजन्ते; इन्द्रादीनां देवतानां कर्मस्वाराध्यतया अन्यथं यथा वेदान्तवाक्यानि “ चतुर्होतारो यत्र सम्पदं गच्छन्ति देवैः ” [तै. आ. ४] इत्यादीनि विदधति; न तत्पूर्वकं यजन्ते । वेदान्तवाक्यजातं हि परमपुरुषशरीरतयाऽऽस्थितानामिन्द्रादीनामाराध्यत्वं विदधदात्मभूतस्य परमपुरुषस्यैव साक्षादाराध्यत्वं विदधाति । चतुर्होतारः अग्निहोत्रदर्शपूर्णमासादीनि कर्माणि कुर्वाणा यत्र परमात्मन्यात्मतयाऽऽस्थिते सत्येव तच्छरीरभूतैरिन्द्रादिदेवैः, सम्पदं गच्छन्ति— इन्द्रादिदेवानामाराधनान्येतानि कर्माणि मद्रिपयाणीति मां सम्पदं गच्छन्तीत्यर्थः ॥ २३ ॥

४ घे. ता. चं — सर्वासामपि देवतानां भगवच्छरीरत्वात् 'द्रविया माम्' [२०] इत्युक्तप्रमाणवस्तुत स्वसमाराधनमिति जानन् भवान् किं न केवलकर्मिणामपि मोक्षरूपयोग्यैश्च प्रयच्छतीरयत्रोत्तरमुच्यते 'ये तु' इत्यादिश्लोकरूपेण । तुयान् शङ्कानिहृत्यर्थे । 'अन्यदेवताभक्ता' इत्येतत्समभिव्याहारफलितम् इन्द्रादीमिति । पूर्वोक्तेन न्यायेनेति— 'मयि सर्वं सिद्धं श्रोत' [७।७] इत्यादावस्मिन्नप्यध्याये 'मया ततमिदं सर्वम्' [९।४] इत्यादी चेति भावः । 'मामेव यजन्ति' इत्यन्तं दाहिनानुवादरूपम् ; यत्र तु विधेयरूपमित्यभिप्रायेणाह अपिपितृनि । विधि स्वज्ञानद्वारा यत्र पूर्व कारण, तद्विधिपूर्वम्, तदन्यदविधिपूर्वकम् । कथमविधिपूर्वकत्वं विहितानामित्यत्राह इन्द्रादीनामिति । तत्पूर्वकमिति— तथाविधविधयनुसन्धानपूर्वकमित्यर्थः । यथा विदधतीत्युक्तं विदधतीति वेदान्तेति । इन्द्रादीनामाराध्यत्वमात्र कर्मभागे प्रतिपादितम् । तेषामेव यथावस्थित स्वस्वं वेदान्तेष्विति न विरोधः । साक्षादिति निरुपाधिकमित्यर्थे, प्रधानतयेति वा । इविद्वैश्यपरमपुरुषविशेषणतयेन्द्रादीनामुद्देश्यानुप्रवेशः ; यथा प्रतर्दनविद्यादिपुषास्याद्यप्रवेश इति भावः । 'चतुर्होतारः' इति उपात्तवाक्यस्य कथं प्रस्तुतार्थता ? तत्राह चतुर्होतार इति । उपलक्षणतामभिप्रेत्योक्तं अग्निहोत्रदर्शपूर्णमासादीनीति । 'अन्तः प्रविष्टं शास्ता जनानां सर्वात्मा' [यजुः ३।१०।२] इत्यादिप्रसिद्धं यदशब्दार्थे उच्यते परमात्मनीत्यादिना । 'यस्यादित्य शरीरम्' [बृ. उ. ३।१७.१] इत्यादिवाक्यानुगम्यानेन तच्छरीरभूतैरित्यादिकमुक्तम् । कर्मणा देवे साध्या सम्पत् तदाराधनस्वरूपोऽतिशय एव ; यच्चान्तत फलसाधनत्वप्रकारे पर्यवसित इत्यभिप्रायेणाह इन्द्रादिदेवतानामित्यादि ॥ २३ ॥

६ आ. मा. भा.— तर्हि 'अहं ऋतुः' [९।१६] इत्यादि असत्यमित्यत आह— येऽपीति ॥ २३ ॥

६ ज. प्र. द्वा.— उक्तप्रश्नोत्तरं जातं, तद्विद्युत्तरेणेत्यन प्रभामिगन्धुपुण्ड्रादन्त्यदनुसरन्त्याद— तर्हि । भगवद्भोगनिमित्तं हि कठं, स चेत्सर्वत्र समस्तदा सर्वथा फलप्राप्तयेन भाव्यम् । तदभावधेतुर्तर्हि 'अहं ऋतु' [९।१६] इत्युक्तं सर्वत्र भगवतो भोक्तृत्वमप्यतत्त्वमित्यर्थः ॥ २३ ॥

७ घ. पे. भा.— ये पुरुषा अन्यदेवताभक्ता अन्यस्यां देवतायां भक्ता यजन्ते तेऽपि मां परमेश्वरमेव पूजयन्ति, अविधिपूर्वकमज्ञानपूर्वकमिति ॥ २३ ॥

८ घे. प्र. मि — नन्विन्द्रादिव्यक्तितोऽपि एतन्ना एव, एतन्निर्भेदं वापुनो देवतान्तरस्यावाप्यात् । अतः कथं ते जगत्पतन् भवेत् ? अत्र आह— येऽपीति । एतन्ना एव देवतान्तरमप्या अत्र ये धर्तृत्वाऽऽश्रित्या सन्तः अन्यदेवता यजन्ते, तेषु मद्रुग्निर्भेदं वापुनो देवता तदाभावात्त्यामेव यजन्तीति सत्यमेव । किन्त्वविधिपूर्वकं यजति । अत्रिन्द्रादीनां तत्पूर्वकं तदाराधनत्वेन सामान्यत्वा इन्द्रादीनामिति तत्राह तत्राह तत्राह तत्राह ॥ २३ ॥

९ घे. प्र. १०— ननु एतन्नादे तत्र सर्वात्तरादेवान्तरमप्यजन्तेऽपि एतन्मनमेव भवति, तर्हि किमिति तं जगत्पतन् समन्ते ? इति शेषत्राह— येऽपीति । अन्यदेवताभक्ताः ' रविर्दिनायकः अग्नी ईशो विष्णुश्च पथमः ।

अनुक्रमेण पूजयन्ते व्युत्क्रमे तु महद्भयम्' इति श्रीमत्या प्रोक्तपञ्चायतनपूजापरा अपि श्रद्धया युक्ताः सन्तः पूजयन्ति तेषुपि रज्यादिषु मामेव ब्रह्म ध्यात्वा यजन्ति । यद्वा त्रयोऽपीति केचित् । तेषुपि मामेवेति । उक्तन्यायेन सर्वस्य ब्रह्मभूतया मदात्मकत्वेनेन्द्रादिशब्दानां मद्राच्यत्वाद्भवतुतो मामेव यजन्ते । अपित्वविधिपूर्वकं तेषामात्मभूतमधिष्ठानताज्ञानपूर्वकं यजन्तं वेदे विहितम्; इतरथा त्वविहितमित्यविधिपूर्वकं ते यजन्ते ततो गतागतं लभन्त इति भावः । अथवा 'मूले विष्णुर्हि देवानां' [भाग. १०।४।३९] इति वाक्यात् मूलभूतं परित्यज्य शाखापत्तौ सेचनव्ययजनमविहितमित्यन्यत्त्वाद्दृष्ट्यायैवमुच्यते । वेदवाक्यं हि "चतुर्होतारो यत्र सम्पद् गच्छन्ति देवैः" इतिरूपे मदात्मकविषयाणि देवाराधनानि स्पष्टमुक्तानीति युक्तमुक्तम्—'अविधिपूर्वकं ते यजन्ते' इति ॥ २३ ॥

१० पु. अ. त.— नन्वन्मदेवमजनकर्तारोऽपि त्वदंशत्वात् त्वद्रजनमेव कुर्यान्तीति कथं न तेषु त्वत्कृपा ? तद्रजनं च कथं भोग एव श्रीयते ? इत्यत आह— येऽपीति । येऽपि श्रद्धयाऽन्विताः श्रद्धाशुक्लस्तदासक्तत्वधर्मयुक्ता अन्यदेवता यज्ञादिसापथमेवदधिष्ठातृरूपेण मदंशाज्ञानेन भजन्ति तेषु

मदंशत्वात् मामेव भजन्ति, परन्तु मत्स्वरूपाज्ञानादविधिपूर्वकं भजन्ति, अतस्तेषां तद्रजनादरूपं क्षयिष्येव फलं भवति; अहं च न तेषां करोमीत्यर्थः । अत एव स्पृतिष्वविधिः शरणनिषेधः 'विधिहीनं भावदुष्टं हृतमश्रद्धया च यत् । तदरन्त्यस्यारतस्य सुमूढस्याऽहतात्मनः' इति ॥ २३ ॥

११ नी० भा० टी०— अविधिपूर्वकं विधिमेदुबुद्धिस्त्राहित्यादविधिपूर्वकत्वं तदीयभजनस्य ॥ २३ ॥

अहं हि सर्वयज्ञानां भोक्ता च प्रभुरेव च ।
न तु मामभिजानन्ति तत्त्वेनातश्च्यवन्ति ते ॥ २४ ॥

१ शां. भा.— कस्मात्तेऽविधिपूर्वकं यजन्ते ? इत्युच्यते यस्मात्— अहमिति । अहं हि सर्वयज्ञानां श्रौतानां स्मार्तानां च सर्वेषां यज्ञानां देवतात्मत्वेन भोक्ता च प्रभुरेव च । मत्स्वामिको हि यज्ञः 'अधियज्ञोऽहमेवात्र' [८।४] इति हुकम् । तथा न तु मामभिजानन्ति तत्त्वेन यथाचत् । अतश्चाविधिपूर्वकमिष्ट्या यागकलाच्यवन्ति प्रच्यवन्ते ते ॥ २४ ॥

२ आ. शां. व्या.— ननु वस्वादिदेव्याद्विज्ञानपूर्वकमेव तद्रक्तस्तयाजिनो भजन्तीति कथमविधिपूर्वकं तेषा यजनं ? इति शङ्कते— कस्मादिति । देवतान्तरयाजिनां यजनमविधिपूर्वकमित्यत्र हेत्वर्थत्वेन श्लोकमुत्पापयति— उच्यते इति । सर्वेषां द्विविधानां यज्ञानां वस्वादिदेवतात्वेनाहमेव भोक्ता स्वेनान्तर्गामीरूपेण प्रभुत्वाद्देवेति प्रसिद्धमेतदिति दिशब्दः । 'प्रभुरेव च' इत्युक्तं निश्चोगे— मत्स्वामिको हीति ।

तत्र पूर्वाभ्यायगतवाक्यं प्रमाणयति— अधियज्ञोऽहमिति । तथापि देवतान्तरयाजिनां यजनमविधिपूर्वकमिति कुतः सिद्धं ? तत्राऽऽह— तथेति । मामेव यज्ञेषु भोक्तृत्वे प्रभुरेव च सतीति यावत् । तयोर्भोक्तृत्वप्रभोर्भावस्तत्त्वं तेन भोक्तृत्वेन प्रभुत्वेन च मां यथावयतो न जानन्त्यतो भोक्तृत्वादिना समानानामप्यनपितकर्मणोच्यवन्ते कर्मकलादित्याह— अतश्चेति ॥ २४ ॥

३ रा. भा.— अतस्त्रैविध्या इन्द्रादिशरीरस्य परमपुत्रस्याराधनान्येतानि कर्माणि; आराध्यश्च स एवेति न जानन्ति ते च परिमितफलभागिनश्च्यवनस्वभावाश्च भवन्ति; तदाह— अहं हीति । प्रभुरेव च— तत्रतत्र फलप्रदता चाहमेवेत्यर्थः ॥ २४ ॥

४ वे. ता. नं.— अविधिपूर्वकत्वविवरणरूपतां, स्यादविधिस्यात्सन्तैरुक्तव्ययश्रद्धापरिहाररूपतां च 'अहं हि' इति श्लोकस्य दर्शयति अत इति । सर्वशब्देनेन्द्राद्युद्देशेन क्रियमाणानामित्यभिप्रेतम् । आराध्यश्चेति भोक्तृशब्दाभिप्रेतोक्तिः । 'च्यवन्ति' इत्यनेन इतश्चिदिति सिद्धम्, एव तत्त्वमेषाभ्यमसिदरं फलमेवेति 'यान्ति' इत्यनन्तरश्लोकवशाद्वाक्यान्तराद्य अन्यम् ; तदाह परिमितेत्यादिना । फलस्य परि-

मितत्वं देयतः फलतः स्वरूपतश्च । अतस्तद्भागिनां च्यवनस्वभावता । प्रभुशब्दस्यत्र 'गतिर्भर्ता प्रभुः शशी' [१।१८] इत्यादिष्विव शास्त्रत्वादिशिवशाब्दुदासाय योग्यमर्थमाह तत्रतश्चेति । सूरं च— 'फलमत उपपत्तेः' [अ. सू. ३।२।३८] इति । तथेन्द्राधाराधनतया प्रभोमेवपि तत्रतत्र फलप्रदोऽहम्, न तथा मदारापनत्वेऽन्यः फलप्रद इत्येवश्रुतार्थः ॥ २४ ॥

५ आ. मा. भा.— कारणमाह विधिपूर्वकत्वे— अहं हीति ॥ २४ ॥
गी. द्वि. २३

६ ज प्र दी — 'अहं क्तु' [१११६] इत्यादिनोक्त-
त्वाद्दह हीति पुनश्चिकित्स्वत्वाद् — कारणमिति । त्रैवि-

यादिकृतानां यज्ञानां भगवाथेन्द्रोक्ता कथं तद्विधिपूर्वकत्वं ?
इति शङ्कयामिति शेष ॥ २४ ॥

७ ह. पै. भा. — अहं वासुदेवः सर्वेषां यज्ञानां भोक्ता च प्रभुः स्वाम्येव च । न तु माम-
भिजानन्ति तत्त्वेन परमार्थतः । अतः कारणान्द्यवन्ति च्यवन्ते फलाद्भ्रम्यन्ति ते यज्विनः ॥ २४ ॥

८ वै ब्र गि — एतदेव विट्णोति — अहमिति ।
श्रौतस्मार्तरूपाणां सर्वेषामपि यज्ञानां तत्तरेवतारूपेण अहं
मेव भोक्ता च प्रभुः फलदाता च । अनेन सर्वदेवतात्मक-
त्वमुक्तम् । अथाविधिपूर्वकमित्येतदुपपादयति — न त्विति ।

मा तत्त्वेन तत्तदग्रभोक्तृफलदातृदेवतारूपत्वेन न जानन्ति ।
अतस्ते महताऽऽप्यासेनेष्टुमिपि च्यवन्ति च्यवन्ते । अनेन
सर्वदेवतात्मक मा विज्ञाय यजन्तो न च्यवन्त इति दर्श-
ितम् ॥ २४ ॥

९ व० त० दी० — एतदेव विट्णोति — अहं हीति । मद्भ्रमतेषु मे शरीरतयाऽवस्थितेषु तेष्विन्द्रादिदेवे-
ष्वारमतयाऽवस्थितोऽहमेव सर्वयज्ञानां भोक्ता प्रभुः फलदाता । चकाराद्यज्ञादिरूपस्तत्साधनादिरूपश्च । न हि
स्वहस्तादिकृतं नास्ति न भवतीति केनाप्युपलभ्यते पत्रादिनिष्ठकृतिर्न मूलभूतकृतति च, परं तथा तत्त्वेन मूल-
त्वेन तु मां नभिजानन्ति कर्मजडा अतोऽन्तर्गतफलभोगादपि पुनश्च्यवन्ति । स्वर्गादितः अन्यभावाच्च्यवन्ति पुन
पतन्तीत्यर्थः । ततो भावभेद एव फलभेदे हेतुरुक्त ॥ २४ ॥

१० पु अ त — विधिहीनरूपमाह — अहमिति ।
हि निश्चयन सर्वयज्ञानां भोक्ता तदधिष्ठातृदेवानां मद्भक्तत्वा-
त्तद्रूपेण अहं भोक्ता । चकारेण तद्रूपोऽपि । प्रभुरेव च, फल-
दाता चेत्यर्थः । एवकारेण द्वितीयचकारेण च सर्वप्रभुत्वेन भो-
क्तृत्वेऽपि मद्भक्तप्रयोगेणैव भवति न तु स्वप्रभुत्वेऽपि प्रतिरिति
ज्ञापितम् । एतादृश मां तु पुनस्तत्त्वेन मूलरूपेण न अभि-
सर्वप्रकारेण जानन्ति 'यवान् यथास्मि (तत्त्वतः) याददा' [१८१५५] इति । अतस्ते च्यवन्ति पर्यावर्तन्ते । मत्तो वा
च्यवन्ति भ्रम्यन्ति । अत्रायं भावः — मद्यद्भक्तदेवताभजनत्वेन

यज्ञादिना वा यत्फल भवति तन्महाप्रभुभजनेन भवति
'मूलनियेकं शाखायामपि इति न्यायेन प्रभुभजने तेषुपि
प्रसीदन्ति, तद्भजने त एव प्रसीदन्ति तदग्रमाकष्य च भवेत् ।
अत एव युधिष्ठिरेण श्रीभागवते - ' कतुराजने गोविन्द '
राजस्येन पावनी । यस्ये विष्टीभ्यतस्तत्सम्पाद्य न
प्रभो ' ' [१०१०१३] इति विशिष्टम् । तेन भगव
दिच्छया भगवद्भजनं कुर्वता तद्विच्छां ज्ञात्वा तदग्रमाकष्यं
चेत्तदा तद्गौरवैव कार्यमत्रपा न कार्यमेतद्भजानतव
ज्ञानाभाव ॥ २४ ॥

११ नी० भा० दी० — हि यत् सर्वयज्ञानामहमेव सर्वदेवतारूपेण भोक्ता प्रभुः फलदाता च । एव सति
ते मां प्रत्यगभिन्न तत्त्वेन यायातद्येन न जानन्ति अतश्च्यवन्ति ज्ञाननिष्णामलब्धत्वा ससारगतं पतन्ति ॥ २४ ॥

यान्ति देवव्रता देवान्पितृन्यान्ति पितृव्रताः ।
भूतानि यान्ति भूतेज्या यान्ति मद्याजिनोऽपि माम् ॥ २५ ॥

१ शां. भा. — येऽप्यन्यदेवताभक्तिमत्त्वेनाविधिपूर्वकं यजन्ते, तेषामपि यागफलमवश्यम्भावि ।
कयम् ? यान्ति गच्छन्ति, देवव्रता देवेषु व्रतं नियमो भक्तिश्च येषां ते देवव्रता देवान्यान्ति ।
पितृनृपिष्ठात्तादीन्यान्ति पितृव्रताः श्राद्धादिक्रियापराः पितृभक्ता । भूतानि त्रिनायकमातृगणचतुर्भ-
गिन्यादीनि यान्ति भूतेज्या भूतानां पुजकाः । यान्ति मद्याजिनो मद्यजनशीला घृण्णवा मामिव ।
समानेऽप्यापासे मामेव न मजन्तेऽज्ञानात्, तेन तेऽल्पफलभाजो भवन्तीत्यर्थः ॥ २५ ॥

२ आ दा ध्या — यदन्यदेवताभजा भगवत्सत्वाज्ञा-
नात्कर्मरक्षावदं ते तर्हि तेषां देवतान्तरायजनमक्षिप्रदृष्टमि-
त्याहपाद — येऽर्पयन्ति । देवान्तरयाजिनमन्त्रातिप्रलामा-
येऽपि ततोऽप्यन्यदेवताभक्तिप्रोत्साहं तद्विधिपूर्वक-
त्वेन । देवान्तरयाजिनानां च यद्यत् फलं तन्मात्रं प्राप्नुयन्ति
एषि — कथमित्यादिना । नियमो चतुर्भुवदारप्रदक्षिणप्रदी-

मात्तादिरियं । देवान्तराराधनस्यान्तरफलमुक्त्वा भगव-
दारधनस्यानन्तरफलत्वमाह — यान्तीति । भगवदारधनस्या-
नन्तरफलत्वं देवतान्तराराधनं त्यक्त्वा भगवदारधनमेव पुण्यं,
आयातसाम्यान्तरातिरेकाचेरयाऽहृषाऽहृ — समानेऽर्पयति ।
अज्ञानाधीनत्वेन देवान्तराराधनवर्ता फलो न्यूनतां इत्ये-
यति — तेनेति ॥ २५ ॥

३ रा. भा.— अहो महद्दिदं वैचित्र्यं, यदेकस्मिन्नेव कर्मणि वर्तमानाः सङ्कल्पमात्रभेदेन केचिदत्यल्प-
फलभागिनः च्यवनस्वभावाश्च भवन्ति; केचनानवधिकातिशयानन्दपरमपुरुषप्राप्तिरूपफलभागिनोऽपुन-
रावर्तिनश्च भवन्तीत्याह— यान्तीति । व्रतशब्दः सङ्कल्पवाची; देवप्रताः दर्शपूर्णमासादिभिः कर्मभिः
'इन्द्रादीन्यजामहे' इति इन्द्रादियजनसङ्कल्पाः ये, त इन्द्रादीन् देवान्यान्ति; ये च पितृयज्ञादिभिः 'पितॄन्
यजामहे' इति पितृयजनसङ्कल्पाः, ते पितॄन् यान्ति; ये च 'यक्षरक्षःपिशाचादीनि भूतानि यजामहे'
इति सृतयजनसङ्कल्पाः, ते भूतानि यान्ति; ये तु तैरेव यज्ञैः 'देवपितृभूतशरीरकं परमात्मानं भगवन्तं
चासुदेवं यजामहे' इति मां यजन्ते, ते मद्याजिनो मामेव यान्ति । देवादिप्रताः देवादीन् प्राप्य तैः सह
परिमितं भागं भुक्त्वा तेषां मिनाशकाले तैः सह विनष्टा भवन्ति; मद्याजिनस्तु मामनादिनिधनं सर्वज्ञं
सत्यसङ्कल्प अननधिकातिशयासङ्ख्येयकल्याणगुणगणमहोदधिं अननधिकातिशयानन्दं प्राप्य न पुनर्नि-
वर्तन्त इत्यर्थः ॥ २५ ॥

४ वे ता च — एकस्यैव कर्मण कथ भोगमोक्षविद्ध-
फलसाधनत्व 'इत्यत्र सङ्कल्पाख्यसङ्कारिचैत्रिन्यातुपपत्ति
रिति प्राप्यवैषम्य 'यान्ति' इति श्लोकेन प्रदर्श्यते इतिमिप्राये-
णाह अहो महदिति । सङ्कल्पभेदाद्विचित्रफलभावनत्व
ज्योतिशोमादिभवि सिद्धम् । व्रतशब्द सङ्कल्पवाचीति
सत्र सङ्कल्पविशेषादि फलभेद इति भाव । 'देवप्रता' इत्यादौ
यजन 'भूतेज्या' इत्यत्र व्रत चापेक्षया मेलितम् । भूतशब्द
स्यात्र प्राणिमात्रादिपरत्वव्युदासेन रात्रतमसयाज्यवगप्र-
सौनाय यज्ञेत्यादिकम् । न देवयजनपितृयजनादिवत् क्रिया
स्वरूपभेदोऽनेति ज्ञापनाय तैरेवेत्युक्तम् । वाक्यान्तरविहित
देवयजनायसुवादेन कलविशेषोऽत्र प्रदर्श्यते, न तु ज्योति-

शोमादिवाक्ययत्फलापेक्षायविधान क्रियत इति ज्ञापनाय यत्-
च्छब्दविन्यासेन व्याख्यातम् । देवेषु व्रत येषां ते देवप्रता ,
भूतामुद्दिश्येज्या येषां ते भूतेज्या । ततत्प्राप्यभेदवचन तत
स्वमानदेशकालसमानभोगत्वार्यमिति दर्शयति देवादिद्वयता
इति । अनादिनिधनमित्यनेन प्राप्यामित्यत्वनिबन्धनाया
पुनरावृत्ते प्रतिक्षेप, सर्वज्ञमित्यनेन विरोध्यज्ञाननिर्मिताया,
सत्यसङ्कल्पमित्यनेन त्वचाकिनूलाया भगवत्स्वातन्त्र्यशक्ति
तायाश्च 'मत्तानावर्तययम्' इत्यपि सङ्कल्पोऽस्य सत्य इति
भाव । स्वरूपतश्च परिमितत्वप्रयुक्तमोगोत्पत्त्युदासाय अन्
द्यधिकेत्यादि विशेषणद्वयम् । एतान्यवैतृष्यहेतुतया स्वेच्छो-
पाधिकपुनरावृत्तियुदास ॥ २५ ॥

५ आ. मा. भा.— फल विविच्याह— यान्तीति ॥ २५ ॥

६ ज प्र दी — 'ते पुण्यमासाद्य' [९।२०] इति । त्वार्किं यान्तीत्यादिनेत्यत्र आह— फलमिति । तस्यैवाय
'योगक्षेमं वदान्यहम्' [९।२२] इति च फलभेदस्योक्त- । प्रपन्न इति भाव ॥ २५ ॥

७ ह. पं. भा.— देवेषु व्रतं येषां ते देवप्रता देवान्यान्तीति प्रकृतेन सम्बन्धः । पितॄन्शिष्वा-
चादिवाहिनपदादीन् । पितृप्रताः पितृषु व्रत यज्ञो येषां ते पितृप्रताः । भूतानि भद्रकालीमभूतानि
यान्ति । भूतेष्विज्या येषां ते भूतेज्याः । मद्याजिनो मां परमेश्वरं यष्टुं शीलं येषां ते मद्याजिनः,
तेऽपि मां यान्तीति सम्बन्धः ॥ २५ ॥

८ वें. प्र गि — अहो महद्दिदं वैचित्र्यं, यदेकस्मिन्नेव
कर्मणि वर्तमानाः सङ्कल्पभेदात्तत्रैव कश्चिदत्यल्पमोगिन
प्रच्यवन्ते, केचित्तु निरतिशयसुखमोगिनो न पुनरावर्तन्त
इत्याह— यान्तीति । देवानामिन्द्रादीनां सम्बन्धि यतम्
'अनेनेत्र ययमे' इति सङ्कल्परूप येषां ते देवप्रताः देवानि
न्द्रादीन्यान्ति । एव पितृप्रता आदादिभिःशिष्वाचादिपितृ

यजनसङ्कल्पा पितृन्यान्ति । तथा भूतेज्या यक्षरक्ष पिशा
चादिभूतयजनसङ्कल्पा भूतानि यान्ति । तैरेव यज्ञैर्वैवपितृ
भूतामक भगवन्त वासुदेव यश्चामह इति सङ्कल्प्य मदीयर्थप
यजन्तो मद्याजिन, तेऽपि मामक्षयमनवधिज्ञानन्दरूप
यान्ति । तथा च सर्वकर्मिण्यहमेवानन्तफलदो यष्टव्य
इति भाव ॥ २५ ॥

९ व० त० श्लो०— तथाहि यान्ति देवप्रता इति । व्रत सङ्कल्प मानसं कमेति यावत्, स एव भावपदवाच्यः ।
दर्शपूर्णमासादिभिः कर्मभिरिन्द्रादीन् देवान् यजाम इति कृतसङ्कल्पा. देवान् यान्ति तत्तत्सायुज्य गच्छन्ति ।
एवं सङ्कल्प सर्वत्र । पितृप्रता राजसभावा. । भूतेज्यास्वामसभावन्त भूतानि यक्षरक्ष पिशाचादिकाः ।

तैरेव यज्ञैः ये देवपितृभूताधिष्ठानकं परमात्मानं श्रीवासुदेवं यजाम इति सङ्कल्पेन विशुद्धसत्त्वभावा निर्गुणभावाश्च मां यजन्ते ते मत्सायुज्यं गच्छन्तीत्यर्थः ॥ २५ ॥

१० पु. अ. त.— ननु त्वद्देशज्ञाने यजनकर्तारद्वय-
वन्ति, येषां तु त्वद्देशज्ञानेन तदेवयजनकं कृत्वं तेषां किं फलं ?
इत्यत आह— यान्तीति । देवप्रताः इन्द्रादिषु भवंशज्ञानेन
तदुपेयु सनियमः । देवान् तानेव यान्ति प्राप्नुवन्ति । पितृ-
प्रताः ब्राह्मादिभिधिभिः पितृयाजकाः पितॄन् यान्ति प्राप्नु-
वन्ति । मूलेज्याः विनायकदुर्गादिपूजकाः भूतानि तान्येव

यान्ति । अत्रायमर्थः— तत्तद्देवान् प्राप्य तत्सङ्गेन परम्परया
मां प्राप्नुवन्ति । मद्याजिनः कर्मादिभिस्तदाधिदैविकरूपं
मद्यजनकसंहोऽपि मां प्राप्नुवन्ति । ते परम्परया मां प्राप्नु-
वन्ति । एते साक्षरादिति विनोपः । अपिदाब्देन कर्माङ्गत्वेन
भजनेऽपि सुक.यात्मकस्वप्राप्तिरूपविशेषो व्यञ्जितः ॥ २५ ॥

११ नी० भा० दी०— सर्वे भक्ता यथाभजनं प्राप्नुवन्ति स्वाराध्यसान्निध्यमित्याह— यान्तीति । भूतार्थ-
मिज्या येषां ते मूलेज्याः ॥ २५ ॥

भगवदाराधनस्यातिसौकर्यं तदनुष्ठानस्य च फलम् ।

*पत्रं पुष्पं फलं तोयं यो मे भक्त्या प्रयच्छति ।

तदहं भक्त्युपहृतमश्रामि प्रयतात्मनः ॥ २६ ॥

१ शां. भा.— न केवलं मद्भक्तानामनामवावृत्तिलक्षणमनन्तफलं, सुखाराधनश्चाहं; कथम् ? पत्रमिति ।
पत्रं पुष्पं फलं तोयमुदकं यो मे मद्यं भक्त्या प्रयच्छति, तदहं पत्रादि भक्त्युपहृतं भक्तिपूर्वकं प्रापितं
भक्त्युपहृतमश्रामि गृह्णामि प्रयतात्मनः शुद्धबुद्धेः ॥ २६ ॥

२ आ. शां. व्या.— अनन्तकल्पाद्भगवदाराधनमेव
कर्तव्यमित्युक्तम्, सुकरत्वाच्च तथेत्याह— न केवलमिति ।
भगवदाराधनस्य सुकरत्वेनैव प्रप्रपूर्वकं प्रपद्यति— कथ-

मित्यादिना । यद्धि पुण्यादिकं मुक्तिपूर्वकं मद्यर्थमर्पितं तेनायं
शुद्धचेतास्तपस्वी मान्सा राधयतीत्येवमन्वयार्थमीत्याह— पत्र-
मित्यादिना ॥ २६ ॥

३ रा. भा.— मद्याजिनामयमपि विशेषोऽस्तीत्याह— पत्रमिति । सर्वसुखं पत्रं वा पुष्पं वा फलं
वा तोयं वा यो भक्त्या मे प्रयच्छति अत्यर्थमतिप्रयत्नेन तत्प्रदानेन विनाऽऽत्मधारणमलभमानतया तदेक-
प्रयोजनो यो मे पत्रादिकं ददाति, तस्य प्रयतात्मनः तत्प्रदानैकप्रयोजनत्वरूपशुद्धियुक्तमनसः, तत् तथा-
विधमभक्त्युपहृतं अहं सर्वेश्वरो निखिलजगदुदयविभवलयलीलोऽब्रह्मसमस्तकामः सत्यसङ्कल्पोऽन्यधिकारि-
शयासह्येयकल्याणगुणगणः स्वामाधिकानवधिकारिशयानन्दस्वानुभवे वर्तमानोऽपि, मनोरथपयद्वरवर्ति-
प्रियं प्राप्येवाश्रामि; यथोक्तं मोक्षधर्म— 'याः क्रियाः सम्प्रयुक्ताः स्युरेकान्तगतशुद्धिभिः । ताः सर्वाः शिरसा
देनः प्रतिगृह्णाति वै स्वयम्' [म. भा. १. २।३४०।६४] इति ॥ २६ ॥

४ छे. ता. चं.— समानेऽन्यायासे प्रायवैषम्यमुक्तम्,
अपेयायवैषम्यमुच्यत इत्याह मद्याजिनामिति । मद्यजन-
शीलानामित्ययः । अयमपीति उपास्यश्रीकृष्णातिशययु-
क्तोपायश्रीकृष्णरूप इत्यर्थः । पत्रपुष्पफलानां प्रायशो हेतुका-
र्यभावात् कृमिविन्यासः । तस्य उत्तरकालानुरूपं यथासम्भवं
कृमिपि कृम्यमिति भावः । पत्रादीनां समानाकारणादयमुच्यथाच
परत्तरानेपेक्षं युचितम् । तदुपोत्तया पत्रं दत्त्वादिबिह्वल्प-
करणम् । एतेष्वेव कृम्यति भगवन्निधिं ह्युच्यते । 'अन्यत्पूर्णां-

दशां पुष्पादन्यत्पादावनेज- (सेच)-नात् । अन्यत्कृम्यसम्प्रदा-
(भेदेत्यपि)-ष चोच्छति जनार्दनः' [म. भा. ५।८०।१३]
इति सर्वाभोऽपि तोयं कृम्यमित्यभिप्रायेण तस्य पत्रादिकः ।
नेद्येवद्विषययादिषाभ्यतमा ददित्वादीनां दुर्लभमित्यभिप्रायेण
सर्वसुखममित्युक्तम् । अन्यत्र आहुः— 'पत्रेण पुष्पेण
फलेण तोयेष्वकीतलस्येण चदेव चत्सु । महत्येच्छस्ये पुत्रे
पुराणे मुस्त्यै कृमये क्रियते न यजः' [भा. ३. ५. २।११५
ना. पु. ६।११५] इति । य इति सामान्यनिर्देशेन वापराय-

• कर्म च मद्यादिऽन्यत्पत्र- पत्रेण पुष्पेण फलेण तोयेष्वकीतलस्येण चदेव चत्सु । महत्येच्छस्ये पुत्रेण पुराणे मुस्त्यै कर्म च
क्रियते प्रयत्नः' इति । 'अत्येव चित्पत्राणि मद्यां स्वादाद्यनि च । चित्पत्राणि च हन्ती च कर्म नाराज्यते हरिः' इत्यन्यत्रापि ।

निरपराधजडाजडादिविभागमपि न पर्यामीत्यभिप्रेतम् । वक्ष्यति हि— 'येऽपि स्युः पापयोनयः । क्रियो वैरमाः' [१।३२] इत्यादि ।

मक्तयेति । मक्तयेत्यनेन दृशादृशप्रत्यवायपरिहारफलान्तरहेतुत्वव्यवच्छेदः; तद्यद्ययति अत्ययंति । प्रयतात्मशब्दं व्याख्याति तत्प्रदानति । 'तस्य ताप्रनलौ तात । चरणी सुप्रति द्विती । सुजातवृद्धकाभिर्गुह्योभिरलङ्घ्यते । प्रपत्नेन मया मूर्ध्ना गृहीत्वा ह्यभिरन्दिती' इत्यादिभिव प्रयोजनान्तरागरूपगुह्यद्विद्विदः प्रयतत्वमित्यर्थः । पुण्येष्वपि फलानि सन्धिरेव हि मनसोऽप्यद्विः । तदप्याहुः— 'तपो न कल्पोऽन्ययनं न कल्कः स्वामाबिधो वेदविधिर्न कल्क । प्रसद्य विताहरणं न कल्कस्तान्येव भावोपहृतामि कल्कः' [म. भा. १।१।२७५] इति । 'मक्त्युपहृत्म्' इति पुनः कीर्तनं भगवदादरणीयत्वे हेतुरयमेवेति शापनाथम् । तथाच स्वयमेवाह 'अण्वप्युपहृतं मक्तैर्मम भोगाय जायते । मृग्यन्मक्तोपहृतं न मे भोगाय जायते' [पं. रा.] इति । फलानि भाषिणामपि काचिद्विकिरस्तीति तद्युदाहाय तच्छब्द इत्यभिप्रायेण तथाविधमक्त्युपहृतमित्युक्तम् । पत्रादिभ्युपहृतपरिहृतिपरिग्रहः प्रकृतं अहंशब्देन विवक्षिता इति दर्शयितुं सर्वेश्वर इत्यादिकम् । अपि-

शब्दः प्रत्येकमन्वेतव्यः । सर्वेश्वर इति योन्त्यादयः स्वशक्तिद्वये हविरादिकं गृह्णन्ति, न हि तथाऽहं, सर्वगोचरसदातन-नियमनशक्तिसालित्वादिति भावः ।

निखिलजगदुदयविभवलयलील इति न हि मञ्जोलोपकरणद्वैतेन पत्रादिकं कथं दीयत इति भावः । अत्रात्समस्तकाम इति न हि मे अनवाप्तमवाप्तव्य-मत्तोत्यभिप्रायः । सत्यसङ्कल्प इति न हि ममाशक्त्यं क्रिधिदन्त्येनोपहृतं स्वीक्रियत इति भावः । अनवधिकेत्यादि गुणतः स्वल्पतश्च निरतिशयानन्दसत्त्वस्य मे क्रियदिदं पत्रादिकं ? इति तात्पर्यम् । स्वामाधिकशब्देन हेतुनैरपेक्ष्यं, चर्तमान-शब्देन चानिवर्त्यत्वं विवक्षितम् । 'परिपूर्णाऽपि भगवान् भक्तैरतिरिञ्छिदिरितम् । सापेक्षवत्सदादेतेन प्रीतो ददात्यत्म' [म. भा. १.२।५।६४] इत्युक्त्याथैवमभिप्रायसाह मनोरथेति । 'अश्रामि' इत्युपभोगमात्रलक्षणा; तेन निवेद्याभावे पत्रादिकमपि विवेच्य स्यादिति व्यञ्ज्यते । फलान्तराधिक्यजनसमर्पितानां 'तत्सर्वं वेद्वेद्यस्य (इत्स्वं तु तस्य देवस्य) चरणानुपतिष्ठते [म. भा. १.२।३।४।६३] इति मगवत्पादोपसर्पणमुक्त्वा परमेष्ठान्तिजन-दत्तानां भगवताऽस्यादरेण शिरसा प्रतिप्रहो मोक्षपदंऽभिहित इत्याह यथोक्तमिति ॥ २६ ॥

५ आ. भा. भा.— दुर्वलैस्त्वं पूजयेतुमशक्यो महत्त्वादित्याशङ्क्याह— पत्रमिति । न त्वविहितपत्रादे, तस्यापराधत्वोक्तैर्वाहाराहार्दा । मक्त्यैवाहं तृप्य इति भावः । 'मक्तमियं सकललोकं नमस्कृतं च' इति शिरसे । 'एतावानेव लोकेऽस्मिन् पुंसः स्वार्थः परः स्मृतः । एकान्तमाक्तिर्गो-चिन्दे यत्सर्वत्रात्मदर्शनम्' [भाग. ७।७।५५] ॥ २६ ॥

-६ अ. प्र. दी.— पत्रमित्यस्य सत्पत्रप्रतीतेराह— दुर्वलैरिति । अतस्तद्व्रजनस्य महाकृत्वेष्वपि तद्विहायान्तराणा देवानां मज्जनमल्पकृतमपि सुत कृत्वात्करोमीति प्राशस्तिक-वाहातोयः । साधनाद्वादरस्योक्तवायत्किञ्चित्पत्रादिकमिति न

मन्तव्यमित्याह — न रिवति । तदिकमपि भगवते समर्पणीय-मेवेति नियमोऽत्राभिप्रेत इत्यत्र आह— मक्त्यैवेति । इतः ? इत्यत आह— मकेति । स्वार्थं स्वार्थसाधनोपायः ॥ २६ ॥

७ ह. वै. भा.— मक्त्या प्रयच्छति ददाति तदहं मक्त्या दत्तमश्रामि भुञ्जे । प्रयतात्मनः प्रयतः शुद्ध आत्मा यस्य तस्य । प्रयतात्मनो मक्तस्य सम्बन्धि पत्रादिद्रव्यं मम प्रीतये भवतीत्यर्थः ॥ २६ ॥

८ वं. प्र. गि.— न केवलं मद्भक्तानन्तफलकत्वमात्रम्, किमवतितीत्यर्थं चेत्याह— पत्रमिति । पत्रपुष्पफलतोषानि हि नेश्वरादियजनाथपरवराग्यलोमादिबहुद्रुहिव्ययपायाससाध्यानि किमवतिसुखमानि, यदाहुः— 'अरण्ये सन्ति पत्राणि नद्यां स्वाद्कानि च । सन्ति पादौ च हस्तौ च कथं नाराध्यते हरिः' इति । तत्रापि 'पत्रं पुष्पे' इति पृथक्पृथग्ग्रहणात् पत्रपुष्पादिव्येककं चाऽलमिति दर्शितम् । एवमनायाससाध्यं यत्किञ्चिदपि वस्तु यः कथनं करो भक्त्या मममखिललोके-शरत्प प्रयच्छति । अनेन साधुजनलैरिव सधुद्वर्षणं मदी-यैरेव पत्रादिभिर्ममाहंगमिति सौखन्यातिशयो दर्शितः । प्रय-

तात्मनः शुद्धचित्तस्य तस्यत्रपुष्पादिकं अहमखण्डनिजानन्द-परिपूर्णाऽश्रामि भुञ्जे । कथं निजानन्दपरिपूर्णस्यातिसुखपत्रान-नम् ? तत्राह— मक्त्युपहृतमिति । भक्तिरेवमपि दिने पत्रापनर्पणे सति सद्यः प्राणविच्छेदपर्यन्तं प्रेमविशेषः । तयो-पहृतमहमपि सद्गुणसम्पन्नमात्रमप्यारानानं पारयितुमशक्तं पूज-सत्तमामि । भक्तिरेव मास्त्वोकारं कारणम्, न वस्तुतोऽहंयम्, सुदामोपहृतपृथुकतण्डुलाशिनो मम भक्तिरस्यमाहित्वस्वा-माग्यादिति भावः । वक्तं हि यायवीयसंहितायाम्— 'परिपूर्णस्य नित्यस्य मम किं क्रियते नैः । किन्तु सर्वा-त्मना देवि ! मया भावो हि गृह्यते' इति ॥ २६ ॥

९ वं ० सं ० दी०— तदर्थं स्वमक्तानां स्वप्राप्तिप्रकारं उक्त्वाऽप्युना स्वमक्तेः सर्वोत्तमत्वमनायासत्वेनेतरविल-क्षणत्वं च दर्शयति— पत्रं पुष्पमिति । विवृचमेवत्प्रागवत्सुभोधिन्त्यां इति नात्र प्रयच्छयते । न हि महाभिभूतैः

परमात्मनो मम ह्युद्देवतानामिव बहुपचाराङ्गवरेण परितोष ' किमासन् ते गरुडासनय ' इत्युक्तत्वात् किन्तु भक्तमात्रेण समर्पित प्रजादिमात्रमपि विदुरस्येव तस्य भक्तस्य प्रयत्नचित्तस्य मत्सम्बद्धात्मन आत्मनिवेदिनो वा भक्त्याऽऽर्पितं विश्वासदाह्यैर्यं चाश्रामि । अय तेभ्यो विशेषो दक्षितः । स्वल्पोपचारमात्रेणैव भक्त्या बहुप्रतोप लाभ इति ' अन्नभन्नमगवान्बदे भक्तावशनधर्मवान् ' इति वाक्यात् ॥ २६ ॥

१० पु. अ त — अक्षेणु विनेपमाह — पत्रमिति । पत्र तुलस्यादीना प्रियरूपम् । पुष्प अलङ्कारात्मकम् । पत्रं सामग्रीरूपम् । तोष सामग्रीभेदरूपम् । यो मे मम भक्त्या ऋहेन, न तु विहितत्वेन, प्रयच्छति प्रकर्षेण भावाभक्ततया समर्पयति, तत् पूर्वां सर्वं भक्त्युपहृत ऋहेन समर्पित प्रय-

तात्मन भेदेकपरतया वसीकृतचेतस अहपुरतोम अशामि मुनग्मीर्यथे । अनायासप्राप्यथे पत्रादिकमुक्तम् । अना नोक्तवा तदङ्गीकारेणामे स्वभोगयोग्यसर्वसामग्रीसम्पादन व्यज्यते । अत एव सुदामार्थे स्वसम्पदाने पृथक्पृथिग्नी- कृतवान् ॥ २६ ॥

११ नी० भा० दी० — मङ्गकिरतिसुकरा, देवतान्तरभक्तिस्तु बहुविचित्र्यायाससाध्येत्याशयेनाह — पत्र- मिति । मत्तिरेव केवलं ममापेक्षिता, नान्यदिति भावः । मत्त्युपहृत मक्त्या समर्पितम् ॥ २६ ॥

यत्करोपि यदश्रासि यज्जुहोपि ददासि यत् ।
यत्तपस्यमि कौन्तेय ! तत्क्रुरुष्व मेदर्पणम् ॥ २७ ॥
[* यत्करोमि यदश्रामि यज्जुहोमि ददामि यत् ।
यत्तपस्यामि भगवंस्तत्करोमि त्दर्पणम् ॥]

१ श्रां भा. — यत् एवमतः — यत्करोपि, स्वतः प्राप्तं यदश्रासि, यच्च जुहोपि हवनं निर्वर्तयसि श्रांतं स्मार्तं वा, यददामि प्रयच्छसि ब्राह्मणादिभ्यो हिरण्यान्नाज्यादि, यत्तपस्यसि तपश्चरसि कौन्तेय ! तत्क्रुरुष्व मेदर्पणं मत्समर्पणम् ॥ २७ ॥

२ आं शा व्या — तदाराधनस्य सुकरत्वे तदेवाऽऽन- द्यकमियाह — यत् इति । स्वतः शाश्वरादत्ते प्राप्त गमना दीनि यावत् । यदश्रासि यं कश्चिद्भोग भुञ्जे । हवनम्य

स्वतस्त्व वारयति — औत्तमिति । मत्समर्पणं तत्सर्वं मद्य समर्पयेत्यर्थे ॥ २७ ॥

१ देवतान्तरयाजिनो यतो मितमनोरथा फल लभयन्ति, अतस्त्व सर्वं प्राणुकीपदेशकमेण मदर्पणं मन्मथेन भावनं कुरु । एव एव च सख्यासयोग इति विस्तीर्ण विस्त्रयार्थं पुरस्तादेव — इत्यमिनवमुस्ताचार्या । अर्प्येत इत्यर्पणम्, ' अर्क गतिप्रापणयो (घा. म्वा १३६) ' अर्तिहीभिल — (अथा ७।३।३६) इत्यादिना पुक् । मयि अर्पणं मदर्पणम् । मयि अर्पणं यस्य तन्मदर्पणमिति वा ॥ मदर्पे पत्रपुपादिसम्पादनप्रयासोऽपि मास्तु, आत्मार्थैर्दन्त्यादेशेन च यत्किञ्चित् यदद्यते यद्भूयते यदीयते यत्तान्यते तस्य तस्य अन्ते मन्मथणे कृते तन्मदाराधनं सम्पद्यते । तेनाह कृष्यामि किमुत मदर्पणेन कृत्वा मयर्पणे कृते ? ' मन्मथ्यापाय ' (५।१०) इत्यत्र समर्थे करणमुक्तम्, अत्र तु कृतस्य समर्पणमुच्यते इत्युपन्यासदर्पणे ।

अत्र मज्जा — ' मयवद्भूजेनापि कृष्णापर्णवृद्धपा सर्वाणि कर्माणि कर्तव्यानि, न स्याज्ज्यामीरपनेन व्यक्षम् ' इत्याहु । तद- धनम्, अत्र कृतानां कर्मणां भगवदर्पणमात्रस्य विधेयत्वात् । कर्मणामपि विधेयतामनुवगमे तु वाक्यभेदापत्ति, कर्मवशात्तपेया श्रीशर च सशान्तामत्र । न च सा विषो लुका, ' न विषो परः सन्द्यापे ' इति न्यायात् ॥ इदं वाच्यं प्रष्टव्यादन्ते — कानि कर्मां व्यद विषयस्वनमातामभिमतानि ? शास्त्रीयानि ? स्वामाविकानि वा ? आयऽपि विदितानि प्रतिविदितानि वा ? इति । न ताव- दन्यथ, प्रतिविदितानि मर्कस्यनमुनेयताया सर्वसम्पत्त्वात्, इदानीं ' शास्त्रविधानोक्तं कर्म कर्तुमिहाऽसि ' (१६।२४) इति विदितानामेवापुन्यकारस्य व्ययं कृत्वाक । नाप्याय, विदितानामनुभवत्वात्तात्मनेन ' अनुभवते भोक्ष्यसे ' इत्यभिप्रायवैयर्थ्या पत्ते, स्वतः प्राप्तासन्सामिभिसमाहागविरोपात्, पृथक् पृथक्किरवारहायभद्रात् । न च द्वितीय, स्वामाविकानां स्वतः प्राप्तेन वाक्पदीरमनुवर्तिभन च विधिबिद्यतामभवत्वात् । तत्र चात्रैव — ' न हि किञ्चि शनमपि जातु तिष्ठत्यवकमहृत् ' (३।५) इति । विधिर्हि प्रयाजनवत्तमत्रणमपे विषय इति श्रीमोताधनां कथ्याया । अतो मन्मथिगहातुपाधनेनेव दानोत्तारकर्मवादितामित्यन्ये ।

— अविगीता ।

• [ ] इति विकारिण्योक्तं देवतान्तरयोनत्वेन केचिदत्र पत्रमिति ।

३ रा. भा.— यस्मात् ज्ञानिनां महात्मनां बाहुनमागोचरोऽयं विशेषः, तस्माच्च च ज्ञानी श्रुत्वोक्त-
लक्षणमक्तिभारावनमितात्मात्मीयः कीर्तनयतनार्चनप्रणामादिकं सततं कुर्याणो लौकिकं वैदिकं च
नित्यनैमित्तिकं कर्म वेत्थं कुर्वित्याह— यदिति । यत् देहयात्राशेषभृत् लौकिकं कर्म करोषि, यच्च देह-
धारणायाश्नासि, यच्च वैदिकं होमदानतपःप्रभृति नित्यनैमित्तिकं कर्म करोषि, तत्सर्वं मदर्पणं कुरुष्व ।
अर्प्यत इत्यर्पणम् ; सर्वस्य लौकिकस्य वैदिकस्य च कर्मणः कर्तृत्वं, भोक्तृत्वं, आराध्यत्वं च यथा
मयि समर्पितं भवति तथा कुरु । एतदुक्तं भवति— यागदानादिषु आराध्यतया प्रतीयमानानां देवादीनां
कर्मकर्तृभोक्तृत्वस्तत्र च मदीयतया मत्सङ्कल्यायत्स्वरूपस्थितिप्रवृत्तितया च मय्येव परमशेषिणि परमकर्तारि
त्वां च कर्तारि भोक्तारमाराधकमाराध्यं च देवताजातम्, आराधनं च क्रियाजातं, सर्वं समर्पय; तव मन्त्रि-
याम्यतापूर्णकमण्ड्यैकरसतामाराध्यादेशैतत्स्वभावाकर्मभितामत्यर्थेप्रीतियुक्तोऽनुसन्धत्स्व— इति ॥ २७ ॥

४ वे ता चं— उक्तार्थकलितपरत्या उत्तरलोकस्य
सहतिमाह— यस्मादिति । महात्मना विशेष उक्त, अथ
तत्परिगृहीत भक्तियोग वक्तुं तदज्ञतम् बुद्धिविशेषमनुशास्ती
त्यभिप्रायेण इत्य कुर्वित्युक्तम् । 'यत्करोषि' इति
श्लोकेन स्वभावार्थशास्त्रप्राप्तसर्वकर्मसमर्पणविषयमनन्त-विशेषोऽपि
स्मारित । इममेव च श्लोक 'यत्करोमि' इत्युक्तस्य 'भक्त-
वन्' इति सम्बुद्ध्या 'तदर्पणम्' इत्युक्त मन्त्रमेव केचिदनु-
सन्धये । तत्र 'यत्करोषि' इत्येतद्भोक्तृत्वद्वन्द्यायास्तद्विहित
स्वभावप्राप्तविषयमित्याह यद्देहेति । 'अश्नासि' इत्येतद्विप्राप्त
सर्वोपलक्षणमित्यभिप्रायेणाह यच्च देहधारणायाश्नासीति ।
'यत्करोषि' इत्यादेः शास्त्रप्राप्तसमस्तोपलक्षणत्वमुपलभनीय
सङ्काहकार च दर्शयति यच्च वैदिकमिति । अत्र यत्करोषि
सर्वं क्रियाविशेषा । अपगतत्त्वस्य भाववाचित्वे व्यधिकरण-
बहुव्रीहिसंज्ञासत्तुपपत्तौपि चिकर्मप्रत्ययान्तना व्युत्पादयति
अर्प्यत इत्यर्पणमिति । 'इत्यल्युक्ते बहुलम्' [अष्ट ३]

३११३] इति कर्मणि ल्युट् । मय्यर्पितं कुरुष्वेति शब्दार्थ ।
अन्यत्र स्थितस्य स्थायिन ततोऽन्यस्मिन्निवेशन इि समर्प-
णम् तत्रात्र क्षणिक कर्मणि क्य ? इत्यत्राह सर्वस्येति ।
ननु जीवस्यैव कर्तृत्वं भोक्तृत्वं च 'कर्ता शास्त्रार्थवाचात्'
[ब्र सू २।३।३३] इत्यधिकरणे स्थापितम्, इन्द्रादीनां
चाराध्यत्वं श्रुत्वा, तथा च देवताभेदो मीमांसित, अतत्र
इस्य तत्रिणश्वानुसन्धाने भ्रातिरेव स्यात्, तत्त्वयमीश्वरे
तत्समर्पणं ? इत्यत्राह एतदुक्तमिति । परमकर्तरीति—
परातु तच्छ्रुते' [ब्र सू २।३।४१] इत्यधिकरणाय
स्मारित । कर्तार भोक्तारमाराधकमिति क्रियायास्त
त्फलस्य तत्प्रदत्तुणा चेति शेष । परमकर्तृत्वात्कर्तृत्वसमर्प-
णम्, परमशेषित्वादारभ्य वादिसमर्पणम् । कर्तृत्वाद्वा त्वयि
समर्पिते साक्षात्कर्तृयाराध्यविशेषणसूतेन्द्रादी च निमनुसन्धेय ?
इति शङ्काया समर्पणं शिष्यपति तथेति । भक्तिप्रकरणात्प्रीति-
युक्तबोधि ॥ २७ ॥

५ जा. मा भा — अतो यत्करोषि ॥ २७ ॥

६ ज प्र दी— आत्मनो गेन्द्रिन्दस्यासाधनानादरस्य पूर्वमेवोक्तत्वाद्यर्थमुत्तरमित्यत आह— अत इति । सामान्य-
सुकत्वा विशेषे निगमनमेतदिति भाव ॥ २७ ॥

७ ह. पै भा.— यत्करोषि यत्लौकिकं वैदिकं वा कर्म करोषि, यद्भ्रास्योदनादि भुङ्क्ते, यदा-
ज्यादि जुहोषि देवतार्थं, यद्विरण्यादिकं ददासि, यत्कच्छूचान्द्रायणादिकं तपश्चरसि, तत्सर्वं कौन्तेय !
कुरुष्व मदर्पणं मदारोधनम् ॥ २७ ॥

८ वे प्र मि— किञ्च मद्रजनार्थेपत्रुष्पादीन्पारामा
दिभ्य समाह्वय्य तथा मदर्पण सम्पाद्यमिति नायमपि ह्यत्र
प्रसन्नते, किंतु उभाभ्यत शास्त्रतो वाऽऽश्चर्यभाविना कर्मणा
मर्पणेनेव मद्रजनसिद्धिरिति सौक्यम् दक्षप्रसाह— यत्क-

रोषीति । यद्देहयागार्थं गमनगमनादि लौकिकं कर्म करापि
यच्च देहधारणायाश्नासि, यच्च वैदिकं होमदानतपःप्रभृत्तिक
नित्यनैमित्तिकं कर्म करोषि, तत्सर्वं मदर्पणं कुरुष्व । अर्प्यत
इत्यर्पणम् ॥ २७ ॥

९ व० त० दी०— तस्मात्स्वमपि भगवत्सेवायामुक्तलक्षणयोगभावााराधनरतात्मा मदर्पितमेव लौकिक,
वैदिक नित्य नैमित्तिकं कर्म कुरु, वतो निर्वन्धपूर्वकं भगवाम्पिरित्याह द्वाभ्याम्— यत्करोषीति । यदिति लौकिक
धन वसनादिसन्धयन अश्नासि च यदन्न लौकिकं होमदानतपःप्रभृतिनित्यनैमित्तिकं कर्मदेन वैदिकं च यत्कर्म
करोषि तन्मदर्पणं यथा भवति तथा कुरु । तत्रश्च सर्वदोषनिवृत्तिः । 'असमर्पितवस्तूना तस्माद्द्वर्जनमाचरेत् ।

निवेदिभिः समर्प्यैव सर्वं कुर्यादिति स्थितिः ॥ न मत्तं देवदेवस्य सामिभुक्तसमर्पणम् । तस्मादादौ सर्वकर्मैव सर्ववस्तुसमर्पणम् ॥ दत्तापहरवचनं तथा च सकलं हरेः । न ब्राह्मिमिति वाक्यं हि भिन्नमार्गपरं मतम् ॥ सेवकानां यथा लोके व्यवहारः प्रसिद्धयति । तथा कार्यं समर्प्यैव सर्वेषां ब्रह्मता ततः ॥ इति भगवन्मुखोक्त-
भक्तिमार्गसिद्धान्तः ॥ २७ ॥

१० पु. अ. त. — यतोऽहं मन्त्रयुद्धसमङ्गीकोम्यतः पूर्वकृतानां कुर्वतां च कर्मणां फलभोगरूपप्रतिबन्धनिवृत्त्यर्थं तत्सर्वं मदर्पितं कुर्वित्याह— यत्करोपीति । यत् लौकिकं वैदिकं करोषि, यद्वासि भुङ्क्ते, यद्बुद्धोपि होम करोषि, यद्वासि दानं करोषि, तत्सर्वं मदर्पणं मत्समर्पितं कुरुत्व । देहादिष्वर्मान् विवाहपुत्रोत्पत्त्यकामादीन् निद्राजागरणमूत्र-

पुरीपादिकोस्तानपि भगवत्सेवाद्यर्थप्रतिबन्धाभावात्पिचारेण कुर्यात्, न तु स्वसुखेच्छया । तथा भोजनादिकमपि तत्र प्रसा-
दजपुष्टया सेवायैवलाप्यार्थम् । होमश्च तद्वियोगजदुःखास्यै (दुःखमुक्ते) । दानं च तदीयत्वेन द्रव्यशुद्धया भगवद्विनियोग-
प्रतिबन्धनिवृत्त्यर्थम् । तपश्च भगवतः कारुण्योदयार्थम् । एवमेतत्सर्वं भगवत्समर्पितं भवति ॥ २७ ॥

११ नी० भा० दी०— अतः सर्वं मदर्पणं कुर्वित्याह— यदिति । यत्करोषि गमनादिकं तद्भगवत एव प्रद-
क्षिणादिकं करोमीति मत्प्रीत्यर्थमेव तदर्पणं कुर्विति । एवं वचनादिष्वपि नामकीर्तनादिदृष्टया ऊह्यम् ॥ २७ ॥

शुभाशुभफलैरेवं मोक्षयसे कर्मबन्धनैः ।

सन्न्यासयोगयुक्तात्मा विमुक्तो मामुपैष्यसि ॥ २८ ॥

१ शां. भा.— एवं कुर्वतस्तव यद्भवति तच्छृणु— शुभेति । शुभाशुभफलैः शुभाशुभे इष्टानिष्ट-
फले येषां तानि शुभाशुभफलानि कर्माणि तैः शुभाशुभफलैः । कर्मबन्धनैः कर्माण्येव बन्धनानि तैः
कर्मबन्धनैः एवं मत्समर्पणं कुर्वन्मोक्षयसे । सोऽयं सन्न्यासयोगो नाम, सन्न्यासश्चासीत् मत्समर्पणतया कर्म-
त्वाद्योगश्चासविति, तेन सन्न्यासयोगेन युक्त आत्मान्तःकरणं यस्य तव स त्वं सन्न्यासयोगयुक्तात्मा
सन्निमुक्तः कर्मबन्धनैर्जीवन्नेत्र, पतिते चास्मिन् शरीरे मामुपैष्यस्यागमिष्यसि ॥ २८ ॥

२ आ. शां. व्या — किमतो भवति ? तथाह— एष-
मिति । भगवदर्पणयुद्धया सर्वकर्म कुर्वतो जीवन्मुक्तस्य प्रार-
ब्धकर्मावसाने विदेहकैवल्यमावदयकमित्याह— शुभेत्या-

दिना । भगवदर्पणकरणान्मुक्तिः सन्न्यासयोगेति साधनद्वय-
शब्दां शातयति— सोऽयमिति ॥ २८ ॥

३ रा. भा.— एवं सन्न्यासाख्ययोगयुक्तमनाः आत्मानं मच्छेषतामभियास्यतैकरसं कर्म च सर्वं मदा-
राधनमनुमन्दधानो लौकिकं वैदिकं च कर्म कुर्वन् शुभाशुभफलैरनन्तैः प्राचीनकर्माख्यैर्बन्धनैर्मत्प्राप्ति-
विरोधिभिः सर्वमोक्षयसे; तैर्विमुक्तो मामेवोपैष्यसि ॥ २८ ॥

४ धे. ता चं— 'सन्न्यासयोगयुक्तात्मा' इत्ययं फल-
विषयार्थः पूर्वश्लोकार्थानुवादः, न तु ज्ञानकर्मयोगादियत् इत्य-
भिप्रायेणान्ययमाह— एवं सन्न्यासाख्येति । योगशब्दो-
ऽप्राप्त्यन्यातरः । तदेव प्रकृतसमर्पणानुवादिना सन्न्यासबन्धेन
विशेष्यते । आत्मानमिरयादि तद्विवरणम् । लौकिकमि-
त्यादि स्वभावायैवप्राप्तयोः सामान्यरूपम् । शुभाशुभफलैः,
अनुष्ठाननिवृत्त्यर्थैरित्यर्थः । अनन्तैरिति बहुवचनाभिधेत-
कपनम् । समर्पणयुद्धया क्रियमाणस्य बन्धहरताभावात्तत्पवच्छे-
दाय प्राचीनशब्दः । अभिमतानिनिवृत्तिहेतुर्हि बन्धनमित्य-
भिप्रायेण मत्प्राप्तियिदोधिभिर्नित्युक्तम् ; तेनोपायविरोधि-

व्यवच्छेदश्च । एतेनैव शुभफलस्यापि कर्मणोऽतिशयितफलप्रति-
बन्धहरतात् हेतुत्वं निवृत्त्यर्थम् । 'मामुपैष्यसि' इत्येतद्व्याप-
र्यात् सर्वैरित्युक्तम् । 'मोक्षयसे' इत्युक्त एवार्थो 'विमुक्तः'
इत्यनुवृत्त इत्यपौनहत्याभिप्रायेणाह तैर्विमुक्त इति ।
अत्र विमुक्तिसम्बन्धस्य जीवन्मुक्तिपारस्ये वदन्तस्तदसम्भवादेव
निरसनीया । कर्तृत्वफलप्रदत्वादिबलत्त्वव्यभिचारेण स्ववैतन्त्यभि-
प्रायेण मामेवोपैष्यसीत्युक्तम् । यद्वा क्रमेण प्राप्या विद्वन्-
व्यवच्छेदायै एवकारः । 'मामेवैष्यसि' [११२४] इति
च वक्ष्यते ॥ २८ ॥

१ युक्तः सोऽयं शोषितयेति केचित् । अत्र मोक्षयसे, विमुक्तो मामुपैष्यसीति च जीवन्मुक्तिविदेहकैवल्ये क्रमादुक्ते इत्याहुः
—अधिगीता ।

५ आ. मा. भा.— ॥ २८ ॥

६ ज. प्र. दी.— ॥ २८ ॥

७ ह. पै. भा.— एवं मदर्पणानुष्ठाने सति शुभाशुभफलैः पुण्यपापफलैर्मोक्षसे मुक्तो भविष्यति कर्मण्येव बन्धनानि तैः कर्मबन्धनैः । सन्न्यासयोगयुक्तात्मा सन्न्यास एव योगस्तेन युक्तात्मा, त्यक्तफलासङ्ग इत्यर्थः । कर्मबन्धनैर्विमुक्तो मां नित्यमुक्तं वासुदेवमुपैष्यसि प्राप्स्यसि ॥ २८ ॥

८ वें. ब्र. गि.— एवं कुर्वन्तस्तव यत्फलं भवति तच्छुद्ध-
शुभाशुभेति । प्रबन्धकप्रकारेण सन्न्यासयोगयुक्तात्मा, भगवति कर्मकर्मसमर्पणं सन्न्यासः, स एव चित्तशोधकज्ञानाद्योग-
तेन युक्तः शोधित आत्मा चित्तं यस्य स तपोकः सन् शुभा-

शुभे इष्टानिष्ट फले येषां तैः कर्मलक्षणबन्धनैर्विमोक्षयते कर्मणां भगवदर्पितत्वेन तव तसन्बन्धाभावात्तैश्च विमुक्तो माशुपैष्यसि । शून्यद्वारा मद्रावापत्तिरूपं मोक्षं प्राप्स्यसीत्यर्थः ॥ २८ ॥

९ व० श० दी०— एवं च मर्यादायामनुगृहीतस्य तव या फलसिद्धिस्तामवधेहि— शुभेति । एवं सति सन्न्यासस्वभागे भजनार्थः फलादिविषयको 'मनसैवानुद्गृह्यन्' इति वा योगस्तदभिन्न एकाधिकध्वनसः समत्वं तेन युक्त आत्मा यस्य तयाविद्यत्वं कर्मबन्धनैर्निष्ठानिष्टफलैः मुक्तो भविष्यसि मुक्तिमिच्छिषिषिषि । अगति स्थितोऽपि त्वं मत्सेवको योगी संसारघर्माऽल्लिप्त एव मां पुरुषोत्तमं समुपैष्यसि सेवोपयोगिस्वरूपेण व्यापिवैकुण्ठे । मत्समीपे स्यास्यसीति भावः ॥ २८ ॥

१० पु अ. त — एवं मत्समर्पितेषु तत्कृतबन्धो न भविष्यतीत्याह— शुभाशुभफलैरिति । एवं मत्समर्पणेन शुभाशुभफलैः— शुभानि शुभपुत्रादीनि, अशुभानि द्वेषदा-
दिद्वेषादीनि यानि बन्धनानि फलानि तैर्मोक्षयसे मुक्ती भविष्य-
सीत्यर्थः । तानि फलानि मत्सेवोपयिष्यान्वेव भविष्यतीति

भावः । ततः सन्न्यासयोगयुक्तात्मा सन्न्यासः कर्मणां मत्समर्पणं तेन यो योगो मद्रक्तगतमकरतेन युक्त आत्मा बन्धनकरणं यस्य तादृशः सन् कर्मबन्धनैर्विमुक्तो माशुपैष्यसि प्राप्स्यसीत्यर्थः ॥ २८ ॥

११ नी० भा० दी०— एवं कुर्वन्तः फलमाह— शुभाशुभेति । शुभाशुभफलैः इष्टानिष्टफलैः कर्मरूपैर्वन्धनैः एवं कुर्वन् त्वं मोक्षयसे भगवदर्पणतुद्वया यस्मिन् कर्म कुर्वन्तः कर्मलेपो नास्तीत्यर्थः । अयमेवोक्तलक्षणः कर्म-
फलसन्न्याससंरूपो मार्गस्त्रय युक्तात्मा समाहितचित्तः सन् विमुक्तः कर्मबन्धनैर्विमुक्तः सन् मां सर्वेषां प्रत्यगा-
त्मानं उपैष्यसि ॥ २८ ॥

भगवतः सर्वसमत्वं मत्केर्माहात्म्यं च ।

समोऽहं सर्वभूतेषु न मे द्वेष्योऽस्ति न प्रियः ।

ये भजन्ति तु मां भक्त्या मयि ते तेषु चाप्यहम् ॥ २९ ॥

१ शं. भा.— रागद्वेषवांस्तर्हि भगवान् यतो भक्ताननुह्लाति नेतन्निति, तन्न— समस्तुल्योऽहं सर्वभूतेषु । न मे द्वेष्योऽस्ति न प्रियः अश्रिवदहं— इरस्यानां यथा अग्निः शीतं नापनयति, समीपमुत्सर्पता-
मपनयति, तथाऽहं भक्ताननुगृह्णामि, नेतरान् । ये भजन्ति तु मामीश्वरं भक्त्या मयि ते स्वभावत एव, न मम रागनिमित्तं मयि वर्तन्ते । तेषु चाप्यहं स्वभावत एव वर्ते, नेतरेषु । नैतावता तेषु द्वेषो मम ॥ २९ ॥

२ आ. शं. वषा.— भगवतो रागद्वेषवत्त्वेनानीश्वरत्व-
माशङ्क्य परिहरति— रागेत्यादिना । तर्हि भगवद्भजनमक्रि-
त्रिकरमित्याशङ्क्याऽऽह— अश्रिवदिति । तदप्रपञ्चयति—
यथेति । भक्तानमकीचातुल्यज्ञोऽनुगृह्णतश्च भगवतो न कथं
रागादिमत्तः ? इत्याशङ्क्याऽऽह— ये भजन्तीति । ये वर्षा-
धमादिष्वर्षा भवन्ति, ते तैरेव भजनेनाभिनन्ममाहात्म्येन
परिगृह्यदुदयो मयि मत्समीपे वर्तन्ते, मदभिव्यक्तियोग्यविता
मी. द्वि. २४

भवन्ति । तुल्योऽस्य विशेषस्य द्योतार्थ । तेषु च समीपे
तेषाम्दमपि स्वभावतो वर्तमानस्तदनुगृह्यतो भवामि । यथा
व्यापकमपि साक्षि तैश्च स्वच्छे दण्डादी प्रतिफलति तथा
परमेशोऽप्यर्जनीयता भाषितिरस्तसमस्तकृत्यसर्वेषु पुरुषेषु
सन्निधौ 'दैर्वा प्रहृतिमाश्रिता मां मन्त्रि' [१११३] इत्यु-
क्त्वादित्यर्थः ॥ २९ ॥

३ रा. भा.— ममेवं परममवलोकं स्वभावं शृणु— सम इति । देवतिर्यङ्मुपस्थानरात्मनाञ्च-
स्थितेषु जातितश्चाकारतः स्वभावंतो ज्ञानतश्चात्यन्तोत्कृष्टापाकृष्टरूपेण वर्तमानेषु सर्वेषु श्रुतेषु समाश्रयणी-
यत्वेन समोऽहम् ; अयं जात्याकारस्वभावाज्ञानादिभिर्निकृष्ट इति समाश्रयणे न मे द्वेष्योऽस्ति उद्वेजनीयतया
न त्याज्योऽस्ति; तथा समाश्रितत्वातिरेकेण जात्यादिभिरत्यन्तोत्कृष्टोऽप्यमिति तद्युक्ततया समाश्रयणे न
कश्चित्प्रियोऽस्ति न सद्ब्राह्मोऽस्ति; अपित्वत्पर्यमत्प्रियत्वेन मद्भजनेन विनाऽऽन्वधारणालाभान्मद्भजनैक-
प्रयोजना ये मां भजन्ते ते जात्यादिभिरुत्कृष्टा अपकृष्टा वा मत्समानगुणयथासुप्तं मय्येव वर्तन्ते;
अहमपि तेषु मदुत्कृष्टेष्विव वर्ते ॥ २९ ॥

४ वे ता च — दुर्लभमुलमोत्कृष्टापरहृष्टादिप्रत्ययतार-
णम्यादशनेन स्वीकार 'पत्रम्' [१२२६] इति श्लोक-
श्लोकं तेन सौलभ्यमुक्तं भवति, 'यत्करोषि' [१२२७]
इत्यादिना क्रियमाणस्य सर्वस्य बुद्धिविशेषमात्रेण तदाराम्य-
त्वसम्पत्तया तदेव ह्योक्तम्, अथ भक्तियोगाधिकारिप्रदासन-
परे 'समोऽहम्' इति श्लोके तु जात्याकारादिदारतम्यानादरेण
भक्ते स्वस्यैकरस्यमुच्यते । तेन सौशील्यमुक्तं भवति । कया
दिनिप्रहादन्नाद्यनुपहाव 'तत्परम्' मदर्पणम्' [१२२७]
'मासुर्प्यसि' [१२२८] इत्याद्युक्तं जाता रागद्वेषशङ्का
प्रतिश्लेष्येत्यभिप्रायणाह— ममेति । अहमहोऽहम् स्वेतरेण्यव-
च्छेदर इत्यभिप्रायेण अतिलाकमित्युक्तम् । 'समोऽहम्'
इत्यस्य प्रतिश्लेषो मृत वैषम्य सर्वशब्दन विवक्षितमित्यभिप्रा-
येणाह देवेति । जातित देवत्वमनुपयत्वाद्भाग्यत्वस्यत्रिय-
त्वादे, आकारत अभिरुतश्रित्वस्युत्पन्नमविपमानत्वात् ।
यस्यति हि देऽपि स्यु पापशोभय । क्षियो वैश्यास्तथा
शुद्धा' [१२३२] इति । 'स्वभाव' इत्यनेन सात्त्विकराजस्तवा-
दिक विवक्षितम् । देवादीना भगवत्समाश्रयण 'तदुपर्यपि वाद्-
रायण सम्भवत् [म सु १।३।२६] इत्यधिकरणे समर्पि-
त्म् विराधामपि मनेन्द्रानरेन्द्रादियु पुण्याधिक्यनिवन्धन-
ज्ञानविशेषवन्तु प्रथितम् । तस्मात्तियगधिकरणविराध ।
स्वावरेण्यपि शापादिनातेषु कश्चिद्गान्म गदर्पय कथयन्ति ।
तत्रय मनोरहितस्य समाश्रयण तत्रापि सम्भवेदेव । ' न मे

द्वेष्योऽस्ति न प्रिय' इत्यस्य प्रतिपक्षस्य प्रसङ्गात्काङ्क्षत्वात्
जात्यादिभिर्निकर्षोत्कर्षी प्रतिपक्षप्रसङ्गकृतोकावित्याह अ-
यमिति । तद्व्यत्ययप्रियत्वे हि त्याज्यात्याज्यत्वसद्ब्राह्मत्वार्थे इति
तन्निपेयात्तन्निपेय फलित इत्यभिप्रायेणोक्तम् उद्वेजनीयतया
न त्याज्योऽस्तीति, न सद्ब्राह्मोऽस्तीति च । समाश्रयणा-
धीनप्रियत्वप्रतिपत्तयात् समाश्रितत्वातिरेकेणेत्युक्तम् ।
यदि, न प्रियत्वहेतुतया प्रतिश्लेष्याद्यादिभिरुत्कर्षादिप्रियत्वम्,
कृतस्तर्हि ? यदि न कृतस्तर्हि, ' स च मम प्रिय ' इत्यादि-
विशेष इति शङ्कानिराकरणार्थस्तुत्वाद् इत्यभिप्रायेणाह अपि
त्यिति । ' भक्त्या मनन्ति' इत्यनेनो पौनरुक्त्यपरिहारा-
यान्वयमाह अत्यर्थेति । ' ये ' इत्येतदुत्कर्षार्थवर्णनियमा-
भिप्रायमित्याह ते जात्यादिभिरिति । तुल्यानमित्त्वान्यो
न्यमैकरस्यमिद् ' मयि ' इत्यादिना विवक्षितमित्यभिप्रायेणोक्तं
मत्समानगुणयथासुखमिति । ननु स्वामित्वेन त्वामनु-
सन्धाय भजता कथं त्वयि समानगुणवद्भक्तिरित्यस्योत्तर ' तेषु
चाप्यहम् इत्यनेनोच्यत इत्यभिप्रायेणाह अहमपीति ।
सौशील्यातिरेकतो मतोऽप्युत्कृष्टानिवाह ' शिरसा दध प्रति
गृह्णाति' [म भा १२।३४३६४] इत्युक्तप्रक्रियया सम्भा-
वयामि, तत्रय ते मत्परमेश्वरत्वाद्यनुसन्धाननिवन्धनसाध्यस-
विश्रुता सुखं मा सेवन्त इति भाव । अहं च ते चायोम्य
विप्रादिद्विव न्यस्तमरा इति विधिऽतार्थ । स्वजातिप्रतिनिध-
तर्षमैभजनात्पकृष्टजातिनिर्दशविशेष ॥ २९ ॥

५ आ. मा. भा.— तर्हि स्नेहादिमत्तनादल्पभक्तस्यापि कस्यचिद्बहुफल ददासि, विपरीत-
स्यापि कस्यचिद्विपरीतमित्यत आह— समोऽहमिति । तर्हि न भक्तिप्रयोजनमित्यत आह— ये
भजन्तीति । मयि ते तेषु चाप्यहमिति, मम ते वशाः तेषामह वश इति । उक्तं च पैङ्गिखि-
लेषु— " ये वै भजन्ते परमं भुमासं तेषां वशः स तु ते मद्गथाय " इति । तद्गथा एव ते सर्वदा,
तथापि बुद्धिपूर्वाबुद्धिपूर्वकत्वेन भेदः, उद्वेगादिविच्छेदशुपालादिवच । तद्योक्तं तत्रैव— " अनुद्धि-
पूर्वायो वशस्तस्य ध्यानात्पुनर्वशो भवते बुद्धिपूर्वम् " इति ॥ २९ ॥

६ अ प्र दी — मत्प्रियत्वमुक्त्वा तद्विद्वं सर्वत्र साम्यं
कथमुच्यते । इत्यत आह तर्हीति । यदि त्व भक्तिय-
सत्ता द्वेष्योऽप्रियस्य ह्या तस्य भक्तेषु द्वेष्यु यथासङ्ग्य देह
देवरात्वादन्यमप्यपि कस्यचिद्बहुफल मुक्त्वा ददासि, विप-
रीतस्याप्यद्वेष्योऽपि कस्यचिद्बहुफल इत्यत आह ददासीत्याया-

पद्यते, राजादियु तथा दर्शनात्, तथा च वैषम्यनैर्गुण्ये तत्रेति
शङ्कार्थ, पूर्वनिवैव शङ्काया परिहृत्यादिभ्यस्तुतार्थेनेत्यत
आह— तर्हीति । अहं हि सर्वमुत्तु सप्त, न वैषम्यादिनात्;
यतो मे तदीय द्वेषमपेक्षयाधिक द्वेष्यो नास्ति, तदीयां भक्ति-
मपेक्षयाधिक प्रियस्य नास्तीति भगवतोक्तेऽपि विपरीतमर्थं

होत्वा शङ्कते । यदि ते प्रियो नास्ति तर्हि न भक्ति प्रयो-
जनं फलस्य । तथा चोक्तविरोध इति भावः । ' मयि ते तेषु
चाप्यद्रुम्' इत्येतन्न फलं स्वभावनसिद्धत्वादित्यत आह— प्रयीति ।
इत्यस्येत्यर्थ इति योजना । कुत एतत् ? इत्यत आह— उक्तं

चेति । मम ते वशा इत्येतदपि तादृशेण, मन्तनाभावेऽपि तद्-
दात्वस्वामान्यादित्यत आह तदिति । यद्यपीति शेषः ।
अत्र दृष्टान्तं प्रमाणं चाह— उद्धवादिबद्धिति । अशुद्धिपूर्वं
यो वशः सः ॥ २९ ॥

७ ह. पै. भा.— समस्तुल्यचिचोऽहं वासुदेवः सर्वभूतेषु सर्वभाणिषु मम द्वेष्यो नास्तीति
प्रकृतेन सम्बन्धः । न प्रियः प्रियोऽपि नास्तीति । ये तु मां भजन्ति सेवन्ते मामीश्वरं भक्त्या
प्रीत्या मयीश्वरे ते निवसन्ति, अहमपि तेषु वसामि ॥ २९ ॥

८ वें. द्र. गि.— ननु यदि भक्तनेवाडगृह्णासि, ना-
भक्तात्, तदा तवापि रागद्वेषदृष्टं वैषम्यं स्यात् ; नेत्याह—
सम इति । सर्वभाणिव्यप्यहं तुल्य । तेषु मम द्वेषविषय.
प्रीतिविषयो वा कश्चिदपि नास्ति । कथं तर्हि भक्ताभक्तयोः
फलवैभवात् ? तत्राह— ये भजन्तीति । ये तु सर्वकर्म
समर्पणरूपा भक्त्या मां भजन्तीति मद्भजनपतिशुद्धान्त क-
रणतया मद्राकारं कृतस्यो मयि वर्तन्ते, अहमप्यतिशुद्धे तदीय
चित्ते प्रतिकल्पितस्तेषु वर्ते । चकारोऽवधारणार्थः । त एव
मयि तेव्येवाहमित्यर्थः । स्वच्छद्रव्यस्यायं स्वभावो देन
सम्बध्यते तदाकारं गृह्णातीति ; स्वच्छद्रव्यसम्बन्धिवस्तुनश्चायं
स्वभावो यत्तत्र प्रतिकलतीति । तथा अस्वच्छद्रव्यस्याप्येष
स्वभावो यत्तत्र सम्बन्धिवस्तुस्याकारं न गृह्णातीति, अस्वच्छ
द्रव्यसम्बन्धिवस्तुतोऽप्ययं स्वभावो यत्तत्र न प्रतिकलतीति ।
तथा च यथा सर्वत्र प्रसृत. सौरालोकः स्वच्छे दर्पणादावेवा-

भिव्यज्यते न त्वस्वच्छे घटादी, न हि तावता दर्पणे स
रज्यति, न वा घटं द्वेष्टि, तथा सर्वत्र समोऽपि स्वच्छे भक्त-
चित्तेऽभिव्यज्यमानोऽस्वच्छे चाभक्तचित्तजनभिव्यज्यमानोऽहं
न रज्यामि, कुत्रचित् वा द्वेष्यि व श्रिये ; वस्तुस्वभावत्वमर्था-
दया जायमानस्य कार्यस्याप्यर्थेभुयोऽयत्वात् । यथा चाग्निः
स्वसेवया प्रीताद्यपनयत्र वैषम्यवान्, यथा वा कल्पद्रव्यस्तथा-
ऽहमिति भावः । एवं (शा.) भाष्योक्तं श्लोकार्थं प्रतिपादितः ।
अथान्योऽप्यर्थः । प्रदर्शयते— सर्वभूतेषु देवतियद्द्रव्यादिषु
जात्याकारस्वभावजनैरत्यन्तोऽकार्यकार्यरूपेण वर्तमानेषु
समाश्रयणायत्वाद्ये समोऽहम् । तथा च समाश्रयणविषये
जात्यादिभिरर्थं निरूपे इति न मे कश्चिद्द्वेष्यो द्वेषोऽस्ति, न
वा जात्यादिभिरदृष्टोऽप्यमिति कश्चिदप्रिय उपदेवोऽस्ति ;
किन्तुकृता अपकृता वा ये मां भक्त्या भजन्ति ते मयि
वर्तन्ते अहमपि तेषु तुल्यवद्भवे ॥ २९ ॥

९ व० त० दौ०— ननु यदि भक्तेभ्य एव मुक्तिं ददासि नाभक्तेभ्यस्त्वर्हि तवापि किं रागद्वेषादित्यत वैष-
म्यम् ? नहि नहीत्याह— समोऽहमिति । सर्वभूतेषु उद्धनीचेषु सम एव वर्तेऽहं न तु विषमः । ' समोऽस्मि
मित्रे च रिषौ' इति वाक्यात् । एवं सत्यपि मा भक्त्या ये भजन्ति ते तु मयि मद्राधाराः, अहं चापि तेषु
तदाधारोऽस्मि, इदं च भक्तिमाहात्म्यमेव ममाप्यस्वतन्त्रत्वमापादयति । तथा चोक्तं भागवते [१।४।६३-६८]
भगवतैव— 'साधनो हृदयं मह्यं साधूनां हृदयं त्वहम् । अहं भक्तपराधीनो ह्यस्वतन्त्र इव द्विजः ॥ बरो (बशी)
कुर्वति मां भक्त्या सत्स्त्रियः सत्पति यथा' ॥ इत्यादिना च । नच पुनरपि दोषतादवस्थं कल्पतस्वभावत्वात् ।
नहि कल्पतवादावनाश्रितानां कामाद्यासिद्धया वैषम्यं वक्तुमुचितं तथा भगवत्तयोपि बोध्यम् ॥ २९ ॥

१० पु. अ. त — एवं कर्ममयेणेन तद्बन्धवितृष्युक्त्या
असत्पराकाणां च बन्ध एव पर्यवसितस्तेन स्ववैषम्यमाशङ्क-
मानमाह— समोऽहमिति । अहं सर्वभूतेषु समः । न मे
द्वेष्यः कोऽपि । न प्रियः । अत्रापि भावः— स्वकीयार्थं सर्वभू-
तानि यथा सुष्टानि, अवद्वेषु सर्वेष्वहं समः ; नैकीयार्थ-

कत्वमज्ञात्वाऽन्यथाकर्मदिकृतारो मयि विषमत्वं कुर्वन्ति,
अवद्वेषुपि त्वात्मदोषेणैव बन्धादिकं भवति, ये तु मां भक्त्या
बद्धेन श्रीडारपं ज्ञात्वा भजन्ति ते स्वमजनात्मकधर्मण
मयि तिष्ठन्ति, तेवहं तत्पतिपुष्टिस्तदामि, तेन न वैषम्य-
मिति भावः ॥ २९ ॥

११ नौ० भा० दौ०— यतो भक्तनेवानुगृह्णाति, नेतरान्, इत्यतो रागद्वेषवान् भगवानित्यत आह—
समोऽहमिति । यथाऽग्निः रागादिशुशुभोऽपि समीपस्थानामेव शीतं नाशयति, न दूरस्थानाः ; तद्वत्सर्वत्र समोऽप्यहं
शरणागतानामेव बन्धं नाशयामि, नान्येषामित्यर्थः । अतो मम न रागद्वेषाविति भावः । मयि ते तेषु चाप्यहं-
भक्ता अनन्यशरणतया मप्येव वर्तन्ते, अहमपि तेव्येव वर्ते । अमक्तचित्तानां रागाद्याक्रान्तत्वेन तत्र मम
विरोधतोऽभिव्यक्तिर्नास्तीति भावः ॥ २९ ॥

अपि चेत्सुदुराचारो भजते मामनन्यभाक् ।

साधुरेव स मन्तव्यः सम्यग्व्यवसितो हि सः ॥ ३० ॥

१ श्रां. भा.—भृशु मद्भक्तेर्भाहात्म्यम्—अपि चेदिति । अपि चेद्यद्यपि सुष्ठु दुराचारोऽतीव कुत्सित-
ताचारोऽपि भजते मामनन्यभागनन्यभक्तिः सन्, साधुरेव सम्यग्वृत्त एव स मन्तव्यो ज्ञातव्यः; सम्यक्
यथान्त व्यवसितो हि सः; यस्मात्साधुनिश्चयः सः ॥ ३० ॥

२ आ. श्रां. व्या—प्रकृतं भगवद्भक्तिं स्तुवन्पापीयसामपि तत्रापिकारोऽस्तीति सूचयति—शृण्वति । सम्यगन्त
एव भगवद्भक्तो ज्ञातव्य इत्यत्र हेतुमाह—सम्यगिति ॥ ३० ॥

३ रा. भा.—तत्रापि—तत्रतत्र जातिविशेषे जातानां यः समाचार उपादेयः परिहरणीयश्च;
तस्मादतिवृत्तोऽप्युक्तप्रकारेण मामनन्यभाक् भजनैकप्रयोजनो भजते चेत् साधुरेव सः वैष्णवाग्नेसर एव
स मन्तव्यः बहुमन्तव्यः, पूर्वोक्तैः सम इत्यर्थः । कुत एतत् ? सम्यग्व्यवसितो हि सः, यतोऽस्य
व्यवसायः सुसमीचीनः; भगवान् निखिलजगदेककारणभूतः परं ब्रह्म नारायणश्चराचरपतिरस्मत्सामी भम
गुरुर्मम सुहृत् मम परमं भोग्यमिति सर्वैर्दुष्प्राप्तोऽयं व्यवसायस्तेन कृतः, तत्कार्यं चानन्यप्रयोजनं निरन्तरं
भजनं तस्यास्ति, अतः साधुरेव बहुमन्तव्यश्च; अस्मिन् व्यवसाये तत्कार्यं चोक्तप्रकारभजने सम्पन्ने सति
तस्याचारव्यतिक्रमः स्वल्पवैकल्यमिति न तावताऽनादरणीयः, अपितु बहुमन्तव्य एवेत्यर्थः ॥ ३० ॥

४ घे. ता. चं.—एवं समाश्रयणस्वीकारे ज्ञात्याप-
र्योऽकिञ्चित्कर इत्युक्तम्; तत्र चोपरि वृत्तापकपोऽयत्किञ्चि-
त्कर इत्युच्यते 'अपि चेत्' इति श्लोकेनेत्यभिप्रेत्याह तत्रा-
पीति । ब्राह्मणाशाचारः दूरादेशधर्मः, दूराद्याचारश्च ब्राह्मणादेः;
एवं ब्राह्मणस्य त्रिपिंडं मधुमासादिकं दूरात्स न त्रिपिण्ड्यते;
दूरात्स त्रिपिंडं च कपिशशीसादिकं ब्राह्मणस्य प्रशस्तम्; अतः
स्वजातिनियमापेक्षया दुराचारत्वं दोष इत्यभिप्रायेणाह तत्र
तत्रेति । विहिताकरणं निषेद्धकरणं येन्युभयमपि दुराचार
इति आपनाय उपादेयः परिहरणीयश्चेत्युक्तम् । अत्र
'चेत्' इत्यस्य नेत्यर्थ्यादिरिहाहाय दुराचारोऽपि भजते चेद-

त्यन्वयः प्रदर्शितः । उक्तप्रकारेणेति—सतत्कौतन्दादिने-
त्यर्थः । प्रकृतविशेषतरेऽनन्यभागित्यस्यार्थो भजनैकप्रयो-
जन इति । तेनैव देवदेवतान्तरभजनप्रसक्तो दूरनिरस्तः । ययो-
च्यते—'ब्राह्मणं शक्तिरुक्तं च यावान्या देवताः स्मृताः ।
प्रतिबुद्धा न सेवन्ते यस्मात्परिमितं फलम्' [म. भा. १.३।
३४.१।३६] इति । ननु 'आचारप्रभवो धर्मो धर्मस्य श्रु-
रच्युतः' [म. भा. १.३।१.१।३७] 'आचारहीनो न पुनन्ति
वेदाः' [वा. सू. १।३] 'सन्ध्याहीनोऽप्युचिर्निलमनदः
सर्वकर्मसु' [द. सू. २।२२] इत्यादिषु सत्सु दुराचारस्य
केनाकारेण साधुत्वमित्यशङ्क—वैष्णवाग्नेसर इति । अत-

१ दू. आचारो यद्यत् स दुराचारः, सु अत्यन्तं दुराचारः सुदुराचारः । 'हृत्कृतीव च निर्भरे' (अ. को. ३।४।२) । अन्य
देवं अन्यप्रयोजनं च न भजन इत्यनन्यभाक् । सुयुगपदे 'मजो जिव.' (अष्ट. ३।२।६२) । दुराचारोऽपि मद्भक्तेस्तदा
रित्येके । मद्भक्तो दुराचारश्चेरपि साधुरित्यपरे । तद्विशिष्टविधेयांशतापत्तेः 'क्षिप्रं भवति धर्मात्मा' इत्यपिमोक्षस्वरस्यमा-
प्रवृत्ताय नातीव इयम् ॥ नन्वेवं दुराचारस्यापि साधुत्वे 'आचारः परमो धर्मः सर्वैर्यामिति निश्चितम् । हीनाचारपरीतारमा श्रेय
वेदं च नश्यति ॥ नैनं तपाहि न ब्रह्म नामिदोषं न दक्षिणा । हीनाभारमितो हीनं ताप्यन्ति बहधन ॥ (य. घ. ए. ६।१-२)
'सर्वांगमानामाचारः प्रथम परिद्वयने । आचारप्रभवो धर्मो धर्मस्य प्रमुत्च्युतः ॥ (म. भा. १.३।१.१।३७) इत्यादीनि
परस्मानि शास्त्राणि इतराणां श्रुतिरिति भवेत्, अथैरपि 'अहिंसासत्यशौचब्रह्मचर्यादिचारिणाणि परिपालयीयानि' (मा. सू.
ए. ७.८) इत्यनुगतं च विनाशितं ह्यादिदि चेत्, सत्यमेव । हिन्दु नाम दुराचारस्य साधुत्वेन मन्तव्यता विधीयते, अपि
तु दुराचारोऽप्यविरहादेव भक्तिरिहा समुल्लासं कश्चिन्नुक्तवान्वावेद्यः साधुतामाप्नोत्येनेति निश्चयात् सत्यस्यैव तस्य साधुता
सिद्धयद्भवतिरित्यह इति हेतव्यम् । तथा च 'क्षिप्रं भवति धर्मात्मा' (१।३।१) इति समन्तारमेव गीतमपि सन्न्यते । इत्यने
पेवं भिन्नश्रेयसाध्यविधानामर्थानां सिद्धयन्तनमनेष्वपि । दया शोकोऽनुने इतिममाशानिरस्येने नियुग्य 'तस्मिन् कर्मणि
वीरिणे पदंन्यत्र वाच्यम् । मेने च सुपदं सन्ने साधुत्वं पराश्रितम् ॥ (म. भा. १।१.७।३२) 'सुखमात्रिणि ह्यु-
पचारत्वं विधापते । । भीमोवदममम्यत वेदानरमुपे दूतम् ॥ (म. भा. ७।३।२१) इत्यादी । भगवद्भक्तव्यं चान्युक्तिवि-
भाष्ये ४४ व 'केचित्केचनदा भात्या वापुदेवपरायणाः । अपि सुन्दरिश्च वात्स्येन नीहाराभिष भारदरः' ॥ (अप. १।१।१५)
इत्यादी इत्यम् ।

न्यमजनं वैष्णवमिस्वरत्वे प्रयोजकम् । ननु 'साधवः क्षीणदोषाः स्युः सच्छब्दः साधुवाचकः । तेषामाचरणं यत् सदाचारः स उच्यते' [वि. पु. ३।१।१३] इति भगवत्परमेश्वरवचनात् क्षीणपापानां च कृष्णभक्तिस्मरणात्साधुशब्दोऽप्य कथं वैष्णवा-
नेसरपर उक्तः ? आचारसूत्रस्य शिक्षापरिग्रहादसाधुत्वमेवेत्य-
श्रोतारं 'मन्तव्यः' इत्युच्यत इति दर्शयति बहुमन्तव्य इति ।
अर्थसिद्धयोद्भव्यात्मात्रकथनं निरर्थकम् ; सम्पूर्वस्य मनिषा-
तोय बहुमतिरर्थः उपसर्गाथोय धातुलीना इति भावः । अपरि-
महे सति खल्वसाधुत्वशब्दा, न तु सोऽस्तीत्याह— पूर्वोक्तैः
सम् इति । "विष्णुरेव भूत्वा" [यजुः २।१३।१६]
इत्यादौ साम्येऽप्येवकारः प्रयुज्यत इति भावः । पूर्वोक्तैर्महा-
त्ममिरतिरूपैः ।

ननु स्वाचारदुराचारयोः पुष्कलविकलोपाययोर्न तावदुपायतः
साम्यम् ; तत एव न फलतोऽपीति शब्दायां 'सम्यक्' इत्यादिक-
मवतारयति—कृत पतदिति । यत् इति— हिंताविति
भावः । व्यवसायस्य समीचीनता प्राधान्यतोऽप्यवस्येयविषय-
विशेषेण विचारयति— भगवानिति । भगवान्—उभयलिङ्गकः ।
निखिलजगदेककारणमृत इत्यनेन ब्रह्मत्वसाधकं श्रोतं लक्ष-
णमुक्तम् ; तेन ज्ञात्वा चूतादिमव्ययम् [१।१३] इति
पूर्वोक्तं च स्मारितम् । सामान्यशब्दस्य विशेषे पर्यवसानं 'नारा-
यणपरं ब्रह्म' [म. भा. १।१।४. ना. ६।११] इत्यादितत्त्वनिर्णायक-
वाक्यं चानिर्णय पर ब्रह्म नारायण इत्युक्तम् । 'धरावरपतिः'
" परति विश्वस्यात्मेश्वरम् " [तै ना. ६।११] " परति पतीनाम् "
[मे. उ. ६।०] इत्यादि द्रष्टव्यम् । एवं परत्वव्यवसायः
अथ सौलभ्याध्यवसायः अस्मत्स्वप्नातीति । नराहं तद्विभूते-

र्हिर्भूतः ; स्वशेषभूतं मामसौ स्वयमेव लभ्येमुपक्रान्त इति
भावः । एवं पदद्वयेन सर्गसिद्धिकः सम्बन्धो दर्शितः । अत्यन्त-
मूर्खस्य मम सम्यग्ज्ञानप्रदायी महोपकारकोऽयमित्यभिप्रायेण
मम गुरुरित्युक्तम् । अनन्तमहापराधशालिनि मन्थयि शोभन-
हृदयोऽयमित्यभिप्रायेण मम सुहृदित्युक्तम् । अतिभ्रष्टदुःख-
मिथ्रनश्वरसुखकण्ठसहितो मे निरतिशयनिर्दोषनित्यसुखसागरं
स्वात्मानं प्रकाशितवानित्यभिप्रायेण मम परं भोग्यमित्यु-
क्तम् । गुरुत्वसुहृत्त्वे प्रापकत्वार्थैः ; भोग्यत्वं तु प्राप्यत्वार्थम् ।
सर्वैर्दुष्प्राप इत्याचारबहुलेष्वपि तादृशो व्यवसायो न दृश्यते ;
आकरेऽपि शिलाशकलमनुपादेयम् ; ज्वरकोऽपि रजनादरणीय-
मिति भावः । 'बहूनां जन्मनामन्ते' [७।१९] इति श्लो-
विषो व्यवसाय उक्तः । स्मरन्ति च श्रीपौफने— 'ये जन्म-
कोटिमिः सिद्धाः' 'अनेकसंसारचिते चिते पापसमुच्चये' 'नास्ते
क्षीणे जायमानेऽन संस्थितिः' इति । श्रीशुकं प्रति जनकशब्द
'शानं च व्यवसायश्च द्वौ परप्रतिपादकौ । व्यवसायादहे ब्रह्म
नासादयति तत्परम्' [म. भा. १२।३२६।४०] इति ।
व्यवसायमात्रेण कथं भजनायैः समानत्वं ? इत्याह—
तत्कार्यं चेति । 'भजते माम्' इत्यत्र व्यवसायोऽन्तर्गतः, व्य-
सित इत्यत्रान्यथाङ्गजन्म ; अनन्यभजनमूलबहुमन्तव्यत्वेहेतु-
तया हि व्यवसायोऽयमुक्त इति भावः । अविकलानुश्रामिबद्धि-
कलानुश्रामौ कथं बहुमन्तव्यः ? इत्यत्राह— अस्मिंश्चेति ।
तादृशो पुरुषे स्वस्वर्षैककल्पनिमित्तोऽनादर एव महापराधः स्यादिति
भावः । 'स्मृतः सम्प्रापितो वापि पुत्रिनो वा द्विजोत्तम !' 'स
च पूज्यो यथा हृदम्' [गा. पू. २।१९] इत्यादिप्रमाणवृत्ताना-
भिप्रायेण निगमयति अपरितु बहुमन्तव्य एवेति ॥ ३० ॥

५ आ. मा. भा.— न भवत्येव प्रायस्तद्भक्तः सुदुराचारस्तथापि बहुपुण्येन यदि कथञ्चिद्भवति
तर्हि साधुव स मन्तव्यः ॥ ३० ॥

६ ज. प्र. स्त्री.— 'अपि चेत्' इत्यादिना भवेः प्रशंसा क्रियते । सत्र विष्णुभक्तेः सुदुराचारीकत्र समावेशप्रतीतो यथा-
व्याचष्टे— न भवत्येवेति ॥ ३० ॥

७ ह. पै. भा.— सुदुराचारोऽपि मामीश्वरं भजते चेदन्यं न भजतीत्यनन्यभाक् साधुरेव
धार्मिक एव स मन्तव्यो बोद्धव्यः । हि यस्मादर्थे । सम्पक्वशोभनं व्यवसितो निश्चितस्तस्माद्धार्मिक
एव स मन्तव्य इत्यभिप्रायः ॥ ३० ॥

८ वं. व. गि.— ननु इदं तत्सुदुराचारीकत्वव्यतिरिक्तसाम्येऽपि
साधुरासाधुवैषम्यसत्त्वात्कथमुच्यते 'ये भजन्ति... मयि ते
तेषु पाप्यहम्' [१।२९] इति तेषां मुख्यबद्धिः ? तत्राह—
अपीति । अतिसूक्ष्मादिष्वनुपदिष्टप्रायश्चित्तोऽपि पापिष्टः
सुदुराचारः, अत एव पापानुदोषकत्वेन भजनीयस्यान्यस्या-
भावादनन्यभाक् ; एवंविधोऽपि न भजते चेत् स साधुरेव,
न पापिष्टः ; यद्भजनेनैव तस्य कृत्रमावशितत्वात् । तथा स
मन्तव्यः सर्वैर्बहुमन्तव्यः, सम्पक्वहाय इति चावत् । हि
पस्तात् स दुराचाराः सम्पक्ववसितः 'भगवान्साधुरेव एव

मम शरणम्' इति शोभनमव्यवसायं कृतवान् । अत्र साधु-
रेवैत्येककारेण 'प्रायश्चित्तैरेवेत्येते यदज्ञानदृष्टं भवेत् । कामतो
व्यवहार्यस्तु वचनादिह जायते' [या. सू. ३।२।२६] इति
स्मृतैर्ज्ञानकृतस्यैव प्रायश्चित्तैर्लोकन्यवहार्थव्यवहारम्, न तु
पापसहयः । हे हि पापस्य शक्ती— नरकोत्पारिका व्यवहार-
निरोधिका चेति । सत्रेतरशक्यविनाशोऽपि व्यवहार्थव्यनिरो-
धककविनाश इति विशानेभ्यराधुकापस्य भगवद्भजनरूप-
प्रायश्चित्त सम्बन्धो भास्तीति दत्तितम् ॥ ३० ॥

९ व० त० दी०— तत्र भक्तिमत्त्वं नाधिकार- (रि)-विशेषणं, अन्यथापि दर्शनात्; इत्यभिप्रायेण 'अपि-चेत्' इति भगवान् महापतितपावनत्वं च स्वस्य दर्शयति । सुदुराचारः अनाचार्यपि चेन्न मां भजते स साधुरेव सर्वमन्तव्यः । महापतितोऽपि चेन्मामन्त्यमाकृ नान्यदेवं भजते सेवते च । सेवा च तत्प्रवणचेतोरूपा 'मानधी सा परा मता' इत्युक्ता, तद्भाववान् सः साधुर्वैष्णवाप्रगण्य एव मन्तव्यः 'विप्रात् द्विपद्भुण्युताद् विन्दनाभपा-दारविन्दविमुक्तात् स्वपचं वरिष्ठम्' इति [७।१।१०] भागवतवचनात् । कुत एवं तत्राह— हि यतः सम्यग्यवसितः स माहात्म्यं ज्ञात्वाऽज्ञात्वा वा भगवति चित्तप्रावण्यकरणे निश्चितः (निरतः) ॥ ३० ॥

१० पु. अ. त.— ननु ये त्वां भजन्ति तेषु चेत् किं तिमि, कथं तदा ते विषयाभिभूता भवन्ति ? इत्यत आह— अपीति । चेत् सुदुराचरोऽपि, अनन्त्यमाकृ मां भजते स साधुरेव मन्तव्यः । अत्रायं भावः— विषयादिमहा-पापौघाचरणसालस्तत्रित्तितिनिमित्तान्यदेवभजनप्रायश्चित्ता-दिषमन्तुप्राप्त्यानेन अन्यभजनरहितस्तस्यापाराहस्त्यक्तु-
 वामः स्वदेव्याविभर्षिन यो मां भजते स साधुरेव मान्यः । स्वपति श्रेय । 'अपि चेत्' इत्यनेन तादृशाचारस्यानन्त्य-भजनत्वे दुर्लभत्वं ज्ञापितम् । कुतः ? इत्यत आह— सम्यग्य-वसितः स पूर्वोक्तः सम्यग्यवसायं निश्चयं यतः कृतवान् ; यन्मम महापातकनिवारकः श्रीकृष्णं विना नान्य इति । हीति निश्चयार्थम् । अत्र सन्देहो नास्तीत्यर्थः ॥ ३० ॥

११ नी० मा० दी०— भक्तेर्माहात्म्यमाह— अपि चेदिति । अत्यन्तपापिष्ठोऽपि मां यद्यनन्यचेताः सन् भजते, तथापि स साधुरेव मन्तव्यः । हि यतः स सम्यग्यवसितः सम्यग्वृत्तः ॥ ३० ॥

क्षिप्रं भवति धर्मात्मा शश्वच्छान्तिं निगच्छति ।
 कौन्तेय ! प्रतिजानीहि न मे भक्तः प्रणश्यति ॥ ३१ ॥

१ शां. भा.— उत्सृज्य च बाह्यां दुराचारात्मान्तस्सम्यग्यवसायसामर्थात्— क्षिप्रं शीघ्रं भवति धर्मात्मा धर्मचित्त एव । शश्वन्त्रित्यं शान्तिं चोपशमं निगच्छति प्राप्नोति । श्रुणु परमार्थं कौन्तेय ! प्रतिजानीहि निश्चिन्नां प्रतिज्ञां कुरु, न मे मम भक्तो मयि समर्पितान्तरात्मा मद्भक्तो न प्रणश्यतीति ॥ ३१ ॥

२ आ. शां. व्या.— हेस्वर्धमेव प्रपन्नयति— उत्सृ-
 ज्येति । भगवन्तं भजमानस्य कथं दुराचारात् परित्यक्त्वा भवति ?
 इत्यादाह पाण्डव— क्षिप्रमिति । सति दुराचारे कथं धर्मनि-
 त्तत्वं ? तदाह— शश्वदिति । उपशमो दुराचारादुपरमः । तिमि
 त्वद्भक्तस्य दुराचारादुपरतिश्च्यते ? दुराचारेपहतचेतस्तया
 किमित्यसौ न नह्यति ? इत्यादाह पाण्डव— श्रुतिप्रति ॥ ३१ ॥

१ निगच्छतीति— निपूर्वस्य गच्छतेः प्राप्त्यर्थं प्रयोगो ह्ययतेऽन्यथापि—'वीणावादनतत्परं धृतिजातिविशारदः । तालप्रथा-
 प्रयागेन मोक्षमार्गं निगच्छति ॥' (साङ्ख.सू. ३।११५) इत्यादी । अत्रेदं बोध्यम्— भगवान् स्वप्रतिज्ञासुद्धयापि भक्तप्रतिज्ञापा-
 लनेनैव षड् मन्वते । तथा हि 'अनुप्यमान. सङ्गाने न्यस्तराश्रोऽहम्—' (म. भा. ५।७।६) इति प्रतिज्ञायापि श्रीभू-
 प्रविज्ञापालनाथं 'ह्युत्तममुपम्यं मुनेन चकं रयाद्वच्छ्रय विरुज्य बाहान् । संकल्पयन् मां चरणीर्महात्मा वेगेन हृष्णः प्रणवार
 भीष्मम् ॥ (म. भा. १।५।८९) इति ध्रुवते । कीर्तितं च भीष्मेणापि 'स्वजितममपहाय मत्प्रतिज्ञायुतमधिक्युतमवच्छ्रो-
 रणम् । धृतरथचरोऽन्यथाशुलद्रुहिरिव हन्तुमिदं गतोऽसीयः ॥' (भाग. १।५।३०) इति ॥ अत एव स्वप्रतिज्ञां स्वयता
 विधिनिषेधातीतेन चान्मना प्रतिज्ञाते न तथा केऽपि विभक्तेयुरित्यादाह्य प्रतिज्ञातव्याप्यस्य निस्सन्दिग्धतां कयापिर्तुं 'हां न
 देवा न मन्वशां नादुरोरणाग्रायाः । उत्सहन्तेऽन्यथा षड् प्रतिज्ञां सक्यसाधिनः ॥' (म. भा. ७।१०५।१५) इति विप्रविद्यमानमप्ये-
 म्भोगेनैव परमप्रतिज्ञमनुमेव प्रेत्यति— स्वमेव प्रतिज्ञां कुर्वति । कौन्तेयेस्त्वमेव च मातामहदुर्ले गतेन त्वया प्राक् मद्भक्त्ये
 'अहं प्रजां मां भगवदक्षित्त्वे दीनयोरिह । अनिस्तीर्णप्रतिज्ञोऽमि प्रवेक्ष्ये हन्तव्यमयः ॥' (भाग. १०।८९।३०) इति यत् प्रतिज्ञां
 वदति उच्यते मयि यथा मया कारितं; तथेवेदानीमपि कारयितुं कृतपरिष्कार्वादिम, मा भैयीरिषिभिः निगृह्य एवयतीति विभावनीमम् ॥

यामनसु शौन्तेयेत्यामन्त्रणार्थेन भवनाह—

इत्यन्दा परेण अभितोऽपि तथापि भगवत्या मामीधरं पामिपुनानति कारयिष्यम् ।

इयोपनसु नविशदुत्तरादुत्तरी इत्येव मनाप्रमुनयामयति मत्तदाह— ॥ इति ।

भक्तान्ममि भोगेनारयन्त्येवमप्युत्तमवक्तो मातोऽन्येव, अतो न नददीतदनुपराह न प्रणयतीत्युक्तमित्युपन्यासार्थेन ।

— अविगीता ।

३ रा. भा.— ननु “ नाविरतो दुश्चरितान्नाशान्तो नासमाहितः । नाशान्तमानसो वापि प्रज्ञानेनेन-
माप्नुयात् ” [कठो. २।२३] इत्यादिश्रुतेः आचारव्यतिक्रम उत्तरोत्तरमजनोत्पत्तिप्रवाहं निरुणद्धी-
त्यत्राह— क्षिप्रमिति । मत्प्रियत्वकारितानन्यप्रयोजनमद्भजनने विधूतपापतयैव समूलोन्मूलितरजस्तमो-
गुणः क्षिप्रं धर्मात्मा भवति क्षिप्रमेव विरोधिरहितसपरिकरमद्भजनैकमना भवति; एवंरूपमजननेनैव हि
' धर्मस्यास्य परन्तप ! ' [९।३] इत्युपक्रमे धर्मशब्दोदितां शब्दच्छान्तिं निगच्छति शाश्वतीमपुनरावर्तिनीं
मत्प्राप्तिविरोध्याचारनिवृत्तिं गच्छति; कौन्तेय ! त्वमेवास्मिन्नर्थे प्रतिज्ञां कुरु मद्भक्तावुपक्रान्तो विरोध्याचार-
मिश्रोऽपि न नश्यति; अपितु मद्भक्तिमाहात्म्येन सर्वं विरोधिजातं नाशयित्वा शाश्वतीं विरोधिनिवृत्ति-
मधिगम्य क्षिप्रं परिपूर्णमक्तिर्भवति— इति ॥ ३१ ॥

४ वे. ता. चं.— अस्त्वन्नेपो बहुमन्तव्यः, स्वस्य तु
कार्यसिद्धिरिति शब्दापूर्वकमन्तरलोकमवतारयति— ननु
नाविरत इति । न केवलं प्राप्तमाननेयः शुभो; अपितु
प्रज्ञानस्यापि निषेधोऽभिधेय इत्यभिप्रायेणोक्तम् उत्तरोत्तर-
मजनोत्पत्तिप्रवाहं निरुणद्धीति । तथाचोच्यते— ' पापं
प्रज्ञां नाशयति क्रियमाणं पुनः पुनः । नष्टप्रयः पापमेव पुनरा-
रभते द्विज ! (नरः) ' [म. भा. ५।३५।६१;६२]
इति । प्रतिबन्धहरप्रस्तमोमूलमृतपापनिरासाय ह्याचारः ;
तस्मिन् पापे मद्भजनने चिन्तिते सति नोपासनप्रतिबन्ध इत्य-
भिप्रायेणाह मत्प्रियत्वेति । विरुद्धस्य विलम्बराश्वप्रतिशेषार्थः
क्षिप्रशब्दः । धर्मशब्दोऽपि प्रकृषादनन्यमजनपरः । आत्मश-
ब्दश्च तत्करणमृतमनोविषयः । ' अनन्यमनसः ' [९।१३] ' मन्मता
भव ' [९।३४] इति द्वि पुरापरम् ; मजनमेव कर्म मजनोत्पत्ति-
प्रतिबन्धकनिवर्तकमिति चेत् तत्परिपूर्णमजनस्य साम्यत्वात् ;
मक्त्युपक्रमस्य च हेतुत्वात् तदेतदाह— क्षिप्रमेवेत्यादिना ।

नन्वपि धर्मशब्दो वर्णाश्रमधर्ममात्रपरः किं न स्यात् ? इत्य-
त्राह एवं रूपेति । सामान्यशब्दस्य प्रकृषादिविरोधविषय-
त्वेवैव न्याय्यम् ; प्रयुक्तत्वात्मेव शब्दः प्रकृते मजनरूपविशेष-
विषयत्वेति भावः । अस्तु भक्तप्रमात्वात्पापनिवृत्तिः ; तथापि
परितापरहितदुष्कृतानुशुद्धुराचारसन्धानः कथं न प्रतिबन्धक
इत्यत्रोत्तरं दास्यच्छान्तिं निगच्छतीति । मत्प्राप्तिवि-
रोध्याचारनिवृत्तिमिति प्रकृषादिविशेषतः शान्तिशब्दार्थः ।

५ आ. भा. भा.— कृतः ? क्षिप्रं भवति धर्मात्मा । देवदेवांशादिष्वेव च तद्भवति । उक्तं च
सामवेदे शाण्डिल्यशाखायाम्— “ नाविरतो दुश्चरितान्नामक्तो नासमाहितः । सम्यग्भक्तो भवेत्
कथिद्भगुदंवेष्मलाश्रयः ॥ देवर्षयस्तदंशाश्च भवन्ति कच प्रानतः ” इति । अतोऽन्यः कथिद्भवति
चेत् दाम्भिकत्वेन सोऽनुमेयः । साधारणपापानां सत्सद्गान्महत्यापि कथिद्भक्तिर्भवति ।
साधारणमक्तिर्वैतरेयाम् ।

६ ज. प्र. स्त्री.— बहुपुत्रेण स्वयोग्यादपिकेनाश्रितेन
' सम्पदायदक्षितो हि सः ' [९।१०] इति हेतोरेष्यत्वात् ' क्षिप्रं
इत्यादि कथिदिति आह— कृत इति । सम्पदस्य वाच्य-
त्वेनेति गुदुराचारः कृतः साधुर्नन्त्येव इति उच्यते ; सम्पद-
व्यापारसिद्धिर्भवति धर्मनिष्ठाः । यदेतद्व्येः गुदुराचारेण

' प्रतिजानीहि ' इत्यत्र ज्ञानमात्रविधातुपर्यगस्य नैरर्थक्यात्
' वास्तोऽन्ते प्रतिजानीष्यन्तम् ' ऋषि. ५।४।२।१]
इत्यादिव्यगत्या नैरर्थक्यस्वोकारादन च ज्ञानविधेः प्रयोजना-
भावात् , प्रतीयमानप्रतिज्ञार्थस्यात्यन्तनिर्गोतत्वस्यापकृत्या-
ऽपेक्षितत्वात् आह कौन्तेय त्वमेवास्मिन्नर्थे प्रतिज्ञां कुर्विति ।
' प्रतिजानीहि ' इति स्वप्रतिज्ञानादपि ' प्रतिजानीहि ' इति श्रोतु-
रेव प्रतिज्ञाविधानमत्यन्तस्यैवोभिव्यामिति व्यह्वानायोक्तं
इत्येवेति । ' न मे भक्तः प्रणश्यति ' इत्यर्थं प्रतिज्ञाविषय
इति ज्ञानाय अस्मिन्नर्थं इत्युक्तम् । परिपूर्णपातकस्य
नादाप्रसङ्गाभावात् ' अपि चेन्मुदुराचारः ' [९।३०] इत्युक्त-
विषयत्वात् आह मद्भक्तावुपक्रान्तो विरोध्याचारमि-
श्रोऽपीति । उपक्रान्तमकिरपि हि भक्त इत्युच्यते । भक्तस्य
नागनिषेधः ' शब्द ' इत्याद्युक्तप्रतिकूलानामुत्प्रेषणपरिवृत्ति-
पर्यवसित इत्यादिप्रायेणाह अस्मिन्निति । अप्रोपरिचरादि-
वृत्तान्तो प्राणः । यथोपरिवरो भगवद्भक्तमस्मिन्निति कदाचिद्-
व्यानामृषीणां च विशावेऽपि पितृपत्न्यादि सृष्टादिमहद्विद्विद्वद-
श्रमनिषाया निषेधितः क्षिप्रं भगवतोदत्तः [म. भा. १।१।३।३०] ;
यथा च ' उपमानमसोपाणां साधुनां यः सदाऽभक्त ' [वि. उ.
१।१।६।१५०] इति प्रसिद्धः प्रहादः कदाचिद्भगवन्तं प्रतिगोष्ठं
प्रहसः शीघ्रं प्रत्युच्यत, यथा च पापितः क्षणवन्तुभंगवन्तम-
प्रमाणादनन्तरजननि जाति स्मरन् जातनिवेदो भगवन्तं क्षण-
क्षणसहस्यं शन्युच्यत [वि. प. अ. ९०] । इतिशब्दस्य ' अस्मि-
न्ने ' इत्यनेनान्वयः ॥ ३१ ॥

एतद्व्येव इतिदत्तव्याजमहोऽहं तद्वि न मनुन्दरिययविलाह-
देयेति । देवायन्द्रादयः, तद्गणः मुनीपादयः । आदिपदेन विष्णो-
मिन्द्रादीनाम्नोणां प्रहसन् । एष देवदेवांशादिष्वेव विद्येतु
मन्तीति सोऽजनाः कृतः ? इत्यत्र आह— उक्तं चेति ।
दुश्चरितादविरतो यः कथिदोऽभक्तः सतो मृत्वा कथुदेवे एव-

ममको न भवेत्, तथाऽमकः श्रवणकीर्तनादिभक्तिलिङ्गरहितः, एवमसमाहितो विषयविक्षिप्तमनाथ । देवादयश्च कश्चिदेवन्मृता अपि सम्प्रभजा भवन्ति । कुतः? ज्ञानतः सम्प्रभववसायत्वात् । ननु देवादिभ्योऽप्योऽपि सुदुराचारस्तद्गुणो दृश्यते, शङ्खचक्राङ्कितवाहुमूलव्यादिलिङ्गवत्त्वात् । कथमेतत् ? इत्यत्र आह— अतोऽन्य इति । भवति चेत्युदुराचारोऽपि भक्तिलिङ्गवानिति शेषः ।

मा भूत्सुदुराचारो भक्तः, मध्यमदुराचारस्तु त्रधाविष. कथं ? इत्यत आह— साधारणेति । महतीति । त्वद्यमाणसाधारणभक्तिव्यवच्छेदाय सुदुराचारानामपि भगवत्प्रेम्णोऽनुभवसिद्धत्वात्तथ दाम्भिकत्वानुमानं ? इत्यत आह— साधारणेति । अल्पेत्यर्थः । प्रेमानुभवाभावेऽनुमानमुक्तम् । महाभक्त्यमाण-विषयं वेति भावः ।

५ आ. मा. भा.— 'स शठमतिरूपयाति योऽर्थतृष्णां तमधमचेष्टमधैहि नास्य भक्तिम्' इति श्रीविष्णुपुराणे [३।७।३०] 'साश्रद्धधानस्य विवर्धमाना विरक्तिमन्यत्र करोति पुंसः' इति च । 'वेदास्त्वधीता (वेदाः स्वधीताः) मम लोकनाथ ! तप्तं तपो नानृतमुक्तपूर्वम् । पूजां गुरुणां सततं करोमि परस्य गुह्यं न च भिन्नपूर्वम् ॥ गुप्तानि चत्वारि यथागमं (यथं) मे शत्रौ च मित्रे च समोऽस्मि नित्यम् । तं चापि (चादि-) देवं शरणं (सततं) प्रपन्नमेकान्तभावेन भजा—(वृणो)—म्यजन्म ॥ एतैरुपायैः (एभिर्विशेषैः) परिशुद्धसत्त्वः कस्मान्न पश्येयमनन्तमेन—(ईश-)म्' इति मोक्षधर्म [म. मा. १२।३३।३, ४, ५] । आचारस्य ज्ञानसाधनत्वोक्तेश्च; ज्ञानाभावे सम्प्रभक्त्यभावात् । तथा हि गौतमखिलेषु—' विना ज्ञानं कुतो भक्तिः कुतो भक्तिं विना च तत् ' इति । 'भक्तिः परेशानुभवो विरक्तिरन्यत्र चैतन्निरुमेककालम्' इति च भागवते [११।२।४२] ॥ ३१ ॥

६ ज. प्र. दी.— सुदुराचारोऽपि भक्तिलिङ्गवान्महाभक्त एवास्तु, किं दाम्भिकत्वादिकल्पनया ? इत्यत आह— स इति । शठमति- दम्भबुद्धिः । महाभगेदुराचारोपशमहेतुत्वोक्तेश्च न तयोरेकत्र समावेश इत्याह— सेति, हरिभक्तिः । इत्थैव-मित्याह— वेदा इति । मम मया । परस्य गुह्यं न च भिन्नपूर्वपिद्युतत्वं नाचरितम् । उपस्थमुदर पाणिर्वागिति चत्वारि । मे

मया । एकान्तभावेन नियतमनसा । सत्त्वमन्त-करणम् । काण्य-साम्प्रदायसत्या कार्यानुदयो ह्याथर्थेहेतुः । नन्वाचारस्य ज्ञानसाधनत्वोक्त्या दुराचाराणां ज्ञानाभावः सिध्यति, महाभक्त्यभावात्सु इतः ? इत्यत आह— ज्ञानेति । कुत एतत् ? इत्यत आह— तथा हीति । भक्तिज्ञानयोरविनाभूतत्वाच्च तदभावे तदमाद-सिद्धित्वात्— भक्तिरिति ॥ ३१ ॥

७ ह. पै. भा — क्षिप्रं शीघ्रं भवति जायते धर्मात्मा धर्मस्वरूपः शश्वचित्यां शान्तिं मोक्ष-लक्षणां निगच्छति प्राप्नोति ॥ ३१ ॥

८ च प्र. गि.— न केवलं मद्भजनदुराचारस्य पापक्षय-मात्रम्, किन्तु ज्ञानद्वारा मोक्षश्चेत्याह— क्षिप्रमिति । मद्भजनशीघ्रपाप सुदुराचारः लम्बहिम्ना क्षिप्रं शीघ्रमेव धर्मात्मा 'धर्मस्यास्य परत्वं !' [९।३] इत्यध्यायोपक्रमोऽत्र, नरूपधर्मं आत्मा चित्तं यस्य स धर्मात्मा ज्ञानी भवति । ततः शश्वच्छान्तिं शश्वतिक्रीमवियानिष्टतिरूपां शान्तिं मुक्तिं निगच्छति प्राप्नोति । यद्यस्मिन्नर्थे कुमीमां-

सकाः केचित्पापिष्ठा विप्रतिपद्येरन्, तन्निरासाय भेदेवादन-पूर्वकं त्वमेव तेषां पुरतः प्रतिज्ञां कुर्विति कुपित इवाह भगवान्भक्तवत्सल — कौन्तेयेति । मे मम वासुदेवस्य भक्तो दुराचारोऽपि न प्रणश्यति, किन्तु कृतार्थ एव भव-तीति सावज्ञं सगर्वं च प्रतिजानीहि; निद्रां परस्व-चाजानि-छादीनित्यर्थः ॥ ३१ ॥

९ व० त० दी०— ननु नीचजातिमान्प्रसङ्गव्ययसायमात्रेण कथं साधुमन्वव्यस्तत्राह— क्षिप्रमिति । सत्यमुक्तं नीचजातिस्तत्र विरोधिनीति परं तदुत्तरमजनमहिम्ना निर्मूलमुन्मूलितजगधिपापः सन् धर्मात्मा भवति एतं स्वरूपमजनेन शश्वच्छान्तिमपुनरावसिन्तीनी मत्प्राप्तिं विरुद्धाचारनिवृत्तिं याति हे कौन्तेय ! त्वमस्मिन्नर्थे मे प्रतिज्ञां जानीहि । 'न मे भक्तः प्रणश्यति' इति त्वं वा सभायां गत्वा प्रतिज्ञां कुरु, न मे भगवतो भक्तो दोषैः पराभूतो भवाम्युधो निमज्जति, किन्तु परां गतिं याति । अनेनाहितामसानां राजसानां महापतितानां च स्वसम्बन्धानां च पावने निरोधने च स्वसमर्थत्वं स्वस्य कृणालोः पुरुषोत्तमस्य दर्शितम् । अतएव— 'सर्वोद्धार-प्रयत्नारम्भा कृष्णः प्रादुर्भव ह' इति निरूपितं निघन्धे; 'थे भक्त्याः शास्त्ररहिताः स्त्रीशूद्रद्विजयन्धवः । तेषां-मुदारकः कृष्णः पुरुषोत्तम एव हि' इति च ॥ ३१ ॥

१० पु. अ. त.— एवं प्रवृत्तस्य दुराचारादिकं नश्यती-
त्याह— क्षिप्रमिति । क्षिप्रं शीघ्रं धर्मात्मा मत्सेवनयोम्नो
भवति, ततः शब्दच्छान्तिं शाश्वतीं शान्तिं मद्रूपं नितरां
भावात्मरूपेण गच्छति प्राप्नोतीत्यर्थः । तस्माद् हे कौन्तेय
मच्छुपापात्र ! तथा दुराचरणशीलेऽपि मद्रूपे निर्दोषभावेन

साधुत्वं मत्वा मद्रूपे दोषदृष्टिषु प्रतिजानीहि प्रतिज्ञां कुरु;
पन्मे भक्तो दुराचारादिदोषैर्न प्रणश्यति; दोषा एव नश्य-
न्तीत्यर्थः । एवं मद्रूपकारिष्यवर्णनेनाहं तुष्टो भविष्यामीति
भावः ॥ ३१ ॥

११ नी० भा० दी०— सन्यग्न्यवसितत्वादेव क्षिप्रं शीघ्रं धर्मात्मा भवति, शान्तिं च शश्वत् निगच्छति
प्राप्नोति । हे कौन्तेय ! त्वमेव मदाह्वया प्रतिजानीहि प्रतिज्ञां कुरु, मे मम भगवतो हरेर्भक्तो न नश्यतीति ॥३१॥

भगवद्भजनस्य स्त्रीणामस्पृश्यानां च सर्वेषामप्यधिकारः ।

मां हि पार्थ ! व्यपाश्रित्य येऽपि स्युः पांपयोनयः ।

स्त्रियो वैश्यास्तथा शूद्रास्तेऽपि यान्ति परां गतिम् ॥ ३२ ॥

किं पुनर्ब्राह्मणाः पुण्या भक्ता राजर्षयस्तथा ।

अनित्यमसुखं लोकमिमं प्राप्य भजस्व माम् ॥ ३३ ॥

१ पापयोनयः पशुपक्षिसरीसृपादयः, स्त्रिय इत्यत्राः, वैश्या इति कृष्यादिकमान्तररताः, शूद्रा इति कारत्स्येन वैदिकक्रिया-
नधिहृताः परतन्त्रवृत्तयश्च, तेऽपि मदाधिता मामेव यजन्ते । गजेन्द्रमोक्षणादीनि हि चरितानि परमकारणिकस्य भगवतः सहस्रदा-
भूयन्ते । किञ्च पुनरेतद्विपरिवृत्तयः ? ॥ केचिदाचक्षते—द्विजराज्यप्रसंगेऽपरमेतदाक्यम्, न तु ह्यादिष्वपवर्गप्राप्तितात्पर्येणेति ।
ते भगवतः सर्वाद्युपाहिर्णां शक्तिं मितविषयतया स्पृश्यन्तः, तथा परमेश्वरस्य परमदृष्टत्वं सहस्रमना, ' न मे द्वेष्योऽस्ति न
प्रियः' (१।१९) ' अथि चेत्सुदुराचारः ' । (१।३०) इत्यादीन्धन्यानि चैवंप्रकारस्फुटाधर्मप्रतिपादकानि वाक्यानि विरोधयन्तो
निरतिशययुक्तिप्रपञ्चाधिताद्वैतभगवत्त्वं भेदमज्ञं बलादेवानयन्तोऽन्याथागमविरोधानचेत्यमानाः कथमिदं ? कथमिदं ? इति
पर्यवयुज्यमाना यदि परमन्तर्गर्भैः कृत्वात्प्रादिमहाप्रदृष्टीताविधान-करणं मात्सर्याविदित्यस्माज्जिज्ञेतावाह्मुसहृष्टयः समस्य
जनस्यासत्प्रलापिन इति दास्यस्यविषयमावमात्मारोपयन्ति । यत्पूर्वैव व्याख्या सर्वस्य करोति शिवम्—इत्याहुप्राप्तिनय-
शुभपादाः ॥ पापेन योनिर्येषाम्, पापा वा योनिर्येषां ते पापयोनयः । पापेन ह्येतत् वैरकत्वं शूद्रत्वं च प्राप्ता ये तेऽपि भगवन्तं
जनन्यमानेनाश्रित्य मोक्षमामुवन्ति । सति चैवं स्वभावादेव याः स्त्रियो ये च वैश्यादयस्ते भगवदाश्रये परां गतिमामुवन्तीति
किं वाच्यम् ? इति केचित् ॥

अत्र प्रथमोऽपि शब्दो विशेषमभिधेते । तथा हि— कर्मकण्डे पात्रापात्रविचारो भवति, योगेऽप्यधिकारिभेदव्यवस्थाऽस्ति,
ज्ञानकाण्डेऽपि साधनवस्तुशुद्ध्यादिविचारापेक्षाऽस्त्येव । परमिह भक्तिमार्गे तु नापेक्षाऽस्ति कीदृशस्योपाधिकारस्येति काण्डत्रयेऽप्यु-
पासनाकाण्डस्यालौकिको महिमाऽस्तिस्मरणीय एवेति दर्शयितुमपिशब्दः समुपन्यस्तः । यथा दैवीमीमांसादर्शने एतत्समानविषये—
'अन्त्यजोऽप्यधिकारी तत्र साम्यात्' (१।३६) इति सूत्रे । एतेन भगवद्भक्तो यः कोऽपि मानवो भगवद्भावमातृकधेत्स आशेष
भगवत्कृपापात्र भवितुमर्हति; सर्वे भक्ताश्च भगवतः समाना एव, न तत्र जातिवर्णव्यवस्थादि भेदविचारणा भवतीति वद्व्याख्या-
त्तारः । सुश्रुतश्रायमयो देवर्षिणा—'नास्ति तेषु जातिविचारकपुत्रुलनाक्रियादिभेदः । 'यत्स्तरौहा' (ना. सू. ७२-७३) इति ।
द्राण्डिल्येनापि—'आभिन्यफेम्भधिक्रियते पारम्पर्यात्सामान्यत्' (म. मी. २।२।२३) इति । निन्दितकाण्डत्यादियोनि-
पर्यन्तं मत्कारिष्यकृत्ये, वेदान्यनानाकारामावेऽपि श्रीशूद्रवदितिहासपुराणानुपदेशपादस्यैव तन्मूलसम्भवत्, सामान्यधर्मवत् ।
'अर्हिषा सत्यमस्तेयं शौचमिन्द्रियनिग्रहः ।' (मनुः १२।६३) इत्यादि सामान्यधर्म दया चाण्डालादीनामप्यधिकारः, तथैव
भक्तावपीत्यर्थः । अत्र विस्तरो ज्ञानदेवोये द्रव्यः ।

२ 'पुण्याः' इत्यस्य पुण्यश्रेतुकोत्तमजन्मवन्त इत्यर्थः, पापयोनय इत्यस्य प्रतिनिर्देशात् । अत्र पुण्या ब्राह्मणा इतिवत् पुनर्य
इत्यनुस्त्वा स्त्रीणां पुण्यश्रेतेणापि न पुंस्त्वप्राप्तिरित्युक्तं भवतीति माध्याः प्रतिपादयन्ति । राजर्षय उवा ब्रह्माण्डपुराणे—
'मात्स्ये वैव ये वंशे ऐश्वर्ये च ये दूपाः । ये च ऐश्वर्यवताभागा ह्येवा राजर्षयस्तु ते ॥ ऋयन्ति रघुनादस्यनाम्नरा राजर्षयस्ततः ।'
(पू. भा. ३।३।९६) इति । ऋष्यन्तीनि 'ऋषी गतो' (धा. पा. ट. ७) अस्मात् 'इयुपवास्त्रि' (उ. ४।१।२०) इतीत् ॥
तथा च त्वमपि राजर्विरेवासीति मदाप्रथमे निश्चितैव तव परमगतिप्राप्तिः, अतो निस्सन्देहं मां भजस्विति भावना—अयिगीता ।
गी. हि. २५

१ शां. भा.— किञ्च— मां हीति । मां हि यस्मात्पार्थ ! व्यपाश्रित्य मामाश्रयत्वेन गृहीत्वा येऽपि स्युर्भवेयुः पापयोनयः पापा योनिर्वयां ते पापयोनयः पापजन्मानः । के ते ? इत्याह— स्त्रियो वैश्यास्तथा शूद्रास्तेऽपि यान्ति गच्छन्ति परां गतिं प्रकृष्टां गतिम् ॥ ३२ ॥

किं पुनरिति । किं पुनर्ब्राह्मणाः पुण्याः पुण्ययोनयो भक्ता राजर्षयस्तथा राजानश्च ते ऋषयश्चेति राजर्षयः । यत एवमतोऽनित्यं क्षणमद्भुरमसुरां च सुरसर्जितमिमं लोकं मनुष्यलोकं प्राप्य पुरुषार्थसाधनं दुर्लभं मनुष्यत्वं लब्ध्वा भजस्व सेवस्व माम् ॥ ३३ ॥

२ आ शां. व्या— इत्य भगवद्भक्तिविधातव्येत्याह— किञ्चेति । 'न मे भक्त प्रणश्यति' [९।३१] इत्यत्र हेतुमाचक्षणा भक्त्यधिकारे जातिनियमो नास्तीत्याह— मां हीति ॥ ३२ ॥ यदि पापयोनि पापाचारश्च लब्धकृत्या परा गतिं गच्छति, तर्हि किमुत्तमजातिनिमित्तेन सन्ध्यास्तादिना ?

किं वा सद्भूतेन? इत्याशङ्क्याऽऽह— किं पुनरिति । उत्तम जातिमता ब्राह्मणादीनामतिशयेन परा गतिर्यतो लभ्यतेऽपि भगवद्भजनं तैरेकान्तेन विधातव्यमित्याह— यत इति । मनुष्यदेहातिरिक्तेषु पश्चादिदेहेषु भगवद्भजनयोग्यताभावात्प्राप्ते मनुष्यत्वे तद्भजने प्रयतितव्यमित्याह— दुर्लभमिति ॥ ३३ ॥

३ रा. भा.— स्त्रियो वैश्याः शूद्राश्च पापयोनयोऽपि मां व्यपाश्रित्य परां गतिं यान्ति; किं पुनः पुण्ययोनयो ब्राह्मणा राजर्षयश्च मद्भक्तिमास्थिताः ? अतस्त्वं राजर्षिरस्थिरं तापत्रयाभिहततया असुरां चेमं लोकं प्राप्य वर्तमानो मां भजस्व ॥ ३२ ॥ ३३ ॥

४ वे. ता च— 'अपिचेत्सुदुराचार' [९।३०] इत्यागन्तुकपापोक्ति, अथ जन्मत एव पापेष्वाणा जात्याद्यर कर्षेऽपि स्वसमाश्रयणमात्रेण फलसिद्धिं प्राक्प्रस्तुता प्रणश्य तत एव जात्याद्युत्कर्षे भक्तिपौष्कल्ये च केमुत्तिष्ठन्मायमुक्त्वा जात्यादिभिरुत्कृष्टस्व फले निरसत-देह उपायमातिष्ठेत्सुच्यते— 'मां हि' इत्यादिश्लेषद्वयेन । स्त्रीवैश्यशूद्राणां परगतिविरोधि तथा शक्तिताकारानुवादार्थे पापयोनिशब्दः । तत्र ये पापयोनयोऽपि स्युरित्यवयव । त्रैवर्णिकस्य विधादिमतोऽपि वैश्यस्य शूद्रादिभि सह पापयोनित्वेन परिगणन सन्नानधिकारित्वात् । ऋत्विज एव हि सर्वे उन्नेषु यजमाना, आर्तिवज्य च ब्राह्मणस्य, स च सन्नाधिकाररूप उत्कर्षे 'तस्माद्वाजपेययाज्यार्त्विजो न' इति क्षत्रियस्यापि धृत । पापयोनिशब्दप्रतिक्षिप्तस्त्यात्पुण्य

शब्दोऽत्र पुण्ययोनित्वपरं प्रदर्शित । 'किं पुन' इत्यादि वैमुक्तिकन्यायादनायासत्त्वचनम् । राजर्षिप्रदर्शनमर्जुनस्य फलसिद्धिप्रतिपादनार्थमित्याभिप्रायेणाह अतस्त्वमिति । राजर्षिशब्देन सामर्थ्यं व्यञ्जितम्, अस्थिरमित्यादिना त्वर्थात्त्वम् । अनित्यशब्दस्य 'सत्तत्त्विकिया' इत्युक्तप्रकारेण क्षरणस्वभावविषयत्वज्ञापनायास्थिरशब्दः । अशुखशब्दस्यात्र पुरुषादाहृत्या दुःखपरतां सासारिकशुखस्यगपि दुःखकोटिनिवेशात् सुखराहित्यपरत्वं चाभिप्रेत्याह तापत्रयेति । 'इमम्' इत्यनेन अतिशुभ्रत्वं निर्दिष्टम् । 'प्राप्य' इत्यस्यानुवादरूपता ज्ञापनाय प्राप्य वर्तमान इत्युक्तम् । एवमनित्यत्वाशुखत्वधु-द्रत्वानुदर्शनात् ननुवैमुक्त्यनित्यमिर्भवतीतिभिप्रायः ॥ ३२॥ ३३ ॥

५ आ. मा. भा.— ॥ ३२ ॥ ३३ ॥

६ ज. प्र. दी — ॥ ३२ ॥ ३३ ॥

७ उ. पै. भा.— मा हि यस्मात्पार्थ ! व्यपाश्रित्य येऽपि स्युर्भवेयुः पापयोनयः पापिष्ठजन्मानः स्त्रियो वैश्याश्च शूद्राश्च तेऽपि यान्ति परां गतिं मोक्षम् ॥ ३२ ॥

किं पुनर्वक्तव्यं ब्राह्मणाः पुण्या धर्मात्मानो भक्ता ईश्वरं प्रपन्ना राजर्षयः परा गतिं यान्तीत्यत्र किमु वक्तव्यमित्यभिप्रायः । तस्मादनित्यमसुरां सुखरहितं लोकं पुरुषार्थसाधनमिमं मानुषं प्राप्पाधिगम्य भजस्व सेवस्व माभीश्वरम् ॥ ३३ ॥

८ छं प्र गि— किञ्च तिष्ठतु दुराचारगोष्ठी, अतिनिष्ठतास्तिर्यगाद्योऽपि मामाश्रित्य विद्युक्ता ; पश्य मे भक्तिमादात्म्यभिरयाह— मां हीति । पाप योनिर्वयां ते पापयोनय पापजन्मानस्तथा येऽपि स्युर्भवेयुः, तथा वेदाध्ययनादिपुण्यकारिणिष्ठा इति वैश्याः इतिमात्र पराः शूद्राश्च ये स्युः, तेऽपि मामाश्रित्य परां गतिं क्षतिं

यान्ति । हि प्रसिद्धौ । प्रसिद्धं हि रामायणादिषु जटापुण्ड्रं पाश्यादीना मनुष्याभयेण दिव्यगतिभाक्त्वमित्यर्थः ॥ ३२ ॥ एवं भक्तिवैभवंसुपुण्यवर्षे अर्जुनं प्रति तदनुज्ञानुपदिशति— किं पुनरिति । यदैव पापजन्मानोऽपि मामाश्रित्य लोकाः, तदा पुण्या. पुण्ययोनय मुक्तितिनश्च ब्राह्मणा तथा राजर्षयोऽपि मम भक्ता परां गतिं यान्तीति किं पुनर्वक्तव्यम् !

अतस्त्वं च राजर्षिः अनित्यमसुखमिमं मनुष्यलोकं प्राप्य
वर्तमानो मां भजस्व । 'अनित्यं' इत्यनेन क्षणमेगुराधार्य-
केन भजने विद्यम्यो वारितः; 'असुखं' इत्यनेन च सुखरा-
हित्यार्थकेन भजनादान्यः पुरुषार्थो नास्तीति दर्शितम् ।

'इमं लोकं प्राप्य भजस्व' इत्यनेन अनित्यत्वाद्यसत्त्वदुष्ट-
स्याप्यस्य लोकस्य परमपुरुषार्थेसाधनानादसुखत्वरूपोऽयमेको
गुणः । ततस्तस्माधनं कर्तव्यम्, अन्यथा मातृव्यं जन्मैव
व्यर्थं स्यादिति सूचितम् ॥ ३३ ॥

९ व० त० दी०— सर्वोद्धारकत्वमेवाह— मां हीति । तथाहि पापयोनयः पूतनाद्याः स्त्रिय इति 'ते नापीत-
श्रुतिगणा नोपासितमहत्तमाः' [११।१२।७] नासां द्विजातिसंस्कारो न निश्चासो गुरावपि । न तपो नात्म-
मीमांसा न शौचं न क्रियाः शुभाः ' [१०।२३।४२] इति भागवतपात्रैः सर्वसाधनरहिततया प्रतिपाद्यमाना
'केवलेनैव भावेन गोप्यः' [भाग. ११।१२।७] इति लौकिके सति भावमात्रवत्यः प्रसिद्धाः स्त्रियो ब्रजपुर-
बनिताः वैश्यास्तुलाधारादयो भारते ख्याताः; नन्दादयो वा ब्रजवासिन एव प्रसिद्धा एव, शूद्रासुतपत्न्याः शूद्रा
विदुरादयश्च, ये वा पापयोनयः हीनजातयो हूणयवनशत्रादयः पुलिन्दश्च मां पुरुषोत्तमं वात्सल्यजलधिं करुणा-
वरुणालयं महापतितपावनमशरणशरणगतप्रजपालकं येन केनचिद्भावेनाश्रित्य साक्षात्कृतस्य मे आश्रयमात्रेण
परं गतिं यान्ति । अत्र याताश्च केचिद्यान्तीति भावेन वर्तमान उक्तः ॥ ३२ ॥

यदैवं निस्साधना अधिकारसम्भावनाया भविष्या अप्येते परां गतिं यान्ति तदा किं पुनर्भवस्तस्य वेदोक्त-
साधनवक्तव्या पुण्याः ब्राह्मणाः राजर्षय उक्तमश्रुतियाश्च परां गतिं यान्तीति ? परमुत्तमयोनीनां सकल-
साधनवतां ब्राह्मणादीनां मदाश्रयभक्तावुत्तमाधिकार एव विरोधी जायत इति वैमुख्यकारकः अहम्भावेन
विप्रमाद्युगणामिव ते तथा न भजन्तो दृश्यन्ते, भजन्तस्तु विरला नारदश्रुतदेवसुदासयहुलाश्चादय इति निगूडा-
शयेन पुष्टिपुरुषोत्तमेन पार्थे भजने स्वधर्मवद्विहितमित्युपदिश्यते । 'मां भजस्व' इति पुरुषोत्तमैकभजनं विहितं
स्वधर्मत्वात्, 'यो यदंशः स तं भजेत्' इति विधानवाक्यात् 'सर्वदा सर्वभावेन भजनीयो ब्रजाधिपः ।
स्वस्यायमेव धर्मो हि नान्यः कापि कदाचन' इत्याचार्योक्तेश्च । तदेव वैराग्यपूर्वकं द्रढयति— अनित्यमिति ।
इमं लोकं देहं वाऽनित्यं विनश्रमसुप्तं च प्राप्य प्रकृपेण सर्वकार्यसाधकमवगत्य भजस्व भजनगमितं स्वधर्मं
दुर्विति भावः ॥ ३३ ॥

१० पु अ. त.— नन्वेवं भक्ते हीनाधिकारित्वं स्यादि-
त्यत आह— मां हीति । हे पार्थ ! मातृसम्बन्धेनोत्पन्नम-
त्तिरूपं हीति विशयं मां व्यपाश्रिय विशेषेण आश्रित्य
संसृज्य ये पापयोनयोऽपि स्यु नीचयोगयः अन्यजादयो
श्लेच्छादयश्च, स्त्रिय परतन्त्रैव योनयः, वैश्या- केवलं कृष्या-
दिपरा वदम्पराः, तथा शूद्राः शोकेन द्रवीभूता अतुप-
देष्टया तेऽपि परां गतिं मोक्षं सायुज्यं यान्ति प्राप्नुवन्ती-
त्यर्थः । तत्र 'ये' इतिपदेन स्वसेवापूर्वादितासिद्धिर्वा
इति ज्ञापितम् ॥ ३२ ॥ यत्र हीनाधिकारिणः परमां गतिं
प्राप्नुवन्ति, तत्रोत्तमाधिकारिणा किं वक्ष्यं ? इत्याह— किं
पुनरिति । पुण्या वेदोक्तमत्स्वरूपज्ञानार्थं पूर्वं वेदाध्ययन-
कारिणो ब्राह्मणाः, तथा पुण्यधर्मादिकरणेन प्रजाप्रतिपालकाः

राजर्षयः राजानः क्षत्रिया भूत्वा ऋषयः ब्रह्मकर्मनिष्ठा उक्त-
माधिकारिणो भक्ता सन्तः परां गतिं प्राप्नुवन्तीति किं
पुनर्वक्तव्यम् ? । तेषां तु साक्षाद्भजनौपधिकत्वमेव भवतीति
भावः । एतेन उत्तमाधिकारिणां तु भवत्येव यत्र हीनाधि-
कारिणामपि भवतीत्यनेन 'अधिकं तत्रात्रमविष्टं, न तु
तद्दानि' इत्ययं न्यायः प्रदर्शितः । एतेनोत्तमानामेतदभावे
हीनत्वमेवेति व्यञ्जितम् । यत् उत्तमाधिकारिणामावश्यकमत-
स्त्रव्यश्रित्यत्वात् स्वधर्मनिष्ठात्वात् भवत्पुत्रत्वाद्योत्तमाधिका-
रित्वेनावश्यं कर्तव्यमिहाह— अनित्यमिति । इमं लोकं
मधिकरणं देहं प्राप्य अनित्यं अनुत्वं संसारं त्यक्त्वा ज्ञात्वा
येति श्रेय, मां भजस्व ॥ ३३ ॥

११ नी० मा० दी०— किञ्च हे पार्थ ! हि प्रसिद्धं मां व्यपाश्रित्य आश्रित्य येऽत्यन्तं पापयोनयः
रुयादयस्तेऽपि परां गतिं यान्ति ॥ ३२ ॥ ब्राह्मणादयः पुनः पुण्याः मदाश्रयेण परा गतिं यान्तीत्यत्र किं चित्रं ?
अतस्त्वं इमं मर्त्यलोकं अनित्यं नश्रं असुखं सुखलेणहीनं प्राप्य मां परमात्मानं भजस्व । लोकान्तरे-
भजनं न मविष्यतीत्यर्थः । तथा च श्रुतिः— "इह चेदवेदीदध सत्यमस्ति न चेदिहावेदीदधमहती विनष्टिः" ।
[केनो. १३] इति ॥ ३३ ॥

भक्तेः स्वरूपं, तस्याः सुलभमकारः, फलं च ।

मन्मना भव मद्भक्तो मद्याजी मां नमस्कुरु ।

मामेवैष्यसि युक्तत्वैवमात्मानं मत्परायणः ॥ ३४ ॥

इति श्रीमहाभारते शतसाहस्र्यां संहितायां वैयासिक्यां भीष्मपर्वणि श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्म-
विद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादे राजविद्याराजगुह्ययोगे नाम नवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥

१ शां. भा.— कथम् ? मयि वासुदेवे मनो यस्य तव स त्व मन्मना भव, तथा मद्भक्तो भव, मद्याजी मधजनशीलो भव, मामेव च नमस्कुरु, मामेवेश्वरमेप्यस्यागमिष्यसि युक्त्वा समाधाय चित्तम् । एवमात्मानं मां—अहं हि सर्वेषां भूतानामात्मा परा च गतिः परमयनं तं मामेवम्यूत—एष्यसीत्यतीतेन पदेन सम्बन्धः । मत्परायणः सन्नित्यर्थः ॥ ३४ ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यगोविन्दभगवत्पूज्यपादशिष्यश्रीमच्छङ्करभगवतः कृती
श्रीभगवद्गीताभाष्ये राजविद्याराजगुह्ययोगो नाम नवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥

२ आ. दां. व्या.— भगवद्भक्तैरिद्यमानं पृच्छति— कथं-
मिति । ईश्वरभजन इति कर्तव्यता दर्शयति— मन्मना इति ।
एवं भगवन्तं भजमानस्य मम किं स्यात् ? इत्याशङ्क्याऽऽह—
मामेवैति । समाधाय भगवत्येवेति शेषः । एवमात्मानमित्ये-
तद्विशेषोक्ति— अहं हीति । अहमेव परमयनं तवेति मत्परा-

यणस्तथाभूतः सन्मामेवाऽऽस्मान्मेव्यसीति सम्बन्धः । तत्रैव
न्ययमाना ध्येयं निरूप्य नवमेनाधमानामाराध्याभिधानमुखेन
निजेन पारमार्थिकेन रूपेण प्रत्यक्त्वेन ज्ञानं परमेश्वरस्य परमा-
राधनमित्यभिधेयता सोपाधिकं तत्पदवाच्य निरुपाधिकं च
तत्पदद्वयं व्याख्यातम् ॥ ३४ ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीमच्छुदानन्दपूज्यपादशिष्यानन्दज्ञानविरचिते
श्रीमद्भगवद्गीताशाङ्करभाष्यव्याख्याने नवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥

३ रा. भा.— भक्तिस्वरूपमाह— मन्मना इति । मन्मना भव— मयि सर्वेश्वरेश्वरे निखिलहेयप्रत्यनीक-
कल्याणैकताने सर्वज्ञे सत्यसङ्कल्पे निखिलजगदेककारणे परस्मिन् ब्रह्मणि पुरुषोत्तमे पुण्डरीकदलामलायत-
करुणेश्चणे स्वच्छनीलजीवूतसङ्कारे
वर्चतुर्वीहो अत्युज्ज्वलपीताम्बरे
न्दर्यमाधुर्यगाम्भीर्यौदार्यवात्सल्यजलधावनालोचितविशेषाशेषलोकशरण्या सर्वस्वार्मानं तल्लघारायदावच्छ-
देन निरिष्टमना भव ।

४ वे. ता. चं.— “मनस्व” [११३] इत्युक्तमिति स्वरूपनिष्क-
षोऽनन्तरं क्रियत इति सङ्गतिं दर्शयति— भक्तिस्वरूपमाह इति ।
सामान्येन सर्वान्शु परविद्यासुपास्यतया तदुपयुक्ततया च प्रमाण-
शते प्रतिपादिता एवरूपरूपगुणादयोऽनात्मच्छब्देन विव-
क्षिता इत्यभिप्रायेणाह— मर्थ्यति । “समीपतया परमं मह-
श्वरं” [वे. उ. ६।१] “न तद्वेदो कथन” [तै. गा. १।१]
इत्यादयर्महाह— सर्वेश्वरेश्वर इति । न ह्यप्रमर्शसेवया किञ्चि-
द्व्यस्यते; न च प्रमाणान्तरादेर्नोभवा प्रवेशादयोऽपि भोस-
दानयाका इति भावः । “शेषत्रयेश्वरानादिशुद्धिः परमा मता”
[या. स्मृ. १।३४] इति श्रुच्यते । हेयास्पदस्य गुणरहितस्य च
मजनीयत्वामावादितादयोऽहर्षस्य सगुणनिर्गुणभूतौना विषय-
व्यवस्ययोर्योगस्यैकव्यवसाह— निरिखिलेनि । समस्तानिर्गु-
णतत्त्वानामुपमयत्वात्प्रायमेवोपास्य इति भावः । अनन्त-
मन्मनायुगोप ३४ इत्यथा ध्येयस्य लक्षणगतकारणत्वमोक्षप्रदौ-

पथिकं गुणद्वयं सर्वज्ञे सत्यसङ्कल्प इत्युक्तम् । “यः सर्वज्ञ
सर्वविद्यस्य ज्ञानमयं तप । तस्मादेतद्ब्रह्म नामरूपमत्रं च जायते”
[मुं. उ. १।९] इति, “सत्यकाम सत्यसङ्कल्पः” [छा. उ.
८।१।१९] इति च अनिर्गुणवृत्त्यादौ चान्याज्ज्ञातं सहकारिसापे-
क्षत्वं च नास्तीति भावः । “यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते”
इत्युक्तम् “तद्विजिज्ञासस्व” [तै. उ. ३।१।१] “कारणे
तु ध्येय” [अ. शि. तो. ३] इत्याद्यभिप्रायेण— निखिल-
जगदेककारण इत्युक्तम् । निखिलशब्देनाव्यवादिमैश्वर्यादेव
सङ्गहः । व्योमातीतनिर्गुणवादादिनिराकरण, सामान्यविशेष-
शब्दयोरैकरस्यं चाभिप्रेत्य परस्मिन् ब्रह्मणि पुरुषोत्तम
इत्युक्तम् । अनेन सर्वान्वयकत्वं सर्वैकलक्षणत्वं चाविच्छेदमुपदर्शितं
भवति । नारायणात्पुत्राकपुत्रसृष्ट्यादिकं च स्मारितम् । एवावता
विद्यते इत्यस्युक्तम् ।

१ इह पूर्वलोके * मन्मना मां ’ इति अणव्या महाभाष्याया
लक्ष्मणरायणिसुपादेव हेतुम् । अत्र च विधायाविरहस्यं धषथा तदुपासनं सत्फलं बोधमिति
—अविगीता ।

अप सर्वसाक्षादपठितपुस्तकसुखादिचिह्नं शुभाश्रयप्रकरण-
 प्रेषितं च विप्रदत्तगुणादिकमुच्यते । 'तस्य यथा कृपास पुण्ड-
 रीकमेधमक्षिणी' [छा उ १।६।७] इत्याद्युक्तपरत्वविहमाह-
 पुण्डरीकदलामलायताक्ष इति । स्वच्छेत्यादिना 'नील-
 तोयदमस्यस्या' [तै ना. १।१।१२] इत्यादिकमनुसंहितम्
 स्वच्छत्वं मणिमुकुरसलिकाचादिबन्धवहितप्रकाशप्रतिबिम्बादि-
 योस्य प्रसादविशेष । 'दिवि सूर्यसदृश्य' [१।१।१२]
 इत्यादि बद्ध्यमाण 'तमेव मान्तम्' [सु उ २।१।१०]
 इत्यादिश्रुतिं चाभिप्रेत्योक्तं— युगपदित्यादि । भुक्त्यादिप्रसिद्ध
 बहूनामुदात्त्वमौलित्यमभिमतफलप्रदर्शं च । यत्र रूपान्तर
 न विशिष्ट, तत्र वक्रवृत्तुदेवनन्दनस्य रूप विवक्षितम्, तत्र
 सर्वावतारोपलक्षणम् । चतुर्भुजत्व भगवत कृष्णस्य पररूपस्य
 सासिद्धिकम्, द्विभुजत्व सहस्रभुजत्वादिर्कं चाहार्यमित्याशये
 नोक्तं— सप्तुर्वाहाविति । अथवापि चतुर्भुजत्व— 'मुञ्चैश्चतुर्भि-
 समुपेतमेतद्वृषं विशिष्ट दिवि सन्धित च । मूर्धो गत पूजयता
 प्रमेय सदा हि तस्मिन्निवसामि देवा ।' इत्यादिकमिह भाव्यम् ।
 दिव्याम्बरयोगमाह— आर्युज्ज्वलितेति । मृधादिपादान्त-
 दिव्यावयवगतसमस्तामरणवर्गापलक्षणतया किरिटायुक्ति ।
 'ध्येय सदा' इत्युक्तस्य 'केयूरवान् मकच्छण्डलवान् किरिटी'
 [म उ पु आ. ६ १५५] इत्यादिकमिह द्रष्टव्यम् । मकराशब्दो
 मकराकारण्डुलपर । तेन प्राप्तुर्थं प्रतिवृत्तुं प्रेक्षस्तत्र चाभिप्रेत्य
 युगपदित्यादिकमुक्तम् ।

लावण्येत्यादिना तु तस्यैवानुकूलभोग्यत्वात्कर्षकत्वादिकम्

३ रा. भा.— तदेव निशिनष्टि— मद्भक्तः अत्यर्थमत्प्रियत्वेन युक्तो मन्मना भवेत्यर्थः । पुनरपि
 निशिनष्टि— मद्याजी— अनन्यधिकातिशयप्रियमदनुभजनकारितमद्यजनपरो भव । यजनं नाम परिपूर्णशोप-
 द्युक्तिः । औपचारिकमांसांशिकाम्बरहारिकादिसकलभोगप्रदानरूपो हि यागः । यथा मदनुभजनितनिरव-
 धिकातिशयप्रीतिकारितमद्यजनपरो भवसि, तथा मन्मना भवेत्युक्तं भवति ।

४ वे ता च — 'यमेवैष कृणुते तेन रूपम्' [कठो
 १।२।२२] इति धृत्युग्वृहगतमभिप्रेत्याह तदेवेति । मके
 रपि हानविशेषरूपधाराद्विशेषकृत्यनुपपत्तय इत्यभिप्रायेणाह अत्य-
 र्थेति । स्वत्त्वात्परान्तरविधानशङ्कानिरासायाह पुनरपीति ।
 मक्तिस्वरूपविशेषनिष्कर्षरत्वात्तदसाधारणशास्त्रविशेषप्रतिपादि-
 तपुत्राविशेषपरोऽस्य यजनशब्द इत्यभिप्रायेणाह— यजनं
 नामेति । शोपवृत्ति कैङ्कर्यम् । इदं च 'पत्र पुण्यम्' [१।२।६]
 इत्यादिना प्रदर्शितस्य मन्मन्वच्छास्त्रप्रपञ्चितस्य सङ्ग्रहशासनम् ।
 अतोऽत्र यजिर्दशैषणमासादिविषय इति न प्रतिमन्व्यम् । 'यज

भिप्रेतम् । चतुरानन्दजनकतेजोविशयो हि लावण्यम् । तत्र
 इदमुच्यते— 'लोचनैरनुजगमुस्ते तमादृष्टिपथात्युन । मनोभि-
 रनुजगमुश् कृष्ण प्रीतिसमन्विता ॥ अतुसमनसामेव तेषां केशव-
 दर्शने । क्षिप्रमन्तर्दधे शौरिश्चतुषा प्रियदर्शने ॥ अमृतस्यैव
 नात्प्यन्त प्रेक्षमाणा जनार्दनम्' [म भा २।१।२६-२८] 'नहि
 तस्मान्मन कश्चिच्छुषी वा नोत्तमात् । नर शकनोत्पयाऋषुम
 तिक्रामति राश्वे' [वा रा २।१७।१३] इति । जपारेत्यादिना
 सौलभ्योपयोगिनोऽभिता सुन्दरत्वादिमिथ्या समाश्रयणीयत्वे
 ऽत्यन्तापेक्षिता स्वरूपरूपयोर्गुणा उक्ता । 'सर्वलोकशरणाय'
 [वा रा ६।१७।१७] 'सुदृष्टो वाऽप्यदृष्टो वा' [वा रा. ६।१८।९]
 'विभीषणो वा सुभोव' यदि वा रावण स्वयम्' [वा रा ६।
 १८।२४] इत्यादिकमनुसन्धाय कारण्यादिप्रसिद्धमाह— अना
 लोचितेति । आश्रितसंरक्षण स्वलाभ मत्वा प्रवर्तते इत्यभि-
 प्रायेणोक्तं— सर्वस्वामिनीति । 'कृष्णस्य हि कृते भूतमिदं
 विश्वं चराचरम्' [म. भा २।३।८।२३] इत्युक्तम् । 'गतिदि-
 प्यासितन्य' [वृ उ. २।१।५, ४।५।६] 'व्यायय' [सु. उ. २।२।६] 'धृवा सृष्टि' [छा. उ. ७।२।६।२]
 'आश्रितसङ्ग्रहपदेसात्' [म सु. ४।१।१] इत्याद्यनुसन्धानेन
 मनश्शब्दस्यात्र ध्यानाख्यमनोवृत्तिविशेषविषयतामाह— तैल-
 धारोति । 'मध्येव मन आद्यत्त्वं' [१।२।८] इत्युच्यते इति ।
 अत्र 'मामेवैष्यसि' इति साध्यगतावधारणात्साधनेऽप्यवधारण
 विवक्षितमिति गम्यते । तेन चानन्यमन्स्त्वादिक सिद्धम् ।
 तत्रैव तैलधारदिबदविच्छेदोऽपि फलित इति भाव ।

देवपूजायाश्च' [वा वा १।१०२७] इत्येव च पठ्यते ।
 'देवतामुद्दिश्य द्रव्यत्यागो याग' इति चाहु । अग्निहोत्रादिक्य
 तिरिकेभ्यपि पञ्चमहायज्ञादियु यतिर्निष्ठः । अन्यत्रापि 'कृष्णो
 वाक्शैविज्यते सम्मृशाने' [म. भा १।३।१८।६] इत्याद्य
 प्रयोगा । अतोऽत्र भगवच्छास्त्रादिप्रपञ्चितविषयोऽयं यतिरित्य-
 मिप्रायेणाह— औपचारिकेति । औपचारिका नीराजना
 दय, सास्यशिका सन्नचन्दनादय, आदिशब्देन सान्द्रष्टिक-
 दीपादिग्रहणम् । 'भयानी' इत्यनेन बाह्यक्रियापरेण मन्म
 नस्त्व कथं विशेष्यते इत्यत्राह— यथेति ।

३ रा. भा.— पुनरपि तदेव निशिनष्टि— मां नमस्कुरु अनन्यधिकातिशयप्रियमदनुभजनकारितात्य-
 र्थप्रियाशोपशोपवृत्तानपर्यन्स्यन् मध्यन्तरात्मन्पतिमानप्रह्वीभाजन्यसामं हुरु । मत्परायणः अहमेव परमयनं
 यस्यासौ मत्परायणः मया विनाऽऽत्मधारणासम्माननया मद्राश्रय इत्यर्थः । एवमात्मानं युत्वा मत्परायण-
 स्त्व मेऽमननधिकातिशयप्रीत्या मद्दनुभजनसमर्थं मनः प्राप्य मामेवैष्यसि । आत्मशब्दो ह्यत्र मनोविषयः ।
 एवंरूपेण मनसा मां ध्यात्वा मामनुभूय मामिष्ट्वा मा नमस्कृत्य मत्परायणो मामेव प्राप्स्यसीत्यर्थः ।

४ वे. ता. चं.— पुनरपीत्याद्यपि पूर्ववत् । पूर्वोक्ताद-
धिकरूपत्वं दर्शयितुम्—अपर्ययस्यद्वित्यन्तमुक्त्वा । अत्यर्थ-
शब्देन दास्यस्य स्वरूपप्राप्तता विवक्षिता । अतिमात्रशब्देन
तस्य निरतिशयभोगरूपत्वं सूचितम् । निविधप्रतिस्ङ्गहाय नम-
धातुस्वरूपनिरूपणेन प्रह्वोभावशब्दः । 'प्रेक्षावतः प्रश्रित्या प्रह्वो-
भावारिम्भा करा । उत्कृष्टं परमुद्दिश्य तन्नमः परिगीयते' [बहिर्वृ-
सं. ५२।१०] इति हि नमस्शब्दो विवृतः । ज्ञानविशेषकत्व-
व्यक्त्यर्थं व्यक्तसायशब्दः । 'परायणः' इत्यत्र परशब्दविशेषण-
सामर्थ्याद्विधारणं विवक्षितमित्यभिप्रायेण अहमेवेत्युक्त्वा ।
फलितमाह—मया विनेति । एवैव भक्तेः परमा काष्ठा

प्राप्तेरन्यवदितपूर्वभाविनीति कलाभिलाषज्ञापनार्थं मत्परायण-
शब्द इत्यभिप्रायः । एवंशब्दानुदितमाकारमाह—अनवधिके-
त्यादिना । 'आत्मानं' 'युक्त्वा' इति पदयोर्नोचितार्थप्रदर्शनं
मनः प्राप्तेति । युजित्वा योगार्थः समाप्यर्थो वा । 'मन्मना
भव' इत्युक्तार्थपरत्वं 'एवमात्मानम्' इत्यनुवादेन प्रतीयत
इत्यभिप्रायेणाह—आत्मशब्दो ह्येति । मनसोऽपि निर्देशो
ध्यानाधिकरणत्वेनेति प्रदर्शयन् श्लोकस्य पिण्डितार्थमाह—एवं
रूपेणेति । निरतिशयप्रीतिमतेत्यर्थः । ध्यानादिकं मद्भक्त इति
विशेषणाद्भोगरूपमित्यभिप्रायेण मामनुभूयेत्युक्त्वा ।

३ रा. भा.— तदेवं लौकिकानि शरीरधारणार्थानि वैदिकानि च नित्यनैमित्तिकानि कर्माणि मत्प्री-
तये मच्छेपतैकरसो मयैव कारित इति कुर्वन् सततं मत्कीर्तनयतननमस्कारादिकान् प्रीत्या कुर्वाणो मन्नि-
याम्यं निखिलजगन्मच्छेपतैकरसमिति चानुसन्धानोऽप्यर्थप्रियमद्गुणगणं चानुसन्धायाहरहरुक्तलक्षण-
मिदमुपासनमुपादानो मामेव प्राप्स्यसि ॥ ३४ ॥

इति श्रीभगवद्रामानुजाचार्यविरचिते श्रीमद्भगवद्गीताभाष्ये नवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥

४ वे. ता. चं.— अथ सुखप्रदणाध्यायप्रधानार्थभूतगात्रो-
पाङ्गफलशिरस्वभक्तिस्वरूपं सङ्क्षेपेण निष्कृत्य वदन्मुपसंहरति-
तदेवमिति । तत् तस्मादित्यर्थः । तत्र दु खबहुलसंसारसागर-
पतितत्वात्, मम च परत्वसौलभ्यादियुक्तस्य समस्तदु.ख-
सागरोत्तरणसाध्याङ्गित्वात्, उपायस्य चात्यन्तसुकरत्वादिगुण-
युक्त्वादित्यर्थः । एवमिति पूर्वप्रत्येकरूपकारेणेत्यर्थः ।
लौकिकानीत्यादि कुर्वन्तिरयन्त 'यत्करोषि' इत्यादेरर्थः ;
मन्नियाम्यमित्यादिकं 'मया ततम्' [९।४] इत्यादेरभि-
प्रेतक्यनम् ; अत्यर्थप्रियमद्गुणगणमिति 'समोऽहम्' [९।२९]

'१२ पुष्पम्' [९।२६] इत्यादेरर्थः । गुणानुसन्धानाद्भक्तेः
पुरुषसाध्यत्वं युज्यत इत्यभिप्रायेणाह— मद्गुणगणं चानु-
सन्धायाहरहरुक्तलक्षणमिदमुपासनमुपादान इति ।
'इति मत्वा भजन्ते माम्' [१०।८] इत्यादिकमनानुसंशितम् ।
अहरहरित्यादिकं 'मन्मनाः' इत्यादेर्विवक्षितम् । आपरायण-
त्वसिद्धयर्थम् अहरहरित्यायुक्त्वात् । उक्तलक्षणमिति—
अनन्यप्रयोऽननमस्कारादिप्रेरकमदेकधारकत्वदशापर्यन्तनिरति-
शयप्रीतिरूपमित्यर्थः ॥ ३४ ॥

इति कवितार्किकसिद्धस्य सर्वतन्त्रत्वतन्त्रस्य श्रीमद्भेद्वेदानास्य वेदान्ताचार्यस्य कृतिषु

श्रीमद्गीताभाष्यटीकायां तात्पर्यचन्द्रिकायां नवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥

५ आ. मा. भा.— ॥ ३४ ॥

६ ज. प्र. टी.— ॥ ३४ ॥

इति श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचिते श्रीमद्गीताभाष्ये नवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥

इति श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादाचार्यमीताभाष्यस्य टीकायां जयतीर्थमुनिविरचितायां

प्रमेयदीपिकायां नवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥

७ ह. पै. भा.— मन्मना मयि मनो यस्य स मन्मना भव जायस्व । मयि भक्तिर्यस्य स
मद्भक्तः । मां यष्टुं शीलं यस्येति स मद्याजी भवेति सम्बन्धः । माधीश्वरं नमस्कुरु बन्दस्व । एवं
मन्मना भूत्वा मामेवैष्यसि भाप्स्यसि । युक्त्वा समाधाय । एवमुक्तेन प्रकारेणाऽऽत्मानम् । मत्प-
रायणः अहमेव वासुदेवः परमयनमाश्रयो यस्य स मत्परायणः । एवमात्मानं युक्त्वा मत्परायणं
भूत्वा मामेवैष्यसि इति सम्बन्धः ॥ ३४ ॥

इति श्रीमद्भगवद्गीता-
पञ्चाचाम्प्यनामके श्रीमद्भगवद्गीता-
व्याख्यानं नवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥

८ वें. प्र. गि.—अधेदानीं भजनप्रकारमेव—सुलभयुक्-
ध्यायार्थमुपसंहरति—मन्मना इति । सर्वविषयेभ्यः परा-
वर्त्य मध्येव निवेशितं मनो यस्य स मन्मना भव । यद्ये-
त्कर्तुं न शक्नोति, तदा विषयान्ताव्याहृद्भिर्मना अपि भूत्वा
मत्परिभात्रमेलक्षणमभिक्षुचो भव । यदि चैतदप्यवश्यं
तदा मयाजी बहिर्गन्तव्यो भव । अथ पूजायैद्वयसमा-

दनालक्ष्येनेदमप्यत्राप्यम्, तदा मा नमस्कृत । मद्यणामसुकृ-
तापाहृतदुरितप्रतिबन्धस्य तव सुखेनैव मद्यजनमद्रकिमन्म-
नस्कृत्वानि सम्प्रत्यन्ते । एवं मत्परायणो यदेकशरणः सन्
मामेवात्मानं प्रत्यागात्मस्वरूपं युक्त्वा प्यात्वा समाधाय,
प्रज्ञाद्वैतं विज्ञापेति यावत् । तदेवैष्यसि कण्ठचामीकृत्या-
येनाज्ञाननिवृत्त्या प्राप्तमेव प्राप्स्यसीत्यर्थः ॥ ३४ ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिभाष्यसर्वभौमश्रीमद्भैरवविद्याप्रतिष्ठापनाभिनवशङ्कराचार्यसर्वतन्त्रस्वतन्त्रश्रीम-
द्रामनब्रह्मनन्दतीर्थभगवत्पुष्पादानां शिष्येण श्रीविष्णुवराधेन कृते ब्रह्मनन्दविद्याख्याने
भगवद्गीताव्याख्याने नवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥

९ व० श्लो०—इदं मुख्यं भजनस्वरूपमाह—मन्मना इति । मध्येव श्रीपुरुषोत्तमे नीलज्योमसूक्ति-
मति सर्वज्ञे सर्वशक्तिमति परमानन्दमात्ररूपादमुखोद्गारादिके निखिलालौकिकगुणगणेऽचिन्त्ये सर्ववैदान्तवेद्ये
स्वेच्छया स्वगताशेषतोऽन्यथाविभाव्य सुवि प्रादुर्भूते कृशतजजनपीपके स्वसर्वस्वमिति सर्वात्मभाषेनाविच्छेदेन
निर्मिपमना एव भव । अनेन स्मरणरूपमुक्तमाह्वययोगतात्पर्यभूतं भजन—(मनन)—मुक्तम् ; तेन (सयोग)—
ज्ञानकाण्डार्थसिद्धिः ; मद्रक्त इति भजनं पुरुषोत्तमस्वरूपसेवानिष्ठो भव इत्युपासनाकाण्डार्थसिद्धिः, मयाजीति
कर्मकाण्डार्थसिद्धिश्च सूचिता । मानसं कायिकं च भजनमुक्तम् । मामेव नमस्कृतिं तत्स्थानन्यभावेन तवा-
स्मीति साष्टाङ्गप्रणामपूर्वकं प्रपत्तिः स्वाहङ्कारादिदोषत्यागपूर्वकं तदीयत्वानुसन्धानगर्भा प्रदर्शिता । एवकारस्य
सर्वत्रानुपद्भो ज्ञेयः । तेन 'नान्यं देवं नमस्कृत्यैतन्नं देवं निरीक्षयेत्' इति विधीयते । अन्यभजनादिरूपस्या-
स्यैव सर्वेषामपद्रवाच्यस्य परित्यागोऽन्ते वक्ष्यते 'सर्वेषामान्परित्यज्य' [१८।६६] इत्यादिना । इयमेव भगवद्-
नुपहातमकपोपणमक्तिसराणिः । भगवदाश्रयमात्रस्य मुख्यता यतः, तथा च तादृशसेवकानामहमेव सर्वसाधनरूपः
फलरूपश्चेत्याह—मामेवैष्यसीति । परित्यज्यमानं पुरुषोत्तमं मामेव प्राप्स्यसि मद्रक्त्या प्राप्स्योऽहमेव फलमित्यर्थः ।
इदं च सर्वं सेनाफलप्रत्ये समुपपादितं श्रीमदाचार्यैः—'अलौकिकसामर्थ्यं सायुज्यं सेवोपयोगि देहो वा
वैकुण्ठादिषु तत्समीपवर्ती' इत्यादि च । अयमेतन्मार्गायः परः पुरुषार्थः सूचितः । तत्र च पुनरप्येवमात्मानं
युक्त्वा योगेन समाधाय मत्परायण एव भविष्यसीति मार्गा-वराहलक्षण्यमुक्तम् । फलभूतत्वादेवमार्गस्य
मर्यादापुष्टिपुरुषोत्तमसम्बन्धित्वाच्चेति दिक् ॥ ३४ ॥

इति श्रीभगवद्गीतातत्त्वदीपिकाया नवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥

१० पु. अ. त — भजने प्रकारमाह—मन्मना
इति । मध्येव मनो यस्य तादृशो भूत्वा मद्रक्तो मयि केह-
युक्तश्च सन् मयाजी मत्पूजकः परिचर्याकरणशीलो मां नम-
स्कृत । मनोनिवेशनेन मनोभजनमुक्तम् । पूननेन कायिकम् ।
नमनोक्त्या वाचिकम् । ततः कायशास्त्रोन्मिभजेनं कृति-

त्युक्तम् । एवं मत्परायणः सन् आत्मानं मयि युक्त्वा पुं-
कृत्वा अवश्यं मामेव पुरोत्तमं एष्यसि प्राप्स्यसि । एव-
कारेणाक्षराशक्तिप्रतिनिवारिता ॥ ३४ ॥

एवं स्वभक्तिमाहात्म्यं भजनार्थं समाधनम् ॥

श्रीवाच नवमोऽध्याये श्रीकृष्णो ब्रह्मनाथ तु ॥ ९ ॥

इति श्रीभगवद्गीतादीक्याममष्टतरङ्गिण्यो नवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥

११ नी० भा० श्लो०—भजनप्रकारं दर्शयति—मन्मना इति । मध्येव मनो यस्य, न पुत्रादौ, स मन्मनाः ।
ममैव भक्तः, न राजाधेर्धेनाद्यर्थं, स मद्रक्तः । मयाजी मध्येमेव यजते, न स्वर्गाद्यर्थं, स मयाजी, तादृशो
भव । मामेव नमस्कृत शरणं व्रज, न त्वन्यान् । एवमनेन प्रकारेण युक्त्वा योगं कृत्वा मामेवात्मानं सर्वान्तरे
एष्यसि प्राप्स्यसि अमेदेन घटाकाश इव महाकाशम् । यतो मत्परायणः ब्रह्मेव सर्वोपाधिदृश्यश्चिदात्मा परं
सर्जोत्कृष्टं अयनं प्रार्थ्य यस्य स मत्परायणः । तथा च श्रूयते—'यथा नयः स्यन्दमानाः समुद्रेऽस्तं गच्छन्ति
नामरूपे विहाय । तथा विद्वान्नामरूपाद्भिस्तुतः परात्परं पुरुषमुपैति दिव्यम्' [सं. व. ३।२।८] इति ॥ ३४ ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिभाष्यसर्वभौमश्रीमद्भैरवविद्याप्रतिष्ठापनाभिनवशङ्कराचार्यसर्वतन्त्रस्वतन्त्रश्रीम-
द्रामनब्रह्मनन्दतीर्थभगवत्पुष्पादानां शिष्येण श्रीविष्णुवराधेन कृते ब्रह्मनन्दविद्याख्याने नवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥

श्रीमद्भगवद्गीतायां नवमाध्यायस्य माहात्म्यम् ।

श्रीमहादेव उवाच—

अतः परं प्रवक्ष्यामि नवमाध्यायमादरात् ।
संशुण्व्य स्थिरीभूय नुहिनाचलकन्यके ! ॥ १ ॥
अस्ति माहिष्मती नाम नगरी नर्मदाते ।
तत्राऽऽसीन्माधवो नाम द्विजन्मा स शिवद्विजः ॥ २ ॥
वेद्वेदाङ्गतवक्षः काले कालेऽतिथिप्रियः ।
अर्जयित्वा बहुधनं विद्ययैव यिशुद्धधीः ॥ ३ ॥
महान्तमच्वरं कर्तुं समारेभे कदाचन ।
आलम्भनार्थंमानीतच्छागः पूजितचिग्रहः ॥
वाचमूचे हसन्नुच्चैर्जगद्विस्मयकारकः ॥ ४ ॥

छाग उवाच—

किमेतैर्वहुभियांगैर्विधिवद्विहितैरपि ।
विगम्भ्वरफलेर्जन्मजरामरणहेतुभिः ॥
एतावत्यपि मे विप्र ! दशैव हृदयतामिति ॥ ५ ॥

श्रीशिव उवाच—

छागस्यैवं वचोऽतीवकुतूहलपर जनाः ।
निशम्य विस्मयं याताः क्रतुमण्डपवासिनः ॥ ६ ॥
ततो वद्वाञ्छलिपुटो द्विजातिः स्तिमितेक्षणः ।
प्रणम्य श्रद्धाधानस्तमपृच्छच्छागमादरात् ॥ ७ ॥

द्विज उवाच—

किज्जातीयः किमात्मा त्वं किंतुस्त इति मे वद ।
केन वा कर्मणाऽवासं छागत्वमिति पृच्छतः ॥ ८ ॥

छाग उवाच—

आसं पुरा द्विजातीनामन्वये चातिनिर्मले ।
आहतां क्रतुसङ्गानां वेदविद्याविशाखः ॥ ९ ॥
एकदा मम गेहिन्या पुत्ररोगप्रशान्तये ।
छागः प्रयाचितो मत्तच्छण्डिकामफितनम्रया ॥ १० ॥
ततो निहन्ममानस्य चण्डिकामण्डपस्थले ।
छागस्य जननी मां तु शशाप ब्रह्मवादिनी ॥ ११ ॥
अशास्त्रीयाध्वना पाप ! मत्सुतं यजिघांससि ।
द्विजात्यधम ! तेन त्वमजायोनिमवाप्स्यसि ॥ १२ ॥
ततोऽहं प्रेत्य कालेन च्छागोऽभूवं द्विजोत्तम ! ।
निस्तीये चानेकविधा योनिमत्पातयातनाः ॥
जातिस्मरत्यमप्यस्ति पशुयोनिमुपेयुषः ॥ १३ ॥

विप्र उवाच—

त्यदीयजन्मशुभ्रयाकुतूहलरसोन्मुखम् ।
मनः सर्वोद्विजानेतानपि न कथयामिहम् ॥ १४ ॥
छाग उवाच—

कदाचिमर्कटोऽभूयमाहितुण्डिकशिक्षया ।
नीदद्विर्वीक्षितो दिग्भेनृत्यन्प्रतिगृहाहणे ॥ १५ ॥

उदारानात्मनो दारान्विलोक्य ततयानपि ।
क्रियापराङ्मुखो जातस्त्यक्तनर्तनसम्भ्रमः ॥ १६ ॥
ततो वर्तुलदण्डैश्च दुस्सहैराहितुण्डिकः ।
मामुच्चैस्ताडयाञ्जके रुपा लोहितलोचनः ॥ १७ ॥
ततोऽहं मूर्च्छितोऽभूवं क्षरक्षतजसन्ततिः ।
अजिग्रन्नभ्रमुदकमगमं कालधर्मताम् ॥ १८ ॥
ततोऽहमासञ्जुनकः परिभ्राम्यन्गृहे रूढे ।
कुक्षिम्भरिरहं मार्गं त्यक्तोच्छ्रष्टाश्रमक्षकः ॥ १९ ॥
कदाचिदाविशं श्वा सन्नात्मवेद्भ्रममहानसम् ।
बुभुक्षितो भक्षयितुं स्यालीस्थापितमोदनम् ॥ २० ॥
जिग्रन्भूमितलं पश्यन्दिशो दृश शनैर्भयात् ।
शङ्कमानो जनं स्वान्ते पार्श्वे च विलिहन्नपि ॥ २१ ॥
ततः कदाचिदागत्य धीक्षितस्तनुर्जनिजैः ।
जापया च जरसाऽहं तडितो लगुडादिभिः ॥ २२ ॥
ततो भद्रकटीयन्त्रो बहु शोणितमुद्गमम् ।
निर्जगाम वहिर्गोहात्कथाञ्जिन्मूर्च्छयाऽऽकुलः ॥ २३ ॥
अङ्गे पु तिगन्धेषु क्रिमिगर्भेषु कालतः ।
ततः कदाचिदायातः प्रेत्य शौण्डिकसञ्चनि ॥ २४ ॥
अश्वोऽमचमहं विद्वंस्तत कालक्रमादिह ।
कदाचिच्चत्वरे तेन समानीतो जनाकुले ॥ २५ ॥
विक्रयाय जरालीढपतयालुरदावलिः ।
जायया द्वारकायात्रां कर्तुंमुद्यतया सञ्चत् ॥ २६ ॥
मौष्येनाल्पीयसा केतुं तुरङ्गं चेष्टमानया ।
जश्रुहेऽहं तथा दाम्नि ह्यल्पेन वसुना जरन् ॥ २७ ॥
गन्तुं चाऽऽरभ्यत द्वित्रः पुत्रैराहृष्ट मां समम् ।
शनै शनैः सरस्तीरे मग्नोऽहं गुरुकर्मि ॥ २८ ॥
तत्राहं कुण्ठितश्रीवमपनं कर्ममातरे ।
ताड्यमानो मुहुः पुत्रैर्लगुडोपलपाणिभिः ॥ २९ ॥
उत्थाप्यमानो बहुधा प्राणान्मोचितयानहम् ।
ततो निश्चित्य मां तत्र मृतं भग्नोद्यमाः सुताः ॥ ३० ॥
आकृष्य मातरं दीनां प्रावृण्व्य निर्ययुर्गृहम् ।
ततः सम्प्रेत्य बहुना कालेन च्छागतां गतः ॥
निस्तीर्णानेकहीनोऽश्वयोनिमत्पातयातनः ॥ ३१ ॥

द्विज उवाच—

किमनेन महाछाग कुन्धजातेन नित्यशः ।
थयावदज्ञा मल्लं सुखमात्यन्तिकं भवेत् ॥ ३२ ॥

छाग उवाच—

आहर्ष्य कथयिष्यामि पुनरन्यदपि द्विज ! ।
स्वस्थमापृच्छमानस्य तथास्ति यदि कौतुकम् ॥ ३३ ॥
अस्ति नाम्ना कुरुक्षेत्रं नगरं मोक्षदायकम् ।
सूर्यवंशोऽभवत्तत्र चन्द्रशर्मा महीपतिः ॥ ३४ ॥

सूर्यापरागसमये श्रद्धया परयाऽन्वित ।
दानं स कालपुरुषं दातुं समुपचक्रमे ॥ ३५ ॥
समाहूय द्विजन्मानं वेदवेदाङ्गपारागम् ।
स्नातुं पुण्योदके पुण्यो ययौ सार्धं पुरोधसा ॥
अथोच्चैः कालपुरुषो वाचमूचे हसन्निव ॥ ३६ ॥
कालपुरुष उवाच—
अन्ये नैव प्रगृह्णन्ति क्षेत्रेऽनाप्यपि किञ्चन ।
सूर्यापरागसमये कुदक्षेत्रामिधे स्थले ॥ ३७ ॥
दानं च कालपुरुष जिघृक्षसि कथं द्विज । ।
ज्ञात्वाऽपि निश्चितं सर्वमेतत्पातककारकम् ॥
प्रार्तसे कथं कर्तुं धनलोभाभ्यया धिया ॥ ३८ ॥
छाग उवाच—
इत्थमाकर्ण्य तद्वाक्यं जगद्विस्मयकारकम् ।
किमनेन महादानमयेनेत्यवदद्विज ॥ ३९ ॥
परविधिमहादानपातकागाधयारिधिम् ।
जानामि तरितुं सम्यग्गुणायमहमेव हि ॥ ४० ॥
ततः स्नात्वा महीपाल परिधाय च वाससी ।
शुचिं प्रसन्नहृदयं सितमाल्यानुलेपनं ॥ ४१ ॥
अवलम्ब्य कराम्भोजं पार्श्ववर्तिपुरोधस ।
समाययौ सेव्यमानः स तत्कालोचितैर्जने ॥ ४२ ॥
समागत्य च भूपाल प्रादात्तत्कालपूरुषम् ।
ययोचितेन विधित्वा तस्मै मरुत्या द्विजन्मने ॥ ४३ ॥
निर्भिद्य कालपुरुषहृदयं निर्दयादय ।
पापात्मा निर्ययौ कश्चिच्चाण्डालो रफ्तलोचन ॥ ४४ ॥
किञ्चित्प्रापितकालश्च परनिन्दारसात्सये ।
निन्दा चाण्डालिका देहात्पार्श्वमागाद्विजन्मन ॥ ४५ ॥

एतच्चाण्डालयुगलं निर्गत्यारणलोचनम् ।
ततः सञ्चरितुं चक्रे प्रसह्याङ्गे द्विजन्मन ॥ ४६ ॥
गीतानां नवमाध्यायं जपन्तं च हृदि स्थितम् ।
कम्पमानं द्विजं किञ्चित्कर्ण्णीं पश्यति भूपतौ ॥ ४७ ॥
अन्तर्निद्राणमोविन्दं कम्पमानमिवाभ्युधिम् ।
मरुदान्दोलनैर्विद्वाद्द्विजन्माऽऽप स्वसंश्रयम् ॥ ४८ ॥
ततो गीताश्वरोद्भूतेर्वैष्णवैः परिपीडितम् ।
पलायमानं चाण्डालयुगलं निष्कलोद्यमम् ॥ ४९ ॥
तत्रिंशत्कामं वेगेन द्विजाते पार्श्ववर्ति यत् ।
दारोरे वतंमानं च परनिन्दारसात्सवम् ॥ ५० ॥
इत्थं कलितवृत्तान्तं प्रत्यक्षं क्षितिबलम् ।
पर्यपृच्छद्विजन्मानं विस्मयस्मेरलोचन ॥ ५१ ॥
राजोवाच—
कथमापदियं घारा निस्तीर्णा महती त्वया ।
कं मन्त्रं जपता विप्रं कं वा सस्मरता सुरम् ॥ ५२ ॥
कं पुमान्कां च योषित्सा कथमेतामुपस्थितौ ।
कथं च शान्तिमापश्रावित्युदीर्य मे द्विज ! ॥ ५३ ॥
द्विज उवाच—
चाण्डालमूर्तिमासाद्य मूर्तं किलियममुल्लङ्घनम् ।
योपिन्यूर्तिमयीं निन्दां द्वयमेतद्वैश्वहम् ॥ ५४ ॥
गीतानां नवमाध्यायमन्त्रमालां मया स्मृता ।
तन्माहात्म्यमिदं सर्वं त्वमवेहि महीपते ! ॥ ५५ ॥
छाग उवाच—
गीतानां नवमाध्यायं जपामि प्रत्यहं द्विज ! ।
निस्तीर्णाश्चाऽऽपदस्तेन कुप्रतिग्रहसम्भवा ॥ ५६ ॥
श्रीशिव उवाच—
अन्यस्य नवमाध्यायं राजा तस्माद्विजन्मन ।
तानुभावपि लेभाते परा निर्दतिमुत्तमाम् ॥ ५७ ॥

इति श्रीमहापुराणे पाद्म उत्तरखण्डे गीतामाहात्म्ये श्रीमद्भगवद्गीतानवमाध्यायमाहात्म्य-
कथनं नाम नवसप्तत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ ९ ॥

श्रीमते रामानुजायः नमः

यामुनमुनिप्रणीतो गीतार्थसंग्रहः ।

[अध्यायः १०]

स्वकल्याणगुणानन्त्यकृत्स्नस्वाधीनतामतिः ।
भक्त्युत्पत्तिविष्टृद्ध्यर्था धिंस्तीर्णा दशमोदिता ॥ १४ ॥

श्रीमद्यामुनमुनये नमः ।

श्रीमद्भिगमान्तमहादेशिकविरचिता गीतार्थसङ्ग्रहश्चा.

अत्र नवमसङ्गतिपूर्वकं भाष्यं—‘भक्तियोगः सपरिकर उक्तः; इदानीं भक्त्युत्पत्तये तद्विष्टृद्ध्ये च भगवतो निरंकुशैश्वर्यादिकरुयाणगुणानन्त्यं वक्तुं कृत्स्नस्य जगतस्तच्छरीरतया तदात्मकत्वेन तत्प्रवर्त्यत्वं च प्रपद्यते’ [रा. भा. १०।१] इति । एकादशारम्भे च भाषितम्—‘एवं भक्तियोगनिष्पत्तये तद्विष्टृद्ध्ये च सकलेतरविरुक्षणैः स्वाभाविकेन भगवदसाधारणेन कल्याणगुणगणेन सह भगवतः सर्वात्मकत्वं, तत एव तद्व्यतिरिक्तस्य कृत्स्नस्य चिदचिदात्मकस्य वस्तुजातस्य तच्छरीरतया तदायत्तस्वरूपस्थितिप्रवृत्तित्वं चोक्तम् । तमेतं भगवदसाधारणं स्वभावं कृत्स्नस्य तदायत्तस्वरूपस्थितिप्रवृत्तितां च भगवत्सकाशादुपश्रुत्य एवमेवेति निश्चित्य तथान्यत् भगवन्तं साक्षात्कर्तुं कामोऽर्जुन उवाच’ [रा. भा. ११।१] इति ॥ १४ ॥

श्रीमते निगमान्तमहादेशिकाय नमः ।

श्रीमद्भगवद्गीतायाः

विभूतियोगो नाम दशमोऽध्यायः ।

भगवतो निरतिशयं वात्सल्यं दुर्विज्ञेयं तत्त्वं च ।

श्रीभगवानुवाच—भूय एव महाबाहो ! शृणु मे परमं वचः ।

यत्तेऽहं प्रीयमाणाय वक्ष्यामि हितकाम्यया ॥ १ ॥

१ श्रीशाङ्करभाष्यम् ।

सप्तमेऽध्याये भगवत्स्तत्त्वं विवृतयश्च प्रकाशिताः, नवमे च; अथेदानीं येषु येषु भावेषु चिन्त्यो भग-
वांस्ते ते भावा वक्तव्याः । तत्त्वं च भगवतो वक्तव्यमुक्तमपि दुर्विज्ञेयत्वात्, इत्यतः श्रीभगवानुवाच—भूय
एवेति । भूय एव भूयः पुनर्नेह महाबाहो ! शृणु मे मदीयं परमं प्रकृतं निरतिशयवस्तुनः प्रकाशकं वचो
वाक्यं, यत्परमं ते तुभ्यं प्रीयमाणाय, मद्बचनात्प्रीयसे त्वमतीवामृतमिव पिबंस्ततो वक्ष्यामि हितकाम्यया
हितेच्छया ॥ १ ॥

२ आनन्दगिरिरचितं शाङ्करभाष्यव्याख्यानम् ।

अध्यायद्वये सिद्धमर्थं सङ्घेपतोऽनुभाषते—सप्तम इति ।
तत्त्वं सोपाधिकं निरुपाधिकं च, विभूतयः षड्विधोपनिर्विशेषरूप-
प्रतिपद्युपयोगिन्यः । उत्तराध्यायस्याध्यायद्वयेन सम्बन्धं वद-
न्ध्यायान्तरनवतारयति—अथेति । वक्तव्याः षड्विधोपध्याये
निर्विशेषप्रतिपत्तौ च विशेषत्वेनेति शेषः । ननु षड्विधोपं निर्वि-
शेषं च भगवतो रूपं प्रागेव तत्र तत्रोक्तं, तत्किमिति पुनरुच्यते ?

तत्राऽऽह—उक्तमपीति । यद्यपि तत्र तत्र तत्त्वमुक्तं तथापि
पुनर्वक्तव्यं दुर्विज्ञेयत्वादिति यतो मन्यतेऽत इति योजना ?
प्रकृतत्वं वचसः स्पष्टयति—निरतिशयेति । तदेव वचो
विशिनष्टि यत्परममिति । सङ्कुचेरथंसिद्धेरसङ्कुचितनार्थिके-
त्याशङ्कयाऽऽह—प्रीयमाणायवेति । ततो वक्ष्यामि तुभ्यमिति
पूर्वेण सम्बन्धः । हितं दुर्विज्ञेयं तत्त्वज्ञानम् ॥ १ ॥

३ रामानुजभाष्यम् ।

भक्तियोगः सपरिकर उक्तः, इदानीं भक्त्युत्पत्तये तद्विद्वद्द्वये च भगवतो निरङ्कुशैश्वर्यादिकल्याण-
गुणगणानन्त्ये, कृत्स्नस्य जगत्स्तच्छरीरतया तदात्मकत्वेन तत्प्रवर्त्येत्वं च प्रपञ्च्यते—भूय इति । मम
माहात्म्यं श्रुत्वा प्रीयमाणाय ते मद्भक्त्युत्पत्तिविद्विष्टरूपहितकामनया भूयो मन्माहात्म्यप्रपञ्चविषयमेव
परमं वचो यद्वक्ष्यामि तदवहितमनाः शृणु ॥ १ ॥

१ एककारोऽपि शब्दसमालोचनः । भूय एव भूयोऽर्थात्यर्थः । परा मा सम्भत् येन तत्परमम्, सम्भत्प्रदं, यथार्थानुभवसाधनं,
मोक्षप्रदं चैत्यर्थः । अत्र धामनः—

यथाऽन पितृन्वरपीडितानां शिता नितान्तं मधुराऽपि तिक्ता ।

दुरन्तपापोपहतान्तेभ्यो न रोचतेऽन्नस्य तथा परत्त्वम् ॥

यदि त्वमप्यज्ञेन । तादृशः स्या न तर्हि गुणं कथयेयमेत्वं ।

एवं प्रीयमाणं तु विलोक्य भूयो वदाम्यशृणुऽमि हिताय दुष्टः ॥

जलापमालोक्य विराय बालं स्वाद्भ्रमभ्रन्तमयावितीऽपि ।

पिता हितार्थी प्रददाति भूयोऽप्यमं हि रस्य स्वयमेव तस्मि ॥ इति ।

यत्तु नव्यैः—कर्मयोगसिद्धयर्थे यः परमेश्वरस्य व्यक्तरूपोपासनादयो राजमार्गः पूर्वाध्याये उक्तः स एवास्मिन्नध्यायेऽपि
प्रकृतः—इत्याद्युक्तम् ; तत्र मनोरमम्, उपासनायाः कर्मयोगस्य च साध्यसाधनभावसाधनं, विभूतीनामीशस्य सोपाधिदृश्य-
त्वेन व्यक्तस्वरूपोपासनावेत्याहुः ।

—अधिगीता ।

४ वेद्दुटनाथकृता तात्पर्यचन्द्रिका ।

दशमसङ्गतिं वक्तुं नवमार्थं सप्तमप्रत्ययध्यायत्रयार्थं वा घट्टहाह— भक्तियोग इति । 'स्वकल्याणगुणानन्त्यं कृत्स्नस्वाधीनतामतिः । भक्त्युत्पत्तिविट्द्वयार्थां विस्तीर्णां दशमोदिता' [गी. सं. १४] इति सङ्ग्रहलोकं व्याख्येयं सङ्गतिमाह— इदानीमिति । पूर्वं सपरिकरमक्तियोगस्वरूपप्रश्नपरतया स्वकल्याणगुणादे सङ्ग्रहेण कथनम्, इह तु तत्प्रश्नमिलित्व सरप्राप्तिरपौनस्कर्त्यं च 'विस्तीर्णा' इत्यनेन विवक्षितमिति दर्शयितुं इदानीं प्रपञ्चयत इति पदद्वयम् । अर्जुनस्य वक्ष्यमाणार्थ-श्रवणयोग्यत्वं तस्यार्थस्य च परमहितसाधनत्वादिकं च वदन् शोषच्छन्दनं सावधानयति 'भूय एव' इति श्लोकेन । प्रथमन्तरेणापि स्वयमेव प्रतिपादने हेतुः 'प्रीयमाणाय' इत्यनेनोच्यत इत्यभिप्रयस्तादृशप्रीतिर्विषय दर्शयति मम माहात्म्यं श्रुत्येति । बाहुशालिना हि परोत्कर्षकथनमसूयावहम् ; भवतस्तु शिशुपालादिव्याकुले जगति भाग्यवशादीदृशो प्रीतिः

सञ्जातेति 'महाबाहो !' 'प्रीयमाणाय' इत्यनयोर्भावः । यद्वा बाहुबलाद्यया ते बाह्वशनुविजयः, तथा मद्रिपयप्रीतिबलादान्तराशरवोऽपि त्वया जिता इति भावः । प्रकरणादर्धस्वभावाच्च हितं विशिनष्टि— मद्रक्ष्युत्पत्तिविद्युद्धिरूपेति । 'सर्वपापैः प्रमुच्यते' [१०।३] 'सोऽद्विकम्प्येन योगेन युज्यते' [१०।७] इति हि वक्ष्यत इति भावः । उक्तमानस्य पुनरभिधाने प्रयोजनाभावात् 'भूय एव' इत्यनेन प्रकान्तगुणतमात्रं वक्ष्यार्थप्रश्नरूपत्वं विवक्षितमित्यभिप्रायेण— भूयो मन्माहात्म्यप्रपञ्चनाविषयमेवेत्युक्तम् । एतेनैव वचनं परमत्वे हेतुरपि दर्शित । शृण्वत एवार्जुनस्य पुन 'शृणु' इति विधानं विशिष्टप्रवणार्थमित्यभिप्रायेणाह— तद्वच्चिन्तमना इति । पूर्वमानस्यैव दोषनिश्चया गहनमात्रमुक्तम् ; इदानीमुच्यमाने प्रीयमाणाय गुणसम्पत्त्यादिगहनमुख्यतोऽतस्तत्त्वयाऽयन्ताव-हितेन मवितव्यमिति भावः ॥ १ ॥

५ आनन्दतीर्थकृतं (माध्वीयं) भाष्यम् ।

अंम् । उपासनार्थं विवृतीः विशेषणकारणत्वं च केषाञ्चिदनेनाव्यायेनाह— प्रीयमाणाय श्रुत्वा सन्तोषं प्राप्नुवते ॥ १ ॥

६ जयतीर्थकृता प्रमेयदीपिका ।

प्रकृतसङ्गतत्वेनाव्यायप्रतिपार्थ दर्शयति— उपासनार्थ-मिति । यथे ध्यानमुक्तं तत्रवमान्ते 'मन्मना भव' इति स्मारितं, तत्र च्ये यसापेक्षं, विशिष्टाधिकारिणा च भगवद्विभूतय उपास्या अतस्ता आहानेन दशमाध्यायेन । तत्रादी केषाञ्चिद्दश्यादीना महर्त्यादीनां च विशेषकारणत्वमपि भगवत आहित्यर्थं । विमुक्तिशब्दाद्येस्तारदर्शनैर्निर्णयेऽभिहित । तदुक्तेर्भूयस्त्वात्प्रयम-मुपादानम् । अत एवेकवाक्यता । ननु विभूतयः 'रवोऽहं'

[७८] इत्यादिनोक्ता एव; सत्यम्, अत एव 'वित्तेरगाम्यन्' [१०।१८] इति वक्ष्यति; विशेषकारणत्वं नाम सामर्थ्या-तिशयोपेततया निर्माणम् । प्राक् 'शोकैर्षं विप्रमानस' [११।२७] इत्युक्तम्, तद्विषयं कथं 'प्रीयमाणाय' इत्युच्यत इत्यती व्याचष्टे— प्रीयमाणायेति । पूर्वं वन्धुत्रेदाच्छोक उक्त, इदानीं भगवद्भजनश्रवणनिमित्तास्तन्तोपप्राप्तिं श्रोतुवत्सम्पत्प्र-तिपादनायुच्यत इति न विरोध इति भावः ॥ १ ॥

७ श्रीमद्भनुमद्विरचितं पैशाचभाष्यम् ।

एवमर्जुनाप विज्ञानमहितं ज्ञानं साक्षान्मोक्षमाधनमुपदिश्येदानीं येपु भावेषु चिन्तनीयो भगवांस्ते भामा भगवत्तत्त्वं च प्रागुक्तमपि दुर्विज्ञानत्यात्पुनरुक्तव्यमिति कृत्वा भगवानुवाच— भूय एवेति । भूय एव भूयोऽपि महानाहो ! शृणु आकर्ष्य मे मम परमं श्रेष्ठं वचनं, यद्वचस्ते तुभ्यं प्रीयमाणाय तर्प्यमाणाय वक्ष्याम्यभिधास्यामि हितकाम्यया हितेच्छया ॥ १ ॥

८ धीचेद्दुटनाथप्रणीतं प्रज्ञानन्दगिर्याख्यानाम् ।

नवमेऽध्याये मद्यतारवज्जानं तदन्तरङ्गसाधनभगवद्भक्ति-वैमर्षं चोपदिष्टम् । दशमे तु कर्तृद्विद्भसाधनभूता भागव-द्रिभूतय उपदिश्यन्ते । पपपि तस्मै 'रवोऽहमसु' [७८] इत्यादीना विभूतयो वर्णितः, नवमे च 'अहं कर्तुर्हं यत्' [११।१९] इत्यादिनां, तथापि ता एवात्र प्रपञ्चयन्ते-तत्र भाववदीयप्रथमादशरतन्त्रस्यदृष्टमपि तावन्मह-चरमीनि स्वोऽप्युत्पत्तिविष्कारणेनार्जुनमभिप्रेक्ष्यमाणं, धीम-

गवानुवाच— भूय एवेति । महाबाहो ! सर्वलोकेष्वरेणोप साक्षान्महादेवेन परमप्रणा सह कृताहवतया महान्ती भेदो बाहू चर्येति सबहुमानं सम्बोधनम् । प्रीयमाणाय अर्जुने-नेव मद्रक्ष्येन प्रीतिं प्रतिपद्यमानाय ते त्वभ्यं हितकाम्यया हितेच्छया वदस्यामि, तन्मे परमं श्रेष्ठं वच यूप एव पुनरपि शृणु ॥ १ ॥

९ श्रीबह्मभाचार्याविष्कृता तत्त्वदीपिका ।

अथोक्तमक्तिवृद्धयर्थं स्वयोगप्रभवं हरिः । भूय एवाहानुपृष्टो विभूतिं चापि केशवः ॥ १ ॥
 सच्चिदानन्दसम्भूतं जगदेतत्सदा-(मदा)-त्मकम् । इति सर्वात्मदृष्टयर्थं सर्वत्याह विभूतिताम् ॥ २ ॥
 पूर्णस्य तत्पूर्णमदः पूर्णमेवावशिष्यते । इति श्रुत्यांशिनो विष्णोस्तथास्वे नास्त्यपूर्णता ॥ ३ ॥
 समुद्रस्येव पूर्णस्य कोटिप्रह्लाण्डदेहिनः । सर्वा विभूतयस्तस्य मुख्या एवात्र कीर्तिताः ॥ ४ ॥

तथाहि श्रीभगवानुवाच- भूय एवेति । स्वधर्मानुष्ठानार्थं विद्यमानो महान्तो बाहू यस्य हे महाबाहो ! भूयस्तन्मे वचः शृणु, यत्तेऽहं वक्ष्यामि हितकाम्यया । किम्भूताय ? मन्माहात्म्यं श्रुत्वा प्रीयमाणाय । वचश्च किम्भूतं ? परमं मद्योगवैभवज्ञापनविषयकम् ॥ १ ॥

१० श्रीपुरुषोत्तमजीकृतामृततरङ्गिणी ।

<p>नवमे भक्तिरूपं यदुक्तं तत्सिद्धये हरिः । स्वविभूतिस्वरूपं च कृपया दशमेऽप्रवीत ॥ १ ॥ पूर्वाण्याये सर्वकर्मसमर्पणञ्जकं, ततश्च भक्तिकरणमाज्ञ- सम्, तच्च स्वरूपाज्ञानेन कृतमप्यकृतप्रापमिति स्वरूपज्ञान- नार्थं स्वस्वरूपं स्वविभूतिरूपं वदन् पार्थ श्रवणार्थं सावधान- तया सम्बुद्धीकृत्वा प्रतिजानीते- श्रीभगवानुवाच भूय</p>	<p>एवेति । हे महाबाहो ! भजनौपयिकरूपप्राप्तितमम् । भूय एव पुनरपि मम वचनश्रवणेन प्रीयमाणाय परमानन्दं प्राप्नु- वते ते हितकाम्यया यदहं वक्ष्यामि तत् परमं परो भीषते ज्ञायतेऽनेनेति परमार्थरूपमुक्ते मे वचः शृणु । 'प्रीयमा- णाय' इति पदेनान्येभ्योऽवक्तव्यत्वं गोप्यत्वं च ज्ञापितम् । 'हितकाम्यया' इतिपदेन परमरूपा दर्शिता ॥ १ ॥</p>
---	---

११ नीलकण्ठकृतो भारतभावदीपः ।

सप्तमे स्वर्णद्वारच्योऽर्थो निरूपितः, तदुपासनाच्च क्रममुक्तिरित्यष्टमे प्रोक्तं, नवमे तत्पदलक्ष्यार्थं उक्तं; तन्प्राप्तये च विश्वतोमुखं सर्वत्र भगवद्भावभावनत्मकं भगवद्भजनमुक्तम्, तद्वागद्वेषकलुपितमनसामशक्त्यमिति मन्वानो भगवांस्तत्सिद्धये स्वविभूतीः केपुचिदेव पदार्थेषु भगवद्बुद्धिविधानार्थास्तावदर्शयति दशमे; तत्कलभूतं विश्वतो-
 मुखस्योपासनं, तेन च विश्वरूपदर्शनमेकादशे, द्वादशे पुनस्तत्पदलक्ष्यस्याव्यक्तस्योपासनं तदुपासकलक्षणानि चोक्त्वा षष्ठासनाकाण्डं तत्पदार्थशोधनार्थं समापयिष्यति, तत्र वात्सल्यात्स्वयमेव श्रीभगवानुवाच- भूय एवेति । हे महाबाहो ! भूयः प्रागुक्तमपि पुनरं परमं निरतिशयवस्तुनः प्रकाशकं वचः शृणु । प्रीयमाणाय अमृतपानादिवन्मदूचनान्धीतिमनुभवते वक्ष्यामि हितकाम्यया तव हितेच्छया ॥ १ ॥

न मे विदुः सुरगणाः प्रभवं न महर्षयः ।
 अहमादिर्हि देवानां महर्षीणां च सर्वशः ॥ २ ॥

१ शां. भा.— किमर्थमहं वक्ष्यामीत्यत आह— न म इति । न मे विदुर्न जानन्ति सुरगणा ब्रह्मादयः । किं ते न विदुः ? मम प्रभवं प्रभावं प्रभुशक्त्यतिदायम्, अथवा प्रभवं प्रभवन्मुत्पत्तिम् । नापि महर्षयो भृग्वादयो विदुः । कस्मात्ते न विदुः ? इत्युच्यते— अहमादिः कारणं हि यस्माद्देवानां महर्षीणां च, सर्वशः सर्वप्रकारैः ॥ २ ॥

२ आ. शां. व्या.— कथिदन्वोऽपि परमं वचो मद्यं वक्ष्यति, तेन च मम तत्त्वज्ञानं भविष्यति, अतो भगवद्भजन-
 मकिञ्चित्करमिति शब्दित्वा परिहरति— किमर्थमित्यादिना ।
 इन्द्रादयो भृग्वादयश्च भगवत्प्रभावं न विदन्तीत्यत्र प्रप्रपूर्वकं
 हेतुमाह— कस्मादिति । निमित्तत्वेनोपादानत्वेन च यतो
 देवादीनां भगवानेव हेतुस्तत्तद्विकारास्ते न तस्य प्रभावं विदु-
 रित्यर्थः ॥ २ ॥

१ महर्षयः— 'गत्यर्थादप्येतांतीनामनिष्पत्तिदृश्यते । यस्मादपन्ति सत्त्वेन महत्तन्माहर्षयः ॥' (ब्रह्म. पू. १।७) इति निरुक्ताः ।
 प्रभवं विदुरीशस्य शास्त्रदृष्टया सुरादयः । न तद्विवक्षितमिहेत्यादित्य हेतुमूचिषान् ॥ इति धामनः ।
 सर्वशः सर्वैः प्रकारैः । न विदुरिति सम्बन्धः । जानन्तोऽपि केचित्कैचिदेव प्रकारैर्जानन्ति, न सर्वैः प्रकारैः कोऽपि जानाति,
 अतोऽज्ञेये वक्ष्यामीत्यर्थः इत्यन्ये ।
 — अविगीता ।

३ रा. भा.—सुरगणा महर्षयश्चातीन्द्रियार्थदर्शिनोऽधिकतरज्ञाना अपि मे प्रभवं प्रभावं न विदुः मम नामकर्मस्वरूपस्वभावादिकं न जानन्ति; यतस्तेषां देवानां महर्षीणां च सर्वेशोऽहमादिः तेषां स्वरूपस्य ज्ञानशक्त्यादेवाहमेवादिः; तेषां देवत्वदेवर्षित्वादिहेतुश्रुतपुण्यानुगुणं मया दत्तं ज्ञानं परिमितम्; अतस्ते परिमितज्ञाना मत्स्वरूपादिकं यथापन्न जानन्ति ॥ २ ॥

४ वे. ता. च.—वक्ष्यमाणस्य ज्ञानस्यातिदुर्लभत्वमाहृणीयत्वरत्वाद्योच्यते—‘न मे विदुः’ इति श्लोकेन ‘सुरगणा’ ‘महर्षयः’ इत्याभ्या प्रतिषेधोपधिकप्रतिषेधसम्भावनास्यल-प्रदर्शनमित्यभिप्रायेणोक्तं अतीन्द्रियार्थदर्शिनोऽधिकतर-ज्ञाना अपीति । प्रभावगोचरवेदनमत्र निविध्यते, न तु प्रभाव, विशिष्टनिषेधे गौरवात्, कर्माधीनोत्पत्तेरभावादेव तद्वेदनस्य निषेद्धमयुक्तत्वात्, अनन्तरं च ‘ओ माम्’ [१०।३] इति प्रभावज्ञानमेवोच्यते, न तु जन्मज्ञानम्, ‘अजम्’ इत्येव वचनात्, अत एवावताररहस्यविषयत्वमपि नात्रान्वितम्, प्रपञ्चितं च तत्प्रयोगेव, इह त्वन्यत्प्रपञ्चयते, तत्तत्रात्र देवर्षिभि रप्येव ईश्वरे विद्यमानश्च प्रभव—प्रकर्षेण सत्ता प्रभाव एव भवितुमर्हतीत्यभिप्रायेण प्रभावमित्युक्तम् । प्रभाव दिवि-च्छाद—मम नामेति । जन्मविषयत्वे हेतुरनन्वित इत्यभि-प्रायेण यत् इत्यनेन द्विशब्दस्य हेतुपरता दर्शिता । ‘सर्वेश’

इति न देवादीना कास्त्वर्यमान विवक्षितं, तस्य बहुवचना सशोचादपि सिद्धे, अतस्तदभिप्रेत व्यञ्जयति—तेषां स्वरूप स्येत्यादिना । कथमसौ प्रभावापरितानहेतुरिति शङ्कायामभिप्रेत हेतुत्वप्रकारं विशदयति—तेषां देवत्वोति । वैषम्यनेर्ष्य परिहाराय परिमितत्वसिद्धये च पुण्यानुगुणत्वकथनम् । “को अद्वा वेद क इह प्रवोचत् । कुत आ जाता कुत इय विसृष्टि । अर्गोदेवा अत्य विसर्जनाय । अथा को वेद यत् आबभूव । इय विसृष्टियत् आबभूव । यदि वा दधे यदि वा न” । ‘नो अस्याध्यक्ष परमे व्योमनः । सो अत्र वेद यदि वा न वेद’ [ऋक्स ८।७।१७ तै ब्रा. २।८।१।७] इत्यादियुक्तमि-प्रायेणाह—अत इति । ‘यत्र देवा न सुनयो न ब्राह्म न च साक्षरः । जानन्ति परमेशस्य तद्विष्णो परम पदम्’ [वि ७ १।१।५३] इत्यादिसृष्टिश्च श्रुत्या ॥ २ ॥

५ आ. मा. भा.—प्रभवं प्रभावं, मदीयां जगदुत्पत्तिं वा । तद्वशात्वात्तस्येत्युच्यते । यद्यस्ति तर्हि देवा-दोऽपि जानन्ति, सर्वज्ञत्वात्; अतो नास्तीति भासः । ‘अहमादिर्हि’ इति तत्पत्तिरपि यस्य वशा, कुतस्तस्य जनिरिति ज्ञापनार्थम् । ‘अहं सर्वस्य जगतः प्रभवः प्रलयः’ [७।६] इति चोक्तम् । उक्तं चैतत्सर्वमन्यत्रापि । “को अद्वा वेद क इह प्रवोचत्कुत आ जाता कुत इयं विसृष्टिः । अर्गोदेवा अस्य विसर्जनेनाथा को वेद यत् आ बभूव” [ऋक्सं. ८।७।१।७।६+ तै. ब्रा. २।८।९] इति “न तत्प्रमानमृपयश्च देवा विदुः कुतोऽन्ये-ऽल्पश्रुतिप्रमाणाः” इति ऋग्वेदसिलेपु । अन्यस्त्वर्थो “यो मामजं” [१०।३] इति वाक्यादेव ज्ञायते ॥ २ ॥

६ ज प्र दी — प्रभवशब्द केनचित्सामर्थ्यमात्रवाचि-त्वेन व्याख्यात, अन्येन तु भगवदुत्पत्तिवाचित्वेन, तदुभय मङ्गीडवैभक्तिरूपमि विश्वरूपाह—प्रभवमिति । मदीयामुत्पत्ति-मिति सम्बन्ध । जगदुत्पत्तिर्मे इति वय विशेष्यते ? इत्यत्र आह—तदिति । जगदुत्पत्तिरिति वर्तते । एव तर्हि भगवत्प्र-भावजगदुत्पत्तिवच भगवदुत्पत्तिरस्त्येव, किन्तु दुष्प्रतिवेद्यापन्न-मित्यत आह—यदीति । भगवदुत्पत्तिरिति शेषः । सर्वज्ञत्वात् सामान्यत इति शेषः । तत् पर न च सामान्यतोऽपि जान न्तीत्यप्याहार । अत सर्वथाऽनुपलम्भात् । प्रभावादिकं तु विशेषण एव न जानन्ति, न तु सामान्यतोऽपीति भाव । ननु भगवदुत्पत्तेरभावब्येदनाभिप्रेतस्तदा “अहमादिर्हि” इति हेतुवचनं न एतच्छब्दे । अत्र हि देवादयोऽर्वाचना मया यथाः कथं पूर्वतनी-मुत्पत्तिं जनीयु ? इति प्रतीयत इत्यत आह—अह-

मिति । अपिशब्दोऽप्याहतेन सर्वस्येत्यनेन सम्बन्धयते । कुत ? जनकात् । मनवश्च सर्वस्याप्युत्पत्तिर्भगवदधीनेति नोच्यते किन्तु देवादीनामेव, तत्कथमनेन कारणाभाव सिध्यति ? इति चेत्, न, देवादिशब्दस्योपलक्षणार्थत्वात् । तत्कुत इत्यत आह—अहमिति । उक्तमर्थत्रयमुपपादयति—उक्तं चेति । इय विसृष्टिर्द्विविधा जगत्सृष्टिः कुतः कारणादात्रोक्तं क पुण कुत प्रमाणाद्वा वेद ? कथेह लोके प्रवोचत् ? न कोऽपि कुत धित् । यतो देवा अहमेधरस्य विसर्जनेन निष्प्रमा अर्वाचीना । सर्वथाऽन्यज्ञाने तदभाव स्यादित्यत उक्तं, अथान्यत् यतो यस्मात् इयमा बभूव स क प्रजापतिर्भगवान्वा वेदेर्यथं । न तत्प्रभावमित्यनादेति इत्यन्यम् । अत एव न्युत्कम् । प्रमाण प्रमा । अन्यस्त्वर्थो भगवतो जन्माभाव ॥ २ ॥

७ ह. पै. भा.—न मे चिद्विरिति । न मे विदुर्भिजानन्ति सुरगणाः प्रभवमुत्पत्तिं न महर्षयः । अहमादिः कारणं हि यस्मादेवानां महर्षीणां च सर्वेशः

सर्वेषाम् । यस्माद्देवानां सर्वेषां महर्षीणां चाहमादिः कारणं तस्माद्देवा महर्षयश्च ममोत्पत्तिं न जानन्तीत्यर्थः ॥ २ ॥

८ वें. ब्र. वि.— किञ्च मन्माहात्म्यस्य मां विनाऽन्यो न चकाऽस्ति, तदनभिज्ञत्वम्; अतोऽहमेव त्वदपृष्टमपि त्वयि ज्ञेयाद्ब्रह्मयामीत्याह— न म इति। अधिकतरज्ञानाः सुरगणाः तत्त्वार्थदर्शिनो महर्षयश्च मे मम प्रभवं प्रभावं नानाविभूतिभिराविर्भावं वा न विदुर्न जानन्ति; अन्येषां का कथा?

इति भावः । हि यस्माद्देवानां महर्षीणां च सर्वेषाः स्वरूपज्ञान-शक्त्यादिभिः सर्वप्रकारैः अहमादिः कारणम् । अतस्ते मद-धीनपरिमितज्ञानशक्तिस्त्वात् मां यथावज्जानन्तीत्यहमेव तुभ्यं ब्रह्मयामीत्यर्थः ॥ २ ॥

९ व० त० दी०— इच्छत्यापि पुनः परमतया कथने दुर्विज्ञेयत्वं हेतुमाह— न मे विदुरिति । प्रभवं योग-वैभवं जन्मादिकं वा महर्षयः अतीन्द्रियार्थदर्शिनोऽपि हि यतस्तेषामादिरहं इत्यतो न विदुः अर्वाचीनाः, न हि जन्त्यो जनकस्यादि जानाति ॥ २ ॥

१० पु. अ. त.— अथ स्वहृषां विना अत्योक्तस्वस्व-रूपस्यातिदुर्ज्ञेयत्वेन दुर्लभत्वमाह— न म इति । मे मम प्रभवं प्रकृष्टं भवं जन्म— प्रादुर्भावमिति यावत्— सुरगणा ब्रह्मेन्द्रादयो महर्षयो सृष्ट्यादयो न विदुः न जानन्ति। अहं देवानां ब्रह्मादीनां सर्वैतः सर्वप्रकारैः आधिदैविकत्वेन देव-

त्वेन च आदिर्दुर्लभतः । च पुनस्तथैव महर्षीणां च । इति निश्चयेन सन्देहाभावार्थं देवत्वात् प्रपिवात् स्वयंलभूत-त्वेन ज्ञानमात्मवकं, तथापि भूभारहरणार्थं स्वस्वार्थं च-क्षार्थं प्रादुर्भावं जानन्ति; परं यदर्थं यद्गुणं प्रादुर्भावस्तं भङ्गुपां विना न जानन्तीति भावः ॥ २ ॥

११ नी० भा० दी०— दुर्ज्ञेयत्वाच्च मत्स्वरूपस्याहं त्वां ब्रवीमीत्याह— न म इति । प्रभवं प्रकृष्टं भवं ऐश्वर्यं वियदादिः सृष्टिसामर्थ्यं न विदुः । तत्र हेतुः— अहमिति । अयं भावः— देहोत्पत्त्यनन्तरं हि देवादीनां बुद्ध्या-दिल्लभः, न चार्वाचीनैर्बुद्ध्यादिभिः स्वोत्पत्तिप्राक्कालीनोऽर्थः परिच्छेत्तुं शक्यत इति पदार्थः स्पष्टः ॥ २ ॥

यो मामजमनादिं च वेत्ति लोकमहेश्वरम् ।
असम्मूढः स मर्त्येषु सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥ ३ ॥

१ शां. भा.— किञ्च— यो मामजमनादिं च— यस्माद्देहमादिर्देवानां महर्षीणां च, न ममान्य आदि-विद्यते; अतोऽहमजोऽनादिश्च, अनादित्वमजत्वे हेतुः । तं मामजमनादिं च यो वेत्ति विजानाति लोक-महेश्वरं लोकानां महान्तमीश्वरं तुरीयमज्ञानतत्कार्यवर्जितं असम्मूढः सम्मोहवर्जितः स मर्त्येषु मनुष्येषु सर्वपापैः सर्वैः पापैर्मतिपूर्वामतिपूर्वकृतैः प्रमुच्यते प्रमोक्ष्यते ॥ ३ ॥

१ अत्र वामनः—

देवायाः प्रभवं न मे विदुरिति प्रोक्तं पुरा यततो जन्मास्तीत्यवसीयते भगवतो न ज्ञायते यत्परं । प्राज्ञत्वमिहात्मनश्च तदिदं शिष्टं न वाक्यं कथं ? शङ्कामनादिनामनुबन्धेनो निरस्त्यस्यमुम् ॥

प्रलये ब्रह्मणि परे नेशत्वमवशिष्यते । शुद्धसत्त्वस्योदये तु तत्पुनः प्रतिभासते ॥

स एव तस्य प्रभनोऽजत्वं सङ्गच्छते कथम् ? इति चैतत्साधयितुमनादिं चेत्यवोचत ॥

ब्रह्मण्युदेति प्रथमं माया, तच्छब्दलम्बतः । ईशः प्रकाशते, जन्म तदस्येति न साम्प्रत्यम् ॥

प्रतिसर्गोद्भवं यस्मादाविर्भाव. परेशिषुः । एवमेव ततोऽनादिस्माधिरमनुत्तमः ॥

कथो ब्रह्मण्युपाधेयो न समाधिरसौ यतः । प्रत्यगृह्यते स्वात्मबोधप्रत्ययो नात्र विद्यते ॥

न समोलीनतोपापेरेतो नास्य मुपुत्तिता । न समाधिर्न त्रिद्वेषं सावस्था यस्मात्ततः ॥

साधर्म्यात्प्रमयोः किञ्चिद्योगनिद्वेति तां जयुः । जागृत्युपाधिर्दुयोऽस्या लीयते यथिदात्मनि ॥

पूर्वस्य नाशेनान्यस्योपापेः स्याद्भ्रमो यदि । बाध्यं स्यात्तन्म, तस्य स्तः केचन तु स्योदयो ॥

अतो हनादित्वासां तस्मादीदोऽपि सादराः । अनादित्वे च निर्वापमजत्वमपि सिद्धयति ॥

इत्यादिनामादिदयश्च हेतुर्दृशंनपरतया व्याख्यातवान् ।

२ आ. शां. व्या.— इत्थ कविदेव भगवत्प्रभावं वेत्ती- विदुः १ इत्यपेक्षया पारमार्थिक प्रभाव तद्वीर्यं च कथयति-
त्याह— जिज्ञेति । कोऽसौ प्रभावो भगवतो यं बहवो न यो मामिति । पद्मशापौनरुक्त्यमाह— अनादित्यमिति ॥३॥

३ रा. भा.— तदेतदेवाद्यचित्त्यस्वरूपयाथात्म्यविषयज्ञानं भक्त्युत्पत्तिनिरोधिपापनिमोचनोपायमाह-
य इति । न जायत इत्यजः; अनेन विकारिद्रव्यादचेतनात्संसृष्टात्संसारिचेतनाच्च निसजातीयत्वमुक्तम्;
संसारिचेतनस्य हि कर्मकृताचित्तसंसर्गो जन्म । ' अनादिम् ' इत्यनेन पदेनादिमतोऽजान्मुक्तात्मनो निसजा-
तीयत्वमुक्तम् । मुक्तात्मनो ह्यजत्वमादिमत्, तस्य हेयमभ्यन्वयस्य पूर्ववृत्तत्वाच्चदहर्हतास्ति, अतोऽनादित्य-
नेन तदनर्हतया तत्प्रत्यनीकतोच्यते; " निरवद्यम् " [श्वे. उ. ६।१९] इत्यादिश्रुत्या च । एवं हेयसभ्यन्व-
प्रत्यनीकस्वरूपतया तदनर्हं मां लोकमहेश्वरं लोकेश्वराणामपीश्वरं मर्त्येष्वसम्मूढो यो वेत्ति; इतरसजातीय
तपैकीकृत्य मोहः सम्मोहः; तद्रहितोऽसम्मूढः; स भद्रकृत्युत्पत्तिनिरोधिभिः सर्वैः पापैः प्रमुच्यते ।

४ वे. ता. चं — देवादितिरन्वयेदानीयत्वकथनस्य बक्ष्य-
माणोपयोग व्यञ्जयन् ' यो माम् ' इति श्लोकाभिप्रेतमाह—
तदेतदिति । ' यो वेत्ति ' इत्यनुवादरूपप्रतीतावन्वयर्थत
फलानुवादनोपायविधाने तात्पर्यमिलमिप्रायेण उपायमाह-
त्युक्तम् । अनुवादस्य व्यवच्छेदप्रदर्शनाय व्युत्पत्तिं तावदाह
न जायत इत्यज इति । विशेषणसामर्थ्यफलता तदुचिताय
वच्छेदाद्याहृतिमाह अनेनेति । विकारिद्रव्यात्तत्संसृष्टा-
दित्युभाम्या व्यवच्छेदयोग्यत्व दर्शितम् । " अजो निल
शाश्वत " [बटो १।२।१८] इत्यादिभिर्निलस्य जीवस्य
कथमविवक्षसंमारेणापराधव्यवच्छेदव्यवहित्यमाह ससारि
चेतनस्येति । ईश्वरम्यापि सर्वेशरीरतया तत्तदवित्त्वमर्गस्य
विद्यमानत्वात्तदुपायमाय कर्मवृत्तेत्युक्तम् । मुक्त्वापि स्वरूप-
नादित्वमस्ति, तत कथं व्यवच्छेदस्त्वमित्यत्राह मुक्तात्मनो
ह्यजत्वमादिमदिति । अत्राववेपेणानादित्वमिह विवक्षितम् ।
स्वरूपानादित्वविवक्षायां तु पौनरुक्त्यमिति भाव । मुच्यते
यामवि सप्तगो नास्ति, प्राचीनसप्तगविवक्षाया बद्धादव्यवच्छेद

स्यात्, अतस्तदानीन्तनस्वरूपाह्वयाहृति कथञ्चका ह्यादित्य
श्राह— तस्येति । सहकारिसप्तगौ हुल्लंस्त्वभावत्वं सहकार्य
भावप्रयुक्तकार्याभाववत्त्वमपि हि योग्यतेत्यभिप्राय । क्व
विशेषावच्छेदरहितनिरवद्यत्वविधायकधुत्या च अयमर्पित
इत्याह— निरवद्यमिति । अन्वयार्थमाह— एवमिति ।
देवैर्मादृग्भिश्च हुल्लं हान मन्दप्रज्ञेषु मर्त्येषु भाग्यवशात्स्वप्नि-
व्यायन इति निर्धारणार्थत्वमुचितम् । उत्तरार्धे च फलनिर्दि-
नासम्मूढमल्लेश्वरयो समुचितान्वयो नास्ति, ' यो मानेवमव-
म्नो जानाति पुण्योत्तमम् ' [१।५।१९] इति च बक्ष्यमा-
च्छायाऽन युक्त्यभिप्रायण मर्त्येष्वसम्मूढो यो वेत्तीत्यु-
क्तम् । असम्मूढशब्दाद्यं वक्तुमुपसर्गमिति तमर्थं व्यञ्जयति—
इतरैति । ' एतां निर्मृतिं योगं च मम यो वेत्ति तत्त्वतः ।
सोऽपिभ्यस्त्वेन भोगेन शुच्यते मान संशय ' [१०।१०] इत्य-
नन्तरमेव बक्ष्यमाणत्वाद्नापि तदुपयुक्तपापविमोक्ष एवाभिप्रेत
इत्यभिप्रायण भद्रकृत्युत्पत्तिनिरोधिभिरित्युक्तम् ।

३ रा. भा.— एतदुक्तं भवति— लोके मनुष्याणां राजा इतरमनुष्यसजातीयः, केनचित्कर्मान्ना
तदाधिपत्यं प्राप्सः; तथा देवानामधिपतिरपि; तथा ब्रह्माण्डाधिपतिरपीतरमंसारिसजातीयः; तस्यापि भावना-
प्रयान्तर्गतत्वात् " यो ब्रह्माणं विदधाति " [श्वे. उ. ६।१८] इति श्रुतेश्च । तथाऽप्येऽपि ये केचनगणिमा-
दौघर्ष्यं प्राप्ताः । अयं तु लोकमहेश्वरः— कार्यकारणरस्यत्वाच्चैतनाद्ब्रह्मान्मुक्ताच्च चेतनादीशितत्वात् सर्व-
स्मान्निखिलहेयप्रत्यनीकाननधिनादित्ययासहृयेयकृत्याणैरुक्तानतया नियमनेकस्वमानतया च निसजातीय
इतीतरसजातीयतामोहरहितो यो मां वेत्ति, म सर्वैः पापैः प्रमुच्यते— इति ॥ ३ ॥

४ वे ता चं — शोचमहेश्वर पाप्मिन् प्रतिपन्नं चाप्रति-
पत्ते न न एतन्मोहप्रसङ्गं, येन तत्रिषय स्यात्, कथं च ब्रह्म-
हृदयनकादिषु श्रीकृष्ण परमपुरुषस्यैव शोचमहेश्वरत्वम् । कथं
च ब्रह्मकृदित्यन्वयव्यतिरिक्तमुरिषणां दुष्यच्छेद । इत्या-
दिभ्यासां गम्भोदोदयनदभावप्रकारो विज्ञोति— एतदुक्त-
मिति । एतन्निखिलमपि भावः एतत्तदानीन्तनस्य
विशेषणस्योत्पत्तेरनन्वयव्यतिरिक्तम् । मनुष्य इत्याधिपतिरप्यपि
दक्षिणपिण्डमपि । कर्मवृत्त्ययुक्तमिति उक्तत्वात् कथं च मनु-
ष्यत्वं तदानीन्तनस्य भावः एतत्तदानीन्तनस्यैव ।

शोचमहेश्वरसन्देह सर्वयोग्यैर्ब्रह्मस्य विवक्षितत्वादेव निराकर-
मपि व्यवच्छेदविधिरिति भाव । सजातीयस्य कथमधिपत्य
विदितिरत्यनोक्त केनचित्त्वमप्येति । कथं ब्रह्मकृदित्येतेतर-
पीनस्वरूपाभ्यनिप्रायणित्वरितरसंश्रारिणि सात्त्विकमित्यन्वय-
तस्यापीति । कर्मभावनान्नाभावोभावभावेति भावनानन्वय-
देषामपि भावनान्नयसोपादिह मयवरात्पराचोचैर्न ' इति-
प्रयोज्यम्; यथा हिरण्यगर्भोदीनुपक्रम्य ' मनुजान्ते कलसक-
देवताया कर्मभोग्य ' [वि. उ १।१।१०] इति, ' अ-
हंकारव्यवहारात् अणुत्त्वम्यं करिष्यात् । प्राणिन कर्मवृत्ति-

ससारवशवर्तिनः । यतस्ततो न ते ध्याने ध्यानिनामुपकारका' इति । प्रतिबुद्धैरनुपास्यत्व भगवदधीनत्वं च पन्नम एव वेदे मुन्यक्तं 'सद्भाण शितिकण्ठ च याश्चान्या देवता सृष्टा । प्रत्युद्धा न सेवन्ते यस्मात्परिमितं फलम्' [म मा. १२। ३४१।३६] 'एतो द्वौ विद्युथ्रेष्ठौ प्रसादकोशयौ स्मृतौ । तदा- दशिनपन्यानौ छष्टिसहारकारकौ' [म मा १२।३४१।१९] इत्यादिभिः । सावनात्वायान्येन सह दिरण्यगर्भस्य कार्यत्वा- दिसमुच्चयार्थं चशब्द । सनकसनन्दुमारुखादिब्रह्ममार्गवर्ग- मभिप्रेत्याह तथायान्येऽपीति । अणिमादीति 'अणिमा यद्विना

च तथा लभिमा गरिमा वशित्वमैश्वर्यम् । प्राप्तिः प्राकान्यं वेत्युष्टय्याणि योगयुक्तस्य' [ ] तानि च कर्मा- धीनभगवत्सङ्घराधीनान्येव । रौद्रम्याणिमाद्यैश्वर्यस्य ऋचि- द्भूमिगतोक्तिपि जन्मप्रभृतिसिद्धतामाह, अन्यथा 'महादेव सर्वे- (यत्रे)-मेधे महात्मा हुत्वाऽऽन्नान देवदेवो बभूव' [म मा. १२।२।१२] इत्यादिभिर्विरोधात् । लोकशब्दो लोक्यत इति व्युत्पत्त्या सर्वसद्भाहक इत्यभिप्रायेणाह कार्येति । निखि- ल्लेयादिक महच्छब्दस्याभिप्रेतविवरणम् ; नियमनैकस्त्वमा- वतयेति ईश्वरस्य ॥ ३ ॥

६ आ. मा. भा.— अनश्वेदयिता आदिश्च सर्वस्येत्यनादिः । अजत्वेन सिद्धैरितरस्य ॥ ३ ॥

६ ज प्र दी.— अजशब्दागतार्थतयाऽनादिशब्द व्याचष्टे- अन इति । सर्वस्येत्युभयशेष । अन्तर्गीतण्यथादन्ते. पचा- द्च् । न विद्यते आदिकारणमस्येत्यनादिरिति अन्ये, तदसत् ; आधिक्यनुरूपपरिहारादित्याह— अजत्वेनेति । इतरस्य

कारणरहितस्य । अजत्वे हतरयमुच्यत इति चेत्, मेवम्, तज्जा- पकविमन्त्रत्याद्यमावात् । यत्त्यन्त्रामावे हि गमनिकेपा । चेष्ट क्त्व प्रागुक्त कथमनुयते ? इति चेत्, न, प्रभावे सर्वस्यान्तर् भावात् ॥ ३ ॥

७ ह. पं. भा.— यो मामिति । यो मां परमेश्वरं जन्मरहितं च वेत्ति विजानाति लोकमहेश्वरं लोकानां महान्तमीश्वरं, अममूढः सम्मोहरहितः स मर्त्येषु मनुष्येषु सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥ ३ ॥

८ वं. प्र. सि.— महाफलत्वादिपि मत्प्रभावज्ञानमति- दुर्लभमित्यतो मनुपदेशमवहित शृण्वित्यभिप्रायेणाह— यो मामिति । सर्वकारणत्वदेवानादि कारणरहितम्, अत एव अजं जन्मशून्य लोकाना महान्तमीश्वरं च मा यो वेत्ति, स

मर्त्येषु मरणधर्मेषु संसाधितु मध्ये असम्मूढ सत्पाराहोवज्ञान- रूपसम्मोहवर्जित सत् सर्वपापैः प्रकर्षेण निरन्वयनाशरूपेण मुच्यते मुक्ती भवति ॥ ३ ॥

९ व० त० दी०— अत एव मन्त्रद्रष्टृभिरन्यनुलभ्यमानप्रभवत्वाद्ब्रह्मज एव श्रौतानुभवगम्य, अन्यत्त गुण- प्रकृतिवियदादि जायते एतमतः "तस्मादा एतस्माद्वात्मन आकाशः सम्भूतः" [तै. उ २।१] इत्यादिश्रुतेः । तदसंसृष्टा जीवाश्च "हिरण्यगर्भे. समवर्त्ततामे भूतस्य जातः पतिरेक आसीत्" [ऋक्सं. ८।७।३।१ यजुसं. २३।१] इत्यादिश्रुते । अनादिरण्यदेवमुक्तास्मा अजो भवामि । यद्यपि नचाऽनादिरित्येतद्रथमुक्तमनादिरिति अन्यथा पक्षापेवाचकत्वे प्रथमरूपेण न कृतं स्यात् । अतएवाधस्ताज्जाता गुणसंसृष्टा. सर्वे ये लोकस्तेषा महानीश्वरो नियन्ताऽर् इत्येवम्भूतं मां मर्त्येष्वसम्मूढो यो वेत्ति मर्त्येषु श्वेच्छया सर्वोद्धारायै वर्त्तमानं वा मा सजानं य- विज्ञात्रीयविलक्षणं वेत्ति स सर्वपापैः संसारहेतुभूतैः भक्त्व्युत्पत्तिविरोधिभिः प्रमुच्यते इति तथा ज्ञान तवास्तु इति भावः ॥ ३ ॥

मर्त्येषु मरणधर्मेषु संसाधितु मध्ये असम्मूढ सत्पाराहोवज्ञान- रूपसम्मोहवर्जित सत् सर्वपापैः प्रकर्षेण निरन्वयनाशरूपेण मुच्यते मुक्ती भवति ॥ ३ ॥

१० पु. अ. त.— एव स्वहृषां विना स्वाज्ञानात् देवता देवत्वमपि जातं व्यर्थमेनेत्युक्त्वा स्वहृषया ज्ञानेन मनुष्याणामनुत्तमत्वं भवतीत्याह— यो मामजमिति । यो मा मनुष्येषु च अजं जन्मादिदोषरहितम्, अनादि लीला

दिभिर्नित्यमेवभूतमेव लोकमहेश्वरं लोकाना परमेश्वर कर्तुं मन्यपाकर्तुं समर्थम्, असम्मूढ प्रमादरहित सत् जानाति; स सर्वपापैः मद्रक्तिप्रतिबन्धरूपैः प्रमुच्यते प्रकर्षेण मुच्यते, मनुष्यमावहितो देवरूपो भवतीत्यर्थः ॥ ३ ॥

११ नी० भा० दी०— कस्तर्हि त्वा वेत्ति ? इत्यत आह— य इति । यः असम्मूढः स मा वत्ति स एव च सर्वपापैः प्रमुच्यत इति सम्बन्धः । अज्ञाजडयोर्बुद्ध्यात्मनोरकीभावेनान्योन्याध्यासलक्षणेन मूढः, सम्मूढस्त- द्विपरीतोऽसम्मूढस्तच्चज्ञानेन बाहिताध्यासः, स यथात्मवित्वादितरस्य अनिमनुभवन् मा प्रत्यगात्मानं लोक- महेश्वरमनादि आदिः कारणं सच्छून्यमत एवाजयजातं वेत्ति स सर्वैः कृतैः नियमापैर्वा पापैः प्रमुच्यते मर्त्येषु मध्ये ॥ ३ ॥
गी. द्वि. २०

पस्वभावत्वमित्युक्तम् । इदं च मैत्र्यादिषु चतुर्षु सुविता
रूपचित्तपरिकर्म । बाह्यागमादिमूलकेशस्य तपस्त्वव्यवच्छेदा
योक शास्त्रीय इति । शास्त्रीयस्यैव भोगसङ्कोचस्य व्याख्या-
दिवशाङ्केशात्मकस्यै तपस्त्वं नास्तीति व्यञ्जनाय कायङ्केश
इत्युक्तम् । दाने परकीयानां स्वकीयानामपि हेयमूतानां व्यव-
च्छेदाय स्वकीयभोग्यानामित्युक्तम् । परस्मै प्रतिपादन
परस्वत्वापादनमित्यर्थः । अयश्शरश्चन्दे ननो धिरोविपस्त्व
प्रयोगप्रकर्षसिद्धमाह— नैर्गुण्यप्रथेति । सदोपस्त्वप्रथेत्यर्थः ।
प्रयात्त्वमातसुभयसाधारणम्, अतो गुणवत्त्वनैर्गुण्यभ्यां विशेषे
षणम् । एतच्चैसादिर्कं पूर्ववत् । सिंहावलोकितकेनाह— तपो-

दाने च तथेति मनोवृत्तिविशेषावित्यर्थः । उक्तमात्रमुदा-
सायोपरक्षणतामभिप्रेत्याह पदमाद्या इति । अभिप्रायेऽपि
भावशब्दप्रयोगादत्र भावशब्दस्य मनोवृत्तिविषयता । सर्वेषां
कर्तृकरणानां प्रवृत्ते स्वाधीनत्वेऽपि मनोवृत्त्युदाहरण प्राक्
रणिक्भक्तिरूपमनोवृत्तेरपि स्वशङ्करूपमूलवशाप्यनार्थम् । प्रवृत्ति
निवृत्त्यो स्वाधीनत्वे कैश्चिदर्थमाह प्रवृत्तिनिवृत्तिदिव
इति । 'मत् एव' इत्यत्र परोक्तसन्निधिसान्नादिभ्युदासाय
पञ्चम्यवगतं हेतुव व्यापारमुखेनेत्याह मत्सङ्कल्पेति । द्वय
विषयानां परस्परविद्वानामप्यहमेको हेतुवित्थेववराभि
प्राय ॥ ४ ॥ ५ ॥

६ आ. मा. भा.— तत्प्रथयति— बुद्धिरित्यादिना । कार्याकार्यविनिश्चयो बुद्धिः । ज्ञानं प्रतीतिः ।
'ज्ञानं प्रतीतिर्बुद्धिस्तु कार्याकार्यविनिश्चयः' इति ह्यभिधानम् । दम इन्द्रियनिग्रहः । शमः परमात्मनि
निष्ठा । 'शमो मन्निष्ठा बुद्धेर्दम इन्द्रियनिग्रहः' [११।१७।३६] इति भागवते ॥ ४ ॥

तुष्टिरलम्बुद्धिः । 'अलम्बुद्धिस्तथा तुष्टिः' इत्यभिधानात् ॥ ५ ॥

६ ज. प्र. दी — तर्थादिमित्यनन बुद्धिरित्यादिकं गता
र्ममित्यत आह— तदिति । सर्वादित्वं बुद्धिरुत्पत्तिवर्जानमि-
त्यनर्थान्तरमिति गौतमवचनात् । बुद्धिर्ज्ञानमिति पुनरुक्तिरित्यत
आह— कायेति । कुत एतदित्यत आह— ज्ञानमिति ।
ज्ञानेऽनेनेति ज्ञानं शास्त्रमित्यत, अध्यात्मिकधर्मप्रसङ्गात् ।
दमो बाह्येन्द्रियोपशम, शमोऽन्तःकरणस्थोपशम इति कथित्

(४) तदश्च एकैव शब्देन सिद्धत्वात्, किन्तु दम
क्रियासु विनय, शमो बाह्यान्तःकरणसमय इत्यपर, तदप्यस-
दिति भावनाह— दम इति । कुत इत्यत आह— शम इति
॥ ४ ॥ सुखशान्तगतार्थतया तुष्टिशब्द सप्रमाणक व्याचष्टे—
तुष्टिरिति ॥ ५ ॥

७ ह. पै भा.— बुद्धिः सूक्ष्मावबोधसामर्थ्यम्, ज्ञानं पदार्थावबोधः, असम्मोह उपस्थितप्रतिपत्ति-
सामर्थ्यम्, क्षमाऽऽकृष्टस्य ताडितस्य वाऽविकृतचित्तता, सत्यं यथाहृष्ट्युत्तार्थप्रतिपादनम्, दमः कर्मेन्द्रि-
योपरतिः, शमोऽन्तःकरणोपरतिः, सुखमाह्लादः, दुःखं तापः, भय उद्भवः, अमावस्तद्विपर्ययः, भयं
त्रासः, अभयं तद्विपर्ययः ॥ ४ ॥ अहिंसाऽपीडा प्राणिनाम्, समता समचित्तता, तुष्टिः सन्तोषः, तप
इन्द्रियनिग्रहपूर्वकः कायङ्केशः, दानं यथाशक्ति संविभागः, यशो धर्मनिमित्ता कीर्तिः, अयशोऽधर्म-
निमित्ताऽकीर्तिः । भवन्ति जायन्ते । भानाः पदार्थाः । भूतानां प्राणिनाम् । मत्तः परमेश्वरात् । एवाम
धारणे । नान्येभ्य इत्यभिप्रायः । पृथग्विधाः पृथक्प्रकाराः ॥ ५ ॥

८ घं व्र. नि.— एवमर्जुनमभिमुखीकृत्य प्रथमम् 'न
मे विदुः सुवर्णा प्रभवम्' [१०।२] इत्यनेनेक स्वप्रभाव
व्यपदिशति विभि— बुद्धिरिति । बुद्धिरन्तःकरणस्य
समापधिवेकसामर्थ्यम्, तद्वन्तं हि बुद्धिमानिति वदन्ति ।
ज्ञानं पदार्थावबोधः । असम्मोह प्रत्युत्पन्नेषु बौद्धिभ्येष्वप्या
इत्यतया मनःप्रवृत्तिः । क्षमा सहिष्णुत्वम् । सत्यं यथार्थभा-
षणम् । दमो बाह्येन्द्रियनिग्रह । सुखदुःखे प्रसिद्धे । भवा

भावानुत्पत्त्यनुपत्ती । भयभये प्रसिद्धे । एते मत् एव भवन्ती
त्युत्पत्त्यान्वयः ॥ ४ ॥ किञ्च, अहिंसा परपीडानिहति । समता
रागद्वेषराहित्यम् । तुष्टिर्येऽच्छालाभसन्तोषः । तपः कार्येन्द्रिय
शोषणम् । दानं स्वकीयवनादे सत्प्राये समर्पणम् । यशो
यशसी कीर्त्यपूर्वकीर्तिः । एतं भूतानां प्राणिनां बुद्ध्यादय पृथ
विषया नानाविधा भावा कार्यविनोवा मत्त एव परमेश्वरा-
द्वन्ति । अतः किमिति वर्णनीयो मम प्रभाव इत्यर्थः ॥ ५ ॥

९ व० त० दी०— किञ्च अचिन्त्यैश्वर्ययोगकल्याणगुणान्मत्त एव बुद्धिर्ज्ञानं च भवति । ज्ञानमित्युपलक्षण
सर्वस्य सदसद्गुणसंगेस्य 'मत्त सर्वं प्रवर्तते' [१०।८] इति वाक्यात् । तथाहि बुद्धिरित्यादि । बुद्धि तत्त्व-
तोऽप्यवनायत्त्वा, ज्ञानमुपदेशमप्यम्, 'असम्मूट्' [१०।३] इत्यत्रोक्तोऽसम्मोहोऽपि मत्त एव भवति । क्षमा
सहिष्णुता, सत्यं प्रमाणवस्तुदृशार्थस्य तथैव भाषणम्, दमो बाह्येन्द्रियाणां स्वविषयेभ्यो निवृत्ति, शमोऽन्तः-
करणस्य, सुखपरमावर्णुऽनुभवः, दुःखं तद्विपरीतं च मत्त एव भवति । मार्गैः प्राविश्याताऽइं यथामार्गानुसरं

तच्चद्विभूतय तथैव दुःखं सुखं प्रयच्छामीति भावः । एवं भवः सद्भवः, अभावस्तद्विपरीतः, भयमभयं च दानं यशः अयशश्चेति विशद्भावास्तन्मार्गरताना प्राणिनां यथासर्गं पृथग्विधा मत्त एव भवन्ति 'रूपनामत्रिभेदेन जगत् श्रीडिति यो यतः' इति निघन्तौक्तेः । अनेन स्वस्य सुरयं कर्तृत्वं सर्वकारणत्वं चोक्तम् । प्रकृत्यादेस्तु कारणत्वमेव, न कारणत्वं साधकतमत्त्वादिति स्वयोगमहिमोक्तः ॥ ४ ॥ ५ ॥

१० पु. अ. त.— एवं ये जानन्ति तेषामन्येषामजानता च सर्वेश्वरत्वाद् मत्त एव नानाविधा भावास्तत्तज्ज्ञानानुरूपं भवन्तीत्याह द्वयेन— बुद्धिज्ञानमसम्मोह इति । बुद्धिः धर्मज्ञानकौशलं, ज्ञानं स्वरूपात्मकम्, असम्मोहो मायाविलासेषु, क्षमा दुष्टादिकृतिसिद्धितया, सत्यं आपदादिष्वपि यथार्थभाषणं, दम इन्द्रियनिग्रह, दामः परमानन्दसिद्धिरूपा शान्तिः, सुखं मद्भावनन्दरूप, दुःख आनन्दतिरोपा नात्मकं, भव संसाररसकं, अभावं नाश, मयं मृत्युका-

लादीनाम् । चकारेण यमयातनादय । अभयं मधरणाप्या कालादिमयाभावः ॥ ४ ॥ अहिंसा दयात्मिका, समता सर्वत्र मद्भाव, बुद्धिः सदा मद्भावसन्तोष, तपो मदर्पकेशसहन, दानं मनुष्यदेहादीनां, यशो मत्सेवकत्वेन सत्कीर्ति, अयशो दुष्टत्वादिदुःखणामिकाऽपकीर्ति । भूतानां एते भावाः पृथग्विधा. मित्रा मत्प्रापिदिष्टमङ्गानवता बुद्ध्यादय. सर्वे भवन्ति । अन्येषामयशस्तदित्युक्त्वादिचतुष्टया भावा भवन्तीति भावः ॥ ५ ॥

११ नी० भा० श्लो०— मम महेश्वरत्वादेव मत्तो बुद्ध्यादयो भवन्तीत्याह— बुद्धिरिति । बुद्धिः अन्तःकरणस्य सूक्ष्मार्थाविशोधने सामर्थ्यम् । ज्ञानं आत्मानात्मादिपदार्थावबोधः । असम्मोहः प्रत्युत्पन्नेषु बोद्धव्येष्वव्याकुलतया विवेकपूर्विका प्रतिपत्तिः । क्षमा आक्रुष्टस्य ताडितस्य वा अविभक्तचित्तता । सत्यं प्रमाणेनावगतस्वार्थस्य यथार्थत्वेन भाषणम् । दमो बाह्येन्द्रियनियमः । शमो मनोनिग्रहः । सुखमाहादः । दुःखं तापः । भव वृत्तपत्तिः । भावः सत्ता, अभावस्तद्विपर्ययः । भय त्रासः, अभयमेव च तद्विपरीतम् ॥ ४ ॥ अहिंसा प्राणिनामपीडा, समता मित्रामित्रादौ समचित्तता, बुद्धिः सन्तोषो लब्धे पर्याप्तबुद्धिः, तप इन्द्रियसंयमपूर्वकं शरीरपीडनम्, दान यथाशक्ति संविभागः, यशो धर्मनिमित्ता कीर्तिः, अयशोऽधर्मनिमित्ता अकीर्तिः, एते बुद्ध्यादयो विशतिर्भावा मत्त एव प्राणिनां भवन्ति, पृथग्विधाः प्रत्येकं नानाप्रकाराः । तत सत्तमगुणलाभायाहमेव त्वया शरणीकरणीय इति भावः ॥ ५ ॥

**महर्षयः सप्त पूर्वे चत्वारो मनवस्तथा ।
मद्भावा मानसा जाता येषां लोक इमाः प्रजाः ॥ ६ ॥**

१ महर्षय इति— 'यस्मादपन्ति ते धीरा महान्त सर्वतो गुणे । तस्मान्महर्षय प्रोक्ता बुधे परमर्दाज्ञाना ॥' इति ब्रह्माण्डे (पू. भा २२।८९) महर्षिपदनिर्बचनम् । अत्र 'पूर्वे' इति ऋषीणा विदोषणम् । तथा च सर्गादाद्युत्पन्ना एव गृह्यन्ते, न तु प्रतिमानन्तरमुत्पन्नमानवन्तमा इति भावः । ते चोक्ता ब्रह्मण्डपुराणे— 'तेषा सप्तयम पूर्वमासन्ते तास्त्रिबोधत । मन्वहिरा मरीचिध पुण्ड्रस्य पुण्ड्र क्रतु । अत्रिधिव वसिष्ठस सप्त स्वायम्भुवेऽन्तरे ॥' (पू. भा १३।१०३) इति । मन्वहिरा इत्येक नाम । एत एव पूर्वे सप्त महर्षयः प्रसिद्धा । अत एव 'अग्निः पूर्वभिर्कृषिपि' (ऋ. सं. १।१।१।२) इति मन्त्रनाम्ने स्फन्दस्वामिनाऽपि 'पूर्वभिस्सप्त पूर्वकालैर्भूवद्विर प्रथुतिभि' इत्युक्तम् । भारते चान्यत्र 'श्यायम्भुवाद्या मनवो मन्वाद्या ऋषयस्तथा ॥' (१३।१।४।२८०) इत्येव एव निर्दिष्टा । एव 'श्यावाद्या मुनीधरा' (सि. पु. शा. स. १।६।६१) 'श्यावाद्यथ ये सप्त जहिरि च महर्षय ।' (मद्भा ५ १३।८३) इत्यादिष्वेतेषामेव प्रहणम् । 'महर्षीणां श्युरद' (१०।२५) इति बह्व्यमाणमपि महर्षिषु भूयो प्राणस्य सुचयदमुमेवार्थमुक्त्वरोति । तेन मन्वोक्तं मरीच्यादीना प्रहणं प्रत्युक्तम् । 'वर्तमानमन्वन्तरीया एव सप्तपयोऽत्र प्राथा' इत्यादि नश्यजादितं तु 'पूर्वे' इति विदोषणविरुद्धम् । अन्ये नव्याः ऋग्वेदमन्त्रद्रष्टवे प्रसिद्धाना भरद्वाज ऋषयो गौतमोऽत्रिविध्यामिमो जमदग्निर्वसिष्ठः (सर्वांसु ७।२।१३) इत्येतेषामेवान् प्रहणं युक्तमित्याहुः । 'शुभेरीश सङ्कटे. पूर्वेषामपि पूर्वेषा । ऋषयाया प्रसिद्धा ये ज्ञानवृद्धा महर्षिषु ॥' इति वदतो ज्ञानदेवस्याप्येतेषां जगत्समतिपत्तुमीयते, 'ऋषयोऽत्रिवंसिष्ठस्य भरद्वाजोऽप्य गौतम । विद्यामिमो जमदग्निः' (म भा. १३।९३।२१) इति तेषामेव ऋषयादित्वेन परिगणनात् । नत्वेवदपि रमणीयम्, एतेषां पूर्वेषामावात् मानसत्वाभावात् । अतो यथोक्तमेव ज्याय ॥

चत्वारो मनव सावर्गाः । सहोत्पन्ना तेषा 'सावर्गा' मनवशान्थे भविष्या तद्गण सुता । मेघशर्वात्मिन्स्ते ये चत्वारो दिव्य-दृष्टयः ॥' (नग्रा ट. १।०३) 'सावर्गा मनवो ये च चत्वारस्तु महर्षिणा' । (धर्मा. उ. १।६३) इत्यादिपुराणेषु चतुर्णामेव पृथक् प्रसिद्धत्वात् मानसत्वात् । तथा च तदुत्पत्तिर्ब्रह्माण्डपुराणे— 'दशस्य कन्या धर्मिष्ठा सुवता नाम विष्णुना । सर्वेभ्यामपिदिष्टा तु ज्येष्ठा या वीरीणीसुता ॥ शृष्टीत्वा तां रिता कन्या जगाम ब्रह्मणोऽन्तिके । पितारस्यमुपासीतं धर्मण च भवेन च ॥ भवधने—

१ शां. भा.— किञ्च — महर्षयः सप्त भृग्नादयः पूर्वंस्तीतकालसम्बन्धिनः चत्वारो मनसस्तथा सामर्णा इति प्रसिद्धाः । ते च मद्भाना मद्गतभानना वैष्णवेन सामर्थ्येनोपेताः, मानसा मनसैवोत्पादिता मया जाता उत्पन्नाः, येषा मनूना महर्षीणा च सृष्टिलोक इमाः स्थावरजङ्गमलक्षणाः प्रजाः ॥ ६ ॥

— समीपस्य दक्ष ब्रह्मन्मयापत । दक्ष ! कन्या तवैयं वै अनयिष्यति सुवतान् ॥ चतुरो वै मनून् पुत्रान् चासुवैर्ष्यकराशुभान् । ब्रह्मणो वचनं श्रुत्वा दक्षो धर्मो भवस्तथा ॥ ता कन्या मनसा जग्मुर्भवस्ते ब्रह्मणा सह । सत्याभिध्यायिना तेषा सद्य व वा व्यजयत ॥ सदभान् रूपतस्तेषा चतुरो वै इमारान् ॥ (उ भा ११२९-४४) इति । एतेषां भाविमनुत्वेऽपि पूर्वमेव चाशुप मावन्तराते जातत्वादन भूतत्वेन निर्देशो न विद्ध्यते । तद्वच ब्रह्माण्ड एव—‘महाजुभावास्ते पूर्वं जज्ञिरे चाशुपे’तरे । (उ भा ११२६) इति, ‘एव ते समयं कृत्वा सर्वेषा जष्टु सुतान् । चाशुपस्यान्तरेऽतीते प्राप्ते वैवस्वतस्य ह । (उ भा ११६०) इति च । एतेनैतेषामुत्पत्ते ‘म विवस्वते योग’ (४१) इत्यादिनायगतगीताप्राथमिकोपदेशसमसामयिकत्वादेवेह प्रहण मिति केपाञ्चिद्भो नाठीवाचस्त इत्यन्यदेतत् ॥

ज्ञानदेवस्तु— ‘चतुर्दशसु चत्वारो सुहृदाश्च मनवोऽपि ये । स्वायम्भुवाद्यास्ते जाता सृष्टयर्थं मनसो मम ॥’ इति बदे-चतुर्दश मनुज्याद्याना स्वायम्भुवस्वारोचिपोतभतामसानामेवान् प्रहणमभिप्रेति । तत्र विचारसहम्, एतेषामेव सुटयत्ये मानाभावश्च, मानसत्वाभावाच्च । ‘विभाग प्राधान्यं च प्राथमिकत्वादेव इति मन्वोक्तमपि प्राथम्यस्य चतुर्वैव पर्यवसाने मानाभावात्तथाविध मेव । किञ्च तैर्मगवदवतार इति तामस विहाय पचमो वैवतधनुर्गु गण्यते । तत्र यज्ञयतीर्थेन तामसस्य भगवदवतारत्वे भागवत्-प्रमाणमुपन्यस्तम्, ततोकार्यसाधकम् । यतस्तत्र स्वायम्भुवे मन्व-तरे यज्ञ इव, स्वारोचिषे विभुरिव, औत्तमे सत्यसेव इव तामसे मनोरय एव ह्यार्यो मगवदवतार उपवर्ण्यते—‘तत्रापि जज्ञे मगवान् हरिण्या हरिमेषस । हरिरित्याहृतो येन गजेनो मोचितो प्रहात् ॥ (भाग ८।१।३०) इति । एवमयदपि तदीयमनस्य प्रतिपादनं चिन्त्यमेवेति नाप्रकृतं प्रपश्यते ।

केचिद्वर्वाञ्चस्तु— चत्वार एव मनव प्राचीना, तथा हि ऋग्वेदे—‘यथा मनो सावरणौ (६।४।१८)’ यथा मनो विव स्वति’ (६।४।२०) ‘सावर्णैवा प्रतिरत्वायु’ (८।२।२) इति त्रयाणामेव निर्देशो दृश्यते । स्वायम्भुवोऽपि—‘मनु स्वायम्भुवोऽजवीव’ (३।४।२) इति निरुक्ते व्यक्तञ्च, ‘यद्दे किञ्च मनुवदत्तज्ञेयजम्’ (तै स २।२।६) इति यजुर्वेदे निर्दिश्यते । एत एव ध्रुत्यनुसारिण्या गीताया गृहीता चतुर्दशमनुकल्पना तु पौराणिक्येवेति वदन्ति ॥ चत्वारो ब्राह्मणसन्निव वैश्यशूद्रभेदेन चतुर्विधा मनवो ज्ञानाधिका देवा, ‘मनवो बोधवैशेष्यादेवा ब्रह्मादयः सृष्टा । विप्रादिवर्गभेदेन चत्वारो बहवो ऽपि ते ॥ इत्युक्तेरिति माध्या ॥ पूर्वं इति मनुविशेषणम्, मनवो मनसा, ते चोद्धारवपट्कारण्याहृतिसावित्रीरूपा ऋग्यजु-स्सामाथर्वणी वा इति केचित् ॥ उपरे तु ‘पूर्वं चत्वार इति प्रथमावयव कल्पयित्वा ‘अथ धातुत्र मनस आविर्भूता इमा रथा । चत्वार पञ्चवर्षीया ज्वलन्तो ब्रह्मतेजसा ॥ सनकश्च सनन्दश्च सृतीयश्च सनातन । सनत्कुमारो भगवोऽथर्वो ज्ञानिर्न वर ॥’ (अ वै १।८।१२—१३) इत्युक्ता सनकादयोऽत्र ग्राह्या । ते हि ‘सनन्दनादयो ये च पूर्वं सृष्टास्तु वैधवा ।’ (वि ऽ १।४।६) ‘मानसा मे सुता युष्मत्पूर्वजा सनकादय ।’ (भाग. ३।१।५।१२) ‘पञ्चपन्थायनाभिभा पूर्वेषामपि पूज्या । (भाग ७।१।३०) इत्यादिपुराणेषु पूर्वजत्वेन प्रसिद्धाश्चत्वारो मानसाधेति प्रतिपादयन्ति । न च ‘तान्कृत्वापे स्वम् पुत्रान् प्रजा मुञ्चत पुत्रकाः ! तैरेच्छन्तो-ऽपमर्णो वासुदेवपरायणा ॥’ (भाग ३।१।२।५) इत्यादौ तेषां सृष्टिप्राप्तसुतात्प्रवृत्तत्वात् ‘येषां लोक इमा प्रजा’ इति न सन्नच्छत इति वाच्यम्, तेषामपि विधया सन्ततिभूतानां प्रजानां विद्यमानत्वात् । तथा लोक मोक्षके— ‘सद्भ्रस्य धरस्तत्र सनकः सन्वमो सुत । समयोगपरो दक्ष । प्रतापी च सनन्दन ॥ ज्ञानयोगमयो योगी सनातन इति सृष्टः । कर्मयोगस्त्वस्य सनत्कुमार स आचमो ॥ तान् दृष्ट्वा हर्षस्तपुक् उवाच जगदीश्वर । सृष्टत्वा धृजत सद्यष्टि गणेश तै ब्रह्म तथा ॥ नानाविध योगमार्गं सद्युत्सृष्टे महोत्तम ।’ (२।२।१५-१८) इति ॥ अत्र चत्वारो ‘देवर्षिनारदस्तथा । असितो देवलो ब्यास ’ (१।०।१) इति वक्ष्यमाणा अपि प्रहीतु शक्यं त इति नव्यैकदेशिन, तदाराम्, तेषां मानसत्वा मानान्, तत्र प्रय एगोऽश्विनत् इत्यस्माभि साधयिष्यमाणत्वाच्च । ‘मूलोप्राणि चत्वारि ससुत्प्रानि पाशिव । ॥ अत्रिरा-कस्य-पथेव वसिष्ठो भूषुवेव च ॥’ (म भा. १।२।१६।१७) इत्युक्ता मूलोपप्रवर्तका ऋषय एवात्र विवहितः । ‘पूर्वं इति विरो धनस्वारस्यात्सृष्ट्यावलाधेरयपि त एव । तनुच्छमेव, एतेषां प्रायः सप्तमहर्ष्य-तमगतत्वेन शृणुप्रदशायोगात् ॥ नव्यास्तु चत्वार पूर्वं ऋषयो वासुदेवादिचतुर्भूदा यात्रा इत्याहुः । सदतीवासन्नतम्, चतुर्भूहन्तपतेन वासुदेवैवैव ते चतुर्भूदा मनो जाता इति बभूवन्तारयत्तान् । प्रय एव हि सद्युपेणसुप्रानिद्विदाख्या वासुदेवादा ये ब्युदा । न च परब्रह्मणो वासुदेवस्य जन्मास्ति, नापि व्युत्पत्त्यवस्यवित्तव्य अपि प्रथिमिति किं वा प्रलयपरामर्शपक्षन ? ॥

अत्र सप्तम्य इन्द्रियाणि ‘सप्त ऋषयः प्रविहिता धरिरे’ (श्र य वा ए ३।४।१६) ‘तियविवद्यमस ऊर्व्युज्यो यमिन्द्र यतो मिहिते विषरुपम् । अजायत ऋषयः सप्त सार्कं य अस्य गोपा महतो बभूवुः ॥ (अथ ए ३।०।२।६।९) इत्यादिमन्त्रेषु उपायवत्तान् । ‘सप्तऋषयः प्रविहिताः धरिरे परिन्द्रियाणि विद्या सप्तमी’ (नि १।२।३।११) इति यास्क । पूर्वं—

२ आ. शां. व्या.— न केवलं भगवतः सर्वप्रकृतित्वमेव, किन्तु सर्वज्ञत्वसर्वेश्वरत्वरूपमधिष्ठातृत्वमप्योत्याह— किञ्चेति । आद्या भूवादयो वसिष्ठान्ताः सर्वज्ञा विद्यासम्प्रदायप्रवर्तकाः । तथेति मन्वानामपि पूर्वत्वेनाऽऽद्यत्वमगुरुकृत्यते । के ते मनवः ? तत्राऽऽह— सावर्णा इतीति । प्रसिद्धाः पुराणेषु, प्रजानां पालकाः, स्वयमीधराधिति शेषः । महर्षीणां मनुना च तुल्यं

विशेषणं— ते चेति । मयि सर्वत्र सर्वेश्वरे गता भावना येषां ते तथा । भावतोफलमाह— वैष्णवेनेति । वैष्णव्या शक्त्याऽधिष्ठितत्वेन ज्ञानैश्वर्यवन्त इत्यर्थः । तेषां जन्मनो वैशिष्ट्यमाचष्टे— मानसा इति । मन्वादीश्वरे विशिनष्टि— येषामिति । विद्यया जन्मना च सन्ततिभूता मन्वादीनामस्मिंल्लोके सर्वाः प्रजा इत्यर्थः ॥ ६ ॥

३ रा. भा.— सर्वस्य भूतजातस्य सृष्टिस्थित्योः प्रवर्तयितारश्च मत्सङ्कल्पायत्तप्रवृत्तय इत्याह— महर्षय इति । पूर्वं सप्त महर्षयः अतीतमन्वन्तरे ये भृग्वादयः सप्त महर्षयो नित्यसृष्टिप्रवर्तनाय ब्रह्मणो मनसः सम्भवाः, नित्यस्थितिप्रवर्तनाय ये च सावर्णिका नाम चत्वारो मनवः स्थिताः, येषां सन्तानमये लोके जाता इमाः सर्वाः प्रजाः प्रतिक्षणमाप्रलयादपत्यानामुत्पादकाः पालकाश्च भवन्ति; ते भृग्वादयो मनवश्च मद्भ्रात्राः मम यो भावः स एव येषां भावः ते मद्भ्रात्राः मन्मते स्थिताः, मत्सङ्कल्पानुवर्तिन इत्यर्थः ६

४ वे. ता. चं.— सृष्टिस्थितहेतुतया प्रसिद्धेषु महस्वपि हेतुभूतेषु स्वतन्त्रस्वशब्दा न कार्या, अन्यसङ्कल्पप्रसूतेष्वपि मत्सङ्कल्पमूलस्वमनुसन्धेयमिरयस्योदाहरणतया ' महर्षयः ' इत्युच्यते इत्यभिप्रायेणाह सर्वस्येति । ' येषां लोक इमाः प्रजाः ' इत्येतदभिप्रेतकथनं सर्वस्य भूतजातस्येत्यादि । सृष्टिस्थित्येति महर्षिषु मनुषु च क्रमादन्वितेष्वपि । सप्तर्षीणां पूर्वत्वविशेषणविवक्षितमाह अतीतमन्वन्तर इति । भृग्वादय इति— ' महर्षीणां भृगुराहम् ' [१०२५] इति तरप्रधानत्वं हि वक्ष्यते— ' सप्त ब्रह्मण इत्येते पुराणे निवस्य गताः ' [म. भा. १२।२०।१५] इत्यादिस्मरणाय सप्तशब्दः । आर्यवर्षणे वरणीयानां गोवर्णां प्रवर्तयितार इत्यभिप्रायेणाह नित्यसृष्टिप्रवर्तनायेति । ब्रह्मणो मनसः सम्भवा इति । सौवाले [१] — ' स मानसान् सप्त पुत्रान्छजत् ' इत्यादि । नैमित्तिकसृष्ट्यापिन्यवच्छेदाय नित्यशब्दः । ननु ब्रह्मदिवसे चतुर्विंश मनवः क्रमादधिर्भवन्ति, एकस्मिन् मन्वन्तरे एक एव; तत्कथं चत्वार इत्याह ये च सावर्णिका नामेति ।

' ब्रह्मणावर्णो, रुद्रसावर्णो, धर्मसावर्णो, दक्षसावर्णः ' इति दक्षस्य तुहितिरे तैत्तुभिर्मानसा जनिताः । ' मद्भ्रात्राः ' इलेतावदन विषेयम्; अन्यत्सर्वं पुराणादिप्रसिद्धमनुष्ये इति ज्ञाननाय यच्छब्दः । सन्तानमय इति । ' जनो लोकः शोकः ' इति पाठालोकोऽत्र सन्तानः । येषां... लोके जाताः— यत्पुत्रपौत्रादिभ्यो जाता इत्यर्थः । ' इमाः ' इति निर्देशः कालान्तरवर्तिनित्यसृष्टेरपि सद्भावरूढः, न तु व्युदासकः; ईश्वरस्य तत्राप्यापरोक्ष्यादित्यभिप्रायेणाह । प्रतिक्षणमाप्रलयादिति । उत्पादकाः पालकाश्चेति महर्षीणां मनुना च यथाक्रमं निर्देशः । ' उत्पादिकाः ' इत्यादिश्रीलिङ्गपाठे तु तत्तत्प्रजाभिर्गेषासम्भवमन्वयः । मम यो भावः स एव येषां भाव इति भावसामानाधिकरण्ये फलितोक्तिरियम्, मध्यमपदलोपी वा समासः । राज्ञो भाव एव विक्रमस्य भाव इतिवदभिप्रायसाम्यापेक्षयाऽयं व्यपदेश इति दर्शयति मन्मते स्थिता इति । स्वाच्छन्द्यादभिप्रायसाम्ये मन्वादिषुद्विपुत्रवर्तनमास च व्युदस्यति— मत्सङ्कल्पानुवर्तिन इति ॥ ६ ॥

५ आ. मा. भा.— पूर्वं सप्तर्षयः— ' मरीचिरश्याङ्गिरसौ पुलस्त्यः पुलहः क्रतुः । वसिष्ठश्च महातेजाः ' इति मोक्षधर्मोक्ताः [म. भा. १२।३५।२८] । ते हि सर्वपुराणेषु उच्यन्ते । चत्वारः प्रथमाः स्वायम्भुवाद्याः तेषां हीमाः प्रजाः— नहि भविष्यतामिमाः प्रजा इति युक्तं— विभागः प्राधान्यं च प्राथमिकत्वादेव भवति । गौतमखिलेषु चोक्तम्— ' स्वायम्भुवं रोचिषं च र्वतं च तथोक्तम् । येद सः स प्रजावान् ' इति । पूर्वभ्यो ह्युत्तरा जायन्त इत्येषां प्राधान्यम् । अजातेषु च ज्यैष्ठ्यम् ।

६ ज. प्र. दौ.— महर्षयः सप्त भृग्वादय इति शब्दः, तदसत्; पूर्वं इति विशेषणेन प्रथममन्वन्तरस्थानामेव प्रधानस्थोचितत्वात् मोक्षधर्मसंवादाधितिभावेनाह— पूर्वं इति । इत्येति ।

— चत्वारश्च व्यष्टिमनोबुद्धपदहस्ताचित्वात्सरा, ' चतुरधापरान् पुत्रान्देहात्पूर्वं महानुषिः । ते वै पित्राणां पित्राः भूयन्ते राजसप्तम् । ' (म. भा. १२।११।८) इत्यत्र तयोक्तवादिद्वारादिस्थाप्यात्मकोऽप्यर्थोऽनुसन्धेयः ॥ चतुष्टयस्य— व्यतीपातस्योत्पत्तावत्प्राप्तयुज्युत्पत्तावत्प्राप्तयुक्तं व्यतीपातस्येति ' काश्चानाञ्जे प्रतिश्राप्य हैममयुजं नरं ' इत्येतावत्पदेनाऽप्यस्यैव, सृष्टरानामप्राप्तयुक्तो ' पौडशापीनि नामानि ' इत्यत्र पौडशाप्यपदेन तदधिकृतस्यैव सृष्टयेव चत्वार इति पदेन चतुर्विंशत्येव सृष्टयेवोक्तस्येति । इत्येते च दशशतमहादिसङ्ख्योत्तरवर्तितल्लुक्कृत्वाभिर्दशमामेण लोकेऽपि भूयान्, व्यवहाराः । अतः सर्वत्र प्रतिज्ञानां चतुर्विंशत्यनुमे-षाऽपि प्रवृत्तमिति सारलः पन्था इत्यलमात्रिप्रसंगेन ॥

मरीच्यादय एवेत्याह— ते हीति । निरुपपत्तेन सप्तर्षिसङ्के-नेति शेषः । ' पूर्वं ' इत्यस्योत्तरत्र सम्बन्धेऽपि एतत्सिद्धमिति भावेनानेकप्रमाणोपन्यासः । ब्रह्मसावर्णो श्वमावर्णो दक्षमा-

— जयिगीता ।

नृणो धर्मसागर्यं इति भविष्यन्तथत्वारो मनव इत्यन्ये, तद् सदिति भावनाह— चत्वार इति। स्वायम्भुवस्वारोचिषरैव तोतमा। प्रथमशिक्रे कारणभावादिति भाव। किञ्च 'येषा लोक इमा प्रजा' इति विशेषणमेवैव सम्भवति, नेतेरेष्वतो ऽन्येभिरित्याह— तेषा ह्येति। इमा वर्तमाना प्रजा अपत्यानि। ननु चतुर्दशमनवस्वेषु चतुर्णां यत्प्रयकरणतत्र कारणेन भाव्यम्। अस्ति च तत्परोक्षेण सहासाम्यम्, न तु स्वायम्भुवदिषु, अतः कथमेतत्? इत्यत आह— चिमाग इति। प्राधान्यादेवेति शेष, सहासाम्यस्याप्रयोजकत्वात्। अन्यथा मेरुसाक्षरैरपि प्रहृणप्रसङ्गादिति भाव। अस्त्येव प्राधान्य च परोक्षानामेव

त्यत आह— प्राधान्य चेति। स्वायम्भुवादीनामिति केन विन्न धृती स्वायम्भुवादीनामेव पृथक्करणत एवातेत्याह— गौतमेति। पृथक्करणे न फलमिति शेष। प्राथमिकत्वान्ने प्राधान्य भवतीत्युक्तं तत्कथं? इत्यत आह— पूर्वोभयो ह्येति। तत्सन्तनावित्यर्थ। तेषा पूर्वेषा उत्तरान्प्रति। तत्सन्तनाव जातात् प्रति प्रथमाना कथ प्राधान्य? इत्यत आह— अज्ञा तैवेति। विषयसत्तमीयम्। ज्यैष्ठ्य प्रथमाना प्राधान्यमिति त्यर्थ। इदमुक्तं भवति— प्रधानगुणभावो हि सति सत्त्वे भवति। अगुणपद्माविषु चैतेषु प्रथमानामेव प्राधान्य उतेते गुणत्वमुक्त्वविधया सम्भवति। न स्वन्वया कथमपीति।

६ आ. मा. भा.— तामसस्य भगवदवतारत्वादनुक्तिः। तच्च भागवते प्रसिद्धम्। मानसस्य च सर्पेणा मनुजामुक्तं भागवते (?) 'ततो मनुत्ससर्जान्ते मनसा लोकमानसान्' [ ] इति। अन्यपुत्रत्व त्वपरित्यज्यापि शरीरं तद्भवति। प्रमाणं चोभयनिधनाक्यान्याशुणुपत्तिरेव। पूर्व इति विशेषणाच्चैव स्तिद्विः। मत्तो भागो येषा ते मद्भावाः। ये ते ब्रह्मणो मानसा जातास्ते मत् एव जाता इति भावः ॥ ६ ॥

६ अ प्र दी — प्रथमाध्वद्रुह्यते तदा चतुर्ण्येतामसो गीताभिप्रेततया कुतो न व्याख्यायते? इत्यत आह— ताम सस्येति। अनुक्तिव्याख्यान भवति च 'मद्भावा मानसा जाता' इति विशेषणासम्भवादिति भाव। तामसस्य भगवदव तारत्व कुत? इत्यत आह— तच्छेति। 'चतुर्षु उत्तमप्रजा मनु र्नामा च तामस। [भाग. ८. ११. ३०] हरिरित्याहते येन गजेन्द्रो मोचितो ब्रह्म' [भाग. ८. ११. ३०] इत्यादिना। ननु यदि विशेषणासम्भवत्प्रमप्राप्तातिक्रमेण तत्सम्भवता प्रहृ णम्। तर्हि 'मानसा जाता' इति विशेषणासम्भावितेतापरि त्यस्य ब्रह्मसाध्यादय एव प्राधास्तेषु तत्सम्भवदिति भास्करः। तनाह— मानसस्य चेति। चतुर्णां दक्षतुह्यतिरि किञ्च भागो गुणपदासीदित्येवैविध मानसत्वं न सर्वेषामिति चेत्, न, अत्रार्थे तद्विद्वतोत्पत्तेरस्मरणात्। ननु ब्रह्मपुत्रा सन्तु मानसा, न तु तदा वै मनव, किन्तु मच्छरीर परित्यज्य प्रियवरादि- पुत्रा जातास्तदैव, अतो मनुषु मानसत्वमसम्भाव्यमित्यत आह—

अन्येति। त मानसं शरीर अपरित्यज्य स्थितानामन्य्युत्पन्न सम्भवतीति योजना। द्वितीये शरीरे जाते तत्पूर्वशरीरैक्य नापद्यत इति सम्प्रदायविदः। किञ्च प्रमाणं? इत्यत आह— प्रमाणं चेति। मनुनामेव ब्रह्ममानसपुत्रत्ववाक्यं प्रियवरादि पुत्रत्व कथ चेत्तुभयविधवाक्यम्। उपचारत्वकल्पना द्वैवि। निश्च 'पूर्व' इति विशेषण पूर्वोत्पद्ये स्वव्यत्ये परेणैव वोभाव्या मपीति त्रय पक्षा, पक्षत्रयमपि चत्वारो मनव प्रथमा एवति सिध्यति, आद्ये सप्तर्षीणा प्रथमत्वेन तस्मात्तद्वर्गीत, द्वितीय तृतीययोर्वचनदेवेति भावेनाह— पूर्व इति। मयि भावो येषामिति व्याख्यानं प्रकृतासङ्गत कारणत्वस्यान प्रकृतत्वादिति भावनाह— मत्त इति। भागो जन्म। ननु 'मानसा जाता' इत्यनेन भगवतस्तत्कारणत्वमुच्यते, नैवम्, 'ततो मनुर् इति कचनस्य सत्त्वेन ब्रह्मणो मानसा जाता इति व्याख्येयत्वात्, तर्हि कथं न व्याहति? इत्यत आह— ये त इति। मत् एव मद्भावात्सर्गमिण। मद्भा तु द्वारमात्रमिति भाव ॥ ६ ॥

७ ह. पै. भा.— महर्षय इति। किञ्च महर्षयो भृगूनादयः। पूर्वै पूर्वकालसम्बन्धिनः चत्वारो मनव साप्तर्षीकादयः। मत्तः सद्भावो येषा ते मद्भावा मच्छक्त्यात्मानः। मनसि भवा मानसाः। येषा महर्षीणा मनुजा च मृष्टिजा लोक इमाः प्रजाः स्थावरजङ्गमलक्षणाः ॥ ६ ॥

८ अ प्र मि — किञ्च सप्त महर्षयः, तप्तोऽपि पूर्वै प्रथमाश्रवण सनकसनन्दनसतनात्मसन्नकुमारा, तथा स्वायम्भुवाद्याः श्रुतुर्गा मन्वन्, मद्भावा मम विष्णोभाव स्वभावो ध्यानेष्वयमित्येषा येषां ते मद्भावा मद्भिन्नत्व इति वाच्यं।

ते च मानसा जाता हिरण्यगर्भामनो मम मनसं ब्रह्मण रमकापुराणतः, न तु यानिना, अत सर्वप्राणिश्रेष्ठ। सर्वै सप्तर्षीणा सनकादीना मनुर्जा च पुत्रयोः प्रतिपत्त्यतिष्ठादिभ्यः ऽस्मिन्हाके इमा सर्वा प्रजा जायन्ते ॥ ६ ॥

९ व० स० टी०— एव जातस्य गुणसर्गस्य हेतुरहमज एक इत्युक्त्वा 'अहमादिर्हि देवाना' [१०२] इति व्याचष्टे— महर्षय इति। गुणससर्गिण एते पूर्वै भृगूवाद्य 'सप्त ब्रह्माण्ड इत्येते पुराणे निश्चय गता'।

* १ स्वायम्भुवः, २ स्वारीषिषः, ३ उत्तमः, ४ तामसः, ५ वैश्वन्तः, ६ चापुत्रः, ७ वैश्वन्तः, ८ साप्तर्षिः, ९ द्वासाप्तर्षिः, १० ब्रह्मण्यर्षिः, ११ भवण्यर्षिः, १२ धरयापतिः, १३ देवसापतिः, १४ इन्द्रयापतिः, इति भाग्येवाद्यचतुर्दश मनवो निश्चयताः।

[म. भा. १२।२०।१५] इत्यादिपुराणप्रसिद्धाः । मानसाः तथा चतुर्दशसु मनुषु पूर्वे प्रथमाश्चत्वारो मनवः स्वायम्भुवस्त्रारोचिपोत्तमवामसाख्या इत्येते नित्यसर्गप्रवर्त्तनार्था मद्भावा जाताः, मत् एवेत्यनुवर्त्तनीयम् । एतेन कारणमूतसर्वविमनुदेवानामादिभूततयाऽनादित्वं स्वस्योक्तम् । एतेषां तु बुद्ध्यादिवन्न प्राकृतभावत्वमेव, किन्तु मद्भावत्वमिति । तदाह— मद्भावा इति । मम भावः सामर्थ्यं तेजोभावो वा येषु ते तथा, एते मानसा भावाश्चेतनाः मत् मत्तो जाना इति वा, अथवा बुद्ध्यादयो येषां लोके इमाः प्रजास्ते महर्षिमन्वाद्यश्चेत्येते सर्वे भावा मत् मत्तो मानसा जाताः 'इच्छामात्रेण मनसा प्रवाहं सृष्टवान् हरिः' इति भगवन्मुखोक्तिः 'सोऽकामयत् बहुस्यां प्रजायेय' [तै. उ. २।६।१] इति 'असतोऽघिनो यस्य मनः प्रजापतिमसृजत्, प्रजापतिः प्रजा असृजत्, तद्वा इदं सत्यैव परमं प्रतिष्ठितम् । मनसो हेव एतत्त्वमानि भूतानि जायन्ते, मनसो वशे सर्वमिदं बभूव, कामस्तदमे समवर्त्ततायी.' इत्यादिश्रुतेश्च ॥ ६ ॥

१० पु. अ. त — ननु ह्यादिप्रयुक्तपदमन्तरणादिभिः | हिरण्यगर्भान्नो मम मानसा मद्भावा मदीयोऽनुभावो सर्वेषां तत्तत्फलरूपा भावा भवन्ति, तत्रयं भवत एव ? मदीयापेक्षो येषु तादृशा जाताः । येषां लोके इमाः प्रजा- इत्याकाङ्क्षायामाह— महर्षय इति । महर्षय सत सृष्ट्वाद्यः, स्तदुक्तप्रवर्त्तमाना भवन्तीत्यर्थः । अतोऽपि मत् एव भवन्तीति भावः ॥ ६ ॥

११ नी० भा० दी०— एतदेव शिष्टाचारप्रदर्शनेन द्रव्यति— महर्षय इति । सत सृष्ट्वायाश्चत्वारः सनका- दयश्च पूर्वे प्रसिद्धा महर्षय इति सम्बन्धः । तथा मनवश्चतुर्दश प्रसिद्धाः । ते सर्वे मानसा हिरण्यगर्भरूपस्य मम मनस एवोद्भूता अयोनिजा जाता वरपत्नाः । इमाः प्रजाश्चतुर्विधाः अयं लोकाश्च तदाधारभूतः, तदुभयं येषां यत्सम्बन्धि सन्ततिर्विषयां सन्ततिरित्यर्थः । यद्वा येषामिति पृष्ठी पञ्चम्यर्थे । येभ्य इमाः प्रजा अयं लोकाश्च जाता इत्यर्थः । तेऽपि मद्भावा मन्थैव भावो मनो येषां ते । प्रसिद्धमहिमानोऽप्येते, यतो मामेवोपासतेऽतस्त्वमपि मामुपासतेति भावः ॥ ६ ॥

एतां विभूतिं योगं च मम यो वेत्ति तत्त्वतः ।
सोऽविकम्पेन योगेन युज्यते नात्र संशयः ॥ ७ ॥

१ शां. भा.— एतामिति । एतां यथोक्तां विभूतिं विस्तारं योगं च युक्तिं चाऽऽत्मनो घटन- मयना योगैश्वर्यसामर्थ्यं सर्वज्ञत्वं योगजं योग उच्यते । मम मदीयं योगं यो वेत्ति तत्त्वतस्तत्त्वेन, यथावदि- त्येतत् । सोऽविकम्पेनाप्रचलितेन योगेन सम्यग्दर्शनस्थैर्यलक्षणैर्न युज्यते सम्यध्यते । नात्र संशयो नास्मिन्नर्थे संशयोऽस्ति ॥ ७ ॥

२ आ. शां. व्या.— सोपाधिकं प्रभावं भगवतो दर्श- हानत्रेणानात्रिल मन्वाद्यो भूवाद्ययेताने जानते च तदाह— मित्वा तस्मान्फलमाह— एतामिति । बुद्ध्यानुपादानत्वेन अथवेति । यथा तौ विभूतियोगौ तथा वेदनस्य निरङ्कुशवं विविधा भूतिभङ्गं वैभवं चर्चामद्भव, तदाह— विस्तार- दर्शयति— यथायदिति । सोपाधिकं ज्ञान विद्याधिक्याने द्वारमित्याह— सोऽविकम्पेनेति । उक्तेऽयं प्रलिखन्त्यामाह- इति । योगफलमैष्ये सर्वज्ञं सर्वेश्वरं च मदीयं शक्ति माह— नास्मिन्निति ॥ ७ ॥

३ रा. भा.— विभूतिः ऐश्वर्यम्, एतां मदीयं मदायत्तोन्पत्तिभ्यतिप्रवृत्तिरूपां विभूतिं, मम ह्य- प्रत्यनीकरुत्ल्याणसुणस्य योगं च यस्तत्त्वतो वेत्ति, सोऽविकम्पेन अप्रकम्पेन भक्तियोगेन युज्यते । नात्र संशयः; मद्भिभूतिरिषयं कल्याणसुणविषयं च ज्ञानं भक्तियोगमर्थनमिति स्वयमेव द्रव्यमीन्यभिप्रायः ॥ ७ ॥

४ ये ता. सं.— 'एतां विभूतिं योगं च' इति— पूर्वोक्ता- येभ्य बुद्धिम्यक्रमेणानुवाद । 'स्वच्छत्याण' [गी. छं. १४] इत्यादिप्रसिद्धलोकैस्त्वदनेकार्थो यथाक्रममुक्तः, तदनुगतेन वदा- श्री. ति. ३६

धीनत्वानियमनविषयत्वम् । प्रवृत्तिरिह स्वकार्यायव्यापार ,
स्पर्शदादेरसार्धनिकत्वात् । 'विभूतिर्भूतिरैश्वर्यम्' [अमर १।१।
३८] इति नैघण्टुकाः । विभुशब्दश्च नियन्तरि प्रयुक्तचर । अतो
विभवनमिह नियमनमेव वक्ति, तस्य भावार्थतास्वारस्यात्
अनन्यवादाच्च । वस्तुवन्तरसामानाधिकरण्यवद्विभूतिशब्देषु तु
नियन्तव्यविषयता वक्ष्यते । युज्यत इति बभूवपत्या उभयलिङ्गत्व-
मिह योग उक्त । ईश्वरेऽनीश्वरस्वभावभूतपारतन्त्र्यदुःखाहाना
धारोपमनीश्वर चैश्वराधीनत्वात्तन्त्र्यादेः स्वतस्सिद्धत्वाधारोपच

परित्यज्येति 'तत्त्वतः' इत्यस्य भावः । 'अविकम्प्येन' इत्यत्र
स्वतः कम्पराहित्यमात्रमुदासिन वाचकशब्दौरेप्यविचात्यत्वं च
दर्शयितुम्—अप्रकम्प्येनेत्युक्तम् । पूर्वापरपरामर्शादुपासका
न्वितयोगशब्दस्य योगविशेषनिश्चयमाह—भक्तियोगेनेति ।
शास्त्रसिद्धस्याप्यर्थस्य साक्षात्कारे सरथेव ह्यत्यन्तवेदाद्यमित्य-
भिप्रायेण 'नात्र संशय' इत्यस्याशय विशदयति—मद्विभू
तीति ॥ ७ ॥

५ आ. मा. भा.— ॥ ७ ॥

६ ज. प्र. दी.— ॥ ७ ॥

७ ह. पै. भा.— एतामिति । एतां विभूतिं विस्तारं योगं च विभूतिहेतुभूतं मदीयं यो वेत्ति तत्त्वतो
यथान्तं, सोऽनिकम्पेन योगेन समाधिना युज्यते ॥ ७ ॥

८ वें ब्र. वि.— एवञ्चरूप भगवत्प्रभावस्य ज्ञाने फल
माह—एतामिति । एताम् 'महर्षय —' इति पूर्वञ्चा
कोचाभ्युपगमादिरूपां विभूतिं योगं च 'बुद्धिज्ञानम्'

[१०।४] इत्यादिनोक्तं बुद्ध्यादिप्रवर्तकत्वरूपमैश्वर्यं तत्त्वतो
यो वेत्ति, स अविकम्पेन अप्रचलितेन योगेन बुद्धिहेतुसम्प-
त्मानयोगेन युक्तो भवति, नास्त्यत्र संशय ॥ ७ ॥

९ व० त० दी०— एता विभूतिमिति । तथाविधैश्वर्यं च यो वेत्ति तत्त्वतः स भक्तिरूपेण योगेन युज्यते ॥७॥

१० पु. अ. त.— एतन्निरूपणप्रयोजनमाह— एता
मिति । एतां मद्ब्रह्मभारुगा भृश्वदिलक्षणा ता मम विभूतिं
श्रीडाधिपप्रकृष्टिताम्, च पुन श्रीडाधिपकृष्टितसामग्र्या मम
योगं तत्त्वत मत्कलीलारूपेण यो वेत्ति स, अविकम्पेन

निदल्लेन मद्भियोगादिरहितेन योगेन मत्संयोगेन भक्तिरूपेण
युज्यते, युक्तो भवतीत्यर्थे । नात्र संशय, अत्र सन्देहो
नास्तीत्यर्थे । अनेन सन्देहे सति न भवतीति स्थापितम् ॥७॥

११ नी० भा० दी०— उपास्तावधिकारणमाह— एतामिति । एता वक्ष्यमाणा विभूतिं योगं च विश्रुतो-
मुखे भगवति मनस्समाधानं यस्तत्त्वतो वेत्ति सम्यगनुष्ठानं ज्ञातुं च समर्थो भवति, सोऽविकम्पेनाचलितं निर्वि-
फलपङ्केन षष्ठाध्यायोक्तं योगेन मद्भिषयेण समाधिना युज्यते, ततश्च कृतकृत्यो भवति । नात्र संशय इति
प्रवृत्त्यवित्शयार्थमुच्यते, भगवद्ब्रह्मसि सशयासम्भवात् ॥ ७ ॥

भगवद्ब्रह्मज्ञाना प्रेमोपासनास्वरूपं तत्फलं च ।

अहं सर्वस्य प्रभवो मत्तः सर्वं प्रवर्तते ।

इति मत्वा भजन्ते मां बुधा भावसमन्विताः ॥ ८ ॥

मच्चित्ता मद्गतप्राणा बोधयन्तः परस्परम् ।

कथयन्तश्च मां नित्यं तुष्यन्ति च रमन्ति च ॥ ९ ॥

तेषां सततयुक्तानां भजतां प्रीतिपूर्वकम् ।

ददामि बुद्धियोगं तं येन मामुपयान्ति ते ॥ १० ॥

१ ज्ञां. भा.— कीदृशोनामिन्मनेन योगेन युज्यते ? इत्युच्यते—अहमिति । अहं परं ब्रह्म वापु
देनाग्यं मय्येव जगतः प्रमत्त उत्पत्तिः, मत्त एव स्थितिनाशत्रियाफलोपभोगलक्षणं निश्चियारपं सर्वं
जगत्प्रवर्तते, इत्येवं मन्वा भजन्ते सन्तं मां बुधा अगगततत्त्वार्था भावसमन्विता भानो भावना परमार्थ-
वर्णाभिनिर्गमनेन ममन्विताः मंगुत्ता इत्यर्थः ॥ ८ ॥

२ आ शां व्या — कथं तावन्नविभूत्यैश्वर्यज्ञानमुक्त
योगस्य हेतुः ? इति मत्वा पृच्छति— कीदृशोनेति । उक्तज्ञान-
माहात्म्यात्प्रतिष्ठिता भगवन्निष्ठा सिद्ध्यतीत्याह— उच्यते
इति । प्रभवत्यस्मादिदं प्रभव सर्वप्रकृतिं सर्वात्मैत्याह—
उत्पत्तिरिति । सर्वशारत्वेनैश्वर्यात्मनो निमित्तात्सर्वं स्थितिना-
शादि भवति, मया चान्तर्यामिणा श्रेयमाण सर्वं यथास्व मयां

दामनतिक्रम्य चेत्ये तदाह— मत्त इति । इत्थं मम
सर्वात्मत्वं सर्वप्रकृतित्वं सर्वेश्वरत्वं सर्वज्ञत्वं च महिमानं
ज्ञात्वा मयेव निगवन्तो भवन्तीत्याह— इत्येवमिति । संसा-
रासाराज्ञानवता भगवद्भजनेन अधिकारं धोतयति— अचरगतेति ।
परमार्थतत्त्वे पूर्वाचरीत्या शान्ते प्रेमादारवभिनवेशाद्वाह्यो भव-
तस्तेन सयुक्तत्वं च भगवद्भजने भवति हेतुरित्याह— भावेति ॥८॥

१ शां. भा.— किञ्च— मच्चित्तेति । मच्चित्ता मयि चित्तं येषां ते मच्चित्ता मद्गतप्राणा मयि
गताः प्राणाश्चक्षुरादयः प्राणा येषां ते मद्गतप्राणाः, मय्युपसंहतकरणा इत्यर्थः । अथवा मद्गतप्राणा
मद्गतजीवना इत्येतत् । बोधयन्तोऽप्यगमयन्तः परस्परमन्योन्यं कथयन्तो ज्ञानमलरीयादिधर्मैर्पिडिष्टं
मां तुष्यन्ति च परितोपयुपयान्ति रमन्ति च रतिं प्राप्नुवन्ति प्रियमङ्गत्वेन ॥ ९ ॥

२ आ शां व्या.— न केवलमुक्तमेव भगवद्भजने साधन,
साधनात्त चास्तीत्याह— जिज्ञेति । ईश्वरात्प्रतीच प्रायु-
कादभ्यन्त वित्तप्रवारादित्य भगवद्भजनोपायसाह— मयीति ।
अध्यादीना भगवत्प्रसिद्धत्वेनोच्यते चत्वात्संयत्साहस्यसाह—
मय्युपसंहतेति । भगवदतिरिक्तेन जीवन्मयि नाऽऽर, इत्य-
मन्येवापि त भक्तानामित्याह अथवेति । आचार्येभ्य धुत्वा

वादकथया परस्पर भगवन्त समन्वयारिणो बोधयन्ति तदपि
भगवद्भजनमाधनमिवाह— बोधयन्त इति । आगमोप-
संहित्या भगवन्तमेव विशिष्टयर्माणं शिष्येभ्यो गुरवो व्युपदि-
शन्ति तदपि भगवद्भजनमेवेत्याह— कथयन्त इति । भक्तानां
तुष्टिरीत्या स्वरसत् स्यातामित्याह— तुष्यन्तीति । मनोरथ
पूर्वा रतिप्राप्तौ कामुक्कसम्मत्तमुदाहरणमाह— प्रियेति ॥९॥

१ शां. भा.— ये ययोक्तप्रकारैर्भजन्ते मां भक्ताः सन्तः— तेषां सततयुक्तानां नित्याभियुक्तानां
निवृत्तमर्मानाद्येषाणां भजतां सेममानानाम् । किमर्थित्वादिना कारणेन ? नेत्याह— प्रीतिपूर्वकं प्रीतिः
सौहृदस्तत्पूर्वकं मां भजतामित्यर्थः । ददामि प्रयच्छामि बुद्धियोगं बुद्धिः सम्यग्दर्शनं मत्तत्त्वविषयं तेन
योगो बुद्धियोगस्तं बुद्धियोगम् । येन बुद्धियोगेन सम्यग्दर्शनमलक्षणेन मां परमेश्वरमात्मभूतमात्मत्वेनोप-
यान्ति प्रतिपद्यन्ते । के ते ? ये मच्चित्त्वादिप्रकारैर्मां भजन्ते ॥ १० ॥

२ आ शां व्या — यदुक्तं 'सोऽविकल्पेन' [१०।७]
इत्यादि, तदपि भूमिकां कृत्वा तदिदानीमुदाहरति— ये यथा
केति । नित्याभियुक्तानामभवत्त भगवत्येकाग्र्यम्यध्यानानि
त्यर्थः । पुनादिकोक्तप्रयत्नेत्येवमित्येन वा, गम्येदसत्त्वेन वा,
प्रत्यह जीवन्तोपायसिद्धये वा भजनं ? इति साहचर्यात्पयति-

विकल्पित्यादिना । प्राणुणां ज्ञानाकथा भक्तिं ज्ञेहेन कुर्वतामि-
त्यर्थः । तेभ्योऽहं तावज्ञानं प्रयच्छामीत्याह— ददामीति ।
उच्यते बुद्धिसम्पत्त्यै फलमाह— येनेति । ध्यानस्य प्रकृत्याका-
शान्तं करणपरिणामं निरन्तराद्येव विद्याभगवद्भुक्त्वादिहेतौ बुद्धि-
योगे प्रत्यर्कमुक्तानधिकारिणो दर्शयति— के त इति ॥१०॥

३ रा. भा.— निवृत्तिज्ञाननिपाकरूपां भक्तिर्बुद्धिं दर्शयति— अहमिति । अहं सर्वस्य निचित्रचि-
दचित्प्रपञ्चस्य प्रभव उत्पत्तिकारणः; सर्वं मत् एव प्रवर्तत इतीदं मम स्वाभाविकं निरङ्कुशैश्वर्यं सौशी-
ल्यमीन्दुर्यमालम्ब्यादिकल्प्याणगुणगणयोगं च भन्वा बुधाः ज्ञानिनो भागमभन्विताः मा मनेकल्याणगुणा-
न्वितं भजन्ते । भावः मनोवृत्तिप्रियेणः । मयि स्पृहयालयो मा भजन्त इत्यर्थः ॥ ८ ॥

४ घे ता. चं — उच्यते नान्तरमुदाहरणप्रदर्शनमुत्तेन
प्रदर्शनं कियत् इत्यभिप्रायेत्याह— विभूतिज्ञानेति । तद्वद हि
ज्ञानं भक्तिरूपेण परिणमत इत्यभिप्रायः विमुक्तिज्ञानविनाश
रूपत्वोक्तिः । अमहोचत्कार्यं मुदमद्गादिसमस्तसोचर सर्वशब्द
इत्यभिप्रायेण विचित्रित्वादिदुष्कम् । प्रभवसाध्यस्याश्रोत्वपि
किदादिमाश्रयत्वेत्युदाहरणमाह— उत्पत्तिकारणमिति । अथ
वदमन्त्रकारोप मृदपुत्रयुक्तव्ययगुणयोगोऽपि गमिनः ।
अहं हेति स्वप्रतीकामर्धे मदीपनिमिति ' मत् सर्वम् ' इत्य-
नेन विशिष्टमित्यभिप्रायेत्याह सर्वं मत्तं धयेति । पूर्वोक्त-

विभूत्यायवदाहरणतो दर्शयति इतीदमित्यादिना । स्वामात्रि-
कनित्युदाहरणान्तां अज्ञानीमभ्यस्यपच्छेदाय धृतिविदाहृत
साधनानवधिकत्वोक्तिः । वस्तुत्वावतादीनात्म्यपराम्भत्त
व्याभिनेत ' मां भजन्ते ' इत्युक्तमभजनस्यत्वेनोपयुक्त
योगशान्तर्यमाह— सौशील्येवत्यादिना । सौशील्यवाच-
स्येति दिव्यात्मगुणस्य प्रदर्शनार्थम्, सौन्दर्येवत्वात्तद्वत्तम
दिव्यमन्त्रत्रिमिदुत्पत्त्यर्थम् । सुवचनं नाम प्रहृष्टानविवरणं त
प्रागुक्ता महत्तानो विशिष्टता इत्यभिप्रायं ज्ञानिन इत्यु-
क्तम् । मन्त्रा मावन्तनिष्ठा इत्यन्वयः । तद्विषयस्यैव भक्ति

साधनत्वे तात्पर्यात् । 'माम्' इत्यनेनान भजनदशानुसन्धेयगुण-
गणविशिष्टस्वरूप विवक्षितमित्यभिप्रायेणोक्तं सर्वकल्याण
गुणान्वितमिति । अनेकार्थस्य भावशब्दस्य प्रकृतानुगुणमर्थ

माह-भाष्यो मनोजुतिविशेष इति । तमेव विशेषं विव-
क्षयति- मयि स्पृहयालव इति ॥ ८ ॥

३ रा. भा. — कथम्? — मच्चित्ता इति । मच्चित्ताः मयि निरिष्टमनसः, मद्गतप्राणाः मद्गतजी-
विताः, मया पिनाऽऽत्मधारणमलभमाना इत्यर्थः; स्वैः स्वैरनुभूतान् मदीयान् गुणान् परस्परं बोधयन्तो
मदीयानि दिव्यानि रमणीयानि कर्माणि च कथयन्तः तुष्यन्ति च रमन्ति च- वक्तारस्तद्वचनेना-
नन्यप्रयोजनेन तुष्यन्ति; श्रोतारश्च तच्छ्रुणेनानधिकृतिशयप्रियेण रमन्ते ॥ ९ ॥

४ वे ता च — भावसमन्वितवप्रपन्नमेवानन्तरं
क्रियत इत्यभिप्रायेण तदाकाङ्क्षा दर्शयति कथमिति । भक्ति
परिपाकमविशेषमिद्वाराप्रदर्शनं मचिता' इत्यादिभिश्चतु-
र्भिर्विशेष्यै क्रियत इत्यभिप्रायेण मयि निरिष्टमनस
इत्यादिकमुक्तम् । 'मद्गतप्राणा' इत्यस्य तात्पर्यप्रदर्शनाय
पर्याय वाक्याह मद्गतजीविता इति । भक्तगतस्य जीवितस्य
कथं तद्गतत्वं इत्यत्राह मया विनेति । बोधनकथनशब्दयोरे-
कवियत्यत्वे पौनरुक्त्याद्विषयभेदो वाच्य, तत्र च 'बोधयन्त'
इत्यनेन अज्ञातार्थज्ञापनं 'कथयन्त' इत्यनेन च इति
वृत्तवर्णनं च स्वरसत प्रतीयत इत्यभिप्रायेण स्वै स्वैरि-
त्यादिकमुक्तम् । दिव्यानीत्यादिमानुषत्वप्रयुक्ताद्गतत्वं विव-

क्षितम् । तस्यैव भोग्यत्वं रमणीयानीत्यनेनोक्तम् । 'तुष्यन्ति
च रमन्ति च' इत्यनयोर्द्वयोरपि कथाप्रथकवियत्यत्वेनाति-
भिनार्थतायां मन्दप्रयोजनत्वात्कृत्यचित्कथकवियत्यत्वं मन्यस्य
कथनाक्षिप्तप्रोत्तुविषयत्वं च युक्तम्; तत्र च स्वप्रयोजनान्तर-
साधकपरप्रीत्यर्थं हि लोके कथाप्रयोगो दृष्ट । तोषशब्दाधि-
कस्पृहानिष्टत्यर्थं, ततोऽन तुष्यन्ति' इत्यनन्यप्रयोजनकथक-
वियत्यम्, पारिशेष्यात् 'रमन्ति इत्यस्य ध्रुवणमूलत्वं लभ्यम् ।
'तुष्यन्ति च रमन्ति च' इत्यनयो 'मच्चित्ता' इत्याद्युक्तक-
र्तृत्वं कथनश्रवणयोरेकस्मिन्नेव कालभेदेन सम्भवात् पर-
त्यक्तम् । तदेतदखिलमभिप्रेत्याह वक्तार इत्यादि रमन्त
इत्यन्तम् ॥ ९ ॥

३ रा. भा. — तेषां सततयुक्तानां- मयि सततयोगमाशंसमानानां मां भजमानानामहं तमेव बुद्धि-
योगं निपाकदशापन्नं प्रीतिपूर्वकं ददामि, येन ते मामुपयान्ति ॥ १० ॥

४ वे. ता च — भगवद्गुणविभूतिज्ञानस्य भक्त्युत्पत्ति
विशुद्धिहेतुत्वयुक्तम्, तथाचिरविशुद्धभक्तभंगवत्प्राप्तिपूर्वभाविवि-
घ्नदलमसाक्षात्काररूपावस्थायविशेषहेतुत्वं भगवत्प्रसादादान्तर-
व्यापारकमुच्यते तेषामिति । मयि सततयागमाशंसमा-
नानामिति । नदि सतत समाधानरूपो योग दक्ष्य । सतत
शब्देन प्रतिदिनविवक्षा च न स्वारसिकी, न च प्राप्तिरूपसतत-
योग इदानीं इत, अत आशयार्थत्वेनेव युक्तमिति भाव ।

तमेवेति आशयावियान्तर्गतमेवेत्यर्थ । सततयोगाशंस्यैव
भजने प्रीतिरूपत्वस्य फलितत्वात् 'प्रीतिपूर्वकम्' इत्यस्य
भजनानन्वये प्रयोजनं नास्ति 'ददामि' इत्यनेनान्वये तु
भजनावान्तरव्यापारकयनरूपेण परबोधात्त्वादिभगवद्गुणान्
प्रकाशनेन च महत्प्रयोजनमित्यभिप्रायेण प्रीतिपूर्वक
ददामीत्यन्वय उक्त । 'मामुपयान्ति' इत्यत्रापराशुष्ट
पदपदार्थैर्मुहुरैक्यापत्तिव्याख्याता ॥ १० ॥

५ आ. मा. भा. — सन्ति च भजन्तः केचिदित्याह— अहमित्यादिना ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥

६ ज. प्र. दी — ननु 'एतां विमुक्तिम्' [१०१०] इति
परिशुद्ध. फलमुक्तं तद्विदमर्थं पुनरुच्यते । इत्यस्तत्तात्पर्यान्त

रमाह-सन्ति चेति । उक्तकले विश्वासजननार्थमिति शेष
॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥

७ ह. पै. भा. — अहमिति । प्रमत्त उत्पत्तिकारणम् । मत्तः परमेश्वरात्सर्वं क्रियाकारकफलरूपं जगत्प्र-
वर्तत इत्येवं मत्त्वा भजन्ते से नन्ते मां बुधा अजगतपरमार्थतत्त्वार्थाः । भावस्तत्त्वार्थाभिनिवेशस्तेन समन्विता-
संयुक्ता इत्यर्थः ॥ ८ ॥ इत्यम्— मच्चित्ता मद्गतचित्ता मद्गतप्राणा मयि व्यवस्थितप्राणा मद्गतजीवना-
बोधयन्तोऽन्योन्यं कथयन्तो मामीश्वरं निरतिशयज्ञानमलरीषैसम्पन्नं, रमन्ति च प्रियसङ्गमेनेन ॥ ९ ॥ तेषां
सततयुक्तानां नित्याभियुक्तानां प्रीतिपूर्वकं स्नेहपूर्वकं भजताम् । बुद्धियोगं तं येन बुद्धियोगेन मामीश्वर-
मुपयान्ति ॥ १० ॥

८ पै. प्र. गि — एतद्वोपवाहयति चतुर्भि— अह-
मिति । अहमेव सर्वत्र जगत्- प्रमत्त मन्वादिभिर्भुविष्प-
परिशुद्ध. मत्त एव च 'इदित्यर्थः' [१०१८] इत्यादि

सर्वं प्रवर्तते, इत्येव मदिभूतियोगो मया सम्यगवधार्यं तत्
एव बुधा निरतिशयो भावस्तत्त्वार्थाः प्रियनिष्पत्तिना सततो
मां भजन्ते ॥ ८ ॥ प्रेमभजनमेव दर्शयति— मच्चित्ता इति ।

मन्त्रप्राणा नित्यं रमन्तीति प्रथममन्त्रव्य । मामेव गता प्राणा येया ते मन्त्रप्राणा मर्दापित्तविद्या, मा जिना क्षय मात्रमपि प्राणधारणमलममाना इति यावत् । एवविषयमेव भक्तानामवस्थाद्वय ध्यानावस्था विषेपावस्था चेति, तत्र ध्यानावस्थायां तेषां स्वरूपमाह— मच्चिन्ता इति । मामेव गतं चित्तं येया ते मच्चिन्ता । विषेपावस्था तु द्विविधा भक्तगोष्ठीरूपा तद्गृहिता चेति । तत्रावावस्थायां तस्य रूपमाह— वीक्षयन्त इति । भक्तगोष्ठीषु पास्वर स्वरवाद्भूतमदीय कल्याणगुणात्तुवर्गनेमामेव भजनीयवन्न बोधयन्त तुयन्नि पास्वरात्तुमोदनेन सन्तोषं यान्तीत्यर्थं । द्वितीयविषेपावस्थायां तां स्थितिमाह— कथयन्त इति । भक्तगोष्ठयमात्रं स्वयमेव

हरे । गोविन्द । गोपाल । इति कीर्तयन्त रमन्ते आभाराम- तथाऽवतिष्ठन्त्य इत्यर्थं ॥ ९ ॥ एव विभूतियोगज्ञानपूर्वकप्रेम- भक्तावस्थायां तेषां बुद्धिहेतुसम्यग्ज्ञानयोगप्राप्तिं दर्शयति— तेषामिति । सततपुष्पानां नित्यमभिसिक्तानाम् । तत्र हेतु— प्रीतिपूर्वकं भजतामिति । कामनापूर्वकं भजता हि काम्य सिद्धिपर्यन्तमेव भगवद्योग, प्रेमपूर्वकं भजता तु क्षणमपि भजनं विना आ मधारणामावात्पत्तत भगवद्योगो भवती- त्यर्थं । एवविद्यानां तेषां 'अविकल्पन योग' [१०।१] इति य पूर्वोक्तोक्तं बुद्धियोगम्, बुद्धिः सम्यग्दर्शनम्, तद्वयं योगस्त ददामि, येन बुद्धियागेन ते भक्ता मामामने नोपयान्ति ॥ १० ॥

९ व० त० श्लो०— विभूतियोगज्ञानविपाकरूपभक्तिनिर्बुद्धिं दर्शयति चतुर्मिः पुमर्थरूपैः अहमित्यादिभिः— अहं सर्वस्य प्रभव इत्यादि । विश्वोत्पादकत्वप्रवर्तकत्वस्वरूपस्वययोगविभूतिस्वरूपाविकरणा इत्येव मम योग विभूति च भगवन्मार्गाधाचार्योपदेशद्वारा मयि भावो भक्तिस्तथा समन्वितता मा सेवन्तं बुधा । एते च माहात्म्य- ज्ञानपूर्वकभक्तिमन्तो भगवत्सेवकाः स्वरूपतो निर्दिश्यन्ते भगवन्मार्गायां उद्वाद्य इव । मच्चिन्ता इति मद्रपि- तान्न करणा । मन्त्रप्राणा इति— प्राणशब्द इन्द्रियप्राणवाचक इति मद्रपिनेन्द्रियप्राणा मयि सततं युक्ता देहेनेति, समर्पितदद्या आत्मना वा भगवति सततं युक्ता अयमेव ब्रह्मसम्पन्नः भगवते कृप्याय दारागारपुत्रात्— इतिवाक्यात् 'आरमना सह तत्तदीहापराणि देहेन्द्रियप्राणान्तं करणानि तद्वर्मात्रं' समर्पयित्वा स्वयं दासभूता नित्यं भगवन्तं भजन्ते सेवामार्गप्रकारेण सेवन्ते, न पूजाहम्वरेणेति, सेवायां स्थितिस्तेषामुक्ता 'सेवाया वा कथाया वा' इति भक्तिवर्द्धिन्या कथाया च स्थितिमाह— 'परस्परं बोधयन्त. कथयन्तश्च मा' इति । तदपि नित्यं, न तु नैमित्तिकम् । तथैव च तुयन्नि मनःसंशयदिषु च रमन्ति अनुकरणेन वा प्रीडितं तथाभूतानां तेषां प्रीतिपूर्वकं पुष्टिमयांशानुभूता 'पानुरात्रितरीश्वरं' सर्वोभना प्रीतिस्तत्पूर्वकं भजता सेवता— अनेन 'चेतस्त्रयण सेवा' इति मानवीस्वरूपमुक्तं— तेषामेव बुद्धियोगं विपाकदशामापन्नं ददामि येन ते मा पु- द्पोत्तम एव समीप एव प्राप्ता भवन्ति । इत्यं तेषां निर्गुणमुक्तिर्भावितया मूचिता ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥

तादृशं स्वानुमनप्रमाणादिभिर्बोधयन्तस्तान्बुधयन्तं कीर्तयन्तीत्या कीर्तयन्त । चकारणाऽऽयकोनेन एष्वत । च पुन । तद्गाने सति तुयन्ति ज्ञानं वा रमते च । स्वयं कीर्तयन्तान्पुष्पानां भवन्ति रमते वा । तोषमानं च प्राण- वन्तीति भावः । यदा मा विद्यायागिणीत्वावस्थाए विषय कथयन्त सततं परस्परं बोधयन्त ॥ ९ ॥ एवमानं भव्यं तामह एव दर्शयामाह— एवमिति । एवमश्रुता प्रमाणं सततं पुनानां निरन्तरं महत्प्राणविक्रियात् प्रीतिपूर्वकमुद्गलं भवन्तीं च बुद्धियोगं सम्यक्प्राप्तुमवधारणसंयुक्तमपि ददामि, यत् तं मायुष्ययान्ति प्राप्नुवन्ति । उपमर्शेण तेषां यान्ति यथा तद्भावच्छ्रुतिः कदापि न भवतीति ज्ञापितम् ॥ १० ॥

१० पु अ त— एव ज्ञानिनो भक्तियुक्तं विभू- यति— अहमित्ति शत्रुभिः । अहं सर्वस्य जगत प्रभव इत्यचित्पान, सर्वं जगत् मत् 'बुद्धिज्ञान' [१०।४] इत्या दितीत्या मृग्यापुरुषमादिरीत्या च प्रवर्तते, मन्त्रोत्पत्तिका यदुक्तं भवतीत्यर्थं । भावममन्विता मरतेवनेऽप्रवचयन्ता सतो बुधा पण्डिता विवेकिन, इति अश्रुता प्रमाणं प्रीडा त्मकथा प्रक्रीभूतरूपं मा भजते सेवते ॥ ८ ॥ मनने प्रकृतमाह— मच्चिन्ता इति । मन्त्रं चित्तं येषां ते मच्चि- न्तनया ह्येवावस्थास्वरूपविद्यारूपरा । मन्त्रप्राणा मन्त्रवत् प्राणा प्राणा येषां ते, मन्त्र-सु- कृतिता इत्यर्थं । ताः प्राणा मन्त्र परस्परं तारतानत्र माम

तादृशं स्वानुमनप्रमाणादिभिर्बोधयन्तस्तान्बुधयन्तं कीर्तयन्तीत्या कीर्तयन्त । चकारणाऽऽयकोनेन एष्वत । च पुन । तद्गाने सति तुयन्ति ज्ञानं वा रमते च । स्वयं कीर्तयन्तान्पुष्पानां भवन्ति रमते वा । तोषमानं च प्राण- वन्तीति भावः । यदा मा विद्यायागिणीत्वावस्थाए विषय कथयन्त सततं परस्परं बोधयन्त ॥ ९ ॥ एवमानं भव्यं तामह एव दर्शयामाह— एवमिति । एवमश्रुता प्रमाणं सततं पुनानां निरन्तरं महत्प्राणविक्रियात् प्रीतिपूर्वकमुद्गलं भवन्तीं च बुद्धियोगं सम्यक्प्राप्तुमवधारणसंयुक्तमपि ददामि, यत् तं मायुष्ययान्ति प्राप्नुवन्ति । उपमर्शेण तेषां यान्ति यथा तद्भावच्छ्रुतिः कदापि न भवतीति ज्ञापितम् ॥ १० ॥

११ नी० भा० श्लो०— एषासनास्वरूपमाह द्वाभ्या— अहमित्ति । बुधा मा प्रयगात्मानमिति क्त्वा भजन्ते इति । कथं ? अहमेव सर्वस्य जगत प्रभव एत्यति, मत्तो मन्त्रमुद्ग- प्राणैश्च सर्वं बुद्ध्यादिकं स्वस्वकार्याय प्रवर्तते । अहमेव जगत. कर्ताऽन्तर्दामी चेत्यहद्ब्रह्मात्मनमुपारसीतीति भावः । भावसमन्विता भावनाबुद्धा । एवबोद्धारथम् ॥ ८ ॥ एव ध्याने भावनाप्रधारमुत्तरा ध्यु- पानं तमाह— मच्चिन्ता इति । अहमेव चित्ते येषां ते मच्चिन्ता, यथाऽहमेव गतो विद्यमानो येषु त मन्त्रा, तथाविधा प्राणा इन्द्रियाणि येषां ते मन्त्रप्राणा । चित्तनेन्द्रियैर्मां यद्गाने तत्पर्वं प्रयगात्मा वानुद्य इति भावयन्त इत्यर्थं । इमेवैव परस्परं बोधयन्तं श्रुति

तादृशं स्वानुमनप्रमाणादिभिर्बोधयन्तस्तान्बुधयन्तं कीर्तयन्तीत्या कीर्तयन्त । चकारणाऽऽयकोनेन एष्वत । च पुन । तद्गाने सति तुयन्ति ज्ञानं वा रमते च । स्वयं कीर्तयन्तान्पुष्पानां भवन्ति रमते वा । तोषमानं च प्राण- वन्तीति भावः । यदा मा विद्यायागिणीत्वावस्थाए विषय कथयन्त सततं परस्परं बोधयन्त ॥ ९ ॥ एवमानं भव्यं तामह एव दर्शयामाह— एवमिति । एवमश्रुता प्रमाणं सततं पुनानां निरन्तरं महत्प्राणविक्रियात् प्रीतिपूर्वकमुद्गलं भवन्तीं च बुद्धियोगं सम्यक्प्राप्तुमवधारणसंयुक्तमपि ददामि, यत् तं मायुष्ययान्ति प्राप्नुवन्ति । उपमर्शेण तेषां यान्ति यथा तद्भावच्छ्रुतिः कदापि न भवतीति ज्ञापितम् ॥ १० ॥

युक्तिप्रदर्शनेन समानाना समुदायं ज्ञापयन्त कथयन्तश्च शिष्यान्प्रति, तुष्यन्ति तेनैव ज्ञानेन, न तु मिष्टान्नादिना रमन्ति च तत्रैव, न तु रुयादावित्यर्थः ॥ ९ ॥ उपासनायाः फलमाह—तेषामिति । सततयुक्ताना नित्योत्साहवता प्रीति प्रेमा तत्पूर्वकं भजता सेवमानाना तेष्यो ददामि तं बुद्धियोगं ज्ञानरूप योग समर्थि, ज्ञाननिष्ठामित्यर्थः । ता ददामि येन यया निष्ठया ते मामुपयान्ति समुद्रमिव नद्योऽभेदेन प्रविशन्ति ॥ १० ॥

**तेषामेवानुकम्पार्थमहमज्ञानजं तमः ।
नाशयाम्यात्मभावस्थो ज्ञानदीपेन भास्वता ॥ ११ ॥**

१ शां. भा.— किमर्थं कस्य वा त्वत्प्राप्तिप्रतिबन्धहेतोर्नाशकं बुद्धियोगं तेषां त्वद्भक्तानां ददासि ? इत्याकाङ्क्षायामाह—तेषामिति । तेषामेव कथं नाम श्रेयः स्यादित्यनुकम्पार्थं दयाहेतोरहमज्ञानजमनिषेक्तो जातं मिथ्याप्रत्ययलक्षणं मोहान्धकारं तमो नाशयामि आत्मभास्वस्थ आत्मनो भागोऽन्तःकरणाद्यस्तस्मिन्नेव स्थितः सन् । ज्ञानदीपेन विवेकप्रत्ययरूपेण भक्तिप्रसादलोहाभिमित्केन मद्भावनाभिनिवेशवातेरितेन ब्रह्मचर्यादिसाधनसंस्कारव्यवहारवर्तिना विरक्तान्तःकरणाधारेण विषयव्यापृत्तचित्तरागद्वेषा क्लृपितनिजातापवारकस्थेन नित्यप्रवृत्तैकाग्र्यध्यानजनितसम्यग्दर्शनभास्वता ज्ञानदीपेनेत्यर्थः ॥ ११ ॥

२ आ शा व्या — भगवत्प्राप्तौ बुद्धिसाध्यत्वे सत्य नित्यत्वापत्तेस्त्वमपि भक्त्येव बुद्धियोग ददासीत्युक्तमिति शङ्कते— किमर्थमिति । तेषां बुद्धियोग किमर्थं ददासीति सम्बन्ध । भगवत्प्राप्तिप्रतिबन्धनाशको बुद्धियोगस्तेन नारित तत्प्राप्तेरनित्यत्वमित्याशङ्क्याऽह— कस्येति । भक्ताना तत्प्राप्तिप्रतिबन्धक विविच्य दर्शयति— इत्याकाङ्क्षायामिति । अविबेको नामाज्ञान ततो जात मिथ्याज्ञान तदुभय चेकीकृत्य तमो विवक्ष्यते, न च तमाशक्त्य जडस्य कस्यचि तदन्तर्भूतस्य युक्त तेनाह नाशयामीत्युक्तम् । केवलचेतनस्य जडबुद्धिप्रवृत्तेरिवाज्ञानाद्यनाशकत्वमाशङ्क्य विशिनष्टि— आरंभेति, तस्याऽऽशयस्तन्निष्ठो वृत्तिविशेष । वाक्योपबुद्धित्वस्य भिद्यकथिदास्या सहायसामर्थ्यादज्ञानादिनिवृत्तिहेतुमित्यर्थः । बुद्धीदयोपस्याज्ञानादिनिवर्तकत्वमुक्त्वा बोधेद्वदुद्वेस्तभिवतक स्वमिति पशान्तस्माह— ज्ञानेति । देहाद्यव्यक्तान्तानात्मवर्णातिरिक्त्वस्तुगोचरत्वमाह— विवेकेति । भगवति सदा

विवितया भक्त्या तस्य प्रसादोऽनुग्रह स एव स्नेहस्तेनाऽऽसेचनद्वाराऽऽस्योत्पत्तिमाह— भक्तिरिति । मध्येव भावनायामभिनिवेशो वातस्तेन प्रेरितोऽथ जायते, न हि वातप्रेरणमन्तरेणाऽऽसौ दीपस्योत्पत्तिरित्याह— मद्भावमेति । ब्रह्मचर्यं मष्टाह, वादिशब्देन शानादिग्रह, तेन हेतुनाऽऽदित्तस्कारवती या प्रका तयाविधवर्तिनिष्ठवाय, न हि वत्स्येतिरेकेण दीपो निधेत्येते तदाह— ब्रह्मचर्येति । न त्वाऽऽधारादृते दीपस्योत्पत्तिरदृष्टत्वादित्याह— विरक्तेति । यद्विषयेभ्यो व्यापृत्त चित्तरागाद्यक्लृपित तदेव निवातमपवारक, तत्र स्थित्वमस्य दर्शयति— विषयेति । भास्वतेति विशेषण विशदयति— नित्येति । सदातन चित्तैकाग्र्य तत्पूर्वक ध्यान तेन जनित सम्यग्दर्शनं फल तदेव भास्वतृता तत्पूर्वकतेनेत्यर्थः । तेनाज्ञाने सकार्ये निश्चेते भगवद्भाव स्वयमेव प्रकाशो भवतीति मत्वा व्याख्यातेमेव पदमनुवदति— ज्ञानेति ॥ ११ ॥

३ रा. भा.— किञ्च— तेषामेवानुग्रहार्थमहम्, आत्मभास्वस्थः तेषा मनोवृत्तौ निष्यतयाऽवस्थितो मदीयान् कल्याणगुणगणाथाविष्णुर्न मद्भिषयज्ञानारूपेण स्वसजातीयेन भास्वता दीपेन ज्ञान निरोधि प्राचीनकर्मरूपाज्ञानजं मद्भक्तिरिक्तपूर्वाभ्यस्तविषयप्रावण्यरूपं तमो नाशयामि ॥ ११ ॥

४ वे ता च — उक्तबुद्धियोगोत्पत्तिप्रतिबन्धनिरसनं 'तेषा मेव इति श्लोकेनोच्यते इत्यभिप्रायणाह— निश्चेति । अनुक्तस्माराश्वेनाप्र अनिरनिवृत्तिपूर्वकप्रतिहेतु 'मदनुग्रहाय' [११ । १] इति वक्ष्यमाणप्रसादविषयो विवक्षित । सहज आशयमाश्रयवेऽर्थशब्दस्य व्यर्थत्वादिद्वयभिप्राययोग— अनुग्रहार्थमिति । अत्र बाह्यरूपाऽनुग्रहोपयिक्तानाशक्तिरुणादिभ्यमश्रुतिप्रदादिविदित्यवस्थां विवक्षितम् । मनोवृत्तादिति— आरमभाषणरूपात्प्रमावस्त्वन्मावादिपरवत्तदधिकप्रबोद्धेन भासित, मनोवृत्तिविषयस्य तु बुद्धियोगत्वात्सन्तोषकमिति भाव । इत्यादयेषामस्य कीदृशीयमप्या स्थिति ।

इत्युक्तो— विषयतयेति । दीपतया रूपितस्य ज्ञानस्य भास्वत्व परित प्रकाशनम्, तत्र प्रकारविशेषप्रकाशनं भवितुमर्हति । तथाविधविशदनुभवावज्ञाननिवृत्ति, शब्दादिप्राकृत्युपप्रावण्यनिवृत्तिरित्यभिप्रायेणाह— मदीयान्कल्याणगुणगणाथाविष्णुर्निति । हेतुकार्यभावेन म्यपदेशादज्ञानतन शश्वदयोराध्यान्तर वाच्यम्, कमपि च ज्ञानविरोधित्वेनाज्ञानशब्द, यथोक्तम्— 'अविद्या कर्मसंज्ञाऽस्या' [वि पु १।११] इति । कर्मजन्य भगवत्साक्षात्काररूपप्रकाशप्रतिबन्धकं च तमोऽपस्त्वभाषाद्विषयान्तरप्रावण्यमेव । निरतिशययोग्यमप्यहमज्ञानस्य योगान्तरप्रावण्यनिवृत्त्यर्थं युक्त, 'तन्मात्रमप्यदिभि

।।दपद्भजे निवेशितात्मा कथमन्यदिकृति। स्थितेऽरविन्दे
रकलन्दनिर्भरे मधुमनो नेत्ररुक्ं हि कीर्क्षते [स्तो. २] इत्या-
देत्याद्यात्; तदेतदभिप्रेत्योषं ज्ञानविरोधीत्यादि। तम-
हान्देन तमोद्भूतिलक्षणादिपक्षोऽप्यनेन निरस्तः। यद्यपि

विषयप्राक्पणनिवृत्तिपूर्वकं भजनं, तथापि संस्कारशेषादनुष्ठितं
सुखं प्राक्पणमिह भजनविनाशयत्तौकमिति नान्यो-
न्याशयः ॥ ११ ॥

१ आ. मा. भा.— ॥ ११ ॥

६ ज. प्र. दी.— ॥ ११ ॥

७ ह. पै. भा.— अज्ञानजमविवेकज्ञं तमो
दीपो ज्ञानदीपस्तेन भास्वता नाशयामि ॥ ११ ॥

मिथ्याप्रत्ययरूपमात्मभावस्यो ज्ञानदीपेन ज्ञानमेव

८ वें. ब्र. गि.— यद्यपि 'या निवृत्तितनुमुत्तां तव
पादप्रपन्नामाद्रवजनरुपाश्रवणेन वा स्यात्। सा प्रद्वग्नि
त्वमहिमन्यपि नाप। मापूरिकं स्वस्तकसिद्धिलितारपतसां
विमानात्' [भाग. ६।१।१०] 'न नाकशृङ्गं न च पारमेष्ठ्यं
न सार्वभौमं न रसाधिपत्यम्। न योगसिद्धीरनुमभं वा
नान्दन्ति यत्पादरजःपत्राः (समजस त्वा विरहस्य
काङ्क्षे) [भाग. ६।१।२५] इति मद्भजनैकप्रयोजना
भक्ता मद्भजनतिलिंकेणान्यत्र कामयन्ते, तथाप्यहमेव तेषां
बुद्धियोगं इवार्मायाह— तेषामिति। तेषां भक्तानामनु-
कम्पार्थं निरतिशयपुरुषार्थंप्रापणेनानुग्रहार्थं आत्मभावस्य,
आत्मा स्वयं भगवान्, तदाकारो यो भावस्तेषां मनोवृत्तिः,
तत्र तिष्ठतीषाम्भावस्य; अहमेव तैरप्रापितत्वेऽपि
भास्वता प्रकाशमानेन ज्ञानलक्षणादीपेन तेषामज्ञानं
तमः संसारं तदुपादानाज्ञानाद्येन नाशयामि। ज्ञाने
दीपस्त्वनिस्वपणेनेदं सूचितम्— यथा दीपेनान्धकारनिवृत्तौ
पूर्वं तत्र सदेव घटासंभ्रम्यन्त्यते, न तु घटानं किञ्चिदुत्पद्यते;
तथा ज्ञानेनाज्ञाननिवृत्तौ ज्ञातायां पूर्वं विद्यमान एव
प्रज्ञामाश्रयो मोक्षः प्रकाशते, न तु पूर्वंसत्यध्यामापत्
इति। दीपस्त्वनिस्वपणी च ज्ञानस्य स्वप्रागभावःपति-

रिक्तत्वविषयावयवस्त्वनिवर्त्यस्वदेशगतवसवन्तःपूर्वकत्वमिति
विवरणाचार्योक्तं द्रष्टव्यम्। 'भास्वता' इत्यनेन तद्विषयवतादे-
रिवासम्भवाद्योः प्रतिबन्धकस्याभावो विवक्षितः।

'आत्मभावस्य' इत्यस्यान्यद्ब्रह्मस्येतन्म— सकैरप्रापित-
मपि बुद्धियोगं विभवं तेभ्यः प्रपञ्चसि ? इत्यत्र सुरुचं
हेतुमाह— आत्मभावस्य इति। तेषां भक्तानामात्मभाव-
स्तादात्म्यम्, तत्रैव तिष्ठतीषाम्भावस्यः तद्वैकल्यं, तदा-
सक इति यावत्। तद्भेदमसमानस्तादात्म्यलिप्साया तेषां मद्भा-
वापत्तिरूपमोक्षहेतुज्ञानयोर्गं ददामोऽर्थः। यद्यपि भक्तेभ्यो
बुद्धियोगप्रदानेऽपि भक्त्यात्मभावप्रतिपत्तिर्भगवतः सम्भवतिः
तथापि भक्तानां भगवतात्मभावप्रतिपत्तिं विना भगवतो
भक्त्यात्मभावप्रतिपत्तिर्न सम्भवति, 'ये यथा मां प्रपद्यन्ते
तांस्तथैव भजाम्यहम्' [७।११] इति स्वामिच्छेत्संपायेन
भक्तेषु प्रतिपत्तमानेषु भगवताऽपि तथैव प्रतिपद्यन्तव्यात्।
एतदभिप्रायेणैव एतद् 'ज्ञानो स्वात्मैव मे मतम्' [७।१८]
इत्युक्तम्। अन्यथा ज्ञानिदृशानितोऽप्यात्मत्वाप्यानिग्रहण-
मन्थकं स्यात्। जतो भक्तानां ब्रह्मभावावर्तिहेतुज्ञानमन्तरा
भगवतोऽभक्त्यात्मभावो न सिद्धपत्तिरिति तदर्थं स्वयमेव तेभ्यस्तं
ददामीति भावः ॥ ११ ॥

९ व० व० दी०— आत्मज्ञानमपि तेषां मयैव
लोक एतस्मिन्नविशालकामकर्मभिः। सद्यःववाप्तु गतिषु न वेदुं स्वां गतिं भ्रमन्। इति सच्चिन्त्य भगवान्महाका-
रुणिको विभुः'। तेषामन्तरात्मत्वं अज्ञीरुत्व स्थितो भास्वता ज्ञानदर्पणेनारमविषयकसाक्षात्कारेणोभयाज्ञानं
तमो देहाध्यासादिना विषयप्राक्पणरूपं पूर्वाभ्यस्तं सर्वं नाशयामि। एवं च भगवद्दीपानां निजानामहमेव सर्व-
योगक्षेमसाधको नान्य इति द्योत्यते ॥ ११ ॥

सम्पाद्यते इत्याह— तेषामेवानुकम्पार्थमिति। 'जतो वै
लोक एतस्मिन्नविशालकामकर्मभिः। सद्यःववाप्तु गतिषु न वेदुं स्वां गतिं भ्रमन्। इति सच्चिन्त्य भगवान्महाका-
रुणिको विभुः'। तेषामन्तरात्मत्वं अज्ञीरुत्व स्थितो भास्वता ज्ञानदर्पणेनारमविषयकसाक्षात्कारेणोभयाज्ञानं
तमो देहाध्यासादिना विषयप्राक्पणरूपं पूर्वाभ्यस्तं सर्वं नाशयामि। एवं च भगवद्दीपानां निजानामहमेव सर्व-
योगक्षेमसाधको नान्य इति द्योत्यते ॥ ११ ॥

१० पु. अ. त.— नन्वन्धोषेन तेषामन्तलाद्ब्रह्माल-
भ्यासहेन संवाविद्योगनेनः स्यादिति षष्ठी धोषेन स्यात्।
इत्यानङ्क्याह तेषामेधेति। तेषामेव भक्तानामेव अनुकम्पार्थं
मस्तेषामिभोगोक्तेश्चामावाप्यर्थ, आत्मभावस्येषु तेषु स्वी-

यत्त्वमानुकोऽहमन्येषामज्ञानं तमः सत्कारामकं भास्वता
रूपद्रूपेण ज्ञानदीपेन नाशयामि। ततः संसारज्ञानविशेषानां
शीघ्रं स्वस्वकोषाद् युतः पराशरं मद्भक्त्यपनेन परमानन्द
पूव भवति, न तु देव इति भावः ॥ ११ ॥

११ ली० मा० दी०— किञ्च तेषां भक्तानामनुपयंतुकम्पार्थं, न
प्रदानेनाज्ञानप्रमविवेकादुत्थितं मिथ्याप्रत्ययलक्षणं मोहान्धकारं तमोनामकं सर्वाभ्यन्तिकाज्ञानमूल्याज्ञाननाशनेन
नाशयामि। आत्मभावस्यः आत्मनो भावेऽन्तःकरणगृहे तरस्यः। ज्ञानरूपेण दीपेन। भास्वता प्रकटेन। अर्थ
भावः— "तत्रमसि" इतिवाक्यज्ञा प्रज्ञाकारान्तःकरणवृत्तिः स्वोत्पत्तये श्रवणमननध्यानादि शामादीनि कर्माणि
धापेक्षते। यथा दीपः स्वोत्पत्तये वैलव्यैरन्यादीन्। एतन्ना तु तमोनामैतं स्वविषयप्रदानार्थं प्रत्यावृत्ति-
लक्षणे प्रसङ्गवानं च कर्मभिरुपकारं वा नापेक्षते। न हि दाते घटे सदाकारप्रत्यावृत्तिरार्थं कर्मपेश ॥

सर्वप्रयोऽज्ञानसिद्धयर्थं राजवत्। बुद्धियोग-
प्रदानेनाज्ञानप्रमविवेकादुत्थितं मिथ्याप्रत्ययलक्षणं मोहान्धकारं तमोनामकं सर्वाभ्यन्तिकाज्ञानमूल्याज्ञाननाशनेन
नाशयामि। आत्मभावस्यः आत्मनो भावेऽन्तःकरणगृहे तरस्यः। ज्ञानरूपेण दीपेन। भास्वता प्रकटेन। अर्थ
भावः— "तत्रमसि" इतिवाक्यज्ञा प्रज्ञाकारान्तःकरणवृत्तिः स्वोत्पत्तये श्रवणमननध्यानादि शामादीनि कर्माणि
धापेक्षते। यथा दीपः स्वोत्पत्तये वैलव्यैरन्यादीन्। एतन्ना तु तमोनामैतं स्वविषयप्रदानार्थं प्रत्यावृत्ति-
लक्षणे प्रसङ्गवानं च कर्मभिरुपकारं वा नापेक्षते। न हि दाते घटे सदाकारप्रत्यावृत्तिरार्थं कर्मपेश ॥

तज्ज्ञानदार्ढ्यायापेक्षते, प्रमाणव्याप्तिमात्रसापेक्षत्वाज्ज्ञानस्य । तस्माद्ये उत्पन्नज्ञानानामपि प्रसन्नयानापेक्षा
कर्मभिरुपकारापक्षा च बद्धन्ति ते धलादेव मोक्षस्य कृतकतामनित्यता च प्रार्थयन्त इति दिक् ॥ ११ ॥

भगवद्विभूतीर्विस्तरेण शुश्रूषोरर्जुनस्य प्रश्न ।

अर्जुन उवाच—परं ब्रह्म परं धाम पवित्रं परमं भवान् ।

पुरुषं शाश्वतं दिव्यमादिदेवमजं विभुम् ॥ १२ ॥

आहुस्त्वामृषयः सर्वे देवर्षिर्नारदस्तथा ।

असितो देवलो व्यासः स्वयं चैव ब्रवीषि मे ॥ १३ ॥

सर्वमेतद्वदन् मन्ये यन्मां वदसि केशव ! ।

न हि ते भगवन्व्यक्तिं विदुर्देवा न दानवाः ॥ १४ ॥

स्वयमेवाऽऽत्मनाऽऽत्मानं वेत्थ त्वं पुरुषोत्तम ! ।

भूतभावन ! भूतेश ! देवदेव ! जगत्पते ! ॥ १५ ॥

१ शां. भा.—यथोक्तां भगवतो निभूतिं योगं च श्रुत्वाऽर्जुन उवाच—परमिति । परं ब्रह्म
परमात्मा, परं धाम परं तेजः, पवित्रं पाननं, परमं प्रकृतं, भवान्। पुरुषं शाश्वतं नित्यं, दिव्यं दिवि भगमादिदेवं
सर्वदेवानामादौ भवं देवं अजं त्रिंशुं विभजनशीलम् ॥ १२ ॥ ईदृशम्—आहुः कथयन्ति त्वामृषयो वसि
ष्ठादयः सर्वे । देवर्षिर्नारदस्तथाऽसितो देवलोऽप्येमेनाऽऽह व्यासश्च, स्वयं चैव त्वं ब्रवीषि मे ॥ १३ ॥
सर्वमिति । सर्वमेतद्यथोक्तमृषिभिस्त्वया च तद्वत् सत्यमेव मन्ये यन्मा प्रति वदसि भापसे । हे केशव ! न
हि ते तव भगवन् ! व्यक्तिं प्रभवं त्रिदुर्गे देवा न दानवाः ॥ १४ ॥ यतस्त्वं देवादीनामादिरतः—
स्वयमेवाऽऽत्मनाऽऽत्मानं वेत्थ जानासि त्वं निरतिशयज्ञानेश्वर्ययलादिशक्तिमन्तामीश्वरं पुरुषोत्तम ! ।
भूतानि भावयतीति भूतभावनः, हे भूतभावन ! भूतेश भूतानामीशितः ! हे देवदेव ! जगत्पते ! ॥ १५ ॥

१ ऋषय इति । 'धर्मशस्त्रप्रणेतारो महिम्ना सर्वंगाश्च वै । तप प्रकप सुमहान् येषां ते ऋषयः स्मृता ॥ (ब्रह्मा पृ ३३३२)
इत्यपिलक्षणम् ॥ असित इति देवलस्य विशेषणम्, न तु ऋष्यन्तरम् । 'अस्मिन्नेव तु धर्मात्मा वसति स्या तपोऽप्यन । पार्श्वेऽप्य
धर्मेमास्थाय ह्यसितो देवश्च पुरा ॥ १ ॥ असितो देवलस्त्वर्गमुत्पपात पपात च । तत सिद्धास्त कर्तुर्हि देवल पुनरेव ह ॥
(म भा १।४।१।६९) 'असीप्य महाप्रथ धर्माणांमागतागमम् । अतुभ्यन्तमहृष्यन्तमसितो देवलोऽजवीत ॥' (म भा
१।३।२२।१।४) 'असितम्येषणां तु देवलस्य महात्मन । पत्नी दत्ता महाहृष्यन्तोपाचार्याय धीमते ॥ (ह व. १।१।६।१३)
प्रभदत्तस्य भार्या तु देव ऋषय मुताऽभवत् । असितस्य हि दुर्षयां सत्रनिर्नाम नामत ॥' (ह व १।२।३।२९) इत्यादौ रूप
तया प्रतीयमानत्वात् ॥

यद्यपि 'समिद्ध एकादश कारयथोऽसितो देवलो वा' (६।७) इति सर्वातुक्रमसूत्रस्य 'असितो नाम, कारयथो गोत्र ।
अथवा देवलो नाम, सोऽपि कारयथ । भवति हि प्रवर—कारयथासितदेवकेति । 'असितो देवलो वापिस्तौ च कारयथगोत्रकौ ।
इति षड्विंशत्यव्याख्यानान्, 'असितो दृवलस्यैव कारयथ महात्पा । पत्न्येवमेवास्या ऋषय परिकीर्तितौ ॥' (१।१।१।१९) इति
मात्स्यायत, 'कारयथैव वशापो मैत्रुषो रथ्य एव च । असितो देवलस्यैव पडेत् प्रप्रवादिन ॥' (१।३।१।१२) इति प्रह
रदाय कारयथावसितदेवलो पृथक्प्रतीयते, तथापि तयोर्मेदाभारत प्रहृष्यामात्रे भिन्नकालिकत्वाज्ज्ञानानात्, 'पूर्वं प्रजाभिर्मे त्वाम्
द्वेरेक प्रजापतिम् । यथाऽ सर्वलोकाणामसिता देवलोऽजवीत ॥' (म भा. ३।१।२।१०) इति प्रहृष्यार्थस्यैवादिदोपदीवाक्य एक-
त्वदर्शनात् । 'विदितो मे सुधुप । नारदादिस्तातथा । शृण्वेत्वायनाथैव—' (म भा १।४।५।१।१९) इत्यर्जुनस्यैव समानविषय-
वचनान्तराध्यायिक एकाग्रविचारकथान्देवलो षेय । विशेषणप्रयोजने तु 'अभ्युपस्य विदुः पुत्रस्यपि माताऽप देवलम् ।' (म भा
१।६।१।२६) इत्युपदेवान्तरस्य, प्रदर्शितकारयथदेवलस्य च यथाऽऽरभ्यमिति ध्वयम् ॥ एतन्मृत्यु प्रति प्रवीशुत्सुम्
इतिनामभ्यामिदं स्वया भूयोऽपिबन्धुकागोऽपीति प्रतीयते इति केचित् ।

२ आ. शां. व्या.— निस्तारापविशेषं निरुपाधिकं सोपाधिकं च सर्वात्मत्वादि मगवतो रूपं तद्वैषम्यं च ध्रुवा निरुपाधिकरूपस्य प्रकृतप्रवृत्तवशात्प्रोक्तत्वेक मन्दातुप्रार्थं सर्वदा सर्वबुद्धिप्राप्तं सोपाधिकं रूपं विस्तरेण श्रोतुमिच्छन्मुच्छ-
 तोत्याह— यथोक्तमिति । परं ब्रह्म भवानिति लक्ष्यनिर्देशः, तस्य लक्षणार्थं 'परं धाम' इत्यादिविशेषणग्रन्थम् । धामशब्दस्य स्थानवाचित्वं व्यावर्तयन्त्याचरे— तेज इति । तस्य चैतन्यस्य परत्वं जन्मादिराहित्येन कौटस्थ्यम् । प्रकृतभावमत्पन्नशुद्धत्व-
 मुच्यते । यदेतल्लक्षणं परं ब्रह्म तद्भवानेव, नान्य इत्यर्थः । कुत-
 स्त्वमेवमज्ञात्रीरित्वाद्याङ्गस्याऽऽप्रवाणयादित्याह— पुण्यमिति ।
 दिवि परमे व्योम्नि भवतीति दिव्यस्तं सर्वप्रभातीतं दीव्यति
 योक्त इति देवः, स चाऽऽदिः सर्वभूक्तत्वादत एवाऽस्तं त्वां सर्व-
 गतमाहुरिति सम्बन्धः ॥ १२ ॥ उक्तविशेषणं त्वामुपयः सर्वं
 यस्मादाहुस्तस्मात्तद्वचनात्तत्रोक्तं ब्रह्मत्वं युक्तमित्याह— ईदृश-
 मिति । ऋषिप्रदण्डेन गृहीतानामपि नारदादीनां विशिष्टत्वात्
 धृष्यग्रहणम् । अघितो देवलस्य पिता । किमन्यैः ? त्वं स्वय-

मेवाऽऽत्मानमुक्त्वात्परं महामुक्त्वात्नित्याह— स्वयं चेति ॥ १३ ॥
 ऋषिमिस्त्वया योक्तवदुक्तं सर्वं सत्यमेवेति मम मनीषेत्याह—
 सर्वमिति । किं तत् ? इत्याद्याङ्गस्याऽऽत्मरूपमित्याह—
 यन्मामिति । देवादिभिः सर्वैश्च्यमानतया त्वद्रूपे विशिष्ट-
 वृत्तप्रदण्डमनर्थकमित्याद्याङ्गस्याऽऽह— न हीति । प्रभवो नाम
 प्रभावो निरुपाधिकस्वभावः, यदा देवादीनामपि दुर्बिज्ञेयं तत्र
 रूपं तदा का कथा मनुष्याणामित्यर्थः ॥ १४ ॥ कथिदेव महत्
 कथेनानेकजन्मसंततिदो जानाति त्वदनुगृहीतस्त्वद्रूपमित्यभिप्रे-
 त्वाऽऽह— यत् इति । स्वयमेवोपदेशमन्तरंगेय्यैः । आत्मना
 प्रत्यक्षत्वेनाविषयतयेति यावत् । आत्मानं निरुपाधिकं रूपम् ।
 न चैतसोपाधिकमपि रूपमन्यस्य गोचरे तिष्ठतीत्याह—
 निरतिशयेति । प्रपञ्चाद्याद्युत्तममिति धराधरातीतगुणैतन्य-
 रूपत्वं सम्बोधनेन बोध्यते । सर्वप्रकृतित्वं सर्वकर्तृत्वं च कथयति ।
 —भूतानोति । सर्वभूतत्वमाह—भूतानामिति । वक्तं ते,
 सोपाधिकं रूपं देवादीनामारारुच्यतानधिगच्छतीत्याह—देवेति ।
 जगतः सर्वस्य स्वामित्वेन पालयितृत्वमाह—जगदिति ॥ १५ ॥

३ रा. भा.— एवं सकलेतरविसजातीयं भगवदसाधारणं शृण्वतां निरतिशयानन्दजनकं कल्याण-
 गुणगणयोगं तद्वैश्वर्यवितति च ध्रुत्वा तद्विस्तारं श्रोतुकामोऽर्जुन उवाच— परं ब्रह्मेति । परं ब्रह्म परं धाम
 परमं पवित्रम् इति यं श्रुतयो वदन्ति, स हि भवान् । “ यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते । येन जातानि
 ऋनन्ति । यत्प्रपन्त्यमिसंविशन्ति तद्विनिर्नासस्य । तद्ब्रह्मेति ” [तै. उ. ३।१] “ ब्रह्मविदामोति परं ”
 [तै. उ. २।१] “ स यो ह वै तत्परमं ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवति ” [मुं. उ. ३।२।९] इति ।

४ वे. ता. चं.— 'परं ब्रह्म' इत्यादिः 'अमृतम्' [१०।१२-१८] इत्यन्तस्य अर्जुनवाक्यस्य पूर्वोक्तसङ्गतिं दर्श-
 यति— परमिति । 'यो मामजम्' [१०।३] इत्याद्य-
 उप्तन्धानेनोक्तं सकलेतरव्यादि । 'तुष्यन्ति च रमन्ति च' [१०।९] इत्यनेनोक्तमाह— शृण्वतां निरतिशयानन्द-
 जनकमिति । 'विस्तरेणात्मतो योगं' [१०।१८] 'विस्तारस्य
 मे' [१-१९] इति प्रत्युत्तिवन्मन्यां विस्तारसम्प्रयोगेऽपि
 वक्ष्यमाणस्य अर्थप्रवृत्तवत्प्राच्छन्नप्रपञ्चोपलक्षितार्थप्रपञ्चेत्यत्र
 विस्तारस्य सारपर्ययिति दर्शयितुं तद्विस्तारं श्रोतुकाम
 इत्युक्तम् । विस्तारं श्रोतुकामश्चर्जुनः सद्गोक्तव्याप्यस्य प्रतिवशतां
 तस्य सत्यत्वाव्यवधानेनानुसृत्यं च दर्शयति परं ब्रह्मेत-
 दिभिः । अत्र तावत् 'भवान्' इति प्रथमान्तत्वाद्— 'आहुः'
 इत्युत्तम न सम्बन्धः, 'परं ब्रह्म' इत्यादीनां प्राथम्यादिनोद्दि-
 श्यत्वं, 'भवान्' इत्यस्य च विषयत्व प्रतीतम्; उद्देश्यस्य च
 पूर्वमेव सिद्धिरेषिता; तदाह—यं ध्रुनयो वदन्ति, स हि
 भवानिति । प्रिवृष्यं अमृतञ्चुनीददाहति । हन यतो वा'
 इत्युपास्यब्रह्मलक्षणवाक्यम् ; उत्परोवादेनोपास्य ब्रह्मैव प्राप्य-

मिति प्रदर्शनाय पराशक्तविशेषणसिद्धये च "ब्रह्मवित्र" इति
 वाक्यमुपास्यम् । समयत्रातिस्फुटं वाक्यं "स यो ह" [सुण्डको. ३।
 २।९] इति । 'ब्रह्मैव भवति' इत्येतच्छारीरकभाष्ये व्याख्यातम् ।
 "प्रकारिक्ये च तावत्प्रवहरो मुखे एव, यथा 'सेनं यौ' इति ।
 न्यायान्तवाम्याद्ब्रह्मण्यपदेशो मुख्यप्राय इत्यर्थः । सेनं यौः
 इति दृष्टान्तोऽपि साधर्म्यमूलव्यपदेशविषयः । यथा "ब्रह्मैव
 भवति" इत्याशायेवकार इत्यान्दाशोऽपि स्वार्थिति केचित्;
 "इवद्वैवमेव" इति निष्पन्नमुदाहरत्, "वैष्णवं वामनमात्मते
 स्वर्षमानो विश्वेभ्य मूत्वेमान् लोकानभिजयति" [मनुः २।१।
 १७] इत्यादिप्रयोगसद्भावात् । नब्रह्म प्रयुगागमात्रेण विष्णु-
 वासो जातः; नापि स्वर्षमानस्य मोक्षाधिकारः; नच
 विश्वेभ्य भवतीति तावदेव फलं निर्दिष्टं, किन्तु इमान् लोका-
 नभिजयति इति सासारिकफलमुक्तम्; अतः पराकामादिप्रयोग-
 नेन विश्वेभ्य मूत्वेमान् लोकानभिजयतीति वाच्यार्थ इति ।
 अतो 'ब्रह्मैव भवति' इति साधर्म्येद्बहुक्त सामानाधिकरण्यात् ।
 "परमं साम्यमुपैति" [मुं. उ. ३।१।२] इति हि ध्रुतिः ।
 वक्षयति च " मम साधर्म्यमागताः " [१।४।२] इति ।

३ रा. भा.— तथा परं धाम; धामशब्दो ज्योतिर्वचनः; परं ज्योतिः " अथ यदतः परो दिवो
 ज्योतिर्दीप्यते " [छां. उ. ३।१।३७] " परं ज्योतिरुपसम्पद्य स्येन रूपेणामिनिय्यते " [छां. उ. ८।
 १।२।२] " तं (तत्) देवा ज्योतिर्वा ज्योतिः " [छ. उ. ४।१।१६] इति । तथा च परमं पवित्रं, परमं
 गी. द्वि. २१

पावनं; स्मर्तुरशेषकल्मषाश्लेषकरं, विनाशकरं च । “ यथा पुष्करपलाश आपो न श्लिष्यन्त एवमेवंविदि पापं कर्म न श्लिष्यते ” [छां. उ. ४।१।४३] “ तद्यथेपीकातूलमग्नौ प्रोतं प्रद्वयेतैवं हास्य सर्वं पाप्मानः प्रद्वयन्ते ” [छां. उ. ५।२।४३] “ नारायणपरं ब्रह्म तत्त्वं नारायणः परः । नारायणपरो ज्योतिरात्मा नारायणः परः ” [महाना. ९।४] इति हि श्रुतयो वदन्ति ।

४ वे. ता. चं.—धृतिप्रदंशोषयि विषयमुपादाय शोषयति—तथेत्यादिना । सामानाधिकरण्याप्रयोगाद्भूतस्त्वन्तरसामानाधिकरण्यासदृशाभावाद्भगवत्स्तस्त्वुत्तिप्रतिपादितपरत्वप्रकारव्यञ्जने तात्पर्याच्च अत्र धामशब्दस्य स्थानादिपरत्वमयुक्तमित्यभिप्रायेणाह—धामशब्दो ज्योतिर्वचन इति । ‘विष्णुसंज्ञं सर्वाधारं धाम’ इत्यादि धामशब्दप्रयोगेऽपि ‘परं धाम’ इति विशेषणादंशोपात्पर्यायान्वयमुखेन तत्प्रदर्शयति परं ज्योतिरिति । ‘अयं यदत्’ इत्यादिवाक्येनाप्राकृतलोकादि-विशिष्टत्वं ‘पादोऽस्य सर्वा भूतानि’ [छा. उ. ३।१२।१६] इत्यादिव्यपदेशावसिद्धपुरषसूक्तप्रकरणैकाध्यायं च समीहितमखिलं सिद्धम्; ‘परं ज्योतिरसम्यग्’ इति वाक्येन मुक्तप्राप्त्यत्वादिकम्, ‘परं ज्योति’ इति विशिष्टप्रयोगश्च सिद्धः । ‘तं (तद्) देवा ज्योतिषां ज्योतिः’ [इ. उ. ४।४।१६] इत्यादिना देवोपास्यत्वमुखेन ज्योतिषा ज्योतिष्ठेन च परत्वमर्थलक्ष्यम् ।

भगवदसाधारणं परमशब्दविशेषितं पावनत्वं दर्शयितुं पवित्रशब्दस्यात्र संज्ञात्वव्युदासायाह परमं पावनमिति । विनाशकरमित्यत्र कल्मषशब्दो बुद्ध्या निष्कृष्यानुसन्धेय । प्रद्वयन्ते, तद्यन्तीरयथं । सुत्रं च—‘तदधिगम उत्तरपूर्वायचोश्चेपयिनाशौ तत्त्वपदेशात् [म. सू. ४।१।१३] इति । तत्त्वनिर्वाक्यत्वरनारायणानुवाकवाक्येनापि परमप्रत्यादिकं ‘भवान्’ इति निर्दिष्टदेवताविशेषस्यैव संवादायति नारायणेति । अन्ययोर्वाक्ययोः प्रथमो नारायणशब्दो ह्यसविभक्तिकौ, ‘तत्त्वं नारायणः पर’ इत्यादिषट्शब्दवाच्यस्तत्त्वं प्रथमान्तत्वं च प्राप्तम् । तथैव सविभक्तिकतया ध्रुवन्तेऽधीयते ‘नारायण परं ब्रह्म’ इत्यादि । एतेन पञ्चमीसमासतो वदन् भगवद्ब्रह्मी प्रत्युक्तं, सर्वे ध्रुतिस्मृतिस्मृत्यायविरोधाच्च । इति हि श्रुतयो वदन्तीत्यत्र ‘यतो वा इमानि’ इत्यादिकमखिलमन्वेतन्त्यम्; मध्ये तत्तदर्थवैशद्यावावान्तरवाक्यम् ।

३ रा. भा.—ऋषयश्च सर्वे परानरतत्त्वयाथात्म्यविदस्त्वामेव शाश्वतं दिव्यं पुरुषमादिदेवमजं विश्वमाहुः, तथैव देवर्षिर्नारदः असितो देवलो व्यासश्च । ‘एष नारायणः श्रीमान् क्षीरार्णनिकेतनः । नागपर्यङ्कमुत्सृज्य ह्यागतो मधुरां पुरीम् ॥ पुण्या द्वारवती तत्र यत्रास्ते मधुसूदनः । साक्षादेवः पुराणोऽसौ स हि धर्मः सनातनः ॥ ये च येदविदो विप्रा ये चाध्यात्मविदो जनाः । ते वदन्ति महात्मानं कृष्णं धर्मसनातनम् ॥ पवित्राणां हि गोविन्दः पवित्तं परमुच्यते । पुण्यानामपि पुण्याऽसौ मङ्गलानां च मङ्गलम् ॥ त्रैलोक्ये पुण्डरीकाक्षो देवदेवः सनातनः । अन्य्यात्मा व्ययात्मा च क्षेत्रज्ञः परमेश्वरः । आस्ते हरिरितिन्यात्मा तत्रैव मधुसूदनः ॥ [म. भा. ३।८।२४-२८] तथा ‘यत्र नारायणो देवः परमात्मा सनातनः । तत्र कृत्स्नं जगत्पार्य ! तीर्थान्यायतनानि च ॥ तत्पुण्यं तत्परं ब्रह्म तर्चीयं तत्तपोनमम् । तत्परं परमं देवं भूतानां परमेश्वरम् ॥ .... तत्र देवर्षयः सिद्धाः सर्वे चैत्र तपोधनाः ॥ आदिदेवो महायोगी यत्रास्ते मधुसूदनः । पुण्यानामपि तत्पुण्यं माभूत्ते संशयोऽत्र वै ॥ [म. भा. ३।९।२८-३२] कृष्ण एव हि लोकानामुत्पत्तिरपि चाप्ययः । कृष्णस्य हि कृते भूतमिदं विश्वं चराचरम्’ इति । तथा स्वयमेव श्रीपि च ‘भूमिरापोऽनलो वायुः सन्तो बुद्धिरेव च । अहङ्कार इतीयं मे भिन्ना प्रकृतिरष्टधा’ [७।४] इत्यादिना ‘अहं सर्वस्य प्रममो मत्तः सर्वं प्रवर्तते’ [१०।८] इत्यन्तेन ॥ १२ ॥ १३ ॥

४ वे. ता. चं.—एवं धृतिस्मिदोऽर्थं स्मृतीतिहासपुराणायमानशर्द्धिवनान्धुतिरदन्यानपेक्षसर्ववचनानां सिद्ध इत्याह—‘पुरणम्’ इति शर्धेन । सर्ववदनेनाविनोत्तरं विवक्षितम् । परायणतत्त्वयाथात्म्यविद इति वृत्तिशब्दाभिप्रेतौकि । तेनाप्रत्यक्षमुक्तं भवति । ‘त्वाम्’ इत्येतद्व्यपदेशाद्विशेषानन्तरव्युदासाभिप्रायमिति—‘तस्मै चैव’ इत्यम् । यत्र भवतीति स्मिदोऽर्थः । शाश्वतं निरयम्, दिव्यं (पारम) कोमलित्वम्, पुरुषं ‘वराहतेऽपि तत्रं पुराणी तत्रे’ [प्रमो. ५।५]

इत्यादिप्रतिपादितम् । ‘शाश्वतं दिव्यं पुरुषम्’ इति व्युत्क्रमो पदानां द्विदि वर्तमानस्य पुरुषस्य पुरुषसूक्तोदितामृतनिगाह्मिद्विद्विदि देवेण शाश्वतरमिह विवक्षितमिति व्यञ्जनाधर्मः । आदिवाक्यो देववैश्यादिदेव जगत्कारणभूतः कीदृशरूपव्यवहारणव्यापारे तर्थात् । ‘हमरणि च—’ कीदृशो बालकस्येव’ [वि. पु. १।२।१६] ‘मीडा हरिरेतं सर्वं’ ‘बाल कीदृशदेविक’ [म. भा. ३।९।३१] इति । मुनिं च ‘भो इवन्तु लोकाकेतव्यम्’ [म. सू. ३।१।३३] इति । एतेन ब्रह्म शोभनपि देवकारयनुप्रविष्टानां परम-

पुरुषलीलोपकरणत्वं कार्यत्व चोक्तं भवति । “ नारायणाद्भ्रमा जायते नारायणाद्भ्रमो जायते ” [ना. उ १] “ एको ह वै नारायण आसीन्न भ्रमा नेशान ” [महो १११] “ तस्माच्च देवा बहुधा सम्प्रसृताः साध्या मनुष्या भवानो न्यासि ” [सु. उ २।१।७] “ एतो द्वौ विबुधश्रेष्ठौ प्रसादकोष- (जाबुभौ) जौ स्मृतौ ” [म भा १२।३५।११९] ‘ आषा तत्राङ्गे सम्भृतौ ’ [ह. व] इत्याद्या । कारणवाक्यार्थ उक्तः, शोधकवाक्यार्थं सुपलञ्जयति— अज्ञमिति । कर्मकृतजन्मादिरहितमित्यर्थः । स्वरूपपेक्षया वा निर्विकारत्वमुच्यते । विबुम् “ आकाशवत्सर्व- (गत सुसुम्) -गतश्च नित्य ” [शा उ २।१] इति प्रकियया व्याप्त, नियन्तारमिति वा । एतेन कारणत्वायु- गुणव्याप्तिनियमनादिकम्पन्तर्यामित्राद्भ्रमादिशिदं स्मारितम् । एतौ परै “ एष सर्वभूतान्तरात्माऽपहतगण्मा दिव्यो देव एको नारायण ” [सुबालो. ७] इति धृति सूचिता । सर्वं इति सामान्यत्व । सद्ब्रह्मेत्यातवमत्वविवक्षया नारदादे प्रथममि धानम् । देवर्षिधन्वनेन जात्यापि सर्वोत्तरत्व प्रकाशयते । तत्राप्यसौ ‘ देवर्षीमा च नारद ’ [१०।२६] इति प्रष्टु । अखित, देव उच्य तस्य पिता । व्यासश्चात्र भगवान् पाराशर्यः । ‘ आदुर्लभाद्युष य सर्व इत्यादिकं सत्त्वाद्यति—ये चेति । वेदविद- कर्मभाषवे- दिन, अध्यात्मविद वेदान्तार्थवेदिन । कृष्ण महात्मान सनातन धर्मं बन्दन्तीत्यन्वय । महात्मधन्वनेन सर्वातिशायि परमै धर्मादिकं विवक्षितम्, महानात्मैति परमात्मत्वं वा, “ स वा एष महानज आत्मा ” [वृ उ. ४।४।२२] इत्यादे । यागदा- नादयो हि देवकारादिपरिमितफलदायिनः, स्वयं चानित्या, अथ तु नित्यनिरतिशयफलदायी, नित्यधैरि सनातनधन्वनेन धर्मस्य विशेषणम् । पवित्रशब्दोऽत्र पापनिवर्हणम् । पुण्यश- ब्दोऽभिमतफलविशेषमाधनम् । मन्त्रशब्दश्च स्वसन्निधि

मात्रेणातिशयसिद्धिहेतुभूतकल्याणवस्तुपरः । ‘ त्रैलोक्य पुण्डरी कास ’ इति कार्यकरणभावेन शरीरात्मभावनेन वा सामा- नाधिकरण्यम् । त्रयो लोकत्रैलोक्यम्— बद्धमुक्तमित्या इत्यर्थः । यद्वैशेषिक्यतया भूम्यन्तरिक्षादिकमुच्यते । पुण्डरी काक्षराब्देन अन्तारादित्यविद्याप्रतिपादितविलक्षणविप्रहत्व दशि- तम् । ‘ तस्य यथा कल्याण पुण्डरीकमेवमक्षिणी ’ [छा उ १।६।७] इत्यस्य च वाक्यस्य द्रविडभाष्योदितेषु पदभ्रंशेषु सिद्धान्तत्वेन भाष्यकारपरिशुद्धीतास्त्रयोऽर्था । तथाहि वदार्थ- सङ्गहे दर्शित— ‘ गम्भाराम्भस्समुद्रतमुद्रनाल्लविकारविकक्षित पुण्डरीकदलानलावक्षेण ’ इति । इदं च वरदसुसमित्तत्वसारे दर्शितं प्रपञ्चितं च । नारायणधन्वने परत्वेन निर्णयैकपरनाराय णावुवाक्येष्वनम् । ‘ श्रीमान् क्षीराणवनिनेतन ’ इत्याभ्यां “ हीथ तेलक्ष्मीश्च पत्न्यौ ” [यजुषि भा ३।१३।३] “ अम्मस्यपारे ” [म. ना. १।१] “ यमन्तस्समुद्रे ” [म. ना. १।३] इत्यादिकं स्मारितम् । ‘ उत्पत्त्यागत ’ इत्यवतारमात्रत्व विव क्षितम् । कृष्णावतारदशायामपि शरीराणवतनागर्यङ्कायि विप्रहस्य तत्रैव स्थितत्वात् । साक्षाद्दिति— न त्वीपचारिक आत्मान्तरव्यवहितो वेत्त्यर्थः । तथेति— प्रकरणान्तरत्व व्यवत्यर्थम् । ‘ देवार्पिर्नारदस्तथा ’ इति व्याख्येयविभागवगमात्- त्तुक्त्वात्कोषादानमपि तथाविभागेन कुर्महे इति च दर्शितम् । ‘ सप्त कृत्स्नम् ’ इत्यादि नारायणस्यैव सर्वाभ्युत्थानसर्वप्रकारा लिसययोगित्वाद्वा । ‘ तत्पुण्यम् ’ इत्यादिकं ब्रह्मराब्दात्तुर्गणेन नारायणविषयं वा, प्रकरणविशेषेण तदाभितस्त्यानप्रशंसनं वा । स्वयमेवेति— स्वत सर्वज्ञो ब्रह्मादीनामपि सुकृत्वमेवेत्यर्थः । ‘ मृमिराप ’ [७।४] इत्यादिषु सर्वशैथिल्यं सर्वकारणत्व सर्वशरीरित्वमित्यादिकमुच्यम् ॥ १२ ॥ १३ ॥

३ रा. भा.— अतः संप्रमेतद्यथास्मित्तस्तुक्तयन् मन्ये, न प्रशंसाद्यभिप्रायम् ; यन्मां प्रत्यनन्य- साधारणमन्यधिकृतिशये स्वामाजिकं तैर्न्ययं कल्याणगुणानन्ये च वदसि । अतो भगवन् निरतिशयज्ञा- नशक्तिप्रलेश्वर्यरीर्यैवेजसां निधे । ते व्यक्तं व्यञ्जनप्रकारं, नहि परिमितज्ञाना देना दानमाश्च विदुः ॥ १४ ॥

४ ये ता च — वक्रत्यर्थमाह— अत इति । आसत्तमै रान्तायैर्नदुर्षिभिर्भवति चोक्तत्वादिति भावः । ‘ कृत् मन्य ’ इत्यस्याभिप्रेतमाह न प्रशंसाद्यभिप्रायमिति । अन्येषु हि तद्गुणतोषणेन प्रशंसैत्यभिप्रायः । ‘ याम् ’ इत्यनेन ‘ शिष्यस्तेऽहं शाधि मां त्वां प्रब्रम् ’ [२।७] इत्यादिकमभिप्रेतम् । वदिरिह शिष्टमनुबद्धन शास्त्र्यर्थं ब्रह्माने द्विकर्महे । एष शिष्टस्यानुमा- यण शासनविशेषप्राधान्यार्थम् । अनन्यसाधारणमन्यधि- कादिशायमिति विशेषणार्थो सनाधिकारहित्यम्, स्वामा- यिकमित्यनन्याधीनत्व विवक्षितम् । अतो न विदुरित्यर्थः । ‘ शान्त्यधिकारैर्न्येरीमैतेजस्वरायत । भगवच्छब्दाव्यानि

विना हेयैर्गुणादिभिः । [वि पु ६।५।७] इति भगवत्पराय रवचनासुरासेण देवादिभिरवेद्यवाय भगवच्छब्दार्थं दर्शयति- निरतिशयज्ञानेत्यादिना । व्यक्तिशब्दोऽत्र ‘ किमार्तिमैरैवः भगवतो व्यक्तं ’ इत्यादिष्विव न विप्रशदिपर, अप्रसप्तत्वात्, अनन्तर चाष्टुच्यमानत्वात् । अतो ‘ वस्तुमईस्वरायण [१०।१६] इत्यनन्तरं विवक्षो ‘ अन्ये स्वकृतिपादनप्रकारमपि न जानन्ति, किं पुन प्रत्यक्षादिप्रकाराणम् ’ इत्ययमर्थोऽप- क्षितत्वात्स्वीकार्य इत्यभिप्रायणाह— वयञ्जनप्रकारमिति । ‘ अक्षररूपोर्भक्तिमिच्छाम्यरिगुणम् । उपञ्जुम् ’ इतिवत् । परिमितज्ञाना इति शब्दात्पदार्थोक्ति ॥ १४ ॥

३ रा. भा.— हे पुरुषोत्तम ! आत्मना आत्मानं त्वां स्वयमेव स्वनेन ज्ञानेन वेत्थ ; भूतमानं सर्वेषां भूतानामुत्सादयितः ! भूतेषु सर्वेषां भूतानां नियन्तः ! देवदेव देवतानामपि परमदेवत ! यथा मनुष्यमृगपक्षि-

सरीसृपादीन् सौन्दर्यसौशील्यादिकल्याणगुणगणैर्द्वैतान्यतीत्य वर्तन्ते, तथा तानि सर्वाणि द्वैतान्यपि तैस्तैर्गुणैरेतैव वर्तमान ! जगत्पते जगत्स्वामिन् ! वक्तुमर्हसिस्तुत्तरणान्वयः ॥ १५ ॥

४ वे. ता. चं.— देवादीनां भगवद्वैभवे वक्तृत्वयोग्यता प्रतिक्षिप्ता, अथ भगवत् एव स्ववैभववचनयोग्यतामाह—“स्वयमेव” इति श्लोकेन । अत्र ‘पुण्योत्तम !’ इति सहा, शेषं तु तत्संज्ञान्वयौपयिकगुणपरमिति विभजनाय पूर्वमेव हे पुरुषोत्तमेतुचम् । अत्र ‘त्वमेव एवा वेत्थ योऽसि सोऽसि’ [यजु काठ. १ । ३ । १] इति श्रुतिस्मरणप्रतिप्रायेण ‘आत्मानम्’ इत्यस्य स्वामिति प्रतिपादनम् । ‘स्वयमेव’ इत्यनेन पञ्चितोक्ति स्वयमेव ज्ञानेनेति । आत्मना—अन्वैरननुग्रहीत इत्यर्थः । यथाऽऽभ्येपा ‘मत् स्मृतिज्ञानम्’ [१५।१५] इति, न तथास्येति भावः । यद्वा ‘आत्मना’ इत्यस्य व्याख्या ज्ञानेनेति, ‘आत्मा जीवे’ इत्यारभ्य ‘यत्ने-ऽर्हसौ मतो वायो’ इति पाठात् । भावनशब्दस्य चिन्तायर्थ-परत्वव्युदासायाह उत्पादयितरिति । श्लेषजगत्पतिशब्दयोः यौनस्त्वशब्दाव्युदासाय निवन्तृत्वस्वामिःवक्तव्यम् । रक्षणे

व्युत्पन्नस्यापि पतिशब्दस्य शेषित्वे हृदि । ‘स कारणं इत्यादिपाधिप.’ [श्वे. उ. ६।९] “तमीश्वराणां परमं महेश्वरं तं देवतानां परमं च देवतम् । पतिं पतीनां परमं परस्ताद्विद्यां देव भुवनेशमोडयम्” [श्वे. उ. ६।७] इति श्रुतिविदा श्वत्वारोऽर्था. ‘भूतभावन !’ इत्यादिभिश्चतुर्भिः प्रतिपाद्यत्वं इति ज्ञानाय द्वैतानामपि परमद्वैवतेति श्रुतिगतैर्पदैर्भाष्येयताम् । देवशब्दस्य जातिविशेषवाचकत्वेन प्रतिबन्धनिष्ठ शब्दत्वाभावात् द्वितीयो देवशब्द उत्कृष्टविशेषविषयताया औपचारिक इति मुख्यगौणगतमुपचारनिमित्तं दर्शयति यथेति । अन्यो न्यवैलक्षण्यस्याविच्छिन्नकल्पायात्पत्नवैलक्षण्यज्ञापनाय च मृगपक्षिसरीसृपइवम् । यथा देवादीनां कीटाः, तथा परमात्मनो देवा अपि । ‘कीटाः समस्ता ह्यपि दृष्टे यत्र’ इति व्याहृ । सौन्दर्यसौशील्यादिकल्याणानामात्मगुणानां चोपलक्षणम् ॥ १५ ॥

५ आ. मा. भा.— ब्रह्म परिपूर्णम् । “अथ कस्मादुच्यते परं ब्रह्म .... बृहद्ब्रह्मत्वा बृंहयति” [अ. शिर. ४] इति च श्रुतिः । बृहद् बृहद् बृहद्ब्रह्म इति पठन्ति । ‘परमं यो महद्ब्रह्म’ [म. भा. १३।१४।१९] इति च । विविधमासीदिति विभुः । तथा हि वासुधाशाखायाम्—“विभु प्रभु प्रथमं मेहनानतः” [अन्नसं. २।७।२।५] इति “स ह्येव प्रभावाद्द्विनिधोऽभवत्” इति । “सोऽकामयत् बहु स्यां प्रजायेय” [तै. उ. २।६] इत्यादेश्च ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥

६ ज. प्र. दी— ब्रह्मविभुशब्दावैकार्यपरिहाराय क्रमेण सप्रमाणक व्याचष्टे— ब्रह्मेति । परं वस्तु श्लोक्ति कस्मादुच्यते ? बृहद् इति पूर्णं भवति बृहद् इति पूरयति चान्दान् । बृहत्तेर्मन्त्रत्ययोऽमागमश्च । ईश्वरो ब्रह्मणोऽन्य स कथं परं ब्रह्मेत्युच्यते ? इत्यत उक्तम्— परममिति । विविधमनेक

रूपत्वेनाभवत् । मेहानावत् सेचकस्य भगवत् प्रथम रूपं विभु प्रभु चेत्येतदन्वय व्याख्यायते । प्राग्ब्रह्मणोऽभवदिति प्रभु विविधोऽभवदिति विभु । “सोऽकामयत्” इति विविधमने धृत्यन्तरम् । “विप्रसम्भयो ब्रह्मायाम्” [ब्रह्म २।२।१००] इति च स्मृति ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥

७ ह. पं. भा.— भक्तानामन्तःकरणस्थो भास्वता ज्ञानदीपेन विवेकमित्याप्रत्ययरूपं तमो नाशयामीति भगवद्भक्तं श्रुत्वा महान्तमनुग्रहमात्मनि मन्यमानोऽन्यमन्यभिमत्तमर्थं मम वक्ष्यतीति मत्वा प्रष्टुकामोऽर्जुन उवाच— परं ब्रह्मेति । परं ब्रह्म भवान् । परं धाम परमं तेजो भवान् । परमं पवित्रं पाननं भवान् ॥ १२ ॥ आहुरिति । स्वयं चैवाऽऽत्मानम् ॥ १३ ॥ सर्वमिति वचनात्तत्रवचनाद्यथोक्तं सर्वमूर्त्तं सर्वं मन्ये । व्यक्तिसुत्पत्तिम् ॥ १४ ॥ स्वयमिति । स्वयमेवाऽऽत्मनेव । भूतानि भाजयतीति भूतमानस्तस्य मन्योघनम् ॥ १५ ॥

८ पं. प्र. नि.— एवं सङ्क्षेपेणोक्तं भगवद्भिर्गुणैर्मा कल्पं विरमरेण गुणपुमंगवत्तं श्रुत्वा अर्जुन उवाच— परमिति । परं ब्रह्म धाम तेजः “तस्य भासा सर्वमिदं विभानि” [ब्रह्म. ५।३।५ + छं. उ. २।१।१० + श्वे. उ. ६।१।१] इति भुगुण्यप्रकाशरत्नमिति । परमं पवित्रं पाननं मन्ये इति विवेकवत्त्वव्यवयवम्, निविशेपादितवत्त्वमित्यर्थः । एवमभूत् कर्णं मम, मद्रभान् । ह्यन इत्यत आह—

पुरुषमिति । यत् तावत्तं जगत्देवरूपं, दिव्यं दिवि परमे श्वोऽसि स्वस्वरूपे भवम्, आदिदेव आदि सर्वकारणं देव धीतनामकम्, अत एव अर्जुन विभु व्यापकं पुरं परं परमात्मनं त्वामाहुर्वदन्ति । के ? सर्वे क्रमयो वेदाः “पुरपात्रं सर्वं विद्विन्” [ब्रह्म. ३।१।१] “तावत्तं शिवमच्युतम्” [महाभा. २।३] “दिव्यो धामने पुरं” [छं. उ. २।१।१] “एको ह वै तारापण आसीत्” [मद्दो. १] “अत्रत्य

नाभावध्वेकर्मपरितम् " व्याप्य नारायणः स्थितः " [म. ना. १।५] इत्याद्यां; तथा वेदत्वार्थदर्शिनो नारादासिन-
देवकृपासा अन्वेदमेवाहुर्व्यतिरिक्तजस्युदादिषु; तथा स्वयं
चैव प्रवीणि मे ' यो मामजमनादि च वेत्ति लोकमहेश्वरम् '
[१०३] ' अहं सर्वस्य प्रभवो मत्तः सर्वं प्रवर्तते '
[१०।८] इत्यादिना स्वमेव साद्यान्मत्तं वदसि च । अतः
सर्वमन्वेतद्वैदिकैर्यिभिर्भक्तैः ' पुरुषं प्राथतं ' इत्यादिकं अतं
सायमेव मन्ये, न प्रसांसापरमिति; यस्मात्कारणात् मां
त्रिप्यभावेन प्रपन्नं भक्तं प्रति त्वमेवं वदसि ' लोकमहेश्वरम् '
[१०।३] इत्यादि । ततस्त्रयपरम्ये ममेदानीमसम्भावना
निरुक्त्यर्थः ॥ १२ ॥ १३ ॥

वस्तुमन्येषां तद्वनमिच्छवं दर्शयति सार्धेन- नहीति । हे
भगवन्! तव व्यक्तं विभूत्याविभावं त्वद्ब्रह्मात्मनिप्राद्यभावेन
स्थिता अपि देवा दानवाश्च न विदुर्म जानन्ति; किन्तु स्वय-
मेवात्मानं वेद्य जानासि; किं मन्वश्चतुर्दिभिः ? नेत्याह—
आत्मना स्वरूपेणैव । अत्र हेतुर्गमं पुरोत्तमेति सम्बोधनम् ।
पुरोत्तमदवाच्यक्षराक्षरात्मकस्यसर्वस्यजगतत्त्वतोऽपकृष्टत्वात्
पुरोत्तमत्वम् । अतस्तां न जगद्वेत्ति, परिमितज्ञानस्य
तदयोपादित्यर्थः । पुरोत्तमत्वमेवोपादायति— भूतभाव-
नेपादिभिः सम्बोधनैः । भूतभावनं भूतोत्पादकं ! हे भूतेश
भूतनियन्तः ! हे देवदेव ! यथाऽऽत्मादीन्मनुष्यान्महिश्रा-
ऽसीत्य देवास्तिष्ठन्ति, तथा देवानपि महिश्राऽसीत्य वर्तमान-
त्यर्थः । जगत्यते जगत्पालकः ॥ १४ ॥ १५ ॥

९ व० त० श्लो०— एवं सकलेतरविजज्ञातीयं भगवतो योगप्रभावं तादृशविभूतितेजुत्वं स्वानन्यजनका-

त्पत्वं च निश्चयं तद्विस्तारं ज्ञातुकामो भगवन्तं स्तुवन् अर्जुन उवाच— परं ब्रह्मेति सप्तभिः धर्मधर्म्यभिप्रायेण।
इदं च सर्वं श्रुतेरिव प्रतिवाक्यभूतं भवान् परं ब्रह्मेत्यादि । स्वामेवाहुः सर्वे श्रयः, तथा महाभगवद्दीयो मर्थाद्वा-
पुष्टिमक्त्तः देवर्षिर्नादः आह असितो देवलो व्यासश्च— ' एष नारायणः श्रीमान् क्षीराणोवनिकेतनः । नागपर्यङ्कमु-
त्सृज्य ह्यागतो मयुरां पुगम् ' [म. भा. ३।८।२४] इति-भारते । ' कृष्ण एव हि भूतानामुत्पत्तिरपि चाव्ययः ।
कृष्णस्य हि कृते भूतमिदं विश्वं चराचरम् ' इत्यादीनि भूतानि महर्षिर्वचनानि श्रूयन्ते । भागवते [१०।३।१०]
देवर्षिर्वचनं— ' कृष्ण ! कृष्ण ! प्रमेयात्मन्यो गेहा ! जगदीश्वर ! ' इत्यादि । स्वयं च प्रवीणि ' अहं सर्वस्य प्रभवः '
[१०।८] इत्यादि । पुरोत्तम एव स्वमुखेन स्वस्वरूपं स्वमाहात्म्यं च वदति, नान्य इति । तदेतत्सर्वोक्तत्वात्सत्यमेव
मन्ये यन्मां त्वं च वदसि । अतो भगवन् पशुण्णपूण ! ज्ञानं त्वय्येव गुणः त्वदत्तमेवान्यत्रोद्भूततीति नान्ये देवा
दान्द्राज्ञ ते व्यक्तं अनन्यसाधारणं योगप्रभावं तत्तद्विभूतिरूपां व्यक्तं च ते विदुः ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥
किं तर्हि स्वयमेव वेद्येति तदप्यात्मना, न सायनान्वरेण ॥ १५ ॥

वस्तुमन्येषां तद्वनमिच्छवं दर्शयति सार्धेन- नहीति । हे
भगवन्! तव व्यक्तं विभूत्याविभावं त्वद्ब्रह्मात्मनिप्राद्यभावेन
स्थिता अपि देवा दानवाश्च न विदुर्म जानन्ति; किन्तु स्वय-
मेवात्मानं वेद्य जानासि; किं मन्वश्चतुर्दिभिः ? नेत्याह—
आत्मना स्वरूपेणैव । अत्र हेतुर्गमं पुरोत्तमेति सम्बोधनम् ।
पुरोत्तमदवाच्यक्षराक्षरात्मकस्यसर्वस्यजगतत्त्वतोऽपकृष्टत्वात्
पुरोत्तमत्वम् । अतस्तां न जगद्वेत्ति, परिमितज्ञानस्य
तदयोपादित्यर्थः । पुरोत्तमत्वमेवोपादायति— भूतभाव-
नेपादिभिः सम्बोधनैः । भूतभावनं भूतोत्पादकं ! हे भूतेश
भूतनियन्तः ! हे देवदेव ! यथाऽऽत्मादीन्मनुष्यान्महिश्रा-
ऽसीत्य देवास्तिष्ठन्ति, तथा देवानपि महिश्राऽसीत्य वर्तमान-
त्यर्थः । जगत्यते जगत्पालकः ॥ १४ ॥ १५ ॥

१० पु. अ. त.— एवं ' न मे विदुः सुरगणाः ' [१०।२]

इत्यादिना सर्वेषां स्वावेदनयुक्तानां ' यो मामजमनादि च '
[१०।३] इत्यादिना स्वज्ञानस्योक्तमत्वं प्रतिपादितम् । ततः
सर्वभावोपपत्तिः स्वत उक्ता स्वरूपा या, स्वस्वविभूतिज्ञस्य
स्वमजने स्वप्रतिशुद्धिर्नाम, एतत्सर्वविज्ञानसुरभुक्तैः प्रभुं विज्ञा-
पयति सप्तभिः । विश्वेरेपि भागवदात्मत्वाय पशुपधर्मिसम-
सृष्ट्यैः शोकेर्विज्ञापयति— अर्जुन उवाच । परं ब्रह्मेति ।
परं पुरोत्तमात्म्यं प्रम हृद्दृग्गर्कं परं धाम पुरोत्तमात्मक-
तेजोरूपं रमणात्मपृष्टात्मकं वा, परमं पवित्रं सर्वोत्कृष्टं सर्व-
पावनम्, पृथक्स्वरूपो भवान् सत्यमेवेत्यर्थः । कथमेवमवगतं ?
इत्यत आह— पुरोत्तमिति । पुरं पुरोत्तमम् । अन्यत्रापि
तथात्वमागङ्गय श्लाघ्यं नित्यमिति । अक्षराद्विष्यति नित्यत्व-
मागङ्गय दिग्गमित्याह श्रीऽङ्गैकरूपम् । अवतारादिव्यपि
तथात्वमागङ्गयाह— आदिदेवमिति । मूलरूपमित्यर्थः । परि-
दृश्यमानजन्मप्रायासङ्घातामाह— अजमिति । जन्मरहितम् ।
जन्माभावे जन्मप्रतीतिः कथं ? इत्यत आह— विभूमिति ।
समर्पित्यर्थः । तथाप्रतीतिक्रममर्पमिति भावः ॥ १२ ॥
पूर्वविद्यं त्वां सर्वं वदन्तीरामेनावगतमित्याह— आहुरिति ।
सर्वं श्रयणो भूत्वाद्युच्यते, तथा देवर्षिः देवानामपि मन्त्रपृष्टा

नारदः सर्वमोक्षदः । असितः भगवद्धर्मरूपः । देवलः देवानु-
ग्रहकृत् । व्यास ज्ञानावतारः च पुन. स्वयमेवत्वमेवसाक्षान्मे
मद्यम् ' अहमादिर्हि देवानाम् ' [१०।२] इत्यादिना
प्रवीणि । अतस्त्वं तथा जानामीत्यर्थः ॥ १३ ॥ परोके
स्वात्तमभावेन न विद्वास्त. स्यादित्यत आह— स्वयमेत-
दिति । सर्वं पूर्वोक्तं ' परं ब्रह्म ' [१०. ३. ३।५ गी १०।१२]
इत्यादि अहं स्वात्तमभावात् कर्तुं सत्यं मन्ये । किञ्च ' न मे विदुः '
[१०।२] इत्यादिना देवाः श्रीऽङ्गरूपाः । दानवाविशेषेऽपि
मोक्षदाः, हे भगवन् ! ते व्यक्तं प्राकृत्यं स्वरूपं वा न
विदुरिति । केचन ! दुष्टगुणव्याप्तोरपि मोक्षदायकः ! यन्
मां वदसि पुनस्तर्हि हि निश्चयेन कर्तुं मन्ये ॥ १४ ॥
यतोऽन्ये न विदुरतः स्वस्वरूपं स्वयमेव जानामीत्याह—
स्वयमेवेति । स्वयं स्वेच्छयेव, न केनचित् प्रेरितः । आत्मना
स्वस्वरूपेणैव आत्मानं यादत्तोऽसि तादृशं त्वमेव वेद्य,
जानामीत्यर्थः । अन्यथा ज्ञानहेतुत्वमेव सम्बोधयति । हे
पुरोत्तम ! केन कथं वा ज्ञानं योग्य इत्यर्थः । अतएव मन्त्राण्ड-
पुराणे— ' नैव भावयितुं योग्यः केनचित् पुरोत्तम ! '
इत्युक्तम् । नत तर्हि ' यो मामजमनादि च वेत्ति ' [१०।३]
इति कथञ्च ? इत्याद्युच्यते तत्पृथया स्वदेवानात्मस्वरूपेण-

दानेन ज्ञापयतीति ' ददामि बुद्धियोग तम् ' [१०।१०] इत्यादिनोक्तम् । तथाप्येवैव सम्बोधयन्नाह— भूतभावनेत्यादिभि । हे भूतभावन ! भूतानि भावयसि स्वभावपुत्रानि करोषीति तथा । कथमेवं करोतीत्यत आह— भूतेना । तेषा स्वामी नियामक , तेन स्वधीकत्वेन करोतीति भाव ।

ईश्वरऽपि कथमेवं करोति ? इत्यत आह— देवंद्वे । पूज्या नामपि पूज्य । तत्पूजादिसन्नुष्टस्तथा करोतीति भाव । तर्हि देवध्वेव तयोचितं, न तु सर्वेष्वित्यत आह— जगत्पते इति । जगत सर्वेष्वेव पति पालको रक्षक इति यावत् रक्षार्थं तथा करोतीति भाव ॥ १५ ॥

११ नी० भा० दी०— एव ' एता विभूतिं योग च ' [१०।७] इत्यादिना विभूतिज्ञानस्य फलोद्दकं श्रुत्वा तत्प्राप्त्युत्सुकं प्रथमं स्तुत्या भगवन्तमावर्जयन्नर्जुन उवाच— परमिति । पर ब्रह्म, न त्वपरमुपास्यम् । " तदेव ब्रह्म त्व विद्धि नेद यदिदमुपासते " [के उ. ४] इति श्रुते । पर धाम ज्योतिर्न त्वपरं श्रुतिरूपं ज्ञानम् । एतस्य " श्रीर्षीर्भारित्येतत्सर्वं मन एव " [बृ उ १।५।३] इति श्रुतेर्द्रुतिरूपत्वात् । परमं पवित्रं, न तु तीर्षा दिवदपरम भवान् । तत्र मानमाह— पुरुषमिति सार्धेन । पुरुष देशान्तरस्थ, शाश्वतं नित्य, दिव्य दिवि हार्द्रां काशे आधिभूत, आदिदेवं सूत्रात्मनोऽप्याद्य, अत एव अज विभुं व्यापक त्वा करपय आहुरिति सम्भव ॥ १२ ॥ १३ ॥ व्यक्तं प्रथमम् ॥ १४ ॥ हे भूतभावन भूताना भावक ! ॥ १५ ॥

**वक्तुमर्हस्यशेषेण दिव्या ह्यात्मविभूतयः ।
याभिर्विभूतिभिर्लोकानिमांस्त्वं व्याप्य तिष्ठसि ॥ १६ ॥**

१ शां भा.— वक्तुमिति । वक्तुं कथयितुमर्हस्यशेषेण दिव्या ह्यात्मविभूतय आत्मनो विभूतयो यास्ता वक्तुमर्हसि । याभिर्विभूतिभिरात्मनो माहात्म्यविस्तरैरिमांल्लोकान्स्त्वं व्याप्य तिष्ठसि ॥ १६ ॥

२ आ शां व्या — यस्माद्मादृशमगोचरस्तवाऽऽत्मा जिज्ञासितव्यं तस्मात्त्वयैव त्वद्वक्त्रं वक्तव्यमित्याह— वक्तुमिति । दिव्यत्वमप्राकृतत्वम् । उग्रस्वैत्यमन्वाचष्टे— आत्मन इति ।

वक्तव्या विभूतीर्विशिनष्टि— याभिरिति । यद्वा लोकान् पूरयित्वा वर्तते ता विभूतीरशेषेण वक्तुमर्ह सीत्यर्थं ॥ १६ ॥

३ रा. भा.— दिव्याः त्वदसाधारण्यो विभूतयो याः, तास्त्वमेवाशेषेण वक्तुमर्हसि त्वमेव व्यञ्जयेत्यर्थः । याभिरनन्ताभिर्विभूतिभिः यैर्नियमननिशेषैर्युक्त इमान् लोकास्त्वं नियन्तृत्वेन व्याप्य तिष्ठसि ॥ १६ ॥

४ वे तां च — आत्मशाब्दोऽन्यविभूतित्वव्युदासायं इत्याह— त्वदसाधारण्य इति । ' विभूतय ' इति प्रथमान्तत्वेन ' वक्तुमर्हसि ' इत्यनेन अन्वयायोगात्— विभूतयो या इति यच्छब्दाभ्यादार । यतो दिव्या, अतोऽवश्यवक्तव्या, अतन्ता वक्तुमर्हतीति वाक्यादृतिज्ञापनार्थे । अर्हसि ' इति योग्यत्वनिर्देशेन तत्प्रार्थनं विवक्षितम् । ईश्वरेणाप्यशेषेण वक्तुमर्हतेनेन च श्रोतुमशक्यत्वाद्ब्रह्मत प्रसादतश्च प्रकाशमानमिह प्राप्यतं, ' न हि ते भगवन् । व्यक्तम् [१०।१४] इति हि पूर्वमुक्तमित्यभिप्रायणाह त्वमेव व्यञ्जयेत्यर्थ इति । बहु वचनाद्यद्देवान् ' अशेषेण ' इति निर्देशान् आनन्त्यमिह विवक्षितम् । ' मास्त्वन्तो विस्तरस्य ' [१०।१५] इत्याद्युत्तरवचनैर्यमिप्रायेण— अनन्ताभिरित्युक्तम् । विपूर्वं भवति भावप्रदयात्मनो नियमनवाचीत्युक्तम् । नचाप्रार्थान्तर्हं घटते, नियन्तव्यवामानाधिष्ण्यायमात्रादित्यभिप्रायेण यैर्नियमनविधो-

पैरित्युक्तम् । प्रभूतनियमनविषये कौतुकातिरक्योतनाय विशेषाब्द । तृतीयाया इह करणार्थत्वायोगादित्यन्तुलक्षणात्त विवक्षितमित्यभिप्रायेण युक्त इत्युक्तम् । अत्र विभूतिशब्दस्य नियन्तव्यपरत्वेऽवस्थादीनां न लोकव्याप्तिकारणत्व, नच तद्विशिष्टस्य, ते सह वा तदतिरक्यासि, नच व्याप्ते नियन्तव्या नामित्यन्तुलक्षणत्व, निरर्थक्यात्, नच व्याप्ते नियन्तव्या सुसारादाकारादिव्याप्तियवच्छेदात्तत्वाच्च तदुपतिरित्यभिप्रायेणाह— नियन्तृत्वेन व्याप्येति । " अन्त प्रविष्ट शास्ता जननाम् " [यजु स ३।१०] " अन्तरो यमयति " [बृ ३।१।३—२३] इति १७।५।३० । " अन्तर्गम्यमृत " [बृ ३।१।३—२३] इत्यादिभि धूयते । " व्याप्य तिष्ठसि इत्यनेन " व्याप्य कारायण स्थित " [म. ना ५।५] इति धृति स्मारिता ॥ १६ ॥

५ आ. भा.— विभूतयो विविधभूतयः ॥ १६ ॥

६ अ प्र द्वा — विभूतय षष्ठाणि श्रुतानि नानात्पानि वदन्त । किं क्व सन्नतं ? इत्यत आह— विभूतय इति विविधभूतयो नानाभूतानि रूपानि ॥ १६ ॥

७ ह. पै. भा.—वस्तुमिति । आत्मविभूतयो दिव्या अप्राकृतास्तस्मात्स्वयमेव वस्तुमर्हसि ॥१६॥

८ वें. प्र. गि.—यत एवं त्वमेव त्वद्विभूतीर्बैरसि, आत्मविभूतयो वा, ता अशेषेण कात्स्न्येन वस्तु त्वमेवाहंसि, ततस्त्वमेवोपदिशेत्याह—वस्तुमिति । दिव्या अन्यद्गुता नाग्यः । शेषं स्पष्टम् ॥ १६ ॥

९ व० त० दी०—यतो देवादयो न विदुस्तस्माद्ब्रह्ममर्हसि अशेषेणेति । या दिव्यास्तवासाधारण्यो विभूतयः ता अशेषेण वद् । यामिः म्वांशमवतरुषैर्नियमनविशेषैर्गुणभूतैस्त्वद्वात्मभूतैश्चैर्मोहोकांक्षीन् व्याप्य तिष्ठसि ॥१६॥

१० पु. अ. त.—एवं सन्नोध्य जगत्प्रतिवेन स्वस्यापि योग्यवोक्त्या विभूतिज्ञानप्रपि नान्यस्य, यत्र तत्र साक्षात् पतित्वं सम्पाद्येदानीं स्वीयत्वेनानुग्रहं कुरु यथाऽहं पूर्वोक्तं त्वदज्ञाने किं वाच्यमिति व्यञ्जितम् । यतस्त्वमेव योग्यो- स्वत्वरूपं ज्ञात्वा प्रपन्नो भवामीत्याह—वस्तुमर्हसीति । ऽस्त्यतः इत्यपि षडैति भावः । यामिर्विभूतिभिः इमान् दिव्याः क्रीडाकारुणाः, आत्मविभूतयः स्वविभूतयः कार्यार्थं लोकान् व्याप्य स्वीयत्वेनाद्गीकृत्य तिष्ठसि ता वस्तु- स्वयमेवांशरूपाः, अशेषेण वस्तु त्वमेवाहंसि योग्योऽसि । मर्हसीत्यर्थः ॥ १६ ॥

११ नी० मा० दी०—एवं स्तुत्वाऽऽत्मनो वुमुत्तिष्ठतमाह—वस्तुमिति ॥ १६ ॥

कथं विद्यामहं योगिंस्त्वां सदा परिचिन्तयन् ।

केषु केषु च भावेषु चिन्त्योऽसि भगवन्मया ॥ १७ ॥

विस्तरेणाऽऽत्मनो योगं विभूतिं च जनार्दन ! ।

भूयः कथय तृप्तिर्हि शृण्वतो नास्ति मेऽमृतम् ॥ १८ ॥

१ शां. भा.—कथमिति । कथं विद्यां विजानीयामर्हं हे योगिंस्त्वां सदा परिचिन्तयन् ? । केषु केषु च भावेषु वस्तुषु चिन्त्योऽसि ध्येयोऽसि भगवन्मया ? ॥ १७ ॥ विस्तरेणेति । विस्तरेणाऽऽत्मनो योगं योगैश्वर्यशक्तिविशेषं विभूतिं च विस्तारं ध्येयपदार्थानां हे जनार्दन ! —अर्दतेर्गतिकर्मणो रूपम्—असुराणां देवप्रतिकषभवानां जनानां नरकादिगमयित्वाज्जनार्दनः । अम्युदयनिश्चयसुपुर्याथप्रयोजनं सर्वजैर्नयाच्यत इति वा । भूयः पूर्वमुक्तमपि कथय, तृप्तिर्हि परितोपो यस्मान्नास्ति मे शृण्वतस्त्वन्युत्प- निस्मृतवाक्यामृतम् ॥ १८ ॥

२ आ. शां. व्या.—किमर्थं विभूतीः श्रोतुमिच्छसि ? इत्याशङ्क्य ध्यानसौकर्यप्रकारप्रेन फलं कथयति—कथमिति । योमो नासौक्यं तदस्यास्तौति योगी, हे योगिन् । अहं स्वविष्ट- मतिस्त्वा केन प्रकारेण सततमनुसन्दधानो विशुद्धबुद्धिर्भूत्वा निरागाधिकं त्वा विजानीयां इति प्रश्नः । प्रश्नान्तरं प्रस्तौति-केषु केषु चिन्तयति । चेतनाचेतनभेदादुपाधिवहुत्वात् बहु- वचनम् ॥ १७ ॥ प्रष्टुं प्रश्नुषसहरति—विस्तरेणेति । अर्दतेर्गतिकर्मणो जनार्दनेति रूपं तदुत्पादयति—असुराणा- मिति । प्रकारान्तरेण शब्दाय व्युत्पादयति—अम्युदयेति । ननु पूर्वमेव सप्तमे [श्लो. ८-११] नवमे [श्लो. १०-३९] च विभूतिशैश्वर्यं चेश्वरस्य दर्शितं तत्किमिति श्रोतुमिष्यते ? तत्राऽऽह—भूय इति । अमृतममृतप्रकथयित्यर्थः ॥ १८ ॥

३ रा. भा.—किमर्थं तत्प्रकाशनं ? इत्यपेक्षायामाह—कथमिति । अहं योगी भक्तियोगनिष्ठः सन्न भक्त्या त्वां सदा परिचिन्तयन् परिचिन्तयितुं प्रष्टुः चिन्तनीयं त्वां परिपूर्णैश्वर्यादिकल्याणगुणगाणं

१ ' एतां विभूतिं योगं च मम यो वेत्ति तत्त्वतः । ' (१०।७) इति ब्रह्मसूत्रेण ज्ञातव्यत्वोक्त्या विभूतिं योगं च कथयेति द्वयोः प्रार्थना । मध्ये ' विभूतीन्ब्रह्ममर्हसि ' (१०।१६) इति विभूतिरूपधनप्रार्थना तु भगवतः सर्वोत्तमवृत्तिविषयाय विभूतीनामव- द्यहातव्यत्वाभिप्रायेणेति केचित्तु ॥ ' शृण्वतो नास्ति मेऽमृतं ' इत्यत्र वाक्यपदान्यासारे एकेदशवर्तिरूपम्, विरयस्य वाक्यस्य स्वराभेदोद्देशेन विना विपयिवाचनेनैवामृतवाचनेन प्रष्टुं पूर्ववं तदुत्पादायवसानादितिशयोक्तिः, वाक्यरूपे परिमर्यायुत- र्वातोपपत्तिं वाक्यस्यैवपदवाक्यपदविशेषेणैव सङ्गो भाषुयांतिशयात्प्रभवतोऽप्युत्पत्तिर्वाच्यं न्यनकीति मधुसूदनसरस्वत्यभि- प्रायः । —अधियोगीता ।

श्रोत्रोत्सामध्यनिबन्धनमित्याह तासांमानन्त्यादिति । तदे-
तदुक्तं नास्त्यन्त इति । यद्यमगोषु पदार्थेषु विभूतिसद्व-
प्रयोगनिमित्तमाह विभूतित्वं नामेति । नियन्तव्यवस्त्वन्तर-
विषयो विभूतिसद्वो विमलनकर्मपर । अन्यत्र च 'ब्रह्मा दक्षा-
दय' काल 'विष्णुर्मन्वाद्य काल' 'ध्रुः कालान्ताकायाध'
'जनादेनविभूतयः' [वि. पु. १।२।२।१-१२] इत्यादिषु इति
नियन्तव्येषु विभूतिसद्वो दृष्ट इति भावः । उतः ? इत्यनाह—
स्वयंप्रामिति । प्रस्तुत तादधीन्यं होतच्छब्देन परामुद्यत इति
भावः । समन्तरदलोकेनापि तस्य श्लोकस्य तदर्थपरत्व दर्श-
यति तथेति । नन्वस्य श्लोकस्य व्याख्याने पूर्व 'सौशील्य-
नात्सत्यमौन्दर्यादिकल्याणगुणयोग' इत्युक्तम् ; इह तु योग-

वावदनिर्दिष्टं सप्रवृत्तादिकमुच्यते; तत्कथं पठते? इत्यम्-उच्य-
श्रीभगवत्प्यादिशब्देन सङ्गहीतमित्येकार्षेयत्वात् । अत एव हि 'पुत्रा
विभूति' योगं च' [१०।१७] इत्यत्र मम 'हेयप्रत्यनीककल्याणगुण-
गणरूप योगं च' इति प्रयोजनेन संशुद्धीतम् । 'एता विभूतिम्'
इत्यादेः पूर्ववदियमनपरत्वेन व्याख्यानेऽपि अत्र तदुपादानं
समुद्भाषाचर्चान्तरद्वयुदासेन सोपसर्गोधात्वर्थव्यञ्जनार्थम् । 'विष्णु-
रेणात्मनो योग विभूति च' [१०।१८] इत्यत्र तु 'यधि-
विभूतिभिः' [१०।१६] इति तत्पूर्वप्रश्नवाक्यस्य विभूति-
शब्दैकार्षेयत्वात्स्यायिमनार्थतोका । अतः प्रयोगपरदशोपी-
द्वैतस्य सहाय ॥ १९ ॥

५ आ. मा. भा.— ॥ १९ ॥

६ ज. प्र. दी — ॥ १९ ॥

७ ह पै भा.— हन्तेति । हन्त ! ते । प्राधान्यतः प्राधान्यात् ॥ १९ ॥

८ पै. द्र. गि.— एव प्राथितः श्रीभगवानुवाच—
हन्तेति । कुरेप्रेष्टेषुपदेशाधिकारप्रदर्शनम् । हन्तेति तदीय-
स्वृतिमप्रताप्रयुक्तविनयावस्थानुकार । या दिव्या आत्मनो

मम विभूतयः, ता प्राधान्यतः प्रधानभूता काश्चित् कथं
प्यामि । विस्तरेण तु खतुं श्रोतुं चाशक्याः, यतो मे विभू-
तीनां विस्तरस्यान्तो नास्ति ॥ १९ ॥

९ व० त० दी०— एवं प्राथितः श्रीभगवानुवाच— हन्तेति । अनुकम्पा सम्बोधने । या दिव्या ममात्म-
विभूतयस्ता वक्ष्यामि । तत्रापि प्राधान्यतः, न तु सामरस्येन, अनन्तत्वात्तद्वाह— नास्त्यन्त इति । विभूतिर्हि
विविधतया साधारूपेण प्रकृतौ भूतिसाविभूतिः केनचिद्दिशोपेण युक्ता सर्वत्र सत्ता वा स्वस्य विविधा सर्वथा
नियम्यस्वीकृत्या स्वांशस्वकथनमभिप्रसत्म् । एवं च सर्वस्य विभूतिरूपत्वेप्राधान्यतो विभूतय इहोच्यन्ते । 'पुरीवसा
च मुख्यं मा' [१०।२४] इति रीत्या मुख्यभावो ज्ञेयः । एवमपि भगवानुच्ययोऽन्तस्त्वैश्वर्यादिधर्मकत्वादिति
योगः स च तदन्ते वक्ष्यते 'विष्टभ्याहमिदं कृत्स्नमेकाशेन स्थितो जगत्' [१०।४२] इति ॥ १९ ॥

नोच्यते ? इत्यत आह— नास्तीति । मे विभूतीनां विस्तरस्य
अन्तो नास्ति । अतस्त्वत्पृच्छाशोभ्या एव कथयिष्यामीति
भावः ॥ १९ ॥

१० पु. अ. त.— एव जिज्ञासुनाऽर्हनेन प्राथित आह—
हन्तेति । स्वस्वरूपज्ञानार्थकताह्वनार्थनया हन्तेति हर्षं ।
हे कुरेप्रेष्ट भक्तवंशोद्भव ! दिव्या क्रीडारूपा विभूतय ते
प्राधान्यतरुवदोपमास्त्वदर्थं कथयिष्यामि । ननु विस्तरेण कथं

नोच्यते ? इत्यत आह— नास्तीति । मे विभूतीनां विस्तरस्य
अन्तो नास्ति । अतस्त्वत्पृच्छाशोभ्या एव कथयिष्यामीति
भावः ॥ १९ ॥

११ नी० भा० दी०— अत्रोत्तरं श्रीभगवानुवाच— हन्तेति । हन्त इदानीं— हन्तेत्यनुमतौ वा— दिव्या
पुराणान्तरेष्वपि श्रेष्ठत्वेन प्रसिद्धा या आत्मविभूतयस्ताः कथयामीति योजना । प्राधान्यत इति योगोपकारित्वेन
विभूतय इह प्राधान्येन । योगस्तु सङ्घेर्षेणोच्यते, तस्याग्रे वक्ष्यमाणत्वादिति भावः । अन्यथा योग विभूति च
कथयेति पृष्टे विभूतिमात्रकथनेनानन्दितचित्तत्वं भगवतः स्यात् । 'नास्त्यन्तो विस्तरस्य मे' 'नान्तोऽस्ति ...
विभूतीनां' [१०।४०] इति विपरिणामेनानुपेक्षनीयम् ॥ १९ ॥

पारमेश्वरं पारमार्थिकं ध्येयस्वरूपम् ।

अहमात्मा गुडाकेश ! सर्वभूताशयस्थितः ।
अहमादिश्च मध्यं च भूतानामन्त एव च ॥ २० ॥

१ अहमात्मैत्यनेन व्यवच्छेदं वाचयति, अन्यथा 'व्यापारणा हिमाय' [१०।२५] इत्यादिवाक्येषु हिमात्प एव
अण्वात्, नान्ये इति व्यवच्छेदेन निर्दिष्टात्प्राधान्यात्, प्रसङ्गेन राशिश्चनमविद्यत् । यतो यन्थात्प्राधान्यात्सिन्धता चेत्ति
नोपसर्गोऽपि, तां च जिज्ञासति, तस्यावमुपदेशम प. । इत्यभिनवप्रवृत्त इति ।
— अचिगीता ।

१ शां. भा.— तत्र प्रथममेव तावच्छृणु— अहमात्मा प्रत्यगात्मा गुडाकेश गुडाका निद्रा तस्या ईशो गुडाकेशः, जितनिद्र इत्यर्थः; धनश्रेय इति वा । सर्वभूताशयस्थितः सर्वेषां भूतानामाशयेऽन्तर्हृदि स्थितोऽहमात्मा प्रत्यगात्मा नित्यं ध्येयः । तदशक्तेन चोचरेण भाषेण (श्लो. २१-३९) चिन्तयोऽहं चिन्तयितुं शक्यः, यस्मादहमेनाऽऽदिर्भूतानां कारणं तथा मध्यं च स्थितिरन्तः प्रलयश्च ॥ २० ॥

२ आ शां घ्या — विभूतिप्रदर्शने प्रभुते सत्यादावच पारमार्थिकं पारमेश्वरं रूपं दर्शयितुं श्रोतुं शक्नुमस्व मनस्समाधानार्थं यतते— तत्रेति । सोपाधिद्वयमपि कारणविक्र परस्य रूपपथाद्वयमात्रं श्रोतुं वित्तसमाधानं कर्तव्यमवत्प्याह— तावदिति । आशरतेऽस्मिन्विचारमपूर्वप्रकाश इत्याशयो हृदय सर्वेषां भूतानां हृदयेऽन्तर् स्थितो यः प्रत्यगात्मा साऽहमेवति वक्तव्यार्थं

माह— सर्वेषामिति । यस्तु मन्दो मध्यमा वा परमात्मानमारमत्वेन ध्यातुं नाहं तं प्रत्याह— तदशक्तेनेति । वक्ष्यमाणानि तावदपि परस्य न ध्येयत्वमन्यदत्र कारणं किञ्चित्तत्र तत्र ध्येयमित्यादाह्याऽऽह— यस्मादिति । सर्वकारणत्वेन सर्वत्रत्वेन सर्वधरत्वेन च परस्य ध्येयत्वमपेक्षितं, नान्यम्य कस्यचित्कारणण्याऽऽदित्यादिषु ध्येयत्वस्य ॥ २० ॥

३ रा. भा.— तत्र सर्वभूतानां प्रवर्तनरूपं नियमनात्मतयाऽवस्थायेतीममर्थं योगशब्दनिर्दिष्टं सर्वस्य स्रष्टृत्वं पालयितुत्वं महर्तृत्वं चेति सुस्पष्टमाह— अहमिति । सर्वेषां भूतानां मम शरीरभूतानां आशये हृदये अहमात्मतयाऽवस्थितः । आत्मा हि नाम शरीरस्य सर्वात्मना आधारो नियन्ता श्रेयी च । तथा गृह्यते— 'सर्वस्य चाहं हृदि सन्निविष्टो मत्तः स्मृतिर्विर्जानमपोहनं च' [१५।१५] 'ईश्वरः सर्वभूतानां हृद्देशेऽर्जुन ! तिष्ठति । भ्रामयन् सर्वभूतानि यन्वात्तदानीं माषया' [१८।६१] इति । श्रूयते च— "यः सर्वेषु भूतेषु तिष्ठन्सर्वभूतो भूतेभ्योऽन्तरो यं सर्वाणि भूतानि न विदुः, यस्य सर्वाणि भूतानि शरीरं, यः सर्वाणि भूतान्यन्तरो यमयति, एष त आत्माऽन्तर्धाम्यमृतः" [वृ. उ. ३।७।१५] इति, "य आत्मनि तिष्ठन्नात्मनोऽन्तरो यमात्मा न वेद, यस्यात्मा शरीरं, य आन्मानमन्तरो यमयति, स त आत्माऽन्तर्धाम्यमृतः" [श. प. १४।५।३०] इति च । एवं सर्वभूतानामात्मतयाऽवस्थितोऽहं तेषामादिर्मध्यं चान्तश्च, तेषामुत्पत्तिस्थितिप्रलयहेतुरित्यर्थः ॥ २० ॥

४ वे ता च. — विस्तरणान्नो योग विभूति व' [१०।१८] इति श्रुतमर्थद्वयं विस्तरेण वक्तुं तस्योत्तरद्वयम् 'अहमात्मा' इति श्लोकेन समुपाव्यत इत्यभिप्रायेणाह— तत्रेति । एतेन प्रागुक्तेषु वदयमाणेषु च सामानाधिकरण्यानिर्देशेषु वक्ष्यमाणव्य निमित्तद्वयमुक्तं भवति । आत्मनयाऽवस्थित इति फलिान्वयप्रदर्शनम् । अनेकार्थोऽप्यारम्भदा शरीरप्रति सम्बन्धिनि प्रसिद्धिप्राप्त्युपात्तिसम्बन्धिस्य शरीरमपेक्षते, तस्य वृत्तान्तगोप्ये भूतदान्ते सुदृशा निष्कृष्यान्वतस्य इत्यभिप्रायेण सर्वेषां भूतानां मम शरीरभूतानामित्युक्तम् । ईश्वरस्य जीवशरीराणि भूतानि जीवांच प्रति कथमान्त्वत् इत्यन्तःप्रत्यक्षेण दर्शयति— आरमा हीति । त्रयमप्येकं लक्षणं मियेकं । तत्र श्रुत्याद्युपादानं जन्मादित्रयस्य प्रप्रत्यक्षत्वे इव शक्तिप्रत्यक्षवत्त्वत्त्वत्त्वत्त्वात् त्रयाणां साफल्यं भाव्यम् । तत्रैव त्रयमिति चान्ये । तत्र त्वेव त्रियेकं— 'दस्य चैतन्यं विविदिष्टस्य यद्वयं सर्वात्मना स्वार्थं नियतुं धारयितुं च शक्यम्' इत्यादि शरीरलक्षणव्याख्यामपि भाव्यम् । शरीरलक्षणान्तराणि च तत्रैव विस्तरेण प्रतिक्षिप्तानि । चैतन्यविशिष्टं प्रत्ययुपनिषद् विशेषणभूतद्वयं शरीरमिति भाव्याभिप्रेतोऽस्माकं निश्चयः । अत्र सर्वभूतशब्देन शरीरमात्रनिर्देशश्चाश्रुत्यादाद्युपादानं

वदस्य च हृदयविषयत्वव्यञ्जनायाधारत्वनियन्तृत्वादात्मान्तःप्रत्यक्षत्वसिद्धयै वाहं त्रयेति । 'सवस्य चाहम्' [१५।१५] इत्यस्यान्तर 'दाविमो पुदयो' [१५।१६] इत्युक्तस्य 'सर्वेषां भूतानि' [१५।१६] इति वचनात्सर्वभूतशब्दोऽचिद्धि शिष्टश्रेयश्च इति निर्धारयत तद्वदानीं । तथा तस्मिन्नेव प्रकारेण 'उत्तमं पुरुषमन्वयं परमा मेत्सुदाहृत' [१५।१७] इत्युक्त्या 'यो लोकत्रयमाविरय विभर्त्यन्वय इश्वर' [१५।१७] इत्युक्तम् । अत्र 'विभर्तिश्वर' इत्यास्या आधारत्वनियन्तृत्वं स्पष्टं, ईश्वरत्वं तस्या च स्वात्मित्वसिद्धिं, न खलु गदवदियु मुपादानानियन्तृत्वं तदीश्वरत्वं । ईश्वरशब्दस्याहंशब्दस्य चोपेक्षितव्यत्वं श्लोकद्वयोपादानं दर्शितम् । अत्र हि सर्वभूतशब्दो जीवपर एव 'भ्रामयन्सर्वभूतानि यन्वात्तदानीं माषया' [१८।६१] इत्यभिधानात् । 'भ्रामयन्' इत्यननियन्तृत्वादिसिद्धिः । हृद्देशस्थित्या च 'मयि सर्वमिदं प्राणम्' [७।७] इत्याद्युपादानत्वादि सुचितमेव । एव विदधितात्मकसमस्तवस्तुशरीरत्वं सर्वभूतशब्दान्त्वदनेव बन्तौ भूतनिर्देशयति— यः सर्वेषु भूतेषु तिष्ठति । चिदर्थं प्रति शरीरित्वप्रत्ययद्वयमुपादाने य आरमनीति । आरमत्वेनावस्थानस्योपादानत्वनिमित्तचोरयोगत्पुत्रार्थेन अहमयन्नुत्तरार्थं

व्याख्याति—एवमिति । एवमात्मतयाऽनस्थितोऽहमित्यनेन निर्विकारस्य स्वस्थैवोपादानत्वस्थापनम् । देशतः कालतो वा

आदिमध्यान्तत्वमात्रमनुचितमिति तदुपचरितमाह— तेषां मुत्पत्तीति ॥ २० ॥

५ आ. भा. भा.— ॥ २० ॥

६ ज. प्र. दी — ॥ २० ॥

७ ह. पै. भा.— अहमिति । गुडाः पिण्डीकृताः केशा यस्य स गुडाकेशः । सर्वाणि भूतान्याशये यस्य स सर्वभूताशयः ॥ २० ॥

८ वं व. गि.— तत्र तावदप्रथमम् ‘कथं विद्यामहं योगिस्तवाम्’ [१०।१७] इत्यस्योत्तरमाह— अहमिति । सर्वेषां भूतानां चेतनानामाशये इति स्थितो यः प्रथमगत्मा सोऽहमेव ज्ञेयः । अनेन ‘कथं विद्याम्’ [१०।१७] इत्यस्य प्रथमगत्माभिप्रायेणाहं वेद्य इत्युत्तरसूक्तं भवति । ‘गुडाकेश !’ इत्यनेन निस्तन्द्रस्ववाचकेन तादृशज्ञानयोग्यता दृशिता । प्रथमगत्माभेदोपपादनाय “सर्वं अस्वित्दं प्रथमज्ञानम्” [छा. उ. ३।१।१] इति श्रुत्युक्तं सर्वाद्वैतं दर्शयति—अहमिति । नात्र सर्वभूतजन्मादिदेवत्वं प्रतिपाद्यते, ‘अहं सर्वस्य प्रभवः’ [१०।८] इत्यादिना तस्य प्रागेवोक्तेः । नापि सर्वभूतजन्मस्थितिलयानां भगवद्विभूतित्वमुच्यते, ‘सर्गाणामादिरन्तश्च मध्यं चेवाहमर्हन्’ [१०।३२] इत्यनुपदेव तस्य वक्ष्यमाणत्वात्, किन्तु सर्वभूतोत्पत्तिस्थितिलयाधारत्वम्, तेन सर्वाद्वैतसूक्तं भवति । ‘यदि यत्रोत्पद्य स्थित्वा लीयते तत्ततो नातिरिक्तम्’ इति व्याप्ते, “तज्जलान्” इति श्रुतेश्च । तथा च प्रत्ययान्ताभेदो निर्विवाद इति भावः । एवमस्य श्लोकस्य

‘अहमेव प्रथमगत्मा’ इति (शं.) भाष्यकारैर्निर्णीतेष्वेव यस्वीधराचार्यैरन्यद्व्याख्यातम् ‘सर्वभूतानामाशयेषु .. नियन्तुष्वेनावस्थित परमात्माऽहमित्यन्तर्धान्यभेदोऽत्र प्रतिपाद्यते’ इति, तच्चिन्त्यम्, ‘मत्तः सर्वं प्रवर्तते’ [१०।८] इति पूर्वमेव भगवता स्वस्यान्तर्धान्यभित्प्रदर्शनेन पुनस्तत्र तिपादनवैयर्थ्यात्, उच्यते ‘अहमादिश्च मध्यं च’ इति वाक्यशेषोक्तविशद्वैतासामञ्जस्याच्च, सर्वभूताशयेषु नियन्तुषु स्थितोऽहमित्येतावतैव चारितार्थ्येनारम्भप्रद्वैयर्थ्याच्च । आत्मशब्देन नियन्तुरन्तौ सर्वभूताशयस्थित इति विशेषणवैयर्थ्यम् । भाष्यकारमते त्वात्मशब्दस्य जीवपरमात्मसाधारणत्वाच्च जीवात्मपरव्यापनाय सर्वभूताशयस्थित इति परिच्छिन्नत्वशेषकं विशेषणम् । तावन्मार्गं च “य एषोऽन्तर्हृदय आकाशः” [वृ. उ. २।१।१७+१।२।३+१।२।२ तै. उ. १।६।१] इति श्रुतिप्रसिद्धाकाशासाधारणमित्यात्मपरममिति न कोऽपि दोषः । तन्माद्भाष्यनिर्णीतो यथोक्त एव श्लोकार्थः ॥ २० ॥

९ व० त० दी०— तत्र प्रथमं योगं लक्षयन्माह— अहमिति । गुडाका निद्रा तस्या ईशः नियन्ता भवेति निद्रालस्यतयैव चिन्तनीयमिति सम्बोधयति । अहं स्वशाश्वतस्य प्राकृतस्य सर्वस्यैव प्रथममात्मा । स्वशरीरभूतस्य पृथिव्यादेः सर्वभूतपदवाच्यचेतनस्य चाशये स्थितोऽहमन्तस्तथा सर्वेषामादिश्रेयि पूर्वोक्तस्य ‘अहमादिर्हि देवानां’ [१०।२] इत्यस्य प्रपञ्चः । सर्वैरात्मत्वेनाहं चिन्तनीय इति भावः । अत्राशाशिनोर्भेदाभिप्रायेण तयोक्तिरवसेया ॥ २० ॥

- १० पु. अ. त.— एवं वपन प्रतिज्ञाय प्रथमं सर्वेषु स्वयोगमाह—अहमिति । अतन्द्रितभावेन श्रवणार्थं सम्बोधयति— हे गुडाकेश ! सर्वभूतानामाशयेषु अन्तःकरणेषु स्थित आत्मा अहम्, तेन भूतारम्भकालसम्बन्धेन सर्वेषां जीवानां विषयानन्दमारभ्य प्रदानन्दातुभवान्तानन्दान्दातुभवे भवतीत्यपि । स्वयऽपि तेषु आनन्दातुभवार्थकमदंदात्मरसवोगस्य लक्ष्योऽहं चिन्तनीय इति भावः । एतच्चिन्तनं च माहात्म्यज्ञानयोग्योपदेशनीति भावः । ननु त्वदारम्भयोगो नाहा कथं

भवति ? इत्याकाङ्क्षायामाह— अहमिति । भूतानामादि उत्पत्तिस्थानं चाहम्, च पुन मध्यं स्थिति । अन्तश्च लय स्थानमहमेव । यतो मदिच्छया मखरीडार्थवृत्तादिता यावत्कीदृशं च रक्षिता, त्रीदोषसहारेच्छायां च लयं प्राप्तिता अतो न दोष इति भावः । मयोत्पादितानां मदमात्मासत्तुक्ता नामन्पतो नाशेऽन्यलीनत्वे दोष स्यात्, न तु मयि लीनानाम् । इदमेवैवारेणेण योतितम् । अत एव निर्दोषभावेन मदर्थात्मसंयोगं सर्वेषु चिन्तयेति भावः ॥ २० ॥

११ नी० भा० दी०— सन्नेपेण योगमाह— अहमिति । हे गुडाकेश हे जितनिद्र ! घनवेश ! इति वा । अहं वासुदेव आत्मा अततीत्यात्मा व्यापकः, अत एव सर्वेषां भूतानामाशय एकीभावस्थानं जलानामिव कासारो जलाशयस्तद्वद्दं सर्वभूताशयः स्थितोऽचलः । ‘स्वपैरे शरि वा विज्ञेग्लोपो वक्ष्ये’ [अष्टा. ८।३।१६] इति वार्तिकेन एते विज्ञेग्लोपः । भाष्ये तु सर्वेषां भूतानामाशयेऽन्तर्हृदि स्थित इति व्याख्यातम् । सर्वभूताशयत्वादेवाहं आदिर्भ्रमकारणम्, मध्यं स्थितिकारणं, भूतानां अन्तो लयस्थानम्, सर्वमिदं प्रज्ञाण्डं मय्येवास्तीति भावः ॥ २० ॥

उक्तस्वरूपध्यानाद्यकेभ्यः सुध्येयाः काश्चिद्भगवद्विमृतयः ।
आदित्यानामहं विष्णुर्ज्योतिषां रविरंशुमान् ।
मरीचिर्मरुतामस्मि नक्षत्राणामहं शशी ॥ २१ ॥

१ शां. भा.— एवं च ध्येयोऽहम्— आदित्यानां द्वादशानां विष्णुर्नामाऽऽदित्योऽहं, ज्योतिषां रविः प्रकाशयितृणामंशुमात्रस्मिमांश्च, मरीचिर्नाम मरुतां मरुदेवताभेदानामस्मि, नक्षत्राणामहं शशी चन्द्रमाः ॥ २१ ॥

१ अत्रेदमवधेयम्— विभूतयो द्विविधाः, उत्तमा उत्तमत्वप्रदत्वेति । तत्र प्रत्यक्षा उत्तमाः, तिरोहिता उत्तमत्वप्रदाः । उत्तमत्वप्रदा द्विविधाः, विजातीयसजातीयोत्तमत्वप्रदत्वमेवान् । 'नक्षत्राणामहं शशी' (१०।२१) 'वक्ष्यो यादसामहम्' (१०।२१) इत्यादयो विजातीयोत्तमत्वप्रदा विभूतयः, अन्यास्तु सजातीयोत्तमत्वप्रदाः । अत्र प्रकरणे पृष्टी द्विविधा, निर्धारणपृष्टी सम्बन्ध-पृष्टीति । 'आदित्यानामहं विष्णुः' (१०।२१) इत्यादिषु निर्धारणपृष्टी, 'भूतानामस्मि चेतना' (१०।२२) इत्यादिषु सम्बन्धपृष्टी । 'नक्षत्राणामहं शशी' (१०।२१) इत्यापि सम्बन्धपृष्टयेव, चन्द्रस्य विजातीयत्वेन नक्षत्रेभ्यो निर्धारणयोपात्तपृष्टयैः सम्बन्धः । 'भूतानामस्मि चेतना' (१०।२२) इत्यादिप्राथम्याध्यायिभावः, 'नक्षत्राणामहं शशी' (१०।२१) इत्यादिषु स्वस्वामिभावः । ताराधिपतिर्हि चन्द्रः । आध्यायप्रथम्यावसम्बन्धपृष्टीत्यलेषु 'भूतानामस्मि चेतना' (१०।२२) 'तेजस्तेजस्विनामहम्' (१०।३६) 'नीलिरस्मि जगिष्यताम्' (१०।३८) इत्यादिषु चेतनाधितेषु धर्मेषु उत्कर्षाध्यायकत्वेन च उत्तमो धर्म-धेतनान्धः, तेजोत्सवः, नीतिरूपः सोऽहम् । तस्य धर्मस्य स्वाध्यायोत्तमत्वप्रदत्वरूपं यदुत्तमत्वं, तत्प्रदोऽहमित्यादिरित्यर्थ इति उपन्यासदर्पणे ।

आदित्यानामिति— 'घाता मित्रोऽर्षेमा शको वरुणस्त्वंश एव च । भगो विवस्वान् पूषा च सचिता दशमस्तया ॥ एका-दशस्तया स्वता द्वादशो विश्वरुच्यते । जघन्यजस्तु सर्वेवामादित्याना गुणाधिकः ॥ ' इति भारते (१।६।१।१५, १६) ॥ अंशु-मान् सूर्यस्य दशमी मूर्तिः, 'दशमी तस्य या मूर्तिरंशुमानिति विद्युता । बायीं प्रतिष्ठिता सा तु प्रज्ञादयति वै प्रजाः ॥ ' (सां. पु. ४।१०) 'अंशुमान्' इत्येतावदेव निर्वाहे रविप्रदोषाद्दानं सगरनन्दुराजमते व्यावर्तनार्थम् । 'योऽसमञ्जस इत्युक्तः स कैशिन्या नृपालजः । तस्य पुनोऽऽमात्राम पितामहद्विदिते रतः ॥ ' (भाग. १।८।१५) इत्यादिना तस्यापि प्रसिद्धत्वात् ॥ मरुत एकोनपञ्चासदित्यस्तथा दितेः पुत्राः । तेषां नामान्युक्तानि विश्वरूपोत्तरे— [१।२।१।५१-५७] 'एकन्योद्विध द्विज्यो-तिस्त्रिचतुर्न्योद्विधे च । एकशको द्विशक्य त्रिशाक्य महाबलः ॥ इन्द्रश्च गन्धोऽद्वयश्च ततः प्रतिपद्यते । मितश्च सम्मितश्चैव अमि-सश्च महाबलः । ऋतजित्सस्यजिचैव युषेणः सेनजित्पथा ॥ अतिमिनोऽजमिश्च पुरमिदोऽपरमितः । ऋतश्च ऋतवामघाता विधाता घाणो ध्रुवः ॥ विधाणो महादेवा वासवस्य प्रियः सखा । ईशश्च सहस्रश्च एतादृग्युताशनः ॥ कीदृजः प्रसदस्य सरमय महा-यगाः । घर्ता दुर्गो ध्वनिमीमस्त्वभियुक्तः क्षिपः सहः । युतिर्वपुरानुष्यो वासः कामो जयो विराट् । देवा एकोनपञ्चासन्महाबलपु-ष्पमाः ॥ ' इति । अमिपुराणे (०११।२८-३४) गदपुराणे (भा. कां. ६।६५-७१) वैतान्येव हरयन्ते । विष्णुसहस्र- (२।३।२०।२५) त्वन्यान्धेवोक्तानि 'प्राणोऽपालस्तया व्याल उदानश्च समानकः । नागश्च कुकलः कूर्मो देवदत्तो घनघ्नयः ॥ प्रवहो विवहः शङ्खः संवहश्च परावहः । उद्वहश्चावहः शंखः कालः धालोऽनिलोऽजलः ॥ प्रतिभः कुशुदः कास्तः शुचिः श्वेतोऽजितो गुरुः । संग्राहप्रवर्तकः कालोऽदितः सौम्यः कपिनिकः ॥ मण्डूकः सन्ततः सिद्धो रक्तः कृष्णः पिकः शुक्रः । चतिर्भौमो हनुः पित्रोऽहः प्राणः कम्पनस्तथा । सप्तसप्तसहस्रघाता मरुतोऽमी प्रकीर्तिताः ' ॥ इति ।

अत्र ऋषि मरीचिनाम्नोऽदर्शान् मरुतां सम्बन्धिनी मरीचिर्दीप्तिरहमस्मीति व्याख्येयम् । मरुतो हि दीप्तिमन्तः भूयन्ते— 'पावकासः शुभयः सूर्या इव' (ऋक्सं. १।५।६) 'विरोक्षिणः सूर्यस्येव रश्मयः' (ऋक्सं. ४।३।१०) इत्यादौ । मरी-चिश्च दीप्तिः, 'यते मरीचोः प्रवल्' (ऋक्सं. ८।१।२०) इति धृतौ तथार्थदर्शनात्, 'मरीचिः क्षिमे दीप्ताहपिमेदेऽपि हरयते । ' (विष्. ५।१५) इति कोशात् । अस्ति चात्रोपष्टम्भकं लिङ्गम्— 'विष्णोर्महः समन्यवः' (ऋक्सं. ४।४।३४) इति । मरुतां विभूतित्वे निर्दानं च दित्याचरितं भगवद्व्रतमिति ज्ञेयम् । तदुक्तं भागवते— [६।१।८।६६] 'सकृदिन्द्रादित्यस्य पुरयो याति साम्प्रताम् । संवत्सरं किञ्चिद्गन् दित्या यद्वरिरचितः ॥ सञ्चरन्नेत्रेण पञ्चाशद्वारुते मरुतोऽभवत् ' इति । मरुतामनिरक्षिष्य पद्म-राजे— (सु सं. ७।१।४) 'यस्मान्मा रुद्र शशुका रुद्रतो गर्गसम्भवाः । मरुतो नाम ते नाम्ना भवन्तु शुभमागिनः ' ॥ इति ॥ अथवा 'मरुतपन्तरिक्षे इवन्तीति मरुतः । ये मन्व्यमस्थाने देवगणाः सनात्रातास्ते सर्वे मरुत आच्यारयन्ते' (ऋ. सं. भा. १।६।१४) इति सायणेकेत्यादिषु विधानां मरुतां मरीचिरोऽध्यायतोऽन्तरिक्षलोचः, 'अन्तरिक्षे मरीचयः' (ऐ. उ. १।२) इति धृतौ । 'सूर्यमरीचीनामापारत्वाद्दन्तरिक्षलोचो मरीचय इति शब्देनोच्यते' इति तत्र सायणः । यद्वा मरुद्विभार्तोभोऽपि मरीचि-रुत्तपासुत्तमत्वप्रदो ज्ञेयः । इयिन्मस्त्वत्वेन मरीचिनाम्न उपलभ्ये तु सर्वं सुस्पष्टमेव ॥—

२ आ श्नां. ध्या — उच्यमानाशक्तेभ्यो व्यस्त विभूति | ध्येयत्वम् । एवैशब्दायमेव दशयति— आदित्यानामिषा योगमुपदिशति— एव चेति । तत्र तत्र प्रयान्त्वेन परस्य | दिना ॥ २१ ॥

३ रा. भा.— एवं भगवतः स्वभिभूतिभूतेषु सर्वेष्वामतयाऽऽस्थानं तत्तच्छब्दसामानाधिकरण्य-निर्देशहेतुं प्रतिपाद्य भिभूतिविशेषान् सामानाधिकरण्येन व्यपदिशति । भगवत्यात्मतयाऽऽस्थिते हि सर्वे शब्दास्तस्मिन्नेव पर्ययस्यन्ति; यथा 'देवो मनुष्यः पक्षी वृक्षः' इत्यादयः शब्दाः शरीराणि प्रतिपादयन्त-स्तत्तदात्मनि पर्ययस्यन्ति, तथा भगवतस्तत्तदात्मतयाऽऽस्थानमेव तत्तच्छब्दसामानाधिकरण्यनिबन्धनमिति भिभूत्युपसंहारे वक्ष्यति— 'न तदस्ति विना यत्स्यान्मया भूतं चराचरम्' [१०।३९] इति सर्वेषां स्वैनाग्निनामान्नचनात् । अग्निनामान्त्र नियाम्यतयेति 'मत्तः सर्वं प्रवर्तते' [१०।८] इत्युपक्रमोदितम् ।

४ धे ता चं — 'आदित्यानामह विष्णु' इत्युपक्रम्य 'यथापि सर्वभूतानां धीजं तदहमर्जुन' [१०।३९] इत्यन्त सामानाधिकरण्यप्रपञ्च 'अहमात्मा' [१०।२०] इति श्लोकेन सङ्गमयनवतारयति— एव भगवत इति । एतेन 'अहमात्मा' इत्यादिका समस्ताश्चतस्रो विभूतय इति मतान्तर निरस्तम् । विभूतिविशेषानिति, प्राधान्यत इति ह्युप-नन्तम् । ननु शरीरवाधिन शरीरादिशब्दा नात्मनि पर्ये-वम्यन्ति, तन्मादनापीति लक्षणास्वीकार एव न्याय्यं, न शक्ति-कल्पना, एववाच्येयत्राह— भगवतीति । द्विशब्दो हत्वर्थः । अष्टवक्षिसद्विशेषणवाचिन शब्दास्तत्तद्वारा धर्मिण्यपि मुख्यवृत्ता इति प्रयोजकत्वेण गुणादिश्रिप्ति सिद्धवान् शक्तिरूपनगौरव-मिति भावः । तदेतद्वक्तव्यं पर्ययस्यन्तीति । शरीरवाचिश-ब्दानां स्वरसतस्तत्तदात्मनि पर्ययसानमष्टवक्षिसद्व्युपाधिक दर्श-यति— यथेति । शरीरादिशब्दास्तु गुण इ यादिशब्दवचिकक-पञ्चशब्दवान् धर्मिणि पर्ययस्यन्ति । एतदभिप्रायेणोक्तं देवो

मनुष्य पक्षी वृक्ष इत्यादयः शब्दा इति । अध्यासादि-हेतुसामानाधिकरण्यशङ्कामपनयति भगवतस्तत्तदात्म-येति । नष्टुपक्रमोपसंहारविरुद्धोऽर्थो मध्ये स्वीकार्यं, न च-ब्रह्मण सर्वहेयमयत्वं भ्रमाद्वातत्त्वतो वाऽऽतीकृत्युक्तमिति भावः । अधिनाभाववचनादिति आत्मनया विना हि शरीरवृत्तं न-भवतीति भावः । 'अग्निना विना धूमो नास्ति, गुणिना विना-गुणो नास्ति' इत्युक्ते अग्न्यादिरेव परमार्थं, धूमादिस्तु भिन्ना-भूत इति वा, अग्न्याद्यात्मक इति वा प्रत्ययो हि न भवति, तद्वदनापि इति । ननु 'यद्यदस्ति विनाऽन्ये गृहे न सति' 'पञ्च-विना सर्पादिक नास्ति' इत्युक्ते यथैकस्यैव सार्वं तदतिरिक्ताना-चासत्त्वं प्रतीयते, तद्वदनापि किं न स्यात् ? इत्यात्राह अधिना-भावश्चेति । असञ्जातविरोधिकालपसुदितोपक्रमविरुद्धता उप-संहारस्य नोदय इत्युपक्रमधिकरणसिद्धमिति भावः । निय-म्यतयेत्यनेन धूमाग्निव्यातित्वैवमयमपि दक्षितम् ।

३ रा. भा.— द्वादशसहस्रायासहस्रायानामादित्यानां द्वादशो य उत्कृष्टो विष्णुर्नामादित्यः, सोऽहम् । ज्योतिषां जगति प्रकाशकानां योऽऽभ्युमान् रनिरादित्यगणः, सोऽहम् । मरुतामुत्कृष्टो मरीचिर्भ्यः, सोऽहमस्मि । नक्षत्राणामहं शशी । नेयं निर्धारणे पृष्ठी, 'भूतानामस्मि चेतना' [१०।२२] इतिवच । नक्षत्राणां पतिर्यश्चन्द्रः, सोऽहमस्मि ॥ २१ ॥

४ धे. ता. चं — एवमेतानां ग्रन्थेन 'अहमात्मा गुडा-कश । सर्वभूताद्ययस्यित' [१०।२०] इति सर्वव्यापारवर्तिना जीवना ब्रह्मत्वस्यैवमनुच्यत इति इष्टदृष्टिमतमुन्मूलितम् । आदि-त्यानां अदित्यवत्यानाम् । 'अत्रय यो जय-य' इत्यादिवच-नानुसारण द्वादशो य उत्कृष्ट इत्युपक्रमः । अत्र चोत्तरेषु च

निर्धारणार्थविशेषप्रदर्शनार्थं उत्कृष्टशब्दः । स च 'पुरोचवा च-मुख्यं मा' [१०।२४] इति वक्ष्यमाणमुख्यवर्थायतया अपे-क्षितप्रदेशे सर्वत्र निहितः । अत्र चोन्नियमाणानां पदार्थानां-केपात्रित्प्रधान्यं प्रत्यक्षम्, केपात्रिदागमिभ्यः । अत्रिदस्यैव-हितं, अत्रिज्जीवन्मयवहितं च सामानाधिकरण्यम् । उजोदितम्

— नक्षत्राण्यभिन्याया द्वाकस्या, 'सर्वविद्यतिमिदोस्तु दाशायण्यो महाप्रता । ददौ प्राचतसो दक्षो नक्षत्राणीति या विदुः' (इ व १।२५।२२) इत्युक्ते । तासां नक्षत्रसंज्ञानिदानं च त्रपनीत्वं च स्कान्दे विधेधरत्वात्— 'न शान्तं हि तपोऽप्युपमे-तदन्वयाभिरिदोऽहम् । पुराब्रह्मिन्तस्माद्दे नाम नक्षत्रमत्र वै ॥ ओपधीना सुधायाश्च ब्राह्मणानां च य पति । पतिमत्तयो भवत्योऽपि-तत्र पन्था शुभमनना ॥' (अ।१।५।१२, १५) इति । एतन्न सम्बन्धवती बोध्या । अथवा नशन्ति सततं गच्छन्तीति नक्षत्राणि-प्रदादय, 'गश' गतो (पा पा १।१६२) 'अग्निशशी—' (उ ३।१०५) इत्यादिना प्रत् । तथा च सुव्यंऽपि नक्षत्रशब्द-भूयते— 'अथ नक्षत्रप्रथममर्ष्यं रोहयो दिवि । (अश्व. ८।८।१४) इति । अत्र सततं गच्छन्तां तेषां मध्ये चन्द्रमा इति निर-क्षयेव । चन्द्रमा हि 'कवेर्यस्य सैकन्तायुक्तिं पञ्चम्यां मासयुक्तिं धयादधाम्नां दिननैव पशुमुक्तिमपचादि दुतनरपमनो भुवै- (भाग. ५।३।३।८) इति पुण्येव तस्य विभूतित्वमिति ।

भेदेन तारकामात्रमहणे ततो बहिर्भूतस्य तत्सम्बन्धरहितस्य तस्य च रवेर्निर्धारणाययोगात् प्रकाशकानामिति सामान्येनोक्तम् । जगत्कारणभूतपरज्योतिरपेक्षया रवेः खद्योतकल्पत्वात्तद्वयवच्छेदाय जगतीति विशेषितम् । 'अंशुमान्' इति निर्धारणोपपत्तिकारिण्यप्रकाशयोगो मनुष्या विवक्षितः, अन्यथा पौनरुक्त्यात् । रविशब्दस्य द्वादशादित्यसाधारणत्वादेकवचनं समुदायामिप्रायमिति प्रदर्शनयोर्कं आदित्यगण इति । मरुतो वायव एकोनपञ्चाशदितिपुलाः, येषां सप्तकाः सप्त गणा भवन्ति । शशिनोऽपि यदि नक्षत्रत्वं स्यात्, तदा हि तस्माद्गार्गात्तस्य निर्धारणमित्यभिप्रायेणाह नेयमिति । वस्तुतस्तैः ? इत्यत्राह— नक्षत्राणां पतिरिति । 'प्राधान्यतः' इति लुपकान्तमिति भावः ।

ननु पूर्वापरेषु सर्वेषु निर्धारणार्थेषु मध्ये कस्यचित्सम्बन्धमात्रपरत्वमयुक्तम् ; नक्षत्रशब्देन निशि प्रकाशनात्रं छत्रिन्या-

याद्वाहम्, 'सुकृता वा एतानि ज्योतींषि यक्षत्राणि' [यजुः ५।४।१।३] इति श्रुतेश्चन्द्रमण्डलस्यापि वा स्वर्गिणां भोगस्थानत्वाभक्षत्रत्वं 'यो वा इह स्रजते अमुं स लोकं न क्षते तत्रक्षत्राणां नक्षत्रत्वं देवयज्ञा वै नक्षत्राणि' [यजुः १।५।२।१०] इति; तत्राह— मृतानामस्मि चेतनेतिवदिति । मुख्ये सम्भवति लक्षणा न न्याय्या, नचात्र सर्वेन निर्धारणार्थता 'मृतानामस्मि चेतना' [१०।२२] 'सर्गाणामादिरन्तश्च मध्यं वैवाहमर्जुनैः' [१०।३२] 'वादः प्रवदतामहम्' १०।३२] 'अहमेवाक्षयः कालः' [१०।३३] 'उद्भूतश्च भविष्यताम्' [१०।३४] 'यूतं छलयतामस्मि' [१०।३६] 'तेजस्तेजस्विनामहम्' [७।१०] 'ज्योऽस्मि व्यवसायोऽस्मि' [१०।३६] इत्यादिषु निर्धारणाभावात् ; अतोऽत्र चन्द्रस्य नक्षत्रजतीयत्वाभावात् पृथगभिहितस्य सम्बन्धसामान्यस्य प्रमाणसिद्धविशेषे पर्यवसानमिति भावः ॥ २१ ॥

५ आ. मा. भा.— विष्णुः सर्वव्यापित्वप्रवेशित्वादेः । 'विप्ल व्याप्ती, विश् प्रवेशने' इति पठन्ति । 'गतिश्च सर्वभूतानां प्रजानां चापि (प्रजनश्चास्मि) भारत ! । व्याप्ती मे रोदसी पार्थ ! कान्तिश्चाभ्यधिका मम ॥ आधिभूतनिविष्टश्च तदिच्छुश्चा— (तद्विधं चा-)स्मि भारत ! । क्रमणाचाप्यहं पार्थ ! विष्णुरित्यभि- संज्ञितः' [म. भा. १।२।३४।४२, ४३] इति मोक्षधर्मं ॥ २१ ॥

६ ज. प्र. दी.— द्विविधं विभूतिरूपं प्रत्यक्षं तिरोहितं च; अत्र विष्णुवादिक्तं प्रत्यक्षमिति ज्ञापयितुं तच्छब्दान्वयाकुर्वन् 'आदित्यानामहं विष्णुः' इति विष्णुशब्दे तावत्सप्रमाणक व्याकरोति— विष्णुरिति । संवति, योग्यतया सम्बध्यते । 'आदिपदेन वक्ष्यमाणार्थसङ्ग्रहः । वक्ष्यते धात्वन्तरसमुच्चयार्थः । गच्छन्त्येनेनेति गतिः । भूतानां पृथिव्यादीनां प्रजानां गद्गादीनाम् । 'वी गतिव्याप्तिप्रजनकान्यसप्तसादनेषु' [धा. पा. २।३८] इत्यतो गत्यर्थात् वस्तुप्रत्ययो धातोर्होत्वथ । मे मया, रोदसी वावापृथिव्यां, व्याप्ती व्याप्ते; 'विप्ल व्याप्ती'

[धा. पा. ३।१३] इत्यतः वजुः, कान्तिः कमनोयता' वश कान्तौ' [धा. पा. २।१०] इत्यतो जुः; धातोर्कारण्यकारः, शकारस्य पकारः । 'वी गति' इत्यतो वा कान्तिकर्मणः कस्तुः । अधिभूत प्राग्ब्याख्यातम् । 'विश प्रवेशने' [धा. पा. ६।१४३] इति, अतः वजुः पत्य च । तदिच्छुश्चिभूतस्य जन्मादीच्छुः । कान्तिरिच्छ । अतो वयतेर्विश्वं पूर्ववृत्तम् । कमणात् त्रिविक्रमरूपेण पादविक्षेपात् । पूर्ववृत्ततेर्गत्या- त्कर्त्तरि प्रत्ययः ॥ २१ ॥

७ ह. पै. भा.— आदित्यानामिति । द्वादशादित्यानां मध्ये विष्णुरहम् । तेजसां मध्ये रविरहम् । मरुतां देवानां मध्ये मरीचिरहम् । नक्षत्राणां मध्येऽहं शशी । ननु नक्षत्राणां मध्ये शशिनो निर्धारणं नोपपद्यते, कस्मात् ? अनक्षत्ररूपत्वात् ; नैतदेवं, शशी च नक्षत्रमेव । कथम् ? इह पुण्यतः फलभोगार्थममुं लोकं नक्षत्रं ते नक्षन्ति गच्छन्तीति नक्षत्रम् । तथा हि श्रुतिः— "यो वा इह यजमानोऽमुं लोकं नक्षते तत्रक्षत्राणां नक्षत्रत्वम्" इति ॥ २१ ॥

८ वं. प्र. गि.— एवम् 'कथं वियामहं योर्गिरस्त्वं सदा परिचिन्तयन्' [१०।१७] इति प्रथमस्य प्रत्ययान्ताभिमतया परिचिन्तयंस्तथेन मां जानीहीत्युचरक्षकम्,

इदानीं तन्माधनतया केषुकेषु भागेषु चिन्त्योऽपीति प्रतो- सरत्वेन विभूतीरपदिशति यावद्ब्यायसमाप्ति- आदित्या- नाविति ॥ २१ ॥

९ व० त० दी०— इदानीं विभूतिमाह— आदित्यानामित्यादिना । द्वादशानां मध्ये विष्णुतामाऽऽदित्यो- ऽहम् । आदित्यानां देवानामेव वामन इति केचित् । ज्योतिषां प्रकाशभूतानां मध्येऽमुमात् रविरहम् । मरुतां देवानामुच्छुयो यो मरीचिः सोऽहम् । नक्षत्राणामहं शशीति । अत्र सर्वत्र प्रायेणेति निदर्शरणे पृष्टी, कश्चित् निदर्शरणे सम्बन्धे च पृष्टी विज्ञातव्या, यथा 'भूतानामस्मि चेतता' [१०।२२] इत्यादौ ॥ २१ ॥

१० पु. अ. त.—योगयुगा विभूती कथयति—
आदित्यानामित्यारभ्य यावद्द्व्यायसमाप्ति । आदित्यानां
द्वादशानां मध्ये विष्णु व्यापकधर्मात्मको विम्बप्रकाशकोऽहं
ज्योतिषं यहिजैगत्प्रकाशकानां मध्ये अशुमान् सर्व-
प्रकाशाकारमिणुको रवि सूर्योऽस्मीत्यर्थ । मरुतां वायुनां

मध्ये मरीचिनां कश्चन सर्वसुखोत्पादनरूपो वायुरस्मि ।
नक्षत्राणां मध्ये शरीरं चन्द्रोऽस्मि । 'शशी' इति नाम्ना
रोहिण्यासत्तिलजलाच्छन्दवत्त्वेन रसात्मकसत्तिलरूपवृक्षार
रसात्मकत्वं व्यञ्जितम् ॥ २१ ॥

११ नी० भा० दी०—योगमुक्त्वा विभूतीराह—आदित्यानामित्यादिना यावद्द्व्यायसमाप्ति । आदि-
त्याना द्वादशानां मध्ये विष्णुनामाऽऽदित्योऽहं, वामनावतारो वा । ज्योतिषामग्न्यादीनां मध्ये रविरशुमान्
अत्यन्तं प्रतपनशील, निदाघमध्याह्ने तीक्ष्णतपवान् रविरहमेवेत्यर्थ । मरुता सप्तसप्तकानां मध्ये मरीचिदम् ।
नक्षत्राणां ताराणां—अत्र प्रायेण निर्द्वारणे पठि—'भूतानामस्मि चेतना' [१०।२२] इत्यादौ सम्बन्धेऽपि
शशी चन्द्रमाः ॥ २१ ॥

वेदानां सामवेदोऽस्मि देवानामस्मि वासवः ।

इन्द्रियाणां मनश्चास्मि भूतानामस्मि चेतना ॥ २२ ॥

१ शां. भा.—वेदानामिति । वेदानां मध्ये सामवेदोऽस्मि, देवानां रुद्रादित्यादीनां वासव इन्द्रो-
ऽस्मि, इन्द्रियाणामेकादशानां चक्षुरादीनां मनश्चास्मि, सङ्कल्पविकल्पात्मकं मनश्चास्मि । भूतानामस्मि
चेतना । कार्यकरणसङ्घाते नित्याभिव्यक्ता बुद्धिबुद्धिचेतना ॥ २२ ॥

२ आ शां. व्या — मन्त्रब्राह्मणसमुदायानामृगादीनां मध्ये सामवेदोऽस्मीति ध्यानान्तस्सुदाहरति—वेदानामिति । सङ्घाते जीवाधिष्ठिते यावत्पञ्चत्व सर्वत्र व्यापितौ चैतन्याभिव्य-
ञ्जिकेति शेष ॥ २२ ॥

३ रा. भा.—वेदानां ऋग्यजुस्सामाथर्षणां य उक्तुष्टः सामवेदः, सोऽहम् । देवानामिन्द्रो-
ऽहमस्मि । एकादशानामिन्द्रियाणां यदुक्तुष्टं मनइन्द्रियम्, तदहमस्मि । इयमपि न निर्धारणे । भूतानां
चेतनाप्रतां या चेतना, साऽहमस्मि ॥ २२ ॥

४ वे. ता. च — गीतिर्हि सामवेदार्थे, तस्य वेवेदु
निर्धारण कथं इति शङ्काव्युत्पत्त्याय 'सामवेदोऽस्मि' इति निर्देश
इति प्रदर्शयति ऋग्यजुरिति । सामवेदश्चेत्तत्कपो गीतिप्रधा
नत्वसहस्रशाखत्वादिभि, अन्येषां तु तदभावात्तावन्मन्त्रिणाप
र्यै, न तु प्रामाण्यतात्पर्यात् । 'ऋक् च वा इदमग्रे साम
न्यस्तौ सेव नाम ऋगादीदमो नाम साम स वा ऋक्सामो
ब्राह्मदीमयुन सम्भवाव प्रजात्वा इति नेत्यनवीत साम ज्या
यान्वा अतो मम महिमा' [ऋ ऐ वा ३।२३] इति गीति
एष्य एतन्न प्राधान्याद्वीतात्मकस्य सामवेदस्य प्राधान्यम् ।
'ऋग्यजुः जात वेदस्य वर्णमाह यजुर्वेद क्षत्रियस्याहुर्वीरि साम
वेदो ब्राह्मणानां प्रसूति' [यजु का ३।१।५०] इति च ।
देवा इति स्वर्गवासिनो विवक्षिता, ब्रह्मादिब्रह्महायोगात् । वाय
पञ्चदशग्रहग्रहदेन व्याख्यानमतिशययोजनायाम्, 'इदि परमे
श्वरे' [धा वा १।६३] इति । 'इद्विष्ये परा ह्यर्था अर्थे
स्य परं मन' [ऋटो. ३।१०] 'एतन्मावायते प्राणो
मन सर्वेन्द्रियाणि च' [सु. उ. ३।१।३] इत्यादियु मनस
इद्विष्येभ्य शृणुभिप्राजास्य च' इन्द्रियाणां मनश्चास्मि' इति
निर्धारणमित्यत्र—एकादशोन्द्रियाणां यदुक्तुष्टं मन

इन्द्रियमिति । अयमभिप्राय.—'इन्द्रियाणि दशैक च'
[१३।५] 'एकादश मनश्चान्' [धि पु १।२।४६] इत्यादि
मनसोऽपीन्द्रियत्वेन व्यवेशात्कालित्क पृथग्व्यपदेशो गोव
दीवर्दन्त्यायादिति निर्धारणोपपत्ति—इति । महि भूतेषु चेतना
सत्कं किञ्चिद्भूतमस्तौर्यमिप्रायेणाह इयमपीति, पठिति शेष ।
'तेभ्यस्तेजदिवनां' [७।१०+१०।३६] 'सर्व सत्त्वताम्'
[१०।३६] इत्यादिवद्विशिष्टे सारभूतविशेषणतो विवक्षित
इत्यभिप्रायेण चेतनावतामित्युक्तम् । ननु भूतानां पृथवेन
चेतनासंज्ञ किमप्यन्यत्रोच्यते, यथा 'महाभूतानि स वायुमि
रापस्तया मही । पृथस्तु चेतनापातुरात्मा सप्तम उच्यते ।
अर्थं तु मनो ज्ञेयम्' इति, तथा 'पृथ वा चेतनापातुर्न
द्व्युपदिश्यत' इति च । अत्र मनसोऽधिष्ठानतया चेतनाया
स्तदष्टयवचनमित्यविरोध । अतो 'भूतानामस्मि चेतना'
इति निर्धारणार्थत्वं युज्यत इति । मैत्र, नदि भूतपदनिर्दे
शमात्रा नमहाभूतत्वम्, अन्यथापि सत्त्वानिवेशसम्भवात्, अत्र
च सप्तमतया अष्टमतया च निर्दिष्टयोर्महाभूतत्वान्-युपगमात्,
चेतनासम्बन्ध च अत्रसिद्धार्थत्वात्, प्रविद्धार्थेऽपीकारस्यार्थि
त्यात् । अतस्तस्यव्यपत्तयविकल्पैव अत्र पठि युज्यते ॥ २२ ॥

७ ह. पै. भा.— वेदानामिति । वेदानां सामवेदोऽस्मि । भूतानां कार्यकारणमहातानां सम्बन्धिनी चेतना ॥ २२ ॥

८ वें ब्र नि — ॥ २२ ॥

९ व० व० दी०— वेदानामिति । सामवेदोऽहं वेदाना मध्ये सामवेदोऽस्मि । देवानामहमिन्द्र इति यज्ञे गानमाधुर्येण मगवद्विमूतिराराध्या । इन्द्रियाणा एकादशाना मध्ये मनोऽहम् । नात्र निर्धारणे पृथी । प्रायःपदान्मनस्यपीद्वियत्य निर्वाचम् ॥ २२ ॥

१० पु अ. त. — वेदाना चतुणामपि मध्ये सामवेदो-
ऽस्मि । गानात्मकमाधुर्यपरसवर्तेनाऽधिक्यं तत्रेति भावः ।
देवाना मध्ये वासव इन्द्रोऽस्मि, शतमन्त्रेण सर्वव्याधामो-
कृतत्वेन राज्यभोक्तृत्वेन च । इन्द्रियाणा आधिदैविकन्द्रिय-
रूपोऽस्मि । च पुन सर्वमेरकत्वान्मनोऽस्मि । भूताना
चेतनाना चेतना ज्ञानात्किरस्मि ॥ २२ ॥

११ नी० भा० दी०— सामवेदो गानेन रमणीयत्वात्, वासवो दधराजत्वात्, मन इन्द्रियान्तरप्रवर्तकत्वात्, चेतना धीवृत्ति चिदभिन्न्यक्छिहेतुत्वात्, एते वेदादीना मध्ये श्रेष्ठा ॥ २२ ॥

रुद्राणां शङ्करश्चास्मि वित्तेशो यक्षरक्षमाम् ।

वसूनां पावकश्चास्मि मेरुः शिखरिणामहम् ॥ २३ ॥

१ शां भा.— रुद्राणामिति । रुद्राणामेकादशानां शङ्करश्चास्मि । वित्तेशः कुबेरो यक्षरक्षसां रक्षणां रक्षसा च । वसूनामष्टानां पावकश्चास्मिभिः, मेरुः शिखरिणा शिखररतामहम् ॥ २३ ॥

२ आ शा. व्या — ॥ २३ ॥

३ रा. भा.— रुद्राणामिति । रुद्राणामेकादशाना शङ्करोऽहमस्मि । यक्षरक्षसां वैश्रवणोऽहम् । वसूनामष्टाना पावकोऽहम् । शिखरिणां शिखरशोभिनां पर्वताना मध्ये मेरुरहम् ॥ २३ ॥

४ वे ता चं — रुद्राणामिति । रुद्रेष्वेवम् शङ्करसत्ये । शाणामहं शशी [१०।२१] इतिवज्जातिद्वयपन्थिचमात्रमिह
वाल्क्यैवोक्तम् । यक्षराक्षसान्तोरिविद्विषमव्यति यक्षरक्ष
सामित्युक्तम्, न तु वित्तेशस्य राक्षसत्वम्, यद्वा 'नग
नम् । स्यात्वरणा दिमाल्य' [१०।२१] इति पर्वणमात्रम्

१ रुद्रा एकादश, इत्य बहुवचनं त्र्यम्बकश्चापराजित । शृणानपिथ इन्मुच कपर्दो रैवतस्तथा ॥ मूक्याथथ दावथ कपाली च
विशंपते । एकादशैते कपिता रुद्रास्त्रिभुवनधरा ॥ (इ व. १।३।१-५२ य पु १।१६०-१६१) इत्युक्ता । 'सह
स्वाणि सहस्रो य रुद्र' (ति स. ४।२।११) इति ध्रुतेरुक्तम् । ते चैकादशमण्डलका इति वा, 'अत्रैकपादहितुन्म्यो विहृषा-
क्षोऽय रैवत । हरथ बहुरुथश्च भवन्श्च सुरेश्वर ॥ सावित्रश्च जयन्तश्च पिनाकी चापराजित । एत रुद्रा समाख्याता एकादश
गणेश्वरा ॥ एतेषा मानसाना तु त्रिधुल्वरधारिणाम् । कोट्यथपुरतातिस्तत्सुनाद्याथया मता ॥ (प पु य ख ६।१०-३२) इति
पुराणान् । तेषामधिविति शङ्कर इति सम्बन्धे पत्नी । 'रुद्रा' मसमुद्भूते कीदृशुनस्तदाऽभवत् । स्याद्युवन्मिथलो यस्मात्स्वपत
स्यापुत्रिति स्मृत ॥ (सौ पु २।३।१५) इत्यादिपुराणेषु शङ्करस्य रुद्राधिपत्यमवसेयम् ॥

यथा मणिमन्त्राया, रणासि इतिप्रवृत्तिसुखानि । रक्षामेति च वैदिक शास्त्रान्तं भवतु च । । यक्षाम इति वैदिक दशा एव
भवन्तु व ॥ (वा रा ४।४।१५) इति तन्नामनिर्वचनम् । एतया नामादिवर्णनं मन्त्राण्यपुराणे (म भा ७) द्रष्टव्यम् ।
अत्रापि सम्बन्ध एव पश्यम्, त्रिजातीयस्यैव वित्तेशस्य 'निधीनामधिनाथस्व सृष्टाराना भवन्श्च । दशाणां त्रिजटाणां च तथा
राज्ञा न भुवन । पति पुण्यप्रदानां च सर्वेषां घनदो भव ।' (स्क पु ४।१।१६) इति शिववरप्रभारण यक्षादीनामपि
पतित्वान् ॥ वसूनां परो भुवथ सोमथ अथैवानिलोऽनल । प्रत्युपथ प्रभासथ वमथोऽष्टौ प्रकीर्तता ॥ (म भा. १।५।१८)
इत्युक्तानां मध्ये पावकोऽनलस्य ॥ शिखरिणा प्रशस्तशिखरवता मध्ये मेरु, 'सदलकाग्रनमय दिखरत्रय च मरी सुरारिकुणा
शिवुरापि तेषु' (मि सि गो २।२।६) इत्युक्ते । अथवा-शिखरपि रतनविभारणत्वात्, 'पञ्चदासिचोऽर्जामे सापिश्य शिवः
विदु ।' इति मेघप्रज्ञरशनीकाया (३।१५) दक्षिणावर्तनाय । 'शिखर पञ्चदासिचोऽर्जामे सापिश्य शिवः
(स. १०४) इति विश्वकण्ठश्च ॥

पश्चाद्भयमाणात्वात् 'भैर शिखरिणाम्' इत्यत्र शिखरिशब्द
पर्वतविशयोपश्रुत्वा । शकश्चायं क्षन्तो विशेष दर्शयितु-
मित्यभिप्रायणोक्त शिखरशोभिना पर्वतानामिति ।

प्रशंसापर प्ररयय इति भाव । प्रशस्तरत्नकाञ्चनादिभ्य-
शिखरविशेषयोगान्मेरोरतिशय ॥ २३ ॥

५ आ. मा. भा.— ॥ २३ ॥

६ ज प्र दी — ॥ २३ ॥

७ ह. पै. भा.— रुद्राणामिति । रुद्राणामेकादशाना शङ्करस्थास्मि । त्रितेशो वैश्रमणः । वसूता
मध्ये पापकोऽस्मि ॥ २३ ॥

८ वं व्र गि — ॥ २३ ॥

९ व० त० दी०— रुद्राणामिति । एकादशाना मध्ये वा मूल शङ्करोऽस्मि वैष्णवत्वेन माननीयः । त्रितेशो
मम कोशाधिकारी । वसूता मध्ये पावको भगवन्मुखभूतोऽभिरहम् ॥ २३ ॥

१० पु. अ. त — रुद्राणा तामसानामेकादशाना च
मध्ये मङ्कुर सुखकर सर्वेषा भक्तिज्ञानोपदेशकोऽस्मि । यक्ष
रक्ष्मा त्रितेश लुपेरोऽस्मि । वसूता मध्ये सुख्यतया द्रोणो
ऽस्मि । अतएव 'द्रोणो वसूता धर' इति श्रीभागवते
[१०।८।४८] उक्तम् । च पुन पावक अग्निस्मि ।
शिखरिणा शिखरवताशुचाना मध्ये मेरुहमस्मि ॥ २३ ॥

११ नी० भा० दी०— रुद्राणामेकादशानाम् । वसूतामष्टानाम् । शिखराणि रत्नविशेषास्तद्वृता मध्ये
मरुहम् ॥ २३ ॥

पुरोधसां च मुख्यं मां विद्धि पार्थ ! वृहस्पतिम् ।

सेनानीनामहं स्कन्दः सरसामस्मि सागरः ॥ २४ ॥

महर्षीणां भृगुरहं गिरामस्येकमक्षरम् ।

यज्ञानां जपयज्ञोऽस्मि स्थावराणां हिमालयः ॥ २५ ॥

१ शां. भा.— पुरोधसामिति । पुरोधसा च राजपुरोहिताना च मुख्यं प्रधानं मा विद्धि जानीहि
हे पार्थ ! वृहस्पतिम् । स हीन्द्रस्येति मुख्यः स्यात्पुरोधाः । सेनानीना सेनापतीनामहं स्कन्दो
देवसेनापतिः । सरसा यानि देवरातानि सरासि तेषा सरसा सागरोऽस्मि भवामि ॥ २४ ॥ महर्षीणा
मिति । महर्षीणा भृगुरहम् । गिरा वाचा पदलक्षणानामेकमक्षरमोङ्कारोऽस्मि । यज्ञाना जपयज्ञोऽस्मि ।
स्थावराणा स्थितिमता हिमालयः ॥ २५ ॥

२ आ शा व्या — पुरोहितेषु वृहस्पतेमुख्यत्वे
हेतुमाह— स हीति ॥ २४ ॥ एकमित्योङ्कारस्य वज्रप्रतीक
त्वेन तदभिधानत्वेन च प्रधानत्वमुच्यते । जपयज्ञस्य यज्ञान्त
रेभ्यो हिमादिपदिनेन प्राग्गन्धमुपस्थाऽऽह— यज्ञानामिति ।

'शिखरवतामुच्छ्रिताना पर्वताना मध्ये मेरुह' [१०।२३]
इत्युक्तेऽपि स्वित्तिशीलाना तेषामेव हिमवानपर्वतानोऽस्मि
स्वर्षभेद वृही वाऽऽह— स्थितिमतामिति ॥ २५ ॥

१ वृहस्पति वृहता तपसाऽनन वृहतां पतिःप्यहो । नाम्ना बहस्पतिरिति प्रहेष्यर्च्यो भविष्यसि ॥ (एक ५
५।१।४३) इतीशवचनात्प्राप्तोपमङ्गमाङ्गिरस देवपुरोहितत्वात् पुरोधसा मुख्यम् । "वृहस्पतिह वै देवाना पुरोहितस्तमच ये अत्र
प्यराज्ञा पुरोहिता ' (ऐ ना ८।५।३) इति श्रुत । बहद्भद्रमहर्षेति शब्दा पर्यायवाचका । एभि समन्वितो राजन्मुनेर्विद्व
वृहस्पति' ॥ इति भारत (१२।३३।१२) मना नयन्ति इति सेनान्य, 'वत्सुद्धि- (अष्टा ३।२।६५) इत्यादिना हि ।
तयो स्कन्द, दक्षसेनापतित्वात् । तथा चैत्र प्रति तद्वाक्यम्— 'दानवानां विनाशाय देवानामर्थसिद्धय । गोत्राद्वाणहिलाप
गलापयऽमिष्य मा' ॥ (म भा ३।२.२५।२१) इति ॥

— अधिगीता ।

२ गिरामेकमक्षरमोङ्कार 'ओमि-येषां त्र प्रश्न' (८।१३) इत्युक्ते । 'य ओमित्युच्यते शब्दे यस्य वागिति गोपये ।
मनामि प्रभो ! विष्णो !' (३।१।१।५३) इति हरिवंशात् । यद्येव जपयत शेट, तत्र हिंसायमावात् इत्याहु । अत्र जपको
पाष्यातमिति (म भा १२ अ १९६-२००) अमुपाधेयम् ।

— अधिगीता ।

३ रा. भा.—पुरोधसामिति । पुरोधसामुत्कृष्टो बृहस्पतिर्यः, सोऽहमस्मि । सेनानीनां सेनापतीनां स्कन्दोऽहमस्मि । सरसां सागरोऽहमस्मि ॥ २४ ॥ महर्षीणामिति । महर्षीणां मरीच्यादीनां भृगुरहम् । अर्थाभिधायिनः शब्दा गिरः, तामामेकमक्षरं प्रणरोऽहमस्मि । यज्ञानामुत्कृष्टो जपयज्ञोऽस्मि । पर्वत-मात्राणां हिमवानहम् ॥ २५ ॥

४ वे. ता. चं.— बृहस्पतिसंज्ञया बृहता पतिरित्यतिशय-सिद्धिः, गिरा पतिर्हीमो । सेनानीनाञ्चेनात्र कर्मवदयसेनापति-सङ्ग्रहः । स्कन्दस्य देवसेनानीत्वलक्षणोऽतिशयः । सप्तशब्देन प्रवाहज्यतिरिक्तस्यास्तुमल्लिख्यमाणमात्रस्य विवक्षितत्वात्सागर-सङ्ग्रहः, स्रोतसां प्रथमव्ययमाणत्वात् [१०।११] ॥ २४ ॥ 'देवर्षीणां मुनीनाम्' [१०।२६-३७] इत्यादिवैश्वयमाणा-त्वात् न महच्छब्देन विदोषणाच्च 'महर्षीणाम्' इति ऋषिगण-विशेषो विवक्षित इत्यभिप्रायेण मरीच्यादीनामित्युक्तम् । 'गिराम्' इति न शब्दमात्रं विवक्षितम् ; समुद्रयोषादितु तत्प्रयोगाभावात् । अत एव नाक्षरमात्रम् 'अक्षराणामकारोऽस्मि' [१०।३३] इति प्रथमव्ययमाणत्वाच्च । तत एव 'एकमक्षरम्' इत्यप्यकारव्यतिरिक्तविययम् । 'ओमित्येकाक्षरं ब्रह्म' [८।१३] इत्यादितु प्रणनेऽप्येकशब्दविक्षेपिनोऽक्षरशब्दः प्रयुक्त इत्यभिप्रायेणाह— अर्थाभिधायिन इति । अर्थाभि-धायितु प्रणवस्योदक्यं सर्वोत्कृष्टार्थाभिधायित्वादिना दाहना पार्श्वानामिव सर्वासा वाचा प्रणवेन सन्तुष्टत्वप्रयुतेषु [छां. उ. २।२३।३] यज्ञे जपयज्ञस्य प्राशस्त्यमन्यत्र सिद्धं 'विधि-यज्ञान्वयज्ञो विधिगो दशभिर्गुणैः' [मनु. २।८५] इति । किञ्च 'कुर्याद्भूतपुत्रं (वापि) कुर्यात्पितृपुत्रं तथा । न त्वेव तु

वृथा हन्तुं पशुमिच्छेत्क—(दाचन) यन्न' [मनु ५।३७] इति 'पशुयज्ञैः कथं हिंसैर्गाहसो यश्नुनर्हति । हिंसात्मकेभ्यु कि तस्य यज्ञे कार्यं महात्मनः । प्रस्वापे च प्रबोधे च पूजितो येन वेद्येव' इत्यादिवचनबलाद्धिंसात्मकयज्ञानर्हाणां हिंसात्मक-यज्ञानुष्ठानम् । तत्रापि विधितं प्रगते अपकारानभिसन्धानादुप-कारभुतेर्देवताप्रीणनत्वाच्च न प्रत्यवायः । पत्वारिणा तु तत्फलमल्पमस्तिरं दुःखमिष्य च । अहिंसात्मकस्तु यहा विधिषाधिकारिषाच्याः भगवतोऽतिप्रीणनत्वात्प्रवर्गप्रत्यासत्ता । अत एव ह्युपरिचरादयः पितृपशुभिरिष्टवन्तः । एवमित्यु-यज्ञे हिंसादिप्रसङ्गोऽधिकारिविशेषादिना विषयव्यवस्थापन-मित्यादिर्महान् हेतवः ; जपयज्ञे तु तत्प्रसङ्गाभावव्यवस्थाश्लेषेणार्थ-प्रतीत्या समीजयोगद्वारा समाप्तौ सहसा निवेशनाच्च यज्ञ-न्तरेभ्यो जपयज्ञः प्रशस्ततम, सर्वभ्रमसाधारणत्वात् 'जप्ये (नैव) नापि तु संसिद्धयेऽद्वाग्नो नात्र सशय । कुर्यादन्वयं वा कुर्यान्मैत्रो ब्राह्मण उच्यते' [मनु २।८७] इति विधुरादे-रपि सिद्धिहेतुत्वाच्च । पर्वतविशेषाणां पूर्वमुक्तत्वात् (२३) वृक्षाणां वक्ष्यमाणत्वाच्च (२६) तदुभयव्यवच्छेदार्थं हिम-वत शैलराजत्वप्रसिद्धयुरोधार्थं चोक्तं पर्वतमात्राणा-मिति ॥ २५ ॥

५ आ. मा. भा.—२४ ॥ २५ ॥

६ ज. प्र. दी— २४ ॥ २५ ॥

७ ह. पै. भा.—पुरोधसां च मुख्यं माम् । बृहस्पतिं सुरगुरुम् ॥ २४ ॥ महर्षीणामिति । महर्षीणां भृगुरहम् । गिरां वाचां मध्य एकमक्षरं प्रणरोऽस्मि ॥ २५ ॥

८ छं. प्र. गि.— २४ ॥ २५ ॥

९ व० त० दी०—पुरोधसामिति । सरसा स्थिरजलाशयानां मध्ये सागरः ॥ २४ ॥ महर्षीणामिति । भृगुरहं ब्रह्मानन्दजनको भक्तिनिर्द्धारकश्चेत्यतो महिभूतिः । अक्षरमेकं सर्ववीजं प्रणवरूपोऽस्मि ॥ २५ ॥

१० पु. अ. त.— ई पार्श्वं । पुरोधसा च मध्ये मुख्यं बृहस्पतिं मा विद्धि । पार्श्वेति सन्वोषणेन प्रयासमन्वयेन त्वयि कृपा करोमि । तथा निन्दितं पौरोहित्येऽपि देवत्रियया तस्मिन् बुद्ध्यादिसाक्षिरूपेण तिष्ठामि, तेन मत्स्वरूपं विद्धीति व्यञ्जितम् । सेनानीनां सेनामध्ये देवसेनापतित्वात् स्कन्दोऽस्मि ।

सरसा रसयुतानां स्थिरजलाणां मध्ये सागरः सञ्चरोऽस्मि, रत्नाकर इत्यर्थः ॥ २४ ॥ महर्षीणां सर्वेन्द्रमको भृगुरहसि । गिरा पदात्मकानां मध्ये एकाक्षरम् अक्षरारामक-महमस्मि । यज्ञानां कर्मणा मध्ये जपयज्ञोऽस्मि । स्थावराणां-मचलानां हिमालयोऽस्मि ॥ २५ ॥

११ नी० मा० टी०—पुरोधसां पुरोहितानाम् । बृहस्पतिं देवराजपुरोहितत्वात् । सेनानीनां सेनापतीनाम् । स्कन्दः काचित्केवः । सरसां जलाशयानाम् ॥ २४ ॥ एकमक्षरं ओङ्काराद्यम् । जपयज्ञो हिंसाशून्यत्वात् । स्थावराणां स्थितिमताम् ॥ २५ ॥

अश्वत्थः सर्ववृक्षाणां देवर्षीणां च नारदः ।
 गन्धर्वाणां चित्ररथः सिद्धानां कपिलो मुनिः ॥ २६ ॥
 उच्चैश्श्रवसमश्वानां विद्धि माममृतोद्भवम् ।
 ऐरावतं गजेन्द्राणां नराणां च नराधिपम् ॥ २७ ॥

१ ज्ञां. भा — अश्वत्थ इति । अश्वत्थः सर्ववृक्षाणाम् । देवर्षीणां च नारदः, देवा एव सन्त स्फित
 प्राप्ता मन्त्रदर्शित्वात्ते देवर्षयः तेषां नारदोऽस्मि । गन्धर्वाणां चित्ररथो नाम गन्धर्वोऽस्मि । सिद्धानां
 जन्मनैव धर्मज्ञानवैराग्यैश्वर्यातिशयं प्राप्तानां कपिलो मुनिः ॥ २६ ॥ उच्चैरिति । उच्चैश्श्रवसम
 श्वानामुच्चैश्श्रवणा नामाऽध्वराजस्त मा विद्धि जानीहि अमृतोद्भवममृतनिमित्तमथनोद्भवम् । ऐरावतमिरान्त्या
 अपत्यं, गजेन्द्राणां हस्तीश्वराणां तं मा विद्धीत्यनुवर्तते । नराणां मनुष्याणां च नराधिपं राजानं मा विद्धि
 जानीहि ॥ २७ ॥

२ आ शा व्या — सबवृषाणा इत्यत्र सबशब्देन वनस्पतयो गृह्यन्ते ॥ २६ ॥ २७ ॥

३ रा. भा. — सर्ववृक्षाणां मध्ये पूज्योऽश्वत्थ एवाहम् । देवर्षीणां मध्ये परमवैष्णवो नारदोऽहमस्मि ।
 गन्धर्वाणां देवगायकानां मध्ये चित्ररथोऽस्मि । सिद्धानां योगनिष्ठानां परमोपास्यः कपिलोऽहम् ॥ २६ ॥
 सर्वेषामश्वानां मध्येऽमृतमथनोद्भवमुच्चैश्श्रवस मा विद्धि । गजेन्द्राणां सर्वेषां मध्येऽमृतमथनोद्भव
 मैरावतं मा विद्धि । अमृतोद्भवमित्यैरावतस्यापि विशेषणम् । नराणां मध्ये राजानं मा विद्धि ॥ २७ ॥

१ अश्वत्थ इति— 'तत्रको वा एव वनस्पतिरजायत यदश्वत्थं साध्याज्यं वा एतद्वनस्पतीनाम्' (ऐ भा ७।१।६) इति
 ध्रुवेष्वत्थरूपी भगवान् विष्णुरेव न सद्यः । (प पु उ ख ११७।२३) इत्यादिपुराणांवाश्वत्थस्य भगवद्रूपत्वं ज्ञेयम् ।
 गौरीशापकथा चानुसन्धेया ॥ देवर्षय उक्ता — 'धर्मस्थाथ पुलस्त्यस्य वतोश्च पुलहस्य च । प्रच्युपस्य च देवस्य बृहस्पस्य
 तथा पुन ॥ देवर्षयं मुतास्तेषां नामतस्तात्रिबोधत । देवर्षी धर्मपुत्रो तु नरनारायणायुभौ । बालखिल्या वतो पुत्रा वदम
 पुलहस्य तु ॥ पुत्रेभ्यैव पीत्रस्य प्रच्युपस्य ह्य ह्युत । नारद पवतैव वदयपस्या मजायुभौ ॥ क्वचित् देवान्यस्मात्ते तस्माद्दे
 वर्षय स्मृता । (ब्रह्माण्डे पु पृ भा ३५।९२।९५) इति ॥ चित्ररथोऽधारणौ । अस्त्राग्निना विचित्रोऽय दग्धो मे रथ उत्तम ।
 सोऽह चित्ररथो मूल्या माम्मा द्यवर्षोऽभवम् ॥ (म भा १।१७०।४०) इति तद्गुणे ॥ कपिलस्य मुनिरिति विशेषणं वे
 दिदसाह्वयमतप्रवर्तककपिल्याश्वत्थधर्मम् । साङ्ख्यशास्त्रप्रणेता हि कपिलो न विष्णुः, किन्त्वन्वयवतारोऽय एव । अस्मि स
 कपिलो नाम साङ्ख्यशास्त्रप्रवर्तकः । (म भा ३।२२।२१) इति भारतात् । मुनिश्च भगवदवतारोऽयः 'कृषि प्रसूत इति
 (श्वे उ ५।२) इति ध्रुवाजुक्तं सर्गरथुशाणां दग्धा । तथा च वा० रामायणम् ॥ १।४०।२४-२५ ॥—'तत प्रायुतरां मत्वा
 गामरा परिभा दिशम् । रोषादम्यखनन्सर्वे वृषिर्षीं सगरतमजा ॥ त त्तु सर्वे महात्मानो भीमवेमा महाबला । दष्ट कपिल
 तत्र वासुदेव सनातनम् ॥ इति । अत एवाद्भुवद्भुतुति-शारयाने दाक्षरान-दा—'कपिलः वासुदेवस्यावतारभूत सगरपुत्राणां
 दाधारम्, न तु साङ्ख्यप्रणेता कपितः, नाममात्राभ्यन्तेन तद्गुणे स्यादिति प्रसङ्गः' इति । एतेन विष्णुमहद्वतारमयु 'मर्द्वि
 कपिलावाय' (म भा १।१७०।४०) इति कपिलावायनाम्न सवितायणप्रद्वयमपि व्याख्यायाम् ॥ — अचिगीता ।

२ उच्ये प्रव श्रवणं यत्वा सा कीर्तिर्यस्य स उच्चैरजवा । तथा च स्कान्दे (२।१०।११) 'कीर्तिर्यैरथवा यस्य तत्रतो ब'
 ितादिभिः । इत्यनुपेक्षया सोऽह इयानां पौरुषाधिकः' ॥ इति । अमृतान्मृतोद्भवो यस्य 'अप्य योनिर्वां अथ' ॥ (ते स १।१
 १३) इति धृतं । 'अमृतोद्भवम्' इत्यस्य काकाक्षि-यायादुभयत्र सम्बन्धः । 'तत्र ऐरावतो नाम वारुणेशो विनिर्गतः । एते
 यमुनिः अतारद-अनारतो महिम् ॥' (भाग ८।८।४) इत्यैतावत्स्यान्वयस्यमथप्रसङ्ग एवोद्भवप्रवणान् । इरा व्याप, 'इरा मृता
 वसुताऽप्य इराय' (३।३।१०५) इत्यत्र । इरापत्तुः, तत्र भव ऐरावत 'अमृतोद्भव' इत्युपेक्षया एव विशेषप्रकृतिः । एते
 तु इरावत्या अदमेराव इति व्याख्यायाम् । तथा च ब्रह्माण्ड (म भा ७।३२४-३२७) 'सर्वस्याहवपाने द्वे समानीष ।
 गोबन । इत्यात्म्यां परिष्कार्य रवन्तरमगायत ॥ साधि प्रच्युपमाने तु तप एव गत्रोऽभवत् । त प्रायच्छदिरावर्षे पुत्रार्थं ।
 तु भीरव ॥ इरावत्या पुनो वरमन्तरादिरेवत इत्यत । वराभोवराप्रवात्प्रथमं न मतह्रात् ॥ येनाभ्याययुः' त प्रवन्
 न मन्त्रवदः' । इति ।

— अचिगीता ।

४ वे ता च — अश्वत्थ इति । ननु 'सर्वदृश्याणाम्' इत्येतदनुपपन्न, पारिजातादीनामप्यश्वत्थवत्पुत्रान्तीति नोक्तं पूज्य इति । पारिजातादीनामप्यश्वत्थवत्पुत्रान्तीति भावः । इवा मन्तदंशिनो देवर्षयः, देवर्षिषु नारदस्य बहुप्रकाशोऽपि बहुषु प्रदशेषु महाभारत एव प्रपञ्चित । चित्ररथो गायत्रीना । 'सिद्धानाम्' इत्यादि पृथक्प्रवृत्तमुक्तविशेषवशात्सन्निहितानामर्थसिद्धि । 'आदिबिद्वान्निद' इति कपिलनाह । 'ऋषि प्रसूत कपिल (महान्दम्) यन्तनम

ज्ञानैर्बिभर्ति' [श्वे उ ५।२] इति च श्रुति । 'ददुषु कपिल तत्र वासुन्व सनातनम्' [व रा १।४०।२५] इति चाहु । अयमपि परमाराधितवत् ॥ ६ ॥ 'अमृतोद्भवम्' इति जन्मत प्रकृतसूचनम् । अमृतमन्त्रेण मन्त्रमानावस्था सुषेव वा । यन्त्रसम्बन्ध दिग्गता विवक्षिता । तेषु प्रधानतया दिक्पाले श्वरस्य शचीपतरीपवाद्य एवावत । अमृतोद्भवत्व च कादाचित्क्यायादिसावतऽप्यन्वतव्यम् । श्वतरमामोद्भवत्व वा शब्दम् । नराधिपशब्देनैव निवाहकत्वलक्षणाऽऽदिशय सिद्ध ॥ २७ ॥

५ आ मा. भा. — सुरारूपः पाल्यते लीयते च जगदनेनेति कपिलः । 'प्रीतिः मुक्तं कमानन्दः' इत्यभिधानात् "प्राणो ब्रह्म क त्ब्रह्म सं ब्रह्म" [छा. उ ४।१.०।५] इति च । "ऋषि प्रसूतं कपिलं यस्तमग्रे ज्ञानैर्बिभर्ति (जा) जायमानं च पश्येत्" [श्वे. उ. ५।२] "सुराटनन्तात्पालनाल्लीयनाच यं देवं देवं कपिलमुदाहरन्ति" इति (सामवेदे) शाश्वतशासनायाम् ॥ २६ ॥ २७ ॥

६ अ प्र दी — 'सिद्धाना कपिलो मुनि' इति कपिल-शब्द व्याचष्टे — सुखेति । सुखरूप इति क, पाल्यते जगदनेनेति पि 'पा रक्षणे' [वा पा २।४६] इत्यन कि, लीयते जगदनेनेति र । 'ली रक्षणे' [वा पा १।२९] इत्यस्माद् 'ला आदाने' [वा पा १।८] इत्येते वाक । तत बर्धधारय । कदाचिदस्य सुखवाचित्वऽभिधान प्रयोग च

पति-प्रीतिरिति । समप्रार्थे धृतिमाह — श्रुतिमिति । त भगवन्तस्य कपिल च पश्यत् । कथमपि सर्वज्ञत्वात्, इत्युच्यते । य प्रसूत पूर्वकल्पेषु तत्रैव जायमान वर्तमान चैवमागामि च जगत्ज्ञानैर्बिभर्ति जानातीति यावत् । कथं कपिल २ इत्यत उच्यते — सुरादिति । यच्छब्दस्य तमित्यनेनान्वय ॥ २६ ॥ २७ ॥

७ ह. पे भा. — ॥ २६ ॥ २७ ॥
८ वै ब्र. गि — ॥ २६ ॥ २७ ॥

९ व० त० दी० — अश्वत्थ इति । वैष्णवोऽय ध्येय पूज्यश्च । देवर्षीणा नारदोऽह महाभागवतो मयादा पुष्टिरसिक । गन्धर्वाणा मध्ये चित्ररथो गायत्री वैष्णवत्वाच्चिन्तनीय । कपिलस्तु भगवद्भक्तार 'साङ्ख्यतत्त्व-वक्ता पुष्टिसर्गप्रणेता' भगवद्भिभूति ॥ २६ ॥ उच्चैश्चरसमिति । सप्तसुराभिर्रूपमश्वम्, अमृतन समुद्भवो यस्य । भगवत्सेवाया क्रोडोपयोगित्रया विभूति स चिन्तनीय । तथैवावतोऽपि तदभिपचनन वा । भागवतऽपि [स्क ११ अ १६] विभूतिनिरूपणे तद्विदुमुक्तम् । तारतम्यभेदस्वैच्छिक एकत्रन्तृकत्वात् ॥ २७ ॥
१० पु अ त — सर्वदृश्याणा मध्ये अश्वत्थ विप्लो-ऽस्मि । देवर्षीणा देवम-रक्षणा मध्ये मन्त्रिद्वितोपदेशकत्वा नारदोऽस्मि । गन्धर्वाणा गायत्रिणा मध्ये चित्ररथोऽस्मि । सिद्धाना अधिगतपरमाधाना मध्ये स्वतोऽधीतपरमार्थरूप

कपिलो मुनिरस्मि ॥ २६ ॥ अश्वाना अमृतमयने अमृत सहाय्यप्रसूतेश्वरस मदा विदि । गन्धराणा ऐरावत विदि । नराणा मध्य पालक नर शान्त विदि ॥ २७ ॥

११ नी० भा० दी० — ॥ २६ ॥ अमृतोद्भव अमृतमयनावसरे उद्भवो यस्य तम् ॥ २७ ॥

आयुधानामहं वज्रं धेनूनामस्मि कामधुक् ॥
प्रजनश्चास्मि वन्दर्षः सर्पाणामस्मि वासुकिः ॥ २८ ॥
अनन्तश्चास्मि नागानां वरुणो यादसामहम् ॥
पितृगामर्यमा चास्मि यमः संयमतामहम् ॥ २९ ॥

१ आयुधानामिति — यद्यपि यदुर्वेदे 'यतुः प्रहण श्रेय' (म मा १।२।१६।१२) इत्यादी यतुः 'अध्य प्रहर-णाना च खड्गो मादवतीमुत' । (म मा १।२।१६।१८५) इति खड्गस्य वायुषु प्राधान्य प्रतीयते, तथापि यजुर्मन्त्र प्रवि-श्याती सत्यितो मगवान् इति । (दे मा ६।१।५३) 'नन्वप वज्रस्तव गक' तत्रवा हरदधीवेत्स्वभा च तजित । (भाग

१ शं. भा.— आयुधानामिति । आयुधानामहं वज्रं दधीच्यस्थिसम्भवं ; धेनूनां दोग्ध्रीणामसि कामधुक्, वमिष्ठस्य सर्वकामानां दोग्ध्री सामान्या वा कामधुक् ; प्रजनः प्रजनयिताऽस्मि कन्दर्पः कामः; सर्पाणां सर्पभेदानामसि वासुकिः सर्पराजः ॥ २८ ॥ अनन्त इति । अनन्तश्चास्मि नागानां नाग विशेषाणां नागराजश्चास्मि । वरुणो यादसामहं अन्देवतानां राजाऽहम् । पितृणामर्षमा नाम पितुराजश्चास्मि । यमः संयमतां संयमनं कुर्वतामहम् ॥ २९ ॥

२ आ. शं. वया.— प्रजनयतीति व्युत्पत्तिमाधिरत्याऽऽह—प्रजनयितेति । सर्पां नागाश्च जातिभेदाद्भिनयेते ॥ २८ ॥ २९ ॥

३ रा. भा.— आयुधानां मध्ये वज्रं तदहम् । धेनूनां हविर्दुधानां मध्ये कामधुग्दिव्या सुरभिः । प्रजानो जननहेतुः कन्दर्पश्चाहमस्मि । सर्पा एकशिरसस्तेषां मध्ये वासुकिरस्मि ॥ २८ ॥ नागा बहुशिरसः । यादांसि जलनामिनस्तेषां वरुणोऽहम् । अत्रापि न निर्धारणे पृष्टी । दण्डयतां वैवस्वतोऽहम् ॥ २९ ॥

४ वे. ता. च.— 'आयुधानाम्' इत्यर्थाचीनायुवर, सु- नागशब्दयो कथं पृथग्व्यपदेश इत्यनाह— सर्पां एकशि-
 रसं नागशब्दोक्तं व्यक्तिसंभवेन वज्रस्यापि निरुक्तत्वात् । रस, नागा बहुशिरस इति । यादशब्देन वरुणस्यापि सङ्घ-
 धेनूनां दोग्ध्रीणाम् । दिव्या सुरभिरिति योगिक काम- दार्थमाह— यादांसि जलवासिन इति । यदा जलजन्तुनाम
 पुत्रशब्दोक्तं व्यक्तिसंभवेन निरुक्तं इति भाव । प्रजनशब्देन जनन- विवक्षितम्; तेषां पतित्वेन सम्बन्धो वरुणस्य तत्सामान्या
 हेतुत्व कन्दर्पस्यासाधारणोऽतिशय उक्त । स मदायत इत्यर्थे । भावाद्वाह । अर्षमा पितुराज । संयमता संयच्छतामित्यर्थे ।
 अप्रार्थक्येन्यवच्छेदाधीर्षो वा प्रजनशब्द । पयांययो. सर्प- तदाह दण्डयतामिति ॥ २८ ॥ २९ ॥

— ६१११०० इति वज्रे भगवत्तेजःप्रवृत्तदार्शनतात्स्येव विभूतित्वम् । वज्रस्वरूप धुनी— 'त्वथा यद्वज्रं सुहृत् शिरण्यय सख्यं मृष्टिं स्वनामनयत ।' (ऋक्स १६११०) 'अथाग्निं वज्रम् ।' (ऐ. ब्रा. २।११०) इति च द्रष्टव्यम् । 'वज्रं वस्मात् । वज्रं यतीति' (नि. पू ३।११४) यास्क । —अविगीता ।

२ नागा वासुक्यादय । सर्पस्ततोऽप्यष्टा अलगादादय इति कुल्लूक (म टी. १। ३७) 'सर्पा एकशिरस' 'नागा बहुशिरस' इति रामानुजविद्याधिराजादयः । 'सुरसाऽजनयतागामाः । कद्रुश्च परगाम् ।' (वा. रा ३।१४२८) इत्यत्र तीर्थाय्येव मेव । तद्व्युत्पत्तं 'सुरसाया सहस्रे तु सर्पाणाममितीजसाम् । अनेकशिरसां विप्रा । खेरचरणा महात्मनाम् ।' (म. पु. १।२०।१०) 'सर्पाणां सुरसा जज्ञे सत नैकशिरोयुक्ताम् ।' (ब्रह्मा. म. भा ७।४४३) इत्यादौ सर्पाणामपि बहुशिरस्कतात्प्र- पात् । निर्विद्या नागाः, सविद्या सर्पा इति श्रीधरादय, उदाहतरामायणटीकायां कत्कञ्च । तदपि न, 'स च घोरविषो नागस्त- क्षकथोपलक्षक' (वा. रा. ७।२३।२४) 'वासुकेरय नागस्य सहस्राक्षिन्यत्र सुरैः । सधूमा सार्धियो वाता निष्पेनुकृ- म्मुखात् ।' (म. भा. १।१८।१६) इत्यादावन्त्यत्र च पुराणादिषु तत्रकककोटककालियादिनागानां भीषणविषवत्स्य बहुसो सर्प- नात् ॥ वरुणस्तु सर्पेशः । सर्वेषामपि मोक्षसाधनसदीनामपि सामान्या, यथा चतुर्पदा पशुमेवा । नागश्रेया च सर्पदिमतां सिद्ध- यज्ञे च सन्तानां पद्माद्युक्तानां च विशिष्टेति न कान्यनुपपत्ति । अत एव 'स तत्र नागास्तानस्तुक्त् .. य देवावरतरानः सर्पा- समित्तिसोमनाः ।' (म. भा १।३।३४) इत्यादौ नागानामपि सर्पत्वोक्तिरित्यहम् । एतेन सर्वज्ञे तेषां दाहाऽपि व्याख्याः । अन्ये त्वाहु— 'कनिनो धवलागा ये ते नगा इति कीर्तिता । अग्रे रक्षादिवशादेशिष्या सर्पदिनामभि ॥' (ता. नि. १।१६३) इति । सर्पाणां महत्त्वो वायो नागानां च पाताल इति पौराणिका (भाग ५।२४।२९, ३१) तत्रानन्त्य अगच्छि- भूतित्व 'दा वै ऋषा भगवत्स्वामीरी समाख्याताऽनन्त इति सार्वतीया' (भाग. ७।१११) इत्यादौ प्रतिज्ञेनैव । वसुधुकि- 'नागेन्द्रमवोपहर' (भाग. ८।७।११) 'तेजसा नागराजान तयाप्याथितवान् हरि' (नि. पु. १।१।८९) इति भावनेन भाष्यादिभ्यश्च तेषां चोप्यम् । यमु—'नागानां वासुकिं चक्रे सर्पाणामय तक्षकम् ।' (ह. व. १।१।१०) 'सर्पा- तक्षके राजा नागानां चापि वासुकि ।' (मत्स्य ७।४।४४) 'नागाधिप वासुकिमुपवीर्य सर्पाधिपं तक्षकाधिदेव' (म. पु. ८।११ लि. पु १।१।११) इत्यादौ वासुकिनामप्यनुपपत्तम्, तदवन्तत्याप्तत्वंऽपि 'सोदर्यां मम सर्वं हि भ्रातरो मन्दयेनम् । एत- तेनोत्सहे परतुं त्द्रवाननुमयताम् ।' (म. भा १।३।११८) इति प्रार्थितेन ब्रह्मा धरणीपरणे नियुक्तत्वात् । वासुकेषु 'देव इत्य- मर्गो जज्ञो वासुकिवत्सन्तवम् ।' (म. भा १।३।५६) इत्युक्तदिता तदुत्पत्तेन तदसंशयो राज्याहंवाहुवत्प्रमेव । तस- रय सर्पराजस्य तु नामन्तद्रोष्यमित्यन्तद्वत्प्रमेव । यादतां वरुण, तद्रिद्राऽपि तेषामधिपतिः । तदुक्तम्— 'यासमाय रायेव- यन्तिप्रय च शृणय । इददो भगवत्सदा वरुण इमानपवचम् ।' (म. भा. ७।११।१३) इति । अन्यत्र च 'उत्तस्यो तत्रानु- पुनाग वरुणः स्मृत । अनापित्तुदोऽपीत्यो वादसां पतिः ॥' म. वै. पु. म. व. ७।३८) वरुणनामनिर्बन्धं च तानुपु- (११०) 'वर्षा-वर्षनो दक्षन्वरो हि वरार्थिनाम् । वासुदेवस्य प्रोक्तमनामो वरुणः स्मृतः ॥' इति । एवमेव यती तस्ये- वाध्या ॥ —अविगीता ।

५ आ. मा. भा.—॥ २८ ॥ २९ ॥

६ ज. प्र. दी.—॥ २८ ॥ २९ ॥

७ ह. पै. भा.—आयुधानामिति । प्रजनः प्रजनयिता ॥ २८ ॥ अनन्त इति । यादसां जलौकसाम् । संयमतां संयमनं कुर्वताम् ॥ २९ ॥

८ वं. ब्र. वि.—॥ २८ ॥ २९ ॥

९ व० त० दी०—आयुधानामिति । धेनूनां मध्ये कामधुगहम् । भगवत्सेवोपयोगितया सा पूजया वन्द्या च । प्रजनानां मध्ये भगवदीयप्रजोत्पत्तिहेतुनियमागतः कामोऽहं, वलवत्वाद्वा मुख्यः ॥ २८ ॥ अनन्त इति । शेषोऽहम् । वरुणोऽधिकृतो लोकपालः । पितृणां मुख्योऽर्थमाऽहम् । श्राद्धान्नभोजी भगवत्स्वरूपतया श्राद्धे तदादिः पितृगणो यजनीयश्चिन्तनीयो भगवदीयेनेति भावः ॥ २९ ॥

१० पु. अ. त.—आयुधानां वक्षणां मध्ये वक्रं अस्ति । धेनूनां दोग्र्याणां कामधुक् कामधेनुरस्ति । प्रजनः प्रजोत्पादकः कन्दर्पश्च कामोऽस्ति । चकारेण केवलतम्भोगहेतुनिवास्ति । सर्पाणां विषधराणां गतिमतां वा वासुकिः अस्ति ॥ २८ ॥ नागानां लविषाणां स्थिराणां मध्ये

अनन्तस्तेषामर्थाताः शेषोऽस्मि । यादसां जलचराणां पति-
वर्णोऽस्मि । पितृणां मुख्यः अर्थमा चास्मि । चकारेण सर्वेषां पितृरूपत्वमपि ज्ञापितम् । संयमतां नियमं कुर्वतां मुख्यो यनोऽस्मि ॥ २९ ॥

११ नी० भा० दी०—प्रजनोऽपत्यजनयित्वा, कन्दर्पः कामः; न तु वृषामेधुनरूपः ॥ २८ ॥ नागानां सर्पावन्तरभेदानाम् । यादसां जलचराणाम् । संयमतां नियमनकर्तृणाम् ॥ २९ ॥

प्रह्लादश्चास्मि दैत्यानां कालः कलयतामहम् ।

मृगाणां च मृगेन्द्रोऽहं वैनतेयश्च पक्षिणाम् ॥ ३० ॥

पवनः पवतामस्मि रामः शस्त्रभृतामहम् ।

झपाणां मकरश्चास्मि स्रोतसामस्मि जाह्नवी ॥ ३१ ॥

? शां. भा.—प्रह्लाद इति । प्रह्लादो नाम चास्मि दैत्यानां दितिर्वंद्यानाम् । कालः कलयतां फलनं गणनं कुर्वतामहम् । मृगाणां च मृगेन्द्रः सिंहो व्याघ्रो वाऽहम् । वैनतेयश्च शकृत्मान्विनतासुतः, पक्षिणां पतत्रिणाम् ॥ ३० ॥ पवन इति । पवनो वायुः पवतां पात्रयितृणामस्मि ; रामः शस्त्रभृतामहं शस्त्राणां धारयितृणां दाशरथी रामोऽहं ; झपाणां मत्स्यादीनां मकरो नाम जातिविशेषोऽहम् ; स्रोतसां स्रवन्तीनामस्मि जाह्नवी गङ्गा ॥ ३१ ॥

२ आ. शं. व्या.—॥ ३० ॥ ३१ ॥

१ रामो जामदग्न्य एव । 'जमदग्नेस्तु चत्वार आसन्तुवा महात्मनः । रामस्तेषां जघन्योऽमृदजघन्यैगुणैर्बुधे ॥ सर्वदाश्रेषु कुशलः क्षत्रियान्तकरो वशो ' । (स. भा. १।६।१८) ' स ह्युप्राव महात्मान जामदग्न्य परन्तपम् । सर्वज्ञानविदं विदं सर्वशस्त्रयुतां वाम् ॥ ' (स. भा. १।१३।१५०) इत्यादौ तन्वैव शस्त्रश्रुतत्वदर्शनात् । दाशरथेस्तु घनुर्धरप्रवरत्वेनैव प्रसिद्धैरुपशुभ शकृत्वा-
भावान् तद्वशं युक्तम् । घनुर्वेदं हि असुरैः खण्डोप शकृत्मुच्यते । जामदग्न्यस्य च परशुधातुधातुपत्रमेव शकृत्प्रसविति मूक-
घीभिर्विभाषनीयम् ॥ 'स्रवतां' इति पाठो वामनसम्मत्तः ॥ जाह्नवी गङ्गा । 'ततो हि यजमानस्य जहोरद्भुतकर्मणः । गङ्गा स्रव्यवयामाश दृष्टवार्ता महात्मनः ॥ तस्यावलेषनं श्लात्वा कृदो जद्रुश्च रापव । अपिबतु जलं सर्वं गङ्गायाः परमाद्भुतम् ॥ ततो देवाः सगन्धर्वा रूपयश्च मुविस्मिताः । पूजयन्ति महात्मानं जद्रुं पुरुरवततमम् ॥ गङ्गां चापि नयन्ति स्व दुहितृत्वे महात्मनः । तदस्तुगो महादेवाः श्रोत्राभ्यामिच्छन्तः ॥ तस्मान्बहुशुभा गङ्गा श्रेच्यते जाह्नवीति च ' ॥ (वा. रा. १।४।३।२८-४३) इति रामायणम् ।
—अविगीता ।

[१०।३४] इति वक्ष्यमाणेन पौनरुक्त्यप्रसङ्गात् । न चेश्वरस्यैव कारणत्वादिकमिदोच्यते 'अहमादिश्च मय्ये च' [१०।२०] इत्युपक्रमेण कृतकरवात् । न चेदं सामान्यतस्त्वभिगमनम् ; उर्ध्वुपरि वचनत्वात् । तस्मात्तेषामिदोत्पत्त्यादिहेतुपरत्वेनेवोचितं लक्षणया । तत्राप्युपादानकारणस्य ' धीज मां सर्वभूतानाम् ' [७।१०] इति वक्ष्यमाणत्वात् (?) निमित्तकारणमाहामिह विवाक्षितम् । ' सर्गाणाम् ' इत्यविशेषवचनेन सर्वदेशकालवर्ति-सृज्यप्रतियोगिकसवनिमित्तकारणवर्गस्य स्वाधीनत्वमभिप्रेतम् । तदेतदखिलमभिप्राहितं स्वयदैत्यादिवाक्यत्रयेण । अध्यात्म-विद्या जीवपरमात्मयाथारम्यविद्या, सा विषयतः फलत्थ विद्या-न्तरेभ्य उच्छ्रया । ' प्रवदताम् ' इतिनामन्योन्यविवादमात्रं विवक्षितम्, तत्र वादाख्यविशेषस्यास्मरणत्वात् 'अध्यात्मविद्या विद्या-नाम्' इति विद्याप्रसङ्गात्तदर्थक्याविषयव्यवोपपत्तेः । न च 'सत्त्व सत्त्ववताम्' [१०।३६] इतिवद्वादाख्यकथाविशेषवत्त्वमभि-प्रेतम् ; अन्यापेक्षयाऽतिशयसूचनसम्भवे तत्परिहाणयोगात् । अतः ' प्रवदताम् ' इति कथात्रयसाधारणरूपमिह विवक्षितम् ; तदाह जल्पवितण्डादि कुर्वतामिति । तत्त्वनिर्णयाय प्रवृत्त इत्यनेन स्वल्पफलविविगीपुक्कथातोऽतिशयितापवर्ग-पर्यवसितफलत्वेन वादस्योत्कर्षप्रदर्शनम् ॥३२॥ बहुश्रुचोपनिषदि श्रूयते— " अ इति ब्रह्म " [ऋ. आ. २।२] इति । तथा

"अकारो वै सर्वा वाक्सैषा स्वशौघमभिर्व्यज्यमाना बहो वागा रूपा भवति " [ऐ. पू. ३।६] इति श्रुत्यैव प्रपञ्चितं प्रकृति-त्वमाह सर्ववर्णानां प्रकृतिरिति । निर्धारणौपयिकबहु-सिद्धयर्थे प्रत्ययार्थे दर्शयति सामासिकः समाससम्बद्ध इति । पूर्वोत्तरान्यपदार्थप्रधानेभ्योऽव्ययीभावः तत्पुष्पबहुबीहिन्वा द्वन्द्वस्योत्कर्षमाह स ह्युभयेति । अक्षयशब्देन "कला सुहृत् काष्ठश्च" [तै. ना. १।८] " कलामुहूर्त्तादिमद्यश्च काष्ठ " [वि. पु. ४।१२६] इति श्रुतिस्मृत्यादिसिद्धवहुविधविकार-रूपलोकक्षयहेतुभूतानन्तावच्छेदे सत्यपि स्वहृत्पतोऽनाश्वन्त्वं विवक्षितमित्यभिप्रायेणाह— कलेति । ' अनादिर्भगवान्कालो नान्तोऽस्य द्विन । विद्यते' [वि. पु. १।२।१६] 'कालोऽस्मि लोकक्षयहृत्प्रवृत्तो (ह्यो)नाशो न चादिर्न च मेऽस्ति मध्यम्' [१।१।३२] इत्यादिभिरिदं कालाधिष्ठानत्वं व्यक्तम् । धातृशब्दरूपतया विश्वतोमुखत्वविशेषणेन च द्विरण्यगर्भ एवत्रो-च्यत इत्यभिप्रायेणाह—सर्वस्येति । धातृशब्देनैवाण दान्तवर्ति-समस्तविधातत्वलक्षण उत्कर्षं मिद इति प्रदर्शनाय सर्वस्य श्रेष्ठेत्युक्तम् । एतेन कर्मकन्धविधातृत्वेन व्याख्यानान्तरे नि-स्तम् । ' विश्वतः ' इति दिक्चतुष्टयमात्रमिह विवक्षितमिति शापनायोक्तं चतुर्मुख इति । वेदचतुष्टयप्रवर्तनादिकं बान्धेन सूचितम् ॥ ३३ ॥

६. आ. मा. भा.— ॥ ३२ ॥ ३३ ॥

६ ज. प्र. दी.— ॥ ३० ॥ ३३ ॥

७ ङ. पं. भा.—सर्गाणामिति । सर्गाणां सृष्टीनामादिरन्तश्च मध्यं च सृष्टिस्थितिमंहाराः । प्रव-दतां सम्यन्धी वादोऽहम् । प्रमाणतर्कमाथनोपालम्भसिद्धान्ताविरुद्धः पञ्चावयवत्वोपपन्नपक्षप्रतिपक्षपरिग्रहो-वाद्ः ॥ ३२ ॥ अक्षराणामिति । समासे भवः सामासिको द्वन्द्वः । धाता कर्मफलभाननाहः । ईश्वरो विश्वतोमुखो विद्यरूपः ॥ ३३ ॥

८ घं. प्र. गि — सर्गाणामिति । सृज्यन्ते इति स्यां-प्रगिनः तत्रावादिमध्यान्ताः सृष्टिरिषिनसंहाराः स्रष्टृपालयि-गुणहृतांरो वा, ते मद्विमृतय इत्यर्थः । विद्याना मध्ये मोहह-सुखाणामविद्याऽहम् । प्रवदन्तरेन वादिवाचनेन वादत्रय-वितण्डाण्यन्ततन्मन्त्रिकथा छदपन्ते । तत्र वादो नाम तत्रापुत्रुमदा गुरुरित्ययो. सत्रप्रवचनिषेणो वांतरागयो-प्रवचनवर्गयो इवशरहापनरपरश्रुतृगतात्मक पक्षप्रतिपक्ष-परिग्रहः । वादफलस्य तावनिर्णयस्य तुद्वन्द्ववादिनिराकरणेन मेल्यगार्थे विज्ञियागुह्ये जन्विनिर्णय जयमात्रफले । तदु-क्तम् — 'तत्रात्प्यवमायरेश्वरायै जन्विनिर्णये' [न्या. द. ४।१।४०] इति । अत्र ऋत्वातिनिर्णयवादिनेः पापक्षदूष-णस्य अजातिवृद्धयोदविनेष्यपि जल्पे वादिनोहमयोऽपि स्वरत्नपापवत् । विनष्टायां विनेन स्वपक्ष. इवाप्योऽन्येन वा दूषण, न तु तस्य इवाप्यः पराऽन्तीति भेदः । एताव-त् च कथानु वादस्य तावनिर्णयकत्वेन केवलान्न मद्वि-निर्णयः । एवं च प्रवदनामित्यस्य कथापरत्वे निर्धारणे-वर्ती. प्रवदन्तरेणैव श्रवणत्वे वर्ती । ' भूतानामिमि

चेतना' [१०।२२] इत्यत्रापि भूतानन्दस्य तत्सम्बन्धिवदो-दृष्टिपरत्वे एवमेवेति ध्येयम् ॥ ३२ ॥ अक्षराणामिति । अक्षराणा सर्ववर्णानां मध्ये "अकारो वै सर्वा वाक्" [ऐ. पू. ३।६] इति श्रुतिप्रसिद्धः सर्ववर्णप्रकृतिरकारोऽस्य सामासिकस्य समाससम्बद्धस्य मध्ये द्वन्द्वः समासः । तस्यो-भयपदार्थप्रधानत्वात् ; अन्येषां तु ' पूर्वपदार्थप्रधानोऽव्ययी-भाव ' ' उत्तरपदार्थप्रधानस्तु पुरुषः ' ' अग्रेपदार्थप्रधानो बहुबीहिः ' इत्युभयपदार्थसाम्याभावेन ततोऽप्यहृत्कारिणि-भावः । कालनां कलामुहूर्त्तादिरूपाणां मध्ये अक्षय-शयद्वितः कालः ' कालाय नामः कलिकरणाय नम ' [म. ना. १०।६] इति श्रुतिप्रसिद्धः कालकालः पार-तिशयोऽमेव । तस्य शाश्वतपरमपद्वेऽपि ' रामः सत्यमृतामर ' [१०।३३] इतिवचनेन रूपेणापि इयानार्थे विवक्षितुं वाजः ' कालः कल्पनाम् ' [१०।३०] इत्यत्र तु एषो काल उक्त इति भेदः । धातुर्नाम सृष्ट्यां मध्य विश्वतोमुखः सर्वस्य वहा-दिरण्यगर्भस्योऽहम् ॥ ३३ ॥

९ व० त० दी०— सर्गाणां पुष्टिप्रवाहमर्थादाहूपाणा चाहमादिः कारणं, उत्तमाङ्गकार्यरूप पुष्टेः प्रवाह-
स्यान्तरमनोरूप. मर्थादाया. मध्य हृदयं वेदरूपं कारणम् । स्पष्टमन्यत् ॥ ३२ ॥ अक्षराणामिति । अकारो
वामुदेववाचकः । 'अकारो वै सर्वा वाक्' [ऐ पू ३।६] इति श्रुतेः । समासगणस्य मध्ये द्वन्द्वोऽई उभय-
पदार्थप्रधानत्वान्मुख्य, रामकृष्णावित्यादिसमासोऽस्मि इति स चिन्तनीयः । अहमेव कालः प्रवाहरूपः । घाता
चाहम् ॥ ३३ ॥

१० पु. अ. त.— सर्गाणामिति । सृज्यन्त इति सर्गां
भूताद्यश्च । स त्रिविध कार्यस्य कारणस्य लीलात्मकश्च ।
तत्र कार्यसर्गा लौकिको बहिःस्थिरूप, स च जीवनाशरूप
त्वात् प्रलयप्रसङ्गः । कारणपर्यस्तु मोक्षप्रसङ्गादलौकिकः ।
तृतीयो भगवद्गीलात्मकः । तत्राप्यवान्तरभेदास्तत्त्वकालनी
वादिरूपा सन्ति, तेषां सर्गाणां मध्ये आदि कारणरूपो-
ऽहम् । च पुनः । अन्तः रजोगुणात्मकप्रकृत्योऽन्तात्मको-
ऽप्यहम् । मध्ये लीलात्मयोगोऽहमेव, च मत्स्वरूपमेवेत्यर्थः ।
हे अर्जुन सुकथधिकारजातीय ! असताममुकथपर्यमेव सर्गत्रयं

मदुपदेन चिन्तयेत्यर्थं । अध्यात्मेति । विद्याना सर्वासां
मध्ये अध्यात्मविद्याऽहमस्मि । प्रवदता वादिता वाद्, वितण्डा-
जल्पपत्रप्रयमध्ये वादस्तत्त्वस्वरूपनिर्णयात्मकोऽहमस्मि ॥ ३२ ॥
अक्षराणां वर्णानां मध्ये अकारोऽस्मि, सर्वाक्षरगतत्वात् ।
सामासिकस्य समाससमुदायस्य मध्ये द्वन्द्व 'गोरीमाधवी'
इत्यादिरस्मि । अक्षय लीलात्मकोऽलौकिक कालोऽहमेवास्मि ।
एवकारेण तस्य साक्षात्स्वरूपात्मकत्वाद्भिन्नतित्वे किं वाच्यमिति
ज्ञायितम् । विधातृणां मध्ये विश्वतोमुख सर्वतोमुख-
श्चतुर्भुजो घाता अलौकिककृष्टिकर्ताऽहमस्मीत्यर्थः ॥ ३३ ॥

११ नी० भा० दी०— सर्गाणां भौतिकानां 'भूतानामादिरन्त' [१०।२०] इति प्रागेवोक्तत्वात् ।
विद्याना चतुर्दशसङ्ख्यानां मध्ये अध्यात्मविद्या, बन्धच्छेददेहेतुत्वात् । प्रवदता प्रवक्तृद्वारेण वदनभेदा एव वाद्-
जल्पवितण्डा इह गृह्यन्त । तेषां मध्ये वादस्तत्त्वनिर्णयार्थत्वादहम् ॥ ३२ ॥ अक्षराणां मध्ये अकारः । 'अकारो
वै सर्वा वाक्' [ऐ. प्रा. पू. ३।६] इति श्रुतेः । सामासिकस्य समाससमुदायस्य मध्येऽई द्वन्द्वोऽस्मि, उभय-
पदार्थप्रधानत्वान्वादिति प्राञ्चः । सम एकत्रासन समासो विदुषा वा गुरुशिष्याणां वा मन्त्रार्थकथनार्थं वा एकत्राव-
स्थानं तत्र विदितमर्थज्ञात सामासिकम् । चातुरथिकृष्टर् 'उप्येकः' [अष्टा ७।३।५०] इतीकादेशः ।
'यथेति च' [अष्टा. ६।४।१४८] इत्यलोप तस्य मध्ये द्वन्द्वो रहस्योऽर्थोऽहम् । 'द्वन्द्व रहस्य' [अष्टा ८।१।१५]
इति सूत्रे द्वन्द्वस्य रहस्यवाचित्वं शाब्दिकप्रसिद्धम् । अक्षयः क्षयहीनः । कालः क्षणादिः, परो वा
ईश्वरः, कालस्यापि कालोऽस्मि । घाता कर्मफलप्रदः विश्वतोमुख सर्वप्राणिपृथ्या तृप्यामीत्यर्थः ॥ ३३ ॥

मृत्युः सर्वहरश्चाहमुद्भवश्च भविष्यताम् ।
कीर्तिः श्रीर्वाक्च नारीणां स्मृतिर्मेधा घृतिः क्षमा ॥ ३४ ॥
बृहत्साम तथा साम्नां गायत्री छन्दसामहम् ।
मांसानां मार्गशीर्षोऽहमृतूनां कुसुमाकरः ॥ ३५ ॥

१ सर्वहरो मृत्यु 'प्रमाद वै मृत्युमहं वनीमि' (म. भा. ५।४।३४) 'स कोषलोभो मोहवान्तरात्मा स वै मृत्युर्वचष्टा-
रिरे ये एष' (म. भा. ५।४।१।१६) इत्युत्तररूपः । 'यम स्वेक मृत्युमृतोऽप्यमाह' (म. भा. ५।४।२।६) इति मृत्युवेन
प्रसिद्धो यम, 'उपसहरतस्तस्य समर्पि रोपञ तदा । प्रादुचभुव विषेभ्यः खेम्यो नारी महात्मन ॥ तामाहूय तदा देवो लोभ-
नामादरीश्वर । मृत्यो' इति महापाल । 'इहि चेना प्रजा इति ॥ त्व हि सद्धारसुद्धया मे चिन्तिता रयितन च । तस्मात्सहर
सर्वास्त्रं प्रजा सज्जपण्डिताः ॥ (म. भा. १।२।५८।१५, १८, १९) इत्यादिनोक्तं दवतान्तरं च प्रणाननं हरति, अयं च
धनधर्मादिषु सर्वमेवति । मृत्युः 'मृद्' प्रणतयाग (घा. पा. ६।१।२३) 'मुनिमृच्छीं युक्त्युक्ती' (उ. ३।२।१) इति लुक् ।
'मृत्युमार्गयतीति सतो मृत च्याययतीति वा' (नि. १।१।६।२) इति नैदका ॥
'कीर्त्याणां वाच्यवतिरिषा एषाऽन्या । तासु कीर्तिः श्रीर्हृतिर्मेधा च धर्मपत्न्यः । स्मृतिरतिरिष पत्नी, क्षमा पुत्रहृत्स्य । तदुक्तं
'सुदलपुराणे—' प्रद्वयां जनयामास कन्या दस प्रभ्रपति । ध्रुदा लक्ष्मीर्घृतिस्तुष्टि पुष्टिमैत्रा क्रिया तथा ॥ सुदिनेषां वपु शान्ति-
'सिद्धि कीर्तिप्रयोदस । ददी धर्माय पत्न्येप दसो हृष्टमना सुने !, × × स्मृतिमन्त्रिसे दसो ' × × क्षमां च पुत्राय वै ॥'
(१।१।१०, ३० ध्यां. पू. १।१०, १५) इति । वाक्चु मन्त्रो मानवी कन्या, 'वाच दुहितर तन्वी स्वयम्भूर्हृती मन ।

१ शां. भा.— मृत्युर्दिविधो धनादिहरः प्राणहरश्च । तत्र यः प्राणहरः मर्त्रहर उच्यते सोऽहमित्यर्थः । अथवा पर ईश्वरः प्रलये सर्वहरणात्म्यहरः सोऽहम् । उद्भव उत्कर्षाऽभ्युदयस्तत्प्राप्तिहेतुश्चाहः; केषां? भविष्यतां, भाविकल्याणानामुत्कर्षप्राप्तियोग्यानामित्यर्थः । कीर्तिः श्रीर्वाक्य नारीणां सृष्टिर्मेधा धृतिः क्षमत्येता उत्तमाः स्त्रीणामहमस्मि; यामामाभासमात्रमन्यधेनापि लोकः कृतार्थमात्मानं मन्यते ॥ ३४ ॥ बृहत्सामेति । बृहत्साम तथा माम्नां प्रधानमस्मि । गायत्री छन्दसामहं गायन्यादिच्छन्दोविशिष्टानामृचां गान्-
त्र्यृगहमस्मीत्यर्थः । मामानां मार्गशीर्षाणांऽहम् । ऋतूनां कुसुमाकरो वसन्तः ॥ ३५ ॥

२ आ. शां. व्या.— सर्वहरश्चदस्य मुख्यमर्थान्तरमाह—
अथवेति । भाविकल्याणानामित्युक्तमेव स्पष्टयति— उत्कर्षंति । कीर्तिर्धामिद्वन्निमित्ता स्याति', धीर्दमी', कान्तिः शोभा, वाग्वाणी सर्वस्य प्रकाशिता, स्मृतिश्चिरानुस्मरणशक्तिः, मेधा प्रत्यधारणशक्तिः, धृतिर्धैर्यं, क्षमा मानापमानयोर्विकृतचित्तता । क्षीयु बीर्यांशोनामुक्तवमुपादायति—
यासामिति ॥३५॥ 'विशाना सामवेदोऽस्मि' [१०।२२] इत्युक्तं

तत्रावान्तरविशेषमाह— बृहद्रिति । छन्दसां मध्ये गायत्री नाम यच्छन्दस्तदहमित्युक्तं छन्दसाम्भ्योऽतिरिक्तेण स्वल्पभावादित्यादाह्याऽहम्— गायत्र्यादीति । द्विजातीर्द्वितीयवर्गजननीत्वादित्यर्थः । मार्गशीर्षो मृगशीर्षेण युक्ता वैश्वामस्यस्ति त्रिति मार्गशीर्षो मासः, सोऽहं पञ्चमस्यान्वन्वादि-याह—मासानामिति । वसन्तो रमणीयत्वादिति शेषः ॥ ३५ ॥

३ रा. भा.— मृत्युरिति । सर्वप्राणहरो मृत्युश्चाहम् । उत्पत्त्यमानानामुद्भवार्थं कर्म चाहम् । नारीणां श्रीरहम्, कीर्तिश्चाहम्, वाग्चाहम्, सृष्टिविश्वाहम्, मेधा चाहम्, धृतिश्चाहम्, क्षमा चाहम् ॥३४ ॥ माम्नां बृहत्सामाहम् । छन्दसां गायत्र्यहम् । ऋतूनां कुसुमाकरो वसन्तः ॥ ३५ ॥

४ वे. ता. चं — कर्मानुसङ्गदृष्ट्या वाक्छेदाधिकृतयोर्वम-
कालख्यपुण्ययोर्दृक्त्वायामादेशकारिप्राणइण्णाधिस्तुत्पुण्यविशेष
इह 'मृत्यु सर्वहरः' इत्युच्यते इति ज्ञापनाय सर्वप्राणहर
इत्युक्तम् । 'प्रलये सर्वसर्वेश्वर इह मृत्युः' इति वैश्विदुक्त
मन्त्रम्, 'मृतानामन्त एव च' [१०।२०] इत्युक्तत्वात् ।
उद्भव-वृहत्पादादन्त मृत्युशब्दो मात्पर इति वचिन् । उद्भव-
वाच्य स्वस्वस्य उत्पत्तिक्रियापर । उद्भवत्स्थानादि निमित्तो-
त्तोपादानादिकं चान् प्रथमेव निर्दिष्टमिति क्रियापरत्वमेवोचित-
मित्यभिप्रायेण उद्भवार्थं कर्मोक्तम् । कीर्त्यादयो नेदं गुण-
विशेषा विवक्षिताः; तेषां पुण्येष्वपि च उद्भवत्त्वेन 'नारीणाम्'
इति विशेषणयोगात् । न च नारीशब्दोऽत्र स्त्रीलिङ्गपदार्थमात्र-
परः, मुख्यवाच्यभावात् । अतो नारीविशेषनिर्धारणमेव क्रियते ।
तत्र च प्रिय एव सर्वनारीभ्योऽनिवेशयित्वात्सर्वे प्रथमे वक्तव्या,
'कीर्तिः धीः' इति तु पाठनमोऽपेक्षेण वाच्यत इत्यभिप्रायेण

श्रीरहं कीर्तिश्चाहमित्युक्तम् । एताश्च भगवदसाधारणशक्तयः ।
अन्यत्र तु तदभिमानविशेषात्तच्छब्द- ॥ ३४ ॥

सामस्य बृहत्पात्र उल्लेखं च धृत्यैव तिस्रं 'बृहत् वा इदमत्र
रथन्तरं च आस्ता वाक्च वै तन्मनश्चास्ता वाग्यै रथन्तरं मनो
बृहत्पादहृत्पूर्वे सप्तज्ञानं रथन्तरमलमन्यत तत्रन्तरं गर्भमभवत्'
[म. भा.] इति । गायन्यादछन्दसा मातृत्वैर्नोत्कर्षं
धृतिषु च्छन्दोविधित्या च प्रपञ्चिन । यथा बहुनोपनिषदि
"अयं वै छन्दसा गायत्री" इति । मासेषु मार्गशीर्षेभ्यः प्रथमस्य
वर्षगर्भाधानकालद्वयमासाधिदेवेषु केरावादिषु प्रथमस्य
वैश्वस्य मासत्वात्तत्रगौरमकालत्वाच्च । कुसुमाकरशब्देनैव
वसन्तस्य प्रत्यक्षसिद्धिः । सर्वप्राणिसुखहेतुरतिशयो दोषित ।
"वसन्ते वसन्ते ज्योतिषा यजेत" "वसन्ते दीक्षयेद्वि
श्रीष्मे राजन्यमेव च" इत्यादिभिद्य ॥ ३५ ॥

५ आ. मा. भा.— ॥ ३४ ॥ ३५ ॥

६ ज-प्र दी — ॥ ३४ ॥ ३५ ॥

—(भाग. ३।१२।२८) इत्युक्तेः । धीर्धैर्युक्त्या किष्पुपत्नी वा, 'मृत्यु' ख्यारया महाभागः पत्न्या पुनानजीजनत् । घान्तं च
विधातार धियं च भगवत्तराम् ॥ (भाग. ४।१।५२) इत्युक्तेः ॥

२ अत्र मासेषु मार्गशीर्षस्य प्राधान्याभिधानं प्राया तमारम्यैव मासगणनाचारात् । तथा च भारत एव मासोपवासविधाने-
'मार्गशीर्षे तु यो मासमेकमेकं सक्षिपत्' (१३।१०६।१७) इति मार्गशीर्षमारम्यैव फलविशेषाद्यभिहितम् । तत्रैव किलो-
दादिकेभ्यो 'द्वादश्यां मार्गशीर्षे तु अहोरात्रेण केशवम्' ॥ (म. भा. १३।१०६।१२) इति अन्यत्र च 'मार्गशीर्षेव मासस्य च-
मूलेन संयुते ।' (म. भा. ३।१।१०।३) इत्यादौ मार्गशीर्षेभ्यैव प्रथम्यं इत्येते । अत एव 'मासहायिक' इति तस्य संज्ञा-
पत्रिण्ये कोपसंज्ञारं गीताप्रयोगकालनिर्णयदादये सविन्तर विवेचयिष्यते । ऋतूनां वसन्तः, "मुख वा एतदन्ताम् । २६
गन्तः" (तै. व. १।१।२।६) इति युतेः ।

— अविगीता

७ ह. पै. भा.—मृत्युरिति । पर एवेश्वरः सर्वहरो मृत्युरुच्यते, प्रलये सर्वहरणात् । भविष्यता-
मुद्बुधपातमुद्बुधोऽभ्युदयोऽहम् । स्वरूपेण कथनं कीर्तिः । श्रीलक्ष्मीः । वाक्सरस्वती । स्मृतिः स्मर-
णशक्तिः । मेधा धारणाशक्तिः । धृतिर्वैयम् । क्षुत्पिपासादिसहनं धमा । 'आम्बुष्टोऽभिहवो वाऽपि
नाऽऽक्रोशेनैव ताडयेत् । अदुष्टो वाङ्मनःकार्यैः सा धमा परिकीर्तिता' एता उच्यताः स्त्रियोऽहं,
यासामाभासमात्रसम्बन्धेन लोकः कृत्तार्थमात्मानं मन्यते ॥ ३४ ॥ बृहत्सामेति । बृहत्साम नाम
मासां प्रधानं साम । गायत्री छन्दोविशिष्टानामृचां गायत्र्युग्रहम् । कुसुमाकरो वसन्तर्तुः ॥ ३५ ॥

८ वें. ब्र. गि — मृत्युरिति । संहारकाणां मध्ये सर्व
संहारको मृत्युग्रहम् । भविष्यताशुक्लधर्मसिद्ध्योग्यानां सम्बन्धो
वद्भव इत्युद्बुधम् । कीर्तिः उच्यते, श्री सम्पत्तिः, वाक्स-
रस्वती, स्मृतिश्चिरानुभूतार्थस्मरणशक्तिः, मेधा अनेकप्रत्या-
र्थधारणाशक्ति, धृति क्षुत्पिपासादिसहनशक्ति, धमा
'आम्बुष्टोऽभिहवो वाऽपि नाक्रोशेन च ताडयेत् । अदुष्टो
वाङ्मनःकार्यैः सा धमा परिकीर्तिता' इत्युवा । एता
कीर्त्यादयो धर्मपन्थो देवता सर्वलोकमातर.पुराणे प्रसिद्धाः।
यासामाभासमात्रेणापि लोकः श्लाघ्यतामेति ता इमा नारीणा
मध्ये मद्भिभूतय इत्यर्थः ॥ ३४ ॥ बृहत्सामेति । 'गीतियु
सामाख्या' [पू. मी. २।१।३६] इति जमिनिसूत्रेण
लक्षितानि ऋगाएदगीतियोग्येषुप्राणि सामानि । तेषा मध्ये
बृहत्पाकं साम "त्वामिद्धि हवामहे—"[ऋक्सं. ५।०।२१।१]
इत्यस्यामृचि गीयमानमतिरात्रे पृष्टस्तोत्रमिन्द्रपारम्यपरत्वान्

"अपरिमितं बृहत्" [मै. उ. ५।४] इत्यादिश्रुतेश्च श्रेष्ठम्,
तन्मम विभूति । छन्दसां मध्ये गायत्र्युग्रहम्, द्विजत्वहेतुतया
सोमाहारेण च तस्याऽछन्दोन्तरापेक्षयाधिक्यात् । तस्याः
सोमहरणं च यजुस्महितायाम् "कद्बुध वै सुपर्णा च" इत्या-
दिना बहुचत्राद्ये च "सोमो वै राजा गन्धर्वोऽधासीत्"
इत्यादिना प्रपञ्चितम् । मासानां द्वादशानां मध्ये नातिगीता-
तपन्वेन नानाविधोपधिषाकमरितत्वेन च सुसहेतुत्वात्, 'कोद्-
बुधस्ये सवितरि प्रयूप्ये कमलापते । सहस्रवापिकी पूजा
दिनेनैकेन छम्पते ॥' हेमन्ते प्रथमे मासि नन्दप्रजइमा-
रिकाः' [भाग. १।०।२।१] इत्यादिश्रवणाच्च श्रेष्ठे मार्ग-
शीर्षोऽहम् । ऋतूनां पर्णां मध्ये सुगन्धिसर्वकुसुमरमणीय-
त्वान् "वसन्ते प्राणप्रपन्नयति" "वसन्ते प्राणोऽग्नीना-
दधीत" [ ] इत्यादिश्रुतेश्च श्रेष्ठः कुसुमाकरो वस-
न्तोऽहम् ॥ ३५ ॥

९ व० त० दी० — मृत्युरिति स्वप्नम् । भगवद्गीयविशेषविज्ञानान् सर्वान् संहरति तथाभूतो मृत्युर्मद्विभूतिः ।
एवमुद्बुधोऽपि । नारीणां मध्ये कीर्त्यादयः सप्ताहम् । अथवा कीर्तिर्द्विभूतानुपत्री मद्भिभूतिः । तत्र श्रीश्चाहम् ।
वाक्सरस्वतीयमवताररूपा चाहं, श्रीपरिचारिका वा निर्दिष्टा ॥ ३४ ॥ बृहत्सामेति । "त्वामिद्धि हवामहे"
[ऋक्सं ४।०।२१।१] इत्यस्या अचि गीयमानं बृहत्साम तेन चेन्द्रः सर्वेश्वरत्वेन स्तूयत इति श्रेष्ठं दद्यते ।
छन्दसां वेदमन्त्राणां वा मध्ये गायत्री मे विभूतिः, मत्वरूपप्रतिपादकत्वाद्भगवत्सर्वैश्वर्येणानुपनीया । मासानां मध्ये
मार्गशीर्षोऽहं कुमारिकाकामपूजकाळत्वात् भोगयोग्यत्वाच्च मे विभूतिः । ऋतूनां मध्ये कुसुमाकरो वसन्तोऽहं
'वसन्तेऽग्नीनादधीत" [ ] इति सुनौ प्राशस्त्यत्वाच्चैश्वर्येण प्रमोदापादकत्वाद्दृ-दावनाविरतवृत्ति-
त्वाच्च मे विभूतिः ॥ ३५ ।

१० पु. अ. त — मृत्युरिति । संहारिणां मध्ये सर्व-
संहारकोऽहम् । च पुन मृत्युरपि । भविष्यतां विविधानां
प्राणिनां पदार्थानां उद्बुधोऽभ्युदयः भाग्यरूपोऽहम् । कीर्ति-
रिति । कीर्ति. धर्मस्य स्त्री, श्रीः इक्ष्मी, वाक् सरस्वती
श्रीभागवतादिरूपा, स्मृतिर्मगजस्मरणशक्तिः, मेधा बुद्धिः

भगवद्गुणकनिष्ठा, धृतिः आपःसु धर्मकनिष्ठा, धमा सत्ता-
तिवमसहनरूपा, नारीणां मध्ये एता मद्भिभूतिरूपा ॥ ३४ ॥
सासां सामक्रवां मध्ये बृहत्साम मद्भिभूतित्वेण ।
छन्दसां मध्ये गायत्री मद्भिभूति । मासानां मध्ये मार्गशीर्षो-
ऽहम् । ऋतूनां मध्ये कुसुमाकरो वसन्तोऽहम् ॥ ३५ ॥

११ नी० भा० दी० — संहारः प्रलयकालिको मृत्युरिति । भविष्यतां भाविकल्पनाणामनुद्भव ऐश्वर्योत्कर्षो-
ऽहम् । कीर्त्यादिसत्तममप्यहं, सासां संश्रयमात्रेण मनुष्येषु कृतार्थतामुद्धिर्वचति ॥ ३४ ॥ बृहत्साम "त्वामिद्धि
हवामहे" [ऋक्सं ४।०।२१।१ गजुसं. २७।३०] इत्यस्यामृचि गीयमानं साम पृष्टस्तोत्रे विनियुक्तमिन्द्रदेवत्वं
तन् साम्ना मध्येऽहमस्मि । छन्दसां मध्ये गायत्री द्विजत्वसम्बन्धान्तास्वोमाहरणाच्च श्रेष्ठाऽहमस्मि । कुसुमाकरो
वसन्तः ॥ ३५ ॥

द्यूतं छलयतामस्मि तेजंस्तेजस्विनामहम् ।
 जयोऽस्मि व्यवसायोऽस्मि सत्त्वं सत्त्ववतामहम् ॥ ३६ ॥
 वृष्णीनां वासुदेवोऽस्मि पाण्डवानां धनञ्जयः ।
 मुनीनामप्यहं व्यासः कवीनामुशना कविः ॥ ३७ ॥

१ शां. भा.— द्यूतमिति । द्यूतमक्षदेवनादिलक्षणं छलयतां छलयस्य कर्तृणामस्मि । तेजस्तेजस्विनामहं, जयोऽस्मि जेतृणाम् । व्यवसायोऽस्मि व्यवसायिनां, सत्त्वं सत्त्ववतां सात्त्विकानामहम् ॥ ३६ ॥ वृष्णीनामिति । वृष्णीनां यादवानां वासुदेवोऽस्मि, अयमेवाहं स्वतःसखः । पाण्डवानां धनञ्जयस्त्वमेव । मननशीलानां मुनीनां सर्वपदार्थज्ञानिनामप्यहं व्यासः, कवीनां कान्तदर्शिनामुशना कविरस्मि ॥ ३७ ॥

२ आ. शां. व्या.— द्यूतमुक्तलक्षणं सर्वस्वापहारकरण मन्थापदेशेन परामिषेन मित्रता स्वाभिषेते वा सम्पाद्यतामि-
 त्याह— छलयत्येति । तेजोऽप्रतिहताज्ञा, उत्कर्षो जयः, व्यन
 सायः फलेहेतुरुद्यमः, धर्मज्ञानवैराग्यादि सत्त्वकार्यं सत्त्वम् ॥ ३६ ॥
 उशना शुक्रः, कविशब्दोऽन यौगिकः, न ह्यः, दौन हन्त्यात् ॥ ३७ ॥

३ रा. भा.— छलं कुर्यातां छलास्पदेषुक्षदिलक्षणं द्यूतमहम् । जेतृणां जयोऽस्मि । व्यवसायिनां व्यवसायोऽस्मि । सत्त्ववतां सत्त्वं महामनस्त्वम् ॥ ३६ ॥ वासुदेवमुत्त्वमत्र विभूतिः, अर्थान्तराभावादेव । पाण्डवानां धनञ्जयोऽर्जुनोऽहम् । मुनयो मननेनार्थयाथात्म्यदर्शिनाः, तेषां व्यासोऽहम्, कवयो विपश्चितः ॥ ३७ ॥

४ वे. ता. चं.— 'छलयताम्' इत्यत्र 'तत्करोति' इति णिङिजिभिमिप्रायेण छल कुर्यातामित्युक्तम् । अक्षरशारादिमा-
 त्रेण जयपराजयारोपादिह च्छल-ववाचोयुक्तिरित्यभिप्रायेण अज्ञादिलक्षणमित्युक्तम् । 'तेजस्तेजस्विनाम्' इत्यादिवत्
 'दोष्यतां द्यूतमहम्' इत्यत्रभिधानात् 'छलयताम्' इति छलकरण नाश्रवणमात्रं छलद्वयान्तरैश्च कदाचिदप्युक्तं यदायसकित्त-
 त्वादिभ्यो द्यूतस्यातिशयित्वात् तत्रैव विवक्षितमित्यभिप्रायेण छला-
 स्पदेषुत्वित्युक्तम् । वक्ष्यतास्पदेषुत्वित्यर्थः । अज्ञादीत्यादिकञ्चैव

१ 'तेजस्तेजस्विनामहम्' (७।१०) इति सप्तमे तेजोरूपेण तेजस्विनामुत्कर्षावायकोऽहमित्युक्तम् । अत्र तु तस्य तेजसः स्वाश्रयोत्तमत्वप्रदत्वसर्वं यदुत्तमत्वं, तत्रदोऽहमित्युक्तमिति भेद इति दर्शये ।
 — अघिगीता ।
 २ वृष्णीनाम् 'मयोः पुत्रशतं स्वासीद्वृषणस्तस्य वंशमाव् । वृषणाङ्गुण्यः सर्वे मयोस्तु मानवाः सृष्टाः' ॥ (द. वं. १।३।१५५ म. पु. १।२।०९) इत्युक्तानां मध्ये वासुदेवो वासुदेवसुतः । ननु शास्त्रमन्त्रवैश्वं वासुदेवसुतत्वस्यातिशयापावकत्वाभावात् कथं विभूतित्वम् ? इति चेत्, वासुदेवशब्दसामर्थ्येन 'तमद्भूतं वालकमभ्युज्जेष्य चतुर्भुजं शङ्खगदासुंदायुधम् । श्रीवत्सलसंमं गालोभिको-
 स्तुमं पीताम्बरं सात्त्वप्रयोदसौमगम् ॥ महाहैवंह्यैविकीरिठतुण्डलस्विना परिव्रजतहैल्लङ्कृतलम् । उद्दामकोचप्रदकङ्कणविभिरि रोचमानं वासुदेव ऐशत' (भाग १०।३।९-१०) इत्यादिनोपवर्णितस्यात्किमानुपसर्वे भगवदाविभोवैश्वमेवलोपस्यापनादेवेति केचित् ।
 धनञ्जयः— 'घते धारयते चेदमेतस्मात् कारणज्ञानम् ।' (म. भा. १।१।१४।२) इत्युक्तं धनम्, 'राष्ट्राणि च धनानि । (ऐ. भा. ८।१।३) इति श्रुते राष्ट्राणि वा जयतीति धनञ्जयोऽस्तुनः । 'संज्ञाया धनृत्वि-' (अथा. ३।२।४८) इत्यादिना खलु 'घर्षाञ्जनपादा'भिनवा वित्तमाशय वेत्तलम् । मध्य धनस्य मिश्रामि तेनाहुर्मो धनत्रयम् ॥' (म. भा. १।४।४।३) इति स्वयमेव नियतनामा भगवदंशा एव । 'वासुदेवसुतत्वेको वासुदेव इति धृत । देदो भाविक्यति हरेर्द्वितीयः पाण्डुनन्दनः ॥ (यो. वा. नि. प्र. पु. १०।२।८) इत्यादि वर्णनात् । उक्तं च पूर्वमपि भगवतैव— 'अनन्य. पार्थ । मत्सत्त्वे त्वत्तथाहै तथैव च । नावचोरन्तरं शक्यं जेदितुं भरतर्षभ ॥' (म. भा. ३।१।२।७) इति । अत्राशीशंभवादि— 'हृत् तु भागवतोऽहम्' (भाग. १।१।१।२९) इति च, पाण्डवानां गवानहमिति वक्तव्ये साट्स्पन्देनोक्तिर्धनञ्जयप्रयोगश्च राष्ट्राणा धनानां च जेतृत्वमेव तव दिव्यो गणः, वेदान्तोन्तं हृदयदीर्घ्यम्, अतस्तस्यैवत्वा प्रकृतिं प्रतिपद्यतेति भगवतो निष्कम्पाकृतमभिव्यक्तिक । तथा च— 'हेर्षं गा ह्यम गमः पार्थ । नैतत्पश्युरगच्छेत् ।' (२।३) इत्युक्तमप्युपादितमिति यद्मयोभिर्विभावनीयम् ॥ कल्यान्तरेषुत्त्वप्रापदनेवति अत्रैवश्वेव किन्तुनैव दर्शयितुं परोक्षेण निर्देश इति वा बोध्यम् ॥
 — अघिगीता ।

सजीवनिर्जीवमस्तत्तुल्यवगैसद्बद्ध । यद्वा निर्जीवमानप्रदणाय
अक्षादिलक्षणमित्युच्यम् । तस्य चातिशयितत्त्वमनायासेन
धर्माविरोधेनान्युपगमादेव समन्तधनहणपदे-शक्यत्वत्वात् । तेज-
स्विसत्त्ववच्छब्दयोर्पूर्वांतरयोस्तो जसत्त्वान्यामवददत्त्वात्तत्र
जयव्यवसायशब्दयोरन्ययानौचित्यात्तदुचितौ जेतुच्यवसायि
इच्छौ पूर्वापरच्छायायार्थाक्षिप्त्वावित्यभिप्रायेण जेतृणां व्यय-
स्सायिनामिति चोच्यम् । 'इत्याद्युच्यवसायेषु सप्तमह्वी तु
जन्तुषु' [अमर ३।३।२।१२] इत्यादिमि सत्त्ववदत्त्वाने-
काधिपद्व्यंजसादस्य चोच्यतात्त्वत्वच्छब्दप्रसिद्धयनुरोधेनार्थ-
विशेषं दर्शयति सत्त्व महामानस्त्वमिति । एतेन परामिभन-
सामर्थ्यद्विद्वेषणतेऽसौऽपि सत्त्वस्यात्र भेद उक्तः ॥ ३६ ॥

'शृणीनां वासुदेवोऽस्मि' इत्यपि रामवत्साक्षात्स्वा-
वतारत्वादाह वसुदेवमज्जुत्वमत्र विभूतिरिति । अर्था-
न्तरभावादेवेत्येवकारेण रामप्रसङ्गे हेतोः । प्रमेयोक्तत्वं
सूचितम् । ननु वसुदेवसुतत्वमिति केयं विभूतिः ; नहि
सुतत्वमात्रेणानिश्चयः, अतिप्रसङ्गात् ; नच वसुदेवाख्यपितृ-
विशेषमुत्त्वेन, तस्यान्यनेकसाधारणत्वेन निर्धारणयोगात्,
नच वासुदेवसत्त्वप्रसिद्धिमात्रेण, तावन्मात्रस्य अतिशय प्रत्य-
यजडत्वात् ; नचैह वसुदेवसुतसुतप्रदेशस्य, अर्जुनस्य मन्त्रप्रति-
पन्नत्वादेव, अतः साक्षादवतारत्वं नोचितम् ; अत एव 'शृणी-
नामहमस्मि' इति नोक्तमित्यनोच्यते-वासुदेवसत्त्वोऽत्र लक्षणया
वसुदेवसत्त्वे चतुर्भुजतयाऽवतारप्रथयति अतिमानुषगुणविभूद्धारक-
माहित्तमगोपार्तं प्रसिद्धमतिशय उच्यति । तस्य चार्जुन प्रत्य-

मिपान दृष्टान्तायम् । सर्वनाम्नो गुणमदम्बच्छब्दादिपि साक्षात्त्रा-
श्रोऽख्यन्तासत्त्वत्वादिमितिशयोऽत्र विवक्षितः । धर्मो युधिष्ठिरस्य
सर्वातिशयित्वात्, बले च भीमसेनस्य, आभिष्टय्यादिषु च
मद्रीसुतयोः । 'अर्जुन' इति प्रसिद्धनामधेयेन विदादीकरणम् ।
तेन स्वाभिमुख्यमर्जुनं प्रति त्वमिति निर्देशाभावात् किं धनञ्ज-
याख्योऽस्य इति दृष्टान्त्युदासः । नक्षत्र पारोक्ष्यप्रसङ्गः, अपरो-
क्षस्यैव सर्वस्यात्र सर्वदेशिना वचनादिति । ऋषिब्रह्मविदो-
पादतोऽिन्द्रियार्थेदक्षित्वम् ; त्वं प्रायशः प्रागेवोक्तम् ; अतो
'सुनीनः' इत्यनेन तदतिरिक्तो निर्वचनवत्त्वं "एतमेव विदित्वा
सुनिभेवति" [ ] इतिधृत्यनुसाराच्च विवक्षित इत्य-
भिप्रायेणाह सुतयो मननेनात्मयाथात्स्यदर्शिन इति ।
तथाविधश्च भगवतो व्यासस्यचातिशयसत्त्वद्वयैरेव सिद्धः
'आलोडय सर्वसाक्षात्पि विचार्य च पुनः पुनः । इदमेकं सुनिष्पन्नं
ध्येयो नाशयणः सदा' [भा. पु. पू. खं. २२।१।१] इत्या-
दिभिः ; 'तगोविशिष्टादपि वै वसिष्ठान्मुनिमसक्तमात् । मन्ये
श्रेष्ठतमं त्वाद्य रहस्यज्ञानवेदान्त' इति च । अयमपि वद्वि-
नवावतारो गण्यते 'वेदविद्वग्वात् कवी पातालशयन प्रसु'
इति । कवीनामिति न निरन्तरत्वं विवक्षितम्, तथा सति
वाल्मीकिप्रभृते सर्वातिशयित्वात् ; अतः क्रान्तदर्शी क्विरिति
विवक्षित इत्यभिप्रायेणाह कवयो विपश्चित इति । उगनसो
विपश्चितु बेल्लक्ष्यं नीतिनिपुणत्वादिभिः । प्रसिद्धं हेतुत्वं
'न क्विनोपनयनं पुमानन्यत्र भागंरात् । शयस्यप्रतिफलस्तु
दुद्धिमत्त्ववतिष्ठते' इत्यादिषु ॥ ३७ ॥

५ आ. मा. भा.— ॥ ३६ ॥ आच्छादयति सर्वं वामयति वमति चेति सर्वत्र वासुदेनः । देव-
शब्दार्थ उक्तः पुरस्तात्— 'छादयामि जगद्विष्यं भूत्वा सर्वं इमांशुभिः । सर्वशताधिनामश्च वासुदेवस्ततो-
ऽस्म्यहम्' इति मोक्षधर्मं । विज्ञिष्टः सर्वस्मादा ममन्तात्म एवेति व्यामः । तथा चाग्निदेवशाराधाम्
'मन्यामो वीति तमषु वे निः मोऽवस्तात्म उत्तरतः म पश्चात्स पूर्वस्मात्स दक्षिणतः म उत्तरत इति" इति
'यच्च किञ्चिज्जगत्सर्वं दृश्यते श्रूयतेऽपि वा । अन्तर्विद्विष्य तत्सर्वं व्याप्य नारायणः स्थितः" इति च ॥ ३७ ॥

६ अ. प्र. द्वा.— ॥ ३६ ॥ 'शृणीनां वासुदेवोऽस्मि'
इति वासुदेवशब्दं व्याचिन्नीषुंछाच्छब्दापि तावदाह— आच्छा-
दयतीति । 'वत आच्छादय' [भा. पा. १।१२] इत्यत उच्य ।
वासयति सर्वमिति वर्तते । 'वस निवास' [भा. पा. १।
१०।२०] इत्यतोऽप्यन्तानुषु वमति चेति केवलानुषेव वा । ततः
विभायतं वासुदेवशब्दस्य ? इत्यत आह— द्वेषति । तथाहि
देवशब्दायमिदं ततः ब्रह्मधारय । विषं समस्तं भूत्वा प्राप्य
'मू प्राप्ताकालनेपदी' [भा. पा. १।१।३१] इति वचनात् सर्वं
भूताभिवाशयेति तत्पुत्रयो बहुनीदिय । अत्रापि देवशब्दायो

प्रायः । 'सुनीनामप्यहं व्यास' इति व्याससत्त्वं व्यासधे-
निशिष्ट इति । सर्वस्माद्विहित इति विशाब्दायः । आ इत्यनु-
वादन समन्तादिति व्यात्ययानम् । स इत्यस्य एवेति ।
'स गतो' [भा. पा. १।८६०] 'सष्ट गतो' [भा. पा.
१।१००८] इत्यतो वा हे रूपमेतत्, न तु तदः, व्यास-
मित्याद्यनुपपत्तेः । समन्ताद्गतः सर्वगत इत्यर्थः, स व्यासः ।
कत ? वीति हेतोः । कोऽप्यं तनयोऽसौ हि विशाब्दः
अतत उपरिशात् यच्च किञ्चिदिति भगवतः सर्वगत-व
प्रमाणम् ॥ ३७ ॥

७ ह. पै. भा.— द्यूनमिति । छलयतां छन्नगतीनां द्यूतमस्मि । जेतृणां जयोऽस्मि । व्ययमायिनां
व्ययमायोऽस्मि । मत्प्रवतां मात्प्रिकानां मत्प्रमहमस्मि ॥ ३६ ॥ शृणीनामिति । शृणीनां वासुदेनोऽस्मि ।
सुनीनां मननशीलानां सकलपदार्थतत्त्वज्ञानिनाम् । कवीनां क्रान्तदर्शिनाम् ॥ ३७ ॥

८ वें प्र गि — द्यूतमिति । छलयतां वज्रपतां सम्बन्धि
द्यूतसंक्षेपिदेवनादि सवः सधैस्वापहारकारणमहमस्मि । तेज-
स्विनां प्रतापवतां सम्बन्धि तेजः प्रतापोऽहम् । तथा
जेतृणां जयोऽस्मि । व्यवसायिना व्यवसायः परैःकाम्गितको-
पधरूपोऽस्मि । सध्वतां सम्बन्धि सखं ज्ञानसुखादिरूपं
सत्त्वकार्यमहमस्मि ॥ ३६ ॥ साक्षादीभरस्यापि विभूतियु

परिगणनं तद्रूपेणापि ध्यानार्थमिति प्रागेवोक्तम् । द्यूतीना
राजां मध्ये वसुदेवपुत्रस्त्वसुपदेदाऽप्येवमेवाहमस्मि । पाण्डवाना
धनञ्जयस्त्वमेवास्मि । सुनीनां वेदार्थमननशीलानां मध्ये
ध्यातोऽहम् । कवीनां क्रान्तदर्शिणा सुदमदशास्रताना कवि
शुक्र ॥ ३७ ॥

९ व० त० द्वा०— द्यूतमिति । छलयतां सम्बन्धि धर्मद्यूतं छडमहम् ; यथा युधिष्ठिरे भगवत्सेवोपयो-
क्रीडासाधनेष्वक्षलक्षणेपु द्यूतं वा भगवद्विभूति । तत्र च तेजस्विना मध्येऽहङ्काररूपं तेजो महिभूति । दासोऽस्मोति
वा भागवतं वा तत् तत्र जयोऽपि चाहं, कृष्णी कालिङ्गप्रसङ्गऽश्नोद्यथा [भाग १०] बलभद्रनिष्ठः सत्यवापुष्टितो
जयो मे विभूति । अन्योऽपि तथा भावनीय व्यपसाय इत्यादि ॥ ३६ ॥ यदुपवपि स्वस्य विभूतिव्याप्ति
माह— वृष्णीनामिति । यादवाना मध्ये वासुदेवत्वधर्ममयो भगवान् चिन्त्योऽहं (जातोऽहम्) । तेन वासुदेवो
म पुरुषोत्तमस्य विभूतिः । व्यवसायिना फलाव्यभिचासुंयामिभूतिर्वसुदेवगृहे जातो धर्ममयोऽहमन्यत्र केवल
इत्यभियुक्तपादा । यद्वा वसुदेवसुतो यो बलभद्रः स मे विभूतिरिति सोऽहम् । पाण्डवाना पथाना मध्ये ए
स्वहमेव, नरो हि नाम नारायणाश प्रसिद्ध । सुनीना मननशीलाना वेदार्थमननशीलाना मध्ये कृष्णद्वैपायनो
ऽहम् । उशना शुक्रः ॥ ३७ ॥

१० पु. अ त.— द्यूतमिति । छलयता वज्रकाना मध्ये
द्यूतमस्मि, येन क्रीडाक्षेत्रादिधर्मज्ञानेन मोहितो जानन्नपि
यजति । तेजस्विना प्रभावतां मध्ये तेज प्रसा अहमस्मि ।
जयतां मध्ये जयोऽस्मि । व्यवसायिनासुयमवता निश्रयवता
वा व्यपसाय उद्यम निश्रयो वाऽस्मि । सत्त्वता सात्त्वि-
कानां मध्ये सत्त्वमहम् ॥ ३६ ॥ वृष्णीनामिति । द्यूतीना

यादवानां सर्वेषा मध्ये हृदये वासुदेव सर्वमोक्षदाताक्रीडासं-
अंशरस्मि, सर्वं यादवा महिभूतिरूपा इत्यर्थ । पाण्डवाना
मध्ये धनञ्जयस्त्वमेवास्मि । सुनीनां ब्रह्ममननशीलाना मध्ये
व्यास कृष्णद्वैपायनोऽस्मि । कवीनां विदुष्टस्वराजप्रदर्शिणा
मध्ये उशना कविः शुक्रोऽस्मि ॥ ३७ ॥

११ नी० भा० द्वा०— व्यवसायो निश्रयः, उद्यमो वा ॥ ३६ ॥ वृष्णीना यादवानाम् । उशना शुक्रः ॥ ३७ ॥

दण्डो दमयतामस्मि नीतिरस्मि जिगीषताम् ।

मौनं चैवास्मि गुह्यानां ज्ञानं ज्ञानवतामहम् ॥ ३८ ॥

यच्चापि सर्वभूतानां धीजं तदहमर्जुन ! ।

न तदस्ति विना यत्स्यान्मया भूतं चराचरम् ॥ ३९ ॥

१ शं. भा — दण्ड इति । दण्डो दमयतां दमयितृणामस्म्यदान्तानां दमकारणं, नीतिरस्मि
जिगीषतां जेतुमिच्छवां, मौनं चैवास्मि गुह्यानां गोप्यानां, ज्ञानं ज्ञानवतामहम् ॥ ३८ ॥

यच्चापीति । यच्चापि सर्वभूतानां धीजं प्ररोहकारणं, तदहमर्जुन ! प्रकरणोपसंहारार्थं विभूतिसङ्केपमाह
न तदस्ति भूतं चराचरं चरमचरं वा मया विना यत्स्याद्भवेत् । मयाऽप्रकृष्टं परित्यक्तं निरात्मकं
शून्यं हि तत्स्यात्, अतो मदात्मकं सर्वमित्यर्थः ॥ ३९ ॥

२ आ. शं. द्या — अशान्तातुल्यशान्ति प्रवर्तयता
दण्डोऽहं, उन्मथप्रवृत्तौ नियद्वेत्तुरित्यर्थ । नीतिर्यांयो धर्मस्य
जयोऽस्मि प्रदायाह । मौनं वाचयमत्वमुत्तमा वा चतुर्थाधम
प्रति । व्यवसायिद्वारा परिपन्नमाधिजन्य सम्यग्ज्ञानं
ह नम् ॥ ३८ ॥

जाण्यमात्रप्रतिबिम्बितं चैतन्यं बीजम्, विमिति स्थान
अत्रमं वा त्वदतिरेकेण न भवति ? तत्राऽऽह— सचेति ।
तस्यापि स्वरूपेण सत्त्वमागङ्गोक्त— शून्यं हीति । आ
त्मनोऽप्यर्थदित्यर्थः । मयेव सयिदानन्दस्वरूपं सर्व-
विधेरित्यतश्चकारार्थः ॥ ३९ ॥

३ रा. भा.— नियमातिक्रमणे दण्डं कुर्वतां दण्डोऽहम् । विजिगीषूणां जयोपायभृता नीतिरस्मिं
गुह्यानां सम्बन्धिषु गोपनेषु मौनमस्मि । ज्ञानवतां ज्ञानं चाहम् ॥ ३८ ॥ सर्वभूतानां सर्वावस्थाव-
स्थितानां तत्तदवस्थावीजभृत् प्रतीयमानमप्रतीयमानं च यत्, तदहमेव । चराचरं सर्वभूतजातं मया
आत्मतयाऽवस्थितेन विना यत्स्यात्, न तदस्ति; 'अहमात्मा गुडाकेश ! सर्वभूताशयस्थितः'
[१०।२०] इति प्रक्रमात्; 'न तदस्ति विना यत्स्यान्मया भूतं चराचरम्' इत्यत्राप्यात्मतयाऽवस्थान-
ममेव विवक्षितम् । सर्वं वस्तुजातं सर्वावस्थं मया आत्मभूतेन युक्तं स्यादित्यर्थः । अनेन सर्वस्यास्य
सामानाधिकरण्यनिर्देशस्यात्मतयाऽवस्थितेरेव हेतुरिति प्रकटयति ॥ ३९ ॥

४ वे. ता. नं.— नियमातिक्रमण इति दण्डयोग्यत्वं
कथनम्, अदण्डपविषयदण्डस्याविशेषेण नरकहेतुत्वात् । नीति
रस्मिं नीतिमतामिति वक्तव्यम्, जिगीषुणामित्यनेन तु कौश्लो-
ऽन्वय इत्यत्राह— विजिगीषूणां जयोपायभृता नीतिरिति
बुद्ध्यापारविशेषो विवक्षितः । लोकविवेकस्य वाच्यनियमन-
स्य मौनस्य गुह्यत्वाभावात् निर्वाणमुचिनम्; मौनस्यस्या-
त्मविद्यावैषयत्वे तु प्रसिद्धिरागमः स्यात्; नच गुह्यमस्त्वं
मौनस्य, येन 'मात्रे सारवचताम्' [१०।३६] इतिवत्यादि-
त्यत्राह— गुह्यानां सम्बन्धिषु गोपनेषु मौनमस्मीनि ।
गुह्यानां गोपनीयत्वं मौनस्य चापद्रुक्त्वं तत्राह इति गोपने-
पायत्वं सम्प्रतिपद्यते; तत्रात्र सम्बन्धमात्रे षष्ठी गोप्यगोप-
कभावव्यतिरेकेण विधान्ता । 'भूतानामस्मिं चेतना' [१०।२०]
इति चैतन्यमात्रस्य पूर्वमुक्तत्वात् 'ज्ञानं ज्ञानवताम्' इति
पुश्यायीशिविकानित्यनज्ञानविशेषोऽभिमतः, 'तज्ज्ञानमज्ञानमनं-
ऽन्वयदुक्तम्' (उज्जानमेवाह तपोऽन्वयत्वं) [वि. ५. ६।५।८०]
इतिवत् ॥ ३८ ॥ 'सर्वभूतानां बीजम्' इति न प्रमाणादि

मात्रमुच्यते, तस्य साक्षात्त्वमूतवीजत्वाभावात्; नापि बीजा-
दित्यने बीजे, तस्य सर्वभूतसद्वत्सद्बुद्धीतेषु जडमेवमन्वयात्;
तत्राविशेषेण तत्त्वार्थावस्थद्रव्यापेक्षया तत्कारणावस्थो-
पादान्द्रव्यमानमिह विवक्षितमित्यभिप्रायेणाह सर्वव्यस्येति ।
एतेन प्राकृतनैमित्तिकसूत्रादिः 'अहमादिषु' [१०।२०]
इत्यादिनोक्तत्वादिह नित्यसृष्टिहेतुमूततत्त्वद्रव्यगतीरकत्वेन तदे-
तुत्वनपि प्रदर्शितम् । 'यथापि' इत्यनेनाभिप्रेतमाह प्रतीय-
मानमप्रतीयमानं चेति । अप्रतीयमानमनुमानादिवैश-
मित्यर्थः । 'न तदस्ति' इत्यादौ स्वव्यतिरिक्तत्वादिबिधि-
परत्वप्रमब्युदासायाविनाभावावर्थात्किं । उपक्रमविरोध्युपसंहारो
नोदेतुमलमिलभिरायेणाह भूतजातमिति । आत्मतयाऽवस्थि-
तेन अविनाभावमुपादयति अहमात्मेति । व्यतिरेकीक-
पलितमन्वयविशेषं दर्शयति सर्वमिति । उपक्रमोपसंहारयो-
रविनाभावकथनस्य भगवदभिप्रेतं प्रयोजनमाह अनेनेति ।
वचिकचिह्नव्यव्यतिरिक्तः सामानाधिकरण्यमपि तदाश्रयद्रव्य-
स्य भगवच्छरीरत्वादिति प्रागेव प्रपञ्चनमस्मिन् ॥ ३९ ॥

५ आ. भा. भा.— ॥ ३८ ॥ मया विना यद्वत्तं स्यात् तत्रास्ति । विद्यरूप ! अनन्तगतः !
अनन्तभाग ! अनन्तग ! अनन्त ! अनादे ! इत्यादि मौल्यर्थे [म. भा. शां. अ. ३३८] ॥ ३९ ॥

६ ज. प्र. श्री.— ॥ ३८ ॥ 'न तदस्ति विना' इत्यत्र
पदानां व्यवहितत्वाद्भवमाह— मयेति । भगवतोऽजन्तं रूपः
सर्ववैश्यायिकवित्त्वे प्रमाणमाह— विद्येति । विद्ये रूप प्रतिमा

यस्यासौ विषयः । अनन्तानां गतिराशयोऽजन्तगतिः । अ-
नन्ता भागा अवतारा यस्यावगवन्तमागः । अनन्तान्यदार्थान्
गदः अनन्तगः । अनन्त कालापरिच्छिद्य ॥ ३९ ॥

७ ह. पै. भा.— दण्ड इति । दमयितृणां सम्बन्धी दण्डोऽस्मि, अद्रान्तानां दमनकारणम् ।
जिगीषुतां जिगीषूणां नीतिरस्मि । नीतिः पाद्गुण्यम् । गुह्यानां गोप्यानां गुप्तिहेतुमौनमस्मि ॥ ३८ ॥
यथापीति । धीजं प्रगेहकारणम् । न तदिति मद्भेदमाह । मया विना यन्मयाचराचरं चर्मचर्मं वा न
तदस्ति ॥ ३९ ॥

८ वे. प्र. गि — दण्ड इति । नियमातिक्रमे दमयतां
दण्डयतां मयाऽहं दण्डोऽस्मि । जिगीषुतां जेतुमिच्छतां जयो-
पायभृता नीतिरस्मि । गुह्यानां गोपनेहेतुनां मौनमवचनमस्मि ।
न हि तुल्यं शिष्यस्याभिप्रायः केनचित्पापने । तत्रज्ञानवतां
सम्बन्धि ज्ञानमहम् ॥ ३८ ॥
एवम् 'आदिपानामहं शिष्यः' [१०।२१]
'अपारम्भं ज्ञानं ज्ञानवतामहम्' [१०।३८] इत्यत्रानां
गी. श्लो. ३३

सामानाधिकरण्यनिर्देशानामर्थं दर्शयति— यथापीति । सर्वेषां
चराचरात्मकानां भूतानां यदीनें प्ररोहकारणमुत्पत्तितयानं
द्वयं, तदहमेव । अतो मया विना यन्मयाऽवति चरमचरं वा
भूतं वस्तु, तत्राशयेव । अतः सर्वस्य प्रयत्नस्य मयाकार्पण्येन
ममनिर्देशेऽवगवतामाहताभेदं परेवतिने सामानाधिकरण्यनि
भासः । एवं 'अहमात्मा गुडाकेश !' इति प्रस्तुत्य
'अहमादिषु मया च भूतानामना दव व' [१०।३०]

४ वे. ता. चं.— निरशेषवचनप्रत्ययता प्रायुक्तमेव स्मारयति—‘नान्तोऽस्ति’ इति । दिव्यशब्देन देशविशेषपर्यन्तत्वादिष्विच्छायां पूर्वमनियतदेशवर्तिनामदिव्याना प्रपन्न इव ध्यतेत्यत उक्तं कल्याणोनामिति । ‘विभूतीरात्मन शुभा’ [१०।१९] इति ह्युपनात्मम् । उद्देशत एकदेशत प्रयोजकाकारै विभूत्युद्धारणेत्यर्थः । तदभिप्रायणाह केन्द्रियुपाधिभिः सङ्घेपत इति ॥ ४० ॥ ‘प्राधान्यत’ [१०।१९] इत्युपक्रम्य प्रपञ्चवर्धमानुक्तानामवदयकत्वेत्यप्रपन्नविभूतीनां सद्गुहाभिः प्रायेणोपमहरति ‘यन्त’ इति लोकेन । विभूतिशब्दस्य प्राकरणिकमर्थमनुक्तानामुक्तोक्तं ईशित यस्मत्प्रमिति । सत्त्वं सान्द्रोऽन जन्तुर । वीप्साभिप्रायव्यञ्जनाय जातशब्दः । विभूतिमच्छ्रीमच्छब्दो पौनरुक्त्य परिहरति कान्तिमदिति । नियन्तव्यविशेषविषयता वा गोवलीवद्व्यायात्पौनरुचि परिहार

इत्यभिप्रायेणाह धनधान्यसमृद्ध वेति । ऊर्जितमित्युक्तं त्वादिशामान्यविविधायामितरपात्रव्येयध्यान् ; विशिष्टमभेदा कल्याणेति । ऊर्जशब्दो ह्यननत्वेन सत्ताहोक्तवत् । विभूतिमदित्यादि बलादिमता प्रदर्शनम् । ‘मम तजोश सम्भवम्’ इत्युक्तं विमहगततजोऽव्यकदेशोपादानरव प्रतीकवदिति तत्रिणामय प्रकृतौपयिक तेजसत्त्वाद्यर्थमाह तेज परामि भजनसामर्थ्यमिति । बोध्यमनाभिभवो नाम तत्र च कथमशसद्भावः ? इत्यत्राह ममेति । अन्नित्यवशचेरित्येव चिन्तायोग्याशानिर्णयार्थं ममेत्यवश्याभिप्रायो विवृत । न सर्वगोचरत्वाभ्युत्पत्त्याप्येति तत्र तत्तादिसिद्धि । यथा ईशान्ते लिनश्चन्माहृतस्य तुणेरुत्पादिक वेगलेषामात्रभवम्, तद्विशेषे भाव । तेजोश सम्भवो यस्य ततेजोऽशसम्भवम् ॥ ४१ ॥

५ आ. मा. भा.— ॥ ४० ॥ यद्यद्विभूतिमदिति विस्तरः । निष्पन्नादीनि तत्स्वरूपाण्येव । अन्यानि तु तेजोयुक्तानि । तथा च पैङ्गिरिलेषु—‘विशेषका रद्रन्वेन्द्रदेना राजन्याद्या अंशयुतान्यनीना । कृष्णव्यासौ रामकृष्णौ च रामरूपिलयज्ञप्रमुखाः स्वयं सः’ इति ॥ ‘स परेको भार्गवदाशरथिकृष्णाद्यास्त शयुतान्यजीनाः’ इति गौतमखिलेषु । ‘रूपयो मनसो देना मनुपुत्रा महौजसः । कला’ सर्वे हेरेते सप्रजापतयः स्मृताः ॥ एते स्वाशकलाः (चाशकलाः) पुसः कृष्णस्तु भगवान्स्वयम्’ इति भागवत [१।३।२७, २८] ऋष्यादीनशयुतत्येनोक्त्वा वराहादीन्स्वरूपत्वेनाह । तुशब्द एवार्थः । अन्यस्त विशेषो न इत्याप्यगतः । अशत्वं तत्राप्यगतम् ‘उद्धरहात्मन. केशौ’ इति । मृडयन्तीति च बहुवचन चायुक्तम् । न ह्यन्तराऽन्यदुक्त्वा पूर्वमपरामृश्य तत्रियोच्यमाना दृष्टा इत्युच्यते ॥ ४१ ॥

६ ज प्र. दी — ॥ ४० ॥ ‘एष उद्देशत’ [१०।४०] इत्येतच्छब्दोऽनुक्तान्तरागर्हाति प्रतीतिनिरासार्थमाह— यद्यदिति । वक्ष्यमाण बुद्धिस्यमेतच्छब्देन परास्मृतयेते । शूद्राहादिकयोकेरपि लक्षणोकेर्विस्तरत्वादिति भावः । विभूतिमदादिक मम तेनो रूपेणाशेन सह भवतीत्युक्त्या विष्णवादीनामपि भगवदशयुक्तस्व प्रतीयते । तेषामप्येतच्छरणोपेतत्वात्तत्रिहरयथमाह विष्णवा दीनीति । तर्हि विविपयमेतद्वाक्यं ? इत्यत आह— अन्यानि त्विति । इत एतत् ? इत्यत आह— तथा चेति । विशेषका गद्यनान्तविरिञ्च । नैव्यं श्रु । राजन्यश्रद्धेण शहीतन्यापि पुनरपि साक्षादवतारत्वविशेषोचितोपधनार्थम् । उष्णो धर्म सुप्रथि । रामो भागवोऽपि । अशयुक्तत्वेनोक्त्वा ‘कत्र इत्यनेन कला इव कला, न स्वरूपत्वेन । ‘एते स्वाशकला’ इत्यनेन स्वर्णाशकला एव कत्र, न तु पूर्वबहुवचारेणेति । नन्वेते वराहाद्या परमपुत्राद्यर्थांश एव कृष्णस्त्वर्षी भगवान् स्वयमिति प्रतीयते तत्कममुक्तव्याख्यानामन्यथा ? गुणाद्वातु-पत्तेरित्येव आह— तुशाब्द इति । ततथायमथ — एत

वराहाद्या पुस स्वाशकला । कोऽर्थः ? कृष्ण परमपुत्रो भगवान् स्वयमेवेते इति । इत एतत् ? इति चेत् उक्तं धुतिस्वभावात् । अथान्तरस्य सवाराभावविशेषाह— अन्य स्तिप्रति । वराहाद्योऽप्यथा कृष्णोऽशीत्येवैव । इतोऽप्यय विषयो न युक्त इत्याह— अशत्यमिति । तत्रापि कृष्णोऽपि विज्ञास्मिन् व्याख्याने कृष्णस्त्वैकस्वैव प्रकृतत्वात् । ‘इत्थं विष्णुत्तरवाक्ये बहुवचन नोपपन्नमित्याह— मृडयतीति । ननु बहुवचन पूर्वोक्तवराहादिभिः सम्बध्यत न कृष्णेनेति चेत्, न, ‘इष्णस्तु भगवान् स्वय इति वाग्यार्थेन व्यवहितत्वात् । न्यवहितस्यापि पुन सन्निधानाय परामर्शोभावत् । इति गत्यन्तरेऽ याहारायोगात् । असन्निहितेनान्वयवेषेभ्यः ह्यय दशनादिति भावनाह— न हीति । क्रियेति प्रकृतोपदेशोक्तम् । ननु सन्निरेरपि योग्यता बन्वतीति चेत्, सत्यम् । सन्नि मनतिक्रम्य योग्यत्वव्यस्तूक्त ॥ ४१ ॥

७ ए पे भा — नान्तोऽस्तीति ॥ ४० ॥ यद्यदिति । तेजसोऽशस्तेजोश म सम्भवं काण यम्य तत्तेजोशसम्भवम् ॥ ४१ ॥

८ र्थ प्र गि — इत्थं भाषायन कारिदित्यनीलत्वात्वा शब्देन तासांसाप्यवचनार्थं द्वापत्रप्यायाधमुपमहरति— नात् इति । उद्देशत समुपन । स्पष्टमयम् ॥ ४० ॥ विरारगो नाशुयताप्यवचनोपेऽपि विभूतिविस्तरे पुनः पुनः

रुण्डमानमर्जुनमालक्ष्य सङ्क्षेपेण तज्ज्ञानोपायं दर्शयति— बलाद्युक्तं वा यथस्त्वं प्राणिवस्तुमात्रम्, सत्त्वं ममैव यद्यदिति । विभूतिमदैश्वर्ययुक्तं श्रीमद्रोगान्वितं ऊर्जितं तेजोशैल प्रभावंकदेशेन सम्भूतं जानीहि ॥ ४१ ॥

९ व० त० दी०— प्रकरणार्थमुपसंहरति— नान्तोऽस्तीति । एता दिव्या मे विभूतयः प्राधान्यतः उक्तास्ता अप्यनन्ता इति । एष तूद्देशतः प्रोक्तः— नाममात्रेण वस्तुसङ्कीर्तनमुद्देशः— तस्मात्सङ्क्षेपत इत्यर्थः ॥ ४० ॥ पुनश्च साकाङ्क्षप्रति कथञ्चित्सानलयेन कथयन्सर्वसङ्ग्रहार्थमाह— यद्यदिति । सत्त्वं चेतनाचेतनश्च स्तुमात्रं श्रीमत् शोभादिमश्च ऊर्जितं अन्नसमृद्धिमत् अतिशयितं वा तन्मम तेजोशसम्भवं जडजीवान्तर्यामिष्वेकैकांशप्राकट्यात् ममाविन्त्य-योगशक्तेः सच्चिदानन्दैकदेशसम्भवं जानीहीत्यर्थः ॥ ४१ ॥

१० पु. अ. त. — एवं विभूतियुक्तवोपसंहरति— नान्तोऽस्तीति । मम स्वच्छन्दचारिणो दिव्यानां कीडाभिकानां विभूतीनामन्तो नास्ति । पान्तपेति सम्योचनं विभासार्थम् । नन्वन्ताभारे कथमेता एवोका ? इत्याकाङ्क्षायामाह— एष इति । एष तूद्देशतः सङ्क्षेपतो विभूतेर्विस्तरो मया प्रोक्तः । प्रोक्तव्येनान्येपामेताश्च ज्ञानेऽप्यमामप्ये योतितम् ॥ ४० ॥ ननु मया सर्वस्वरूपज्ञानेन सर्वत्र त्वचिन्तनार्थं विभूतिविस्तारः पृष्टः, तस्यान्ताभावोक्त्या मया कुत्र कथं चिन्तनीयः ? इत्याकाङ्क्षायामाह— यद्यदिति । यत् यत् सत्त्वं वस्तुमात्रं विभूतिमत् ऐश्वर्ययुक्तं श्रीमत् सम्प्रच्युक्तं ऊर्जितमेव केनापि प्रकारेणोत्कृष्टतां प्राप्तं स्पर्णायतरे वा तत्तदेवं मम तेजोश-सम्भवं ममाजुभावात्सम्भूतं अक्वण्ड जानीहि ॥ ४१ ॥

११ नी० सा० दी०— नान्तोऽस्तीति बद्देशत एकदेशेन विभूतेर्विस्तरो विस्तारो मया प्रोक्तः ॥ ४० ॥ 'सर्वभूतानां बीजमहं' [३९] इत्युक्त्या स्वस्य सार्वभूम्योक्तैः सर्वे स्वविभूतिरित्युक्तमेव, तथापि तद्ब्रह्मणाशक्तं प्रति प्राह— यद्यदिति । यत्सत्त्वं प्राणिविभूतिमदैश्वर्ययुक्तं श्रीलक्ष्मीः शोभा वा तद्युक्तं ऊर्जितं बलाद्यतिशय-युक्तं तत्सत्त्वं मम तेजसश्चिन्तकैरंशसम्भवं अंशतःसम्भूतं त्वमक्वण्ड जानीहि । लोके यदतिरमणीयं तद्भगवतो रूपमिति ध्यायेदित्यर्थः ॥ ४१ ॥

भगवतः सामस्येन व्यापकत्वम् ।

अथवा बहुनेतेन किं ज्ञातेन तवार्जुन ! ।

विष्टभ्याहमिदं कुरुस्नमेकांशेन स्थितो जगत् ॥ ४२ ॥

इति श्रीमहाभारते शतसाहस्र्यां संहितायां वैयामिक्यां भीष्मपर्वणि श्रीभगव-
द्रीताह्वनिपत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादे
विभूतियोगो नाम दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥

१ शां. भा.— अथवेति । अथवा बहुनेतेनैवमादिना किं ज्ञातेन तवार्जुन ! स्यात्स्वावशेषेण ? । अशेषतस्त्वमिममप्युच्यमानमर्थं शृणु, विष्टभ्य विशेषतः स्तम्भनं दृढं कृत्येदं कृन्तं जगदेकांशेनैकान्ययनेन-पादेन सर्वभूतस्वरूपेणेत्येतत् । तथा च मन्त्रप्रणीः— "पादोऽस्य विश्वा भूतानि " [क्रम. ८।४।१७।३] इति स्थितोऽहमिति ॥ ४२ ॥

इति श्रीमत्पद्मसंस्मरणपत्राजकाचार्यगोविन्दभगवत्पूज्यपादशिष्यश्रीमदाचार्यश्रीशङ्करभगवतः
कृतौ श्रीभगवद्गीतामाप्ये विभूतियोगो नाम दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥

२ आ. शां. व्या.— सर्वेषां मुगमन्वायावयवसो विभूति मुक्त्वा सत्त्वाप्रदार्थं साकल्येन तामाह— अथवेति । पशान्तर पश्चिमार्धमपेत्युत्तम् । बहुधा विलींभनेतेन प्रत्येन संज्ञातेन वावशेषेण एव सत्त्वं न किञ्चित्पल स्यादित्याह— बहु-नेति । न हि विभूतिपुष्पाय हातायु सर्वे हावते कासाबिदेव विभूतीनामुक्तत्वादित्यर्थ । तर्हि केनोपदेशेनास्यासंशयसर्वोऽर्थो ज्ञातुं शक्यते ? तत्राऽऽह— अशेषत इति । विष्टेपन स्तम्भनं विष्टर्यं सर्वभूतस्वरूपेण सर्वत्रसर्वोपादानशक्त्युपाविष्टेनैकेन पादेन इत्थं जगदिष्ट्य स्थितोऽस्मीति शम्भयः । सदैव धूर्ति प्रनाणयति— तथा चेति । तदनेन भगवतो भावाविषा

विभूतीर्ध्वयत्वेन ज्ञेयत्वेन चोपदिश्यन्ते । सर्वप्रपञ्चात्मकं ध्येयं रूपं दर्शयित्वा “त्रिपादस्यामृत दिवि” [ऋक्सं. ८।४।१७।३ यजुस्सं. ३।१।३ छा. उ. ३।१।२।६] इति प्रपञ्चाधिकं निरूपा-

इति श्रीमत्परमहंसपरिभाषकाचार्यश्रीमच्छुद्धानन्दपूज्यपादशिष्यान्न्दशानविरचिते श्रीमद्भगवद्गीताशाङ्करभाष्यव्याख्यान दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥

धिकं तत्त्वमुपदिशता परिपूर्णसच्चिदानन्दैकज्ञानरसतत्पदव्युत्थोऽपि निर्धारित ॥ ४२ ॥

३ रा. भा.—अथवेति । बहुनैतेनोच्यमानेन ज्ञानेन किं प्रयोजनम् ? इदं चिदचिदात्मकं कूलं जगत्कार्यावस्थं कारणावस्थं स्थूलं सूक्ष्मं च स्वरूपसद्भावे स्थितौ प्रवृत्तिभेदे च यथा मत्सङ्कल्पं नातिवर्तेत्, तथा मम महिम्नोऽयुतायुतांशेन विष्टभ्याहमवस्थितः । यथोक्तं भगवता पराशरेण—‘यस्यायुतायुतांशो विश्वशक्तिरियं स्थिता’ [वि. पु. १।१।५२] इति ॥ ४२ ॥

इति श्रीभगवद्रामानुजाचार्यविरचिते श्रीमद्भगवद्गीताभाष्ये दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥

४ वे. ता. चं.—‘प्राधान्यतः’ [१०।१९] इत्युप-कृतमुपसह-हताम् ; अथ सङ्घेपादपि सङ्घेपेण प्रधानाप्रधानसमस्तविद्युतिसमूह-माह ‘अथवा’ इति श्लोकेन । उच्यमानेनेति एतच्छब्द उक्तयवसानराहित्यपर इति भावः । विभूतिपर्यवसानज्ञानरूपं प्रयोजनं न सिञ्चेदित्यभिप्रायेणाह—किं प्रयोजनमिति । इदमित्यनेन तत्तत्प्रमाणप्रतिपन्नैविशेष्यं सूचितमित्यभिप्रायेण चिदचिदात्मकमित्युक्तम् । कार्येत्यादिना कृष्णसन्दाभिरेतविवरणम् । स्थूलं सूक्ष्मं चेति कार्यकारणावस्थयोर्थाकमनन्वयः । स्वरूपेत्यादिना विष्टम्भनप्रयोजनकथनम् । अनित्येषु स्वरूपसद्भावे उत्पत्तिः ; नित्येषु त्वसद्यतिरेकः । नित्यानां स्वरूपमपि हि

इति कविताार्किकसिंहस्य सर्वतन्त्रस्वतन्त्रस्य श्रीमद्भेदभेदनाथस्य वेदान्ताचार्यस्य कृतियु श्रीमद्गीताभाष्यटीकायां तत्पर्यन्तन्द्रिकायां दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥

५ आ. मा. भा.—किमिति ? वक्ष्यमाणप्राधान्यज्ञापनार्थं, न तूक्तनिष्फलत्वज्ञानाय । तथा सति नोच्येत । “अज्ञात्वेनं सप्रियेषुक्तं देवं वरं को विमुच्येत वन्धात्” इत्यग्रेदरिलेषु । त्वं तु बहुफलप्राप्तिसोम्य इति तवेति प्रियेषणम् । अन्यस्तुत्यर्थत्वेन प्रसिद्धर्थैवात्र किञ्चिद्वचः । ‘रागद्वेषौ यदि स्यातां तपसा किं प्रयोजनम् ? ॥ ताशुभौ यदि न स्यातां तपसा किं प्रयोजनम् ? ’ इत्यादौ । प्राधान्यं च सिद्धमेकत्र दर्शनात्सर्वत्र भगवद्दर्शनस्य । ‘यो मां पश्यति सर्वत्र’ [६।३०] इत्यादौ ॥ ४२ ॥

इति श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचिते श्रीमद्गीताभाष्ये

दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥

६ ज. प्र. टी.—‘अथवा बहुनैतेन किं ज्ञातेन’ इति पूर्वो-च्यस्तज्ञानादेशात् तस्य निष्फलत्वमिति प्रतीतिनिरासार्थमाह—किमिति । किमित्यप्यभाषेयो वक्ष्यमाणसर्वव्ययास्वरूपज्ञान-रूपोपरविप्रथतिपरिच्छिन्नप्रस्तुत्स्वरूपज्ञानापेक्षया प्राधान्यज्ञाप-नार्थमेव, न तु कविशेषज्ञानस्य निष्फलत्वज्ञापनार्थम् । निष्फलत्वे तदुक्तित्वव्यर्थपरितिरिच्यर्थं । ननु व्याप्तिज्ञानैव मुक्तिस्मत्त्वा-द्विशेषज्ञानं व्यर्थमेव किं न स्यात् ? इत्यत आह—अज्ञात्वेति । ‘प्रवृत्तिरन्त्यावश्याति’ इत्यादिकं व्यानापेक्षयोः, ज्ञानापेक्षया तु धुनित्यविशेषः, अथवा विच्छिन्नाधिकारिविषयेयं युति ।

ननु व्याप्तज्ञानयोग्यानां विशेषज्ञानं निष्फलमेव, ‘अन्याप्रति तु तदुक्तिः’ इति व्ययस्थाऽस्तु, तवेति विशेषणतामर्थ्यादिल्ल आह—त्वं त्विति । अतो न तव विशेषज्ञानमात्रेणालमिति ज्ञापयितुमिति शेषः । विशेषणस्यान्ययासिद्धत्वात्प्रोक्तव्यवस्था कल्पकत्वमिति भावः । ननु किं ज्ञातेन न विनपीति शब्दा-दुक्तस्य वैकल्ये प्रतीते तदुक्तिवैयर्थ्यप्रसङ्गात् वाचकाविष्फला-ल्पकत्वोर्मेहाफलत्वाभाववादादस्यादौष्या इत्योक्तस्याप्राधान्य-प्रतीतावकाङ्क्ष्यमाणस्य प्राधान्यप्रतीतिरिदुक्तम्, तत्र गौण-प्रयोगे प्रयोजनं वाच्यमिति चेत्, न, विशेषणात्त्वादिति

भावेनाह—अन्येति । स्तुति प्रशस्तताज्ञापनम् । अर्थ प्रयो
जनम् । स्यादिदं व्याख्यानं यदि परिच्छिन्नज्ञानादयासिज्ञानस्य
प्राधान्यं प्रमितं स्यात् । तदेव कृतं ? इत्यत आह—प्राधान्य
इति धीमदानन्दतीर्थभगवत्पदाचार्यविरचितगीताभाष्यस्य टीकायां जयतीर्थविरचितप्रमेयदीपिकायां दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥

चेति । 'धो मा' इति विशिष्टफलकधनात् । न्यायसिद्धोऽप्यर्थो
वाक्यसम्भृत्या दृष्टो भवतीत्यतदुक्तम् ॥ ४२ ॥

७ ह. पै. भा.—अयवेति । अथवा बहुनैतेनैवमादिना किं ज्ञातेन तन्मार्तुन ! स्यात्सान्शेषेण ? ।
शेषतस्त्वमिदं शृणु । अहमेकेन सूक्ष्माशेनेदं कृत्स्नं जगद्विष्टम्य व्याप्य स्थित इति मन्तव्यम् ॥ ४२ ॥
इति श्रीमद्भद्रगवद्गीताव्यायाने दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥

८ व द्र मि—अथवा किमनेन परिच्छिन्नदर्शनेन
वशेषेण ? सर्वत्र मष्टिमैव कुर्विष्याह—अयवेति ।
पवेति पक्षान्तो । बहुना दृष्टवत्पञ्चाशतेन तव किं कार्यम् ?
स्मात् इदं सर्वं जगत् एकानेन एकदशमाशेण विष्टम्याधि ।

व्याप्येति वा, अहमेव स्थित । न मयतिरिक्तं किञ्चि
दस्ति, " पादोऽस्य विश्वा भूतानि " [ऋक्स. ८।४।१०।३
यजुस ३।१।३] इति श्रुतेः ॥ ४२ ॥

इति श्रीभद्रगवद्गीताव्यायाने दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥

९ व० त० श्लो०—एव विभूतिप्रतिष्ठायां योगे निपात्योसहरति—अथवेति । अथवा बहुनैतेनोच्यमानेनेह ज्ञात
शेषेण तव किं ? अहं पुरुषोत्तमोऽसिदिव एकाशेनाक्षरमहिम्नाऽध्यात्मरूपेण कृत्स्नमिदं चेतनाचेतनात्मक
सादृश्यात् कार्यशरीरावस्थं स्थूल सूक्ष्म च विष्टम्य विष्टव्य व्याप्य नित्यम्य च स्थितोऽस्मीति योग ममैश्वर्यं
॥ नीहि । एतेन स्वस्वैकाशेन जगद्विष्टमभ्यधनात् कृत्स्नप्रसक्तिरपि वारिता । तेन माहात्म्यं सूचितम् ॥ ४२ ॥

इति श्रीभद्रगवद्गीताव्यायाने दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥

१० पु स त—एव विभूतिप्रतिष्ठायां योगे निपात्योसहरति—अथवेति । अथवा बहुनैतेनोच्यमानेनेह ज्ञात
शेषेण तव किं ? अहं पुरुषोत्तमोऽसिदिव एकाशेनाक्षरमहिम्नाऽध्यात्मरूपेण कृत्स्नमिदं चेतनाचेतनात्मक
सादृश्यात् कार्यशरीरावस्थं स्थूल सूक्ष्म च विष्टम्य विष्टव्य व्याप्य नित्यम्य च स्थितोऽस्मीति योग ममैश्वर्यं
॥ नीहि । एतेन स्वस्वैकाशेन जगद्विष्टमभ्यधनात् कृत्स्नप्रसक्तिरपि वारिता । तेन माहात्म्यं सूचितम् ॥ ४२ ॥

पयोमित्येवमाह—इदं परिदृश्यमानं जगत् कृत्स्नं सम्पूर्णं
एकानेन ब्रह्मात्मकेन विष्टम्यं यत्वा स्थितोऽस्मिदमेवमवर्णं ।
अनेन सर्वं मन्त्रादारूपमव चिन्तयति भावो बोधित ॥ ४२ ॥
'प्रतीयत जगत्प्रानाविधं स्वाज्ञानभावत ।
विभूतिरपि श्रीरूपस्तत्रातायाऽप्रवीतरम् ॥ १० ॥
इति श्रीभद्रगवद्गीताव्यायाने दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥

११ नी० भा० श्लो०—एव विभूतिप्रतिष्ठायां योगे निपात्योसहरति—अथवेति । मूढान्प्रत्येतदुक्तं, त्वं तु एतावद्वचं विद्धि
एकाशेन एकदेशेनाहमिदं विष्टम्यं व्याप्य स्थितोऽसिम् । ' पादोऽस्य विश्वा भूतानि ' [ऋक्स ८।४।१०।३ यजु-
स ३।१।३] इति श्रुतेः । तस्मात्परिच्छिन्न दर्शने त्यक्त्वा सर्वत्र प्रब्रह्मवृद्धिमेव कुर्वित्याशयः ॥ ४२ ॥
इति भीष्मपर्वणि नैलकण्ठीये भारतभावदीपे श्रीमद्भद्रगवद्गीताव्यायाने दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥

श्रीमद्भद्रगवद्गीतायाः दशमाध्यायस्य माहात्म्यम् ।

श्रीवेद्युवाच—
सर्वज्ञ ! सर्वचैतन्य ! सर्वेश्वर ! गिरां सुरा ! ।
पन्थाऽस्मिं शिव ! मान्येति दृष्ट्वा मान्येन यत्तया ॥ १ ॥
निरूपितमिदं पुण्यं नवमाध्यायमेवमयम् ।
अनेकविस्मयस्वाङ्कयाननमय मधु ॥ २ ॥
यिदन्त्या मम देयेदा । न कतिजानु जायते ।
अङ्गुष्ठा भयपाङ्कुष्ठा वर्धते घृणमन्त्रज ॥ ३ ॥
असीमा महिमाम्मोधिर्गाताना धुतिर्नोवितम् ।
तत्रापि दशमाध्यायं प्रधानं मुनया जगु ॥
तमुद्दिश्य महाध्यायमभिधेहि कथानकर ॥ ४ ॥
धीशिय उवाच—
शृणु सुभाषि ! निदर्शय स्वाङ्गुगस्य दुर्लभाम् ।
तस्मामिय प्रभाषानां पायनीं परमा कथाम् ॥ ५ ॥

आसीत्काशीपुरं विप्रं पुण्यक्रीर्तिपरायणं ।
प्रशान्तचेतां निमुस्तर्हिंसाकार्कश्यसाहस ॥ ६ ॥
निवृत्तिनिरतो नित्यं नितेन्द्रियतया तथा ।
धीरधीरिति विख्यातो नन्द्रीय मयि भक्तिमान् ॥ ७ ॥
निर्लोभंनिगमाम्भाधि सर्वशारखायकाविद् ।
तस्य ध्यानपराधीनचेतसः प्रतिगच्छत ॥ ८ ॥
अन्तरात्मनि निमग्नमनसस्तत्त्वचभुष्य ।
कराचलम्वन तस्य धायत्रात्या दशम्यहम् ॥ ९ ॥
कदाचन चमत्कारकारकं धिमना मुनि ।
आचान्तं विद्धिभासाश्रे परमानन्दमेदुराम् ॥ १० ॥
दृष्टमासाय निद्राणावरणाऽयमवस्थित ।
उपधाय त्रिशालाक्षि ! विद्यालं द्वारदहलीम् ॥ ११ ॥

अशेत निशि निद्राङ्कं तावत्स्यैक्षणः क्षणम् ।
मामपृच्छद्भृङ्गिरितिः प्रणम्य पादपङ्कजम् ॥ १२ ॥

भृङ्गिरितिः उवाच—

अनेन विधिना केन विहितं तव दर्शनम् ।
तपस्ततं हृतं जतं किमेनेन महात्मना ॥ १३ ॥
दत्से प्रतिपदं देवो यस्य हस्तावलम्बनम् ।
अयं न लभते गन्तुं कस्मादस्मात्पुराद्विहः ॥ १४ ॥
यदृच्छया यदा काशीसीमामुल्लङ्घ्य गच्छति ।
न पश्यति तदा सर्वान्पार्थ्वस्थानपि देहिनः ॥ १५ ॥
अत्र हेतुमहं ज्ञातुमिच्छामि स्वामिभाषितम् ।
अनुप्राहोऽस्मि चेद्वस्तु युस्तं चेत्तदुदीरय ॥ १६ ॥

श्रीशिव उवाच—

इमं भृङ्गिरितिः प्रश्नं समाकर्ण्योहसूचियान् ।
कदाचिदासं कैलासपार्थ्वं पुत्रागकाननं ॥ १७ ॥
रणात्लेचस्सुशोणिपूर्णस्तवककाननं ।
कलकण्ठकुलालापकह्लोलितदिगन्तरं ॥ १८ ॥
गल्मदादिदात्युहसमूहस्वरसकुले ।
भ्रमहारत्रयीयन्त्रमोलसद्विन्दुवनुरे ॥ १९ ॥
प्रबुद्धसारथिप्रान्तकदलीकन्दलालये ।
कस्तूरीहरिणोपेते किन्नरस्वरमोहिते ॥ २० ॥
रोमन्धमन्धरापाङ्गे कापि कापि निषेधिते ।
हंसैः कौरुषु पाण्डित्यं कुयाणि सङ्कुले कुकेः ॥ २१ ॥
निहाद्विद्यन्नीरुभ्रसमीरणविलोडिते ।
माधवीपुष्पनिर्वाससीधुक्षीवमधुव्रते ॥ २२ ॥
उन्मीलत्रिवलीपुष्पगुच्छसौरभनिर्भरे ।
प्रास्कुलशकुलामोदमदमन्थरपत्रपदे ॥ २३ ॥
सोमाद्रुतपीयूषक्षालितक्षितिमण्डले ।
अध्यास्य वेदिकामेकामहं क्षणमवस्थितः ॥ २४ ॥
उद्गण्डशाखिसहृद्स्फुटन्मन्यामुत्तोरकैः ।
प्रकम्पिताचलच्छायो वयौ षण्डसमीरणः ॥ २५ ॥
पञ्चादभूमहाघोषो निर्घोषितदरीतटः ।
अवातरत्ततः कश्चित्पत्नी गगनगह्वरात् ॥ २६ ॥
शारदानीरदच्छायः कज्जलानामिधौच्यः ।
तमसामिव सहात पक्षच्छेदीव पर्वतः ॥ २७ ॥
अवष्टम्य क्षितिं पद्भ्यां पद्मी मां प्रणताम सः ।
आनीय पञ्चमभ्लानमसौ मत्पादयोर्व्यधात् ॥ २८ ॥
अथासौ स्पष्टया वाचा पथी स्तोत्रमुदीरयत् २८

पशुयुवाच—

जय देव ! चिदानन्द ! सुधासिन्धो ! जगत्पते ! ।
सदासद्भायनासङ्गकह्लोलानन्तयेभ्य ! ॥ २९ ॥
उद्धतवासनामत्या मलत्रयविचजित ! ।
जितेन्द्रियपराधीन ! समाधिप्रान्धविग्रह ! ॥ ३० ॥
निरुपाधे ! विनिर्मुक्त ! निराकार ! निरामय ! ।
निस्सीम ! निरदङ्गार ! निरावरण ! निर्गुण ! ॥ ३१ ॥
दारणागतसन्प्राणप्रवीणचरणाशुभ्र ! ।
भीममालमहाभ्यालभ्यालक्ष्मणमनोमय ! ॥ ३२ ॥

कुठारभिग्रदैत्येन्द्र ! गण्डपित्तमहाविष ! ।
त्रिपुरप्रमदाभालसिन्दुरोद्भ्रूलिमारजन ! ॥ ३३ ॥
कात्यायनीकुचास्मोजवकुकुडुमचचित ! ।
नमः प्रमाणद्वाराय नमः प्रामाण्यरूपिणे ॥ ३४ ॥
नमश्चेतन्यनाथाय नमस्त्रैलोक्यरूपिणे ।
वन्दे तव पदाम्भोजं योगप्रवरकुम्भितम् ॥ ३५ ॥
अपारभयपापाधिपारारवतरणाद्भृतम् ।
वाचस्पतिरपि स्तोत्रे भवतो न प्रगल्भते ॥ ३६ ॥
सहस्रवदनस्यापि कर्णान्द्रस्य न चातुरी
त्यर्हणे महादेव ! कोऽहमल्पमतिः खगः ॥ ३७ ॥

श्रीशिव उवाच—

स्तोत्रमेतत्समाकर्ण्य कृतं तेन पत्रत्रिणा ।
तमवोचमहं कोऽसि कुतस्स्याऽसि विहङ्गम ! ॥ ३८ ॥
हंसेन सदृशः काये वर्णे काकेन सन्निभः ।
प्रयोजनं यदुद्दिश्य प्रातोऽसिहं तदुच्यताम् ॥ ३९ ॥
इति पथी मया पृष्टः प्रश्रयानतकन्धरः ।
जगद श्चक्षणया वाचा पथी वान्यविदां वरः ॥ ४० ॥

पशुयुवाच—

देवेश ! भ्रूजटे ! विद्धि मां मरालं स्वयन्मुखः ।
कर्मणा येन कार्ण्यं मे जातमायुनिकं विभो ! ॥ ४१ ॥
तदाकर्ण्य सर्वज्ञ ! पृष्टं यदि तदुच्यते ।
मानसात्सरसः पृथ्वीयात् प्रातोऽस्मि सङ्कटम् ॥ ४२ ॥
सौराष्ट्रनगरादारारसरसि स्फुटस्मृत्युते ।
वाल्लन्दुखण्डधवलान्मृणालकवलानहम् ॥ ४३ ॥
आदाय लब्धसौहित्या निरगां गगनं द्रुतः ।
विहायसस्ततस्तस्मादकस्मादपते भुवि ॥ ४४ ॥
अथ मोहपरीतात्मा सर्वथा विकलेन्द्रियः ।
वेपमानवपुर्मोहात्स्पृष्टः शीते समीपौ ॥ ४५ ॥
प्रबुद्धः पतने हेतुमपश्यन्नात्मनस्तदा ।
अहो ! किमेतदापन्नमय पातः कथं मम ॥ ४६ ॥
कालिमा येन कायेऽस्मिन्पककूर्पूरपाण्डुरे ।
इत्यहं विनमयाविष्टो यावत्कुर्वे विचारणाम् ॥ ४७ ॥
तावदभ्युदहाङ्गानीमधौपमहमीदृशीम् ।
उत्तिष्ठ हंस ! वक्ष्यामि कारणं पातकार्ण्ययोः ॥ ४८ ॥
अथोत्थाय समागत्य मया मध्ये सरीवरे ।
दृष्ट्वा राजीविनीं रस्यां राजीवैः पञ्चभिर्गुताम् ॥ ४९ ॥
कारणं प्रष्टुमारेभे कार्ण्यस्य पतनस्य च ।
अथ तत्र घनश्यामान्स्वर्णवर्णाम्भराशुताम् ॥ ५० ॥
चतुर्मुजान्गदाशङ्खचक्रगङ्गेहृद्युधान् ।
किरीटहारकेयूरकुण्डलसुतिचित्रितान् ॥ ५१ ॥
अद्राक्षन्मन्तरिक्षस्याम्बुचयानियुक्तानि पदं ।
नत्या प्रदक्षिणीरुह्य पञ्चपद्मां सरोजिनीम् ॥ ५२ ॥
आत्मीयं पातमारभ्य पृष्टे तद्विलितं मया ॥ ५२ ॥

पशुयुवाच—

कलहंस ! गतोऽसि त्वं मां विलङ्घ्य विहायताम् ।
तेन पातकार्ण्येन पतितोऽसि महोतले ॥ ५३ ॥

तेनैव कालिमां काये तावकीये च लक्ष्यते ।
 भवन्तं पतितं वीक्ष्य कृपापूर्णं चेतसा ॥ ५४ ॥
 मध्यमेनामुनाऽध्वजेन चन्द्रन्या जातसौरभम् ।
 आध्याय षट्पदाः पष्टिसहस्राणि त्रिंशं ययुः ॥ ५५ ॥
 एते ये भवता दृष्टा नीलाहपलसमन्विताः ।
 सर्वे ते सप्तमेऽर्तान्ते जन्मन्यासन्मुनेः सुताः ॥ ५६ ॥
 अस्यैव सरस्वतीरे तेपुस्ते परमं तपः ।
 कदाचित्कामिनी काञ्चिच्चम्पकस्तवकस्तनी ॥ ५७ ॥
 चलापाङ्गकलाकान्तरङ्गितरसालसा ।
 नासामुक्ता कलज्यांस्त्राचुम्बितस्मितदीपितिः ॥ ५८ ॥
 वीणां विन्यस्य कुचयोर्धनेऽस्मिन्मधुरं जगौ ।
 गायन्त्याः स्वन्तमारुप्यं ब्रह्मणा हरिणा इव ॥ ५९ ॥
 तां समागत्य ते सर्वे सममेव व्यलोकयन् ।
 मया दृष्टा नमोऽयमित्युचुस्ते परस्परम् ॥ ६० ॥
 मुष्टामुष्टि ततस्तेषां स्नातृणामभवद्रणः ।
 अन्योन्यमुष्टिनिष्पृष्टश्च लस्यकतजीविताः ॥ ६१ ॥
 ते भुक्त्वा निरपान्नापोऽन्यभूयुः सारसा युधि ।
 तदा ते श्वापदाञ्जनुर्दग्धा चण्येन वह्निना ॥ ६२ ॥
 ततो मातङ्गतमेत्य पथि पान्यातघातयन् ।
 घने विषोर्वकं पीत्वा ते ययुर्ममभन्दिरम् ॥ ६३ ॥
 खरोष्ठ्युक्तामार्जारजन्मान्यासाद्य च क्रमात् ।
 ततो मधुव्रता जाता वर्तन्तेऽपि सरोवरे ॥ ६४ ॥
 अद्य मे गन्धमाघ्राय प्रापुस्ते वैष्णवं पदम् ।
 शृणु पश्यद्भ्रू । दक्ष्यामि येन मय्यास्ति वैभवम् ॥ ६५ ॥
 पतस्माञ्जन्मनः पूर्वं नृतीये जन्मनि श्रितौ ।
 सरोजवदना नाम द्विजातेः कन्यकाऽमयम् ॥ ६६ ॥
 पातिमार्थकनिरता मुलुमुध्वणे रता ।
 कदाचित्सारिकामेका पाठयेत्यधिलभितम् ॥ ६७ ॥
 सारिका भय पापे । त्वं पत्या शशाङ्गिन् कुप्यता ।
 प्रेत्य सारित्यमासाद्य पातिब्रह्मप्रसादतः ॥ ६८ ॥
 मुनीनामेव सदने कन्या काचित्पुपोप माम् ।
 गीतानां दशमाध्यायं विभूतिरिति विद्युत्तम् ॥ ६९ ॥
 प्रातः पठति विभ्रोऽस्तावधौयं तमघापहम् ।
 कालेन सारिकादेहमहं हित्वा विहङ्गम् ॥ ७० ॥
 दशमाध्यायमाहात्म्यादसंशयात्प्रामाण्यं दिवि ।
 पद्मावनीति विरूपाता पद्याया दयिता सती ॥ ७१ ॥
 कदाचन मया पान्त्या विमानेन विहायसा ।
 पतत्सरोवरं रम्यं विलोभ्य विमलाम्बुजम् ॥ ७२ ॥
 अवतीर्य जलश्रीडा यावदाद्यप्यते मया ।
 दुर्घासास्तावदायातो विवक्षा तेन वीक्षिता ॥ ७३ ॥
 तद्भयात्परिनीरुपे भूतमेतन्मया स्वयम् ।
 पद्मघां पद्मद्वयं मेघ द्वयं हस्तद्वयेन च ॥ ७४ ॥
 मुपेन पद्मभाम्नाञ्जमिति पक्षाम्बुजा स्वहम् ।
 दृष्टा तेन मुनांद्भेन कौपयलितचभुया ॥ ७५ ॥
 अन्तेनैव स्वरूपेण तिष्ठ पापे । दाते सत्मा ।
 इति शार्पं समुत्सृज्य तेन चान्तद्वयं क्षणात् ॥ ७६ ॥
 इति श्रीपाद्मोत्तरे श्रीगीतानामाहात्म्ये गीतादशमाध्यायमाहात्म्यकथनं नामाष्टौल्लिखिकदासतमोऽध्यायः ॥ १० ॥
 गी. द्वि. ३४

विभूत्यध्यायमाहात्म्याद्वाणी मे न विलीयते ।
 महिल्लङ्घनमात्रेण पतितोऽसि महीतले ॥ ७७ ॥
 अद्य शोपनिवृत्तिर्मे तिष्ठतस्ते खगोत्तम ! ।
 निशामय मया गीपमानमध्यायमुत्तमम् ॥
 यस्याऽऽकर्णनमात्रेण त्वमद्यैव विमोक्ष्यसे ॥ ७८ ॥
 पशुवाच—
 इत्यसौ दशमाध्यायं पवाठ शृक्षण्या गिरा ।
 तमाकर्ण्य तथा दत्तमादाय च सरोरहम् ॥
 मया समर्पितं तुभ्यं पशिन्या परमुत्तमम् ॥ ७९ ॥
 श्रीशिव उवाच—
 इत्युक्त्वा स जहां देहं तदद्भुतमिजामभवत् ॥ ८० ॥
 भृङ्गिरिट्टिवाच—
 पुरातनमयं कोऽयं ब्रह्महंसोऽमघत्कथम् ।
 तदाप्रतः कुतो हेतोर्हससर्जं कलेवरम् ॥ ८१ ॥
 श्रीशिव उवाच—
 इति भृङ्गिरिटेर्वाङ्मयमारुप्याहं तदाऽब्रवम् ।
 द्विजवैश्रमिनि पूर्वश्मिजन्मन्ययमजायत ॥ ८२ ॥
 सुतया इति विख्यातो ब्रह्मचारी जितेन्द्रियः ।
 घसन्पुरुकुले कुर्वन्वेदाध्ययनमवहम् ॥ ८३ ॥
 मुदुष्ट्युपणं सम्पत्तिवद्धाति स भक्तिरतः ।
 शयानस्य गुरोः शर्यां निद्रितः स पदाऽरुशक्त ॥ ८४ ॥
 तेन पापेन तिर्यक्त्वमयं स्वर्गेऽपि लभ्यथात् ।
 पद्मयोनिमरालानां मन्थे जातस्त्वतो द्विजः ॥ ८५ ॥
 अस्मिजन्मन्यमुप्येह पुराऽस्मल्लोकनायधि ।
 गीतानां दशमाध्यायं नलिन्या कथितं ततः ॥ ८६ ॥
 आकर्ण्य विहगो लेभे ब्रह्मज्ञानमनुत्तमम् ।
 सोऽयं विप्रकुले जातो दशमाध्यायवैभवात् ॥ ८७ ॥
 जन्मग्यासचशादस्य दिशोररिपु मुष्णाम्बुजात् ।
 गीतानां दशमाध्यायः समुल्लसति सर्वदा ॥ ८८ ॥
 तदर्थपरिणामेन सर्वभूतेष्ववस्थितम् ।
 शङ्खचक्रधरं देवमथे पद्यति सर्वदा ॥ ८९ ॥
 यस्मिन्वास्मिन्सदैवास्य दृष्टिः शिग्या शरीरिणि ।
 स न मुक्तो भवेत्सर्वः सुरायां ब्रह्महाऽथवा ॥ ९० ॥
 तद्विहाय मया विप्रः परमात्मस्वरूपिणा ।
 इदं नगरमानीतो मुपितक्षेत्रं स्वभायतः ॥ ९१ ॥
 अत्रत्यानां मनुष्याणां मुक्तिः कतले स्थिता ।
 तेनास्य दृष्टिभातेन विशोपोऽन्यो न जापते ॥ ९२ ॥
 न ददामि यद्विगन्तुमहमस्य पुरारुतम् ।
 दशमाध्यायमाहात्म्याचत्वज्ञानं सुदुलमम् ॥ ९३ ॥
 लब्धमेतेन मुनिना जीवन्मुक्तिरियं तथा ।
 तेनास्य चलतो हस्तं ददामि पथि गच्छतः ॥ ९४ ॥
 दशमाध्यायमदिमा सोऽयं भृङ्गिरिटे । महान् ।
 इति भृङ्गिरिटेरे कथितं यत्कथानकम् ॥ ९५ ॥
 तवैदमत्र कथितं सर्वपापप्रणाशनम् ।
 नरो पाऽप्यथया नारो योऽपि कोऽपि स वा पुनः ॥
 अस्य ध्रुपणमात्रेण सर्वधर्मकलं लेभेत् ॥ ९६ ॥

श्रीमते रामानुजाय नमः ।

श्रीमद्यामुनमुनिप्रणीतो गीतार्थसंग्रहः ।

[अध्यायः ११]

एकादशे स्वमाहात्म्यसाक्षात्कारावलोकनम् ।
दत्तमुक्तं विदिप्राप्तयोर्भक्त्येकोपायता तथा ॥ १५ ॥

श्रीमद्भिगमान्तमहादेशिकवेङ्कटनाथविरचिता गीतार्थसङ्ग्रहरक्षा ।

साक्षात्कारहेतुभूतमवलोकनं साक्षात्कारावलोकनम् । अवलोकयतेऽनेनेति अवलोकनमिह दिव्यं वशुः ।
विदिप्राप्त्योरिति दर्शनस्याप्युपलक्षणम् । तथाहि गीयते— ‘ भक्त्या त्वनन्यया शक्य अहमेवंविधोऽर्जुन ।
ज्ञातुं द्रष्टुं च तत्त्वेन प्रवेष्टुं च परन्तप । ’ [११।१४] इति । अयं तु सङ्ग्रहो द्वादशारम्भे सप्तविंशति
विवक्षद्विव्याख्यातः— ‘ भक्तियोगनिष्ठानां प्राप्यभूतस्य परस्य ब्रह्मणो भगवतो नारायणस्य निरङ्कुशैर्भक्तैः
साक्षात्कर्तुकामार्जुनायानवधिकारिण्यकारुण्यौदार्यसौशील्यादिगुणसागरेण सत्यसङ्कल्पेन भगवता स्वैर्भक्तैः
यथावदवस्थितं दर्शितम् । उक्तं च तत्त्वतो भगवज्ज्ञानदर्शनप्राप्तीनामैकान्तिकात्यन्तिकभगवद्भक्त्येकलभ्यत्
[रा. भा. १२।१]— इति ॥ १५ ॥

श्रीमद्भगवद्गीतायाः

विश्वरूपदर्शनयोगो नामैकादशोऽध्यायः ।

विश्वरूपदर्शनामिलापिणोऽर्जुनस्य प्रश्नः ।

अर्जुन उवाच— मदनुग्रहाय परमं गुह्यमध्यात्मसंज्ञितम् ।

यत्त्वयोक्तं वचस्तेन मोहोऽयं विगतो मम ॥ १ ॥

१ श्रीशाङ्करभाष्यम् ।

भगवतो विस्मृत्य उक्ताः, तत्र च 'विष्टम्भाहृमिदं कृत्वन्मेकांशेन स्थितो जगत्' [१० । ४२] इति भगवताऽभिहितं श्रुत्वा यज्जगदात्मरूपमाद्यमेश्वरं तत्प्रासादात्कर्तुमिच्छन्नर्जुन— उवाचमद् नुग्रहायेति । मदनुग्रहाय ममानुग्रहार्थं परमं निरतिशयं गुह्यं गोप्यमध्यात्मसंज्ञितमात्मानात्मविषैकविपर्ययत्त्वयोक्तं वचो वाक्यं, तेन ते वचसा मोहोऽयं विगतो मम; अविवेकवृद्धिरपगतैत्यर्थः ॥ १ ॥

२ ज्ञानन्दगिरिकृता शाङ्करभाष्यव्याख्या ।

तेन तेनाऽऽत्मना भगवदनुग्रहानुग्रहार्थमुक्त्वा विस्मृतीरनुवदति— भगवत् इति । परस्य सोपाधिकं निरुपाधिकं च चिद्रूपध्वेयत्वेन ज्ञेयत्वेन चोक्तमित्यर्थः । सोपाधिकमेश्वरं रूपमशेषजगदात्मकं विश्वरूपमविष्टत्वाध्यायान्तरमवतारयमन्तरप्रश्लोपयोगित्वेन वृत्तं कर्तयति— तत्र चेति । यदेतदशेषप्रपञ्चात्मकमखिलस्यैतस्य जगतः कारणं सर्वज्ञ सर्वेश्वरवत्प्रमुक्त

तदिदं श्रुत्वा तस्य साक्षात्कारं यियाचिपुरादौ वृष्टवानित्याह— श्रुत्वेति । मयि कृष्णं निमित्तीकृत्योपकारोऽनुभवस्तदर्थमिति वचसो विशेषणम् । निरतिशयत्वं परमगुरुरपार्ययाधनत्वम् । 'अशोच्याम्' [२।११] इत्यादि त्वम्यदर्थप्रधानवाक्यम् । मोहस्य 'अयं' इत्यात्मसाक्षिकत्वं दर्शयति । अविवेकवृद्धिरज्ञानविषयांसात्मिका ॥ १ ॥

१ 'मोहोऽयं विगतः' इति, इत्युक्तरूपस्यैव मोहस्य निवृत्तिः, न तु सर्वस्य; तथात्वे इतः परं प्रश्नोपदेशायोरस्योगत् । सर्वमोहनिवृत्तिस्तु— 'नशो मोहः' (१।८।०३) इति वक्ष्यते । अयं च विशेष— अत्र 'अयं मोहः' इति, तत्र 'मोहः' इति चोक्त्या ज्ञायते । उक्तं च भगवता प्रथममस्य मोहस्य निवृत्तिं, पश्चात् मोहशामान्यस्येति— 'यज्जगत्त्वा न पुनर्मोहमेवं चास्त्यसि पापद्व ॥ येन मृनान्यरोपाणि ह्यसृशानन्ययो मयि' (४।३०) इत्यनेन ॥ 'मन्' 'मदनुग्रहाय' इति छेदः, मदिदि पञ्चमी । मन्निमित्तमित्यर्थ इति केचित् । अत्र धामनः—

अन्वयव्यतिरेकान्यामन्यासं द्विविधं मतम् । तत्राक्षरगणविष्वसो व्यतिरेकेण सिद्धयति ॥

जडात्रयैरेव विज्ञानसन्वयानुपपद्यते । विदिष्यते परममित्यतस्तत्सन्वयसाविना ॥

यद्वाश्रमिन्द्रियार्थं भगवदुपमेव तत् । इति प्रतीतिजनकं त्वध्यासं गुह्यमुच्यते ॥

अ. या. न. वं. ५ प्रविरेकपुकेऽन्वया यदुक्तं मदनुग्रहाय । वचोऽन्वयात् तत्र तदेव गुण जडत्वेऽभ्युपगतेः ॥

—इति छविन्तरं प्रतिपादयामास ।

नञ्वास्तु— सप्तमेऽध्याये ज्ञानविज्ञानवर्गानुपपद्यन् तस्मिन्प्रश्ने चान्यत्करुणस्य, नवमदशमयोश्च व्यपक्ष्यस्य यन्ज्ञानतुल्यं, तदेतद्वैतनाभ्यासमभया व्यपदिश्यन् इत्याहुः । तदुपपत्तम्, द्वितीयाध्याय एवाभ्यासोपदेशोपपत्त्यात् । नवमदशमयोश्चोक्तत्वात् ज्ञानमुक्तमित्यपि तथा मूलमेव । परमेधररुणस्य व्यपक्ष्यत्वात् । उक्तं केतुदिव 'अव्यक्तोऽयम्' (२।३५) 'यथा तन्मिदं सर्वं जगदव्यक्तमिति' (१।४) इति । विभूतयो हि विभोः सारारिक रूप, न पुनर्न्यक्तमिति वेदान्तविशामतिरोहितमेवेत्यान्तो तावत् ॥ अत्र श्लोके अक्षराधिक्यद्वयमेतदध्यायप्रमेयस्य सर्वाधिक्यद्वयमादेति केचित् । धृतस्य दुःखीकार्यभवनस्य, मदिप्यते दिग्दशित्करदर्शनस्य चानुग्रहानन्यविनामन्वानन्दत्वात्तदर्थेऽनुज्ञानवपानयुक्तमक्षराधिक्यमित्यन्ये । न चान्यत्करुणोक्तं इत्यनीयः, 'न वा एतेनाक्षरेण चट्टदक्षि विदिति' (८. भा. १।१।१) इति दृष्टेः । — अविगीता ।

३ रामानुजभाष्यम् ।

एवं भक्तियोगनिष्पत्तये तद्विबुद्धये च सकलेतरविलक्षणणेन स्वाभाविकेन भगवदसाधारणेन कल्याण गुणगणेन सह भगवतः सर्वात्मत्वं, तत एव तद्व्यतिरिक्तस्य कृत्स्नस्य चिदचिदात्मकस्य वस्तुजातस्य तच्छरीरतया तदायत्तस्वरूपस्थितिप्रवृत्तित्वं चोक्तम् ; तमेतं भगवदसाधारणं स्वभावं कृत्स्नस्य तदायत्त स्वरूपस्थितिप्रवृत्तित्वां च भगवत्सकाशादुपश्रुत्य एवमेवेति निश्चित्य तथाभूतं भगवन्तं साक्षात्कृतकामो ऽर्जुन उवाच । तथैव भगवत्प्रसादादनन्तरं द्रक्ष्यति ; 'सर्वार्थमयं देवमनन्तं विश्वतोमुत्तमम्' [११११] 'तत्रैकस्थं जगत्कृत्स्नं प्रविभक्तमनेकधा' [१११३] इति हि वक्ष्यते ।

४ वेङ्कटनाथकृता तात्पर्यचन्द्रिका ।

विश्वरूपाध्यायमद्वैतारयितुं विबुद्ध्यायार्थं सङ्ग्राह— एवमिति । भक्तियोगनिष्पत्तये तद्विबुद्धये चेति प्रयोजनकथनेनानन्तरमर्जुनस्य दिदृक्षा भक्तिविबुद्धयधीनेति सूचितम् । सकलेतरविलक्षणणेति सकलेतरवैलक्षण्यरूपणेत्यर्थं, यद्वा सकलेतरस्वभावविलक्षणणेत्यर्थं । एतेनानवधिकातिशयत्वमुक्तं भवति । 'अनन्यभाषारण स्वामाविक्रमनवधिकातिशयम् इति पूर्वोक्तस्यात्र प्रातिलोभ्येन प्रत्यभिज्ञानात् सकलेतरविलक्षणणेन भगवदसाधारणेनेत्यनयोर्व्येष्ट हेतुसाध्यभावेन अनन्यत्समाधिकरादित्यात्पर्याच नावयंकयम् । गुणार्थनियमधीनमभक्तिविबुद्धिफलभूतदिरक्षामूलमुत्तराध्यायोपादात्सकामानुनन्तरमवतरायति— तमेतमिति । त सर्वातिशयितम्, एत उक्तप्रकारम् । भगवत्सकाशादित्यनेन निधयहेतुमूतमात्तत्वं सूचितम्, नद्याचार्यान्तरसकाशादुपश्रवणे दिह

ध्याया सत्यामपि दर्शनप्रार्थनं घटत इति च भावः । 'एवमेतत्' इत्यादिश्लोकार्थभिप्रायेणाह— एवमेवेति निश्चितेति । ननु 'एवमेतथात्य' इति पूर्वोक्तमभ्युपगम्य 'दृष्टमिच्छामि ते रूपमैश्वरम्' [१११३] इत्यर्थान्तरस्य रूपविशेषस्य दिक्षणवचनमिव भाति, ततश्च कथं तथाभूतं भगवन्तं साक्षात्कृतुं क्व इत्युच्यते ? तत्राह— तथैवेति । धृतप्रकारेणेत्यर्थः । तद्विबुधेति— सर्वार्थयैति । 'अह सर्वस्य प्रभवः' [१०१६] इत्यादिना 'विष्टभ्याहमिदं कृत्स्नमेकाशेन स्थितो जायते विष्टभ्यो विष्टोऽहम्' [१०१४२] इत्यन्तेन प्रतिपादितो हाशोऽत्र विष्टविशेषात् बन्धेन प्रत्यक्ष प्रत्यभिज्ञायत इति भावः । अत्र साक्षात्कारप्रार्थयितुं मदनुग्रहाय' इत्यादिभिस्त्रिभिः श्लोके कृत्स्नान्तिरिक्तस्य भक्तिमत्त्वं च दर्शयति ।

३ रा. भा.— मदनुग्रहायेति । देहात्माभिमानरूपमोहेन मोहितस्य समानुग्रहैकप्रयोजनाय परमं गुह्यं परमं रहस्यमध्यात्ममंज्ञितम्— आत्मनि वक्तव्यं वचः 'न त्वेनाहं जातु नासम्' [१११२] इत्यादि 'तस्माद्योगी भगवर्जुन !' [६१४६] इत्येतदन्तं यच्चयोक्तम्, तेनायं ममात्मविषयो मोहसर्वो विगतो दूरतो निरस्तः ॥ १ ॥

४ धे ना चं— एत प्रथमेन अध्यायमहाशक्तिस्त्वारस्यात् 'महाप्यथौ' इत्याद सप्तमाद्यस्य प्रथमवचनात्परमनरवन्दनचक्रान्तोपायप्रवणतत्पलातुवादं क्रियत इत्यभिप्रायेणाह— देहात्मेति । 'मोहो विगत' इत्यनन्तरमभिमानात् मच्छब्देन मोहविशिष्टस्वरूप विरहितमित्यभिप्रायेण माहृत इत्येतदनुग्रहम् । मदनुग्रहाय' इत्यनेन न ह्यन्यत्तनानवाप्तनरवन्दनस्येत्येत्यभिप्रायेण इत्येवमसाक्षात्कृतमनामप्येति । युद्धप्रसादान्तरात्प्राप्तनरवन्दन निरस्तः । परमशब्दविशिष्टमनुग्रहप्रदानेन 'मोहं वैरागिणं गुणानाम्' [१०१३८] इत्युपश्रुत्यन्तरीतिभ्युत्पन्नस्य रहस्यमद्वैतस्याध्यायः । गुण-

तमभक्तियोगशेषवत्त्वात्परमरवन्दनविशेषमित्याह्य कल्याणपठेन सूचितम् । आत्मनि प्रतिपादित्वनाशित्वनाशित्वान्तेऽध्यात्मत्वमित्यभिप्रेत्य आत्मनि यत्कथ्यमित्युक्तम् । उपोद्धातान्मध्यमपदप्रस्तावश्लोकार्थोक्तवच्छेष जीवात्मनश्च मशमध्यायमद्वैतमद्वैतमाह— न त्वेनाहमिति । 'सत्यं सङ्गिनम्' इत्यवदनुवारात् 'अयम्' इत्यपरोपनिर्देशेन युक्तं ममात्मविषय इति । 'विगत' इत्यनेन मोहेन सयोगेण एवात्मन निरदोषविनाशो विश्रान्त इति प्रदर्शितस्यैवत् । दूरतो निरस्त इति सत्कालस्यापि तिरस्कारदुःखविनष्ट इत्यर्थः ॥ १ ॥

'५ आनन्दतीर्थेण (भाष्यायै) भाष्यम् ।

अम् । गया भूते ध्यानं शक्यं तथा स्वरूपस्थितिरनेनाध्यायेनेत्यने ॥ १ ॥

६ जयतीर्थकृता प्रमेयदीपिका ।

एतदध्यायप्रतिपाद्यमर्थाह—यथेति । दशमान्ते [४२]
 'विष्टभ्याहमिदं कृत्स्नमेकांशेन स्थितो जगत्' इति ध्यातो-
 पालनं सङ्क्षेपमोक्तम् । न च सङ्क्षेपमोक्तस्य ध्यानं शक्यम्,
 बुदावनारोहात् । अतो यथाभूते ध्यामन्पे विन्तरेण ध्रुते ध्यानं

शक्यं भवति, तथाभूतस्वरूपस्थितिरनुनाय प्रदर्शितस्यानुवा-
 देन अनेनैकांशेनाध्यायेनोच्यते । स्वरूपप्रदगेन विश्वरूपस्य
 मायादिना तदैव निर्माय विमृष्टत्वं निवारयति ॥ १ ॥

७ श्रीमदनुमद्विरचितं पैशाचभाष्यम् ।

एवं भगवन्मुखात्मज्ञोपविस्तराभ्यां विभृतिं श्रुत्वा पररूपं प्रदृशकामोऽर्जुन उवाच— मदनुग्रहायेति ।
 अध्यात्मसंज्ञितमध्यात्मप्रतिपादकं वचनमप्युपचाराणाध्यात्ममंज्ञितमित्युच्यते ॥ १ ॥

८ श्रीवेङ्कटनाथप्रणीतं ब्रह्मानन्दगिर्यारव्यानम् ।

एवं दशमोऽध्याये भगवतो विबुधय उपादिष्टाः । एकादशे
 तदीर्थे विश्वरूपप्रदर्शनमनुवर्णयते । तत्र तावत् 'अतोऽध्यात्म-
 शोचः' [२।११] इत्यादि 'विष्टभ्याहमिदं कृत्स्नमेकांशेन
 स्थितो जगत्' [१०।४२] इत्यन्तं भगवत्पदुद्देशानामर्थ्यं
 विगतमोहः स्वकीयं कृत्वाथमावमानेदयत्तु उवाच-मद्-
 अनुग्रहायेति । परमं गुणं अतिरहस्यमपि मदनुग्रहाय मम
 शिष्यमानेन प्रपन्नस्य मोहनिवर्तनरूपानुपदैकप्रयोजनाय च ।

स्वया परमकारणिकेन सर्वज्ञेन अध्यात्मसंज्ञितं 'अध्यात्मं'
 इति शब्दितनामानामाभिव्यक्तिविषयम् 'न खंवाहं जातु
 नास्म' [२।१२] इत्यादि 'तस्माद्योगी भवाऽर्जुन !'
 [६।१६] इत्यन्तं स्वयंदायप्रधानं प्रथमपदरूपं वचन-
 मुक्तम्, तेन ममायं मोहः 'अहमेवां हन्ता, मयैते हन्यन्ते'
 इत्यादिरूप विनष्टः, आत्मनः सर्वविकारशून्यत्वोक्तः ॥ १ ॥

९ श्रीवह्नुमाचार्याविष्कृता तत्त्वदीपिका ।

अथातोऽष्टभिरध्यायैर्गौराश्रयवर्धतः । पुष्टपादना भगवता मोचितः स इतीर्यते ॥ १ ॥
 स्वनिगमवचसा महिम्नाने भक्त्या स्वधर्ममयादा । कुण्डलावृतसुखभगवत्समाश्रयेणैव धर्मतः पुष्टिः ॥ २ ॥
 मयादावचने पुष्टिः स्वकार्यायिप्रदर्शने । इति मयाद्या मिश्रं पुष्टिरूपं प्रदर्शयते ॥ ३ ॥
 पूर्वोच्ययात्नते परमासाधारणयोगः विभूतेरक्षरैश्चर्यस्य स्वस्य विष्टभ्याहमिति श्लोके योगालम्ब्यैश्वर्यमुदीरितं
 तद्विशिष्टरूपं दिग्बुधुः पूर्वोक्तमभिनन्दयन्नर्जुन उवाच मदनुग्रहायेति चतुर्भिः । गुणध्यात्मसंज्ञितं 'अहं सर्वस्य
 प्रभवः' [१०।८] इति स्वमाहात्म्यनिरूपकं मयादावरूपं यत्त्रयोक्तं वचन्तेन मम गतो मोहः ऐश्वर्याज्ञानरूपः ।
 माहात्म्यनिरूपकं वाक्यमेव ते श्रुतं, न तु तथा स्वरूपं दृष्टं तथेति भावः ॥ १ ॥

स्वनिगमवचसा महिम्नाने भक्त्या स्वधर्ममयादा । कुण्डलावृतसुखभगवत्समाश्रयेणैव धर्मतः पुष्टिः ॥ २ ॥
 मयादावचने पुष्टिः स्वकार्यायिप्रदर्शने । इति मयाद्या मिश्रं पुष्टिरूपं प्रदर्शयते ॥ ३ ॥

१० श्रीपुरुषोत्तमजीकृतामृततरङ्गिणी ।

हृष्णात्मत्वं हि जगतो विभृतिरूपनामरः ।
 अवगत्य च तद्रूपं ददृग् हरिमाप्यश्रवीत् ॥ १ ॥
 पूर्वोच्ययागते 'विष्टभ्याह' [१०।४२] इत्यनेन स्वकीया-
 त्मकत्वेन विश्वस्य स्वात्मकत्वं प्रतिपादितम्, तद्रूपदर्शनेऽहुर-
 जुनो भगवन्त विज्ञापयति-मदनुग्रहायेति चतुर्भिः । मदनु-

ग्रहाय मम स्वीयत्वेन ग्रहणाय परमं परः पुरुषोत्तमो मीयते
 अनुमीयते यस्मात्तादृशम् । अतएव गुह्यं सर्वपातनाख्येयम् ।
 अध्यात्मसंज्ञित आत्मानामविभक्तिविषयत्वेन सर्वारूपं यत्
 स्वया वचो 'विष्टभ्याह' इत्युक्तं, तेन ममाऽय रूपे मोहो
 विदोपेण गतो नष्ट इत्यर्थः ॥ १ ॥

११ नीलकण्ठकृतो भारतभाष्यदीप ।

पूर्वस्मिन्नध्याये योगो विभृतिश्च व्याख्येयत्वेन प्रतिज्ञातो 'एतां विभृतिं योगं च मम यो वेत्ति' [१०।७] इति
 'आत्मनो योगं विभृतिं च जनादेन । भूयः कथय [१०।१८] इतीतरेण च श्रोतव्यत्वेन प्रायितो, तत्र 'अहमात्मा
 गुहाकेदा । सर्वभूताशयस्थितः' [१०।२०] इति सङ्क्षेपेण योगो भगवतः सर्वभूताधारत्वलक्षणं वक्तुः प्रारिबभृति-
 कथनात् ; तदन्ते च 'विष्टभ्याहमिदं कृत्स्नमेकांशेन स्थितो जगत्' [१०।४२] इति । कुसुलेन घान्यमिव मयेदं
 जगद्विष्टव्यमित्युक्त्वा स एव स्मारिततत्त्वेव भगवतः सर्वभूताधारत्वं साक्षात्कृतुकामोऽर्जुन उवाच— मदनुग्रहा-
 येति । मयि अनुग्रहोऽनुग्रह्या तदर्थं मदनुग्रहाय परमं सद्यः शोकमोहनिवर्तकत्वेनोत्कृष्टं गुह्यं गोप्यं अध्यात्म-
 संज्ञितमालानामविश्वैकार्यं ज्ञात्मध्यायार्थं तत्संज्ञितं यत्त्रया वचः 'अतोऽध्यात्मशोचः' [२।११] इत्यादिना
 पद्याध्यायपर्यन्तं स्वयंदायैशुद्धिप्रधानं ' नार्यं हन्ति न हन्यते' [२।१९] इत्यात्मनोऽकृतृत्वाभोक्तृत्वप्रतिपा-
 दकं वचम्, तेन मम मोहः अविवेकोऽयं विदोपेण गतो नष्टः । अत्र प्रथमे पादेऽश्वाराधिक्यमार्थम् ॥ १ ॥

हृष्णात्मत्वं हि जगतो विभृतिरूपनामरः ।
 अवगत्य च तद्रूपं ददृग् हरिमाप्यश्रवीत् ॥ १ ॥
 पूर्वोच्ययागते 'विष्टभ्याह' [१०।४२] इत्यनेन स्वकीया-
 त्मकत्वेन विश्वस्य स्वात्मकत्वं प्रतिपादितम्, तद्रूपदर्शनेऽहुर-
 जुनो भगवन्त विज्ञापयति-मदनुग्रहायेति चतुर्भिः । मदनु-

९ व० त० दी०—भवाप्ययाविति । जगत्कारणत्वं तव मया श्रुतं, माहात्म्यमपि च सर्वं; तद्विदं विभूतिरूपं तव मयेति ॥ २ ॥

१० पु. अ. त.—किञ्च—भवाप्ययाविति । भूतानां भवाप्ययो उत्पत्तिनामौ 'अहमादिश्च' [१०।१०] इत्यादिना हे कमलपत्राक्ष दृष्टयैव तापनायक ! स्वतो मया विस्तरशः श्रुतौ । अव्ययं स्थितिरूपं पालनरूपं माहात्म्यं महत्त्वं नाषानन्तरपालनरूपं चापि श्रुतं, 'तेन मोहो नष्टः' इति पूर्वगैवाव्ययः ॥ २ ॥

११ नी० भा० दी०—भवेति । तथा सप्तमाध्यायनारभ्य दशमपर्यन्तं त्वया भूतानां भवाप्ययावप्युक्तौ 'अहं सर्वस्य प्रभवो मत्तः सर्वं प्रवर्त्तते' [१०।८] इति, तावपि मया विस्तरशस्त्वत्तः श्रुतौ । हे कमलपत्राक्ष ! अव्ययं माहात्म्यमपि 'न च मां तानि कर्माणि लिम्पन्ति' [१।९] इति । विषमसृष्टिकर्तुरपि वैषम्यनैर्घृण्यदोषो नारित, जगत्कर्तुरपि विकारगन्धो नास्तीत्येवमादिरूपतत्पदार्थशुद्धिप्रधानं श्रुतमित्यनुयुक्तः ॥ २ ॥

एवमेतद्यथाऽऽत्थ त्वमात्मानं परमेश्वर !

द्रष्टुमिच्छामि ते रूपमैश्वरं पुरुषोत्तम ! ॥ ३ ॥

१ शां. भा.—एवमिति । एवमेतत्—नान्यथा यथा येन प्रकारेणाऽऽत्थ कथयसि त्वमात्मानं रमेश्वर ! तथापि द्रष्टुमिच्छामि ते तत्र ज्ञानैश्वर्यशक्तिवलीर्यतेजोभिः सम्पन्नमैश्वरं वैष्णवं रूपं पुरुषोत्तम ! ॥ ३ ॥

२ आ. शां. व्या.—त्वदुक्तोऽयं विश्वासाभावात् तस्य दृक्षा, किन्तु कृतार्थीबुभूयेत्याह—एवमेतदिति । येन श्रेण सोपापिकेन निरुपाधिकेन चेत्यर्थः । यदि ममाऽऽत्थत्वं धिय मद्राक्ष्ये ते मानं, तर्हि किमिति मदुक्तं दिदृक्षते ? कृतार्थीबुभूयेत्युक्तं मत्वाऽऽह—तथाऽपीति । चतुर्भुजादिरूपनिवृत्त्यर्थमाह—ऐश्वरमिति । तदथाचष्टे—ज्ञानेत्यादिना ॥ ३ ॥

३ रा. भा.—एवमिति । हे परमेश्वर ! एवमेतदित्यवधृतम्, यथात्थ त्वमात्मानं ब्रवीषि । पुरुषोत्तम श्रितवात्सल्यैकजलधे ! त्वैश्वरं त्वदसाधारणं सर्वस्य प्रशासितृत्वे, पालयितृत्वे, स्रष्टृत्वे, संहर्तृत्वे, भर्तृत्वे, याणगुणाकरत्वे, परतरत्वे, सकलेतरविसजातीयत्वे चावस्थितं रूपं द्रष्टुं साक्षात्कर्तुमिच्छामि ॥ ३ ॥

४ वे. ता. चं.—'परमेश्वर !' इत्यनेन वाक्यापेक्षितसहेतुभूतं परमात्त्वादिकं विवक्षितमित्यभिप्रायेणाह—हे परमेश्वरेति । तद्यज्ञनाय स्वसंवादनार्थात्त्वद्युदासेन श्रुतप्रतिष्ठापनाय चाह एवमेतदित्यवधृतमिति । आश्रितजने दोषपरिहारेणः कापुत्रा इति द्वाहः । अतोऽत्र दिदृक्षमाणे स्वस्मिन् दोषानादररूपनिरतिशयपौरुषं पुरुषोत्तमशब्देन विवक्षितमित्यभिप्रायेण आश्रितवात्सल्यैकजलधे इत्युक्तम् । पुरु संनोतीति वा व्युत्पत्तिरिहाभिप्रेता ; 'आविश्य विमर्षि' [१।५।१०] इति वक्ष्यमाणं वा ज्ञापितम् । एवं परत्वसौलभ्ये समाख्याभ्यामुक्ते । 'ते' इति निर्देशे सत्यपि 'ऐश्वरम्' इति वचनमीश्वरत्वस्वभावान्निव्यञ्जकत्वपरमित्यभिप्रायेण त्वदसाधारणमित्युक्तम् । तस्यैव प्राक्प्रपञ्चितप्रक्रियया विवरणं सर्वस्येत्यादि । एव स्वभावविशिष्टो हीश्वरशब्दार्थ इति भावः । प्रशासितृत्वादी रूपस्यावस्थानं नाम तदुक्त्यैर्गुणसमूहान्चेद्विद्वत्सत्तदभिष्यञ्जकत्वम् । यदा प्रशासितृत्वेऽवस्थानं 'यथादि' केशवे इतिमवशाः प्रतिपेदे' [मं. भा. २।६।११] इति न्यायेन स्वदर्शनमात्रेण वेरीताभ्यन्तरस्य विनिर्बन्धं सम्यक्प्रतिदिदुत्वात् । कल्याण-

गुणाकृत्वैऽवस्थानं नाम अवतारविग्रहवदङ्गत्वाद्यभिनयानर्हत्त्वम् । पालयितृत्वेऽवस्थानं तु सत्त्वप्रवर्तनादिमुखेन । स्रष्टृत्वेऽवस्थानं स्वावयवैभ्यो ब्रह्मरक्षादीनां चातुर्वर्ण्यदीनां च प्रवृत्तेः । संहर्तृत्वेऽवस्थानं तु बक्ष्यमाणप्रसनादिना । भर्तृत्वेऽवस्थितित्त्वे 'तत्रैकस्यम्' [१।१।३] इत्यादिभिः स्फुटीभवित्यति । परत्वेन शक्तिताया ब्रह्मरक्षादीनां स्वैकदेशोऽवस्थानस्य 'ब्रह्मणामीश्वरम्' [१।१।५] इत्यादिना बक्ष्यमाणतया परतरत्वोऽवस्थानं युक्तम् । सकलेतरविसजातीयत्व इति त्वत्समस्तनिगमनम् ; तत्फलितं वा ; परमेश्वरपुरुषोत्तमसम्युच्चमभिप्रेतकथनं वा । 'परस्य मे योगमैश्वरम्' इति गुणतमारम्भे स्वयमुक्तस्यापातप्रतीतार्थस्य दर्शनप्रार्थनानुसारेण 'रूपमैश्वरम्' इति । स्वरूपपरतया योजनायाम् 'ऐश्वरम्' इत्येकमौपचारिकम् ; इतरत्वेनैव मुख्यम् । स्वरूपानुबन्धेन तु विग्रहदिदृक्षा गर्भिता । रूपशब्दः स्वरूपस्यादिसमस्तासाधारणाकारवरो वा । रूपं प्रकारमित्यर्थः । 'द्रष्टुम्' इत्युक्ते दर्शनसमानाकारोऽपि ज्ञाने दर्शनसम्प्रयोगात्सत्त्वच्छेदार्थं चाक्षुषज्ञानमात्रपरत्वं च व्यक्त्वेऽपि साक्षात्कर्तुमित्युक्तम् ॥ ३ ॥

५ आ. मा. भा.— ॥ ३ ॥

६ ज. प्र. दी.— ॥ ३ ॥

७ ह. पै. भा.— एवमिति । ईश्वरस्येदमैश्वरम् ॥ ३ ॥

८ चें. प्र. गि.— तदेवाह—एवमिति । हे पुरुषोत्तम ! तवेदानीं दृश्यमानान्मातृपुरुषादन्यदेश्वरं रूपं 'विष्टभ्याहमि-
दम्' [१०।४२] इत्युक्तं द्रष्टुमिच्छामि । 'तत्रैतस्य जगत्सूक्त-
मपश्यत्' [११।१३] इति हि वक्ष्यते । 'इच्छामि' इत्यनेन
परीक्षार्थं न त्वदीयरूपदर्शनम्, परन्तु कृतार्थीजुम्भूपथैव, न हि
परत्वसौलभ्यकाष्ठं परमेश्वरं त्वामासाद्य सम्प्रति कृतार्थी न

भवन्कदाचिदहं कृतार्थो भविष्यामीति सूचितम् । इदमेव स्पष्ट-
यति—एवमेतदिति । हे परमेश्वर ! यथा येन प्रकारेण सोता-
धिनेन निरुपाधिनेन च निरिन्द्रियैश्वर्येणात्मानं त्वमात्रं कथं
यसि, एवमेवैतन्नान्यथा । तथा च न भवद्वाक्ये मनाविश्रान्त-
शङ्केति जन्मसाफल्यसम्पादनायैव त्वद्रूपदर्शनेन संश-
यायः ॥ ३ ॥

९ व० त० दी०— एवमेतदिति । सत्त्वमेवैतत्, अत्राविश्वासो मम नास्तीति । परं तादृशैश्वर्यं योगारूपं यत्
तत्तत्रैश्वरं रूपं द्रष्टुमिच्छामि । हे पुरुषोत्तम ! नहि मादृशस्त्वयि सति न सिद्धमनोरथो भवितुमर्हतीति भावः ॥ ३ ॥

१० पु. अ. त.— कथं ज्ञातव्यं मोहो नष्ट इति ? इत्या-
दाह्य नष्टमोहानां भगवद्वाक्ये विश्वासो नियत इति
तदाह—एवमिति । हे परमेश्वर सवांपीठ ! यथा त्वमात्मानं
स्वरूपरूपमाय वदामि 'न मे विदुः' [१०।३] इत्यनेन
सवांज्ञातत्वं, 'विष्टभ्याहम्' [१०।४२] इत्यनेन सवां-
त्मत्वं, 'ददामि बुद्धियोगं तं' [१०।१०] इत्यादिना स्वरूप-

यैव ज्ञातव्यम्, एवमेतत् यथार्थमेवेत्यर्थः । यथार्थत्वोक्त्वा
पूर्वमज्ञातस्वरूपोऽहम्, अनुना विभूतिनिरूपणेन 'विष्ट-
भ्याहं' इति कृपोक्त्या च तद्विन्तनेन 'सर्वात्मत्वज्ञानपुञ्जो जग-
इति स्वातृभवो व्यञ्जितः । अथातो ज्ञातस्वरूपस्तद्रूपं दर्श-
त्याह—द्रष्टुमिति । हे पुरुषोत्तम ! ते तत्रैव तत्त्वमसि
नामेश्वरं नानाविहासक रूपं द्रष्टुमिच्छामि ॥ ३ ॥

११ नी० मा० दी०—एवमिति । यत् त्वं 'विष्टभ्याहमिदं कृत्स्नमेकांशेन स्थितो जगत्' [१०।४२] इति
आत्मानं जगदाधारमात्रं तद्विष्ट इत्यमेव, न ममात्रासम्भावनाऽस्ति । हे परमेश्वर ! ते तत्र रूपं ऐश्वर्यमीश्वरस्यैवं
विश्वात्मकं मायामयमित्यर्थः । हे पुरुषोत्तम श्राराधरातीत ! विश्वरूपं मायामयं, वास्तवं तु रूपं मायावीर्यमि-
त्येश्वरमिति पुरुषोत्तमेति च पदाभ्यां लभ्यते । तथा च वक्ष्यति—'माया ह्येषा मया सृष्टा यन्मां पश्यसि नारद ॥
सर्वभूतगुणैर्मुक्तं नैवं मां (त्वं) ज्ञातुमर्हसि' [म. भा. १२।३३९।४५; ४६] इति । उक्तं च शुद्धं रूपमभिनेन
'अव्यक्तोऽयमचित्त्योऽयम्' [२।२५] इति ॥ ३ ॥

**मन्यसे यदि तच्छक्यं मया द्रष्टुमिति प्रभो ! ।
योगेश्वर ! ततो मे त्वं दर्शयाऽऽत्मानमव्ययम् ॥ ४ ॥**

१ शां. भा.—मन्यसे इति । मन्यसे चिन्तयामि यदि मयाऽर्जुनेन तच्छक्यं द्रष्टुमिति प्रभो
स्वामिन् ! योगेश्वर—योगिणो योगास्तेषामीश्वरं योगेश्वरः । हे योगेश्वर ! यस्मादहमतीवार्थी ह्यु,
ततस्तत्त्वान्मे मद्रूपं दर्शय त्वमात्मानमव्ययम् ॥ ४ ॥

२ आ. शां. व्या.—द्रष्टुमयोगे जुनो दिरताः इत्या- प्रसाधनेभ्य इति प्रभु । लक्षणया योगाद्व्यर्थनाह—योगिनि
शङ्कयाऽऽह—मन्यसे इति । प्रभवति मृष्टिचित्तिसंसारप्रवे- इति । तत्र इत्यादि व्याकृते—यस्मादिति ॥ ४ ॥

३ योग एवामन्तीति योगा योगिनः, 'अहं आदिभ्योऽन्' (अत्र. ५।२।२०) येषामीश्वरः । उक्तं च एतन्मना
'योगविदा मेता' (म. भा. १३।१५।१६) इति । अन्ये तु—योगिनां 'योगः सानन्दोपायव्ययानुवृत्तिरिति ३' (अत्र
१।३।२) इत्यादावभिहितानामीश्वर इत्येव व्याकृतम्, न तु योग एवामन्तीति योगास्तेषामीश्वर इति । न हि एतन्मना
योगकर्मण्येव भगवन् उक्तं भवति, किन्तु योगिनि गतदारीवप्रति द्यामित्यम् । तत्र प्रकृतानुपयोगि । न च योगकर्मण्येव
योगसामर्थ्यविनामपोऽपेक्षित इति वाक्यम्, गादकृत्स्नत्वामिनो नृपस्य गायकृत्स्नत्वमिति यथोक्तमेव सुप्तमित्यु-
च्यते केतने इत्यना, 'सद्विद्वान्मात्मानं दर्शय, अयानं त्वत्पूर्वं दर्शयेति वाच्य इत्येकं । अथवा योगिनि किदादिरेवमिति वरः ।
—अविगीता ।

३ रा. भा.— मन्वस इति । तत्सर्वस्य सृष्टु, सर्वस्य प्रशासितु, सर्वस्याधारभूतं, त्वद्रूपं मया द्रष्टुं शक्यमिति यदि मन्वसे, ततो योगेश्वर ! योगो ज्ञानादिकल्याणगुणयोगः, 'पश्य मे योगमैश्वरम्' [११।८] इति हि वक्ष्यते । त्वद्यतिरिक्तस्य कस्याप्यसम्भावितानां ज्ञानबलैश्वर्यधीर्षशक्तितेजसां निधे । आत्मानं स्वामन्वयं मे दर्शय । अव्ययमिति क्रियाविशेषणम् । त्वां सकलं मे दर्शयेत्यर्थः ॥ ४ ॥

४ वे. ता. चं.— सर्वस्य स्रष्टृत्वादिना तत्त्वव्यपरा-
सृष्टधुताकारोक्तिः । अत्रापि स्वरूपपरत्वे मुख्यता ; रूपपरत्वे,
प्रकारमात्रपरत्वे च प्राप्तवदनुसन्धेयम् । योगो ज्ञानादि-
कल्याणगुणयोग इति— अत्राणिमाथैष्वैश्वर्यकिरपि गुणानु-
प्रविष्टा, योगनिर्वाहकत्वादिमात्रं तु दिक्षिताकारान्तररहतामा-
वादन न विवक्षितमिति भावः । दर्शयित्वाणो ह्यकारोऽत्र
दिक्षित् । न चाजुनायायाज्ञयोगायर्थांतरं प्रदर्श्यते, योग-
शब्दश्च प्रत्यभिज्ञायत इत्यभिप्रायेणाह पश्येति । प्रभुशब्देन
यदि त्वं मन्वसे, तदा न किञ्चित् दुष्करमित्यभिप्रेतं गुण-

विशेषवत्त्वं दर्शयति— त्वद्यतिरिक्तस्येत्यादिना । अथवा
योगेश्वरशब्दाभिप्रेतोक्तिरियम् । 'अथपतिर्धनपति, इत्यादि-
बहुभूयस्यस्वापेक्षया गुणानामपि नियमनेन वा योगेश्वरशब्द
इति भावः । 'त्वाम्' इति आत्मशब्दस्यार्थान्तरं त्वयुक्तम्,
'मां' इति च वक्ष्यत इति भावः । अव्ययशब्दस्यात्र निष्प्रयो-
जनत्वशङ्कान्युदात्ताय, स्रष्टृपञ्चाख्यवद्रूपप्रदर्शनविरोधपरिहा-
राय, विशेषतो दिक्षोरपेक्षितार्थपरत्वं दर्शयति अव्ययमिति ।
क्रियाविशेषणमिति । ततः किमित्यत्राह त्वां सकल-
मिति । समस्तगुणविभूतिविग्रहादिविशिष्टरूपमित्यर्थः ॥ ४ ॥

५ आ. मा. भा.— प्रभुः समर्थः ' नास्ति तस्मात्परं भूतं पुरुषाद्वै सनातनाद् ' इति मोक्षधर्मे (?)
'प्रसुरीशः समर्थश्च' इत्याद्यभिधानम् ॥ ४ ॥

६ ज. प्र. दी.— 'मन्वसे यदि' इत्यत्र प्रभुशब्दो न स्वा-
मित्त्वमात्रार्थः ; किन्तु तत्रातिसामर्थ्यात् त्वत्सामर्थ्यैवाती-
न्द्रियस्यापि दर्शनमिति भावेन प्रयुक्त इत्याशयेनाह— प्रसुरि-

ति । ईश्वरस्य निरतिशयसामर्थ्यं प्रमाणमाह— नास्तीति
भूत समर्थम् । प्रभुशब्दस्य समर्थित्वेऽभिधानमाह—
प्रभुरिति ॥ ४ ॥

७ ह. पै. भा.— मन्वस इति । योगशब्दात्समाधिवचनादर्शादित्वाद् अत्ययः । योगो विद्यते
येषां ते योगाः ; योगानामीश्वरो योगिनामीश्वरो योगेश्वरस्तस्य सम्बोधनम् ॥ ४ ॥

८ वे. प्र. मि.— न च अहं 'द्रष्टुमिच्छामि' [१।१३]
इत्येतावन्तं त्वद्रूपं दर्शयितव्यम्, किन्तु मद्रधिकारं द्रष्टुयेत्याह
— मन्वस इति । हे प्रभो ! तत्त्ववैद्वरं रूपं मयाऽजुनेन द्रष्टुं
शक्यमिति यदि मन्वसे ततस्त्वहिं योगेश्वर ! त्वं अव्ययमप-
रिच्छिन्नमात्मानं स्वरूपं मे दर्शय । अत्र 'मन्वसे' इत्यनेन
त्वन्मननमेव मम दर्शने शक्तिः, न त्वन्वस्तिक्विदस्तीत्युक्तं भवति।
कथं पुनर्मननमात्राच्च दर्शनाधिकारः ? इत्यतः 'प्रभो' इति

हेतुगर्भं सम्बोधनम् । अनधिकारिणमप्यधिकारिकृतं शक्नोति ;
अतस्त्वन्मननमेव ममाधिकारः, 'इच्छामाद्य प्रभोः सृष्टि' इति
शाखादिति भावः । योगिजन एवाधिकारी मत्स्वरूपदर्शने;
कथं स्वमयोग्यधिकारी कर्तव्यः ? इत्याशङ्क्य अयोगिनमपि
योगीकृतं शक्नोतीत्याह— योगेश्वरेति । योगोऽप्येवामिति
योगा योगिनः— अर्थजापञ्च— तेषामीश्वर ! ॥ ४ ॥

९ व० त० दी०— तत्रापि न मत्कृत्वा लभ्यमिदं किन्तु त्वदिच्छयैवेत्याह— मन्वसे यदीति । योगेश्वरेति
साधारणो यो योगी भवति सोऽपि स्वमाहात्म्यं दर्शयति, स्व तु योगेश्वरः सर्वसमर्थ इति दर्शय । अथवा ननु
तव सारथ्ये निष्पण्णे वसुदेवमुतं मां किमित्येवं स्तोपीति चेन्नैवं भ्रामयितव्यं, त्वदादिमुनिवाक्यविश्वासाः
पुरुषोत्तमं परमेश्वरमेव त्वां जानन्नपीत्याशयेनाह योगेश्वरेति । न च तवैश्वर्यदर्शने कश्चिदप्यसौ योगेश्वरत्वादिति
भावः ॥ ४ ॥

१० पु. अ. त.— स्नेहायां सात्मानि भगवद्विच्छा-
नाथे च द्रष्टुमपि निष्पन्धेन न फलतीति विज्ञापयति— मन्व-
स इति । हे प्रभो ! सर्वेकरणसमर्थे ! यदि त्वद्रूपं मया द्रष्टुं
एवं दर्शनानन्तरं फलरूपं भवति तथा चेन्नमन्वसे फलरूप
भवति, तदा योगेश्वर ! योगिनः स्वयोगबलेन सामर्थ्यं
पश्यन्ति तेषां योग आगन्तुको धर्मः, स्व तु योगस्वरूपीश्वर-
गी. द्वि. ३५

स्तेन मम दर्शनसामर्थ्यमपि रूपपर दत्त्वा द्रश्यं । एवं प्रार्थनायां
प्रभुसत्त्वं दर्शयित्वा तत्रैव लीनं कुर्वां तदा भक्तिसाधभूत-
पुरषोत्तमरूपरतुभवो न भवेदतो विज्ञापयति— तत इति ।
तत एतन्नगोरथपूर्वमन्तरम् । 'अव्ययमविकाशिनं आत्मानं
पुरषोत्तममानन्दमर्थं दर्शयेति भावः ॥ ४ ॥

११ नी० भा० दी०—मन्यसे इति । हे योगेश्वर योगानां योगिनामीश्वर ! तद्दूषं यदि मया द्रष्टुं शक्यमिति मन्यसे यदि मयि तद्दर्शनाधिकारं पश्यसि, ततस्तर्हि मे महामन्वयं मायामयमात्मानं दर्शय । मायामयत्वादेवास्याव्ययत्वं; मायायां हि सर्वे सर्वात्मकं सर्वदाऽस्तीति प्रसिद्धम् । यथोक्तं वसिष्ठेन 'वर्तमानमतीतं च मविष्यत्स्थूलमण्डपि । तथा दूरमदूरं च निमेषः कल्प इत्यपि ॥ चिदात्मनि स्थितान्येव पश्य मायाविजृम्भितम्' इति । नहि मरुमरीचिसरसी क्रमशः शुष्णति, अतो मायामयत्वादेवास्यैश्वरस्य रूपस्याप्यव्ययत्वम् ॥ ४ ॥

अर्जुनप्रार्थितस्य विश्वरूपं दर्शयिष्यतो भगवतः स्वात्मरूपानुक्रमः;
तद्दर्शनक्षमं तस्मै दिव्यचक्षुःप्रदानं च ।

श्रीभगवानुवाच— पश्य मे पार्थ ! रूपाणि शतशोऽथ सहस्रशः ।
नानाविधानि दिव्यानि नानावर्णाकृतीनि च ॥ ५ ॥

१ शां. भा.— एवं चोदितोऽर्जुनेन भगवानुवाच— पश्येति । पश्य मे मम पार्थ ! रूपाणि शतशोऽथ सहस्रशः, अनेकश इत्यर्थः । तानि च नानाविधान्यनेकप्रकाराणि, दिवि भवानि दिव्यान्यप्राकृतानि, नानावर्णाकृतीनि च नाना विलक्षणा नीलपीतादिप्रकारा वर्णास्तथाऽऽकृतयश्चाऽव्ययवसंस्थानविशेषां रूपाणां तानि नानावर्णाकृतीनि च ॥ ५ ॥

२ आ. शां. व्या.— अर्जुनमतिभक्तं सखायं प्रार्थितप्रतिश्रवणेनऽऽश्वासयितुमाह— एवमिति ॥ ५ ॥

३ रा. भा.— एवं कौतूहलान्वितेन हर्षगद्गदकण्ठेन पार्थेन प्रार्थितो भगवानुवाच— पश्येति । पश्य मे सर्वाश्रयाणि रूपाणि, अथ शतशः सहस्रशश्च नानाविधानि नानाप्रकाराणि दिव्यानि । अप्राकृतानि नानावर्णाकृतीनि शुक्लकृष्णादिनानावर्णानि नानाकाराणि च पश्य ॥ ५ ॥

४ वे. ता. चं.— अर्जुनस्य भगवत आत्मप्रदर्शने हेतुप्रभ्रादिप्रकारफलितमवस्थाविशेषं दर्शयन् 'पश्य' इत्यादिभगवद्वाक्यस्य सन्नतिमाह एवमिति । वक्ष्यमाणप्रकारमनुसंधायान्दसर्वाश्रयाणीति । बहुव्रीहिसामुच्चकत्वम् । आदित्यमण्डलादीन्यनन्तान्यधिकरणानि । यद्वा, आश्रयवच्च उपचाराद्विषयाभेदेन वा आश्रितपरः । शतशः सहस्रशश्चेत्यनेन परम्यहविमवायवच्छेदकोर्धीकृतानन्ताप्राकृतविग्रहत्वव दक्षितम् । यदेकादित्यमण्डलवर्ति रूपं, तत्समानमनन्तमण्डलेश्चादित्यमण्डलस्यैवसह्यात रूपम् । एवं श्रीविश्वरूपदिरूपान्तरैवपि । 'रूपं रूपं प्रतिरूपः' [कठो ५।१५; १०] इत्यादिश्रुत्याऽयमप्यर्थो

विवक्षित इति केचित् । यथा इक्ष्वासि, तथा करिष्यामीत्यदि प्रायेण पश्येत्युक्तिः । 'नानाविधानि' इत्यनेन प्रत्येकं भूषणानुबलाच्छनभुजसङ्ख्यादिप्रकारविशेषानन्त्यमत्र विवक्षितमित्याह— नानाप्रकाराणीति । अप्राकृतानीति— अत्र दिव्यरश्मिरेपि वक्ष्यमाणत्वात्; इत्यवैलक्ष्यं चावश्यवक्तव्यमित्यभिप्रायः । वायुदेवादिषु चार्जुं सुभेदेन सितरफपीतकृष्णरूपपरिवृत्तेरवधारणरेषु च तत्तत्कल्पार्थिष्व्यानानुगुण्यश्च नानावर्णत्वम् । आहिति शब्देन सुरनरतिर्यगादिसमानसंस्थानविशेषो विवक्षित इत्यभिप्रायेणाह— नानाकाराणीति ॥ ५ ॥

६ आ. मा. भा.— ॥ ५ ॥

६ ज. प्र. दी.— ॥ ५ ॥

७ ह. पै. भा.— एवमर्जुनेन स्वरूपदर्शनं प्रार्थितं तद्दर्शयितुकामो भगवानुवाच— पश्येति । शतशः शतानि । सहस्रशः सहस्राणि । नानावर्णाकृतीनि नानाविधवर्णसंस्थानानि ॥ ५ ॥

८ वै. प्र. गि.— एवं प्रार्थितो भगवातुवाच— पश्येति । तत्र यदुक्तम् 'मन्यसे यदि तच्छक्यं मया द्रष्टुम्' [११।१४] इति, तस्यैवमेव अद्रष्टुं नाधिकारस्य दुर्लभत्वात्; तथापि त्वं मन्त्रसादृश्यदृष्टिकारिणाह— पश्येति । अहर्षं लोहं, मन्त्रसादृश्यमहो भयं पर्यथः । वक्ष्यति हि— 'मया प्रसन्नेन तवार्थेनेदं रूपं परं दक्षितम्' [११।१४] इति । तत्सहस्रशः शब्दात्परिमितिविधानि, 'विषं दात तदर्थं च सर्वमक्षय-

वाचकम्' [म. भा. १।२१०।१] इत्यभिधानात् । इत्येते कल्पेऽपि प्रकारभेदानन्त्याद्रूपाणीति बहुवचनम् । अपरिमित्यवयवेत्येतेर्ह्यप्यति— नानाविधानीति । अनेकप्रकारत्वेन बोधपाद्यति— नानावर्णाकृतीनि नानाविधा वर्णा नीलपीतादय आश्रयतोऽव्ययवसंस्थानविशेषाथ येषां तानि ततोपानि । दिव्यान्यव्ययवस्तानि च मम रूपाणि पश्य ॥ ५ ॥

९ व० त० दी०— एवं प्रार्थितः सन्नद्धमक्षरास्वरूपं दर्शयिष्यन् 'सावधानो भव' इत्येवं अर्जुनमभिमुखीकृत्येति पश्येत्तुर्मुनिः । 'पश्य मे पार्थ ! रूपाणि' इति वृटस्यत्वादक्षरे स्वरूपे बहूनि रूपाणि सन्तीति बहुवचनम् ॥ १६ ॥

१० पु. अ. त.— एवं प्रार्थितः सन्नद्धं दर्शयिष्यन् । अर्जुने सावधानं करोति भगवान्— पश्येत्त्यादित्वत्तुर्मुनिः । पार्थं भक्तपुत्र । कृपया दर्शयामीति सम्बोधनम् । अन्वयात्प्रबोध्यमदर्शनतोऽप्यदर्शनेच्छायामेतद्वृत्तात्प्रबोधमपि न कारयित्वा भावः । मे मम ज्ञतयाः सहस्रशः असङ्ख्यातानि ।

शतशः सहस्रशः यावद्विच्छसि तावद्वा, नानाविधानि नाना-पलकाराणि रूपाणि यस्य नानाविधान्यपि दिव्यानि अली-कृत्रिणि कीडात्मकानि, न तु प्रदर्शनार्थमेव कृतानि; च पुनः तथैव नानावर्णाकृतानि नाना अनेके वर्णाः गृहलोहितादयः आकृतयः अवयवादिविशेषाश्च येषां तानि ॥ ५ ॥

११ नी० भा० दी०— एवं प्रार्थितः सन्न भगवानुवाच— पश्येति । शतश इत्यादिना अनन्तानीत्युक्तम् । नानावर्णानि नानाकृतानि च ॥ ५ ॥

पश्याऽदित्यान्वसून् रुद्रानश्विनौ मरुतस्तथा । बहून्यदृष्टपूर्वाणि पश्याऽऽश्वर्याणि भारत ॥ ६ ॥

१ शां. भा.— पश्यादित्यानि । पश्याऽऽदित्यान्द्रादश, वसुतष्टौ, रुद्रानेकादश, अश्विनौ द्वौ, मरुतः सप्तसप्तगा ये तान्, तथा च बहून्यन्यान्यदृष्टपूर्वाणि मनुष्यलोके त्वया, त्वत्तोऽप्येन वा केनचित् ; पश्याऽऽश्वर्याण्यद्भुतानि भारत ॥ ६ ॥

२ आ. शां. व्या.— दिव्यानि रूपाणि पश्येत्सुकं, वान्येव लेशतोऽनुकामिति— पश्याऽऽदित्यानि । तान् मरुतस्तथा पश्येति सम्बन्धः । 'नानाविधानि' इत्युक्तं तदेव

स्फुटयति— बहूनीति । अदृष्टपूर्वाणि पूर्वमदृष्टानि । 'नानावर्णा-कृतानि' इत्युक्तं व्यनक्ति— आश्वर्याणीति ॥ ६ ॥

३ रा. भा.— ममेकस्मिन्नूपे पश्यादित्यान् द्वादश, वसुतष्टौ, रुद्रानेकादश, अश्विनौ द्वौ, मरुतश्चेकोनपञ्चाशत्तम् ; प्रदर्शनार्थमिदम् । इह जगति प्रत्यक्षदृष्टानि शास्त्रदृष्टानि च यानि वस्तूनि, तानि सर्वाण्यन्यान्यपि सर्वेषु लोकेषु सर्वेषु च शास्त्रेष्वदृष्टपूर्वाणि बहून्वाश्वर्याणि पश्य ॥ ६ ॥

४ वे. ता. चं.— 'शतशोऽप्य सहस्रशः' [११५] इति स्वासाधारणानरूपप्रसङ्गेऽपि प्रकृतोपयोगात् 'इहैकस्यम्' [११०] इत्येकस्यैव रूपस्य विशेषतः प्रदर्शयिष्यमाणत्वं मनुष्ययायाह— ममेकस्मिन्निति । 'पश्यादित्यान्' इत्यादिना प्रधानविधास्यविशेषप्रथमं निर्दिश्यन्त इत्यभिप्रायेण द्वादशेत्यादि गृह्यपाविशेषप्रदर्शनम् । बहून्वाश्वर्याणि दृष्ट-

मानाप्रयत्नव्युत्साहाह प्रदर्शनार्थमिति । अर्जुनेन अन्यैश्चा-प्रतिपन्नानामिति शेषः । 'अदृष्टपूर्वाणि' इत्येतद्व्युत्पूर्वाणा-मप्युपलक्षणम्, अनवगतत्वमात्रेण वा सामान्यतः सद्गृह इत्यभिप्रायेणाह सर्वेषु च शास्त्रेष्वदृष्टपूर्वाणीति । एतेनाती-न्द्रिये वस्तूनि सामान्यतः शास्त्रावगतेऽपि साक्षात्कारकसमधि-गम्या बहवो विशेषाः सन्तीति सूचितम् ॥ ६ ॥ ।

५ आ. मा. भा.— ॥ ६ ॥

६ ज. प्र. दी— ॥ ६ ॥

७ ह. पै. भा.— ॥ ६ ॥

८ टं. म. मि.— एतदेव विष्टीति— पश्येति । ममेक-स्मिन्नेहै द्वादशादित्यान् अष्ट वसून् द्वावश्विनौ एकौनपञ्चाशत्तं मरुतो देवताभिर्द्वाद तथान्द्राद् 'प्रज्ञागर्भानि कमलासनत्वं' [११११९] (१५दिना वक्ष्यमाणानन्वयानपि लोकैर्बहवोऽदृष्टान्-सर्वानपि पदार्थान्पश्य । न केवलमेतान्मात्रम् ; किन्तु अदृष्ट-

पूर्वाणि सर्वेष्वपि लोकेषु सर्वेषु शास्त्रेषु केनपि कश्चिदपि पूर्व-मदृष्टानि बहून्वाश्वर्याणि पश्य । अत्र पूर्वार्धेन 'शतशोऽप्य सहस्रशः' 'नानाविधानि' इत्येतद्विरुद्धम् ; उत्तरार्धेन 'दिव्यानि' इत्यनेनोक्तमाश्वर्यात्वमिति द्रष्टव्यम् ॥ ६ ॥

९ व० त० दी०— किञ्चात्रैव पश्यादित्यानि । आश्वर्याणि बहूनि पश्य, एकान्त्वान्यविरुद्धधर्मसमावेश-रूपाणि तत्राश्वर्याणि पश्य ॥ ६ ॥

१० अ. पु. त.—सान्धेय पश्येति नामभिर्विशेषेणाह— देवगणविशेषान्, तथा बहून्यसङ्ख्येयानि अदृष्टपूर्वाणि सर्वं, पश्येति । आदित्यान् द्वादशसप्तकान्, वसून् अष्टसङ्ख्यया आश्रयाणि अलौकिकानि हे मयात् उत्तमवशीद्रव्य । योग्य कान्, द्दानेकादशसङ्ख्ययान्, अपिनौ अभिनीडमारौ, मरुत् स्वात् पश्य ॥ ६ ॥

११ नी० भा० टी०—दिव्यानि तावदाह— पश्यादित्यामिति । अदृष्टपूर्वाण्याश्रयाण्यद्भुतानि चतुर्मुख-पञ्चमुखपण्मुखादीनि ॥ ६ ॥

इहैकस्थं जगत्कृत्स्नं पश्याद्य सचराचरम् ।

मम देहे गुडाकेश ! यच्चान्यद्द्रष्टुमिच्छसि ॥ ७ ॥

न तु मां शक्यसे द्रष्टुमनेनैव स्वचक्षुषा ।

दिव्यं ददामि ते चक्षुः पश्य मे योगमैश्वरम् ॥ ८ ॥

१ शां भा.—न केवलमेतान्देन— इहैकस्थमेकस्मिन्नेन स्थितं जगत्कृत्स्नं समस्तं पश्य, अद्येदानीं सचराचरं सह चरेणाचरेण च वर्तते मम देहे गुडाकेश ! । यच्चान्यज्जयपराजयादि यच्छङ्कसे 'यद्वा जयेम यदि वा नो जयेयुः' [२।६] इति यदवोचस्तदपि द्रष्टुं यदीच्छसि किन्तु—न तु मां निश्चरूपधरं शक्यसे द्रष्टुमनेनैव प्राकृतेन स्वचक्षुषा स्वकीयेन चक्षुषा । येन तु शक्यसे द्रष्टुं दिव्येन, तदिव्यं ददामि ते तुभ्यं चक्षुः ; तेन पश्य मे योगमैश्वरमीश्वरस्य ममैश्वरं योगं योगशक्त्यतिशयमित्यर्थः ॥ ७ ॥ ८ ॥

२ आ शां. व्या—न केवलमादित्यवस्वाद्यव मद्रूप त्वया द्रष्टुं शक्य, किन्तु समस्त जगदपि मद्देहस्य द्रष्टुमर्हसीत्याह—नेत्यादिना । सप्तमीद्वय मिय सन्त्यथ्यते । समा सान्तर्गताऽपि सप्तमी तत्रैवान्विता । यदीच्छसि तर्हादेव पश्येति सम्प्रथम् । 'मन्थसे यदि' [१।१४] इत्युक्तमनुवदति—

किन्त्विति । सप्रपञ्चमनवच्छिन मा स्वचक्षुषा न शक्नोषि श्रुमित्याह—नस्थिति । कथं तर्हि त्वा द्रष्टुं शक्नुयाः इत्या शङ्कयाऽऽह—येनेति । दिव्यस्य चक्षुषो बक्ष्यमाणयोग शक्त्यतिशयदर्शने विनियोग दर्शयति—तेनेति ॥ ७ ॥ ८ ॥

३ रा. भा.—इहेति । इह ममैकस्मिन् देहे तत्राप्येकस्थं एकदेशस्थं सचराचरं कृत्स्नं जगत्पश्य; यच्चान्यद्द्रष्टुमिच्छसि, तदप्येकदेशैकदेश एव पश्य ॥ ७ ॥ अहं मम देहेकदेशे सर्वं जगद्दर्शयिष्यामि; त्वं त्वनेन नियतपरिमितनस्तुप्राहिणा प्राकृतेन स्वचक्षुषा मां तथाभूतं सकलेतरसिजातीयमपरिमेयं द्रष्टुं

१ नत्विति, तथा चोक्तम्—'पश्यन्त्ययो रूपमदभ्रचक्षुषा सहस्रवादीक्षुजाननाद्भुतम् । सहस्रमुदभ्रवणाक्षिनासिकं सहस्रमौल्यम्बुजुण्डलोच्छ्रितम् ॥' (भाग ३।३।४) इति । प्रसिद्ध चोद्योने धनराष्ट्रवभाया प्रकाशित तद्रूपमलम्बदिव्यदृष्टयो न केऽप्यशक्तुं वक्ति । 'त दृष्ट्वा शिरसात्मानं केशवस्य मद्भात्मन । न्यमीलयन्तं नेत्राणि राजानंस्तचेतस ॥ कृते द्रोणे च भीष्म च विदुरं च महाभारतम् । तत्राय च महाभागमूर्ध्निश्चैव तपोधनान् । प्रादत्तेषां च भगवानिन्द्रस्य चक्षुर्नानादेन' (म सा. ५।१३३-१५) इत्यादी । शक्यस इति 'शक्यं सर्वणे' (धा वा ४।८१) इत्यस्य रूपम् । सौवादिक्स्यापि शक्नोते (धा वा ५।१५) दयन् छान्दस इति केचित् ॥ पश्येति—दिव्यमन्यचक्षुः कथं दास्यति ; किंचेद मदीयं चक्षुः करिष्यतीति पर्याकुलो मा-धु, तवेदं चक्षु-मां त्रयाऽप्यपीदयित्वा इच्छामात्रेणैवान्यदपि ददामि तत्र मदीयं ऐश्वर्यं योगं युक्तिं मातुषैरसाध्यमिदं कथं करोमीति पश्य प्रत्यर्था पुनः । 'योगं सप्रहृनोपायभ्याससङ्गलियुक्तिषु ।' (३।३।४) इत्यमरः । अत्र ज्ञानदेव—

सत्यं दर्शयित्वा ये विश्वरूपमिदं यदि । तर्हि तद्दर्शने शक्तिर्दातव्या प्रथमं मया ॥

अप्येन वदयन् प्रमत्तोऽस्मि परं तत । अदृष्टोऽहो बीजमुत्थिरिष्ये यमो ममोद्यम ॥

एतर्हि स्मृतवानस्मि साधु चक्षुर्ददामि ते । दृष्ट्वाऽनुभवितारो त्वं येन योगं ममैश्वरम् ॥

—इति भगवार्थमाह । धामनस्तु—

इच्छामि रूपमवलोकयितुं त्वेति सम्प्राथितो मुरपि कपिकेतनेन ।

यत्पश्य योगमिति सम्प्राति वावदीति तद्विश्वरूपमपि योग इति ध्यानं किं ॥

—इति प्रत्ययोपपत् ।

—अधिनीता ।

न शक्यसे; तव दिव्यम् अप्राकृतं मदर्शनसाधनं चक्षुर्ददामि; पश्य मे योगमेश्वरं मदसाधारणं योगं पश्य; ममानन्तज्ञानादियोगमनन्तविभूतियोगं च पश्येत्यर्थः ॥ ८ ॥

४ वे. ता. चं.— इह 'देहे' इत्येकवचनान्तनिर्देशनेन प्रदर्शयिष्यमाण एको देहो विवक्षित इत्यभिप्रायेणाह— इह ममैकस्मिन्देहे इति । एकवचनेन प्रदर्शयिष्यमाणविशेष-निर्देशनं च देहैकत्वस्याभिमतत्वादेकस्वपदेन तदेकदेशे स्थिति-विवक्षिता । एकस्यावयविनोऽवयवभूतमिति कैश्चिदुक्तं तु भगवद्विग्रहस्य अप्राकृतत्वसमर्थनाच्च निरस्तमित्यभिप्रायेणोक्तं तत्राप्येकस्यमेकदेशस्यमिति । यद्वा कृत्स्नस्य एकस्वत्ववचनात्तदेकदेशस्थिति-फलज्ञा । 'यच्चान्यद्द्रष्टुमिच्छसि' इत्यनेन पाण्डवमार्तप्राज्ञयादिकमपि गर्भितम् । तत्रापि समुचय-सामर्थ्यादिर्देकदेशाभितत्त्वमाह— तद्दपीति ॥ ७ ॥ 'न तु मा शक्यसे' इत्यत्र तुसन्द्योतितमसाकितेह तु पूर्वश्लोकोक्तमाकृत्य

दर्शयति— अहमिति । अनेनैवेत्यस्य विवक्षितमाह नियंतेति । दिव्यप्रतिपत्त्यात् प्राकृतेनेत्युचम् । तथाभूतमित्यादि । 'माम्' इत्यनेनात्र विप्रदादिविशिष्टत्वं विवक्षितमिति भावः । अत्र दिव्यवाग्द्विवक्षितमाह अप्राकृतमिति । मदर्शनसाधनमित्यप्राकृतत्वफलितोक्तिः । ऐश्वर्यपदाभिप्रेतमाह मदसाधारणमिति । प्रकरणादिकल्पितमैश्वर्यपदासुष्टहीतं च योगशास्त्रार्थमाह अनन्तेति । नियमनशक्तिरीश्वरत्वम्, तदनुबन्धी च योगस्तदुचितगुणविभूतियोग एव । चक्षुषो दिव्यत्वान्ज्ञानादिगुणदर्शनम् । अनन्तवीर्यत्वादिविशिष्टविशेषेण 'पश्यामि' [१११६] इति वक्ष्यतीति भावः ॥ ८ ॥

५ आ. मा. भा.— ॥ ७ ॥ ८ ॥

६ अ. प्र. दी.— ॥ ७ ॥ ८ ॥

७ ह. पै. भा.— इहेति । इह मम देहे । गुडाका निद्रा तस्या ईश्वरः स्वामी गुडाकेशः । जितनिद्र इत्यर्थः ॥ ७ ॥ ८ ॥

८ वै. प्र. गि.— किञ्च 'विष्टभ्याहमिदं कृत्स्नमेकांशेन स्थितो जगत्' [१०।४२] इति मनुस्मृत्याकथ्यैव शब्दं द्रष्टु-शक्यमित्यो वभूविष, तदपि पश्येत्याह— इहेति । इह अस्मिन्मम देहे तत्राप्येकस्यमेकदेशस्य सचराचरे कृत्स्नं जगत् तत्र तत्र परिभ्रमता वर्षकोटिसहस्रेणापि द्रष्टुमशक्यं अद्यापुनैव पश्य । यच्चान्यजपपराजयादिकं द्रष्टुमिच्छसि, शक्तिं खलु प्राप्तया 'यद्वा जयेम यदि वा नो जयेयुः' [२।६] इति, तदपि सन्देहोच्छेदापेक्षार्थं पश्य । 'गुडाकेश'

इत्यनेन निस्तन्द्रस्य त्वारिमन्विषये सावधानत्वमनुकम्पिहमिति सूचितम् ॥ ७ ॥ एवमुक्तमात्रेणैवतिमात्रहर्षेण नयने-विस्तार्ये द्रष्टुकामं तमालङ्घ्याह— न त्विति । अनेन तु प्राकृतेन स्वीयेन चक्षुषा मां दिव्यरूपपरं द्रष्टुं नेव शक्यसे न शक्ती भवित्यसि । अत ते दिव्यमप्राकृतं चक्षुर्मद्रूपदर्शनक्षमं ददामि । तेन त्वं ममेश्वरं योगं अपठितपटवासामर्थ्यातिशयतमकं विश्वरूप पश्य ॥ ८ ॥

९ व० त० दौ०— किञ्चेद्दृशिमन्नस्वरूपे कृत्स्ने जगदेकस्य पश्येत्यनेन 'विष्टभ्याहमिदं कृत्स्नमेकांशेन स्थितो जगत्' [१०।४२] इति समर्थितम् । मम स्वरूपभूतेऽश्वरे देहे जगत्कृत्स्नमित्युक्त्वा प्रत्यक्षजगदर्शनेनाली-कत्वं च निरस्तम् । नहि तदो— (तु ?) —पदेऽप्येकं कदाचिद्वक्तुं शक्यते, आनयक्यप्रसङ्गात्; अतएव व्यास आह—नाभाव उपलब्धेः 'वैद्यभ्याश्च न स्वनादिवत्' [प्र. सू. २।२।२८, २९] इति । 'मम देहे' इति स्वदेहभूतस्य भूतस्य प्रपञ्चाश्रयत्वमुक्तं यच्चान्यद्द्रष्टुमिच्छसि तत्सर्वं पश्य ॥ ७ ॥ यदुक्तमजुनेन 'मन्यसे यदि तच्छान्यं' [११।४] इति तत्राह—न तु मामिति । अनेनैव तु स्वीयेन नियमतः परिमितप्राहिणा प्राकृतेन चक्षुषा मामेश्वरेश्वर्य-रूपं द्रष्टुं न शक्यसे, अतोऽई दिव्यमप्राकृतज्ञानात्मकदर्शनसाधनं चक्षुर्ददामि, तेन ममेश्वरं योगं मस्वरूपगतं सर्वं विभिन्नधर्माश्रयणं पश्य साक्षात्कुरु ॥ ८ ॥

१० पु. अ. त.— किञ्च—इहेति । कोटिजन्मभिरपि संपूर्णं द्रष्टुमशक्यं कृत्स्नं समस्तं जगत् विरुदलेन परिदृश्यमानमपि मम देहे एकरूपमेकर स्थितं सचराचरं जडजीवसहितं इह अस्मिन्नेव जन्मनि । अथ तत्कालमेव यच्च अन्यत्संघा विभूतित्वेन कथं प्रापयामीति विचारण मरणमरण-दिरूपं यत् द्रष्टुमिच्छसि तत्पश्य ॥ ७ ॥ एवमुक्ते दर्शनोद्यतं प्रत्याह—न त्विति । तु पुनः एवमेव द्रष्टुं न शक्यते न

शक्नोऽसि । अतस्ते दिव्यमलौकिकं चक्षुर्ददामि । तेन स्वचक्षुषा मत्कृपादृष्टया मा पुरोत्तमं पश्य । अतो दृष्टपुरोत्तमेन अनेनैव मे ऐश्वरं करुणाकरणान्यापकरणसामर्थ्यरूपयोगशुचं पश्य । पुरोत्तमस्वरूपज्ञानदर्शनाभावे सर्वस्वरूपदर्शनं न स्यात्, पुरोत्तमदर्शनं चासाधारणदृष्ट्या मरेदिति भावः ॥ ८ ॥

११ नी० भा० दी०— हे गुडाकेश जितनिद्र ! इह मम देहे एकस्थमेकस्मिन्नेवावयवे नरराममात्रे स्थित कुरुङ्गं वर्त्तमानं जगत् पश्य, यद्यन्यत् क्षत्रीतमनागतं विप्रकृष्ट व्यवहित स्थूलं सूक्ष्म वा तत्सर्वमिह पश्य ॥ ७ ॥ यत्तूक्तं—'मन्यसे यदि तच्छब्दं मया द्रष्टुं' [११४] इति तत्राह— न त्विति । शक्यसे शक्नोषि । पदविकरण-व्यत्यय आर्थः । अनेन प्राकृतेन । दिव्यमप्राकृतम् । ऐश्वर्यमिदं स्वस्मिन्निव्न योर्गं विश्वाश्रयत्वलक्षणं सामर्थ्यमात् ॥

भगवताऽर्जुनाय दर्शितस्य स्वैश्वरस्य विश्वरूपस्य वर्णनं तद्दर्शनेनार्जुनस्य विस्मयाकुलितत्वं च ।

सञ्जय उवाच— एवमुक्त्वा ततो राजन्महायोगेश्वरो हरिः ।

दर्शयामास पार्थाय परमं रूपमैश्वरम् ॥ ९ ॥

अनेकवक्त्रनयनमनेकाद्भुतदर्शनम् ।

अनेकदिव्याभरणं दिव्यानेकोद्यतायुधम् ॥ १० ॥

दिव्यमाल्याम्बरधरं दिव्यगन्धानुलेपनम् ।

सर्वाश्रयमयं देवमनन्तं विश्वतोमुखम् ॥ ११ ॥

१ शां. भा.— एवं यथोक्तप्रकारेणोक्त्वा ततोऽनन्तरं राजन्वृतराष्ट्र ! महायोगेश्वरो महांश्वासी योगेश्वरश्च महायोगेश्वरः हरिर्नारायणो दर्शयामास दर्शितान्पार्थाय पृथासुताय परमं रूपं विश्वरूपमैश्वरम् ॥ ९ ॥ अनेकेति । अनेकवक्त्रनयनं अनेकानि वक्त्राणि नयनानि च यस्मिन्रूपे तदनेकवक्त्रनयनम् । अनेकाद्भुतदर्शनं अनेकान्यद्भुतानि विस्मापकानि दर्शनानि यस्मिन्रूपे तदनेकाद्भुतदर्शनम् । तथाऽनेकदिव्याभरणं अनेकानि दिव्याभरणानि यस्मिन्तदनेकदिव्याभरणम् । तथा दिव्यानेकोद्यतायुधं दिव्यान्यनेकान्यस्यादीन्युद्यतान्युद्यतान्यायुधानि यस्मिन्तदिव्यानेकोद्यतायुधम् । 'दर्शयामास' इति पूर्वेण सम्बन्धः ॥ १० ॥ किञ्च दिव्यमाल्याम्बरधरं दिव्यानि माल्यानि पुष्पाप्यम्बराणि वस्त्राणि च ध्रियन्ते येनेश्वरेण तं दिव्यमाल्याम्बरधरं, दिव्यगन्धानुलेपनं दिव्यं गन्धानुलेपनं यस्य तं दिव्यगन्धानुलेपनं, सर्वाश्रयमयं सर्वाश्रयप्रार्थयं देवं, अनन्तं नास्यान्तोऽस्तीत्यनन्तस्तमनन्तं विश्वतोमुखं सर्वतोमुखं सर्वतात्मभूतत्वात्, तं दर्शयामासार्जुनो ददर्शति वाऽध्याहियते ॥ ११ ॥

२ आ. शां व्या — इम वृत्तान्त शृतराष्टाय सञ्जयो निवेदितवानित्याह— सञ्जय इति । मदीय विश्वरूपकल्पं रूपं न प्राकृतेन यशुया निरीक्षितुं क्षम, किन्तु दिव्येनेत्यादि यथोक्तप्रकार । अनन्तरं दिव्ययशुय प्रदानादिति शेष । हरस्य विद्यां वकार्यामिति हरि । यदीश्वरस्य मायोपहितस्य परम-

मुकृष्ट रूप तद्दर्शयाम्बभूतेत्याह— परममिति ॥ ९ ॥ तदेव रूपं विशिनष्टि— अनेकेति । दिव्याभ्याभरणानि हारकेयु रादीनि भूषणानि । उद्यतान्युच्छ्रितानि ॥ १० ॥ उक्तरूपकल्पं भगवन्त प्रकारान्तरेण विशिनष्टि— किञ्चेति । 'अर्जुन' इति अध्याहारऽपि पदसङ्घटनसम्भवात् ॥ ११ ॥

३ रा. भा.— एवमिति । एवमुक्त्वा सारथ्येऽवस्थितः पार्थमातुलजो महायोगेश्वरो हरिः महाश्रययोगानामीश्वरः परब्रह्मभूतो नारायणः परममैश्वरं स्वासाधारणं रूपं पार्थाय पितृध्वसुः पृथायाः पुत्राय दर्शयामास, तद्विभिधमिचिर्निरिलजगदाश्रयं निश्चय प्रशासितुं च रूपम् ॥ ९ ॥ तत्रेदंशम्— अनेकेति । देवं द्योतमानम्, अनन्तं कालत्रयवर्तिनिरिलजगदाश्रयतया देशकालपरिच्छेदानहं, निश्चतोमुखम् निश्चद्विर्गर्तिमुखं स्वोचितदिव्याम्बरगन्धमाल्याभरणायुधान्वितम् ॥ १० ॥ ११ ॥

४ धे ता. चं.— 'महायोगेश्वरो हरि' इत्यनयोस्तिर-स्कारेण पूर्वप्रतिपद रूपमाह— सारथ्येऽवस्थितः पार्थ-मातुलज इति । एतेन दिव्यरूपप्रकाशनहतुमूतवास्तव्यादिसूचनं च । मरुत्वन विद्योपनादाभयत्सम् । महच्छब्दस्य च योगेश्वर

विशयणत्वादपि योगविशेषणत्वमश्रोचितमित्यभिप्रायणाह म हाश्रययोगानामीश्वर इत्येवमप्याश्रययोगस्य तदधीनत्वमीश्वरत्वेन विवक्षितम् । 'महायोगेश्वरो हरि' इति पदद्वयाभिनेत सामान्यविशयवाक्यार्थं दर्शयति परब्रह्मभूतो नारायण

इति । 'परय मे योगमैश्वर' [११।८] 'परम रूपमैश्वरम् इत्य नयोदरविप्रकल्पेण घटनादेकाध्वयम् । 'ऐश्वर रूप दर्शयामास' इत्युक्ते स्वतरेस्य कस्यचिद्रूपमिति धी स्यादिति तद्रूपदासायोक्त स्वासाधारणमिति । रूपशब्दस्यात्रापि सातुबन्धस्वरूपपर तथा तदभिव्यञ्जकविप्रहृषतया स्वरूपादिसमस्तासाधारणाकार मात्रपरतया वा निर्वाहो प्राद्य । अत्र पार्थशब्देन स्वस्वरूप प्रदर्शनार्थं प्रीतिहेतु सम्बन्धोऽभिप्रेत इति प्रदर्शनायाह पितृ-
पुत्रसु पृथाया पुत्रायेति । परममैश्वर रूपमित्युक्त विश्वे णोति—**तद्विचित्रयेति** । निखिलजगदाधयत्वं स्वरूपतो विप्रह द्वाया च । यद्वा 'अनेकम्' [११।१०] इत्यादेस्त्यानप्रदर्शनमिदम् । तत्र एव हि 'तत्रेष्टम्' इति संहितम् । 'इहैकस्यम्' [११।१०] इत्यादिभि सिद्धोऽयमर्थः । प्रशासितृशब्देनापिष्ठात्कृत्व विवक्षितम् ॥ ९ ॥ ब्रह्मभारणायुषेऽनेकत्वं जातिवैचित्र्यादापि द्रष्टव्यम् । नानाजातीयबहुवक्त्रयोगो हि श्रीविश्वरूपस्याने भगवच्छब्देणु पठ्यते, अन्यथाऽनेकनयनत्वनिर्देशो निरपक स्यात्, वक्त्रानेकत्वेनैव तत्रिष्टदे । अनेकमद्भुत दर्शन यस्य तदनेकाद्भुतदत्तम्, अनवधिकातिशयाध्वर्यतया इदयमानमित्यर्थः । दिव्यत्वमप्राकृतत्वम् । **सर्वोश्चर्यमयम्** आध्वर्यमृत सवेतत्वाभ्रयभूतमित्यर्थः । अत एव 'अनेकाद्भुतदर्शनम्' इत्य नेनापुनर्घटि । 'जगदेतन्महाध्वर्य रूप यस्य महात्मन' [वि पु ५।११।१०] इत्यादि भाव्यम् । देवशब्दस्यात्रानुप युक्तत्वाति विशेषादिमाननिष्ठात्वव्युदासार्थं विप्रहविशित्तिभयत्वं प्रदर्शनार्थं च द्योतमानमित्युक्तम् । आनन्त्यप्रकार तद्वैत चाह, निखिलेत्यादिना । कृत्स्नजगदाभ्रयत्वस्य कण्ठोक्तत्वात्फलित कालत्रयसार्थयत्वंमपि । तद्रूपमयफलित देशकालपरिच्छेद नर्हत्वमत्र यथासम्भव विप्रहृष्टामद्भारकच । आनन्त्य तु स्वरूप गतम् । विप्रहविशेषणवर्गमप्यश्वरित्त्वादानन्तशब्दोऽपि विप्रह

विषय । 'द्वैकाद्भुतम्' [११।२०] इत्यत्र 'अनन्तायाम विस्तारमित्यद्भुतमत्युपम' इति रूपविषयमेव वक्ष्यति । तत श्चात्यन्तप्रयुक्त्यादिमात्रप्रदर्शने तात्पर्यमित्यन्वये । एवं 'अनन्ता यामविस्तारे' इति वक्ष्यमाण पतद्भुतवादेऽपि निर्वाहः । विश्व व्यापिनोऽयस्य विप्रहस्य शक्तिविशेषात्सर्वत्राप्रतिपातो युक्तः । अष्टैश्वर्याशक्तिना योगितामपि सूमाधुम्मन्वति निमन्वतीति सिद्धि विशेषोऽभिधीयते । अतोऽयस्य प्रकृत्यादिकृत्स्नजगदाभ्रयत्वं वक्ष्यमाण नातुपपन्नम् । अत एवात्र भ्रुषणस्येण सर्वोभ्रयत्व मिहोच्यते इत्येतदपि नाशङ्कनीयम्, तत्र 'देवदेवस्य वारीर' इत्यत्र शरीरविशेषणतयाऽनन्तायामविस्तारत्वाद्युक्ते । न च वट प्रप्रशापि विप्रहृषदपटिततन्मनाशक्त्या सूक्ष्मरूपेण वाऽस्वीयस्यपि सर्वान्तभावप्रकाशनमित्यपि वाच्यम्, तथाऽनुकेततद्विपरीतो केच । अतो यथाशुत एवार्थः । एतच्चारम्भमाध्य एव श्वित्त्य शब्देन स्यापितमित्यति । 'अनेकवक्त्रम्' इत्युक्तेवान विश्वतो-
मुखशब्देन विशेषयति इत्यभिप्रायेणाह—**विश्वदिश्वरतिमुख-
मिति** । साक्षाद्विप्रहृष्टविषयत्वात् 'विश्वसश्रुत विश्वतोमुख' [ऋक्स ४।१।२७।१ भे उ ३।१ यजुस्त १।१।१९] इत्यादिश्विच नाम सर्वत्र मुखशक्तियोगोऽपि विवक्षितः । सर्वत्र मुखयुक्तमिति च परोक्ष (शं) अयुक्तम्, पाणिपादादिषु मुखामावादिदि माव । अविशदविशदोपलम्भकमेण पाठक्रम मनाहस्य 'देवम्' इत्यादिक पूर्वं व्याख्यातम् । स्वगताकारप्रतीते परस्तादि पृथक्सिद्धत्वविशिष्टताप्रतीति, तथैव च प्रदर्शन मुचितमित्यभिप्रायेणान्तरादिक पूर्वंमुक्तमपि परस्ताहंशित—
स्त्रोचित्तयेत्यादिना । अत्रापि पाठक्रमोद्भवेनाम्बरादिकमेण निर्देशोऽन्तरहृषवहिरात्त्वतारतम्यप्रदर्शनाय । अत्र 'दर्शया मास इति पूर्वेणान्वयः ॥ १० ॥ ११ ॥

९ आ. मा. भा.—हरिः सर्वयज्ञभागहारित्वात् । 'डडोपहृतं गेहेषु हरे भाग क्रतुपहम् ॥ वर्णो मे हरितः श्रेष्ठस्तस्माद्हरिरिति स्मृतः' इति हि मोक्षधर्म(?) ॥९॥ १० ॥ सर्वोश्चर्यमयं सर्वोश्चर्यार्थमकम् ॥११॥

६ ज प्र दी — 'महायोगधरो हरि' इत्यत्र हरिशब्द स्य प्रकृतोपयुक्तमर्थमाह—हरिरिति । गेहेषु इष्टिष्टेषु । हरेतेकारप्रत्यय । श्रेष्ठोऽप्राकृत । अप्राकृतविप्रहस्य साका रसैवानन्तपूनास्यानेषु स्वरूपैरेव युगपत्समिधाने किं वक्तव्य

महायोगेश्वर इति ॥ ९ ॥ १० ॥ सर्वोश्चर्यमयमिति केन विश्वानुपार्थो मयद्व्याख्यातः । तत्रैव, सर्वशब्देन गतार्थ त्वादिति भावेनाह—**सर्वेति** । मयदस्तादा म्यार्थत्वे प्रमाण युक्तमेव ॥ ११ ॥

७ ह. पै. भा — सञ्जय उवाच—एवमुक्त्वेति । राजश्रिति धृतराष्ट्रस्य सम्बोधनम् । योगो निघते येया ते योगा, महायोगानामीश्वरो हरिः ॥ ९ ॥ अनेकेति । अनेकवक्त्रनयनमनेकानि वस्त्राणि नयनानि च यस्मिन् रूपे तदनेकवक्त्रनयनम् । अनेकानि च यान्यद्भुतानि, अनेकाद्भुताना दर्शनसुपल व्धिर्यत्र रूपे तद्रूपमनेकाद्भुतदर्शनम् । दिव्यान्यनेकान्युद्यतान्यायुधानि यत्र रूपे तदिव्यनेकोद्यत-
युधम् ॥ १० ॥ ११ ॥

८ वें ब्र मि — तत्र किं क्वचित् पितृश्राद्धाङ्गायां सञ्जय उवाच—एवमिति । 'दिव्य दर्शमि ते चक्षु [११।८] इत्येवमश्रवा, तत्र दिव्यव्युत्पदानानन्तर हे राजन् ।

अयापि पाण्डवं सह सन्धि न मन्वसे, धित्वाज्ञानमिति सम्बोधनाभियाय । स्वपदमन्वत् ॥ ९ ॥ तत्रैव रूप वर्णयति चतुर्भि — अनेकेभि । अनेका वपरिमितानि वस्त्राणि

न्यनानि च यस्मिन् रूपे तत्तद्योक्तम्, 'सहस्रशीर्षा पुरप
सहस्राक्ष' [ऋक्स ८।१।७।१ यजुस्स ३।१।१] इति श्रुते ।
तथा अनेकेषामद्भुतानां दर्शनं यस्मिन् । अनेकानि दिव्यान्या-
श्रयाणि आभरणानि यस्मिन् । तथा दिव्यान्यनेकान्युद्यतान्या-
युधान्यस्त्राणि यस्मिन् । तद्दर्शयामासेति पूर्वैषान्बन्ध ॥१०॥
दिव्यान्यलौकिकानि माल्यान्यम्बराणि च धारयतीति तथा
दिव्य 'सत्यगन्ध' [ऐ वा] इति श्लुक् अप्राकृतो
गन्धो यस्य तादृशमनुपेयन यस्य तथा । सर्वाश्रयमय सम-

स्ताद्भुतप्रभुम्, सर्वस्मिन्नप्यशो आश्रयमपमिति वा । यत्र
यत्र इत्येते तत्र तत्र आश्रयस्वरूपमित्यर्थे । देव द्योतमानम् ।
अनन्त सर्वदेशकालवर्तिनिखिलजगदाश्रयतया देशकालपरि-
च्छेदशून्यम् । विश्वत सर्वतो मुखानि यस्य । उपलक्षणमेतत्
" विश्वतश्चरुत्त विश्वतोमुख " [ऋक्स ३।७।२७।१ +
यजुस्स १७।१९ + म ना २।२ + श्वे उ ३।३] इति
श्रुते ॥ ११ ॥

९ व० त० दौ०— एव सञ्जय उवाच राजभित्ति । एवमुक्त्वा महायोगेश्वर सर्वसमर्थः परम ऐश्वर रूप
पार्थाय दर्शयामास ॥ ९ ॥ तच्च कीदृशमिति तच्छृणु— 'अनेकवक्रनयन' इत्यारभ्य 'विश्वतोमुख' इत्यन्त
रूपविशेषणानि । इदं च महाकालपुरुषरूपवर्द्धितं मर्यादामार्गपरैरुपास्यं सर्वत पाणिपाद चालौकिकमेतत्समष्टि-
भूतपुरुषस्वरूपभूत कूटस्थ सर्वकारणकारण निर्गुणभूतमित्यवसेयम् । दिव्यमिति स्पष्टार्थे । अम्बर छन्दो-
भायारूप किरीटाद्याभरणानि च पारमेष्ठ्यादिरूपाणि, आयुगानि पञ्चभूततत्त्वस्वरूपाणि, इत्येवदिव्य विश्वरूप
विश्वतोमुख निरुपमतेजस्कृत् च दर्शितम् ॥ १० ॥ ११ ॥

१० पु अ त — एवमुक्त्वा अर्जुनाय स्वरूप दर्शयामास
भगवानिति धृतराष्ट्रं प्रति सञ्जय आह— एवमिति । राज
न्याभिमानेन दिव्यदृश्यसुरावेदिभीष्मादिमारेणन सर्वेदु खनि
राकरणाथे महायोगेश्वर सर्वकरणसमर्थे सर्वात्मकयोग
बलेन एवमुक्त्वा अलौकिकीं दृष्टिं दत्त्वा पार्थाय स्वाद्गीकृताय
परम रूप पुरोत्तमरूप दर्शयामास । ततस्तद्दर्शनानन्तरं
ऐश्वर्यं रूप दर्शयामास ॥ ९ ॥ उभयो स्वरूपमाह— अनेकेनि ।
अनेकानि वक्राणि नयनानि च यस्मिन् तत्त्वं, निखिललीला
धर्मरूपसहितम् । अनेकाद्भुतदर्शनं अनेकानि अशौकिकानि

लीलामयानि दर्शनानि यस्मिन् तत् । अनेकानि दिव्यानि
अलौकिकानि आभरणानि यस्मिन् तत् । दिव्यानि अलौकिक-
कानि अनेकानि उद्यतानि सकलदु खनिवारकाणि आयुधानि
शङ्खगदादीनि यस्मिन् तत् ॥ १० ॥ दिव्यानि कीदोप्युक्तानि
माल्यानि अम्बराणि त्रिभूर्तीति तथा । दिव्य कीदोद्भूतो
गन्धो यस्य तादृशमनुपेयन यस्य तत् । सर्वाश्रयमय दुहितवर्ष
दत्त सर्वैश्वर्यम्, अनन्तमपरिच्छिन्नम् अपाकम् । विश्वतोमुख
सर्वे परमन्ते सर्वसन्मुखम् ॥ ११ ॥

११ नी० भा० दौ०— एवमुक्त्वा भगवानर्जुनाय दिव्य रूपं दर्शितवान्, स च दृष्ट्वा विस्मयाविष्टो भगवन्त
विज्ञापितवानितीम वृत्तान्तमेवमुक्त्वेत्यादिपद्भिः श्लोकैर्धृतराष्ट्रं प्रति सञ्जय उवाच— एवमुक्त्वेत्यादि । तत्र
दिव्यचक्षु प्रदानानन्तरं राजन् हे धृतराष्ट्र ! महाश्वारौ योगेश्वरश्चेति विप्रह, महतो योगस्य वा ईश्वर । परम
दिव्य रूप ऐश्वर मायासम्बन्धि, न तु मायावीत दर्शयामास ॥ ९ ॥ तद्व रूप विशिनष्टि द्वाधा—
अनेकदर्शादिना । अनेकान्यन-तानि वक्राणि नयनानि च यस्मिन् तदनेकवक्रनयनम् । अनेकान्यद्भुतानि
दर्शनानि यस्मिन् तदनेकाद्भुतदर्शनम् । अनेकानि दि०यान्याभरणानि यस्मिन् । दि०यान्यनेकानि च उद्यतानि
आयुगानि चक्रादीनि यस्मिन् ॥ १० ॥ विश्वतोमुखमिति पूर्वोक्तस्य 'एकत्वेन प्रयत्नत्वेन बहुधा विश्वतो-
मुखम्' इत्यस्याय परामर्शं । अनन्त सर्वत परिच्छेदरहितम् ॥ ११ ॥

दिवि सूर्यसंहस्रस्य भवेद्युगपदुत्थिता ।

यदि भाः सदृशी सा स्याद्भास्तस्तस्य महात्मनः ॥ १२ ॥

१ अत्र दिवि सूर्यसंहस्रस्य भाया युगपदुत्थानरूपस्यागम्भविनाश्रयस्य यदिसन्नेनोक्तौ इत्यनादृतिशयोक्त्यलङ्कार ।
'सूर्यशीर्षे च इत्यनम्' (का. प्र १०।१००) इति तत्रगणे मम्मणेके । दधिमत त्वद्भुतोपमा, यदाह— 'यदि
दिविद्रुक्त्वम् सुभ्रु ! विष्णो-लतावनम् । ततो सुसंधियं प्लामित्यवाचद्भुतोपमा ॥' (का. द. २।२४) इति ॥ यदि पदम-
गिभवादिन तदादिभयन लक्ष्मी भा नास्तीत्यस्य निगमिणाद्विद्यमानाऽप्यवसाय उपमानस्य । तत्र उपमानाभावाद्योपमाभावात्पश्चात्,
यदि इत्यात्पर ॥ अ, गा व ॥ इयादिभवात्प्रविद्यमानस्यस्यमूर्त्तामादिविद्यमानात्किञ्चिन्मयाना 'न इयात्' ततो.पि पुन—

१ शां. भा.— या पुनर्भवतो विश्वरूपस्य भास्तस्या उपमोच्यते— दिव्यीति । दिव्यन्तरिक्षे तृतीयस्यां वा दिवि सूर्याणां सहस्रं सूर्यसहस्रं तस्य युगपदुत्थितस्य सूर्यसहस्रस्य या युगपदुत्थिता भाः सा यदि सदृशी स्यात्तस्य महात्मनो विश्वरूपस्यैव भासः । यदि वा न स्यात्, ततोऽपि विश्वरूपस्यैव भा अतिरिच्यत इत्यभिप्रायः ॥ १२ ॥

२ आ. शां. व्या.— ननु प्रकृतस्य भगवतो रूपस्य दीप्ति-
रस्ति, न वा ? न चेत्काष्ठादिगाम्यं यद्यस्ति, कीदृशी सा ? इत्या-
शङ्क्याऽऽ— या पुनरिति । सा यदि स्यात्तदासः परतो

सेति योजना । असम्भाविताभ्युपगमाद्यो यदिसाब्दः, स्या-
च्छब्दो निश्चयार्थः । सा इयञ्चित्तदृशी सम्भवति, न तु भवत्ये-
वेति विवक्षित्वाऽऽ— यदि वेति ॥ १२ ॥

३ रा. भा.— तामेव देवशब्दनिर्दिष्टां द्योतमानतां विशिनष्टि— तेजसोऽपरिमितत्वदर्शनार्थमिदम् ;
अक्षयतेजस्वरूपमित्यर्थः ॥ १२ ॥

४ वे. ता. चं.— 'दिवि' इत्यादिश्लोकस्य सप्तमिमाह—
तामेवेति । निर्दिष्टस्य भास्वात्वस्य निरतिशयवत्त्वगुणो विशेष

उच्यत इत्यर्थः । सहृषाविकेपेण परिच्छिन्नत्वशङ्काव्युदात्तायाह
तेजस इति ॥ १२ ॥

५ आ. मा. भा.— सहस्रशब्दोऽनन्तवाची । तदपि पाकशासनविक्रम इत्यादिवत्प्रत्यायनार्थमेव ।
तथा हि ऋग्वेदरितिलेपु— "अनन्तशक्तिः परमोऽनन्तवीर्यः सोऽनन्ततेजाश्च ततस्ततोऽपि" इति
महातात्पर्याच्च प्रात्रल्यं, न च परिमाणोक्त्या किञ्चित्प्रयोजनम् ॥ १२

६ अ. प्र. दी — 'दिवि सूर्यसहस्रस्य' इति विश्वरूपस्य
सहस्रसूर्योपमप्रमत्त्वमुच्यते, तत्र सहस्रशब्दो दशशतवाचीति
प्रतीतिनिरासार्थमाह— सहस्रेति । अनन्तसूर्योपमप्रमत्त्वमपि
भगवतो न वास्तवं, निश्चयमत्वाव; किं तर्हि ? इत्यत आह—
तदपीति । प्रत्यायनार्थं बुद्धिप्रवेशनार्थमेवोच्यते । यथा
भगवतो दाशरथेः पाकशासनोपमप्रमत्त्वमित्यर्थः । सहस्र-
शब्दस्य प्रसिद्धार्थपरित्यागः कुतः ? इत्यत आह— तथा
ह्येति । ततस्ततः सूर्यांदरपि । विवक्षण इति शेषः । कुतः
श्रुत्या गीतावाक्यस्य वाच्य इति चेत्, तत्र सहस्रमिति अपरि-
मितनामान्तीति गीतावाक्यस्य सावकाशत्वेन दीर्घत्वात्,

श्रुतेर्निरवकाशत्वेन प्राबल्यात्; इतश्च श्रुतेः प्राबल्यमित्याह—
महातात्पर्यांचेति । समस्तागमानां महाप्रयोजनाय यद्भग-
वति महातात्पर्यं श्रुतेस्तदनुकूल्यात्, गीतावाक्यस्य तन्प्राप्ति-
त्वादित्यर्थः । कथं गीतावाक्यस्य तन्प्राप्तिरिति चेत्,
किं भगवतः परिमितप्रमत्त्वमेव वस्तुतः ? उतापरिमितप्रम-
त्त्वाभ्यन्त सहस्रसूर्योपमप्रमत्त्वमुच्यते ? नाद्यः— सकलभूति-
स्युतीतिहासपुण्यविरोधात् । द्वितीये त्वपरिमितस्य परिमा-
णोक्त्या किञ्चिदपि प्रयोजने न सिध्यति । कुतो महत् ?
इत्याह— न चेति ॥ १२ ॥

७ ह. पै. भा.— ॥ १२ ॥

— विश्वरूपस्यैव भा अतिरिच्येतेत्यहं मन्य इत्युपेक्षां व्यञ्जयन्ती परमतत्पर्यविषयनिरुपमत्वमेव व्यनकीति तत्त्वालोकाः ।
अन वामन—

तेजोरूपं परं ब्रह्म निगमेषूपवर्णितात् । अपरोक्षीकृतं ज्ञानचक्षुषाऽऽर्हणेन तत् ॥
इति केचिद्वर्णयन्ति प्रकृतं तत्र सक्तम् । सत्त्वस्यैव प्रकाशोऽसौ यमलोकात् फारगुण ॥
तेजो यदपि चैद्यादिदेहोत्थं चक्षिण स्तनौ । विवेच, स्तनौ तदपि वैकुण्ठे सत्त्वमूर्जितम् ॥
चक्षुषा चामर्षेणैव लोकेन यदलोकं तत् ॥ न हि यातीन्द्रियपथ निर्युणं ब्रह्म कस्यचित् ॥
प्रकाशस्तादृशेवान सत्त्वस्यैस्ति किरीटिना । अनेकवक्त्रनयनं कथं वा निर्युणं भवेत् ? ॥
चक्षुस्त्वेवपदे विषे द्रष्टुं सद्ब्रह्मक्षमम् । इति दिव्यमदात्न्यद्वालयैरुपुत्रवः ॥
ददर्श स तदाश्वेन युगपद्विविधं च यत् । निर्युणं विश्वमेवेदं तस्मिन् ब्रह्म निर्युणम् ॥
तेजो ब्रह्मैव मन्यन्ते ये ज्ञानित्वाभिमानिनः । शृद्धं सर्वं तमोरूपं तैः किमभ्युपगम्यते ? ॥
विन्त्येते मनसा देवश्चक्षुषा इत्येतेऽपि च । ब्रह्माचिन्त्यमहर्षय च तेजोऽपि कथं वृत्तं ? ॥
प्रकाशरूपं विशदं सर्वं श्रुतितु विधिनात् । 'आदित्यवर्णं' (ते. भा. ३।१२।१६) मित्यादौ ब्रह्मेदं सयुणं ततः ॥
महात्माऽभ्यन्त चिन्तेयो विश्वाकाररारीरष्टा । अनेकाद्यो ह्यारम्भाऽऽग्निधते देहमन्यसौ ॥
यदन्ति केचिदाश्मानं चिद्रूपं तत्र सक्तम् । भवन्नेनादिदं तस्मिन् पृथक् पठते यतः ॥

— इति प्रत्यपीपद्व ॥

गी. द्वि. ३६

— अधिगीता ।

८ वें. प्र. गि.— देवशब्दोक्तं द्योतमानत्वं विट्णोति—
दिवीति । दिवि आकाशे स्याणां सदस्य अपरिमितसुधे-
सपुहस्य यदि युगपदुत्थिता माः प्रभा भवेत्— सम्भावनायां-
लिङ्— सा तस्य महात्मनो विश्वरूपस्य भासः प्रमायाः
सदशो स्यात् । नान्यकिञ्चिदुपमान पश्याम इत्यर्थः । अत्रा-

काशस्य युगपत्सुधेसहस्रप्रकाशासम्बन्धेऽपि सम्बन्धोक्तेरतिश-
योक्तिरलङ्कारः । तेन च भगवत्प्रभाया निरुपमानत्वं व्यज्यते
'पुष्पं प्रवालोपहितं यदि स्यात्' [कु. सं. १।१४] 'उभौ
यदि व्योम्नि पृथक्प्रवाहावाकाशाद्वाप्यसः पतेताम्' ।
[ति. व. ३।८] इत्यादिषु ॥ १२ ॥

९ व० त० दी०— एवं सञ्जयो दर्शनं रूपं वर्णयित्वा तस्याऽलौकिकत्वमभूतोपमावर्णनेनाह— दिवीत्यादि ।
एवमभूतोपमया लोकाविलक्षणत्वमुक्तम् ॥ १२ ॥

१० पु. अ. त.— तस्य स्वरूपस्याऽऽप्रेयं तेजस्वरूप-
माह— दिवीति । दिवि स्वर्गे सूर्यसहस्रस्य युगपत् एकदैव
वदितस्य युगपदेव उत्थिता माः प्रभा यदि भवेत् सा तस्य

महात्मनः पुरुषोत्तमस्य अनेकार्त्वरूपस्य भासः सदशो स्यात् ।
किन्तु न स्यादेवेति वाक्किः । एतादृशं स्वरूपम् ॥ १२ ॥

११ नी० भा० दी०— दिवि अन्तरिक्षे । माः दीप्तिः । भासः दीप्तिः । अमभूतोपमेयं निरुपमतामेव तस्य
दीर्घदर्शयति । 'उभौ यदि व्योम्नि पृथक्प्रवाहौ' [शि. व. ३।८] इत्यादिषु ॥ १२ ॥

तत्रैकस्यं जगत्कृत्स्नं प्रविभक्तमनेकधा ।

अपश्यद्देवदेवस्य शरीरे पाण्डवस्तदा ॥ १३ ॥

शां. भा.— किञ्च— तत्र तस्मिन्निश्चरूप एकस्मिन्स्थितमेकस्यं जगत्कृत्स्नं प्रविभक्तमनेकधा
देवपितृमनुष्यादिभेदपरमपृष्ट्वा न्देवदेवस्य हरेः शरीरे पाण्डवोऽर्जुनस्तदा ॥ १३ ॥

२ आ. शां. व्या.— न केवलमुक्तमेवाहुंते दृष्टवान्, भूतवानित्याह— किञ्चेति । तदा विध्वंस्यस्य भगवद्रूपस्य
किन्तु तदेव विश्वरूपे सर्वं जगदेकस्मिन्स्थितमनु- दर्शनं दत्तायामित्यर्थः ॥ १३ ॥

३ रा. भा.— तत्रानन्तायामविस्तारे अनन्तबाहूदरवक्त्रनेत्रे अपरिमिततेजस्के अपरिमितदिव्या-
युधोपेते स्वोचितापरिमितदिव्यभूषणे दिव्यमाल्याम्बरधरे दिव्यगन्धानुलेपने अनन्ताश्वर्यमये देवदेवस्य
दिव्ये शरीरे अनेकधा प्रविभक्तं ब्रह्मादिविविधविचित्रदेवतविद्मनुष्यस्थानरादिभोक्तुवर्गपृथिव्यन्त-
रिक्षस्वर्गपातालालवितलसुतलादिभोगस्थानभोग्यभोगोपकरणभेदभिन्नं प्रकृतिपुरुषात्मकं कृत्स्नं जगत् ।
'अहं सर्वस्य प्रभवो मत्तः सर्वं प्रवर्तते' [१०।८] 'हन्त ते कथयिष्यामि विभूतीरात्मनः शुभाः'
[१०।१९] 'अहमात्मा गुडाकेश ! सर्वभूताशयस्थितः' [१०।२०] 'आदित्यानामहं विष्णुः'
[१०।२१] इत्यादिना 'न सदस्ति विना यत्स्यान्मया भूतं चराचरम्' [१०।३९] 'विट्प्रेम्याहमिदं कृत्स्न-
मेकांशेन स्थितो जगत्' [१०।४२] इत्यन्तेनोदितम् । एकस्यमेकदेशस्यं पाण्डवो भगवत्प्रसादलक्ष्यतदर्थ-
नानुगुणदिव्यचक्षुःपश्यत् ॥ १३ ॥

४ वें. सा. च.— ॥ १३ ॥

५ आ. मा. भा.— ॥ १३ ॥

६ ज. प्र. दी.— ॥ १३ ॥

७ ह. पं. भा.— तत्र देवस्य शरीरे कृत्स्नं जगदनेकधा प्रविभक्तमेकस्यमपश्यदिति व्यसहितेन
मन्त्रेणः ॥ १३ ॥

८ वें. प्र. गि.— तत्र अनन्तायामविस्तारे अनन्तबाहू-
दरवक्त्रनेत्रे अपरिमिततेजस्के अपरिमितदिव्यायुधोपेते स्वोचि-
तापरिमितदिव्यभूषणे दिव्यमाल्याम्बरधरे दिव्यगन्धानुलेपने
अनन्ताश्वर्यमये देवदेवस्य शरीरे अनेकधा प्रविभक्तं ब्रह्मादि
विविधदेवतविद्मनुष्यस्थानरादिभोग्यभोगोपकरणभेद-

पातालालवितलसुतलादिभोगस्थानभोग्यभोगोपकरणभेद-
भिन्नं कृत्स्नं जगत् 'अहं सर्वस्य प्रभवो मत्तः सर्वं प्रवर्तते'
[१०।८] 'हन्त ते कथयिष्यामि दिव्यां शारमविभूषणः'
[१०।१९] 'अहमात्मा गुडाकेश ! सर्वभूताशयस्थितः'
[१०।२०] 'आदित्यानामहं विष्णुः' [१०।२१] इत्यादिना

‘ न तदस्ति विना यत्स्यान्मया भूतं चराचरम् ’ [१०।१२] । इत्यन्तेनोदितं एकस्थमेकदेशस्थं पाण्डवो भगवत्प्रसाद-
‘ विष्टभ्याहमिदं कृत्स्नमेकाद्येन स्थितो जगत् ’ [१०।४२] । लब्धतद्दर्शनात्तुगुणदिव्यचञ्चरपश्यत् ॥ १३ ॥

१ व० त० दी०— ततः किं वृत्तं ? इत्यपेक्षायामाह सञ्जयः— तत्रेति । अनेकधा योनिवीजाशयेन्द्रियाकृति-
मेदेन प्रविभक्तं चेतनाचेतनात्मकं चतुर्दशलोकसहितं सर्वं जगत् देवदेवराधाक्षरैश्वर्यस्य पुरुषोत्तमस्य, शरीरभूते
स्वरूपे मूलाभक्षणप्रसङ्गे श्रीयशोदावत्तदेकस्थं तदवयवैकदेशस्थं पाण्डवो ददर्श “कश्चिद्दीरः प्रत्यगात्मानमैश्वर्यम्”
[कठो. ४।१] इति श्रुतेर्दर्शनं श्रुतिसिद्धम् । न हि माहात्म्यदर्शनं विना भक्त्या भगवद्वाश्रयणदाढ्यं भवतीति
दर्शयामास हरिस्तत्तदनुग्रहेणैव ददर्श पार्य इत्यंशे पुष्टिः । श्रीयशोदायां तु दर्शितसैश्वर्यजन्यभाहात्म्यज्ञानस्य
वैष्णव्या स्वशक्त्या विरोधानमेव कृतं प्रेमभावदाढ्याय तत्र मोक्षायतुष्योगाय चेति शुद्धपुष्टिमाहात्म्यम् । अत्र
तु न तथा इति मर्यादापुष्टयधिकृताः पार्याः इत्युक्तिः समञ्जसैव । विशेषस्तु भाष्ये द्रष्टव्यः ॥ १३ ॥

१० पु. अ. त — तत्र तस्मिन्नेव रूपे, एकस्थमेकत्र देवदेवस्य पूज्यानामपि पूज्यस्य शरीरे पवित्रतीयमानसूक्ष्म-
स्थितं वृक्षं सम्पूर्णं जगत्, अनेकधा प्रविभक्तं नानाप्रकारवि- रूप एव पाण्डवः अर्ह्यः अपश्यत् दृष्टवान् ॥ १३ ॥
भागयुक्तं दर्शयामासेति पूर्वेणैवान्वयः । यदा दर्शितं तदा

११ नी० भा० दी०— ‘इदंैकस्थं जगत्कृत्स्नं पश्य’ [११।७] इति यत्राक् भगवता उक्तं तद्व्यपश्य-
दित्याह— तत्रेति । ‘अनेकधा प्रविभक्तं’ इत्येतत् वर्षास्त्यथितवित्तिणीवीजे सूक्ष्मरूपेण तदर्थस्यते तद्वन्माभू-
दिति दर्शयितुं सावकाशं अनेकधा विभागयुक्तं विविक्तं अपश्यत्, एकस्थं एकावयवस्थम् । अयमर्थः— यदा भगवत्-
श्रुतुर्मुञ्जं रूपं चिन्त्यते, तत्र च चेतसि लब्धपदे सति क्रमशस्तद्दीयावयवस्यवत्त्वा मुखे स्मिते वा पदनखे
वा चित्तं ध्रियते, तत्रापि लब्धपदे तस्मिन्तदपि त्यक्त्वा विश्वरूपमारोहति । दिव्यं चक्षुरपि एवं सूक्ष्मतामापादितं
मन एव; “मनोऽस्य देवं चक्षुः स (वा एष) एतेन देवेन चक्षुषा मनसैतान् कामान्पश्यन् रमते”
[छां. उ. ८।१२।५] इति श्रुतेः । कामान् विषयान् एतान् हार्दाकाशाव्यसगुणप्रक्षगणानिति श्रुतिपदयोर्थः ।
यद्योक्तं श्रीभागवते— ‘तत्र लब्धपदं (तत्सर्वव्यापकं) चित्तमाकृष्येकत्र धारयेत् । नान्यानि चिन्तयेद्भूयः
स्मितं भावयेन्मुखम् ॥ तत्र लब्धपदं चित्तमाकृष्य व्योम्नि धारयेत् । तत्र त्यक्त्वा मदारोहो न किञ्चिदपि
चिन्तयेत्’ [१।१४।४३; ४४] इति । तत्र मूर्तो एकत्र बद्धे, व्योम्नि कारणे, मदारोहो निर्विकल्पे
प्रदग्ग्यारुढः, तदिदमुक्तं देवदेवस्य शरीरे कृत्स्नं जगदेकस्थं पाण्डवोऽपश्यदिति ॥ १३ ॥

ततः स विस्मयाविष्टो हृष्टरोमा धनञ्जयः ।

प्रणम्य शिरसा देवं कृताञ्जलिर्भाषत ॥ १४ ॥

९ शां. भा.— तत इति । ततस्तं दृष्ट्वा स विस्मयेनाऽऽविष्टो विस्मयाविष्टो हृष्टानि रोमाणि यस्य
सोऽयं हृष्टरोमा चामवद्वनञ्जयः, प्रणम्य प्रकर्षेण नमनं कृत्वा प्रह्वीभूतः सञ्छिरसा देवं विश्वरूपधरं
कृताञ्जलिर्नमस्कारार्थं सम्पुटीकृतहस्तः सन्नमापतीक्तवान् ॥ १४ ॥

२ आ. शां. व्या.— विश्वरूपरस्य भगवत्तस्मिन्नेव- यामाह— तत इति । आश्चर्यशुद्धिर्विस्मयः, रोम्णां हृष्टयं
कीदृशगतयोक्तविशेषणस्य दर्शनानन्तरं किमकरोदित्यपेक्षा- । पुलकितत्वं, प्रथमं नस्त्रिभ्रदयोर्दृशयः ॥ १४ ॥

३ रा. भा.— ततो धनञ्जयो महाश्रमस्य कृत्स्नस्य जगतः स्वदेहैकदेशेनाश्रयभूतं कृत्स्नस्य प्रवर्त-

१ अत्र परमाद्भुतवस्तुदर्शनादुत्थितस्य विस्मयाकृतो भावः प्रादुरभूत्, स च स्थायीभूत्वा तादृशेन भगवतालम्बनविभावेन
तद्वेणोदीपनविभावेन, अक्षरतद्दर्शनप्रणामाञ्जलिक्रियादिभिरतुभावेः, रोमाञ्जलिभिः सात्त्विकभावेः धृतिमतिदृढचित्तैर्कादिभिर्व्यभि-
चारिभावैश्च परिपोषं नीतोऽद्भुतसोऽभूत् । श्रोतॄणां च तदभेदाध्यवसायाद्भ्रूतसोऽदयः । स च परमानन्दस्वादलसो रस इति,
मधुसूदनाशय । पण्डितराजो जगन्नाथस्तु— ‘पश्यामि देवान्’ इत्यादौ वाक्यसन्दर्भे प्रधानीभूतत्वाः स्तोत्रगतभक्तेः
प्रकृत्यन्तेन विस्मयस्य शुणीभूतत्वात् नात्राद्भुतसः, किन्तु रसालङ्कार एवेति सूचयामास रसगङ्गाधरे । — अविगीता ।

यितारं चाश्रयतमानन्तजानादिकल्याणगुणगणं देवं दृष्ट्वा विस्मयाविष्टो हृष्टरोमा शिरसा दण्डवत्प्रणम्य
कृताञ्जलिरभाषत ॥ १४ ॥

४ वे. ता. चं.— ॥ १४ ॥

५ आ. मा. भा.— ॥ १४ ॥

६ ज. प्र. दी.— ॥ १४ ॥

७ ह. पै. भा.— ॥ १४ ॥

८ चें. प्र. गि.— एवं दृष्ट्वाऽतिसन्त्रासस्तु क्लिताक्ष-
सम्भ्रमेणेति कर्तव्यतामृदुश्च कक्षितार्थो बभूवेति धृतराष्ट्रदुरास-
यनिरासायाह— तत इति । ततो दर्शनानन्तरं विस्मयेनाविष्टो

व्यास- हृष्टरोमा पुलकितः स धनञ्जयः 'पाण्डवानां धनञ्जयः'
(१०३७) इति भगवता स्वविभूतित्पेनोक्तः, तै देवं
नारायणं शिरसा प्रणम्य कृताञ्जलिः सन्नभाषत ॥ १४ ॥

९ व. त. दी.— तव इति दर्शनानन्तरं धनञ्जयः व्यभाषत । स्पष्टमन्यत् ॥ १४ ॥

१० पु. अ. त.— दर्शनानन्तरं किं कृतवानित्यत आह—
तत इति । ततस्त्वदनन्तरं स पूर्वोक्तः प्राप्तदिग्दष्टि
विस्मयाविष्टः आश्रयपरत्सनिमग्नः हृष्टरोमा उत्पुलकितान्नः

अन्तरानन्दयुक्तः धनञ्जयः प्रादुर्भूतविभूतिरूपः शिरसा मस्त-
केन देवं पूज्यं नमस्करोषीत्यं प्रणम्य नमस्कृत्य कृताञ्जलिः
विनीतः सन् अभाषत विज्ञप्तिं कृतवान् ॥ १४ ॥

११ नी. भा. दी.— हृष्टरोमा रोमाञ्चितगात्रः ॥ १४ ॥

भगवद्दर्शितस्यार्जुनदृष्टस्य विश्वरूपस्य वर्णनम् ।

अर्जुन उवाच—पश्यामि देवांस्तव देव ! देहे सर्वास्तथा भूतविशेषसङ्घान् ।

ब्रह्माणमीशं कमलासनस्थमृषींश्च सर्वानुरगांश्च दिव्यान् ॥ १५ ॥

१ शां. भा.— कथं ? यच्चया दर्शितं विश्वरूपं तदहं पश्यामीति स्वानुभवमाविष्कुर्वन् अर्जुन उवाच—
पश्याम्युपलभे हे देव ! तव देहे देवान्सर्वास्तथा भूतविशेषसङ्घान्भूतविशेषाणां स्थावरजङ्गमानां नानासं-
स्थानविशेषाणां सङ्घा भूतविशेषसङ्घास्तान् । किञ्च ब्रह्माणं चतुर्मुखमीशमीशितारं प्रजांनां, कमलासनस्थं
पृथिवीपद्ममध्ये मेरुकर्णिकासनस्थमित्यर्थः । ऋषींश्च वसिष्ठादीन्, सर्वानुरगांश्च वासुकिप्रभृतीन्,
दिव्यान्दिवि भवान् ॥ १५ ॥

२ आ. शां. व्या.— कथं भगवन्तं दृष्टव्यं नो भाषितवान् ?
इति शृण्वति— कथमिति । तत्प्रथमपेक्षितं पूरयन्नवतार-
यति— यस्ययेति । भूतविशेषसङ्घेषु देवानामन्तर्भावेषु पृथ-

वरणमुत्कर्षात् । मद्गणः सर्वदेवतात्मस्वेषुपि तेभ्यो भेदकपनं
तदुत्पादकत्वादिति मत्वाऽऽह— किञ्चेति । ऋषीणामुत्पत्त्या
च किञ्चिद्दिव्यात्पृथक्त्वं, दिव्यानिर्गुण्येषां विशेषणम् ॥ १५ ॥

३ रा. भा.— पश्यामीति । देव ! तव देहे सर्वान् देवान् पश्यामि ; तथा सर्वान् प्राणिविशेषाणां
सङ्घान्, तथा ब्रह्माणं चतुर्मुखमण्डाधिपतिं, तथेयं कमलासनस्थं कमलासने ब्रह्मणि स्थितमीशं तन्मते-
ज्वस्थितं तथा देवर्षिप्रमुत्तान् सर्वानृषीन्, उरगांश्च वासुकिवत्सकादीन् दीप्तान् ॥ १५ ॥

४ वे. ता. चं.— ॥ १५ ॥

५ आ. मा. भा.— ॥ १५ ॥

६ ज. प्र. दी.— ॥ १५ ॥

७ ह. पै. भा.— ॥ १५ ॥

८ चें. प्र. गि.— 'धनञ्जयोन्मायन' [१११४] इत्यु-
क्तसंज्ञि पुनः 'अर्जुन उवाच' इत्युक्त्या न केवलं भगवद्दि-
भूतिगणपतेरैव सर्वपादात्मापत्तयः ; किञ्च निगुणात्मन-
कादीनि सूचितम् । तदेवाहृत्तवापत्तयाह ततदाभिः—
पश्यामीति । हे देव ! तव देहे सर्वांश्च देवान्दिग्पदीन्

पश्यामि ; सर्वानृषीन्विशेषाणां स्थावरजङ्गमात्मनां सङ्घांश्च
पश्यामि ; तथा सर्वानृषीन्विशेषाणां सर्वांश्च उरगांश्च वासुकिप्र-
भृतींश्च पश्यामि । एतेषां सर्वानृषीन्विशेषाणां कथं प्राग्भगवत्प-
ृथिवीपद्ममध्ये मेरुकर्णिकासनस्थं भगवन्नामिकमलासनस्थ-
मिति वा । एतन्मूलं ब्रह्माणं चतुर्मुखं च पश्यामि ॥ १५ ॥

१ व० त० दी०— तदेवाह पश्यामीति सप्तदशभिः षोडशकलारूपैः एकेन प्रार्थनं च । हे देव श्रीकृष्ण्येन्दो ! तव देहे एतस्मिन्विश्वरूपे सर्वान्पश्यामि । भूतविशेषसङ्घान् जरायुजादिभेदविशेषान् ॥ १५ ॥

१० पु. अ. त.— तद्रूपमेवाह— पश्यामीति सप्त-
दशभिः । हे देव पूज्य ! तव देहे उपचितस्वरूपे देवान् इन्द्रा-
दीन् क्रीडामयान्, तथा क्रीडात्मकान्बे सर्वान् भूतविशेषाणां
चतुर्विधानां सङ्घान् समूहान् । दिव्यान् क्रीडाधिप्रकटितान्, ऋषीन् भागदादीन्, पुनस्तामसान् वरगान् त्रेपादीन्, तन्मूल-
भूतं कमलासनस्थं नामिषप्रस्थं ब्रह्मणम्, ईशं महादेवम्,
एवमेतान् सर्वान् पश्यामि ॥ १५ ॥

११ नी० भा० दी०— देवानादित्यादीन्, भूतविशेषाश्चतुर्विधा जरायुजादयस्तेषां सङ्घान् समूहान्, ब्रह्माणं
चतुर्मुखं, ईशं ईशितारं, 'कमलासनस्थं' इत्यनेन दूरदर्शनमुक्तं; उरगान् पातालस्थाननन्तादीन् दिव्यान् कैला-
सादौ स्थितान् वासुकिप्रमुखान् । एतेन व्यवहितदर्शनमुक्तम् ॥ १५ ॥

अनेकबाहूदरवक्त्रनेत्रं पश्यामि त्वा सर्वतोऽनन्तरूपम् ।

नान्तं न मध्यं न पुनस्तवाऽऽर्दिं पश्यामि विश्वेश्वर ! विश्वरूप ! ॥ १६ ॥

१ शां. भा.— अनेकबाहूदरवक्त्रनेत्रं अनेके बाहव उदराणि वक्त्राणि नेत्राणि च यस्य तव स त्वमने-
कबाहूदरवक्त्रनेत्रस्तमनेकबाहूदरवक्त्रनेत्रं पश्यामि त्वा त्वां सर्वतः सर्वत्रानन्तरूपं अनन्तानि रूपाण्यस्यै-
त्यनन्तरूपस्तमनन्तरूपम्, नान्तम्, अन्तोऽवसानं, न मध्यं, मध्यं नाम द्रव्योः कोटयोरन्तरं, न पुनस्तवाऽऽर्दिं;
तव देवस्य नान्तं पश्यामि, न मध्यं पश्यामि, न पुनरादिं पश्यामि हे विश्वेश्वर ! हे विश्वरूप ! ॥ १६ ॥

२ आ. शां व्या.— यत्र भगवदेहे सर्वमिदं दृष्टं तमेव न मध्यं' इत्यत्रापि पश्यामीत्यस्य प्रत्येकं सम्बन्धं सूच-
विशिनष्टि— अनेकेति । आदिशब्देन मूलमुच्यते । 'नान्तं' शति— नान्तं पश्यामीति ॥ १६ ॥

३ रा. भा.— अनेकेति । अनेकबाहूदरवक्त्रनेत्रं अनन्तरूपं त्वां सर्वतः पश्यामि; विश्वेश्वर विश्वस्य
नियन्ताः; विश्वरूप विश्वशरीर ! यतस्त्वमनन्तः, अतस्तव नान्तं न मध्यं न पुनस्तवादि च पश्यामि ॥ १६ ॥

४ वे. वा. चं.— 'सर्वतोऽनन्तरूपम्' इत्यन्वये 'सर्वतः'
इति शब्दस्य वैश्वर्यं स्यात्; 'सर्वतः पश्यामि' इत्यन्वयस्तु
दिव्यचक्षुर्भोग्याणामुपगच्छति । विश्वरूपत्वे हेतुफले विश्वेश्वरशब्द
इत्यभिप्रायेणाह विश्वस्य नियन्तरिति । व्याप्यनियन्ता हि
शरीरं । 'नान्तं न मध्यम्' इत्यादौ विद्यमानस्यादर्शनं न विव-
क्षितम्; अर्जुनस्य दिव्यचक्षुर्भोगे तदयोगात्, अन्यत्र 'अनन्त'
रूपम्' इति हेतुगर्भविशेषणाद्विषयाभावादेव शश-श्रद्धादेरिवा-
दर्शनमुक्तमित्यभिप्रायेणाह यत इति । इदं च 'विश्वरूप' इत्यने-
नापि विवक्षितम् । अत्र देशतः कालतथादिमध्यान्तनिषेधो
भाव्यः । आद्यन्तरूपावच्छेदभावात्तदुभयनिष्पन्नीयमध्या-
मावोऽपि सिद्धः ॥ १६ ॥

५ आ. भा. भा.— अनेकबाहूदोऽनन्तवाची, 'अनन्तबाहुः' [११।१९] इति स्वयं वक्ष्यति 'सर्वतः पाणि-
पादं तत्' इत्यादि च । "विश्वतश्चक्षुस्तु विश्वतोमुखो विश्वतोबाहुस्तु विश्वतस्पात् ॥ सं बाहुभ्यां धमति सं
पतत्रैर्धावाभूमि जनयन् देव एकः" [ऋक्सं. २।२।४।२४ म. ना. २।२ श्वे. उ. ३।३] इति ऋग्वेदसिलेपु ।
"विश्वतश्चक्षुस्तु विश्वतोमुखो विश्वतोबाहुस्तु विश्वतस्पात् ॥ सं बाहुभ्यां नमति सं पतत्रैर्धावाभूमि जनय-
न्देव एकः" इति यजुर्वेदे च । विश्वशब्दानन्तवाची । 'सर्वं समस्तं विश्वं च अनन्तं पूर्णं (वै) मेव च'
इत्यभिधानात् । "अनन्तबाहुमनन्तपादमनन्तरूपं पुरुवक्त्रमेकम्" इति च (सामवेदस्य) वाप्रत्ययाना-
सायाम् । महत्त्वाद्युक्तिस्तु तदात्मकत्वेनापि भवति ।

१ नान्तमिति— उक्तं चान्यत्र— 'न चादि न मध्यं तथा चैव नान्तं कदाचिद्विदन्ते सुखाद्यासुराद्य । अनाद्यो ह्यमन्यत्सया
चाप्यनन्तः प्रणीतोऽमीशो विमुक्तोऽसौही ॥' (म. भा. १।२।३४।२।५०) इति । विश्वरूप ! विश्व व्याप्तं, विश्वं जगद्वा रूपं दस्य
तादृत् । 'विश्वं बहुविधं ज्ञेयं च चत्सर्वं विद्यते । तस्मात्स बहुरूपत्वाद्बिभ्ररूप इति स्मृतः ॥' (१।६।५।१८) इति भविष्ये । - अविगीता ।

२ 'अनन्तबाहुमनन्तपादमनन्तवक्त्रं पुरुवक्त्रमेकम्' इति लिखितपुरातनमुक्तं पाठान्तरम् । चित्त्यमेतत् सुधीमि ।

६ ज. प्र. दी.— 'अनेकबाहूदरवत्रनेत्रं' इत्यत्रानेकश-
ब्दस्य द्वयाद्यौ पर्यवसानात् विवक्षितमर्थमाह— अनेकेति ।
अनेतानेकवस्त्रनयनमित्यपि व्याख्यातम् । इत एतम् ? इत्यत
आह— अनन्तेति । 'सर्वत इत्यस्यार्थस्तात्पर्यनिर्णयेऽवग-
न्तव्य' इत्यादि च वक्ष्यति । बाहुभ्यां प्रधानान्यां, पतत्रैः पत-
त्रसदृशैरितरबाहुभिः, सन्धमति अग्न्यादिभूतानि संयोजयतीति
प्रत्येकमन्वयः । सधमतीत्यस्याव्ययमेवार्थः । एतयोर्मन्त्रयोः प्रकृ-
तातुपयोगादयुक्तमुदाहरणमित्यत आह— विश्वशब्दश्चेति ।
तथा च प्रधानार्थे तद्विरत्युक्तं भवति । स्पष्टार्थो चात्र ध्रुतिमाह—

अनन्तवानुमिति । यदि भगवाननन्तबाहूदिस्तथा परम-
महत्परिमाणः स्यात् । अन्यथा तदथोगात् । न च तद्युक्तम् । 'ह्रं
महते' [११।२३] इति महत्त्वमात्रोक्तेः । तथा 'बहुवक्त्रनेत्र'
[११।२३] इति बहुत्वमात्रोक्तेरनन्तबाहूदित्वोक्तिश्चातुपपत्ते-
रत्यत आह— महत्त्वादिति । स्यादर्थे विरोधो यदि भगवद्-
पस्य महत्त्वमात्रं तदवयवानां च बहुत्वमानुञ्चयेत् । न चैवम्,
अवच्छेदकाश्रवणात् । महत्त्वबहुत्वोक्तिस्तु परममहत्त्वामकत्वे-
नानन्तावयवत्वेन च सह सम्भवति । परममहति महत्त्वस्यानन्ते
बहुत्वस्यान्तर्मावादित्यर्थः ।

७ आ. मा. भा.— अन्यथा 'अनादिमत्परं ब्रह्म' [१३।१२] इत्याद्युक्तं स्यात् । एकत्र त्वन-
न्तान्यस्य रूपाणीत्यनन्तरूपः । अन्यत्र त्वपरिमाण इति । उक्तं ह्युभयमपि— " परात्परं यन्महतो महान्तं
यदेकमन्यक्तमनन्तरूपम् " इति यजुर्वेदे । अव्यक्तस्यानन्तत्वादेव महतो महत्त्वे अपरिमितत्वं सिध्यति ।
'महान्तं च समावृत्य प्रधानं समग्र(समुप)स्थितम् ॥ अनन्तस्य न तस्यान्तस्मद्ब्रह्मानं चापि विद्यते'
इत्यादित्यपुराणे । तानि चैकैकानि रूपाण्यनन्तानीति चैकत्र भवति । "असंख्याता ज्ञानकास्तस्य देहाः
संज्ञं परिमाणविवर्जिताश्च" इत्युर्वेदखिलेषु । " यावान्मा अयमाकाशस्तावानेपोन्तर्हृदय आकाश उमे
अस्मिन् धावापृथिवी अन्तरेव समाहिते । उभाकश्च वायुश्च सूर्याचन्द्रमसावुभौ " [छां. उ. ८।१।३]
इति च । 'कृष्णस्य गर्भजगतोऽतिमरात्रसर्गं पार्ष्णिप्रहारपरिरूपणफपातपत्रम्' [१०।१६।३१]
इति च भागवते ।

६ ज. प्र. दी.— अवच्छेदकानुष्ठावप्यवान्तरमहत्त्वादि-
ग्रहणे को दोष ? इत्यत आह— अन्यथेति । तत्र परममहत्त्व-
स्यानन्तावयवत्वस्य कोक्तेरिति भावः । 'पर्यामि त्वा सर्वतो-
ऽनन्तसर्वं' स्वया तन्न विद्यमनन्तरूपः । [१।१।८] इत्यनन्त-
शब्दस्य माहात्म्यातिशयत्वान्नापार्थभेदमाह— एकत्र त्विति ।
अपरिमाणोऽपरिच्छिन्न इत्यनन्तरूप इति सम्बन्धः । स्यादित्
व्याख्यानं यदेदं द्वयं प्रामाणिकं स्यादित्यत आह— उक्तं हीति ।
महान्तं महत् । 'महतो महान्तं' इत्यनन्तपरिच्छिन्नपरिमाणं
रूपमन्वयेत्युक्तार्थं प्रमाणम् । एकं मित्रमपि अनन्तरूपमित्यनन्त-
शब्दान्यस्य रूपाणीत्यत्र । ननु 'महतो महान्तं' इति महत्तरवा-
न्महत्त्वमेवोच्यते, न त्वनन्तत्वम् । तत्र 'यदेकमन्यक्तं' इत्यव्य-
क्तव्यापिन्वयचनात्प्रामाण्यमेव सिध्यतीत्यत आह— अव्यक्त-
त्वेति । महतो महत्त्वेऽव्यक्तत्वापित्ते चेन्नपि प्राग्भ्रम् । अव्य-
क्तस्यानन्तत्वं कृतं ? इत्यत आह— महान्तं चेति । अनन्तस्य
विष्णोः प्रतिमामुत्स्य तस्यान्त परिमाणं परिच्छेदं, कार्यत
गङ्गानं गङ्गापरिच्छेदोऽपि न विद्यते । प्रकृष्टान्तरेणानन्तरूप-

शब्दद्वयस्यार्थभेदमाह— तानि चेति । एकस्यानन्तरूपशब्दस्या-
नन्तसङ्ख्यारूपार्थत्वे स्थिते सर्वत्रानन्तरूपशब्दे तानि चान्त-
सङ्ख्यानि रूपाणि प्रत्येकमपरिच्छिन्नपरिमाणानोरित्यर्थो भव-
तीत्यर्थः । अत्र प्रमाणमाह— असङ्ख्याता इति । ज्ञानका
ज्ञानानन्दशब्दाः । अयं बहुव्याप्त आकाशः परमात्मा यावान्
यावत्परिमाणस्तावानेवोऽन्तर्हृदये स्थितः परमात्मेत्यर्थः ।
गर्भं जटेरे जगदस्यासौ तयोक्तः । अत्रसप्तोऽवनन । गर्भजग-
त्त्वेनापरिच्छिन्नपरिमाणत्व सम्भवेत् । कृष्णादीनामप्यपरिच्छिन्न-
परिमाणत्वं वदन्तो वक्तव्या । तत्रात्यपरिमाणप्रतीतियां ता
किं भ्रान्तिस्त प्रमिति ? इति । आद्ये क्रियादेर्द्विभुज्युक्त्यादेव
मिष्यात्तस्य स्यात् । न द्वितीयं, युगपदेव तत्रात्मानत्परिमाणता-
वेशश्यायुक्तत्वात् । अतोऽपरिच्छिन्नपरिमाणोक्तिश्चकारमाश्रयति
चेत्, किमिदमनेकपरिमाणत्वस्यायुक्तत्वं ? किमन्यत्रादेरेना-
सम्भावितत्वम् ? उत नायमपानत्परिमाणोपेते इत्यत्रात् ।
नाय परममहत्परिमाणः, अत्यपरिमाणत्वात् ; पदवदित्यादि-
युक्तिविद्वत्त्वम् ।

९ आ. मा. भा.— न चैतद्युक्तम्, अचिन्त्यशक्तित्वादीधरस्य । 'अचिन्त्याः सत्तु ये माता न
तामर्त्तं यो जयेत्' इति च श्रीविष्णुपुराणे [ ] ॥ " नैषा तर्त्तं मतिरापनेया " [कठो-
२।९] इति श्रुतिः । अतिप्रमद्भस्तु महातात्पर्यमज्ञात् वाक्यनलायापनेयः । न हि घटवत्कश्चिन्पदार्थो
न एष्ट न्येतावता प्रमाणदृष्टः सन्निरनियतं । केषुचिन्पदार्थेषु वाच्यन्यस्या अचिन्त्यशक्तित्वा-
मासादङ्गीक्रियते ।

६ ज. प्र. दी.— अथातिप्रकृतदुष्टत्वं किंवाप्रामाणिक-
त्वम् ? नाथ इत्याह— न चेति । अपठितपठनाशक्त्युपेतं किं
नामाश्रममाविनमिति भावः । न द्वितीयः, ईश्वरस्य युक्त्यगोचर-
त्वेन तदनवकाशादिति भावेनाह— अचिन्त्या इति । एषा
क्रान्तिपथा । अनेया निराकार्या । अतिप्रसङ्गोऽपि किं रदी-
श्वरो विरुद्धपरिमाणद्वयोपेतः स्यात्, तदा निर्दु खो दुःखी स्यादि-
तोश्रमविहितस्य स्यात् ? उत प्राणदयोऽपि तथा स्युः ? तथा
चायुषेत्यादिना तद्विषयवाक्यव्यवस्था ग्राहीक्रियेतेत्यन्यदधि-
कृत्य स्यात् ? । आद्यं दूषयति— अतिप्रसङ्गस्त्विति ।
अविशेषमाश्रित्य तदयमतिप्रसङ्गः, नचाश्रयस्ति, निर्दोषानन्त-
शुण्त्वे ह्येव धुनीनां महातापर्यगं दुःखादेस्तद्विरोधात्, परि-

माणद्वयस्य तु तदविरोधात्, दुःखादेरप्रामाणिकत्वात्, परिमाण-
द्वयस्य तुक्तवद्यमानपदाक्यसिद्धत्वादिति भावः । विपर्ययापरिव-
सायी चायं प्रसङ्ग इति भावेनाह— न हीति । यदि यतः पृथु-
दुग्दोराकारः स्यात्तर्हि पदार्थो न स्यात् तथाविधस्य पदार्थस्य
कत्याप्यदृष्टत्वादिति प्रसङ्गो यथा न युक्तः, भवति च पदार्थ-
स्तरस्मात्पृथुदुग्दोराकारः, न भवतीति विपर्ययस्य प्रमाणमाधित-
त्वेनापर्यवसानान्, तथात्वेन तस्य धर्मिप्रादुर्भावदुष्टत्वात् ।
तथा प्रकृतोऽसीति । एतेनानुमानानां काळात्ययापदिष्टत्वं चोक्तं
भवति । प्राणादिधर्मविहित्यातिप्रसङ्ग इति द्वितीयं निरा-
करोति— केयुचिदिति । अप्रापि सम्भावनाहेतुभावाभावाभ्यां
विशेषापदविशेषोऽपिद्व इति भावः ।

९ आ. मा. भा.— “गुणाः श्रुताः सुविरुद्धाश्च देवे सन्त्यश्रुता अपि नैवाव शङ्का । चिन्त्या
अचिन्त्याश्च तथैव दोषाः श्रुताश्च नाज्ञेहि तथा प्रतीताः ॥ एवं परेऽन्यत्र श्रुताश्रुतानां गुणागुणानां च
क्रमाद्वचनस्था ” इति जाम्बालिसिखले श्रुतेषु । उपचारत्वपरिहाराय न मध्यमिति । अन्यथा आद्यन्तभाव-
नैव तत्सिद्धेः । “ विश्वरूपः पूर्णरूपः स विश्वरूपो अनूनरूपो अतोऽयं सोऽनन्तरूपो न हि नाशोऽस्ति
तस्य ” इति शाण्डिल्यशाखायाम् ॥ १६ ॥

६ ज. प्र. दी.— चतुर्थं निरस्यति— गुणा इति ।
ध्रुवा अध्रुवा अपि सुविरुद्धा अन्यत्र सहादृशा अविच्छेदात् । तथा
गुणा इव दोषाः ध्रुवा अध्रुवाश्च नैव सन्ति, किन्त्वैर्मिथ्या-
दृष्टिभिर्हि तथा सन्तीति प्रतीताः । एवं परे ईश्वरे स्थितिः,
ततोऽन्यत्र तु ध्रुवानां प्रमाणान्तरसिद्धानां च गुणदोषाणां व्यव-
स्थावस्थानम् । तत्र क्रमादुक्तमेव गुणबाहुल्यं दोषात्पत्वं, मध्यमे-
भूमयसाम्यम्, अक्षरेण दोषबाहुल्यं गुणाल्पत्वमिति । तदेव-
मसम्भावनाश्रमावात्र प्रभवति अपरिच्छिन्नपरिमाणत्वोत्पत्तिपरि-

तत्वं कल्पम् । अजुनेनापि तद्विराड्त्वमिति भावेनाह— उप-
चारत्वेति । ‘नान्तं न पुनन्तवार्दि परयामि’ इत्याद्यन्ताभावो-
च्छेदवर्तित्वपरिहाराय न मध्यमित्युक्तम् । मध्यनिराकरणार्थ-
मेव तर्त्तिकं न स्यात् ? इत्यत आह— अन्यथेति । उपचारत्व-
परिहारार्थत्वाभावे तद्वैयर्थ्यं स्यादिति शेषः । कुतः ? आद्यन्त-
सापेक्षत्वात् मध्यस्य तदभावोक्त्यैव तदभावसिद्धेः । विश्वं
महदादिकं रूपं चरूपमस्येति प्रतीतिं सप्रमाणकं निवायति—
विश्वरूप इति । एतन्भाव्यासङ्गमिति भन्तव्यम् ॥ १६ ॥

७ ह. पै. भा.— ॥ १६ ॥

८ वं. प्र. गि.— किञ्च, हे त्रिषेधश्च ! अनेकानि बाह्या-
दीनि यस्य तम् ; तथा अनन्तपरिच्छिन्नं रूपं यस्य तं त्वं
सर्वतः पश्यामि । एतदेवोत्तरार्धेनोपपादयति— नान्तमिति ।

पुनश्चन्द्रो हेत्वर्थः । हे विश्वरूप ! यस्मात्तत्र विश्वरूपस्य
नान्तमवस्थानं न मध्यं तादृि च पश्यामि तस्मादनन्त-
रूपमित्यर्थः ॥ १६ ॥

९ व० त० दी०— अनेकेति । कूटस्यत्वान् ॥ १६ ॥

१० पु. अ. त.— एष्व देरे न एतान् पश्यामि तादृति
त्वां च पश्यामिः स्याह प्रमाणावाय— अनेकेति । अनेकानि
बाह्यादीनि यस्य । सर्वतोऽनन्तानि रूपानि पश्येतादृते त्वां

पश्यामि । तादृतानेकरूपस्यापि तत्र अन्नं पूर्णमार्थं, मध्यं
शियतिस्थानम्, आदिभूयत्तिस्थानं न पश्यामि । निरन्तर
विश्वपरिपालक ! किं बहुना ? विश्वरूपं पश्यामि ॥ १६ ॥

११ नी० भा० दी०— अनेके अनन्ता साह्य उदराणि वक्त्राणि नेत्राणि च धर्मिस्तदनेकपाट्टदूरवस्त्र-
नेत्रं, सर्वतश्चतुर्दिक्षु सपर्यवध अनन्तपरिच्छिन्नं रूपमस्य तम् । अनन्तत्वमेवाह— नान्तमिति । दीपरज्ज्वा
इव तवाश्रयो देशिको न स्त इत्यर्थः ॥ १६ ॥

किरीटिनं गदिनं चक्रिणं च तेजोराशिं सर्वतोदीप्तिमन्तम् ।
पश्यामि त्वां दुर्निरास्यं समन्ताद्दीप्तानलाकंशुतिमप्रमेयम् ॥ १७ ॥

१ श्रा० भा०— किञ्च— किरीटिनं किरीटं नाम शिरोभूषणविशेषस्तद्यस्यान्ति स किरीटी तं
किरीटिने, तथा गदिनं गदा यस्य विद्यत इति गद्दी तं गदिनं, तथा चक्रिणं चक्रमस्यान्तीति चक्री तं

चक्रिणं च, तेजोराशिं तेजःपुञ्जं सर्वतोदीप्तिमन्तं सर्वतो दीप्तिर्यस्यास्ति स सर्वतोदीप्तिमान्, तं सर्वतो-
दीप्तिमन्तं पश्यामि, त्वां दुर्निरीक्ष्यं दुःखेन निरीक्ष्यो दुर्निरीक्ष्यस्तं दुर्निरीक्ष्यं, समन्तात्समन्ततः सर्वत्र
दीप्तानलार्कद्युतिमनलार्कस्थानलार्कौ दीप्तानलार्कौ तयोर्दीप्तानलार्कयोर्द्युतिरिव द्युतिस्तेजो यस्य तव स
तं दीप्तानलार्कद्युतिम्; अप्रमेयं न प्रमेयमप्रमेयमद्भ्यस्परिच्छेदमित्यर्थः ॥ १७ ॥

२ अत्र दां. व्या.—विभ्ररूपवन्तं भगवन्तमेव प्रकारान्तरेण
प्रप्रयति— किञ्चेति । परिच्छिन्नत्वं व्यावर्तयति— सर्वत
इति । दुर्निरीक्ष्यं पदयामात्यधिकारिभेदाद्विरुद्धम् । पुरतो वा

शृष्टो वा पार्श्वतो वा नास्य दर्शनं, किन्तु सर्वत्रेत्याह— सम-
न्तत इति । दीप्तिमन्तं दृशन्तेन स्पष्टयति— द्योतेति ॥ १७ ॥

३ रा. भा.— तेजोराशिं सर्वतो दीप्तिमन्तं समन्तादुर्निरीक्षं दीप्तानलार्कद्युतिमप्रमेयं त्वां किरीटिनं
गदिनं चक्रिणं च पश्यामि ॥ १७ ॥

४ वे. ता. चं.— किरीटिनमिति । 'किरीटिनम्'
इत्यादे. पाठकमनादस्य उपलम्भार्थं क्रमात्पुरोधेनाव्यमाह—
तेजोराशिमित्यादिना । 'तेजोराशि' इति घमित्स्वरूप-
निर्देशः । सर्वतोदीप्तिमन्तं "तस्य भासा सर्वमिदं विभाति"
[कठो. १।५।१५] इत्यादिवत्सर्वव्यापिप्रभावयोगिनम् । 'सम-
न्तात्' इति कृतप्रविप्रदेशविशेषायाऽभिहितम् । 'दीप्तानलार्क-
द्युतिम्' इति दुर्निरीक्षत्वे हेतुः । अत्र द्युतिशब्देन किरणरूप
तेजो विवक्षितम्; अतो 'दीप्तिमन्तम्' इत्यनेनापौनरुक्त्यम् ।
यदा पूर्वं सर्वव्यापित्वे तात्पर्यम्; इह तु दुष्प्रेक्षत्वे हेतुमुक्ता-

तित्तिमत्त्वे । अप्रमेयं ईदृक्स्वेयत्ताभ्या परिच्छेत्तुमशक्यम् ।
एतावता सामान्योपलम्भकपनमित्यभिप्रायेण अप्रमेयं त्वामि-
त्यवच्छिद्योक्तम् । अष्टपूर्वैरूपदर्शनेऽपि त्वदसाधारणविद्भिः त्वा
प्रलभिनजानामीत्यभिप्रायेणाह किरीटिनं गदिनं चक्रिणं
पदयामि इति । किरीटिनमिति भूषणगोपलक्षणम् । तत्रापि
किरीटनिर्देशस्तस्य सर्वेश्वरत्वव्यञ्जकत्वात् । किरीटकरिडकभेदेन
द्विधा हि मुकुटजातिः; तत्र किरीट उल्लेखार्थः । 'गदिनं
चक्रिणं' इत्यायुधवगोपलक्षणम् । तत्रापि चकादेव्यपदेशो
भगवदसाधारणत्वेन प्रसिद्धत्वात् ॥ १७ ॥

५ आ. मा. भा.— अनलार्कद्युतिमित्युक्ते मितत्वशङ्कामपाकरोति— अप्रमेयमिति ॥ १७ ॥

६ ज. प्र. दी.— नन्वनलार्कद्युतिमित्युक्त्वात् सहस्र-
शब्दोऽनन्तवाचीत्याद्युक्तमयुक्तमिति चेत्, न, एतदेवाशङ्क्य
प्रत्यायनार्थमेवैतदुक्तम्, वस्तुतस्त्वरिच्छिन्नद्युतिरेव भगवानिति

स्वयमेवोक्तवादित्याह— अनलेति । इत्युक्ते जाता द्युतेर्मित-
त्वाद्वाह्यम् । एतच्च विशेषणविशेषत्वात् द्युत्या सम्बन्ध्यते ॥ १७ ॥

७ ह. पै. भा.— ॥ १७ ॥

८ वं. प्र मि — किञ्च, किरीटिनमिति । समन्तादीतेति
समस्तं पदम् । समन्तात्सर्वतोर्दिप्ताः प्रज्वलन्तभेदमनलार्कौ
भवेयुः, 'दिवि धर्यसहस्रस्य' [१।१।१२] इति प्रागुक्तः ।
तदा तेषां द्युतिरिव द्युतिर्यस्य तम्, अत एव दुर्निरीक्षं दिव्य-
चञ्चविना निरीक्षितमशक्यम् । सयकारपाठे तु दुःशब्दो नमर्थः,

अनिरीक्ष्यमित्यर्थः । दुर्निरीक्षत्वादेव अप्रमेयं 'अयमित्यभूत्'
इति निश्चेतुमशक्यम् । एतन्मूलमपि त्वां सर्वतो दीप्तिमन्तं
तेज पुञ्जं किरीटिनं गदिनं चक्रिणं च पदयामि त्वत्प्रसादादि-
त्यर्थः ॥ १७ ॥

९ व० त० दी०— किरीटिनमिति । अत्र बहव एव पारमेष्ठ्यपदभूताः किरीटादयो ज्ञेयाः, नैकाद्भत्वात् ॥ १७ ॥

१० पु. अ. त.— किञ्च किरीटिनं मुकुटालङ्कारयुक्तं
रसात्मकम् । गदिनं सहस्रप्राणाधिदैविकधर्मधारिणम् ।
चक्रिणं तेजोरूपदर्शनधारिणम् । चकारेण तद्वत् मोक्षदाना-
धर्मधि चरधारित्वं ज्ञापितम् । तेजोराशिं तेजःपुञ्जाम् ।

सर्वतो दीप्तिमन्तं परित उरीपककिरणयुक्तम् । तेजोयुक्त्ये
दीप्तिरुक्त्ये च दृष्टान्तमाह— दीप्तानलार्कद्युतिं दीप्तौ
यावनलार्कौ तयोर्द्युतिरिव द्युतिर्यस्य तादृशम् । अप्रमेयं प्रमा-
हमयोग्यं त्वां समन्तात् दुर्निरीक्ष्यं पश्यामि ॥ १७ ॥

११ नी० भा० दी०— किरीटगदाचक्रधारिणं दीप्तिमत्त्वादेव दुर्निरीक्ष्यं द्रष्टुमशक्यं समन्तात्सर्वतो ये
दीप्ता अनला अर्काश्च तद्वत् द्युतिर्यस्य तम्, समन्तादीप्तानलार्कद्युतिमित्येकं पदम् । अत्र एवाप्रमेयं द्रष्टुमशक्य-
परिच्छेदम् ॥ १७ ॥

त्वमक्षरं परमं वेदितव्यं त्वमस्य विश्वस्य परं निधानम् ।

त्वमव्ययः शाश्वतधर्मगोप्ता सनातनस्त्वं पुरुषो मतो मे ॥ १८ ॥

१ शं. भा.— इत् एव ते योगशक्तिदर्शनादनुमिनोमि— त्वमक्षरमिति । त्वमक्षरं न क्षरतीति परमं ब्रह्म वेदितव्यं ज्ञातव्यं मुमुक्षुभिः । त्वमस्य विश्वस्य समस्तस्य जगतः परं प्रकृष्टं निधानं निधीयते-ऽस्मिन्निति निधानं, पर आश्रय इत्यर्थः; किञ्च त्वमव्ययो न तव व्ययो विद्यत इत्यव्ययः, शाश्वतधर्मगोप्ता शश्वद्भवः शाश्वतो नित्यो धर्मस्तस्य गोप्ता शाश्वतधर्मगोप्ता, सनातनश्चिरन्तनस्त्वं पुरुषः परो मतोऽभिप्रेतो मे मम ॥ १८ ॥

२ आ. शं. व्या.— सप्रपञ्चे मग्नदूपे प्रकृते प्रकरणवि-
रुद्धं 'त्वमक्षरं' इत्यादिनिश्पाधिकवचनमित्याशङ्क्यऽऽह— इत्
एवेति । योगशक्तिरैश्यातिशयः । न क्षरतीति निष्प्रपञ्चत्वमु-
च्यते, परमपुरुषार्थस्वात्मार्थत्वाच्च ज्ञातव्यत्वम् । 'यस्मिन्पत्न्याः
पृथिवी' इत्यादीं प्रपञ्चायतनस्यैव ततो निष्कृष्टस्य ज्ञातव्यत्व-

श्रवणात्कृतो ब्रह्मणो ज्ञातव्यत्वं ? तत्राऽऽह— त्वमस्येति ।
निष्प्रपञ्चस्य ब्रह्मणो ज्ञेयत्वे हेत्वन्तरमाह— किञ्चेति । अवि-
नाशित्वात्तत्रैव ज्ञानव्यव्यादातिरिक्तस्य नाशित्वेन हेयत्वादि-
त्यर्थः । ज्ञानकर्मात्मनो धर्मस्य नित्यत्वं वेदप्रमाणकत्वम् । 'धर्म-
संस्थापनार्थाय सम्मवामि' [१८] इत्युक्तत्वाद्गोप्ता रक्षिता ॥ १८ ॥

३ रा. भा.— उपनिषत्सु "द्वे विधे वेदितव्ये" [मुं. उ. १।१।४] इत्यादिषु वेदितव्यतया निर्दिष्टं परममक्षरं त्वमेव । अस्य विश्वस्य परं निधानं विश्वस्यास्य परमाधारभूतस्त्वमेव । त्वमव्ययः व्ययरहितः ; यत्स्वरूपो यद्गुणो यदिभ्रवश्च त्वं तेनैव रूपेण सर्वदाऽच्यतिष्ठसि । शाश्वतधर्मगोप्ता शाश्वतस्य नित्यस्य वैदि-
क्तस्य धर्मस्य एवमादिभिरवतारैस्त्वमेव गोप्ता । सनातनस्त्वं पुरुषो मतो मे— "वेदाहमेतं पुरुषं महान्तं" [यजुस्तं. ३१।१८ श्रे. उ. ३।८] "परात्परं पुरुषम्" [मुं. उ. ३।२।८] इत्यादिप्रदितः सनातनपुरुष-
स्त्वमेवेति मे मतः ज्ञातः ; यदुकुलतिलकस्त्वमेवम्भूत इदानीं साक्षात्कृतो मयेत्यर्थः ॥ १८ ॥

४ वे. ता. चं — त्वमक्षरमिति । 'त्वमक्षरम्' इत्या-
दिना भगवत्प्रभावेदर्शनादेवमक्षरवेदितव्याव्ययसनातनपुरुषादि-
शब्दैर्मुमुक्षुभिरनियदादिसमारणमित्यभिप्रायेणाह— उपनिष-
दस्त्विति । निर्दिष्टमिति— "अथ परा यया तदक्षरमधिगम्यते" [मुं. उ. १।१।२] इत्यादिनेति श्रेयः । 'विष्णुमंत्रं सर्वाधारं

धाम' इत्याद्यनुग्रहानेनाह— विश्वस्यास्य परमाधारभूत
इति । निधीयतेऽस्मिन्निति निधानम् ; निधातानामपि निधान-
त्वात्परं निधानम् । 'आधारभूतं विश्वस्य' इत्याद्युक्तव्य-
व्यवच्छेदाय. पराशब्दः । 'भूतमात्राः प्रमाणात्पारंपरिताः ।
प्रमाणात्राः प्राणोऽपिताः" [कौ. उ. ३।९] इति हि ध्रुवेन ।

१ अग्निवयुस्तपाद्वाचायानु— 'सारवतधर्मगोप्ता' इति पाठमालम्ब्य— 'यन्सत्त्वे क्रियाज्ञानयोश्चमयोरपि भेदाप्रतिपत्त्या-
त्मकं परमपुरुषो महादेवेऽर्पणम्, तथा सनातनकं प्रकरात्मकं सत्त्वं विद्यते चेपं ते सारवताः, चेपं धर्मोऽनवरतप्रदणसन्नामपरत्वात्
सृष्टिब्रह्मास्त्विययः सच्छलमर्णोर्हीणोः, तं सद्गोपायते । एतदेवात्राप्याये रहस्यं प्रायसो देवीस्तोत्रत्रिचिह्नतो मया प्रकाशितम्, तस्य
हृदयेः सोपदेशैः स्वयमेवावगम्यते इति किं पुनः पुनः स्फुटतरप्रकाशनवाचालत्वात् ?— इत्याहुः ॥ अये पाठः ब्रह्म सर्वं वा सत्,
सद्वतः सारवतो ब्रह्मविदः सावित्रा वा । 'तस्यो मत्स्ये' (अष्टा. १।४।१९) इति मत्वाऽन्वत्त्वात्माव । वेदामि सारवा धर्मोऽस्तेषां
गोप्ता इति ; मास्वतं पाश्चात्प्रागमकार्यं श्रम्य, 'तन्ने सारवतमाचष्ट नैकस्यै कर्मणो यतः ।' (भाग. १।१।८) 'सावने विधि-
मास्थाप प्राह पूर्वमुच्यन्तिस्त्वत्तम्' (म. भा. १।२।२५।१९) इत्याहुके । तत्रोक्ताना धर्माणां गोप्ता इति; 'पुरोहित-
सवनोः पुनस्तस्यप्रायः सावतस्तवतः ।' (भाग. १।२।४।९) इत्यादिनोपरार्णितसावतस्तुल्यत्वेन सावतः । अथ एवोक्तम् ' रामो
दादारयिथैव सावतः कस्मिन्नेव च' (म. भा. १।२।३।१।०४) इति । अथवा— सत्येन सायते पात्यते वा, सत्त्वं तत्रेति विस्तार-
यति वा सावतः, सारवतस्यस्मिन्निति सारवतः, सत्त्वपूर्वकमेव सर्वं कर्माचरतीति सत्त्वतः, सारवत एव सावतः । 'तासु सन्तान-
पालनयोः' (धा. पा. १।४।८९) 'तनु विस्तारे' (धा. पा. २।१) आभ्यां सत्त्वसत्त्वपूर्वार्थयोः । 'तन्वैवमद्भूयाम्' (वार्तिकं)
इत्यत्र धृतो मत्स्यपीयूषस्त्वत्स्यो बाहुल्यकान्तावचन्द्रादपि । सावतं पाश्चात्प्रादि, त्वमव्ययानेन ह्यः सत्त्वतो वा । तदुक्तम्—
'सारवाच स्युतर्वाऽसं सख्ये वेदि मत्स्यम् । जन्मनीहामनेत्सखं पौर्विकं मे पतञ्जय ॥ निरासोः कर्मभेदुक्तः सारवतमाचष्टत्वमयः
सारवतश्चाह ह्योऽसं सारवामिति सारवतः ॥' (म. भा. १।२।४।१।००, ०८) इति । तन्मस्युक्तिः सावतः । त्वं धर्मगोप्ता मतो
न इत्यापि वाक्यगतमर्तनीति कृतं पत्रिवेनेन ।

—अचिरगता ।

अनन्याधारत्वाय परमशब्दन व्याक्रिया । अभ्ययशब्देन 'तद् व्ययम्' [सु उ १।१।६] 'अन्तमन्यय कविम्' [म ना १।६] इत्यादिक स्मारितम् । स्वरूपस्य गुणस्य विभावस्य वा यदा कदाचि प्रच्युतिर्हि व्यय , स सर्वोऽप्यस्य नास्तीत्य विशेषितान्वयशब्देनोच्यते , इत्यमानाकारानुवादित्व शब्द निर्दिष्टविशेषकत्वादव्ययशब्दस्य जीवादिसाधारणस्वरूपमात्र नित्यतोकावतिशयाभावादित्यभिप्रायेणाह— यत्स्वरूपो यद्गुणा यद्विभयश्चेति । अत्र विभवशब्देन नित्यविभूतिविध्वंक्षिता , विभूतिगुणविवक्षाया तु द्रव्यस्वरूपस्यान्यूनानति रिक्तत्वमात्रमिह विवक्षितमिति भाव्यम् । शशङ्कव शशक्त । शशक्तत्वे हेतु नित्यागममूलत्वमित्यभिप्रायेण— वैदिकस्ये त्युक्तम् । 'नारायण शशवतधर्मगाप्ता' इत्यादिष्वपि वैदिक

एव विशेषण उच्यत इत्यभिप्राय । प्रत्यक्षशास्त्रान्यामवगतोऽयमर्थ उच्यत इत्यभिप्राय— एवमादिभिरवतारैरित्युक्तम् । पुराणविषयेण धुतिद्वयेनोपास्यत्वप्राप्त्यत्वप्रदर्शनम् । आदिशब्देन 'येनाक्षर पुरुष वेद सत्यम्' [मु. उ १।२।१३] इत्यादिक क्रोडीकृतम् । सनातनशब्देन सत्यशब्दोपबृंहणम् । 'मत' इति स्वाभिमानमात्रप्रतीत्यनुदासायाह ज्ञात इति । अत्र श्लोके 'त्वम्' इति प्राचीनमासच्यु प्रतिपत्ताकारानुवाद । शेषेण तु दिव्यच्युगुणसंसाक्षात्प्रकाररक्षणम् । प्रभावसाधनज्ञानस्य प्रागेव सिद्धत्वादित्यभिप्रायेणाह यदुक्तेति । मतशब्दोऽत्र सामान्यरूप 'पश्यामि' इत्युक्ताक्षात्कारात्प्य विशेषणवक्षित इत्यभिप्रायेण— इदानीं साक्षात्कृत इत्युक्तम् ॥ १८ ॥

५ आ. मा. भा.— ॥ १८ ॥

६ ज प्र दी — ॥ १८ ॥

७ ह. पै. भा.— ॥ १८ ॥

८ च ग्र मि — एव तत्रातकर्मनिरतिशयेर्षदशनात्त्वमेव पर प्रज्ञेति विश्विनामी पाह— त्वमक्षरमिति । उपनिषु ' द्वे विषे वेदितव्य ' [छ उ १।२।४] इत्यादिषु वेदितव्यतया निर्दिष्ट परम न क्षतीप्यक्षर प्रज्ञैव । स्वमेव चाऽस्य विश्वस्य परमसृष्टि विधीयतेऽस्मिन्निति निधानमाश्रय । स्वमेव च उपन नाशेन रहित शाश्वतस्य वैदिकनि यस्व धर्मस्य

गोप्ता पालयिता । स्वमेव च सनातनश्चिरन्तत पुरुष ' वेदा हमत पुरुषम्' [यजुस्स ३।१।१८] ' परापर पुरुषश्च पति' [छ उ ३।२।८] इत्यादिषुत्युक्त इति मे मत विदितोऽसि । एतावन्त कालमपरिमितबलपराक्रमशाली सर्वे लोकात्मयस्व महापुरुष इत्येव दियतम् । इदानीमेतदर्थं प्रदर्शना पर प्रज्ञैव त्वमिति निश्चयो मम जात इत्यर्थ ॥ १८ ॥

९ व० त० दी० — यस्मादेव तस्मात्— त्वमक्षरमिति । प्रज्ञविशेषणतया व्याख्येय ज्ञानमिर्वेदितव्य यदुक्त 'तत्त्वमसि' [छा. उ ६।८।७-१५] 'सनातन. पुरुष' इति समष्टिभूतस्याप्यव्यक्त कारणभूत पुरुषलिङ्गक । न तु स्त्रीलिङ्गाव्यक्तप्रकृतिरेवम्भूता सर्वत्र निर्वक्तु शक्या अव्यक्तस्याक्षरस्य पुरुषत्वेन निर्देशात् ॥ १८ ॥

स्यामम् । पालकत्वमाह— शाश्वतस्य नित्यस्य धर्मस्य गोप्ता पालका रक्षकत्वम् । एवमपि न गुणात्मक, किन्तु अन्ययोऽविनाशी नित्य । एव सर्ववैमानुक्त्वा मुख्य स्वनिश्चितता माह— सनातन पुरुष पुरुषोत्तमो मे मम मत सम्मत इत्यर्थ ॥ १८ ॥

१० पु अ त — एवमभूतस्वरूपदशनेन स्वज्ञानार्थं निवेदयति— त्वमिति । अक्षर अपरस्वरूप त्वमेव परम ब्रह्म । त्व वेदित व भक्ताना ज्ञानिना ज्ञयरूपत्वमेव । अक्षरत्वेन सर्वोपपत्तिकारणता निरूपिता । एत्यस्वरूपमाह— त्वमस्य विश्वस्य परमसृष्टि मोक्षरूप विद्यात्वा विधीयतेऽस्मिन्निति लक्ष्य

११ नी० भा० दी० — एव तत्र योगैश्वर्यदशनात्त्वामेवमवैमीति वदत्रप्रमेयत्वमेव विबुधोति— त्वमिति । परममक्षरमस्युल्लिख्य 'अक्षर ब्रह्म परम' [८।३] इत्यत्र प्रागुक्त निष्कल ब्रह्म तदेव त्वमसि । एतेन सगुणरूपस्य निर्गुणत्वापकत्वमुक्त, शास्त्राप्रस्येव चन्द्रज्ञापकत्व अतएव वेदितव्य वेदान्तप्रमाणेन ज्ञातु योग्य, न तूपासनीयम् । सगुणं ब्रह्मापि त्वमेवेत्याह— त्वमस्येति । निधान लयस्थान, एतेन कारणत्वमुक्तम् । अत्रय्य असृत देवचात् । 'शाश्वतस्य वैदिकस्य धर्मस्य गोप्ता' इत्यनेन कार्यप्रज्ञभूतहिरण्यगर्भरूपत्वमुक्तम् । सनातनश्चिरन्तनोऽनादिपुरुषो जीवात्मा सोऽपि त्वमेव मे मम मत । एव विश्वरूपदर्शने जीवब्रह्मणोरैक्य शाश्वत्या चन्द्र इवाधिगम्यत इत्युक्तम् ॥ १८ ॥

स्यामम् । पालकत्वमाह— शाश्वतस्य नित्यस्य धर्मस्य गोप्ता पालका रक्षकत्वम् । एवमपि न गुणात्मक, किन्तु अन्ययोऽविनाशी नित्य । एव सर्ववैमानुक्त्वा मुख्य स्वनिश्चितता माह— सनातन पुरुष पुरुषोत्तमो मे मम मत सम्मत इत्यर्थ ॥ १८ ॥

अनादिमध्यान्तमनन्तवीर्यमनन्तबाहुं शंशिसूर्यनेत्रम् । पश्यामि त्वां दीप्तदृताशकत्रं स्वतेजसा विश्वमिदं तपन्तम् ॥ १९ ॥

१ अत्र घामन — नद्रमको मनधत्र इति धुर्यादिपूदिताम् । कथं सुभासोनन्तव तद्विद्वद्विद्विहोच्यत ? ॥ इत्याशङ्क्य नीयते (पा पा ९०१) धूमि (अष्टा. ३।२।१८२) निष्पन्ना नेत्रा नेतरि वाच्यवत् (विश्व हा २२) । मनोऽपि वेद नपति नयनाऽप्य तनोऽपिश्चत् ॥—

१ शां. भा.—किञ्च—अनादिमध्यान्तं आदिश्च मध्यं चान्तश्च न विद्यते यस्य सोऽयमनादिमध्यान्तः, तं त्वामनादिमध्यान्तं, अनन्तवीर्यं न तव वीर्यस्यान्तोऽस्तीत्यनन्तवीर्यस्तं त्वामनन्तवीर्यं, तथाऽनन्त-
वाहुं अनन्ता वाह्वो यस्य तव स त्वमनन्तवाहुस्तं त्वामनन्तवाहुं, शशिसूर्यनेत्रं शशिसूर्यौ नैत्रे यस्य तव
स त्वं शशिसूर्यनेत्रस्तं त्वां शशिसूर्यनेत्रं चन्द्रादित्यनयनं, पश्यामि त्वां दीप्तहुताश्रवकत्रं दीप्तश्वासी
हुताश्रव स वक्रत्रं यस्य तव स त्वं दीप्तहुताश्रवकत्रस्तं त्वां दीप्तहुताश्रवकत्रं, स्वतेजसा विश्वमिदं तपन्तं
तापयन्तम् ॥ १९ ॥

२ आ. शां. व्या.— भगवतो विधरूपारूपं रूपमेव पुनर्विद्युगोति— किञ्चेति । हुतमश्रातीति हुताशो वहिः ॥ १९ ॥

३ रा. भा.—अनादिमध्यान्तं आदिमध्यान्तरहितम्, अनन्तवीर्यं अनवधिकातिशयवीर्यम् ;
वीर्यशब्दः प्रदर्शनार्थः ; अनवधिकातिशयज्ञानवर्लेश्वर्यवीर्यशक्तितेजसां निधिमित्यर्थः । अनन्तवाहुं
असह्येष्यवाहुम्, सोऽपि प्रदर्शनार्थः ; अनन्तवाहुदरपादवक्रवादिकं ; शशिसूर्यनेत्रं शशिवत्सूर्यवच प्रसाद-
प्रतापयुक्तसर्वनेत्रम्, देवादीननुकूलान् नमस्कारादि कुर्वाणान्प्रति प्रसादः, तद्विपरीतानसुरराक्षसादीन्
प्रति प्रतापः ; 'खांसि भीतानि दिशो द्रवन्ति सर्वे नमस्यन्ति च सिद्धसङ्घाः' [११३६] इति हि
वक्ष्यते । दीप्तहुताश्रवकत्रं प्रदीप्तकालानलवत्संहारानुगुणवक्रत्रम् ; स्वतेजसा विश्वमिदं तपन्तं— तेजः परा-
मिमवनसामर्थ्यम्— स्वकीयेन तेजसा विश्वमिदं तपन्तं त्वां पश्यामि । एवमभूतं सर्वस्य स्रष्टारं, सर्वस्याधार-
भूतं, सर्वस्य प्रशासितारं, सर्वस्य संहर्तारं, ज्ञानाद्यपरिमितगुणसागरम् आदिमध्यान्तरहितमेवमभूतदिव्य-
देहं त्वां यथोपदेशं साक्षात्करोमीत्यर्थः । एकस्मिन् दिव्यदेहे अनेकोदरादिकं कथम् ? इत्यमुपपद्यते—
एकस्मात्कटिप्रदेशादनन्तपरिमाणार्द्ध्यमुद्रता यथोदितोदरादयः, अथश्च यथोदितदिव्यपादाः ; तत्रै-
कस्मिन्सुरते नेत्रद्रवमिति च न विरोधः ॥ १९ ॥

४ धे. ता. चं— 'अनादिमध्यान्तम्' इति ननस्तदन्य-
परत्वे 'सर्गाणामादिस्तथ मध्यं चैवाहमहुंन !' [१०३३]
'अहमादिश्च मध्यं च मूलामन्त एव च' [१०।२०]
इत्यादिभिर्विद्वेष्येत ; अतो निषेधपरतामाह आदिमध्यान्त
रहितमिति । 'नान्तं न मध्यम्' [१११९] इत्यादिकं स्वकल्प-
विषयम् ; इदं तु विमद्विषयमित्यपीनरक्तम् । यथा उच्यति-
स्वितिनाशकविकारनिषेध- वचिन् ; अन्यथ तत्तदेतुनिषेध
इत्यादिकल्पेण विमत्रनीयम् । अथवाऽन कालाभिमानिरूपदर्श-
नात् । 'अनादिमेतान्कालाः' [वि. पु. १।१।२६] इत्यादिवत्
कालाख्यामिति नित्यत्वविवक्षा । वीर्यस्यानन्यं नाम तात्पर्य-
प्रयुक्तवच्छेदनिर्णयितरित्यभिप्रायेणाह—अनवधिकातिशय-
वीर्यमिति । निदिष्टमात्रपररक्त्युदात्ताय सन्निधौमदिष्टाना-
मन्वतरोच्यवितरति मिरूपनीरयमिप्रायेणाह वीर्यशब्दः
प्रदर्शनार्थं इति । 'अनेकवाहुम्' [१११६] इति बाहुना-
नात्वमार्थं पूर्वमुच्यते ; 'अनन्तवाहुम्' इति तु सङ्ख्यानिर्णय-
इत्यत इत्यनोत्तरकल्पनियमिप्रायेणाह असह्येष्यवाहुमिति ।

'अनेकवाहुदरवक्रनेत्रम्' [१११९] इति पूर्वमनादिदृष्टमुदाये
कस्यचिद्दृष्टेष्यत्वविधानमितरेषामपि प्रदर्शनार्थमित्यभिप्राये-
णाह सोऽप्यिति । 'शशिसूर्यनेत्रम्' इत्यत्र चन्द्रसूर्ययोरेव न
नेत्रत्वस्यप्यत्र, रूपप्रकारणायभावात्, अन्य च रूपस्यानन्त-
नयनविशितत्वात् ; अतः साधर्म्यमेव विवक्षितम् । तथापि
केषांश्चिच्छशितुव्यन्त्रं केषांश्चिसूर्यतुल्यत्वमिति विमानका-
भावात्सर्वेषामुक्ततुल्यत्वं विवक्षितमित्याह द्वाविधदिति ।
गुणप्रसादप्रनाययोर्विद्वद्योर्विषयं व्यवस्थापयति देवादी-
निति । तदेव वक्ष्यमाणेन स्थापयति रक्षांसीति । 'दीप्ता
नलाभं तुल्यम्' [१११९] इति प्रागभिप्रायेऽपि पुनः 'दीप्त-
हुताश्रवकत्रम्' इति निषेधतोऽभिधानं वक्रत्राध्यक्रमप्रसङ्गात्प-
विद्येत्तन्मर्थेणैवमित्यभिप्रायेणाह प्रदीप्तकालानलवदिति । संहार-
रानुगुणोति । साधर्म्यं वचनम् । अत्र 'हुताश्र एव वक्रत्रं' इति
परोक्षनिरगमाय 'कालानलमनिमानि' [११।२५] इति वक्ष्य-
माणानुसन्धानेन कालानलवदित्युक्तम् । पाठश्च वगुणो-
ऽन्तर्गतः प्रयुक्तः । 'विषमिदं तपन्तम्' इति वचनादत्र

—अर्थेदमभिप्रेत्य मनश्चरति क्त्वात् । अत्र नेत्रपरं वार्थः श्रेयसापार्थेतिरित् । — इति प्रत्ययवत् ।

ए२ 'वीर्यं तं चेशुभो चन्द्रवर्षी' 'सुवचन्द्रमश्री चशु.' (म. भा. १२।३६।१६६) इत्यादिषु श्लेषः सहाहम्यापि
मन्त्रेऽत्रैवदर्शनार्थीय इतिरित् । एतेन 'अनन्तवाहुं शशिसूर्यनेत्रम्' (प. म. सं. १२।१५५.) इति पदमपि
स्याक्यात् ।
— अधिगोता ।

तेषाम् अन्त्यानपेक्षत्वं न विवक्षितम्, प्रकृतानुपयोगात्, अन्त्यानपेक्षितमर्थाह तैस्तु इति । “काष्ठं पचति मृताग्नि” इत्यादे इह निदानसूचनमित्यभिप्रायणाद् स्वकीयेनेति । पूर्वं धुनमन्तर दिव्यवभुषा साक्षात्कृतं सर्वमाकारं सङ्कल्प्याह एवमिति । एकस्य देहस्य अनेकबाहुमुखादियोगं धृतपूर्वो दृष्टपूर्वश्च, उदात्तेरनेकत्वं तु कथं ? इति बोधयति एकस्मिन्मिति । परिहरति इत्यमिति । धुनात्पुनरुपं सर्वसुपपादनीयमिति भावः । एकस्मादित्यादि । अयमभिप्रायः — “अनेकबाहुदशकत्रनेत्रम्” इत्यवयवनेकत्वमनवयवनाद्रूपेकमिति गम्यते, एकविप्रदिविनयपूर्वपरामर्शाच्च । नच “पश्य मे पार्थ ! नृपाणि” [११।१५] इत्युपकृमादिहात्मनेकविप्रदिवियमनेकोदरत्वादिमिति वाच्यम्, तथा सति “अनेकविप्रहम्” इत्येतावतो

वच्यत्वात् । नह्यनेकेषु पारीष्वनेकबाहुदरत्वादिर्कं विशेषतो वच्यम्, नच भगवच्छस्त्रे अनेकोदरादिमद्रूपं न दृष्टमिति वाच्यं, तस्य शास्त्रस्येदानीं निश्चयोप्रवृत्त्यभावात्, नारदादि दृष्टरूपाण्यपि तेदानीं न पश्याम, इतोऽन्यथापि धीविषयत्वं नारदेन दृष्टम्, ततोऽन्यदेव घृतराष्ट्रेण दृष्टम्; अतो यथा संहिताभेदेन बराहणारसिंहादेरन्यथान्यथासति त्रैशवर्णमुखादि वैचित्र्यं, तद्वच्चूरीविश्वरूपविभेदेषु बन्तबलादेव तथातया वैचित्र्यमहोर्म्म, अतः शाखामूलनानात्वेऽपि काण्डिक्यादृशैक्यवद्बाहुदरादिभेदेषु भेदोक्तिरहितकटिप्रदेशैक्यादिह रूपैक्यम्— इति । एतच्च सर्वं यथोदितशब्देन सूचितम् । एकस्मिन्मुखे नेत्रद्वयमिति । एकैकस्मित्यर्थः ॥ १५ ॥

५ आ मा. भा.— “शशिसूर्यनेत्रं” इत्यपि ‘अहं क्रतुः’ [१।१६] इत्यादिवत् । “तदङ्गजाः सर्वसुरादयोऽपि तस्मात्तदङ्गैत्यृषिभिः स्तुतास्ते” इत्यृग्वेदरितिलेपु । “चन्द्रमा मनसो जातश्चक्षोः क्षयां अजायत” [ऋग्मं. ८।४।१९।३ यजुस्मं. ३।१।१२] इति च । बहुरूपत्वाद्बाहुत्रयत्वं तेषां युक्तम् ॥ १५ ॥

मत्तिको निर्देशं सम्बुद्धिर्वा । अभेदे बाधकं चाह— चन्द्रमा इति । चक्षोश्चक्षुष । नन्वत्र चन्द्रमसो मनोजातत्वं उदाश्रयत्वं बोध्यते, गीताया तु नेत्राश्रयत्वादि, तथाऽन्यत्र ‘दशार्धमेन्द्र’ इति, तत्कृतो न विरोधः ? इत्यत आह— चङ्किति ॥ १५ ॥

६ ज. प्र. द्वी — “शशिसूर्यनेत्रं” इत्युक्तत्वात् कथं विश्वरूपं दृश्यायथान्वाक्यत्वात् ? इत्यत आह— शशीति । इत्यादिवद्बाहुत्रयम् । जन्यं च नचमभिवेनाप्रथाप्रथिमभिवेन वाऽभेदोक्तिरित्यर्थः । कुत एतदित्यत आह— तदङ्गजा इति । तदङ्गैत्यपि

तुभवस्तसाधनत्वेनेक्तं । तथा अनन्तबाहुम् । बाहुग्रहणं घात्रं चक्षुर्मुखादीनामप्युपलक्षणम् । तेन “विषतश्चक्षुस्त विषतोऽस्रत्” [ऋक्सं. ४।०।२०।१ यजुस्तं १०।१९] इत्यादि श्रुत्युक्तार्थाङ्गमयोति । शशिसूर्यनेत्रमित्यनेन “चक्षोः सर्वो अजायत” [ऋक्सं. ८।४।१९।३ यजुस्तं ३।१।१२] इत्यादि श्रुत्यर्थानुभवः । दीप्तहुताशवक्रमिति “स्रष्टादिन्द्रशामिम्” [ऋक्सं. ८।४।१९।३] इत्यादिश्रुत्यर्थानुभवः । “स्वतेजसा विधमिद्दे तपन्तं” इत्यनेन “मेन सूर्यस्तपति तेजसे” इति श्रुत्यर्थसत्त्वाद्दे दक्षित ॥ १५ ॥

७ ह. पै. भा.— ॥ १५ ॥

८ वे. प्र. गि — ब्रह्मवनिश्चये देवभूतं तदर्धदर्शनं प्रमाणं यति पञ्चमि — अनादीति । अत्र “अनादिमध्यान्त” इत्यनेन जन्मदिव्यतिनाशराहित्योक्तौ “पदपाणि” इति वर्तमानलकारा न्वात्स्यात् । आकाशत्रयपापकृतयादिमध्यान्तभागस्यैव पदपाणीत्येव नदार्थो घात्रः । तेन च “आकाशवस्तुवैगतश्च नित्य (सू.मं.) [सर्ववारी ४] “व्याप्यं नारायणं स्थितं [म. ना. १।५] इत्यादिश्रुत्युक्तमर्थगतत्वात्तुभवः परब्रह्मत्वपापकृतयोक्ता भवति । अनन्तमपरिच्छिन्नं बौधे पराभिभवशक्तिरिति तेषां यस्य त पश्यामि । अनेन “विष्णोर्देव वीर्षाणि प्रबोचम्” [ऋक्सं. १।१।१४।१] इति श्रुत्युक्तानन्तवीमत्त्वात्

तुभवस्तसाधनत्वेनेक्तं । तथा अनन्तबाहुम् । बाहुग्रहणं घात्रं चक्षुर्मुखादीनामप्युपलक्षणम् । तेन “विषतश्चक्षुस्त विषतोऽस्रत्” [ऋक्सं. ४।०।२०।१ यजुस्तं १०।१९] इत्यादि श्रुत्युक्तार्थाङ्गमयोति । शशिसूर्यनेत्रमित्यनेन “चक्षोः सर्वो अजायत” [ऋक्सं. ८।४।१९।३ यजुस्तं ३।१।१२] इत्यादि श्रुत्यर्थानुभवः । दीप्तहुताशवक्रमिति “स्रष्टादिन्द्रशामिम्” [ऋक्सं. ८।४।१९।३] इत्यादिश्रुत्यर्थानुभवः । “स्वतेजसा विधमिद्दे तपन्तं” इत्यनेन “मेन सूर्यस्तपति तेजसे” इति श्रुत्यर्थसत्त्वाद्दे दक्षित ॥ १५ ॥

९ व० त० दी० — किञ्च अनादिमध्यान्तमिति । कालरूपमेतदाधिदैविकं तदाह— शशिसूर्यनेत्रमिति । कालाभिमानिनो शशिसूर्यो नेत्रे यस्य । तथा सायङ्कालाभिमानि दीप्तो हुताशश्च वस्त्रेषु यस्य तं त्वा पश्यामि ॥ १५ ॥

यस्य, शशिसूर्यनेत्रं शशिसूर्यो नेत्रे यस्य, दीप्तहुताशवक्रं दीप्तो प्रभादिदरहितो हुताश अग्निः शस्त्रेषु यस्य तम्, स्वतेजसा इदं परिदृशमानं तत्र तपन्तं तेनोपलब्धं त्वां पश्यामि ॥ १५ ॥

१० पु. अ. त — एवं पुत्रोत्तमसुक्रत्वात् एष विश्वरूपमाह— अनादीत्यादिना । अनादिमध्यान्तं न विषते आदिमेव्य अनन्तं एव्य उपाणिमिषित्वात्परहितम्,— अनन्तं धीर्दे पराश्रयो यस्य तम् । अनन्तबाहु अनन्ता त्रियादाकृतयो

११ नी० भा० दी० — एतदेवाह— अनादीति । देशतः कालतश्चादिमध्यान्तदीनत्वाद्नादिमध्यान्तम् । दीप्तो हुताशो वस्त्रं यस्येति भास्वरान्तरत्र व्यजयत । स्वतजसा चैतन्व्यज्योतिषा इह विश्वं विश्वरूपं तपन्तं प्रकृतं तपन्तम् । अनादिदिव्यादिमर्धविशेषविशिष्टं विश्वं अविश्वं भूतं तापयन्तं त्वा परशयोतीरूपं पश्यामि जानामि । पित्रान्त्यानानां विश्वरूपं सङ्कष्टकारकारमक्षीशासनेोपतं येन ज्योतिषा प्रकाशने तदेव स्वमतीति जानामीति भावः ॥ १५ ॥

भगवतो विश्वरूपस्य व्यापकत्वं लोकमयङ्करत्वं च ।

द्यावापृथिव्योरिदमन्तरं हि व्याप्तं त्वयैकेन दिशश्च सर्वाः ।

दृष्ट्वाऽद्भुतं रूपमिदं तत्रोग्रं लोकत्रयं प्रव्यथितं महात्मन् ! ॥ २० ॥

१ शां. भा.— द्यावापृथिव्योरिदमन्तरं हि अन्तरिक्षं व्याप्तं त्वयैकेन विश्वरूपधरेण, दिशश्च सर्वा व्याप्ताः, दृष्ट्वापलभ्याद्भुतं विस्मापकं रूपमिदं तत्रोग्रं कूरं लोकानां त्रयं लोकत्रयं प्रव्यथितं भीतं प्रचलितं वा हे महात्मन्नुद्विग्नस्वभाव ! ॥ २० ॥

२ शा. भा. व्या.— प्रकृतमगवद्व्यस्य व्याप्तिं व्यनक्ति—द्यावापृथिव्योरिति । तस्यैव भयङ्करत्वमात्रे— दृष्ट्वेति ॥ २० ॥

३ रा. भा.— एवम्भूतं त्वां दृष्ट्वा देवादयोऽहं च प्रव्यथिता भवाम इत्याह— द्यावेति । द्युशब्दः पृथिवी-शब्दश्चोभाव्युपरितनानामधस्तनानां च लोकानां प्रदर्शनार्थं ; द्यावापृथिव्योरन्तरं अवकाशः ; यस्मिन्नवकाशे सर्वे लोकास्तिष्ठन्ति ; सर्वोऽयमवकाशो दिशश्च सर्वास्त्वयैकेन व्याप्ताः ; दृष्ट्वाऽद्भुतं रूपमुग्रं तवेदम्— अनन्तायामविस्तारमत्यद्भुतमत्युग्रं तव रूपं दृष्ट्वा लोकत्रयं प्रव्यथितं— युद्धदिदृक्ष्या आगतेषु ब्रह्मादि-देवासुरपितृगणसिद्धमन्थर्वयक्षराक्षसेषु प्रतिहूलानुकूलमध्यस्थरूपं लोकत्रयं सर्वं प्रव्यथितमत्यन्तभीतम् । महात्मन् अपरिच्छेद्यमनोवृत्ते ! एतेषामप्यर्जुनस्यैव विश्वाश्रयरूपसाक्षात्कारसाधनं दिव्यं चक्षुर्भगवता दत्तम् ; किमर्थमिति चेत् अर्जुनाय स्वैर्धर्मं सर्वं प्रदर्शयितुम् ; अत इदमुच्यते 'दृष्ट्वाऽद्भुतं रूपमुग्रं तवेदं लोकत्रयं प्रव्यथितं महात्मन् !' इति ॥ २० ॥

४ वे. ता. चं.— एवम्भूतमिति अत्युग्ररूपमित्यर्थः । प्रव्यथितविशेषणानुसारेण लोकशाब्दोऽत्र जनविषय इत्याह— देवादय इति । 'दृष्ट्वा' लोकाः प्रव्यथितास्तयाऽहम् [११२३] इति वक्ष्यमाणविशेषणेन अहं चेत्युक्तम् । अनन्तत्वस्य बहुशो-ऽभिहितत्वात्तच्चित्तनोक्तद्वयव्याप्तिवचने तदुपलक्षितलोकवर्ग द्वयप्रदर्शनार्थमित्यभिप्रायेणाह सुशुभ्र इति । 'अन्तरमवकाशा-वधिपरिधानान्तर्विभेदादर्थ्ये' [अमरः ३।३।२६] इत्यनेनार्थान्तराशब्दस्य प्रस्तुतात्तुगुणमर्थमाह अथकाद इति । वक्षि-विशेषादिवात्सप्रतिपत्तविशेषाद्यभाषाभिप्रायेणावकाशं वि-श्वान्पिण्डतार्थमाह यस्मिन्निति । अनन्तायामविस्तार-मिति पूर्वोक्तस्यानुपगमम् । कथमभिप्रायः— पूर्वापरवाक्ययो-र्विभेदकविषयताया मध्ये स्वल्पव्याप्तिरक्षणप्रयोजनाभावादिप्र-ह्वय चातिमहत्त्वेन कण्ठोक्तत्वात्तद्विषयोऽयं व्याप्तिव्यपदेश इति । नात्र लोकत्रयशब्देन पृथिव्यादिकं विवक्षितम्, तत्र प्रव्यथितत्ववचनायोगात् । अतो 'मन्त्राः क्रोशन्ति' इति वत्-द्वर्तिनः प्राणिनो वक्तव्याः । एतन्न लक्षणतोऽपि लोकशब्दस्यैव मुख्यत्वेन जनविषयत्वं वारम् । जनस्य त्रिवचं च शत्रुभिरो-दासीनरूपेण सुप्रसिद्धम् ; तस्य च सर्वस्य जनस्यात्र समवायो युद्धदिदृक्ष्या सिद्धः ; अत एव लोकत्रयवर्तिकृतिपञ्चपुरणव्याय

दर्शनेन लोकत्रयनिर्देश इति न अस्मिन्नव्ययम् ; नापीदमर्जुनस्यो-त्प्रेक्षणं, इत्यस्यैव सर्वस्य वचनात् ; तदेतदाह— युद्धेति । अत्र देशशुभादिप्रह्वयं मानुषव्यवच्छेदार्थं, युद्धायगतानां सर्वेषा भय-वद्विग्रहदर्शनात् । शोषसर्गस्य धातोर्विवक्षितमाह— अत्यन्त-सीतमिति । महात्मनश्चन्दस्य गम्भीरसुद्विग्नविशेषतस्तु प्रतिद-स्तात्, विग्रहस्योपप्रवृत्तवाश्यापारिच्छेदस्यापि भयहेतुत्वाद्-श्रायमेवार्थे उचित इत्यभिप्रायेणाह अपरिच्छेद्येति । ननु 'दर्शयामास पार्याय' [१११९] इति ह्यपकान्तम् ; तत्कथं देवास्तुपादीनामपि मानुषवन्मांसच्छुषा भगवद्विग्रहसाक्षात्कार-उच्यते ? इत्याह— एतेषामपीति । अर्जुनस्य शिष्ययुतस्या-त्यन्तोपसन्नस्य निरतिशयभक्तेः स्वविग्रहप्रकाशनं प्राप्तम् ; तदर्थं च तस्यैव दिव्यचक्षुर्दत्तम्, वक्ष्यति च 'देवा अन्यस्य रूपस्य नित्यं दर्शनकाङ्क्षिणः' [११५२] इति ; अतः सामान्येन सर्वस्य जनस्य दिव्यचक्षुःप्रदाने कारणे न पर्याय इत्यभिप्रायेण बहते— किमर्थमिति । परिहरति— अर्जुना-येति । देवादीनामपि दिग्दृष्टास्त्वभवात्सर्वेषामवतरासाक्षात्कार-वत्सुहृत्विवाकाक्षरिपरितात्सुश्रानामिव महतामपि नयावहत्वा-दिना निरङ्कुशैर्धर्मप्रकाशनेन प्रकृतोपयोगाच्च दिव्यचक्षुर्दानमिति भावः । तदेवाप्तुनवाचयेन संवादयति— अत इदमिति ॥ २० ॥

५ आ. भा. भा.— "मातापित्रोरन्तरङ्गः स एकः, रूपेण चान्यैः सर्गगतः स एकः" इति वारुण-श्रुतेरेकैनेव द्यावापृथिव्योरन्तरं व्याप्तो भवति । 'पश्य मे पार्य ! रूपाणि' [१।६।१८] इति बहूनि रूपाणि प्रतिज्ञातानि मातापितरौ च पृथिवीद्यावौ । " मा नो माता पृथिवी दुर्मती धात् " " मधु घौरस्तु नः पिता " [ऋक्सं. घृ. उ. ६।३।६] इत्यादिप्रयोगात् । न तु नियमतो भयप्रदं तत्स्वरूपम् ।

नारदस्य तदभावात् । केपाञ्चित्ता दर्शयति भगवान्— “ प्रियन्ति केचित्तस्य रूपस्य दृष्टौ विभेति कश्चिदभ्यसे सर्वत्रुतिः ” इति वारुणशाखायाम् । न तु तं सर्वं पश्यन्ति । अदृष्ट्वाऽपि तानिरूप्य भयेन द्रष्टुस्तथा प्रतिभाति । तथा च गौतमसिलेपु— “ दृष्ट्वा देवं मोदमाना अदृष्ट्वाऽप्येतद्भयाद्भिम्बतो दृष्टवचे । पश्यन्ति ते न्यस्तचक्षुर्मुखास्तु तस्मिन्नैतैते मनसो गतत्वात् ” इति ॥ २० ॥

६ ज. प्र. दी.— ‘ यावापृथिव्योऽरिदमन्तरं हि ’ इत्यत्र ‘त्वया’ इत्यनेनैवैकत्वस्य सिद्धत्वात् ‘एकेन’ इति व्यर्थमित्यतः प्रमाणपूर्वकं तदभिप्रायमाह— मातापित्रोरिति । यदुत्वेऽपि स एकोऽपिन्नः अनेन ‘दिशश्च सर्वा’ रूपान्तोरित्युक्तं भवति । तदयुक्तम् । विश्वरूपस्य ‘इष्टुमिच्छामि ते रूपं [१११३]’ इत्यादिना एकत्वावगतैरित्यत आह पश्येति । ऐश्यापेक्षैकवचनमिति भावः । “मातापिनो” इति धृति प्रकृतानुपयोगिनी कथमुदाहृता २ ‘यावापृथिव्योः’ इत्यनभिधानादित्यत आह— मातापितरौ चेति । माता पृथिवी, नोऽस्मान्दुर्मतौ माधात् न कथ्यात् । नोऽस्माकं मधु सुखहेतुरस्त्वत् । ‘दृष्ट्वाऽद्भुतं’ इत्यादिना विश्वरूपदर्शनस्य भयहेतुत्वमुच्यते । तत्र सर्वेषां सर्वदा, किन्तु केपाञ्चित्कारणविशेषात्कदाचिदेवेति सप्रमाणकं तदभिप्रायमाह— न त्विति । अभ्यसेऽभ्यासे सति सर्वेषां तुभिरानन्द एवे-

त्यर्थः । एवं तद्दर्शनस्य भयहेतुत्वनियमामात्रमभिधाय लोकत्रयस्य दर्शनमात्रं चाह— न स्थिति । किन्तु त्रिलोकेषु स्थितैर्भक्तैरित्युक्तकारणेन वैश्वदेव । तदभिप्रायश्च लोकत्रयशब्द इति भावः । प्रकरान्तरेण ‘लोकत्रयं’ इत्यस्याभिप्रायमाह— अदृष्ट्वाऽपीति । विश्वरूपदर्शनार्थं यतमानानां लोकत्रयस्याना पूर्वा तदुदृष्ट्वाऽपि चेत्सि निरूप्य स्थितानां भये जाते सति तदुदृष्टं नस्य तथाऽहमिषैतेऽपि दृष्ट्वा भिम्बतीति प्रतिभातीत्यत ‘लोकत्रयं दृष्ट्वा प्रव्यथितं’ इत्याहेत्यर्थः । अत्र धृतिसम्भक्तिमाह— दृष्ट्वेति । देवं विद्वस्वरूपं दृष्ट्वा मोदमानास्त एतेऽर्जुनादयस्तद्व्यापिनः पश्यन्ति । कथम्भूतान् । अदृष्ट्वाऽपि तत्रिरूप्ये तद्भयाद्भिम्बतो भयचिह्नवत्तस्मिन्नेव विद्वस्वरूपे मनसो गतत्वपिभ्यस्तं चक्षुर्मुखोद्यतं दृष्टवन्त इत्येत्यर्थः ॥ २० ॥

७ ह. पै. भा.—॥ २० ॥

८ वें. प्र. गि.— अनादिमध्यान्तत्वमन्तवीर्यवं च विदुषोति— द्यावपृथिव्योरिति । अत्र सुपृथिवीशब्दौ न तावन्मात्रपरौ, किन्तु ध्वंशस्थितसर्वलोकोपलक्षकौ, ‘विष्टम्वाहमिदम्’ [१०४२] ‘इहैकस्थ जगद्गहनं पश्यथ सचराचरम्’ [१११०] इति प्रकान्तस्यार्थस्य ‘तत्रैकस्थ जगद्गहनं प्रविमफननेकथा । अपश्यन्’ [१११३] इति तथैवानुभूतत्ववर्णनात् ‘मन्नाणमीश कमलासनस्यमृषींश्च सर्वोत्तमांश्च दिव्यान्’ [१११६] इति सत्यलोकपातालस्थिततत्रवाहक्यादिसर्वानुभूत्युक्तैश्च । तथा च पातालादिसत्यलोकान्तं सकलमपि जगदेकांशेन व्याप्यपरिच्छिन्नतया प्रदर्शिते भगवत्पुत्रे ‘यावापृथिव्योऽरिदमन्तरं’ इत्यनेन सर्वलोकानामाधारत्वं पातालस्य यलोकास्तरालरूपोऽवकाश उच्यते, तद्विदमन्तरं, सर्वां दिवाश्च स्वर्गेषु च व्याप्ताः । हि यस्मादेव तस्मादनादिमध्यान्तमिति पूर्वेण सम्बन्धः । हे महाशत्रु अपरिच्छिन्नरूपः । तत्रेदमन्ताधामविद्यारं अद्भुतपस्युर्न च रूपं दृष्ट्वा लोकत्रयं प्रव्यथितमतिभीतं जातम् । हि यस्मादेव तस्मात् ‘अनन्तवीर्यं’ इति पूर्वैर्गान्धव ।

तपसा न दानेन न चेज्यया । शक्य एवविधो द्रष्टुं दृष्टवानसि मां यथा । भक्त्या ध्वनन्यया शक्य अहमेवविधोऽर्जुन ॥ [११५२, ५३, ५४] इत्यादिभगवद्भवनविरोधप्रसङ्गात् ; न च भगवता स्वकीय विश्वरूपमपश्यत्पि लोकत्रयं तद्द्रष्टृत्वेनार्जुनाय मायया केवलं प्रदर्शितमिति वाच्यम्, तथा सति स्वस्मिन्नविषयमनमपि जगद्धिचमानत्वेन मायया प्रदर्शितमित्येन्द्राजालिकस्यैव भगवतोऽपि विश्वरूपप्रदर्शनं पारम्पर्याधिक्यं नेत्यापातादिति चेत्, उच्यते— नात्र लोकत्रयशब्देन भूरादिलोकत्रयमुच्यते येनोक्तदोष स्यात्, किन्तु तुरुपाण्डवयुद्धदिग्भयाऽऽगतो मन्नादिदेवानुरविगणसिद्धगन्धर्वैश्चाराक्षसेषु प्रसूयित्वाऽर्जुनं मध्यस्थरूपास्त्रिविधा अपि जना उच्यन्ते । तेपामध्यापाततो विद्वस्वरूपप्रदर्शनार्थं भगवता किञ्चिद्गहनचर्द्धितम् । तेन हि सर्वदेवानामुपपङ्कतामप्यत्सर्वदेवैश्चत्वादिषु निरवधिक स्वमहिमाऽर्जुनाय प्रदर्शितो भवति । अर्जुनस्य तु परमभक्त्यै यथावत्स्वरूपदर्शनार्थं भगवता ज्ञानचर्द्धितमित्युत्पीपते ; ‘रुद्रादिसा वसवो ये च साध्या विन्धेऽर्जुनो मरुतश्चोत्तपाश्च । गन्धर्वैश्चक्षुरासिद्धसङ्घा बोक्षन्ते त्वां विस्मिताश्चैव सर्वे’ [१११२२] ‘शक्य एवविधो द्रष्टुं दृष्टवानसि मां यथा । भक्त्या ध्वनन्यया शक्य अहमेवविधोऽर्जुन ॥ इत्युभयविषयचनस्वारास्यात् । अतो न विधिरोधः ॥ २० ॥

१० पु. अ. त.— किञ्च द्यावापृथिव्योरिति । इदं द्यावापृथिव्योः अन्तरमन्तरिणं एकेन त्रया व्याप्तम् । च पुनः, दिशः सर्वास्त्वया व्याप्ताः पश्यामि । किञ्च हे महात्मन्

इतोऽप्यधिप्रकृतमसमर्थं । तव इदमद्भुतमलौकिकं उच्यते अष्टं रूपं दृष्ट्वा लोकत्रयं प्रव्यपितं प्रकल्पेण व्यपितं भीते पश्यामीति पूर्वोक्तान्वयः ॥ २० ॥

११ नी० भा० की०— एवं शयद्भुतविश्वरूपदर्शनेन कृतकृत्यो भूत्वा तदुपसंहारमिच्छन् स्वौचित्येन द्यावापृथिव्योरिति । हे महात्मन् ! हि प्रत्यक्षं त्वयैकेनेदं द्यावापृथिव्योरन्तरं मध्ये सर्वाः दिशश्च व्याप्ताः, अतस्त्वेदं अद्भुतं स्रग् रूपं दृष्ट्वा लोकत्रयं प्रकल्पेण व्यपितम् । अतः परमिदमुपसंहारेत्यभिप्रायः ॥ २० ॥

अमी हि त्वा सुरसंघा विशन्ति केचिद्गीताः प्राञ्जलयो गृणन्ति ।

स्वस्तीत्युक्त्वा महर्षिसिद्धसंघाः स्तुवन्ति त्वां स्तुतिभिः पुष्कलाभिः २१ ॥

१ शां. भा.— अथाधुना पुरा 'यद्वा जयेम यदि वा नो जयेयुः' [२।६] इत्यर्जुनस्य यः संशय आसीत्तन्निर्णयाय पाण्डवविजयमेकान्तिकं दर्शयामीति प्रवृत्तो भगवांस्तं पश्यन्नाह, किञ्च— अमी हि युद्धचक्षुमाना ये योद्धारस्ता त्वां सुरसङ्घा येऽत्र भूभारावतारावावतीर्णा वस्त्रादिवेशसङ्घा मनुष्यसंस्थानास्ते त्वा विशन्ति प्रविशन्तो दृश्यन्ते । तत्र केचिद्गीताः प्राञ्जलयः सन्तो गृणन्ति स्तुवन्ति पलायनेऽप्यशक्ताः सन्तः । युद्धे प्रत्युपस्थित उपातादिनिमित्तान्युपलक्ष्य 'स्वस्त्यस्तु जगतः' इत्युक्त्वा महर्षिसिद्धसङ्घा महर्षीणां सिद्धानां च सङ्घाः स्तुवन्ति त्वां स्तुतिभिः पुष्कलाभिः सम्पूर्णाभिः ॥ २१ ॥

२ आ. शां. व्या.— 'अमी हि' इत्यादिसमन्तत्प्रत्यक्ष्य तात्पर्यमाह— अथेति । तं भगवन्तं पाण्डवजयमेकान्तिकं पश्यन्मूर्च्छो ब्रवीतीत्याह— तं पश्यन्निः । विश्वरूपत्वेन प्रपन्ननायकमन्तरप्रवृत्तमिति दर्शयति— सिद्धोति । असुरसङ्घा इति परं लिखा भूभारावतारादुपेक्षनादयन्त्वा विशन्तीत्यपि वक्तव्यम् । उभयोरपि सेनयोस्त्वस्वितेषु योद्धृष्टामेववान्तरविशेषमाह— तत्रेति । समरभूमौ समागतानां दृष्टवानामां नारदप्रयत्नीनां विधविनाशानाशङ्कमानानां तं परिनिहीयतां स्तुतिपत्रेषु भगवद्विषयेषु प्रशुतिप्रकारं दर्शयति— युद्ध इति ॥ २१ ॥

३ रा. भा.— अमी सुरसङ्घाः उत्कृष्टास्त्वां विश्वाश्रयमवलोक्य हृष्टमनसस्त्वत्समीपं विशन्ति । तेष्वेव केचिदत्युग्रमत्यद्भुतं च तवाकारमालोक्य भीताः प्राञ्जलयः स्वज्ञानानुगुणं स्तुतिरूपाणि वाक्यानि गृणन्ति उच्चारयन्ति ; अपरे महर्षिसङ्घाः सिद्धसङ्घाश्च परावरतत्त्वयाथात्म्यविदः स्वस्तीत्युक्त्वा पुष्कलाभिर्भगवद्रुरुरूपाभिः स्तुतिभिः स्तुवन्ति ॥ २१ ॥

४ वे. ना. चं.— 'अमी हि त्वा विशन्ति' इत्यनन संशयार्थं विवक्षितं, स्तुत्यादिभिः सहभाषाद्वातेराष्ट्रादिकदासमोपसंहाराभावात् ; परीक्षयावतीर्णसुरसङ्घविषयत्वस्य 'वीक्षन्ते' [१।१२२] इत्यादिभिर्विशेषाच्च, अतोऽत्र समीपगतमरूपसेवाप्रकारोऽभिधीयत इत्यभिप्रायेणाह— अमी सुरसङ्घा इत्यादिना । 'केचिद्गीताः' इत्यनेन धाष्टर्येदितानां श्रयणमिधानादनेन वाक्येन अशोम्बाशय्या इंपन्नतो विवक्षिता इति व्यञ्जनाय प्रज्ञादीनां सर्वेषां देवानां सेवाभागमनं प्रथममुच्यते । उत्कृष्टा इति तु सुरसङ्घव्यञ्जितोक्तिः । विनाशार्थप्रवेद्यव्यवच्छेदाय हृष्टमनस इत्युक्तम् । वक्ष्यमाणवक्त्रप्रवेशव्यवच्छेदायाह— रजस्तसमीपमिति । 'केचित्' इति ष्यङ्करणस्य अनुदायविशेषसाक्षात्कारत्वात् 'सुरसङ्घा' इति च प्रसक्तत्वाच्चात्यन्तानामवा-
दाच्च तेष्वेवेत्युक्तम् । अत्युग्रमत्यद्भुतं चेति भीत्यादिहेतुभूतप्रकृताकारकयनम् । 'पुष्कलाभिः' इति वक्ष्यमाणत्वादिहेतुमात्रो विवक्षित इत्यभिप्रायेण— स्वज्ञानानुगुणमित्युक्तम् । स्तुतिरूपाणांत्यादिना श्रयणित इत्यस्यापेक्षितहर्माप्याहारः । श्रय्यादिसिद्धस्तुतिषाठमानपत्त्वायाह— उच्चारयन्तीति । एतेनापि 'केचित्' इत्यस्य देवविशेषविषयत्वं सिद्धम् ; अन्येषां तु भूतानां पलायनस्य वक्ष्यमाणत्वात् । 'महर्षिः' इत्यादिना श्रयण्यपदेशविशेषणार्थं लिखितपरशब्देन व्यञ्जितम् । महर्षिसङ्घा श्रय्यादिगणाः, सिद्धसङ्घाः सनकमुख्या । महर्षित्वादिसूचितं पुष्कलस्तुतिहेतुमाह— परावरतत्त्वयाथात्म्यविद इति । 'जितं ते' [भाग. ३।१३।३ व + ४।२४।३] इत्यादिवत् मण्डितपत्त्रज्ञानां मङ्गलाशासनं वा, सेन्यसन्दर्शनमाते

१ अत्र त्वा त्वमित्युभयया पाठो द्रव्यत । त्वेतिशतं च केचित् हि तु आ इति चिह्नवा आ विसन्तीत्यन्यथाहा । हिशब्दः प्रत्यशानुभवे । अक्षिभिमदमई भाष्यतः पश्यामीत्यर्थः । सुरसङ्घा अमुसङ्घाथेयुभयया छेदसम्भवादुभयोः सेनयोर्नाराः सूच्यते । 'यथानन्दशुमिच्छसि' (१।१०) इत्युच्यते प्रदर्शनमिदम्— इति परे ।

— अविगीता ।

सेवकस्य वक्तव्य स्वस्तिशब्द, स्तुतिस्तु तदनन्तर गुणप्रक-
र्षोक्ति । अत एव गोब्राह्मणेभ्यो जगतो वा स्वन्तीति परोक्ष ।

प्रकृताष्वस्तम् । अथ स्तुते पौंश्वस्य प्रामाणिकसर्वेभरत्वारि
कथनमित्यभिप्रायेणह— भगवदनुसूपाभिरिति ॥ २१ ॥

६ आ. मा. भा.— ॥ २१ ॥

६ ज. प्र दी— ॥ २१ ॥

७ ह. पं. भा.— ॥ २१ ॥

८ वं. प्र. नि.— सवदवासरशरण्यत्वसर्वमहर्षिस्तो-
तव्यत्वदर्शनेनापि ब्रह्मत्व सिद्धमित्याह— अमीति । अमी हि
सुरसङ्घा भीता सन्तस्वा त्वां विदन्ति शरणं प्रविशन्ति ।
असुरसङ्घा इति वा पदच्छेद । त्वा विदन्ति स्वयमेव लयं
यान्तीत्यर्थ । तेषां मध्ये केचिद्विभीता प्राञ्जलय सन्तो

गुणन्ति 'जय जय, रक्ष रक्ष' इति प्रार्थयन्ते । एवं महद्गुण
शुभस्थिते दृष्ट्वा 'स्वस्ति जगत' इत्युक्त्वा नारदादिमहर्षीणां
कपिलादिसिद्धाना च सङ्घा त्वां पुष्कलाभिः परिपूर्णोयामि
स्तुतिभिः स्तुवन्ति ॥ २१ ॥

९ व० त० दी०— ॥ २१ ॥

१० पु अ त — किञ्च अमी हीति । अमी सुरसङ्घा
देवसमूहा त्वा स्वसमीपे विशन्ति शरणमागच्छन्तीत्यर्थ ।
हीति युक्तमेव पुरयोत्तमशरणगमनं देवानाम् । केचिद् इतरे
असुरा इत्यर्थ, भीता सन्त. प्राञ्जलयो बद्धाञ्जलियुटा

गुणन्ति, रक्षेति वदन्तीत्यर्थ । महर्षिसिद्धसङ्घा महर्षीणां
सिद्धाना च समूहा 'स्वस्ति अस्माकमस्तु' इत्युक्त्वा
पुष्कलाभि पूर्णाभि स्तुतिभिस्तुवा स्तुवन्ति ॥ २१ ॥

११ नी० भा० दी०— व्ययामेवाह— अमीति । हि यतः अमी त्वा त्वा असुरसङ्घा असुराशा दुर्गोध-
नादयः त्वा पतङ्गाः पावकमिव अट्टप्रेरिता विशन्ति, मरणायेत्यर्थः । केचिद्भीता. प्राञ्जलयो बद्धाञ्जलयो
गुणन्ति स्तुवन्ति ॥ २१ ॥

रुद्रादित्या वसवो ये च साध्या विश्वेऽश्विनौ मरुतश्चोष्मपाश्च ।

गन्धर्वयक्षासुरसिद्धसङ्घा वीक्षन्ते त्वां विस्मिताश्चैव सर्वे ॥ २२ ॥

१ शां. भा.— किञ्चान्यत्— रुद्रेति । रुद्रादित्या वसवो ये च साध्या रुद्रादयो गणाः, विश्वेदेवाः,
अश्विनौ च देवी, मरुतश्च, ऊष्मपाश्च पितरः, गन्धर्वयक्षासुरसिद्धसङ्घा गन्धर्वा हाहाहूहूप्रभृतयः, यक्षाः कुबेर-

१ रुद्रादय उक्ता दशमे (पृ २४१ टि) — साध्या द्वादश 'मनोऽनुमन्ता प्राणयन्तो नारायणस्तथा । वृत्तिस्तपो हयथैव हवोयथैव
वीर्यवान् ॥ विद्युथापि प्रभुवैव माध्या द्वादश कीर्तिता ।' (सां.पु १८१८) इति प्रसिद्धा साध्याहयाया दक्षकन्याया सुता,
'साध्या साध्याजनीजनत् ।' (मत्स्यपु ५१७७) इत्युक्ते । विश्वे विश्वालयाया दक्षकन्याया धर्माहुत्पत्ना दश । ते चोक्ता साम्बपुराणे-
'कतुर्दक्षो वसु सत्य काल कामो धुरिस्तथा । लोचनधार्मवथैव पुरुहव इमे दश ॥' (सां.पु १८१९) इति । अश्विनौ देव
भियनी संहापुत्रौ, 'त्वाष्ट्री तु सवितुर्भायां वडवारूपधारिणी । अस्यत महामागा साऽन्तरिक्षेऽश्विनासुमौ ॥' (म भा ११६१२५)
इत्युक्ते । तयो पृथग्नामनी उक्ते अन्येन— 'नासत्यथैव दक्षव स्यूतो द्वावधिनाविति ।' (इ व ११२५५) इति । मरुत
उक्ता [१०१२१ पृ २३० टि] । ऊष्मपा पितृविशेषा, 'देवास्तु पितरो नाम निर्मिता ये स्वयम्भुवा । ऊष्मपा ये महाभागा
(म भा १३१५१२७) इत्यादौ प्रसिद्धा । गन्धर्वा मुनिनाम्न्या दक्षकन्याया दक्षकन्यायाया देवगायका — 'भीमसेनोप्रसेनौ
च सुपर्णो बह्मस्तया । गोपतिर्वृतराष्ट्र सूर्यवर्चाश्च सप्तम ॥ सत्यनागकैर्पणश्च प्रयुतश्चापि विशुत । भीमशिवरथैव विख्यात
सर्वेविद्वाहा ॥ तथा शालिसिरा राजन् । पर्जन्यश्च चतुर्दश । कलि पञ्चदशस्तेषा नारदश्चैव षोडश । इत्येते देवगन्धर्वा भीतेया
परिकीर्तिता ॥' (म भा ११६५४३-४४) इत्युक्ता, अन्ये च हाहादय प्रसिद्धा । 'धयेति धाटु कविभि पानार्थं
परिपठ्यते । पिबतो जज्ञिरे वाच गन्धर्वास्तेन ते स्मृतत् ॥' [अथर्ववेद पृ ८४०] इति निरुक्तं । यक्षादय उक्ता
[१०१२३ पृ २४१ टि] । विस्मिताश्चैव भवन्तीति शेष ।

मन्वेतरपि चेद्विधिरूपं पाथेवदीक्ष्यते । तस्मा एव किमर्थं तद्विद्य वचुरदासिम् ? ॥

एवंकल्पवदन्यन नाह शक्यो विलोकितुम् । इत्यभिभ वाच्युनस्य नच सञ्जलते कथम् ? ॥

अतो नाहुनवदुष्ट किन्तु कालात्मनैव तै । परयन्ति काल प्रातोष्ण लोकास्तस्माच्च विन्यसति ॥

हेम'तवाले कल्पन्ते ग्लायन्त्युन्नागमे यथा । भवान्यायापि तथा कालेनेति विदुर्विद ।

प्रभृतयः, असुरा विरोचनप्रभृतयः, सिद्धाः कपिलादयस्त्वेषां सङ्घा गन्धर्वयक्षासुरसिद्धसङ्घास्ते वीक्षन्ते पश्यन्ति त्वा त्वां विस्मिता विस्मयमापन्नाः सन्तस्त एव सर्वे ॥ २२ ॥

२ आ. शां. व्या.— इत्यमानस्य भगवद्रूपस्य विस्मयश्रुत्वे हेस्वन्तस्माद्— किञ्चेति । त एषोका इत्यादयः सर्वे विस्मय-
मापन्नास्त्वा पश्यन्तीनि संश्रयः ॥ २२ ॥

३ रा. भा.— रुद्रेति । ऊर्मपाः पितरः “ ऊर्ममाता हि पितरः ” [यजुः १।३।१०।६।१३] इति श्रुतेः ; एते सर्वे विस्मयमापन्नास्त्वां वीक्षन्ते ॥ २२ ॥

४ वे. ता. चं.— देवजातिभेदसमभिव्याहारानुगुणसूत्रमपठन्त्यांमाद्— पितर इति ॥ २२ ॥

५ आ. मा. भा.— ॥ २२ ॥ ६ ज. प्र. दी.— ॥ २२ ॥

७ ह. पै. भा.— रुद्रादित्या इति । विश्वे हि विश्वेदेवाः । ऊर्मपाः पितरः ॥ २२ ॥

८ वं. प्र. नि.— ‘जमी हि त्वा सुरसङ्घाः’ [१।१।२१] ऊर्मपाः पितरः । स्पष्टमन्त्रम् । रुद्रादित्यादयः सर्वे एव इति पूर्वश्लोकोक्तमेव प्रपञ्चयति इहाम्याम्— रुद्रादित्या विरिणताः सन्तमन्यो वीक्षन्ते । चकारात् कैवलं विस्मिता इति । साभ्या देवविशेषाः । मरुत एकोनचक्राद्युगलाः । वीक्षन्ते, किन्तु प्रव्यथिताश्च भवन्तीति ॥ २२ ॥

९ व० त० दी०— ॥ २२ ॥

१० पु. अ. त.— ॥ २२ ॥

११ नी० भा० दी०— किञ्च ये त्वदनुग्रहीताः रुद्रादयस्तेऽपि विस्मिताः सन्तः सर्वे त्वां वीक्षन्त इत्याह— रुद्रादित्या इति । साभ्याः विश्वे च देवगणविशेषौ रुद्रादित्यवज्ज्ञेयौ । ऊर्मपाः पितरः । गन्धर्वाणां यक्षाणा-
मसुराणां सिद्धानां जातिभेदाना सङ्घाः समूहाः । शेषे रूपम् ॥ २२ ॥

लोकानामर्जुनस्य च मयेहेतुलक्षणम् ।

रूपं महत्ते बहुवक्त्रनेत्रं महाबाहो ! बहुबाहुरूपादम् ।
बहूदरं बहुदंष्ट्राकरालं दृष्ट्वा लोकाः प्रव्यथितास्तथाऽहम् ॥ २३ ॥

१ आं. भा.— यस्मात्— रूपं महदतिप्रमाणं ते तव बहुवक्त्रनेत्रं बहूनि वक्त्राणि मुखानि नेत्राणि चक्षुषि च यस्मिन्स्वदृषं बहुवक्त्रनेत्रं, हे महाबाहो ! बहुबाहुरूपादं बहवो बाहव ऊरवः पादाश्च यस्मिन् तद्बहुबाहुरूपादं, किञ्च बहूदरं बहुदंष्ट्राणि यस्मिन्निति तद्बहूदरं, बहुदंष्ट्राकरालं बहूभिर्दंष्ट्राभिः करालं विकृतं तद्बहुदंष्ट्राकरालं दृष्ट्वा रूपमीदृशं लोका लौकिकाः प्राणिनः प्रव्यथिताः प्रचलिता भयेन, तथाऽहमपि ॥ २३ ॥

२ आ. शां. व्या.— ‘लोकत्रयं प्रव्यथितं’ [१।१।२०] तस्मात् (तव) श्रेष्ठेति योजना । भयेन लौकिकवद्रूपमपि व्यथितो इत्युक्तमुपलक्ष्यति— यस्मादिति । ईदृशं यस्मात्ते त्वां व्यथा पीडा देहेन्द्रियप्रचलने प्रातोऽस्मीत्याह— तथेति ॥ २३ ॥

३ रा. भा.— रूपमिति । बहूभिर्दंष्ट्राभिरतिभीषणाकारं लोकाः पूर्वाक्ताः प्रतिवृत्तानुकूलमध्यस्था-
स्त्रिविधाः सर्व एवाहं च तवेदमीदृशं रूपं दृष्ट्वा अतीव व्यथिता भवामः ॥ २३ ॥

४ वे. ता. चं.— ‘स्त्रादित्याः’ [१।१।२२] इत्यादिना विस्मय वक् ; ‘रूपं महत्ते’ इति भीतिरुच्यते । पूर्वश्लोकोक्तत्रयमन्त्रस्यैवैकशब्दस्य च प्रत्यभिर्दंष्ट्रा-
विषयत्वं संशयति— लोकाः पूर्वाक्ता इति । ‘इदमीदृशं’ इति प्रथारिषः प्रकरणात् च निर्देयः । प्रन्थानप्रसरणादिषु प्रशब्दस्य नियेषरत्नदर्शनात् ‘प्रव्यथिताः’ इत्यत्र द्रष्टृनासा-
याह— अतीविति । व्यथिता. चलिता, भीता च ॥ २३ ॥

१ अत्र उरुपादम् उरवो वियुताः पादा यस्मिन्मिथमपि व्याख्येयम् । ‘बहूभिरिणुलम्’ (३।१।६।१) इत्यमरः ॥ लोका व्यपन्ते चन्द्रमन्ताम्, त्वदर्थं प्रदर्शितं रूपं त्वमनुभव, इति चेत्, आह— तथाऽहमिति, प्रव्यथित इति वचनविपरिणामेना-
नुपब्रवीयम् ।
गी. टि. २८

५ आ. मा. भा.— ॥ २३ ॥

६ अ. प्र. वी.— ॥ २३ ॥

७ ह. पै. भा.— ॥ २३ ॥

८ वें. अ. गि.— तदेवाह— रूपमिति । हे महाबाहो ! महदतिपरिमाणं बहुवक्त्रनेत्रं बहुबाहुरूपादं बहुदरं बहुदंष्ट्राभिः करालं भीषणं तव रूपं दृष्ट्वा लोकाः पूर्वोक्ता युद्धदर्श-

नाथांगता देवासुरसङ्घाः तपाऽहं च प्रव्यथिताः अतिभीता भवामः ॥ २३ ॥

९ व० त० दी०— ॥ २३ ॥

१० पु. अ. त.— किञ्च रूपमिति । हे महाबाहो मह-
दृष्ट्वाशक्तियुक्त ! ते रूपं दृष्ट्वा लोकास्त्वस्वरूप एव स्थिताः
प्रव्यथिताः, भीता इत्यर्थः । तपाऽहं च प्रव्यथितः । भय-
जनकत्वेन रूपं वर्णयति— बहुविधादिविशेषणैः । बहुनि वक्त्राणि
नेत्राणि च यस्मिन् । बहुव. बाहव ऊरव. पादाश्च यस्मिन् ।
बहुनि उदराणि यस्मिन् । बहुभिर्दंष्ट्राभिः करालं भयान-

कम् । वक्त्रबाहुल्येन गिलनसामर्थ्यं, नेत्रबाहुल्येन सर्वतो दशन-
सामर्थ्यं, तेन निलायनायशक्त्यवयवम्, क्रियाबाहुल्येन महंगसा-
मर्थ्यम्, ऊरुपादाबाहुल्येन धावनसामर्थ्यं, तेन फलायताय-
क्तव्यम् ; उदरबाहुल्येन आरणसामर्थ्यम्, दंष्ट्राबाहुल्येन चर्च-
णसामर्थ्यं द्योतितम् । अत एवैवेधिं दृष्ट्वा त्वद्रूपस्थाश्रेष्ठोकाः
प्रव्यथितास्तदा मम कः सन्द्देश इति तपेति पदेन द्योतितम् ॥३॥

११ नी० भा० दी०— पुनर्लोकानामात्मनश्च व्यथामाह— रूपमिति । महत् आदिप्रभयान्तहीनम् ।
हे महाबाहो ! ते तव करालं महारूपं दृष्ट्वा लोका व्यथितास्तथाऽहं च व्यथित इति योजना ॥ २३ ॥

नभस्स्पृशं दीप्तमनेकवर्णं व्यात्ताननं दीप्तविशालनेत्रम् ।

दृष्ट्वा हि त्वां प्रव्यथितान्तरात्मा धृतिं न विन्दामि शमं च विष्णो ! ॥२४॥

१ शां. भा.— तत्रेदं कारणम्— नभस्स्पृशमिति, द्युस्पर्शमित्यर्थः । दीप्तं प्रज्वलितं अनेकवर्णं अनेके
वर्णा भयङ्करा नानासंस्थाना यस्मिन्स्वयि तं त्वामनेकवर्णं, व्यात्ताननं व्यात्तानि विवृतान्यानानानि
मुखानि यस्मिन्स्वयि तं त्वां व्यात्ताननं, दीप्तविशालनेत्रं दीप्तानि प्रज्वलितानि विशालानि विस्तीर्णानि
नेत्राणि यस्मिन्स्वयि तं त्वां दीप्तविशालनेत्रे दृष्ट्वा हि त्वां प्रव्यथितान्तरात्मा प्रव्यथितः प्रभीतोऽन्तरा-
त्मा मनो यस्य सोऽहं प्रव्यथितान्तरात्मा सन् धृतिं धैर्यं न विन्दामि न लभे; शमं चोपशमं मन-
स्तुष्टिं, हे विष्णो ! ॥ २४ ॥

२ आ. शां. व्या.— अर्जुनस्य विधिरूपदर्शनेन व्यथितत्वे हेतुमाह— तत्रेति ॥ २४ ॥

३ रा. भा.— नभ इति । नभश्शब्दः “तदक्षरे परमे व्योमन्” [म. ना. १।२ तै. ना. ६।१।२]
“आदित्यवर्णं तमसः परस्तात्” [श्वे. उ. ३।८ यजुस्तं. ३।१।८] “क्षयन्तमस्य रजसः पराक्ते”
[ऋक्सं. २।६।२५।५ साम. उ. १८७।२।४] “यो अस्याव्यक्षः परमे व्योमन्” [ऋक्सं. ८।९।१७।७ यजु-
२।८।९।६] इत्यादिश्रुतिसिद्धत्रिगुणप्रकृत्यतीतपरमव्योमवाची; सविकारस्य प्रकृतितत्त्वस्य पुरुषस्य च सर्वा-
वस्थस्य, कृत्नस्याश्रयतया नभस्स्पृशमिति वचनात्, ‘द्यावापृथिव्योरिदमन्तरं हि व्याप्तम्’ [१।१।२०]
इति पूर्वोक्तत्वाच्च । दीप्तमनेकवर्णं व्यात्ताननं दीप्तविशालनेत्रं त्वां दृष्ट्वा प्रव्यथितान्तरात्मा अत्यन्तभीत-
मनाः धृतिं न विन्दामि देहस्य धारणं न लभे; मनसश्चेन्द्रियाणां च शमं न लभे । विष्णो व्यापिन् !
सर्वव्यापिनमतिमात्रमन्यद्रूपमतिवोरं च त्वां दृष्ट्वा प्रशिथिलसर्वावयवो व्याकुलेन्द्रियश्च भवामीत्यर्थः ॥२४॥

१ नभः स्पृशतीति नभस्स्पृश, स्पृशोऽनुदके क्विन् (अष्टा. ३।२।५८) । अत्र धामनः—

मद्गण्डावरणेणु सप्तम्यु यतो व्योम स्थितं पद्ममं सर्वैरारवैः सद्वापरिवितान्यण्डानि चास्मिन्निभो ।

व्याप्त्यादात्प्रथमो नभस्स्पृशमिति प्रस्तवा नभोऽस्मिन् पृष्ठा चाप उपस्पृशेत्प्रकृतिपु प्रासार्थताऽपि स्पृशेः ॥ —इति मन्यते ।

दिवाग्नेन आनाद्येव त्वमिमां मे वरामन्तर्यामीति सूच्यत इति केचित् । इति ‘यद्विजितो भवति तद्विष्णोर्वर्षति’
विष्णुविजितो भवत्योतेर्वा (नि. १२।१८।२) इति यास्कः ।

— अविगीता ।

४ वे. ता. चं.— आकाशपर्यायाणामनेकेषां परस्मिन् पदे प्रयोगमभित्येहाह— नभश्चाद् इति । त्रिगुणेति विशेषणत्वात् परमब्योमः शुद्धसत्त्वमयत्वसुखनन्दम् ; अत्र प्रसिद्धप्राकृतकाशपरत्वे, गार्ग्यविकोकाकाशशब्दमूलग्रहणविविधयत्वे वा को दोषः ? इत्यत्राह— सचिकारस्येति । 'इहेकस्थं जगत्स्त्रं... यवान्यदृष्टुमिच्छसि' [१११७] 'बहून्मृष्टपूर्वाणि पश्य' [१११६] इत्यादिकं ह्युक्तमिति भावः । हेत्वन्तरमाह— घावापृथिव्योरिति । प्रसिद्धशुद्धधियादिमर्षलोकाव्यापकत्वं हि तत्रोक्तम् ; अन्यथा पुनरुक्तिः स्यात् ; अतः प्रकृतिपुष्ट्यादिसर्वाश्रयत्वेन नमस्त्वृष्टोक्तिः प्राकृतब्योमस्यशिवविधयेति भावः । अनेकवर्णत्वमिह प्रतिनियतानन्तावयवविशेषवर्तिभिः सितरक्षादिभिर्वर्णैः किमर्शास्त्वम् ; तथैव ह्यन्यत्र प्रोविश्वरूपविमर्हस्यानेकवर्णत्वमुक्तम् ; अत्रमयाद्यपेक्षया मनोमयस्यान्तरत्वा-

वेत्नस्वरूपविषयत्वे प्रव्यथितशब्दानतिरिक्तप्रयोजनत्वाद्भ्रान्तरात्मशब्देन मनो विवक्षितमित्यभिप्रायेणोक्तं अत्यन्त-भीतमना इति । अचेतनेऽप्यन्त-करणे भीतिव्यपदेशधेयनत्वारोपेण भीत्यतिशयचोक्तार्थः । 'न लभे च शर्म' इति मुखस्य वक्ष्यमाणत्वात् धृतिशब्दोऽत्र न प्रीतिपर्यायमुखविशेषविषयः, धारणे च प्रसिद्धोऽयम् ; अतो धार्यादिदोषोऽपि प्रकरणादर्थ-स्वभावाच्च देहविषयमिदं धारणमित्यभिप्रायेण देहस्य धारण-मित्युक्तम् । मनसश्चेन्द्रियाणां चेतसि सामर्थ्याच्चमरान्द-प्रसिद्धया च लब्धम् ; अन्यथा तत्रापि पुनरुक्तिः स्यादिति भावः । विश्वशब्दस्यात्र संज्ञामानपरत्वात्तदुत्पत्तिकर्त्तृत्वसि-द्धार्थपरत्वमुचितमित्यभिप्रायेणाह— ध्यापिन्निति । पिण्डि-तार्थमाह सर्वव्यापिनमिति । अतिमात्रं महापरिमा-णमित्यर्थः । ॥ २४ ॥

५ आ. मा. भा.— ॥ २४ ॥

६ ज. प्र. दी.— ॥ २४ ॥

७ ह. पै. भा.— नभ इति । व्याचाननं व्याचानि विवृतान्याननानि यस्यासौ व्याचाननः ॥ २४ ॥

८ चं. प्र. सि.— नन्वतिषीरस्य तव कुतो मयम् ? तत्राह— नभस्त्वृष्टामिति । हे विष्णो ! नभः स्पृशतीति नभस्त्वृष्टं दीप्तं प्रजलितं भयङ्करानेकवर्णं व्याचाननं

विवृतसुशं दीप्तविशालनेत्रं त्वां दृष्ट्वा प्रव्यथितान्तरात्मा भीतमनस्कोऽहं धृतिं धैर्यं शर्मं चन्द्रियमसहं न विन्दामि न लभे ॥ २४ ॥

९ व० व० दी०— ॥ २४ ॥

१० पु. अ. त.— किञ्च केवलस्वाविष्टितेद्वाभ्यासेन जीवस्यैव न भयं, किन्तु स्वदेशस्थान्तरात्मनोऽपि भयं सञ्च-स्पन्नमित्याह— नमस्त्वृष्टामिति । नभ आकाशं दृष्टवति तद्वाकाशान्यापि ज्ञातुमशक्यम् । दीप्तं प्रज्वलतेजोराशिं स्थानैकयोग्यम् । अनेकवर्णम् अनेके शुक्ललोहितादयो वर्णा यस्य तं निम्नपयोग्यम् । व्याचाननं व्याचानि प्रसारितानि

आननानि यस्य सं प्रार्थनायोग्यम्, दीप्तविशालनेत्रं दीप्तानि ज्वल-द्रूपाणि विशालानि नेत्राणि यस्य तं दर्शनायोग्यम् । एतादृशं त्वां दृष्ट्वा प्रव्यथितः अतरात्मा यस्य तादृशो हि निश्चयेन धृतिं धैर्यं शर्मं च शान्तिं, न विन्दामि न प्राप्नोमीत्यर्थः । स्वर्क्षणार्थं विष्णो ! इति सम्बोधनम् ॥ २४ ॥

११ नी० मा० दी०— फरालत्वप्रपञ्चनेन स्वव्ययामेवाह— नभ इति । नभस्त्वृष्टं व्योमव्यापिनं, दीप्तम-त्रिवज्जात्रहयमानं, व्याचाननं विस्तारिवसुप्तं, दीप्तविशालनेत्रं रक्तनेत्रमित्यर्थः । हि प्रत्यक्षं त्वा त्वां दृष्ट्वा प्रव्यथितान्तरात्मा प्रकर्षेण व्यथितचित्तो धृतिं धैर्यं न विन्दामि न लभे, शर्मं च शान्तिं स्वास्थ्यं च न लभे । हे विष्णो व्यापक ! भयानकं त्वद्वाचान्तं देशं त्यक्त्वाऽन्यत्र गन्तुमशक्यं, तव व्यापकत्वादिति भावः ॥ २४ ॥

दंष्ट्राकरालानि च ते मुखानि दृष्ट्वैव कालानलसन्निभानि ।
दिशो न जाने न लभे च शर्म प्रसीद देवेश । जगन्निवास ! ॥ २५ ॥

१ शां. भा.— कस्मात् ?— दैष्टेति । दंष्ट्राकरालानि दंष्ट्रामिः करालानि विकृतानि ते तव मुखानि दृष्ट्वैवोपलभ्य कालानलसन्निभानि प्रलयकाले लोकानां दाहकोऽग्निः कालानलस्वत्सन्निभानि कालानल-सदृशानि इत्येतत् । दिशः पूर्वापरविद्येकेन न जाने दिङ्मूढो जातोऽस्मि, अतो न लभे नोपलभे च शर्मं सुखम्, अतः प्रसीद प्रसन्नो भव हे देवेश जगन्निवास ! ॥ २५ ॥

२ आ. शां. व्या.— इत्यमानेऽपि मगवन्दे परितोषाद्यभावे कारणान्तरं प्रप्रवृत्तमाह— क. रमादिति । 'इहैव' इ. चं वकारेण प्राप्तिव्यावर्त्यते ॥ २५ ॥

३ रा. भा.—दंष्ट्रेति । युगान्तकालानलसर्पसंहारे प्रवृत्तान्यतिवोराणि तत्र मुखानि दृष्ट्वा दिशो न जाने; सुखं च न लभे; जगतां निनास ! देवेश ब्रह्मादीनामीश्वराणामपि परममहेश्वर ! मां प्रति प्रसन्नो भव ; यथाऽहं प्रकृतिं गतो भवामि , तथा कृर्वित्यर्थः ॥ २५ ॥

४ वे ता चं—अवयवान्तरेभ्यो मुखानामतिभीषणत्वव्यञ्जनाय 'दष्ट' इति श्लोक, स्वस्यातिभीतत्वप्रदर्शनेन प्रसादनाय च । सर्वसंहारे प्रवृत्तानीति कालानलसर्पस्योक्ति । कालभिमानीरूपतया तद्द्वारापारानुबन्धसूचनं च । अतिधोराणीति 'दष्टाकरालानि' इत्यस्यार्थः । करालशब्दो दन्तुरत्व, विकृतत्व, भीषणत्व वाऽऽह । जगन्निवासराज्ये बहु शोहिबिबक्षया 'इहे स्थम्' [१११७] इत्यादिप्रकृतसर्वाधात्त्वानुवादो न स्यात्, तत्पुरुषविवक्षायां तु प्रकृतैकार्थ्यमित्य

भिप्रायेणाह- जगतां निद्यामेति । देवेशराज्ये "त्मीश्वराणां परम महेश्वरम्" [श्ले ष. ११७] इति धृतिप्रसिद्धत्वे श्वरेश्वरत्व यथोपदेश साक्षात्कृतमिति सूचितमित्यभिप्रायेणाह ब्रह्मादीनामित्यादि । अनेन ब्रह्मादयोऽपि एवा बीक्षितु न शक्नुवन्ति, किमुताह क्षुद्रन्तुरित्यभिप्रेतमिति व्यञ्जयति । मां प्रतीति । किमर्हते भगवतः क्रोध येन प्रसादं प्राप्स्यते । इत्यत्र प्रसादफलमाह यथाहमिति ॥ २५ ॥

५ आ. मा. भा.— ॥ २५ ॥

६ ज प्र दी — ॥ २५ ॥

७ ह. पै. भा.—दंष्ट्रेति । शर्म सुखम् ॥ २५ ॥

८ वें प्र. गि— न केवल धैर्यभ्रशमात्रम्, किन्तु मोहितोऽपि जातोऽस्मीत्याह—दंष्ट्रेति । हे देवेश ! दृष्ट्वाभि करालानि विकृतस्वनातीव भयङ्कराणि प्रलयकालाग्निसदृशानि

च ते श्रुत्वानि दृष्ट्वेव, न तु प्राप्य, भयतिशयेन दिना, पूर्वा परादिविनेकेन न जाने । अतः शर्मं सुखं न लभे । जगन्निवास ! प्रसीद । यथाऽहं प्रकृतिं गतः स्यां तथा कृर्वित्यर्थः ॥ २५ ॥

९ व० त० दी०— ॥ २५ ॥

१० पु अ त — किञ्च भयाधिक्येन पुनर्व्रितापयति—दृष्टाकरालानीति । हे देवेश सर्वपुण्य ! ते श्रुत्वानि दृष्ट्वाभि. करालानि भयोत्पादकानि । च पुनः कालानलसन्निभानि प्रलयाग्निसन्निभानि दृष्ट्वेव भयादिशो न जाने गतः प्राप्यस्थान

न जानामि । शर्मं त्वदवलीकनरूपं च सुखं न लभे । अतो हे जगन्निवास जगत्पालक ! जगतः सुखस्थितिरूपं प्रसन्नो भव, प्राप्यं स्थानं दर्शयेति भावः ॥ २५ ॥

११ नी० भा० दी०— कालानल प्रलयाग्निसत्तुल्यानि । प्रसीद प्रसन्न. सुखदो भवेत्यर्थः ॥ २५ ॥

अमी च त्वां धृतराष्ट्रस्य पुत्राः सर्वे सहैवावनिपालसङ्घैः ।
भीष्मो द्रोणः सूतपुत्रस्तथाऽसौ सहास्मदीयैगपि योधमुख्यैः ॥ २६ ॥
वक्त्राणि ते त्वरमाणा विशन्ति दंष्ट्राकरालानि भयानकानि ।
केचिद्विलम्बा दशनान्तरेषु सन्दृश्यन्ते चूर्णितैरुत्तमाङ्गैः* ॥ २७ ॥

१ शां. भा.— येभ्यो मम पराजयाशङ्कायाऽऽपीत्सा चापगतता; यतः— अमी च त्वां धृतराष्ट्रस्य पुत्रा दुर्योधनप्रभृतयः ' त्वरमाणास्त्वां विशन्ति ' इति व्यग्रहितेन सम्बन्धः । सर्वे सहैव संहता अवनिपालसङ्घैरुपनि पृथ्वीं पालयन्तीत्यननिपालास्तेषां सङ्घैः । किञ्च भीष्मो द्रोणः सुतपुत्रः कर्णस्तथाऽऽप्यौ सहास्मदीयैरपि धृष्टद्युम्नप्रभृतिभिर्योधमुख्यैर्धोधानां मुख्यैः प्रधानैः सह ॥ २६ ॥ किञ्च वक्त्राणि मुखानि ते तत्र त्वरमाणास्त्वरायुक्ताः सन्तो विशन्ति । किञ्चिदिष्टानि मुखानि ? दंष्ट्राकरालानि भयानकानि मयङ्कराणि । किञ्च केचिन्मुखानि प्रविष्टानां मध्ये निलम्बा दशनान्तरेषु दन्तान्तरेषु मांसमिव भक्षितं सन्दृश्यन्त उपलभ्यन्ते चूर्णितैश्चूर्णाकृतैरुत्तमाङ्गैः शिरोभिः ॥ २७ ॥

* अत्र 'नाह जीवति गात्रेय यास्ये य रात्रन् । कथञ्चन ।' (स मा ५११६.८।२९) इति प्रतिहाय रणभूमावसामिदित्क्यात्कणस्य पुनरागतिनि विप्रवर्षवाचिनाम्ना पुनर्दृष्टव्यं (?) । तस्मिन्पुत्रातिगयोऽन्यत्र सूचित इति व्येयम् । — अधिगीता ।
• एतदन्तरं केचिदधिकान्, अतुर श्लोकान् पठन्ति— ' नानारूपैः पुरुषैः ' इति । ते तु तात्पर्यवन्तिकार्या दृष्टव्या ।

२ आ शो ध्या — जन्मान् जयं परेषां परात्रयं च
दिदृषन्त पर्यायान्प्राह — शेष्य इति । तत्र ह्युत्प्रेनेन श्लोक-
मतरतरस्यि — यत इति । न क्वच्य दुर्योगनादीनामेव परा

जय, किन्तु भीष्मादीनामनीत्याह — किञ्चेति ॥ २६ ॥
भगवत्पक्षोपवे हेत्वन्तरमाह — किञ्चेति । प्रविष्टाना मध्ये
कश्चिदिति सम्बन्ध ॥ २७ ॥

३ रा. भा. — एषं सर्वस्य जगतः स्वायत्तस्थितिप्रवृत्तित्वं दर्शयन् पार्थमारथी राजवेपथ्वन्नाना-
ज्वस्थिताना धार्तराष्ट्राणा यौधिष्ठिरेष्वनुप्रविष्टानां चासुराशाना संहारंण भूमारावतरणं स्वमनीषितं स्वनेन
करिष्यमाणं पार्थय दर्शयामास ; स च पार्थो भगवतः सृष्ट्वादिकं सर्वैर्धर्मैः साक्षात्कृत्य तस्मिन्नेव भग-
वति मर्मात्मनि धार्तराष्ट्रीदीनामुपसंहारमनागतमपि तत्प्रसादलक्षणेन चक्षुषा पश्यन्निर्दिष्टं प्रोवाच —
अमीति । अमी धृतराष्ट्रस्य पुत्राः दुर्योगनादयः सर्वे भीष्मो द्रोणः धृतराष्ट्रः कर्णश्च तत्पक्षीयैः अन-
निपालमगृहैः सर्वैस्मदीवैरपि कैश्चिद्योधमुत्स्रैः सह त्वरमाणा दंष्ट्राकरालानि भयानकानि तत्र वक्त्राणि
विनाशाय निवृन्ति ; तत्र केचिन्मूर्खैरुत्तमार्हद्देशनान्तरेषु विलयाः सन्दश्यन्ते ॥ २६ ॥ २७ ॥

४ वे ता च — 'अमी' इत्यादिश्लोकप्रकाशार्थोत्थानवदु
तस्य पूर्वेण सन्नति चाह — एवमिति । अत्रान्यभाषितया
स्वमनापितमित्युक्तम् । स्वमनीषितभारवतरणप्रणयनायभाष-
णस्याभिनकार, तत्र च युद्धोत्साहन सिध्यदिति भावः ।
वक्ष्यमाणमहंनैश्वर्यमनागतं सदापारायामवपि राक्षस्यं
बाहिष्येत्य स्वेनेव करिष्यमाणमित्युक्तम् । तदानीं युद्धमूर्खो
रिचयताना वक्ष्यमाणमनागतं प्रवशास्यभिनयना इन्द्रनागादिसङ्घा
परिहृति — स च पार्थ इति । भगवतः सर्वभोग्यसत्त्वत्वादि
साक्षात्कार धार्तराष्ट्रादिवृत्तिपयन्मुद्गरो नात्यद्भुत इत्यभि-
प्रायणाह तस्मिन्नेवेति । 'सर्वे समाद्रोषि हतोऽसि सर्वे'
[११४०] इति वक्ष्यमाणप्रकारण सर्वैरतीतया सर्वेषु सत्य
सङ्घो भगवानव धातराष्ट्रादिविषयस्य सर्वविध कारणम,
लौकिकान्द्रियण रूपेण प्रमत्तं भगवानव प्रथमतो ह्यु-
द्व्यास्त्वर्गुणसारादय काकतालीयवनिमित्तमानमिति भावः ।
अनागतमपीत्यादि लौकिक हि प्रत्यक्ष वतमाननियतमिति
भावः । इदमिति — धार्तराष्ट्रादिविनाशविषयमित्यर्थः । यदा
वर्तिस्यमाणमपि सप्तशतवारिद्वैतमानवक्ष्यपदिसतीति भावः ।
अस्मदीयैरिति पृथगभिधानादत्रनिपातसङ्घट्टितप्रत्यक्षविषय
मिति स्वमनाय तत्पक्षीयैरित्युक्तम् । दुर्योगनादीनां सर्वेषां
निवृत्तपणीयाणामपि सर्वेषां वक्ष्ये युद्ध करिष्यमाणत्वात्
सर्वैरित्युक्तम् । अस्मद्भिर्परितं वक्ष्यात्स्ववर्णनामपि च
स्वेषां चावस्थान विवक्षितम् । परेषु सर्वैरिति विशेषणत्वेन
कीययु योधमुत्स्रैरित्युपादानात् पाण्डवपक्षीयाणां युदे निदरा
पत्राभावा वञ्चिदित्युक्तं । शत्रु सहायस्य तत्तदपराधत्वा
मूलत्वे त्वरमाणभवेन विवक्षितम् । यदा समरसम्भवादि सर्वो
ऽपि व्यापारस्तथा स्ववधाय इति भावः । भयानकानि' इति
पुण्युक्तत्वात्काराव्याजोऽयं सान्तराश्वर्यविकृतत्वपर, दन्तुरत्वं
परो वा, कराल दन्तुर वक् इत्यादि । अमी वक्ता [११४१]
इत्यत्र विद्यानिर्देशमात्रेऽपि 'या भवन्तमनः पत्रो वा

इत्यादिविवाच्याहारेणैव कियान्तयो गुण एव । यदा 'विशन्ति'
इति वक्ष्यमाणपदमत्रापि पठितव्यम् ।
अथवा 'दृष्टा प्रव्यधितान्तरात्मानो धृति न किन्दन्ति' इति
वा विपरिणामानुपदेण वाक्यसमाप्ति, न पुन श्लोकद्वयमन्येक-
वाक्यतया विवक्षितम्, पूर्वश्लोके त्वति कर्मतया निर्देशत्वात्पर
'वक्त्राणि त [११४२०] इत्युक्ते अमा सर्वे धृतराष्ट्रस्य पुत्रा' इति
भाष्याभितो पाठ, 'दुर्योगनादयः सर्वे इत्युक्ते, अत एव हि
'विशन्ति' इत्यननेकवाक्यतया व्यक्तत्वात् तस्मिन्नेव भगवति
प्रवेद्यनुदरासाय वक्ष्यमाणपरामर्शात् विनाशायेत्युक्तम् । तत्र
धातेरागदिविश्वस्यं । यदा तेषु वक्त्रेष्वित्यर्थः । केचिद्विनाशाय
विशन्ति, कश्चित् विनाश स ह्यनन्त इत्युक्तं भवति ।
'विद्वानमिह वैरिणम्' [३३७] इत्यम्पानन्तर साद्वेप्रका-
शोपरिह कश्चित्प्रकोकान्युत्कीर्तयति विशिष्य व्याख्यातम् —
'अनुन उवाच —
भवत्यप कथ कृण । कथ चेप विवर्षते ।
विमातम किमाचारस्तन्ममाचत्न पूच्छत ॥ १ ॥
भगवानुवाच —
एष सुम पर शत्रुर्देहिनामिन्द्रियै सह ।
सुमं तत्र इवासीनो मोहयन्पार्थ । निष्ठित ॥ २ ॥
कायकोषमयो धार स्तस्मिन्नेवमुत्सव ।
अहङ्करोऽस्मिमातात्वा दुस्तर पापकर्मणि ॥ ३ ॥
हर्मस्य निवर्षेण शोकमस्य ददाति च ।
मय चास्य करोत्यप मोहयथ मुहुमुहु ॥ ४ ॥
स एष कलुषी ह्युन्मिच्छतापेक्षी धनजनः ।
एत प्रवर्तितो मोहान्मनुष्याणामुत्सव ॥ ५ ॥ इति ।
अत्र च —
नातास्ते पुरवैवव्यमाना विशन्ति त वक्त्रमन्वित्युक्तम् ।
यौधिष्ठिना धार्तराष्ट्रस्य योधा शशे इत्यादि विधि सव एवमपि ।
दिव्यानि कमणि तत्राद्भुतानि धृवाणि पूर्वैऽन्यथ स्तुवन्ति ।
ना-योऽस्ति कता पततस्त्वमेको धाता विप्राता व शिष्यमुत्सव ॥

T दादप्रवर्तितो विभिनवगतायैव तृतीयाध्याय एव सङ्गृहीतमिदं भाष्यप्रवृत्तमेकादशाध्यायव्याख्यानं व्युद्भूतार्थं
वर्णितं तस्य किं प्रयोजनं तत्र एव जानन्ति । चिन्तयमेतद्विज्ञापकान्तरपरिचालनपार्यायं हुषीभिः ।

सूते किं तु भवेत्सं किं वा शक्यं परतः कीर्तयिष्ये ।
कर्तासि लोकस्य यतः स्वयं विभो। त्वतः सर्वं त्वयि सर्वं त्वमेव ३
अत्यद्भुतं कर्म न दुष्करं ते कर्मोन्मानं न च विद्यते ते ।
न ते गुणानां परिमाणमस्ति न तेजसो नापि बलस्य नदोः ॥४॥
—इति । अत्र 'दिव्यानि' इत्यादयः श्लोका नारायणार्यैरपि
लिखिताः । 'प्रज्ञापतिस्त्वं प्रतितामहम्' [११३९] इत्यस्या-
नन्तरमन्यथ श्लोकः—

५ आ. मा. भा.— ॥ २६ ॥ २७ ॥

७ ह. पै. भा.— ॥ २६ ॥ २७ ॥

८ वं. प्र. गि.— एवं 'पद्य मे पापं। रूपाणि'
[११५] इत्यादिना 'पस्याथ सचराचरम्' [११७]
इत्यन्तेन प्रतिज्ञात स्वकीयं विश्वरूपं दर्शयन् 'यचान्यद्द्रु-
मिच्छसि' [११७] इत्यनेनोक्तं मिलित्वाधाराश्रुविनाश-
सपि भगवन्पार्थाय दर्शयामास; तदेतत्पश्यन्नाह पद्मभिः—
अमीति । किञ्च, सर्वेऽमी धृतराष्ट्रस्य पुत्रा इयोधनादयः
तथा असौ अजय्यत्वेन प्रसिद्धः भीष्मो द्रोणः सतपुत्रः कर्णश्च

९ व० व० दी०— ॥ २६ ॥ २७ ॥

१० पु. अ. त.— एवं भगवत्स्वरूपस्य जगद्द्रुमा विशाण्य
'यचान्यद्द्रुमिच्छसि' [११७] इति भगवतोक्तं तदर्थं
बाष्पास्यः स्वपरसैन्यस्वरूपज्ञानदर्शनेच्छया दृष्ट्वा विज्ञापयति—
अमी चेति पद्मभिः । च पुनः । बाष्पायाः अमी परिदृश्य-
मानाः धृतराष्ट्रस्य पुत्रा आलोचनरहिताः सर्वे भवनिपालसद्वैः
जयद्रपादिसद्वैः सह, भीष्मो योधा च, द्रोणः शाकवि

अनादिमानप्रतिमप्रभावः सर्वेश्वरः सर्वमहाविभूतिः ।
न हि त्वदन्यः कश्चिदस्तीह देव । लोकत्रये दृश्यतेऽचिन्त्यरूपा
इत्येते श्लोकाः सन्ति न वेति देवो ज्ञानाति । पूर्वं
व्याख्याश्रुभिरनुदाहृतत्वादध्ययनप्रसिद्धपमावाच भाष्यकारै-
रनाहताः । न च गीताशास्त्रस्य श्लोकसङ्ख्या व्यासादिभिरुक्ता ।
अर्वाचीनास्त्वविद्यसनीया इति ॥ २६ ॥ २७ ॥

६ ज. प्र. दी.— ॥ २६ ॥ २७ ॥

तत्पृथ्वीर्यैर्जयद्रुमापवनिपालसद्वैः अस्मदीर्यैरपि कैश्चिद्द्रुम-
प्रभृतिभिर्योषुसुखैः सह स्वयमेव त्वरमाणा धावमानाः
सन्तः तव दंष्ट्राकारालानि भयानकानि वक्त्राणि विशन्ति ।
तेषां मध्ये केचित् चूर्णितचूर्णाकृतैः उत्तमाङ्गैः शिरो-
भिर्विमिश्रिताः सन्तो दशनन्तरेषु दन्तसन्धिषु विलगा
दृश्यन्ते ॥ २६ ॥ २७ ॥

शारदः, सतपुत्रः कर्णः अस्मदीर्यैरपि योषुसुखैः घृष्टपुत्रा-
दिभिः सह ॥ २६ ॥ त्वरमाणा वेगवत्तराः दंष्ट्राकारालानि
स्वतोऽपि भयानकानि वक्त्राणि विशन्ति प्रविशन्ति । प्रवे-
शानन्तरं दृष्टमाह । केचित् एकैः दशनन्तरेषु दन्तसिद्धेषु
विलग्ना लम्बमानाः चूर्णितैः चूर्णाकृतैः वतमाङ्गैः सन्-
दृश्यन्ते ॥ २७ ॥

११ नी० भा० दी०— अमी 'त्वां विशन्ति' इत्यग्निमश्लोकादपकृष्यते ॥ २६ ॥ ते भीष्मादयः । उत्तमाङ्गैः
शिरोभिः । अन्ये भावः— धृतराष्ट्रस्य पुत्राः पापिष्ठाः भवन्तमेव त्रैलोक्यशरीरं विशन्ति पापानुरूपं तस्य पापु-
स्थानस्थितान् नरकानेव गच्छन्तीति तत्र त्वां विशन्तीत्येवोक्तम् । भीष्मादयस्तु भक्ता यतोऽग्निप्राद्वाना वेदाश्च
प्रसूतास्तद्भगवतो मुखं प्रविशन्तीति वैषम्यगतिस्त्वचनार्थं त्वां धृतराष्ट्रस्य पुत्रा विशन्ति, भीष्मादयस्ते वक्त्राणि
विशन्तीति विभागदर्शनं युक्तमिति ॥ २७ ॥

यथा नदीनां बहवोऽम्बुवेगाः समुद्रमेवाभिमुक्त्वा द्रवन्ति ।

तथा तवामी नरलोकवीरा विशन्ति वक्त्राण्यभिविज्वलन्ति ॥ २८ ॥

यथा प्रदीपं ज्वलनं पैतङ्गा विशन्ति नाशाय समृद्धवेगाः ।

तथैव नाशाय विशन्ति लोकास्तवापि वक्त्राणि समृद्धवेगाः ॥ २९ ॥

१ वेगाः प्रवाहाः 'वेगः प्रवाहज्वयोरपि ।' (३।३।२०) इत्यमरः । यद्वा वेग एवामस्तीति वेगाः प्रज्विनः पदार्थाः । अर्थो
भाष्यत् । अमुकरूपाश्च ते वेगाश्चाम्बुवेगाः । 'नरलोकवीराः' इत्यनेनाश्लोकेऽपि जीवलोकं वीरत्वेन प्रसिद्धानां सर्वेषामप्येवैवावस्थेति
अन्यथे । 'अमिती ज्वलन्ति' इति पाठान्तरम् । मदता वेगेन पारवश्यात्प्रवेसो, प्रविशानां नामरूपशान्तिविषये चार्थं दृष्टान्त ।
पुदिपूर्वकं नाशाय प्रवेसो वृत्तश्लोक उच्यते ।

२ लोके यथा शलभा दीपे पतिरवा तं निशान्पयन्ति, तथैव श्लोका विश्वरूपिणमपि नाशयेपुरित्साशङ्कानुदयार्थं ज्वलनपदोपादानं
प्रीतिमिति विशेषणं च ।

— अविगीता ।
— अविगीता ।

१ शां. भा.— कथं प्रविशन्ति मुखानि ? इत्याह— यथा नदीनां सवन्तीनां बहवोऽनेके वेगा अम्बुवेगास्तत्राविशेषाः समुद्रमेवामिमुखाः प्रतिमुखा द्रवन्ति प्रविशन्ति, तथा तद्वत्त्वामी मीप्सादयो नरलोकवीरा मनुष्यलोकशूरा विशन्ति वक्त्राण्यभिविज्वलन्ति प्रकाशमानानि ॥ २८ ॥ ते किमर्थं प्रविशन्ति कथं च ? इत्याह— यथेति । यथा प्रदीप्तं ज्वलनमग्निं पतङ्गाः पक्षिणो विशन्ति नाशाय विनाशाय समुद्रवेगाः समुद्र उद्धृतो वेगो गतिर्येषां ते समुद्रवेगाः, तथैव नाशाय विशन्ति लोकाः प्राणिनस्तत्रापि वक्त्राणि समुद्रवेगाः ॥ २९ ॥

२ आ. शां. व्या.— उभयोरपि सेनयोरवस्थितानां रत्नां गवन्मुखप्रवेशं निदर्शनेन विशदयति— कथमित्यादिना २८ | प्रवेशप्रयोजनं तत्रकारविशेषं चोदाहरणान्तरेण स्फोरयति— ते किमर्थमित्यादिना ॥ २९ ॥

३ रा. भा.— एते राजलोका बहवो नदीनामभ्युप्रवाहाः समुद्रमिव, प्रदीप्तज्वलनमिव च शलभाः इव वक्त्राण्यभिविज्वलन्ति स्वयमेव त्वरमाणा आत्मनाशाय विशन्ति ॥ २८ ॥ २९ ॥

४ वे. ता. चं — 'त्वरमाणाः' [११२७] इत्युक्तव्यापारमूलविनाशत्वे, सर्वेषां चैकस्मिन्वेगोपसंहारे तस्य कस्य सर्वसंहारानुगुणसामान्याकारेणावस्थानमात्रे च दृष्टान्त-पं श्लोकद्वयेनोच्यते— यथेति । पाण्डवादीनां सर्वेषामपि नाशानभिधानात्पण्डितप्रतन्तीत्येतावन्मात्रस्य चानन्तरमुक्तेः रलोकवीराः इत्युक्त एवार्थो 'लोकाः' इत्युक्त इलभिप्रायेण ते राजलोका इति सङ्कल्प्य कथितम् । 'अम्बुवेगाः' यत्र वेगशब्दस्यात्र वेगवद्विषयत्वव्यञ्जनाय प्रवाहशब्दः । पतङ्ग-भ्रमस्तानेकार्थस्यात्र शङ्खान्तादिविषयत्वव्यावर्तनाय शलभा-युक्तम् । 'अभिविज्वलन्ति' इति पदं पूर्वश्लोकस्यमपि सम-तरश्लोकगतज्वलनदृष्टान्तौपयिकमिति व्यञ्जनाय ज्वलनदृष्टा-दनन्तरं पठितम् । 'समुद्रवेगाः' इत्येतत्प्रायुक्तस्वरमाणा-

पदसमानार्थमित्यभित्य स्वयमेव त्वरमाणा इत्युक्तम् । पतङ्गानां प्रदीपादिषु पक्षवेगादिभिर्नाशकत्वस्यापि सम्भवात्त-द्यवच्छेदः 'प्रदीप्तज्वलनम्' इति वचनेन विवक्षित इति व्यञ्ज-नाय आत्मनाशायेत्युक्तम् । नदीप्रवाहस्य नाशो नाम पृथ-ग्भूतप्रवाहाकारत्यागः ; येन नदीप्रवाहस्य प्रदेशस्तस्मिन्नेव इत्ये-निवर्तते ; पतङ्गानां तु दृश्यान्तरव्यपदेशयोग्यमस्मताद्यापत्तिरिति प्रकारमेदप्रदर्शनाय दृष्टान्तद्वयाभिधानम् । यथा स्वेच्छया निर्वर्तितुमशक्यमित्येवमभिप्रायः प्रवाहदृष्टान्तः ; तथाविधस्य विनाशस्य स्वेच्छामूलव्यापारदेतुक्तव्यञ्जनाय पतङ्गदृष्टान्तः । ईश्वरस्यापि च सर्वप्रवेशेऽप्यपरिपूर्णत्वविवक्षया समुद्रनिदर्शनेन, सहसा विवर्तनाय तु ज्वलनोदाहरणम् ॥ २८ ॥ २९ ॥

५ आ. मा. भा.— ॥ २८ ॥ २९ ॥

७ ह. पै. भा.— ॥ २८ ॥ २९ ॥

८ वे. ब्र. गि.— 'वक्त्राणि विशन्ति' [११२७] इत्यने-नः प्रवेशो द्विविधः बुद्धिपूर्वकोऽबुद्धिपूर्वकश्चेति; उभयमपि दृष्टान्तसंज्ञेनोपादयति द्वाभ्याम्— यथेति । यथा नदी-नामनेकमार्गप्रवृत्तानां बहवः अम्बुवेगवन्तः प्रवाहाः समुद्रा-भिमुखाः सन्तः समुद्रमेव द्रवन्ति गच्छन्ति, प्रविशन्तीति

६ ज. प्र. दी.— ॥ २८ ॥ २९ ॥

यावत् । तथा तत्वामी नरलोकवीराः सर्वतः प्रदीप्यमानानि वक्त्राणि विशन्ति । यथा पतङ्गाः शलभाः समुद्रवेगाः सन्तो बुद्धिपूर्वकं प्रदीप्तं ज्वलनं नाशायैव विशन्ति, तथैवेत्यादि स्पष्टम् ॥ २८ ॥ २९ ॥

९ व० त० दी०— यथा नदीनामिति । अम्बुवेगाः समुद्रमिव ते वक्त्राण्यभिमुखं तत्रैव चेमे नरलोकवीरा नाशाय विशन्ति ॥ २८ ॥ २९ ॥

१० पु. अ. त.— प्रवेशो दृष्टान्तमाह— यथेति । यथा नदीनां बहुधा प्रसरन्तीनां बहवोऽम्बुवेगाः जलप्रवाहाः समु-द्रमेव स्वल्पस्थानमेव अभिमुखाः समुद्राः सन्तो द्रवन्ति प्रविशन्ति तथा अमी नरलोकवीराः अभिविज्वलन्ति परितो दीपमानानि तत्र वक्त्राणि विशन्ति ॥ २८ ॥ नदीदृष्टान्ते

प्रकटतया नाशो न इत्यत इति नाशार्थप्रवेशे दृष्टान्तान्तर-माह— यथेति । यथा पतङ्गाः सूक्ष्मकीटाः शलभाः स्वपक्षवे-गमदायलिप्साः नाशाय मरणार्थं प्रदीप्यमानं ज्वलनमग्निं विशन्ति तथैव समुद्रवेगाः मदायलिप्सा एते लोकाः पूर्वोक्ता नाशाय मरणाय तत्रापि वक्त्राणि विशन्ति ॥ २९ ॥

११ नी० भा० दी०— इदमेव सदृष्टान्तमाह— यथेति । तत्र वक्त्राणि विशन्तीति स्थान्यः । अभि-विज्वलन्ति सर्वतः जाग्वल्यमानानि ॥ २८ ॥ बुद्धिपूर्वकमेव ते त्वद्वक्त्राणि प्रविशन्तीति सदृष्टान्तमाह— यथा प्रदीप्तमिति ॥ २९ ॥

‘लेलिह्यसे’ ग्रसमानः समन्ताल्लोकान्समग्रान्वदनेर्ज्वलद्भिः । ॥ ३० ॥
तेजोभिरापर्युर्जगत्समग्रं भासस्तवोग्राः प्रतपन्ति विष्णो ! ॥ ३० ॥

१ शां. भा.— त्वं पुनः— लेलिह्यसे आस्वादयसि ग्रसमानोऽन्तः प्रवेशयन्समन्तात्समन्तो लोकांसमग्रान्समस्तात् । यदनैर्ज्वलद्भिर्दीप्यमानैस्तेजोभिरापर्युर् संख्याप्य जगत्समग्रं सहस्रेण समस्तमित्येतत् । किञ्च भासो दीप्तयस्तवोग्राः कूराः प्रतपन्ति सन्तापं कुर्वन्ति हे विष्णो व्यापनशील ॥ ३० ॥

२ आ. शं. व्या.— योद्धुकामाना राजा भगवन्मुखप्रवेश प्रत्याययति— त्वं पुनरिति । भगवत्प्रवृत्तिमेव प्रत्याय प्रकारं प्रदर्श्य तस्यां दशाया भगवन्मन्त्रद्वारा च प्रवृत्तिप्रकारं तदीयभासा प्रवृत्तिं प्रवटयति— किञ्चेति ॥ ३० ॥

३ रा. भा.— राजलोकान् समग्रान् ज्वलद्भिर्दनेर्ग्रसमानः कोपवेगेन तद्गुधिरावसिक्तमोषुपुटादिकं लेलिह्यसे पुनः पुनर्लेहनं करोषि । तवातिवोरा भासो रश्मयः तेजोभिः स्वकीयैः प्रकाशैर्जगत्समग्रमापर्युर् प्रतपन्ति ॥ ३० ॥

४ वे. ता. चं.— ईश्वर किं सहरेणोऽन्यन्तनिर्व्यापारः, येन स्वयमेव त्वरमाणा इत्युच्यते इत्यस्योत्तर ‘लेलिह्यसे’ इति श्लोकनोच्यते । संहरणादेर्विदानं तत्तत्तनाना व्यापारविशेषः; तत्तदुपाधिकोपादिविशिष्टस्तु भगवान् संख्यादिकं करोतीति भावः । ‘राजलोकान्’ इति पूर्वब्रह्माख्यम् । समग्रान् युद्धाय समवेतानिर्ययः । ‘लेलिह्यसे’ इत्यस्य सञ्चिद्दीर्घानुभावत्वव्यञ्जनाय कोपवेगेनेत्युक्तम् । तद्गुधिरैरुत्पादिना

प्रसन्नलेहान्श्यामर्षिसिद्धमुच्यते । क्रियासमभिहारे हि यो विधानम्, पौन पुन्य श्रुतार्थो वा क्रियासमभिहार इत्यभिप्रायेणाह पुनः पुनर्लेहनमिति । भास्तेजस्रश्चन्द्रयोः पौनश्च्युतशङ्खानुवासाय रश्मय इति, स्वकीयैः प्रकाशैरिति चोक्तम् । समग्र सर्वमित्यर्थः । प्रतपन्ति सन्तापयन्ति, प्रसन्नार्थं पचन्ति इति भावः । यद्वा ब्रह्मादीनामपि पर्यतो दुस्तसहवमाने तापर्यम् ॥ ३० ॥

५ आ. मा. भा.— ॥ ३० ॥

६ ज. प्र. दी.— ॥ ३० ॥

७ ह. पै. भा.— लेलिह्यसेऽप्यर्थमास्वादयसि ॥ ३० ॥

८ घं. प्र. गि.— एव धार्तराष्ट्राणां भगवन्मुखप्रवेशमुक्त्वा भगवत्सहस्रासमाह— लेलिह्यसे इति । त्वं पुन समग्रान् सर्वानपि प्रविशतो लोकान्पुर्वोपघनादीन् समन्तात्सहस्रलद्भिर्दनेर्ग्रसमानः अन्तः प्रवेशयन्समग्रं कोपवेगेन तद्गुधिरावसिक्तमोषुपुटादिकं लेलिह्यसे पुनः पुनरास्वादयसि । न चेदं स्वय्याधर्षमित्याह— तेजोभिरिति । उमा अतिवोरास्त्व भासो

दीप्तय स्वकीयैस्तेजोभिः क्रिपैः सर्वं जगदापर्युर् व्याप्य प्रतपन्ति तापयन्ति । अतः सकलजगत्सन्तापकरिष्वपि कर्तव्यं स्त्व धार्तराष्ट्रपसने को भारः ? इत्यर्थः । ‘विष्णो’ इत्यनेन व्यापकस्य तवतीवदुर्धौहिणिलनिगिलनं युक्तमिति सूचितम् ॥ ३० ॥

९ यं. तं. दी०— तांश्च लेलिह्यसे । हे विष्णो व्यापनशील ! अन्यत् १११ ॥ ३० ॥

१० पु. अ. त.— ननु भगवान् न नाशयेत्तदा किं तस्य घेनेन ? इत्यत आह— लेलिह्यसे इति । ग्रसमानं धामं ईर्ष्यु समन्तात् सर्वतः समग्रान् लोकांश्च ज्वलद्भिर्दीप्यमानैर्दनेर् लेलिह्यसे भक्षयसि । तवापि तत्राग्रेच्छेद्य दरय इति भावः । भगवानेनं कथं कुर्वीत् ? अत आह हे विष्णो

सर्वपालक ! सात्त्विकरक्षणार्थमेव । उमा. प्रतपनसमर्थां तव भासः किरणाः तेजोभि र्दुरस्तकान्तिभि समग्रं जगदापर्युर् प्रतपन्ति सन्तापयन्ति । अप्राय भाव— विष्णु सात्त्विकापि ध्याता सात्त्विकरक्षणार्थमेव दुष्टनाशं करोष्यत उचितमेव तथाहरणम् ॥ ३० ॥

१ लेलिह्यसे— ग्रसमानो बहिरिर्निच्छतो विहासिण नित्रोष्टुत्तरप्रान्तविलदने कुर्वन् पुनः पुनर्मुसाम्त प्रवेशयति । ‘लिल्लुह्यसे’ इति (पा. पा. २।१४) इत्यमराजिह्वाया आह्लादाने प्रतिह्वयि यास्यमभिहारे यत् । एतेन मुनेर्कथमिच्छन्तः पलायिता अपि यं पुन ईरिष्यन्त एतेषु पृथिक्म् ॥ धामान् एषादशशरीरैर्दीप्तोत्तदन्तकृत्स्नजगत्सामोऽन्यानपि समर्थांश्च (१११) पुनर्दत्तवत्पदनेः शीतयथं । तथा च ‘दरय मद्र य क्षर्षं घोमे भयत भौदन । मूर्युर्वय्योपयं वनम्—’ (षट्. २।१५) इति धृत्ययोऽनुपदिह इति मन्त्रे । ‘चनेत्रगा विभे ताम्नं’ (११।१२) इति पूर्वमुक्तम् ; न तत्रमेव, किन्तु तत्रगो विरपुरैर्योरीदामिमुच्यत इति हर्षणे ।

११ नी० भा० वी०-- ये च पतन्तस्तांस्त्वं कृष्णावानपि न वारयसि प्रत्युत प्रसितुमिच्छस्येदेत्याह—
लेलिहस इति । लेलिहसते भूयो भूयोऽतिशयेन वाऽऽस्वादयसि । कीदृशस्वम् ? समन्ताज्ज्वलद्भिर्वेदनेर्लोहान्
सम्पन्नं प्रसमानः । एवं निर्घृणस्यापि तव तेजो न हीयते, प्रत्युत वर्द्धत एवेत्याह— तेजोभिरिति । हे विष्णो
व्यापनशील ! समग्रं जगत् तेजोभिरापूर्थं तव उग्रः स्पष्टमशमया भासो दीप्तयः प्रतपन्तीति योजना ।
पदार्थः स्पष्टः ॥ ३० ॥

आख्याहि मे को भवानुग्ररूपो नमोऽस्तु ते देववर ! प्रसीद ।

विज्ञातुमिच्छामि भवन्तमाद्यं न हि प्रजानामि तव प्रवृत्तिम् ॥ ३१ ॥

१ शां. भा.— यत एमुग्रस्वभावाऽतः— आख्याहि कथय मे मह्यं को भवानेमुग्ररूपः क्रूरा-
कारः ? । नमोऽस्तु ते तुभ्यं, हे देववर देवानां प्रधान ! प्रसीद प्रसादं कुरु । विज्ञातुं विशेषेण ज्ञातुमि-
च्छामि भवन्तमाद्यमादी भवमाद्यम् । न हि यस्मात्प्रजानामि तत्र त्वदीयां प्रवृत्तिं चेष्टाम् ॥ ३१ ॥

२ आ. शां. व्या.— मगवद्रूपस्याहुंनेन दृष्टपूर्वत्वात्तस्य । ऽस्त्विति । कौर्मथ्यागमर्थयने— प्रसादमिति । त्वमेव मा
तस्मिन् जिज्ञासेत्याराह्याऽऽह— यत इति । उपदेशं शुभ्रयमा
णेनोपदेशकर्तुं प्रह्वोभवनं कर्तव्यमिति सूचयति— नमो-
ऽस्त्विति । कौर्मथ्यागमर्थयने— प्रसादमिति । त्वमेव मा
जानीये किमर्थमित्यभिदानोमर्थयते ? मदीया चेष्टा दृष्टासंधेव
प्रतिपश्यन्वेत्याशङ्क्याऽऽह— न हीति ॥ ३१ ॥

३ रा. भा.— 'दर्शयतामानमव्ययम्' [१११४] इति तसैवार्थं निरङ्कुशं साक्षात्कर्तुं प्रार्थितेन भवता
निरङ्कुशमैश्वर्यं दर्शयताऽतिघोररूपमिदमाविष्कृतम् । अतिघोररूपः को भवान् ? किं कर्तुं प्रवृत्तः ? इति
भान्तं ज्ञातुमिच्छामि । तत्रामिप्रेतां प्रवृत्तिं न जानामि, एतदाख्याहि मे; नमोऽस्तु ते देववर ! प्रसीद—
नमस्तेऽस्तु संपेश्वर ! एवं कर्तुमनेनामिप्रायेणेदं संहर्तुरूपमाविष्कृतमित्युक्त्वा प्रसन्नरूपश्च भव ॥ ३१ ॥

४ वे. ता. चं — एवमलन्तघोराकारदर्शनं सोढुमशको
धनञ्जयः । स्वतर्कैर्धर्मप्रकाशनप्रवृत्तस्य तादृशघोररूपाविष्कारे
तारपर्यैक्येन पुनः प्रसन्नरूपपरिग्रहार्थं प्रसादं चापेक्षते 'आख्यादि'
इति कोटिकेन । भक्तस्य मे भवानकल्पप्रदर्शने कोऽभिप्रायः ?
इत्यज्ञानात्प्रश्न इत्याह दर्शयित्वादिता । उपदेशसाक्षात्कारान्मया
भगवन् प्रतिपन्नत्वात् 'को भवान् ?' इति प्रश्नो न स्वरूपसंज्ञादि-
विषयः, 'नहि प्रजानामि तव प्रवृत्तिं' इति प्रवृत्तिप्रश्नाभि-
प्रायेणाज्ञातांशान्नैव निर्दिश्यत इति तद्विषयजिज्ञासैवायं
प्रश्नो युक्त इत्यभिप्रायेण— किं कर्तुं प्रवृत्त इत्युच्यम् ।
कृष्णरूपप्रच्छन्नागतदैत्याभिव्यक्तस्वरूपास्तपदिशइत्याऽयं प्रश्न

इति कैश्चिदुक्तमेतेन निरस्तम् । तदानीं परितृश्यमानविग्रहादि-
प्रवृत्तिमानन्युदाशय अमिप्रेतामित्युक्तम् । देववरशब्देन
अङ्गद्वाराद्यपेक्षयाऽपि समुत्कृष्टत्वं वदताऽत्यन्तोत्कृष्टविषये स्वरस-
भावित्वं नमस्कारस्य बोध्यत इत्यभिप्रायेण सर्वेश्वरशब्दः ।
यथोक्तमहिर्बुध्न्येन 'नन्तव्य परम शयी चाया नन्तार ईरिताः ।
नन्तुनन्तव्यभावाऽयं न प्रयोजनपूर्वक' [अ. स. ५२।७]
इति । श्लोकस्य पिण्डितार्थमाह एवं कर्तुमिति । 'प्रसीद'
इत्यनेन फलितमुच्यते प्रसन्नरूपश्चेति । एतदेव हि पथात्
'तदेव मे दर्शय रूपम्' [११।१५] इत्यादी प्रसन्न-
विक्रयते ॥ ३१ ॥

५ आ. भा.— धर्मोन्तरज्ञानार्थमेव को भवानिति पृच्छति— आख्याहीति । यथा कश्चि-
त्कश्चिन्नामादिकं जानन्नपि जातिज्ञानार्थं पृच्छति कस्त्वमिति । यदि तमेव न जानाति तर्हि 'विष्णो !'
[११।३०] इत्येव सम्बोधनं न स्यात् 'त्वमक्षरं' [११।१८] इत्यादि च ॥ ३१ ॥

१ यथा मानुष रूपं दर्शयस्व कृष्णोऽसि, एवमिदं महोमै रूपं दर्शयन्कोऽसि ? एतद्रूपधारिणस्तव संज्ञा का ? इति । तथा तव
प्रवृत्तिं भवेन रूपेण चिदीरितं न सम्पद्यमानामि, अतस्तदव्याख्याहीति भावः । वामनोऽप्येवमेव परिक्ररोति—
रूपं कार्याद्विरूपं तव भवति विभो ! नाम चाप्यन्वितार्थं तस्मान्नाम्नाऽयं कस्त्वं कथय भगवन् रूपमुग्रं दधानः ।
कर्तुं वा किं प्रवृत्तोऽस्यारिणमपि बहै व्ययस्ये यच्चिचम्भान्नाल्योऽत्रैतद्भवन्त्यति मम मतिर्वैतुमाद्यं यथायत् ॥ इत्यादिना ।
तथा बाहुदीभूतोऽहुंनो भगवानयमिति विस्त्व्याहेति वदन्त स्वयमेव व्याहुदीभूता विष्णो ! इति सन्निहिततमपि सम्बोधनं
विस्त्ववन्त काऽऽन्मीत्यादि प्रभुतरं चाननुग्रहं दधाना उपेक्ष्या एव ।
गी. द्वि. ३९

— अविगीता ।

६ ज. प्र. द्वा. — स्वरूपमेवासात्वा तद्वर्मान्वाऽयं पृच्छती-
त्यप्यथा प्रतीतिनिरासार्थमाह— धर्मान्तरैस्ते। तर्हि किं
धर्मान्तरो भवान् ? इति प्रश्नेन भाष्यम् । 'को भवान्' इतितु न
युज्यत इत्यत आह— यथेति । अन्येषा व्यवहारानाम् प्रत्यक्षेण
रूपादिकं च जाननपि जातिज्ञानार्थं यथा कथिकश्चित्कस्त्व
मित्येव पृच्छति, तथाऽजुनो भगवन्त तद्वर्माश्च जाननपि धर्मा-
न्तरज्ञानार्थं 'को भवान् ?' इत्येव पृच्छतीत्यर्थः । प्रश्नव्याख्यानामप्य
वर्तमानत्वाद्गतेमाननिर्देशः । उभं रूपं दृष्ट्वा ह्ये वा यमो वाऽय

मिति स्वरूप एव चिन्दिज्ञानस्य प्रश्न किं न स्यात् ? इत्यत
आह— यदीति । तत्स्वरूपमेवेत्यर्थः । ' भासस्तवोमा
प्रतपन्ति विष्णोः ' [११।३३] इति । तर्हि ननु धर्मविषयोभ
प्रश्नोऽस्तु, ततश्चान्तरशब्दो न युक्त इत्यत आह— त्वमिति ।
यदि भगवद्दर्मान् जानीयात्तर्हि 'स्वमक्षर परमं' [११।१०]
इत्यादिर्वर्णनं न स्यात् । अतो भगवन्त तद्वर्माश्चाक्षरत्वादीन्
ज्ञात्वा तद्व्यवधर्मज्ञानार्थमेव प्रश्न इत्येवमुक्तमित्यर्थः ॥ ३१ ॥

७ ह. पै. भा.— ॥ ३१ ॥

८ वे. ब्र. गि — यस्माद्वचस्पृशरूपस्यम्, तस्मान्—
आख्याहीति । एवमुपरुपो भवान्क ? मयाप्याह,ि,
देववर ? ते तुभ्यं नमोऽस्तु । प्रसीद मयम् । मया हि ' दर्श
यामानमव्ययम् ' [११।४] इति त्वदीय रूपं प्रार्थिनम्,
त्वया त्वतिगोरमीदृश रूपं प्रदर्शयते, न ह्याभितवत्सलस्य
तवेदमुचितम्, अतो वचव्यमसुकोऽहमेतत्कृतुं प्रहसोऽस्मीति ।

अन्यथा न मे समाधानं स्यादित्यभिप्रायः । एतदेव विद्व-
णोति— विज्ञातुमिति । आद्यं विश्वरूपप्रदर्शनवस्तुपरब्र-
ह्मार्थं भवन्तं विशेषेण असुको देव इदं कर्तुं प्रवृत्तः इत्येवं
रूपेण ज्ञातुमिच्छामि । हि यस्मान् तवाभिमतां प्रवृत्तिं न
जानामि ॥ ३१ ॥

९ व० त० दी०— अतस्त्वभाष्याहि । को भवानुग्रहो दृश्यते ? हे देववर ! प्रसीदिति स्वयं भीतत
सूचयति । एवं च त्वामाद्यं पुरुषं भयङ्कराकारेण वर्तमानं सर्वाविलम्बं विज्ञातुमिच्छामि, यतस्तव प्रवृत्तिं च
न जानामि ततो ब्रूहि ॥ ३१ ॥

तयर्थः । अतः प्रसीद प्रसन्नो भव । ननु प्रसाद स्वरूपाख्यायं
किंप्रयोजनकं ? इत्यत आह— विज्ञातुमिति । आद्यं पुर-
पोचमं मूलभूतं भवन्तं विज्ञातुं विशेषेण सलीलं ज्ञातुमिच्छामि
वाञ्छामि । यतस्तव प्रवृत्तिं अत्र प्राकट्यरूपां चेष्टां लीलं
दि निश्चयेन न प्रचानामि, स्वरूपज्ञाने सति तज्ज्ञानमपि भवि-
ष्यतीत्यर्थः । एवं सलीलं व्यञ्जनेन भजन करित्याग्नौ
विज्ञातुमिच्छामीति भावः ॥ ३१ ॥

१० पु अ त. — एवं समयजगत्तापनेन ममापि
स्वनापो भनत्यतो मयि प्रसन्नो भवेत्याह— आख्याहीति ।
भवान् पूर्वतरेण परिदृश्यमान क ? उग्ररूप क ? एतन् मे
महं हि निश्चयेन आख्याहि ब्रह्म । तवाख्याने किं साधनं ?
इत्यत आह । हे देववर देवध्रेऽ ' देवा पूजनेन तुष्यन्ति, त्वं
सु तेणामपि श्रेष्ठ प्रभुरखस्ते नमोऽस्तु । ' किमासन्न ते गरुडा-
सनाय ? इत्यादिशक्यैस्तन प्रहादे नमस्कार एव साधनमि-

त्यर्थः । अतः प्रसीद प्रसन्नो भव । ननु प्रसाद स्वरूपाख्यायं
किंप्रयोजनकं ? इत्यत आह— विज्ञातुमिति । आद्यं पुर-
पोचमं मूलभूतं भवन्तं विज्ञातुं विशेषेण सलीलं ज्ञातुमिच्छामि
वाञ्छामि । यतस्तव प्रवृत्तिं अत्र प्राकट्यरूपां चेष्टां लीलं
दि निश्चयेन न प्रचानामि, स्वरूपज्ञाने सति तज्ज्ञानमपि भवि-
ष्यतीत्यर्थः । एवं सलीलं व्यञ्जनेन भजन करित्याग्नौ
विज्ञातुमिच्छामीति भावः ॥ ३१ ॥

११ नी० भा० दी०— एवं दीन्याऽऽङ्कलीभूतोऽजुनो भगवानयमिति विस्मृत्याह— आख्याहीति । एव-
मुग्ररूपः क्रूरकर्मा भवान् कीडसीत्याख्याहि व्यसुकोऽस्मीनि कथय, प्रसीद ज्ञानो भव; त्वामहं विज्ञातुमिच्छामि,
यतस्तव प्रवृत्तिं चेष्टा न जानामि ॥ ३१ ॥

तयर्थः । अतः प्रसीद प्रसन्नो भव । ननु प्रसाद स्वरूपाख्यायं
किंप्रयोजनकं ? इत्यत आह— विज्ञातुमिति । आद्यं पुर-
पोचमं मूलभूतं भवन्तं विज्ञातुं विशेषेण सलीलं ज्ञातुमिच्छामि
वाञ्छामि । यतस्तव प्रवृत्तिं अत्र प्राकट्यरूपां चेष्टां लीलं
दि निश्चयेन न प्रचानामि, स्वरूपज्ञाने सति तज्ज्ञानमपि भवि-
ष्यतीत्यर्थः । एवं सलीलं व्यञ्जनेन भजन करित्याग्नौ
विज्ञातुमिच्छामीति भावः ॥ ३१ ॥

भयङ्कररूपधारणस्य भगवदेतुः ।

श्रीभगवानुवाच— कालोऽस्मि लोकक्षयकृत्प्रवृद्धो लोकान्समाहर्तुमिह प्रवृत्तः ।
ऋतेऽपि त्वा नं भविष्यन्ति सर्वे येऽवस्थिताः प्रत्यनीक्रेषु योधाः ॥३२॥

१ न भविष्यन्ति एतां न प्राप्स्यन्ति न दिग्दन्तीति यावत् ॥ अत्र— अजुनेन जगदक्षयस्य विष्णोस्तत्र न भवतीदे मङ्गलत्रय
संशारक्षमितिमदृश रूपे त्वया प्रदर्शितमित्यभिप्रायेण 'आख्याहि मे को भवान् ?' इति श्रेण भागवता अस्त्रोत्पादार्थं कालान्त्रि
रूप मया प्रदर्शितमित्युक्तं 'कालोऽस्मि' इति । अतो 'यत्संशारायं कागामिदृश्य दधानस्य शिवस्वयेद रूपमिति युक्तम् । ननु
श्रुतेन मेवं रूपं प्रदर्शितमिति कथमिदमुपपत्तनाम् ? 'इतिमिच्छामि त रूपमपरं पुण्यात्तम ! ' इत्यर्जुनेन तदीयमेव 'मया' पूर्वतरे
रूपं प्रदर्शितमिति प्रार्थितम् । उच्यते— तस्य र्थेनानुपपत्तये यद्व बन्तु । इत्यत्र 'सर्वनाज्याय २ ६', ताव दि प्रसन्नोऽयम् । 'एव
बन्तुने' शैलारण्यः वापि 'सुभूतं धैरमत्र रूपमिति तस्य दर्शने काऽजुनपि ३ । यदि तु इत्यस्य शिवाभेदा ज्ञेयते, तस्य
नाजुनपि । अजुनेन यथा 'गार्गीरममयायमेव' एवं प्रदर्शनीयमिति वृत्तं, ननु बन्तुन 'मैत्रेय स्वमि' यमिप्रत्य योगनशास्त्रे
इत्येन तद्व प्रदर्शितमित्युच्यते । यथेवम्, ' एवमुच्यते बचनं कथमस्य ' (११।३५) इत्यादिमन्त्रो मे भीतव्यापुंजस्य सति
इत्यत्र प्रश्न बचनानि, नानि बचनानुपपत्तनाम् । ' नानि दि ३ गण्डविश्वनाथ । प्राचीनकथापरत्पदनायार्थं वापि इति ३३५—

१ शां. भा.— कालोऽस्मीति । कालोऽस्मि लोकस्य हृद्योक्तानां धर्मं करोतीति लोकस्य कृत्, प्रवृद्धो वृद्धि गतः । यदर्थं प्रवृद्धस्तच्छ्रुत्, लोकान्ममाहर्तुं संहर्तुमिहास्मिन्काले प्रवृत्तः । ऋतेऽपि विनाऽपि त्वा त्वां न भविष्यन्ति भीमद्रोणकणैप्रभृतयः सर्वे, येभ्यस्तत्राऽऽश्रद्धा; येऽस्थिताः प्रत्यनीक्यनीक- मनीकं प्रति प्रत्यनीकेषु प्रतिपद्यभूतेष्वनेकेषु योधा योद्धारः ॥ ३२ ॥

२ आ. शां. व्या.— स्वर्गं यदां च स्वप्रतिस्तन्त्रं कालस्य विवक्षितम् । लोकेन्द्रादये स्वप्रस्तावपि नाकार्थवती भगवत्पुत्रवानित्याह— धर्मभगवानिति । काल. क्रियाश- प्रतिभगवाणां भीमादीनां मन्वृत्तिं विना संहर्तुमसत्परादित्या क्त्युपहितं परमेश्वरं, जन्मिति बनेमानुदोपशक्तिश्च मद्भयाऽऽह— ऋतेऽपीति ॥ ३२ ॥

३ रा. भा.— आश्रितत्वात्मन्यातिरेकेण विथिर्धर्मं दर्शयतो भवतां धोरूपाविष्कारे क्रोऽभिप्रायः ? इति प्रथो भगवान् पार्थसारथिः स्वाभिप्रायमाह— पार्थोद्योगेन विनाऽपि धार्तराष्ट्रप्रमुग्गरोषे राजलोकं निहन्तुमहमेव प्रवृत्त इति धापनाय मम वोरूपाविष्कारः, तज्जापनं च पार्थमुद्योजयितुं श्रीभगवानु- वाचेति । कलयति गणयतीति कालः; सर्वेषां धार्तराष्ट्रमुग्रानां राजलोकानामायुरयमानं गणयकं तत्कलयकम् धोरूपेण प्रवृद्धो राजलोकान् समाहर्तुमाभिसुग्न्येन संहर्तुमिह प्रवृत्तोऽस्मि; अतो मत्सङ्कल्पा- देव त्वामृतेऽपि त्वद्योगमृतेऽपि एते धार्तराष्ट्रमुग्रान्त्वान् प्रत्यनीकेषु येऽस्थिता योधाः, ते सर्वे न भविष्यन्ति विनङ्गयन्ति ॥ ३२ ॥

४ वे. ता चं — 'कालोऽस्मि' इत्यादिश्रीकन्यम्यापि पूर्ववत् । 'प्रवृ' इति रूपमदस्य विवक्षितमित्याह धोरूपेण प्रवृद्ध इति । यदा प्रसन्नोऽस्युक्तावत् इति भावः । 'यमाहर्तुम्' इति पदेन समुदायकरणादिकं न विवक्षितम्, प्रस्तुतासङ्गत- त्वात्, नापि सहरणमात्रं 'लोकस्य कृत्' इत्यनेन पुनरङ्कि- प्रमत्तात्, अत्र सहरणमेव मन्वृत्तिविद्वेषात्पुत्रसर्गांन्तरेण विशेष्यत् इत्याह आभिसुग्न्येनेति । अपरोक्ष इत्यर्थः । कृत्ये. शत्रुनिर्ममवदन परोक्षं संहारीऽयमिति भावः । आभि- सुग्न्यमारमेव वा सहाहर्तुविति भावः । 'मनसैव जपत्सङ्घि- सहाय च करोति य । स्त्यारिरवस्यपमे विद्याद्युषवित्स्तर' [वि. उ. ५।२।१।५] इत्याद्युषसरेणैव अतो मत्सङ्कल्पा- देचेति । निमित्तमूलकाप्रियमाणाकारस्त्वमिति विवक्षित इत्य- भिशयेण त्वद्युद्योगमृतेऽपीत्युच्यम् । 'न भविष्यन्ति' इत्युक्ते नोत्पन्नसन्त इति प्रतीति स्य इति तदुपवन्नेदायोत्तकाल- सत्तानिपेपरतामाह— विनङ्गयन्तीति ॥ ३२ ॥

५ आ. भा. भा.— कालशब्दो जगद्ग्रन्थनच्छेदनज्ञानादिसर्वभगवद्दर्भमाधी । कल बन्धने, कल च्छेदने, कल ज्ञाने, कल कामधेनुविरिति पठन्ति । प्रमिद्वय स शब्दो भगवति । 'निपतं कालपाशेन यद्धं शक । विवक्ष्यसे । अयं स पुरुषः श्यामो लोकस्य हरति प्रजाः ॥ वृद्धा त्तिष्ठति मां रौद्रः पशुं रशनया यया' इति मोक्षधर्मे । विष्णुना वद्धो शक्तिवैक्ति 'विष्णौ चाधीश्वरे (त्र्यधीश्वरे) चित्तं धारयन् (सेत) कालनिग्रहे' [११।१५।१५] इति भगवत्वे । प्रवृद्धः परिपूर्णोऽज्ञादिर्वा । " ऋतं च सत्यं चामीदात् " [ऋक्सं. ८।८।४९।१ म. ना. ६।१] इति हि श्रुतिः । " एतव (इदं) महद्भूतम् " [वृ. उ. २।४।१२] इति च ।

— तदुपान्तरं स्वैत्रं इदमित्याद्यर्थं भगवन्तीति चेत्; यद्यभेदस्तदा न काचिदुच्यते । यदि स नेत्येते, तदात्मेवयुषसिचयोर- निरुद्धरूपमाहात्म्यानिशयदर्शनेन स्तुत्यादिहमिति तदुपराने, इत्याद्यप्यन्वरीक्षितोय प्रतिपादनमनुग्रहान्मन्महीति मनाम् नशरीतम् । विन्ताम्बु प्रसन्नतैर्यस्यव्याख्याने श्रम्य ।

६ ज. प्र दी — एव तर्हि 'कालोऽस्मि' इत्युत्तरमुक्त धर्मात्तुल्येति त्वत् आह— कालेति । धर्मविशिष्टभगवद्वाचीत्यर्थः । कुत एतत् ? इत्यत आह— कलेति । यथा वामधेनु सर्वाधानं ददाति तथाऽयमपि धातु सर्वाधिवाचीत्यर्थः । तथा चास्मादणु कर्तारि घन् वा । जगदिति योग्यतया सम्बध्यते । भवत्यर्थं बन्धनादिधर्मवद्वाची, भगवद्वाची तु कुत ? अन्यत्र रूढत्वा दित्यत आह— प्रसिद्धश्चेति । यद् मा प्रति विकल्पसे आत्मानं तु हरावसे । व कालः । अय कथम् ? इयाम प्रजा

हरति । यद्वा तिष्ठति रौद्रेणेति । अत्र कथं विष्णुवाचित्वनिश्चय । इत्यत आह— विष्णुनेति । कालनामाविग्रहो यस्यासौ तथोक्तः । प्रवृद्ध इति कादाचित्की वृद्धिः प्रतीयतेऽत आह— प्रवृद्ध इति । वृद्धिर्वाच्यार्थः । स च प्रशब्देन देशत कालव सदातनी विवक्षितेति भावः । अनादिरिति नित्यत्वस्यायुः लक्षणम् । मृताधिकारे विहितस्य कस्य कुतः सार्थकालित्वं ? प्रयोगदर्शनादिति भावेनाह— प्रवृत्तं चेति । इदमद्भूतमितिव दित्यर्थः ।

६ आ. मा. भा — "प्र विष्णुरस्तु ततसः स्तनीयांस्त्वेवं ह्यस्य स्थविरस्य नाम" [ऋक्सं. ५।६। २५।३] इति च, न तु वर्धनम् । 'नासौ जजान न मरिष्यति नैधतेऽसौ' इति हि भागवते । 'यस्य दिव्यं हि तद्रूपं हीयते वर्धते न च' इति मोक्षधर्मे । " न कर्मणा " [घृ. उ. ४।४।२३] इति तु कर्मणाऽपि न, किमु स्वयं ? इति । लोकान्समाहर्तुमिह विशेषेण प्रवृत्तः । आत्रादींश्च ऋते इत्यपिशब्दः । प्रत्यनीकृतं तु परस्परतया । सर्वेऽपि न भविष्यन्ति, अक्षौहिण्यादिभेदेन बहुवचनं युक्तम् ॥ ३२ ॥

६ ज प्र दी.— अनापि धर्मात्कालिकत्वनिश्चय इत्यतो भगवतो दोषे सत्तायाश्च सदातनत्वे धृतिसङ्क्रामादित्याह— प्रविष्णुरिति । विष्णु — तवसो देवकालपरिच्छिन्नत्वं सूर्या- देवतेनस स्तवीयान् अतिवाधिततेजो रूपो भवति, अत एव ह्यस्य स्वविरस्यानादिकागिनस्य त्वेवमिति नाम, असाधारण्येन हि व्यपदेशा भवन्तीत्यर्थः । अस्तुवेव तथापि प्रागल्भ्य सन्नि दार्मी वृद्धिगत इत्यनार्थं किं न स्यात् ? इत्यत आह— नत्ति- ति । तुदान्दो विरूपार्थः । विक्रियारूपं वर्धनं प्रवृद्धशब्द- प्रवृत्तिनिमित्तं न भवति । भगवति भावविकाराणां प्रतिषिद्ध त्वात् । भगवतो विक्रियारूपवृद्धयभोवेऽपि तद्रूपस्य भवतिवति तत्राह— यस्येति । ननु "न कर्मणा वर्धते नो कनीयान्" इति धृतौ कर्मनिमित्तवृद्धिप्रतिषेधेनान् वृद्धिमात्रमहर्ताति क्षायते, अन्यथा विरापणवैयर्थ्यात् । तथा च सन्निपिस्तमुषवाक्य मित्यत आह— नेति । 'न कर्मण' इति विशेषनिवेस्तु ।

वृद्धिलक्षणविक्रियाकारणत्वेन सम्भावितेन कर्मणाऽपि यदा न वर्धते, तदा स्वयं कर्मणा विना न वर्धत इति किमु वक्तव्यम् ? इति वृद्धिलक्षणविक्रियाकारणत्वमाननिवेधाय वैमुक्त्यप्रदर्शनार्थं मित्यन्यथोपपन्नमित्यर्थः । ननु सर्वत्र भगवानेव लोकाना सदार्ता तस्मात् 'इह' इति व्यर्थमित्यत आह— लोकानिति । युगपद्बहुप्रत्यक्षत एवेति विशेषेण युधिष्ठिरादीनामवशिष्टत्वात् कथं 'त्वामृते' इत्येवोक्तं ? इत्यत आह— आत्रादींश्चेति । अपिशब्दो योतयतीति शेषः । अस्मत्प्रतिकूलेष्वनीकेषु अत्र स्थिता योधा न भवित्यन्तीत्युक्ते का पाण्डवादीना प्राप्तिर्न 'ऋतेऽपि त्वा' इत्युच्यत इत्यत आह— प्रत्यनीकत्वमिति । सेनाद्वयस्यापीति शेषः । कुत एवं व्याख्यानं ? इत्यत आह— सर्वेऽपीति । सेनाद्वयगना अपीत्यर्थः । प्रत्यनीकेषुपि बहुवचनं कथं ? इत्यत आह— अक्षौहिणीति । भेदेन द्युत्वन ॥ ३२ ॥

७ ह. पं. भा.— अर्जुनस्य वचनं श्रुत्वा तस्योत्तरं श्रीमत्पमानुनाच— कालोऽस्मीति । लोकानिह मच्छरीरे गमाहर्तुं पिण्डीकृतं प्रवृत्तः । ऋतेऽपि त्वा त्वामन्तरेणापि न भविष्यन्ति ॥ ३२ ॥

८ घं. प्र गि.— एव पाथेन प्रापितो य स्वयं यदर्था च स्वप्रवृत्तित्वमत्र त्रिभि धीभगवात्तवाच— कालोऽस्मीति । लोकाना यनुदेशाद्युवनानां समनानां च सर्वेषां धम गंहार करोतीति तथोक्तं, सोऽयं काल 'कालव नम वल विकरणाय" [म मा १०।५] इत्यादिप्रतिप्रविद्धः सत्प्रेषणा रूपकालमित्युक्तं पाथेनचोऽस्मरिमि । अनेन 'को भवान्' [१।१।११] इत्यस्योत्तरमुच्यते । अथ ' किं कृतं प्रवृत्तं ? इत्य

स्योत्तरमाह— लोकानिति । लोकादुपैयनादीन् हरा- स्मि-काले समाहर्तुं नाचापिर्द्धं प्रवृद्धं प्रवर्षेण हरि गत सत् प्रवृत्तोऽस्मि । तथा च स्वप्रवृत्तयैवेनां नात् ? इति, नेत्याह— ऋतेऽपि त्वामिति । प्रत्यनीकेषु प्रतिपक्षसंशयेषु अत्र स्थिता ये योधा भीष्मद्रोणादयः, ते सर्वे त्वामृते न विनापि, त्वद्वापारमन्तराऽपीति यावत् ; न भवित्यन्त विनद्भवन्ति ॥ ३२ ॥

९ व ० न ० शी०— एवप्राथिनं धीभगवात्तवाच— कालोऽस्मीति त्रिभि । योऽनुनाऽऽविभूतं स कालोऽस्म । येषां हाह अत्राकालकर्मसामानभेदादित्यभ्युत्तरमिति छेदित्वा नवादिधर्मवचनेन लिङ्गेन मा कालरूपमवेदि । यथोक्तं धीभागवते— 'अन्तः पुरपरूपेण वाऽरूपेण यो वदि । समन्वयेण सत्प्रेतेन (सराना) भगवानात्ममायया ॥ तथा 'सं पांति तान्याग्निदेहभाजामन्वर्षदि- पूर्यकालरूपे । प्रवृत्तो यस्सुमुतामृतं स मायामनुप्यस्य वदत्

विद्वन् ।' [भाग १०।१।७] कालरूपतयाऽमुरावेशिना मृत्युहेतुरित्याह— लोकात्मसुरावेशिन इह समाहर्तुं प्रवृत्त इति । अयमेव सङ्कर्षणभावः प्रदर्शयते भगवता । सहारको हि सङ्कर्षणयूद् तत्केशस्य भगवत्स्वरूपेऽवतरणं भूमौ भारहरणार्थमिति भारते निरूप्यते । तथा च भूभारभूतानामेव सहारकः काल प्रवृत्तोऽस्मि । 'ऋतेऽपि त्वा' इत्युपलक्षणं मदनुग्रहीतान्विना सर्वान्समाहर्तुं प्रवृत्तोऽस्मीत्यर्थः । एवा हनननिमित्तभूतं विना न जीविष्यन्तीति वा सम्बन्धः । हे पार्थ ! त्वया न हन्तव्याश्चेन्नमया कालरूपेण तु मस्ताः तिमोभाव यास्यन्तीत्यभिप्रायेण 'न भविष्यन्ति' इति प्रत्युक्तम् ॥ ३२ ॥

१० पु. अ त— एव विवक्ष्य सन् श्रीभगवान् उवाच— कालोऽस्मीति प्रयेण । लोकक्षयवत् लोकानां विनाशक प्रवृद्ध ऊर्णित, लोकान् प्राणित, इह बाणत समाहर्तुं सहर्तुं स्वकीनान् कर्तुं प्रवृत्त कालोऽस्मि । परशुना न्तरेषु योवात्स्वया दृष्टास्तकालात्मक मत्स्वरूपमिति भावः ।

त्वा दृष्टार मत्स्वपापां ऋते विना प्रत्यनीकेषु अनीकानि प्रत्यवस्थिता ये योपास्ते सर्वेऽपि न भविष्यन्ति न स्थास्यन्तीति । यतोऽहं कालरूप सर्वसंहारार्थं प्रवृत्तोऽस्मि । त्वो ऋते सर्वे न भविष्यन्तीत्युक्त्वा त्वदर्शमेवैते मारिता इति ज्ञापितम् ॥ ३२ ॥

११ नी० भा० दी०— एवमर्जुनेन प्रार्थितो भगवानुवाच— एत इति । इहास्मिन्सङ्ग्रामे लोकान्समाहर्तुं मश्चितुं प्रवृत्त प्रवृद्धो महान् लोकक्षयकृत् कालो नाम परमेश्वरोऽस्ति । यस्मादेव तस्मात् ऋतेऽपि त्वा त्वा विनाऽपि सर्वे न भविष्यन्ति मरिष्यन्ति । के ते सर्वे ? ये प्रत्यनीकेषु शत्रुसेन्येषु योवा शूरा भीष्मादयोऽवस्थितास्ते ॥ ३२ ॥

तस्मात्त्वमुत्तिष्ठ यशो लभस्व जित्वा शत्रून्भुङ्क्ष्व राज्यं समृद्धम् ।
मथैवैते निहताः पूर्वमेव निमित्तमात्रं भव संव्यसाचिन् ! ॥ ३३ ॥

१ शं. भा.— यस्मादेवम्— तस्मात्त्वमुत्तिष्ठ 'भीष्मद्रोणप्रभृतयोऽतिरथा अवस्थिताः अजेया देवैरप्यर्जुनेन जिताः' इति यशो लभस्व, केवलं पुण्यैर्हि तत्प्राप्यते । जित्वा शत्रून्धुर्योधनप्रभृतीन्भुङ्क्ष्व राज्यं समृद्धमसत्पत्नमकण्टकम् । मथैवैते निहता निश्चयेन हताः प्राणैर्वियोजिताः पूर्वमेव । निमित्तमात्रं भव त्वं हे संव्यसाचिन् ! संव्येन वामेनापि हस्तेन शराणां क्षेपाल्मव्यसाचीत्युच्यतेऽर्जुनः ॥ ३३ ॥

२ वा. शा व्या — तयोदासीन्येऽपि प्रतिद्वलानीकस्या मत्प्रातिद्वलयादेव न भविष्यन्तीत्येव यस्माद्विद्विन्, तस्मात्त्व

दौदासीन्यमश्चित्करमिहाह— यस्मादिति । उचित्युदा योन्मुखी भवेत्यर्थः । यतोनामममितयति— भीष्मेति । किं

१ 'संव्यसाचिन् । इत्यनेन कारद्वयेनापि योद्धुं समर्थस्य सर्वैर्वैरा भागने निमित्ताकारणं युक्तं मन्य इति च्यन्त्यते । 'उभौ मे दक्षिणौ पाणी गान्धीवस्य विकर्षणे । तेन देवमनुष्येषु संव्यधाचीति मा विदुः ॥' (म भा ४।४।१९) 'सर्व दक्षिण-वायव्ये' तेन 'संव्यो उभौ पाणी सचते समवैति अर्थाख्याकार्येणैऽत संव्यसाची' इति विरोधार्थमञ्जनी । संव्यश्च संव्यश्च एकशेषात् साची क्षपक इत्यर्जुनमिथ । अत्र वामन —

संव्योऽपि सचते बाणाण्याणिर्दक्षिणवत्तत् । संव्यसाचीति लोकेऽस्मिन् विदितोऽपि ततो जनैः ॥
यदि न स्वादिदं युद्धं सदसप्रतियोगिकम् । प्रानुक्तमसददर्शो कः तु तां दर्शयिष्यति ? ॥
अनाविष्कृतविषयस्य कथं स्याच यश स्थिरम् ? । संव्यसाचिपदेनेति पायांयावोधयद्विभु ॥ — इति मनुते ।
परमेश्वरवतारक्षेत्रे श्रीकृष्णस्य तदभिरुत्थात् 'मथैवैते निहताः' इत्यस्य 'यस्तु ते सोऽप्रतो याति युद्धे सम्पत्सु पस्मिन्ते । तं विद्धि ह्य कौन्तेय । देवदेव कपर्दिनाम् ॥ निहतास्तेनैव पूर्व हतवानसि यान् रिपून् ॥' (म भा १।१।३४।३९-४०) इति वक्ष्यमाणस्य च न विरोध इति रुद्रभाष्ये (८।५) वेङ्कटनाथ । 'मथैवैते निहता—' इत्येवकारेण केवलमर्जुन एव व्यावर्तनीयः, 'निमित्तमात्रं भव संव्यसाचिन् !' इति वाक्यशेषात्, तत्र शिवप्रवृत्ताभावात् । यद्वा जगत्संहारार्थं काला मिरद्वस्तं द्धालस्य शिवस्वैवेदं रूपं कृष्णेन शिवाभेदेन शिवयोगसामर्थ्यलब्धशिवाऽम्भारमावभयता प्रदर्शितमितीदं वचनमपि शिवस्वैवेति न काव्यनुपपत्तिः । एवमभिप्रायकल्पन एव च 'पूर्वमेव' इत्यस्य नाशायनीसचिधौ पञ्चेन्द्रान् प्रति ह्येणोक्तस्य 'योनिं सर्वं मानुषोभाविवध्वम् । तत्र युव कर्म कृत्वाऽविषय बहून्यात्रिधन प्रापयित्वा । आगन्तारं पुनरेवेन्द्रलोके—' (म भा १।१९।७।२६) इत्यादेशपलक्षकत्वेन शर्वपूर्वभावविवयतया सामञ्जस्यं भवतीत्युपपद्यदीक्षिताशयः (न त स्त ९।११) ।
— अविगीता ।

तेनापुनर्येनेत्याशङ्क्याऽऽह— पुण्यैरिति । राज्यभोगेऽप्ये-
क्षिते किमनपेक्षितेन ? इत्याशङ्क्याऽऽह— जिरयेति । भीष्मा-
दिष्वतिरिक्तेषु सत्सु इतो जयाशङ्कः ? इत्याशङ्क्याऽऽह— मयै-

धेत इति । तर्हि मृतमारणार्थं न मे प्रशस्तिवशाऽऽह—
निमित्तेति । सव्यगाचिपद विभक्तते— चाग्नेनेति ॥ ३१ ॥

३ रा. भा.— तस्माच्च तान् प्रति युद्धायोचिष्ठ; तान् शत्रून् जित्वा यशो लभस्व; धर्म्यं राज्यं च
समृद्धे भुङ्क्ष्व ; मयैवेते कृतापराधाः पूर्वमेव निहताः हनने विनियुक्ताः ; त्वं तु तेषां हनने निमित्तमात्रं
भव; मया हन्यमानानां शस्त्रादिस्थानीयो भव; मन्व्यमाचिन ! 'पच समवाये'[धा.पा.१।१०२२] सव्येन
शरसचनशीलः सव्यसाची; मन्व्येनापि करेण शरसमवायकरः; कर्तव्येन योद्धुं समर्थ इत्यर्थः ॥ ३३ ॥

४ चे. ता. चं.— यदि मद्युयोगमृतेऽपि धार्तराजद्वयो
न भविष्यति; तर्हि क्रिमर्थं मामुगोजयमि ? इत्योत्तरं
'तस्मात्त्वम्' इति श्लोकः । मद्युक्तस्य मे जयशरोरारज्या
विलाभाय त्वद्युजोनमिति परिहारशयः । 'जित्वा शत्रून्'
इति शशोरारज्ययो साधारणशयः । वैषम्यनैर्घृण्यपरिहारण
विधामाहेतुप्रदर्शनाय कृतापराधा इत्युक्तम् । ननु पूर्वमेव
निहता इति प्रश्लक्षिकृद्धम्, तथा सति तदनन्तरं निमित्तमात्रं
भवेत्सुयोजनं च व्यर्थमित्युक्त्वाह हनने विनियुक्ता इति ।
हनने विनियोगस्तदर्थसङ्कल्प, हनतक्यत्वेन सङ्गतिता इत्यर्थः ।
सङ्कल्पस्यामोघत्वात्कलसिद्धयविनाभावमेव निहतत्वोक्तिः, एव-
मपि निष्ठायां घटते; ईधरसङ्कल्पप्रभृति फलपर्यन्ते क्रिया-
समुदाये सङ्कल्पस्यास्य निष्पत्तत्वादेवैतेषां च समुदायशब्द-
प्रयोगोपपत्ते स्थायीकाश्रयिण्यापारिणु प्रत्येकं पचतिप्रयोग-
वत् । अत्रासांशायामादिवर्मणि च इत्येके 'निमित्तमात्रम्'
इत्युपादानत्वनिषेध प्रतीयते; तत्र च प्रसङ्गाभावात्प्रतिषेधो

ऽपि नोचित इत्युक्त्वाह मया हन्यमानानामिति । मयैवो-
पकरणोच्चेन तत्प्रतिपत्तिमता भवता पापनैर्घृण्यपराजयादिशङ्का
न रायैति भावः । माप्रशब्दः पापान्यव्यवच्छेदाय इत्यभि-
प्रायेणाह— शस्त्रादिस्थानीय इति । सव्यमानिपदेन
सम्योपनं युद्धोपयिनामापारणाभिजययोतनार्थमित्यभिप्रायेण
व्युत्पादयति पच समवाय इत्यादिना । सव्यशब्दस्य
करणार्थता धातोः; प्रतुचितो कर्मविशेष ताच्छील्यार्थता च
प्रत्ययस्य दर्शयति सव्येनेति । समवायोऽन शरसव्यमर्थः ।
परिसङ्घान्यायात् दक्षिणेन शरसमवाये वृत्तमराफ इति शङ्का-
मपनयन् सव्यशब्दस्य पादादिसाधारण्यं प्रस्तुतोपयिक्तं
विशेष्यमप्याह सव्येनापि करेणेति । अव्यवच्छेदार्थं
सव्योपादानम्, न त्वन्ययोगव्यवच्छेदार्थमिति भावः ।
फलितमाह— कर्तव्येनेति । भूमारनिर्देशणार्थं तत्रेव सामर्थ्यं
मया सङ्कल्पितमिति समर्थशब्दाभिप्रायः ॥ ३३ ॥

५ आ. मा. भा.— ॥ ३३ ॥

६ ज. प्र. टी.— ॥ ३३ ॥

७ ह. पं. भा.— ॥ ३३ ॥

८ वं. ब्र. गि.— एवं च 'दर्शयामानमव्ययम्' [११।४]
इति प्राथितेन मया घदेतस्सहायप्रधानमस्तुधुं निववरूपं दर्शितं
तनु निखिलधार्तराष्ट्रविनाशप्रशङ्कनेन तत्र जयनिश्चयसुलभाय
स्वां युद्धे प्रवर्तयितुमिच्छेत्तदपेक्षयाह— तस्मादिति ।
यस्मात्पूर्वोपनादिविनाशाशयमभावेन 'यद्वा जयेम यदि वा
नो जयेयुः' [२।६] इति तदीयप्रान्तसहायानवकाशात्त-
स्मात् त्वं युद्धायोचिष्ठ । ननु तेषां विनाशाय व्यपि प्रवृत्ते सति
मद्युत्थानस्य किं फलम् ? अत आह— यशो लभस्व देवैरपि
दुजया भीष्मद्रोणादयोऽह्नेन निहता इति कीर्तिं प्राप्नुहि ।
न केवलं कीर्तिलाभमात्रम्, किन्तु शत्रून्जित्वा समृद्धं राज्यं
भुङ्क्ष्व । न च 'लोकान्समाहृतं प्रथतः' इति 'न सवि-
ष्यन्ति' [११।३२] इति च सतिनाशस्य भविष्यत्वोक्त्या
तत्र संतापः कार्यः, किन्तु विनष्टानेव तान्निर्देशयाह— मयै-

वेते निहता इति । पूर्वमेव शङ्कावादनकाल एव मयैवेते
निहता । 'स घोषो धार्तराष्ट्रानां हृद्यानि व्यदारयत्'
[११।१९] इति हि तत्रोक्तम् । यथा चायमर्थस्तत्र स्पष्टो
भवति, तथाऽस्माभिः प्रथमाध्याये उगल्यपातम् । यथैवं
त्वयैवेते निहनास्तर्हि मम कथं यशो भविष्यति ? तत्राह—
निमित्तमात्रमिति । मया तेषां निहननं नाम बलप्राप्त-
सादिनात्मविनाशनेन त्यज्यशस्त्रिद्वयं केवलशरीरमात्रेणाव-
स्थापनम् । अतस्तेषां देहपाते त्वं निमित्तमात्रं भव । एतदे-
वाह— सव्यसाचिभिति । सव्येन वामहस्तेनापि शस्त्रात्
सक्षिप्तं मन्वातु शीलमस्येति सव्यसाची । 'पच समवाये'
[धा.पा. १।१०२२] इति धातुः । इतद्वयेनापि योद्धुं समर्थ
इत्यर्थः । अतश्च यथा कथञ्चित्पूर्वोक्त्याव प्रयोगमात्रेण तेषु
पतन्तु नवैव वसुधैव कोणा- स्थापयित्वन्तीति भावः ॥ ३३ ॥

९ व. ० व. ० टी.— तस्मात्त्वमुचिष्ठ निमित्तमात्रं तु भव ॥ ३३ ॥

१ पु. ङ. त.— अन एव स्वमनायासेन यशो एष्टाणे-
स्थाह— तस्मादिति । हे सव्यसाचिन् ! सव्येन वामेन हस्तेन

सक्षिप्तं मन्वात् सर्वालं यस्य शस्त्रमववृत्तिष्ठ युद्धार्थं सज्जो
भव । यशो लभस्व सव्यहस्तेनैव सर्वं मागिता एवापि

रूपम् । शत्रून् दुर्वार्यादीन् जिज्ञासा यमुद्धराम्पु मुहश्च । अतो निमित्तमात्रं भव लोककथनाधमं दुर्मेन सर्वे मारिता एते मया पूर्वमेव स्वमातानां प्रथममेव निहता मारिता, इति ॥ ३३ ॥

११ नी० भा० श्लो०— तस्मादिति । यस्मात्त्वा विनाऽप्येत मरिष्यन्ति तस्मात्त्वमुत्तिष्ठ युद्धाय । श्लेष स्पष्टम् ॥ ३३ ॥

द्रोणं च भीष्मं च जयद्रथं च कर्णं तथाऽन्यान्पि योधवीरान् ।

मया हतांस्त्वं जहि मा व्यथिष्ठा युध्यस्व जेतासि रणे सर्पतान् ॥ ३४ ॥

१ शान्. भा.— द्रोणं चेति । द्रोणं च येषु येषु बोधोपजृम्भन्त्याऽऽशङ्का तास्तान्व्यपदिशति भगवान्— मया हतानिति । तत्र द्रोणभीष्मयोस्तावत्प्रसिद्धमाशङ्काकारणम्— द्रोणो धनुर्वेदाचार्यो दिव्यास्त्रमम्पन्नः, आत्मनश्च त्रिरोपतो गुरुर्नारिष्ठः; भीष्मश्च सचञ्चलमृत्युर्दिन्यास्त्रसम्पन्नश्च परशुरामेण द्वन्द्वयुद्धमगमत्, न च पराजितः; तथा जयद्रथः, यस्य पिता तपश्चरति 'मम पुत्रस्य शिरो भूमो निपातयिष्यति यस्तस्यापि शिरः पतिष्यति' इति । कर्णोऽपि वासवदत्तया शकत्या तन्मोचया मम्पन्नः सूर्यपुत्रो-

१ सपतनान् जेता इति— त्व हि पूर्वं शत्रुजयार्थमेव तद्भविष्युर्हरेः सद्योऽसि, तथा च पापे तदप्यमोर्यसिसमये विष्णु प्रति महाद्ववाक्यम्— 'एष नारायण । सत्त्वा नरस्त्व भविष्यति । मुनिर्ज्ञानपरीक्षया जता लोक भविष्यति ॥ तेजसो ब्रह्मणो दीप्ताद्भुजस्य तव शोणिकात् । मम दृष्टिनिपातात् त्रीणि तेजासि यानि तु ॥ तत्सयोगात्समुत्पन्नं शत्रु युद्धे विजयत । अत्राप्या ये भविष्यन्ति दुर्बयास्तव चापर ॥ शत्रुस्य नामराणां च तोषामप भयङ्कर ।'—(स्र ख १४२९-३२) इति । तथाऽस्मिन्नमन्वयपि पाण्डुना 'य दास्यति स मे पुत्र स वरीयान् भविष्यति । अमानुषान्मानुषाश्च सङ्ग्राम स हनिष्यति ॥' (म भा. १११२३५) इत्यमिषन्धारायाधिपत्न्यं पौत्रमिदा 'सुत ते य प्रदास्यामि सन्नामित्रविनाशनम् । (म भा १११२३१३०) इति प्रतिज्ञार्थेनोत्पादितोऽसि, अतः प्रहृतिस्त्रिभवे तव सफलनेतृत्वम्, न च प्रहृतिं वनचिदप्यतिवर्तितुं शक्या, तस्माद्द्वया विहाय युद्धयत्चेति भावः । चक्षते चायमर्थ स्पष्टमेवाष्टादशे— 'प्रहृतिस्त्वा नियोष्यति' (१८१५) 'स्वभावतः वान्तेय । निबद्ध स्वेन कर्मणा । वृत्तं मच्छसि य मोहात्करिष्यस्यवशोऽपि तत् ॥ (१८१६०) इति । अता इति 'जि जय' (धा पा. ११५६१) इत्यस्मात् साच्छील्ये 'तृ' (अष्टा ३१२।१३५) 'न लोकाभ्यय'— (अष्टा २।१।६९) इति पर्यायेनैव । अन्ये तु 'जतासीनि' इत्यमध्यमेकवचनमन्युपपत्त्यं चक्षतेति व्याचक्षते, तदुपपूर्वकं भुक्तमर्थमेव विशेषमेव परिष्करोति यामन—

मरिष्यन्त्येव खल्वेत निहता कालरूपिणा । निमित्तमात्रं तत्राय मामेव वृत्ते वृत १ ॥

इति प्रकथयित्वात्मानं प्रारब्धजलमीदृशम् । तवेति दर्शयन्पार्थं समाश्वासयति प्रभु ॥

हन्यामह कथमिति महान्मान्युरभूत्तत्र । याम्बुते मयैव निहता किमर्थं व्यथसे वृथा १ ॥

मृत कालेन जनक लोकं दर्शति तत्सुत । परं स तावता किं तु प्रयाति पितृद्वन्द्वनाम् १ ॥

तथा मया हतानेतान्कालेन शवस्मिन्धतान् । हिंसि स्वधर्मसाधिं च मा व्यथिष्ठा म्यिरा भव ॥

इष्णुके लोचनधनं पृथापुनोर्हदि व्यथा । वप्यासीदत्र सुकेऽय मामेव किमिति प्रभु १ ॥

कालरूपेण हतवान् यथा सवात्मना तथा । नाशयत्ययमवैतान्कृतो योगोक्तिं मामिति ॥

सर्वसाक्षी विदित्वैवमाशय तस्य वचनं । समाषसे प्रहृथैव जेतासि त्वमिति स्फुटम् ॥

प्रारब्धजर्मबलतो जना जातोऽसि वैरिणाम् । नास्ति भोगादत नाशं प्रारब्धानां च भ्रमणाम् ॥

युद्धयस्व तस्मादित्यप सरलोऽर्थोऽत्र दृश्यत । तथापि कथितो नान्यैरेव व्याख्यातमि कश्चित् ॥

जयम वा जयपुर्न इति यो दर्शितं पुरा । स निराक्रियते, सरत्तु सशयो विश्वरूपिणा ॥

इति मत्वाऽत्र सर्वऽपि जयं प्राप्स्यमि निश्चिन्तम् । इति व्याचक्षत प्राया 'जनासीति' पदं अतः ॥

१ अत्र मङ्गलं यस्माद्भक्तान्नाशनेन 'जानि' । मात्सा'पुत्रं 'म' म तिष्ठस्यत्यय कथम् १ ॥

अतान्पुनर्मारयितुं निमित्तयातं मां कृतम् । 'नि' व्यथा तु युकाऽन्य युका चोक्ता समाहिति ।

प्रप्रज्जनावनेधोऽपि प्राणं नातिवर्नेत । प्राणं येनैव जेतासि मा त्रिपदा व्यधामिति ॥

अजान्माऽपि विष्णुमयमर्गोऽभिधास्यत । निबद्ध कर्मणा स्वेन कर्मान्यवति वादिता ॥

६ आ. मा. भा.— ॥ ३५ ॥

६ ज. प्र. बी.— ॥ ३५ ॥

७ ह. पै. भा.— वेपमानः कम्पमानः । किरीट्यर्जुनः । सगद्गदं भीतभीतः प्रकारम् (१) ॥ ३५ ॥

८ धं. ब्र. गि.— सञ्जय उवाच— सर्वस्य गीताशास्त्रस्य सञ्जयवचनत्वे स्थिते, विशिष्यन्त 'सञ्जय उवाच' इत्यस्य कारणं भगवत्परिदेष वर्णितम्— द्रोणभीष्मजयद्रथकर्णेषु जयानाहेतुषु हतेषु निराश्रयो दुर्बोधनो हत प्रत्ययसन्धाय यदि धृतराष्ट्र सन्धिं कृष्यात्तदोभयेषामपि शान्तिं स्यादित्यभिप्रायेण सञ्जयवचनम्, धृतराष्ट्रस्तु तत्राश्रीर्षीद्रवितव्यतावशादिति— एतदिति । एतदाश्रितवात्सत्यजल्पेः कैशवस्य

वचनं श्रुत्वा किरीटी अर्जुनः । 'जित्वा शत्रून्मुहूर्त्सव राज्यं सद्युद्धम्' [११।३३] इत्यमोघमगवराशिषैव सतः प्राप्तपदाभिपेक्षया किरीटीत्यपि ध्वनिः । कृताञ्जलिः वेपमानः परमाश्रयदर्शनेन कम्पमान अतिशयेन भीतश्च सन् कृष्णं नमस्तस्य भूय एव पुनरपि प्रणम्य अतिनद्यो भूत्वा सगद्गदं— भयेन हर्षेण वाऽभ्युपगूणेनेत्यस्य कर्णरुद्धकण्ठतया वाचो मन्दत्वसङ्गत्यादि-विचारो गद्गद, तत्सहितं यथातथाऽऽ ॥ ३५ ॥

९ व० त० दी०— ततो यत् जातं तद्वचसाय धृतराष्ट्राय सञ्जय उवाच— एतदिति । श्रुत्वा अर्जुन उवाचेति ॥ ३५ ॥

१० पु. अ. त.— ततोऽर्जुन किं कृतवान् ? इत्याकाङ्क्षायां सञ्जयो धृतराष्ट्रं प्रत्याह— एतदिति । एतत् पूर्वोक्त केदावस्य प्रकृतशिरयोपि मोक्षदातु वचनं श्रुत्वा किरीटी अर्जुनः वेपमानः भगवता राजभोगे विनियुक्तस्तदुच्यते मन्वानो मोक्षभिलाषवत्त्वान् कम्पमानो जात । ततो विज्ञापनार्थं कृताञ्जलिः भीतः

भीत इति भगवदाश्रयां पुनर्विज्ञापने कदाचिदप्रसन्नो भवेदिति महाभीतः सन् प्रणम्य प्रकण्ठेण मनसा नमस्तस्य कृष्णं सदानन्दं सगद्गद प्रेमोपरुद्धकण्ठ यथा तथा भूय पुन नमस्तस्यैव अतीव दीनो भूत्वा आह विशिषि कृतवान् निरर्थम् ॥ ३५ ॥

११ नी० भा० दी०— भगवत्तद्वचने सति पश्चार्तिकं वृत्तं ? इत्यपेक्षयां सञ्जय उवाच— एतदिति । अत्र कृताञ्जलिस्त्वादिना चिह्नेन भगवद्भाष्योऽहङ्गनं किरीटी न करिष्यतीति सूच्यते । सगद्गदं भयहर्षाद्यावेशेन गद्गदेन कण्ठकम्पनेन सह वचनं इति सगद्गदं यथा भवति तथा आह उक्तवान् । भीतभीतोऽस्त्यन्तं भीतः सन्नाहेति सम्बन्धः । अत्र आहेति पदच्छेदे पुनरर्जुन उवाचेति पुनरुक्तं स्यात्, अतः प्रणम्य अर्जुन उवाचेत्येव सम्बन्धः, न तु प्रणम्य आहेति । का तर्हि आहेति क्रियाया गतिः ? नेयं क्रिया, किन्तु 'अह' इति प्रसिद्धपर्यय-यमित्यदोषः ॥ ३५ ॥

विश्वरूपदर्शनेनातिभीतेनार्जुनेन कृता भगवत्स्तुतिपूर्विका प्रार्थना ।

अर्जुन उवाच— स्थाने हृषीकेश ! तव प्रकीर्त्या जगत्प्रहृष्यत्यनुरज्यते च ।
रक्षांसि भीतानि दिशो द्रवन्ति सर्वे नमस्यन्ति च सिद्धसङ्घाः ॥ ३६ ॥

१ 'स्थाने' इति युकार्थेऽप्ययम् । 'युक्ते द्वे साम्प्रत स्थाने' (३।४।११) इत्यमरः । 'स्थाने कृता स्तुतिभिः परोक्षे स्वयैव साधुमन्त्रत भोज्या ।' (२ वं. ७।१३) इति महाकविप्रयोगश्च । सामनस्त्वन् दूरं निधेन पथा प्रस्थित —

स्थानं नाम स्थिते, कालस्तस्मिन्कीर्त्या प्रकृत्या । प्रहर्षमनुरागं च प्राप्नोति जगदीशितु ॥

कीर्तिर्भीतास्तदोयाया प्रवलाया सुरद्रिय । पलायन्ते दद्य दिशो सिद्धाश्च भ्रमन्ति तम् ॥

उदाहरणं सद्यः किलोक्य भीतं समन्त्राश्रयितुं सखायम् । देवो दयालु स्थितिकालमन्वे व्यदर्शयन्मोदनिदानमेवम् ॥
देवोऽनारात्मिस्थतिकाल एव सुते सतामभ्युदयाय दिव्यान् । तदीययाऽऽप्नोति जगत्समग्र कीर्त्याऽनुरागं च तथा प्रहर्षम् ॥
हर्षानुरागो विपयाधितोऽपि लोकेषु ह्यस्तपि तो दुरन्तो । अतोऽर्जुन भीषतिमकिमूलावेवात्र संतस्यवर्गश्चेत् ॥
मृतं नरा ये विपयानुरागा इति न दामोदरकीर्तिभीता । रक्ष पदेनेह विवक्षितास्ते कीर्तिप्रिया एव नरा सुरारे ॥

भया कीर्त्यां प्रहर्षमित् रम्यन्ति च रमापते । इवन्त्यभकास्तद्धीता, श्रिता सम्पदमाप्नुरीम् ॥

अन्यान्द्वात् नमन्तोऽपि ये शृण्वन्ति हेरः कथा । सिद्धमन्या अपि सदा वन्दन्ते च तमच्युतम् ॥

न ते रसासु गम्यन्ते श्रेष्ठत्वेनाभिताच्युताः । अतन्तानपि कौन्तेय प्रसन्नादचिरीत ॥—

१ शां. भा.—स्थान इति । स्थाने युक्तम् । किं तत् ? तत् प्रकीर्त्या त्वन्माहात्म्यकीर्तिनेन श्रुतेन हे हृषीकेश ! यज्जगत्प्रहृष्यति प्रहर्षमुपैति तत्स्थाने युक्तमित्यर्थः । अथवा निपयनिशेषणं स्थान इति, युक्तां हर्षादिविषयो भगवान् । यत् ईश्वरः सर्वात्मा सर्वभूतसुहृदेति । तथाञ्जुरज्यतेऽनुरागं चोपैति, तच्च विषय इति व्याख्येयम् । किञ्च रक्षांसि भीतानि भयानिष्टानि दिशो द्रवन्ति गच्छन्ति तच्च स्थाने निपये । सर्वे नमस्यन्ति नमस्कुर्वन्ति च सिद्धसङ्घाः सिद्धानां समुदायाः कपिलादीनां, तच्च स्थाने इति ॥ ३६ ॥

२ आ शां. व्या — किं तदनुंनो भगवन्त प्रति समद्रद वचनमुक्तवान् ? इति तदाह—अर्जुन इति । निपयविशेषणत्वमेव व्यनक्ति—युक्त इति । भगवतो हर्षादिविषयत्वं युक्तमित्यत्र हेतुमाह—यत् इति । तत्र प्रकीर्त्या हर्षवदनुराग च

गच्छति जगदित्याह—तयेति । तच्छेत्यनुरागगमनम् । रक्षस्तु जगदेकदेश्चतुषु प्रतिपक्षेषु पुनो जगतो भगवति हर्षानुरागो ? इत्याशङ्क्याऽऽह—किञ्चेति । इत्थं जगतो भगवति हर्षादि युक्तमित्याह—सर्व इति ॥ ३६ ॥

३ रा. भा.—अर्जुन उवाचेति । स्थाने युक्तम् ; यदेतद्युद्धदिदृक्ष्याऽऽगतमशेषं देवगन्धर्वसिद्धयक्ष-विद्याधरकिन्नरकिम्पुरुपादिकं जगच्चत्प्रसादात् त्वां सर्वेश्वरमलोक्य तत्र प्रकीर्त्या सर्वं प्रहृष्यति, अनुरज्यते च; यच्च त्वामलोक्य रक्षांसि भीतानि सर्वा दिशः प्रद्रवन्ति; सर्वे सिद्धसङ्घाः सिद्धाद्यनुकूलसङ्घाः नमस्यन्ति च ; तदेतत्सर्वं युक्तमिति पूर्णेण समन्धः ॥ ३६ ॥

४ वे. ता चं — 'स्थाने हृषीकेश !' इति श्लोक प्रीतिष्णुपञ्चरादियु विनियुक्तो मत्र प्रसिद्ध । 'स्थाने' इत्यस्य अधिकरणार्थताप्रतीतिभ्युदासायाह युक्तमिति । अत्र जगच्छब्द विवक्षितार्थे तस्य प्रकीर्तिसूत्रप्रहर्षनिदानं च व्यनक्ति यदेतदिति । 'प्रहृष्यति' इत्यनेन श्रियातिथिलामात्राविद्याक्षिप्तमप्रीतिर्विवक्षिता । 'अनुरज्यते' इति तु पिनादियु पुत्रादेरिव

क्षेह इत्यपुनर्धकि । त्वामचलोलम्पेत्यनेन रक्षता मीतिहेतु प्रदर्शनम् । 'प्रकीर्त्या' इत्यस्यानुपपन्नं तु विक्रमत्वाद्युक्त । अन्त्यकृतप्रकीर्त्येति तु कल्पनागौरवम् । अवलोकनं तु 'वीक्षन्ते त्वा' [११।२२] इति देवाद्युरादीनां सर्वेषामुक्तमिति भाव । सिद्धसङ्घोऽनानुकूलवर्गप्रदर्शनाय इत्यभिप्रायेण सिद्धाद्यनुकूलसङ्घा इत्युक्तम् ॥ ३६ ॥

५ आ. भा. भा.—यदेतद्वक्ष्यमाणं तत्स्थाने युक्तमेवेत्यर्थः । अश्रीपोमाद्यन्तर्थामितया जगद्धर्षिणादेहृषीकेशः, केशत्वं त्वंशूनां तन्निधतत्वादेः, प्रमाणं तु 'शशिवर्षिनेत्रं' [११।१९] इत्युक्तम्, हृषीकाणामिन्द्रियाणामीशत्वाच्च हृषीकेशः, तेषां विशेषतः ईशत्वं च "यः प्राणे तिष्ठन्" [वृ. उ. ३।७।१६] इत्यादौ प्रसिद्धम् । ' न मे हृषीकाणि पतन्त्यसत्यथे ' इत्यादिप्रयोगाच्च । इतरोऽर्थो मोक्षधर्मं सिद्धः

— सर्वेश्वरेण मन्त्रादि साधयित्वापि ये विभुम् । न नमस्वन्ति ते सिद्धा नोऽन्यन्त इति सूच्यते ॥ प्रसाध्य सत्राङ्गुलिणा मारणेयान्नादिकम् । नरकाधिकृता नैव लभन्ते सिद्धतां हविर् ॥

सिद्धमन्त्रगणशुद्धयुद्धय कर्म काम्यमपहाय सुक्तय ।
ये भवन्ति निजदेवमग्नया ये हि सिद्धपद्भाजन जना ॥

उत्सार्थं मत्सरं प्रीता प्रकीर्त्या विश्वविष्णुम् । अपवर्गप्रदं सर्वं ते नमस्यन्ति सन्ततम् ॥
त्रिविधेष्वपि चैतेषु जनेषु समता विभो । हृषीकेशपदेनेदं सूचयन्स्तीति पाण्डव ॥
हृषीकानीन्द्रियाण्याहुस्तेपामीश प्रकाशक । सदा सदिशरथा च भवानेव न सद्य ॥
येषां प्रियं तत्र यत्र प्रथमं स्वमावासेषा तथाप्रियमयात्म्यमनोरथा ये ।
त्वां पूजयन्ति विषयीष्यविशेषतस्तत्त्वं तेषां प्रकाशयसि सूर्यं इवेभ्यसाणि ॥
दृष्ट्वा द्विजं प्रथयत् प्रणमन्ति केचित् केचित्कृपाभिरपि स वत् । ताडयन्ति ।
कार्याधेनेनमपरे पुनराद्रियन्ते तुल्य प्रकाशयति कथुगिनस्तु तथा ॥

— इत्यादिना ॥
— अविगीता

श्लोकोऽयं मन्त्रशास्त्रे रक्षोघ्नत्वेन प्रसिद्ध । तथा नारायणशुद्धयुद्धदर्शनमन्त्राणाम् समुचितं सर्वसिद्धिप्रदं, सर्वाभि-
निर्षर्तृकथेयान्मन्त्रं प्रथयिष्यते ।

‘सूर्याचन्द्रमसौ शश्वत्केशैर्म अंशुसंज्ञितैः । बोधयन् स्थापर्यथैव जगदुत्पद्यते पृथक् ॥ बोधनात्स्थापनावैव जगतो हर्षसम्भवात् । अमीषोमकुतैरेभिः कर्मभिः पाण्डुनन्दन ! ॥ हृषीकेशो महेशानो वादो लोकभाजनः ’ इति च ॥ ३६ ॥

६ ज प्र. दी — ‘स्थाने’ इत्येतत् ‘युक्त’ इत्यर्थेऽव्यय वास्ति, अस्ति च सप्तम्यन्त पदं, तरिकमनामिप्रेत कथ चास्यान्वय २ इत्यत आह— यदिति । स्थाने विषये एवेति वा, बहुमानस्थाने त्वयीति वा योजनाया साध्याहारत्वमिति भावः । हृषीकेशशब्दस्य प्रकृतोपयुक्तमपूर्वमर्थमाह— अत्रोति । अत्राद्येनादिशब्देन सूर्यो एवमेव, द्वितीयेन बोधनस्थाने, अत्रया- यशुभि स्वकेशैरिति शेषः । जगद्भ्रूणादेरिति बोधनस्थापनाम्या जगद्दर्शनादित्यर्थः । सूर्याद्यशुना वथ भगवत्केशत्वं २ इत्यत आह— केशत्वं इति । तस्मिन्तत्त्वजन्मत्वादिना तादात्म्योक्तिरित्यत्र किं प्रमाणं इत्यत आह— प्रमाणं इति । इत्यत्रैतद्व्याख्यानावसरे । अनेन वदयमाण वाक्यं विवृतं भवति । तथा चात्रयादिषु स्थित्वा स्वकेशानियतैस्तदशुभि

जगतो बोधनस्थापनान्यां हर्षणादित्युक्तं भवति । इत्यतः कीप्र लयः । हृष्यो हर्षहेतवः केशा अस्त्येति हृषीकेशः । नानेन प्रसिद्धोऽर्थस्त्यज्यत इति भावेन तमप्याह— हृषीकाणामिति । ननु जगदीशस्य विशेषत इन्द्रियेशत्व कथं २ इत्यत आह— तेषामिति । उपर्यापोपयुक्तज्ञानक्रियाशक्तिप्रकल्पनेति भावः । हृषीकेशशब्दस्येन्द्रियवाचित्वं कुतः २ इत्यत आह— नेति । पूर्वेण समुचितस्यास्य व्याख्यानसमर्थने हेतुत्वाच्च शब्दः । आवेष्ये प्रमाणमाह— इतरोऽर्थं इति । अस्मिन् । जगद्बोधयन्त स्थापयन्तश्च पृथक् स्वावसरे उत्पद्यन्ते उदयं गच्छन्ति सूर्यकेशैश्च । अत्रापि पूर्ववद्बोधनावधेर्हेतुहेतुमद्भावो ज्ञातव्यः । ईशानत्वत्वात्प्युक्तो हेतुः ॥ ३६ ॥

७ ह. पं. भा.— एवं प्रणामपूर्वकं भगवन्तमर्जुन उवाच— स्थान इति । स्थाने युक्तम् । प्रकीर्त्या प्रकर्षेण कीर्त्येत्यर्थः ॥ ३६ ॥

८ वें प्र. गि — ‘किरीटगाह’ इत्युक्त्वाऽपि पुनः । अर्जुन उवाच’ इत्युक्तिस्तदीयभाष्यातिशयात्सन्धानप्रयुक्ता दर्शितवन्धना । ‘स्थाने’ इत्यव्यय युक्तमित्यर्थः । हे हृषीकेश ! तव प्रकीर्त्यां ‘तस्मात्त्वद्युतिष्ठ यशो लभस्व जित्वा शत्रुमुद्भव राज्य समृद्धम् । मयेवैते निहता पूर्वमेव निमि तसाम्भवं भव स्वयताचिन् ।’ [११.३३] इत्येवमर्थमवदत्प्रह प्रवृत्ता भक्तवत्सलो भगवानिति तव या प्रहृष्टा कीर्तिस्तथा

सर्वमपि सुहृदिदृष्टगगतं देवगन्धर्वसिद्धयक्षविद्याधकिन्नरकि- स्तुरुपादिकमिदं जगत् प्रहृष्यत्यनुत्तरयते च स्वधि, तदेतत्स्थाने युक्तम् । तथा रक्षासि भीतानि सन्ति दिशो द्रवन्ति गच्छन्ति तदपि स्थाने । तथा सिद्धाना कपिलादीनां सद्वा सर्वे नम स्यन्ति चेति यत्तदपि स्थाने युक्तम् । अय श्लोको विष्णुपुत्र मन्त्रत्वेन मन्त्रशास्त्रे प्रसिद्धः । मन्त्रप्रयोगभेदात्स्वल्प मन्त्र सारसुधानिधावस्मामि प्रदर्शितास्तत्रैवावगन्तव्याः ॥३६॥

९ व० त० टी०— ‘स्थाने’ इत्येकादशभिः प्रार्थयन्नाह फाल्गुन । पञ्चिगुणैस्त्रिभिर्भुक्तं भगवन्तं गुणातिगम् ॥ ‘स्थाने’ इत्यत्र प्रकीर्त्यां युत प्रार्थयति । ‘स्थाने’ इत्यव्ययम्, । युक्तमित्यर्थः । जगत्सर्वमनुत्तरयते प्रहृष्यति च तव प्रकीर्त्यां । अह त्वद्युना विभेमीति द्योतयति । अय श्लोको रक्षोप्रमन्त्रशास्त्रे प्रसिद्धः ॥ ३६ ॥

१० पु अ. त — किमर्जुनो विज्ञापितवान् ? इत्याकाङ्क्षा- यामर्जुनवाचनान्याह— अर्जुन उवाच ‘स्थाने’ इत्ये- कादशभि । एकादशेन्द्रियैरपि शुद्धैर्विज्ञाप्यमित्येकादशभि- विज्ञापयति । हे हृषीकेश ! यत्सर्वं सर्वेन्द्रियैरकस्तस्मात् स्थाने स्थितो तव प्रकीर्त्यां तव गुणसङ्कीर्तनेन जगत् प्रहृष्यति हर्षमाप्नोति । च पुन । अन्यत् कीर्तनश्रवणेन अन्तरज्यते

अनुत्तरायुक्तं भवति ! ननु वाचनेषु विद्यमानेषु कीर्तन कर्तुं कथं शक्यं ? इत्याकाङ्क्षय कीर्तनेनैव वाचनानां भवतीत्याह— रक्षासोति । तव कीर्तनेनैव भीतानि सन्ति रक्षासि दिश प्रति द्रवन्ति पलायन्ते । तथा सिद्धसद्वा सिद्धानां प्राप्त्या नाना समृद्धा नमस्यन्ति प्रणमन्तीत्यर्थः ॥ ३६ ॥

११ नी० भा० टी०— एकादशभि श्लोकैरर्जुन उवाच— स्थाने इति । हे हृषीकेश सर्वेन्द्रियप्रवर्तकं अन्तर्यामिन् ! तव प्रकीर्त्यां नामसङ्कीर्तनेन जगत्प्रहृष्यति यत्तत् स्थाने युक्तम् । स्थाने इत्यव्यय युक्तमित्यर्थः । यत्तव प्रकीर्त्यां जगत्प्रहृष्यते तदपि स्थाने युक्तम् । यत्तव प्रकीर्त्यां रक्षासि भीतानि सन्ति दिशो द्रवन्ति पलायन्ते तदपि स्थाने युक्तम् । यथा त्वा सर्वे सिद्धसद्वा कपिलादीना समुद्राया नमस्यन्ति तदपि स्थाने । अयं श्लोको रक्षोप्रमन्त्रत्वेन मन्त्रशास्त्रे प्रसिद्धः, स च नारायणाष्टाक्षरसुदर्शनास्त्रमन्त्राभ्या सम्पुटितो शेष इति रहस्यम् ॥ ३६ ॥

कस्माच्च ते न नमेरन्महात्मन् ! गरीयसे ब्रह्मणोऽप्यादिकर्त्रे ।

अनन्त ! देवेश ! जगन्निवास ! त्वमक्षरं सदसत्तत्परं यत् ॥ ३७ ॥

त्वमादिदेवः पुरुषः पुराणस्त्वमस्य विश्वस्य परं निधानम् ।

वेत्ताऽसि वेद्यं च परं च धाम त्वया ततं विश्वमनन्तरूप ! ॥ ३८ ॥

वायुर्यमोऽभिर्वरुणः शशाङ्कः प्रंजापतिस्त्वं प्रपितामहश्च ।

नमो नमस्तेऽस्तु सहस्रकृत्वः पुनश्च भूयोऽपि नमो नमस्ते ॥ ३९ ॥

नमः पुरस्तादथ पृष्ठतस्ते नमोऽस्तु ते सर्वत एव सर्व ! ।

अनन्तवीर्यामितविक्रमस्त्वं सर्वं समाप्नोषि ततोऽसि सर्वः ॥ ४० ॥

१ शां. भा.— अतश्च भगवतो हर्षादिविषयत्वे हेतुं दर्शयति— कस्मादिति । कस्माच्च हेतोस्ते तुभ्यं न नमेरन्न नमस्कुर्युः ? हे महात्मन् । गरीयसे गुरुतराय । यतो ब्रह्मणो हिरण्यगर्भस्याप्यादिकर्ता कारणमतस्तस्मादादिकर्त्रे कथमेते न नमस्कुर्युः ? अतो हर्षादीनां नमस्कारस्य च स्थानं त्वमहो विषय इत्यर्थः । हेऽनन्त ! देवेश ! जगन्निवास ! त्वमक्षरं तत्परं यदेदान्तेषु श्रूयते । किं तत् ? सदसदिति । सद्विद्यमानं, अमञ्च यत्र नास्तीति बुद्धिः; ते उपाधानभूते सदसती यस्याक्षरस्य यद्वारेण सदसदित्युपचर्यते । परमार्थतस्तु सदसतोः परं तत् 'यदक्षरं वेदविदो वदन्ति' [८।११] तत्रमेव नान्यदित्यभिप्रायः ॥ ३७ ॥

२ आ. शां. व्या.— उक्तेऽथ हेत्वर्थत्वेनोत्तरश्लोकमवतारयति— भगवत इति । महात्मत्वमश्रुदचेतस्त्वम् । सुव-
तत्त्वाभ्रमस्कारादियोग्यत्वमाह— गुरुतरायेति । तत्रैव हेत्वन्तरमाह— यत इति । महारमत्वादिहेतुनामुचार्तां फलमाह— अत इति । तत्रैव हेत्वन्तराणि सूचयति— हेऽनन्तेति । अनन्तच्छिन्नं सर्वदेवनियन्तृत्वं सर्वजगदाश्रयत्व च तत्र नमस्कारादियोग्यत्वे कारणमित्यर्थः । तत्रैव हेत्वन्तरमाह— त्वमिति । तत्र मानमाह— यदिति । कथमेकस्यैव सदसद्रूपत्वं तत्राऽऽह— ते इति । कथं सतोऽसत्त्वाक्षरं प्रत्युपाधित्वं तदाह— यद्वारेणेति । 'तत्परं यत्' इत्येतदुपाधे— परमार्थतस्त्विति । अनन्तत्वादिना भगवतो नमस्कारादियोग्यत्वमुच्यते ॥ ३७ ॥

१ शां. भा.— पुनरपि स्तीति— त्वमिति । त्वमादिदेवो जगतः स्रष्टृत्वात्, पुरुषः पुरि शयनात्, पुराणशिरान्तनस्त्वमेवास्य विश्वस्य परं प्रकृतं निधानं निधीयतेऽस्मिन्नगतत्वं महाप्रलयादाविति । किञ्च वेत्ताऽसि वेदिताऽसि सर्वस्वैव वेद्यजातस्य, यच्च वेद्यं वेदनाहं तच्चासि, परं च धाम परमं पदं वैष्णवम् । त्वया ततं व्याप्तं विश्वं समस्तं हे अनन्तरूप ! अन्तो न विद्यते तव रूपाणाम् ॥ ३८ ॥

१ सदसदिति— सन् पदार्थत्वेन, असत् उपलम्भं प्रत्यविषयत्वात् । अथवा अमानोऽपि धिधि निजनिजविशिष्टवाचकव्यशब्दलेपितो ज्ञानाकारमधुबानो न परमज्ञानतामतिरिक्तः, सदसद्रूपान्द । परं तदुभयवद्वितितोधाने तद्रूपोपलब्धेः— इत्यभिव्यक्तगुणाचार्याः, मयहर्षविष्णुयात्राविरच्यत्वात् । भगवन्नहिमोक्तौ महातात्पर्यवत्त्वाच्च 'त्वमक्षरं' (११।१८) इत्यनेन चीनरक्तस्यैव दोषावेति केचित् ।

२ 'प्रितामहस्त्वं प्रपितामहश्च' इति पाठान्तरम् । अत्र त्वचित्— 'अनादिमानप्रतिपत्ति—' इत्यधिकं पठते । सोऽयं श्लोकः (११।२०) तात्पर्यचन्द्रिकायां (पृ. ३०२) द्रष्टव्यः ।

३ स्तादिति 'अम् भुवि' (धा. पा. स्वा. ५५) इत्यस्य लोट् वा । 'तत्परं धरि—' (वा.) इति विश्वश्लोपः । 'सामर्थ्यं घट्टनं वीर्यं, कार्यं यत्तद्विवर्तितम् । तदिदं विक्रमसंज्ञं स्यादन्तमुभयं विभोः ॥ 'विक्रमस्त्वत्तद्विचिता' (३।१।१०२) इत्यमरः । 'शलाघाशयना प्रवृत्तिशक्तिर्विक्रमः' इति चित्रभाटुः । तृतीयचरणे— 'सर्वं अस्मि, तत् सर्वं समाप्नोषि' इत्यन्वीय त्व सर्वैः स्थिरचरप्रपञ्चरूप अस्ति भवसि, तत् सर्वं तं समाप्नोषि व्याप्य तिष्ठसि च, यथा युवर्णं विविधालङ्कारं भवति, स्वयमेवाविहृतं तान्वाप्य लिटि तथेति भाव इति व्यापशते केचित् ।

— अविगीता ।

२ आ. शां. व्या.— सम्प्रति जगत्प्रवृत्तादिनाऽपि तयो-
ग्यत्वमस्तीति स्तुतिद्वारा दर्शयति—पुनरपीति । जगतः
कथा पुरुषो हिरण्यगर्भ इति पक्षं प्रत्याह—पुराण इति ।
सृष्ट्वं निमित्तमेवेति तदस्येश्वरादिनस्तान्प्रत्युक्तम्—स्वमे-
वेति । ‘महाप्रलयार्थौ’ इत्यादिपदवान्तरप्रलयार्थम् । ईश्वर-
स्योभयया कारणत्वं सर्वज्ञत्वेन साधयति—किञ्चेति । वेद्य-

वेदितुमावेनाद्वैतानुपपत्तिमाशङ्क्याऽऽह—यञ्चेति । मुक्त्या-
लम्बनस्य ब्रह्मणोऽर्धान्तरत्वमाशङ्कित्योक्तम्—परं चेति ।
यत्परमं पदं तदपि स्वमेवेति सम्बन्धः । तस्य पूर्णत्वमाह—
त्ययेति । व्याप्यव्यापकत्वेन भेदं शङ्कित्वा कश्चित्वातस्य
मैवमित्याह—अनन्तेति ॥ ३८ ॥

१ शां. भा.— किञ्च— वायुस्त्वं, यमश्च, अग्निः, वरुणोऽप्याम्पतिः, शशाङ्कश्चन्द्रमाः, प्रजापतिस्त्वं
कश्यपादिः, प्रपितामहश्च पितामहस्यापि पिता प्रपितामहः, ब्रह्मणोऽपि पितेत्यर्थः ॥ नमो नमस्ते तुभ्य-
मस्तु सहस्रकृत्वः पुनश्च भूयोऽपि नमो नमस्ते । बहुशो नमस्कारक्रियाभ्यासाद्युक्तिगणनं कृत्वसुचोच्यते ।
पुनश्च भूयोऽपीति श्रद्धामक्यतिशयादपरितोषमात्मनो दर्शयति ॥ ३९ ॥ तथा—नम इति । नमः
पुरस्तात्पूर्वसां दिशि तुभ्यं, अथ षष्ठस्ते षष्ठतोऽपि च ते । नमोऽस्तु ते सर्वत एव सर्वानु दिक्षु सर्वत्र
स्थिताय हे सर्वे ! अनन्तवीर्यामितविक्रमः—अनन्तं वीर्यमस्य अमितो विक्रमोऽस्य, वीर्यं सामर्थ्यं, विक्रमः
पराक्रमः, वीर्यवानपि कश्चिच्छत्रुवधादिविषये न पराक्रमते मन्दपराक्रमो वा । त्वं त्वनन्तवीर्यामित-
विक्रमश्चेत्यनन्तवीर्यामितविक्रमः । सर्वं समस्तं जगत्समाप्नोषि सम्यगेकेनाऽऽत्मना व्याप्नोषि यतस्तव
स्तस्मादसि भवसि सर्वस्त्वं; त्वया विनाभूतं न किञ्चिदस्तीत्यर्थः ॥ ४० ॥

२ आ. शां. व्या.— तस्य सर्वात्मत्वे हेत्वन्तरमाह—
किञ्चेति । कश्यपादिरित्यादिशब्देन विराहदक्षादयो गृह्यन्ते ।
पितामहो ब्रह्मा, सभ्य पिता सूनात्मानन्तर्यामी चेत्याह—ब्रह्म-
णोऽपीति । सर्वा देवतास्त्वमेवेत्पुके फलितमाह—नम
इति । सहस्रकृत्व इति कृत्वसुचो विवक्षितमर्थमाह—बहुधा
इति । पुनश्चित्तात्पर्यमाह—पुनश्चेति । श्रद्धामक्योरिति श
यात्कृतेऽपि नमस्कारे परितोषाभावो बुद्धेरतनोऽलम्प्रत्यय-
राहित्यं तदर्थं नार्थं पुनश्चिरित्यर्थः ॥ ३९ ॥ विधान्तरेण
भगवन्तं कृत्वा नमस्कारमभिमुखीकरोति—तथेति । यस्या
दिशि सवितोदेति सा पूर्वा दिशुच्यते, तस्या व्यवस्थितं सर्वं

त्वमेव, तस्मै ते तुभ्य नमोऽस्त्वित्याह—नम इति । नम-
शब्द समुच्ये । पश्चादपि स्थितं सर्वं त्वमेव, तस्मै ते तुभ्य
नमोऽस्त्वित्याह—अथेति । किं बहुना ! यावत्पुत्रो दिशस्तत्र
सर्वत्र यद्गते तदक्षेप त्वमेव, तस्मै तुभ्यं प्रह्लीभाव स्यादिति
त्याह—नमोऽस्त्विति । फलित सर्वात्मत्वं सूचयति—हे
सर्वेति । वीर्यविक्रमयोर्न पौनरुक्त्यमित्याह—वीर्यमित्या-
दिना । वीर्यवतो विक्रमाव्यभिचारार्थपौनरुक्त्यमाशङ्क्या
ऽऽह—वीर्यवानिति । भगवति लोकतो विशेषमाह—त्वं
त्विति । उक्तं सर्वात्मत्वं प्रपञ्चयति—सर्वमिति । सप्रधानं
वारयति—त्वयेति ॥ ४० ॥

३ रा. भा.— युक्ततामेवोपादायति—कस्मादिति । महात्मन् ! ते तुभ्यं गरीयसे ब्रह्मणो हिरण्य-
गर्भस्यापि आदिभूताय कर्त्रे । हिरण्यगर्भादयः कस्माद्भेतोर्न नमस्कुर्युः ? अनन्त ! देवेश ! जगन्निवास !
त्वमेनाश्रं न धरतीत्यक्षरं जीनात्मतत्त्वं, ‘ न जायते म्रियते वा विपश्चित् ’ [कठो. २।१८] इत्यादि-
श्रुतिसिद्धो जीनात्मा हि न क्षरति; मदमत्र त्वमेव सदसच्छब्दनिर्दिष्टं कार्यकारणभावेनाप्रस्थितं प्रकृति-
तत्त्वं, नामरूपविभागवत्तया कार्वाणस्थं सच्छब्दनिर्दिष्टं तदनर्हतया कारणावस्थमसच्छब्दनिर्दिष्टं च
त्वमेव । तन्परं यत् तस्मात्प्रकृतेः प्रकृतिसम्बन्धिनश्च जीनात्मनः परमन्यन्मुक्तात्मतत्त्वं यत्, तदपि त्वमेव ।
अतस्त्वमादिदेशः पुरुषः पुराणः, त्वमस्य विश्वस्य परं निधानं निधीयते त्वयि विश्वमिति त्वमस्य त्रिसप्त
परं निधानम्; विश्वस्य शरीरभूतस्यात्मतया परमाधारभूतस्त्वमेनेत्यर्थः ॥ जगति ममो वेदिता धर्मं च
ममं त्वमेव, त्वं मर्यामतयाऽवस्थितस्त्वमेव परं च धाम स्थानं प्राप्यस्थानमित्यर्थः । त्वया तत्तं विश्व-
मनन्तम् । त्वयाऽऽत्मन्येन विश्वं चिदचिन्मिश्रं जगत् तत्तं व्याप्तम् ॥ ३७ ॥ ३८ ॥

४ धे. ता चं.— ‘कस्मात्’ इत्यादिकं पूर्वजसम्प्रदायि—
युक्ततामिति । ‘ त ’ इत्यस्य प्रथमाशब्दवचनत्वस्यस्यु-
क्तत्वात् तुभ्यमित्युक्तिः । अथविष्णोः शरत्त्वर्षेतिहा जगत्ता
पवति भावः । जगत्तापदान्तापेण प्रयोगादिह सर्वप्रकृतमव्य-

त्वोपयोगाय हिरण्यगर्भदेन व्याख्या । ‘ आदिर्ब्रह्म ’ इति
शब्देन विष्णोर्नितोऽनं व्यकृतेऽप्यनुत्पन्नदिरण्यगर्भेर्नृसम्भाव-
प्रमथुराशय आदिभूतायैति व्यक्षयोक्तम् । इत्युत्पन्न-
मिति तावत्त्वोक्तत्वात् आदिशब्द उपादानवत्, इत्येव काल-

न्तरनिपेक्षार्थं वा । तमदशब्दयोगवधमनमानयोगेऽपि चतुर्थी विधत् इति ज्ञापनाय नमस्क्रुयुरित्युक्तम् । 'पञ्चशिक्षाय तपेष्टवृष्णार्थे नमस्यामः' इत्यादिनत् ॥

'त्वमक्षरम्' [११।१८] इति प्रागप्युक्त्वाद्दश 'त्वमक्षरम्' इति तदतिरिक्तार्थपरत्वमुचितम्; 'त्प-रम्' इत्यस्य सामर्थ्यान्नाश्रयसदसच्छब्दानामवगतत्ववि-पयत्वं न्याय्यम्; तत्र च भावाभावशब्दाभिव्यक्तिकारयो-गितया सदसच्छब्दयोरचित्परत्वं निर्विकारतयाऽक्षरशब्दस्य जीवात्मविषयत्वं चोचितमित्यभिप्रायेणाह— न क्षरतोति । जीवस्वरूपस्य निर्विकारत्वे धृतिं दर्शयति— न जायत इति । कार्यकारणयोरेसच्छब्देन व्यपदेश " असदा इदमप्य आसीत् । ततो वै सदजायत " [तै. उ. २।७।१] इत्यादिप्रुतिस्तिद्ध इत्यभिप्रायेण दार्ढ्यकारणभावकथनम् । एकस्मिन्नेव शब्दे सद-सच्छब्दप्रयोगनिदानमाह नामरूपेति । 'अक्षरं सदसत् इति निर्दिष्टोभयपरामर्शो तच्छब्दः । विशेषकामावाचितिलेखदाह षड्यादिवत् परस्परमिलिततदुभयापेक्षया परत्वं च मुक्तात्मनः प्रसिद्धमिति 'सदसत्परं यत्' इत्यनुवत् इत्यभिप्रायेण— मुक्तात्मतत्त्वमित्युक्तम् । प्रकृतिपुरुषद्वयैवत्वं मुक्तात्मनस्ता-दर्थीन्यं च कारणत्वसाधकमित्याह— अत इति । सर्वतत्त्वा-त्मकत्वादित्यर्थः । जगन्निवासशब्देन जगन्निवासो यस्मेति विग्रहः । अतो निधानशब्देनात्राधारत्वमेवातुक्तं विवक्षितमिति ।

प्रदर्शनायाधिकरणव्युत्पत्तिं दर्शयति निधीयते त्वद्योति । तेन 'त्वमक्षरम्' इत्यादिसामानाधिकरण्याकारणं विश्वरीरित्वं विवक्षितमित्याह विश्वस्य शरीरभूतस्येति । एतेन निधानशब्दस्यात्राभ्युपगमपरत्वं कैश्चिदुक्तं निरस्तम् ।

'वेतासि' इत्यादौ परमात्मनो वेदितृत्वादिमान-विधानेऽतिशयाभावात् कारणावस्थद्वयान्तर्यामित्वस्य चो-त्तत्वात्; कार्यावस्थानुज्ञेयान्तर्यामित्वमेवान् विवक्षितमि-त्यभिप्रायेणाह जगति सर्वो वेदिता वेद्यं चेति । धामशब्दस्यानेकार्थस्यापि स्थाने प्रसिद्धिप्रकारात् एवार्थ उचितः । स्थानं च प्राप्यमिति प्रसिद्धम् । अतः परत्वेन विदो-षितप्राप्यत्वमेवान् विवक्षितमित्यभिप्रायेणाह— प्राप्यस्थान-मिति । यद्वा परमप्राप्यमिति भगवदसाधारणं स्थानं विवक्षितं स्यात्; तेनापि पूर्ववत्सामानाधिकरणव्यपदेशः । आत्मन्ति च तदप्रकृतस्थानम् " अथ ह वै पृथग्दर्शवो ब्रह्मलोके तृती-यस्यामितो दिवि । तदंशमदीयं सरत्तदथरथः सोमसवन्तस्त-पराजिता पूर्वज्ञान प्रभुविमितं हिरण्यम् " [छा. उ. ८।५।३] इति, तथा " सहस्रसूणे विमिते दृढ उभे यन् देवानामधिदेव आस्ते " इति । सामान्यतो विशेषतश्च प्रकृतयोः पूर्वोत्तरसामा-नाधिकरणयोर्मध्यस्थेन 'त्वया ततम्' इत्यादिना शरीरात्म-भावे एव निबन्धनमिति स्पष्टमुच्यत इत्यभिप्रायेणाह— त्वयात्मत्वेनेति ॥ ३७ ॥ ३८ ॥

३ रा. भा.— अतस्त्वमेव वाग्वादिशब्दवाच्य इत्याह— वायुरिति । सर्वेषां प्रपितामहस्त्वमेव, पिता-महादयश्च; सर्वासां प्रजानां पितरः प्रजापतयः, प्रजापतीनां पिता हिरण्यगर्भः प्रजानां पितामहः, हिरण्य-गर्भस्यापि पिता त्वं प्रजानां प्रपितामहः; पितामहादीनामात्मतया तच्छब्दवाच्यस्त्वमेवेत्यर्थः । अत्यद्भुता-कारं भगवन्तं दृष्ट्वा हर्षोत्फुल्लनयनोऽप्यन्तसाध्वसावनतः सर्वतो नमस्करोति नम इति ।

४ वे. ता. चं.— 'इन्द्रं मित्रं वरुणमग्निमाहुरयो दिव्यः स सुपर्णो महत्मान् । एकं सद्भिर्वा बहुधा बन्दन्त्यग्निं यमं मालरिषा-नमाहुः । ऋक्षं. १।३ । २२ । ६ तै. ब्रा. ३ । ७ । १ । ३] " तदेवाग्निस्त्वाद्युस्तत्सूर्यस्तदु चन्द्रमा । तदेव शुक्रमधत्तं तदग्र तदापः स प्रजापति " [तै. ना. १।७] इत्यादियत्पुण्यबुद्ध्या मिप्रायेण 'त्वया ततं विश्वम्' [११।३८] इति निर्दिष्ट शरीरात्मभावं 'वायुर्मोऽग्नि' इत्यादिसामानाधिकरण्यहेतु-त्वेनाह अतस्त्वमेवेति । सम्बन्धिबिधेयानुपादानात्प्रपिताम-हत्वं सर्वप्रतिसम्बन्धिकमित्यभिप्रायेणाह सर्वेषां प्रपितामह-

स्त्वमेवेति । चन्द्र-पितामहादिसमुच्चयार्थक इत्यभिययन्नाह पितामहादयश्चेति । सर्वप्रपितामहस्य कस्यचिद्भावेन तच्छ-रीरकत्वेन प्रपितामहत्वायोगादन्यथा तदाह सर्वासां प्रजानां पितर इत्यादिना । प्रजापतयः दृष्टादयः । चन्द्रस्युचितपिता-महत्वं तु तच्छरीरकतयेत्याह पितामहादीनामात्मतयेति । 'तमो नमस्तेऽस्तु' इत्यादिनोत्तमने विश्वरूपप्रदर्शन-प्रकृतितपरत्वंसौम्यानुभवजनितमयहर्षावेव हेतुरित्यभिप्राये-णाह— अत्यद्भुताकारमिति ।

३ रा. भा.— अनन्तरीयं अपरिमितदीर्घं । अपरिमितपराक्रमस्त्वं सर्वमात्मतया समामोषि, ततः सर्वो-ऽसि, यत्स्त्वं सर्वचिद्विद्वस्तुजातमात्मतया समामोषि, अतः सर्वस्य चिद्विद्वस्तुजातस्य त्वच्छरीरतया त्वत्प्रकारत्वात्मवर्षकारस्त्वमेव सर्वशब्दवाच्योऽस्तीत्यर्थः । 'त्वमक्षरं सदसत्' [११।३७] 'वायुर्मोऽग्निः' इत्यादिसामानाधिकरण्यनिर्देशस्यात्मतया व्याप्तिरेव हेतुरिति सुव्यक्तमुक्तं 'त्वया ततं विश्वमनन्तस्य' [११।३८] 'सर्वं समामोषि ततोऽसि सर्वे' इति च ॥ ३९ ॥ ४० ॥

४ वे. ता. चं.— अनन्तस्य वीर्यमिव वीर्यं यन्मेत्यन्य-पाप्रतिपत्तिवर्णनायाह अपरिमितवीर्येति । अमितशब्दस्या-

प्रतिपत्तये शास्त्रादिसिद्धिनरोपात् अपरिमितपराक्रम इत्युक्तम् । 'सर्वं समामोषि' इत्यत्राकारादिव्याप्तिच्युताया

“अन्तः प्रविष्टा चास्ता जनानां सर्वात्मा” [चि.बु. १.१११] इत्यादिश्रुत्युक्तारमत्वपर्यवसितनियमनार्थव्याप्तिर्विबन्धितेत्यभि-
प्रयत्नाह— सर्वमात्मतयेति । “ पुरुष एवेदं सर्वम् ”
[ऋक्तं. ८ । ४ । १० । २ यजुस्सं. ३१ । २] “आत्मेवेदं
सर्वं” [छां. उ. ७. १. २. ५२] “नारायण एवेदं सर्वम्” [ना. उ. २] इत्या
दिप्रतिस्थसर्वशब्दसामानाधिकरण्योपवृद्धान्या ‘सर्वत एव सर्वे’

इति पूर्वोक्तसर्वशब्दसामानाधिकरण्यं न बाधापर्यम्, अपि तु
शरीरात्मभावनिबन्धनविशिष्टैक्यपरमित्युक्तमित्यभिप्रायेणाह-
यतस्त्वमित्यादि । सकलवेदेदान्ततदुपबृंहणेषु भगवद्भविश-
ब्दानां सर्वचिदचिद्वस्तुवाचिसामान्यविशेषसकलशब्दसामानाधि-
करण्यस्यापि शरीरात्मभाव एव निबन्धनमित्येतत्प्रवृत्तमित्य-
मित्यभिप्रायेणाह त्वमक्षरं सदसदित्यादि ॥ ३९ ॥ ४० ॥

९ आ. मा. भा.— कथं स्थाने ? इति तदाह— कस्मादित्यादिना । पूर्णत्वासावात्मा चेति
महात्मा । आत्मशब्दश्चोक्तो भारते— ‘यच्चाभोति यदादत्ते यचात्ति विपयानिह । यचास्य सन्ततो
भावस्तस्मादात्मेति भण्यते’ इति । तत्परं सदसतः परम् । ‘असच्च सच्चैव च यद्विद्यं सदसतः परम् ।’
[म. भा. १।१।२३] इति भारते ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥

६ ज. प्र. दी.— ‘सर्वं नमस्यन्ति’ [१.११३] इत्येत
शुक्रमिति स्वयमेवोक्त्वा ‘कस्माच्च ते न नमेत्’ इति विरुद्धं
कथं वृच्छति ? इत्यत आक्षेप एवायमिति ज्ञापयन् तद्विषयार्था-
शङ्कप्रदर्शनपूर्वकमवतारयति — कथमिति । इति शङ्कायामिति
शेषः सत्तस्या उत्तरम् । महात्मान्प्रभुदक्षितेत्यव्यर्थप्रतीतिरिना-
सायंमाह— पूर्णश्चेति । आत्मा जीव इति प्रतीतिं वारयितु
माह— आत्मेति । उक्तो निष्कः । यदस्मात् । आप्तोतेर्मन् ।

पकारस्य च तकार । आहपूर्वादान स एव प्रत्ययः आकारो-
पस्तत्वम् । आहपूर्वाद्दो मन् । तत्त्वं च । इह देहे । सन्तो
भावो नित्या सत्ता । आहपूर्वात्तनोतेर्मन् । सदसद्भावार्थकं
विश्व त्वमेवेति सत्तादिप्रवृत्तादेवोच्यते । नत्वन्वया, तथा
सति उत्तरत्वाक्यविरोधात्, इति भावेन तत्पठित्वा सप्रमाणं
व्याचष्टे— तत्परमिति ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥

७ ह. पै. भा.— कस्माचेति । न नमेरन्न नमस्युः ? अक्षरं ब्रह्म । सचासच्च सदसत्, सदसदात्मकं-
मित्यर्थः । ताभ्यां सदसद्भ्यां परं तत्परं यत्तदपि त्वम् ॥ ३७ ॥ त्वमिति । निधीयतेऽस्मिन्निति
निधानम् । वेत्ताऽसि वेदिताऽसि । धाम तेजः । ततं व्याप्तम् ॥ ३८ ॥ वायुरिति । प्रजापतिर्देवः ।
पितामहो ब्रह्मा, तस्य पिता प्रपितामहः ॥ ३९ ॥ नम इति । पुरस्तादग्रतः । पृष्ठतः पश्चात् । सर्वतः
पुरस्तात्पार्श्वतः पश्चाच्च । हे सर्व ! अनन्तं वीर्यं यस्य सोऽनन्तवीर्यस्तस्य सम्बोधनम् । अमितोऽपरि-
च्छिन्नो विक्रमः पराक्रमो यस्य सोऽमितमिक्रमः । सर्वं व्याप्नोषि ततः सर्वो भवसि ॥ ४० ॥

८ घे. प्र. गि.— युक्त्यमेवोपपादयति— कस्मा-
चेति । वाकारार्थं वशब्दः । हे महात्मन् सर्वोऽकृष्ट ! ते तुभ्यं
कस्माद्देहोर्न नमेरन् न नमेयु सर्वं सिद्धसद्वादयः ? किन्तु
नमस्तुपुरे । अत्र हेतु — महात्मन्निति । अनेनोक्तर्षालयं
नमस्कारबीजशुभम् । इदमेतं हि लोके तावदुत्कर्षस्य नम-
स्कारप्रयोजकत्वम् । तथा वेदोऽपि, “ नमस्कारहत्या हि
वर्सायांस्युपचरन्ति ” इति श्रुतेः । “ गरीयसे ब्रह्मणोऽप्या-
दिक्रमं ” इत्यनेन सर्वलोकागुरुर्येन चित्तुवेन च नमस्कार्यं
तोषा । “ अनन्तं इत्यपरिच्छेदनाचिना निसर्गाभ्यधिकत्वं
शुभम् । तेन च सर्वनमस्कार्यस्य भगवतो नमस्कार्यमन्यना-
स्मीति इक्षितम् । “ देवेश ! ” “ जगत्रिवासा ! ” इत्यनेन “ नमो
ब्रह्मणे नमोऽम्बुधराय ” [छं. सू.] इत्यादिश्रुत्युक्तानां
देवगणतदपि यथोपस्थादिनमस्काराणामन्येता च लौकिक-
नगरकाराणां तत्तदधिष्ठातृ भगवत्येव पर्यवसानम्, ‘सर्वदेव-
नमस्काराः केचन प्रतिगच्छति’ [वि. स. गा. १. ५१] इत्यादिस्मृते-
रित्ययमर्थो इति न किञ्च यत्परसद्गुणान्यकार्यकं जगदिति,
नमस्कारं त्रय इत्येवास्ति । अतः ‘त्वमि जगत्प्रद्वय्यस्यतान्यते

च सर्वं नमस्यन्ति’ [१.११३] इत्यादिकं न किञ्चिदपि
चिन्तित्वमित्यर्थः ॥ ३७ ॥ भक्त्युत्प्रेकात्पुनरपि स्तौति—
त्वमिति । आदिदेवो देवानामादिस्त्वमसि, तव त्वातिः
कोऽपि नास्ति । यतस्त्वं पुराणः अनादिः । अत्र हेतुः—
पुरुष इति । “ पूर्वमेवाहमिहासमिति तत्पुरुषस्य पुरुषत्वम् ”
इति श्रुतिप्रसिद्धः पुरुषत्वम् ; अतोऽनादिः । अनेन जगदु-
त्पत्तिस्थानत्वञ्चत्तम्, तत्पुरुषान्त्वमप्याह— त्वमस्येति ।
निधीयतेऽस्मिन्निति निधानं लक्ष्यस्थानम् । यस्मादेवं जगदु-
त्पत्तिर्द्विधितिलयाधिष्ठानभूतस्त्वं तस्माद्गृह्यतव्यात्मकं जगत्सर्व-
मपि त्वतो नातिरिच्यते । त्वमेव च परं ब्रह्मदेवाह— वेत्तासि
येषु च परं च धामेति । ‘ घटः सन् ’ ‘ पटः सन् ’ इत्यादिना
सार्थनानुभूयमानस्य जगत कथं त्वद्भयतिरेकेणासत्त्वम् । अत-
आह— त्वयेति । हे अनन्तरूप ! त्वया अधिष्ठानेन इ-
त्थं तत्त्वं इवाप्तं, सुस्थितकृतेन रूपम् । अतोऽधिष्ठानसत्त्वैव
जगतः सत्त्वप्रतीतिः, न तु पृथक्सत्त्वसत्त्वप्रतीतिः ॥ ३८ ॥
यस्मादेवं त्वद्भयत्पुन किञ्चिदपि न विद्यते, तस्मात्सर्वदेव-
तात्मकस्यमेव सर्वेनमस्कार्य इति वामेव ब्रह्मणो नमस्कारो-

मीत्याह—वायुरिति । वायुः। विग्रहणमनुकदेवतान्तोप-
लक्षणार्थम् । वायुवादिप्रजापत्यन्ताः सकलदेवतास्त्वम् ।
प्रपितामहश्च त्वम् , हिरण्यगर्भजनकत्वेन पितामहपितृत्वात् ।
अतस्ते तुभ्यं सहस्रकृत्वः सहस्रशो नमोऽस्तु । “पुनश्च भूयो-
ऽपि” इत्यनयोः प्रत्येकं सहस्रकृत्व इत्यनुपङ्गः । अनेन भक्ति-
विभ्रान्सातिदायप्रयुक्ता नमस्कारोऽप्युत्तरितमनो दक्षिता भवति
॥ ३९ ॥ सर्वमपि भगवदात्मकं पश्यन्सर्वतो नमस्कारोति—
नम इति । हे सर्वं सर्वात्मक ! ते तुभ्यं पुरस्तात्पूर्वभागे
नमोऽस्तु; तथा पृष्ठतः पश्चाद्भागे नमोऽस्तु । किमत्र विशेष-
पहणेन ? सर्वत एव ते नमोऽस्तु, सर्वस्यापि स्वयि कल्पितत्वेन
ऽवदतिरित्यस्य कस्याप्यभावात्सर्वत्र कुतो नमस्कारः सर्वा-
त्मकस्य त्वेव भवतीत्यर्थः । एतदेव सर्वात्मकत्वमुपपादयति—
अनन्तयोर्धिति । वीर्यं शक्ति, विक्रमः पराक्रमः । अनन्त-
वीर्यश्चासावमितविक्रमश्चेति तयोक्तः । स त्वं यतः सर्वं

जगत्समाप्नोषि सम्यग्देशकालवस्तुपरिच्छेदराहित्येन व्याप्नोषि,
ततः सर्वोऽसि । अग्रानन्तवर्तीयंति भगवन्मायाशक्तैराग्रानन्तोक्त्या
द्वैतप्रतिभासस्य मायिकत्वप्रदर्शनाद्भूतपरिच्छेदशान्यव्युत्पपा-
दितम् । अमितविक्रमपदेन च “श्रीणि पदा विचक्रमे” [अक्सं.
२।२] “ विचक्रामणकोधोलगायः ” [अक्सं, २।२।३४] ?
इत्यादिभूतिप्रसिद्ध्यापकत्वप्रदर्शनादेसकालपरिच्छेदप्रगन्वत्वमु-
पपद्यते । “ सर्वव्यापित्वात्सर्वोऽसि ” [अक्सं, २।२।३४] इति द्वैति-
व्याख्यानं समित्युपसर्गवैधर्म्यम् , आगोपीत्येतावतैव चारि-
ताध्यात् ; ‘पिताऽसि वेद्यं च परं च धाम’ [१।१।३८] ‘वायु
र्यमोऽपिर्वरणाः शशाङ्कः’ [१।१।३९] इत्यादिपूर्वश्लोकानम-
वात्मकत्वविरोधश्च; सर्वव्यापिनोऽप्यभावात्स्य ‘सर्वे’ इत्यप्य-
पदेशात् ‘ततोऽसि सर्वः’ इति सर्वव्याप्तेः सर्वव्यपदेशोऽनुवाचु-
पपत्तिश्चेत्यतो भगवत्पदादीयो यथोक्तः एवाप्यः ॥ ४० ॥

१ व० त० दी०— कस्माचेति । ऐश्वर्यं वैराग्यं वा प्रह्वणः समष्टिरुपगमनस्यादिकनृत्वेनाल्लिप्तत्वात् ‘सद्-
सत्परमेश्वरं’ इति नित्यत्वेन क्षरणाभावात्त्रितिशयैश्वर्यं सर्वत्रिभिन्नधर्माश्रयं त्वमेव प्रक्षेपत्याह । परं कारणम्
॥ ३७ ॥ त्वमिति । ज्ञानं वेत्तासि वेद्यं चेति विरुद्धधर्माश्रयत्वमश्वरत्वं च पुनः स्फोटयति—परं धामेति ।
‘तद्दाम परमं मम’ [८।२१+१।१।६] इत्यनेनैकाधर्म्येति । ‘त्वया ततं विश्वं’ इति व्याख्यानभूतं ‘मया
ततमिदं सर्वं जगद्व्यक्तमूर्तिना’ [९।४] इत्यादेः ॥ ३८ ॥ वायुर्यम इति सर्वरूपत्वेऽप्येकस्याव्ययत्वमित्यैश्वर्यं
वैराग्यं वा; अत्रत्ये सहस्रकृत्वो नमो नम इति सभयं प्रणमति ॥ ३९ ॥ सर्वरूपत्वेन वीर्यं तस्योपपादयति—
‘परं ब्रह्म तु कृष्णो हि सच्चिदानन्दकं बृहत् । द्विरूपं तद्धि सर्वं स्यादेकं तस्माद्द्विलक्षणम्’ इति वाक्यैरेकमपि
तत्सर्वमित्याशयेनानन्तवीर्यं । हे सर्वेति सम्बोध्यति । विश्वं व्याप्नोषि सर्वप्रपञ्चरूपस्त्वमेवेत्यर्थः ॥ ४० ॥

१० पु. अ. त.— ननु सिद्धाः किमिति नमन्ति ? इत्यत
आह— कस्मादिति । हे महात्मन् महतामात्मस्वरूप !
यस्मात्तपो भक्तानां स्वरूपं त्वमेवातस्ते तुभ्यं कस्मात् नमोऽस्तु
न नमस्तुभ्युः ? कीदृशाय ? गरीपसे शुभे । ब्रह्मणोऽप्यदिकर्त्त-
जनकार । किञ्च । हे अनन्तदेवेश ! अनन्तानां देवानामीश
प्रभो ! हे जगन्निवास सकलाश्रय ! अक्षरं त्वमेव, सत् अस्य
सर्वं त्वमेव, यत् परं पुरुषोत्तमाह्वयं प्रथतत्त्वम् अतो नम-
स्तीत्यर्थः ॥ ३७ ॥ किञ्च— त्वमादिदेव इति । त्वं
देवानामादिः तथा त्वं ब्रह्मणोऽप्यधीरयत आह— पुरपः ।
तत्परमश्रेष्ठपि वतस इत्यतः पुराणः पुरपुत्रोत्तम इत्यर्थः ।
पुराणसमधमनिवाह— त्वमस्य परिष्कारमाश्रय विश्वस्य पर-
बृहते आधिपैविकरूपेण स्वस्मिन् स्थानं स्वतीक्ष्णारूपं
निधानं लयत्पान परं विश्वस्य श्रीरात्रकडितस्वरूपजानेन
सर्वत्र सम्यक्तां त्वमपि विश्वस्य विश्वस्मिन् वा । वेद्यं ज्ञेयं तं
त्वमेवेत्यर्थः । च पुनः परं धाम वैकुण्ठारूपं तेजोरूपं पुर-
षोत्तमगुणात्मकं वा सत्म् । हे अनन्तकृप ! हे विश्वं स्वया
तं भ्यासं स्वप्रमेयेत्यर्थः । अनन्तकृपमिति ॥ ३८ ॥
वायुरिति । वायुः सर्वभेदकः सर्वप्राणरूपः, यमः सर्व-
नियमनः, अग्निः सर्वोत्पन्नः, जलः जलाधिपः सर्वस्मरकरः,

शशाङ्कः सर्वानन्दकरः, प्रजापतिः सर्वोपादेकः । च पुनः
प्रपितामहः ब्रह्मणोऽपि पिता अतः सर्वरूपस्य तस्मात्
पूर्वोक्तः कथं तुभ्यं न नमस्तुभ्युः ? अतः सर्वव्यपत्वादि
द्वैकित्वात् त्वमेव नमस्यः । अतोऽहमपि नमस्कारेभिमि
सहस्रकृत्वः सहस्रशः ते तुभ्यं नमो नमोऽस्तु । अस्त्वितिपदेन
स्वमङ्गीहृषिति ज्ञापितम् । पुनश्चाङ्गीकारानन्तमपि भूयः
वाग्वांरं ते नमो नमः करोमीत्यर्थः ॥ ३९ ॥ किञ्च— नम
इति । हे सर्वं सर्वात्मन् ! पुरस्तात् पूर्वदिशि पृष्ठन, पश्चिमाशं
सर्वतः दक्षिणोत्तरकोणादिषु सर्वाणु दिक्षु ते नमो नम एवा-
ऽस्तु । ‘किमासन् ते शरदामनाथ’ इत्यादिवाक्यैर्नाम्बिक्रि
दपि कर्त्तुं शक्यमिति भावः । इमेवैवकाणं भ्यजितम् । यद्वा
पृष्ठतः पश्चात् सर्वतः दक्षिणोत्तरदिभांगुनमः इतो नमस्कारः
ते पुरस्तादेव पूर्वभागा एव सम्मुख एवाऽस्त्विति वाऽर्थः ।
ननु पश्चात्प्राणहृत्तो नमस्कारः कथं पूर्वभागीय- स्याद्वन
आह— अनन्तेति । अनन्तं वीर्यं सामर्थ्यम्, अग्निं
यदुनः पराक्रमो यस्य तासात्म्यं सर्वं जगत् समाप्नोषि तत्-
द्रूपनामभेदेन सर्वरूपो भूत्वा धर्मे, तन सर्वः सर्वव्य-
स्त्वमपि, अतः पृष्ठतोऽपि नमस्तुतो पूर्वभागे न वाप्यन
इत्यर्थः ॥ ४० ॥

११ नी० भा० दी०— कुतो मां सिद्धसहा नमस्यन्ति यतस्तेऽप्यहमिव ब्रह्मण्यजानानि स्रष्टुमर्हन्ति ?
इत्यत आह— कस्मादिति । हे महात्मन् ! कस्माद्विरोधेते स्तानं नमोऽस्तु ? अपि नमोऽस्तु । तत्र हेतु— गरीयते ।
दी. रि. ४१

तेऽपि गुरुवस्त्वमपि गुरुस्तथापि त्वमतिशयितो गुरुरसीत्यर्थः । कुतो ममैवातिशयः ? तेषामम च समानेऽपि सत्यसङ्कल्पत्वाद्वा सत्यतश्चाह— ब्रह्मणो हिरण्यगर्भस्यापि आदिकर्त्रे पितामहाय पञ्चमहाभूतसृष्टिद्वारा ब्रह्मणः सृजत इत्यर्थः । 'जगद्भवापारवर्जं प्रकरणादसन्निहितस्वाद्य' [अ सू ४।४।१७] इति न्यायेन नित्यसिद्धेश्वरस्य तवाज्ञया ते सर्वेऽप्यैश्वर्यमाजो भवन्ति, न तु त्वत्समास्ते अत एव हे अनन्त ! हे देवाना ईश ! जगन्निवास जगतामालयभूत ! त्वमश्वरं शुद्धं ब्रह्म । कीदृशमश्वर ! यत् सदसत्तत्परं स च असद्य सदसती ताभ्या परं च सदसत्तत्परं कार्यं कारणं तदुभयातीतं चेति त्रिविधमित्यर्थः ॥ ३७ ॥ पुनरपि स्तौति—त्वमिति । आदिदेवो जगतः सृष्टृत्वात्, पुरुषः सर्वशरीरशायी, पुराणः शरीरनाशादिनाऽप्यचिन्तयन् विश्वस्यास्य त्व परनिधानं निधीयतेऽस्मिन्निति लयस्थानम् । साह्वयाना जडा प्रकृति वारयति—वेत्ता ज्ञाता वेद्यं तद्गृह्य च त्वमेव परं वेत्तुवेद्याभ्यामन्यत्, धाम चैतन्यं त्वया विश्वं तत् व्याप्तं स्वसत्तास्फूर्तिभ्या, हे अनन्तरूप त्रिविधपरिच्छेदशून्यस्वरूप ! ॥ ३८ ॥ सर्वदेवतात्मत्वेन स्तौति—वायुरिति । प्रजापतिर्देक्षादिश्रुतुर्मुखो वा। प्रयितामहश्चतुर्मुखपिता ॥ ३९ ॥ हे अनन्तवीर्य ! यत् सर्वं समाप्नोषि एकीभावेनाऽऽसमन्ताद्भवाप्नोषि ततो हेतो सर्वं इति तव नाम । पुरस्तात्कर्मणामादौ । प्रप्रतस्तेषां समाप्तौ । सर्वतो मध्येऽपि ते नमोऽस्तु ॥ ४० ॥

सखेति मत्वा प्रसभं यदुक्तं हे कृष्ण ! हे यादव ! हे संखेति ।

अजानता महिमानं तवेदं मया प्रमादात्प्रणयेन वाऽपि ॥ ४१ ॥

१ हे सखेति यलोपेऽपि सन्धि-पुन सन्धिनिषेधस्य लौकिकविषयत्वान् इत्युच्यते, 'लोपश्च पुनर्न सन्धि' (स्वरसं प्र १८) इति सारस्वतसूत्रे इतिकृता 'छन्दसि तु भवति' इत्युक्त्वा 'हे सखे' इति—हे सखेति इत्युदाहृतत्वात् । एतेन 'प्रिय प्रियायाँसि इत्यपि व्याख्यातम् । केचित्तु 'सखे' अस्ति' इति छिन्त्वा अस्ति नितरा लभ्यत इत्याहुः । अज्ञोपन्याससुदर्पणम्—सर्वो हि लोके 'दवदत्त यद्भरत' इति नाम्ना, 'आत्रेय गार्ग्य' इति कुलेन, 'मित्रं शत्रु', इति गुणेन च निर्दिश्यते । सति चैव हे कृष्ण ! इति नामोक्तिः । हे यादव ! इति कुलोक्तिः, हे सखे ! इति स्नेहरूपगुणोक्तिश्च कथमपराधः स्यात् ? इति चेत्, यद्यपि नाम्ना कुलेन गुणेन च निर्देशो नापराधः, तथापि महामहिमवति महति पुत्रेण नाम्ना कुलेन सम्बोधनं, 'हे सखे ! इति स्नेहादिप्रकारपूर्वकसम्बोधनं च महानपराध एव भवति, आवहति च कोपम् । द्रोणस्य सखित्वेन निर्देशो हि द्वपदस्य कोपमुदादयत् । तथैव चातुभूयते लोके । अत ईदृशमहा महिमवतो भवतो विषये 'हे कृष्ण !' इत्याद्युक्तिरपराध एव । अन्वर्थनामत्त्वकुलोद्धारकत्वाच्चभिप्रायेण नामादिभिर्निर्देशो नामादिभिर्निर्दिश्यमानस्य तोषाय भवति, तथा स शृणु एव सम्पद्यते । नाह तथा—'कृषिर्भुवाचक इन्द्रो गन्ध निर्दृष्टिवाचक ।' (म. भा. ५।७।५) इत्युक्तिर्वैचनत् । 'पूर्णानन्दात्मकत्वभिप्रायेण 'कृष्ण !' इति, यदुक्तोद्धारकत्वाभिप्रायेण 'यादव !' इति, ईदृशानन्तकल्याणशुभगणो भगवान् भवान् मे सखा जातः, अहो मे भाग्यातिशय ! इत्यभिप्रायेण 'सखे !' इति च त्वापुक्त्वा नस्मि, अपितु साधारणशुद्धया, अतोऽयमपराध एव, अत क्षमस्वेति प्रार्थयते । इति ॥

ननु व्यासमादादाश्च अहं 'परं ब्रह्म परं धाम' इत्याद्यवचोभेदं तुभ्यम्, दृष्टवानसि च चैष्यवादां शुद्धसत्त्वल्पस्य तत्तेजसो मयि प्रवेद्यम्, तस्माद्ब्रह्मजानता इति हेतुर्न सार्वत्रिक, अतो हेत्वन्तरं दर्शयति—प्रमादादिति । प्रमादोऽनवधानता । नन्वश्वरत्वानवधानाऽपि लोकदृष्टया मदीयं श्रेष्ठत्वं कस्मान् मानितवानसि ? नहि सामान्योऽपि क्षत्रियो निरुपपदेन नाम्ना सम्बोध्यते, किं पुनर्मोक्षो लोकोत्तरवीर ? इत्यत्राह—प्रणयेन चापीति । तथा च महिमानमजानता वा, प्रमादाद्वा, प्रणयेन वा यदुक्तम्, तस्यामये इत्युत्तरेण सम्बन्ध इति वामनाचार्यः ॥

गर्त्रैव वा व्याख्यातव्यम्—हृद्गण ! इति यदुक्तम् तत्र हेतु—अजानता महिमानमिति । अविदितमहिमा हि श्लोके 'कृष्ण !' 'काण !' 'पद्म !' इत्यादि तत्तदोष्णकलशभिः प्रथमं सम्बोध्यते । कृष्णेति च कृष्णवर्णनिमित्तं नाम, 'कृष्णो वर्णश्च मे यस्मात्तस्मात्' इत्युक्तमर्जुन ! । (म. भा. १।३।३२।७९) इत्युक्ते । गुणवचनेभ्यो यत्तुपो लङ् (वार्ति) । महिमशास्त्रिनथैव दोषोद्घोषणं पुनः समेधयेदेव शोषम् । तथा च प्राणभ्योऽपि प्रियतरेण परंवा कालीति सम्बोधिता पावैर्यपि कुकोपेत्युपास्यायत—'अथ प्राह तदा भगं पावैतीन्द्रमद्भुतम् । काळि ! निप्राज्ञनदयामे । उर्वरयाद्यत्परोगौ । त्वयेह क्षीस्वभावान् सत्त्वाप कियतामिति । एषा चाप्यरवां पुरतो षणोहेताश्चिच्छन्मम् । न संहं म-पुना युक्ता गिरिजन्तुक्त्वायत् ॥ जातिहीनं वृत्तिहीनं रूपहीनमदक्षिणम् । हीनाग्रमतिरिक्ताश्च तेन दोषेण नाक्षिपेत् ॥ इति ब्रह्मा पुरा प्राह । उर्वरयाद्येति निष्यम् । तथायमन्य भवता परिहासोऽन्यभाष्यते ॥ (का. ति. पु. ४।५।३, ६७) इत्यादि । तस्मात्तत्समापनं समुचितमेव ।

तथा ह यादवपुको हतु प्रमादादिति । सोऽहं हि सौवीर्यादिभिर्गुणैः प्रपत्नीगुणस्य पुरुषस्य तन्मयेन तदवमास्तैदंयत् इत्येव त, यथा रणे तपसा, पूो वीर्या, भयस्य भारता इति । न च यदुक्तं महिम्नं पराङ्गोमपि कल्पमर्दतीति शत्रुसम्बन्ध

यच्चावहासार्थमसत्कृतोऽसि विहारशय्यासनभोजनेषु ॥

एकोऽथवाऽप्यच्युत ! तत्समक्षं तत्क्षामये त्वामहमप्रमेयम् ॥ ४२ ॥

१ श्रां. भा.— यतोऽहं त्वन्माहात्म्यापरिज्ञानापराधवतः— सत्ता समानवया इति मत्वा ज्ञात्वा विपरीतबुद्ध्या प्रथममभिभूय प्रसन्न यदुक्तं हे कृष्ण ! हे यादव ! हे सखेति चाजानताञ्जानिता शूटेन । किमजानता ? इत्याह, महिमानं माहात्म्यं तवेदमीश्वरस्य विश्वरूपम् । तवेदं महिमानमजानतेति त्रैयधिकरण्येन मय्यन्यः । 'तवेमं' इति पाठो यद्यस्ति, तदा सामानाधिकरण्यमेव । मया प्रमादाद्विक्षिप्तचित्ततया, प्रणयेन वाऽपि— प्रणयो नाम स्नेहनिमित्तो विश्रम्भः— तेनापि कारणेन यदुक्तवानस्मि ॥ ४१ ॥ यच्चेति । यच्चावहामार्थं परिहासप्रयोजनायासत्कृतः परिभूतोऽसि भवामि त्वम् । क्व ? विहारशय्यासनभोजनेषु— विहरणं विहारः पादव्यायामः, शननं शय्या, आसनमास्थायिका, भोजनमदनं, इत्येतेषु विहारशय्यासनभोजनेषु; एकः परोक्षः सन्नसत्कृतोऽसि परिभूतोऽसि, अथवाऽपि हेऽच्युत ! तत्समक्षं— तच्छब्दः क्रियाविशेषणार्थः— प्रत्यक्षं वाऽप्यत्कृतोऽसि, तत्सर्वमपराधजातं क्षामये क्षमां कारये त्वामहमप्रमेयं प्रमाणातीतम् ॥ ४२ ॥

२ आ. श्रां. व्या.— अज्ञानविभ्रमपराधं क्षामयति— यत इति । इदंशब्दाद्येमाह— विश्वरूपमिति । न हीदमि त्यास्य महिमानमित्यस्य च सामानाधिकरण्यं लिङ्गन्यतयादित्याह— तवेति । पाठान्तःसम्भावनाया सामानाधिकरण्योपतिमाह— तवेत्यादिना । यदुक्तवानस्मि तदहं क्षामये त्वामिति सम्बन्धः ॥ ४१ ॥ यदुक्तमुक्तं तत्क्षान्तव्यमित्येव न, किन्तु यत्परिहासार्थं क्रीडादेषु त्वपि तिरस्कृतं कृतं तदपि

सोऽप्यमित्याह— यच्चेति । विहरणं क्रीडा व्यायामो वा । शननं तस्मादिदम्, आस्थायिका सिंहासनादेहगल्क्षण, एतेषु विषयभूतेष्विति यावत् । एतदन्तो रहसि स्थितमेकाकिनं कच-यतीत्याह— परोक्षः स्त्रितिः । प्रत्यक्षं परोक्षं वा तदसत्क-रणं परिभवन् यथा स्यात्तथा शून्यता एवमसत्कृतोऽसि तन्मर्क-मिति योजनामहीहृत्याह— तच्छब्द इति । क्षमा कारयित-व्येत्यत्रापरिमितार्थं हेतुनाह— अप्रमेयमिति ॥ ४२ ॥

३ रा. भा.— तवानन्तवीर्यत्वामितविक्रमत्वसर्वान्तरात्मत्वस्रष्टृत्वादिषु यो महिमा, तमिममजानता मया प्रमादान्मोहात्प्रणयेन चिरपरिचयेन वा सखेति मम वयस्य इति मत्वा हे कृष्ण ! हे यादव ! हे सखे ! इति त्वपि प्रसन्नं विनयापेतं यदुक्तं ; यच्च परिहामार्थं सर्वदेवं सत्कारार्हस्त्वमसत्कृतोऽसि; विहारशय्यासनभोजनेषु च सहकृतेष्वेकान्ते वा ममक्षं वा यदसत्कृतोऽसि; तत्सर्वं त्वामप्रमेयमहं क्षामये ॥ ४१ ॥ ४२ ॥

४ चे. ता. चं.— इदंशब्दविशेषणमहिमसम्प्र- प्रकृतमहि-
माववादीत्यभिप्रायमाह— अनन्तवीर्यत्वामितविक्रमत्वे-

र्यादि । प्रमादान्मोहात्प्रणयेन 'अजानता' इत्यनेन वीरर-
क्यात् सजातीयत्वप्रमपदत्वमभिप्रेत्य प्रमादान्मोहादित्यु-

मूळप्रसिद्धिप्रयायकेन यादवेति नाम्ना न कश्चिदपि विख्यातदिव्यानुभावस्य भवता शम्भोर्षेणं साम्प्रतम्, परमनवधानोचया इवै बुधः । अतस्तन्मनाप्यते । एवं हे सखेति सम्बुद्धौ हेतुः प्रणयेनेति । सख इति च्युतसंस्कारम् । प्रणयेन च्युतगन्धामपि शम्भोर्षेणं प्रयुज्यते प्रायशो लोके यथा तिष्ठेति । न चैतच्छिष्टानुमतम् । स्वोच्छ्रयविषये च नितान्तमनुचितमिति तदपि क्षमा-
शम्भोर्षेणं इति व्याख्यातव्यम् । एवं च सविभोयः परिहृतो भवति, 'यथासद्व्यं क्रमेणैव कर्मिणाणामनन्य' ॥ (उ. नं. १०८)
इति लक्ष्मिणो यथासह्यपालङ्कारश्च सिध्यतीति ध्येयं सुपीभि ।
— अविगीता ।

१ 'तत्समक्षं' इत्यत्र तच्छब्देन सुदिष्ट्याः पूर्वश्लोकमुचिता उदायः परामृश्यन्ते । स एव गमनं तत्समक्षमिति वा ।
'तदाप्यहं धीशुवतामसिद्धिम् ।' (उ. वं. १११) 'सोऽहं न तत्पूर्वमवगमेनेति' (उ. वं. १११८) इत्यादिवत् । शानये
इति 'शम्भु' शब्दे' (धा. पा. ४१००) इत्यस्मात्सिद्धिर्वाह । अच्युताप्रमेयविशेषणोभित्प्रादानाह वामनः—

अच्युता महिषः स्वावदन्ते प्रारता जनाः । न तथा ज्ञातु भगवानैश्वर्ययुतिमयुते ॥
असत्कृतासत्कृतेष्वेवमेव न सहेतुः तत् । अच्युतोऽयमभोजनार्थं सोऽहं त्वमित्युक्तिम् ॥
अत्रिक्रमा च मानादिपरिच्छिन्नस्य ददते । प्रनात्तरीत्यन्य सा इयं सम्भवत्यपि ॥
तेषोऽप्यवनेन वल्लभ्यसि विहाससि । सरोतेषु त्विषां पशुः का नाम स्यादसत्कृता ? ॥
येऽऽ त्वनुचिना वृषदे स्वोया इत्यावते इति । क्षमापदत्वान् 'पथः सामिश्रायं विस्तेयत् ॥ इति ।

कम् । सखेति शुद्धित्वस्वरस्यात्प्रीतिवाचिनापि प्रणयशब्देन तदौपयिकचिरपरिचयोपचारो युक्त इत्याशयेनाह प्रणयेन निरपग्न्येनेति "सयुधा सगया" [कृत्सं. २।३।१७।१ गु ठ ३।१ श्रे ठ. ४।६] इति ध्रुतिप्रतिपत्तिसिद्धयुद्धेर्माहा-दिजन्मत्वात्प्रणयेन 'सखेति म ग' इत्येतैर्लौकिकव्यस्वरव्युद्धि-परमित्याशयेनाह मम वयस्य इति मत्वेति । ' हे कृष्ण ! ' इत्यादिक प्रमभोक्त्याकारसमर्पकमित्याशयेनान्वयं दर्शयन्

प्रकृतोन्नतविनयाभावपरत्नमाह हे कृष्णोत्यादि । ' यव ' इत्यत्र चशब्दाभिप्रेतासत्कारबहुत्वसिद्धयर्थे 'यद्गसत्कृतोऽसि' इत्यस्यास्यया वाक्यभेदमद्गीकृत्य अर्थमाह यत्र परिहासार्थं मित्यादिना । तत एव 'तत्सर्वम्' इति तस्य बहुत्वमुच्यते । परिहासार्थमप्यसत्कारो महद्विषयेऽपराध एवेत्यभिप्रायेण मन्व-मनुष्याक्षितार्थमाह सर्वदेव सत्कारार्हस्त्वमिति । एकवच-फलितोक्तिः एकान्त इति ॥ ४१ ॥ ४२ ॥

५ आ. मा. भा.— ॥ ४१ ॥ एकस्त्वमेव कारयिता, नान्योऽस्त्यथापि ॥ ४२ ॥

६ ज. प्र. दी.— ॥ ४१ ॥ एकः परोक्ष इति हिंष्टे व्याख्यानमिति ज्ञापयितुं तदर्थमन्वयं च दर्शयति—एक इति । आयाक्षरप्रद्वेणेन एवशब्दः 'एकस्य योतक' । कशब्दः

कारयित्वस्योतकः । अन्तर्गात्प्रत्ययार्थात्करोतेऽः । अथापि एव असत्कारानर्होऽप्यसत्कृतोऽसि ॥ ४१ ॥

७ ह. पै. भा.— सखेति । प्रसभम् । तथा हे सखेत्यत्र परलोपो द्रष्टव्यः । तवेदं तवैम-मित्यर्थः ॥ ४१ ॥ यदिति । विहारः क्रीडा । एकोऽमहायो बहुजनप्रत्यक्षं क्षामये प्रसादये ॥ ४२ ॥

८ घं. घ्र. गि.— इदं नमस्कृत्यापराधे क्षमापयति चतुर्भिः—सखेतीति । तवेदं विश्वरूपं तथा महिमानं सर्व-पारणवसर्वात्मकत्वादिभिरूपैरर्थै च अजानता मया प्रमादात् मोहात्प्रणयेन निरपग्न्येनेन च सखेति वयस्य इति सत्त्वा ' हे कृष्ण ! हे यादव ! हे सखे ! ' इति प्रसभ विनयापेतं यदुक्तम् । हे सखेतीश्वरेकारलोपच्छान्दसः । यत्र परिहासार्थं सर्वदेवसत्कारार्हस्त्वमसत्कृतोऽसि मया परिभूतोऽसि । किंवि-पये ? विहारशय्यासनभोजनेषु सद्गृहेषु विपये । तथा एव सर्वास्त्विहाय रहसि, अथवा तत्समक्षं तेषा सखीना

परिहसतो व्रतः, यत् असत्कृतोऽसि, हे अच्युत ! तसर्व-मपराधजातं त्वामहं क्षामये क्षमापयामि । 'अच्युत' इत्यनेन आश्रितवाससत्यादिकल्पणागुणगणनिधिना नित्यमप्रच्युतेन भवता मयापराधाः क्षाम्यन्त एव ; परन्तु मयाऽनुचितमाच-रितमिति परितप्यत इति दर्शितम् । ननु किं त्वयाऽनुचितमा-चरितम् ? पितृष्वच्छतमवयस्य मातुलतनयेन सह परिहासगोष्ठ्या-लोकसिद्धत्वादिवाशङ्क्य विनयेपयति—अप्रमेयं त्वामिति । अचिन्त्यप्रभावमित्यर्थः ॥ ४१ ॥ ४२ ॥

९ व० त० दी०— अक्षरैश्चर्यादिगुणमहिमानं परमं तं दृष्ट्वा क्षमापयति सखेति । तव महिमानं बलौकिक-माहात्म्यश्रियं अतिशयेनाजानता मया यदुक्तं हे यादव ! हे सखेति तत्क्षामये त्वामित्यभिमेणान्वयः ॥ ४१ ॥ किञ्च तामसकृमसु मृगयाविहारादिषु स्थितं त्वां समोगुणयुक्तं पूर्वं ज्ञात्वा मया यदसत्कृतोऽसि तदप्येकोऽहं त्वा साम्प्रते क्षमां कारयामि ॥ ४२ ॥

१० पु. अ. त.— एवं नमस्कृत्य पूर्वाज्ञानापराधान् क्षमापयति—सखेति द्वयेन । मया तव इदं पुण्योत्तमयेन सर्वेभ्योपारमकरूपं महिमानमजानता प्रमादाद्भवधानतया प्रणयेन कोहेन वाऽपि प्रमथं बलाकारेण अज्ञानेन योजनार्थं हे कृष्ण ! इति नामत्वेन, न तु सदात्मकत्वेन, हे यादव ! इति तत्कृत्यत्वेन, न तु तदुद्धारार्थमकृतत्वेन; हे सखेति मित्रत्वेन लौकिकशुद्धा, न तु परमात्मत्वेन यदुक्तम् ॥ ४१ ॥ च पुनः । सखेति मत्वा भवहामार्थं सिध्यावादादिभिः एकः

केचलो मा विहाय विहारान्दिकं करोपीत्यादिभिः । अपवा-मत्समक्षं विहारे श्रुतमृगयादिषु स्वजनत्वप्रभावता, शय्यायां सहशयनेन, आसने सहोपवेशने, भोजने सहसुभ्रता, इत्यादि-यत् असत्कृतोऽसि अवमानितोऽसि हे अच्युत च्युतिरहित । स्वाङ्गीकृतपरिपालकः । अहं त्वामप्रमेयं प्रमातुमयोग्यं तत्सर्वं क्षामये क्षमा कारयामि । अप्रमेयत्वेनाऽज्ञानजापराधनिवृत्तिः सूचिता ॥ ४२ ॥

११ नी० मा० दी०— एवं स्तुत्वा स्वापराधान् क्षमापयति—सखेतीति । ' अयं मम सरा ' इति प्रत्वा प्रसभं स्तोत्रपाविष्करणपूर्वकं यन्मया सक्तं ' हे कृष्ण ! हे यादव ! हे सखे ! ' इति । इति शब्देन सन्निभार्थः । तुव उक्तं तवेदमेवंविधं महिमानं माहात्म्यं अजानता कदाचित्प्रमादाद्विचक्षेपात् कदाचित्प्रणयेन कोहेन च ॥ ४१ ॥ तथा यत्र अथशस्त्रार्थं विहारानिष्वसत्कृतोऽसि परिभूतोऽसि । एको वा सखीनां निवोगकाले वा तत्समक्षं सन्निजनसमक्षं वाऽप्रच्युतोऽसि तत्क्षामये क्षमापये, यतस्त्वमप्रमेयोऽचिन्त्यस्वभावः कदाप्यपरः । यतः शत्रुभ्योऽपि शिशुपालादिभ्य इक्ष्मां गन्धि दत्तवानसीत्यर्थं ॥ ४२ ॥

पिताऽसि लोकस्य चराचस्य त्वमस्य पूज्यश्च गुरुर्गरीयान् ।

न त्वत्समोऽस्त्यभ्यधिकः कुतोऽन्यो लोकत्रयेऽप्यप्रतिमप्रभावः ॥ ४३ ॥

१ शां. भा.— यतस्त्वम्—पिताऽसि जनयिताऽसि लोकस्य, प्राणिजातस्य चराचरस्य स्थावर-जङ्गमस्य; न केवलं त्वमस्य जगतः पिता, पूज्यश्च पूजार्हः, यतो गुरुर्गरीयान्गुस्तरः । कस्माद्गुस्तरस्त्वं ? इत्याह— न च त्वत्समस्त्वत्तुल्योऽन्योऽस्ति । न हीश्वरद्वयं सम्भवत्यनेकेश्वरत्वे व्यवहारानुपपत्तेः । त्वत्सम एव तावदन्यो न सम्भवति, कुत एवान्योऽभ्यधिकः स्यात् ? लोकत्रयेऽपि सर्वस्मिन् ? अप्रतिमप्रभावः । प्रति-मीयते यथा सा प्रतिमा, न विद्यते प्रतिमा यस्य तत्र प्रभावस्य स त्वमप्रतिमप्रभावः, हेऽप्रतिमप्रभावः । निरतिशयप्रभाव इत्यर्थः ॥ ४३ ॥

२ आ. शां. व्या.— गुणाधिभ्याम् पूजार्हत्वं, धर्माधिर्मा-त्मज्ञानसम्प्रादायप्रवर्तकत्वेन शिक्षयितृत्वाद्गुरुत्वं, गुरुणामपि सुतादीनां गुरुत्वाद्गरीयस्त्वं तदेव प्रश्नद्वारा साधयति—कस्मा-दिति । ईश्वरान्तरं तुल्यं भविष्यतीत्याशङ्क्याऽऽह— न हीति । ईश्वरभेदे प्रत्येकं स्वातन्त्र्यात्तदेवमत्ये हेत्वभावात् ।

नामस्तित्वे चैकस्य शिक्षायामन्यस्य सच्चिदीयांसम्भवत्प्रवृत्तार-लोपाद्युक्तमीश्वरानामात्मवित्त्वर्थः । अभ्यधिकसत्त्वं हेतुतिक्रान्या-येन दर्शयति—त्वत्सम इति । तत्र हेतुमवतार्य व्याक-रोति—अप्रतिमेत्यादिना ॥ ४३ ॥

३ रा. भा.— पितेति । अप्रतिमप्रभावः ! त्वमस्य सर्वस्य चराचरस्य लोकस्य पिताऽसि, अस्य लोकस्य गुरुश्चासि, अतस्त्वमस्य लोकस्य गरीयान् पूज्यतमः ; न त्वत्समोऽस्त्यभ्यधिकः, कुतोऽन्यो लोकत्रयेऽपि त्वदन्यः कारुण्यादिना केनापि गुणेन न त्वत्समोऽस्ति, कुतोऽभ्यधिकः ? ॥ ४३ ॥

४ धे. ता. चं.— त्वया धामणे कृतेऽपि क्षमेऽहमिति केन निमित्तम् ? मदन्य कथिदाभीयतामिति भगवदभिप्राय-सुनीय तदुत्तरत्वेन हेतुफलभावेन प्रवृत्ते श्लोकद्वये प्रथम-श्लोकस्यविशेषणान्यप्रतिमप्रभावत्वेनोपादान्तीत्यभिप्रायेण अ-प्रतिमप्रभावेति प्रथममुक्तम् । पितृगुरुपूज्यशब्दानां सम्ब-न्धिसाधकत्वेन लोकेश्वरस्य सर्वत्रान्वयमाह अस्य लो-कस्य पिताऽसीत्यादिना । निरुपाधिकपितृत्वगुरुत्वे पूज्यतमत्वेहेतुरित्यभिप्रायेण अत इति । पूज्यत्वे गरीयस्त्वमन-वच्छिन्नप्रमिति ज्ञापनाय प्रकृतं 'न त्वत्समोऽस्ति' इति शब्दं व्याख्यास्यन् प्रयोजनान्तरात्सर्वत्रान्वयशब्दस्या-शान्भवमाह लोकत्रयेऽपि त्वदन्य इति । अत्र लोकत्रय-शब्देन इतकमकृतकं कृतवाक्यकमित्युक्तलोकेश्वरं वा, लोक्यते-ऽनेन प्रमाणान्तरप्राप्तार्थं इति व्युत्पत्त्या वेदनर्थं वा विवक्षितम् । साम्प्रस्य भेदव्यतिरेकत्वात्, 'न त्वत्समोऽस्ति' इत्यनेनैव अन्यस्मिन् भगवन्त्याम्न्यनिषे-जलाभादस्यपदानर्थक्यं इत्याशङ्क्यपरिहाराय 'अन्यस्त्वन्समो नास्ति, त्वमेव तत्र समः' इत्यर्थनामार्थं 'त्वदन्यः' इत्युद्देश्यसमर्पकत्वेनान्यशब्दस्यान्वय उक्तः । तेन

कार्यत्वकर्मव्यवस्थादिना भगवद्व्यवत्वेन प्रसिद्धानां विधित्वा-दीनां "हिरण्यगर्भं समवर्ततामे" [ऋक्सं. ८।७।३।१ वा.सं. २०।१०।१०।१४] "अत्रस्य नामाकथ्येकमर्पितं" [यजु-४।६।२] "यदा तमस्तत दिवा न रात्रिर्न सत चावच्छिन्न एव केवल" [श्वे. उ. ४।१०८] इत्यादिषु तत्तद्वाचिषान्दध्रवणेन कारुण्यत्वादिना भगवत्साम्याभावात्प्रतीतावपि 'आकाशस्तद्विज्ञात्' [म. सू. १।१।२२] 'प्राणस्तथागुणमात्' [म. सू. १।१।२८] 'शास्त्राष्टया त्पदेशो वामदेववत्' [म. सू. १।१।३०] 'साशास्त्रस्यविरोधं वैमिनिः' [म. सू. १।२।२८] इत्यादि-न्यायादुरोधेन "एष सर्वभूतान्तरात्तत्साप्यहत्वात्पाम्ना दिव्यो देव एको नारायणः" [सुबाले. ७] "एषो ह वै नारायण आसीन्न त्रया नेशानः" [महो. १।१] इत्यादिभूतिसिद्धसर्वा-न्तरात्साम्याहत्वात्पाम्नादिविशिष्टभगवदगुणधारणसंप्रतिपादक-वाक्यस्यहिरण्यगर्भं जप्तितादिशब्दानां भगवत्परतया न तेषां भगवन्त्याम्न्यगन्धोऽपीति लभ्यते । केनापि गुणेनेति—विद्युत् गच्छत्साम्यगुणेर्गणकारणत्वमोक्षप्रदत्वादिना चेति भावः । अ-नेन साम्यैक्योतीर्णव्यवस्थान्तरत्वेपक्षा निरन्तरा वेदितव्या ॥ ४३ ॥

५ आ. मा. भा.— ॥ ४३ ॥

६ ज. प्र. दी.— ॥ ४३ ॥

७ ह. पै. भा.— ॥ ४३ ॥

८ छं. प्र. गि — एतदेव विश्वव्याह—पिताऽसीति । त्वमस्य चराचरस्य लोकस्य पिताऽसि; तथा अन्य लोकस्य

पूज्यधामि; तथा गुण साधोपदेशा; तथा गुणै स्वस्वत-कर्मणा च गरीयान् भेद्यतोऽपि । अत्र च विश्वव्यादिषु चतुर्ध-

कैकमेव समत्तिविभासप्रणामार्हताप्रयोजनम्, विमुक्त चत्वा
र्यप्येकत्र स्थितानि । तादृशे स्थिति परिहासमसत्कार च पुन्यमो
हतो 'हा हतोऽह' इत्यर्थे । किञ्च परिहासगोष्ठी समानयोरेव

लोकै भवति ; न हि निरममान्यधिकस्य परमेभ्यस्य तवाह
यवान समान इत्यभिप्रेत्याह— न त्यग्यम इति ॥ ४३ ॥

९ व० त० दी०— पिताऽसीति । पूज्यो गुरुश्चेति सात्त्विकोऽधममेधे राज्ञ्ये च विदितस्त्व सात्त्विकधर्माणां
त्वयि निरूपितत्वात्तयाभूत् त्वा जानन् क्षमापयेऽर्हं प्राकृत ॥ ४३ ॥

१० पु. अ. त — क्षमापने सन्यन्धस्यावश्यवत्त्वावाह—
पितेति । अस्य चराचरस्य स्थानरजहमात्मकस्य प्राङ्गण
क्षत्रिययोर्वा पिता ऋषादह, च पुन गरीषान् पूज्य देवोत्तम
तद्ग्रा गुरु त्वमसि । तर्हि त्वत्समो भविष्यतीति नेत्याह ।

हे अप्रतिमप्रभाव उपमात्तद्विज्ञानवान् ! लोकत्रये अन्यस्वस्य
मोऽपि नास्ति, कुतोऽभ्यधिको भवेत् येन त्व त्वस्य
स्या १ ॥ ४३ ॥

११ नी० भा० दी०— अप्रमेयत्वमेवाह— पिताऽसीति । यतस्त्वमस्माक पिताऽसि, अतोऽस्माभि शिशुभि
कृता अपराधास्त्वया क्षन्तव्या एवेति भावः ॥ ४३ ॥

तस्मात्प्रणम्य प्रणिधाय कायं प्रसादये त्वामहमीशमीड्यम् ।

पितेव पुत्रस्य सखेव सख्युः प्रियः प्रियायाऽर्हसि देव सोढुम् ॥ ४४ ॥

१ शां. भा.— यत एवम्—तस्मात्प्रणम्य नमस्कृत्य, प्रणिधाय प्रकंपेण नीचैर्धृत्वा कायं शरीरं,
प्रसादये प्रसादं कारये त्वामहमीशमीशितारमीड्यं स्तुत्यम् । त्वं पुनः पुत्रस्यापराधं पिता यथा क्षमते सर्वं,
सखेव च सख्युरपराधं, यथा वा प्रियाया अपराधं प्रियः क्षमते, एवमर्हसि हे देव ! सोढुं प्रसहितं
क्षन्तुमित्यर्थः ॥ ४४ ॥

२ आ. शा. द्या — निरतिशयप्रभाव हेतुकृत्याप्रति- प्रिय इव प्रियाया इतीवकारोऽनुपपद्यते । प्रियायाऽर्हसीति
नेत्यादिना प्रसादये प्रणामपूर्वकं त्वामित्याह— यत इति । च्छान्दस सन्धि । क्षन्तुं मदपराधजातमिति शेष ॥ ४४ ॥
प्रसादानानन्तर भगवता कर्तव्यं प्रार्थयते—त्वं पुनरिति ।

३ रा. भा.— तस्मादिति । यस्मात् त्वं सर्वस्य पिता, पूज्यतमो गुरुश्च, कारुण्यादिगुणैश्च सर्वोधि-
कोऽसि; तस्मात् त्वामीशमीड्यं प्रणम्य प्रणिधाय च कायं प्रसादये; यथा कृतापराधस्यापि पुत्रस्य यथा च

१ मम प्रिय त्व प्रियाया प्रियस्य । 'सात्त्विकि कौरवेयाय खड्गेनापाहरच्छिर १' (म भा ७।१४३।१४) इतिवच्छ
ध्रुवं चतुर्था । ममेति यावत् । 'प्रियस्तेऽह महाबाहो । प्रियोऽसि मे धनञ्जय ॥ १' (ह वं २।११।१८) 'न हि दारा न
मिनाणि ज्ञातयो न च वान्यवा । कश्चिदन्य प्रियतर कुन्तीपुत्रान्ममाहुर्जात ॥ यस्त द्वेष्टि स मां द्वेष्टि यस्त चातु स
मामतु । इति सङ्कल्प्यता सुदया शरीरार्द्धं ममात्तुन ॥ (म भा ७।७९।२६ ३३) शैलोक्यराज्याद्यतिक्रान्नेन्यत्सुदुर्लभम् ।
नेच्छेय सात्वताहं तद्विना पापं धनञ्जयम् ॥' (म भा ७।१८२।४४) इत्यादौ भावतैवाहुर्जनस्य प्रियत्वं तत्र तत्रोक्तम्, अत
समुच्चितैव तस्मात्प्रित्वा 'सखेति मत्वा' इत्याद्यनुसूतमपराधजात सोढुमर्हसीति तस्य प्रार्थना । एवमत्रोपमाद्वयमेव विवक्षि-
तम्, प्रिय प्रियाया इवेति तुल्योपमाभ्युपगमे त्विवसाब्दाभ्याहारकृता, सन्धिदोषश्च स्पष्ट एव । किञ्च—'सखेति मत्वा'
'पितासि' इति समानतरमेनेच्छौ सखिपितरावेकोभौ बुद्धिसन्निहि गणिति तयोरेषोपमानीकरण स्वाभाविकं भवति, नाप्रस्तुताया
प्रियाया । तथा 'शय्यासनान्विद्धत्यनभोजनादिष्वैक्याद्द्वयस्य ऋतवानिति विप्रलम्ब । सख्यु सखेव पितृवत्तनयस्य सर्वं सर्वे
मदान्महितया कुमतेरप मे ॥' (१।१।१९) इति समानविषयक भागवतमप्युक्तार्थ एव सबद्धीति न किञ्चिदसमञ्जसम् ।
नव्यतरास्तु— प्रिय पिता पुत्रस्य प्रियायेव, प्रिय सखा सख्यु प्रियायेवेत्यन्वयन्ति । तत्र तादृश्यं चतुर्था । अन्ये-
'प्रियाया इति छिरवा या प्रिया तस्या इवेत्यर्थापयन्ति । वस्तुतस्तत्र 'सखेति मत्वा' (१।१।१९) इत्युक्तादुरोधेनोपमाद्वयमेव
विवक्षितम् । तथा हि यत्तव मतिमान्मत्तज्जना पञ्चाशत्तव = त्वत्सख्युः सखेव, यत्प्रमादादुक्तम्, तत्सख्यु सखेव, यद्य प्रणये
पुनस्यातिक्रम पिता, सख्युरवकथाननिमित्तमवमा
ः।दिभिराहतोऽर्ह एव सन्दर्भस्वरसादुपगुणो वक्ष्यमिम
तन्त्यत्र सद्दयहृदयमेव प्रमाणमित्यल पञ्चितेन ।
—अचिगीता ।

सख्युः प्रणामपूर्वकं प्रार्थितः पिता सखा वा प्रसीदति; तथा त्वं परमकारुणिकः प्रियः प्रियाय मे सर्वं सोढुमर्हसि ॥ ४४ ॥

४ वे. ता. सं.— 'तस्मान्' इति पूर्वकोक्तनिरुपाधिक-
पितृत्वपूज्यतमत्वगुणत्वादिर्क हेतुत्वेन पराश्रयार्थित्याभिप्रायेणाह
यस्मात्सर्वं सर्वस्य पितृत्वादिना । 'प्रणम्य' इति प्रदत्तगु-
ण्यते, पूर्वोक्तपितृत्वादिपरामर्शना 'तस्मान्' इत्यनेन 'अहम्'
इत्यनेन चातुकृत्यसङ्ख्यापदानि सूचितानि । 'प्रणिधाय

कायम्' इत्यनेन "यद्धि मनसा व्यापयति" [यजुः ६।१।७]
इत्युक्तीत्या करणपूर्तिः सूचिता । प्रणम्य प्रसादये प्रसादाय
प्रणामाभीत्यर्थः । 'प्रसादये, सोढुम्' इत्याभ्यामर्थसिद्धं वदन्
दृष्टान्तशान्तिरुच्योः साधर्म्यमुपपादयति यथा कुनापराध-
स्यापीत्यादिना ॥ ४४ ॥

५ आ. मा. भा.— ॥ ४४ ॥

६ अ. प्र. दी.— ॥ ४४ ॥

७ ह. पै. भा.— तस्मादिति । प्रणिधाय
चारान् ॥ ४४ ॥

प्रकरणेण नीचैर्दण्डभूमौ कार्यं निपात्य । सोढुमप-

८ वे. प्र. मि.— यस्मादेवमयन्तापराधी, तस्मान् कार्यं
प्रणिधाय प्रकरणेण नीचैर्दण्डे, दण्डवद्भुवि पतितेति यावत् ।
प्रणम्य नमस्कृत्य ईदृशं सख्योक्तस्तुत्यम्, ईदं सर्वलोकनिय-

न्ताश्रय । भवेत् परिहान्यावहृत्ययुक्तम् । त्वामहमपराधी प्रसा-
दयं । अतो हे देव । पितरं पुत्रस्यापराधं, सख्येन सख्युःपराधं,
प्रिय इत्येवं प्रियाय मे ? त सर्वं सोढुमर्हसि ॥ ४४ ॥

९ व० त० दी०— यस्मादेवं, तस्मादिति । त्वामीशं सर्वेषां राजानं नियन्तारं गजोभावमाश्रितं भक्तवा-
त्सल्येन सारथ्ये कर्मणि स्थितं प्रणम्य प्रसादये । त्वं च पितरं पुत्रस्य, सख्येन सख्युः,
प्रिय इव प्रियाय सर्वं
सोढुमर्हसि ॥ ४४ ॥

प्रसादये प्रसादायामि । हे देव जगन्पुत्र ! त्वं पूर्वोक्तान्
ममापराधान् सोढुम् अर्हसि । क इव ? पुत्रस्य पितरं
सख्युर्मित्रस्य सखा इव, प्रियायाः प्रीतियोगायाः प्रियाः
प्रिय इव ॥ ४४ ॥

१० पु. अ. त.— यतः सर्वेषां पिता गुण पूज्यश्च स्वमे-
वात्मो ममापि सर्वं त्वमेवेति मद्रुपराधं क्षन्तुमर्हसीति
विज्ञापयति— तस्मादिति । तस्मात्कारणात् अहं त्वां ईदं
मयं ईदं स्तुत्यं कार्यं प्रणिधाय दण्डवत् पतित्वा प्रणम्य नत्वा

प्रसादये प्रसादायामि । हे देव जगन्पुत्र ! त्वं पूर्वोक्तान्
ममापराधान् सोढुम् अर्हसि । क इव ? पुत्रस्य पितरं
सख्युर्मित्रस्य सखा इव, प्रियायाः प्रीतियोगायाः प्रियाः
प्रिय इव ॥ ४४ ॥

११ नो० भा० दी०— एतदेवाह— तस्मादिति । यस्मात्त्वं पिता गुरुश्च तस्मात्कार्यं शरीरं प्रणिधाय भूमौ
क्षत्वा दण्डवत्प्रणम्य त्वां प्रसादये । ईदृशं स्तुत्यम् । स्पष्टमन्यत् ॥ ४४ ॥

प्रसादये प्रसादायामि । हे देव जगन्पुत्र ! त्वं पूर्वोक्तान्
ममापराधान् सोढुम् अर्हसि । क इव ? पुत्रस्य पितरं
सख्युर्मित्रस्य सखा इव, प्रियायाः प्रीतियोगायाः प्रियाः
प्रिय इव ॥ ४४ ॥

अदृष्टपूर्वं हृषितोऽस्मि दृष्ट्वा भयेन च प्रव्यथितं मनो मे ।

तदेव मे दर्शय देव ! रूपं प्रसीद देवेश ! जगन्निवास ! ॥ ४५ ॥

किरीटिनं गदिनं चक्रहस्तमिच्छामि त्वां द्रष्टुमहं तथैव ।

तेनैव रूपेण चतुर्भुजेन सहस्रबाहो ! भव विश्वमूर्ते ! ॥ ४६ ॥

१ शां. भा.— अदृष्टपूर्वमिति । अदृष्टपूर्वं न कदाचिदपि दृष्टपूर्वमिदं विश्वरूपं तत्र मया ज्ञेयं,
तदहं दृष्ट्वा हृषितोऽस्मि; भयेन च प्रव्यथितं मनो मे, अतस्तदेव मे मम दर्शय हे देव ! रूपं यन्मन्त्रयम् ।
प्रसीद देवेश ! जगन्निवास जगतो निवासो जगन्निवासः, हे जगन्निवास ! ॥ ४५ ॥ किरीटिनमिति । किरी-
टिनं किरीटयन्तं, तथा गदिनं गदानन्तं, चक्रहस्तमिच्छामि त्वां प्रार्थय त्वां द्रष्टुमहं; तथैव पूर्वमदित्यर्थः ।
एत एवं तस्मात्तेनैव रूपेण वसुदेनपुत्ररूपेण चतुर्भुजेन हे सहस्रबाहो ! वास्तव्यानिरेन विश्वरूपेण मत्र
हे विश्वमूर्ते ! उपमंहस्य विश्वरूपं, तेनैव रूपेण वसुदेनपुत्ररूपेण मनेत्यर्थः ॥ ४६ ॥

१ वसुदेनस्यो. धीरुत्पत्त्यं चतुर्भुजेन त्वाभाविकं रूपमिति भगवत्प्रादसात्प्रादादीनामभिप्रायः । मन्त्रे तु प्रादनात्पुत्र-
रुपायां द्विभुजेन तद्वच रूपमिति मन्यन्ते । तं वायं 'वसुभुजं' इति । 'इति शिरसाः' इत्यादिना । तद्वच वसुभुजस्य मन्त्र-
रुपायां तद्वचः सविमर्शम् ।
— अविगीता ।

२ आ. शां. व्या.— हेतुकिपूर्वकं विश्वरूपसंहारं प्राथं-
यते— अदृष्टेति । हृषितो हृष्टस्तु इति यावत् । भयेन तद्धेतु-
विच्छेदार्थेनेत्यर्थः ॥ ४५ ॥ 'तदेव दर्शय' इत्युक्तं, किं तत् ?
इत्यपेक्षायामाह— किरीटिनमिति । चक्रं हस्ते यस्य

तमिति व्युत्पत्तिं गृहीत्वाऽऽह— चक्रेति । मदीयेच्छा फल-
पर्यन्ता कर्तव्येत्याह— यत् इति । चतुर्भुजत्वे कथं सहस्रबा-
हुत्वं ? तत्राऽऽह— धार्तामानिकेनेति । सति विश्वरूपे कथं
पूर्वरूपमाक्तं ? तत्राऽऽह— उपसंहृत्येति ॥ ४६ ॥

३ रा. भा.— अदृष्टपूर्वमत्यद्भुतमत्युग्रं च तव रूपं दृष्ट्वा हृषितोऽस्मि; प्रीतोऽस्मि; भयेन प्रव्यथितं
च मे मनः; अतस्तदेव तव सुप्रसन्नं रूपं मे दर्शय; प्रसीद देवेश ! जगन्निवास ! मयि प्रसादं कुरु; देवानां
ब्रह्मादीनामपीश निखिलजगदाश्रयभूत ! ॥ ४५ ॥ तथैव पूर्ववत् किरीटिनं गदिनं चक्रहस्तं त्वां द्रष्टुमि-
च्छामि; अतस्तेनैव पूर्वसिद्धेन चतुर्भुजेन रूपेण युक्तो भव; सहस्रबाहो ! विश्वभूत ! इदानीं सहस्रबाहुत्वेन
विश्वशरीरत्वेन दृश्यमानरूपस्त्वं तेनैव रूपेण युक्तो भवेत्यर्थः ॥ ४६ ॥

४ वे. ता. चं.— विचित्रस्यादृष्टपूर्वस्यैवाश्रयविषयत्व-
दर्शनात् 'अदृष्टपूर्वम्' इत्यनेन फलितमाह— अत्यद्भुतमिति ।
'भयेन च प्रव्यथितं मनो मे' इत्यनेनाक्षितं 'आख्याहि
मे को भवानुरूपम्' [११।३१] इत्यत्रोक्तं विशेषणमाह
अत्युग्रं चेति । 'भयेन च' इत्यत्र चक्रवदस्य निष्प्रयोजन-
त्वाद्भुक्तव्याहोत्स्वन्तरसमुच्चयार्थत्वमयुक्तमित्युक्तप्रतीतिमुच्चया-
र्थत्वमभिप्रेत्य व्यथितान्वयमाह प्रव्यथितं च मे मन
इति । पूर्वाधोषस्य व्यथासहितप्रीतिजनकत्वस्योत्तरार्थाधिक्येहेतु-
त्वमभिप्रेत्याह अत इति । तच्छब्दस्य पूर्वप्रसिद्धाकारपराम-
र्शित्वेन तदभिप्रेताकारमाह सुप्रसन्नमिति । अनेन केवल-
प्रीतिहेतुत्व सूचितम् । प्रपन्नस्य रक्षणमन्वय कार्यमित्यभिप्रायेण
मे दर्शयेत्युक्तम् । 'देव ! 'देवता' इति सम्बोधनद्वयेन 'तमी-
श्रानां परमं महेश्वर तं देवताता परमं च देवतम्' [श्र. उ.

६।७] इति धृत्यधोऽभिप्रेत इत्याशयेन— देवानां ब्रह्मा-
दीनामपीशेत्युक्तम् । दृश्यमानरूपस्य 'तत्रैकस्य जगत्कर्म
प्रविभक्तमनेकधा' [११।१३] इति जगदाश्रयत्वेन दृश्यमानत्वात्
'जगन्निवास !' इत्यनेन तदुच्यते इत्यभिप्रायमाह— जगदा-
श्रयभूतेति ॥ ४५ ॥ 'तथैव' इत्यस्य पूर्व जगदाश्रयमर्थभूतं
रूपं दृष्टमिच्छन् तथैव पूर्वरूपं द्रष्टुमिच्छामीत्यर्थप्रमं व्युत्पन्न-
अतीतावस्थाविशिष्टस्य कथं प्रदर्शनं ? इति सद्यः चार्थात्पदिदत्त
अन्वयभेदेन तद्व्याचष्टे— तथैव पूर्ववत्किरीटिनमिति ।
पूर्वदृष्टजगतीयमेव द्रष्टुमिच्छामीत्यर्थः । 'रूपेण' इत्यत्र तृती-
यायाः करणार्थत्वास्मत्प्रवात् रूपेण युक्तो भवेत्युक्तम् । सहस्र
बाहुदृश्यभूतविशिष्टस्य चतुर्भुजस्वरूपकत्वास्मत्प्रवर्तमानेन
परिहरति इदानीमिति ॥ ४६ ॥

५ आ. मा. भा.— ॥ ४५ ॥ ४६ ॥

६ अ. प्र. दी.— ॥ ४५ ॥ ४६ ॥

७ ह. पै. भा.— अदृष्टेति । हृषितो हृष्टरोमा ॥ ४५ ॥ यथा पूर्वं दृष्टवानहं तथैव संयुक्तो भर ॥ ४६ ॥

८ वे. अ. गि.— एवं क्षमाप्य विश्वरूपसंहारं प्राथं-
यते— अदृष्टपूर्वमिति । पूर्वमदृष्टमदृष्टपूर्वमावद्भुतमत्युग्रं च
तव रूपं दृष्ट्वा हृषितो हृष्टरोमाऽस्मि, सन्मुखोऽस्मीति वा । तथा
भयेन च मे मनः प्रव्यथितं ध्यातुर्लक्षितम् । अतः तदेव प्रार्थान-
मेव रूपं मे दर्शय, इदं रूपसंहार । पश्चकस्या नियोजनप्रारंभः
पुनरपराधमात्रस्य क्षमापयित्वाह— प्रसीदेति । विश्वरूपोप-
संहारेण प्रार्थानरूपप्रदर्शनरूपं प्रसादं कुरु । 'देवेश ! जग-
न्निवास !' इत्यनेन नियोजनोपयोग्यत्वं दर्शितम् ॥ ४५ ॥
'तदेव रूपम्' [११।३१] इत्युक्तमेव विश्लेषि—

किरीटिनमिति । किरीटिनं गदिनं चक्रहस्तं च त्वामह
द्रष्टुमिच्छामि । ननु पश्यस्येव किरीटादिमन्तं माम् ; उक्तं
हि त्वयैव 'किरीटिनं गदिनं चक्रिणं च तैजोराशिम्'
[११।१७] इति तत्किञ्चन्यते द्रष्टुमिच्छामीति ? तत्राह—
तथैवेति । यथा त्वं पूर्वं किरीटादिमन्तस्यैव त्वां द्रष्टुमिच्छामि,
न तु तृतीयशक्तेजोराशयन्तकिरीटादाश्चक्रादिरूपमित्यर्थः ।
तस्मादिदानीं सहस्रबाहुत्वविश्वरूपरवारीनोपलक्षणागमिद-
उपसंहृत्य तेनैव चतुर्भुजेन वसुंधेवनन्दनरूपेणाविर्भाव ॥ ४६ ॥

९ व० त० दी०— एवं क्षमापयित्वा गुणातिगं प्रति प्रार्थयते— अदृष्टेति । वस्तुतस्तु त्वं गुणातीत इति
अन्वय तदेव गुणातीतं रूपं प्रदर्शय । इदं चादृष्टपूर्वं ते रूपं दृष्ट्वा, पूर्वं दृष्टः पश्चात्तौकाम् प्रसमानं शारवा मनो
मे प्रव्यथितं यत्; अतस्तदेव चतुर्भुजं वा दृष्टपूर्वं रूपं मे प्रदर्शय । अस्माकं तु चतुर्भुजं मयाश्रयं सुदसत्त्वा-
त्येकं ते रूपं श्रेष्ठं शान्तःखादिवाशयेनाह तद्दर्शनं प्रसीदेति । अनेनाश्रयद्रोपासनेभ्यः सुदसत्त्वमवचतुर्भुजो-
पासना 'सर्वाद्या गुणहताः' क्लमता इति उच्यते ॥ ४५ ॥ तदेव रूपं विनोपयन् भगवन्तं प्रार्थयते— किरीटिन
मिति । तदनेन श्रीदृष्ट्यां व्यञ्जने एवमेव बहुपणगजालङ्घनं चतुर्भुजं पश्यति स्मेति गद्यते । द्विभुजं तु तदेवेति ।
" न पुष्टिविभक्त्यैव जगत्ते निर्भवा रुचिः । स्वतः प्रवृत्तनिवृत्ताः प्रसन्नप्रदर्शनं ॥ भगवन्नामीकदरे भगवन्तः

महोदधेः । स्वरूपाभूतमप्राप्तानां नान्यत्र स्यादिति कश्चित् ॥ इत्यभिप्रायमाहाय गोपानामिव तस्य च । आश्वासयन् भीतमेतमुवाच भगवान्पुनः ॥ ४६ ॥

१० पु. अ. त.— एवं क्षमाप्य विज्ञापयति— अष्ट-
ष्टपूर्वमिति द्वयेन । अष्टपूर्वं तव रूपं विद्वात्मक अनेक-
लीलायुतं दृष्ट्वा हृषितोऽस्मि हर्षं प्राप्सोऽस्मि । च पुन. मे मनः
भयेन प्रव्यथितं प्रकर्षेण स्वयां प्रातम् । अयं भावः— द्रष्टु-
कामस्य तारुचं रूपं दर्शयित्वा पुरयोत्तमदर्शनवरोऽन्यरूपदर्-
शनामिलापापराषिन्ः पुनः पुरयोत्तमरूपं दर्शयिष्यति न प्रैति
नियमयद्, अतः प्रसादं प्रार्थयित्वा तदर्शनं प्रार्थयति । देवेय

देवानामपीन्द्रादीनामीश नियामक ! जगतिवास ! प्रसाद
प्रसन्नो भव । प्रसन्नो भूत्वा हे देव ! सेवतार्थं तदेव पुरयो-
त्तमरूपं दर्शय ॥ ४५ ॥ रूपं विचिन्तयि— किरीटिनमिति ।
किरीटवन्तं गदावन्तं चक्रहस्तं त्वामहं तथैव पूर्ववदेव द्रष्टु-
मिच्छामि । अतो हे सहस्रबाहो ! अगणितत्रियाणवित्तम् ।
विश्वमूर्ते ! तदेव वतुर्भुजैर्न रूपेण भव प्रकटो मन्त्रवर्षः ४६

११ नी० भा० दी०— एवं स्तुत्वा स्वैष्टं प्रार्थयते— अष्टष्टपूर्वमिति । हे देव ! कदाचिदपि पूर्वं न दृष्टं
तादृशमष्टपूर्वं तव रूपं दृष्ट्वा हृषित उत्फुल्लोऽस्मि, तथा विकरालरूपदर्शनजेन भयेन च मे मम मनः प्रव्यथितं;
अतस्तदेव धारणाविषयमूर्तं रूपं मे मह्यं दर्शय ॥ ४५ ॥ तदेव रूपमाह— किरीटिनमिति । पतेनाजुनस्य
चक्रगदाकिरीटोपेतं चतुर्भुजं भगवतो रूपं धारणाविषय इति दर्शितम् । हे सहस्रबाहो ! हे विश्वमूर्ते ! सहस्र-
बाहुःवादिक्मुपसंहृत्य तैर्नैव रूपेण भव प्रकटो भव ॥ ४६ ॥

मयाकुलस्यार्जुनस्याश्वासनं पूर्वरूपप्रदर्शनं च ।

श्रीभगवानुवाच— मया प्रसन्नेन तवार्जुनेदं रूपं परं दर्शितस्मात्प्रयोगात् ।
तेजोमयं विश्वमनन्तमाद्यं यन्मे त्वदन्येन न-दृष्टपूर्वम् ॥ ४७ ॥

१ शां. भा.— अर्जुनं भीतमुपलभ्योपसंहृत्य विश्वरूपं प्रियवचनेनाऽऽश्वासयन् श्रीभगवानुवाच—
मयेति । मया प्रसन्नेन— प्रसादो नाम त्वय्यनुग्रहबुद्धिः— तद्वत्ता प्रसन्नेन मया, तत्र हेऽर्जुनेदं परं रूपं विश्वरूपं
दर्शितम्, आत्मयोगादात्मन ऐश्वर्यस्य सामर्थ्यात्, तेजोमयं तेजःप्रार्थं, विश्वं ममस्तं अनन्तमन्तर्गतं
आदौ भवमाद्यं, यद्रूपं मे मम त्वदन्येन त्वचोऽन्येन केनचिन्नदृष्टपूर्वम् ॥ ४७ ॥

२ आ. शां. व्या.— अर्जुनेन 'स्वयाने हर्षाकेश !' [११] मिति । भगवत्प्रसादिकोपादकस्य तद्दर्शनमिलाशयेनाऽऽह—
११] इत्यादिनोचस्य भगवतो वचनमवतारयति— अर्जुन- मयेति ॥ ४७ ॥

३ रा. भा.— यन्मे तेजोमयं तेजसां राशिं विश्वं विश्वात्मभूतं अनन्तमन्तर्गतं— प्रदर्शनार्थमिदम्—
आदिमध्यान्तरहितम्, आद्यं मद्रचातिरिक्तस्य कृन्त्रम्यादिशृतं त्वदन्येन केनापि न दृष्टपूर्वं रूपं तद्विदं
प्रसन्नेन मया मद्रक्ताय ते दर्शितं, आत्मयोगात् आत्मनः सत्यसङ्कल्पत्वयोगात् ॥ ४७ ॥

४ वे. तां. चं.— 'तेजोमयम्' इत्यत्र मयद्-प्रत्ययार्थित्व-
मन्त्रेभ्यश्च तेजसां राशिमिति । विश्वात्मभूतमिति
विश्वस्यापकमित्यर्थः । अचक्षतस्य हि नात्मन्व सम्भवति ।
'अनादिमध्यान्तम्' [११] इति पूर्वोक्तः चात् 'अनन्तम्'
शब्देत्तदितोपलक्षणमित्याह— प्रदर्शनार्थमिदमिति । 'आद्यम्'

इत्यत्र प्रतिषम्बन्धिविशेषानिर्देशान् दृष्ट्वास्यादिभूतमित्यु-
क्तम् । 'त्वदन्येन' इत्यनेनार्थविशेषमाह केनापीति । प्रगादस्य
निर्हेतुकत्वे वैषम्यनिर्णयप्रयत्नात्, 'ते' इत्यनेनाभिर्देशं प्रसादहेतु-
माह मद्रक्ताय त इति । योगसत्त्वस्य ध्यानपरत्वात्प्रसन्नमुवा-
साय व्याचष्टे आत्मनः सत्यसङ्कल्पत्वयोगादिति ॥ ४७ ॥

५ आ. मा. भा.— ॥ ४७ ॥

६ ज. प्र. दी.— ॥ ४७ ॥

७ ह. पं. भा.— एतदर्जुनस्य वचनं श्रुत्वा श्रीभगवानुवाच— मयेति । आत्मयोगादान्मस्वरूपेण
योगस्त्वस्मात् ॥ ४७ ॥

८ पं. प्र. गि.— एवमर्जुनं भीतमुपलभ्य तयाशामयन्
श्रीभगवानुवाच— मयेति । हे अर्जुन ! प्रसन्नेन परं प्रसन्नमेव
मया तव हर्षं विश्वरूपं आत्मयोगाविज्ञानाधारमावासा-
न्त्यागामप्राप्तमित्युक्तं, अत इतिमिति एवं इतिनेति ? इत्यभि-
नी. टी. ४९

प्रायः । प्रसन्नमेवयैतदुपलक्षणोपगदादिति— तेजोमयमिति ।
सत्त्वमाकाशान् तेजोमयं विश्वात्मकमनन्तमपरीतिष्ठन् आद्यं
मद्रक्ताय मे रूपं त्वदन्येन केनापि न दृष्टपूर्वं त्वदन्येन दृष्टम्,
तस्मात्प्रदर्शयितुं शक्यमिति ॥ ४७ ॥

९ व० त० दी०— श्रीभगवानुवाच— मयेति त्रिभिः । मया सर्वमूलरूपेण स्वयं भगवतांशिना कृष्णेन स्वोपनिषत्प्रतिपाद्यस्वरूपेण द्विभुजेन लावण्यजलधिना महामनोरमेन गुणातीतेन सर्ववेदान्तवेद्यचरणेन परतत्त्वेन स्वाश्रितवात्सल्यकरुणावहणालयेनाविस्त्वैश्वर्ययोगेन प्रसन्नेन स्वात्मयोगबलान् परमुत्तममेतदक्षरं विश्वरूपं दर्शितम् । अनेन सदान्तरूपे श्रीकृष्णे तस्मिन् द्विभुज एवेदं सामर्थ्यं यत्स्वरूपान्तरदर्शनमिति मूलरूपतयाऽवतारित्वादिति ज्ञापितम् । इत्यथेवोक्तमभियुक्तैः—‘नान्यावतारे सामर्थ्यं यत्कृष्णतनुदर्शनम् । श्रीकृष्ण एव सामर्थ्यं यद्भूपान्तरदर्शनम्’ इति ॥ ४७ ॥

१० पु. अ. त.— एवं प्रार्थितोऽर्जुनमात्सल्यन् स्वरूपं दर्शयामास, तत्र पूर्वमात्सल्यमाह— श्री भगवानुवाच मयेति । हे अर्जुन । मया सर्वदा त्वयि प्रसन्नेन आत्मयोगात् स्वकीयत्वयोगाच्च तव परं इच्छया इदं रूपं दर्शितम् ।

कीदृशं ? तेजोमयं, विश्वं विश्वामकम्, अनन्तमन्तरहितम्, आर्यं सनातनं, यत् मे रूपं त्वदन्येन स्वां विना केनापि दृष्टव्यं न । तादृश रूपं त्वदिच्छया दर्शितमित्यर्थः ॥ ४७ ॥

११ नी० भा० दी०— एवमर्जुनेन प्रार्थितस्तं स्तुवन् भगवानुवाच— मयेति त्रिभिः । हे अर्जुन ! प्रसन्नेन मया तव तुभ्यमिदं परं रूपं दर्शितं आत्मयोगात्स्वसामर्थ्यात् करुणया, न तु तव दर्शनेऽधिकारोऽस्ति, तथा च प्रागुक्तं— ‘कर्मण्येवाधिकारस्ते’ [२।४७] इति । तेजोमयं चिद्रूपं दिव्यं, विश्वं विश्वामकं, आद्यमनादि, अनन्तं च यत् रूपं त्वदन्येन कदाचिदपि न पूर्वं दृष्टं दृष्टपूर्वम् ॥ ४७ ॥

न वेदयज्ञाध्ययनेन दानैर्न च क्रियाभिर्न तपोभिर्यैः ।
एवंरूपः शक्य अहं नृलोके द्रष्टुं त्वदन्येन कुरुप्रवीर । ॥ ४८ ॥

१ शां. भा.— आत्मनो मम रूपदर्शनेन कृतार्थ एव त्वं संवृत्त इति तत्स्तीति— नेति । न वेद-यज्ञाध्ययनैः; न दानैः; चतुर्णामपि वेदानामध्ययनैर्यथावद्यज्ञाध्ययनैश्च । वेदाध्ययनैरेव यज्ञाध्ययनस्य सिद्धत्वात्पृथक् यज्ञाध्ययनग्रहणं यज्ञविज्ञानोपलक्षणार्थम् । तथा न दानैस्तुलापुरुषादिभिः; न च क्रियाभिरभि-होत्रादिभिः श्रौतादिभिः, नापि तपोभिरुपैश्वान्द्रायणादिभिर्यैर्वीरैः, एवंरूपो यथा दर्शितं विश्वरूपं यस्मोऽहमेवैरूपः शक्यः; न शक्योऽहं नृलोके मनुष्यलोके द्रष्टुं त्वदन्येन त्वत्तोऽन्येन कुरुप्रवीर ! ॥ ४८ ॥

२ आ. शां. व्या.— तच्छब्देन प्रकृतं दर्शनं पराश्रयते । वेदान्ययनात्पृथग्यज्ञाध्ययनग्रहणं पुनरुक्तैरनुक्तमित्याशङ्क्या-ऽऽह— वेदेति । न च वेदाध्ययनग्रहणादेव यज्ञविज्ञानमपि पृथीत-मध्ययनस्यार्थावबोधोपान्तत्वादिति वाच्य, तस्याहग्रहणान्तरतोऽहैः साधितत्वादिति भावः । श्लोकपूर्णाद्यैर्महाकृतम् । त्वत्तोऽन्येन मनुष्यमहर्षिहीनेनेति शेषः ॥ ४८ ॥

३ रा. भा.— अनन्यभक्तिव्यतिरिक्तैः सर्वैरप्युपायैर्यथावदवस्थितोऽहं द्रष्टुं न शक्य इत्याह— न येदेति । एवंरूपो यथावदवस्थितोऽहं मयि भक्तिमतस्त्वत्तोऽन्येन एकान्तिकात्यन्तिकमक्तिरहितेन केनापि पुरुषेण वेदयज्ञादिभिः केवलैर्द्रष्टुं न शक्यः ॥ ४८ ॥

४ वे. ता. ध.— इत्यनेनोपलब्ध मदन्येन केनान्यदृष्टपूर्व-रूपम् । केनेनेनचिदुपादेनान्यैरपि दर्शनं यज्ज्यादिरेव एतदुपा-दर्थं केनोत्तरोऽहमवतारयति— अनन्यभक्तिव्यतिरिक्तैरि-त्यादिना । ‘एवंरूपः’ इत्येवमाशङ्क्यरूपविशिष्टारत्वे कृष्णा-कृष्णरूपस्य सर्वैरन्यमानुष्यानुपपत्त्या मनुष्यादिभिरुत्तरोऽहमव-तारयत्येवमनन्यभक्तिव्याह यथावस्थितोऽहमिति । एषा-मनुष्यमक्तिरहितानामवताररूपदर्शने तु मनुष्यादिभिरुत्तरोऽहमव-प्रकृतत्वादित्येनाप्याप्यावस्थितदर्शनमेवेति भावः । ‘त्वत्’ इत्ये-त्स्यक्यदं भक्तिवत्त्वं चैन्यभिप्रयत्नाह मयि भक्तिमतस्त्व-त्तोऽन्येनेति । अत्रान्यपदेन अर्जुनान्यत्वविषयानां भक्त्या-स्वनन्यया शक्य अहमेवेदितोऽर्जुन ! । इति द्रष्टुं च स्तरे । [१।१।५१] इत्युक्तप्रत्ययविशेषात्तयो भक्तिमतदन्तस्त्वमत्र विश-तमित्याह एकान्तभक्तिरहितेन केनापीति । वेदरूपोऽहं च तथा ध्रुवदत्तरः । तेन ‘प्रोतव्यः’ [१।१।५१] इत्युक्तप्रत्यय-सम्बन्धे

१ वेदेन दृष्टेः स्वभावेन चेति वाच्यः । तन्वामादिभ्यम्, वेदाध्ययनत्वेन स्वाध्यायत्वात्, अनयोपमानस्य वेदत्वा-दिभिरुत्तरोऽहम् । ‘मम’ इत्यनेन ‘स्वादिपदाः’ (१।१।२२) इत्यादि निष्पत्तिरिति केचित् । — अविगीता ।

इत्यभ्ययनस्य प्रथमकृतत्वात्क्रियाशब्देन गोबलीवर्द्धनयाद्यभ्य-
यनादिभ्यतिरिक्तहोमादिक्रिया उच्यन्ते इत्यभिप्रेत्य वेद्यज्ञा-
दिभित्तिर्युक्तम् । "तमेतं वेदानुवचनेन प्राण्णा विविदिदन्ति

यजेन दानेन तपसागाराकेन" [वृ. उ. ४।४।२२] इति ध्रुवा
वेद्यज्ञादीनां भक्तिद्वारा दर्शनसाधनत्वप्रतीतेः कथमर्थं निषेधः ?
इति शङ्कावारणाय केचलैरित्युक्तम् ॥ ४८ ॥

५ आ. मा. भा.— ॥ ४८ ॥

६ अ. प्र. दी.— ॥ ४८ ॥

७ ह. पै. भा.— नेति । अध्ययनैरङ्गाध्ययनैः । न च क्रियाभिर्गुरुपरिचर्यादिभिः ॥ ४८ ॥

८ वं. प्र. मि.— अतो भयं विहाय कृतार्थोऽस्मीति
सन्तोष्टुमेवार्हसीत्याह— न वेदेति । वेदानां यज्ञानां चाध्य-
यनैः तत्र वेदाध्ययनसक्षरमहणम्, यज्ञाध्ययनं तु कल्प-
सूत्रमीमांसादिभिर्वेदत्रिहितयज्ञानामनुष्ठानपर्यन्तोऽध्यायः ।
दानानि तुलापुरुषादीनि । क्रियाः सन्ध्यावन्दनाग्निहोत्रादयः ।
यत्रयत्सि कृच्छ्रचान्द्रायणादीनि । हे हुरुप्रवीर ! त्वदन्येन

वेदाध्ययनादिस्मिरेवरूपोऽहं द्रष्टुं न शक्यः । निषेधदाटर्णय
प्रत्येकं नकाराभ्यासः । 'शक्योऽहम्' इति वक्तव्ये विसर्गलो-
पपठान्दसः । 'नृलोके' इत्यन्यलोकानामप्युपलक्षणम्, 'स्वद-
न्येन न शक्यते' इति सामान्यनिषेधात् 'देवा अप्यस्य रूपस्य
नित्यं दर्शनवाह्णिणः' [११।५२] इति वक्ष्यमाणत्वाच्च ॥ ४८ ॥

९ व० त० दी०— मदनुमद्वैकल्यभक्तिव्यतिरिक्तैस्तु सर्वैरप्युपायैरेवमपि द्रष्टुमशक्य इत्याह— न वेदेति । अहं
पुरुषोत्तमः कृष्ण एवंरूपमेश्वरं यस्य स विशिष्टो नृलोके द्रष्टुमशक्यः; केवलोऽक्षरादिस्तु स्तोपासकानां वेदमव-
चनादिसाधनैर्द्रष्टुं शक्योऽपि भवति, नाहं पुरुषोत्तमः अनन्यभक्तिरभ्यत्वात् 'भक्त्याऽहमेकया प्राज्ञः'
इति [११।१४।२१] भागवतवाक्यात् । तत्रापि स्वचो मदनुगृहीताऽऽकादन्त्ये नैवमपि द्रष्टुं न शक्याः
पुत्रदर्शनस्यापि मदनुमद्वैकल्यत्वात्; त्वं तु केवलं मदनुमदात् दृष्टवानसि । इयमेव पुष्टिः 'पोषणं तदनुमदः' इति
[२।१०।४] भागवतवाक्यात् । 'तद्रहितानामपि स्त्रप्रियवचनेन स्वप्रापणं पुष्टिः' इति भाष्यकारः । देवस्य निम-
ह्यामनु सर्वसाधनकरणेनापि पुरुषोत्तमस्वरूपगलामे दैन्येनात्ततया च दृढतरवीजरूपासक्तिभावमनुमदणं भगवता
यत्र भवति सोऽनुमदश्च पुष्टिरिति सङ्क्षेपः । तदिदं प्रमेयवत्त्वं भागवतपट्टस्कन्धे— 'सध्रीचीनो ह्ययं पन्था लोके
क्षेमोऽकृतोभयः' [अ. १।१७] इति शुकैर्न धर्मविष्युदत्तसंवादीपाठ्यानाद्वारा स्पष्टमेव दर्शितमिति सतोऽवसे-
यम् । अत्रोपपत्तिर्मक्तिहेतुप्रन्धेऽनेकया निरूपिता द्रष्टव्या ॥ ४८ ॥

१० पु. अ. त.— एवं त्वदिच्छेदवेदं रूपं दर्शितं,
इदानीं च पूर्वतमेव रूपं पश्य, दर्शनीयस्य रूपस्य दुर्लभत्वा-
याऽङ्गेने कृपाधिभ्यसाह— न वेदेति । न वेद्यज्ञाध्ययनैः
वेदानां साधनैः कृपादानमकानां यज्ञानामानुपूर्व्यादिसहितविद्या-
क्रियाणां अध्ययनैः, न दानैः तुलापुरुषादिभिः, न च क्रिया-

मिरग्निहोत्रादिरूपाभिः, न तपोभिरुभैः कृच्छ्रचान्द्रायणादिभिः
नृलोके मत्प्यलोके एवरूपः अहं पुरुषोत्तमः हे हुरुप्रवीर
भक्तकूलश्रेष्ठ ! त्वदन्येन स्वानुपहायान्येन द्रष्टुं पूर्वोक्तैः साधनै-
रपि न शक्यः न समर्थः ॥ ४८ ॥

११ नी० भा० दी०— योगैकगम्यमेतत्कर्मिणां दुष्प्रापमित्याह— न वेदेति । वेदानां यज्ञानां चाध्ययनै-
रपिगमैः, न च दानैः, न च क्रियाभिः स्मृत्युक्ताभिरापूर्वादिभिर्वापीकृपारामादिभिः, तपोभिः कृच्छ्रचान्द्रायणाद्यैः,
धर्मैर्मासोपवासाद्यैः नृलोके एवंरूपोऽहं द्रष्टुं न शक्यः । रोरुत्वादाव धार्पिः । त्वदन्येन कुरुप्रवीर ! ॥ ४८ ॥

मा ते व्यथा मा च विमूढभावो दृष्ट्वा रूपं घोरमीदृङ्ममेदम् ।

व्यथेतमीः प्रीतमनाः पुनस्त्वं तदेव मे रूपमिदं प्रपश्य ॥ ४९ ॥

१ प्रपश्येति— सुहृदुल्लेखदर्शनं हि प्रयत्नेन शरवदुद्वयते प्रीतिमद्भिर्दुर्दर्शनमपि लोकेः, यथा शुकत्यार्कविन्वाधिकरणम्, अर्णवीयः
सुपमदणं वा । इदं रूपं तु त्वदन्येन नृलोके न दृष्टपूर्वं द्रष्टुमशक्यं च । अतः प्रीतमनाः प्रकथेण परयेति भावः । घामनस्तु—
परयेत्येतावता सिद्धे प्रपश्येति वदन्विमु- । सुखयत्यात्मदृष्टयेव मद्रूपं दृश्यतामिति ॥
लब्धोऽपरोक्षानुभवो दृष्टं च मम वैभवम् । परयेदानीं प्रकथेण मामात्मान्येन केवलम् ॥
तन्तौ प्रतीयमानेऽपि यः परयति पदं स्तुष्टम् । स परयत्येव, यस्तन्नुदृश्यते तु प्रपश्यति ॥
शुद्धत्वमयं रूपं पट्टयानीयमेव मे । तद्वद्वत्वात्मेति पश्य त्वं तदप्रकथेण दर्शनम् ॥

— इति मदिपाद्युपति ।

— अयिगीता ।

१ ज्ञां. भा.— मा ते व्यथेति । मा ते व्यथा मा भूते भयं, मा च विमूढभावो विमूढचित्ता, दृष्टोपलभ्य रूपं घोरमीदृग्यथादर्शितं ममेदम् । व्यपेतभीर्निगतभयः प्रीतमनाश्च सन् पुनर्भयस्त्वं तदेव चतुर्भुजं शङ्खचक्रगदाधरं तवेष्टे रूपमिदं प्रपश्य ॥ ४९ ॥

२ आ. ज्ञां. व्या.— विश्वरूपदर्शनेन स्तुता यद्यस्मा- । बहुविधमनुभूतत्वमभिप्रेत्येह गित्युक्तम्, इदमिति प्रत्यहं
इत्यमानाद्विभेदि तर्हि तदुपसंहारमीत्याह— मा ते व्यथेति । योग्यत्वम् ॥ ४९ ॥

३ रा. भा.— ईदृशघोररूपदर्शनेन ते या व्यथा यश्च विमूढभावो वर्तते, तदुभयं माश्रुत् त्वयाऽभ्य-
स्तपूर्वमेव सौम्यरूपं दर्शयामि, तदेवेदं मम रूपं प्रपश्य ॥ ४९ ॥

४ धे. ता. चं.— 'इहा रूपं' 'मा ते व्यथा मा च विमू- । स्यात् ; अतस्तच्छब्दमन्यथा व्याचष्टे— अभ्यस्तपूर्वमेव
ढभाव.' इत्यत्र क्रियापदविशेषाप्रवण्यदेतद्रूपदर्शनेन व्यथा, तेन । सौम्यं रूपमिति । वर्तमानत्वात्तदेवंशब्देन रूपद्रव्यस्वीकर्त्ता-
न च विमूढभाव इति प्रतीतिः स्यात् ; 'अमूत्' इत्यध्याहारेऽपि । लीनत्वप्रमथ्युदासाय वर्तमानधामीप्यपर तदित्यभिप्रायेण—
एतद्रूपदर्शनेस्य व्यथायभावहेतुत्वप्रतीतिः स्यात् ; तद्वारणाय । दर्शयामीत्यध्याहृतम् । तथाचेदंशब्दः प्रदर्शयमानपर इति
व्याचष्टे ईदृशघोररूपदर्शनेनेत्यादिना । 'तदेवेदं मे रूप । भाव. ॥ ४९ ॥
पुनः पश्य' इत्युक्त्या भीत्यादिहेतुभूतमेवेदं पुनः पश्येत्यर्थप्रमः

५ आ. भा. भा.— ॥ ४९ ॥

६ ज. प्र. दी.— ॥ ४९ ॥

७ ह. पै. भा.— ॥ ४९ ॥

८ घे. प्र. गि.— एवमुपपादितं भयानाम् कृतार्थत्वस । इत्युक्त्वा व्यथा मा भूत्, तथा 'दिशो न जाने' [१११५]
न्तोषं चातुर्वदनर्जुनामीक्षितं पूर्वरूपमदर्शनमनुजानीते— मा । इत्युक्तौ मूढभावश्च मा भूत् । अतो विगतभी प्रीतमनाश्च
त इति । ईदृशघोररूपत्वादिद्युक्तं अत एव घोरं ममेदं रूपं । सन् तदेवेदं त्वदभीक्षितं रूपं प्रपश्य ॥ ४९ ॥
दृष्ट्वा स्थितस्य तत्र 'भयेन च प्रव्यथितम्' [१११४६]

९ व० त० दी०— किञ्च मा ते व्यथादिर्भवतु । घोरमिदं रूपं, कालरूपत्वात् । तव पुष्टिभिन्नमर्वादात्मकस्य
भयावहमिति तदेव पूर्वं दृष्टभूतं ममेदं पश्य ॥ ४९ ॥

१० पु. ज. त.— यदभ्येन न शक्यस्ततः पूर्वाकभया- । विमूढभावः मोहरूपो माऽस्तु । व्यपेतभीः निगतभय प्रीत-
नाद्वादिरहितस्त्वं रूपं पश्यत्याह— मा त इति । ते व्यथा । मनाः संस्तदेव पूर्वदृष्टमेव मे इदं रूपं प्रपश्य प्रकल्पेण यथा-
न दर्शयामामीत्यादिरूपा माऽस्तु । च पुनः मम घोरं भया- । भिलापं भवियुतः पश्येत्यर्थः ॥ ४९ ॥
नकम्, ईदृक् सर्वमसनादिधर्मयुक्तम्, ईदं परिदृश्यमानं दृष्ट्वा

११ नी० मा० दी०— इदमिति दुर्लभदर्शनं रूपं दृष्ट्वाऽपि चेन्न्यथे तर्हि उपसंहारमीदृमित्याशयेनाह—
मा त इति । ममेदं ईदृक् घोरं रूपं दृष्ट्वा ते तव व्यथा मा भूदिति शेर. । विमूढभावो मोहश्च ते मा भूत् ।
व्यपेतभीर्निर्भयः प्रीतमनाश्च पुनश्च भूत्वा तदेव यस्त्वया दृष्टं प्रार्थितं मे ममेदं रूपं प्रपश्य ॥ ४९ ॥

सञ्जय उवाच— इत्यर्जुनं वासुदेवरतथोक्त्वा स्वर्कं रूपं दर्शयामास भूयः ।
आश्वासयामास च भीतमेनं भूता पुनः सौम्यवर्णमहात्मा ॥ ५० ॥

१ पूर्वाङ्गितमिदानोमुत्सहन विश्वरूपमपि मग्नः स्वकीयमेव । अन एव हि ' इष्टुमिच्छामि ते रूपं ' (१११३) इत्यर्जुन-
' पश्य मे वार्षं । रूपमि ' (१११४) ' मम देहे गुडादेवा । ' (१११०) इति श्रुतेन योक्तम् । गतिं चैव स्वकमिति इति
मिथिलयोच्यते । इति चेत्, स्वकमित्यस्य स्वकीयमित्येव वार्त्ता, किन्तु वासुदेवस्यसमभिव्याहारात्तदेवगुणयाऽन्यमित्यभिप्रे-
त्येवार्त्ता स्वकीयानां च गुणं देव इत्, स्वकीयानां गुणावदमिति, अन्वयैः कृतस्ययात्, अगु-व स्वकीयं च स्वकमिति वार्त्ता । विपश्ये
तु न वसुदेवगुणवाच्यमित्याह । न च स्वकीयानां गुणावदम्, किन्तु मयावदम् । अन एव ' लोकत्रयं प्रव्यथितं ' (१११०)
' इहा लोकाः प्रव्यथिताः सन्त्याहम् । ' (१११२) इत्याद्यहं दृष्टुमर्जुनेन । नावतु, किन्तु महतीऽपि महत् ॥ इति वृत्ते ।
— अविर्गता ।

१ शां. भा.— इत्यर्जुनमिति । इत्येवमर्जुनं वासुदेवस्तथाभूतं वचनमुक्त्वा, स्वकं वसुदेवगृहे जातं रूपं दर्शयामास दर्शितवान् । भूयः पुनराश्वासयामास चाऽऽश्वासितवांश्च भीतमेनं भूत्वा पुनः सौम्यवपुः प्रसन्नदेहो महात्मा ॥ ५० ॥

२ आ. शां. व्या.— तदिदं वृत्त राज्ञे सूतो निवेदित्वा-
निलाह—सञ्जय इति । तथाभूतं वचनं 'मया प्रसनेन'
[११।४७] इत्यादि, चतुर्भुज रूपम् । किं तस्य रूपस्य परि-
चितपूर्वस्य प्रदर्शनेन ? प्रसन्नदेहत्वेन चार्जुनं प्रत्याश्वसन् भगवतो
युक्तमित्यत्र हेतुमाह—महात्मेति ॥ ५० ॥

३ रा. भा.— एवं पाण्डुतनयं भगवान् वसुदेवसूनुस्त्वत्त्वा भूयः स्वकीयमेव चतुर्भुजं रूपं दर्शयामास,
अपरिचितस्वरूपदर्शनेन भीतमेनं पुनरपि परिचितसौम्यवपुर्भूत्वा आश्वासयामास च महात्मा सत्यसङ्कल्पः ।
अस्य सर्वेश्वरस्य परमपुरुषस्य परस्य ब्रह्मणो जगदुपकृतिमर्त्यस्य वसुदेवसूतोऽथतुर्भुजमेव स्वकीयं रूपम् ;
कंसाद्गीतवसुदेवप्रार्थनेन आकंसवधाद्भुजद्वयमुपसंहृतं पश्चादाविष्कृतं च 'जातो (ज्ञातो)—सि देवदेवेश !
शङ्कचक्रगदाधर ! । दिव्यं रूपमिदं देव ! प्रसादेनोपसंहर' 'उपसंहर विश्वात्मन् ! (सर्वात्मन् !) रूपमेत-
च्चतुर्भुजम्' [वि. पु. ५।३।१०।१३ च] इति हि प्रार्थितम् ; शिशुपालस्यापि द्विपतोऽनवरतभावनाविषयं
चतुर्भुजमेव वसुदेवसूतो रूपं 'उदारपीवरचतुर्वह्निशङ्खचक्रगदाधरम्' [वि. पु. ४।१५, १०] इति । अतः
पार्थेनात्र 'तेनैव रूपेण चतुर्भुजेन' [११।४६] इत्युच्यते ॥ ५० ॥

४ वे. ता. चं— सहजप्रीतिचोतनायाह— एवं पाण्डु-
तनयं वसुदेवसूनुरिति । 'स्वकम्' इत्यत्र स्वपद कृष्णाव-
धारपरमित्यभिप्रेत्य स्वकीयमेव चतुर्भुजं रूपमित्युक्तम् ।
'भीतमेनम्' इत्यत्र इदानीं प्रदर्शितचतुर्भुजरूपदर्शनेन भीतत्वं
प्रमत्तुदासायाह अपरिचितस्वरूपदर्शनेनेति । कथयस्य
इच्छामात्रेण नानारूपपरिग्रहादिकं ? इत्यतस्तदुपपादकत्वेनोक्त
'महात्मा' इत्येतन्नकृतोपशोभितया न्याये सत्यसङ्कल्प
इति । अपरिहितसङ्कल्पत्वात्सर्वमुपपन्नमिति भावः । कृष्णस्य
द्विभुजयाना नन्दवने अवस्थानाच्चतुर्भुजं रूपं कथमेतस्य स्वकीय ?
इत्यतः सप्रमाणं तदुपपादयति अस्य सर्वेश्वरस्यैत्यादिना । समा-
श्रयणीयतौपयिक्त्वरत्वेनौलम्बन्यन्ननाय अस्य सर्वेश्वरस्ये-
त्यादिविरोपणानि । स्वकीयं रूपमिति कृष्णावधारस्य सहजं
रूपमित्यर्थः ॥ ५० ॥

५ आ. मा. भा.— स्वकं रूपं तु भ्रान्तिप्रतीत्या । अन्यथा तदपि स्वकमेव । प्रमाणानि तुक्तानि
पुरस्तात् ॥ ५० ॥

६ ज. प्र. दी.— स्वकं रूपं दर्शयामासेति कृष्णरूप-
त्वस्य स्वकत्वविरोपणात् । विद्वत्स्वप्नं स्वकमिति प्रतीतिः
स्यादत् आह—स्वकमिति । कृष्णं स्वकं रूपं न विद्वत्स्वप्नमिति
भ्रान्तप्रतीत्यनुपादेनोच्यत इत्यर्थः । कुत एतत् ? इत्यत
आह—अन्यथेति । प्रमाणप्रतीत्येवमर्थः । कानि तानि
प्रमाणानि । इत्यत आह—प्रमाणानीति । द्वितीयोक्तम् ॥ ५० ॥

७ ह. पै. भा.— ॥ ५० ॥

८ वं. ब्र. गि.— एवं स्थिते सति, अहो महदर्जुनस्य
भायम् 'द्रष्टुमिच्छामि ते रूपमैश्वरम्' [११।३] इत्युक्त्वा
विरूपं प्रदर्शयन् 'तेनैव रूपेण' [११।४६] इत्युक्त्वा पुनः
प्रार्थनमेव रूपं गृह्णन्भगवानस्य नियोज्यत्वमधिगत इति
सात्त्वितं सञ्जय उवाच— इत्यर्जुनमिति । इति एवम्यत्र रिण

वासुदेवोऽर्जुनमुक्त्वा भूयः स्वकीयं रूपम् 'किरीटिनं गदितं
चक्रहस्तम्' [११।४६] इति यथा प्रार्थितं तथा दर्शयामास,
भीतमेनमर्जुनं सौम्यवपुर्भूत्वा पुनराश्वासयामास । अहो
महात्मा परमकारणिनः ॥ ५० ॥

९ व० त० दी०— एवं सञ्जय उवाच— इतीति । स्वकं पूर्वं प्रदर्शितरूपं चतुर्भुजं दर्शयामास । तथापि
सत्यसारश्यादिकमनुचितं मन्वा रथादुत्थीयं स्तोतुकामं पार्थमवलोक्य पुनः सौम्यवपुर्द्विभुज एव लोके सम्मत-
(संभवत्)—स्वरूप एव भक्तप्रार्थनया भूत्वा पुरुषोत्तमोऽचिन्त्यशोभेश्वरो गिर्मुर्धहात्मा भोगमेनं आश्वासयामास ।
अत्र सौम्यवपुर्मेव सर्वोपेक्षया भयाभाववृत्तकं द्विभुजरूपं प्रकाशयति । अन्यथा 'भूयः पुनश्च' इति पौनःपर्यं
स्यात् । वदति चामे 'द्रेष्टुं मातुषं रूपं' [११।५१] इति ॥ ५० ॥

१० पु. अ. त — एवमुक्त्वा स्वरूप दर्शयामासेति सञ्जय आह — इतीति । अमुना प्रकारेण वासुदेवो मोक्षदाता परमकृपालु, अर्जुनं तथा पूर्वप्रकारेणोक्त्वा स्वकं स्वीर्यं पुरुषोत्तमरूपं भूयः पुन दर्शयामास । एव दर्शयित्वा सौम्यवपुर्भूत्वा च पुनः पूर्वरूपदर्शनभीतं एनं अर्जुनं पुनराधास-

यामास । नन्वेव चारं वारं कथं कृतवान् इत्यत आह — महाश्मेति । महाश्र्मासौ आत्मा च तेन कृपया तथा कृतवानिति भावः । यद्वा महतां भक्तानां आत्मा अतो भक्तत्वात्प्रा कृतवानित्यर्थः ॥ ५० ॥

११ नी० भा० दी० — सञ्जय उवाच — इतीति । वासुदेवोऽर्जुनं प्रति इति पूर्वोक्तरीत्या उक्त्वा यथापूर्वमासीत्तथा स्वकं मानुषं रूपं भूयः पुनर्दर्शयामास । यदर्जुनेन प्रार्थितं चतुर्भुजं धारणाविषयं रूपं तदपि तिरिक्ते इत्यर्थः । तथा महात्मा व्यापकौऽपि सन् सौम्यवपुःपुनःप्रदेहो भूत्वा भीतमेतन्नाश्वासयामास च ॥ ५० ॥

अर्जुनस्य स्वास्थ्यम् ।

अर्जुन उवाच — दृष्टेदं मानुषं रूपं तव सौम्यं जनार्दन ! ।

इदानीमस्मि संवृत्तः सचेताः प्रकृतिं गतः ॥ ५१ ॥

१ शां. भा. — दृष्टेदमिति । दृष्टेदं मानुषं रूपं मत्सखं प्रसन्नं तव सौम्यं जनार्दन ! इदानीमधुनाऽस्मि संवृत्तः सज्जातः । किं ? सचेताः प्रसन्नचित्तः प्रकृतिं स्वभावं गतश्चास्मि ॥ ५१ ॥

२ आ. शां. व्या. — एवं भगवदाश्वासित, सन्नर्जुनस्तत्प्रत्युक्तवानित्याह — अर्जुन इति ॥ ५१ ॥

३ रा. भा. — अनवधिकारितिशयसौन्दर्यसौकुमार्यलावण्यादियुक्तं तवैवासाधारणं मनुष्यत्वसंस्थानं संस्थितमतिशौम्यमिदं तव रूपं दृष्ट्वा इदानीं सचेता संवृत्तोऽस्मि प्रकृतिं गतश्च ॥ ५१ ॥

४ वे. ता. चं. — 'मानुषं रूपम्' इत्यस्य धर्मजन्यप्राकृतरूपपरत्वभ्रमव्युदासाद्येदशब्दाभिप्रेतं वदंस्तथाचेष्टे अनवधिकारितिशयसौन्दर्येत्यादिना ॥ ५१ ॥

५ आ. मा. भा. — ॥ ५१ ॥

६ ज. प्र. दी. — ॥ ५१ ॥

७ ह. पै. भा. — इदं परमपदप्राप्तिकारणम् ॥ ५१ ॥

८ घं. प्र. मि. — ततो निर्यय सन्नर्जुन उवाच — दृष्टेदमिति । अनवधिकारितिशयसौन्दर्यसौकुमार्यलावण्यादियुक्तं तवैवासाधारणं मनुष्यत्वसंस्थानमिदं तव रूपं दृष्ट्वा इदानीं सचेताः प्रसन्नचित्तः सत्त्वतोऽस्मि, प्रकृतिं भगवण्याराद्विषयेन स्वास्थ्यं च गतोऽस्मि ॥ ५१ ॥

९ व० त० दी० — ततो यथावदवस्थितः सन् अर्जुन उवाच — दृष्टेदमिति । निरवधिकारितिशयसौन्दर्यसौकुमार्यलावण्यासौशील्यादियुक्तं सदानन्दमानकरपादमुप्योदरादिरूपं सौम्यं मानुषं मनुष्यत्वसंस्थानमित्येतं दृष्ट्वा सचेताः ज्ञातोऽस्मि । तद्वा तु विचेताः "अमना अप्पाणिपादं तदभूर्त्तमवययम्" इति वाक्यात् । इदानीं तु प्रकृतिं स्वभावं प्राप्तोऽस्मि ॥ ५१ ॥

१० पु. अ. त. — दर्शितस्वरूपं दृष्ट्वाऽर्जुनो विज्ञाय तव रूपं दृष्ट्वा इदानीमधुना सचेता साक्ष्यानचित्त, सत्त्वतोऽस्मि । हे जनार्दन ! इति वाक्यात् । इदं पुनरोपेक्ष्यमानं मादृशं मनुष्येन्द्रं योष्यं मौष्यं दृष्ट्वाऽपि तव रूपं (च) ॥ ५१ ॥

११ नी० भा० दी० — ततो निर्ययः सन्नर्जुन उवाच — दृष्टेदमिति । सचेता अश्याकुलः, प्रकृतिं गतः स्वारथ्यं प्राप्तः, सत्त्वतो ज्ञातोऽस्मि ॥ ५१ ॥

भगवद्विश्वरूपदर्शनस्य दुर्लभत्वं तत्प्राप्त्युपायश्च ।

श्रीभगवानुवाच—सुदुर्दर्शमिदं रूपं दृष्टवानसि यन्मम ।

देवा अप्यस्य रूपस्य नित्यं दर्शनकाङ्क्षिणः ॥ ५२ ॥

१ शां. भा.— सुदुर्दर्शमिति । सुदुर्दर्शं सुष्ठु दुःखेन दर्शनमस्येति सुदुर्दर्शमिदं रूपं दृष्टवानसि यन्मम । देवा अप्यस्य मम रूपस्य नित्यं सर्वदा दर्शनकाङ्क्षिणः; दर्शनेप्सवोऽपि न त्वमिव दृष्टवन्तः न द्रक्ष्यन्ति चेत्यभिप्रायः ॥ ५२ ॥

२ आ. शां. व्या.— उपास्यत्वाय विश्वरूपं स्तोतुं भगवदुक्तिमुत्पापयति— श्रीभगवानिति । त्वद्व्यतिरिक्तानामिदं रूपं द्रष्टुमशक्यमित्येतद्विशदयति— देवा अपीति ॥ ५२ ॥

३ रा. भा.— सुदुर्दर्शमिति । ममेदं सर्वस्य प्रशासनेऽवस्थितं सर्वाथयं सर्वकारणभूतं रूपं यद्दृष्टवानसि; तत्सुदुर्दर्शं न केनापि द्रष्टुं शक्यम्; अस्य रूपस्य देवा अपि नित्यं दर्शनकाङ्क्षिणः; न तु दृष्टवन्तः ॥ ५२ ॥

४ वे. ता. चं— यच्छब्दस्य प्रसिद्धपरामर्शित्वेन प्रसिद्धा-
कारानाद् सर्वस्य प्रशासनेऽवस्थितमित्यादिना । 'नित्यम्'
इत्यस्य परार्थैकदेशदर्शनान्वयस्यागतिरस्य आश्रयणमनुचित-

मित्यभिप्रेत्याकाङ्क्षाया नित्यत्वं दर्शनाभावमवगमयतीत्याद्ये-
नाह न तु दृष्टवन्त इति ॥ ५२ ॥

५ आ. मा. भा.— ॥ ५२ ॥

द ज. प्र. दी.— ॥ ५२ ॥

७ ह. पै. भा.— ॥ ५२ ॥

८ वं. ब्र. गि.— स्वकृतस्यानुग्रहस्यातिदुर्लभत्वं दर्शयन्
श्रीभगवानुवाच— सुदुर्दर्शमिति । सुदुर्दर्शमायन्तं द्रष्टुमशक्यं
ममेदं विश्वरूपं दृष्टवानसि । कुतो दुर्दर्शम् ? यद्यस्मात्कारणा-
देवा अपि "पुण्यमेवाञ्चं गच्छति न ह वै देवान्पार्यं गच्छति"
[ह. उ. १।५।२०] इत्यादिश्रुतिप्रसिद्धनित्यपुण्यभूतेषु

इत्यपिशार्दार्यः । तेऽप्यस्य रूपस्य नित्यं दर्शनकाङ्क्षिणः, न तु
त्वमिव दृष्टवन्तः; न वाग्रे द्रक्ष्यन्तीत्यभिप्रायः; दर्शनेकाङ्क्षाया
निष्कल्लोकेः । यदा देवानामपीयं गतिस्तदा मनुष्यवराकार्णां
का कथा ? इति भावः ॥ ५२ ॥

९ व० त० दी०— ततः परं स्थितौ स्वरूपस्य सुदुर्दर्शत्वं निरूपयन्प्रसङ्गादनुग्रहभक्त्यैकगम्यत्वं स्वस्य
निगमयति त्रिभिः— सुदुर्दर्शमिति । इदं मत्सम्बन्धि रूपमक्षरं विश्वरूपं यत्त्वं दृष्टवानसि, यतोऽहं सुदुर्दर्शस्तदा
किं वाच्यं मत्सम्बन्धिरूपमिदमिति ? तदेवाह— देवा अपीति । सात्त्विका अपि ते नित्यं दर्शनकाङ्क्षिणः; न तु
दृष्टवन्तोऽपि अनुग्रहवीजभावाभावात् ॥ ५२ ॥

१० पु. अ. त.— स्वस्य रूपस्य स्वातन्त्र्यैकसाध्यत्वेन
परमदुर्लभत्वमाह— श्रीभगवानुवाच सुदुर्दर्शमिति ।
इदं परित्यज्यमानं मम रूपं सुदुर्दर्शं सुष्ठु दुःखेनाऽपि द्रष्टुमशक्यं
यत्त्वं दृष्टवानसि । देवा अपि मात्मीयाथोग्या मर्दंशा अपि
अस्य नित्यं प्रायहं दर्शनकाङ्क्षिणः दर्शनेच्छवस्तिदृष्टन्तीत्यर्थः ।
अत्रार्थं भावः— प्रज्ञादयो देवाः श्रीदेवकीगृहे स्तुत्वा गता-

स्तदा गर्भे एव प्राकटयं, न बहिः; बहिः प्राक् दयानन्तरं तु
मातृप्रार्थनया तिरोहितं कृत्वा ध्यानास्पदत्वेन स्थापितं देवादीनां
तु तद्दृष्टान्ताशानाद्वेदोक्तित्या मज्जनासादृशस्वरूपदर्शनमेव
भवति; इदं च स्वरूपं भावात्मकं वेदाद्यगम्यं भक्त्युक्तान्
श्रुतवाचांकाङ्क्षिणस्तिदृष्टन्तीति तथा ॥ ५२ ॥

११ नी० भा० दी०— अस्य विश्वरूपदर्शनस्य दुर्लभ्यं दर्शयन् श्रीभगवानुवाच— सुदुर्दर्शमिति । दर्शन-
काङ्क्षिणः दर्शनं काङ्क्षन्ते एव, न तु लभन्ते ॥ ५२ ॥

१ चामनः श्लोकमिममित्यमवतारयति—

दृष्ट्वा वपुः प्रतिभयं व्यथितान्तरेण न स्यात्पदाचिद्वधधारितमर्जुनेन ।

मत्वेति तं प्रकृतिसाहिधतमीदृश्य मय्य सारं पुरोकमपि वक्ति स भक्तिवश्यः ॥ इति ।

— अचिगीता

नाहं वेदैर्न तपसा न दानेन न चेज्यया ।
शक्य एवंविधो द्रष्टुं दृष्टवानसि मां यथा ॥ ५३ ॥
भक्त्या त्वनन्यया शक्य अहमेवंविधोऽर्जुन ! ।
ज्ञातुं द्रष्टुं च तत्त्वेन प्रवेष्टुं च परन्तप ! ॥ ५४ ॥

१ अत्रेदं वैधीमीमाणादर्शनमनुबन्धानमर्हति यो हि परमात्मा अवाक्यानसगोचरत्वाद्बुद्धिवृत्तिवेशो न भवतीत्युक्तं, एष तन्मयवानन्यभक्तिलभ्यत्व स्यात् ? यतो हि अनुरागरूपा भक्तिरुच्यते । अनुरागश्च चित्तवृत्तिविशेष एव । तथा च यथातदुक्तिरुतोऽप्यतीतं स एव चित्तवृत्तिविशेषातिमकृत्या भक्त्या कथं लभ्य ? इति चेत्, उच्यते— यद्यपि भक्तिरनुरागारिमैवैवाभिविज्ञा तथापि भक्तिरूपेण परिणतोऽनुरागो न वृत्तिविशेष, किन्त्वैकैकिक ईश्वरानुराग एव । भक्तिरपि गौणी परेति द्विषोच्यते । एत गौण्यनुष्ठानेन यदा चित्तं निमलं भवति, तदा तत्रानन्दमयस्य परमपुत्र आनन्दसत्ता प्रतिफलिता भवति । ततश्चानन्दसेनानुद चित्तं सर्वैश्वरानन्दमयं जायते । तस्य प्रत्ययवयव चैतन्यमात्रा प्रोच्छलन्ती रिक्तमाणा विराजते । तदा साधकः “ सर्वं खल्विदं ब्रह्म ” वासुदेवमयं जगत् ” इत्यादिभाव सर्वदेव स्वचित्ते स्मरन् तिष्ठति । एव भक्तिभावोदये सति साधकं पुलकिश्रो भूत्वा सङ्गदो नयनाभ्यां निरन्तरमधुवारा वपति किं बहुना ? स आत्मानं विस्मरत्येव । अन एव सर्वैश्वर्यापके भगवति निरवच्छिन्नचिन्तागतितरं भक्तिसम्बन्धात्त्वा भवति । निरवच्छिन्नत्व नाम भगवच्चरणारविन्दचिन्ताया क्षणमात्रस्यापि कृते शिवो गामाव एव, सर्वदा निरवच्छिन्नतैलधारारुद्रगवत्येव तन्मयतेति यावत् । अतश्च नायमनुरागोऽत्र चित्तवृत्तिविशेष, किन्तु रसरूपत्वं भगवतो याऽऽनन्दसत्ता विराजते, सत्या एवायमेक प्रकारमेदो ज्ञेयः । सा च भक्तिर्विना भगवदनुग्रहं नैवासायते । यदा हि केचित् भगवदानन्दसत्ता प्रकाशो भवति, तदा भक्तस्य याऽन्यस्या दग्नोचरी भवति, सैव भक्तिरित्युच्यते । तथा चेधराजप्रदेण उच्यते किञ्चत्प्रायार्थिवन्म्य चानुरागस्य नाम भक्तिरिति व्यक्तम् । न चेय भक्तिश्चित्तवृत्तिर्न (ईश्वरक्षणशालिन्यैव च भक्त्या अवाक्यानसगोचरमपि परमेश्वरं भक्तस्तदनुग्रहेवासादयतीति निर्विवादसिद्धोऽर्थ इति ॥

बदान्तनयनाभ्यायमर्थं उपपद्यते । तथा हि— तत्राज्ञानकार्यत्वात् बुद्धिरपि मिथ्या असती चोच्यते । तन्न्या विषया अपि मिथ्या भवति एव । ततश्च ध्यानधारणप्रवृत्तयो यावन्त ईश्वरचिन्तनदेव सन्ति, तथा सर्वेषामपि मिथ्यात्वेनासत्त्वेऽपि यथा स्वप्न कथाप्रादीनां दानात् शृङ्गिन्द्राभक्तो जायते, स चोत्थाय जाग्रदवस्थापुंते स्वस्वरूपस्थितो भवति, तथैश्वरस्य बुद्धिगोचरताभावेऽपि तदनुग्रहेणैव तं बुद्धिवैद्य विषया गौण्या भक्त्या तदुपसत्ता विद्वत्साधक स्वचित्तस्यैव विदते । तस्मिन्निष्ठे चानन्दसत्ताया प्रकाशो जायते । ततश्च तनैवानन्देनात्यन्तार्हादपरितं साधक आनन्दस्वरूप परमात्मानमावाच परानन्दरूपतो भवति । इत्यथ परमारमना बुद्धिव्ययारभावावपि भक्तिलभ्यत्वमाश्रयकम्— इति । (दै मी द ११५) वामनस्तु—

उपास्य एकं जगुः शाश्वदेव स एव सर्वं मम देवदेव । मान्यतत किञ्चिदपीति तस्मिन् मता दृष्टा बुद्धिरनन्यभक्तिः ॥

“युक्तान्भक्तिर्भोविन्दे यत्सर्वत्र तद्विज्ञानम् ।” (७।७।५५) लक्षित्वस्य भागवते या प्रकाशेन सतमे ॥

सैव भक्तिरनन्येति सम्मता पार्थसारथे । तथापि त्रिगुणासक्ता खेदयन्ति धिय श्रया ॥

शक्यो भक्त्या ह्यनुमिति वचनादिह साधनम् । हानस्य भक्तिरिति ये साधयन्ति प्रयत्नतः ॥

न देवतान्तरं यस्या भवत्याश्रयं क्वचिद् । साऽनया भक्तिरित्याहुरहाताद्वैतभक्तयः ॥

परं न तं प्रकरणमद्वैतद्विधो विद् । अनन्यमचिन्त्यं वा न च हानं स्वरूपतः ॥

“द्रष्टुमिच्छाम्येश्वरं तं रूपं मित्याह पाण्डव ।” (११।३) तथैव “द्वीप्यामासे” त्युक्ते शांकोक्य सद्य ॥ (११।५)

द्विषति तु जगत्सर्वं युगलसचराचरम् । अनस्तदेश्वरं रूपं विभारित्यतिरोहितम् ॥

दृष्ट्वा प्रप्रोत्पठितवृत्त्यायोग ईशितु । विश्वरूपेऽप्यथ एव श्वेताश्वतोषपद्विषित ॥

याश्चास्त्यात्मविज्ञानं तावन्नेवं प्रतीयते । सति तस्मिन् योगरूपा मायाभासोऽपि भासते ॥

ज्ञानोत्तमिदं रूपमवगोदध्यमेश्वरम् । स्वयमशादं देवाऽप्यतत्सपरीकरिष्यति ॥

मद्रूपो हि मृत्यु मद्गर्कं स्मृतं पराम् । (१८।५४) तथा मामभिजानाति यो यावज्जीति तवत् ॥ (१८।५७)

इति ज्ञानोदयादूर्ध्वं मर्कं मृत्युवपि स्थिराम् । एवञ्चा एतो यथा वलीदुष्कर्मजापि तस्य ॥

इत्यथानं यमसिः स्यादक्षला यस्य तावत् । मायामासमधीमं च मनुत योगमेश्वरम् ॥

अथ एवाह भगवानत्र “ ह्यनुमनयया । शक्य एवविधा ” इत्यत्र अश्वेत्यैवास्तीति निश्चिन्त्यम् ॥

यथाविधं श्रुता इतो विश्वरूपपरत्वेन । इत्यमद्वैततत्त्वं साधयोऽर्जुन । तथाविधं ॥

तथा च अहमेतैव “ यदा हतमिदं जगत् ” । (१।४, १।५) इत्यादिभोपद्विरयोक्तं “ यद्य याम ” मिति इत्युक्तम् ॥

अद्वैतभक्तिरनुप किञ्चिदादी धनस्यम् । एतेऽप्योद्वैतपरतनायोगमात्मनः ॥ —

भक्तिमान् शास्त्रज्ञानज्ञानोत्पत्तौ सहकारि भवति । उत्कृष्टदि
हृष्यागर्भो तु परमधि साक्षात्कारहेतुः, साक्षात्कृतं तु परिपूर्णा
नुभवाभिनिवशत्रयणा परमभक्ति प्रवेष्टहेतुरिति । अत्र 'अन-
न्यया' इति पदं प्रागुक्तप्रक्रियया अनन्यप्रयोजनयेति भाव्यम् ।
अनन्यदेवताकथत्यके । ऐक्यानुभवानविभवा तु प्रागेव
द्विपिता, प्रत्यक्षादिविषयता च । तदेतदपि उभयोरित्य महाद्द्वैतम्
'एकादश स्वरमाहात्म्यसाक्षात्कारावलीकनम् । दत्तगुप्त विदि

५ आ. मा. भा.— ॥ ५३ ॥ ५४ ॥

७ ह. पै. भा.— ॥ ५३ ॥ ५४ ॥

८ वें प्र गि — कस्यापुनर्दवा अपि न दृष्टान्त ?
इत्याग्नय भक्त्यभाववित्ति वक्तु भक्तिव्यतिरिक्तं साधनान्तर
निषेधति— नाहमिति । अत्र वेददानतपायागाना भक्तिविर
हितानामप्य दर्शनसाधनत्वनिषेध । तेन च "तमेत वेदादुव
धनेन ब्राह्मण विविदिपन्ति यज्ञेन दानेन तपसाऽनाशनेन"
[वृ उ ४।४।२२] इति श्रु पा न विरोध "नायमात्मा प्रव
धनेन लब्धा न मेधया न बहुना वा श्रुतेन । यमेवैव दृष्टते,
तेन लभ्यस्तस्यैव आत्मा विदृश्यते तन् स्वाम्" [कठो
२।२२ छ. उ ३।२।३] "वस्य देवे परा भक्तियया देव
तया गुरौ । तस्यैत कथिता ज्ञया प्रकाशान्ते महात्मनः"
[भे व. ६।१२३] इत्यादिभिर्भगवद्भक्तिं विना वेदानुबधना
दीना दर्शनसाधनत्वनिषेधेन विविदिपान्श्रुतेभक्तिंसहितवेदादु
वधनादीनामेव दर्शनसाधनत्वपरत्वात् । ननु स्वदीप विवरूप
देवासुरादिभिः सर्वैरपि दृष्टतया मयोपलब्धम् । उक्त हि
तदैव— 'गन्धर्वैरसुरासिद्धिसङ्घान् वीक्षन्ते स्वा विस्मिताश्चैव

प्राप्तयामिक्त्यकोपायता तथा' [गी स १५] इति
भक्तिप्रशस्तपरस्वदाङ्कामपाश्रोति— तथा चेति । "नायमात्मा
इत्यादी " न पृथिव्यामभिद्येत्येव " [यजु १।२।१०१
इत्यादाविन केवलानां निषेध । यच्छब्दान्निर्दिष्टो वर्णनीयता
हेतुगुणविशेषो भक्तिरत्यर्थैवभावानुपवृष्ट्यवलाच सिद्धम् । न
तनुदाब्धस्य विप्रदृष्टत्वे स्वरूपादिक तत्परत्वे च विमहादि
कर्मफलम् ॥ ५३ ॥ ५४ ॥

६ ज प्र दी — ॥ ५३ ॥ ५४ ॥

सर्वे' [११।२२] इति, तत्कथम् 'नाहं वैदे' 'न वदयज्ञा
ध्ययै' इत्यादिना च केनापि दुर्गो इत्युच्यते ? इत्या
ङ्ग्याह— एवविध इति । एवविधशब्दार्थमेव दर्शयन् 'न
वेदयज्ञाध्ययै' [११।४८] इति श्लोकेनैतस्य गतायत्वज्ञा
निराकरोति— दृष्टवानसि मा यद्येचि । येन प्रकारेण मां
दृष्टवानसि, तेन प्रकारेण केनापि द्रष्टु न शक्य । तथा च
देवानामापातदर्शित्वेऽपि तद्व मदीयतरदर्शित्वे नैति न
विरोध इति भाव ॥ ५३ ॥ एव साधनान्तरं निषिद्ध भक्त्यै
स्वरूपदर्शनसाधनत्व वदनस्यायायार्थेऽपसहरति— भक्त्येति ।
अनन्यया मदीकृष्टिया भक्त्यैव निरतिशयतीतिरूपया एवं
विधो विवरूपोऽह तत्त्वेन परमार्थत शब्दैर्ज्ञातं शक्य । शक्य
अह' इति च्छान्दसो विसर्गलोप । तथा तत्त्वेन द्रष्टु शक्य
मनननिदिध्यासभक्त्येण साक्षात्कर्तुं च शक्य, ततस्तादेन
प्रवेष्टुं मद्रूपतयाऽवाप्तुं शक्य, भक्त्यैवविधो द्रष्टु शक्य इति
विवरूपदर्शनलक्षणस्याप्यायायैव कथनम् ॥ ५४ ॥

९ व० त० दी०— एव विश्वरूपस्य सुदुर्दर्शत्व निरूप्य तद्वादिदृष्टस्य स्वस्यापि तदाह— नाह वदरिति ।
निरतिशयाश्चरैश्वर्योऽहमात्मा " नायमात्मा प्रवचनेन लभ्यो न मेधया न बहुना श्रुतेन । यमेवैव
वृणुते (स) तेन लभ्यस्तस्यैव आत्मा (वि) वृणुते तन् स्वाम्" [कठो २।२२ सुडको २।२।३] इति
वरणेतरसाधनेनशक्य श्रुतोऽस्मि । एवंविध मा त्व यत् वरणेन सत्प्रकारेण स्वरूपयोग्यो दृष्टवानसि तथा च
प्रवचनादिसाधनाना केवलमासाक्षात्कारपरतया जीवे स्वरूपयोग्यतासम्पादकत्वे, न साक्षात्पुरुषोत्तमनिरोध
कत्वमिति सिद्धम् ॥ ५३ ॥ तादृशे जीवे स्वीयत्वेन वरणे शृञ्जातया भक्त्याऽह भगवान् प्राह इति तदाह—
भक्त्येति । अथवा ननु तर्हि सर्वे कथमेव दृश्यसे ? इति चेत्प्राह— भक्त्येति । सर्वनिरोधार्थमवतीर्णस्यापि मम
दर्शनं ज्ञानं च कृपाश्चिन्मानुषत्वेनाशास्त्रादिना च भवति, न तु तत्त्वेन, यतोऽह तत्त्वेन ज्ञातुं द्रष्टुं हृदि प्रवेष्टुं च
भक्त्यैव शक्य । निम्नूतया ? अनन्ययेति । वेदप्रवचनादिसाधननिरपेक्षया मद्रूपमहिंसङ्गकलभ्यया रागानुगायेति
यावत् । 'चेचित्कैवलया भक्त्या' इति वाच्यता प्रमेयरूपया तथेति । यतोऽहमवलिभ । भक्त्या प्राह 'भक्तवत्सल
श्च द्विज' इति । अथवा विश्वरूपयश्चरैश्वर्यादियोगयुक्त एवाङ्घ्रिकर्मा प्रगाहमर्थादापुष्टिप्रणेतोऽलौकिकगुणगो
महामनोरमवपुमहाकरुणोऽह पुरुषोत्तमोऽपि ॥ ५४ ॥

१० पु. अ त — ननु त वदानुत्तमाधने कथ न
पदवन्ति ? इत्यन आह— नाहमिति । यथा ह्य मा दृष्टा
नपि एवविध पुण्योत्तमाऽ परिदृश्यमानरुदं पदोक्तसाधने
वदरत्वा न अतएव 'यना वायो निवर्तन्ते अग्राप्य मनसः

सह [ते उ २।४।१-२।१।१] इत्युक्तम् । तपसा ज्ञेया
त्वनेनाऽपि न, दानेन सर्वैस्वदक्षिणामनेन न, इत्याया दानेन
न द्रष्टुं शक्य ॥ ५३ ॥ तथा कथं द्रष्टुं शक्य ? इत्यत आह—
भक्त्येति । हे अर्जुन ! हे परन्तप ! इति श्लोकेन वीर्यव्या

सम्प्रोचनम् । एवंविधोऽहं अनन्यया न विद्यते अन्यः पारलौ-
किकैरेहिकृतो यस्यां तादृश्या भक्त्या तत्त्वेन याथार्थ्यरसः । पेण ज्ञातुं च पुनरलौकिकभावदृष्ट्या द्रष्टुं च पुनः प्रवेष्टुं
अलौकिकरूपेण लीलामु सेवनायं शक्यः, अस्मीति शेष ॥५४॥

११ नी० भा० टी०— नाहमिति । ' न वेदयज्ञाध्ययनैः ' [११।४८] इत्यनेनोक्त एवार्थः पुनरुच्यते
विश्वरूपदर्शनस्यातिदौर्लभ्यसूचनाय । स्पष्टार्थश्च श्लोकः ॥ ५३ ॥ कथं तर्हि द्रष्टुं शक्यत्वं ? अत आह—
भक्त्येति । भक्त्या आराधनेन अनन्यया अव्याभिचरितया, अखण्डयेत्यर्थः । अहमेवैवविधो ज्ञातुं शक्यस्त्वम्पदार्थ-
शोधकशास्त्रतः, द्रष्टुं शक्यो ध्यानतः, तत्त्वेन याथात्म्येन प्रवेष्टुं शक्यस्तत्त्वमसिवाक्यार्थज्ञानतः । हे परं
व्यज्ञानशत्रुं तापयतीति परन्त्व ! ॥ ५४ ॥

मत्कर्मकृन्मत्परमो मद्भक्तः सङ्गवर्जितः ।

निर्वैरः सर्वभूतेषु यः स मामेति पाण्डव ! ॥ ५५ ॥

इति श्रीमहाभारते शतसाहस्र्यां संहितायां वैद्यासिक्यां भीष्मपर्वणि श्रीभगवद्गीतासूप-
निपत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादे विश्वरूपदर्शनं
नामैकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥

१ शां० भा०— अधुना सर्वस्य गीताशास्त्रस्य सारभूतोऽर्थो निश्श्रेयसाथोऽनुष्ठेयत्वेन समुचित्यो-
च्यते— मत्कर्मकृदिति । मत्कर्मकृत् मदर्थं कर्म मत्कर्म, तत्करोतीति मत्कर्मकृतः; मत्परमः करोति भृत्यः
स्वामिकर्म, न त्वात्मनः परमा प्रेत्य गन्तव्या गतिरिति स्वामिनं प्रतिपद्यते; अर्थं तु मत्कर्मकृन्मामेव परमां
गतिं प्रतिपद्यत इति मत्परमः, अहं परमः परा गतिर्यस्य सोऽर्थं मत्परमः । तथा मद्भक्तो मामेव सर्वप्रकारैः
सर्वात्मना सर्वोत्साहेन भजत इति मद्भक्तः । सङ्गवर्जितो धनपुत्रमित्रकलत्रबन्धुवर्गेषु सङ्गवर्जितः— सङ्गः
प्रीतिः स्नेहः— तद्वर्जितः । निर्वैरो निर्गत्वैरः सर्वभूतेषु शत्रुभावरहित आत्मनोऽप्यन्तापकारप्रवृत्तेष्वपि ।
य ईदृशो मद्भक्तः स मामेति, अहमेव तस्य परा गतिः, नान्या गतिः काचिद्भवति । अर्थं तत्रोपदेश इत्यो
भ्योपदिष्टो हे पाण्डवेति ॥ ५५ ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यगोविन्दभगवत्पूज्यपादशिष्यश्रीमच्छङ्करभगवतः कृतौ
श्रीमद्भगवद्गीताभाष्ये विश्वरूपदर्शनं नामैकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥

२ आ. शा व्या.— भक्त्या त्विति विशेषणाद-
न्येयामहेतुत्वमाहृष्ट्याऽहं— अधुनेति । समुचित्य सङ्घिष्य
पुत्री हृत्वेति यावत् । मत्कर्महृदित्युक्ते मत्परमत्वमार्थिकमिति
पुनरुक्तिरिच्छाहृष्ट्याऽहं— करोतीति । भगवानेव परमा
गतिरिति निश्चयबलतश्चैत्र निष्ठा सिध्यतीत्याह— तथेति ।
न त्वेव सर्वप्रकारैर्मर्जनं धनादिब्रह्माहृष्टत्वादित्याहृष्ट्याऽहं—
सङ्गैति । द्वेषपूर्वकानिष्ठाचरणं वैरम्, अनपकारिणु तदमावेऽपि

भवत्येवापकारिष्विति शङ्कित्वाऽहं— आत्मन इति ।
एतच्च सर्वं सङ्घिष्यानुग्रानार्थमुक्तमेवमतिरिक्तो भगवत्प्रासित्व-
इयम्मादिनीत्युपमंहरति— अयमिति । तदेव भगवतो विश्व
रूपस्य सर्वात्मनः सर्वज्ञस्य सर्वेश्वरस्य मत्कर्मकृदित्यादिन्या
येन कममुक्तिफलमभिध्यानमभिवदता तत्पदवाच्योऽर्थो व्यव-
स्थापित ॥ ५५ ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यगोविन्दभगवत्पूज्यपादशिष्यगण्डवान्विनिरचिते
श्रीमद्भगवद्गीताभाष्ये विश्वरूपदर्शनं नामैकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥

१ येषां मक्तिः परिसंपूरति, तेषां 'वास्तुदेवः सर्व' (७।१९) इत्यादिपूर्वमिहितोपदेशमत्काराद्विधात्मक वास्तुदेवत्वमयत्नत
एव बोधपूर्वकमवतरीत्यभिन्नवस्तुत्पादाः ॥ " मत्कर्मकृत् सर्वाणि कर्माणि मम परमेश्वरस्येति श्रुत्या कर्तव्या । जगद्गतिं सर्वे
धर्म परमेश्वरस्येव, स एव पारमार्थिक कर्ता कारयिष्यति च परमिदं कर्मासौ मा निमित्तमात्रं विधाय कारयतीति प्रत्यस्ताभिमानया
श्रुत्या जगति भगवद्भक्तेन व्यवहृतव्यम् "— इत्यादि नन्दन्यायान्तरान् त्वापारम्भणीयमेव, 'मां विदधत्वा' (५।१३) 'न कर्तुं
न कर्माणि लोहस्य सज्जिनं श्रुत्वा ' (५।१४) इत्यादि विरोधात् । एव निर्वैरपदस्य निश्चयाशेषत्वप्रत्याख्यानमपि तदीयननुषो-
पालम्भनमेव, केनापि प्राचा तयाविधत्वार्यथायुक्तत्वात् । अतः 'तदर्थं कर्म' (३।५) 'मदर्थमेपि कर्माणि कुर्वन्' (१३।१०)
इत्याद्यनुपारि मदर्थं कर्म मत्कर्मैति भगवत्पदाद्युक्तमेव दुष्कम् ।

३ रा. भा.— मत्कर्मकृदिति । वेदाध्ययनादीनि सर्वाणि कर्माणि मदारारधनरूपाणीतियः करोति म मत्कर्मकृत्, मत्परमः सर्वेषामारम्भाणामहमेव परमोद्देश्यो यस्य स मत्परमः, मद्भक्तः अत्यर्थमत्रियत्वेन मत्कर्तृनस्तुतिध्यानार्चनप्रणामादिभिर्विना आत्मधारणमलममानो मदेकप्रयोजनतया यः सततं तानि करोति, म मद्भक्तः; सद्भजितः मदेकप्रियत्वेनेतरसद्भमसहमानः निर्वैरः सर्वभूतेषु मत्संश्लेषवियोगिकसुखदुःखस्यभारत्यात्स्वदुःखस्य स्वापराधनिमित्तत्वानुसन्धानाच्च सर्वभूतानां परमपुरुषपरतन्त्रत्वानुसन्धानाच्च सर्वभूतेषु वैरनिमित्ताभावात्तेषु निर्वैरः, य एवम्भूतः स मामेति मां यथावदवस्थितं प्राप्नोति; निरस्ता विद्याद्योषदोषगन्धो मदेकानुभवो भवतीत्यर्थः ॥ ५५ ॥

इति श्रीभगवद्गामानुजाचार्यविरचिते श्रीमद्गीताभाष्ये एकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥

४ वे. ता चं — 'नाहं वेदै' इत्यादे. "वेदानुवचनेन" रक्ततया तदितरविरक्तस्य सासारिकधुद्रुसुखदुःखयोस्तेष्वक्तत्तनिवर्तकेषु तत्प्रवर्तकेषु च नास्य वैरसम्भव । नच स्वगतत्प जानत परो द्वेषविषय, नच कशादिवत्परतन्त्रतयाऽन्यताय कश्चिदनुमत्त उप्येत, आत्मन इव परेषामपि विश्वरूपभावशुत्वानुसन्धाने कथं वैरावकाशः ? इति भावः । एष्वम्भूत एष विष । 'प्रवेष्टुम्' [११५४] इति प्रायुक्तानुसन्धानेनाह— मां यथावदवस्थितमिति । प्रवेशप्राप्त्यादिशब्दानामन्या र्थता दुष्टव्यभिचारा निराकर्तुं परमनिरर्थेयसरूपाया प्राप्ते स्वरूपं शोधयति निरस्तेति । निरस्तत्वमपुनरुत्तरविषयत्वम् । अविद्या अज्ञानान्यथाज्ञानतत्कारणकमादिरूपा । पूर्वावस्थाया मपि कतिपयाविद्यादिनिवृत्तिरस्तीति तत्रावच्छेदायादौषपदम् । सवासननिरासद्योतनाय गन्धशब्द । मदेकानुभव इति— "सर्वं ह पश्य पश्यति" [छा उ. ७।२.६।२] इत्युक्तं सर्वमपि सर्वेशरीतोऽहमेव । तथाच धृत्यन्तर "ते सर्वंग सर्वत प्राप्य वीरं युक्तात्मान सर्वमेवाविशन्ति" [मुं. उ. ३।३।५] इति — इति भावः ॥ ५५ ॥

इति कवितार्किकसिंहस्य सर्वतन्त्रवत्तन्त्रस्य श्रीमद्भेङ्गदत्तायस्य वेदान्ताचार्यस्य कृतिषु श्रीमद्गीताभाष्यटीकायां तात्पर्यचन्द्रिकायां एकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥

५ आ. मा. भा.— ॥ ५५ ॥

६ ज. प्र वी — ॥ ५५ ॥

इति श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचिते श्रीमद्गीताभाष्ये एकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥

इति श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचिते श्रीमद्गीताभाष्ये टीकायां जयतीर्थमुनिविरचितायां प्रमेयदीपिकायां एकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥

७ ह. पै. भा.— मत्कर्मकृदिति । अहं वासुदेवः परमं प्रधानं यस्य स मत्परमः ॥ ५५ ॥

इति श्रीमद्भनुमद्विरचिते पेशाचभाष्यनामके श्रीमद्भगवद्गीताव्याख्याय एकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥

८ धं प्र गि — 'नाहं वेदै' [११।५३] 'न वेद-
यनाध्ययने' [११।५८] इति वेदपञ्चादिनिषेधपूर्वकं भक्तत्वे
इति नमाधनयोः कस्या वेदयगोद पत्न्यागयज्ञाविदमाह—
मत्कर्मकृदिति । मत्स्यं कर्माणि धीतस्मात्तानि ब्रह्मीति
मत्कर्मकृत् । मत्स्यं कर्माणां मदेकप्रयोजनं कर्तव्यं, न तु
न चोद्देशेनैवाह— मत्परम इति । मत्परम परम प्राप्य-
इति श्रीभेङ्गदत्तायस्य कृते प्रधानव्यवहारव्याख्यान

पुरापरितोऽप्येते यस्य स मत्परम । इदं च मत्परमत्वं हाग
द्वेषततो न सम्भवतीति सञ्ज्ञाहिस्यस्य तद्वेतुत्वे द्यव्यति—
सद्भजितो निर्वैर. स्वयंभूतेष्विति । एवम्भूतो य
मद्भक्तो मामिति । तथाच 'नाहं वेदै' [११।५३] इत्युक्ति
निषेधो मद्भजनानामहं कर्मविषय इति भावः ॥ ५५ ॥

मगवद्गीताभाष्यव्याख्यान एकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥

९ व० त० दी०— यद्यप्येवं तथापि त्वादृशस्य मन्निगममर्यादायामनुगृहीतत्वान्मदाज्ञया मद्रक्तिपूर्वकमेव स्वर्गभङ्गणे मर्यादित्वाद्— मत्कर्मकृदिति । भगवद्दीयस्य भगवत्सेवापूर्वककर्मकरणे विहितं 'मम कर्मकरणे प्रभोरिच्छाऽऽनीति यो निद्वारयति स करोति, य एनद्विपरीतं स न करोति, यत्र शुक्रजडादि । एतन्निद्वारश्च भगवदधीनोऽतो भक्तेर्वपि तन्निद्वारिणानियम इत्यतः कर्म कर्त्तव्यमेव अतन्निद्वारणे त्वाधुनिकानाम्; एवं सतोच्छाज्ञानवता तत्सन्देहवता च कर्त्तव्यं' इति । 'तन्निद्वारिणानियमः पृथग्यः प्रतिबन्धः फल' इत्यादि सूत्रभाष्ये निर्णीतमवगन्तव्यम् । मत्परम इति अहमेव परम वद्दृश्यो वस्य परमो मद्रक्तः स मामेति पुण्यो-त्तमास्तिस्तस्य फलं भवतीत्यर्थः ॥ ५५ ॥

इति श्रीभगवद्गीतावत्त्वदीपिकाया एकादशोऽध्याय ॥ ११ ॥

१० पु. अ. त — नन्वतन्वभक्त कथ जेयः ? इत्याका ह्यपामाह— मत्कर्मकृदिति । मदर्पं स्वस्य सहजदाम्पत्वेन, न तु कामनया, कर्म सेवानिरूप करोति स तथा । मत्परम अहमेव परम सर्वस्व यस्य । मद्रक्त मद्रजनहृत् मदाभितो वा । सहवर्जितं पुत्रादिलौकिकवैष्णवादिस्सहवर्जित ।

सर्वभूतेषु निर्वैरं द्वेषहित । हे पाण्डव ! उत्पत्यैव भक्त ! एवविधो य स मामेति प्राप्नोति, सोऽन्यो ज्ञातव्य इति भाव ॥ ५५ ॥

प्रदर्पं विषरूपं स्व द्दोहृत्त्वाऽर्जुनाय वै ॥
श्रीहृण्य साधनासाध्यं स्वस्वरूपमदर्शयत् ॥ १ ॥
इति श्रीगीतासूततरङ्गिण्या विषरूपदर्शनयोगो नामैकादशोऽध्याय ॥ ११ ॥

११ नी० भा० दी०— शास्त्रसर्वस्वं सहृद्वाति— मत्कर्मकृदिति । मदर्पमेव कर्माणि करोतीति मत्कर्मकृत् अहमेव परमो निष्कलः प्राप्यो यस्येति स मत्परम । एतेन वृत्तज्ञः कर्मयोगो ध्यानयोगश्च त्वम्पदार्थजोधक वक्षः । मम भक्त आराधनकृदित्युपासनाकाण्डार्थसहृदयः । 'सहवर्जितः' इत्यनेन एतान्तभगवद्ब्रह्मनिष्ठ इत्युक्तम् । निर्वैर इति विश्वं भगवद्भक्त्या पश्येदित्युक्तम् । अन्यथा मेदुद्विगमतो निर्वैरत्वासम्भवात् । एवमभूतो य स मा तत्पदलक्ष्यार्थभूतमखण्डानन्दैकधनमेति प्राप्नोति प्रत्यगभेदेन । हे पाण्डव विशुद्धव्रजज ! त्वमेतैस्त्वातुं शक्नोषीति भाव ॥ ५५ ॥

इति भीष्मपर्वणि नैऋतकण्ठीये भारतभावदीपे श्रीमद्भगवद्गीतार्थप्रकाशे एकादशोऽध्याय ॥ ११ ॥

श्रीमद्भगवद्गीताया एकादशाध्यायस्य माहात्म्यम् ।

देव्युवाच—
इतिहासोऽयमीशान ! श्रेयसां साधनं परम् ।
आकर्ष्यं करुणापूर्णं । मम काङ्क्षा प्रवर्तते ॥ १ ॥
एकादशस्य माहात्म्यमध्यायस्य कथाश्रयम् ।
व्यापणं विरूपाक्ष ! चरुत्प्रां प्रथमं प्रभो ॥ २ ॥
इश्वर उवाच—
आकर्षय कथां कान्ते ! गीतावर्णनसंश्रयात् ।
विश्वरूपामिधानस्य माहात्म्यमपि पावनम् ॥ ३ ॥
अध्यायस्य विशालाक्षि ! वस्तु तावन्न दास्यते ।
सहस्राणि कथा सन्ति तत्रैका कथ्यते कथा ॥ ४ ॥
प्रणीतायास्तटे नद्या मेघझरमिति श्रुतम् ।
नगर गरिमाधारं तुङ्गप्रकारगोपुरम् ॥ ५ ॥
विशालाश्रमशालासु स्वर्णस्तम्भविभूषितम् ।
श्रीमद्भि सुखिमि. शान्ते. सदाचारैर्जितेन्द्रिये ॥ ६ ॥
अधिष्ठितं जनेश्वारगुह्याटकमनोहरम् ।
कीर्तिस्तम्भस्फुरत्स्वर्णसुवर्णशतशोमितम् ॥ ७ ॥
पताकाकिङ्किणीकाणकादम्बकपिरुस्वरम् ।
वेदाध्ययननिर्घोषवाचालितदिनन्तरम् ॥ ८ ॥

दूर्यसहोपसङ्गीर्णविशालव्याममण्डलम् ।
पताकापल्लवोद्भूतवातनिर्जितविग्रहम् ॥ ९ ॥
राजमार्गवद्वारनारीमञ्जीरशिञ्जितै ।
वह्नीवेणुकेर्गातिर्भाति वाजीन्द्रहेपिते ॥ १० ॥
प्रक्ष्यमाणमिवाभीक्ष्णं दिक्पालानां पुरैः समम् ।
आस्ते जगत्पतिर्यत्र शाङ्गपाणिर्विराजितः ॥ ११ ॥
सूर्तिमत्परमं ब्रह्म जगद्गोचनजीवितम् ।
लक्ष्मीनयनराजीवपूजिताकारगौरवः ॥ १२ ॥
त्रिविनमवपुर्मध्यामलः कोमलाकृति ।
श्रीवत्सवक्ष्ण राजीववनमालाविभूषितः ॥ १३ ॥
अनेकभूषणोपेत. सरत्न इध वारिधि ।
चलत्सोदाग्निनीदामसान्द्रमेघसमद्युतिः ॥ १४ ॥
तस्याऽऽस्ते मुहुटे साक्षाच्छाङ्गपाणि. पर. पुमान् ।
त दृष्ट्वा मुच्यते जन्तुर्जन्मससारवन्धनात् ॥ १५ ॥
यस्मिन्पुर महातीर्थं विद्यते मेखलाभिघ्नम् ।
यत्र स्नात्वा नरोन्तिय प्राप्यते वैष्णवं पदम् ॥ १६ ॥
तत्र घोष्य जगत्प्राथ नरसिंहं वृषार्णवम् ।
सत्तजन्मार्जितादोरान्मुच्यते दुष्टताम्रः ॥ १७ ॥

मेघलाया गणाधीश विलोकयति यो नरः ।
 स निस्तरति मिथानि दुस्तराण्यपि सर्वदा ॥ १८ ॥
 ब्रह्मचर्यपरो दान्ता निर्ममा निरहङ्कृति ।
 तस्मिन्मेघद्वरे कश्चिद्भृङ्गाह्वणसत्तम ॥ १९ ॥
 सुनन्द इति प्रख्यातो वेदशास्त्रविशारद ।
 वशीकृतैस्त्रियप्राप्तो वासुदेवपरायण ॥ २० ॥
 देवस्य शार्ङ्गिण पाश्वे गीताध्यायसिद्धिं प्रिये ।।
 एकादश पठत्येव त्रिध्वरूपप्रदर्शनम् ॥ २१ ॥
 अध्यायस्य प्रभावेन ब्रह्महानमघ्राप स ।
 परमानन्दसन्दोहश्लाघ्यसचित्समाधिना ॥ २२ ॥
 प्रत्यङ्मुखेन्द्रियतया निश्चला स्थितिमीयुषा ।
 सतत स्थीयते तेन जीवन्मुक्तेन योगिना ॥ २३ ॥
 एकदा स महायोगी सिंहाराशिस्थिते सुरौ ।
 गोदावरोतीर्थयात्रा विधातुमुपचक्रमे ॥ २४ ॥
 प्रयत्नेऽह्नि समागत्य विरजं तीर्थमुत्समम् ।
 नाभिमारभ्य तीर्थयु स समभ्यर्च्य देवता ॥ २५ ॥
 मज्जमज्जगद्द्वारां कमला स व्यलेकयत् ।
 तां सम्भूज्य महाभाया सर्वकामफलप्रदाम् ॥ २६ ॥
 तापतीर्थं ततः स्नात्वा कपिलासङ्गमे तत ।
 अष्टतीर्थमसौ चक्रे विधाय पितृतर्पणम् ॥ २७ ॥
 पुमारां सशिवो नत्वा कपिलाद्वारमाययौ ।
 तत्र निर्मग्य निर्धृतप्राग्जन्मान्तरदुष्टत ॥ २८ ॥
 सम्भूज्य नत्वा स्तुत्या च देव वै मधुसूदनम् ।
 उपित्वा तत्र तां रात्रिमगात्प्रात सह द्विजै ॥ २९ ॥
 नरसिंहवने तत्र तीर्थं रामस्य द्वीधिका ।
 प्रहादपूजित साक्षादास्ते यत्र नृकेसरी ॥ ३० ॥
 त दृष्ट्वा देवदेशेन पूजयित्वा तु भक्तितः ।
 तत्र त दिवस नीत्वा स ययावम्बिकापुरीम् ॥ ३१ ॥
 अनुग्रहणे भक्तानामपि च तत्र तिष्ठति ।
 पूरयन्ती मनुष्याणा यान्द्रिष्टान्द्रियलान्यपि ॥ ३२ ॥
 पूजयित्वाऽऽश्रित्वा भक्त्या पुण्यमन्धानुलेपने ।
 उपहारैश्च विविधै स्तात्रि प्रणमनैरपि ॥ ३३ ॥
 विप्रसन्धमात्पुरात्प्रात करुणानामिध पुरम् ।
 यत्राऽऽरुते परमा शक्तिर्महालक्ष्मीर्महाशक्ति ॥ ३४ ॥
 तामपेश्य सुधाभानुभास्करपुतिमण्डलाम् ।
 संसारतापविच्छेदप्रपञ्चोत्थपादिनीम् ॥ ३५ ॥
 यानिराजददम्राजराजतसनिपेयिताम् ।
 अनाहतमहानादमयीमद्वयकृपिणीम् ॥ ३६ ॥
 महाशक्तिं भाग्यतां घाञ्छित्तार्थप्रदायिनीम् ।
 आगच्छ मौल्यमायत नैरमा स मुनीश्वरः ॥ ३७ ॥
 विवाहमण्डप प्राप पुर मित्रे हरमग्नितः ।
 पुत्रे तत्र प्रतिशुद्धे वायव्यात्मनवाचत ॥ ३८ ॥
 न मेघ वननि श्यातु गेह कश्चिदपि क्षिप्र ।
 एतान् कामवाञ्छन् विनाशं वायवमिदम् ॥ ३९ ॥

प्रविश्य वसति चक्रे ब्राह्मण सङ्घिमि सह ।
 तत प्रभाते विमले सुनन्दोऽसौ द्विजोत्तम ॥ ४० ॥
 वहिरालीक्याञ्चक्रे वासगेहाश्रितं वपु ।
 अघ्नयानखिलान्यत्र यातान्कापि यदृच्छया ॥ ४१ ॥
 गम्यमान समायान्तं ग्रामपालो ददर्श स ।
 त यभाये ग्रामपाल आयुष्मानसि सर्वश ॥ ४२ ॥
 भागधेयवता पुसां पुण्य पुण्यवतामसि ।
 प्रभावो विद्यते वत्स । कोऽपि लोकोत्तरस्त्वयि ॥ ४३ ॥
 व प्रयाना, सहायास्ते कथं तत्सदनाद्बहि ।
 तत्पदय मुनिशार्ङ्ग । कथयामि तवाग्रत ॥ ४४ ॥
 किन्तु नान्य खया तुल्य पश्यामीह तपस्विनम् ।
 किं जानासि महामन्त्र कां विद्यामवलम्बसे ॥ ४५ ॥
 कस्य देवस्य कारुण्याच्छक्तिलौकोत्तरा त्वयि ।
 तस्कारुण्यवशात्क्षिप्रं ग्रामेऽस्मिन्ब्राह्मणोत्तम ॥ ४६ ॥
 शुश्रूषामद्विलामेव भगवस्ते करोम्यहम् ।
 इति त वासयामास तस्मिन्ग्रामे मुनीश्वरम् ॥ ४७ ॥
 परिचर्या च तस्यासौ भक्त्या चक्रे दिवानिशम् ।
 दिवसेषु प्रयातेषु सप्ताष्टसु समेयिवात् ॥ ४८ ॥
 प्रातरागत्य तस्याग्रे शरोद भृशशु खित ।
 अद्य मे भाग्यहीनस्य गुणवाग्भक्तितमान्नुत ॥ ४९ ॥
 जाञ्ज्वल्यमानदृष्ट्रेण भक्षितां निशि रक्षता ।
 इत्येव रक्षकेनास्तस्त्वं पश्यच्छ स स्वामी ॥
 काऽऽरुते स राक्षस पुत्रो भक्षितस्ते कथं वद ॥ ५० ॥

ग्रामपाल उवाच—

वर्तते नगरं धार पुरुषपादो निशाचर ।
 स एवादति नरानेत्य नित्य नगरगोचरान् ॥ ५१ ॥
 स सर्वानगरैरत्र प्रार्थित पुर्यै पुरा ।
 रक्ष राक्षस । न सर्वान्प्रास ते कल्पयामहे ॥ ५२ ॥
 पथिना निदि निद्रान्ति ये च तान्मुद्भूय राक्षस ।
 एतस्मिन्सदने पाण्ड्यान्ग्रामपालप्रवेशितान् ॥ ५३ ॥
 आहार कल्पयाञ्जशुभ्रामीयप्राणगुणये ।
 मवान्नुत। शूद्रमुमिन्नप्यये संयुत परः ॥ ५४ ॥
 ते प्रस्ता किल धानेन त्वं मुक्ताऽसि द्विजात्तम ।
 प्रभाप भयता येत्ति भयानेव द्विजोत्तम ॥ ५५ ॥
 मदीयतनयस्याद्य मिप्रमेकमुपागतम् ।
 अजानता मया साऽपि तनयस्य प्रिय सखा ॥ ५६ ॥
 अर्ग्यः पाण्ड्यजने सार्धं तस्मिन्नेह प्रवेदिता ।
 श्रुत्वा तत्र प्रविष्टं तं निशीथे तनयो मम ॥ ५७ ॥
 तदामेतेषु गतः साऽपि भक्षितस्तेन रक्षसा ।
 दु गितेन मया प्राकत प्रात स पिनातादान ॥ ५८ ॥
 ममापि पुत्रा शुभ्रान्ममयता निदि भक्षितः ।
 मयञ्जटरनिमग्नः सुताऽसौ येन जीयति ॥
 अग्नि वीजमुपापद्येऽह्नि मे त्व निशाचर ॥ ५९ ॥

राक्षस उवाच—

अन्तः प्रविष्टं त्वत्पुत्रमज्ञात्वाऽहमभक्षयम् ।
अज्ञानाद्भक्षितः पान्थे सहितोऽसौ सुतस्तव ॥ ६० ॥
यथा जीवति मे कुश्लो यथा भवति रक्षितः ।
तथा विहितमप्यस्ति देवेन परमेष्ठिना ॥ ६१ ॥
गौतमकादशमध्यायं यः पठत्यनिशं द्विजः ।
तद्व्रमायेन मे मुक्तिर्भूतानां पुनरुद्भवः ॥ ६२ ॥

ग्रामपाल उवाच—

कथमेकादशाध्यायसामर्थ्यमिदमद्भुतम् ।
इति पृष्टो मया विप्र ! स वभाये निशाचरः ॥ ६३ ॥

राक्षस उवाच—

पुरा गृध्रेण कंतापि नभोमार्गेण मरुडता ।
अस्थिखण्डं स्वकात्तुण्डात्पातितं कापि चारिणि ६४
तं जलाशयमागत्य काऽपि ज्ञानीश्वरस्तदा ।
महातीर्थमिति ज्ञात्वा विदधे पितृतर्पणम् ॥
तमूचिरे जनाः सर्वे तीर्थमेतत्कथं वद् ॥ ६५ ॥

मुनिरुवाच—

जपर्येकादशाध्यायं त्रिसन्ध्यं नियतेन्द्रियः ।
विचवानिति विप्रोऽसौ चौरैर्व्यापादितः पथि ॥ ६६ ॥
तस्यास्थिशकलं गृध्रचन्दनार्पितं जले ।
तेन तीर्थमिदं दिव्यं जातं पातकनाशनम् ॥ ६७ ॥

राक्षस उवाच—

तदस्ते मानयाः सर्वे सस्तुस्तत्र जलाशये ।
निष्कलमपतया चैवं प्रापुस्ते परमं पदम् ॥ ६८ ॥
एकादशस्य सामर्थ्यादध्यायस्य भविष्यति ।
ममापि मुक्तिः पान्थानां पुनरुत्थानमद्भुतम् ॥ ६९ ॥
यो मया कश्चिदुत्कीर्णो ब्राह्मणोऽश्वैव तिष्ठति ।
स च एकादशाध्यायं जपति स्म निरन्तरम् ॥ ७० ॥
स तेनाध्यायमन्त्रेण सप्तवापनिमन्त्रितम् ।
विषाय चारि विभ्रेन्द्र क्षिपेद्यदि ममोपरि ॥
ततो मे शापनिर्मुक्तिर्भविष्यति न संशयः ॥ ७१ ॥

ग्रामपाल उवाच—

इति तेनास्मि सन्दिष्टः समायातस्त्वदन्तिकम् ॥ ७२ ॥

विप्र उवाच—

राक्षसः केन पापेन जातोऽसौ वद् रक्षक ! ।
यः क्षपायां गृहे तस्मिन्नरान्खादति मित्रितान् ॥ ७३ ॥

ग्रामपाल उवाच—

अस्मिन्ग्रामे पुरा कश्चिदासीद्विप्र कृषीवल ।
एकदा शालिकेदाररक्षणे व्याकुलो द्विज ॥ ७४ ॥
नातिदूरे महागृध्रः पान्थमेकमभक्षयत् ।
तं विमोचयितुं दुराद्यां चक्रेऽपि तापसः ॥ ७५ ॥
शुकवा पान्थं खगस्तावन्निरणाद्भ्रश्रवणात् ।
ततः स तापसः कौपात्तं वभाये कृषीवलम् ॥ ७६ ॥

तापस उवाच—

धिस्त्वां हालिक ! दुष्टात्मन् ! कठोरप्रतिनिर्घुणम् ।
कुक्षिम्भरं परत्राणविमुक्तं हतजीवितम् ॥ ७७ ॥
चौरैश्च दंष्ट्रिभिः संपररिचहिविषाम्बुभिः ।
गृध्राराक्षसभृतैश्च वेतालाविभिराहतान् ॥ ७८ ॥
जनानुपेक्षते शस्तः स तदुष्पफलं लभेत् ।
न मोचयति यो विप्र प्रभुश्चौरादिभिर्भृतम् ॥ ७९ ॥
स याति नरकघोरं स पुनर्जायते वृकः ।
निहन्यमानं विपिने गृध्रव्याघ्रेण वीक्षितम् ॥ ८० ॥

मुञ्च मुञ्चेति यो वक्ति स याति परमा गतिम् ।
गवामर्थं हता व्याघ्रिर्निहैर्दुष्टैश्च राजभि ॥ ८१ ॥
तेऽपि यान्ति पदं विष्णोर्दुष्प्राप्यं योगिनामपि ।
अभ्यमेघसहस्राणि वाजपेयशतानि च ॥ ८२ ॥
शरणागतसन्त्राणकलां नार्हन्ति पोडशोम् ।
दीनस्थोपेक्षणं कृत्वा भीतस्य च शरीरिणः ॥ ८३ ॥
पुण्यवानपि कालेन कुम्भीपाके स पच्यते ।
पश्यन्नपि भवान्पान्थं दुष्टगृध्रेण भक्षितम् ॥ ८४ ॥
निधारणसमयांऽपि न चक्र यन्निवारणम् ।
निष्कृतोऽसि यनस्तस्माद्भविष्यसि निशाचर ॥ ८५ ॥

ग्रामपाल उवाच—

इमं शाप मुने श्रुत्वा कम्पमानकलेयसः ।
प्रणम्य हालिको विप्र यभाये करुणं वचः ॥ ८६ ॥

हालिक उवाच—

अत्राहं क्षेत्ररक्षायां चिरं क्षिप्तेन चक्षुषा ।
न वेन्मि निकट गृध्रहन्यमानमिमं नरम् ॥
तेन मेऽनुग्रहं कर्तुं रूपणस्य त्वमर्हसि ॥ ८७ ॥

विप्र उवाच—

यो वेत्त्येकादशाध्यायं जपत्यनुदिनं च यः ।
तेनाभिमन्त्रितं वारि यदा शिरसि तावके ॥
पतिष्यति तदा शापात्तव मुक्तिर्भविष्यति ॥ ८८ ॥

ग्रामपाल उवाच—

इत्युक्त्वा तापसो यातो हालिको राक्षसोऽभवत् ।
इति तद्दक्षसचचो निशम्याऽऽशु प्रधावतः ॥ ८९ ॥
उभय कार्यमेवाद्य संसिद्धं कुरु तापस ! ।
तदागच्छ द्विजश्रेष्ठ ! तेनाध्यायेन मन्त्रय ॥
तीर्थोदकं स्वहस्तेन तस्य मूर्धनि निक्षिप ॥ ९० ॥

श्रीमहादेव उवाच—

इति तत्प्रार्थितं सर्वं श्रुत्वा करुणयाऽऽभुतः ।
तथेति सह पालेन मुनी रशोन्तिक ययो ॥ ९१ ॥
एकादशेन तेनाम्बु विश्वरूपेण मन्त्रितम् ।
निक्षिप्तं तस्य शिरसि तेन त्रिप्रेण योगिना ॥ ९२ ॥
गौताध्यायप्रभायेन शापमोक्षमवाप सः ।
विहाय राक्षसं देवं चतुर्बाहुस्ततोऽभवत् ॥ ९३ ॥

निगीर्णा ये जनास्तेन पान्था आसन्सहस्रशः ।
चतुर्भुजा वभ्रुवस्ते शङ्खचक्रगदाधरा ॥
ते विमानान्यारुह्युस्तावद्वेषे स राक्षसम् ॥ ९८ ॥

ग्रामपाल उवाच—

मदीयस्तनय कस्त दर्शयस्व निशाचर ! ॥ ९५ ॥

श्रीमहादेव उवाच—

श्युन्ते ग्रामपालेन दिव्यधाराह राक्षस ॥ ९६ ॥

राक्षस उवाच—

एन चतुर्भुज त्रिदि तमालश्यामलद्युतिम् ।
माणिक्यमुकुट दिव्यमणिकुण्डलमण्डितम् ॥ ९७ ॥
हारहारिमहास्केन्ध स्वर्णकेयूरभूषितम् ।
राजीवलाचन स्निग्ध हस्ते कृतसरारहम् ॥
दिव्य विमानमारुढ देवत्व प्राप्तमात्मजम् ॥ ९८ ॥

श्रीमहादेव उवाच—

इति तस्य वच श्रुत्वा सुत दृष्ट्वा च तादृशम् ।
स्वर्गो हे नेतुमारभे त जहास सुतस्तत ॥ ९९ ॥

सुत उवाच—

वृत्तिवाराणि जातोऽसि त्व पुत्रा मम रक्षन् ।
पूर्वं पुत्रस्वदीयाऽस्मि ह्यधुना त्रिबुधोऽस्म्यहम् १००

यास्यामि वैष्णव धाम ब्राह्मणस्य प्रसादत ।
निशाचरऽपि प्राप्ताऽय पश्य देह चतुर्भुजम् ॥ १०१ ॥
एकादशस्य माहात्म्याद्याति स्वर्गं समजनै ।
विप्रादस्मात्त्वमध्यायमधीप्य त्व जपानिशम् ॥ १०२ ॥
भविष्यति न सन्देहस्तथापि गतिरोदरी ।
तात! तस्मात्सता सद्गा दुर्लभ सर्वथा जनै ॥ १०३ ॥
सोऽप्यद्य ते समुत्पन्नो ह्यात्मन साधयेषितम् ।
किं धनैर्भोगदानैर्वा किं यज्ञैस्तपसा नु किम् ॥ १०४ ॥
किं पूर्वैर्वा पर श्रेयो विश्वरूपस्य पाठत ।
तद्विष्णां परम रूप तत्त्वं ध्यायस्व विद्युतम् ॥ १०५ ॥
यत्पूर्णानन्दसन्दाहवृष्णप्रह्लास्यनिर्गतम् ।
कुरुश्रेत्रेऽजुने मित्रे तत्त्वे च ल्यरसायनम् ॥ १०६ ॥
नृणां च भवभीतानामाधिव्याधिविनाशनम् ।
अनेकजन्मदु खप्र नान्यत्पश्यामि तस्मिन् ॥ १०७ ॥

श्रीशिव उवाच—

इत्युक्त्वा सह तै सर्वैर्यो विष्णा पर पदम् ।
तमध्याय ततो त्रिप्राङ्ग्रामपाल पपाठ स ॥ १०८ ॥
तातुभौ तस्य माहात्म्याजग्मतुर्वैष्णव पदम् ।
इत्येकादशमाहात्म्यकथा तुभ्य निरूपिता ॥
यस्या श्रवणमात्रेण महापातकनाशनम् ॥ १०९ ॥

इति श्रीमहापुराणे पात्र उत्तरखण्डे गातामाहात्म्ये सतश्वरसंवाद् श्रीमद्भगवद्गीतैकादशाध्याय
माहात्म्यकथन नामैकाशीत्यधिकशततमाऽध्याय ॥ ११ ॥

श्रीमद्यामुनमुनिप्रणीतो गीतार्थसंग्रहः ।

[अध्यायः १२]

भक्तेः श्रेष्ठ्यमुपायोक्तिरशक्तस्यात्मनिष्ठता ।
तत्प्रकारास्त्वतिप्रीतिर्भक्ते द्वादश उच्यते ॥ १६ ॥

श्रीमन्नृगमान्तमहादेशिकवेङ्कटनाथधिरचिता गीतार्थसङ्ग्रहश्चा ।

अत्रच भान्यम्—‘ अनन्तरमात्मप्राप्तिसाधनभूतादात्मोपासनाद्भक्तिरूपस्य भगवदुपासनस्य स्वसाध्य-
निष्पादने श्रेष्ठ्यात्सुखोपादानत्वाच्च श्रेष्ठ्यं भगवदुपासनोपायश्च तदशक्तस्याक्षरनिष्ठता तदपेक्षिताश्चोच्यन्ते’
[रा. मा. १२।१] इति । अत्र—अतिप्रीतिर्भक्त इत्यस्योपादानमुपसंहारमात्रताव्यञ्जवार्थम् । उपायोक्तिः
‘ अथ चित्तं समाधातुम्’ [१२।९, १०] इत्यादिश्लोकद्वयेन कृता । भगवति चित्तं समाधातुमशक्तस्य
भगवद्गुणाम्यासः, तत्राप्यशक्तस्य प्रीतिपूर्वकभगवदसाधारणकर्मकरणम्, तस्मिन्नप्यसमर्थस्यात्मनिष्ठेति क्रमः ।
तत्प्रकाराः कर्मयोगाद्यपेक्षिताः ‘ अद्वेष्टा सर्वभूतानाम्’ [१२।१३] इत्यादिनोक्ता उपादेयगुणप्रकाराः ।
तथाच तत्र भाषितम्—‘ अनाभिसंहितफलकर्मनिष्ठस्योपादेयान् गुणानाह’ [रा. मा. १२।१३] इति ।
अतिप्रीतिर्भक्ते—‘ ये तु धर्म्यामृतमिदं यथोक्तम्’ इत्यादिना अध्यायान्तिमश्लोकेन [१२।२०] उक्ता ।
तदभिप्रेतं चैवमुक्तम्—‘ अस्मादात्मनिष्ठाद्भक्तियोगनिष्ठस्य श्रेष्ठ्यं प्रतिपादन्यथोपक्रममुपसंहरति’
[रा. मा. १२।२०] इति ॥ १६ ॥

भक्तियोगो नाम द्वादशोऽध्यायः ।

सगुणनिर्गुणब्रह्मनिष्ठयोर्द्वयोर्मध्ये का श्रेष्ठा का च कर्तव्यैत्यर्जुनप्रश्नः ।

अर्जुन उवाच— एवं सततयुक्ता ये भक्तास्त्वां पर्युपासते ।

ये चाप्यक्षरमव्यक्तं तेषां के योगवित्तमाः ॥ १ ॥

१ श्रीशाङ्करभाष्यम् ।

द्वितीयप्रभृतिष्वध्यायेषु विभृत्यन्तेषु [१०] परमात्मनो ब्रह्मणोऽक्षरस्य विध्वस्तसर्वोपाधिविशेषणस्योपासनमुक्तम्, सर्वयोगैश्वर्यसर्वज्ञानशक्तिमत्सत्त्वोपाधेरीश्वरस्य तत्र चोपासनं तत्र तत्रोक्तम्, विश्वरूपाध्याये [११] त्वैश्वरमाद्यं समस्तजगदात्मरूपं विश्वरूपं त्वदीयं दर्शितमुपासनार्थमेव त्वया, तच्च दर्शयित्वाकवानसि ' मत्कर्मकृत ' [११।५५] इत्यादि, अतोऽहमनयोरुभयोः पक्षयोर्विशिष्टतरशुश्रुत्सया त्वां पृच्छामीत्यर्जुन उवाच— एवमिति । ' एवं ' इत्यतीतानन्तरश्लोकेनोक्तमर्थं परामृशति ' मत्कर्मकृत ' इत्या-

“भक्तो न वदति ममेति यदुक्तमत्र विभृत्य तत्र विभयः सुचिरं स्थितोऽस्मि ।

अथ सुवाकरद्विषी सहसाऽप्युनापि ब्रूहि त्वमेव वधमाभसिमीति देव ।” ॥

१ एवमिति पञ्चमादावविद्वत्कर्मण्योः कर्मयोगतत्संवापयोर्मध्ये कतरत् भेयः ? इतिवत् मन्दकर्मण्योः सगुणनिर्गुणोपासनयोर्मध्ये कतरत् भेय इति सशयः । निर्गुणोपासनाधिकारिणो ये ह्यानिन्दत उक्तमा एव, 'हानो द्वात्मेव मे मतम्' [७।१८] 'ज्ञानवान् मो प्रपद्यते' (७।१९) इत्यादिना तेषामनिहितो महिमातिशयः । कुतस्तेषां महानुभावानामवत्सङ्गा ! न ताभ्यति प्रश्नः परिहासो वाऽऽवश्यक इति सम्प्रदायविदः । धामनस्तु—

सविद्वत्सो निर्विकल्पभेदि योगतुरीरिदौ । तद्विस्तु द्विविधेष्वन्न धेयसः परिपृच्छति ॥
द्वेषेऽपि योगवेत्तारस्तत्रैके निर्गुणप्रिया । अपरे सगुणासक्तास्तेषु के वित्तमा ? इति ॥
महातुष्टिदयाशरं ये ये चाव्यक्तमुपासते । वदन्तीत्यं पृथगिम व्याजीदर्थे पृथामुतः ॥
अक्षरे हि क्षरास्रवाञ्छडात्स्फुरति यत्पृथक् । सच्चिद्रूपं, चेतसश्च तादृच्यं तदुपासनम् ॥
अयमेवामलो योगो निर्विकल्प इतीरित । उपामतेऽक्षरमिति पदाम्ब्यामिह सूचितः ॥
अन्येषां इत्यमानायापि व्यतिरिक्तं न विद्यते । व्यक्त प्रपन्नो ह्यखिलोऽव्यक्तं प्रप्रेव तत्त्वतः ॥
इष्टया विभाष्यते व्यतिरिक्तारे वा न विद्यते । व्यक्तव्यन्यकलोः सामरह्यमन्यक्तोपासनं ह्यदः ॥
इन्द्रियैर्लक्ष्यते व्यतिरिक्तुपा प्रप्रेव केवलम् । स्पष्टे बडोरा करका रसने सखिल यथा ॥

योगोऽयमेव सविद्वत् इति प्रतिदो यच्छातदुम्भमिव आसुरभूषणेऽपि ।

एते अथ जगति सच्चिद्रूपकमेकमादीकस्ये हि तदभिप्रेत्याऽहमस्त्वम् ॥

तदेवं द्विविधं योगमुभयेऽपि वदन्त्यमुम् । नान्यथा तणारत्न्यत्रिहातैवोपरयते ॥
को वा पातुन्त्यो भेयानिति प्रभे कतरद्विदम् । धनुर्पत्त्वमुभयोरपि स्पष्टं प्रतीयते ॥
एवं द्वयेऽपि द्विविधयोगज्ञा इति निश्चितम् । न सद्यस्तारतम्ये सम्भवत्यहमन्वयोः ॥
निर्गुणोपासनाः दिव्यु तदेवैकमुपासते । अस्तानु योगं बुद्धाऽपि सेवन्ते सगुणं हरिम् ॥

× × ×

विदाय व्याख्यमप्यर्थमिमं कथिरदयः । निर्गुणोपासनायथाः धयन्ति विषयं ह्या ॥
ज्ञानहीनेषु गद्युनिर्गुणोपासकेषु ते । के धेयाव ? इति प्रथमा तत्रदिश्यते ॥ —

दिना । एवं सततयुक्ता नैरन्तर्येण भगवत्कर्मादौ यथोक्तेष्वयं समाहिताः सन्तः प्रवृत्ता इत्यर्थः । ये भक्ता अनन्यशरणाः सन्तस्त्वां यथादर्शितं विश्वरूपं पर्युपासते ध्यायन्ति । ये चान्येऽपि त्यक्तसर्वेपणाः सन्त्यस्तसर्वकर्मणो यथाविशेषितं ब्रह्माक्षरं, निरस्तसरोपाधित्वादन्यक्तमकरणगोचरं, यद्वि लोके करणगोचरं तद्व्यक्तमुच्यते, अज्ञेयार्तोस्तत्कर्मकृत्वात् ; इदं त्वक्षरं तद्विपरीतं शिष्टेश्चोच्यमानैर्विशेषणैर्विशिष्टं तद्ये चापि पर्युपासते तेषामुभयेषां मध्ये के योगनिश्चयः केऽतिशयेन योगनिदः ? इत्यर्थः ॥ १ ॥

२ आनन्दगिरिकृता शाङ्करमाध्यव्याख्या ।

'अशोच्यान्' [२।११] इत्यादिषु विभूत्वध्यायावसा-
नेष्वप्येव निरुपाधिकस्य ब्रह्मणो हेयत्वेनानुसन्धानमुक्तमिति
कृतं कीर्तयति—द्वितीयेति । अतिब्रान्तेषु तत्तदध्यायेषु
सोपाधिकस्यापि ब्रह्मणो ध्येयत्वेन प्रतिपादनं कृतमित्याह—
सर्वेति । सर्वस्यापि प्रपञ्चस्य योगो धरणा जन्मस्थितिभङ्ग-
प्रवेशनियमनाख्या, तत्रैष्येयं सामर्थ्यं तेन सर्वत्र ज्ञेये प्रतिबन्ध
विद्युरसा ज्ञानशक्त्या विशिष्टस्य सत्त्वाद्युपहितस्य भगवतो
ध्यानं तत्र तत्र प्रसन्नमापाय मन्दमध्यमयोःरूपद्वयमुक्तमित्यर्थः ।
एकादशे वृत्तमनुवदति—विश्वरूपेति । अध्यायान्ते भगवदु-
पदेशमनुवदति—तत्रेति । यथाधिहारं तास्तन्मोषेणानि
साधनानि नियन्तुमध्यायान्तरमवतारयन्नादौ प्रभ्रमुत्थापयति
—अत इति । सोपाधिकध्यानस्य निरुपाधिकज्ञानस्य चोच-

त्वादित्यर्थः । पूर्वशब्दार्थमुक्त्वा तमनूय सततयुक्ता इति भाग
विभजते—पञ्चमिति । ये भक्ता इत्यनूय व्याचष्टे—अनन्येति ।
मन्दमध्यमाधिकारिणं सगुणशरणात्तुक्त्वा निर्गुणनिष्ठात्तुत्तमा-
धिकारिणो निर्दिशति—ये चेति । यथाविशेषितं 'अनिर्देश्य
सर्वत्रगमचित्तं कृतस्य (१२।३) इत्यादिवक्ष्यमाणविशेषण-
विशिष्टमित्यर्थः । न क्षरत्वदनुते वेद्यक्षरम् । अभ्यक्तमित्ये
तद्वाच्ये—निरस्तेति । करणगोचरत्वं व्यतिरेकद्वारा
धरोत्येति—यदीति । यथाविशेषितमित्युक्तं स्पष्टयति—
शिष्टेश्चेति । पूर्वार्थगतकिरणपदस्यानुपपन्नं सूचयति—
तद्विति । सव तावदेते योग समाधिं विन्दन्तीति योगविदः ।
के गुणरविशयेनैवा मध्य योगविदो योगिन इति पृच्छति—
केऽतिशयेनेति ॥ १ ॥

३ रामानुजभाष्यम् ।

भक्तियोगनिष्ठानां प्राप्यभूतस्य परस्य ब्रह्मणो भगवतो नारायणस्य निरङ्कुशैश्वर्यं साक्षात्कृतुकामा-
पार्तुनानायानधिकारितशयकारुण्यौदार्यसौशील्यादिगुणसागरेण सत्यसङ्कल्पेन भगवता स्वैश्वर्यं यथानुदव-

— न चैतत्सङ्गतं, यस्मान्नितान्तप्रगमानयो । न तारतम्यत्रिज्ञासा चतुरस्योपपद्यते ॥
नापि सङ्गच्छते तेषा पक्षे प्रत्युत्तरं हरे । सगुणोपासकास्तत्र यतो युक्तता मता ॥
अश्वत्वे हि कथं तेषा ज्ञानिन्य श्रेष्ठता भवेत् ? । सर्वेभ्योऽन्याहित्वं हि ज्ञानिना सर्वेष्वमृतम् ॥
विज्ञाय सगुणोपास्तिमय मन्दाधिकारिण । माधुवत्रिगुणपरा इति भक्ता स्तुता इह ॥
इत्यर्थैवावता सुकवैदन्यस्या कुमण्डिता । द्वेवैव निरस्तास्ते 'यथोक्त'(१२।२०)मिति वादिना ॥
शक्त्यधारमनात्रित्य वाक्यस्याभियर्थैव य । प्रतीयतेऽर्थं प्रथमं स यथोक्त इति स्पष्ट ॥
नूनमुद्भावविषयमिति स्कोकेऽर्थं गौणतामिति । ज्ञास्वैवाहोपसहारे यथोक्तमिति तत्प्रभु ॥
तस्मात्सयाना एवैते ज्ञानिनो द्विविधा अपि । विशेषौ सगुणोपास्तितायामौ तेषु केवलम् ॥
तत्र ये ज्ञानिनः सदा सगुणे परमात्मनि । ते देवेशो युक्तता सम्मतायेति वदयति ॥

× × ×

पार्थ सततयुक्तं भक्तानामुक्तवानिह । तदेवान्ववदन्नाग्ने नित्ययुक्ता इति प्रभु ॥
विचारणीयं तदेदं कथं सततयुक्तता ? । प्राग्वाधीनदेहाना नित्यत्वाद्विस्मृतेर्भवेत् ॥
दुद्धौ समसि चीनायां सुसुप्तावात्मन इत्येति । ज्ञानिनामपि कुनास्ति ? तदभावे क युक्तता ? ॥
सेवन्तां नाम सगुण निर्गुण वा यथारुचि । दुर्वारत्वात्सम्भ्रान्त्या विस्मृतेर्नित्ययुक्तता ॥
तथापि भक्तान्स्वततयुक्तान्कृष्णार्जुनाविह । उक्तवन्ती न तु तथा केवलक्षरचिन्तकान् ॥
तत्र तावमिदं नद्वेद्विस्मृत्या युक्तता स्पष्टे । अभक्त्युद्भवपन्तमन्त्रा भक्तिरुक्तता ॥
कार्यव्ययं कचित्तुनमपि विस्मरति प्रियम् । न प्रीत्यभाषो भवति तत्रैवस्तत्र तावता ॥
न विस्मृत्या प्रीत्यभाव किन्त्वप्रतीत्यैव लक्ष्यते । तथा भक्तेरभावोऽपि वक्तव्योऽभक्तिमन्मन्वे ॥
अतो युक्तैव भक्ताना वक्तुं सततयुक्तता । नापरेषां सुसुप्तादौ प्रायो विच्छेददशनह ॥

इति युक्तिस्तुत प्रपञ्चयति । 'के योगवित्ताम्' इत्यस्य वत्तमा कर्मयोगवितार के ? इति नन्यप्याख्यानं तु स्वर्वापाहृदीताना
तथामेव शोभते, न हि केऽपि उपासनासक्त कमयोगीति वदति, किन्त्वापसक्त इत्येवेत्यास्ता तावत् । —अधिगीता ।

स्थितं दर्शितम् ; उक्तं च तत्त्वतो भगवज्ज्ञानदर्शनप्राप्तिनामैकान्तिकात्यन्तिकभगवद्भक्त्यैकलभ्यत्वम्, अनन्तरमात्मप्राप्तिमाधनभृतादात्मोपासनात् भक्तिरूपस्य भगवदुपासनस्य स्प्रसाध्यनिष्पादने शैत्यात् सुखोपादानत्वाच्च श्रैष्ठ्यं भगवदुपासनेनोपायश्च तदशक्तस्याक्षरनिष्ठता तदपेक्षिताश्चोच्यन्ते । भगवदुपासनस्य प्राप्यभृतोपास्यश्रैष्ठ्यात्, श्रैष्ठ्यं तु 'योगिनामपि सर्वेषां मद्भूतेनान्तरात्मना । श्रद्धापान् भजते यो मा स मे युक्ततमो मतः' [६।४७] इत्यवोक्तम्— 'एवं मत्कर्मकृत' [११।५५] इत्यादिनोक्तेन प्रकारेण, सततयुक्ताः भगवन्तं त्वामेव परं प्राप्यं मन्मानाः ये भक्ताः त्वां सकलविभूतियुक्तमनधिकारिवि शयमीन्द्रियसौशील्यसार्ज्वसत्यसङ्कल्पत्वाधनन्तगुणसागरं परिपूर्णमुपासते ; ये चाप्यक्षरं प्रत्यगात्मस्वरूपं तदेव चाव्यक्तं चक्षुरादिकरणेनाभिव्यक्तस्वरूपमुपासते; तेषामुभयेषां के योगवित्तमाः के स्वसाध्यं प्रति शीघ्रगामिन इत्यर्थः । ' भगामि न चिरात्पार्थ ! मय्यावेशितचेतसाम्' [१२।७] इत्युत्तरत्र योमचित्तमत्तं शैत्यनिपयमिति हि व्यञ्जयिष्यते ॥ १ ॥

४ वेङ्कटनाथकृता तात्पर्यचन्द्रिका ।

प्रसक्त्या भक्ते श्रेष्ठादिकमुच्यते इति द्वादशाध्यायार्थसङ्कति वक्तुं पूर्वोक्तमनुवदन् भक्तियोगप्रकरणे वैधर्म्यप्रदर्शनसङ्कतिमप्यर्थाद्विनिकि— भक्तियोगनिष्ठानामिति । साक्षात्कृते हि पूर्णोपासन शक्यम्, उपास्यत्वफलत्वोपयुक्तकारणे तत्प्रकारान च युक्तमिति भावः । प्रस्तुतासाक्षात्कारादिकारणप्रधानसङ्कति स्थलमाह उक्तं चेति । स्वप्रकाशनहेतु कारण्यादिकम् । तदेव कायसिद्धयर्थं सत्यसङ्कल्पकोक्ति । उपायफलनिर्देशानन्तर फलविलम्बाशुक्तिरिति सङ्कतिमाह अनन्तरमिति । एतेन 'मपि शैत्यमुपाशोक्तिरक्षयत्मात्मनिष्ठता । तत्प्रकारास्त्यतिप्रीतिर्भक्ते द्वादश उच्यते' [गी स १६] इति सङ्गहकोक्तोऽपि व्याख्यातः । 'अतिप्राप्ति' इत्यादिना सगृहीतम्य द्वादशाध्यायात्मिकाभ्योकार्यस्य भाष्ये चकारेण सङ्गहः । उपासनेनोपासहारमानरुपवास्तस्य पृथगनुक्ति । अस्मिन्त्रयाधेयै योगवित्तमयुक्तत्मादिशब्दैः प्रशस्तारगतैस्तारत्वम्यमात्रमुच्यते । नचोपास्यप्रदपेहृत्कृत्कारतम्यनिबन्धन किं न ह्यात् । इत्यत्राह— अगवदुपासनस्येति । सम्प्रतिप्रांदा पुन प्रश्ने न युक्त इति भावः । अन्यत्र इति तत्राक्यसङ्कतिष्यस्यप्रार्थमाशुचिरतादीचित्थाशैवैधर्म्यादृदितामाह मत्कर्मकृतित्यादिनोक्तेन प्रकारेणेति ।

सततयुक्तसन्दोऽत्र सततयोगशास्त्रपर इत्यभिप्रायेणाह भगवन्तं त्वामेव परं प्राप्यं मन्माना इति । 'मत्सम' [११।५५] इति हि पूर्वोक्तोक्तम् । सुप्रशक्तात्पुण्यशास्त्रसुबन्धैः सकलेत्यादिना 'त्वाम्' इति निर्देशस्य प्रायुक्तैः दिव्यचक्षुर्भ्यां प्रतिपन्नविभूत्यादिवैशिष्ट्यपरत्व दर्शितम् । यद्वा 'यद्युपासते' इत्युक्तोपमार्गमभिप्रेतोक्तिरियम् । तदाह परिपूर्णमिति । अक्षरशब्दस्य प्रकृताबीजैश्चै च प्रयोगादिह तद्वगृह्यर्थमाह प्रत्यगात्मस्वरूपमिति । अक्षरशब्दस्याक्षरशब्दसमभिव्याहृताच्चिद्विशेषपरत्वव्युदासायाह तदेव साध्यत्वमिति । यच्छब्दत्रयाभावाद्दुर्तरे च विशेपनिशेषव्युत्केतोपास्यत्रयपरत्वमनुवितमिति भावः । 'पञ्चविंशकमन्यक वशिष्णपुरषोत्तम । एतज्ज्ञात्वा विमुच्यन्ते यतय शास्त्रतुल्य' इति श्यमसृत्तित्वचनेऽपि पुरषोत्तमादर्शानेन एवाज्यकशब्दः । अत्र योगवित्तमशब्दाभिप्रेतमाधिक्यं दर्शयति के स्प्रसाध्यमिति । प्रशस्योपास्यधिकादिपरत्वं मा भूत्, उपास्यपरत्वे किं प्रसाध्यः इत्यत्राह भयार्मीति । प्रभान्ययानुपरचयैव पारिशेव्यारण्यं सिद्धं, उत्तरसाक्ये तु स्पष्ट । 'हेणोऽधिकतरस्तवाम्' इति चाक्षरनिष्ठात्प्रकारेण उच्यते इति भावः ॥ १ ॥

५ आनन्दतीर्थेण (माध्वीयै) भाष्यम् ।

उपासनाप्रियाय नमः ॥ ॐ ॥ अन्यक्तोपासनाद्भगवदुपासनस्त्वोत्तमत्वं प्रदस्य तदुपायं प्रदर्शयत्यभिप्रेत्याये; तदुपासनमपि मोक्षमाधनं प्रवीयते " श्रियं वमाना अमृतत्वमायन्भवन्ति सत्या समिया मितवती " [कर्म. ७।४।४।४] इति । " अनाधनन्तं महतः परं धुपं निचाय्य तन्मृत्युमुपायात्मुच्यते " [कटो. ३।१५] इति च । अन्यक्तं च महतः परम् । " महतः परमन्यक्तम् " [कटो. ३।११] इत्युत्तरपगमवोपपत्तेः ।

६ जयतीर्थेण प्रमेयदीपिका ।

एतत्प्रसाध्यमपि च यथार्थमाह— अच्यनेति । अक्षय्ये धी, एतुगर्भं भगवदुपासनाद्यम् । तदुपासनस्यैव च प्रसङ्गात्प्राप्त्यापि तत्प्रसङ्गस्यैव विषयत्वम् । अत्रान्यत्र प्रश्नः ।

गर्भप्रसङ्गत्वेनान नयैतदुपास्ये सङ्कतिं यते । मनु गीर्भपासनादिप्रसङ्गात्प्राप्त्यापि यदि मोक्षमाधनत्वं प्रमित्वेत्त्वात् तदा तदासाक्षात्कृतविवय मयय इत्यत्राह तदेव पुं ।

कथमयं संशयमूलोऽर्जुनस्य प्रश्नः ? नहि भिन्नफलसाधनसाधकानां निवारणार्थः प्रश्नो युज्यते, किन्तु साध्यनिवारणार्थ एव; न च तथा प्रश्नो 'यावानयः' [२।४६] इत्यादिना निरस्तरवादि-
त्यत आह तदुपासनमपीति । श्रियं प्रति वक्षाना वसन्तस्ता-
माच्छाय स्थिताः, उपासीना इति यावत् । तेषां समिया समी-
हितानि सत्वानि भवन्ति । मितद्वौ समुद्रे क्षीराब्जौ । श्रीशब्द-
स्थान्यतोऽपि प्रश्नतेः अव्यक्तविषयमेव श्रुतिं पठति—अना-
दीति । निचाव्य सम्पूज्य निशाम्य वा । अत्रापि नाव्यक्तं

श्रुत इत्यत आह—अव्यक्तं चेति । चोऽवधारणे । इत एतत् ? परमात्मनोऽपि तत्सम्भवादिद्यत आह—महत् इति । अत्र हि तं महत् : परमिति परामर्शो दृश्यते, स चोक्तस्यैव भवति, अव्यक्तमेव च "महत्. परमव्यक्तं" [कठो. ३।११] इति महत् : परत्वेनोक्तम् ; अतोऽज्ञायव्यक्तग्रहणे तमित्यर्थं "महत् : परमव्यक्तं" इत्युक्तस्य परामर्श इत्युपपद्यते । अन्यथाऽप्युक्त-परामर्शः प्रसज्यते । परमात्मा तु न महत्. पर इत्युक्तः किन्तु "अव्यक्तात्सुख-परः" [कठो. ३।११] इत्येवेत्यर्थः ।

५ आ. मा. भा.— "उपास्य तां श्रियमव्यक्तसंज्ञां भक्त्या मर्त्यां मुच्यते सर्ववन्द्यैः" इति साम-
वेदे आग्नेवेश्यशाखायाम् । महच्च माहात्म्यं तस्या वेदेषूच्यते— "चतुष्कपर्दा युवतिः सुपेशा घृतप्रतीका
वयुनानि वस्ते । तस्यां सुपर्णा वृषणा निपेदतुर्यत्र देवा दधिरे भागधेयम् ॥ [ऋक्सं. ८।६।१६।३]
" चतुःशिक्षण्डा युवतिः सुपेशा घृतप्रतीका वयुनानि वस्ते " इति च ।

६ ज. प्र. दो.— श्रुतिद्वयार्थसंप्रादिकं स्पष्टां चान् श्रुति-
मुदाहरति—उपास्येति । नन्वेवं प्रतीयमानमपि अव्यक्तो-
पासनस्य मोक्षसाधनत्वञ्चपरिचितमेव 'अन्तवत्तु फलं तेषां'
[७।२३] इत्युक्त्यायान् ; अतो तास्य सन्देहेहेतुत्वमित्यत
आह—महच्चेति । तस्याः श्रियः युक्तं ब्रह्माणुपासनस्य मोक्ष-
साधनतायां उपचरितत्वकल्पनम्, तेषां जननमरणादिमत्त्वेना-
सम्भवात् । प्रियस्तु महामाहात्म्यवत्त्वेन वेदोक्तत्वात्सम्भवा-

मावात् । वास्तवमेव तदुपासनस्य मोक्षसाधनत्वमित्यर्थः । सुपेशा सुर्णा घृतप्रतीका दीप्ताज्ञी वयुनानि ज्ञानानि वस्ते आच्छादयति, ज्ञानांशुकृतेति यावत् । सुपर्णा सुष्ठु परमानन्दौ, वृषणा सेचकौ, द्विरूपो भगवानेव । यत्र तस्या विषये । अत्र नित्ययौवनं ज्ञानमयत्वं सर्वदेवतापूज्यत्वं च प्रतीयते । एवमुत्तरम् ।

५ आ. मा. भा.— "अहं स्त्रेभिर्वसुभिश्चराम्यहमादित्यैरुत विश्वदेवैः" इत्यारभ्य "अहं राष्ट्री
सङ्गमनी वक्ष्णां चिकितुपी प्रथमा यज्ञियानाम् । तां मा देवा व्यदधुः पुरुत्रा श्रिरिस्थात्रां भूर्वावेश-
यन्तीम् ॥ मया सो अन्नमत्ति यो विपश्यति यः प्राणिति य ईं श्रृणोत्युक्तम् । अमन्तवो मां त उपक्षि-
यन्ति श्रुधि श्रुत श्रद्धिवं ते वदामि ॥ यं कामये तं तमुग्रं कृणोमि तं ब्रह्माणं तमृषिं तं सुमेधाम् । अहं
स्त्राय धनुरातनोमि ब्रह्मद्विषे शरवे हन्तवा उ ॥ अहं सुवे पितरमस्य मृधेन्मम योनिरप्स्वान्तस्ममुद्रे ।
परो दिवा पर एना पृथिव्यै तावती महिना सम्बभूव" [ऋक्सं. ८।७३.११, १२] इत्यादि च । "त्वया जुष्ट
ऋषिर्भनति देवि त्वया ब्रह्मा गतश्रीरुत त्वया " [म. ना. १.३।२] इति च । इति शङ्का कस्यचिद्भवति,
अतो जानन्नपि ब्रह्मसमुक्तिज्ञानार्थं पृच्छति— एवमिति । एवंशन्देन दृष्टश्रुतरूपं 'मत्कर्मकृत' [१।१।५५]
इत्यादिप्रकारश्च परामृश्यते ।

६ ज. प्र. दो.— स्त्राद्यैः परिवृता राष्ट्री राज्ञी सन्नियानां
यज्ञाहाणां वसुनां पदार्थानां देवानां वा सङ्गमनी सङ्गमयित्री । प्रथमा चिकितुपी अनादितः सर्वत्र दृगनिवासा । पुरुत्रा पुरु-
स्थानेषु व्यदधुः इत्यन्तः पूजार्थं प्रतिष्ठापितवन्तः । भूरिस्थात्रा
स्त्वो भूरिस्थानेषु स्थिताम् । भूरिस्थानेषु देवानावेशयन्तीम् ।
योऽन्नमत्ति स मयेवातीत्यादि । ये अमन्तवो निरपराधास्ते
मासुराक्षयन्ति मत्समीपे वसन्ति । श्रुधि दृष्टु । श्रुत प्रसिद्ध ।
प्रदिवं श्रद्धेयम् । यमुषं रुद्रं कर्तुं कामये तं तमुग्रं कृणोमि करो-
मीत्यादि । सुमेधं सुमेधसम् । स्त्रायेत्यादिचतुर्थी द्वितीयाथं ।
ऋषिद्विषे संहारकाले ब्राह्मणादिसर्वप्राणिद्विषम् । यद्वा ब्रह्मद्विषो
शरवे द्विवक्त्रं हन्तवा उ हन्तुमेव । अस्य जगतः पितरं हिरण्य-
गर्भं मूर्धनि सर्वाभिक्ये । योनिः कारणम् । द्विवेरयादितृनीया

पञ्चम्यर्थं । एना एतस्याः महिना महिनाऽऽहेतावतो सम्बभू-
वेत्यादिनोच्यते । अन्तवत्त्वं तवः किं असन्दिग्धतया भगवन्त-
नेत्रोपासीनस्यार्जुनस्य कथमयं संशयो येनैवं पृच्छति ? इत्यत
आह—इतीति । यत एवं भगवदुपासनस्यैवाव्यक्तोपासन-
स्यापि विनोपचारेण मोक्षसाधनत्वं प्रतीयत इति । तस्मान्मागं-
द्वेनैकमेव फलं प्राप्नुवतां मध्ये क थैत्रा इति साधकवानङ्गप्रमा-
णाभावेन शङ्कासंशयः कस्यचिद्विदित्तत्त्वस्य भवति, अत-
न्तदनुजिघृक्षवा भगवदुपासका एव श्रेष्ठ इति जानन्नयुंन-
पृच्छतीत्यर्थः । अथवा जानन्पि तत्र स्वाविदिन्मुक्तिज्ञानार्थं
सहायमाह्वय पृच्छतीत्याह—सूहमेति । योऽपितावशादेवन्मूर्धं
त्वामेवं प्रकारेणोपासत इत्युपमयेवं दान्दन्त्यान्वय इत्याशयग-
नाह—एवमिति । एवं श्रुतं च मयं यन्म्य ब्रह्मण्यन्तथा ।

५ आ. मा. भा.—अव्यक्तं प्रकृतिः । 'महतः परमव्यक्तं' [कठो. ३।१२] इति प्रयोगात् । 'यत्तु त्रिगुणमव्यक्तं नित्यं सदसदात्मकम् । प्रधानं प्रकृतिं प्राहुरविशेषं विशेषयत्' [३।२६।१०] इति च भागवते । अक्षरं च तत् । "अक्षरात्परतः परः" [मुं. उ. २।१।२] इति श्रुतेः । परं तु ब्रह्म न हि भगवतोऽन्यत् । "आनन्दमानन्दमयेज्वसाने सर्वात्मके ब्रह्मणि वासुदेवे" [ ] इति भागवते । रूपं चेदं साधितं पुरस्तात् । उपासनं च तथैव कार्यम् । "सहस्रशीर्षा पुरुषः सहस्राक्षः सहस्रपात्" [ऋ.सं. ८।४।१७।१ श्वे. उ. ३।१४] इत्यारभ्य "तमेवं विद्वानमृत इह भवति" [नृ. पू. ता. १।६] "नान्यः पन्था अयनाय विद्यते" [श्वे. उ. ३।८] इति साम्यासा ॥

६ ज. प्र दी.—अव्यक्ताक्षरशब्दयोरपव्याख्याना निराकर्तृमर्थतावदाह—अव्यक्तमिति । प्रकृतिश्चेतना त्रिगुण त्रिगुणाभिमानित्वात् । सदसदात्मकं कार्यकारणाभिमानित्वात् । अविशेषं अकार्यं तत् प्रधानं प्राहुः विशेषयत् कार्ययत् । तत् प्रकृतिं प्राहुः तत्प्रकृत्याख्यं तत्त्वम् । परतः परोऽत्युत्तमम् । अनाम्यकमिति विशेष्यवाची । अक्षरमिति विशेष्यवाची अव्यक्तात्मकचैतन्यात् । 'अव्यक्ता हि गतिः' [१।२।५] इत्यादिबचनात् । अतोऽन्यत्त्वमेव व्याख्यायाम् । विशेषणोपादानं च देवतान्तत्वेऽप्यप्रदशनेन प्रथमस्मान्नाथार्थम् । एतदेव भाष्यकृता महत्त्वादिना प्रपञ्चितम् । अन्ये तु 'ये त्वा भगवत वासुदेवमुपासते, ये चाप्यक्षरमव्यक्तं परं ब्रह्म तथा के योगवित्तमा' इति व्याचक्षते तदसदित्याह—परं त्विति । 'आनन्द' इत्यादेः पूर्वोत्तरेण चान्ययो दृश्यम् । तथा च यत् त्वा पशुपासते यत् त्वामित्युक्तं स्यात् । तथा चोन्मत्तप्रलापरवप्रसह

इति भावः । ननु भगवान्-करचरणानिदमद्वेषवान्, परं ब्रह्म तु नेश्वररूपवत् । "अशब्दमस्पर्शमरूपम्" [कठो ३।१५] इत्यादिश्रुते । अतः कथमेतत् ? इत्यत आह—रूपं चेति । पराभ्युपगतस्य ब्रह्मणोऽपीति शेषः । अन्यु भगवानेव परं ब्रह्म किन्तु ये त्वामेव साकारमुपासते ये चाव्यक्तं निराकारं तेषां के योगवित्तमा इति प्रभार्थं इत्यत आह—उपासनं चेति । तथैव रूपवत्तथैव । स्यादयं प्रभार्थो यदि रूपवत्त्वात्परवत्त्वमभ्युपगतमुपासनं कार्यं स्यात्, न त्वेतदस्ति, किन्तु रूपवत्तथैवायस्य मिथोपासनत्वेनानर्थहेतुत्वादिति भावः । कुत एतत् ? इत्यत आह—सहस्रेति । आरभ्येत्यनेन "प्राह्मणोऽस्य मुखमासीत्" [ऋ.सं. ८।४।१९।२] इत्यादेः "आदित्यवर्णं तमसस्तु घोरं" [चित्तु १।२।७] इत्यादेयं ब्रह्मणम् । अन्वयात्सहस्रेण तत्फलनि यमो ऋद्यते । श्रुति साकारोपासनं मोक्षसाधनमाहेति शेषः ।

५ आ. मा. भा.—आदित्यवर्णत्वादिश्च न वृथोपचारत्वेनाङ्गीकार्यः । तथा च सामवेदे सौकरायणश्रुतिः—"स्याशुर्ह वै प्राजापत्यः स प्राजापतिं पितरमेत्योनाच । मुमुक्षुभिः साधुभिः पूतापापैः किमु ह वै तारकं तारकाच्यम् । ध्यानं च तस्यात्तरुचेः कथं स्याद्द्वयेयश्च कः पुरुषोऽलोमपादः" इति । "तं होमानैव वै विष्णुस्तारकोऽलोमपादो ध्यानं च तस्यात्तरुचेर्नदामि । मोऽनन्तशीर्षो बहुवर्णः सुगर्भो ध्येयः स वै लोहितादित्यवर्णः । श्यामोऽथ वा हृदये सोऽष्टनाहुरनन्तनीयोऽनन्तजलः पुराणः" इति । अरूपत्वादेस्तु गतिरुक्ता । पुरुषमेतश्च प्रभार्थो प्रतीयते । त्वां पर्युपासते 'ये चाप्यक्षरमव्यक्तं' इत्यादौ ॥ १ ॥

६ ज. प्र दी.—नन्वोक्त्यमान आदित्यवर्णत्वादिराकारानमन्तत्वादिमाहस्यादुपचरित एवेत्यत आह—आदित्येति । यथा वाच्येन विना उपचर्यते इत्युपचारः । केचित् 'सहस्रशीर्षा' इत्यादिकं द्विगुणमर्थविपरिमिति मन्-न्त अतस्तद्विभूय ईश्वरविषयतया स्वमतं गृहीतुमादित्येत्वादीत्युक्तम् । उपचारानर्हो चात्र श्रुतिमाह—तथा चेति । स्याद्यु र्द्वं प्राजापत्यं, प्रजापतेरप्ययम् । साधुभिः साधुभिः तारकं तारकाच्यम् । तारकं अक्षरं आसदत्त्वात्सर्वत्र । लोमिति कश्चनयम् । लोमपादेति द्वन्द्वः । न विद्यते लोमान्तपादावयवता यस्यावावलोमपादः, तं स्याद्युपासनात् । मुमुक्षुं सुवर्गकं । अत्र मुमुक्षुभिः कौ ध्येयः प्रः । १।१५५ ताराकाच्यं तारकं वन्तु किमिति द्वितीयः । तस्य ध्यानं कथं स्यात् किं ताराकतया निराकारत्वेन ? नाप, अनाम्यवतोऽप्युपचर्यते । न द्वितीयः, युदावनारोहान्

इति तृतीयः, तनाद्यद्वितीययोरर्थतो न भेदः । तारकस्यैव मुमुक्षुष्येयत्वादित्यभिप्रेत्य द्वयोरेकमेवोत्तरमाह यस्तत्त्वात् मुमुक्षुष्येयं तारकं पृष्टं एव विष्णुरिति । यद्यप्यनामलोमपाद उच्यते तथापि तस्य साकारतथैव ध्यानं वदामीति तृतीयस्य यदि ब्रह्म साकारमेव; तद्विधानं च तथैव वाच्यम् । तर्हि "अशब्दमस्पर्शमरूपमव्यक्तम्" [कठो ३।१५] इत्यादेः का गतिः ? इत्यत आह—अरूपत्वादेरित्यति । लौकिकरूपावधारणा एतेनालोमपाद इत्यस्याभिप्रायोऽत्युक्तो भवति । शतोऽपि न परोक्षप्रभार्थं इत्याह—पुरुषेति । एव हि व्याख्याने ध्येयस्यैव ध्यानं द्वेषेत्युक्तं स्यात् । अत्र तु ध्येयो पुरुषो द्वै प्रतीयते । अत्रच नैवमित्यर्थः । प्रभार्थैकमेव विषयतया कथयिष्याह्वयानेऽत्युत्तरं निरवकाशमित्याशयनादिपठणं कृतम् । ६।४ साधुभिः

पासेनेन विशुद्धाशये निराकारमुपास्त इत्येकत्वैव क्रमेण ध्येय- | ऽपि नान्योऽर्थ इत्याह— पुरुषेति । उत्तराण्यव्याख्याननिरा-
द्वयमिति परेषा सिद्धान्तः, अत्र त्पासकपुरश्चमेद प्रतीयते ततो- | करण तु तात्पर्यनिर्णय इत्युक्तमेव व्याख्यातमिति स्थितम् ॥ १ ॥

७ श्रीमद्गुणमद्विरचितं पैशाचभाष्यम् ।

एवं सुदर्शनं भगवद्रूपं प्रत्यक्षेणोपलभ्य तस्योपास्यत्वं च भगवद्वचनादेव श्रुत्वा किमेवं साकारं भगव-
द्रूपमुपास्यमाहोस्विदव्यक्तं ब्रह्मरूपमुपास्यम् ? इति संशयानस्तन्निर्णयार्थमर्जुन उवाच— एवमिति ।
सततयुक्ताः साकारध्याननिष्ठाः । योगवित्तमाः परमात्मवित्तमाः ॥ १ ॥

८ श्रीवेङ्कटनाथप्रणीतं ब्रह्मानन्दगिर्याख्यानाम् ।

एकादशोऽध्याये भगवतो विभरूप प्रदर्शितम्; द्वादशे तु
तदेव सगुणत्रयरूपं स्रष्टुमिति प्रथममुपास्यमिति प्रतिपाद्यते,
तत्र सुखवर्धमादौ किं सगुणमन्ननिष्ठा कर्तव्या किं वा निर्गुण
ब्रह्मनिष्ठैव ? इति सन्दिहान्तः अर्जुन उवाच— एवमिति ।
एव ' मत्कर्मदृष्ट ' [११।१९] इत्यादिपूर्वोक्तप्रकारेण
सतत युक्ताः सन्तो ये भक्तास्त्वा विभरूपधर साकारं ब्रह्म पशुं
पासते चिन्तयन्ति, ये चापि अव्यक्त सर्वेन्द्रियागोचर निरा-
कारमक्षरं निर्विषयम् " एतद्वै तदक्षरं गार्गी ब्राह्मणा अभि-
वन्दन्त्यस्तूलननपवहस्वमदीयम् " [वृ उ. ३।८]
इत्यादिश्रुतिप्रतिषिद्धसर्वोपाधिकं ब्रह्मोपासते अथमनननिदि-
ध्यासतैस्त्वदेकनिष्ठा भवन्ति, तेषामुभयेषां मध्ये के योगवि-
त्तमाः ? । योग उपाय, त विदन्तीति योगविदः, अति
शयेन योगविदो योगवित्तमाः, श्रेष्ठा इत्यर्थः ।
ननुस्मिच्छोके सगुणनिर्गुणब्रह्मोपासकानां मध्ये केवां
श्रेष्ठमित्येतावदेव प्रतीयते, न तु स्रष्टुणा प्रथमं सगुणनि-
र्गुणनिष्ठयो किं कार्यं ? इत्येवोऽर्थ इति चेत्, उच्यते— अत्र
हि निर्गुणोपासनं नाम तद्विषयकरेदान्तश्रवणमनननिदिध्या-
सनरूपं तदेकनिष्ठत्वमेव, सगुण इव निर्गुणे श्रुतिचिन्तनरूपस्य
प्रतिदोपासनस्यासम्भवादः, ' ये त्वत्प्रभविर्देश्यमव्यक्तं पशुं
पासते ' [१२।३] इत्यत्रोपासनं नाम ' यथाशास्त्रमुपा-
स्यार्थस्य विषयीकरणेन सामीप्यप्रणयम् तैलधारावत्समान
प्रत्ययप्रवाहेण दीर्घमात्रं यदासन तदुपासनमाचक्षते ' इति
भगवत्पादैर्ब्रह्मव्यातत्वात् । एतादृशनिर्गुणोपासनद्वारेणैव
सगुणोपासनं स्रष्टुशोभोऽशयप्रभवति, नान्यथा, अथमनननि-
दिध्यासनाच्चापरे ज्ञानानुदयात् । तथा च सगुणनिर्गुणचिन्त-
केषु के योगविदः ? इति प्रश्नस्य स्रष्टुस्रष्टु प्रथमतः किं सगुण-

निष्ठा उपायज्ञा किंवा निर्गुणनिष्ठा ? इत्येवार्थो भवति ।
उत्तरादुत्तराण्येवमेव प्रमाथोऽवसीयते । एवं खड्ग प्रत्युत्तरं
दृश्यते— सगुणनिष्ठा एव श्रेष्ठा, यद्यपि सगुणनिर्गुणनिष्ठ-
योर्भगवत्प्राप्तिरूप फलमविशिष्टम्, तथापि निर्गुणनिष्ठानां
हेतोऽधिक इति । एतच्च प्रश्नस्योक्तत्वादेव सङ्गच्छते, प्रथमतः
सगुणनिष्ठानामोऽस्वराहप्रहादानुपासनेन निर्गुणविषया मोक्ष
इति त एवोपायविदः श्रेष्ठा, सगुणनिष्ठा विहाय प्रथमत एव
निर्गुणनिष्ठानां तु तदभावात्हेतोऽधिक इत्युपायवित्त्वाद्श्रेष्ठा
इति सङ्गतेः । सगुणनिर्गुणोपासकानां मध्ये के श्रेष्ठा इति
प्रमार्थकल्पने तु सगुणविदा निर्गुणविदा विना पुरपायांभावा-
त्तेषां युक्तमन्वोक्तिर्निर्गुणविदा तत हेताधिक्योक्तिश्चासङ्गता
स्यात् । तस्माद्युक्त एव प्रमार्थः । " कान्तेय ! प्रतिजा-
नोहि ' [१२।३१] ' मत्कर्मकृन्मत्परम ' [११।५९]
इत्यादिना भक्तस्य श्रेष्ठत्वम् ' तेषां ज्ञानी नित्ययुक्तः '
[७।१७] ' सर्वं ज्ञानहर्त्रेणैव ' [१।३६] इत्यादिना
ज्ञाननिष्ठस्य च श्रेष्ठत्वमुक्तम्, एवमुभयोरपि श्रेष्ठत्वे विशेषेण
ज्ञानस्याऽऽर्जुनप्रमोऽयम् ' इति व्याख्यातन त्वसङ्गतमेव,
' भक्त्या त्वनन्यया शक्य अहमेवविद्योऽर्जुन ' । शाशु इष्टं च
तत्पतेन ' [११।९४] इति पूर्वोपाययोक्त्या ' भक्त्या मान-
भिजानाति ' [१।८।५९] ' मद्भक्त एतद्विज्ञाय मद्भावयो
पपद्यते ' [१२।१८] इत्यादिना भगवता भक्तेज्ञानसाधन-
त्वप्रतिपादनेन मोक्ष प्रति तस्याः स्वतन्त्रसाधनत्वासिद्ध्या
नक्तिज्ञानयोर्विशेषजिज्ञासया प्रथमस्य भक्तेराधिक्यवर्णनस्य
चायोगात् । अतः पूर्वोक्तरीत्यैव श्लोकार्थः । भाष्यमप्य
त्रैव स्वरसमिति ॥ १ ॥

९ श्रीवह्नुभाचार्याविष्कृता तत्त्वदीपिका ।

प्रमेयरूपा तद्भक्तिः प्रमेय पुरुषोत्तमः । अतः प्रमेयमार्गं तु हरिः सेव्यो न चापरः ॥ १ ॥
अथ पूर्वत्र ' यदक्षर वेदविदो वदन्ति ' [८।११] इत्यादिना विश्वरूपादेर्यश्वरत्वेन निरूपणश्रवणादक्षरस्य
च भगवद्भामपदत्वोक्तौ भेदनिवालयस्तु भयोपासकविशेषजिज्ञासया भगवन्तमर्जुन उवाच— एवमिति । ' भक्त-
मेकतः ' [११।५५] इत्यादिनोक्तप्रकारेण सततं युक्ता योगिनोऽर्पितात्मानो वा भक्ता ये त्वा पुरुषोत्तमं सौम्य-
रूपं भक्तानुप्रदविप्रहं सर्वविभूतिसमूह निरवधिभक्तिशयसौन्दर्यसौशील्यसर्वज्ञत्वसर्वसङ्कल्पप्रसादान्तगुणनिधिं
सदानन्दमात्रकरपादुसुखोद्वाराङ्गं परिपूर्णं स्वेच्छयाऽधिदैविकश्रीभूलीलादिशक्तिभिः सह सुवि प्रादुर्भूतं स्वमायया
मानुषाकारं पशुपासते । परिरत्र वर्जने ' अपरपी वर्जने ' [अष्टा. १।४।८८] इत्यनुशासनात् । अन्योपासनं परिवर्ज्य
त्वसमीप्य आसते आसक्ता ये भक्ता । ये चापि समनन्तरोक्तरूपमक्षरमव्यक्तं पशुपासते । तेषामुभयेषां
मध्ये तत्र मताः के युक्तताः ? इति प्रश्नः ॥ १ ॥

१० श्रीपुरुषोत्तमजीकृतस्मृततरङ्गिणी ।

पुरपोत्तमभक्तानामक्षराभिधिशिनाम् ।
स्वरूपतारम्यार्थं ध्रीष्टुणं धर्तुनोऽप्रवृत्तं ॥ १ ॥
पूर्वाध्यायान्ते 'मत्कर्मवृत्' [११।५५] इत्यनेन भक्तानां
स्वभजनैः स्निग्धानां स्वभासिरत्वा, पूर्व चाष्टमाध्याये 'यदक्षर
वेदविदो वदन्ति' [११] इत्यारभ्य 'स याति परमा
गतिम्' [८।१३] इत्यन्तमक्षरोपासकानां परमगतिरत्वा,

एतदुभयोस्तारम्यजिज्ञासुरर्तुनो भगवन्तं विज्ञापयति—
एवमिति । एव पूर्वोक्तप्रकारेण सर्वसङ्गपरिव्यागेन अन्य
भवा ये त्वां प्रष्टमानन्दरूपं पर्युपासते ध्यायन्ति तेषाम्भ-
येषां मध्ये के योगवित्तमा ? अतिप्रवितस्वस्वयोगविद ?
अथा इत्यर्थः । तान् कृपया आज्ञापयेति भावः ॥ १ ॥

११ नीलकण्ठकृतो भारतभावदीपः ।

सप्तमभारतभ्रैवावता ग्रन्थेन तत्पदवाच्यार्थो निरूपितः । इदानीं तत्पदार्थशोधनमुपासनाशाण्डं च समापयि-
ष्यन्निर्हार्येन प्राधान्येन तत्पदलक्ष्यमर्थं तद्विदा लक्षणानि च प्रदर्शयन्ते । शब्दतस्तु लौकिकबुद्धयनुसारेण तत्प-
दवाच्यस्यैवोपासनादिकं प्रपञ्चयते । नत्र पूर्वाध्यायान्ते [११।५५] 'मत्कर्मकृन्मत्परम्' इ यादिना स्वभजन-
मुक्तम् । तत्र मच्छब्दार्थं किं सगुणमुक्तं निर्गुणं ब्रह्म उभयत्राप्यस्मच्छब्दस्य पूर्वं प्रयोगदर्शनात्सन्निधानं पृच्छति-
एवमिति । एवमित्यव्यवहितं 'मत्कर्मकृन्' इत्यादिनोक्तं प्रकारं परामृशति अनेन प्रकारेण ये सततयुक्ता नित्यं
समाहितचित्ता भक्ताः सगुणवेदिनस्त्वा पर्युपासते, ये चाप्यक्षरमस्यूलादिलक्षणमव्यक्तं बुद्ध्याद्यगोचरमुपासते
तेषां मध्ये योगवित्तमाः के ? कतरे इत्यर्थः ॥ १ ॥

सगुणब्रह्मनिष्ठायाः सुकरत्वात्सौलभ्यं प्राशस्त्यं च ।

श्रीभगवानुवाच—मैय्यावेश्य मनो ये मां नित्ययुक्ता उपासते ।

श्रद्धया पर्योपेतास्ते मे युक्ततमा मताः ॥ २ ॥

१ शां. भा.—श्रीभगवानुवाच—ये त्पक्षरोपासकाः सम्यग्दर्शिनाः निरुक्तैपुपासते तान्चित्तुन्तु,
तान्प्रति यद्वक्तव्यं तदुपरिष्टादस्यामः [ ] । ये त्वितरे—मयीति । मयि विश्वरूपे परमेश्वर
आवेश्य समाधाय मनो ये भक्ताः सन्तो मा सर्वयोगेश्वराणामधीश्वरं सर्वज्ञं विमुक्तारागादिक्लेशतिमिरदृष्टि
नित्ययुक्ता अतीतानन्तराध्यायान्नोक्तश्लोकार्थन्यायेन सततयुक्ताः सन्त उपासते श्रद्धया परया प्रकृत्यो-
पेता ये ते, मे मम युक्ततमा मता अभिप्रेता युक्ततमा इति । नैरन्तर्येण हि ते मच्चित्ततयाऽहोरात्रमति-
वाहयन्ति (अहोरात्रमतिरात्रं मां ध्यायन्ति) अतो युक्तं तान्प्रति युक्ततमा इति वक्तुम् ॥ २ ॥

१ ननु भवेऽपि योगज्ञेयतत्र भक्तानामेवाधिकृतमत्व किममूलं ? न हि समानवक्ष्येण्यन्तरस्य ज्ञेयस्त्व हेतुयुते वक्तुं युक्तमिति
चेत्, 'तेषामहं समुद्रतां' (१३।७) इति वक्ष्यमाण एव तत्र हेतुः । निर्गुणोपासका खल्वभ्यासवलेन मा निर्गुणं शानुवन्ति
अतो भिज्ञात्नेन घनाजनेपता इव ते भूयास ज्ञेयमभुवत । भक्तानां त्वदमेवोदरैर्ते सार्वभौमसेवका स्वापतेयमित्तेऽप्यीय-
सायासेन सगुणं मामाशुवन्तीति पत्न्याधिम्यं पुष्यरथस्थानामिव युक्तमेव तेषां ततोऽप्यर्हितत्वम् ॥ ननु सगुणसेवयाऽज्ञायासेन
सिद्धिरिति निर्गुणासक्तत्वे कथं नावगच्छन्ति ? न हि ते शान्ता अज्ञा वा भवन्ति । सत्कृतस्ते निर्गुणात्मज्ञाने सति सगुणभजन
जहति ? इत्येते नेति चेदाह—श्रद्धयेति । इमे हि परया कदाचिदप्यविचलया प्रथया सगुणमवत्यैव सिद्धिरित्यास्ति
क्युदुद्रयोगेता अतो भक्तिं न त्यजन्ति, अन्यं तु स्वहितपरा अपि ज्ञाने सति तदवलेपाविश्या निर्गुणमानिन सगुणभजनं विहाय
प्रसन्नं योगमभ्यस्यन्त, तत्र त्रिविधपतिभिरुपस्थापितास्त्रिप्रान्त्रत्याहारादिभिः प्रयत्नैर्निर्गन्त पारदर्शनमारेण सरणिमुज्जित्या-
वतेगैर्दन्त्ये महोत्प्रादविषये श्रोतस्विनीप्रवाहं प्रदत्तशम्भा इव भूयास ज्ञेयमनुभवन्तीति भावः । अत एव च ते न नित्ययुक्ता
इत्युच्यन्ते, तैर्भक्तियोगस्य त्यक्त्वात्, निरालम्बनस्य च योगस्य व्युत्थाने विक्रमेदर्शनात् । सगुणपराणां तु ज्ञानोदयात्पूर्वमिव
तदुत्थमिव भगवदनुरागपाराविच्छेदायुक्तमेव सततयुक्तत्वमिति । अथ भक्तानां ज्ञानोत्पत्तेः प्राक्तनोपासनादुत्थैतनोपासनेन विद्योप-
साद—मय्यापेदयेति । सर्वोपेतावगमनात् सर्वोपासना मा मनस्यनुवक्ष्य ध्यायन्ति, तूर्ध्वं तु मनो मयि चिद्वस्त्रे प्रवश्यं मुनी
कनकमिष, ५२ सगुणभिन साकारे निष्कारे चिद्वेदस्य मां सामरस्येन साक्षाद्भूयांया उपासत इति निर्गुणानुभवपूर्वकं सगुणभजनं
सुवर्णतीत्यादिचतुर्णरं प्रपञ्चनत्र धामनेन ।

२ आ. शां. ध्या.— किमनयोयोगोर्मध्ये सुसम्बन्धयोगो वा पृच्छपते ! किंवा साक्षात्मोक्षहेतुः ! इति विकल्प्य क्रमेणोत्तरं भगवानुक्त्वामित्याह— श्रीभगवानिति । यदि द्विती- यस्तथाविधयोगस्य बन्धुमानत्वात् प्रवृत्त्येत्याह— ये त्वश्र- रंति । यथायस्तनाऽऽह— ये स्थिति । सर्वयोगधराणां सर्वेषां योगमधितिष्ठतां योगिनामित्यर्थः । विमुक्ता त्वका रागा- थास्या हेतानिमित्तमृता तिमिरशब्दिताऽनाद्यज्ञानकृता दृष्टिविद्या

मिष्या धीर्यस्य तमिति विशिनष्टि— विमुक्तेति । नित्ययु- क्तत्वं साधयति— अतीतेति । तत्रोक्तो योऽर्थो 'मत्कर्महृत्' इत्यादि तस्मिन्निश्चयेनायनमाशो गमनं तस्य नियमेनानुष्ठानं तेनेत्यर्थः । उपासते मयि स्मृतिं सदा कुर्वन्तीत्यर्थः । उक्तो- पासकानां युक्तमत्वं न्यनक्ति— नैरन्तरेणैति । तदेव स्पृश्यति— अहोरात्रमिति । अक्षि च रात्रौ चातिमानमति- शयेन मामेव विषयान्तरविमुक्ताश्चित्तयन्तीत्यर्थः ॥ २ ॥

३ रा. भा.— अत्यर्थमस्त्रियत्वेन मनो मय्यावेक्ष्य श्रद्धया परयोपेताः नित्ययुक्ताः नित्ययोगं काङ्क्षमाणाः ये मामुपासते प्राप्यविषयं मनो मय्यावेक्ष्य ये मामुपासत इत्यर्थः । ते युक्ततमाः मे मताः, मां सुखेनाचिरात्प्राप्नुवन्तीत्यर्थः ॥ २ ॥

४ घं. ता. चं.— मयीति । 'मय्यावेक्ष्य' इत्युपोपासना- न्ययात्प्रपत्तिलक्ष्यविपर्ययकरणमात्रपरत्वे निष्प्रयोजनत्वाद्दर्श- निष्ठत्याप्यापायतया भगवति चित्तावेक्ष्याम्यातद्वयवच्छेदार्थमाह प्राप्यविषयमिति ॥ २ ॥

५ आ. मा. भा.— ॥ २ ॥

६ ज. प्र. दी.— ॥ २ ॥

७ ह. पै. भा.— मयीति । मयि भगवति साकारे विश्वरूपे ॥ २ ॥

८ वं. ब्र. गि.— एवं श्लोः श्रीभगवानुवाच — मत्वावेद्य इति । प्रथमं मयि सगुणे ब्रह्मणि मन आरेद्य एकाग्रं हत्वा 'मत्कर्मकृन्मत्परम.' [११।५५] इत्यादिना

पूर्वोक्तप्रकारेण नित्ययुक्ताः सन्तः परया श्रद्धया सह ये मातृ- पासते चिन्तयन्ति, ते प्रथमतः सगुणनिष्ठा सुसुक्ष्म- युक्ततमा उपायवित्तमा ममाभिमताः ॥ २ ॥

९ व० स० दी०— तत्र सिद्धान्तं बद्ध् श्रीभगवानुवाच— मयीति । सर्वनियन्तरि सकललौकिकगुणे साक्षात्सन्मयमनमे निरवद्या- (ध्य)-नन्तनित्यलोके करुणाशीते परमानन्दे लोकोत्तरनारुपाङ्गेऽसन्त्येयसर्व- धर्माश्रये परतत्त्वे रसात्मके पूर्णपुरुषोत्तमे साक्षात्कर्तारि परदेवतायां भगवति सर्वमूलभूते मयि ये प्रेममात्रसम्बन्धेन (प्रेमकेन च सम्बन्धेन)नित्ययुक्ता मन आवेद्य मामुपासते । 'अयमेवारमाकं भजनीयगुणालयः परः प्रेयानात्मा, नान्यः' इति परया श्रद्धयोपेतास्ते युक्ततमा मे मताः ॥ २ ॥

१० पु. अ. त.— तत्र ये प्रकटपुरतोत्तमरूपमद्भजन कर्तारस्त उत्तमा इत्याशयेनोत्तरमाह श्रीभगवान्— मयीति । मयि प्रकटरूपे सस्य् निष्कामतया मनः सर्वदे- करूपमावेद्य आसन्नत्वाद् सर्वान्भानेन विवेक्ष्य ये भाग्यवन्तो

नित्ययुक्ताः मातृसैकतत्पराः परया प्रेमैकलक्षणया श्रद्धया उपेता युक्तास्ततो मातृपासते सेवन्ते ते युक्ततमा इतमा- मे मताः सम्मता इत्यर्थः ॥ २ ॥

११ नी० मा० दी०— निर्गुणस्य दुष्प्राप्तत्वोक्त्यैवं श्रेष्ठत्वं सूचयन् सगुणप्राशस्त्यं च शब्ददत्तो दर्शयन् श्रीभग- वानुवाच— मयीति । मयि सगुणे ब्रह्मणि मन आवेक्ष्य प्रवेद्य ये नित्ययुक्ताः सद्योयुक्ता मां परमेश्वरमुपासते चिन्तयन्ति श्रद्धया आस्तिक्ययुद्धया परया सात्त्विक्या 'अवश्यं परमात्माऽयमारविभोऽस्मांस्तारयिष्यति' इत्येवं निश्चयरूपया श्रद्धया उपेतास्ते मे मम 'ज्ञानी त्वात्मेव मे मतम्' [७।८] इति ज्ञानिनमात्मत्वेनैव पश्यतो मूर्त्तवचि प्राकृष्यात्पक्षपातवतः सर्वैरुप युक्ततमा मताः ॥ २ ॥

निर्गुणब्रह्मनिष्ठाया दुष्करत्वाद्दौर्लभ्यं श्रेष्ठत्वं च ।

ये त्वक्षरमनिर्देश्यमव्यक्तं पशुपासते ।

सर्वत्रगमचिन्त्यं च कूटस्थमचलं ध्रुवम् ॥ ३ ॥

१ अत्र वामनः— अक्षरं क्षरमागतीतं तन्निरस्तनमुक्तेनानुभवैकगम्यम् । ननु शास्त्रप्रमाणं क्षरतीत्यक्षरम्, समुगाहमाह इत्यु- पासत इति चेत् तत्र शब्द इत्याह— अनिर्देश्यमिति, न निर्देशाहंमिदमित्यमिति वक्तुमशक्यं, किन्तु शास्त्रात्कल्प्याशेना- पियम्यम्; समुपासतो तावता त्वनुभवैकवेद्यमिति शिदम् । तदेवोपासयति— अव्यक्तमिति, व्यक्तित्वात्कल्प्यकम्, गी. द्वि. ४५

सन्नियम्येन्द्रियग्रामं सर्वत्र समबुद्धयः ।
 ते प्राप्नुवन्ति मामेव सर्वभूतहिते रताः ॥ ४ ॥
 क्लेशोऽधिकतरस्तेषामव्यक्तासक्तचेतसाम् ।
 अव्यक्ता हि गतिर्दुःखं देहवद्विषयाप्यते ॥ ५ ॥

— श्रीवत्सायनैः श्रुतं मनसि कल्पयित्वा परोक्षेण सगुणभिवोपासितुमशक्यमिति भावः । ननु— किमिति न शक्यते ? यदशरं यदनिर्देश्यं यदव्यक्तं तदुपासकं इत्युपासितुं शक्यत इति चेत् ; तथा च न पठत इत्याह— अचिन्त्यमिति, केनापि प्रकारेण चिन्त्ययितुमशक्यम् ; आत्मतयाधिगतमेवोपास्यं, न तु परोक्षेण तच्चिन्त्यमित्यभिप्रायः । तत्र हेतुमाह— वृद्धस्यमिति, निर्विकारं चैतन्यं सर्ववृत्तिप्रकाशकमपि वृत्तिभिरल्लसत्, तस्य वृत्तिभिरैकैकगम्यत्वात् । एवमेवाचलं ध्रुवं चेति सप्तभिरुपास्यविशेषैः साधारुपासनामुपाय निर्विशेषयोग्यासुपरास्त इत्युक्त्या सर्वत्रगमिति विशेषेण सर्वत्र ब्रह्मनिरीक्षणाभ्यासपरा इत्यपि स्फुटीकृतम्— इति । सर्वत्रगमित्यादिभिर्विशेषैरात्मनः सर्वेश्वरधर्मा आरोप्यन्त इत्यभिन्नवस्तुपादाः । — अविगीता ।

१ अथाधिगतमनामपि वैराग्याभावात् यो गतिरिति सद्भावात् मभूत्, सगुणोपासनात्यागस्यैव तत्र हेतुत्वादिति स्फुटीकृतम् ।
 गुणासक्तविशेषणैस्तद्वैराग्यं शोचयतीत्यवतारितोऽयं श्लोको ध्यानेन ।

इन्द्रियग्रामसंयमः सर्वत्र समबुद्धित्वे, तत्र सर्वभूतहितत्वे हेतुः; मामिति च निर्गुणस्वरूपनिर्देश इति च तद्वारण्यः ; तथा वाह—
 शक्तिऽपि हेमि सक्तैषु समानरूपे यद्बुद्धिभ्रान्ति विषमाणि विमूषणानि ।
 चिथं तथा विषयिभिर्विषयान् लयन्निर्दृष्टं तदात्मकतया विषयं विनाति ॥
 संयम्य तान्यन्निश्चिच्छं सचलं जगद्ये ब्रह्माद्वितीयमिति चेतसि चिन्त्यन्ति ।
 लोकेषु च व्यबहरन्ति तथा स्मरन्त्येते सर्वभूतहित एव रता भवन्ति ॥

अव्यक्तं मासुपासीनाः सगुणं परिहृत्य ते । मामेवाव्यक्तमगुणं प्राप्नुवन्ति तथाविधम् ॥ — इति ।

ते पथात्तताः सन्तो वयं ज्ञानब्रह्मरतानः किमस्माकं सगुणोपासनया ? इत्यभिमानं परित्यज्य मामेव प्राप्नुवन्ति, मां सगुणमेव यं ज्ञानाभिमानेन त्यजन्वन्तस्तमेव, मामित्युक्त्या स्वां श्रीमूर्तिं दर्शयन्नेवकारोमेममर्थं सूचयन्नाह । कुतस्तवानि च प्राप्नुवन्तीति चेत-
 न्नाह— सर्वभूतहिते रता इति । यतस्ते स्वहितार्थसिद्धौ न तु कामिकाः, न चादीर्घदर्शिनो मताभिमानिनो वा । सर्वभूतहिते रतास्ते कथं स्वहिते प्रमत्ता. स्यु ? किन्तु प्राक् सगुणभजनत्याग एव स्वहितं मन्यमाना एव दुःखमनुभूय मामेव कारणं प्राप्नुवन्तीति भगवन्तोऽभिप्राय इति स एवाच्यत । (श्रु. क. १७-१८) यत्तु— 'तेऽपि मामेव प्राप्नुवन्ति इति' नट्यव्याख्यानम् । तत्राशरीरपासकानामवतरत्वबोधानाय प्रयुक्तोऽपिसाब्दोऽनाकरः; 'तेषामह समुद्रतां' (१२।७) इत्यभिप्रेयवचनस्वरस्यविशेष्येति व्यक्तमेव ॥

२ अत्र श्रुतिरूपलतायां दशम एकादशे चाख्याये ध्यानेन प्रतिपादितोऽर्थः सङ्क्षेपतः सङ्गृह्यते— क्लेश इति । अयमर्थः—
 आदाकारमज्ञानात्प्राक् सगुणोपासनयैव सामान्यत सर्वेषां तत्रप्रतिरिति सर्वसम्मतम् । ततः केचित् 'अनन्देवैव योगेन मां व्यायन्त उपासते' (१२।६) केचित्तु किमयुना सगुणेनेति ज्ञानमानिनः 'अधुरमनिर्देश्यम्—' (१२।३) तत्र सगुणोपासकानां 'तेषामह समुद्रतां' (१२।७) इत्युक्त्यादानायासेन योगसिद्धिः; केचलाव्यक्तोपासकानां तु 'ते प्राप्नुवन्ति मामेव' (१२।७) इत्युक्त्यादा-
 र्पणमुपासकसुखमपि विवक्षात्, ततः प्राक् योगसिद्धिहेतुत्वात्केचलाव्यक्त्यात् 'क्लेशोऽधिकतरः' इत्युच्यते ॥

अत्र केचलाव्यक्तोपासनाभिमानिनो देशद्विदेहाभिमानिभिः, न तु निरभिमानिभिरिति व्याहृत्य केचलाव्यक्तोपासनयैव सिद्धिरिति स्थापयति । तत्र पठते । कुतः ? देहवद्विरिति पदेन ये देहाभिमानिन इत्युच्यन्ते, ते निरस्तत्रदोषाधयः समधिगत-
 विदतानो वा ! उत चिद्विद्विदेहद्वय्या वा ! आद्ये, निरस्ताभिमानास्पर्दोषाधयः समधिगतनिरभिमानमूलविदतमानो-
 ऽप्युत्तोपासका अपि यदि देहात्ममानिन एव, तर्हि सगुणोपासनासिद्धिरिति सिद्धम् । 'तदेव मयं विदुषो मन्वन्तस्य' (ते. २।७।१) इति श्रुतेः । अहं ज्ञानवानिति मन्वानस्य तु तदेव 'उदरमन्तरं कुर्वते' इति पूर्ववाक्योक्तं मयं भवतीत्यर्थः । तस्माद्देहं ज्ञानवानिति मनस्सुन्दरस्य दुर्बालत्वात् केचलाव्यक्तोपासकानां वयं ज्ञानिन इति मानः स्यादेव, स्वस्य ब्रह्मात्मताधिग-
 माद्युना किमस्माकं सगुणोपासनयेति मानित्वस्य रक्षयमानत्वात् । ये सगुणोपासकानां तु भगवानेव ज्ञानप्रद इति बुद्धिनिधयराश्यां, देहं ज्ञानवानिति इत्यात्मावाकः । अतो भगवानेव 'तेषामह समुद्रतां' (१२।७) इत्याह । द्वितीये तु 'ये त्वपरमनिर्देश्ये' (१२।३) इत्युक्त्याविशेषः चिदचित्तज्ञानानुपस्थानमनचित्तचिदात्मनस्यकोपासनया अव्यक्तस्य । तस्मादनेषा अव्यक्तो-
 पासका आरमज्ञानिन एव । किन्तु भगवदारोपनामापासनामानित्वात् तैर्देहादिर्दुःखं यथा ह्यातथा अव्यक्ता गतिरवाप्यते, न तु गृहेनेत्यर्थः । —

१ श्रां. भा.— किमितरे युक्ततमा न भवन्ति ? न ; किन्तु तान्प्रति यद्वक्तव्यं तच्छृणु— ये त्वखरमनिर्देश्यमव्यक्तत्वाद्दशन्दगोचरमिति न निर्देष्टुं शक्यतेऽतोऽनिर्देश्यम्, अव्यक्तं न केनापि प्रमाणेन व्यज्यत इत्यव्यक्तं पर्युपासते परि समन्तादुपासते । उपामनं नाम यथाशास्त्रमुपास्यस्यार्थस्य विपयीकरणेन सामीप्यमुपास्य तैलधारान्वत्समानप्रत्ययप्रवाहेण दीर्घकालं यदासनं तदुपासनमाचक्षते । अक्षरस्य उपास्यस्य विशेषणमाह— सर्वत्रगं व्योमद्रव्याप्यचिन्त्यं चाव्यक्तत्वाच्चिन्त्यम् । यद्वि कर्षणगोचरं तन्मनसाऽपि चिन्त्यं, तद्विपरीतत्वाच्चिन्त्यमक्षरं कृटस्थं, दृश्यमानगुणकमन्तदोषं यस्तु कृटं कृटरूपं कृटसाध्यं, इत्यादौ कृटशब्दः प्रसिद्धो लोके । तथा चाग्निधाद्यनेकसप्सारजीजमन्तदोषप्रन्मायाव्याकृताद्यनेकशब्दाच्च-तया “मायां तु प्रकृतिं विद्यान्मायिनिं तु महेश्वरम्” [श्रि.उ.४।१०] ‘मम मायादुरत्या’ [७।१४] इत्यादौ प्रसिद्धं यत्कृटं, तस्मिन्कृटे स्थितं कृटस्थं तदध्यक्षतयाऽथवा राशिरिति स्थितं कृटस्थमतएवाचलं, यस्मादचलं तस्माद्भ्रुं नित्यमित्यर्थः ॥ ३ ॥

२ आ श्रां व्या — ब्रह्मात्मस्तदुपरिष्ठादित्युक्तं प्रभृत् ब्रह्म प्रकटयति— किमिलादिना । पूर्वम्य फलतो विशेषार्थस्तुशब्द । अन्वयकत्वमनिर्देश्यत्वे हेतुरित्याह— अव्यक्तत्वादिति । यतोऽव्यक्तमतोऽनिर्देश्यमिति यो नाना । निरुपाधिकेऽक्षरे कथमुपासना ? इति कृञ्जति— उपासनमिति । शास्त्रतोऽप्यहं ज्ञात्वा तदुपेत्याऽऽत्मत्वेनोपगम्योपासते तथैव विद्वन्ति पूर्वाचिदेकतानमज्ञमात्मानमेव सदा भावयन्तीत्येतदिह विवक्षितमित्याह— यथेति । अव्यक्तत्वेनाचिन्त्यत्वमपि हतुरित्याह— यद्धीति । कृटशब्दस्योकार्थत्वं यद् प्रयोगत साधयति— कृटरूपमिति । आदिपरमवृत्तार्थम् ।

प्रकृते किं तदवृत्तं कृटशब्दितं ? इत्यादाह पाऽह— तथा चेति । उक्तरीत्या कृटशब्दस्यावृत्तार्थं चे सिद्धे यदनेकस्य सञ्चारस्य बीज निरूप्यमाणं नानाविधोपासनां “तद्वेद तथैव्याहृतं” [बृ उ १।४।१०] ‘मायां तु प्रकृतिं [श्रि उ. ४।१०] ‘मम माया’ [७।१४] इत्यादौ मायाशब्दिततया प्रसिद्धमविद्यादि तदिह कृटशब्दितमित्यर्थ । तत्रावस्थान केन रूपेण ? इत्यादाह व्या-माह— तदध्यक्षतयेति । कृटस्थशब्दस्य निष्क्रियत्वमर्थान्तरमाह— अथयति । पूर्वमुपनी-दानन्तरविशरणद्वयप्रकृतिमाह— अत एवेति ॥ ३ ॥

१ श्रां. भा.— सन्नियम्येति । मन्त्रियम्य सम्पक् नियम्य उपसंहृत्येन्द्रियग्राममिन्द्रियसमुदायं, सर्वत्र सर्वस्मिन्काले सममुद्रयः समा तुल्या बुद्धियेषामिष्टानिष्टप्राप्तौ ते सममुद्रयः ते, य एतन्निधास्ते प्राप्नुवन्ति मामेव सर्वभूतहिते रताः । न तु तेषां वक्तव्यं किञ्चिन्मा ते प्राप्नुवन्तीति । ‘ज्ञानी त्वामैव मे मतं’ [७।१८] इति ह्युक्तम् । न हि भगवत्स्वरूपाणां सता युक्ततमत्वमयुक्ततमत्वं वा वाच्यम् ॥ ४ ॥

२ आ श्रां व्या — कथमज्ञमुपासते तदुपासने वा किं स्यात् ? इति तदाह— सन्नियम्येति । तुल्या हर्षविपारयार्थ-द्वेषादिरेहिता सम्यग्ज्ञानेनाज्ञानस्यापनीतत्वात् । कथमपरापेक्षयो-रखम्भन विवक्षितत्वाऽऽह— ते, य इति । सर्वेभ्यो भूतेभ्यो हिते रता सर्वेभ्यो भूतेभ्यो हितमेव चिन्त्यन्तत्वेऽऽह

रन्ति । ज्ञानवतां यथाज्ञान भगवत्प्राप्तेरसिद्धत्वाद्भगवदानमेतदित्याह— न त्विति । ज्ञानिनो भगवत्प्राप्ति सिद्धैवेत्यत्र प्रमाणमाह— ज्ञानं त्विति । ज्ञानवता भगवत्प्राप्तौ त एव युक्ततमा वक्तव्या, कथं सगुणज्ञानोपासकान्युक्ततमावुचयान्ति ? इत्यादाह पाऽह— न हीति ॥ ४ ॥

ननु यथाकथञ्चिदव्यक्तमिति ते प्राप्नुवन्तीति सिद्धम्, देहाभिमानिना तदव्यक्तमिति । तस्माद्देहवद्भिरित्यनेन देहाभिमानिभिरजगि-गत्वात्मभिरव्यक्ता हि गतिर्नावाप्यते, दुःखशब्द परिवर्जनाय इति व्याख्यायामिति चेत्, न, उपकमविरोधान्, बहुभि पदेस्तथा-मात्मनित्तोपपादानपक्ष इति न शक्यते । न च दुःखशब्देऽत्र परिवर्जनाय, ‘ये त्वसत्’ इत्याद्युपास्योपासकविरोधेऽज्ञानत्वात् । सविरोधनिर्विरोधयोगद्वयाम्यासपराणां विरक्तानां ह्यनुसमाना गत्यन्तराविवक्षणात् । तर्हि देहाभिमानिभिर्गुणैः सन वा कथमव्यक्त-गतिरवाप्यते ? इति चेत्, भगवदारण्यनामावाच्योसिद्धिमप्राप्य पञ्चातमा पुन सगुण धरण प्राप्य तदनन्तरमव्यक्ता गतिं प्राप्नु-वन्तीति दुःखेनाव्यक्ता गतिरैवाप्यते इत्युक्तम् । ननु देहवद्भिर्नाम मनुष्यैः, नाम देहाभिमानित्वं कथं व्याहृतं इति चेत्, इत्यपि, मनुष्यैरेवपुत्रतोषासनया दुःखं यथा स्यात्तथा गतिरवाप्यते इति सिद्धत्वात् इत्यादि तत्रैव विस्तारः । सिद्धान्तदर्शने तु — ‘अव्यक्ता हि’ इत्यशयमाशय — शाश्वतव्यापिचित्ते निश्चयप्रभावनायाप्यगोदिति मनो महाराष्ट्रपतिकम्ब-कोचनागोचरमानवतियोगब्रह्मकर्मभ्रष्टादे । (२।५।१) इति मन्मोगमदा अपि मामेव यद्यपि यान्ति, तथाप्यविद्वान्स्वरा-देशः । ज्ञानमि निष्ठापरदशात्मत्वादिगुणार्थारोप विनाय पञ्चातमेवोपासन इति स्वप्रसिद्धगुणप्रमणरिगोभूतेऽत्यन्तमप्य-स्मिन्नेऽपि द्विगुणान्वाय किन्तु उ शक्यमित्यव्युत्तपादा ।

— अरिगता ।

१ शां. भा.— किन्तु—क्लेश इति । क्लेशोऽधिकतरो यद्यपि मत्कर्मदिपराणां क्लेशोऽधिक एव, क्लेशोऽधिकतरस्त्वक्षरात्मनां परमार्थदर्शिनां देहाभिमानपरित्यागनिमित्तः, अव्यक्तासक्तचेतसामव्यक्ते आसक्त चेतो येषां तेऽव्यक्तासक्तचेतसस्तेषामव्यक्तासक्तचेतसाम् । अव्यक्ता हि यस्माद्या गतिरक्षरात्मिका दुःखं सा देहवद्भिर्देहाभिमानवाङ्मिरवाप्यतेऽतः क्लेशोऽधिकतरः । अक्षरोपासकानां यद्वर्तनं तदुपरिष्ठाद्वक्ष्यामः ॥ ५ ॥

२ आ. शां. घ्या.— सगुणोपासकेष्वपि कथं १ इत्याह—
किन्त्विति । अक्षरोपासनस्य दुष्करत्वाद्युपासनान्तरस्य सुस्करत्वादित्यभिप्रेत्याह— क्लेश इति । अधिक एवेतरेभ्यो द्वैत दर्शिन्यः कामिन्य इति शेषः । तेषां क्लेशस्याधिकतरत्वे हेतुं मत्वा विशिनष्टि— देहेति । अव्यक्तमत्यन्तसुदं निर्बिरोध-

मक्षरं तस्मिन्नासक्तमभिनिविष्टं चेतो येषां तेषामिति यावत् । अक्षरोपासकानां क्लेशस्याधिकतरत्वे भगवानेव हेतुमाह— अव्यक्तेति । दुःखं दुःखेन, कृच्छ्रेणेति यावत् ; अतो देहाभिमानत्यागादित्यर्थः । ते कथं वर्तन्ते ? तत्राऽऽह— अक्षरेति ॥ ५ ॥

३ रा. भा.— ये त्वक्षरं प्रत्यगात्मस्वरूपं, अनिर्दिश्यं देहादन्यतया देवादिशब्दानिर्दिश्यं, तत एव चक्षुरादिकरणानभिव्यक्तं, सर्वत्रगामचिन्त्यं च सर्वत्र देवादिदेहेषु वर्तमानमपि तद्विसृज्यतीयतया तेन तेन रूपेण चिन्तयितुमर्हं, तत एव कूटस्थं सर्वसाधारणं, तच्छेदाद्यसाधारणाकारसम्बद्धमित्यर्थः । अपरिणामित्येन स्यासाधारणाकारात् न चलति न च्यवत इत्यचलं, तत एव ध्रुवं नित्यं, सन्नियमयेन्द्रियग्रामं चक्षुरादिकमिन्द्रियग्रामं सर्वं स्वव्यापारेभ्यः सम्यङ्ग्रह्यम्य, सर्वत्र समयुद्धयः सर्वत्र देवादिविषमाकारेषु देहेष्ववस्थितेष्व्यात्मसु ग्रानेकाकारतया समयुद्धयः, तत एव सर्वभूतहिते रताः सर्वभूताहितरतित्वान्निवृत्ताः, सर्वभूताहितरतित्वं ह्यात्मनो देवादिविषमाकाराभिमाननिमित्तम्; य एवमक्षरमुपासते, तेषां प्राप्नुवन्त्येव, मत्मानाकारमसंसारिणामात्मानं प्राप्नुवन्त्येवेत्यर्थः । 'मम साधर्म्यमागताः' [११२] इति हि वक्ष्यते । श्रूयते च—'निरञ्जनः परमं साम्यमुपैति' [मुं. उ. ३।१।३] इति । तथाक्षरशब्दनिर्दिष्टात्कूटस्थादन्यत्वं परस्य ब्रह्मणो वक्ष्यते—'कूटस्थोऽक्षर उच्यते' [१५।१६] 'उत्तमः पुरुषस्त्वन्वयः' [१५।१७] 'अथ परा यया तदक्षरमधिगम्यते' [मुं. उ. १।१।५] इत्यक्षरविद्यायां तु अक्षरशब्दनिर्दिष्टं परमेव ब्रह्म, भूतयोनित्वादेव । तेषामव्यक्तासक्तचेतसां क्लेशस्तथाधिकतरः; अव्यक्ता हि गतिः अव्यक्तविषया मनोवृत्तिः देहवद्भिः देहात्माभिमानयुक्तः दुःखेनावाप्यते; देहवन्तो हि देहमेवात्मानं मन्यन्ते ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥

४ घं. ता. घं.— अक्षरनिद्रस्यापनर्दमाह— 'ये त्वक्षरम्' इत्यादिद्व्योक्तप्रयोग । सर्वत्रकारनिर्देशनिषेधस्य स्वबचनविरोधादिदृश्याद्यवधारित्यस्वरूपे निषेध्यतया विवक्षितं निर्देशनिषेधं सहेतुस्माद् देहादन्यतयेति । यद्यपि देहादन्यत्सिन्नापि देदिनि देहादा देवादिब्रह्माः प्रवर्तन्ते; तथापि विविच्य निर्दिष्टत्वे षड्विधविषयपरिहिते चापत्कालस्वरूपे तावत्तादृशवृत्तिरपि न सम्भवतीत्यभिप्रायः । तत एव देहादन्यतयेत्यर्थः । अन्यन्तानभिव्यक्तव्यविषयायां 'उपासते' इति स्वभावधेनोपि विरोध इत्यभिप्रायेणाह— चक्षुरादिकरणानभिव्यक्तमिति । 'सर्वत्रगम्' इत्यत्राणुबहुवचिविरोधपरिहारायाद् देवादिदेहेष्विति । यदा निषेधस्य चिन्तनत्वस्य प्रसङ्गार्थं 'सर्वत्रगम्' इत्युक्तिर्याह— देवादिदेहेषु वर्तमानमपीति । तेन तेन रूपेणेति आत्मचित्तविशिरोधोपासकचित्तव्यत्ययानिषेधो न उच्यते इति भावः । तत एव कूटस्थमिति तद्विश्लेषात्त्वादिशब्दः । अनर्दनां मत्तन्मत्प्रज्ञां गुणानां उपासको हि १३: ५२ कूटस्थः, अत्र तु माध्याह्नमात्रं कूटस्थ इत्यह

सर्वसाधारणमिति । एतेन कूटशब्दनिर्दिष्टमाव्यक्तत्वं वा राशिवरित्यक्तत्वं वा वदन्तः प्रसिद्धार्थपरित्यागादिभिर्निरस्ताः । अतः कूट इव निश्चलं बुद्धिसत्त्वादिरेहितमित्युक्तं मन्दम् । नन्वेकदा सर्वसाधारणत्वमसिद्धं, कालमेवेन सर्वजातीयसरीरेपरिषेधेऽपि सर्वव्यक्तिपरिषेधो नास्ति, अतः कथं सर्वसाधारणत्वमिन्यत आह देवादीति । नप्रसाधारणा देवनादय आत्मन्यव्यवधानेन सम्बन्ध्यन्त इति भावः ।

उत्तमत्वादिमतो जीवस्य स्पन्दनिषेधादेरनुपपन्नत्वाद्ब्रह्मस्यैवविशितमाह— अपरिणामित्येनेति । अनित्यत्वं हि परिणामेन क्याप्तम् । तत्र च व्याकृताभावाद्ब्रह्माप्याभावे विशिष्ट इत्यनुपपत्तिरित्याह— तत एव ध्रुवमिति । 'उपासते' [११।३] इत्यनेनैव मनोनियमनस्य सिद्धत्वात्तदुपपत्तौन्द्रियव्यापारनियमनपरतया क्यापते सम्यङ्ग्रह्यतेति । 'अहिंसा सत्यमर्तवेधं ब्रह्मचर्यमहिंसा' [वि. प. १००।१ कृ. ना. ३।१०६] इत्यादिभ्यमित्येतेषां सर्वत्रेति । 'तुनि चैव ध्यायेत्' पविष्टः समदर्शिनः [५।१८] इत्यादिभ्यमित्येतां आत्मतु

ज्ञानकाकारतया सममुद्बुध्य इत्युक्तम् । तत एव—
समबुद्धित्वादेव । य एवमक्षरमुपासते अक्षरशब्दवाच्यं
प्रत्यगात्मानं प्रान्यतया निश्चिन्त्य परमात्मानं तत्प्रापकन्योपा-
सते । तेषूपीति ननुपतिरिक्त्वाप्रान्तरनिश्चयवन्तोऽपीत्यर्थः ।
मां प्राप्नुवन्त्येव— [विष्णुशक्तिः परा प्रोक्ता] [वि. पु.
६।७।६१] इत्युक्तप्रकारेण 'अविभागो न दृष्टत्वात्' [म. सु.
४।३।३] इत्यष्टयस्त्रिद्विविधोपगमं मुक्तस्वरूपं मत्सनाभाकारं
प्राप्नुवन्तीत्यर्थ इत्यर्थः ।

प्रमेयसरीरं सा गीयः, यदि प्रमाणमुपलामाद् इत्याद्युक्त्युद्योप-
बृंहणमितिमुदाहरति परमं सान्ध्यमुपैतीति । ननु "अथ परा
यथा तदक्षरमधिगम्यते" [मुं. उ. १।१।६] "अक्षरमन्वरात्त-

द्वृतेः" [म. सु. १।३।१०] इत्यादिषु परमं प्रसायाण तथा प्रयुज्य-
मानमक्षरपदं कथं जीवात्मवाचकम् उच्यते ? "अमृतधरं हरः"
[श्वे. उ. १।१०] "कृतस्थोऽक्षर उच्यते" [१५।१६] इत्यादिषु क-
त्वादित्याह तथाक्षरप्रादुर्निर्दिष्टादित्यादिना । "पञ्चविंशक-
मन्वयं पद्विंशः पुरोतमः । एतज्ज्ञात्वा विमुच्यन्ते यतयः
शान्तबुद्धयः" [य. सू.] इत्युक्तप्रकारेणान्यकजीवा-
त्मासकचेतसं ज्ञेयस्त्वधिकतः, मन्वावेक्षितचेतस्त्वामावात् ।
अन्यकविषया मनोवृत्तिः सर्वेन्द्रियोपरतिषया । ननु देहवत्त्वं
घनकादीगमनि सम्भवतीत्याद्युक्त्ये देहात्माभिमान्युक्तै-
रित्युक्तम् ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥

५ आ. मा. भा.— भवन्तु त्वदुपासका एवोत्तमाः, इतरेषां तु किं फलं ? इत्यत आह— ये त्वि-
त्यादिना । अनिर्देश्यत्वं चोक्तं भागवते मायायाः— 'अप्रतर्क्यादनिर्देश्यादिति केचपि निश्चयः'
[१५।१६] इति । ईश्वरस्तु देवशब्देनोक्तः 'देवमन्ये परे' [४।२५] इत्यत्र । उक्तं च सामवेदे
कापायणश्रुती— "नासदासीनो सदासीत्तदानीम्" [क्रतुसं. ८।७।१८।१] इति । "न महाभूतं नोपभूतं
तदासीत्" इत्याधारस्य "तम आसीत्तमसा गृहमग्रे" [क्रतुसं. ८।७।१७।३] इति । "तमो ह्यन्यक्तमजरम-
निर्देश्यमेवा होव प्रकृतिः" इति ।

६ ज. प्र. द्रो.— एवं तर्हि 'मन्वावेक्ष्य' [१२।२]
इत्यनेन च मनुपासका एवोत्तमा इति प्रशस्योत्तरं जातं, त्रिसुत-
रेण वाक्येन 'इह त आह— भवन्ति' इति । आक्षेपगमोऽयमभ्यु-
पगमः । न युक्तं त्वदुपासकानामेवोत्तमत्वमिति भावः । तदुपासा-
दनाय घृष्टमि— इतरेषामिति । अन्यकोपासकानां किं फलं ?
मोक्षोऽस्ति, न वा ? नोचेदुदाहृतवाक्यविरोधः । आद्ये कथं
त्वदुपासकानामुत्तमत्वम् ? फलान्यादिति भावः । नन्वेषां
विशेषणानां प्रश्नोऽप्यदनासम्भवात् कथमितरेषां किं फलं ? इत्य-
स्पोषत्वेन एतद्वतार इत्यतोऽक्षराभ्यक्तव्योर्मायायामुपग-
दित्वात् तदयानि तत्रोपगदप्रनिर्देश्यत्वं तावदुपासक्यति—

अनिर्देश्यत्वं चेति शब्दागोचरम् ? घर्मेस्य मम पादमह
इत्यन्वयः । नन्वप्राचीधरोऽस्त्यनिर्देश्य इत्यत आह— ईश्वर-
स्त्विति । देवो पादमक्षरकारणमाहुः । तथा च पुनरुक्तिः
स्यादिति भावः । न च देवशब्दोऽप्युपासकं । तस्य 'अपरे
कर्म' इति पृथगुक्तत्वात् । मायाया अनिर्देश्यत्वे इष्यते च प्रमा-
णमाह— उक्तं चेति । महाभूतनाशकवायुस्यम् । उपभूतं तेजो-
ब्यूलक्षणम् । तदा प्रलये । अक्षरमित्यादिर्न प्रलयेऽप्यस्थानस्यो-
पपादकम् । नचैतत् द्वैतेति प्रदर्शनात् 'एषा देव प्रकृतिः'
इत्युदाहृतम् ।

५ आ. मा. भा.— सर्वगाऽचिन्त्यादिलक्षणा हि सा । तथाहि मोक्षधर्मं— 'नागयणगुणाश्र-
यादजरामरादतीन्द्रियाद्ब्राह्मादसम्भवतः । अमत्यार्हिसाहल्यामाद्वितीयप्रवृत्तिविशेषादवरोदध्यादमरा-
दक्षरादवृत्तितः । सर्वज्ञाः सर्वज्ञ सर्वकर्तुः शाश्वतवत्तमसा' [म. भा. १२।३४।२।६] इति 'आसीदिदं तमो-
भूतमप्रजातमलक्षणम् । अप्रतर्क्यमविवेच्यं प्रसुप्तमिव सर्वतः' इति मानवे [१।५] । 'कृतस्थोऽक्षर उच्यते'
[१५।१६] वदन्ति इति । कृते आकाशे स्थिता कृतस्या । "आकाशे संस्थिता तेषां ततः कृतस्थिता
मता" इति ह्ययं दखिलेषु । "सा सर्वगा निश्चला लोक्यानिः सा चाक्षरा विश्वगा विरजस्का" इति
सामवेदे गौपवनशाखायाम् ॥ ३ ॥ ४ ॥

६ ज. प्र. द्रो.— इदानीं 'सर्वज्ञं' इत्यादिर्न मायायामुपग-
दित्विमुदाह— सर्वज्ञेति । भावप्रधानो निर्देशः । स्वस्ववाची
वा स्वस्वशब्दः भावायनमुच्यन्तद्विष्वादिच्छन आश्रयो यस्य
तणोऽयम् । अनेन प्रश्नो व्याहृतिः । अक्षरादमरादिनि-
जदप्रधानादेः, तस्य तत्प्राप्त्यभावात् । अथायमनलोऽप्यदगो-
ष्यादित्यनेनाचिरत्यमिति सिद्धयति । अक्षरमन्वरोऽक्षरादक्षरा-

दिति ध्रुवत्वमिति । अयति प्रलये भवमवयवम् । लक्ष्मं
प्रयानम् । द्वितीया भगवदेकाशोना प्रवृत्तिविशेषो यस्य
तत्तया । अर्जुनः प्राहवदेदददित्वात् । सर्वज्ञाः सर्वज्ञा इति
छान्दस्यो लिट्प्रत्ययः, अनापविशामिनिष्वात् । वाचत-
तस्यः पुरोऽशुदित्यन्वयः । इदं प्रसिद्धं तमो मायास्य प्रत्ये
सर्वज्ञः प्रसुप्तमिव निश्चयापरमाशुः । अक्षरमन्वरात् । 'अक्षरं'

इत्यादिना प्रत्यक्षानुमानागमवेद्यत्वात् उच्यते । अवेद्यलक्षणत्वाद्गतकर्मम् । अनेन सर्वत्रगमचिन्त्यं ध्रुवमिति सिध्यति । गीतावाक्येन कूटस्थत्व नित्यत्वं चेत् ध्रुवमिति पुनरुक्तिः । कृममृतं तिष्ठत्यस्मिन्नित्यसम्भवीत्यत आह—कूट इति । कूटशब्दस्याकाशवाचित्वेऽभिधानं प्राक् पठितम् । तथापि

दाढपयि ध्रुत्युदाहरणम् । भूत्यनुसारेण स्त्रीलिङ्गम् । सा सर्ववेद्युक्तायै स्पष्टं प्रमाणम् । निश्चला स्वपदाद्भ्रष्टा । विश्वं गतमाश्रितमस्यामिति विश्वगा । एतानि चोक्तविशेषणानि तदुपासनस्य मोक्षसाधनत्वसिद्धीकारसमर्थनार्थानितीति हेयम् ॥ ३ ॥ ४ ॥

५ आ. मा. भा.— कथं तर्हि त्वदुपासकानामुत्तमत्वं ? इत्यत आह—क्लेश इति । अव्यक्ता गतिर्दुःखं ह्यनाप्यते । गतिमार्गः । अन्यक्तोपासनद्वारको मत्प्राप्तिमार्गो दुःखमनाप्यत इत्यर्थः । अतिशयोपासनसर्वेन्द्रियातिनियमनमरिसमनुद्धिसर्वेश्वरहितैरतत्वात्सुषुप्ताचारसम्पन्निष्णुभक्त्यादिसाधनसन्दर्भमृते नान्यक्तापरोक्षम् ।

६ ज. प्र. द्वी — नन्वितरेषा किं फल ? इत्यस्य प्रश्नस्य 'ते प्राप्नुवन्ति मामेव' [१२।४] इत्युत्तरं दत्तम्, तत्किमुत्तरेण ? इत्यत आह—कथमिति । पूर्ववाक्ये पक्षग्रहणं मानं कृतम्, न तु तत्राभिप्रेतस्य दोषस्य परिहारः । अतः पूर्वं पक्षिणाऽभिप्रायोद्घाटने कृते तत्समाधानमाहोति भावः । तर्गुभयेषां फलशाम्ये । यद्यप्येषा शङ्का पूर्ववाक्ये परिहृता, पर्यादिशब्दप्रयोगात् । तथा च यद्व्यति । तथापि साम्यास्यानुकत्वादेतुवचनस्वरूपकथनं मन्यमानस्य भवत्येव पुनः शङ्का । उत्तरार्थे पदानां व्यवहितत्वाद्बन्ध्याप्रतीतौ समाह—अव्यक्तेति । अनेन 'दुःखं इत्यस्य क्रियाविशेषणत्वमुक्तम् । गतिशब्दस्याकर्तृरि कारके मावे च प्रयोगादन विवक्षितमर्थमाह—गतिरिति ।

गम्यतेऽनेनेति व्युत्पादनादुपायो गतिरित्यर्थः । ननु मार्गस्याव्यक्तत्वं कथमुच्यते ? कुतश्च गम्यार्थता गतिशब्दस्य त्यज्यत इत्यत आह—अव्यक्तेति । अव्यक्तोपासनं द्वार उपायो यस्यासौ तथोक्तः । अव्यक्तोपासनानन्तरभावि यद्भगवदुपासनं तदेवमुच्यते; अनेनाव्यक्तशब्दस्तदुपासनं लक्षयति । तेन च तद्भारकत्वं लक्षयते गम्यार्थताया च गतिशब्दस्याव्यक्तत्वगम्यमित्युक्तं स्यात् । न च तल्लुक्तम् । 'ते प्राप्नुवन्ति मामेव' इति भगवत्प्राप्तेरुक्तत्वादित्युक्तं भवति । अतः पूर्वार्थेऽस्य मार्गस्याधिकतरक्लेशत्व प्रतिज्ञाय कथमित्यतस्तत्प्रसिद्धमित्युत्तरार्थेनोक्तम् । तं प्रतिर्दि विरुणोति—अतिशयेति ।

५ आ. मा. भा.— तद्वत् च न विष्णुप्रसादः । सत्यपि तस्मिन्नसम्पन्नभगवदुपासनमृते नर्ते च तं मोक्षः; विनाऽव्यक्तोपासनं भगवत्येव भगवदुपासकानां मोक्ष इति; क्लेशिष्टोऽयं मार्ग इति भारः । तथाप्यपरोक्षीकृताव्यक्तानां सुखं भगवदुपासनमित्येव प्रयोजनम् । तत्रापि योऽव्यक्तापरोक्षे प्रयासस्त्वानता प्रयासेन यदि भगवन्तमुपास्ते, ऊनेन वा, तदा भगवदपरोक्षमेव भवतीति द्वितीयमधिकम् । इन्द्रियसंयमाद्यूनभावे अत्युपासकस्यापि देवी नातिप्रसादमेति । देवस्तु तानि साधनानि भक्तिमतः स्वयमेव प्रयत्नेन ददातीति सौकर्यमिति भक्तानां भगवदुपासने । इतरत्र च क्लेशोऽधिकतरः ।

६ ज. प्र. द्वी — परोक्षप्रकारेण सर्वसमनुद्धि, तत किं ? इत्यत आह—तद्वत् चेति । अयोगव्यवच्छेद एवायमुक्तः, न तु तावन्मात्रेणेत्याह—सत्यपीति । तस्मिन्नव्यक्तापरोक्ष्य सति विष्णुप्रसाद इति वर्तते । ततोऽपि किं ? इत्यत आह—नर्ते चेति । तं विष्णुप्रसादम् । अस्त्वेवमव्यक्तोपासनद्वारकमगवत्प्राप्तिमार्गप्रकारः । तथापि कथमत्राधिकतर क्लेश इत्यत आह—विनेति । अव्यक्तोपासनमार्गं अयमव्यक्तोपासनद्वारकः ।

एव तर्हि किमिति प्रवृत्तो येनाहुंनेनाशङ्कित ? इत्यत आह—तथापीति । एव तर्हि मार्गयो साम्यमेव । अनेन प्रयोजनेन क्लेशस्य समाधानादित्यत आह—तत्रापि । अव्यक्तोपासनद्वारके मार्गेऽपि द्वितीय भगवदुपासने दुःखं, पाण्डिकमेतत्, ऊनेन वेत्युक्तत्वात् इत्याव्यक्तोपासनद्वारके मार्गं भगवदुपासनात्केशोऽधिकतर इत्याह—इन्द्रियेति । नातिप्रसादमेतीत्यत परमेक इति शब्दः । ह्यनपि हेतोः प्रकारार्थो वा ।

५ आ. मा. भा.— तदेतत्सर्वं पर्युपासते सन्नियम्याधिकतर इति परिसन्तरपुशदः प्रतीयते । मामयेदे माधुच्छन्दशाखायां चोक्तम्— " भक्ताश्च येऽतीन विष्णापतीन जितेन्द्रियाः सम्पगाचारयुक्ताः । उपासते तां समनुद्धयथ तेषां देवी दृश्यते नेतरेषाम् ॥ दृष्टा च सा भक्तिमतीन विष्णीं दत्तोपासन्ते सर्वनिर्मागिच्छन्ति । उपास्य तं वामुदेवं विदित्वा ततस्ततः शान्तिमत्यन्तमेति " इति । उक्तं च सामयेदे अयाम्यागायायाम्— " प्रसन्नो भविता देवः सोऽज्यन्तेन सहैव तु । यावता तत्प्रसादो हि तावतेव न संशयः ॥ न तत्प्रसादमात्रेण प्रीयते स महेश्वरः । तस्मिन्प्रीते तु सर्वस्य प्रीतिस्तु भवति

ध्रुम् ॥ यद्यस्युपासनाधिक्यं तथापि गुणदो हि सः । मुक्तिर्द्वयं स एवैको नाव्यक्तादिस्तु कश्चन ” इति । ‘ ममात्मभावमिच्छन्तो यतन्ते परमात्मने ’ [म. भा. १२।२२।२०] इति मोक्षधर्मं श्रीवचनम् । ‘ धर्मनित्ये महाशुद्धौ ब्रह्मण्ये सत्यवादिनि । प्रश्रिते दानशीले च सदैव निवसाम्यहम् ’ [म. भा. १२।२२।२६] इति च ।

६ ज. प्र. दी.—कुतोऽयं भगवतो भावः ? इत्यन आह— तदैतदिति । उपलक्षणमेतत् । सर्वत्र समुद्भूय इत्यादिनेत्यपि द्रष्टव्यम्, तत्र परीत्यनेनोपासकस्यातिशयः । समिरयनेनेन्द्रिय- नियमस्यातिशय । सर्वत्रेत्यादिना सर्वेत्यादिकम् । तरपा- प्रतिशुद्ध्याद्यादिकम् । ‘अव्यक्ता गतिः’ इत्यनेन तद्वत् चेत्यादि- व्यवचानम् । मासेनेत्यवधारणेन तथापीत्यादिकं प्राप्नुवन्तीति स्वातन्त्र्योक्तयेन्द्रियसयमादिति देवतासहायाभावात् । भगवदु- पासने त्वेवदभावो यथा गीतोक्तस्तदुत्तरं प्रदर्शयित्वादे । आगमन्तरसिद्धत्वाभावं भवति । भगवदभिप्राय इत्याह—

५ आ. मा. भा.—महत् परं तु ब्रह्मैव । तथा हि भगवता सयुक्तिकमभिहितम् । “अव्यक्तीति चेन्न प्राज्ञो हि” ३३ ॥ त्रयाणामेव चैवमुपन्यासः प्रश्नश्चेत्यादि । तमिति पुष्टिञ्चैतत्सिद्धिः । महतः परत्वं तु अव्य- क्तपरस्य भन्त्येव । तथा चात्रिवेश्यशास्त्रायाम्—“अनाद्यनन्तं महतः परं ध्रुवम्” [कठो. ३।१५] इति । “परो हि देवः पुरुहूतो महत्तः” इति । न चाव्यक्तरूपं भगवता निषिद्धं भारतादौ साधितत्वात् । शरीररूपकविन्यस्तृहीतेरित्यादौ तु साह्यप्रसिद्धं प्रधानं निषिध्य वैदिकमव्यक्तमेवोक्तम् । तथा च सौक्त्रायणश्रुतिः—“शरीररूपिका अशरीरस्य विष्णोर्यतः प्रिया सा जगतः प्रसूतिः” इति । सुव्रतानां क्षिप्रं महदैश्वर्यं ददाति देवी न देव इति विदोषः । “सुवर्णवर्णां पद्मकरां च देवीं सर्वैश्वरीं व्यासजडां च बुद्धा । संयेति वैसुव्रतानां तु मासान्महाविश्वीति श्रीस्तु दद्यान्न देवः” इत्युपेदखिलेषु ॥५॥

६ ज. प्र. दी.—पूर्वं शक्यहेतुत्वेन “प्रिय वसाना” [कथं. ७।१।४] इत्यादीनि वाक्यान्मुदाहृतानि, तेभिर्द- मेकं नाव्यक्तवियमिति वस्तुस्थितिमाह—महत् इति । “अनाद्यनन्तं महतः परं ध्रुवं” [कठो. ३।१५] इति वाक्यप्रति- पाद्यमिति यावत् । अत्रास्युच्ययुक्तिं चाह—तमिति । ननु क- पामाशोषभतेरिति पूर्वपक्षेऽपि युक्तिहेतुत्वात् साऽव्यक्त्याधिदे- त्याह—महत् इति । तथा चोक्तवच्यमागवत्वात् “अव्यक्ता- ल्पस्यः परः” [कठो. ३।१५] इत्युक्तस्यैव परामर्श इति भावः । ध्रुवन्तरेणैव व्याख्यातत्वाच्च एतद्वच्यं तत्परमित्याह—तया- चेति । पुष्टमिदं पुष्टवत् । नन्वव्यक्तं नाम तत्रमेव नास्तीति

सामयेद् इति । वेपानित्यादिपट्टी तृतीयायै । विदित्वा साक्षात्कृत्य ततो वेदान्तप्रसन्नाततो वासुदेवात् । यावता प्रया- सेन उत्पन्नादोऽव्यक्तप्रसादः । सर्वैत्यापीति द्वितीयमुत्पन्नदोऽपि- द्वाप्यर्थे भाविक्यसाधनेन न्यूनत्वमप्युक्त्येते । न्यूनोपिद्वयो- रन्यत्र प्रत्यवायहेतुत्वात् । नाव्यक्तादिरिति षोडशे मध्ये इत्यु- क्तकारः । ममोपासनेनात्मभावं कैवल्यं परमात्मने तमुद्दिश्य- अस्य वाक्यस्य कथं प्रकृतोपयोग इत्यत उक्तम्—श्रीवचन- मिति । नित्ये नित्ये ब्रह्मण्ये ब्रह्मणि साधौ निवसामि प्रसरा- भवामीति च श्रीवचनमिति सम्बन्धः ।

सुव्रतवृत्तं तत्तदभिमानिन्यव्यक्त्या देवतायै नास्ति; तन्वय तद्विषयतया व्याख्यानं ? इत्यत आह—न चेति । तर्हि कथं तत्त्वं ? इत्यत आह—शरीरेति । साह्यप्रसिद्धं प्रधान- मिति स्वतंत्रं सुकृतः शब्दवाच्यमित्यर्थः । वैदिकमिति भग- वद्दर्शनं तदयम्बन्धेन शब्दाव्यमित्यर्थः । अत्र युक्तिं चाह— तथा चेति । प्राक् तथाऽव्यक्तपरोर्हीहवाव्यक्त्यामात्मित्यादिनैकं प्रयोजनमुक्तम् । अत्र च सप्रमाणक्याह—सुव्रतानामिति । शुद्धेत्युक्तप्रमाणोपासनाय इति शेषः । एतत्प्रयोजनं गीताया- न सूचितमिति न तत्रैवोक्तम् ॥ ५ ॥

७ ह. पं. भा.—य इति । अनिर्देश्यमीदृशं रप्रतीयमानम् । कूटस्थं कूटः परतस्तद्वत्तृष्ठीति यातिरव्यक्तं ज्ञानम् ॥ ५ ॥

तदिति निर्देष्टुमयोग्यं, अव्यक्तं प्रत्यक्षादिप्रमाणै- कूटस्थम् ॥ ३ ॥ ४ ॥ क्लेश इति । अव्यक्ता

८ चं. प्र. गि.—प्रथमत एव निर्गुणिणास्तु त्रैवशुभाय विच्छेदा इत्याह त्रिभिः—ये त्रिविधा । अशरं निर्गुणं ब्रह्म । तत्र हेतु—अनिर्देश्यं व्यपरेष्टुमात्राद्यम् । यत्किं वस्तुवदमि- त्यमिति प्यगदिशनेन तन्निर्देशपरत्वात्सगुणं भवति, नैर्दे तथा तन्मार्गनिर्गुणमिति भावः । अनेर्देशपर्यं हेतु—अव्यक्त-

मिति; रूपादिहीनम् । उत्रापि हेतु—सर्वत्रयं सर्वव्यापि; अतिसूक्ष्ममिति यावत्, “निर्घं विभुं सर्वत्रयं सुमहमम्” [छं. व. १।१।६] इत्यादिसुतेः । सर्वव्यापिनोऽव्यक्ताभाव- निर्देशपर्यं किं न स्यात् ? अत आह—अचिन्त्यमिति । मनसोऽप्यविषयभूतम्, “यतो वाचो निवर्तन्ते अत्राप्य-

मनसा सह" [तै उ. २।४।१; २।५।१] इति श्रुते; अतो नाकाशप्रतिबन्धि । मनोऽपरविषयत्वे हेतु — कूटस्थमिति । मिथ्यात्वे सति सत्यतया प्रतीयमानं कूटमित्युच्यते, कूटलाक्षी यादिलोकप्रवहारात् । मायामयं जगदपि तथाभूतत्वात्कूटम् । तस्मिन्कूटे जगति साक्षित्वा विष्टतीति कूटस्थम् । तथा च सर्वसाक्षित्वात् मनोऽतिविषयत्वम्, " न दृष्टेऽष्टरं पश्येः ... न मतेर्वन्तारम् " [घृ उ. ३।४।२] इति श्रुतेरिति भावः । सर्वसाक्षित्वे हेतु — अचलमिति । जगद्विस्तरे स्वयमविरममाणमित्यर्थः । तत्रापि हेतुः— ध्रुवं गित्यम् । एवमभूतमद्वयं ये पर्युपासते । कथमभूताः ? सर्वभूतहिते रता । तत्र हेतु — सर्वत्र समद्वन्द्वं प्रणुवद्वयं, ' निर्दोषं हि समं मद्यं तस्मान्द्राज्यं ते स्थिता ' [५।१५] इत्युक्तेः । अजितेन्द्रियस्य हेतोपादेश्यद्वयेः कथं सर्वत्र समद्वन्द्विता ? तत्राह— इन्द्रियग्रामं सन्नियम्येति । एवमभूताः सन्तो येऽशरद्वयुपासते श्रवणमनननिदिध्यासनैश्चित्तयत्नैः, ते

मामेव प्राप्नुवन्ति । यथेतादृशो निर्गुणनिष्ठा प्रथमत एव सिध्येत्, तदेवासिद्धम्; अतस्तेषां क्लेश एव फलमित्याह— क्लेश इति । तेषां सगुणभजनत्यागिनां प्रथममन्वयाकाशकचेतसां निर्गुणनिष्ठानामधिस्तरं क्लेश एव । एतदेवोपादायति — अव्यक्तेति । अव्यक्तविषया गतिनिष्ठा दुःखं दुःखसाधनम् । अतस्त्राग्निद्वैतद्वैतस्यैव समेवावाप्त्ये । हि शब्दं प्रसिद्धयर्थः । प्रसिद्धं हि सगुणेतरभजनमन्त्रेण ज्ञानार्थिना क्लेश एव फलमिति । यद्योक्तं भागवते [१०।१।४।४]— ' श्रेयस्यति भक्तिमुद्रस्य ते विभो ! क्रिश्च्यन्ति ये केवलबोधलक्ष्येः । तेपामसौ क्लेशल एव शिष्यते नान्यथा स्थूलतुपाववातिनां ' इति । पातञ्जलेऽपि— ' समाधिनिष्ठैरिन्द्रियैरपणिष्ठानात् ' [पा. यो. २।४५] इति, छुतावरि— ' यमेवैव श्रुते तेन लभ्य " [कठो. १।२।२।३. उ. ३।२।३] इति । अत्राप्युक्तम्— ' भक्त्या स्वनन्यया शक्यं अहमेवंविधोऽर्जुन ! । ज्ञातुं शक्यं च तादेव ' [१।१।५४] इति ॥ ३—५ ॥

९ व० त० दो०— येतिविति । तुशब्दो भेदं द्योतयति । ये स्वक्षरमन्तर्यामित्स्वरूपांशं पूर्वोक्तमनामरूपत्वाद् व्यक्तं गणितानन्दं वृहत्स्वरूपं पर्युपासते । स्वष्ट एव भेदः । अक्षरोऽव्यक्तः, अहं तु व्यक्तः । सोऽनिर्देश्यः, अहं तु स्वेच्छाऽऽधौकिकनिर्देशाहः । स सर्वत्रगः, अहं तु भक्तैकगम्यः । स चाचिन्त्यः, अहं तु भक्तैश्चिन्त्यः । स तु कूटस्थः सर्वसाधारणः अहमसाधारणः । स त्वचलः स्थिरात्मा, अहं चलः तत्रतत्र विहरन् चलामि । स तु ध्रुवं पदरूपमैश्वर्यमध्यात्म, अहं स्त्रीश्वरस्तन्निलयन इति । तदुपासका मां ब्रह्मानन्दामिका श्रियमेव ध्रुवात्मानं वा मां प्राप्नुवन्ति ॥ ३ ॥ ४ ॥ तेषां तथाऽव्यक्ततया प्राप्तिरेव मत्स्वरूपस्य, न च तदधिगमपूर्वकं सुखमपीत्याह— इह क्लेशोऽधिकतरो दुःखमव्यक्तं गतिरिति । तत्रापि सर्वभूतहिते रता एव तदा तथा मां प्राप्नुवन्ति । अनेन भागवतैकादशस्कन्धे भक्तस्वरूपनिरूपणे सर्वभूतहिते रतस्य भगवदात्माशिरुक्ता, नान्यस्य, तथेहापीत्युक्तं भवति । ततो देह इव देहवतां मदव्यक्तदेहासक्तचेतसानां तदन्तरिधत्तस्यात्मनो मम प्राप्तिं साक्षाद्भ्रसानन्दरूपं, किन्तु दुःखमव्यक्तगतिरेव स्वरूपरसहानिरेक्यं लक्षणस्य सलिल इवेति भावः । किञ्च तदुपासनकालेऽपि साधनक्लेशोऽधिकतरः, निर्विशेषे तस्मिन्नभेदेन भावनाया दुःखसम्भवात् । अक्षयशक्त— ' श्रेयस्यति भक्तिमुद्रस्य ते विभो ! क्रिश्च्यन्ति ये केवलबोधलक्ष्ये ' [भाग. १०।१।४।४] इति । ते पुरुषोत्तमस्य भक्तिमुद्रस्य केवलस्याक्षरात्मनो बोधलक्ष्ये क्रिश्च्यन्तीति क्लेशोऽधिकः ' श्रम एव हि केवलं ' इत्याशयेन तरप्ये च । मज्जनमार्गेण त्वारम्भत एव परमानन्दः अक्षरज्ञानमार्गेण तत्रत इत्यपि त्रिषोप ॥ ५ ॥

१० पु. अ. त.— एवं स्वभावानुष्ठानमधुमुक्त्वा अक्षरोपासनात् स्वरूपमाह— ये त्वक्षरमिति द्वयेन । ये तु, ध्रुवान्देन स्वाभिमतत्वं निराकृतम् ये अनिर्देश्यं शब्दाविनेष्य, अव्यक्तमप्रकृतरूपं सर्वत्रगं ध्यानदिश्यापामपि हृदयेऽस्थिरस्यभावम् । अतएव अचिन्त्य चिन्तनायोग्यं रूपाद्यभावाद्दरिपरात्वात्, कूटस्थं प्रपञ्चाधिष्ठितम्, अचलं मधरणात्मकं भक्तस्य ध्रुवं नित्यं एतादृशम् अक्षरम् ॥ ३ ॥

इन्द्रियग्रामं सन्नियम्य घर्षादृष्य सर्वत्र मयि देवादिषु लोकिषु मुग्धुत्सेषु वा समनुवद्वयं सर्वभूतहिते रताः सन्तो ये पर्युपासते ध्यायन्ति ते मामेव प्राप्नुवन्ति । एवकारेणाक्षरस्यध्यायविहिताः प्राप्नुवन्तीति भावः, स्वयुक्तमत्वात् भावश्च ज्ञानिनः ॥ ४ ॥ किञ्च अद्विभक्ता भावात्परम्पराया

सावपि तेषां क्लेश, अप्रकृतरूपासकचित्तानां सेवार्थप्रकरितं सर्वेन्द्रियवैकल्यात् क्लेश अधिकतरो भवति, आसक्तचित्तत्वात्शान्तायभिलाषे सति तदभावादाधिक्यं भवति साधनदशायामपि, अत एवाधिकतरत्वशक्तम् । जलमपि तु सेनं प्राप्यत इत्याह— अव्यक्तेति । देहवद्वि देहात्मसैवमानवद्विः अन्वका गति अव्यक्तनिष्ठा गति दुःखं दुःखेन अवाप्त्ये प्राप्यते । इति युक्तत्वात् । भगवस्तेवैक्योर्ग्वेदेहस्य स्वर्गमनेन सा गतिरुत्प्रेनेव प्राप्यते । प्राप्यन्तारमप्यलौकिकदेहाध्यावादाव्यक्ततया मन्त्रेण तद्गमकासख्यं पूर्वानुभूतौलिकेन्द्रियसंस्मरणेन अले निमग्नस्य जलपानवद्वैतं प्राप्यत इति भावः ॥ ५ ॥

११ नी० भा० दी०— एवमुपासकान् स्तुता अव्यक्तविदां ज्ञानिनां दौर्लभ्यं श्लोकत्रयेणाह— ये विविति । शब्दः सगुणाद्वैलक्षण्यार्थः । अशरं “एतद्वै तदशरं गार्गी ब्राह्मणा अभिवदन्त्यस्यूलमनष्वहूस्वमदीर्घम्” [चू. उ. ३. १। ८। इत्यादिश्रुत्या सर्वधर्मशून्यं निरूपितम्, अत एवानिर्देश्यं निर्देशुमशक्यं वाचा, अव्यक्तं च; वाचामगोचरत्वाद् द्वेष्यविषय इत्यर्थः । तथाच श्रुतिः— “यतो वाचो निर्वर्तन्ते अप्राप्य मनसा सह” [तै. उ. २. ४। १+२। १। १। इति ब्रह्मणो वाङ्मनसातीतत्वं दर्शयति । पशुपासते सर्वप्रकारेणोपासते । उपासनमिहानात्मनामदर्शनमेव । यथोक्तं “अनात्मादर्शनेनैव परमात्मानमुपासमहे” इति । ननु तद्वैविक्यस्य शून्यकल्पस्य सत्त्वे किं मानं ? अत आह— सर्वत्रानिमिति । सत्त्वारूपेण स्फुररूपेण च सर्वत्र गतम् । यत्नत्तया सर्वं सत्त्वावद्भवति कथं तस्यासत्त्वं वाच्य-मिति भावः । नन्वेवं तार्किकामितं सत्तासामान्यमुक्तं स्यात्, तद्वि घटः सन् पटः सन्निति सर्वत्रानुगतं दृश्यत इत्याशङ्क्याह— अचिन्त्यमिति । सत्तासामान्यं हि प्रत्यक्षं तदपि ब्रह्मसत्तातुल्येनैवात्मानं लभते, न स्वतः सिद्धं; सामान्यं सन् जातिः सती घटत्वं सदितिप्रत्ययात् । सामान्यस्य सदिति प्रत्ययागोचरत्वे तु तस्यासत्त्वा-पत्या पदार्थत्वमेव न स्यात् । तस्मात्सर्वाधिष्ठानभूतं ब्रह्म रूपादिहीनत्वाच्चिन्तयितुमशक्यम् । दूरे तस्य सर्वगतत्वेन प्रत्यक्षगोचरत्वमित्यर्थः । ननु सत्सदिति प्रत्ययभ्यान्यथाप्युपपत्तौ सत्तासामान्यवादिनं प्रति तेना-धिष्ठानभूतं ब्रह्म न साधयितुं शक्यमत आह— कूटस्थमिति ॥

वस्तुतोऽसदपि सद्विवावभासमानं कूटम् । यथा कूटकार्पापणं कूटतुलेति तद्वत्कूटः अहङ्कारः प्रतीच्यभेदेन भासमानत्वे सति कादाचित्कत्वाद्यो यद्भेदेन कदाचिज्जाति स तत्र मिथ्याकल्पितः, यथा रज्जुरासत्तया चाय-महङ्कारो मिथ्यात्वात् कूटसंज्ञान्तर त्रिष्ठिति तज्जासकत्वेनेति कूटस्थं चैतन्यम् । अहमनुभव इहङ्कारो दृश्यतया भाति, तज्जासकं च चैतन्यं ततोऽन्यत्, यथा घटाभासकोऽर्को घटादन्यस्तद्वत् । एतेन नित्यापरोक्षत्वं ब्रह्मणः साधितम् । नन्वहमनुभव एवात्मविषयोऽतोऽहमर्थ एवात्मा, न ततोऽन्य आत्माऽस्तौत्याशङ्क्याह— अचल-मिति । अहमर्थो हि सुप्ती दुःखी परिणाम्याविर्भावितोभावशीलश्चातश्चलः, आत्मा तु न तथा । तस्य तथा-त्वेऽनिर्मांशपत्तेः; बहुयौग्यबहुःखादिधर्मिण आत्यन्तिकदुःखनाशस्य मोक्षस्य धर्मिनागमन्तरेणासम्भवात् । घटे यावद्रूपनाशादर्शनात् । आत्मनस्तिरोभावे च जगदान्धं प्रसज्येत, सुषुप्तावपि तत्रत्यसुराहानसा-क्षित्वेनाविर्भूतस्वरूप एवात्माऽस्ति अन्यथा सुप्तोत्थितस्य ‘सुरमहमस्वाप्सं’ इति परामर्शायोगात् । ननु सुषुप्तौ सन्नप्यात्मानं न प्रकाशते तत्प्रकाशकस्य मनसंयोगस्याभावात् । कर्ता व्याप्रियमाणं हि करणं क्रियां साधयति । न च सुषुप्तौ करणव्यापारोऽस्ति, तस्मान्न्यस्तवासिस्तक्षेवात्मा सुषुप्तौ ज्ञानादिगुणहीनोऽप्रकाशमा-नोऽस्तेत्याशङ्क्याह— ध्रुवमिति । नन्यात्मा किं सत्तामात्रेणायस्कान्तवत्कारणानि प्रवर्तयति ? उत व्यापाराविष्टः सन् ? नायः, इष्टापत्ते, त्वन्मते च आरमनः कर्तृत्वासिद्धेः । नान्त्यः, अनित्यत्वापत्तेः; व्यापारो हि स्पन्दः । स च परिच्छिन्नस्यैव युज्यते, न विभोः, विभुत्वहाने चाणुत्त्वानभ्युपगमात् ; मध्यमपरिमाणत्वे घटादिवदनित्यता-पत्तिः । तस्माद्भ्रुवमन्त्युत्स्वभावमशरमित्यर्थः ॥ ३ ॥

एवंविधमशरं कथमुपासनीयं ? इत्यत आह— सन्नियम्येति । सर्वत्र काले सर्वदा । एतेन ध्यानस्य नैरन्तर्य-मुक्तम् । इन्द्रियप्राप्तं समनस्कानोन्द्रियाणि सन्नियम्य एकीभावेनात्मनि वशे कृत्वा स्वकारणे प्रविष्टायेत्यर्थः । समा चाश्चत्यहीना बुद्धिर्येषां ते समबुद्धयो ये भवन्ति तेषु मयि निर्बिकल्पं परं ब्रह्म परां काष्ठां प्राप्नुवन्ति । श्रुतिश्च— “यदा पञ्चावतिष्ठन्ते ज्ञानानि मनसा सह । बुद्धिश्च न त्रिषेष्टति तामष्टुः परमां गतिम्” [कठो. ६। १०] इति । ‘सर्वभूतहिते रताः’ इत्यनेन सर्वभूताभयदानेन सद्गयासोऽपि ध्यानाङ्गमिति विधीयते ॥ ४ ॥

अस्या गतं दुष्प्रापत्वमाह— हेरा इति । यद्यपि सगुणविदामधिकः हेरोऽस्त्येव तथापि ते सालम्बना ध्यायन्ति सोनानारोहक्रमेण परां काष्ठां प्रविदान्ति; येषां तु निरात्म्यं ध्यानमाकाशमुद्धसमं तेषां निर्विषये चेदस्तिस्वीकृत्येऽधिकतरः हेरोऽस्ति । तत्र क्रमिकध्यानप्रयोगः शुद्धे चिन्मात्रे विश्वरूपं माययाऽध्यस्तम् । तत्र च केवलमातिवाहिकं कृतं जडमाधिभौतिकमध्यस्तम्, । यथोक्तं वसिष्ठेन— ‘आतिवाहिक एवायं त्वाद्दैविक-देहकः । आविभौतिकया बुद्ध्या गृहीतश्चिरमावनात्’ [यो. वा.] इति । अतिक्रम्य पाषाणादीन् वहति इष्टदेशं नयत्यभिमानिनमित्यतिवाहि सर्वत्राप्रतिहतगतिकं भूतमूर्ध्मं तेन निर्वृत्त आतिवाहिकोऽयं कृत्स्नः

प्रपञ्चो यतश्चिसद्देहकः चित्तमेव देह' स्वरूपमस्येति स्वप्रतुल्य एव सन् चिरभावात् वक्ष्यपञ्जरवत् फाठिन्ये-
नोपेत आधिभौतिकया स्थूलभूतप्रभवया बुद्ध्या गृहीत इति श्लोकार्थः ।

एवं च यथा तीव्रभिन्निवेशेन निरीक्ष्यमाणो रज्जुरगः स्वयं श्मस्यति तदधिष्ठानभूता रज्जुश्चाधिर्भवति तथा
वस्तुतश्चिद्रूपायामपि माधवादिमूर्त्तौ जाड्यमध्यस्तं तामेवाभिन्निवेशेन चिरकालं चर्मचक्षुषेव पश्यतस्तस्या मूर्त्ते-
र्जाड्यं तिरोधीयते, चैतन्यमाधिर्भवति, अत एव बाणादयः स्वाराध्यै सार्द्धं स्त्रामिभूत्वन्यायेन व्यवहरन्तीति
सर्वत्रोपाख्यायते । एवमचेतनाया मूर्त्तेरपि तत्र च विश्वरूपमेवेति मूर्त्तिमेत्यादरेण पश्यंस्तस्यास्तत्त्वं विश्वरूप
मवगच्छति यदपश्यदजुनो वासुदेवदेहे । एतदेव विन क्लेशं प्रत्यक्षं प्रकृत्योक्तं भगवता योगभाष्यकारेण वादरा-
यणेन—'तत्परं प्रत्यक्षम्' तच्च श्रुतानुमानयोर्बोद्धमिति स्थूलात्मनः समाधिचित्तकं । विश्वरूपस्याप्यस्मितामा-
त्रेऽध्यासात्, तस्याजलोकनेऽस्मितामानमवशिष्यते, अस्मिताया अपि बुद्ध्या चित्तावधयस्तत्वात्तस्यामपि
समाहिते मनसि सहैव मनसाऽस्मिता तिरोधीयते, बुद्ध्या चित्तिरेवावशिष्यते इति । एवं व्यक्तासक्ता सोपाना-
रोहक्रमेण परा काष्ठा प्रतिपद्यन्ते, ये तु अव्यक्तासक्ताः पश्चिद्वक्त्रमादूर्ध्वं पदमारुरुक्षन्ति ते लयेन विश्लेषेण च
भृशं बाध्यन्ते, लयमेव च कदाचित्समाहित्वेनाभ्युपगच्छन्तीति तेषां पराभवसम्भावनाऽप्यस्तीत्यत उक्तं—
'हेशोऽधिकतरस्तेपामव्यक्तासक्तेतसाम्' इति । हि यस्मादव्यक्ता निरालम्बना गतिः पदप्राप्तिर्देहवद्भिर्देहाभि-
मानिभिर्दुःखं यथा स्यात्तथा अवाप्यते, न तु सा सुखप्राप्येति भावः ॥ ५ ॥

सगुणब्रह्मोपासकानामविलम्बेन मोक्षसिद्धिः ।

ये^१ तु सर्वाणि कर्माणि मयि सन्न्यस्य मत्पराः ।

अनन्येनैव योगेन मां ध्यायन्त उपासते ॥ ६ ॥

तेपामहं समुद्धर्ता मृत्युसंसारसागरात् ।

भवामि न चिन्तार्थ ! मय्यावेशितचेतसाम् ॥ ७ ॥

१ शां. भा.— ये त्विति । ये तु सर्वाणि कर्माणि मयीश्वरे सन्न्यस्य मत्परा अहं परो येषां ते
मत्पराः सन्तः, अनन्येनैवाविद्यमानमन्यदालम्बनं विश्वरूपं देवमात्मानं मुक्त्वा यस्य सोऽन्यस्तेनानन्येनैव ।

१ अनन्येनैव देवमात्मानं देवमात्मानं भवयोगेन निगुणसक्ता उपासते, तेनैव भक्ता सगुण चतुर्भुवादिविग्रहरूप विश्वरूप च
मा ध्यायन्त उपासते विजातीयप्रत्ययतिस्कारेण तैलधारारवदिव च्छिन्नसमानप्रत्ययप्रवाहरूपनिदिध्यासनेन विपयी डुर्वेते । ध्यायन्त
इति श्रुत्या सगुणध्यानसमकालमेव तत्प्राकाशक चैतन्यमभेदेन विमालयन्तीति द्योत्यते । केचित्तु नान्यो देवो विषयो यस्मिन्स्ता-
दशेनेति व्याचक्षते । तद्युक्तम्, एवकारवैयर्थ्यात् । अहमेव परो येषां ते मत्परा । 'ब्रह्मणोऽप्यादिकर्त्रे' (११।३७)
इत्युक्तदिशा ब्रह्मादय सर्वेषुपि कार्यमृता, अहमेवभरणता भवेव तदभिरोऽपि तेषां कारणमिति दृढतरभावनासम्भिता इति
यावत् । इति वामनाशयः ।

वयमपिगतपरमार्थाः, किं सगुणस्य मायोपाधिस्तलितस्य भजनेनास्माकं कृत्यमस्ति ? इति ये केवलान्ध्यासताने प्रवृत्ता
हेतेषां नाहं समुद्धर्ता सम्यगुद्धर्ता । प्राक् मदारारधनादात्मानात्मविवेकपर्यन्तं यज्ज्ञानं, तत्रमयैव दत्तमत्सतेषामप्युद्धर्ता अहमेव
किन्तु न सम्यगुद्धर्ता, ज्ञानमनाभिस्सत पर मदारारधनस्य परित्यक्तत्वात् । ये तु सर्वकर्मापेण मयि कृत्वा तैर्नैवानन्ययोगेन मां
ध्यायन्त सन्तो मामुपासते, तेषां सम्यगुद्धर्ता—भवामिवास्माकमुद्धर्तेति ज्ञानोत्तच्छालेऽपि मद्गुणानादिति समितिपदात्तचित्तोऽर्थः ॥
मत्पराद्येति तच्चेतसामिति— मयि निर्विशेष आबधित विश्वाकारपरिणाम नीत चेतो येषामित्यनेन विदितत्वात्मान एव ते किन्तु
सर्वाणि कर्माणि मयि सन्न्यस्य मत्परा देवतान्तरभजनरहिता सगुण ध्यायन्त विदिते तत्रैव किमुपना भगवदुपासनेयेति ज्ञान
यानरहिता इति विशेषार्थं समुद्धर्ता भवामि योगसिद्धिं दशमीत्यर्थः । कल्पतदवभावत्वात् नाव्यक्तमात्रोपासकानाम्, किन्तु
मद्गुणानमेव समुद्धर्ता भवामि, तथापि मयि न किमपि वैयर्थ्यमिति भावः । इति धुतिस्त्वल्पायां वामनः ।

स भवायामेन एत् उतमं यत्रियुगोपासने तत् इत्तौ प्रापयिता; उत् ऊर्ध्वं दत्तुये निगुणे व्रज्जति धर्ता धारयिता वा भवामि,
सगुण ब्रह्म-मुपासित प्रवृत्त सन् निगुणप्रप्रोपासनयोग्यतामापाद्य तत्प्रापक, तस्मिन्नेवावस्थापकथ भवामीत्यर्थः । सगुणप्रो-
पासनाधिक्येन ब्रह्मलोकादिषु नरैर्भयं प्राप्नोति तदनुभवानन्तरं विना गुरुपदेन विना च भवणमननाद्याहृष्टिरेवगुणीणामिव स्वयमा-
दिर्भूतेन यदान्तगच्छेन तत्रज्ञानोदयात् निगुणप्रप्रोपासनकृत्यमनुपरमकैवल्यप्राप्ति, अतोऽहं समुद्धर्ता भवामीति युक्तमिति
साम्प्रदायिकताः ।

— अविगीता ।

केन ? योगेन समाधिना मां ध्यायन्तश्चिन्तयन्त उपासते ॥ ६ ॥ तेषां किम् ? तेषां मधुपासनैकपराणामहमीश्वरः समुद्रवर्ता । कुतः ? इत्याह— मृत्युसंसारसागरात्, मृत्युयुक्तः संसारो मृत्युसंसारः स एव सागर इव सागरः, दुस्तरत्वात् ; तस्मान्मृत्युसंसारमागरादहं तेषां समुद्रवर्ता भवामि न चिरात् । किं तर्हि ? क्षिप्रमेव । हे पार्थ ! मय्यावेशितचेतसा मयि विश्वरूपे आनेशितं प्रवेशितं समाहितं चेतो तेषां ते मय्यावेशितचेतसस्तेषाम् ॥ ७ ॥

२ आ शा व्या — यद्यक्षरोपासका मानेवाऽऽनुवन्तीति विशयन्ते तर्हि सगुणोपासकास्त्वा नाऽऽनुवन्ति ? न, तेषामपि क्रमेण मत्प्राप्तेरित्याह— ये त्विति । तुवाब्दं शब्दा निरूप्यर्थं ॥ ६ ॥ तेषां भगवद्व्यापिना किं फलति ? इति

शब्दानुभाष्य फलमाह— तेषामित्यादिना । समुद्रवर्ता सन्य-
गूर्ध्वं चेता, ज्ञानावशब्दभेदानेत्यर्थः । मृत्युरज्ञान, मरणायनर्थ-
इत्युत्वात् । तेन कार्यतया युक्तः सत्सरा ॥ ७ ॥

३ रा. भा.— भगवन्तमुपासीनानां युक्ततमत्वं सुव्यक्तमाह— ये तु लौकिकानि देहयानाशेष-
भूतानि देहधारणार्थानि चाश्रनादीनि कर्माणि, वैदिकानि च यागदानहोमतपःप्रभृतीनि सर्वाणि सकार-
णानि सोद्देशान्यध्यात्मचेतसा मयि सन्न्यस्य, मत्पराः मदैकप्राप्याः अनन्येनैव योगेन अनन्यप्रयोजनेन
योगेन मां ध्यायन्त उपासते ध्यानार्चनप्रणामस्तुतिकीर्तनादीनि स्वयमेवात्यर्थप्रियाणि प्राप्य समानि
कुर्वन्तो मामुपासत इत्यर्थः ; तेषां मत्प्राप्तिरिरोधितया मृत्युभूतात्संसारस्यात्सागरादहमचिरैरेव
कालेन समुद्रवर्ता भवामि ॥ ६ ॥ ७ ॥

४ वे ता च — 'ये तु सर्वाणि' इति । देहयानाशेष-
भूतानि इत्यादीनि सकारणानि, सन्ध्यावन्दनवदितानि
सोद्देशयानि स्वर्गाद्युद्देशेन बोधितानि । अध्यात्मचेतसा
व्याप्तनि परमात्मनि यत्न, तदध्यात्मम्, तेन चेतसा ।
मत्परा अहं पर. परमप्राप्य येषां तं मत्परा इति इति निघाय
मदप्राकाश्या इत्युक्तम् । अनन्यप्रयोजनेनेति उपलक्षण
भगवद्वयान 'सतत कीर्तयन्त' [१११४] इत्याद्युक्तानाम् ।

भगव प्राप्नुयुष्ये प्रयोजनचर्चाभवेति, अदुर्देविर्विरिति भाव ।
स्वयमेवेति— न तु फलप्राप्तयेत्यर्थः । मृत्युभूतात्ससा-
रस्यादिति— निपाद्यस्यपतिन्यायात्समानाधिकरणमभास
उचित । हेत्वर्थार्थं च विशयगमनाप्युक्तमिति भाव । मत्प्रा-
प्तिविरोधितयेति मृत्युभूतोपचारनिमित्तम् । सत्या हि भगव
त्प्राप्तौ अमृतत्वम् । 'न' इत्यस्य व्यवस्ततया कियान्वयप्रमत्यु-
दासाय अचिरैरेव कालेन समुद्धर्तेत्यन्वय उच ॥६॥७॥

५ आ. मा. भा.— मधुपासकानां भक्तानां न कश्चित्केश इति दर्शयति— ये त्वित्यादिना ।
उक्तं च सौकरायणश्रुती— "उपासते ये पुरुषं तस्मदेवमन्यक्कादेरीप्सितं किन्नु तेषाम्" इति । 'तेषा-
मेकान्तिनः श्रेष्ठास्ते चैवानन्यदेवताः । अहमेव गतिस्तेषां निराशीः कर्मकारिणाम्' इति च मोक्षधर्म
[म. भा. १२] ॥ ६ ॥ ७ ॥

६ ज प्र दी — नन्वन्त्योपासकानां हेत्यादिशयो
नीताया प्रतीयते, भगवदुपासकानां तु तदभावेन प्रतीयते,
अतस्तदेतत्सर्वमिति कथमुक्तं ? इत्यत आह— मधुपास
कानामिति । 'भक्तानां' इत्यनेन नान्यत्रात्यन्तमादर इति
सूचयति । अत्र 'अनन्यदेवैव यागन' इत्यादिना 'विनाऽन्यद्यो
पासन्' इत्यत्र प्रतीयते । उपासन इत्यव्योक्त्याऽपि तद्योपास-

नायभाष । 'न चिरान्' इत्यनेन तत्रापीत्यादिकम् । 'तेषाम्
समुद्रवर्ता भवामि' [११११] इत्यनेन दवस्त्वित्यादिक
आगामिगोवाशाक्यमपद्य प्राबुद्धपारोदाय तदुक्तमिति । अत्र
श्रुत्यादिसम्मतं आह— उक्तं चेति । तेषामातादीना मध्य
गति साधनादिसम्मादक ॥ ६ ॥ ७ ॥

७ ए पै. भा.— ये त्विति । अनन्यो न शिद्यतेऽन्यद्यस्मिन्योगे सोऽनन्यः ॥ ६ ॥ ७ ॥

८ व प्र मि — संततद्विभक्त्य मगुणनिष्ठानामोभयप्रसा
दादनायात्सनेव सिद्धिरिति दर्शयति श्राम्याम्— ये त्विति ।
तुशरं पूर्वोक्तवैलक्षण्यार्थं । य सर्वाणि कर्माणि मयि सगुणे
श्रद्धणि सन्न्यस्य समर्प्य मत्परायणा सन्तो मां ध्यायन्त
अनन्यन न चिरादेवो भवन्तीपो परिसरतेन षण्डतमन्त्रियो

गनापासते, मय्यावेशितचेतसा तेषां मृत्युयुक्तो व सत्सरा
स एव दुस्तरत्वात्सागर, तस्मान्मृत्युद्धर्ताऽहं क्षिप्रमेव भवामि ।
यत्नव मात्प्रव्यादयानम्— 'ये चाप्यभरमभ्यर्त्तं तथा
के घोतनिसमा' [११११] इत्यप्राप्तवत्तद्वत् एवमीत्यर्थे
इति, यथा रामानुजव्याख्यानाम्— 'अन्नरत्नं दानं कीर्त

इति । तन्नोभयत्रापि प्रभानुपपत्तिरत्रासङ्गति स्वभावश्च ।
विरोधश्च । तथा हि—आद्यव्याख्यानं तावदत्रैव एवानुपपन्नम् ।
'ये स्वन्देवताभक्ता' [१२।३] इत्यादिना देवतातर
भजनमतवत्कृतं स्वभजनमतं तदलमिति हि भगवता प्राग्व
दुभोक्तम् । तत्र त्वदुपासकानां लक्ष्म्युपासकानां च मध्ये के
वा योगवित्तमा इति प्रश्नं कथमुपपन्नम् ? एवञ्चत्तरमथ्यसङ्ग
तम् । 'द्वन्द्वेवयजो वान्ति' [७।२३] इति देवतातरो
पासकानां तत्तद्वताप्राप्तैरेव भगवतोक्तत्वेन 'ते प्राप्नुवन्ति
मामेव' [१२।३] इत्यस्यासङ्गते । अथ लक्ष्मीप्राप्तिसद्वारा
भगवत्प्राप्तिं सङ्गच्छत इति चेत्, तथा सति स्वदेवतोपा-
सकानामप्युपास्यदेवताप्राप्तिसद्वारेण भगवत्प्राप्ते सत्त्वेन विशि-
ष्यात् लक्ष्म्युपासकमात्रविषययोरेव प्रभोत्तरयोरयोगात् । तर्हि-
क्षरशब्दं लक्ष्मीप्रहणं स्वदेवतापलक्षकं भविष्यतीति चेत्,
न, अनिर्देश्यमन्वयत् सत्त्वग्रमन्त्रिन्य वृष्टस्थमचल भुवमिति
विशेषणानामनन्वयात् । किञ्च लक्ष्म्या परब्रह्मान्निष्ठत्वे 'वि-
ष्यु सर्वोत्तमोऽथ प्रकृति -' इति त्वन्मतहानि, 'ये
स्वाध्यासते ये चाप्यक्षरमन्वयक तेषां मध्ये के क्षेत्रा ?' इति
प्रभानुपपत्तिश्च, परब्रह्मान्निष्ठत्वे तु जीवत्वेनाशुक्त्वात्सत्त्वग्र
मित्यादिविशेषणासङ्गति ।

९ व ० त ० द्वी०—एवमक्षरोपासकानां गतिमुक्त्वा स्वभक्तानामाह द्वाभ्याम्—ये त्रिति । ह्यशब्द पूर्वोभ्यो
भेदनिर्देशार्थः । मयि स्वामिनि सेव्ये इत्ययं सर्वकर्माणि सङ्गस्य लौकिकानि वैदिकानि च समस्य अनन्येनोक्त-
लक्षणैकभक्तियोगेन मा ध्य यन्त उपासते ध्यानाचनसेवनप्रणामश्रुतिकीर्तनादीनि इत्यमेवात्यन्तप्रियाणि
प्राप्य सरूपाणि कुर्वन्तो मामुपासत इत्यथ । तेषां मत्प्राप्तिविरोधिमुत्सृज्यसत्सारादहमचिरेणैव समुद्धत्तऽस्मि ।
अथवा मयि परमात्मनि नित्यप्रिये सति मन्निमित्त वा लौकिकवैदिकानि सर्वाणि कर्माणि सन्त्यज्य बहिरन्तश्च
त्यक्त्वा सद्ब्रह्मप्रियं यच्छब्दवाच्यत्वात्सु मत्परा अनन्येनैव सर्वनिरपेक्षेणैव योगेन अनुवृत्तिमात्रसम्बन्धेनैव मा
परमात्मप्रियं चिन्तयन्तो मत्समीप आसते ॥ ६ ॥

तथा तादृशानामह तत्सन्मध्येवाहमित्यर्थ 'अहं भक्तपराधीनो ह्यस्वतन्त्र इव द्वित्र । बशं कुर्वन्ति
मा भक्त्या सखिय सत्पति यथा' [भाग ९।४।२३] इति वाक्यात् । न च तादृशानां कथं समुद्धार
सोपाधिभावनिदर्शनादिति वाच्यम्, मन्निष्ठत्वेन निर्गुणत्वादित्याह—मन्यावेशितचेतसामचिरेण समुद्धत्तां
भवामोवि मयि तथा भाउकारणे वस्तुशक्तिरेवोद्धारिका 'न मन्यावेशितभिया काम कामाय कल्पते' इति
वाक्यात् । न च तथास्ये तथाभूतानां सोपाधिकभक्तिमत्त्वं सगुणत्वापादकमिति शङ्क्यम्, भगवद्रूपत्वेन तत्का-
मस्य निर्नीजत्वनिदर्शनात् । अतएवोक्तं भगवता—'कवलेन हि भावेन गोप्यो गावो नगा मृगा । येऽन्य
मृद्वियो नागा सिद्धा मामीयुःखसा' [भाग ११।१२।८] इति 'मन्निष्ठ निर्गुण मत' इति च । अन्यथा
सोपाधिकत्वेन विघातकत्वेन च कामस्य तत्र सत्त्वाद्भगवत्प्राप्तिर्नोक्ता स्यादित्युपरम्यते । इदं च विशदत श्रीम-
त्पनुवर्णे स्पष्टीकृतमेवेति ततोऽवसयम् ॥ ७ ॥

१० पु अ त—अधरोपासकानां साक्षात्कारऽपि प्रथं,
मद्भक्तानां तु मत्स्वरूपपानानं मत्प्रतिमादिसेवकामप्यहद्वार
करामित्याह—ये त्विति द्वान्याम् । ये तु सर्वाणि लौकिक
वैदिकानि मयि मन्निमित्तं सङ्गस्य त्वात् इत्वा,
मत्पराः अहमेव पर उच्यते प्राध्या येन तादृशानां सत्त्वोऽन
न्येनैव यान, नैव अत्र भजनीयो परिवरतादयेन मन्वि-

'अक्षरशब्दो जीवपर' इति रामानुजव्याख्यानेऽप्येवमेव
प्रभोत्तरस्ववाक्यासङ्गति । तथा हि— 'अधराख्यजीवया
धाल्यदर्शनरूपमा मोपासनं मोक्षहेतुभगवद्भक्तिरूपोपासना
द्वयेन प्रथमपट्टे निरूप्यते, मध्यमपट्टे त्वा मोपासनसाध्य
भगवद्रुपासनमुच्यते' इति त्वा व्याख्यातम् । तत्राङ्गि
भावेन जीवपरमोपासने प्रतिपद्यमानस्यानुनस्य कार्यं तपोरन्य
तरश्रेष्ठप्रभो घटते ? न ह्यस्मदभिमतं सगुणनिर्गुणविष्टयो
रिव त्वन्निमतो जीवपरमोपासनयोरङ्गिभावोऽत्रैव व्युपाय
इति त्वाया वक्तुं शक्यते, 'योगिनामपि सर्वेषां मद्भक्तेना
न्तरात्मना । श्रद्धावान्भजते यो मां स मे युक्ततमो मत' ।
[६।४७] इत्यादिषु बहुस्थेषु त्वाया जीवपरमोपासनयोरङ्गि-
भावव्याख्यायामात् । एवञ्चत्तरमपि न सङ्गच्छते— जीवोपा-
सकानां तत्प्राप्तैरेव वक्तव्यतया 'ते प्राप्नुवन्ति मामेव'
[१२।३] इत्युक्त्ययोगात् । न च मामेवेत्यस्य मत्समाना
कारणानां प्राप्नुवन्तीत्यशब्दाध्याख्यायान यथासुते सम्भव
तीति युक्तम् । एव जीवत्याद्युक्त्वात्सत्त्वग्रमित्यादिविशेषणानु-
पपत्त्या स्ववाक्यविरोधः । सर्वत्र देवतिर्गादिर्देहिर्व्यर्थक्यत्वं
ने च सर्वदासङ्कोचः । तस्मान्द्भगवत्परादीयव्याख्यान
मेवानवधम् ॥ ६ ॥ ७ ॥

गम मां ध्यायत मद्भयान कुर्वन्त उपासते सेवते, मूर्त्वादि-
स्थिति सेव ॥ ६ । हे पार्थ मद्भक्त' मयि आ समन्तात्
सर्वमार्पेनाऽऽसेवितं वतो यथा तेषां मृत्युसत्सारासागरात्
वात्पारमरणधर्मदुष्कृतीरप्रापकत्वात् अलौकिकभजनीयैक
स्वरूपदानेन उद्धर्ता । न चिरात् शीघ्रमपाद् भवामि,
ध्याने मूर्त्ता वा मरतो मगामीत्यथ ॥ ७ ॥

११ नी० भा० टी०— नन्वव्यक्तासक्तचेतसां हेतुशायिक्येऽपि हेतुशान्ते सद्यः कैवल्यसिद्धिरस्तीति किं विलम्बसाध्येन व्यक्तमात्रेण न इत्याशङ्क्याह— ये त्विति द्वाभ्याम् । सर्वाणि नित्यनैमित्तिकत्वाभाषिकादीनि सङ्घस्य समर्प्य मत्परा अहमेव परः सर्वकर्मभिः प्राप्यो येषां ते मत्परा मद्ब्रह्मानपरा वा । अनन्येन भेदशून्येन अहमेव भगवान्वासुदेव इति परमेश्वरेऽङ्गद्वयद्वेषेण योगेन चेतस्समाधानेन मां ध्यायन्त उपासते तत्रैव ध्याने स्थैर्यं लभन्ते ॥६॥ तेषां ध्यायिनां न चिरात् शीघ्रमेवाहं समुद्धर्ता समुद्धरणकर्ता । यतस्ते मयि सगुणे विश्वरूपे आवेशितचेतसो भवन्ति; अतो व्यक्तासक्ता अपि शीघ्रमेव परं पद्मारोढुमर्हा इति । नाव्यक्तेऽत्यन्ताभिविष्टव्यमिति भावः ॥ ७ ॥

सगुणनिर्गुणोपासनायाः सुकरं शीघ्रफलप्रदं चोपायचतुष्टयं भगवतो भक्तप्रेमातिरेकश्च ।

मय्येव मन आधत्स्व मयि बुद्धिं निवेशय ।

निवसिष्यसि मय्येव अत ऊर्ध्वं न संशयः ॥ ८ ॥

१ शां. भा.— यत एवं तस्मात्— मय्येवेति । मय्येव विश्वरूप ईश्वरे मनः सङ्कल्पविह्वल्यत्प्रकामाधत्स्व स्थापय । मय्येवाध्यवसायं कुर्वतीं बुद्धिं च आधत्स्व निवेशय । ततस्ते किं स्यात् ? इति शृणु । निवसिष्यसि निवत्स्यसि निश्चयेन मद्भात्मना मयि निवासं करिष्यस्येव, अतः शरीरपातादूर्ध्वं, न संशयः संशयोऽत्र न कर्तव्यः ॥ ८ ॥

२ आ. शां. ध्या.— भगवदुपासना विशिष्टप्रवेष्टेय यतः प्रभृषुषं कलनाह— तप्त इति । भगवन्निष्कय तद्रातो सिद्धमतो भगवन्निष्ठायां प्रयक्षितव्यमित्याह— यत इति । प्रतिबन्धनाभाव एव यथिति— संशयोऽत्रेति ॥ ८ ॥ अर्तद्विहाकरणं श्लोकपूर्णाध्यायम् । मनोबुद्धयोर्भगवत्यवस्थापने

३ रा. भा.— अतोऽतिशयितपुलपार्थत्वात्सुलभत्वादचिरलम्पत्वाच्च मय्येव मन आधत्स्व मयि मनस्समाधानं कुरु; मयि बुद्धिं निवेशय अहमेव परमप्राप्य इत्यध्यवसायं कुरु; अत ऊर्ध्वं मय्येव निवसिष्यसि अहमेव परमप्राप्य इत्यध्यवसायपूर्वकमनोनिवेशनानन्तरमेव मयि निवसिष्यसीत्यर्थः ॥ ८ ॥

४ वे. ता. च.— सामान्येनोक्तं कर्तव्यमर्थे 'मय्येव' इत्यादिना श्रोतयंजुने निवेशयतीति सन्नतिप्रदर्शनायाह— अत इति । प्रागुक्तप्रसङ्गं च समुच्चिद्य हेतुप्रयमुक्तम् अस्तिप्रयित्तपुरुषार्थेत्यादित्यादिना । समाधुपक्रमपरत्वव्यक्त्यर्थं मयि मनस्समाधानं कुर्वित्युक्तम् । उपायमुत्तमनस्समाधानेन पुनरुक्तिपरिहाराय बुद्धिशान्दार्थं प्राथम्यं तद्विषयविशेषं चाह अहमेवेति । 'अत ऊर्ध्वम्' इत्युपदेशकालानन्तरपरत्वबुद्ध्यासायाह अव्यवसायपूर्वकमनोनिवेशनानन्तरमिति । अव्यवधानविषयेण 'अत ऊर्ध्वम्' इत्यनेन अवधारणं क्वचित्-

मिति वा त्वैतन्कारस्यावयवमभिप्रेत्य वा अनन्तरमेवेत्युक्तम् । मयि निवसिष्यसि निवत्स्यसीति यावत् । अत्राधारत्वमात्र सर्वदास्ति, तदुद्धिद्वय एव जातेति न तत्परत्वमतोचितम्, अतो मनोनिवेशनानन्तरमेव सुखबुद्धिविषयधीत्यर्थः । यद्वा दृष्टदृष्टसर्वकाररक्षकं मयि, आचार्यं शिष्यवत् पितरि पुत्रवदस्थित इति निमग्नो भवेत्यभिप्रायः । भगवदुपासनस्य स्वसाध्यनिष्पादने श्रेष्ठशक्त्युत्सोपादानत्वाच्च श्रेष्ठमुक्तम् । तस्मिन्मध्यव्यवसायं कुरुवेति चाजुने प्रत्यशुशिक्षम् ॥ ८ ॥

१ मय्येवेति— मय्यात्मनि मन आधत्स्व, हीने दृष्टिनिवाहत्स्वेत्यर्थः । येन प्रकाशितं घटादिकं पश्यति, तस्मिन्मय्येव मदितरविशेषमात्रमकल्पयन् मन आधत्स्व । घटादिष्वपि दीपप्रकाशास्यैव दृश्यमानत्वात् तत्रापि दृष्टिदीप परत्ययेव । यथा मनः सर्वत्र चैतन्यं सद्रूपं पदार्थं पश्यति तथा मास्त्वित्येवकाराणम् । ननु चञ्चलं कथमाहितं निश्चलं स्यात् तत्राह— मयि बुद्धिं निवेशयेति । विषयचिन्तनमेव मनोधातव्यम् । तत्र स्वरूपं निर्विशेषं सुखस्युपलक्षितम्, न तत्र कथन धर्म इति संसृता बुद्धिं मयि निवेशय— साक्षादेवमनुभवस्त्वैत्यर्थः । बुद्धिर्निश्चालकस्वरूपत्वादेवमात्मतत्त्वं, न तत्र कथन धर्म इति निश्चयानुसन्धानात्मनो विषयामिसुखत्वं त्यक्त्वा ततो निश्चलं भविष्यति, स एव मयि प्रवेश इत्याह— निवसिष्यसीति । अत ऊर्ध्वं यदा मतिर्धर्मोऽद्वयसंज्ञता बुद्धिं चिदेकमात्रे मयि प्रवेशयिष्यति, तदुपरि मय्येव निवसिष्यसि— वृत्तिशून्यं मनो भविष्यतीत्यर्थः ॥ नाथ सगुणे मयि मन आधत्स्व, बुद्धिं च निवेशय; ततो निर्गुणे मयि निवसिष्यसीत्युपायार्थकल्पनावधारः; उत्तरश्लोके निर्गुणे मनोधारणया उक्तत्वात्— इति प्रतिष्ठत्युक्ताया ध्यामनः ॥ मनसा एहीतवस्तुग्रामान्ये बुद्धिर्निवेशये, अतस्त्वं प्रदत्तेन निवेशय; मत्स्वरूपं मनसा एहीत्वा बुद्ध्या निर्णयं मासतन्ययोगेन भगवत्स्वरूपं शस्यसे ।

५ आ. मा. भा.— ॥ ८ ॥

६ ज प्र दी— ॥ ८ ॥

७ ह. पै. भा.— ॥ ८ ॥

८ वै प्र गि— तदेवं सुमुञ्जो प्रथम सगुणनिष्ठावस्थि
कत्वसुररूपेदार्यां तद्विषये— मय्येवेति । मय्येव सगुणे ब्रह्मणि
मन स्थापय । तथा मयि बुद्धि निवेशय अहमेव परमप्राप्य
इत्यप्यवसाय कुरु । एव कुर्वन्मत्प्रसादेन लब्धज्ञान सन्

अत उर्ध्वमेतरेहान्ते मय्येव निगुणे ब्रह्मणि मदात्मना निव
सिष्यसि निवत्स्यसि । नात्र कश्चिन्सशयोऽस्ति । 'एव अत
ऊर्ध्वम्' इत्यत्र सच्यभावात् श्लोकपरिपूरणाय ॥ ८ ॥

९ व० त० दी०— यस्मादेव तस्मान् मय्येवेति । असाधारणवस्तुशक्त्याश्रये येन केन च सम्बन्धेन
मनोनिवेशमात्रेण तन्निर्गुणत्वापादके प्रकटरूप एव पुरुषोत्तमे परमात्मस्थिये मन आदिक निवेशय सङ्कल्पवि
फलविषयकमपि मदीयमेव कुरु । व्यवसायोऽयमेव पर प्राप्यो नान्य इति बुद्धिधर्मस्तद्वृत्तीश्च मय्येव
निवेशयेव । अत्रैवकारोऽन्यसर्वधर्मव्यावृत्त्यर्थकत्वाद्बुद्ध्यमाणसर्वधर्मपरित्यागे बीजभूत उक्त । अत ऊर्ध्व
एवमावानन्तर मय्येव निवसिष्यसि, न त्वक्षरादौ धाम्नि, किन्तु मद्रूप इति भाव ॥ ८ ॥

अत उर्ध्वमेतरेहान्ते मय्येव निगुणे ब्रह्मणि मदात्मना निव
सिष्यसि निवत्स्यसि । नात्र कश्चिन्सशयोऽस्ति । 'एव अत
ऊर्ध्वम्' इत्यत्र सच्यभावात् श्लोकपरिपूरणाय ॥ ८ ॥

१० पु अ त— यतो ध्यानादिभिः सेवतामप्युत्तमफल
प्राप्तिर्भवति तत्र साक्षान्मद्भजनकर्तृणा किं वाच्यं ? अतस्तत्
मत्परो भवत्याह— मयीति । मय्येव प्रकटरूप एव मन
सङ्कल्पविकल्पात्मकमाधत्स्व आ समन्तात् स्वयैरेण सर्वत

आकृत्य स्थापय । बुद्धि व्यवसायमिहा मय्येव निवस्य ।
अत ऊर्ध्वं बुद्धिप्रदेशानन्तर मय्येव पुण्योत्तमे निवसिष्यसि
नितरा सेवाविधायितया निवृत्त एव स्थास्यसि । न सशय
अत्र न सन्देह । सशय मा कुर्यात् इत्यर्थे ॥ ८ ॥

११ नी० भा० दी०— यस्मादेव तस्मान्मय्येव विश्वरूपे ईश्वरो मन सङ्कल्पविकल्पात्मकमाधत्स्व स्थापय ।
मय्येवाध्यवसायं कुर्वती बुद्धि निवेशय । तत्फल च— निवसिष्यसि निवत्स्यसि निश्चयेन मदात्मना मयि
वास करिष्यसि । अत. शरीरपातादूर्ध्वं न सशय कर्तव्य ॥ ८ ॥

अत उर्ध्वमेतरेहान्ते मय्येव निगुणे ब्रह्मणि मदात्मना निव
सिष्यसि निवत्स्यसि । नात्र कश्चिन्सशयोऽस्ति । 'एव अत
ऊर्ध्वम्' इत्यत्र सच्यभावात् श्लोकपरिपूरणाय ॥ ८ ॥

अथ चित्तं समाधातुं न शक्नोषि मयि स्थिरम् ।

अभ्यासयोगेन ततो मामिच्छाऽऽप्तुं धनञ्जय ! ॥ ९ ॥

१ शां. भा.— अथेति । अथैव यथाऽत्रोचाम तथा मयि चित्तं समाधातुं स्थापयितुं स्थिरमचल न
शक्नोषि चेत्, ततः पश्चाद्भ्यासयोगेन, चित्तस्यैकस्मिन्नालम्बने सर्वतः समाहृत्य पुन.पुन. स्थापनम
भ्यासस्वत्पूर्वको योगः समाधानलक्षणस्तेनाभ्यासयोगेन मा विश्वरूपमिच्छ प्रार्थयस्वाऽऽप्तुं प्राप्नु
हे धनञ्जय ! ॥ ९ ॥

२ आ शा व्या— मत्प्रदर्शनपूर्वकं भगवत्प्रासङ्गिपायान्तरमाह— अथत्यादिना । एहमात्म्येन स्थूल प्रतिमादि ।
धामानान ततोऽनन्तर विश्वरूप चित्तैकान्त्र्यम् ॥ ९ ॥

३ रा. भा.— अथ सहस्रं मयि स्थिरं चित्तं समाधातुं न शक्नोषि, ततोऽभ्यासयोगेन मामाप्तु-
मिच्छ— स्वामानिज्ञानविधातिशयसौन्दर्यसौशील्यसौहार्दिनात्सत्यकारण्यमाधुर्यगाम्भीर्यौदार्यशौर्य-

१ यदि मयि चित्तं स्थिरं यथा स्थापयामासु न शक्नोषि, त्रियमाणमेव यदा लीनं विधिस्त वा भवित्यसि, तदा बुद्धिर्नि
निर्गम्यत इत्येता मिच्छता न भविष्यति । यत्र मनसः सङ्कल्पमन्त्रैव साऽपि तत्प्रतिषेधरूपा परिणता भवित्यसि, तदा मयि प्रवेशो
न सम्भविष्यति तर्हि अभ्यासयोगोऽप्याज्ञादिक्रमनरूपतः तदनन्तरं कुरु 'अनन्दनेव' (१२।६) इत्युक्तम्— इति श्रुतिवचन
रूपायां यामन. ।

विधायातो निर्बिकारा विद्वं प्रुदेस्येव सर्वदा दर्शनं यत् । प्रत्यक्षसेवोत्रन वात्सरूपं सूक्ष्मं श्रुत्याऽप्य मनोऽभ्यासयोग ॥
इति यथाशरीरिकायां ह्य एव । धनञ्जयति यथा रात्रयुववपत्रे शयन् मित्वा धनमात्मनानसि, तथा मनोरूपं सु
विश्यात्सर्वकल्पनमादादिना मत् — इति कर्त्तव्यम् ।
— यद्विगीता ।

वीर्यपराक्रमसर्वज्ञसत्यकामत्वसत्यसङ्कल्पत्वसर्वधरत्वसकलकारणत्वाद्यसङ्ख्येयकल्याणगुणसागरे निखिल-
ह्यप्रत्यनीके मयि निरतिशयप्रेममगर्भस्मृत्यभ्यासयोगेन स्थिरं चित्तसमाधानं लब्ध्वा मां प्राप्तुमिच्छ ॥ ९ ॥

४ वे ता. चं — अथ शब्दादिविषयवासनाकृच्छ्रेतसो-
ऽत्यन्ताहृष्टपूर्वं त्वयि कथं स्थिरं चित्तसमाधानं शक्यं ? इत्यु-
नाशयमुनीय तदुपायमुपदिशति — अथ चित्तमिति । कदा-
चिदप्यशक्यत्वेऽप्यनुपदेश्यत्वमेव, नदुपायोपदेश्य व्यर्थ
स्यादित्यत्राह सहस्रैवेति । स्थिरमिति क्रियाविशेषणम्,
मनसश्चलन्वभाश्वान तद्विशेषणत्वमुचितम् । अथेति प्रशार्थः,
यथार्थविधान्तो वा । तत इति साक्षाच्चित्तसमाधानाशकत्वा-
दित्यर्थः । एवमुत्तरनाप्यतत्तदशब्दयोरर्थो प्राप्य । किंविषयो-
ऽभ्यास ? कथं च तस्यापि शक्यत्वं ? कथं वा तेन स्वप्निति ?
इत्यत्राह स्यात्माविकेति । इतरपरिहारेहेतुमुक्तगुणवति तु विशेष-
येण सन्नत इत्यभिप्रायेण गुणगणग्रहणम् । अयमेवाभिप्रायो

'मद्गुणानुसन्धानकृत' इत्यत्र व्यक्तो भविष्यति । तत्तद्गुणाना
प्रत्येकं चित्तार्थकत्वप्रकारो यथासम्भवमनुसन्धेय । सकल-
कारणत्ववचनं पितृत्वेन प्रीत्यर्थमाश्रयत्वार्थं च । गुणवत्यपि
यत्किञ्चिद्दोषदर्शनेऽपि मात्रया विरञ्जेरिति तत्परिहाराय
निखिलह्यप्रत्यनीकत्वेति । हिरण्यादिवद्विपरीताभ्यासपरि-
हाराय निरतिशयप्रेममगर्भेत्युक्तम् । आत्मन्वे पुनः पुन
स्थापनमभ्यास ; स एव योगः । अभ्यासैवैराग्याभ्या चित्तनि-
रोधश्च योगानुशासनैस्त्विमत्रपि शाले पूर्वमेवोक्तः । अभ्यास-
भात्रस्यान्वेषधानेन प्राप्तहेतुत्वव्युदासाय स्थिरं चित्तसमा-
धानं लब्ध्वेत्युक्तम् ॥ ९ ॥

५ आ. मा. भा.— ॥ ९ ॥

६ ज. प्र. दी.— ॥ ९ ॥

७ ह. पं. भा.— ॥ ९ ॥

८ वं. प्र. गि — इदानीं सगुणप्रबन्धानाशक्यस्य शब्दे
प्रतिमादौ भगवद्भयानभ्यास कार्यं इत्याह — अथेति ।
अथेति पश्चान्तरे । मयि स्थिरं निश्चल यथा भवति तथा
चित्तं स्थापयितुं न शक्नोपि चेत्, तदा अभ्यासयोगेन एक-

स्मिन्प्रतिमालम्बने चित्तस्य सर्वतः प्रत्याहृत्य पुनः पुनः
स्थापनमभ्यास , स एव योग उपायस्तेन स्थिरचित्तसमाधानं
लब्ध्वा मां प्राप्तुमिच्छ, अन्तर्भावानु यतस्त्वेत्यर्थं ॥ ९ ॥

९ व० त० दी० — अथेति पश्चान्तरे । मुख्यकल्पासम्भवेऽनुकल्पमुपदिशति । चेन्मयि चित्तं स्थिरं समा-
धातुं न शक्नोऽसि अतिपेदो योगो न निष्पद्यते तर्हि अभ्यासयोगेन तत्स्थितिकृत्य मामाप्तुमिच्छ ॥ ९ ॥

१० पु. अ. त — ननु मनश्चञ्चलत्वात् कथं त्वयि स्थिरं
स्यात् ? अत आह — अथेति । ' धनत्रय ' इति सावधानार्थं
सम्बोधनम् । अथ चेत् मयि स्थिरं चित्तं समाधातुं न शक्नोपि

समर्थो न भवसि, तदा अभ्यासयोगेन मच्छ्रवणानुस्मरणदि-
रूपेण मामाप्तुं प्राप्तुं इच्छ यत्स्व । विचार्य प्रयत्नरो
भवेत्यर्थः ॥ ९ ॥

११ नी० भा० दी० — विश्वरूपधारणायामशक्तं प्रति प्राह — अथेति । मयि विश्वेश्वरे विश्वरूपे अथ यदि
चित्तं समाधातुं निवेशितुमचलं धारयितुं न शक्नोपि, ततस्तत्त्वभ्यासयोगेन चित्तस्थैरुस्मिन्नाभ्यन्तरे बाह्ये वा
प्रतिमादावात्मन्वने सर्वतः समाहृत्य पुनः पुनः स्थापनमभ्यासत्वरूपको योगः समाधानलक्षणस्तेनाभ्यासयोगेन मां
विश्वरूपमपान्तुं प्राप्तुमिच्छ प्रार्थयस्व हे धनत्रय ! ॥ ९ ॥

अभ्यासेऽप्यसमर्थोऽसि मत्कर्मपरमो भव ।
मदर्थमपि कर्माणि कुर्वन्सिद्धिमवाप्स्यसि ॥ १० ॥

१ शां. भा. — अभ्यासेऽपीति । अभ्यासेऽप्यसमर्थोऽस्यशक्तोऽसि, तर्हि मत्कर्मपरमो भव, मदर्थ
कर्म मत्कर्म तत्परमः, मत्कर्मप्रधान इत्यर्थः । अभ्यासेन विना मदर्थमपि कर्माणि केवलं कुर्वन्सिद्धि
सत्तदुद्दिद्योगज्ञानप्राप्तिद्वारेणानाप्यसि ॥ १० ॥

२ आ. नां. व्या — हेताभिविदेशादभ्यासार्थीने योगे
ऽपि सामर्थ्याभावे पुनरुपायान्तरमाह — अभ्यासेऽपीति ।
अभ्यासयोगेन विना भवदर्थं कर्माणि कुर्वन्स्य सिद्धि

स्यात् । इत्याशङ्क्याऽह — अभ्यासेनेति । सिद्धिं ददातः ।
अपि शक्यं विमुक्तार्थः ॥ १० ॥

३ रा. भा.— अथैवंविधस्मृत्यभ्यासेऽप्यसमर्थोऽसि, मत्कर्मपरमो भव मदीयानि कर्माण्यालयनिर्माणोद्यानकरणप्रदीपारोपणमार्गानाम्बुक्षणेपोलेपनपुष्पाहरणपूजनोद्दत्तननामसङ्कीर्तनप्रदक्षिणस्तुतिनमस्कारादीनि तान्यत्यर्थप्रियत्वेनाचर; अत्यर्थप्रियत्वेन मदर्थं कर्माणि कुर्वन्नपि अचिराद्भ्यासयोगपूर्विकां मयि स्थिरां चित्तस्थितिं लब्ध्वा मत्प्राप्तिरूपां सिद्धिमवाप्स्यसि ॥ १० ॥

४ वे. ता चं.— चिराद्भ्यस्तेषु प्रत्यक्षेषु श्रीशैलभ्येषु भोग्येषु प्रसक्तस्य मनसो दुर्निग्रहत्वाद्गुणवति विशुद्धेऽपि त्वभ्य-
भ्यासो न शक्यः; कर्मस्त्वेव हि तेषुतेषु वासना; तत कर्मस्त्वेव मन प्रवर्ततेत्युक्तं नामिप्रायमुनीय शीलितसजातीयमभ्यासोपाय-
मुपदिशति 'अभ्यासेऽपि' इति । अथशब्दोऽत्राटवक । एवं-
विधत्वं निरतिशयप्रेमार्गमेतम् 'सर्वकर्म-' [१२।११+१८।२]
इति परस्ताद्यज्ञादिकर्मणां पर्वान्तरत्वेन वक्ष्यमाणत्वाद्न च
'मत्कर्म' इति विशेषणो निर्देशाच्च भावदसाधारण भक्त्यन्तरङ्गं
'सततं कर्तव्यन्तो माय' [९।१४] इत्यादिभिः प्राक्प्रपञ्चित-

मितिहासपुराणभगवच्छास्त्रादिप्रसिद्धं कर्मात्र विवक्षितमित्यभि-
प्रायेण आलयनिर्माणेत्यादिकमुक्तम् । परमशब्दाभिधेयताद्
तान्यत्यर्थप्रियत्वेनाचरेति । 'मामिच्छाम्युम्' [१२।१]
इति पूर्वश्लोकोका प्राप्तिरेवापि सिद्धिश्चन्देन विवक्षितेति
तत्स्थानप्राप्त्या प्रतीयते । तत्र पूर्वप्रक्रियया परम्पर्यैवास्यापि
कर्मणः साधकत्वमित्यपिशब्देन द्योत्यत इति ज्ञापनायाह—
अभ्यासयोगपूर्विकामिति । तत्तत्कर्मणामतिपवित्रत्वात्प्रति-
कर्म तच्चिन्तनाच्च तत्स्मृत्यभ्यासोऽचिरात्सिद्ध्यतीत्यर्थसिद्धमि-
त्यभिप्रायेण अचिरादित्युक्तम् ॥ १० ॥

५ आ. मा. भा.— ॥ १० ॥

६ ज प्र दी.— ॥ १० ॥

७ ह. पै. भा.— ॥ १० ॥

८ वं. ब्र. गि — अभ्यासाशक्तौ भगवत्कथाश्रवणकीर्त-
नादिकं कार्यमित्याह—अभ्यास इति । अभ्यासेऽप्यसमर्थोऽसि
चेत्, मत्कर्माणि श्रवणादीनि परमाणि प्रधानानि वक्ष्य स त्वं

तदेकनिष्ठो भवेत्यर्थः । ततश्च अभ्यासेन विना केवलं
मदर्थं कर्माणि कुर्वन्तपि त्वं चित्तशुद्धिद्वारेण सिद्धिं मोक्षं
प्राप्स्यसि ॥ १० ॥

९ व० स० दी०— यदि पुनः अभ्यासेऽप्यङ्गसाधनेऽसमर्थोऽसि तर्हि पूजायां मत्सेवापरो भव, सेवापूर्वं
मदर्थं कर्माणि कुरु ॥ १० ॥

१० पु. अ. त.— एवं चित्तधारणार्थमभ्यास साधनत्वे-
नोक्तस्तत्साधनमप्याह—अभ्यास इति । अभ्यासे निरन्तरा-
नुत्सर्गणे अपि चेत् असमर्थोऽसि तदा मत्कर्मपरम मत्पीति

हेतुपूजादिरूपाणि यानि तद्दृष्टानमेव परमब्रह्मं परम्,
तादृशो भव । एवं मदर्थं मत्पीत्यर्थं, न तु फलकामनया कर्मा-
ण्यपि कुर्वन् सिद्धिमभ्याससिद्धिं प्राप्स्यसि ॥ १० ॥

११ नी० भा० दी०— अभ्यासेऽपीति । अभ्यासे पूर्वश्लोकोक्ते । मत्कर्म 'श्रवणं कीर्तनं विष्णोः स्मरणं
पादसेवनम् । अर्थनं वन्दनं दास्यं सख्यमात्मनिवेदनम्' [भाग. ७।५।२३] इति नवविधभजनात्मकं भग-
व दीत्यर्थं परमं मत्कर्मशब्दिदत्तं, तदेव परममावश्यकं यस्य, तादृशो भव । कर्माणि श्रवणादीनि । सिद्धिं
सत्तद्विद्विम् ॥ १० ॥

अथैतदप्यशक्तोऽसि कर्तुं मद्योगमाश्रितः ।
सर्वकर्मफलत्यागं ततः कुरु यतात्मवान् ॥ ११ ॥

१ शां. भा.— अथैनदिति । अथ पुनरेतदपि यदुक्तं मत्कर्मपरमत्वं तत्कर्तुंशक्तोऽसि, मद्योग-
माश्रितो मयि क्रियमाणानि कर्माणि सक्षयस्य यत्करणं तेषामनुष्ठानं स मद्योगस्तमाश्रितः सन्सर्वकर्म-
फलत्यागं सर्वेषां कर्मणां फलसङ्घातं सर्वकर्मफलत्यागं ततोऽनन्तरं कुरु । यतात्मवान्मयतचित्तः
मच्चिन्त्यर्थः ॥ ११ ॥

२ भा. दा. द्या.— भगवत्कर्मपरमत्वं मत्कर्मपरमत्वं मयि
पादसेवा—अर्थेति । शक्तिरप्यप्यहमेतत्कर्मपरमत्वं । तर्हि
मत्कर्मपरमत्वं मद्योगमिति ॥ ११ ॥

३ रा. भा.— अथ मद्योगमाश्रित्यैतदपि कर्तुं न शक्नोषि मद्गुणानुसन्धानकृतमदेकप्रियत्वाकारं भक्तियोगमाश्रित्य भक्तियोगाङ्गरूपमेतन्मत्कर्मापि कर्तुं न शक्नोषि, ततोऽक्षरयोगमात्मस्वभावानुसन्धानरूपं परमक्तिजननं पूर्वपदकोदितमाश्रित्य तदुपायतया सर्वकर्मफलत्यागं कुरु ।

४ वे. ता. चं.— स्वाध्यायेव कर्मसु निबद्धवित्तस्य कथं स्वधर्मेषु कर्मस्वार्थप्रियत्वेन प्रवृत्तिः सम्भवेदित्यत्र तदुपायपरम्परानुशास्त्रं कर्मयोगं प्रत्यभिज्ञापयति अथैतदिति । 'मद्योगमाश्रितः' इत्यस्याक्षरयोगविषयेणोत्तरार्थेन अन्वयव्युदासाय पूर्वाधान्वयमाह अथ मद्योगमिति । तस्याद्यव्यवस्थापनायाह— मद्गुणेति । भक्तियोगावस्थाविशेषतः पूर्वावस्था नास्तीति व्यङ्गनाय भक्तियोगाङ्गरूपमित्युक्तम् । 'मद्योगम्' इत्यनेन जीवात्तद्योगव्यवच्छेदः । ततश्च मद्योगमाश्रित्य तदङ्कुरे

कर्मयोगमर्थेजीवात्तद्योगमाश्रित्य तदङ्कुरे कर्मयोगे प्रवर्तस्वेति वाक्यार्थः । तदेतदभिप्रेत्याह ततोऽक्षरैति । अक्षरयोगस्याप्यव्यवधानेन मोक्षोपायत्वव्युदासाय परमक्तिजननमित्युक्तम् । सप्रकाराक्षरयोगप्रत्यभिज्ञापनार्थं, मध्यमपदकोदिताक्षरयोगव्यवच्छेदार्थं च पूर्वपदकोदितमित्युक्तम् । सर्वकर्मफलत्यागस्याव्यवधानेन भक्तिरयोगजनकत्वव्युदासाय तदुपायतयेत्युक्तम् ।

३ रा. भा.— मत्प्रियत्वेन मदेकप्राप्यत्वाद्भिर्हि प्रक्षीणाशेषपापस्यैव जायते; यतात्मवान् यतमनस्कः ; ततोऽनभिसंहितफलेन मदाराधनरूपेणानुष्ठितेन कर्मणा सिद्धेनात्मज्ञानेन निवृत्ताविद्यादिसर्ववित्तरोधाने मच्छेषवैकस्वरूपे प्रत्यगात्मनि साक्षात्कृते सति मयि परा भक्तिः स्वयमेवोत्पद्यते ।

४ वे. ता. चं.— कर्मयोगपूर्वद्वैतात्मसाक्षात्कारस्य भक्त्युपायसुयोगित्वप्रकारं प्रकरणात्तत्केतं दर्शयति— मत्प्रियत्वेनेति । 'मय्येव मन आधत्स्व' [१२८] इति पूर्वं परमात्मनि मनस्त्वामाधानं विहितम्; तदुक्तं प्रत्युपदिश्यमानाक्षरयोगाक्षररूपे कर्मणि प्रवृत्तस्य तु पूर्वपदप्रपञ्चितेद्भूमिः मनो-नियमनशक्तत्वं 'यतात्मवान्' इत्युक्तमित्यभिप्रायेण यतमनस्क इत्युक्तम् । कर्मयोगस्यानन्तरलोकेऽभिधास्यमानकर्मणः परम्परया भक्तिरोगजनकत्वप्रकारमाह ततोऽनभिसंहितेति । 'फलत्यागं कुरु' इति शास्त्राश्रित्यागवचनेन तत्पूर्वकथायानुष्ठानं विवक्षितमिति ज्ञापयन् अनभिसंहितफलेनेत्यादिकमुक्तम् । अनन्तराभिधास्यमानमनस्वरागिन्द्रात्मध्यानविधिः । अविद्या संसारकारणं कर्म, 'अविद्या कर्मसंज्ञा' इत्युक्तम्य 'यथा खेतज्ञातिः सा वेष्टिता' [वि. पु. ६।७।६१] इति वचनात् ; आदिशब्देन 'अनात्मन्यात्मबुद्धिर्वा स्वप्ने स्वमिति या मतिः । अविशातस्मृतिबीजने-

तद्विद्या त्वितम्' [वि. पु. ६।७।११] इत्याद्युक्तसङ्ग्रहः । यदाऽत्र अविद्या देहात्मप्रभादिः ; आदिशब्देन कर्मवासनादिसङ्ग्रहः । परमक्तिजनकत्वसिद्धयर्थमुक्तं मच्छेषवैकस्वरूप इति । यथा बाल्ये बालक्रीडाप्रवृत्तेन नरेन्द्रभवनाभिष्कान्तस्य मार्गाङ्गुलस्य व्यापथहीतस्य पक्षे कर्तमानस्य राजकुमारस्यास्तोपदेशात्स्वात्मनस्तथात्वं मत्वा विवृणत स्वार्मानं राजसाम्यमज्ञप्रत्यज्ञादियु पदवत्तस्मिन् यथा पितृत्वप्रीतिनिर्वाहया जायते, एवमस्यापि यथोपदेशं भगवच्छेषयुते स्वात्मनि तत्साध्याकारेण साक्षात्कृते भक्तिसिद्धयर्थं न किञ्चित्कृतव्ययस्तीत्यभिप्रायेण— मयि परा भक्तिः स्वयमेवोत्पद्यत इत्युक्तम् । एतेनान्यायारम्भे 'ये चाप्यक्षरमन्यस्तम्' [१२।१] इत्युक्ताक्षरयोगोऽप्यक्षरसाक्षात्कारद्वारा परमवित्तमुत्पाद्य परमात्मप्राप्तौ विनाशयतीति सिद्धम् । स एव ह्यतापि प्रथमपदोक्तोऽक्षरयोगः प्रवृत्तमुच्यते ।

३ रा. भा.— तथाच वक्ष्यते— 'स्वकर्मणा तमम्यर्च्यं सिद्धिं विन्दति मानवः' [१८।४६] इत्याख्य 'विमुच्य निर्ममः शान्तो ब्रह्मभूयाय कल्पते । ब्रह्मभूतः प्रसन्नात्मा न शोचति न काङ्क्षति । समः सर्वेषु भूतेषु मद्भक्तिं लभते पराम्' [१४।२६] इति ॥ ११ ॥

४ वे. ता. चं.— ननु यदुक्तं प्रति यदुपदिश्यते, तत्तुल्यफलमसाक्षात्कारं साधनान्तरं दृश्यं ; यथावगङ्गा शक्तस्य ज्ञानान्तराणि । उच्यते चान्यत्र क्रियायोगस्य साक्षात्कर्मोपपन्नत्वं 'मोक्षकारणमप्यक्तमचिन्मयपरिग्रहम् । तमारभ्य जगन्नाथं क्रियायोगेन मुच्यते' इति । तथापि किं न ह्यादिति साक्षात्कर्मयोगस्य भक्तिरोगसाधनत्वं अष्टादशाध्याये बक्ष्यमाणं दर्शयति तस्याचेति । अन्यत्र चाप्यर्थः कमः श्रुतः— 'तत्र चित्तं समावेष्टुं न शक्नोति भवान्यदि । तदन्वयपरस्तस्मिन् कुरु योगं दिवादिशम् । तत्राद्यसाधन्य-

वतः क्रियायोगो महात्मनः । ब्रह्मणा यः समाख्यातस्तत्परः सततं भव । कुरोषि यानि कर्मणि देवदेवे जगत्पते । समर्पयस्व भद्रं ते ततः कर्म प्रदास्यसि । प्रथमं कारणं योगो विमुक्तैर्दितिषेव । क्रियायोगश्च योगस्य परमं तस्य साधनम्' इति । 'मद्भक्तिं लभते पराम्' [१८।५४] इति बक्ष्यमाणकल्पस्य कर्मयोगहेतुकत्वं प्रकरणात्सिद्धमिति ज्ञापनार्थं 'स्वकर्मणा तमम्यर्च्यं सिद्धिं विन्दति मानवः' [१८।४६] इत्याख्येत्युक्तम् ॥ ११ ॥

५ आ. मा. भा.— ॥ ११ ॥

६ ज. प्र. दी.— ॥ ११ ॥

७ ह. पै. भा.— ॥ ११ ॥

८ वें. प्र. गि.— भगवदर्थकमात्रज्ञानाशक्तौ स्वतः त्रिय-
माणकर्मफलत्याग- कार्य इति पक्षान्तरमाह— अर्थेति ।
अथ एतत्कर्मणि कर्तुं न शक्नोषि । कर्माणांति बहुवचनेनो-
क्तानामेतदित्येकवचनं भगवत्कीर्तनश्रवणस्तुतिनमस्कारादि-

पक्षकर्मणि कर्मात्मनि सूचयति । ततो मद्योगं मदेवशरण-
त्वमाश्रितः, यतात्मवान् यतः संपतेन्द्रियः स चासावा-
त्मवान्विकी च सन् सर्वकर्मफलत्यागं कुरु, फलात्मिसन्धि-
त्यज ॥ ११ ॥

९ व० त० दी०— अथैतदपि न कर्तुं एवं शक्तोसि चेत्तर्हि मद्योगं मत्सम्बन्धसेव्यसेवकत्वरूपमाश्रितः
सन् सर्वकर्मफलत्यागं कुरु । एतदुक्तं भवति— ईश्वराज्ञया परमाचार्योपदिष्टशरणमार्गतः यथाशक्ति स्वधर्मा-
शरण फलादित्यागपूर्वकं सुखावहमिति मयि भारमारोप्य अन्यज्ञानयोगधर्मपरित्यागेन मदाश्रये कृतार्थतेति ।
विशेषरूपे स्पष्टीकरिष्यते ॥ ११ ॥

१० पु. अ. त.— एतत्प्राप्यर्थमतिसुगमोपायमाह—
अथैतदिति । अथ चेत् एतदपि मदर्धकं कर्तुमशक्तोऽसि न
समर्थाऽसि, स्वक्याज्ञानात्; तदा मद्योगं यम योगः संयोगो
यस्मिन् यस्य वा तादृशं भक्तमाश्रितः सन् यतात्मवान्
तदेकरचित्तो भूत्वा सर्वकर्मफलत्यागं सन्ध्यावन्दनाप्रिहोना-

दीनां स्वर्गादिरूपफलानां त्यागं कुरु, चिन्तनं त्यजेत्यर्थः ।
तत्फलानभिलाषे मदाज्ञया करणात् कर्मभिश्चित्तसुखदाय मद्र-
कोपदिष्टं ज्ञानं स्थिरीभविव्यति, तेन मत्कर्मसिद्धिर्भविव्य-
तीति भावः ॥ ११ ॥

११ नी० भा० दी०— मद्योगं श्रवणादौ निष्ठाम् । तर्हि पूर्वोक्तं श्रौतस्मार्त्तसर्वकर्मफलत्यागं कुर्वित्यर्थः ।
यतात्मवान् यतश्च नियमादिर्मांश्च आत्मवान् जितचित्तश्चेति यतात्मवान् ॥ ११ ॥

श्रेयो हि ज्ञानमभ्यासाज्ज्ञानाद्ध्यानं विशिष्यते ।

ध्यानात्कर्मफलत्यागस्तथागच्छान्तिरनन्तरम् ॥ १२ ॥

१ श्रेयो हि ज्ञानमावेशात्मकमभ्यासात्, अभ्यासस्य तत्फलत्वात् । तस्मादेवावेशाद्ध्यानं भगवन्मयत्वं विशिष्यते विशेषतः
याति । अभिमताप्राप्त्यासतिष्ठानेन भगवन्मयत्वे कर्मफलानि सम्पत्सितुं युज्यन्ते । अन्यथा अज्ञातसत्त्वे कं सत्प्राप्तः ? कर्मफलत्यागो
चात्यन्तिकी शान्तिः ? अतः सर्वमूलत्वादावेशात्मकं ज्ञानमेव प्रधानम्— इत्यभिनवगुप्तपादाः ॥ अत्र कर्मफलत्यागः स्तूपते ।
स्तुतिश्च पूर्वपूर्वसाधनेष्वसमर्थस्य तत्र नियतप्रत्यर्थान्, न तु वस्तुपरा । वस्तुतो ध्यानाद्विधिपूर्वकश्रवणमननादिजन्मनस्तत्त्वसाक्षा-
त्कारदेवोक्तत्वात्— अज्ञानभूलाविकीर्णोऽदेकात् अज्ञेन तत्स्य कर्मफलत्यागमात्रस्य चेत्तेविद्युद्विद्यारा सत्कारनिश्चैरित्येवमित्येते-
स्मृत्यत्त्वस्यामात्रात्— इति शुद्धार्थतत्त्वचालोकः ॥ एतेन 'नवमादिषु श्लोकेषु भक्तियुक्तकर्मयोगसिद्धयर्थमभ्यासज्ञानमज्ञानादिकर्म-
प्रयत्नानि साधनान्यभिधाय तेषामन्येषां च साधनानां तत्सममात्रं विचार्यन्ते द्वादशश्लोके कर्मफलत्यागाद्यभिष्कामकर्मयोगस्य
श्रेष्ठत्वमुपवर्णितम्' इत्यादिनव्यज्जल्पितमास्तम् । किञ्च नात्र कर्मयोगसिद्धिः प्रकृता, न च कर्मफलत्यागस्यैव सर्वतः श्रेष्ठत्वे 'एत-
दशश्लोकोऽसि' इति तदर्थेभ्यारथे कर्मानुष्ठानादपि निरुद्धत्वं स्पष्टमुक्तमुपपद्यत इत्यपि ध्येयम् ॥

यत्तु— निष्कामकर्मयोगपरित्यक्तश्रेष्ठत्वं न केवलमनैव कीर्तितम्, किन्तु प्रापि 'कर्म ज्यायो ह्यकर्मणः' (३८) 'कर्मसत्यासात्
कर्मयोगो विशिष्यते' (१२) 'कर्मिभ्यःप्राधिको योगी' (१४६) इत्यभ्यास्यमेवार्थः स्पष्टतयोपवर्णित इति, तत्र तत्रात्मकत्वं
विचारेणैव दत्तोत्तरम् ॥ यच्च— ज्ञानमार्गिभ्यो व्युत्पन्नमभ्यो ज्ञानात्कर्मफलत्यागस्य श्रेष्ठस्यापत्वं न रोचते; अतस्ते ज्ञानं शास्त्र-
ज्ञानमिति, कर्मफलत्यागस्य प्रतीयेयमर्थवादात्मिका अर्थादसारेति वा ज्ञेयत्यादुरिति, तत्र ज्ञानात्प्राप्त्यात्कर्मफलत्यागस्य तत्साधनस्य
श्रेष्ठं सफलज्ञानात्तद्विद्वान्निर्द्वन्द्वं न्यायविरुद्धं च शास्त्रविद्वयो न रोचत इति युक्तमेव । तथा यस्मात्परोक्षज्ञानमवसाधनं ध्यानं
विशिष्यते, अन्य ज्ञानस्य परोक्षज्ञानवचनसिद्धेवेति न किञ्चिद्व्यादितम् । ज्ञानस्य शाब्दनायाः कर्मफलत्यागस्तुतेरर्थवादानाया
विकल्पानुपपगमानुवादस्तत्त्वमुचोपात्म एव, केनापि न्याययात्रा तथानुक्तत्वात् ॥

'एवं निष्कामकर्मयोगस्य श्रेष्ठत्वे सिद्धे तत्राश्रयिकीं भक्तिं युष्मां साम्यसिद्धिं सम्पादयितुमुपायान्नेषामेवावशिष्यते । उपायार्थेन
अभ्यासो ज्ञानं ध्यायते चेति श्रयः' । तथाभ्यासात्मनश्च ज्ञानध्यानयोरत्यन्तं वेदाय आत्मबन्दीयः' इत्यप्यतस्तरम् ; न ह्येत उपाया-

१ शां. भा.—इदानीं सर्वकर्मफलत्यागं स्वीति—श्रेयो हीति । श्रेयो हि प्रशस्यतरं ज्ञानं, कस्मात् ? (अ) निवेकपूर्वकादभ्यामात्, तस्मादपि ज्ञानाज्ज्ञानपूर्वकं ध्यानं निशिष्यते । ज्ञानवतो ध्यानादपि कर्मफलत्यागः ' निशिष्यते ' इत्यनुपपद्यते । एवं कर्मफलत्यागात्पूर्वविशेषणतः (श्लो. ११) शान्तिरूपशमः सहेतुकस्य संसारस्यानन्तरमेव स्यात्, न तु कालान्तरमपेक्षते ॥

२ आ. शां. व्या — उत्तरश्लोकात्तात्पर्यमाह— इदानीं मिति । ज्ञान शब्दयुक्तस्यामात्मनिश्चय, अभ्यासो ज्ञानार्थ-ध्वगाम्यासो निश्चयपूर्वको ध्यानाभ्यासो वा, तस्य विशिष्य-माणत्वे साक्षात्कारहेतुत्वं हेतु । त्यागस्य विशिष्टत्वे हेतु

माह— एवमिति । ' प्रीणतो भगवत् ' इति तस्मिन्कर्म-संख्यासम्बन्धमित्यर्थं । पूर्वविशेषणवतो नियतचित्तस्य पुसो ययोक्त्यागादित्यर्थं । अनन्तरमेवत्युक्तं व्यनक्ति—न त्विति ।

१ शां. भा.—अज्ञस्य कर्मणि प्रवृत्तस्य पूर्वोपदिष्टोपायानुष्ठानाशक्तीं सर्वकर्मणः फलत्यागः श्रेय-स्ताधनमुपदिष्टं, न प्रथममेव । अतश्च ' श्रेयो हि ज्ञानमभ्यासात् ' इत्युत्तरोत्तरनिशिष्टत्वोपदेशेन सर्वकर्मफल-त्यागः स्तूयते, सम्पन्नमाधनानुष्ठानाशक्तामनुष्ठयत्वेन श्रुतत्वात् । केन साधर्म्येण स्तुतित्वं ? " यदा सर्वे प्रमुच्यन्ते " [कठो. ६ । १४ वृ. उ. ४ । ४ । ७] इति सर्वकामप्रहाणादमृतत्वमुक्तं तत्प्रसिद्धम् । कामाश्च सर्वे श्रौतस्मार्तसर्वकर्मणां फलानि । तच्चाग्रे च निदुषो ज्ञाननिष्ठस्यानन्तरं शान्तिरिति सर्व-कामत्यागनामान्यमज्ञकर्मफलत्यागस्याप्यस्तीति तत्प्रामाण्यात्पूर्वकर्मफलत्यागस्तुतिरियं प्ररोचनार्था । यथाऽगस्त्येन ब्राह्मणेन समुद्रः पीत इतीदानीन्तना अपि ब्राह्मणा ब्राह्मणत्वमाभ्यान्त्यास्तूयन्ते । एवं कर्मफलत्यागात्कर्मयोगस्य श्रेयस्ताधनत्वमभिहितम् ॥ १२ ॥

२ आ शां व्या — ननु कर्मफलत्यागस्य सद्यशान्ति-कारत्वं सम्यग्धीरव तथेति धुत्स्मृतिप्रसिद्धिविशेष्यत तत्र ऽऽह— अज्ञस्येति । दीर्घण कारनाऽऽहनेरन्तर्न्यानुष्ठितादथा नाद्वस्तुमाशाकाराद्वारा समारट्त्वोपदानोत्तयाविधादपानातरया गम्य विशिष्टत्वाकेतुशैयन्तुरिरेतेत्याह— अतश्चेति । तत्र हेतुमाह— सम्पन्नोति । सम्पन्नानि प्राप्नानि साधनान्यधरा पासनादानि तथा मन्व पूर्वपूर्वत्यागजननाशक्तानुत्तरोत्तरस्या नुतेयव-नोपदेशात्याग चापवसायवैषानादित्यर्थः । त्याग विशिष्टत्वबचनस्य केन साधर्म्येण त प्रति स्तुतित्वं इति पृच्छति— केनेति । उत्तरमाह— यदेति । अमृतत्वमुक्तं " अथ मर्त्याऽमृतो भवति " [वृ उ ४।१।७ कठो ६।१४, १-] इति उपादिति शेषः । कामप्रहाणत्यागवदकार्यत्वं " अथाका मयमान " [वृ उ ४।१।६] इत्यादावपि सिद्धमित्याह—

तदिति । कामत्यागस्यामृतत्वहेतुत्वऽपि कथं कर्मफलत्यागस्य तदेतत्त्वं ? इत्याशङ्क्याऽऽह— कामाश्चेति । कर्मफलत्यागा दव शान्तिश्रेयाननिशापक्षितत्यागद्वयाऽऽह— तस्याग्रे चेति । तथापि कथमज्ञस्य कर्मफलत्यागस्तुति ? इत्या शङ्क्याऽऽह— इति सर्वेति । विद्यावत्सत्यागवद्विद्वत्याग-स्यापि त्यागत्वाविशेषाद्विशिष्टत्वाधिक्युक्ति स्तुतिमुपपदति — इति तत्सामान्यादिति । किमथां स्तुति ? इत्याशङ्क्य त्याग एवमित्याद्य प्रवर्तयितुमिच्छाह— प्रराचनार्थेति । त्यागस्तुतिं दृष्टान्तेन स्पष्टयति— यथेति । फलत्याग प्रेषा हतत्वेकर्म यागादपि फलत्यागविरहेन कर्मानुष्ठानेन यागाद्वया ऽऽह— एव कर्मेति । फलाभिलाष त्यस्त्वा कर्मानुष्ठान स्यादित्येवमत्र प्रेषाहेतुत्वाया विवक्षितत्वात्प्राप्तुमानार्थं कथमित्यर्थः ॥ १२ ॥

३ रा. भा.—अत्यर्थप्रीतिरिहातात्कर्कशरूपात् स्मृत्यभ्यासादक्षमयावात्मानुसन्धानपूर्वकं तदःप-गेक्ष्यज्ञानमेवात्महितत्वे निशिष्यते; आत्मापरोक्ष्यज्ञानादप्यनिष्पन्नरूपात्तदुपायभूतात्मध्यानमेवात्महितत्वे

—मिया नैरपश्येण वैकल्पिका इहोपदिश्यन्ते, न चैषामुपेय कर्मयोग इति ज्ञाप्यन्त्य इति । भगवति चित्तस्य समाधानं ह्यत्र प्रकृतम्, तदर्थमेव चैत उपाया यथात्तरं मुक्त्वा पूर्वपूर्वोपकारकाद्योपबन्धं त इति मूल एव व्यक्तम् ॥ यदप्यथवादस्य व्ययनोद्धोषणम्, त प्रमाणशास्त्रपरिशीलनाभावमूलम् । तत्र विधिमश्रेणाप्रवर्तमानाना पुषामालस्यादि निरस्य प्रवृत्तिशम्पादहेत्येन तस्य सप्रयोजनत्वसमर्थमेवात् । एक च भट्टपादे - " बुद्धिपूर्वकारिणे हि पुरुषा यावत्प्रसन्नोऽप्यमिति नावपुष्टयन्त, तावत्र प्रवर्तन्ते । तत्र विशिष्टाकारकशोदिति, तां प्रायस्स्वप्नानुत्तन्माति " (तथा १।२।७) इति । प्रकृतेऽपि कर्मफलत्यागस्य सच्छलाधनान्तरावशरत्नसमर्थ प्रति चरममुगोपायानोपेक्षत्वात्तत्र मुच्यन्तुदुपया पुषामप्रवृत्तिसम्बन्ध तदारण्य गमुच्यते तत्र प्रामति सन्दर्भादुपायिणी यात्रुऽऽह च सरत्रैव प्राचा न्याख्यानसरनिरित्यदन्मसारवचोविश्वरविमन्त्रेण — अविगीता ।

मिशिष्यते ; तद्व्यानादप्यनिष्पन्नरूपात्तदुपायभूतं फलत्यागेनानुष्ठितं कर्मैव मिशिष्यते ; अनभिसंहित फलादनुष्ठितात् कर्मणोऽनन्तरमेव निरस्तपापतया मनसः शान्तिर्भविष्यति ; शान्ते मनसि आत्मध्यानं सम्पत्स्यते ; ध्यानाज्ज्ञानं ज्ञानाच्च तदापरोक्ष्यम् ; तदापरोक्ष्यात्परा भक्तिरिति भक्तियोगाम्यासाशक्त-स्यात्मनिष्ठैव श्रेयसी । आत्मनिष्ठस्याप्यशान्तमनसो निष्ठाप्राप्तयेऽन्तर्गतात्मज्ञानानभिसंहितफळकर्मनिष्ठैव श्रेयसीत्यर्थः ॥ १२ ॥

४ वे ता. च — अथान्यवहितोपायानधिकारनिमित्त खेदनिवृत्त्यर्थं रत्नीकारबिम्बलिप्तोदस्तहस्तस्तनमध्यवदशक्ये प्रवृत्तिपरिहागर्थं च व्यवहितान्येधोपायान्यथाधिकार सौकर्यां तिष्येयं प्रशस्तमुक्तमुपायदयति— 'श्रेयो हि' इति । यथाव लियतवेपेणाम्यासात्तदुपायस्य श्रेयस्त्व वक्तुमशुक्त वैपरीत्यात्, अतोऽनधिकारिणा क्रियमाणो भगवदम्यास परिषक्कलस-लेत्पवदुकरुदितशलादुवद्विरस एव स्यादिति तदपेक्षया यथावदियतस्य साभ्यामहेतो श्रेयस्त्वमुचितमेव भवेदित्यभिप्रा येण अत्यर्थमिति रहितादित्युक्तम् । त एव च पितोपहत-पय पानवदक्षीणपापस्य दुष्करतामाह कर्कशरूपादिति । अत्र परमात्माम्यासात्तदुपायत्वेन विहितं ज्ञान जीवात्मविषयमेव युक्तम् तच्च ध्यानसाध्यत्वेन विवक्षितवादर्पोक्षाकारमित्य भिप्रायेण अक्षरयाथात्म्यानुसन्धानपूर्वकं तदापरोक्ष्य ज्ञानमित्युक्तम् । 'अथ' इत्यस्य 'विशिष्यते' इत्यस्य च समानार्थत्वज्ञापनाय हितत्वे विशिष्यत इत्युक्तम् । 'व्यव हितोपायस्यापि सौकर्यातिशयलक्षणमत्र हितत्वम्, न तु मुख्य-त्वादित्युक्तम् । अनिष्पन्नरूपादित्यस्यापि पूर्ववदभिप्रायः । कर्मणो रत्नत्वमोमूलराम्, द्वादिनिष्ठितिरूपाशान्तिजनकत्वेऽशान्तर-व्यापारमाह निरस्तपापतयेति । ननु 'व्यानाज्ज्ञानं' इत्येवमपि पूर्ववच्छ्रेयस्त्वविधानमेवोचितम्, अन्यथा रीतिमत्र

प्रसङ्गात्, ध्यानस्य कर्मसाध्यतया विवक्षितत्वेन ततोऽन्यस्य कर्मसाध्यत्वनिर्देशयोगात् शान्तिव्यवहितस्य च कथं वैशिष्ट्य मिष्यताह— शान्ते मनसीति । अयमभिप्राय — 'अनन्तरम्' इति निर्देशेन रीतिस्वयेति प्रतीयते, यतश्च यदनन्तरं यद्गुरयते तस्य तत्कार्यत्वमेव व्यक्तम्, ध्यान प्रति शान्तेहेतुतया ध्यानस्य कर्मणाच्यत्वात्तद्वैशिष्ट्यामिप्राधान्यमेव चेदम्' इति । अत्र 'त्यागाज्ज्ञानं एतन्तरम्' इति हेतुकार्यभावनिर्देश उपलक्षणतया ध्यानादिष्वप्यभिमत इति ज्ञापनाय ध्याना-क्षरयादिकमुक्तम् । ननु 'श्रेयो हि ज्ञानमभ्यासात्' इत्यतस्वारस्येन अभ्यासप्रशस्त्युत्तरोत्तरमन्तरत्वाकारेण प्रकृतं ज्ञानादिकमिति किं नाज्ञीकियते ? इत्यत्र पिपिडतायं बद्धं व्यवहित निष्ठाश्रेष्ठ्य निगमयति इति भक्तियोगाम्यासाशक्त-स्येति । अयमभिप्राय — 'अथ चित्त समाधातु न शक्नोति' [१२।९] इति ह्युपकान्तम् 'अथैतदप्यशक्तोऽसि [१२।११] इत्यनेन च भक्तियोगाङ्कुरेऽप्यशक्तस्य कर्मफलत्यागो विहितः, स चान् ध्यानात्कर्मफलत्याग' इति प्रत्यभिज्ञायते तद्व्याभ्यासापेक्षया तस्याशक्तविषयत्वे सिद्धे तदुभयमध्यगतयोरेपि ज्ञानव्यानयोरेभ्यासात्पूर्वमाचित्वेन कर्मण परत्वेन च प्रतीयमानयोस्तत्तदशक्ताधिकारिविशेषविषयत्वं सिद्धम्— इति ॥ १२ ॥

५ आ. मा. भा.— अज्ञानपूर्वादभ्यासाज्ज्ञानमेव मिशिष्यते । ज्ञानमात्रात्सज्ञानं ध्यानम् । तथा च सामनेदे अनभिम्लानशाखायाम्— "अधिकं केनलाभ्यामाज्ज्ञानं तत्सहितं ततः । ध्यानं ततश्चापरोक्षं ततः शान्तिर्भविष्यति" इति । 'ध्यानात्कर्मफलत्यागः' इति तु स्तुतिः । अन्यथा कथमसमर्थोऽपी-त्युच्यते ? 'तयोस्तु कर्ममभ्यासात्कर्मयोगो मिशिष्यते' [५।२] इति चोक्तम् । "सर्वाधिकं ध्यान-मुदाहरन्ति ध्यानाधिके ज्ञानभक्ती परात्मन् । कर्माफलाकाङ्क्षमथो निरागस्त्यागश्च न ज्ञानकला-फलाहार्थ" इति च कापायणशाखायाम् ।

६ ज. प्र. टी — ननु ज्ञानमभ्यासस्य साधनं, तत्कथं तत्र श्रेय ? इत्यत आह— अज्ञानेति । एवेति केवलम् । आनादधान विशिष्यत' इत्यतः, सध्यानस्यापि ज्ञानस्य सम्भवान् । अज्ञानपूर्वस्य ध्यानस्य सम्प्रदायत्वत आह— ज्ञानमात्रादिति । उपरतिलभ्यमर्थं ध्यानापि द्वयति— तथा चेति । ततश्चित्तं ज्ञानवदितं ध्यानम् । ततो ज्ञानमा प्रादपि ध्म् । ध्यानात्कर्मफलत्यागो विशिष्यत इत्येतदर्थया-प्रतीतिप्रितगाय ध्यानाति— ध्यानादिति । त्यागस्य

प्रशस्तत्वमेवाग्नेन लक्ष्यते, न प्रतीकार्यं तत्पर्यमित्यर्थः । वृत्त ? इत्यत आह— अम्ययेति । 'अथैतदप्यशक्तोऽसि क्व' [१२।११] इति । ध्यानात्प्रत्यक्षे कर्मयोगस्यफलस्य कर्मफलत्याग कथमन्यथाध्यानादाधिक्ये सत्तुपदिश्यत ? इत्यर्थः । कर्मसध्यानात्कर्मफलरक्षणस्यसात्तु कर्मयोगोऽपि विशिष्यते किन्तु ध्यानयोगः । नह्यनागकर्मादिशवाधिक्यम् । परतन्मन् परमात्मविषये । विरागः शोभनाभ्यासाभावः ।

५ आ. मा. भा.— वाक्यसाम्येऽप्यसमर्थविषयत्वोक्तेस्तात्पर्याभावात् इतरत्र प्रतीयते । ध्यानादि-
प्राप्तिकारणत्वाच्च त्यागस्तुतिर्युक्ता । केवलध्यानात्फलत्यागयुक्तं ध्यानमधिकम् । ध्यानयुक्तत्याग एव चा-
त्रोक्तः । अन्यथा कथं 'त्यागाच्छान्तिरनन्तरं' इत्युच्यते ? कथं च ध्यानादाधिक्यम् ? तथा च गौप-
यनशाखायाम्— "ध्यानाच्च केवलात्यागयुक्तं तदधिकं भवेत् " इति । न हि त्यागमात्रानन्तरमेव
मुक्तिर्भवति; भवति च ध्यानयुक्तात् । केवलत्यागस्तुतिरेवमपि भवति । यथाऽनेन युक्तो जैता,
नान्यथेत्युक्तेः ॥ १२ ॥

६ ज. प्र. दी — ननु तयोस्त्विति सर्वाधिकमिति चेत्-
योरपि वाक्यत्वात्कथं तद्विरोधेन ध्यानादिति वाक्यस्य
स्वार्थं तात्पर्याभावो व्याख्यातः ? इत्यत आह— चात्र्येति ।
वाक्यत्वेन साम्येऽप्युपपत्तिशालित्वेन प्राक्ख्यादित्यर्थः ।
इतरत्र ध्यानादिति वाक्यस्य प्रतीतेऽर्थं युक्त्यन्तरं चाह—
ध्यानाद्दीति । त्यागो हि ध्यानज्ञाननिवृत्तकर्मभङ्गप्रदानप्राप्ती
कारणत्वेन 'परीक्ष्य लोकान्' इत्यादौ उच्यते । न च
फलत्वात्परं श्रेयः । अतोऽपीयं स्तुतिरेवेत्यर्थः । अनेन
रक्ष्यार्थोऽपि निवृत्त्युक्तो भवति । प्रकारान्तरेण व्याख्याति—
केचलेति । त्यागरहितात् ध्यानात् । ननु कुतो ध्यानादिति
केवलस्य निर्गोण ? कुतश्च कर्मफलत्यागः ? इति उत्तरहित-
ध्यानलक्षणाद्यागस्य वा ध्यानसाहित्येनोपकार इत्यतः प्रति-
ज्ञापूर्वकमाह— ध्यानेति । त्यागयुक्तं ध्यानं, ध्यानयुक्तस्याग
इति द्विविधोक्तयोर्कं प्रकारद्वयं सूचयति । अन्यथा केवलत्या-
गाहोकारं कथं चेत्यत्राप्यन्यथेति वर्तते । न केवलमन्यथानुप-

पत्याऽयमर्थः सिद्धः, किं तर्हि ? धृत्याऽपीत्याह— तथा चेति ।
आशामन्यथानुपपत्तिमुपपादयति— न हीति । तत्राशरोक्ष्य-
मिन्युक्युतिविरोधादिति भावः । उचाहोकारं कथमेतत् ?
अनुपपत्त्यभाव इत्यत आह— भवति चेति । त्यागादिति
सम्बन्धः । ज्ञानमात्रव्यवधानेनेति भावः । द्वितीयानुपपत्तिस्तु
' तयोस्तु ' [१५१२] इत्युपपादितैव । ननु ' अथैतदप्यश-
चोऽपि ' [१२११] इत्यनेन केवलत्यागो विहितः, तत्र-
रोचनाय श्रेयो हि' [१२११२] इति तस्य स्तुतिरशकान्ता ।
नच केवलध्यानात् तत्फलत्यागयुक्तं ध्यानमधिकमिति व्याख्याने
केवलत्यागस्तुतिर्लभ्यते, किन्तु तद्युक्तस्य ध्यानस्यैव । अतः
पूर्वसङ्गतत्वात्पूर्वमेव व्याख्यानं युक्तम्, न तु द्वितीयं; अमङ्गले-
रिस्तव आह— केचलेति । यथाऽनेन श्रेयेन युक्तो राजा
रिपुणां जैता, नाऽन्यथेत्युक्तं मूलस्य स्तुतिर्लभ्यते; तथैवमप्य-
स्मिन्नपि व्याख्याने केवलत्यागस्तुतिर्युक्ता । ध्यानस्य ध्याना-
न्तराधिक्ये तस्याहाय्यस्य हेतुत्वेनोपत्वादित्यर्थः ॥ १२ ॥

७ ह. पै. भा.— ॥ १२ ॥

८ वै. प्र. मि — भगवदपानं मुख्यपदः, तद्दशाका-
यमासः तद्दशकौ भगवदर्पकर्मभङ्गप्रदानं, तद्दशकौ सर्वकर्म-
फलत्यागः; तत्र सर्वकर्मभङ्गोऽयं पक्ष इति बुद्धिं यारपित्कर्म-
फलत्यागपक्षं प्रशंसति— श्रेय इति । अभ्यासात्प्रदानार्थं
श्रवणाभ्यासान् ज्ञानं शब्दबुक्तिभ्यामात्मनिश्चरूपं श्रेयः
प्रदानम् । तस्माच्च ज्ञानान् ध्यानं निदिध्यासनं विशिष्यते
साक्षात्कारं प्रत्यक्षवदितहेतुत्वात् । ततोऽप्यनित्यविशेषेनात्र
ह्यत्र कर्मफलत्यागः संप्रपते— ध्यानात्कर्मफलत्याग इति ।
विशेष्येन रूपानुबन्धः । तत्र हेतु— त्यागादिनि । त्यागाद-

न्तरमन्यवधानेनैव संसारघान्तिरूपा मुक्तिर्भवति । " यदा
सर्वं प्रश्नरूपेण शान्ता येऽप्य हृदि धिताः । अथ मायैऽप्रयुतो
भवति " [वृ. व. ४।१।१० कठो. ६।१२] इति श्रुतेः नि-
वृत्तकर्मस्य सर्वकर्मफलत्यागपक्षकामत्यागस्यान्वयवानेनैव मो-
क्षहेतुत्वं प्रतिपादितमित्यादिरेकैकैर्दृष्टः कर्मफलत्यागोऽपि का-
मत्यागत्वमामान्यात्सर्वकामत्यागकालेन संप्रपते, यथाऽगलेन
प्राप्त्येन सङ्घः पतति इति प्राच्यनान्यमामान्यादिदार्शनिकानां
अपि ब्राह्मणालया रचयन्ते तद्वदिति ॥ १२ ॥

९ व० ल० दी०— तमिमं फलादियागं स्तौति— श्रेयो हीति । अभ्यासात्तुष्टपूर्वात् युक्तिसहितोपदेश-
पूर्वकं सर्वज्ञानं श्रेयं, ततो ध्यानं निषेवणं, ततश्च फलत्यागः, ततोऽनन्तरं शान्तिः स्थास्थमेव भवतीति विशि-
ष्यते । शान्तिर्हि लामेऽशामे जयेऽजये च मनस उपशमस्वरूपा, ततश्च कृतार्थनेत्यर्थसिद्धम् ॥ १२ ॥

१० पु. अ. त.— एवप्रश्नानामुत्तरात्कर्मवशात् । ध्यानयुक्तमिति भावः । ध्यानात् केवलान् कर्मफलत्याग
वक्ष्यते । तेन ज्ञानाभ्यासध्यानमहितमदर्पकर्मफलत्यागमुत्त-
ममित्यर्थः । यत्र एवमवमानासात्यागादनन्तरं शीघ्रमेव शान्ति-
मैतद्विनिश्चिनिरूपा भवेदिति शेषः ॥ १२ ॥

११ नी० भा० टी०— इममेव त्यागं सर्वपुरुषार्थमूलत्वात्तैवेति— श्रेयो हीति । अभ्यासाद्विदिष्यासनात् ज्ञानं श्रवणमननजं परोक्षं श्रेयः । ज्ञानादपि च्यानं विष्णोः श्रवणकीर्तनादि विशिष्यते । ततोऽपि कर्मफलत्यागः श्रेयान् । यस्मादनन्तरमवपवन्नानेन ज्ञान्विमोक्षोऽस्ति चित्तगुह्यायुत्थादनद्वारेण । अत्र बाह्यं साधनं सुकरत्वात् पूर्वपूर्वापिश्रया प्रशस्तमित्युच्यते तत्रैव प्रवृत्त्यतिशयाय । यद्वा श्रवणाद्यभ्यासात् तज्ज्ञानं तद्वनिश्चयात्मकं श्रेयः । ततोऽपि ज्ञातव्यार्थस्य साक्षात्कारार्थं ध्यानं श्रेयः । ततोऽपि कर्मफलत्यागः । योगी हि सर्वकर्मत्यागी ' प्रज- हाति यदा कामान् ' [२ । २५] इति प्रोक्तः । अयमपि कर्मफलत्यागेन कामान् जहात्येवेति तेन सम इति सूच्यते ॥ १२ ॥

धर्म्यामृतम् ।

[अर्थाच्छिष्योः परमं पदमभीप्सूनां हृते मगवतोक्ता जीवन्मुक्तधर्माः]

अद्वेषां सर्वभूतानां मैत्रः करुण एव च ।

निर्ममो निरहङ्कारः समदुःखसुखः क्षमी ॥ १३ ॥

सन्तुष्टः सततं योगी यतात्मा दृढनिश्चयः ।

मय्यर्पितमनोबुद्धिर्यो मद्भक्तः स मे प्रियः ॥ १४ ॥

१ श्रां. भा.— अत्र चाऽऽत्मेश्वरभेदमाश्रित्य विश्वरूप ईश्वरे चेतस्तमाधानलक्षणो योग उक्तः, ईश्वरार्थं कर्मानुष्ठानादि च । ' अथैतदप्यशक्तोऽसि ' [१२ । ११] इत्यज्ञानकार्यद्वचनात्त्राभेद- दर्शिनोऽक्षरोपासकस्य कर्मयोग उपपद्यत इति दर्शयति । तथा कर्मयोगिनोऽक्षरोपासनानुपपत्तिं दर्शय- ति भगवान् ' ते प्राप्नुवन्ति ' [१२ । १४] इति अक्षरोपासकानां कैवल्यप्राप्तौ स्वातन्त्र्यमुक्तवैतरेपां पारतन्त्र्यमीश्वराधीनतां दर्शितवान् ' वेपामहं समुद्धर्ता ' [१२ । १७] इति । यदि हि ईश्वरस्याऽऽत्म- भूतास्ते मता अभेददर्शित्वादक्षरस्वरूपा एव त इति समुद्धरणकर्मविषयवचनं तान्प्रत्यपेशलं स्यात् । यस्माच्चार्जुनस्यात्पन्तमेव हितैपी भगवांस्तस्य सम्यग्दर्शनानन्वितं कर्मयोगं भेददृष्टिमन्तमेवोपदिशति । नचात्मानमीश्वरं प्रमाणतो बुद्ध्या कस्यचिद्गुणभावं जिगमिपति कथित, विरोधात् । तस्मादक्षरोपासकानां

१ अद्वेषेत्यारभ्य स्थिरमतिरित्यन्तेन प्रयत्निसङ्गुणान् भवोति । एवञ्च अद्वेषेत्यादिभिः सर्वैः सम्बद्धयते, एवैकमप्यावश्यकमिति भावः— इति केचित् । अद्वेषा उच्छेद्ये द्वेषबुद्धिहीनः । सम्भवति हि प्रायः स्वोच्छेद्यविषये द्वेष । तथा चोक्तम्— ' पापव्यभक्तो हृदानुरन्दिश, सधृदिभिः पूर्यनुदिसाक्षिणाम् । अकल्प एषामधिरौढमज्जवा प्रद्वारं द्वेषि यथाऽधुरा हरिम् ॥ ' (भाग १३ । २१) इति । मैत्र समेषु शृङ्खान् । करुणोऽन्वरेषु दयावानिति यथोचितवृत्तित्वं सूचितम् ॥ ममेतिबुद्धिर्यस्य नास्ति, स निर्मम इत्युच्यते । इदमत्रानुष्ठेयम्— सर्वेषां प्रायः शब्दानां त्रयोऽर्थाः—स्वरूपम्, व्यवहारोऽर्थः, बुद्धिश्च । तत्र स्वरूपं यथा— घटशब्दस्य पत्राटकार- समुदाय । व्यवहारोऽर्थो यथा— तस्य पृष्ठगुणोद्दराकारो यदादिविकारः । बुद्धिर्यथा— तद्विषया तदाकारा च बुद्धिः । तत्र सुदुपपत्त्यै शब्दवाचिकाभावात् इत्यत्रच्छिष्यत्वेन वृत्तिपत्त्येन वा केवलं प्रयोगः, यथा घट इति बुद्धिरिति वा, न तु स्वातन्त्र्येण प्रयोगः । तस्मादत्र ममशब्दस्य ममेतिबुद्धिरर्थः इति । (बु. सं. टी. अ. १ । २) । ममेति पश्यन्तवृत्तित्वकमवयमित्यप्ये ।

२ सततं सम्बन्धं निजलाभेन तुष्टं सन्तुष्टः । यतः—सततं योगी सर्वदा प्रत्यगात्मनि संयोजितचित्त, तस्य हि जडव्रतहितं स्वात् निरविशयानन्दानुभवाच्च युक्तमेव सन्तुष्टत्वम् । सततमित्यस्य काङ्क्षिण्यायादुभयप्राप्तयः । सर्वत्रापि सम्बन्ध इति केचित् । तदप्यपि स्वरूपविरम्युत्तो अहधमाश्रुतिः स्यादित्यत आह—यतात्मा स्वरूपेण योजितचित्त, आत्माऽत्र चित्तम् ' आत्मा पुनः स्वभावेऽपि प्रयत्नमनसोरपि । ' (ना. २८) इति मेदिनी । कथमस्य चित्तं यतमेव तिष्ठतीत्याह—दृढनिश्चय इति । उक्तानि सदागानि सद्गुणनिर्गुणोपासकयोः समान्येवैति स्वप्रियस्य सद्गुणोपासकस्य विशेषमाह—मयोति, मन्ना नानाविधानाकारात् कल्पयित्वा सुदृढा तत्र चिन्मात्रमेव मायात्करोतीति मय्यर्पितमनोबुद्धिः— इति धामनात्तय । योगी कर्मयोगीति तस्याः । तत्र, कर्मयोगप्रवृत्त्याभावात्, सततमिति विशेषकरुणारसमभ्रात्, निर्ममादिपूर्वाकचित्तोपशान्ताहवर्षा । — अर्चिगीता ।

सम्यग्दर्शननिष्ठानां सन्न्यासिनां त्यक्तसर्वेषणानाम् 'अद्वेषा सर्वभूतानाम्' इत्यादिधर्मपूर्णं साक्षादमृतत्व-
कारणं वक्ष्यामीति प्रवर्तते— अद्वेषेति । अद्वेषा सर्वभूतानां सर्वेषां भूतानां न द्वेषाऽऽत्मनो दुःसहेतुमपि
न किञ्चिद्द्वेषि, सर्वाणि भूतान्यात्मत्वेन हि पश्यति । मैत्रो मित्रभाजो मैत्री, मित्रतया वर्तत इति
मैत्रः । करुण एव च करुणा कृपा दुःखितेषु दया, तद्वान्करुणः । सर्वभूतामयप्रदः सन्न्यासीत्यर्थः । निर्ममो
ममप्रत्ययवर्जितः निरहङ्कारो निर्गताहम्प्रत्ययः । समदुःखसुखः समे दुःखसुखे द्वेषरागयोरप्रवर्तके यस्य स
समदुःखसुखः । क्षमी क्षमावान् , आमुष्टोऽभिहतो वाऽविक्रिय एवाऽऽस्ते ॥ १३ ॥

२ आ शां व्या — सम्प्रति 'अद्वेषा' इत्याद्यवतारयितुं वृत्त
कीर्तयति— अत्र चेति । सयोधेदात्यन्तिकोऽमेवो न, तर्हाधरे
मनस्समाधानरूपो योग अत्यन्ताभेदे ध्यातुष्येयत्वाभावात् । न
चात्यन्ताभेदे कर्मानुष्ठान तत्कलत्वात् नो वा, परस्परं तदयोगा-
दित्यर्थ । भगवदुक्तिसामर्थ्यादिषु कर्मयोगादि नामेददृष्टिमते
भवतीत्याह— अयेति । अक्षरोपासकस्य कर्मयोगायोगवद
कर्मयोगिनोऽक्षरोपासनानुपपत्तिरपि दर्शितेत्याह— तथेति ।
अक्षरोपासका सम्यग्योनिष्ठा यथाज्ञानं भगवन्तमेवाऽऽनुभवन्ति
न तथा कर्मिणः साक्षात्तात्प्राप्तुचित्वास्तथा च कर्मिणो नाक्षरो
पासनसिद्धिरित्यर्थ । इतथाभरोपासन कर्मानुष्ठान न चैत्र
युक्तमित्याह— अक्षरेति । नन्वक्षरोपासकवदन्येषामपीधारात्म-
त्वाविशेषाद्दृष्टव्येति तत्राह— यद्भीति । कर्मयोगस्या

क्षरोपास्तेषु गुणपदेकरायोगे हेत्वन्तरमाह— यस्माच्चेति ।
'कुर्व कर्मव' [४।१५] इत्यादाविति शेष । किञ्च अक्षरोपासको
वाक्यादीधरमात्मानं वेति, नासौ क्रियायां गुणत्वेन कर्तृत्व-
मनुभवति गुणत्वैश्वर्ययोरेकत्र व्यापत्तात्, अतोऽपि नाक्षरो-
पासन कर्मानुष्ठान चैत्र युक्तमित्याह— न चेति । अक्षरोपास्ति-
कर्मयोगयोरैकत्र पर्यायायोगे फलिनमाह— तस्मादिति । अज्ञाना
कर्मिणा वक्ष्यमाणधर्मजातस्य साकल्येनायोगादक्षरनिष्ठानाभेदेद-
मुच्यते अविद्वद्भास्यस्य तु सर्वव्यतिमिश्रमेवेत्यर्थ । सर्वेषां भूताना
मध्ये यो दुःखहेतुस्त विद्वानपि द्वेष्येवेत्याशङ्क्याऽह—
आरम्भ इति । तत्र हेतु — सर्वाणीति । सर्वभूतानामित्यु-
च्यत सम्बन्धते । मन प्रययवर्जितो देहेऽपीति शेष । वृत्त-
स्वाभावकृताद्वैकारानिष्ठान्तत्त्वमाह— निर्गतेति ॥ १३ ॥

१ शां. भा.— सन्तुष्ट इति । सन्तुष्टः सततं नित्यं देहस्थितिकारणस्य लाभेऽलामे चोत्पन्नालम्प्र-
त्ययः, तथा गुणरहामे निरर्पये च सन्तुष्टः सततम्, योगी समाहितचित्तः, यतात्मा संयतस्वभावः, दृढ-
निश्चयो दृढः स्थिरो निश्चयोऽध्ययमायो यस्याऽऽत्मतत्त्वविषये स दृढनिश्चयः । मय्यर्पितमनोबुद्धिः
सङ्कल्पात्मकं मनोऽध्ययसायलक्षणा बुद्धिस्ते मय्येवार्पिते स्थापिते यस्य सन्न्यासिनः स मय्यर्पितमनो-
बुद्धिः, य ईदृशो मद्भक्तः स मे प्रियः ' प्रियो हि ज्ञानिनोऽप्यर्थमहं स च मम प्रियः ' इति सप्तमेऽध्याये
[१७] सूचितं तदिह प्रपञ्चते ॥ १४ ॥

२ आ. शां व्या.— अक्षरोपासकस्य ज्ञानवतो विशेषण
स्तराप्याह— सन्तुष्ट इति । सन्तमिति सर्वत्र सम्बन्धते,
कार्यकरणसङ्घात स्वभावश्चार्थ, स्थिरत्वं कुतर्कादिनाऽनभि-

भवनीयत्वम् । मद्भक्तो मद्भजनपर, ज्ञानवानिति चात्र ।
ज्ञानवतो भगवत्प्रियत्वे प्रमाणमाह— प्रियो हीति । विमये
तर्हि दुःखच्यते । तत्राऽह— तदिहिति ॥ १४ ॥

३ रा. भा.— अनभिमेहितफलकर्मनिष्ठस्योपादेयान् गुणानाह— अद्वेषेति । अद्वेषा सर्वभूतानां
विद्विषतामपकुर्वतामपि सर्वेषां भूतानामद्वेषा मदपराधानुगुणमीश्वरप्रेरितान्येतानि भूतानि द्विपन्त्युप-
कुर्वन्ति चेत्यनुसन्दधानः । तेषु द्विपत्सुपकुर्वन्सु च सर्वभूतेषु मैत्री मतिं कुर्वन् मैत्रः । तेष्वेव दुःखितेषु
करुणां दुर्वन् करुणः । निर्ममः देहेन्द्रियेषु तत्सम्बन्धिषु च निर्ममः । निरहङ्कारः देहात्माभिमानरहितः ।
तत एव समदुःखसुखः सुखदुःखरागमयोः साङ्गल्यिकयोः हर्षाद्वैगारहितः । क्षमी स्वार्थप्रमयोरर्जननीययोरपि
तयोरनिकाररहितः ॥ १३ ॥

४ वे. ता चं — एवं 'मके प्रेष्य—(मवितरे प्रय) —युग
योवितरक्षतस्या मनिष्ठता' इत्येताश्चदुवताम्, 'सत्प्रकारास्त्व
तिप्रोतिर्भस्ते द्वादश उच्यते' [गी सं. १६] इत्युक्तमुच्य
मवशिष्टम् । तत्रापि 'ये तु धर्माग्र्यम्' [१२।२] इत्यध्याया
न्तिमश्लोकेनातिप्रीतिरुच्यन्ते, तत पूर्व. 'अद्वेषा' इत्यादिभि

सप्तभि. श्लोकेरात्मनिष्ठाप्रकार उच्यते इत्याह अनभिसहि-
तेति । 'स.प्रकारा' इत्यनेनेति कर्ताभ्यन्ताविशेषरूपा- प्रकारा
विचरिता इति भाषणयोश्च उपादेयान् गुणानाहिति । ननु
'कर्मनिष्ठस्योपादेयान् गुणानाह' इति वच सङ्गच्छते । तेषु हि
श्लोकेषु 'मय्यर्पितमनोबुद्धियो मद्भवत स मे प्रिय' [१।१५]

‘सर्वारम्भपरित्यागी यो मद्भक्तः स मे प्रियः’ [११।१६]
 ‘ब्रह्माश्रमपरित्यागी भक्तिमान्-य स मे प्रियः’ [१२।१७]
 ‘अनिकेत-स्थिरमतिर्भक्तिमत्प्रभे प्रियो नरः’ [१२।१९]
 इति भक्तिनिष्ठ एव प्रियत्वेन पुनः पुनश्च्यते । ‘प्रियो हि ज्ञानिनोऽप्यर्थमर्हं स च मम प्रियः’ [१७] इति
 सप्तमोक्त एव ज्ञानी प्रियश्चेन्न प्रत्यभिज्ञायते; तत्समानाधि-
 करणानां च ‘अद्रेष्टा’ इत्यादिना तदुपायभयत्परपरव युक्त-
 मिति । अत्रोच्यते— ‘ध्यानारम्भकमलस्याग’ [१२।१२]
 इति कर्मप्रवृत्तान्तरमेव पठितानां तदनुत्पत्तं प्रतीयते । अत्रभू-
 तानां चैषामुपकार ‘स्यागाच्छान्तिरन्तरम्’ [१२।१२]
 इत्युक्तः । प्रागपि कर्मयोगादुक्तया चैते प्रतिपादिता ।
 या तु स्ववाक्ये ‘मद्भक्त’ इत्यादिभिः प्रतीता भक्तिः, सा
 कर्मयोगान्तर्भूतभक्तिरिवेति तत्रल्ल श्लोके व्याख्यास्यति । नहि
 भक्तिगन्धर्हिती कर्मज्ञानयोगौ; यथोक्त— ‘ज्ञयन्नामपि
 योगानां निमित्त्वान्यसङ्गम्’ [शो. सं. २४] इति । साक्षा-
 द्भक्तिनिश्चयस्तु ‘ये तु’ इति श्लोकेन वक्ष्यन्ते । तत्र हि
 तुच्छेन ‘मत्परमा भक्ताः’ इति मत्परमशब्दविशेषणेन ‘अतीव
 मे प्रियाः’ [१२।२०] इति प्रियत्वातिशयवर्णनेन च भक्ता-
 न्तरप्रतिषेधित्तया जायते । ततश्च तत्पूर्वं प्रियत्वमात्रेण
 निर्दिष्टस्त्वर्वाचीना एव भक्ता इति सङ्गद्विवेकरोराशयः ।
 प्रसक्तप्रतिषेधाय ‘सर्वभूतानाम्’ इति सर्वविशेषणनिर्देशाभि-
 प्रेतमाह विद्विपतामपकुर्वतामपीति । विशेषणे तात्पर्य-
 मिति हापनाय सर्वेषामिति व्यासः । विद्विपतामिति

मानस, अपकुर्वतामिति वाचिः काचिकश्च व्यापारः । न
 केवलं तेष्वप्येवमात्रम्, अपितु मैत्री चेत्याह मित्र इति ।
 मैत्रीहेतुं दर्शयति मद्परार्थेति । अयमेवात्रैवस्थापि हेतुः ।
 मैत्रीं मतिं कुर्वन्निति सामान्यविषये तद्विज्ञानिप्रतिषेधो-
 योक्तिः । मैत्रीं हितैपिगीमित्यर्थः । कथनाया निरुपाधि-
 क्त्वायाह तेष्वेव तु रितेतिविति । कथनां कुर्वन्निति
 कथनशब्दनिर्बन्धम् । नामधातो कियन्तात्पचादित्वात्त्प-
 त्ययः, अर्थादित्वाद्वा मत्वर्थीयः । एवं मैत्रशब्दे । द्विप
 त्वेष्वपकुर्वत्त्वेवेति चैवकाराभिप्रायः । निरहङ्कारत्वं निर्भयत्वं
 हेतुः । ममकारप्रसङ्गत्वे हि निर्भयत्वं विशेष्यमित्यभिप्राये-
 णाह देहेन्द्रियेषु तत्सम्बन्धिषु चेति । अनात्मन्या
 त्मबुद्धिर्मान नियेष्योऽहङ्कार इत्यभिप्रायेणाह— देहात्सामि-
 मानरहित इति । एतेन ‘निर्गताहमप्रत्ययः’ इति पठ्याख्या
 दृषिता, अहमर्थस्यैवामत्वसमर्थनात् । तत्त एवेति— निर्भ-
 यत्वनिरहङ्कारत्वाम्यामित्यर्थः । हृत्मीति— नापकुर्वतुं क्षमा
 विवक्षिता, ‘अद्रेष्टा’ इत्यादिना गतांशत्वात् । तत्र च ‘तास्ति-
 क्षस्व’ [२।१४] इति प्रागुक्तात्त्वर्वाचीनास्यैवैकद्वन्द्वितिसिद्धा-
 र्थार्थे । तत्पूर्वं इत्यपरिहाराय ‘समदुःखसुख’ इत्येतदा-
 भिमानीकविषयम् । तथा सति निर्भयत्वनिरहङ्कारत्वान्तरौ
 कित्तश्च सङ्गच्छत इत्यभिप्रायेण साङ्गस्त्रिकयोरेत्युक्तम् ।
 गहङ्कारममकारप्रयुक्तयोरित्यर्थः । ‘सन्तुष्टो येनकेनचित्’
 [१२।१९] इति वक्ष्यमाणत्वात्, ‘यच्छलाभसन्तुष्टः’
 [४।२२] इति प्रागुक्तत्वाच्च ॥ १३ ॥

३ रा. भा.— सन्तुष्ट इति । सन्तुष्टः यच्छोपनतेन येनकेनापि देहधारणद्रव्येण सन्तुष्टः, सततं
 योगी सततं प्रकृतिवियुक्तात्मानुसन्धानपरः । यतात्मा नियमितमनोवृत्तिः । दृढनिश्चयः अध्यात्मशास्त्रोदि-
 तेष्वर्थेषु दृढनिश्चयः मर्यापितमनोवृद्धिः भगवान् वासुदेव एवानभिसंहितफलेनानुष्ठितेन कर्मणा आराध्यते,
 आराधितश्च ममात्मापरीक्ष्य साधयिष्यतीति मर्यापितमनोवृद्धिः, एवम्भूतो मद्भक्त एवम्भूतेन कर्मयोगेन
 मां मज्जमानो यः, स मे प्रियः ॥ १४ ॥

४ वे. ता. चं — स एव सन्तोषोऽन्यादारायं सङ्गहेणोक्त
 इत्यभिप्रायेणाह—यच्छोपनतेन येनकेनापि । अन्यथापि
 सुच्यते—येनकेनचिदाच्छ्रो येनकेनचिदासित । यत्रकच वनशायी
 स्यात् देवा ब्राह्मण विदुः [म भा. १२।२४।५।१२] इति । शास्त्रो-
 येभ्यश्चोपनतेषु प्रमुतात्परसचिरसादिवैभ्यम् नानुसन्धेयमिति
 भावः । यथोक्तमजगरेण— ‘न सन्निरतिन धर्म्येषुपभोग यद
 ञ्ठया । प्रयाश्चे न वाप्येनमनुष्णेषु सुदुर्लभम्’ [ ]
 इति । सततमिति योगकालोपकारकशासनार्येयार्थम् । योग
 शब्दश्चात्र योगदर्शनानुशाद्वृत्ताचीनानुसन्धानपर, साक्षायोगस्य
 सर्वदा कर्तुमशक्यत्वादित्यभिप्रायेणाह— सततं प्रकृति-
 वियुक्तेति । सततमात्मचिन्तनवदनात्मचिन्तननिर्दिष्टाधि-
 योगान्तरमिति— यतात्मशब्देनोच्यते इत्याह नियमित
 मनोवृत्तिरिति । अन्यथा यत्र स-देहमग्नः, तत्र ह्यप्य-
 नियथा वाच्यः, ए वात्रानुष्ठानोपकार एव भाग्यः तदाह—
 अप्रयामनात्त्वेति । ‘मयि’ इत्यनेन ‘अहं हि सर्वेषांज्ञानं

भोक्ता च प्रभुरेव च’ [१।२४] इत्युक्तमात्रादयत्न फलप्रदत्त
 वाय कर्मयोगनिष्ठस्य मनोबुद्धयर्पणार्थम् । अपेक्षितमभिसंहित
 नित्यभिप्रायेणाह भगवानिति । भगवच्छब्देन सकलफल-
 प्रदत्तौपधिकोभयलिङ्गत्वोक्तिः । वासुदेवशब्देन सर्वकर्माध्य-
 त्वापैयिकसर्वदेवतामन्तर्भावोक्तिः । वक्तृरूपविवक्षा वा ।
 धाराचर्येवेन चिन्तनमत्र मनसोऽर्पणम् । फलप्रदत्वात्प्रवसायो
 बुद्धयणम् । यत्र द्वयोरपि चिन्ताध्यवसायौ भाव्यौ । मनसा-
 ध्यवसायो वा मनोबुद्धिः । उद्देश्याशं निवर्णयति य एवम्भूतो
 मद्भक्त इति । अशक्तस्य शक्यनिष्ठाप्रतिपादनप्रवृत्तत्वात्
 साक्षाद्भक्तियोगनिष्ठात्त्वच्छिन्दन् श्लोकेन्द्रयस्य पिण्डोपार्थमह
 एवम्भूतेन कर्मयोगेनेति । उद्देश्यविशेषणेनपि तात्पर्यं मीमां-
 सैवैवाहोक्तम्, यत्र विशेषणप्रयोगस्य मरयन्तर नोपलभ्यमिति
 भावः । मिय प्रीतिरियः, प्रीतोऽह तदभिलषिते ददामीति
 भावः ॥ १४ ॥

५ आ. मा. भा.— ॥ १३ ॥ १४ ॥

६ ज प्र दी — ॥ १३ ॥ १४ ॥

७ ह. पै. भा.— अद्वैतेति । करुणा यस्यास्ति स करुणः । अर्थ आदिभ्योऽच् ॥ १३ ॥ १४ ॥

८ वं ब्र. गि — तदयं समुद्रो प्रथमतः सगुणनिष्ठाश्च कृत्वा तस्यैव निर्गुणनिष्ठाभीष्टानुपहादन्तरभाविनीं दर्शयति गुणव्रतनिष्ठस्य कृतकृत्यस्य लक्षणभूतान्धर्मानाह सप्तभि—अद्वैतेति । द्विविधानि भूतानि प्रतिकूलान्यप्रतिवृत्तानि च । अप्रतिवृत्तानि च द्विविधानि तत्त्वबुभुक्षयोपसक्तानि तदन्यानि च । तत्र प्रतिकूलेष्वद्वेष्टा, अप्रतिकूलेषु तत्त्वबुभुक्षु मैत्रो मैत्रवान् । अर्थ आदिभ्योऽच् । हितोपदेशार्थं । अतत्त्वबुभुक्षुसु ससासु लभन्नेषु करुण करुणावान् । अद्वैतार्थे हेतु — निर्ममप्रतिकूलजनबाधवेदादिषु ममकारणात् । तत्रापि हेतु — निरहङ्कार । ततो निर्मम अहङ्कारपूर्वकत्वान्ममकारणत्वेति भावः । तत्रापि सुखदुःखान्या रागद्वेषयोर्वदम्भमावात्कथमद्वैतत्वम् ? तत्राह — समदुःखसुख इति । समाप्यवस्थाया सुखदुःखयोःप्रतीतेस्युत्पत्तौ तत्प्रतीतभासेऽपि स्वप्रतिकुलसुखदुःखयोरेव जागरतमिच्छत्यन्वित्प्रियेन हर्षविवादानावात्समदुःखसुखत्वमिति प्राग्ब्याख्यातम् । समदुःखसुखत्वमेव

वितृणोति—क्षमीति, निन्दास्तुत्यादिषु निर्विकारद्वयार्थं १३ किञ्च सन्तुष्ट इति । शरीरस्थित्यधानपानादेलाभे चालाभे च सन्तुष्टो जातालम्प्रत्यय । तत्र हेतु — सततं योगी निरतिशयानन्दरूपस्वात्मादात्मगन्धानिकर्तात् । तत्रापि हेतु — यतात्मा दृढनिश्चय इति । यतः सयत आत्मा विषय चापठस्वभावो यस्य स यतात्मा, तथा दृढ कुतर्करिभिम वितुमशक्यतया स्थितो निश्चय 'अहं ब्रह्मास्मि' वृ ३ [१४।१०] इत्यथ्यवसायो यस्य स तथोक्त । अत एव तुच्छवैषयिकानन्दानभिलाषिवान्मयि स्वस्वरूप परब्रह्मण्यव अर्पित मनोबुद्धौ येन स तथोक्त, निष्काम इत्यर्थः । एवम्भूतो यो मद्रक्त ममाक्षरस्य ज्ञानरूपमजनकृत्य स निर्गुणनिष्ठ 'ते मे सुकृतमा मता' [१२।२] इति पूर्वोक्तसगुणनिष्ठेभ्योऽपि मम प्रिय । 'प्रियो हि ज्ञानिनो ऽप्यमह स च मम प्रिय' [१७] इति सप्तमाध्यायोक्तस्यैवाय प्रपञ्च ॥ १४ ॥

९ व० त० दी०— एवमादिधर्मवतो भक्तस्य द्वारिसहस्रगुण पुष्टिसूचकमिति तस्य स्वप्रियत्वमाह पद् गुणभगवतोऽनुग्रहात्प्रतीतिविशयत्वाच्चैवेन पङ्क्तिः श्लोकैः । यद्यपि भगवन्मार्गं सत्सङ्गादेर्मगवद्भक्तिहेतुत्व तथाऽपि त प्रति भगवदनुग्रहस्यैव निर्हेतुकस्य हेतुत्व सम्भवति 'भवापवर्गो भ्रमतो यदा भवेज्जनस्य तर्ह्यच्युत सःसमागम' इत्यादि भागवते [१०।११।५४] भगवत्सेवकाक्ये भव अपवर्ग्यतीति तद्व्याख्यानादानुग्रह एव तत्र इतिरिति मूलभूततदनुग्रहीतवात् । अद्वैतेति ॥ १३ ॥ सन्तुष्ट इति । ययालब्धेन भगवत्सेवोपयोगिना द्रव्येण देहधारणेन सन्तुष्ट । सतत योगी यतात्मा समवृत्तिः निरुद्धचेता । दृढो भगवदेकसेवाया निश्चयो यस्य सोऽपि न बदिरव तन्वादिना केवलम्, किन्तु मानसोऽभ्यन्तर इति । तदाह मध्यर्पितमनोबुद्धिरिति । श्रीपुरुषोत्तमेऽर्पिते मनोबुद्धौ यस्य सद्ब्रह्मोक्तसा यथा तथा स य एवम्भूतो द्विपद्गुणयुतो निर्हेतुकमद्रक्तिमान् स मे प्रिय । यो मद्रक्त इतीरणात्पुष्टिरस्तीति निश्चीयते । नहि भगवत्प्रियत्व स्वकृति-(स्वप्)-तपस्साध्यम् । अतः प्रवाहादिभिर्भोऽय मार्गो, प्रवाहस्य सर्वसाधारणत्वात् भक्तेर्निहेतुकानुग्रहैकलभ्यत्वान्महानेव भेदोऽस्तीति मन्तव्यं वेदमयिदामार्गतोऽपि असङ्कीर्णत्व च 'नाह वेदेन तपसा' [११।१३] इति पूर्वमुक्त सर्वतो (ऽत्र) वैदिककर्माद्यपक्षयाऽस्त्योत्तम वक्यत्वात् अमेदे तुर्कधर्मवैषय्यादिति सर्व श्रीमदाचार्यमन्यादवसेयम् ॥ १४ ॥

१० पु अ त.— तस्य स्वरूपमाह—अद्वैतेति । सर्वभूतानां प्राणिमात्राणां मज्जीवात्मकत्वात् अद्वेष्टा आधि कयादिदर्शने द्वेषरहितः ; मैत्र भक्तु मित्रसत्ता वर्त्तमान, करुण भक्तिरहितेषु तसारादु सनिश्चयात् करुण उपदेशादि दानार्थं करुणावान् । एवकारेण न कदाचित् कर्कशरिणोऽदिति ज्ञापितम् । निर्मम उपदेशदानानन्तरं तेषु सर्वत्र च समत्व रहित, निरहङ्कार स्वस्पोतमत्वज्ञानेनाऽहङ्काररहित, समदुःखसुख समे दुःखसुखे विवोगसयोगामके यस्य, क्षमो

क्षमावान् दुष्टकृतावमानादिसहनशील ॥१३॥ किञ्च सन्तुष्ट इति । सतत सन्तुष्ट निरन्तर हृदयस्थितमस्वरूप आनन्द युक्त, योगी भक्तिन्तनशील, यतात्मा बन्धीकृतस्वभावा दनिश्चय दृढ कामाद्यनुपहतो मत्प्रीक्षितदुःखादिष्वचलो मयि सर्वकरणसमर्पणेन निश्चयो यस्य, मयि अर्पिते मनोबुद्धौ येन, य एवमात्मा स मद्रक्त म प्रिय मदिद्विदिकरणादिति भावः ॥ १४ ॥

११ नी० मा० दी०— परमप्रकृतन्याक्षरस्थोपासकं स्तौति, तद्वृणक्तयन हि साधकानां तेषु गुणेष्व्यादरो भविष्यतीति बुद्धयाऽऽह— अद्वैतेति । अद्वेष्टा चेदुदासीनः स्यात्, नेत्याह— मैत्र मित्रमेव मैत्र, न तुदासीन कदाचिदपि । नन्वन्यस्मिन् शत्रौ सति कथं मैत्रत्वं स्यात् ? तत्राह— कर्ण इति । दुःखदातातमपि करुणया न मो द्वे ५८

पाधितुमीष्टे, अपितु त्रातुमेवेच्छति । एतेन सर्वभूताभयप्रदः सञ्जयासी' सक्तः । अत एव तस्य ' निर्ममः ' इति विशेषणं युज्यते । मुख्यमक्षरविदो लक्षणं निरहङ्कार इति । अहङ्कारो हि सर्वानर्थनिदानं स एव निर्गन्तो यस्मात् स निरहङ्कारः । अतएव समे दुःखसुखे यस्य । " तत्र को मोहः कः शोक एकत्वमनुपश्यतः " [ईशो. ७] इति श्रुतेः । क्षमो क्षमावान् , परिभवप्राप्तावपि स्वस्थचित्तः । अन्योऽपि मुमुक्षुरेतात् धर्माननुतिष्ठेदित्यर्थः ॥ १३ ॥

सन्तुष्टो यदृच्छालामेनेव सञ्जातात्मप्रत्ययः । सततं सर्वदा योगी भवणादौ समाहितचित्तः । यतात्मा संयत-शरीरेन्द्रियादिसङ्घातः । दृढः स्थिर आत्मतत्त्वविषये निश्चयो यस्य स दृढनिश्चयोऽसम्भवावनाशून्यो दृढभद्रावान् । मयि निर्गुणे ब्रह्मण्यपिते निहिते प्रबिलापिते वा मनः" सङ्कल्पादिरूपं बुद्धिरध्यवसायस्ते समे येन स मय्य-र्पितमनोबुद्धिः । एतादृशो यो मे मम भक्तः स मे मम प्रियः, आत्मत्वाद्देव स परमप्रेमास्पदम् ' ज्ञानी त्वात्मैव मे मतम् ' [७।१८] इत्युक्तम् । एतेन पूर्वश्लोकोक्ताया निरहङ्कारतायाः साधनान्युक्तानि ॥ १४ ॥

यस्मान्नोद्विजते लोको लोकान्नोद्विजते च यः ।

हर्षापर्यभयोद्वेगमुक्तो यः स च मे प्रियः ॥ १५ ॥

१ शां. भा.— यस्मादिति । यस्मात्सन्ध्यासिनो नोद्विजते नोद्वेगं गच्छति, न सन्तप्यते संक्षुभ्यते लोकः । तथा लोकान्नोद्विजते च यः । हर्षापर्यभयोद्वेगैर्हर्षश्चामपर्यभयं चोद्वेगश्च वैर्हर्षापर्यभयोद्वेगैर्मुक्तः; हर्षः प्रियलाभेऽन्तःकरणस्योत्कर्षो रोमाञ्चनाश्रुपातादिलिङ्गः, अमर्षोऽसहिष्णुता, भयं त्रासः, उद्वेग उद्विग्रता तैर्मुक्तो यः स च मे प्रियः ॥ १५ ॥

२ आ. शां. व्या.— उद्वेगदियाहित्यमपि ज्ञानवतो तथेति । असहिष्णुता परकीयप्रकर्षेति शेषः । त्रासस्तद्वृत्ता-विशेषणमित्यादि— यस्मादिति । न केवलमुद्वेग प्रत्यपादान-विदर्शनाधीन, उद्विगत्वमचेतनाचेतनाधीनस्य लोकादिति रममेव सम्पासिनोऽनुपयत किन्तु तत्कृतुंस्वमपीत्याह— गन्तवात् ॥ १५ ॥

३ रा. भा.— यस्मात् कर्मनिष्ठात् पुरुषान्निमित्तभूताल्लोको नोद्विजते यो लोकोद्वेगकरं कर्म किञ्चि-दपि न करोतीत्यर्थः । लोकाच्च निमित्तभूताद्यो नोद्विजते यमुद्दिश्य सर्वलोको नोद्वेगकरं कर्म करोति, सर्वाविरोधित्वनिश्चयात् । अत एव कञ्चन प्रति हर्षेण, कञ्चन प्रत्यमर्षेण, कञ्चन प्रति भयेन, कञ्चन प्रत्युद्वेगेन मुक्तः, एवम्भूतो यः सोऽपि मम प्रियः ॥ १५ ॥

४ वे. ता. चं.— अप निर्ममत्वादिफलभूतं लोकोद्वेगकर- इत्यर्थं यस्मात्कर्मनिष्ठादित्युक्तम् । लोकात्ताया उद्वेगनिवृत्तेः कर्मत्यागकर्म शून्यं विद्वत्तत्फलभयोपं च दर्शयति— ' यस्मात् ' कर्मनिष्ठे प्रति विधातुमशक्यत्वादुद्वेगकारणभूतकर्मनिवृत्तिविधे-इति श्लोकेन । यच्छब्दादृत्तिमाहेणाधिकार्यन्तत्त्वज्ञानिह- यत्वेन विवक्षितेति दर्शयति यो लोकोद्वेगकरमिति ।

१ यस्मादिति । अत यामन —

मुनेरुद्विजते लोकस्तपोमाप्रबल्यदपि । तस्मादम्यार्हितो भकोऽधिकमुद्वेगकस्ततः ॥

अकोपनादपि तनो विद्वंश्रादिन पत्रगात् । भवं स्यादेव लोकस्येत्पापद्वामपकर्षे ॥

इत्युक्तार्थं व्याख्ये—

तस्मान्नोद्विजते लोकः स्वाभारतिप्रयदर्शनात् । षेष्टास्तपोयाः यदयन्तस्त्वुप्यन्त्येव शरीरिणः ॥

यस्य दर्शनमात्रेण भवमीरपत्तर्पति । उद्विजते कथं वाऽयं लोककृतस्मान्महात्मन ॥

अपासमर्षादित्यत्र न कोऽप्युद्विजते जनः । अतस्त्वाम्यमावातं स्वमपस्य निरस्यति ॥

कोऽहात्पायाल्लाकादिप्रहिलादपि जातु चिद् । न विभेति स धीराभ्यः सर्वभूतामपयद ॥

मथान्तर्यामिण्यश्च हर्षामर्षादिभिर्भूषाम् । मुक्तस्याहं भिदस्तस्य संवेदा स च मे प्रियः ॥

व्याकथेयमिरपमेवात्र न वेत्स्यं कीर्तिनं । मको मुको मुर्षैरेतेति प्राप्नोति निश्चितम् ॥

एक एवाग्न्युदेदोऽत एवत्रय च वर्णित । अत्र यथाज्ञानार्थान्नायमयमोपलक्ष्य ॥ इत्यादि ।

एतेन पूर्वश्लोकोक्तमन्वहरणत्वात्प्रायेऽपि एतदुक्तं लोकोद्वेगजनसामनेनापि मे त्रिवो मवनीति केवधिरुपासमान

अपकाररूपवाभावेऽप्यधीलभाषणादिभाषेणापि हि लोकोद्देशो जायत इत्यभिप्रायेण कश्चिदपीत्युक्तम् । एतेन 'अद्वैता' [१२।१३] इत्यादिना पूर्वोक्तात् 'समः शत्रौ च' [१२।१८] इत्यादिना वक्ष्यमाणाच्च वैकर्म्यं सिद्धम् । 'लोकान्नोद्दिजते च यः इत्यत्रापि हेत्वभावे तात्पर्यम्, अन्यथा पूर्वोत्तरपौनःपर्य-प्रसङ्गात् । अस्मिन्नपि श्लोके ' हर्षामर्षभयोर्द्वैतैर्मुक्तः ' इत्युद्देश्याभाषस्य विदितत्वात् ' यस्मान्नोद्दिजते ' इत्यनेन भिन्नरीतित्व-प्रसङ्गाच्चैत्यभिप्रायेणाह यमुद्दिद्येति । श्लोकगतोद्देश्यकरकर्म-निवृत्तिरपि नास्य विधेयेति विधेयं दर्शयितुं लोकस्य तथाविध-कर्माकरणे हेतुमाह सर्वेति । यथा सर्वाविरोधित्वेन कर्मनिर्द्ध

लोको निर्धनुयात्, तथाऽर्षौ कर्मनिष्ठो वर्ततेत्युक्तं भवति । 'यो न हृष्यति न द्वेष्टि' [१२।१७] इति वक्ष्यमाणादत्र हर्षाविषयभेदेन निवर्तकभेदेन च वैषम्यज्ञापनायाह अत एव कश्चन प्रतीति । अत एवेति उपकारापकारादिहेतुभेदाभा-वादित्यर्थः । कश्चन प्रत्युद्देशेनेति भयादेः प्रयुक्तत्वाद्भय-कर्मभूतं कर्म वा जुगुप्सा वाऽनोद्देशः । 'यस्माच्चोद्दिजते' इत्यादिवाक्यत्रयायैसङ्गलेनैवाह य एवमुक्त इति । पूर्वश्लो-कोकमेतत्तत्कणत्वादिगुणवशात्मात्रेऽपि लोकोद्देश्यकरकर्मनिवृत्ति-मात्रेणापि श्रौतो भवामीति ' स च ' इत्यादिनोच्यते इत्याह-सोऽपीति ॥ १५ ॥

६ आ. मा. भा.— ॥ १५ ॥

६ ज. प्र. दी.— ॥ १५ ॥

७ ह. पै. भा.— यस्मादिति । उद्देश्यत्वलचित्ता । अमर्षः क्रोधः ॥ १५ ॥

८ वै. ब्र. नि.— किञ्च यस्मादिति । यस्मात्सकाशात् लोको य कश्चिदपि जनो नोद्दिजते न सन्तप्यते, अत एव लोकादपि यो नोद्दिजते । तत्र हेतुः— हर्षामर्षेति । हर्षं इष्टलाभोत्साहः, अमर्षस्तवहनन, भयं सन्त्रासः, उद्देशस्तु व्याकुलीभावात्पश्चित्तचित्तिभेदः; पूर्वश्लोकः । लोकं हि हर्षामर्षादिमान्तराधिभेदतद्भेदादौ प्रवर्तते, तस्माच्च लोकः सन्तप्यते; हर्षादिरहितस्य तु पराधिभेदायप्रवृत्तेन ततो

लोकस्योद्देशः; अत एवास्मिन्नपि लोकस्याधिभेदायप्रवृत्तेः कस्यचिदुद्देश्य तत्प्रवृत्तावप्येतच्चित्तं विकाराभावाभाषायमपि लोकान्नोद्दिजते इत्यर्थः । ' हर्षामर्षभयोर्द्वैतैर्मुक्तः ' इत्यनेन हर्षादिभिः स्वयमेवायमद्वैतोयत्रप्राप्त्यदर्शाति स्वाधोयत्वेन त्यक्तः, न तु तेषां त्यागार्थमप्यव्याहृत इति सूचितम् । स मे प्रिय इति पूर्ववत् ॥ १५ ॥

९ व ० त ० दी०— किञ्च यस्मादिति । भगवत्सेवाकर्मनिष्ठान्मैत्र्यात्तत्तद्वाचारसंशोधनप्रयोगात् लोको नो-द्दिजते । यश्च स्वयं तत्तद्वाचारपरारङ्गमुत्पात्तमाहोकाच्च नोद्दिजते, किन्तु स्वयमेव निष्ठितो भवति तथा । स्पष्ट-प्राप्तौ हर्षः, अप्राप्तौ वाऽमर्षः, कुतश्चिद्भयं प्रतिदूशादुद्देश्यन्तत्ता चेत्येभिर्मुक्तः प्रहाद इव सभक्तो मे प्रियः ॥ १५ ॥

१० पु. अ. त — किञ्च— यस्मादिति । यस्मात् सकाशात्लोकः न उद्दिजते भुवादिष्व सकामभजनदिना लोक श्रंशं नाप्नोति । च पुनः श्लोकात् स्वस्योत्पादनार्थं तपआदियत्रवतो यो न उद्दिजते भय न प्राप्नोतीत्यर्थः । च पुनः हर्षामर्षभयोर्द्वैतैर्मुक्तः इयं स्पष्टादप्या तद्वाहित्येन सर्वत्र

भगवदात्मकत्वेनेतरास्कार्णां सर्वदेव हर्षात्मक एवेत्यर्थः; अमर्षः परोत्क्रांसाहिष्णुता, तद्वाहित्येन भगवद्गीलात्मकज्ञानवा-नित्यर्थः । भयं त्रासः, तद्भावेन भगवद्भक्षणसामर्थ्यज्ञानवा-नित्यर्थः । उद्देश्यचित्तलोभस्तेन सेवादिसमये चित्तचाञ्चल्य-रहित इत्यर्थः । एतादृशो यः स मे प्रियः ॥ १५ ॥

११ नी० भा० दी०— स च निरहङ्कारो द्विविधः समावेश्यो ध्युत्थितश्च, तयोर्लक्षणं क्रमेणाह द्वाभ्याम्-यस्मादिति । यस्मात् समावेश्यत्वेन काष्ठसमाहोको नोद्दिजते न त्रस्यति; लोकादपि यो निर्मनस्कत्वात्त्रोद्दि-जते । अतएव हर्षं इष्टलाभे सति मनस पस्कुहता, अमर्षः असहिष्णुता, भयमात्मोच्छेदशङ्का, उद्देश्यस्तुल्यैव व्याकुलता, एतैर्निर्मनस्कत्वादेव स्वयमेव मुक्तस्त्यक्तः; न स्वेतान् स्वयं त्यक्तुं यतते साधकवत् । ईदृशो यो मद्भक्तः स मे प्रियः ॥ १५ ॥

अनपेक्षः शुचिर्दक्ष उदासीनो गतव्ययः ।
सर्वारम्भपरित्यागी यो मद्भक्तः स मे प्रियः ॥ १६ ॥

१ श्रां. भा.— अनपेक्ष इति । अनपेक्षः देहेन्द्रियविषयसम्बन्धादिष्वपेक्षाविषयेष्वनपेक्षो निस्स्पृहः, शुचिर्भाक्षिनाम्बन्तरेण च शौचेन सम्पन्नः, दक्षः प्रत्युत्पन्नेषु कार्येषु सद्यो यथावत्यतिपशुं समर्थः, उदासीनो न कृत्यचिन्मित्रादेः पक्षे भजते यः स उदासीनो यतिः, गतव्ययो गतमयः, सर्वारम्भपरित्यागी

आरभ्यन्त इत्यारम्भा इहामुत्रफलभोगार्थानि कामहेतूनि कर्माणि सर्गारम्भाः, तान्परित्यक्तुं शीलमस्येति सर्गारम्भपरित्यागी यो मद्भक्तः स मे प्रियः ॥ १६ ॥

२ आ. शां. व्या.— निरेष्वत्वादिक्रमपि ज्ञानिनो विशेषेणमि-याह— अनपेक्ष इति । आदिपदमपेक्षणीयसर्वसङ्ग-हार्थं, प्रतिपत्तव्येषु प्रतिपत्तुं कर्तव्येषु कर्तुं चेत्यर्थः । परेस्ता-दितस्यापि गता व्यया भयमस्येति व्युत्पत्तिमाधिरयाऽऽह—

३ रा. भा.— अनपेक्ष इति । अनपेक्षः आत्मव्यतिरिक्ते कृत्स्ने वस्तुन्यनपेक्षः । शुचिः शास्त्रविहित-द्रव्यार्थितकायः । दक्षः शास्त्रीयक्रियोपोदानसमर्थः । अन्यत्रोदासीनः । गतव्यथः शास्त्रीयक्रियानिर्वृ-त्तापनर्जनीयशीतोष्णपरुषस्पर्शादिदुःखेषु व्यथारहितः । सर्गारम्भपरित्यागी शास्त्रीयव्यतिरिक्तसर्वकर्मारम्भ-परित्यागी । य एमभूतो मद्भक्तः, स मे प्रियः ॥ १६ ॥

४ घे. ता. च.— आत्ममात्रपेक्षत्वेन शास्त्रीयमात्रचाग-रुक्त्व तद्व्यतिरिक्तव्यत्यन्निरीहत्वं चाह— 'अनपेक्ष' इति श्लोकेन । प्रस्तुताधिकारविशेषव्युदासाय सामान्य विशेषे नियमयति आत्मव्यतिरिक्त इति । अन्येषु सङ्कोचभावात् कृत्स्न इत्युक्तम् । कर्त्रीमृतस्य शुचित्वस्य स्वस्वपेण विघात-मन्वयत्वान्नहेतो तात्पर्यमि-याह शास्त्रविहितेति । अन्य-विषयसामर्थ्यस्यानुपपुक्तत्वात्तदुपपुक्तानुग्रहसामर्थ्यं दक्षशब्दे-नाभिधीयत इ-याह शास्त्रीयेति । विशेषपरिहारार्थोदासीन्य-विहितव्यतिरिक्तविषयमित्याह अन्यत्रोदासीन इति । अवि-हिताप्रतिषेधित्वत्यर्थः । अपेक्षप्राप्तित्वमिहोदासीन्य-वदन्त-

गतेति । न च 'क्षमी' [१३] इत्यनेन पीनरुक्त्य प्रत्यु-त्पत्तायामपि व्यपायामकर्तुंश्वनपकर्तृत्व क्षमित्वमित्यनु-पगमात् ॥ १६ ॥

'सम सर्गौ च [१२।१८] इत्यादिबन्धुमात्रपौनरुक्त्याभिरस्ता । निषिद्धयमानव्ययाप्रसङ्गं दर्शयति शास्त्रीयक्रियानिर्वृत्ता-विति । विहितयोगारम्भादिव्यवच्छेदायाह शास्त्रीयव्यति-रिक्तेति । सामिसन्धिकपरित्यागस्यात्र विवक्षितत्वात् माध्य-स्वयंरूपोदासीन्याद्भेदः । यद्वा निष्प्रयत्नतारूपोदासीनत्वक-सर्ववर्गारम्भपरित्यागः । कर्मात्रं वाक्कायव्यापारः । स एव-रम्यमाणात्वादारम्भः । तस्योपोदानं वा । एतदक्षिणमपि मद्भक्तविशिष्टतयैव प्रित्यत्कारणमिति मद्भक्तशब्देन विवक्षित-मित्याह य एवमभूतो मद्भक्त इति ॥ १६ ॥

५ आ. मा. भा.— 'सर्गारम्भपरित्यागी' इत्यादेः सामान्यप्रियेपेक्षारम्यानव्याख्येयभावेनापुन-रुक्तिः । हर्षादिभिर्मुक्त इत्युक्ते कादाचित्कमपि भवतीति 'यो न हृष्यति' [१२।१७] इत्युक्तम् । उपचारपरिहारार्थं पूर्वम् आधिभ्यजानार्थं भक्त्यभ्यासः । 'ये तु सर्गणि कर्माणि' [१२।६] इत्यादेः प्रपञ्च एषः ॥ १६ ॥

६ ज प्र. दी — पुनरुक्तिदोषमाहृष्य परिहरति—सर्वेति । 'सर्गारम्भपरित्यागी' इहामुत्रपरित्यागी' [१२।१७] इत्यादौ सामान्यव्यवसायभावेन 'सन्तुष्ट सतत योगी' [१२।१४] 'सन्तुष्टो यन कर्माचर' [१२।१९] इत्यादौ व्याख्यानव्याख्येयभावेन 'हर्षादिभ्योर्द्वेर्गोमुक्त' [१२।१५] 'यो न हृष्यति' [१२।१७] इत्यत्र नात्र प्रकारद्वयसम्भवतोत्यत आह — हर्षादिभिरिति । निष्ठाप्रत्ययनातीकृत्वप्रतीत्या कालान्तरे इत्यादिक भवतीत्या-हृष्य क्रियाप्रवण्ये विहितत स्या प्रतिपादयतीत्यर्थः । एही-द-

मेवास्तु, किं तेन ? इत्यत आह— उपचारिति । विदेर्द्वे-वचनमुपचार तात्पर्ययोजनेन परिहरतीत्यर्थः । 'यो मद्भक्त' इति भक्ति पुन पुनरुच्यते, तत्रप्रयोजनमाह— आधिभ्येति । 'अद्वेष' [१२।१३] इत्यादिनोकेषु सर्वेषु मूलेरिति शेषः । 'अद्वेषा' इत्यादेः सत्रत्यदर्शनात्तामाह— ये त्वेति । प्रपञ्चस्तदुपलक्षितस्याभिधानम् । अक्षरोपासकान्पिहृष्येतुच्यते इत्यस्य । सन्निहितप्रवण्ये सति हृष्यददित्याभ्यन्तरहणा-योगात् 'यो मद्भक्त स मे प्रिय' इत्यादिवचनात् ॥ १६ ॥

७ ङ. पै. भा — ॥ १६ ॥

८ च प्र. मि — अत्र हेतु — अनपेक्ष इति । अन-पेक्ष इत्यत्रोपेक्षाऽऽह । तथापि प्रत्ययपरिहारार्थं कर्मानु-ष्ठयम् । नेपाह— शुचिः । 'न हि ज्ञानेन मरण परिव्रम्' [१२।२८] इति परमरावननामस्यमन्वयना निःपुत्रः । ततो न मरण प्रवृत्तवान्नातुनि मयः । तर्हि कर्मेषु स्वर्गाप्तान्-तुर्दक्षिण इत्यात् । नेपाह— एषः समर्थः ॥ एवद्विद्वान्

स्यान्तानि भूतानि माप्राणपञ्जीवन्ति" [१. ४. १।२।२९] इति सुव्यवगतस्वर्गादिपदवाचनान्दसम्भूतनिरतिशयप्रधानम्-त्वादनुर इति वाच्यम् । अन्येवमपि शिष्टाट्वादिर्कर्मकृत्य-दर्शनान् सर्वारम्भपरित्यागिरवसितम् । तत्राह— इदानीं कर्तव्यम् । अत एव गतव्यथ तन्मर्मेकतृणान्तरात्ता-सामनिसिद्धपरिहारितः ॥ १६ ॥

९ व० त० दी०— अनपेक्ष इति । मत्सेवातिरिक्तं सालोक्यादिकमपि नापेक्षते । तथा 'सालोक्यसार्ष्टिसारूप्यसामीप्यैकत्वमप्युत । दीयमानं न गृह्णन्ति विना मत्सेवतं जनाः' [३।२९।१३] इति भागवतवचनान् । शुचिराचारवान् 'आचारप्रभवो धर्मस्तेनैव च सुखी भवेत्' इति वाक्यात् । तथा भगवत्सेवायां 'तत्तच्छृङ्गारयोजने दक्षः चतुरः । तत्प्रतिकूले गृहादायुदासीनः । तत्रापि गतव्ययः 'भार्यादीनां तथाऽन्येषामसत्श्र्वांक्रमं सहेत्' तथा फलत्रादिकं प्रतिफूलं दृष्ट्वा तदीयसर्वविषयारम्भपरित्यागी च । सेवायां हि 'उद्वेगः प्रतिबन्धो वा भोगो वा स्थान्तु बाधकः' इति श्रीमदाचार्यैरप्युच्यते, अतः सर्वारम्भभोगोऽनुचितः ; यातकृत्वात् । य एवम्भूतो भक्तः स मे प्रियः ॥ १६ ॥

१० पु. अ. त.— किञ्च । अनपेक्षः सेवादौ स्वमनो-मानतिकलेसरहित, सर्वारम्भपरित्यागी दृष्ट्युतफलककर्म-
ऽतिरिक्तापेक्षारहित, समर्थ इति यावत् । शुचिः मत्स्मरणवान्, । सुयमानस्वभावः । एतादृशो मद्रक्तः मद्रजनकतां
दक्षः भक्तस्वरूपज्ञानवान्, उदासीनः लोकेषु, गतव्ययः । स मे प्रियः ॥ १६ ॥

११ नी० भा० दी०— अस्त्यैव व्युत्थानावस्थाभाह— अनपेक्ष इति । सुखप्राप्तौ दुःखहाने वा तत्साधने वा लिप्साशून्योऽनपेक्ष । शुचिः बाह्याभ्यन्तरशौचवान्, पुण्यापुण्याभ्यामलिप्तो वा । दक्षः भगवद्भजननादावनलसः । उदासीनो मानापमानादौ समवृत्तिः । अतएव गता व्यथा चेतःपीडा यस्य स गतव्ययः । सर्वारम्भपरित्यागी सञ्ज्ञासित्वादेव । यो मद्रक्तः स मे प्रियः ॥ १६ ॥

यो न हृष्यति न द्वेष्टि न शोचति न काङ्क्षति ।
शुभाशुभपरित्यागी भक्तिमान्यः स मे प्रियः ॥ १७ ॥

१ शां. भा.— किञ्च— यो न हृष्यतीष्टप्राप्तौ, न द्वेष्ट्यनिष्टप्राप्तौ, न शोचति प्रियविभोगे, न चाप्राप्तं काङ्क्षति, शुभाशुभे कर्मणी परित्यक्तुं शीलमस्येति शुभाशुभपरित्यागी, भक्तिमान्यः स मे प्रियः ॥ १७ ॥

२ आ. शां. व्या.— द्वेषद्वेषादिराहित्यमपि हानिनो । इत्यनेन विहितकाम्यत्यागस्योक्तत्वाद्द्विदितादन्यत्र मासङ्कोचीति लक्षणमित्याह— किञ्चेति । 'सर्वारम्भपरित्यागी' [१२।१६] । विशिनष्टि— शुभाशुभेति ॥ १७ ॥

३ रा. भा.— यो न हृष्यति यन्मनुष्याणां हर्षनिमित्तं प्रियजातं तत्प्राप्य यः कर्मयोगी न हृष्यति, यच्चाप्रियं तत्प्राप्य यो न द्वेष्टि, यच्च मनुष्याणां शोकनिमित्तं भार्यापुत्रवित्तक्षयादिकं, तत्प्राप्य न शोचति; तथाविधमप्राप्तं च न काङ्क्षति; यच्च मनुष्याणां हर्षनिमित्तभार्याविचादि तदप्राप्तं च न काङ्क्षतीत्यर्थः ।

१ हृष्यतीत्यादौ 'नानयतनवक्तव्याप्रवचनसामोप्ययोः' (अष्टा. ३।३।१३५) इति क्रियासातत्ये लट् । तेन वदापि न हृष्यतीत्यादिरर्थः । 'अद्वेष' (१२।१३) इत्यत्र सर्वभूतेषु स्वाभाविकः सामान्यद्वेषाभाव उक्तः, अत्र त्वनिष्टप्राप्तौ तदप्रयुक्तेषु विशेषाभाव इत्यपौनक्षत्यमिति भगवत्पदादाभिप्रायः । धामनस्तु—

मनु 'हर्षामर्षशुको' 'अपेक्ष' इति वर्णितम् । इदानीमेव तत्कस्मात्तुनरानुवर्णयते ? ।
इति चेच्छ्रूयता लोके 'द्वेष्टे' त्यादिकैस्त्रिभिः । वर्णितः पञ्चयोगो यो भक्तः स परमात्मना ॥
पूर्वश्लोके च यस्त्यक्त्वा धर्मान् सर्वानपि प्रमुम् । याति सर्वारम्भभावेन शरणे स निरुपितः ॥
धारणामतिमाहारम्यात्सम्प्राप्तः पक्षशेषताम् । सगुणे प्रीतिमान्देवे स एवाज्ञातुकीर्त्यते ॥
किंवावस्था यथेतस्य पूर्वस्यापि तथेरिता । अतो मेदात्प्रसङ्गस्य पुनरुक्तिं दृश्यति ॥
धर्मान् भागवतात्सिद्धताः कतिपये सर्वारम्भभावाभूतं पीत्वा सिद्धिमवाप्नुवन्ति विभक्तं पञ्चावबोधाः शनैः ।
कारम्भानसिद्धिमाप्नुवन्ति सगुणं भक्त्या प्रथमाः प्रभुं सिद्धिं तत्कृत्यान्ववन्ति खलु तत्तुल्यामयत्नात्परे ॥
सर्वारम्भपरित्यागी य पूर्वश्लोके ईरितः । शुभाशुभपरित्यागीत्युक्त्वा तस्मान् सिद्धतां । इति प्रतिपादयति ।
'भक्तज्ञानं च वैराग्यपदे यो नेच्छति क्वचित् । शुभाशुभपरित्यागी विद्वद्भिः कीर्तितो हि सः ॥' इति विद्याधिराज्जीये ।

— अविगाता ।

शुभाशुभपरित्यागी पापपत्पुण्यस्यापि बन्धहेतुत्वाविशेषोपादुभयपरित्यागी; य एवम्भूतो भक्तिमान्, स मे प्रियः ॥ १७ ॥

४ ये ता चं — अथ देवादागतेष्वपि प्रियाप्रियेषु शोकरूपार्थभावोऽनागतेषु निविद्वन्व्यतिरिक्तेष्वपि वाञ्छारहितत्वं तत्कारणत्वाद्युच्यते 'यो न हृष्यति' इति श्लोकेन । 'दर्यामर्ष' [१२।१६] इति पूर्वं पुण्यविशेषनिमित्तं हर्षादिकं निषिद्धम्, इह रवर्षलाभादिनिमित्तमिति विशेष इत्यभिप्रायेणाह यन्मनुष्याणामिति । यच्छब्दव्याख्यानरूपेण 'कर्मयोगी' इत्यनेन हर्षाभावहेतुं सूचितं । आत्मव्यतिरिक्तनिस्स्पृहो ह्ययमिति भावः । 'अद्वेष्टा सर्वभूतानाम्' [१२।१३] इत्युक्तद्विशेषज्ञापनायाह यश्चाप्रियं तत्प्राप्येति । हेत्वनामग्रने हृष्येत्पशोकादेरभावस्य सर्वजनसाधारणत्वादिकारहेतोः सति निर्विकारत्वस्य विषयो विशेष इति ज्ञापनाय तत्राभिमतस्वप्नम् । 'मिथिलयां प्रदीप्ताया न मे किञ्चन (चित्तम्) दृश्यते' [म भा. १२।१७।१९] इतिवत् प्राप्ते काङ्क्षणीयत्वाभावात् अप्राप्तमित्युक्तम् । तथाविधं यद्विनाश शोक स्यात्, तथा

भूतमित्यर्थः । एतेन शोकादिनिवृत्तौ हेतुं सूचितं । यथोक्त भावता पराक्षरेण 'यावत् कुरुते जन्तु सम्बन्धान्मनसः प्रियान् । यावन्तोऽस्य निखन्यन्ते हृदये शोकशङ्कव' [वि पु १।१७।६६] इति । शुभाशुभसद्व्योमङ्गलतदितरमात्रविषयतया प्रयोगेऽपि मन्त्रस्त्रयाद्याकारतापि पुण्याद्याकाररूपत्वेनैवेति तत्रिपेधे तात्पर्यम् । तत्र पापस्य दूरनिरस्तत्वात् दृष्टान्तार्थं तदुपादानमित्यभिप्रायेणाह पापपत्पुण्यस्यापीति । स्वर्गादिहेतोः पुण्यस्य विधिविषयस्यापि सत्साधनत्वेपेण स्वाञ्चयत्वे हेतुमाह बन्धहेतुत्वाविशेषादिति । एतेन स्वर्गादिहेतोः पुण्यस्यापि सुसुखपेक्षया पापत्वमेवेति सूचितम् । शास्त्रेण मनिष्टसाधनं हि पापम् । धृतिश्च — 'न सुकृतं न दुष्कृतम्' इत्युक्त्या 'सर्वं पाप्मानोऽतो निवर्तन्ते' [छा उ ८।४।१] इति निगमनेन सुकृतस्यापि पाप्मतामाह ॥ १७ ॥

आ. भा. भा. — ॥ १७ ॥

६ ज. प्र दी — ॥ १७ ॥

ह. पै. भा. — ॥ १७ ॥

८ वं ध्र. गि. — एतदेवोदासीनत्वं विशुद्धप्राह — यो नेति । प्रियं प्राप्य न हृष्यति, अप्रियं प्राप्य च न द्वेष्टि, तथा प्रियनाशे सति न शोचति, अप्राप्तं च प्रियं न काङ्क्षति, अतः

उदासीनत्वाच्च शुभाशुभयोर्विहितनिषिद्धयोः परित्यागी य स भक्तो मे प्रिय ॥ १७ ॥

९ व० त० दी० — किञ्च यो न हृष्यति न द्वेष्टि च । परस्य दुःखं सुखं वा दृष्ट्वा प्राकृतवत् धनादिव्ययेऽपि न शोचति । न च तत्काङ्क्षति स्वभोगार्थं 'भगवानेव प्रभुः सर्वं विदधाति, निजोच्छातं करिष्यति' इति भावेन न प्रार्थयते, चिन्ता वा न करोतीति । शुभाशुभपरित्यागी य स भक्तिमान्मे प्रियः ॥ १७ ॥

१० पु. अ. त — किञ्च — यो नेति । य औक्तिक प्रियाप्यवा न हृष्यति, तर्पणामिवादिना न द्वेष्टि, तथाप्य सेवापथस्तुनाथे च शोचति, न तदाकाङ्क्षति । शुभाशुभे

स्वर्गमरकादिरूपे तद्व्रति । सर्वत्र भगवद्विष्टां ज्ञात्वा लीलात्वेन व्यवहरतीत्यर्थः । एतादृशो यो भक्तिमान् भक्तियुक्तः स मे प्रिय ॥ १७ ॥

११ नी० भा० दी० — एतमेव श्लोकं व्याख्याते त्रिभिः श्लोके — यो नेति । इष्टलाभे सति न हृष्यति, अनिष्टमात्रे न द्वेष्टि, इष्टविद्योगे सति न शोचति, इष्टसंयोगमनिष्टपरिहारं वा न काङ्क्षति, अनपेक्षत्वात् । शुभं कृत्वाण पुण्यं च अशुभमभङ्गत्वं पापं च ते क्षमे परित्यज्यन्तु शोच्यस्य स शुभाशुभपरित्यागी । एतेन सुखित्वं व्याख्यातम् । भक्तिमान् भक्तो सततोत्तुक्त इति दक्ष इत्यर्थः ॥ १७ ॥

समः शत्रौ च मित्रे च तथा मानापमानयोः ।

शोतोष्णसुखदुःखेषु समः सद्गविवर्जितः ॥ १८ ॥

१ सम इति । अत्र स्वामय —

पार्थेन पर्ययति समं भगवत्स्वयम् । योऽशी कथं समवगच्छति शत्रुमित्रे ॥

मानं त्यज्यमानं वापि, न भक्ततादयं दृश्यते । स्वमित्रात्र समवगच्छति ॥ —

तुल्यनिन्दास्तुतिर्मौनी' सन्तुष्टो येन केनचित् ।

अनिकेतः स्थिरमतिर्भक्तिमान्मे प्रियो नरः ॥ १९ ॥

१ शां. भा.— सम इति । समः शत्रौ च मित्रे च तथा मानापमानयोः पूजापरिभवयोः शीतोष्णसुखदुःखेषु समः सर्वत्र च सङ्गर्जितः ॥ १८ ॥

२ आ. शां. व्या.— 'अद्वेष' [११ । १३] इत्या- | वित्तत्वमुच्यते । सर्वत्र चेतने ह्यादाभेतेने च चन्दनादावि-
दिना द्वेषादिविशेषाभाव उक्तः, सम्प्रति सर्वत्रैवाविकृत- | त्यर्थः ॥ १८ ॥

१ शां. भा.— किञ्च— तुल्यनिन्दास्तुतिः निन्दा च स्तुतिश्च निन्दास्तुती, ते तुल्ये यस्य स तुल्यनिन्दास्तुतिः, मौनी मौनवान्संयतवाक्, सन्तुष्टो येनकेनचिच्छरीरस्थितिरहेतुमात्रेण । तथा चोक्तम्— "येन केनचिदाच्छन्नो येनकेनचिदाशितः । यत्रक्षचनशायी स्यात्तं देवा ब्राह्मणं विदुः" [म. भा. १२।२४५।१२] इति । किञ्चानिकेतो निकेत आश्रयो निवासो नियतो न विद्यते यस्य सोऽनिकेतः, नागार इत्यादिसृष्ट्यन्तरात् । स्थिरमतिः स्थिरा परमार्थस्तुतिपथा मतिर्यस्य स स्थिरमतिर्भक्तिमान्मे प्रियो नरः ॥ १९ ॥

आ. शां. व्या.— वाग्यमत्वादिनिशेषणमपि ज्ञाननि- | विशेषणमित्याह—किञ्चेति । 'न कुटुम्बां नोदके सङ्गो न चैले न
ष्ट्यास्तोत्याह—किञ्चेति । निन्दा दोषमङ्गीर्तने, स्तुतिर्गुणमग- | त्रिपुष्करे । नागारे नाऽऽसने नाग्रे यस्य वै मोक्षवित्तु सः' इति
नम् । देहस्थितिमात्रफलेनादादिना ज्ञानिनः सन्तुष्टत्वे स्मृति- | स्मृतिमुक्तैर्ष्यं प्रमाणयति—नेत्यादिना । पुनस्तुर्भक्तैर्देह-
प्रमाणयति— तथा चेति । नियतनिवासराहिल्यमपि ज्ञानवतो- | मपवर्गमार्गस्य परमार्थज्ञानस्योपायत्वात् ॥ १९ ॥

—शङ्का विनाशयितुमेवमुदीयमाना शीतोष्णदुःखसुखयोरपि साम्यमत्र ।
वक्तव्यच्युतः पिशुनयन्मवति प्रतीतिः प्रारब्धधर्मफलत खलु तारुणीति ॥
प्रत्येति यद्यपि न धीः सुखदुःखभावो भोगस्तयोर्भवेति दैवबलात्तथापि ।
मक्षस्तु तत्र, मनुते समतामभीक्ष्यं प्रारब्धनाशमुभयत्र समीक्षमाणः ॥
अन्येषां विषयाद्यज्ञानेदृश्या समता भवेत् । पार्थ । अक्षस्तु निस्तन्नो यज्ञं भर्जितवाचनः ॥— अविगीता ।

१ मौनीत्यस्यास्यमाह वामनः—

निन्दा स्तुतिं वाज्यङ्गतां स्वकीयां त्यक्त्वाभिमानो मनुते समानाम् ।
तथा परेषामपि नैव निन्दां जातु स्तुतिं वा कुर्वते स मौनी ॥
स्वरूप एव प्रविलीनचेला यो देहनिर्वाहकृतेऽपि किञ्चित् ।
न वक्ति नुष्टो भगवत्क्याभिर्मौनीति सं निर्दिशतीह देवः ॥— इति ।

चतुर्थचरण चैवमुपादयति स एव—

अव्यक्तसङ्कतोऽपि सत्तजानि भवतेऽपि चोक्तानि विशेषणाति ।
अतो विविध्याभिदधाति देवः प्रियो मरो भक्तिरुष्टो ममेति ॥— इति ।

'अनिकेतस्थिति' (प. उ. व. ४) इत्यस्य व्याख्यायां शङ्करानन्दाः—निकेतो नीभमाश्रयो यद्भक्तिं पर्यायः स्वनिर्मितशुद्ध-
कृत्यधिकृतं ध्यानगारेदेवायतनादिक स्थानं यस्य सोऽनिकेतस्थितिः । 'ये त्वनिकेतस्थितिरनियतस्थितिरिति व्याचक्षते, तस्यै
तु नियतं नियमनहेतुः स्वकृतादिकमिति व्याख्येयम्, न तु नित्यम् । न च तस्यास्तुतिर्देवं गमनम्, प्रथमविरोधात् । 'कीदृशत्वयं-
टेऽसौ' इति स्मृतिस्तु कुतश्चित्तितर्कस्यानुभवगणनाधिकारिपदमहंस्वरूपत्वेन व्याख्येयाः अपरमहंसविषयत्वेन वा' इत्याहुः ।

अनिकेतो यद्वादिषु मनोऽभिन्वहरति इति नव्यकल्पितोऽर्थस्तु न युक्तः, स्वभावात्तः । यतु—अनिकेतपदस्य यद्वादित्यापो
नार्थ इत्यादि, तदनुकोपालम्भमात्रम्, प्राचां तथा व्याख्यानाभावात् । तस्य अविद्यमानशुद्ध इति चात्पर्यं इति त्वत्तव्ययनपाठि-
त्यम् । कलाशैव त्याज्या, न कदाचिरपि कर्माणि त्याज्यानि, इत्यविकलो गीतासिद्धान्त इत्येवमादि च 'तद्वै हार्यं न विद्यते'
(३।१०) 'सर्वं कर्म ज्ञाने परिसमाप्यते' (४।३३) इत्यादी विदुःप्रायमिति नैव प्रपद्यते । —अविगीता ।

३ रा. भा.— 'अद्वैष्टा सर्वभूतानाम्' [१२।१३] इत्यादिना शत्रुमित्रादिषु द्वेषादिरहितत्वमुक्तम्, अत्र तेषु सन्निहितेष्वपि समचित्तत्वं ततोऽप्यतिरिक्तो विशेष उच्यते । आत्मनि स्थिरमतित्वेन निकेतनादिष्वसक्त इत्यनिकेतः । तत एव मानापमानादिष्वपि समः; य एवभूतो भक्तिमान्, समे प्रियः ॥ १८ ॥ १९ ॥

४ वे. ता. च — 'समः शत्रौ च' इत्यादिना श्लोकद्वयेन बहुविधं सहेतुकं साम्यमुच्यते; तत्र पुनरुक्तिमाहाङ्ग्य परिहरति अद्वैष्टेति । सन्निहितस्वरूपमानावमानादिद्वन्द्वान्तरसहपाठवशात्-दत्र शत्रुमित्रयोरपि सन्निहितयोर्विषया । सन्निधिर्हि विकार-मतिशयेन जनयति । ततोऽप्यतिरिक्त इति दूरस्थासनमाधारणात् अद्वेषमात्रादतिरिक्त इत्यर्थः । इतिदपि सद्भवजिनस्वा-च्छीतोष्णादिषु समत्वम् । निन्दास्तुरयोः फलमूर्तामर्पाजुरागा-दिरहितत्वान्निष्कलत्वेपेण तुल्यत्वम् । 'मौनी' इति नाम मननं विवक्षितम्, 'स्थिरमति' इत्यनेनैव सिद्धत्वान्; मुनिर्मेन नशील, तस्य भावो मौनमित्यप्रसिद्धार्थता च स्यात्; नापि समस्तशब्दानुवाचार्थं, तस्यात्यन्तापेक्षाभावात्, सङ्घोर्तनादिवि-षेध, न च कालविशेषादिनियतमौनव्रतं, तस्योपशुकरत्वेऽपि पूर्वोत्तरसन्नत्यभावात्; निन्दन्तं हि निन्दन्ति लोकिनाः, स्तुवन्तं च स्तुवन्ति, तन्. प्रसक्तनिन्दास्तोत्रप्रतिक्षेपरत्वेवो-चितम् । 'सन्तुष्टो येनकेनचित्' इति मौनित्वे हेत्वन्तरपरम्; अन्यथा 'सन्तुष्टः सतत योगी' [१२।१४] इति पूर्वोक्तत्वेन पुनरुक्तिप्रसङ्गः । अद्वैष्टागोर्तयैश्चिद्विद्-वेदसन्तुष्टो हि सापे-क्षतया स्तुतिपूर्व कञ्चन याचते, अदातारं च द्विष्यात् । यद्वा अन्यस्तुतितापयर्थेण वा निन्दन्ति । स्थिरमतिवचस्य प्रकरणवि-शेषित विषयं दर्शयन् सर्वस्योपरि निर्दिष्टस्य तस्य साक्षात्पर-

म्परया वा पूर्वोक्तसमस्तद्वेतुत्वं च दर्शयति आरमणीति । निकेतननिषेधस्य क्षेत्रादिनिषेधोपलक्षणतया आदिशब्द । अत्र 'समः' इति द्वौ परित्याङ्गियविति यादवप्रकाशोक्तस्य न लिङ्ग पर्यायम् । शत्रुमित्रसाम्यादिगुणानां समुच्चौ गृहस्थेऽप्यवश्य-म्भावादनिकेतत्वस्य च 'न शब्दशान्नाभिरतस्य मोक्षो नचापि रम्यावसथप्रियस्य । न भोजनाच्छादनतत्परस्य न लोकचित्तप्रदये रतस्य ॥ एकान्तशीलस्य दहव्रतस्य पञ्चेन्द्रियाप्रीतिनिवर्तकस्य । अघ्यात्मविचारतमानसस्य मोक्षो ध्रुवो नित्यमर्हिसकस्य [वा. स्म. १० । ७ आ. स्मृ. १० । ६; ७] इत्यादिनायेन निष्पन्नतयाऽपि विवाहात्, गृहस्थादिषु निरन्तरशान्तिवैभ-व्यानुपकारकत्वात्, तत्सद्भावस्य कश्चिद्योग्यानुपकारकत्वसम्भा-वनया च तत्सद्भावनामेव निषेधयतया विवक्षितमिति दर्शयितुं अस्सक्त इत्युक्तम् । अत एव 'अद्वैष्टा' [१२।१३] इत्यादीनां सर्वेषामन्यक्षरोपासकस्यैवैषिविषयत्वं शाङ्करोक्तं निरस्तम् । इतिरसक्तस्य हि स्वरूपं सुखतरहितमांसादिभिः प्रीत्या-दिकम्; अत इतिदपि सद्भावानामानादिषु समत्वमित्याह-तत एवेति पूर्वोक्तोक्त्विवात्रापि यत्तच्छब्दाभ्याहारणोद्देश-विधेयोऽपिभागं दर्शयति य एवभूतो भक्तिमान्स् मे प्रिय इति ॥ १८ ॥ १९ ॥

५ आ. मा. भा.— ॥ १८ ॥ १९ ॥

६ ज. प्र दी.— ॥ १८ ॥ १९ ॥

७ ह. पै. भा.— ॥ १८ ॥ तुल्येति । अनिकेतोऽगृहः ॥ १९ ॥

८ वं प्र. गि — 'समदुःखसुख' [१२।१३] इति पूर्वोक्तस्यैवाप्यं प्रसङ्ग । सद्भवविवर्जितं कश्चिदप्यासक्तिरहितं । स्पष्टव्याख्यानमन्यत् ॥ १८ ॥ तुल्येति । मौनी सत्यवार्त् । नव शरीरयागार्थं चाम्ब्यापाव स्यादेव; नेत्याह— सन्तुष्ट इति । स्वयं यत्न विना बलव्यप्रारब्धोपनीतेन शरीरस्थितिमात्रेणुना येनेवेनापन्नजलादिना सन्तुष्ट । किञ्च अनिकेतो नियत-निवासरहितः । स्पष्टमन्यत् । अत्र च पुन पुनर्नैरपादानमेव-

विषयकेन्द्रं प्रति सुखव्यारणत्वं ददयितुम् । एतच्च 'अद्वैष्टा' [१२।१३] इत्यादिकं जीवन्मुक्तानां स्वभाव-सिद्धं लक्षणम् । तयोर्च कार्तिके— 'उत्पन्नामाशुभोऽप्य-घट्टेऽप्युवाद्यो गुणा । अयत्रतो भवत्पठेव न तु साधनरूपत' इति पदद्वेष च धर्मजातं द्वितीयपर्याये पुरा स्थितप्रज्ञलक्षण-रूपेणोक्तं सुशुभमिदं प्रत्यवश्यं सम्पाद्यमिति द्रष्टव्यम् ॥ १९ ॥

९ व० ल० दी०— तथा सम इति । शत्रौ मित्रे च मानापमानयोश्च शीघ्रादिषु च स्वयं सम, संखेयं स्वामिनि श्रीभगवति तु शीघ्रादिकं प्रेम्णा भावयमानस्तत्परप्रतीकारसेवां कुर्याद्वेत्याशयेन पुनरुक्तं, अनेवभूतानां तु सन्नेन वसिष्ठः । एवं भावयतां सन्नं बुधाणः स्यादेव, 'येऽन्योन्यतो भागवताः' इत्यादिवाक्यात् ॥ १८ ॥

तुल्येति । स्वनिन्दास्तुती तुल्ये यत्न, न भगवत् इति(१) । तथा मौनी सत्यवार्त् । स्वयं च येनकेनचित् सन्तुष्टः भगवति तु तेनैवोपभोगं साधयमानः । अनिशेध इति 'वाटस्य गृहस्थानं विनाशकं' इति सूचयति । एवं भावध्यावननाऽनिकेतत्वमुक्तम् । तत्रापि 'वापसम्भावनायां तु नैदानं वाग इत्यते' इत्याशयेनास्य विष्णो-निकेतने प्रतिमायां मन्दिरे वा भगवद्दीयेषु तन्निवासेषु वा शिवा मतिर्यस्येत्येकं वा पद्म् ॥ १९ ॥

१० पु. अ. त.— किञ्च—सम इति । यत्र द्वेषकर्तृदि, मित्रे अद्वेषावति समः, स्वतो द्वेषाद्वेषावति इत्यर्थः । तथा मानापमानयोरपि समः । शीतोष्णयोर्द्वैहिकयोः सुखदुःखयोः पुत्रव्रजमरणारुद्ररूपयोः समः । सङ्गवर्जितः लौकिकः कासत्तिरहितः ॥ १८ ॥ तुल्ये निन्दास्तुती यस्य, निन्दितो

न व्यपति, स्तुतो न हृष्यति; स्वयं च न कञ्चन निन्दति न च स्तौति । मौनी वशवाक् । येनेकेनचिद्गणवदित्वाभासेन सन्तुष्टः । अनिकेतः गृहाद्यासत्तिरहितः । स्थिरमतिः, मर्षाल्पर्यः । शूरास्यो यो भक्तिमात् सन्नियुक्तो नरः स मे प्रियः, प्रियो भवतीत्यर्थः ॥ १९ ॥

११ नी० भा० दी०— वदासीनत्वं व्याचष्टे— सम इति । रात्र्यथत्वमुपपादयति सङ्गवर्जित इति । सङ्गी हि व्ययते, न तु तद्वर्जित इत्यर्थः ॥ १८ ॥ 'सर्वारम्भपरित्यागी' इत्येतद्व्याचष्टे— तुल्येति । शिष्टेषु विगीतो न स्यामिति वा, लोकेषु प्रत्यातः स्यामिति वा, इदं मे भूयादिति वा कामयमानः किञ्चिदारभते न त्वयं; तुल्यनिन्दास्तुतित्वात्सन्तुष्टत्वाच्च । मौनी सञ्जशासी, अतएवानिकेतो गृहशून्यः कुटीरमपि वासार्थं नारभते । यतः स्थिरमतिः स्थितप्रज्ञो भक्तिमान्योगी मे मम प्रियो नरः पुरुषः ॥ १९ ॥

धर्म्यामृतानुष्ठानस्य फलश्रुतिः ।

ये तु धर्म्यामृतमिदं यथोक्तं पथुपासते ।

श्रद्धधाना मत्परमा भक्तास्तेऽतीव मे प्रियाः ॥ २० ॥

इति श्रीमहाभारते शतसाहस्र्यां संहितायां वैशाखिकायां भीष्मपर्वणि श्रीमद्भगवद्गीतामूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादे भक्तियोगो नाम द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥

१ म न घामनः—

जडं जगदिदं सर्वं विनाशित्वान्मृतं मत्म् । तत्रास्ति यत्र तन्त्रेयं चिन्मात्रमश्वत् परम् ॥ इदं जडं जगदिदं चित्स्वरूपे न विद्यते । इत्युक्तं 'न च मत्सुपानि मृतानी' त्यत्र चक्रिण (११६) ॥

अतश्चिद्व्यत तच्च सगुणत्वमिदं विद्यते । धर्म्यामृतमपेतां तद्विदित्प्रत्यये सति (अथा. ४४११२) ॥

तस्मान्निर्देहममृतं व्यक्तं तत्रगदात्मना । भक्ता धर्म्यामृतमिति यथोक्तमिदं सेवते ॥

मायागुणातिर्यं यत्तु चैतन्यं शुद्धमद्वयम् । अपेत सर्वधर्मैस्त्वो न वाच्यं धर्म्यामित्यदः ॥

जडभावं परित्यज्य मायावं, तत्प्रकारात्कम् । चैतन्यं निर्गुणासत्ता. केवलं पथुपासते ॥

जडं शरावधिन्मृता जडमूषिधिन्मुषिः । जडमाभरणं चित्तु हाटकं हेयममं किम् ॥

इत्थं समलोचयन्तश्चिदुपनिषत्सु जगत् । मत्काम्यत्वन्ययोगेन ध्यायन्तः पथुपासते ॥

अध्यायेऽस्मिन्नेतदेव प्रोक्तं धर्म्यामृतं मया । इति बलि व्यक्तमत्र भक्तकल्पद्रुमो हरिः ॥

तथा ह्युपकमे प्रश्न सगुणं निर्गुणं च ये । उपासते तेषु के वाऽपि वा ? इति किरीटिनः ॥

अन्यकोपासकैर्मयोऽपि सगुणोपासका मम । सम्मलान्नापिच्छायेति तत्रोत्तरमपि प्रभोः ॥

अपेऽन्यन्ययोगेन मां ध्यायन्त उपासते । (११६) इत्यत्र देवः सगुणोपासकानववर्तते ॥

मन्चे च मन आधत्स्व बुद्धिं च सगुणे मयि । निषेद्येति सगुणभक्तिमेवोपादितवान् ॥ (११८)

अपेतद्वन्द्वराजोऽसीत्ययं मयोगमाधितः । (१२११) इति सुचितवान्मन्चे सगुणोपासनं पुनः ॥

धेयो ह्येतदत्र च हानान्द्रोषो ध्यायं यदुक्त्वात् । (१२१२) इत्यपि सगुणोपासनामेव मान्यया ॥

तदमे तस्यगन्त्या इत्यस्य ज्ञानिनः क्रमात् । एवं धर्म्यामृतं सम्यगन्यायेऽत्र निरूपितम् ॥

अन्यकोपासनमपि वर्जितं चिदन्तत् । नाप्योक्तोऽपि सगुणं प्रतिनायककोर्तिवत् ॥

अध्याययोगप्रविशन्ति तान्पर्येति केचन । यदि तद्भारत्यायाह 'यथोक्त' इति सर्वेति ॥ — इति व्याचष्टे ।

'अद्विष्टश्लोके' भगवद्भक्त्याः कर्मयोगिनो वर्जिताः' इति नव्यः । तत्र, इदं यथोक्तं पथुपासते इत्यद्विष्टश्लोकाय प्रतिपादिनभक्तियोगरत्नाशेकात् परामर्शस्य इत्युक्तत्वात्, कर्मयोगिनामप्युक्तत्वात् । न च यथोक्तयोगिनो भक्तियोगः कर्मयोगश्चित इति अद्विष्टश्लोके, 'सर्वे ह्येतां चिन्त्यस्व' (१२१६) 'सर्वारम्भपरित्यागी' (१२१६) 'शुभाशुभपरित्यागी' (१२१७) इति तत्र तत्र कर्मयोगाद्येवोत्पीठानादित्येवं प्रुपावचतेन ।

" त्वदेव दमोऽप्यहं त्वदेव दमोऽप्यहं मे त्वयो गुण्डप ।

मीते ! न चेत्तं प्रतिनाशयस्व त्वं दनादप्यतिवदत विद्यते ॥ "

— अत्रियोगी ।

१ शां. भा.— 'अद्वेष्टा सर्वभूतानां' [१२।१३] इत्यादिनां अस्मिन्स्योपासकानां निवृत्तसर्वपेणानां सद्भ्यासिनां परमार्थज्ञाननिष्ठानां धर्मजातं प्रक्रान्तमुपसंह्रियते— ये तु सद्भ्यासिनो धर्म्यामृतं धर्मा-
दनपेतं धर्म्यं च तदमृतं च तदमृतत्वहेतुत्वात् । इदं यथोक्तं 'अद्वेष्टा सर्वभूतानां' इत्यादिना पर्यु-
पासतेऽनुतिष्ठन्ति श्रद्धाणाः सन्तो मत्परमा यथोक्तोऽहमक्षरात्मा परमो निरतिशया गतिर्येषां ते
मत्परमा मद्भक्ताश्चोत्तमां परमार्थज्ञानलक्षणां भक्तिमाश्रितास्तेऽस्तीव मे प्रियाः । 'प्रियो हि ज्ञानिनोऽत्यर्थ'
[७।१७] इति यत्प्रचितं तद्व्याख्यायेहोपसंहृतं भक्तास्तेऽस्तीव मे प्रिया इति । यस्माद्भर्म्यामृतमिदं
यथोक्तमनुतिष्ठन्भगवतो विष्णोः परमेश्वरस्यास्तीव मे प्रियो भवति, तस्मादिदं धर्म्यामृतं मुमुक्षुणा यत्नो-
ऽनुष्ठेयं; विष्णोः प्रियं परं धाम जिगमिषुणेति वाक्यार्थः ॥ २० ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यगोविन्दभगवत्पूज्यपादशिष्यश्रीमदाचार्यश्रीशङ्करभगवतः
कृतौ भगवद्गीताभाष्ये भक्तियोगो नाम द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥

२ आ. शां. व्या.— 'अद्वेष्टा' [१२।१३] इत्यादि-
धर्मजातं ज्ञानवतो लक्षणमुक्तं, तदुपपादितमद्वेषोपसंहारश्लोक-
मवतारयति— अद्वेष्टेत्यादिना । चतुर्भेदादस्य तात्पर्यमाह—
प्रियो हीति । यद्यपि यथोक्तं धर्मजातं ज्ञानवतो लक्षणं
तथापि विद्वत्सु ज्ञानोपायत्वेन यत्नादनुष्ठेयमिति वाक्यार्थः

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीमच्छुद्धानन्दपूज्यपादशिष्यानन्दज्ञानविरचिते

श्रीमद्भगवद्गीताशाङ्करभाष्यव्याख्याने द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥

मुपसंह्रियति— यस्मादिति । तदेवं सोपाधिकभिष्यानपरि-
पाकाश्रित्याधिकमनुसन्धानस्य 'अद्वेष्टा सर्वभूतानां' इत्यादि-
धर्मविशिष्टस्य मुख्यव्याधिकारिणः श्रवणाद्यवर्तयत्तत्त्ववशा-
त्कारसम्भवात्ततो मुक्त्युपपत्तेस्तद्वेदुत्वात्तथाप्यर्थविषयत्वयोग-
स्तत्पदाद्योऽनुसन्धेय इति सिद्धम् ॥ २० ॥

३ रा. भा.— अस्मादात्मनिष्ठान्मद्भक्तियोगनिष्ठस्य श्रेष्ठ्यं प्रतिपादयन् यथोपक्रममुपसंह्रियति— ये
त्त्विति । धर्म्यं चामृतं चेति धर्म्यामृतं, ये तु प्राप्यसमं प्रापकं भक्तियोगं, यथोक्तं 'मय्यावेश्य मनो ये माम्'
[१२।२] इत्यादिनोक्तेन प्रकारेण उपासते, ते भक्ताः अतितरं मम प्रियाः ॥ २० ॥

इति श्रीभगवद्गोपमानुजविरचिते श्रीमद्गीताभाष्ये द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥

४ घे. ता. चं— अर्ण्यायोपक्रमे प्रशुद्धकं भक्तियोग-
निष्ठस्य अक्षरनिश्चिच्छ्रेयं ह्युक्तम् । भक्तियोगाश्रितप्रसङ्गेन अक्षर-
योगस्य परम्परया भक्तियोगसाधनत्वं तद्वेदित्तुगुणाशोकाः ।
अर्ण्यायायास्मन्तप्रशुद्धोत्तरं प्राचितं निगमयतीत्याह—
अस्मादिति । 'मय्यावेश्य मनो ये माम्' [१२।२] इति
श्लोकोऽयं वैकार्य एव ह्युपलभ्यत इत्यभिप्रायेण यथोपक्रम-
मित्युक्तम् । तत्र 'नित्ययुक्ता' [१२।२] इत्युक् एवार्थोऽत्र
'मत्परमाः' इत्युच्यते । तत्र 'श्रद्धया परयोपेताः' [१२।२]
इत्युक्तम्; अत्र तु 'धर्मानाः' इति । तत्र 'ते मे युक्ततया
मनाः' [१२।२] इत्युक्तम्; अत्र तु लक्ष्मिउत्वेन 'भक्तास्तेऽस्तीव
मे प्रिया' इत्युच्यते । अतः स एवार्थोऽनोपसंह्रियते । अस्य
वाचिधर्म्यन्तरपरत्वे तु रान्द्विधोपपादयो हेतवः पूर्वभेदोक्तः ।
अनेनैव च श्लोकेन मध्यमपदप्रधानार्थभक्तियोगोपसंह्राय
इतो भवति । 'धर्म्यामृतम्' इत्यनेन विवक्षितमाकारद्वयं वक्तुं

तदुपयुक्तं कर्मधारयत्वं दर्शयति— धर्म्यं चामृतं चेति ।
धर्मोदत्तपेतं धर्म्यम् । अतोऽत्र धर्म्यशब्देन साधनत्ववचनादमृत-
शब्देनामृतसाधनत्वस्याविवक्षितत्वात्कश्चिदेव भोगयत्वं विव-
क्षितमित्याह ये तु प्राप्यसममिति । यद्योक्तमिति
व्याख्येयपदोपादानम् । प्रसङ्गात्तद्धर्मयोगोक्तेश्च्युत्पादाय मय्या-
वेश्येत्यादिकमुक्तम् । पूर्वोक्तानामन्येषामपि भक्तत्वमस्तीति
तदुपवचनेदाय ते भक्ता इति विदोषयते । पूर्वोप प्रियत्वमुदा-
रत्वप्रयुक्तम्; अस्मिन्त्वाभिमतान्तरात्मत्वप्रयुक्तम् । अतो
एतान् प्रियत्वमिदोक्तम् । तर्कं च प्रागेव 'उदाराः सर्वे एवैते
हाग्री त्वात्मैव मे मतम्' [७।१८] इत्याद्युपक्रम्य 'स महात्मा
मुदुर्लभः' [७।१९] इति । एतेन 'अद्वेष्टा' [१२।१३] इत्या-
दिना प्रकान्तं धर्मजातं 'ये तु धर्म्यामृतम्' इति श्लोकेनोपसंह्रि-
यत इति परोक्षं निरस्तम्, मित्राधिकारविषयत्वस्य व्यञ्जित-
त्वात् ॥ २० ॥

इति कविचार्ङ्गिर्कसिंहस्य सर्वतन्त्रस्वतन्त्रस्य श्रीमद्भेदनापस्य वेदान्ताचार्यस्य कृतियु

श्रीगीताभाष्यटीकायां तात्पर्यचन्द्रिकायां द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥

५ आ. मा. भा.— पिण्डीकृत्योपसंहरति— ये तु धर्म्यामृतमिति । धर्मो विष्णुस्तद्विषयं धर्म्यम् । धर्म्यम्, अमृतं मृत्यादिसंसारनाशकं चेति धर्म्यामृतम् । अदास्तिक्वम्, ' अनामास्तिक्वमुच्यते ' इत्यभिधानम् । तद्धानाः श्रद्धधानाः ॥ २० ॥

इति श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचिते श्रीमद्गीताभाष्ये द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥

६ अ. प्र. दी.— ये तु इत्युक्तमेव किमर्थमुच्यते ? ध्यात्वं न मृतं अमृतम्, नन् विद्वाप्येऽमृतशब्दोपलक्षक इत्यर्थः । श्रद्धधाना इत्येतद्रूपत्वादिति— श्रद्धिति । प्रच्छन्दस्योपलक्षणमित्युक्तमर्थेनोपलक्ष्यमानस्याप्यस्य सत्त्वविरवभाविरुद्धम्, उपसंगतस्य कार्यविशेषार्थत्वात् ॥ २० ॥

इति श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचितस्य गीताभाष्यस्य टीकायां जयतीर्थमुनिविरचितायां प्रथमटीकायां द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥

७ ह. पै. भा.— ये त्विति । धर्मादनपेतं धर्म्यममृतमिवोक्तमिदम् । व्यात्रादित्वात्समासः ॥ २० ॥ इति श्रीमद्भुमद्विरचिते पैशाचभाष्यनामके श्रीमद्भगवद्गीताभाष्याने द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥

८ घं. घ. गि.— अपाध्यापार्थप्रसंहति— ये त्विति । ये तु सुब्रह्मवः श्रद्धधाना मन्त्रमाद्य सन्तः 'मप्या-येत्य मनो ये माम्' [१२।१] इत्यादिना यपोक्तप्रकारमिदं धर्मामृतम्, प्रथमतः सगुणब्रह्मनिष्ठास्वो धर्मः स एवामृतम् 'अद्रेष्टा सर्वमृतानाम्' [१२।१३] इत्यादि-भोक्तनिर्गुणनिष्ठास्वोऽमृतत्वसाधनात्वात् । ' धर्म्यामृतम् ' इति पाठोऽप्ययमेवार्थः । पर्युपायते अनुतिष्ठति, ते भक्ताः शान्तमक्षरपरजस्रामकमद्रजनं कुर्वाणाः अतीव मे प्रियाः ' प्रियो हि ज्ञानिनोऽत्यर्थम् ' [७।१७] इत्युच्येति भावः । तदेवं मुक्तिद्वैतमहावाक्यान्वयशेषयोग्यस्त्यदार्थोऽनुसन्धेय इति मध्यमपदेन स्थितिम् ॥ २० ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिब्राजकसत्त्वमौमश्रीमद्वैतविद्याप्रतिष्ठापनाभिभवशुद्धाचार्यसर्वतश्रव्यतश्रीमद्भागवत्प्रादानन्दतीर्थभगवत्पुण्यपादानां शिष्येण श्रीपिंडुनाथेन हृतं ब्रह्मसंस्कृतविद्याभाष्याने भगवद्गीताभाष्याने द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥

९ व० ल० दी०— एवं मर्यादायामश्रमात्तन्निष्ठात्स्वपुष्टिमिच्छयोगीनस्त्वस्यातीव प्रियत्वं प्रतिपादयन्मुक्तमुपसंहरति— ये त्विति । ये देवजीवा इदमेव सेवाधर्मादनपेतमुक्तममृतं यथावत्पर्युपासने निषेवन्ते श्रद्धधाना मदाश्रयास्ते भक्ता अतीव मे प्रिया इति । तथा भवेति भावः ॥ २० ॥

अथयत्तुपासनामार्गं सुर्यं मर्यादयाऽपि हि । सुर्यं पुष्टया कृष्णमक्तिप्रार्थं सन्धुगुर्वीरितम् ॥ १ ॥ इति श्रीभगवद्गीतातत्त्वदीयिकायां द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥

१० पु. अ. ल.— उगमक्तिरूपप्रसंहति— ये त्विति । मन्त्रमाः मदेकनिष्ठाः सन्तः पर्युपायते मां सेवन्ते ते भक्ता मे अतीव स्वामनः प्रिया भवन्तीत्यर्थः । ' नाद्रमत्मानमानाशास्ते ' [भाग. १।१।६३] इतिवत् ॥ २० ॥

एवममृतमिति श्रद्धादिभिरुक्तमिति । सर्वसंभवमार्गिण्य कोकोद्धारयो इति ॥ १ ॥ इति श्रीभगवद्गीतासुक्तश्रद्धादिभिरुक्तमिति द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥

११ नी० मा० दी०— सुच्छिन्नान्येषु मुमुक्षुः साधनत्वेन विधत्ते— ये त्विति । ये मुमुक्षुः तु पूर्वोक्तमुच्छिन्नया विच्छिन्नाः, इदं ' अद्रेष्टा सर्वमृतानां ' [१२।१३] इत्यादिना मन्येन प्रतिपादितं धर्मज्ञातं तदेवा-

मृतस्य मोक्षस्य साधनत्वादमृतं धर्मामृतं यथोक्तमुक्तानतिक्रमेण पर्युपासते साकल्येनानुतिष्ठन्ति । अर्हानाः
 अर्हानुमताः सत्परमाः अर्हमेव भगवान्नामुदेवोऽश्वराख्यः सर्वविशेषपरहितः परमानन्दरूपः परमः पार्यन्तिकः
 प्राप्यो येषां ते सत्परमाः भक्ताः शान्तिदानन्यादिमन्तो मद्भजनशीलाः, तेऽतीव मे मम प्रियाः । ज्ञानी तु भगवत्
 आत्मैव, परिशेषात् अतीव प्रियत्वं भक्त्येवैव पर्यवसन्नम् । यो मुक्तानां स्वाभाविको धर्मः स मुमुक्षुणा यत्रतो-
 ऽनुष्ठेय इत्यर्थः । यथोक्तं वार्तिके 'वत्पञ्चात्मप्रबोधस्य हृद्रेष्टृत्वादयो गुणाः । अयत्रतो भवन्त्येव न तु साधनरू-
 पिनः' इति । समाप्त उपासनाप्रधानस्तत्पदार्थविवेकः । अतःपरं वाक्यार्थविचारो जीवप्रज्ञाभेदप्रतिपादको
 भविष्यति ॥ २० ॥

इति भीष्मपर्वणि नैलकण्ठीये भारतभावदीपे श्रीमद्भगवद्गीतार्थ-

प्रकाशे द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥

श्रीमद्भगवद्गीताया द्वादशाध्यायस्य माहात्म्यम् ।

श्रीमहादेव उवाच—

अस्ति कोल्हापुरं नाम नगरं दक्षिणापथे ।
 सुखानां सदनं सिद्धसाधूनां सिद्धिसम्भयम् ॥ १ ॥
 परशुकेः परं पीठं सर्वदेवनिषेधितम् ।
 पुराणेषु प्रसिद्धं यद्भक्तिमुक्तिप्रदायकम् ॥ २ ॥
 कोटिशस्त्रत्र तीर्थानि शिवलिङ्गानि कोटिशः ।
 आस्ते रुद्रगया यत्र विशालं लोकविश्रुतम् ॥ ३ ॥
 तुङ्गा चलमहावप्रगोपुरोल्लासितोरणम् ।
 प्रासादशिखरे यत्र तुङ्गं च कनकध्वजम् ॥ ४ ॥
 सोमकान्तमहासौधवलभीपद्भिःशोभितम् ।
 जालन्ध्रोद्भिर्दूषधूमामोदितदिकटम् ॥ ५ ॥
 चलत्पताकविस्तोर्णच्छायदेवालयान्वितम् ।
 चतुरैः सुन्दरैः स्निग्धैः श्रीमद्भिः सुचिमानसैः ॥ ६ ॥
 अर्घिष्ठितं सदाचारैः पुरुषैर्भूरिभूषणैः ।
 कुन्दनयनाश्चन्द्रवदनाः कुटिलालकाः ॥ ७ ॥
 उत्फुल्लचम्पकच्छायपीनतुङ्गपयोधराः ।
 कुरामपथा निम्ननाभिवलिप्रयधिराजिताः ॥ ८ ॥
 विद्यालज्जयनाश्चाटजङ्गायुग्मा वराह्वयः ।
 वाचाळमेखलादामनिकण्ठमणिनूपुराः ॥ ९ ॥
 रणत्कङ्कणहस्ताञ्जस्फुरत्करज्जरदमयः ।
 यसन्ति प्रमदा यत्र मादपत्यो मुनीनपि ॥ १० ॥
 समस्तवस्तुसंपुक्तं सर्वभोगसमन्वितम् ।
 मद्भलेः सकलैर्युक्तं महालक्ष्मीसमन्वितम् ॥ ११ ॥
 तत्रागच्छत्पुमान्कश्चिद्युवा गौरः सुलोचनः ।
 कम्बुकण्ठः धृष्टस्कन्धो महावक्त्र महाभुजः ॥ १२ ॥
 ममस्तलक्षणेपेतो गौरः सर्वाङ्गसुन्दरः ।
 प्रविश्य नगरं पश्यन्लोकानां सौधेषु सर्वतः ॥ १३ ॥
 उत्कण्ठितमना द्रष्टुं महालक्ष्मीं सुरैर्भ्यरीम् ।
 उन्मिक्तकण्ठं शनकान्तः सम्प्रप्रविशन्तुर्गणः ॥
 महालक्ष्मीं महामार्गं नतथा तुष्टाय भक्तिः ॥ १४ ॥

राजपुत्र उवाच—

जयत्यपारकारुण्या कामदा जगद्भयिका ।
 कुर्वाणा जगतो जन्म पालनं क्षपणं दृशा ॥ १५ ॥
 यया शक्त्या यथादिष्टः परमेष्ठी सृजत्यसौ ।
 अवष्टभ्य यया शक्त्या पालयत्यच्युतो जगत् ॥ १६ ॥
 यया शक्त्या कृतावेशः संहृत्यखिलं हरः ।
 तां भजे परमां शक्तिं सर्गस्थितिलयोजिताम् ॥ १७ ॥
 योगिध्येयांश्चिकमले कमले ! कमलालये ।
 स्वभावाश्लिखिलान्नस्त्वं गृह्णासिन्द्रियगोचरान् ॥ १८ ॥
 त्वमेव कल्पनाजालं तत्कल्पं कुरुषे मनः ।
 इच्छान्नानक्रियाभ्या परसंवित्स्वरूपिणी ॥ १९ ॥
 निष्कला निर्मला नित्या निराकारा निरञ्जना ।
 निरन्तरा निरतङ्गा निरालम्बा निरामया ॥ २० ॥
 तथैवं महिमानं हि के वर्णयितुमीशते ।
 वन्दे निर्भिन्नपदचक्रां द्वादशान्तर्विहारिणीम् ॥ २१ ॥
 अनाहतध्वनिमयीं विन्दुनादकलात्मिकाम् ।
 मातस्त्वं पूर्णशीतोशुगलतपीड्युपवाहिनी ॥ २२ ॥
 पुष्पासि वत्सले ! बालान्सनकादीर्दिग्गम्बरान् ।
 अनुस्यूता शिवा सा वै जाप्रत्स्वप्नसुषुप्तिषु ॥ २३ ॥
 तुरीयायां वर्तमाना द्याधनुतसन्धिषु ।
 द्वादसि प्राणिनां सर्वाः सनतं ब्रह्मसम्पदः ॥ २४ ॥
 संहत्य तत्त्वसङ्गतं तुरीयातीतया त्वया ।
 योगिनां विभ्यतादात्म्यं दीयते निर्धिकल्पया ॥ २५ ॥
 पतां नमामि पश्यन्तीं मध्यमां वैद्यरीमपि ।
 रुपाणि देहि ! पृच्छसि जगत्सन्प्राणहेतये ॥ २६ ॥
 त्वं ब्राह्मी वैष्णवी त्वं च माहेशी च त्वमभयके ! ।
 वाराही त्वं महालक्ष्मीनोर्दसिही त्वमेन्द्रिका ॥ २७ ॥
 त्वं कामारी चण्डिका त्वं लक्ष्मीस्त्वं विभ्यपायनी ।
 सायित्री त्वं जगन्माता शशिनी त्वं च रोहिणी ॥ २८ ॥

स्व स्वाहा एव स्वधा एव हि त्व सुधा परमेश्वरी ।
 चण्डमुण्डमुजादण्डलण्डदोर्दण्डमण्डिते ॥ २९ ॥
 रक्तबीजगलद्रक्षपानधूर्णितलोचने ॥
 उन्मत्तमहिषघ्नान्मूलनवीन्द्रोद्युगे ॥ ३० ॥
 शुम्भासुरमहादित्यदारणायाऽऽस्तविक्रमे ॥
 अनन्तविक्रमे । तुभ्य नमस्त्रैलोक्यमातृके ॥
 भक्तकल्पते । महा प्रसीद परमेश्वरि ॥ ३१ ॥

श्रीशिव उवाच—

इति तेन स्तुता देवी महालक्ष्मीस्तत स्वयम् ।
 निजरूप समास्थाय पुरुष प्रत्युवाच तम् ॥ ३२ ॥

श्रीमहालक्ष्मीवाच—

राजपुत्र । प्रसन्नाऽहं वृणोष्य वरमुत्तमम् ॥ ३३ ॥

राजपुत्र उवाच—

पिता मे धरणीपालो वाजिमेघ महाकतुम् ।
 कुर्वाणो दैवयोगेन रागाश्रन्ता दिव यया ॥ ३४ ॥
 तद्वपुस्तत्तलेन शोषयित्वा मया तत ।
 स्थापितस्तत्र यागेऽसौ यथापूर्वमवर्तत ॥ ३५ ॥

अथ भ्रान्तमहीचक्रो यूपयागतुरङ्गम् ।
 निशीथे बन्धन छिवा नीत केनापि कुत्रचित् ॥ ३६ ॥
 अट्टहा त गत वापि निवृत्तेषु जनेष्वहम् ।
 आमन्य ऋरिज स्वर्वाञ्छरण त्यामुपागत ॥ ३७ ॥

प्रसन्ना यदि देवि ! त्व तन्मे यागतुरङ्गम् ।
 दृष्टा भवतु यागाऽसौ सम्पूर्णा जायते यया ॥ ३८ ॥
 आनृण्य मम तातस्य तेन रात्रा भयिष्यति ।
 तथा बुद्ध जगद्वापि । शरणागतवत्सले ॥ ३९ ॥

श्राद्धेयुवाच—

मम द्वार द्विन सिद्धसमाधिरिति विभ्रुत ।
 ममाऽऽज्ञया स ते सर्व कार्य निष्ठादयिष्यति ॥ ४० ॥

श्रीशिव उवाच—

इत्युक्त धामहालक्ष्म्या तता राजकुमारक ।
 आजगाम मुनि सिद्धसमाधिर्षत्र तिष्ठति ॥ ४१ ॥
 प्रणम्य तस्य पादाभ्यं कृताञ्जलिरयस्थित ।
 तमुवाच तता विप्र प्रदिताऽसि एवमभ्यया ॥
 एतदीप्सितमिदं सर्वं स्वाययामि विलास्य ॥ ४२ ॥

श्रीशिव उवाच—

इयुषस्था त्रिदशासर्वाचार्यैः स मान्यिक ।
 पेश्नर क्षितिपालस्य तनयाऽसौ तदा सुरात् ॥ ४३ ॥
 एनाञ्जलिपुत्रा देवान्येपमानकलेष्वरान् ।
 अथ सातमटासथा सम्भवापि द्विजासुतम् ॥ ४४ ॥

इति श्रीमद्भगवद्गीतायाः द्वादशाध्यायस्य माहात्म्यम् ।

सिद्धसमाधिवाच—

अमुष्य राजपुत्रस्य धात्री यज्ञाय कल्पित ।
 नीताऽस्ति देवराजेन क्षपायामपहृत्य य ॥
 गीर्वाणास्तूर्णमर्वाण समानयत मा चिरम् ॥ ४१ ॥

श्रीशिव उवाच—

अथ तस्य मुनेर्वाङ्मयाद्दैवैर्गङ्गातुरङ्गम् ।
 समपितस्ततस्तेन तेषुज्ञाता दिवोऽसि ॥ ४६ ॥
 आरुघानमरान्दुष्टा गत लघ्या तुरङ्गमम् ।
 महीपतिसुतो नत्वा त मुनि वाक्यमर्षवीत् ॥ ४७ ॥

राजपुत्र उवाच—

आश्चर्यमिदमेतत्ते सामर्थ्यंमृपिसत्तम ।
 कृतमेतत्त्वया विप्र । त्रिदशकार्पण क्षणात् ॥ ४८ ॥
 हठादाकृष्य दत्तो मे यज्ञोद्योऽय तुरङ्गम् ।
 न किञ्चिदपर यावदुष्कर यत्सुरैरपि ॥ ४९ ॥
 प्रभयिष्यति तत्कर्तुं भवानेव न चापर ।
 शृणु विप्र । महीपाल पिताऽऽसीन्मे वृद्धद्रय ॥ ५० ॥

आरुघ्नयमेधोऽसौ दैवेन निधन गत ।
 अद्यापि तस्य देहाऽस्ति तप्तते येन शपित ॥
 तस्मै सञ्चारन भूय कर्तुमर्हसि सत्तम ॥ ५१ ॥

श्रीशिव उवाच—

इत्याकर्ण्य स्मित वृत्ता स जगाद महामुनि ।
 यामस्तत्र पिता यत्र तावका यागमण्डपे ॥ ५२ ॥
 अयाऽऽगत्य सप्त तेन तत्र सिद्धसमाधिना ।
 ययाऽभिमन्य निदधे तस्य प्रतस्य मूर्धनि ॥ ५३ ॥
 तत प्राप तत्र सशामुत्तस्थे वै ददश च ।
 स त प्रपठ विप्रश्च काऽसि धमति भूपति ॥ ५४ ॥
 ततो रानसुत सर्वं भूपालाय न्यवेदयत् ।
 स नत्वा श्रावण राजा त पुनर्दत्तजोवितम् ॥ ५५ ॥

यभापे केन पुण्येन त्वयि शक्तिरलौकिकी ।
 यया मे जावित दत्तमाट्टपाश्च दिवोऽसि ॥
 यागश्चाद्विदो विप्र । येन मे तस्मिन्पय ॥ ५६ ॥

श्रीशिव उवाच—

इत्युक्त्वास्तेन विप्रोऽसौ जगाद श्रद्धणया मिय ॥ ५७ ॥
 सिद्धसमाधिवाच—

गीतानां द्वादशाध्याय जपाम्यहमतद्भिन ।
 तेन शक्तिरिय रापन्यया प्राप्ताऽसि जावितम् ॥ ५८ ॥

श्रीशिव उवाच—

पतदाकृष्य रात्राऽसौ द्वादशाध्यायमुत्तमम् ।
 पपाठ तस्माद्धिर्ष्ये सक्ताशान्नाक्षणात् ॥ ५९ ॥
 तस्याध्यायस्य माहात्म्यात् सर्वं सद्गतिं ययु ।
 अन्ये पठित्वा जीवाश्च मुक्तिमापुदा । पराम् ॥ ६० ॥

इति श्रीमद्भगवद्गीतायाः द्वादशाध्यायस्य माहात्म्यम् ।

माहात्म्यकरणं नाम द्वादशी अधिःकृततमोऽध्यायः ।

श्रीमद्भगवद्गीताया द्वितीयपट्टश्लोकानामादिवर्णानुक्रमः ।

श्लोकप्रतीकानि	अ. श्लो. पृष्ठं	श्लोकप्रतीकानि	अ. श्लो. पृष्ठं	श्लोकप्रतीकानि	अ. श्लो. पृष्ठं
अ		अ		अ	
अक्षरं ब्रह्म परमं	८ ३ ६९	अहं हि सर्वयज्ञानां	९ २४ १७७	क्रेमोऽधिकतरस्तेषां	१२ ५ १५४
अक्षराणामकारोऽस्मि	१० ३३ २०९	अहिंसा समता तुष्टिः	१० ५ २१०	क्षिप्रं भवति धर्मात्मा	१८ ३१ १९०
अभिज्ञयोतिरहमशुक्रः	८ २४ ११३	आ		ग	
अयं चित्तं समापातुं	१२ ९ ३६६	आख्याहि मे को भवान्	११ ३१ ३०५	गतिमर्ता प्रभुः साखी	९ १८ १६५
अयथा बहुनैतेन	१० ४२ २६१	आदित्यानामहं विष्णुः	१० ३१ २३७	घ	
अयैतदभ्यशक्तोऽसि	१२ ११ ३६८	आ ब्रह्मभुवनालोकाः	८ १६ १००	चतुर्विधा भजन्ते मां	७ १६ २५
अदृष्टपूर्वं हवितोऽस्मि	११ ४१ ३२७	आयुधानामहं वज्रं	१० २८ २४१	ञ	
अद्वेषा सर्वभूतानां	१२ १३ ३७४	आहुस्त्वामुभयः सर्वे	१० १३ २३४	जरामरणलोक्षाय	७ २९ ९९
अधिभूतं क्षरो भावः	८ ४ ७३	इ		ज्ञानयज्ञेन चाप्यन्ये	९ १५ १६०
अधियुक्तः कथं कोऽत्र	८ २ ६६	इच्छाद्वेषसमुत्पेय	७ २७ ५६	ज्ञानं तेऽहं सविज्ञानं	७ २ ८
अनन्तश्चास्मि नागानां	१० २९ २४५	इत्यर्जुनं बाह्यदेवस्त-	११ ५९ ३३२	स्त	
अनन्यचेताः सततं	८ १४ ९६	इदं तु ते मुखतमं	९ १ १२७	सतः स विस्मयाविष्टः	११ १४ २८३
अनन्याधिस्तुपन्तो मां	९ २२ १७२	इहैकस्यं जगत्कृत्स्नं	११ ७ ३०६	तत्रैकस्यं जगत्कृत्स्नं	११ १३ २८३
अनपेक्षः शुचिर्दक्षः	१२ १६ ३७९	उ		तपाम्यहमहं वर्षे	९ १९ १६५
अनादिमध्यान्तमनन्त-	११ १९ २९०	उचैदभवसमधानां	१० २७ २४४	तस्मात्प्रणम्य प्रणिपाय	११ ४४ ३२६
अर्नेकबाहूदरवक्रनेत्रं	११ १६ २८५	उदाराः सर्वे एवैते	७ १८ ४१	तस्मात्स्वमुत्तिष्ठं यथाः	११ ३३ ३०९
अनेकवक्रनयनं	११-१० २५८	ए		तस्मात्सर्वेषु कालेषु	८ ७ ७९
अन्तकाले च मामेव	८ ९ ७७	एतच्छ्रुत्वावचनं केचवस्य११	३५ ३१३	सुखमिन्द्रास्तुतिर्मौनी	१२ १९ ३८१
अन्तवस्तु फलं तेषां	७ २३ ४९	एतयोनीनि सूतानि	७ ६ १६	त्रे तं भुक्त्वा स्वर्गलोकं	९ ३१ १६९
अपरेषामितस्त्वस्यां	७ ५ ११	एतां विस्मृतिं योगं च	१० ७ २१०	तेषामहं सभुद्रतां	१२ ७ ३६१
अपि चेत्युदारावाः	९ ३० १०८	एतुस्तुत्वा ततो राजन्	११ ९ २७८	तेषामेवानुष्मार्थं	१० ११ २२२
अभ्यासयोगमुत्तेन	८ ८ ८३	एवमेतद्यथाऽऽस्य त्वं	११ ३ २७१	तेषां सततसुखानां	१० १० ३१८
अभ्यासेऽन्यसमर्षोऽसि	१२ १० ३६७	एवं शतसुखां ये	१२ १ ३४६	तेषां ज्ञानी नित्ययुक्तः	७ १० ३९
अमी सर्वे भूतराष्ट्रस्य	११ २६ ३००	औ		त्रिमिर्गुणमयैर्भावैः	७ १३ २८
अमी हि त्वा सुरसङ्घाः	११ २१ २९५	औमित्येकाक्षरं ब्रह्म	८ १३ ९२	त्रैविद्या मां सोमपाः	९ २० १६६
अवज्ञानमि मां मूढाः	९ ११ १९२	क		स्वमक्षरं परमं वेदितव्यं	११ १८ २९२
अभ्यक्षादपक्यः सर्वाः	८ १८ १०३	कथं विद्यामहं योगिन !	१० १७ ३३१	त्वमादिदेवः पुरयःपुराणः	११ ३८ ३१७
अभ्युषोऽशर इत्युक्तः	८ ३१ १०७	कर्त्तुं पुराणमनुशासितारं	८ ९ ८३	ख	
अभ्यर्षेभ्यस्किमापरे	७ २४ ५१	कस्माच्च ते न नमेरान्	११ २७ ३१७	दादौ दमयतामस्मि	१० ३६ २५६
अभक्षणाः पुराणाः	९ ३ १३४	कामेस्तिस्तिहृत्प्रानाः	७ २० ४५	दंष्ट्राकाराणि च ते	११ २५ २९९
अपत्यः सर्वेऽराणां	१० २६ २४४	कालोऽस्मि लोकक्षयकृत्	११ ३२ ३०६	दिवि सूर्येऽहस्य	११ १२ २०८
अहं कृत्वाहं यज्ञः	९ १६ १६३	किं तद्ब्रह्म किमध्यात्मं	८ १ ६६	दिश्यमानाम्बरधरं	११ ११ २०८
अहमारत्ना शुष्मकेप]	१० २० २३१	किं पुनर्नाम्न्याः पुण्याः	९ ३३ १९३	दृष्टेऽं मातृषं रूपं	११ ५१ ३३४
अहं सर्वस्य प्रपन्नः	१० ८ ३९८	किरीटिनं गदिनं चक्रहस्तं	११ ४६ २०७	देवी शोषा गुणमयी	७ १४ २८
		किरीटिनं गदिनं चक्रिणं च	११ ३७ २८७		

श्लोकप्रतीकानि	अ.	श्लो.	पृष्ठं
यावापृथिव्योरिदमन्तरं	११	२०	२६३
युतं धृतयतामस्मि	१०	३६	२५४
द्रोणं च भीष्मं च जयद्रथं च	११	३४	३११

घ

धूमो रात्रिस्तथा कृष्णः	<	२६	११६
-------------------------	---	----	-----

न

न च मत्स्यानि मृतानि	९	५	१३६
न च मा तानि कर्माणि	९	९	१४७
न तु मां शप्यसे ह्ये	११	८	२७६
नमस्तस्यै दक्षिणनेत्रः	११	२४	२६८
नमः पुरस्तादथ पृच्छन्ते	११	४०	३१७
न मां दुष्टतितो न मृदाः	७	१५	३४
न मे विदुः सुरगणाः	१०	२	२०५
न वेदयज्ञाभ्ययनैः	११	४८	३३०
नान्तोऽस्ति मम दिव्यानां	१०	४०	२५९
नाहं प्रकाशः सर्वस्य	७	२५	५३
नाहं वेदेनं तपसा	११	५३	३३६
नैते सती पार्ष्णि जानन्	<	२७	१२१

प

परं पुत्र्यं फले तोयं	९	२६	१८०
परस्तस्मात्पु मावोऽन्यः	<	२०	१०७
परं मद्रं परं धाम	१०	१२	२२४
पवनः पवतामस्मि	१०	३१	२४७
पश्य मे पार्ष्णि । रुपाणि	११	५	२७४
परयादित्यान्वसुवृशान्	११	६	२७५
परयामि देवांस्तव देवदेव	११	१५	२७४
पितासि लोकरुच्य कराच	११	४३	३२६
पिताऽहमस्य जगतः	९	१७	१६४
पुण्यो गन्धः पृथिव्यां च	७	९	२०
पुरयः स परः पार्ष्णि ।	<	३३	११०
पुरोधतां च मुख्यं मां	१०	२४	२४२
प्रहृतिं स्वामवष्टम्य	९	८	१४६
प्रयाणकाले मनसा	<	१०	८३
प्रडादधास्मि दैत्यानां	१०	३०	२४७

य

यत् बलवतां बाहू	७	११	२०
यहूनां जन्मनामन्ते	७	१२	४३
यीशं मां सर्वमृतानां	७	१०	२०
युद्धिन्मनसमोहः	१०	४	२१७
युद्धस्वाम तथा धार्मा	१०	३६	२६१
यत्पुत्रान्पुत्रान्पुत्रान्	११	५४	३३६

श्लोकप्रतीकानि	अ.	श्लो.	पृष्ठं
मवाप्ययौ हि मृतानां	११	३	२७०
मृतप्रायः स एवायं	८	१९	१०३
मूमिरापोऽनतो वायुः	७	४	११
मूयं एव महाबाहो !	१०	१	२६३

म

मञ्जिता मद्रुद्राणाः	१०	९	२१८
मत्कर्महन्मत्परमः	११	५५	३३९
मतः परतरं नान्यत्	७	७	१८
मदनप्रदाय परमं	११	१	२६८
मनुष्याणां सङ्क्षेपु	७	३	१०
मन्मना मव मद्रुद्रः	९	३४	१९६
मन्यसे यदि तच्छक्यं	११	४	२७२
मया ततमिदं सर्वं	९	४	१३६
मयाऽप्यद्येण प्रकृतिः	९	१०	१४९
मया प्रयत्नेन तवाऽनेदं	११	४७	३२९
मय्यावेदस्य मनो ये मां	१२	२	३६२
मय्याशक्तमनाः पार्ष्णि !	७	१	३
मय्येव मन आधत्स्व	१३	८	३६५
महर्षयः सत पूर्वै	१०	६	२१३
महर्षीणां सुगुहं	१०	२६	२४७
महात्मानस्तु मां पार्ष्णि ।	९	१३	१५७
मा ते व्यया मा च	११	४९	३३१
मासुपेत्य पुनर्जन्म	<	१९	६९
मां हि पार्ष्णि । व्ययाभिरय	९	३२	१९३
मृत्युः सर्वहरथाहं	१०	३४	२५९
मोषाधा मोषकर्मायः	९	२२	२५४

य

यथापि सर्वमृतानां	१०	३२	२५६
यथापहापार्यमसत्त्वतः	११	४२	३२३
यत्करोमि यदध्नामि	९	२७	१८२
[यत्करोमि यदध्नामि]	९	२७	१८२
यत् काले त्वनावृत्तिं	८	३३	११२
यथाऽऽकाशस्थितो नित्यं	९	१४१	३०२
यथा नदीनां बहवोऽप्यु-	११	२८	३०२
यथा प्रदीपज्ज्वलनं	११	२९	२०२
यदुतरं वेदविदो वदन्ति	८	११	९०
यद्विमुक्तिमत्परमं	१०	४१	२५०
यं यं वापि स्मरन् भावं	८	६	७६
यस्मान्मोक्षप्रिये लोकः	१२	१५	३७८
यान्ति देवव्रजा देवान्	९	२५	१७३
ये वैश्वं धारिष्वका भावाः	७	१३	२१
ये तु धर्म्यमृतमिदं	१२	२०	३८५
ये तु धर्माणि कर्माणि	१२	६	३६२

श्लोकप्रतीकानि	अ.	श्लो.	पृष्ठं
ये त्वशरमनिर्दिश्यं	१२	३	३६३
ये त्वन्यदेवतामक्षाः	९	२३	१७५
येषां त्वन्वगतं पार्ष्णि	७	२८	५८
यो न हृन्मति न द्वेष्टि	१२	१७	३८१
यो मामजमनादिं च	१०	३	२०७
यो यो यांयां तनुं भक्तः	७	२१	४७

र

रसोऽहमप्यु कौन्तेय ।	७	८	२०
राजविद्या राजगुप्तं	९	२	१३०
रक्षार्णं शङ्खस्थास्मि	१०	३३	२४१
रक्षादित्या वसवो ये च	११	३३	२९६
रूपं महते बहुवक्त्रनेत्रं	११	२३	२९७

ल

लेलिगसे भवमानः	११	३०	३०४
----------------	----	----	-----

व

वक्त्रमहं स्यसोपेण	१०	१६	२३०
वक्त्राणि ते त्वरमाणाः	११	२७	३००
वायुर्मोक्षमिर्वक्ष्यः	११	३९	३१७
विस्तरपात्मनो योगी	१०	१८	३१
वृष्णीनां वासुदेवोऽस्मि	१०	३७	२५४
वेदानां धामवेदोऽस्मि	१०	२२	२४०
वेदाहं समतीतानि	७	२६	५४
वेदेषु यक्षेऽपु तपस्तु चैव	<	२८	१२३

श

शुक्लहृदये गतीं ह्येते	<	३६	१२०
शुभामुभयैरेवं	९	२८	१८४
श्रेयो हि ज्ञानमन्यासात्	१२	१२	३००

स

सखेति मत्वा प्रथमं	११	४९	३२२
सख्यं कौतयन्तो मां	९	३४	१५९
स तथा श्रद्धया युक्तः	७	३२	४७
समोऽहं सर्वभूतेषु	९	२९	१८५
समः शशी च मित्रे च	१२	१८	३८२
सर्वाणामादिरन्तव्यं	१०	३२	२४९
सर्वेद्रातापि संदम्य	<	१२	९२
सर्वमृतानि कौन्तेय !	९	७	१४३
सर्वमन्तरं मन्ये	१०	१४	२२४
सहस्रपुत्रपन्नं	<	१७	१०२
साधिमृदाधिदैवे मां	७	१०	६१
सुदुर्दोमिदं रूपं	११	५२	३३५
सन्मृतः सख्यं योगी	१२	१४	३७४
समिदम्येन्द्रियमयं	१२	४	३५४
स्पाने ह्रींकेच । तव	१२	३६	३१४
स्वयमेवात्मनानामनं	१०	१९	२९४

ह

हन्त ते कथंदिन्यामि	१०	१९	२३३
---------------------	----	----	-----

निम्बार्कपत्रस्वप्रकाशिकायष्टटीकोपेता

श्रीमद्भगवद्गीता

[द्वितीयो गुच्छः]

अयि समीक्ष्यकारिणो विचक्षणाः ! यदा खलु 'गुजराती प्रिन्टिंग प्रेस' संस्थापकै-
 गुजरातीवृत्तपत्रोत्पादकैश्च देसाईकुलविभूषणैः सूर्यरामतनूजैरिच्छारामाख्यैः श्रेष्ठियैः
 स्वीयप्राचीनतरहस्तलिखितग्रंथसंप्रदाह्द्विचित्य विचित्य सप्तटीकात्मकः श्रीमद्भगवद्गी-
 तायाः प्रथमो गुच्छो मुद्रितस्तदैव तदन्तर्गतव्याख्योपव्याख्याप्रणेतृणां चतुर्णां सांप्र-
 दायिनामद्वैतद्वैतविशिष्टाद्वैतशुद्धाद्वैतमतानि, एकमतानुसारिणां विचक्षणानामपि तत्र-
 द्वाख्योपव्याख्याकृतं विचक्षणस्वरूपं चार्थान्तरवैचित्र्यमालोच्य कथं तेषां तत्परस्पर-
 विरुद्धराद्धान्तप्रतिपादनं, कथं तैरेक एव श्लोकः श्लोकाधि तद्वत्वाक्यानि वा स्वस्वसि-
 द्धान्तसमर्थकतया स्वाविरोधितयोपवर्ण्यन्ते, कथं च ते परस्परं स्वाद्वैताद्यनुयाय्युपमर्दं
 प्रवर्तन्ते ? तद्दर्शनं कृतुकुशलां तत्त्वजिज्ञासूनां चेप्सितं सम्पादयितुकामैस्तेरेव निम्बार्क-
 पंथानुयायितस्वप्रकाशिकायुतश्राष्टटीकात्मकोऽयं द्वितीयगुच्छोऽपि मुद्रयित्वा प्रकाशितः ।

एवं प्रथमगुच्छान्तरालस्थितानां सम्मतिं टीकाचतुष्टयसंबन्धितशाङ्करभाष्याधेकादश-
 व्याख्योपव्याख्यानां द्वितीयगुच्छान्तर्गताष्टव्याख्यानां चावलोकनकृतां विदुषां टीकान्त-
 रालोचनाप्रसिद्धिं किञ्चिदपि नावशिष्येतेत्यलमतिपल्लवितेन ।

पूर्वमत्र भारतेऽस्मिन्त्रण्डे देशे देशान्तरेषु दिक्षु विदिक्षु चाविगीतयशोमिलो-
 कमान्यैः बालगङ्गाधरतिलकैः स्वोक्ते गीतारहस्ये यैः स्ववदननलिनवचनसुमनोभिः
 स्वलङ्कृतोऽयमच्छो गुच्छस्तान्येव तेषां सुमनसां सुमनोहराणि सुमनानामानिः—

बदमंत्रप्रदायी तत्त्वदीपिका, गुजराती प्रिन्टिंगप्रेस संपली... १९३५; पण ... बाकीच्या आणि
 निबाकं संप्रदायाची... व दुसऱ्या काही टीका मिळत एकंदर पंधरा [सध्या एकोणीस] संस्कृत टीका गुज-
 राती प्रिन्टिंग प्रेसने मुकल्याच [शके १८३४] छापून प्रसिद्ध केव्या असल्यामुळे या एकाच ग्रंथाने आता
 सर्व निबाह होते. (गीतारहस्य- पुणे, अधिक विज्ञान शके १९३५; बाल गंगाधर टिळक.)

निरनिराळ्या सांप्रदायिक आचार्यांची गीतेवरील भाष्ये व त्या सांप्रदायातील इतर प्रमुख टीका मिळत
 पंधरा [सध्या एकोणीस] टीका मुंबईत गुजराती प्रिन्टिंग प्रेसचे मालक यार्नां मुकल्याच [इ. स. १९१२]
 प्रसिद्ध केव्या आहेत. निरनिराळ्या टीकाकारांचे अभिप्राय एवढेच मंडळण्यास हा ग्रंथ फार सोयीचा आहे.

[गीतारहस्य-टिपणी] बाल गंगाधर टिळक.

टीकाकाराणां टीकानां च नामानि ।

१ निम्बार्कमतानुयायि श्रीविद्वान्- कारुमोदिमहाचार्यपदप्रीतिता ... तत्त्वप्रकाशिका	२ श्रीसदानन्दप्रियचित्तः ... भाग्यप्रकाशः
३ श्रीसुप्रसन्नसरस्वतीकृता ... शुद्धाष्टदीपिका	३ श्रीधरपतिशुद्धिविरचिता- भाष्योत्कर्षदीपिका
४ श्रीसद्गुरुराजप्रणीता ... तात्पर्यथोषिनी	४ देवज्ञांतिश्रीसुर्वविरचिता ... परमार्थप्रपा
५ श्रीभद्रकान्ठिया ... सुवोधिनी	५ मूणप्रसन्नतानुसारिश्रीराधेन्द्रहतः ... अर्थसंग्रहः
६ चिन्मोक्षानिमोक्षानिरासिः ७ उदितयाः श्रीमद्भगवद्गीताया द्वितीयो गुच्छः १ अथ श्लोकाः स्वल्पमात्रे- रेटीकायस्थसौमुदिनाः बुदा मा हेचिपतेति । ... मूलपत्र १६-०-०	
श्रीमद्भगवद्गीता- गुल्मार्थ	०-०-२-०
प्रतिस्वरूपानम् - गुजराती प्रिन्टिंग प्रेस, सांगुने विदिङ्ग, पल्लिनस्टन सकेल, फोट- मुंबई	

THE BHAGAVAD-GITA

WITH ELEVEN COMMENTARIES

FIRST COLLECTION:-

- (1) Shankaracharya's *Advaita Bhasya*, (2) Anandagiri's *Vyakhya*, (3) Ramanuja's *Vishishtadvaita Bhasya*, (4) Deshika's *Tatparya Chhandika*, (5) Madhava's *Dvaita Bhasya*, (6) Jayatirthi's *Prameya-deepika*, (7) Hanumat's *Paisacha Bhasya*, (8) Venkatnatha's *Irahmanan jagiri*, (9) Vallabha's *Tattva deepika*. (10) Purushotama's *Amrita tarangini*, (11) Nilakantha's *Bhaga-deepa*, and last Yamuna muni's *Artha-sangraha* with Deshika's *Ra'cha* and *Gita Mahatmya* of each Adhyaya

VOL III

(Thirteenth to Eighteenth Adhyayas)
New Edition (2ND)

Critically Edited and Thoroughly Revised by
SHASTRI GAJANANA SHAMBHU SADHANI

BOMBAY
THE "GUJARATI" PRINTING PRESS
Sassoon Building, Elphinstone Circle, Fort
1938

CONTENTS

<i>Commentators —</i>	<i>Commentaries—</i>
General Gita Mahatmya (2)	From Varaha puran etc
1 SHANKARACHARYA ...	Adwaita BHASHYA
2 Ananda-giri	...Bhashya Vyakhya
3 RAMANUJA	Vishishtadwaita BHASHYA
4 Vedant deshika	Tatparya Chandrika
5 MADHAYA	Dwaita BHASHYA
6 Jayatirtha	... Prameya Deepika
7 Hanuman	Paushacha BHASHYA
8 Venkatanatha	.. Brahmanandagiri
9 Vallabha	Tattva-deepika
10 Purushotama	... Amrita-tarangini
11 Nilakantha... ..	... Bhava-deepa
Yayuna muni	... Artha-sangraha
Deshika	... Raksha
Mahatmya at the end of each Adhyaya	From Padmapuran
Dhupakara Shashtri	... Avigita Notes

Bhagavad-gita with eight other commentaries. P. 1328 Rs. 10/-, Postage extra

EIGHT MORE COMMENTARIES:—

1 Keshava Kashmiri Bhattacharya	Tattva-Prakashikā
2 Madhu-Sudana Saraswati	Gūdhārtha-Deepikā
3 Shankarananda	Tātparya-Bodhinī
4 Shreedhara Swami	Subodhinī
5 Sadananda	Bhāva Prakāsha
6 Dhanapati Suri	Bhāshyotkarsha Deepikā
7 Daivagnya Pandit Surya	Paramārtha-Prapā
8 Raghavendra	Artha-Sangraha

This Book is Printed and Published
 by

Natverlal Itchharam Desai & A.

at
The Gujarati Printing Press

Sassoon Building, Elphinstone Circle, Fort, BOMBAY

श्रीमद्भगवद्गीता

शाङ्करभाष्याद्येकादशटीकोपेता

[प्रथमो गुच्छः]

तृतीयपट्टम्

(१३-१८)

द्वितीयावृत्तिः

संशोधनकर्ता

‘ साधले ’ इत्युपाह्व—शम्भुजनुर्गजाननशर्मा

प्रकाशकः

‘ गुजराती ’ प्रिन्टिंग प्रेस
सासुन विल्डिंग, पल्फिन्स्टन सर्कल
कोट-मुंबई.

विक्रमाब्दः १९९४]

लिम्बान्दः १९१८

[शाकाब्दः १८५९]

[ग्रन्थस्यास्य पुनर्मुद्रणादयः सर्वेऽन्यधिकारा राजशासनप-मनुसूत्र्य स्वायत्तीकृता सन्ति।]

व्याख्योपव्याख्याकार-व्याख्या-नामानि ।

भाष्यकाराष्टीकाकाराथ	(संप्रदाय*)	भाष्याणि टीकाथ
१ श्रीमच्छङ्कराचार्याः	(अद्वैत)	भाष्यम्
२ आनन्दगिरि	"	षां भाष्य-व्याख्या
३ श्रीमद्रामानुजाचार्याः	(विशिष्टाद्वैत)	भाष्यम्
४ वेदान्तदेशिकाचार्यवकटनाथः	"	रा. भा तात्पर्यचंद्रिका
५ श्रीमदानन्दतीर्था	(द्वैत)	(भाष्य-)भाष्यम्
६ जयतीर्थ	"	प्रमेयदीपिका
७ श्रीमदनुमान्	(अद्वैत)	पेशाचभाष्यम्
८ श्रीवैकटनाथ	"	ब्रह्मानन्दगिर्याख्यानम्
९ श्रीमद्वल्लभाचार्या	(शुद्धाद्वैत)	तत्त्वदीपिका
१० सुर्योत्तमनी	"	अमृततरङ्गिणी
११ नीलकण्ठ	(अद्वैत)	भारतभाष्यदीप
१२ याज्ञवल्क्य	(विशिष्टाद्वैत)	गीताथसङ्ग्रह
१३ महादेशिकाचार्यो वकटनाथ	"	गीताथसङ्ग्रहरक्षा
१४ श्रीपाप्रपुराणोक्त गीतामाहात्म्यम्	"	(प्रत्ययायम्)
१५ अनताख्या धूपकरशास्त्रिण	"	अविगीता (दिप्यन्)

श्रीमद्भगवद्गीता- अम्याष्टीकोपेता- [द्वितीयो गुच्छः] पृष्ठसख्या १३२८ सू. रु. १०

अन्याष्टीका ।

१ केशवकाश्मीरिभट्टाचार्यप्रणीता	द्वैताद्वैतमतानुसारिणी	तत्त्वप्रकाशिका
२ मधुसूदनसरस्वतीकृता	द्वैतमतानुसारिणी	गूढार्थदीपिका
३ शंकरानन्दप्रणीता	"	तात्पर्यचोचिनी
४ धीशरस्वामिकृता	"	सुनोचिनी
५ घनानन्दविरचिता	"	भावप्रकाश
६ धनपतिस्मृतिविरचिता	"	भाष्योत्कर्षदीपिका
७ देवशंपकितसूर्यविरचिता	"	परमार्थप्रसा
८ राधकेशवकृता	द्वैतमतानुसारी	अर्थसंप्रद

मुद्रण प्रकाशक-

नटयारलाल इच्छाराम देसाई बी. ए

“ गुजराती ” प्रिन्टिंग प्रेस

सायुज बिल्डिंग, एडफिन्स्टन् सर्कल, कोट्ट-मुबई

निषेदनम् ।

अपरिमितज्ञानैश्वर्यशक्तिबलीर्यतेजोभिः सदा सम्पन्नस्य नरसत्त्वस्य भगवतो नारायणस्य कृपालवमात्रा-
बलम्यनाः श्रीमद्भगवद्गीताया व्याख्योपख्याख्यानां प्रथमगुच्छस्यानेन तृतीयपट्टेनेदानीं तत्रभवतः समाप्तमित्यु-
च्यते ।

प्रथमद्वितीयपट्टवदेष परिष्कृतेऽप्यस्मिन् पट्टेऽर्थान्तरप्रकाशन-यथार्थदीपिकामह-नव्यमतपरीक्षादि सृष्टः
प्रत्युह्युहपरहतोत्साहा न यावदभिलषितं विधातुमपीपराम, अनवसरलब्धत्वादविगीतायाः प्रत्यध्यायमन्ते
निवेशनमेवानिच्छतामपि प्रकाशकानामगतिकतया कर्तव्यमभूत्, व्याख्याशोधनादिकर्मणश्च सर्वोऽपि भारो
मुद्रणालयस्यपण्डितेष्वेव समसन्नदिति सत्यमिह शक्यं 'श्रेयांसि बहुविधानि' इतिवचसो भूतार्थतामपरोक्ष-
मन्वमाविष्महि । किमधिकेन ? सर्वेषास्य पट्टस्य परिष्करणपुण्यमहन्ति मुद्रणालयपण्डिताः साधले इत्युपाहा
गजाननशास्त्रिण इत्यनिर्दिश्यात्र न पारयाम स्यात्तुम् ।

अपेदानीं पुनर्लब्धप्रकाशनेनानेन प्रथमगुच्छेन प्रकाशितपूर्वेण द्वितीयगुच्छेन चास्मदीयया 'अविगीतया'
कृतपूर्वतं भगवद्गीताव्याख्यानानां विंशतिं ललितललितैरक्षरैर्निनयसोराशिविशदेषु पत्रेषु विपश्चिद्द्वारा सशोधन-
पूर्वकमङ्कयित्वा प्रकाश्य 'गुजराती' मुद्रणालयाधिपैः श्रेष्ठिपरिष्ठैरधिकमुधमधिष्ठिताः कनिष्ठिका गुणवत्समीता-
पुस्तकप्रकाशकगणनायां गीताध्येतृणामिति तान् सादरं बर्चयामो धन्यवादैः ।

सम्प्रति चास्मिन् गुच्छद्वये संगृहीतव्याख्याभ्योऽप्या अपि— १ शैवमाप्यम्, २ तच्चैकदर्शनमाप्यम्,
३ रामकण्ठी, ४ अनुव्याख्यानम्, ५ मध्वमतानुवर्तिनी, ६ सारार्थरर्षिणी, ७ हृद्वन्यभेदिनी,
८ पदयोजना, ९ श्रीकृष्णरसिकरञ्जनी, १० गोविन्दमट्टी, ११ गीतार्थप्रकाशनम्, १२ सारार्थसंग्रह-
दीपिका, इत्याद्या भगवद्गीताव्याख्याः सगुच्छम्यन्ते । सन्ति च तासु काश्चनाद्यथावदनाल्लुप्तमुद्रणयन्त्राः प्रायो
भूयोभिरदृष्टचराक्षेति तासामपि तृतीयगुच्छात्मना प्रकाशनमावश्यकं मन्यामहे । विधिसिमाभिमितपरिमितव्यय-
साध्ये हेशावहे च कर्मणि प्रवर्तितुमुस्ताहयेरुपपन्नान्तगीताव्याख्यानसङ्ग्रहकार्यान् 'गुजराती' मुद्रणालयाधि-
पतीन् गीताव्यासस्यसन्निहः सुकृतिन इति ।

अत्रेदमपि विज्ञापनं नः प्राप्तकालं प्रतिभाति, यत्— प्राचीनव्याख्यानसम्पादनविद्वान्निनैरनतिप्राचीनैश्च
तत्तद्भाषासु सन्द्धानां कैश्चिद्विशेषः प्रतननिबन्धानप्यतिशयानानां गुणप्रतां गीताविवरणानां गीर्वाणवाण्या
विपरिणमनमप्यावश्यकमिति । श्रूयते च ज्ञानदेवीया भावार्थदीपिका पथैरेवान्दिता कैश्चिदिति । वामनपण्डित-
प्रणीता यथार्थदीपिकापि तथैवानुवादमहंतोत्यस्मद्वृदिततदंशदशनेन स्थालीपुलाकन्यायेन जानीयुरेव सहृदयाः ।
दासोपन्तविरचिते लसाधिकप्रन्यात्मके 'गीतार्णव' नाम्नि महार्णवामे निबन्धेऽपि सन्ति वहवोऽशाः सङ्ग-
हार्हाः । तथा निननामधन्यैर्लोकमान्यैराललितैः सन्द्ध्यमपिनवमपि 'गीतारहस्यम्' सार्त्तमनाऽर्हति
संस्कृतीकरणम् । यदि नाम गीताविवरणरूपस्य तद्वितीयमागस्य भाव्यात्मना, निबन्धरूपस्य च प्रथममागस्य

वार्तिकात्मना कोऽपि प्रज्ञावान्-निलिम्पभाषायां परिवर्तनं व्यधास्यत्, तर्हि वेदान्तशास्त्रस्य तद्वल्वत्प्रस्थान-
न्तरमेवामविष्यत् । न जानीमः पदे पदे विद्योतस्त्वपि तद्गौरवज्ञेयु मनीषिप्रवरेषु कथमेतावन्तं कालमनिम्पत्-
मेतत्कार्यम् ! इति विश्वसिमो वशीकृतत्रिदशगिरो लब्धवर्णशिरोमणयोऽत्र तूर्णमेव प्रवृत्स्यन्तीति ।

अथापरमप्यस्ति प्रज्ञावन्सु विज्ञापनीयं यत् यथाप्रतिश्रुतं पृथगेव प्रकाशयितुमभिलषामो 'गीतागौरम्'
नामोपसंहारभागम्, यत्र—गीताप्रशंसा, संज्ञावीचम्, गीतायाः स्मृतित्वम्, उपनिषद्बोधुग्यत्वम्, महाभारते
सम्बन्धः, गीतान्तरैस्तुलनम्, वेदविषये वृत्तिः, धर्मशास्त्रविषये वृत्तिः, शिष्टाचारविषये वृत्तिः, दर्शनैः
सम्बन्धः, शास्त्रान्तरैः सम्बन्धः, पुराणैः सम्बन्धः, प्रतिपाद्यम्, कर्मयोगः, भक्तियोगः, सन्ध्यासयोगः, अर्जुन-
स्याधिकारविचारः, शङ्कराचार्यैः प्रतिक्षिप्तो ज्ञानकर्मसमुच्चयः, तिलकपरिष्कृतज्ञानोत्तरकर्मविचारः, अद्वैतमते
गीतातुगुण्यम्, विशिष्टाद्वैतमतम्, द्वैताद्वैतमतम्, द्वैतमतम्, शुद्धाद्वैतमतम्, भागवतमतम्, शैवादि-
मतान्तराणि, वैदेशिकतत्त्वज्ञानम्, गीतायाः काव्यत्वेन निरीक्षणम्, गीतोपदेशुर्भगवतः श्रोतुश्च धनञ्जयस्य
जन्मकर्मवयोऽवस्थाविमर्शः, गीताश्लोकसङ्ख्या, उपलब्धाधिकश्लोकविचारः, हंसयोगिस्वीकृतचतुर्विंशत्यध्याया-
दिविमर्शः, एकनाथव्याख्यातगीतासारविचारः, उत्तरगीता, प्राचीनपुस्तकोपलब्धपाठान्तरसमालोचनम्,
गीताकालनिर्णयः, दिननिर्णयः, रथयूहादिस्वरूपम्, विभूतिपरिचयः, उल्लिखितव्यकत्यादिपरिचयः, व्याख्यात-
परिचयः, अद्ययावदविचारितानि शङ्कराचार्यकालविषये प्रमाणानि, व्याख्यावैशिष्ट्यम्, गीतायाः सूक्ष्मविषय-
सूची, पदसूची, व्याख्योदाहृतप्रमाणसूची,—इत्येवमादयो गीताध्येतृणामतीवोपयुक्ता विषया विनिवेशयिष्यन्ते ।
अस्माद्देशैरकिञ्चिन्मैरक्षन्त्यानुष्ठानमप्येतन्महत्कार्यमन्तर्यामिणः प्रेरणया तत्रभवतामाशिषा च लब्धोत्साह
अह्वयैव विधित्तामहे ।

तदिदानीमविगणय्य द्रविणव्ययम्, सहित्वा समयातिपातम्, आश्रित्य परिश्रमम्, एवंविधैः सरत्नैरि-
सुवर्णोभरणैः सुपुस्तकैः सुरभारतीमाण्डागारं भूषयतां कृतिकुलमुपकृतवतां च 'गुजराती' मुद्रणयन्त्रालयाधि-
पतीनां देसाङ्किलविभूषणश्रीमच्छ्रेष्ठिवर्येच्छारामात्मजानां श्रीश्रेष्ठिवर—नटवरलाल—मदनलाल—दादुभार-
महोदयानां शुभोदकमहोद्यमादिसिद्धार्थं भगवन्तं पार्थसारथिं सम्प्रार्थ्य, सत्यस्य गुच्छस्य पुनर्मुद्रणयोगेऽनेक-
विधानं विशेषविदिष्टान् विशेषान् विद्यातुम्, अवशिष्टान्यशुद्धानि निर्मातुं च यावन्मनीषं यतिप्यामह इति
सहृदयेभ्यः साञ्जलिबन्धं विज्ञाप्य चोपरमामः ॥

'यत्किञ्चिद्द्रव्यं लिखितं मयका ततस्तयान् सन्तः सुखं गुणकणान् शिरसा बहेयुः ।
दोषोत्करास्तु हृतां रसनाद्यलेन सैरं कथं नु भवितास्म्यनुणः खलानाम् ? ॥'

धीवियाविहारमन्दिरम्, मारुल, गोवा }
१८५९ रथसप्तमी

आर्यमिश्रभागमाधव.—
भूपकरोपाहोऽनन्तयशोभ्वरदामां ।

श्रीमद्भगवद्गीतायाः प्रथमसुच्छे

तृतीयपदस्य विषयानुक्रमः ।

विषय	श्लो.	पृ.	विषय	श्लो.	पृ.
त्रयोदशोऽध्याय ।			विषय		
यामुनमुनिप्रणीतो गीतार्थसङ्ग्रह	...	...	मिथ्याज्ञाननिवर्तकारस्वल्पज्ञानानीवमुक्ता	१९	१३०
प्रकृतिपुरुषादिवृमुत्सोररुंजनप्रथ	१	३	गुणादीतलक्षणज्ञानार्थोऽरुंजनप्रथ	...	२१ १३२
क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोर्लक्षणम्	२	४	गुणातीतत्वोपाय. सलक्षण	...	२२ १३४
सङ्क्षेपणोक्तयो क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोर्थात्मन्यकथनप्रतिष्ठा	४	२०	अव्यभिचारो भक्तियोग एव गुणातीतत्व-		
क्षेत्रस्वरूपम्	६	२३	प्राप्त्युपायान्तरम्	...	२६ १३९
क्षेत्रज्ञस्वरूपज्ञानस्य साधनानि	८	३०	अव्यभिचारभक्तियोगस्य सेव्यस्य परमा-		
क्षेत्रज्ञस्य क्षेत्रज्ञस्य स्वरूपम्	१३	४६	त्मन स्वरूपम्	...	२७ १४१
क्षेत्रादिज्ञान फलम्	१९	६३	चतुर्दशाध्यायस्य माहात्म्यम्		१४९
क्षेत्रक्षेत्रज्ञपरिप्रायस्य प्रकृतिद्रव्यस्य जगद्देहेतुत्वम्	२०	६५	पञ्चदशोऽध्याय ।		
क्षेत्रज्ञपुरुषस्यौपाधिक सकारित्वम्	२१	७१	यामुनमुनिप्रणीतो गीतार्थसङ्ग्रह	...	१५१
तन्मैव परमात्मन साक्षात्स्वरूपं तज्ज्ञानफलं च	२३	७३	विरक्तिद्वारा भगवत्स्वभावसाधिकाकार		
आत्मस्वरूपज्ञान उत्तममध्यमाधमाधमाधमा-			सिद्धिपर्यं ससारवृक्षस्वरूपवर्णनम्	१	१५२
विकारिभेदानुक्रमेणोपायचतुष्टयम्	२५	८१	ससारवृक्षस्यान्यद्वयवक्तव्यत्वनं दुर्लभ्येयत्वं च	२	१५७
ससारस्याविविक्तत्वं तन्निवर्तकं सफलं तत्त्वज्ञानं च	२७	८४	दुर्लभ्येयमान्यधर्मरस्य ससारवृक्षस्यो		
आत्मन सर्वव्याप्तित्वादिना तत्तदोपालिप्तत्वा			च्छेदोपायकथनद्वारा कर्तव्योपदेश	...	३ १६०
तत्तत्प्राप्तयश्च	३२	९३	मुक्तिपद गच्छता साधनलक्षणानि	...	५ १६४
अत्रेवैश्वर्योपेक्षाप्रयत्नप्रयत्नस्य प्रयत्न	...	...	मुक्तिपदस्य स्वरूपविवेचनम्	...	६ १६६
त्रयोदशाध्यायस्य माहात्म्यम्	१०३	...	'तद्धाम परम मम' इति निर्दिष्टस्यैव ससारवृक्षा	७	१६८
चतुर्दशोऽध्याय ।			पूर्वदेहादिन्द्रियाकर्षणस्य कालम्भट्टुपयोगश्च	...	८ १७२
यामुनमुनिप्रणीतो गीतार्थसङ्ग्रह	...	१०५	महात्म्यरूपस्य भगवत् सर्वात्मकत्वं		
परमात्मविषयकज्ञानस्य प्रथमा	...	१०६	सर्वव्यवहारारूपत्वं च	१२	१७७
ईश्वरायतप्रकृतिपुरुषयोरेखितभगदेहेतुत्वं तस्य			क्षराक्षरान्द्रवाप्यकार्यकारणोपाधिविनि-		
चाबिन्त्यसक्तिवैभवम्	...	३ ११०	सुखं नित्यमुद्बुद्धसुकस्वभाव पुरसो-		
क्षेत्रज्ञोपाधिभूतानां गुणानां नामानि तत्कार्याणि च	५	११४	त्तमास्य परमात्मस्वरूपम्	...	१६ १८४
सर्वादिगुणानां लक्षणानि तद्व्यवहृत्यप्रकाराश्च	६	११६	पुरुषोत्तमसत्त्वस्य नामनिर्वचनम्	...	१८ १८९
सर्वादिगुणानां स्वाभाविकानि कार्याणि	९	१२१	भगवत् पुरुषोत्तमस्य परमात्मन पुरुषोत्तम		
सर्वादिगुणप्रभणा वृद्धिकार्ययो काल	...	१० १२२	योगाध्यायस्य च ज्ञानफलम्	...	१९ १९०
समुद्भूतगुणानां ज्ञानविधौ	...	११ १२३	पञ्चदशाध्यायस्य माहात्म्यम्	...	१९८
मरणसमय प्रवृत्तानां गुणानां फलम्	...	१४ १२५	षोडशोऽध्याय ।		
सात्त्विकादिकर्मणा फल सहेतुकम्	...	१६ १२७	यामुनमुनिप्रणीतो गीताथसङ्ग्रह	...	२००
सात्त्विकाद्याचारसम्पन्नानां गतय	...	१७ १२९	मुक्त्यधिकारिणा देवीसम्पन्नता लक्षणानि	...	१ २०१

विषयाः	श्लो. पृ.	विषयाः	श्लो. पृ.
मुक्त्यनधिकारिणामासुरीसम्पद्रता लक्षणा नि	४ २०७	अकर्मोत्तमज्ञानिनः सुमित्यं तत्फलं च	१७ २२१
देव्यासुरसम्पदोः कार्यमनुस्य च समाशासनम्	५ २०९	कर्मणः प्रवर्तकानि तदाश्रयश्च	१८ २२४
आसुरसम्पद्विहरणप्रतिज्ञा ..	६ २१०	ज्ञानादिनयाणा त्रिगुणात्मकत्वकथनप्रतिज्ञा	१९ २२८
आसुरसम्पद्रता लक्षणानि ...	७ २१२	ज्ञानस्य गुणतो भेदकथनम्	२० ३३०
आसुरसम्पदश्रवणवता फलम्	१९ २२७	कर्मणो गुणतल्लैविध्यम्	२३ ३३३
आसुरसम्पत्प्रवेशस्य द्वार, तस्मान्निवर्त- नोपायसूतश्च हितोपदेशः	२१ २२९	गुणत कर्तृनैविध्यम्	२६ ३३६
नरकद्वारमृतानां कामक्रोचलोभाना त्यागस्य फलम्	२२ २३०	बुद्धिबुद्धयोर्लैविध्यकथनप्रतिज्ञा	२९ ३४०
शास्त्रोक्तधर्मानादपूरुपूर्वकं स्वच्छन्द- नगुणतः कर्मकारिणः फलम्	२३ २३१	बुद्धेर्गुणतल्लैविध्यम्	३० ३४१
शास्त्रोक्तविध्याचरणार्थं भगवदुपदेश	२४ २३३	धृतेर्गुणतल्लैविध्यम्	३३ ३४४
षोडशाध्यायस्य माहात्म्यम्	२५	सुखस्य गुणतल्लैविध्यम्	३६ ३४७
		सर्वस्य प्राणिजातस्य त्रिगुणात्मिकता	४० ३५१
		गीताशास्त्रार्थोपसंहारे चातुर्वर्ण्यस्य कर्मविभागोपक्रमः	४१ ३५३
		स्वस्ववर्णविहितकर्मभिरतस्यैवैश्वरार्चनेन सिद्धिप्रतिपत्ति	४५ ३६०
		स्वकर्मणेति पूर्वोक्तस्यैव फलपूर्वकं प्राशस्त्यम्	४७ ३६३
		स्वकर्म-धर्मप्राशस्त्ये सद्गुणतल्लै हेत्वन्तरम्	४८ ३६४
		विद्वत्सत्यासौन ज्ञाननिष्ठालाभ्या नैष्कर्म्य- सिद्धेः प्राप्त्युपायः	४९ ३६९
		ज्ञाननिष्ठायः प्राप्त्युपायकथनम्	५० ३७१
		उत्कर्मणो ब्रह्मीभूतस्य लक्षणम्	५४ ३७५
		अनन्योत्तममार्गप्रतिपत्ति फलम्	५५ ३८१
		ज्ञानोत्तरकृतकर्मणा भगवदर्थेणेनैव तच्छिष्टतया साधतपदप्राप्तिः	५६ ३८५
		एतावदुपदिष्टस्यान्यसुखस्यान्तिमकृत्योपदेशः	५७ ३८६
		अनिच्छतोऽपि कर्मप्रवृत्तौ प्रकृतोः प्राबल्यम्	५९ ३८९
		सर्वान्तर्ध्यामिण ईश्वरस्यैव धारणात्म्या परमपदप्राप्तिः	६१ ३९३
		उपदिष्टस्य गीताशास्त्रस्य सारभूतोपदेशः	६४ ३९६
		अधिकारपरत्वेनाहुं प्रति भगवदुपदेशः	६६ ४००
		गीताशास्त्रानधिकारिसुखेन तदधिकारिण	६७ ४१९
		गीताशास्त्रोपदेशु फलम्	६८ ४२१
		गीताशास्त्रपठनस्य फलम्	७० ४२४
		गीताशास्त्रधवणाहेत्य लक्षणं धवणस्य च फलम्	७१ ४२५
		सुश्रुतं दिशमित्तु सर्वज्ञस्यापि परमसुरो- गोविन्दस्य प्रथ	७३ ४२६
		वृत्तज्ञतास्य अकर्मजुनस्योत्तरम्	७३ ४१७
		कथानुसन्धानप्रदर्शनाभ्यां सप्तधोक्तः	७४ ४१९
		दूरस्थस्यापि सप्तयस्य धवणाहेताशोतनम्	७५ ४२०
		भगवदनुनतवाद्भ्रवणजाहादकथनम्	७६ ४२१
		श्रुतारूपस्य जयापानिहाकरणस्य सप्तयस्य निधयोक्त	७६ ४२३
		यामुनमुनिप्रणीतो गीताधेयज्ञोपदेशः	७८ ४२८
		भट्टशास्त्राचार्यस्य माहात्म्यम्	७८ ४२८

सप्तदशोऽध्यायः ।

अष्टादशोऽध्यायः ।

[प्रथमगुच्छे तृतीयं षट्कम्]

शाङ्करभाष्याद्यैकादशटीकोपेता
श्री मद्भगवद्गीता
ज्ञानकाण्डम्

[अध्यायाः १३—१८]

श्रीमते रामानुजाय नमः ।

श्रीमद्यामुनमुनिप्रणीतो गीतार्थसंग्रहः ।

[अध्यायः १३]

देहस्वरूपमात्मासिद्धेतुरात्मविशोधनम् ।
बन्धहेतुर्विवेकश्च त्रयोदश उदीर्यते ॥ १७ ॥

श्रीमद्वेङ्कटनाथविरचिता गीतार्थसङ्ग्रहरक्षा ।

अत्र भाष्यं ' सत्र तावत् त्रयोदशे देहात्मनोः स्वरूपं, देहयाथात्म्यशोधनं, देहवियुक्तात्मप्राप्त्युपायः, विविक्तात्मस्वरूपशोधनं, तथाविधस्यात्मनश्चाचित्सम्बन्धहेतुः, ततो विवेकानुसन्धानप्रकारश्चोच्यते ' [रा. भा. १३।२] इति । अत्र देहस्वरूपमित्यनेनैवाभिप्रेतं देहात्मनोः स्वरूपमिति । देहयाथात्म्यशोधनमिति च विवृतम् । आत्मासिद्धेतुः ' अमानित्वम् ' [१३।१८] इत्यादिभिरुक्तः । आत्मविशोधनं ' ज्ञेयं यत्तत्प्रवक्ष्यामि ' [१३।१३] इत्युपक्रम्य कृतम् । बन्धहेतुस्तु ' कारणं गुणसङ्गोऽस्य सदस्यो-निजन्मसु ' [१३।२२] इत्युक्तः । ' ध्यानेनात्मनि पश्यन्ति ' [१३।२६] इत्यादिना विवेकानुसन्धानप्रकारो यथाधिकारं दर्शितः ॥ १७ ॥

श्रीमते निगमान्तमहादेशिकाय नमः

ॐ

तत्सद्ब्रह्मणे नमः ।

श्रीवेदव्यासप्रणीता महाभारतान्तर्गता

श्रीमद्भगवद्गीता

शाङ्करभाष्याद्येकादशटीकोपेता ।

[प्रथमगुच्छे तृतीयं पट्टम्]

ज्ञानकाण्डम् ।

—१०३७—

क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोगारूप्यस्योदशोऽध्यायः ।

प्रकृतिपुरुषादिब्रह्मुत्सोरर्जुनस्य प्रथमः ।

अर्जुन उवाच—प्रकृतिं पुरुषं चैव क्षेत्रं क्षेत्रज्ञमेव च ।

एतद्वेदितुमिच्छामि ज्ञानं ज्ञेयं च केशव !* ॥ १ ॥

१ शां. भा.—॥ १ ॥

२ आ. शां. ध्या.—॥ १ ॥

३ रा. भा.—॥ १ ॥

४ वे. ता. च.—॥ १ ॥

५ आ. भा. भा.—॥ १ ॥

६ अ. प्र. दी.—॥ १ ॥

७ ह. वै. भा.—॥ १ ॥

८ वें. प्र. गि.—॥ १ ॥

९ व० त० दी०—॥ १ ॥

१० पु. अ. त.—ये यथोक्तप्रकारेण मा मजन्ति विचक्षणः । अनन्यमनसस्ते मे प्रियास्तावदराग्यम् ॥ १ ॥

इत्युक्तिं सधुपाकर्ष्य तज्जिज्ञासुर्वेनजय । प्रभुं विज्ञापयामास प्रेमविद्वलित सुधी ॥ २ ॥

अथ प्रपञ्चादिसर्वस्वरूपज्ञानाभावे भक्ति-कथं स्यात् ? इति तज्ज्ञानं पृच्छति—प्रकृतिमिति । प्रकृतिं पूर्वोक्तं स्वशक्ति-रूपं, पुरुषं च स्वारा जीव. क्षेत्रं सर्वोत्पत्तिस्थानं, क्षेत्रज्ञं,

तत्स्वरूपज्ञ. ज्ञानं ज्ञानस्वरूप, ज्ञेयं तेन ज्ञानेन प्राप्य सर्वं हे केशव प्रकृतित्वयोरपि मोक्षद ! अहं भक्त्यर्थं वेदितुमि-च्छामि ॥ १ ॥

। ११ नी० भा० दी०—॥ १ ॥

* अर्थ श्लोक श्रीशङ्करभगवत्पादादिभारव्यकारबन्धुश्रेयस टीकाकारैर्वोपेक्षितोऽयं. केचनैव प्रकृतिं मन्यन्ते तेषामपि अतत्पामृत तरङ्गिणीप्रणेतृभिर् अस्मन्मुद्रिताष्टटीकात्मक-द्वितीयगुच्छान्तर्गताथंशङ्करप्रणेतृमी राघवेन्द्रयतिभिश्च व्याख्यातत्वादनुरूपश्लोकाना मेरैकाङ्गवृत्तपाठ्य निवेदितोऽस्मानि. ।

क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोर्लक्षणम् ।

श्रीभगवानुवाच— इदं शरीरं कौन्तेय ! क्षेत्रमित्यभिधीयते ।

एतद्यो वेत्ति तं प्राहुः क्षेत्रज्ञ इति तद्विदः ॥ २ ॥

१ शाङ्करभाष्यम् ।

सप्तमेऽध्याये ऋचिते द्वे प्रकृती ईश्वरस्य त्रिगुणात्मिकाऽप्यथा भिन्नाऽपरा संसारहेतुत्वात्, परा चान्या जीवभूता क्षेत्रज्ञलक्षणेध्वरात्मिका; याभ्यां प्रकृतिभ्यामीश्वरो जगदुत्पत्तिस्थितिलयहेतुत्वं प्रतिपद्यते । तत्र क्षेत्रक्षेत्रज्ञलक्षणप्रकृतिद्वयनिरूपणद्वारेण तद्वत् ईश्वरस्य तच्चन्निर्धारणार्थं क्षेत्राध्याय आरभ्यते । अतीतानन्तराध्याये च 'अद्वेषा सर्वभूतानां' [१२१३] इत्यादिना यावदध्यायपरिसमाप्तिस्तावत्संज्ञानिनां सध्यासिनां निष्ठा यथा वे वर्तन्त इत्येतदुक्तं, केन पुनस्ते तच्चज्ञानेन युक्ता यथोक्तधर्माणां पाङ्गवतः प्रिया भवन्त्येवमर्थथायमध्याय आरभ्यते । प्रकृतिश्च त्रिगुणात्मिका सर्वकार्यकरणविषयाकारेण परिणता पुरुषस्य भोगापनार्थकर्तव्यतया देहेन्द्रियाद्याकारेण संहन्यते । सोऽयं सद्वात इदं शरीरम् । तदेतद्भगवानुवाच— इदमिति ।

२ आनन्दगिरिकृता शाङ्करभाष्यव्याख्या ।

प्रथममध्यमयोः षट्सोत्पत्तन्तत्पदार्थानुक्तौ, अन्तिमस्तु षट्सो वाच्यार्थनिष्ठं सम्यग्धीप्रधानोऽधुनाऽऽरभ्यते; तत्र क्षेत्राध्यायमन्तिमषट्सोऽयमवदितारयिषुष्येवहित इत् कर्तव्यमिति— सप्तम इति । प्रकृतिद्वयस्य स्वातन्त्र्यं वारयति— ईश्वरस्येति । भूमिरित्यादिनोका सत्त्वादिरूपा प्रकृतिरपरिख्यत हेतुमाह— संसारमिति । 'इतस्तव्या' [७१५] इत्यादिनोकां प्रकृतिमनुकामिति— परा चेति । परत्वे हेतु सुचयति— ईश्वरात्मिकेति । निमग्नमीश्वरस्य प्रकृतिद्वयं ? इत्याद्यद्वयकारणत्वार्थमित्याह— याभ्यामिति । रत्नमनुष्यवर्तिभ्यमाणाध्यायारम्भप्रकारमाह— तत्रेति । व्यवहितेन सम्बन्धमुक्त्वाऽऽव्यवहितेन तं विवक्षुष्येवहितमनुवदति— अतीतेति । निष्ठो-

केति सम्बन्धः । निष्ठामेव व्यावष्टे— यथेति । वर्तन्ते धर्मजातमनुतिष्ठन्ति तथा पूर्वोक्तेन प्रकारेण सर्वमुक्तमिति योजना । अव्यवहितमेवानुष्यतेनोतरस्य सम्बन्धं सन्नितरे— केनेति । तत्त्वज्ञानोक्तेरुचयेन समुच्चयार्थप्रकारः । जीवानां सुखदुःखादिभेदभानां प्रतिष्ठेन भिन्नानां नाक्षरेणैक्यमित्याशङ्क्य संसारस्याऽऽत्मधर्मत्वं निराहृत्य सद्वातनिष्ठत्वं वक्तुं सद्वातोत्पत्तिप्रकारमाह— प्रकृतिश्चेति । भोगाध्यापवर्गयोर्वा यथोरेव कर्तव्यतयेति यावत् । नन्वनन्तरच्छोके शरीरनिर्देशात्सयोत्पत्तिविषय्या, किमिति सद्वातस्योच्यते ? तत्राऽऽह— सोऽयमिति । उच्येऽयं भगवद्वचनमवतारयति— तदेतदिति ।

१ शां. भा.— 'इदं' इति सर्वनामोक्तं विशिनष्टि— शरीरमिति । हे कौन्तेय ! धृतराणांशयात्क्षरणात्क्षेत्रपदवाऽस्मिन्कर्मफलनिर्घृतेः क्षेत्रमिति । इतिशब्द एवंशब्दपदार्थकः । क्षेत्रमित्येवमभिधीयते कथ्यते । एतच्छरीरं क्षेत्रं यो वेत्ति विजानात्यापादतलमस्तकं ज्ञानेन विपयीकरोति, स्वामाविकेनीपदेऽगिनेन वा चेदनेन विपयीकरोति विमागशस्तं वेदितारं प्राहुः कथ्यन्ति क्षेत्रज्ञ इति । इतिशब्द एवंशब्दपदार्थक एव पूर्ववत्, क्षेत्रज्ञ इत्येवमाहुः । के ? तद्विदस्ती क्षेत्रक्षेत्रज्ञी ये विदन्ति विजानन्ति चे तद्विदः ॥ २ ॥

२ आ. शां. ध्या — तत्र दृष्टेन सद्वातद्वयवदन्यमात्मनं निदिशति— इदमिति । उक्तं प्रथमध्यायविक्रिष्टं किञ्चिदिति रूपः । शरीरस्याऽऽत्मनोऽऽव्यव क्षेत्रनामिदमस्यामते— इदमेति । एतयो नाश, धारणमपश्यत् । यथा शोभे योऽनुष्यं कर्तव्यं तद्विदयाह— क्षेत्रप्रत्ययेति । क्षेत्रपदादुपरि-विषयमिति तदं क्षेत्राध्यविषयमवतारयिष्येति इत्याह— इति-नाश इति । क्षेत्रमित्येवमनेन क्षेत्रज्ञमेत्यर्थः । इत्यं

वेदमुक्त्वा ततोऽतिरिक्तं दृष्टारमाह— एतदिति । स्वामाविकं मनुष्योऽहमिति ज्ञानमोपदेशकं, देहो नाऽऽत्मा दृश्यत्वादिन्यादिविमागशः एवोऽतिरिक्तत्वेनेत्यर्थः । क्षेत्रमित्येवमित्येवमभिधीयते इति । क्षेत्रज्ञ इत्येवं क्षेत्रज्ञमेत्यर्थः । इतिशब्द इति । क्षेत्रज्ञ इत्येवं क्षेत्रज्ञमेत्यर्थः । इतिशब्द इति । क्षेत्रज्ञ इत्येवं क्षेत्रज्ञमेत्यर्थः । इतिशब्द इति ।

३ रामानुजभाष्यम् ।

पूर्वस्मिन् पदके परमप्राप्यस्य परस्य ब्रह्मणो भगवतो वासुदेवस्य प्राप्स्युपायभूतभक्तिरूपभगवदुपासना-
ङ्गभूतं प्राप्तुः प्रत्यगात्मनो याथात्म्यदर्शनं ज्ञानयोगकर्मयोगलक्षणनिष्ठाद्वयसाध्यमुक्तम् । मध्यमे च
परमप्राप्यभूतभगवत्त्वयाथात्म्यतन्माहात्म्यज्ञानपूर्वकैकान्तिकात्यन्तिकभक्तियोगनिष्ठा प्रतिपादिता; अति-
शयितैश्वर्यापेक्षाणामात्मकैत्रल्यमात्रापेक्षाणां च भक्तियोगस्तत्तदपेक्षितसाधनमिति चोक्तम् ।

४ वेङ्कटनाथचिरचिन्ता तात्पर्यचन्द्रिका ।

अथ तृतीयपट्टसहस्रं वक्तुं प्रथमद्वितीयपट्टार्थं सङ्ग्रहेणाह—
पूर्वस्मिन्निति । अत्र पदानां भाव प्रादुर्भवति । 'ज्ञान-
कर्मात्मिके निष्ठे योगलक्ष्ये सुसंस्कृते । आत्मानुभूतिसिद्धयर्थे पूर्व-
पट्टेन बोधिते' [गी. सं. २] इति प्रथमपट्टार्थसङ्ग्रहः ।
सिंहायधित्तर्यन्ताविच्छिन्नसाधनानुष्ठानमिह निष्ठा । 'मध्यमे
भगवत्त्वयाथात्म्यावाप्तिसिद्धये । ज्ञानकर्माभिनिर्वृत्यो भक्ति-

योगः प्रकीर्तितः' [गी. सं. ३] इति सङ्ग्रहासारेण मध्यम-
पट्टप्रधानार्थमुक्त्वा प्रसङ्गोक्तं चाह—अतिशयितेति । इति-
चेति चकारोऽन्वाचयार्थः । इदं चान्ते सङ्गृहीतं—'भक्तियोग-
स्तदर्थो चैतन्मध्यमेसाधनम् । आत्माधी चैत्रनोऽप्येते तत्कै-
वल्यस्य साधकाः' [गी. सं. २७] इति ।

३ रा. भा.— इदानीमुपरितनपट्टेः प्रकृतिपुरुषतत्संसर्गरूपप्रपञ्चे श्वरयाथात्म्यकर्मज्ञानभक्तिस्वरूप-
तदुपादानप्रकाराश्च पट्टद्वयोदिता विशोध्यन्ते; तत्र तावत् प्रयोद्देशे देहात्मनोः स्वरूपं, देहायाथात्म्यशोधनं,
देहवियुक्तात्मप्राप्स्युपायः, विविक्तात्मस्वरूपसंशोधनं, तथाविद्यस्यात्मनश्चाचित्स्मन्वहेतुः, ततो विवे-
कानुसन्धानप्रकारश्चोच्यते— इदमिति ।

४ वे. ता. चं.— 'प्रधानपुरुषव्यक्तसर्वेश्वरविवेचनम् ।
कर्माधीभक्तिरित्यादि- पूर्वशेषोऽन्तिमोदितः' [गी. सं. ४]
इति सङ्ग्रहश्लोकव्याख्यानाभिप्रायेण तृतीयपट्टे पूर्वोक्तपट्टद्वयेन
सङ्गमयति— इदानीमिति । इदानीं सामान्यतः प्रसिक्त्या
सुभूतोदयेन विशोचनावसरे प्राप्त इत्यर्थः । तत्संसर्गरूप-
प्रपञ्चेति व्यक्तशब्दार्थविवरणम् । संसर्गोऽन ससृष्टायः; यदा,
'तस्मिन् गर्भे दशम्यहम् । संभव सर्वभूतानां ततो भवति'
[१०३] इति संसर्गविशेषमूलत्वात्संसर्गरूपोक्तिः । याथा-
त्म्यशब्देन विवेचनशब्दाभिप्रेतकथनम् । विविच्यतेऽनेनेति
व्यावर्तकशब्दोऽत्र विवेचनम् । तदुपादानप्रकार इति
आदिशब्दसङ्गृहीतोक्तिः । पट्टद्वयोदिता विशोध्यन्त
इत्यनेन 'पूर्वशेषोऽन्तिमोदितः' इत्येतदभिप्रेतसहस्रतिशेष-
विवरणम् । विदोऽध्यन्त इतिवचनं बह्वयमागम्य सर्वस्य
सामान्यतः पुनरुक्तिपरिहारार्थम् । आभिप्रायिकानुक्त्यापे-
क्षिताप्रतिपादानेन प्राशुचनानां सर्वप्रकारेण नित्यसंशयीकरणं
विशोचनम् । अथ 'देहस्वरूपमात्मासिद्धेरुपात्तमविशोचनम् ।
बन्धहेतुर्विवेकश्च प्रयोद्देशे' [गी. सं. १७] इति सङ्ग्रहश्लोक-
मपि व्याजुबन्धयोदशमवतारयति—तत्र तावदिति । तत्र
तृतीयपट्टे वक्तव्यं, तावत् प्रथममित्यर्थः । तेनाध्यायान्-
तरेभ्यो बह्वयमाणस्य पञ्चम्योऽस्य पूर्वत्व सङ्गतिविशेषमिह-
नित्यमभिप्रेतम् । तथाहि— प्रथमपट्टे हि शास्त्रीयोद्घातशास्त्र-
वतरणहेतुपुतशोकनिवर्तकानन्ददर्शनपरिद्विकेन आत्मसंशयवैव-
साधनप्रपञ्चनपरचतुष्केण न मिश्रम् । द्वितीयं च यत् साधनाधि-
कारिकत्वादिभेदपरिकरितभक्तियोगस्वरूपकारेण तदुत्पत्तिविशु-
द्धपर्यन्ते च त्रिकमेवेन भिन्नम् । तथा तृतीयं च यत् त्रिद्व-

यात्मकम् । तत्र प्रथमत्रिकं [अ. १३११०११५] प्रधानपुरुषव्य-
क्तसर्वेश्वररूपतत्त्वविवेचनपरम् । तत्र प्रसङ्गेन तु मान्या कृतं
व्याजुप्रवेशः । षोडशद्वित्रिकं [१६१७१८] कर्तव्यादि-
विवेचनपरम् । तत्रापि तत्तत्प्रसङ्गान्नामत्राशा तत्ताजुप्रवेशः
शास्त्रवदयत्पादिविवेकोऽपि हि कर्तव्यसिद्धयर्थमेव । एवं
त्रिकमेवो विवक्षित इति षोडशारम्भे दर्शयित्यति— 'अतो-
तेनाध्यायप्रयोगे' [रा. भा. १६१११] इत्यादिना । अत्र
'प्रधानपुरुषव्यक्तसर्वेश्वरविवेचनम्' इति समाप्तपदेन प्रथम-
त्रिकायाः संगृहीतः । 'कर्माधीभक्तिरित्यादिः' इति तु कर्त-
व्यरूपद्वितीयत्रिकायां संगृहीत इति भाष्यकारानभिप्रायः । एतेन
'समाप्तं च पञ्चदशोऽध्याये शास्त्रम् ; उत्तरत्रिकभिः खिलाध्यायैः
परिशिष्टा नामाधर्मो निरूपिता' इति यादवप्रकाशकृतन्यासपि
निरस्ता । अत्रच त्रिके त्रयोदशचतुर्दशाभ्यां 'गतासुगनासुभ'
[१२११] इत्यादिना क्रमेण देहात्मविवेकादिसुखेन प्रवृत्त
प्रथमपट्टार्थं सोपसूतदेहात्मयाथात्म्यसंसारतन्निवृत्तितत्त्वविवेकं कादि
परिशोध्यते । पञ्चदशेन तु मध्यमपट्टप्रतिपादितद्विविधप्रवृत्ति-
शेषिमृत्तचतुर्विधाविकारिगन्तनीयपरमपुरुषपरिशोधनं कियते ।
इमं च भेदं पञ्चदशारम्भे सूचयित्यति— 'क्षेणान्याये' [रा. भा.
१५१] इत्यादिना । क्षेणान्यायप्रसङ्गबन्धहेतुगुणसङ्गस्य
बन्धहेतुताप्रकृतत्रिभूतयादिरतया 'परं भूय' इत्यादे अध्या-
यस्य पञ्चान्नावित्थं सिद्धम् । ततः क्षेणान्यायस्य तृतीयपट्टादित्वं
मुक्तमिति तदेतदखिलमभिप्रेत्य—तत्र तावत् प्रयोद्देशो
इत्युक्तम् । देहात्मनोः स्वरूपं देहायाथात्म्यशोधनमिति-
अध्यायशरीरपर्यालोचनेन सङ्ग्रहश्लोकेऽनुक्तस्यापि चकार-
समुच्चिनस्योक्तिः । देहस्वरूपमिति तत्प्रतिषम्बन्ध्यान्मस्व-

रूपस्यानुपलक्षणार्थम् । 'आत्मविशोधनम्' इति । सद्ब्रह्म
देहायात्सत्यशोधनस्यानुपलक्षणम् । देहात्मनोः स्वरूपमिति
धर्मनिर्देशो विवक्षितः । विवेकशब्देन च न विविच्य प्रति-
पादनमात्रं भेदमात्रं वा विवक्षितम्, 'आत्मविशोधनम्'

इत्यनेनैव गतार्थत्वात् । 'ध्यानेनात्मनि पर्यन्ति' [१३।२१]
इत्यादिना प्रत्यक्षत्वेन निर्दिष्टस्यात्मनः 'समं सर्वेषु' [१३।२६]
इत्यादिना स्वयं विविच्यानुसन्धानप्रकारो हि वक्ष्यते । तदाह-
ततो विवेकानुसन्धानप्रकारश्चेति ।

३ रा. भा.— इदं शरीरं ' देवोऽहं, मनुष्योऽहं, स्थूलोऽहं, कृशोऽहम् ' इत्यात्मना भोक्त्रा सह
सामानाधिकरण्येन प्रतीयमानं भोक्तुरात्मनोऽर्थान्तरभूतस्य भोगक्षेत्रमिति शरीरयाथात्म्यविद्धिरभिधी-
यते । एतत् अवयवशः सङ्घातरूपेण च ' इदमहं वेत्ति ' इति यो वेत्ति, तं वेद्यभूतादस्माद्देदितृत्वेनार्था-
न्तरभूतं, क्षेत्रज्ञ इति तद्विदः । आत्मयायात्म्यविदः प्राहुः ।

४ वे. ता. चं.— अथ ' गतासुनगनासुं' [२।११] इति-
शब्दत्रैलोक्योपलक्षणमेव महत्तमात्मप्रकृतिद्वयनिर्देशकमेव आपृष्टो-
ऽप्यवधरे प्राप्ते स्वयमेव परिशोधयितुं भगवानुवाच— ' इदं
शरीरम् ' इति । आन्तरिकलोकोपलम्भप्रकारनिर्देशपर इदंशब्द
इत्यभिप्रायेण देवोऽहमित्याद्युक्तिः । ' देवोऽहं मनुष्योऽहम् '
इत्यनन्तजातिभेदोपलक्षणम् ; ' स्थूलोऽहं कृशोऽहम् ' इत्यनन्त-
गुणभेदोपलक्षणम् । एवं जातिगुणोदाहरणं ' गच्छामि ' इत्यादि-
क्रियाविशेषोपलक्षणार्थम् । संसारिणा भोक्तृत्वं हि प्रायशो
देहात्मप्रथममूलमित्यभिप्रायेण आत्मना भोक्त्रेत्युक्तम् ।
' क्षेत्रमित्यभिधीयते ' इत्यनेनैव भोग्यत्व प्रतीयते । तत्र
केदारदेवदत्त इव प्रतिपन्नम्बिधवेनार्थाक्षितो भोक्तोभोक्तृत्वा-
कारणार्थान्तरभूतविद इत्याह भोक्तुरात्मनोऽर्थान्तरभूत-
स्येति । भोग्यतोत्पत्तिस्थानतया क्षेत्रत्ववाचोयुक्तिरित्याह—
भोगक्षेत्रमिति । क्षत्रत्राणशेषकरणधरासिद्धक्रियाभेदहणाक्षेत्र-
वरत्मन्वीजफलोत्पत्तिस्थानत्वग्रहणमेवोचितमिति भावः । ' अभि-
धीयते ' इत्यनेनाकाङ्क्षितोचितकर्मण्युदाहारः शरीरयाथात्म्य-
विद्धिरिति । यद्वा ' तद्विदः ' इति पदमत्रापि विपरिणामेन
प्रकृतविषयतया ' तद्विद्धि ' इति भाष्यम् । विपरिणते च तस्मिन्

तच्छब्दः प्रत्यक्षेत्रपर इत्यभिप्रायः । ' एतयो वेत्ति ' इत्यनेनैव
देहाद्यतिरेकः स्पष्टीक्रियत इत्याह— एतद्वचयवशः सङ्घात-
रूपेण चेदमहं वेत्तीति । अयमभिप्रायः— ' इदमहम् '
इति प्रत्यक्षत्वरक्तत्वाभ्यामेव तावद्भेदः प्रतीयते, गुहादिवदेव ।
न च ' देवोऽहं मनुष्योऽहम् ' इति सामानाधिकरण्यावयवदेव
हेतुमूतदेहात्मनुद्धया सा प्रतीतिः आन्तरिरिति युक्तम्, तथैव
देहात्मनुद्धेर्वाचात् । बलवता हि द्विबल बाध्यते । उपपत्तिताम्रे
च प्राक्प्रपञ्चिते, बलं व्यतिरेकयुते, देहात्मनुद्धेस्तुद्वयमपि
प्रतिकूलमिति । प्रागुक्तं प्रत्येकसमुदायादिविकल्पानुपपत्तिमभि-
प्रेत्य अवयवशः सङ्घातरूपेण चेत्युक्तम् । अवयवशः
इति ' मम मूर्धा, मम हस्तः ' इत्यादिरूपेणावयवोऽहं-
सर्थाः स्फुटं मिश्रतया प्रतीयते । न तु ' अहं मूर्धा ' इत्यादिरूपेणैव
भावः । सङ्घातरूपेण चेति— ' मम शरीरम् ' इत्येव हि
सङ्घातेऽपि भेदधीरिति भावः । ' एतयो वेत्ति ' इत्यनेनाभिधेते
उपलम्भविदं भेदं दर्शयति वेद्यभूतादिति । ' तद्विदः '
इत्यत्र सामान्यज्ञानमनस्य निर्णयानुपयुक्तत्वात् आत्म
याथात्म्यविद इत्युक्तम् ।

३ रा. भा.— यद्यपि देहव्यतिरिक्तघटाद्यर्थानुसन्धानवेलायां ' देवोऽहं, मनुष्योऽहं, घटादिकं
जानामि ' इति देहसामानाधिकरण्येन ज्ञातारमात्मानमनुसन्धते, तथापि देहानुभववेलायां देहमपि
घटादिकमिदं ' इदमहं वेत्ति ' इति वेद्यतया वेदितानुभवतीति वेदितुरात्मनो वेद्यतया शरीरमपि घटा-
दिवदर्थान्तरभूतम् ; तथा घटादेरिव वेद्यभूताच्छरीरादपि वेदिता क्षेत्रज्ञोऽर्थान्तरभूतः । सामानाधिकरण्येन
प्रतीतिस्तु वस्तुतः शरीरस्य गोत्वादिबदात्मविशेषणतैकस्वभावनतया तदपृथक्सिद्धेरुपपन्ना । तत्र वेदित-
रसाधारणाकारस्य चक्षुरादिकरणाविषयत्वात् योगसंस्कृतमनोविषयत्वाच्च प्रकृतिसन्निधानादेन भूतः प्रकृत्या-
कारमेव वेदितारं पश्यति ; तथा च वक्ष्यति— ' उत्क्रामन्तं स्थितं वापि भुञ्जानं वा गुणान्वितम् । विभृष्टा
नानुपश्यन्ति पश्यन्ति ज्ञानचक्षुषः ' [१५।१०] इति ॥ २ ॥

४ वे. ता. चं.— ननु कदा तावदासति विदम् ; य च
जानामीति प्रतीतिविदः ; यैव प्रतीतिर्मां तुल्यमित् देहात्मकत्वमपि
' देवोऽहम् ' इत्यादिरूपेण गुणप्रकृति, प्रत्यक्षविदस्य स्वयं
सुरया वा शत्रेण वा देहादिरिच्छत्वाद्येन धर्मिमाहकप्रमाणविशेष
इति कदाचित्प्रमाणेन— यथापीति । यदि कदादेहसामानाधि-
क्यत्वेन प्रतीतिः तया, तदैव वाच्येति । अ च तस्मिन्,

देहस्यैव प्रधानतया वेद्यत्ववशात् व्यधिकरणत्वैव प्रतीतिमिदं ।
न च धर्मिमाहकविदं तत्रोऽप्याकारो नारोपित इति नियमः ।
शुद्धसुखरूपत्ववदस्यैव तद्विदसामान्यविषयान्धेव महत्त्वमपि
धर्मात्वेकत्वमप्येव तस्यैव उपलब्धमेतत् ; सुरया वा शत्रेण च
कालियगुरिमण्डला इत्याद्यन्ते, तद्वद्वशीरत्वमिगदेनाह—
तथापीति । अतो धर्मिमाहकविशेषादित्यनुपपत्तिगमनार्थ-

व्यतिरेकप्रत्ययसिद्धं देहात्मनोः परस्परभेदं सनिर्दर्शनमाह—
इति वेद्दिनु रित्यादिना । इतिहेतौ । ननु यद्यतो म्रियते,
न तत्तत्समानाधिकरणतया प्रतीयते; यथा घटेन पट ; समा-
नाधिकरणञ्च मृदादादिब्रह्मो ज्ञाना प्रतीयत इति विपरीतयुक्ति-
माशङ्क्याह सामानाधिकरण्येनेति । अयमभिप्रायः—
न तावत्सामानाधिकरण्यमात्रेणभेदः, जातिगुणादिष्वभावात् ;
न च तानि न सन्तीति सौगती गतिः, अबाधितप्रत्ययवशेन
दर्शनस्पर्शनाभ्यामेकार्थग्रहणादिभिश्च धर्मधर्मिभेदसमर्थनात् ।
नचात्र भेदाभेदः, व्याघातादिप्रसहात् ; अतो यथा जातिगुण-
क्रियादिष्वष्टपञ्चिकदेवेव सम्बन्धविशेषोपात्तसामानाधिकरण्यम् ।
तद्दर्शनापीति सर्वानुवृत्तं वक्ष्यमित्यन्यथैवान्यथापि बोधपत्तं
भेदघातेन सामानाधिकरण्यम्— इति । विशेषणतैकस्व-
भावसत्तयेत्यष्टपञ्चिकसिद्धिविरणम् ।

ननु जातिगुणादिषुहि धर्मधर्मिभावः सामानाधिकरण्य-
दशाया न प्रतीयते; यथा 'गौः शुक्रो मच्छति' इत्यादिषु गोत्व-
शुक्रत्वादिविशिष्ट इति बुद्धिः, न तथाऽत्र घीः; 'देवोऽहं,
मनुष्योऽहम्' इत्यत्र हि 'देवत्वविशिष्टोऽहं, मनुष्यत्व-
विशिष्टोऽहम्' इति प्रतीतिः; न तु 'देवशरीरविशिष्टोऽहं, मनुष्य-
शरीरविशिष्टोऽहम्' इति । अतो घट इत्यत्र घटत्वविशिष्टपिण्ड-

मात्रप्रतीतिवत् 'देवोऽहं, मनुष्योऽहम्' इत्यत्र देवत्वादिज्ञा-
विशिष्टपिण्डमात्रप्रतीतिर्देहस्य; किञ्चित्प्रति विशेषणत्वादर्शनात्सा-
धुयक्सिद्धिनियन्तं देहात्मसमानाधिकरण्यमित्यत्राह तत्र
वेद्दिनु रिति । ज्ञानत्वमित्यत्रैवमुक्तत्वादिरनावाधारणाकारः ।
अयमभिप्रायः— किं वाशङ्करेणैदं देहात्मप्रतीतिरिह विवक्षिता ?
उत मनोमात्रेण ? अथवा परिशुद्धेन मनसा ? । नायं, चक्षुरा-
दीनामारमग्रहणशक्त्यभावेन योग्यानुपलम्भमाभावात् । न
द्वितीयः, मनस आत्मग्रहणशक्तत्वेऽपि तस्याशुद्धस्य देह-
व्यावर्तकपरिमणादिविशिष्टत्वेन ग्रहणाशक्तः । न तृतीयः,
असिद्धेः । अतिरिक्ततया ग्रहणार्थमेव हि योगोपदेशः । तथाच
योगिनानुपलम्भः । अतो यथा एशमागयोरेव क्षीरनीन्द्रव्य-
योर्न्यूनाधिक्यमभावेन संसर्गविशेषेषु क्षीरत्वेन नीरत्वेन
बोधलम्भः, रूद्रदनापि एशमागयोरेव देहात्मनोः सन्निधिवि-
शेषवशेन रजस्तमोबुद्धिहेतुकर्मवशेन च भेदाग्रहादेक्याभ्यास
इति निर्गाद्यवशोपात्तोपलम्भमवशेन वितोषो न शङ्कनीयः—
इति । मोहदेहेतुमनुगुणमयप्रकृतिप्रविधानेन मृदतया यथावत्पि
तात्मादर्शने वशेन तस्य योगसंस्पर्शतमनोवैद्यत्वे च वक्ष्यमाण-
मुदाहरति घञ्च्यति चेति ॥ २ ॥

५ आनन्दतीर्थकृतं (माध्व-) भाष्यम् ।

श्रीज्ञानदात्रे नमः । ॐ पूर्वोक्तज्ञानज्ञेयक्षेत्रपुरुर्यान् पिण्डीकृत्य त्रिविच्य दर्शयत्यनेनाध्यायेन ॥ २ ॥

६ जयतीर्थकृता प्रमेयदीपिका ।

पूर्वग्रहत्वेनाभ्यासप्रतिपाद्यं दर्शयति— पूर्वोक्तिः । पूर्व-
मापद्यमात्रेयैव ज्ञानं ज्ञानघातनमुक्तम्, यद्य सप्तमादिभि-
पद्धिर्हेतुं मद्रास्वरूपमुक्तम्, यदपि 'भूमिरापः' [७।४] इत्या-
दिना क्षेत्रमुक्तम्, यद्य 'न त्वेषाहं' [१।१३] इत्यादिना उपरमेद

उक्तं, तत्सर्वमेनेनाभ्यासेन दर्शयति भगवान् । किमर्थं ? पिण्डी-
कृत्य विशिष्टमेकीकृत्य । गौणोऽत्र क्त्वाप्रत्ययः पिण्डीकरणार्थ-
मित्यर्थः । पिण्डीकरणे निष्कृतादप्रतिपातितेरेवेत्यत्र उक्तम्—
विविच्येति । प्रकरणमुदवेत्यर्थः ॥ २ ॥

७ हनुमत्प्रणीतं पेशाचमाप्यम् ।

भूम्याद्यद्यविधा प्रकृतिरित्यपरेश्वरस्य शक्तिरूपा पुरा प्रतिपादिता 'भूमिरापः' [७।४] इत्यादिना
ग्रन्थेन । तपेश्वरस्य स्वरूपभृता जीवभृता च परा प्रकृतिः प्रतिपादिता 'अपरेयमितस्तत्त्वानां' [७।५]
इत्यादिना ग्रन्थेन । तत्र तत्प्रकृतिद्वयं क्षेत्रक्षेत्रज्ञरूपमीश्वरस्य स्वरूपानुगोधार्थमेव यथानदर्शनाय वक्ष्यामीति
भगवानुवाच— इदमिति ॥ २ ॥

८ वेदूदनाथकृतं ग्रहानन्दगिर्याख्यातम् ।

तावत्प्रसाधौ पूर्वार्थां पुराण्यां प्रतिपादितौ ।
तदेकस्वरूपवशात्पर्यायं पदेनान्येन वच्यते ॥
तत्र तावत्पूर्वार्थ्याये 'तैरामहं सपुत्रतां सुयुक्तं पारसागात्' [१।२०] इति प्रतिज्ञानं संयोगोत्पत्तं प्रति हृदयेदेतन्मूलं
जीवमप्रतिज्ञानमनुपदिदिष्टं कर्मत्वमोक्तं वागिमतो जीवाय
कथं तद्विपरीतमभेद इति बाह्यनिर्वाप्याय कर्मत्वादीनां
क्षेत्रधर्मवशात्पुनरपि प्रतिज्ञानं देहिन्द्रियास्तत्करणरूपेभ्य
धेदेभ्यो निर्विकारमुदचित्प्रमाणेषु प्रजाज्ज्वलौकिक विरेष-

नार्थे प्रयोदशाभ्याय आरभ्यते । तत्र यत्सप्तमात्रायां 'भूमिरा-
पोऽनलो वायुः' [७।४] इत्यादिना भूम्यादिक्षेत्ररूपतया
जीवाद्यक्षेत्ररूपतया च प्रकृतिद्वयमुक्तं, तदेव परपरविवि-
च्यतया तत्त्वतो निरूपयितुं कामः श्रीमहायोग्यायुवाच— इद-
मिति । इदमित्तिप्रयाम्तकल्पमिति भोगापत्तं कार्यं दे
कीर्तेय । क्षेत्रमित्यतिथीयते संयत्तव प्रोहभूमिनाम् । एतन्
यो वेति अहं ममेपमिममप्ये, तं क्षेत्रम् इति प्राट्, शर्गी-
वलयत्तमोक्तम् । तद्विद- क्षेत्रप्रकारविनेकम् ॥ २ ॥

९. षष्ठ्यभाष्यकृता तत्त्वदीपिका ।

सूत्रत्रयपूर्वमुक्तस्य द्वितीयस्यापि वृत्तिवत् । तृतीयं सर्वनिर्णयं भाष्यमाभाष्यतेऽधुना ॥ १ ॥

यत्तावत्प्रथममुपपादितं प्रकृतिद्वयं परापरविवेकेन परप्रकृतिस्वरूपं सोपस्करं क्षेत्रम्, अपरप्रकृतिस्वरूपं तु चेतनः क्षेत्रज्ञ इत्यक्षरमूलस्वरूपत्वात् क्षेत्रं तत्साधनभूतं ज्ञानं चोपदिशन्—श्रीभगवानुवाच— इदमिति । अन्यथा मध्ये प्रश्ने विना विवरणं नोपपद्येत । अत्र कैश्चिन्मूले 'प्रकृतिपुरुषं च' [१३।१] इति पद्यान्तरं लिख्यते तत्तुष्टेर्द्वयं, असम्भवेन सर्वप्रयुक्तत्वात् पूर्वोक्तविवरणरूपत्वाच्चास्य पदस्य । तथाहि यथा विण्डे तथा ब्रह्माण्डे इत्याशयात्, या पूर्वं प्रकृतिरनात्मा इत्युक्ता तत्परिणामभूतमिदं शरीरं पुरुषस्य निवासभूतत्वाज्जीवनाद्वा 'क्षेत्रं' इत्युच्यते तथाभूतमेतन्न विजानाति पुरुषो विविकृतया; तदा तु क्षेत्रित्वमात्र एव संसारी भवति । एतयो वा कश्चिद्विविकृतया वेत्ति क्षेत्रं जानाति स्वं च द्रष्टारं तं तु क्षेत्रज्ञ इति तद्विदः प्राहुः ।

यद्यपि क्षेत्रक्षेत्रज्ञज्ञानं संसारदुःशायामप्यस्ति तथापि न विविकृतया, किन्तु क्षेत्रसामानाधिकरण्येन, तथापि तद्भोग्यं भोक्तुं रात्मनोऽप्यान्तरभूतमेव मृतशरीरं तथा दर्शनात् । किञ्चोभयोः सम्बन्धे तु तत्सम्भवति, न कैवल्ये सम्भवति । यस्य वेत्तृत्वं तस्यैव वेद्यादन्यत्वमर्थसिद्धं दृष्टचरं घटादिनो द्रष्टुरिव 'देवोऽहं' इत्यतिमन्दाना नाहमिति वदन्तमपणते कस्वभावतया तदप्रयुक्तसिद्धेरुपपन्नं भवति । इदं तु पार्थक्यं स्वात्मान क्षेत्रज्ञमेव भेदन विजानतो विदुषो भवति, न सर्वस्येति ॥ २ ॥

१० पुरुषोत्तमजीकृतामृततत्त्विणी ।

भगवान् कृपाशोक्तसमाह— इदमिति । हे कौन्तेय ! अस्मिन्निघण्टे कथ्यत इत्यर्थः । एतत् याथातथ्येन यो वेत्ति तं कृपापात्र ! इदं शरीरं दृश्यमानं मरणादिपरमयुक्त क्षेत्रं तद्विदं क्षेत्रविदो ज्ञानिनः क्षेत्रज्ञ प्राहुः । अन्योक्तिकथनेन ज्ञानादिप्ररोहस्थान लीलायै स्वांगजीवोत्पत्तिस्थान तद्विदा तथा न भवतीति ज्ञापितम् ॥ २ ॥

११ नीलकण्ठप्रणीतो भारतभावर्दीपः ।

ननु 'अव्यक्तोऽयमचिन्त्योऽयमविकारोऽयमुच्यते । नित्यः सर्वगतः स्थाणुरचलोऽयं सनातनः' [२।२५] इति द्वितीये स्वप्नपदार्थस्वरूपमुक्तम्, तथा द्वादशे 'ये त्वक्षरमनिर्देश्यमव्यक्तं पश्युपासते । सर्वत्रगमचिन्त्यं च कूटस्थमचलं ध्रुवम्' [१२।३] इति तत्पदार्थस्वरूपमुक्तम्; न च तयोर्भेदः सम्भवति, लक्षणैक्यात्; लक्षणं हि तयोरेव्यक्तमचिन्त्यत्वमचलत्वं सर्वगतत्वं चेत्यादिसमानम्; न च द्वयोः सर्वगतत्व सम्भवति, अन्योन्यव्यावृत्तत्वेनासर्वगतत्वापत्तेः । न च लक्षणभेदाभावेऽपि तत्तदात्मगतविशेषाः सन्ति, ये सुक्तात्मनां जीवेशयोश्चान्योन्यं भेदमावहन्ति स्वात्मानं च स्वाश्रयात्स्वयमेव व्यावर्त्तयन्तीति वाच्यं, विशेषाणां सत्त्वे प्रमाणाभावात् । ननु मा सन्तु विशेषाः, बन्धमोक्षादिव्यवस्थान्यथानुपपत्त्या तु निर्विशेषेष्वपि पुरुषेषु भेदः सिध्यति, यथोक्तं साङ्ख्यशूद्रैः 'जन्ममरणकरणानां प्रतिनियमादयुगपत्प्रयुक्तेश्च पुरुषबहुत्वं सिद्धं श्रेयुष्य- विपयेयाचैव' इति । जन्मादिष्ववस्थातो युगपत्प्रवृत्त्यदर्शनात् सार्विकराजसादिभेदाच्च न पुरुषैक्यमित्यर्थे इति चेत्, न, व्यापकानेकात्मवादे भोगसाङ्ख्यप्रसङ्गात् । न ऐक्यान्तःकरणे सुप्तादिरूपेण परिणते तत्प्रतिस्वेदी एक एव चेतन इति नियन्तुं शक्यं, सर्वेषां साक्षिण्याविशेषेण प्रतिसंवेदनापत्तेश्चर्जननीयत्वात् । ओत्रस्यैकस्यापि कर्णशकु- णीरूपोपाधिभेदादिवान्त. करणरूपोपाधिभेदादेकस्याप्यात्मनः शब्दप्रदव्यवस्थावज्जन्मादिव्यवस्थाऽपि सेतव्यतीति न पुरुषबहुत्वं वक्तव्यम् । तत्रश्च जीवेशयोर्लक्षणैक्यादभेदे सिद्धे किमुत्तरप्रत्येन तत्प्रतिपादनार्थेन ? इति चेत्, सरयम्, "यत्र त्वस्य सर्वमात्मैवामृतत्वेन कं पश्येत्" [बृ. व. ४।१।१५] इति श्रुतेर्विधावस्थाया भेदाभावेऽप्यवि- श्वाश्रयायाम् "अन्तः प्रविष्टः शास्ता जनानां" [तै. आ. ३।११. चिन्त्य. ११।१] "एष क्षेत्र (एनं) साधु कर्म कारयति सं यमंभ्यो लोकेभ्य वभिनीयते (ननु सते)" [कौ. व. ३९] इति व्यवहारदशया शास्त्रसाक्षिभूत्वात्वेन कर्तृकारयिभूत्वात्वेन च प्रमत्तस्य अविश्वरयोर्भेदस्य निरास्यार्थत्वात्तदुत्तरवन्धस्यारम्भ उपपद्यते । तत्रानुपदेशेन तत्पदार्थेन सहाय्याभेदे वस्तु योग्यतायै भाष्यभासकभावेन क्षेत्रज्ञोत्तरास्य सुप्ताद्भेद इव विवेकं दर्शयति— इदमिति । इदमनात्त्वेन भास्य घटाद्यदृष्टारान्तं शरीरं विशरणमिदं हे कौन्तेय ! क्षेत्रं क्षिप्रोत्थास्यात्मविन्याया प्रापते न विपश्यति क्षेत्रं कर्मबीजप्ररोहस्थानं क्षेत्रज्ञभेदोच्यते, एतयो वेत्ति भासयति सं पितृद्वारमानं क्षेत्रज्ञ इत्यन्वर्थसंज्ञं प्राहुः । के प्राहुः ? तद्विदः क्षेत्रक्षेत्रज्ञविदः । एतेन 'गच्छामि, पदयामि, भुञ्जे' इति अनुभवयोर्देन्द्रियादृशाराः प्रतीतिनो भासद्भोटिगिबिष्टा इव भासन्ति, तथापि तेषां तत्त्वतो भास्यत्वलक्षणो नास्मभावः सिद्धः ॥ २ ॥

क्षेत्रज्ञं चापि मां विद्धि सर्वक्षेत्रेषु भारत ! ।
क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोर्ज्ञानं यत्तज्ज्ञानं मतं मम ॥ ३ ॥

१ शां. भा.—एवं क्षेत्रक्षेत्रज्ञाबुक्तौ किमेतान्मात्रेण ज्ञानेन ज्ञातव्यौ ? इति, नेत्युच्यते—क्षेत्रज्ञ-
मिति । क्षेत्रज्ञं यथोक्तलक्षणं चापि मां परमेश्वरममंमार्गिणं विद्धि जानीहि । सर्वक्षेत्रेषु यः क्षेत्रज्ञो ब्रह्मादि-
स्तम्भपर्यन्तानरुक्षेत्रोपाधिप्रविभक्तस्तं निरस्तमर्षोपाधिभेदं मदसदादिशब्दप्रत्ययागोचरं विद्धीत्यभि-
प्रायः । हे भारत ! यस्मात्क्षेत्रक्षेत्रज्ञेश्वरयाथास्थ्यव्यतिरेकेण न ज्ञानगोचरमन्यदवशिष्टमस्ति, तस्मात्क्षेत्र-
क्षेत्रज्ञयोर्ज्ञेयभूतयोर्धेयज्ञानं क्षेत्रक्षेत्रज्ञौ येन ज्ञानेन विपयीक्रियेते तज्ज्ञानं सम्यग्ज्ञानमिति मतमभिप्रायो
ममेश्वरस्य विष्णोः ।

२ आ. शां. व्या.—इदानीं दुःखादीनां भेदकानां
बावद्देहाविकानां अनात्ममर्मेत्त्वसिद्धये इति वहादन्यमुक्त्वा
साहचर्यानामिव तन्मात्रेण मुक्तिनिवृत्तये तस्य सर्वदेहैक्यभोक्ति-
पूर्वक स्वेन परमार्थेनाश्रयैक्यं वृत्तमनूय प्रथमद्वारा दर्शयति—
एवमित्यादिना । यथोक्तलक्षणं इत्यादिशब्दनिवृत्तं इति
व्यर्थः । चापीतिनिपातौ जीवस्याश्रयत्वज्ञानस्य वेदादन्वयवहा-
नेन समुपचयार्थं भिन्नकर्मो, न क्षेत्रज्ञ साहचर्यवद्द्वयादन्यमेव

विद्धि, किन्तु मां चापि विद्धीति सम्बध्यते । य. सर्वक्षेत्रेष्वेक-
क्षेत्रन्तं मामेव विद्धीति सम्बन्ध सृचयति—सर्वेति ।
तत क्षेत्रोपाधिभेदमात्रस्ततश्चक्षेत्रक्षेत्रज्ञोपाधिस्य कथं तद्विपरीत-
ब्रह्मत्ववर्षोः । इत्यादिशब्दाऽऽह—ब्रह्मादीति । उत्तरार्थे विभ-
जते—यस्मादिति । तदेव विभिन्नमि—क्षेत्रेति । न च भेद
विषयत्वज्ञानं सम्यग्ज्ञानं तदिति शुकं, तस्य विषयत्वज्ञानस्य वाचनार्थ-
ज्ञानद्वारा मोक्षोपाधिकत्वेन सम्भक्त्यनिहिद्धे(रिति भावः ।

१ शां. भा.—ननु सर्वक्षेत्रेष्वेक एवेश्वरः, नान्यः तद्व्यतिरिक्तो भोक्ता विद्यते चेत्तत ईश्वरस्य
संसारित्वं प्राप्तम् ; ईश्वरस्यव्यतिरेकेण च संसारिणोऽन्यस्याभावत्वात् संसाराभावप्रसङ्गः । तच्चोभयमनिष्टं, चन्ध-
मोक्षतद्देतुशास्त्रानर्थक्यप्रसङ्गात्, प्रत्यक्षादिप्रमाणविरोधाच्च । प्रत्यक्षेण तान्मुखतदुःखतद्देतुलक्षणः संसार
उपलभ्यते ।

२ आ. शां. व्या.—जीवेश्वरयोरेकत्वमुक्तमाश्रयति—
नन्विति । जीवेश्वरयोरेकत्वे जीवस्वभेदे वा तस्य जीवे
वाऽऽत्मावो नाऽऽत्मा, जीवस्य परस्मादन्वयत्वात् संसारस्य
निराश्रयत्वं तदनुपपत्त्या परार्थेण तदप्रत्यक्षप्रतिरिक्त्यर्थं ।
“अनश्नन्त्यो अभिवाचयन्ति” [अ. उ. ३।६ सु उ
३।१।१] इति ध्रुवेन तस्य संसारित्वादिशब्दप द्वितीयं रूप
यति—ईश्वरोऽयं जीवे चेदीश्वरोऽन्तर्मन्वते तदाऽपि ततो-
ऽन्यसंसारभावस्य च संसारोऽनिष्ट इति संसारां जगन्त्यस्तं ;

गच्छेदित्यर्थः । प्रसङ्गान्येष्टत्वं निराचरे—तद्येति । संया-
राभावे “तयोरेक्यः विष्णुत्वात्” [अ. उ. ३।६ सु उ.
३।१।१] इत्यादिवचनान्तरात् तदेतद्वैक्यमित्यर्थं तद्व्याप्त्य
वाऽऽनर्थक्यमीश्वराश्रिते च संसारे तद्वैक्यत्वमुक्तं तद्व्याप्त्य
मोक्षतद्देतुलक्षणार्थस्याऽनर्थक्यं, अतो न प्रसङ्गोऽस्ति तदर्थः ।
संसारभावप्रसङ्गत्वात् इत्येव त्वन्तरमाह—प्रत्यक्षादीति ।
तत्र प्रत्यक्षविरोध प्रकटयति—प्रत्यक्षेणेति ।

१ शां. भा.—जगद्वैचित्र्योपलब्धेश्च घर्माघर्मनिमित्तः संसारेऽनुमीयते । सर्वमेतदनुपपन्नमात्म-
ेश्वरकत्वे, नः ज्ञानाज्ञानयोरन्यत्वेनोपपत्तेः । “ दूरमेते निपरीते निवृत्ती अविद्या या च विद्येति ज्ञाता ”
[कटो. २।१४] तथा च तपोनिद्याविद्याविषययोः फलभेदोऽपि निरूद्धो निर्दिष्टः “श्रेयश्च प्रेयश्च” [कटो.
२।२] इति । विद्याविषयः श्रेयः, प्रेयस्त्वनिद्याकार्यमिति । तथा च व्यासः—‘द्वानिमात्रं पन्थानी’
[म. भा. १२।२४।१६] इत्यादि ‘इमां ह्यायेन पन्थानी’ इत्यादि च । इह च द्वे निष्ठे उक्ते ।
अविद्या च सह कार्येण विद्या हातयेति श्रुतिस्मृतिन्यायेभ्योऽजगन्त्यते ।

२ आ. शां. व्या.—आदिशब्दोपात्तमज्ञानविरोध-
माह—जगदिति । विमनं विवित्रं त्रुं विवित्रं चार्थत्वात्
प्रासादादिभ्य इत्यर्थः । प्रत्यक्षज्ञानात्मनिर्वाणद्वयमैक्यमि
गौ. न. २

इत्युभयदिति—सर्वमिति । इतिरेडपि संया-
राभावोऽस्मात्स्वित्तिनि विमगात्पानुनामिन्त्युक्तमाह—ने-
त्यादिना । तयोः स्वकृतो विष्णुत्वं धृतिमाह—दूरमिति ।

अविद्या या च विद्येति प्रसिद्धे एते विद्याविद्ये दूरं विपरिते
 अत्यन्तविद्ये इत्यर्थः । विप्रीची गानागती मिलनके इत्यर्थः ।
 स्वरूपतो विरोधवत्कर्मनोऽपि शोऽस्तीत्याह— तथेति ।
 फलभेदोक्तिमेव व्यनक्ति— विद्येति । तयोर्विलक्षण-वे वेद

व्यासस्यापि सम्प्रतिमाह— तथा चेति । उक्तेश्च भगवते
 ऽपि सम्प्रतिमुदाहरति— इह चेति । द्वयोरपि निशोऽस्त्यस्य
 मुपादेयत्वमिति शङ्कां शान्तयति— अविद्या चेति ।

१ शां. भा.— श्रुतयस्तावत्— “इह चेदवेदीदथ सत्यमस्ति, न चेदिहावेदीन्महती मिथिः
 [केनो. २।५] “तमेवं विद्वानमृत इह भवति” [तै. आ. ३।१२] “नान्यः पन्था मिथ्यतेऽयनात्”
 [श्वे. उ ३।८] “विद्वान्निमेति कुतश्चन” [तै. उ. २।९] अनिदुपस्तु— “अथ तस्य भा
 भवति” [तै. उ. २।७] “अविद्यायामन्तरे वर्तमानाः” [कठो. २।५] “ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवति”
 [मुण्डको. ३।२।९] “अन्योऽस्मान्योऽहमस्मीति न स वेद यथा पशुरेवं स देवानाम्” [वृ. उ
 १।४।१०] आत्मविद्यः “स इदं सर्वं भवति” [वृ. उ. १।४।१०] “यदा चर्मवत्” [श्वे उ
 ६।२०] इत्याद्याः सहस्रशः । स्मृतयश्च— ‘अज्ञानेनाऽऽमृतं ज्ञानं तेन मुह्यन्ति जन्तवः’ [५।१५]
 ‘इहैव तेर्जितः सर्गो येषां साम्ये स्थितं मनः’ [५।१९] ‘सर्वं पश्यन्धि सर्वत्र’ [१३।२९] इत्याद्याः ।

२ आ शां. श्या — अविद्या सर्वायां हातव्यत्यन
 शुलीषदाहरति— श्रुतयस्तावदिति । इहेति जीवदवस्थो-
 क्यते, चेच्छब्दो विरोधयदौर्दभ्ययोती अवेदीदह ब्रह्मेति
 विदितवामित्यर्थः । अथ विद्यान्तरेव सत्यमवितथ पुनरा-
 श्रुतिर्नित वैकल्य स्यादित्याह— अथेति । अविद्याविषयेऽपि
 श्रुतिमाह— न चेदिति । जन्ममरणद्विरुधा संघटितिविनिष्टि
 स्तस्या महत्त्वं सम्प्रज्ञान विना निवर्तयितुमशक्यत्वम् ।
 विद्याविषये ध्रुवन्तरमाह— तमेवमिति । परमात्मान प्रत्य
 कत्वेन य सायात्कृतवाप देही जीवनेन मुक्तो भवतीत्यर्थः ।
 विद्या विनाऽपि हत्वन्ततो मुक्तिमाहाङ्गाऽऽह— नेति ।
 भयोहेतुमविद्या निराकुर्वती तत्र भयमपि निरस्यति विद्वेद्यत्र
 वाक्यान्तरमाह— विद्वानिति । अविद्याविषये वाक्यान्तरमाह—
 अविद्युप इति । प्रतीच्यकरस स्वल्पमपि भेद मन्यमानस्य
 भेदऽऽपनन्तरमेव स्यात्प्रोच्यमित्यर्थः । तत्रैव श्रुत्यन्तरमाह—

अविद्यायामिति । तन्मध्ये तत्परवसतया स्थितारतत्त्वम
 न तो देहाद्यभिमानवन्तो मूढा सतरन्तीत्यर्थः । विद्याविषये
 ध्रुवन्तरमाह— ब्रह्मेति । अविद्याविषये ध्रुवन्तरमाह— अन्त्या-
 ऽसाधिति । भेददृष्टिमन्य तविदानमविद्येत्याह— नेति ।
 स च मनुष्याणा पशुवद्देवादीना प्रेष्यता प्राप्नोतीत्याह— यथेति ।
 विद्याविषये वाक्यान्तरमाह— आत्मविदिति । इद सर्वं प्रल
 म्भुत पूर्ण ब्रह्मेत्यर्थः । ‘ज्ञानादेव तु वैकल्यं’ इत्यन अत्यन्त
 माह— यदेति । न खल्वाकाश चर्मवन्मानवो वेश्यितुमी
 तथा परमात्मान प्रत्यक्त्वेनानुभूय न मुच्यत इत्यर्थः । आदि
 शब्देनानुक्ता विद्याविद्याफलभेदार्थां श्रुतयो श्रूयते । तत्र
 भूयस्त्वेन प्रामाण्य सूचयति— सहस्रश इति । विद्याविद्या
 विषये स्मृतीषदाहरति— स्मृतयश्चेति । तत्राविद्याविषय वाक्य
 माह— अज्ञानेनेति । विद्याविषय वाक्यद्वय दर्शयति—
 इहेत्यादिना ।

१ शां. भा.— न्यायतश्च— ‘सर्पान्कुशाप्राणि तयोदपानं ज्ञात्वा मनुष्याः परिउर्जयन्ति । अज्ञा-
 नतस्त्वत्र पवन्ति केचिज्जाने फलं पश्य यथा मिश्रष्टम्’ [म भा. १२।२०।१।१७] तथा च देहादिप्रात्म-
 बुद्धिर्निद्रात्रागद्रेपादिप्रयुक्तो धर्माधर्मानुष्ठानकृत् ‘जायते त्रियते च’ इत्यनगम्यते; देहादिव्यतिरिक्तात्म-
 दर्शितो रागद्रेपादिप्रहाणापेधधर्मोधर्मप्रवृत्त्युपशमानमुच्यन्त इति न केनचित्प्रत्याख्यातुं शक्यं न्यायतः ।
 तत्रैवं सति क्षेत्रज्ञस्यैधरस्यैव सतोऽविद्याकृतोपाधिभेदतः संमारित्वमिव भवति; यथा देहाशत्मत्वमा
 त्मनः । सर्वजन्तूना हि प्रसिद्धो देहादिप्रात्मसात्ममानो निश्चितोऽविद्याकृतः; यथा स्थाणो पुष्पा
 निश्चयः । न चैतान्यता पुष्पधर्मः स्थाणोर्भवति, स्थाणुधर्मो वा पुरुषस्य । तथा न चैतन्यधर्मो देहस्य,
 देहधर्मो वा चेतनस्य ।

२ आ शां. श्या — ‘विद्याकृतमनवत्प्रतिविद्याकृत
 नर्षति’ इत्यनद वयस्वतिरहाकन्दयायादपि तिपदतोत्याह—
 म्यायतश्चेति । तत्रैव प्राणगम्यतिमाह— सर्पानिति ।
 तत्र न इत्यर्थः, यथाऽऽत्मज्ञान विनिष्ट फल स्वापया परदेति
 दात्रना । स्वायमेव इत्यनदप्रतिविद्याकृत न्यायतश्च विद्य

नेति— तथा चेति । तत्राऽऽशक्तव्यमाकटे— देहादि-
 रिषति । अनाद्यनिर्वाक्याविद्याशुचिदात्मना देहादावनात्मन्य-
 त्मपुदिमादपाति, तदुक्तो रागादिना प्रेष्यते, तन्पुष्प
 धर्मोऽनुतिरिति, तन्प्राप्तो न यथाधर्म नून देहमाहते, पुष्प
 दत्तति, इत्येवमविद्याकृते सर्पारित्य तिष्ठमित्यर्थः । इत्यति

मिदानीं दर्शयति— देहाद्देति । ध्रुत्वुकिन्त्यां भेदे ज्ञाते
शागादिध्वस्ता कर्मोपरमादशेषकारासिद्धिरित्यविशारादित्ये
वन्ध्वदितिरित्यर्थः । उक्तान्वयादेरन्यथासिद्धिं शिषिलयति—
इति नेति । उक्तमन्वयादिवादिना केनचिदपि न्यायतो न
कार्यं प्रत्याख्यातुं तदन्वयासिद्धिप्राप्त्यभावादित्यर्थः । अन्य-
यादेरन्यथासिद्धित्वे चोद्यमपि प्राचीनं प्रतिनीतमित्याह—
तत्रेति । ज्ञानाज्ञानयोरेकन्यायेन स्वरूपभेदे कार्यभेदे च स्वार-
त्येन परापरयोरेकेश्वेऽपि बुद्ध्याधुपाधिभेदादविद्यकमात्मनः
संघातरित्यभावात्प्रकृतं प्रातिभासिकं शिष्यवृत्तित्यर्थः । अन्मनो
भ्रमत्रा स्वतदेवदमित्यात्मभावेन भ्रमत्राऽपि मायादित्यासा-
ह्याऽऽह— यथेति । देहात्तरेकस्याऽऽत्मनो वैदिकपक्षे
स्वतन्त्रेऽपि तस्मिन्प्रदमिति भावदेव, तदतिरिक्तत्वं न भाति,

स्मिन्त्वविद्यतो देहात्स्वत्वमेव विपरितो भावते; तथाऽऽत्मनो
भ्रमत्रत्वे स्वाभाविकेऽपि तस्मिन्भावेव भ्रमत्रत्वं, न भावविद्यतो-
ऽऽह्वद्वमेव त्वस्य भास्यतीत्यर्थः । आत्मनो देहात्स्वत्वमा-
विद्यं भातीत्युक्तमनुभवेन स्पष्टयति— सर्वेति । अस्मिन्स्व-
दुद्धिरविद्याकृतेऽत्र दृष्टान्तमाह— यथेति । पुरस्त्विष्यते वस्तुनि
स्थानावविद्यया पुमानिति निश्चयो जायते तथा देहात्स्वता-
त्मन्यात्मधारिविद्यतो निश्चितेऽर्थः । देहात्मनोरैक्यज्ञाने देह-
धर्मस्य जरादेशतन्मन्वात्मधर्मस्य च भैरव्यस्य वेदे विनिमयः
स्यादित्यासाह्याऽऽह— न वेति । स्वामी पुरुषत्वं भ्रान्त्या
भातीत्येवात्रा पुरुषत्वं शिरपाग्यादिनं स्थाणोभयति । तदर्थो
वा वस्तुकारिणं पुनो हस्यते शिष्याव्यस्ततादात्म्याऽस्तुतो
धर्माव्यतिकरादिति दृष्टान्तपुरस्तादाशान्तिकमाह— तथेति ।

१ शां. भा.— एवं मुखदुःखमोहात्मकत्वादिरात्मनो न युक्तोऽविद्याकृतत्वाविशेषाज्जराभृत्युत्तु ;
न, अतुल्यत्वात् ; इति चेत् , स्यात्पुरुषो ज्ञेयावेव सन्तो ज्ञात्राऽन्योन्यस्मिन्नध्वस्तावविद्यया; देहात्मनोस्तु
ज्ञेयज्ञात्रोरेवेतराध्यासः, इति न समो दृष्टान्तः । अतो देहधर्मा ज्ञेयोऽपि ज्ञातुरात्मनो भवतीति चेत्,
न; अचेतन्यादिप्रमङ्गात् । यदि हि ज्ञेयस्य देहादेः क्षेत्रस्य धर्माः मुखदुःखमोहेच्छादयो ज्ञातुः (आत्मनः)
भ्रमन्ति, तर्हि ज्ञेयस्य क्षेत्रस्य धर्माः केचनाऽऽत्मनो भ्रमन्त्यविद्याध्यारोपिताः; जरामरणाद्यस्तु न
भवन्तीति विशेषेणैतुक्तव्यः । 'न भवन्ति' इत्यस्त्वनुमानमविद्याध्यारोपितत्वाज्जराभ्रमणादिवदिति,
हेयत्वादुपादेयत्वाद्येत्यादि ।

२ आ. शां. ध्या.— जरादेशतन्मन्वात्मधर्मेषुपि मुखादे-
रान्तरमेवमिति केचित्तान्त्रालाह— सुप्रेति । कामसदुल्पादि-
धनेरान्तरमेवमज्ञानादित्यर्थः । दिग् विमतो नाऽऽत्मधर्मोऽ-
विद्याकृतत्वात्कारादिवत् न च हेत्वमिदिरास्मिन्स्वतदुद्धिरविद्ययत्वेन
स्वामी पुरुषत्वम्, अरियाश्रुतत्वस्योपत्वादिति मत्वाऽऽह—
अधिष्ठेति । स्वामी पुरुषत्ववदाविष्यं देहादेरुक्तं दृष्टान्त-
दाशान्तिकयोर्बैध्यादिति शङ्कते— नेति । तदेव प्रपद्यति-
स्यापिवादिना । जेदस्य हेदान्तेऽऽप्तमादात्र चोमदोर्हेतुत्वं
व्यापकत्वात्स्या व्याप्याथावस्थापि व्याप्तिरित्यर्थः ।

देहान्मनुद्धर्ममन्वाभावे कल्पनाह— अत्र इति । उपाधिधर्मोनां
मुखादीनामुपदिष्टे जीवे वस्तुत्वन्पुरुषमतिप्रमङ्गादिति परिह-
रति— नेत्यादिना । अत्रिप्रमङ्गेऽत्र प्रकृतयति— यद्देति ।
मुखादीनामन्वयधर्मस्य चेतुपाधिधर्मत्वादेरन्ये जरादिर्षं वा-
ऽऽत्मनो दुर्वां स्यादित्यर्थः । मुखादिगतान्तरमो नेति पक्षेऽपि
नास्ति विमेषेणैतुःशिरपाऽऽह्याऽऽह— नेति । तदेवातुमानं
गापयति— अधिष्ठेति । विमते नाऽऽत्मनपमे भावनापायि-
त्वात्तस्मात्तदित्यनुमानान्तरमाह— हेयरादिति । मादि-
शब्दादुपपन्नप्रदत्वादि दृष्टेने ।

१ शां. भा.— तत्रैव सति कर्तृत्वमोऽनुत्त्वलक्षणः संसारो ज्ञेयस्थो ज्ञातव्यविद्ययाऽध्यारोपित इति;
न तेन ज्ञातुः किञ्चिदुप्यति । यथा वाल्मिष्यारोपितेनाऽऽज्ञानस्य तलमलिनत्वादिना । एवं च मति
मरुत्तरेष्वपि मतो भ्रमत्रतः क्षेत्रस्येधरस्य संमार्गिगन्धमात्रमपि नाऽऽज्ञानस्यम् । न हि कश्चि-
दपि लोकेऽविद्याव्यस्तेन धर्मेण कस्यचिदुपकारोऽपकारो वा दृष्टः । यत्कं 'न समो दृष्टान्तः'
इति, तदगत । कस्यम् ? अरियाध्याममात्रे हि दृष्टान्तदाशान्तिकयोः मायस्य निश्चितम् ; तत्र व्यभि-
चरति । यत् ज्ञातव्यं व्यभिचरतीति मन्यते तस्याप्यनैकान्तरत्वं दर्शितं जगदिनिः । अरियात्त्वात्
क्षेत्रस्य संमार्गिगन्धमिदिति चेत्, न; अरियात्त्वात्तन्मन्वात् । तामयो हि प्रत्यय आरत्त्वात्तन्मन्वात्तन्मन्वा-
रिपरिवृत्तप्राहः, मन्वोपपन्मापको वाश्रद्धान्मनो वा ।

दुपपादयति— न हीति । स्थायी पुरुषनिधयवदात्मनो देहाद्यात्मत्वनिधयन्याभ्यस्ततेत्युक्तं दृष्टान्तस्य ज्ञेयमात्रविषयत्वादितरस्य ज्ञेयज्ञातृविषयत्वादित्युक्तमनुवदति— यस्त्विति । वैषम्यदूषयति— तदसदिति । तर्हि केन साधर्म्यं इति पृच्छति— कथमिति । अभीष्ट साधर्म्यं दर्शयति— अविद्येति । तस्योभयत्रानुपनिभाह— तत्रेति । ज्ञेयान्तरे ज्ञेयस्याऽऽरोपनियमाद्वातरे नाऽऽरोप स्यादित्याद्यद्वाऽऽह— यस्त्विति । नाप नियमो ज्ञातरि जराद्यारोपन्योक्तत्वादित्याह— तस्या-

पीति । ज्ञेयस्यैव ज्ञेयान्तरेऽभ्यासनियमस्येति यावत् । अत्रेहातरि नाऽऽरोपयन्निवारणहेतुव्यर्थः । आत्मन्यविद्याभ्यासे तत्राविद्यायाः स्वाभाविकत्वात्तद्दीनत्वं संसारित्वमपि तथा स्यादिति दाहते— अविद्यावत्त्वादिति । काऽविद्या विपरीतप्रहादिर्वा १ अनाद्यनिर्वाच्याज्ञान वा १ । नाऽऽरो विपरीतप्रहादेस्तमदृशब्दतानिर्वाच्याज्ञानकीर्त्तत्वात्, अत्रेत्याऽऽहमप्येता श्लोकादित्याह— नेत्यादिना । तदेव प्रपञ्चयति— तामसो हीति ।

१ शां. भा.— विवेकप्रकाशभावे तदभावात् । तामसे चाऽऽवरणात्मके तिमिरादिदोषे सत्यग्रहादेरविद्याप्रयस्योपलब्धेः । अत्राऽऽह्वं तर्हि ज्ञातृधर्मोऽविद्या ? न; करणे चक्षुषि तैमिरिकत्वादिदोषोपलब्धेः । यत्तु मन्यसे ज्ञानुधर्मोऽविद्या, तदेव चाविद्याधर्मरूपं क्षेत्रज्ञस्य संसारित्वम् । तत्र यदुक्तमीश्वर एव क्षेत्रज्ञः, न संसारीत्येतदयुक्तमिति । तन्न; यथा करणे चक्षुषि विपरीतग्रहाकादिदोषस्य दर्शनात् ।

२ आ. शां. व्या.— आवरणरूपकत्वं वस्तुनि सम्यक्प्रकाशप्रतिबन्धकत्वम्; विपरीतप्रहादेरविद्याकार्यत्वं विद्यापोहत्वेन घाद्यति— विवेकेति । न च कारणाविद्याऽनाद्यनिर्वाच्याऽऽत्मरूपं स्यादिति युक्तमनिर्वाच्यत्वादेव तस्यास्तद्वैमल्यस्य दुर्बलत्वादिति भावः । किञ्च विपरीतप्रहादेरन्वयव्यतिरेकान्या दोषच्यत्वावगमादपि नाऽऽत्मधर्मेतेत्याह— तामसे चेति । तमदृशब्दतानिर्वाच्याज्ञानप्रकाशप्रतिबन्धकस्त्विन्द्रियकारणादिदोषस्तस्मिन्मध्यज्ञान मिथ्याधी शशयश्चेति त्रयस्योपलम्भादमिति तस्मिन्प्रतीतेरन्वयव्यतिरेकान्या विपरीतज्ञानादेशोपाधीनान्वाधिगमान् केवलत्वात्परमेतेत्यर्थः । दोषस्य निमित्तत्वाद्वाद्यैश्वर्योपादाननियमादनिर्वाच्याविद्यायाश्चात्त्वमतेरन्वयं विषययोर्देहादानमिति चोदयति— अत्रा-

ऽऽहेति । विपरीतप्रहादेर्दोषोत्पत्त्वं सप्तम्यर्थः । अग्रहादिप्रितय-सविद्या । विषय्यादे सत्योपादानत्वे सत्यत्वप्रमत्ताभ्याम्प्रातुपादान, किन्तु दोषस्य चक्षुरादिधर्मकत्वप्रहादप्रहादेरपि दोषत्वात्कारण्यमेत्वे कारणमविद्योत्थमन्त करणम् । न च तद्वत्तुविद्याऽसिद्धेति वाच्यम्; अत्रोऽहमित्यनुभवस्त्वापे चान्नपरामर्शात्तदवगमात्कार्यमित्यनुमानादवगमाच्च तत्रसिद्धेरिति परिहरति— नेत्यादिना । सहृद्दीतचोद्यपरिहारयोषोद्य विद्योति— यस्त्विति । अविद्यावत्त्वेऽपि ज्ञातृसमाप्तिरवास्तुत्वात्तददृशवदविद्या किं करिष्यति ? इत्याशङ्क्याह— तदेवेति । मिथ्याज्ञानादिमत्त्वमेवाऽऽत्मन संसारित्वमिति स्थिते फलमाह— तत्रेति । न करणे चक्षुषोत्पादितोक्तमेव परिहाप्रपञ्चयति— तत्रेत्यादिना ।

१ शां. भा.— न विपरीतादिग्रहणं तन्निमित्तो वा तैमिरिकत्वादिदोषो ग्रहीतुः, चक्षुषः संस्कारेण तिमिररूपनीते ग्रहीतुरदर्शनान्न ग्रहीतुर्धर्मो यथा, तथा सर्वत्रैसाग्रहणाविपरीतसंशयप्रत्ययास्तन्निमित्ताः करणस्यैव कस्यचिद्भिर्निमित्तमर्हन्ति; न ज्ञातुः क्षेत्रज्ञस्य । संवेद्यत्वाच्च तेषां प्रदीपप्रकाशप्रभ ज्ञातृधर्मत्वम्; संवेद्यत्वादेव स्वात्मव्यतिरिक्तसंवेद्यत्वम् । सर्वकरणवियोगे च केनह्ये सर्वादिभिरविद्यादिदोषपरत्वात्नम्युपगमात् । आत्मनो यदि क्षेत्रज्ञस्याग्न्युष्णरत्त्वो धर्मः, ततो न वद्वाचिदपि तेन वियोगः स्यात् । अनिद्रियस्य च व्योमत्सर्वगतस्यामूर्तस्याऽऽत्मनः केनचित्संयोगवियोगानुपपत्तेः । सिद्धं क्षेत्रज्ञस्य नित्यमेनेश्वरत्वम्, 'अनादित्वात्त्रिगुणत्वात्' [१३।३२] इत्यादीश्वररचनाच्च ।

२ आ. शां. व्या.— तिमिरादिदोषरतत्त्वतो विपरीतप्रहादिषु न प्रदीपप्रकाशमनोऽस्तीत्यत्र हेतुमाह— चक्षुष इति । तद्वत्प्रकाशदिग्मन्त्राण तिमिरतो पराकृते दृढतत्त्वमहीतुदोषाद्यनुष्णत्वात् तस्य तद्वत्त्वमनो विमल तावतो नाऽऽत्मधर्मो दोषात्प्रकाशकार्यव्यापार सम्यक्प्रतिबन्धे । किञ्च विपरीतप्रहादिस्वरूपतो नाऽऽत्मधर्मो वेद्यरूपत्वप्रतिबन्धदित्याह— संवेद्यत्वमिति । किञ्च यद्वैद्यत्वात्प्रतिबन्धे, यथा दीपदीपितव्यात्प्रतिबन्धप्रकाशोपपत्तिरिति च उच्यते ।

संवेद्यमेतन्वैदित्वात्, यथा वेद्यतो न संवेद्यत्वादिनाभ्यानुमानान्तरमाह— संवेद्यत्वादेवेति । किञ्च विपरीतप्रहादयन्तवतो नाऽऽत्मधर्मोऽप्यविद्यारूपत्वात्प्रकाशकार्यव्यापारत्वमेति । उक्तमेव विद्युत्प्रकाशमनो विपरीतप्रहादि स्वामिदोषोऽऽत्मधर्मो वा इति विकल्पः इत्युक्तं दूषयति— आत्मन इति । अतोऽनिर्वाच्याऽविद्यायाऽनन्वयत्वेत्वाद्वात्प्रहादिति भावः । आत्मनोऽपि स्वभेदेऽपि परतत्त्वेनाऽऽह— अपिन्द्रियहेतवे । विद्युत्प्रकाशविकल्पत्वाद्मूर्तत्वात्प्राऽऽत्मा अतोमप्य केनचित्संवे-

विभागवत्तत्त्वात्, न हि विक्रियाभावे व्योत्रि वस्तुतः संयोगः । विभागवत्तत्त्वात् । अस्मिन्मन्तदसयोगान् परतोऽपि तस्मिन्विपरी-
तप्रहादीत्यर्थः । तस्याऽऽस्मन्मन्तत्वाभावे फलितमाह—

स्विद्धमिति । अस्मिनो निर्धर्मकत्वे भगवदनुमतिमाह—
अनादित्वादिति ।

१ शां. भा.— नन्वेवं सति संसारसंसारित्वाभावे शास्त्रानर्थक्यादिदोषः स्यादिति चेत्, न; सर्वैरभ्युपगतत्वात् । सर्वैर्ज्ञातमवादिभिरभ्युपगतो दोषो नैकेन परिहर्तव्यो भवति । कथमभ्युपगतः ? इति, मुक्तात्मनां हि संसारसंसारित्वव्यवहारभावः सर्वैरेवाऽऽस्मन्मवादिभिरिष्यते । न च तेषां शास्त्रानर्थक्यादि-
दोषप्राप्तिरभ्युपगता । तथा नः क्षेत्रज्ञानामीध्वरैकत्वे सति शास्त्रानर्थक्यं भवतु, अविद्याविषये चार्थवत्त्वम् । यथा द्वैतिनां सर्वेषां बन्धावस्थायामेव शास्त्रार्थवत्त्वं, न मुक्तावस्थायां; एवम् ।

२ आ. शां. व्या.— ईश्वरत्वे सत्यात्मनोऽसंसारित्वे विधि-
शास्त्रस्याध्यक्षत्वात् । अस्मिन्क्यात्तत्त्विकमेव तस्य संसारित्वमिति
शङ्कते— नन्विति । विद्यावस्थायामविद्यावस्थायाम् वा शास्त्रा-
नर्थक्यं ? इति विकल्प्याऽऽद्य प्रत्याह— न सर्वैरिति ।
विदुषो मुक्तस्य संसारतदाधारयोरभावस्य सर्वथादिध्वन्मत्त्वात्तत्र
शास्त्रानर्थक्यादि बोध मयैव न प्रतिविधेयमित्यर्थः । सद्ब्रह्म
वाक्यं विद्योति— सर्वैरिति । अभिप्रायाज्ञानात्प्रथे त्वाभि-

प्रायमाह— कथमित्यादिना । तर्हि मुक्त्प्रति विधियाशास्त्रस्या-
ध्यक्षत्वात् । अस्मिन्क्यमित्याशङ्क्याऽऽह— न चेति । न हि
व्यवहारातीतेषु तेषु शुभदोषाशङ्कित्यर्थः । द्वैतिनां मते मुक्ता-
त्मत्विवास्मत्प्रथेऽपि क्षेत्रज्ञस्वैश्वरत्वे तं प्रति च शास्त्राद्यानर्थक्य
विद्यावस्थायामास्त्यमिति फलितमाह— तथेति । द्वैतार्थं
दूषयति— अविद्येति । तदेव दृष्टान्तेन विद्योति— यद्येति ।
एवमद्वैतिनामपि विद्योदयात्प्रागर्थवत्त्वं शास्त्रादरेरिति शेषः ।

२ शां. भा.— नन्वात्मनो बन्धमुक्तावस्थे परमार्थत एव वस्तुभूते द्वैतिनां नः सर्वेषाम्, अतो
हेयोपादेयतत्साधनसद्भावे शास्त्रार्थवत्त्वं स्यात् । अद्वैतिनां पुनर्द्वैतस्यापरमार्थत्वादविद्याकृतत्वाद्बन्धाव-
स्थायथाऽऽस्मिनोऽपरमार्थत्वे निर्विषयत्वाच्छास्त्राद्यानर्थक्यमिति चेत्, न; आत्मनोऽवस्थामेदवचानुपपत्तेः ।
यदि तावदात्मनो बन्धमुक्तावस्थे युगपत्स्यातां, क्रमेण वा ? । युगपत्तावद्विरोधान् सम्भवतः स्थिति-
गती इवैकस्मिन् । क्रमभावित्वे च निर्निमित्तत्वं सनिमित्तत्वं वा ? निर्निमित्तत्वेऽनिर्मांलप्रसङ्गः,
सनिमित्तत्वे च स्वतोऽभावादपरमार्थत्वप्रसङ्गः । तथा च सत्यभ्युपगमहानिः ।

२ आ. शां. व्या.— द्वैतिनिर्द्वैतिनां न साम्यमिति
शङ्कते— नन्विति । अन्वयोर्वस्तुत्वे तन्मते शास्त्रार्थवत्त्व
फलितमाह— अत इति । सिद्धान्ते तु नावस्थयोर्वस्तुत्वेति
वैषम्यमाह— अद्वैतिनामिति । व्यावहारिक द्वैते तन्मतेऽपि
स्वीकृतमित्याशङ्क्याऽऽह— अविद्येति । कल्पितद्वैतेन व्य-
वहारात् तस्य वस्तुत्वेत्यर्थः । बन्धावस्थायाम् वस्तुत्वाभावे
दोषान्तरमाह— ध्वन्नेति । आत्मनस्तत्त्वतोऽवस्थाभेदे द्वैति-
नामपि नास्तीति परिहरति— नेति । अनुपपत्तिं दर्शयितु

विकल्पयति— यदीति । तत्राऽऽद्यं दूषयति— युगपदिति ।
द्वैतयेऽपि— क्रमभावित्वोर्वस्थयोर्निर्निमित्तत्वं सनिमित्तत्वं वा ?
इति विकल्प्याऽऽद्ये सदा प्रसङ्गाद्बन्धोऽयोर्व्यवस्था स्वादि-
त्याह— क्रमेति । कल्पान्तरं निरस्वीते— अन्नेति । बन्ध-
मोक्षभावस्ये न परमार्थे अस्वामाविक्रवात्कल्पितकालोदित्यव-
दिति स्थिते फलितमाह— तथा चेति । वस्तुत्वमिच्छता-
ऽवस्थयोर्वस्तुत्वोपगमादित्यर्थः ।

१ शां. भा.— किञ्च बन्धमुक्तावस्थयोः पूर्वोपर्यनिरूपणायां बन्धावस्था पूर्वं प्रकल्प्या,
अनादिमत्यन्तवती च; तस्य प्रमाणविरुद्धम् । तथा मोक्षारवस्थाऽऽदिप्रत्यनन्ता च प्रमाणविरुद्धेवाभ्युपग-
म्यते । न चावस्थायतोऽवस्थान्तरं गच्छतो नित्यत्वमुपपादयितुं शक्यम् । अयानित्यत्वदोषपरिहाराय
बन्धमुक्तावस्थाभेदो न परिचल्यते; अतो द्वैतिनामपि शास्त्रानर्थक्यादिदोषोऽपरिहर्यो ष्येति समान-
त्वान्नाहृतमादिना परिहर्तव्यो दोषः ।

२ आ. शां. व्या.— एतावत्प्रयोगेन वस्तुत्वमित्याह—
क्रियेति । अवस्थयोर्वस्तुत्वमित्यत्र तयोर्बौध्दयोगाद्वान्ते
क्रमे बन्धस्य पूर्वत्वं मुक्तेः प्राधान्यमिति स्थिते बन्धस्याऽऽदि-
त्वतः दोषमाह— ध्वन्नेति । अन्वयात्कृतान्मानमहृतविनास-

नित्यत्वेऽनादित्वमेवत्यम्; अन्तवत्त्वं च मुक्त्यर्थमाग्यदम् ;
तस्य यदनादिभावस्यं तस्मिन्, यथाऽऽस्मिन्नेति व्याप्तिविरुद्धमि-
त्यर्थः । मोक्षस्य प्राधान्येन शेषमाह— तथेति । ना हि
ज्ञानादिवाच्यत्वादादिमते पुनराहृतवती दारादन-ता य । ७५

यत्सादिभावस्य तदन्तवत् ; यथा पयादीति व्याप्त्यन्तरविक्र-
मित्यर्थः । किञ्च क्रममाविनीभ्यामवस्थाम्यामात्मना सम्बध्यते
न वा ? प्रथमे पूर्वावस्थया तर्ह्येतोरावस्थां गच्छति चेदुत्तरा-
वस्थायामपि पूर्वावस्थावस्थानादनिर्गमः । यदि पूर्वावस्थां

त्यक्त्वोत्तरावस्थां गच्छति तदा पूर्वव्यापोत्तरावस्थोरत्तम
सातिशयत्वात्प्रत्युत्पन्नपत्तिरित्याह— न चेति । आत्मनो-
ऽवस्थाद्वयसम्बन्धो नास्तीति द्वितीयमनूय दूषयति— अथ-
त्यादिना ।

१ श्रां. भा.— न च शास्त्रानर्थक्यं यथाप्रसिद्धाविद्वत्पुरुषविषयत्वाच्छास्त्रस्य । अविदुषां हि फल-
हेत्वोरात्मनोरात्मदर्शनम्, न विदुषाम्; विदुषां हि फलहेतुभ्यामात्मनोऽन्यत्वदर्शने सति तथोरहमित्या-
त्मदर्शमानुपपत्तेः । न ह्यत्यन्तमूढ उन्मत्तादिरपि जलान्ग्योच्छ्वायाप्रकाशयोर्वैकाल्यं पश्यति; किमुत
विवेकी ? । तस्मान्न विधिप्रतिषेधशास्त्रं तावत्फलहेतुभ्यामात्मनोऽन्यत्वदर्शिनो भवति ।

२ आ. श्रां. व्या.— तर्हि पञ्चदशेऽपि दोषाविशेषात्तद्वैत-
मतानुरागे हेतुरित्याशङ्क्याविषयविषये चेत्युक्तं विदुषोति—
न चेति । तदेव स्फुटयति— अविदुषां ह्येति । फलं
भोक्तृत्वं कर्तृत्वं हेतु, यदा फलं देहविशेषो हेतुरदृष्टं,
तथोरत्तमनोर्माकाऽहं कर्ताऽहं मनुष्योऽहं इत्याद्यत्तदर्शनम-
धिकारकारणे तेनाविद्वद्विषयं विधिनियेषात्प्रमित्यर्थः । विदुषा-
मपि मनुष्योऽहमित्यादिव्यङ्ग्यत्वात्तद्विषयं शब्दं किं न स्यात् ?

इत्थाराङ्ग्याऽह— चेति । भोक्तृत्वकर्तृत्वाभ्यां ब्राह्मण्यदिमो
देहाहमार्थमाभ्यां चाऽऽत्मनोऽन्यत्वं पश्यतो न विधिनियेषावि-
कारित्वप्रकृतादावत्तमीयाभिमानासम्भवादित्यर्थः । आत्मनो
देहादेरन्यत्वदर्शिनो न देहादावात्मधीरित्येतदुपपादयति—
न हीति । विदुषो न विधिनियेषाधिकारित्वेत्पुनरुपपद्य-
ते— तस्मादिति ।

१ श्रां. भा.— न हि 'देवदत्त ! त्वमिदं कुरु' इति कस्मिंश्चित्कर्मणि नियुक्ते विष्णुमित्रः 'अहं नियुक्त'
इति तत्रस्यो नियोगं शृण्वन्नपि प्रतिपद्यते । नियोगविषयविवेकाग्रहणात्पुनरप्यते प्रतिपत्तिः, तथा फल-
हेत्वोरपि । ननु प्राकृतसम्बन्धापेक्षया युक्तैव प्रतिपत्तिः शास्त्रार्थविषया, फलहेतुभ्यामन्यात्मत्वदर्शनेऽपि
सतीष्टफलहेतौ प्रवर्तितोऽस्मि, अनिष्टफलहेतौश्च निवर्तितोऽस्मीति । यथा पितृपुत्रादीनामितरेतरात्मा-
न्यत्वदर्शने सत्यप्यन्योन्यनियोगप्रतिषेधार्थप्रतिपत्तिः । न; व्यतिरिक्तात्मदर्शनप्रतिपत्तेः प्रागेव फल-
हेत्वोरात्माभिमानस्य सिद्धत्वात् ।

२ आ. श्रां. व्या.— शास्त्रस्याविद्वद्विषयत्वमिव विद्वदि-
पयत्वमपि मन्तव्यमुभयोरपि शास्त्रभ्रवणाविशेषादित्याश-
ङ्क्याह— न हीति । तत्रस्यो यस्मिन्देशे देवदत्तः स्थितस्तत्रैव
वर्तमानः सप्रत्यर्थः । ननु देवदत्ते नियुक्ते विष्णुमित्रोऽपि
कदाचिदियुक्तोऽस्मीति प्रतिपद्यते; सत्यं, नियोगविषयानियोगो-
ज्यादात्तमनो विवेकाग्रहणादियोन्यत्वप्रान्तेरित्याह— नियो-
गेति । अविदेविनो नियोगोभवेतीति दृष्टान्तमुक्त्वा फले
हेतौ चाऽऽत्मदर्शित्वित्यस्याविदुषः सम्भवयेव विधिनियेषा-
धिकारित्वमिति दाशान्तिरुच्यते— तथेति । विधिनियेषात्प्र-
मविद्वद्विषयमिति यदा शास्त्रानर्थक्यं समाहितं, सम्प्रति
पञ्चस्य विद्वद्विषयवैतैर्नार्थक्यं शास्त्रसमर्पणमिति शङ्कते—
मन्यते । प्रवृत्तिरविषया ततो जातो यो देहादावभिमानारमा
सात्मनो विनोऽपि...

विधिनियेषविषयां धियमुक्तामेव न्यक्तो करोति— इष्टेति ।
नन्वविदुषो मिथ्याभिमानवन्न विदुषः सोऽनुवर्तते, तथा वा
ऽऽविषयसम्बन्धापेक्षया न युक्ता विदुषो यथोक्ता धीरिति तथा-
ऽऽह— यथेति । पिता पुत्रो भ्राते-यादीनां मित्रोऽन्यावस्था-
वप्यन्योन्ययोगार्थस्य निषेधार्थस्य च धीरिटा विनामिथ्य
विषयो निषेधे वा तस्य तदनुष्ठानादात्तो पुत्रस्य तद्विषया धीरिटा
“अप्यतः सम्प्रतिषेधा प्रैष्यन्मन्वतेऽप्य पुत्रमाह एवं ब्रह्मण्यदस्त्वं
लोकः” [अ. उ. १।१।१०] इत्यादि सम्प्रतिषुभ्याऽऽपेक्षात्पुत्र-
नस्य पुत्रार्थेनाप्रतिपादनात् । पुत्रं चापि ह्येव विधिनियेष
प्रवृत्तौ तस्य तदशक्तौ पितृसदृशो धीरुपगतः, तथा भ्रातरिऽपि
दृष्टव्यम् । एवं विदुषो हेतुफलभ्यामन्यत्वदर्शनेऽपि प्रावृत्तो-
नाविषयदेहादिष्यन्व्यादिविद्वदा विधिनियेषाणां धीरित्यर्थः ।
पुत्रादीनां मिथ्याभिमानाभिषयो नियोगधीर्तुना, तत्पदर्शनं ननु
तदभावात् देहादिष्यन्व्याधीना नियोगधीरिति परिहृति-
नेत्यादिना ।

१ श्रां. भा.— प्रतिपन्ननियोगप्रतिषेधार्थो हि फलहेतुभ्यामात्मनोऽन्यत्वं प्रतिपद्यते, न पुनः
तस्माद्विधिप्रतिषेधशास्त्रमविद्वद्विषयमिति सिद्धम् । ननु “ स्वर्गकामो यजेत” [आ. श्री. ५।१०।२१]
' न कल्पते भययेत् ' इत्यादात्तमन्यतिरेकदर्शनामप्रवृत्तौ केन्यदेहाद्यात्मदहीनां च, अतः फलुगमा-

वाच्छास्त्रानर्थक्यमिति चेत्, न; यथाप्रसिद्धित एव प्रवृत्तिनिवृत्त्युपपत्तेः । ईश्वरक्षेत्रज्ञैकत्वदर्शी ब्रह्मवि-
चायन्न प्रवर्तते । तथा नैरात्म्यवाद्यपि नास्ति परलोक इति न प्रवर्तते । यथाप्रसिद्धितस्तु त्रिधिप्रतिषेध-
शास्त्रश्रवणान्यथानुपपत्त्याऽनुमितात्मास्तित्व आत्मविशेषानभिन्नः कर्मफलसञ्जातवृष्णः श्रद्धान्तवया च
प्रवर्तते इति सर्वेषां नः प्रत्यक्षं, अतो न शास्त्रानर्थक्यम् ।

२ आ. शां. व्या. — किञ्च “सर्वपेक्षा च यत्नविद्युते-
रथत्वं” [न. सू. ३।४।२६] इति सर्वपेक्षाधिकरणे सम्यग्ज्ञान-
स्यादृष्टान्यत्वं केर्विधिनियेषार्थानुष्ठानं सम्यग्ज्ञानात्पूर्वमिति
कुतो विदुषस्तदनुष्ठानं ? इत्याह— प्रतिपद्येति । सत्यदृष्टे
सम्यग्गीर्णरसति चाशुद्धदुष्टैस्तदभावादन्यन्यविद्वेकाम्यां
विविधियावाक्याच विधिनियेषानुष्ठानात्पूर्वं न सम्यग्गीरित्याह
न पूर्वमिति । विधिनियेषोर्विद्वद्विषयत्वायोगे फलितमाह—
तस्मादिति । शास्त्रस्याविद्वद्विषयत्वेनोक्तमयं बन्धनात्प्रसमा-
न्निभ्यां प्रपञ्चयितुमाश्लेषति— नमिद्यति । चकारादुच्चं प्रवृत्ति-
रिति सम्बन्ध्यते । आः-मनो देहाद्यनिरैकं पर्ययां देहाद्यभिमान-
रूपाधिकारहेत्वभावाद्बिधितो दामादावप्रवृत्तिनियेषाचामस्य-
भङ्गनाशेन निवृत्तिः, अतस्तेषां प्रवृत्तिनिवृत्तयोर्भावे देहादावा-
त्मन्बन्धनमभवतानपि न ते दुके, तेषां पारलौकिकमोक्षप्रतिपत्त्य-

भावादित्यर्थः । विदुषामविदुषां च प्रवृत्तिनिवृत्त्यभावे फलित-
माह— अत इति । आत्मनो देहाद्यतिरैकं परोक्षमपरोक्षं च
देहादात्मत्वं पर्यतः शास्त्रानुरोधादेव प्रवृत्तिनिवृत्त्युपपत्तेर्न शा-
स्त्रानर्थक्यमित्युत्तरमाह— नेत्यादिना । प्रसिद्धिरत्र शास्त्रोच्य-
ऽभिमतता । एतदेव विवृण्वन्नकाशितो वा नैरात्म्यवादिनो वा
परोक्षज्ञानवतो वा प्रवृत्तिनिवृत्तौ विवक्षणीति विकल्प्याऽऽय-
दुपयति— ईश्वरोति । न निवर्तते चेत्यपि द्रष्टव्यम् । द्वितीयं
निरस्यति— तथेति । पूर्ववदनापि सम्बन्धः । तृतीयमशो-
करोति— यथेति । विधिनियेषार्थानां प्रसिद्धिमनुरुधानः
सप्रति यावत् । चकाराश्लेषते चेत्तदनुष्ठान्यते । ब्रह्मविदं
नैरात्म्यवादिनं च त्यक्त्वा देहाद्यतिरिक्तमात्मानं परोक्षमपरोक्षं
च देहादात्मत्वं पर्यतो विधिनियेषाधिकारित्वे विद्वे फल-
माह— अत इति ।

१ शां. भा. — विवेकिलामप्रवृत्तिदर्शनात्तदनुगामिनामप्रवृत्तौ शास्त्रानर्थक्यमिति चेत्, न; कस्य-
चिदेव विवेकोपपत्तेः । अनेकेषु हि प्राणिषु कश्चिदेव विवेकी स्याद्यथेदानीम् । न च विवेकिलामनुवर्तन्ते
मूढाः रागादिदोषतन्त्रत्वात्प्रवृत्तेः, अभिचरणादौ च प्रवृत्तिदर्शनात्, स्वभाव्याच प्रवृत्तेः; ‘स्वभावस्तु
प्रवर्तते’ [५।१४] इति श्रुतम् ।

२ आ. शां. व्या. — विचान्तरेण शास्त्रानर्थक्यं बोध-
यति— विवेकिनामिति । दृष्टा हि तेषां विधिनियेषयोर-
प्रवृत्तिः, न हि देहादिभ्यो निवृत्त्यात्मानं दृष्टवतां तयोर्धिकारः,
तेन तान्प्रति शास्त्रे नाथेयम् । न च देहादात्मत्वदृष्टस्तत्राधि-
क्रियन्ते तेषां ‘यद्यदाचरति’ [३।२१] इति न्यायेन विवेकिनोऽनु-
गच्छतां विध्यादावप्रवृत्तेः; अतोऽपि कार्यभावादिभ्यादिशास्त्रस्य
तदनुसारिणिद्याचारस्य चाऽऽर्थक्यमित्यर्थः । किं सर्वेषां विव-
ेकिनाधिकार्यभावादानर्थक्यं चाप्रसक्तोच्यते ? किंवा कस्यचिदेव
विवेकिवैरेरि तदनुवर्तित्वादन्येषामप्रवृत्तेरानर्थक्यं चोगते ?

तत्र प्रथमं प्रत्याह— न, कस्यचिदिति । ‘मनुष्याणां सर्वेषु’
[७।३] इति न्यायेनोक्तमेव स्पृष्टयति— अनेकेष्विति ।
तदनुगामिानुत्तेषु दृष्टान्तमाह— यथेति । द्वितीयं दूषयति-
न चेति । किञ्च विवेकिनामप्रवृत्तान्देवामप्रवृत्तिरित्याद्यु-
निरयितुं इदानीं तदप्रवृत्तात्तयोत्तरप्रवृत्तेरित्याह— अभिचर-
णादौ चेति । अविबेकिनां रागादिद्वारा प्रवृत्त्यपत्तं सर्वं
सङ्गहीनमादिपदम् । इत्यथ विवेकिनो प्रवृत्त्यभावेऽपि नाहस्या-
प्रवृत्तिरित्याह— स्वाभाव्याद्येति । प्रवृत्तेः स्वभावाख्याज्ञान-
कार्यत्वे भगवत्काम्यमनुष्ठयति— स्वभावस्तित्यति ।

१ शां. भा. — तस्माद्विद्यामात्रं संसारो यथादृष्टविषय एव । न क्षेत्रज्ञस्य क्षेत्रलस्याविद्या तत्कार्यं
च । न च मिथ्याज्ञानं परमार्थवस्तु द्रुपयितुं समर्थम् । न ह्यपरदेशं स्तेनैः पङ्किकर्तुं शक्नोति मरीच्युदकम्,
तथाऽविद्या क्षेत्रज्ञस्य न किञ्चित्कर्तुं शक्नोति । अतश्चेदमुक्तं— ‘क्षेत्रज्ञं चापि मां विद्धि’ ‘अज्ञाने-
नाऽऽवृतं ज्ञानम्’ [५।१५] इति च ।

२ आ. शां. व्या. — प्रानेर्ज्ञानबन्धे विधिनियेषाधो-
नप्रवृत्तिनिवृत्तदपत्तयस्याविद्यामात्रत्वाद्बिद्वद्विषयत्वे शास्त्रस्य
मिदमिति परिणतमाह— तस्मादिति । एतदेवानुपपत्तिद्वान-
न्यादाद्यद्विषयत्वात्तदर्थः संसारः, तथा च प्रवृत्तिनिवृत्तदपत्त-

संसारस्याविद्वद्विषयत्वात्तदनुवर्तिरिषादाहस्यापि तद्विषयत्वमि-
त्यर्थः । नन्वविद्या क्षेत्रज्ञमात्रपर्यन्तो ह्यकार्यं संसारमपि तस्मि-
न्प्रापते, तेन तदर्थेव शास्त्राधिकारित्वं ? नेत्याह— नेति ।
अविद्योः शूदे क्षेत्रज्ञे बन्धुनोऽवस्थान्येति तस्मिन्पारोकि-

समेव दुःखीकरोतीत्यत्राऽऽह— न चेति । तत्र वृथात्नेन
रपद्यति— न ह्यति । क्षेत्रज्ञस्य वस्तुतोऽपिवात्मन्त्वे भग
वद्वाऽपि धोतकर्मि साह— अत इति । क्षेत्रज्ञधर्यारक्य

किमित्यसाकारमानमह (१) इति सुव्यमानोऽपि स्वस्वेष्वरं
मोक्षोऽस्माति म तु यत् ? तत्राऽऽह— अज्ञानेनेति ।

१ शां. भा.— अथ किमिदं संसारिणामिदं ' अहमेतं, ममेवेदं ' इति पण्डितानामपि । शृण्वि
तत्पाण्डित्यं, यत्क्षेत्र एवाऽऽत्मदर्शनम् । यदि पुनः क्षेत्रज्ञमपित्रियं पश्येयुः, ततो न भोगं कर्म वाऽऽका
हेयुमम स्वादिति । त्रिक्रियै न हि भोगकर्मणी । अर्थं सति फलार्थित्वादिनाम्प्रवर्तते । त्रिदुःखः पुनरत्रिक्रि
यात्मदर्शिनः फलार्थित्वाभावात्प्रवृत्तनुपपत्तौ कार्यकरणसङ्घातव्यापारोपरमं निवृत्तिरूपचरते ।

२ आ. शां. व्या.— आत्मनो वस्तुतः ससारसर्वेषु
विद्वदनुभवविरोधः स्वादिति चोदयति— अथेति । एवमि-
त्यभिवाच्यादिवैश्वानरमुक्त्वा, इदमा क्षेत्रकलादि पण्डिता
नामपि प्रतीतं ससारित्वमिति ज्ञाप । किं पाण्डित्यं देहादा
वा मदर्शनं किंवा कृत्यादा महेश्वराहो ससारिवादिधो ? इति
विकल्प्याऽऽय निराकुर्वन्साह— श्रुण्विति । तद्य वस्तुतोऽससा
रित्वाविरोधि प्रातिभासिकं तु ससारित्वमिदमिति शेषः ।
द्वितीयं दूषयति— यदीति । न हि कृत्यादात्मविषयं ससारित्वं
प्रतीयत, यन वस्तुतोऽससारित्वं विद्वेयेत, कृत्यादात्मधीविद्व

दाया ससारित्वबुद्धिरनवकाशित्वादित्यर्थः । आत्मानमस्मि
पश्यतोऽपि कुतो भोगकर्मणी न स्वयत् ? इत्याशङ्क्याऽऽह—
विक्रियेति । अविक्रियात्प्रवृत्तेर्भोगकर्माङ्गवोरभावे वस्त
शास्त्रे प्रवृत्ति ? इत्याशङ्क्याऽऽह— अथेति । फलार्थित्वाभावा
द्विदुषो न कर्मणि प्रवृत्ति, इत्यव स्थिते सत्यन-वरमविद्वत्
फलार्थित्वा तदुपाये कर्मणि प्रवर्तते शास्त्राधिनाशरीरयथ । विदुषो
वै प्रवृत्त्यभावेऽपि नियेयाधीननिवृत्तरपि दुबन्ववास्तव्यं निवृत्ति
निष्ठ वासिद्धिरित्याशङ्क्याऽऽह— विदुष इति ।

१ शां. भा.— इदं चान्यत्पाण्डित्यं कस्यचिदस्तु— क्षेत्रज्ञ ईश्वर एव । क्षेत्रं चान्यत्क्षेत्रज्ञस्यैव
निपयः । अहं तु संसारी सुखी दुःखी च । ससारोपरमश्च मम कर्तव्यः क्षेत्रज्ञेनज्ञानेन, ध्यानेन
चेध्वरं क्षेत्रज्ञं साक्षात्कृत्वा तत्स्वरूपासंस्थानेनेति । यथैतं बुध्यते यश्च बोधयति नासौ क्षेत्रज्ञ इति । एव
मन्वानो यः स पण्डितापसदः संसारमोक्षयोः शास्त्रस्य चार्थनयनं करोमीति, आत्महा च; स्वयं मूढोऽन्यात्र
व्यामोहयति शास्त्रार्थसम्प्रदायरहितत्वात्, श्रुतहानिमश्रुतकल्पना च कुर्वन् । तस्मादसम्प्रदायवित्स्वर्शास्त्र
त्रिदपि मूर्खवेदोपेक्षणीयः ।

२ आ. शां. व्या — तृतीयसु पापयति— इह चेति ।
सिद्धान्तादविशेषमाशाङ्क्य क्षेत्रस्य क्षेत्रज्ञाद्वस्तुतो भिन्नत्वं
तद्विषयत्वाङ्गीकारान्मैवमिरयाह— क्षेत्रं चेति । अहधीवय
स्याऽऽत्मनो वस्तुतः ससारित्वस्वीकाराद्य सिद्धान्ताद्भेदोऽस्ती
त्याह— अहं इति । ससारित्वमेव स्फोरयति— सुखीति ।
ससारित्वस्य वस्तुत्वे तदनिवृत्त्या पुनर्वासिद्धिरित्याशङ्क्या
ऽऽह— ससारोरेति । कथं तदुपरमस्य हेतुं विना कर्तव्यत्व ?
इत्याशङ्क्याऽऽह— क्षेत्रेति । क्षेत्रं ज्ञात्वा ततो निवृत्त्यस्य
क्षेत्रज्ञस्य ज्ञानं कथं ससारोपरमितिमुत्पादयेत् ? इत्याशङ्क्याऽऽह—
ध्यानेनेति । ससारित्वमात्मनो बुध्यमानस्य तद्विज्ञानाधीश्वर
स्यत्वमिति वक्तुमितिशब्दः । तदेवा-यत्त्वमुपशययति— यथेति ।
मम ससारिणोऽससारीभरत्व कर्तव्यमित्येव यो बुध्यतेयो वा तथा
विषय एतं त्वं कर्तव्यमित्युपयति, सति य क्षेत्रज्ञाधीश्वर इति ज्ञेयं,
अन्ययोर्देवानर्थक्यादिरस्य । आत्मा ससारो परस्मादात्म-
नोऽयन्तस्य ध्यानाधीनज्ञानेनेश्वरत्व कर्तव्यमिरयेत्ज्ञानं
पाण्डित्यमिति मन दूषयति— पयमिति । "अयमाराम
मम" [उ ४ २५ १९] इत्यात्मनो तन्मन्युत्तारिविरोधादि
त्यर्थः । मनु ससारस्य सन्मन्युत्तारिविरोधत्वात् ।

कर्माण्डलस्यैव ससारित्वनिरासेनाऽऽत्मनो मन्त्रवे ध्याना
दिना साधिते मोक्षावस्थायां ज्ञानकाण्डस्याप्यव, तत्त्वं
यथोपज्ञानत्वा पण्डितापसदत्वेनाऽऽसाध्यत्वं ? तत्राऽऽह— ससा
रेति । वरोमाति मन्ममानो य स पण्डितापसद इति पूर्व
सम्बन्धः । कर्माण्डलं हि कल्पितं ससारि कर्माण्डलं साध्यत्वात्
सम्बन्धं बोधयद्विदितं ज्ञानकाण्डमाप तथाविधं ससारित्वं
पराकृत्वाण्डलेऽस्ते प्रत्यग्नानि पयवत्यवर्षेयद्भवेदित्यर्थः ।
विद्याऽऽत्मनः शास्त्रसिद्धं ज्ञानं त्वत्त्वाऽऽत्मनः कल्पयन् महा
भूत्वा लोकद्वयवर्धिगुणं स्यादित्याह— आत्महति । ननु
'क्षेत्रज्ञं चादि मा विद्धि' इत्यनेन त्वमेवशास्त्रयामी परो
जीवादायो निरुच्यत न जीवधरत्वमत्र प्रतिपाद्ये
तत्कथमित्यभासित्यते ? तत्राऽऽह— स्वयमिति । तत्र
तत्त्वमसीतिवप्रतिज्ञेक्षेत्रज्ञात्प्रादानप्रसिद्धं तदधरत्वमिदोपदे
शतं धृतं तस्य हानिमप्रतस्य न जीवधरोऽस्तीतिवकर्मस्य
कल्पनां कुर्वन्कथं व्यामूढो न स्यात् ? इत्याह— श्रुतेति । ननु
केचन व्याकदातारा यथोक्तं पाण्डित्यं पुरस्कृत्य क्षेत्रज्ञं चापि
इत्यादिभेदेक व्याकदातवन्तस्त्वनुपुक्तं पाण्डित्यमात्मन्युत्तार्य
सूचते ? तत्राऽऽह— सन्मनादिति ।

१ शां. भा.— यत्तुक्तमीश्वरस्य क्षेत्रज्ञैकत्वे संसारित्वं प्राप्नोति, क्षेत्रज्ञानां चेश्वरैकत्वे संसारिणोऽभावात् संसाराभावप्रसङ्ग इति; एतौ दोषौ प्रत्युक्तौ विद्याविद्ययोर्वैलक्षण्याभ्युपगमादिति । कथम् ? अविद्यापरिकल्पितदोषेण तद्विषयं वस्तु पारमार्थिकं न दुष्यतीति । तथा च दृष्टान्तो दर्शितो मरीच्यम्सोपरदेशो न पङ्कीक्रियत इति संसारिणोऽभावात्संसाराभावप्रसङ्गदोषोऽपि संसारसंसारिणोरविद्याकल्पितत्वोपपत्त्या प्रत्युक्तः ।

२ आ. शां. व्या.— 'क्षेत्रज्ञं चापि' इत्यत्र क्षेत्रज्ञेश्वरयोरेक्यं स्वाभावीं स्पष्टयितुं प्रत्युक्तमेव चोच्यते— यत्तुक्तमिति । तारिचकमेकत्वमनारिचकं संसारित्वमित्यत्रोक्तयोः क्त्वेन समाधिं स्मारयति— पताचिति । ईश्वरस्य संसारित्वं संसार्यमानेन संसाराभावधेत्युक्तौ दोषौ विद्याविद्ययोर्वैलक्षण्येऽपि कथं प्रत्युक्तौ ? इति वृत्तयति— कथमिति । कल्पित-

संसारेण कल्पनाधिष्ठानमद्वयं वस्तु वस्तुतो न सम्बद्धमिति परिहरति— अविद्येति । तद्विषयं कल्पनास्पन्दमधिष्ठानमिति यावत् । कल्पितेनाधिष्ठानस्य वस्तुतोऽमैक्ये दृष्टान्तं स्मारयति— तथा चेति । ईश्वरस्य संसारित्वाप्रमत्तं प्रकटीकृत्य प्रज्ञानांतरनिरासामनुस्मारयति— संसारिण इति ।

१ शां. भा.— नन्वविद्यावचमेव क्षेत्रज्ञस्य संसारित्वदोषः, तत्कृतं च सुखित्वदुःखित्वादि प्रत्यक्षमुपलभ्यते इति चेत्, न; ज्ञेयस्य क्षेत्रज्ञधर्मत्वात्, ज्ञातुः क्षेत्रत्रस्य तत्कृतदोषानुपपत्तेः । यावत्किञ्चित् क्षेत्रज्ञस्य दोषजातमविद्यमानमासङ्गयसि, तस्य ज्ञेयत्वोपपत्तेः क्षेत्रधर्मत्वमेव; न क्षेत्रज्ञधर्मत्वम् । न च तेन क्षेत्रज्ञो दुष्यति, ज्ञेयेन ज्ञातुः संसर्गानुपपत्तेः । यदि हि संसर्गः स्याज्ज्ञेयत्वमेव नोपपद्येत । यद्यात्मनो धर्मोऽविद्यावचं दुःखित्वादि च कथं भोः प्रत्यक्षमुपलभ्यते ? कथं वा क्षेत्रज्ञधर्मः ? 'ज्ञेयं च तत्सर्वं क्षेत्रं, ज्ञातेव क्षेत्रज्ञः' इत्यत्रधारितेऽविद्यादुःखित्वादेः क्षेत्रज्ञविशेषणत्वं क्षेत्रज्ञधर्मत्वं तस्य च प्रत्यक्षोपलभ्यत्वमिति विरुद्धमुच्यतेऽविद्यामात्रावष्टम्भात्केवलम् ।

२ आ. शां. व्या.— न तावदविद्या संसारं संसारिण च कल्पयति स्वतन्त्रात्स्वव्यापारत्वात्, पारतन्त्र्ये चाऽऽप्रयान्तताभावात्क्षेत्रज्ञस्य तद्वये संसारित्वमिति शक्यते— नन्विति । न चाविद्यावचमविद्याकृतमनवस्थानादिति भावः । यत्तुत्वात् द्योतयदविद्या किं करिष्यति ! इति तत्राह— तत्कृतं चेति । अविद्यातत्त्वयोर्हेयत्वानाऽऽत्मधर्मतेत्युत्तरमाह— नेत्यादिना । तदेव प्रपञ्चयति— यावद्विति । ज्ञेयस्य क्षेत्रधर्मत्वेऽपि क्षेत्रज्ञात् क्षेत्रज्ञस्य तत्कृतदोषवत्त्वात्शक्यत्वाऽऽह— न चेति । क्षेत्रस्यापि ज्ञेयत्वान्न तेन चित्तो वस्तुत एषधोऽस्तीत्युपादयति— यदीति । धर्मधर्मित्वेन संसर्गोऽपि ज्ञेयत्वे का क्षतिः ? इत्याशङ्क्याह— यदीति । आत्मधर्मत्वाऽऽप्रयान्ता हेयत्वे स्वस्यापि

ज्ञेयत्वापरया कर्मकर्तृविरोध स्यादित्यर्थः । विश्व विमर्तं न क्षेत्रज्ञाभितं तद्वेद्यावत्प्रपादिवदिपरिह— कथं वेति । विश्व महाभूतानीत्यादिना ज्ञेयमानस्य क्षेत्रज्ञतर्तर्भावविद्यादेशात्क्षेत्रधर्मत्वाह— ज्ञेयं चेति । विश्व 'एतयो वेति' [१३२] इत्युक्त्वात्क्षेत्रज्ञस्य ज्ञातृत्वनिर्णयान्न तत्र ज्ञेयं किञ्चिन्नविद्यतीत्याह— ज्ञातृवेति । क्षेत्रज्ञेन ज्ञेयोरैव स्वामान्ये सिद्धे सिद्धं क्षेत्रधर्मत्वमविद्यादेरिति कल्पितमाह— इत्ययधारित इति । विरोधाच्च न क्षेत्रज्ञधर्मत्वमविद्यादेरित्याह— क्षेत्रज्ञेति । विरुद्धादित्वे मूलं दर्शयति— अविद्येति । मात्रपदस्य व्याकर्त्तव्यं मानयुक्त्याख्यनवष्टम्भान्तरमिति वक्तुं वेचलायम् ।

१ शां. भा.— अत्राऽऽह साऽविद्या कस्येति । यस्य दृश्यते तस्यैव । कस्य दृश्यत इति ? अत्रोच्यते— अविद्या कस्य दृश्यत इति प्रश्नो निरर्थकः । कथं ? दृश्यते चेदविद्या, तद्वन्वमपि पश्यसि । न च तद्वत्स्युपलभ्यमाने सा कस्येति प्रश्नो युक्तः । न हि गोमत्स्युपलभ्यमाने गावः कस्येति प्रश्नोऽर्थवान्मवेत् ।

२ आ. शां. व्या.— ययाऽविद्याया विरुद्धमपि निर्बोद्धुं शक्यते तस्याः स्वातन्त्र्याभावाच्चित्तोऽन्यस्याविद्यमानत्वेना तदप्रयत्वात्तस्य विद्यात्वभावात्तया तदप्रयत्नवशात्तदप्रयत्नजिज्ञासाया पृच्छति अत्राऽऽहति । आश्रयमानं पृच्छत्येव तद्विज्ञेयो वा ! प्रथमे प्रश्नस्याभावकारणत्वं मत्वाऽह— यद्वेति । अविद्या दृश्याऽऽस्या वा ! दृश्यत्वे पारतन्त्र्यादिऽविधिद्वयैव तद्वेदान्तापी. सू. ३

ऽऽश्रयमानं प्रष्टव्यम्, अदृश्यत्वे वाऽऽप्रयत्नत्वात्सिद्धिरेव स्वादित्यर्थः । द्वितीयोपलम्बते— कस्येति । अविद्याया दृश्यमानत्वादाश्रयविशेषस्याऽऽश्रयानोऽपि स्वानुभवसिद्धत्वात्प्रत्यय निरवकाशतेत्युत्तरमाह— अत्रेति । प्रश्नानर्थक्यं प्रश्नद्वारा स्फोरयति— कथमित्यादिना । तथापि कथं प्रश्नात्सिद्धित्वाऽऽह— न चेति । तदेव दृष्टान्तेन स्पष्टयति— न हीति ।

१ शां. भा.— ननु विपमो दृष्टान्तः, गवां तद्वत्प्रत्यक्षत्वात्तत्सम्बन्धोऽपि प्रत्यक्ष इति प्रश्नो निरर्थकः । न तथाऽविद्या तद्वत्प्रत्यक्षी, यतः प्रश्नो निरर्थकः स्यात् । अप्रत्यक्षेणाविद्यावताऽविद्यासम्बन्धे ज्ञाते किं तव स्यात्? अविद्याया अनर्थहेतुत्वात्परिहर्तव्या स्यात् । यस्याविद्या स तां परिहरिष्यति । ननु ममैवाविद्या, जानासि तर्ह्यविद्यां तद्वन्तं चाऽऽत्मानम् । जानामि, न तु प्रत्यक्षेण । अनुमानेन चेज्जानासि कथं सम्बन्धग्रहणम् ? ।

२ आ. शां. व्या.— दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकयोर्द्वयं चोदयति— नन्विति । अज्ञानप्रयत्नस्य परोक्षत्वेऽपि प्रश्नैरर्थक्यमित्याह— अप्रत्यक्षेणेति । अविद्यावतोऽप्रत्यक्षत्वेऽपि तेनाविद्यासम्बन्धे सिद्धे प्रयुक्तव प्रश्नार्थक्यसमाधिर्न कश्चिदित्यर्थः । अनुद्वयप्रामित्यभिः शङ्कते— अविद्याया इति । अविद्यावतस्तत्परिहारामान्येन प्रयतितव्यमित्याह— यस्येति । ममेवाविद्यावत्तत्परिहारे मया प्रयतितव्यमिति शङ्कते—

नन्विति । तर्हि प्रश्नार्थक्यमिति सिद्धान्तो स्वाभिसन्धिमाह— जानासीति । आत्मानमविद्यावन्तं ज्ञानमपि तद्विद्याध्यक्षाभावात्कञ्चामीति शङ्कते— जानामीति । अविद्यावतोऽप्रत्यक्षत्व वदता तस्याहमविद्यावानविद्याकार्यवत्त्वावतिरेकेण मुक्तात्मवदित्यनुमेयत्वमिष्टमित्यनुमेयत्वे दूयति— अनुमानेनेति ।

१ शां. भा.— न हि तव ज्ञातुर्ज्ञेयभूतयाऽविद्याया तत्काले सम्बन्धो ग्रहीतुं शक्यते, अविद्याया विपपत्येनैव ज्ञातुरूपयुक्तत्वात् । न च ज्ञातुरविद्यायाश्च सम्बन्धस्य यो ग्रहीता, ज्ञानं चान्यत्तद्विषयं सम्बन्धनवस्थाप्राप्तेः । यदि ज्ञाताऽपि ज्ञेयसम्बन्धो ज्ञायते अन्यो ज्ञाता कल्प्यः स्यात्, तस्याप्यन्यः, तस्याप्यन्य इत्यनवस्थाऽपरिहार्या । यदि पुनरविद्या ज्ञेया, अन्यद्वा ज्ञेयं, ज्ञेयमेव । तथा ज्ञाताऽपि ज्ञातव्यं, न ज्ञेयं भवति । यदा चैवमविद्यादुःखित्वाद्येन ज्ञातुः सेवज्ञस्य किञ्चिदुप्यति ।

२ आ. शां. व्या.— आत्मनोऽविद्यासम्बन्धग्रहे काऽनुपपत्तिः ? इत्याशङ्क्य ज्ञातैवाऽऽत्मा स्वस्याविद्यासम्बन्धे बुध्यतेऽन्यो वा ज्ञाता ? इति विकल्प्यायं दूयति— नहीति । तत्काले स्वत्याविद्या प्रतिज्ञातृत्वावस्थायामिति यावत् । अविद्या विषयत्वेन यद्गीता तन्ज्ञातृत्वेनैवोपयुक्त्याऽऽत्मनस्तस्याः स्वात्मनि कृतः सम्बन्धज्ञातृत्वं ? एकस्य कर्मकर्तृत्वविरोधादित्याह—

अविद्याया इति । द्वितीयं निरस्यति— न चेति । यो ग्रहीता स न सम्भवतीति सम्बन्धः । तद्विषयमिति ज्ञातुरविद्यायाश्च सम्बन्धस्तच्छब्दार्थः । अनवस्थामेव प्रपन्नयति— यदीति । आत्मनः स्वपरज्ञेयत्वायोगात्तस्मिन्विद्यासम्बन्धस्याप्रामाणिकत्वात्प्रित्यानुभवगम्यत्वे स्थिते फलितमाह— यदि पुनरिति । यदा चैव तदेवप्याहार्यम् ।

१ शां. भां.— नन्वयमेव दोषः, यदोषवत्क्षेत्रविज्ञाहत्वम्, इति चेत्, न; विज्ञानस्वरूपस्यैवाविक्रियस्य विज्ञाहन्तोपचारात् । यथोप्यतामात्रेणात्रेस्तप्तिक्रियोपचारस्तद्वत् । यथा चात्र भगवता क्रियाकारकफलात्मत्वाभाव आत्मनि स्वत एव दर्शितोऽविद्याध्यारोपित एव क्रियाकारकादिरात्मन्युपचर्यते, तथा तत्र तत्र 'य एनं वेचि हन्तारं' [२।१९] 'प्रकृतेः क्रियमाणानि गुणैः कर्माणि सर्वशः' [३।२७] 'नाऽऽत्मे कस्यचित्तापम्' [५।१५] इत्यादिप्रकरणेषु दर्शितस्तथैव च व्याख्यातमस्माभिः, उत्तरेषु च प्रकरणेषु दर्शयिष्यामः । हन्त तर्हात्मनि क्रियाकारकफलात्मतायाः स्वतोऽभावेऽविद्याया चाध्यारोपितत्वे 'कर्माण्यविद्वत्कर्तव्यान्वेव, न विदुषां' इति प्राप्तम् । एतदेव च 'न हि देहश्रुता शक्यं' [१८।११] इत्यत्र दर्शयिष्यामः । सर्वशास्त्रार्थोपसंहारप्रकरणे च 'समासेनैव कौन्तेय ! निष्ठा ज्ञानस्य या परा' [१८।१०] इत्यत्र विशेषतो दर्शयिष्यामः । अलमिह बहुप्रपञ्चेनेत्युपसंह्रियते ॥ ३ ॥

२ आ. शां. व्या.— ज्ञातुरात्मनो न किञ्चिदुप्यतीक्षेत्-दृष्टव्यमाणः शङ्कते— नन्विति । किं ज्ञातृत्वं ज्ञानक्रियाकर्तृत्वं ज्ञानस्वरूपत्वं वा ? नाऽऽह— तदनुपपत्तयामात्रमनुकरोषामा-शब्द । द्वितीये ज्ञातृत्वोपचारेणैव तद्वत्तो दोषोऽस्तीत्याह-नत्यादिना । अज्ञायमिति, क्रियायां क्रियोपचारे दृष्टान्तेन

स्फुटयति— यथेति । आत्मनि वस्तुतो विक्रियाभावे मग-वदनुमतिं दर्शयति— यथा चात्रेति । गीताकारं सप्तम्यर्थं । स्वत एवाऽऽत्मनि क्रियायात्मत्वाभावो भगवता ज्ञात्रे यथो-स्तथैव व्याख्यातमस्माभिरिति सम्बन्धः । कथं तर्हि क्रियादि-रात्मनि भाति ? तस्मात्— अविद्येति । यथा वस्तुतो

नास्त्यारम्भेन क्रियादि, उपचारानु भाञ्चि तथा तत्र तत्रातीत-
प्रकरणेषु भगवता कृतो यत्न इत्याह— तथेति । न केवल-
मतीतिष्वेव प्रकरणेषु वास्तवक्रियाधभावान्वात्मन्याप्यासिकी
तदीहका, किन्तु वक्ष्यमाणप्रकरणेष्वपि तथैव भगवदभिप्राय-
दर्शन भविष्यतीत्याह— उत्तरेषु चेति । आत्मनि वास्तव-
क्रियाधभावोपस्थासाञ्च तरिष्वदौ कर्मकाण्डस्याविद्वदधिकारित्व-
प्राप्तौ 'विद्वान्यजेन ज्ञात्वा कर्माऽऽरमेत' इत्यादिशास्त्रविरोधः
स्यादिति शङ्कते— हन्तेति । शास्त्रस्य व्यतिरेकविज्ञानाभि-

प्रायत्वादर्शनायायतीतात्मधीषिबुस्यैव कर्मकाण्डाधिकारिते-
त्यज्ञोऽहोति— सत्यमिति । कथमइम्येव कर्माधिकारित्व-
मुपपन्नं ? इत्याहृष्याह— एतदेव चेति । ज्ञानिनो ज्ञाननि-
धायामेवाधिकारः, निशान्तरे त्वज्ञस्यैव, इत्युत्तराहप्रकरणे
विशेषतो भविष्यतीत्याह— सर्वेति । तदेवानुक्तमिति—
समासेनेति । जीवब्रह्मणोरैक्याभ्युपगमे न किञ्चिदवयमित्यु-
पसंहाति— अलमिति ॥ ३ ॥

३ रा. भा.— देवमनुष्यादि सर्वक्षेत्रेषु वेदितृत्वैकाकारं क्षेत्रज्ञं च मां विद्धि मदात्मकं विद्धि; 'क्षेत्रज्ञं
चापि' इति अपिशब्दात् क्षेत्रमपि मां विद्धीत्युक्तमिति गम्यते । यथा क्षेत्रं क्षेत्रज्ञविशेषणतैकस्वभावतया
तदपृथग्भिद्वेः तत्सामानाधिकरण्येनैव निर्देश्यं, तथा क्षेत्रं क्षेत्रज्ञतश्च मद्रिशेषणतैकस्वभावतया मद्रपृथ-
क्सिद्धेः मत्सामानाधिकरण्येनैव निर्देश्यौ विद्धि । वक्ष्यति हि— क्षेत्रात् क्षेत्रज्ञात् च बद्धमुक्तोभयावस्थात्
क्षराक्षरशब्दनिर्दिष्टादर्थान्तरत्वं परस्य ब्रह्मणो वासुदेवस्य । 'डाविमौ पुरुषौ लोके क्षरश्चाक्षर एव च ।
क्षरः सर्वाणि भूतानि कृत्स्नोऽक्षर उच्यते ॥ उत्तमः पुरुषस्त्वन्यः परमात्मेत्युदाहृतः । यो लोकत्रयमा-
विश्य विमल्यैव्यय ईश्वरः ॥ यस्मात्क्षरमतीतोऽहमक्षरादपि चोत्तमः । अतोऽस्मि लोके वेदे च प्रथितः
प्रलोत्तमः ॥' [गी. १५।१६-१८] इति ।

४ वे. ता. चं.— अथेवमन्योन्यव्यावर्तकाकारवतया
निर्दिश्योः क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोर्द्वयोरेपि परमात्मव्यावृत्तिसिद्धयर्थमुम-
यानुक्तं तच्छेषत्वमुपदिश्य एवं यथास्थितक्षेत्रक्षेत्रज्ञानमेव
ने मतमित्यभिप्रायेण प्रशंसति 'क्षेत्रज्ञं चापि' इति लोकेन ।
शरीरातिरिक्तस्य ब्रह्मवस्थस्याह क्षेत्रज्ञव्यवदेनोपादानम् । स च
स्वक्षेत्रापेक्षया शरीरी, मद्रपेक्षया शरीरमिति सामानाधिकरण-
निर्देशात्पर्यगिरत्याह देवमनुष्यादीति । 'क्षेत्रज्ञम्'
इत्येकवचनेन जात्येक्यमभिप्रेतमिति दर्शयितुं सर्वक्षेत्रेषु ।

वेदितृत्वैकाकारमित्युक्तम् । फलितमाह— मदात्मकं
विद्धीति । अनुक्तममुचयार्थोऽपिशब्दः, अन्यथा निरर्थकत्व-
प्रसङ्गादित्यभिप्रायेणाह क्षेत्रज्ञं चापीत्यपिशब्दादिति ।
कण्ठोक्तं समुचयापगतमभिप्रायिकं च सङ्कतव्याह यथा क्षेत्र-
मिति । जीवस्य तच्छरीरेण सामानाधिकरण्ये यो हेतुः,
स एकाग्रपि विद्यत इति मुख्यमेव सामानाधिकरण्यमिति
ज्ञानायापृथक्सिद्धिकथनम् ।

३ रा. भा.— पृथिव्यादिसङ्घातरूपस्य क्षेत्रस्य क्षेत्रज्ञस्य च भगवच्छरीरतैकस्वभावस्वरूपतया भगव-
दात्मरुत्वं श्रुतयो वदन्ति 'यः पृथिव्यां तिष्ठन् पृथिव्या अन्तरो यं पृथिवी न वेद, यस्य पृथिवी शरीरं, यः
पृथिवीमन्तरो यमयति स त आत्माऽन्तर्याम्यमृतः' [बृ.उ. ३।७।३] इत्यारभ्य "यः आत्मनि तिष्ठन्नात्मनो
ऽन्तरो यमात्मा न वेद । यस्यात्मा शरीरम् । य आत्मानमन्तरो यमयति, स त आत्मानन्तर्याम्यमृतः"
इत्याद्याः । इदमेवान्तर्यामितया सर्वक्षेत्रज्ञानामात्मत्वेनावस्थानं भगवतस्तत्सामानाधिकरण्येन व्यपदेश-
हेतुः । 'अहमात्मा गुडाकेश । सर्वभूताशयस्थितः' [१०।२०] 'न तदस्ति विना यत्स्यान्मया भूतं चराचरम्'
[१०।३९] 'विष्टम्याहमिदं कृत्स्नमेकांशेन स्थितो जगत्' [१०।४२] इति पुरस्तादुपरिष्ठाचाभि-
धाय, मध्ये सामानाधिकरण्येन व्यपदिशति 'आदित्यानामहं विष्णुः' [१०।२१] इत्यादिना ।
यदिदं क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोर्वैकल्पिकरूपं तयोर्मदात्मकत्वविषयं च ज्ञानमुक्तं, तदेवोपादेयं ज्ञानमिति मम मतम् ।

४ वे. ता. चं.— ननु क्षेत्रज्ञविशेषणत्वं प्रत्यक्षसिद्धत्वात्
स्वीक्रियते; क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोः परमात्मानं प्रति विशेषणत्वं न
प्रतीयते, प्रत्युत स्वन्त्रत्वेव क्षेत्रज्ञो घटपटारवयव प्रतीयन्ते;
अतो न सामानाधिकरण्यं मुख्यमिति शङ्कया विशेष्यस्या-

प्रत्यक्षत्वाद्भूतवेदान्तानां विशेषणत्वाप्रमाणमित्यभिप्रायेणाह—
पृथिव्यादिसंघातरूपस्येति । पृथिव्यादेः परमात्मानं प्रति
शरीरत्ववचनादेव तत्सङ्घानुरूपस्य देवमनुष्यादिषिष्टव्यापि
शरीरत्वमुक्तमेव, शरीरधातूनां च पृथक्परमाण्वपरित्वं व्यप-

द्विष्यत इति, ततोऽपि तत्समुदायस्य शरीरत्वमुक्तं भवतीत्यभिप्रायेण पृथिव्यादिसङ्घातरूपस्येत्युक्तम् । जीवं प्रति क्षेत्रस्यैव नावस्थानेदन्निबन्धनमनयोऽर्थव्ययोः परमात्मशरीरत्वमिति ज्ञाननाय-भगवच्छरीरतैकस्वरूपतयेत्युक्तम् । यथा पृथिव्यादेः लोके शरीरत्वेनाप्रसिद्धस्यापि परमात्मशरीरत्वश्रुतिवशात्स्वीकार्यम्, तथा स्वक्षेत्रं प्रति शरीरिणोऽपि जीवस्येति भावः । एवं स्वरूपभेदेऽन्त्यामित्वे च सिद्धे ध्रुतिपुसामानाधिकरण्यपदेशस्तन्निबन्धनः; तदुपबृंहणे चास्यां स्मृतौ स्मृत्यन्तरे च । अस्मिन् विभृत्यप्यायेऽन्त्यामित्वं पुरस्तादपरिष्ठाचाभिधाय मध्ये सामानाधिकरण्यनिर्देशादात्मत्वेनावस्थानमेव सामानाधिकरण्ये हेतुरिति धृत्युपबृंहणं कृतं भवति । तत्समानतयाऽस्मिन्पि सामानाधिकरण्ये स एवार्थ इत्यभिप्राये-

णाह इदमेवेति । उत्तरार्धे व्याख्याति—यदिदमिति । अस्तुतद्विचिन्तारविशिशयोरेव हि क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोरिह परामर्शः, तस्मात्, षिण्डादिवदलोककारणानस्य पश्चादिसाधारणत्वात्तत्त्वचात्र प्रशसातुपपत्तेरित्यभिप्रायेण विवेकविषयत्वोपादानम् । नहि ज्ञानस्य ज्ञानत्वमात्रं विधेयं, पुनरुक्त्यादिप्रसङ्गात्; नचान्येषां ज्ञानानां ज्ञानत्वनिषेधे तात्पर्यं, व्याघातात्; नच ज्ञानमित्यन्यमतत्वमानमन विधीयते, ज्ञानशब्दावृत्तिनैरर्थक्यात्; अतोऽज्ञानस्यैव ज्ञानमिति विधानं परिष्ठाद्यवस्थाप्रशंसापरमित्यभिप्रायेणाह तदेवोपादेयं ज्ञानमिति । मम मतमिति सर्वभूतसुहृदो मम सर्ववाह्नायोपयोगितया सर्वहितत्वेनेदमेवोपादेयतयाऽभिमतमिति भावः ।

३ रा. भा.— केचिदाहुः— 'क्षेत्रज्ञं चापि मां विद्धि' इति सामानाधिकरण्येनैकत्वमवगम्यते । ततश्चेश्वरस्यैव सतोऽज्ञानात्क्षेत्रज्ञत्वमिव भवतीत्यभ्युपगन्तव्यम् । तन्निवृत्त्यर्थश्चायमेकत्वोपदेशः । अनेन चाततमभगवदुपदेशेन 'रज्जुरेया, न सर्पः' इत्याहोपदेशेन सर्पत्वभ्रमनिवृत्तिवत् क्षेत्रज्ञत्वभ्रमो निवर्तत इति । ते प्रष्टव्या अयमुपदेशा भगवान् वासुदेवः परमेश्वरः किमात्मयाथात्म्यासाक्षात्कारेण निवृत्तज्ञानः ? उत न ? इति । निवृत्तज्ञानश्चेत् निर्विशेषचिन्मात्रैकस्वरूपे आत्मन्यतद्रूपाभ्यासासम्भानया कौन्तेयादिभेददर्शनं तान् प्रत्युपदेशादिव्यापाराथ न सम्भवन्ति ।

४ छे. ता. चं — एवमस्य लोकेऽपि ध्रुतिस्मृत्यन्तरपूर्वापरसङ्गतमर्थमभिधाय कुहुरिष्टं दूषयितुमुपभाषते— केचिद्विद्मन्नादिना । केचिदिति निरुपपत्ताभासत्त्वमभिप्रेतम् । बहुवचनेन जगद्योदोहनम् तद्रूपकारकमतिपरम्परायोतनम् । सामानाधिकरण्येनैकत्वमवगम्यत इति । 'मितप्रवृत्तिमित्तानां धन्दानमेकस्मिन्मये वृत्ति सामानाधिकरण्यम्' इति हि तच्छणमिति भावः । सर्वज्ञत्वात्प्रादादिविद्वद्व्यभवतोऽरुक्त्वे कथमवगन्तुं शक्यं ? इत्यत्राह— ततश्चेति । धृतस्य ज्ञानायोगात्तदाप्यप्येत्यर्थः । एवकारेण विरोधसङ्घातोत्तनम् । संसारस्यौपाधिभ्रत्वेन सर्वभ्युपगन्तत्वात्स्वतः क्षेत्रज्ञत्वाभावेऽपि दोषवशात्तत्सम्भव इत्यभिप्रायेण अज्ञानादिरुक्तम् । ननु दोषवशादि विद्वद न सम्भवति, नहि दोषेण तेजमस्तिमित्वापादनं सम्भवति, नच क्षितिजलादिसमवधाने शिलाशरत्तस्याद्वाराभ्यवृत्तमित्यत्राह— क्षेत्रज्ञत्वमिवेति । विद्वजकारुद्रावो ह्यसम्भावितः; तदारोपस्तु रज्जुमर्गादिवदुपपन्न इति भावः । अभ्युपगन्तव्यमिति मत्स्यन्तादर्शनादिति भावः । यदि परमात्मैतः संमारिखं नास्ति; कथं सगारनिराकरणायोपदेशादि क्रियेते ? नहि परमात्मैते व्याप्यमावे तन्निशालाय विद्विस्वोपपत्तेरन्यथाह तन्निवृत्त्यर्थ इति । क्षेत्रज्ञत्वभ्रमनिवृत्त्यर्थे इति यावत् । ननुयमेकत्वोपदेशो दृष्टिश्चिन्मादिचिन्वाभ्युपगमना भानि; अपितु आत्मयाथात्म्यदर्शनार्थं इति भवति । स्वयंभुवन्मिलमिप्रायेण अयमित्युक्तम् । चन्द्रभेदभ्रमनिवृत्तदृष्टिबोधेऽनादिति भावः । अनाधिनाप्रयत्नतो भेदे इह प्रतीयमाने क्व तदुपपन्नं क्व तदभ्यवृत्तिप्रयत्नत्वात् परोक्षोपदेशेन वाः । इत्यत्राह अनन चेति । सामान्यवेगलोचनी-

वक्तव्यं न बाधकत्वविरोधि; अन्यथा भेदात्मानेन ज्वालैववाधायोगात्; अतएव परोक्षत्वमपि न दोषत्वप्रयोजकम् । निर्दोषत्वमेव हि प्राक्कल्पनिदानम् । वाक्यस्य च दोषा वक्तुर्भ्रमविप्रलम्भप्रमादाशक्त्यः । अत्र च वक्तुर्वाग्बुधव्यत्वात्तत्त्वत्वे विप्रलम्भनपन्थाभावः; भगवत्त्वेन भ्रमप्रमादाशक्तीनामसम्भव, अतस्तदुपदेशेन क्षेत्रज्ञत्वभ्रमस्य प्रत्यक्षस्यापि बाध उपपत्ता इति भावः ।

एवमुपभाषितं दूषयितुमुपभवते— ते प्रष्टव्या इति । सर्वज्ञस्येश्वरस्यैव सतोऽज्ञानात्क्षेत्रज्ञत्वभ्रमो भवति; स एव चेदक्षेत्रज्ञायोपदेशात्तदिति व्याकुलभाषिणं किमभिप्रेतं ? इत्यन्यपरिशोधनेन दूषणं वक्तव्यमिति भावः । अयमिति—'न त्वेवाहं जातु नासं न त्वं नेमे जनाधिपा.' [११२] इत्युपक्रमे भेदेनैव स्वात्मानमुपदिशान्, परस्ताप हाराशरपुण्यवैलक्ष्यमेव स्वात्मोऽभिधास्यमित्युच्यतेवदारेषु जीधानां परायेभूत इति भावः । उपदेशेति— यथासाध्यतः, तदाऽज्ञेयवदस्यापि शिद्वत्त्वमेवोचितं, नतुपदेशवृत्तमिति भावः । भगवामिति— परात्मनि निवृत्त्यर्थमेव ह्ययमुपदिशति, स्वस्य तत्त्वज्ञत्वादिद्विभ्रमः । यामुदेष्ट इत्यन्तर्त्यामिवादिद्विविधशायां 'सर्वत्रामी समतां च वक्तव्यम्' [वि. पु. १०१२] इति भेद एव स्पष्ट इति भावः । वसुदेवजनयत्वाविवशानां तु स एव इत्येतोः । 'सर्वमेकमेवेश्वरम्' [५२९] 'विभक्त्येकस्य ईश्वर' [१५१०] 'यस्मान्दशमतोऽहम्' [१५१०] इत्यादिषु स्वत्मानमोधारणेऽपि मय्यमानो जीवेषु सर्वत्राशरपुण्यमुपादिशतीत्यभिप्रायेण परमपरत्तत्त्वं । ईश्वरस्य भ्रमेऽनुपपन्नमज्ञानकदाचिद्व्यभिचिन्तित्वेनेन न शक्यं, तथा सतीति तन्मयप्रति-

मासाभाषादीश्वरत्वस्यैवासिद्धिप्रसङ्गात्, ज्ञानमन्तरेण च मिथ्यामृतभेदप्रतिगतायोगात्, परबुद्धिपयत्तोऽस्य रूपस्य तु मिथ्यात्वं प्रतिभासस्य परसद्भावसापेक्षत्वात्, तस्य च तैरनभ्युपगमात्; अन ईश्वरस्यापि पूर्वमज्ञानमस्ति, तत्र पञ्चाङ्गाननित्यैर्मित्यभ्युपगन्तव्यम् । तत्रोपदेशज्ञानाया भवदभिमते हेतु विशेषेण निवृत्त, न वा ? इत्यभिप्रायेण विकल्पयति किमित्यादिना ।

प्रथमं शिरो दूषयितुमनुवदति निवृत्ताज्ञानञ्चेदिति ।

३ रा. भा.— अथात्मयाथात्म्यसाक्षात्कारामानादनिवृत्ताज्ञानः, न तर्ह्यज्ञत्वादेवात्मज्ञानोपदेशसम्भवः; 'उपदेश्यन्ति ते ज्ञानं ज्ञानिनस्तच्चदर्शिनः' [४३४] इति ह्युक्तम् । अत एवमादिवादा अनाकलितश्रुतिस्मृतीतिहासपुराणन्यायसदाचारस्वनाग्निरुद्धैः स्ववचस्थापनदुराग्रहैरज्ञानिभिर्जगन्मोहनाय प्रवर्तिता इत्यनादरणीयाः ।

४ वे. ता चं— द्वितीयं शिरोऽनुभाषते— अथेति । निवर्तकसाक्षात्काररहितत्वादिति भावः । न सर्वोक्ति— नदीन्द्रियलिङ्गसम्बन्धित्वदत्तत्वेऽपि परज्ञानजनकत्व सम्भवति, उपदेशवाक्यप्रयोगस्य ज्ञानपूर्वकत्वावयवमभावात् अप्रमितोपदेशोऽनास्तत्वप्रसङ्गादिति भावः । तत्त्वसाक्षात्कारवत् एवाव्यक्तमोपदेशत्वे तस्यैवोक्तिं दर्शयति— उपदेश्यन्तीति ।

एव शङ्करपक्षे क दोष भास्करपदिकेऽप्यतिदिशति— अत इति । शङ्करमते भेदश्रुत्य सगुणश्रुत्योऽन्तर्नामिश्रुत्य प्रकृतिश्रुत्यनित्यत्वश्रुत्यस्तथाविवाध स्पृत्यादयो विरुद्धा एव । अनेदश्रुत्यादयश्च मुख्यार्थपरित्यागन निर्विशेषलक्षकतया तैरेवाभ्युपगमात् मुख्यार्थप्रतिपादकाकारेण विरुद्धा । विषयव्यवस्थादिनिर्विरोधपरिहारे सम्भवति बाध्यवाचकभावात् अभ्युपगमन्यायविरोध । स्ववचनविरोधस्तु ब्रह्म निर्विशेषम्, एवत्वादित्यत्र हेतुसाध्यधर्मन्यायवयवमभावात् । 'अनुसृतिर्वेषा' इत्यत्रानुसृतिशब्दोऽप्यतवादेस्वरयामभ्युपगन्तव्यत्वात् । एव ब्रह्म न शब्दप्रतिपाद्यम् इत्यादिष्वपि भाव्यम् । भास्करपक्षे तु भेदगोचरश्रुत्यादिभिस्तत्प्रतिपक्षमभेदमसहमानैर्विरोधो वचन्य । अचित्तोऽपि ब्रह्मस्वरूपैस्त्याभ्युपगमात् निर्विकारत्वप्रतिपादकैर्विरोधः । ब्रह्मण एवोपहितस्य जीवत्वात्प्रिदोषश्रुतिविरोध । अनेदश्रुत्योऽपि प्रादयो न मुख्य्याः । जीवेश्वरसामानाधिकरण्ये 'पदाकाशो महाकाश' इतिविविर्दश्यमानवैषेणक्यासिद्धे । एवमेवाचिदीश्वरयोरपि न सामानाधिकरण्यस्वरूपम् । सर्वत्वादिगुणगणविशिष्टस्य ब्रह्मण सर्वतादात्म्ये सर्वं तु सप्रतिषन्धानप्रसङ्गानिरवद्यत्वादिविरोधप्रसंगनाभावेन न्यायविरोधः । यावत्प्रकाशापथे तु स्वत एव मिमाभित्तत्रवैत्रीक्याभ्युपगमोऽस्ति स्मृतम् । सर्वानुवृत्तसन्मात्रस्य ब्रह्मत्वाभ्युपगमात् अदृश्यत्वादिश्रुतिविरोधः । सत्ताया पदादिधर्मैतन्न प्रतीयमानत्वात् ब्रह्मणो जातिरूपत्वप्रसङ्ग इत्यादयो दोषा इत्यव्या । अनयो

निर्विशेषत्वादि कारणमावात्कार्याभाव इति भावः । अभ्युपगमात् शिवाविशेषत्वभावादेवाभ्यासो न सम्भवति, किं पुनरुपस्थापि निवृत्तावित्यभिप्रायेण निर्विशेषचिन्मात्रत्वोपादानम् । तथाहि सविशेषे वस्तुनि कर्मविधिसाध्याणाकारे तिरोहिते तद्विरुद्धाकारान्तराध्याय, ज्ञाता च कश्चिदर्थमन्यथा मन्यत, न तु ज्ञासि मात्रम् । कौन्तेयादीत्यादिशब्देन मित्रासितयार्त्तराश्रादिप्रहणम् । उपदेशादीत्यादिशब्देन सारथ्यदरपि सद्भव ।

स्ववचनविरोधस्तु सप्तमोऽतिनामिव भेदाभेदाभ्युपगमात्तन्मूलनिर्दोषत्वसदोपत्वसामानाधिकरण्यवचन्यक । जगन्मोहनाय प्रवर्तिता इति न तेषामभिप्रायेणोच्यते, 'अज्ञानिभि' इत्युक्तत्वात्, अपितु तेषामन्यानाः वादो देवाज्जगन्मोहनाय जात इत्युच्यते ।

ननु सुम्नत्वक्षेऽपि श्रुतिविरोधादिदृश्यण समानम् । तथाहि यदि जगद्ब्रह्मणोरत्यन्तभेद एवाभ्युपगम्यत, तदा 'तानात्मकाम्या (एव) व्याकियते' [घृ ३ १११७] इति कारण्यैव ब्रह्मण कार्यानामरूपभाक्त्वश्रुतिविरोध, एकविज्ञानन सर्वविज्ञानप्रतिष्ठा विरोध, न हि घटज्ञानन ततोऽस्त्यन्तभिन्नस्य पत्स्य शाश्वत्त्व सम्भवति, अत्यन्तभिन्नयोर्नैव ब्रह्मणो सामानाधिकरण्यं च न सम्भवति, घटपत्स्यदेव, लक्षणया निर्वानिर्भेदपरपक्षे क. प्रदेव ? ब्रह्मोपादानत्व च जगतो न सिद्ध्यति, सूक्ष्मादिवज्जगद्ब्रह्मणोरैकद्रव्यत्वानभ्युपगमात्; अन्यथा सत्कार्यवादिविरोधात् । यदि भिन्नैरेव प्रकृतिपुरुषेश्वरैर्जैवकाराम्, ते किमेकीभूता कार्यनारमन्ते ? उत पृथगवस्थिता एव ? पूर्वत्र परस्परस्वभावसङ्करपरपक्षप्रसक्त, उतत्रापि किं पृथक्कार्यद्वयम् ? उत न ? पृथक्कार्यद्वयत्वे सर्वस्य ब्रह्मकारणत्वमभ्युपगतं पलायते, एककार्यकरवत् कार्यावस्थाया स्वभावसङ्करतदवस्थ, यदि च ब्रह्म स्वस्वतो निर्विकार, तदा तस्य कार्यात्मकत्ववादिनीमि श्रुतिनिर्विरोधः । अथ सविकारत्वाभ्युपगम, तदा परपक्षप्रसक्त निर्विकारश्रुतिविरोधस्तदवस्थ, यदि च सर्वदा सनत्त्वादिगुणगणविशिष्टमेव ब्रह्म, तदा निर्गुणश्रुतिमि ज्ञानानाश्रुतिमिष व्याघात, सर्वदा भेदस्य यमभ्युपगतः तदा भेदविपर्ययश्रुतिविरोध, न्यायविरोधश्च, विविचिन्नेयधोरत्वमभ्यासत्त्वात् न पौत्रा पर्थेणापच्येदवद्ब्रह्मवाचकमभ्यन्यायमभ्युपगमात्, स्ववचनविरोध सर्वार्थकं ब्रह्म सविलक्षण चेत्यभ्युपगमात् ।

३ रा. भा.— अत्रेदं तत्त्वम्— अचिद्वस्तुनश्चिद्वस्तुनः परस्य त्रभणो भोग्यत्वेन भोक्तृत्वेन चैश्वर्यत्वेन च स्वरूपनिरनेकमाहुः काश्चन श्रुतयः— 'अम्मान्मायी सृजते निश्चमेतर्त्तमिथ्यान्वो गायवा

सन्निरुद्धः ” [श्वे. उ. ४।९] “ मायां तु प्रकृतिं विद्यान्मायिनं तु महेश्वरम् ” [श्वे. उ. ४।१०]
 “ क्षरं प्रधानममृताक्षरं हरः क्षरात्मानात्रीशते देव एकः ” [श्वे. उ. १।१०] ‘ अमृताक्षरं हरः ’ इति
 भोक्ता निर्दिश्यते; प्रधानमात्मनो भोग्यत्वेन हरतीति हरः । “ स कारणं करणाधिपाधिपो नचास्य
 कश्चिज्जनितानचाधिपः ” [श्वे. उ. ६।९] “ प्रधानक्षेत्रज्ञपतिर्गुणेशः ” [श्वे. उ. ६।१६] “ पतिं
 विश्वस्यात्मेक्षरं शाश्वतं शिवमच्युतम् ” [वै. ना. १०] “ ज्ञाज्ञौ द्वावजावीशानीशौ ” [श्वे. उ. १।११]
 “ नित्यो नित्यानां चेतनश्चेतनानामेको बहूनां यो विदधाति कामान् ” [श्वे. उ. ६।१३]
 कठो. २।५।१३] “ भोक्ता भोग्यं प्रेरितारं च मत्वा ” [श्वे. उ. १।१२] “ पृथगात्मानं प्रेरितारं च
 मत्वा जुष्टस्ततस्त्वेनामृतत्वमेति ” [श्वे. उ. १।६] “ तयोरन्यः पिप्पलं स्वाद्वत्त्यनश्नन्नन्यो अभिचाक
 शीति ” [मुं. उ. ३।१।१] “ अजामेकां लोहितशुक्लकृष्णां बह्वीं प्रजां जनयन्तीं सरूपाम् । अजो
 ह्येको जुषमाणोऽनुशोते जहात्येनां भुक्तभोगामजोऽन्यः ” [श्वे. उ. ४।५ तै. ना. १।२।५] “ गौरीना
 यन्तवती सा जनित्री भूतभाविनी ” [मं. उ. ५] “ समाने वृक्षे पुरुषो निमग्नोऽनीशिया शोचति
 सुहृत्मानः । जुष्टं यदा पश्यत्यन्यमीशमस्य महिमानमिति वीतशोकः ” [श्वे. उ. ४।७] इत्याद्याः ।

४ वे ता. चं — अतो दोषसाम्ये कस्य मतं तत्त्वं ?
 इति शोचामभिप्रायानभिज्ञे परे श्वावराहृल्लह्न्यायेन प्रवर्तित
 परिहृत्य समीचीनशारीरकन्यायाजुष्टीतसर्ववेदान्तसाराथं प्रति
 पादनपरतामस्य शास्त्रस्य स्थापयितुमाह — अत्रेदं तत्त्वमिति ।
 अन्यं धृतित्स्मृतौतिहासाद्यविविद्धाभंगेष्वेपेणायामित्यर्थं , धृत्या
 दिविधेति वा । इदं यथाप्रमाणं वक्ष्यमाणम् ; न तु साङ्कराद्युक्त-
 मित्यर्थः । तत्त्वं प्रामाणिकमित्यर्थं । शङ्कितान् दोषान्
 परिहरिष्यन् स्वपक्षं तावत्प्रमाणतः स्थापयति अचिद्धस्तुन
 इत्यादिना सत्यममवदित्यन्वेन । भोग्यत्वादिं यथाक्रमम् ।
 भोग्यत्वेन भोक्त्वत्वेन चैतित्वत्वेन चेति भेदकधर्मा
 न्तराणा उपपादात्म्यमानुषितिसिद्धान्तमुपलक्षणम् । अक्षुत्तमु
 चायाथैव चकारेण वा तत्त्वद्भेद । स्वरूपप्रतिवेकं स्वरूपाणा
 मित्यर्थमित्यर्थं । विवेकशब्दो भ्रमनिराकरणयोतनाथे ।
 न हि भेदवादिनीनां धूनीनां धृतित्वे संप्रतिरिक्तमित्यायेन
 काश्चन धृतय इत्युच्यते । बहुत्वनेन मयसा न्यायोऽप्यवि-
 रुद्ध इति ज्ञापितम् । भेदधृत्यविरोधेन सामानाधिकरण्यधृत्यर्थ
 स्थापयितुं प्रथमं भेदधृत्युपादानम् । अस्मादित्यन्वेन साक्षा
 द्विस्वराप्रत्ययत्वमिच्छित्येवमिति सिद्धम् ‘ अन्यो मायया सन्निरुद्धः ’
 [श्वे. उ. ४।९] इत्यनेनोपहितस्य मद्गण एव जीवत्वमित्या-
 दिप्रत्याया निर्मुक्तिता । नदत्त मायया सन्निरोधादन्वयवमुच्यते;
 अपिपु अन्यस्यैव सतो मायया सन्निरोधः । सन्निरुद्धः स्वाभाविक-
 कर्मज्ञत्वनिर्दिशयानन्त्याविभांवरदित इत्यर्थः । पराभिमतो
 मायाशब्दायः शून्यैव प्रतिष्ठित इति दर्शयितुमाह मायां
 इदिति । ‘ यत् ’ इत्यादी हरान्दस्योत्पत्त्यन्वयेन वृष्टपृष्ट-
 शीतयोन्नतान्तरप्रतिरोधार्थमाह अमृताक्षरं हर इति भोक्ता
 निर्दिश्यते इति । हे रूढस्य रूप भोक्तृत्वाप्रधारण्यमित्य
 प्राह — प्रधानमिति । हरतीति हरः शरत्वाविवर्तयन्
 संप्रतिनिर्दिश्यन् । अहमभिप्रायः — यदि हासन्तो ‘ देव
 पृष्टः ’ इत्यनेनान्वीयते, तदा ‘ अमृताक्षरम् ’ इत्यस्य विषयत्वं

न स्यात्; अथ ‘ अमृताक्षरम् ’ इत्यसमस्तं लुप्तविभक्ति-
 उद्देश्योपादेयपरमुच्येत, तदा विभक्तिलोपङ्गेनो व्युत्क्रमेणोद्देश्यो
 पादेयनिर्देशश्च स्यात् । न चात्र “क्षरं स्वविद्या ह्यष्टतु विद्या”
 [श्वे. उ. ५।१] इतिवदमृतशब्द एवोद्देश्यपरः, क्षराक्षरत्व
 योरेव मियं प्रतिरूपत्वात् । ऋक्ष च पादभेदेनाथैव्यवस्था
 सम्भवन्ती न परित्याज्या । एवं “क्षरं स्वविद्या ह्यष्टतु विद्या
 विद्याविद्ये ईशते यस्तु सोऽन्यः ” इति वाक्यान्तरस्यैवी चातुस्रता
 स्यात् । अन्यथा व्यवहितान्यवयव । नच ‘ देव एकः ’ इत्यत्र
 विशेषाकाङ्क्षास्ति । तावता च माहात्म्यमतिप्रायेण व्यज्यते ।
 ‘ क्षरात्मानो ’ इति पुष्किलान्तानुवादश्च तन्निर्दिष्टविषयतायां
 स्वरस । शब्दान्तरेणानुवादेस्तु पक्षद्वयेऽपि सम । अस्मत्पक्षे
 तु हरशब्दस्यात्मानातिविषयत्वभावनार्थतया उपयोक्तव्यः ।
 ‘ अमृताक्षरम् ’ इति स्वविशेषणनिर्देशोऽपि सत्स्वभावविशेषणमेव
 सार्थं । एवं हरशब्दस्यात्र प्रधानसहप्रतिबन्धपरत्वविषय-
 अवश्यम्भाविनि लक्षणादेशासम्भवे ध्रुवन्तरस्वप्रकरणादेरिति
 रूढिपरिस्थानेन यौगिकांथपरवैमन्यादिन्यायेनाशौचमिति ।
 शेषेऽप्येवमर्थो. सर्वज्ञत्वविशिष्टज्ञत्वनियन्तृत्वनियाम्यत्वस्य भेदं
 द्वयोरप्यन्तत्वं च द्विसंभेदेन उक्तमप्या वदन्तीं भ्रुतिं दर्श-
 यति — शास्त्राविति । सुपुंसिपरममुच्छरप्रत्यये शेषरूपत्वा-
 तन्याताज्ञत्वम्, जागरस्वप्नयोरेषि ज्ञानं कतिपयविषयम्. अज्ञान
 त्वनन्तगोचरम् । ईश्वराद्युक्तमृतात्मानमेव जवानो निरदत्तं
 बहुत्वं जीवेश्वरोधैतन्याधयत्वमीश्वरस्य वादितोपरीं हरः
 पश्यत्येव च ‘ नित्यो निरयानाम् ’ इति धृत्या सिद्धम् । हरः
 देव भेदस्य वेदव्यवसादिनां भेदज्ञानपूर्वकरमात्मनोतीतिविषयत्वेन
 मोक्षं च प्रतिपादयन्तीं धृतिसाह — पृथगिति । जीवपक्षो-
 द्देश्यकारानुप्रविष्टोऽस्य कर्मकर्मभोक्तुं वाभोक्तुं पृथक्त्वैव नन्वेति
 वाक्यमाह तयोऽन्यः इति । तयोऽन्यः, तयोरेक इत्यर्थं ।
 स्वाद्वत्त्वोऽपि पुण्यकलोऽक्षरानुप्रपन्नायाथम् । आनिर्दिष्ट
 शीति अनितोऽधिकं प्रधातते । साहाज्योपनिन्द-तृत्वन्तु

इतिशय एव तदानीमपि सिद्ध्यति; न तु ज्ञानसङ्कोचान्नादीत्युक्तं । मुक्तव्यवस्था मुक्तदशायामपि प्रकृतोर्विच्छेपमानं च ज्ञापयति—
 भवति । सत्त्वजस्तमोमध्याः प्रकृतेः पुरुषस्य च भवत्वं, प्रकृतेः अजागिति ।
 पुरुषस्यमानुष्यपरिणामविशेषमाकर्तव्येनाध्यायप्रसङ्गादिति, बद्ध-

३ रा. भा.— अत्रापि 'अहङ्कार इतीयं मे मित्रा प्रकृतिरष्टवा । अपरेयमितस्त्वन्यां प्रकृतिं विद्धि मे पराम् । जीवभूतां महावाहो ! यदेदं धार्यते जगत् ' [७।४, ५] ' सर्वभूतानि कौन्तेय ! प्रकृतिं यान्ति मामिकाम् । कल्पक्षये पुनस्तानि कल्पादौ विसृजाम्यहम् ॥ प्रकृतिं स्वामवष्टय्य विसृजामि पुनःपुनः । भूतग्राममिमं कृत्स्नमवशं प्रकृतेर्वशात् ' [९।७-८] ' मयाऽप्येकेण प्रकृतिः स्रयते सचराचरम् । हेतुनाऽनेन कौन्तेय ! जगद्धि (द्वि) परिवर्तते ' [९।१०] ' प्रकृतिं पुरुषं चैव विद्वद्यनादी उभावपि ' [१३।२०] ' मम योनिर्महद्ब्रह्म तस्मिन् गर्भं दद्याम्यहम् । सम्भवः सर्वभूतानां ततो भवति भारत ! ' [१४।३] इति कृत्स्नं जगद्योनिभूतं महद्ब्रह्म मदीयं प्रकृत्याख्यं भूतस्रस्ममचिद्वस्तु यत्, तस्मिन् चेतनाख्यं गर्भं संयोजयामि; ततो मत्सङ्कल्पकृताचिदचित्संसर्गादेव देवादिस्थावरान्तानामचिन्मित्राणां सर्वभूतानां सम्भवो भवतीत्यर्थः । श्रुतावपि भूतस्रस्मं ब्रह्मेति निर्दिष्टं "तस्मादेतद्ब्रह्म नामरूपमत्रं च जायते" [मुं.उ.१।१।९] इति ।

४ वे. ता. चं.— ठकुरपुराणवृद्ध्यायास्मिन्नेव प्रतिपादितं नित्य प्रकृतिपुरुषेभ्योर्भेदं दर्शयति— अत्राप्यहङ्कार इतीति । मे प्रकृतिरिति व्यधिकरणनिर्देशादीनामप्रकृतिपुरुषयोर्भेदः सिद्धः । 'इतन्वक्तव्याम्' इत्यनेन प्रयानात्पुरुषस्य भेदः । सृष्टि-प्रकृत्ययोरेक्यसत्त्वनिवृत्तिरूपत्वेन्युदासाय परमात्मसारीर्यमृतप्रकृत्यविभागविभागस्त्वमाह सर्वभूतानीति । अत्रापि 'मामिकाम्' इत्यादिभिर्भेदः स्रष्टः । प्रथानुसृष्टयोश्चराचराद्यवस्थापतेः परमात्मत्रयमूलत्वेन्युदासाय तदधिष्ठानमूलत्वात्माह— मयेति । जीवानामध्यायाधीनासिद्धित्वन्युदासाय प्रकृतिपुरुषयोर्विशेषेणानादित्व दर्शयति— प्रकृतिं पुरुषं चेति । प्रकृतेरेव साक्षात्परिणामाप्रत्यक्षं, सृष्टीपथिकप्रकृतिपुरुषसंसर्गाविशेषव्य-

परमात्मसङ्कल्पाधीनत्वं तु एव जगत्सृष्टिम् ; एवंप्रकरणे ज्ञानाणामन्योन्यभेदं चोदाहरति— मम योनिरिति । जगदभेदज्ञा योनिर्त्वं, जगत्सृष्टिगततया सम्बन्धः ; तदाह— जगद्योनीति । मुख्यवद्गणो समेति व्यधिकरणनिर्देशावाहित्वयामध्यायं च ब्रह्मसाक्षोपचरितमाह— प्रकृत्यारभ्यमिति । चिन्मिप्रमृतोत्पत्तिहेतुतया प्रकृत्यापेयतया च विदं गर्भदायार्थमाह— चेतनारभ्यमिति । 'दधामि' इत्याधानं विवक्षितमित्याह— संयोजयामीति । विस्तरोऽप्य स्याने भविष्यति । एवं बहुषु प्रदेशेषु प्रकृतिपुरुषजगत्सृष्ट्यादिप्रतिपादनदशायां जीवान्यायज्ञगन्मिभ्यात्वादिबुचक न किञ्चिद्व्यत इत्यभिप्रायः ।

३ रा. भा.— एवं भोक्तृभोग्यरूपेणावस्थितयोः सर्वावस्थान्वस्थितयोश्चिदचित्तोः परमपुरुषशरीरतया तन्नियाम्यत्वेन तदप्रथमस्थितिं परमपुरुषस्य चात्मत्वमाहुः काश्चन श्रुतयः— "यः पृथिव्यां तिष्ठन् पृथिव्या अन्तरो यं पृथिवी न वेद यस्य पृथिवी शरीरं यः पृथिवीमन्तरो यमयति ' [वृ. उ. ३।७।३] इत्यारभ्य " य आत्मनि तिष्ठन्नात्मनोऽन्तरो यमात्मा न वेद, यस्यात्मा शरीरं, य आत्मानमन्तरो यमयति स त आत्माऽन्तर्याम्यमृतः " [वृ.उ.३।७।२२] इति, तथा "यस्य पृथिवी शरीरं यः पृथिवीमन्तरे सञ्चरन् यं पृथिवी न वेद " इत्यारभ्य " यस्याक्षरं शरीरं योऽक्षरमन्तरे सञ्चरन् यमक्षरं न वेद " " यस्य मृत्युः शरीरं यो मृत्युमन्तरे सञ्चरन् यं मृत्युर्न वेद (स) एष सर्वभूतान्तरात्मापहतपाप्मा दिव्यो देव एको नारायणः " [सुबालो.७] अत्र मृत्युसञ्चयेन तमश्शब्दवाच्यं ब्रह्मावस्थामचिद्वस्त्वभिधीयते, अस्यामेवोपनिषदि "अव्यक्तमक्षरे विलीयते, अक्षरं तमसि विलीयते, तमः परे देव एकीभवति (एकीभूय तिष्ठति)" [सुबालो. २] इति वचनात् " अन्तःप्रविष्टः शास्ता जनानां सर्वात्मा " [तं. आ. ३। ११ चिन्धु. ११।१] इति च । एवं सर्वावस्थान्वस्थितचिदचित्प्रस्तुशरीरतया तत्रकारः परमपुरुष एव कार्यावस्थकारणावस्थजगद्रूपेणावस्थित इतीममर्थं ज्ञापयितुं काश्चन श्रुतयः कार्यावस्थं कारणावस्थं च जगत् स एवेत्याहुः— "सदेन सोम्येदमग्र आसीदेकमेवाद्वितीयं " [छां. उ. १।६।२१] " तदैक्षत बहु स्यां प्रजायेषेति तत्तेजोऽमृतत " [छां. उ. ६।२।३] इत्यारभ्य " सन्मूलाः सौम्येमाः सर्वाः प्रजाः मदायतनाः सत्प्रविष्टाः " [छां. उ. ६।८।६] " ऐतदात्म्यमिदं सर्वं तत्सत्यं, स आत्मा, तत्त्वममि श्वेतकेतो " [छां. उ. ६।८।७] इति ।

४ वे ता च — एव चिद्विदोश्चाराणा स्वरूपभेद
 काणादप्रभृतिभिरन्युपगत इति ततो विशेष घटकभृतिस्मिद्ध
 शरीररत्नभावं सामानाधिकरण्यमुख्यत्वसिद्धपर्यमाह— एव-
 मिति । भाकिति— एहीमावात्रस्थायमपि शरीरत्वं “यस्य
 तन शरीरम्” [वृ. उ ३।७।१३] “यस्य मृत्यु शरीरम्”
 [मुवालो ७] इत्यादिभि सिद्धमिति ज्ञापनाय सर्वाद्य
 स्थावास्थितयोरित्युचम् । प्रत्यक्षाद्यप्राप्तस्य जगद्रङ्गो
 शरीररत्नभावस्य तत्त्वोपदेशतत्परामकभृतिस्मिद्धत्वात् तत्परि
 त्याग शक्य । तदनुगुणतया च शरीररत्नमनुसन्धयमिति
 भाव । अन्तर्ध्यामिनाम्ने सर्वाद्यस्यप्रकृतिरूपयोरविशेषेण पर-
 मात्मशरीरत्वं दर्शयति य पृथिव्यामिति । इमेवायंभीपदा
 वापोद्ग्रापभेदेर प्रतिपादयन्त्या धुवालोपनिषदाऽन्तर्यामिनाम्नो
 कमपहततामन्वादिशुणयोगमद्वितीयत्वं नारायणत्वं च विद्मद

यति य पृथिवीमिति । अत्र मृत्युशब्दस्य स्थानप्रतीक
 अतिसुक्ष्मदशापन्नमूलप्रकृतिविषयत्वमाह अत्रेति । अत्र कस्य
 पर्यायादनन्तरे पयाये इत्यर्थ । तत्र प्रतिदृष्टिर्भोव्युदावय
 सूक्ष्मावस्थमचिद्विस्वित्युचम् । अस्यामेवेत्यनेन ही
 प्रत्यभिज्ञान सूचितम् । आत्मलक्षणपूर्वकमात्मत्वं दर्शयति
 रीयकवाक्यमाह— अन्त प्रविष्ट इति । पुननभोव्यावर्तकान्
 मन्त प्रवशनिचमनाम्या शरीरित्वसिद्धि । उक्तभेदभृतिप्रक
 भृत्यनुशासण सामानाधिकरण्यभृतीनामर्थ मुख्यमेवाह एव
 सर्वाद्यस्येति । अतोभयावस्थपरमपुरुषप्रकारद्रव्यस्य सामान
 धिकरण्यभृतीना विवक्षितमित्यर्थ । इममर्थं ज्ञापयितुमि
 न पुन भुवन्तरन्वचप्रकरणम्बचनप्रत्यक्षादिविह्व ज्ञापयितु
 मित्यर्थ ।

६ रा. भा — तथा “सोऽकामयत नहु स्या प्रजायेयेति । स तपोऽप्यत । स तपस्त्वत्वा इद
 सर्वमसृजत” इत्यास्य “सत्यं चानृतं च सत्यमभनत्” [तै. उ. २।६] इत्याद्याः । अत्रापि
 अत्यन्तरसिद्धिद्विदचितोः परमपुरुषस्य च स्वरूपनिवेकः स्मारितः “हृत्वाहमिमास्तिस्रो देवता अनेन
 जीवेनात्मनाऽनुप्रविश्य नामरूपे व्याकरणाणीति” [छा. उ ६।३।२] “तत्सृष्ट्वा तदेवानुप्राविशत् ।
 तदनुप्रविश्य सच्च त्यचामनत् विज्ञानं चाविज्ञानं च । सत्यं चानृतं च सत्यमभनत्” [तै. उ २।६]
 इति च । अनेन जीवेनात्मनाऽनुप्रविश्येति जीनस्य ब्रह्मात्मकत्वं तदनुप्रविश्य “सच्च त्यचामनत् विज्ञान
 चाविज्ञानं च” इत्यनेनैकाव्यादीनात्मशरीरमापनिबन्धनमिति विज्ञायते । एवमभूतमेव यन्नामरूपव्याकरण
 “तदेदं तर्ह्यव्याकृतमासीत्तन्नामरूपाभ्या (एव) व्याक्रियते” [वृ. उ १।४।७] इत्यन्यायुक्तम् । अत
 कार्यास्यः कारणानस्यश्च स्थूलसूक्ष्मचिदचिद्रस्तुशरीरः परमपुरुष एवेति, कारणात् कार्यस्थानान्यत्वेन
 कारणविज्ञानेन कार्यस्य ज्ञातव्यैकविज्ञानेन सर्वविज्ञानं च समीहितमुपपन्नतरम् ।

प्रवेद्यामिनायपूर्वकमेवेत्याह— एवमभूतमेवेति । इत कार्त्त
 प्रायुक्तचादाना क्रमेण परिहार । तथाहि कारणविज्ञानेन कार्यस्य
 ज्ञातत्वं नाम कार्यज्ञाननिर्दिष्टस्य इत्यस्य कारणविज्ञानेन
 विषयीकृतत्वम् । पूर्वमासीन देवदत्त दृष्ट्वा तमेव गण्यन्तमस्य
 बलोक्य “असौ पूर्वमेव रथ” इति हि वदति; नत कार्यावस्थादा
 पूर्वमज्ञातत्वेऽपि नाम्य व्यनहारस्यामुल्लेखमित्यभिप्रायेण
 अत कार्यावस्थ इति । परपक्षे त्वेतदनुपपन्नतरमिति चाभि
 प्रेतम् । तथाहि— एहनिर्दिष्टविज्ञानं सर्वस्य ज्ञातत्वमित्यत्र
 ज्ञातव्यसर्वज्ञानावगाहान्, सत्यमित्यर्थक्यग्रमहादिभिर्ष सर्व
 स्य ज्ञातव्यमित्यत्र घटते, सवस्य मित्यात्वन ज्ञातव्यमिति
 योजनायामभ्याहारदिदोष, अविद्याविनिर्दिष्टविज्ञानेन
 तत्कार्यप्रपञ्चविज्ञानमिति विवक्षायांमूलविषयस्य स्वरूप एव
 अनुपपन्नः । सर्वप्रमाणतत्त्वामन्त्वविधि । एवमत्र एतादृशे
 सुदमाधिच्छकैवशिष्टस्य दुष्परिहरताद्विदिष्टविज्ञाने
 तत्कार्यविज्ञानमित्यत्र निर्विकल्पम्, तथाच निर्दिष्टविज्ञाने
 विह्वोऽन्वयस्य एवावपन्नतरम् — इति ।

४ वे. ता च — छान्दोग्यवेद सामानाधिकरण्य तस्य
 च चननाऽप्यनुप्रवेशपूर्वकत्वं तैत्तिरीयक दर्शयति तथेति ।
 स तपोऽप्यत, आलोचनमकरोदित्यर्थ । ‘तपसा चीयते
 मन्’ इति प्रकरणे ‘यस्य ज्ञानमय तप’ [सु उ १।१।८, ९]
 इति व्याख्यानात् । न केवल प्रकरणान्तरसौर्षिकत्वाद्यैर्भेदा-
 नेऽभ्युपयिरोध अर्पित स्वप्रकरणस्थेरोपेत्याह अप्रापीति ।
 सामानाधिकरण्यनिर्देशतो छान्दोग्यतैत्तिरीयकप्रकरणयोरि
 त्थर्थ । जीवनात्मना चीनेन मन्वत्यर्थ । ‘इहिनं मूला बहुवो
 मयात्ता व्याघ्रेण मूवा बहुवो मयात्ता । तामाऽन्यस्त्वेहंही
 मयाना सम्मन्विषोऽह बहुमिहस्तथैव ॥ [वि ष ५।१।१७]
 इतिवत् । ‘निशा दवता’ अनेन जीवनात्मनाऽनुप्रविश्य
 इत्यभिदनुप्रवे गो व्यक्त । जाव तु सामानाधिकरण्यमात्रम् ।
 तदनुप्रवेशमिति तैत्तिरीयक व्यक्तमित्यभिप्रायेणाह तरसृष्टे-
 ति । एव जीवशरीररूपमात्मनानुप्रवेशामात्मरूपव्याकरण नाम्ना
 च परमपुरुषस्येत्त्वत्वं, का एव सामानाधिकरण्यमुपपन्नं च
 सिद्धम् । एतदेवकारणवशात्प्राप्तयन्त्याद्येन चिदभिदनुप्रव
 शान्तिरहितप्रकरणस्थवि नाममाभ्याचरव्यवचनमेवैवकार-

प्रवेद्यामिनायपूर्वकमेवेत्याह— एवमभूतमेवेति । इत कार्त्त
 प्रायुक्तचादाना क्रमेण परिहार । तथाहि कारणविज्ञानेन कार्यस्य
 ज्ञातत्वं नाम कार्यज्ञाननिर्दिष्टस्य इत्यस्य कारणविज्ञानेन
 विषयीकृतत्वम् । पूर्वमासीन देवदत्त दृष्ट्वा तमेव गण्यन्तमस्य
 बलोक्य “असौ पूर्वमेव रथ” इति हि वदति; नत कार्यावस्थादा
 पूर्वमज्ञातत्वेऽपि नाम्य व्यनहारस्यामुल्लेखमित्यभिप्रायेण
 अत कार्यावस्थ इति । परपक्षे त्वेतदनुपपन्नतरमिति चाभि
 प्रेतम् । तथाहि— एहनिर्दिष्टविज्ञानं सर्वस्य ज्ञातत्वमित्यत्र
 ज्ञातव्यसर्वज्ञानावगाहान्, सत्यमित्यर्थक्यग्रमहादिभिर्ष सर्व
 स्य ज्ञातव्यमित्यत्र घटते, सवस्य मित्यात्वन ज्ञातव्यमिति
 योजनायामभ्याहारदिदोष, अविद्याविनिर्दिष्टविज्ञानेन
 तत्कार्यप्रपञ्चविज्ञानमिति विवक्षायांमूलविषयस्य स्वरूप एव
 अनुपपन्नः । सर्वप्रमाणतत्त्वामन्त्वविधि । एवमत्र एतादृशे
 सुदमाधिच्छकैवशिष्टस्य दुष्परिहरताद्विदिष्टविज्ञाने
 तत्कार्यविज्ञानमित्यत्र निर्विकल्पम्, तथाच निर्दिष्टविज्ञाने
 विह्वोऽन्वयस्य एवावपन्नतरम् — इति ।

६ रा. भा.— “हृत्वाहमिमास्तिस्रो देवता अनेन जीवेनात्मनाऽनुप्रविश्य नामरूपे व्याकरणाणि”
 [छा. उ ६।३।२] इति ‘तिस्रो देवता.’ इति गर्गचिद्वस्तु निर्दिश्य तत्र म्यामहजीरानुप्रवेशेन

नामरूपव्याकरणवचनात् सर्वे वाचकाः शब्दा अचिञ्जीवविशिष्टपरमात्मन एव वाचका इति कारणावस्थ-
परमात्मवाचिना शब्देन कार्यवाचिनः शब्दस्य सामानाधिकरण्यं मुख्यवृत्तम् । अतः स्थूलसूक्ष्मचिद-
चित्प्रकारं ब्रह्मैव कार्यं कारणं चेति ब्रह्मोपादानं जगत् । सूक्ष्मचिदचिद्वस्तुशरीरं ब्रह्मैव कारणमिति जगतो
ब्रह्मोपादानत्वेऽपि सद्भावस्योपादानत्वेन चिदचितोर्ब्रह्मणश्च स्वभावासङ्करोऽप्युपपन्नतरः । यथा शुक्लकृष्ण-
रक्तवन्तुसद्भावतोपादानत्वेऽपीति चित्रपटस्य तत्तत्तन्प्रदेश एव शीकृत्यादिसंयोग इति कार्यावस्थायामपि
न सर्वत्र वर्णसङ्करः ; (कारणवत्सर्वत्र चासङ्करः) ; तथा चिदचिदोश्चरसद्भावतोपादानत्वेऽपि जगतः कार्या-
वस्थायामपि भोक्तृत्वभोग्यत्वनियन्तृत्वनियाम्यत्वाद्यसङ्करः । तन्तूनां प्रयक्सिस्थितियोग्यानामेव पुरुषेच्छया
कदाचित्संहतानां कारणत्वं कार्यत्वं च; इह तु चिदचितोः सर्वावस्थयोः परमपुरुषशरीरत्वेन तत्प्रकारतयैव
पदार्थत्वात् तत्प्रकारः परमपुरुष एव कारणं कार्यं च; स एव सर्वदा सर्वशब्दवाच्य इति विशेषः ।
स्वभावमेदस्तदसङ्करश्च तत्र चात्र च तुल्यः ।

४ वे. ता. चं — परपक्षे सामानाधिकरण्यस्य व्यञ्जकत्व-
हेरेवानुपगतमिति न किञ्चित् न वच्यमिति कृत्वा स्वपक्षे
तन्मुख्यत्वमुपपादयति—अहमिमा इति । प्रकरणान्तराद्योता
नामपि तद्वाना सङ्कृतिभिरान्यप्रकरणेषु शास्त्रान्तरनयेन
समाह्वयमिति प्रत्याह— तिष्ठो देवता इति सर्वमचिद्वस्तु
निर्दिश्येति । जगद्ब्रह्मणो स्वरूपतोऽप्यन्तर्भेदेऽपि विशिष्टत्वेण
कार्यकारणयोरेव ब्रह्मत्वव्यतिरेकगतो ब्रह्मोपादानत्व युज्यत
इत्याह— अतः स्थूलेति । सामानाधिकरण्यव्यपदेशस्य
मुख्यत्वादित्यर्थः । सर्वकार्यवादाविरोधश्च सिद्ध इत्यभिप्रायः ।
उपादानावस्थायामेक्यापत्या प्रसक्त स्वभावघट्टं परिहरति—
सूक्ष्मेति । बालस्य युवत्वापत्तौ बाटशरीरस्य तदभिमानित्वेन
नस्य च यथा स्वभावघट्टो नास्ति, तद्वदनापत्त्यभिप्रायेण—

सद्भावस्याऽपादानत्वेनेत्युक्तम् । एककारणारम्भात् कार्य-
दशाया प्रसक्तसङ्घं निरस्यति यथा नुकुंति ।
ननु शुक्लकृष्णरक्तवन्तुपातस्य पटस्य न केनचिच्छुद्धेन कृष्णेन
रक्तेन वा तन्तुविशेषेण विशेषतः सामानाधिकरण्यात् ह्यव्यते ;
'तन्तव पटा.' इति तु कथञ्चिदुच्येत ; अतोऽत्रापि प्रकृति-
पुरुषेभ्योरुपपन्नातोपातस्य अगत ईश्वरश्च विशेषतः सामानाधि-
करण्यं न स्यादित्यत्र तद्वन्तुत्वमिति । अयमभिप्रायः—
न सर्वप्रकाराद्यव्यर्थमभिप्रेत्य तन्तुपटगतं, अपितु स्व
पतोऽप्यन्तर्भित्ताना सम्मुख्य कार्यदशायामपि स्वभावासङ्करमात्र-
मभिव्यक्त्य सामानाधिकरण्यात् तु यत्र शब्दानामेकविशेष्यपर्यवसान-
हतमुत्तरप्रकारप्रकारिभ्राजोऽस्ति, तत्र स्यात्, नान्यत्रेति विशेषः ।
कस्ताहि विशेषः ? इत्यनेनोपश्रव्याशमाह स्वभावेति ।

३ रा. भा.— एवं च सति परस्य ब्रह्मणः कार्यानुप्रवेशोऽपि स्वस्यान्यथाभावाभावाद्ब्रह्मत्व-
मुपपन्नतरम् । स्थूलान्यस्य नामरूपविभागविक्रमस्य चिदचिद्वस्तुन आत्मतयाऽवस्थानात् कार्यत्वमप्युप-
पन्नतरम् । अवस्थान्तरापत्तिरेव हि कार्यता । निर्गुणमादाश्च परस्य ब्रह्मणोऽहेयगुणमन्वन्थाभावात्तुपपद्यन्ते ।
“अपहृतपाप्मा विजरो विमृत्युर्विशोको निजिघत्सोऽपिपासः” [छां. उ. ८।७।१] इति हेयगुणान्
प्रतिषिध्य “सत्यकामः सत्यसङ्कल्पः” [छां. उ. ८।७।१] इति कल्याणगुणगणान्निवृद्धतीर्थं श्रुति-
रेवान्यत्र सामान्येनावगतं गुणनिषेधं हेयगुणविषयं व्यपस्थापयति ।

शब्दोऽत्र नामरूपव्याकरणस्य अन्तर्यामिन्यन्तव्युत्पत्तित्वात्
इति तस्य मुख्यत्वमिति भावः । तथापि प्रज्ञाप्रतिविषेकेन
विशेषणमर्थे च कार्यत्वमिति बोध परिहरति अपहृत्येति ।
विशेषणानामवस्थान्तरापत्तौ तदवस्थान्तव्ययमनविशिष्टत्वलक्ष-
णावस्थान्तरात्प्रतिविशेषणस्येति भावः । उत्तरावस्थाद्वया-
यन सगुणशुद्धविशेष्य निर्गुणमादाना विषय व्यवस्था-
यति—निर्गुणमादाश्चेति । एव व्यपस्थापित विषयभेदेक-
स्मिन्नेव वाक्ये धृतिरन दर्शयतीत्याह— अपहृत्येति ।
अवधारणेन न्यायनैरपेक्ष्य सूचितम् ।

४ वे. ता. चं.— उपादानत्वेन कार्यभावेऽपि निर्विकार-
भुक्त्यविरोधमाह— एवं च सतीति । एवंविशिष्टस्योपादान
त्वात् एवंदेवासङ्कीर्णस्वभावत्वाच्चैत्यर्थः । निर्विकारधृतेस्तु
स्वरूपविषया ; उपादानत्वकार्यत्वधृतिर्विशिष्टविषयेति नानयो.
परस्यविरोधः । स्वरूपपरिणामपक्षे तु निर्विकारधृतेर्न कश्चि
द्विषय इति भावः । नहि यत्र स्वरूपैकदेशेऽपि विकार भ्रम
इत्यभिप्रायेण उपपन्नतरमित्युक्तम् । अचिद्वस्तुस्य कार्यत्वं
प्रकारत्वाद् स्थूलावस्थस्येति । आत्मतयाऽवस्थानादिति
तदात्मतत्तन्निश्चयनपारणावस्थाविशेष एव हि कार्यत्वम् ; कार्यं

शब्दोऽत्र नामरूपव्याकरणस्य अन्तर्यामिन्यन्तव्युत्पत्तित्वात्
इति तस्य मुख्यत्वमिति भावः । तथापि प्रज्ञाप्रतिविषेकेन
विशेषणमर्थे च कार्यत्वमिति बोध परिहरति अपहृत्येति ।
विशेषणानामवस्थान्तरापत्तौ तदवस्थान्तव्ययमनविशिष्टत्वलक्ष-
णावस्थान्तरात्प्रतिविशेषणस्येति भावः । उत्तरावस्थाद्वया-
यन सगुणशुद्धविशेष्य निर्गुणमादाना विषय व्यवस्था-
यति—निर्गुणमादाश्चेति । एव व्यपस्थापित विषयभेदेक-
स्मिन्नेव वाक्ये धृतिरन दर्शयतीत्याह— अपहृत्येति ।
अवधारणेन न्यायनैरपेक्ष्य सूचितम् ।

३ रा. भा.— 'ज्ञानस्वरूपं ब्रह्म' इति वादश्च सर्वज्ञस्य सर्वशक्तेर्निरालिङ्गप्रत्यनीककल्याण-
गुणाकरस्य ब्रह्मणः स्वरूपं ज्ञानरूपरूपणीयं स्वप्रकाशतया ज्ञानस्वरूपं चेत्यभ्युपगमादुपपन्नतरः ।
मी. वृ. ५

“यः सर्वज्ञः सर्वविद्” [मुं. उ. १।१।९] “पराऽस्य शक्तिर्विविधैश्च श्रूयते स्वाभाविकी ज्ञानबलक्रिया च” [श्वे. उ. ६।८] “विज्ञातारमरे केन विज्ञानीयात्” [वृ. उ. २।४।१४] इत्यादिका ज्ञानत्वमावेदयन्ति, “सत्यं ज्ञानमनन्तं” [तै.उ. २।१] इत्यादिकाश्च; ज्ञानैकनिरूपणीयतया स्वप्रकाशतया च ज्ञानस्वरूपत्वम्; “सोऽकामयत बहु स्याम्” [तै. उ. २।६] “तद्वैक्षत बहु स्याम्” [छां. उ. ६।२।३] “तन्नामरूपाभ्यां (एव) व्याक्रियते” [वृ. उ. १।४।७] आत्मनि खल्वरे दृष्टे श्रुते मते विज्ञात इदं सर्वं विदितं (भवति) [वृ. उ. ४।५।६] “सर्वं तं परादाद्योऽन्यत्रात्मनः सर्वं वेद” [वृ. उ. ४।५।७] “तस्य (अस्य) ह वा एतस्य महतो भूतस्य निश्चसितमेतद्यद्यवेदः” [सुवालो. २; वृ. उ. ४।५।१] इति ब्रह्मैव स्वसङ्कल्पाद्विचित्रस्थिरवस्वरूपतया नानाप्रकारमवस्थितमिति तत्प्रत्यनीकाब्रह्मात्मकवस्तुनानात्वमतत्वमिति प्रतिपिष्यते । “मृत्योः स मृत्युमामोति य इह नानेव पश्यति” [वृ. उ. ४।४।१९] “नै नानास्ति किञ्चन” [कठो. ४।११] “यत्र हि द्वैतमिव भवति .... तदितर इतरं पश्यति .... यत्र त्वस्य (वा अस्य) सर्वमात्मैवाभूत्तत्केन कं जिघ्रेत्तत्केन कं पश्येत्” [वृ. उ. २।४।१४] इत्यादिना ।

४ वे. ता. चं.— आद्यगुणनिषेधं परिहरति— ज्ञान- स्वरूपमिति । सर्वज्ञस्य सर्वज्ञात्केरित्यादिकं धृत्यन्तर- सिद्धाविरोधार्थम् । ज्ञानैकनिरूपणीयमिति; स्वरूपमित्यु- पगधर्मशब्दा हि धर्ममुच्यते धर्मिणमपि प्रतिपादयन्तीति भावः । श्रुतं च ‘तद्गुणधारकानु तद्यथदेश. प्राज्ञवत्’ [ब. सु. २।३।१०९] ‘यावदात्ममाविन्वाच न दोषस्-इशानात्’ [ब. सु. २।३।१०] इति । अनुक्तसमुच्चयार्थेन सौत्रचकारेण बोधितं वृत्त्यन्तर-

मभिप्रेत्याह— स्वप्रकाशतया ज्ञानस्वरूपं चेति । धर्मज्ञानवज्ज्ञानशब्दप्रश्रुतिनिमित्तयोगोऽन्यस्तीति भावः । निर्विरोध वादिनो ज्ञातृत्वं परित्यजन्ति; वैशेषिकादयस्तु ज्ञानत्वम्; उभयोपामपि श्रुतिविरोधमभिप्रेत्य स्वपक्षे तदनुगुण्यमाह— यः सर्वज्ञ इति । भेदनिषेधकवाक्यानां भेदविधायकवाक्यानिदं विषयमाह सोऽकामयतेति । ब्रह्मगुणविभूतिरूपमेतस्य विदित- त्वात्तन्निषेधो न शक्य इति भावः ।

३ रा. भा.— न पुनः “बहु स्यां प्रजायेय” [तै. उ. २।६ छां. उ. ६।२।३] इत्यादिश्रुति- सिद्धं स्वसङ्कल्पकृतं ब्रह्मणो नानानामरूपभाक्त्वेन नानाप्रकारत्वमपि निषिध्यते “यत्र त्वस्य (वा अस्य) सर्वमात्मैवाभूत्” [वृ. उ. ४।५।१५] इति निषेधवाक्यारम्भे च तन्स्यापितं “सर्वं तं (ब्रह्म) परादायो- ऽन्यत्रात्मनः सर्वं (ब्रह्म) वेद” [वृ. उ. ४।५।७] “तस्य ह वा एतस्य (अस्य) महतो भूतस्य निश्चसितमे- (वै -) तद्यद्यवेदः” [सुवालो. २ वृ. उ. ४।५।७] इत्यादिना ।

४ वे. ता. चं.— परामित्तं श्रुतिविरोधेन प्रतिक्षिपति— न पुनरिति । “यत्र त्वस्य” इत्यादिपरमात्मकानावृत्तिनिषेधे ता-वर्षे धृत्यैव ह्युक्तमित्याह— निषेधवाक्यारम्भ इति । अन्ययोप-

मविरोध इति भावः । तत्स्यापितमिति— ‘बहु स्यत्’ इत्यादिधृत्यन्तरसिद्धं वक्ष्यमाणनिषेधानात्कन्दिन्निषेधानात्प्र- विरोधदशायां ह्यापितमित्यर्थः ।

३ रा. भा.— एवं चिद्विचिदीश्वराणां स्वरूपभेदं स्वभावभेदं च वदन्तीनां कार्यकारणभावं कार्य- कारणवोरनन्यत्वे वदन्तीनां च सर्वासां श्रुतीनामविरोधः; चिदचितोः परमात्मनश्च सर्वदा शरीरात्ममां शरीरश्रुतयोः कारणदशायां नामरूपविभागानर्ह्युद्भूतदशापत्तिं कार्यदशायां च तदहंस्थूलदशापत्तिं वदन्ती- भिः श्रुतिभिरेव ज्ञायत इति ब्रह्मज्ञानवादस्योपाधिकब्रह्मभेदवादस्यान्यस्याप्यपन्यायमूलस्य सकलश्रुति- विरुद्धस्य न कयञ्चिदप्यपकाशो दृश्यत इत्यलमतिविस्तरेण ॥ ३ ॥

४ वे. ता. चं.— अथ स्वपक्षे परंभदाश्रयविरोधे परपक्षे च सर्वप्रकारविरोधे धृत्यन्तरेण तन्स्यापितं च धृत्यैव वदन्तवर्षे- इति— पर्यमिति । श्रुतिभिरेवेति— स्यादपि नारायणा- वेदा; रजुत्तराव-इत्यादिपद्यति भावः । अन्यस्यापिति-

यादथब्रह्मज्ञानैवापि ह्यप्यभिमतयोः प्रवाहः । अपन्यायम्- तस्य सकलश्रुतिविरुद्धस्येयुष्यं ब्रह्मज्ञानवापि सर्व- नेत्रमप्य ॥ ३ ॥

७ ह. पै. भा.— क्षेत्रज्ञमिति ॥ ३ ॥

८ वें. ब्र. गि.— एवं देहेन्द्रियादिविलक्षण क्षेत्रज्ञं निर्दिश्य तस्य “तत्त्वमसि” [छा. उ. ६।१।०] “अहं ब्रह्मास्मि” [वृ. उ १।४।१०] इत्यादिदेवान्तमहावाक्यप्रतिपाद्या संसारीब्रह्मार्थैक्यस्वरूपप्रतिपत्तिः— क्षेत्रज्ञमिति । क्षेत्रज्ञं मां विद्वीति प्रथममन्वयः । ननु क्षेत्रज्ञः प्रतिक्रियं भेदेनाज्ञ-भूयन्ते, देवदत्तो यज्ञदत्ताद्रिज इति प्रतीते, तत्कर्म भिन्नं सद् परमात्मनः स्वत एकस्याभेद इत्यासाङ्क्य, क्षेत्रभेदविषयस्य प्रत्यय, न क्षेत्रभेदविषय इत्याह— सर्वक्षेत्रेन्द्रियमिति । देवदत्तयज्ञदत्तादिरूपेण सत्त्वैव्यपि क्षेत्रेषु च स्थितो य एक क्षेत्रज्ञः, तं मामेव जानीहीत्यर्थ । अनेन ‘न खेवाह जातु नासं न त्व नेमे जनाधिपा’ [२।१२] ‘बहुवो ज्ञानतपसा पूता मद्भावमागता.’ [४।१०] इत्यादिषु यत्र यत्र बहुवचन तत्सर्व क्षेत्रवहुवचनबन्धनमेव, न तु क्षेत्रज्ञबहुत्वनिबन्धनमिति प्रदर्शितम् । पारमार्थिकजीवभेदवादश्च पूर्वाचार्यग्रन्थेष्वस्माभिश्च वज्रपञ्जरे विस्तरेण निरस्तस्त्रिंशत्वाव गन्तव्य । क्षेत्रज्ञोऽहमित्यनुकृत्वा क्षेत्रज्ञं मां विद्वीति वद-पुत्रेऽसौऽपमिति दर्शयति । तेन च भक्तिविश्वासाभ्यामवगन्तव्योऽयमर्थ इति सूचितम् । ‘भारत!’ इत्यनेन च भा ज्ञानम्, तत्र स्त आसत्तत्त्वम् । तेन ज्ञानोपदेशार्थिनस्तत्र सर्वदेवान्त-सिद्धान्तभूतसम्पूर्णगीताशास्त्रात्पर्यविषयीभूततत्त्वज्ञानोपदेशोऽयं मया कृत इति दर्शितम् । एतदेवोत्तरार्थेण स्पष्टयति— क्षेत्रेति । ‘अज्ञोऽप्यानन्वशोऽवसवम्’ [२।११] इति शब्दोप-पत्तये ‘नाज्ञशोचन्ति पण्डिता’ [२।११] इति यथाण्डित्य-शब्देनापत्रान्तम्, यशोपसहारे ‘इति ते ज्ञानमाख्यातम्’ [१।६।३] इत्युपसंहारित्येते, तज्ज्ञानमिदमेव क्षेत्रक्षेत्रज्ञयो-ज्ञानम्, क्षेत्रं नाम शरीरम्, तदभिमानी क्षेत्रज्ञः, स चाहमेवे-धुपदिष्ट यज्ञज्ञानं तदेव गीताशास्त्रप्रतिपाद्य तस्य ज्ञानमिति मम गोताचार्यस्य भागवतो वासुदेवस्य मतमित्यर्थः ।

यत्र माध्वव्याख्यानात्— ‘क्षेत्रज्ञं सर्वज्ञं मां सर्वक्षेत्रे-ष्वपि विद्धि’ इति, यत्र रामानुजव्याख्यानात्— “यस्यात्मा शरीरम्” इति श्रुत्या क्षेत्रज्ञस्य परमेश्वरशरीरत्वोक्तं शरीर-शरीरिभावेनबन्धनमेवेदं सामानाधिकरण्यात्, न तु जीवब्रह्म-व्यतिबन्धनम्” इति, तत्राद्यव्याख्याने क्षेत्रज्ञज्ञदस्य सर्व-ज्ञत्वाच्चक्रत्वाभावाद्ब्रह्मव्यव्याख्यानात् । न च ‘महाभूतान्य हङ्कारः’ [१३।६] इत्याभ्य ‘एतत्क्षेत्रं समासेन सविकार-मुदाहृतम्’ [१३।१०] इत्यन्तेन वाक्यशेषेण ग्रथिष्यादिकं सर्वं क्षेत्रमित्युक्तत्वाक्षेत्रज्ञज्ञान- सर्वज्ञत्वापेक्ष इति, वाच्यम् ; अचेतनानामेव तत्र परिगणितत्वेन तत्र क्षेत्रज्ञस्य चेतनापेत-नात्मकनिष्ठलजगद्भविष्यासिद्धे, तस्मिन्नाद्यपि ‘विष्टभ्याहमिदं कृत्वमेकांशेन स्थितो जगत्’ [१०।४२] इत्यादिना पूर्वमेव भगवतः सर्वव्यापकवस्य बहुशो निरूपितत्वेन ‘सर्वक्षेत्रेष्वपि मा विद्धि’ इति पुनस्तत्रिरूपणवैषम्याच्च ‘इति क्षेत्रं तथा ज्ञानं क्षेत्रं चोक्तं समासतः । मद्भक्त एतद्विज्ञाय मद्भावायो-पपद्यते’ [१३।१९] इत्युपसहारे ‘मद्भावाम’ इति जीवशक्त-कर्मस्य नियमनेन उपक्रमेण क्षेत्रज्ञं मां विद्धि इति तस्यैव प्रतिपाद्यत्वावसायाच्च, क्षेत्रज्ञशब्दस्य ‘शोऽयं शरीर उपद्रष्टा स क्षेत्रज्ञ’ “ प्रधानक्षेत्रज्ञप्रतिगुणेश, ” [३. उ. ६।१६] ‘प्रकृतेश्च विकारणा द्रष्टारामगुणान्वितम् । क्षेत्रज्ञमाहुर्जीव तु कर्तार गुणसंघटतम्’ ‘क्षेत्रज्ञ आत्मा पुरष’ [अमर १।४।२९] इत्यादिश्रुतिसृष्टिप्रयोगदर्शनेन जीवे ह्यदत्वाच्च । तस्मात् माध्वव्याख्यानात् बुद्धम्, नापि रामानुजव्याख्या-नात्, शरीरशरीरिभावेनबन्धनसामानाधिकरण्यात्स प्रागेव निरस्तत्वात् । अतो भगवत्पदादीय एव श्लोकार्थः । जीव-ब्रह्मैक्यसाधकवाचकविचारस्तु भाव्ये (शां.) प्रपञ्चितोऽस्मा भविस्तत्त्वभावात् लिख्यते ॥ ३ ॥

९ व० त० वी०— यस्य च मयति स क्षेत्रज्ञ इह मत्त्वभावापन्न इत्याह— क्षेत्रज्ञं चापि मा विद्वीति । नहि क्षेत्रिभावेन संसृष्टो जीवः क्षेत्रं स्वतो विविक्त जानाति, यः कश्चिज्जानाति तं मा विद्धि मद्देशत्वान्मद्रूपं पुरुषं जानीहि भगवद्गुणाधिर्भावात् ‘सद्गुणसारत्वात् तज्यपदेशः प्राज्ञवत्’ [प्र. सू. २।३।२९] इति सूत्रितत्वात् । आदुरार्थमेतज्ज्ञानं त्वीति ‘क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोर्ज्ञानं यत्तज्ज्ञानं मतं मम’ इति मद्दिच्छासम्मतं रक्षेत् ॥ ३ ॥

विश्वासायम् । क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोर्मदशब्देन हीलार्थेनेन यज्ञज्ञानं तत् मम मतं सम्मतमित्यप्य । एतद्विपरीतं देहादीना कर्मा-दिजन्यत्वे तज्ज्ञानकत्वं जीवस्य क्षेत्रज्ञत्व असम्भदमित्यर्थं स्वमतोक्त्या श्रुतः ॥ ३ ॥

१० पु अ. त.— अथाऽहंज्ञानार्थं स्वमते यथा तत्स्वरूपमस्ति तथाऽहं— क्षेत्रज्ञमिति । क्षेत्रज्ञं धीन्तम् । अपिभेदेनायुत्तरूपमपि मां मद्दश रसानुभवार्थं सर्वक्षेत्रेषु चकारेण मद्रूपेण स्थितं विद्धि जानीहि । भारतेति सम्बोधनं

विश्वासायम् । क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोर्मदशब्देन हीलार्थेनेन यज्ञज्ञानं तत् मम मतं सम्मतमित्यप्य । एतद्विपरीतं देहादीना कर्मा-दिजन्यत्वे तज्ज्ञानकत्वं जीवस्य क्षेत्रज्ञत्व असम्भदमित्यर्थं स्वमतोक्त्या श्रुतः ॥ ३ ॥

११ नी० भा० वी०— तमेव लक्षणमुपाधितो निष्कृष्टं क्षेत्रज्ञं चात् क्षेत्रमपि मा परमेश्वरमेव उभयरूपेण सन्तं विद्धि “ तत्त्वमसि ” [छा. उ. ६।१।७-१४] “ अहं ब्रह्मास्मि ” [वृ. उ १।४।१०] “ ब्रह्मेवेद सर्वम् ” [वृ. उ. ता ७] “ सर्वं सत्त्विद् ब्रह्म ” [छा. उ. २।१।४१] इति शास्त्रात् । यस्मानुभयात्माऽहं तस्मात्क्षेत्रक्षेत्र-ज्ञयोर्ब्रह्मज्ञानं क्षेत्रस्य याध्यत्वेन क्षेत्रज्ञस्य सर्वभावाधिभूतत्वेन च यज्ञज्ञानमापरोक्षेण तद्वचनिययतदेव ज्ञानं मम मद्दिपयं सम्प्रदाज्ञानं एतयोरेव ज्ञानं प्रदाज्ञानमिति मतं निश्चितं ब्रह्मविद्धिः । “ नेह नानाऽस्ति किञ्चन ”

विश्वासायम् । क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोर्मदशब्देन हीलार्थेनेन यज्ञज्ञानं तत् मम मतं सम्मतमित्यप्य । एतद्विपरीतं देहादीना कर्मा-दिजन्यत्वे तज्ज्ञानकत्वं जीवस्य क्षेत्रज्ञत्व असम्भदमित्यर्थं स्वमतोक्त्या श्रुतः ॥ ३ ॥

[वृ. उ. ४।४।१९ कठो. २।४।११] इति क्षेत्रस्य बाधात् “ नान्योऽतोऽस्ति दृष्टा ” [वृ. उ. ३।७।२३] इति क्षेत्रज्ञान्यस्य द्रष्टुर्निषेधाच्च । यद्यपि सर्वस्य ब्रह्माभिन्नत्वाद्यत्किञ्चिदपि ज्ञानं तत्सर्वं ब्रह्मविषयमेव भवति, तथापि रज्जुं सर्पात्मना पश्यतो न तु रज्जुविषयं सर्पविषयं वा सम्यग्ज्ञानमस्ति; नापि तस्य ज्ञानस्य रज्जु-व्यतिरेकेण विषयान्तरं वास्तवमस्ति । किन्तु यदा सर्पावाधेन रज्जुतत्त्वमधिगच्छति तदैव सर्पं मिथ्याऽयमिति सम्यग्ज्ञानाति रज्जुं च । तद्वदिहाप्युभयविदेव सम्यग्ज्ञानीत्यर्थः । न ह्यन्यतरस्य तत्रैव ज्ञाते कृतकृत्यताऽस्ति । नहि साह्यो निर्बिंशेषात्मविदपि प्रपञ्चमबाधमानः शून्यवादी वा प्रपञ्चं तुच्छत्वेन पश्यन्नधिष्ठानं ब्रह्म नास्तीति मुवाणः कृतकृत्यो भवतीति वक्तुं युक्तम्; अतो द्वयोरपि तत्त्वं बोध्यमेव ॥ ३ ॥

सङ्क्षेपेणोक्तयोः क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोर्थात्स्यकथनप्रतिज्ञा ।

तत्क्षेत्रं यच्च यादृक्च यद्विकारि यतश्च यत् ।

स च यो यत्प्रभावश्च तत्समासेन मे शृणु ॥ ४ ॥

१ शां. भा.— ‘ इदं शरीरं ’ [१३।२] इत्यादिश्लोकोपदिष्टस्य क्षेत्राध्यायार्थस्य संग्रहश्लोको-
ऽयमुपन्यस्यते ‘ नत्क्षेत्रं यच्च ’ इत्यादि ‘ व्याचिख्यासितस्य ह्यर्थस्य संग्रहोपन्यासो न्याय्यः; ’ इति
यन्निर्दिष्टं ‘ इदं शरीरं ’ इति तत्तच्छब्देन परामृशति । यद्येदं निर्दिष्टं क्षेत्रं तदाहम्यादृशं
स्वकीयैर्ममैः । चशब्दः समुच्चयार्थः । यद्विकारि यो विकारोऽस्य तद्यद्विकारि, यतो यस्माच्च यत्,
‘ कार्यमुत्पद्यते ’ इति वाक्यशेषः । स च यः क्षेत्रज्ञो निर्दिष्टः स यत्प्रभावो ये प्रभावा उपाधिकृताः
शक्तयो यस्य स यत्प्रभावश्च । तत्क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोर्थात्स्यं यथाविशेषितं समासेन सङ्क्षेपेण मे मम वाक्यतः
शृणु । श्रुत्याऽप्यधारयेत्यर्थः ॥ ४ ॥

२ आ शां. व्या.— एवं श्लोकद्वय व्याख्याय कोका-
न्तरमवतारयति— इदमिति । इत्तं सङ्ग्रहोक्तिरयुज्यते ?
तत्राऽऽह— व्याचिख्यासितस्येति । प्रतिपत्तितौ इत्यर्थं
सङ्ग्रहोक्तिरर्थवतीत्यर्थः । वक्ष्यमाणेऽप्यं श्रोतुर्मनस्समाधानार्थं
सुत्रितमन्त्रयार्थोपयविवरणप्रतिज्ञामभिप्रेत्याऽऽह— यन्निर्दिष्ट
मिति । ‘ इदं शरीरं ’ [१३।२] इति यन्निर्दिष्टं तच्छरीरं तच्छब्देन
परामृशति प्रकृतार्थत्वात्तस्येति योजना । तत्क्षेत्रं ज्ञातव्यमित्य-
ध्याहारः । यद्योति— येन रूपेण रूपमिति तदैव क्षेत्रं विशो-
ष्यते । तस्य क्षेत्रस्य स्वकीया धर्मा जन्मादयस्तैर्विशिष्यस्य

क्षेत्रत्वे हेयत्वं पत्यति । चशब्दप्रत्ययस्येतेतरसमुच्चयार्थत्वमाह—
चशब्द इति । विकारित्वेनापि हेयत्वं सूचयति— यद्विकारि-
रीति । यत्कार्ये तत्सर्वं यस्मादुत्पद्यते तत्कारणत्वाज्ज्ञानव्यमि-
त्याह— यत् इति । क्षेत्रमित्त्वैव ज्ञातव्यं दर्शयति— स
चेति । स ज्ञातव्य इति सम्बन्धः । चतुरारुणुपाधिकृतदृष्ट्यादि-
शक्तिवशात्तस्य ज्ञातव्यत्वं सूचयति— यत्प्रभाव इति । तेनो-
क्तेन प्रभावेण तस्य ज्ञातव्यतेति शेषः । कथं व्याचिख्यासितं क्षेत्रं
क्षेत्रज्ञो वा शक्तो ज्ञातु ? इत्याकाङ्क्ष भगवद्वाक्यादित्याह—
तदिति ॥ ४ ॥

३ रा. भा.— तत्क्षेत्रं यच्च यद्व्यं, यादृक्च येषामाश्रयभूतं, यद्विकारि ये चास्य विकाराः, यतश्च
यतो हेतोरिदमुत्पन्नं, यस्मै प्रयोजनापोत्पन्नमित्यर्थः । यत् यत्स्वरूपं चेदम् । स च यः स च क्षेत्रज्ञो यो
यत्स्वरूपः, यत्प्रभावश्च ये चास्य प्रभावाः, तत्सर्वं समासेन सङ्क्षेपेण मे मत्तः शृणु ॥ ४ ॥

४ वे. भा. चं— शृणु एषाहंनस्य पुन ‘ शृणु ’ इत्य-
वगमार्थमुच्यते ‘ तत्क्षेत्रम् ’ इति । ‘ मदायुजानि ’ [१३।६]
इत्युच्यते ‘ मदायुजानि ’ [१३।७] इत्याहवक्ष्यमाणसमाधानार्था-
त्तत्रोक्तस्यो ज्ञानस्यव्यवहारविषयव्यतिरेकमित्यभि-
प्रेत्याह— यत्प्रमिति । वक्ष्यमाणेऽप्यं यथावाच्यप्रकारात्तत्रांशेण
कारणस्यैवार्थोपादेयत्वात्प्रमितिमिति । ये विकारा अदृश्य
कार्यवशात्कृति, तद्विधाति; तत्र चशब्दनिर्दिष्टे तात्पर्यमिति

प्रधानाय ये चास्य विकारा इत्युक्तम् । ‘ नत्तः ’ इति
नोपादानादिरत्, प्रथमं तदुत्तरित्यभिप्रेत्याह यतो हेतोः
इति । ‘ चेतना पतिः ’ [१३।७] इति वक्ष्यमाणं हेतुविशेष
माह— यस्मै प्रयोजनापोत्पत्तेः । क्षेत्रजुंश्रीभरदय भीक्षयतया
प्रयोजनमिति हेतु, प्रयुज्यते च ‘ भाष्ययत्नेन वक्षति ’ इति ।
यत्प्रमितिमिति साक्षात्परम् । तन्निर्दिष्टो हेतुः शरीरत्वादि ।
अतः प्रथमवच्छेदो ज्ञानस्यैवविशेषात्तत्रांशे, द्वितीयत्

जडत्वनिश्चये जडद्रव्येभ्यनेकेष्वन्यतमात्मकत्वसङ्घातात्मकत्व-
निश्चयार्थे इति भावः । ' माम् ' इति परमात्मात्मनोऽपि
प्रसङ्गात्परामर्शप्रमथ्युदासायाह— स च क्षेत्रज्ञ इति । 'यो

यत्प्रभावः ' इत्युभान्यां स्वरूपप्रकारयोर्निर्देशः । प्रभावा
व्याख्यमूलाः प्रकृष्टाः स्वभावविशेषाः ॥ ४ ॥

५ आ. मा. भा.— यद्विकारि येन विकारेण युक्तम् । यतश्च यत् यतो याति प्रवर्तते । स च प्रवर्तकः ।
यतश्च यदित्यस्मात्प्रवर्तते क्षेत्रमिति वचनं स च य इति स्वरूपमात्रम् ॥ ४ ॥

६ ज. प्र. द्वी.— ' यो विकारो यस्य तत् यद्विकारि ' इति कश्चिन् (सं.) तदसत् । बहवोहितायामिनेर्वयस्यात् ।
चिन्तु यथासी विकारयेति यद्विकारः सोऽस्यास्तीति यद्वि-
कारीति भावेनाह— यदिति । अत्र ' येन विकारेण ' इत्यनेन
कर्मधारयं सूचयति । युक्तमित्येवम् । यतश्च यदित्येतत्
' यस्मात् यत्कार्यमुत्पद्यते ' इति कश्चिद्व्याख्यातवान् (सं.)
तद्व्युक्तम्, यद्विकारीत्वेनेन गतार्थत्वात् साध्याहारत्वात्,
' विकारीय गुणाश्च ' [१३।२०] इत्याद्यान्ययोपपत्तेः ।
अपरस्तु यतश्चामादिवादिभ्यो यज्ज्येय प्राप्यत इति, तद्व्य-
सन्, अघ्याहारादेव । ' अमानित्व ' [१३।८] इत्यादेः
' अनादिमत् ' [१३।१३] इत्याद्यान्ययातिदेरिति भावेना
न्यया व्याचष्टे— यतश्चेति । यतो यस्य प्रेरणया । यद्वितीगो

लडादेशजनन्तस्य रूपम् । इगो यातिशानतिमिन्नार्थान्वायाती-
त्युक्तम् । सर्वस्य क्षेत्रस्य गत्यभावाद्द्वीर्गो वृत्तिनाश्रित्य विवृ-
णोति— प्रवर्तते इति । स च य इति जीवप्रतिज्ञेति व्याख्यान-
मसत्, तस्याप्रकृतत्वात् क्षेत्रज्ञान्दस्यात्तद्विषयत्वादिति भावे-
नाह— स चेति । यतः क्षेत्रं प्रवर्तते इति प्रवर्तकस्य प्रकृतत्वा-
दित्याशयः । नन्वेवं चेदेतद्व्युक्त्यम्— किं ' यतश्च यत् ' स च
यः ' इत्येकेव प्रतिज्ञा ' उत द्वे ? नायः चक्षुष्यद्वयसुगुपतेः,
' तत्समासेन ' इत्यनेनान्वयात् ' स च यः ' इत्यस्य वैयर्थ्यात् ।
न द्वितीयः, अर्थमेदाभावादित्यतो द्वितीयमत्रोक्त्याह— यत-
श्चेति । ' यतश्च यत् ' इति वचनमस्मादेवधर्मविशिष्टात् क्षेत्र
प्रवर्तते इति वक्तुं प्रतिज्ञारूपम् । ' स च य. ' इति वचन
प्रवर्तकस्य स्वरूपमात्रं वक्तुं प्रतिज्ञारूपमित्यर्थेभेद इत्यर्थः ॥ ४ ॥

७ ज. पं. भा.— तद्विति प्रकृतं क्षेत्रं निर्दिशति । यद्द्रात्मकम् । चक्षुः सप्तद्वये । यादग्यादृशं
स्वकीयैर्धर्मैः । चक्षुः पूर्ववत् । यद्विकारि विकारोऽस्यास्तीति विकारि । येन विकारि सह सुपेति योग-
विभावात्समासः । यथा यत्कार्यमुत्पद्यत इति वाक्यशेषः । चक्षुः पूर्ववत् । तत्समासेन मे मत्तः शृणु ॥ ४ ॥

८ चं. प्र. नि.— एवं श्लोकद्वयेन मङ्गलेणोपदिष्टमर्थं
विवर्तितुमारभते— तत्क्षेत्रमिति । ' इदं शरीरम् ' [१३।२]
इति पूर्वश्लोकं तच्छ्रेयं यत् यत्स्वरूपं, यादृक् यद्विकारं, यद्विकारि
यैर्विकारि, यद्विकारयुक्तमित्यर्थः । यतश्च कारणत्वं यत्, उत्प-
द्यत इति शेषः । चक्षुः सर्वेन सप्तद्वयार्थः । तथा स च

क्षेत्रज्ञो यः यत्स्वरूपः यत्प्रभावः यः प्रभावो महिमा ' सवेत —
पाणिपादम् ' [पे. उ. ३।१६] इत्यादिना वक्ष्यमाणमावर्-
त्यरूपो यस्य स यत्प्रभावः । तस्यैव समासेन सङ्क्षेपेण मत्तः
शृणु ॥ ४ ॥

९ व० त० द्वी०— एतत्प्रपञ्चविषयं प्रतिज्ञानीतं— तत्क्षेत्रमिति । यश्च यद्व्यं, यादृक् येषामाश्रयभूतं, ये
चात्र विकाराः सन्ति, यतश्चेति यदर्थमुदाह्वितं, यत् यत्स्वभावं (स्वरूपं) । स च क्षेत्रज्ञो यः यात्स्वरूपः यत्प्रभाव-
स्वरूपं सङ्क्षेपेण मे मत्तः शृणु ॥ ४ ॥

१० पु. अ. त.— एवं प्रतिज्ञाय क्षेत्रज्ञेप्रज्ञावर्षं सम-
र्कं कृत्वापि तद्व्युत्पत्त्याह— तत् क्षेत्रमिति । तन्मुक्तं
श्रेयं यत् मत्तत्त्वात्मकं, जहादिक्रममपि यादृक् यादृक् यतोऽ-
प्युत्पद्यते । यद्विकारि विविधवर्षादेवत्या नानाविकारयुक्तम् ।
यतश्च मर्दान्तात्मकमर्दान्ताधर्मप्रकृतितुरवसयोगात् । तत्प्रभावः

अप्रमपक्षवादिविचित्ररूपम् । स च क्षेत्रज्ञः स्वरूपतो मर्दान-
रूपो यत्प्रभावः मूर्ध्निऽपि व्यापकादिमेष्वप्युत्पत्त्याप-
प्रभावोऽप्युत्पत्त्यर्थेऽप्युत्पत्त्यस्वरूपान्तात्तद्व्युत्पत्त्यर्थः । तस्यैव
समासेन सङ्क्षेपतो मे मत्तः शृणु ॥ ४ ॥

११ नी० भा० द्वी०— क्षेत्रक्षेत्रज्ञपदे विवर्तितुमारभते— तद्विति । यद्वेदं क्षेत्रं निर्दिष्टं तत् यादृक् यादृकं
इदं क्षेत्रं निर्दिष्टं, यद्विकारि ये च तस्य विकाराः, यतश्च यत् यस्माद्विकाराद्यत्त्वात् इति प्राञ्चः । तद्व्युत्पत्त्यं क्षेत्रं
यश्च यत्स्वरूपं, यादृक् यत्प्रकारं, यद्विकारि ये च तस्य विकाराः, यतश्च क्षेत्रज्ञवदनाश्रयत्वात् तत् शृणुः तथा
स च क्षेत्रज्ञः यो यत्स्वरूपः, यत्प्रभावश्च । तद्वपि मत्तः शृणु ॥ ४ ॥

ऋषिभिर्वहुधा गीतं छन्दोभिर्विविधैः पृथक् । ब्रह्मसूत्रपदैश्चैव हेतुमद्भिर्विनिश्चितैः ॥ ५ ॥

१ शां. भा.— तत्क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोर्याथात्म्यं निरक्षितं स्तौति श्रोतयुद्धिप्ररोचनार्थम्— ऋषिभिरिति । ऋषिभिर्निसिद्धादिभिर्वहुधा बहुप्रकारं गीतं कथितम् । छन्दोभिर्द्विउन्दांसि ऋगादीनि तैश्छन्दोभिर्विविधैर्नानाभावेर्नानाप्रकारैः पृथग्विवेकतो गीतम् । किञ्च ब्रह्मसूत्रपदैश्चैव ब्रह्मणः सूत्रकानि वाक्यानि ब्रह्मसूत्राणि, तैः पद्यते गम्यते ज्ञायते ब्रह्मेति तानि पदान्युच्यन्ते । तैरेव च क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोर्याथात्म्यं गीतमित्युच्यते । “ आत्मेत्येवोपासीत ” [वृ. उ. १।४।७] इत्यादिभिर्हि ब्रह्मसूत्रपदैरात्मा ज्ञायते । हेतुमद्भिर्भुक्तियुक्तैर्विनिश्चितैर्निसंशयरूपैः, निश्चितप्रत्ययोत्पादकैरित्यर्थः ॥ ५ ॥

२ आ शा व्या— श्लोकान्तरस्य तात्पर्यमाह— तद्वित्यादिना । विवक्षितं विज्ञासितमित्यर्थः । स्तुतिफलमाह— श्रोत्रिणिति । न कथलमाप्तोकरेव क्षेत्रादियाथात्म्यं सम्भावितं, किन्तु वेदशास्त्रादप्यतीत्याह— छन्दोभिरिति । ऋगादीनां चतुर्णामपि वेदानां नानाप्रकारत्वं शाखाभेदादिदृष्टम् । न केवलं ध्रुतिस्मृति सिद्धमुक्तं याथात्म्यं किन्तु यौक्तिकं चेत्याह— किञ्चेति । कानि तानि सूत्राणीत्याह— आत्मेत्येवेति । अदि

पदेन “ब्रह्मविदाप्रोति परम्” [तै उ २।१।१] “अथ योऽन्या देवताम्” [वृ उ १।४.१०] इत्यादीनि विद्याविद्यासुत्राण्युक्तानि । आत्मेति क्षेत्रज्ञोपादानं तत्र क्षेत्रोपलक्षणम् । “अथातो ब्रह्मविज्ञासा” [न सू १।१।१] इत्यादीन्यपि सूत्राण्यत्र गृहीतानि, अन्यथा ‘छन्दोभि’ इत्यादिना पीनदृक्त्यादिति मत्वा विशिनष्टि— हेतुमद्भिरिति ॥ ५ ॥

३ रा. भा.— तदिदं क्षेत्रक्षेत्रज्ञयाथात्म्यमृषिभिः पराशरादिभिः बहुधा बहुप्रकारं गीतम्— ‘अहं त्वं च तथाऽन्ये च भूतैस्त्वाम् पार्थिव ! । गुणप्रवाहपतितो भूतनर्गोऽपि यात्यथम् ॥ कर्मनस्या गुणा ह्येते सत्त्वाद्याः पृथिरीपते ॥ अविद्यासञ्चितं कर्म तच्चारोपेषु जन्तुषु ॥ आत्मा शुद्धोऽक्षरः शान्तो निर्गुणः प्रकृतेः परः । प्रतुद्भयपचयी नास्य चैकस्याखिलजन्तुषु ’ [नि. पु. २।१३।६९—७१] तथा ‘पिण्डः पृथग्यतः पुंसः शिरःपाण्यादिलक्षणः । ततोऽहमिति कुत्रैतां संज्ञां राजन्करोम्यहम् ’ [नि. पु. २।१३।८९] तथा च ‘ किं त्वमेतच्छिरः किन्तु उरस्तन यथोदरम् । किमु पादादिकं त्वं वै तत्रैतत्किं महीपते ! ॥ समस्तायवेम्यस्त्वं पृथग्भूष । व्यनस्थितः । कोऽहमित्येव निपुणो भूत्वा चिन्तय पार्थिव ! ’ [वि. पु. २।१३।१०२, १०३] इति ।

४ वे ता च— स्त्रेनोपदिश्यमानस्यार्थैक्येतिहासपुराण भौमासानुशुद्धीतानेक्युति सिद्धत्वमाह— ‘ ऋषिभिः ’ इति श्लोकान् । विशदोपब्रह्मवाक्यानुसारेण अविद्यावेदवाक्यार्थ निबन्धाय प्रथममृषिभिर्गीतत्वोक्तिः । राजसतायसोपब्रह्मण्य वचनद्वयं ऋषिशब्दोक्तान्निश्चिन्ति— पराशरादिभिरिति । यद्रूपकारमिति अथस्यैकत्वमपि वचनव्यक्तौ रथक्त्वनवादि कल्पनाप्रकारेण । यद्वा सङ्क्षेपविधेतादादिकरणेत्यर्थः । अविचिक दशतत्त्वत्वत्वस्य राज्ञो वाग्यशाह्वत्त्वोक्तिप्रतिज्ञार्थं वाक्यम्— अहं त्वं चेत । अध्यात्मगणित्वाक्यप्रवणमुत्तरस्य कस्तत्त्वमिति प्रत्ययोत्तरं— पिण्ड इति । ‘शिरःपाण्यादिलक्षणः’ इत्यनेन इत्येकदशवचनं वचिदस्यो योमिति । प्रातिपादित्वापश्य श्रोतयपि स्वप्रत्ययन एतौक्षणार्थं वाक्यं किं त्वमिति । एतम् इदं शरीरम् [१।१।०] इति श्लोकोक्तस्य यथादृश्यताम् । ननु “द्रागुणम्” इति मन्त्रं “ तत्परान्य पिण्डं स्वादिति ” इति कर्मव्यञ्जोक्ता

जीव उच्यते, “अनभ्रत्रन्यो अभिवाङ्मतीति [सु उ ३।१।१०] इति परमात्मेति शारीरकं ‘शुद्धा प्रविष्टावात्मानो हितदर्शनात्’ [न सू १।२।१३] ‘स्वित्यदनाम्या च’ [न सू १।३।७] इत्यादितु प्रपञ्चितम् । ब्राह्मणे तु ‘तयोरन्य पिण्ड स्वहृत्तीति सत्त्वम्’ इति जन्तुवाचिना सत्त्वशब्देन जीवमभिधाय ‘अनभ्र त्रन्यो अभिवाङ्मतीति ‘अनभ्रत्रन्यो अभिपदयतीति क्षेत्रज्ञ तावती सत्त्वशब्दो तदेतत्सत्त्वं येन स्वप्न पश्यति अथ योऽयं शारीर उपद्रष्टा स क्षेत्रज्ञ’ इति क्षेत्रज्ञशब्देन परमात्मानमेवाभि धते । तावेवात्र क्षेत्रज्ञोपद्रष्टृशब्दो प्रत्यभिज्ञायते त प्रातु क्षेत्रज्ञ’ [१।३।२] इति ‘उपद्रष्टानुमन्ता’ [१।३।२३] इति च । मनुष्य ‘योऽन्यत्स्वप्न कारयिता त क्षेत्रज्ञ प्रच उते । य करोति तु क्मानि परमा— (स मृता) एतोच्यत बुधे । [मनु १।२।१२] इति क्षेत्रज्ञशब्देन परमात्मानमाह ।

३ रा. भा.— एषं निमित्तयोर्द्वयोर्नासुदेनात्मकत्वं चाहुः ' इन्द्रियाणि मनो बुद्धिः सत्त्वं तेजो बलं धृतिः । वासुदेनात्मकान्याहुः क्षेत्रं क्षेत्रज्ञ एव च ' ॥ [म. भा. १३।१४९।१३६] इति । छन्दोभिर्मिनिषैः पृथक् पृथग्निषैश्छन्दोभिश्च ऋग्यजुस्सामाथर्षिभिः देहात्मनोः स्वरूपं पृथग्गीतं— "तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशः सम्भूतः, आकाशाद्वायुः, वायोरग्निः, अग्नेरापः, अद्भ्यः पृथिवी, पृथिव्या ओषधयः, ओषधीभ्योऽन्नम्, अन्नात्पुरुषः, स वा एष पुरुषोऽन्नरसमयः" [तै.उ. २।१] इति शरीरस्वरूपमभिधाय तस्मादन्तरं प्राणमयं तस्माच्चान्तरं मनोमयमभिधाय "तस्माद्वा एतस्मान्मनोमयात्, अन्योऽन्तर आत्मा विज्ञानमयः" [तै. उ. २।४] इति क्षेत्रज्ञस्वरूपमभिधाय "तस्माद्वा एतस्माद्विज्ञानमयात् । अन्योऽन्तर आत्माऽऽनन्दमयः" [तै.उ. २।५] इति क्षेत्रज्ञस्याप्यन्तरात्मतया आनन्दमयः परमात्माऽभिहितः । एष मृत्प्रामाथर्षसु च तत्रतत्र क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोः पृथग्मानस्तपोर्भेदात्मकत्वं च सुस्पष्टं गीतम् ।

४ वे. ता. चं — अतः कथमत्र क्षेत्रज्ञो जीव इत्युच्यते ? इति शङ्कामार्थपरिहरन् ' क्षेत्रज्ञं चापि मां विद्धि ' [१३।३] इत्ययम् सबादकं तस्य स्वोच्चार्यानुष्ठयं सूचयन्नवनायति— एवं त्रिविक्रयोरिति । तथाच क्षेत्रज्ञगन्धस्य जीवैऽपि प्रयोग दर्शनात्क्षेत्रज्ञो जीव इत्युपगम्यते । प्रत्येकं समुदायेन वा ' ममेद क्षिरः ' ' ममेसौ पाणी ' ' ममेद शरीरम् ' इति क्षेत्रवेदिखा-जजीवस्य क्षेत्रज्ञ-त्वम् । परमात्मनस्तु ' इदं शरीरेतत्कर्म-रम्भाश्चैतत्कर्मफलभोगाय ' इत्यादिक्षेत्रयाप्यन्वयेदित्युक्तेन । एतच्च ' एतदवयवस्य सद्भातरूपेण च इदमहं वेदिम इति यो वति ' इति [श. भा. २] भाष्येण ' भोऽस्यात्मन कारयिता ' [१३।१२] इति मनुबचनेन च ज्ञापितम् । एवमुपपद्यत्वमपि जीवस्य स्वशरीरमात्रं प्रति, परमात्मनस्तु सर्वचेतनाचेतनान् प्रनोत्वुभयारभ्युपपद्यत्वमविकल्पम् । अतो न कस्यापि प्रमाणस्य विरोध इति भावः । स्वरूपत्रैविध्यस्य ' छन्दोभि ' इति बहुबचनेनैव ज्ञानात् त्रिविधशब्द प्रकृतप्रतिपाद्यप्रकारत्रैविध्य-पर इत्यभिप्रायणह— पृथग्विधैरिति । पृथग्मृता विधा

प्रतिपाद्यप्रकारा येषामिति विग्रहः । ' आत्रायदग्न्धस्य दण्डः ' इत्यादिप्रयोगानुसारेण ऋग्दशशब्दो वेदपर, न तु गायत्र्यादि-पर इत्यभिप्रायणह ऋग्यजुरिति । पृथक्छन्दस्य क्वपि भिन्नकालपृथक्स्वरूपस्वरूपमनुदासायाप्याहारानुपह्वास्यो योज-यति देहात्मनोः स्वरूपं पृथग्गीतमिति । परस्पर-विलक्षण गीतमित्यर्थः । " तद्यथा रथस्यारेषु नेमिरर्षिता, नाभावता अर्षिता, एवमेवैता मृतमाना प्रधामानास्त्वर्षिताः, प्रधामाना प्राणैर्षिता " [कौ. उ. ३।१५] " एष म आत्मा-ऽहंइदंये एतश्चेतमित प्रेत्यामिसम्मवित्तास्मि " [छा उ. १। १।४] " दिव्यो ह्यमृतं पुरुषः सवाद्याम्यन्तरो ह्यत्र । अत्राणो ह्यमना शुभ्रो ह्यक्षरात्यत पर " [सु उ. २।१।२] " स कारण करणाधिपाधिप. " [श्वे उ. १।९] " भोका भोग्य प्रेरितार च मत्वा " [श्वे उ. १।१२] " जुग्मत्तमेतवामृतत्यमेति " [सु उ. ३।१।१] इत्यादिकमभिप्रेत्याह— एषमृत्प्रामा-थर्वैस्त्विति ।

३ रा. भा — ब्रह्मक्षेत्रज्ञेन ब्रह्मप्रतिपादनमृत्प्रारूप्यैः वदैः शरीररूपज्ञैः, हेतुमद्भिः हेतुसुकैः, विनि-धितैः निर्णयान्तैः, ' न नियदश्रुते ' [ब्र. सू. २।३।१] इत्यारभ्य क्षेत्रज्ञप्रकारनिर्णय उक्तः । ' नारैमा श्रुते-र्नित्यत्वाच्च ताम्यः ' [ब्र. सू. २।३।१७] इत्यारभ्य ' ज्ञोऽन्न एव ' [ब्र. सू. २।३।१८] इत्यादिभिः क्षेत्रज्ञयाथात्म्य-निर्णय उक्तः, ' परात्तु तच्छ्रुतेः ' [ब्र. सू. २।३।४१] इति भगवत्प्रत्ययत्वेन भगवदात्मकत्वमुक्तम् ; एवं बहुधा गीतं क्षेत्रक्षेत्रज्ञयाथात्म्यं मया सङ्क्षेपेण सुस्पष्टमुच्यमानं शृण्वित्यर्थः ॥ ५ ॥

४ वे. ता. चं — ' ब्रह्मसूत्र ' इत्यत्र उक्तपठयं सम्बन्ध प्रतिपादकत्वमित्यभिप्रेत्य ' सूत्रदे ' इत्यत्र पठोऽसमासप्रमं कारयति ब्रह्मप्रतिपादनसूत्रारथे पदैरिति । फलित माह शारीरकसूत्रैरिति । हेतुसुकैरिति हेतुप्रतिपाद-कैरित्यर्थः । कर्मणि क्त्वाप्रथमे प्रयोगानामावादिशेषतो निश्चित येषामिति भावे क बहुश्रीर्हि चाभिप्रेत्याह निर्णयान्तैरिति, निर्णयककैरित्यर्थः । न नियदश्रुतेरित्यारभ्येत्यनेन— अस्ति

तु ' [म सू. २।३।२] इत्यादिक सूत्रपदं ' एतेन भातरिधा व्या-ख्यात. ' [म. सू. २।३।८] ' तिमोऽस्ततया ह्याह ' [म सू. २।३।१०] ' आप ' [म सू. २।३।११] ' पृथिवी ' [म सू. २।३।१२] इति सूत्रचतुष्टयं च विवक्षितम् । उक्त इति— अनेनाकाशा-दीनामुत्पत्तिकथनेन तत्सद्भातात्मकक्षेत्रयाथात्म्यमुक्तप्राथम्यमिति भावः । नात्मा श्रुतेरित्यारभ्येत्यनेन ' ज्ञोऽन्न एव, उत्का-स्तिसत्यागदीना, स्वारमना चोत्तरयो, नाणुरतच्छ्रुतरिति चेत-

१ द्वैतिना मत 'अमृते' इति पदच्छेदः । विद्विद्यद्वैतिना तु 'भ्रुते' इति । 'नारमभ्रुते' इत्यपि चाद्वैतिनाम् । २ 'पृथिवी' इत्येतन्नान्मानं पृथक्सूत्रं विद्विद्यद्वैतिनां मते । 'पृथिव्यधिकारत्वस्वरूपशब्दात्तरस्य' इति त्वद्वैतिना मते । समग्र सूत्रम् ।

राधिकारात्, स्वशब्दोन्मानाभां च, अविरोधश्चन्दनवत्, भव-
स्थितिवैशेष्यादिति चेन्नभ्युपगमाद्भेदो हि, गुणाश्च लोकावत्,
व्यतिरेको गन्धवत् तथा च दर्शयति, पृथगुपदेशात्, तद्गुण-
सारावकाशु तत्पदेशः प्राज्ञवत्, यावदात्ममाविराज च दोषस्त-
दर्शनात्, पुंस्त्वादिवचस्य सतोऽभिन्मकियोपात्, निरयोप-
लब्धयुपलब्धिप्रसङ्गोऽन्यत्रनियमो वाऽन्यथा, कर्ता साक्षात्पेव-
त्वात्, उपादानाद्विशारोपदेशात्, व्युपदेशात् क्रियायां न
चेद्विदेशविपर्ययः, उपलब्धिबदनियमः, शक्तिविपर्ययात्, समा-
ध्यभावात्, यथा च तशोभयथा, परानु तच्छ्रुते. [न. सु. २।३।
१७-४०] इत्यन्तं सुव्रजातमभिप्रेतम् । इत्यारभ्य शोऽत

पवेत्यादिभिरिति पाठे इत्यादिशब्देनैतद्विचक्षितम् । भग-
वत्प्रवच्यत्येनेति, जेतनं प्रति नियमेन नियाम्यद्रव्यत्वस्य
शरीरलक्षणत्वादिति भावः । ध्रुत्वादिभिः प्रतिपादितस्वैव शेर-
शेत्रज्ञयापात्त्यस्य हातुं शक्यत्वात्ततः क्रिमये धीतव्यमित्या-
दाह्यपरिहाराय पूर्वोक्तं 'तत्तथासेन मे शृणु' [१।१।४] इत्ये-
तदत्र सङ्गम्य तत्तात्पर्यमाह— एवं बहुधा गीतमित्यादि ।
शेरशेत्रज्ञयापात्त्यस्य ध्रुत्वादिभिरिति विस्तरेण बहुधा गीतत्वात्
किञ्चिज्ज्ञेन स्पष्टमवगन्तुमशक्यत्वात्सर्वज्ञेन मया सङ्क्षेपेण सुस्पष्ट-
सुन्दमानं तच्छ्रोतव्यमिति भावः ॥ ५ ॥

५. आ. मा. भा.— ब्रह्मसूत्राणि शारीरकम् ॥ ५ ॥

६. ज. प्र. दी.— ब्रह्मणः सूचकानि वाक्यानि ब्रह्मसूत्रानि |
(शं.) इति कथित् । तत्र च छन्दसाविविवाक्यानां च तथात्वात् ।

ऋषिभिरित्यादिकं दृष्ट्वा स्यादित्यतो रुडिमाश्रित्याह—
प्रहेति ॥ ५ ॥

७. ह. पै. भा.— ऋषिभिर्वसिष्ठादिभिः । गायत्र्यादीनि च्छन्दांसि । तन्मन्त्रैर्विविधैर्नानाप्रकारैः
पृथग्वैवेकाद्रीतं दर्शितम् । किञ्च ब्रह्मणः प्रतिपादकानि सूत्राणि पदानि पद्यते गम्यत एभिरिति ॥ ५ ॥

८. चं. प्र. मि — मत्तः शृण्वित्युक्त्या मया कृतं किञ्चि-
त्प्रकथ्योच्यते इति न मन्तव्यम्, किन्तु श्रुतिसृष्टिप्रसङ्ग-
सिद्धाग्नितोऽपमर्ष इत्याह— ऋषिभिरिति । ऋषिभि-
स्तत्त्वावधारिभिः बहुधा विस्तरेण गीतमिदं क्षेत्रज्ञेयस्युपाधा-
र्यम् । तत्र तावत्तत्त्वविशुद्धं न्यतथा जनकगुरुर्येन च बृह-
दारण्यकप्रतिप्रसिद्धो भगवान्याह्वयलक्ष्यः स्वकीये धर्मशास्त्रे
वर्णयानास । तत्र ह्यात्मस्वरूपनिरूपणं प्रस्तुत्य ' आकाश-
मेकं हि यथा घटादिषु रूपमभवेत् । तथा क्षेत्रज्ञान्येकश्च
(तथार्थको ज्ञानेश्वर) जटाघातेति धर्वाशुमात् ' [या. सू. ३।१४४]
इत्यात्मैकप्रतिपादनपूर्वकम् ' तस्मादस्ति परो
देवादात्मा सर्वग ईश्वरः ' [या. सू. ३।१०६] इति
जोषेर्भक्त्यं प्रतिज्ञाय ' बुद्धीन्द्रियाणि साधनि मनः
कर्मेन्द्रियाणि च । अहङ्कारश्च बुद्धिश्च पृथिव्यादीनि चैव हि ।
अयकमात्मा क्षेत्रज्ञः क्षेत्रस्यास्य निगयते । ईश्वरः सर्वभूतस्य
सद्गतसद्वत् (सन्नसन्नद) सच य. ' [या. सू. ३।१०७, १०८]
इत्युपपादितम् । विज्ञानेश्वरेण च— ' बुद्ध्यादीन्धर्मव्यक्ता
न्तानि क्षेत्रम् ; अस्य क्षेत्रज्ञः योऽसौवाचः सर्वगतः, स
एवात्मा क्षेत्रज्ञः इति स्पष्टमेव व्याख्यातम् । मनुनाऽपि
स्वकीये धर्मशास्त्रे ' सर्वेषामपि चैतेषामारमज्ञानं परं सृष्टम् ।
तत्रार्थं (तदपश्यं) सर्वैवेदानां प्राप्यते सगुणं ततः ।
[१।२।८५] इति सुकिदेतमारमज्ञानं प्रस्तुत्य ' आत्मैव देवताः
सर्वा सर्वमात्मन्युप (न्यव) स्थितम् ' [१।२।१९] इत्यात्मनः
सावाम्यवतिजापूर्वकम् ' प्रसाहितारं सर्वेषामणीषांसमणोरपि ।
समाम सुदर्शानग्यं विद्यात् पुरुषं परम् ' [१।२।२२] इति

महावाक्यार्थस्युपदिश्य ' एन (त)-नेने वदन्त्यासि मस्तोऽप्ये
(मनुमन्ये) प्रजापतिम् । इन्द्रमेके परे प्राणमपरे ब्रह्म शाश्वतमा
(१२।१२३) ' एवं यः सर्वभूतेषु पश्यत्यात्मानवात्मना ।
स सर्वसमतमेत्य प्राप्नोति ब्रह्म शाश्वतम् (ब्रह्माभ्येति परं
पदम् ') [१२।१२५] इत्यद्वितीयात्मत्वं प्रतिपादितम् ।

वसिष्ठेनापि स्वकीये योगशास्त्रे— वेहस्तावज्जटो गृहो
नाहमित्येव निश्चयः ' इति प्रस्तुत्य ' एते हि तद्विक्रान्ता
मनोबुद्धीन्द्रियादयः । असन्नाः सर्वे एवाहो ज्ञानधानं
विनोदिताः ॥ महाविदेव सैवास्ति ब्रह्मसत्येति योच्यते ।
निष्कलङ्का समा बुद्धा निरहङ्काररूपिणी ॥ सुदसंनदनाकार
निवं चिन्मत्प्रमथयम् । सद्ब्रह्म परमात्मादिनामनिर्वा-
भिधीयते ' इति जीवप्रसाद्धैतमसहृदुदोषितम् । एवं छन्दो-
भिर्विधैश्च पृथगीतं ऋषयस्तस्मान्नाथवर्षैर्वैदिवैकेन
वर्णितम् । यच्चपि तावत् ' तस्माद्वा एतन्नादात्मन आकाशः
सम्भूत ' इत्युपगम्य " स वा एव पुरोपोऽरसमयः " [
ते. उ. २।१] इत्यादिनाऽतमयप्राणमयमनोमध्विज्ञानम-
यात्तन्मयाऽक्षयशरीरप्राणमनोबुद्धयहङ्काररूपकोशात्मदेशवि-
वेचनपूर्वकम् " ब्रह्म पुच्छं प्रतिष्ठा " [ते. उ. २।५] इत्यनेन
सचैव तदात्मरूपस्युपदिष्टम् । एतवानन्दवहोभाभ्योऽस्माभि-
र्विस्तरेणोपादितं तत् एवाह्वयस्येयम् । एवम् " आत्मा वा
इत्येक एवाय आत्मानान्यकिञ्चन मित् " [ते. उ. १।१]
" स आत्मा तत्त्वमसि भेतकेतो " [छां. उ. १।२।१०]
" स एव (इह) प्रविष्ट आ नम्राज्ञेभ्यः " [वृ. उ. १।१।१]

१ इतिनां विशिष्टाद्वैतिनां च मयेनेदमेकमेव सूत्रम् । अद्वैतिनां तु " व्यतिरेको गन्धवत् ' तथा च दर्शयति ' इति सु-
न्दम् । २ इदमेकमेव सूत्रं विशिष्टाद्वैतिनां सचकारम् । चकारार्थं च ' विद्यारोपदेशात् ' उपादानात् ' इति बुद्धिमेषाद्वैतिनाम् ।

“ अनेन अनेनात्मनाऽनुप्रविश्य ! ” [छां. उ. ६।३।२;३]
 इत्यादिकमुत्पत्ताभायवैवाक्यप्रजातमप्युदाहृत्यम् ।
 ब्रह्मसूत्रप्रवैश्वं ब्रह्मसूत्राणि ‘ अपातो ब्रह्मजिज्ञासा ’
 [ब्र. सू. १।१।१] इत्यादीनि ‘ अनादृत्तिः शब्दात् ’
 [ब्र. सू. ४।४।२२] इत्यन्तानि, तान्येव पद्यते गम्यते
 प्रवैभिरिति पदानि, तैश्च गीते क्षेत्रक्षेत्रज्ञयाथात्म्यम् । तत्र
 हि ‘ न विद्यद्व्युत्तेः ’ [ब्र. सू. २।३।१] इत्यादिना क्षेत्रस्वरूपम्,

‘ नात्मव्युत्तेः [ब्र. सू. २।३।१०] ‘ आरमेति तृपगच्छन्ति ब्राह्-
 यन्ति च ’ [ब्र. सू. ५।१।३] ‘ शास्त्रदृष्ट्या तृपदशो वामदेववत् ’
 [ब्र. सू. १।१।२०] इत्यादिना च नित्यादित्यत्रब्रह्मलक्षणं
 क्षेत्रस्वरूपं च वर्णितम् । हेतुमद्भिर्विनिश्चितैः, युक्तिम-
 द्विरसन्दिग्धार्थकैश्चेत्यर्थः । एतच्च छन्दोभिर्ब्रह्मसूत्रपर्यवेत्यु-
 भयोरपि विशेषणम् । तदेवमेतैर्निश्चितमेवार्थमहं तुभ्यं कथ-
 यिष्यामि, सावधानः शृण्वित्यर्थः ॥ ५ ॥

९ व० त० दी०— ऋषिभिर्वैदुषा गीतमिति । क्षेत्रज्ञस्वरूपं बहुधा गीतं बहुप्रकारेण निरूपितस्य विप्रकीर्ण-
 स्यार्थस्यैकेन कोडीकारासम्भवादिति छन्दोभिर्घ्यान्तधारणाविषयत्वेन वैराजादिरूपेण नानायज्ञनीयदेवतादिरूपेण
 क्षेत्रज्ञस्वरूपमुक्तं, तत्र विविधैरनेकैः पृथक् ब्रह्मसूत्रपर्यवेत्य व्यासकृतैः वेदार्थसारप्रयत्नरूपैरतएव विनिश्चितैः हेतुमद्भिः
 हेतुः साधकवाक्यं ‘ तत्तु समन्वयात् ’ [ब्र. सू. १।१४] इतिवदनेकयुक्तिमद्विरपि च बहुप्रकारेण गीतं मया
 तत्सर्वतः सारभूतं फलितं संगृह्योच्यते इति भावः ॥ ५ ॥

१० पु. अ. त.— बहुघान्त्योक्तभ्रमाभावाय प्रपञ्च-
 यति— ऋषिभिरिति । ऋषिभिः स्वानुभवोत्पन्नफलनिरू-
 पणेन बहुधा बहुप्रकारेण गीतम् । किञ्च, छन्दोभिर्वैदिविधैः
 कर्मज्ञानोपासनकाम्यादिभिः पृथक् भिद्यतयु अधिकारपरत्वेन
 गीतम् । तथैव ब्रह्मसूत्रपर्यवेत्य ब्रह्मसूत्रयुते एभिर्भिरिति ब्रह्मसूत्राणि
 ‘ जन्मापस्य यतः ’ [ब्र. सू. १।१।२] इत्यादीनि । तथाच
 ब्रह्म प्रपद्यते गम्यते एभिर्भिरिति पदानि ‘ एकौ देवो बहुधा

निविष्टः ” [तै. आ. ३।१४] इत्यादीनि तैर्वैदुषा श्रय्यनुसारे-
 णैव गीतम् । कीदृशैरतैः हेतुमद्भिः सहेतुकैः ‘ को हेवान्यात्
 कः प्राणयात्, यदेव आकास आनन्दो न स्यात् ’ [तै. उ. २।
 २।०] ‘ एष देव तं साधु कर्म कारयति ” [वौ. उ. ३।९]
 इत्यादिभिः । विनिश्चितैः निस्तस्मिन्दुग्धैः स्वातुभवप्रतिपादकै-
 रित्यर्थः । एवं विस्तर्गणैर्लोकं दुर्बोधं याथातथ्येन तत् समा-
 सेन मे मत्त. उक्तं शृणु । कथयामीत्यर्थः ॥ ५ ॥

११ नी० भा० दी०— वक्ष्यमाणेषु प्रमाणमाह— ऋषिभिरिति । ऋषिभिर्वैदुषा गीतं योगवा-
 सिष्ठादौ प्रतिपादितम् । छन्दोभिर्वैदुर्मन्त्रैर्वा पृथक् प्रतिशास्त्रमनेकप्रकारं गीतम् । ब्रह्मसूत्रपर्यवेत्य ब्रह्मण. सूचकानि
 पदानि समुचित्य वाच्यभावमापन्नानि तैर्ब्रह्मसूत्रकैर्ब्रह्मणवाच्यैः ‘ तत्त्वमसि ” [छां. उ. ६।२।७-१४] इत्या-
 दीरित्यर्थः । हेतुमद्भिः “ अनेन सोम्य शुद्धेनापोमूलमन्विच्छ, अद्भिः सोम्य शुद्धेन तेजोमूलमन्विच्छ, तेजसा
 सोम्य शुद्धेन सन्मूलमन्विच्छ, सन्मूलः सोम्येमाः सर्वाः प्रजाः ” [छां. उ. ६।२।४] इत्यादिना कार्यलिङ्गान्य-
 तुमानानि ब्रह्माधिगमाय प्रदर्शयन्तो हेतवस्तद्वद्भिः, विनिश्चितैः असहृद्भ्यासेन सफलशङ्कापट्टशालनेन
 निश्चितार्थैः । क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोः स्वरूपमेतैः सर्वैर्दृष्टीतं तच्छृणु इति पूर्वेण समन्वयः ॥ ५ ॥

क्षेत्रस्वरूपम् ।

महाभूतान्यहङ्कारो बुद्धिरव्यक्तमेव च ।
 इन्द्रियाणि दशैकं च पञ्च चेन्द्रियगोचराः ॥ ६ ॥

१ अत्र बुद्धिशब्देन महत्तत्त्वमुच्यते, तन्वैव कार्यकारणपरम्परया महद्द्वाराव्यक्तयोर्मन्यतत्त्वात् । इत् च महतो बुद्धिशब्द-
 वाच्यत्वं ‘ हिरण्यगर्भो भगवानेव बुद्धिरिति स्पृष्टः । महानिति च योगेषु विरिञ्चिरिति वाच्यम् ॥ ’ (म. भा. १२।१०३।१८)
 इत्यादौ । साहचर्यप्रवचनेऽपि— ‘ महत्तत्त्वस्य पर्यायो बुद्धिरिति ’ (२।१३) । विद्याधिराजाद्यो माध्यास्तु— महत्तत्त्वमप्यहङ्कार-
 शब्देन स्पष्ट इति वदन्ति, तत्र प्रमाणं त एव प्रशब्दः ॥

दशैकं चेत्यव्युत्थोचिर्मनस इन्द्रियताया गौणत्वसुवचनार्था । तथा हाहुः— न तावदन्त.करणमिन्द्रियमित्यत्र मानमसि,
 ‘ मनःपञ्चानिन्द्रियाणि ’ (गी. १।५।७) इति क्वचनं प्रमाणमिति चेत्, न; अनिन्द्रियेणापि मनसा पदत्वसङ्ख्यापूरणाविरोधात् ।
 न हीन्द्रियगतसङ्ख्यापूरणमिन्द्रियैरेवेति नियमः, ‘ वेदान्त्यापयानास महारातरुब्रह्मनात् । ’ (म. भा. १।६।३।८९) इत्यत्र
 वेदगतपञ्चत्वसङ्ख्याया अवेदेनापि महाभारतेन पूरणदर्शनात् । ‘ इन्द्रियेभ्यः परा ह्यर्था अर्थेभ्यश्च परं मनः । ’ (कठो ३।१०)
 इत्यादिपुस्त्या मनसोऽपिन्द्रियतावगमात् । ‘ इन्द्रियाणां मनसास्ति ’ (१०।२२) इत्यपि तथामृतम्, ‘ बलं बलवता वाद् ’
 (७।११) ‘ नक्षत्राणामर्धं शची ’ (१०।२१) इत्यादाविव सन्वन्धवामान्यार्थेव पद्योत्पत्तीकारेण निर्दारणपथनम्युक्तमात् । —
 श्री. सू. ५

इच्छा द्वेषः सुखं दुःखं सङ्घातश्चैतना घृतिः ।
एतक्षेत्रं समासेन सविकारमुदाहृतम् ॥ ७ ॥

१ शां. भा.—स्तुत्याऽभिमुखीभूतायार्जुनायाऽऽह भगवान्—महाभूतानीति । महाभूतानि महान्ति च तानि भूतानि, सर्वविकारव्यापकत्वात् । भूतानि च सूक्ष्माणि (न स्थूलानि) । स्थूलानि त्विन्द्रिय-गोचरशब्देनाभिधायिष्यन्ते । अहङ्कारो महाभूतकारणमहम्प्रत्ययलक्षणः । अहङ्कारकारणं बुद्धिरध्ववसाय-लक्षणा । तत्कारणमव्यक्तमेव च, न व्यक्तमव्यक्तमव्याकृतमीश्वरशक्तिः 'मम माया दुरत्यया' [७।१४] इत्युक्तम् । एवशब्दः भ्रुकृत्यवधारणार्थः । एतावत्वेवाष्टधा भिन्ना प्रकृतिः । चशब्दो भेदसमुच्चयार्थः । इन्द्रियाणि दश श्रोत्रादीनि पञ्च बुद्धयुत्पादकत्वाद्बुद्धीन्द्रियाणि, वाक्पाण्यादीनि पञ्च कर्मेनिर्वर्तकत्वात् कर्मेन्द्रियाणि, तानि दश । एकं च; किं तत् ? मन एकादशं सङ्कल्पाद्यात्मकम् । पञ्च चेन्द्रियगोचराः शब्दादयो विषयाः । तान्येतानि साह्य्याश्चतुर्विंशतितत्त्वान्याचक्षते ॥ ६ ॥

२ आ. शां. व्या.—श्रोत्रादियायात्म्यस्तुत्या प्रलोभिताय 'किं तत्' इति जिज्ञासवे ययोद्देशं क्षेत्रं निर्दिशति—स्तुर्येत्येति । महत्त्वे हेतुमाह—सर्वेति । भूतशब्देन स्थूलानामपि विशेष-यामावाहरे क्व ह्यनि ? इत्याशङ्कयाऽऽह—स्थूलानीति ।

अहङ्कारोऽहम्प्रत्ययलक्षण इति सम्बन्धः । मृतानां प्रातीतिकत्वे-नाभिमानमात्रात्मत्वं मत्वाऽहङ्कारं विशिनष्टि—महाभूतेति । 'महत परं' [कठो. ३।११] इत्यादौ प्रसिद्धं महच्छब्दार्थ-महङ्कारहेतुमाह—अहङ्कारेति । ईश्वरशक्तिरित्युक्ते चैतन्यमपि

—न च 'एकादशेन्द्रियाण्याहुर्वाणि पूर्वं मनोपिण । तानि सम्यक्प्रवक्ष्यामि यथावदनुपूर्वेण ॥ श्रोत्रं त्वक् चक्षुषी जिह्वा नासिका चैव श्रवणी । पायुष्मन् हस्तपादं वाक् चैव दशमी स्मृता ॥ बुद्धीन्द्रियाणि पञ्चैवां श्रोत्रादीन्यनुपूर्वेण ॥ कर्मेन्द्रियाणि पञ्चैवां पाण्यादीनि प्रवक्षते ॥ एकादश मनो ज्ञेयं स्वगुणेनोमयात्मकम् ॥' (मनुः १।८९-९२) इति स्मृतिविरोधोऽपि, तस्या पूर्वं मनोपिण आहुतिरित्यनेन पक्षान्तराहुवाक्यत्वदर्शनात् । अत एव 'इन्द्रियाणि मनो बुद्धिः सत्त्वं तेजो बलं धृतिः ।' (म. भा. १।४।१४९। १३६) इत्यादौ तत्र तत्र मनस इन्द्रियेभ्यः पृथगतणनं सङ्गच्छते । यत्तु इचिन्मनसोऽपीन्द्रियत्वेन ग्रहणम्, तदिन्द्रियसाधर्म्याद्वाक्य-मेव । उक्तं च साह्य्ये—'उभयात्मकमनः सङ्कल्पकमिन्द्रियं च साधर्म्येत्' । (सं. का. २७) इति । मनश्चक्षुरादिभि-सह सार्वकालहृद्धारकावैतत्वरूपसाधर्म्येणेन्द्रियमुच्यते, इन्द्रियशब्दस्य तत्रैव योगरूपगतीकारादित्यर्थः । एतेन—'स्मृतौ त्वेकादशे-न्द्रियाणीति मनोऽपीन्द्रियत्वेन श्रोत्रादिवस्त्वुद्धते ।' (शां. भा. २।४।१७) इति भगवत्पादबोऽपि व्याख्यातम् । विस्तरो विवरणे चेद्भ्रान्तपरिभाषादिषु तदनुसारिप्रस्थेषु च द्रष्टव्यः । घाचस्पतिमिश्रास्तु मनस इन्द्रियत्वं स्वीकुर्वन्ति, तेषां मते 'इन्द्रियाणां वर्तमानमानवियवत्वात्, मनसस्तु त्रैकाल्यगोचरत्वाद्भेदानिधानं' (भागवती २।४।१७) इति ॥ चकारेणेन्द्रियाभि-मा निदेवतानामप्युत्पत्तिं सूच्यत इति वामनः ।

पूर्वाशोका अपरा प्रकृतिरिति 'भूमिरापो-' (७।४) इत्यत्र व्यक्तम् । उत्तराशोकास्तु विकारा इति साह्य्याः । एवमेतानि चतुर्विंशतितत्त्वानि आधुर्वेदेऽपि—'अव्यक्तं महानहङ्कारः पञ्चतन्मात्राणि चेत्यष्टौ प्रकृतयः शेषाः षोडश विकाराः ।' (सु. सं. शा. १।६) इति । तानीमानि चतुर्विंशतितत्त्वानि साह्य्यदर्शन आधुर्वेदे च व्याख्यातानि । तत्र मत्तभेदादिकं विस्तरमयात्र सङ्गच्छते ॥

—अविगीता ।

१ चेतना ज्ञानमात्रम् । यद्यपि बुद्धितन्वेन चेतनाघृतिस्त्यलहङ्काराः प्राप्यन्त एव, तथापि बुद्धिप्रवरणत्वेन पृथक्पृथगात्मकत्वेन पुनः पुनः पृथगुपात्ता । तथा हि चेतनागुणत्वेन चेतना यमादिमृतातिरिक्तसम्यग्भाषानं गमयति । घृतिस्तु नियमस्मिन्न । नियन्तात्-मात्मानं गमयति । बुद्धिस्तु कटाफोद्योरेकं कारण गमयत्यत्मानम् । स्मृतिस्तु पूर्वावृत्त्याभेदात्सङ्कतारं स्थायिनमामानं गमयतीत्य-नुपाधीयम्—इति चरकटीकायं च्यवदत्तः । सविकार 'यद्भावविकारा भवन्ति' इति घाप्यर्थाणि, 'जान्यतेऽस्ति विपरिण-मते वर्दतेऽपधीयते विनश्यति' (नि १।२।८) इत्युक्तविकारादितिमिति केचित् । यस्याधुर्वेदे—'इच्छा द्वेषः सुखं दुःखं प्रशान्तेरुत्पात्तः घृतिः । बुद्धिः स्यत्तिरहङ्कारो जिज्ञासि परमात्मनः' (च. सं. शा. १।७०) इति । तत्राभिमतः परमात्मा न मुख्यः, स्मिन् विच्छिन्नाधिष्ठानं कर्मुत्पन्न एव, 'यत्सामसमुपकल्प्यन्ते जिज्ञास्येतानि श्रीकणः । न श्रुत्स्यात्सामिज्ञानि सत्मादाहर्मेहव्ये ॥' (च. सं. शा. १।७१) इत्यादिसद्वर्मात्, 'ए एव कर्मुत्पन्नविकिरायाजिज्ञासु । तस्य सुखदुःखे इच्छाद्वयो प्रयत्नः प्राणागतानुसन्धेयनिवेगो बुद्धिर्मान एतन्नो विचारणा सृष्टिर्निदानमप्युपसाद्यो विपर्ययोक्तन्विय गुणाः' (सु. सं. शा. १।१७) इति गमनान्तरान्तरात् । तस्य च श्रेयस्वपदव्यमेवागमप्रकियेयेति न बोऽपि विरोधः । दिशेयश्च वेदोपिस्मत्तविकारो भीलकृष्टीदियुग-धेय ॥

—अविगीता ।

शब्देन, तदर्थमाह— ममेति । अवधारणस्यमर्थमेव स्फुटयति— एतावद्येवेति । पञ्च तन्मानाण्यहङ्कारो महदव्याकृतमित्यथया भिन्नत्वम् । मूल्याकृत्या सद् तन्मानादिभेदानां समुच्चयकारणः । क्षेत्रेन्द्रियाण्येव विभज्य व्युत्पादयति— श्रोत्रत्यादिना । तदेव प्रथमद्वारा स्फुटयति— किं तदिति ।

शब्दादिविषयशब्देन स्पृष्टानि मूतानि गृह्यन्ते । उक्तेषु तन्मानादिषु तन्मान्तीयसम्पत्तिमाह— तानीति । 'मूल्याकृतिरविकृतिर्महदायाः प्रकृतिविकृतयः सप्त । षोडशस्य विकारः' [सां. का. ३] इति पठन्ति ॥ ६ ॥

१ शां. भा.— अथेदानीं 'आत्मगुणाः' इति यानाचक्षते वैशेषिकास्तेऽपि क्षेत्रधर्मा एव, न तु क्षेत्रज्ञस्येत्याह भगवान्— इच्छेति । इच्छा यज्जातीयं सुखहेतुमर्थसुपलब्धवान्पूर्व, पुनस्तज्जातीयं समुपलभमानस्तमर्थं समादातुमिच्छति सुखहेतुरिति; सेयमिच्छाऽन्तःकरणधर्मः; ज्ञेयत्वात्क्षेत्रम् । तथा द्वेषो यज्जातीयमर्थं दुःखहेतुत्वेनानुभूतवान्, पुनस्तज्जातीयमर्थसुपलभमानस्तं द्वेषि, सोऽयं द्वेषो ज्ञेयत्वात्क्षेत्रमेव । तथा सुखमतुकूलं प्रसन्नसत्त्वात्मकं, ज्ञेयत्वात्क्षेत्रमेव । दुःखं प्रतिकूलात्मकं, ज्ञेयत्वात्क्षेत्रम् । सहातो देहेन्द्रियाणां संहतिः । तस्यामभिव्यक्तान्तःकरणवृत्तिसत्त इव लोहपिण्डेऽग्निः, आत्मचैतन्याभासरसविद्धा चेतना सा च क्षेत्रं, ज्ञेयत्वात् । धृतिर्यथाश्वसादं प्राप्तानि देहेन्द्रियाणि ध्रियन्ते, सा च ज्ञेयत्वात् क्षेत्रम् । सर्वान्तःकरणधर्मोपलक्षणार्थमिच्छादिग्रहणं यत् उक्तं तदुपसंहरति— एतदिति । एतत्क्षेत्रं समासेन सविकारं सह विकारेण महदादिनोदाहृतमुक्तम् ॥ ७ ॥

२ आ. शां. व्या.— अन्वयाकृतादीनां श्रेण्यानिमानादिषुमैकत्वं प्रसिद्धमिति शब्दादीनामेव प्रथमे कर्मेन्द्रियाणां विषयानुभवेर्बैक्यप्रथमाक्षेत्रमित्यस्य च प्रकृतत्वात्स्वरूपनिर्देशमेव 'तत्क्षेत्रं यच्च यादृक्' [१३।४] इति व्याख्यात; इदानीमिच्छादीनामान्वाविकारत्वनिवृत्तये क्षेत्रविकारत्वनिरूपणेन 'यद्विकारि' [१३।४] इत्येतन्निरूपयन्मतान्तरनिवृत्तिपरत्वेन श्लोकमवतारयति— अथेति । सर्वशोकविरोधाक्षेपं वैशेषिकं मतमिति मत्वोक्तं— भगवानिति । उपलब्धजातीयस्योपलभमानस्याऽऽज्ञानेच्छायां हेतुमाह— सुरेति । इतिशब्दो हेत्यर्थः । सुखहेतुत्वान्तरिमिच्छेत्सर्वम् । इच्छां सुखहेतुविषयत्वेन व्याख्यायाऽऽज्ञानमर्थमेव तस्या व्युत्पादयति— सेयमिति । तथापि कथं क्षेत्रान्तर्गुणः ? तत्राऽऽह— ज्ञेयत्वादिति । इच्छावक्षेपोऽपि धर्मो बुद्धेरित्याह— अथेति । षोडशो द्वेषो यस्य बुद्धिमत्त्वं ? तत्राऽऽह— यज्जातीयमिति । तस्यागोच्छ्रावत्क्षेत्रान्तर्भावमाह— सोऽयमिति । इच्छाद्वेषवुद्धिधर्मः सुखमपीत्याह— अथेति । तस्यापि स्वरूपोक्त्या

क्षेत्रान्तर्पातित्वाह— अनुकूलमिति । दुःखस्यापि स्वरूपोक्त्या क्षेत्रमध्यवर्तित्वाह— दुःखमिति । देहेन्द्रियत्ववार्तां व्युत्पादितुं क्षेत्रान्तर्गुणमेव सहात विभजते— देहेति । विज्ञानवार्तां प्रत्याह— तस्यामिति । त्वं लोहपिण्डे बहोरभिव्यक्तिवदुक्तसदृशो बुद्धिश्चित्तमित्युच्यते । तत्र चाग्निरभिव्यक्तो लोहपिण्डमेवाग्निमुद्रसा प्राहयति, त्याऽन्तरमचैतन्यं बुद्धिश्चावभिव्यक्तं तामेवाऽऽज्ञानतया बोधयति, अतस्तदाभावानुषिद्धा सैव चेतनेत्युच्यते । सा च मुख्यं चेतनं प्रति ज्ञेयत्वात्तदुपलब्धत्वेनैवेत्यर्थः । धृतिस्वरूपोक्त्या क्षेत्रत्वं तस्या दर्शयति— धृतिरित्यादिना । नन्वेतेऽपि सङ्ख्यादयो मनोधर्माः सन्ति ते किमित्यत्र क्षेत्रत्वेन नोच्यन्ते ? तत्राऽऽह— सर्वेति । तस्योपलक्षणार्थमेव हेतुमाह— यत् इति । इच्छादिवदस्मिन्वक्षेपे सङ्ख्यादीनामपि दर्शितत्वं सिद्धवत्कृत्य प्रकरणविभागार्थं यतो भगवानुक्तं क्षेत्रमुपसंहरत्यतो युक्तमिच्छादिवदस्य सर्वाङ्कतुद्धिधर्मोपलक्षणार्थमित्यर्थः ॥ ७ ॥

३ रा. भा.— 'महाभूतान्यहङ्कारो बुद्धिरव्यक्तमेव च' इति क्षेत्रात्मकद्रव्याणि, पृथिव्यस्तेजोवाय्वाकाशमहाभूतानि, अहङ्कारो भूतादिः, बुद्धिर्महान्, अव्यक्तं प्रकृतिः; 'इन्द्रियाणि दशैकं च पञ्च चेन्द्रियगोचराः' इति क्षेत्राश्रितानि तच्चानि । श्रोत्रत्वक्चक्षुर्जिह्वाग्राणानि पञ्च ज्ञानेन्द्रियाणि, वाक्पाणिपादपाशुपस्थानि पञ्च कर्मेन्द्रियाणीति; तानि दश, एकमिति मनः, इन्द्रियगोचराश्च पञ्च-शब्दस्पर्शरूपरसगन्धाः ॥६॥

४ वे. ता. चं.— 'तत्क्षेत्रं यच्च यादृक्' [१३।४] इत्यादी 'यच्च' इति प्रतिज्ञासत्य 'महाभूतान्यहङ्कारो बुद्धिरव्यक्तमेव च' इत्येतत्प्रतिपादकमिभिर्प्रायेणैव महाभूतानोत्पत्त्यस्य इतिक्षेत्रात्मकद्रव्याणीति । भूतान्यस्य सारोरेचेतनादावपि प्रयोगात्तद्व्युत्पादासाय प्रकृतोपयुक्तमर्थमाह पृथिव्यस्तेज इति । अहङ्कारव्यस्य त्रिविधाहङ्कारावित्वे-

ऽपि सात्त्विकाहङ्कारस्वेन्द्रियात्मकत्वात् प्राज्ञस्योभयानुप्राहकत्वात्तत्सगत्त्वमाह— अहङ्कार इति । बुद्धिसत्त्वस्थाप्यवसायपरत्वमव्युत्पादासायाह— बुद्धिर्महानिति । अन्वयाकृतादस्य "अव्यक्तमक्षरे (वि) लीयते" [सुपालो. २] इत्युक्ताभ्यकारत्वे तत्कारणमपि वक्तव्यं स्यादित्यभिप्रेदन्तदुत्पादधे— अव्यक्तं प्रकृतिरिति । 'इन्द्रियाणि दशैकं च' इत्या-

दिक 'शास्त्रं' इति प्रतिज्ञातस्य प्रतिपादकमित्यभिप्रायेणाह-
इन्द्रियाणि द्रोह्यादयश्च इति क्षेत्राधितानि तत्त्वानीति ।
इन्द्रियाणामेकादशत्वव्यतीकरणाय तद्भोचरा इत्युक्तपक्षसङ्ख्या-
स्पष्टीकरणाय च 'त्वक्चक्षुर्ग्राहिका जिह्वा ध्रोत्रनत्र च पञ्चमम् ।
शब्दादीनामवात्यर्थे बुद्धियुक्तानि च द्विज ! । प्रायूपस्थौ करो

पार्श्वौ वाक्च भ्रमेय । पञ्चमी । विशुद्धीशित्यगुत्तुक्ति कर्म तेया च
कथ्यते । एकादश मनत्रात्र [वि पु १।२।४, ४९] इति
पराधारेकत्वसुरारेण तानि इन्द्रियाण्यर्थे विशेषतः कथयति
श्रोत्रत्वगित्यादिना ॥ ६ ॥

३ रा. भा.—इच्छा द्वेषः सुखं दुःखमिति क्षेत्रकार्याणि क्षेत्रविकारा उच्यन्ते; यद्यपीच्छाद्वेषसुख-
दुःखान्यात्मधर्मभूतानि, तथाप्यात्मनः क्षेत्रसम्बन्धप्रसुक्तानीति क्षेत्रकार्यतया क्षेत्रविकारा उच्यन्ते; तेषां
पुरुषधर्मत्वं 'पुरुषः सुखदुःखानां भोक्तृत्वे हेतुरुच्यते' [१३।२१] इति वक्ष्यते । सङ्घातश्चेतनाधृतिः—
आधृतिराधारः, सुखदुःखे भुञ्जानस्य भोगापनर्गा साधयतश्च चेतनस्याधारतयोत्पन्नो भूतसङ्घातः प्रकृत्या-
दिपृथिव्यन्तद्रव्यारब्धमिन्द्रियाश्रयभूत-मिथ्याद्वेष सुखदुःख-निकारिभूतसङ्घातरूपं चेतनसुखदुःखोपभोगा-
धारत्वप्रयोजनं क्षेत्रमित्युक्तं भवति, एतत् क्षेत्रं समासेन सङ्क्षेपेण सविकारं सकार्यमुदाहृतम् ॥ ७ ॥

४ वे ता. च — 'इच्छा द्वेष सुखं दुःखम्' इत्येतत्
'यद्विकारि' [१३।४] इत्युक्तस्य प्रतिपादकमित्याशयेनाह—
इच्छा द्वेष इति । इच्छादीनां भूतसङ्घातरूपेण प्रतिष्ठापनाभा-
वेन कथं क्षेत्रविकारत्वम् ? प्रत्युतात्मधर्मभूतज्ञानविकारत्वमेवे-
त्याशयेन शङ्कते— यथापीति । तेषां क्षेत्रविकारत्वव्यपदेश
औपचारिक इत्याशयेन परिहरति तथापीति । क्षेत्रा-
साधारणकार्यत्वमुपचरन्निमित्तमिति भावः । ननु कथमि-
च्छादीनां धर्मभूतज्ञानविकारत्वम् ? 'काम सङ्कल्प' [वृ. उ.
१।५।३] इत्यादिना तेषां मनोविकारत्वप्रवणत्वात् । 'पञ्चभृति-
र्मनोव्यपदिश्यते [वृ. सू. २।४।१२] इति सूत्रभाष्ये 'न कामा-
दिर्क मनसस्तत्त्वान्तरम्' [रा. भा.] इति भाषितत्वाच्च
त्वत् आह— तेषामिति । नचाश्रयत्वमन्तरेण हतुत्व-
मस्त्विति वाच्यम्, 'कार्यकारणकर्तृत्व हेतु प्रकृतिहृद्यते'
[१३।२१] इति पूर्ववाक्य विद्याश्रयत्वकर्मत्वं प्रति प्रकृत-
राश्रयत्वमेव हतुत्वोक्त्या तद्वक्ष्यमाणे । न चान्त करणावच्छिन्न-
चैतन्यरूपशरीरस्य पुरुषसन्नेन विवक्षितत्वात्, 'काम सङ्कल्प'
वृ. उ. १।५।३] इत्यादिभुक्त्युत्तारेण योग्यतयाऽन्त करणस्य
तथाश्रयत्वभ्रमेव 'पुरुष सुखदुःखानाम्' [१३।२१] इति
वाक्यमिति वाच्यं, देशादिकदन्त करणस्यापि प्रकृतिरिणाम
एवमवयवकारणकर्तृत्व सुखदुःखानां भोक्तृत्वं च हतु प्रकृतिहृद्यते
इत्योक्त्यापत्ते । चैतन्यव्यपन्नप्रभुक्त भोक्तृत्व्याश्रयत्वमिति
'पुरुष सुखदुःखानाम्' इत्युक्तिरिति च, कर्तृत्वाश्रयत्वमपि
तस्मात्प्रायसामिति तथापि तद्योक्ति स्थात् । ननु 'काम
सङ्कल्प' इति श्रुते 'पञ्चभृतिर्मनोव्यपदिश्यते [वृ. सू. २।४।१३]
इति सूत्रभाष्येऽप्येव कथमुपस्थितिरिति वाच्यम् । कामसङ्कल्पादि-
सन्दर्भाच्च धर्मभूतज्ञानरिणामहतुत्वमुत्तरेणोक्तौ तत्कार्यकारि-
सन्दर्भाभिधानपूर्वकं मनसस्तत्त्वान्तरात्प्रतिपादयित्वाश्रयत्वो-
पपत्ते ।

'सोऽकामयत' [तै. उ. २।६] 'अथ पुरुषो ह वै नारायणो
ऽकामत' [ना. उ. १] इति स्थाने "तदेकत" [उ. उ. ६।१।३]
'स ईश्वराद्ये' [प्र. उ. ६।३] इत्यन्त करणरहितजगत्कारणा-
धितज्ञानविशेषवाचीश्रुतिशब्दापठत्वात्, 'स तपोऽस्तयत' [तै. उ.
२।६] इति तत्त्वज्ञानपठितपरशब्दस्य 'यस्य ज्ञानमय तप'
[सु. उ. १।१।९] इति ज्ञानशब्देन व्याख्यानात् । 'स यदि
पितृलोककामो भवति सङ्कल्पादेवास्य पितरः समुत्तिष्ठति'
[छा. उ. ८।२।१] इति सुकाप्रितत्वेन कामसङ्कल्पयो धवणात्
सुखत्वापरपर्यायानन्दत्वस्य 'रथे होवाय ऊध्वाऽऽनन्दी भवति'
[तै. उ. २।७] 'आनन्द ब्रह्मणो विद्वान्' [तै. उ. २।४.९]
इत्यादिषु 'अनुज्ञानमेव आनन्द' [रा. भा.] इति
भाष्यकृतकार्यया मुक्तज्ञानमन्विज्ञानश्रुतिव्यवणत्वात् 'निर-
स्तादिशब्दाहोसुखमेवैकलक्षणं । भेषव भगवत्प्रतिरेकान्ता-
त्यन्तिका' [वि. पु. ५।६।५९] इति भगवदनुभवरूपगण-
वन्तिकां सुरारूपत्वमुत्प्रेष कामसङ्कल्पसुखादीनां ज्ञानावस्थाविशेष-
त्वस्य अवस्थासुखगमनीयत्वान्मनोवृत्तीनामज्ञानत्वेनान्यायी
नप्रकाशतयानन्यायोनयकात्वादिरूपव्यापकनिवृत्त्या न्याय्यस्य
कार्यान्तरप्रकाशादिहेतुत्वास्मन्नेन ज्ञानावस्थाविशेषान्तीकारे
विषयप्रकाशाव्यवहारोपपत्तेः स्वप्रकाशाज्ञानान्यायविशेषाणा-
मावश्यकत्वादेकशक्तित्वमेव गौरवेण कामसङ्कल्पादिशब्दानां
इतिषु साक्ष्यित्वस्य न्याय्यत्वाच्च ।

नच वृत्तीनां चैतन्यसम्बन्धेन विषयप्रकाशादिसमर्थत्वमिति
वाच्यम्, निर्विशेषचैतन्यस्य सर्वविषयविमुखस्य विषयप्रकाशा-
शरीरयोर्वेदे तत्तद्व्यस्य 'ज्ञानसम्बन्धानां न पश्यति' इति
न्यायेन विषयप्रकाशादिसमर्थानां प्रादुर्भावमिति शेषवैतन्यस्य
तद्योग्यत्वे तत्रैव प्रकाशापुपत्तौ दृश्यकलेदकत्वात् निरूप-
स्यात् नच प्रकाशप्रकाशां सङ्घिनस्य तस्य विषयव्यवस्था
पथिकतया शास्त्रमिति वाच्यम्, तस्य सङ्घोवाशीकारे निर्वि-
कारादिप्रतिपादकत्वादिद्विद्वेषात्प्रतिपादकत्वात् इति वाच्यं विषय-
व्यवस्थागतत्वे, धर्मज्ञानस्य च विकारोऽज्ञान एवेति न
किञ्चिदनुपपन्नमवस्था— इति । एतन्मर्ममित्रेण भाषिण

५ भगवत्प्रतिज्ञास्योचितमिति सत्प्रतीति सर्वकार्योपपत्तौ
कायादिरे १।१।४।५।६।७।८।९।१०।११।१२।१३।१४।१५।१६।१७।१८।१९।२०।२१।२२।२३।२४।२५।२६।२७।२८।२९।३०।३१।३२।३३।३४।३५।३६।३७।३८।३९।४०।४१।४२।४३।४४।४५।४६।४७।४८।४९।५०।५१।५२।५३।५४।५५।५६।५७।५८।५९।६०।६१।६२।६३।६४।६५।६६।६७।६८।६९।७०।७१।७२।७३।७४।७५।७६।७७।७८।७९।८०।८१।८२।८३।८४।८५।८६।८७।८८।८९।९०।९१।९२।९३।९४।९५।९६।९७।९८।९९।१००।

तेषां पुरुषधर्मत्वं 'पुरुषः सुखदुःखानां भोक्तृत्वे हेतुरुच्यते' [१३११] इति वक्ष्यते इति ।

'चेतनाधृति' इत्यत्र न तावत्पदद्वय, चैतन्यस्य क्षेत्रान्तर्भावात्, एकपदत्वेऽपि चेतनाया धृतिरिति न विग्रह, धृतिशब्दस्याधारपरत्वे शरीरस्य चैतन्याधारत्वात्सम्भवात्; भोगस्थानपरत्वे निर्विशेषचैतन्यस्य भोक्तृत्वान्म्युपगमात् "एष हि प्रथा भोता रसयिता प्राता मन्ता बोद्धा कर्ता विज्ञानात्मा पुरुष" [प्र उ. ४।९] इति श्रुतृत्वकर्तृत्वविशिष्टचेतनस्यैव भोक्तृत्वप्रथावाच । चैतन्यधृतिरिति विग्रहः । चैतनशब्दे नात्मा निर्दिश्यते । 'भूतस्थायम्' [वि. ५] इतिवत्

आधृतिशब्दोऽपि 'अर्कतरि च कारके सज्ञायाम्' [अष्टा. ३।३ १९] इत्याधारपर इत्याह— आधृतिराधार इति । अत्रोद्दिष्टाधर्मवशाद्बुद्धयुक्तमेव व्याख्यातम्, आधारत्वस्यात्र भोगायतनत्वरूपत्वात्प्राथेयत्वरूपशरीरलक्षणविरोध इत्यभिप्रेत्याह— सुखेति । 'महाभूतानि' इत्यादे. छप्रहत्याय 'महाभूतानि' इत्यादे. 'तस्मिन् यत्र यादृक्च' [१३।४] इत्यादि यद्वत् पञ्चकार्यविषयतां दर्शयन् पिण्डितार्थमाह— प्रकृत्यादर्शित । सविकारशब्देनेच्छादीनां क्षेत्रपरिणामत्वशङ्काशुदाश्रयाह— सकार्यमिति ॥ ६ ॥ ७ ॥

५ आ. मा. भा.— ॥ ६ ॥ इच्छादयो विकाराः ॥ ७ ॥

६ अ. प्र. दी — ॥ ६ ॥ महाभूतानीत्युक्तम् 'एत-क्षेत्र समासेन सविकारमुदाहृत' इत्युपम्, तत्र न शायते कि

क्षेत्र के च तद्विकारा इत्यत आह— इच्छादय इति । पूर्व क्षेत्रमिति भाव ॥ ७ ॥

७ ह. पै. भा.— अहङ्कारो महाभूतकारणं तत्कारणमव्यक्तमीश्वरशक्तिः । 'मम माया दुरत्यया' [७।१४] इत्युक्तम् । पञ्च बुद्धयुत्पादकत्वानिर्गतत्वात् । पञ्च बुद्धीन्द्रियाणि मनश्च पञ्च चेन्द्रियगोचराः शब्दस्पर्शरूपरसगन्धाः । तान्येतानि साह्य्याश्रुतुर्विशतितत्त्वान्याचक्षते ॥ ६ ॥

अथेदानीमात्मगुणा इति यानाचक्षते वैशेषिकास्तेऽपि क्षेत्रधर्मा एव, न तु क्षेत्रज्ञस्येत्याह भगवान् । महात्तः कार्यकरणमहात्मात्मकं शरीरम् । चेतना शरीरस्य नित्यनिर्द्वात्मचैतन्यप्रकाशः । धृतिरुत्साहः । एतदिति सर्वांतःकरणधर्मोपलक्षणार्थम् । सविकारं त्रिकारसहितम् । विकारा इन्द्रियाणि ॥ ७ ॥

८ वं प्र मि.— तत्र क्षेत्ररूपमाह द्वाम्भ्याम्— महाभूतानीति । पृथिव्यादीनि पञ्च महाभूतानि, तत्कारणमहङ्कार, तस्यापि कार्यं ज्ञानात्मक महत्त्व बुद्धि, तत्कारणभूता मूलप्रकृतिस्वयम्, बाह्यानि ज्ञानकर्मेन्द्रियाणि ददा, एवं चान्तरिन्द्रिय मन, इन्द्रियगोचरा पञ्च शब्दस्पर्शरूपरसगन्धाः । तदेतानि साह्य्याश्रुतुर्विशतितत्त्वान्याचक्षते । सिद्धान्ते साह्य्याभिमतप्रकृतिमहदहङ्काराणां मनङ्गीकारऽपि भगवन्मायाशक्तिरूपाया प्रकृतेस्तदीक्षणरूप बुद्धयारम्भकस्य महत्त्वस्य 'वदुं स्यामहम्' [इति सङ्कल्परूपस्याहङ्कारस्य च सत्त्वात् विरोध । अनेन पाञ्चभौतिको देह इन्द्रियगणहङ्कारो वाऽऽमेति मत्तानि निरस्तानि, तेषां क्षेत्रान्तर्भूतत्वेन क्षेत्रज्ञत्वात्सम्भवादिति

दर्शितम् । नन्विच्छाद्वेषादीनामात्मधर्माणामहङ्कारे दृश्यमानत्वात् एवामेतयाशङ्क्य तेषामपि क्षेत्रधर्मत्वमेवेत्याह— इच्छेति । इच्छादय प्रसिद्धा । चेतना ज्ञानात्मिका मनो-धृति । धृतिर्यैवम् । एतच्च 'काम सङ्कल्प' [प्र उ. १।५।३] इत्यादिश्रुतिसिद्धसङ्कल्पविधमन्तराणांमप्युपलक्षणम् । अनेन 'यादृक्' [१३।३] इति प्रतिज्ञता क्षेत्रधर्माश्रोक । 'सहात्' इत्यनेन देहिन्द्रियमनोहङ्काराणामसहताया क्षेत्ररूपत्वेऽपि तत्सहातास्य क्षेत्रज्ञत्वस्वरूपत्वमस्त्विति शङ्कानिरासाय तस्यापि क्षेत्ररूपत्वेति दर्शितम् । एतन्महाभूतादिश्रुत्यन्त क्षेत्रमिति सङ्कल्पेण तुभ्य मयोक्तम् । कथमेतस्य क्षेत्रत्वम् ? इत्याशङ्काया 'सविकार' इति हेतुगमं विशेषणम्, विकारवत् एव कोऽपि क्षेत्रवदर्शनादिति भाव ॥ ६ ॥ ७ ॥

९ वं १० दी०— महाभूतेति । तत् क्षेत्रं यद्ब्रह्मं तन्महाभूतत्रयत्मात्मकं स्थूलं, यादृक्च अहङ्कारबुद्धिमहतामेकादेशेन्द्रियविषयाणां लिङ्गशरीरसूक्ष्मभूतानां चाश्रयभूतम् ॥ ६ ॥ तस्य यद्विकारितामाह— इच्छेत्यादि । यद्यपीच्छाद्वेषसुखदुःखान्यात्मधर्मभूतानि तेषाप्यात्मनश्चिदंशभूतस्य क्षेत्रसम्बन्धप्रयुक्तानीति क्षेत्राश्रितानीत्युच्यन्ते साह्य्ये पुरुषधर्मत्व च 'पुरुषः सुखदुःखानां भोक्तृत्वे हेतुरुच्यते' [१३।११] इत्येव वक्ष्यते । सहातः संहनन चेतनाविवेकायात्पिण्डा प्राणादिधृति, धृतिश्चेति विकाराः । सुखदुःखे बुद्धान्तस्य भोगापवर्गो साधयत-श्चिदंशभूतस्य वस्तुतोऽप्यप्यस्य पुरुषधर्माधारतयोपपन्न भूतमय शरीरं तेषामहङ्कारादीनामाश्रयं तद्विच्छासुखदुःखरूपसहातादिविकारबहुल विवेकधैर्यादिकचतुर्वर्गसाधकं मदिच्छयोऽज्ञावित स्वभक्त्यर्थं दिष्टतमन्यैः समुदाहृतमिति मया तत् विनश्रस्वभावं क्षेत्रं स्थूल सूक्ष्म च मानुषं शरीरं तुभ्यं समासेनोदाहृतम् ॥ ७ ॥

१० पु. अ. त.— तक्षेत्रस्वरूपमाह द्वयेन— महाभू-
तानीति । महाभूतानि वृषिष्यादीनि । अहङ्कारस्तत्कारणा-
त्मकः । बुद्धिर्विश्रान्तात्मिका । अव्यक्तं मूलप्रकृतिः । इन्द्रियाणि
दश । च पुनः एकं मनः । इन्द्रियगोचरास्तन्मात्रात्मकाः
शब्दादयः पञ्च । एवं धर्तृविशतितत्त्वानि प्रतिपादितानि ॥६॥

इच्छा अभिलषितायैरूपा, द्वेषः प्रतीपस्त्व्यां, सुखं

स्वाभिलषितप्राप्त्या, दुःख एव स्वाज्ञानकल्पितं, सद्भावः शरीरं,
चेतना ज्ञानरूपा मनोवृत्तिः, धृति र्धर्मम् । इच्छादयोऽपि
मनोधर्माः अतः सविकारम् इन्द्रियादिविकारसहितं क्षेत्रं
सर्वोत्पत्तिस्थानं सङ्घेपेण सम्यक्प्रकारेण उदाहृतं लीलायै
प्रकटितमिति ज्ञानार्थं कथितमित्यर्थः ॥ ७ ॥

११ नी० भा० दी०— तच्च 'यच्च यादृक् च यद्विकारि' [१३।४] चेत्येतद्व्याचष्टे— महाभूतानीति ।
चकारो भिन्नक्रमो बुद्धिश्चेति बुद्धिपदादुपरि द्रष्टव्यः । यत्क्षेत्रं शरीराण्यमुक्तं तदव्यक्तमेव "शरीरं रथमेव तु"
[कठो. ३।३] इति श्रुतौ अव्यक्तपदेन तस्यैव ग्रहणान् । क्षेत्रस्वरूपमुक्त्वा तत्प्रकारमाह महाभूतान्यहङ्कारो
बुद्धिश्चेति सप्तप्रकारैरङ्कुरितम् । महाभूतशब्देन पञ्चतन्मात्रा उच्यन्ते । अहङ्कारो बुद्धिरिति महत्तरत्रमुच्यते । स्वप्ने
हि धृतान्येव करणानि भासन्ते तत्प्रकारक एव भूतगण इति तावत्प्रकारकमेव क्षेत्रमित्युक्तम् । 'यद्विकारि'
इत्यस्योत्तरमाह— इन्द्रियाणीति । इन्द्रियाणि दश, एकं चेत्येकादश । पञ्च ज्ञानेन्द्रियाणि श्रोत्रत्वचसुरस-
प्राणानि, पञ्च कर्मेन्द्रियाणि वाक्पाणिपादपायूपस्थाख्यानि, मनश्चेत्येकादश । इन्द्रियाणां गोचरा विषयाः
स्थूला विषदादयः पञ्च । अयं षोडशको विकार एव एतान्येव साङ्ख्यैश्चतुर्विंशतितत्त्वानि गण्यन्ते, एतावास्त्वस्माकं
विशेषः । ते स्वतन्त्रा सत्या च प्रकृतिरुच्यते, अस्माभिर्मायारूपा मिथ्या ईश्वराधीना चोच्यते इति । तथा च
श्रुतिः— "मायां तु प्रकृतिं विद्यान्मायिनं तु मद्देश्वरम्" [अ. उ. ४।१०] इति सत्समासाङ्गप्रक्रियाऽत्र
भगवताऽऽश्रितेति न भ्रमितव्यम् ॥ ६ ॥

यतश्च विकाराद्यज्ञायत इत्युक्तं तदाह— इच्छेति । इच्छा सुखे तत्साधने वा स्पृहारूपा चित्तवृत्तिः 'इदं मे
भूयान्' इति । सा काम इति राग इति चोच्यते । द्वेषो दुःखे तत्साधने च 'इदं मे मामभूत्' इति स्पृहाविरोधिनी
चेतोवृत्तिः । सुखदुःखे प्रसिद्धे । सद्भावः "आत्मेन्द्रियमनोयुक्तं भोक्तृत्वाहुर्मनीषिणः" [कठो. ३।४] इति
श्रुतेरिन्द्रियमनश्चिदात्मनामेकलोलीभावरूपो भोक्ता । चेतना या पूर्वोक्ता बुद्धिः सैव, शुद्धा सत्त्वमयत्वाद्धिमल-
दर्शवच्चित्तविभ्रमाहिणी, तस्मात्पिण्डे वह्नित्वमिव स्वयमचेतनाऽपि चेतनात्वं प्राप्ता, यथा व्याप्तः स्थूलपिण्डो-
ऽपि चेतन एव प्रतीयते, सेयं चेतना मनस्संज्ञिता सैव इच्छादिरूपा परिणमते । तथा च श्रुतिः— "कामः
सङ्कल्पो विचिकित्सा अद्वाऽअद्वा धृतिरधृतिर्हीर्षीर्भोऽरिष्येतत्सर्वं मन एव" [बृ. उ. १।५।३] इति कामादीनां
मनोवृत्तित्वमाह । एतदक्षेत्रमव्यक्तारण्यं सविकार विकारेण महदादिना तद्विकारेण चैच्छादिना सहितमुदाहृत-
मुक्तम् । नन्विच्छादयोऽहमप्रत्ययविषयस्यात्मनो धर्मा इति काणादा वदन्ति । सत्यमेव वदन्ति ते, परन्तु
सोऽस्माकं मुख्य आत्मैव न भवति, तस्य शुद्धायां चिति अमेदेनाध्यस्तत्त्वादिति प्रागेवोक्तम् । अतः क्षेत्रान्तर्ग-
त्त्वाद्मर्षस्य द्रव्यस्य तादृशा एव द्रव्या इच्छादयो धर्माः सन्तु; न नः किञ्चित्छत्रम् । आत्मनोऽसङ्कल्प-
महङ्कारस्यानुत्त्वं चानुभवसिद्धं श्रुती अव्यनुवदत— "असङ्को ह्ययं पुरुषः" [बृ. उ. ४।३।१५-१६] इति
"अनुतेन हि प्रत्युदाः" [छा. उ. ८।३।२] इति ॥ ७ ॥

क्षेत्रज्ञस्वरूपज्ञानस्य साधनानि [८-१२] ।

अमानित्वमदम्भित्वमर्हिंसा क्षान्तिरार्जवम् ।

आचार्योपासनं शौचं स्थैर्यमात्मविनिग्रहः ॥ ८ ॥

१ क्षेत्रकार्यत्वादमादित्वादिवाधनानि तदव्ययधनेनोपदिश्यन्ते । मानोऽभिमान इति केचित्, जनस्यपि पूजेत्यन्ये ।
अविद्यमानगुणाभिमानमूलको गर्वोऽङ्कारः । मानस्तु विद्यमानगुणाभिमानमूलक आत्मप्राप्तासहितमिति भेद इत्यपरं ।
'अत्रात्रादिभोगेषु माको मान इति स्यत्' (१।५।१) इति सत्यगुणतोयमात्य 'धेतुं पूज्यं विदित्वा मां मानयन्तु जनः शुचिः ।
श्यामवस्त्र्याः विहीनन्वं मामनामिदमपते ॥' (सा. अ. वि. सं. १०५) इत्याचार्याः ॥ अदम्भित्वमपि व्याख्यानं तेः
'न्यायनृणादिर्कं कोकं द्यौं करोति यः । पारमार्थिकधीरो न दम्भाचार उच्यते ॥ पुंनस्तथात्परणमदम्भित्वं विदुर्गुणाः ॥'

१ शं. भा.— यस्य क्षेत्रभेदजातस्य संहतिः 'इदं शरीरं क्षेत्रं' [१३१२] इत्युक्तं, तत्क्षेत्रं व्याख्यातं महाभूतादिभेदभिन्नं धृत्यन्तम् । क्षेत्रज्ञो वक्ष्यमाणविशेषणो यस्य सप्रभावस्य क्षेत्रज्ञस्य परिज्ञानादमृतत्वं भवति तं 'क्षेत्रं यत्तत्प्रवक्ष्यामि' [१३१३] इत्यादिना । सविशेषणं स्वयमेव वक्ष्यति भगवान्; अधुना तु तज्ज्ञानसाधनगणममानित्वादिलक्षणं - यस्मिन्सति तज्ज्ञेयविज्ञाने योग्योऽधिकृतो भवति, यत्परः सन्न्यासी ज्ञाननिष्ठ उच्यते, तममानित्वादिगणं ज्ञानसाधनत्वाज्ज्ञानशब्दवाच्यं विदधाति भगवान्— अमानित्वमिति । अमानित्वं मानिनो भावो मानित्वमात्मनः श्लाघनं तदभावोऽमानित्वम् । अदम्भित्वं स्वधर्मप्रकटीकरणं दम्भित्वं, तदभावोऽदम्भित्वम् । अहिंसाऽहिंसनं प्राणिनामपीडनम् । क्षान्तिः परापराधप्राप्तावविक्रिया । आर्जवमृजुभावोऽवक्रत्वम् । आचार्योपासनं मोक्षसाधनोपदेष्टुराचार्यस्य शुश्रूषादिप्रयोगेण सेवनम् । शौचं कायमलानां मृज्जलाभ्यां प्रक्षालनम्, अन्तश्च मनसः प्रतिपक्षभावनया रागादिमलानामपनयनं शौचम् । स्थैर्यं स्थिरभावो मोक्षमार्ग एव कृताध्यवसायत्वम् । आत्मविनिग्रहः आत्मनोऽपकारकस्याऽऽत्मशब्दवाच्यस्य कार्यकरणसङ्घातस्य विनिग्रहः स्वभावेन सर्वतः प्रवृत्तस्य सन्मार्ग एव निरोध आत्मविनिग्रहः ॥ ८ ॥

२ आ. शं. व्या.— विरक्तस्य ज्ञानेऽधिकाराय वैराग्यार्थे क्षेत्रं व्याख्यातमित्यनुवदति— यस्येति । क्षेत्रभेद-जातस्य व्यष्टिदेहविभागस्य सर्वस्येत्यर्थः । संहतिः समष्टि-शरीरम् । ननु के क्षेत्रे क्षेत्रज्ञो वक्तव्यस्तं हित्वा किमित्यन्य-उच्यते ? तत्राऽऽह— क्षेत्रज्ञ इति । 'अनादिमत्' [१३१३] इत्यादिना वक्ष्यमाणविशेषणं क्षेत्रज्ञं स्वयमेव भगवान्बन्धविक्षित-विशेषणसहितं 'क्षेत्रं यत्तत्' इत्यादिना वक्ष्यतीति सम्बन्धः । किमिति क्षेत्रज्ञो वक्ष्यते ? तत्राऽऽह— यस्येति । 'क्षेत्रं यत्तत्' [१३१३] इत्यतः प्राक्तनप्रत्यक्ष्य तात्पर्यमाह— अधुने-ति । अमानित्वादिलक्षणं विदधानीत्युत्तरम् सम्बन्धः । ज्ञान-साधनसमुदायबोधनं बुधोपबुध्यते । तत्राऽऽह— यस्मिन्सति । योग्यमधिकृतमेव विवृणोति— यत्पर इति । 'एतज्ज्ञानं' [१३१३] इति वचनत्कथमिदं ज्ञानसाधनं ? इत्याशङ्क्याऽह— तमिति । तद्विधानस्य वक्तुरादा राक्ष्यं सूचयति— भगवन्ना-निति । अमानित्वादिनिष्ठस्यान्तर्धियो ज्ञानमिति नियमाय-माह— अमानित्वमिति । मानस्त्रित्तोहितोऽवबोधः, स

चाऽऽत्मन्युक्तपारोपहेतुः, सोऽस्त्विति मानो, न मान्यमानो तस्य भावोऽमानित्वमिति व्याकरोति— अमानित्वमि-त्यादिना । प्रतियोगिमुखेनादम्भित्वं विवृणोति— अदम्भि-त्वमिति । बाह्यनोदेहेरपीडनं प्राणिनामहिंसनम्, तदेवाहिंसे-त्याह— अहिंसेति । परापराधस्य चित्तविकारकारणस्य प्राप्तावेवाधिकृतचित्तत्वेनापकारसंनिष्पन्नं क्षान्तिरित्याह— क्षान्तिरिति । अथकश्चमकौटिल्यम्, यथा हृदयव्यवहारः सदेकरूपप्रवृत्तिनिमित्तत्वं चेत्यर्थः । 'उपनीय तु यः शिष्यम्' [मनुः ३।१४०] इत्यादिनोकामाचार्यं व्यवच्छिनन्ति— मोक्षेति शुश्रूषादीत्यादिषु नमस्कारादिविषयम् । बाह्यमा-भ्यन्तरं च द्विप्रकारं शौचं क्रमेण विभजते— शौचमित्या-दिना । मनसो रागादिमलानामिति सम्बन्धः, तदपनयोपाय-मुपदिशति— प्रतिपक्षेति । रागादिप्रतिकूलस्य भावना-विषयेषु दोषदृष्ट्या वृत्तिः, तथेति यावत् । स्थिरभावमेव विशदयति— मोक्षेति । आत्मनो नियसिद्धस्यानाधेयात्-शयस्य बुद्धो विनिग्रहः । तत्राऽऽह— आत्मन इति ॥ ८ ॥

३ रा. भा.— अथ क्षेत्रकार्येष्व्वात्प्रज्ञानसाधनतयोऽप्रादेया गुणाः प्रोच्यन्ते— अमानित्वमिति । अमानित्वम् उत्कृष्टजनेष्ववधीरणारहितत्वम्, अदम्भित्वं धार्मिकत्वयशःप्रयोजनतया धर्मातुष्टानं दम्भः, तद्रहितत्वम्; अहिंसा वाङ्मनःकायैः परपीडारहितत्वम्, क्षान्तिः परैः पीड्यमानस्यापि तान्प्रत्यविकृतचित्त-

— (स. वे. सि. सं. ११६) इति । अहिंसा तत्रैव— 'अहिंसा वाङ्मनःकायैः प्राणिमात्राप्रपीडनम्' । (११६) अन्यप्रापि- 'वर्मणा मनसा वाचा सर्वेषुतेषु सर्वदा । अक्रूरजजननं प्रोक्तमहिंसात्वेन योसिभिः' ॥ (यो. या. सं. १।५१) इति । क्षान्त्यादि-लक्षणान्यथादशे वक्ष्यन्ते । स्थैर्यं तु— 'गुरुवेदान्तवचनैर्निधितायै दृढस्थितिः । तदेकशया तत्स्थैर्यं नैम्बल्यं न तु वर्धमानं ॥' (स. वे. सि. सं. ११६) इत्युक्तम् ॥

नव्यात्तु— अथ ज्ञानमिति किं वाच्यमित्येतत् ज्ञानस्य मनुष्यस्वभावे ये परिणामा भवन्ति, तदर्थेनमुत्तेन कीर्तयती-त्याहुः । तत्र यथेतेषां ज्ञानपरिणामत्वं, तर्हि प्रागेव ज्ञानोदयः स्यात् । न च तथा वापि दृष्टं धृतं सम्भाव्यते वा । अमानित्वादीना-मेव हि ज्ञानसाधनता प्रसिदा । अनुमता च साऽपि— 'निमान्नोदाः' (१।५१) इत्यादिना । एतेषां ज्ञानपरिणामत्वे च काचि-ज्ञानस्य साधनानि । किञ्चित्तेषां साध्यमिति वक्तव्यमिति किं सङ्कलत्रित्वालोचनेन । ॥

— अविगीता ।

त्वम्, आर्जवं परान्प्रति बाहुनःकायप्रवृत्तीनामेकरूपता, आचार्योपासनमात्मज्ञानप्रदायिन्त्याचार्यं प्रणि-
पातपरिग्रभसेवादिनिरतत्वं, शौचमात्मज्ञानतत्साधनयोग्यता मनोवाकायगता शास्त्रसिद्धा, स्वैर्यम् अघ्यात्म-
शास्त्रोदितेऽर्थे निश्चलत्वम्; आत्मविनिग्रहः आत्मस्वरूपव्यतिरिक्तविषयेभ्यो मनसो निवर्तनम् ॥ ८ ॥

४ वे. ता. चं.— पूर्वं क्षेत्रज्ञापि पञ्चाङ्गानोद्देशेऽपि तत्सा-
धनानामनुष्ठेयानामिच्छादिवत्क्षेत्रकार्यसाधनन्तर्मिह तदुक्ति-
रित्यभिप्रायेणाह— अथ क्षेत्रकार्येष्विति । विद्याभिजनधना-
दिसम्पत्तिमूल बह्वृष्टजनावमानहेतुर्वर्गोऽयं मानः, तद्गान्मानी,
तदभ्योऽमानो तस्य भावस्तत्त्वम्, मानिरवस्यास्वभावो वाऽप्रा-
मानिरवम्; एवमदम्भित्वमपि; तदाह— तद्द्रष्टित्वमिति ।
'धर्मैकजः' इति स्पृह्यनुसारेणाह— धार्मिकतथ्यज्ञःप्रयो-
जनतयेति । न पुनश्चोदितकर्मण्यतातुदधेति भावः । बलधैक-
फलबोधारूपो व्यापारो हिंसा; स च बाधन-कार्यैश्चिरमपि
शापादिद्वारा सम्भवतीति सम्भाषितसमस्तप्रकारनिषेधस्य तच-
नात्सिद्धस्य असङ्कोचेन विवक्षितत्वात् वाध्ननःकार्यैरित्यु-
क्तम् । परपीडिते प्राधिकार्याभिप्रायम्, अशास्त्रीयस्वपीडाया
अपि हिंसात्वात् । 'मनभ्यन्त्यद्वयस्यन्यत्' इत्येवंरूप हि कौटिल्यं,
तत्रिदृष्टिराजैर्विमन्यभिप्रायेणाह परान्प्रति बाहुनःकाय-

५ आ. मा. भा.— 'स च यो यत्प्रभावश्च' इति वक्तुं तज्ज्ञानसाधनान्याह— अमानित्व-
मित्यादिना । आत्मात्पत्वं ज्ञात्वाऽपि महच्चप्रदर्शनं दम्भः । 'ज्ञात्वाऽपि स्वात्मनोऽप्यत्वं दम्भो माहात्म्य-
(भावनम्) दर्शनम्' इति ह्यभिधानम् । आर्जवं मनोवाकायकर्मणांमवैपरीत्यम् ॥ ८ ॥

६ ज. प्र. दी.— ननु पदस्वर्थेषु प्रतिज्ञातेषु अमानित्वा-
दिकमनन्तमूर्तं किमित्युच्यते ? इत्यत आह— स चेति । इति
प्रतिज्ञातमर्थद्वयं वक्तुं 'हेयं यत्त' [१३।१३] इत्यादिना । न
यादृशतादृशेन धवणेन तदनुभवान्तरं भवतीत्याशयेनेति शेषः ।

प्रवृत्तीनामेकरूपतेति । उपकारयुद्धया अचार्योपासनस्य
स्वरथाहादिवशापमन्याह— आत्मज्ञानप्रदायिनीति । यद्वा
आत्मज्ञानपेक्षितत्वज्ञापनाय तदुक्तिः । 'तद्विद्धि प्रणिपातेन
परिभ्रमेण सेवया' [४।३४] इति प्राक्प्रप्रकृतमिहोपासनवाचनेन
सङ्गृहीतमिति ज्ञापनाय प्रणिपाताद्युपादानम् । अशुचित्वं श्रुत-
कर्मयोग्यत्वरूपम्; शुचित्वं च तथोग्यत्वम्; तथात्र प्रकरण-
विकेपितविषयमित्याह आत्मज्ञानेति । रागादयोऽनुतादयो
निषिद्धमहाणादस्य मनोवाकायानामनुद्वयः । प्रत्यक्षायोगो-
चरत्वंप्राभाषिकस्यप्रतिपादनाय तत्तद्विशेषावगमाय च शास्त्र-
सिद्धित्युक्तम् । स्वैर्यं निश्चलत्वम्; तच्च प्रकृतं नियच्छति—
अघ्यात्मतेति । निश्चलत्वं बाह्यकृदृष्टिभिरक्षोभणीयत्वं, निष्पन्दे-
हत्वमित्यर्थः । निग्राह्यत्वसामर्थ्यादत्रात्मशब्दो मनोविषयः ।
अत एव परोकं (च.) सहातपरत्वमशुक्तम् । स्वभावेन सर्वतः
प्रवृत्तस्य निग्रहदाय्याचिवर्तनं, तदाह आत्मस्वरूपेति ॥ ८ ॥

मानहङ्कारान्यां दम्भं पुण्यं दर्शयति— आत्मेति । आर्जवं
ज्ञानसाधनं यथा स्वात्मना व्याचष्टे— आर्जवमिति । एतच्च
सम्प्राप्तं इति ज्ञातव्यम् ॥ ८ ॥

७ ह. पं. भा.— मान आत्मश्लाघित्वं, तदभावोऽमानित्वम् । दम्भो धर्माधिकरणं, तदभावोऽदम्भि-
त्वम् । धान्तिः धमा । आर्जवमृजुभावः । शुचित्वं शौचं शारीरमलशोधनम् । स्वैर्यं स्थिरत्वम् । आत्म-
विनिग्रहः शरीरस्य प्रवृत्तिनियमः ॥ ८ ॥

८ धं. प्र. मि — एवं धैर्यस्वरूपपुत्रकवा तद्विलक्षणधैर्य-
स्वरूपं निरूपयित्वास्तज्ज्ञानसाधनान्याह पद्ममि— अमा-
नित्वमिति । विद्यमानैरविद्यामनैर्वा गुणैरतमनः स्थाया-
रूपं ममानं मानित्वम्, तद्वाहित्यममानित्वम्, न एतदहङ्का-
रित्वम् 'अनहङ्कार एव च' [१३।१९] इति वक्ष्यमाणत्वेन
पौरुषत्वात् । स्वानिहानमपूनाय स्वयमप्यद्वयं धृमः, तद्वा-
हित्यमदम्भित्वम् । प्रिकरण्या परपीडावर्जनमहिंसा । परैरभि-
भूयमानरथापि माग्दयविद्वृत्तचित्तत्वं क्षान्तिः । मनोवाका-

यानमैकरूप्यमार्जवम् । प्रणिपातपरिग्रभसेवाभिराचार्याङ्ग-
वर्तनमाचार्योपासनम् । शौचं बाह्यमहानां मृजुताभ्यामस्तमै-
कानां रागादीनां विषयदोषदर्शनान्यातेन प्रक्षालनवा बहि-
रगतशुचित्वम् । स्वैर्यं मुक्तिसाधनप्रवृत्तस्य विप्रबन्धनेऽपि
तत्परित्यगेन पुनः पुनर्वर्तनाधिक्यम् । आत्मविनिग्रह आत्मनो
देहेन्द्रियवादेमोक्षसाधनप्रतिवृत्तस्वभावनिरोधनेन तदनुद्व-
लतया व्यवस्थापनम् । 'एतज्ज्ञानमिति मोक्तं' [१३।१९]
इति पद्मनेत्राख्यः ॥ ८ ॥

९ व० म० दी०— अथ तस्मिन् क्षेत्रे रशतमज्ञानगुणानाह— अमानित्वमिति सार्थंश्रुतिः । एतेऽमानि-
त्वाद्यो ज्ञानगुणा उक्ताः ॥ ८ ॥

१० पु. अ. त.— एवं देवस्वरूपपुत्रकवा साताधनं स्वगुणोत्कर्षवर्गनदयोपाराहित्यम् । अदम्भित्वं लोकरतनार्थ-
धर्मात्तदुत्पत्ताभाववत्त्वम् । अहिंसा परपीडारहाहित्यम् ।

क्षान्तिं दृष्टायति तत्रमसहनम् । आर्जवमकौटिल्यम् । आचा-
 योपासनं गुरसेवनम् । शौचं बाह्याभ्यन्तरभेदेन द्विविधम् ;
 बाह्य मृत्तिकाजलादिना, आभ्यन्तरं भगवत्स्मरणायामकम् ।
 स्थैर्यं त्रेगादिष्वपि भगवत्परतया स्थितिः । आत्मविनिग्रहः
 छयाशीतादिसहनेन शरीरसंयमः ॥ ८ ॥

११ नी० भा० दी०— इदानीं ज्ञानसाधनानि विद्यन्ते— अमानित्वमिति । अमानित्वाद्योऽपि चेतोवृत्ति-
 विशेषः, दृश्यत्वाच्च, तत्क्षेत्रविकारा एव सन्तः सत्त्वगुणकार्यत्वात् ज्ञानस्य साधनभूता अप्युपचाराज्ञानपद्वाच्या
 भवन्ति । 'एतज्ज्ञानमिति प्रोक्तं' [१३।१२] इत्युपसंहासम् । तत्र विद्यमानैरविद्यमानैर्वा गुणैरात्मनः
 श्वाचित्वं मानित्वम्, लाभभूजारयात्यर्थं स्वधर्मस्य प्रकटीकरणं दम्भित्वम्, कायवाङ्मनोभिः प्राणिनां पीडनं हिंसा ।
 तेषां वर्जनममानित्वमदम्भित्वमहिंसा च । परेषापकृतेऽपि चित्तस्य निर्विकारत्वं क्षान्तिः । आर्जवमकौटिल्यम् ।
 आचार्योपासनं स्पष्टम् । शौचं मूत्रलाभ्यां बाह्यं, भावशुद्धिस्तन्तरम् । स्थैर्यं मोक्षसाधने प्रवृत्तस्य वित्तसद्भावेऽपि
 तदगणनम् । आत्मविनिग्रहो देहेन्द्रियादिप्रचारवञ्चोचः ॥ ८ ॥

इन्द्रियार्थेषु वैराग्यमनहङ्कार एव च ।

जन्ममृत्युजराव्याधिदुःखदोषानुदर्शनम् ॥ ९ ॥

१ शां. भा.— किञ्च— इन्द्रियार्थेषु शब्दादिषु दृष्टादृष्टेषु विषयभोगेषु विरागभावो वैराग्यम् । अनह-
 ङ्कारोऽहङ्काराभाव एव च । जन्ममृत्युजराव्याधिदुःखदोषानुदर्शनं, जन्म च मृत्युश्च जरा च व्याधयश्च
 दुःखानि च तेषु जन्मादिदुःखान्तेषु प्रत्येकं दोषानुदर्शनम् । जन्मनि गर्भवासयोगिद्वारा निस्मरणं दोषस्त-
 स्यानुदर्शनमालोचनं, तथा मृत्यौ दोषानुदर्शनम् । तथा जरायां प्रज्ञाशक्तिनेजोनिरोधदोषानुदर्शनं
 परिश्रुतता चेति । तथा व्याधिषु शिरोरोगादिषु दोषानुदर्शनं, तथा दुःखेष्व्याच्यात्मिकाधिभौतिकाधिदैविक-
 निमित्तेषु । अथवा दुःखान्येव दोषो दुःखदोषस्तस्य जन्मादिषु पूर्ववदनुदर्शनम् । दुःखं जन्म दुःखं मृत्यु-
 दुःखं जरा दुःखं व्याधयः । दुःखनिमित्तत्वाज्जन्मादयो दुःखं, न पुनः स्वरूपेणैव दुःखमिति । एवं जन्मादिषु
 दुःखदोषानुदर्शनादेहेन्द्रियादिविषयभोगेषु वैराग्यमुपजायते, ततः प्रत्यगात्मनि प्रवृत्तिः करणानामात्म-
 दर्शनाय । एवं ज्ञानहेतुत्वाज्ज्ञानमुच्यते जन्मादिदुःखदोषानुदर्शनम् ॥ ९ ॥

२ भा. शां. व्या.— न केवलममानित्वादीन्येव ज्ञान-
 स्यान्तराज्ञाधनानि, किन्तु वैराग्यादीन्यपि तथाविधानि
 सन्तीत्याह— किञ्चेति । दृष्टादृष्टेष्वनेकार्थेषु रागे तन्प्रतिषेधे
 ज्ञानं नोत्पद्येतेति मत्वा व्याकरोति— इन्द्रियेति । आविर्भूतो
 गर्बोऽहङ्कारस्तदभाषोऽपि ज्ञानहेतुरित्याह— अनहङ्कार इति ।
 इन्द्रियार्थेषु वैराग्यमुपजायतेति— जन्मेति । प्रत्येकं दोषा
 अनुदर्शनमित्युक्तं, तत्र जन्मनि दोषानुदर्शनं विराग्यमिति— जन्म-
 नीति । यथा जन्मनि दोषानुसन्धानं तथा मृत्यौ दोषस्य
 सर्वमर्मानिर्मुक्तनादेरालोचनं कार्यमित्याह— तथेति । जन्मनि
 मृत्यौ च दोषानुसन्धानवञ्चोद्विष्वि दोषानुसन्धानं कर्तव्य-

मित्याह— तथेति । व्याधिषु दोषस्यास्यगारूपस्यानुसन्धानं
 दुःखेषु त्रिविधेष्वपि दोषानुसन्धानं प्रसिद्धम् । व्याप्यानान्तर-
 माह— अथवेति । यथा जन्मादिषु दुःखान्तेषु दोषदर्शनमुक्तं
 तथा तेष्वेव दुःखाख्यदोषस्य दर्शनं सुट्यति— दुःखमित्या-
 दिना । कथं जन्मादीनां बाधेन्द्रियप्राप्तायां दुःखत्वं ? तत्रा-
 ऽह— दुःखेति । जन्मादिषु दोषानुदर्शनं नहति फलमाह—
 एवमिति । वैराग्ये सत्यत्वात्तद्विषयं करणानां तदाभिमुक्तयेन
 प्रवृत्तिरिति वैराग्यफलमाह— तत इति । जन्मादिषु खदोषानु-
 दर्शनं ज्ञानहेतुषु किं ? इत्युपसंहासान् इत्याद्यह्यपि वैराग्यद्वारा
 धोहेतुत्वादित्याह— एवमिति ॥ ९ ॥

३ रा. भा.— इन्द्रियार्थेषु वैराग्यं आत्मव्यतिगिक्तेषु विषयेषु मद्रोपतानुसन्धानेनोद्वेजनम्; अनहङ्कारः
 अनात्मनि देहे आत्माभिमानरहितत्वम्, प्रदर्शनार्थमिदम्; अनात्मनीयेष्वात्मीयाभिमानरहितत्वं चापि
 विवक्षितम् । जन्ममृत्युजराव्याधिदुःखदोषानुदर्शनं सशरीरत्वे जन्ममृत्युजराव्याधिदुःखरूपस्य दोषस्वारज-
 नीयत्वानुसन्धानम् ॥ ९ ॥

४ घे. ता. सं— वाच्यविषयवैराग्यं हि आत्मरागनिवन्धन-
 मित्यभिप्रायेणाह— आत्मव्यतिरिक्तेषु विषयेषुति ।
 विरागस्य भावो वैराग्यम्, तत्प्रकारमाह स्वदोषतानुसन्धाने-
 नी. वृ. १

नोद्वेजनमिति । दुःखसाध्यत्वम्, स्वमिप्रत्यनधरत्वादिभिस्तेषां
 दोषमयत्वंम् । गर्वरूपस्यादृष्टास्य पूर्वं निषेधादहङ्कारवञ्चन
 देहात्मप्रभो निवार्यते इत्याह अनात्मनीति । अहङ्कारः

निषेधस्तन्मूलस्य सर्वत्र तत्सद्व्यवहितस्य समकारस्यापि निषेध
प्रदर्शयितुमित्याह प्रदर्शनार्थमिति । शरीरप्रयुक्तजन्मादि-
दोषदर्शनं "न ह वै सशरीरस्य सत प्रियाप्रिययो " [छा उ
८।१२।१] इत्यादिप्रकारेण शरीरस्य हेयताप्रतिपत्त्ययमित्यभि-
प्रायेणाह सशरीरत्व इति । जन्मस्युत्पन्नराव्याधिभिर्नन्य

५ आ. मा. भा.— ॥ ९ ॥

दुःख जन्मस्युत्पन्नराव्याधिदुःखम्, स एव दोष इति समा-
सार्थ । जन्मादय एव वा दुःखान्ताः सर्वे दुःखस्यघनत्वाद्दुःख
त्वाच्च दोषा । नहि तुपतङ्गुलवच्छरीरमवस्थाप्य दोषा
परिहर्तुं शक्या इति दर्शयितुं अवर्जनीय-शक्ति । अतुदशन
भूयोभूयोदर्शनमित्याह अनुसन्धानमिति ॥ ९ ॥

६ ज. प्र. दी — ॥ ९ ॥

७ ह. पै. भा.— वैराग्यं शब्दादिविषयेषु । अनहङ्कारोऽहङ्काराभावः । एवं च जन्मादिदोष-
दर्शनम् ॥ ९ ॥

८ वै. ब्र. गि — किञ्च, इन्द्रियार्थेष्विति । इन्द्रियार्थेषु
शब्दरूपशरीर्यादिषु दृष्टानुभविकेषु वैराग्यम् । अनहङ्कार अह-
मेव सर्वोऽह इति गर्वराहित्यम् । जन्मस्युत्पन्नजरेति । गर्भं
वास्योनिद्वारनिस्सरणं जन्म, स्युत्पन्नं सर्वमर्मच्छेदनरूपं,

जरा तु बुद्धिबलतेजोनाशसर्वपरिमबरूपा, व्याधयोऽज्वरादयः,
दुःखान्यनिर्दोषयोगेष्टप्रियोगजाभ्याध्यात्मिकादीनि, दोषास्तु
वातपित्तकेष्मणो मलधुवदुर्गन्धरूपाश्च, तेषामनुदर्शनं पुन
पुनरालोचनम् ॥ ९ ॥

९ व० व० दी० — इन्द्रियार्थेष्विति- विषयेषु ॥ ९ ॥

१० पु अ. त — इन्द्रियार्थेषु इन्द्रियभोगेषु वैराग्यम् ।
अनहङ्कार एव च, च पुन अहङ्कारराहित्यम् । एवकारेणाऽस्याव-
श्यकत्वं ज्ञापितम् । जन्मादिषु दुःखदोषयोरनुदर्शनं विचार ।

तथाहि । जन्म-अजन्मनो प्रवृत्ताशस्याऽपि योनिमलदि
सम्बन्ध । स्युत्पन्नं गवद्विस्मरणं, जरा शक्तिहास, व्याधि
रोगादिहेय ॥ ९ ॥

११ नी० भा० दी० — इन्द्रियार्थेषु दृष्टेषु आनुभविकेषु वा शब्दादिषु वैराग्यं रागाभावः । अनहङ्कारो
दर्पराहित्यम् । अयोग यवच्छेदार्थ एवकार । समुच्चयार्थश्चकार । जन्मादिषु यज्ञायमानं दुःख परस्य व्यथा
दोषाश्च दैन्याद्यस्तेषामनुदर्शनम् ॥ ९ ॥

असक्तिरनेभिष्वङ्गः पुत्रदारगृहादिषु ।

नित्यं च समचित्तत्वमिष्टानिष्टोपपत्तिषु ॥ १० ॥

१ शां. भा.— किञ्च-असक्तिः, सक्तिः सद्गुणमित्येषु विषयेषु प्रीतिमानं, तदभागेऽसक्तिः । अन-
भिष्वङ्गोऽभिष्वङ्गाभावः । अभिष्वङ्गो नाम सक्तिशेष एतानन्यात्मभाजनालक्षणाः; यथाऽन्यस्मिन्सुरिनि
दुःखिनि वाऽहमेव सुखी दुःखी च, जीवति मृते वाऽहमेव जीवामि मरिष्यामि चेति । क ? इत्याह—
पुत्रदारगृहादिषु पुत्रेषु दारेषु गृहेषु; आदिग्रहणादन्येष्वप्यत्यन्तेष्टेषु दासगर्गादिषु । तच्चोभयं ज्ञानार्थ-
त्वाज्ज्ञानमुच्यते । नित्यं च समचित्तत्वं तुल्यचित्तता; क ? इष्टानिष्टोपपत्तिषु, इष्टानामनिष्टानां चोपप-
त्तयः मन्मन्मन्स्तास्त्रिष्टानिष्टोपपत्तिषु नित्यमेव तुल्यचित्तता; इष्टोपपत्तिषु न हृष्यति, न वृष्यति चानि-
ष्टोपपत्तिषु । तत्रैतन्नित्यं समचित्तत्वं ज्ञानम् ॥ १० ॥

२ आ शा. ध्या — ज्ञानस्याऽतत्कमेव हेतुत्वत्तमाह—
किञ्चेति । न-वपत्तिरवाभिष्वङ्गाभावस्तथा च पुनरक्तिः ।

इत्याशङ्क्याभिष्वङ्गोक्तिद्वारा निरस्यति-अभिष्वङ्गो नामेति ।
अन्यस्मिन्नेव पुनरावनन्यत्वविद्या तद्वत्ते सुरादातात्मनि

१ अभिष्वङ्गं तद्विषयं, 'स्वप्न परिष्वङ्ग' (पा वा १।१०६) 'भावि' (पा सु ३।३।१८) एषु 'द्वसर्गात्'-
(पा. सु ८।३।१९) इति च ॥ शुभ्रवद्विधाया तु सर्वदादियुक्तस्य मनसो गुणेषु- 'बुद्धिर्मेधा स्युत्पत्तिर्भ्रमिष्वङ्ग' (पा १।१)- इति निवृत्तारशादा दस्यत । 'कन्निरपत्तया बुद्ध्या येय कर्मकारणमभिमिष्वङ्ग' इति तत्र इत्यह । 'यन्मा
दृष्ट्यदभिष्वङ्गं रात्रिः' (म भा ५।८।१२) इत्यत्र अभिष्वङ्गं निर्व-धमेति नीलकण्ठ । अभिष्वङ्गं तन्मन्मन् इत्यनुभिमिष्व
(म भा टी १।१८।११) । एतद्व्याप्यं अत्र यथाशक्ति योजनीया ॥ — अधिगीता ।

तद्भावनासुं सक्तिविशेषमेवोदाहरति—यथेति । उक्तविशेष-
पणयोरानाहाद्वा विषयमाह—केत्यादिना । उक्तविशेष-
पणयोर्ज्ञानशब्दस्योपपत्तिमाह—तच्चेति । सदा हर्षविपादशून्य

मनस्त्वमपि ज्ञानहतुरित्याह - नित्यं चेति । तदेव विमर्शने-
इष्टेति । तस्य ज्ञानहेतुत्व विगम्यति—तच्चेतदिति ॥ १० ॥

३ रा. भा.—असक्तिः आत्मव्यतिरिक्तपरिग्रहेषु सङ्गरहितत्वम् । अनभिष्वङ्गः पुनरावृत्त्यादिषु
शास्त्रीयकर्मोपकरणत्वातिरेकेण आश्लेषरहितत्वम् । नित्यं च समचित्तत्वमिष्टानिष्टोपपत्तिषु सङ्कल्पप्रभवे-
ष्विष्टानिष्टोपनिपातेषु हर्षोद्वेगरहितत्वम् ॥ १० ॥

४ वे ता चं—पूर्वम् 'इन्द्रियाभेद वैराग्यम्' (१३।९)
इति साम्प्रदायिके शब्दादिविषये विरक्तिरुक्ता, इदानीं 'असक्ति'
इत्याभिमानिकेषु सङ्गरहितत्वमुच्यते इति पुनर्शक्तिं परिदुर्तुं
आत्मव्यतिरिक्तपरिग्रहेऽपि त्वत्कम् । तर्हि गृहस्थस्य सुमु-
क्षोरभिमानिकसंबन्धपरित्यागन कथमाश्रमार्थो निर्वर्त्यते ?
इत्यनेनोच्यते—अनभिष्वङ्गः पुनरावृत्त्यादिष्विति । नात्र
तेषूपयुक्तानामपि स्वरूपेण त्यागो विवक्षितः, प्रवृत्तित्याग्यव-
जनीयेषु सङ्गमादिषुधादः, 'न कुर्व्या नोदकं सन्नो न चल

न च विद्वेरे । नागार नासन नान्य यस्य वै मोक्षवितु स'
इति । अतो धर्मोपयुक्त-वसानेण तु परिग्रह एवत्यभिप्रायणाह-
शास्त्रीयेति । सङ्गोऽभिचरन्तु, 'सङ्गत्सञ्जयते वाम'
[३।६२] इत्युक्तत्वात् । अतः कारणभावात्प्रतीभाव इति
भाव । अभिष्वङ्गोऽतिरिक्तः । साम्प्रदायिकानिष्टेषु समचित्त
त्वस्याशक्यत्वादाह—सङ्कल्पप्रभवेऽपि । पुनरादि
प्रसङ्गात्तद्विषयत्व युक्तमेवति च भावः ॥ १० ॥

५ आ. भा. भा.—सक्तिः स्नेहः । स एवातिपकोऽभिष्वङ्गः । 'स्नेहः सक्तिः स एवातिपको-
ऽभिष्वङ्ग उच्यते' इत्यभिधानम् ॥ १० ॥

६ ज प्र. दी—सत्त्वभिष्वङ्गस्य द्योर्धर्ममाह—सक्तिरिति ॥ १० ॥

७ ह. पै. भा.—असक्तिः सङ्गाभासः । अनभिष्वङ्गोऽभिष्वङ्गोऽन्यस्मिन्नहन्नुद्विः ॥ १० ॥

८ वें. २. गि—किञ्च असक्तिरिति । पुनरादिष्वसक्ति-
प्रातिपद्य । तेष्वनभिष्वङ्ग पुनरादीनां सुखे दुःखे चाहमेव
सुखो दुःखौ चोपपत्त्याभावात् । इष्टानिष्टोपपत्तिषु प्राप्तिषु
नित्यं सर्वदा समचित्तत्वं हर्षविपादशून्यत्वम् ॥ १० ॥

९ व० त० दी०—असक्तिरिति अमुत्र भोगविराग ॥ १० ॥

१० पु अ त—किञ्च असक्तिरिति । पुनरादिष्वसक्ति-
प्रातिपद्यसक्ति आसक्तिरहितम् । अनभिष्वङ्ग तेषु
समदुःखसुखतया तन्मयत्वाभावात् । इष्टानिष्टोपपत्तिषु इष्टा
निष्टप्राप्तिषु नित्यं भगवन्निष्ठाविचारण समचित्तत्वम् ॥ १० ॥

११ नी० भा० दी०—असक्तिरिति । सक्तिः पुत्रादौ ममतामात्रम् । अभिष्वङ्गस्तन सह तादात्म्याभिमानो-
ऽयमवाहमिति च । पुत्रादेः सुखेऽहमेव सुखी, तस्य दुःखेऽहमेव दुःखीति सङ्गाभिष्वङ्गो, तद्वर्जनमित्यर्थः ।
समचित्तत्वं हर्षविपादरहितत्वम् । कुत्र ? इष्टानिष्टोपपत्तिषु इष्टप्राप्तौ हर्षाभावात्निष्टप्राप्तौ विपादाभावः ॥ १० ॥

मयि चानन्ययोगेन भक्तिरन्यभिचारिणी । विविक्तदेशसेवित्वमरतिर्जनसंसदि ॥ ११ ॥

१ अत्र वामन—

नित्यं चैतन्ययोगेना यत्रायोमोऽन्यताधिप । सोऽन्ययोगस्तेनया समुपे भक्तिरच्युत ॥
अद्वैतभक्त समुपेऽन्यभव वारयतिह । चकारण स्तोत्रयति समुपे निर्गुणेश्वरम् ॥
नास्त्यन्यता नीरनिषेस्तत्र यथा, यथा वा वनकात् क्रिरी ?
न निर्गुणत्वात्सगुणस्वरूपे भावातिशेनाऽपि तथाऽन्यताया ॥
या त्वन्यदेवताप्राप्तिकौ साध्यभिचारिणी । इत्यनेन निरस्ताऽत्र तन्मादुकोऽर्थ एव सन् ॥
भात्र यथा भवति प्रशुण विमर्ति प्रीत्या समाश्रयति चपरदेवताभि ।
सा जारिणी दुःखपूरित गदनीया भक्तिपूरिता व्यभिचारिणीति ॥ —

१ शां. भा.— किञ्च— मयि चेश्वरेऽनन्ययोगेनापृथक्समाधिना ' नान्यो भगवतो वासुदेवात्परोऽस्त्यतः स एव नो गतिः' इत्येवं निश्चिताऽन्यभिचारिणी बुद्धिरनन्ययोगस्तेन भजनं भक्तिः, न व्यभिचरणशीलाऽन्यभिचारिणी; सा च ज्ञानम् । विविक्तदेशसेवित्वं, विविक्तः स्वभावतः संस्कारेण वाऽशुच्यादिभिः सर्पचोरव्याघ्रमयादिभिश्च रहितोऽरप्यनदीपुलिनदेवगृहादिभिर्विविक्तो देशः, तं सेवितुं शीलमस्येति विविक्तदेशसेवी, तद्भावो विविक्तदेशसेवित्वम् । विविक्तेषु हि देशेषु चित्तं प्रसीदति यतः, तत आत्मादिभावना विविक्त उपजायते; अतो विविक्तदेशसेवित्वं ज्ञानमुच्यते । अरतिररमणम् । जनसंसदि, जनानां प्राकृतानां संस्कारशून्यानामविनीतानां संसत्समवायो जनसंसत्, न संस्कारवतां चिनीतानां संसत्, तस्या ज्ञानोपकारकत्वात्, अतः प्राकृतजनसंसदि अरतिर्ज्ञानार्थत्वाज्ज्ञानम् ॥ ११ ॥

२ आ. शां. ध्या.— साधनान्तरमाह— किञ्चेति । अनन्ययोगमेव सङ्घिप्तं व्यनक्ति— नेत्यादिना । उक्तधीद्वारजाताया भक्तेर्भवति स्वैर्यै दर्शयति— नेति । तत्रापि ज्ञानशब्दन्तरेणुत्वादित्याह— सा चेति । देशस्य विविक्तत्वद्विविधसुराहरति— विविक्त इति । तदेव स्पष्टयति— अर-

प्येति । उक्तदेशसेवित्वं कथं-ज्ञाने हेतुस्तत्राऽऽह— विविक्तेऽप्येति । आत्मादीत्यादिशब्देन परमात्मा वाक्यार्थोच्यते । नन्वरतिविषयत्वेनाविधेयतो जनसंसन्मानं किमिति न पृथ्यते ! तत्राऽऽह— तस्या इति । ' सन्तः सन्नस्य भेषजम् ' इत्युपलम्भादित्यर्थः ॥ ११ ॥

३ रा. भा.— मयि सर्वेश्वरे-चैकान्त्य-चैकान्तिकयोगेन स्थिरा भक्तिः; जनवर्जितदेशवासित्वं, जनसंसदि चाप्रीतिः ॥ ११ ॥

४ वे. ता. चं.— ' मयि ' इत्यनेनान्यभक्त्युन्मूलनेनाभ्यभिचारित्वोपयुक्ताकारविवक्षामाह— मयि सर्वेश्वर इति । ' अनन्ययोगेन ' इति देवतान्तरादिपरित्यागः सङ्गृहीतः । तत एव चान्यभिचारित्वं तन्मूलं स्वैर्यम्, अन्यथा पुनरुक्तेरित्यभिप्रायेणाह ऐकान्त्ययोगेन स्थिरेति । ' अनन्ययोगेनापृथक्समाधिना ' इति शङ्करोक्तमेतेन प्रत्युक्तम् । न व्यभिच-

रितुं शीलमस्या इत्यभ्यभिचारिणीति । समाधिविरोधपरिहारायर्थं विविक्तैत्यादि; ' अहरिव गणाङ्गीतः ' इत्यादिषु । उक्तं च मोक्षधर्मे ' नैतादृशं ब्राह्मणस्यास्ति वित्तं यथैकता समता सत्यता च । सत्यं धृति- (शीले स्थितिः) देण्डनिधानमार्जव ततस्ततश्चोपरमः क्रियाम्यः ' [म. भा. १२।२७।३७] इति । जनोऽत्र सत्त्वोत्तरेणः ॥ ११ ॥

५ आ. मा. भा.— मयीति ॥ ११ ॥

६ ज. प्र. दी.— मयीति ॥ ११ ॥

७ ह. पै. भा.— विविक्तदेशसेवित्वं रहस्यदेशसेवित्वम् ॥ ११ ॥

८ पं. प्र. नि.— किञ्च, मयीति । अनन्ययोगेन अपृथक्समाधिना अहमेव भगवान्वासुदेव इति निश्चयेन, अत एव स्वामभूते मत्पथ्यभिचारिण्येकान्तिकी भक्तिः । विविक्तः

शुद्धचित्तप्रसादजनको यो देशस्तसेवित्वम् । जनानां वैपयिकाणां संसदि हत्यभाव ॥ ११ ॥

—आलोक्यन्त्यपि नरानपरं न पत्युयोया वृपत्यति तु याऽन्यभिचारिणी सा ।

भक्तिस्तथा भगवतोऽपरमच्युताया मालम्बनं विवहृतेऽन्यभिचारिणी सा ॥

विविक्तदेशसेवित्वं कामिनामपि हस्यते । अतो विशेषवत्प्रारतिरित्यादिना विमुः ॥

जनसंसदिह हेया यथ नाच्युतदीर्घेनम् । तदत्र सा भक्तसंश्लेष्या ज्ञानवतामरि ॥

शब्दां प्रिते दान्तरने दारणां शुभ्रवतां पार्थपुरस्साराणाम् ।

या संमदासीदपिपुङ्गवानां स्याद्विषयां न रतेत को वा ? ॥

यत्राभिमन्योन्तवयः शुष्णस्याच्योदुं कथा भागवती न्यविसृत् ।

अप्यामन्मम्य रति समग्र्या न तारदी कस्य करोति पुंसः ? ॥

नाप्यामकर्षा यत्रासि नपि वा भगवत्कथा । जनसंसत्सैव हेया तस्माद्दूरतमुमुषि ॥ ~ इत्यादि प्रवक्ष्याम ॥

जनवर्जितदेशवासित्वं, जनसंसदि चाप्रीतिरिति अत्रेण सत्यपि द्वितीयाभासो वापद्यः ; द्वितीये सत्यपि प्रथमस्याभासो मत्पथ्य इति केचित् ।

९ व० त० दी०— मयि चेति । अनन्ययोगेन अव्यभिचारिणीनिर्हेतुकी भक्तिर्मध्ये हृदयरूपोक्ता ॥११॥

१० पु. अ. त.— च पुन मयि अनन्ययोगेन लौकिका-
लौकिकेषु मच्छरणतया अव्यभिचारिणी अनन्य सद्बुद्धिरादि-
त्येन भक्ति, विविक्कदेशसेवित्वं भगवत्परिपन्थिरहिततरेण-
सेवनीयत्वम्, अतिर्जनससदि जनवादिद्वेषायुक्तलौकिक-
जीवसमायां अरति. प्रतिष्ठायनावाह्ना ॥ ११ ॥

११ नी० भा० दी०— मयीति श्लोकः स्पष्टार्थः ॥ ११ ॥

अध्यात्मज्ञाननित्यत्वं तत्त्वज्ञानार्थदर्शनम् ।

एतज्ज्ञानमिति प्रोक्तमज्ञानं यदतोऽन्यथा ॥ १२ ॥

१ शां. भा.— किञ्च— अध्यात्मज्ञाननित्यत्वं, आत्मादिविषयं ज्ञानमध्यात्मज्ञानं, तस्मिन्नित्यभावो नित्यत्वम् । अमानित्वादीनां ज्ञानसाधनानां भावनापरिपाकनिमित्तं तच्चज्ञानं, तस्यार्थो मोक्षः संसारोपरमः, तस्यालोचनं तच्चज्ञानार्थदर्शनम् । तच्चज्ञानफलालोचने हि तत्साधनानुष्ठाने प्रवृत्तिः स्यादिति । एतदमानित्वादितच्चज्ञानार्थदर्शनान्तमुक्तं 'ज्ञानं' इति प्रोक्तं, ज्ञानार्थत्वात् । अज्ञानं यदतोऽस्माद्यथोक्तादन्यथा निपर्ययेण मानित्वं दम्भित्वं हिंसाऽऽन्तिरनार्जवमित्याद्यज्ञानं विज्ञेयं परिहरणाय, संसारप्रवृत्तिकारणत्वादिति ॥ १२ ॥

२ आ. शां. व्या.— साधनान्तरमाह— किञ्चेति । आत्मा-
दीत्यादिसामानाधिकार्यं, तद्विषयं ज्ञानं विवेकमन्तनित्यत्वं
तत्रैव निष्ठावत्त्वम् । विवेकनिष्ठो हि वाक्यार्थज्ञानसमर्थो भवति ।
तेषां भावनाशरीराको नाम यत्नेन साधिताना प्रकल्पयन्त-
तन्निमित्तं तच्चज्ञानमैश्वर्याशक्तकारः, तत्कलालोचनं किमर्थम् ?
इत्याद्युक्त्याऽऽह— तत्रेति । प्रवृत्ति स्यादिति, अतस्तत्त्वज्ञा-

नार्थदर्शनमर्थवदिति शेष । ज्ञानस्यान्तरात्तद्वेद्युक्तमुपपन्ननि-
एतदिति । किमिति तस्य विज्ञेयत्वं ? इत्याद्युक्त्याऽऽह—
परिहरणार्थेति । तत्र हेतुः— संसारिति । तस्य प्रवृत्तिरूप-
तिस्तदनुष्ठानानित्वादि त्याग्य, शांते च त्याग्यत्वं तेन
तस्य ज्ञेयत्वार्थः । इतिशब्द साधनाधिकारसमाप्त्यर्थं ॥१२॥

३ रा. भा.— आत्मनि ज्ञानं अध्यात्मज्ञानं तन्निष्ठत्वम् ; तच्चज्ञानार्थचिन्तनं तच्चज्ञानप्रयोजनं यच्चि-
न्तनं तन्निरतत्वमित्यर्थः । ज्ञायतेऽनेनात्मेति ज्ञानम्, आत्मज्ञानमाधनमित्यर्थः । क्षेत्रसम्बन्धिनः पुरुषस्या-
मानित्वादिकमुक्तं गुणान्दमेवात्मज्ञानोपयोगि, एतद्व्यतिरिक्तं सर्वं क्षेत्रकार्यमात्मज्ञानविरोधीत्यज्ञानम् ॥ १२ ॥

४ वे. ता. चं.— 'अध्यात्मज्ञाननित्यत्वम्' इत्यत्र नित्य
शब्दनाविच्छिन्नानुगतित्वविवक्षितेत्याह— तन्निष्ठत्वमिति ।
'तत्त्वज्ञानार्थचिन्तनम्' इत्युक्तस्य तत्त्वज्ञानस्य अर्थचिन्तनमि-
त्यनुचितम्, न हि तत्त्वज्ञानस्य कोऽर्थ इति चिन्तनप्रकारः,
अपितु तत्त्वं किमिति, तत्तत्स्वरूपचिन्तनमिति वा तत्त्वार्थचिन्त-
नमिति वा वक्तव्यम्; न पुनस्तत्त्वज्ञानार्थचिन्तनमिति । एवं
तत्त्वज्ञानविषयस्य प्रयोजनस्य वा चिन्तनं, तत्त्वज्ञानपुरुषार्थ-
दर्शनमित्यादिकमपि मन्दप्रयोजनम् ; दर्शनशब्दज्ञानार्थेतुमिनं
पठ्यते, ततोऽस्यापान्तमुचितमाह तस्यज्ञानप्रयोजनमिति ।
फलसम्बन्धेन चिन्तारहितत्वमभिधेयाह तन्निरतत्वमित्यर्थं
इति । अमानित्वादीनां सर्वेषामविशेषेण ज्ञानशब्दनिर्देशोचितं
निर्बन्धनमाह क्षायतेऽनेनेति । आत्मेत्यर्थप्रकरणलक्ष्यवि-

षयविशेषाभिधानम् । करणश्रुतत्पत्तिं विवृण्वन् फलितमाह—
आत्मज्ञानेति । आपातप्रतीत्यादे पूर्वसिद्धत्वात्परोक्षादिज्ञान
मिह विवक्षितम् । 'एतज्ज्ञानम्' इति निर्दिश्य 'यदतोऽन्यथा'
इति सामान्येन तद्यतिरिक्तस्य सर्वस्याज्ञानतोकिन्तस्य सर्वस्य
परिहरणीयत्वपरेत्यभिप्रायेणाह क्षेत्रसम्बन्धिन इति । क्षेत्र
सम्बन्धोकिन्तस्यन्तन्निष्ठत्वे ज्ञानसाधनत्वस्यवनायां । 'एतत्'
इत्यवच्छिन्नं निर्देशेनाभिप्रेतं गुणान्दमेवेत्यवधारणेन
विकृतम् । न केवलं प्रकृतगुणप्रतिपक्षभूतमानित्वादिमात्रमित्य-
भिप्रायेणाह एतद्व्यतिरिक्तं सर्वमिति । 'अज्ञानम्' इत्यत्र
करणश्रुतत्पत्तितोषेऽप्याह प्रसिद्धमावबन्धुपत्त्यनुष्ठानेण ज्ञानविरो-
धित्वमुच्यते इत्याह क्षेत्रकार्यमात्मज्ञानविरोधीत्यज्ञान-
मिति । अनेकस्याय करणार्थत्वेऽन्यसौ फलितोक्तिर्वा ॥१२॥

५ आ. भा. भा.— तच्चज्ञानार्थदर्शनं अपरोक्षज्ञानार्थं शास्त्रदर्शनम् ॥ १२ ॥

१ 'तत्त्वज्ञानार्थचिन्तनं' इति पाठः । तत्रज्ञानं अर्थं प्रयोजनं यस्य तत्त्वज्ञानार्थम्, तत्र तत्र चिन्तनं च तद्वित्यर्थः । अध्यात्म
ज्ञाननित्यत्वं अध्यात्मज्ञान नित्यमिति बुद्धिरिति ज्ञप्याः । ज्ञानपरिणाम एवाय वेधामिति मन्वामहे । — अविगीता ।

६ ज. प्र. श्री.— ननु तत्त्वज्ञानार्थदर्शनं नाम ज्ञानमेव, तत्कथं ज्ञानसाधनेषुच्यते ? इत्यत आह— तत्त्विति । शास्त्र-

दर्शन तात्पर्यालोचनम् । अत्र शास्त्रस्येत्यव्याहृत्य व्याख्यानमिति ज्ञातव्यम् ॥ १२ ॥

७ ह. पं. भा.— ॥ १२ ॥

८ वं. प्र. गि.— विद्म, अध्यात्मैति । आत्मज्ञानमधि-
कृत्य प्रवृत्तमात्मानामविनेकज्ञानमध्यात्मज्ञानम्, तस्मिन्नि-
त्यत्वं तत्रैव निष्ठा, स्वप्नदार्थधोनेकपरत्वमिति यावत् ।
पदार्थविनेकपरो हि वाक्यार्थज्ञानमधिगच्छति । तथा तत्त्व-
ज्ञानस्य वाक्यार्थरूपज्ञानस्य योऽर्थः फल मोक्षस्तस्य दर्शन-
मालोचनम् । तत्त्वज्ञानफलालोचनं हि तत्साधने प्रवृत्तिः

स्यादिति भावः । तदेतदमानिरेवादितत्त्वज्ञानार्थदर्शनान्तं
विंशतिसङ्ख्याकं ज्ञान्यतेऽनेनेति ज्ञानसाधनत्वात्ज्ञानमिति
प्रोक्तम् । अतोऽन्यथा अस्माद्विपरीतं यस्मान्निष्ठादिकं
तदज्ञानं, ज्ञानविरोधित्वात् । तस्मादज्ञानपरित्यागेन ज्ञान-
मेवोपादेयमित्यर्थं ॥ १२ ॥

९ व० त० दी०— एतदप्रोक्तं ज्ञानं विद्याकार्यम् । यदतोऽन्यथा तदज्ञानमविद्याकार्यं प्रतिज्ञातम् ॥ १२ ॥

१० पु. अ. त — अध्यात्मज्ञाने आत्मस्वरूपज्ञाने
नित्यमात्रे । तत्त्वज्ञानस्य अर्थात्मको भगवान् मोक्षो
वा तस्य दर्शनं आलोचनरीत्या विचारः । एतत्पञ्चश्लोकोक्तं

ज्ञानमिति प्रोक्तम् । एतद्युक्तं ज्ञानमात्रं । अतोऽन्यथा यत्र
विपरीतत्वं मानित्वादिविभावयुक्तं तत् अज्ञानं, न ज्ञानमि-
त्यर्थः । साङ्गानहर्ष एतेऽपि व्याख्याः ॥ १२ ॥

११ नी० भा० दी०— अध्यात्मशास्त्रे ज्ञाने निष्ठावहमध्यात्मज्ञाननित्यत्वम् । तत्त्वज्ञानस्यार्थः प्रयोजन-
मविद्यानिवृत्तिगानन्दावाप्तिश्च तयोर्दर्शनम् । एतद्विमानित्वादितत्त्वज्ञानार्थदर्शनान्तं विंशकं ज्ञानं ज्ञानसाधनमिति
प्रोक्तं वेदेषु । अज्ञानं ज्ञानविरोधि । इतोऽन्यथा यच्च मानित्वादिकमित्यर्थः । तस्मात्तत्परित्यागेनामानित्वा-
दिकमेवोपादेयमिति भावः ॥ १२ ॥

ज्ञेयवस्तुनः क्षेत्रज्ञस्य स्वरूपम् ।

ज्ञेयं यत्तत्प्रवक्ष्यामि यज्ज्ञात्वाऽमृतमश्नुते ।
अंनादिमत्परं ब्रह्म न सत्तन्नासद्बुध्यते ॥ १३ ॥

१ ज्ञेयमिति— यतो ज्ञानं विनाऽन्येन नोपायेनोपलभ्यते । ततो ब्रह्माभिर्भेदं तद्वस्तु ज्ञेयमितीयेते ॥ इति ज्ञानेश्वरः ।

ननु— अनादीत्वेतावन्नैव बहुव्रीहिणा तात्पर्यविषयार्थलामसम्भवे 'अनादिमत्' इति शुरुक्षिप्रवृत्तिते चैत्र, तत्र गृह्यार्थ-
तत्त्वश्लोकात् — अनादिशब्दाद्बहुव्रीहौहावनादित्वयोगान्ने प्रतीयते । तावन्मानस्य विवक्षितत्वे भवेन्नियप्रयोजनं शुरुक्षिर्दोषावदा ।
न च तदस्ति, कार्यस्यापि तदसम्भवात् । कार्येऽस्तीति हि रूपद्वयम्— अकारणत्वान्मात्ररूपावस्थाशालिम्बाभिर्भेदं कारणरूपम्,
व्याहृतनामरूपगणनाशालि रूपमपरमिति । तत्र स्वान्यूनमताकेऽपि रूपे कारणरूपके तस्य सम्भव कार्यकारणयोरेभेदात्पु-
ण्यमात् । अतोऽनादित्वव्याप्तिसंभवेन नित्यं वा योगो विवक्षितः । ए च न बहुव्रीहिसामान्यत इति तादृशाथैको मनुष्ययो-
र्भेदानिति सप्रयोजना शुक्तिश्चिह्नैव ।

न च अनादित्वेन आद्यमात्ररूपेण यस्य योग, तस्य नित्यमेव । न हेतुं वस्तु कदाचिन्नादि, कदाचित्पादि भवतीति
निरूपयद्द्वयावर्त्यमात्रानि प्रयोक्तव्यमेव स्यादिति वाच्यम्, नित्यं=विविधित्वयोगस्य स्वान्यूनसत्ताकनिश्चलावस्थायोग-
रूपस्य विवक्षितत्वात् । कार्यस्य स्वान्यूनसत्ताकारणावस्थाव्ययानादित्वयोगेऽपि कार्यावस्थायां तदभावेन कार्यस्य प्रागुत्पत्तित्वा-
त्प्रादित्ययोगेऽपि विवक्षितानादित्वनित्ययोगाभावात्तन्मेव व्यावर्त्यत्वस्य सम्भवात् । मद्भग्न. स्वान्यूनमनाभावस्या न कार्य-
निश्चिते तादृगभित्तावस्थाव्ययानादित्वयोगेन निरुक्तानादित्वयोगो हाव्याहन ॥ यद्वा— उक्तप्रक्रियया कार्येऽस्त्वनादित्व-
स्यादित्वादिशब्दादस्तिताद्ययोगो मनुष्यं विषय नमसमागत्ययोगेनानादिमदित्युच्यते । तथा एति आदित्वेन स्वतन्त्र-
गताहवर्णवर्षाषु योग्योपयोगो निरयथाग कार्येऽस्त्वैव तद्विप्रम्य मन्त्रोऽन्यथाहम् । अन्यथा कार्येऽस्त्वना मन्त्रो-
ऽन्यादिमत्त्वेन तद्विप्रम्य न स्यात्, स्यात् कार्येऽस्यापि स्वाभिधानमन्त्रादमना तथाऽन्यम् । तयोर्षो च तादृगभेदस्य स्वान्यून-
मनाहवर्णवर्षाषु योग्योपयोगेन तादृगस्य विवक्षितत्वम् । यत्र तस्य प्रतियोगि व्यावहारिकं, नहि तत्र तस्य व्यावहारिकत्वम् ।
मन्त्रेण न प्रतियोगि व्यावहारिकमिति स्पष्टताभावेन व्यावहारिकस्य तस्य, कार्ये च प्रतियोग्यतित्वावधारितम्,
न तन्नाभावात्तादृगनादत्तन सम्भवेनेति भवत्यदोषः । अथवा— त्रौभावितादनादय एव व्यावर्त्यः । देयाननादित्वेन योग

१ शां. भा.— यथोक्तेन ज्ञानेन ज्ञातव्यं किं? इत्याकाङ्क्षायामाह— ज्ञेयं यत्तदित्यादिना । ननु यमा नियमाधामानित्वादयो न तैर्ज्ञेयं ज्ञायते, न ह्यमानित्वादि कस्यचिदस्तुनः परिच्छेदकं दृष्टम्; सर्वत्रैव च यद्विषयं ज्ञानं तदेव तस्य ज्ञेयस्य परिच्छेदकं दृश्यते, न ह्यन्यविषयेण ज्ञानेनान्यदुपलभ्यते, यथा घट-
विषयेण ज्ञानेनाग्निः; नैष दोषः, ज्ञाननिमित्तत्वात्; ज्ञानमुच्यत इति धर्मोचाम, ज्ञानमहकारिकारणत्वाच्च । ज्ञेयं ज्ञातव्यं यत्तत्प्रपञ्चामि प्रकषेणं यथावद्वक्ष्यामि । किं फलं तत्? इति प्ररोचनेन श्रोतुरभिमुखीकर-
णायाऽऽह— घञ्जात्वेति । यत्ज्ञेयं ज्ञात्वाऽमृतममृतत्वमश्नुते; न पुनर्भ्रियत इत्यर्थः । अनादिमत्, आदिरस्यास्तीत्यादिमत्, नाऽऽदिमदनादिमत् । किं तत्? परं निरतिशयं ब्रह्म, ज्ञेयमिति प्रकृतम् ।

२ आ. शां. व्या.— उत्तरप्रथमवतारयति— यथोक्ते-
नेति । अमानित्वादीना ज्ञानत्वमाक्षिपति— नन्वेति ।
यस्तुपरिच्छेदकत्वाज्ज्ञानत्वमाशङ्क्याऽऽह— न हीति । 'परिच्छेद-
कत्वाज्ज्ञानत्वं, ज्ञानत्वात्परिच्छेदकत्वं' इत्यन्योन्याश्रयादित्य-
भिप्रेत्याह— सर्वत्रेति । स्वार्थस्यैव ज्ञानं परिच्छेदकमित्येतत्प्र-
तिरेकद्वारा विशदयति— न हीति । व्यतिरेकदृष्टान्तमाह—
यथेति । अमानित्वादीना ज्ञानत्वमाक्षिप्तं प्रतिक्षिपति— नैष
दोष इति । तत्र हेतुत्वेनोक्तं स्मारयति— ज्ञानेति । तेषु

ज्ञानशब्दे हेत्वन्तरमाह— ज्ञानेति । अमानित्वादीना ज्ञानत्व-
मुक्त्वा ज्ञातव्यमवतारयति— ज्ञेयमिति । प्रथमद्वारा ज्ञेयप्रवच-
नस्य फलमुक्त्वा प्ररोचनं कृत्वा तेन श्रोतुराभिमुख्यमापाद-
यितुं प्रवचनफलोक्तिपरमनन्तरवाक्यमित्याह— किमित्यादिना
तदेव विशिनष्टि— अनादिमदिति । आदिमत्त्वादिह्येत्यन्यथा
कृतम्याप्यस्यतो विशेष दर्शयति— किं तदिति । श्रोतुरपि
भोग्यात्परत्वमित्यतो विशिनष्टि— ब्रह्मेति ।

१ शां. भा.— अत्र केचित् 'अनादि मत्परं' इति पदं छिन्दन्ति, बहुव्रीहिणोक्तेऽर्थे मत्तुप आन-
र्थम्यमनिष्टं स्यादिति; अर्थविशेषं च दर्शयन्ति— अहं वासुदेनारत्या परा शक्तिरस्य तन्मत्परमिति ।
मत्यम्, एवमपुनरुक्तं स्यादर्थैस्सम्भ्रमति । न त्वर्थः सम्भ्रमति, ब्रह्मणः सर्वविशेषप्रतिषेधेनैव निजिज्ञापयिषि-
तत्वात् । 'न सत्तन्नासदुच्यते' इति । निशिष्टशक्तिमत्त्वप्रदर्शनं विशेषप्रतिषेधश्चेति निश्रितिपिद्धम् ।
तस्मान्मत्तुपो बहुव्रीहिणा समानार्थत्वेऽपि प्रयोगः श्लोकपूर्णापार्थः ।

२ आ. शां. व्या.— अनादी वेक पदं मत्परमिति
चापरमिति पदच्छेदात् पुनरक्षिपति मतान्तरमुत्थापयति—
अत्रेति । एकादत्वमन्वये किमिति पदद्वयं इत्याशङ्क्याऽऽह—
बहुव्रीहिणेति । आदिरस्य नास्तीति यो बहुव्रीहिणोऽङ्कोऽर्थ-
स्तस्मिन्नादिमत्त्वनिषेधे नास्ति मत्तुपोऽयत्त्वम्, इति मत्तुपोऽयत्त्व-
व्ययनिष्ठं स्यादिति मत्त्वात् घञ्छिन्दन्तीति पूर्वेण सम्बन्धः ।

आदिरस्य नास्तीत्यादीन्मुक्त्वा मत्परमित्युच्यमाने बोधार्थं
स्यात्? इत्याशङ्क्याऽऽह— अथेति । उक्तव्याख्यानस्यायुक्त-
त्वान्नाप पुनरक्षिपामिपरित्याह— सत्यमिति । अर्थात्सम्भ-
वसम्भवत्— ब्रह्मण इति । स्यापि विशिष्टशक्तिमत्त्वं किं न
स्यात्? इत्याशङ्क्याऽऽह— विशिष्टेति । तथापि मत्तुपो बहु-
व्रीहिणा तुल्यार्थत्वं कथं नाऽऽनर्थक्यं? तत्राऽऽह— तस्मादिति ।

१ शां. भा.— अमृतत्वफलं ज्ञेयं मयोच्यत इति प्ररोचनेनाभिमुखीकृत्याऽऽह— न सत्तज्ज्ञेयमु-
च्यत इति, नाप्यसत्तदुच्यते । ननु महता परिश्रमत्वेन कण्ठरवेणोद्बुध्य 'ज्ञेयं प्रपञ्चामि' इत्यनुरूपमुक्तं
'न सत्तन्नासदुच्यते' इति । न; अनुरूपमेनेोक्तम् । कथं? सर्वान् ह्युपनिषत्सु ज्ञेयं ब्रह्म "नेति नेति"
[उ.उ.२।३।६] "अस्थूलमनणु" [घ.उ.३।८।८] इत्यादिनिशेषप्रतिषेधेन निर्दिश्यते "नेदं तत्" इति, नाचो-
ऽङ्गोचरत्वात् । ननु— न तदस्ति यदस्त्वस्तिशब्देन नोच्यते । अथास्तिशब्देन नोच्यते, नास्ति तज्ज्ञेयम् ।
निश्रितिपिद्धं च ज्ञेयं सत्, अस्तिशब्देन नोच्यते— इति च । न तावन्नास्ति, नास्तिउद्बुध्यविषयत्वात् ।

—सत्यपि न नित्ययोग, तत्त्वस्वरूपद्वारादित्वनयोगशोरपि कल्पितत्वेन ब्रह्मज्ञाननिवर्त्यत्वात् । ब्रह्मणि त्वनादित्वमाचारक्यं
ब्रह्मस्वरूपं सम्बन्धोऽपि ब्रह्मरूपो नित्य एवेति प्रयोजनवती गुरुक्षिप्रवैभवंति ॥

अनादिमदित्यादिभिर्विशेषार्थैर्ब्रह्मस्वरूपाशेषानुपादकं सर्वप्रदानान्तराभिहितविज्ञानाद्युपगमावकमुच्यत इत्यभिनयगुणपादाः ।
पारमार्थिक परमेष्ठातरन व्यकथाव्यक्त्यां पर सत्तात्मना ज्ञेयमिति नन्योक्तिस्तु 'ज्ञेयं मत्प्रपञ्चामि' इति मूलैवेवेन्युक्तिना ।

— अयिगीता ।

२ आ. शां. व्या.— 'अनादिमत्परं ब्रह्म' इत्यत्र पश्चात्तरं प्रतिस्त्रियं स्वपक्षं समर्थितं, सम्प्रति ब्रह्मणो ब्रह्मत्वादेव कार्यकारणात्मकत्वप्राप्तायुक्तानुवादद्वारा 'न सत्' इत्याद्यवतारयति— अस्त्युत्तरेति । सत्कार्यमभिव्यक्तनामरूपत्वात्, अस्त्यकारणं तद्विषयव्यापिते विभाग । ज्ञेयप्रवचनमनिर्वाच्यविषयत्वात्प्रमत्प्रतिबुद्धमित्याधिपति— नन्विति । निर्वाचयस्य वस्तुनो ज्ञेयत्वात्तद्विषय प्रवचनं प्रकृमानुबुद्धमित्युत्तरमाह— नेत्यादिना । अनिर्वाच्यत्वे 'न सत्तन्नासत्' इत्युच्यमाने कथमिदमनुरुपं ? इति पृच्छति— कथमिति । ब्रह्मात्मप्रकाशस्य सिद्ध-

त्वात्तदर्थं विधिमुखेनोपदेशयोगाद्ध्यस्ततद्धर्मनिवृत्तये निषेधद्वारोपदेशस्य वेदान्तेषु प्रविष्टेदारोपितविशेषनिषेधरूपमिदं प्रवचनमुचितमिति परिहरति— सर्वास्त्विति । ज्ञेयस्य ब्रह्मणो विधिमुखोपदेशयोगे हेतुमाह— वाच्य इति । ब्रह्मणोऽस्तित्यन्वावाच्यत्वे नरविषाणयन्नास्तित्वमित्यनिष्टमाशङ्कते— नन्विति । एवमुत्सर्गोऽपि ब्रह्मणि किमायात् ? इत्याशङ्क्याऽऽह— अथेति । ज्ञेयस्यास्तित्यन्वावाच्यत्वे व्याघातश्चेत्याह— विप्रतिपिद्धचेति । अस्तित्यन्वावाच्यत्वादवस्तु ब्रह्मेत्यज्ञाप्रयोजकत्वमाह— न तावदिति ।

१ शां. भा.— ननु सर्वा बुद्धयोऽस्तिनास्तिबुद्धचनुगता एव; तत्रैवं सति ज्ञेयमप्यस्तिबुद्धचनुगतप्रत्ययनिर्णयं वा स्यात्, नास्तिबुद्धचनुगतप्रत्ययविषयं वा स्यात्, न; अतीन्द्रियत्वेनोभयबुद्धचनुगतप्रत्ययानिषयत्वात् । यद्वीन्द्रियगम्यं वस्तु घटादिकं तदस्तिबुद्धचनुगतप्रत्ययविषयं वा स्यात्, नास्तिबुद्धचनुगतप्रत्ययनिर्णयं वा स्यात् । इदं तु ज्ञेयमतीन्द्रियत्वेन शब्दैकप्रमाणगम्यत्वात् घटादिवदुभयबुद्धचनुगतप्रत्ययनिर्णयं, इत्यतो 'न सत्तन्नासत्' इत्युच्यते । यच्चूक्तं विरुद्धमुच्यते ज्ञेयं तत्र सत्तन्नासदुच्यते इति । न विरुद्धम् "अन्यदेव तद्विदितादथो अपिदितादधि" [केनो. १।३] इति श्रुतेः । श्रुतिरपि विरुद्धार्थेति चेत्, यथा यज्ञाय शालामारभ्य "को हि तद्वेद यद्यमुष्मिंल्लोकैः सति वा न वेति" [तै. सं. ६।१।१] इत्येवमिति चेत्, न; विदितापिदिताभ्यामन्यत्वश्रुतेरन्यविज्ञेयार्थप्रतिपादनपरत्वात् । 'यद्यमुष्मिन्' इत्यादि तु विधिशेषोऽर्थवादः । उपपत्तेश्च सदसदादिशब्दैर्ब्रह्म नोच्यत इति ।

२ आ. शां. व्या.— नास्तिबुद्धविषयत्वमेवावस्तुत्वे निमित्तम्, अतस्तदभावाद्ब्रह्मणो गावस्तुतेत्येतेदेव व्यक्तीकर्तुं चोदयति— नन्विति । सर्वासाधियामस्तितीत्वेन नास्तितीत्वेन वाऽनुगतत्वेऽन्तरधीगोचरत्वाभावे ब्रह्मणोऽनिर्वाच्यत्वं दुर्बलमिति फलितमाह— तत्रेति । ब्रह्मणो घटादिवैलक्षण्यादुभयबुद्धविषयत्वेऽपि अनिर्वाच्यत्वेत्याह— नेत्यादिना । घटादेरिन्द्रियप्राप्त्येवोभयबुद्धिविषयत्वेऽपि ब्रह्मणस्तदप्राप्त्यस्य नोभयधीविषयत्व, तथापि अनिर्वाच्यत्वं, सन्धिदेकतानस्य शब्दप्रभापादविषयत्वेन दृष्टत्वादिस्तुक्तमेव प्रपञ्चयति— यद्गीति । परोक्ष विरोधमनुवदति— यस्त्विति । श्रुत्यवशमेव निराच्ये— न विरुद्धमिति । साऽपि विशद्दार्थत्वात्प्र मान बोधकस्याविरोधपक्षेऽनादिति ऋद्धते— श्रुतिरिति । तस्या विशद्दार्थ-

त्वेनाप्रामाण्ये दृष्टान्तमाह— यथेति । 'प्राचीनवश करोति' [तै. सं. ६।१।१] इति पारलौकिकफलसङ्गोपानाये शालानिर्माणं प्रस्तुत्य 'को हि तद्वेद' इत्याद्या पारलोकसत्त्वे सन्निदशना यथा विशद्दार्थाश्रुतिरप्रमाण, एव विदिताविदितान्यत्वश्रुतिरपीत्यर्थः । नैवं श्रुतिर्विद्वद्दार्थत्वेनामानतया हातव्या, ब्रह्मण्यद्वितीये प्रत्यक्त्या प्रतिपादनेन मानत्वाविसुत्तरमाह— न विदितेति । यत् विशद्दार्थत्वे 'को हि' इत्युदाहृतं, तदसत्, अर्थवादस्य विधिशेषस्य स्वार्थेऽस्तत्पर्यादित्याह— यदीति । यत्र जात्यादिमत्त्वमन्तस्तस्यावाच्यत्वाविषेधेनैव बोधत्वमित्याह— उपपत्तेश्चेति । नोच्यत इति निषेधेनैव तस्योपदेश इति शेषः ।

१ शां. भा.— सर्वो हि शब्दोऽर्थप्रकाशनाय प्रयुक्तः श्रूयमाणश्च श्रोतृभिर्जातिक्रियागुणसम्बन्धद्वारेण सङ्केतग्रहणं सव्यपेक्षार्थं प्रत्याययति, नान्यथाऽदृष्टत्वात् । तद्यथा 'गौरश्चः' इति वा जातितः, 'पचति पठति' इति वा क्रियातः, 'शुक्लः कृष्णः' इति वा गुणतः, 'धनी गोमान्' इति वा सम्बन्धतः; न तु ब्रह्म जातिमत्, अतो न सदादिशब्दवाच्यं । नापि गुणमत्, येन गुणशब्देनोच्यते, निर्गुणत्वात्; नापि क्रियाशब्दवाच्यं, निष्क्रियत्वात् "निष्कलं निष्क्रियम् ज्ञान्तम्" [श्वे. उ. ६।१९] इति श्रुतेः । न च सम्बन्धिर्भेदादद्वयत्वादनिषयत्वादात्मत्वाच्च न केनचिच्छब्देनोच्यत इति युक्तं "यतो वाचो निवर्तन्ते" [तै. उ. २।९] इत्यादिश्रुतिभ्यश्च ॥ १३ ॥

२ आ. शां. व्या.— जात्यादिमत्त्वोऽर्थस्यैव वाच्यम्, तत्रैव सङ्केतग्रहादिति प्रपञ्चयति— सर्वा हीति । अन्ततस्य जात्यादिद्वारेणः सङ्केतग्रहणं शब्दस्य न बोधकत्वमदृष्टेरित्याह—

नान्यथेति । जात्यादेः दृष्टत्वविषयत्वमुदाहरति— तद्यथेत्यादिना ब्रह्मणस्तस्योत्पत्त्वमपेक्षेन "अगोप्रमन्थे" [सु. उ. १।१।६] इत्यादिश्रुतेः । जात्यादिमत्त्वमात्रं दृष्टत्वाच्यते-

त्याह—नत्विति । “ केवलो निर्गुणश्च ” [श्वे. उ. ६।११] इति ध्रुतेर्गुणद्वारा ब्रह्मणो न वाच्यतेत्याह— नापीति । निष्कियत्वे मानमाह— निष्कलमिति । ब्रह्मणोऽद्भ्यत्वस्या शेषोपनिवस्तु सिद्धत्वाद्भिषिष्टस्य सम्बन्धस्य तस्मिन्सिद्धेर्न

तद्वाराऽपि तस्य वाच्यतेत्याह— न चेति । ब्रह्मण्यभिधातृत्या शब्दाप्रसूतो हेत्वन्तराग्याह— अद्भ्यत्वादिति । ब्रह्मणोऽद्भ्यत्वत्वे ध्रुतिमपि संवादयति—यत इति ॥ १३ ॥

३ रा. भा.— अथ ‘एतद्यो वेत्ति’ [१३।२] इति वेदितृत्वलक्षणोक्तस्य क्षेत्रज्ञस्य स्वरूपं विद्योध्यते— ज्ञेयमिति । अमानित्वादिभिः [१३।८-१२] साधनैः ज्ञेयं प्राप्यं यत्प्रत्यगात्मस्वरूपं तत्प्रवक्ष्यामि, यत् ज्ञात्वा जन्मजरामरणादिप्राकृतधर्मरहितममृतमात्मानं प्राप्नोति; अनादि आदिर्यस्य न विद्यते तदनादि । अस्य हि प्रत्यगात्मन उत्पत्तिर्न विद्यते; तत एवान्तो न विद्यते । श्रुतिश्च—“न जायते म्रियते वा निपथित्” [कठो. १।२।१८] इति । मत्परम्, अहं परो यस्य तन्मत्परम्, ‘ इवस्त्वन्यां प्रकृतिं विद्धि मे पराम् । जीवभूताम्’ [७।५] इति ह्युक्तम्, भगवच्छरीरतया भगवच्छेषतैकरसं ह्यात्मस्वरूपम्; तथाच ध्रुतिः— “य आत्मनि तिष्ठन्नात्मनोऽन्तरो यमात्मानं न वेद, यस्यात्मा शरीरं च आत्मानमन्तरो यमयति” [घृ. उ. ३।७।२२ श. प. १४।५।३०] इति, तथा “ स कारणं करणाधिपाधिपो न चास्य कश्चिज्जनितान न चाधिपः” [श्वे. उ. ६।९] “ प्रधानक्षेत्रज्ञपतिर्गुणेशः ” [श्वे. उ. ६।१६] इत्यादिका ।

४ वे. ता. चं.— शाता हि पूर्वमुद्दिष्टः— ‘स च यो यत्प्रभावय’ [१३।४] इति, स एव पुनः परामृष्टः; तत्कथं ? ‘ज्ञेयं यत्प्रवक्ष्यामि’ इत्युच्यते इत्यत्राह— अयेति । वेद्यविशेषव्यारमणो लक्षणतया हि वेदितृत्वं प्रागुक्तमिति भावः । अत एव ‘ज्ञेयं यत्’ इत्यादिः परमप्रथियत्वप्रमो निरस्तः, ‘क्षेत्रक्षेत्रज्ञोक्तानि’ [१३।३] इति प्रक्रमत्, ‘क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोरेवमन्तरं ज्ञानचक्षुषा’ [१३।३५] इति उपसंहारिव्यमागत्वात्, मध्ये च ‘प्रकृतिं पुरमे चैव’ [१३।२०] इति तयो रेव निरूपणात्, इन्द्रियाधीनमोषत्वोक्तमणुषवश्यत्वादिबन्धनाय । स्वस्वरूपेनैव ननु सकृदिदं विविधज्ञाद्योतनम्; यद्यमाग-प्रमत्प्रमत्प्रापेक्षया वा ननु मत्कल्पम् । स्वैवमस्तन्व्यावर्तकं हि लक्षणम् । तत्र वेदितृत्वलक्षणेन विविक्तस्वरूपस्य किमन्यत् स्वरूपशोधनमिति चेत्, तत्र, लक्षणेनान्यत्वमाश्रयं हि प्रतीयते, न पुनर्भावाभावस्तथाः सर्वे प्रकाराः; यथा ‘गन्धवती पृथिवी’ [स. सं. २] इत्यत्र तेनाकारेण जलादिन्याधृतिमात्रं सिध्यति, न पुनः पाकजन्मादिमावादिभ्यः, तद्वदिहाऽपि शाब्दलक्षणा-

भिधानेऽपि तस्य शब्दः कार्यत्वाकार्यत्वादिबिभेको न सिध्येत । अतः स वचक्य इत्यभिप्रायेण ‘ज्ञेयम्’ इत्यनेन सूचितां सति. माह अमानित्वादिभिरिति । प्रवक्ष्यामि प्रकल्पेण यथावद्ब्रह्मा-मूर्तिर्यथैः ‘अनादिमत्’ इति पदच्छेदे न युक्तः, प्रत्ययमन्तरेणापि बहुनोद्दिष्टत्वात्तदर्थसिद्धेरित्यभिप्रायेणाह— आदिर्यस्येति । अनादि कारणरहितमित्यर्थः । अयमर्थो ‘नारामृतेः’ [म. सु. २।३।१८] इत्यधिकरणमिदं इत्यभिप्रायेणाह— अस्य हीति । पूर्वोक्तमन्तरेऽपि हेतुरयमित्याह— तत प्येति । उभयत्र प्रमाणमाह— श्रुतिश्चेति । ‘अनादिमत्’ इति पदच्छे-देऽत्र निर्दिश्यमानं ब्रह्म पराशब्देन विशेषणीयम्; तथाप्रकरण-त्वादस्वरूपम्; अतः प्रकरणाधितपदच्छेदाधर्माह— अहं परो यस्येति । प्रागुक्तसद्ब्रह्मो रायमित्यभिप्रायेणाह— इतस्त्य-न्यामिति । परशब्दोऽत्र शेषपरः । शरीरत्वे शेषत्वे च क्रमा-च्छ्रुतिमाह— तथाचेति । एतेन ‘मत्परम्’ इति पदच्छेद-स्यासम्भवात्तदुपो बहुव्रीहिना समानार्थत्वेऽपि शेषोपः श्लोका-पूर्वार्थ इति शाङ्करोक्तं प्रवक्ष्यम् ।

३ रा. भा.— ब्रह्म बृहच्चगुणयोगि, शरीरादेरर्थान्तरभूतं, स्वतश्शरीरादिभिः परिच्छेदरहितं क्षेत्र-ज्ञतत्त्वमित्यर्थः । “ स चानन्त्याय कल्पते ” [श्वे. उ. ५।९] इति हि श्रूयते; शरीरपरिच्छिन्नत्वं चास्य कर्मकृतम्; कर्मवन्धानुक्तस्यानन्त्यम्; आत्मन्यपि ब्रह्मशब्दः प्रयुज्यते—‘स गुणान् समतीत्येताव् ब्रह्मभूपाय कल्पते’ [१४।२६] ‘ ब्रह्मणो हि प्रतिष्ठाऽहममृतस्यान्यस्य च’ [१४।२७] ‘ ब्रह्मभूतः प्रसन्नात्मा न शोचति न काङ्क्षति । समः सर्वेषु भूतेषु मङ्गलं कृतं पराम्’ [१८।५४] इति वचनम् ।

४ वे. ता. चं.— ननु पराशब्देनाविधेयिनेऽपि ब्रह्मशब्दः परमात्मन्येव मुख्यः, तन्व्यत्वस्य औपविशयत्वं इत्यत्राह— एतत्त्वगुणयोगीति । अनुत्पन्नं धृतिविद्यस्य इति शब्दस्य बंधं वृत्तं ? इत्यत्राह— शरीरादेरेति । परिच्छेद-रहितं— स्वतः सर्वविशयत्वं सत्यं शरीररहितमित्यर्थः ।

स्वत्वाविर्भावत्वात् ब्रह्मैव धृतिविद्यमित्याह— स चेति । अन्तरात्मन्येव परिच्छिन्नत्वात्तद्विद्यमानत्वात्तद्विद्यमान-त्वमाह— शरीरपरिच्छिन्नत्वं चेति । औपविशयत्वात्तद्वि-द्यमानत्वं चेत्प्रमाणम् । औपविशयत्वात् ब्रह्मशब्दस्यैव प्र-तिष्ठितत्वाह— आत्मन्यपि । अत्र एव हि बंधं ब्रह्मैति ।

पणस्य सार्धेत्यभिप्राय । अत्रैव शब्दे बहुषु प्रदेशेषु प्रत्यगात्मन्येव ब्रह्मशब्दप्रयोग दर्शयति स गुणानिति । ब्रह्ममुपाय ब्रह्मन्वाय । नहि भोक्तव्य मुक्तस्यापि साक्षाद्ब्रह्मत्वं, मम साधर्म्यमागत । [१४२] इत्यादिविरोधादिति भाव ।

‘ ब्रह्मणो हि प्रतिष्ठाऽहम् ’ [१४।२७] इत्यत्र ‘ अहम् ’ इति पर ब्रह्म निर्दिश्यते, तत्प्रतिष्ठ च ब्रह्म ततोऽन्यदेवेति भाव । ‘ ब्रह्मभूत ’ [१८।५४] इत्यत्र श्लोक परब्रह्मप्राप्तिसाधनभूतमप्युपपत्ते पूर्वमेव ब्रह्मभूतत्वं च नहि परब्रह्मस्वरूपत्वमिति भाव ।

३ रा. भा.—न सत्तन्नासदुच्यते कार्यकारणरूपानस्थाद्वयरहिततया सदसच्छब्दाभ्यामात्मस्वरूपं नोच्यते, कार्यानस्थायां हि देनादिनामरूपभावत्वेन सदित्युच्यते, तदनर्हतया कारणानस्थायामसदित्युच्यते । तथाच श्रुतिः—“ असद्वा इदमग्र आसीत् । ततो वै सदजायत ” [तै.उ.२।७] “ तद्वदं तर्ह्यव्याकृतमासीत्तन्नामरूपाभ्यां व्याक्रियते ” इत्यादिका; कार्यकारणानस्थाद्वयान्वयस्त्वात्मनः कर्मरूपानिधायैवैनकृतः न स्वरूपकृत इति सदसच्छब्दाभ्यामात्मस्वरूपं नोच्यते । यद्यपि “ असद्वा इदमग्र आसीत् ” इति कारणावस्थं परं ब्रह्मोच्यते, तथापि नामरूपविभागानर्हसकमचिदचिद्रस्तुशरीरं परं ब्रह्म कारणानस्थमिति कारणावस्थाया क्षेत्रक्षेत्रज्ञस्वरूपमप्यसच्छब्दाव्याच्यम् ; क्षेत्रज्ञस्य साऽनस्था कर्मकृतेति परिशुद्धस्वरूपं न सदसच्छब्दनिर्देश्यम् ॥ १३ ॥

४ वे. ता. चं — ‘न सत्तानासदुच्यते इत्यत्र न सर्वप्रकारेणोच्यते इत्यत्र न सर्वप्रकारेणोच्यते इत्यत्र न सर्वप्रकारेणोच्यते, स्ववचनविरोधात् । नच सत्त्वात्तन्निषेध, ‘ परस्परविरोधे हि न प्रमारादरसिचि ’ इति न्यायात्, नापि सदसत्सङ्गक्राम्या वस्तुभ्या व्यावृत्तिः, तयोरसिद्धत्वात् । नच गुमाशुभादिव्यवच्छेदं शुभत्वंनिषेधायोगात् । अतोऽनिसुच्यते ? इत्यत्राह— कार्यकारणेति । परिशुद्धाकारविषयविषमिति ज्ञापनाय आत्मस्वरूपमित्युक्तम् । अवस्थाद्वये सदसच्छब्दयो प्रयोगनिमित्तमाह कार्यावस्थायामिति । तन्निवन्धन भूतो परमात्मादिविषयप्रयोग दर्शयति तथाचेति । “ असद्वा इदम् ” इत्यनासच्छब्दनिर्दिष्टं हि तत् इति वारणं तयोच्यते ‘ सदजायत ’ इति कार्यसञ्चयेन तदहम् इति समावर्त्युच्ये तरेणासदादिशब्दौ वसानामरूपप्रज्ञातयोगनिमित्तौ व्याप्यतातौ । नच ‘ अवद्वा इदमग्र आसीत् ’ इत्याद्यु-

क्तमवस्थाद्वय जीवस्याप्यसत्त्वेव, अन्यथा प्राशुत्प्रकृतित्वात्पुपते । ‘ तोयेन जीवान्मय—(मि)पसर्गे भून्वायम् ’ [म ना १।५] इति श्रुत्या च तत्सिद्धेरित्यत्राह— कार्यकारणेति । कर्मोपाधिकमेव ह्यवस्थाद्वय, न पुन स्वाभाविकम् । अत्र स्वाभाविकरूपमुच्यते इत्यर्थे । ननु ‘ कारणत्वेन चाकाशादिषु यथाव्यपदिशोक्त ’ [ब्र सू १।८।१४] इत्यस्मिन्नधिपत्तये सदसदव्याकृतादय सर्वे कारणवाक्यगता शब्दा परमात्मपरा इति निर्णीतात्, तत्कथमनासच्छब्देन जीवप्रसङ्गं ? इत्यत्राह— यद्यपीति । सदसच्छब्दो ह्यत्र परमात्मनि सद्धारको, अतो द्वारभूते जीवे तद्वाच्यत्व सिद्धमिति भाव । तर्हि परिशुद्धावस्थायामपि कार्यनामरूपविभागभावत्वादसच्छब्द प्राप्त इत्यत्राह— क्षेत्रज्ञस्येति । कर्मकृतावस्थान्नियन्निषेधेऽन तात्पर्यमिति भाव ॥ १३ ॥

५ आ. मा. भा.—परं ब्रह्मेति ‘स च यः’ [१३।४] इति प्रतिज्ञातमुच्यते । अन्यत् ‘यत्प्रभानः’ [१३।४] इति आदिमदेहजितमित्यनादिमत् । अन्यथाऽनादीत्येव स्यात् ॥ १३ ॥

६ ज प्र. दी — प्रतिज्ञातार्थद्वयप्रतिपादनाय ज्ञेय यत्त्वं इत्यादिक वाक्यमिति सूचिनाम, तत्र केन तु किमुच्यते ? इत्यत्र आह— परमिति । इति नामोक्त्या अन्यत् ‘ अनादिमत् ’ इत्यादिक ‘ यत्प्रभाव [१३।४] इति प्रतिज्ञातस्य प्रतिपादनमित्यर्थ । आदिरस्यास्तीत्यादिमत् आदिमदनादिमदिति व्याप्यत्वेन विद्यते आदिरस्येत्तनादीति बहुमादिवाप्रयोगेन विवक्षितार्थेतिद्वे मनुषो वैयर्थ्यमिति दोषे पश्यन्त कचित् ‘ अनादि ’ इति मत्पर इति च परविच्छिद्य ‘ अह वायुदेवात्पापरा शक्तिवैद्य सन्मत्पर इति व्याचक्षत, तदसत्, अर्थासम्भवात्, न हि ब्रह्मेति वायुदेवति ष्विद्ब्रह्म । न चावतारसु धारावर्धमित्युक्तमिति भावन यथा मनुषो न वैयर्थ्यं तथा व्याचष्टे— आदिमदिति । आदियेषामरतोत्यादिमत्, न विद्यन्तआदियन्ति यस्य तदनादिमत् । सामर्थ्यात्तां दृष्टी द्रव्यगुणक्रियातीना येषः । अथवा पूर्वोक्त

एव विग्रह । न च तुमपो वैयर्थ्यं वैदिक लिङ्गव्यत्यर्थं विभक्ति लोप वा मन्यमानस्य बहुव्रीहियां ननुसमातो वाऽयमिति सशय स्यात् । तथा च ब्रह्म इव्य कारणं न भवतीत्यपि शङ्कते, तच्चित्तुत्तर्ययं मनुवन्तेनादिशब्देन ननुसमासस्याप्रयोगात् ये त्वेव प्रयोजनमनमिधाय मनुष प्रयोगे श्लोकपूर्णां इत्युक्तं वा तस्त्वात्रिराचष्टे— अन्येति । अस्मदुक्तप्रयोजनद्वयानुज्ञाकार इत्यर्थे । सामर्थेन शब्दान्तरेण श्लोकपूर्णात्प्रयोगादिति भाव । ननु श्रुतीहिमाश्रित्य पुनर्मनुष प्रयोगे दोष स्यात्, न वैयर्थ्यं, किन्तु शब्दान्तरमेवैतत्, तत्कथमय दोष ? अन्यथा ‘ यदिकारि ’ [१३।४] इत्यपि दोषप्रसङ्गात् । मैवम्, यदुतीर्हि विवक्षित्वात्प्येन शब्देनाभिमतार्थप्रतिपादनसम्भवे यदुत्पत्ताप्रयणस्य दोषत्वेनोक्तत्वात् । ‘ यदिकारि ’ इत्यत्र गोवाभावात् ॥ १३ ॥

७ ह. पं. भा.— मत्परं मदात्मकम् ॥ १३ ॥

८ वें. प्र. मि— एवं क्षेत्रं क्षेत्रज्ञतत्त्वज्ञानसाधनं चोक्त्वा समग्रति क्षेत्रज्ञस्वरूपं कथयति— क्षेत्रमिति । यज्ञेयं क्षेत्रज्ञस्वरूपं तत्परमार्थमीति प्रथममन्वयः । श्रोतुरारसिद्धये ज्ञानफलं दर्शयति—यज्ज्ञात्वा अमृतं मोक्ष प्राप्नोति । किं तत्स्वरूपम् ? परं ब्रह्मैव । कथं परब्रह्म क्षेत्रज्ञस्वरूपत्वं ? इत्यतो हेतुगर्भं विशेषणम्—अनादिमिति । आदि कारणमस्यास्तीत्यादिमत्, तत्र भवतीत्यनादिमत् अजन्ममविकारम् । अनेन ब्रह्मातिरिक्तस्य सर्वस्यापि सविकारत्वेन क्षेत्रज्ञाति-निवारब्रह्मण एव क्षेत्रज्ञत्वञ्चितमिति दर्शयतम् । यद्यपि

‘अनादि’ इत्येतान्तैरं बहुव्रीहिणा मतुवयं सिद्धे स्वयं मनुयन्तम्, तथापि यथोक्तविशेषणविशेष्यभावे न वयैर्धर्ममिति ज्ञेयम् । यद्वा अनादीति च मत्परमिति च पदद्वयम् । मतः स्वगुणरूपात्पर निर्विशेषमित्यर्थः । तदेवाह— न सत्तत्रास-दुच्यते । विधिमुनेन प्रमाणप्रिय सत् । निषेधस्यैव प्रमाणविषयत्वसत् । इदं तु तदुभयविलक्षणम्, निर्विशेष-त्वात्प्रकाशात्वाच्चैतन्मपत्त्वाच्च “ यतो वाचो निर्वर्तन्ते अप्राप्य मनसा सह ” [तै. उ. २।४, ३।९] इत्यादिश्रुतेरिति भावः ॥ १३ ॥

९ व० त० दी०— क्षेत्रस्वरूपमाह पद्भिः स्वगुणरूपैः क्षेत्रमिति । शास्त्रतः ज्ञानिभिरविगम्यम् । ज्ञानस्य फलमाह अमृतमिति । क्षेत्रं नामरूपलक्षणतो निर्दिशति— अनादिमत्परं ब्रह्मेति । सर्ववेदान्तप्रतिपाद्यं यत् । यद्वा अहं परो यस्मात्तदक्षर इति च । विरुद्धधर्माश्रयं च तदित्याह— न सत्तत्रासदिति । असत्त्वं सत्त्वं च विरुद्धौ धर्मौ तयोराश्रयं ‘नहि विरोध उभयं भगवत्यपरिगणितगुणगण ईश्वरे’ इत्यादि भागवतवाक्यै-रुच्यते ॥ १३ ॥

१० पु. अ. त.— एवं ज्ञानस्वरूपञ्चत्वा तेन ज्ञेय-स्वरूपमाह— क्षेत्रमित्यादिपद्भिः । स्वगुणरूपैरेव पूर्वोक्त साधनेयं ज्ञेयं तत् प्रकरणं सर्वोद्भूयुर्नं वक्ष्यामि, कथयामीत्यर्थः । तत्कथनमयोगनमाह— यत् ज्ञात्वा अमृतं मोक्षं अश्नुते प्राप्नोति । एवं कथन प्रतिज्ञाय तत्स्वरूपमाह—

अनादीति । न विद्यते भादिभ्यतिर्पेस्य तादृशं, मत्परं भदमेव परो यस्य मत्त्वानमृतं ब्रह्म बृहद् व्यापकं च । तदेवाह— न सत् सत्तत्र भवति । तत्रैतद्भवति ? इति चेदित्याहा-ङ्गाह— तत् असत् न उच्यते । सत्सदुनिगयोक्त्या दुष्तेष्वेव ब्रह्मं प्रतिपादितम् ॥ १३ ॥

११ नी० भा० दी०— एवं क्षेत्रं व्याख्याय ‘स च यो यत्प्रभाश्र’ [१३।४] इत्युक्त क्षेत्रज्ञस्वरूपं तस्य मायिक प्रभावं व्याचष्टे— क्षेत्रमिति । पदैज्ञानसाधनैर्यत् क्षेत्रं तत्प्रवक्ष्यामि । यज्ञेयं ज्ञात्वा अमृतं मोक्षमनुते प्राप्नोति । तस्य स्वरूपं तावदाह— अनादिमिति । आदिमदव्यक्त ‘तस्मादव्यक्तमुपन’ इति तदुत्पत्तिरमरणात् तदन्यदनादिमत् । अनादीत्येतावत्युक्ते प्रवाहनित्यत्रमव्यक्तादीनामप्यशतोति तेषामप्यना-दिताया प्राप्ताया तत्प्रतिषेधार्थमनादिमित्युक्तम् । यद्वा आदिमत्तत्रः परं च आदिमत्परे कार्यकारणे ताभ्या-मन्यदनादिमत्परमिति । अत एव परं निर्विशेषं, न त्वपर सविशेषम् । ब्रह्म त्रिविधपरिच्छेदज्ञान्यम् । न सत् प्रधानपरमाण्वादिबत् सदिति नोच्यते । नाप्यसत् शून्यवदसदपि नोच्यते । तथा च भुक्ति—“ नासदासीत्तो सदासीत्तदानीं नासीद्ब्रह्मो नो व्योमापरो यत् ” [ऋक्सं. ७।८।१८।१] इति असत्तच्छिद्वत्तस्य शून्यस्य सच्छ-ब्दितस्य प्रधानस्य रजसश्शिद्वताना परमाणूना परव्योमशब्दितव्यास्मद्भिभवसत्याव्यनतरस्यापि सृष्टेः प्राक् निषेपं दर्शयति ॥ १३ ॥

सर्वतःपाणिपादं तत्सर्वतोक्षिशरोमुखम् ।
सर्वतश्श्रुतिमल्लोके सर्वमावृत्य तिष्ठति ॥ १४ ॥

१ ईशस्य सर्वकारिण्येषु प्रत्यक्षेणवस्थान सर्वतमृतां पादं— सर्वत इति । अत्रान्तम्भवयन्तां सर्वतो तस्यैव पाणिपादा इति सर्वतपाणिपादम् । तत्रैतत्तद्वत् । सर्वतोक्षिशरोमुखमित्यस्याप्येवमेव विभक्तः । सर्वतश्श्रुतिमल्लोकात्, लोके प्राणिनामे, सर्वमावृत्य तिष्ठति इति, किं ब्रह्म ! प्रकृतिसत्त्वं तस्यैवमदित्येव स्वयंभुवोरप्रदत्तवाक्य समन्तायाप्य तिष्ठति, मायवीर्य स्वनायानिर्मित्याप्रदत्तवादिबत्— इति विज्ञानमन्त्रादित्यत्र ।

षामनसु— तत्रैवमन्त्रवाक्याणि पादवादि यथा । यथा श्रुतां ४२ श्रुतान्वादि यत् ॥
हेनैव भुवनं त्रैलोक्यं तद्वत् । स्वदिवेषु तत्रैते नानामावादि ॥

१ शां. भा.— सच्छब्दप्रत्ययाविपयत्वात्सत्त्वाशङ्कायां ज्ञेयस्य सर्वप्राणिस्त्वणोपाधिद्वारेण वद-
स्तित्वं प्रतिपादयंस्तदाशङ्कानिबृत्त्यर्थमाह— सर्वतःपाणिपादं सर्वतः पाणयः पादाश्वास्येति सर्वतः-
पाणिपादं तज्ज्ञेयम् । सर्वप्राणिकरणोपाधिभिः क्षेत्रज्ञास्तित्वं विभाव्यते । क्षेत्रज्ञश्च क्षेत्रोपाधित उच्यते ।
क्षेत्रं च पाणिपादादिभिरेकधा भिन्नम् । क्षेत्रोपाधिमेदकृतं च विशेषजातं मिथ्यैव क्षेत्रज्ञस्येति तदपनयनेन
ज्ञेयत्वमुक्तं ' न सत्तन्नासदुच्यते ' [१३।१३] इति । उपाधिकृतं मिथ्यारूपमप्यस्तित्वाधिगमाय ज्ञेय-
धर्मस्त्परिकल्प्योच्यते सर्वतःपाणिपादमित्यादि । तथाहि सम्प्रदायविदां वचनम्— 'अध्यारोपायनादाभ्यां
निष्प्रपञ्चं प्रपञ्चयते' इति । सर्वत्र सर्वदेहावयवत्वेन गम्यमानाः पाणिपादादयो ज्ञेयशक्तिस्त्रावनिमित्तस्व-
कार्या इति ज्ञेयसद्भावलिङ्गानि ' ज्ञेयस्य ' इत्युपचारत उच्यन्ते । तथा व्याख्येयमन्यत् । सर्वतःपाणि-
पादं तज्ज्ञेयम् । सर्वतोऽक्षिशिरोमुखं, सर्वत्राक्षीणि शिरांसि मुखानि च यस्य तत्सर्वतोक्षिशिरोमुखम् ।
सर्वतःश्रुतिमत्, श्रुतिः श्रवणेन्द्रियं, तद्यस्य तच्छ्रुतिमत्; लोके प्राणिनिकाये सर्वमावृत्त्य सर्वं व्याप्य
तिष्ठति स्थितिं लभते (न चलतीत्यर्थः) ॥ १४ ॥

२ आ. शां व्या — सर्वविशेषरहितस्यावयवसमसोचर-
स्यादृष्टेरेव विपरीतस्य प्राप्ते ब्रह्मण शुभ्यत्वे प्रत्यक्त्वेनेन्द्रिय-
प्रवृत्त्यादिहेतुत्वेन कल्पितद्वैतसत्तासकृत्प्रदत्तरेवैश्वरत्वेन च सर्वं
दर्शयन्नादे वेहादीना प्रवृत्तिमतां रथादिवदचेतनाना प्रेक्षापूर्वक-
प्रवृत्तिमत्त्वाचेतनाधिष्ठितत्वमनुमिमानस्तःप्रत्यक्चेतन ब्रह्मेत्याह—
सच्छब्दोदिति । तदस्तित्वमिति तच्छब्दो ज्ञेयब्रह्मार्थे । तदा-
शङ्केति तच्छब्देनासत्त्वमुच्यते । ननु सर्वदेहेषु पाणिपादमस्येति
कथं पाणीना च पादानां च देहदेहत्वेनाऽऽत्ममर्त्यत्वं ? तत्राऽऽह—
सर्वेति । करणप्रवृत्ती रथादिप्रवृत्तिरप्रेक्षापूर्वकप्रवृत्तिरवाचेतना-
धिष्ठानुपूर्विकेत्यर्थे । उक्तप्रवृत्त्या चेतनास्तित्वसिद्धावपि कथं
क्षेत्रज्ञास्तित्वं ? इत्याशङ्क्य चेतनस्यैव क्षेत्रोपाधिना क्षेत्रज्ञत्वा-
चेतनास्तित्व तदस्ति त्वमेवेत्याह— क्षेत्रज्ञश्चेति । तस्य
क्षेत्रोपाधिरऽपि कथं पाणिपादाक्षिशिरोमुखादिमत्त्वं ? इत्या-
शङ्क्याऽऽह— क्षेत्रं चेति । अतथोपाधितस्तस्मिन्निवेशोक्तिरिति
शेष । कथं सर्वे ' न सत्तन्नासत् ' [१३।१३] इति निर्वि-

शेषत्वोक्तिः ? इत्याशङ्क्याऽऽह— क्षेत्रेति । पाणिपादादिमत्त्वमो-
पाधिकं मिथ्या चेज्ज्ञेयप्रवचनाधिकारे कथं तदुक्तिः ? इत्या-
शङ्क्याऽऽह— उपाधीति । मिथ्या रूपमपि ज्ञेयवस्तुज्ञानोप-
योगीत्यत्र वृद्धसम्प्रतिमाह— तथा हीति । पाणिपादादीना
मन्यगतामनारमधर्मत्वेनाऽऽरोप्य व्यपदेशे को हेतु ? इति
चेत्त्राऽऽह— सर्वत्रेति । ज्ञेयस्य ब्रह्मणः शक्तिः सन्निधिमन्त्रेण
प्रवर्तनसामर्थ्यं, तत्सत्त्वं निमित्तोक्त्यै स्वकार्यवन्तो भवन्ति
पाण्यादय इति कृत्वेति योजना । ' सर्वतोक्षि-' इत्यादावुक्त-
मतिदिशति— तथेति । तज्ज्ञेयं यथा सर्वत पाणिपादमिति
व्याख्यात तथेयुक्तमेव स्फुटयति— सर्वत इति । ' सर्व-
तोक्षि-' इत्यादेरक्षार्यमाह— सर्वतोक्षीति । अक्षिप्रवण-
वत्त्वमवशिष्टानेन्द्रियवत्त्वस्य, पाणिपादमुखवत्त्व चावशिष्ट-
ब्रह्मेन्द्रियवत्त्वस्य मनोबुद्ध्यादिमत्त्वस्य चोपलक्षणम् । एकस्य
सर्वत्र पाण्यादिमत्त्व साधयति— सर्वमेति ॥ १४ ॥

३ रा. भा.— सर्वतःपाणिपादं तत् परिशुद्धात्मस्वरूपं सर्वतःपाणिपादकार्यशक्तम्, तथा सर्वतो-
क्षिशिरोमुखं सर्वतःश्रुतिमत् सर्वतश्चक्षुरादिकार्यकृतं, "अपाणिपादो जवनो ग्रहीता पश्यत्यचक्षुः स गृणी-
त्यर्गुणः" [श्वि उ. ३।१९ ना प. ९।१४] इति परस्पर ब्रह्मणोऽपाणिपादस्यापि सर्वतःपाणिपादादिकार्यकृत्त्वं
श्रूयते, प्रत्यगात्मनोऽपि परिशुद्धस्य तत्साम्यापत्त्या सर्वतःपाणिपादादिकार्यकृत्त्वं श्रुतिसिद्धमेव " तदा
निदानं पुण्यपापे निधूय निरञ्जनः परमं साम्यमुपैति" [मुं. उ. ३।१।३] इति हि श्रूयते । ' इदं ज्ञानमुपा-

— कार्यकारणयोरेक्यमन्वयेन प्रकाशते । वैलक्षण्यं तयोस्तद्ब्रह्मतिरेकेण सिद्धयति ॥

पूर्वायेऽन्यमनोपत्त्या तत्रापि जगदीश्वर । व्यतिक्रमं सूचयति त्वीयेणाङ्गिणा स्फुटम् ॥

धोत्रेण सायुतं ज्ञेयं जगद्ग्याप्यं व्यवस्थितम् ॥ उपलक्षणतः पाणिपादाद्यैरपि तनुतम् ॥

जन्मदाशिमतामुक्त्वा पृथग्भावस्य सूचनात् । तस्योपादानता सिद्धा सत्त्वव्यतिरेकतः ॥

यिनोपादानताविक्रय पाथंयस्य न न दृश्यते । उपादानेऽन्यथादिकं प्रयत्नं व्यतिरेकतः ॥

एवता स्वन्वयेनोपा व्यतिरेकेण युक्तता । एकव्यामङ्गिणाऽन्येन वक्ति व्यापकतामप ॥

— इति व्याख्यातः परिकल्पणमेव विज्ञेयैति ॥

— अविगीता ।

श्रित्य मम साधर्म्यमागताः ' [१४।२] इति च वक्ष्यते । लोके सर्वमावृत्य तिष्ठति— इति लोके यद्वस्तुजातं तत्सर्वं व्याप्य तिष्ठति, परिशुद्धस्वरूपं देशादिपरिच्छेदरहिततया सर्वगतमित्यर्थः ॥ १४ ॥

४ वे. ता. चं.— आत्मस्वरूपस्याशरीरत्वाभिरवयवत्वाभिरिन्द्रियत्वाच्च पाणिपादप्रसङ्ग एव नास्ति, न चेदमेनेकवाहुत्वादिप्रागुक्तपरं, जीवप्रकरणत्वस्यापानात्; अतएव जीवकर्म-ग्रहीतेः स्वेच्छाग्रहीतेषु पाण्यादिभिर्बिधात्मस्वरूपं ब्रह्मणो योग उच्यते इत्यादिकल्पनाऽपि निरस्ता; पादादिषु पाण्याद्यमावाच सर्वत इत्यपि न घटते; तत्कथं सर्वतःपाणिपादत्वादिकं ! इत्यत्राह— परिशुद्धेति । पाण्यादिरहितस्यापि परिशुद्धात्मनः पाण्यादिशुद्धलक्षिते शक्तियोगे धूर्तिं दर्शयितुं परमात्मनस्तद-हितस्यापि तच्छक्तियोगं तावद्दर्शयति— अपाणीति । “अपाणिपादः” [श्रे. उ. ३।१९] इति निषिध्यस्य कर्मेन्द्रिय-वर्गस्योपलक्षणम्; “अवशुद्धकर्णः” [श्रे. उ. ३।१९] इति ज्ञानेन्द्रियवर्गस्य । तर्हि परमात्माप्राणधारणस्वभावकल्याण अल्प-शक्तौ जीवे कथं व्यपदेशः ? इत्यत्राह— प्रत्यगात्मनोऽपीति ।

मुक्तदशायां ब्रह्मगुणाऽक्योगात्सङ्घचित्तज्ञानशक्तिस्तदुपपत्तिरिति भावः । साम्यभुतिस्त्रयोचामावाहिसोपकरोक्त्यभावेऽपि सर्वतः— पाणिपादत्वादिकं सिद्धमेवेत्यभिप्रायेणैवकारः । साम्यापत्तिमात्रे सर्वथासाम्यं कथं भुतिसिद्धं ! इत्यत्राह— तदेति । इदं हि परमसाम्यं जगद्रूपापारम्यतिरिक्तसर्वविषयमिति फलपादे भीमा-सितमिति भावः । स च भूतस्योऽनाद्युपपदेक्ष्यते, तद्विवक्षाऽन्युक्त्याह— इदं ज्ञानमिति । ‘ तिष्ठति ’ इत्यत्र व्याप्तेरप्र-च्युतिनिर्वचिता । कर्मवेष्टितज्ञानस्याणोः कथं सर्वव्यापिस्थिति-रित्यत्राह— परिशुद्धेति । इदं च व्यापकत्वं धर्मभूतज्ञानज्ञापेति निरूपितं शरीरके ‘ प्रदीपवदावेकशतथाहि दर्शयति ’ [ब्र. सु. ४।४।१५] इत्यादिना, जीवस्वरूपस्याणुत्वेनैव लक्षणान्, निर्विकारतुल्या च स्वल्पविकारायोगान् ॥ १४ ॥

५ आ. मा. भा.— ॥ १४ ॥

६ ज. प्र. दी.— ॥ १४ ॥

७ ह. पै. भा.— ॥ १४ ॥

८ वं. प्र. गि.— यदि बाह्यनस्योरविषयः, कथं तर्हि ज्ञेयत्वं ? इत्याद्यङ्ग्य ‘अव्ययोपापवादाशयां निष्पत्तं प्रप-क्ष्यते’ इति न्यायेन तस्मान्मधुपादादयि— सर्वत इति । सर्वतः सर्वदेशेषु पाणयः पादाश्च सर्वव्यापारेषु प्रवर्तनीया यस्य क्षेत्रत्वस्वरूपेनाभिमतस्य परब्रह्मणः तत्सर्वतःपाणि-पादम्, अचेतनमदत्तेधेतनापिष्ठानपूर्वस्त्वाम् । तथा सर्वतोऽर्थाणि शिरांसि मुखाणि च यस्य प्रवर्तनीयानि तत-

थोकम् । सर्वतः श्रुतयः श्रोत्राणि च यस्य तत्थोकम् । लोके सर्वमाणिनिकायेषु सर्वमचेतनगमरूपं क्षेत्रमात्रेण सत्ता-रुद्धविप्रदत्ताप्यासकसम्बन्धेन व्याप्य तत्तिष्ठति । एवं च निर्विघ्नोपश्च स्वयमवाह्यनसगोचरत्वेऽपि सर्वजगत्प्राणिगत-पाणिपादादिवैश्वव्यवहारारूपदत्वरूपेण ज्ञेयत्वमविरुद्धमिति भावः ॥ १४ ॥

९ व० त० दी०— तत्साकारं निराकारं वा ? इत्याद्यङ्ग्याऽऽह— सर्वतःपाणिपादान्तमिति । साकारमेव सर्वत्र प्रदेशे पाणयः पादा अन्ता यस्य । गतिकृतिलक्षणे क्रिये सर्वत्र अन्तपदेन स्वेच्छया परिच्छेदावमानं चोक्तम् । सर्वतोऽक्षिशिरोमुखं इति ज्ञानप्राधान्यभोगाच्च सर्वत्र चोक्ताः । नामप्रपञ्चार्यमाह— सर्वत्र श्रुतिमहोक्त इति । सर्वतः शृणोतीत्यर्थः । पतादशस्य परिच्छेदः सम्मन्विष्यतीत्याह— सर्वमावृत्य तिष्ठतीति । एते धर्माः प्रपञ्चो-त्पद्यन्तन्तरेव स्पष्टा भवन्ति, तथापि तेषां नित्यत्वहृद्यापनाय प्रथमतो वचनम् ॥ १४ ॥

१० पु. अ. त — एवं सर्वांशिरयमे ज्ञेयत्वं बाप्यते इति ज्ञेयत्वेन स्वरूपमाह—सर्वत इति । सर्वतः पाणयः पादाश्च यस्य तत् । एवं विशेषगद्देवेन सर्वत्र विपाशक्तिः सर्वतोऽर्थत्वं च निरूपितम् । सर्वतः अक्षीणि शिरांसि मुखानि च यस्य । एवं विशेषगद्देवेन सर्वज्ञानवत्त्वं सर्वव्याप्यत्वं

ज्ञापितम् । सर्वत्रश्रुतिमत् सर्वतः ध्रुवनेन्द्रिययुक्तम् । अनेन भवादिस्तुतिवर्गेण योगस्येन हृषाऽऽनं प्रदर्शितम् । लोकं स्वर्गीय इति शेषः । तर्हि परिच्छिन्नं अनिष्यति इत्याना-द्व्याह— सर्वं आहत्य व्याप्य सर्वेन्द्रियादिषुभजेन तिष्ठतीति भावः ॥ १४ ॥

११ नो० मा० दी०— एवं ‘स च यः’ [१३।४] इत्येतत् क्षेत्रतत्त्वरूपमपातसमस्तत्रिदोषमुपपाश ‘दत्प्रभावः’ [१३।४] इति प्रतिहातं तस्य प्रमाणं वैश्वरूप्यलक्षणमुपादादयि— सर्वत इति । सर्वतः सर्वांशु दिक्षु अन्तर्गतेषु पाणयः पादाश्चास्य सन्तीति सर्वतःपाणिपादम् । एवं सर्वतः अक्षीणि शिरांसि मुखानि च यस्य तत्सर्वतोऽक्षिशिरोमुखम् । सर्वत्रश्रुतिमत् श्रवणम् । लोके सर्वमावृत्य व्याप्य तिष्ठति । यथा स्वप्रदत्तं तैजसो वासनामयेनेन पाणिपादादिना स्वामं प्रपञ्चमनुभवति तस्य च ज्ञातृत्वादेव त्रयाभिर्भूतं विपद्गतमेव पाणिपादा-

दिकं तदेव स्थूलप्रपञ्चानुभवासंस्काराधानद्वारा वासनामयस्य प्रपञ्चस्य कारणम् । वासनामयश्च स्थूलप्रपञ्चस्य कारणमिति बीजाङ्कुरन्यायेनानयोरन्योन्यस्मिन्नन्योन्यसद्भावोऽन्योन्यकारणत्वं चास्तीति । एवं सकलप्राणिधी-वासनोपरत्ताहानोपाधिकं चैतन्यं सकलप्राणिधीशासनामयं समष्टिमुद्गमप्रपञ्चमवभासयति । अस्य चोपाविभूत प्रद्वान्णगतसकलप्राणिपाणिपादादिकमेव । एवं च पूर्ववत् स्थूलसुक्ष्मयोरपि समष्टिप्रपञ्चयोरन्योन्यं बीजाङ्कुर-न्यायेन कार्यकारणभावमन्योन्यस्यान्योन्यस्मिन्नसद्भावो चाभिप्रेत्योक्तं भगवता भाष्यकारेण । सकलप्राणिकर-णोपाधिद्वारेण ज्ञेयप्रज्ञणोऽस्तित्वं प्रतिपाद्यत इति कार्यद्वारा कारणस्तित्वसिद्धौ च कारणाभावोऽप्यपोहते । 'अनादिमत्पर ब्रह्म न सत्तत्रासदुच्यते' [१३।१३] इति । ननु 'प्रक्षालनाद्धि पङ्कस्य दूरादस्पर्शनं वरम्' इति न्यायेन व्यर्थस्तर्हि कारणोपन्यास इति चेत्, न, त विना शुद्धाधिगमायोगात् । शास्त्राच्चन्द्रन्यायेन हि सगुणं निर्गुणस्य वस्तुनो ज्ञापकम् । यथोक्त भाष्ये—'उपाधिकृतमिध्यारूपमप्यस्तित्वाधिगमाय ज्ञेयवर्तवत् परिकल्प्योच्यते सर्वतः पाणिपादमित्यादि' । तथा हि सम्प्रदायविदा वचनम्—'अध्यारोपाववादान्या निष्प्रपञ्च प्रपञ्चयते' इति ॥ १४ ॥

सर्वेन्द्रियगुणाभासं सर्वेन्द्रियविवर्जितम् ।

असक्तं सर्वभूतैव निर्गुण गुणभोक्तृ च ॥ १५ ॥

१ शां. भा.—उपाधिभूतपाणिपादादीन्द्रियाध्यारोपणाञ्ज्ज्ञेयस्य तद्वत्ताशङ्का मा भूदित्येवमर्थः श्लोकारम्भः—सर्वेन्द्रियेति । सर्वेन्द्रियगुणाभासं सर्वाणि च तानीन्द्रियाणि श्रोत्रादीनि बुद्धीन्द्रिय-कमेन्द्रियाख्यानि, अन्तःकरणे च बुद्धिमनसी ज्ञेयोपाधित्वस्य तुल्यत्वात्सर्वेन्द्रियग्रहणेन गृह्यन्ते । अपि चान्तःकरणोपाधिद्वारेणैव श्रोत्रादीनामप्युपाधित्वं, इत्यतोऽन्तःकरणवहिष्करणोपाधिभूतैः सर्वेन्द्रियगुणै रध्यप्रसायसङ्कल्पश्रवणवचनादिभिरवभासत इति सर्वेन्द्रियगुणाभासं, सर्वेन्द्रियव्यापारैर्व्यापृतमिदं तज्ज्ञेय-मित्यर्थः । "ध्यायती न लेलायती" [वृ.उ.४।३।७] इति श्रुतेः । कस्मात्पुनः कारणाच्च व्यापृतमेवेति गृह्यते ? इत्यत आह—सर्वेन्द्रियनिर्जितं सर्वकरणरहितमित्यर्थः । अतो न करणव्यापारैर्व्यापृतं तज्ज्ञेयम् । यस्त्वयं मन्त्रः—'अपाणिपादो जवनो गृहीता पश्यत्यङ्गुः स शृणोत्यकर्णः' [श्वे.उ.३।१९ ना.प.९।१४] इत्यादिः । स सर्वेन्द्रियोपाधिगुणानुगुण्यभजनशक्तिमत्तज्ज्ञेयमित्येवंप्रदर्शनार्थः, न तु साक्षादेव जवनादि-क्रियानन्वप्रदर्शनार्थः । "अन्धो मणिमविन्दत्" [तै. आ.१।११] इत्यादिमन्त्रार्थपक्षस्य मन्त्रस्यार्थः ।

२ आ. शां. व्या.—आरोपादते साक्षादेव ज्ञेयस्य पाण्या दिमत्त्वमाशङ्कयाऽऽह—उपाधोति । इन्द्रियविशेषणीभूतसर्वे-शब्दाञ्ज्ज्ञेयोपाधित्वन्यायाविशेषाच्चान् बुद्ध्यादेरपि ग्रहणमि-त्याह—अन्तःकरणे चेति । श्रोत्रादीना ज्ञेयोपाधित्वस्य मनोबुद्धिरात्त्वादपि तयोर्हि ग्रहणमित्याह—अपि चेति । तयोरोपोहोपादाने फलितमाह—इत्यत इति । अक्षरार्थमुक्त्वा वाक्यायामाह—सर्वेति । उपाधिद्वारा कल्पितव्यापारवत्त्वे मानमाह—ध्यायतीति । कल्पितमेवास्य व्यापारवत्त्वं, न वास्तव, इत्यत्र भगवतोऽपि सम्मतिमाकाङ्क्षाद्वारा दर्शयति—

कस्मादित्यादिना । सर्वकरणरहित्ये फलमाह—अत इति । साक्षादेव ज्ञेयस्य वेगवद्विहरणादिक्रियावताया मन्त्र वर्णित्वात्तुतोऽस्य करणव्यापारैरव्याकृतत्वं १ इत्याशङ्कयात् वादपूर्वकं मन्त्रस्य प्रकृतानुगुणत्वमाह—यस्त्विति । करणगुणा-नुगुण्यभजनमन्त्रेण साक्षादेव जवनादिक्रियावत्प्रदर्शनपरत्वे मन्त्रस्य मुख्यार्थत्वं स्यादित्याशङ्क्य तदसम्भवावैवमित्याह—अन्ध इति । अर्थवादस्य श्रुतेऽर्थं तात्पर्याभावात् प्रकृतप्रति कृतत्वेत्यर्थः ।

१ स्वयम्प्रकाशचिन्मात्रैकरसत्वेक्षरस्य निरुत्तिलकार्येकरेणु प्रत्यक्षेणवस्थानं, सर्वेन्द्रियवियेषु साक्षित्वं, निस्सङ्गता, सर्वनिय-गुत्वादीनि वाह—सर्वेन्द्रियगुणाभासं सर्वेणोन्द्रियाणि श्रोत्रादीनि वागादीनि च, तद्गुणा ध्रुवणादिवचनादितद्गुणस्य शब्दादि-वेदानां सद्द्विषयाश्च तद्गुणा, वेधामिन्द्रियाणां तद्गुणानां च सर्वेषामाभासत्वेन भासत्वेनादिसिद्धम् । सर्वेन्द्रियविवर्जितं निस्सङ्ग-वृत्तस्वयंचिन्मात्रपरत्वात्परमार्थत इन्द्रियतद्भूतितद्विषये सर्वैक्यतादात्म्यादिसम्बन्धगुणम् । इन्द्रियमिति पूर्वोक्तानुगुण्यभजन-इति विज्ञानभाष्यम् । विधाधिराजञ्जु—'सर्वभूतैव' इति पाठनादाय सर्वं शुद्ध इति सर्वभूमिति व्यापठे ।

—अधिगीता ।

१ शां. भा.— यस्मात्सर्वकरणजनितं तत् ज्ञेयं तस्मादसक्तं सर्वसंश्लेषजनितम् । यद्यप्येवं तथापि सर्वभूतैः; सदास्पदं हि सर्वं सर्वत्र सद्बुद्धयनुगमात् । न हि मृगतणिकादयोऽपि निरास्पदा भवन्ति । अतः सर्वभूतसर्वं निभर्ताति । स्यादित्दं चान्यज्ज्येयस्य सत्त्वाधिगमद्वारं निर्गुणं सत्त्वरजस्तमासि गुणास्त्वैर्जितं तज्ज्येयम् । तथापि गुणभोक्तृ च गुणानां सत्त्वरजस्तममां शब्दादिद्वारेण सुखदुःखमोहाकारपरिणतानां भोक्तृ चोपलभ्यते तज्ज्येयमित्यर्थः ॥ १५ ॥

२ श्वा. भा. व्या — सर्वकरणराहित्यं तद्यापारराहित्यं तस्योपलक्षणमित्यत्रोक्तयोक्तमेव इत्तु कृत्वा वस्तुन सर्वसङ्गजनितत्वमाह — यस्मादिति । वस्तुतः सर्वसङ्गभावोऽपि सत्त्वाधिगमत्वमाह — यद्यपीति । स्वसत्तामात्राधिगमनतया सर्वं गुण्यतातीत्यनुपपादयति — सन्निवृत्ति । विमतं सति कल्पितं प्रत्येकं सदनुविद्धधीबोध्यत्वाः प्रत्येकं चन्द्रभेदानुविद्धधीबोध्यं च त्रभेदवदित्यर्थः । सर्वं सदास्पदमित्युक्तं, मृगतणिकादीनां तदभा

वाक्यत्वात्सङ्ख्याऽऽह — न हीति । तथापि कल्पितत्वे निरधिगमत्वाद्योगनिष्क्यमाणं तदधिगमनं सद्येति सर्वस्य सति कल्पितत्वमविविक्तमित्यर्थः । सत्त्वाधिगमनत्वेन ज्ञेयस्य मन्नागोऽस्ति त्वमुक्तनुपसदरति — अत इति । इत्यथ ह्येव ब्रह्मास्तौत्याह — स्यादित्दं चेति । न हि तस्योपलभ्यत्वमसत्त्वे विद्वद्यतीत्यर्थः ॥ १५ ॥

३ रा. भा. — सर्वेन्द्रियगुणामां सर्वेन्द्रियगुणैराभासो यस्य तत्सर्वेन्द्रियगुणाभासम्, इन्द्रियगुणा इन्द्रियवृत्तयः, इन्द्रियवृत्तिभिरपि निपयानुं ज्ञातुं समर्थमित्यर्थः । स्वभावतः सर्वेन्द्रियजनितं निर्वेन्द्रियवृत्तिभिः सत एव सर्वं जानातीत्यर्थः । असक्तं स्वभावादेन देवादिदेहसङ्गरहितं, सर्वभूतैश्च देवादि सर्वदेहभरणसमर्थं च, “स एकया भवति (द्विवा भवति) त्रिवा भवति” [छा.उ.७.२.६।२] इत्यादिश्रुतेः; निर्गुणं तथा स्वभावतः सत्त्वादिगुणरहितम्; गुणभोक्तृ च सत्त्वादीनां गुणानां भोगममर्थं च ॥ १५ ॥

४ वे ता च — नन्विन्द्रियाण्येव करणमूतानि, न पुनरिन्द्रियगुणा इत्येवाह — इन्द्रियगुणा इन्द्रियवृत्तय इति । इत्येवमत्राशयत्वात्स्वरूपस्य कथमिन्द्रियवृत्तिभिराभासः ? विषयामासविषयशायामपि परिपुत्रस्वरूपप्रसङ्गे कथमिन्द्रियवृत्तौ नोक्ति — इत्येवाह — इन्द्रियवृत्तिभिरपीति । स्वरूपमिन्द्रियगुणैराभासत इत्यादिपरोक्तश्रुत्यासाह — इन्द्रियगुणैराभासात् यस्पेति । योग्यत्वं पुत्रावस्थायां मन्पस्ताति भावः । एतन् ‘सर्वेन्द्रियव्यापारैर्बोध्यत्वमिव, हेयम्’ इति शङ्करस्या ब्रह्मकलना निरस्ता । कदाचिदिन्द्रियवत् कथं सर्वेन्द्रियविवक्षितत्वं ? इत्येवाह — स्वभावात् इति । सर्वेन्द्रियविषय तदधीनज्ञानाभावात्परोक्तं पाषाणइत्यन्वयप्रसङ्गं प्राप्तेन परिहरति — विनैयति । मुक्त्यापि जगदापारत्वाभावात् पदापद्य सर्वत्राधीयदहश्चत्वाभावात् तच्छक्तिरपि विवक्षिता ।

स्वतः सङ्गराहित्यं च ‘असक्तम्’ इत्युच्यते इत्याह स्वभावतया द्वादीति । सामर्थ्यं परिपुत्रावस्थायां भाविना कादेन दर्शयति — स एकयेति । आत्मस्वरूपस्य भिदुत्वाभावात् कदापि दितिवसाव विप्रद्वारैव हि त्रिवा भवति इत्येवमिति भावः । एतन् ‘सर्वेन्द्रियं सत्त्वाधिगमनत्वम्’ इति वदन् प्रस्तुतः । ‘निर्गुणम्’ इत्येव न सत्त्वादिगुणमववाकित्वं प्रतिषिध्यत, तस्यापुत्रावस्थायां भावि प्रसङ्गाभावात्, ‘गुणभाक्त्वं च’ इत्यन्वयप्रसङ्गपरत्वाभावात्, अतोऽत्र क्रमोपाधिइत्यं प्राहृत्-गुणभागस्य प्रतिश्लेषं चिद्वन् इति न निर्दिष्टत्वात्कादासा इत्यं भिप्रायगाह — स्वभावतः सत्त्वादिगुणरहितमिति । स्वभावतः इत्येव गुणभोक्तृत्वविरापरिहारः । भागसमर्थमित्यत्रापि पूर्ववदभिप्रायः । औपाधिकं गुणभोक्तृत्वं, स्वभावतस्त्वाभावः, लक्षणमर्थमत्र तु नित्यमित्यविरोधः ॥ १५ ॥

५ आ. भा. भा — सर्वेन्द्रियाणि गुणाध्यामामपतीति सर्वेन्द्रियगुणाभामम् । इन्द्रियजनितत्वार्थं उक्तं पुरस्तात् ॥ १५ ॥

६ ज्ञ. भा. दी — अहं परा चरिरेवदति क्त्वात्पदान्तायाम्नाय क्त्वात्पदान्तायाम्नाय — इत्येव सर्वेन्द्रियवृत्तिपदभेदात् तद्विभक्तिरिति चिन्त्यम् । कल्पितमप्यत्र भादनमिदम् इति । तदप्यत्र, अत्र विवक्षितस्य दन्नाति भावनम् — सर्वेन्द्रियं । मुक्तं तद्विषयानामपति प्रत्यापयति इत्येवोक्तिः ।

भासत पदादत् । एव ‘सर्वत एतत्तदं ६२’ [१.१.१५] ‘सर्वेन्द्रियभोक्तृ च’ इत्यादिकमप्युदाहरणम् । कथं तद्विषयेन्द्रियवृत्तौ न निर्गुणत्वं इत्युक्तमित्यत आह — इन्द्रियनि । अदिच्छदत्त्वं च तदप्युदाहरणम् । पुरस्तात् दिने ॥ १५ ॥

७ ह. पै. भा.— सर्वेन्द्रियव्यापाराणामाभासः प्रतिभासमात्रं यस्मिंस्तत्सर्वेन्द्रियगुणाभासम् । असक्तमसम्बद्धं सर्वभ्रान्त्यधिष्ठानम् । निर्गुणं सच्चादिगुणरहितम् । गुणभोक्तृ च शब्दादिगुणविकाराणां शब्दादिविषयानां भोक्तृ च ॥ १५ ॥

८ वं. द्र. गि.— ननु संख्यवहारास्पदस्य तद्देवुपाणिपादादिमत्त्वमपि वास्तवमेवेति निर्विशेषत्वत्तदुपपत्तिरित्याशङ्क्याऽऽह— सर्वेन्द्रियेति । सर्वेषां ज्ञानभ्रमंन्द्रियाणां गुणास्तद्भ्रमं श्रवणवचनादिव्यापारां, तेषामाभास प्रतिभासमात्रं यस्य तत्सर्वेन्द्रियगुणाभासम्, तद्व्यवहारास्पदत्वेन प्रतीयते परम् । वस्तुतस्तु सर्वेन्द्रियविवर्जितम् । तथा च श्रुतिः— “ ध्यायतीर शैलायतीव ” [वृ. उ. ४।३।७] “ अपाणिपादो

जवनो ग्रहीता पश्यत्यचक्षुः स शृणोत्यकर्णः ” [श्वे. उ. ३।१९ ना. प. ९।१४] इत्यादिः । अत्र ध्यानं हृदीन्द्रियव्यापारोपलक्षणम्, शैलायन तु चलनं कर्मेन्द्रियव्यापारोपलक्षणम् । सर्वेन्द्रियविवर्जितत्वे हेतु— असक्तं परमार्थत सर्वसम्बन्धशून्यम्; तथापि सर्वभूतसर्वाधारभूतम्, निरधिष्ठानचमत्प्रयोगात् । तथा परमार्थतो निर्गुणमपि गुणभोक्तृ सत्त्वादिगुणालम्बम् ॥ १५ ॥

९ व० त० दी०— सर्वत्र परिच्छेदस्य प्रयोजनं त्वुपादितमेव ‘अनन्तं’ [११।४७] ‘अव्यक्तं’ [१३।६] इत्यत्र । एतेन सर्वत्रशुद्धादिकार्यकृत्वमुक्तं “ अपाणिपादो जवनो ग्रहीता पश्यत्यचक्षुः स शृणोत्यकर्णः ” [श्वे. ३।१९ ना. प. ९।१४] “ विश्वतश्चक्षुरुत विश्वतोमुखः ” [नक्तसं. ४।७, २७।९, म. ना. २।२; श्वे. उ. ३।३] इति प्राकृतनिषेधपूर्वकमप्राकृतश्रवणात् । विरुद्धभ्रमाश्रयत्वमाह— सर्वेन्द्रियगुणाभासमिति ॥ १५ ॥

१० पु. अ. त.— विद्वन्सर्वेन्द्रियगुणाभासमिति । सर्वेषामिन्द्रियाणां चक्षुरादीनां गुणेषु रूपादिषु भासमानम् । अनेन यत्र सौन्दर्यादिकं यत्किञ्चिदपि तद्भगवत्सम्बन्धादेवेति ज्ञापितम् । तर्हि लौकिकेन्द्रियादियुक्तं भविष्यति ? इत्यत आह सर्वेन्द्रियैर्विवर्जितं, रहितमित्यर्थं । अनेनेन्द्रियाणां पूर्वोक्तानामलौकिकत्वं ज्ञापितम् । एतदेव विवेचयति— असक्तमि-

त्यादिना । असक्त सर्वेषाऽऽसत्चिरहितं तेन सन्नाभाव, सूचितः । च पुनस्तादृशमेव सर्वभूतं सर्वाधारभूतम् । सर्वेषां रणेन समुणत्वमाशङ्क्याऽऽह— निर्गुणं सच्चादिगुणरहितम् । एवं गुणवैयर्थ्यमाशङ्क्याह— गुणभोक्तृ च गुणेषु स्थित्वा तद्गोचरो करोतीत्यर्थं । चकारेण तत्पालकमपीति ज्ञापितम् ॥ १५ ॥

११ नी० भा० दी०— ननु यूपाहवनीयादिवदलौकिकमपि ब्रह्म कार्यकारणप्रपञ्चविशिष्टं चित्रमेव ‘सर्वव्यापणपादं तत्’ [१३।१४] इत्यादिना शास्त्रेण कार्यशेषतया समर्थते; न च वाच्यं वपासनापरं ज्ञातं न ब्रह्मणो वैचित्र्यं प्रतिपादयितुमीष्टे इति । देवताधिकरणन्यायेन देवताविग्रहादिवचनैश्चिन्त्यस्याप्यवान्तरतास्य विषयतया सिद्धेः । न च देवताविग्रहादेव्याविहारिकमेव सर्वं न पारमार्थिकं, ब्रह्मज्ञानेन तस्य बाधादिति वाच्यं, सत्ताद्वैविध्यस्याप्रसिद्धेः । तस्मात्सर्वव्यापणपादात्तत्वादिना ब्रह्मणो वास्तवमेवेति तावदादमर्हीतीत्याशङ्क्याह— सर्वेन्द्रियेति । सर्वग्यानन्तराणि बाह्यानि चेन्द्रियाणि मनोयुद्धाहङ्कारचित्ताख्यानि श्रोत्रादीनि चेति प्राहकमात्रसंगृहीतम् । गुणाश्च विषयास्तेन प्राह्यमात्रं गृह्यते समस्तप्राह्यप्राहकवदाभासते, न तु प्राह्यप्राहकस्वरूपं विचित्रम् । यथा जलसुषोऽधस्थस्य इव कम्पत इवाभासते, न तु वस्तुतोऽधस्थस्य. कम्पते वा तद्बुदात्मनो प्राह्यप्राहकाकारत्वमिध्येत्यर्थः । कुत एतत् ? यतः सर्वेन्द्रियविवर्जितं, इन्द्रियेति गुणानामप्युपलक्षणम् । नहि ब्रह्मणि किञ्चित् प्राह्यरूपादि प्राहकं वा मनआदि वर्तते । “ अशब्दमस्पर्शमरूपमव्ययं ” [कठो. ३।१५] “ अप्राणो ह्यमनाः शुभ्रः ” [मुं. उ. २।१२] “ यत्तदद्रेश्यमप्राह्यमचक्षुःश्रोत्रं तद्व्यापणपादम् ” [मुं. उ. १।१६] इत्यादिशास्त्रात् तस्मान्न प्रपञ्चविशिष्टं विचित्रं ब्रह्म ।

कथं तर्हि ‘सर्वं ब्रह्म’ इति शास्त्रं ? इत्याशङ्क्याह— असक्तं सर्वभूतैवेति । अत्र ‘सर्वभूत’ इति सर्वाधारत्वोत्पत्त्या सर्वस्मात्प्राप्त्यभूतमित्युक्तम् । सर्वस्य ब्रह्मणा सहाधारान्धेयभावात्तदपि किं घटरूपयोरेव समवायसम्बन्धेन कुण्डरूपयोरिव संयोगसम्बन्धेन वा ? इत्याशङ्क्य सम्बन्धे विनेय सर्वभूतत्वं ब्रह्मण इत्याह— असक्तमिति । ननु व्याहृतमेतत्, असक्तमिति सर्वभूतमिति चेति नैव दोषः; न ह्यपरभूमिर्मरीचिकोद्भवेन संसृता व्यय च तदाधारभूताऽपि भवति, तददेवप्रविष्यति । नन्वेवं प्रपञ्चस्य मिथ्यात्वमापत्तौति, तथा च कर्मोपास्त्रिविधं उपरुद्धेरेव, न, प्रहाराभैरव्ययज्ञानेन यावद्वैतं न बाध्यते तावद्विद्वेषाकारकादिसर्वव्ययहारस्य सत्यत्वोपगमात् । “ प्राणा वै सत्यं तेषामेव सत्यम् ” [वृ. उ. २।३।६] इति श्रुत्याऽपि प्राणोपलक्षितस्य कृत्स्नस्य प्रपञ्चस्य व्यावहारिकं सत्यत्वं

मुक्त्वा ततोऽप्यधिक परमार्थसत्यं ब्रह्म दर्शितम् । सत्यत्वं चात्राध्यत्व तत्किञ्चित्काल प्राणानामस्ति, ब्रह्मणस्तु सार्वत्रिकमिति । यथा भूपतीना भूपतिरित्युक्ते ऐश्वर्याल्पत्वभूयस्त्वकृतो भेदः स्पष्ट, एवमिहापि द्रष्टव्य, तस्माद्ब्रह्मण सविशेषत्वं निष्कलात्मवोधोपात् प्रागेव, न तूर्ध्वमित्यवश्य तत्त्वज्ञानेन वाधितुं शक्यम् । इत्यनुपाधिक ब्रह्म न केनचित्कार्यशेषेपथा नेतुं शक्यम्, तदधिगमे त्रियाकारकादिद्वैतोपमर्द्धुपास्योपासकोपासनाभेदस्य बाधितत्वात् । तस्माद्युक्तमुक्तमुपाधिकृतं रूप मिथ्येति । किञ्च निर्गुण गुणभोक्तृ च ब्राह्ममाहकसम्बन्धशून्यमपि ब्राह्मणकेषु बुद्ध्यादिषु ब्राह्मसम्बन्धास्तुसाधारणरेण परिणतेषु सत्सु केवल तत्रकाशकत्वमात्रेण गुणभोक्तृत्वमप्यस्य चिदाभासरूपस्योपपद्यते । यथा प्रतिबिम्बरूपे स्वातुपाधिगत च्छनादिकम् । तथा च धृतिः—“ ध्यायतीव लेलायतीव ” [वृ. उ. ४।३।७] इति । बुद्धौ ध्यायन्त्या तत्र प्रविष्टश्चिदाभासो ध्यायतीव विपयान् । बुद्धौ लेलायन्त्या विषयप्रदेशं गच्छन्त्या सोऽपि लेलायतीव, न तु स्वतो ध्यायति लेलायति वेति प्रतिपादयति । एतन् “ अपाणिपादो जवनो प्रहीता पश्यत्यक्षुः स शृणोत्यकर्णः ” [श्वे. उ. ३।१९ ना. प. १।१४] इत्येतदपि ब्रह्मण उपधिगुणानुगुण्यभजनसक्तिमत्त्वेनैव व्याख्येयम् । अयमपादोऽपि पादे जवति जवनान् भवतीति । “ अन्यो मणिमविन्दत् ” [वै. भा. १।११] इत्यादिक वचनजात चात्रानुसन्धेयम् । तस्माद्युक्तमुक्त निर्गुण गुणभोक्तृ चेति । भाष्ये (श) तु निर्गुण सत्त्वादिगुणरहितमपि तेषा गुणाना सुखदुःखमोहात्मकत्वन परिणताना भोक्तृ च उपलब्ध चेति व्याख्यातम् ॥ १५ ॥

वहिरन्तश्च भूतानामचरं चरमेव च ।

सूक्ष्मत्वात्तदविज्ञेयं दूरस्थं चान्तिके च तत् ॥ १६ ॥

१ शां. भा.— किञ्च— रहिस्त्वन्पर्यन्तं देहमात्मनेनाभिधायल्पितमपेक्ष्य तमेवार्थं कृत्वा रहि-
रच्यते । तथा प्रत्यागात्मानमपेक्ष्य देहमेवार्थं कृत्वाऽन्तरुच्यते । वहिरन्तश्चेत्युक्ते मध्येऽभावे प्राप्त इद-
मुच्यते—अचरं चरमेव च, यद्यराचरं देहामाममपि तदेव ज्ञेयम् । यथा रज्जुमर्पाभासः । यद्यचरं चरमेव च
स्यात् व्यग्रहारपिपयं सर्वं ज्ञेयं, किमर्थमिदमिति सर्वेर्न विज्ञेयं ? इति; उच्यते—सत्यं सर्वोभामं तत्, तथापि
व्योमन्तत्सूक्ष्मं, अतः सूक्ष्मत्वात्स्येन रूपेण तज्ज्ञेयमप्यभिज्ञेयमविदुषाम् । निदुषा तु “ आत्मवेदं सर्वं ”
[छा. उ. ७।२।५२] “ ब्रह्मैवेदं सर्वं ” [वृ. उ. २।५।१] इत्यादिप्रमाणतो नित्यं विनातम् । अविनाततया
दूरस्थं वर्षमहस्रसोऽप्यनिदुषामप्राप्यत्वात्, अन्तिके च तदात्मत्वाद्विदुषाम् ॥ १६ ॥

२ आ. शां व्या.— इतोऽपि ज्ञेयं ब्रह्मास्तीत्याह—
किञ्चेति । वहिरिति व्याख्येयमाशयं व्याचष्टे— त्यगिति ।
सूक्ष्मयो वहिर्ब्रह्मविषयायातकमित्यर्थः । कथमनात्मन
एवाऽऽत्मत्व ? इत्यनयेत्याह— आतमत्त्वेनेति । अत-
द्वत्त्वापमाह— तथेति । सूक्ष्मं चराचराणाम् अन्तर्ग्यं प्रत्यु-
त्भूतमित्यर्थः । द्वितीयं पादमवगतं व्याचष्टे— वहिरित्या-
दिना । यन्मध्ये भूतान्तरकं नानाविधदहात्मना भाषमानं तदपि
ज्ञेयान्तर्भूतं तत्रैव सदित्यर्थः । कथं चराचरान्तर्ग्यं सूक्ष्मस्य
वेद्यत्वं ? तत्राऽऽह— यथेति । अधिज्ञानं रज्जुका इतिवन्त्यादे-
रन्तर्भावश्चेद्देहात्मत्वापि ज्ञेयान्तर्भावमात्रत्वं, मध्यं ज्ञेयस्य
चहित्त्वमित्यर्थः । अथ तत्रकं चराचरं सर्वैरिदमिति शूद्रेतति

सद्वत्— यदीति । इदमिति प्रादुरवयव्यन्वाभावानेत्याह—
उच्यते इति । सर्ववस्तुत्वानना भाषते तदवयवत्वं कथं ?
इत्याहदृष्ट्याऽऽह— सत्यमिति । सूक्ष्मत्वोऽपि किं स्यात् ? इत्या-
हदृष्ट्याऽऽह— अत इति । सूक्ष्मत्वमतीत्यर्थम् । तस्याविशेषत्व
बुद्ध्याऽज्ञानान्मुक्तिं ? तत्राऽऽह— अविदुषामिति । विग-
पणकत्माह— विदुषा त्रिति । तदामात्मत्वेन ज्ञातं च कथं
इत्यतः ? इत्याहदृष्ट्याऽऽह— अविदुषात्तथेति । कथं तदि-
त्ययं प्रत्यक्त्वं ? तत्राऽऽह— अतिके चेति । विदुषादि-
दापणया “ दूरात्तदूरं तन्निहान्तिकं च ” [सु. उ. १।१।७]
इति धृतिः, तदर्थेऽपि प्रपञ्चद्वित् इत्यर्थः ॥ १६ ॥

३ रा. भा.— शृथिन्यादीनि भूतानि परित्यज्यादगीतो वहिरन्तरे ; तेषामन्तः परं तरे, “ जग्-
न्नीदन् रममाणः श्रीभिर्गो पार्यैः ” [छा. उ. ८।१।२३] इत्यादिश्रुतिमिदमप्यन्तर्गुणेषु अचरं च-
रमेव च ब्रह्मन्तोऽचरं चरं च देहित्वे सूक्ष्मत्वात्तदभिज्ञेयम् । एवं सन्देहकियुक्तं सर्वं तदा मतत्तमस्मिन्
भा. द. ८

क्षेत्रे वर्तमानमप्यतिष्ठन्मत्वाद्देहात् पृथक्त्वेन संसारिभिरविविज्ञेयम् । दूरस्थं चान्तिके च तत् अमानित्वाद्युक्त-
गुणरहितानां विपरीतगुणानां पुंसां स्वदेहे वर्तमानमप्यतिदूरस्थम्, तथा अमानित्वादिगुणोपेतानां
तदेवान्तिके च वर्तते ॥ १६ ॥

३ वे. ता. चं.—सशरीरत्वावस्थायां हि भूतान्तरेति-
रिति मुक्त्वाशरीरत्वात्तद्विद्वित्तुर्विषयः; तदन्तर्बृत्तित्तु कथं ?
इत्यत्राह—जक्ष्मिति । स्वच्छन्ददत्तित्तु तेषामन्तश्च वर्तते इत्य-
न्वयः । न चेतन्कर्मकृतं सशरीरत्वं “स्वेन रूपेणामिनिष्प-
द्यते” [छां. उ. ८।१।२] इत्यादिभूतस्वरूपस्य तदुक्तैः,
तस्य च विभूतपुण्यपापत्वात्, “स्वराइभवति” [छां. उ.
७।२।१२] इति वचनाच्च । तदेतदभिप्रेत्य—स्वच्छन्दद्वृ-
त्तिष्वित्युक्तम् । “स यदि पितृलोककामो भवति” [छां. उ.
८।१।१] “इमान् लोकान् कामानी कामरूप्यनुसञ्चरन्”
[तै. उ. ३।१।१५] इत्यादिकामादिशब्देन सूक्ष्मे । स्वरूपतो
निर्विकारस्यात्मनस्त्रिभावादिक वक्षणादिकं पितृलोकादिकं
च शरीरपरिग्रहमन्तरेण नोपपद्यते; शरीरं चास्य प्राकृतानामप्रा-
कृतानां वा भूतानां सहात एवेति भूतान्तर्वैतित्वं सिद्धयतीत्य-
भिप्रायः । अथस्वचरत्वयोर्न चराचरान्तरत्वे शुद्धवस्थायांम-
न्वयः; अतो “बहिनन्त,” इत्युक्तशरीरत्वाशरीरत्वे तत्र हेतु
इति दर्शयति—स्वभावतोऽचरं चरं च देहित्वे इति ।
पादाधीनसञ्चारतद्भावविह विवक्षितौ । योग्यानुपलम्भवाच-
परिहारायोच्यते सूक्ष्मत्वात्तद्विविज्ञेयमिति । अहमिति निल-

मुपलम्भ्यमानस्य अविवेक्यत्वं केनाकारेण ? इत्यत्राह—एवं
सर्वशक्तियुक्तं सर्वज्ञमिति । तच्छब्दपरामृष्टोऽयमर्थः ।
योग्यत्वशक्त्यासुचनाय दूरत्वाद्यनुपलम्भसारगन्तरामात्रोपलक्षण-
तया अस्मिन् क्षेत्रे वर्तमानमपीत्युक्तम् । पृथिव्याद्येषु
सूक्ष्माणामपि वाच्यादीनां पृथगुपलम्भोऽस्तीति तद्व्युदासायो-
क्तं अतिसूक्ष्मत्वादिति । “अहं जानामि” इत्यात्मोप-
लम्भे सत्यपि विविच्य ज्ञातुमशक्यत्वमविवेक्यत्वमिति सोपसर्ग-
नियेधेन विवक्षितमिति दर्शयितुं देहात्पृथक्त्वेनेत्युक्तम् ।
पृथक्त्वस्य सर्वदा सर्वैरनुपलम्भे शशशब्दादिवदप्रामाणिक्यमेव
स्यात्, योग्यास्यासविधानस्य च निरर्थकत्वं स्यादित्युक्तं
संसारिभिरिति । योगिनामपि मुक्त्वद्विच्छिन्नविशदत्त-
प्रत्ययाभावत्वं संसारिभिरिति खामा-येनोक्तम् । यद्वा योग-
विरहिता इह संसारिशब्देन विवक्षिताः, योगिनामासनमोक्षत्वेन
मुक्त्वाशत्वात् । “दूरस्थं चान्तिके च तत्” इत्यनेन न व्याप्ति-
विवक्षिता, तस्याः “सर्वमावृत्य तिष्ठति” [१३।१४] इति
प्रागेवोक्तत्वात्; अतोऽत्र सूक्ष्मत्वासंसारिभिरविविज्ञेयस्य कथं
तेरेव विज्ञातव्यत्वविधिः ? इति शङ्खान्युदासायाधिकारिभेदेन
कुर्मद्वत्सुप्रहृत्त्वपरत्वमाह—अमानित्वादिति ॥ १६ ॥

१ आ. मा. भा.— ॥ १६ ॥

६ ज. प्र. दी.— ॥ १६ ॥

७ ह. पै. भा.— बहिः शरीरादन्तश्च शरीरस्य ॥ १६ ॥

८ वै. प्र. गि.—किञ्च बहिरिति । चराचराणां भूतानां
बहिरन्तश्च तदेव सुवर्णमिव षट्छुक्कुटादीनाम् । तथा
चरमचरं च सर्वे जगत्तदेव, नान्यत्; कारणान्तिरेकेण कार्य-
स्यासत्त्वात् । एवमपि सूक्ष्मत्वाद्भाष्यादिहीनत्वात्तद्विविज्ञेयम् ।
इदं तदिति विस्पष्टानाह न भवति । अत एव अविदुषां

योजनलक्षकोटयन्तरितमिव दूरस्थं च, विदुषां पुन. स्वात्म-
त्वादन्तिके च तत् नित्यसन्निहितम् । तथा च मन्त्रः—
“तदेवति तन्नैजति तदहरे तदु अन्तिके । तदन्तरस्य सर्वस्य
तदु सर्वस्यास्य बाह्यतः” [ईशो. ५] इति ॥ १६ ॥

९ व० त० दी०—तस्यैव प्रपञ्चात्मकतामाह—अचरं चरमेव चेति । “द्विरूपं तद्धि सर्वं स्यादेकं
तस्माद्विलक्षणम्” इति । अचरं जडं तत् । “सदेव सोम्येदमम आसीत्” [छां. उ. ६।२।१] इति “सर्वं
सत्त्विदं ब्रह्म” [छां. उ. ३।१।१] इत्यादिश्रुतेः । चरं जडमपि जीवरूपं च “तत्त्वमसि श्वेतकेतो” [छां.
उ. ६।८-१६] इति श्रुतेः सूक्ष्मत्वाद्विविज्ञेयं तत् दूरस्थमन्तिके च तत् । तथा च मन्त्रः “तदेजति तन्नैजति
तदहरे तद्वदन्तिके । तदन्तर(म)स्य सर्वस्य तदु सर्वस्य बाह्यं (बाह्यतः)” [ईशो. ५] इति ॥ १६ ॥

१० पु. अ. त.—एवं भोगकर्तृपे व्यापकत्वं चाप्यत-
इत्यत्र आह—बहिरिति । भूतानां चराचराणां बहि भोक्तृ-
त्वेन, अनन्तरद्वेषणामरूपेण वा तदेव, एवं बहिरन्तस्त्वयपे
सति मिश्रत्वेन व्यापकत्वह्यनिमाशङ्क्याह—अचरं एवाचरं,
अचरं च जडम् च । एवकारेण व्यापकत्वमहितमेव जडमत्वं
जडमत्वंसहितमेव एवाचरत्वं, तत्र विद्वद्घमांश्रयत्वं ज्ञावि-

तम् । एव सति सर्वज्ञत्वमेव स्यात् । पूर्वाकृतसाधनवत्त्वं को
विशेषः ? इत्यत्र आह—सूक्ष्मत्वादिति । तत् ब्रह्म तत्र तत्र
लीलाधरूपेण सूक्ष्मत्वात् साधनत्वात् अविशेष्यः; विशेषेण
ज्ञातुमशक्यमित्यर्थः । एतदेवाह दूरस्थं चान्तिके च तत्, बहि-
क्षंसानां दूरस्थं, अज्ञानां च अन्तिके निकटे स्थितमित्यर्थः ।
अज्ञानाद्वेदेतदुभयस्यापि लीलात्मकत्वं ज्ञापितम् । एतत्,

मर्यादास्थानां दूरस्थं, पुष्टिस्थानामन्तिके स्थितम् । यदा तर्जनीवर्णं निरुद्धे च स्थितम् । 'मया परोक्षं भजता तिरो-
पुष्टिमार्गीयाणामेव विरहदशापात्रितापेन पुरस्कृतं तत्र निर- हितम्' [भाग. १०।३।२।१] इति रीं येति भावः ॥ १६ ॥
रित्या दूरस्थमेव, अन्तिके हृदये परोक्षरीत्या । तदज्ञानेन

११ नी० भा० श्लो०— नन्वसक्तमसम्बद्धं चेत्यमुपलब्धं स्यात् ? इत्याशङ्क्याऽऽह— बहिरिति । भूतानां प्राणिनामेकादशेन्द्रियाणि स्थूलभूतानि च केवलविकारत्वेन व्यवहितत्वात् बहिरित्युच्यन्ते । महद्दहङ्कारपञ्च- तन्मात्राव्यक्तानि प्रकृतिरूपत्वेन सन्निरहितत्वाद्भन्तरित्युच्यन्ते । चराचरमिति उभयनिकृष्टाक्षराचरोपाध्युपलक्षिता अवधिभूताः पुरुषाश्चरमचरं चेत्यनेनोच्यन्ते । तत्र चराचरं ज्ञेयमिति सामानाधिकरण्यात् पुरुषाणां ज्ञेयप्रद्वन्मात्रं उच्यते । बहिरन्वत्र ज्ञेयमिति षोडशसु विकारेष्वष्टासु प्रकृतिषु च ज्ञेयस्य सम्बन्ध उच्यते, स च सम्बन्धो 'यादृशो यश्चस्नादृशो वलिः' इति न्यायेनाप्यस्तप्रकृतिविकृतिकृतिनिरूपितत्वेनाध्यस्त एव । एवं च पुरुषस्योपल- क्षिमात्रशरीरस्य गुणैः सहाध्यासिकसम्बन्धसत्त्वात् गुणोपलब्धत्वं युज्यते । यथा प्रकाशमात्रस्वरूपस्य रवेः प्रकाश्यसम्बन्धापेक्षं प्रकाशवितृत्वं तद्वदित्यर्थः । ननु नित्यापरोक्षः पुरुषप्रकृतिविकारसम्बद्धश्च तर्हि कृतो न सर्वैर्गृह्यते ? इत्याशङ्क्याह— सूक्ष्मत्वात् दुर्लक्षत्वाच्चज्ञेयं, अविज्ञेयं दुर्बिज्ञेयम् । यथा जगत्सुमोपहितस्य स्कटिकस्य शौक्यं सन्निरहितमपि रूपान्तरविशेषेण तिरोहितं सन्न गृह्यते । एवं नित्यापरोक्षमप्यसङ्गं प्रक्षोपाध्युप- धानाद्विविक्ततया न प्रदीतुं शक्यं, किन्त्वौपाधिक्यमपेक्षितमेव गृह्यते मूढैः । विद्वद्भिस्तूपाधिप्रविशालपनेन सुप्रह- मित्याशयः । एतदेवाह— दूरस्थं चान्तिके च तदिति । यथा मूढो जलमूर्त्यं विम्बसूर्यादूरस्थं मन्यते । विद्वान्स्तु उपाधिप्रतिहतनयनरश्मिनामुपर्युत्प्लुत्य गतानां विम्बमाहित्वं स्पष्टम् । विम्बस्याद्यस्यत्वरमहणं तु पूर्वप्रत्यूषोसुर- वृत्तिसंस्कारापेक्षमिति ज्ञानतु विम्बदेशे एव प्रतिविम्बं पश्यति । विम्बे एव जलस्यत्वमप्यस्य तेन तु जले प्रतिविम्ब इति उपाधौ धर्म्यव्यासकल्पनातो विषयस्योपाधिससर्गमात्राध्यासकल्पने लाघवात् । एवं विम्बभूतं प्रप्र प्रतिविम्बभूताज्जीवान्मूढानां विप्रकृष्टं, विदुषां त्वत्यन्तं सन्निकृष्टमिति ॥ १६ ॥

अविभक्तं च भूतेषु विभक्तमिव च स्थितम् ।

भूतभर्तृ च तज्ज्ञेयं त्रिसिष्यु प्रभविष्यु च ॥ १७ ॥

१ शां. भा.— किञ्च— अविभक्तमिति । अविभक्तं च प्रतिदेहं व्योमवचदेकं, भूतेषु सर्वप्राणिषु विभक्तमिव च स्थितम्, देहेष्वेव विभाव्यमानत्वात् । भूतभर्तृ च भूतानि विभर्तीति तज्ज्ञेयं भूतभर्तृ च स्थितिकाले । प्रलयकाले च त्रिसिष्यु ग्रमनशीलम् । उत्पत्तिकाले प्रभविष्यु च प्रमननशीलम् ; यथा रज्ज्वादिः सर्पादिर्मिथ्याकल्पितस्य ॥ १७ ॥

२ आ. शां. व्या.— ज्ञेयम्यास्त्विवे हेतुन्तरमाह— स्विति । तत्र हेतु— देहेष्विति । कायाणां म्यिति हेतुना ज्ञेयमस्तीत्याह— भूतेति । निमित्तोपादानतया तेषां प्रत्ये प्रभवे च कारणत्वाच्च तदन्तीत्याह— प्रलयेति । तर्हि कायेकारणत्वस्य वस्तुत्वात्तद्वैतमित्याह— यद्येति ॥ १७ ॥
२ आ. शां. व्या.— ज्ञेयम्यास्त्विवे हेतुन्तरमाह— स्विति । तत्र हेतु— देहेष्विति । कायाणां म्यिति हेतुना ज्ञेयमस्तीत्याह— भूतेति । निमित्तोपादानतया तेषां प्रत्ये प्रभवे च कारणत्वाच्च तदन्तीत्याह— प्रलयेति । तर्हि कायेकारणत्वस्य वस्तुत्वात्तद्वैतमित्याह— यद्येति ॥ १७ ॥
३ रा. भा.— देवमनुष्यादिभूतेषु सर्वत्र स्थितमात्मनस्तु वेदिनृत्वेकाकागतया अविभक्तम्; अनि-
दुषां देवाद्याकारेण 'अयं देवो मनुष्यः' इति विभक्तमिव च स्थितम् । 'देवोऽयं मनुष्योऽयम्' इति देहमा-

१ माध्याम्यु— 'अविभक्तं निमेषु' इति पठित्वा मिषेषु नाताविषेषु भूतेषु वेदनाचेदनात्मनेषु म्यित्यमपि अनिभं— एतन्- भेदप्रमुक्तभेदरदिभ्यम्— इति व्याचक्षते । प्रविद्विगति 'भुक्च' (अटा. ३।२।१३०) इति सूत्रे 'चकारोऽनुपसृक्तस्यार्थः' इति वृत्तिरप्यनादिभ्यः । तारभ्यते तु रूपस्यैव पठ्यते 'अन्तेऽ' . . (१३३०) इत्यादिषु 'प्रत्युत्पन्नम् ... म् भ्रातृ प्यदत्त एव्य इत्' इति । तथा च तन्मते विद्वन्मयोऽपि अथायमपि वायुश्च । पाणिनीदास्तु 'भुक्च' इत्यपि एतेदोविषय मन्दन्ते च ।
— अविर्गोता ।

मानाधिकरण्येनानुमन्वीयमानमपि वेदितृत्वेन देहादर्थान्तरभूतं ज्ञातुं शक्यमिति आदायुक्तमेव 'एतद्यो वेत्ति' [१३।२] इति । इदानीं प्रकारान्तरैश्च देहादर्थान्तरत्वेन ज्ञातुं शक्यमित्याह— भूतमर्तुं चेति । श्रुतानां पृथिव्यादीनां देहरूपेण संहतानां यद्भृत् तद्भूतव्येभ्यो भूतेभ्योऽर्थान्तरं ज्ञेयम् ; अर्थान्तरमिति ज्ञातुं शक्यमित्यर्थः । तथा ग्रसिष्यु अन्नादीनां भौतिकानां ग्रसिष्यु, ग्रस्यमानेभ्यो भूतेभ्यो ग्रसितृत्वेनार्थान्तरभूतमिति ज्ञातुं शक्यम् ; प्रमिष्यु च प्रभ्रहेतुश्च, ग्रस्तानामन्नादीनामाकारान्तरेण परिणतानां प्रभ्रहेतुः, तेभ्योऽर्थान्तरमिति ज्ञातुं शक्यमित्यर्थः । मृतशरीरे ग्रसनप्रभ्रनादीनामदर्शनाच्च भूतसङ्घातरूपं क्षेत्रं ग्रसनप्रभ्रमरणहेतुरिति निश्चीयते ॥ १७ ॥

४ वे. ता चं — स्वरूपभेदरत्स्वविप्रवक्ष्येऽपि विप्रविभक्त शब्दप्रयोगात् 'पण्डिता समदर्शिनः' [१८] इति प्रायुक्त साम्यामिहापि विवक्षितमित्याह— देवमनुष्यादौति । अत्रिभक्त स्वरूपेण देवत्वादिविभागरहितमित्यर्थः । 'विभक्तमिव' इतीवशब्देन श्रान्तोपलम्भविषयासारसूचनमाह अविद्युपा-मिति । एतं शब्दत्रयश्लोका, तत्र 'भूतमर्तुं' इत्यादिना जगद्भ्रया पारध्रमभ्युदासाय प्रमरणस्य भोक्तृव्यतिरेकपरतामेव वदन् पूर्वोत्पुनर्भक्ति च परिहरति देवोऽहमित्यादिना प्रत्यक्षेण । अदत्त्वात्तद्भ्रयात्तत्त्वात्तद्भ्रयादित्येव भेदः प्रायुक्त, अत्र त्वात्ता धेयभावभोक्तृत्वमोग्यत्वविकार्यत्वविकारहेतुत्वविवेक क्रियत इत्यर्थः । अत्र जीवमर्तुं-व्यविषयो मृतसब्दोऽचिन्मानरर, तत्रापि प्रसिद्धजगदोषेण महाभूतविषयत्वेऽपि क्षेत्रप्रकरणात्तद्भा-परिणामवद्भूतविषय इत्याह— भूतानामिति । ज्ञेयशब्दश्च 'ज्ञेय यत्तत्प्रवदयामि' [१३।१३] इत्युपना-त्त्वेऽपि पुनरि-होच्यमानत्वात्तदतिरिक्तार्थतया व्याख्यात । मर्तुंलतर्तुं-व्यव

फलितमाह— अर्थान्तरमिति । प्रभ्रहेतुरिति— देहव्यतिरिक्तत्वोपपादने तात्पर्यादयमेवार्थ उचित इति भावः । प्रभ्र-योऽत्र रेतोपगमादिरूपेण परिणामः । आकारान्तरेण— रस मलवात्वादिरूपेणेत्यर्थः ।

ननु शरीरेणैव प्रासादिकं क्रियमाणं दृश्यते, न च कार्यकरण-ज्ञातमन्तरेण निरवयवस्य प्रसनादिसम्भव, तत्त्वधर्मात्मधर्मत्वेन व्यपदिश्यते इति शङ्कायामुक्तमर्थं व्यतिरेकेण द्रव्यमिति— मृत शरीरे इति । क्षेत्र शरीरत्वेवैषेण प्रसनादिकारणम्, अत्र मृत-ज्ञातमात्रेण २ आद्ये शरीरत्वस्यात्मप्रतियोगिकत्वादात्मसापेक्षत्वे प्रसनादे सिद्धम्, द्वितीये मृतशरीरादिद्वयदर्शनाद्युक्ति । यद्यपि मृतशरीरेऽपि केचिद्विशेषा दृश्यन्ते, तथापि जीवज्ञानपूर्वकप्रस-भ्रणायथमात्राच्च ते जीवापेक्षा । ईश्वरापेक्षा तु सार्वत्रिकीति न तत्र विशेष इति भावः । अत्र भ्रणप्रसनादिक रज्ज्वादिषु सपदिरेविते वदन्त भूतद्वानाश्रुतकल्पनादिभिर्निरस्ता ॥ १७ ॥

५ आ. मा. भा.— ॥ १७ ॥

६ ज. प्र दी.— ॥ १७ ॥

७ ह. पै. भा.— अत्रिभक्तमभिन्नमाकाशत्वं । भूतमर्तुं स्थितिकाले । ग्रसिष्यु प्रलयकाले । प्रमविष्यु-त्पत्तिकाले ॥ १७ ॥

८ वे. प्र गि— ननु प्रतिदेहं भिन्नदेवोपलम्भमानस्य क्षेत्रज्ञस्य च सर्वोत्पन्नमिति वाच्यं— अविभक्तमिति । मृतेषु सर्वत्राणि अत्रिभक्तमभिन्नं न तु प्रतिदेहं भिन्नम् । तथापि देहनादान्धेन प्रतीयमानत्वात्प्रतिदेहं विभक्तमिव च स्थितम् । तथा च श्रुति— 'यथा स्य उद्योतिरात्मा निवस्तानयो भिन्ना बहुधेनोऽनुगच्छन् । उपाधिना त्रियते भिन्नरूपो देव क्षेत्रेणवमजोऽयमात्मा' इति । ननुस्तु सर्वदेहैरुच्यते षवात्मा, तथापि तस्य ब्रह्मत्व न सुगमते,

'यतो वा इमानि भूतानि' [ते उ ३।१।१] इत्यादि श्रुत्या जन्मादिसृष्टेण च ब्रह्मक्षणेनैतत्स्य जगज्जन्मस्थिति-व्यकारणत्वस्य, जीवात्मन्यसम्भवादिवाच्यं— भूतमर्तुंति । भूतानि सर्वाणि स्थितिकाले विभक्ति, तथा भूतानां प्रलयकाले ग्रसिष्यु प्रसनदीलम्, उत्पत्तिकाले प्रमविष्यु-उपादनशीलं च । तथा च जीवेश्वरादनुगच्छन्नुचिमात्प्रस्य निर्विशेषप्रणय एव श्रुतिसूत्रोक्तं तद्वक्ष्यमिति नोक्तदोष इति भावः ॥ १७ ॥

९ व० त० दी०— तर्हि रणहदा. स्यादित्याशङ्क्याऽऽह— अविभक्तमिति । अन्तन्तमूर्तिष्वपि न परस्परं विभेद, यंचलमिच्छया तादन्मात्रप्रवदनार्थं विभक्तमिन्नं च स्थितम् । पालरूपेण भूतमर्तुं, संहाररूपेण ग्रसिष्यु, प्रभापतिरूपेण प्रमविष्यु च । यथोक्तं निबन्धे— 'अन्तन्तमूर्तिं तद्भ्र (स्व) ह्यविभक्त विभक्तिम् । बहु स्या प्रभापयेति बोधा तस्य ह्यभूत्वती । तदिच्छामात्रतः सृष्टा प्रभ्रभ्रवाशचेतनाः । सृष्ट्यादो निर्गता सर्वे निराकारान्दच्छया ॥ दिशुलिङ्गा श्वाभेस्तु सद्भ्रजेन जडा अपि । आनन्दा-शब्दरूपेण सर्वान्तर्धामिरुपिग' ॥ इत्यादि । अत्यर्थं— बहु इयामिति अनेकत्वमुपनीयत्वात् भावयामास । भावना

तस्य विषयाव्यभिचारिणी । तद्विच्छामात्रतः सृष्टा प्रसभूताः, न तु योगरतेनाविर्भूताः, अंशाः मन्दप्रकाशाः साकाराः सूक्ष्मपरिच्छेदाः, चेतनाश्चिन्तयानाः । सर्वेऽसङ्ख्याताः प्रथमसृष्टौ । ततः साकारा भगवद्गुणा अपि उच्यन्तीचभावेच्छया निर्गता इति निराकारा जाताः, विस्फुरित्वा इव बह्वे । प्रकृतिः तदुणाश्च सत्याघान्येन अन्तर्यामिणस्तु आनन्दाशस्वरूपेण । यथा जीवानां नानात्वं तथाऽन्तर्यामिणामपि, एकस्मिन् हृदि हंसरूपेणो-भयोः प्रवेशात् । अतएवात्रापि 'सर्वस्य हृदि धिष्ठितं' इत्युक्तम् । मेदस्तु जीवेऽपि नास्तीति न काप्यनुपपत्तिः, इत्येवं त्रैविध्यमंशेन, तत्रापि विचारः—सति चिदानन्दधर्मयोस्तिरोभावः, चित्तानन्दस्य आनन्दांशतिरोभाव-स्यापि ज्ञापकं तु निराकारा इति । भगवदाकारश्चतुर्मुखाद्यानन्दमयाकार आकारशब्देनोच्यते, आनन्दस्यैव भगवत्या-कारसमर्पकत्वात् । एवं स्वरूपेऽवैजात्यं, नामतो वैजात्यं; जडश्चिदन्तर्यामिण इति व्यवहार इति ॥ १७ ॥

१० पु अ. त.— किञ्च—अविभक्तमिति । भूतेषु रथावरजङ्गमेषु स्वकीयाण्येवस्वरूपात्मकत्वेन सर्वस्य प्रकृति-तत्वाद् अभिन्नं रसाधि द्वितीयरूपेण कृतत्वात् विभक्तमिव भि-न्नमिव शिष्यतम् । इवपदेन स्वेच्छया तथा प्रदर्शयतीति ज्ञापि-तम् । किञ्च तत् पूर्वोक्तं ज्ञेयं मूलानां मर्तुं रक्षकं पोषकम् ।

मर्तुपदेन रमणशीलत्वं ज्ञापितं, तेन रमणार्थमेव स्थितिकाळे रक्षकमित्यर्थः । विद्योगात्मकप्रलयकाळे प्रसिष्युं अमनशीलं, स्वस्मिन्नवरोचकमित्यर्थः । च पुनः सृष्टिकाळे लीलामकरस-दानात्मके प्रभविष्युं नानास्वरूपैः प्रभवनशीलम् ॥ १० ॥

११ नी० भा० दी०— एतदेवोपपादयत्यर्थेन—अविभक्तं चेति । "एक एव तु (हि) मृतात्मा भूते भूते व्यवस्थितः । एरुषा बहुधा चैव हृदयते जलचन्द्रवत् " [प्र ति. १२] इति श्रुतेर्मूर्तेषु कार्यकारणसङ्घा-तापन्नेषु मलपात्रेषु चन्द्रस्यैव ब्रह्मणः प्रतिभिम्बा जीवाः, ते चोस्तरतीत्या विम्बादन्या इति तद्रूपेण भूतेष्वविभक्तं च विभागमप्राप्तमपि ज्ञेयवस्तु मूढदृष्टया विभक्तमिव दूरदेशस्यमिव—चाद्विभिन्नमिव च—स्थितम् । एवं तर्हि चन्द्रादुदपात्राणामिव भूतानां पृथक्सत्त्वापत्तिरित्याशङ्क्याऽऽह—भूतमर्तुं चेति । अविष्टानत्वेन सर्वाणि मूलानि धारयतीति न वतस्तेषां पृथक्सत्ताऽस्ति; रञ्जुन इव तदध्यस्ताना सर्पदण्डवारादीनामित्यर्थः । एतदेवाह प्रसिष्यु प्रभविष्यु च, यथा रञ्जुस्त्वज्ञानदशायां सर्पादीन् प्रसति अज्ञानदशायां च तानेव प्रसूते, तद्वत् ज्ञातं प्रस्य सर्वमूलानि प्रसिष्यु प्रसनशीलं, अज्ञातं च सर्वमूलाना प्रभविष्यु उरवादनशीलम् ॥ १७ ॥

ज्योतिषामपि तज्ज्योतिस्तमसः परमुच्यते ।

ज्ञानं ज्ञेयं ज्ञानगम्यं हृदि सर्वस्य विष्ठितम् ॥ १८ ॥

१ शां. भा.— किञ्च सर्वत्र विद्यमानमपि सत् नोपलभ्यते चेत् ज्ञेयं, तमस्तर्हि ? न; किं तर्हि ? ज्योतिषामादित्यादीनामपि तज्ज्ञेयं ज्योतिः । आत्मचेतन्यज्योतिषेद्वानि ह्यादित्यादीनि ज्योतीषि दीप्यन्ते " येन सूर्यस्तपति तेजसेद्वः " [तै.त्रा. ३।१२।९] " तस्य भासा सर्वमिदं निभाति " [धे. उ. ६।१४] इत्यादिश्रुतिभ्यः । सृष्टेथैर्हेन ' यदादित्यगतं तेजः ' [१५।१२] इत्यादेः । तममोऽज्ञानात्पर-ममसृष्टमुच्यते । ज्ञानादेर्दुस्मम्पादनसुदृढा प्राप्तावसादस्योक्तमनार्थमाह—ज्ञानममानित्वादि [१३।८] । ज्ञेयं ' ज्ञेयं यत्तत्प्रख्यामि ' [१३।१३] इत्यादिनोक्तम् । ज्ञानगम्यं ज्ञेयमेव ज्ञातं तज्ज्ञानफलमिति

१ ज्योतिषामपीति—

अग्निशब्देन तज्ज्ञेयं तमसोऽप्यवभासकम् । प्रतिद्वन्द्वित्वास्ति तेजन्तिरिशोर्धनः ॥

समुच्चिनोत्स्यमिथापि द्वन्द्वेषु प्रथितोक्तिम् । भुक्ते शीतमपीत्युक्तं सिद्धमेवात्मानोजनम् ॥

एतेन तत्परमिति ज्योतिषामपि सिद्धमिति । तमसः परमि यत्र ज्योतिषा चतुर्धर्मात् ॥

यथैव ज्योतिषा ज्योतिस्तमसोऽपि तथैव चेत् । पर यथा तमसो ज्योतिषा न तथा वृषण ? ॥

तस्मात्तद्व्यापकं ज्ञेयं ज्योतिषा तमसोऽपि तत् । परं च, तत्र हृदयव्यापिमिन्द्राऽप्यवगाहः ॥ — इति प्रामनः ।

विशेषेण व्यापकत्वेन स्थितं विष्ठितम् । ' यावत्प्र विष्ठितं तावती वात् ' (अक्षयं. १।६।१५।३) इत्यादिवा । यास्करुत्—' विष्ठितं ' ' स्थावरं ' इति निरुक्तं (नि. १।१।१५) । क्वचिन् ' विष्ठितं ' इति परमि । तत्राथेनेव आपः, भागुरिमतेऽन्वोक्षस्तद्व्यापकं च यथापेयं ॥

— अचिगीता ।

ज्ञानगम्यमुच्यते । ज्ञायमानं तु तज्ज्ञेयम् । तदेतन्नयमपि हृदि बुद्धौ सर्वस्य प्राणिजातस्य निष्ठितं विशेषेण स्थितम् । तत्रैव हेतुत्रयं विभाव्यते ॥ १८ ॥

२ आ शा व्या — इतोऽपि ज्ञेयस्यास्तित्वमित्याह—
त्रिञ्जेति । हेतुत्रयमेव स्फोरयितुं शक्नोते— सर्वत्रेति । न
तत्तमो मन्तव्यमित्याह—नेति । तर्हि किं तस्य रूपं ? इति
पृच्छति— किं तर्हीति । तत्रोत्तरं— ज्योतिषामिति ।
सूर्यादीनां बुद्धपादीनां च प्रकाशकत्वादस्ति ज्ञेयं वदन्त्याह—
ज्योतिषामिति । तदेवोपपादयति— आरमेति । अत्र धृति-
द्वयं प्रमाणयति— येनेति । उक्तेऽपि वाक्यशेषमपि दर्शयति—

स्मृतेञ्चेति । ज्ञेयस्यातमस्त्वेऽपि तमस्त्वृष्टत्वमाशङ्क्योक्तं—
तमस इति । उत्तरार्थस्य तात्पर्यमाह— ज्ञानादेरिति ।
उत्तममनुदीपन, प्रष्टोत्तरणमिति यावत् । ज्ञानममानि
त्यादि, करणव्युत्पत्त्येति शेष । ज्ञानगम्यं ज्ञेयमिति पुनरुक्तिं
शङ्कित्योक्तं— ज्ञेयमिति । उच्यते इत्यत्र बुद्धिमत्तया प्राकृत्य
प्रकटयति— तदेतदिति । तत्रानुभवमनुकूलयति— तत्रै-
वेति ॥ १८ ॥

३ रा. भा.— ज्योतिषां दीपादित्यमणिप्रभृतीनामपि तदेव ज्योतिः प्रकाशकम् ; दीपादित्या
दीनामप्यात्मप्रभारूपं ज्ञानमेव प्रकाशकम् , दीपादयस्तु विषयेन्द्रियसन्निकर्षनिरोधिमन्तमनिरसनमात्रं
बुद्धेते, तात्रन्मात्रेणैव तेषां प्रकाशकत्वम् ; तमसः परमुच्यते, तमश्शब्दः सूक्ष्मानस्थप्रकृतिरचनः, प्रकृतेः
परमुच्यत इत्यर्थः । अतो ज्ञानं ज्ञेयं ज्ञानैकारणमिति ज्ञेयम् । तच्च ज्ञानगम्यं अमानित्वादिभिर्ज्ञानमाधनै-
रुक्तैः [१३ । ८-१२] प्राप्यमित्यर्थः । हृदि सर्वस्य निष्ठितं सर्वस्य मनुष्यादेः हृदि विशेषेणानस्थितं
सन्निहितम् ॥ १८ ॥

४ वे. ता च — ननु स्वरूपमानत्राशरूपस्य आत्मस्व-
रूपस्य कथं मगधादिप्रकाशकत्वं ? इत्याह— दीपादित्या-
दीनामपीति । दीपादित्यादीनां यथा विषयसम्बन्धिप्रभाद्वाारा
प्रकाशकत्व, न स्वस्वत, तद्वदत्रापि प्रभास्थानीयत्वं ज्ञानाख्य-
धर्मण प्रकाशकत्वमिति भाव । अन्यप्रकाशकानामपीति अपिदा-
व्दार्थ । प्रकाशयन्पदाविदत्तरप्रकाशकज्ञानप्रयुक्ते प्रत्यगात्म-
नीति भाव । विषयेन्द्रियसन्निकर्षशब्देनात्र सामग्री मन्थयति-
सन्निकर्षोऽभिप्रेत, तन्मूलप्रकाशो वा लक्षित, सन्तमसस्य
कुञ्जादिर्विदित्तत्रयसन्निकर्षविरोधित्वाभावात्, अन्यथा स-तमस-
वर्तिनं पुरुषस्य सन्तमसत्तरितप्रकाशमन्थयतिना पदार्थानां
कुञ्जान्तरितपदार्थवदप्रकाशप्रसन्नत्वात् । एतेन दीपादेः शत्रुपदार्थ-
मात्रप्रतिनियततया ज्ञानवत् सर्वव्यापकं प्रकाशकत्वमिति सूचि-
तम् । ताद्यन्मात्रेण, न तु साक्षात्प्रकाशज्ञानकत्वेनापीत्यर्थः ।

ज्योतिस्सन्निकर्षात् प्रसिद्धिप्राप्त्याच्चात्र तमवशादस्य तिमिर-
विषयत्वधीनुदासायाह— तमश्शब्द इति । ज्योतिषामपि
प्रकाशकतया हेतु-सिद्धस्य तिमिरात्प्राप्त्यस्याभिधाने प्रयोज-
नाभावात्प्रकृते परत्वस्य च-वदयत्कथंत्वात्तमवशादस्य च
'यस्य तमश्शरीर' [घृ. उ. ३।७।१३] "तम आसात्तमसा
एवमेव प्रकृत" [ऋष. ८।७।१।३] "यदा तमस्तत्,"

[श्वे. उ. ४।१८] "तम परे देव एकीभवति" [सुबालो २]
'आसीदित् तमोभूत्' [मनु. १।५] इत्यादिषु मूलप्रकृतिविष-
यतया श्रौतस्मार्तप्रयोगप्राप्त्युपचिते भाव । पर अन्यदित्यर्थः ।
भोक्तृत्वतया प्रधानमृतमिति वा । प्रागपि हि ते परावरतया प्रकृतौ
विभक्ते । उच्यते इति 'निर्गुण प्रकृते पर' इत्यादिदिवि-
शेष । एतेन जडवैलक्षण्यं विवक्षितमित्यभिप्रायेणाह— अत-
इति । पूर्ववद्वैधर्म्यानुबन्धानशक्यतायां ज्ञेयस्य स्वस्य तात्पर्यम्,
अन्यथा पौनरुक्त्यादित्यभिप्रायेणाह ज्ञानैकारणमिति ज्ञेय-
मिति । 'ज्ञानगम्यम्' इत्यत्र सर्वसाधारणज्ञानविषयत्वमा-
त्राभिधाने प्रयोजनाभावात् 'ज्ञेयम्' इत्यनेन पौनरुक्त्यादस्य
शब्दस्य प्राप्यपर्यायत्वप्रसिद्धे प्रकृतिसमत्तं विवक्षितमाह
अमानित्वादिभिर्निति । 'एतज्ज्ञानम्' [१३।१२] इतिवदत्रापि
करणव्युत्पत्तिं व्यनक्ति ज्ञानसाधनैरुक्तैरिति । मनुष्यादे-
रावस्थानम् । यद्वा हृदि स्वरूपेणावस्थानम्, अवयवान्तरेषु तु
स्वधर्मभूतज्ञानमिति विशेषः । स्थितिशब्दस्यात्र मुत्तयार्थयोगात्
सन्निधिमानपरत्वसुचम्, 'सर्वस्य यद्देज्ययमेव ग्रीहि' इति-
वज्रास्त्येक्यविवक्षया सर्वस्य हृदि स्थितिर्निर्देशः ॥ १८ ॥

५ आ. भा.— ॥ १८ ॥

६ ज. प्र. दी.— ॥ १८ ॥

७ ङ. पं. भा.— तमोऽज्ञानात्परमसंसृष्टम् । ज्ञानममानित्वादि । ज्ञेयं 'अनादि मत्परं ब्रह्म'
इत्यादि । ज्ञेयं ज्ञानगम्यं प्राप्यं फलमित्यर्थः । ज्ञानेन गम्यं ज्ञानगम्यं फलम् । तन्नितयमपि हृदि बुद्धौ सर्वस्य
प्राणिजातस्य निष्ठितं विशेषेण स्थितम् ॥ १८ ॥

८ चं. प्र. गि.— एवं च ब्रह्मण एव क्षेत्रज्ञस्वरूपाद्ब्रह्म-
धर्मः स्वप्रकाशत्वादिषु क्षेत्रज्ञस्यैव स्वरूपमित्याह— ज्यो-
तिषामिति । तत्रैतन्नाराह्यं ज्ञेयमस्तु ज्योतिषामादित्यादी-
नामपि ज्योतिरवभासकमित्युच्यते “ येन सूर्यस्तपति तेज-
सेदः ” [तै. आ. ३।१।१९] “ तस्य भासा सर्वमिदं विभाति ”
[कठो. ५।१५; मे. उ. ६।१०; भृ. उ. २।२।१०] इत्यादि-
श्रुतिभिः । तथा तमसः अज्ञानात्परं तेनास्पृष्टमित्युच्यते
“ आदित्यवर्णं तमसः परस्तान् ” [यजुसं. ३।१।१८]
इत्यादिभिः । तथा “ प्रज्ञानं ब्रह्म ” [ऐ. उ. ५।३] “ तद्वि-

ज्ञानामस्तु ’ [तै. व. ३।१] इत्यादिभिर्ज्ञानं ज्ञेयं च तदेवो-
च्यते । तथा “ यो वेद निहितो गुहायाम् ” [तै. व. ३।१]
“ आत्मा गुहायां निहितोऽस्य जन्तोः ” [श्वे. उ. ३।२०]
‘ सर्वस्य चाहं हृदि सन्निविष्टः ’ [१।५।१६] ‘ अहमात्मा
गुहाकेसः । सर्वभूताशयस्थितः ’ [१०।२०] इत्यादिभिरतदेव
सर्वस्य प्राणिनास्य हृदि स्थितमित्युच्यते । यद्येवं किमिति
न सर्वं ज्ञायते ? तत्राह— ज्ञानगम्यमिति । ‘ अमानिष-
मदमिषत्वम् ’ [१३।८] इत्यादि लक्षणेन पूर्वोक्तज्ञानसाधनेन
प्राप्तमित्यर्थः ॥ १८ ॥

९ व० त० श्लो०— ज्योतिषामिति । प्रकाशकानां चेतनानां च तन्मूर्च्छं ज्योतिरवधारणरूपं प्रकाशकं । अत-
एवोक्तं— ‘ चैतस्य स्वत्वममलं गणिमस्य कण्ठे ’ [भाग. ३।३।८।२८] इति । तमसः प्रकृतेः परं “ तम आसीत्तमसा
गूह्यमप्रे प्रकृतं ” [ऋक्सं. ८।१।१।७।३] इति श्रुतावशुच्यते । अन्तर्यामिपदं च तदित्याह— हृदि सर्वस्य
धिष्ठितमिति स्पष्टम् । ज्ञायतेऽनेनेति ज्ञानं चैतन्यं ज्ञानसाधनं अमानित्वादिरूपं वा । तसु ज्ञेयं च तज्ज्ञानगम्य
हृदि सर्वस्य धिष्ठितम् ॥ १८ ॥

१० पु. अ. त.— निञ्च— ज्योतिषामिति । ज्यो-
तिषां शक्तिवन्द्वादीनामन्यप्रकाशमानानामपि तदेव ज्योतिः
प्रकाशकमित्यर्थः । अत्रायं भावः— “ न तत्र सूर्यो भाति ”
[कठो. ५।१५ मे. उ. ६।१४ सुण्ड. २।२।१०] इत्यादिश्रुत्या
तत्रैतेशामभानमुक्तं, तथाच तथैकजनैवैवर्ण्यं स्यात्तदयं तत्र-
काशनेन तत्र सोमादिकारकमित्यर्थः । अन्यथाऽन्यत्र सर्वप्रका-
शत्वमपि न भवेत् [इति] । तर्हि शुद्धतमरूपं सर्वप्रका-
शत्वेन भविष्यतीत्यत्र आह— तमसः परमिति । तमसः
शुद्धतमरूपोऽपि परम् उपरि उल्टं वा उच्यते धृतं इत्यर्थः ।
अतएव श्रुतिरपि— “ तमसा पदमप्रे प्रकृतम् ” [ऋक्सं.
८।१।१।७।३] इत्याह । ननु स्वप्रकाशत्वे स्वस्यैव नाना-

स्वरूपान्तेक सर्वेषां कथं न तज्ज्ञानं ? इत्यत्र आह— ज्ञान-
मिति । जानवुद्विद्विद्यमित्युक्त्या मकं च तदेव । तेन यत्र
ज्ञानेच्छा तत्रैव तद्रूपेणाविर्भवतीत्यर्थः । तत्रैव ज्ञेयं ज्ञेयरूपे-
णाविर्भूतमित्यर्थः । तथापि पुरोक्तमगूह्यमकमेतदेवाह—
ज्ञानगम्यमिति । ज्ञाने ज्ञानेन पूर्वोक्तरूपेण गम्यं प्राप्यं
तेनाऽऽराधकत्वं ज्ञापितम् । ननु पूर्वं ज्ञानरूपेणैव सर्वागम्य-
त्वमुक्तं तत्कथं ज्ञानगम्यं ? इत्याह— हृदिनि । सर्वस्य
प्राणिनास्य हृदि धिष्ठितम्, अधिष्ठितमित्यर्थः । सर्वैरेकत्वेन
स्थितं तेन यत्र तथेच्छा तत्र ज्ञानरूपेणाविर्भवति, यत्र न
ज्ञानेच्छा तत्राऽऽच्छादकत्वेन भवतीति भावः ॥ १८ ॥

११ नी० भा० श्लो०— एवं ज्ञेयस्य तदस्पृष्टमणुक्त्वा स्वरूपलक्षणमाह— ज्योतिषामिति । ज्योतिषां
बाह्यानामादित्यादीनामान्तराणां च शुद्धप्रादीनामितरावभासकानामपि तत्रोपेयं ब्रह्म ज्योतिरवभासकं चैतन्य-
ज्योतिषो जहज्योतिरवभासकत्वोपपत्तेः । तथा च श्रुतयः— “ येन सूर्यस्तपति तेजसेदः ” [तै. आ. ३।१।१९]
“ तस्य भासा सर्वमिदं विभाति ” [कठो. ५।१५ मे. व. ६।१४ सुण्ड. २।२।१०] इत्याद्याः । वक्ष्यति च—
‘ यदादित्यगतं तेजः ’ [१।५।१२] इत्यादि । तमसोऽज्ञानान् भूतमासप्रसवहृत्तोः परं दूरस्थं तदुच्यते । ननु यथा
चान्द्रस्य ज्योतिषोऽवभासकं त-संज्ञातीये सौरं ज्योतिरिति ज्योतिरज्ञाने प्रसिद्धम् । एवं सौरादिज्योतिषामप्य-
वभासकं किञ्चित्तनजातोयं ज्योतिरलौकिकं स्यात् ? इत्यागच्छामाऽऽह— ज्ञानमिति । केवलज्ञानमात्रसारी
यज्योतिः, न तु भौतिकं, तदेव ज्ञेयं वस्तु आश्रुतत्वात् ज्ञानेन प्राप्नुमिष्टवत्तम् । कुत्रतर्हि व-ज्ञानं ? अत्र आह—
ज्ञानगम्यमिति । यतश्च ज्ञानेनामानित्वादिना ज्ञानसाधनेन गम्यं प्राप्यम् । किं तर्हि मामान्तरादेशस्य बहिर्
वा यादव्योवननाशस्यान्तरवन् काळम्यवहितं वा तत्राप्यमस्ति ? इत्यत्र आह— हृदि सर्वस्य धिष्ठितमिति ।
स्वात्मभूतमेव तदन्तर्दृष्टानां सम्यक् प्रकाशत्वं इत्यर्थः ॥ १८ ॥

क्षेत्रादिज्ञानुः कण्डम् ।

इति क्षेत्रं तथा ज्ञानं ज्ञेयं चोक्तं समासतः ।

१ तथा पुरम्नामन्तरेण परिहारमुदाहरन् । इदानीं तु तदर्थोक्तं ज्ञानेनैव समन्वितम् ॥
सविहारं स्वनेत्रप्रदम् एतेन यथा । तथा एतन्तद्वैदं इत्यात्मसाधनम् ॥—

मद्भक्त एतद्विज्ञाय मद्भावायोपपद्यते ॥ १९ ॥

१ शां. भा.— यथोक्ताधोपसंहाराधोऽयं श्लोक आरभ्यते— इति क्षेत्रमिति । इत्येवं क्षेत्रं मत्-
भक्तादि धृत्यन्तं [१३६-७] तथा ज्ञानममानित्वादि तत्तज्ज्ञानार्थदर्शनपर्यन्तं [१३८-१२] ; ज्ञेयं च ' ज्ञेयं
यत्तत् ' इत्यादि ' तमसः परमुच्यते ' [१३१३-१८] इत्येवमन्तमुक्तं, समासतः सङ्क्षेपतः । एत-
वान्सर्वो हि पदार्थो (वेदार्थः) गीतार्थोपसंहृत्योक्तः । अस्मिन्सम्यग्दर्शने कोऽधिक्रियते ? इत्युच्यते-
मद्भक्तो मयीश्वरे सर्वज्ञे परमगुरौ वासुदेवे समर्पितसर्वात्मभावो यत्पश्यति शृणोति स्पृशति वा ' सर्वमेव
भगवान् वासुदेवः ' इत्येवं प्रहाविष्टदुर्दिर्मद्भक्तः, स एतद्यथोक्तं सम्यग्दर्शनं विज्ञाय मद्भावाय मम भावो
मद्भानः परमात्ममानस्तरसो मद्भानायोपपद्यते मोक्षं गच्छति ॥ १९ ॥

२ आ. शां व्या — त्वमयंशुद्रपथे सविकारं क्षेत्रं पद
वाक्यार्थविवेकसाधन चामानित्वादि त पदार्थं च शुद्धं तद्भावो
क्त्यर्थमुक्त्वा तेषां फलमुपसंहरति— यथोक्तेति । पूर्वार्थे
विभजते— इत्येवमिति । वक्तव्यान्तरे सति विमिति त्रिनय
मेव गह्विष्योपसंहृतं ? तत्राऽऽह— एतावानिति । उत्तार्थमा-
वाह्यद्वाराऽनतारयति— अस्मिन्निति । ईश्वरे समर्पितसर्वात्म
भावमेवाभिनयति— यत्पश्यतीति । विज्ञाय लब्धे
त्यर्थं ॥ १९ ॥

३ रा. भा.— एवं ' महाभूतान्यहङ्कारः ' [१३६] इत्यादिना ' सहातश्चेतनाधृतिः ' [१३७]
इत्यन्तेन क्षेत्रतत्त्वं समासेनोक्तम् ; ' अमानित्वम् ' [१३८] इत्यादिना ' तत्तज्ज्ञानार्थचिन्तनम् '
[१३१२] इत्यन्तेन ज्ञातव्यस्यात्मतत्त्वस्य ज्ञानसाधनमुक्तम् ; ' अनादि मत्परम् ' [१३१३]
इत्यादिना ' हृदि सर्वस्य विष्ठितम् ' [१३१८] इत्यन्तेन ज्ञेयस्य क्षेत्रज्ञस्य याथात्म्यं च सङ्क्षेपेणोक्तम् ;
मद्भक्त एतत् क्षेत्रयाथात्म्यं, क्षेत्राद्विचिन्तात्मस्वरूपप्राप्त्युपाययाथात्म्यं क्षेत्रज्ञयाथात्म्यं च विज्ञाय,
मद्भावायोपपद्यते मम यो भावः स्वभावाः असंसारित्वम्, असंसारित्वप्राप्तये उपपन्नो भवतीत्यर्थः ॥ १९ ॥

४ वे. ता. चं— उपसंहृत्युक्त्यात्परम्यदानस्य फल
चाह— इति ' इति श्लोकेन । प्रकृतपरामर्शिन एतच्छब्दस्य
विशेषकाभावात्प्रकृतार्थत्रयविषयत्वमाह क्षेत्रयाथात्म्यमित्या-
दिना । ' मद्भावाय ' इत्यत्र साम्यध्रुवादिविकृतादात्म्यस्रम-

बुद्धसाहाय्यं मम यो भाव स्वभाव इति । नित्यसिद्धज्ञान
स्वादिस्वभावव्यवच्छेदायाह असंसारित्वमिति । ' उपपद्यते '
इत्यस्य ज्ञानजन्यव्यवस्थायां तात्पर्यमुपपन्नत्वेन दर्शितम् ॥ १९ ॥

५ आ. भा. भा.— विकारान्तंभावाज्ज्ञानसाधनं प्रथमत उक्तम् । बहुत्वात्साधनान्युपयोगात्
प्रमाणः ॥ १९ ॥

६ ज. प्र. द्वा.— ननु ब्रह्मणि प्रतिपादिते केन साधनेनेदं
दुष्टपारुष्टं भवेत् ? इत्याकाङ्क्षायां साधनं पश्चाद्ब्रह्मण्य तत्कृत
प्रथमत उक्तं ? इत्यत्र आह— विकारोरेति । विकारोऽन्तर्भाव
ज्ञापयितुं तदनन्तरमुपोद्घातप्रक्रिययोऽपि मिति भावः । उद्देश्यमा-
नुसारेण ' यत्तत्र यत् ' [१३१४] इति प्रथममनुक्त्वा ' स च
यो यत्प्रभावय ' [१३१५] इत्यतस्तुत उक्तमित्यत्र आह— बहु

इत्यादिति । सूचीकटाहनिर्माणोद्देशे बहुत्वस्य प्राथम्यव्यभिचा-
राद्वेत्तन्तरोक्ति । अलौकिकस्य प्रभावस्य सुदयारोहे हि साध-
नानामनुपयोगः, न तु तावान् लौकिकस्य प्रेरकत्वानुभवा-
रोह इति ज्ञापयितुं ज्ञानसाधनानन्तरमेव प्रभाव उक्तः ।
तत्प्रसंगेन चेति भावः ॥ १९ ॥

७ ह. पं. भा.— मद्भानाय मम भावायोपपद्यते मोक्षं गच्छति ॥ १९ ॥

८ घं प्र मि.— उपदिष्टमर्थमत्रसहरति— इतीति । धृति ' [१३७] इत्यन्तम्, तथा ज्ञानम् ' अमानित्वम् '
होम्येवं क्षेत्रम् ' महाभूतानि ' [१३६] इत्यादि ' चेतना ' [१३८] इत्यादि ' तत्तज्ज्ञानार्थचिन्तनम् ' [१३१२]

— कर्ममं चोत्तमं येन क्षेत्रे क्षेत्रमिति विष्टितम् । श्रीकोऽस्मत्पुत्रं यत्र फलं भवति विधितम् ॥ — इति चामनः ।
एतेन तस्यैकेन ' स च यो यत्प्रभावय ' (१३१५) इति द्वयं विष्टितमित्येके । एतद्वयं ' पुरुषः प्रकृतित्वो हि ' (१३१२)
' उपपद्यते ' (१३१३) इति श्रीकृष्णेन विवरित्व्यते । हेमत्वव्यपकृत्यनन्तरम्— इत्यन्ये — अविनीता ।

इत्यन्तम्, ज्ञेयं च 'अनादिमत्परम्' [१३।१३] इत्यादि 'सर्वस्य हृदि धिष्ठितम्' [१३।१८] इत्यन्तं समाप्तम् । सङ्क्षेपेण मया तुभ्यमुक्तम् । एतावानेव हि सर्ववेदार्थो गीता-शास्त्रार्थश्च ; अत्र च मद्भक्त एवाधिकारीत्याह—मद्भक्त

इति । एतच्च मद्भक्तो विज्ञाय मद्भावाय ब्रह्मत्वोपपद्यते योग्यो भवति; " ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवति " [सं. उ. ३।१।९] " स एव तदभवत् " इत्यादिश्रुतेरिति भावः ॥ १९ ॥

९ व० १० वी०—'प्रकृतिः पुरुषश्चोभौ परमात्माम्भवत्पुरा । यद्रूपं समधिष्टाय तदक्षरमुदीरितम्' इतीति । 'महाभूतान्यहङ्कारः' इत्यादिना 'सङ्घातश्चेतना धृतिः' [१३।६;७] इत्यन्तेन क्षेत्रतत्त्वं समासेनोक्तं, 'अमानित्वं' [१३।८-१२] इत्यादिना 'तत्त्वज्ञानार्थदर्शनम्' इत्यन्तेन ज्ञानं, 'ज्ञेयम्' [१३।१८] इत्यादिना ज्ञेयं तत्तद्रूप्यात्मवत्त्वस्य ज्ञानसाधनमुक्तं, 'अनादिमत्परं' [१३।१३] इत्यादिना च 'हृदि सर्वस्य धिष्ठितं' [१३।१८] इत्यन्तेन ज्ञेयस्य च ब्रह्मणोऽक्षरतत्त्वं सङ्क्षेपेणोक्तम् । इदं सर्वं मद्भक्तितमानेव विज्ञाय मद्भावाय मद्गुण-वत्त्वाद्योपपन्नो भवतीत्यर्थः ॥ १९ ॥

१० पु. अ. त.—उपसंहरति—इतीति । इति अधुना प्रकारेण 'महाभूतानि' [१३।६] इत्यादिना क्षेत्रं 'अमानित्वं' [१३।८] इत्यादिना ज्ञानं 'अनादिमत्परं ब्रह्म' [१३।१३] इत्यादिना ज्ञेयं, चकारेण सर्वमक्षरामकं समाप्तः सङ्क्षेपेण

सौकर्यवैचार्यशुक्लम् । यदयमुक्तं तदाह—मद्भक्त इति । एतदुक्तत्वं विज्ञाय विज्ञेयेण मद्भिरूपक्षरामकं ज्ञात्वा मद्भक्तो मद्भजनयोगीः सन् मद्भावाय भावात्मरूपरुपाभाय उपपद्यते योग्यः समर्थो वा भवतीत्यर्थः ॥ १९ ॥

११ नी० भा० वी०—उक्तमर्थंजातमुपसंहरति—इतीति । क्षेत्रं महाभूतादिधृत्यन्तम्, [१३।६-७] ज्ञानं ज्ञानसाधनममानित्वादि तत्त्वज्ञानार्थदर्शनान्तम्, [१३।८-१२] ज्ञेयं 'अनादिमत्परं' [१३।१३] इत्यादि 'धिष्ठितम्' [१३।१८] इत्यन्तं श्रुतिभ्यः स्मृतिभ्यश्च समासतः सङ्क्षेपत उक्तम् । मद्भक्त एतन्नयं विज्ञाय मद्भावाय ब्रह्मभावाद्योपपद्यते युक्तो भवति, भक्त्यैव प्राप्यं ब्रह्म यत्प्राप्य ब्रह्मैव भवति । तथा च श्रुतिः—“यस्य देवे परा भक्तिर्यथा देवे तथा गुरो ॥ तस्यैते कथिता ह्यथाः प्रकाशन्ते महात्मनः” [श्वे. उ. ६।२३] इति । “ ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवति ” [सुण्डो. ३।२।९] इति च ॥ १९ ॥

क्षेत्रक्षेत्रज्ञापरपर्यायस्य प्रकृतिद्वयस्य जगद्धेतुत्वम् ।

प्रकृतिं पुरुषं चैव विद्धयनादी उभावपि ।
विकारांश्च गुणांश्चैव विद्धि प्रकृतिसम्भवात् ॥ २० ॥
कार्यकरणकर्तृत्वे हेतुः प्रकृतिरुच्यते ।
पुरुषः सुखदुःखानां भोक्तृत्वे हेतुरुच्यते ॥ २१ ॥

१ प्रकृतिश्चन्दनं चेतनाचेतनप्रकृतयोः, पुरुषश्चन्दनं जीवपरयोर्महणाभावोभावोत्पुञ्जम् । द्वे प्रकृतौ द्वौ पुरुषौ चानादौ विद्धि इति विद्याधिपराजः । नक्षत्रास्तु—'एतावत्पर्यन्तं यदुपनिषद्ग्रन्थेषु क्षेत्रक्षेत्रज्ञज्ञानमुच्यते, तदेवंदानीं साङ्ख्यपरिभाषया तदभिनयं द्वैतं विहाय प्रकृतिपुरुषविवेकरूपेण वदुमुपक्रमते' इति श्लोकमिममन्वतारयन्ति । तदप्यत्र; अत्र प्रतिपत्तौरे भिन्नस्य पुरुषस्य जगद्याः परिणामिन्याः प्रकृत्यैव प्रधानभावात् । न ह्यन साङ्ख्यपरिभाषितोऽस्यापक्वः परिच्छिन्नः पुरुषो वयंते, किन्तु—'यत्प्रज्ञाऽनुमन्ता च कर्ता भोक्ता मोक्षपरः । परमात्मेति चाप्युक्तः पुरुषः' (१३।२३) । एतदुक्त्यासावोपनिषद् एव, 'एष हि ब्रह्म ह्यत्रा भोक्ता प्राता रसदिता मन्ता बोद्धा कर्ता विज्ञानात्मा पुरुषः' (प्रश्नो. ४।९) 'दिश्यते ह्यनुतः पुरुषः सबाह्यान्मन्तरो धारः' (सं. २।१।२) 'पुरुष एवेदं विश्वं' (सं. ३।१।१०) इत्यादिदिष्टेजातः । साङ्ख्येस्तु—'जन्मार्थादव्यवहारात्ः पुरुषवदुर्ग' (सं. पृ. १।१।६५) स्वीकृतमिति भिन्न एव तेषां पण्याः । प्रकृतिरप्यत्र 'माया तु प्रकृति विद्या' (सं. ४।१०) इति सुषुक्ता मायेव, न साङ्ख्यपरिप्रेक्षीता प्रधानास्याः; 'तव एव च विस्तारः' (१३।३०) इति मद्भक्त्यास्याया एव पुरुष्यन्त्यात् । तथा चात्र प्रकृति-पुरुषोपनिषद्विद्वान्प्रत्ययो भाषायामाद्याद्विनाशेव विवक्षितो, न साङ्ख्यपरिप्रेक्षीति व्यक्तमेव वेदान्तविदाम् । अत्र, 'साङ्ख्य-वेदान्तौ सन्नमयति' 'प्रकृतिपुरुषयोर्दिग्दर्शनस्य सम्बन्धस्य भेदस्य च वर्णनं साङ्ख्यपराशरोप्य' इत्यादि सर्वमन्वद्व्ययनपरिप्रेक्ष-सम्बन्धानां प्रकृतिपुरुषव्यवधप्रवचनानि च अन्तःतानां प्रतिपादनपुरेइत्यनेव ॥

—अत्रिगीता ।

१ अत्र—'अगतः सर्वदुर्गुत्थेऽपि चिन्प्रकृतिर्गोत्वप्रदाने स्वप्रतिपत्तयेत्य कादंकाराण्युत्थेऽपि चिन्प्रतिपत्तौ । पुरुषो विद्युः सर्वदुर्गुत्थि जीव प्रति भोक्तृत्वदाने दम्बा अन्वयतित्याम्बवनेन पुनार्थादुत्थे हेतुरिति विभागेभोमयोः कर्तृ-भक्त्यदशो सुवर्ते । अत्र एतौभ्यत इत्यर्थेऽप्युच्यते । — इति भाष्यमतानुयायितो ।

—अत्रिगीता ।

१ शां. भा.— तत्र सप्तमे [श्लो. ५] ईश्वरस्य द्वे प्रकृती उपन्यस्ते परापरे क्षेत्रक्षेत्रज्ञलक्षणे । ' एतद्योनीनि भूतानि ' [७।७] इति चोक्तम् । क्षेत्रक्षेत्रज्ञप्रकृतिद्वययोनित्वं कथं भूतानां ? इत्ययमर्थो-
 ऽधुनोच्यते— प्रकृतिं पुरुषं चैवेश्वरस्य प्रकृती, तौ प्रकृतिपुरुषावुभावप्यनादी विद्धि । न विद्यत आदि-
 र्थयोस्तावनादी । नित्येश्वरत्वादीश्वरस्य तत्प्रकृत्योरपि युक्तं नित्यत्वेन भवितुम् । प्रकृतिद्वयपक्षमेव
 हीश्वरस्येश्वरत्वम् । याभ्यां प्रकृतिभ्यामीश्वरो जगदुत्पत्तिस्थितिप्रलयहेतुः, ते द्वे अनादी सत्त्वा संसारस्य
 कारणम् । नाऽऽदी अनादी इति तत्पुरुषसमाप्तं केचिद्वर्णयन्ति, तेन हि किलेश्वरस्य कारणत्वं सिद्धयति ।
 यदि पुनः प्रकृतिपुरुषावेव नित्यौ स्यातां, तत्कृतमेव जगत्, नेश्वरस्य जगतः कर्तृत्वमिति । तदसत्,
 प्राक्प्रकृतिपुरुषयोरुत्पत्तेरीशितच्वाभावादीश्वरस्यानीश्वरत्वप्रसङ्गात्, संसारस्य निर्निमित्तत्वेऽनिमोक्षत्वं
 प्रसङ्गात्, शास्त्रानर्थक्यप्रसङ्गात्, बन्धमोक्षाभावप्रसङ्गाच्च । नित्यत्वे पुनरीश्वरप्रकृत्योः सर्वमेतदुपपन्नं
 भवेत् । कथं ? विकारांश्च गुणांश्चैव वक्ष्यमाणान्विकारान्बुद्ध्यादिदेहेन्द्रियान्तान् गुणांश्च सुखदुःख-
 मोहप्रत्ययाकारपरिणतान्विद्धि जानीहि । प्रकृतिसम्भवान् प्रकृतिः सत्त्वाः रजः तामसः । तत्रात्मिका
 त्मिका माया, सा सम्भवो येषां विकाराणां गुणानां च,
 प्रकृतिपरिणामान् ॥ २० ॥

२ आ. शां. व्या.— प्रकृतिमित्यादि वक्ष्यमाणमनन्तर-
 पूर्वपक्षसम्बन्धीत्याशङ्क्य व्यवहितेन सम्बन्धार्थे व्यवहितमनु-
 वदति— तत्रेति । तयोश्च प्रकृत्योरपि भूतकारणत्वमित्यह-
 र्थेति । भूतानामिव प्रकृत्योरपि प्रकृत्यन्तत्वापेक्षयाऽनव-
 स्थानान् भूतयोनिवैति शङ्कते— क्षेत्रेति । तत्राकृतान्यागमादि
 कारणाय बन्धस्य निदानज्ञानार्थमात्मनो विनियामवशादिदोष
 निरासार्थं च प्रकृतिपुरुषयोरनादित्व क्षेत्रत्वेनोक्तानां प्रकृतिं
 प्रति विकारभावं च दर्शयति— अयमर्थ इति । ' स च यो
 यत्स्वभावव्य ' [१३।४] इत्युद्दिष्टं व्याचष्टे— प्रकृतिमिति ।
 ईश्वरस्यापरा प्रकृतिरत्र प्रकृतिबन्धेनोक्ता, परा तु प्रकृतिर्भावाख्या
 पुरुषशब्देन विवक्षितेति व्याकरोति— ईश्वरस्येति । तयो-
 रनादित्वं व्युत्पादयति— नेत्यादिना । तत्र युक्तिमाह— नित्ये-
 श्वरत्वादिति । ईश्वरस्योक्तप्रकृतिद्वयवत्त्वं कथं ? इत्याशङ्क्या-
 ऽऽह— प्रकृतीति । तस्य जगज्जन्मादौ स्वातन्त्र्यमेवेश्वरत्वं,
 न प्रकृतिद्वयवत्त्वमित्याशङ्क्याऽऽह— याभ्यामिति । प्रकृत्योरना-
 दित्वं इतिपुनश्च ? इत्याशङ्क्याऽऽह— ते इति । सतान्तरमाह—

नेत्यादिना । तयोर्मूलकारणत्वाभावे कस्य ? तदेकव्य ? इत्या-
 शङ्क्याऽऽह— तेन हीति । प्रकृत्योरेव मूलकारणत्वे धृतिस्थिति-
 सिद्धमोक्षस्य तथात्वं न स्यादित्याह— यदीति । प्रकृ-
 तिद्वयस्य कार्यवपक्ष प्रत्याह— तदसदिति । किञ्च प्रकृति
 द्वयमेवपक्षेश्वरस्य संसारहेतुत्वे स्वातन्त्र्यान्मुक्तानामपि तौ
 संसारहेतुरित्येधानामोक्षसाक्षात्प्राप्त्याग्राह्यं तस्यैव संसारहेतुत्वे
 स्याह— संसारस्येति । निर्निमित्तत्वं प्रकृतिद्वयापेक्षापक्षे
 परस्यैव निर्निमित्तत्वमिति यावत् । किञ्च कार्यत्वे प्रकृत्योस्तदुद-
 यात्पूर्वं बन्धाभावे तद्विच्छेदात्मनो मोक्षस्याभावात्कदाचिदुभया
 भावे पुनस्तदप्रसङ्गान् प्रकृतिद्वयस्य कार्यत्वेत्याह— बन्धेति ।
 प्रकृत्योर्मूलकारणत्वे नानुपपत्तिरित्याह— नित्यत्व इति ।
 स्वपक्षे दोषाभावं प्रथमपूर्वकं प्रपञ्चयति— कथमित्यादिना ।
 सम्भव सत्ताप्राप्तौ हेतुः । प्रकृतेरनादित्वे विकाराणां गुणानां
 च तत्कार्यत्वादात्मनो निर्विकारत्व निर्गुणत्वं च सिध्यतीति
 भावः ॥ २० ॥

१ शां. भा.— के पुनस्ते विकारा गुणाश्च प्रकृतिसम्भवाः ? इत्याह— कार्येति । कार्यकरणकर्तृत्वे
 कार्यं शरीरं करणानि तत्स्थानि त्रयोदश, देहस्याऽऽरम्भकाणि भूतानि, पञ्च विषयाश्च प्रकृतिसम्भवा
 निकाराः पूर्वोक्ता इह कार्यग्रहणेन गृह्यन्ते । गुणाश्च प्रकृतिसम्भवाः सुखदुःखमोहात्मकाः करणाश्रयत्वा-
 त्करणग्रहणेन गृह्यन्ते, तेषां कार्यकरणानां कर्तृत्वमुत्पादकत्वं, यत्तत्कार्यकरणकर्तृत्वं तस्मिन्कार्यकरणकर्तृत्वे
 हेतुः कारणभारम्भकत्वेन प्रकृतिरुच्यते । एवं कार्यकरणकर्तृत्वेन संसारस्य कारणं प्रकृतिः । ' कार्य-
 कारणकर्तृत्वे ' इत्यस्मिन्नपि पाठे— कार्यं, यद्यस्य विपरिणामस्तत्तस्य कार्यं विकारः, विकारि कारणः,
 तयोर्विकारविकारिणोः कार्यकारणयोः कर्तृत्व इति । अथवा षोडश विकाराः कार्यं, सप्त प्रकृतिविकृतयः
 कारणः तान्येव कार्यकारणान्युच्यन्ते । तेषां कर्तृत्वे हेतुः प्रकृतिरुच्यत आरम्भकत्वेनैव ।

२ आ. शां. व्या.— विकारानां गुणानां प्रकृतेः स्वरूप-
नाकाङ्क्षाद्वारा निर्णेतुमशक्यं कृपां पातयति—के पुनरिति ।
पुरयस्यानादित्वकृत् बन्धहेतुत्वमाह—पुरय इति । पूर्वाय
स्यावशे—कार्यमित्यादिना । ज्ञानेन्द्रियपञ्चकं कर्मेन्द्रियपञ्चकं
द्वानुबुद्धिरहोहाश्चेति श्रयोदशं ब्रह्मणि । तथापि मृतानां विद-
पानां चाप्रदण्डात्कथं तेषां प्रकृतिर्कार्यता ? इत्याद्यङ्ग्याऽऽह—देह-
स्येति । तथापि गुणानामिहाप्रदण्डात् प्रकृतिर्कार्यत्वं, तत्राऽऽह—

गुणाश्चेति । उच्यतेत्या निम्नप्रमर्षमाह—एवमिति । पाठा-
न्तरमन्य व्याख्यापूर्वैर्द्वययोर्भेदमाह—कार्यत्वादिना ।
व्याख्यान्तरमाह—अथवेति । एकादशेन्द्रियाणि पञ्च विषया
इति षोडशग्रहणाद्यो विकारोऽत्र कार्यत्वमर्थः । महान्दहकारो
मृततन्मात्राणोति प्रकृतिविद्यतयः क्षत कारणं, तेषामारम्भत्वेन
कर्तृत्वेन हेतुराप्रयो मूलप्रकृतिरित्यर्थः ।

१ शां. भा.— पुरयश्च संसारस्य कारणं यथा स्वात्तदुच्यते— पुरयो जीवः क्षेत्रज्ञो भोक्तृत्वमिति पर्यायः,
सुरदुःखानां भोग्यानां भोक्तृत्वे उपलब्धत्वे हेतुरुच्यते । कथं पुनरनेन कार्यकरणकर्तृत्वेन सुखदुःख-
भोक्तृत्वेन च प्रकृतिपुरययोः संसारकारणत्वमुच्यते ? इति । अत्रोच्यते— कार्यकरणसुरदुःखरूपेण हेतु-
फलात्मना प्रकृतेः परिणामाभावे पुरयस्य च चेतनस्यासति तदुपलब्धत्वे कुतः संसारः स्यात् ? यदा पुनः
कार्यकरण(सुरदुःख)रूपेण हेतुफलात्मना परिणतया प्रकृत्या भोग्या पुरयस्य तद्विपरीतस्य भोक्तृत्वे-
नाविधार्यः संयोगः स्यात्तदा संसारः स्यादिति । अतो यत्प्रकृतिपुरययोः कार्यकरणकर्तृत्वेन सुरदुःख-
भोक्तृत्वेन च संसारकारणत्वमुक्तं तद्युक्तमुक्तम् । कः पुनरयं संसारो नाम ? सुरदुःखसम्भोगः संसारः
पुरयस्य च सुरदुःखानां सम्भोक्तृत्वं संसारित्वमिति ॥ २१ ॥

२ आ. शां व्या.— उत्तरार्धस्य तात्पर्यमाह— पुरय-
श्चेति । तस्य परमात्मत्वं व्यञ्जयति— जीव इति । तस्य
प्राणधारणमित्यस्य तदर्थं चेतनत्वमाह— क्षेत्रज्ञ इति ।
तन्मानीषापिहत्वं ब्रह्मण्यति— भोक्तृत्वमिति । तयोः संसारकारण
त्वमुपपादयितुं शक्यते— कथमिति । अन्यव्यतिरेकान्यां
तयोस्तथात्वमित्याह— अत्रेति । तत्र व्यतिरेकं दर्शयति—
कार्येति । न हि कृत्यमुक्तस्याऽऽत्मनः स्वतः संसारोऽन्तो ।

त्यर्थः । इदानीमन्यमाह— यदेति । अन्यथादिक्त्वपक्ष-
रति— अत इति । आत्मनोऽपिक्रियस्य संतरणं बोधितमि-
त्याक्षिपति— कः पुनरिति । सुरदुःखान्यदसाक्षात्कारो
भोगः, स चापिक्रियस्यैव द्रष्टुः संसारस्तथाविधभोक्तृत्वमस्य
संघातित्वमित्युत्तरमाह— सुखेति । श्लोकन्याय्यापमाना-
विति शब्दः ॥ २१ ॥

३ रा. भा.— अथात्यन्तविविक्तस्वभावरयोः प्रकृत्यात्मनोः संसर्गस्थानादित्वं मंमृष्टयोर्द्वयोः कार्य-
भेदः संसर्गहेतुमुच्यते— प्रकृतिमिति । प्रकृतिपुरयानुमानान्मोहसंमृष्टप्रपत्नादी इति सिद्धिः । बन्धहेतु-
त्वान् विकारान् इच्छाद्वेषादीन्, अमानित्वादिकांश्च गुणान् मोहहेतुत्वान् प्रकृतिममभान् सिद्धिः । पुरु-
षेण संसृष्टेयमनादिकालप्रवृत्ता क्षेत्राकारपरिणता प्रकृतिः स्वविकारिरेच्छाद्वेषादिभिः पुरयस्य बन्धहेतुर्भ-
वति, संप्रामाणित्वादिभिः स्वविकारैः पुरयस्यापरर्गहेतुर्भवेतीत्यर्थः ॥ २० ॥

४ वे. ता. चं.— अथ 'बन्धहेतु' इत्यनेन सप्रतीतं
'प्रकृति पुरयम्' इत्यारम्य विवेकसुगन्धानापूर्वैर्व्याप्यं विवि-
नक्ति— अथेति । संसर्गहेतुश्चेति प्रमाहानादेः संसर्गस्य
निमित्तमित्यर्थः । 'उत्तमनादी' इत्यत्र 'प्रकृति पुरय' च ।
इतीतिउत्तमोपपत्तौ चोपपत्तौ इत्यर्थं सिद्धेयं दर्शयति— प्रकृतिपुरय-
पायुमाद्यन्योन्यसंस्पर्शादिति । तदनेयया द्विकत्वान्प्रयोग
उत्पन्नः । प्रकृतिपुरयमित्यत्र 'परमिदं द्रष्टव्यपुरयोः'
[अथा. २।१।१९] इति सिद्धत्वम् । तद्विद्वेत्तत्वात् 'उत्तम-
नादी' इत्यनेनोपपत्तौ चोपपत्तौ । 'इच्छा द्वेष' इत्यादिना
'अमानित्वम्' [१।१७, ८] इत्यादिना च निर्दिष्टा यथाकर्म
विहारसुखदुःखान्मददत्त इति तद्वेदयति बन्धहेतुत्वाना-
मिति । 'तन्मानीष' इति चोपपत्तौ चोपपत्तौ [१।१७] इति ।

प्रधनोक्तमे विकारद्वयः क्षेत्रार्थमप्रधनः, तन्मयमिद्वाना-
चात्रापि विकारस्तदस्तद्विषयः । अतः प्रधनस्यैव महनादिवि-
कारणत्वम् । तन्माद्वयस्य गुणप्रदत्वापि प्रादुर्भावाद्यर्थ-
विकल्पोऽपि स्यात्, यत्तद्विगुणवैदग्ध्यममुक्तमिति भावः ।
'विकारस्य गुणोऽपि' इति भेदोक्तिनिदानान्नायं रूपमोह-
हेतुत्वेन बन्धम् । हेतोर्गदेषुत्तरार्धयोरेवो हेतोर्गदनाय-
सया सप्रयोजन, तस्य प्रकृतिममभानोरेवेदस्यु किमर्थः ?
इति चक्षुषामुच्यमानतया इत्यन्यार्थं 'निदि' इत्यपिदोक्त्य-
निर्देशनात्— पुरयेणेति । प्रकृत्यात्मनोरेव हेतुत्वोपपत्तौ
ज्ञानार्थमन्यममभानोरेव हेतुत्वमिति भावः । स्वविकारिण्य-
मानित्वादीनां विकारस्यैव 'प्रकृतिममभान' इत्युक्तत्वे-
कारण्यसिद्धेयत्वेनोपपत्तौ चोपपत्तौ ॥ २० ॥

३ रा. भा— संसृष्टयोः प्रकृतिपुरुषयोः कार्यमेदमाह— कार्यकारणेति । कार्यं शरीरं, कारणानि ज्ञानकर्मात्मकानि समनस्कानीन्द्रियाणि, तेषां क्रियाकारित्वे पुरुषाधिष्ठिता प्रकृतिरेव हेतुः, पुरुषाधिष्ठित क्षेत्राकारपरिणतप्रकृत्याश्रया भोगसाधनश्रुताः क्रिया इत्यर्थः । पुरुषस्याधिष्ठातृत्वमेव तदपेक्षयाधिकं 'कर्ता शास्त्रार्थनन्मात्' [ब्र. सू. २।३।३३] इत्यादिकमुक्तम् ; शरीराधिष्ठानप्रयत्नहेतुत्वमेव हि पुरुषस्य कर्तृत्वम् ; प्रकृतिसंसृष्टः पुरुषः सुप्तदुःखानां भोक्तृत्वे हेतुः, सुप्तदुःखानुभवाश्रय इत्यर्थः ॥ २१ ॥

४ वे. ता चं— अथान्योन्यसंसृष्टयोः प्रकृतिपुरुषयोः सप्तगणविशेषनिर्गन्धो व्यापारभेद उच्यते— 'कार्यकारण' इति श्लोकेन । कार्यं शरीरमिति । प्रवर्णनात् कारणशब्दस्य समभिध्याद्वाराच अत्र कार्यशब्दो भोगायतनाख्यकार्यविशेषपर इति भावः । 'इन्द्रियाणि दशैक च' [१३।६] इति इन्द्रियादिप्रकृतविषयोऽत्र कारणशब्द इत्याह ज्ञानकर्मात्मकानीति । एतेन 'कार्यं भूतत-मानरूपेण दशविधम्, कारणं बुद्धदहङ्काररूपेण त्रयोदशविधम्, तेषां स्वरूपोत्पत्तौ प्रतिक्षण परिणामे च हेतुर्मूलप्रकृति' इत्यादिभ्याख्यानान्तराणि निरस्तानि । 'कार्यकरणकर्तृत्वे' इति (श) परोक्ष पाठान्तरमप्रसिद्धेनानुसृतम् । कर्तृशब्दोऽत्र न प्रयत्नाद्याश्रयपर, अचेतने तदसम्भवात्, अतो यथास्वं व्यापाराश्रयत्वं विवक्षितमित्याह— तेषां क्रियाकारित्व इति । यद्यप्युद्दिष्टवृत्तकेषु धिन्मनश्चोनादिभ्यामपरेषु पुरुषेच्छापीनत्वं नास्ति, तथापि तेषां पुरुषभोगार्थत्वात् भोक्तृत्वदशाप्रपुरुषसन्निधानरूपमधिष्ठा नमपेक्षितम्, बाहुल्येन च प्रयत्नापीनत्वमस्तीत्यभिप्रायेणाह पुरुषाधिष्ठितेति । विभज्य व्यापारनिर्देशात् प्रकृतिरेवेत्यवधारणत्वात् ।

ननु पुरुषाधिष्ठिता प्रकृतिरित्ययुक्तं, प्रलयदबाया कल्प कलेवरविद्युत्स्य ससारिण एवेच्छया प्रकृत्यधिष्ठानासम्भवा दित्यनाह पुरुषाधिष्ठितक्षेत्राकारपरिणतेति । भोग- तत्साधनयोराश्रयत्वलक्षणं हेतुत्वमिह विविच्यत इत्यभिप्रायेण प्रकृत्याश्रयत्वादिकथनम् । प्रकृते कर्तृत्वे 'कर्ता शास्त्रार्थ वत्वात्' [ब्र. सू. २।३।३३] इत्यादिभिः सूत्रैर्विरोध स्यादित्यनाह पुरुषस्याधिष्ठातृत्वमेवेति । यदि पुरुष स्याधिष्ठातृत्वमात्रं, तदा साधारणकर्तृत्वं प्रकृतेरेवेति पुरुषस्य कर्तृत्वमौपचारिकं स्यादित्यनाह शरीराधिष्ठानेति । अय- मभिप्रायः— न हि प्रयत्नापीनपरिहणन्दाश्रयत्वलक्षणं कर्तृत्वं पुरुषस्य सूत्र्यत्वे, तत्र शास्त्रार्थवत्त्वादिहेतुमान्ययासिद्धे, नच शरीरादिप्रेरकप्रयत्नाश्रयत्वे कर्तृश-ब्दस्यौपचारिकता, कृति प्रयत्नयोः पर्यायत्वात्कृत्याश्रयत्वरूपत्वात् कर्तृत्वस्य । ततश्चाश्रये कर्तृत्वमौपचारिकमिति फलितम् । यदि शुन्येपावत्

व्यापाराश्रयत्वमेव सर्वेषां कर्तृत्वमित्युच्यते, तथापि पुरुषस्य कर्तृत्व मुख्यमेव ।

ननु 'पुरुष सुखदुःखानां भोक्ता' इत्ययुक्तम्, बुद्धस्य पुरुषस्य प्रियाप्रियविधुत्सुध्रुते । यद्यपि भोक्षे विवक्षणं सुखं मनुभूयते, तथापि दुःखप्रसङ्गस्तु नास्त्येवेत्यनाह— प्रकृति- संसृष्ट इति । " नह वै शरीरस्य सतः प्रियाप्रिययोरपरि- रस्ति " [छा. उ. ८।१२।१] इत्यपि श्रूयत इति भावः । विषयेन्द्रियादिरूपेण परिणतायाः प्रकृतेरपि भोक्तृत्वे हेतुत्वमस्ति, तत्कथं पुरुषो विधिष्य निर्दिश्यते ? इत्यनाह सुखं दुःखानुभवाश्रय इति । तत्कालस्थानमेव हेतुत्वं तस्यैवात्कारो भोग इति भोगलक्षणमन्येन सूचितम् । एतेन निर्धि कारपुरुषसन्निधानात् प्रकृतेरेव भोक्तृत्वमिति पक्षो निरस्तः । तदा 'पुरुषोऽस्ति भोक्तृभावात्' [सा. का. १०] 'पुरुषस्य दर्शनार्थं कैवल्यार्थं तथा प्रधानस्य' [सा. का. २१] इत्यादिस्वप्नविरोधः । अयं हि पक्षः शरीरके 'रचनासुप्तवत्' [ब्र. सू. २।३।१] इत्यारम्य 'विप्रतिषेधावासमज्ञतम्' [ब्र. सू. २।३।१०] इत्यन्ते. सूत्रैर्विस्तरेण प्रतिक्षितः । अत्र च श्लोके यदि प्रकृतेरेव भोक्तृत्वमपि विवक्षितं स्यात्, तदा कर्तृत्वे भोक्तृत्वे च प्रकृतिरेव हेतुरिति वक्तव्यम्, ननु विवेकव्ययं, भोक्तृत्वस्यापि कर्तृत्वविशेषत्वात्, 'शास्त्रार्थं प्रयोक्तारि' [पू. मी. ३।१।१०] इति न्यायात् ।

न च वाच्यं कर्तृत्वं प्रकृते स्वतस्सिद्धं, भोक्तृत्वे तु तस्य पुरुषो हेतुरिति प्रदर्शनाय विवेक इति, पुरुषनिरपेक्षया केव- लाया प्रकृते कर्तृत्वस्याप्ययोगादनन्त्युपगमात् । अन्यथा विशुद्ध- वैवल्लक्षणोदयेऽपि 'तेन निवृत्तप्रसवामर्षदशात्सत्स्वरूपनि- वृत्तात्' [सा. का. ६९] इत्युक्तसत्स्वरूपनिवृत्तिमज्ञप्रसङ्गात् । तथाच सुकानपि यथापूर्वमेव प्रकृतिप्रति- स्यात् । 'सङ्गतपरार्थत्वात्त्रिगुणादिविषयेयादधिष्ठानात् । पुरुषोऽस्ति भोक्तृभावात्कैवल्यार्थप्रदोऽयं जननमरणहरणाना प्रतिनिय- मात्सुप्तवत्प्रवृत्तेः । पुरुषबहुत्व सिद्धं त्रैगुण्यविषयेया(वेव) च' [सां. का. १०, १०] इत्यधिष्ठानासुप्तपरवृत्तिर्मां पुरुषवदुत्प- कल्पनं च भज्येत । अत्र 'पुरुष प्रकृतिस्वो हि भुङ्क्ते प्रकृतिमात्रं गुणान्' [१३।२२] इत्यनन्तराधिक्यव्याहयेवेति भावः ॥ २१ ॥

५ आ. मा. भा.— 'यतथ यत्' [१३।४] इति वक्तुं प्रकृतिविकारपुरुषान् सङ्गिष्याऽह । गुणाः समादयः । तेषामन्यन्तो विशेषो लयात्सर्गे इति विकाराः पृथगुक्ताः । " कार्याकार्यगुणास्त्वित्तौ यतः स्तन्पोद्भो जनौ " इति माधुच्छन्दमशाखायाम् ॥ २० ॥

६ ज. प्र दी.— ननु 'प्रकृतिपुरुष चैव विद्धि' इत्यादिक प्रतिज्ञात किमित्युच्यते? मैवम् । 'यादृक्च' [१३।४] इति तैज्जातस्य सप्रकारस्य क्षेत्रस्य कथनात् तदप्रतिज्ञाक्रमेण प्रागेव लो मोक्ष 'इत्यत आह— यतश्चेति । 'यतश्च यत्' [१३।४] ते प्रतिज्ञात प्रेरकस्वरूप तावत्प्रभाषानन्तर वचन्य प्राप्तम् । न प्रेरकस्य स्वरूपनिरूपणं प्रेर्यज्ञानमपेक्षते । प्रेर्यं च सप्रकार तम्, प्रेरकस्वरूपं वक्तुं अनेन प्रेरणीय सप्रकार क्षेत्रमुच्यते । स्य प्रागपि वचने गौरव स्यादिति भाव । तर्हि प्रकृतौत्यादि थमुच्यते? ईश्वरातिरिक्त सर्वोऽपि चेतनाचेतनवर्ग क्षेत्रमि-
त्युच्यते । तत्र प्रकृतिशब्देन 'महाभूतानि' [१३।६]
यादिनोक्तानि चतुर्विंशतितत्त्वानि युज्यन्ते । विकारशब्देने
छासुपलक्षिता क्षेत्रात्तर्त्तुता अपि गुणतयाथा सर्वे विकारा

विवक्षाविशेषवशेन पृथगुपात्ता । पुरुषशब्देन जीव इति ।
'यावत्सञ्जायते' [१३।२७] इत्यादिना पुनर्वैश्वमाणत्वा-
त्युपलक्षितोप परिहृत्य सङ्घिव्येत्युक्तम् । आह सप्रकारानिरूप-
यति । गुणा सुखदुःखमोहा इति [३] कश्चिन् । कार्यकारण-
लक्षणा इत्यन्वय, तदुभय निराकर्तुं व्याचष्टे— गुणा इति ।
ननु सत्वरत्तमसामपि प्रकृतिविकारत्वात् 'विकाराश्च गुणाश्च'
इति । पृथगुक्ति किमर्था? इत्यत आह— तेषामिति । इति
ज्ञापयितुमिति शेष । विकारा पृथगुक्ता इति विकाराश्च गुणाश्च
पृथगुक्ता इत्यर्थे । कार्याश्च तेऽस्माद्याश्च । तिस्रत्रय ।
अनेन छुद्यावज्ञीकारे विकारेभ्यः पृथग्यद्वयमयुक्तमित्यपि
सूचितम् ॥ २० ॥

९ आ. मा. भा.— कार्यं शरीरम् । 'शरीरं कार्यमुच्यते' इत्यभिधानम् । कारणानीन्द्रियाणि;
तेषांऽनुभवः । स हि चिद्रूपत्वादनुभवति । प्रकृतिश्च जडत्वात्परिणामिनी । 'कार्यकारणकर्तृत्वे कारणं
प्रकृति विदुः । भोक्तृत्वे सुखदुःखानां पुरुषं प्रकृतेः परम्' [३।२६।८] इति भागवते ॥ २१ ॥

६ ज. प्र दी — कारणानामपि कार्यत्वात् पृथगुक्तिर्व्य-
थेयतो रुचिमात्रित्व कार्यकारणसद्वै व्याख्याति— कार्य-
मिति । 'भोक्तृत्वे' इत्यत्र प्रकृत्यर्थो भोगोऽन्यवहारादि-
सुखादिविषयो न सम्भवति, अत आह— भाग इति ।
क्षीयतया साक्षात्कार इत्यर्थे । भोग प्रकृतेरेव न पुरुषस्य,
अत 'पुरुष सुखदुःखानां भोक्तृ च ह्यु' इति कथमुक्त? इति

साहचर्या । तत्राह— स हीति । न तु प्रकृति, अचैतन्यादिति
शेष । ननु 'कार्यकारणकर्तृत्वे हेतु प्रकृति' इत्युक्तम्,
कर्तृत्वं च ज्ञानेच्छाप्रत्यययोग, तत्कथं प्रकृतेर्भोगसम्भव? इत्यत आह— प्रकृतिश्चेति । चत्सर्वं परिणामिकारणत्वा-
त्कर्तृत्वमित्युपवर्धत इति भाव । शोकाद्ये पुरुषसम्मतिमाह—
कार्येति । 'कारण विदु' इत्युत्तराऽनुवर्तते ॥ २१ ॥

७ ह. पै. भा.— प्रकृतिमव्यक्तं पुरुषं क्षेत्रज्ञम् । विकारान् बुद्धयहङ्कारतन्मात्रा देहेन्द्रियादींश्च गुणान्
तत्त्वादीन्सुखदुःखमोहाकारपरिणतान् । तत्रैव हि त्रयं निभाव्यते । यथार्थोपसंहाराद्योऽयं श्लोक आरभ्यते
'निद्धि प्रकृतिमन्मान्' इति ॥ २० ॥ तेषां कार्यकारणकर्तृत्वे भोक्तृत्व उपलक्ष्यते ॥ २१ ॥

८ वें ब्र. गि — तदनेन प्रत्येन 'तत्क्षेत्रं यद्य यादृक्च'
[१३।४] इत्येतद्व्याख्यातम् । इदानीम् 'यद्विकारि
यतश्च यत्' [१३।४] इत्येतत्सार्थेन व्याचष्टे—
प्रकृतिमिति । प्रकृतिप्रिगुणात्मिका परमेश्वरी सायाशक्तिः
क्षेत्रस्या या सत्समे पूर्वमपर प्रकृतिरित्युक्तम् । पुरुषस्तु क्षेत्रज्ञो
य एव परा प्रकृतिरित्युक्तः । तावुमावपि अनर्था एव विद्धि,
न विषये आदिः कारण यथेस्तावनादी । यस्यापठितरिना
द्विस्तस्मानस्या सफळमगतकारणत्वं युक्तमित्याह— विका
राभिति । प्रथमहाभूतैकादेशेन्द्रियरूपम् योऽस्य विकारान्
गुणाश्च सत्वरत्तमोऽरूपाश्च सुखदुःखमोहात् प्रकृति कारण

वाविद्धि । पुनर्वैशेष्यादपति— कार्येति । कार्यं शरीर
कारणानीन्द्रियाणि । तेषा कर्तृत्व नाम सुदुष्पादकत्वम्,
शरीरान्द्रियाणाकारपरिणाम इति यावत् । तत्र प्रकृतिहेतुत्वव्यते ।
प्रकृतिपरिणामा शरीरान्द्रियाणीत्यर्थे ॥ २० ॥
एव 'यद्विकारि यतश्च यत्' [१३।४] इत्येतद्व्याख्याय
'स च यो यत्प्रभावः' [१३।४] इत्येतद्व्याख्यायतामेव
पुन प्रथमपति सार्थद्वयम्— पुरुष येऽस्य परा प्रकृति
रिति प्रागुक्त सुखदुःखानां भोक्तृत्वे हेतुत्वव्यते, भोक्ता
भवतीत्यर्थे ॥ २१ ॥

९ व० ह० दी०— अथ 'स च यो यत्प्रभावश्च' [१३।४] इत्येतद्वैप्रतिज्ञातं पुरुषवत्त्वं कथयिष्यन्
अतएवतविभक्तस्वभावयो प्रकृत्यात्मनोः कारणस्वरूपादनन्ययो सफळ सर्वहेतुत्वमाह— पथमि । तत्र प्रकृति
रात्मव्यतिरिक्तता साद्व्यैकदेशिनो मते पुन्यप्रतिरत्वा । भगवदीयसाद्व्येते तु भगवतः शक्तिः । साद्व्यपशास्त्र तु न
भगवन्तं विषयीकरोति तत्रवत्तद्वत्तात्त्रिणाभक्तत्वात् । अक्षरादक्षगिव तच्छास्त्रप्रवृत्ते पथ्या भावना अनादिः
पुरुषोत्तमोऽक्षर फाट प्रकृतिपुरुषाविति । इदं मतमाश्रित्यात्र साद्व्यसिद्धान्तप्रकृति, न तु प्राकृतनमाश्रित्य ।
तथाहि— प्रकृतिमिति । पुरुषमिति । समयत्र सर्वसमष्टिरूपविषयैस्वरवचनम् । पथच 'स यथ (यत्)

प्रकृतिं स्रग्मां देवीं गुणमयीं विभुः । यच्छ्रयैवोपगतामभ्यपद्यत लीलया ॥ गुणैर्विचित्राः सृजतीं स्रग्माः प्रकृतिं प्रजाः । विलोक्य सद्यो सुमुदे स इह ज्ञानगृह्या ' [भाग. ३।२६।४, ५] इति भागवतवाक्येनैकान्वयति । तत्र कार्यकारणरूपेण प्रकृतिर्द्विविधा, कार्यरूपा जीवात्सोपाधिरविद्यायुक्ता; कारणरूपा माया परमात्मनः । एवं पुरुषोऽपि द्विविधः कारणमंशी मूलपुरुषात्मा, तस्य कार्यं अंशा जीवपुरुषा इति । तत्र स एव पुरुषः प्रकृतिं लीलया क्रीडया हेतुनाऽभ्यपद्यत । कीदृशीं प्रकृतिं ? यच्छ्रयैव भगवदिच्छ्रयैवोपगतामिति । तां तु च उभावप्येतौ चिरादाधिगम्यमानौ मद्दंशभूतौ सचित्स्वभावौ कारणस्वरूपानन्यत्वाद्नादी एव विद्धि । दन्धहेतुभूतान्विकाराश्चेच्छाद्वेषादीन् अमानित्वाद्दिकारांश्च । गुणानमृतहेतुभूतान्स्वत्वादीन्वा प्रकृतिसम्भवाननादीन् विद्धि । सर्गकाले मे मायांशागुणारिमकाऽचेतना प्रकृतिः पुरुषेण मूलभूताक्षरंशेन संसृष्टा महद्दहङ्कारभूयादिरूपिणी क्षेत्राकारेण विपरिणता अन्तरासृष्टया नीहाररूपयाऽविद्ययाऽध्यस्ता प्रकृतिः सविकारैरिच्छाद्वेषादिभिः पुरुषस्य बन्धहेतुः । सैव मायानिमित्तया विद्ययाऽवगताऽमानित्वादिभिः स्वविकारैः पुरुषस्यामृतहेतुर्भवतीत्यर्थः ॥ २० ॥

सृष्टया तयोः कार्यभेदमाह— कार्येति । कार्यं बन्धमोक्षरूपं, तस्य कारणरूपा विकारा गुणाश्च एतेषां कर्तृत्वे समुत्पादकत्वे पुरुषाधिष्ठिता प्रकृतिर्हेतुः, ' प्रकृतिसम्भवान् ' [१३।२०] इत्युक्तवान् । पुरुषस्य तु तदन्तश्चेत्पितृत्वमेव तदपेक्षयाऽधिकं ' कर्ता शास्त्रार्थवत्वात् ' [प्र. सू. २।३।३३] इत्यादिसूत्रोक्तं क्षेत्राधिष्ठानप्रयत्नहेतुत्वमेव पुरुषस्य कर्तृत्वं प्राकृतवदभ्युपगम्यते । स तु तत्संसृष्टस्तद्भूतानां सुखदुःखानां भोक्तृत्वे हेतुः सुखदुःखाद्यनुभवाश्रयः । यद्यप्युभयं क्षेत्रधर्म इति वक्तव्यं तथापि विक्रियाया जडावसानत्वात् क्षेत्रप्राप्त्यर्थं भोगस्य चिदवसानत्वदर्शनाचेतनाप्राधान्यमित्यर्थः ॥ २१ ॥

१० पु. अ. त.— एवं पूर्वप्रतिज्ञातं ' तक्षेत्रं यथा यत्कच ' [१३।४] इति निरूपितम्; स्वाश्रयेन तत्र क्षेत्रक्षेत्रज्ञसजा कथं ? इत्याशङ्क्य ' यद्विकारि ' [१३।४] इत्यादिना पूर्वमेव प्रतिज्ञातं उभयोः स्वरूपं निरूपयति— प्रकृतिर्मित्याद्यैः पञ्चभिः पदैः । प्रकृतिं सर्वजननसमर्था व्यापकत्वादिधर्मयुता भगवच्छक्तित्वाद्नादी, पुरुषं च तदसंभोक्तारं भोक्तृशरूपं भगवदंशत्वाद्नादादिम्, एवञ्चभावपि अनादी विद्धि जानीहि । अत्रायं भावः— एवं ब्रह्मप्रकृतिपुरुषरूपेण त्रिचिररसभोगार्थमाविर्भूय ततः सर्वं कृतवन्, त्वाधानां जीवानां ज्ञापनार्थं तत्र मोहकस्वभावमायासम्बन्धादन्वया ज्ञानेन सम्बन्धो भवति, तदभावावाऽनादिस्वभगवच्छक्तिभगवदंशादिज्ञानेन मोहो न भवेदित्यर्थः । एव तावन्नादी

शात्वा विकारान् देहेन्द्रियादीन् सेवोपयिकान् गुणान् सुखदुःखमोहात्मकान् प्रकृतिसम्भवानेव विद्धि । अत्रायं भावः कर्मादिदवस्थयाऽवस्थितस्वत्वरूपेण स्वसंसारवर्षायां देहादीन् संसारमकान् शक्तिः प्रकटीकरोति, तथैव सद्गमसुखाद्यभवविरहदुःखान्दालभवासकः शास्त्रज्ञानन्दमोहात्मकान् गुणानपि प्रकटयति, अतस्तथा विद्धि । एवं ज्ञानप्रयोजनं चापि स्रुटीभविष्यति ॥ २० ॥

एतदेव विशदयति— कार्येति । कार्यस्य स्वसंसारमुभावत्मकस्य कारणनि देहगुणादीनि तेषां कर्तृत्वे प्रकटकाये हेतुः प्रकृतिं पूर्वोक्तरूपा शक्तिरुच्यते । तथैव पुरुषः सुखदुःखानां सद्गमविरहात्मकादीनां भोक्तृत्वे तदसंशयं हेतुः कारणस्यच्यते ॥ २१ ॥

११ नी० मा० दी०— एवं क्षेत्रं शरीराख्यमव्यक्तमुक्तं [१३।१] तत्प्रकाराश्च महदाद्यांशयोर्विशुद्धिस्तः द्विकारा इच्छाद्यो ज्ञानाज्ञानशब्दिता अमानित्वमानित्वादयः [१३।८—१२] पुरुषश्च उक्तः [१३।१३] । इदानीं क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोर्मध्ये परमाद्यवजायते तत्र क्षेत्रज्ञस्य प्रभावश्चेति द्वयं वक्तव्यं, तत्रायं विष्णोति त्रिभिः— प्रकृतिरुक्ता साऽत्र पुरुषशब्देनोच्यते । एतौ हि सम्पृक्तौ संसारं जनयतः विरोगश्च तयोर्मोक्षः । तत्र साधुभावप्यनादी विद्धि, तयोरादिमत्त्वे संसारस्याकस्मिन्त्वाभावात्, कृतवानाकृत्याम्यागमसद्गम्येत्यत्र विस्तरः । विकारान् इच्छादीन्, गुणान् बुद्धीन्द्रियादींश्च प्रकृतिसम्भवान् विद्धि ॥ २० ॥ उभयोरपि संसारं प्रति कारणत्वे द्वारमाह— कार्येति । कार्यं शरीरं तदारम्भकाणि भूतानि विषयाश्च, कारणं त्रयोदशेन्द्रियाणि तदाश्रिताश्च सुखदुःखमोहात्मका गुणाश्च । फलेति पाठेऽपि स एवार्थः । एतयोः कार्यकारणयोः कर्तृत्वे निमित्ते सति, कर्तृत्वेनेत्यर्थः । हेतुः संसारस्य कारणं प्रकृतिर्भवति । तथा पुरुषः सुखदुःखानां भोक्तृत्वेन संसारस्य हेतुरिति । यदि हि कार्यकारणसुखदुःखरूपहेतुफलरूपेण प्रकृतिर्न परिणमेत तदा पुरुषः किमुपलभेत ? अनुपलब्ध्या वा कथं संसारी स्यात् ? अनुपलब्ध्या वा प्रकृतिः कुत्रोपयुज्येत ? तस्मादुपलब्धयोपलब्धयोर्योगः संसारकारणमिति यथाभाष्यं व्याख्यातम् । यदा पुरुषस्य कार्यत्वे कारणत्वे कर्तृत्वे च प्रकृतिरेव पुरुषतारात्म्यं प्राप्ता हेतुर्भवति ।

वह्नितादात्म्यं प्राप्ते लोहं वह्नेश्चतुष्कोणत्वादाविब हेतुर्भवति, तथा प्रकृतेः सुखदुःखभोक्तृत्वे स्वच्छायाप्रदानेन पुरुषः कारणम् । वह्निरिव लोहस्य स्वच्छायाप्रदानेन दग्धत्वे । तथा हि कार्यत्वाद्यः प्राकृतदेहेन्द्रियबुद्धियर्माः सन्तश्चिदात्मन्यारोप्यन्ते ' गौरोऽहं, मनुष्यपुत्रोऽहं, काणोऽहं, रज्जोऽहं, करोम्यहं, अकार्यमहं ' इति । तथा चिच्छायापत्ता बुद्धिः ' चेतव्यामहं सुखदुःखादीनुपलभे ' इति मन्यते । सोऽयं प्रकृतिपुरुषयोरन्योन्यवर्तमानः संसारस्य कारणमित्युपपादितं भवति । साह्यथाभिमते पुरुषस्य भोक्तृत्वमपि निरस्तं भवति । अन्यथा प्रकृतिः कर्मो पुरुषो भोक्तेति कर्तृत्वभोगमृत्योर्वैयधिकरण्यमापद्येत् । न च भोक्तुः पुरुषस्य निर्विकारत्वमपि वक्तुं शक्यमित्यन्यत्र विस्तरः । ' द्वन्द्वान्ते भूयमाणं परं प्रत्येकमभिसम्पद्यते ' इति त्वप्रत्ययस्य पूर्वाम्भ्यामपि सम्बन्धे कार्यत्वं कारणत्वं कर्तृत्वं चेति निग्रहः । द्वन्द्वैकवद्भावश्च " प्रातिपदिकार्थलिङ्गपरिमाणत्रयननात्रे प्रथमा " [अष्टां. २।३।४६] इत्यादिवत् ॥ २१ ॥

क्षेत्रज्ञपुरुषस्यौपाधिकं संसारित्वम् ।

पुरुषः प्रकृतिस्थो हि भुंक्ते प्रकृतिजान् गुणान् ।

कारणं गुणसङ्गोऽस्य सदसद्योनिजन्मसु ॥ २२ ॥

१ शां. भा.— यत्पुरुषस्य सुखदुःखानां भोक्तृत्वं संसारित्वमित्युक्तं तस्य तत्किनिमित्तं ? इत्युच्यते— पुरुष इति । पुरुषो भोक्ता प्रकृतिस्थः प्रकृतावधिचालक्षणायां कार्यकरणरूपेण परिणतायां स्थितः प्रकृतिस्थः— प्रकृतिमात्मत्वेन गत इत्येतद्वि यस्मात्तस्माद्भुङ्क्ते उपलभत इत्यर्थः । प्रकृतिजान् प्रकृतितो जातान् सुखदुःखमोहाकाराभिव्यक्तान् गुणान् ' सुखी दुःखी मूढः पण्डितोऽहं ' इत्येवम् । सत्यामप्यविधायीं सुखदुःखमोहेषु गुणेषु भुञ्जमानेषु यः सङ्गः आत्मभावः संसारस्य, स प्रधानं कारणं यस्य पुंस्यस्य जन्मनः " स यथाकामो भवति तत्प्रतुर्भवति " [ब्र. उ. ४।४।५] इत्यादिश्रुतेः । तदेतदाह— कारणं हेतुर्गुणसङ्गो गुणेषु सङ्गोऽस्य पुरुषस्य भोक्तुः, सदसद्योनिजन्मसु सच्चासच्च सदसती तयोर्गोनयैः सदसद्योनयस्तासु सदसद्योनिषु जन्मानि सदसद्योनिजन्मानि तेषु सदसद्योनिजन्मसु विषयभूतेषु निमित्तं कारणं गुणसङ्गः । अथवा सदसद्योनिजन्मस्वस्य संसारस्य कारणं गुणसङ्ग इति संसारपदमध्याहार्यम् । सदसद्योनिजन्मसु अस्य संसारस्य कारणमित्यर्थः । सद्योनयो देवादियोनयः, असद्योनयः पश्वादिशोनयः । सामर्थात्सदसद्योनयो मनुष्ययोनयोऽप्यस्मिन्नुद्धा द्रष्टव्याः । एतद्भुक्तं भवति— प्रकृतिस्तच्चाख्याऽनिद्या गुणेषु च सङ्गः कामः संसारस्य कारणमिति । तच्च परिवर्जनायैच्यते । अस्य च निवृत्तिकारणं ज्ञानवैराग्ये ससह्यासे गीताशास्त्रे प्रसिद्धम् । तच्च ज्ञानं पुरस्तादुपन्यस्तं क्षेत्रक्षेत्रज्ञविषयम् । ' यज्ञात्वाऽमृतमश्नुते ' [१२।१३] इति । उक्तं चान्यापोहेनातद्भोगोप्यारोपेण च ॥ २२ ॥

२ आ. शां. व्या.— श्लोकान्तरं प्रभोक्तृत्वेनावधारयति— यदिति । निमित्तं बन्धुमादौ संसारित्वमस्याविधे कथाभ्यासादित्याह— पुरुष इति । यस्मात्प्रकृतिमात्मत्वेन गतस्तस्माद्भुङ्क्ते इति योजना । गुणविषय भोगमभिनयति— सुखीति । अविद्याया भोगहेतुत्वात्किं कारणान्वेषयया ? इत्याशङ्क्याऽऽह— संत्यामपरीति । सङ्गस्य जन्मादौ संसारे प्रधानहेतुत्वे मानमाह— स यद्येति । उक्तेऽर्थे द्वितीयाथमव तावै व्याचष्टे— तदेतदित्यादिना । साम्प्रदायैरं योजनान्तरमाह— अथयेति । सदसद्योनीर्द्विविधस्य व्याचष्टे— सदस्योनय इति । योनिद्वयनिर्देशान्मध्यवर्तिन्यो मनुष्ययोनयोऽपि ध्वनिता इत्याह— सामर्थादिति । सङ्गस्य संसारकारणत्वे नाविद्या

यास्तत्कारणत्वं, एकस्मादेव हेतोस्तद्भुपतेरित्याशङ्क्याऽऽह— एतदिति । अविद्योपादानं सङ्गो निमित्तमित्युभयोरपि कारणत्वं सिध्यतीत्यर्थं । द्विविधहेतुवैविधितं फलमाह— तद्येति । साङ्गस्याहानस्य स्वतोऽनिश्चेतनित्वैकं वाच्यमित्याशङ्क्याऽऽह— अस्येति । वैराग्ये सति सभ्यासन्तत्पूर्वकं ज्ञानं सावधानानिवर्तकमित्यर्थं । उक्ते ज्ञाने मानमाह— गीतेति । अभ्यासादौ चोक्तं ज्ञानमुदाहृतमित्याह— तद्येति । तदेव ज्ञानं यज्ञात्वेत्यादिना ' न सत्सहासत् ' [१३।१३] इत्यन्तेनाभ्यनिषेधेन ' सर्वतः पाणिपाद ' [१३।१४] इत्यादिना चात्सर्वाभ्यासेनोक्तमित्याह— यज्ञान्तरयेति ॥ २२ ॥

३ रा. भा.— एगमन्योन्यसंसृष्टयोः प्रकृतिपुरुषयोः कार्यभेद उक्तः; पुरुषस्य स्वतः स्वानुभवेकसुखस्यापि वैयथिकसुखसुखोपभोगहेतुत्वमाह—पुरुष इति । गुणशब्दः स्वकार्येषूपचारिकः; स्वतः स्वानुभवेनैकसुखः पुरुषः प्रकृतिस्यः-प्रकृतिसंसृष्टः, प्रकृतिजान् गुणान् प्रकृतिसंसर्गोपाधिकान् सत्त्वादिगुणकार्यभूतान् सुखदुःखादीन् भुङ्क्ते अनुभवति । प्रकृतिसंसर्गहेतुमाह— कारणमिति । पूर्वपूर्वप्रकृतिपरिणामरूपदेगमनुष्यादियोनिभिःशेषु स्थितोऽयं पुरुषस्तद्योनिप्रयुक्तसत्त्वादिगुणमयेषु सुखदुःखादिषु सक्तस्तत्साधनभूतेषु पुण्यपापकर्मसु प्रवर्तते; ततस्तत्पुण्यपापफलानुभवाय सदसद्योनिषु साध्वसाधुषु योनिषु जायते; ततश्च कर्मारभते; ततश्च जायते; यान्दमानित्वादिकानाम्प्राप्तिसाधनभूतान् गुणान् सेवते, वान्देव संसरति । तदिदमुक्तं— कारणं गुणसङ्गोऽस्य सदसद्योनिजन्मसु ’ इति ॥ २२ ॥

४ वे ता चं— उक्तदेशे शङ्कोदयार्थमुक्तवक्ष्यमाण-पुनश्चित्परिहारार्थं चोक्तं विविच्यानुभाषते— एवमिति । परिगुह्यन्यानुभवसुखैकतातस्य प्रत्यगारमनो वैयथिकवाद्गुणसुखदुःखोपभोगो न तार्विकक स्यात्, अपि तु स्फटिकमणौ जषाङ्गमुपपाटयित्वासात्किविशेषाद्वारोपित एव स्यादिति शङ्का ‘पुरुष’ इत्यर्थेन परिहित इत्याह— पुरुषस्येति । सत्त्वादिगुणान् साक्षाद्भोक्तव्या, सुखदुःखमोहकाथोभियतयातीन्द्रियत्वात्, वस्तुसुखदुःखानां भोक्तृत्व च प्रसक्तमुपपादनीयम्, तच्च दिशब्देन योजितम् । अत्र तु ‘प्रकृतिजान् गुणान् भुङ्क्ते’ इति गुणभोक्तृत्व कथमुच्यते ? इत्यनाह— गुणशब्द इति । स्वकार्येष्विति लक्षणानिमित्तकथनम् । स्वशब्देन गुणस्वरूपग्रहणम् । यद्यपि गुणशब्द सुखदुःखेष्वपि मुख्य, तथापि प्रकृतिगुणवन्मय विवक्षितत्वादौपचारिक इत्युच्यते । उत्तरप्रापि हि बहुयो गुणशब्द सत्त्वादिनिषेय एव । यथावस्थितकारोऽत्र पुरुषशब्देनान्वित इत्याह— स्वतस्स्वानुभवेकसुख इति । प्रकृतिसंशब्द स्वस्यधादिपरोऽपि प्रयुज्यत इति तेषुदासाय प्रकृतिसंसृष्ट इत्युक्तम् । ‘प्रकृतिजान्’ इत्यनेन प्रकृत्याप्रयत्न न विवक्षितम्, ‘मुख्यं, दुःख्यम्’ इति स्वाश्रितवैयं तदुपलम्भात्, अन्तःकरणविकाराणां सुखादीनां स्वानुभवस्यारोप इति पक्षस्य निर्दिष्टप्रमाणविद्वत्त्वात् । अतस्तदुपाधिकत्वमेव विवक्षितमिति ज्ञापनाय प्रकृतिसंसर्गोपाधिकत्वोक्तिः । आदिशब्देन पूर्वसमभिभ्याहृतच्छादोपादिसङ्ग्रहः । तस्य हि कर्मफलभूता भोक्तव्या । आत्मनेपदान्तत्वादर्धानन्वयापात्रपालनार्थत्वमयुच्यते; अन्यवहात्कार्योऽन्यप्रतीकित्यादव रयक, अतोऽत्र ‘भुङ्क्ते’ इति प्रस्तुतानुभवमात्रं विवक्षितम् । स्वमनवेतवर्तमानसुखदुःखसाक्षात्कारो भोग इत्यपि हि लक्ष्यन्तीत्यभिप्रायदानाह— अनुभवतीति ।

स्वानुभवेकतानस्य वैयथिकसुखदुःखोपभोग प्रकृतिसंसर्गो हनुश्च, परिगुह्यन्यात्मन सोऽपि प्रकृतिसंसर्ग कथं ? इति पद्मानन्दपरिहरतीत्यभिप्रायणाह प्रकृतिसंसर्गहेतुमाहेति । श्रीशाङ्करभाष्येन प्रसादानादित्वादन्योन्याश्रयणवच्छादितारिहार विद, अनवरत्या च न दोष, प्रसाहय च पूर्वहेतु

वैचिन्त्यादुत्तरोत्तरवैचिन्त्यसिद्धिः । गुणसङ्गस्य विदितनिविदकर्मद्वारा तत्फलानुभवार्थंविचित्रजन्महेतुत्वाच्छास्त्रसाफल्यं, “रमणीयचरणा अम्याशो ह यत्ते रमणीया योनिमापयेत्” कपूयचरणा अम्याशो ह यत्ते कपूया योनिमापयेत् [छा उ. ५।१०।७] इति सदसद्योनिप्राप्ते कर्ममूलत्वशुभ्यविरोध चाह— पूर्वपूर्वेति । सत्त्वादीनां साक्षात्साक्षात्स्वत्वायोगादत्रापि गुणशब्दस्य पूर्ववदौपचारिकत्वाभिप्रायेण सत्त्वादिगुणमयेषु सुखदुःखादिष्वित्युक्तम् । दुःखसङ्गो नाम दुःखे सुखभ्रान्त्या सन्न, दुःखहेतुषु हि सागरतरगादिषु सुखलवधनारसञ्चते, भ्रान्तिज्ञानवता पुत्रा प्रहरोऽपि सुखायते, इति चाहुः । यो हि यदिच्छति, तस्य तस्मिन् तत्साधने वा कार्यतावोय इति स्थिते सुखस्य स्वरूपेण कर्तुमशक्यत्वात् तसाधनेऽन्वेव पुरुषप्रकृतिरिच्छामिप्रायेण तत्साधनभूतेष्वित्युक्तम् । धृष्यते च— ‘स यथाकामो भवति तत्कर्ममेवति’ इति, अस्तिनास्तीत्याचर्यतायामानन्वयात्, “त इह रमणीयचरणा अम्याशो ह यत्ते रमणीया योनिमापयेत्” प्राज्ञयोनि वा क्षत्रिययोनि वा वैश्ययोनि वा । अथ य इह कपूयचरणा अम्याशो ह यत्ते कपूया योनिमापयेत् भयोनि वा सुकरयोनि वा चण्डालयोनि वा ” [छा उ. ५।१०।७] इत्यादिपुरुषनुसाराच्च, साध्वसाधुशब्द, साध्वसाधुषु योनिष्विति वदता ‘सदसद्योनिषु जन्मसु’ (चा.) इति परव्याख्या निरस्ता । बहुवचनेनेकस्यैव पुरुषस्य प्रवाहरूपेण विचित्रानन्तसदसद्योनि सम्बन्धो विवक्षित इत्यभिप्रायेण ततश्च कर्मारभते, ततश्च जायते इत्यादिकमुक्तम् । एव प्रवाहोऽनादित्वत्पदविच्छेदान्प्रवाहानन्तत्वमपि किं स्यात् ? इति शङ्को परिहरति पापयदिति । प्रकृतिसंसर्गस्य गुणसंसर्गे कारणमित्युक्ते सति अर्थात् ‘कारणमात्रं कायामात्रं’ [वै द. १।२।१] इति न्यायादनादित्वादिभिर्गुणसङ्गनिर्हत्या सदसद्योनिजन्मसङ्गोऽनुच्छिद्येत्तरयुक्त भवतीत्याह— तदिदमुक्तमिति । अत्र कण्ठोक्त्वाभावोऽपि गुणसंसर्ग पूर्वपूर्वदरभ्यन्तप्रयुक्तत्व कर्मद्वारा यात्रिसाक्षित्तुत्वादिह च धृतिस्मृत्यन्तरानुवापारनिर्भवत् उक्तमिति भावः ॥ २२ ॥

७ ह. पै. भा.— पुरुषः प्रकृतिस्थो हि ॥ २२ ॥

८ वै. प्र. गि.— ननु निर्विशेषतद्व्याप्तमकरवेनोक्तस्य पुरुषस्य कथं सुखदुःखभोक्तृत्वरूपः संसारः ? इत्याशङ्क्य, आध्यात्मिक एवायं, न स्वत इत्याह— पुरुष इति । हि यस्मात्कारणात्पुरुषः प्रकृतिस्थः प्रकृतिपरिणामभूतदेहतादात्म्याध्यासेन स्थितः सन् प्रकृतिजान्गुणान् सुखदुःखमोहान् सुखे । अतोऽस्य पुरुषस्य सुखदुःखमोहदेहतु सदस्योनिज-

न्मसु, सतीषु देवयोनिषु असतीषु पश्यादियोनिषु, सदस- तीषु धर्माधर्ममिश्रासु महत्पञ्चयोनिषु च यानि जन्मानि तेषु गुणसङ्गः सत्त्वरजस्तमोगुणात्मकप्रकृतियमदेहतादात्म्याध्यास रूपं सम्बन्धः, ए एव कारणम् । न त्वसद्भूत्यास्य स्वरूपेण ससारोऽस्ति, “ आत्मेन्द्रियमनोयुक्तं भोक्तेत्याहुर्मनीषिणः ” [कठो. १।३।४] इत्यादिश्रुतेरिति भावः ॥ २२ ॥

९ ब० त० दी०— एवं कार्यभेदमुक्त्वा तज्जोनृत्वमपि तस्य प्रकृतिपरिणामक्षेत्रसंसर्गेणैव भवति, नान्य- धेत्याह— पुरुष इति । प्रकृतिस्थ एव क्षेत्रस्थ एव जीवः प्रकृतिजान् गुणान् सत्त्वादिपरिणामभूतास्तत्कार्यभूतै- रिन्द्रियैर्मुक्ते भोक्ता भवति, न त्वन्तर्यामिवदसङ्गः “ अन्नभन्नन्यो अमिचाकशीति ’ [नृदत्तं. २।३।१७।५ श्रुं. व. ३।१।१श्रे. व. ४।६] यथोक्तं भागवते— [३।२६।६; ७] ‘ एवं परामिध्यानेन कर्तृत्वं प्रकृतेः पुमान् । कर्मसु क्रियमाणेषु गुणैरात्मनि मन्यते ॥ तदस्य संसृतिर्वन्धः पारतन्त्र्यं च तत्कृतम् । भवत्यकर्तुरीशस्य साक्षिणो निर्बृतात्मनः ’ इति ‘ कार्यकारणकर्तृत्वे द्रव्यज्ञानक्रियाश्रयाः । बध्नन्ति नित्यदा मुक्तं मायिनं पुरुषं गुणाः ’ [२।५।१९] इति च । अतोऽस्य पुरुषस्य प्रकृतिसंसर्गेण तिरोहिताक्षरस्वभावस्य तद्गुणसङ्ग एव सदसद्योनिजन्मसु कारणं ज्ञातव्यम् ॥ २२ ॥

करोतीत्यर्थः । न तु पुरुषरूपस्य सदसद्योनिदेवतिर्यगादिरूप- जन्मसु गुणरसभोगेच्छा कारणं हेतुरित्यर्थः ॥ २२ ॥

१० पु. अ. त.— तत किमत आह— पुरुष इति । पुरुषः पुरुषरूपेण प्रकटो भगवान्, प्रकृतिस्थः स्वरसाडभव- स्थानस्थितः सन् प्रकृतिजान् गुणान् सुखे इतरसभोगं

करोतीत्यर्थः । न तु पुरुषरूपस्य सदसद्योनिदेवतिर्यगादिरूप- जन्मसु गुणरसभोगेच्छा कारणं हेतुरित्यर्थः ॥ २२ ॥

११ नी० भा० दी०— ननु यथा बौद्धं कर्तृत्वं पुंस्यारोप्यते, एवं पौंक्षं भोक्तृत्वं बुद्धावस्त्वित्येतं भ्रमं वारयति— पुरुष इति । हि प्रसिद्धम् । प्रकृतिस्थः देहेन्द्रियमनसङ्घातमध्यारूढस्तत्तादात्म्यं गत इत्यर्थः । प्रकृति- जान् सुखदुःखमोहात्मकान् । गुणान् सुखे उपलभते । यदा तु सुमितिसमाधिमुच्छादी प्रकृतिस्थत्वं नास्ति तदा न सुखादीनुपलभते तेनोपाधिगतान्येव सुखादीनि तदभावेन प्रतीयन्त इति सिद्धम् । अतिरिपि— “ आत्मेन्द्रिय- मनोयुक्तं भोक्तेत्याहुर्मनीषिणः ” [कठो. ३।४] इतीन्द्रियमनोयोगादेवात्मनि भोक्तृत्वं दर्शयन्ती बुद्धस्य केवलस्य भोक्तृत्वं नास्तीति दर्शयति । कुतस्तर्कभोक्तृत्वरूपस्य प्राकृतो बन्धः इति तत्राह— कारणमिति । अस्य पुरुषस्य सदसद्योनिजन्मसु । तत्र सद्योनिजन्मानो देवाः, असद्योनिजन्मभामास्तिर्यन्धः स्थावराश्च, सदसद्यो- निजन्मानो मनुष्याः; एतेषु त्रिष्वपि जन्मसु प्राप्येषु अस्य पुंसो गुणसङ्गः सुखादिष्वभिप्लवङ्ग, कारणं हेतुः । तथाहि— सात्विका देवा भवन्ति, राजसा मनुष्यास्तामसाश्च पशवस्तेषां तत्तद्योनिप्राप्तौ तद्गुणप्राधान्यमेव कारणम्; वदयति च— ‘ ऊर्ध्वं गच्छन्ति सत्त्वस्थाः ’ [१४।१८] इत्यादि । यद्वा प्रकृतिस्थो विद्वानविद्वान्वा गुणान्गुञ्जे ‘ पञ्चादिभिश्चाविशेषात् ’ इति न्यायान् । तर्हि विद्वानिवाविद्वानपि कुतो न मुच्यते ? अविद्वानिव विद्वान्वा कुतो न बध्यते ? इत्याशङ्क्याऽऽह— कारणमिति । गुणेषु देहेन्द्रियविषयेषु सङ्गः ‘ अहमिदं, ममदे ’ इत्यभिनिवेशः स एव जन्मकारणम् । विदुषां तु तदभावात् जन्म, समानेऽपि देहसम्बन्धे यदा यज्ञो देहाभिमानं घटे तदा स एव देहपीडया पीड्यते, न तु देहपतिर्जीवः, यदा त्वयं देहाभिमानं घटे तदा नेतर इति प्रसिद्धम् । सङ्गस्य बन्धकत्वं, न तु सात्त्विक्यमात्रं बन्धकम् । अतो विद्वद्विदुषोः समानेऽपि देहसम्बन्धे सङ्गतदभावात्कुतो महान् विशेष इति भावः ॥ २२ ॥

तस्यैव परमात्मनः साक्षात्स्वरूपं तज्ज्ञानफलं च । उपद्रष्टाऽनुमन्ता च भर्ता भोक्ता महेश्वरः । परमात्मेति चाप्युक्तो देहेऽस्मिन्पुरुषः परः ॥ २३ ॥

तस्यैव परमात्मनः साक्षात्स्वरूपं तज्ज्ञानफलं च ।

उपद्रष्टाऽनुमन्ता च भर्ता भोक्ता महेश्वरः ।

परमात्मेति चाप्युक्तो देहेऽस्मिन्पुरुषः परः ॥ २३ ॥

१ शां. भा.— तस्यै पुनः साक्षात्त्रिदशः क्रियते— उपद्रष्टेति । उपद्रष्टा— समीपस्थः सत्यं स्वयमव्यापृतः, यथात्विग्यजमानेषु यज्ञकर्मव्यापृतेषु तदस्थोऽन्योऽव्यापृतो यज्ञविद्याकुशलः ऋत्विगजमानव्यापारगुणदोषाणामीक्षिता, तद्वच्च कार्यकरणव्यापारेष्वव्यापृतोऽन्यस्तद्विलक्षणस्तेषां कार्यकरणानां सव्यापारणां सामीप्येन द्रष्टोपद्रष्टा । अथवा देहचक्षुर्मनोबुद्ध्यात्मनो द्रष्टारः, तेषां बाह्यो द्रष्टा देहः, तत् आरम्यान्तरतमश्च प्रत्यक्समीप आत्मा द्रष्टा, यतः परोऽन्तरतमो नास्ति द्रष्टा, सोऽतिशयसामीप्येन द्रष्टृत्वादुपद्रष्टा स्यात् । यत्रोपद्रष्टृपद्मा सर्वविषयीकरणादुपद्रष्टा । अनुमन्ता च, अनुमोदनमनुमननं, कुर्यात् तत्क्रियासु परितोषः, तत्कर्त्ताऽनुमन्ता च । अथवाऽनुमन्ता कार्यकरणप्रवृत्तिषु स्वयमप्रवृत्तोऽपि प्रवृत्त इव तदनुकूलो निभान्यते तेनानुमन्ता । अथवा प्रवृत्तान्स्वव्यापारेषु तत्साक्षिभूतः कदाचिदपि न निवारयतीत्यनुमन्ता ।

२ आ. शां. व्या.— प्रहृतस्यैव मोक्षहेतोर्ज्ञानस्य साक्षात्- विदेशान्नोत्तरलोकाभ्यापयति— तस्यैति । कार्यकरणेना व्यापारव्यापारसमीपे स्थित सन्निधिमार्गेण तेषां साक्षीत्वेवमर्थत्वेन 'उपद्रष्टा' इति पदं व्याचष्टे— समीपस्थ इति । लौकिकस्यैव द्रष्टृत्वापि व्यापारविशिष्टतया निद्रियत्वविरोध- माशङ्क्याऽऽह— स्वयमिति । स्वव्यापारतटे सन्निधिरिव दृष्टव्यम् । दृष्टान्तेन स्पष्टयति— यथेति । उपद्रष्टेयस्याध्यान्तर- माह— अथवेति । बहूनां दृष्टव्येषु कस्योपद्रष्टृत्वं ? तत्राऽह— तेषामिति । उपोपसर्गस्य सामीप्यार्थत्वेन प्रत्यगवर्तत्वा- च्छेन सामीप्यावसानात्प्रत्यागात्मा च द्रष्टा चेत्पुनरुपद्रष्टा सर्वसाक्षी

प्रत्यागात्मेत्यर्थः । उक्तमेव व्यनक्ति— यत इति । यथा इह मानस्य ऋत्विजा च यज्ञकर्मणि गुणं दोषं वा सर्ववशात्सि सभ्रुवद्रष्टा विषयीकरोति, तथाऽयमात्मा विन्मात्रस्वभाव इति गोचरयतीत्युपद्रष्टेति पक्षान्तरमाह— यथेति । अनुमन्ता चेन्नेत्यथाकरोति— अनुमन्तेति । ये स्वयं कुर्वन्तो व्यापार- वन्तो भवन्ति, तेषु कुर्वन्तु सत्सु दास्तेषां क्रियास्तासु पार्श्वस्थेन परितोषोऽनुमननं तत्रानुमोदनं तस्य सन्निधिमार्गेण कर्त्ता च सोऽनुमन्तेत्यर्थः । व्याख्यान्तरमाह— अथवेति । तदेव स्पष्टयति— कार्येति । अयान्तरमाह— अथवेत्यादिना ।

१ शां. भा.— भर्ता, भरणं नाम देहेन्द्रियमनोबुद्धीनां संहतानां चैतन्यात्मपाराश्र्येन निमित्त- भूतेन चैतन्याभामानां यत्स्वरूपधारणं तच्चैतन्यात्मकृतमेवेति भर्ताऽऽस्मेत्युच्यते । भोक्ता, अग्न्युष्ण- श्लिष्यचैतन्यस्वरूपेण बुद्धेः सुरसदुःखमोहात्मकाः प्रत्ययाः सर्वाविषयविषयाश्चैतन्यात्मग्रस्ता इव जायमाना विभक्ता विभाव्यन्त इति भोक्ताऽऽमोच्यते । महेश्वरः सर्वात्मत्वात्स्वतन्त्रत्वाच्च महाश्र्वासावीश्वरश्चेति महेश्वरः । परमात्मा देहादीनां अव्यक्तान्तानां प्रत्यगात्मत्वेन परिकल्पितानामविषया परम उपद्रष्टृत्वा- द्दिलक्षण आत्मैति परमात्मा 'सोऽन्तः परमात्मा' इत्यनेन शब्देन चाप्युक्तः कथितः भूतो । कासी ? अस्मिन्देहे पुरुषः परोऽयत्कात् । 'उत्तमः पुरुषस्त्वन्यः परमात्मेत्युदाहृतः' [१५।१७] इति । यो वक्ष्यमाणः 'क्षेत्रं चापि मां विद्धि' [१३।३] इत्युपन्यस्तो व्याख्यायोपसंहृतश्च ॥ २३ ॥

२ आ. शां. व्या.— भर्तेति पदमादाय किं भरणं नाम ? इति पृच्छति— भर्तेति । तस्य विन्प्रत्ययान्तमनो मूलत्वं सापद्यति— देहेति । भोक्तेत्युक्तं क्रियाशरत्वे प्राप्ते भोगविद्वेषानन्तेति न्यायेन विभक्तं— अस्तीति । विदेशान्तरमादाय व्याचष्टे— महेश्वर इति । परमात्मव्युपपादयति— देहादीनामिति । कश्चिपाया कश्चिक्त्वाविति सम्बन्धः । परमात्म प्रहृतव्यम् ।

स पूर्वाकविशेषणमिति यावत् । परमात्मव्यवस्थेन प्रहृतव्य- विषयत्वेन पुनिमद्वृत्त्ययति— अन्त इति । तस्य तादृशत्वं प्रशङ्कार प्रत्याचष्टे— चेति । कर्मन्प्राप्तं ? तदाह— अप्य- कादिति । तत्रैव वाक्यसंश्लेषात्कृत्यमाह— उत्तम इति । सोऽस्मिन्देहे परः पुरुष इति सम्बन्धः । शोधितार्थयोरेकस्यैव प्रागुक्तं फलोक्त्या स्तीति— क्षेत्रज्ञं चेति ॥ २३ ॥

३ रा. भा.— अस्मिन् देहेऽस्यितोऽयं पुरुषो देहप्रवृत्त्यनुगुणमङ्गल्यदिरूपेण देहस्योपद्रष्टा अनु- मन्ता च भवति, तथा देहस्य भर्ता च भवति; तथा देहप्रवृत्तिजनितगुणसदुःखयोर्भोक्ता च भवति; एवं देहनिषमनेन, देहभरणेन, देहोपिन्येन च देहेन्द्रियमनामि प्रति महेश्वरो भवति । तथाच वक्ष्यते— 'सर्वीरं यद्भ्रामोति यथाप्युन्नामवीश्वरः । गृहीर्नैवानि संपाति वायुर्गन्धानिगच्छाम्' [१५।८] इति ।

४ वे. ता. चं.—सदस्योभिर्जनसमनन्तरभाविनः पुरुष-
स्वभावानाह उपद्रष्टेति । श्लोकेन द्रष्टा प्रमाणदिवशेन द्रष्टव्यानां
प्रदर्शकः, उपद्रष्टा यथावत्स्वयमप्रवृत्तः प्रवर्तमानस्यानुसन्धत्ता,
तत्तत्साधनार्थ्यादिहोपद्रष्टृशब्द इत्याह देहप्रवृत्त्यनुगुणसङ्क-
ल्पादिरूपेणेति । आदिशब्देन प्रेरणं संशुद्धीतम् । यद्वा
प्रवृत्तस्य प्रवर्ततेऽनुमन्तेति मेदमभिप्रेत्य आदिशब्दः । उपद्रष्टृ-
त्वानुमन्त्वादेः प्रतिसम्बन्धिप्रापेक्षत्वादिप्रकरणतया सन्निहि-
तोऽपि देहः प्रतिसम्बन्धितयाप्यर्थान्त्वयमर्हतीत्यभिप्रायेण

देहस्येत्युक्तम् । नियन्तृत्वधारकत्वशेषित्वाना शरीरप्रतिसम्ब-
न्ध्यात्मलक्षणाना विभागप्रदर्शनाय प्रवृत्तिविषयोपद्रष्टृत्वानुमन्तृ-
त्वयोरैकवाक्यकरणं, तथैत्यादिवाक्यभेदश्च । भर्ता धारकः ।
उक्तहेतुकं सन्निहितदेहादिविषयमेवावस्य महेश्वरत्वमित्याह—
एवमिति । देहन्यफलमोक्तवृत्त्ययमेव देहस्य तदर्थतया
देहिनः शेषित्वं फलितमित्यभिप्रायेणाह—देहशेषित्वेन-
चेति । कर्माधीनजननमरणभागिनि जीव एवेश्वरशब्दस्य परि-
च्छिन्नविषयतया प्रयोगं दर्शयति—तथाचेति ।

३ रा. भा.—अस्मिन् देहे देहेन्द्रियमनांसि प्रति परमात्मेति चाप्युक्तः देहे मनसि चात्मशब्दो-
ऽनन्तरमेव प्रयुज्यते 'ध्यानेनात्मनि पश्यन्ति केचिदात्मानमात्मना' [१३।२५] इति; अपिशब्दान्महे-
श्वर इत्युक्त इति गम्यते; पुरुषः परः 'अनादि मत्परम्' [१३।१३] इत्यादिनोक्तोऽपरिच्छिन्नज्ञान-
शक्तिरयं पुरुषोऽनादिप्रकृतिसम्बन्धकृतगुणसङ्गादेतदेहमात्रमहेश्वरो देहमात्रपरमात्मा च भवति ॥ २३ ॥

४ वे. ता. चं.—जीवात्मन्येव ज्ञानतो व्याप्त्या परमा-
त्मशब्दप्रयोगोपपत्तये सन्निहितसङ्कोचकान्वयमाह अस्मिन्देह
इति । साङ्गतपरमात्मविषयत्वे सति 'अस्मिन् देहे' इत्य-
सङ्गतमिति भावः । अत्र देहेन्द्रियमनासीति मनसः पृथगुपादानं
तस्यात्मशब्दप्रयोगविषयत्वप्रदर्शनार्थम् । परमशब्दव्यवच्छेद्या-
भावात्जीवविषयत्वानुपपत्तिरित्यत्राह—देहे मनसिचेति ।
अयं प्रयोगः प्रवचनान्तरे अर्थशान्तरे वा न मृग्यः, अपिरेवेत
स्वरूपे श्लोकमात्रव्यवधानेन । अतो व्यवच्छेदसन्निधानमपि
तत्रवच्छेदमात्रार्थवत्स्य व्यवस्थापकमित्यभिप्रायेण अनन्तर-
मेवेत्युक्तम् । परमात्मशब्दवन्महेश्वरशब्दस्यापि सन्निहितसङ्को-
चकारिच्छिन्नविषयत्वं चकारातिरिक्तविषयाणिषाब्देनापि प्रती-

तमित्याह—अपिशब्दादिति । 'उक्तः' इत्यनेनापरमा-
त्मन्ययमापेक्षिकः परमात्मादिशब्द इति सूचितम् । 'पुरुषः परः'
इत्यत्र परशब्दस्यापि पूर्ववदच्छिन्नविषयत्वानुप्राहकं देहव्यप-
देशस्यापेक्षिकमहेश्वरत्वादिव्यपदेशस्य च तात्पर्यं, श्लोके
चोद्देशयोपादेयविभागं, पिण्डतार्थं च दर्शयति—अनादीति ।
'अनादिमत्परम्' [१३।१३] इत्यादिनोक्त इति परमत्वा-
भावात्किं । अपरिच्छिन्नज्ञानशक्तिरिति तु परत्वमात्र
प्रदर्शनम् 'अयं' इत्यनेन तन्मध्ययतिः । 'उपद्रष्टा' इति
श्लोकोऽपि तद्विषय एवेति प्रकरणस्य जीवविषयत्वं प्रदर्शितम् ।
'देहेऽस्मिन्' इत्यनेन प्रागुक्तो हेतुविवक्षित इत्यभिप्रायेण-
अनादिप्रकृतिसम्बन्धकृतगुणसङ्गादित्युक्तम् ॥ २३ ॥

५ आ. मा. भा.—'यतश्च यत्' [१३।४] इत्याह—उपद्रष्टेति । अनुमन्ता अन्वतु विशेषतो
निरूपकः । पुरुषः सुखदुःखानामिति जीव उक्तः । पुरुषं प्रकृतिमिति जीवेश्वरी सहैवोच्यते । अन्यत्र महा-
तात्पर्यविरोधः । उक्तयै हि महातात्पर्यम् । तथा हि सौकरायणश्रुतिः—'अवाच्योत्कर्षं महत्त्वात्सर्ववाचां
सर्वन्यायानां च महत्त्वपरत्वम् । चिण्णोरनन्तस्य परात्परस्य तच्चापि (तथापि) ह्यस्त्येव न चात्र शङ्का ।
अतो विरुद्धं तु यदत्र मानं तदज्ञानादावथ वाऽपि युक्तिः । न तत्र्यमाणं कवयो वदन्ति न चापि
युक्तिर्बूनमतिर्हि दृष्टेः " इति ।

६ ज प्र. दी.—'यतश्च यत्' [१३।४] इति वक्तु-
मित्युक्तं तत्केनोच्यते ? इत्यत आह—यतश्चेति । इति
प्रतिज्ञातमिति शेषः । अनुमन्ता अनुज्ञातेति कश्चिः । तदसत्,
औदासीन्यप्राप्ती भर्ता भोक्तव्यादिविशेषादिति भावेन व्याचष्टे-
अनुमन्तेति । अनुशब्दः पुरनरं किंदाहृतिश्च तदर्थं इति ज्ञाप-
नाय द्विशक्तिः । विशेषत इति तुनोऽर्थः । निरूपकः कर्तव्यस्या-
लोचकः । 'य एनं वेति पुरुष' इत्यत्र पुरुषशब्द व्याख्यातु-
मुपोद्गतमाह—पुरुष इति । सुखदुःखमोक्षक्रांतिदिति
भावः । सुखदुःखाना भोक्तृत्वे भोगे हेतु कर्तृति व्याख्यानमा-
धित्येदमुक्तम्; व्याख्यानान्तरे तु भगवानेवात्र पुरुषः 'पुरुष
प्रकृतिरथो हि' [१३।२२] इति जीवः । उपलक्ष्यमेतत्,

उपद्रष्टेश्वर उक्त इत्यपि द्रष्टव्यम् । तत् किं इत्यत आह—
पुरुषमिति । यत् एवमुभावि प्रकृतौ अतो 'य एनं वेति
पुरुषं' [१३।२४] इत्यत्र पुरुषशब्देन जीवेश्वरी द्वावपि
शुद्धे, द्वयोरपि परमार्थसम्भवात् । तर्हि द्वयोर्द्विवचनेन भाव्य-
मित्यत उक्त सहैवेति, तन्नेप इत्यर्थः । अत्र कश्चित्
[सं.] 'य एनं वेति पुरुषं' साक्षात् अयमहमस्मि इत्येव-
मव्याहारेण जीवेश्वरार्थं व्याख्यातवान्, तत्रययति—अन्य-
चेति । जीवेश्वरार्थे सर्ववेदानां प्राधान्येन यत्प्रतिपादकत्वं
तद्विरोधः । कपमिलत आह—उत्कर्षं हीति । सर्वांगमाना.
मीश्वरस्य सर्वोत्कर्षं हि महानात्पर्यमित्यर्थः । उक्ततः ? प्रागुक्त-
युक्ते श्रुतेत्याह—तथा हीति । चिण्णोमहत्त्वादेवावाच्य-

स्वैरनेके सर्वोत्कर्षे सर्वासां वेदवाचां सर्वन्यायानां न्यायव्युत्पा-
 दकस्य मीमांसाशास्त्रस्येति यावत् । महत्तत्परत्वं महासात्पर्यम् ।
 अस्तुत्कर्षे महासात्पर्यम्; तथाप्युत्कर्षस्य सर्वं कुतः ? न हि
 जैनवाक्यस्य ब्रह्मिन्महान्यायस्येऽपि तत्सत्त्वमस्तीत्यत आह—
 तच्चापीति । न केवलं तत्र तात्पर्यं, किन्तु तन्महत्त्वमपि
 चास्त्वेष । धियां स्वतः प्रमाण्यादिति हेरथः । स्वतःप्रामा-
 ण्येऽपि बापकाद्विषयावत्त्वं भवति । तदप्यत्र नास्तीत्याह—
 न चात्रेति । शङ्केति । शङ्काहेतुर्बाधकमिति यावत् । कथं
 बाधकाभावः ? इत्यत आह— अत इति । अत इत्यस्योत्तर-

शान्दयः । तत्रैतस्य सर्वोत्कर्षे तु यद्विरुद्धं मानं शङ्कयते तदपि
 किमज्ञादौ । अज्ञजागमयोऽन्यतरत् । अथवा युक्तिः । आद्यं
 निराकरोति— न तदिति । कथयो न्यायविदः । कुतः ? अत
 उपजीव्यवेदविरोधतः । एतेन द्वितीयोऽपि निरस्तः । तथापि
 विशेषं वक्तुमाह— न चेति । युक्तिरपि नैव मानं, यतो ह्येः
 श्रुतेः न मनसिर्जात्यैव दुर्बलज्ञानोत्पादिका भगवदुत्कर्षे सर्वांगमानां
 महासात्पर्यमित्यत्र पठित्याः श्रुतेः शेषेण योऽर्थो लभ्यः सोऽपि
 प्रकृतोपयुक्त एव ।

५ आ. मा. भा.— अतो युक्तिभिरप्येतदपलापो न युक्तः । अतो यथा युक्त्याऽविद्यमनत्वादि
 कल्पयति साऽप्याभासरूपेति सदैव माहात्म्यं वेदैरुच्यते इति सिद्धयति । अवान्तरं च तात्पर्यं तत्रास्ति ।
 उक्तं च तत्रैव—“अवान्तरं तत्परत्वं च सत्त्वे महद्वाऽप्येकत्वात् तयोरनन्ते” इति, श्यामत्वाद्यभिधानाच्च ।
 युक्तं च पुरुषमतिकल्पितयुक्त्यादेवामासत्वम्, अज्ञानसम्भवात् । न तु स्वतः प्रमाणस्य वेदस्याभासत्वम् ।
 अदर्शनं च सम्भवत्येव पुंसां बहूनामप्यज्ञानात् । तर्ह्यस्मदनधीतश्रुत्यादौ विपर्ययोऽपि स्यादिति न वाच्यम् ।
 यतस्तत्रैवाह— “ नै(व)तद्विरुद्धा वाचो नै(व)तद्विरुद्धा युक्तय इति ह प्रजापतिरुवाच प्रजापति-
 रुवाच” इति । तद्विरुद्धं च जीवसात्त्वमामास एव चेति चोक्तम् । जनमेजय उवाच— ‘बहवः पुरुषा
 ब्रह्मन्नुताहो एक एव तु । को ह्यत्र (पुरुषः श्रेष्ठः का वा योनिरिहोच्यते)पुरुषश्रेष्ठस्तं भवान्वक्तुमर्हति ॥
 श्रीवैशम्पायन उवाच— नैतद्विच्छन्ति पुरुषमेकं कुरुकुलोद्वह ॥ बहूनां पुरुषाणां हि यथैका योनिरुच्यते ॥
 तथा तं पुरुषं विद्य (श्वं व्या)माख्यास्यामि गुणाधिकम्’ इति मोक्षधर्म [म. भा. १२।३५।१-३] ।

प्रमाणस्यापौरुषतया पुरुषगुणानपेक्षप्रमाणत्वमित्युक्तम् ; तद-
 युक्तम्, नियामकाभावात् । विपर्ययस्यापि श्ववनादित्यत
 आह— युक्तं चेति । युक्तं सम्भावितम् । अज्ञानसम्भवात्,
 अज्ञानमूलत्वसम्भवात् । अज्ञानं चोपाधिभ्यमिवासादिविषयम् ।
 स्वतः प्रमाणस्यापौरुषतया पुरुषगुणानपेक्षप्रमाणभावस्य
 युक्तज्ञानमूलत्वसम्भवात् न निर्वाजेत्यत आह— अदर्शनं चेति ।
 सम्भवति शङ्कादमित्यर्थः । यतदुप्युक्तं भवति— वेदस्य
 युक्त्यादेव परत्वाविरोधे द्वयोः प्रामाण्यात्पुत्रपतावन्यतरत्वा-
 मासत्त्वे कल्पनीये युक्त्यादेरेव तत्कल्प्यं, सम्भवात् । न तु
 वेदस्य, असम्भवात् । निरवकाशेन सावकाशस्य बाधदर्शना-
 दिति । पुरुषेण दर्शनमात्रमज्ञानानामिति प्रसङ्गमाहात्म्यं विधि-
 पत्ति— तर्ह्येति । विपर्ययो भगवदुत्कर्षस्य “सर्वैवात्मा”
 इति धृत्यैवोक्तत्वादिति । परिहारे शिवेऽन्यन्याह— यत
 इति । तस्यामेव धृतायाह वेदपुत्रः एतद्विद्वान् । भगवदुत्कर्ष-
 विद्वान् । उत्कर्षे हीत्यादिनोक्तपुत्रस्येति— तदिति ।
 सर्वैशदानां यद्भगवदुत्कर्षे महासात्पर्यमुक्तं तद्विरुद्धं जीवसा-
 त्त्वमोक्षेण जीवस्यैवात्म्यं श्रुतेरिहापिर्विद्वं चेत्याह—
 आमास इति । बहव इति पशुस्य किं सर्वे समाः ? उतैकः
 भेदः ? द्वितीये कोऽज्ञानं पुरुषेण भेदः ? कथं च भेदः ? तं तथा
 कल्पयतीति । एतदेतदिति मन्त्राणि किन्तु बहवः तेषां बहूनां
 उपस्थाणां मन्त्रे यो योनिः सः कारणयुतः भेदः । तथा च सर्वं
 पुरुषं तथा ब्रह्माख्यायामि । त्रिषु व्यासम् ।

६ ज. प्र. श्री.— उत्कर्षस्य सत्त्वाभावे जीवैशैरस्यस्य
 तद्विरोधाभावात् ; अतस्तत् स्ववाक्येनाप्याह— अत इति । युक्ति-
 भिरित्युक्तशङ्काम् । एतदपलापो भगवदुत्कर्षस्याविद्यमानत्वादि-
 कल्पनम् । अत इत्युक्तेश्च विषयमिति— अत इति, वेद-
 वितोवादित्यर्थः । आदिरदेना निर्वाच्यत्वं श्रुतेः ; भगवदुत्कर्ष-
 स्येति शेषः । साऽपीति शब्देन प्रत्यक्षादेः समुच्चयः । इति-
 चन्द्रो हेतौ ; बाधकाभावादित्यर्थः । उत्कर्षस्य प्रकृतत्वेऽपि
 तथापीति श्रौतच्छब्दव्याख्यानाया माहात्म्यमित्युक्तम् । मनु
 प्रतिज्ञानस्य विद्यमानत्वादिकं बाधकाभावेन कल्पम्, स्वतः
 प्रामाण्यात् । न चोत्कर्षस्य सत्त्वं वेदात्प्रतिपक्षम् । उत्कर्षं
 कल्पन्ते च तात्पर्याङ्गीकारे बाधकमेतदप्यज्ञादित्यत आह—
 अयागतरं चेति । अयागस्य एत सत्त्वे चेत्यन्वयः । उभयत्र
 महासात्पर्याभावात् शेषः । एतत्कृतः ? इत्यत आह— उक्तं
 चेति । एतेन तदवमेव धृतायाहोक्तस्य वेदयुक्तं, यस्तुनस्तुत्कर्ष-
 सत्त्वं महदपि तत्परत्वम् । कुतः ? अतन्तत्त्वमन्योनोस्ततोऽप्युत्कर्षस्य
 सत्त्वस्यैव वेदत्वात् । अतस्त इति प्रत्यक्षादेवोक्तम् । एत-
 दुक्तं भवति— प्रमानं हि प्रथमं मानं विधिपत्तं विषयरूपं वा, न
 पदानां, तस्य च बाधकाभावे स्वत एव सत्त्वस्यैवत्वमपी
 विधिनिषेधौ विद्यन्ते, किं तत्र तात्पर्यान्तःकल्पनया ? इति ।
 ननु निराज्ञानेन मन्त्रं श्रुते तत्त्वत्वं तदुत्कर्षे सर्वधृतीनां
 मन्त्रात्म्यं श्रुत्यादित्याह— श्यामयेति । एतच्चान-
 स्तत्त्वमप्येवमेव प्रथमम् । वेदविरोधात्पुत्रमादेशाभावात्त्व-
 गत्वमसत् । अज्ञानं चोपाधिभ्यमिवासादिविषयम् । इतः

प्रमाणस्यापौरुषतया पुरुषगुणानपेक्षप्रमाणत्वमित्युक्तम् ; तद-
 युक्तम्, नियामकाभावात् । विपर्ययस्यापि श्ववनादित्यत
 आह— युक्तं चेति । युक्तं सम्भावितम् । अज्ञानसम्भवात्,
 अज्ञानमूलत्वसम्भवात् । अज्ञानं चोपाधिभ्यमिवासादिविषयम् ।
 स्वतः प्रमाणस्यापौरुषतया पुरुषगुणानपेक्षप्रमाणभावस्य
 युक्तज्ञानमूलत्वसम्भवात् न निर्वाजेत्यत आह— अदर्शनं चेति ।
 सम्भवति शङ्कादमित्यर्थः । यतदुप्युक्तं भवति— वेदस्य
 युक्त्यादेव परत्वाविरोधे द्वयोः प्रामाण्यात्पुत्रपतावन्यतरत्वा-
 मासत्त्वे कल्पनीये युक्त्यादेरेव तत्कल्प्यं, सम्भवात् । न तु
 वेदस्य, असम्भवात् । निरवकाशेन सावकाशस्य बाधदर्शना-
 दिति । पुरुषेण दर्शनमात्रमज्ञानानामिति प्रसङ्गमाहात्म्यं विधि-
 पत्ति— तर्ह्येति । विपर्ययो भगवदुत्कर्षस्य “सर्वैवात्मा”
 इति धृत्यैवोक्तत्वादिति । परिहारे शिवेऽन्यन्याह— यत
 इति । तस्यामेव धृतायाह वेदपुत्रः एतद्विद्वान् । भगवदुत्कर्ष-
 विद्वान् । उत्कर्षे हीत्यादिनोक्तपुत्रस्येति— तदिति ।
 सर्वैशदानां यद्भगवदुत्कर्षे महासात्पर्यमुक्तं तद्विरुद्धं जीवसा-
 त्त्वमोक्षेण जीवस्यैवात्म्यं श्रुतेरिहापिर्विद्वं चेत्याह—
 आमास इति । बहव इति पशुस्य किं सर्वे समाः ? उतैकः
 भेदः ? द्वितीये कोऽज्ञानं पुरुषेण भेदः ? कथं च भेदः ? तं तथा
 कल्पयतीति । एतदेतदिति मन्त्राणि किन्तु बहवः तेषां बहूनां
 उपस्थाणां मन्त्रे यो योनिः सः कारणयुतः भेदः । तथा च सर्वं
 पुरुषं तथा ब्रह्माख्यायामि । त्रिषु व्यासम् ।

५ आ. मा. भा.— न च तत्सर्वं स्वमेन्द्रजालवत् वैधर्म्याच्च न स्वमादिवदिति भगवद्रचनम् । न च स्वभवदेकजीवकल्पितत्वे मानं पश्यामः । विपर्यये मानानि चोक्तानि द्वितीये । उक्तं चायास्यशाखायाम्— “स्वप्नो ह वा अयं चञ्चलत्वान्न च स्वप्नो न हि विच्छेद एतदिति ” इति ।

६ ज. प्र. दी.— स्यादेतन्न, सर्वं जगत्स्वप्नवदेकाज्ञान-परिकल्पितमित्येके, इन्द्रजालवदनेकाज्ञानकल्पितमित्यपरे । अपकृष्टापेक्षयोत्कर्षे, तथा चापकृष्टस्य विश्वस्य मिथ्यात्वात्कुटुर्षस्य सत्त्वं कथं स्यात् ? कथं च तत्र सर्ववेदाना महातात्पर्यं ? इत्यत आह— न चेति । भगवद्रचनं यत् इति शेषः । इतो-ऽप्येवमित्याह— न चेति । कल्पितत्वे विश्वस्य एवं बहुजीव-

कल्पितत्वेऽपीति वाच्यम् । विपर्यये सत्यत्वे । तर्हि कथं विश्वस्य पुराणेषु स्वप्नादिधाम्यमुच्यते ? इत्यत आह— उक्तं चेति । अयं प्रपञ्च स्वप्न इवोच्यते, चञ्चलत्वादतिरयत्वात् विकारित्वाच्च, न तु स्वप्नः, साक्षान्मिथ्येति यावत् । इतः ? एतत् एतस्य विच्छेदो वापो न होत्यर्थः । यद्यपि स्वप्न सत्यः तथाप्यज्ञाकारवादेऽयं मिथ्यार्थप्राप्तुयाद्वा ।

५ आ. मा. भा.— नायं दोषः । नहीश्वरस्य जीवैक्यमुच्यते जीवस्य हीश्वरैक्यं ध्येयम् । तदपि न निरुपाधिकम्, अतो न प्रतिनिम्बत्वस्य विरोध्यैक्यम् । तथा च माधुच्छन्दसश्रुतिः— “ ऐक्यं चापि प्रतिबिम्बेन विष्णोर्जावस्यैवैतदपयो वदन्ति ” इति । अहङ्गहोपासने च फलाधिक्यमाधिवेश्य-श्रुतिसिद्धम् । “अहंश्रुतिः सासक्तस्य साम्यमभ्याशो ह वाऽऽनुते नात्र शङ्का ” इति । ‘तदीयोऽहमिति ज्ञान-महंश्रुतिः इतीरितः’ इति वामने । तद्गशत्वाच्च सोऽस्मीति भ्रूत्यैव, न तु स्वत इति च । प्रातिविम्ब्येन सोऽस्मि भ्रूत्यश्चेति भावना । तथा हयास्यशाखायाम्— “ भ्रूत्यथाहं प्रातिविम्ब्येन सोऽस्मीत्येवं ह्युपास्यः परमः पुमान् सः ” इति । प्रातिविम्ब्यं च तत्साम्यमेव ॥ २३ ॥

६ ज. प्र. दी.— ननु जीवस्य मग्निति “अहं मग्नस्मिन्” [बृ. उ. १।१।१] इत्यहङ्गहोपास्तिसत्त्वावत्कर्तव्या, जीवस्य न सर्वोत्कर्षः ? ततश्च तेनैहीश्वरैक्यस्य कथं सर्वोत्कर्ष इत्यत आह— नायमिति । मुदितस्यैवयमिति परामर्शः इति ? इत्यत आह— न ह्येति । किं तर्ह्युच्यते इत्यत आह— जीवस्य हीति । स्यादयं दोषः, यदि “अहं मग्नस्मिन्” इत्यादिने-श्वरसुखस्य तस्यानुकूलवैक्यमुच्यते । नचैवं, किन्तु जीव-मुदितस्य स्वयैक्यैक्यं, अन्यथा मग्न मदात्मकं भवति निर्देय-प्रसन्नादिति । सत्यमेतत्, जीवस्यैक्यमुच्यते इति । तथापि नोपदोषपरिहारः । यदीश्वरो वस्तुतः सर्वोत्कर्षः स्यात्तदा कथं जीवस्य तदैक्यं स्यात् ? ध्रुवस्यानुकूलत्वेनानुभवत् । अतो जीवस्य मग्निति तस्याहङ्गहोपासनस्यान्याऽनुपपत्तेश्वरस्य सर्वोत्कर्षश्च मिथ्यत्वमिहाहंमिथ्यत्वं आह— तदिति । यमीश्वरैक्येक्यमुच्यते तदपि न निरुपाधिकं निरुपविरतम्, किन्तु पचारेणैवोच्यते । उपचारेणैव सहैतुकाह— अत इति । यतः साक्षादेक्यं नायं, अतो “अहं मग्नस्मिन्” इत्यादावुच्य-मानवैक्यं प्रतिबिम्बविविरोधिं प्रतिबिम्बत्वादन्यत्र न भवति, किन्तु प्रतिबिम्बत्वमेवैक्यं । ननु साक्षादेक्यं कुतो नायं ?

कुतोपचारेणैव प्रतिबिम्बत्वनिमित्तः ? इत्यत आह— तथा चेति । जीवस्यापि निष्कारैक्यं यद्यप्यो वदन्ति तत्प्रतिबिम्बेवैव निमित्तेन होत्यर्थः । इतोपचारेणैवसाहङ्गहोपासनमित्याह— अहमिति । फलाधिक्यं मुख्यं फलमहङ्गहोपासनस्य हि परम प्रयोजनमीश्वरसाक्षात्प्राप्तिरेव धृत्योच्यते । यदि च निरुपच-रितवैक्यमुपास्यं स्यात् तदा तत्रोपपत्तेः । “त यथा यथोपासते तदेव भवति” इति ध्रुतेरिति भावः । अन्यथातः समीपम् । अल्पेनैव कालेनेत्यर्थः । इतोऽनुपचारेणैवसाहङ्गह इत्याह— तदीय इति । शून्यैरुपास्यत इति शेषः । स्वत साक्षादे-क्यात् । नन्वनिर्माणवत्क इत्याद्युपचारेणैवसाहङ्गहोपासनं ? इत्यभे-ऽप्रापि भेदज्ञानसाहित्यमस्तीति धरनायमन्वयः— प्रातिवि-म्ब्येनेति । ननु बिम्बत्वमहङ्गहं चेदिक्यमेवोपास्यमित्यत आह— प्रातिविम्ब्यं चेति । तदपीतत्वं च प्राश्रम्, ‘तदीयोऽहं’ इत्युक्तत्वात् । एवञ्चदृश्यैक्यस्य व्यञ्जितार्थः । एतेन ‘क्षेत्रं चापि मां विद्धि’ [१।३।३] इत्यादेरप-क्याख्यानमपार्त्वं भवति ॥ २३ ॥

७ ह. पं. भा.— उपद्रष्टा शरीरंन्द्रियेषु स्वविषयामिथ्यापृतेषु तद्विलक्षणत्वस्य कर्मणः समीपस्य उपद्रष्टा । अनुमन्ता कार्यकलाप्रवृत्तियु स्वप्रमप्रवृत्तोऽपि प्रवृत्त इव तदनुकूलो विमान्यते । भर्ता देहेन्द्रिय-मनोबुद्धीनां संहृतानां चैतन्यात्मपरस्परार्थेन निमित्तीभूतेन चैतन्याभामानां यत्स्वरूपं तद्यैतन्यात्मकमे-वेति भर्ताऽऽभ्येन्युच्यते । मोक्ताऽऽनुपपन्नान्द्रियचैतन्यस्वरूपेण बुद्धेः सुखदुःखमोहान्मकाः प्रत्ययार्थतन्व-

प्रस्ता इव जायमाना विभक्ता इव विभाव्यन्त इति भोक्ताऽऽत्मैत्युच्यते । महानीधरो महेश्वरः । परम-
श्वासावात्मन्ति परमात्मा । देहेऽस्मिन्नव्यक्तात्परः पुरुषः ॥ २३ ॥

८ वें. द्र. गि.— एतदेवोपपादयत् पुरपस्य स्वरूपमाह—
उपद्रष्टेति । अस्मिन्नकृतिपरिणामे देहे स्थितोऽपि पुरुषः
परो भिन्न एव तद्गुणैर्न स्थित्यते; वस्तुतः स्वरूपेणासंसारो-
त्सर्पे । अत्र हेतवः— उपद्रष्टा, यथा हि ऋषियगजमानेषु
यज्ञकर्मव्याघ्रतेषु तत्समीपस्योऽन्यः स्वयमव्याघ्रत एव यज्ञवि-
द्यातुल्यत्वाद्यविद्यगजमानव्यापारगुणदोषाणामोक्षिता, तथा
कार्यकरणव्यापारेषु स्वयमव्याघ्रतो विलक्षणस्तेषां कार्यकर-
णानां सव्यापारानां समीपस्थो द्रष्टा । अहमन्ता, कार्यकरण-
प्रदत्तिषु स्वयमप्रदत्तोऽपि प्रदत्त इव सत्विभिन्नात्वेन तदवच्छेद-

त्वाद्गुणन्ता । अर्ता, देहेन्द्रियादीनां सत्तात्करणदानेन
धारयिता पोषयिता च । भोक्ता, सुखदुःखादिरूपाणां इति-
वृत्तीनामुपलब्धा । महेश्वरः, महांश्वासादीन्वरश्च महेश्वरः
“ एव सर्वेश्वर एव भूताधिपतिः ” [वृ. उ. ३।१।२२]
इति श्रुतेः । परमात्मेति चान्युक्तः “ स वा एव महान्त
आत्मा ” [वृ. उ. ३।१।२।२४; २६] इत्यादिश्रुतिभिः ।
अत्रापि ‘उत्तमः पुरुषस्त्वयः परमात्मेत्युदाहृतः’ [१।१।१०]
इत्येव वक्ष्यते ॥ २३ ॥

९ व० त० दी०— किञ्च— उपद्रष्टेति । अस्मिन्वृक्षरूपके देहे “ द्वा सुपर्णा सयुजा सखाया समानं
वृक्षं परिपस्वजाते । तयोरेकः पिप्पलं स्वाद्वत्ति, अनन्नन्नन्यो अभिचाकशीति ” [ककसं. २।३।१।७।५।५-छं. उ.
३।१।१-श्वे. उ. ४।६] इति मन्त्रैकाव्याख्यार्थत्रया भगवताऽन्योऽपि परमात्माऽन्तर्थाभिपुरुष उच्यतेऽसद्गः
प्रसङ्गादिति गम्यते । अतएव ‘परमात्मा’ इति चेति पदं दीयते ‘परः पुरुषः’ इति च । सोऽप्युक्त उपद्रष्टा साक्षी;
वस्तुतः कार्यकारणभोगसद्धानपेक्षः स्वत एव मुख्यभोक्ता कर्ता ‘ पाद्भुगिकं जिघ्रति पहृगुणेशः ’ इति वाक्यत्वात् ।
अविज्ञातोऽनुमन्ता च महेश्वरो नियन्ता प्रेरकश्च यद्यपि देहेऽस्मिन् वसति, तथापि स निर्लेपः अनशान्त् । अयं
प्राणमृत्तु लितोऽशानादित्येवभूतं पुरुषं देहेऽस्मिन्वर्त्तमानं उभयविधं वस्तुतोऽश्वरप्रभावं क्षेत्रज्ञं प्रज्ञांशमूर्तं
चेतनं पुरुषं हंसस्वरूपभूतं स्वरूपतो विधिकतं निर्गुणं च यो वेत्ति प्रकृतिं च गुणैः सह वर्त्तमानां यो वेत्ति, स
गुणैर्वर्त्तमानो वा भूयः सर्वथा नाभिजायते न गुणप्रवाहसंसारं भजते; निन्तु मुच्यत इत्यर्थः ॥ २३ ॥

१० पु. अ. त.— एवं रसभोगेच्छां कारणत्वेनोक्त्या तत्र
देहादिषु प्रविष्टेषु स्वरूपीशस्याविद्यात्मकजीवस्य भोगादिदर्शने
पुरुषस्य कथं भोगः ? कथं तेन जीवस्य संसारः ? इत्याश-
ङ्कायां समाधत्ते— उपद्रष्टेति । परः पुरुषः पुरुषोत्तमः
अस्मिन्देहे उपद्रष्टा, उप-सर्मापि द्रष्टा साक्षी, तथा अनुमन्ता
अनुमोदिता, अर्ता धारकः, भोक्ता रक्षकः, महेश्वरः महांश्वा-
सावीश्वरश्च सः । तथैव परमात्मा । चकारेण प्राणजीवादि-

रप्युक्त इत्यर्थः । अयं भावः— देहादिकं सर्वं भगवति निनेप
तरत्तप्रसादत्वेन सेवायोरपयोगिभोगकर्तुं साक्षी— मुख्यतेवायां
तदुपयोगकारयिता । एवमेव कृतसमर्पणभोगे अनु पश्चान्मो-
दिता । एवमेव अर्ता, पतिनेन धारकरोपक इत्यर्थः । तथैव
मृतोत्वेन स्वीयवत्त्वानेन रक्षकः । तथैव महेश्वरः कर्तुणां
महाद्वीतामपि प्रदः, तेन तादृग्वस्तुकर्त्तव्यः । तथैव परमात्मा
साहचर्यमंत्रतो मित्ररूप इत्यर्थः ॥ २३ ॥

११ नी० भा० दी०— ‘ स च यो यत्प्रभावश्च ’ [१३।४] इति क्षेत्रज्ञतत्त्वभावो व्याख्येयत्वेन प्रति-
ज्ञातो, तत्र क्षेत्रज्ञः प्रागेव वर्णितस्त्वयैदानीं प्रभावमाह— उपद्रष्टेति । तत्र पूर्वं गुणसद्भो जनमकारणमित्युक्तम् ।
तत्र सद्गश्चतुर्विधः, पुरुषापलापेन गुणमात्रप्राधान्येन वा तमन्तर्भाव्य गुणप्राधान्येन वा गुणानां समप्राधान्येन
पेति । तत्राद्ये देहेन्द्रियमन्यादिरूपं गुणसद्भावमेव आत्मस्त्वेन परयन् भोक्ता भवति, यथा धारवाकादिः । द्वितीये
गुणानां प्राधान्याद्वात्मनि वास्तववर्तुत्वाद्यभिमानेन कर्मफलानां अर्ता सञ्चेता भवति, यथा तार्किकादिः । तृतीये
गुणानां समप्राधान्येन गुणगतमपि भोक्तृत्वमसङ्गोऽन्यात्मनि वृत्ते महत्तत्काङ्कवदनुमन्यते, यथा साहयः ।
चतुर्थे सर्वथाऽपि गुणघर्मांगात्मात्मनि सद्गममपश्यदुदासीनव्योपेत्त्वेन गुणप्रचारदर्शी उपद्रष्टा भवति, यथा-
ऽन्माकं साक्षी । एतेषु चतुर्विधेषु गुणसद्भिर्पुण्यद्रष्टोत्तमः । अनुमन्ता मध्यमः । अर्ता अधमः । भोक्ता ज्यमपानः ।
य एव गुणान्दर्शीकृत्य यदा क्रीडति तदा महेश्वर इत्युच्यते । यः सर्वस्यित्यन्तर्कतां प्रसुर्नगदन्तर्धानी स एव
गुणानपहाय स्थितः परमात्मेति चान्युक्तो भवति । यद्यप्युपद्रष्टाऽपि गुणानपहाय सत्सात्त्वित्वेन स्थितो भवति
तथापि तथैव सहायोरहितस्य महात्तान्तरप्रचारदर्शी यामावाद्यं सच्छलसद्भावप्रचारदर्शीति सर्वो-दृष्टत्वात्परमोऽप-
मानः । तमेन वक्ष्यति— ‘ उत्तमः पुरुषस्त्वयः परमात्मेत्युदाहृतः । यो लोकरयमादिरव विमोर्धध्यय ईश्वरः ’ ॥
[१।१।१०] इति । एतावति गुणसद्भिनी । परमेक एव देहेऽस्मिन्नविद्यमानः परो गुणातीतः स्वतन्मनि गुणान्प्रवि-

लाप्य स्थिनोऽक्षण्डैकरस आत्मा गुणसद्भेन पद्धिभो भवति । अयमेवास्य प्रमाणः । तत्र अनुभवन्मृमृमोन्मृ-
भिक्षिमी रूपैर्यं वक्ष्यते । स्पद्रद्रुमहृद्वरपरमात्मरूपैस्तु नित्यमुक्त एक एवेति ज्ञेयम् । अत्र भाष्यार्थोऽप्यनुसन्धेयो
विस्तरभयात् न प्रदर्शितः ॥ २३ ॥

य एवं वेत्ति पुरुषं प्रकृतिं च गुणेः सह ।

सर्वथा वर्तमानोऽपि न स भूयोऽभिजायते ॥ २४ ॥

१ शां. भा.— तमेतं यथोक्तलक्षणमात्मानम्— य एवं यथोक्तप्रकारेण वेत्ति पुरुषं साक्षादात्म-
भावेन 'अयमहमस्मि' इति, प्रकृतिं च यथोक्तामविद्यालक्षणां गुणेः स्वविकारैः सह निर्वातितामभाव-
मापादितां विद्यया, सर्वथा सर्वप्रकारेण वर्तमानोऽपि स भूयः पुनः पतितेऽस्मिन्निद्वच्छरीरे देहान्तराय
नाभिजायते नोत्पद्यते, देहान्तरं न गृह्णातीत्यर्थः । अपिशब्दात्किमु वक्तव्यं ? स्ववृत्तस्थो न जायत
इत्यभिप्रायः । ननु यद्यपि ज्ञानोत्पत्त्यनन्तरं पुनर्जन्माभाव उक्तः, तथापि प्राग्ज्ञानोत्पत्तेः कृतानां
कर्मणामुत्तरकालभाविनां च यानि चातिक्रान्तानेकजन्मकृतानि तेषां फलमदत्त्वा नाथो न युक्त इति
स्युस्त्रीणि जन्मानि । कृतविप्रणाशो हि न युक्त इति । यथा फले मृत्तानामारब्धजन्मनां कर्मणाम् ।
न च कर्मणां विशेषोऽयमभ्यते । तस्मान्निप्रकाराण्यपि कर्माणि त्रीणि जन्मान्यारभेरन्; संहतानि वा
सर्वाण्येकं जन्माऽऽरभेरन् । अन्यथा कृतविप्रणाशे सति सर्वत्रानाश्रामप्रसङ्गः, शास्त्रानर्थक्यं च स्यात्,
इत्यत इदमयुक्तमुक्तं 'न स भूयोऽभिजायते' इति । न; "क्षीयन्ते चास्य कर्माणि" [मुं. उ. २।२।८]
'ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवति' [मुं. उ. ३।२।९] "तस्य तावदेव चिरं" [छांदो. ६।१४।२] "ईषी-
कान्तुलवत्सर्वकर्माणि प्रवृण्यन्ते" [छांदो. ५।२।४।३] इत्यादिश्रुतिगतोक्त्य उक्तो विदुषः सर्वकर्मदाहः ।

२ शां. भा. व्या.— यथोक्तप्रकारेण, जीवेश्वरादिसर्व-
कल्पनापिष्टान्तर्वेनेत्यर्थः । साक्षारपरोक्षत्वेनेति यावत् । यथोक्ता-
मनायनिर्वाण्या, सर्वनर्थापिभूतामित्यर्थः । विद्यया प्रागुक्त-
कत्वगोचरया प्रकृतिमविद्यामयां सकार्यामभावमापादितां यो
वेत्तोति सम्बन्धः । सर्वप्रकारेण विहितेन विधिदेन चेत्यर्थः ।
पुनर्नकारोऽन्यथापि । निपातसूचितं न्यायमाह— अपीति ।
'न स भूयोऽभिजायते' इत्युक्तमाक्षिपति— सन्विति ।
ज्ञानोत्पत्त्यनन्तरं जन्माभावस्योक्त्यापुनर्देहात्ममुपेय ना-
ऽऽशेषः इत्यादिराद्योऽहोऽहो— यद्यपीति । तथापि स्युस्त्रीणि
जन्मानीति सम्बन्धः । वर्तमानोऽहं शानात्पूर्वोत्तरकालानां कर्मणां
फलमदत्त्वा नाशायोगात्मद्रुमावययकमतीतानेकदेहेष्वपि कृत्-
कर्मणां 'नामुक्तं क्षीयते कर्म' [ ] इति सूत्रेतरदात्ता
फलमनाशादस्ति तृतीयमपि जन्मेत्दाह— प्रागिति ।
फलदान विनाऽपि कर्मनाशे दोषमाह— कृतेति । न युक्त इति
इत्यां फलमदत्त्वा कर्मनाशो भवेति शेषः । विमतानि कर्माणि

फलमदत्त्वा न क्षीयन्ते वैदिककर्मचारारब्धकर्मवदिति मत्वा-
ऽह— यथेति । नाशो न ज्ञानादिति शेषः । न-वनारब्धक-
र्मणां ज्ञानाप्रप्तो युक्तोऽवृत्तान-व्यवृत्त, आरब्धकर्मणां तु प्रगत-
फलत्वेन बलप्रदाने ज्ञानात्तद्विवृतिर्न्याह— न वेति । अज्ञा-
नोत्पत्त्येन ज्ञानविरोधित्वाविरोधात्प्रवृत्ताप्रवृत्तकल्पनमनुपुण-
मिति भावः । कर्मणां फलमदत्त्वा नाशामात्रे फलितमाह—
तरुमादिनि । ननु कर्मणां बहुत्वात्तन्फलेषु जन्मसु कुतचित्त्व-
चारम्भकर्मणां त्रिप्रकारात्तदिति चेत्, न; अनात्पत्त्येनैकप्रकारत्वं
सम्भवात्तानाऽह— संहतानीति । नास्ति शान्त्येहान्तिद्वय-
त्वमिति शेषः । उच्यते कर्मणां जन्मानात्मकत्वे प्रागुक्तं शेष-
मनुमान्य तस्यादित्यसङ्गतत्वात्— अन्यथेति । सर्वत्रेचारब्ध-
कर्मत्वपीति यावत् । फलजन्मत्वादिद्योऽनाशाय । कर्मणां
जन्मानारम्भेदत्वे कर्मदायदानार्थक्यं दोषान्तरमाह— शारद्रेति ।
अनात्पत्यकर्मणां तस्यपि ज्ञाने जन्मानारम्भकर्मण्ये फलितमाह—
इत्यत इति । ध्रुववृत्तमेव परिहरति— नेत्यादिना ।

१ शां. भा.— इहापि चोक्तः 'सर्वेषांनि' [४।३।७] इत्यादिना सर्वकर्मदाहः । वक्ष्यति चोप-
पत्तेश्च । अविद्याकामहेतुशरीजनिमित्तानि हि कर्माणि जन्मान्तराद्भुवमारभन्ते । इहापि च साहद्वाराभि-
सन्धीनि कर्माणि फलारम्भकाणि, नेतराणीति तत्र तत्र भगवतोक्तम् । 'बीजान्यन्युपद्धानि न रोहन्ति
पथा पुनः । प्रानदग्नेस्तथा हेतुर्नोऽऽत्मा मग्णयते पुनः' [म. भा. ३।२००।१०] इति च । अस्तु
वारजानोत्पत्त्युत्तरकालकृतानां कर्मणां ज्ञानेन दाहः, ज्ञानसहमापित्वात् । न त्विह जन्मनि ज्ञानो-

त्यक्तेः प्राक्कृतानामतीतानेकजन्मान्तरकृतानां च दाहो युक्तः, न; सर्वकर्माणीति विशेषणात् । ज्ञानोत्तर-
कालभाषिणामेव सर्वकर्मणामिति चेत्, न; सङ्कोचे कारणानुपपत्तेः । यत्तुक्तं यथा वर्तमानजन्मारम्भकाणि
कर्माणि न क्षीयन्ते फलदानाय प्रवृत्तान्येव सत्यपि ज्ञाने तथाऽनारब्धफलानामपि कर्मणां क्षयो न युक्त
इति । तदसत् । कथं ? तेषां मुक्तेषुत्प्रवृत्तफलत्वात् । यथा पूर्वं लक्ष्यवेधाय मुक्त इषुर्धनुषो लक्ष्यवेधो-
त्तरकालमप्यारब्धवेगक्षयात्पतनेनैव निरर्तते, एवं शरीरारम्भकं कर्म शरीरस्थितिप्रयोजने निवृत्तेऽप्या-
संस्कारवेगक्षयात्पूर्वप्रवृत्तसत् एव । न एवेषु । प्रवृत्तिनिमित्तानारब्धवेगस्त्वमुक्तो धनुषि प्रयुक्तोऽप्युप-
संद्ध्यते तथाऽनारब्धफलानि कर्माणि स्वाश्रयस्थान्येव तच्चज्ञानेन निर्वाजीक्रियन्ते इति पतितेऽस्मिन्निद-
च्छरीरे ' न स भूयोऽभिजायते ' इति युक्तमेतन्मिति सिद्धम् ॥ २४ ॥

२ आ. शां. व्या.— ज्ञानादनारब्धकर्मदाहे भगवतोऽपि भगवतोऽपि सम्प्रतिमाह— इहापीति । ज्ञानाधीनसर्वकर्मदाहे ' सर्वधर्मान् परित्यज्य ' [१८।६६] इति वाक्यशेषोऽपि प्रमाणीभवतीत्याह— चक्ष्यति चेति । ज्ञानादनारब्धाशेषकर्मक्षये युक्तिरपि षणु शक्येत्याह— उपपत्तेश्चेति । तामेव विवृणोति— अविवेच्येति । अज्ञत्याविव्यास्मिन्तारागद्वेषामिनिवेशशक्यत्वेऽस्तन कानि सर्वानर्थबीजानि तानि निमित्तीकृत्य यानि धर्माधर्मक- र्माणि तानि जन्मारम्भकाणि, यानि तु विदुषो विवादग्नेःक्षयावी जस्य प्रतिभासमानशरीराणि कर्माणि, न तानि शरीरारम्भकाणि, दग्धपटवर्धयक्रियासामर्थ्याभावादित्यर्थ । प्रतीतिमात्रदेहाना कर्माभासाना न फलारम्भकत्वास्मिन्मन्त्रे भगवतोऽपि सम्प्रति- माह— इहापीति । सत्त्वज्ञानादूर्ध्वं प्रातीतिकक्षेत्रज्ञाना कर्मद्वारा देहानारम्भरश्च वाक्यान्तरमपि प्रमाणयति— यीजानोति । ज्ञानान्तरभगविकर्मणा ज्ञानेन दाहमहीकरोति— अस्त्विति । विरोधिप्रस्तानामेवोत्पत्तेरिति हेतुमाह— ज्ञानेति । अस्मिन्न ग्मनि जन्मान्तरे वा ज्ञानात्पूर्वभाषिकमणा न ततो दाहो विरो- धिन विना प्रवृत्तेरित्याह— नस्त्विति । धृतिरसृष्टिविरोधाभे- वमिति परिहरति— नेत्यादिना । सर्वशब्दधुते सङ्कोचं

शङ्कते— ज्ञानेति । प्रकरणादिसङ्कोचकाभावात्तैवमित्याह— नेति । आक्षेपदशायामुक्तमनुमानमनुवदति— यत्निति । आभासत्वादिदमसाधकमिति द्वययति— तदसत्तिति । व्याप्त्यादिदधत्वे कथमाभासत्त्व इति पृच्छति— कथमिति । प्रवृत्तफलत्वोपाधिना हेतोर्व्याप्तिभङ्गादाभासत्वधीरित्याह— तेषामिति । तदेव प्रपञ्चयति— यथेत्यादिना । षणुषु सका- शादिपुरुषो बलवत्प्रतिबन्धकाभावे मध्ये न पतति तथा प्रवत् प्रतिबन्धक विना प्रवृत्तफलानां कर्मणा भोगाहते न क्षय । न च तत्त्वज्ञान तादृक्प्रतिबन्धक, उत्पत्तावेव पूर्वप्रवृत्तेन कर्मणा प्रति- बन्धसक्तिव्यादित्यर्थ । यत्र ज्ञानेनादाहत्वं तत्र प्रवृत्तफल- मित्यन्वयेऽपि यत्राप्रवृत्तफलत्वं तत्र ज्ञानदाहत्वस्थिति न व्यति- रेकसिद्धिरित्याशङ्क्याऽऽह— स एवेति । प्रवृत्तो निमित्तभूतो नाऽऽरब्धो वेगोऽनेनेति विप्रद । स्वाश्रयस्थानि सामासत्त्वं करणनिष्ठानीति यावत् । विमतानि सत्त्वपीनिमित्तनिवृत्तानि तत्कृतकारणनिवृत्तत्वात्, रज्जुसर्पदिबदितिक्यतिरकसिद्धिरिति भाव । विषयो वर्तमानदेहपाते देहहेत्वभावात्सर्धारीकामिक्रिक फलेत्युपसहरति— पतित इति ॥ २४ ॥

३ रा. भा.— एनमुक्तस्वभावं पुरुषम् उक्तस्वभानां च प्रकृति वक्ष्यमाणस्वभावायुक्तैः सत्त्वादि- भिरगुणैः सह, यो वेत्ति यथाप्रद्वियेकेन जानाति, स सर्वाया-देगमनुष्यादिदेहेष्वतिमात्रकृष्टप्रकारेण वर्त- मानोऽपि, न भूयोऽभिजायते न भूयः प्रकृत्या संसर्गमर्हति, अपरिच्छिन्नज्ञानलक्षणमपहवत्पाम्पान- मात्मानं चदेहानसानसमयं प्राप्नोतीत्यर्थः ॥ २४ ॥

४ घे. ता घं.— अय विवेकानुत्पन्नप्रकार वक्तु तत्रा त्यादराय तत्फल प्रथम प्रदर्शयत य एतन्मिति श्लोकेन । अन्वा दय प्रागुपविदिषाधारपरामर्शीत्याह उक्तस्य भावयामिति । प्रहतरपि प्रागोक्तं चत् ' एनाम् ' इति विपरिणाम उक्त- स्वभावायामिन्युष । शुणानां तु प्राप्रदर्शनमायम्, प्रपथन तु चतुर्देहाभ्याय इत्यभिप्रायणाह चक्ष्यमाणस्य भावयुक्तै- रिति । प्रहृष्टियुषयोरेव प्रथानरावाटुनां पायभक्त्यानुशुणि खदेशुक्तम् । पुरास्य प्ररथा एमुभित्य सहमिदं सऽपि गुण एवोऽत्र पूर्वोक्तप्रवृत्तप्रहृष्टिगुणान्वयव्य इति भाषनाय स्वत्वादिभिरित्युक्तम् । प्रहृष्टिगुणवद्विषयमनुत्पन्नदं

स्यादिति शङ्कयां ' एन वेति ' इत्यनेनाभिप्रेतमाह यथाय- द्वियेकेन जानातीति । उच्छात्रप्रवृत्तियवच्छात्र्यासाव ' संक्षेपा ' इत्यनेन नानाविधदेहसर्वगप्रयुक्तो योगधितेति विधियत्रेऽन्यथयो विवक्षित इत्यभिप्रायेणाह देवमनुष्यादीति । एतदुक्तं भवति— तस्यविद प्रात्त्वधर्मवशात्तदानीन्तन्देहात्- मयेऽपि नेतरपुरवसाध्यंजन्मान्तरमनुमानु शक्यमिति । अपिसत्त्वादिद्विगुणितो वैमुक्त्य युचितम् । ' न जायते म्रियते ' [४८. १२।१८] इत्यनेनैव आत्मस्वरूपस्य जन्माभा- वत् । अनेन च-प्रप्रभाभावात्तत्र भूदसत्त्वदात्मवशात् ' स र गयोनित्र-मनु ' [१३।१२] एति प्रवक्तु इदं देवमनुष्यगत्रिदे

निपिच्यत इत्यभिप्रायेणाह न भूय. प्रकृत्या संसर्गमर्ह-
तीति । प्रलयाद्यवस्थासु विनष्टदेहस्य देशानन्तरमेव देहसम्ब-
न्धलक्षणजन्यभावोऽपि पुनर्देहसम्बन्धयोग्यताऽस्ति, अस्य तु
ज्ञानाभिद्रव्यकर्मत्वात्, साऽपि नास्तीत्यभिप्रायेणार्हतिशब्दः ।
अनर्हतामेव व्यञ्जयन् पुनर्भवादिरूपानिष्टनिवृत्तेरर्थादिप्रसक्ति-

पर्यन्ततामाह अपरिच्छिन्नेति । अज्ञानस्य कर्मणश्च निश्चेष-
विनाशात् नहि देहसम्बन्धयोग्यतेत्यभिप्रायेण अपरिच्छिन्न-
ज्ञानलक्षणमपहृतपाप्मानमिति विशेषणद्वयम् । भूयस्त्वान्दा-
भिप्रेतमाह तद्देहावसानसमय इति ॥ २४ ॥

५ आ. मा. भा.— ॥ २४ ॥

६ ज. प्र. दी.— ॥ २४ ॥

७ ह. पै. भा.— गुणैर्विकारैः ॥ २४ ॥

८ वें. ब्र. गि— तद्वं 'स च यो एवभावश्च'
[१३।४] इत्येतत्प्रख्यतम् ; इदानीं 'यन्मात्वाऽनृतमश्नुते'
[१३।१३] इत्येतद्वाच्ये— य एवमिति । य एवमुक्त-
प्रकारेण पुरष वेत्ति साक्षात्करोति, प्रकृतिं चाविद्यां गुणैः
स्वविकारैः सह मिथ्याभूतां वेत्ति, स ज्ञानी सर्वथा प्रारब्ध-

कर्मवशाद्विधिमतिरम्य वर्तमानोऽपि सद् भूयो न जायते
तत्कारणविद्यानाशात् 'तदधिगम उत्तरपूर्वाययोरद्वेषे
विनशौ तद्व्यपदेशात्' [ब्र. सू. ४।१।१३] इति न्यायात् ।
अपिद्यद्येन विधिमनतिरम्य वर्तमान पुनर्न जायत इति
किञ्च वक्तव्यं इति दृष्टितम् ॥ २४ ॥

९ ष० उ० दी०— ॥ २४ ॥

१० पु. अ. त.— एवमपूर्वैवविद, संसाराभावमाह—
य एवमिति । एवं पूर्वोक्तप्रकारेण य पुरषं प्रकृतिं च गुणैः
सह भगवद्दर्शं वेत्ति जानाति, ज्ञात्वा तथा सर्वथा वर्तमानोऽपि

तथाऽऽचरणशीलो यो भवति, स भूयो नाभिजायते संसारे
नोत्पन्नो भवति । किन्तु मुक्त एव भवतीत्यर्थः ॥ २४ ॥

११ नी० भा० दी०— एवं यथोक्तलक्षणारम्भज्ञाने फलमाह— य एवमिति । गुणैः स्वविकारैः सर्वथा
विहितेन निपिद्धेन वा कर्मणा वर्तमानोऽपि न स भूयोऽभिजायते पुनर्जन्म न लभते मुक्तो भवतीत्यर्थः ॥ २४ ॥

आत्मस्वरूपज्ञान उत्तपमध्यमाधमाधमाधिकाधिकारिभेदानुक्रमेणोपायचतुष्टयम् ।

ध्यानेनाऽऽत्मनि पश्यन्ति केचिदात्मानमात्मना ।

अन्ये साहृद्येन योगेन कर्मयोगेन चापरे ॥ २५ ॥

अन्ये त्वेवमजानन्तः श्रुत्वाऽन्येभ्य उपासते ।

तेऽपि चातितन्त्येव मृत्युं श्रुतिपरायणाः ॥ २६ ॥

१ शां. भा.— अत्रात्मदर्शने (बहवः) उपायविकल्पा इमे ध्यानादय उच्यन्ते— ध्यानेनेति ।
ध्यानेन, ध्यानं नाम शब्दादिभ्यो विषयेभ्यः श्रोत्रादीनि करणानि मनस्युपसंहृत्य, मनश्च प्रत्यस्चेतन-
यितरि एकाग्रतया यच्चिन्तनं तद्ब्रह्मणम् । तथा " ध्यायतीं वरुः " " ध्यायतीं प्रथिमी .... ध्यायन्तीं
पर्यताः " [छां. उ. ७।६।१] इत्युपमोपादानात् । तेलधारास्यन्तवतोऽपिच्छिन्नप्रत्ययो ध्यानं; तेन
ध्यानेनाऽऽत्मनि बुद्धौ पश्यन्त्यात्मानं प्रत्यक्चेतनमात्मना (स्वैनैः प्रत्यक्चेतनेन) ध्यानमंस्कृतेनान्तः-
करणेन केचिद्योगिनः । अन्ये साहृद्येन योगेन, साहृद्यं नाम— इमे मत्तरजस्तमासि गुणा मया दृश्या
अहं तेभ्योऽन्यस्तद्व्यापारमास्मिभूतो नित्यो गुणविलक्षण आत्मेति चिन्तनं, एष साहृद्यो योगः, तेन
पश्यन्त्यात्मानमात्मनेत्यनुवर्तते । कर्मयोगेन कर्मैः योगः, ईश्वरार्पणतुद्धयाऽनुष्ठीयमानं घटनरूपं योगार्थ-
त्वाद्योग उच्यते गुणतस्तेन सच्चिद्विज्ञानोत्पत्तिद्वारेण चापरे ॥ २५ ॥

२ आ. शां. व्या.— 'हेयं यत्त' [१३१३] इत्यादिना तत्पदार्थस्त्वम्भदार्थधानन्तरमेव शोधितो तयोरेव च 'क्षेत्रं चापि मा विद्धि' [१३१३] इत्युक्त; इदानीं तदृष्टि-हेतुन्यथाधिकार कथयति— अत्रेति । ध्यानार्थं साधनं विरूपमिति पृच्छति— ध्यानं नामेति । तद्रूपं वदन्तुत्तरमाह— शब्दादिभ्य इति । एकाग्रतयोपसंहृत्येति सम्बन्धः । श्रुचिन्तनं प्रत्यन्चेतयितरीति पूर्वगान्धः । किं तच्चिन्तनमित्युक्ते दृष्टान्द्वारा श्रुत्यवग्रहमेव ध्यानं प्रपन्नयति— तथेति । विवक्षित-ध्यानानुत्पेधेनेति यावत्, आत्मानं पश्यन्ति परमात्मतयेति ।

शेषः केचिदित्युक्तमाधिकारिणो गृह्यन्ते । मध्यमानधिकारिणो निर्दिशति— अन्य इति । साहस्यशब्दितं साधनं किं नामेत्युक्ते विचारजन्यं ज्ञानं तदेव ज्ञानं हेतुतया योगतुल्यत्वाद्योगशब्दित-मित्याह— साहस्यमिति । अधमानधिकारिणः सन्निरते— कर्मेति । चित्तैकाग्र्यं योगस्तादर्थ्यं कर्मणः बुद्धिहेतोरस्ति तेन गौण्या वृत्त्या योगशब्दितं कर्मोप्याह— गुणत इति । अपरे पश्यन्त्यात्मानमात्मनेति पूर्ववदनुपपन्नमङ्गीकृत्याऽऽ— तेनेति ॥ २५ ॥

१ शां. भा.— अन्ये त्विति । अन्ये त्वेषु विकल्पेष्वन्यतरेणाप्येवं यथोक्तमात्मानमजानन्वो- अन्येभ्य आचार्येभ्यः श्रुत्वैदमेव चिन्तयतेत्युक्ता उपासते श्रद्धाणाः सन्तश्चिन्तयन्ति तेषु चातिवर्- न्त्येवातिक्रामन्त्येव, मृत्युं मृत्युयुक्तं संसारमित्येतत् । श्रुतिपरायणाः श्रुतिः श्रवणं परमपदं गमनं मोक्ष- मार्गप्रवृत्तौ परं साधनं येषां ते श्रुतिपरायणाः केवलं परोपदेशप्रमाणाः, स्वयं विवेकरहिता इत्यभिप्रायः । किमु वक्तव्यं प्रमाणं प्रति स्वतन्त्रा विवेकिनो मृत्युमतिवर्न्तीति ? इत्यभिप्रायः ॥ २६ ॥

२ आ. शां. व्या.— अवमतमानधिकारिणो मोक्षमार्गं श्रुतिं प्रतिलभयति— अन्ये त्विति । आचार्याधीना श्रुति-मेवाभिनयति— इदमिति । उपासनमेव विवृणोति— श्रद्ध-

धाना इति । परोपदेशात्प्रवृत्तानामपि प्रवृत्तेः साफल्यमाह— तेऽर्पति । तेषां सुखाधिकारित्वं व्यावर्तयति— श्रुतीति । तेष्वीश्वरिणा सूचितमर्थमाह— किञ्चित् ॥ २६ ॥

३ रा. भा.— केचित् निष्पन्नयोगा आत्मनि शरीरेऽवस्थितमात्मानं आत्मना मनसा ध्यानेन भक्तियो- गेन पश्यन्ति; अन्ये अनिष्पन्नयोगाः साहस्येन योगेन ज्ञानयोगेन, योगयोगं मनः कृत्वा आत्मानं पश्यन्ति; अपरे योगादिष्वात्मावलोकसाधनेष्वनधिकृता ये ज्ञानयोगानधिकारिणः तदधिकारिणश्च सुकरोपायसक्ताः व्यपदेश्याश्च, कर्मयोगेनान्तर्गतज्ञानेन मनसा योगयोग्यतामापाद्यात्मानं पश्यन्ति ॥ २५ ॥

४ वे. ता. सं.— उत्कमेवार्थं श्लोकद्वयेन विष्णवतात्म- ज्ञानस्य पूर्वश्रुतामाह— ध्यानेनेति । अधिकरणतया कर्मतया, करणतया च निर्देशादात्मशब्दप्रयुक्तिर्भिन्नविषयमिति तत्तदु- चितमाह आत्मनि शरीरे इत्यादिना । उत्तरोत्तरापृष्टपूर्व- निर्देशकमात्रं ध्यानशब्दोऽत्र साहस्यपदं पृच्छते साक्षाद्योगार्थं पर्वमिषते । अनिष्पन्नयोगा इत्यादि पूर्वकमप्रदर्शनं

आत्मदर्शने स्वतन्त्रोपायत्वशङ्काभ्यामुदासार्थम् । 'ज्ञानयोगेन साहस्यताम्' [३१३] इति पूर्वोक्तानुसारेण 'साहस्येन योगेन' इत्यस्यार्थमाह ज्ञानयोगेनेति । 'अपरे' इत्यनेन प्राशुक्- कर्मयोगाधिकारिवर्गविवक्षेत्यभिप्रायेणाह ज्ञानयोगानधि- कारिण इत्यादिना ॥ २५ ॥

३ रा. भा.— अन्ये तु कर्मयोगादिष्वात्मावलोकनसाधनेष्वनधिकृता अन्येभ्यः तत्तदर्थिभ्यो ज्ञानिभ्यः श्रुत्वा कर्मयोगादिभिरात्मानमुपासते तेष्वप्यात्मदर्शनेन मृत्युमतिवर्न्ति; ये श्रुतिपरायणाः श्रवणमात्रनिष्ठाः, एते च श्रवणनिष्ठाः पूतपापाः अपिच्छन्दाश्च परमेदोऽवगम्यते ॥ २६ ॥

४ वे. ता. सं.— अनिष्पन्नयोगानां सुमुभूणां कर्म- योगोपकर्मप्रयोज्यते । 'अन्ये तु' इति सुप्रदर्शन, 'एवमज्ञा- मन्तः' इत्यनेन च स्वविवेचनशक्त्याद्युपायान्तरं कर्मयोगादि- ष्वनधिकृत्यैव योक्तव्यम् । 'अन्येभ्यः' इत्यनेन उपदेश्य- विषयेन 'अपरेऽपि' ते ज्ञानं ज्ञानिनस्तत्त्वज्ञानिनः' [१३१४] इति प्राशुष्या विवक्षिता इत्यभिप्रायेणोक्तं तत्तदर्थिभ्यो ज्ञानिभ्य इति । 'तेऽपि' इत्यादिना कर्मयोगोपकर्मप्र-

सार्थान् निर्दिशन्त इत्यभिप्रायेणाह तेऽप्यात्मतेति । यदाऽप्य- वाक्यस्य पूर्वगन्तव्यः 'श्रुतिपरायणाश्च' इत्यन्येन वाक्य- स्तम्, उद्गोचयति— ये श्रुतिपरायणा इति । श्रुतिः परमवर्- निष्ठा येषां ते श्रुतिपरायणाः; श्रुतिपरायणाश्च; प्रत्येकाहीनेभ्यो व्यरच्छेदः; अन्यथा श्रुत्युक्तेऽपि श्रुतिपरायणाश्च इत्य- नेत्येकवचनप्रतिषेधमभिप्रायेणाह श्रवणमात्रनिष्ठा इति । अत्र श्रवणनिष्ठायाः पावनत्वार्थं प्राशुष्यं विवक्षितमित्याह श्रवण-

निष्ठाः पूतपापा इति । क्रमेणेत्यादिना कर्मयोगादिविधि- । इत्यनाह अपिशब्दादिति । अपिशब्देतान्येषा कैमुत्यमेपा-
वैयर्थ्यप्रसङ्गपरिहार । अत्र पृथगुपायान्तरपरत्वं किं न स्यात् ? । मण्डकप्रतिनिष्ठत्वं च सूचितमिति भाव ॥ २६ ॥

५ आ. मा. भा.—साह्येन वेदोक्तभगवत्स्वरूपज्ञानेन । कर्मिणामपि श्रुत्वा ज्ञात्वा ध्यात्वा
दृष्टिः । श्रावकाणां च ज्ञात्वा ध्यात्वा । साह्ययानां च ध्यात्वा । तथा च गौपयनश्रुतिः— “कर्म कृत्वा
च तच्छ्रुत्वा ज्ञात्वा ध्यात्वाऽनुपश्यति । श्रावकोऽपि तथा ज्ञात्वा ध्यात्वा ज्ञान्यपि पश्यति ॥ अन्यथा तस्य
दृष्टिर्हि कथञ्चिन्नोपजायते ” इति । अन्य इत्यशक्तानामप्युपायदर्शनार्थम् ॥ २५ ॥ २६ ॥

६ ज. प्र. टी.—‘अन्ये साह्येन योगेन’ इत्यत्र कापित-
त्तत्रोक्तप्रकृतिपुत्रादिवेदज्ञानं साह्यमिति व्याख्यानमसत्,
कापित्त्वन्त्यावैदिकस्यात्र प्रह्णयोगात्, तस्य भगवद्दर्शने
प्रधानसाधनत्वाद्योगाचेति भावेनान्यथा व्याचष्टे—साह्ये
नेति । ज्ञानेन परोक्षज्ञानेन । ध्यानेनेत्यत्र ध्यानादीना केवला-
नामेवैश्वर्यज्ञानत्वमुच्यते इत्यन्यथाप्रतीतिनिर्घातार्थमाह—
कर्मिणामिति । दृष्टि प्राप्येति शेषः । पाठकमादर्थक्यमस्य

प्राधान्याद्भुक्तनेपोक्तिः । कुत एतत् ? इत्यत आह—
तथा चेति । ध्यात्वैत्येतज्ज्ञान्यपीत्युत्तरेणापि सम्बध्यते ।
ननु सर्वत्र सर्वस्य सयोगेन सत्येक एवाय प्रकारः स्यात्तथा च
‘केचिदन्ये परं’ इत्युक्तमयुक्तं स्यादित्यत आह—अन्य
इति । ध्यानादायुत्तरोत्तरसाधने साक्षादशक्तानामपि तत्तदुपा-
यज्ञानादिप्रदर्शनार्थमवस्थानेदमाश्रित्याय इत्याहुकमित्यर्थं
॥ २५ ॥ २६ ॥

७ ह. पै. भा.—चित्तस्याविच्छेदेनैकप्रकारता ध्यानं तेन । साह्येन साक्षी नित्यो विलक्षण
आत्मेति चिन्तनेन । योगेनानेनैव चिन्तनेन । कर्मयोगेनेश्वरार्पितेनानुष्ठीयमानेन कर्मणा ॥ २५ ॥
श्रुत्वाऽन्येभ्य उपासते यथाश्रुतं श्रुतिपरायणाः ॥ २६ ॥

८ वं. प्र. गि.—एवविधात्मज्ञानेऽधिकारितारतम्येन
साधनभेदाद्दर्शयति द्वाम्याम्—ध्यानेनेति । केचिदुत्तमा-
धिकारिणः ध्यानेन विजातीयमन्वयानन्तरितमन्वातीयप्रत्यय-
प्रवाहेण श्रवणमननरूपभूतेन निदिध्यासनाह्येन आत्मनि
हृदये आत्मानं आत्मना मनसा पश्यन्ति साक्षाद्भवन्ति ।
अन्ये तु मध्यमाधिकारिणः साह्येन योगेन श्रवणमननरूपे-
णात्मचिन्तनेन पश्यन्ति । निदिध्यासनाशक्ता श्रवणमनने एव
कुर्वन्ति, तेऽपि क्रमान्निदिध्यासनं प्राप्य साक्षात्कुर्वन्तीत्यर्थः ।
अपरे मन्दाः कर्मयोगेन परमेश्वरार्पणनिष्कामकर्मानुष्ठान-
रूपेणात्मानं पश्यन्ति, श्रवणाद्यशक्ताः कर्मयोग एव निष्ठिता
सन्तः क्रमेण चित्तशुद्धिश्रवणमनननिदिध्यासनद्वारा पश्यन्ती

त्यर्थः ॥ २५ ॥ अन्ये स्वतिमन्दा यथोक्तोपायेषु केनाप्युक्त
रूपमात्मानं द्रष्टुमजानन्त अन्येभ्य परमकारिण्येभ्य आचा-
र्येभ्य श्रुत्वा ‘सर्वैवाहं न संसारी इत्युक्तमिति भावयेत् ।
असाक्षत्वंमावयितुं वाक्यमेतद्दर्शयते’ इत्यादिशास्त्रमिदं
‘मत्तैवाहम्’ इति वाक्यं नित्यमार्कतेषुत्पदेशं लब्ध्वा तथै-
वोपासते श्रद्धयाऽनुतिष्ठन्ति, तेऽपि मृत्युं संसारं क्रमेणाति-
तरन्त्येव, यत श्रुतिपरायणा भूयत इति श्रुतिराचार्योप-
देशः, स एव परमयत्नं मोक्षमार्गं, येषां ते तथोक्ता । तेऽपी-
त्यपिशब्दात् कर्मयोगादिसाधननिष्ठा मृत्युमतितरन्तीति किञ्च
यत्तच्चम् ? इत्यभिप्राय ॥ २६ ॥

९ व० त० टी०—एवमभूतदर्शनसाधनविकल्पानाह—द्वाभ्या ध्यानेनेति । आत्मनि स्वस्मिन् आत्मना
स्येन, अन्ये साह्येन योगेनाशास्त्रेण, कर्मयोगेन चापरे निष्कामेन पश्यन्त्यात्मानम् ॥ २५ ॥

अन्ये इति । अतिमन्दाधिकारिणोऽन्येभ्यस्त्वत्त्वदर्शिनो ज्ञानिभ्यः श्रुत्वा ‘कर्मणा’ [३१२०] इत्यादि-
भिरात्मानमुपासते, तत्रस्तेऽप्यात्मदर्शनेन मृत्युं संसारमतितरन्ति, ये श्रुतिपरायणास्त एव । अपिशब्दादौ-
पादानात्पूर्वमेदोऽवगम्यते ॥ २६ ॥

१० पु. अ. त.—मन्वेवं ज्ञानेनैव शुद्धिश्चेत्साऽप्यसा
धनानामप्रयोक्तव्यं स्यादित्याद्यश्रुत्यान्वयसाधनस्वरूपमाह—
ध्यानेनेति इत्येन । केचिन् प्राणिन ध्यानेन परिकल्पनेन
आत्महृदये आत्मना मनसा आत्मानं आत्मरूपं पश्यन्तं
पश्यन्ति । अन्ये साह्येन नित्यानिदिवत्तुविरेकान्मननेन योगेन
तथा पश्यन्ति । अपरे कर्मयोगेन कर्मसु तदात्मज्ञानरूप-
योगेन पश्यन्ति तदनुम् ॥ २५ ॥

अन्ये तु मूलां अजानन्त अन्येभ्यो गुरुभ्यः श्रुत्वा
विनियानुभवम्, एवं पूर्वोक्तकारिणामत उपासतां कुर्वन्ति,
तेऽपि च सर्वे मृत्युमतितरन्त्येव, यत्र भवन्तीत्यर्थः । कर्म ?
इत्यत्र आह—श्रुतिपरायणा, श्रुत्युक्तकारिणात् श्रद्धया
शरणादित्यर्थः । अयमर्थः—स्ववाक्यमव्यव्याय तानपि
तारयामि निर्वन्धेन, न तु कोऽन, इदमेवैवकारापिशब्दाभ्या
म्यञ्जितम् ॥ २६ ॥

११ नी० भा० दी०— एवंविधात्मदर्शनेऽधिकारिभेदेनोपायविकल्पानाह— ध्यानेनेति । अत्र ये आत्मानं विविदिषन्ति ते निष्कामकर्मणा परमेश्वरमाराधयन्ति ते कर्मयोगिनः । तत एवोत्पन्नविविदिषा वेदान्तश्रवणे प्रवर्तन्ते । ततः प्रमाणगतासम्भावनानिष्ठौ सत्यां तस्यैवार्थस्य मनने प्रवर्तन्ते प्रमेयगतासम्भावनानिष्ठत्यर्थं ते साङ्ख्याः । ततः प्रमाणप्रमेयगतासम्भावनाया निष्ठत्यनन्तरमनात्मनि देहादावात्मबुद्धिरूपाया विपरीतभावनाया निष्ठत्यर्थं निदिध्यासनं विजातीयप्रत्ययतिरस्कारपूर्वकसजातीयप्रत्ययप्रवाहीकरणलक्षणं कर्तुं प्रवर्तन्ते ततस्तत्परिपाके आत्मनि बुद्धिवृत्तौ आत्मानं परमेश्वरं पश्यन्ति ते ध्यायिनः । तत्र ये कर्मसाङ्ख्ययोनिष्णावास्ते ध्यानेनात्मनि देहे आत्मानं परमेश्वरं आत्मना बुद्ध्या पश्यन्ति । अन्ये त्वकृतकर्माणः साङ्ख्येन योगेन विचारान्तरकालेन योगेन ध्यानद्वारा पश्यन्ति । अन्ये पुनः कर्मयोगेनैव पूर्वोक्तलक्षणेन साङ्ख्या ध्यानद्वारा पश्यन्तीति साधनत्रयस्य समुच्चयः, न तु विकल्पः ॥ २५ ॥

पश्चान्तरमाह— अन्ये त्विति । अन्ये ऊडापोहकौशलहीनाः । तुशब्देन पूर्वोक्तभ्यो विलक्षणाः । एवं पूर्वोक्तप्रकारमज्ञानतोऽन्येभ्य आचार्येभ्यः श्रुत्वा आत्मनो निर्विशेषप्रज्ञचैतन्यरूपत्वं तदुपासनामार्गं चाधित्य उपासते यथोक्तप्रकारेण ध्यायन्ति, तेऽपि च मृत्युं संसारं वरन्त्येव । अपिशब्दात्पूर्वश्लोकोक्तास्तरन्तीत्यत्र किमाश्चर्यं ? इति गम्यते । एवशब्दात्तेषां मुख्यक्रमाभावेऽपि तरणे संशयो नास्ति । यतस्ते श्रुतिपरायणा, श्रुतिः श्रवणं तदेव परं अयत्नं मोक्षसाधनं येषां ते तथा । ध्याने प्रवृत्त्यतिशयात्र तेषां चित्तशुद्धयर्थं कर्मापेक्षा । वेदोक्तत्रयै हृदनिश्चयाचासम्भावनानिष्ठत्यर्थं श्रवणमननापेक्षेति भावः । अयं च प्रज्ञसाक्षात्कारः संवादिभ्रमरूप इति कैचित्, प्रमारूप इत्यन्ये । तथादि— यथा कश्चिन्मणिप्रभां मणिवुद्ध्या पश्यन् भ्रान्त एव तथापि तद्रूपकाले मणि लभतेऽतः स संवादिभ्रमः । एवं त्वम्पदार्थं तत्पदार्थमणिप्रभाभूतं तत्पदार्थबुद्ध्या भावयन् व्यवहारतो भ्रान्त एव, तथापि तदासाक्षात्कारकाले तदनन्यस्य तत्पदार्थस्य साक्षात्कारोऽपि संवादिभ्रमन्यायेन जायते इति । तथा च वसिष्ठः— ' असत्ये सत्यता साधो ! शाश्वती परिदृश्यते । शून्येन ध्यानयोगेन शाश्वतं प्राप्यते पद्म् ' [यो. वा.] इति व्यवहारतो निर्विशेषस्वरूपत्वेनासत्ये आत्मनि तत्र निर्विशेषत्वभावनं शून्यो निर्विषयोऽयं ध्यानयोगो योऽपि तन्निध्यानवत्, तथापि तेन शाश्वती सत्यता प्राप्यते हृद्यत इति वसिष्ठवाक्यार्थः । कल्पद्रुमाचार्यास्तु— ' वेदान्तवाक्यजन्मानभावनाजापरोक्षधीः । मूलप्रमाणदाढयेन भ्रमत्वं प्रतिपद्यते इति प्राहुः ॥ २६ ॥

संसारस्याविधिकत्वं तन्निवर्तकं सफलं सत्त्वज्ञानं च ।

यावत्सञ्जायते किञ्चित्सत्त्वं स्थावरजङ्गमम् ।

क्षेत्रक्षेत्रज्ञसंयोगात्तद्विद्धि भरतर्षभ ! ॥ २७ ॥

१ शां. भा.— ' क्षेत्रज्ञं चापि मां विद्धि ' [१३।३] इति क्षेत्रेश्वरकत्वविषयं ज्ञानं मोक्षसाधनं ' यज्जाल्वाऽमृतमश्नुते ' [१३।१३] इत्युक्तं, तत्कस्माद्धेतोः ? इति तद्वैतुप्रदर्शनार्थं श्लोक आरम्भते— यावदिति । यावत्कश्चिन्मञ्जायते समुत्पद्यते सत्त्वं वस्तु— किमपिरोपेण ? नेत्याह— स्थावरजङ्गमं स्थावरं जङ्गमं च क्षेत्रक्षेत्रज्ञसंयोगात्तज्जायत इत्येवं विद्धि जानीहि हे भरतर्षभ ! । कः पुनरयं क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोः संयोगोऽभिप्रेतः ? । न तावद्रज्ज्वैर घटस्यापयमंश्लेषद्वारकः सम्बन्धनिरोपः संयोगः क्षेत्रेण क्षेत्रज्ञस्य सम्मति, आकाशमग्निपयमन्वात् । नापि ममत्रालक्षणः, वस्तुपटयोरिन् क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोरितरेतरकारणकारणभारानभ्युपगमादिति उच्यते— क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोर्निषेधविषयिणोर्भिन्नमावयोरितरेतरतद्द्वामध्यामलक्षणः संयोगः क्षेत्रक्षेत्रज्ञस्यविषेकामाननिबन्धनः, रज्जुशुक्तिजादीनां तद्विषेकज्ञानामायादध्यारोपितमर्परजतादिसंयोगवत् । मोक्षमध्यामभ्युपगमः क्षेत्रक्षेत्रज्ञसंयोगो मिव्यागानलक्षणः । यथाशास्त्रं क्षेत्रक्षेत्रज्ञलक्षणैव परिज्ञानपूर्वकं प्रादुर्भूतस्यात्क्षेत्रज्ञं मुञ्जादिवेणीकां यथोक्तलक्षणं क्षेत्रज्ञं प्रतिमग्न ' न सत्त्वानामदुच्यते ' [१३।१३]

इत्यनेन निरस्तसर्वोपाधिविशेषं क्षेत्रं ब्रह्म स्वरूपेण यः पश्यति, क्षेत्रं च मायानिर्मितहस्तहर्म्यादिवत् स्वमदृष्टवस्तुवत् गन्धर्वनगरादिवदसदेव सदिवावमासत इत्येवं निश्चितविज्ञानो यस्तस्य यथोक्तसम्पददर्शन- विरोधादपगच्छति मिथ्याज्ञानं तस्य जन्महेतोरपगमात् । 'य एवं वेत्ति पुरुषं प्रकृतिं च गुणैः सह' [१३।१४] इत्यनेन विद्वान्भूयो नामिजायत इति यदुक्तं तदुपपन्नमुक्तम् ॥ २७ ॥

२ आ. शां. व्या.— ऐक्यबीर्मुक्तिहेतुरिति प्रागुक्तमन्यु प्रप्रपूर्वकं जिज्ञासितहेतुपरत्वेन श्लोकमवतारयति— क्षेत्रेति । सर्वस्य प्राणिजातस्य क्षेत्रक्षेत्रज्ञसम्बन्धाधीना यस्मादुपपत्तिस्व- स्मात्क्षेत्रज्ञात्मरूपमात्मातिरेकेण प्राणिनिरायत्यामावादेक्य- ज्ञानादेव मुक्तिरित्याह— कस्मादिति । क्षेत्रक्षेत्रज्ञसम्बन्ध- मुक्तमाक्षिपति— कः पुनरिति । क्षेत्रज्ञस्य क्षेत्रेण सम्बन्धः संयोगो वा समवायो वा ! इति विरुल्याऽऽयं दूषयति— न तावदिति । द्वितीयं निरस्यति— नापीति । वास्तवसम्बन्धाभावोऽपि तयोरव्यासकः सोऽस्तौति परिहरति— उच्यते इति । भिन्नत्वमात्रे हेतुमाह— विपर्येति । इतरेतरकल्पेने क्षेत्रे वा तदर्थस्य क्षेत्रानधिकरणस्य क्षेत्रज्ञगतस्य चैतन्यस्य क्षेत्रज्ञानाधारस्य च क्षेत्रनिष्ठस्य जाच्चादेरारोपेभूतो योगस्त्वयो- रित्याह— इतरेति । तत्र निमित्तमाह— क्षेत्रेति । क्वचित्- कादारोपितसंयोगे दृष्टान्माह— रज्जिवति । तर्कं सम्बन्धं

निगमयति— सोऽयमिति । तस्य निवृत्तियोगयत्वं सूचयति— मिथ्येति । कथं तर्हि मिथ्याज्ञानस्य निवृत्तिः ? इत्याशङ्क्या- ऽऽह— यथेति । "योऽयं विज्ञानमयः प्राणेषु" [बृ. उ. ४।४। २२] इत्यादि स्वम्पदार्थविषयं शास्त्रमनुष्ठल विवेकज्ञानमापाय महामृतादिभृत्पत्न्यात्क्षेत्रान् [१३।६.७] उपदृष्टत्वादिलक्षणं प्राणुक्तं [१३।२३] क्षेत्रज्ञं सुषेधोक्तान्यायेन विविच्य सर्वो- पाधिविनिर्मुक्तं ब्रह्म स्वरूपेण क्षेत्रं योऽनुभवति तस्य मिथ्या- ज्ञानमपगच्छतीति सम्बन्धः । कथमस्य निर्विशेषत्वं ? क्षेत्रज्ञस्य सविशेषत्वहेतोः सत्त्वादित्याशङ्क्याऽऽह— क्षेत्रं चेति । बहुदृष्टान्तोक्तैर्बहुविधत्वं क्षेत्रस्य योक्तयेति । उक्तज्ञानान्मिथ्या- ज्ञानापगमे हेतुमाह— यथोक्ति । तथापि कथं पुरापार्थ- सिद्धिः ? कालान्तरे तुल्यजातीयमिथ्याज्ञानोदयमभवत्वा- दित्याशङ्क्याऽऽह— तस्येति । सम्बन्धानाज्ञानतत्त्वाद्येनिवृत्त्या मुक्तिरिति स्थिते फलितमाह— य एवमिति ॥ २७ ॥

३ रा. भा.— अथ प्रकृतिसंसृष्टस्यात्मनो विवेकानुसन्धानप्रकारं वक्तुं सर्वं स्थावरं जङ्गमं च सत्त्वं चिदचित्संसर्गजमित्याह— यावदिति । यावत् स्थावरजङ्गमात्मना सत्त्वं जायते, तावत् क्षेत्रक्षेत्रज्ञ- योरितरेतरसंयोगादेव जायते संयुक्तमेव जायते, न त्वितरेतरविद्युक्तमित्यर्थः ॥ २७ ॥

४ वे. ता. चं.— एवमात्मदर्शनमुक्तं, तदर्थं 'समं सर्वेषु' इत्यादिभिः श्लोकैः प्रकृतिपुरुषयोर्विवेकानुसन्धानप्रकारो वक्ष्य- ते । स याविविकप्रतीतो सत्याग्नेवोपदेशकः, अन्यथा निष्पद्योऽनन्त्याह । सा च न दोषमन्तरेण पश्ये; स च दोषोऽत्र मोक्षत्वमोग्ययतन्वनिर्वाहकः संसर्गविशेषः; तदिदं 'यावत् सप्रायते' इति श्लोकेनोच्यते इति सन्नितिमाह अथेति । सर्वदग्धेन यावच्छब्दरदाप सारूपपरत्वरुक्तम् । यावच्छब्दस्य यच्छब्दार्थत्वेन व्याख्यानमवाचकत्वान्मन्मन्प्रयोजनत्वाचायुक्त- मिति भावः । सारवदग्धोऽत्र अन्तुपः 'द्रव्यान्प्रयवसायेषु सारवदग्धो ह्य अन्तुपः' [अमरः ३।३।१३] इति पाठान् ।

वृक्षगुलमल्लाशोऽरुपादिषु चैतन्यविक्रान्ताभावमात्रेण जैनप्रक्रि- यया केवलाचैतनत्वं शङ्कानिरासायात्र स्थावररज्जुः । स्थावर- जङ्गमयोर्बाल्यबोधनवार्थं कादिवदयावच्छरीरमावित्त्वाभावज्ञा- पनाय स्थावरजङ्गमात्मनेत्युक्तम् । क्षेत्रक्षेत्रज्ञात्मा सहा- न्यस्य संयोगश्चाभ्युदासायोक्तं इतरेतरसंयोगादिति । विषेयांश्च दर्शयितुं संयोगादेवेत्युक्तम् । मातापितृसंसर्गात् पुत्रोत्पत्तिवत्क्षेत्रक्षेत्रज्ञसंयोगात्ततोऽप्यसत्त्वं जायतेत्यप्राह— संयुक्तमेवेति । श्रुतिसिद्धसिद्धक्षेत्रेणैविसम्बन्धव्यवच्छेदायाह नरिति । 'तद्विद्धि' [१।३४] इति तच्छब्देन जन्मनः परामर्शः ॥ २७ ॥

५ आ. मा. भा.— पुनश्च प्रकृतिपुरुषेश्वरस्वरूपं साम्यादिधर्मयुक्तमाह— यावदित्यादिना ॥ २७ ॥

६ ज. प्र. दी.— 'तत्क्षेत्रं यथ' [१।१४] इत्यादिना प्रतिज्ञात्म्यं सर्वस्योच्छ्वात्किमुपरि ? इत्यत आह— पुन- श्लेति । उच्यते पुनर्बन्धे को हेतुः ? इत्यत उक्तं साम्या-

दीति । ईश्वरधर्मस्योभयधर्माभावाद्येन साम्यप्रदहणम्, तथ प्रकृतिपुरुषधर्मकथनं यादगिति प्रतिशतेऽस्तमेवति ईश्वरधर्म- कथनं च यत्रमात्र इति ॥ २७ ॥

७ ह. वे. भा.— ॥ २७ ॥

८ सं. प्र. नि.— 'य एवं वेत्ति पुराणं प्रकृतिं च गुणैः सह' [१।२४] इति प्रागुक्तयोः संभारत्वात्प्रादयथोः

प्रपञ्चनार्थमतः परमभ्यायवेषः । तत्र संभारम्याविधिप्र- दशयति— यायदिति । यावदितिप्रत्ययं वन्तु स्थावर-

जङ्गमात्मकप्रवृत्तते, तत्सर्वं क्षेत्रक्षेत्रज्ञसंयोगात् क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोः प्रज्ञरे प्रप्रक्षितत्वात् । तस्माद्भूपासादेव सर्वं कार्यजातमिति प्रागुक्तयोः संयोगः परस्परविभेकवृत्तः सत्यानृतमिथुनीकरण- विदि । अतः स्वरूपाज्ञाननिबन्धन एव संसार एव स्वस्वतादात्म्याध्यासः, अतिरिक्तसम्बन्धासम्भवस्य चञ्ज- ॥ २७ ॥

९ व० त० दी०— अथ साङ्ख्यरीत्या प्रकृतिसंसृष्टस्यात्मनो विवेकानुसन्धानप्रकारं वक्तुं स्याद्वरजङ्गं च सत्त्वं सच्चिदसंसर्गजमित्याह— यावदिति । सत्त्वं भूतमात्रं स्यादरे अङ्गमं च जायते तत् क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोः सम्बन्धात् ' उभययुजा भवन्त्यसुभूतो जलबुद्बुदवत् ' [भाग. १०।८।७।३१] इति वाक्यात् । क्षेत्रात्मनोरन्योन्यसंयोगादिह जायते संयुक्तावेव, नेतरेतरवियुक्तावित्यर्थः ॥ २७ ॥

१० पु. अ. त. — एतेषु पूर्वोक्तप्रकारेषु किमुक्तमम् ? श्रीवार्धकमरसंयोगात् सत्त्वं सत्त्वात्मकं विद्धि आर्वादि । अथ च कथं क्षेत्रम् ? इत्यत आह— यावदिति । यावदस्तु- भरतर्षभ ! इतिसम्बोधनं तदर्थज्ञानमोपलवाय ॥ २७ ॥ मात्रं स्याद्वरजङ्गमं तत् क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोः पूर्वोक्तस्वरूपयोगात्

११ नी० भा० दी०— पूर्व ' कार्यकारणकर्तृत्वे ' [१३।२१] इत्यत्र चिदचित्तोः पुम्प्रकृत्योरन्योन्ययमाध्यास उक्तस्तस्यैव गुणसङ्घोरूपस्य ' कारणं गुणसङ्घोऽस्य ' [१३।२२] इति नानाजनम्हेतुत्वं चोक्तं तद्विरुद्धयति— यावदिति । सत्त्वं जीवरूपम् । गुणसङ्घोऽत्र रूपाद्यासक्तिर्न, किन्तु क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोः संयोगोऽन्योन्यस्मिन्नन्योन्यात्मकताध्यासलक्ष्णो बोध्यः । शेषं स्पष्टम् ॥ २७ ॥

**समं सर्वेषु भूतेषु तिष्ठन्तं परमेश्वरम् ।
विनश्यत्स्वविनश्यन्तं यः पश्यति स पश्यति ॥ २८ ॥**

१ श्रां. भा.— ' न स भूयोऽभिजायते ' [१३।२४] इति सम्यग्दर्शनफलमविद्यादिसंसारधीजनिवृत्तिद्वारेण जन्माभाव उक्तः, जन्मकारणं चाविद्यानिमित्तकः क्षेत्रक्षेत्रज्ञसंयोग उक्तः, अतस्तस्या अविद्याया निवर्तकं सम्यग्दर्शनमुक्तमपि पुनः शब्दान्तरेणोच्यते— सममिति । समं निर्विशेषं तिष्ठन्तं स्थितिं कुर्वन्तम् । क्व ? सर्वेषु समस्तेषु भूतेषु ब्रह्मादिस्थावरान्तेषु प्राणिषु । कम ? परमेश्वरं देहेन्द्रियमनोबुद्धयव्यक्तात्मनोऽपेक्ष्य परमश्चासावीश्वरक्षेत्रज्ञशीलश्चेति परमेश्वरस्तं सर्वेषु भूतेषु समं तिष्ठन्तम् । तानि विशिनष्टि— विनश्यत्स्विति । तं च परमेश्वरमविनश्यन्तमिति श्रुतानां परमेश्वरस्य चात्यन्तवैलक्षण्यप्रदर्शनार्थम् । कथं ? सर्वेषां हि भावविकाराणां जनिलक्ष्णो भावविकारो मूलः, जन्मोत्तरकालमाविनोऽन्ये सर्वे भावविकारा विनाशान्ताः । विनाशात्परं न कश्चिदस्ति भावविकारः, भावाभावात् । सति हि धर्मिणि धर्मा भवन्ति; अतोऽन्यभावाविकाराभावाज्जादेन तत्पूर्वभाविनः सर्वे भावविकाराः प्रतिपिद्वा भवन्ति सह तत्कार्यैः । तस्मात्सर्वभूतवैलक्षण्यमत्यन्तमेव परमेश्वरस्य सिद्धं निर्विशेषत्वमेकत्वं च । य एवं यथोक्तं परमेश्वरं पश्यति स पश्यति । ननु सर्वोऽपि लोकः पश्यति, किं विशेषणेनेति ? सत्त्वं पश्यति, किन्तु विपरीतं पश्यति; अतो विशिनष्टि स एव पश्यतीति । यथा तिमिरवृष्टिरेकं चन्द्रं पश्यति, तमपेक्ष्यैकचन्द्रदर्शी विशिष्यते स एव पश्यतीति । तथैवेहाप्येकमविभक्तं यथोक्तमात्मानं यः पश्यति, स विभक्तानेकात्मविपरीतदर्शिन्यो विशिष्यते, स एव पश्यतीति । इतरे पश्यतोऽपि न पश्यन्ति, विपरीतदर्शित्वादानेकचन्द्रदर्शिवदित्यर्थः ॥ २८ ॥

२ उा. श्रां. ध्या.— उत्तरग्रन्थमवतारयितुं व्यवहित- हितमनुब्रूयति— जन्मेति । ' व्यवधानाव्यवधानाभ्यां सर्व-
तुमं ब्रूयति— नेत्यादिका । अविद्याज्जायनिर्वाच्यमज्ञानं नर्भमत्वादाज्ञानस्य तद्विवर्तकं सम्यग्दर्शनं बलव्यमित्याह—
मिथ्याज्ञानं सर्वेश्वरमगदसिदाम्पार्यः । व्यवहितमनुब्रूयति— अत इति । तस्यास्य हृष्टत्वात्तु कापि प्रवृत्तिरुपेत्याह—

सुखार्थस्य शब्दभेदेन पुनः पुनर्वचनमधिकारिभेदात्पुनःपुनःपुनः
मत्वाऽऽह— उक्तमिति । सर्वत्र परस्वैकत्वाभित्कार्यपर्यवत्त्व-
मित्याह— सममिति । परमत्वमीश्वरत्वं चोपपादयति—
देहेति । आत्मा जीवस्तमित्यादिनाऽन्वयोक्तिः । आश्रयना-
शादाश्रितस्यापि नाशमाशङ्क्याऽऽह— तं चेति । अविनश्यन्त-
मिति विशिष्टमिति सम्बन्धः । उभयत्र विशेषणद्वयस्य तात्पर्य-
माह— भूतानामिति । नाशानाशान्यां वैलक्षण्येऽपि कथ-
परमत्ववैलक्षण्यं ? इति विशेषत्वमित्यवस्तुत्वत्वत्विति शब्दवे-
कथमिति । भूतानां सविशेषत्वादिभावेऽपि परस्य तदभावा-
दत्यन्तवैलक्षण्यमिति बहून् जन्मनो भावविकारेणादित्वमाह—
सर्वेषामिति । तत्र हेतुमाह— जन्मेति । न हि जन्मा-
न्तरेणोत्तरे विकारा युज्यन्ते जन्मवत्तदुपलम्भादित्यर्थः ।
विनाशानन्तरभाविनोऽपि विकारस्य कस्यचिदुपपत्तेर्न तस्या-

न्यविकारत्वमित्याशङ्क्याऽऽह— विनाशादिति । तस्यान्त्य-
विकारत्वे सिद्धे फलितमाह— अत इति । तेषां जन्मादीनां
कायाणि कादाचित्कवृत्तानि तदधिकरणानि तैः सहेति-
यावत् । परमेश्वरस्य भूतेभ्योऽप्यन्तवैलक्षण्यमुक्तमुपसंहरति—
तस्मादिति । निर्विशेषत्वं सर्वभावविकारविरहितत्वं कूटस्थ-
त्वमेकत्वमद्वितीयत्वम् । 'यः पश्यति' इत्यादि व्याप्ये— य
पश्यमिति । उक्तविशेषणमीश्वरं पश्यन्नेव पश्यतीत्युक्तमाश्रि-
पति— नन्वेति । ईश्वरपराद्भुक्तस्यानात्मनिष्ठस्य तद्विशिष्टेऽपि
विपरीतदक्षिणादीश्वरप्रभणस्यैव सम्प्यदर्शित्वमिति विवक्षित्या
विशेषणमिति परिहरति— सत्यमिति । उक्तमेव दृष्टान्तेन
विश्रुतोति— यथेत्यादिना । 'यः पश्यति' इत्यादेर्यमुपसंहर-
ति— इतर इति । परवल्लुण्ठिभ्यो व्यतिरिक्ता इत्यर्थः ॥ २८ ॥

३ रा. भा.— एवमितरेतरयुक्तेषु सर्वेषु भूतेषु देवादिविपमाकारात् वियुक्तं तत्रतत्र तत्तद्देहेन्द्रिय-
मनांसि प्रति परमेश्वरत्वेन स्थितमात्मानं ज्ञातृत्वेन समानाकारं तेषु देहादिषु विनश्यत्सु विनाशानर्ह-
स्वभावेनाविनश्यन्तं यः पश्यति, स पश्यति स आत्मानं यथावदवस्थितं पश्यति । यस्तु देवादिविप-
माकारेणात्मानमपि विपमाकारं जन्मविनाशादियुक्तं च पश्यति, स नित्यमेव संसरतीत्यभिप्रायः ॥ २८ ॥

४ वे. ता. चं.— अथ समत्वविपमत्वनियन्तृत्वनियान-
म्यत्वनिस्त्यत्वात्नित्यत्वैर्द्वयोर्विभेदात्सुखानामभिधाय तदेन
तत्त्वाभ्यवधारयत्परत्वेन परमपुण्यापेहेतुतया प्रशंसति सममिति
श्लोकेन । 'क्षेत्रक्षेत्रज्ञसंयोगान्' [१३।२७] इत्यत्र शङ्करे-
णोक्तम् " आकाशावन्निवयवतया अवयवसंभेदलक्षणसंयोगा-
सम्भवात् क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोः रितरेतत्कारणभावानभ्यासयोगेन सम-
वायासम्भवाच्च विषयविषयिणोस्त्वयोरितरेतत्कारणभ्यासलक्षणः
संयोगः; समवर्तनं च सम्प्यदर्शनं 'समं सर्वेषु' इत्यादि-
नोच्यते " इति; तदेवद्वाल्लिख्यमापितम्, निरवयवस्यापि संयोग-
सम्भवात्, 'युतसिद्धयोः सम्बन्धः संयोगः' इति हि संलक्षयन्ति,
स च निरवयवयोः सावयवयोर्निरवयववयवयोश्च सम्भवति ।
तन्मते च अध्यासात्तुपरपर्यादयः प्रशंसिताः । 'सर्वेषु भूतेषु'
इति देवमनुज्यादिरूपवैषम्यं विवक्षितम् । यथा मृगयद्विरणम-
यादिप्रयोगात्तस्यापि गतोदकस्य तत्रतत्र स्थितिमाश्रमेव, न
पुनर्मृगमत्वादिद्विदिः; तथाऽऽत्मनोऽपि देवमनुज्यादिदेहेषु
स्थितिमाश्रमेव; ननु ह्यनाप्रतिक्षिप्तकाशादित्यवत्त्वन्वायेन स्वरू-
पेन देवमनुज्यादिवैषम्याप्रयत्नमिति । 'तिष्ठन्तम्' इत्यस्या-
भिप्रायमाह देवादिविपमाकारादियुक्तमिति । यद्वा
'समम्' इति वचनादर्पाक्षितं वैषम्यनिश्चित्यनमित्यन्; ।
'तिष्ठन्तम्' इति तु परत्रान्वेत्यन्म् । अतो हि भाष्ये
परमेश्वरत्वेन स्थितमिति ।

अनीश्वरस्याल्पशक्तेः क्षेत्रज्ञस्य कथं परमेश्वरत्वं ? इत्यत्र
पूर्ववत्सङ्कोचमाह तत्रतत्र तत्तद्देहेन्द्रियमनांसि प्रतीति ।
देहात्माभिमानिनो हि देहनाशादात्मनारा मन्थन्ते; नत्वप्रती-
तस्य परमात्मनो नाशम्; तस्मात् 'अविनश्यन्तम्' इति
प्रशंसकविनाशाप्रतिषेधायैव परमात्माधिकरणः परमेश्वरशब्दः प्रकान्त-
विषय इति भावः । समशब्देन न वाच्यदेवतादिवैषम्यनिश्चि-
तानि विवक्षितम्; अपितु " गवामनेकवर्णानां क्षीरस्य त्वेक-
वर्णता । क्षीरवत्पर्यति ज्ञानं लिङ्गिनस्तु गवां यथा " [म. वि. उ. १० त्रि. ता. उ. ५।१९] इति धृत्यनुगारे-
णात्माना स्वरूपेषु मिषोवैषम्यनिश्चितिरपि । तत्र साम्यं कथ-
म्यूनमिति शङ्कयाम् 'एतयो वेति' [१३।२] इति प्रक-
मात्तुगारेणाह ज्ञातृत्वेन समानाकारमिति । ज्ञानत्वादेरप्यु-
पलक्षणमेतत् ।
'येन सर्वमिदं तन्म्' [१।३।४६] इत्यादिना प्रपञ्चाना-
विनाशित्वदेतन् स्मारयति विनाशानर्हस्वभावेनेति । 'यः
पश्यति स पश्यति 'इत्यनयोर्नित्यतार्थतया नैरर्थक्यं
वहेदयोपादेयभक्त्येत्यत्राह स आत्मानं यथावदवस्थित-
मिति । इत्थं तु षीदृष्टत्वादिदिविषयविपरीतदक्षिणतया पश्यन्तो-
ऽपि न पश्यन्तीति भावः । 'स पश्यति' इति प्रशंसाऽत्र
परमपुण्यापेक्षामादिनियन्तया । व्यतिरेकनिश्चयात् चात्र फलिते-
र्यभिप्रायेणाह यस्त्विति ॥ २८ ॥

६ आ. भा. भा.— ॥ २८ ॥
७ ह. वे. भा.— ॥ २८ ॥

६ ज. प्र. भा.— ॥ २८ ॥

८ वं. व्र. गि.— एवमाविरिकं संसारद्वक्त्वा तत्रिव-
र्तिकं तत्त्वज्ञानमाह— सममिति । सर्वेषु भूतेषु देवतियङ्गरादि-
विचित्रभेदभिन्नेषु प्राणिषु सुरामृगपद्मान्जलेषु सर्वविम्बमिव
सममेकरूपं यथा भवति तथा तिष्ठन्तम्, अत एव तेषु
विनश्यत्स्वपि अविनश्यन्तम् । विकारमात्रोपलक्षणमेतत् ।
भूतविकारो स्वयमविक्रियमित्यर्थः । एवंविधं परमेश्वरं ईश्वरो

जीवकलय प्रविष्टो मातृपी तनुम् " स एव इह प्रविष्ट आ-
नलाग्नेभ्यः " [वृ. व. १।१।०] " तस्युद्धा तदेवात्तुप्रविरात् " [वै. उ. २।१] " अनेन जीवेनात्मनाऽनुप्रविश्य " [छां. उ. ६।३।२] इत्यादिप्रमाणसहस्रसम्प्रतिपन्नपरमेश्वर-
भावं धेयुर्ज्ञं यः पश्यति, स एव सम्यक्पश्यति, नान्यः ॥ २८ ॥

९ व० त० दी०— अथ पुनरपि सुप्रहणायामदर्शनमाह— तत्रात्मा त्रिविधोऽन्तर्यामी पुरुषोऽव्यक्तश्च ।
तत्र प्रथमस्य दर्शने फलमाह— द्वाभ्यां सममिति । तत्र यः समं तिष्ठन्तं सर्वभूतेषु परमात्मानमन्तर्यामिणमीश्वरं
पश्यति स सम्यग्दर्शनः, विनश्यदवस्थेषु सत्यकृतिकार्यशरीरेषु जातिवदविनश्यन्तं ह्यातृत्वेन समानाकारं यः
पश्यति स पश्यति ॥ २८ ॥

१० पु. अ. त.— एतदेव फलरूपत्वेन विरादपति—
सममिति । सर्वेषु प्रपञ्चान्तःपातिस्थावरजह्ममात्मकेषु भूतेषु
लीलाया अनेकविधरसभोगार्थं तिष्ठन्तं रसातुभवार्थं नीचो-
षादिधर्मरहितं समं, तेषु विनश्यत्स्व च अविनश्यन्तं तादृशली-

लावयोपरहितत्वादिनाशं प्राप्तेषु अन्यथामात्रेण क्रोधारि-
राहित्येन तथैव लीलानुभवं कुर्वन्तं यः पश्यति, स परमेश्वरं
पश्यति । अत एव दर्शनाभावे सापराधो भवत्येव ॥ २८ ॥

११ नी० भा० दी०— तत्राशोपायमाह— सममिति । समपरिणामिनं कृतस्थं नित्यं सर्वेषु भूतेषु देहाया-
कारेण परिणतेषु तिष्ठन्तम् । पत्नेन देह एव तदधिगमस्थानमित्युक्तम् । परमेश्वरमन्तर्यामिणं सर्गस्थित्यन्तकर्तारम् ।
अत एवान्तमुल्लेख्यया विनश्यत्सु तेषु भूतेषु रञ्जुरगादिवत्कल्पितत्वादर्शने गच्छत्सु विमुक्त्वादात्मत्वान्नित्य-
द्रूपत्वाच्चाविनश्यन्तं सर्वोत्सव्यवस्थास्वदर्शनमगच्छन्तं यः पश्यति स एव पश्यति । अन्वेऽन्वा इत्यर्थः ॥ २८ ॥

समं पश्यन् हि सर्वत्र समवस्थितमीश्वरम् ।

न हिनस्त्यात्मनाऽऽत्मानं ततो याति परां गतिम् ॥ २९ ॥

१ शां. भा.— यथोक्तस्य सम्यग्दर्शनस्य फलवचनेन स्तुतिः कर्तव्येति श्लोक आरभ्यते—
सममिति । समं पश्यन्नुपलभमानो हि यस्मात्सर्वत्र सर्वभूतेषु समवस्थितं तुल्यतयाऽवस्थितमीश्वर-
मतीतानन्तरश्लोकोक्तलक्षणमित्यर्थः । समं पश्यन् । किं ? न हिनस्ति हिंसां न करोत्यात्मना स्वनेत्र स्वमात्मा-
नम् । ततस्तदहिंसाधाति परां प्रकृष्टां गतिं मोक्षारण्याम् ।

२ आ. शां. व्या.— प्रकृतसम्पन्नानेन किं ? इत्यपेक्षया
तत्कृत्योक्त्या तस्यैव इत्युक्त्या तदेतौ पुरुषं प्रवर्तयितुं श्लोकान्तर-
मित्याह— यथोक्तस्येति । यस्मादित्यस्य ततश्चाब्देन
सम्बन्धः । सर्वभूतेषु तुल्यतयाऽवस्थितं पूर्वोक्तलक्षणमीश्वरं
निर्विद्योपै पश्यन्परमात्मना यस्मात् हिनस्ति ततस्तद्मा-

न्मोक्षारण्यां परां गतिं यातीति योजना । तत्र पादत्रयेण हाना-
द्वहानव्यवस्था च्यवतिरन्तर्यस्योक्ता । अज्ञानमिध्याज्ञानयोरावर-
णयोर्नाशे सर्वोत्कृष्टां गतिं परमपुरुषार्थं परमानन्दमनुभवति
विद्वानिति चतुषेपादायः ।

१ शां. भा.— ननु नैव कथित्वाणी स्वयं स्वमात्मानं हिनस्ति, कथमुच्यतेऽप्राप्तं न हिनस्तीति ?
यथा " न पृथिव्यां नान्तरिक्षे न दिव्यमिथेतदव्यः " [वै. सं. ५।२।७।१] इत्यादि । नैव दोषः,
अत्रानामात्मविरस्करणोपपत्तेः । सर्वो ह्यज्ञोऽन्यन्तप्रसिद्धं साक्षादपरोक्षादात्मानं तिरस्कृत्य, अनात्मान-
मात्मत्वेन परिगृह्य, तमपि धर्माधर्मौ कृत्वोपात्तमात्मानं हत्वाऽन्यमात्मानमुपादत्ते नवं, तं चैवं हत्वाऽन्यम्
एवं तमपि हत्वाऽन्यं, इत्येवमुपात्तमुपात्तमात्मानं हन्तीत्यात्महा सर्वोऽज्ञः । यस्तु परमार्थात्माऽनापि
सर्वदाऽनियथा हत इव नियमानपन्नामापात्, इति सर्वं आत्महन एवाविद्वांसः । यस्त्विदरो यथो-

क्तात्मदर्शी स उभयथाऽप्यात्मनाऽऽत्मानं न हिनस्ति न हन्ति । ततो याति परां गतिं, यथोक्तं फलं तस्य भवतीत्यर्थः ॥ २९ ॥

२ आ. शां. व्या.— 'न हिनस्त्यात्मनाऽऽत्मानं' इति यथाभूतमादाय चोदयति— नृन्विति । 'न पृथिव्यां' इति प्राप्तिद्वारा निषेधवत् 'नान्तरिक्षे न दिवि' इति प्राल्प्यभावाभायं निषेधो मुख्यो नेष्यते, तेषां प्राप्तिं विना निषेधो न युक्तिमानित्याह— यथेति । अज्ञानात्मात्मनैवाऽऽत्मर्हिषा सम्भवाद्द्विदुषां तदभावोक्तिरुक्तेति समाधत्ते— नैष दोष इति । सद्ब्रह्मवाक्यं विवृणोति— सर्वो ह्येति । अनात्मसम्बन्धो देहादिविषयः । अविदुषामारोपितात्महन्तृत्वं निगमयति—

इत्यात्महेति । तथापि पारमार्थिकस्याऽऽत्मनो हननाभावात् तेषां सर्वेषामात्महन्तृत्वमित्यासङ्क्याऽऽह— यस्त्विति । उक्तरीत्या सर्वेषामविदुषामात्महन्तृत्वं सिद्धमित्युपसंहरति— सर्व इति । आत्मनैवाऽऽत्महन्तृत्वमविदुषां ह्य, तदिह विद्वद्विषये शक्यं निषेद्धमित्याह— यस्त्वितर इति । उभयथाऽपीति आरोपानारोपाम्ब्यामित्यर्थः । ज्ञानादन्तर्भवमभ्रंशे पूर्वोक्तं परमानन्दप्राप्त्या परितुल्यत्वं युक्तमित्याह— तत इति ॥ २९ ॥

३ रा. भा.— सर्वत्र देवादिशरीरेषु तत्तच्छेषित्वेनाधारतया नियन्तृतया च स्थितमीधरमात्मानं देवादिविषयमाकारवियुक्तं ज्ञानैकाकारतया समं पश्यन् आत्मना मनसा स्वमात्मानं न हिनस्ति रक्षति, संसारान्मोचयति; ततः तस्मात् ज्ञातृतया सर्वत्र समानाकारदर्शनात्, परां गतिं याति; गम्यत इति गतिः, परं गन्तव्यं यथावदवस्थितमात्मानं प्राप्नोति देवाद्याकारयुक्ततया सर्वत्र विषयमात्मानं पश्यन् आत्मानं हिनस्ति भवजलधिमध्ये प्रक्षिपति ॥ २९ ॥

४ वे. ता. चं.— उक्तमुपादयति समं पश्यति श्लोकेन । 'हि' इति हेतो । प्रस्तुतं समदर्शनं सप्त फलद्वारा स्वयते 'सर्वत्रावस्थितो देहे' [१३।३३] इति वक्ष्यमाणवेक्षणैः 'सर्वत्र' इतिशब्दस्य विवक्षितमाह देवादिशरीरेष्विति । 'मतां मोक्षा मदेश्वरः' [१३।२३] इति पूर्वोक्तारोपेण 'समवस्थितम्' इत्यनोपसर्गसामर्थ्यलब्धस्थिति-वैशेष्यं व्यनक्ति तत्तच्छेषित्वेनेत्यादिना । अतएव हि 'स्थितम्' इत्येतावद्विभज्य निर्दिष्टम् । ईश्वरशब्देनापि शेषित्वनियन्तृत्वे सिद्धे । अनापीश्वरशब्दः पूर्वोक्तन्यायेनावच्छिन्नविषयोऽनुसन्धेयः । देहात्माभिमानप्रसक्तदेवादिविषयप्रतिषेधाधोऽत्र समशब्द इत्यभिप्रायेणाह— देवादिविषयमाकारवियुक्तमिति । 'क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोगात्' [१३।२७] 'यदा मृतशुभ्रमात्मनम्' [१३।३१] इति पूर्वोपरपरामर्शोद्देशसम्बन्धसिद्धवैषम्यनिवृत्तिर्विबक्षितेति भावः । तृतीयान्त आत्मसम्बन्धोऽन्यथाविभक्त्यन्तत्वादौचित्यात् मनोविषयः; द्वितीयान्तस्तु हिंसाकर्तृत्वसामर्थ्यात् संसारात्मविषय इति ज्ञापयति मनसा स्यमात्मानमिति । समदर्शिनो हिंसकत्वं नास्तीत्यत्र अविद्विदाप्रतिषिद्धकृतसमदर्शनैकस्यावायकत्वमात्रमुक्तं स्यात्; तत्रानर्थक्यम्; अपिच विषयदर्शिनोऽप्यात्मा नित्यत्वात् हिंसाहः ।

अतोऽत्र 'न हिनस्ति' इत्यनेन क्रियामि समदर्शनसाध्यं पुरुषेष्टमभिप्रेतमित्याह रक्षतीति । प्रकरणतो वाक्यशेषात् रक्षा विशिनष्टि संसारादिति । तदशब्दोऽत्र न वाक्यार्थादिपरामर्शा, अनिष्टनिवृत्तेरपि स्वयंफलत्वेनेष्टप्राप्तिहेतुत्वनिर्देशानौचित्यात्; अत उभयकारणं समदर्शनमेव परामृश्यत इत्याह— तस्माद्वित्यादिना । 'परा गतिम्' इति प्राप्यविशेषस्य विवक्षितत्वाद्वाच्यार्थमात्रपरत्वे तदसिद्धेस्तदुचितं व्युत्पत्तिमाह गम्यत इतीति । तत्रैव विशिनष्टि यथावदिति । प्रकरणं हीदं जीवविषय समर्थितम्; परगतिशब्दश्च 'अव्यक्तोऽक्षर इत्युक्तमाहुः परमा गतिम्' [८।२१] इत्यादिषु जीवेशुपि प्रयुक्तश्च इति भावः । 'आत्मनि वैषम्यदर्शां तु स्वात्मानं हिनस्ति' इति 'विशेषनिषेधः शेषाम्यनुज्ञानार्थः' इति न्यायेन सिद्धमित्याह देवाद्याकारेति । नित्यस्यात्मस्वरूपस्याच्छेदादिस्वभावतया 'क घातयति हन्ति कम्' [२।२१] इति प्रायुक्तस्य काऽसौ हिंसा इत्यत्राह— भवजलधोति । अनेनापि श्लोकेन प्रकृतिपुरषयोः स्वाभाव्यदर्शनद्वारा संसारेषुत्वमोक्षहेतुत्वाभ्यामपि विवेक उक्तो भवतीत्यभिप्रायः ॥ २९ ॥

५ आ. मा. भा.— ॥ २९ ॥

६ ज. प्र. दी.— ॥ २९ ॥

७ ह. पै. भा.— न हिनस्ति न व्यापादयति ॥ २९ ॥

८ वे. झ. नि.— तदेतद्भ्रमदर्शनमिष्टानिष्टप्राप्तिपतिहासपटेन स्तौति— सममिति । सर्वभूतेषु समं यथातथा समवस्थितं सम्यग्जन्मानिदानान्तपद्भुवाविकाराद्यन्मयथाऽव-
गी. वृ. १२

स्थितं ईश्वरमात्मानं पश्यन् हि यस्मादात्मानं न हिनस्ति संरक्षति, संसारान्मोचयतीति यावत्; तस्मात् परां गतिं युक्तिमाप्नोति । अनेन— य एवमात्मानं न पश्यति स पापी-

यानात्महा स्वस्वरूपज्ञानिनं प्रति, वस्तुगत्यात्मनो विद्यमान-
नस्याप्यवियमानफलतया तेन तस्य हतप्रायस्वात्; अतस्त-
स्यात्महत्याप्रापिष्टस्यानिष्टमेव फलं भवतीति इयित्युक्तम्;
यदाहुः— ' योऽन्यथा सन्तमात्मानमन्यथा प्रतिपद्यते । किं

तेन न कृतं पापं चोरेणात्मपहारिणा ' [म. भा. १।७।२७]
इति; श्रुतिरपि "अमुषां नाम ते लोका अन्येन तमपा
हताः । तांस्तं प्रेत्याभिगच्छन्ति ये के चात्महृतो जना " [
इ. शो. ३] इति । अमुषां असुरैरपभोग्याः ॥ २९ ॥

९ व० त० दी०— समं पश्यन् आत्मना आत्मानं न हिनस्ति नान्यथा प्रतिपद्यते, किन्तु याथातथ्येनावैति
हीति युक्तं ' योऽन्यथा सन्तमात्मानमन्यथा प्रतिपद्यते । किं तेन न कृतं पापं चोरेणात्मपहारिणा
[म. भा. १।७।२७] इति श्रुतिप्रामाण्यात् ? । अपितु संरक्षित संसारमत्येति " अतिमृत्युमेति " [
यजुस्सं. ३१।१८+थे. उ. ३।८।६।१५] इति श्रुतिप्रतिपादितार्थः; ततो ज्ञानुत्तया सर्वत्र समानाकारदर्शनात्
परां गतिं सच्चिदानन्दकां भगवद्धामरूपमक्षरारिक्तमां याति ॥ २९ ॥

१० पु. अ. त.— पश्यन् शुको भवतीत्याह— सम-
मिति । सर्वत्र प्रापञ्चिकपदार्थेषामेव समवस्थितं सन्मन्त्रप्रकरणे
तथाभूतलीलापारमर्त्येयं ईश्वरं सर्वसामर्थ्ययुक्तं समं पश्यन्
आत्मना स्वलीलात्मरूपेण आत्मस्वरूपमविकृतमात्मानं हि
निश्चयेन न हिनस्ति अन्यथा न प्राप्नोति, यथार्थरूपेण
ज्ञात्वा प्रपद्यते । ततः पराश्रुतदृष्टां वैकुण्ठाख्यां गतिं याति ।
हीति युक्तत्वम्; अन्यथाप्रपत्तेरनिष्टत्वात् । अत एव
' योऽन्यथा सन्तमात्मानमन्यथा प्रतिपद्यते । किं तेन न कृतं
पापं चोरेणाऽऽत्मापहारिणा ' [म. भा. १।७।२७]
इति सम्पद्यते ॥ २९ ॥

११ नी० भा० दी०— दर्शनफलमाह— सममिति । स्वदेहे इव सर्वत्र देहमात्रे समवस्थितं सम्यगवस्थित-
मीश्वरं समं समतया पश्यन् हि यतः स सर्वाभेददर्शी आत्मना देहादिना आत्मानं ईश्वरं न हिनस्ति नाना-
योनिसङ्घट्टेषु पातनेन न पीडयति, किन्तु ततः परां गतिं मोक्षं याति । यद्वा ऐकाल्यदर्शित्वात्स्वात्मानमिवाव्य-
मपि न हिनस्ति, सर्वत्र द्यालुर्भवतीति भावः । ततश्च परां गतिं याति ॥ २९ ॥

प्रकृत्यैव च कर्माणि क्रियमाणानि सर्वशः ।

यः पश्यति तथाऽऽत्मानमकर्तारं स पश्यति ॥ ३० ॥

* अत्र मनुष्यः— योऽन्यथा सन्तमात्मानमन्यथा सत्सु भावते । स पापकृतमो लोके स्तेन आत्मापहारकः [२५।४५] इति ।

१ मनु— कश्चिच्छुभं करोति, कश्चिदशुभम्; एकस्मिन्नेव काले कश्चित्पूर्वकृतशुभफलं भुङ्क्ते, कश्चित्पूर्वकृतशुभफलम्; कश्चिज्जा-
नाति यष्टम्, कश्चिदपष्टम्, कश्चिदशुभो न किमपि, कश्चित्स्वप्नप्रापश्यति, कश्चित्प्रसुद्ध इत्यादिप्रतिभागानां सर्वानुभवसिद्धानां
प्रतिशरीर जीवात्मना चेतनानां भेदा विनानुपपत्तियुते स्तेषां वास्तविका भेदा सर्वैस्तैर्दिकैः प्रतिपन्ना इति— कथं सर्वव्युत्पत्त्येक-
मात्मानं समं पश्यन् ' न हिनस्तयात्मनाऽऽत्मान ' [१३।२५] इत्युक्तम् ? इति चेत्; ते भेदा अविद्योपाधिप्रयुक्ता एव, न
वास्तविका इत्यौपनिषदा । औपाधिकानामपारमार्थिकानामपि भेदानां सर्वाजनीनानुभवमोचरता हि नैयायिकादिभिरपि—
' इयं प्राची, न प्रतीची, इयं प्रतीची, नोदीची ' इति भेदा दिशः क्षणमूर्हत्यामाहोरजनीमासर्तुवर्षभेदा कालस्य; चैत्रश्रा-
दिश्रोत्रभेदाभुवविषया भेदा आकाशस्य स्वीकृता एव; तत्प्रयुक्ता कार्ष्णभेदाद्य समानेऽप्येकत्वे विद्युत्त्वे च । सर्वप्रमाणशिरो-
मणितत्त्वसर्वदागमसिद्धमात्मेकत्वमपहृत्स्य दुर्दिशाश्रुतिमिरविमृतादृष्टिच्युते किमन्यत्कारणमात्मभेदस्य पारमार्थिकत्वोपपत्ते
न्यायसिद्धान्तात्सुकारिणा— शरीरात्मत्वशुणिकविज्ञानात्मवादिवादनिराकरणपरमतत्त्वपर्याश्लिनो लोकाकर्मकाण्डप्रसिद्धात्मभेदा-
नुवादिन परमार्थमृतमनादित्वं प्रतिपादयतो न्यायादिसूत्रसन्दर्भस्याशयमविद्युया स्यात् । इति हि ते मन्यन्ते । सति औपाधिके
भेदे ह्यतानामेव शुभाशुभकर्मकृतैः वतश्च क्लृप्तुषु यत्तद्भोग्यानादीनां कल्पितभेदनीवगलत्वेन प्रतीतिः, न ते धर्मा जीवानां
वास्तविकानामपि भेदा अपि । तेषामेकत्वेन तु स्वरूपानतिरिक्त पारमार्थिकमिति । तदेतदभिसन्ध्यायामिषते भगवानुपनिषत्सौ-
भेयोद्योग्या— अष्टम्येन चेति । — इति मूढार्थतत्त्वालोकाः ।

के ते उपाधयः ? कथं तेः सन्न्ययः ? कीदृशान्यौपाधिकानि जीवस्वरूपाणि ? कथं औपाधिकतानां धर्माणां जीव उपलम्भः ?
इत्यत्र चेदन्तिमतानि तत्रैव द्रष्टव्यानि । मध्यमसतानुयायिन्यां त्वन्यथैव व्याख्यातम्— यथाऽऽनुकृतेन प्रकृतेन परमात्मना
कर्म, अष्टम्या च निमित्तमृत्त्या क्रियमाणानि सर्वाणि कर्माणि स्वात्मानयकर्तारं यः पश्यति, स परमेश्वरं पश्यतीत्यर्थः ।
अपवा— प्रकृत्यैव स्वयमेव कर्मादिर्षं प्रबोध्य, प्रकृतेनेष्वेव क्रियमाणानि कर्माणि, तथा आत्मानं परमेश्वरकर्तारं कर्तृद्वैतं य
पश्यति, स पश्यति । कर्तृद्वैतस्यात्स्वात्मन्यप्यम्, पूर्वकर्मापेक्षया कर्तृवैतनविषयमादिकम्— इति ॥ — अविगीता ।

१ शां. भा.— 'सर्वभूतस्वमीयं समं पश्यन्न हिनस्त्यात्मनाऽऽत्मानं' [१३।२९] इत्युक्तं तदनुपपन्नं स्वगुणकर्मवैलक्षण्यभेदभिन्नेष्वात्मास्वित्येतदाशङ्क्याऽऽह— प्रकृत्येति । प्रकृत्या, प्रकृतिर्भवत्वतो माया त्रिगुणात्मिका "मायां तु प्रकृतिं विद्यात्" [श्रे. उ. ४।१०] इति मन्त्रवर्णाक्षया प्रकृत्यैव च नान्येन महदादिकार्यकारणाकारपरिणतया, कर्माणि चाद्भनःकायारभ्याणि क्रियमाणानि निर्वर्त्यमानानि सर्वशः सर्वप्रकारैर्यः पश्यत्युपलभते; तथाऽऽत्मानं क्षेत्रज्ञमकर्तारं सर्वोपाधिविवर्जितं स पश्यति स परमार्थदर्शात्यभिप्रायः । निर्गुणस्याकर्तुर्निर्विशेषस्याऽऽकाशस्येव भेदे प्रमाणानुपपत्तिरित्यर्थः ॥ ३० ॥

२ आ. शां. व्या.— श्लोकान्तरं शब्दोत्तरत्वेनावतारयितु-
मुच्यते— सत्येति । प्रतिदेहं धर्माधर्मादिमत्त्वेनाऽऽत्मानो
भेदमात्रान् सम्यग्दर्शनमिति शङ्कते— तदिति । स्वगुणैः
सुखदुःखादिभिः स्वकर्मभिश्च धर्माधर्माद्यैर्वैलक्षण्यत्प्रतिदेह
भेदे तद्विशिष्टेष्व्वात्मसु कथं साम्येन दर्शनं ? इत्येतदाशङ्क्य
परिहरतोत्याह— पतदिति । प्रकृतिशब्दस्य स्वभाववाचित्व
व्यावर्तयति— प्रकृतिरिति । मायाशब्दस्य संवित्पर्यायत्वं
प्रत्याह— त्रिगुणेति । उक्तः । परस्य शक्तिमात्रेण धृति-

सम्प्रतिमाह— मायां त्विति । जन्नेन केनचित्क्रियमाणानि
न भवन्ति कर्माणीत्येवकारार्थमाह— नान्येनेति । किं तदन्य-
त्रिपेक्ष्यमित्युक्ते साङ्ख्याभिप्रेता प्रयत्नाख्या प्रकृतिरित्याह—
महदादीति । सर्वप्रकारत्वं काम्यवनिपिद्धत्वादिना प्रकार-
बाहुल्यमात्मानमुक्तविशेषणं यः पश्यतीति पूर्वेण सम्बन्धः । य
पश्यतीत्युक्तं पुनरुक्तेरित्याशङ्क्याऽऽह— स परमार्थेति ।
आत्मनां प्रतिदेहं भिन्नत्वे तेषु समदर्शनमयुक्तमित्युक्तस्य कः
समाधिः ? इत्याशङ्क्याऽऽह— निर्गुणस्येति ॥ ३० ॥

३ रा. भा.— सर्वाणि कर्माणि 'कार्यकारणकर्तृत्वे हेतुः प्रकृतिरुच्यते' [१३।२१] इति
पूर्वोक्तरीत्या प्रकृत्या क्रियमाणानीति यः पश्यति, तथाऽऽत्मानं ज्ञानाकारमकर्तारं च यः पश्यति, तस्य
प्रकृतिसंयोगस्तदधिष्ठानं तज्जन्यसुखदुःखानुभवश्च कर्मरूपाज्ञानकृतानीति च यः पश्यति, स आत्मानं
यथावदवस्थितं पश्यति ॥ ३० ॥

४ वे. ता. चं.— अथ साक्षात्क्रियाप्रत्यक्षतदभावादि-
वैधर्म्यमुच्यते— प्रकृत्यैवेति श्लोकरूपेण । अत्र कर्माण्याङ्गवचन-
प्रसारणेनेति । प्रकृत्या क्रियमाणानां कर्मणा स्वरूपदर्शनमात्रं
विद्वद्विद्वत्साधारणम्; विदुस्तु प्रकृत्या क्रियमाणत्वदर्शनं
विशेष इत्युपादेयांसाविशदीकरणाय— क्रियमाणानीति इति

करणम् । अकर्तृत्वमात्मशब्दाभिप्रेतेन शुद्धाकारेण स्थापयति—
ज्ञानाकारमिति । 'ज्ञाताकारम्' इति वा पाठः । कथं तर्हि
शास्त्रव्यवहृतत्वत्फलभोगवृत्तादिकं ? इत्याह— तस्येति ।
सर्वस्यास्य चक्रवर्तिपरितं मानोपाधिप्रवाहनिबन्धनत्वात् कश्चि-
दोप इति भावः ॥ ३० ॥

५ आ. मा. भा.— आत्मानं चाकर्तारं पश्यति स पश्यति ॥ ३० ॥

६ ज. प्र. दी.— 'प्रकृत्यैव च' इत्यत्र यः प्रकृत्यैव च
कर्माणि क्रियमाणानि पश्यति स आत्मानमकर्तारं पश्यतीति

कश्चिदन्ययमाह, तदसत्; तथाशब्दवैयर्थ्यापत्तेरिति भावेनान्य-
शाऽऽह— आत्मानं चेति । य पश्यति परमेश्वरम् ॥ ३० ॥

७ ह. पै. भा.— प्रकृत्याऽविधया । सर्वशः सर्वप्रकारैः ॥ ३० ॥

८ टं. व्र. गि.— ननु 'समं पश्यन्ति सर्वत्र' [१३।२९]
इत्युक्तम्, यथाशुभकर्तृणामात्मनां साम्यायोगादित्याशङ्क्य
तत्कर्मैवमेवासिद्धमित्याह— प्रकृत्यैवेति । मनोवाकायारभ्याणि
कर्माणि सर्वशः सर्वप्रकारैः प्रकृत्यैव मायाविद्याहयथा देहेन्द्रि-
यादिरूपेण परिणतया क्रियमाणानि यः पश्यति । 'प्रकृत्यैव'
इत्येकारभ्यासर्वमाह— तथात्मानमकर्तारमिति । तथाशब्दः
पश्यतेराकर्षणार्थः । 'प्रकृतिपरिणाममृतान्तं करणतादात्म्या-

ध्यासेनेवात्मन कर्तृत्वं, न वस्तुतः' इति यः पश्यति
"विज्ञानं यज्ञं तदुते, कर्माणि तदुतेऽपि च" [तै. उ. १।५।१]
"ध्यायतीव डेलायतीव" [वृ. उ. ४।३।१०] 'अहङ्कार-
विमृदाया कर्तृत्वमिति मन्यते' [३।२७] 'चित्ते कर्तृरिति
तत्रात्मा कर्तृत्वाहन्धिया स्थूलः' इत्यादिप्रमाणैर्यः पश्यति,
स एव सम्पश्यति, नान्य इत्यर्थः ॥ ३० ॥

९ व० त० दी०— द्वितीयस्थापि स्वस्य दर्शने फलमाह— प्रकृत्यैवेति । साङ्ख्ये तु प्रकृत्यैव क्रियमाणानि
कर्माणि कर्तृत्वं चेष्टावत्त्वेन प्रकृत्याश्रयं, न तु केवल आत्मनि जीवस्वरूपेऽगुपरिमाणमात्रे चित्तूषेऽपि मुख्य-
कर्तृवृत्तुत्तमांशभावानुसन्तत्यैव; देहद्वयोपाधिवैशिष्ट्ये तु तत्र कर्तृत्वं प्राकृतमेवेति ध्येयं, तथा चैवमन्तत्रो-
ऽकर्तारमात्मानं स्वस्वरूपं निहपाधिभाव पश्यति स पश्यति, अन्ये स्वस्थाः ॥ ३० ॥

१० पु. अ. त.— ननु सर्वरूपेण यदि तत्रैव स एवास्ति, तदा कथं न सर्वं तथा पश्यन्ति ? इत्याशङ्क्याऽऽह— प्रकृत्यैवेति । प्रकृत्या लीलोपयोगीन्मैव क्रियमाणानि कर्माणि यः पश्यति, चकारेण कार्यमाणानि, तथा आत्मानं जीवमकर्तारं

तद्विच्छामात्रे सर्वकृष्णार्णवकं यः पश्यति स पश्यति; परमेष्ठिनिति शेषः । अथवा स एव पश्यति अन्ये खन्वा एवेति भावः ॥ ३० ॥

११ नी० भा० दी०— ननु विपमस्वभावानि भूतानि कः समबुद्धया पश्यत्यग्निमिव शीतबुद्ध्या । इत्याशङ्क्याऽऽह— प्रकृत्यैवेति । सर्वशः सर्वप्रकारेण कर्माणि बाहुनः कुर्यैरारब्धानि प्रकृत्यैव क्रियमाणानीति यः पश्यति, तथा आत्मानं चाकर्तारं यः पश्यति पूर्वोक्तरीत्या स एव सर्वत्र समं पश्यतीति पूर्वोक्तान्वयः ॥ ३० ॥

यदा भूतपृथग्भावमेकस्थमनुपश्यति ।

तत एव च विस्तारं ब्रह्म सम्पद्यते तदा ॥ ३१ ॥

१ शां. भा.— पुनरपि तदेव सम्पददर्शने शब्दान्तरेण प्रपञ्चयति— यदेति । यदा यस्मिन्काले भूतपृथग्भावं भूतानां पृथग्भावं पृथक्त्वमेकस्थमेकस्मिन्नात्मनि स्थितमेकस्थमनुपश्यति शास्त्राचार्योपदेशतो मत्तः आत्मप्रत्यक्षत्वेन पश्यति “ आत्मैवेदं सर्वं ” [छां. उ. ७।२।२] इति । तत एव च तस्मादेव च विस्तारसुत्वर्चि विकासं “ आत्मतः प्राण आत्मत आशा आत्मतः स्मर आत्मत आकाश आत्मतस्तेज आत्मत आप आत्मत आधिभौवतिरोभावावात्मतोऽब्जं ” [छां. उ. ७।२६।१] इत्येवमादिप्रकारैर्विस्तारं यदा पश्यति ब्रह्म सम्पद्यते ब्रह्मैव भवति, तदा तस्मिन्काल इत्यर्थः ॥ ३१ ॥

२ आ. शां. व्या.— प्रकृतेर्विकारणां च साङ्ख्यवस्तुष्वान्यत्त्वप्रवक्तो प्रत्याह— पुनरपीति । उपदेशजनितं प्रत्यक्षदर्शनमनुब्रूयति— आत्मैवेति । भूतानां विकारणां नानात्वं प्रकृत्या सदाऽऽत्ममात्रतया प्रलीनं पश्यति, न हि भूतपृथक्त्वं; सत्यां प्रकृतौ केवले परस्मिन्विलापयितुं शक्यत इत्यर्थः । परिपूर्णदात्मन एव प्रकृत्यादेर्विशेषान्तस्य स्वरूपलाभमुपलभ्य

तन्मात्रता पश्यतीत्याह— तत एवेति । उक्तमेव विस्तारं भुत्ववष्टम्भेन स्पष्टयति— आत्मत इति । ब्रह्मस्यस्मिन्नभि पूर्णत्वेनाभिव्यक्तिः, अपूर्णत्वहेतोः सर्वस्याऽऽत्मसाकृतात्वादित्याह— ब्रह्मैवेति । ज्ञानसमानकालेन मुक्तिरिति सूचयति— तदेति ॥ ३१ ॥

३ रा. भा.— प्रकृतिपुरुषतत्पद्म्यात्मकेषु देवादिषु सर्वेषु भूतेषु सत्सु तेषां देवत्वमनुप्यत्वह्रस्वत्वदीघत्वैवादिपृथग्भावमेकस्थं एकतच्यस्थं प्रकृतिस्थं यदा पश्यति, नात्मस्थम्; तत एव प्रकृतिव एवोचरोत्तरपुत्रपौत्रादिभेदविस्तारं च यदा पश्यति, तदैव ब्रह्म सम्पद्यते अनवच्छिन्नं ज्ञानैकाकारमात्मानं प्राप्नोतीत्यर्थः ॥ ३१ ॥

४ घे. ता. चं — अथ परिणामित्वापरिणामित्वलक्षणं वैपम्यमुच्यते— यदेति श्लोकेन । एकशब्देनान्यतरस्य निर्धारणायै भूतशब्दोऽत्र हिलतेस्वस्मिन्मयदिच्छद्विद्विस्तृत्समुदायश्च इत्यभिप्रायेणाह प्रकृतिपुरुषेति । पृथग्भावशब्दोऽत्र जातिरूपं गुणादिरूपं च भेदप्रविशेषात्तद्ब्रह्मिति । स च सर्वोऽप्यवस्थान्तरावस्थित्यनया निर्विकारात् पुण्याद्भेद, तदाह— देवत्वमनुप्यत्पद्म्यात्मकेषु देवादिषु पृथग्भावात्मिति । एकशब्दोऽत्र प्रकृतयोऽन्यतरनिर्णायक इत्याह एकतरस्यैवमिति । किं तदर्थं ? इत्यत्राह प्रकृतिस्थमिति । यदात्मा भेदेदशब्देन विवक्षितः, तदा तस्यैव देवादिदेवत्वदर्शनमुक्त इत्याह; स च ‘ सद्यं पश्यन् ’ [१।१२९] इत्याहुपक्रमेण ‘ पश्चिन्ता. समदर्शनः ’ [५।१८] इत्यादिदृश्यन्तरीकृत्या

च विद्वद्वेतेत्यभिप्रायेणाह— नात्मस्थमिति । सन्नात्मस्यैकस्यैव ब्रह्मणः सकलविकल्पसकलपरिणामासत्त्वमिदोच्यते इति परेषां जल्प्याः प्रायेव भिरस्ता इति चाभिप्रायः । “ आत्मा देवपुत्रनामासि ” [को. उ. २।१।१] इत्यादिषु योऽयमात्मनःपुत्रादिरूपः परिणामः प्रतीयते, सोऽपि “ अज्ञादज्ञातसम्भवासि ” [को. उ. २।१।१] इत्यादिकमनुप्यत्पद्म्यात्मस्य प्रकृत्येवगत एव प्रकाशेतेत्युच्यते “ तत एव च विस्तारम् ” इति । तद्विशेषोऽपि प्रकृतितत एवेति । प्रकृतिवस्त्वस्य प्रथमं देवादिरूपविचित्रपरिणामे, तन्मूके च सन्तानव्यपदेशभाजि परिणामे भोग्युःपुत्रस्य भोगाश्चेत्निधिमात्रमपेक्षितम्, न पुनर्भोग्यतनादिगणविकारात्पदत्वसमीत्येवकासाभिप्रायः । “ मत्र सम्पद्यते ” इत्यत्र परमात्मनाश्रय विद्वत्त्वात्प्राप्तमभावस्य नित्यविद्व-

त्वात् " परं साम्यमुपैति " [मुं. उ. ३।१।३] 'मम साधर्म्य-
मागताः ' [१।४।२] इत्यादिभिर्काव्यान् परब्रह्मसाम्यापत्ति-
विबक्षितैस्त्रिप्रयोगैः— अनवच्छिन्नमिति । यदा देहात्म-
विवेकज्ञानमात्रेण साक्षात्परमात्मप्राप्तिर्न स्यादित्यभिप्रायः । ब्रह्म

सम्ययते ब्रह्म भवतीत्यर्थः । तत्र फलितार्थक्यं आत्मानं
प्राप्नोतीति । यदा ब्रह्मेति द्वितीयान्तम् ; सम्ययत इति सन्प्रा-
प्नोतीत्यर्थः ॥ ३१ ॥

५ आ. मा. भा.— एकस्थमेकस्मिन्निष्णौ स्थितम् । तत एव च विष्णोर्विस्तारम् ॥ ३१ ॥

६ ज. प्र. द्वा.— 'एकस्थ' इत्यस्यैकस्यात्मकमिति ।
व्याख्यानं सर्वप्रमाणविह्वलमिति भावेनाह— एकस्थमिति ।
'तत एव च विस्तार' इत्यस्य स्वस्मादेव विश्वस्य विस्तार-

मिति व्याख्यानमपदिदि भावेनाह— तत एवेति । विस्तार-
मुत्पत्तिम् ॥ ३१ ॥

७ ह. पै. भा.— पुनरपि सम्यग्दर्शनं शब्दान्तरेण प्रपश्यते— यदेति । एकस्थमेकस्मिन्नात्मनि
स्थितम् । विस्तारं विकासम् ॥ ३१ ॥

८ वं. प्र. गि.— एवं भूतभेदमनुपेत्य कर्मवैषम्यकृतः
धेनत्रभेदो निरस्तः; इदानीं भूतभेदस्यापि कल्पितत्वात्कृतो-
ऽप्यात्मभेदो नेत्याह— यदेति । यदा भूतानां स्थावरजङ्ग-
मात्मकानां पृथग्भावं भेदं एकस्थमेकस्मिन्नात्मनि सद्रूपेऽधि-
ष्ठाने स्थितं कल्पितस्याधिष्ठानातिरेकाद् " आत्मैवेदं सर्वं " [छां. उ. ७।२।५।२] इत्युपपद्यते । तत्र हेतुः— तत एव

चेति । चो हेतौ । यस्मात्तत एवात्मनः सकाशादेव— रज्जुतः
सर्पदण्डभारादीनामिव— भूतानां विस्तारं विकासमुत्पत्ति-
मनुपपद्यते तस्मात्सर्पादीनां रज्ज्वात्मकत्वबद्धतानामप्यात्म-
मात्रस्यावमिति तदा सर्वाद्धैतदर्थं परिपूर्णं ब्रह्म सम्पद्यते
ब्रह्मैव भवति ॥ ३१ ॥

९ व० त० द्वा०— तृतीयेऽपि फलं दर्शयति— यदेति । प्रकृतिपुरुषतत्त्वात्मकेषु देवादिभूतेषु सत्सु तेषां
देवत्वमनुप्यत्वादिद्वेषेद्वस्त्वल्लक्षणात्त्वादिर्कं पृथग्भावं पृथक्त्वेन वा ज्ञायमानं उभयस्वरूपमेकस्थं प्रकृतित्थं सम-
ष्टिपुरुषस्य च पश्यति, तत एव च निर्गमनविस्तारं " यथाऽग्नेः क्षुद्रा विस्फुलिंगा ... एवमेवास्मादात्मनः ...
भूतानि व्युच्चरन्ति " [वृ. उ. २।१।२०] इत्यादि श्रूयमाणं साक्षात्करोति तदा ब्रह्माक्षरं सम्पद्यते अनव-
च्छिन्नाक्षरात्मैक्यं प्राप्नोति । अयमर्थः— " क्षुद्रप्रवाहवद्व्यष्टिः समष्टिर्गङ्गानीरवत् । अक्षरं तच्छक्तिवद्वि-
देवतावत्परो हरिः ॥ अक्षरेण सदैक्यं हि पुरुषस्याह तच्छ्रुतिः । पुरुषोत्तमतस्वैक्यं प्रवेशः स्वेच्छया मतः " ।
[व. सि. मु.] एतद्विषये मिथ्यावादिभिराविद्यको भेदः कल्पयित्तत्रोपदिश्यते ह्यहद्वयव्यवहारमभ्युपगम्येति; तदुपेक्ष्यं
श्रौतानां श्रौत एव व्यवहारः; न यौक्तिकः; इत्यभियुक्तोक्तेः; विशेषस्तु निब्रह्मादवगन्तव्यः ॥ ३१ ॥

चेति । चो हेतौ । यस्मात्तत एवात्मनः सकाशादेव— रज्जुतः
सर्पदण्डभारादीनामिव— भूतानां विस्तारं विकासमुत्पत्ति-
मनुपपद्यते तस्मात्सर्पादीनां रज्ज्वात्मकत्वबद्धतानामप्यात्म-
मात्रस्यावमिति तदा सर्वाद्धैतदर्थं परिपूर्णं ब्रह्म सम्पद्यते
ब्रह्मैव भवति ॥ ३१ ॥

१० पु. अ. त.— एवमेव सर्वेषां लये सूक्ष्मत्वद्वयत्तौ
विस्तरं च यदा ब्रह्मणः सकाशादेव तद्रूपं पश्यति तदा ब्रह्म-
स्वमाप्नोतीत्याह— यदेति । यदा भूतानां स्थावरजङ्गमानां
पृथग्भावं ब्रह्मणो भेदं त्रिविधानेकरूपपरमकं एकस्थं संहारे-

व्यात्मकमणा मन्त्रमन्त्रस्वरूपं प्रलये अनुपपद्यते, च पुनः
तत एव प्रपञ्चरमणेच्छब्रह्मण एव सृष्टिसमये विस्तारमनु-
पश्यति, तदा ब्रह्म सम्पद्यते ब्रह्मस्वमाप्नोतीत्यर्थः ॥ ३१ ॥

११ नौ० भा० द्वा०— ननु कथं प्रकृतेरेव कर्तृत्वं, न त्वात्मनः ? इत्याशङ्क्याऽऽह— यदेति । भूतानां विषदा-
दीनां जरायुजादीनां च पृथग्भावं नानाभावेनावस्थानं परिहरयमानमिदं यदा एकस्थं एकस्मिन्नात्मनि स्थितं
— रज्ज्वां सर्पादिवत्, कनके वा लुण्ठलादिवत्— विद्येते शास्त्राचार्योपदेशमनुपपद्यति; तत एवैकस्मात् विस्तारं च
भूतपृथग्भावरस्य व्युत्थानावस्थामनु स्वप्नादिवत् पश्यति तदा ब्रह्म सम्पद्यते ब्रह्मैव भवति । अयं भावः— कर्तृत्वं
हि क्रियावत्त्वं, क्रिया च परिस्पन्दः; स च परिच्छिन्नस्य पृथग्भूतस्य प्राकृतस्य बुद्ध्यादेरेव सम्भवति, न तु
व्यापकस्य सर्वभूतपृथग्भावप्रतिष्णोरात्मन इति ॥ ३१ ॥

आत्मनः सर्वव्यापित्वादिना तत्तद्दोषालिप्ता तत्संप्राकाश्यं च ।

अनादित्वान्निर्गुणत्वात्परमात्माऽयमव्ययः ।

१ अनादित्वादिति— यद्यन्यविया जन्मरहितोऽपि तत्तद्विद्यारवनी तत्त्वज्ञानात्स्वरूपेणापि विनयतीत्यनादित्वादित्यस्या-
स्यहेतुत्वकथनमज्ञानम् ; तथापुन्यतिरहितस्य दृश्यरूपेण भावभूतविद्यारवस्याऽऽत्मरूपेण न विनाश इत्ययं तात्पर्यम् । अविद्यापि-

शरीरस्थोऽपि कौन्तेय । न करोति न लिप्यते ॥ ३२ ॥

१ शां. भा.— एकस्याऽऽत्मनः सर्वदेहात्मत्वे तद्दोषसम्बन्धे प्राप्त इदमुच्यते—अनादित्वात्, अनादेर्भावोऽनादित्वं, आदिः कारणं, तद्यस्य नास्ति तदनादि । यद्ब्रूयादिमत्तत्त्वेनाऽऽत्मना व्येति, अयं त्वनादित्वाभिरवयव इति कृत्वा न व्येति । तथा निर्गुणत्वात्, सगुणो हि गुणव्ययात् व्येति, अयं तु निर्गुणत्वान्न व्येतीति परमात्माज्यमवयवः; नास्य व्ययो विद्यत इत्यवयवः । यत एवमस्य शरीरस्थोऽपि शरीरस्थ्यात्मन उपलब्धिर्भवतीति शरीरस्थ उच्यते; तथापि न करोति कर्म । तदकरणादेव तत्फलेन न लिप्यते । यो हि कर्ता स कर्मफलेन लिप्यते, अयं त्वकर्ताऽतो न फलेन लिप्यत इत्यर्थः ।

२ आ. शां. व्या.— परिपूर्णत्वेन सर्वात्मत्वे प्राप्तमात्मनो देहादिगतेन कर्तृत्वादिना तद्वत्त्वं, दृष्टं हि पवित्रस्यापि पद्मगन्धादेरपवित्रसंसर्गात्तदोषेण दुष्टव्यमित्याशाङ्कान्मनुष्योत्पत्तेवेन श्लोकमकारयति— एकस्येति । अनादित्वमेव साधयति— आदिरिति । तथापि किं स्यात् ? इत्याशाङ्क्य कार्यत्वकृतव्ययाभाव. सिध्यतीत्याह— यद्गीति । तथापि गुणापर्यद्भारको व्ययो भविष्यति; नेत्याह— तथेति । निरवयवत्वादेवावयवद्भारकस्य निर्गुणत्वाद्गुणभारकस्य च व्ययस्याभावेऽपि स्वभा-

वतो व्ययः स्यादित्याशाङ्क्याऽऽह— परमात्मनेति । परमात्मन स्वत परतो वा व्ययभावे फलितमाह— यत इति । स्वभद्रिप्रतिश्रय कथं शरीरस्थत्वं ? तत्राऽऽह— शरीरिरेति । सर्वगतत्वेन सर्वात्मत्वेन च देहादीं स्थितोऽपि स्वतो देहाद्यात्मना वा न करोति; कृत्स्नत्वाद्देहादेश कल्पितत्वादित्यर्थः । कर्तृत्वाभावेऽपि भोक्तृत्वं स्यादित्याशाङ्क्याऽऽह— तदकरणादिति । तदेवोपपादयति— यो हीति ।

१ शां. भा.— कः पुनर्देहेषु करोति लिप्यते च ? यदि तावदन्यः परमात्मनो देही करोति लिप्यते च, ततः इदमनुपपन्नमुक्तं क्षेत्रज्ञेश्वरैकत्वं ' क्षेत्रज्ञं चापि मां विद्धि ' [१३।३] इत्यादि; अथ नास्तीश्वरादन्यो देही, कः करोति लिप्यते चेति वाच्यं परो वा नास्तीति । सर्वथा दुर्विज्ञेयं दुर्वाच्यं चेति भगवत्परोक्षमौपनिषदं दर्शनं परित्यक्तं वैशेषिकैः, साङ्ख्यार्हत्वौद्वैधं । तत्रायं परिहारो भगवता स्वेनैवोक्तः ' स्वभावस्तु प्रवर्तते ' [५।१४] इति । अविद्यामात्रस्वभावो हि करोति लिप्यत इति व्यवहारो भवति, न तु परमार्थत एकस्मिन्परमात्मनि तदस्ति । अत एव एतस्मिन्परमार्थसाङ्ख्यदर्शने स्थितानां ज्ञाननिष्ठानां परमहंसपरिव्राजकानां तिरस्कृताविद्याव्यवहाराणां कर्माधिकारो नास्तीति तत्र तत्र दर्शितं भगवता ॥ ३२ ॥

२ आ. शां. व्या.— परस्य कर्तृत्वादेरभावे कस्य तदिति ? इति पृच्छति— कः पुनरिति । परमात्मन्यस्य कस्यचिन्नीवस्य कर्तृत्वादीत्याशाङ्कान्मुक्वदति— यदीति । तस्मिन्पक्षे प्रकृतमत्रः स्यादिति वृषयति— तत इति ।

ईश्वरतिरिक्तजीवानङ्गीकारान्नोपक्रमविरोधोऽस्तीति शङ्कते— अथेति । तर्हि प्रतीतकर्तृत्वादिभिरक्षणं वक्तव्यमिति पूर्ववायाह— क इति । परस्वैव कर्तृत्वाद्याशाङ्क्याऽऽह— परो चेति । नास्तीति वाच्यमिति पूर्वेण

— हि भावमृतचरमनस्वसाधारकारात्मन विकारावल्यापत्रैव विनश्यतीति न हेत्वसङ्गतिः । विकारवत्तस्या अपि कल्पितत्वेन सर्वैकस्मिन्वितोषिकानोदये स्वस्वतोऽपि तस्या अत्यन्तं विनाश इति सूटार्थतरवाश्लोकः । अत्रायं विवेकः— परमात्मन एवैव साम्योचित्वादिभ्यो, तन्मानान्नोक्षोचित्वादिभ्यो, साम्यदृढीकरणं दिशे, जगज्जन्मादिकर्तृत्वस्य तन्मानान्नोक्षस्य चोक्तिः रेकदिशे, जीवाज्जगज्ज मेदस्य शरीरस्थत्वेऽपि दोषाभावस्य चोक्तिर्द्विदिश इति द्वैतितनः । समस्तविवेकनियन्तृत्वनियन्तृत्वनिष्पत्त्यानित्यत्वादिविद्वद्भयमेवत्वाद्देहात्मनोभेदादुपसन्धानोक्तिः सप्तदिशे, स्वाकारानुदर्शनद्वारा संसारहेतुत्वमोक्षहेतुत्वान्यो विवेकानुसन्धानोक्तिरार्थदिशे, साक्षात्किमाश्रयत्वतदभावान्या विवेकानुसन्धानोक्तिरेकोनदिशे, परिणामित्वापरिणामित्वान्यो विवेकानुसन्धानोक्तिर्द्विदिशे, उपलब्धयस्य हेतुत्वा स्थितिकरणमेकदिश इति विदिष्टाद्वैतितनः । अजाननः सर्वत्र साम्योक्ति सप्तदिशे, तन्माननकोक्तिरार्थदिशे, साम्यदृढीकरणमात्मनामभेदोक्तिरेकोनदिशे, आत्मनो परस्पर जगज्ज मेदसिराकरणं दिशे, शरीरस्थस्यापि कर्तृत्वाभावेऽपि रेकदिशे इत्यद्वैतितनः । तत्र द्वैतिभिरप्यायादी ' अर्थेति पुर्यं चैव ' [१३।१] इत्यादेरपि रेक्योक्ष्य पाठान् सप्तदिशाया एव तन्मतेऽप्यर्थादाया इत्यनुसन्धेयम् ॥

— अविगीता ।

सम्बन्धः । न हि कर्तृत्वादिभाक्त्वे परस्परामदादिवद्दीश्वरत्व-
मिति भावः । परस्परान्यस्य वा कर्तृत्वादावविशिष्टे शरीरस्थो-
ऽपीत्यादि ध्रुतिमूलमपि शान्तं वक्तुं चादाकृत्यात्प्राज्यमेवेति
परीक्षकसम्मत्योपसंहरति— सर्वथेति । परस्य वस्तुतोऽकर्तृत्वं-

भोजुद्धाविषया तदारोपादादेयमेव भगवन्मतमिति परिहरति—
तत्रेति । तमेव परिहारं प्रपञ्चयति— अविद्येति । व्यावहारिके
कर्तृत्वादाविष्टे पारमार्थिकमेव किं नेष्यते ? तत्राऽऽह— नस्त्विति ।
वास्तवकर्तृत्वाद्यभावे लिहमुपन्यस्यति— अत इति ॥ ३२ ॥

३ रा. भा.— अयं परमात्मा देहान्निष्कृष्टस्वभावेन निरूपितः, शरीरस्थोऽपि अनादित्वात्
अनारम्यत्वात् अव्ययः व्ययरहितः, निर्गुणत्वात् सत्त्वादिगुणरहितत्वात्, न करोति, न लिप्यते देह-
स्वभावैर्न लिप्यते न ऋष्यते ॥ ३२ ॥

४ चे. ता. चं.— आत्मनो नित्यत्वानित्यत्वापरिणामि-
त्वादिभिर्दृक् वैधर्म्यं सहेतुकं स्थिराकरोति— अनादित्वा-
दिति श्लोकेन । आपेक्षिकपरमात्मत्वविषयेण 'अयं परमात्मा'
इत्यनेनाभिप्रेतमाह— देहान्निष्कृष्टेत्यादिना । ज्ञानसङ्घोष-
रूपव्ययस्य देहादिरेणरूपकर्तृत्वस्य च प्रत्यक्षादिसिद्धत्वात्
कथमव्ययत्वादितः ? इत्यत्राह— स्वभावेन निरूपित इति ।
अनादित्वादित्यव्ययहेतुरूपत्तिराहित्यं विवक्षितमित्याह अना-
रम्यत्वादिति । आरम्यमाणमेव हि व्येतीति दृष्टमिति

भावः । 'निर्गुणत्वात्' इति सामान्येन ज्ञानादिगुणनिषेधपरि-
हारायाह— सत्त्वादिगुणरहितत्वादिति । एवं हेतुद्वयशक्त्य-
नुसारं यथायोग्यं साध्यद्वयान्वयो दर्शितः । लेपशङ्काप्रतिषेधयोः
सम्भावितविषययोरेव युक्तत्वात्, "तत्सत्सपात् प्रिमलं द्वियोर्नि
चतुर्विधाहारमयं शरीरम्" [गभो., १] इत्याज्जातस्य शरीरस्य
पदादिषु पङ्कादेरिव संसर्गेण लेपकत्वस्वभावात् 'शरीरस्थोऽपि'
इत्यनेन सूचितमाह— देहस्वभावैरिति ॥ ३२ ॥

५ आ. मा. भा.— न च व्ययादिस्तस्येत्पाह— अनादित्वादिति । सादि हि प्रायो व्ययि
गुणात्मकं च । न करोतीत्यादेरर्थ उक्तः पुरस्तात् । न लौकिकक्रियादिस्तस्य । अतो 'न प्रज्ञं' इत्या-
दिवदिति ॥ ३२ ॥

६ ज. प्र. दी.— अव्यय इत्यनुवादेन लेपाभावनां
विधीयत इत्ययथाप्रतीतिनिरासार्थमाह— न चेति । एतेना-
व्ययत्वमपि साध्यमप्राप्तत्वादित्युक्तं भवति । तस्य विष्णोः
अनेन जीवविशेषणमेतत् तस्य प्राप्तिसद्भावेन प्रतिषेधोपपत्तेरिति
निरस्ताम् । विष्णोरपि 'शरीरस्थोऽपि' इति प्राप्तेरुक्तत्वात्
अनादित्वनिर्गुणत्वयोरव्ययत्वं हेतुत्वमुपपादयितुं व्याप्तिमाह—
सादीति । यदप्यि तत्रायः सादि गुणात्मकं चेति योजना ।

प्रागभावे व्यभिचारपरिहाराय 'प्रायः' इत्युक्तम् । ससायेव
गुणात्मकमेवेत्यवधारणेन यथास्थितयोजना वा । न करोति
निर्गुणत्वादिति ईश्वरस्य क्रियागुणाभावः प्रतीयत इत्यत
आह— न करोतीति । पुरस्तादुक्तमेव स्मारयति— नेति ।
इत्यादिवदक्रियत्वादिक व्याख्येयमिति शेषः । यद्यप्यव्ययत्व-
मप्यत्र साध्यं तथापि तत्रेकतो शान्तं शान्त्यत इति लोपाभाव-
मानं, यथा संकेतमित्युपपद्यते ॥ ३२ ॥

७ ह. पै. भा.— शरीरस्थः शरीर उपलभ्यमानः ॥ ३२ ॥

८ छं. प्र. गि.— एवं च सर्पादीनां रज्ज्वात्मकत्वेऽपि ।
रज्ज्वाः सर्पादिविकारैरिव सश्रमूतानामात्मरूपत्वेऽप्यात्मनो
भूतविकारैर्न शिस्तत्त्वमित्याह— अनादित्वादिति । अयम-
परोक्षतपाऽनुभूयमानः प्रत्यगात्मरूपः परमात्मा शरीरस्थोऽपि
अव्ययः न व्येतीत्यव्ययः सर्वविकाराशय इति प्रथममन्वयः ।
तत्र प्ययो द्विविधः— धर्मिस्वरूपयोत्पत्त्या वा, तदनुत्पत्ता-
पेपि धर्मानाश्रयत्वात् वा ? प्रथमं निराहरोति— अनादि-
त्वादिति । अनादिर्जनैव नेति जन्मोत्तरभावितो मावविकारा

न सम्भवन्त्येव; अतो न स्वल्पेण विकारित्वमित्यर्थः ।
द्वितीयं निराकरोति— निर्गुणत्वादिति । निर्धर्मकत्वाद्धर्म-
द्वाराऽपि विकारो नेत्यर्थः । न चेष्टाद्वेषादीनामात्मधर्मत्व-
प्रसिद्धेः कथं निर्धर्मकत्वं ? इति वाच्यम्; 'दृष्ट्वा द्वेषः पुनः
दुःखम्' [१३०] इत्यादिना तेषां क्षेत्रधर्मत्वकथनादिति
भावः । एवं निर्धर्मकत्वादेव शरीरस्थोऽपि न करोति, अत्र
एव च धर्मरहितं लिप्यते, तद्वद्गुणपञ्चलेऽप्यसम्भवात् ॥ ३२ ॥

९ ब० त० दी०— स्वतः पुरुषस्य प्राकृतसम्बन्धमाय इत्युपवादयति— अनादित्वादिति । परमात्मान्तः-
पुरुषः अथवा अक्षररूपत्वेन अनादित्वाभिर्गुणत्वाद्यं आत्मा जीवः पुरुषोऽव्ययः केवलं भगवदिच्छया स्वतः
पृथग्भावितोऽप्यकत्वाऽऽहितः अध्यासैर्न तथा, नान्यथेति भावः ॥ ३२ ॥

१० पु. अ. त.— मनु यथा कर्मान्तरादिर्वाच्यं देह-
गम्यत्वात् कर्मलेपरत्वेनैवाज्ञानं तत्रासात्र प्रेरकानगममग्न्यात्-

इदेष जीवमन्त्रणात्ते सति कथं समदर्शनं ? इत्यादाहवाऽह-
अनादित्वादिति । परदेवोपचित्प्रत्यक्षेयान्दगम्यत्वेन भावः ॥

स च अनादिर्नैवाविद्यकजीवभाववदुपपत्तिरतएव तत्सम्बन्धाभावाय साक्षित्वं पूर्वं निरूपितम् । तस्माद् गुणसम्बन्धिन एव तत्राशे नाशः, स च निर्गुणस्तस्मादयं परमात्मा अव्ययः । परसम्बन्धादिनाशश्च । अतः शरीरस्थोऽपि कर्माणि न करोति, अत एव न लिप्यते ॥ ३२ ॥

११ नी० भा० दी०— नन्वात्मनो विभुत्वेन रूपेण कर्तृत्वं मा स्वीकारि, देहाद्यवच्छिन्नेन तु रूपेण तद्वच्च्यमन्ययानुभवविरोधादित्याशङ्क्याऽऽह— अनादित्वादिति । अयं सर्वेषां प्राणिनां नित्यापरोक्षः । परमो देहादिभ्योऽपरमेभ्य आत्मभ्योऽन्यः कोशपञ्चकातीत आत्मा । परमात्मा अव्ययः न व्येति परिच्छिद्यते देशतः कालतो वस्तुतश्चेत्यव्ययः । अव्ययत्वे हेतुः— अनादित्वादिति । यद्धि आदिमदाकाशादि तद्व्येति, न त्वयं व्येति, अनादित्वात् । नन्वादिभावस्यानन्त्यनियमेनात्मनः कालतः परिच्छेदो माऽस्तु, तथा देशतः परिच्छिद्यस्य नाशावश्यम्भावादानादित्वायोगाच्च देशतोऽपि परिच्छेदो ब्रह्मणो माऽस्तु । ननु परमाणुवद्भविष्यतीति चेत्, न, दशदिगवच्छेद्यप्रदेशमेवतो द्रव्यस्य निरवयवत्वरूपानुत्पत्तिः, नहि परमाणोः पूर्वदिगवच्छिन्नो भागः पश्चिमया व्यवच्छेत्तुं शक्यते, अनुभवविरोधात् ; देशतः परिच्छेदाभावादेव सजातीयविजातीयवस्तुसद्भावकृतः परिच्छेदोऽपि मास्तु, तथापि विचित्रशक्तियुक्तस्याभिनवप्रपञ्चरचनापटीयसः परस्य सर्वेश्वरत्वसर्वज्ञत्वादिगुणयुक्तस्य स्वातमेदोऽवश्यम्भावी । स्वशक्तिमायावच्छिन्नेन रूपेण जगत्कर्तृत्वं देहावच्छेदेनाग्निहोत्रादिकर्तृत्वं चावश्यं यत्कथमित्याशङ्क्याऽऽह— निर्गुणत्वादिति । यो हि गुणवानाकाशादिः स संयोगं विभागं बोधाधि प्राप्य स्वगुणं शब्दमाविक्ररोति; न तु स्वस्मिन्नसत्त्वं स्पर्शं केनचिदपि उपाधिना दर्शयितुमीष्टे । एवं आत्मा सर्वगुणहीनः सत्यप्यवच्छेदलाभे कर्तृत्वादिकं गुणमाविक्रूतं न समर्थ इति । फलितमाह— शरीरस्थोऽपीति, स्पष्टार्थमेतत् ॥ ३२ ॥

यथा सर्वगतं सौक्ष्म्यादाकाशं नोपलिप्यते ।

सर्वत्रावस्थितो देहे तथाऽऽत्मा नोपलिप्यते ॥ ३३ ॥

१ शा. भा.— किमिव न करोति न लिप्यते ? इत्यत्र दृष्टान्तमाह— यथेति । यथा सर्वगतं सर्वव्याप्यपि सत् सौक्ष्म्यात् सूक्ष्मभावादाकाशं नोपलिप्यते न सम्बध्यते, सर्वत्रावस्थितो देहे तथाऽऽत्मा नोपलिप्यते ॥ ३३ ॥

२ आ. शां. व्या.— सूक्ष्मभावात्प्रतिद्वन्द्वस्वभावत्वादित्यर्थः । न सम्बन्ध्यते पृष्ठादिभिरिति शेषः ॥ ३३ ॥

३ रा. भा.— यद्यपि निर्गुणत्वान्न करोति, नित्यसंयुक्तो देहस्वभावाैः कथं न लिप्यते ? इत्यत्राह— यथेति । यथा आकाशं सर्वगतमपि सर्वैर्वस्तुभिः संयुक्तमपि सौक्ष्म्यात्सर्ववस्तुस्वभावाैर्न लिप्यते, तथा आत्मा अतिसौक्ष्म्यात् सर्वत्र देवमनुष्यादीं देहैस्वस्थितोऽपि तत्तद्देहस्वभावाैर्न लिप्यते ॥ ३३ ॥

४ वे. ता. खं.— 'न करोति' इत्युक्तमत्र त्वं तु पूर्वोत्तरत्र च विशेषितस्वरूपम्; 'शरीरस्थोऽपि न लिप्यते' [१३।१२] इत्यस्मिन् साध्याशे ह्यमागतकाष्ठादिन्यायशङ्का अनन्तरश्लोकेन परिह्रियत इत्याह— यद्यपीति । * संसर्गजा दोषगुणा भवन्ति ' द्विच्छेपदे इत्येते मित्प्रभावात्, इति हि प्रसिद्धमिति भावः । 'यं प्राच्यातिपवित्राणि ब्रह्मण्यभरणानि च । अग्रुचित्वं क्षणायान्ति किमन्यदग्रुचित्ततः' इति न्यायाद्देहेन क्षणमात्रयोगेऽपि ब्रह्माद्य उपहन्यन्ते; किं पुनरनादिसंयुक्तः ?

इत्यभिप्रायेणाह— नित्यसंयुक्त इति । संसर्गस्य तस्यैविसि संसर्गभ्रतस्वभावापादकत्वननियतमिति व्यभिचारोपपादानार्थं 'यथा सर्वगतम्' इत्यनुवाद इति हापनायोभयत्र अपिशब्दोपादानम् । सर्वगतत्वानुवाद 'शरीरस्थोऽपि' इति शब्दोस्थापक इति च भावः । सर्वैर्वस्तुभिः संयुक्तमपीति— सर्वगतशब्देन परस्परविषुद्धानन्तस्वभावलेपप्रसङ्गोऽभिप्रेत इति भावः । यथा आकाशो मूतान्तेरेभ्य सूक्ष्मः, तथा आकाशादपि सूक्ष्मतरस्यमिति हापनार्थमुक्तं अतिसौक्ष्म्यादिति ।

१ सर्वत्र देहे इति, देहे सर्वत्रेति चान्वयः । आत्मनो विभुत्वेन सर्वेषु देहेष्विव देहेऽपि सर्वत्रावस्थितस्वभावः — अविगीता । * इत्यविच्छेद्यस्य स्वप्रातुरपश्यन्ते— मुद्धं राजानं प्रसृज्जिरियम्— 'माताप्येका पितृप्येको मम तस्य च पक्षिणः । अहं सुविभ्रितोति स च भीतो गवाधरैः ॥ गवाधरानां स हृणोति वाक्यं हृह हि राजन् । वचनं मुनीनाम् । न चार्य दोषो न च मद्गुणो वा (प्रथममेतद्भूतानि दुर्गं) यद्यगंजा दोषगुणा भवन्ति ' ॥ इति ।

तपेत्यनेन हेतुरप्यतिदिश्यत इति भावः । केचित्पदार्थाः कैश्चित्संसर्गं तत्स्वभावलेपरहिता अपि ततोऽन्यैः कैश्चित्संसर्गं तत्स्वभावलेपवन्तो दृश्यन्ते; यथा कार्पासादावज्जनादिवासन-

याऽपि न श्यामतादियोगः, लाक्षारसवासनया त्वर्यता दृष्टा; तथेहापि सम्भवतीति शङ्काव्युदासाय दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकयोः सर्वशब्दः ॥ ३३ ॥

५ आ. मा. भा.— ॥ ३३ ॥

६ ज. प्र. दी.— ॥ ३३ ॥

७ ह. पै. भा.— धूमतुपारादिभिर्नोपलिप्यते ॥ ३३ ॥

८ वं. प्र. गि.— अत्र दृष्टान्तमाह— यथेति । यथा सर्वत्र पङ्कादिष्वपि स्थितमाकारं सौक्ष्म्यादसङ्गस्वभावत्वात्

पङ्कादिभिर्नोपलिप्यते तथा । स्पष्टमन्यत् ॥ ३३ ॥

९ व० त० दी०— यद्यपि निर्गुणत्वात् न करोति तथापि नित्यसंयुक्तैर्देहस्वभावेः कथं न लिप्यते ? इत्यत्राह दृष्टान्तेन— यथा सर्वगतमिति । आकाशवत्सर्वाश्रयव्यापी सौक्ष्म्यादणुत्वाद्धेतोः जीवः आत्माऽपि तथा नोपलिप्यते; सर्वाश्रयव्यापित्वं तु व्यापिचैतन्यगुणादेव युज्यते चन्दनादिवदिति ॥ ३३ ॥

१० पु. अ. त.— एतदर्थं दृष्टान्तमाह— यथेति । स्वल्पाभावात् सङ्गरहितं तेन सह नोपलिप्यते, तथा सर्वत्र यथा सर्वगतं सर्वत्र जङ्गीवान्तर्गतमाकारं सौक्ष्म्यात् उच्चर्वाचोऽपि देहावस्थितोऽप्यात्मा न लिप्यते ॥ ३३ ॥

११ नी० भा० दी०— निर्गुणत्वात् न करोतीति सिद्धं, असङ्गत्वान्नोपलिप्यत इत्याह— यथेति । यथा आकाशो धूमादिना न लिप्यते सौक्ष्म्यादसङ्गस्वभावत्वात् । एवमात्मा पुण्यपापादिना नोपलिप्यत इत्यर्थः ॥ ३३ ॥

यथा प्रकाशयत्येकः कृत्स्नं लोकमिमं रविः ।

क्षेत्रं क्षेत्री तथा कृत्स्नं प्रकाशयति भारत ! ॥ ३४ ॥

१ शां. भा.— किञ्च— यथेति । यथा प्रकाशयत्यवभासयत्येकः कृत्स्नं लोकमिमं रविः सञ्चिताऽऽदित्यः; तथा तद्वन्महाभूतादिभृत्यन्तं [१३।६-७] क्षेत्रमेकः सन्प्रकाशयति । कः ? क्षेत्री, परमात्मैत्यर्थः । भारत ! रविदृष्टान्तोऽत्राऽऽत्मन उभयार्थोऽपि भवति, रविवत्सर्वक्षेत्रेष्वेक एव आत्माऽलेपकथेति ॥ ३४ ॥

२ आ. शां. व्या.— 'न करोति न लिप्यते' [१३।३२] येत्यत्र दृष्ट्येन दृश्यमर्हन्त्यसं हेतुमाह— किञ्चेति । दृष्ट-

न्तेन विवक्षितमर्थं दर्शयति— रयीति । उभयविधमर्थमेव स्फुटयति— रविचदिति ॥ ३४ ॥

३ रा. भा.— यथैक आदित्यः स्वया प्रमया कृत्स्नमिमं लोकं प्रकाशयति, तथा क्षेत्रमपि क्षेत्री 'ममेदं क्षेत्रमीदृशम्' इति कृत्स्नं बहिरन्तश्चापादतलमस्तकं स्वकीयेन ज्ञानेन प्रकाशयति । अतः प्रकाश्याद्व्योकात्प्रकाशकादित्यवद्वेदितृत्वेन वेद्यभूतादस्मात् क्षेत्रादत्यन्तविलक्षणोऽयमुक्तलक्षण आत्मैत्यर्थः ॥ ३४ ॥

४ वे. ता. चं.— अथाप्यायारम्भे 'एतयो वेत्ति तं प्राहुः क्षेत्रम्' [१३।२] इति वेद्यत्ववेदितृत्वान्यां प्रतिपादितं सद्भावेन चत्वास्तद्भावात्तत्त्वप्रयुक्तनामान्निष्ठान्मायां सिद्धं च मेदं दृष्टान्तपूर्वं स्थिरीकरोति— यथा प्रकाशयतीति व्योकेन । स्वल्पमर्थमृतयोर्ज्ञानयोरेकजातीययोरेव वैषम्यप्रदर्शनार्थं प्रयोदाहरणम् । 'कृत्स्नं क्षेत्रम्' इत्यनेन दृष्टान्त्येन सर्वत्रोपलब्धौ सङ्गः प्रतीयते । स्याचरुच्युत्परे (चं.) 'बहिरन्ततोऽत्र रविवत्सर्वक्षेत्रेष्वेक आत्मा अलेपकथेति ह्यतः प्रथमं' इति । लघुत्वं, प्रतिक्षेत्रमात्मना भिन्नादेकैक्यं सर्वक्षेत्रादज्ञानाभावात्प्रथमं त्वादिभ्यश्चान्तोऽत्र निरित्य-

भिन्नादेवेनाह— बहिरन्तश्चापादतलमस्तकमिति । बहिस्त्वगादिः, अन्तर्नासादिः । एकैकरयं शरीरस्य अवयवमेदप्रयुक्तनामत्वेन आत्मव्यतिरेकप्रदर्शनायैवयथेव कस्यचिद्वेदितृत्वमद्वयव्युदासाय च कृत्स्नत्वम् इति भावः । अनेहावयवगमुदायात्मनाच्छरीरात्सदृशत्वात् शून्यत्वेन प्रतिघर्णादयमान एक आत्मा भिन्न इत्युत्पन्नमवलम्बित्वमित्युक्तं भवति । न प्रहाश-कत्वमात्रप्रतिपादनपरोऽत्र दृष्टान्तः, अपितु तदधीनवैश्याद्वरहरवाह— प्रकाशयतीति । धर्मदृग्भावादिना मेदोऽत्र स्फुट इति भावः ॥ ३४ ॥

६ आ. मा. भा.— ॥ ३४ ॥

६ ज. प्र. दी.— ॥ ३४ ॥

७ ह. पै. भा.— ॥ ३४ ॥

८ वं. प्र. वि.— न केवलमसद्गुत्वादात्मा नोपलिप्यते, किन्तु प्रकाशकत्वादि प्रकाशधर्मैर्न लिप्यत इति सदृष्टान्त-
माह— यथेति । “सूर्यो यथा सर्वलोकस्य चक्षुर्न लिप्यते

चाक्षुर्वासादोपे । एकस्तथा सर्वभूतान्तरात्मा न लिप्यते
लोकदुःखेन वाद्यः” [कठो. १।११] इति श्रवणपरिपाद
कोऽयं श्लोकः ॥ ३४ ॥

९ व० त० दी०— प्रकाशकत्वं च दृष्टान्तान्तरेण स्पष्टयति— यथेति । चैतन्यं ज्ञानरूपमात्मनो धर्मं,
न प्राकृत इति । यथा सूर्यः प्रकाशधर्मगान् सर्वं प्रकाशयति तथाऽयं क्षेत्रीति । धनेन पुरुषस्य क्षेत्रत्वमेव,
साम्प्रतं तत्त्वज्ञानेन भगवद्गुणसारत्वात्तत्र्यपदेशः क्षेत्रज्ञत्वं भवतीति बोधितम् ॥ ३४ ॥

१० पु. अ. त.— नन्वल्पे देहादिगुणप्रकाशकत्वं कथं ?
इत्याशङ्क्याऽह— यथेति । यथैको रविर्मदशात्मकत्वात् कृत्स्नं
सम्पूर्णमिमं लोकं प्रकाशयति, तथा भदंशकत्वादेव क्षेत्री
क्षेत्रं कृत्स्नं सम्पूर्णं प्रकाशयति । एवंलोकनारमकत्वात्तदृष्टान्ते

मत्कृपादृष्ट्या ब्रीडोपयोग्यत्वायाऽऽत्मनि क्षेत्रं प्रकाशयतीति
ज्ञापितम् । भारतेतिसम्बोधनेन सैन्धवमध्ये स्थितो भदंशता
त्तदोपेत्स्वं यथा न लिप्यत इति ज्ञापितम् ॥ ३४ ॥

११ नी० भा० दी०— “न करोति न लिप्यते” [१३।३२] इति द्वयमपि दृष्टान्तान्तरेण प्रतिपादयति—
यथेति । यथा सूर्यः स्वसत्तामात्रेण विश्वं प्रकाशयति, न तु व्यापाराविष्टतया कुविन्द इव परम् । यथा चैव
प्रकाशधर्मैर्नृणादिभिर्न लिप्यते एवमयं क्षेत्री क्षेत्रज्ञः सूर्यवदेक एव सन्नैक्याभूतं क्षेत्रं ‘महाभूतानि’
[१३।६] इत्यादिना चतुर्विंशतितत्त्वात्मकमिच्छाद्वेषादिविकारयुक्तमुक्तं तत्त्वसत्तामात्रेण प्रकाशयति । हे भारत !
न तु व्यापाराविष्टतया तत्सम्पादयति, तद्धर्मैर्वा पुण्यपापादिभिर्न लिप्यते । सूर्यदृष्टान्तेनैकत्वमकर्तृत्वप्रयुक्तमल्पत्वं
च दर्शितम् । तथा च श्रुतयः— “यथा ह्ययं ज्योतिरात्मा विवस्वानपो भिन्ना बहुरूपोऽनुगच्छन् । उपाधिना
क्रियते भेदरूपो देवः क्षेत्रेष्वेवमजोऽयमात्मा” [ ] “सूर्यो यथा सर्वलोकस्य चक्षुर्न लिप्यते
चाक्षुर्वासादोपे ॥ एकरतथा सर्वभूतान्तरात्मा न लिप्यते लोकदुःखेन वाद्यः” [कठो. १।११] इति ॥ ३४ ॥

क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोगाध्यायज्ञानस्य फलम् ।

क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोरेवमन्तरं ज्ञानचक्षुषा ।

भूतप्रकृतिमोक्षं च ये विदुर्यान्ति ते परम् ॥ ३५ ॥

इति श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादे
क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोगो नाम त्रयोदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥

१ मृतप्रकृतिमोक्षं च— अत्र वामनः—

अभिष्टानं चिदेवैकं विवर्तो नैव विद्यते । इति बोधेऽपि श्रुतेषु स्फुरत्येव जडत्वधीः ॥

संस्कारधर्मः स घ्नानाम्यासादेव निवर्तते । चराचरतरङ्गेषु चिद्रूपारचिन्तनात् ॥

अतो ये चिदभेदं चिन्तयन्ति चराचरम् । ते मृतप्रकृतेर्मोक्षं विदन्ति जडतामियं ॥ इति ॥

नव्यास्तु— सर्वभूतानां मूलमूलं सा प्रकृतिस्तस्या मोक्षम् । वन्धो मोक्षधेतुमेव अन्वयस्ये प्रकृतेरेवेति साङ्ख्याः सन्नित्ते ।
सदनुग्रहयैः प्रकृतिमोक्षं इत्युक्तमिच्छादुः । तदस्य, साङ्ख्यकल्पितायाः प्रकृतेरप्रानभिमत्त्वस्यात्माभिः प्रायेण दक्षितत्वात् ।
प्रधानस्याचेतनत्वेन बन्धमोक्षयोस्तदमेत्वायम्भवत्वादिप्रबल्युक्तिभिरुक्तसिद्धान्तस्य शारीरकमीमांसायां साङ्ख्यभगवत्पारैरिन्द्राङ्क्य-
त्वाच्च ॥ किञ्चात्र गीतास्य ‘मममृतपदे’ (१३।४) इति वेदान्तप्रमाणस्य बादरायणीयानि स्वोपब्रीह्यत्वेनाचिच्छीतेदिति
घाभिनिर्देशानिबोधयन्त, तत्र ‘हेतुमद्भिः’ ‘विनिश्चिते’ च पदेः प्राधान्येनोन्मथितं साङ्ख्यसिद्धान्तमेव तत्र तत्रासाद्य-
सरदीति रूपमिदं प्रतिशामान्यमात्रेणपि प्रतिपादयन्त ‘लोके मदान्तो हि ते’ नमस्कार्या एवेत्यर्थं प्रपञ्चेन ॥— अविगीता ।

१ शा. भा.— समस्ताध्यायार्थोपसंहारार्थोऽयं श्लोकः— क्षेत्रेति । क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोर्व्याख्याख्यात-
योरेवं यथाप्रदर्शितप्रकारेणान्तरमितरेतरेलक्षण्यविशेषं ज्ञानचक्षुषा शास्त्राचार्यप्रसादोपदेशजनितमात्म-
प्रत्ययिकं ज्ञानं चक्षुस्त्वेन ज्ञानचक्षुषा, भूतप्रकृतिमोक्षं च भूतानां प्रकृतिरत्रियालक्षणाऽऽयक्ताख्या तस्याः
भूतप्रकृतेर्मोक्षणमभासगमनं च ये विदुर्विजानन्ति यान्ति गच्छन्ति ते परं परमार्थतत्त्वं ब्रह्म, न पुनर्देह-
माददत इत्यर्थः ॥ ३५ ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरित्राजकाचार्यवर्यगोविन्दभगवत्पूज्यपादशिष्यश्रीमदाचार्यवर्य-
श्रीशङ्करभगवतः कृती श्रीभगवद्गीताभाष्ये क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोगो
नाम त्रयोदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥

२ सा. शां. व्या.— अध्यायार्थं सफलमुपसंहरति— निरुवादिनिष्ठतया क्षेत्रक्षेत्रज्ञयायात्म्यविज्ञानवत् सर्वानर्थनिवृत्त्या
समस्तेति । विशेषेण कौटिल्यपरिणामादिलक्षणम् । तदेवममा परिपूर्णपरमानन्दाविर्भावलक्षणपुण्यार्थाधिद्विरिति सिद्धम् ॥३५॥

इति श्रीमत्परमहंसपरित्राजकाचार्यश्रीमच्छुद्धानन्दपूज्यपादशिष्यानन्दज्ञानविरचिते
श्रीमद्भगवद्गीताशाङ्करभाष्यन्यायानुसारेण त्रयोदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥

३ रा. भा.— एवमुक्तेन प्रकारेण क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोरन्तरं विशेषं विवेकविषयज्ञानारयेन चक्षुषा ये
विदुः भूतप्रकृतिमोक्षं च, ते परं यान्ति निर्मुक्तनन्धमात्मानं प्राप्नुवन्ति; मोक्षयतेऽनेनेति मोक्षः, अमा-
नित्वादिकमुक्तं [१३।८] मोक्षसाधनमित्यर्थः । क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोर्विवेकविषयेणोक्तेन ज्ञानेन तयोर्विवेकं
विदित्वा भूताकारपरिणतप्रकृतिमोक्षोपायममानित्वादिकं चागम्य य आचरन्ति, ते निर्मुक्तनन्धाः स्वेन
रूपेणानस्थितमनवच्छिन्नज्ञानलक्षणमात्मानं प्राप्नुवन्तीत्यर्थः ॥ ३५ ॥

इति श्रीभगवद्रामानुजविरचिते श्रीमद्गीताभाष्ये त्रयोदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥

४ धे. ता चं.— अथैतदध्यायप्रधानार्थभूतदेहोपादेयतदु-
पायविज्ञानस्य फलमुच्यते क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोरिति । एवशब्दानुदित
माह उक्तेन प्रकारेणेति । अहम्बुवेदितुक्तव्यायत्वधारकत्व
शेषत्वशेषित्वादिप्रकारेणेत्यर्थः । 'अन्तरमवकाशावधिपरि-
धानान्तर्धिभेदतादृश्यं' [अमर ३।३।१८६] इत्यनेकार्थस्या
न्तःशब्दस्यात्र विवक्षितमाह— विशेषमिति । 'ज्ञानचक्षुषा'
इत्यत्र दिव्यज्ञानादिप्रसङ्गव्युदाशेषि विवेकविषयत्वोक्ति ।
प्रधानतोपदेशलक्ष्यज्ञानमिह विवक्षितमिति भावः । ज्ञानस्य
चक्षुष्मरूपगमरोद्घातान्तरहेतुत्वात् । विविच्यतेऽनेनेति विवेकं
एन व्यापककारणं - भूतमन्या प्रकृतेर्मोक्षं भूतप्रकृतिमोक्षं,
मूलाना जीवाना प्रकृतेर्मोक्ष इति वा । यत् 'मूलाना प्रकृतिर-
वियालक्षणा अन्यक्ताद्या, तस्या प्रकृतेर्मोक्षणमभासगमनम्'
इति शाङ्करेणोच्यम्, तत् 'गौरनाथ तत्रती' [म को. ५]
इत्यादिपुत्रित्वितोपादधधीर्णायम् । जीवात्मज्ञानफलविषयत्वा-
त्परशब्दोऽन परिशुद्धजीवविषय । तस्य च परत्व संसारित्व

लक्षणस्वकीयपूर्वावस्थापेक्षयेत्समिप्रायेणाह— निर्मुक्तनन्ध-
मिति ।

अध्यायारम्भे क्षेत्रज्ञज्ञो पुंशुपवादितौ, परमरया परि-
शुद्धात्मप्राप्त्युपपत्तया अमानित्वादिगुणवर्गं, अतोऽन निग-
मनेऽपि क्षेत्रज्ञज्ञान्या सइ समुचीयमानो भूतप्रकृतिमोक्ष
स एव गुणवर्गो भवितुमर्हतीत्यमिप्रायेणाह— मोक्षयतेऽने-
नेति । लुप्तान्यासि सप्त ते वा, मोक्षशब्दप्रकृतिकं मोक्षयतीति
गिञन्ते वा 'मोक्ष मोक्षणे' इति धात्वन्तरे वा— मोक्षयत
इति यत्रप्रयोगः । तत्र चायं मोक्षशब्द 'अकर्तारि च कारके
सज्ञायाम्' [अडा ३।३।१९] इति करणार्थवन्तः । उक्तेषु
ज्ञानव्येषु सिद्ध ज्ञानव्याधय विदुष्वन्वत्कथार्थज्ञानमात्रस्य साक्षा-
न्मोक्षहेतुत्वाभावादानुज्ञानशेषता च ज्ञापयन् भूतप्रकृतिमोक्ष
शब्देनानिष्ठिते सूचनं, 'पर याति' इत्यनेन चैत्रप्रोक्तेर्वि-
वक्षित्वं दर्शयन् गिञन्त महावाक्याधमाह— क्षेत्रक्षेत्रज्ञ-
योरिति ॥ ३५ ॥

इति कवितार्थिकसिंहस्य सर्वतन्त्रवस्तन्त्रस्य श्रीमद्भेदज्ञानस्य वेदान्ताचार्यस्य कृतिषु भगवद्रामानुज
विरचितश्रीमद्गीताभाष्येऽध्यायार्थोपायानुसारेण त्रयोदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥

५ आ. भा. भा.— भूतेभ्यः प्रकृतेषु मोक्षसाधनं अमानित्वादिकम् [१३।८] ॥ ३५ ॥

इति श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचिते श्रीमद्गीताभाष्ये त्रयोदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥

६ अ. प्र. दी.— 'भूतप्रकृतिमोक्षं' इत्यस्य 'भूतानां प्रकृतिरविद्या तद्व्यासः मोक्षमवसानलक्षणं' [शं.] इति व्याख्यानमसत्, भूतशब्दोऽर्थव्याप्तौ अविद्याभ्यन्तस्थानुक्तत्वेनैव मिति परामर्शायोगाचेति भावेनाह—भूतेभ्य इति । अनेन भूतप्रकृतीति द्वन्द्वः । ततः पञ्चमीति योगधियागात्पञ्चमीतत्पुण्यं यद्युक्तं भवति । भूतेभ्यः पृथिव्यादिभ्यः । ननु मोक्षो न

प्रागुक्त इत्यत उक्तम्—मोक्षस्य धनमिति । कुरूपे घवित्यर्थः । मोक्षसाधनमपि नोक्तमित्यत आह—अमानित्वाद्युक्तमिति । धानसाधनमपि परम्परया मोक्षसाधनमिति भावः । मोक्षशब्दस्य नित्यसापेक्षत्वात्साधनमेत्वम् । यद्वा भूतेभ्यः प्रकृतेष्वेति समासद्वयसूचनार्थं पृथगेव वाक्यम्, ततो मोक्षपदव्याख्यानां पृथगेवेति ॥ ३५ ॥

इति श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचितगीताभाष्यस्य जयतीर्थमुनिविरचितायाः प्रमेयदीपिकायां टीकायां त्रयोदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥

७ ह. पै. भा.—भूतप्रकृतिर्माया तस्या मोक्षो भूतप्रकृतिमोक्षस्तम् ॥ ३५ ॥

इति श्रीमद्भनुमत्प्रणीते पेशाचभाष्ये त्रयोदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥

८ चं. प्र. गि.—अध्यायार्थं सफलमुपसंहरति—क्षेत्रेति । एवमुक्तरीत्या क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोरन्तरं भेदं जडत्वाजडत्व-सविकारत्वतदभावरूपम्, तथा भूतानां प्रकृतिमोक्षं च, प्रकृतिरविद्या; मोक्षयतेऽनेनेति (मोक्षः प्रकृतेर्मोक्षः)

प्रकृतिमोक्षः अविद्याविवेचनोपायभूतं 'अमानित्वमदम्भित्वम्' [१३१०] इत्यादिकम्, तत्र ये ज्ञानलक्षणेन चक्षुषा विदुर्ज्ञानन्ति, ते परं ब्रह्म यान्ति ॥ ३५ ॥

इति श्रीभगवद्गीतासंस्कृतपरिभाषिकसर्वभूमि श्रीमद्वैद्यविद्याप्रतिष्ठापनाभिनवशाङ्कराचार्य-सर्वतन्त्रस्कृतश्रीमद्भगवद्गीतासंस्कृतपरिभाषिकसर्वभूमिशाङ्कराचार्य-श्रीवेङ्कटनाथेन कृते ब्रह्मानन्दसिंघाख्येने भगवद्गीता-व्याख्याने त्रयोदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥

९ व० त० दी०—उक्तमुपसंहरति—क्षेत्रेति । उक्तप्रकारेण अन्तरं भेदं विवेकं तत्त्वज्ञानदृष्ट्या-भूतप्रकृतेर्मोक्षो यस्मात्समुपायं अमानित्वादिकं च ये विदुस्ते परं तत्त्वज्ञानं पुरुषोत्तमप्रापकं प्राप्नुवन्ति ॥ ३५ ॥

इति श्रीभगवद्गीतासंस्कृतपरिभाषिकायां त्रयोदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥

१० पु. अ. त.—उपसंहरति—क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोरिति । एवं पूर्वोक्तप्रकारेण क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोरन्तरं भेदं लौकिकदृष्टितः ज्ञानचक्षुषा ये विदुः, च पुनः भूतानां सम्बन्धिनी या क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोरेवं रूपधरत्वेश्वरः स्वयम् । मोक्षं निवारयामास फाल्गुनस्य नमामि तम् ॥

प्रकृतिः संसारोपयोगिनी ततो मोक्षसाधनं ध्यानाचार्यकं ये विदुस्ते परं मोक्षं यान्ति प्राप्नुवन्तीत्यर्थः ॥ ३५ ॥

इति श्रीभगवद्गीतासंस्कृतपरिभाषिकायां टीकायां त्रयोदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥

११ नी० भा० दी०—अध्यायार्थं छत्रनमुपसंहरति—क्षेत्रेति । क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोः पूर्वोक्तयोरेवमुक्तरीत्या अन्तरं भेदं जडत्वाजडत्वकर्तृत्वाकर्तृत्वविकारित्वाविकारित्ववृत्तं वैलक्षण्यं ज्ञानचक्षुशशास्त्राचार्योपदेशात्मप्रत्यय-अभिनेतृ ज्ञानचक्षुषा ये विदुस्ते परं मोक्षं याग्नितं प्राप्नुवन्ति । किं साङ्ख्यानमिवास्माकमपि गुणपुरुषान्तर-ज्ञानादेव कैवल्यमुच्यते । इत्याशङ्क्याऽऽह—भूतप्रकृतिमोक्षमिति । भूतानां विद्यदादीनां प्रकृतिरुपादानं त्रिगुणात्मिका अविद्या तस्या विद्याया मोक्षं निरन्वयोच्छेदं च ये विदुस्त एव परं यान्ति, ननु क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोरेवमात्रविद् इत्यर्थः । यद्येहा सत्या विद्मन् च प्रकृतिरर्थादि विभूतानल्लक्षणं यद्गुणं पुरुषाणां मुक्तानामपि तद्दर्शनमपविहार्यम् । तथा च सेनामपि यन्प्रप्रकृतितः । यदि तु मिथ्या, तर्हि यस्यैवात्मसाक्षात्कारो जातस्तददृष्ट्या सर्वेष्वेव रज्जुरावृत्ता-पिना कालत्रयेऽपि नास्ति । इत्येवां स्वभादिदृशन्तास्त्येवेति कर्तुं शक्यम् । तस्मान्न प्रकृतिपुरुषान्तरज्ञानमात्रात्कै-वल्यं, किन्तु प्रकृतिपापेन पुरुषज्ञानात्, सर्वपापेन रज्जुदशीनात् भयानिर्मुक्तिरुच्यन्तिर्मुक्तिरिति सिद्धम् ॥ ३५ ॥

इति नेल्लच्छण्टीये भारतभावदीपे त्रयोदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥

त्रयोदशाध्यायटिप्पण्यः ।

अध्यायमेतन्मेवमवतारयति वामनः—

‘धर्मामृतं ये समुपासते ते श्रेष्ठा मताथेत्युदितं पुरस्तात् । तेन प्रशङ्गेन समासतद्बद्धमामृतं’ येतित्र (१२।६)ति वर्णितं तत्र ॥
 योगः प्राक् परिदर्शितोऽत्र नवमेऽध्याये तथैकादशे यो, धर्मामृतमित्युदीर्यं सुतरां शस्तथ च द्वादशे ।
 धर्मस्याथ पृथग्विभाग उदितो नैवामृतस्यापि तं सम्यक्कुमर्यं त्रयोदश इहाध्यायः समारभ्यते ॥
 नवमे ज्ञानदृष्टया यो दिव्ययैकादशे दृशा । ऐश्वरो दर्शितो योगो धर्मांमृतसौ मतः ॥
 अमृतं पुरुषस्तत्र प्रकृतिर्धर्मरूपिणी । अद्वैतज्ञानमुभयोर्धर्मांमृतमुदीरितम् ॥
 स्थूलसूक्ष्मविभेदेन विवेकोऽपि द्विधा तयोः । तद्वाध्यश्चाविवेकोऽपि द्विधैवानादिरुच्यते ॥
 तत्र स्थूले तादृशेन विवेकेनापरे हते । मोक्षः सूक्ष्मविवेकेन देह एवानुभूयते ॥
 चिद्रूपः पुरुषो ब्रह्म धर्मास्तु प्रकृतेरिति । प्रत्ययः स्याद्बुद्धः सूक्ष्मविवेके सति सर्वतः ॥
 तावच्छरीरं प्रकृतेर्विकारः क्षेत्राभिवानं, पुरुषवर्दिशः । क्षेत्रज्ञसंज्ञ तयोर्विवेकं वक्तव्यच्युतोऽत्र प्रथमं यथावत्’ ॥ इति ॥

नव्यास्तु—अत्रप्रकृतेरेव सर्वं व्यकल्पदार्था निर्मायन्ते इति सामान्यबोधेऽपि तस्याः कस्माद्गुणादयं विस्तारो भवति ? कथास्य
 कमः ? इति अनुके, न ज्ञानविज्ञाननिरूपणस्य पूर्णत्वाऽस्तीति त्रयोदशोऽध्याये प्रथमं क्षेत्रक्षेत्रज्ञविचारं, ततश्चतुर्भिरध्यायैर्गुणत्रय-
 विभागं बोक्त्वा; अष्टादशे सर्वोऽपि त्रियय उपसंहृत इति वदन्ति । तदस्य, प्रकृतेः कस्मात् गुणादयं विस्तारो भवतीत्यस्य
 उक्तमस्य वाग्नेयनिरूपणम् । न च चतुर्दशादिभिर्युग्मैर्ध्यायैर्गुणत्रयविभाग उक्त, किं तु केवलं चतुर्दश एव स रदयते । स च
 कथं ‘गुणाः प्रकृतिसम्भवाः निवृत्तानि देहे देहिन्म्’ (१४।५) कथं च ‘गुणात् समतीत्येतान् ब्रह्ममूयाय कल्पते’ (१४।२६)
 रूपवयोर्यद्विभेदोक्तः, न तु कस्माद्गुणादयं विस्तारो भवतीति निरूपयितुम् । पञ्चदशषोडशयोस्तु न गुणत्रयविभागगन्धोऽपि ।
 यत्तु सप्तदशे अष्टादीनां त्रैविध्यसुक्तम्, तत्सादृशकानामेवादर्शनीयत्वबोधनार्थं, न तु गुणत्रयविभागकथनार्थमिति मूल एव व्यक्तम् ॥

श्लोकः २— इदं शरीरमिति । उक्तोऽयमर्थोऽन्यथापि— ‘क्षेत्राणि हि शरीराणि बीजं चापि शुभाशुभम् । तानि वेत्ति स
 योगात्मा ततः क्षेत्रज्ञ उच्यते ॥’ (म. भा. १२।३५।१।६) इति । स्पष्टीकृत्यानुचितप्रकाशो— ‘प्रतिदेहं तु चिन्मानो घटाकार
 स स्थितः । देहं साक्षितया जानन् क्षेत्रज्ञ इति कथ्यते ॥’ (१०।६९) इति । अत्र ‘तं प्रादुः’ इति तच्छब्दात् क्षेत्रयोचरा-
 हन्त्यासमिमानकर्तृत्वरूपेणोपहितस्य ज्ञानकर्मत्वयोग्यस्योपस्थापकात् कर्मत्वबोधकद्वितीयाप्रयोगे समुचिते कृतेऽपि तत्समाना-
 धिकरणक्षेत्रज्ञरूपाद्बुद्धिर्चा द्वितीयां प्रसृष्टकर्मत्वबोधिकात्मप्रयुज्य, इति शब्दं धात्वर्थज्ञानाद्गुल्लब्ध्यापारेकदेशज्ञानान्वय्याकारार्थकं
 प्रयुज्यतः क्षेत्रज्ञपदार्थं प्रतिक्षेत्रमेकस्मिन्निर्दिष्टकारचिद्वेषे ज्ञानकर्मत्वस्य मुख्यस्य चित्तादात्म्यरूपस्याभावमभिप्रेति भगवान् । न च
 ‘कमाद्यं नाद इत्यबोधि सः’ (शि. व. १।३) इत्यस्य व्याख्याने ‘इतिशब्देन कर्मत्वस्याभिधानात् द्वितीया’ इत्युक्तवा-
 दित्वाभिधानोऽपि कर्मत्वप्रतिपत्तेः, समानाधिकृतत्वपदार्थस्य द्वितीयाया कर्मत्वे बोधिते क्षेत्रज्ञपदार्थोऽपि तत्रप्रतिपत्तेरुपात्त-
 त्वाद्यत्रतिरिति वाच्यम् ; आकाराव्यस्योपचारिककर्मत्वस्य बोधनेऽपि मुख्यकर्मत्वाभावबोधोपघातात्पर्यं विरोधविरहात् तत्पदार्थं
 निरृष्टवैकल्यादौनेव क्षेत्रज्ञपदार्थसामानाधिकरूपे तात्पर्यात्, विशिष्टस्यैव कर्मत्वप्रत्ययात् । तद्विदुः क्षेत्रज्ञशयोर्जडत्वेन शिवेन
 च यो विवेकस्तद्विद इत्यर्थः । तथा च अविद्यान्त्युपस्थापितौपाधिकमेवञ्च उपाध्युपरागेणोपाधिविधानाद्विकारमामोऽपि वस्तुत
 एवस्य निर्दिष्टकारचिद्रूपस्य मुख्यकर्मत्वभावोनाकर्मत्वं विदन्तोऽपि क्षेत्रगोचराहन्त्याभिमानाश्रयोपाधिच्युतित्वस्वरूपबोध-
 नात्तद्विद्विनिर्दिष्टकारचिद्रूपेऽत्रस्वरूपाभेदाकारज्ञानानुगुल्लब्ध्यापारकर्तारः क्षेत्रक्षेत्रज्ञविवेकविद इत्यर्थं भगवद्वाक्यस्य तात्पर्यमुदीर्यते
 इति उच्यतयोगादित इति गृह्यार्थतरवालोक्तः ।

अमिनवसुप्तपादास्तु—‘एतयो वेद’ इति पाठमादावाहुः— परमात्मा वायुदेवः क्षेत्रज्ञः एतक्षेत्रं यो वेदयति ।
 वेदन्तन्मांविद्यमयोऽत्र विदिः । तेन यत्रशादादचेतनमिदं चेतनीभावमायाति, स एव क्षेत्रज्ञः, नान्यः कश्चिन् । विशेषस्तु
 परिमित्त्यातिर्हं रूपमालम्ब्य आत्मेति भग्यते, अपरिच्छिन्नप्रसर्वक्षेत्रज्ञाप्रत्या परमात्मा भगवान्वायुदेव इति । तद्विदु इति चेत्
 शरीरेति वामनः—

क्षेत्रं शरीरं यो वेद मदीयमिति तं गुणाः । क्षेत्रज्ञमादुर्जानन्तः सन्पक्षस्य विदंस्तत्तम् ॥
 वेदयं सर्वं विदं जीवोपाधिस्तदंशकः । मोक्षा तत्रप्रतिबिम्बोऽयं क्षेत्रज्ञ इति संश्रितः ॥
 विदन्ति विदं ये सम्पक् प्रतिबिम्बं विदन्ति ते । जानन्ति हि शात्रवताः कुरोत्वानिह नेत्रे ॥
 देन द्योऽम्बरे मानुस्ते जडे प्रतिबिम्बितम् । दृष्टवन्तोऽपि तं न स्युः प्रतिबिम्बिद- इच्छिन् ॥
 बिम्बस्य निरहस्तेन सावभासा न पीडिता । न तावत्प्रतिबिम्बस्य पीडन्ते सा कृपयन् ॥
 तथा व्यापकता सावधितो नैवावपारिता । तावत्प्रतिबिम्बस्य दारं मोर्तुर्न सम्यते ॥
 तस्मादेव सविदानन्दं सम्पक् श्रद्धाभिजातवे । सर्वद्वयं विन्दन्तं एव स्युः सद्विदः’ इति ॥ — अविगीता ।

श्लोक ३ अत्र चामनेन—

चक्रारेणानुहृष्यान् क्षेत्रं पूर्वोक्तमच्युत । क्षेत्रज्ञस्येव तस्यापि जगादाभेदमात्मना ॥
 ईशकृत्स्वयोरैक्यं यथा तत्त्वं पदार्थयोः । नेशक्षेत्रयोस्तद्वत्स्फुटं कश्चन लक्ष्यते ॥
 क्षेत्रज्ञस्य तथाभ्यैक्यं मया युक्त्यावधारय । गूढ इत्याशयः शार्ङ्गचापिना सूच्यतेऽपिना ॥
 मटाकाशवदीशोऽत्र कृत्स्वस्तु घटाश्रवत् । क्षेत्रज्ञो घटतोयास्तुविम्बिताकाशवद्भवेत् ॥
 ऐक्यं घटमटापोहे स्पष्टं घटमटाप्रयो । प्रतीयते न तु तथा सलिलाश्रयस्य वृत्तित् ॥
 जले चले जलाकाशो लक्ष्यतेऽत्र चक्रारेण । घटाकाशमटाकाशौ न तथा चक्रतः इवित् ॥
 तयोरैक्यमतो व्यक्तमीशकृत्स्वयोस्तथा । न तु नीराश्रकृत्स्वस्य क्षेत्रज्ञस्यैवमीयने ॥
 तथापि युक्त्या कृत्स्वद्वारेण ज्ञेयमत्र तत् । प्रतिविम्बस्य कृत्स्वस्य सम्यक्विलयदर्शनात् ॥
 क्षेत्रज्ञेनज्ञयोरात्माभेद एव निरूपित । तद्याप्यनुभवं तत्र न पार्थस्य मनोऽप्युत् ॥
 क्षेत्रं जड तत्क्षेत्रज्ञयोगादेव सचेतनम् । क्षेत्रज्ञ प्रतिविम्बोऽसौ परमात्मा च चिन्मय ॥
 एषा त्रयागामवृषगमावो ज्ञेयः कर्म न्विति ? । उक्तपूर्वेऽपि विषये विद्यते पार्थधीरध्यात् ॥
 अतो वक्तव्यतरादैनं गोविन्दो गुह्यमत्र तत् । ऐक्यं यथाऽस्ति क्षेत्रज्ञक्षेत्रयोरात्मना सह ॥
 क्षेत्रज्ञे यच्च यत्क्षेत्रे ज्ञानं पार्थ ! प्रकाशते । तस्य ज्ञानस्य यच्चात् तद्विद्धि मम सम्मतम् ॥
 स्वरूपरूपज्ञानस्य वृत्तिज्ञानेन बोधनम् । यत्तद्वैतविज्ञानं द्वैतमूलनिष्कृतनम् ॥
 यत्क्षेत्रे तदुपादानं ज्ञानं तत्क्षेत्रवेतरि । तस्य ज्ञानात्समाधानमभेदातुभवात्परम् ॥

इति सविस्तरं प्रतिपाद्य व्याख्यानान्तराणि पुनर्ज्ञानपदोपादानवैक्यव्यापित्तिप्रदर्शनेन द्युपितानि ।

अत्र— न च क्षेत्रज्ञं मा सर्वक्षेत्रेषु विद्वीत्यर्थं । 'महाभूतान्यहङ्कारः' (१३१६) इत्याद्युक्त्या 'एतत्क्षेत्रं समासेन स-
 विकारमुदाहृतम् ॥' (१३१७) इत्यनेन, 'यस्य पृथिवी शरीरं' (बृ ३।७।३) इत्यादिभृत्येधरशरीरतयोक्त चेतनाचेत-
 नात्मक सर्व क्षेत्रमित्युक्तत्वात्— इति वाच्यम् ; सर्वनियामकतया सकलक्षेत्रसम्बन्धस्य प्रागेव (१२।३) सिद्धेः पौनःपुन्यत्वात्,
 तत्तत्प्रमाधिप्राप्तत्वेन क्षेत्रज्ञपदवाच्य-गीताभेदपरस्वस्यैवोचितत्वात् । अत एव 'क्षेत्राणि हि शरीराणि बीजानि च शुभा-
 शुभे । स तानि वेत्ति योगात्मा तत्र क्षेत्रज्ञ उच्यते ॥' (म. भा १२।३।११६) 'प्रकृतेश्च विकाराणां दृष्टारमसुषुप्तकम् ।
 क्षेत्रज्ञमाहुर्जायं तु कर्तारं गुणसङ्गतम् ॥' इत्यादिस्मृतौ क्षेत्रज्ञशब्दस्य सर्वान्तर्यामिसर्वज्ञपरत्वेऽपि प्रकृते तदसम्भवः, जीवे सुप्रसिद्ध-
 त्वाच्च । न च 'शाकस्या वा' (पू. मी. सू १।३।१६) इति न्यायः ; तस्य एकतरासाक्षीयविषयत्वात् । — इत्यद्वैतविद्विद्वि-
 सन्यानमर्हति ॥

— अविगीता ।

श्लोकः ५— अत्रमुनयैरित्यत्र अज्ञमुन्नपदेन 'अथातो ब्रह्मविज्ञासा' इत्यादीनि वेदान्तपुत्राण्येव विवक्षितानि, भगवद-
 वतारात्पूर्वमेव व्याख्यातवर्णितात्वात्, 'मुनीनामप्यहं व्यास' (१०।३।७) इति तस्यात्र मुनिभ्रष्टत्वेन स्वविभूतित्वेन चोप-
 वर्णितत्वात् । 'वेदान्तसङ्घेदविदेव चाहम्' (१५।१५) इत्युत्तरेपि तस्यैवोपलक्ष्यत्वाच्च तद्वक्तृत्वप्राणा भगवतोऽप्येव बाधकाभावात् ।
 न च 'अपि च सम्यंते' (२।३।४५) इत्यादिवेदान्तसूत्राणां भगवद्गीतामूलकत्वस्य सर्वसम्मतत्वाद्बन्धोन्व्यायप्रथमम्, गीताया
 अथि व्यासैव प्रथितत्वात् ; उमानकृत्योः समसमयसङ्घट्टनत्वेऽन्योन्यास्मिन्निमित्तयो विद्वैतस्य शिष्टसम्मतत्वात् । दृश्यते हेन
 मेद्वर्तुः प्रमोर्षेणपोर्मिषोनामोरेषः, दया— धीर्द्वैतचित्तयोर्मिषीयचक्रित्खण्डनत्वात्प्रलापयो, अन्वपयस्त्रीतयोधिप्रमीर्सा-
 कुचलयानन्दयोः, कमलाकरकनयोर्मिर्णयसि-पुद्गद्रूपधर्मतत्त्वयोष । तथा चात्र 'वोऽस्योऽभिहित सुनपदे' (ब. त. ६।१।१)
 इति सुप्रुत इव पठितसुप्रुतो बोध्यं । एव 'हेमूमि' इति विशेषणमपि स्वरसतः सङ्गच्छते । अन्यथा व्याख्यानं तु व्यास-
 बाधितमिति यथोक्तमेव ज्याय इत्येके ।

अपरे तु सूत्रमा वेदान्तसूत्राणां गीतामूलकत्वात्, गीताया महाभारते व्यासेन सङ्घेऽपि तस्या भाष्यद्वारेण स्वीयामिन-
 कृतानिर्देशानिवेशस्य तथाकरणस्य सर्वथा न्याय्यत्वेनासम्भवात्, सूत्रकर्तृशोदारयणक्यागस्य दैव्यवक्रम्यात्ताद्विषयसम्भवात्, उ-
 त्तमदोरिच्छतेऽपि 'वेदाध्यान्वेपुत्राध्यायं पर्मिष्ठस्य तपोनिधि । सुतोमं ज्ञाननिष्ठस्य दिग्भक्त्याऽ आसतः ॥ इत्या महाभारतमाख्यानि
 तपरभक्तस्य धीमत् । सुप्रुयां तत्परा राज्ञः' इत्यवतो वयं सदा ॥' (म. भा. १२।३।४५।१-१०) इत्यादिवेदान्तपदा-
 वशात्तस्य भास्वन्पदतोत्तमैरत्स्य वेदान्ताकाशदृश्यमयवर्णमुत्तरचनायां प्रथमत्वावगमात्, अज्ञमुन्नपदेन प्रकृतविषयस्य व्यासि-
 क्यवामात्वात्, 'अज्ञमुन्नोपाहर एवमेव महाभुनि ।' (द. वं १।५.०।३२) इत्यत्रास्यन्तरेऽपि प्रयोगदर्शनेन तद्विरोध
 मत्वात्, परमपदयोगस्यारम्भात् 'भोका. सूत्रादनुव्याख्यानानि' (पू २।४।१०) इति धनाविवात्र सूत्राणि सङ्गृह्यावन्नि
 'आम्येवोवाप्ये' (पू. १।३।७) इत्येवमादी-द्वयानिमतानीत्यभिप्रेयति । अयं प्रयोगस्य अकारण समुपेयस्य
 पूर्वपक्षस्योक्तिरिति परस्य च व्याख्यादिदमेव तद्विन्दे' इत्यभिप्रेयति इत्यादि । तथा च द्युपिर्भवेत्सुनिः कर्तुमि ।
 'विन्दे' अज्ञमुन्नोव्याख्यादिनाः अज्ञमुन्नोनि, सूत्रमेव. एतमेव प्रकृतेव अज्ञमुन्नोऽपि तस्योऽपि । विन्दे' इत्यन्वय इत्येव ।
 'विन्दे' इति पठन्तः ।

— अविगीता ।

श्रीमद्भगवद्गीतायास्त्रयोदशाध्यायस्य माहात्म्यम् ।

श्रीदेव्युवाच—

द्वादशाध्यायमाहात्म्यं भवता कथितं मम ।
श्री प्रयोदशाध्यायमाहात्म्यमतिमुन्दरम् ॥ १ ॥
श्वर उवाच—

शुभ्र प्रयोदशाध्यायमहिमाम्भोनिधिं शिवे ! ।
यदाकर्णनमात्रेण परां मुदमवाप्स्यसि ॥ २ ॥
अस्ति दक्षिणदिग्भागे तुङ्गभद्रा महानदी ।
तत्पटे नगरं रम्यं नाम्ना हरिहरं पुरम् ॥ ३ ॥
यत्राऽऽस्ते भगवान्देवि ! देवो हरिहरः स्वयम् ।
पश्य दर्शनमात्रेण परं कल्याणमाप्यते ॥ ४ ॥
तस्मिन्पुरे द्विजन्माऽऽसीद्विद्विद्विश्वतसंश्रितः ।
तपस्व्याध्यायनिरतः श्रोत्रियो वेदपारगः ॥ ५ ॥
दुराचारेति तस्याऽऽसीद्भार्या नाम्ना च कर्मणा ।
न सुष्वाप समं पत्या दुरालापा कदाचन ॥ ६ ॥
क्षणमप्यात्मसदाने नचाऽऽस्ते स्वैरचारिणी ।
कण्ठद्वर्धं द्विजद्वारे धयन्ती बाहुरीरसम् ॥ ७ ॥
पतिसम्बन्धिनः सर्वास्तर्जयन्ती पुनः पुनः ।
विद्वैः सह सद्गोमत्ता रममाणा निरन्तरम् ॥ ८ ॥
द्वाचिद्याकुले दृष्ट्वा पुरं पौरैरितिस्ततः ।
उद्वृत्तगहमकरोत्कान्तारं निर्जने स्वयम् ॥ ९ ॥
नय तत्रैव सा धूर्ता रममाणा विद्वैः सह ।
निनाय सा बहुक्वालाभ्रिजयौवनगर्विता ॥ १० ॥
अथ तस्मिन्पुरे नित्यं निवसन्त्या निरङ्कुशम् ।
यसन्तकालः समभूत्परश्चित्तभुयः सखा ॥ ११ ॥
आमूलपहत्याकीर्णसहकारविकारिणाम् ।
यिकानां पञ्चमालापैः पुनः सञ्जीवितस्मरः ॥ १२ ॥
रुद्राक्षमपकसौरभ्यहारकर्मलयानिलैः ।
मन्दं मन्दं प्रसर्पद्भिरान्दोलितयनद्रुमः ॥ १३ ॥
बहुसमहिकामोद्मदिरापाणायताम् ।
अलीनां कलद्रुहारेः समन्ताद्रावशोभितः ॥ १४ ॥
प्रसन्नचारिभिः स्मेरः सरोवरसुगन्धिभिः ।
मौलम्भरालनिवहैः सरोभिः प्रकटीकृतः ॥ १५ ॥
यनच्छायासुरासीनहरिणाभंकधारिभिः ।
मौलम्भरालयैर्नाशाशिभिः शोभितायनिः ॥ १६ ॥
तास्मिन्वसन्तसमये मुदिता साऽभिसारिका ।
अपश्यन्नगदानन्ददायिनीं चन्द्रिकां निशि ॥ १७ ॥
अञ्जयकोरचश्चप्रपतिषींशुषसीकराम् ।
दृषद्विन्दुदिलानिर्वसुधानिशैरनिर्भराम् ॥ १८ ॥
गिरासिभु सुमक्रोडसान्दीभूतकरोत्कराम् ।
दत्तासितपर्वारशिखलोलालिङ्गिताम्बराम् ॥ १९ ॥
मनोभयमर्दासिहकुलटाकुलकृतपोम् ।
यनाप्यकारसन्दीहविशारणपटीयसीम् ॥ २० ॥
श्वेतोत्तरसनीकारपरार्थदिग्मगभिणीम् ।
म्यानगूडसद्वीचां यूनामानन्ददायिनीम् ॥ २१ ॥

चक्रवाकवध्वन्नकरुणाक्रोशासांशिणीम् ।
मुन्ताश्रेणीव शुद्धांगुप्रभासितदिगन्तराम् ॥ २२ ॥
अथ तस्यां प्रभूतायां पूर्यन्त्यां दिशो दश ।
कामान्धाः कामिनो जाताः पथि सौधविहारिणः २३
अपश्यन्ती विद्वै रात्रौ निर्भिद्य भवनार्गलम् ।
ययौ सङ्केतभवनं निर्गत्य नगराद्वहिः ॥ २४ ॥
तत्र प्रियतमं कञ्चित्काममोहितमानसा ।
अन्वेषयन्ती नाद्राक्षीत्कुञ्जे कुञ्जे तरौ तरौ ॥ २५ ॥
आकर्णयन्ती कान्तस्य मन्दालापान्पदे पदे ।
अभियाति ततः क्रीडन्त्यत्र सञ्चारिनिस्स्वना ॥ २६ ॥
चक्रवाकरवाञ्छुत्वा कान्तालापममदासौ ।
सरोवराणि सर्वाणि पर्यटन्ती मुहुर्मुहुः ॥ २७ ॥
कान्तम्रान्त्या तरुले प्रसुप्तान्दरिणोत्करान् ।
प्रवीचयन्ती सोच्छ्वासमागताऽस्मीति भाविणी ॥ २८ ॥
आलिङ्गन्ती वनस्थापुं जीवितेश्वरशङ्कया ।
तदाननम्रमाद्भ्यश्चम्वन्ती विकचाम्युजम् ॥ २९ ॥
तत्र तत्र कृतव्यथश्रमाऽदृष्टप्रिया स्वयम् ।
विललापयने तस्मिन्मूर्च्छन्ती विविधोन्तिभिः ॥ ३० ॥
दुराचारोवाच—
हा कान्त ! हा गुणक्रान्त ! हा धैतन्यस्य नायक ! ।
हे मनोहरसौभाग्य ! भाग्यलावण्यशेषे ! ॥ ३१ ॥
हा पूर्णचन्द्रवदन ! हा सरोजायतेक्षण ! ।
हा कान्त ! सत्त्वसाहित्य ! विश्रामार्थसुद्रुम ! ॥ ३२ ॥
अहो कान्त ! नवाकीर्णकणकुण्डलदीधितिः ।
नयनानन्दतिप्पन्दी कुत्र ते मुखचन्द्रमाः ॥ ३३ ॥
यदि कोपेन कुत्रापि गुप्तवेपोऽत्र तिष्ठसि ।
प्रसादायामि त्यां कान्त ! दत्त्वा प्राणान्प्रियानपि ॥ ३४ ॥
धीशिव उवाच—
इत्युच्चैः सर्वतो दिक्षु विलपन्त्या वियोगतः ।
तस्याः धृत्या घचः कोऽपि सुतो व्यापः प्रतुङ्गवान् ॥ ३५ ॥
कुर्वन्पुरपुरध्वानं पश्यन्प्रतिदिनां दया ।
आस्फालयप्रधर्मिणं गर्जन्नाकाशगहरे ॥ ३६ ॥
पृष्ठनिर्ममलाङ्गलं प्रतमुत्थाय चाफरोत् ।
गतो व्याघ्रः समुत्पत्य यत्राऽऽस्ते साऽभिसारिका ३७
अथ साऽपि तमायान्तमालोक्य पतिशङ्कया ।
निर्जगाम पुरः स्थातुं प्रेमनिर्भरमानसा ॥ ३८ ॥
ततस्तस्य नयनोऽङ्गाम्स्ताण्ठीकृता सती ।
जहौ म्रियवपुदशद्वान् थुत्वा गर्जितमूर्जितम् ॥ ३९ ॥
व्याघ्रोऽपि पातयामास ततो नयदिलीमुखैः ।
तमुवाचाथ क्रोदान्ती धीतसौहृदया गिरा ॥
तथाविधाऽपि सा नारी भ्रान्तिमुन्मथ्य सन्धरम् ॥ ४० ॥
दुराचारोवाच—
प्याप्र ! त्वं तु कुनो हतोर्मा निहन्तुमिहाऽऽगतः ।
इदं सर्वं ममाञ्छयादि पश्चात्स्यं हन्तुमर्हसि ॥ ४१ ॥

श्रीशिव उवाच—

इति तस्या वचः श्रुत्वा शार्दूलश्चण्डविक्रमः ।
क्षणं विहाय तद्भासमुवाच प्रहसन्निव ॥ ४२ ॥

व्याघ्र उवाच—

मलापहा नदी नाम्ना देशे तिष्ठति दक्षिणे ।
नगरी मुनिपर्णेति तस्या रोधसि वर्तते ॥ ४३ ॥
तत्राऽऽस्ते भगवान्साक्षात्पञ्चलिङ्गो महेश्वरः ।
तस्यां पुर्यामर्हं विप्रपुत्रो भूत्वा स्थितस्ततः ॥ ४४ ॥
अयाज्यान्याजयन्नभ्रैकोऽतिष्ठं नदीतटे ।
वेदपाठफलं शब्दद्विक्रीणन्धनकाङ्क्षया ॥ ४५ ॥
भिक्षुकानपरोहोभास्त्रिस्कुर्यन्तुदकितमिः ।
अदेयं द्रविणं शूद्रन्नदत्तमनिदो दिनम् ॥ ४६ ॥
छलयन्सकलैर्होकांनृणप्रहणकौतुकात् ।
ततः कतिपये काले जरठत्वमुपैयिवान् ॥ ४७ ॥
बलीपलितवानन्धः प्रपतन्प्रखलद्रतिः ।
पतद्दन्तोऽभवत् भूयः प्रतिग्रहपरायणः ॥ ४८ ॥
हस्ते गृहीतदर्भोऽहमगमं तीर्यसन्निधिम् ।
प्रतिग्रहणलोभेन भ्रमन्पर्यसु पर्वसु ॥ ४९ ॥
ततोऽहं शिथिलाङ्गः सन्कांश्चिद्धूतैवरान्द्रिजान् ।
गतवान्याचितुं भोजतुं दष्टो मध्ये पदे द्युना ॥ ५० ॥
अपतं मूर्छितो भूत्वा ततः क्षितितले क्षणात् ।
ततोऽहं विगतप्राणो व्याघ्रयोनिमुपागतः ॥ ५१ ॥
अत्र तिष्ठामि कान्तारे पूर्वपापमनुस्मरन् ।
न भक्षयामि धर्मिष्ठान्यतीन्साधुजनान्स्ती ॥ ५२ ॥

किन्तु पापान्दुराचारानसतीर्मक्षयाम्यहम् ।
अतोऽसती त्वं तत्वेन ममालं कवलायसे ॥ ५३ ॥
श्रीशिव उवाच—

इत्युक्त्वा स्वनखैः क्रूरैस्तां विभज्याङ्ग ! खण्डशः ।
अथ सा भक्षिता तेन पापदेहमुपाश्रिताम् ॥ ५४ ॥
यमस्य किङ्करा निन्युः सद्यः संवमनीं पुरीम् ।
यमादेशेन तत्रापि मज्जयामासुराशु ताम् ॥ ५५ ॥
विष्णुभरकृतपूर्णेयु घोरेकुण्डेश्वनेकथा ।
कल्पकोटिषु जातासु तस्मादादाय तां मुहुः ॥ ५६ ॥
रौरवे स्थापयामासुमेन्वन्तरशतावधि ।
ततोऽप्याकृत्य तां दीनां रुद्रीं सर्वतोमुखीम् ॥ ५७ ॥
मुक्तकेशां भीमगात्रां चिक्षिपुर्दहनानने ।
पर्वमाद्यपरां घोरां भुक्त्वा नरकघातनाम् ॥ ५८ ॥
इह जाता महापापाद्युनः श्वपचयोनिषु ।
ततः श्वपचगेहेऽपि वर्धमाना दिनेदिने ॥ ५९ ॥
पूर्वजन्मघशेनेव तथैवाऽऽसीद्यथा पुरा ।
कुष्ठरोगक्षयवती नेत्रपीडापरायणा ॥ ६० ॥
ततः कतिपये काले पुनः स्वभवनं ययौ ।
यत्राऽऽस्ते जन्मका देवी शिवस्यान्तःपुरेश्वरी ॥ ६१ ॥
तत्रापद्यद्विजन्मानं वासुदेवामिधं शुचिम् ।
गीतात्रयोदशाध्यायमुद्गिरन्तमनारतम् ॥ ६२ ॥
ततस्तच्छ्रवणादिव मुक्ता श्वपचविग्रहात् ।
दिव्यदेहं समासाद्य जगाम त्रिदशालयम् ॥ ६३ ॥

इति श्रीमहापुराणे पाद्म उत्तरखण्डे गीतामाहात्म्ये श्रीमद्भगवद्गीतात्रयो-
दशाध्यायमाहात्म्यकथनं नाम त्रयोदशोऽध्यायः ।

श्रीमद्यामुनमुनिप्रणीतो श्रीमद्गीतार्थसंग्रहः ।

[अध्यायः १४]

गुणधन्वविद्या तेषां कर्तृत्वं तन्निवर्तनम् ।
गतित्रयस्वमूलत्वं चतुर्दश उदीर्यते ॥ १८ ॥

श्रीमद्विष्णुसंहितायाः अष्टादशोऽध्यायः प्रणीतः । गीतार्थसंग्रहः ।

अत्र प्रकृतविशोधनरूपतया सङ्गतिपूर्वकं भाष्यं— 'त्रयोदशे प्रकृतिपुरुषयोरन्योन्यसंसृष्टयोः स्वरूपया-
दात्म्यं विज्ञाय अमानित्वादिभिर्मगवद्भक्त्यनुगृहीतैर्धन्वान्मुच्यते' इत्युक्तम् । तत्र धन्वहेतुः पूर्वपूर्वसत्त्वादि-
गुणमयमुत्सादिसङ्ग इति चाभिहितम्— 'कारणं गुणसङ्घोऽस्य सदसघोनिजन्मसु' [१३।२२]
इति । अथेदानीं गुणानां धन्वहेतुताप्रकारो गुणनिवर्तनप्रकारश्चोच्यत इति । गुणकर्तृत्वादेरिह भाष्येऽनुक्तिः
पूर्वदेवेति भाष्यम् । सत्त्वं सुखज्ञानसङ्गेन यच्चाति, रजस्तु कर्मसङ्गेन, तमस्तु प्रमादात्स्यनिद्रामिरिति
धन्वहेतुताप्रकारः । तेषां कर्तृत्वं प्रागुक्तप्रकारेण प्राप्ताप्राप्तविवेकेन तेष्वारोपितम् । तत्रात्र 'नान्यं गुणेभ्यः
ह्यारम्' [१४।१२] इति स्मारितम् । गुणनिवर्तनप्रकारस्तु— 'मां च योऽव्यभिचारेण भक्तियोगेन
सेवते । स गुणान्समतीत्येनान् ब्रह्मभूयाय कल्पते' [१४।२६] इत्यन्तेनोक्तः । अतएवात्र 'गतित्रय-
धन्वत्वम्' इत्येतत् 'ब्रह्मणो हि प्रतिष्ठाऽहम्' [१४।२७] इत्यध्यायान्तिमश्लोकोक्तमेव संगृह्णाति ।
एव एव हि तत्रैवं भाषितं— पूर्वत्र 'दैवी ह्येषा गुणमयी मम माया दुरत्यया । मामेव ये प्रपद्यन्ते मायामेतां
तरन्ति ते' [७।१४] इत्यारभ्य गुणात्ययस्य तत्पूर्वकाक्षरैर्धर्ममगवत्प्राचीनां च मगवत्प्रपत्येकोपायतायाः
प्रतिपादितत्वादेकान्तमगवत्प्रपत्येकोपायो गुणात्ययस्तत्पूर्वको ब्रह्मानुभवश्चेति । 'उच्चं गच्छन्ति'
[१४।१८] इत्याद्युक्तगतिप्रयविवक्षायां तु सद्ब्रह्मकमभङ्गः स्यात् ॥ १८ ॥

श्रीमते निगमान्तमहादेशिकाय नमः ।

—:०:—

गुणत्रयविभागयोगाख्यश्रुतुर्दशोऽध्यायः ।

परमात्मविषयकज्ञानस्य प्रशंसा ।

श्रीभगवानुवाच—परं भूयः प्रवक्ष्यामि ज्ञानानां ज्ञानमुत्तमम् ।

यज्ज्ञात्वा मुनयः सर्वे परां सिद्धिमितो गताः ॥ १ ॥

१ शाङ्करभाष्यम् ।

सर्वसुत्वद्यमानं क्षेत्रक्षेत्रज्ञसंयोगादुत्पद्यत इत्युक्तं, तत्कथं ? इति तत्प्रदर्शनार्थं 'परं भूयः' इत्यादि-
रध्याय आरभ्यते; अथवा 'ईश्वरपरतन्त्रयोः क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोर्जगत्कारणत्वं, न तु साहचर्यानामिव स्वत-
न्त्रयोः' इत्येवमर्थे प्रकृतिस्थत्वं गुणेषु च सङ्गः संसारकारणमित्युक्तं [१३।२२] कस्मिन् गुणे कथं
सङ्गः ? के वा गुणाः ? कथं वा ते यज्जन्ति ? इति गुणेष्वथ मोक्षार्णकं स्यात् । मुक्तस्य च लक्षणं यत्कल्प-
मित्येवमर्थं च श्रीभगवानुवाच—परं भूय इति । परं ज्ञानमिति व्यवहितेन सम्बन्धः । भूयः पुनः पूर्वेषु
सर्वेष्वध्यायेष्वसकृदुक्तमपि प्रवक्ष्यामि । तच्च परं, परवस्तुविषयत्वात् । किं तत् ? ज्ञानं सर्वेषां ज्ञाना-
नामुत्तमम्, उत्तमफलत्वात् । ज्ञानानामिति नामानित्वादीनाम्, किं तर्हि ? यद्वादिज्ञेयनस्तुविषयाणामिति ।
वानि न मोक्षाय, इदं तु मोक्षायैति परोक्षमशब्दाभ्यां स्तीति श्रोतुवृद्धिरुच्युत्पादनार्थम् । यज्ज्ञानं
ज्ञात्वा प्राप्य मुनयः सध्यासिनो मननशीलाः सर्वे परां सिद्धिं मोक्षाख्यामितोऽस्माद्देहवन्धनाद्दुर्ध्वं
गताः प्राप्ताः ॥ १ ॥

२ आनन्दगिरिकृता शाङ्करभाष्यन्याख्या ।

क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोगस्य सर्वोत्पत्तिभित्तित्वमज्ञातं ज्ञापयितु-
मध्यायान्तरमनारयप्रवचययोः श्याप्योत्थापकत्वरूपां सप्रति-
माह—सर्वमिति । विधानन्तरेणाध्यायारम्भं सूचयति—
क्षयप्रेति । तदेव वस्तुमुक्तमुत्तममिति—ईश्वरैति । प्रहति-
त्वत्वं पुनस्य प्रकृत्या सर्वैक्याध्यायः तस्यैव गुणेषु शब्दा
दिविषयेषु सद्रोऽभिनिराः । यदुधामाकाहां निक्षिप्य तदुत्तर-
त्वंकाध्यायात्मने पूर्ववदेव पूर्वोऽध्यायसम्बन्धसिद्धिरित्याह—
कस्मिन्निति । पूर्वोक्तानां नास्त्याध्यायस्य समुपयायैवकारः ।
'परं' इत्यस्य भाषिहातात्वं व्यावर्तयितुं सप्रतिमाह—
परमिति । मृपरवदध्यायिहायैत्वमिह नास्तीरयाह पुन-
रिति । पुनरुत्पत्तयेनेह किञ्चोति—पूर्वोऽप्यिति । पुनरुत्क-
रतीत्याद्यस्य सप्रवचनेन दुर्बोऽध्यायानुत्तममर्थेऽदित्याह—
सुच्येति । विरोधं प्रथ्याता निदिशति—किं तदिति ।
विपरम्पर्यां जीमादाय तस्य प्रकृतं दस्येति—सर्वेषामि-

ति । परमुत्तममिति पुनरुक्तिमाशङ्क्य विषयकलभेदात्मैवमि-
त्याह—उत्तमेति । 'ज्ञानं तेयं' [१३।१९] इत्यारी
ज्ञानशब्देनामानित्वादीनामुत्पत्त्यात्मन्ये च ज्ञानस्य साध्यत्वे-
नोत्तमत्वात् तस्य यत्कल्पयतेत्याशङ्क्याऽऽह—ज्ञानानामिति ।
नामानित्वादीनां प्रहणमिति दोषः । इतिशब्दादूर्ध्वं पूर्ववदेव
तेषां द्रष्टव्यः । यथोक्तज्ञानापेक्षया पुनस्तद्ज्ञानस्य प्रथमः ।
तत्राऽऽह—तानोति । स्तुतिरुक्त्वाह—ध्यातुमुच्येति ।
ज्ञानं ज्ञात्वा ज्ञानस्य ज्ञेयत्वोपपन्नादनस्येत्याशङ्क्याऽऽह—
प्राप्येति । मुनिरुत्तमस्य यदुत्तममविषयस्ये तस्यापरेण
ज्ञानायोगात् पुनरुत्पत्तौ मुक्तिः । इत्याशङ्क्याऽऽह—मननेति ।
विदेहनेत्यर्थं परमिति विशेषणायामर्थं मुचित्वमाह—
मोक्षाख्यामितेति । देहाक्यस्य कल्पनवदाध्ययनमाह—
अस्मादिति ॥ १ ॥

८ चेद्धटनायकृतं ब्रह्मानन्दमिर्याख्यानम् ।

त्रयोदशोऽध्याये क्षेत्रक्षेत्रज्ञस्वरूपं तत्प्रसङ्गागतमन्यदपि किञ्चिन्निरूपितम्, तदेव चतुर्दशे विस्तरेण निरूप्यते । पूर्वत्र हि 'यावत्सञ्जायते किञ्चित्सर्वं स्थावरजङ्गमम् । क्षेत्रक्षेत्रज्ञ-संयोगात्सिद्धिः' [१३।२७] इत्युक्तम्; तत्र निरीधर-साङ्ख्यानमिव किं स्वातन्त्र्येण क्षेत्रक्षेत्रज्ञसंयोगः ? किं धर-पञ्चैव भवति ? तथा 'कारणं गुणसङ्गोऽस्य सत्सयोनि-जन्मसु' [१३।२२] इत्युक्तम्, तत्र कस्मिन्गुणे कथं सङ्ग ? के गुणाः ? कथं वा ते वदन्ति ? तथा 'भूतप्रकृतिमोक्षं च ये विदुः' [१३।३५] इत्युक्तम्, तत्र भूतप्रकृतिशब्दो-

कैभ्यो गुणैर्म्यः कथं मोक्षणम् ? भूतस्य च किं लक्षणम् ? इति तदेतत्सर्वं तत्र निरूप्यते; तत्र निरूपयित्तमर्थं स्तुवन्दाभ्यां श्रीभगवानुवाच— परमिति । परं परवस्तु-विषयकं ज्ञानं ज्ञायतेऽनेनेति ज्ञानं परमात्मज्ञानसाधनं भूयः पुनः पूर्वाध्यायोक्तमपि प्रकरणेण विस्तरेण वक्ष्यामि । कथं भू-तम् ? ज्ञानानां ज्ञानसाधनानां यज्ञादीनां मध्ये उत्तममुक्-ष्टम्; अन्तःकृत्वेन वहिरङ्गयज्ञादिभ्योऽस्तिशयितत्वात् । अत एवाह— यज्ञात्वाऽऽद्यैव मुनयः सर्वे इतः संसारवन्धात्परां सिद्धिं छक्तिं गताः ॥ १ ॥

९ चह्यभाचार्यकृता तत्त्वदीपिका ।

अनादित्वाद्भिर्गुणत्वात्पुरुषो विमलः स्वतः । अनादित्वेऽपि मलिना प्रकृतिस्त्रिगुणा यतः ॥ १ ॥

तत्त्वस्वरूपपञ्चेऽस्मिन् गुणातीतस्तु कश्चन । इत्युच्यतेऽस्मिन्नध्याये गुणत्रयविभागशः ॥ २ ॥

तत्र पूर्वं 'यावत्सञ्जायते किञ्चित्' [१३।२७] इत्युक्तं स च क्षेत्रारमनोः संयोगो निरीधरसाङ्ख्यानमिव, न स्वातन्त्र्येण; किन्तु भागवदिच्छयेति कथनपूर्वकं 'कारणं गुणसङ्गोऽस्य' [१३।२२] इत्यनेनोक्तं सत्त्वादि-गुणकृतं जगद्वैचित्र्यं प्रपञ्चयिष्यन् 'क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोरेवमन्तरं ज्ञानचक्षुषा । भूतप्रकृतिमोक्षं च ये विदुर्वाप्तिं ते परम्' [१३।३५] इति परब्रह्मं च विदुष्वन् श्रीभगवानुवाच— परं भूय इति द्वाभ्याम् । पूर्वज्ञोकोक्तं यत्परं तद्भूयः प्रवक्ष्यामि विदुष्वन्ब्रह्मधीतीति प्रशब्दार्थः । किं तत्परं ? ज्ञानानामुत्तमं ज्ञानमिति ज्ञायते इति ज्ञानं अचि-न्न्यशक्तिमहिमपुरुषोत्तमविषयकं तत्त्वज्ञानं यदधिगम्य मुनयः परां गुणातीतां मुक्तिं गताः, इत्यस्यैगुण्यात् ॥ १ ॥

१० पुरुषोत्तमजीकृतमृततरङ्गिणी ।

कृष्णः स्वगुणसम्बन्धात्प्रपञ्चस्य विचित्रताम् ।

सोधनार्थं पाण्डवाय वर्णशमास निस्तदात् ॥ १ ॥

अथ स्वकीयार्थं विरचितसत्त्वादिगुणमद्भ्रजप्रसव्वैचित्र्य-स्वरूपेण फलात्मकं निरूप्य वर्णयति, तत्र श्लोकद्वयेन फल-रूपस्वरूपमाह— परमिति । परं मत्तत्त्वसम्बन्धिफलरूपकं ज्ञानं ज्ञेयसाधनं तेन भूयः पूर्वशुक्तं साधारण्येन, पुनः प्रकरणे ससाधनं वक्ष्यामि कथयामीत्यर्थः । भूयः प्रकरणेन

विशेषणेन विशेषयति । कीदृशं तत् ? ज्ञानानां पूर्वोक्तज्ञेय-साधनानां मध्ये उत्तमं शुद्धमित्यर्थः । एवं कथनं प्रतिज्ञाय फलरूपव्यमाह— यदिति । यत् ज्ञानं ज्ञात्वा मुनयो मनन-श्लोकात्तदम्बसनपराः सर्वे परां सिद्धिमनुभवाम्भिको इतः छिन्निरेह्येह्यं गताः प्राप्ताः । 'सर्वे' इतिपदेन येषां सिद्धिर्जाता तेषामनेनेनेति ज्ञापितम् । ज्ञानानामुत्तममननं विशेषणेन ज्ञानेन्येवोत्तमत्वं, न तु भवित इति स्पष्टितम् ॥ १ ॥

११ नैलकण्ठीयो भारतमायदीपः ।

पूर्वाध्यायान्ते 'भूतप्रकृतिमोक्षं च ये विदुस्ते परं याप्ति' इत्युक्तं, तत्र का वा भूतप्रकृतिः ? किमाश्रयेण तस्या भूतजनकत्वं ? कथं वा बन्धकत्वम् ? कथं च ततो मोक्षः ? किं च मुक्तानां लक्षणम् ? इत्येतदर्थं ज्ञातं त्रिवर्गितुं चतुर्दशोऽध्याय आरभ्यते; तत्र दृष्टयुत्पादनार्थं परं ज्ञानं रतुवन् श्रीभगवानुवाच— परमिति । परं सर्वोत्कृष्टं ब्रह्मविषयत्वात् ज्ञानं भूयः पुनः असकृदुक्तमपि प्रवक्ष्यामि । किं तदेत्यरूपमाह— ज्ञानानाममानित्वा-दीनां यज्ञादीनां ज्ञानसाधनानां मध्ये यदुत्तमं मौल्यप्रलवादान्तरङ्गं तदेव तत् । 'अहं पदं जानामि' इत्यप्राह-मर्थस्य घटादारभृत्सर्वेऽस्य च ज्ञानमस्तीति विषयभेदात् ज्ञानत्रयमस्ति । तत्राद्यर्थं नान्तरीयकं, यच्च हस्तं परमं पटत्रयशशक्यत्वं ज्ञानं तदेव परं ब्रह्मैत्यर्थः । ययोक्तं वार्तिककारैः— 'परागर्थप्रमेयेषु वा पञ्चत्वेन सम्भवा । संविद् संवेद संवेदोऽर्थो वेदान्तोऽस्तिप्रमाणतः' इति । यत् ज्ञानं ज्ञात्वा वेदान्तवाक्यजन्मया धीशृत्वा अपरोक्षीकृत्य परां सिद्धिं मोक्षमिदं संसारात् संसारं विहाय गताः प्राप्ताः ॥ १ ॥

इदं ज्ञानमुपाश्रित्य मम साधर्म्यमागताः ।

सर्वेऽपि नोपजायन्ते प्रलये न व्यथन्ति च ॥ २ ॥

१ शां. भा.— अस्याश्च सिद्धेरैकान्तिकत्वं दर्शयति— इदमिति । इदं ज्ञानं यथोक्तमुपाश्रित्य ज्ञानसाधनमनुष्ठायैत्येतत् । मम परमेश्वरस्य साधर्म्यं मत्स्वरूपतामागताः प्राप्ता इत्यर्थः; न तु समानधर्मता साधर्म्यं, क्षेत्रेश्वरयोर्भेदानभ्युपगमाद्गीताशास्त्रे । फलमादश्चायं स्तुत्यर्थमुच्यते । सर्गोऽपि सृष्टिकालेऽपि नोपजायन्ते नोत्पद्यन्ते, प्रलये ब्रह्मणोऽपि विनाशकाले न व्यथन्ति च व्यथा नाऽऽप्यद्यन्ते, न च्यन्तीत्यर्थः ॥ २ ॥

२ आ. शा. व्या — ज्ञानफलस्य कर्मफलवैलक्षण्यमाह— अस्याश्चेति । कथं ज्ञानाश्रयणं ? तद्वैतुश्रवणादिसामग्रीसम्पत्तिद्वारेत्याह— ज्ञानेति । साधर्म्यं गोगवययोरिव विद्वदीश्वरयोरेव भेदस्यादित्याह— मत्स्वरूपतामिति । साधर्म्यस्य मुख्यत्वे भेदप्रौढ्याद्गीताशास्त्रविरोधस्यादित्याह— न त्विति । ज्ञानस्तुतये तत्फलस्य विवक्षितत्वाच्च नात्र सारूप्यमिष्टमित्याह— फलेति । सारूप्ये धीफलद्वित्वाध्यानफलमप्रस्तुत प्रसज्यतेत्यर्थः । ईश्वरात्मता गतानामेवावा न्तरसमादौ जन्माद्यभावेऽपि महावर्गादौ तद्भविष्यतीत्याशङ्क्याऽऽह— सर्गोऽपीति ॥ २ ॥

त्याह— न त्विति । ज्ञानस्तुतये तत्फलस्य विवक्षितत्वाच्च नात्र सारूप्यमिष्टमित्याह— फलेति । सारूप्ये धीफलद्वित्वाध्यानफलमप्रस्तुत प्रसज्यतेत्यर्थः । ईश्वरात्मता गतानामेवावा न्तरसमादौ जन्माद्यभावेऽपि महावर्गादौ तद्भविष्यतीत्याशङ्क्याऽऽह— सर्गोऽपीति ॥ २ ॥

३ रा. भा.— पुनरपि तज्ज्ञानं फलेन मिश्रितमिति— इदमिति । इदं वक्ष्यमाणं ज्ञानमुपाश्रित्य मम साधर्म्यमागता मत्साम्यं प्राप्ताः, सर्गोऽपि नोपजायन्ते न सृजिकर्मता भजन्ते, प्रलये न व्यथन्ति च न च संहृतिकर्मता (मृतिकर्मता) भजन्ते ॥ २ ॥

४ वे ता चं— अपौनरुक्त्यं सूचयन् उत्तरश्लोकमवधारयति— पुनरपि तज्ज्ञानमिति । इष्टप्राप्तिं पूर्वश्लोका, मनिष्टमिष्टवृत्तिरुच्यते इति न पौनरुक्त्यमिति भावः । इदं संहृत्याकषरत्वे प्रकृताद्यज्ञाना अन्वयात्— व्याकृते वक्ष्यमाणमिति । ' आगता ' इत्यस्यागमनवर्तुपरत्वे प्रकृतानन्वयात् प्राप्त्यर्थत्वमाह प्राप्ता इति । ' व्यथन्ति ' इत्यस्य दुःखाधेकत्वेऽपि जनिसमभिव्याहारात् सहारलक्षकत्वमुचितमित्यभिप्रायेणाह— न च संहृतिकर्मता भजन्त इति ॥ २ ॥

मिति । ' आगता ' इत्यस्यागमनवर्तुपरत्वे प्रकृतानन्वयात् प्राप्त्यर्थत्वमाह प्राप्ता इति । ' व्यथन्ति ' इत्यस्य दुःखाधेकत्वेऽपि जनिसमभिव्याहारात् सहारलक्षकत्वमुचितमित्यभिप्रायेणाह— न च संहृतिकर्मता भजन्त इति ॥ २ ॥

५ आ. मा. भा.— ॥ २ ॥

६ ज प्र दी— ॥ २ ॥

७ ह. वै. भा.— इदमिति । ममेश्वरस्य साधर्म्यं सधर्मताम् । न व्यथन्ति न चलन्ति ॥ २ ॥

८ वे घं गि— पुनदेव विष्टाति— इदमिति । इदं वक्ष्यमाणं ज्ञान ज्ञानसाधनप्रपाश्रित्यानुष्ठाय मम साधर्म्यं मनुष्यमागता प्राप्ता सतः सर्गोऽपि हिरेण्यगमादिवृष्य मनुष्यपि नोपजायते, तथा तेना प्रलयेऽपि न व्यथन्ति, न प्रलयन्त इत्यर्थः ।

समतीत्यैतान्ब्रह्मव्याय कल्पते [१४।२६] इत्युपसङ्ख्यमाणोऽस्मिन् प्रत्यसन्दर्भे जीवभरभेदवादस्वारस्यममुते । किञ्च " निरञ्जन परम साम्यमुपैति " [उ अ ३।१।३] इति त्वन्मतसाधकत्वेनाभिमतध्रुवौ ' परम साम्यम् ' इत्यभेद एवोच्यते, कियत्पि भेदे सति तस्याध्यधर्मप्रयुक्तवैलक्षण्यादवश्यभावेन परमसाम्ययोगात् । अतः सृष्टिरप्य ' मम साधर्म्यम् ' इत्यस्य मत्स्वरूपमिष्यमर्थमानयति । अपि च प्रत्येकं सुखसाधनं वेन त्वदभिमतयोनिस्तरचिन्ताभरण्यास रूपयोभक्तिप्रपश्ये स्वरूपतः कमापक्षानेपेक्षाभ्यामाहृष्य नाहृषिभ्या च विपमलन सयोगिभ्यस्तारमत्यात्तन्वाध्यसुखाव्यपशिहोवर्द्धापूर्वमासग्योतिष्टोमसाध्यस्वर्ग इव साम्यं न भवतीत्यायमन्यत्र विस्तर ॥ २ ॥

अत्र ' मम साधर्म्यम् ' इत्युक्त्वा ' सुखानामिष्वरसमान रूपमेव न त्वभेद ' इति रामानुजो बभ्राम । तत्तु ' परमेश्वरस्वरूपमेव तसाधर्म्यं, न तत्समानधर्मत्वम्, क्षेत्रेश्वरभेदाभावात् ' इति भाष्यवचनेरेव चिकित्सितम् । न हि ' क्षेत्रज्ञ चापि मा विद्धि ' [१३।३] इत्युपक्रम्य ' मद्रावापापपणते ' [१३।१९] ' मान्य गुणेभ्य कर्तारं यदा द्रष्टानुपश्यति । गुणेश्वर पर वेत्ति मद्राव सोऽधि गच्छति ' [१३।१९] इत्यादिमभ्य परामर्शपूर्वकं ' स गुणान्

९ व० त० दी०— इदं वक्ष्यमाणं मम साधर्म्यं पञ्चगवत्तया साम्यं प्राप्ता एव ते सर्गोऽपि नोपजायन्ते, प्रलयं च न व्यथन्ति, किन्तु नित्यं समीपे तिष्ठतीत्यर्थः । अनेन मुक्तानां तत्र बाहुल्यं सूचितं ' अनुव्रता यत्र हरे ' इत्यादिवाक्यात् ॥ २ ॥

१० पु अ त.— ज्ञानेन कथं सिद्धिं प्राप्ता ? इत्यत आह— इदमिति । इदं वक्ष्यमाणं ज्ञानमुपाश्रित्य साधनात्

सन्त सर्गोऽपि आदिसर्गे प्रजादिसृष्टावपि नोपजायते । च पुन प्रलयं सृष्टिसंहारं न व्यथति, न पुनरावर्तन्त इत्यर्थः ॥ २ ॥

११ नी० भा० वी०— इदं ज्ञानं विषयविषयिण्यैरुपविष्टरूपविनिर्मुक्तमुपाश्रित्य मम ईश्वरस्य साधर्म्यं सर्वार्थमत्वं सर्वनियन्तृत्वं सर्वभावाधिष्ठातृत्वमित्यादिधर्मसाम्यं साधर्म्यमागताः । तथा च श्रुतयः— “य एव (एव) वेदाहं प्रह्लासीतीति स इदं सर्वं भवति” [वृ. उ. १।४।१०] “सर्वस्य वशी सर्वस्येशानः सर्वस्याधिपतिः स न साधुना कर्मणा भूयान्नो एवासाधुना कनीयान्” [वृ. उ. ४।४।२२] इति ज्ञानफलमीश्वरसाधर्म्यप्राप्तिमाहुः । किञ्च मुमुक्षुण्डिप्रभृतयो ज्ञानमलादेव संगोऽपि न जायन्ते, प्रलयकाले च तत्तद्भूतभाव गच्छन्तो न प्रलयाभ्यादिभिर्वधन्ते व्यथा प्राप्नुवन्ति । इदं श्लोकद्वयं भाष्ये बह्व्यमागज्ञानस्तुत्यर्थत्वेनैव व्याख्यातम् । तज्ज्ञानमुपाश्रित्य ज्ञानसाधनमनुष्ठायेति पदार्थः । श्लो० स्पष्टम् ॥ २ ॥

ईश्वरायत्तप्रकृतिपुरुषयोरखिलजगद्धेतुत्वं तस्य चाचिन्त्यशक्तिवैभवम् ।

मम योनिर्महद्ब्रह्म तस्मिन् गर्भं दधाम्यहम् ।

सम्भवः सर्वभूतानां ततो भवति भारत ! ॥ ३ ॥

१ शां. भा.— क्षेत्रक्षेत्रज्ञसंयोग ईदृशो भूतकारणमित्याह— ममेति । मम स्वभूता मदीया माया त्रिगुणात्मिका प्रकृतियोंनिः सर्वभूतानां कारणं सर्वकार्येभ्यो महत्त्वात्कारणत्वाद्ब्रह्मणाच (भरणाय) स्वविकारणां महद्ब्रह्मेति योनिरेव त्रिशिष्यते । तस्मिन्महति ब्रह्मणि योनीं गर्भं हिरण्यगर्भस्य जन्मनो बीजं सर्वभूतजन्मकारणं बीजं दधामि निक्षिपामि; क्षेत्रक्षेत्रज्ञप्रकृतिद्वयशक्तिमानीश्वरोऽहमविद्याकामकर्मोपाधिस्वरूपानुविधायिनं क्षेत्रज्ञं क्षेत्रेण संयोजयामीत्यर्थः । सम्भवं उत्पत्तिः सर्वभूतानां हिरण्यगर्भोत्पत्तिद्वारेण ततस्त्वस्माद्गर्भाधानाद्भवति हे भारत ! ॥ ३ ॥

२ आ. शां. व्या.— ज्ञानस्तुत्या तदभिमुखायावहितचेतसे विवक्षितमर्ममाह— क्षेत्रेति । स्वरूपत्वेन स्वभूतत्वकारयति— मदीयेति । ईश्वरं चिच्छक्तिं व्यावर्तयति— त्रिगुणात्मिकेति । साक्षीयप्रकृतिरपि मदीयेति व्यावर्तिता । योनिश्चान्येन सर्वाणि भवनयोग्यानि कार्याणि प्रस्तुपादानहवमभिप्रेतमित्याह— सर्वभूतानामिति । प्रकृतेर्महत्त्वं साधयति— सत्येति । सर्वकार्येभ्योपिमादाय योनावेव अन्नशब्द । तत्रैवैषम्यन्महद्ब्रह्मेत्यर्थान्तरं किञ्चिदित्याशङ्कयाऽऽह—

योनिरिति । तस्मिन्नित्यादि व्याचष्टे— तस्मिन्निति । ईदृशस्य क्षेत्रक्षेत्रज्ञसंयोगस्य भूतकारणत्वमिति वक्तुमुपक्रम्य किमिदं मन्वशादशितं ? इत्याशङ्कयाऽऽह— क्षेत्रेति । गर्भशब्देनोक्तसंयोगस्य फलं दर्शयति— सम्भव इति । ‘आदिकर्ता स भूतानाम्’ इति स्पष्ट्या हिरण्यगर्भं शब्दवाच्यमाहूतानां कथयथोत्पत्तिसंभवादिनिमित्तत्वं ? इत्याशङ्कयाऽऽह— हिरण्यगर्भेति ॥ ३ ॥

३ रा. भा.— अथ प्राकृतानां गुणानां जन्वहेतुताप्रकारं वक्तुं सर्वस्य भूतजातस्य प्रकृतिपुरुषसंसर्गजत्वं ‘यात्स्यजायते किञ्चित्’ [१३।२७] इत्यनेनोक्तं मगता स्येनैव कृतमित्याह— ममेति । मम मदीयं कृत्वस्य जगतो योनिभूतं महद्ब्रह्म यत्, तस्मिन् गर्भं दधाम्यहं ‘भूमिरापोऽजलो वायुः सं मनो बुद्धिरथ च । अहङ्कार इतीयं मे मित्रा प्रकृतिरष्टधा ॥ अपरंयम्’ [७।४,५] इति निर्दिष्टा अचेतना प्रकृतिर्महद्ब्रह्मकारादिप्रकाराणां कारणतया ‘महद्ब्रह्म’ इत्युच्यते; धृतापि कश्चित्प्रकृतिरपि ‘भद्र’ इति निर्दिश्यते— ‘यः सर्वज्ञः सर्वविद्यस्य ज्ञानमयं तपः । तस्मादेतद्ब्रह्म नाम रूपमन्नं च जायते’ [मुं. उ. १।१।९] इति ।

४ ये ता. सं.— गुणान्येन्यद्गुणाग्रगतमित्यत्रकारणमित्याहकारणात् ‘मम योनिर्महद्ब्रह्म’ इति श्लोके प्रकृतानां इति एवाविदाताय तन्पुरुषमन्वशादिति— अथ प्राकृतानामिति । बहव्यमागुपाश्रित्यहुरवमपि एवमिति दाहनाय सर्वभूतानामपि प्रकृतिपुरुषसंयोगेनैव स्वकृतमित्यादयेनोच्यते इति भावः । एतन्नह्य जगतो योनिभूतमिति

मम योनिभूतमित्यन्वये ‘अहं कृतास्य जगतः प्रभवः प्रलयस्तथा । परतरे नान्यत्किञ्चिदस्ति पश्यस्य’ [७।६] इत्यादिभिर्दिष्टेषु; एवमोनिभूते तस्मिन् गर्भाधानाभिधानात्प्राप्तस्य, ‘तातो ब्रह्म महद्योनिर्हं बीजदः पितृ’ [१।५०] इत्युपाश्लेषवैषम्यं च । अतः ‘तस्मिन् गर्भं दधाम्यहम्’ इत्यत्राशङ्कया तस्मिन्पुरुषस्येतिपदस्य बहव्य

वद्वर्गान्नज्ञमज्ञाद्वाद्दिद्वादित्रयमिह योनिशब्देन विवक्षित-
मिति भावः । 'मम योनि' इत्येतत् 'भूमिराप' [७१४]
इत्यादिप्रतिपादितार्थविययत्वाद्वादुदारूपमिति ज्ञानार्थं तच्छ-
ब्दविभक्त्यन्वितया यच्छब्दनिर्देशः । ननु जगद्योनिमूत महद्ब्र-
ह्मणोऽपि 'वासुदेव परा प्रकृति' 'यत्तद्भूतयोनि'
[सु उ १।१।६] " कर्तारमीश पुत्र्य ब्रह्मयोनिम् " [मुं उ-
३।१।१३] इत्यादिषु ध्रुयते, स कथं 'मम' इति व्यतिरेकेण
निर्दिश्यत? ब्रह्मशब्दस्य च न प्रकृतिवाचकत्व, 'महद्ब्रह्म' इति
विशेषण च तन्प्रतिशूलमेव, अतः परमात्मस्वरूपमेव 'ब्रह्म-
पुच्छं प्रतिष्ठा' [तै. उ. २।१।१३] इत्यादिद्विवाचानां भेदे
नोपपन्नं इति योज्यम् । तत्राह— भूमिराप इति ।
अयमभिप्रायः— एतद्ब्रह्मोक्तैश्चाप्य हि तृतीयपदप्रवृत्ति,
एतत् 'भूमिराप' इत्यादी स्वशेषतया निर्दिष्टा प्रकृतिरेवा

प्रापि सन्नन्वि विभक्तिवशात्प्रकृतिशब्दपर्याययोनिशब्दादिभिश्च
तद्गर्भशब्दाभिहितचेतनप्रकृत्यावानशेनत्वेन भोगायतनत्वं प्रती-
तेषु प्रत्यभिज्ञायते । 'एतद्योनीनि' [७१६] इति योनि-
शब्दोऽपि पूर्वं तत्र प्रयुक्तः । तस्याय महता मृतानां तत्कारण-
स्याहङ्कारस्य तत्कारणस्य महत्तत्त्वस्य च कारणतया तत्तत्कार्या-
पेक्षया महत्त्वविशेषितवन्नप्रत्ययन्युपपन्नम् । ब्रह्मशब्दश्च कारण-
त्वदृष्टत्वादिसामान्यादान्नग्नयपि प्रयोक्तुं युज्यते, तथाच धौत-
प्रयोगोऽप्यस्ति । प्रकृतेर्ब्रह्मोनिवत्त्वचन तु न परमान्तनो
जगदुपादानत्वविस्मयम्, अपित्वन्युपपन्नमेव, प्रकृतिविशिष्टत्वेपेक्षैव
निर्विकारस्य तस्य जगद्योनिवत्त्वात् । अतो हि पूर्वं 'एतयो-
नीनि मृतानि सर्वाणीन्युपधारय' [७१६] इत्युक्त्वा तद-
नन्तरम् 'अहं कृत्स्नस्य जगतः प्रभवः प्रलयस्तथा' [७१६]
इत्युक्तम्— इति ।

३ रा. भा.— 'इतस्त्वन्यां प्रकृतिं मिद्वि मे पराम् । जीमृतां' [७१५] इति चेतनपुञ्जरूपा
या परा प्रकृतिर्निर्दिष्टा, सेह सकलप्राणिजीवतया गर्भशब्देनोच्यते; तस्मिन्नचेतने योनिभूते महति
ब्रह्मणि चेतनपुञ्जरूपं गर्भं दधामि; अचेतनप्रकृत्या भोगक्षेत्रभूतया भोक्तृवर्गपुञ्जभूतां चेतनप्रकृतिं
मंजोज्यामीत्यर्थः । ततस्तस्मात्प्रकृतिद्वयमंशोगान्मत्सङ्कल्पकृतात्सर्वभूतानां ब्रह्मादिस्तम्भपर्यन्तानां
सम्भवो भवति ॥ ३ ॥

४ धे ता चं.— असिद्धगमांसम्भवात् गर्भशब्दाभिलष्य
त्वमत्र जन्मस्य कथं? इत्यत्राह— इतस्त्वन्यामिति । 'मम
यानि' इत्यनेन प्रत्यभिज्ञापितस्वरीयप्रकृतिद्वयविययप्राचीन
वक्त्रप्राणादानन्तरप्रत्ययसामग्रस्याद्य गर्भशब्दोऽत्र परप्रकृति-
शब्दनिर्दिष्टिच्छमटिपर इति भावः । 'गर्भम्' इत्येकवचन
समुदायेकवचनमिति खयापनाय पुञ्जशब्दः । अन्वितार्थमाह—
तस्मिन्मिति । ननु पूर्वं 'यदेदं धार्यत जगत्' [७१६] इति
केन्द्रशब्दात्प्रकारत्वमचेतनस्य च धार्यत्वमुक्तम् । इह तु 'तस्मिन्
गर्भे दान्यदम्' इति तद्विपरीतमुच्यते इत्यत्राह— अचेत-
नेति । नानं तदधीन्यपर्यन्ताधाराधेयमात्रोऽस्मिन्, अपित्व
मन्त्रैर्जन्मानयोस्य, संयोगः । तथाविधसंयोगवद्वरणस्य कर्म
कर्मणां पुत्रां कर्मानुरूपभोगप्रदानं प्रयोजनमित्युक्तं भवति ।
अत्र तु इति नानं तर्कस्य, मन्दशयोजनत्वात्, आनन्तर्येण
इत्यास्य कश्चित्प्रवादापि तन्कल्पोक्त्यात् । अतः 'क्षेत्र-
संयोगोऽयम्' [१३।२०] इति पूर्वोक्त्याद्योक्त एव हतुरिह
संभवस्योच्छान्तिरामाय स्वाधीनत्वेन विदेव्यत इत्यभिप्रायः-

णाह प्रकृतिद्वयसंयोगान्मत्सङ्कल्पकृतादिति । अतएव
तस्य कार्यकरत्वं शोपपन्नमिति भावः ।

अत्र 'सर्वभूतानाम्' इति न महदादितस्वपर, भूतशब्दस्य
महदादिशब्दत्वात्, नापि महामृतानादिविज्ञा, क्षेत्रज्ञाना
बन्धहेतुप्रकारपरत्वात्, तद्य क्षेत्रज्ञत्वं भूतशब्दविवक्षितमन्य-
त्वाविशेषात् 'आजगन्तस्त्वपर्यन्तं जगदन्तव्यवक्ष्यता ।
प्राणिनः कर्मजन्तितयसावत्परतितं' [वि. प. १०।४।२३]
'महाया सकला देवा मनुष्या पद्मपत्न्याः । विष्णुनायामहा-
वर्त्मोहायतमसुवता' [वि पु ५।३।१७] 'हिरण्य-
गर्भो भगवान्' [वि पु ६।१।५६] इत्यादिभिश्च ब्रह्मेया-
नादरपि सनात्मिचमिप्रायण सर्ववन्द्य इति दर्शयित्वा ब्रह्मा-
दिस्तम्भपर्यन्तानामित्युक्तम् । 'अनुद्विषुर्वेदः सर्वं प्रादु-
भूतस्तमोमेव' [वि पु ६।१।५६] इत्यादिषु चतुर्मुखा-
सङ्कल्पान्तरेणैव स्याद्वादिदृष्टिश्चनाद्विद्वान्गर्भवत्तत्त्वज्ञानमपि
स्तम्भपर्यन्तानां परमात्मशब्दत्वं इत्यम् ॥ ३ ॥

५ आ. भा. भा.— महद्ब्रह्म प्रकृतिः, मा च श्रीर्भृदुर्गति मित्रा । उमासगन्वत्याघाम्स्तु तदंशयुता
अन्यजीवाः । तथा च कापायणश्रुतिः— " श्रीर्भृदुर्गा महती तु माया या लोक्यतिर्जगतो बन्धिका च ।
उमासागाया अन्यजीवाम्ब्रह्मास्तदात्मना मरुतेदेषु गीताः " इति । मम योनिरिति गर्भाधानार्था
योनिः, न तु माया, वाक्यशेषात् । तथा हि सामवेदे शार्ङ्गाद्भृदुर्गी— " विष्णोर्पोनिर्गर्भसन्धारणार्था
मृतानाया सन्दुःखीर्बिहीना । तथाऽप्यात्मानं दुःखिरन्मोहनार्थं प्रशाशपन्ती मह विष्णुना सा " इति ।
अत्रः मीमादुःखादिकं सर्वं मृषा प्रदर्शनमेव । तथा र्मपुगणे— ' न चेषं भूः ' [अ. सं. पु.] तथा च

सौकरायणश्रुतिः—“अन्या भूर्ध्वरियं तस्य छाया भूताऽयमा सा हि भूतैरूपोनिः” इति । “अथा स्वेच्छया दास्यं जगता प्रपितामही” इत्यनभिस्त्वानश्रुतिः । मत्स्यपुराणोक्तमपि स्वेच्छयैव । महद्ब्रह्म शब्दवाच्याऽपि प्रकृतिरेव ‘महती ब्रह्मणी द्वे तु प्रकृतिश्च महेश्वरः’ इति तत्रैव ॥ ३ ॥

६ ज प्र. दी—अत्र महत् ब्रह्मेति जडाऽविद्योच्यते इति प्रतीतिरित्यासार्थमाह—महदिति । प्रकृतिर्महालक्ष्मी । ननु अत्र न स्वतन्त्र इति, जडा प्रकृतिर्विद्यते, तत्सन्निधानादत्रापि सैव युक्तेति चेत्, न, तत्रापि चेतनप्रवृत्त्यभिधानात्, कथमस्या सत्त्वादिभेदभिनतव ? इत्यत आह—सा चेति । जडप्रकृतेरभिमानिनी तत्कार्यसत्त्वादिगुणामिमानि चेतद्रूपनयवतीत्यर्थः । ननु मगवती माहेश्वरी ब्राह्मी कौमारी माहेश्वरी श्रीर्भूर्धुर्वैति सप्तधा भिन्नाऽऽगमेयुच्यते, तत्कथं त्रिधा भिन्नोच्यते ? इत्यत आह—उमेति । आद्याद्यतत्रो भगवत्या अन्या । कुत ? जीवा । कथं तद्रूपोक्ति ? तदस्ययुतास्त्वत्सन्निधानोपेता । कुत एतत् ? इत्यत आह—तथा चेति । ‘मम योनि’ इत्येतत्पर व्याचक्षते मम स्वरूपभूता योनि कारणविषय्य प्रतीत एवाप्तये मम मातेत्यापतेरिति तत्रित्यासार्थमाह—ममेति, भावैत्यर्थः । ममेत्यनुवादेनायथा प्रतीता ध्वनयवध स्यादिति सूचयति । प्रतीताऽन्याङ्गीकारे ‘माता’ इत्यपि प्रतीयेत, तत्र कथं भावैति निश्चय ? इत्यत आह—न त्विति । इति प्रतीति प्रसञ्ज्यत इति शेषः । कुतो न ? इत्यत आह—यान्नेति । तस्मिन् गर्भे दधान्यद्वयम्’ इति वाक्यशेषाद्भाष्यार्थतानिश्चयात् । श्रुतिबलाच्चेत्याह—तथा हीति । प्रकाशय ती प्रवर्तेते । अनयव श्रुत्याऽप्यपि लब्धमिति प्रस

ज्ञादाह—अत इति । म्याऽययार्थं प्रदर्शनं यत्नं ततथा । इत्येवमेवेत्याह—तद्येति । तत्र शेषयुक्तम् ‘दग्ना मायायार्थं शीता भगवानुपदीधिति । रामायादशोयत्सीता पावकोऽती सुरप्रिय’ [ ] इत्यादि । ननु महालक्ष्मी श्रीर्भूर्धुर्वैति भिन्नेत्युक्तम् । भुवश्च ‘गौर्भूत्वाऽभुमुखी खिता’ [भाग १०।१।१८] इति दुष्ट प्रतीयते, तत्कथं तत् ? इत्यत आह—न चेति । इयं भूतामिमानिनी प्रसिद्धा भू भगवत्या रूपं न भवति, किन्निवयमन्यैव । इत ? इत्यत आह—तथा चेति । महालक्ष्मीतप मूरन्या, इयं प्रसिद्धा, तस्य तस्या । छाया प्रतिमा । ननु रावणहरणादिकं भवतु मायासीताया, बाल्मीकिदास्य तावन्मत्स्यपुराणे साक्षात्सीताया एकोक्तम् ‘दास्ये च दुःखमवर्चनय’ इत्याशङ्का प्रमाणपूर्वकमपाकरोति—अत्रापेति । श्रुतिरस्ति । ‘यतोऽत’ इति शेषः । महद्ब्रह्म प्रकृतिरित्युक्तम् तत्र प्रमाणं वक्तुं व्यवहितत्वात्पुनः प्रतिजानीते—महदिति । ‘महत्, ब्रह्म’ इति भिन्नं पदे, तत्र परमिति शब्दोऽन्याहायै । कुत ? इत्यत आह—महतीति । तत्रैव मत्स्यपुराणे । अर्थक्रमेण ‘मम योनिर्महद्ब्रह्म’ इत्यत्र युक्तनेन व्याख्यानम् । मत्स्यपुराणोदाहरणप्रसङ्गादुपोपादनमिति ॥ ३ ॥

७ ह. पै. भा.—ममेति । मम मत्स्यगन्धिनी । योनिः प्रकृतिः । सर्वकार्यापेक्षया महत्त्वात् वर्धमाना (नत्वाच्च) नाच्च महद्ब्रह्मेति योनिरेव त्रिशिष्यते । गर्भं हिरण्यगर्भस्य वीजं दीर्घं क्षेत्रक्षेत्रज्ञप्रकृतिद्वयशक्तिमानीश्वरोऽहं दधामि । क्षेत्रज्ञं क्षेत्रेण संयोजयामीत्यर्थः । सम्भव उत्पत्तिः सर्वभूतानां, हिरण्यगर्भोत्पत्तिद्वारेणेत्यर्थः ॥ ३ ॥

८ वं प्र गि—एव प्रशसया श्रोतारमभिमुखीहृत्त्व प्रथमं तावदोषरार्थानयोरेव प्रकृतिगुणयोर्त्वं भूतहेतुत्वं, न तु स्वतन्त्रयोरित्युक्तमर्थं दर्शयति द्वाभ्याम्—ममेति । देहात् : कात्तो वाऽन्य उदान्महत् । सर्वकार्यद्विहेतुत्वरूपेण दृग्गुणत्वाद्ब्रह्म प्रकृति । तन्महद्ब्रह्म ममेत्स्वरय योनिर्गर्भाधानस्थानम् । तस्मिन्ब्रह्म गर्भे सर्वभूतजन्मकारणम् ‘बहु स्या प्रमायेव’ [पा उ ६।२।३ तै आ ६।२] इति श्रुत्युक्तमवगणय सङ्गम दधामि । यथा हि छाके पिता पुत्रमनुवापिनं प्राणायामाहाररूपेण स्वस्मिन्हीनं दारीणं यो

यितुं योनीं तत्रसेकपूर्वकं गर्भमाधत्ते, तत स पुत्र दारिरेण शुष्यते, तदर्थं च मध्ये कलिलाद्यवस्था भवन्ति तथा मल्लये मपि लीनमविद्याकामकर्माद्युपयवन्त क्षेत्रज्ञं सृष्टिसमये क्षेत्रेण कावकरणसहातरूपेण योमयितुं चिदाभासाद्यव्येतेतस्तेकपूर्वकं मायावृत्तिरूपं गर्भमादधामि, तदर्थं च मय्य आकाशवायुतेजोमलभूतयापुलस्यवस्था भवन्ति । ततो गर्भावानात्सर्वं भूतानां हिरण्यगर्भादीनां सम्भव उत्पत्तिर्भवति, न रक्षीश्वर इतगर्भाधानं विनेत्यर्थः ॥ ३ ॥

९ व ० त ० दी०—तदेव प्रशसया श्रोतारमभिमुखीहृत्त्व स्वस्याधिन्यशक्तिवैभवलीला दर्शयति—ममेति । तत्र ‘सर्वोऽपि नोपजायन्त’ [१४।२] इत्यत्रामिप्रेत सर्गस्य प्राकृतत्वेन सगुणत्वं वदन् तत्सम्भवमाह—मम योनिरिति । गुणानां हेतुभूता सर्वस्य भूतजातस्य मत्प्रकृतिगुणसर्गजत्वं पूर्वोक्तं मयैव कृत्वमिति स्पष्टयितुं ममेति । मम सदाशभूता योनि निपकस्थानं प्रकृति “त—(तस्मा—)देवद्वयं नामरूपमत्र च जायते” [सु ७ १।१।९] इति भूतवैश्यादाभूतत्वा-महद्ब्रह्मेत्युचयनं सूत्रमूलादिकारणभूताऽचेतना, तत्र गर्भं यीजमूत

त्रं चेतनपुत्रीभूतं च दधाम्यहमक्षरात्मा पुरुषः स धारणमीक्षणद्वारा भवति तदेव वीजमित्युच्यते तस्मिन्मृष्ट-
रूपो विराट्, तत्संस्पृष्टा उभयस्वरूपाश्चेतना व्यणवो व्युच्चरिता जायायामिवात्मा वै जायते इति तदश्रभूता
स्वरूपचेतन्यतोऽभिन्नाः प्राणधारणप्रयत्नवन्तोऽनेके जीवा इति व्यपदिश्यन्ते । तदाह - तत्र इति । गर्मात्सर्व-
तानां सम्भवो भवति ॥ ३ ॥

१० पु. अ. त.— एवं फलरूपताप्रवृत्त्या तदेव प्रपञ्च-
त्रि—ममेति । महद् देशकालायपरिच्छिन्नं ब्रह्म बृहत्त्वाद्गु-
णैरेव महतीलार्यवस्तुद्विदेहेतुत्वाद् ब्रह्म प्रकृतिः मम पुरो-
मस्य योनिः श्रीगणेशविचित्रानेकवस्तुरूपप्रकटनात्मकगर्भा-

धानस्थानम् । तस्मिन् गर्भे क्रीडेच्छात्मकमात्रं दधामि
स्थापयामि । ततो गर्भाधानानन्तरं सर्वभूतानां सम्भव
उत्पत्तिर्भवति । भारत ! इति सम्बोधनं विश्वासार्थम् ॥ ३ ॥

११ नी० भा० दी०— अथेदानीं का वा भूतप्रकृतिः ? किमाश्रयेण तस्या भूतजनकत्वं ? तदाह—
मेति । मम शुद्धचिन्मात्रस्य, योनिः प्रवेशस्थानं, महद्ब्रह्म महत्तत्त्वस्य प्रथमकार्यस्य ब्रह्म बृहत्कं कारणमव्यक्ता-
याकृतापरपर्यायं त्रिगुणात्मकमायाख्यं, तस्मिन् गर्भे स्वप्रतिबिम्बरूपं दधामि अर्पयामि, अहं चिदात्मा । ततो
ऽपतिबिम्बगर्भिता या माया ततः सर्वेषां भूतानां भवनधर्मिणां महदादीनां हिरण्यगर्भादीनां च सम्भव
उत्तिर्भवति । हे भारत ! एतेन चित्रतिबिम्बसापेक्षत्वोपपादनेन प्रकृतेः साङ्ख्याभिमतं स्वातन्त्र्यं
वस्तुम् ॥ ३ ॥

**सर्वयोनिषु कौन्तेय ! मूर्तयः सम्भवन्ति याः ।
तासां ब्रह्म महद्योनिरहं वीजप्रदः पिता ॥ ४ ॥**

१ शां. भा.— सर्वयोनिष्विति । देवपितृमनुष्यपशुमृगादिषु सर्वयोनिषु कौन्तेय ! मूर्तयो
देहसंस्थानलक्षणा मूर्छिताङ्गावयवा मूर्तयः सम्भवन्ति यास्तासां मूर्तानां ब्रह्म महत्सर्वावस्थं योनिः कारण-
महीशो वीजप्रदो गर्भाधानस्य कर्ता पिता ॥ ४ ॥

२ आ. शां. व्या.— ननु कथमुक्तकारणानुरोधेन हिरण्य-
गर्भाद्ब्रह्ममनुष्येषु मूर्तानामुत्पत्तिरुच्यते ? देवादिजातिविशेषेषु
देवविशेषाणां कारणान्तरस्य सम्भवात्तदाऽह— सर्वयोनि-

ष्विति । तत्र तत्र हेतुवन्तरप्रतिभासे इतोऽस्य हेतुत्वं
इत्याशङ्क्य तत्ररूपेणास्यैवावस्थानादित्याह— सर्वावस्थ-
मिति ॥ ४ ॥

३ रा. भा.— कार्यावस्थोऽपि चिदचित्प्रकृतिसंमर्गो मयैव कृत इत्याह— सर्वयोनिष्विति ।
मर्तासु देवगन्धर्वयक्षराक्षसमनुष्यपशुमृगापक्षिसरीसृपादिषु योनिषु तत्तन्मूर्तयो याः सम्भवन्ति जायन्ते
गर्भां ब्रह्म महद् योनिः कारणं मया संयोजितचेतनवर्गा महदादिविशेषान्तावस्था प्रकृतिः कारणमित्यर्थः ।
अहं वीजप्रदः पिता तत्रतत्र च तत्तत्कर्मानुगुण्येन घेतनवर्गस्य संयोजकश्चाहमित्यर्थः ॥ ४ ॥

४ वे. ता. चं.— एवमेव श्लोकेन प्राकृतैमित्ति-
कशोः इत्यर्थानुगुणम् ; अथ नित्यव्यतिरिक्तं स्वैवेव कृते-
स्तुच्यते ' सर्वयोनिषु ' इति श्लोकेन । श्लोकयोः पुनरुक्ति-
र्यथासमिप्रेत्याह कार्यावस्थोऽपीति । नित्यसर्गावच्छि-
न्नोऽपर्ययः । हिरण्यगर्भमूलवृत्तिविक्षेपेः समनन्तरमप्या-
न्त्यात्पुत्रेष्वपि जन्तुषु या उन्ततिः, तत्रापि नेश्वरः स्वयमुदा-
हृतं सन्नेयः कारणतोत्पत्तिप्रसिद्धे सर्वयोनिप्रद इत्याह
देवगन्धर्वयोऽप्यादिना । प्रमाणसिद्धं प्रतिनियतधारणानुसंधेजा-
दव्यक्तैकियं सन्तुः स्वस्य विविधराशिसोऽप्यस्ये ' याः '
इति प्रसिद्धविदेहेनादुक्त इत्यभिप्रायेणाह तत्तन्मूर्तय
इति । ' सम्भवन्ति ' इत्यस्य सम्भावनापर्यायानुसंधायाप्यनुगदा-
संभवसंभवात्तयै बह जायन्ते इति । अन्वयदिनो-
पपन्नत्वात्तत्र कारणमित्युच्यते । विमल्यैरहितैः सर्व-

भूतपितृजनविरहे च हेतुवत्स्याचिन्मात्रस्य हेतुत्वायोगमभिप्रे-
त्याह मया संयोजितचेतनवर्गोऽपि । ' सर्वयोनिषु ' इत्या-
दिना निर्दिश्यमानवत्पत्येव शिष्टो बहुयोनिकथया प्रतीयमानायां
च कथमेकस्या मूलमृतेयोनिष्वं ? इत्याह महदादिविशे-
षान्तावस्थेति । विशेषाः पञ्चमूनि । अत्र को बीज-
सम्पार्थः ? किं पितृव्यव्यपदेशहेतुत्वं तत्रदानं ' तासां
ब्रह्म महद्योनिरहं बीजप्रदः पिता ' इत्यनेन च सेषव्यपदेश
प्रकृतेरेकीपादानरत्नम्, ईशस्य च केवलनिमित्तात्वं प्रतीयते,
तत्र प्रतिबिम्बत्वं ; एतद्व्यापेयं च योगावस्थित्येवैवावयमे
विपरिजायमानानां वैविध्यं दृष्टिष्यन्ते । इत्यत्र तत्र
तत्रेति । ' महद्ब्रह्म योनिः ' इति पूर्वश्लोकोऽपि प्रत्युत्पत्तिरि-
त्युच्यते । तत्र गनेऽहमप्यादीनां बीजसंभवात्तन्मूर्तय-
नुगुण्येनैवावति मयः ॥ ४ ॥

५ आ. मा. भा.— ॥ ४ ॥

६ ज. प्र. दी.— ॥ ४ ॥

७ ह. वै. भा.— सर्वेति । सर्वयोनिषु देवाद्यासु मूर्तयः संस्थानानि विशिष्टानि भूतानि । तासां महद्योनिरहं ब्रह्म वासुदेवः ॥ ४ ॥

८ वै. ब्र. गि.— सर्वभूतानां सम्भवस्ततो भवतीत्येत-
देवोपपादयति—सर्वयोनिष्विति । देवपितृमनुष्यपशुपक्षिसरी-
सृपादिसर्वयोनिषु वास्तत्तन्मूर्तयो जायन्ते तासां मूर्तानां

महद्ब्रह्म प्रकृतिः योनिर्मातृस्थानीया; अहमीशरो बीजप्रदो
गर्भाधानकर्ता पिता ॥ ४ ॥

९ व० त० वी०— एवं कार्यावस्थोऽयं चिद्विचित्रकृतिसर्गो मायैव कृत इति सर्वयोनिष्विति । नेदमपूर्वतर-
निबोध्यते; किन्तु सर्वत्रैवमेव लोके दृश्यत इत्याह एकः पिताऽन्यत्क्षेत्रमिति । तत्र तासां भूतमूर्तानां महद्ब्रह्म
योनिः, अहं बीजप्रदः पितेति वस्तुतोऽवसेयम् । अत एव विष्णुपुराणादौ लक्ष्मीनारायणौ गौरीशङ्करौ सर्वत्र
स्त्रीपुंभावापन्नस्वरूपौ निरूपितौ ॥ ४ ॥

१० पु. अ. त.— नन्दनेकविधवस्तूनामनेकयोनिषु
नानाविधप्रतीतौ कथमेकयोनिव्यं ? इत्यत आह— सर्वयो-
निष्विति । पूर्वं तु सर्वोत्पत्तिरूपसर्वयोन्मुत्पत्ति, ततः सर्व-
योनिषु हे कौन्तेय ! या मूर्तयः स्वरूपाणि सम्भवन्ति, तासां

महद्ब्रह्म प्रकृतियोनिस्त्वत्पितृस्थानं मातृस्थानीयं बीजप्रदः
इत्याज्ञानात्मकबीजप्रदः पिता उवाचकः, अहमेत्यर्थः ।
तदेव ब्रह्म मदिच्छया जानायोगिनिरूपेण भूत्वा भातते
इत्यर्थं ॥ ४ ॥

११ नी० भा० वी०— किञ्च सर्वेषु भूतेषु योनिषु उपादानभूतेषु पृथिव्यामोषधय इव या मूर्तयः शरीराणि
सुरनरतिर्यक्स्थायवरात्मकानि चतुर्विधानि सम्भवन्ति, तासां मूर्तानां ब्रह्म महत्पूर्वोक्तं महतो ब्रह्म ब्रह्ममहत्
—राजदन्तादित्वाद्युपसर्जनस्य परनिपातः— मायैव योनिरित्यर्थः । अहं तु तासां बीजप्रदः पिता तासुपि स्वप्रति-
विम्बस्वार्पयिता । यथा पुरुषो भार्यायामनुशयि सम्पृक्तं रेतो निषिञ्चति, सतो भार्यातः पिण्डोत्पत्तौ रेतोःशतस्तत्र
चैतन्योत्पत्तिरिति चैतन्यविशिष्टस्य पिण्डस्य पिताऽहं, माता च मायेत्यर्थः ॥ ४ ॥

क्षेत्रज्ञोपाधिभूतानां गुणानां नामानि तत्कार्याणि च ।

सत्त्वं रजस्तम इति गुणाः प्रकृतिसम्भवाः ।

निवर्तन्ति महाबाहो ! देहे देहिनमव्ययम् ॥ ५ ॥

१ शां. भा.— के गुणाः ? कथं वर्तन्ति ? इत्युच्यते— सत्त्वमिति । सत्त्वं रजस्तम इत्येवं-
नामानः ' गुणाः ' इति पारिभाषिकः शब्दः, न रूपादिवद्द्रव्याश्रिता गुणाः । न च गुणगुणिनोरन्य-
त्वमत्र विवक्षितम् । तस्माद्गुणा इव नित्यपरतन्त्राः क्षेत्रज्ञं प्रति अविद्यात्मकत्वात्क्षेत्रज्ञं निवर्तन्तीव तमास्प-
दीकृत्याऽऽत्मानं प्रतिफलन्ति इति ' निवर्तन्ति ' इत्युच्यते । ते च प्रकृतिसम्भवा भगवन्मायासम्भवा
निवर्तन्तीव हे महाबाहो !— महान्तो समर्थतरावाजानुप्रलम्बौ बाहू यस्य स महाबाहुः, हे महाबाहो !
देहे शरीरे देहिनं देहवन्तमव्ययम् ; अव्ययत्वं चोक्तं ' अनादित्वात् ' [१३।३२] इत्यादिश्लोकेन ।
ननु देही ' न लिप्यते ' [१३।३२] इत्युक्तं तत्कथमिह ' निवर्तन्ति ' इत्यन्यथोच्यते ? परिहृत-
मम्भामिरिवशब्देन ' निवर्तन्तीव ' इति ॥ ५ ॥

२ आ. शां. व्या.— एवं क्षेत्रज्ञप्रयुक्तोपाज्जगदुत्पत्ति
दर्शयता मन्त्रैवाविषयं संशरतीत्युक्तं, इदानीमन्यायादात्तुषु मा-
काह्लादयं पूर्वमन्याजन्तल्लोकेनोत्तमाह— के गुणा इति ।
तस्मात्पि कथं गुणप्रदेशः ? इत्याद्युक्तं परतन्त्रत्वा-
दित्याह— गुणा इति । रूपादिष्विव गुणशब्दः उपादियु
द्रव्याश्रित्यैव निमित्तोदस्य हि न स्थानः । इत्याद्युक्तं प्रकृत्या-
रमणानां हेतौ तत्रैवप्रत्ययैवदित्याह— न रूपादिचदिति ।

गुणानां प्रकृतेषु पृथगुत्पत्त्यर्थे कृतस्तेषां प्रकृत्यात्मरत्वं । इत्या-
शङ्काऽह— न च गुणेति । अत्यन्तमेदं गत्वाभक्तद्वावा-
सम्भवादित्यर्थं । भेदाभेदे च तद्वावावम्भवाद्दिशोपात्तस्तेषु
गुणपरिणामाः । इत्याशङ्काऽह— तस्मादिति । क्षेत्रज्ञं प्रति
नित्यत्वात्प्रत्ये हेतुमाह— अविद्येति । ' के गुणाः ' इत्य-
स्योत्तरमुक्तं, ' कथं वर्तन्ति ' इत्यस्योत्तरमाह— क्षेत्रज्ञमिति ।
तदेवोपादायति— तमास्पदीकृत्येति । प्राज्ञानां गुणानां

प्रकृत्यात्मवृत्तमाह— ते चेति । सम्भवत्यस्मादिति सम्भवः प्रकृतिः सम्भवो येषां ते तथेति । साङ्ख्यीयां प्रकृतिं प्रधानाख्यां भ्यावदेविति— भगवदिति । इवकारानुन्धेन नितरां व्रजन्ति स्वविचारवशोपदर्शयन्तीति क्रियापदं व्याख्याय महाबाहु- वन्दं व्याचष्टे— महान्ताविति । देहवन्त देहमात्मान मन्दमानं देहस्वामिनमित्यर्थः । वृष्टस्यस्य कथं वक्ष्यमानन्तं ? स्वाच्छब्द ' कुर्यान्नेरावगुणधियम् ' इतिन्यायेन भाग्यमाहा-

त्यमिदमित्याह— अव्ययमिति । स्वतो धर्मतो वा व्यय- राहित्यमित्यपेक्षायामाह— अव्ययत्वं चेति । ' निष्पत्ते न स पापेन ' [५।१०] इत्यनेन विरुद्धमिदं निवृत्तन्तीति वचनमिति शङ्कते— नन्विति । इवकारानुन्धेन क्रियापदं व्याख्यायस्माभिरस्य चोद्यस्य परिहृतत्वादेवमित्याह— परिहृतमिति ॥ ५ ॥

३ रा. भा.— एवं सर्गादौ प्राचीनकर्मवशादचित्संसर्गेण देवादियोनिषु जातानां पुनःपुनर्देवादि- भावेन जन्महेतुमाह— सत्त्वमिति । सत्त्वजस्तमांमि त्रयो गुणाः प्रकृतेः स्वरूपानुबन्धिनः स्वभाव- विशेषाः प्रकाशादिकार्यैकनिरूपणीयाः प्रकृत्यवस्थायामनुद्भूतास्तदिकारेषु महदादिपृच्छता महदादिविशे- पान्तैराख्यदेवमनुष्यादिदेहसम्बन्धिनमेतं देहिनमन्ययं स्वतो गुणसम्बन्धानर्हं देहं वर्तमानं निवृत्तन्ति, देहं वर्तमानत्वोपाधिना निवृत्तन्तीत्यर्थः ॥ ५ ॥

४ वे. ता. चं.— ननु नैमित्तिकसर्गादौ प्राचीनकर्मानुसङ्ग- पत्तयुगपदाहृत्यहताचित्ससर्गांजन्मोपपद्यते, प्राचीनं च कर्म क्षेत्रं वृत्तं, तदारम्भककर्मावसाने च तच्छरीरं विनश्यते; सप्रयात्ना विरुद्धः; कुतः पुनरस्य नित्यवृद्धिविषयता ? इत्यत्र गुणव्यवहरणमवतारयति पयमिति । एवं समष्टिव्यष्टि- विषयकोट्युपकारेणेत्यर्थः । स्वस्वामिरूपकमां हि धर्मिणं स्वाधिरपि न त्यजन्ति, अतः प्रकृतिसम्भवत्वमिदं कार्यदशायां विमलशुद्धवशात्प्रमित्यभिप्रायेणाह प्रकृतेः स्वरूपानु- बन्धिन इति । निरुपाधिका इत्यर्थः । कार्यावस्थाप्रकृतितगतेभ्यः सत्त्वादियुगेभ्यः स्वरूपनिरूपकत्वनिस्तानुबन्धित्वलक्षणवैषम्य- दशाभावा इतिचन्द्रः । सात्त्वादीनामेव प्रकृतिश्च्युतां वदतः सत्त्वानु- प्रतिक्षरानि स्वभावविशेषा इति । असाधारण- पर्यायिण्या इति यावत् । वेदान्तसाधारणत्वेऽन्योपाधिकाः पृच्छन्त्यादयः, स्वाभाविका अपि साधारणाव्यवस्थादयः; तदनुबन्धवच्छेदाय स्वरूपानुबन्धिनः स्वभावविशेषा इति चन्द्रम् । एतेन ' गुणाः ' इति पारिभाषिकः चन्द्रः, न सात्त्विकमाधिका इत्यादि शङ्करोक्तं निरस्तम् । गुणशब्दप्रति- स्थित्यनेन किञ्चेति भावः । ननु सत्त्वादिवत् सत्त्वादिशंशा गुण प्रत्ययेन वृत्तन्ते; न च नित्यातीन्द्रियेऽनुमानं ध्यत इति शरीरकं स्वाधिरम्; नचातुस्त्वेषु प्रकृतियुगेषु वायव्य- रत्नापुराणेषु प्रयोजनं पदयानः; अतो वेद्येवैवादिबन्धन्य- कल्पन्ति वस्तुं गुणमित्यत्राह प्रकाशादीति ।

प्रत्यक्षाणि; तत्कारणविशेषाच्च कार्यभूनेस्त्वैव सामान्यतो- ऽनुमीयन्ते, कारणविशेषमन्तरेण वक्ष्यापि कार्यस्यानुपत्तेः; स च विशेषः सत्त्वादिरूप इत्यागमसिद्धम्; न चात्र निष्प्रयो- जनता, अतीन्द्रियविषयभेदशक्तविशेषोपेदेष्टवद्भावोपादानपर्यन्त- सत्तात्— इति ।
कार्यैकनिरूपणीयाधेनप्रतिसर्गदशायां सुखदुःखादिकायांभावा- स्सत्त्वादियुगानामभावः प्राप्नोति; अतः कथं स्वरूपानुबन्धित्वं ? इत्यत्राह— प्रकृत्यवस्थायामनुद्भूता इति । कार्यहेतुपृच्छ- स्तदानीं नास्तीति भावः । तद्विकारेष्वित्यादिप्रिणाम- वशात्पुनरुत्पादियु गन्थापुद्भववदिति भावः । प्रकृतिद्विकारस्या गुणाः स्वतोऽन्यव्यवहारमस्वन्धानर्हं कथं वक्षन्ति ? इत्य- स्योत्तरं देहिचन्द्र इत्याह महदादिव्यति । अन्यदशरुोऽत्र गुणसम्बन्धकृतज्ञानसङ्कोचव्ययनिर्घोर इत्यभिप्रायेणाह अख्ययं स्वतो गुणसम्बन्धानर्हमिति । तथापि ' शरीर- स्योऽपि कौन्तेय ! न करोति न लिप्यते ' [१३।११] इत्युक्तस्य कथं वक्ष्याम्यो लेपः ? इत्यत्र आमोक्षादविविचित्र- देहसम्बन्धोपाधिकत्वं ' देह ' इत्यनेन अभिप्रेतमित्याह देहं वर्तमानत्वोपाधिनेति । एतेन ' श्रेयज्ञ ब्रह्मन्तीव, तमा- स्वदीहृत्य आत्मानं प्रति स्मरन्ते ' इति शङ्करवृत्तिनिरस्ताना- नन्देन गुणवन्धः प्रकोट्यलेन इन्नुं दारुयत इत्यभिप्रायेण महाबाहु- चन्द्रः । ' दीर्घो युदिमतो बाहू दाम्भ्यां हिगति हिगिा ' इति भावः । यथा स्वदुःखलेन परेशं वप्य इति वा ॥ ५ ॥

अप्यभिप्रायः— प्रकाशप्रतिभोहृत्सामि कार्याणि तावत् ५ आ. भा. भा.— वन्धप्रकारं दर्शयति साधनानुष्ठानाय— मन्त्रव्यमित्यादिना ॥ ५ ॥

६ ज. प्र. श्लो.— ननु प्रतिहतं ज्ञानं श्लोचद्वेनेके, तदनुपपन्नं प्रथेवाभ्यादासद्वत्तमुच्यते । इत्यत्र आह—

विज्ञानस्य इत्यादिसूक्तिः, अतो कर्णोच्छेदनात्तदनुपपन्नं तदज्ञानार्थं विज्ञानायुपासदिसुं सुत्रदहदहत्तन्प्रकारमादौ तावदसंशयोति नान्यत्रित्यर्थः ॥ ५ ॥

७ ह. पं. भा.— के गुणाः कथं वा वृत्तन्ति ? इत्यरोच्यते— सत्त्वमिति । प्रकृतिमग्ना अविद्या- मग्नाः । निरवृत्तन्ति निवृच्छन्ति । अन्यमविनाशिनम् ॥ ५ ॥

८ वे. ध. मि — एवं क्षेत्रक्षेत्रज्ञसंयोगस्यैशराधीनत्व
सक्तम्, इदानीं के गुणा कथं वा वक्षन्ति ? इत्यस्योत्तरमाह
चतुर्भिः—सत्त्वमिति । सत्त्व रजस्तम इत्येवमानान्त्रयो
गुणा प्रकृतिसम्भवा, प्रकृतिरीश्वरप्रतिमायां, सैव सम्भव
आविर्भावस्थानं येषां ते तद्योकाः । गुणस्वान्प्र प्रकृति,
तस्या सकाशात् परस्परान्नाङ्गीभावेन वैषम्येणाभिन्वयत्

इत्यर्थः । ते च देहे प्रकृतिपरिणामे तादात्म्येन स्थितं देहिर्न
क्षेत्रज्ञं वस्तुतः अग्नयं निर्विकारमेव सन्तं निवक्षन्ति सुखदुःख-
मोहादिस्वविकारवत्तयोपदर्शयन्ति, आप इव निष्कम्पमादि-
त्यमात्मकम्पेन कम्पवन्तम्, अतो मिथ्याभूत एव वप,
न वास्तव इत्यव्ययपदेन घोषयते ॥ ५ ॥

९ व० त० दी०—अनेन स्वस्येच्छया जीवेषु निजप्रकृतिसम्भवससर्जनलीलामुपपाद्येदानीं बन्धलीलामुप-
पादयितुं चतुर्दशलोकवन्वहेतुभूतगुणानाह चतुर्दशभिः—सत्त्वमिति । नचैतं सकार्यां आत्मनो गुणा, अपितु
प्रकृतेरुक्ता प्रकृतिसम्भवा इति सम्भूतं चेतनं तत्तद्देहे गुणा एव बध्नन्ति । प्रकृतिधर्म एव तत्र हीनतापादको
देहे अहंभूतिमान् नोपाधिविशिष्टस्य नान्यस्य । ये च भगवदंशभूताया प्रकृतौ समागता गुणास्ते भगवतः सच्चि-
दानन्द एव भूततः परिणममाना बन्धका दोषा जडगतत्वात् । बन्धनश्रेयात् 'गुणा' इति सज्ञा तेषाम् । तदेवाह
निवध्नन्तीति । तत्र प्रकृतिरुद्धता गुणा सत्त्वादयो देहाभिमानिनस्तमणुस्वरूपं चिदंश जीवमव्ययमपि निव-
ध्नन्ति । त्वं तं बन्धं निवर्त्तयेति सम्बोधयति ॥ ५ ॥

१० पु अ त — ननु लीलात्मकप्रकृत्यादितलीलायं
देहादिषु स्थितस्य बीजस्य वन्धं कथं ? इत्यत आह—
सत्त्वमिति । सत्त्व रजस्तम इति सत्त्वज्ञां गुणा प्रकृतिसम्भवा
प्रकृतितः सम्भव उत्पत्तिर्येषां तादृशा, ते अव्ययं विनाशा

दिधर्मरहितं भगवतश्चिदंशरामकं देहिर्न जीव तद्रूपेण तद्गुण-
गुणभोगार्थमाविर्भूतं निवध्नन्ति वशीकुर्वन्ति, रसेपरत्वा
दित्यर्थः ॥ ५ ॥

११ नी० भा० दी०—एवमीश्वराश्रयेण प्रकृतिभूतानि सृजतीत्युक्तम्, इदानीं सा कथमभूता निवध्नतीति
तदुच्यते—सत्त्वमिति । प्रकृतिः सत्त्वरजस्तमसा साम्यावस्था, ततः सकाशात्परस्परान्नाङ्गीभावेन वैषम्येणो-
द्भिच्यमानाः प्रकृतिसम्भवा इत्युच्यन्ते, न तु प्रकृतितो वैशेषिकाणामिव द्रव्यात् गुणा अन्ये एते हे महाबाहो !
देहे अव्ययमविकारिणमपि देहिन्—स्थूणाया वत्समिव—रशनाभूता गुणा निवध्नन्ति ॥ ५ ॥

सत्त्वादिगुणानां लक्षणानि तद्वन्धकत्वप्रकाराश्च ।

तत्र सत्त्वं निर्मलत्वात्प्रकाशकमनामयम् ।

सुखसङ्गेन बध्नाति ज्ञानसङ्गेन चानघ ! ॥ ६ ॥

१ शां. भा.—तत्र सत्त्वादीनां सत्त्वस्यैव ताजल्लक्षणमुच्यते—तत्र सत्त्वमिति । निर्मलत्वात्सफटि-
कमणिरिव प्रकाशकमनामयं निरुपद्रवं सत्त्वं तद्विभ्रमिति । कथं ? सुखसङ्गेन 'सुख्यहं' इति विषय-
भूतस्य सुखस्य विषयिण्यात्मनि संश्लेषापादानं मृषेण सुखे सज्जनमिति । सैपाऽपिद्या । न हि विषयधर्मो
निषयिणो भवति । इच्छादि च धृत्यन्तं क्षेत्रस्यैव निषयस्य धर्म इत्युक्तं भगवता [१३।७] । अतो-
ऽपिद्यैव स्वकीयधर्मभूतया विषयविषय्यविवेकलक्षणयाऽस्वात्मभूते सुखे सज्जयतीव आसक्तमिव करो-
त्यसङ्गं सत्त्वमिव करोति, असुखिनं सुखिनमिव, तथा ज्ञानसङ्गेन च । ज्ञानमिति सुखसाहचर्यात् क्षेत्रस्यैव
निषयस्यान्तःकरणस्य धर्मः, नाऽऽत्मनः । आत्मधर्मत्वे सङ्गानुपपत्तेरन्यानुपपत्तेश्च सुख इव ज्ञानादीं
सङ्गो मन्तव्यो हेऽनवाव्ययन ! ॥ ६ ॥

२ आ शां च्या — किंलक्षणो गुण ? केन बध्नाति ?
इत्यपेक्षायामाह—तत्रेति । निर्धारणार्थतया एतस्यै व्याचष्टे—
तत्र सत्त्वादीनामिति पुनस्तत्रैत्यनुवादमात्रं, निर्मलत्वं
एवच्छब्दमावृणोति। एतस्यैव, तस्मात्प्रकाशकं चैकन्यामि-
त्युच्यते, निरादरमिति भिन्नं च एतस्यैवत्यादिन्युच्यते।

केन द्वारेण तदात्मानं निवध्नति ? इति पृच्छति—कथं
मिति । सुखसङ्गेन बध्नातीत्युक्तम् । तदेव विश्रुति—सुख्य
हमित्यादिना । सुखमुल्लेख्याभिव्यक्तकृतत्वपरिणामोऽत्र
निषयधर्मत्वं सुखमुच्यते । संश्लेषापादानमेव विशदयति—
मृषैवेति । किमिति मृषैवेति विशेषणं । सत्यस्य वस्तुषुधर्म

नादित्याशङ्क्याऽऽह— सैषेति । नन्विच्छा सन्नोऽभिनिवेशः ।
 केत्वेकोऽर्थः, तत्रेच्छादेरात्मपरमत्वारिकमवियया ? इत्याशङ्क्य
 मनोपरमत्वादिच्छादेः नाऽऽत्मपरमत्वेत्याह— न हीति । इच्छा-
 देरानामपरमत्वे किं प्रमाणं ? इत्याशङ्क्याऽऽह— इच्छादि-
 चेति । तस्याऽऽत्मपरमत्वासम्भवे फलितमाह— अत इति ।
 सत्त्ववीच सत्त्वमिति शेषः । श्वकारप्रयोगे हेतुमाह— अवि-
 श्येति । तस्या वस्तुतो नाऽऽत्मसम्बन्धस्तथापि सम्बन्ध-
 न्तराभावाद्दन्तातन्याचाऽऽत्मपरमत्वमापाद्य दृष्टत्वमाचष्टे—
 स्वकीयेति । श्रुतिमदन्त. करणस्य विषयत्वादात्मनः साधक-
 त्वेन तद्विपरित्येऽपि तद्विवेकहर्षाऽप्येति तस्त्वरूपमाह—

विषयेति । यथोकाविद्यामाहात्म्यमिदं यदस्वरूपेऽतदमं च
 सक्तिसम्पादनमित्याह— अस्त्वेति । तदेव स्फुटयति—
 सक्तमित्येति । प्रफारान्तरेण सत्त्वस्य निबन्धुत्वमाह— तथेति ।
 श्रायतेऽनेनेति सत्त्वपरिणामो ज्ञानं तेन 'ज्ञान्यहं' इति विपरी-
 ताभिमानेन सत्त्वमात्मानं निबध्नातीत्याह— ज्ञानमित्या-
 दिना । विषये दोषमाह— आत्मेति । स्वाभाविकत्वेन प्राप्तत्वा-
 त्तत्र स्वतः संयोगात्तद्वारा बन्धे च तद्विद्वृत्यनुपपत्तेर्नाऽऽत्मपरम-
 त्वमित्यर्थः । ज्ञानेश्वर्यादावपि क्षेत्रधर्मे सन्नस्य पूर्ववदावियक्तत्वं
 सूचयति— सुख इवेति । पापादिदोषहीनस्यैवात्र शास्त्रेऽधि-
 कार इति शोचयति— अनद्येति ॥ ६ ॥

३ रा. भा.— सत्त्वरजस्तमसामाकारं बन्धनप्रकारं चाह— तत्रेति । तत्र सत्त्वरजस्तमसु सत्त्वस्य
 स्वरूपमीदृशं निर्मलत्वात्प्रकाशकम् ; प्रकाशसुखावरणस्वभावरहितता निर्मलत्वम् ; प्रकाशसुखजननैकान्त-
 सत्त्वावतया प्रकाशसुखहेतुभूतमित्यर्थः । प्रकाशो वस्तुयाथात्म्यावबोधः ; अनामयं आमयाख्यकार्यं न
 विद्यत इत्यनामयम्, अरोगताहेतुरित्यर्थः ।

४ वे. ता. चं.— 'तत्र' इत्यादिश्लोकत्रयस्य प्रकृत-
 सन्नमाह— सत्त्वेति । आकारं, निरुपस्कन्धभावमित्यर्थः ।
 'व्य' इति निर्धारणार्थः समुदायनिर्देश इत्याह सत्त्वरज-
 स्तमस्त्विति । ननु निर्मलानां स्फटिककर्मण्यादीनां प्रकाश-
 कत्वं दृश्यत इत्याह प्रकाशेति । मलशब्दोऽत्र तमस्त्व-
 भावभूतप्रकाशविरोध्याकारपर इत्यर्थः । बन्धुमागपरामर्शादिह
 श्लोपादानम् । आवरणस्वभावरहितानामप्याकाशनाशब्दादीनां
 न प्रकृतकत्वमित्याह प्रकाशसुखजननैकान्तस्वभाव-
 त्वेति । सत्त्वमिश्ररजस्तमघोरपि ध्रान्तिबुद्धिषोषहेतुत्वस्य

बन्धुमागत्वात्कथमिदं सत्त्वस्यैव प्रकाशजनकत्वं ? इत्यत्राह
 प्रकाशो वस्तुयाथात्म्यावबोध इति । राजसतामसधियो-
 रप्यधिष्ठानस्वरूपप्रकाशादिकं सत्त्वस्यांश इति भावः । सत्त्वस्या-
 मयप्रमत्ताभावात्तन्निषेधो न युक्त इत्याह आमयाख्यं कार्यं
 न विद्यत इति । अत्र सद्गण्डिते गुणान्तरे कार्यत्वेनामयस्य
 सम्बन्धोऽस्ति, सोऽत्र प्रसक्तः प्रतिषिध्यत इति भावः ।
 आमयाख्यकार्यनिषेधोऽत्र फलस्तद्विपरीतकार्यान्तरविध्यमि-
 प्रायेणेत्याह— अरोगताहेतुरिति ।

३ रा. भा.— एष सत्त्वारण्यो गुणो देहिनमेतं सुखसङ्गेन ज्ञानसङ्गेन च बध्नाति; पुरुषस्य सुख-
 सङ्गं ज्ञानसङ्गं च जनयतीत्यर्थः । ज्ञानसुखयोः सङ्गे हि जाते तत्साधनेषु लौकिकवैदिकेषु प्रवर्तते,
 तत्रैव तत्फलानुभवसाधनेभूतासु योनिषु जायत इति सत्त्वं सुखज्ञानसङ्गद्वारेण पुरुषं बध्नाति; ज्ञानसुख-
 जननं पुनरपि तयोः सङ्गजननं च सत्त्वमित्युक्तं भवति ॥ ६ ॥

४ वे. ता. चं.— 'तत्रिविध्नाति' इत्युत्तरश्लोकयोरि-
 तात्रापि स्वल्पनिर्देशेन बन्धहेतुत्वनिर्देशेन च वाक्यभेदमाह एष
 इति । अन्यतस्सिद्धस्य सुखादिसङ्गत्य वरणतामात्रं तृतीयया
 प्रतिपादितम् ; नच तद्युक्तं, हेत्वन्तरातुकेः । तत्राह पुरुषस्येति ।
 बन्धात्तन्तन्व्यापारत्वमिदं विवक्षितमिति भावः । बन्धो हि
 कर्मप्रदानुभवार्थेदृष्टसम्बन्धः ; स च कर्ममूल, स कथं सुखादि-
 वशादित्याह ज्ञानसुखयोरिति । ननु वैदिकसाधनातुष्टयं
 योनिप्रत्ययैव सर्वतीति युक्तम्, लौकिकं तु साधनं दृष्टकल-
 मात्राय स्यादा न वा ? न तु जन्मान्तरादिप्रसाधकम् । प्रवृत्ति-
 दान्तातन्याऽपि लौकिकप्रशंगे मन्दप्रयोजनम् । अत्र श्रूमः— अत्र

लौकिकशब्देन स्मार्तप्रद्वणम्, अथवा निपिदप्रद्वणम् ; हिदादेः
 सुखसाधनत्वं हि लौकिकम् ; अलौकिकया तु शक्त्या पापिष्ठ-
 जन्मादिप्रसाधकत्वम्— इति । रजसि च बन्धयति 'ताय'
 क्रियाः पुण्यपापरुपाः' [घृ. ११० पं. ३५] इति । यदि सत्त्वमेव
 प्रकायं सुखं च स्वयं जनयति, ततः सिद्धयोस्तयोः प्रवृत्तिहेतुः
 सन्नो न जायतेत्यत्राह ज्ञानसुत्वेति । बीजाङ्कुरन्यायेनोत्तर-
 सङ्गतद्विपरयोः सत्त्वं साधकमित्यर्थः । 'न काङ्गे विनयम्'
 [३।३१] इत्यादिवदतत्त्व न सङ्ग इत्यभिप्रायेणान्य-
 शब्दः ॥ ६ ॥

५ भा. भा. भा.— ॥ ६ ॥

६ ज. प्र. दी.— ॥ ६ ॥

१७ ह. वै. भा.— तत्रैतेषु सत्त्वादिगुणेषु सत्त्वस्य लक्षणमुच्यते— तत्रेति । निर्मलत्वात्स्फटिक-
 परिचितं प्रकाशकम् । अनामयं निरुपद्रवमित्यर्थः । सुप्तसङ्गेन सुलेच्छया ॥ ६ ॥

८ वं. प्र. वि.— तत्र सत्त्वस्य लक्षणं बन्धनप्रकारं
ब्रह्म— तत्रेति । तत्र तेषां गुणानां मध्ये सत्त्वं प्रकाशकं
चैतन्यस्यावस्थाभिभवस्वरूपप्रकाशजनकम् । कुतः ? निर्मलत्वात्
स्फटिकस्यैव स्वच्छत्वात्, चिद्विन्नप्रवृत्तयोन्मत्त्वादिदिति
यावत् । तथा अनामयं भावस्य दुःखस्य विशेषि, सुखा-

भिष्यञ्जकमित्यर्थः । एतादृशं सत्त्वं सुखसङ्गेन ज्ञानसङ्गेन च
स्वकार्यभूतसुखज्ञानान्यां यः सङ्गस्तेन क्षेत्रज्ञं व्रजति ' अहं
सुखी ज्ञानी च ' इति मनोधर्मास्तदभिमानिनि क्षेत्रज्ञे
संयोजयतीत्यर्थः ॥ ६ ॥

९ व० त० दी०— तत्र क्रमतो लक्षणं गुणानां बन्धनप्रकारं च यदत्र पूर्वं सत्त्वस्य तद्ब्रह्म— तत्रेति । सत्त्वं
प्राकृतत्वात् सुखसङ्गेन ज्ञानसङ्गेन च लौकिकेन बध्नाति, पुरुषस्य सुखे ज्ञाने च सङ्गं जनयतीत्यर्थः । ज्ञानं
सुखयोः सङ्गे जाते तत्साधनेषु लौकिकवैदिकेषु पुरुषप्रवृत्तिः, ततश्च तत्कलानुभवसाधनभूतासु योनिषु जायते
इति सत्त्वं मर्यादाया वहाारेण पुरुषं बध्नाति । एवमेवायन्यत्र । लक्षणं तु निर्मलत्वादिदिति मूले उक्तमेव, एतन्न्य-
योरपि लक्षणं स्पष्टमेव मूले । तथा च सत्त्वं प्राकृतं सोऽहं सुखी शब्दादिज्ञानी चेति ज्ञानसुखसङ्गजननं (!)
बन्धकमित्युक्तं भवति ॥ ६ ॥

१० पु. अ. त.— अथ प्रयाणां बन्धनरीतिं सलक्षणा-
माह— तत्रेति । सत्र गुणत्रये सत्त्वं निर्मलत्वाद्भगवदिच्छा-
त्मकपदार्थस्थितिहेतुत्वेन शुद्धत्वात् प्रकाशकं भगवद्भगवात्म-
कसर्वस्वरूपप्रकटीकरणसमर्थम्, अनामयं भगवत्तेजोवामति
बन्धात्मकरागादिदोषरहितम्, अतः सुखसङ्गेन भगवतः

साधनात्मकसेवनसुखजनकहेहायुक्तमत्वसङ्गेन व्रजति । च
पुनः ज्ञानसङ्गेन ज्ञानोत्पत्तिसाधकत्वेन बध्नाति । अनय !
इतिसंयोजनेन मत्कृपाविशिष्टत्वाच्च बन्धात्माव इति
ज्ञापितम् ॥ ६ ॥

११ नी० भा० दी०— तत्र कः केन सङ्गेन व्रजति ? इत्युच्यते— तत्रेति । तत्र तेषु गुणेषु सत्त्वं
निर्मलत्वात् स्वमोहाद्यमलराहित्यात् प्रकाशकमालोकवत्सर्वार्थावयोककम् । यतोऽनामयं रजस्तमोभ्यामनभिभूतं,
तत्सुखसङ्गेन ज्ञानसङ्गेन च नरमविद्यया तिरोहितस्वरूपज्ञानानन्दं ' अहं सुख्यहं ज्ञानी ' इत्यभिमानेनान्तः-
करणवृत्तिधर्मयोः सुखज्ञानयोरान्त्यारोपेण बध्नाति । हे अनय अव्यसनिन् ! ॥ ६ ॥

रजो रागात्मकं विद्धि तृष्णासङ्गसमुद्भवम् ।

तन्निवध्नाति कौन्तेय ! कर्मसङ्गेन देहिनम् ॥ ७ ॥

१ शां. भा.— रजो रागात्मकमिति । रजो रागात्मकं— रजनाद्रागो भैरिकादिवद्रागात्मकं
विद्धि जानीहि । तृष्णासङ्गसमुद्भवं तृष्णाऽप्राप्ताभिलाषः, आसङ्गः प्राप्ते विषये मनसः प्रीतिलक्षणः संश्लेषः,
तृष्णासङ्गयोः समुद्भवं तृष्णासङ्गसमुद्भवं, तन्निवध्नाति तद्रजः निवध्नाति कौन्तेय ! कर्मसङ्गेन दृष्टादृष्टार्थेषु
कर्मसु सज्जनं तत्परता कर्मसङ्गस्तेन निवध्नाति रजो देहिनम् ॥ ७ ॥

२ आ. शां. व्या.— रजस्तर्हि किलक्षणं ? कथं वा पुरुषं
निवध्नाति ? इत्याशङ्कयाऽऽह— रज इति । रज्यते संश्लेष्य
तेऽनेन पुरुषे दर्शयति रागोऽभावत्वात्तद्व्यति रागात्मकं रजो
जानीहीत्याह— रज्जनादिति । समुद्भवत्यस्मादिति समुद्भवः,
तृष्णा वाऽऽसङ्गश्च तृष्णासङ्गः, तयोः समुद्भवन्तमिति विग्रह

श्रद्धत्वा कार्यद्वारा रजो विषयसुखसङ्गयोरर्थभेदमाह—
तृष्णेत्यादिना । रजसो लक्षणमुक्त्वा निवन्धुत्वप्रकारमाह—
तद्रज इति । कर्मसङ्गं विभजते— दृष्टेति । अकर्तारमेव पुरुषं
करोमीत्यभिमानेन प्रवर्तयतीत्यर्थः ॥ ७ ॥

३ रा. भा.— रजो रागात्मकं रागहेतुभूतम् । रागो योपित्युल्लस्योरन्योन्यस्पृहा । तृष्णासङ्ग-
समुद्भवं तृष्णासङ्गयोरुद्भवस्थानं, तृष्णासङ्गहेतुभूतमित्यर्थः । तृष्णा शब्दादिसर्वविषयस्पृहा, सङ्गः पुनः
मिवादिषु मन्वन्त्येषु संश्लेषस्पृहा, तथा देहिनं कर्मसु क्रियासु स्पृहाजननद्वारेण निवध्नाति; क्रियासु हि
स्पृहया याः क्रिया आरभते देही, ताश्च पुण्यपापरूपा इति तत्कलानुभवसाधनभूतासु योनिषु जन्म-
हेतवो भवन्ति; अतः कर्मसङ्गद्वारेण रजो देहिनं निवध्नाति; तदेवं रजो रागतृष्णासङ्गहेतुः कर्मसङ्ग-
हेतुश्चेत्युक्तं भवति ॥ ७ ॥

४ वे. ता. चं.— ' रजसो लोम एव च ' [१४।१७] इति वक्ष्यते; अतः ' प्रकासकं ' ' मोहनाम् ' इति पूर्वोत्तरवन् ' रागात्मकम् ' इत्यत्रापि रागहेतुत्व विवक्षितमित्याह रागहेतुभूतमिति । कारणे कार्यापचारः । रज्यतेऽनेनेति ध्रुवत्वा वा रागहेतुत्वं रागशब्देन विवक्षितमिति भावः । शब्दप्रयुक्तव्यादिशब्दपुनरुक्तिपरिहास्य रागशब्दं प्रयोगश्राव्यसंगमारेण विषयविशेषे नियच्छति— योपित्युदपयोऽन्यो न्यस्युहेति । तृष्णासङ्गाम्यां रजम उत्पत्तिकथनं मन्दम् ; अत्रोद्युक्तयोस्तपस्यमिधानं तु बन्धावन्तरन्यापास्त्यापनेन कार्यमभिलिप्साप्रयेणाह तृष्णासङ्गयोश्चन्द्रवस्थानमिति । अन्तर्गमभूतयोस्तयोरात्मैव ह्युद्वेगवस्थानमित्यनाह तृष्णासङ्गहेतुभूतमित्यर्थ इति । ' ध्रुवतृष्णोपशानम् ' इत्यादि-प्रयोगात्प्राप्त्यामानराज्ञ्याव्यवहृत्यर्थमाह तृष्णाशान्दादिविषयेति । सांस्पर्शिकगुणपञ्चकप्रवृत्तिमिदम् । पुत्रमित्रादिविष्यामिमानिकपरम् , विषयतृष्णा विषयवैतृष्ण्यमित्यादि-

प्रयोगात् । तृष्णा सांस्पर्शिकसमस्तविषया; सङ्गस्तु परिशेषात् प्रयोगानुगाराच्च अभिमानिकविषय इति भावः । रागादिहेतुक-स्तद्विषयोभायसङ्गोऽन कर्मसङ्ग इत्याह तथेति । ननु रागतृष्णासङ्गा अप्यन्यत्र मुखविशेषसङ्गा एव व्याख्याता । ज्ञानमुखयोः सङ्गे जाते तत्साधनेषु प्रवृत्तिचरणात्सर्वेनापि क्रियासङ्गो जन्यते, तत्कथं विवेकः ? इत्ये सत्त्वगुणः मुखं प्रधानीकृत्य तदर्थतयाऽन्यत्र सञ्चयति; ' प्रयोजनेषु सञ्चन्ते न विशेषेषु परिटनाः ' [ ] इतिवत् । रजोगुणस्तु तत्तद्वस्तूनि क्रियास्वरूपं च प्रयानीकृत्य मुखमल्पं प्रभूतं वेत्यनोदाधीनो भवति । राजद्वाराभिलाषदुस्तुनादिसंरक्षणश्चाष्टादिष्वेत्य-कम्— इति । कर्मसङ्गस्य कथं बन्धद्रास्त्वं ? इत्यनाह क्रियासु हीति । कर्मसङ्गवशागादेरपि बन्धद्रास्त्वज्ञापनाय पिण्डितमाह तदेवमिति । तत् रागादीनां बन्धे पर्यवमानेन सापत्न्यादि-त्यर्थः । एव सत्त्वतोऽन्यात्तत्त्वभावैकोऽप्रकारेणेत्यर्थः ॥ ७ ॥

५ आ. मा. भा.— रज इति । तृष्णासङ्गयोः समुद्भवं तयोः कारणम् ॥ ७ ॥

६ ज. प्र. दी.— अत्र ' रजस्तृष्णासङ्गसमुद्भवं ' इत्यस्य ' तृष्णासङ्गाम्यां समुद्भवो यस्य ' इत्यपव्याख्यानामिति भावेन विप्रवृत्तसंज्ञानपूर्वकमर्थमाह— तृष्णोति । समुद्भवव्यस्मा-

दिति समुद्भवं कारणम् । अन्यया ' प्रकृतिसम्भवाः ' (१४।१७) इत्युक्तविरोधात् समुद्भवशब्देनाविर्भावो विवक्षित इति चेत् तथापि गुणकार्यकथनप्रकरणविरोधात् ॥ ७ ॥

७ ह. पै. भा.— रज इति । रजो रागात्मकमिच्छात्मकम् । तृष्णाऽप्राप्ताभिलाषः । आसङ्गः प्राप्त-विषये मनसः प्रीतिः; तृष्णासङ्गसमुद्भवं तृष्णासङ्गकारणम् । कर्मसङ्गेन कर्मपरतया ॥ ७ ॥

८ चं. प्र. नि.— अथ रजसो लक्षणं बन्धकत्वप्रकारेणाह— रज इति । रज्यते विषयेषु पुरषोऽनेनेति राग कथः, स एवात्मा स्वर्णं यस्य धर्मोर्मिणोस्तादात्म्यात्तदात्मकं रजो विद्धि । अत एव तृष्णासङ्गसमुद्भवम्, अप्राप्ता

भिलाषस्तृष्णा, प्राप्ते विशेषप्रीतिरासङ्गः, तयोस्तृष्णासङ्गयोः सम्भवो यस्मात्ततोक्तम् । तत्र रजः कर्मसङ्गेन कर्मसु दृष्टा-दृष्टार्थेषु ' अहमिदं करोम्येतत्फलं मोक्षये ' इत्यभिनिवेशः सङ्गः, तेन देहिर्न वस्तुतोऽन्तरमेव सन्तं निब्रूयति ॥ ७ ॥

९ व० त० दी०— रजसोऽप्याह— रज इति । अनुरागात्मकं ' रज्य रागे ' इति धातोः स्पष्टमेव । कर्मसु रजनाद्भव इम् ॥ ७ ॥

१० पु. अ. त.— सत्त्वलक्षणश्रुत्वा रजोलक्षणमाह— रजो रागात्मकमिति । रजः रजोगुणं रागात्मकं अत्र अनात्मकं नानापदार्थोत्पत्त्यादेन भगवद्भजनात्मकं विद्धि । तत् तृष्णासङ्गसमुद्भवं तृष्णा भगवदर्थोत्पन्नवस्तुमात्राज्ञानेन

दशाभिलाषः, त्वसङ्गेन समुद्भव उत्पत्तिर्यस्य तादृशं देहिर्न, न तु भगवदर्थकज्ञानात्मकम् । कर्मसङ्गेन तत्स्वाभिलषितप्राप्त्यर्थं त्रियासङ्गेन बन्धाति लौकिकार्थिकजनयतीत्यर्थः ॥ ७ ॥

११ नी० मा० दी०— रजो गुणो रागो रजना तदात्मकं विद्धि । तृष्णा प्राप्यमाणेष्वव्यर्थेष्ववृत्तिः, सङ्गः प्राप्तं विषये मनसः प्रीतिलक्षणः संश्लेषः, तयोः समुद्भवं निदानभूतम् । तत्रजो हे कौ.तेय ! कर्मसङ्गेन दृष्टादृष्टार्थेषु कर्मसु सङ्गस्यपरता तेन निब्रूयति देहिर्न देहाभिमानीम् ॥ ७ ॥

तमस्त्वज्ञानजं विद्धि मोहनं सर्वदेहिनाम् ।
प्रमादात्तस्यनिद्राभिस्तन्निवध्नाति भारत ! ॥ ८ ॥

१ शां. भा.— तमस्त्विति । तमस्तृतीयो गुणः, अज्ञानजमज्ञानाज्ञातमज्ञानजं विद्धि; मोहनं मोहकप्रविवेककृतं सर्वदेहिनां सर्वेषां देहवतां प्रमादात्तस्यनिद्राभिः प्रमादात्साञ्जलस्यं च निद्रा च प्रमादात्तस्यनिद्राः, ताभिस्तच्चमो निब्रूयति भारत ! ॥ ८ ॥

२ आ. शां. व्या.— तमस्तर्हि किंलक्षणं ? कथं वा सुखं निवभ्राति ? तत्राऽऽह— तमस्त्विति । गुणानां प्रकृति-सम्भवत्वाविशेषेऽपि तमसोऽज्ञानजत्वविशेषणं तद्विपरीत स्वभावानापत्तैरिति मत्वाऽऽह— अज्ञानादिति । सुख्यनेनेति मोहनं विवेकप्रतिबन्धकमिति कार्यद्वारा तमो निर्दिशति—

मोहनमित्यादिना । लक्षणमुक्त्वा तमसो बन्धनक यति— प्रमादेति । कार्यान्तरासफलया चिन्निर्दिष्टत्वात्करणं प्रमादः, निरीहयोत्साहप्रतिबन्धस्त्वाल्लः निद्रा, ताभिरात्मानमविकारमेव तमोऽपि वि-
ल्यर्थः ॥ ८ ॥

३ रा. भा.— ज्ञानादन्यदिहाज्ञानमभिप्रेतम् ; ज्ञानं वस्तुयाथात्म्यावबोधः, तस्मादन्यत् तां ज्ञानम् । तमस्तु वस्तुयाथात्म्यविपरीतविषयज्ञानजम्, मोहनं सर्वदेहिनां, मोहो विपर्ययज्ञानम्, विपर्ययज्ञ रित्यर्थः । तत् तमः प्रमादालस्यनिद्राहेतुतया तद्द्वारेण देहिनां निवभ्राति । प्रमादः कर्तव्यात्कर्मणे प्रवृत्तिहेतुभूतमनवधानम्, आलस्यं कर्मस्वनारम्भस्वभावः, स्तब्धतेति यावत् । पुरुषस्येन्द्रियप्रवर्तनः सर्वेन्द्रियप्रवर्तनोपरतिर्निद्रा; तत्र बाह्येन्द्रियप्रवर्तनोपरमः स्वप्नः; मनसोऽप्युपरतिः सुषुप्तिः ॥ ८ ॥

४ वे. ता. चं.— अत्यन्तपरिहरीयत्वलक्षणवैषम्यवोतनाय तमस्त्विति तुशब्दः । अज्ञानशब्दस्य पुण्यपापरूपे कर्मणि ज्ञानाभावादपि च प्रयोगादिह तद्व्यावृत्तं मोहजनकत्वानुरूपं कारणविशेषमाह ज्ञानादन्यदिति । सर्वज्ञानव्यतिरेकव्युदा-
सायाह ज्ञानं वस्तुयाथात्म्यावबोध इति । विपर्ययज्ञानस्य तमोजनकत्वं पापाशुष्ठानादिद्वारा । तमःकार्यतया वक्ष्यमाण धर्मवैपरीत्यज्ञानमिह मोहशब्देन विवक्षितमित्याह मोहो विपर्ययज्ञानमिति । प्रत्यक्षस्यात्र हेतुमात्रप्रतामाह विपर्य-
यज्ञानहेतुरित्यर्थं इति । अनवधानमित्येतावत्प्रमाद-
शब्दार्थः । कर्तव्यादित्यादिना प्रमादस्य बन्धहेतुत्वनिर्देशम् ;

अकर्तव्ये हि प्रवृत्तिः पापिष्ठजन्मादिहेतुर्भवति, एवं कर्मस्वनारम्भोऽपि; स्मरन्ति हि ' अकुर्वन्विहितं कर्म च समाचरन् । प्रसफ्येन्द्रियायैषु प्रायश्चित्तीयते नरः ' [१३।४४] इति । आलस्यशब्दस्यत्र सप्रयोजनेऽपि प्रवृत्तिविरोधित्वभावपरतामाह— स्तब्धतेति । सर्वदा वर्तमानेऽपि कदाचिन्निद्रा कुतः ? इत्याह इन्द्रियप्र-
श्रान्तयेति । स्वप्नस्यानुक्तिशङ्कापरिहाराय स्वप्नसुषुप्त्यं भेदत्वं दर्शयति तत्रेति । निद्राया बन्धकत्वं बोधित विद्वद्वाक्यलक्षणकाले चाकर्णणात्पापिष्ठप्रमादो च ह्य उक्तं च— ' युक्तस्वप्नावबोधस्य ' [६।१७] इति ॥

५ आ. मा. भा.— अज्ञानं जायते यतस्तदज्ञानजम् । ' प्रमादमोहौ तमसः ' [१४।१७] वाक्यशेषात् ॥ ८ ॥

६ अ. प्र. दी.— ' तमस्त्वज्ञानं ' इत्यस्य ' अज्ञानाज्जातं ' (चं.) इत्यप्यव्याख्यां प्रत्याख्यातुमाह— अज्ञानमिति । एतय ' अन्येष्वपि दृश्यते ' [अध्या. ३।२।१०१] इति

दृशिप्रहणक्षमभ्यांलभ्यते । कुतः प्रतीत एवार्थो न ? आह— प्रमादेति । वाक्यशेषेऽज्ञानस्य तमःकार्यत्वं दित्यर्थः ॥ ८ ॥

७ ह. पै. भा.— तम इति । अज्ञानजमज्ञानजातम् । मोहनं मोहकारणं, अविवेककारणमित्य प्रमादालस्यनिद्राभिर्देहिनां तमो निवभ्रान्ति ॥ ८ ॥

८ धं. प्र. गि.— तमसो लक्षणं बन्धकत्वं चाह— तम इति । तमस्तु अज्ञानजं अज्ञानादावरणशक्तियुक्तमज्ञानजातं विद्धि, अतएव सर्वेषां देहिनां मोहनमविवेकजनकम् । तच्च

तमः प्रमादालस्यनिद्राभिर्देहिनां निवभ्राति । तत्र प्रमादं बंधानम्, आलस्यमनुद्यमः स्तब्धतापरिपर्यायः, निद्रा इन्द्रियप्रवृत्त्युपरतिस्तमसोऽवस्थाविशेषः ॥ ८ ॥

९ व० त० दी०— तमसश्चाह— तम इति । विरुद्धज्ञानजन्यं, अविद्याजन्यमिति वा ॥ ८ ॥

१० पु. अ. त.— तमसो लक्षणं स्वप्नश्चमाह— तम-
स्त्विति । तमः पूर्वोक्तमगवलोपाशुष्ठानाज्जातं प्रलयत्पक-
त्वात् परवदित्तमारणात्मकं सर्वदेहिनां मोहनं अमजनकं

विद्धि । प्रमादालस्यनिद्राभिर्भगवत्सेवाप्रतिबन्धनात्मकप्र-
तिरन्ध्याशानेन तं बध्नाति । प्रमादो भगवदवधानं
आलस्यं भगवत्सेवावृत्तम् । निद्रा चित्तस्य ज्ञानाभावात् ॥

११ नी० मा० दी०— तमोगुणस्तु पूर्वम्यां विलक्षणाः, अज्ञानं मायाया आवरणशक्तिस्तत उद्धृतमहा विद्धि । अतः सर्वेषां देहिनां मोहनं भ्रान्तिहेतुः । प्रमादोऽनवहित्वं, स च सत्त्वकार्यप्रकाशविरोधी । आह अदृष्टा, तच्च राजःकार्यप्रवृत्तिविरोधि । उभयकार्यनिरोधिनी तमोगुणालम्बना वृत्तिर्निद्रा, ताभिस्तमो नि-
वभ्राति हे भारव ! देहिनमित्यनुब्रूते ॥ ८ ॥

सत्त्वादिगुणानां स्वभाविकानि कार्याणि ।

सत्त्वं सुखे सञ्जयति रजः कर्मणि भारत ! !

ज्ञानमावृत्य तु तमः प्रमादे सञ्जयत्युत ॥ ९ ॥

१ शां. भा.— पुनर्गुणानां व्यापारः सङ्क्षेपत उच्यते— सत्त्वमिति । सत्त्वं सुखे सञ्जयति संश्लेषयति, रजः कर्मणि हे भारत ! सञ्जयतीत्यनुवर्तते । ज्ञानं सचकृतं विवेकमावृत्याऽऽच्छाद्य तु तमः स्येनाऽऽजरणात्मना प्रमादे सञ्जयत्युत । प्रमादो नाम प्राप्तकर्तव्याकरणम् ॥ ९ ॥

२ आ. शां. व्या.— उक्तानां मध्ये कस्मिन्कार्ये कस्य माह— संश्लेषयतीति । कर्मणि साध्ये रजः समुत्कृत्यत इत्याह— रज इति । प्रमादे प्राधान्यं तमसो दर्शयति— सञ्जयतीत्यर्थः— सत्त्वमिति । सञ्जयतीत्यर्थः— ज्ञानमिति ॥ ९ ॥

३ रा. भा.— सत्त्वादीनां बन्धद्वारभूतेषु प्रधानान्याह— सत्त्वमिति । सत्त्वं सुखसङ्गप्रधानम् । रजः कर्मसङ्गप्रधानम् । तमस्तु, वस्तुयाथात्म्यज्ञानमावृत्य विपरीतज्ञानहेतुतया कर्तव्यविपरीतप्रवृत्ति-सङ्गप्रधानम् ॥ ९ ॥

४ वे. ता. चं.— 'सत्त्वं सुखे' इति श्लोकस्य अर्थ- विधाम्यन्तीति भावः । निश्चेषज्ञानावरणे सुषुप्त्यादिरूपत्वाद् विमोहेन पुनरुक्ता परिहरति— सत्त्वादीनामिति । सत्त्वं प्रमादाख्यदशा न स्यादित्यत्राह— वस्तुयाथात्म्यज्ञान- सुखसङ्गप्रधानमिति; ज्ञानसङ्गोऽपि सुखाय इति भावः । मावृत्येति ॥ ९ ॥
रजः कर्मसङ्गप्रधानमिति रागद्वेषादयोऽपि हि कर्मणि

५ आ. भा.— सत्त्वमिति ॥ ९ ॥

६ अ. प्र. दी.— सत्त्वमिति ॥ ९ ॥

७ ह. पै. भा.— सत्त्वमिति । कर्मणि क्रियायाम् । ज्ञानमावृत्य ज्ञानमाच्छाद्य तमः प्रमादे प्राप्ताप्रतिपत्तौ ॥ ९ ॥

८ वे. अ. गि.— एतेषां मध्ये कस्मिन्कार्ये कस्य गुण- कर्मणि सञ्जयतीत्यनुपद्मः । तमस्तत्कृतं प्रमाणबलेनोत्पद्यमान- सौकर्यः ? इत्यत आह— सत्त्वमिति । सत्त्वमुत्कृतं सत्सुखे मपि सत्त्वकार्ये ज्ञानमावृत्याच्छाद्य प्रमादे सञ्जयति प्राप्त- सञ्जयति देहिर्न संश्लेषयति । 'पञ्च सङ्गे' [धा. पा. ज्ञायमानताकक्ष्यार्थस्याज्ञान जनयतीत्यर्थः । उतापि । प्राप्त- १।१०।१२] इति धातुः । दुःखकारणे सत्यपि सुखाभिमुखमेव कर्तव्यताकक्ष्याप्यकरणरूपे आलस्ये तामस्यां च निद्रायां सञ्जयति ॥ ९ ॥
देहिर्न करोतीत्यर्थः । एवं रज उत्कृतं सत्सुखादिकारणे सत्यपि

९ व० त० दी०— सत्त्वादीनां स्वभावमाह— सत्त्वमिति । सुरादिसञ्जननस्वभावमित्यर्थः । एवमन्यदपि श्रेयः; तत्र हेतुमाह— ज्ञानमिति । ॥ ९ ॥

१० पु. अ. त.— एवं सत्त्वादीनां स्वरूपस्यत्वात् तेषां संयोजयति । यद्वा सुख उत्पादिते सत्त्वं सञ्जयति सर्वोत्पन्नं स्वभाविकरणातिशयत्वमाह— सत्त्वमिति । सत्त्वं सत्त्वगुणः तिष्ठति, तथैव कर्मणि रजः, प्रमादे तमः । अत्रायं भावः— सुखे भगवद्ज्ञानारमके सञ्जयति संयोजयति । एवमेव रजः भगवता त्रयोऽपि गुणा एतद्वैचित्र्यार्थमेवोत्पादितारंतेषां कर्मणि पूर्वोक्तं संयोजयति । तथा तमो भगवद्दीयसङ्गादिना तद्दृष्टकार्यदर्शनेन सन्तुष्यति प्रसुप्ततेनैव तदुत्कर्षः सिद्धय- भावमानं ज्ञानं निद्रात्स्वायैराहृत्य प्रमादे अनवधानताया तीति ॥ ९ ॥

११ नी० भा० दी०— सत्त्वमुत्कृतं सत् सुखं दुःखकारणमभिभूय सञ्जयति संश्लेषं जनयति । एवमुत्तरत्रापि । ज्ञानं प्रकाशमावृत्य । प्रमादे अवश्यकर्तव्यस्याकरणे ॥ ९ ॥

सत्त्वादिगुणत्रयाणां वृद्धिकार्ययो. काल ।

रजस्तमश्चाभिभूय सत्त्वं भवति भारत । ।

रजः सत्त्वं तमश्चैव तमः सत्त्वं रजस्तथा ॥ १० ॥

१ शां. भा.— उक्त कार्यं कदा कुर्वन्ति गुणाः ? इत्युच्यते— रज इति । रजस्तमश्चोभास्य अभिभूय सत्त्वं भवत्युद्भवति वर्धते यदा, तदा लब्धात्मकं सत्त्वं स्वकार्यं ज्ञानसुखाधारभते । हे भारत ! तथा रजोगुणः सत्त्वं तमश्चोभावप्यभिभूय वर्धते यदा, तदा कर्म तृष्णादि स्वकार्यमारभते । तमआख्यो गुणः सत्त्वं रजश्चोभास्यभिभूय तथैव वर्धते यदा, तदा ज्ञानानरणादि स्वकार्यमारभते ॥ १० ॥

२ आ शा. ध्या — इतरेतराविरोधेन वा सत्त्वादयो गुणा युगपदुत्कृष्यन्ते ? विरोधेन वा ? क्रमेण वा ? इति सन्देहात्पृच्छति— उक्तमिति । सत्त्वोत्कर्षार्थिनमितरभिभवार्थं क्रमपक्षमात्रित्योत्तरमाह— उच्यते इति । सत्त्वानिवृद्धिमेव

विवृणोति— तदेति । रजस्तमसोस्तिरोधानदशायामिति यावत् । रजसो वृद्धिप्रकारं तत्कार्यं च कथयति— तथेति । तमसोऽपि विवृद्धिं तत्कार्यं च निर्दिशति— तम इति ॥ १० ॥

३ रा. भा — देहाकारपरिणतायाः प्रकृतेः स्वरूपानुबन्धिनः सत्त्वादयो गुणाः, ते च स्वरूपा नुबन्धित्वेन सर्वदा सर्वे वर्तन्त इति परस्परविरुद्धं कार्यं कथं जनयन्ति ? इत्याह— रज इति । यद्यपि सत्त्वादयस्त्रयः प्रकृतिसमुष्टात्मस्वरूपानुबन्धिनः, तथापि प्राचीनकर्मवशाद्देहाप्यायनभूताहारवैषम्याच्च सत्त्वादयः परस्परसमुद्भानभिभवरूपेण वर्तन्ते । रजस्तमसौ कदाचिदभिभूय सत्त्वमुद्रिक्तं वर्तते । तथा तमस्तस्यै अभिभूय रजः कदाचित्; कदाचिच्च रजस्तस्यै अभिभूय तमः ॥ १० ॥

३ वे ता च — अनन्तरप्रत्यक्ष्यासङ्गतिशङ्का परिहरति— देहाकारेति । परस्परविषयं यथार्थायथार्थज्ञानसुखदुःखसङ्गादिरूपमित्यर्थः । उद्भवाभिभवानियमप्रसङ्गपरिहाराय भगवदनुग्रहनिग्रहहेतुता कर्मणा विषयविपाकसमयत्वात्तदनुकूलाद्भवाभिभवप्रवाह उपपन्न इत्याह प्राचीनकर्मवशादिति । यथा वातपित्तकफाना तत्तरत्रुर्द्वैतैरप्यत्र ' वृद्धिं समानै सर्वेषा

विपरीतैर्विपर्यय ' [अष्टाहं सु ह्या १११६] इत्यायुर्वेदविदो वदन्ति, तथाऽऽपि बन्धयमाणसात्त्विकायाहारभेदादित्याह— देहाप्यायनभूताहारवैषम्याच्चेति । ' ततो देवा अपवन् परासुरा ' इत्यादि (धुति) ण्विभ भवतिरजोऽभववियय इत्याह उद्रिक्तं वर्तते इति । रजस्तमसोऽमुद्भूतयो परिहारार्थमयमुद्भवाभिभवोपदेशः ॥ १० ॥

६ आ. मा भा.— ॥ १० ॥

६ ज प्र दी— ॥ १० ॥

७ ह पै. भा.— अभिभूय (न्यग्भावयित्वा) अन्यद्भाव्य भवति ॥ १० ॥

८ घ प्र गि — अत्र हेतुमाह— रज इति । रजस्तमसोऽपि गुणद्वयमभिभूय तिरस्त्रस्य सत्त्वं भवति अदृष्टवशाद्भवति उक्ते गच्छति, अतः स्वकार्यं सुखादौ सञ्जयति ।

एव रजोऽपि सत्त्वं तमश्चेति गुणद्वयमभिभूयोद्भवति, अतस्वकार्यं कर्मणि सञ्जयति । एव तमोऽपि सत्त्वरजोगुणमभ्युद्योद्भवति अतस्वकार्यं प्रमादादुत्साहोऽसञ्जयति ॥ १० ॥

९ व० त० दी०— रजस्तमश्चेति । गुणद्वयमभिभूय

सत्त्वं भवत्यदृष्टवशात् । एवमन्यदपि ॥ १० ॥

१० पु अ त — न३ सुप्रदुःखानुपपन्नमेव सति स्वकार्यकरणमन्यथाभावकाल कथं ? इत्यादाङ्गव तेषा तथा सामर्थ्यं मया दत्तमस्ताति शापनाय सिद्धकारणानुवदति— रजस्तम इति । रजस्तमः दुःखानामात्मगुणद्वयमभिभूय तिरस्त्रस्य सत्त्वं भवतीत्यर्थः । भारत ! इतिस्मरणेन यथा

मदिरुष्या सर्वपराभवेन एव जयसि तथेत्यर्थो धोतित । एव रजोऽपि सत्त्वं तमश्चेति गुणद्वयमभिभवन भवति । एवकारेण तमसो मोहकसामर्थ्याधिक्येऽपि तथाकर्मत्वं व्यज्यते । तथा तमः सत्त्वं रजश्चोभिभूय भवतीत्यर्थः ॥ १० ॥

११ नी० मा० दी०— सत्त्वादय कदा स्वस्वकार्ये इति । रजस्तमसौ अभिभूय सत्त्वं भवति वर्धते । एव सत्त्वरजसौ अभिभूय तमः भवतीत्यर्थः ॥ १० ॥

प्रभवति ? इत्यादाङ्गवेतररयोरभिभव सतीत्याह— रज रजोऽपि सत्त्वनमसौ अभिभूय भवति । तथा तमोऽपि

लोभः प्रवृत्तिरारम्भः कर्मणामशमः स्पृहा ।

रजस्येतानि जायन्ते विवृद्धे भरतर्षभ ! ॥ १२ ॥

१ शां. भा.— रजस उद्धृतस्येदं चिह्नम्— लोभ इति । लोभः परद्वयादित्सा, प्रवृत्तिः प्रवर्तनं सामान्यचेष्टा, आरम्भः— कस्य ? कर्मणाम्, अशमोऽनुपशमः हर्षरागादिप्रवृत्तिः, स्पृहा सर्व-सामान्यस्तुतिपया तृष्णा, रजसि गुणे विवृद्ध एतानि लिङ्गानि जायन्ते हे भरतर्षभ ! ॥ १२ ॥

२ आ. शां. व्या.— अतिशयनोद्धृतस्य रजसो लिङ्ग-कर्माणि विषयत्वेन निर्दिशति— कर्मणामिति । अनुपशमो माह— रजस इति । उपक्रमपर्यायस्याऽऽरम्भस्य विषय-वाचान्त करणामामिति शेष । लोमाद्युपरम्मात्रनोवृद्धिबोद्धव्येति पृच्छति— कस्येति । कान्यानि नियिद्धानि च लौकिकानि भाव ॥ १२ ॥

३ रा. भा.— लोभः स्वकीयद्रव्यस्यात्यागशीलता, प्रवृत्तिः प्रयोजनमनुद्दिश्यापि चलनस्वभावता, आरम्भः कर्मणां फलसाधनभूतानां कर्मणामारम्भ उद्योगः, अशमः इन्द्रियानुपरतिः, स्पृहा विषयेच्छा, एतानि रजसि प्रवृद्धे जायन्ते; यदा लोभादयो वर्तन्ते तदा रजः प्रवृद्धमिति विद्यादित्यर्थः ॥ १२ ॥

४ वे. ता चं.— 'लोभ प्रवृत्ति' इत्यादौ स्पृहा शब्दपौनःपुन्यपरिहाराय रुटिप्रत्ययसिद्ध लोभशब्दार्थमाह— स्वकीयद्रव्यस्यात्यागशीलतेति । आरम्भशब्द सामि सन्धिकप्रवृत्तौ समप्रयोग । अत्र 'कर्मणाम्' इति सममि व्याहारस्वास्त्याच्च तत्सिद्धम् । अतोऽऽरम्भशब्दो दृष्टादृष्टफल साधनभूतवृत्तियज्ञादिविषयः । अतश्च प्रवृत्तिशब्दोऽत्र ततो व्यावृत्तगुणच्छेदात्तद्व्यतिवृत्तचेष्टाविषय इत्याह— प्रयोजन-मनुद्दिश्यापि चलनस्यभावतेति । द्वाम्यामपौनःपुन्याय अशमोऽत्र प्रवृत्तिहेतुरिन्द्रियोदिकतेत्याह— इन्द्रियानुपर-तिरिति । पूर्वलोकावदत्रापि गुणविवृद्धिलिङ्गोपदेशपरतामाह— यदेति ॥ १२ ॥

५ आ. मा. भा.— ॥ १२ ॥

६ ज. प्र. वी.— ॥ १२ ॥

७ ह. पै. भा.— लोभ इति । लोभः शास्त्रेण प्राप्त्यागानामन्यागः । तथा शास्त्रेण निषिद्धपरिग्रहण-परिग्रहश्च । प्रवृत्तिः प्रकर्षेण वर्तनं चेष्टा स्वभावतः । आरम्भः कर्मणां लौकिकनैदिकानाम् । अशमः श्लोघहर्षादिसाम्यम्, तदभासः । स्पृहेच्छा ॥ १२ ॥

८ वै. ब्र मि.— लोभ स्वकीयद्रव्यस्यात्यागशीलता, प्रवृत्तिरित्येव हृदयवृत्ता, कर्मणामारम्भो महागृहादिनिर्माणा धम, अशम इरमिदं हृदयेरमिदं करिष्यामीति सद्ब्रह्मणवा हाजुपरमः, स्पृहा विषयामिलय, एतानि रजसि विवृद्धे जायन्ते । एतेरिदं रजोगुणोद्धृतिं जानीया दित्यर्थ ॥ १२ ॥

९ व० त० वी०— लोभ इति । लोभस्तु कार्पण्यम् । प्रयोजनमनुद्दिश्यापि चलनस्वभावता प्रवृत्ति । आरम्भ उद्योगः कर्मणाम् ॥ १२ ॥

१० पु. अ. त.— एव सत्त्वानुपगन्वा रजोजानरूप माह— लोभ इति । लोभो भगवत्सेवार्थं स्वेच्छया दत्तात् स्ववद्वारयोग्यद्रव्ये मन्थरि लौकिकासक्त्या पुनर्द्रव्यच्छेदे-तरणनो मनोधावनेन तन्नादिकरणे प्रवृत्तिं निराकरणम् । आरम्भ, कर्मणा लौकिकस्वापभोग्यवरनुकरणम्, अशम अशान्ति 'प्रातदिदं कर्त्तव्यमद्येदं कर्त्तव्यं' इत्यादिविचारेण चित्तद्वेग, स्पृहा स्वायोग्यवस्तुन्यर्षाच्छा, रजसि विवृद्धे एतानि जायन्ते । एतदुत्पत्तौ रजोविवृद्धिं निरागत्यर्थः । भरतर्षभ ! इति सम्प्रोषण राज्याद्यर्थं स्पृहाभावेनैतौप-रादित्याय ॥ १२ ॥

११ नी० भा० वी०— लोभ प्राप्ताधिने गर्भं, प्रवृत्तिरभिज्ञेतादौ, आरम्भो गृहादे, कर्मणामशम सताम-सता वा कदाचानामनुपरम, स्पृहा दृष्टे परधनादानुपादित्सा, रजसि विवृद्धे सति एतानि लिङ्गानि जायन्ते हे भरतर्षभ ! ॥ १२ ॥

अप्रकाशोऽप्रवृत्तिश्च प्रमादो मोह एव च ।
तमस्येतानि जायन्ते विवृद्धे कुरुनन्दन ! ॥ १३ ॥

१ शां. भा.—अप्रकाश इति । अप्रकाशोऽग्निरेकः, अत्यन्तमप्रवृत्तिश्च प्रवृत्त्यभास्तत्कार्यं प्रमादो मोह एव च (तत्कार्यं) अविवेको मृततेत्यर्थः । तमसि गुणे निवृद्ध एतानि लिङ्गानि जायन्ते । इ कुरुनन्दन ! ॥ १३ ॥

२ आ. शां. व्या.— उक्तस्य तमसो लिङ्गमाह— मोहो वेदितव्यस्यान्यथावेदनम् । तस्यैव मौद्यान्तरमाह—
अप्रकाश इति । सर्वथैव शानकर्मगोरभावो विशेषणाम्यामुक्तः । अविवेक इति । अविवेकानिशायादिना प्रवृद्धं तमो ज्ञेयमिति
कार्यमिति तच्छब्दो दर्शिताविवेकार्थं । प्रमादो व्याख्यातः । भाव ॥ १३ ॥

३ रा. भा.— अप्रकाशो ज्ञानानुदयः, अप्रवृत्तिश्च स्तन्वता, प्रमादः अकार्यप्रवृत्तिफलमनवधानम्, मोहो विपरीतज्ञानम् ; एतानि तमसि प्रवृद्धे जायन्ते; एतैस्तमः प्रवृद्धमिति निधात् ॥ १३ ॥

४ वे. ता चं.— 'अप्रकाशोऽप्रवृत्तिश्च' इति श्लोके अप्रकाशो ज्ञानानुदय इति । प्रागुक्तनिष्पत्तिरूप इहाद्य-
प्रमादो हि समीक्षावसरे सत्यव्यसमीक्षा, अतोऽप्रकाशप्रमादयो- मभिप्रेतः । अप्रवृत्तिश्च प्रागुक्तमालस्यनिर्वाह स्तच्छब्देति ।
शान्तविशेषरूपत्वान् गोबलीवर्द्धनेनापुनश्चिदित्यभिप्रायेणाह मोहप्रमादावपि हि तावैव ॥ १३ ॥

५ आ. मा. भा.— ॥ १३ ॥

६ ज. प्र. दो.— ॥ १३ ॥

७ ह. पै. भा.— अप्रकाशोऽज्ञानम् । अप्रवृत्तिरालस्यम् । प्रमादः प्राप्ताप्रतिपत्तिः । मोहो-
ऽविवेकः ॥ १३ ॥

८ वं. प्र. नि.— अप्रकाश सत्यपि ज्ञानकारणे ज्ञानादुदय, अप्रवृत्तिः स्तन्वता, प्रमाद कर्तव्यापातिसन्धानस्यत्यम्,
मोहो विपरीतज्ञानम् । शेषं सुगमम् ॥ १३ ॥

९ व० त० दौ०— अप्रकाश इति । अन्वतामिस्त्र तामिस्त्रं महामोहो मोहश्चेति चतुर्था । तम पञ्चमं प्रथम-
मेवोक्तम् । स्वरूपाज्ञाने हि (प्रवृद्धे विद्योमत) प्राणान्तःकरणेन्द्रियदेहाध्यासाः । इयं च पञ्चपर्याऽत्रियैव
नामान्तरेणोक्ता । श्रीविष्णुस्वामिप्रोक्ता तु ' ता (स्वा) ह्यगुत्वविपर्यासभवभेदजमीषु च ' इति रूपाविभिन्न-
पर्याया, साऽप्यस्यामेन पर्यवस्यति । अत्राविद्या तमोगुणान्तर्भूता न प्रत्यगुक्ता ॥ १३ ॥

१० पु. अ. त.— तमसो ज्ञानात्पाऽऽह— अप्रकाश मोह ससारासक्तिः । इ कुरुनन्दन ! तमसि विवृद्धे
इति । अप्रकाशाश्रिताप्रमाद । अप्रवृत्तिः भगवत्सेवनभग सस्येतानि जायते ॥ १३ ॥
वर्दीपसङ्घातप्रथम । प्रमादो भगवद्भजनानुसन्धानम् ।

११ नी० भा० दौ०— सत्यपि दोषके गुर्वादावप्रकाशः सत्यकार्यप्रकाशानुदय । अप्रवृत्तिः सत्यपि
प्रवृत्तिनिमित्ते रजःकार्यप्रवृत्त्यनुदय, प्रमादः कार्याकार्यविपर्यासादित्यम्, मोहो निराहत्यादिरूप ॥ १३ ॥

मरणसमये प्रवृद्धानां गुणानां फलम् ।

यदा सत्त्वे प्रवृद्धे तु प्रलयं याति देहभृत् ।
तदोत्तमविदां लोकानमलान्प्रतिपद्यते ॥ १४ ॥
रजसि प्रलयं गत्वा कर्मसङ्घिषु जायते ।
तथा प्रलीनस्तमसि मृदयोनिषु जायते ॥ १५ ॥

१ शां. भा.— मरणद्वारेणापि यत्फलं प्राप्यते तदपि सङ्गरागहेतुकं सर्वं गौणमेवेति दर्शयन्नाह—
यदेति । यदा सत्त्वे प्रवृद्धे उद्भूते तु प्रलयं मरणं याति प्रतिपद्यते देहभृदात्मा, तदोत्तमविदां महदा-
दित्तमविदामित्येतत् । लोकान्मलान्मलरहितान्प्रतिपद्यते प्राप्नोतीत्येतत् ॥ १४ ॥

२ आ. शां. व्या.— सात्त्विकादीनां भावानां फलौ-
क्विक फलविभागमुदाहरति— मरणेति । सङ्गं सक्तिं, राग-
स्त्वेष्या, तद्वत्त्वाद्यनुष्ठानद्वारा लम्बमानमित्यर्थं । गौणं सत्त्वादि-
युगप्रयुक्तमिति यावत् । तत्र सत्त्वगुणवृद्धिद्वयफलविशेषमाह—
यदेति । मलरहितान् रजस्तमसोरन्यतरस्योद्भवो मलं तेन
रहितानागमसिद्धान्मललोकादीनित्यर्थः ॥ १४ ॥

१ शां. भा.— रजसीति । रजसि गुणे विवृद्धे प्रलयं मरणं गत्वा प्राप्य कर्मसङ्गिषु कर्मासक्तिषुक्तेषु
मनुष्येषु जायते । तथा तद्वदेव प्रलीनो मृतस्तमसि विवृद्धे मृतयोनिषु पश्चादियोनिषु जायते ॥ १५ ॥

२ आ. शां. व्या.— रजससमुदके मृतस्य फलविशेषे |
दर्शयति— रजसीति । जायते शरीरं वृद्धातीत्यर्थः । यथा |
सत्त्वे रजसि च प्रवृद्धे मृतो ब्रह्मलोकादिषु मनुष्यलोके च जायते,
देवादिषु मनुष्येषु च जायते तथैवेत्याह— तद्वदिति ॥ १५ ॥

३ रा. भा.— यदा सत्त्वं प्रवृद्धं, तदा सत्त्वे प्रवृद्धे देहभृत् प्रलयं मरणं याति चेत्, उत्तमविदां
उत्तमतत्त्वनिदामात्मयाथात्म्यविदां लोकान् समूहान्मलान् मलरहितान्, अज्ञानरहितान् प्रतिपद्यते
प्राप्नोति । सत्त्वे प्रवृद्धे तु मृतः आत्मविदां कुलेषु जनिन्वा आत्मयाथात्म्यज्ञानसाधनेषु पुण्यकर्मस्वधिकरो-
तीत्युक्तं भवति ॥ १४ ॥

३ रा. भा.— रजसि प्रवृद्धे मरणं प्राप्य फलाय कर्म कुर्वतां कुलेषु जायते; तत्र जनिन्वा स्वर्गादि-
फलसाधनकर्मस्वधिकरोतीत्यर्थः । तथा तमसि प्रवृद्धे मृतो मृतयोनिषु श्वश्रुकगादियोनिषु जायते;
सकलपुरुषार्थारम्भानर्हो जायत इत्यर्थः ॥ १५ ॥

४ वे. ता. चं.— यदेति ॥ १४ ॥ १५ ॥

५ आ. भा. भा.— ॥ १४ ॥ १५ ॥

६ ज. प्र. दी.— ॥ १४ ॥ १५ ॥

७ ह. पै. भा.— प्रलयं मरणम् । उत्तमविदां महदादितरस्वरूपविदाम् ॥ १४ ॥ रजसि प्रवृद्धे
कर्मसङ्गिषु जायते । प्रलीनो मृतः । तमसि प्रवृद्धे । मृतयोनिषु तिर्यक्षु ॥ १५ ॥

८ वं द्र. सि.— अथ मरणसमये विद्वद्धानां सत्त्वादीनां
फलविशेषमाह द्वाभ्याम्— यदेति । सत्त्वे प्रवृद्धे सति यदा
देही मृत्युं याति, तदा उत्तमा हिरण्यगर्भादयः, तद्विदा
तदुपासकानां ये अमलाः प्रकाशमया लोका भोगस्थान-
विशेषा, तांप्राप्नोति । रजसि प्रवृद्धे तु मृत्युं गत्वा
कर्मसङ्गिषु कर्माधिकारिषु मनुष्येषु जायते । तमसि
प्रवृद्धे सति तु प्रलीनो मृतः मृतयोनिषु पश्चादिषु
जायते ॥ १४ ॥ १५ ॥

९ व० त० दी०— मरणसमये प्रवृद्धानां सत्त्वादीनां फलं गतिभेदमाह— यदेति द्वाभ्याम् । सत्त्वे प्रवृद्धे तु
प्रलयं गतो देही योगिनामुत्तमोपायविदा देहान्प्रपद्यते, अर्थात्तत्कुले भवति । तत्र जन्मवान् भूत्वाऽऽत्मयाया-
त्म्यज्ञानसाधनेषु पुण्यकर्मस्वधिकारी भवतीत्युक्तं, उत्तमलोकान्वा प्राप्नोति ॥ १४ ॥ रजसीति कर्मसङ्गिषु
मध्यमलोकेषु जायते । तमसीति अन्धयोनिषु नीचलोकेषु जायते ॥ १५ ॥

१० पु. अ. त.— एवं विद्वद्दी सत्या मरणान्तं तेन
यान्यपस्तस्मिन्निर्देहासिभवेतीत्याह— यदेतिपद्यते । सत्त्वे
प्रवृद्धे— ह्यगर्भादयःकण्ठेदक — यदा देहभृत्प्रलयं प्रलयं
यानि मृत्युमवाप्नोति तदोत्तमविदाम् उत्तमैर्ज्ञानविधिभिर्
शान्तं योग्यस्तान् लोकान् अमलान् वैष्णवमात्राणादीन्
प्रतिपद्यते प्राप्नोतीत्यर्थः, ॥ १४ ॥ किञ्चैवमेव रजसि प्रवृद्धे
प्रलयं गत्वा मृत्युमवाप्य कर्मसङ्गिषु कर्मास्तोषु तेषु नरेषु
पुनस्तदावर्णेन तत्फलभोगार्थं जायते । तथा तमसि प्रवृद्धे
प्रलीनो मृतो मृतयोनिष्व्याचुरेषु जायते ॥ १५ ॥

११ नी० भा० दी०— प्रलयं मरणम् । उत्तमविदां हिरण्यगर्भादुपासकानां देवानां वा, लोकान् अमलान्
तिर्हृन्मनान् ॥ १४ ॥ कर्मसङ्गिषु श्रौतरमार्तकर्मानुष्ठानेषु मनुष्येषु मृतयोनिषु तिर्यकस्थावरणाण्डालादिषु ॥ १५ ॥

सात्त्विकादिकर्मणा फल सहेतुकम् ।

कर्मणः सुकृतस्याऽऽहुः सात्त्विकं निर्मलं फलम् ।

रजसस्तु फलं दुःखमज्ञानं तमसः फलम् ॥ १६ ॥

१ शां. भा.— अतीतश्लोकार्थस्यैव सङ्क्षेप उच्यते— कर्मण इति । कर्मणः सुकृतस्य, सात्त्विक-
श्लोकार्थः । आहुः शिष्टाः सात्त्विकमेव निर्मलं फलमिति । रजसस्तु फलं दुःखं, राजसस्य कर्मण इत्यर्थः ।
कर्माधिकारात् फलमपि दुःखमेव कारणानुरूप्याद्राजसमेव । तथाऽज्ञानं तममस्तामसस्य कर्मणोऽधर्मस्य
फलं पूर्ववत् ॥ १६ ॥

२ आ. शां. व्या — भाषाना फलमुन्वा सात्त्विका कर्मेति । दुःखमेव दुःखवतुल दुःखमेवत्यर्थ । कथमित्य
शाना कर्मणा फलमाह— अतीतेति । सुकृतस्य श्लोकेनान्य । व्याख्यायत ? तत्राऽऽह— कारणेति । पापमित्यस्य पुण्यस्य
इत्यस्य पुण्यस्यत्यर्थः । सात्त्विकस्यापिद्विहितस्येति यावत् । व्याख्यायत ? तत्राऽऽह— कारणेति । पापमित्यस्य पुण्यस्य
इत्यस्य पुण्यस्यत्यर्थः । सात्त्विकस्यापिद्विहितस्येति यावत् । राजानिमित्तस्य कारणत्वात्तदनुसंधानकर्मणि रजोनिमित्त
इतिक सत्वेन निर्द्वैत निर्मलं रजसमस्यसुद्वैतमनसि यथोक्तमित्यर्थ । अज्ञानमविवेकप्राय इदं तामसाधर्म-
प्यान्त् । रजसशब्दस्य राजसे कर्मणि कुतो वृत्ति ? तत्राऽऽह— फलमित्याह— तथेति ॥ १६ ॥

३ रा. भा — एवं सत्त्वद्वयौ भरणमुपगम्यात्मनिदां कुले जातेनानुष्ठितस्य सुकृतस्य फलाभिमन्धि-
रहितस्य मदाराधनरूपस्य कर्मणः फलं पुनरपि ततोऽधिकमचञ्जनितं निर्मलं, दुःखगन्धरहितं भवती-
त्याहुः सत्त्वगुणपरिणामविदः । अन्त्यकालप्रवृद्धस्य रजसस्तु फलं फलमाधनकर्ममद्भिः कुले जन्मफलाभि-
सन्धिपूर्वककर्मारम्भतत्फलानुभवपुनर्जन्मरजोवृद्धिफलाभिसन्धिपूर्वककर्मारम्भपरम्परारूपं सात्त्विकं दुःख-
श्रावणेनेत्याहुस्तद्गुणयाथात्म्यनिदः । अज्ञानं तमसः फलम् । एवमन्त्यकालप्रवृद्धस्य तमसः फलमज्ञान-
परम्परारूपम् ॥ १६ ॥

४ ये ता च. — ॥ १६ ॥

५ आ. मा. भा.— रजसस्तु फलं दुःखमित्यस्यसुखं दुःखम् । तथा हि शार्कराश्रमाग्यायाम्—“ रजसो
क्षेत्रं जायते मानया सुखं दुःखं तस्मात्तान्मुखिनो दुःखिन इत्याचखते ” इति । अन्यथा दुःखस्याति-
कृश्यात्तमोधिकत्वं रजसो न स्यात् ॥ १६ ॥

६ ज प्र दी — दुःखशब्द कवलदुःखाधीत्यन्यं दुःख चेत्यर्थ । तान् राजसकर्मिणः । कवलदुःखाधीकार
कर्मणितिराश्रयाह रजस इति । दुःखशब्देनान्य इति बाधकवाह— अन्यथेति । अतिशयत्वात् शानादपि कृत्वान् ।
“ । लक्ष्य ? इत्यत उक्तम् अदपेति । अल्पत्वात्सुखं उन्कृतस्य रजस । तथा च ‘ मध्य तिष्ठन्नि राजसा
एवविशेषेति भाव । इत ? इत्यत आह— तथा हीति । अथा यच्चिन्तित तामसा ॥ [१४१८] इत्याद्युक्त स्या
रजस इति परमो । मानयति सुखविशेषणम्, । स्तोकात्मकं सुखं । दिति भाव ॥ १६ ॥

७ ह. पं. भा.— सुकृतस्य पुण्यस्य फलं सात्त्विकं सत्त्वप्रधानं निर्मलं शुद्धं सुखस्वरूपम् । रजसो
तामस्य कर्मणः । अज्ञानं मोहानुनिद्धमित्यर्थः ॥ १६ ॥

८ य प्र नि — अथ सत्त्वादीना स्वानुरूपधर्मद्वारेण सात्त्विकादिर्निर्मलभग चाष्टादा [२३-२५] भगवानेव
सत्त्वप्रधानं दुःखं दायति— कर्मण इति । सुकृतस्य कर्षति । अत्र रजसमन्वयौ तन्कायकमप्यौ, तस्यैव प्रकृत
कारणस्य कर्मण सात्त्विकं सत्वेन निर्द्वैत निर्मलं प्रकाश- रत्वात् । तथा च यथा “ गानि धीर्मान मय्यम् ”
बुद्धे एव चत्त्वाद्भवेत्यर्थः । रजसो राजसस्य पापमित्य [क्रस्व ७११११७] इत्यत्र गौतमस्यप्रमये पपमि, यथा वा
दुःखमन्त्य कर्मण कृत् इ ए दुःखं दुःखमन्त्यपुत्रमाह, “ धाम्यमनि पिद्वि देवान् ” [यदुस्य १२०] इत्यत्र
कारणं कार्यानुसंधानम् । तमसस्तामसस्य पापकर्मण धान्यमन्त्यप्रमये तदुक्ते, तथाऽत्रानि द्रव्यम् ॥ १६ ॥
कृतमन्तिकरारण्यत्वात् दुःखं फलम्, भावुरित्युत्तरजते ।

१ व० त० दी०— अमरणसमये इह तु फलं सुकृतस्य सत्त्वेन कृतस्य कर्मणः पुण्यरूपस्य निर्मलं भवति दुःखगन्धरहितं अज्ञानादिगन्धरहितं च । रजसस्तु दुःखमज्ञानं तमसः कर्मणः फलं येन च पुनः पुनर्जन्ममरण पर्यावर्त्तेऽपि विवेकाभाव एव भवति । यद्यपि 'रजः कर्मणि' [१४।९] इति वाक्यात्कर्ममात्रसम्बन्धो राजस एव तथापि मतान्तररीत्याऽऽह— कर्मणः सुकृतस्येति । सर्वमेव हि गौणम् । सत्त्वेन कृतस्य कर्मणः सार्विकस्य सुकृतपदवाच्यस्य फलमपि सार्विकं निर्मलं प्रकाशयहुलं भवति, सुखं चेत्याहुः कापिलाः ॥ १६ ॥

१० पु. अ. त.— तथाजातानां किं फलं ? इत्यत आह— कर्मण इति । सुकृतस्य सुदृ भगवदाज्ञया भगवत्सोपदेहेतुत्वेन कृतस्य सार्विकस्य कर्मणः सार्विकं विष्णुप्रसादात्मक निर्मलं दोषरहितं फलमाहुः; व्यासकपिलादय इत्यर्थः । तु पुनः रजसो राजसकर्मणो दुःखं संसारात्मकं फलमाहुः । तथा तमसः कर्मणोऽज्ञानं भगवद्दुःखस्यात्मकं फलमाहुः । कर्मस्वरूपं चाऽग्नेऽष्टादशे [श्लो. २३-२५] वक्ष्यति ॥ १६ ॥

११ नी० भा० दी०— सुकृतस्य सार्विकस्य कर्मणः फलं निर्मलं दुःखाज्ञानमलक्ष्णं सार्विकं ज्ञान-वैराग्यादिकं, रजसो राजसस्य कर्मणः फलं दुःखं, तमससनामसस्य कर्मणः फलमज्ञानम् । सार्विकादिकर्म-लक्षणं च 'नियतं सन्नरहितम्' इत्यादिनाऽष्टादशे [२३-२५] वक्ष्यति ॥ १६ ॥

सत्त्वात्सञ्जायते ज्ञानं रजसो लोभ एवं च ।

प्रमादमोहौ तमसो भवतोऽज्ञानमेव च ॥ १७ ॥

१ शां. भा.— किं च गुणेभ्यो भवति?— सत्त्वादिति । सत्त्वाल्लुब्धात्मकात्सञ्जायते समुत्पद्यते ज्ञानम् । रजसो लोभ एव च । प्रमादमोहौ चोभौ तमसो भवतः, अज्ञानमेव च भवति ॥ १७ ॥

२ शां. भा. व्या.— विहितप्रतिषिद्धानकर्मणि सत्त्वादीनां लक्षणानि सङ्क्षिप्य दर्शयति— किं चेति । ज्ञानं सर्वकरण-द्वारकम् । अज्ञानं विवेकाभावः ॥ १७ ॥

३ रा. भा.— तदधिकमच्चादिजनितं निर्मलादिफलं किं ? इत्यत्राह— सत्त्वादिति । एवं परम्परया जावादाधिकमच्चादात्मथात्मात्परोक्षरूपं ज्ञानं जायते । तथा प्रवृद्धाद्रजसः स्वर्गादिफललोभो जायते; तथा प्रवृद्धाच्च तमसः प्रमादः अनवधाननिमित्तात्कर्मणि प्रवृत्तिः, ततश्च मोहो विपरीतज्ञानम्, ततश्चाधिकतरं तमः, ततश्चाज्ञानं ज्ञानाभावः ॥ १७ ॥

४ वे. ता. चं.— ॥ १७ ॥

५ आ. मा. भा.— ॥ १७ ॥

६ ज. प्र. दी.— ॥ १७ ॥

७ ह. पै. भा.— ॥ १७ ॥

८ घं. प्र. मि.— 'कर्मणः सुकृतस्याहुः सार्विक निर्मलं फलम्' [१४।९] श्यादौ हेतुमाह— सत्त्वा-दिति । सर्वकरणद्वारकं प्रकाशरूपं ज्ञानं सत्त्वात्सञ्जायते, अतस्तदुत्तरं सार्विकस्य कर्मणः प्रकाशयहुलं सुखं फलं भवति । रजसो लोभो जायते; तस्य च दुःखहेतुत्वाद्वाजसस्य कर्मणो दुःखं फलं भवति । तमसस्तु प्रमादमोहाज्ञानानि भवन्ति, अतस्तामसस्य कर्मणस्तामसमज्ञानादिप्राप्यमेव फलमिति शुक्तमेवैतदित्यर्थः ॥ १७ ॥

९ व० त० दी०— तर्हि सत्त्वादिजनितं निर्मलादिफलं किं ? इत्यत्राह— सत्त्वादिति । ज्ञानं वस्तुयाथा-त्म्यापरोक्षरूपं जायते । रजसस्तु स्वर्गादौ फले लोभः, तमसः पुनरनवधानमोहत्वत्वज्ञानाभावः ॥ १७ ॥

१० पु. अ. त.— ननु स्वरूपज्ञानाभावे कथं तात्कर्म-करणं भगवदिति ? इत्यत आह— सत्त्वादिति । सत्त्वात् ज्ञानं सञ्जायते, तात्कर्मभावविशिष्टव्येव प्रकृत्यात् । तथा रजसो रजोगुणाहोभः पापमूलको भवतीति । तस्य च तात्कर्मत्वत्वात्तदेव भवति । तमसस्तामसगुणात् प्रमादमोहो भवतः । ततस्तस्यायां चाज्ञानमेव भवतीत्यर्थः ॥ १७ ॥

११ नी० भा० दी०— एतादृशफलवैशिष्ट्ये पूर्वोक्तमेव हेतुमाह— सत्त्वादिति ॥ १७ ॥

सात्त्विकाद्याचारसम्पन्नानां गतयः ।

ऊर्ध्वं गच्छन्ति सत्त्वस्था मध्ये तिष्ठन्ति राजसाः ।

जघन्यगुणवृत्तस्था अधो गच्छन्ति तामसाः ॥ १८ ॥

१ शां. भा.— किञ्च— ऊर्ध्वं गच्छन्ति देवलोकादिपृथग्धन्ते सत्त्वस्थाः सत्त्वगुणवृत्तस्थाः । मध्ये तिष्ठन्ति मनुष्येपृथग्धन्ते राजसाः । जघन्यगुणवृत्तस्था जघन्यथासौ गुणश्च जघन्यगुणस्तमः, तस्य वृत्तं निद्रालस्यादि, तस्मिन्स्थिता जघन्यगुणवृत्तस्था मूढा अधो गच्छन्ति पश्चादियोनियुत्पद्यन्ते । के ? तामसाः ॥ १८ ॥

२ आ. शां. ध्या.— सात्त्विकादिज्ञानकर्मफलान्युक्त्वा— ज्ञानं कर्म वा तत्र तिष्ठन्तीति तथा । राजया रजोगुणनिमित्ते प्रवृत्तवृत्तार्थं सामान्येनोपसंहरति— किञ्चेति । वक्ष्यमाण- ज्ञाने कर्मणि वा निरताः ॥ १८ ॥ फलदापि सत्त्वादिज्ञानमित्यर्थः । सत्त्वगुणस्य वृत्तं शोभनं ।

३ रा. भा.— एवमुक्तेन प्रकारेण सत्त्वस्था ऊर्ध्वं गच्छन्ति क्रमेण संसारवन्धान्मोक्षं गच्छन्ति । राजः स्वर्गादिफललोभकरत्वाद् राजसाः फलसाधनभूतं कर्मानुष्ठाय तत्फलमनुभूय पुनरपि जनित्वा तदपेक्षितं कर्मानुतिष्ठन्तीति मध्ये तिष्ठन्ति, पुनरावृत्तिरूपतया दुःखप्रायमेव तत् । तामसास्तु जघन्यगुणवृत्तिस्था उत्तरोत्तरनिरुद्धतमोगुणवृत्तिषु स्थिता अधो गच्छन्ति । अन्त्यजत्वं, ततस्तिर्यक्तत्वं, ततः क्रिमिकीटादि-जन्म, ततः स्थावरत्वं, ततोऽपि गुल्मलतात्वं, ततश्च शिलाकाष्ठलोष्टवृणादित्वं गच्छन्तीत्यर्थः ॥ १८ ॥

४ धे. ता. चं.— ॥ १८ ॥

५ आ. मा. भा.— ॥ १८ ॥

६ ज. प्र. दी.— ॥ १८ ॥

७ ह. पै. भा.— सात्त्विका देहं त्यक्त्वा स्वकर्मफलमोगार्थमूर्ध्वं देवलोकादीन्गच्छन्ति । राजसाः स्वकर्मफलमोगार्थं मनुष्यलोके तिष्ठन्ति । जघन्यगुणस्तमोगुणः । जघन्यगुणप्रवृत्ता जघन्यगुणवृत्तिस्या-स्तामसाः पुरुषा जघन्यगुणवृत्तिस्था मोहनिष्ठाः, अधो गच्छन्तीत्यर्थः ॥ १८ ॥

८ चं. प्र नि.— इदानीं सत्त्वादिवृत्तशीलानां फलभेद-माह— ऊर्ध्वमिति । अत्र तृतीये गुणे वृत्तसत्त्वप्रयोगादाद्य-योगेति वृत्तमेव विवक्षितं गम्यते । तथा च सत्त्वस्था सत्त्व-वृत्ते गार्वाण्ये ज्ञाने कर्मणि च निरता ऊर्ध्वं गच्छन्ति सत्त्वो-त्पन्नारतया उत्तरोत्तरवृत्तगुणानन्दान् मनुष्यगन्धर्वादिस-य-शोकात्तान् देवलोकात् गच्छन्ति । राजसास्तु रजोगुणवृत्ते

शोभादिपूर्वके कर्मणि निरताः पुण्यपापमिश्रतया तन्मूलभूते मनुष्यलोके जायमाना मध्य एव तिष्ठन्ति, न तूर्ध्वमधो वा गच्छन्ति । जघन्यगुणस्य तमसो वृत्ते निद्रालस्यप्रमादादिरूपे स्थिता अधो निरत्यान्गच्छन्ति । सात्त्विका राजया अपि कदाचित्जघन्यगुणवृत्तस्था भवन्तीति तथावृत्तार्थं तामसा इति विवेचितम् । सर्वदा तम प्रधाना इत्यर्थः ॥ १८ ॥

९ व. ०. दी०— तैर्गतिभेदमाह— ऊर्ध्वं गच्छन्तीति । प्रबालोकपर्यन्तमपि मोक्षं च । राजसास्तु मध्ये ततो-ऽस्तामसाः लोभस्य च तत्र निरूपितत्वात् । जघन्योऽधमो गुणस्तमोरूपः, तस्य वृत्तिः प्रमादमोहादिः, एव तेन वा रिग्ना अथो गच्छन्ति । ततोऽधोभागरूपं जघन्यत्वेन निरूपितं स्थानमवलादि— यथाऽसुराणां वैरोचना-दीनाम्— एव स्थितिः । नीचयोन्याद्विषु वा नरकादौ यान्तीति ॥ १८ ॥

१० पु. अ. त.— अप तेषां फल तद्रूपं चाह— ऊर्ध्वं । इत्ते राजवादिस्तत्रैव तिष्ठन्ति । जघन्यगुणनामवन्दुस्मिन्धा-मिति । सत्त्वस्था सात्त्विककर्मनिरता ऊर्ध्वं सत्यादिशोर्ध्वं स्वकर्मसु घटमानास्तामसा अधो नरकादिनां च योनियु-गच्छन्ति । राजया राजसकर्मनिरता मध्ये मनुष्यलोके दुःखा-गच्छन्ति ॥ १८ ॥

११ नी. ० भा० दी०— यतः सत्त्वादिभ्यो ज्ञानादीनि जायन्तेऽतः सत्त्वादिदृष्टिकाळे प्रलयं गच्छन्तः कर्मनोचमयमापमासु योनिषु जायन्त इत्याह— ऊर्ध्वमिति । ऊर्ध्वं देवभागे, मध्ये मानुषभागे, अधो नरकादिभिर्दुःखभावात् । जघन्यं मित्यं यदुणवृत्तं निद्रालस्यप्रमादादि वत्स्यास्तामसाः ॥ १८ ॥

मिथ्याज्ञाननिवर्तकारसम्यग्ज्ञानार्जावन्मुक्तता ।

नान्यं गुणेभ्यः कर्तारं यदा द्रष्टाऽनुपश्यति ।

गुणेभ्यश्च परं वेत्ति मद्भावं सोऽधिगच्छति ॥ १९ ॥

गुणानेतानतीत्य त्रीन् देही देहसमुद्भवान् ।

जन्ममृत्युजरादुःखैर्विमुक्तोऽमृतमश्नुते ॥ २० ॥

१ शां. भा.— पुरुषस्य प्रकृतिस्वरूपेण मिथ्याज्ञानेन युक्तस्य भोग्येषु गुणेषु सुखदुःखमोहात्मकेषु 'सुखी दुःखी मूढोऽहमस्मि' इत्येवंरूपो यः सङ्गः सत्कारणं पुरुषस्य सदसद्योनिजन्मप्राप्तिलक्षणस्य संसारस्येति समासेन पूर्वाध्याये यदुक्तं, तदिह 'सत्त्वं रजस्तम इति गुणाः प्रकृतिसम्भवाः' [१४।५] इत्यत्र आरम्य गुणस्वरूपं गुणवृत्तं स्ववृत्तेन च गुणानां बन्धकत्वं, गुणवृत्तनिबद्धस्य च पुरुषस्य या गतिरित्येतत्सर्वं मिथ्याज्ञानमज्ञानमूलं बन्धकारणं निस्तरेणोक्त्वाऽधुना सम्यग्दर्शनान्मोक्षो वक्तव्य इत्याह भगवान्— नान्यमिति । नान्यं कार्यकारणविषयाकारपरिणतेभ्यो गुणेभ्यः कर्तारमन्यं यदा द्रष्टा विद्वान् सत्त्वानुपश्यति, गुणा एव सर्वाऽस्याः सर्वकर्मणां कर्तार इत्येवं पश्यति, गुणेभ्यश्च परं गुणव्यापारसाक्षिभूतं वेत्ति मद्भावं मम भावं वासुदेवाख्यं "वासुदेवः सर्व" [७।१९] इत्येवं पश्यन्तन् स द्रष्टाऽधिगच्छति ॥ १९ ॥

२ आ शा व्या.— कस्मिन्गुणे कथमित्यादिप्रश्नान् प्रत्याख्याय 'गुणेभ्यो मोक्षेण कथं' इति प्रत्याख्यायार्थं वृत्तानुवादपूर्वकं मिथ्याज्ञाननिवर्तकं सम्यग्ज्ञानं प्रस्तौति— पुरुषस्येत्यादिना । पुरुषस्य या गति सा चेति शेष । मोक्षो गुणेभ्यो विश्लेषपूर्वको ब्रह्मभाव । सम्यग्ज्ञानोत्तिपर श्लोक व्याख्यातु प्रतीकमावृत्ते— नान्यमिति । सत्त्वादिविषयस्य गुणशब्दस्य विवक्षितमर्थमाह— कार्येति । विद्यानन्तर्यमनु

शब्दार्थं । भक्षरार्थमुक्त्वा पूर्वार्थस्याऽऽधिकमर्थमाह— गुणा एवेति । सर्वावस्थास्वतःकार्यकारणकारपरिणता इति यावत् । सर्वकर्मणा कायिकवाचिकमानसाना विहितप्रतिषिद्धानामित्यर्थं । पर व्यतिरिक्तम् । व्यतिरेकमेव स्फोरयति— गुणेति । निर्गुणब्रह्मात्मानमित्यर्थं । मद्भावं ब्रह्मात्मतामसौ प्राप्नोति, ब्रह्मभावोऽस्याभिव्यज्यत इत्यर्थं ॥ १९ ॥

१ शां. भा.— कथं सोऽधिगच्छति ? इत्युच्यते— गुणानिति । गुणानेतान् यथोक्तानतीत्य जीवनेनातिक्रम्य मायोपाधिभूतास्त्रीन्देही देहसमुद्भवान्देहोत्पत्तिमीजभूतान्, जन्ममृत्युजरादुःखैः जन्म च मृत्युश्च जरा च दुःखानि च तैर्जीवनेन विमुक्तः सन् विद्वानमृतमश्नुते । एवं मद्भावमधिगच्छतीत्यर्थः ॥ २० ॥

२ आ शा व्या.— अनर्थनातरूपमपोषा विद्वान्ब्रह्मत्व प्राप्नोतीत्येतत्प्रश्नद्वारा विवृणोति— कथमित्यादिना । यथोक्तानित्येतदेव व्याचष्टे— मायेति । मायेवोपाधिस्तद्रूपास्तदारमन शब्वादीनयेरूपानित्यर्थं । एष्य समुद्भवन्तीति समुद्भवा, देहस्य समुद्भवा देहसमुद्भवास्तानिति व्युत्पत्ति

यद्देहा व्याचष्टे— देहोपत्तीति । यो विद्वानविद्यामयान् गुणास्त्रीवधेवातिक्रम्य स्थितस्तमेव विशिनष्टि— जन्मेति । पुस्ताद्विस्तरेणोक्तस्य प्रसङ्गात् सङ्घिसस्य सम्यग्ज्ञानस्य फलमुपसहरति— एवमिति ॥ २० ॥

३ रा. भा.— आहारविशेषैः फलाभिमन्धिरहितसुकृतविशेषैश्च परम्परया प्रार्थितसत्त्वानां गुणात्ययद्वारेण उर्ध्वगमनप्रकारमाह— नान्यमिति । एवं सात्त्विकाहारसेवया फलाभिसन्धिरहितमग्नदाराधनस्वप्नर्मानुष्ठानैश्च रजस्तमसो सर्वात्मनाऽभिभूय उत्कृष्टसत्त्वनिष्ठो यदाऽयं द्रष्टा गुणेभ्योऽन्य कर्तारं नानुपश्यति, गुणा एव स्वानुगुणप्रवृत्तिपु कर्तार इति पश्यति, गुणेभ्यश्च परं वेत्ति कर्तृभ्यो गुणेभ्यश्च परम् अन्यमात्मानमकर्तारं वेत्ति, स मद्भानमधिगच्छति, मम यो भावस्तमधिगच्छति । एतदुक्तं भवति—

आत्मनः स्वतः परिशुद्धस्वभावस्य पूर्वपूर्वकर्ममूलगुणसङ्गनिमित्तं विविधकर्मसु कर्तृत्वम्; आत्मा स्वतस्त्व-
र्त्वी अपरिच्छिन्नज्ञानैकाकार इत्येवमात्मानं यदा पश्यति, तदा मद्भावमधिगच्छतीति ॥ १९ ॥

४ वे. ता. चं.— ननु 'कर्त्तृ गच्छन्ति सर्वस्याः' [१४१०] इति यदि सर्वस्यस्यापवर्गोऽभिधीयते, तद्धेनन्तरं गुणयातीतस्यापवर्गवचनं व्याह्रयेतेति शङ्कायामन्तरप्रपञ्च-
मकारयति आहारविशेषैरिति । आहारविशेषादेः सत्त्व-
विद्देहेतुत्वं पूर्वापरविद्म । सासारिकत्रिगुणातिक्रमः, प्रवृत्तेन
कार्त्तवर्गमनं च सुसहजमिति भावः । 'यज्ञशिष्टाशिनः सन्तः'
[३।१३] 'मोक्षार्थं यज्ञतसां' [५।२९] 'रजस्तमसाभि-
स्य सत्त्वं भवति भारत ।' [१४।१०] इति पूर्वोक्तानुसारेण
प्रकृतप्रवृत्तमर्थमाह एवं सारिवकाहररिति । सर्वात्मनेनेति
बहुवचनमित्यर्थः । 'नान्यं गुणेश्च कर्तारम्' इति गुण-
क्षतिरिक्तस्य कर्तृत्वनिषेधः । तत्र कर्तुरात्मनो गुणेश्चोऽन्य-
त्सनिषेधयोर्मां श्रुत्याह गुणा प्वेति । पुरयर्ममूतप्रयत्ना-
प्रयत्नसुगुणकर्तृत्वशुदासायाह स्वानुगुणाप्रवृत्तिषु कर्तारं
इति । क्वचित्कर्तृत्वावर्गनस्यानात्मविदामपि सम्भवात्ततो
विशेष उच्यते गुणेश्चोऽपि । परत्वं प्रकृताकारापेक्षया
मिदमुपाह कर्तृम्य इति । 'कर्तृम्यः परम्' इत्युक्त्या
कर्तृत्वनिषेधयोरनुदासः अन्यमिति । गुणानां परस्पर-
विभक्त्येवैषि कर्तृत्वमविद्वदमित्यत्र प्रस्तुताकारविरोधोऽन्य-
त्सामिति इत्याह अकर्तारमिति । गुणाप्रयत्नतीनामना-
प्रयत्नं स्वतः कर्ममूलप्रयत्नमिति मित्यर्थः । स्वतःप्रयत्नमनु-
सृतानन्तरप्रपञ्च इत्यभिप्रायेण मद्भाववाप्यार्थमाह— मम
यो भाव इति । गुणानां कर्तृत्वज्ञानमनुपयुक्तम्, आत्मनो-
ऽकर्तृत्वं तु 'कर्ता साक्षात्पश्यति' [म. सू. २।३।३३] इत्या-

दिविद्वदम्; तदाह एतदुक्तमिति । पुण्यपापरूपेषु लौकिकेषु
च कर्मसु कर्तृत्वमस्वाभाविकं, न पुनः प्रयत्नाप्रयत्नमित्य-
भिप्रायेणाह आत्मनः स्वतः इति । एतेन परशब्दस्यात्र पर-
मात्मपरत्वं न विकसितमित्यपि दर्शितम् । विविधकर्मत्विति
सांसारिकसाक्षिकराजसतामसकर्मत्वित्यर्थः । स्वतस्त्वकर्त-
रिति गुणकृतेषु तेष्वेव, अन्यथा 'जज्ञन्कीदृन्' [छां. उ.
८।१।२३] इत्यादिविरोधः । अत्र 'मद्भावम्' इति तादात्म्यं
प्रतीतं स्यात्, तत्र 'मम साधर्म्यमागताः' [१४।२] इति
प्रागुक्तविद्वदम् । श्रुतिश्च " परमं साम्यमुपैति " [मुं. उ.
३।१।३] इति । श्रुत्यन्तरं च " यथोदकं (के) शुद्धे शुद्धमासिकं
ताप्येव भवति, एवं मुनेर्विज्ञानत आत्मा भवति गौतम । " [कठो. २।४।१९] इति । अत्रोदकशुद्धस्य संगमोऽपि स्वहृ-
क्यासम्भवात्तादृक्छन्दस्वारस्याच्च साम्यपरत्वं व्यक्तम् । आह
च जनश्रय वशिष्ठः— ' परेण परमं च भवत्येव समेत्य वै ।
विशुद्धमथं शुद्धेन शुद्धेन च सुवृद्धिमान् । विमुक्तमथं मुचेन
समेत्य हि तदा भवेत् (पुरयर्थम् ।) । विदो गार्भिणा चैव
वियोगात्मा भवत्य- (य) पि । विमोक्षिणा विमोक्षी च
समेत्येह तदा (तथा) भवेत् । शुचिना च (शुद्धमथं)
शुचिश्चैव भवत्यमितदस्तिमान् । विमलात्मा भवत्येष (य
भवति) समेत्य विमलतरुना । केवलात्मा तथा चैव केवलेन
समेत्य वै । स्वतन्त्र्य स्वतन्त्रेण स्वतन्त्रत्वम्— (वाप्नुते)
वाप्नुयात् ' [म. भा. १।२।३० ८।२६-३०] इति ॥ १९ ॥

३ रा. भा.— कर्तृम्यो गुणेश्चोऽन्यमकर्तारमात्मानं पश्यन् मग्नमद्भावमधिगच्छतीत्युक्तम्, स
मग्नमद्भावः कीदृशः ? इत्यत्र आह— गुणानिति । अयं देही देहसमुद्भवान् देहाकारपरिणतप्रकृति-
समुद्भवानेतान् सत्त्वादीन् त्रीन् गुणानतीत्य वेम्यथान्यं ज्ञानैकाकारमात्मानं पश्यन् जन्ममृत्युजरादुःखै-
र्विमुक्तोऽमृतमात्मानमनुभवति; एष मद्भाव इत्यर्थः ॥ २० ॥

४ वे. ता. चं.— तदेवनेच्छुतिसृष्ट्यादिविद्वदं मुक्तस्य
स्वतः कर्मस्येति ? इति शङ्कायामुक्तमर्थं कर्तृम्य इत्यादिना-
दन्तरप्रपञ्चमकारयति— स मग्नमद्भावः कीदृश इति ।
'देहसमुद्भवान्' इत्यत्र देहोत्पत्तिर्ब्रह्ममूलमिति परम्परादान-
मुक्तम्, 'गुणाः प्रवृत्तिमन्वाः' [१४।५] इति तत्रापि
श्रुतिरिति मग्नमद्भावप्रपञ्चमकारयत्य मुक्तत्वादिप्रपञ्चमाह
देहाकारपरिणतप्रवृत्तिसमुद्भवानिति । ४६५मात्रप्रकारे ।

गुणात्ययो बद्धशायानेवेत्याह गुणानतीत्य तेष्योऽन्य-
मित्यादिना । जन्ममृत्युजरादुःखैः, जन्मादिशुद्धेर्नि-
रित्यर्थः । जन्मादिमित्तत्वादेव दुःखैरिति वा । 'मद्भावं
सोऽधिगच्छति' [१४।१५] इत्युक्तेन 'विमुक्तोऽमृत-
मनुते' इत्यनेन विद्वदित्याह आत्मानमनुभवतीति ।
एष मद्भाव इत्यर्थ इति— एष इति न पुनः शुद्धादिविद्वद
इत्यर्थः ॥ २० ॥

५ आ. मा. भा.— परिणामिकर्तारं गुणेश्चोऽन्यं न पश्यति । अन्यथा " यदा पश्यः पश्यते
स्वतन्त्रं कर्तारमीशं पुर्यं ब्रह्मयोनिम् " [मुण्ड. ३।१।३] इति श्रुतिविरोधः । ' नाहं कर्ता न कर्ता
नं कर्ता यस्तु सदा प्रभुः ' इति मोक्षार्थम् ॥ १९ ॥ २० ॥

६ अ. प्र. दी.— 'नान्यं गुणस्य कर्तारं' इति स्वतन्त्रकर्मत्वं गुणानामेव, नान्यस्येत्युच्यत इत्यपन्यास्याननिराचार्यमाह—परिणामीति । पुन एतत् इत्यत आह—

अन्यथेति, गुणस्योऽन्यस्य कर्तृत्वाभावे । मोक्षधर्मं परमेष रस्य कर्तृत्वमुक्तं तद्विरोधधेति वाच्यस्येव, ॥ १९ ॥ २० ॥

७ अ. पै. भा.— नान्यमिति । द्रष्टा मिद्वान् । गुणस्यः परं गुणव्यापारसाक्षिभूतम् । मद्भावं मोक्षरमात्रम् ॥ १९ ॥ गुणानिति । देहसमुद्भवान्देहस्य कारणभूतान् ॥ २० ॥

८ अ. प्र. गि.— तत्रैवम् 'सर्वं रजस्तम' [१४।९] इत्यपारम्भेत्पर्यन्तैश्चतुर्दशभिः श्लोके के गुणा. कथं वा चरन्ति ? इत्यस्योत्तरं प्रपञ्चितम् । इदानीं गुणस्य कथं मोक्षणमित्यस्योत्तरमाह द्वाभ्याम्— नान्यमिति । यदा तु द्रष्टा शास्त्राचार्योपदेशजन्यतत्त्वदर्शनसम्पन्नो भूत्वा बुद्ध्याकारपरिणतेभ्यो गुणस्योऽयं कर्तारं नानुपश्यति, किन्तु गुणा एव बुद्ध्यादिभावापन्ना कर्तारं इति पश्यति, गुणस्य परं

व्यतिरिक्तं तत्कार्यासृष्टं निर्विकारमात्मानमेकं वेत्ति, स द्रष्टा मद्भावं ब्रह्मवमधिगच्छति । तादृशात्मतत्त्वज्ञानेन गुणस्यो मोक्षणमित्यर्थं ॥ १९ ॥

एतदेवोपादयति— गुणानिति । देहसमुद्भवान्देहोत्पत्तिहेतुभूतानेतास्त्रिगुणतन्वीय तत्त्वज्ञानेन वाचित्वा जन्मस्युत्तराद्देहिर्विच्छको जीवन्नेव अमृत मोक्ष प्राप्नोति ॥ २० ॥

९ अ० त० दी०— एवं गुणसर्गभेदोक्तौ पुरुषस्य सर्वस्य धन्वलीलामुपपाद्येदानीं तद्विवेकतो गुणात्ययद्वारा मोक्षलीलामाह द्वाभ्याम्— नान्यमिति । यदा गुणस्योऽन्यं कर्तारं नानुपश्यति गुणा एव स्वानुगुणप्रवृत्तिपुं कर्तारं इति पश्यति गुणस्य परमात्मानं वेत्ति तदा द्रष्टा मद्भावं प्रक्षाश्वरभावं प्राप्नोति " ब्रह्मविन् (ब्रह्म वेद) ब्रह्मैव भवति " [सु. उ. ३।२।९] इति श्रुते । निर्गुणं हि ब्रह्म स्वयमव्ययं तदा गुणास्तीनेतानतीत्यामृतमश्नुते प्राप्नुते ब्रह्मसुखं वा मुञ्जे ॥ १९ ॥ २० ॥

१० पु. अ. त.— एवं स्वेच्छया स्वकीडार्थोत्पादितगुणादिरूपयज्जवा ह्यनोपमभ्यनीचादिधर्मेष्वत्वादिबुद्धिरहितो मनीडाज्ञानवास्तुसद्गारहितो य स मद्भक्तिमाप्नोतीत्येतदर्थं मेतन्निरूपितमित्याह— नान्यमिति । यदा मत्कृपाविशिष्टकाले द्रष्टा विनेकवान् गुणस्य स्वकीडार्थप्रकटरूपेण कृत्वा कर्तारं सर्वेष्वभूतमनुपश्यति, नान्यम्, च पुन गुणस्यो विधिग्रहणेन परं पुरुषोत्तमं वेत्ति, स मद्भावं मद्भक्तिप्रधिगच्छति, प्राप्नोतीत्यर्थं । अनाय भाव—गुणकृतानामा वैचिन्त्यदर्शनेन पुरोत्तममाहात्म्यज्ञानेन सर्वत्र तद्वैचिन्त्यपश्यन्तं तत्कर्तारं तद्रूपेणाऽऽविभूतम् अनु तद्देव यथा भगवान्स्वात्मकमेव पश्यति तथा पश्यति, नान्यं कश्चन पश्यति

स मद्भावं प्राप्नोति ॥ १९ ॥ ततो मद्भावयुक्तो गुणदोषाभिभूतो न भवतीत्याह— गुणानेतामिति । देहो जीवो देहसमुद्भवान् देहात्मा समुद्भव वस्यतिर्यम्यस्तादृशात्मानेताम् लौकिकान् न त्वलौकिकान् श्रीन् गुणानतीय अतिक्रम्य, जन्म तत्कर्म भोगार्थकं, मृत्युस्तद्भोगसमाप्तिरूपो भगवद्विस्मरणरूपो वा, जरा सेवाप्रतिबंधरूपा, दुःख ससारात्मकम्, एतैर्विमुक्तं अमृत मरणविदोपरहितम् लौकिकं देहमश्नुते मुञ्जे प्राप्नोतीत्यर्थं । अथवा अमृतमलौकिकं देहं प्राप्य मया सह सर्वकामानश्नुते " सोऽश्नुते सर्वान् कामान् सह " [उ० उ० २।१] इति श्रुत्युक्तरीत्या देहीतिपदादिर्देव्यज्यते, अन्यथा देहवत्पद व्यर्थं स्यादिति भावः ॥ २० ॥

११ नौ० भा० दी०— कथं प्रकृति पुरुष यज्जाति ? इत्यस्योत्तरमुक्तम्, कथं वा ततोऽस्य मुक्तिः ? इत्यस्योत्तरमाह— नान्यमिति । गुणस्य कार्यकारणविषयाकारपरिणतेभ्योऽन्यं दृशिमात्रमात्मानं द्रष्टा जीव कर्तारं नानुपश्यति विवेकमनु न पश्यति, किन्तु गुणा एव कर्तार इत्येव पश्यति, न त्वदं कर्तेति । तथा गुणस्यः परं गुणव्यापारसाक्षिभूतं मां यदा वेत्ति, तदा स वेदिता मद्भावं ब्रह्मभावं गच्छति, अन्यथा तु गुणभावं मतो भवति ॥ १९ ॥ कथं त्वद्भावं गच्छतीति तत्राह— गुणानिति । एतान्गुणान् महदादित्रयोविंशतिविकारात्मना परिणतान् देहसमुद्भवान् स्थूलदेहस्य समुद्भो येष्वस्तानतीत्य जीवन्नेवातिविक्रम्य निर्विकल्पकसमाप्त्यभासेन वाचित्वाऽऽमृतं मोक्षमश्नुते प्राप्नोति । एतेनानन्दावाप्तिर्गुणात्ययप्रयोजनमुक्तम् । यतो मुक्तो जन्मस्युत्तराद्देहिर्विमुक्तः सन्निति तु अनर्थनिवृत्तिदृष्ट्या ॥ २० ॥

गुणातीतरक्षणज्ञानार्थंऽङ्गुनप्रश्नः ।

अङ्गुन उवाच— कैलिङ्गैस्त्रीन् गुणानेतानतीतो भवति प्रभो ! ॥

किमाचारः कथं चेतास्त्रीन् गुणानतिवर्तते ॥ २१ ॥

१ शां. भा.— जीवन्नेय गुणानतीत्यामृतमश्नुत इति प्रश्नरीजं प्रतिलभ्यार्जुन आह— कैरिति । कैलिङ्गेऽथिहोस्त्रीन् गुणानेतान् व्याख्यातान् गुणानतीतोऽतिक्रान्तो भवति प्रभो ! । किमाचारः कोऽस्याचार इति किमाचारः । कथं केन च प्रकारेणैतांस्त्रीन् गुणानतिवर्तते ? ॥ २१ ॥

२ आ. शां व्या — सन्त्यग्वोफल गुणातिक्रमपूर्वक्रमसु-
लभ्यमुच्युत्वा मुच्यन् लक्षणं वक्तव्यमिति प्रकृत विवक्षित्वा
श्रममुपाययति— जीवन्नेवेति । ये व्याख्याता सत्त्वाद्यो
गुणास्तत्परिणामभूतानव्यासानतिक्रान्त सन् कैलिङ्गेऽतीतो भवति ?
इति तानि वक्तव्यानि सिद्धपर्यं पूर्वमनुष्ठेयानि पश्चादयत्न

लभ्यानि लिङ्गानि कानि तानीति पृच्छति— कैरिति । यद्येष्ट
चेष्टान्यावृत्त्यर्थं प्रशान्तर— किमाचार इति । ज्ञानस्य
गुणात्स्ययोपायस्योक्तत्वादुपायप्रकारनिहासया प्रशान्तर—
कथमिति ॥ २१ ॥

३ रा. भा.— अथ गुणातीतस्य स्वरूपसूचनाचारप्रकारं गुणात्ययहेतुं च पृच्छन् अर्जुन उवाच—
कैलिङ्गेऽथिरिति । सत्त्वादीन् त्रीन् गुणानेतानतीतः कैलिङ्गेः कैर्लक्षणेऽपलक्षितो भवति ? किमाचारः
केनाचारेण युक्तोऽस्मी ? अस्य स्वरूपावगतेर्लिङ्गभूताचारः कीदृश इत्यर्थः । कथं चैतान् केनोपायेन
मृगार्दींस्त्रीन् गुणानतिवर्तते ? ॥ २१ ॥

४ धे. ता. चं.— अत्र स्वावस्थानिरूपणाद्यर्थमर्जुनप्रश्न
मन्तारयति— अथेति । ' कैलिङ्गे ' ' किमाचार ' इत्यन
पेक्षान्तराद्यन्वयपोषलक्षणपरत्वादेकराशित्व ' कथं च ' इत्यु
पस्य पृथक्प्रश्नेत्यभिप्रेत्याह स्वरूपसूचनाचारप्रकारं
गुणात्ययहेतुं चेति । लिङ्गशब्दस्य वेपान्नावपि प्रयोगात्सत्य
' न लिङ्गं धर्मकारणम् ' इति गुणातीतोऽपलक्षणावगोमात्
मन्तारसमायथापारण्यमविवक्षामभिप्रेत्याह कैर्लक्षणेऽथिरिति ।
' किमाचार ' इत्यस्य कोऽस्याचार इति वदुदीहिमभिप्रेत्याह

केनाचारेण युक्तोऽसाधिति । अत्राचारशब्दस्यान्यभिचारि
वायलिङ्गपरतामाह अस्य स्वरूपावगतेर्लिङ्गभूतेति ।
यद्यपि स्वमवेद्येऽन्तरे स्वस्मिन् गुणात्यय प्रतीयेत, तथापि
परेषु बाधेऽचारेऽस्तदनुमानमिति तदर्थं पृथक्प्रश्न इति भाव ।
कथं च शब्दस्यानोपायसुत्रप्रकारपरताया प्रतिवचनप्रकारेणावगत-
त्वात्प्रतिशेषपरतामनुगणनवाद्यन्वयसाम्प्रकारपरता च - युत्स्यति—
केनोपायेनेति ॥ २१ ॥

५ आ. मा. भा.— ॥ २१ ॥

६ अ. प्र. दं.— ॥ २१ ॥

७ ह. पं. भा.— कैरिति । लिङ्गेऽथिहोः । अतीतोऽतिक्रान्तः ॥ २१ ॥

८ पं. प्र. मि — ' गुणानेतान्तीत्यामृतमश्नुते ' [१४।२०]
ति श्रुत्वा गुणातीतलक्षणं पृथक्सु अर्जुन उवाच—
कैरिति । हे प्रभो स्वामिन् ! एतान् त्रीन्गुणानतीतो भवति
स कैलिङ्गेऽथिहोः ? तदुच्यते किमित्यर्थः । ननु गुणानतीत-

लक्षणं तदीयाचारस्तदीयगुणात्ययोपायवगम्यतिश्रेणि स्पष्टमेव,
किमत्र पृच्छसि इत्यादाह तदेव पृच्छयन् इत्याह— किमाचार
इति । क आचारोऽथेति किमाचार, कथं च केनोपायेन
त्रिगुणानेतानतीत्य वर्तते ? ॥ २१ ॥

९ व० त० दी०— अथ गुणातीतस्य लक्षणमाचारं गुणात्ययहेतुं च जिज्ञासुमर्जुन उवाच— कैलिङ्गेऽथिरिति ।
कैलिङ्गेऽथिहोस्त्रीन् गुणानतीत उपलक्षितो भवति ? स किमाचारः ? कथं केनोपायेन इतुरुपेग वा त्रीन् गुणानति-
वर्तते ? इति ॥ २१ ॥

१० पु. अ. त.— एतमेतांस्त्रीन् गुणानिति भगवतोऽर्थं,
नेगयेऽपि गुणा सन्ति, धैरतद्विदमो भवतीति विद्याया
उपलक्षणपर जिज्ञासयति— कैलिङ्गेऽथिरिति । हे प्रभो सर्व-
कारणमयं कैलिङ्गेऽथिहोऽतान् कथं च नामस्त्रीन् गुणान्

अर्नानो भवति, अतिशय हृष्या अगौदिकदेहवान् भवन्ती
त्यं । ततो दहापयन्तार किमाचार कीदृशापारयान् ? च
इत एतांस्त्रीन् गुणानतीत्य कथं केनोपायेन वर्तते ? स
कथमेत्यर्थं ॥ २१ ॥

११ नो० भा० दी०— प्रकृतितो मुक्तिप्रकारे वृत्तेऽप्य मुक्तलक्षणानि पृच्छन् अर्जुन उवाच— कैरिति ।
कैलिङ्गेऽथिहोस्त्रीन् गुणानेतान् व्याख्यातानतीतो भवति पुमान् ? हे प्रभो ! स च किमाचारः ? कोऽस्याचारः ?
कथं च प्रकारेणैतांस्त्रीन् गुणानतिवर्तते ? ॥ २१ ॥

गुणातीतत्वोपायः सलक्षणः ।

श्रीभगवानुवाच— प्रकाशं च प्रवृत्तिं च मोहमेव च पाण्डव । ।

न द्वेष्टि सम्प्रवृत्तानि न निवृत्तानि काङ्क्षति ॥ २२ ॥

१ शां. भा.— गुणातीतस्य लक्षणं गुणातीतत्वोपायं चार्जुनेन पृष्टोऽस्मिन् श्लोके प्रश्नद्वयाथ प्रतिवचनं भगवानुवाच— यत्तावत्कैर्लिङ्गैर्युक्तो गुणातीतो भवतीति तच्छृणु— प्रकाशमिति । प्रकाशं च सत्त्वकार्यं, प्रवृत्तिं च रजःकार्यं, मोहमेव च तमःकार्यं इत्येतानि न द्वेष्टि सम्प्रवृत्तानि सम्प्रवृत्तयामावै-
नोद्भूतानि— मम तामसः प्रत्ययो जातस्तेनाहं मूढः, तथा राजसी प्रवृत्तिर्ममोत्पन्ना दुःखात्मिका तेनाहं रजसा प्रवृत्तितः प्रचलितः स्वरूपात्, कष्टं मम वर्तते योऽयं मत्स्वरूपावस्थानाद्भ्रंशः, तथा सात्त्विको गुणः प्रकाशात्मा मां विवैकित्वमापादयन्सुखे च सज्जनयन्घ्नातीति तानि द्वेष्ट्यसम्प्रवृत्तित्वेन । तदेवं गुणातीतो न द्वेष्टि सम्प्रवृत्तानि । यथा च सात्त्विकादिपुरुषः सत्त्वादिकार्योपयात्मानं प्रति प्रकाशं निवृत्तानि काङ्क्षति, न तथा गुणातीतो निवृत्तानि काङ्क्षतीत्यर्थः । एतन्न परप्रत्यक्षं लिङ्गम् । किं तर्हि ? स्वात्मप्रत्यक्षत्वादात्मविषयमेवैतदलक्षणम् । न हि स्वात्मविषयं द्वेषमाकाङ्क्षं वा परः पश्यति ॥ २२ ॥

२ आ. शां. व्या.— प्रभवस्वरूपमन्य वतुर्दरं दर्शयति— गुणातीतस्येति । पृष्टो भगवानिति सम्बन्धः । विवृत्तस्य निधा प्रयोगदर्शनात् प्रश्नद्वयाथमित्युपलक्षणं प्रश्नद्वयाथमिति द्रष्टव्यम् । उत्तरमनतर्यानन्तरश्लोकात्पर्यमाह— यत्तावदिति । तानि सम्प्रवृत्तौ न द्वेष्टीत्युक्तमेव स्पष्टयितुं निषेध्यमसम्प्र-
वृत्तिनो द्वेष तेषु प्रकटयति— ममेत्यादिना । सम्प्रवृत्तिनः

सम्प्रवृत्तेषु प्रकाशादिषु द्वेषान्भवमुपसंहरति— तदेवमिति । न निवृत्तानितीत्यादि व्याचष्टे— यथा चेति । तेषामनात्मी-
यत्वं सम्बन्धपरयमात्मानुक्लप्रतिकूलनारोपणेन नोद्भिजते तेभ्यश्च न स्पृहयतीत्यर्थः । स्वानुभवसिद्धं गुणातीतस्य लक्षण-
मुक्तमित्याह— एतच्चेति । परप्रत्यक्षत्वाभावं प्रपञ्चयति—
न हीति । आप्तयो विषयः ॥ २२ ॥

३ रा. भा.— आत्मव्यतिरिक्तेषु वस्तुस्वनिष्ठेषु सम्प्रवृत्तानि सत्त्वरजस्तमसां कार्याणि प्रकाश-
प्रवृत्तिमोहाख्यानि यो न द्वेष्टि, तथा आत्मव्यतिरिक्तेष्विष्टेषु वस्तुषु तान्येव निवृत्तानि न काङ्क्षति ॥ २२ ॥

४ वे. ता. चं.— आत्मव्यतिरिक्तेष्वित्यादि—
अयमभिप्रायः— आत्मव्यतिरिक्तानि वस्तूनि द्विविधानि
इत्यान्वयिष्ठानि च; तत्रानिष्टदशाधनेषु सम्प्रयुक्तेषु द्वेष; इष्ट-
तत्साधनेषु च निवृत्तेषु काङ्क्षति लोकविदम्; तत्रानिष्ठेषु सान्येषु
साधनतया सम्प्रवृत्तानि गुणकार्याणि यो न द्वेष्टि; इष्टेषु च साध्येषु

साधनतया स्थित्वा विनिवृत्तानि पुनर्न काङ्क्षति । प्रकाशत्वा-
निष्टसाधनत्वं भयादिहेतुषु व्यक्तम्; इष्टसाधनत्वमनुकूलविषयेषु
प्रत्नैरपश्यभेवजादिषु मोहत्वात्कुलेषु प्रतिकुलबुद्धौ प्रतिकूलेषु
बायुकुलबुद्धौ— इति । द्वेषकाङ्क्षयोः प्रतिपेयार्थप्रसजितद्वय-
मिष्टानिष्टोक्तिः ॥ २२ ॥

५ आ. भा. भा.— प्रायो न द्वेष्टि न काङ्क्षति । तथा हि सामवेदे भाङ्गव्येयाशाखायाम्— “ रज-
स्तमस्त्वनगुणात्प्रवृत्तान्प्रायो न च द्वेष्टि न चापि काङ्क्षति । तथापि सूक्ष्मं सत्त्वगुणं च काङ्क्षेद्यदि प्रविष्टं
सुतमश्च जहात् ” इति । ‘ न हि देवा ऋषयश्च सत्त्वस्था नृपसत्तम । । हीनाः सत्त्वेन सूक्ष्मेण ततो
वैकारिका मताः ॥ कथं वैकारिको गच्छेत्पुरुषः पुरुषोत्तमम् ’ इति मोक्षधर्म । ‘ सात्त्विकः पुरुषयोग्य ।
भवेन्मोक्षार्थनिश्चितः ’ इति च ॥ २२ ॥

६ अ. प्र. टी.— ‘ प्रकाशं च प्रवृत्तिं च ’ इत्यनेन
गुणातीतस्य सर्वथा सत्त्वादिगुणकार्येषु प्रकाशादिषु द्वेषाकाङ्क्षे
न तत् इत्युच्यते इत्यन्वयथाप्रतीतिनिरासार्थमाह— प्राय इति ।
इष्टमुक्तं अति— यथादयो गुणा द्विविधाः स्थूला, सूक्ष्मा, तत्र
सूक्ष्मो कौण्डिक प्रकाशप्रशंसिमोहाः जायन्ते; सूक्ष्मेभ्यस्तु
परमेष्ठ्यादिविषयाः । तत्रान्येषु गुणातीतस्य द्वेषाकाङ्क्षे प्रायो न
स्नः । न तु सर्वथा प्राक्प्रवृत्तत्वात्सत्त्वचित्सम्भवात् । द्वितीयेषु

तु आकाङ्क्षादिकं विषय एवेति कुत एतत् ? इत्यत आह—
तथा हीति । यद्यपि ‘ न द्वेष्टि ’ इत्यादिकमुक्तम्, तथापि यदि
सुतमः सूक्ष्मतमो देववशात् प्रविष्टं स्यात्, तदाऽतो तत्र-
द्यात् द्विष्यात् । गुणातीतानां च सूक्ष्मसत्त्वसद्भावे भातवार्थं
च पठति— नहीति । यदि देवा ऋषयश्च सूक्ष्मेण सत्त्वेन
हीनाः स्युः, तदा सत्त्वस्था इति नोच्येरत्, किन्तु तदसत्ता
वैकारिका मताः प्रवृत्तेरत्, तत् किं कथं वैकारिको गच्छेत् ।

तोत्तम् ? तेषा मोक्षो न स्यादिति यावत् । अस्ति च मोक्षोऽतः । सूक्ष्मसत्त्ववन्त एव त इत्यर्थः । सात्त्विकसत्त्ववान् । 'सूक्ष्मसत्त्वसयुक्त सयुक्तस्त्रिभिरक्षरैः । पुष्ट'

पुष्टं गच्छेन्नित्यय पञ्चविंशत्क' ॥' इति सूक्ष्मसत्त्वप्रकरणान् । मोक्षार्थनिश्चितः मोक्षलक्षणो पुरुषार्थं निश्चित ॥ २२ ॥

७ ह. पै. भा.— प्रकाशमिति ॥ २२ ॥

८ वै. ब्र. गि.— तत्र द्वितीयाध्याये ' स्थितप्रज्ञस्य का १' [२।५४] इत्यादिना पूर्वमेव पृष्टमपि ' प्रजहाति कामान् ' [२।५५] इत्यादिना दत्तोत्तरमपि पुनर्विपुत्रयव्याप्तं पृच्छनीयवधार्य प्रकाशान्तरेण तद्वक्षणं मे श्रीभगवानुवाच— प्रकाशमिति । प्रकाशं सत्त्वकार्यं,

प्रवृत्तिं रजःकार्यं, मोहं च तम कार्यम् । उपलक्षणमेतत् । सर्वान्यपि गुणकार्याणि यथायथं सम्प्रवृत्तानि स्वतः प्राक्तानि सन्ति तु खडुद्वया यो न द्वेष्टि, निवृत्तानि च सन्ति सुखद्वया यो न बाह्वति, स रागद्वेषगन्धो गुणातीत उच्यते इति चतुर्थेऽन्वयः ॥ २२ ॥

९ व० व० दी०— तदा श्रीभगवांस्त्रयस्वरूपमाचारं विधिः । प्रकाशः सात्त्विकः, प्रवृत्ती राजसी, मोहस्वामस इत्येतानि न द्वेष्टि, यदि निवृत्तानि च तथापि न काह्वति, अथवा प्रकाशं कर्माणि च मोहं च न द्वेष्टि, प्रवृत्तानि च कर्माण्यपीति ॥ २२ ॥

गुणातीतता च लक्ष्यताह चतुर्भिः— प्रकाशं चेत्या-

१० पु अ. त.— अत्रोत्तरं मट्टणैरेव सर्वं भवतीति शपनाय गुणमह्यकारैः श्लोकेराह भगवान्— प्रकाशं चेति । प्रकाशं सर्वद्वारेष्वलौकिकानुभवसिद्धयर्थं मदीयालौकिकमत्त्व-स्वाम्यमत्त्वोपस्थापितालौकिकावकरणमकलौकिकरूपम् । एतेषु चकारेण व्यञ्जितम् । च पुन तथैव प्रवृत्तिं, चस्त्वर्थं । एतेषु महददभवरससिद्धयर्थं विप्रयोगलयात्मकरूप मोहमेव चन्द्रं मोहं वा, एतादृशवशेऽपि मयाभावाय हे पाण्डव ।

न द्वेष्टि मद्विच्छागतानलौकिकान् लौकिकमरुपान् । किञ्चैवं सात्त्विकादित्रयान्येव कार्याणि प्रवृत्तानि मद्विच्छया प्राप्नोति । अतएव स्वतः प्रवृत्तिरुक्ता । स्वेच्छास्वशापनाय लौकिकरूपेण प्रतिबन्धकतया न द्वेष्टि तस्यागम्य यत्नं न करोति । तथैव मद्विच्छामात्रे निवृत्तानि न बाह्वति, स गुणातीत उच्यते इति चतुर्थं श्लोकेनान्वयः ॥ २२ ॥

११ नी० भा० दी०— तत्रायस्योत्तरमाह— प्रकाशमिति । प्रकाशप्रवृत्तिमोहाः सत्त्वरजस्वमसां कार्याणि पुत्रानावस्थायां तानि सम्यक् प्रवृत्तानि 'सामान्ये नपुंसकं' वान्स्प्रवृत्तान् न द्वेष्टि । नापि समाध्यनग्थाया गति निवृत्तानि शन्ति काह्वति । सोऽयं नित्यसमाधिस्थो ब्रह्मविद्वरिष्ठः यं प्रवृत्त्य श्रीभागवते स्मर्यते— ' देहं न प्रवरमवस्थितवमुत्थितं वा सिद्धो न पश्यति ' [१।१।१३।१६] इति । अत्र वासिष्ठे सन्नयोगभूमय उक्ताः— ज्ञानभूमिः शुभेच्छालक्ष्या प्रथमा समुदाहृता । विचारणा द्वितीया तु तृतीया तनुमानसा ॥ सत्त्वापत्तिश्चतुर्थी साचक्रोऽसंसिन्धिनामिका । पद्मार्थाभावनी पृष्ठी सप्तमी तुर्यगा स्मृता ' इति । सत्र यथोक्ता साधनसम्पन्नान्ना प्रथमा । अत्रगमननादयविचारान्तिका द्वितीया । निदिध्यासनरूपा तृतीया । एताः साधनभूमयः । तत्रापत्तिश्रेष्ठसाक्षात्काररूपा चतुर्थी फलभूता, यस्या योगी कृतायेंऽपि जीवन्मुक्तिमुत्पु' फलं नातुभवति । तारित्त्यो जीवन्मुक्तेरवान्तरभेदाः । तत्रापि पञ्चम्या भूमौ स्वयं रियत् स्वयमेव व्युत्तिष्ठति, पष्ठया तत्रनेन, सप्तम्या तु न स्वतः परतो वा व्युत्तिष्ठति सोऽयं नित्यसमाधिस्थः ' प्रकाशं ' इत्यनेन श्लोकेनोक्तः ॥ २२ ॥

उदासीनवदासीनो गुणैर्यो न विचाल्यते । गुणा वर्तन्ते इत्येव योऽवतिष्ठति नेद्भते ॥ २३ ॥

१ शां. भा.— अथेदानीं ' गुणातीतः किमाचारः ' [१।४।२१] इति प्रथम्य प्रविचनमाह— उदासीनवदिति । उदासीनवत्, यथोदासीनो न कस्यचित्पक्षं भजते, तथास्यं गुणातीतत्वोपायमागं-वस्मिन् आमीन आत्मरिदुणैः सन्न्यामी न विचाल्यते विरक्तदर्शनानग्थातः । तदन्तस्फुटीकरोति— एताः कार्यरूपनिपयाकारपरिणता अन्योन्यस्मिन्वर्तन्ते इति योऽवतिष्ठति । एतन्महत्तरान्तरमागं-पद-योगः । ' योऽवतिष्ठति ' इति वा पाठान्तरम् । नेद्भते न चन्दति; स्वम्पारम्य एव भवतीत्यर्थः ॥ २३ ॥

२ आ. शां. व्या.— वैलिंग्गिरत्यादि परिहृत्य द्वितीयं प्रथमं परिहृति—अथेति । दृष्टान्तं व्याचष्टे— यथेति । उपेक्षस्य पशुपते तत्वायोगादित्यर्थः । आत्मविदात्मकौट-स्थानानेनाऽऽसीनो निवृत्तकृत्वाभिमनोऽप्रयत्नमानो भवतीति दाटान्तिरुमाह— तथेति । गुणानीतत्वोपायमागौ ज्ञानमेव । शब्दादिभिर्विषयैरस्य दृष्टव्यत्वज्ञानाद्युच्यमानमाशङ्कयाऽऽह— गुणैरिति । उपनतानां विषयाणां रागद्वेषद्वारा प्रवर्तकत्वमित्ये

तत्प्रपञ्चयति— तदेतदिति । योऽवतिष्ठति स गुणतीत इत्युत्तरं सम्बन्ध । अवपूर्वस्य तिष्ठतेरात्मनेपदे प्रयोक्ये कथं परस्मैपद ? इत्याशङ्कयाऽऽह— छन्दोभङ्गेति । पाठान्ते तु बाधिनानुवृत्तिमानमनुष्ठानम् । करणाकारपरिणतानां गुणानां विषयाकारपरिणतेषु तेषु प्रवृत्तिर्न भवेति परमवचनत्वात् कृष्ण दृष्टिमात्मनो न जहातीत्याह— नेङ्गते इति ॥ २३ ॥

३ रा. भा.— उदासीनवदासीनः गुणव्यतिरिक्तात्मावलोकनतृप्त्या अन्यत्रोदासीनवदासीनः गुणद्वेषाकाङ्क्षाद्वारेण यो न निचाल्यते, गुणाः स्वेषु कार्येषु प्रकाशादिषु वर्तन्त इत्यनुसन्धाय यस्तूष्णी-मवतिष्ठते, नेङ्गते न गुणकार्यानुगुणं चेष्टते ॥ २३ ॥

४ वे. ता च — कथं तर्हेति ? कथं च तस्यारी इत्यादि-सायनधम्मती न विचिन्वते ? इत्युत्तरं उदासीनवदिति । आत्मव्यतिरिक्तोदासीन्य च गुणकार्यद्वेषाङ्गानिवृत्तिहेतुः । न निचाल्यते बाह्यविषयेषु कार्यद्वारा न प्रवर्तते इत्यर्थः । अविचाल्यत्वविनश्याय द्वेषाकाङ्क्षाद्वारेणेति विचलनप्रका-रोति । ' गुणा गुणेषु वर्तन्ते ' [३।२०] इत्युक्तस्य ' गुणा वर्तन्ते ' इत्यस्य कैकार्थ्यं दर्शयन्नविचाल्यताहेतुमाह गुणाः

स्वेषु कार्येषु च । इति करणमनुसन्धानप्रकारपरमित्याह अनुसन्धायेति । एवकाराभिप्रेतमाह तूष्णीमिति । छन्दो-भङ्गभयादार्ष परस्मैपदमित्याह— तूष्णीमवतिष्ठत इति । स्वकार्यप्रवृत्तौ किमेभिर्ममेति भावः । तदेतदोदासीन्यविनश्याय ' न निचाल्यते ' इत्यनेन ' नेङ्गते ' इति विवृणम् । तदाह— न गुणकार्यानुगुणं चेष्टत इति । न द्वेषाकाङ्क्षानुगुणं प्रवर्तते इत्यर्थः ॥ २३ ॥

५ आ. मा. भा.— ॥ २३ ॥

६ ज. प्र दी — ॥ २३ ॥

७ ह. पै. भा.— उदासीनवदिति । नेङ्गते न चाल्यते । कार्यकारणसङ्घातविषयरूपपरिणताः गुणेषु वर्तन्त इति योऽवतिष्ठति यः प्रतिपद्यते स न

चलति ॥ २३ ॥

८ चं ब्र. गि.— आचाररूप लक्षणान्तरमाह— उदा-सीनवदिति । यथा हि द्वयोः कलहायमानयोरवलोकयिता तन्मथ केवलसदास्ते, न तु तर्थाथजयपराजयाभ्यामितस्तत शान्त्यते, तथैवासीनो यो गुणैः सुपदुःखारमना परिणतैर्न विचाल्यते, स गुणातीतः । एतदेवोच्यते च विद्वेषोति— गुणा इति । गुणा एव स्वकार्येषु प्रवर्तन्ते, न त्वह निर्वाकार, तदा मम न तै सह सम्बन्धोऽस्तीति ज्ञानेन तूष्णीमिवाव

तिष्ठते । अनेन ' उदासीनवदासीन ' इत्येतद्विद्वत्तम् । ' गुणैर्नो न निचाल्यते ' इत्येतद्विद्वद्योति— नेङ्गते न चलति, न हर्षविषादाङ्गुलो भवतीति यावत् । अवपूर्वस्य तिष्ठते. ' सममप्रविश्य स्य ' [अष्टा १।३।२२] इत्यात्मनेपद-विधानादवतिष्ठतीति परस्मैपदमार्थम् । ' योऽवतिष्ठति ' इति कश्चित्पाठान्तरमस्तीति (शा.) भाष्ये लिखितम् ॥ २३ ॥

९ व० त० दी०— उदासीनवदिति । गुणातिरिक्तात्मावलोकनतृप्तत्वात् अन्यत्रानात्मवस्तुनि उदासीनव-दासीन द्वेषाकाङ्क्षाद्वारेण गुणैश्च यो न निचाल्यते, किन्तु स्वकार्येषु प्रकाशादिषु गुणा वचन्त इति तिष्ठति, न गुणानुगुणं स्वात्मना चेष्टते ॥ २३ ॥

१० पु अ त — एव द्विज्ञोत्तरमुक्त्वा आचारोत्तर-माह— उदासीन इति । उदासीनवत् सुप्युत्तरप्रत्ययभाव-राहित्येन मत्तुर्नि साक्षिरूपेण पश्यमासीनो गुणैर्लभिकै-

मत्तुर्नि पश्यन्नात्मस्वरूपात् निचाल्यते । किञ्च गुणा भगव-दात्मका गुणेषु स्वकार्येषु वर्तन्ते इत्यत एव भगवद्विज्ञोत्तर-प्रकारेणैवावतिष्ठति, नेङ्गते न चलति पूर्वरूपात् ॥ २३ ॥

११ नी० भा० दी०— अथ पशुपया पदार्थाभावन्या गतो ब्रह्मविद्वरीयामुच्यते— उदासीनवदिति । योऽव समाधातुशुद्धीन इरास्ते व्युत्थाने किमपि प्रयोजनमपश्यन् इदं मम कर्तव्यमस्तीति वासनाशून्यत्वात् य आस्ते एव, न तु परप्रयत्नमन्तरेण कदाचिदपि गुणैर्निचाल्यते । परेण व्युत्थापितोऽपि गुणान् पश्यन् ' गुणा वर्तन्ते ' इत्येव सादा योऽवतिष्ठति स्तत्र एव वर्तते, न तु गुणकृतैरिष्टानिष्टपर्यैरिङ्गते चलति । अयमर्थः— यथा कश्चिद्व्युत्थानो रसनमात्रेणान् स्वयं दाकादिरसं न विन्दति, परेण ज्ञापितोऽपि कश्चिद्रसविशेषमुपलभ्यति यतोदासीन एवास्ते, सतिस्वेष विशेषदर्शनस्य त्रिरोमानान् न तत्कृतं सुखं तु ह्यं वा पश्यति, तद्वद्वय होय ॥ २३ ॥

समदुःखसुखः स्वस्थः समलोष्टाश्मकाञ्चनः ।
तुल्यप्रियाप्रियो धीरस्तुल्यनिन्दात्मसंस्तुतिः ॥ २४ ॥
मानापमानयोस्तुल्यस्तुल्यो मित्रारिपक्षयोः ।
सर्वारम्भपरित्यागी गुणातीतः स उच्यते ॥ २५ ॥

१ शां. भा.— किञ्च— समदुःखेति । समदुःखसुखः समे दुःखसुखे यस्य स समदुःखसुखः । स्वस्थः स्व आत्मनि स्थितः प्रसन्नः । समलोष्टाश्मकाञ्चनः, लोष्टं चाश्मा च काञ्चनं च समानि यस्य स समलोष्टाश्मकाञ्चनः । तुल्यप्रियाप्रियः, प्रियं चाप्रियं च प्रियाप्रिये, तुल्ये समे प्रियाप्रिये यस्य सोऽर्थं तुल्यप्रियाप्रियः । धीरो धीमान् । तुल्यनिन्दात्मसंस्तुतिः निन्दा चाऽऽत्मसंस्तुतिश्च निन्दात्मसंस्तुती, तुल्ये निन्दात्मसंस्तुती यस्य यतेः स तुल्यनिन्दात्मसंस्तुतिः ॥ २४ ॥

२ आ. शां. व्या.— गुणातीतस्य लिङ्गान्तरमाह— प्रियं चेति । प्रियाप्रियग्रहणेन यद्गीताना काञ्चनदीना भ्रातृग्रहणेन परित्राजकवन्पृथग्रहणम् । निन्दा दोषोक्तिः, आत्मसंस्तुतिरात्मनो गुणकीर्तनम् ॥ २४ ॥

१ शां. भा.— किञ्च— मानापमानयोस्तुल्यः समो निर्विकारः । तुल्यो मित्रारिपक्षयोः, यद्युदासीना भवन्ति केचित्त्वाभिप्रायेण, तथापि पराभिप्रायेण मित्रारिपक्षयोरिव भवन्तीति । अयं तु तुल्यो मित्रारिपक्षयोरित्याह । सर्वारम्भपरित्यागी दृष्टादृष्टार्थानि कर्माण्यारभ्यन्त इत्यारम्भाः, सर्वानारम्भान्परित्यक्तुं शीलमस्येति सर्वारम्भपरित्यागी, देहधारणमात्रनिमित्तव्यतिरेकेण सर्वैकर्मपरित्यागीत्यर्थः । गुणातीतः स उच्यते ॥ २५ ॥

२ आ. शां. व्या.— इतथ गुणातीतः शक्यो ज्ञातुमि । मित्रारिपक्षयोरित्ययुक्तमित्याद्यङ्ग्याऽऽह— यद्यपीति । सर्वैकर्मत्यागे देहधारणमपि निमित्ताभावात् स्यादित्याद्यङ्ग्याऽऽह— देहेति । उक्तविशेषणो गुणातीतो ज्ञातव्य इत्याह— गुणातीत इति ॥ २५ ॥

३ रा. भा.— समदुःखसुखः सुखदुःखयोः समचित्तः, स्वस्थः स्वस्मिन् स्थितः स्वान्मैकप्रियत्वेन तत्रतिरिक्तपुत्रादिजन्ममरणादिसुखदुःखयोः समचित्त इत्यर्थः । तत एव समलोष्टाश्मकाञ्चनः; तत एव च तुल्यप्रियाप्रियः तुल्यप्रियाप्रियविषयः; धीरः प्रकृत्यात्मविधैकतुशलः; तत एव तुल्यनिन्दात्मसंस्तुतिः शान्तनि मनुष्यत्वाद्यभिमानकृतगुणागुणनिमित्तस्तुतिनिन्दयोः स्वामन्वन्धानुगन्धानेन तुल्यचित्तः, तत्रयुक्तमानानमानयोः तत्रयुक्तमित्रारिपक्षयोरपि स्वामन्वन्धाभावादेव तुल्यचित्तः; तथा देहित्वप्रयुक्तसर्वारम्भपरित्यागी; य एवममृतः स गुणातीत उच्यते ॥ २४ ॥ २५ ॥

देहगतैः सौन्दर्यवैषम्यादिगुणदोषैः स्तुतिनिन्दाप्रवृत्तौ परस्तुति-
निन्दयोरिव न प्रीत्यादिसम्भव इत्याह— आत्मनीति ।
' मूर्खा. पूजितपूजकाः (लोकः पूजितपूजकः) ' [म. भा.
५।३।५५] इति न्यायेन लौकिका स्तुवन्तं मानयन्ति,
निन्दकमवमन्यन्ते; मानानमानप्रकाराद्य लोकेत्यत्राहारतः
शास्त्रतश्च सिद्धा । तत्र 'मानयितारो मित्राणि भवन्ति, अवम-
न्तारस्वरयः' इति लोचदृष्टकमविवक्षामाह— तत्प्रयुक्तैति ।
वाचिकस्तुतिनिन्दयो धृगुपादानादन मानावमानशब्दौ मानस-

वाचिकविषयो । समुद्देशेऽपि गुणातीतस्य परबुद्धिद्वित्तौ
मित्रारिषधौ विद्येते । आरभ्यत इत्यारम्भ कर्मे, कृतप्रति-
कृतादिरूपः । अपवर्गाधारम्भक्यवच्छेदायाह देहित्वप्रयुक्ते-
ति, सात्त्विकसर्वारम्भपरित्यागीत्यर्थः । एतदेव वक्ष्यात्मा-
लिङ्गम् । आन्तरिक्षेपादिभिर्गौरारम्भपरित्यागादिभिश्च गुणा-
तीतो लक्ष्यते । त एव च गुणात्ययोपादा इति प्रथमं प्रयुक्ते
भवति ॥ २४ ॥ २५ ॥

५ आ. भा. भा.— तुल्यत्वार्थ उक्तः पुरस्तात् ॥ २४ ॥ २५ ॥

६ ज प्र श्री.— ' समदुःखसुखः ' [३।४।२४] इत्या-
दिना मर्षया सुखादौ तुल्यत्वबुद्धिरुच्यत इत्यन्यथाप्रतीतिभिरा-

सार्थमाह— तुल्यत्वेति । तुल्यत्ववाचिनः समदुस्वार्थ इत्यर्थः ।
प्रायः सर्वानित्यायुक्तीत्येति भावः ॥ २४ ॥ २५ ॥

७ ह. पै. भा.— समेति । स्वस्मिन्नात्मनि तिष्ठतीति स्वस्थः । धीरो धीमान् ॥ २४ ॥
किञ्च— मानेति । देहेन्द्रियविषयाकारपरिणतान्गुणानतीतोऽतिक्रान्तस्तेषु निस्सृष्टः ॥ २५ ॥

८ वं. ब्र. नि — किञ्च, हर्षविषादजनकत्वाभावात्समे-
दुःखस्यै यस्य स तथोक्तः । तत्र हेतु — स्वस्थः स्वस्मिन्
स्वरूप एव निरतिशयानन्दरूपकं स्थित, अतएव हेयोपादेय-
राहित्यात्मनानि लोष्टाश्मकाञ्चनानि यस्य स तथोक्त, अत
एव च तुल्ये प्रियाप्रिये सुखदुःखसाधने यस्य स. । स्वस्थत्वे
हेतुः— धीरः धीमान् निर्विषयोपाद्वितीयत्रयात्मतत्त्वज्ञानवान्,
अतएव तुल्यनिन्दाभ्रसत्तुतिः विषयभिजनसम्पत्त्यादिगुण-

तद्भावनिश्चयनस्तुतिनिन्दयोर्निर्विशेषशुद्धचिन्माश्रये स्व-
स्मिन्सम्बन्धानुसन्धानेन तुल्यचित्तः, अत एव स्तुतिनिन्दा-
प्रयुक्तमानावमानयोस्तत्प्रयुक्तमित्रारिषयोश्च स्वसम्बन्धा-
भावादेव तुल्यचित्तः । तथा सर्वारम्भान् सर्वकर्माणि परित्यक्त-
शीलमस्येति तथोक्तः । एवञ्चदुःखसौख्यसाधनी इत्याद्युक्तप्रकारा
चारलक्षणो यः, स गुणातीत इत्युच्यते ॥ २४ ॥ २५ ॥

९ व० त० ही०— समेति । गुणकार्येषु हर्षद्वेषशून्यतया स लक्ष्य इत्युक्ते समत्वं योगो हेतुरिति साङ्ख्य-
योगसारभूतमर्थं स्मारयति । समे दुःखसुखे रजस्तत्त्वकार्यं यस्य । तत्र हेतुः— स्वस्थ आत्मस्थ इति । समानि
लोष्टाश्मकाञ्चनानि हेतयतया यस्य, सर्वत्र समभूतस्य ॥ २४ ॥ मानापमानयोरिति । देहित्वप्रयुक्तसर्वारम्भपरि-
त्यागी च यः, एवम्भूतः स गुणातीत उच्यते ज्ञानमार्गीयः ॥ २५ ॥

१० पु. अ. त.— किञ्च समदुःखसुख समे दुःखसुखे
विप्रयोगसंयोगात्मके लौकिकलौकिकदोहरूपे वा यस्य स ।
स्वस्थः मत्स्वरूपे स्थितः । अतएव समलोष्टाश्मकाञ्चन
समानि लोष्टाश्मकाञ्चनानि यस्य, सर्वत्र भगवदात्मकत्वा-
त्सादृशः । तुल्यप्रियाप्रिय तुल्ये मिथाप्रिये संयोगविद्योगात्मके
यस्य स । भगवद्विच्छापा एव सुखयत्वाद्भुमयोस्तुल्यत्वम् ।
धीरः विप्रयोगादितोऽण्डु खसहनशीलः । तुल्यनिन्दारम्भ-
सत्तुतिः तुल्यो निन्दा आत्मसंस्तुतिश्च यस्य । अयं भावः—
दुष्टता निन्दाऽपि भक्तत्वेन स्तुतिप्रायेव ॥ २४ ॥ किञ्च

मानापमानयोस्तुल्यः भगवत्कृतमानापमानयो स्वीयत्वेन
कृतत्वात्तुल्यः । तुल्यो मित्रारिषयो, भगवदीयेन लवीयत्वेन,
मित्रपक्षे कृते तुल्य भगवदीयभावेन; अरिपक्षे आसुरैर्भगव-
दीयत्वेन विचारिते भगवदीयत्वेन तथा विचारयन्तीति तेषा-
ञ्चित्तमेवेति तयोपाविचारकत्वात्तुल्यः । सर्वारम्भपरित्यागी
सर्वेषां पदार्थानामारम्भानां दृष्टप्रत्ययानां परिस्थित्यशीलवान् ।
एवमाचारवान् यः स गुणातीत उच्यते, कथ्यते
इत्यर्थः ॥ २५ ॥

११ नी० भा० ही०— अयं पञ्चम्यां भूमावसंस्रितनामिकायां स्थितो ब्रह्मविद्भिर उच्यते— समेति । समधौ
समे दुःखसुखे यस्य स समदुःखसुखः । स्वस्थः स्वनेत्रे रेच्छयैव तिष्ठतीति स्वस्थः । यदा तु न समाधाविच्छा
तदा स्वयमेव व्युत्तिष्ठतीति भावः । सोऽपि व्युत्थानावस्थायाम् समलोष्टाश्मकाञ्चन, विरक्त इत्यर्थः । तुल्यप्रिया-
प्रियः तुल्यनिन्दारम्भसंस्तुतिश्च प्रियाप्रिययोर्निन्दास्तुत्योश्च प्राप्नोति तुल्यो हर्षविषादशून्यः । अत्र हेतुर्धीर इति ।
यथा किञ्चिद्दृष्टरस्त्रीप्रप्रहारवेदनात्सोऽपि न व्यामुहति, येयद्विदनां चानुभवति, तद्वदयं हर्षविषादाद्यनुभवप्रति धैर्यात्
चलति । पूर्वस्य तु ज्ञातायामपि वेदनाया हर्षानुदय एव नास्ति, तत्पूर्वस्य तु वेदनेव नास्तीति भेदः । एतेन

श्लोकत्रयेण सर्वेषां जीवन्मुक्तानां समाधौ लिङ्गानि तत्संवेद्यान्याचाराश्च परसंवेद्यानि लिङ्गान्युक्तानि ॥ २४ ॥
अथ चतुर्थ्यां भूमौ सत्त्वापत्तिसंज्ञायां स्थितस्य योगिनः समाधिसुखाभावेन स्वसंवेद्यलिङ्गाभावात्तत्त्वनिश्चयेन
द्वैतस्य बाधाहङ्गिमाचारश्च परसंवेद्य एव, तदाह- मानेति । यथा हि परीक्षकः कूटकार्पापणस्य लामे विनाशे
वा हर्षविषादरन्त्यः, न च तद्भाभार्थं यत्नमारभते; मूढस्तु ताभ्यां चाध्यते, तद्भाभार्थं यत्नं चारभते । एवं
विद्वान् द्वैतं महमरीचिकाहृदसमानं पश्यन् तत्र मानापमानयोर्वा मित्रारिपक्षयोर्वा तुल्य एव, न त्वन्यतरला-
भाय परिहाराय वा यत्नमारभते; अतो गुणातीत इत्युच्यते । सर्वत्र पदार्थः स्पष्टः ॥ २५ ॥

अन्यभिचारो भक्तियोग एव गुणातीतत्वप्राप्त्युपायान्तरम् ।

मां च योऽन्यभिचारेण भक्तियोगेन सेवते ।

स गुणान् समतीत्यैतान् ब्रह्मभूयाय कल्पते ॥ २६ ॥

१ शां. भा.— 'उदासीनवत्' इत्यादि 'गुणातीतः स उच्यते' इत्येतदन्तमुक्तं यावद्यत्नसाध्यं
तावत्संख्यासिनोऽनुष्ठेयं गुणातीतत्वसाधनं मुमुक्षुः; स्थिरीभूतं तु स्वसंवेद्यं सद्गुणातीतस्य यत्तेर्लक्षणं
भवतीति; अधुना कथं च त्रीन्गुणानतिवर्तत इत्यस्य प्रश्नस्य प्रतिवचनमाह— मामिति । मां चेश्वरं
नारायणं सर्वभूतहृदयाश्रितं यो यतिः कर्मा वाऽन्यभिचारेण न कदाचिद्यो व्यभिचरति भक्तियोगेन
भजनं भक्तिः, सैव योगस्तेन भक्तियोगेन सेवते, स गुणान् समतीत्यैतान्यथोक्तान् ब्रह्मभूयाय भवनं
भूयः ब्रह्मभूयाय ब्रह्मभावनाय मोक्षाय कल्पते, समर्थो भवतीत्यर्थः ॥ २६ ॥

२ आ. शां. व्या.— यदुक्तमुपेक्षकत्वादि तद्विद्योदयात्पूर्वं 'त्यंते; तस्य तादृश्यं व्यवच्छिनत्ति- सञ्चेति । मुख्यामुख्या-
यत्नसाध्यं विचाधिकारिणा धनसाधनत्वेनानुष्ठेयम् ; उत्पन्नायां
व विद्याया जीवन्मुक्तयोः फलमजातं स्थिरीभूतं स्वातुभवसिद्ध-
यत्नत्वेन तिष्ठतीत्युक्ते फलमजाते विभाग दशैयति— उदा-
सीनवत्तद्व्यादिना । प्रथमद्वयमेवं परिहृत्य तृतीयं प्रश्नं परि-
रति— अधुनेति । मच्छब्दस्य सव्यारिपयत्नं व्यावर्त-
यति— ईश्वरमिति । तत्रैव नारायणशब्दान्मूर्तिभेदो व्याव-

त्यंते; तस्य तादृश्यं व्यवच्छिनत्ति- सञ्चेति । मुख्यामुख्या-
धिकारिभेदेन विद्वल्पः । भक्तियोगस्य यादृच्छिदकत्वं व्यवच्छेत्तु-
मन्यभिचारेणेत्युक्तम् ; तथाचै— नेति । भजनं परमप्रेमा,
स एव युज्यतेऽनेनेति योगः । सेवते पराकिञ्चनतां विना यदा-
ऽनुसन्धयातीत्यर्थः । स भगवदनुग्रहतत्पन्नमयीधनमनो विद्वा-
ञ्जीवनेत्यर्थः ॥ २६ ॥

३ रा. भा.— अर्थैवंरूपगुणात्यये प्रधानहेतुमाह— मामिति । 'नान्यं गुणेश्वरः कर्तारम् '
[१४।१९] इत्यादिनोक्तेन प्रकृत्यात्मविवेकानुसन्धानमात्रेण न गुणात्ययः सम्पत्स्यते, तस्यानादि-
कालप्रवृत्तिपरीतवासनावाध्यत्वसम्भवात्, मां सत्यसङ्कल्पं परमकारुणिकमाश्रितवात्सल्यजलधि अन्य-
भिचारेण ऐकान्त्यविशिष्टेन भक्तियोगेन च यः सेवते, स एतान् सत्त्वादीन् गुणान् दुरत्ययान् अतीत्य
ब्रह्मभूयाय ब्रह्मत्वाय कल्पते ब्रह्मभावयोग्यो भवति, यथावस्थितमात्मानममृतमन्ययं प्राप्नोतीत्यर्थः ॥ २६ ॥

४ वे. ता. चं.— तत्र 'मां च' इतिश्लोकेन पृथगुपाय-
विधिज्ञानानुदासायाह— अथेति । गुणात्ययहेतुषु सप्रधान
व्यपनान्तरमित्यर्थः । अत एव हि प्रधानहेतुमाहैत्युक्तम् ।
नान्यमित्यादि दृष्टारोपकारकाणां प्रतिबन्धकभूयस्तथा केव-
लानां न कार्यहेत्वमिति भावः । 'माम्' इत्यनेन वासना-
पेक्षकत्वादिप्रतिबन्धकप्रसन्नमौषधिकगुणयोगविवक्षामाह—
सत्यमद्वयमित्यादिना । 'परामिध्यानासु तितरोहितं ततो
दन्व कन्वविपयी' [अ. सू. १।२।५] इति सूत्रोक्तप्रकारेण
कन्वसङ्कल्पप्रतिबन्धनसङ्घोषि परमात्मनो न प्रतिबन्धयेति
श्रुतिः । कन्वसङ्कल्पप्रतिबन्धनसङ्घोषि परमात्मनो न प्रतिबन्धयेति

कारुणिकत्वोक्तिः । सदोषेषु मंगारितु ब्रह्मणायाः कोऽवकाशः ?
इत्यत्राह आश्रितवान्मत्पञ्जराधिमिति । एवं निमज्जानु-
ग्रहासागणस्य सत्यमद्वयत्वमन्य अनुपप्राप्त्ययप्रदर्शनार्थं कार-
ण्यवात्सल्यरूपगुणद्वयमुक्तम् । अन्यभिचारो देशान्तरादिपरि-
त्यागक्य इत्यभिप्रायेणाह ऐकान्त्यविशिष्टेनेति । भक्ति-
योगेन गतं तद्गाना पूर्वोक्तानां समुपपायंयत्नः । तैरपि
परमात्मैव हि सेव्यते । 'एतान्' इत्यनेन गुणानां बन्धकत्वं
पूर्वोक्तं पराहृदयं इत्यभिप्रायेणाह दुरत्ययमित्येति । एतेन
'देशी हेता गुणेश्वर' [१।१५] इत्यादिश्लोकोक्तमपि
स्मारयित्वा । 'कल्पते' इत्यनेनाभिप्रेत्याह ब्रह्मभावयोग्यो

भयतीति । कोऽपि जीवस्य ब्रह्मभावः ? का च तद्योग्यता ? इत्यत्राह यथावस्थितमिति । ' ब्रह्ममृत प्रसन्नात्मा ' [१८।५४] इत्यादिष्विव अमृतत्वाव्ययत्वादिभिर्गुणैर्ब्रह्ममेव युक्त्यादिसिद्धमिह ब्रह्मभावः, तच्च ब्रह्मसम रूप ' जग्ममृत्सुजरा-दु वैर्विमुक्तोऽमृतमनुजे ' [१४।२०] ' देहे देहिनमव्ययम् '

[१४।५] इत्यादिभिर्निर्दिष्टोक्तम् । अनन्तरलोके च ' अमृत स्यादव्ययस्य च ' [१४।२७] इति विशेष्यत इति भावः । साहेनैवापि तत्कर्मक्रियोगेन सेवितोऽहमेव मुमुक्षोर्गोक्षप्रद इत्युक्तं भवति ॥ २६ ॥

५ आ. मा. भा.— ब्रह्मत्रप्रकृतिप्रकृत्यप्रियत्वं ब्रह्मभूयम् । न तु तात्प्रियत्वं, किन्तु प्रियत्वं मात्रम् । ' बद्धा वापि तु मुक्ता वा न रमावत्प्रिया हरेः ' इति पात्रे । भूयस्य भनाय ॥ २६ ॥

६ अ प्र दी — ' ब्रह्मभूयाय ' इत्यस्य परब्रह्मत्वायेति व्याख्यानं प्रमाणविक्रममिति भावेनान्यथा व्याचष्टे— ब्रह्मच-दिति । नात्र ब्रह्मशब्द पर ब्रह्म किन्तु ' मम योनिर्माहृद्ब्रह्म ' [१४।३] इति प्रकृता प्रकृतिरेव, ' ब्रह्मणो हि प्रतिष्ठाऽह ' [१३।२७] इत्युत्तरवाच्यम् । तद्भूय च न तादात्म्यं किं तु तद्ब्रह्मवत्प्रियत्वमेव, अन्यस्यान्यभावायोगादिति भावः । तर्हि यावत्प्रकृतेर्भगवत्प्रियत्व तावद्गुणातीतस्येत्यत सप्रमाणमाह—

न त्विति । तर्हि भूयस्येव प्रियत्ववाची येनैव व्याख्यायते ' इत्यत आह— भूयायेति । भुवो भाव इति चचनाद्भावे भवन् भूयस्येवार्थः । ब्रह्मचर्यावो ब्रह्मभूयम् । ' वद सुपि ' [अष्टा ३।१।१०६] इति सुबन्तमात्रस्योपपदम्यानुवृत्ते । वयस्यस्य च वृत्ताव-तर्भावात् । मयूय-यसकादिवत् । नत्यर्थेथ प्रियत्वमिति तदुक्तमिति भावः ॥ २६ ॥

७ ह. पै. भा — मां चेति । भक्तिरेव योगो भक्तियोगः । ब्रह्मभूयाय ब्रह्मभावाय कल्पते समर्थो भवति ॥ २६ ॥

८ वें ब्र गि — इदानीं गुणातीतत्वोपायनिष्ठा रूप लक्षणान्तरं दर्शयन्ध्यायापिधनुषसहस्रंति-मामिति । चरुय । यस्तु मा भगवत् वाह्यदेवमध्यभिचारेण देशातिरेकेन भक्ति योगेन सेवते, स एता-गुणा समतीत्य ' ना-य गुणैश्च कृता

रम् ' [१४।१९] इति प्रागुक्तात्मतत्त्वज्ञानेन सम्यगगतायते नैवोपमृद्य ब्रह्मभूयाय ब्रह्मभावाय मोक्षाय कल्पते समर्थो भवति । अनेन गुणातीतस्य ब्रह्मभावावतिरिध्यायापे इत्युक्तं भवति ॥ २६ ॥

९ व० त० दी० — किञ्च भक्तिमार्गायस्य गुणातीतत्व केवलगुणातीतभवद्भक्त्येति तथाह— मा चेति । मा पुरुषोत्तम अव्यभिचारेण सर्वस्वना ऐकान्तिकेन भक्तियोगेन लोहयोगेन सेवते, स गुणानेतानतीत्य ब्रह्म भूयायाक्षरब्रह्मभावाय कल्पते । एतेन अव्यभिचारिभक्तिमार्गादया सेवतामपि ब्रह्मात्मप्राप्तिहक्तानुपङ्गिकी अव्यभिचारिभक्तियोगोक्तिः । यया च श्रुती— " यो वै स्वा देवतामवियजते प्रथायै देवतायै क्यवते न परीप्राप्ति स पापीया-भवति " " तमेवैक जानथा-मान अन्या वाचो विमु-श्च अमृतस्यैप सेतुः " [सु ७ २।२।५] इति । अनात्मत्वेन ज्ञान स्नेहभक्तिविषयत्वेन एवकारेण व्यभिचारिणीभक्तियोगावृत्तिरनूपते अयमेवासृष्टस्य त्रिगुणात्मरूपमोक्षस्य सेतुवित्यर्थः ॥ २६ ॥

१० पु अ त — कथं गुणानतिवर्तेते ? इत्यत्रोत्तरमाह— भक्तियोगेन च सेवते, स एतान् गुणान् समतीत्य सम्यगति मा चेति । चरुत्वैः । मा मदर्शे अ-पिचारेण अनन्यात्मनेन ब्रह्म ब्रह्मभूयाय ब्रह्मभावाय कल्पते समर्थो भवति ॥ २६ ॥

११ नी० भा० दी० — अथ कथं जीव गुणानतिवर्तेते ? इत्यस्योत्तरं विप्रश्नं साधनभूतासु तिसृषु भूमिषु श्रुतीया तनुमानसामाह— मा चेति । यत्र साधको मा प्रत्यागा-मानम् । चकारस्वैः । पूर्वभूमिस्थयापेक्षया अस्म्येकश्रेष्ठ्योत्तमपि अव्यभिचारण वृत्त्यन्तरानन्तरितेन भक्तियोगेन मयि भवति तैलभारावद्विच्छिन्नप्रवृत्ति-प्रवादिनत प्रणि गतरूपण योगेन सेवते ध्यायति, स एव सृष्ट्रीकृतचित्त एतान् गुणान् समतीत्य प्यान-परिपाकान्ते सत्त्वमपि वाधिना ब्रह्मभूयाय ब्रह्मभावाय कल्पते योग्यो भवति । ' भुवो भावे ' [अष्टा ३।१। १०७] इति मयनेभारे कथम् ॥ २६ ॥

अव्यभिचारभक्तियोगेन सेव्यस्य परमात्मन स्वरूपम् ।

ब्रह्मणो हि प्रतिष्ठाऽहममृतस्याव्ययस्य च ।

शाश्वतस्य च धर्मस्य सुखस्यैकान्तिकस्य च ॥ २७ ॥

इति श्रीमहाभारते शतसाहस्र्यां संहितायां वैयासिक्यां भीष्मपर्वणि श्रीमद्भगवद्गीता-
मूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादे गुणत्रय-
विभागयोगो नाम चतुर्दशोऽध्यायः ॥ १४ ॥

१ शां. भा.— इत एतत् ? इत्युच्यते— ब्रह्मण इति । ब्रह्मणः परमात्मनो हि यस्मात्प्रतिष्ठाऽहं प्रतिविष्टान्यस्मिन्निति प्रतिष्ठाऽहं प्रत्यगात्मा । कीदृशस्य ब्रह्मणः ? अमृतस्यामिनाशिनोऽव्ययस्यानिका-
रिणः शाश्वतस्य च नित्यस्य धर्मस्य धर्मज्ञानस्य ज्ञानयोगधर्मप्राप्यस्य सुखस्याऽऽनन्दरूपस्य ऐकान्तिक-
स्याव्यभिचारिणः । अमृतादिस्वभास्य परमात्मनः परमानन्दरूपस्य प्रत्यगात्मा प्रतिष्ठा, सम्यग्ज्ञानेन
परमान्ततया निश्चीयते । तदेतत् ' ब्रह्मभूयाय कल्पते ' इत्युक्तम् । यया चेश्वरशस्या भक्तानुग्रहादि-
प्रयोजनाय ब्रह्म प्रतिविष्टे प्रवर्तते, सा शक्तिर्ब्रह्माहं शक्तिशक्तिमतोरनन्वत्यादित्यभिप्रायः । अथवा
ब्रह्मणोऽव्ययत्वात् सविकल्पकं ब्रह्म, तस्य ब्रह्मणो निर्भिकल्पकोऽहमेव, नान्यः; प्रतिष्ठाऽव्ययः । तथा
विविशिष्टस्य ? अमृतस्यामरणधर्मकस्याव्ययस्य च व्ययरहितस्य । किञ्च शाश्वतस्य च नित्यस्य धर्मस्य
ज्ञाननिष्ठालक्षणस्य सुखस्य तज्जनितस्यैकान्तिकरूपैकान्तनियतस्य च प्रतिष्ठाऽहमित्यनुवर्तते ॥ २७ ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिब्राजकाचार्यगोविन्दभगवत्पूज्यपादशिष्यश्रीमच्छङ्करभगवतः कृती
श्रीमद्भगवद्गीताभाष्ये गुणत्रयविभागयोगो नाम चतुर्दशोऽध्यायः ॥ १४ ॥

२ आ. दा. व्या — 'विद्वा ब्रह्मेव' इत्यत्र हेतु प्रकृति-
रुत इति । तत्रोक्तमाह— उच्यते इति । ब्रह्मणोऽव्ययस्य
काङ्क्षुत्सुकार्यमदगमभिप्रेत्याऽऽह— परमात्मन इति । त
प्रति प्रदगमनो यत्प्रतिष्ठात्वं तदुपगदयति— प्रतिविष्ट-
गौने । यत्र प्रत्यगात्मनि प्रतिविष्टिर् तर्कविशेषः इत्य
पादानुक्तम्— अमृतस्येत्यादि । तत्राहतद्वेनाव्यय
स्य पुनर्कं परिहरति— अव्यभारिण इति । नित्यत्व
कावरादित्ये तेन पूर्वान्यामपौनरुक्त्यम् । प्रतिष्ठास्य
परममृतस्य अमृतानुभवनिमाद्युपाऽऽह— ज्ञानेति । अथ
दिदम्बभोत्ये सुमं व्यावर्तित्तुमेकान्तिकम्देत्युक्तम् । अथ

सार्थमुक्त्वा वाक्यार्थमाह— अमृतादीति । प्रतिष्ठा यस्मा
दिति पूर्वेण सम्बन्ध । यस्मात्प्रत्यगात्मा परमात्मतया निजी-
यत सम्यग्ज्ञानवति योजना । अस्य श्लोकेभ्य पूर्वोक्तैक-
वाक्यतमाह— तदेतदिति । विवक्षित वाक्यार्थं प्राग्वयति-
ययेति । सा शक्तिर्ब्रह्मेति कथं गामानाधिष्ठण्य ? तथाऽऽह-
दातीति । व्याख्यानान्तरमाह— अथयेति । विद्वान्नि
पूर्ववदपौनरुक्त्यानि नन्दयानि । तदन्तगम्यायत धेप्रभेय
सदागम्य सत्परकारण्य पश्यथनिरुत्तङ्गात् न सम्बन्धनस्य
सकलसमागिरितकचमि यदुपगदयता मुमुक्षुनिनाग्यं मूने
रवात्सदादिनुत्सन्त्यायनमिदं तन्मिति निष्परिणम् ॥ २७ ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिब्राजकाचार्यश्रीमच्छङ्करभगवत्पूज्यपादशिष्यश्रीमच्छङ्करभगवतः कृती

श्रीमद्भगवद्गीताभाष्ये गुणत्रयविभागयोगो नाम चतुर्दशोऽध्यायः ॥ १४ ॥

३ रा. भा.— द्विष्टो हेतुः, यस्माद्दहमव्यभिचारिमत्तियोगेन सेवितोऽमृतस्याव्ययस्य च ब्रह्मणः
प्रतिष्ठा, तथा शाश्वतस्य च धर्मस्य, अविनाशितनित्यधर्मैकान्तिकस्य सुखस्य च ' जगदुदेतः मर्मम् '
[८१९] इत्यादिना निर्दिष्टस्य ज्ञानिनः प्राप्यस्य सुखस्येवार्थः ।

प्रतिष्ठेति वाच्यम्, ईश्वरस्यैव ब्रह्मत्वस्यापनात्, नच निर्विकल्पक रूप विकल्पितस्य ब्रह्मण प्रतिष्ठेति वा, प्रत्यगात्मा परमात्मनः । प्रतिष्ठेति वा वाच्य, धृत्यादिवैपरीत्यात्, तन्मन्मिर्मूलनाथ नापि मूलप्रकृत्यादिविषय, प्रस्तुतहेतुत्वायोगात्, अतो 'ब्रह्म-भूयाय कल्पते' [१४।२६] इति जीवस्य फलदशाभावित्वेन निर्दिष्ट रूपमिह ब्रह्मत्वेनोपचर्यते, तादृशस्य रूपस्याह प्रतिष्ठा ।

विमुक्त भवति ? सुमुक्तोः परब्रह्ममात्मनरिगुद्वयस्वरूपप्राप्तौ शास्त्रोदितेषु सिद्धेषु साधनेषु च पदार्थेषु क प्रदानहेतु ? इति विमर्शे अहमेव विमर्शविभ्रान्तिमूर्तिरिति । यद्वा प्रतिष्ठाशब्द व्याधारवाचो, तत्राधारत्वं 'एतस्य वा अक्षरस्य प्रसाधने गार्गी सूर्याचन्द्रमर्तो विद्युर्नो तिष्ठत' [वृ उ २।८।९] इति धृत्यनुसारेण नियमनगर्भमिति 'सा च प्रशासनात्' [ब्र सू १।३।११] इति सुनेगोक्तम् । अतः सुज्ञातमस्वरूपस्यापि

मदेकमिवाङ्गत्वात् प्रस्तुत ब्रह्मभूय मद्रूने इत्यभ्यमित्यर्थे । शाश्वतधर्मशब्देन तन्प्रकृत्यक्षणमाह अतिशयितनित्येव्यर्थस्येति । इन्द्रजापतिप्रभृतिभोगापेक्षयाऽतिशयितत्वं । नित्यत्वव्यतिचिरकालवर्तित्वमात्रमपेक्षितमिह मन्तव्यम् । वासुदेय इत्यादि । अयमभिप्रायः— एकान्तिकम्वं सुव मिदैकान्तिसम्बन्धादिकान्तिरमुच्यते— इति । निर्दिष्टस्येति । ज्ञानविशेषणम् । एवमपवर्षेऽप्यैकान्तिकमुल्लवचनतायापावकला विपक्षा परिक्षीणा । न च 'इच्छा द्वेष सुखं दुःखम्' [१३।१] इति गणनात्सुख सर्वं क्षेत्रकार्यमिति अतितव्य, 'स ह्येवमन्व्यानन्दीभवति' [तै उ. २।७।१] इत्यन्याद्यदुक्तमिथानात् । अतएव 'अक्षरीर वाह सन्तं न प्रियाप्रिये स्थल' [छा. उ. ८।१२।१] इति धृतिरपि दुःखसहचारिसुखनिर्भेद परेति मन्तव्यम् ।

३ रा. भा.— यद्यपि शाश्वतधर्मशब्दः प्रापकचनः, तथापि पूर्वोत्तरयोः प्राप्यरूपत्वेन तत्साहचर्या दयमपि प्राप्यलक्षकः । एतदुक्तं भवति— पूर्वत 'दैवी ह्येषा गुणमयी मम माया दुरत्यया । मामेन ये प्रपद्यन्ते' [७।१४] इत्यारभ्य गुणात्ययस्य तत्पूर्वकाक्षैरध्वर्यभगवत्प्राप्तीनां च भगवत्प्रपत्येकोपायतायाः प्रतिपादितत्वादेकान्तभगवत्प्रपत्येकोपायो गुणात्ययस्तत्पूर्वकब्रह्मभावनश्च— इति ॥ २७ ॥

इति श्रीभगवद्रामानुजविरचिते श्रीमद्गीताभाष्ये चतुर्दशोऽध्यायः ॥ १४ ॥

४ वे. ता. चं.— ननु शाश्वतधर्मशब्देनातिशयितैश्वर्य-लक्षणा न युक्ता, मुख्यार्थवान्वाच्यत्वात्; 'नारायण शाश्वत धर्मगोता' [म भा १२।३६।५] इत्यादियु च प्रतिद्व कार्तयुगधर्मोऽत्र शाश्वतविशेषणेन प्रतीयते, तस्य प्रत्ययादियु पापघ्नायुगधर्मेषु 'यदा यदा' [४।७] इति क्रमेण परिपालना त्देकप्रतिष्ठव च सर्वेन प्रसिद्धम्, तनाह— यद्यपीति । 'ब्रह्मणो हि' इत्यस्य प्राप्यरूपत्वमुपपादितम् । 'सुखस्यैकान्तिकत्व' इत्यस्य तु साक्षाद्भगवद्भुवनमुल्लपरत्वं स्पष्टम् । अल्पत्वादिद्विधात्मानुभवैश्वर्यसुखव्यवच्छेदाय ह्यैकान्तिक शब्द । तदुभयमन्यपाटादस्यप्राप्यव्यायेन प्राशुक्यैश्वर्यमिह विवक्षितमिति तस्याचनवाचिना त्पुण्या युक्ता । अतएवानेन

इति धीकविताधिकसिद्धस्य सर्वतन्त्रस्वतन्त्रस्य धीमद्ब्रह्मनाथस्य वेदात्ताचार्यस्य कृतिषु श्रीमद्भगवद्रामानुजप्रणीत-श्रीमद्गीताभाष्यनीकाया तात्पर्यवचिद्राया चतुर्दशोऽध्याय ॥ १४ ॥

५ आ. मा. भा.— ब्रह्मण इति । ब्रह्मणो मायायाः ॥ २७ ॥

इति श्रीमद्दानन्दतीर्थभगवत्पादाचार्यनिरचिते श्रीमद्गीताभाष्ये चतुर्दशोऽध्यायः ॥ १४ ॥

६ ज. प्र. द्वी— 'ब्रह्मणो हि' इत्येव 'परब्रह्मणो हि' इति न्याचक्षते (शा) तदपत्, प्रतिष्ठाऽहमिति वचनात् । उपचारो-इति श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादाचार्यनिरचितस्य गीताभाष्यस्य टीकायां जयतीर्थमुनिविरचिताया प्रथमदीपिकायां चतुर्दशोऽध्याय ॥ १४ ॥

ऽसाविति चेत्, न, सुखे सम्भवति तदुपादानायोगादिति भावेनाह— ब्रह्मण इति । मायेति प्रकृता महालक्ष्मी ॥ २७ ॥

७ ए. पं. भा.— इतः ? इति चेत्— ब्रह्मणो हीति । ब्रह्मणः परमात्मनः । हि यस्मात् । प्रतिष्ठा प्रतिष्ठवे गच्छति क्षेत्रज्ञोऽभिमुखमनेनेति प्रतिष्ठा । अहमीश्वरः । अमृतस्यान्ययस्याविनाशिनः

शाश्वतस्य नित्यस्य धर्मस्य मोक्षसाधनस्य सुखस्य ब्रह्मानन्दस्य चैकान्तिकस्याव्यभिचारिणः । तस्मान्मा-
ह्यभिचारेण भक्तियोगेन यः सेवते स त्रीन्गुणान्समतीत्य ब्रह्मभूयाय कल्पते समर्थो भवति ॥ २७ ॥

इति श्रीमद्भुक्तप्रद्विरचिते पेशाचभाष्यनामके श्रीमद्भगवद्गीताव्याख्याने
चतुर्दशोऽध्यायः ॥ १४ ॥

८ वं. प्र. नि.—अथ भगवद्भक्तैर्ब्रह्मभूयमासिहेतुत्वधुवपा- इति श्रीधराचार्यव्याख्यातोऽर्थः । 'ब्रह्मणः परमात्मनः प्रतिष्ठा
रति— ब्रह्मण इति । 'हि यस्माद्ब्रह्मणः प्रतिष्ठाऽहम्, यथा । पर्याप्तिरहमेव, न मद्भिन्नं ब्रह्म' इति नवीनोक्तोऽर्थः । सर्व-
परशक्त्या भक्तानुग्रहादिप्रयोजनाय ब्रह्म प्रतिष्ठते प्रवर्तते सा । धापि 'ब्रह्मणो हि प्रतिष्ठाहं' इति युक्तम् । अमृतस्य मोक्षस्य ।
किरेवाहं शक्तिशक्तिमतोरनन्वयत्वम् । यद्वा ब्रह्मशब्दवाच्यस्य कीदृशस्य ? अथपत्य नाशरहितस्यापि प्रतिष्ठा अहमाश्रयः ।
विकल्पकस्य निर्विकल्पकोऽहं प्रतिष्ठा आश्रयः' इति (शा.) मद्धीनो मोक्ष इत्यर्थः । तथा शाश्वतस्य नित्यमोक्षफलस्य
पश्यकारोक्तमर्थद्वयम् । 'ब्रह्मणोऽहं प्रतिष्ठा प्रतिमा धनीभूतं धर्मस्य ज्ञाननिष्ठारूपस्य प्रतिष्ठाऽहम् । सोऽपि मदायत
ब्रह्माहम्, यथा धनीभूतः प्रजास एव सूर्यमण्डलं तद्वत्' इत्यर्थः । तस्मान्पुक्तमेवोक्तं मद्भक्तो ब्रह्मभूयाय कल्पते इति ॥ २७ ॥
इति श्रीमत्परमहंसपरिव्रजकसार्वभौमश्रीमद्भैरवविद्याप्रतिष्ठापनाभिनवशङ्कराचार्यसर्वतन्त्रस्वतन्त्रश्रीम-
त्रामब्रह्मानन्दतीर्थभगवत्पूज्यपादानां सिष्येण श्रीत्रिङ्कटनाथेन कृते ब्रह्मानन्दगियांख्याने
भगवद्गीताव्याख्याने चतुर्दशोऽध्यायः ॥ १४ ॥

१ व० त० दी०— 'ब्रह्मभूयाय' [१४।२६] इत्यादौ तत्र तत्र च निर्दिष्टानां ब्रह्माभूतधर्मसुखानां सर्वे-
भक्ति आश्रयोऽहमेवेत्याशयेन स्वस्य परत्वमाह— ब्रह्मणो हीति । अश्वरस्य शुभ्वाद्यायतनस्य ब्रह्मणोऽहं प्रतिष्ठा
सुधानं, तथेन प्रतिष्ठितं वा सोऽहं ऐश्वर्यधामत्वात्तस्येत्यर्थः । अमृतस्य मोक्षस्य ब्रह्मानन्दस्याव्ययस्य च
विष्ठाऽहं, तथा शाश्वतस्य सनातनस्य भगवद्भर्मस्य मोक्षार्थस्य तथैकान्तिकस्य भजानानन्दस्यागणितस्वरूपस्य
प्राप्तगतीतमत्स्वरूपात्मकस्याहमभिन्न आश्रयः प्रतिष्ठा, तत्तत्पदैरहमेव तत्तद्भिकारिणां तत्तद्भावनाविषयो
च्यप्राप्य इत्यर्थः । एवं साद्भ्यविवृष्टं स्वतात्पर्यवृत्त्येति ज्ञेयम् ॥ २७ ॥

इति श्रीमद्भगवद्गीतावत्तत्त्वदीपिकायां चतुर्दशोऽध्यायः ॥ १४ ॥

१० पु. अ. त.— ब्रह्मशब्दस्याश्वरवाचकत्वे तद्वाच्ये न्तिकस्य रक्षारामकस्य भावादिरूपस्य सुखस्याहं प्रतिष्ठा,
गोमकभाव एव भविष्यति, न सुखभाव इत्यत आह— मूलमित्यर्थः । अतएवमेवैतत्परो भावो मदात्मक परति
गण इति । हीति निश्चयेन यस्मादहेतोः ब्रह्मणः अश्वरा भावः ॥ २७ ॥
स्यापि प्रतिष्ठा स्थितिरूपोऽहमेव, अमृतस्य मोक्षस्य, एवं चतुर्दशोऽध्याये गुणानां स्वरूपरूपताम् ।
नपत्य निष्कालकवैदुष्टस्यापि, शाश्वतस्य नित्यरूपस्य, द्विरूपतां च ब्रौडार्थे प्रोक्तवान्वनं हरिः ॥
प्रथमस्यादिकरूपस्य धर्मस्य च । च पुनः । तथा एका-
इति श्रीभगवद्गीतावत्तत्त्वदीपिकायां चतुर्दशोऽध्यायः ॥ १४ ॥

११ नो० भा० दी०— विषयदर्शनद्वारा विचारणादयानां द्वितीयां भूमिमाह— ब्रह्मणो हीति । ब्रह्मणो
एव प्रतिष्ठा तात्पर्येण पर्यवसानस्यानमहमेव । अमृतस्य कर्मप्रदोमपदर्शनद्वाराऽमृतसाधनस्य । अथयस्य
गादित्वाद्निन्दन्त्वाथ, अपौरुषेयत्वेनाप्रामाण्यशङ्काकलङ्कन्यस्य स्वतःप्रमाणमृतस्येत्यर्थः । एतेनोपक्रमोपसंहा-
...देपर्यालोचनया वेदाविरुद्धतर्कोपकरणया कृत्रस्य वेदस्य तात्पर्यं मद्दर्शनकामेन निर्णेतव्यमिति विचारणारम्या
द्वितीया भूमिरुक्ता ।

हेतुकटोपदर्शनसुप्तेन शुभेच्छाख्यां प्रथमां भूमिमाह— शाश्वतस्येति । काव्यकर्मवत्कटशानेन नाशाभावात्
काव्यपरिचिन्तो नित्यो धर्मः शाश्वतः, विविदिपादिपारम्यर्थेण मोक्षारण्यशाश्वतकटहेतुत्वान् । शाश्वतस्य च धर्मस्य
प्रतिष्ठा परमं प्राप्यं फलमहमेव । तथा ऐकान्तिकं विषयसङ्गमन्यसुखत्रयभिचारिस्वरूपभूतं मोक्षसुखं, तस्यापि
प्रतिष्ठा पराकाष्ठा अहमेव । एवं निश्चयमयमेण विगुद्धचित्तस्यैकान्तिकसुप्तेच्छा भवति, सर्वे शुभेच्छाग्या
प्रथमा भूमिः । अत्र परां परां भूमिमारोडुमशक्तस्य पूर्वा पूर्वा भूमिरुपरिचरते । यथा 'ध्यानेनारमनि पश्यन्ति'
[११।२५] इत्यत्र निदिध्यासनाशक्तस्य साद्भ्यपनामा विचारः, मत्प्राप्यशक्तस्य कर्मयोग उपदिश्यते तद्वत् ॥ २७ ॥
इति भीष्मपर्वणि तैलकण्ठीये भारवभाष्ये चतुर्दशोऽध्यायः ॥ १४ ॥

चतुर्दशाध्यायटिप्पणः ।

३मध्यायमेवमवतारयति घामन.—

इदं धर्म्याद्युतमिति द्वादशान्तरेऽत्रवीद्विभु । तदेवानन्तरेऽध्याये विस्तरेण न्यरुहयत् ॥
 प्रकृत्यशोऽखिलो धर्मं पुरुषो धर्मवर्जितः । एतत्तत्त्वमुद्गीतं क्षेत्रक्षेत्रज्ञज्ञेया ॥
 तत्कलोकप्रसरेण प्रकृतिं च गुणै सह । वेत्तीति गुणभेदाना ज्ञातव्यत्वमसुखचत् ॥
 गुरोः प्रसादात्सुलभो भासतेऽनुभव-क्षणम् । किन्तु दैवे भुज्यमाने भुञ्जन्ति सहसा गुणाः ॥
 प्रारब्धकृत्वा प्रकृतिर्भ्रान्त्यत्यपि पण्डितम् । सहस्रं चेष्टते स्वस्या-प्रकृतेरत एव सः ॥
 प्रकृतिर्भोगसमये भोगे भवति देहिने । नावतिष्ठत्यविज्ञातगुणवृत्तेस्तदा धृतिः ॥
 गुणवृत्तिविवेकं तु सम्यग्जानाति तत्र यः । तत्प्रथममप्युपमात्मानं वेत्त्यसावेव केवलम् ॥
 अतः प्रशस्यमपि तन्मेषवादननन्दनः । व्यस्मार्षीच्छ्रवणादेव स्वस्मानुभवनिवृत्तः ॥
 आस्तसु भगवानदस्य स्थिरौर्ध्वनैववर्तुताम् । व्यक्त गुणविभागं प्रायुक्तं वक्ति पुनः स्वयम् ॥— इति ।

नव्यास्तु— नयोदशाध्याये क्षेत्रक्षेत्रज्ञविचारो वेदान्तदृष्ट्या साङ्ख्यदृष्ट्या चोक्तः । तत्र च सर्वं कर्तृत्व प्रकृतेरेव, पुरुषस्य दासीन इत्यपि प्रतिपादितम् । हिन्दु प्रकृतेरिदं कर्तृत्वं कथं प्रवर्तते इति न विवेकितमित्येकस्याः प्रकृतेर्नावाविधा, विशेषतः तस्मात् सृष्टिः कथमुत्पद्यते ? इत्यस्मिन्नध्याये निरूप्यते इत्याहुः । तत्र जडायाः प्रकृतेर्भेदतन्मेषप्रत्यभिधानमयुक्तम्, 'कार्यकारणकर्तृत्वे हेतु प्रकृतिरुच्यते ।' (१३।२१) न जीवभूतायाः पराप्रकृतेरित्यर्थस्य मूल एव व्यक्तत्वात् ।

श्लोकः— १ परमिति— 'परं भूय प्रवक्ष्यामि, तच्च ज्ञानाना मध्ये उतमं' इति वाक्यभेदेनोत्तमत्वविधानादवश्यं ज्ञातव्यता धोद्वयेते । ज्ञानमात्रस्य फलजनकत्वात् ज्ञानस्यानुष्ठानपर्यन्तस्य विवक्षिततया ज्ञात्वेदमगुणयेति व्याख्येयमिति केचित् । अज्ञात्वेत्यनेनास्य ज्ञानस्य दृष्टप्रत्ययता प्रसिद्धिं चाहेत्यभिनवगुप्तपादाः । वामनस्तु—

इतोऽस्यादेव देहादिवन्ध्यान्मुक्त्वा गता इति । केचिद्देवाचक्षते व्यक्तं तत्र व्यर्थमितः पदम् ॥
 मुक्तिं प्राप्ता हि देहादिवन्ध्यान्मुक्त्वा इति स्पष्टम् । विमर्षमविकं तत्र प्रयोक्तव्यमित पदम् ॥
 विद्यात् प्रकृते कार्याद्विन्धादेहादिरूपतः । इत्यध्याहारणैक्याद्देवाख्येयमिदमन्यथा ॥
 'इतोऽस्याः प्रकृतेरत प्रकृतायाः ' पर ' पृथक् । 'ज्ञानं वक्ष्याम्य' कर्तृत्वप्रत्यय-स्यात्स्वरो यत् ॥
 सङ्क्षेपादुक्तमेवेदमिदं वक्ष्यामि विस्तरात् । अप्राप्तिं को गुणं येन प्रवर्तयेति पाण्डव ॥
 न ज्ञानिनमपि प्रायः प्रारब्धं मुञ्चति वचित् । अज्ञातगुणवृत्तिं ते वक्ष्यन्ति गुणास्ततः ॥
 धिर्दशक्षणे ज्ञातेऽपैति भोक्तृत्वधीप्रभ्रम । गुणप्रदे पृथग्ज्ञातेऽवर्तुताऽपि प्रदीयते ॥
 तस्मादित परं भूय प्रवर्षेण वदामि तत् । ज्ञानं येन परा मुक्तिं निर्गुणा मुनयो गता ॥— इत्यादि निर्वर्कि ।

— अधिगीता ।

श्लोक. २— अत्र घामन —

ज्ञानस्यास्य फलं मुक्तिः केवलेत्सुपधारयन् । मर्षो सक्तमना पापो बभूव विमना इव ॥
 तस्या मुक्तौ केवलाया सत्त्वेऽपि विलय गते । भविष्यति कथं भक्ति सगुणमैरुपिणी । ॥
 इत्येकमुत्तरं हि दद्यात् सखायं सगुणाऽपि सा । मुक्तिर्ज्ञानस्यास्य पञ्चमिति वक्ष्यन्ति वेशव ॥
 भवत्येव भक्त स्पृष्टयति मुक्तिं देव प्रदित्सति । उभयो साधिदा मुक्तिं सगुणा मुक्तिर्धरी ॥

प्राप्तानामीशमाधर्म्यं तद्रूपा एव मूर्तयः । ईशस्य धर्मनानोऽनन्तेषां नास्तोऽपि निश्चित ॥
 ब्रह्मानन्ते विध्वंसहारे सख्यं भ्रममि लीयते । ईशस्यापि सधर्मत्व तदानीं नावशिष्यते ॥
 यदस्यैवमपि नश्यन्ति दिव्या सगुणमूर्तयः । तदानीं का कथा वक्ष्याः मुक्तानां कृ-स्यमिणम् ॥
 नशानां दृष्टिगमये स्पष्टं पुनस्पष्टं । यातानामीशमाधर्म्यं सत्प्राप्ता संयतिन्यथा ॥
 इति चतुर्दशानां ज्ञापि स्त प्रयोदयो । ज्ञाविभांनतिरोभाषमाधर्म्यं तेषां प्रतीयते ॥
 नास्ति प्रयुक्तिः तयो न विनास्तद्वधा यथा । तस्मात्परम्यं गतास्तद्वधं व्यपन्ते कथमत्र ॥

अज्ञान-तेऽपि न चक्षुरा मगान- साधर्म्यमात्रं तदा ज्ञान्यावत्र हरे- कथं न्ययन्ते। सापेन तदपिर्षो ।
 पदितं तु म युग्यत, दन इदं न ज्ञानमात्रस्य लो- प्राणावच्युनधाम किन्तु मारेन तस्मिन्नादवेत्त ॥
 ज्ञान विनापि भगवन्तस्पोशादे ये दृष्टावत नतमयेदं तदुक्तं दशमिनि ।
 ते वास्ति निर्दिष्टमप्यतन्मत्स्याप्राप्त-तद्वावधित्यतिर्दिनं हरिणा पुनरानन् ॥

पात्रे कथेयमुदिता विजयो जयश्च विप्रौ विधाय कलहं किल दक्षिणार्थम् ।
अन्योन्यशापत्रसतो भुवि नरुनागौ तौ गण्डकीपरिसरेऽभवन् ॥
कालान्तरेऽनुशयत प्रतियुद्धयमानानुद्धृत्य क्षापनिरयाद्दययाऽऽत्मन्यधात्रि ।
प्रागावसानसमयस्मृतितोपितेन द्वास्थौ कृतौ भगवता गृह्यञ्चजेन ॥

वैकुण्ठोऽप्यन्य एवासौ यत्र तौ द्वास्थितौ कृतौ । वैकुण्ठ प्रार्थितो तस्म्यया व्यपद्रवतेऽन्तरे ॥
येऽनुत्पन्नात्मविज्ञाना भावन भगवत्पदम् । स्मरन्तो यान्ति साधर्म्यं वैकुण्ठेऽस्मिन् वसन्ति ते ॥
अनाद्यनन्तो विरजो वैकुण्ठस्त्वन्य एव सः । य मक्ता ज्ञानिनो यान्ति पुनरावृत्तिवर्जिता ॥
वैकुण्ठद्वितये मानं स्पष्ट भागवत यत । वैकुण्ठसृष्टिर्दृष्टिा तत्रैवं रैवतेऽन्तरे ॥
“ पत्नी विकुण्ठा शुभ्रस्य वैकुण्ठे सुरसत्तमै । तयो स्वकलया जज्ञे वैकुण्ठो भगवान् स्वयम् ॥
वैकुण्ठ कल्पितो येन लोको लोकनमस्कृत । रमया प्रार्थ्यमानेन देव्या तत्प्रियकाम्यया ॥ ” (भाग ८।५।४-५)

एकपञ्चाशत्तमेऽब्दे ब्रह्मण प्रथमेऽहनि । मन्वन्तरं पञ्चम तथर्द्धवतमितौयंते ॥
तया तत्रैव विषये स्वलोका प्रथमेऽहनि । दर्शयामास भगवानित्यपि प्रतिपादितम् ॥
“ तस्मै स्वलोका भगवान्समाजित सन्दर्शयामास पर न यत्परम् ॥
व्यपेतसङ्क्षेत्राविमोहसाध्यस्य स्वदृष्टवद्विर्विद्युरैरभिटुतम् ॥ ” (भाग. २।१।९)

वैकुण्ठैक्ये तु नैवेद सक्तच्छेतोपवर्णनम् । निर्विवादमत सिद्ध पृथक्त्वमुभयोस्तयो ॥
द्वास्थौ च्युतावभिनशद्वैकुण्ठास्य सनातनात् । त प्राप्य ज्ञानिनो भक्ता न व्यथन्ते कदाचन ॥ — इत्यादि ॥

‘व्ययन्तीति छान्दसत्वासिद्धप्रत्यय’ इत्यभिनवशुत्तपादा । अनुदात्तस्वलक्षणस्यान्मनेपदस्यानित्यत्वात्पि
— अविगीता ।

रविरुद्धम् ॥

श्लोक ३— अत्र वामन —

‘ यदोदिता सिधुक्ष्मा मे तदा सा सूनरूपिणी । प्रकृतिस्त्रियुगा याता महत्तत्त्वमिति प्रथाम् ॥
महत्तत्त्वे च तत्रास सत्त्वासो योऽनुबिम्बित । मदीयबिम्बनयो भोक्ता देहस्यास्य जडस्य स ॥
उपाधावपयाते मद्रप एवावशिष्यते । यतस्तस्मान्मदीयोऽज्ञो मतोऽजन्य स तत्त्वत ॥
एष महति सत्त्वासो मदीयोऽज्ञोऽनुबिम्बति । व्यक्त ततो महत्तत्त्वं मदीया योनिरुज्जित ॥
अथ बिम्बस्यैव योनिर्महदित्यपि सम्भवेत् । किन्तु गर्भमह ब्रह्म दधानीति न सक्तम् ॥
आपते जठरे पत्न्या गर्भमत्र यथा पति । महत्तत्त्वे तथा गर्भमादधाम्यहमीश्वर ॥
अतो योनिर्महत्तत्त्वं भौवाना जननी मम । जीवत् एव जानीहि पिताऽह बिम्ब ईश्वर ॥
इति सूक्ष्मधिया प्रमोदावर्द्धं प्रपञ्चितवान् ।

— अत्रिगीता ।

श्लोक ४— अत्राभिनवशुत्तपादा आहु — आत्मीयामेव हि विमर्शशक्तिमालम्ब्याहमनादीनात्माप्यनुग्रहार्थं ससार-
यानि । अत एव सत्त्वानु योनिष्वादिकारणतया वृद्धिका भगवच्छक्ति सकलससारजननस्वभावा माता । पिता त्वह शक्तिमानव्य
पदेश्य इति ॥ अत्रेद द्वैवीमीमासादर्शनमनुसन्धानमर्हति— सृष्टिविस्ताराय वीजदाता ईश्वर पिता, क्षेत्रभृता जननी तु प्रकृति
विषयि । यथा च क्षेत्रेऽङ्कुरोत्पत्तये बीजवाप क्रियते, तथैव प्रकृतिरूपे क्षेत्रे पुरुषवीजाधानद्वारा सृष्टिचक्र प्रचलति । यथा हि
मनुष्यादिजीवजगत सृष्टिविस्ताराय मातु क्षेत्रे पितृवीजाधानमावश्यकम्, तथैव प्रकृतेर्मातु क्षेत्र परमपितु परमेश्वरस्य वीर्या
धातुद्वारा अनन्तरोत्थिद्गण्डारिकाया विराटसृष्टेर्कङ्कव । इमामेव स्त्रीरूपा मातृशक्ति वेदस्मृत्यादिषु कुञ्चन ‘सस्त्यानशक्ति शब्देन
ब्रह्म ‘अप्’, ‘सकिल’, प्रवृत्तिशब्दतोऽप्युपाददते तद्विद । अस्यामेवाव्याहृताया महाप्रकृतौ परमेश्वरो वीर्याधानेन प्रथम गर्भ
जनयति । तदौषधीवीर्याधानेन महत्तत्त्वादिरूपेण क्रमशः सृष्टिविस्तारो भवति । तथा च सूत्रम्— ‘स बीजदाता प्रकृतिश्च क्षेत्रम्’
(दे भा २।८) इति ॥ कौन्तेयेति सम्बोधनेन यथा महेन्द्रानुग्रहीताया अन्त्या सकाशात्तत्रोत्पत्ति, तथा मदनृष्टीताया
प्रकृत्य सकाशात्सर्वस्य जगत उत्पत्तिरिति सूचितम् ॥ ब्रह्ममहदित्येक पदम् । महतो ब्रह्म ब्रह्ममहत् । राजदन्तादिवन्महच्छब्दस्य
परनिधात ।

वामनस्तु—

अत्र ब्रह्मपदेनोपो महत्तत्त्वात्मको विधि । महत्तत्त्वाशरूपा धी स तस्यायाधिवेदितम् ॥
श्लो सृष्टिर्महत्तत्त्वाद्ब्रह्मा सृष्टेति च स्पष्टम् । सृष्टिप्रकरणे देवो महत्प्रोक्तोऽवदत् ॥
गी २ १९

दृष्टा भोगादिषु स्फूर्तिर्यतो ब्रह्मादिमूर्तिषु । अमूर्तिः प्रतिविम्बोऽसौ पुरुषोऽशस्तु मामक' ॥

कमलासनता याति महत्तत्प्रतिविम्बयुक् । कनोऽयमेव सर्वासुत्पद्यमानासु मूर्तिषु ॥

इति प्रकारान्तरेणैव व्याचष्टे ।

— अविगीता ।

श्लोक ५—

य बध्नन्ति गुणास्त हि बद्धन्वेहिनमव्ययम् । चिदशास्वैव भोक्तृत्व व्यक्त सूचयति प्रभु ॥

भोक्तृतां मनस केचिद्बद्धन्ति, तदसङ्गतम् । सत्त्वाशक्त्वाद्यतस्तस्य प्रसिद्धा बन्धरूपता ॥

ज्ञानाद्बन्धन्यये विम्बे प्रतिविम्बं विलीयते । यदा तदा गुणमय मनस्तत्क भविव्यति ? ॥

बन्धस्य च बन्ध बन्धस्तस्माद्बद्धोऽय एव स । सुखदुःखे अधिष्ठाय मनो य उपसेवेते ॥

'अधिष्ठाय मनश्चाय' मित्यप्येऽपि स्वयं हरि । भोक्तृत्वं मनसोऽयस्य व्यक्तमप्येऽभिप्रास्यति ॥

— इति वामन ।

'महाबाहो ।' इत्यामन्त्रणेन गुणबन्धोऽयं महाबाहुनाऽपि त्वया दूरीकर्तुं शक्य इति, महाबाहुना त्वयाऽऽक्रान्तो यथा त्वद्बन्धं दूरीकर्तुं न शक्नोति, तथा गुणैरभिराक्रान्तो न तद्बन्धं दूरीकर्तुं शक्नोतीति च व्यञ्जयतीति दर्पणे ।

— अविगीता ।

श्लोक ६— ननु— स्यादात्म रजोगुणतमोगुणयोर्वन्धकत्वम्, रजकत्वात् मोहकत्वाच्च । कथं निर्मलत्वात्प्रकाशकत्व प्रकाशकत्वेन ज्ञानजनकस्य, अनामयत्वेन सुखजनकस्य सत्त्वस्य बन्धकत्वमुच्यते ? इति चेत्, सत्त्वगुण स्वकार्यं सुख ज्ञानं चोत्पाद्य तेन पुत्र 'अहं सुखी, अहं ज्ञानी, मम सुखसाधनमिदम्' इत्यादिरीत्या अहम्ममभिनिवेशोत्पादनद्वारा बन्धको भवति । सत्त्वगुणकार्यभूतया दयया परमसारिक आदिभरत कर्मिभित् कुरङ्गशावके संसक्तमना' सदा तद्भावभावितस्त स्मरन्नेव क्लेशं त्यक्त्वा 'यं यं वापि' (८।६) इति न्यायेन कुरङ्गतामापेति प्रसिद्धमेतत् । (वि पु अं २ अ १३) अतः सत्त्वगुणस्यापि बन्धकत्व युक्तम् । — इति दर्पणे ।

— अविगीता ।

श्लोक ८— दुर्लभस्यापि चिरतरसञ्चितपुण्यशतलव्यस्य अपवर्गप्राप्तावेककारणस्य मातृव्यकस्य कृपातिवाहन प्रमाद । तथाह्युक्तम्— 'आयुष क्षण एकोऽपि सर्वरत्नैर्न लभ्यते । स कृपा नीयते येन स प्रमादी नराधम' ॥ इति । यथा वा श्रीमद्वा गवत— 'निद्रया हियते नक्त व्यवायेन च वा वय । दिवा चार्थहत्या राजन् । उडुम्भमरणेन वा ॥ देहापत्यकलत्रादिध्वात्मसैन्ये' ध्वस्तस्यपि । तेषां प्रमत्तो निधनं पश्यन्नपि न पश्यति' । (२।१।३, ४) तथा— 'किं प्रमत्तस्य बहुभिः परोक्षैर्दायैरिह । परं सुदुर्लभं विदितं क्वते श्रेयसे जत' ॥ (२।१।१२) अयमेव प्रमादस्तत्रैकैकादशसकन्ध आत्महत्याशब्दवाच्यो निर्णीतो भगवता । यथा— 'वृद्धेहमाय सुलभं सुखं एव सुकल्प सुकर्मणाम् । मयाऽऽकूलेन नमस्त्वोत्तरितं पुमान् भवाग्निं न तत्र स आत्मह' ॥ (१।१।२०।१७) इति । आलस्यं सुभक्तगोपेयु । निद्राशयेन क्षणं कुतिसता गतिनिद्रा । इत्यभिनवगुणसाक्षात्कार्या' ॥ प्रवृत्तिसम्मवा' (१।१।५) इति प्रयागामपि गुणानां प्रकृतिपत्त्वाविरोधेऽपि तमस प्रकृतिजत्वोक्तिस्तद्विपरीतत्वभावानापरया तयोर्भेदाप्रकाशकत्वेन । अनकेषां द्वादशतनुत्वेऽपि तद्विपरीतत्वभावानापरया तयोर्भेदाप्रकाशकस्य पुनस्य तत्पुनत्वोक्तिवदिति केचित् ।

— अविगीता ।

श्लोक १०— भवतीति । 'ततो देवा अभवन् परासुरा' (ते. स. २।५।४) इत्याशक्ति भवतिद्वैदपर्यको हेप । अभिधत् कार्याशमत्वम्, श्रद्धिश्च कार्याशमत्वम् । तदुभयत्र प्रवाहानादितया वर्तमानानामटथानि विपाकाभिसुख्यमेव निमित्तं मानोचनीयमि'यादु ॥ इदमप्रार्थयेयम्— यत्सत्त्वरक्तमोगुणाश्रयोऽपि त्रिगुणात्मिकायां प्रकृते स्वाभाविका सन्त परस्पर मन्यो-वाधिता सन्ति । यथोष्णत्वमहावायोऽग्नी, उभयो कार्यमपि दाहप्रकाशात्मकं पुष्पगवस्ति, तथापि साधुभौ पुष्पगपि स्वगतां विहत, अग्नोऽग्नाधिदत्वमपि दधात इति स्वीकरणीयमेव । यतो हि यथा विनोणत्वेनाग्निं प्रधासो न तिष्ठति, तत्र प्रधासत्तत् उष्णत्वमपि नैव तिष्ठतीत्यन्याथायत्वं सुसङ्गतमेव । इत्यमेव प्रवृत्तिगुणा अपि परस्परमन्योन्वाधिता एव वर्तन्ते । यदोक्तम्— 'ततो रश्मयः सत्त्व गुणानेतान् प्रवभूत । अन्योन्वयमिपुता सर्वं तेषाञ्ज्योन्वायुजीविनः ॥ अन्योन्वायान्ध्यायापि तथ'दग्नायुवतिनः । अन्योन्वयम्यल्पिकाश्च त्रिगुणा एव धानव' ॥ इति । अनेनैकस्य गुणस्योद्वेग-यावत्प्रतीया गहादसौ भवति इति विदधति । येषु न स्यात्, तर्हि त्रिगुणानि नियत परिणाम एवासाधुभो भवेदिति । सूत्रिनथयमर्थं कर्मवीनायावाम्— 'अन्धान्दाप्रयत्नं गुणप्राम्' (३।१७) इति ॥

— अविगीता ।

श्लोक १३— गवशास्त्रियस्य सर्वस्य एष इति तिष्ठता सर्वस्य कार्याणां द्वारभूतं प्रवाणामसं ज्ञानम् । नहि ज्ञानेन विना कदापि कार्यस्य सम्पन्न । 'जन्मनि, कर्मणि, यत्ने' इति हि न्यायः । तदुपपन्नगतौ, तदा एष गुणः सान्निध्यं प्रतिपद्यते इत्येव न स्यात् । उष्णत्वात्, तिष्ठतास्येव इति न्यायः ३।१७ दर्शितं तदुपपन्नगतौ । प्रत्यक्षवदितिद्वन्द्वान्दामि विवक्ष्यन्मन्त्रानि ।

— अविगीता ।

तानि च मनश्चोत्रत्वञ्चक्षरसन्प्रमाणानि पञ्च स्वसम्बन्धेनान्त इरण्य तमोऽभिभूय चिदात्मप्रकाशमार्थाकारः । सत्त्ववृत्तिं जनयन्ति । जीवबुद्धिम्पनसो दुःखादिविचारास्तु नाशता सन्तीत्यात्मप्रकाशोनेव प्रकाश्यन्ते इति न एत सत्त्ववृत्त्यवकल्पनम्, गौरवान् । एतद्व साक्षिमास्यत्वमिति भक्तिमीमांसाभाष्ये स्वप्नेश्वरः (३।१।७) । दहेऽस्मिमिति प्रतिदह गुणाना वृद्धिदूसयोक्तिभेदः, न तु युगपद्वेदेद्धारिणो योगिन एकस्मिन् दहे द्येन लिङ्गेन देहान्तरे तद्विज्ञकगुणवृद्ध्यादेरुहसम्भव इति भावः । प्रकाशो नियन्त्रणम् । ज्ञानमनुभवः ।

— अविगीता ।

श्लोक १२— लोभस्तुह्योरापेययो क्वचिद्वेदेऽपि तदुपाध्योर्भेदात् भेदः । धन मे स्यादिति लोभस्याकारः, येन केनाप्युपायेन धनं सम्पादयामिति स्पृहाया आकार इति स्वरूपेणापि भेदः — इति गूढार्थतत्त्वालोकाः । आरम्भपदेन च नैवस्यापि कर्मणो यथावत्समाप्तिर्भवतीति ध्वन्यते । दुर्योधनादस सर्वेऽपीदृशा एव प्रवृद्धरजोगुणा, त्व तु न तथेति भरतकुलो ज्ञेयुः श्रेयोऽसीति भावनोक्तं भरतर्षभेति ॥

— अविगीता ।

श्लोक १३— चकाराश्रित्वाऽपि गृह्यते । ननुकेन तेन तेन लिङ्गेन तस्य तस्य गुणस्याभिवृद्धिः किमर्थं हेया ? इति चेत्, जगदभिवृद्धिर्लिङ्गभूतगुणोपात्तं ज्ञात्वा— लिङ्गेरैतं इदानीमहं राजसोऽस्मि, इदानीमहं तामसोऽस्मि, इति ज्ञात्वा— नैव मया पवित्र्य, किन्तु सार्विकेनैव भवितव्यम्, इत्यालोच्य, रजोगुणतमोगुणविवृद्धिर्लिङ्गभूतदोपनिरसनाय सत्त्वगुणविवृद्धिर्लिङ्गभूत गुणसमादानाय च, प्रयत्नतो राजसतामसदुष्टजनसहवासराजसतामसाहारसेवनादिउत्प्रेरणपूर्वकं सार्विकप्राप्तुजनसहवाससार्विकतां प्राप्तुमादिमी रजोगुणतमोगुणाभिभवपूर्वकं सत्त्वगुणविवर्धनाय चेति जानीहि ॥ यथा गुणत्रयमध्ये सत्त्वम्, तथा बुद्धिमध्ये त्वं सुखयिता । अतः सत्त्वगुण श्रेष्ठत्वासीति भावेन सम्बोधयति बुद्धन्दनेति ॥

— अविगीता ।

श्लोक १४— यदा समप्रेणेव जन्मनानवरतसार्विकव्यापाराभ्यासात्सत्त्व विवृद्ध भवति, तदा प्राप्तप्रलयस्य शुभलोका वाप्तिः । एव जन्माभ्यास्ताराजसकर्मण प्रयाणाद्विमिश्रोपभोगाया मानुष्याप्तिः । तथा तेनैव कमेण यदा समप्रेण जन्मना तामसमेव क्मान्मस्यते, तदा नरकतिथिर्गन्धुक्षादिदेहेषुत्वयते । ये तु व्याचक्षते— मरणकाल एव सत्त्वाद्दौ विवृद्धे एतानि फलानीति, ते न सम्यक् सारीरेषुभवे प्रविष्टाः । यत् सर्वस्यैव सर्वथाऽन्त्ये क्षणे मोह एवोपपाद्यते। — इत्यभिनवगुता । मरणफलप्राप्त्योरैक कालत्वासम्भवात् तदेत्यनेनाव्यवहितकाल उच्यते ॥

— अविगीता ।

श्लोक १५— यद्यपि प्राणिना पारत्रिकी शुभाशुभगति पूर्वपुण्यपापकमानुसारिणी, तथापि पूर्वपुण्यपापकमानुषारेण तत्प्राणभिवृद्धिकाधिकी मृतिर्भवति । तदनुकारेणोक्तरीत्या गुभाशुभगतिर्भवति । पूर्वपुण्यपापरूपमाणि मरणकाले तत्तद्गुणविवर्धनं दद्यात् परं शुभाशुभगतिप्राप्तिसाधनानि भवन्ति, अत उक्तं युक्तम् ॥

— अविगीता ।

श्लोक १६— अत्र दुःखमिभ्रयुक्ते दुःखशब्दप्रयोगो दुःखस्याविक्रयात् । अज्ञानप्राचुर्यमूलके दुःखे अज्ञानतत्त्वार्थवाचका शब्दप्रयोगस्तयोस्तद्वैतत्वात् । आरुह्यस्य निद्राधिक्यम्य च तदानीं सुखतया भासमानत्वेऽपि दुःख एव पर्यवसानम् । पूर्वस्मिन् जन्मनि कृताना सार्विकादिकर्मणामोक्तन्वेऽन्यवधानेनैव तत्तत्फललाभः । अनोक्तन्वे तु उच्चरीत्या तत्तत्त्वम प्राप्यति विवृद्धः ॥ रजः फल तम फलं च दुःखरूपमेवेति सूचयितुं तुशब्दः । अत्र केचिदसम्बद्धा श्लोका कल्पिता, पुनरुक्तत्वात् ते स्याद्या एवेत्यभिनवगुताचार्याः ।

— अविगीता ।

श्लोक १७— अज्ञानस्य सर्वदोषमूलत्वात् पृथगुपादानम् ।

— अविगीता ।

श्लोक १८— 'सार्विका' इत्यनुक्त्वा 'सत्त्वस्था' इत्युक्त्वा सत्त्वमविद्याय स्यात्तद्व्यमिति सूच्यते । 'चण्ड्य गुणवृत्तिभ्या' इति विशेषेण तम प्राचुर्यात् ये निद्रालवोऽलसश्च तेषा सत्त्वरजःफललाभमात्रम्, न तु सम्पूर्णस्य तम-फलस्य प्राप्तिः । य तु तामसास्तामसानि कर्माणि सदा कुर्वन्तो वर्तन्ते, तेषा सम्पूर्णतम फलप्राप्तिरिति सूच्यते । तम प्राचुर्येण तम प्रचुर्यात्तमसजनसहवासोऽपि बाधक इति बोधयितुं तद्विशेषणम् । ये प्रसुप्रसादागदक कर्म कुर्वन्ति, ते स्वस्थानादुत्कृष्टस्थान-माप्य नाता प्राचुर्यन्ति, ये प्रसुप्रकोपापादाक कर्म कुर्वन्ति, ते स्वस्थानानि कृष्टे स्थानमन्यत्र नीता प्राचुर्यन्ति, य तु प्रसादस्य विशेषस्य बाधनापादकं स्वीयतादात्मिकमुखमात्रापादाक कर्म कुर्वन्तो वर्तन्ते, ते नान्यत्रोपरि अथो वा नीयन्ते, अथितु स्वस्थान एवाभ्यसुखव तस्मिन्तीति लोके स्पष्टमेव । अतोऽत्र सार्विका गच्छन्ति, राजसास्तिष्ठन्ति, तामसा गच्छन्तीत्युक्तम्— इत्याहुः । 'भूतस्था' इत्यपि पाठः ।

— अविगीता ।

श्लोक १९— लिङ्गशब्देन आन्तरा शब्दमायसाधारणधर्मा, आचारशब्देन असाधारणवाचकमानुषानादशब्दे च्यते । इत्यभिनवगुताभ्यासानान्यान्तरलिङ्गप्रश्नं, परेषु गुणात्पयज्ञानाय बाध्याचारप्रश्न इति विवेकः ।

— अविगीता ।

श्लोक २३— अस्य व्याख्यान्तरमुपन्यासदर्पणे— उरु सर्वस्मात् जगत् उच्छृङ्खलेन आसीन परमात्मा त्वं
वदन्तुत्तमत्वोपदेशे आचार्य । तस्मिन् आसीन सदा तत्समीप उपविश्य तत्रापि शृण्वन् । अगुणैरिति छेद । तस्याचार्यस्य
गुणैर्दोषै विदग्धानैरस्ययारोपितैर्वा न विचाल्यते, गुणभक्ति तन्मुखात्तत्त्वार्थश्रवणेच्छातथ न प्रच्यव्यते । यथा तथा वा भवतु
अयमाचार्य, नास्य दोषो मया चिन्तनीय, गुरोर्दोषाणामावरणत् एव शिष्य छात्र इत्युच्यते । गुरोर्दोषाणामावरण छत्रम् ।
तच्छील यस्य स छात्र इति हि निश्चि । कुतो न चर्त्तति चेत्, शिष्यगौरवमाचार्यतया वृत्तस्ते गुणा ज्ञानतत्त्वज्ञानबोधवचगुणै
मुपा वदन्ते, नैत्रोऽपि तेविदानीमपगत इत्यव निश्चिन्त्य गुरौ भक्तिमत्तया सम्यक् तिष्ठति, न चरति य, स गुणातीत उच्यते
अय गुणातीतस्य बाधाचार, अनेन गुणानीनो भवेदिति ॥ नैत्रते न स्वरूपाश्चयते । अत्र चोपाय सर्वयामारम्भानां शरीरात्म
केन्द्रियादिस्वभाव एव यत्प्रवतत, न तु फलं किञ्चिद्दहमभिसन्दप इति स्थिरबुद्धि — इत्यभिनवगुप्तपादा । इदेवनि
पाठ ।

— अविगीता ।

श्लोक २४— लोके निन्दाया स्वविषयतानुसन्धानमहत्वा खलो मूले निन्दति चेत्, निन्दतु, का हानि इति
निन्दक मूलस्वमारोप्य तयोर्दोषानो भवति । स्तुती तु स्वविषयतामनुसन्धाय स्तावके विद्वत्त्वमारोप्य 'स्तुतीश्रैव ते, जानन्ति ते
मम परं भावम्, सादृशमहामहिमवान् किलाहम्, इति ता स्तुतिं शत्रुगुणैरुक्त्य प्रकृत्यो भवतीत्यर्थस्य सूचनाय स्तुतेरान
सम्बन्धिन्योक्ति ।

— अविगीता ।

श्लोक २५— निन्दास्तुती वाचिकव्यापारौ, मानापमानौ तु कायिकमानसिकव्यापारौ । धीर इत्यन्तमान्तर लिख्, 'तुल्यनिन्दामसस्तुति' इत्यादिकं बाह्यलिख् 'समदु खसुख' इत्यादिकं सर्वे बाह्याचाररूपलिख्परमिति केचित् । 'स्थित
प्रज्ञस्य का भाषा ?' (२१५४) 'प्रवहति यदा कामान्' (२१५५) इत्यत्र ज्ञानिलक्षणविषयके प्रप्रोत्तरे, अत्र तु ज्ञानेन
गुणातीतविषयके इति विवेक । अत्र 'समदु खसुखं धीरं' (२१५५) 'समदु खसुखं क्षमी' (१०२१३) 'उदासीनो
यत्नस्य' (१२११६) 'सर्वारम्भपरित्यागी' (१२११६) 'सम शत्रौ च मित्रे च तथा मानापमानयो.' (१२११८)
'धीतोष्णसुखदुःखेषु तथा मानापमानयो ।' (६१७) 'तुल्यनिन्दास्तुतिर्मानी' (१२११९) इत्यादौ शब्दत 'तत्तत्प्रान्य
शुभाशुभम् । नाभिनन्दति न द्वेष्टि' (२१५७) 'न प्रहृष्येत्प्रियं प्राप्य नोद्विने प्राप्य चाप्रियम्' (५१२०) 'शुभाशुभपरि
त्यागी' (१२११७) इत्यादौर्षथैव पुनश्चिह्नस्तत्प्रकरणानुगुणानि प्रायश्चेदकलनात् समाधेया । तत्स्वविषये पुनश्चिह्नं दोषाय,
तद्दोषने महात्वात्पर्याप्त — इति दर्पणे ।

नव्यास्तु— सर्वारम्भपरित्यागीत्यतत् 'केवलं काम्याना कर्मणा लानको योगी' इति व्याकथ्यते । तदसत्, आरम्भपरत्य
काम्यारम्भ एव सद्भौच मानाभावत्, सर्वपरदस्वारस्यभङ्ग च । किञ्च काम्यकर्मणामेवात्र त्यागे विवक्षिते 'काम्यकर्मपरित्यागी'
शरयवात्पर, न त्वेवमवाचफ प्रायाश्चाद्द्वयमितानि नो गीतागुहरिति यत्किञ्चिदित् । 'मानापमानयो' इति पाठ ।

— अविगीता ।

श्लोक २६— चदाश्रोऽवगारेणे । यो मामेव सेवते । अनेन फलादिशाकाङ्क्षो मामहत्वेनाशयति, फल प्रथानलयेति
निरस्त । अत्र एव नाम्यान्वमिचारिणी भक्ति . फल प्रति ह्यसावास्थावानिति । यस्तु फल किञ्चिदन्यनभिलष्यन् किमिति
तदलोद्धमनुतिष्ठति इति पर्येषुपुन्यमानोऽपि निरुत्तरमगच्छकृत्किञ्चैवविदुतान्तरकरणतया कण्ठकिन्तरोमवान् वेपमानतुर्विस्तारता-
नयनयुत्परिव्रजमानसलिलसम्प्रातस्त्वुगुणोम्भावनेवोत्तर प्रयच्छति, स एवाश्रयमिचारिण्या गणवतो महेधरस्योपशक्त्या भक्त्या
पवित्र हतो नाम्य इति ज्ञेयम्— इत्यभिनवगुप्तपादा । अत्र भगवानेवात्पमकस्त्रिगुणात्मकान्त करणल्यपूर्वकज्ञानान्दनाति
लक्षणमुक्तिहेतुतामाह । न चात्मज्ञानवैयर्थ्यम्, अश्रद्धानलक्षालनेन भक्तावुपयोगात् — इति स्वप्नेश्वर । (शा सु ११११)
चकारो ज्ञानान्वाचपर्यर्थः । यो ज्ञानवान् सा सगुण सङ्कल्पप्रघातमनाऽवस्थित सेवते, स एतान् गुणानतीत्य व्रजभूयाय महत्साधर्म्या-
वाप्तय योग्या भवतीति सगुणमोक्ष एवेत्येते । निर्गुणमोक्षान्मुपगमे गुणातीतस्य पुनर्ब्रह्मवचनयोम्यत्वाभिधानासन्नतेरिति धाम-
नादाय । अय भाव अन्ययत्तितरुदिसिद्धिं ज्ञानस्य फल मोक्ष । ज्ञानिनश्च द्विविधा — निर्गुणावाप्तकाः सगुणसेवकाश्च । तथा
याना गुणातीतरव न ब्रह्मभाव एव मोक्ष, अपरयो पुनर्भगवन्सात्म्यंशक्तिरिति ये त्वत्पुनर्भगवन्सात्म्यंशक्तिरुत्तेऽपि
तदाहाप्य एव ते हिन्दु अनुकस्यत नवर्षेऽष्ट गदा जयविजयवचयन्ते । ज्ञानिनस्तु कल्पान्तोऽपि न च्यन्त इति । एतयोक्त
पुस्तान्— 'इह ज्ञानमुपाश्रित्य मम साधर्म्यमागता । संशोऽपि नोपजायन्ते प्रत्य न व्ययन्ति च ॥' (१५१२) इति । अन्यमेव
सगुणमोक्षोऽत्र ब्रह्मभूयावत्युक्त . एव च 'मन्नावायोपपद्यत' (१३११५) इति । विस्तरस्तत्रन्ययोक्त एव ॥ ब्रह्मभूयावति
'मुश भाव' (अथा ३१११०७) इति वदत ।

— अविगीता ।

श्लोक २७— अहमेव हि ब्रह्मण प्रलिप्तः । मयि सेव्यमाने ब्रह्म भवति । अन्यथा जट्टवत्याय ब्रह्मोपास्यमानं मोक्षमपि
नोपवाप्नोति इत्यत्र प्रायश्चित्तमिनरगुणरादा । ब्रह्मणे वदत्य प्रतिग प्रष्टया स्थितिः । वेदोक्तानि कर्मण्यस्तुतिरुत्तेो मत
एव एव एव त अत्यन्तस्य साधर्म्यवशात् एव एव प्रष्टय स्थितिरिहमेव । अत्यन्तस्य निर्गुणोपास्य साधर्म्य मोक्षस्य । तत्प्रापि

प्रसादेनैव सुलभत्वात् । अन्ययस्य मत्साधर्म्यप्राप्तिरूपस्य सगुणमोक्षस्य च 'सर्वेऽपि नोपजायन्ते प्रत्ये न व्ययन्ति च' (१४१२) इत्युक्त्वाव्ययत्वस्य । एवं ह्युपक्रम उपन्यस्तौ द्वावपि मोक्षावत्र परानृष्टौ । चावतस्य भागवतधर्मस्य । तदवलम्बिनां हि गुणमोक्षं गतानामपि शुद्धसत्त्वधर्माखण्डानन्दवैभवानुभवसत्त्वात् पुनरावृत्तिरहितत्वाच्च भागवतधर्म एव शाश्वत इति व्यक्तमेव । या एकात्मिकस्य एकस्मिन्नेव स्वरूपे सकलवृत्तिलयरूपस्याखण्डनिर्गुणानुभवात्मकस्य सुखस्य एकथासावन्तो निर्णयः स 'यैकान्त' इत्ययस्यस्तोत्रस्य । नानात्वेन भासमानत्वेऽपि वस्तुत एकत्वात् अखण्डैकव्यत्ययोचरतेति केचित् । प्रकरणेऽस्मिन् वसिष्ठोक्ताः सप्तापि भूमिका अवरोहणक्रमेण प्रतिपादिताः । तत्र निष्कामधर्मण शुद्धचित्तस्यैकान्तिकसुखलाभ-गुणयोग्यता जायत इति या शुभकर्मसम्यग्ज्ञानेच्छा, सा शुभेच्छा नाम प्रथमा भूमिका । सेह 'शाश्वतस्य च धर्मस्य' (१४१२७) इत्यनेनोक्ता । (१)

शुभेच्छावतो मद्दर्शनकामस्य श्रवणमननादिरूपो वेदान्तविचारो विचारणा नाम द्वितीया भूमिका । सेह 'ब्रह्मणो हि विशाहं' (१४१२७) इत्यनेनोक्ता । (२)

कृतश्रवणादिकस्य वृत्त्यन्तरानन्तरितेन भक्तियोगेन तैलधारवादविच्छेदेन भगवति मनःप्रणिधानं तनुमानसा नाम तृतीया भूमिका । सेह 'अव्यभिचारेण भक्तियोगेन' (१४१२६) इत्यनेनोक्ता । (३)

कृतिनिदिध्यासनस्य यत्साक्षात्कारपरपययमपरोक्षज्ञान, सा सत्स्वापत्तिर्नाम चतुर्थी भूमिका । सेह 'मानापमानयोस्तुल्यस्तुल्यो विप्ररोक्षयोः' (१४१२९) इत्यनेनोक्ता । (४)

अपरोक्षज्ञानी हि द्वैतमहमरीचिकाह्रसमानं परयत् तत्र मानापमानयोर्वा मित्रारिपक्षयोर्वा तुल्य एव भवति । एतादृशस्य प्रणालिनः समाधौ व्युत्थानेऽपि विषयेष्वसंसर्गिर्भवति सा 'असंसर्गिर्नाम पञ्चमी भूमिका । सेह जीवनमुक्तयवस्थारूपा अमुदःखसुखः' (१४१२४) इत्यादिनोक्ता । (५)

एवमपञ्चमभूमिकस्य विना परप्रयत्नं स्वयं व्युत्थानाभावेनोपवेशनरूपा पदार्थाभावनी नाम षष्ठी भूमिका । सेह 'शाश्वतीनवदाश्वीनः' (१४१२३) इत्यादिनोक्ता । (६)

एतन्पञ्चभूमिकस्य स्वतः परतो वा व्युत्थानाभावेन तन्मयतया परिपूर्णनिन्दस्वरूपेणावस्थानं तुरीयिगमा नाम सप्तमी भूमिका । 'नित्यसमाधिरूपा' प्रकाशं च प्रवृत्तिं च' (१४१२२) इत्यादिनोक्तेति ज्ञातव्यम् ॥ (७)

— अविगीता ।

श्रीमद्भगवद्गीतायाश्चतुर्दशाध्यायस्य माहात्म्यम् ।

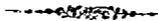
ईश्वर उवाच—
 अतः पर प्रवक्ष्यामि भवानि ! भवमुक्तये ।
 गीताचतुर्दशाध्यायमवधारय सादरम् ॥ १ ॥
 मेदिन्यां यत्किञ्च स्थूलमस्ति कादमीरमण्डलम् ।
 राजधानी सरस्वत्या भगवत्या मनोहरा ॥ २ ॥
 यामधिष्ठाय वाग्देवीं ब्रह्मलोकं प्रगच्छति ।
 हंसैः समुहानानां तु सावित्रीप्रहितैस्त्रिभिः ॥ ३ ॥
 सरस्वतीपदाम्भोजसेवामाश्रित्य कुङ्कुमैः ।
 यत्र गौत्थयन्त्याशा हंसाः पक्षपुटोद्भवैः ॥ ४ ॥
 निरन्तरतया यत्र नृणां संस्कृतभाषिणाम् ।
 देववर्णमयी भाषा निमेषेणोपलभ्यते ॥ ५ ॥
 प्रातर्गृहान्गोदूर्तेयत्र कुङ्कुमपांसुलैः ।
 सर्वतोऽपिगतच्छायं शशाङ्करयिमण्डलम् ॥ ६ ॥
 तथासोत्तजसां राशिः शौर्यवर्मा नरेश्वरः ।
 उयदुस्मलवाणोघण्टिडतारतिमण्डलम् ॥ ७ ॥
 अमूच सिंहलक्ष्मीप राजा सिंहपराक्रमः ।
 नाम्ना विक्रमवेतालः कालानामपि शैवधिः ॥ ८ ॥
 उमौ पारस्पर्यं मेरौ वर्षेयाश्चक्रतुः क्रमात् ।
 तत्तदशासमुत्पन्नैरुर्वैः प्रचुरोरकरैः ॥ ९ ॥

एकदा प्रहितं प्रेम्णा प्रभूतं शौर्यवर्मणा ।
 राजा विक्रमवेतालो विलोक्य शुनकीद्वयम् ॥ १० ॥
 मत्तमातङ्गपुरं मणिभूषणचामरम् ।
 प्रेययामास मित्राय प्रभूतं शौर्यवर्मणम् ॥ ११ ॥
 एकदा शिविकारूढं चाद्युधिण्डमडम्बरम् ।
 सुवर्णशृङ्खलाकूटं वाद्यडिण्डिमडम्बरम् ॥ १२ ॥
 शुनीयुगलमादाय मृगयाकौतुकोत्सुकः ।
 राजा जगाम बाह्यालीं समं राजकुमारकैः ॥ १३ ॥
 पणवन्धविधानेन समुपेतं दशामियम् ।
 तत्र राजकुमाराणां महान्कोलाहलोऽभवत् ॥ १४ ॥
 ततः समानवयसा केनचिद्राजसुतना ।
 बहुमूल्यं पणं कृत्या राजा विकीड कौतुकी ॥ १५ ॥
 ततोऽव्यतार्यं दोलाया विरुदावलिगर्बिताम् ।
 धावतः दशकस्योद्यैः पृष्ठेऽमुञ्चन्त्य शुनीम् ॥ १६ ॥
 सुमोच राजपुत्रोऽपि प्रेमपात्रं महाभुजः ।
 विरराम शुनीमुखैः सङ्कीर्त्य विददावलीम् ॥ १७ ॥
 अलक्ष्यमाणवेगेऽस्मिन्दुनीयुगलके भृशम् ।
 धावत्युत्थितमेवाऽऽसीत्पश्यतां सर्वभृताम् ॥ १८ ॥
 पपात गतं महति दशकोऽतिश्रमादसौ ।
 पतितोऽपि शुनीवत्यो नाभूच्छराकशावकः ॥ १९ ॥

तत शने समुत्थाय धावन्नाक्रम्य रोपत ।
जगृहे राजशुन्याऽसौ शशक फेनमुद्वमन् ॥ २० ॥
तत कथञ्चिदुत्सृत्य गच्छन्निवस्सलज्यञ्जश ।
राजपुत्रशुनस्याऽसौ शृहीत कन्धरातटे ॥ २१ ॥
जितमस्माभिरत्यर्थमिति सञ्जलपतां नृणाम् ।
कोलाहले शङ्किताया शुन्या निर्गतवान्मुखात् ॥ २२ ॥
ततो द्यूताग्रणधानीक्षरदुधिरधारकः ।
कापि ममरभूभागे निलीय स्थितवाञ्छश ॥ २३ ॥
जिघ्रन्त्या राजशुन्याऽसौ भूभाग धनरोपया ।
दृष्टमान परिन्स्तो हस्तमान ततोऽगमत् ॥ २४ ॥
यन कर्पूरकदलीश्रोडव्याघर्षशीतलः ।
चोलीकपोलफलकाशुचुम्बातिसमीरण ॥ २५ ॥
उद्भिन्नकेतकीकोशरजोमुकुलितेक्षण ।
विस्त्रग्धा हरिणा यत्र च्छाया तां परित स्थिता ॥ २६ ॥
नारिकेलफलैर्यत्र स्वय निपतितैरथ ।
अपि चूतफले पद्वैस्तुप्ता शाखाभृगा अपि ॥ २७ ॥
अपि केसरिणो यत्र खेलन्ति कलमै समम् ।
फणिन कङ्कवर्हेषु निविशङ्क विशन्ति च ॥ २८ ॥
यत्राऽऽश्रमान्तरे यिमो वत्सनामा जितेन्द्रिय ।
शान्तश्चतुर्दशाध्याय जपन्नास्ते निरन्तरम् ॥ २९ ॥
तत्र तन्निष्ठपपाशान्नप्रक्षालनजले हृते ।
कर्दमे न्यपतद्गत्या जीवशेषो मुहु श्वसन् ॥ ३० ॥
तत कर्दमसस्पर्शमात्रनिस्तीर्णसञ्चति ।
दिव्य विमानमारुह्य निर्ययौ शशको दिवम् ॥ ३१ ॥
तत शुन्यपि लिप्ताङ्गी स्तोके कर्दमविन्दुभि ।
श्रुतिपासातिरहिता शुनीरूप विहाय सा ॥ ३२ ॥
तता दिव्याङ्गनारम्य गन्धर्वैरुपशोभितम् ।
दिव्य विमानमारुह्य शुन्यपि त्रिदिव यथौ ॥ ३३ ॥

ततो जहास मेधावी शिष्यो नाम्ना स्वकन्धर ।
विचार्य विस्मित पूर्वजन्मवेरस्य कारणम् ॥ ३४ ॥
राजाऽपि पर्युच्यत तत्समयस्मेरलोचन ।
प्रणम्य परया मकर्या विनयैरुपयोनिधि ॥ ३५ ॥
राजावाच—
कथा कथय मे विप्र ! हीनयोनिनिपेधितौ ।
अग्नौ यो जग्मतु स्वर्गं शुतीशशकशावकौ ॥ ३६ ॥
शिष्य उवाच—
वत्सनामा द्विजन्माऽऽस्ते वनेऽस्मिन्नियतेन्द्रिय ।
चतुर्दश तु ह्यध्याय गीतानां सर्वदा जपन् ॥ ३७ ॥
शिष्योऽह तस्य भूपाल ! ब्रह्मविद्याविशारद ।
चतुर्दश तु हाध्याय जपामि प्रत्यह नृप ! ॥ ३८ ॥
मदीयचरणाम्भोजप्रक्षालनजले लुठन् ।
शशकिदिवमापन्न शुनस्या सह भूपते ! ॥ ३९ ॥
राजोवाच—
हेतुना केन कथय हसित च द्विजोत्तम ! ।
अत किमपि साकूतं मन्यमानेन सादरम् ॥ ४० ॥
शिष्य उवाच—
महाराष्ट्रे तु नगर नाम्ना प्रत्युदक महत् ।
तत्राऽऽसीद्ब्राह्मणो नाम्ना केशव कित्याग्रणी ॥ ४१ ॥
विलोभनाऽभवत्तस्य जाया स्वैरविहारिणी ।
तेन साऽहन्यत क्रोधाद्देर सञ्चिन्त्य जन्मत ॥ ४२ ॥
तत स्त्रीवधपापेन शशकोऽजायत द्विज ।
किद्विपाच्छुनकी साऽपि जाता वै ज मज्जन्मत ॥ ४३ ॥
पूर्वेण जन्मना वैरमभ्यस्त विस्मृन् नहि ।
आसेदिवद्भ्या बहुधा योऽन्यन्तरमपि क्वचित् ॥ ४४ ॥
श्रीशिव उवाच—
इत्याकल्प्य सकल भूपाल श्रद्धयाऽन्वित ।
गीताचतुर्दशाध्यायपाठादाप परा गतिम् ॥ ४५ ॥

इति श्रीमहापुराणे पाञ्च उत्तरखण्डे गीतामाहात्म्ये श्रीमद्भगवद्गीताचतुर्दशाध्याय
माहात्म्यकथन नाम चतुरशीत्यधिकशततमोऽध्याय ।

श्रीमद्यामुनमुनिप्रणीतो श्रीमद्गीतार्थसंग्रहः ।

[अध्यायः १९]

अचिन्मिश्नाद्विशुद्धाच्च चेतनात्पुरुषोत्तमः ।

व्यापनाद्भ्ररणात्स्वाम्यादन्यः पञ्चदशोदितः ॥ १९ ॥

श्रीमद्वेङ्कटनाथविरचिता गीतार्थसंग्रहरक्षा ।

अत्र 'अचिन्मिश्नाद्विशुद्धाच्च' इत्यस्य सूचनीयां सङ्गतिं विवृण्वन् क्षराक्षरशब्दव्याख्यानतां व्यनक्ति 'क्षेत्राध्याये क्षेत्रक्षेत्रज्ञभूतयोः प्रकृतिपुरुषयोः स्वरूपं विशोध्य विशुद्धस्यापरिच्छिन्नज्ञानैकाकारस्यैव पुरुषस्य प्राकृतगुणसङ्घप्रवाहनिमित्तो देवाद्याकारपरिणतप्रकृतिसम्बन्धोऽनादिरित्युक्तम् ; अनन्तरे चाध्याये पुरुषस्य कार्यकारणोभयावस्थप्रकृतिसम्बन्धो गुणसङ्गमूलो भगवतैव कृत इत्युक्त्वा गुणसङ्गप्रकारं सविस्तरं प्रतिपाद्य गुणसङ्गनिश्चिपूर्वकालयाथात्म्यावाप्तिश्च भगवद्भक्तिमूलेत्युक्तम् ; इदानीं भजनीयस्य भगवतः क्षराक्षरात्मक-बद्धमुक्तविभूतिमर्चा विभूतिमृतात् क्षराक्षरपुरुषद्वयान्निखिलहेयप्रत्यर्नाककरुणार्णैकतानतयाऽत्यन्तोत्कर्षेण निःसजातीयस्य भगवतः पुरुषोत्तमत्वं च वक्तुमारभते' [रा. भा. १११] इति । अत्र व्यापनमरणस्वाम्यानि- 'शो लोकरत्रयमाविश्य विमर्त्यव्यय ईश्वरः' [१५।१७] इति प्रतिपादितानि । एवं प्राधान्यतश्चिदचिदीश्वररूप-तत्त्वत्रयविशोधनं क्रमादध्यायत्रयेण कृतमित्यनुसन्धेयम् ॥ १९ ॥

श्रीमते निगमान्तमहादेशिकाय नमः ।

पुरुषोत्तमयोगाख्यः पञ्चदशोऽध्यायः ।

विरक्तिद्वारा भगवत्त्वज्ञानाधिकारसिद्धयर्थं संसारवृक्षस्वरूपवर्णनम् ।

श्रीभगवानुवाच— ऊर्ध्वमूलमधरशाखमश्वरथं प्राङ्मुख्ययम् ।

छन्दांसि यस्य पर्णानि यस्तं वेद स वेदवित् ॥ १ ॥

१ शाङ्करभाष्यम् ।

यस्मान्मदधीनं कर्मिणा कर्मफलं ज्ञानिना च ज्ञानफलं, अतो भक्तियोगेन मां ये सेवन्ते ते मत्प्रसादात् ज्ञानप्राप्तिक्रमेण गुणातीता मोक्षं गच्छन्ति, किमु वक्तव्यमात्मनस्तच्चमेव सम्यग्विजानन्तः ? इत्यतो भगवानर्जुनेनापुष्टमप्यात्मनस्तत्त्वं विवक्षुस्त्वाच— ऊर्ध्वमूलमित्यादि । तत्र तावद्वृक्षरूपककल्पनापेक्षया वेराग्यहेतोः संसारस्वरूपं वर्णयति; विरक्तस्य हि संसाराद्भगवत्त्वज्ञानेऽधिकारः, नान्यस्येति ।

२ आनन्दगिरिरिक्तता शाङ्करभाष्यव्याख्या ।

ज्ञानं गुणात्यये दर्शिते नाशित्वे तेषां विना ज्ञानेनानत्ययादनाशित्वे तेनापि तदयोग्यत्वात् ज्ञानं गुणात्ययेहेतुरित्यादि शङ्का निरस्य साक्षादेव प्रवणादिहेतु सभ्यास विधित्सुर्नद्धात्वस्य परमपुरुषार्थता च विवक्षुरभ्यायान्तरमारभते— यस्मादिति । कर्मिणो ज्ञानिनश्च शास्त्रेऽधिष्ठता, तत्र कर्मिणा कर्मात्तुल्यं फलमीश्वरायत्तम् 'फलमत उपपत्ते' [त्र सु ३।२।३८] इति न्यायात्, ज्ञानिनामपि तत्फलमीश्वरायतमेव 'ततो ह्यस्य बन्धविपर्ययो' इत्युक्तत्वात् । यस्मादेव तस्माद्ये भक्त्यात्पद्येन योगेन मामेव सेवन्ते ते मत्प्रसादाद्द्वारा ज्ञानं प्राप्य गुणातीता मुक्ता भवन्तीति स्थितमित्यर्थे । ये त्वात्मनस्तत्त्व

मेव सन्देहाद्यपोहेन जानन्ति, ते तेन ज्ञानेन गुणातीता सतो मुक्तिं गच्छन्तीति किमु वक्तव्यम् ? इत्यर्थसिद्धमर्थमाह— किमु वक्तव्यमिति । आत्मतत्त्वाज्ञानं यत् संसारहेतु, ज्ञानं मोक्षात्तुल्यमतोऽर्जुनेन 'किं तत् ?' इत्यपुष्टमपि तत्त्व भगवानुक्तवान्, प्रश्नाभावेऽपि तस्य तद्द्वयत्वात्तन्निमित्तत्वात्— अत इति । तस्ये विवक्षिते किमिति संसारे वर्णयते ? तत्राऽऽह— तत्रेति । अभ्यासादि सप्तम्यर्थे । वैराग्यमपि किमिति गृह्यते ? तत्राऽऽह— विरक्तस्येति । इति वैराग्याय संसारवर्णनमिति शेषः ।

१ शां. भा.— ऊर्ध्वमूलं कालतः सूक्ष्मत्वात्कारणत्वाच्चित्यत्वात्तन्महत्त्वाच्चोर्ध्वमुच्यते ब्रह्माव्यक्तं मायाशक्तिमतं, तन्मूलमस्येति मोक्षं संसारवृक्ष ऊर्ध्वमूलः । श्रुतेश्च— " ऊर्ध्वमूलोऽर्वाक्षारा एषोऽश्वत्थः सनातनः " [कठो. ६।१] इति । पुराणे च— " अव्यक्तमूलप्रभवस्तस्यैवानुग्रहोत्थितः । बुद्धिस्त्वन्यमयश्चैव इन्द्रियान्तरकोटरः ॥ महाभूतत्रिशास्रश्च त्रिपर्यैः पत्रमास्तथा । धर्मो धर्मसुपुण्यश्च सुप्रदुःखफलोदयः ॥ आजीव्यः सर्वभूतानां ब्रह्मवृक्षः सनातनः । एतद्ब्रह्मन्नं चैव ब्रह्माऽऽचरति नित्यशः ॥

* एत एव श्लोका आश्वमेधीयपर्यवेणि यद्विंशतमे सप्ततत्त्वारिंशतमे व्याख्यायेऽपि पाठान्तरसहिता दृश्यन्ते । ते मया— अभ्युत्थोपरप्रभयो बुद्धिस्त्वन्यमयो महान् । महाहृद्धारविटप इन्द्रियात्तर, दुःखकोटरः ॥ २० ॥ महाभूतविदप(विशास्र)श्च विदपप्रतिष्ठासक्तान् । सदा (पत्र)पर्णं सदापुत्रं ह्यमाशुभक्तलोदय ॥ २१ ॥ आजी(व्य)व सर्वभूतानां ब्रह्म (पुत्र)भीजं तनासम । एतद्ब्रह्मन्वा य तरशानि ज्ञानेन परमासिना (एव टिप्पणा य भिन्ना च तत्त्वज्ञानासिना बुध) ॥ टिप्पणा चामरतां प्राप्य जहाति मृत्युत्रमनी (इच्छा तद्व्ययान्तात्तान्मृत्युत्रमनरोदयान्) ॥ २२ ॥ निर्दमो निरद्वारो मुच्यते नात्र धंशय ।

एतच्छिञ्चा च भिञ्चा च ज्ञानेन परमासिना । तत्राऽऽत्मरतिं प्राप्य यस्मान्नाऽऽवर्तते पुनः । [म. भा. १४।३।५।२०-२२] इत्यादि । तदूर्ध्वमूर्ध्वमूलं संसारं मायामयं वृक्षमाहुः ।

२ आ. शां. व्या.— नाशसम्भावनायै वृक्षरूपकं बन्धहे-
तोर्द्वयमिति—ऊर्ध्वमूलमिति । कथं काळः सूक्ष्मत्वं ? तदाह—
कारणत्वादिति । तदेव कथं ? कथापिठया नियतपूर्वभावि-
त्वादित्याह— नित्यत्वादिति । सर्वव्यापित्वाच्चोत्कर्षं सम्भा-
वयति— महत्त्वाच्चेति । ऊर्ध्वमुच्छ्रितमुत्कृष्टमिति यावत् ।
अप्युत्कृष्टस्य कथं मूलत्वं ? इत्याह— अल्पमन्त-
मिति । स्थितिमूलत्वेन श्रुतिमुदाहरति— श्रुतेश्चेति । अवां-
शो निश्चयः शाखा इव महदाया यस्य स तथा । प्रकृते
संसारश्चैव पुराणसम्प्रदिमाह— पुराणे चेति । अन्यक-
मन्याहृतं, तदेव मूलं, तस्मात्प्रभवत्वं प्रभवो यस्य स तथा,
तदेव मूलस्यान्यकस्यानुप्रहादितद्वदत्त्वाद्बुद्धितः संवर्धितः ।
तस्य लौकिकवृक्षसाधर्म्यमाह— बुद्धीत्यादिना । वृक्षस्य हि
शाखा, स्तम्भानुद्भवन्ति, संसारस्य च बुद्धेः स्रक्शाशाखापरि-

णामा जायन्ते, तेन बुद्धिरेव स्तम्भस्तम्भयस्तत्प्रबुद्धोऽयं संसार-
तः । इन्द्रियाणामन्तराणि चिद्राणि कोटराणि यस्य स तथा ।
महान्ति भूतानि पृथिव्यादीन्याकाशास्तानि विद्याया स्वम्भा
यस्य स तथा । आजीव्यत्वमुपजीव्यत्वम्, ब्रह्मणाऽधिष्ठितो
वृक्षो ब्रह्मज्ञस्तथापि ज्ञानं विना छेनुमशक्यतया सनातनबि-
रन्तनः । एतच्च ब्रह्मणः परस्याऽऽत्मनो वनं वननीयं सम्मज-
नीयम् । अत्र हि ब्रह्म प्रतिष्ठितं तस्य वृक्षस्य संसाराख्यस्य
तदेव ब्रह्म सारभूतम् । अथवाऽप्यत्र ब्रह्मज्ञस्यानवच्छिन्नस्य
संसारमण्डलस्य तदेतद्ब्रह्म वनमिव वनं वननीयं सम्मजनीयम् ।
न हि ब्रह्मातिरिक्तं संसारस्याऽऽस्पदमस्ति, ब्रह्मैवावियथा संसर-
तीत्यभ्युपगमादित्यर्थः । अहं ब्रह्मेति दृष्टानेनेकं संसारवृक्षं
छित्त्वा प्रतिबन्धकाभावादात्मनिष्ठो भूत्वा पुनरावृत्तिरहितं
कैवल्यं प्राप्नोतीत्याह— एतदिति ।

१ शां. भा.— अधश्शाखं महदहङ्कारतन्मात्रादयः शाखा इवास्याधो भवन्तीति सौम्यमधश्शाख-
स्तमधदशाखम् । न श्वोऽपि स्यातेत्यश्वत्थः, तं क्षणप्रध्वंसिनमश्वत्थं प्राहुः कथयन्ति । अन्ययं संसार-
मायामयमनादिकालप्रवृत्तत्वात् सौम्यं संसारवृक्षोऽययोऽनाद्यनन्तदेहादिसन्त्वानाश्रयः, हि सुप्रसिद्धस्त-
मन्ययम् । तस्यैव संसारवृक्षस्येदमन्यद्विशेषणम् । छन्दांसि यस्य पर्णानि, छन्दांसि यस्य पर्णानि, यथा वृक्षस्य परिरक्षणार्थानि पर्णानि तथा वेदाः
संसारवृक्षपरिरक्षणार्थाः, धर्माधर्मतद्देहतुफलप्रकाशनार्थत्वात् । यथान्याख्यातं संसारवृक्षं समूलं यस्तं वेद-
संवेदविद्वेदार्यन्तिदित्यर्थः । नहि संसारवृक्षादस्मात् समूलाज्जैवोऽप्योऽप्युमात्रोऽप्यशिशोऽस्ति, अतः
सन्नेत्रः सर्ववेदार्थविदिति समूलसंसारवृक्षज्ञानं स्वीति ॥ १ ॥

२ आ. शां. व्या.— अधश्शाखमिन्धेतयाच्ये— मह-
दिति । आदिशब्देनेन्द्रियादिषु ब्रह्म । संसारवृक्षस्यापि ब्रह्मत्वे
प्रमाणमाह— प्राहुर्दिति । क्षणप्रध्विनोऽन्ययत्वं विरुद्धमित्या-
ह— संसारिति । तदेवोपपादयति— अनादीति ।
छन्दं रसज्ञं प्रावणं वा, कर्मकाण्डानि सत्कारोहावरोहकादि
कानादिधर्मवस्तुष्वपि संसारवृक्षं रक्षन्ति, तन्निष्ठं दोषं चा-

ऽऽहरन्ति तानि च्छन्दांसि पर्णानीव भवन्तीत्यर्थः । तदेव
प्रपद्यति— यथेति । उकेऽर्थे हेतुमाह— धर्ममिति । कर्मकाण्डानां
वेदानामिति शेषः । कर्मज्ञानाख्यसर्ववेदार्थस्य तत्रान्तर्भावमुपेक्ष्य
व्याच्ये— वेदार्थेति । समूलसंसारवृक्षज्ञानेऽमूलं हित्वा
मूलमेव निष्कृत्य शान्तं शक्यमिति तदज्ञानार्थं प्रयतितव्यमिति
मन्वा तज्जानन्तुतिरयं विवक्षितेत्याह— न हीति ॥ १ ॥

३ रामानुजमाष्यम् ।

धेनाप्याये(१३) क्षेत्रज्ञेत्रभृतयोः प्रकृतिपुरुषयोः स्वरूपं विशोध्य विशुद्धस्यापरिच्छिन्नत्वानैकारस्यैव
पुरुषस्य प्राकृतगुणसङ्गप्रमाहनिमित्तो देनाद्याकारपरिणतप्रकृतिमन्बन्धोऽनादिरित्युक्तम्; अनन्तरे चा-
प्याये (१४) पुरुषस्य कार्यकारणोभयावस्थप्रकृतिमन्बन्धो गुणमङ्गमूलो भगवतैव कृत इत्युक्त्वा गुणमङ्ग-
प्रारं सगिस्तरं प्रतिपाद्य गुणमङ्गनिवृत्तिपूर्वकात्मयाथात्म्यानास्त्रिभुव भगवद्भक्तिमण्डलेत्युक्तम्; इदानीं
भवनीयस्य भगवतः धराधरात्मकमङ्गमुक्तनिश्चितमिच्छां, निश्चितमृताव धराधरपुरुषद्वयात् निश्चितहृदय-
प्रवृत्तीकृत्याणीकृतानतया अत्यन्तोत्कर्षेण निमज्जातीयस्य भगवतः पुरुषोत्तमस्य च यक्तुमारभते । तत्र
तान्त्रं भगवद्भक्त्यङ्गच्छिन्नन्यामधराग्यविभृतिं च यक्तुं छेद्यरूपन्याकारेण विवृतमचित्परिणामनिरोप-
स्यन्वहृत्कारं कल्पयन् श्रीभगवानुवाच— ऊर्ध्वमूलमिति । यं मेमागाग्ममद्यर्थं ऊर्ध्वमूलमद्यशाख-

मन्वयं प्राहुः श्रुतयः “ऊर्ध्वमूलोऽवाकशास एषोऽध्वत्यः सनातनः” [कठो. ६।१] “ ऊर्ध्वमूलमवाकशास
वृषं यो वेद सम्प्रति ” [आरण्यके १।१।१५] इत्याद्याः ।

४ वैद्वृत्तनाथविरचिता तारपर्यचन्द्रिका ।

एवमन्यायद्वयेन प्रथमशब्दोदितप्रकृतिपुरुषतत्प्रकारविशेष-
विशोभनं कृतम् ; तत्रैवं प्रकृतिः स्वगुणैर्यदर्धनीतसादिः, पुरुषश्च
यद्वराधाह्वदः यत्प्रसदाद्य मोक्षयत इत्युक्तम् ; स इदानीं
मध्यमशब्दोदितः परमात्मा विशोभ्यत इति सन्नतिमाह— क्षेत्रा-
ध्याय इत्यादिना आरभत इत्यन्तेन । एतेन ‘ अविन्मि-
श्राद्विद्युदाच चेतनात्पुरुषोत्तम । व्यापनाद्गुणालम्बाभ्यामन्यः
पञ्चदशोदितः ’ [गी. सं. १९] इति सद्गुरुहोत्रोऽन्युत्सहितः ।
त्रयोदशशेषतया चतुर्दशे वृत्ते तदन्ते ‘ मां च ’ (२६, २७) इत्यादि-
श्लोकद्वयेन अन्यभिचारिभक्त्या भजनीयः फलप्रदश्च परमपुरुषः
प्रसक्तः, पञ्चदशे तत्प्रकर्षविशेषविशोभनपरतया चतुर्दशेन
सन्नतिः भजनीयस्येत्यनेन दर्शिता । विभूतिमस्त्वप्रतिपादन
मिह वैलक्षण्यप्रतिपादनार्थमित्यभिप्रायेण आरभत इत्युक्तम् ।
प्रहृताभ्यां बद्धमुक्तान्यां विभूतिमस्त्वमिह वर्णयत इत्यपि प्रकृता-
ध्यायद्वयसन्नतिरभिप्रेता । तत्र ‘ ऊर्ध्वमूलम् ’ इत्यादेरध्याया-
रम्भप्रसवस्य जटङ्गवादिवाक्यवदनन्वितत्वम्, अन्वितत्वेऽपि
प्रकृताप्रकृतप्रकरिष्यमाणसन्नतिं च परिहर्तुमाह— तत्र तावदि-
ति । प्रतिपत्तिर्लोक्यायै श्रुत्यनुसारेणैदमश्वत्थशृङ्गाकारकल्पनम् ।
परतत्त्वमुत्साधितवृत्तवैराग्यार्थमित्येके, विभूतितयाऽवसिततया
च विभूतिमस्त्वप्रतिपादनार्थत्वात्सत्येति । अनन्तरमसन्न-
शङ्कच्छेद्यत्वोक्तेः सन्नविषयः संसार एवात्राश्रयरूपेण कल्पित
इति गम्यते; तत्र लौकिकाश्वत्याद्वैलक्षण्यज्ञापनायोर्ध्वमूलत्वा-
द्याश्रयप्रदर्शनमिति भावः । ननु मूलप्रकृतिरेवात्राश्रयतया
कल्प्यत इति किं न शक्यते ? “ गुणप्रवृद्धा विषयप्रवालाः ”
[१५।२] इत्यादीनि च तत्र सुसन्नतानि; मैवं, साक्षात्सन्न-
विषयत्वाभावादसन्नशङ्कच्छेद्यत्वस्य च मुख्यस्याविनाशित्वे-
वामन्वयात्तद्विदमभिप्रेत्योक्तम्— अन्वितपरिणामविशेषो-
मिति, यं संसाराख्यमिति च ।

अयमेवार्थः पुराणेषु पठ्यते— ‘ अन्यमूलप्रभवस्तस्यै-
वात्पयोच्छितः । बुद्धिस्त्वन्मयधेव इन्द्रियान्तरकोटरः ॥

महामृतविद्यास्य विषयैः पत्रशातवान् । धर्माधर्मदुष्णम्
सुखदुःखफलोदयः ॥ आजीव्यः सर्वभूतानां ब्रह्मवृक्षः सनातनः ।
एतद्ब्रह्मवैवै ब्रह्मवृक्षस्य तस्य तत् । एतच्छिरवा च शिरा
च हानेन परमासिना । ततश्चामरतिं प्राप्य यस्मान्नि-
र्तते पुनः । [म. भा. १४।३६।२०-२२ + ना. ५
१६।६, ६, ७, ११] इत्यादि । केचित्तुस्याणामेकेकोटिमण्ड-
रिरे शिरस ऊर्ध्वत्वारपाण्यादीनां चाधोमुखत्वाद्ध्वमूलत्वादि-
कल्पनामाहुः । पुनश्चान्यथाऽऽहुः ‘ तदिदं व्यष्टिश्रेष्ठम्, अथ
समष्टिश्रेष्ठप्रमुच्यते; कृत्स्नमिदं ब्रह्माण्डं द्विष्यमगर्भेशरीरं विराडि
त्युच्यते; तस्य द्यौः शिरश्धरुणी चन्द्रसुर्वी दिश धोत्रे मूत्र-
माकाशं शरीरम्, पृथिवी पादौ, तस्मिन्प्रभूर्ध्वमूलमधदशात्म् ’
इति योजयितव्यम् । ‘ प्राणिवंशो वा अधत्यो वृक्षः; तस्य मूलं
ब्रह्मा उपरिष्ठारित्यतः ’ इत्यादि । ‘ अथशोर्ध्वं च ’ [१५।२] इति
श्लोके तु प्रहृत्यादिविशेषान्तं कृत्स्नं वृक्षत्वेन कल्प्यत इति । एष
सर्वांश्चपि योजनाहु संसारेद्येताप्रतिपादने तारपर्यं वक्तव्यम् ।
ततो वरं संसारस्यैव साक्षाद्भूतत्वेन कल्पनम् । ‘ अथशोर्ध्वं च ’
[१५।२] इति श्लोके तु ‘ तस्य ’ इति परामर्शात्पूर्वकल्पित-
स्यैव वृक्षस्य प्रतीतेनं वृक्षान्तरकल्पना युक्ता । ‘ न रूपस्य
[१५।३] इत्यादौ स एव एको वृक्षः पराश्रयते । तस्मादे-
कस्यैव संसारस्य वृक्षत्वकल्पना भाष्यकारैर्बोद्धव्याता । अत्रा-
निर्दिष्टकृतकस्य आहुः इत्यस्य वाद्यन्तरकृतत्वसाक्षाद्भाष्यद्वारायाह
श्रुतय इति । ननु “ऊर्ध्वमूलोऽवाकशास एषोऽध्वत्यः सनातनः”
इति श्रुतिरिह कथं संसारविषयतयोदाह्रियते ? ‘ एषः ’ इति
हि प्रकृतस्य वक्ष्यमाणस्य च पुरुषस्य परामर्शे उच्यते; मैवं,
पुरुषस्य स्वल्पणोर्ध्वमूलत्वाद्यसम्भवात् । समुष्णानां तस्मिन्नेव
सन्नादसन्नशङ्कच्छेद्यत्वोक्तेषु अचटितत्वात्; उपहितत्वेण तु
तयोक्तौ प्राप्ताप्राप्तविबेकेनोपायावेव विभ्रमादिति । श्लो म
स्यास्यनोत्पन्नध्वत्यः; छेद्यत्वाच्च वृक्षः; तदेतदुपात्तश्रुतिद्वये
विशेषतः सामान्यतश्च कल्पनात्मकम् ।

३ रा. भा.— सप्तलोकोपरिनिविष्टचतुर्मुखादित्वेन तस्योर्ध्वमूलत्वम् । पृथिवीनिवासिसकलनरपशु-
मृगपक्षिहृमिकीटपदङ्गस्यावरान्दतया अधश्शासत्वम् । असन्नहंतुभूतात् आसम्बन्धानोदयात् प्राक्प्रवाह-
रूपेणाच्छेद्यत्वेनाव्ययत्वम् । यस्य चाश्वत्यस्य छन्दांसि पर्णान्याहुः । छन्दांसि श्रुतयः । “ वायव्यं श्वेत-
मालमेत श्वितकामः ” [यजुः २।१।१] “ ऐन्द्राप्रमेकादशकपालं निर्वपेत्प्रजाकामः ” [यजुः का. २।१]
इत्यादिश्रुतिप्रतिपादितैः काम्यकर्मभिर्वर्धतेष्यं संसारवृक्ष इति छन्दांस्येवास्व पर्णानि । पर्णैर्हि वृक्षो वर्धते;
यत्तमेवममृतममृत्यं वेद, स वेदवित् । वेदो हि संसारवृक्षच्छेदोपायं वदति; छेद्यवृक्षस्यरूपज्ञानं छेदनो-
पायज्ञानोपयोगीनि वेदविदित्युच्यते ॥ १ ॥

४ वे. ता. चं.— ऊर्ध्वमूलत्वमयदशाखत्वं च व्यष्टिसृष्टि-
प्रक्रियया घटयति सप्तलोकैत्यादिना । पृथिवीवीर्ययस्तन-
षोडशानुपलक्षणम् । अन्ययत्त्वच्छेद्यत्ववचनं व्याहृतमित्य-
शब्द- असङ्गहेतुभूतादासभ्यःशानोदयादिति । तत्त्वज्ञा-
नात्प्रागपि विनाशदर्शनविरोधपरिहाराय प्रवाहरूपत्वोक्तिः ।
अक्षररूपारूपच्छन्दोव्यवच्छेदायाद् छन्दांसि श्रुतय इति ।
अर्धवत्संसारवृक्षस्य यथावस्थिताकारं सञ्चयाय रक्षन्तीति हाप-
नायात्र छन्दस्यन्दः । संसारवृक्षपर्वतत्वेन रूपणाच्छन्दस्यन्दोऽत्र
' वेदवादरताः ' [१।४२] इत्यादिष्विव त्रिवर्गपरांशविषय
स्वामिप्रायेणाह वायव्यमिति । अक्षरमन्विनां छन्दसां कथं
फलं ? इत्यत्राह श्रुतिप्रतिपादितैरिति । तथापि वृक्षावय-
वेषु बहुषु पर्वतत्वेन रूपमे को विशेषः ? इत्यत्रोक्तं वर्धत इति ।
तद्विभूतिः पूर्णैर्हीति । ' तम् ' इति सप्रकारपरामर्शविवक्षया
माह पञ्चभूतमिति । ननु, यः संसाराद्यत्वं वेद, स वेद-
निदित्यव्यक्तः, नहि संसाराऽप्यत्यो वा वेदाः, येन तद्वेदिनो
वेदस्त्वित्युच्यते; अतोऽत्र ' आर्यं तु (यत्) ' इत्यक्षरं स्रग्जं त्रयी
स्र (यस्मिन्) प्रतिष्ठिता । स गुणोऽन्यस्त्रिभूतेषु यस्तं वेद
स वेदवित् ' [मनुः १।१२ ६५] इत्यादिष्विव प्रणवविषयत्वं
शक्तिगोचरवेदपरत्वं वा युक्तम् । प्रणवस्यार्थमात्रायाः कारणपरम-

पुरुषदेवताकत्वश्रुतेः ऊर्ध्वमूलत्वं सुषुप्ततम् । कार्तियुगवेदस्यापि
वेदान्तस्वरूपासर्वमूलत्वात् तथा निर्देशो घटते । एवं छन्दःपूर्ण-
त्वादिर्कं चोभयोः सुगमम् । शङ्कना पर्णानामिव प्रणवेन सर्वासां
वाचां सन्तृष्णस्वध्रुतेः ' महतो वेदवृक्षस्य मूलभूतो महालयम् ।
स्कन्धभूता ऋगाद्यास्ते शाखाभूतास्तथापरे ' इति धर्मविशेष-
प्रतिपादकभागस्य मूलत्वोक्तेश्च । अतस्तथाभूतवेदविशेषवेदिन
इह वेदवित्त्वेन स्तुतिः; न त्ववेदभूतयत्किञ्चिद्वेदिन इति;
तत्राह वेदो हीति । अत्र वेदस्यन्दोऽपवर्गायंवेदभागपरः; ततः
किमिलानाह— छेद्यवृक्षेति ।

अयमभिप्रायः— असङ्गशब्दच्छेद्यत्वानुपपत्तेरेव प्रणवादि-
परत्वमप्ययुक्तमेव; ' ततः परं तत्परिभारितव्यम् ' [१६।४]
इत्येतदपि तत्रासङ्गतं, ' शब्दब्रह्मणि निष्णातः परं ब्रह्माधि-
गच्छति ' [मै. उ. ६।२२ + वि. उ. ६।५६४] इतिवत्स्या-
दिति चेत्, न; विरुद्धत्वात् । तत्र हि तदधिष्णातस्य परब्रह्माधिगम
उच्यते; अत्र तु तच्छिद्यत्वात् ततः परं परिभारितव्यमिति;
अतोऽस्यान्यार्थासम्भवात्संसारविषयत्वे सिद्धे तद्विदो वेदवित्त्वेन
स्तुतिः; तज्ज्ञानस्य वेदान्तप्रतिपाद्यार्थज्ञानोपयोगितयैव— इति ।
' ऊर्ध्वमूलम् ' इत्यादिकं नैमित्तिकसृष्टिप्रक्रिययोक्तम् ॥ १ ॥

५ आनन्दतीर्थकृतं (माध्वीयं) भाष्यम् ।

संसारच्छेत्रे नमः ॥ ॥ ॐ संसारस्वरूपतदत्ययोपायविज्ञानान्यस्मिन्नध्याये दर्शयति । ऊर्ध्वो विष्णुः
' ऊर्ध्वपवित्रो वाजिनीवस्वभूतमस्मि । द्रविण < सर्वचसम् ' [तै. उ. १।१०] इति हि श्रुतिः ।
अथो उच्यते सर्वतः; अधो निकृष्टं शाखा भूतानि । श्वोऽप्येकप्रकारेण न तिष्ठतीत्यश्वत्यः । तथापि न
साहचर्यः । पूर्वब्रह्मकाले यथास्थितिः; तथा सर्वत्रापीत्यव्ययता । फलकारणत्वाच्छन्दसां पूर्णत्वम्,
' हि कदाचिदप्यजाते पूर्णे फलोत्पत्तिः ॥ १ ॥

६ जयतीर्थकृता प्रमेयदीपिका ।

अध्यायप्रतिपाद्यमर्थमाह— संसारेति । संसृत्यनेनेति
कारः प्रकृत्यादिकं क्षेत्रम् । पूर्वाध्याये संसारकृद्देशानां गुणा-
नेव भूतं दर्शितम्, अत्र पुनः समस्तं संसारस्वरूपं प्रदर्शय-
त्प्रत्येकच्छास्त्रायां कृतसाधनजिज्ञासुं प्रति प्रायुक्तं साधनं प्रपञ्च-
ति । तत्प्रज्ञादलौकिकं भागवन्माहिमानं च दर्शयत्यनेना-
सायेनेत्यर्थः । जगद्वृक्षस्योर्ध्वमूलत्वं घटयितुमूर्ध्वशाब्दाभिधेयं
तावदाह— ऊर्ध्वं इति । कुतः ? श्रौतप्रयोगादित्याह— ऊर्ध्वेति ।
अतो तावद्दूरपूर्वेन विष्णुना पवित्रो निष्पापोऽस्मि; ततो
वाविरुण्य नेवा च वाजिनीः सूर्यः तत्र वसतीति वाजिनीवृक्षः;
तेन वाजिनीवृक्षना विष्णुना अमृतं प्रारब्धकर्मनिर्मुक्त्यास्मि ।
' स तेनैव सूर्ये सम्पन्नः ' [प्रभो. ५।५] इति ध्रुतिः । ततश्च
तेनैव सर्वसर्वं सप्रमं अतुभ्यमानमिति यावत् । त्रिविधं धनं कुर्वं
वतनीत्यर्थः । सर्वेष्वन्दोऽप्यारान्तोऽन्यस्मिन् " ब्रह्महस्तान्यां
कंसुः " [अष्टा. ५।१।१०८] इत्यत्र योगविभागात्समा-
स्रणो वा, विष्णुप्रसङ्गदर्शनाय ध्रुतिशेषोदाहरणम् । इदानीं

तस्य तत्र प्रवृत्तौ निमित्तमाह— ऊर्ध्वं इति । उन्नतो सुर्ध्व
उच्यते अतो ब्रह्मादिलोकस्थत्वादिच्छाया सूक्ष्मत्वादिगुणयोगो
वा माध्वणीयः सर्वतः सर्वस्मात्प्रपञ्चात् सर्वत्र शुणैः । ' अथ-
रक्षासं ' इत्येतद्व्ययमपरशब्दार्थं तावदाह— अध इति ।
शाखाः काः ? इत्यत आह— शाखा इति । तानि हि मूला-
पेक्षयाऽपष्टानि । ननु वृक्षमात्रस्य सात्कल्पमभिदधता कथमस्व
त्यस्वमस्योच्यते ? इत्यत आह— श्वोऽपीति । ' ध्रुपि स्यः '
[अष्टा. १।२।४] इति कः; श्वसः सकारस्य तकारो घातु-
सकारस्य लोपश्च निरुक्तत्वात् । श्वः स्याता श्वत्यः, श्वत्यो न
भवतीत्यस्वत्यः; किमुत कालान्तर इत्यपिप्रचन्दः। ननु परार्थानां
बहुकालस्याप्यित्त्वदर्शनात्स्वमेतत् ? इत्यत उच्यते— एकैति ।
तिष्ठतीति लुङ्पर्यन्तारसुचनस्य लृट् । अथवाऽपिचन्दनेन बर्तमा-
नातीतयोः समुचयः । ततः क्रियाप्रकल्पे लृट् । तर्ह्यप्ययमिति
भ्यापात इत्यत आह— तथापीति विकारित्वेऽपि । एतदपि
नास्ति । अगतप्रवाहस्य प्रत्यये व्ययादित्यत आह— पूर्वैति ।

छन्दसां पर्यन्तं पटयति— फलेति । पञ्चकारित्वात्पर्यायदि
त्यर्थः । तत्र फलं मोक्षादिकम् । छन्दसां वेदानाम् । स्याद्विद्ये ।
यदि पर्णानि पञ्चकारणत्वं स्यात्, तत्रैव कृतं ? मन्वयव्यति

रेकाम्यामित्याह— न हीति । किन्तु जात एवेत्यन्वयेऽपि
वाच्यं ॥ १ ॥

७ हनुमत्प्रणीतं पेदाचभाष्यम् ।

ऊर्ध्वमूलमिति । यत्पेदां लोकाणामुपरिष्ठाद्भवेमानं सत्यलोकनिवासिहिरण्यगर्मान्तःकरणाभिन्नं
सर्वस्य जगतः सृष्टिस्थितिसंहारहेतुभूतमव्यक्तात्मकं ब्रह्म तदूर्ध्वं तन्मूलं कारणं यस्य स ऊर्ध्वमूलः
संसारवृक्षः । अथत्यः श्रोत्रं न तिष्ठतीति । अघशशांसं तस्मात्सत्यलोकादधोभूतलोकान्तर्वासिशाणामधत्यं
प्राहुः पण्डिताः । अव्ययमविनाशिनम् । छन्दासि वेदाः पर्णानि, आरण्यरूपत्वात् । सोऽधत्यस्त्वं क्षणं
धंसिनमधत्यं यो वेद स वेदनिद्वेदार्थनिदित्यर्थः ॥ १ ॥

८ वेदूटनापट्टत ब्रह्मानन्दगिर्याख्यातम् ।

यदूर्ध्वेऽध्याये गुणातीतस्य ब्रह्मभावापत्तिरूपा धुतिरप
वर्णिता, पञ्चदशे तु निस्तंसारस्य मोक्षवशनेन पूर्वाध्यायार्थ
एव प्रपञ्चयते तत्र संसारतो विरक्तस्यैव निस्तंसारत्व, नाम्य-
स्येति, ततो विरक्त्यर्थे प्रथमं तावत्संसारस्वरूपं दृष्टत्वेन
निरूपयन् श्रीभगवानुवाच— ऊर्ध्वमूलमिति । ऊर्ध्वार्ध
दशब्दावृक्षरूपदृष्टवाचिनी । ऊर्ध्वं सर्वसंसारध्रमाधिष्ठानमेव
स्वप्रकाशात्मानन्दचेतयस्वरूपेण च सर्वोद्भूट परब्रह्म मूल
यस्य संसारदृष्टस्य, यद्वा ऊर्ध्वं क्षराक्षरान्यावृक्षरूपं पुरुषात्-
माख्य मायासबलितं ब्रह्म मूल यस्य तन्मूलमूलम्, ' तमेव
चायं पुरुषं प्रपद्ये यतः प्रवृत्तिं प्रसृतां पुराणी ' [१५१४]
इति वक्ष्यमाणत्वात् । अधस्तात्तन्मूलं, ब्रह्मणोऽप्यस्तना हिरण्य
गर्भोदय कापोपाधयो जीवा महदहङ्कारत-मात्रादयो वा
नानादिकप्रसृतवाच्छाखा इव शाखा यस्य तमघदशासम् ।
अथवा ऊर्ध्वार्धशतदाबुपयथ प्रवेशरूपप्रसिदापकावेव अध
श्रोत्र्ये च प्रसृतास्तस्य शाखा ' [१५१२] इत्यग्रिम
श्लोकानुसारात् । तत्र सतलोकोपरिस्थितचतुर्ध्रुवाविवेन
संसारस्योर्ध्वमूलत्वम् । ब्रह्मानामरम्य हि संसार, प्रवृत्त, 'स
वै शरीरी प्रथम ' इत्यादिस्मृते । एव भूमिस्थमनुष्यपशु
पश्यादिस्यारवन्तावेनापदशाखत्वं च द्रष्टव्यम् । अत्र चोर्ध्वं
मूलाधस्तात्सोऽधत्यं सदानदीमवाहननिपातितत्तोरतिवैद्विप-

तितायोन्मूलितदृष्टयस्वरूपणमभिव्यजयते । तेन च संसारयो
तिजिहास्यस्यमाविष्टतम् । न हि तात्तौ वृक्षः पत्रिभि
पथिकरथैवा केचिदाधीयते, न च्चाक्षयं चिरं जीविगुमर्हति ।
अत एव श्रोत्रेण न तिष्ठतीत्यर्थमाशुविनाशिनम् ।
चायमाशुविनाशीति स्वत एव नयति, किन्त्वव्ययम्, शान
पशु विनाऽनुच्छेदमित्यर्थं । एवविधं संसार प्राहुः सृष्टि
स्थत्य इति शेषः । तत्र श्रुतयस्तावत्— " ऊर्ध्वमूलो
वावाकशाख एवोऽधत्यं सनातन ' [कठो २।६।१] " ऊर्ध्वं
मूलमवाकशाख दृष्टं यो वेद संप्रति " इत्याद्या । तथा स्मृतः
यश्च— अत्यक्तमूलप्रभवरतस्यैवानुप्रदोषितः । बुद्धिस्त्वन्यमयः
शैव इन्द्रियान्तरकोटर [म भा १४।३।१२०+मातु १६।५
इत्याद्या । यस्य संसारदृष्टस्य छन्दसि ऋगयजुस्तामरूपति
पर्णानीव पर्णानि । यथा दृष्टस्य रक्षार्थानि पर्णानि भवन्ति तथा
संसारदृष्टस्य रक्षणार्थानि कर्मकाण्डात्मकाणि छन्दासि, ते च
संसारभित्तिदृष्टिकथमार्थमंत्रतिपादकत्वात् । य एवभूतमप्य
वेद जानाति स वेदवित् । संसारदृष्टस्य हि ब्रह्मैव मूलम्
जीवास्तस्य शाखाः, स च स्वरूपेण विनशरो विज्ञान
विनाऽनुच्छेद कर्मभिराभिधर्षते ब्रह्मात्मतत्त्वज्ञानं चिपत्
इत्येतावानेव हि सर्वैरेदार्यः । अतः बुद्धयस्तंतिरेदृष्टशाली
वेदविविति युक्तैव स्तुति ॥ १ ॥

९ ब्रह्मभाष्येयुक्ता तत्त्वदीपिका ।

एव पूर्वाध्याये पुरुषस्य प्रकृतिसम्बन्धो गुणसङ्गतौ लीलायै भगवत्सैव कृतस्तारतम्यत्वं इति पूर्वोक्तं साक्ष्यं
विद्युत्, तत्रसद्गाद्गुणविभागमुक्त्वाऽन्ते तन्निवृत्तिपूर्वकमक्षरब्रह्मात्ममिति, पुरुषोत्तममभिव्यक्तमूला विरलस्य भक्तिमार्गा-
यस्य भवतीत्युक्तं इदानीं भजनीयस्य ब्रह्माद्याश्रयस्य मूलभूतस्य क्षराक्षरातीतपुरुषोत्तमस्य सर्ववेदान्ततात्पर्य-
भूतस्य क्षराक्षरान्तरब्रह्ममुक्तमूलभूतत्रया सर्वधर्माभ्यन्तवमुत्तमत्वं च वक्तुमारभते, तत्र गुणसर्वोऽस्य सर्वस्य विद-
चिप्रपञ्चस्य नामरूपात्मकस्य भावतः सविदशोद्भूतत्वं द्रुगवत्स्वरूपस्य भजनीयता तत्त्वरूपनिरूपणेन परिहारं
तन्मूलभूतस्य च ता प्रतिपादयन् श्रीभगवानुवाच— ऊर्ध्वमूलमिति । ऊर्ध्वं ब्रह्मपर्यन्तं मूल यस्य, य विचित्रनाम-
रूपप्रपञ्चालस्य प्रसिद्धमभत्यं प्राहुः । भगवानपि तथा सोऽपि च । ' तेनेदं पूर्णं पुरुषेण सर्वं ' [श्वे. २. ३।१५+म भा ३,
८।१४] इति वाक्यात् । " स भूमिं विश्वतो वृक्षशस्यतिष्ठदशाणुम् " [ऋक्स ८।१।१७] इत्यादिश्रुतेः । भगवान्मू-
लभूतस्वरूपमाज्ञापयति ज्ञायमानं वृक्षात्मकमेव भवति । अनेन भगवतो महत्त्वं कारणत्वं च निरूपितम् । " ऊर्ध्वं-
मूलोऽवाकशागो यो(पनो)ऽधत्यं स सनातन " [कठो ६।११] " ऊर्ध्वमूलावाकशाख वृक्ष यो वेद संप्रति " इत्यादि-

स्यूलीकृता उपादानभूतैः, विषयप्रवाला विषयाः शब्दादयः प्रवाला इव देहादिकर्मफलेभ्यः शाखाभ्यो-
 ऽङ्गुलीभवन्तीव, तेन विषयप्रवालाः शाखाः । संसारवृक्षस्य परममूलमुपादानकारणं पूर्वसुक्तम् ;
 अथेदानीं कर्मफलजनितरागद्वेषादिवासना मूलानीव धर्माधर्मप्रवृत्तिकारणान्यवान्तरभावीनि तान्यधश्च
 देवाद्यपेक्षया मूलान्यनुसन्तवान्यनुप्रविष्टानि, कर्मानुबन्धीनि कर्म धर्माधर्मलक्षणमनुबन्धः पश्चाद्भाषो
 येषामुद्भूतिमनुद्भवतीति तानि कर्मानुबन्धीनि मनुष्यलोके विशेषतः । अत्र हि मनुष्याणां कर्माधिकारः
 प्रसिद्धः ॥ २ ॥

२ आ. शां. व्या.— ऊर्ध्ववसन्निधिन्यपरा प्रागुका-
 दतिरिका कल्पनेति यावत् । आमतुष्यलोकाद्वादिरेत्रेतित्यध-
 द्यच्छब्दाधमाह—मनुष्यादिभ्य इति । तस्मादेवाऽऽरभ्या-
 ऽऽसत्यलोकादित्यूर्ध्वशब्दार्थमाह— यावदिति । शाखाशब्दार्थं
 दर्शयति— ज्ञानेति । तेषां हेतुवगुणत्वेन बहुविधत्वं सूच-
 यति— यथेति । प्रत्यक्षाणां शब्दादिविषयाणां प्रवालत्वं,
 शाखासु पञ्चत्वम् । अङ्गुलत्वं स्फोरयति— देहादीति ।
 'ऊर्ध्वमूलं' इत्यत्र संसारवृक्षस्य मूलमुक्तं, किमिदानीमध

मूलानि ? इत्युच्यते तत्राऽऽह— संसारेति । अनुप्रविष्टत्वं
 सर्वेषु लिङ्गेष्वनुगततया घन्तत्त्वमविच्छिन्नत्वम् । रागादीनां
 कर्मफलान्यत्वं प्रकृत्यति— कर्मेति । कर्मणां रागादीनां
 मिषो हेतुहेतुमत्वम् । तेषां तथात्वेनावच्छिन्नतया प्रवृत्तिर्विशेषतो
 मनुष्यलोके भवतीत्यत्र हेतुमाह— अत्र हीति । कर्मणुत्तरया
 प्राणिनाक्यो लोकः, मनुष्यधासौ लोकश्चेत्यधिकृतो ब्राह्मण्या-
 दिविशिष्टो वेदो मनुष्यलोकः ॥ २ ॥

३ रा. भा.— तस्य मनुष्यादिशाखस्य वृक्षस्य तत्कर्मकृता अपराधाधशाखाः पुनरपि मनुष्य-
 पश्चादिरूपेण प्रसृता भवन्ति; ऊर्ध्वं च गन्धर्वयक्षदेवादिरूपेण प्रसृता भवन्ति । ताश्च गुणप्रवृद्धाः गुणैः
 सत्त्वादिभिः प्रवृद्धाः; विषयप्रवालाः शब्दादिविषयपल्लवाः । कथं ? इत्यत्राह— ब्रह्मलोकमूलस्यास्य
 वृक्षस्य मनुष्याप्रस्य अधः मनुष्यलोके मूलान्यनुसन्ततानि, तानि च कर्मानुबन्धीनि कर्माण्येवानु-
 बन्धीनि मूलानि अधो मनुष्यलोके च भवन्तीत्यर्थः । मनुष्यत्वावस्थायां कृतैर्हि कर्मभिः अधो मनुष्य-
 पश्चादयः, ऊर्ध्वं च देवादयो भवन्ति ॥ २ ॥

४ वे. ता. चं.— अथ नित्यसृष्टिप्रक्रिययाऽनुच्यते
 'अपथ' इति । अपराश्चेति पूर्वोक्तपुनरिष्टार्षाम् ।
 पुनरपीति नित्यसृष्टिस्तनम् । कर्मलोककर्मधिकृत्य ऊर्ध्वं
 श्रुत्तेर्विबक्षितत्वाद्गन्धर्वादिवत्त्वम् ; अत एव पूर्वोक्तेन व्तु-
 मुंशलोकावधिदाधशखत्वेन अविरोध इत्यभिप्रायेणाह—
 गन्धर्वयक्षदेवादिरूपेणेति । प्रागुत्प्रक्रियया गुणानामुत्तरो-
 षाजन्महेतुत्वेन देवमनुष्यादिशाखानां गुणप्रवृद्धत्वम् । गुणा
 इह धारणाः सल्लिख्यानीयाः; प्रकण्डस्यानीया वा । अत्र
 विषयसदस्य सर्वसाधारणज्ञानादिविषयपरत्वव्युदासायाह—
 दाब्दादीति । प्रवालशब्दस्यैव विदुर्मार्यत्वास्मभवशापनाय
 पञ्चदान्तः । शाखासु हि मोघत्वेन पल्लवाः समुद्भवन्ति ।
 तददेव देवादिषु शाखास्यपत्नीसु भोग्यत्वात् शब्दादेस्यवत्पञ्च-
 स्थानीयत्वम् । ननु ऊर्ध्वमूलस्यापदशाखत्वं मूलानुगुण्येनो-
 पपत्तां नाम, पुनरपयोर्ध्वं च प्रवृत्तेः किं मूलं ? इति शङ्का-

मिप्रायेणाह— कर्ममित्यत्राहेति । 'अपथ मूलानि' इत्य-
 वान्तरसूलोकिः । प्राचादिशिक्षप्रकृष्टप्ररन्विताया ल्हायाः
 छिद्रिसंलग्नमूलान्तरप्रसृतोर्ध्वशाखान्तरवदित्यभिप्रायेणाह—
 ब्रह्मलोकमूलस्येति । मनुष्यलोकमहणं तत्र कर्माधिकारसूय-
 स्त्वज्ञापनार्थम् । घमानाधिकरणस्यसाक्षीभित्वात् कर्मणामेव च
 सर्वत्र मूलत्वोपपत्तेरितदनुबन्धिनं गुणानामन्येषां वा मूलत्व-
 निर्देशायोगमभिप्रेत्याह कर्माण्येवानुबन्धीनीति । पृथ-
 मनुबन्धन्तीत्यनुबन्धीनि; यद्वा सुखाविच्छिन्नानीत्यर्थः ।
 आत्मानुबन्धिनं कर्मणां मनुष्यलोकस्यमूलत्वोक्तं किं निया-
 मकम् ? इत्यत्र मूलत्वप्रकारमुपपादयति— मनुष्यत्वाव-
 स्थायां कृतैरिति । यथा न्यप्रोधादेरुर्ध्वशाखस्य शाखासु
 योजरूप जटारूपं वा मूलं कायते, तथा अपरशाखस्यापि
 स्यादिति भावः ॥ २ ॥

५ आ. मा. भा.— अत्यन्तेऽपि सूक्ष्मरूपेण सन्ति शरीरादौ च भूतानीत्यधश्चोर्ध्वं च प्रसृताः
 गुणैः सत्त्वादिभिः प्रतीतिमात्रसुखत्वात्प्रवाला विषयाः । मूलानि भगवद्गुणादीनि । भगवानपि कर्मानु-
 कर्षणेन हि फलं ददाति । तथा च भाह्यवेद्यशाखायाम्— " ब्रह्म वाऽस्य पृथङ्मूलं प्रकृतिः समूलं सत्त्वा
 दयोर्ध्वानीनमूलम् । श्वानि शरणा छन्दांसि पर्णानि देवा नृत्विर्विश्वं शाखाः । पत्रेभ्यो हि फलं
 जायते । मात्राः शिक्षाः । मुक्तिः फलं अमुक्तिः फलम् । मोक्षो रसोऽमोक्षो रसः । अत्यन्ते च शाखाः

व्यक्ते च शाखाः । अव्यक्ते च मूलं व्यक्ते च मूलम् । एषोऽध्वत्यो गुणालोलपत्रो न स्थीयते न स्थीयते । न ह्येष कदाचनान्यथा जायते नान्यथा जायते ” इति ॥ २ ॥

६ अ. प्र. दी.— अथध्वेत्येवमिति— अव्यक्तेऽपी-
ति । अनेन तस्य शाखा भूतान्यथैव स्वपक्षेयाऽप्रकृते शरीरादी
कार्ये चोर्ध्वं च उत्तमे कारणेऽव्यक्ते च प्रकृताः । सूक्ष्मरूपेण
सन्तीति व्याख्यातं भवति । ‘प्रकृताः’ इत्यनेनोच्यन्ते इति शेषः ।
अथः पातालादाध्वं स्वर्गादाविलादिव्याख्याने प्रकृतप्रक्रिये
प्रसज्येते, गुणशब्दस्यानेकार्थत्वात् । ‘गुणप्रवृद्धाः’ इत्यत्र
निवृत्तमर्थमाह— गुणैरिति । अर्वाचीनमूलैर्हि शाखाः
प्रवृद्धा भवन्ति । सत्त्वाद्यथावाचीनमूलानीति वक्ष्यन्ते ।
विषयाणां प्रवालत्वं पठयति— प्रतीतिमात्रेति । प्रतीति-
समयमात्रसुखेदुत्वाःदित्यर्थः । विमर्दानसहस्रसाम्यादिति
भावः । विषयाः प्रवाला इति सम्बन्धः । ‘अधश्च मूलानि’
इत्यत्र राण्डेपादिवासनामूलानीति व्याख्यानमसत्, प्रकम-
विरोधादिति भावेनाह— मूलानीति । आदिपक्षेन जडाजड-
प्रकृतयोः सत्त्वादीनां च प्रवृद्धम्, तेषामपि ‘ऊर्ध्वमूलं’ इत्यत्र
निवृत्तत्वात् । ननु भगवतः कथं कर्मानुबन्धित्वं ? इत्यत

आह— भगवानपीति । अत्र कर्मानुबन्धित्वं नाम कर्मानु-
सारित्वम् । तत्र कर्मसम्बन्धेन फलदातृत्वाद्भगवतोऽपि युक्त-
मित्यर्थः । यदा कर्मवानुबन्धयत्समाधिकारणं कर्मानुबन्धः,
तद्वत्त्वं कर्मानुबन्धित्वम् । तदपि कर्मानुबन्धेन फलदातृत्वा-
द्भगवतो युज्यते इति । श्लोकद्वयार्थं धृतिसम्मतिं चाह— तथा
चेति । अस्य जगद्भूतस्य पृथग्वृत्तानन्तर्गन्म् । सहस्रं मूलं
समूहं अर्वाचीनमूलं भूम्यन्तर्गतपादाख्यं छन्दोऽतीत्यस्योप-
पादयम्— पत्रेभ्यो हीति । देवादिशरीराणि चोपशाखाः ।
मात्राः भूतसूक्ष्माणि । शिफा. जडाः । मुक्त्यसुखिसाध्याभ्यां
मोक्षतदितरपुरार्थसाधने ज्ञानकर्मणि लभ्येते । फलमवान्तरम् ।
मोक्षामोक्षशाब्दान्या तु पुरयथाविब । रसः श्रेष्ठं फलम् । गुणा
विषयाः । अलोलपत्राणि प्रवालपत्राणि यस्यसात् तयोक्तः । न
स्थीयत इत्यनेनापवत्थशब्दार्थक्यणम् । तर्किक क्षणिकः ? न
स्थीयते प्रवाहव्ययो नास्तीत्यर्थः । तस्योपपादनम्— न
हीति । द्विवक्तिस्तात्पर्यार्था ॥ २ ॥

७ ह. पै. भा.— अधध्वेति । अधध्वोर्ध्वं महर्लोकप्रभृत्यूर्ध्वं जनलोके प्रकृताः प्रकृतिं गतास्तस्य
शाखाः कर्मज्ञानवासनारूपाः शरीरेन्द्रियविषयरूपाः कर्मफलभृताः । गुणप्रवृद्धा गुणैः सच्चरजस्तमोभि-
रुपादानकारणभूतैः प्रवृद्धाः । विषयप्रवालाः, विषया शब्दस्पर्शरूपरसगन्धाः प्रवाला इव यासां शाखानां
ताः । अधश्च महर्लोकप्रभृति मूलानि निवृत्तघर्माणि तदुपकरणानि चानुसन्तानि अनुसृतानि, कर्मानु-
बन्धीनि कर्मनिमित्तानि । मनुष्यलोकग्रहणमुपलक्षणार्थम् ॥ २ ॥

८ वं. अ. गि.— तस्यैव संसारदृक्षस्याव्यपपदोक्तमनु-
ष्टेयप्रवृत्तपदादयति— अध इति । तस्य जीवतास्तत्वेनो-
क्तस्य संसारदृक्षस्य शाखाः अधध्वोर्ध्वं च प्रकृताः; तत्र ये
कूपचरणा दुष्कृतिनः ते अधः पञ्चादियोनितु प्रकृता
विस्तारं गताः शाखाः, ये तु रमणीयचरणाः सुकृतिनः ते
ऊर्ध्वं गच्छन्ति देवयक्षादिरूपेण प्रकृताः शाखाः । ताश्च गुण-
प्रवृद्धाः गुणैः सत्त्वादिभूतिभिः जलतेकेव प्रवृद्धं गताः,
‘ऊर्ध्वं गच्छन्ति सत्त्वस्था मध्ये तिष्ठन्ति राजस्ताः । अव्यय-
गुणवृत्तस्था अधो गच्छन्ति तामसाः’ [१४।८] इत्युक्ते
रिति भावः । पुनः कीदृशः शाखाः ? विषयप्रवालाः विषया
शब्दस्पर्शरूपरसगन्धाः प्रवालाः पञ्चवस्थानीया यासां ताः ।

विषयाणां पञ्चत्वं शाखाप्रस्थानीयाभिरिन्द्रियप्रवृत्तिभिः
संयुक्तत्वात्प्रागधिष्ठानत्वापेक्षेति ध्येयम् । किञ्च तस्य संसार
दृक्षस्य प्रवृत्तमूलस्य मनुष्याप्रत्ये अथो मनुष्यलोके च मूला-
न्वयसन्तानि अनुस्यूततया निविडानि । कानि तानि
मूलानि ? तत्राह— कर्मानुबन्धीनि गुणपापप्रवर्तकतया
तदनुबन्धीनि, राण्डेपवान्तपजाहानीत्यर्थः । मनुष्यलोके हि
राण्डेपाभ्यामाचारितैस्तत्कर्मभेदेवपञ्चादिभावः प्राप्यते,
अतो मनुष्यशास्त्रस्यास्य वृक्षस्याप्यभारंगोऽपि मूलानि प्रवृद्धानि,
इत्येवमनुवृत्त. प्रसिद्धदृक्षविलक्षण. प्रवृत्तेश्चमापादमस्तत्र-
मविलम्बप्रवृत्तानुविदः सत्सारदृक्षो दुष्कृष्ट इत्य
निर्माणः ॥ २ ॥

९ वं. तं. दी०— किञ्च अधध्वेति । तस्य शाखास्थानीयतया सुकृतिनो दुष्कृतिनश्चोच्यन्ते । ताश्च सत्त्वा-
दिभिर्युगैः प्रवृद्धा विषयप्रवालाः शब्दादिविषयप्रवृद्धाः । कथं ? इत्यत्राह— अधश्च मूलानीति । प्रवृद्धमूलकर्या-
धोऽस्मिन् लोके जटासूक्ष्मप्र वास्तानुसन्तानि कर्मानुबन्धीनि । मनुष्यावस्थायां भारताजिरे हि
सकृतेः कर्मभिरथो मनुष्यपञ्चादय ऊर्ध्वं देवाद्यो भवन्तीत्यर्थः ॥ २ ॥

१० पु. अ. तं.— एवं श्रीदामकं दृक्षं निरूप्य तत्र
एव संसारात्मकदृक्षोत्पत्तिमाह— अधध्वोर्ध्वमिति । तस्य
अतीतिकृष्टस्य अधः विविधजीवादिषु, ऊर्ध्वं लीलावतरा-

दिषु, शाखाः प्रकृताः अनेकरूपेण विस्तारं गताः । चकारे-
णाऽत्र. प्रकृतानामपि दण्डनान्दण्डकारेण लीलाविकृता
शापिता । किञ्च गुणैः सारिकादिभिः सेचनेनैव प्रवृत्तं

दृष्टाः वृद्धिं गता । किञ्च विषयरूपाद्य प्रचाला पल्लव
स्थानीया जाता । किञ्च तासां शाराणां लौकिकावन्वयार्थे
अथ जीवादिषु मूला-यद्वसन्तानि प्रवृद्धानि । प्रयोजन

माह— मनुष्यलोके कर्म अतुल्य पञ्चाद्रथन येषां तत्पर्य
तादृशानि, मनुष्यलोकोत्पन्नानां कर्मप्रवृत्त्यां चूडया-
वर्धम् ॥ २ ॥

११ नो० भा० टी०— अथश्च मानुषेभ्यस्त्रियैकस्यावरादयोऽत्रीच्यन्ता (१) । ऊर्ध्वं च मानुषेभ्य एवोपरि च
गन्धर्वैश्चादिहिरण्यगभर्षन्त प्रसृता प्रसर प्राप्तास्तस्य शाखा । गुणै सत्त्वादिभि प्रकर्षेण वृद्धाः गुण-
प्रवृद्धाः । विषया एव रज्जुकृतया कोमलपल्लवरूपाणि प्रवालानि यासा ता । ससारवृक्षस्योपरि मूलं प्रह
वक्तम्, अथश्च इह मनुष्यलोके च तस्य मूलानि वासनारूपाण्यवान्तरमूलान्यनुसन्तानि प्रवाहन्तित्यानि ।
यत् कर्मानुबन्धीनि कर्मैव धर्माधर्माख्यमनुबन्ध पश्चाद्भावि येया तानि कर्मानुबन्धीनि । वासनाभ्य कर्माणि
कर्मभ्यो वासना इत्यनवरतसन्तानोऽर्थं वृक्ष इत्यर्थे ॥ २ ॥

दुरुच्छेदस्यानर्थकरस्य ससारवृक्षस्योच्छेदोपाय-
कथनद्वारा कर्तव्योपदेश ।

न रूपमस्येह तथोपलभ्यते नान्तो न चादिर्न च सम्प्रतिष्ठा ।
अश्वत्थमेनं सुविरूढमूलमसङ्गशखेण दृढेन छित्त्वा ॥ ३ ॥
ततः पदं तत्परिमार्गितव्यं यस्मिन् गता न निवर्तन्ति भूयः ।
तमेव चाद्यं पुरुषं प्रपद्ये यतः प्रवृत्तिः प्रसृता पुराणी ॥ ४ ॥

१ शां. भा — यस्त्वर्यं वर्णितः ससारवृक्षः— न रूपमिति । न रूपमस्येह यथोपवर्णितं तथा
नैवोपलभ्यते, स्वप्नमरीच्युदकमायागन्धर्ननगरसमत्वात्; दृढनष्टस्वरूपो हि स इति । अत एव नान्तो
न पर्यन्तो निष्ठा परिसमाप्तिर्ना विद्यते । तथा न चाऽऽदिः 'इत आरभ्यायं प्रवृत्तः' इति न
केनचिदवगम्यते । न च सम्प्रतिष्ठा स्थितिर्मध्यं अस्य केनचिदुपलभ्यते । अश्वत्थमेनं यथोक्तं सुविरूढ-
मूलं सुष्ठु विरूढानि विरोहं गतानि सुदृढानि मूलानि यस्य तमेनं सुविरूढमूलं, असङ्गशखेण असङ्गः
पुनर्वित्तलोकैपणादिभ्यो व्युत्थानं तेनासङ्गशखेण दृढेन परमात्माभिमुख्यनिश्चयदृढीकृतेन पुनः पुनर्विवे-
काभ्यासाश्मनिशितेन छित्त्वा संसारवृक्षं सर्वाजमुद्धृत्य ॥ ३ ॥

२ आ शा व्या — पुन पुन रागादिना प्रवृत्तत्वेना
नादित्वात् ससारवृक्षं समुच्छ्रित्य, न बोध्यत् शक्यते केना
पांत्यादाहशाऽऽह— यस्त्विति । यथा पूर्वं वर्णितं यथा च
लोके प्रसिद्धं तथाऽस्य रूपमिह शाखादशुभोयते तथा चास्य
ज्ञानापनोद्यत् युक्तमित्याह— यथेति । तस्याप्रमितत्वे हेतु
माह— स्वप्नेति । तस्य स्वप्नादिसमत्वे दृढनष्टस्वरूपत्वं हेतु
करोति— दृष्टेति । इत्यमेयतेति शेष । तमेवामेयत्वं हेतु
कृत्वाऽवसानमपि तस्य न भातीत्याह— अस्त एवेति । ज्ञान

विना भ्रान्तिवासनाकर्मणास्त्वोभ्यनिमित्तत्वात्प्रवृत्तानमस्ती
त्यर्थ । इदं प्रथमत्यमपि नास्य परिच्छेत्तु शक्यमित्याह—
तथेति । आद्य-तत्र-मध्यमेपि नास्य प्रामाणिकमित्याह—
मध्यमिति । ससारवृक्षस्याश्वत्थवृक्षस्य क्षणभङ्गुरस्य
स्यमेवोच्छेदसम्भवात्तदुच्छेदार्थं न प्रयतितव्यमित्यादाहया
ऽऽह— अश्वत्थमिति । व्युत्थानं वैराग्यपूर्वकं धारिण्ययम् ।
दृढीकृतत्वमेव विवेकपूर्वकत्वेन स्फुटयति— पुन पुनरिति ॥ ३ ॥

१ शां. भा — तत इति । ततः पश्चाद्यत्पदं वैष्णवं तत्परिमार्गितव्यं, परिमार्गणमन्येषणं; ज्ञातव्य-
मित्यर्थः । यस्मिन्पदे गताः प्रविष्टा न निवर्तन्ति नाऽऽवर्तन्ते भूयः पुनः संसाराय । कथं परिमार्गितव्यं ?
इत्याह तमेव च यः पदशब्देनोक्त आद्यमादौ भवं पुरुषं प्रपद्ये इत्येव परिमार्गितव्यं, तच्छरणतयेत्य-
र्थः । कोऽप्यो पुरुष ? इत्युच्यते— यतो यस्मात्पुरपात्संसारमायावृक्षप्रवृत्तिः प्रसृता निस्तृता, येन्द्रजा-
लिकादिव माया, पुराणी चिन्मनी ॥ ४ ॥

२ आ. शां व्या.— उद्धृत्य किं कर्तव्यं ? तदाह— तत इति । पथादधत्वाद्धर्षं व्यवस्थितमित्यर्थः । किं तत्पदं यदन्विष्य ज्ञातव्यं ? तदाह— यस्मिन्निति । देन सर्वं तं पूर्णं । पूर्णं वा शयानं पूर्णं प्रपद्ये शरणं गतोऽस्मीत्यर्थः । विवर्त-
वादारुरोचिन इथान्तमाह— ऐन्द्रेति ॥ ४ ॥

३ रा. भा.— अस्य वृक्षस्य चतुर्मुखादित्वेनोर्ध्वमूलत्वं, तत्सन्तानपरम्परया मनुष्याग्रत्वेनाध-
श्यासत्वं, मनुष्यत्वे कृतैः कर्मभिर्मूलभूतैः पुनरप्यधोर्ध्वं च प्रसृतशासत्त्वमिति शोधेदं रूपं निर्दिष्टं, न तथा
संसारिभिरुपलभ्यते; मनुष्योऽहं देवदत्तस्य पुत्रो यन्नदत्तस्य पिता तदनु रूपपरिग्रहश्चेत्येतावन्मात्रमुपलभ्यते;
तथाऽस्य वृक्षस्य अन्तो विनाशोऽपि गुणमयभोगेष्वमङ्गकृत इति नोपलभ्यते; तथाऽस्य गुणसङ्ग एना-
दिरिति नोपलभ्यते; तस्य प्रतिष्ठा चानात्मन्यात्माभिमानरूपमज्ञानमिति नोपलभ्यते; प्रतिष्ठित्य-
स्मिन्नेवेति ह्यज्ञानमेवास्य प्रतिष्ठा ।

४ वे. ता. चं.— ननु सर्वप्रलक्षसम्मतोऽस्मिन् संसारे
'यस्त वेद' इति कस्यचित्तद्देनेन प्रशसनमयुक्तमित्यनोच्यते
न रूपमस्येति । नात्र एतादृशमवचनस्य रूपमात्रे
तात्पर्यं, निर्दिष्टरूपविरोधादिलभिप्रायणाह— अस्य वृक्ष
स्येति । सर्वेषां सघारोपलम्भे सत्यपि प्रकृताकारेण नोपलम्भ
इति तथाशब्दाभिप्रेतं विवृणोति— चतुर्मुखादित्वेनेत्या-
दिना । संसारिभिरिति— अवगणोपचक्षानरहितैरिति
भावः । संसारिभ्येव यस्तथा वेद, स मुक्तप्राय इति वा । वृक्षस्य-
पितृपुत्रादिरूपेण लोकेऽपि मूलशाखाप-
त्राह— मनुष्योऽहमिति । तेषां हेत्यस्यापि संसारस्थोपादा-
नोपयुक्तं ज्ञानमस्ति, न तु हानार्थमिति भावः । 'नान्त',
इत्यादावपि तथाशब्दस्यानुपपत्त्याह— तथाऽस्येति । सम-
भिन्नाहतासङ्गशब्दोऽप्यनुपपत्त्यादिनात्तदाशब्देन विवक्षित,
इति । आत्यन्तिकप्रलय इशासङ्गनिष्पादितान्ताशब्देन विवक्षित,
त्येव च स्वस्वतः कारणतश्चापुलम्भे नित्यप्रलयमात्रं हि
संसारिभिरिदं इत्यभिप्रायेणाह— गुणमयभोगेष्वमङ्गकृत

इति । भोगशब्दोऽत्र भोग्यपरः । प्रमाणसिद्धस्यान्तस्यादेः
प्रतिष्ठायाम् स्वरूपनिषेधप्रमत्तुदासाय 'उपलभ्यते' इति-
पदमनुपञ्जितम् । गर्नादिरूपस्यावा तरादेरलम्भमात्रप्रधानमृत
आदिरिह विवक्षित इत्याह— गुणसङ्ग एवेति । अत्र प्रतिष्ठा-
शब्देन शोक परमात्माभिधानमयुक्त, निष्संज्ञाना सन्नविषयस्य
तस्यासङ्गसङ्गच्छेदशब्दप्रतिष्ठात्वं निर्देशानोचित्यान् ; अत आदि-
भूतस्य सत्त्वस्यापि निदान क्षेत्रादिस्थानीयमज्ञानमिह अर्थाधि-
त्यात्प्रतिष्ठोच्यत इत्याह— अनात्मन्यात्माभिमानरूप-
मिति । एतेन सन्प्रतिष्ठा मन्थमिति व्याख्याऽपि निरस्ता ।
अज्ञाने कथं प्रतिष्ठाशब्दव्रत ? इत्याह— प्रतिष्ठित्वतीति ।
अर्थं भाव— मूलस्थितिसूक्तिं वृक्षस्य प्रतिष्ठा, कर्मच संसार-
वृक्षस्य मूलत्वेनोक्तम् ; तत्र 'अविद्यामन्त्रितं कर्म' [वि. पु.
२।१।७०] इति वचनादज्ञाने स्थित, तदधीनत्वात्तदनुष्ठानस्य,
ममकारस्यापि कर्महेतोरदङ्गार एव कन्द इति स इह संसार
वृक्षप्रतिष्ठेति ॥

३ रा. भा.— एनमुक्तप्रकारं सुविरुद्धमूलं सुष्ठु निरिचं स्मृतमूलमथत्यं सम्यग्ज्ञानमूलेन दट्टेन गुण-
मयभोगासङ्गात्प्येन शब्देण छित्त्वा ततो निपयामङ्गाद्वेतोस्तत्पदं परिमार्गितव्यं अन्वेपणीयम् ; यस्मिन्
गता भूयो न निवर्तन्ते ।

४ वे. ता. चं.— 'एनम्' इति सज्ञान्यदप्रकृतिर्विचिन्त्य-
परामर्श इत्याह— उक्तप्रकारमिति । सुष्ठु च दट्टनिश्चयास
नन्वेनाम्यै उद्युमराशयत्वम् । विविपत्य प्रायश्चित्तादिभि-
रेकैकस्य कर्मान्तरमूलस्य च्छेदेऽप्यनादिकाल मनोवाकापेर्बुद्धि
पूर्वकमनुबुद्धिपूर्वकं च विधिनिषेधविषयविचित्रकर्मणामनन्त-
प्रकारसम्पत्त्वन्वम् । अनातोऽपि कदाचित्तादात्विक्क्याप्यादि
क्रेपादपि भवति, स तु न दट्ट, अत्र सम्यग्ज्ञानमूलेने-

त्युक्तम् । विषयत्यागदशायांमिव आत्मनिषेधपदशायामन्व-
सतोऽनुवर्तनीय इति ज्ञापनाय तददशब्दः । अत एव 'तत्र
परम्' इति परशब्दाध्याहारेण व्याख्यान्तरमयुक्तमिति यमिप्राये-
णाह— ततो निपयामङ्गाद्वेतोस्तत्पदं । 'आत्मानमनि-
च्छेत्' [जा. उ. ६] इत्यादिसूचनायाह— अन्वेपणीय-
मिति । छन्दोऽनुरोपाय च्छान्दस्य 'निवर्तते' इति परमैवद-
मित्यभिप्रायेण स्वयमा मनेवदं प्रपुञ्ज ॥

३ रा. भा.— कथमनादिकालप्रवृत्तो गुणमयभोगसङ्गस्तन्मूलं च निपरीतज्ञानं निवर्तत इत्यत
आह— तमेवेति । अज्ञानादिनिवृत्तये तमेव चायं कृत्स्नस्यादिभूतं 'मयाऽध्यक्षेण प्रकृतिः सृष्टे
सचराचरम्' [९।१०] 'अहं मयैस्य प्रभनो मत्तः सर्वं प्रवर्तते' [१०।८] 'मत्तः परतं नान्यन्
किञ्चिदस्ति धनञ्जय !' [७।७] इत्यादिदृक्चमार्थं पुन्यमेव शरणं प्रपद्येत् तमेव शरणं प्रपद्येत् ;
गी. व. ११

यतो यस्मात् कृत्स्नस्य स्रष्टुरियं गुणमयभोगसङ्गप्रवृत्तिः, पुराणी पुरातनी प्रसृता । उक्तं हि मयैतत् पूर्वमेव 'देवी होषा गुणमयी मम माया दुरत्यया । मामेव ये प्रपद्यन्ते मायामेतां तरन्ति ते' [७।१४] इति । 'प्रपद्येतः प्रवृत्तिः' इति वा पाठः; तमेव चाद्यं पुर्यं प्रपद्य शरणमुपगम्य, इयतः अज्ञान-निवृत्त्यादेः कृत्स्नस्यैतस्य माधनभृता प्रवृत्तिः पुराणी पुरातनी प्रसृता; पुरातनानां मुमुक्षूणां प्रवृत्तिः पुराणी । पुरातना हि मुमुक्षून् मामेव शरणमुपगम्य निर्मुक्तगन्धाः सञ्जाता इत्यर्थः ॥ ३ ॥ ४ ॥

४ वे. ता. च — ननु इदस्यासङ्गस्य लाम्भे हि तेन चिञ्चेत, तदेव तु ससारिभिर्दुर्लभतरमिति शङ्कयोत्तरप्रन्ध सङ्गमयति—कथमिति । 'निर्मानमोहा' [१५।५] इत्यादिसमन्तरप्रन्धानुसन्धानेनाह अज्ञानादिनिवृत्तय इति । आद्यत्वं पूर्वोक्तप्रकारं तच्छब्देन स्थाप्यत इत्याह मये-ति । यदाज्ञादिविद्वान्द्वन्द्व, स एव हि प्रसादितो मोक्षक इत्य-भिप्रायेणैवकार । तत्प्रपन्नरूपस्य 'यत् प्रवृत्ति' इत्या-दमहदादिद्विष्टिमानपरत्वव्युदासायमेवकार्यं प्रपत्तिवाक्ये प्रागुक्त स्मारयति उक्तं हीति । 'तेपामेवातुक्त्वाप्यर्थ' [११।१०] 'मथित सर्ववृत्तानि मत्प्रदादातरिष्यति' [१८।५८] 'मामेक शरणं व्रज' [१८।६६] इत्यादिकमपि भाव्यम् ।

अत्र प्रसृतादिशब्दे सत्यत्वस्यैव प्रतीते, परेषामिन्द्रजालस्थान्त-शब्दस्वारस्येन प्रत्यक्षादिभिश्च बाधितः । छन्दोवन्पीणा प्रयोगा-श्रुते 'प्रपद्येत्' इति परस्मैपदम् । तत्र ह्यभिमत पाठान्तर-भयान्तर चाह—परप्रदात्यादिना । उत्तमपुरुषत्वे वाक्यान-न्वयात् 'इयत' इति पदच्छेद । एव च शङ्कायाः साक्षादि-द्वयुत्तर स्यादिति भाव । इयच्छब्दस्यान प्रवृत्तसाकल्यपरत्वं माह अज्ञाननिवृत्त्यादेः कृत्स्नस्येति । पुरपद्यापारविषय-त्वाय साधनभूतेस्त्युक्तम् । पश्यमिहितं सम्बन्धसामान्यमिह साध्यसाधनभावरूपविशेषे विश्रान्तमिति भाव । 'प्रसृता पुराणी' इत्यनेन शिष्टान्तरप्रदर्शनमभिमतमित्याह—पुरा-तनानामिति । तदेव विवृणोति पुरातना हीति ॥ ३ ॥ ४ ॥

५ आ. मा. भा.—यथास्थितस्तथा नोपलभ्यते । अन्तार्दिर्निष्णुः । 'त्वमादिरन्तो जगतोऽस्य मध्यम्' इति भागवते । 'अनाद्यन्तं परं ब्रह्म न देवा नर्पयो विदुः' इति च मोक्षधर्म । असङ्गस्यैव सङ्गराहित्यसहितेन ज्ञानेन । 'ज्ञानासिनोपासनया शितेन' [११।२८।१७] इति भागवते । छेदश्च विमर्श एव । ततश्च तस्यैवगन्धकं भवति । तथा हि मूलस्थं ब्रह्म प्रतीयते । तच्चोक्तं तच्छ्रुतावेव—'विमर्शो ह्यस्य छेदः स तत्र वध्नाति वध्नाति चान्यान्' [ ] इति ॥ ३ ॥

६ अ प्र दी.—अस्य रूपं नोपलभ्यते इत्युक्ते प्रमाणं बाध, अत उक्तम्—तथेति । तत्सापेक्षमित्यतः पुरमिति—यथेति । विकारित्वादिनेत्यर्थ । जगतो देशकालान्या परिच्छेदस्योपलभ्यमानान्त्वान्त इत्यायुक्तमपुत्रमित्यत आह—अन्तार्दिरिति । सहर्तुत्वादेरिति शेष । अत्र सम्प्रतिषाह—त्वमिति । मध्यं स्थिते वर्ता । तस्यानुपलभ्यमानत्वे प्रमाणमाह—अनादीति । आखन्तरहितम् । असङ्ग एव शङ्कमिति व्याख्यानमसदिति भावेनाह—असङ्गेति । असङ्ग सङ्गराहित्येन सहितं ज्ञानमसङ्गसङ्गम् । दध्यो दनादिवत् । वृत्तौ साहित्यस्यान्तर्भावप्रयोग इति भाव । प्रतीतार्थं कुतो न ? इत्यतो ज्ञानस्यैव तत्र कारणत्वेत्केरि-त्याह—आग्नेति । 'छिन्वा' इत्यस्य 'सर्वजमुद्द्वय' इति (सं) व्याख्यानमसदिति भावेनाह—छेदश्चेति । चत्सर्थं विमर्शो विवेकः । व्याख्यानान्तरपरित्यागेनैव व्याख्यानं को

हेतु-^२ इत्यत आह—ततश्चेति । यतो विमर्श एव प्रकृत्या-देर्विषयस्य छेदो न सर्वधोद्धारणम् । तत्र एव तस्यैकस्यैवेदम-गन्धकं भवतीति युज्यते । अन्यथैकेन छेदे कृते सर्वसृष्टि-स्यापिति भाव । इतथायमेव छेद इत्याह—तथा हीति । अत्र द्व्यर्थमेतं छित्त्वा 'तत् पर तत्परिभार्गित्य' [१५।४] इति विषच्छेदस्य ब्रह्मप्रतीतानुपायत्वमुच्यते । तथाहि । विषय-कार्यत्वादिना विमर्शे सति कार्यस्य कारणपेक्षत्वात् । चेतनान-पिच्छितानुपादानादुत्पत्त्यसम्भवात्परतन्त्राणां मुख्यतोऽपिच्छित्-त्वायोगान्मूलस्यमुपादानकारणाच्छिष्टात् ब्रह्म प्रतीयते न विष-विनाशे । अतो योग्यतावशाद्दिमर्श एव छेदो न विनाश इति गम्यत इत्यर्थ । विश्वमिच्छात्वगानमेव छेद इति चेत्, न, अस्य मिच्छाज्ञानत्वात् श्रुतिसंवादात्तैवनेषे-त्याह—तथेति । 'त वै प्रपद्ये य वै प्रपद्ये' इति तच्छ्रुतावेव अतस्त-छेदकमेव ॥ ३ ॥

५ आ. मा. भा.—तदर्थं च तमेव प्रपद्ये प्रपद्येत । तच्चोक्तं तत्रैव "तं वै प्रपद्येत यं वै प्रपद्ये न धोचति न हृष्यति न जायते न म्रियते तद्ब्रह्म मूलं तच्छिस्तुः" इति । 'नारायणेन दृष्ट्य प्रतिपुद्भो भवेत्पुमान्' इति च मोक्षधर्म । छेदनोपायो ह्यत्राकाङ्क्षितः न च भगवतोऽन्यः शरण्योऽस्ति ॥ ४ ॥

६ ज. प्र. दी. — वाक्यार्थस्य समासत्वात् ' तमेव चार्थ' इति व्यर्थमित्यतः सङ्गतिं सूचयन्नाह— तदर्थं चेति विमर्शार्थं च । विश्वविमर्शाद्भवान्न भवतु स विमर्श एव कथं स्यात् ? इत्याकाङ्क्षां तदर्थमित्यनेन सूचयति । तर्हि चिच्छिदिषुं प्रति तदुपायो विधेयः, न तु प्रपद्य इति वचनं सङ्गतमित्यतः ' व्यत्ययो बहुलम्' [अथा ३।१।८५] इति वचनमाश्रित्याह— प्रपद्येतेति । कुतो व्यत्ययः ? इत्यत. श्रुतिस्मृतिसंवादादित्याह— तच्चेति । तद्विरवं चिच्छुः ।

अभ्यासलोप इवभावश्च च्छान्दसः । चिच्छिदिषुः । विश्वविमर्शा- र्थी यद्गन् विश्वस्य मूलं तमेव पुरवं प्रपद्येतेत्यर्थः । प्रपत्त्या प्रसन्नेन नारायणेन दृष्टः पुमान्प्रतिबुद्धो विश्वविमर्शश्चमो भवे- दित्यर्थः । इत्थं पुष्यव्यत्ययोऽत्र व्याख्येय इत्याह— छेद- नेति । अतस्तदुपायविधानमेव सङ्गतमिति शेषः । न केवल- सुतमपुरोत्तमानुपयुक्तः किन्त्वयुक्तवैत्याह— न चेति । तमेव प्रपद्य इत्येवं परिमार्गितव्यमिति सम्बन्धस्तत्रयुक्तः, अस्य परिमार्गणत्वाभावात् ॥ ४ ॥

७ ह. पै. भा. — न रूपमिति । अस्य संसारवृक्षस्य यथोपवर्णितस्य यथोक्तं रूपं नोपलभ्यते; नान्तो न चावसानमुपलभ्यते; न चाऽऽदिः, आदिरिदमप्रथमतया प्रवृत्तिस्य संसारवृक्षस्य नोपलभ्यते । न च सम्प्रतिष्ठा मध्यं, मायामरीच्युदकगन्धर्वनगरद्विचन्द्रदिब्बोहादिस्वरूपत्वात् । अथत्यमेनं यथोक्तं सुविरूढमूलमसङ्गशस्त्रेण सङ्गस्याभावोऽसङ्गः शस्त्रमिव शस्त्रं तेन दृढेन परमार्थनिश्चयदृष्टीकृतेन च्छिच्छा संसारवृक्षं समूलमुद्धृत्य ॥ ३ ॥ तत इति । ततः पश्चात्तत्पदं वैष्णवं परिमार्गितव्यमन्वेष्टव्यं, ज्ञातव्य- मित्यर्थः । कथं परिमार्गितव्यं ? इत्यत्राऽऽह— तमेव विष्णुमाद्यमादौ भवं पुरुषं जगत्पूर्वकं प्रपद्ये शरणं गच्छामि । यतो यस्मात्संसारमायावृक्षस्य प्रवृत्तिराविर्भावः । प्रसूता निस्सृता पुराणी नित्येति ॥ ४ ॥

८ वें. प्र. गि. — प्रकारान्तेरेणापि दुरुच्छेदकमाह— न रूपमिति । इह संसारे स्थितैः प्राणिभिः अस्य संसार- वृक्षस्य रूपं ब्रह्ममूलत्वं तस्मिन्तानपरम्परया मनुष्याश्रयेना- पशुसाल्प्यं, मनुष्यत्वावस्थार्थां च कृतैः कर्मभिः पुनरप्यधश्चोर्ध्वं च तस्य प्रसूतघातत्वमिति यथोक्तं तथा नोपलभ्यते । अत एव नास्त्यान्तोऽवसानं चोपलभ्यते, नाऽऽदिः, न वा सम्प्र- तिष्ठा स्थितिर्येषाम्, आद्यन्तप्रतियोगिहत्वान्धस्य । तथा चातुपलम्बमानस्य रूपतयाऽनवगत्यादिमध्यावसानस्यास्य दृश्यस्य दुर्घटं एवोच्छेदः इति भावः । यस्मादेवं दुरुच्छेदः सर्वानर्थकरोऽयं संसारवृक्षस्तदाभादेन- क्षपायेन च्छिद्यते पुरुषार्थसिद्धये प्रयतितव्यमित्याह सार्धेन- अभ्यत्यमिति । सुदु विविधं रूढमूलमनाद्यज्ञानेनातिदृढं एतन्मन्थं असङ्गशस्त्रेण, सङ्ग- स्थहा, तद्विरोधि वैराग्यमसङ्गः

पुत्रविसलोकैः पथाग्यागहूयः, स एव शस्त्रं रागद्वेषमयसंसार- च्छेदकत्वात् ; तेन असङ्गशस्त्रेण दृढेन तत्त्वज्ञाननिष्ठया दृष्टी- कृतेन पुनःपुनर्विदेकाभ्यासनिश्चितेन च्छिद्यते, वैराग्यसाम- मादिसम्पन्नो भूयेति यावत् ।

ततो गुरुमुपगत्य तत्पदं पद्यते प्रायत इति पदं ब्रह्मात्मतत्वं परिमार्गितव्यमन्वेष्टव्यम्, "सोऽन्वेष्टव्यः स विजिज्ञासितव्यः" [छां. उ. ८।७।१] इति श्रुतेः । श्रवणादिना ज्ञातव्यमित्यर्थः । किं तत्पदम् ? यस्मिन्पदे गता अभेदेन प्राप्ता भूय संसाराय न निवर्तन्ते । तदन्वेषणे च भगवदेकान्तभक्तिरेव कारण- मित्याह— तमेयेति । यतः पुरापादिया पुराणी चिन्तनी संसारवृक्षप्रवृत्तिः प्रसूता ऐन्द्रजातिकादिश्च गजादिमाया निस्सृता, तमेव चार्थं पुरवं प्रपद्ये शरणं प्रजामीति । एवं तदेक- शरणतया तत्परिमार्गितव्यमिति योजना ॥ ३ ॥ ४ ॥

९ व० त० दी०— किञ्च न रूपमिति । इह मायामोहितैर्वादिभिरस्य स्वरूपं यायात्यर्थं तथा वेदोक्तप्रकारेण नोपलभ्यते ' मायामात्रं तु काल्पन्येनानिबन्धकस्वरूपत्वात् ' । [प्र. सू. ३।२।३] किञ्च नान्तो निर्णयो न चादिः; न च सम्प्रतिष्ठाऽपि । तेनासम्प्रतिष्ठमसत्यं स्वाज्ञानकल्पितं जगदुच्यते । वक्ष्यति च मायावादिनामा- सुराणां लक्षणं ' असत्यमप्रतिष्ठं ते जगदाहुर्मनीश्वरम् ' [१६।८] इति । ततो नेदं जगदसत्यं, किन्त्वेतदुपाया- धरणभूतं जीवकल्पितं सुवर्णजलवत्कार्यभूतसंसारार्थं दुष्टांशमेनमभिन्नतया हंशोक्तिः प्रतीयमानम्; अतएव सुतरां विरूढानि मूलानि जीवकल्पितानि वासनामयानि दोषरूपाणि यत्र तमसङ्गशस्त्रेण दृढवैराग्यरूपेणामजनीयतया सत्यभावेन छिद्यते दृष्टकृत्य ततःपश्चात्स्वरूपं भगवद्भामभूतमक्षरं ब्रह्म परिमार्गितव्यमित्यन्तेरेणान्वयः । न चेद् जीवदृष्टो जगदुच्छेद एव यथा श्रुतो वाच्योऽपि शिष्टत्वरूपणादिति वाच्यम्, एच्छेदिते दृष्टे दृष्टी पुरुषो नैतद्वद्विरोधात् ॥ ३ ॥ तद्विद्विद्विद्वि— यस्मिन्प्रति । यत्र गता ज्ञानिनो भूयो न निवर्तन्ते । तत्र सुदुर्घं सार्धेन भक्तिमाह— तमेव चार्थं पुरवं प्रपद्ये इति । यतः पुराणी दृष्टस्तस्य जगतः कर्मसु प्रवृत्तिरवृत्तिः प्रसूता भवति । तं प्रपद्ये इति वा पाठः ॥ ४ ॥

१० पु. अ. त — नह कथं तैः सृष्टिः ? इत्यत आह—
न रूपमिति । इहाऽस्मिन् लौकिके संसारे कर्मांसकाना-
मस्य तच्छास्त्रारूपस्य सत्यपि तथाऽलौकिकब्रह्मात्मकं रूपं न
लभ्यते । न च अन्तः, क्रीडात्मकेन नियतयात् । न च आदिः,
पुराणोत्तममूलरूपेनाऽनादित्वात् । न च पुनः सम्प्रतिष्ठा रिपतिः
तस्मात्तौत्रिकसंसारमकमुक्षं छित्त्वा पुनरलौकिकान्वेषणं
कार्यमित्याह—अद्वयत्वमिति । एवं परिदृश्यमाणं लौकिक-
मद्वयं नदर्यं सुविरुद्धमूलं दृढं, दृढेन निदृश्ययात्मकेन असङ्ग-
दासेन पतन्मध्यपातिदुष्टविषयादिदोषपर्यालोचनसङ्गाभावा
त्मकेन शङ्कैतच्छेदपदना छित्त्वा भिन्नं कृत्वा ॥ ३ ॥

११ नी० भा० दो०— ननु श्चोऽपि स्यात्पुनर्नृश्रावययश्चेत्युक्ते प्रतिक्षणविनाशिविज्ञानसन्तानरूपो वा
ब्रह्मादिब्रह्मवाहिनियो वाऽयं संसारस्तर्हि दुरुच्छेदो वासनानां कर्मणां च बीजाङ्कुरवदन्योन्यजनमहेतुत्वस्या-
वर्तनीयत्वादित्याशङ्क्य सत्त्वासरवाभ्यामनिर्वचनीयोऽयमित्येवं पक्षमाश्रित्य परिहरति— न रूपमिति । रज्जु-
रगस्येवास्य रूपं सम्यग्दशा बीक्ष्यमाणं सन्नोपलभ्यते । इह जीवत्येव देहे । यथा पूर्वमज्ञानदशायां तथा नोपलभ्यते
ज्ञानदशायाम् । तेनास्य मृगात्मनुभवैकवैद्यमित्युक्तम् । एतेनानुपलभ्यरूपवचनेन स्वप्रकाशानां विज्ञानानां
रूपवत्तां बीजादीनां च सादृश्यस्य व्यावृत्तिः । तर्हि शशविषाणवत्तुच्छ एवायं स्यादित्यत आह— नान्तो न चादि-
रिति । सपादानस्य मूलाज्ञानस्यावान्तशून्यत्वादयमध्यायन्तशून्य इत्यर्थः । तर्हात्मवदपरिहार्यः स्यादित्याश-
ङ्क्याऽऽह— न च सम्प्रतिष्ठा, अस्य प्रतिष्ठास्यं लयस्थानं वृक्षस्य भूमिरिव नास्ति । न चायं ब्रह्मणो विकारो येन
तत्रैव लीयते; न चेष्टापत्तिः ब्रह्मणः कौटस्थ्यमङ्गापत्तेः; किं तर्हि तुच्छमज्ञानमत्योपादानं तस्मिंश्च ज्ञानेन
विनष्टे समूलस्यास्योच्छेदो भवति, अज्ञानस्य च तुच्छत्वम् । “ तुच्छेनाभ्रपिहितं यदासीत् ” [ ]
इत्यादिश्रुत्या । तत्कार्यस्य रज्जुरगादेः प्रलये तदनुपलभ्यस्यानुभवेन च सिद्धम् । तस्मादस्य प्रतिष्ठा नोपलभ्यत
इति युक्तमैवोक्तम् । तमेनमश्वत्थं वासनानां दाह्यात् सुविरुद्धमूलं दृढतरमूलमभ्यसङ्गश्लेषेण सङ्गो देहादिनादा-
त्म्ययुद्धिः, तद्वर्जनमसङ्गः, स एव शशं तेन दृढेन परिपकेन छित्त्वा ‘ ततः पदं तत्परिमाणित्यं ’ [१५।४]
इत्युत्प्रेरणान्वयः । यद्यपि स्थूलसूक्ष्मयोः संसारयोसङ्गः सुपुत्रो स्वयमेव जायते तेन तन्मूलवासनाभिरप्यात्मनो-
ऽसङ्गोऽनुमीयते तथापि वासनामूलस्याज्ञानस्याज्ञानेनानुच्छेदान्नासङ्गबीर्हटा भवति, तस्मान्निर्विकल्पसमाध्य-
भ्यासेन कारणशरीरस्याप्यसङ्गः साध्यः; तेन चासङ्गश्लेषाण्य च्छेदो मूलोच्छेदो लवणोदकवद्रज्जूरगवद्वा
प्रविलापनरूपः कर्तव्यः । न तु साङ्ख्यानानिब स्वरूपेण सतः परिवर्जनमात्रम् ॥ ३ ॥

तमिममश्वत्थं छित्त्वा किं कर्तव्यं । अत आह— तद इति । न केवलं निर्विकल्पसमाधिना तदसङ्ग-
मात्रेण कृतार्थता; किं तर्हि ? ततोऽपज्ञानन्तरं तत् श्रुतिमसिद्धं पदं पदनीयं ब्रह्म परिमाणित्यं श्रुति-
युक्तिवद्वेन ‘ बहमेव ब्रह्मास्मि ’ इति ज्ञातव्यम् । यस्मिन्पदे निर्विकल्पे गताः प्राणाः सन्तो न निवर्तन्ति
न पुननिवर्तन्ते । तमेव प्रत्यगानन्दमाद्य पुरुषं पुरि शरीरे शयानमहमपि प्रपद्ये शरणागतोऽस्मीति
भावयेत् । भगवत् एव वा इदं वचनं लोकशिक्षार्थं ‘ वर्त एव च कर्मणि ’ [३।२२] इतिवत् । कोऽसौ पुरुषः ?
यतः पुराणी आद्या प्रवृत्तिः “ सोऽकामवत् बहु स्यां प्रजायेयेति ” [तै. उ. २।६] इत्येवैरूपा प्रवृत्तां
अस्माद्वपि प्रवृत्ता । यतो वयमपि इदानीं कामयावद् घनादिना वयं भूयांसः स्याम प्रजया प्रजायेमहीति
चेति । येनैवं प्रवृत्तिर्दृशिता तत्प्रणामेनैव सा निवर्तियत इत्यर्थः ॥ ४ ॥

मुक्तिपदं गच्छतां ससाधनलक्षणाणि ।

निर्मानमोहा जितसङ्गदोषा अध्यात्मनित्या विनिवृत्तकामाः ।

दन्दैर्विसुक्ताः सुखदुःखसंज्ञैर्गच्छन्त्यमूढाः पदमन्ययं तत् ॥ ५ ॥

१ शां. भा.— कथमभूतास्तत्पदं गच्छन्ति ? इत्युच्यते— निर्मानेति । निर्मानमोहाः, मानथ
मोहश्च मानमोही, तौ निर्मतां येभ्यस्ते निर्मानमोहा मानमोहवर्जिताः, जितसङ्गदोषाः सङ्ग एव दोषः

सङ्गदोषः, जितः सङ्गदोषो यैस्ते जितसङ्गदोषाः; अध्यात्मनित्याः परमात्मस्वरूपालोचने नित्यास्तत्पराः, विनिवृत्तकामाः विदोषपतो निर्लेपेन निवृत्ताः कामा येषां ते निवृत्तकामा यतयः सत्यासिनो द्वन्द्वैः प्रिया-प्रियादिभिर्विमुक्ताः सुखदुःखसंज्ञैः परित्यक्ता गच्छन्त्यमृटा मोहवर्जिताः पदमन्वयं तद्यथोक्तम् ॥ ५ ॥

२ आ. शां. द्या.—परिमार्गपूर्वकं वैष्णवं पदं गच्छता-
मदान्तराण्याकाङ्क्षपूर्वकं कथयति— कथमित्यादिना । धारयि द्वेषप्रतिवर्जिता इत्यर्थः । तत्परत्वं प्रवृत्तादिनिवृत्तम् ।
सत्यासिनो वैराग्यद्वारा इत्युक्तवैकर्मण इत्यर्थः । आदिसन्नेन
तदेतुप्रदः । मोहवर्जितत्वमुक्तेहेतुनः सञ्जातयम्यनीत्वम् ॥ ५ ॥

३ रा. भा.— एवं मां शरणमुपगम्य निर्मानमोहाः निर्गतानात्मात्माभिमानरूपमोहाः जितसङ्ग-
दोषाः जितगुणमयमोमसङ्गाख्यदोषाः, अध्यात्मनित्याः आत्मनि यत् ज्ञानं तदध्यात्मम्, आत्मज्ञान-
निरताः, विनिवृत्तकामाः, विनिवृत्तदितरकामाः, सुखदुःखसंज्ञैर्द्वन्द्वैश्च विमुक्ताः, अमृटाः आरमानात्म-
स्वभावज्ञाः, तद्व्ययं पदं गच्छन्ति अनवच्छिन्नज्ञानाकारमात्मानं यथावस्थितं प्राप्नुवन्ति, मां शरण-
मुपगतानां मत्प्रसादादेवैताः सर्वाः प्रवृत्तयः सुशुकाः सिद्धिपर्यन्ता भवन्तीत्यर्थः ॥ ५ ॥

४ वे. ता. चं.— अस्मिन्धं ' निर्मानमोहाः ' इत्याद्य-
नन्तराण्ययमपि ' यतः ' [१५४] इत्युक्तय विवरणतया
सुवृत्तमित्यभिप्रायेणाह— एवमिति । अत्र सामान्यतिसङ्ग-
निवृत्तेः कारण निर्मानमोहत्वमिति तद्वस्तुतः व्याख्याति—
निर्गतानात्मात्माभिमानरूपमोहा इति । ' अमृटाः ' इति
श्रुयचैत्र मानयोहमेकत्वव्याख्यामयुक्तमिति भावः ।
आत्मसङ्गद्वयवच्छेदाय गुणमयेति विशेषणम् । जितसङ्गत्वफल-
मन्यात्मनित्यत्वम्; तत्र ' सध्यात्मज्ञाननित्यत्वम् ' [१११२] इति
प्रायुक्तं तदाह— आत्मनि यद्ज्ञान-
मिति । योगहासे वैरन्तरेणोत्थानकालेऽपि प्रायुक्तं गन्ध्यात्म-
ज्ञाननित्यत्वम् । एवावुतमे स्वात्मज्ञाने निरतत्वात्तदितरकाम-
निवृत्ति । विनिवृत्तकामत्वमिह विशेषतो निवृत्तकामत्वं; तत्र
शिवप्रियापानुपेक्षत्वम् । कृतकामयोर्हेतुहेतुमज्ञातत्वं
पूर्वोक्तत्वापानुवर्तिः । सुरसुखदुःखसंज्ञैः अनुवृत्तप्रतिवृत्त-
भावैरित्यर्थः । इदं चोपायदशाविक्रमायां द्वन्द्वविविधतापत्त्वं;
फलदशारत्वेन दुःखात्सत्यमिदृशितम् । ' विनिवृत्तमन्वयेसांवे-
रेनिः सर्वनिर्धं जगत् । मोहितम् ' [७११] इत्युक्तानाम्
तस्यादिदाम्भरत्वं, तत्र देहात्मप्रमथनवृत्तेः ' निर्मानमोहाः ' इत्यनेनोप-
पत्तात्पर्यतिरिक्तानात्मात्मविरयसमन्तप्रमथनविषयस्य-

मित्यभिप्रायेणाह आरमानात्मस्वरूपा इति । यदा
मोहहेतुनिवृत्तिलभ्येऽनामृटाप्रदः, अन्योन्यव्यावर्तकामावा-
रणमप्रतीत्या ह्यारमानात्मैक्यमोहो निवर्तनीय इति भावः ।
स्वहृत्तो निर्विघ्नस्वादात्मना व्ययो ज्ञानमोहोचिन्नात्मरूपः;
तन्निषेधप्रतिमाह— अनवच्छिन्नज्ञानाकारमिति । यथा
इति पदं ' प्राणगीयस्त्वैवात्मा प्रतीयाद्येवभावतः ' [वि. पु. ६।७।९३] इति परिहृत्वात्मनोऽपि परमात्मवत् प्राप्त्वात्
पदत्वम् । न चात्र परमात्मा पदशब्दाभिप्रेतं, अनन्तरश्लोके
सम्यैव तच्छब्दपरासृष्टस्य ' मम धाम ' इति व्यधिकरणनिर्दि-
शत् । न च पदशब्दधामशब्दयोरेह द्विव्यव्यञ्जनविषयत्व,
' परिमार्गित्यम् ' [१५४] इति तस्याव्येक्यव्यव्यञ्जन-
योगत्वं । तस्य हि फलतयाऽस्तीति हादव्यव्यञ्जनः; नत्वाभवत्
समाधिपदसंज्ञकत्वमप्यदत्वम् । ' मम धाम ' इति निर्दिश-
त्वेन हि सैवात्मात्मा ' ममैवाः ' [१५७] इत्यादि-
नोच्यते । अन्यथा परमाणुप्रविशदानन्तरं ' ममैवाः ' इति
इति यदावत्पत्तीचनिर्देशोऽपि नातीव सङ्गत इति भावः ।
तच्छब्दप्रविशदात्वा ' तत्रैव ' इत्यादेः विगुणं तात्पर्यमाह-
मां शरणमिति ॥ ५ ॥

५ आ. मा. भा.— साधनान्तरमाह— निर्मानेति ॥ ५ ॥

६ ज. प्र. द्वा.— ताई मन्त्रज्ञानसाधने निषेधिमर्त्यात् साधनं च सत्प्रवृत्तितिरिति समस्तगुण शिमुपेन । इदम-
कार— साधनान्तरमिति ॥ ५ ॥

७ ह. पं. भा.— निर्मानेति । कृतचेतस्तत्तया जितमहदोषाः, मद्गो विपयसङ्गल्यः, म एव दोषः,
जितः महदोषो यैस्ते जितमहदोषाः, विपयसङ्गल्यद्विहा इत्यर्थः । अध्यात्मनित्या आत्मज्ञाननिरताः ।
विनिवृत्तकामास्यक्तकामाः । द्वन्द्वैर्विमुक्ताः सुरसुखदुःखसंज्ञैः मुग्धादिप्रवृत्तार्थैः, गच्छन्ति प्राप्नुवन्ति,
अमृटा निरेकिनः । तद्व्ययं पदम्, अत्रयमरनायि ॥ ५ ॥

८ वे. प्र. ति — एवं संपाद्यत्तुं नाना विरतस्य द्योपनि— निर्मानेति । विगतौ मानमोहापदद्वयविवर्तनं
साधनान्तरमाह साधनान्तरमाह— साधनान्तरमाह इति वेगद्वयं, अत्र एव जित पुत्रविनादिवद्व्यक्तौ संतो वेः, अ-

एव च प्रतिबन्धकाभावाद्भास्य आत्मजानि नित्या, अतः [तत एव सुखदुःखसौन्दर्यैर्विमुक्ता; अत एवैवियाप
एव 'स्तोऽप्यस्य पर दृष्टा निवर्तते] [३।५९] इति [अमृता निश्चिन्ताजाना तदस्यैव विविधपरिच्छेदग्रन्थं पद
प्रागुक्तैर्विपद्यते निरवधेयेण निश्चिता कामा विरया येभ्यस्ते,] गच्छन्ति ॥ ५ ॥

५ व० त० दी०— अन्यान्वपि साधनानि चाह— निर्मानिति । मानमोहरादित्य सङ्गदोषराहित्यं अघ्या-
त्मज्ञाननित्यत्व निवृत्तकामत्वं सुखदुःखादिद्वन्द्वरहितत्व चेति । साधनसम्पन्नारतद्विष्णो परम पद सर्वदोषरहित
व्यापि वैकुण्ठात्मकमक्षरं ब्रह्माख्यं यान्तीत्यर्थे ॥ ५ ॥

१० पु अ त — शरणागतिं विना दोषानिवृत्तौ विचारपरिनिष्ठिता । विनिवृत्तकामा विशेषेण मनसाविचार
तत्प्राप्तिर्न भवेदिति शरणागतौ च स्व्यादेवेत्यन्यथा अनिवृत्ति-
स्वाधोपरिवर्णणपूर्वकं तद्विहितानां तत्पदप्राप्तिर्गच्छते— निर्मान
मोहा इति । निर्गतौ मानमोहौ येया ते । मानस्तु भगव
स्सम्बन्धन, मोह स्वरूपाज्ञानामक । तथा जित सङ्गदोष
अवैष्णवादिस्सङ्गदोषो ये । अध्यात्मनिरयाः । भगवत्स्वरूपतत्त्व
विचारपरिनिष्ठिता । विनिवृत्तकामा विशेषेण मनसाविचार
राहित्येन विनिवृत्त कामो येभ्यः । सुखदुःखसंज्ञी सांसारिकै
देन्दैर्विमुक्ता । अमृता भगवत्परिचिन्तनेन मोहरहिता ।
तदस्य नित्य पद गच्छन्ति । यत पृतदोषरहिता उक्त-
शुण्वन्तश्च गच्छन्ति तदुपमपि शरणातिशेकसाधनासाध्य
सस्मात् शरणं प्रपद्य इति शरणागमनसम्पन्नप्रकार इत्यर्थे ॥५॥

११ नी० भा० दी०— एवमैकान्तिकस्य सुखस्याच्छादकं संसाराश्रयं तच्छेदकमसङ्गशब्द शोक्त्वा तस्य
सुखस्य प्राप्त्याधिकारिण तस्य स्वरूपं चाह द्वाभ्या— निर्मानिति । मानो दुर्षः मोहो विपर्ययस्त्वद्विहा निर्मान-
मोहा । जित सङ्गः 'कृताश्' इत्यभिमानो दोषो रागादिश्च यैस्ते जितसङ्गदोषः । अध्यात्मं आत्मनि नित्याः
निष्ठावन्त, आत्मध्यानपरा इति यावत् । विनिवृत्तकामाः त्यक्तसर्वपरिग्रहाः । द्वन्द्वै-सुखदुःखेत्युपलक्षणं शीतो-
प्यादीनामपि तै-विमुक्ता, तितिक्षावन्त इत्यर्थे । अमृता विद्ययाऽविद्यानाशं कृतवन्तः । तत्पदं अव्यय
अपुनरावृत्तिं गच्छन्ति ॥ ५ ॥

मुक्तिपदस्य स्वरूपविवेचनम् ।

न तद्भासयते सूर्यो न शशाङ्को न पावकः ।

यद्गत्वा न निवर्तन्ते तद्भाम परमं मम ॥ ६ ॥

१ शां. भा.— तदेव पदं पुनर्विशिष्यते— न तदिति । तद्भामेति व्यवहितेन धाम्ना सम्बन्धः ।
तद्भाम तेजोरूपं पदं न भासयते सूर्य आदित्यः सर्वावभासनशक्तिमत्त्वेऽपि सति । तथा न शशाङ्क-
श्रन्तः, न पावको नाग्निरपि । यद्गत्वा वैष्णवं पदं गत्वा प्राप्य न निवर्तन्ते, यच्च सूर्यादिर्न भासयते
तद्भाम पदं परमं मम विष्णोः ॥ ६ ॥

२ आ शा व्या.— तद्येत्यद वेद्य कर्तुरन्यत्वेनेति द्वैतायात, अवेद्य वेद्यमर्थत्वात्प्रेक्षितत्वासिद्धित्याशङ्कया
ऽऽह— तदेवेति ॥ ६ ॥

३ रा. भा.— तदात्मज्योतिर्न सूर्यो भासयते, न शशाङ्कः, न पावकश्च; ज्ञानमेव हि सर्वस्य प्रका-
शकम्; बाह्यानि तु ज्योतीषि निपयेन्द्रियसम्बन्धविरोधितमोनिरसनद्वारेण उपकारकाणि । अस्य च प्रका-
शसो योगः, तद्विरोधि चानादिकर्म, तच्चिपर्वतं चोक्तं भगवत्प्रपत्तिमूलमसङ्गादिः; यद्गत्वा पुनर्न निवर्तन्ते,
तत्परमं धाम— परमं ज्योतिः मम मदीयम्; मद्विश्रुतिभृतो ममांश इत्यर्थः । आदित्यादीनामपि प्रकाश-
कत्वेन तस्य परमत्वम् । आदित्यादीनि हि ज्योतीषि न ज्ञानज्योतिषः प्रकाशकानि, ज्ञानमेव सर्वस्य
प्रकाशकम् ॥ ६ ॥

४ ये ता च — प्रकाशकारत्वरूपैक्ययोजनाय तच्छ-
धामिमेतमाह— आत्मज्योतिरिति । अयं भाव - तच्छ-
दस्य प्रकृतपरामर्शित्वत्वात्सात्, 'पदमव्ययं तत्' [१।५।५]
इति परिशुद्धात्मकस्य प्रकृतत्वात्परच्छोकेऽपि 'ममेवांशो

जीवलोके जीवभूत' [१।५।७] इति तदर्थेभोकेप्रापि धृति
विदस्वययतिशुष्यन्नफामशब्दप्रयोगात् जीवविषयोऽयं
श्लोक इति । सूर्योपकारत्वत्वं स्वभाववैपरीत्येन एवापयति—
ज्ञानमेव हीति । स्वैक्येति— प्रकाशयत्वेन, तत्प्र

आशक्त्याऽभिमत्सूर्यादिज्योतिषोऽपीति भावः । ज्ञानं चेत् सर्वस्य प्रकाशकं, तर्हि बाधेष्वपि किं सूर्याद्यपेक्षया ? कथं च तेषु प्रकाशकत्वव्यवहारः ? इत्याह— याह्यानि त्विति । सम्बन्धविरोधीति सामग्रीमध्यपातिविशिष्टसम्बन्धाधार- विवक्षयोचम् । नहि कुञ्जादिवत्तमो व्यवधायकं, तमोव्यवदि- तालोऽस्यप्रहणात् । एवं सर्वप्रकाशकमात्मज्योतिः स्वयमेव किं न प्रकाशते ? केन वाऽप्येन तत्प्रकाश्यं ? इत्याह— अस्य चेति । चक्षुर्धर्मः शङ्कानिर्गृह्यर्थः । स्वयम्प्रकाशस्यापि यथा- वस्थितसमस्ताकारग्रहणे संसारिणां योग एवोपाय इति भावः । अत्रासाक्षान्तरप्रतिक्षेपे वेद्यत्वमिषेद्यशङ्कान्यनेन परिहृता । विशेष- निषेधः शेषाम्यसुज्ञानपर इति भावः । योगोऽपि सर्वेषां किं न सिद्धयेत् ? तत्राह— तद्विरोधीति । सांसारिकं कर्म योगो- त्वतिप्रतिबन्धकमित्यर्थः । तर्हि सर्वेषां न सिद्धयेदिति शङ्कायां प्रकृतेन परिहरति तद्विघटनं चेति । गस्या प्राप्येत्यर्थः । धामराशदोऽत्र प्राग्वत नियमनस्थानपरः, अपि तु सूर्याद्यपेक्षा- प्रतिक्षेपात्स्वरूपस्य प्रकाशरूपत्वसिद्धेर्ज्योतिर्वर्चो । तत एव मम परं ज्योतिरित्यन्वयो मन्दः । ममेति स्वसम्बन्धविधिस्तु सुकदशाभाविपरमसाम्यादाङ्कितत्वात् न्यपरिदारेण सार्थं इत्य- भिप्रायेणाह— परं ज्योतिर्मम मदीयमिति । 'ममैवाश.' [१५७] इति वक्ष्यमाणस्यापि निदानमिहाभिप्रेतमिति व्यञ्जयन् पशुपुंक्तं सम्बन्धसामान्यं विशेषे निश्चच्छति— मद्वि- भूतिभूत इति । विद्युत्तत्त्वं च न शृद्धिणो शृद्धादिवत्, अपि-

त्वष्टृयक्सिद्धविशेषणांशत्वेनेत्याह ममांश इति । अयं ममिप्राय — न तावन्निरवयव एकस्मिन् स्वरूपेऽशब्दव्यपदेशः, अंशस्यैकवस्त्वेकदेशरूपत्वेन भेदाश्रयत्वात्तदशाशिभावस्य । अन्यथैकस्मिन् कौंशः कथांशो ? नहि स एव तस्यांश इति श्रान्तोऽपि दूयात् । न च भेदाभेदसम्भवः, व्याघातमर्बधुति- कोपादिप्रसङ्गात् । 'पादोऽस्य विश्वा भूतानि' [ऋक्सं. ८।१।१७।३ यजुस्सं. ३१।३] 'तस्यावयवयूतेस्तु व्याप्तं सर्वमिदं जगत्' [धि उ. ४।१०] 'यथाऽग्ने भुद्रा विस्फुलिङ्गा व्युबरन्त्येषेभेवास्मादा- त्मनः सर्व एवात्मानो (सर्वे प्राणा. सर्वे लोका. सर्वे देवाः सर्वाणि भूतानि) व्युबरन्ति' [इ. उ. २।१।२०] इत्यादिध्रुतिप्रतीतिशतत्वं विशिष्टे विशेषणांशत्वेति 'अंशो नानाव्यपदेशात्' [म. सू. २। ३।४३] इत्यधिकरणे 'प्रकाशादिवत् नैवं पर.' [न. सू. २।३। २६] इति सूत्रे निरूपितम् । अतोऽनेकेष्वेव केनचिदुपायिना एकत- याभिमतेषु कश्चिन्निरूप्यमाणोऽस्य इति व्यपदिश्यते । एवमेव हि पटादिराश्यादिव्यपि । तत्र विशेषणविशेष्यभावेनावस्थि- तेष्वपि विशिष्टक्ये 'विशेषणाशः' इत्यादिव्यपदेशेषु तुल्यम् । तस्मादनात्यन्तभिनयोर्जावपरयोर्विभूतितद्गङ्गावेन विशिष्टक्या- द्विशेषणभूतो जीवो निष्कृष्य व्यपदिश्यमान प्रथानापेक्षयाश- इति व्यपदिश्यत इति । अत्र निरङ्कुरापरम्यवत्परमात्मव्यति- रिक्तविषयधामशब्दनिर्दिष्टज्योतिर्विशेषणभूत परमत्वं सतिहि- तज्योतिरपेक्षयेति तत्कलितमाह आदित्यादीनामपीति ॥ ६ ॥

५ आ. मा. भा.—स्वरूपं कथयति— न तदित्यादिना ॥ ६ ॥

६ ज. प्र. दी.— उत्तरवाक्याना सङ्गतप्रतीतेस्ता सुच- यनाह—स्वरूपमिति । अनेन कीदृशं तत्परं यत्राप्तिः पुरुषार्थः ? इत्याकाहायामिदमुच्यत इत्युक्तं भवति । स्वरूप

मित्यनेन पदमित्युक्तस्य धमेति वक्ष्यमाणस्य चार्वाऽप्युक्तो भवति; स्थानतेजसोरसङ्गतत्वात् ॥ ६ ॥

७ ह. पै. भा.—न तदिति । यन्मम परमं धाम तत्सूर्यो न भासयते, नापि शशाङ्कः, नापि पावकः; यद्गत्वा योगिनो न निवर्तन्ते नहि पुनरागच्छन्तीत्यर्थः ॥ ६ ॥

८ पै. प्र. नि.— तदेव गन्तव्यं पदं विशिनष्टि— न तदिति । यत्पदं गत्वा न निवर्तन्ते तत्परं सर्वभामकः सूर्यो न भासयते, सूर्यास्तमयेऽपि तस्य भासमानत्वात्, " अस्त- मित आदित्ये ... किं ज्योतिः ... आरामैवास्य ज्योति " [इ. उ. ४।१।६] इत्यादिश्रुतेरिति भावः । सूर्यास्तमये- ऽपि चन्द्रोऽपिर्वा तस्य भासकः किं न स्यात् ? तत्राह— न शशाङ्क इति । न शशाङ्को न पावकः भासयत इत्युपपन्नं । चन्द्राद्यभासयेऽपि भासमानत्वात् तद्भास्यत्वमपीत्यर्थः । तर्हि केनाप्यभासयत्वे वेदितुमेवाशक्यत्वात्पुनरुपाध्वप्रसङ्ग इत्यत

आह— तद्भामेति । मम परमज्ञानः स्वरूपभूतं तत्परम- श्रुत्वं धाम ज्योतिः स्वयम्प्रकाशरूपम् " न तत्र सूर्यो भाति " [ऋ. २।५।१५+१६ उ. ६।१४+छं. उ. २।२।१०] इत्यादिश्रुतिः । तथा च सूर्यादिप्रकाशांशान्तराप्रकाशपर्ययेऽपि स्वप्रकाशतया स्वत एवापरोक्षत्वाभापुरपरार्थत्वशङ्केति भावः । अत्र पूर्वार्धे अनेवत्यस्य 'तदाम परमं' इति स्वतो नित्या- परोक्षत्वस्य च प्रतिपादनादनेवत्ये सत्यपरोक्षत्वमहाराविषयव- रूपं स्वप्रकाशात्पक्षशुद्धं भवति ॥ ६ ॥

९ व० त० दी०— उदेव विशिनष्टि— न तद्भासयत इति । " तद्विष्णोः परमं पदं " [ऋक्सं. १।२।६।५] अधुंरं 'चैत्रे च साल्वतपतेश्चरणं प्रविष्टे' [ ] इति भागवतवाक्यात्पदभूतं 'प्रमुत्वेन हरेः सूर्यो लोकरवत्त्वेन तूजधः' इति निबन्धनाक्यात् लोकारमकत्वेन च प्रसिद्धं लोकप्रसिद्धाः सूर्यादयो न भासयन्ते यद्गत्वा च योगिनो नहि निवर्तन्ते तत्परमं सर्वोत्कृष्टं मम पुरुषोत्तमस्य धाम परमं ज्योतीरूपं सर्व-

प्रकाशक अथात्मज्ञानस्वरूपं 'न च त्र माया' इति निरूपणान्ममाधिष्ठानभूतं सर्वात्ममूलं निरूपममहिमात्मकं क्षेत्रम् ॥ ६ ॥

१० पु. अ. त.— अथ तत्पदस्वरूपमाह— न तदिति । अथ तत्पदं न भासयते न प्रकाशयति । एतेन स्वयम्प्रकाशत्व-
किया यत्पदं गत्या न निवर्तन्ते न पुनरागच्छन्ति । कुतः ? इत्यत आह । तत्र मम परमसृष्टं धाम गृह्णामि तर्थात् ॥ ६ ॥

११ नी० भा० दी०— ननु यदि तदूर्ध्वं पदं गच्छन्ति तर्हि तव. पातोऽप्यवश्यम्भावी 'पातनान्ताः समुच्छ्रयाः' इति न्यायात्, ततश्च 'यस्मिन् गता न निवर्तन्ति' [१५।४] इत्यनुपपन्नं ? इत्याशङ्क्य तस्य पदस्य स्वरूपमाह— न तदिति । तपदं सूर्यो न भासयति, रूपादिदीनत्वेन चक्षुरयोग्यत्वात् । एतेन सर्वेषां बाहोन्द्रियाणां निवृत्तिः । यद्धि रूपवञ्चसुर्योऽयं तत्सूर्येण चक्षुरनुप्राह्वेण भास्यं, इदं तु न तद्येत्यर्थः । न तदाह चन्द्रोऽपि भासयति यन्मनोमाहं वस्तु तच्चन्द्रेण मनोऽनुप्राह्वेण भास्यं, इदं तु न तथा । "यन्मनसा न मनते" [केनो. ५] इति श्रुत्याऽस्य मनोप्राह्वस्वनिवेधात् । नापि पावको भासयति । यद्धि वाचा प्राहं तत्तदनुप्राह्वेण पावकेन भास्यं, इदं तु न तथा । "यद्वाचाऽनभ्युदितम्" [केन ४] इति श्रुत्याऽस्य वागोचरत्वनिवेधात् । "न चक्षुषा गृह्यते नापि वाचा" [मुण्ड. ३।१।८] इत्यादिश्रुत्यन्तरं च । यतश्चसुर्मनो वाचामगम्य तेन स्थूलसूक्ष्मकारणप्रपञ्चातीतं प्रत्यगद्वयं "नान्तःप्रहं न बहिःप्रहं" [मुण्डको. ७] "अस्थूल-मनणु" [वृ ७ ३।८।८] इत्यादिश्रुतिभिः सर्वविशेषरहितं यत्प्रतिपादितं तत् मम परमं धाम वृत्तिरूपज्ञाना-दपरमादन्यज्ज्योतिश्चिन्मात्र ममेति सम्बन्धो 'राहोः शिर.' इतिवदुपचारात् । मद्भिन्नं ज्योतिः स्वयम्प्रकाश-मित्यर्थे । अत एव यद्गत्वा प्राप्य, ज्ञात्वैत्यर्थः । न निवर्तन्ते निवृत्तिकारणस्य मूलाज्ञानस्याभावात् । एव व्याख्याने हि— "यदा ह्येवैव एतस्मिन्नदृश्येऽनात्म्येऽनिरुक्तेऽनिलयनेऽभय प्रतिष्ठा विन्दते । अथ सोऽभय गतो भवति" [तै ७ २।७] इति श्रुत्यर्थानुगमो दृश्यते । अदृश्ये इति दृगयोग्यत्वेन सूर्यभास्यत्व पर्थुदस्यते । अनात्म्ये आत्मनो मनसो योग्यं आत्म्यं तदन्वय अनात्म्ये इति मनसोऽप्ययोग्यत्वेन चन्द्रमोभास्यत्वं निरस्यते । अनिलयने निलीयतेऽस्मिन्सर्वे स्थूल सूक्ष्ममिति निलयनं कारणं तद्विज्ञे । अत एवानिरुक्ते निर्वचनार्थमे वाचामगोचर इत्यर्थः । तेन पावकाप्रकाश्ये इति सिद्धम् । ये तु सूर्याद्यप्रकाश्यमर्चिरादिमार्गगम्यं सत्यलोकाद्-प्युपरितनमप्राकृत वैष्णवं पदं नित्य देशान्तरेऽस्ति उद्भवा पुनर्न निवर्तन्त इति व्याचक्षते, तेषां 'न रूपमस्येह लघोपलभ्यते' [१५।३] इति दृश्यस्य तुच्छत्वादेव तादृशत्वापि तुच्छत्वमपरिहाय, दृश्यत्वाविशेषात् । तस्माद्यथोक्त एव श्लोकार्थः ॥ ६ ॥

'तद्धाम परम मम' इति निर्दिष्टस्यैव संसारावस्था ।

ममैवांशो जीवलोके जीवभूतः सनातनः ।

मनःपष्ठानीन्द्रियाणि प्रकृतिस्थानि कर्षति ॥ ७ ॥

१ शां. भा.— 'यद्गत्वा न निवर्तन्ते' इत्युक्तम् ; ननु सर्वा हि गतिरागत्यन्ताः 'संयोगा-
त्रिप्रयोगान्ताः' [म. भा. १।१।२।३+१।२।२।३।१+१।२।३।०।२० + वा. रा. २।१०।१६] इति
हि प्रसिद्धं ; कथमुच्यते तद्भामगतानां नास्ति निवृत्तिः ? इति, श्रुणु तत्र कारणम्— ममेति । ममैव परमा-
त्मनो नारायणस्यांशो भागोऽनयन एकदेश इत्यनर्थान्तरं जीवलोके जीवानां लोके संसारे जीवभूतो भोक्ता
कर्वतेति प्रसिद्धः सनातनः । यथा जलसूर्यकः सूर्यांशो जलनिमित्तापाये सूर्यमेव गत्वा न निवर्तते तथा-
ऽयमर्थशस्त्वेनाऽऽत्मना सद्गच्छत्येवमेव । यथा वा घटाद्युपाधिपरिच्छिन्नो घटाद्याकाश्च आकाशांशः
सन्घटादिनिमित्तापाय आनाशं प्राप्य न निवर्तते इत्येवमत उपपन्नमुक्तं 'यद्गत्वा न निवर्तन्ते' इति ।
ननु निरनयनस्य परमात्मनः कुतोऽनयन एकदेशोऽयः ? इति, सावयवत्वे च विनाशप्रसङ्गोऽवयवविभा-
गात् ; नैव दोषोऽनियानुतोपाधिपरिच्छिन्न एतदेशोऽय इति कल्पितो यतः । दर्शितश्चायमर्थः क्षेत्राध्याये

विस्तरशः । स च जीवो मदंशत्वेन कल्पितः कथं संसरत्युत्क्रामति च ? इत्युच्यते—
मनस्पष्टानीन्द्रियाणि श्रोत्रादीनि प्रकृतिस्थानि स्वस्थाने कर्णशङ्कुल्यादौ प्रकृतौ स्थितानि कर्ष-
त्याकर्षति ॥ ७ ॥

२ आ. शां. व्या.— उक्तमनुशाऽऽक्षिपति— यद्वत्वे-
ति । तत्र प्रसिद्धिं प्रमाणयति— संयोगा इति । गमनस्या-
गमनान्तवप्रसिद्धेरयुक्तं 'यद्वत्वा' [१५६] इत्यादीत्युत्तरहरति-
कथमिति । आक्षेप परिहरति— शृण्विति । भगवत्प्राप्तेर्नित्युच्य-
न्तत्वाभावः सप्तम्यर्थः । जीवस्य पराशत्वेऽपि कथमुक्तदोष
समाधिः ? इत्याशङ्क्य प्रतिविम्बपक्षमादाय दृष्टान्तेन प्रत्या-
चष्टे— यथेति । भवच्छेदपक्षमाश्रित्य दृष्टान्तान्तेरप्युक्तदोष
समाधिं दर्शयति— यथा वेत्ति । आक्षेपसमाधिमुत्पंहरति—
अत इति । परस्य निरवयवत्वात्तदंशत्वं जीवस्यायुक्तमिति

शङ्कते— नन्विति । तस्य निरवयवत्वं साधयति— साव-
यवत्वे चेति । वस्तुतो निरंशस्यापि परस्य कल्पनया जीवोऽशो
भविष्यतीति परिहरति— नैव दोष इति । वस्तुतस्तु जीवस्य
नाशत्वं परमात्मना तावन्मात्रताया दर्शितत्वादित्याह—
दर्शितश्चेति यदि परस्यांशत्वेन कल्पितो जीवो वस्तुतस्त-
दात्मैव, न तर्हि तस्य संसारित्वमुत्क्रान्तिर्वेत्ति शङ्कते— कथ-
मिति । जीवस्य संसरणमुत्क्रमणं चोपपादयितुमुत्पक्रमते—
उच्यत इति ॥ ७ ॥

३ रा. भा.— इत्यमुक्तस्वरूपः सनातनो ममांश एव सन् कश्चिदनादिकर्मरूपाविद्यावेष्टितो जीव-
भूतो जीवलंके वर्तमानो देवमनुष्यादिप्रकृतिपरिणामविशेषशरीरस्थानि मनस्पष्टानीन्द्रियाणि कर्षति ।
कृश्चिच्च पूर्वोक्तेन मार्गेणास्या अविद्याया मुक्तः स्येन रूपेणावतिष्ठते; जीवभूतस्त्वतिसङ्कुचितज्ञानैश्वर्यः
कर्मलब्धप्रकृतिपरिणामविशेषरूपशरीरस्थानामिन्द्रियाणां मनस्पष्टानामीश्वरः तानि कर्मातुगुणमितस्ततः
कर्षति ॥ ७ ॥

४ वे. ता. चं.— यथेवं त्वद्विभूतितया तवांश एव, तर्हि
नित्यस्वरिगवदविशेषेण सर्वेषां परिछुदाकारयोगः किं न
स्यात् ? इत्यत्र बद्धस्यापि स्वविभूतित्वमनुष्य बद्धमुकादिव्यव-

स्थापनं 'ममैवांशः' इत्यादिनोच्यत इत्यभिप्रायेणाह—
इत्यमुक्तस्वरूप इति ॥ ७ ॥

५ आ. मा. भा.— ॥ ७ ॥

६ ज. प्र दी.— ॥ ७ ॥

७ ह. पं. भा.— ममेति । ममैवांश एकदेशो जीवलंके प्राणिसमूहे जीवभूतः क्षेत्रज्ञः सनातनो
मनः पृष्टं येषां तानि मनस्पष्टानीन्द्रियाणि प्रकृतौ कारणे मायारूपे तिष्ठन्तीति प्रकृतिस्थानि तानि
शब्दादिविषयोपलम्भार्थं तदभिमुखं कर्षत्याकर्षति; श्रोत्रादीनीन्द्रियाणि शब्दादिभिर्विषयैः संयोजय-
तीत्यर्थः ॥ ७ ॥

८ वं. ब्र. गि.— नष्ट 'यद्वत्वा न निवर्तन्ते' [१५६]
इत्युक्तमयुक्तम्, गन्तुजीवस्य गन्तव्यमन्नाभिन्नदे गन्तुगन्तव्य-
भावात्मत्वेन गत्येत्थुकेरयोगात्; तद्विपर्यये तु 'संयोगा विप्रयो-
गान्ता' इति शास्त्रेण संयोगस्य वियोगान्तत्वं कल्प्या स्वर्गतस्येन
ब्रह्मगतस्यापि ततो विनिष्ठस्यवश्यम्भावेन 'न निवर्तन्ते'
[१५६] इत्युत्तरयोगादित्याशङ्क्याऽऽह— ममैवेति । सुर-
नातिवेगादिकेषोपलम्भमानेऽस्मिन्नुपावच्ये जीवलंके जीव-
भूतो जीवभावं प्राप्स. तत्तच्छरीरेषु जायमानेषु नश्यस्यु च
स्वयं सनातनो नित्यः प्रथमपट्टे निरूपितो योऽयमात्मा, स
ममैव परब्रह्मणोऽसा; न तु मद्भिन्न इत्यर्थः । अयं भाव— ब्रह्मा-
भिन्न एव जीवः; न चैवं तस्य ब्रह्मप्राप्त्ययोगः, प्राप्तप्राप्तिरूप-
त्वात्तस्या । द्विविधा हि प्राप्तिः, अप्राप्तप्राप्तिः प्राप्तप्राप्तिश्च ।
आधा यथा देवदत्तस्य प्राप्तप्राप्तिः । अन्यथा यथा दण्डचा-
पी. तु. २२

मीकरादिप्राप्तिः । कण्ठ एव स्थितस्य चामीकरस्य भयवशाद्-
प्राप्तवतिस्थितस्य तद्विद्वत्प्राप्तिरिव भवतीति भ्रमनिवृत्ति-
मात्रेण तत्र प्राप्तिव्यवहारः । एवं चात्र जीवस्य ब्रह्मप्राप्तिः
किमप्राप्तप्राप्तिरूप्या किं वा प्राप्तप्राप्तिरूपेति विषये, "ब्रह्मैव
सन्त्रब्राह्म्येति" [वृ. उ. ४।४।६+तै. आ. २।२+तृ. उ. ५]
"विश्वकथं विश्वस्यते" [कठो. ५।१] इत्यादिश्रुतिभि-
रेव प्राप्तप्राप्तिरूपेति निर्णयितम् । उपर्युहितं च पुराणैः—
'नित्यप्राप्तस्य चाप्राप्तिर्विभ्रमः सख देहिनाम् । विभ्रमस्य
निष्ठस्या सा प्राप्तेति स्वपदिश्यते' इत्यादिसूत्रसंज्ञितायुक्तैः
युक्तैः चैतत्, ब्रह्मस्वरूपतया नित्यप्राप्तमभावस्यैव सनां
जीवस्य तद्प्राप्तप्राप्तेस्तदज्ञाननिवृत्तिमात्ररूपवैचित्त्यात् ।
उक्तं भगवताऽत्रापि— "स योगी ब्रह्मनिर्वाणं ब्रह्मभूतो-

प्रकाशक अध्यात्मज्ञानस्वरूपं 'न यत्र माया' इति निरूपणान्मभाषिष्ठानभूतं सर्वात्ममूळं निरुपममहिमात्मकं ज्ञेयम् ॥ ६ ॥

१० पु. अ. त.— अथ तत्पदस्वरूपमाह— न तदिति । शयति । न पावकः, अपि. दीतादिनिपात्येन न प्रकाशयति । तत्परं सूर्यो न भासयते न प्रकाशयति । एतेन स्वयम्भावात्त्व किञ्च यत्पदं गत्वा न निवर्तन्ते न पुनरागच्छन्ति । कुतः ? उक्तम् । न शशाङ्कश्रद्धोऽपि तापहरणपूर्वकदीतादिना न प्रका- इत्यत आह । तत् मम परमसुखं धाम गृहरूपमित्यर्थं ॥ ६ ॥

११ नी० भा० टी०— ननु यदि तदूर्ध्वं पदं गच्छन्ति तर्हि ततः पातोऽप्यवश्यम्भावी 'पातनान्ताः समुच्छ्रयाः' इति न्यायान्; ततश्च 'यस्मिन् गता न निवर्तन्ति' [१५।४] इत्यनुपपन्नं ? इत्याशङ्क्य तस्य पदस्य स्वरूपमाह— न तदिति । तत्पदं सूर्यो न भासयति, रूपादिहीनत्वेन चक्षुरयोग्यत्वात् । एतेन सर्वेषां बाहोन्द्रियाणां निवृत्तिः । यद्धि रूपवञ्छुर्योग्यं तत्सूर्येण चक्षुरनुप्रादकेण भास्यं, इदं तु न तथैत्यर्थः । न शशाङ्कश्रद्धोऽपि भासयति यन्मनोमाहं वस्तु तच्चन्द्रेण मनोउप्रादकेण भास्यं, इदं तु न तथा । "यन्मनसा न मनुते" [केनो. ५] इति श्रुत्याऽस्य मनोमाहत्वनियेधात् । नापि पावको भासयति । यद्धि वाचा प्राहं तत्तदनुप्रादकेण पावकेन भास्यं, इदं तु न तथा । "यद्वाचाऽनभुदितम्" [केन. ४] इति श्रुत्याऽस्य वाग्यो- चरत्वनियेधात् । "न चक्षुषा गृह्यते नापि वाचा" [मुण्ड. ३।१।८] इत्यादिश्रुत्यन्तरं च । यतश्चक्षुर्मनो- वाचामगम्यं तेन स्थूलसूक्ष्मकारणप्रपञ्चातीतं प्रत्यगद्वयं "नान्तःप्रज्ञं न बहिःप्रज्ञं" [मुण्डको. ७] "अस्थूल- मनणु" [वृ. उ. ३।८।८] इत्यादिश्रुतिभिः सर्वविशेषरहितं यत्प्रतिपादितं तत् मम परमं धाम वृत्तिरूपज्ञाना- दपरमादन्यज्ज्योतिश्चिन्मात्र ममेति सम्बन्धो 'राहोः शिरः' इतिवदुपचारात् । मदभिन्नं ज्योतिः स्वयम्प्रकाश- मित्यर्थः । अत एव यद्गत्वा प्राप्य, ज्ञातव्येत्यर्थः । न निवर्तन्ते निवृत्तिकारणस्य मूलाज्ञानस्याभावात् । एवं व्याख्याने हि— "यदा ह्येवैप एतस्मिन्नदृश्येऽनात्त्येऽनिरुक्तेऽनिलयनेऽभयं प्रतिष्ठां विन्दते । अथ सोऽभयं गतो भवति" [तै. उ. २।७] इति श्रुत्यर्थानुगमो दृश्यते । अदृश्ये इति ह्ययोग्यत्वेन सूर्यभास्यत्वं पर्युदयते । अनात्त्ये आत्मनो मनसो योग्यं आत्त्ये तदन्यत्र अनात्त्ये इति मनसोऽप्ययोग्यत्वेन चन्द्रमोभास्यत्वं निरस्यते । अनिलयने निलीयतेऽस्मिन्सर्वे स्थूल सूक्ष्ममिति निलयनं कारणं तद्विभे । अत एवानिरुक्ते निर्वचनायोगे वाचामगोचर इत्यर्थः । तेन पावकाप्रकाश्ये इति सिद्धम् । ये तु सूर्याद्यप्रकाश्यमर्चिरादिमार्गगम्यं सत्यलोकाद- प्युपरितनमप्राकृतं वैष्णवं पदं नित्य देशान्तरेऽस्ति तद्गत्वा पुनर्न निवर्तन्ते इति व्याचक्षते, तथा 'न रूपमस्येह तथोपलभ्यते' [१५।३] इति दृश्यस्य तुच्छत्वादेव तादृशस्यापि तुच्छत्वमपरिहाय, दृश्यत्वाविशेषात् । तस्माद्यथोक्त एव श्लोकार्थः ॥ ६ ॥

'तद्धाम परमं मम' इति निर्दिष्टस्यैव संसारावस्था ।

ममैवांशो जीवलोके जीवभूतः सनातनः ।

मनःपष्ठानीन्द्रियाणि प्रकृतिस्थानि कर्षति ॥ ७ ॥

१ शां. भा.— 'यद्गत्वा न निवर्तन्ते' इत्युक्तम्; ननु सर्वा हि गतिरागत्यन्ताः 'संयोगा विप्रयोगान्ताः' [म. भा. १।१।२३+१।२।२७।३१+१।२।३३।०।२० + वा. रा. २।१०।१।२६] इति हि प्रसिद्धं; कथमुच्यते तद्गतामगतानां नास्ति निवृत्तिः ? इति, श्रूय तत्र कारणम्— ममेति । ममैव परमा- त्मनो नारायणस्यांशो भागोऽयत्र एकदेश इत्यनर्थान्तरं जीवलोके जीवानां लोके संसारे जीवभूतो भोक्ता कर्तेति प्रसिद्धः सनातनः । यथा जलसूर्यकः सूर्यांशो जलनिमित्तापाये सूर्यमेव गत्वा न निवर्तते तथा- ऽयमर्थशस्तेनैवाऽऽत्मना सङ्गच्छत्येवमेव । यथा वा घटाद्युपाधिपरिच्छिन्नो घटाद्याकाश आकाशांशः सन्घटादिनिमित्तापाय आकाशं प्राप्य न निवर्तते इत्येवमत्र उपपन्नमुक्तं 'यद्गत्वा न निवर्तन्ते' इति । ननु निरवयवस्य परमात्मनः कुतोऽवयव एकदेशोऽयः ? इति, सावयवत्वे च विनाशप्रसङ्गोऽवयवविभा- गात्; नेप दोषोऽविद्याकृतोपाधिपरिच्छिन्न एकदेशोऽय इव कल्पितो यतः । दर्शितश्चायमर्थः क्षेत्राध्याये

विस्तरशः । स च जीवो मर्दशत्वेन कल्पितः कथं संसरत्युत्क्रामति च ? इत्युच्यते—
मनष्यष्टानीन्द्रियाणि श्रोत्रादीनि प्रकृतिस्थानि स्वस्थाने कर्णशङ्कुल्यादौ प्रकृतौ स्थितानि कर्ष-
त्यार्कषति ॥ ७ ॥

२ आ शा. व्या.— उक्तमनुशास्यक्षिपति— यदृत्वे-
ति । तत्र प्रसिद्धिं प्रमाणयति — संयोगा इति । गमनस्या-
गमनान्तत्वप्रसिद्धेर्युक्तं 'यदृत्वा' [१५१६] इत्यादीत्युत्तरहरति-
कथमिति । आक्षेप परिहरति— दृष्टिविति । भगवत्प्राप्तेर्निर्जय
न्तस्वाभाव सप्तम्यर्थे । जीवस्य पराशत्त्वञ्चि कथमुक्तदोष
समाधिः ? इत्याशङ्क्य प्रतिविम्बपक्षमादाय दृष्टान्तेन प्रत्या-
च्ये— यथेति । अत्रञ्जेदपक्षमाधिव्य दृष्टान्तान्तरेणोक्तदोष
समाधि दर्शयति— यथा वेति । आक्षेपसमाधिसुसहरति—
अत इति । परस्य निरवयवत्वात्तदंशत्वं जीवस्यायुक्तमिति

शङ्कते— नन्विति । तस्य निरवयवत्वं साधयति— साव-
यवत्वे चेति । वस्तुतो निर्देशस्यापि परस्य कल्पनया जीवोऽशो
भविष्यतीति परिहरति— नैव द्वाप इति । वस्तुतस्तु जीवस्य
नाशत्वं परमात्मना तावन्मात्रताया दर्शितत्वादित्याह—
दर्शितश्चेति यदि परम्याशत्त्वेन कल्पितो जीवो वस्तुतस्त-
दात्मैव, न तर्हि तस्य ससारित्वमुत्क्रामित्वेति शङ्कते— कथ
मिति । जीवस्य संसरणमुत्क्रामणे चोपपादयितुमुपक्रमते—
उच्यते इति ॥ ७ ॥

३ रा. भा.— इत्यमुक्तस्वरूपः सनातनो ममांश एव सन् रुद्धिदनादिकर्मरूपाविद्यावेष्टितो जीव-
भूतो जीवलोके वर्तमानो देवमनुष्यादिप्रकृतिपरिणामविशेषशरीरस्थानि मनष्यष्टानीन्द्रियाणि कर्षति ।
कश्चिच्च पूर्वोक्तेन मार्गेणास्या अविद्याया मुक्तः स्येन रूपेणावतिष्ठते; जीवभूतस्त्वतिसङ्घुचितज्ञानैश्वर्यः
कर्मलब्धप्रकृतिपरिणामविशेषरूपशरीरस्थानामिन्द्रियाणां मनष्यष्टानामीश्वरः तानि कर्मानुगुणमितस्ततः
कर्षति ॥ ७ ॥

४ वे. ता. चं— यथेव त्वद्विभूतितया तवाश एव, तर्हि
नित्यसृष्टिकर्मवदविशेषेण सर्वेषां परिशुद्धाकारयोग किं न
स्यात् ? इत्यत्र बद्धस्यापि स्वविभूतित्वमनुष्य बद्धमुक्तादिव्यव-

स्थापन 'ममैवांश' इत्यादिनोच्यते इत्यभिप्रायेणाह—
इत्यमुक्तस्वरूप इति ॥ ७ ॥

५ आ. मा. भा.— ॥ ७ ॥

६ ज. प्र दी — ॥ ७ ॥

७ ह. पं. भा.— ममेति । ममैवांश एकदेशो जीवलोके प्राणिसमूहे जीवभूतः क्षेत्रज्ञः सनातनो
मनः पृष्ठं येषां तानि मनष्यष्टानीन्द्रियाणि प्रकृतौ कारणे मायारूपे तिष्ठन्तीति प्रकृतिस्थानि तानि
शब्दादिनिषेधोपलम्भार्थं तदभिमुखं कर्षत्यार्कषति; श्रोत्रादीनीन्द्रियाणि शब्दादिभिर्निषेधैः संयोज्य-
तीत्यर्थः ॥ ७ ॥

८ घं. ब्र. गि.— नहं 'यदृत्वा न निवर्तन्ते' [१५१६]
इत्युक्तमनुष्यं, गन्तुजीवस्य गन्तव्यमद्वाभिन्नत्वे गन्तुगन्तव्य-
भावसम्भवेन गन्तव्यत्वेरयोगात्; तद्विज्ञेयं तु 'संयोगा विप्रयो-
गान्ता' इति शास्त्रेण संयोगस्य वियोगान्तत्वोक्त्या स्वर्गतत्वेन
प्रसंगतस्यापि ततो विनिष्ठत्वव्यवधानेन 'न निवर्तन्ते'
[१५१६] इत्युत्तरयोगादिर्याशङ्क्याऽऽह— ममैवेति । सु-
नातिर्येगादिरूपेणोपलम्भमानेऽस्मिन्नुपधावचे जीवलोके जीव-
भूतो जीवभाव प्रास तत्तच्छरीरानु जायमानेषु नश्यसु च
स्यैव सनातनो नित्यः प्रथमपट्टे निरूपितो बोऽपमात्मा, स
ममेव परप्रसन्नोऽऽत्मा, न तु मद्भिन्न इत्यर्थे । अयं भाव - ब्रह्मा
भिन्न एव जीव, न चैव तस्य ब्रह्मप्राप्त्ययोग, प्राप्तप्राप्तिरूप-
त्वात्तस्या । द्विविधा हि प्राप्ति, अप्राप्तप्राप्ति प्राप्तप्राप्तिश्च ।
आधा यथा देवदत्तस्य धामप्राप्ति । अन्या यथा ब्रह्मचा-
गी. ल. २२

मीकरादिप्राप्ति । कण्ठ एव स्थितस्य चामीकरस्य भ्रमवशाद्
प्राप्तवस्थितस्य तत्रिदृश्या प्राप्तिरिव भवतीति भ्रमनिष्ठति-
मात्रेण तत्र प्राप्तिव्यवहार । एवं चात्र जीवस्य ब्रह्मप्राप्ति
किमप्राप्तप्राप्तिरूपं किं वा प्राप्तप्राप्तिरूपति विषये, " ब्रह्मैव
सन्नप्राप्येति " [वृ. उ. ४।१।६+तै. आ. २।२+मु. उ. ५]
" विमुक्तश्च विमुच्यते " [ब्रह्म. ५।१] इत्यादिप्रतिभि-
रेव प्राप्तप्राप्तिरूपति निर्णीतम् । उपर्युद्धितं च पुराणै—
' नित्यप्राप्तस्य चाप्राप्तिविभ्रम एव देहिनाम् । विभ्रमस्य
निष्ठस्या सा प्राप्तिरिति व्यपदिश्यते ' इत्यादिवृत्तसंज्ञितायुक्ते
सुखं चैतद्, ब्रह्मस्वरूपतया निरुपपन्नब्रह्मभवात्सर्वं सनो
जीवस्य तद्भावप्राप्तेस्तद्गाननिष्ठत्तिमात्ररूपचोक्तिव्याह ।
उक्तं भगवताऽप्यापि— " स योगी भ्रमनिर्माणं ब्रह्मभूतो-

ऽधिगच्छति ' [पा २४] इति । अतो मन्नाशतया ब्रह्मभूत
स्यापि जीवस्य तत्प्राप्तिरविस्मयति ।

अत्र च जीवस्य ब्रह्माशय नाम घग्नाशस्य महापाश
प्रतीव तदेकदशस्त्वम् । तप्य निरन्ते ब्रह्मणि वास्तव न भवतीति
कल्पितमेव । तथा च 'ममैवाश इत्यत्र अश इवाश
इत्यर्थः । विस्तरस्त्वैतत्तत्त्वप्रज्ञर दृढस्य । नन्वस्त्वज्ञास्या
ब्रह्माभिरस्यापि तद्भावप्राप्ति तथापि 'यद्गत्वा न निवर्तते'
[१५६] इत्युक्तम्, "सता साम्य तदा सम्पत्वा
भवति" इति श्रुत्युक्ताया सुप्तौ ब्रह्मप्राप्ते पुनरावृत्ति
दर्शनात् अथपय सुप्तस्य सुप्तये पुनरुत्थानाभोगादित्या-

गशाशुचाराधेन परिहरति— मनस्पष्टानीति । अय जीवभूत
प्रकृतिस्थानि सुप्तुमिकाष्टे प्रकृतावज्ञाने हीनतया स्थितानि
मन पद्य येषां तानि चक्षुरादीन्द्रियाणि पुनर्भोगार्थमारुपति ।
अय भाव्य — अज्ञानयत् एव सुप्तौ ब्रह्मभावावाप्ति,
"सवा प्रजा अहरहग एत्य ण्य (एत) ब्रह्मलोक न
विदुन्ययुतेन हि प्रचूदा ' [छा उ ८।१।२] इति श्रुत
अतश्च जाप्रद्वोगजनककर्मोदयवशात् पुनरुचितस्याज्ञान
विलीनन्द्रियाकरणरूपा सतारपुनरावृत्तिपुपा ज्ञानिन
एवज्ञाननिवृत्त्या ब्रह्मभाव प्राप्तस्य कारणामावातदयाग
इति ॥ ७ ॥

९ व ० त ० दी०— अयमपि पुरुषो मे धाम ममैव सच्चिदानन्दान्मकस्य पुरुषोत्तमस्यैवाशोऽणु केवल-
चिदात्मा स्वेच्छया पृथग्भावित सनातनो वस्तुतो नित्यस्वरूपत्वात्— अनादिकर्मरूपविद्याविष्टनतिरोहिता
नन्दस्वरूपो जीवभूतो जीवलोके वर्तमानो देवमनुष्यादिप्रकृतिपरिणामविशेषशरीरस्थानि मनस्पष्टानीन्द्रियाणि
कर्षति । वक्षिस्त्वूर्वेक्तमार्गेणास्या अविद्याया मुक्त स्वेन रूपेणावतिष्ठते ससारी जीव, अय तु यतस्ततोऽति-
सद्बुचितज्ञानेश्वर्य कर्मलब्धप्रकृतिपरिणामविशेषरूपशरीरस्थानामिन्द्रियाणा मनस्पष्टाना कर्षण कर्मानुगुण करोति ।
सोऽप्यत्र ब्रह्मवादे सर्वशक्तिमत पुरुषोत्तमस्याश एव जीव इत्युच्यते । यथा च सूत्रेणु 'अशो नानाव्यपदेशा-
दन्यथा चापि दाशकितवादित्वमधीयत एकै' [प्र सू २।३।४३] इति । अयमात्मा भगवतोऽश सच्चिदानन्देणु
चिद्रूप इतरयोस्तर पराभिधयानात्तिरोहानेन बन्धविपर्ययादिति श्रीडेच्छैवाशत्वहेतु । सूत्रे नानाव्यपदेशात्
"सर्वे एवात्मानो— एत आत्मन सर्वे प्राणा सर्वे लोका सर्वे देवा सर्वाणि भूतानि) व्युत्सन्ति "
[सू उ २।१।२०] " रमणीयचरणा कप्रयचरणाः " [छा उ ५।१०।७] इति च । न च ब्रह्मणो
निरवयवत्वात्कव्य जीवोऽश इति वाच्यम्, न हि ब्रह्म निरश साश वा कचिल्लोके सिद्ध, वेदैकसमधिगम्यत्वात्
सत्त्वाचार्यमतोपपन्नार्थतयाऽभ्युपगन्तव्य, न तु सर्वविष्टव कार्यः । युक्तित्वेपोपपद्यते— 'विष्णुलिङ्गा इवाग्नेर्हि
जडा जीवाश्च निर्गता । सर्वत पाणिपादान्तात्सर्वतोक्षिशिरोमुत्पात् ॥ निरिन्द्रियात्स्वरूपेण तादृशादिति निश्चय ।
सदशेन जडा पूर्वं चिद्रशेनेतरा अपि ॥ अन्यधर्मातिरोभावा मूलेच्छातोऽभवतन्निष्ण ' इति हि ब्रह्मवादेशंपक्ष एव ।
ननु अशत्वेन सजातीयत्वमायाति । श्रुत्यन्तरेपुन "ब्रह्म दाशा ब्रह्म दासा ब्रह्मेमे कितवा वत" [ ] इत्यत्र
सर्वस्यापि ब्रह्मज्ञानेन सर्वविज्ञानप्रतिपादनात् दाशादीनामपि ब्रह्मत्व प्रतीयते तत्कार्यत्व एव स्यादिति चेत्, न,
अन्यथा चापीत्यादि । प्रकारान्तरेणापि एकै शालिन दाशकितवादित्वमधीयते शरीरत्वेनाशत्वेन च स्वरूपत
कार्याभावेऽपि प्रकारभेदेन कार्यत्वात् । तथा च न साजात्य आनन्दाशस्य तिरोहितत्वात् । धर्मान्तरेण साजात्य
विश्वमेव, ततोऽपे च सूत्रे 'मन्त्रवर्णात्' [प्र सू २।३।४४] इति "पुरुष एवेदं सर्वं" [ऋक्स ८।४।१७।२+
यजु ३।१२] इत्युक्त्वा "पादोऽस्य विश्वा भूतानि" [ऋक्स ८।४।१७।३+ यजु ३।१३] इति जीवाना
पादत्व पादेणु स्थितत्वेनावाशत्वम् । अतएवात्रे "अनुसर्ष्यते" इति 'ममैवाशो जीवलोके जीवभूत सनातन '
[१५।७] इति । 'प्रकाशादिवज्रैव पर' [प्र सू २।३।४६] इत्यत्र च जीवस्याशत्व हस्तादिवत् तद्द खेन
परस्यापि तदा दु खित्व म्यादिति चेत्, एव परो न भवति एवमिति प्रकारभेद द्विष्टत्वेनानुभव इति यावत् ।
अन्यथा सर्वरूपत्वात् । कुन एव ? तत्राह— प्रकाशादिबद्धिति 'नाग्नेर्हि तापो न हिमस्य तत्स्यात्' इति
प्रकाशमहण धर्मत्वद्योतनाय सुखदुःखाद्योऽपि ब्रह्मधर्मा इति । अतो द्वैतबुद्धयाशस्यैव दु खित्व, न परस्य ।
अथवा प्रकाश प्रकाश्यद्वेषण यथा न दुष्ट, तापस्थायि तदशत्वादिति 'स्मरन्ति च' [प्र सू २।३।४७+
३।२।१४] इति सूत्रे सर्वे ऋषयोऽशिन स्मरन्ति, दु खसम्बन्ध न स्मरन्ति 'तत्र य परमात्मा हि स नित्यो
निगुण स्मृत । न लिप्यते फलेश्चापि पद्यप्रमिवाम्भसा' ॥ इति 'कर्मत्वा ह्यपरो योऽतो मोक्षवचै स युज्यते' ।
'एतत्तथा सवभूतान्दरात्मा न लिप्यते लोकदु खन बाह्य " [कठो ५।११] चकारात् 'तयोरक (अन्य)
पिण्ड स्यादिति अनभ्रन्नन्यो अभिचाकशीति " [मुण्ड ३।१।१] इति भाष्यात् । अतो जीवो नम ब्रह्माशो
न तु ब्रह्मेव, कुतः ? नानाव्यपदेशात् । श्रुत्यादौ ' एयोऽणुगत्मा चेतसा वेदितव्य' [मुण्ड ३।१।९] 'उद्ध

गुणेनात्मगुणेन चैव आराप्रमात्रो ह्यवरोऽपि दृष्टः” [श्रुता. ५।८] इति । अत्र बुद्धेर्गुणेनावरः तिरोभूतानन्द-
आत्मगुणेन त्वाराप्रमात्र एव व्यापक इति व्याख्यातम् । न हि महतो ब्रह्मणोऽणुत्वं यत्र चाणुत्वं तत्रैवान्तर्गम्य-
भिप्रायेण । अतएव “ बालाप्रशतभागस्य ” [श्रुता. ५।९] इत्यादौ “ तत्रमसि श्रेतकेतो ” [छां. उ. ६।८।७;
८-१६] “ योऽसावादित्ये सोसावहं ” [“ यथाग्नेः क्षुद्राः ” [वृ. उ. २।१।२०] इत्यादौ च
नानाव्यपदेशात् सर्वैवाव्यवाधाभावायाणुरेव ब्रह्मांश एव जीव इति मन्तव्यम् ।

अथवा नानाव्यपदेशात् भेदव्यपदेशादित्यर्थः । “ य आत्मनि तिष्ठन्नत्मानमन्तरो यमयति यमात्मा न वेद्
यस्यात्मा शरीरम् ” [श. प्रा. १।४।५।३०] इति माध्यन्दिनब्राह्मणे जीवपरमात्मनोभेदेनोपदेशात् केवलं प्राण-
धारणप्रयत्नवान् ब्रह्मणोऽंशो जीवश्चेदनेोच्यत इत्यर्थः । “ यो विज्ञाने तिष्ठन् विज्ञानमन्तरो यमयति ” [वृ. उ.
३।७।२२] इति काण्वपाठे स एवार्थः । एकत्र कश्चिद्व्यथाप्रतिवादिना वक्तव्यं स्यात्, न तु नानाप्रमाण-
वचनेषु; तथा अतएव श्रुतावभेदोक्तिः तदंशत्वात् । अंशत्वं च सजातीयत्वे सति तदपेक्षया किञ्चिन्व्यूनशक्त्या-
श्रयत्वमिति । “ स यथा महाराजो जानपदान् गृहीत्वा स्वे जनपदे यथाकामं परिवर्त्तत एवमेवायमात्मेति प्रह्वया
शरीरमुद्बुध तमुत्क्रामति ” “ तयोर्ध्वमायन्नमृतत्वमेति ” [कठो. ६।१६ + छां. उ. ८।६।६] “ ऊर्गनाभिर्भयया
तन्तून् सृजते सश्वरत्यपि । जाप्रत्स्वप्ने तथा जीवो गच्छःश्यागच्छते पुनः ” [ब्रह्मो. २०] इति श्रुति-
स्युक्तगमनागमनादिकं चाणुत्वमन्तरेण अनुपपन्नं; जीवस्य ब्रह्मांशत्वमेव प्रयोच्यतीत्यणु ब्राह्मणोऽंश एव
जीवः । जीवब्रह्मविभागस्याविद्याकल्पितत्वे मानाभावात् ‘अविभक्तं विभक्तिमत्’ इतिवाक्याच्छ्रुतौ “विश्वतश्चक्षुः”
[ऋक्सं. ८।३।१६।३] इतिमन्त्रे प्रयोजनाभावेऽणुत्वेतिपदश्रवणात्सहजो ब्रह्मकृत एवायं विभागः,
न त्वविद्याकल्पितः; तथा सति सृष्ट्यारम्भेऽविभक्तस्य संसारित्वाभावाद्बिभागस्य च संसारकल्पनमन्तरेणानुपप-
त्तेरन्योन्याश्रयः प्रसज्येत । विभागस्याविद्याकल्पितत्वेन तस्याः स्थितेरनुक्तिसिद्धत्वात्त्रिराधारस्थितेरसम्भावित-
त्वाद्धान्तिरूपत्वेन द्वैतापत्तिभिया च स्वाधिष्ठानत्वस्यापि वस्तुमशक्यत्वाद्ब्रह्मणश्चाधिष्ठानत्वे संसारित्वप्रसक्त्यैक-
मुक्तौ सर्वमुक्तिप्रसङ्गादभावदर्शनाच्छास्त्रापामाण्यं सर्वविप्लवप्रसङ्ग एव । तस्मादस्मिन्श्रुतिसृष्टिप्रामाण्याज्जीवाः
सर्वे भगवतो ब्रह्मणोऽंशा अणवः सनातनाः स्वेच्छातो विभक्ता इति सर्वमनवद्यम् । प्रकृते स एकोऽयं
जीवभूतः यावन्तो जीवास्तद्रूपतया जातः । समष्टयभिप्रायेणैकवचनम् । स च जीवलोके प्रपञ्चे । प्रपञ्चो हि
जीवानां लोको वैकुण्ठो भगवत इव । अतएव प्रपञ्चक्रीडने जीवरूपस्य प्राधान्यं “ अनेन जीवेनात्मना ”
[छां. उ. ६।३।२] इति श्रुतेः । तादृशोऽपि न देहादिरिवागन्तुकः, किन्तु सनातनः सर्वदेवैतावज्जीवरूपः; न
तु भौतिकसृष्टिवत्पञ्चान्तः । प्रपञ्चे तस्यांशस्य तथाभूतस्य कार्यमाह— मनश्चष्टानीति । मनसा पश्यानि पण्णां
पूणानि पद्सङ्ख्याकानि इन्द्रियाणि ज्ञानेन्द्रियाणि वासनामयलिङ्गशरीरभूतानि विषयभोगोत्पत्त्यर्थं कृपीवलो
भूमिमिव लिपति, इह विषयभोगोत्पत्त्यनुकूलानि करोतीत्यर्थः । तान्यपि प्रकृतिरथानीति, नत्वात्मरयानि ।
प्रकृतौ संसर्जनात्प्रकृतिस्थानीत्युक्तम् । अतएवोक्तं ‘ बुद्धीन्द्रियमनःप्राणान् जनानामसृजत्प्रभुः । मात्रार्थं च
भवार्थं च स्रात्मने कल्पनाय च ’ [भाग. १०।८।७।२] इति; तत्र एवायं जीवः ॥ ७ ॥

१० पु. अ. त.— ननु पूर्व श्लोकेन सृष्टित्पुत्रतद्ब्रह्म-
मारीनां स्वादित्यतीशोपिस्वस्वकीर्त्तित्पुत्रादित्यत्रपुत्रम-
पुत्रा च ‘यत्रश्चान् निवर्त्तते’ [५।६] इत्युक्तं तत्कथं सम्भवति ?
इत्याकाङ्क्षायासाह ममैवेति पञ्चमि । जीवलोके मर्त्यादीनां
प्रकृतिं जीवभूतः आनन्दोऽतिरोधानेनाऽनीधिदुरोद्भवनेन
कीदृशमभोगार्थमेवासाऽनुभवार्थीवचलक्षणो ममैवांशः
सनातनः सदा मयि विद्यमानः । मनः पशं येषां तादृशानि पश्ये-

न्द्रियाणि प्रकृतौकीदृशार्थमाविर्भूतायां स्थितानि तद्रोगाद्यद-
भवार्थं कर्षति । अत्रार्थं भावः— साक्षात्पश्यतीदृशमभोगार्थ-
प्रकृतितो जीवभार. सनातनःपुत्रोत्तमांश एव याथायु तद्गता
प्रभुस्युत्पादिनभोगावुभयार्थं प्रकृतितोऽंशः सांसारिको जीवो
मूलभूतजीवांशः स र्शानं तत्र भवति यत्र तादृश्या । अतएव
“ तद्युक्तमन्तं प्राणोऽणुत्क्रामति ” [वृ. उ. ४।५।२]
इत्यादिश्रुतिः ॥ ७ ॥

११ नी० मा० दी०— ननु यदि सूर्याद्यभास्यज्योतीरूपस्त्वं ‘ श्लेषसं षापि मां विद्धि ’ [१३।३] इति
स्वप्नेव श्लेषसत्त्वं ज्ञेयं, तर्हि श्लेषस्य सत्स्वप्न पटादिप्रकाशे किमिति सूर्याद्येवशा दृश्यते ? न हि स्वप्नज्योती-
रूपः स्वप्नियथावभासने ज्योतिरन्तरमपेक्षते, दीपादिष्वदर्शनादित्यासाङ्ख्याऽऽदि विभिन्नाः— ममैवेति । यत्पराग्दीश्वरो
जगत्प्रकाशः सारोमभाप्रोति स एव इह प्रविष्ट आनन्दाभिः “ तस्यैवा तदेवानुवादिताम् ” [से. उ. २।६]

इत्यादिभ्य इश्वर एव शरीरधारी तथा यद्यस्माद्धेतोः । अपिशब्दोऽवधारणार्थे, चः समुच्चयार्थे । “ कस्मिन्नह-
मुत्क्रान्त उत्क्रान्तो भविष्यामि ? कस्मिन्त्वा प्रतिष्ठिते प्रतिष्ठारथ्यामीति ” [प्रश्न. ६।३] “ स प्राणममृतम् ”
[प्रश्नो. ६।४] इति श्रुतेः । प्राणधारणेनोपाधिना इश्वर एव च उत्क्रामति ततो हेतुद्वयाज्जीवलोके संसारे यो
जीवभूतः प्राणी स सनातनः सर्वदैकरूपोऽश्नेवेति वक्तव्ये “ यथाऽग्नेः क्षुद्रा विस्फुलिङ्गा व्युद्यन्त्येवमेवा (वेत-)
स्मादात्मनः सर्वे प्राणाः सर्वे लोकाः सर्वे देवाः सर्वाणि भूतानि (सर्व एव धात्मानो) व्युद्यन्ति ” [वृ. उ.
२।१।२०] इति बह्विविस्फुलिङ्गन्यायेन स ममैवांश इत्यंशांशिभावोक्तिः । यद्यपि बहो भेदः परिमाणं च स्वगतं
न दृश्यते, तथापि तूपाधिगतमेव तदुभयं तत्राप्युपचर्यते ‘ अयमग्निरस्मादग्नेर्मित्रः, अयमस्य स्फुलिङ्गः,
अयमस्मादल्पः ’ इति ।

एवं “ अस्यूलमनप्यहस्वमदीर्घम् ” [वृ. उ. ३।८।८] इतिश्रुतेश्चतुर्विधपरिमाणशून्ये ब्रह्मणि ममैवांश इत्यं-
शांशिभावेन भेदोऽल्पत्वमहत्त्वे चोपचारादौपाधिके ध्येये । तथा च श्रुतिः— “ बुद्धेशुणेनात्मगुणेन चैव (आ)
ह्याराममात्रो ह्यवरोपि (ह्यवरोपि) दृष्टः ” [श्वे. उ. ५।८] इति “समः पुषिणा समो मशकेन समो नागेन सम एभि-
स्त्रिभिर्लोकैः ” [वृ. उ. १।३।२२] इति च । तथा च विस्फुलिङ्गो बहिरैव, न तु बह्वंशः; एवं जीवोऽपि ब्रह्मैव,
न तु ब्रह्मांशः । “ ब्रह्म दाशा ब्रह्म दासा ब्रह्ममे कितवा उत ” [ ] इति दाशादिष्वपि पिण्डेषु गोस्व-
रथैव कात्स्न्येन एकैकस्मिन् ब्रह्मभावपरिसमाप्तिदर्शनात्, निरंशोऽशांशिकरूपनाया अयोग्यत्वाच्च । स एवं जीव-
भूत इश्वरो ममैवांश इवांशो रूपभेदो मनः पणं येषु तानि मनसा सह पठिन्द्रियाणि प्रकृतिस्थानि इन्द्रियाणां
प्रकृतिः स्वभावो विपयवाच्यं तत्र स्थितानि कर्षति मुक्तिप्रलयसमाधिकालेषु सङ्कोचयति ॥ ७ ॥

पूर्वदेहादिन्द्रियाकर्षणस्य कालस्तदुपयोगश्च ।

शरीर यदवाप्नोति यच्चाप्युत्क्रामतीश्वरः ।

गृहीत्वैतानि संयाति वायुर्गन्धानिवाशयात् ॥ ८ ॥

१ शां. भा.— कस्मिन्काले ?— यच्चापि यदा चाप्युत्क्रामतीश्वरो देहादिसङ्घातस्वामी जीव-
स्तदा । ‘ कर्षति ’ इति श्लोकस्य द्वितीयपादोऽर्थवशात्प्राथम्येन सम्बध्यते । यदा च पूर्वस्माच्छरीरा-
च्छरीरान्तरमवाप्नोति तदा गृहीत्वैतानि मनस्पृष्टानीन्द्रियाणि संयाति सम्यग्याति गच्छति । किमिव ?
इत्याह— वायुः पथमो गन्धानिवाऽऽशयात्पुष्पादेः ॥ ८ ॥

२ आ. भां. द्या.— स्वस्थाने स्थितानामिन्द्रियाणां न्यूनतरमाविर्त्त गतिरित्येतदर्थवशादिरयुक्तम् । अवश्यामि
जीवेनाऽऽर्षणस्य कालं धृच्छति— कस्मिन्चित् । जीवस्यो- श्लोकाक्षरस्यार्थे— यदा चेति ॥ ८ ॥
त्वाग्नितनैश्वरस्येत्याद्यङ्गेष्वशब्दाद्यैर्माह— देहादीति । उक्ता-

३ रा. भा.— यच्छरीरमवाप्नोति, यस्माच्छरीरादुत्क्रामति, तत्रायमिन्द्रियाणामीश्वरः एतानि
इन्द्रियाणि भूतसङ्घैः सह गृहीत्वा संयाति वायुर्गन्धानिवाशयात् । यथा वायुः स्रवचन्दनकस्त्रिकादि
आशयात् तत्स्थानात् सङ्क्षमावययैः सह गन्धान् गृहीत्वाऽन्यत्र संयाति, तद्वदित्यर्थः ॥ ८ ॥

४ वे. ता. चं.— ॥ ८ ॥

५ आ. भा.— ‘ कर्षति ’ इत्युक्ते जीवस्य स्वातन्त्र्यं प्रतीतं तन्निवारयति शरीरमित्यादिना— यद्यदा
शरीरमवाप्नोति उत्क्रामति च जीवस्तदेश्वर एवैतानि गृहीत्वा संयाति । ‘ यत्र यत्रैव संयुक्तो धाता
गमं पुनः पुनः । तत्र तत्रैव वसति न यत्र स्वयमिच्छति ’ इति हि मोक्षधर्म । ‘ भावाभावापि जानन्गा-
रीयो जानामि श्रेयो न तु उक्त्वामि । आशासु हर्षासु हदासु कुर्वन्मया नियुक्तोऽस्मि तथा
वहामि ’ इति च । ‘ हत्वा जिदवाऽपि मघवन्यः कश्चित्पुरुषायते । अकर्ता त्वेव भवति कर्ता चैव करोति तत्’

इति च । “तद्यथाहाजनः सुममाहितमुत्सर्जन्धायादेवमेनायं शरीर आत्मा प्राज्ञेनात्मनाऽन्यास्तुमुत्सर्जन्धा-
ति” [वृ. उ. ४।३।३५] इति च श्रुतिः । “वाहूनमि सम्पद्यते, मनः प्राणे, प्राणस्तेजसि, तेजः परस्यां
देवतायाम्” [छां. उ. ६।८।६] इति च । गन्धानि सूक्ष्माणि । भोगोऽस्यापि साधितः पुरस्तात् ॥ ८ ॥

६ ज. प्र. दी.— पूर्ववाक्ये जीवस्य प्रकृतत्वात्तदुत्तरमपि तद्विषयमिति व्याख्यानमवत्, ईश्वरपदरूपावर्षरित्यागोपात्, इत्याशयवान् सन्नतिं तावदाह— कर्षतीति । शरीरावाप्तौ मूल कारणदुत्क्रमणे शरीरात् स्थितौ गोलकादिम्बो विषयान्प्रनीन्द्रियाणि जीव कर्षतीति पूर्वोक्तम् । तथा च तस्य नियामकान्तरानुत्क्रान्त्या इन्द्रियवर्षणे स्वातन्त्र्यं प्रतीतं तद्युक्तम् । पूर्वोक्तविरोधादित्याह येश्वरस्यैव तत्प्रतिपादयस्तनीवस्य स्वातन्त्र्यं निवारयतीत्यर्थं । श्लोकद्वयोपादानाद्यादिपदम् । अत्र शरीरावात्तुत्क्रमणयोर्हत्वादीश्वरस्य तदयोगात्कथमिदं तद्विषयम् ? इत्यतो म्याचष्टे— यद्विदिति । जीव इति पूर्ववाक्यादनुवर्तते । यदेति श्रवणात्तदेति लभ्यते । एतानीन्द्रियाणि संयाति शरीरं लोकान्तरं च । इतोऽयमर्थ इत्यतो जीवस्य शरीर-प्राप्तौ तावदीश्वराधीनत्वे प्रमाणमस्तिमाह— यत्रेति । संयुक्तं श्रेयस्त्वेन संयुक्तः परमेश्वरो यत्र यत्रैव योनौ गर्भं धाता तत्र तत्रैव वसति जीव । प्रवृत्तावपीश्वराधीनत्वे जीवस्य प्रमाणं तदाह— भावेति । भावामावौ लौकिके शुभाशुभे गरीयः

श्रेयो मोक्षमपि, तथापि तत्र करोमि साधयितुं न स्वतन्त्रोऽस्मि, किन्तु आशासु दिशु इन्द्रियांशु इन्द्रियेषु हृदासु हृदेषु तास्ताः क्विया कुर्वन्निदं प्रतीयमानोऽहं यथेश्वरेण नियुक्तोऽस्मि तथा तथा ता वहामि । इतनादिक्रिया हृत्वा च कश्चिन् परमपुरुषवत्स्वानन्त्यमात्मनो मन्यते सोऽप्यकर्तव्यं भवति यत्तद्वदनना दिकर्तेश्वर एव करोति । शरीरोत्क्रमणमपीश्वराधीनमित्यत्र धुतिस्ममतिमाह— तद्यथेति । अत्र शक्यम् । सुसमाहितं पुरषेण सम्पद्यधित्तमुत्सर्जनामादिकमुत्सृज्यशरीर आत्मा जीव प्राज्ञेनात्मना परमात्मना अन्यास्तुऽधिष्ठितः । उत्पन्नं शरीरमुत्सृजन् । वागित्यनेनोत्क्रमणे परदेवतावागादीन्याकर्षणीत्युच्यते । अनेकेष्व्याह्वयमाणेषु सानु गन्धोपादानेऽभिप्रायमाह— गन्धानिचेति । गन्धवत् पुष्पाद्यवयवमित्यर्थः । ननु श्रोत्रमित्यादिना विषयभोगोऽस्योच्यते, न चेश्वरस्यासावस्ति, किन्तु जीवस्यैव, तत्कथमिदमीश्वरविषयं ? इत्यत आह— भोग इति । पुरस्तात् सप्तमे ॥ ८ ॥

७ ह. पै. भा.— शरीरमिति । शरीरं यद्वामोति प्राप्नोति, यथापि यदा च प्राप्त उत्क्रामति निर्गच्छतीश्वरः पुरस्वामी क्षेत्रज्ञस्तदैतानि वक्ष्यमाणानीन्द्रियाणि गृहीत्वा संयाति । वायुराश्रयाद्गन्धानि ॥ ८ ॥

८ वं. प्र. मि.— ‘मन्यन्तानीन्द्रियाणि कर्षति’ [१५।७] इत्युक्तम्, तत्र कदा कर्षति ? इत्यत्राह— शरीरमिति । ईश्वरो देहेन्द्रियादिस्वामी जीव यदा प्रबोधे शरीरमवाप्नोतीति “सुप्तिकाले सकले विलीने” [कं. उ. १३] इति शरीरस्य सुप्तनावस्थात्वात्सुप्तोत्थितस्य शरीरा

वास्तुनि । यदा चोत्क्रामति अस्माच्छरीराद्दुर्हितगच्छति, तदा एतानि मन्यन्तानीन्द्रियाणि गृहीत्वा संयाति गच्छति, यथा वायु सकचन्दनकस्तुरिकापाप्रायान्गन्धान्गन्धात्मकान् सूक्ष्मान्शान् गृहीत्वा याति तद्वत् ॥ ८ ॥

९ वं० तं० दी०— शरीरं यद्वामोति । यस्माच्छरीराद्दुत्क्रामति तत्रायमिन्द्रियाणामीश्वरः एतानीन्द्रियाणि भूयस्मैः सह गृहीत्वा संयाति । यथा वायु फस्तुर्गिकाद्याशयात्तत्स्थानात्सूक्ष्मावयवैः सह गन्धान् गृहीत्वाऽन्यत्र संयाति तद्वत् । एतदेव प्रपञ्चितं ‘उत्क्रान्तिगत्या गर्ताना स्वात्मना चोत्तरयोः’ [प्र. सू. २।३।१] इति सूत्रेषु ॥ ८ ॥

१० पु. अ. त — तदेष विन्तरेणाऽहं— शरीरमिति । ईश्वर मन्थुतो जीवो यत्र यदा शरीरभोगार्थमवाप्नोति, च उत्र. यत्र भोगममाप्तौ उत्क्रामति तदा एतानि पुष्पानानी-

न्द्रियानि स्वभोगार्थमिति धृदमाणि सत्कारणमकानि गृहीत्वा सह स्वान्जीवशायेन सह याति प्राप्नोति । तत्र तद्वत्समाह वायु. भागवात् पुष्पादिनां गन्धान् सूक्ष्मान्शान्तिव ॥ ८ ॥

११ नी० भा० दी०— तथेतान्येव आश्रयात् स्वउपरस्थानात् गृहीत्वा संयाति विषयदेशं प्रति गच्छति प्रबोधमगन्तुं यातकालेषु । तत्र दृष्टान्त — वायुर्गन्तव्यनिवासयात् गन्धानिवाश्रयात् पुष्पात् ॥ ८ ॥

श्रोत्रं चक्षुः स्पर्शनं च रसनं प्राणमेव च ।
अधिष्ठाय मनश्चायं विषयानुपसेवते ॥ ९ ॥

१ शां. भा.— कानि पुनस्तानि ? इति— श्रोत्रं चक्षुः स्पर्शनं च त्वग्निन्द्रियं, रसनं जिह्वा घ्राणमेव च मनश्च पृष्ठं प्रत्येकमिन्द्रियेण सहाधिष्ठाय देहस्थो निषयान् शब्दादीनुपसेवते ॥ ९ ॥

२ आ. शां. व्या.— मनस्पृशनीन्द्रियाण्येव प्रभृद्द्वारा विशेषतो दर्शयति— कानिनि ॥ ९ ॥

३ रा. भा.— कानि पुनस्तानीन्द्रियाणि ? इत्यत्राह— श्रोत्रमिति । एतानि मनस्पृशनीन्द्रियाण्यधिष्ठाय स्वस्वविषयवृत्त्यनुगुणानि कृत्वा तान् शब्दादीन् विषयानुपसेवते उपभुङ्क्ते ॥ ९ ॥

४ वे ता. च — ॥ ९ ॥

५ आ. भा.— इन्द्रियद्वाराऽपि सोऽपि भुङ्क्ते । “तद्य इमे वीणायां गायन्त्येतं ते गायन्ति” इति च श्रुतिः । गुणान्वितमेव भुङ्क्ते । “न ह वै देवान्पापं गच्छति” [च.उ.१।५।२०] इति श्रुतेः ॥ ९ ॥

६ ज प्र. द्वी — अस्तीश्वरस्य भोग । किन्तु जीवेन्द्रिये विषयभोगाङ्गीकारे दुष्टस्यापि भोग स्यादित्यत उत्तरत्वात्क्य-
नास्तीत्यतो जीवविषयमेतदित्यत आह— इन्द्रियेति । गतं विशेषणमाश्रित्याह— गुणेति । गुणमेवेत्यर्थः । एतद्ग-
राजादन्तर्गतं गायन्तीत्यनेन हि तच्छ्रोत्रेण गानभोगो लभ्यते । ज्ञानस्य विशेषणमिति केचित् ? तान्प्रत्याह— न ह्येवा इति ॥ ९ ॥

७ ह. पै. भा.— तानि अधिष्ठायाऽऽश्रित्य मनश्चायं क्षेत्रज्ञो विषयान्छब्दादीनुपसेवते उपलभते ॥ ९ ॥

८ वै प्र गि — किमधमेतानीन्द्रियाणि गृहीत्वा वा होन्द्रियाणि मनश्चातन्द्रियं चकारात्कर्मैन्द्रियाणि प्राण-
गच्छति ? तत्राह— श्रोत्रमिति । अयं जीव श्रोत्रादीनि स्वाधिष्ठाय विषयान्छब्दादीनुपसेवते भुङ्क्ते ॥ ९ ॥

९ व० त० दी०— तान्येवेन्द्रियाणि सेवते इति दर्शयन्त्यर्थं गृहीत्वा गच्छति तत्राह— श्रोत्रमिति स्पष्टम् । प्राकृताहङ्कारकार्यं स्वस्वविषयवृत्त्यनुगुणं कृत्वा तत्तच्छब्दादीन् विषयानुपभुङ्क्ते ॥ ९ ॥

१० पु अ त.— किमर्थं गृहीत्वा गच्छति ? इत्यत स्थितिं कृत्वा अग्रे अलौकिकतदवभवार्थं विषयान् उप स्वाश-
आह— श्रोत्रमिति । श्रोत्रादीनीन्द्रियाणि लौकिकस्थूलद्वारि जीवसमीपे सेवते भोगं करोतीत्यर्थः ॥ ९ ॥
स्थूलानि मन-अतःकरणं च अधिष्ठाय सुखरूपेण तत्र स्वयं

११ नी० भा० दी०— कानि तानि मनस्पृशानि ? तानि गृहीत्वा गत्वा चायं किं करोति ? इत्यत आह— श्रोत्रमिति । अधिष्ठाय व्यापारवन्ति कृत्वा विषयान् शब्दादीनुपसेवते प्रकाशयति । यथा दीपः स्वस्व वृत्ति-
लाभाय तैलवत्याद्यपेक्षमाणोऽपि स्वविषयावभासने स्वयमेव प्रभुः, एवं जीवोऽपि घटाकारत्वलाभाय मनस्पृशानी-
न्द्रियाणि सूर्यादीन्वापेक्षते तथापि घटावभासं स्वयमेव करोति, नेतराणि इन्द्रियसूर्यादीनि स्वभास्यत्वात्तैलवत्या-
दिवदित्याशयः ॥ ९ ॥

उत्क्रामन्तं स्थितं वाऽपि भुञ्जानं वा गुणान्वितम् ।

विमूढा नानुपश्यन्ति पश्यन्ति ज्ञानचक्षुषः ॥ १० ॥

१ शां. भा — एवं देहगतं देहात्— उत्क्रामन्तं देहं पूर्वोपात्तं परित्यजन्तं स्थितं वाऽपि देहे तिष्ठन्तं भुञ्जानं वा शब्दार्थाधिष्ठावभासं गुणान्वितं सुखदुःखमोहाद्यैर्गुणैरन्वितमनुगतं, संयुक्तमित्यर्थः । एतन्मृतमप्येवं अत्यन्तदर्शनमोचरप्राप्तं विमूढा दृष्टादृष्टविषयभोगादलाकृष्टचेतस्तथाज्ञेरुपा गृह्णा नानुपश्यन्ति । अहो ! कष्टं वर्तते इत्यनुमोक्षति च भगवान् । ये तु पुनः प्रमाणजनितज्ञानचक्षुषस्त एनं पश्यन्ति ज्ञानचक्षुषः, विविक्तदृष्टय इत्यर्थः ॥ १० ॥

२ आ. शां. व्या.— 'शरीरं' [१५।८] इत्यादिश्लोके 'मिति सर्वे न परयन्ति' इत्यासङ्घातः— एवमिति । सन्निहित-
 देहादात्मनोऽतिरेकमुक्त्वा 'धोने चतुः' [१५।९] इत्यादौ । तमत्वेन दर्शनयोग्यमपि विषयपारवत्यादात्मानं सर्वे न परय-
 स्वामिलपिते विषये यथायथं करणाना प्रवर्तकत्वात्तन्म्योऽति न्तीति भगवतोऽनुक्रोश दर्शयति— एवम्यूतमिति । तर्हि
 रिक्थाऽऽन्मेष्युक्तं, तर्हि तमुत्मान्यादि कुर्वन्त स्वरूपत्वादि-
 केयामात्मदर्शनं ? तदाह— ये तु पुनरिति ॥ १० ॥

३ रा. भा.— एवं गुणान्वितं सत्त्वादिगुणमयप्रकृतिपरिणामविशेषमनुप्यत्वादिमंस्थानपिण्डसंमृष्टं
 पिण्डविशेषोपादुत्क्रामन्तं पिण्डविशेषेऽवस्थितं वा गुणमयान् विषयान् भुञ्जानं वा कदाचिदपि प्रकृति-
 परिणामविशेषमनुप्यत्वादिपिण्डाद्विलक्षणं ज्ञानेकाकारं विमृष्टा नानुपश्यन्ति; विमृष्टाः मनुप्यत्वादि-
 पिण्डात्माभिमानिनः । ज्ञानचक्षुषस्तु पिण्डात्माविवेकविषयज्ञानवन्तः सर्वावस्थमप्येनं विविक्ताकारमेव
 पश्यन्ति ॥ १० ॥

४ घे. ता. चं.— कर्मकलापनिगलितस्य कलेवरकाराद्ये
 ऽवस्थान, तत्रोत्क्रमणप्रवेशादिकेऽहं, तत्रस्थस्य च विषयभु
 कल्पयुदाहरविषयोपसेवा चोक्तानि । अथ तदुपरि तन्निदानमूत-
 मात्मापहरणचौर्यमुपक्षिप्य योग्यानुपलम्भे च परिहरति—
 'उत्क्रामन्तम्' इति श्लोकेन । गुणान्वितत्वमितरेषा हेतुरित्य
 मिप्रादेण पूर्वं तदुदाहरत्या । उत्क्रमणादिद्वयं सर्वावस्थोपलक्षण-
 मित्याभिप्रायेण कदाचिदुपोत्युक्त्वा । 'अहम्' इति नित्य-
 सुपलम्भमाने सर्वेषा स्वात्मनि, भुञ्जानतादौ च स्वात्मसाक्षिके

वर्धं केचिन्नानुपश्यन्ति? इत्युच्यते इत्यत्राह— मनुप्यत्वादि-
 पिण्डाद्विलक्षण मिति । प्रकृतिपरिणामविशेषमनुप्यत्वादि
 विविक्तपिण्डादित्यर्थः । ज्ञानेकाकारत्वोक्तिर्विलम्बप्रकाराणा-
 मुपलक्षणायां । 'विमृष्टा नानुपश्यन्ति' इति भगवन् सा-
 नुक्रोशोक्तिः । यथावस्थितानदर्शनमूल विमृष्टत्वं तद्विषयमेवे-
 त्याह— मनुप्यत्वादिपिण्डात्माभिमानिन इति । नित्य-
 स्वप्रकाशत्वात्प्रतिरेकाय विविक्ताकारत्वोक्ति ॥ १० ॥

५ आ. मा. भा.— तर्हि किमिति न दृश्यते ? इत्यत आह— उत्क्रामन्तमित्यादिना ॥ १० ॥

६ ज. प्र. दी — उच्येव किमित्युच्यते ? इति मन्दा
 सङ्घानिरासार्थमुत्तरश्लोकाद्वयस्य सङ्गतिमाह— तर्हीति । यदि
 जीवातिरिक्तो देहे नियामक स्यादिति शेष । उक्तानुवादेन

विमृष्टत्वमनुपलम्भे कारणम् । न तदभाव इत्युच्यते इति
 भावः ॥ १० ॥

७ ह. पै. भा.— उत्क्रामन्तं शरीरादुद्गच्छन्तं स्थितं वाऽपि शरीरे, भुञ्जानं वा विषयानुपलभमानं,
 गुणान्वितं गुणैः सत्त्वरजस्तमोभिर्नुद्गच्छाद्याकारपरिणतैर्गन्धितं विमृष्टाः कार्यरूपमद्वात आत्मन्-
 दर्शिनो नानुपश्यन्ति नोपलभन्ते । ज्ञानं चक्षुर्येषां ते ज्ञानचक्षुषः । ज्ञानचक्षुषो भूत्वा किं न पश्यन्ती-
 त्यर्थः ॥ १० ॥

८ घं. ब्र. गि.— एवं देहगतं दर्शनयोग्यमप्यात्मान-
 मपश्यन्त. संमर्त्तोऽप्यहो कष्टमिति सातुक्रोशमिवाह भगवान्—
 उत्क्रामन्तमिति । उत्क्रामन्तं देहादेहात्परि गच्छन्तं तस्मिन्नेव
 देहे स्थितं वा विषयान्भुज्जानं वा गुणैः सुखदुःखमोहात्मकैः ।

सत्त्वरजस्तमोभिरन्वितं सर्वावस्थानु दर्शनयोग्यमप्येनं ष्टा
 देहात्ममोहप्रमत्ता नानुपश्यन्ति । ये तु ज्ञानचक्षुषः साप्या-
 चायोपदेहात्प्रवेष्टात्माविवेका, त एव पश्यन्ति ॥ १० ॥

९ व० व० श्लो०— ननु तर्हि सङ्घानाद्देहत एवमभूतात्मानं किं न पश्यन्ति ? तत्राह— उत्क्रामन्तमिति । विमृष्टा
 नानुपश्यन्ति तमेनं सत्त्वादिगुणमयप्रकृतिपरिणामविशेषमनुप्यत्वादिमंस्थानपिण्डसंमृष्टं पिण्डविशेषोपादुत्क्रामन्तं
 पिण्डविशेषेऽवस्थितं वा गुणमयान् विषयान् भुञ्जानं वा तद्वृणसारात्त्वितं वा प्रकृतिमयमनुप्यत्वादिपिण्डान्मा-
 भिमानिनो न पश्यन्ति । ज्ञानचक्षुषस्तु पिण्डात्माविवेकविषयज्ञानवन्तस्तु सर्वावस्थमप्येनं विविक्ताकारमेव
 पश्यन्ति ॥ १० ॥

१० पु. अ. त.— एवम्यूतं कथं सर्वे न पश्यन्ति ?
 तत्राह— उत्क्रामन्तमिति । उत्क्रामन्त भजनरमादुपपु-
 देहात् उच्यते वाप्युक्तं वा विद्वद्वेन साक्षात्कृत्या तत्रैव
 विवन्मरि वा भुज्जानं साहस्यिपरमात्रभावं च गुणान्वित

तद्भोगपदुभिरिन्द्रियैर्बुद्धं स्वयमेवेवं विमृष्टा मयद्भामांन
 स्वोपभोगैः पराभिलषतो नादुपश्यन्ति । संप्रकाशे स्वयं न
 पश्यन्ति । ज्ञानचक्षुषः सुखदुःखरूपरूपा पश्यन्ति ॥ १० ॥

११ नी० भा० दी०— तमेवभूतं मनस्पृष्टानीन्द्रियाणि प्राणं चाधिप्रायं तेषामुत्कमणेनोत्कामन्तं तेषा स्थित्या स्थितं तेषां भोगेन भुञ्जानं तेषां सत्त्वरजस्तमोगुणयुक्तत्वेन गुणान्वितं घटसूर्यमिव घटाकाशमिव वा घटगमनादिना गमनादिमन्तं स्वतस्तुष्कमणादिशून्यमपि विमूढास्ताद्विकरूपं नानुपश्यन्ति । ज्ञानचक्षुस्पस्तु पश्यन्ति । उपाधेरेवोत्कमणादिवं, न तूपहितस्यात्मन इति जानन्त्येवेत्यर्थः ॥ १० ॥

**यतन्तो योगिनश्चैनं पश्यन्त्यात्मन्यवस्थितम् ।
यतन्तोऽप्यकृतात्मानो नैनं पश्यन्त्यचेतसः ॥ ११ ॥**

१ शां. भा.— केचिनु— यतन्तः प्रयत्नं कुर्वन्तो योगिनश्च समाहितचित्ता एनं प्रकृतमात्मानं पश्यन्ति 'अयमहमस्मि' इत्युपलभन्त आत्मनि स्वस्यां बुद्ध्याववस्थितम् । यतन्तोऽपि शास्त्रादिप्रमाणै- रकृतात्मानोऽसंस्कृतात्मानस्तपसेन्द्रियजयेन च, दुश्चरितादनुरताः, अशान्तदर्पात्मानः प्रयत्नं कुर्वन्तोऽपि नैनं पश्यन्त्यचेतसोऽत्रिवैकिनः ॥ ११ ॥

२ आ. शा. व्या.— ज्ञानचक्षुदशब्देन न्यायानुगृहीत शास्त्रं ज्ञानसाधनमुक्तं, तस्मिन्निदानीं शास्त्रमात्रेण न्यायानुगृही तेनाऽऽत्मानं पश्यन्ति ? नेत्याह— केचिच्चिन्तितं । प्रयत्न श्रवणमननात्मक । शास्त्रादिप्रमाणैर्यतन्तोऽपीति सन्बन्धः ।

असंस्कृतात्मानत्वं प्रकटयति— तपसेति । दुश्चरिताद्विरतिफल कथयति— अशास्तेति । अशुद्धबुद्धीनामविवेकिना ससृष्टि धर्षणादि न कलवदिति मत्वाऽऽह— प्रयत्नमिति ॥ ११ ॥

३ रा. भा.— मत्प्रपत्तिपूर्वकं कर्मयोगादिषु यतमानास्तैर्निर्मलान्तःकरणा योगिनो योगारूपेण चक्षुषा आत्मनि शरीरेऽवस्थितमपि शरीराद्विविक्तं स्वेन रूपेणावस्थितमेनं पश्यन्ति । यतमाना अप्य- कृतात्मानः मत्प्रपत्तिविरहिणः तत एवासंस्कृतमनसः, तत एराचेतसः आत्मावलोकनसमर्थचेतोरहिताः नैनं पश्यन्ति ॥ ११ ॥

४ वे ता. चं— उक्त एवार्थं सहेतुकमुपपाद्यते— 'यतन्त' इति श्लोकेन । 'यतन्तो योगिनः' इति पूर्वं प्रपञ्चितमिह स्मारितमित्याह— मत्प्रपत्तिपूर्वकमिति । आत्मशब्दोऽत्रार्थान्तरानन्वयात्प्रस्तुतशरीरेष्वपि । तथा सत्य- दर्शनसङ्गाद्द्विदुःखानुदितो भवतीत्यभिप्रायेणाह— शरीरेऽथ

स्थितमपीति । यतमानानां कथमकृतात्मानत्वं ? इत्यत्राह— मत्प्रपत्तिविरहिण इति । अत्रासंस्कृतमनस्त्व शरणवर- णाभाव । विद्यमानस्यापि चेतसः प्रकृतोपयोगाभावात्सत्त्वत्व- त्वमचेतसशब्देन विवक्षितमित्याह— आत्मावलोकन- समर्थचेतोरहिता इति ॥ ११ ॥

५ आ. मा. भा.— यतन्तो ज्ञानं प्राप्य । अकृतात्मानोऽशुद्धयुद्धयः ॥ ११ ॥

६ ज. प्र दी— यतन्तो योगिनश्चेति द्वारणान्तरमुच्यत इति प्रतीतिनिराकरणार्थमाह— यतन्त इति । आत्मा जीव धेतसर्वदाऽहृत एव, शरीर चेदसम्भव इत्यत आह— अकृते

ति । आत्मा शुद्धि, अकृतत्वं चाशुद्धत्वम् । केशान् करोती- त्यादी शोधनेऽपि करोते प्रयोगादिति भाव ॥ ११ ॥

७ ह. पै. भा.— यतन्तो यमनियमादियोगानुष्ठानेन प्रयत्नं कुर्याणा यतमाना योगिनः योग सम्य- ग्ज्ञानं तत्र प्रवृत्ताः एनमात्मानं पश्यन्त्युपलभन्त आत्मनि शरीरे । यतन्तो योगानुष्ठाने प्रयतमाना अप्यकृतात्मानो अम्यासैराग्याभ्यामसंस्कृतान्तःकरणा नैनं पश्यन्त्यचेतसोऽत्रिवैकिनः ॥ ११ ॥

८ घं. प्र. गि— एतदेव विवृणोति— यतन्त इति । यतन्तो योगिनश्च— योऽवधारणे— भ्यानादिभिः प्रयतमाना योगिन एव आत्मनि हेतुऽवस्थितमेनं विविक्ततयाऽऽत्मानं

पश्यन्ति । यतमाना अप्यकृतात्मान कर्मभिरनुष्ठान्त करणा, अत एवाचेतस आत्मदर्शनसाधनचेतोरहिता नैनं पश्यन्ति । तस्मात्प्रकृतत्वा एव निद्रिच्छारनेनान्यदर्शिन ॥ ११ ॥

९ घ० ह० दी०— दुर्बिसेयश्चायं यतो विवेकिश्चपि केचित्पश्यन्ति केचिन् पश्यन्तीत्याह— यतन्त इति । योगि- नश्चित्तपृथिनरीपकाः पश्यन्ति, अन्ये तु यतन्तोऽप्यकृतचित्ता नैनं पश्यन्ति अतएवाचेतसो मग्दमवयः ॥ ११ ॥

१० पु. अ. त. — अथ चैत्रं भक्ता एव पश्यन्ति नान्य
इत्याह— यतन्त इति । योगिनश्च योगिनोऽपि यतन्तः ज्ञानार्थं
यत्नं कुर्वन्त. एतन्मात्मान्यवस्थितं अधिष्ठितं पश्यन्ति तथाभोगं

कुर्वन्तमित्यर्थः । अकृतात्मानः सत्सङ्गादिभक्त्यवहिताः, ज्ञाना-
भावेन केवलयोगादिना यतन्तोऽप्येवं न पश्यन्ति, यतोऽचेतसः
मन्दमतयः चैतन्यरहिता इत्यर्थः ॥ ११ ॥

११ नी० भा० दी०—यतन्तो यन्नशीला योगिनश्च एनं आत्मनि पुद्गाववस्थितं विमुमुक्तान्त्यादिहीन-
मसङ्गं पश्यन्ति । यतन्तोऽपि अकृतात्मानः ये यद्वादिभिरशोधितचिच्चाः एनं न पश्यन्ति, यतः अचेतसः
अनिर्मितचिच्चाः पापाणतुल्या इत्यर्थः ॥ ११ ॥

ब्रह्मस्वरूपस्य भगवतः सर्वात्मकत्वं सर्वव्यवहारास्पदत्वं च ।

यदादित्यगतं तेजो जगद्भासयतेऽखिलम् ।

यच्चन्द्रमसि यच्चाग्नौ तत्तेजो विद्धि मामकम् ॥ १२ ॥

गामाविश्य च भूतानि धारयाम्यहमोजसा ।

पुष्णामि चौपधीः सर्वाः सोमो भूत्वा रसात्मकः ॥ १३ ॥

अहं वैश्वानरो भूत्वा प्राणिनां देहमाश्रितः ।

प्राणापानसमायुक्तः पचाम्यन्नं चतुर्विधम् ॥ १४ ॥

१ शां. भा.— यत्पदं सर्वस्यावभासकमपि अग्न्यादित्यादिकं ज्योतिर्नावभासयते, यत्प्राज्ञाश्च मुमु-
क्षवः पुनः संसारामिमुखा न निवर्तन्ते, यस्य च पदस्योपाधिभेदमनु विधीयमाना जीवाः- चटाकाशा-
दय इवाऽऽकाशस्यांशाः- तस्य पदस्य सर्वात्मत्वं सर्वव्यवहारास्पदत्वं च विवक्ष्यतुर्भिः श्लोकैर्विभृति-
सङ्घेपमाह भगवान्— यदिति । यदादित्यगतमादित्याथर्व- किं तत् ? तेजो दीप्तिः प्रकाशो जगद्भासयते
प्रकाशयत्यखिलं समस्तं; यच्चन्द्रमसि शशभृति तेजोऽवभासकं वर्तते, यच्चाग्नौ हुतवहे, तत्तेजो विद्धि
विजानीहि मामकं मदीयं मम विष्णोस्तज्ज्योतिः । अथवा यदादित्यगतं तेजश्चेतन्यात्मकं ज्योतिः,
यच्चन्द्रमसि यच्चाग्नौ वर्तते तत्तेजो विद्धि मामकं मदीयं मम विष्णोस्तज्ज्योतिः । ननु स्यावरेणु जङ्गमेणु
च तत्समानं चैतन्यात्मकं ज्योतिः, तत्र कथमिदं विशेषणं 'यदादित्यगतं' इत्यादि ? नैष दोषः,
सच्चाधिभ्यादा-(विस्तरत्नोपपत्तेः)धिक्योपपत्तेः । आदित्यादिषु हि सच्चमत्यन्तप्रकाशमत्यन्तभास्वरम्,
अतस्तत्रैवाऽऽविस्तरं ज्योतिरिति तद्विशिष्यते; न तु तत्रैव तदधिकमिति । यथा हि लोके तुल्येऽपि
सुरसंस्थाने न काण्डकुड्यादौ मुखमाविर्भवति, आदर्शादौ तु स्वच्छे स्वच्छतरे च तारतम्येना-
ऽऽविर्भवति, तद्वत् ॥ १२ ॥

२ आ. शां. ध्या.— अनन्तरश्लोकचतुष्टयस्य इतानुवाद्-
दशा तान्पर्यमाह— यत्पदमिति । जीवात्मत्वेन चिद्रूपत्व-
मुक्त्वा तदीयचैतन्येनाऽऽदित्यादीनामवभासकरवाच ब्रह्मण्यधि-
पत्वमित्याह— यदादित्येति । चिद्रूपत्वेन ब्रह्मणः सर्वात्म-
रूपप्रतिपादकत्वेन श्लोकं व्याचष्टे— यदित्यादिना । आदि-
त्यादौ तत्र तत्र स्थितं ब्रह्मचैतन्यज्योति सर्वावभासकमित्यर्थः ।
ब्रह्मणः सर्वरूपेण चिद्रूपत्वमत्र विवक्षितमिति व्याख्यान्तर-

माह— अथवेति । चैतन्यज्योतिषः सर्वानधिभेदादादित्यादि-
गतत्वविशेषणमुक्तमिति शङ्कते- नन्विति । सर्वत्र सर्वेऽपि
क्वचिदेवाभिन्वक्वचिशेषोपाद्विसेषणमिति परिहरति— नैष दोष
इति । तदेव प्रपञ्चयति— आदित्यादिप्रति । सर्वत्र
चैतन्यज्योतिषस्तुल्यत्वेऽपि क्वचिदेवाभिन्वक्त्वा विशेषणो-
परति दृष्टान्तेन स्पष्टयति— यथा हीति ॥ १२ ॥

१ शां. भा.— किञ्च—गां पृथिवीमाविश्य प्रविश्य धारयामि भूतानि जगद्हमोजसा बलेन
यद्गलं कामरागविवर्जितमेश्वरं रूपं जगद्विधारणाय पृथिव्यां प्रविष्टं येन गुर्वी पृथिवी नाधः पतति, =
विदीर्यते च । तथा च मन्त्रवर्णः— " येन द्यौरुग्रा पृथिवी च दृढा " [सै. सं. ४।१।८] "स द
गी. उ. २३

पृथिवीम्” [ऋक्सं. ८।७।३।१] इत्यादिश्च । अतो गामान्द्रिय च भृतानि चराचराणि धारयामीति युक्तमुक्तम् । किञ्च पृथिव्यां जाता ओषधीः सर्वा व्रीहियनाद्याः पुष्पानि पुष्टिमती रसस्वादुमतीश्च करोमि सोमो भृत्वा रसात्मकः । सोमः सर्वरसात्मको रसस्वभावाः सर्वरसानामाकरः सोमः, स हि सर्वरसात्मकः सर्वा ओषधीः स्वात्परसानुप्रवेशेन पुष्पाति ॥ १३ ॥

२ आ. शां. व्या — इत्थ सर्वात्मत्व प्रकृतपदस्य रन्मपरतेति भाव । देवतात्मना द्यावापृथिव्योरुपत्वमुद्रण-
युक्तमित्याह— किञ्चेति । ईश्वरो हि पृथिवीदेवतारूपेण सामर्घ्यं तथापीश्वरायत्तमेव स्वरूपधारण, तदपभया दुर्बलत्वा
पृथिवीं प्रविश्य भूतशब्दित जगद्विभरेणैव बलेन विभर्ति, ततो दिति द्रष्टव्यम् । ईश्वरस्य सर्वात्मत्वे हेत्वन्तरमाह— किञ्चेति ।
गुणैषि पृथिवी विदीर्य भाषो निपततीत्यत्र प्रमाणमाह— रसात्मकसोमरूपतापत्तावपि कथमोषधीरीश्वर सर्वा पुष्पाति ।
तथा चेति । परस्यैव हिरण्यगर्भात्मनाऽवस्थानात्प्र मन्त्रयो- इत्यादिक्रम्याऽऽह— सर्वेति ॥ १३ ॥

१ शां. भा.— किञ्च—अहमेव वैश्वानर उदरस्योऽग्निर्भूत्वा “अयमग्निर्वैश्वानरो योज्यमन्तः पुरुषे येनेदमन्नं पच्यते” [वृ. उ. ५।९।१] इत्यादिश्रुतेर्वैश्वानरः सन्प्राणिनां प्राणरतां देहमाश्रितः प्रनिष्टः प्राणापानसमायुक्तः प्राणापानाभ्या समायुक्तः संयुक्तः पचामि पक्तिं करोमि अन्नमशनं चतुर्भिर्धं चतुष्प्रकारं भोज्यं भक्ष्यं चोष्यं लेह्यं च ‘भोक्ता वैश्वानरोऽग्निः, अग्नेर्भोज्यमन्नं सोमः, तदेतदुभयमग्नीषोमी सर्वं’ इति पश्यतोऽन्नदोषलेपो न भवति ॥ १४ ॥

२ आ. शां. व्या — भगवत सर्वात्मत्वे हेत्वन्तर माह— किञ्चेति । ‘अहमेव’ इत्यहशब्देन परो लक्ष्यते ।
‘सूत्वा पचामि’ इति सम्बन्ध । परस्यैव जाडरात्मना स्थितौ धुति प्रमाणमिति—अयमिति । बाह्य भौममग्निं व्यावर्तयति—
योऽयमिति । देहान्तरारम्भक कृतीय मृत व्यनच्छिनत्ति—
येनेति । जाडरात्मना पर स्थित्यन्तरेण देहाश्रितत्व सिद्ध-
मिति न पृथग्वक्तव्यमित्याशङ्क्य “पुरपविष्य पुरोयेऽन्त

प्रतिष्ठित वेद” इति धुतिमाश्रित्याऽऽह— प्रविष्ट इति ।
परस्य जाडरात्मनोऽन्नप्राये सहकारिकारणमाह— प्राणेति ।
सयुक्तत्वं सन्धुश्रितत्वम् । अन्नस्य चातुर्विध्यं प्रकृत्यति—
भोज्यमिति । भोकरि वैश्वानरदृष्टिर्भोज्ये सोमदृष्टिरेव भोक्तु
भोज्यरूपं सर्वं जगदग्नीषोमात्मना मुक्तिकाले भ्यायतो भोक्तु
रग्रहतो दोषो नेति प्रासङ्गिक सफल ध्यान दर्शयति—
भोक्तेति ॥ १४ ॥

३ रा. भा.— एवं रविचन्द्राग्नीनामिन्द्रियसन्निकर्षपिरोधिसन्तमसनिरसनमुपेनेन्द्रियानुग्राहकतया प्रकाशकानां ज्योतिष्मत्तामपि प्रकाशकज्ञानज्योतिरात्मा मुक्तास्थो जीवानस्थश्च भगवद्विभूतिरित्युक्तम् ‘तद्गम परमं मम’ [१।५।६] ‘ममैवाशो जीवलोके जीवभूतः सनातनः’ [१।५।७] इति; इदानी-
मचित्परिणामनिशेषभूतमादित्यादीनां ज्योतिष्मतां ज्योतिरपि भगवद्विभूतिरित्याह— यदेति ।
अखिलस्य जगतो भासकमेतेषामादित्यादीनां यत्तेजः, तन्मदीयं तेजः तैस्तेराराधितेन मया तेभ्यो दत्तमिति निदि ॥ १२ ॥

४ ये ता चं — ‘यदादित्यगत तेज’ इत्यादे पूर्वो
प्रासङ्गिकपरिहराय मुखप्रश्लेष्य चोक्तमर्थे निष्कृत्याह— एवं
रविचन्द्राग्नीनामिति । आत्मज्योतिषो विभूतित्वात्तस्य
नन्तर कल्पद्रासनासमर्थतया व्यवच्छेद्यत्वेन प्रसक्तानां प्राकृत
ज्योतिषामपि विभूतित्वात्तु पुंस्तेत्युक्तं भवति अन्यथा तेज
कथमप्यस्य स्यात् ? अतोऽप्रादित्यादित्यादात्म्यं प्रतीयत
इत्यत्राह— तैस्तेराराधितेनेति । भूयते हि “येन सूर्य-
स्त्विति वनसेद” [ऋ. ३।१६] “यदादित्यो आ-
सुरयुष्य भाति” “न तत्र सूर्यो भाति” इत्युपक्रम्य “तस्य

भासा सर्वमिदं विभाति” [कठ। ५।१५] इति । अत
सर्वं स्वत ईश्वरशेषभूतं सत् तत्तत्कामानुसृतात्-सङ्कल्पत्वात् कियन्त
कालमन्यपासपि शेषत्वं भवति इति भाव । अत्र तेजसशब्देन
चेत्तन्मदीयतेतिर्विषया “जगद्ग्राहयतेऽस्मिन्” इत्यादिना न
सङ्कल्पते; नयादित्यादिगतत्वेन चैतन्यमहमाक पनादीनां
प्रकाशयति । सर्वत्र चैतन्याविशेषादित्यादिषु सत्त्वाधि-
क्याद्गोणादिवदित्यन्यमारम्, एतन्ते चैतन्यस्य व्यक्तपरा
। यत्तन्मदीयतेति ज्योतिषा प्रकाशकत्वसक्ति, स्वकीयेत्यु-
। अम् ॥ १२ ॥

३ रा. भा.— पृथिव्याश्च भूतधारिण्या धारकत्वशक्तिर्मदीयेत्याह— गामिति ! अहं पृथिवी-
माविश्य सर्वाणि भूतान्योजसा ममाप्रतिहतसामर्थ्येन धारयामि पुष्णामीति । तथाऽऽहममृतरसमयः
सोमो भूत्वा सर्वोपधीः पुष्णामि ॥ १३ ॥

४ वे. ता. चं.— एवमन्येषामपि सर्वेषां तत्तद्विशेषकार्य-
जननशक्तिः स्वकीयेति पृथिवीसोमवैधानराणां धारणाभ्यायन-
पचनशक्तिमिदं पश्यते, अन्यथा स्वशक्तिमानत्रकथने प्रकृतवैरु-
प्यादित्यभिप्रायेणाह पृथिव्याश्च भूतधारिण्या धारक-
त्वशक्तिर्मदीयेति । सर्वाणीति— चराणि स्थावराणि
चेत्यर्थः । अन्ये हि पदार्थाः प्रतिघातिना संयोगेन धारयन्ति,
अतस्तथावच्छेदार्थं 'ओजसा' इति स्वासाधारणशक्ति-
निर्देशः । तदभावे पृथिव्या धारकत्वशक्तिः प्रतिहन्येतेत्यभि-

प्रायेणाह ममाप्रतिहतसामर्थ्येनेति । ध्रुयते च " येन
यौस्मा पृथिवी च हृदा "[यजु. कां. १।८।५] "स दाधार पृथिवीं
यामुतेमां" [ऋक्सं. ८।७।३।१] "येनेमे विभृते उभे । विष्णुना
विभृते भूमौ" "एतस्य वा अक्षरस्य प्रशान्ते गार्गी यावापृथिव्यौ
विभृते तिष्ठतः" [बृ. उ. ३।८।९] इति । सोमत्वाकारोऽत्र रसा-
त्मक इति विशेष्यते, तेन पोषणद्वारविश्रामाह— अमृत-
रसमयः सोमो भूत्वेति । अत्र विशेषणदाकृत्या रसैः पुष्णा-
मीति गम्यते ॥ १३ ॥

३ रा. भा.— अहं वैधानरः जाठरानलो भूत्वा सर्वेषां प्राणिनां देहमाश्रितः तैर्भुक्तं खाद्यचोप्य-
लेह्यपेयात्मकं चतुर्विधमन्नं प्राणापानवृत्तिभेदसमायुक्तः पचामि ॥ १४ ॥

४ वे. ता. चं.— जाठरानलो भूत्वेति 'कोष्ठेऽग्नि-
शुक्लमुच्छति' इति तेन ह्युक्तमिति भावः । ननु 'त्रेषा विहितं
वा इदमनमदानं पानं खाद.' [१ ऐत. ३।४।३] इति
वचनार्थं चातुर्विध्यं ? तत्राह— खाद्यचोप्यलेह्यपेयात्म-
कमिति आनारान्तरेण संप्रदाहन्त्यत्र त्रेयोपदेश इति भावः ।

'अपानप्राणयोर्मध्ये प्राणापानसमाहितः । समन्वितः समानेन
सन्त्यक्पचति पावक.' इत्यादिप्यान्तरपचनवृत्तिसन्धुक्षितो
ह्यग्निः पचनाय प्रभवतीत्युच्यते इत्यभिप्रायेणाह प्राणापान-
वृत्तिभेदसमायुक्त इति ॥ १४ ॥

५ आ. मा. भा.— पूर्वोक्तमेव ज्ञानं प्रपञ्चयति— यदादित्यगतमित्यादिना ॥ १२ ॥
गां भूमिम् ॥ १३ ॥ १४ ॥

६ ज. प्र. वी.— ननु 'न तद्भासयते' [१५।६] इत्यादिना स्वल्पं कथितं तद्विस्तृतं ? इत्यत आह—
पूर्वोक्तमेवेति । 'अथ मूलान्यनुसन्ततानि' [१५।२]

इति यत्सर्वान्तर्गामिस्वरूपं विज्ञानमुक्तं, यथोर्ध्वरात्रेण सर्वोक्त
मत्त्वं तदप्यायक्षेपेण प्रपञ्चयतीत्यर्थः ॥ १२ ॥ धेनोरावेशो न
भूतधारणे कारणमित्यत आह— गामिति ॥ १३ ॥ १४ ॥

७ ह. पै. भा.— अतो यतमाना अज्ञानचक्षुषो नैनं पश्यन्त्यपि । अहमात्मानेकयत्नात्मसंस्कार-
साध्यत्वाहुर्विज्ञेयस्तत्रापि सकललोकप्रसिद्धोऽहमित्याह— यदेति । यदादित्यगतं तेजः प्रकाशोऽपिलं
जगद्भासयते, यच्चन्द्रमसि तेजो यच्चासौ तत्तेजो विद्धि मामकम् । तथाच श्रुतिः— "येन सूर्यस्तपति
तेजसेदः" [तै. आ. ३।१२।९] "तदहं ज्योतिः" इति ॥ १२ ॥ किं चान्यद्— गां पृथिवीमाविश्य
भूतानि स्थावरजङ्गमात्मकानि धारयामि विभर्मि । अहमात्मा । ओजसा बलेन । किञ्चान्यत् ।
पुष्णामि सरसाः करोमि । रसात्मको रसाधारभूतः ॥ १३ ॥ किञ्च— अहमिति । वैधानरः भूत्वा-
दयोऽग्निभूत्वा प्राणश्चापानश्च प्राणापानौ तान्यां समायुक्तः सन्धुक्षितः । चतुर्विधमशितं खादितं
पीतं लीडम् ॥ १४ ॥

८ वं. प्र. गि.— तदेवम् 'उर्ध्वमूलम्' [१५।१] इत्या-
दिना संसारस्वरूपं भक्तिज्ञानवैराग्यैरिन्द्रप्रससारस्य 'गच्छन्त्य
यदा. पश्य' [१५।५] इति प्रसन्नमसि शोक्त्वा 'भगवन्वाराः,'
[१५।७] इत्यादिना मन्त्रभाषणपत्तिरूपैव प्रसन्नमसिरिति
दक्षितम् । इदानीं मन्त्ररूपपदान् लोचनपाऽपि मन्त्रैक्यमेव
प्रसन्नमसिरिति दर्शयितुं प्रसन्नस्वरूपमाह चतुर्भिः । तत्र त्रिभिः

स्वविभूतिसङ्घं दर्शयति— यदेति । आदिश्यादिषु स्थितं
यत्तेजो जगद्भासयते तत्सर्वं तेजो मामकमेव विद्धि । किं चाह-
मेव गां पृथिवीं पृष्टिष्ठिरपानाविदप निजेन बलेन चरा-
चराणि भूतानि धारयामि, अन्यथा सिक्ताशुष्यिदिर्शयितं,
अथो वा निपतेत्, तथा च श्रुतिः— "येन यौस्मा पृथिवी
च हृदा येन मुखः" [तै. सं. ४।१।८] इति । विज्ञाहमेवा-

सूत्रसमय सोमो भूवा श्रीह्यापोषधी सर्वध्यामि । किञ्चाह
मेव वैश्वानरो जाठराग्रिभूत्वा "अयमग्निर्वैश्वानरो याऽयमन्त -
पुरूप येनेदमन्न पच्यते" [वृ उ ११११] इति श्रुते,
प्राणिना देहमाश्रित प्रविष्ट सन् प्राणापानाभ्या तदुरीष
काभ्या सन्तुक्षितश्च सन् प्राणिभिर्भुक्त भक्ष्य भोज्य लेह्य
चोप्य वेति चतुर्विधमन्न पचामि । तत्र यन्नैतद्विषयव्य भक्ष्यते
ऽर्पादि, तद्भक्ष्यम् । यत्तु केवलं जिह्वायाऽलोल्य निगीयते

सूपादनपायसादि, तद्भोज्यम् । यन्जिह्वायां नि धिष्य रसा
स्वादानेन निगीयते द्रवीभूत पल्पसामनादि, तदुल्लम् । यत्तु
दन्तैर्विपण्ड्य सारांश निगीयंनविष्ट व्यज्यते इक्ष्मण्वादि
तच्छाप्यमिति भेदः । भोक्ता वैश्वानरोऽग्निः, भोज्यमन्न सोमः,
तदेतदुभयमग्नीषोमो सर्वमिति ह्यायतो नान्नदापेलेपोऽस्तीति
(श) भगवत्पादेरत्रोपदिष्टम् ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥

९ व० त० दी०— तदेव सूर्यादीना इन्द्रियसन्निकर्षविरोधिसन्तमसन्निरसन्मुखेनेन्द्रियानुग्राहकतया
प्रकाशकाना ज्योतिष्मतामपि प्रकाशनिरपेक्षं सदानन्दचिद्रूपधामाश्रयः कालः प्रकृत्यध्वशु पुरुषश्चात्मा केवल-
चिद्रूप जीवावरयश्च भगवतो मे विभूतिरश्न इत्युक्तम्, इदानीमचित्परिणामविशेषोऽप्यादित्यादीना पूर्वोक्ताना
ज्योतिरादिर्मन्दिभूतिरिति श्रौतार्थमाह— यदित्यादिचतुर्भिः । आदित्यादिषु ममैवाशो तेजो यथा जीवलोके
जीवभूत इति प्रब्रवादेनाह । अशभूत तेजो विद्धि यत्तु "योऽसावादित्ये पुरुष सोऽसावह" [मै यु ६।३५]
इति श्रुत, तत्तुप्रासनाभिप्रायेणाभिदैवतम् । एव चन्द्रमस्यपि "यदेव औपधीनामधिपति" [मै यु ६।३५]
इति । आधिदैविकतया तैराराधिते वा मया तेभ्यो दत्तमिति च श्रूयते ॥ १२ ॥ किञ्च सूर्यादिविव भूम्यादिविपि या
धारणपोषणपाचनशक्ति साऽपि मदीयेत्याह— गामिति । ओजसा भुक्त्वाविषय भूतानि धारयामि, तत्र धारणशक्ति-
र्मदशतेजोभूता । पोषणशक्तिमाह— सोम एव पुष्णामीति रसात्मकोऽसृतमय सोमो भूत्वौपधी । श्रीह्याद्या
पुष्णामि । इह च सोमोत्पत्तौ निरूपितम् ॥ १३ ॥ किञ्च अह वैश्वानर इति । 'वैश्वानर साधारणशब्द-
विशेषात्' [अ सू १।२।२४] इति सूत्रेण श्रौतपदनिदर्शनार्थमुक्तम् । स्वस्यैव व्यापकतानिर्देशेन च नाम-
रूपात्मतामाह— वैश्वानरो वागधिपतिर्जाठरोऽह, तत्र कार्यमाह पचामीति । तैर्भुक्त भक्ष्यभोज्यलेह्यपेयात्मक
चतुर्विधमन्न प्राणापाननिर्दिष्टव्यक्तभेदसयुक्त पचामि । अत्र परमपुरुषविभूतिरूपा, सूर्यसोमवैश्वानरोऽह रवि
सोमोऽन्तर्वैश्वानरो भूवेति सामानाधिकरण्येन निर्दिष्टा ॥ १४ ॥

१० पु अ त — ननु योगादीना जडत्वेन दर्शनासाधक
त्वमास्ता परं सूर्यादीना तेजस्त्वात्तद्वाराधनादिना दर्शन
स्यादित्यादिकृयाऽऽह— यदिति । आदित्यगत यत्तजो जगद
खिल भासयते प्रकाशयति यच्चन्द्रमसि तेजो जगदाप्यायना
दिना भासयते, यथाग्नौ हुतादिना तोपजननेन हृदय प्रकाश
यति तत् तेजो मामक विद्धि जानीहि । स्वतोजस्त्वोक्या
स्वच्छा विना तेषामसाधकत्व ज्ञापितम् । एतेन मन्वीजने
कृष्या तत्पू भूत्वा जगत्प्रकाशयतीति भाष्ये बोधित ॥ १२ ॥
एवमेव सर्वरूपो भूत्वा सर्वं करोमीत्याह— गामावि

दयति । गां पृथ्वीं ओजसा बनेन आविश्य अह भूतानि
धारयामि । अहमेव सोम असृतमपरसात्मको रसमयो भूत्वा
औपधी सर्वां श्रीह्यादिका भूतानां पृथ्वीरूपेण धृतानां
रसपोषार्थं पुष्णामि पुष्टा करोमि वर्षयामीत्यथ ॥ १३ ॥
ततस्तेषा पोषार्थमेव तद्भक्षितमन्न पचामीत्याह— अह
मिति । अह वैश्वानरो जाठराग्रिभूतो भूवा प्राणिना
देहमाश्रितोऽन्तः प्रविष्ट सन् प्राणापानाभ्या तदुरीषकाभ्या
युक्तव्यतुर्विधमन्नं युक्त भक्ष्य भोज्य लेह्य चोप्य पचामि ॥ १४ ॥

११ नी० भा० दी०— कथं तर्हि सूर्यादीनामपि भासकत्वं लोके दृश्यते ? तदपि महावेशादेवेत्याह— यदा
दित्येति । अत्राप्यादित्यादिपदे करणाधिष्ठात्रो देवतास्तदधिष्ठेयानि करणानि च तत्रैगैव गृह्यन्ते । यदादित्या-
दिषु बाह्यकारणाधिष्ठातृषु तत्तदधिष्ठेयेषु बाह्यकरणेषु च गत विद्यमान तेजो विषयप्रकाशनसामर्थ्यं सर्वे जगत्प्रासयते
मामकं तत्तेजो मदीय विद्धि । "येन सूर्यस्तपवि तेजसेह" [तै आ ३।१।२।११] "येन चक्षुषि पश्यन्ति" [वेतो
१।६] इत्यादिश्रुतिभ्यः । एव मनश्चन्द्रमसोऽयद्वान्तरप्रपञ्चप्रकाशनसामर्थ्यं तदपि मामकमेव । तथा यद्वागाभ्यो-
रध्याकृवादिविषयप्रकाशनसामर्थ्यं तदपि मामकमेत्यर्थः । अखरयोजना स्पष्टा ॥ १२ ॥ न केवलमादित्यादि
गतप्रकाशनसामर्थ्यं मामक, अथितु पृथिव्यादिगर्भं भूतधारणव्यापनसामर्थ्यमपि मदीयमेवेत्याह— गामिति ।
गा पृथिवीमाविश्य वा पृथिवीं दृढा कृत्वा भूतान्यहमेव धारयामि कोजसा यत्तेन, अन्यथा पृथिवी सिक्ततामुष्टि-
द्वितीयेति । तथा च मन्त्रार्थं — "येन यौदम्रा पृथिवी च दृढा" [तै स ४।१।८] इति । "स दाधार
पृथिवाम्" [अन्वस ८।७।११] इति च । तथाऽहमेव सोमो रसात्मको जडरामकः । "रसो जडं रसो ह्ये" [

इत्यनेकार्यमञ्जरी । जलमयो भूत्वा सर्वा ओपनी पुष्णामि च रसवतीः पुष्टाश्च करोमि । सोमो हि स्वात्मरसा-
नुपवेशेन सर्वा ओपनी पुष्णातीति प्रसिद्धम् ॥ १३ ॥ अहं वैश्वानरसञ्जं चदरस्थोऽग्निर्भूत्वा प्राणिना सर्वेषा
देहमाश्रितं सन् प्राणानामाभ्या वायुभ्या समायुक्तः समुद्दीपितश्चतुर्विधमन्नमदनीयम् । मक्ष्य दन्तव्यापारा-
पेश्मपूपादि । भोज्यं तदनपेक्ष पायसादि । लेह्यं गुडशर्करादि । चोष्य निश्चोष्य त्यज्यमानमित्युदण्डादि । पतेन
सर्वत्र सर्वा शक्तिर्या दृश्यते सा मद्वायैवेति भावः । तदेव भोक्ता वैश्वानरोऽग्निर्भोज्यमन्नं सोमस्तदेवमुभयमग्नीषोमी
सर्वमिति पश्यतोऽन्नदोषलेपो न भवतीत्यपि द्रष्टव्यम् ॥ १४ ॥

सर्वस्य चाहं हृदि सन्निविष्टो मत्तः स्मृतिर्ज्ञानमपोहनं च ।
वेदैश्च सर्वैरहमेव वेद्यो वेदान्तकृद्वेदविदेव चाहम् ॥ १५ ॥

१ शां. भा.— किञ्च— सर्वस्य प्राणिजातस्याहमात्मा सन् हृदि बुद्धौ सन्निविष्टः, अतो मत्त
आत्मनः सर्वप्राणिना स्मृतिर्ज्ञानं तदपोहनं च । येषां यथा पुण्यकर्मिणां पुण्यकर्मानुरोधेन ज्ञानस्मृती
भगतः, तथा पापकर्मिणां पापकर्मानुरूपेण श्रुतिज्ञानयोरपोहनं चापायनमपगमनं च । वेदैश्च सर्वैरहमेव
परमात्मा वेद्यो वेदितव्यः; वेदान्तकृद्वेदान्तार्थसम्प्रदायकृदित्यर्थः । वेदनिर्देदार्थविदेव चाहम् ॥ १५ ॥

२ आ शां व्या — इत्यहं सर्वात्मत्वेन सर्वव्यवहारा
स्पदत्वमीश्वरस्येत्याह— किञ्चेति । प्राणिजातं ब्रह्मादिपुति
कान्तम् । आत्मतया बुद्धौ सन्निविष्टत्वं तद्गुणदोषाणामशेषेण
द्रष्टव्यम् । अतो बुद्धिमव्यस्यस्य गुणदोषद्रष्टृत्वादिति यावत् ।
मत्त सर्वकर्माभ्यां जगत्पञ्चधारादित्यर्थः । प्राणिना
स्मृतिज्ञानयोस्तदुपावस्य च मगवधधीनत्वं भगवतो वैपम्य

स्यादित्याद्यङ्ग्याऽहं— येषामिति । स्मृतिर्नान्तात्तादावतु
युतस्य परामर्शः । देशनालक्ष्यभावविप्रकृतस्यापि ज्ञानमनुभवः ।
धर्माधर्माभ्यां विचित्रं कुर्वतो नेश्वरस्य वैपम्यमिति भावः ।
वेदत्रयं परं तन्न भगवतोऽन्यदिति शङ्का वारयति— वेदैरिति ।
वेदान्तानां पौरुषेयत्वं परिहरति— वेदेति । तदर्थसम्प्रदाय
प्रवर्तकत्वार्थं तदर्थयाथातथ्यज्ञानवत्त्वमाह— वेदाथेति ॥ १५ ॥

३ रा. भा.— अत्र परमपुरुषनिश्चितभूतौ सोमवैश्वानरौ 'अहं सोमो भूत्वा' 'वैश्वानरो भूत्वा'
इति तत्सामानाधिकरण्येन निर्दिष्टौ; तयोश्च सर्वस्य भूतजातस्य परमपुरुषसामानाधिकरण्यनिर्देशहेतु-
माह— सर्वस्येति । तयोः सोमवैश्वानरयोः सर्वस्य च भूतजातस्य सकलप्रवृत्तिनिवृत्तिमूलज्ञानोदयदेशे
हृदि सर्वं मत्सङ्कल्पेन नियच्छन् अहमात्मतया सन्निविष्टः ।

४ वे ता. च — एक एव हि वायु शारीरोऽनेकवृत्तिरिति
'पञ्चवृत्तिर्मनोवद्वयपदिश्यते' [ब्र. सू. २।४।१२] इति
सूत्रभाष्येण " प्राणोऽपानो व्यान उदान समान इत्येतत्सर्वं
प्राण एव " [ब्र. उ. १।५।३] इति श्रुत्योपपादितम् ।
'सर्वस्य चाहम्' इति श्लोकस्यासाङ्गत्यशङ्कापरिहारायोक्तं
सामानाधिकरण्यहेतुपरत्वेन सङ्गतिमाह अत्र परमपुरुष
विभूतिभूतादित्यादिना । चण्ड उक्तसमुच्चयार्थं इत्यमि

प्रत्य उक्तार्थमाह तयो सोमवैश्वानरयोरिति । 'सर्वस्य'
इत्यस्य 'हृदि' इत्येतत्समभिव्याहारसामर्थ्यत्वाधर्माह—
सर्वस्य च भूतजातस्येति । 'हृदि' इति निर्देशस्य प्रयोजन
सूचयितुं तत्समाह सकलप्रवृत्तीति । आकाशवनिविष्ट-
त्वव्यवच्छेदायाह— आत्मतया सन्निविष्ट इति । आत्म
त्वोपपादनायोक्तं सर्वं मत्सङ्कल्पेन नियच्छन्ति ।

३ रा. भा.— तथाऽऽहुः श्रुतयः— "अन्तं प्रविष्टः शास्ता जनानां सर्वात्मा" [चिन्चु. १।१२+तै.आ.
३।११] " यः पृथिव्या तिष्ठन् " [ब्र. उ. ३।७।३+ श. प. १।४।५।३०] " य आत्मनि तिष्ठन्नात्मनो-
ऽन्तरो यमयति " [ब्र. उ. ३।७।२२] " पन्नकोशप्रतीकाशं हृदयं चाप्यघोमुत्सुम् " [तै. ना. १।१]
" अथ यदिदमस्मिन् नक्षत्रपुरे दहरं पुण्डरीकं वेदम् " [छा. उ. ८।१।१] इत्याद्याः । स्मृतयश्च— 'शास्ता
विष्णुरशेषस्य जगतो यो जगन्मयः' [नि. पु. १।१।७।२०] ' प्रथासितार म्नेपामणीयासम (गोरवि)
णीयामम् ' [मनुः १।२।१२२] ' यमो येन स्रतो राजा (देवो) यस्तवैव हृदि स्थितः ' [मनुः ८।९२]
इत्याद्याः । अतो मत्त एव सर्वेषां स्मृतिर्जायते; स्मृतिः पूर्वानुभूतनिपयमनुमननमस्कारमात्रजं ज्ञानम् ।

ज्ञानं इन्द्रियलिङ्गागमयोगजो वस्तुनिश्चयः; सोऽपि मत्तः अपोहनं च, अपोहनम् ज्ञाननिवृत्तिः, अपोहनम् ऊहनं वा, ऊहनमूहः; ऊहो नामेदं प्रमाणमित्यं प्रवर्तितुमर्हतीति प्रमाणप्रवृत्त्यर्हताविषयं सामग्र्या दिनिरूपणजन्यं प्रमाणानुग्राहकं ज्ञानम्; स चोहो मत्त एव ।

४ वे ता. च — तथाहुरिति । नियमनार्थमन्त प्रविष्टत्वेनात्मत्वेन चेन्महाहुरित्यर्थे । प्रथमपादोक्तार्थो द्वितीय पादेनोच्यमानार्थे हेतुरित्याह अत इति । सर्वेषां जायत इति चार्थसिद्धकथनम् । ध्रुत्युपवृंहणस्मृतिभ्रमव्युदासायाह स्मृतिरिति । बाह्यविषयान्निवृत्तवस्तुव्युदासाशोक पूर्वो-
नुभूतविषयमिति । प्रत्यभिज्ञानप्रत्यक्षव्याप्यार्थं मात्रपदम् । गोबलीवदन्त्यायमभिप्रेत्य ज्ञानपद व्याचष्टे— इन्द्रिय लिङ्गति । 'अपोहदोष' इत्यादिप्रयोगानुसारेणापोहनशब्दस्य निवृत्तिपरत्वम्, निवृत्ते प्रतियोगिकाकाङ्क्षत्वेन प्रकृतज्ञानप्रति योगिहत्व चाभिप्रेत्याह अपोहन ज्ञाननिवृत्तिरिति ।

पूर्वम् 'अप परी वर्जने' [अष्टा १।४।८८] इत्यपेत्यस्य वर्जनेयत्कत्वमभिप्रेत्य व्याख्यातम्, इदानीं तदविवक्षया 'अप्यह्यारस्तके ऊहे' [अमर १।५।३] इति कोशात् सारेण ज्ञानपदोक्तप्रमाणज्ञानानुग्राहकतर्करत्वमुचितमित्यभिप्रायेण व्याचष्टे अपोहनमूहन वेति । ऊहनशब्दश्च भावे ल्युञ्जत इत्याशयेनाह ऊहनमूह इति । इत्थं प्रवर्तितु-
मर्हतीति— चाशुपप्रमा रूपिरूपपदेऽप्यययोग्यवपुस्तम्बच-
विषये प्रवर्तितुमर्हतीत्येवमादिरूपप्रमाणप्रवृत्त्यर्हताविषयमि-
त्यर्थे ।

३ रा. भा. — वेदैश्च सर्वैरहमेव वेद्यः; अतोऽप्रिसर्वैर्यायुसोमेन्द्रादीना मदन्तर्थाभिरुत्वेन मदात्मक-
त्वात्तत्प्रतिपादनपरैरपि सर्वैर्देरहमेव वेद्यः । देवमनुष्यादिसर्वैर्जाज्ञात्मेन । वेदान्तकृत वेदानाम् " इन्द्रं यजेत " [श. ब्रा. ५।१।६] " वरुणं यजेत " [श. ब्रा. २।३।३७] इत्येवमादीनामन्तःफलम् । फले हि ते सर्वे वेदाः पर्ययस्यन्ति; अन्तकृत-फलकृत वेदोदितफलस्य प्रदाता चाहमेवेत्यर्थः । तदुक्तं पूर्व मेन— 'यो यो या या तनुं भक्तः श्रद्धयाऽर्चितुमिच्छति' [७।२१] इत्यारभ्य 'लभते च ततः कामान् मयैव मिहितान् हि तान् [७।२२] इति, 'अहं हि सर्वज्ञानां भोक्ता च प्रभुरेव च' [९।२४] इति च; वेदविदेव चाहं वेदनिच्चाहमेव । एवं मद्भिधायिनं वेदमहमेव वेद, इतोऽन्यथा यो वेदार्थं वृत्ते न स वेदविदित्यभिप्रायः ॥ १५ ॥

४ वे ता च — सर्वस्य चाह हृदि सतिविष्ट 'इत्यु-
क्तसर्वान्तरात्म्यस्य ' वेदैश्च सर्वैरहमेव वेद्य' इत्यत्रापि हेतु-
त्वमाह— अत इति । सर्वैर्देरहमेव वेद्य इति— 'नारा-
यण महाशेव वचसा वाच्यमुत्तमम्' इत्युक्तप्रधानवेद्योऽहमेवे-
त्यर्थे । शरीरवाचिशब्देऽहमेव एव प्रधानवेद्यत्वे दृष्टान्तमाह—
देवमनुष्यादीति । 'च-नार पञ्चदशरात्रा देवत्व मच्छन्ति
'वाचिरे पक्षिगृहाता मानवेत्येवञ्जातिताम् । शरीरेन कर्म-
दोषैर्यति स्थावरा नर' [मनु १३।९] इत्याद्यनन्यथा-
सिद्धैरिन्द्रोक्तिकप्रयोगेण मनुष्यादिज्ञानानामात्मपर्यन्तत्वं सु-
च्यमेवेति भावः । वेदान्तशब्दस्योपनिषत्परत्वे वेदानाशपरत्वे
प्रकृतसंज्ञत्यानुपात्त्या चान्तशब्दस्य कामान्तरत्वमभिप्रेत्य
व्याचष्टे— वेदानामिति । इन्द्रं यजेतेति— इन्द्रं यजेत
पशुं यजेत इत्यवमर्थवाक्यानामित्यर्थे । ऐन्द्रं दध्यमावास्या-
याम्' [यजु ३।५।४।५] 'ऐन्द्रं पशोऽमावास्यायाम्' तावतो

वाह्यान्तुष्कपालाशिवपेत' [यजु २।३।१३।९] इत्यादी-
नामिति यावत् । अन्तराह इत्येव फलपरत्वं इत्यतस्तदुप-
पादयति फले हीति । अहं हि सर्वज्ञानां भोक्ता च
प्रभुरेव च' [९।२४] इतिवत् । वेदैश्च सर्वैरहमेव वेद्य'
इत्यनेन कलितसर्वकर्मसमारोह्यत्वानन्तर तत्फलप्रदत्वोक्ति-
स्त्वेरेव सन्नतेति सूचयन्कलितमर्थं सप्तवाद्माह— वेदोदित
फलस्येत्यादिना । एवकारस्य यथाशुत्वान्वये अयोग्यवचने
दायत्व स्यात्, तथायुक्तम्, भगवति वेदविश्वायोपगत्यायुक्तं,
अतो विशेष्या वयमाह— वेदविच्चाहमेवेति । 'ये च वेद-
विदो विमा' [म भा ३।९९।१२९] इति भगवदतिरिक्ता-
नामपि वेदवित्प्रतीते । अहमेवेति कथमितरयोग्यवच-
च्छेदः ? इत्यतस्तदभिप्रायमाह— एव मद्भिधायिन-
मिति ॥ १५ ॥

७ आ. भा. भा. — वेदनिर्णयात्मिका मीमासा वेदान्ताः । तथा च सामवेदे प्राचीनशालाश्रुतिः—
" स वेदान्तकृत्य कालरः " इति " स क्षेत्र युक्तिप्रकृतस्त कालरः " ॥ १५ ॥

६ ज प्र दी.— वेदान्तकृदित्युपनिषदा कर्तैरन्यथा प्रतीतिनिरासार्थमाह— वेदेति । वदो वेदार्थं तस्यान्तो निगयस्तदात्मिका । तादर्थ्यात्ताच्छब्द मीमासा ब्राह्मी तस्या कर्तेति देव । कुत एतत् ? इत्यत आह— तथा चेति ।

युक्तिसुनकृद्दार्थनिर्णयार्थयुक्तिसूचकवाक्यकृत् । स कालक इति द्वितीय न बलधातोर्ज्ञानार्थतया प्रसिद्धत्वानिगदव्याख्याननेत- दित्याचष्टे ॥ १५ ॥

७ ह. पै. भा.— किं विशिष्याभिधीयते ? सर्वस्येति । सर्वस्य प्राणिजातस्य हृदि हृत्पुण्टरीके सन्नि- पित । अपोहनं हेययुद्धिस्तस्योपलक्षणार्थत्वेनोपादेययुद्धिश्च । वेदान्तकृन्नियकृत् । तथा च श्रुति— “यो नृह्याणं निदधाति पूर्णं यो वै वेदाश्च प्रहिणोति तस्मै ” [श्वेता. ६।१८] इति । प्रहिणोति ददाति, उपदिशतीत्यर्थः । वेदं वेचीति वेदनिव, वेदार्थमिदित्यर्थः । तस्मादहं सर्वलोकप्रसिद्धः ॥ १५ ॥

८ छं ब्र गि— एवं विभूतिसङ्घोक्त्या स्वस्य परिच्छिन्नं निरस्यदार्ढ्यं सवामकृत्यप्रदिशति— सर्वस्येति । सर्वस्य ब्रह्मादिस्थावरास्तस्य प्राणिजातस्य अहमात्मा सत् हृदि बुद्धौ सन्निविष्ट, “ स एष इह प्रविष्ट आ नलाप्रोभ्य ” [वृ उ १।४७] ‘अनेन जीवेनामनाऽऽब्रुवप्रविश्य नामरूप व्याकरवाणि’ [छा उ ६।३।२] “ तच्छुद्धा त्वेवाह प्रविशत् ” [तै व. २।६] इत्यादिश्रुतिभ्यः । अतो मत् आत्मन एव हेतो प्राणिजातस्य सृष्टि पूर्वभूतविषयक ज्ञानरूपा ज्ञान विषयेन्द्रियसंयोगमनुभवरूपम्, अपोहन सृष्टिज्ञानवोरोपायश्च भवति । यस्मादेवमह सवामकस्तस्मा

दि त्रान्यादिरूप सर्वदेवतामकोऽहमेव तत्तत्प्रतिपादकैरिति सर्वे न वदैवय । श्रूयते हि— “ इन्द्र मित्र वरुणमग्निमाहुरथ दिव्य ससुपर्णो गरुडमान् । एक सदिग्वा बहुधा वदन्ति [ऋक्स २।३।२।६] “ एक सन्त बहुधा कथयन्ति ” [ऋक्स “ यो देवाना नामया एक एव ” [ऋक्स ८।३।७।३] इत्यादिरिति भाव । वेदान्तकृत् वदात्ताथसम्प्रदायप्रवक्तृ- स्तस्मानुगुरुरहमेव । यद्विवाहमेव । अतो मनुपदिशार्थोऽय विश्वसर्वाथ । य पुनरतोऽन्यथापदिशति न स गुरु, न च वेदापवदित्यर्थ ॥ १५ ॥

९ व० त० दी०— तेषा च सर्वभूतजातस्य परमपुरुषसामानाधिकरण्यानिर्देशे हेतुमाह— सर्वस्येति । तेषा च सर्वभूतजातस्य चेति । सर्वस्य सकलप्रवृत्तिहेतुज्ञानोदयदेशे हृदि सर्व स्वसङ्कल्पेन नियच्छन्नहमात्म- तया सन्निविष्ट. “ अन्त प्रविष्ट शास्ता जनाना सर्वात्मा ” [चित्तु ११।२ + वै आ ३।११] “ यः पृथिव्या तिष्ठन् ” [वृ उ ३।७।३] “ य आत्मनि तिष्ठन् ” [श प प्रा १४।६] इत्यादिश्रुत । अतो मत् सर्वेषा सृष्टि पूर्वभूतविषयसंस्कारमात्र ज्ञान, ज्ञानमिन्द्रियलिङ्गागमयोगजो वस्तुनिश्चयः, सोऽपि मत्, अपोहन तयो प्रमोषश्च मत्, प्रह्लावादे स्वत एव सर्वसत्त्वात् । अपोहनमहाननिवृत्तिरिति वचित् । यद्वा अप- दृष्टमूहन इह प्रमाणमित्थ प्रवृत्तितुमर्हतीति प्रमाणप्रवृत्त्यर्हताविषयसाम्प्रदायानिरूपणजन्य प्रमाणानुप्राहक ज्ञानम्, तथापि मत् एव । यतो वेदैश्च सर्वैरहमेव सर्वात्मना वेद्य । प्रह्लावादेऽपि सोमसूर्यवाय्विन्द्रादीना मद्दन्तर्पा- भिकत्वेन मद्रूपत्वात्तत्प्रतिपादनपरोऽपि वेदो मामेवाह सर्वम् ।

न च वेदान्तभूतैरुपनिषद्विरेक एव प्रतिपाद्यते सर्वापवादसुखेनेति वाच्यम्, सर्वापवादसुखेन प्रतिपादनस्य जीवकल्पितत्वात् । न हि वेदान्त सर्ववेदिनिर्णयसिद्धान्त मत्तोऽन्यः कोऽपि जानाति, मयैव कृष्णद्वैपायनात्मना प्रह्लावादानुसारेण जीवकल्पिताध्यारोपवादनिरसनद्वारा तत्त्वनिश्चयादित्यर्थ । किमध्यारोपणमपोहन च जीव- कल्पित ? न वा ? इति विचारणीयम् । अन्त्ये श्रुतिविरोधः, आद्ये इष्टापत्ति, भगवत्कृतत्वे जगत बलीकृत- स्यावचनीयत्वात् । विपरीतकल्पना च जीवकृतैति सिद्धान्त, यत्तु माययैवेत्युच्यते तत्तु प्रह्लावादे मायाऽपि न ततोऽन्यत्तत्त्वमिति समाधेयम्, सूत्रभाष्ये मायाया पृथक्तया निरासनात् । ‘आनुमानिकमप्येकेषामिति चेत्’ [ब्र सू १।४।१] इत्यादौ । तत्र चाव्यक्तस्यैवाक्षर इति नामोक्तम् । प्रह्लावादे क्षरोऽहुरस्त्वतीत्येव स्वय रमत स एव च सर्वदात्मिना स्वज्ञाकारिणी स्वत पृथग्भाविता स्वीयमाया स्वभावकर्मसहजा वा सदशभूता चिदशभूतपु क्षरेषु सयोजयति रमणार्थं, तदा प्रवाह सिद्धयति अक्षरात्मत्वज्ञानतत्साधनशक्त्युदयनद्वारा रमणार्थं मयादा क्वल क्षराश्ररातीतस्वरूपप्रपञ्चेन रमणार्थं सृष्टेः स्वप्रतिबिम्बभूतेषु तु भक्त्यात्मसु स नित्य रममाण एवात्माराम इ पुष्टिरिति “ वेदान्तकृद्देवार्थविदेव चाह, नान्य ” इत्युक्त्या मत् एव सर्ववेदान्ताना सारमयं गृण्वति पूर्वोक्त सर्वस्य भाष्यभाष्याप्यते भगवता भाष्यरूपत्वात्साध्यायपृत्स्य ॥ १५ ॥

१० पु. अ. त.— मन्वेवं प्राणिमात्रस्य भगवद्रूपमि-
पाचितानयोपात् वेपात्रिद्वयस्मरणं वेपात्रिद्वयस्मरणादिकं च
कथं ? इत्यत आह—सर्वस्य चेति । चकारोऽपिशब्दार्थः । सर्व-
स्यापि अहं हृदि मेरुक्त्वेनेद्वयरूपेण प्रविष्टः तिष्ठामित्यर्थः । तत-
किं ? अत आह—मत्तः प्रविष्टात्मकत्वात्तद्विचित्रेच्छया स्मृतिः
पूर्वाद्भूतमस्वरूपस्मरणपुष्टया तदुद्धारार्थम् । तथैव सुक्ति-
दानेच्छया ज्ञानम् । च पुनः । मोहोत्पादनेन नराकारियात्-
नेच्छया अपोहनं स्मृतिज्ञानयोः प्रमोयो विस्मरणमित्यर्थः ।

भयतीति शेषः । ननु वेदास्तु शब्दरामकास्तदध्ययनेन सू-
त्रुक्तप्रकरणेण च कथं न जानीदयः ? इत्यत आह । सर्व-
काण्डद्वयात्मकेष्वेदेष्वहमेव वेदाः ज्ञेयाः । अतो मदिच्छयैव वेद-
शब्दानां मद्भावयरूपाणामलौकिकानामर्थप्रकाशः, नान्यथेत्यर्थः ।
वेदान्तकृतं सूत्रप्रदशनेन सम्प्रदायप्रवक्तव्यो व्यासदिरूपो पु-
रुषहेतुत्वैत्यर्थः । च पुनः अहमेव वेदवित् तदुक्तप्रकरणेण शिष्यादि-
दृश्यस्यो ज्ञानप्रकाशेन ज्ञानवानित्यर्थः । अतो न वेदादि-
भिरपि ज्ञानमिति भावः ॥ १५ ॥

११ नी० भा० दी०—किञ्च सर्वस्य प्राणिजातस्याहं हृदि सन्निविष्टः, आत्मेत्यर्थः । अतो मत्त आत्मन-
स्तेषां स्मृतिज्ञानं च पुण्यवताम् । पापिनां तु तयोरपोहनं विस्मरणमज्ञानं च भवति । तथा च सर्वेवेदैः क्रमोपा-
स्तितज्ञानकाण्डात्मकैरहमेव परमात्मा वेद्यो वेदान्तकृतं वेदान्तोक्तविद्यासम्प्रदायकृतं वेदवित् वेदार्थविद्याहमेव ।
एतेन वेदान्तविद्वद्विषय स्वविभूतिरित्युक्तं भवति ॥ १५ ॥

क्षराक्षरशब्दवाच्यकार्यकारणोपाधिविनिर्मुक्तं नित्यशुद्धबुद्धमुक्तस्वभावं
पुरुषोत्तमारूपं परमात्मस्वरूपम् ।

द्वाविमौ पुरुषौ लोके क्षरश्चाक्षर एव च ।
क्षरः सर्वाणि भूतानि कूटस्थोऽक्षर उच्यते ॥ १६ ॥
उत्तमः पुरुषस्त्वन्यः परमात्मेत्युदाहृतः ।
यो लोकत्रयमाविश्य विभर्त्यन्यय ईश्वरः ॥ १७ ॥

१ शां. भा.— भगवत् ईश्वरस्य नारायणाख्यस्य विभूतिसङ्घेप उक्तो विशिष्टोपाधिकृतो 'यदा-
दित्यगतं तेजः' [१५।१२] इत्यादिना, अथाधुना तस्यैव क्षराक्षरोपाधिप्रविभक्ततया निरुपाधिकस्य
केवलस्य तत्स्वरूपनिर्दिधारणियुक्तोत्तरश्लोका आरभ्यन्ते; तत्र सर्वमेवातीतानागतानन्तराध्यायार्थजानं
त्रिधा राशीकृत्याऽऽह— द्वाविमविति । द्वाविमौ पृथग्राशीकृतौ पुरुषावित्युच्येते लोके संसारे । क्षरश्च
क्षरतीति क्षरो विनाशयेको राशिः, अपरः पुरुषोऽक्षरस्तद्विपरीतो भगवतो मायाशक्तिः क्षराख्यस्य पुरुष-
स्योत्पत्तिबीजं अनेकसंसारिजन्तुकामकर्मादिसंस्काराश्रयोऽक्षरः पुरुष उच्यते । कौ तौ पुरुषौ ? इत्याह
स्वयमेव भगवान्— क्षरः सर्वाणि भूतानि, समस्तं विकारजातमित्यर्थः । कूटस्थः कूटो राशी राशिखि
स्थितः, अथवा—कूटो माया बञ्चना जिह्वता कुटिलतेति पर्यायाः । अनेकमायाबञ्चनादिप्रकारेण स्थितः
कूटस्थः संसारबीजानन्त्यात्र क्षरतीत्यक्षर उच्यते ॥ १६ ॥

२ आ. शां. व्यह.— उत्तरश्लोकानां तात्पर्यं वर्तुं दृष्ट
वीक्षयति— भगवत् इति । विशिष्टोपाधिरादिस्यादि ।
सम्प्रत्यध्यायसमाप्तेस्तत्सन्दर्भस्य तात्पर्यमाह— अथेति ।
न केवलं निरुपाधिकारमन्वरूपनिर्धारणायोत्तरमन्यः, विन्तु
सर्वस्यैव गोताग्राह्यस्यार्थनिर्णयार्थमिरयाह— तत्रेति । क्षर-
क्षरोपाधिभ्यां परमात्मना च राशिप्रयुक्तेन सर्वात्मत्वेनाशुद्धया-
दिसोपप्रथपुत्रुषं— द्वाविमविति । पुरुषोपाधिस्तात्पर्यम्,
न साधादिति विवक्षित्याऽऽह— पुरुषाविति । परं पुरुषं
व्यावर्तयति— भगवत् इति । तत्र कार्यं विज्ञेयमुत्तमं सूच-

यति— क्षराख्यस्येति । मायाशक्तिं विना भोक्तृणां कर्मा-
दिसंस्कारादेवोक्तकार्योत्पत्तिरित्याशङ्क्य तस्य निमित्तत्वेऽपि
मायाशक्तिरुपादानमिति मत्वाऽह— अनेकेति । कामकर्मादी-
स्यादिसन्देन ज्ञानं श्रुते । 'प्रवृत्तिं पुरुषं वैश' [१३।१०]
इति प्रकृतयोरेह प्रवृत्तिमिति शङ्कामाहाद्वाद्वा वाचयति— कौ
ताविति । कूटशब्दार्थमुक्त्वा तेन स्थितस्य कूटस्थतेति
वर्णयित्तमर्थमाह— अनेकेति । तस्य कथमक्षरत्वं विना
यज्ञज्ञानं ? अनासादित्याह— संसारेति ॥ १६ ॥

१ शां. भा.—आभ्यां क्षराक्षराम्यामन्यो विलक्षणः क्षराक्षरोपाधिद्वयदोषेणास्पृष्टो नित्ययुद्धबुद्ध-
मुक्तस्वभावः—उत्तम उत्कृष्टतमः पुरुषस्त्वन्योऽन्यन्तविलक्षण आभ्यां, परमात्मेति परमथासी देहाद्यविद्या-
कृतात्मभ्यः, आत्मा च सर्वभूतानां प्रत्यक्चेतनः, इत्यतः परमात्मेत्युदाहृत उक्तो वेदान्तेषु । स एव
विशिष्यते यो लोकत्रयं भृशैवस्वराख्यं स्वकीयया चैतन्यचलशक्त्याऽऽविश्य प्रविश्य विभर्ति स्वरूप-
सद्भावमात्रेण विभर्ति धारयति, अव्ययो नास्य व्ययो विद्यत इत्यव्यय ईश्वरः सर्वज्ञो नारायणाख्य
ईशानशीलः ॥ १७ ॥

२ आ. शां. व्या.—कार्यकारणार्थौ राशौ दर्शयित्वा
रादनन्तरं दर्शयति—आभ्यामिति । विलक्षणफलमाह—
क्षरेति । उपाधिद्वयद्वयगुणदोषाख्यं फलितमाह—नित्येति ।
आभ्यां क्षराक्षराम्यामिति यावत् । 'उत्तमोऽन्यः' इति
पदद्वयं वस्तुतः सर्वथैव क्षराक्षरात्मत्वाभावदृष्टपर्यम् । जडवर्ग-
स्यान्यत्वकृतं स्वातन्त्र्यं निरस्यति—स एवेति । 'लोकत्रयं'

इत्युपलक्षणं, सर्वं जगदपि विवक्षितम् । चैतन्यमेव बलं तत्र
शक्तिर्माया तथेति यावत् । जगद्भारेण परस्य व्यापारान्तरं
धारयति—स्वरूपेति । न चास्यान्यो धारयिता स्वतोऽचल-
त्वादित्याह—अव्यय इति । "बंधुक्तमेतत्क्षरमक्षरं च
व्यकान्यकं भरते विभर्तिशः" [श्ले. उ. ११८] इति श्रुत्यर्थं
यहीत्याऽऽह—ईश्वर इति ॥ १७ ॥

३ रा. भा.—अतो मत्त एव सर्ववेदानां सारभूतमर्थं भृशु—द्वाचिमाविति । क्षरश्चाक्षरश्चेति
द्वाविमौ पुरुषौ लोके प्रथितौ । तत्र क्षरशब्दनिर्दिष्टः पुरुषो जीवशब्दाभिलपनीयब्रह्मादिस्तम्भपर्यन्त-
क्षणस्वभावाचित्संसृष्टसर्वभूतानि; अत्राचित्संसर्गारूपैकोपाधिना पुरुष इत्येकत्वनिर्देशः । अक्षरशब्द-
निर्दिष्टः कूटस्थः, अचित्संसर्गवियुक्तः स्वेन रूपेणावस्थितो मुक्तात्मा । स त्वचित्संसर्गाभावादचित्यपरि-
णामविशेषब्रह्मादिदेहासाधारणो न भवतीति कूटस्थ इत्युच्यते । अत्राप्येकत्वनिर्देशोऽचिद्विद्योगरूपैकोपा-
धिनाऽभिहितः । नहीतः पूर्वमनादौ काले मुक्त एक एव । यथोक्तं 'बहुषो ज्ञानतपसा पूता मद्भावमागताः'
[४।१०] 'मम साधर्म्यमागताः । सर्गेऽपि नोपजायन्ते प्रलये न व्यथन्ति च' [१।४२] इति ॥ १६ ॥

४ वे. ता. चं.—सर्ववेदसाररूपपुष्पोत्तमयायात्न्यप्रति-
पादनमुच्येन सद्गमयनवतारयति—अतो मत्त एवेति ।
लोकत्रयेऽनेनेति व्युत्पत्त्या प्रमाणपरत्वमभिप्रेत्य 'प्रथितः'
इत्येतदनुपपन्नं वचनविपरिणामेन योजयति—लोके प्रथि-
ताविति । प्रमाणे च "अत्रो ह्येको ज्ञपमाणोऽजुशेते जहात्येनां
मुक्तमोगामजोऽन्यः" [श्ले. उ. ४।५] इत्यादिकमभिप्रेतम् ।
पुरुषशब्दनिर्दिष्टात्मनः स्वरूपेण क्षरत्वायोगाच्छरीरद्वारा तदि-
त्यभिप्रेत्य सूतीयपादं व्याचष्टे तत्र क्षरशब्दनिर्दिष्ट इत्या-
दिना । 'क्षरः' इत्येकत्वनिर्देशेन 'भूतानि' इति बहुत्व-
निर्देशस्तूपाधिद्वय इति शङ्कान्युदाघात्याऽऽह—अत्राचित्संस-
र्गेति । ब्रह्मात्मनः स्वरूपतो भेदाभावे सर्वदुःखपुत्रप्रति-
बन्धानं सर्वेषां स्यादिति भावः । कूटस्थशब्दोऽनेकव्यवृत्ति-
मूलपुरुषे प्रथिदः; स चात्र न परमपुरुषः, 'उत्तमः पुरुषस्त्वन्यः'
[१।१७] इति तस्य दृष्टव्यस्वभावात् । नापि हिरण्य-

गमादिः, तस्य देहवन्बन्धित्वेन क्षरशब्दनिर्दिष्टत्वात्; नापि
मुक्तात्मा, रूपपाद्यविषयत्वादित्यतस्तत्र योगवृत्तिमधिगम्य
मुक्तात्मपर इत्याह—अचित्संसर्गवियुक्त इति । योगवृत्ति-
मुपपादयति—स त्विति । ब्रह्मादिर्देहेति—ब्रह्मादिदेह-
सम्बन्धायतविचित्रमुखदुःखाद्यसाधारणाकारो न भवतीत्यर्थः ।
एतेन "स्वेन रूपेणामिनिष्पद्यते" [छां. उ. ८।१२।२]
इति श्रुत्याकाङ्क्षितदानैकाकारत्वव्यक्षणसाधारणाकारो भवती-
त्युक्तं भवति । तथाच कूटत्रतिष्ठतीति कूटस्थ इति व्युत्पत्ति-
रपि सूचिता । साधारणाकारत्वमेवात्र कूटसाहस्यमिति
भावः । अत्रान्येकत्वनिर्देश एकोपाधिकोऽङ्गाभिनिम्बन एव-
त्याह—अत्रापीति । निर्देशः.....अभिहित इत्येतत्
'पादं पचति' इतिवत् शब्दव्ययम् । उक्तार्थं हेत्यभिप्रायेण
मुक्तात्मबहुत्वं सप्रमाणमाह—पूर्वमनादौ काल इति ॥ १६ ॥

३ रा. भा.—उत्तमः पुरुषस्तु ताभ्यां क्षराक्षरशब्दनिर्दिष्टाभ्यां बद्धमुक्तपुरुषाम्यामन्यः अर्थान्तर-
भूतः परमात्मेत्युदाहृतः । सर्वासु श्रुतिषु परमात्मेति निर्देशादेव ह्युत्तमः पुरुषो बद्धमुक्तपुरुषाम्यामर्था-
न्तरभूत इत्यवगम्यते । कथं ? यो लोकत्रयमाविश्य विभर्ति, लोकस्य इति लोकः, तत्रयं लोकत्रयम्;
अचेतनं तत्संसृष्टचेतनो मुक्तश्चेति प्रमाणानगम्यमेतन्नयं य आत्मतया आविश्य विभर्ति, स तस्माद्गया-
प्याहृतव्याचार्यान्तरभूतः; इत्योक्ताह्येकोकत्रयादर्थान्तरभूतः; यतः सोऽन्यः ईश्वरश्च ।

महदादिपट्टः कृते भूतसमुदाये तिष्ठतीति वा । भूर्दन्यमणिरिव 'अविनाशी वाऽरेऽयमात्मा' [वृ. च. ४।५।१४]
 'आत्मा वाऽरे द्रष्टव्यः श्रोतव्यो निदिध्यासितव्यः' [वृ. च. २।४।५+४।५।६] इत्याद्यौपनिषद्ज्ञानेन साक्षा-
 त्कृतौ योऽक्षरः पुरुष इत्युच्यते अत्रैकत्वनिर्देशो विराट्समष्टिमूलभाष्यायेण (धामत्वाभिप्रायेण) । तद्वियोग-
 रूपैकोपाधिना वेति केचित् । अयमप्युक्तः पूर्वं मुक्त्याधिगम्यः । 'यद्ब्रह्म ज्ञानतपसा पूता मद्भावमागताः'
 [४।१०] इत्यत्राध्यात्मरूपः । वस्तुतस्तु 'चैत्यस्य तत्रत्वमलं मणिमस्य कण्ठे' [भाग. ३।२८।२८] इति
 वाक्यात् कौस्तुभैकरूपेण मुख्यस्थितिरूप एव 'मुक्तिर्हि त्वाऽन्यथारूपं स्वरूपेण व्यवस्थितिः' इत्युच्यते; इत्थं
 चावस्थानं भगवति दशमस्कन्धे भागवते 'वीक्ष्यालकावृत्सुरं' [भाग. १०।२९।३९] इत्यत्र श्रीमदाचार्यैर्दर्श-
 तम् । एतेनैव क्षराक्षरस्वरूपनिरूपणेन मतान्तरमपि प्रत्युत्तम् ॥ १६ ॥

तदुत्तममाश्रयभूतं मुख्यं स्वरूपमाह (तद्विद्वैवतम्) उत्तमः पुरुषस्वरूप इति । तुशब्दः पूर्वतो भेदं दर्शयति ।
 एताभ्या अन्यो बिलक्षणोऽमितसच्चिदानन्दान्तात्मा पुरुषोत्तमः सर्वकारणकारणभूतः । निरस्तविकृतिरन्यत्र ईश्वरो-
 ऽद्भुत्वैश्वर्यो विभिन्नधर्माश्रय इति यावत् । स लोकरथं गुणात्मकमाविश्यान्तर्यामिरूपो भूत्वा विभर्तीति ततः पुरुषो-
 त्तम इत्युदाहृतः सर्वः । यद्वा नन्वक्षरपरमपुरुषयोरपि भगवत्स्वार्थको विशेषः ? तत्राह— परमात्मेति । परमश्चासा-
 चात्मा चेति गङ्गाऽध्यात्मदेवतयोरिव तयोः स्वरूपमिति भावः । तथा च पुराणि स्वप्रकृतिकार्याणि स्रवराणि
 तत्सम्बन्धी क्षरस्तदुद्दृष्टोऽक्षरश्चराचरात्मा तदुत्तमः पुरुषोत्तम इति व्युत्पत्तिः, तेन नित्यबद्धमुक्तपुरुषद्वय-
 द्विलक्षणता दर्शिता । 'वद्वेो मुक्त इति व्याख्या गुणतो मे न वस्तुतः' [भाग. १।१।१।१] इति भागवतवाक्यात् ।
 अर्थार्थः— यद्वा इति क्षररूपतयाख्या आत्मनः मुक्त इत्यक्षररूपतया च विशेषाख्या मे गुणतः (सत्स्वरजस्तमो-
 रूपात् । यद्वा) इच्छारूपाद्भवति तस्य मे मायामूलत्वात् मायां प्रति तस्य कारणत्वात् 'न मे मोक्षो न बन्धनं' इति
 वैलक्षण्येन विरुद्धधर्माश्रयत्वमिति 'न हि विरोध उभयं भगवत्यपरिगणितगुणगण ईश्वरेऽनवगाह्याहात्म्येऽर्वाचीन-
 विकल्पवितर्कविचारप्रमाणाभासकुतर्कशास्त्रकलितान्तःकरणाश्रयदुरवप्रहवादिनां विवादानवसरः' इति भागवतेनैव
 [६।९।३६] सूत्रभाष्यरूपेण निर्णयान् ॥ १७ ॥

१० पु. अ. त. — अथ स्वज्ञापितस्वरूपज्ञानार्थं सपरि-
 करं स्वस्वरूपमाह— द्वाविमाविति त्रिभिः । लोके प्रपञ्च
 स्थिते सर्वत्र द्वाविमायेव पुरुषौ सर्वपदार्थंभोकारौ आधि
 भौति त्रयात्मरूपौ क्षरः अक्षरश्च । उभयोः स्वरूपमाह— क्षरः
 पुरुष सर्वानि भूतानि ब्रह्मादित्यवशान्तानि शरीराणि नाना-
 विधानि हीनौपचिकलीलात्मकानेनानैकरूपाणि, क्षरश्चाऽऽवाच्यः,
 पुरुषाग्ररूपं पुरुष इत्यर्थः । कृत् शिलासमूहं पर्वतस्तद्वत्
 सर्वपदार्थेषु शरीरादिषु विनश्यत्स्वपि तत्समूहस्यः अविनाशी
 भोक्ता मन्वरात्मको य, स अक्षरः पुरुष इत्यर्थः ॥ १६ ॥
 पुरुषोत्तमज्ञानार्थमेतौ निरूपिताविति तदाह— उत्तम

इति । तुशब्द एव तत्समत्वव्यावर्तनार्थं । उत्तम
 पुरुष अन्य सर्वांशत सर्वव्यतिरिक्त इत्यर्थः । कीदृश ?
 इत्याकाङ्क्षायांमाह— परमात्मैत्युदाहृतः परमश्चासावात्मेति
 परम सर्वोद्भूत आत्मा अविष्ट इति अथवा प्रकारेण भुक्त्वा-
 दिभिर्बुद्धाहृतः कथितः, यो लोकरथं सत्तद्रसाद्यभवाधर्मावि-
 भवति धारयति पोषयति च । एव येन्युनाधिक्यं मनि-
 प्यतीत्याद्यद्वाऽऽह— अव्यय इति । निर्विकार इत्यर्थः ।
 तर्हि धारणमनुपपन्नमित्यत आह— ईश्वर इति । सर्वं
 मन्वधाकर्तुं एव समर्थः । अतस्तथैत्यर्थः ॥ १७ ॥

११ नी० मा० दी०— सर्वशास्त्रहृदयं संगृह्णाति— द्वाविति । लोके प्रसिद्धौ ईमौ द्वावेव पुरुषौ । क्षरो विनाशी,
 स च सर्वाणि भूतानि प्राणवन्ति कर्मक्षये सुप्तिप्रलयवैबल्यादावुपाधिनाशमनु विनाशशीलो जीवो मह-
 प्रतिविम्बभूतो जलार्कोपमः । "प्रज्ञानपन एवैतेभ्यो भूतेभ्यः समुत्थाय तान्येवानुविनश्यति" [वृ च ४।५।१३]
 इति श्रुतेः । कृत्स्यो निर्विकारो मायोपाधिरक्षरः स्रष्टुपाधेरकर्मभवेन नाशासम्भवात् उपाधिदोषेणावशीरुतत्वात्,
 अतो न क्षरति स्वरूपात्र च्यवत् इत्यक्षरः ॥ १६ ॥ एताभ्यां कार्यकारणौपाधिभ्यामन्यो निरुपाधिर्त्तमः पुरुषः
 योऽनौ परमात्मैत्युदाहृतः शास्त्रे । योऽनौ मायया ईश्वरो भूत्वा लोकरथमुत्तममच्छमाद्यमन्वरात्पुरुषमाविश्य प्रविश्य
 धारयति शरीरश्रयम् । अथापि अल्पयः सर्वज्ञत्वेन ईश्वरधर्मेण अल्पज्ञत्वेन जीवधर्मेण वा न न्येति वर्धते क्षीयते
 वेत्यर्थः ॥ १७ ॥

पुरुषोत्तमशब्दस्य नामनिर्वचनम् ।

‘यस्मात्क्षरमतीतोऽहमक्षरादपि चोत्तमः ।

अतोऽस्मि लोके वेदे च प्रथितः पुरुषोत्तमः ॥ १८ ॥

१ शां. भा.— यथाव्याख्यातस्येश्वरस्य ‘पुरुषोत्तमः’ इत्येतन्नाम प्रसिद्धं, तस्य नामनिर्वचन-
प्रसिद्ध्याऽर्थवत्त्वं नाशो दर्शयन् ‘निरतिशयोऽहमीश्वरः’ इत्यात्मानं दर्शयति भगवान्— यस्मादिति ।
यस्मात्क्षरमतीतोऽहं संसारमायावृक्षमश्वात्प्राणमतिक्रान्तोऽहं अक्षरादपि संसारमायावृक्षमीजभृतादपि
चोत्तम उत्कृष्टतम ऊर्ध्वतमो वा, अतः ताभ्यां क्षराक्षराभ्यामुत्तमत्वादस्मि भवामि लोके वेदे च प्रथितः
प्रख्यातः पुरुषोत्तम इत्येवं मां भक्तजना विदुः कवयः काव्यादिषु चेदं नाम निवृत्तन्ति ‘पुरुषोत्तमः’
इत्यनेनाभिधानेनाऽभिगृणन्ति ॥ १८ ॥

२ आ. शां. व्या.— किञ्च लोके वेदयोर्मगवतो नाम-
प्रसिद्ध्या सिद्धमप्रवृत्तमित्याह— यथेति । अक्षरणादिव-
दस्य नाम्नो रूढवादर्थविशेषाभावाद्भगवतोऽपि लौकिकेश्वर-

वदीश्वरत्वं साविशयमिति नेत्याह— तस्येति । यस्मादित्य-
स्यापेक्षितं निक्षिपति— अत इति । उत्तमः पुरय इति
वाक्यशेषः ॥ १८ ॥

३ रा. भा.— ‘यस्मादेवमुक्तैः स्वभावैः धरं पुरुषमतीतोऽहं’ अक्षरान्मुक्तादप्युक्तैर्हेतुभिरुत्कृष्टतमः,
अतोऽहं लोके वेदे च पुरुषोत्तम इति प्रथितोऽस्मि । वेदार्थावलोकनाद्भोक्त इति स्मृतिरिद्विद्यते । श्रुती
स्मृती चेत्यर्थः ।

४ वे. ता. चं.— एवं प्रविष्टातमन्यत्वं श्रुतिस्मृतिप्रसिद्ध-
पालार्थया समाख्यया स्थापितम्; तदेव पुनस्तथायुतसमाख्या-
न्तरेण ‘उत्तमः पुरयः’ इत्यनुवादस्मारितेन स्थिरीक्रियते
‘यस्मान्’ इति लोकेन । एतेन पूर्वलोके परात्कल्पितदेशोऽपि
स्वविषय एवेति दर्शितम् । अत्र ‘यतोऽशावमिमान्, अतएव
धूमवान्’ इत्यादिवत्साध्यमेव साधकं प्रति नियामकतया
हेतुभ्यंपदिरहते । तत्र साध्यं संहेतुकमिह समाख्यानिदान-
मित्यभिप्रायेणाह यस्मादेवमुक्तैः स्वभावैरिति । ‘क्षर-
मतीतः’ इति तत्स्वभावगन्धानां प्रातत्त्वमुच्यते । अत्रापि
छरशब्दः प्रस्तुतैकाग्र्यात् प्रधानविषय इत्याह धरं पुरुष-
मिति । अक्षरशब्दस्य प्रगानेष्टादिभ्यपि प्रयोगात्तत्र च्छेदाय
‘कूटस्थोऽक्षरः’ [१५।१६] इत्युक्तैकाग्र्यमाह अक्षरा-
न्मुक्तादिति । एतेन पुरुषोत्तमशब्दनिर्दिष्टत्वेन दर्शिता ।
उक्तैर्हेतुभिरिति— ‘पृथी हेतुप्रयोगे’ [अथा. २।३।२६]
इति नियमस्य प्रयोजनरूपहेतुविषयत्वैव प्रयोगप्राप्त्यां त्वी-

याद्युपपत्तिः । उत्तमशब्दे प्रकृतिप्रत्ययभेदेन विवक्षितमाह—
उत्कृष्टतम इति । मुक्तो हि वदन्नुत्कृष्टः; ततोऽप्यसौ सर्वा-
न्तरात्मत्वादिभिरुक्तैर्हेतुभिरुत्कृष्टतम । प्रथितशब्देन केवल-
प्रयनविशेषः प्रकृतानन्वयात्तदविशेषणोऽसौ विशेषणोऽसौ संकामीत्य-
भिप्रायेण पुरुषोत्तम इतीति इति करणम् । नात्र लोक-
शब्दो भुवनविषयः, जनविषयो वा; तत्र प्रकृतिरिद्विद्यविवक्षा-
प्रमाणत्वाऽसम्भवादत् । नच काव्यादिप्रयोगरता, तत्रान्यतितरं
स्वारस्यामावात् । अशो वेदग्रहणशक्तदनुवर्तिस्मृतिपरोऽयम् ।
तत्र च लोक्यतेऽनेन वेदायं इति स्मृतस्या वृत्तिरित्यभिप्राये-
णाह— वेदार्थावलोकनादिति । श्रुती स्मृती चेत्यर्थं
इति । अयमभिप्रायः— श्रूयते नित्यमिति हि धृतिः । अतो
वक्तृदोषप्रसङ्गाभावादिच्छिद्यत्प्रदायन्त्वाच्च तद्वक्तृ तावत्प्रामा-
णिकमेव । स्मृतिरप्यल्पश्रुतीर्दुर्बलबोधसकलप्रासादाद्युपगतं सङ्घ-
न्योपबृंह्यन्तं परमात्मतममन्त्रादिप्रयोगात् प्रमाणमेवेति तथा
वेदार्थावलोकन युक्तम्— इति ।

३ रा. भा.— श्रुती तावत्— ‘परं ज्योतिरुत्तमस्य स्येन रूपेणाभिनिष्पद्यते स उत्तमः पुरुयः’
[छां. उ. ८।१।२।३] इत्यादी; स्मृतावपि ‘अंशावतारं पुरुषोत्तमस्य धनादिमप्यान्तमजस्य विष्णोः’
[वि. पु. ५।१७।३३] इत्यादी ॥ १८ ॥

४ वे. ता. चं.— ‘परं ज्योतिरुत्तमस्य’ इति मुक्तोप-
सम्पन्नस्यतया निर्दिष्टो निरतिशयशक्तिपुरुषः पुरय एवात्र ‘स
उत्तमः पुरयः’ इति पराश्रय्य विशेष्यते, तदुपबृंहणाय हि
‘उत्तमः पुरयस्त्वन्वयः’ [१५।१०] इति तत्पुण्यस्यस्य-
प्रयोगेऽप्यं प्रतिरिति इत्यभिप्रायेण ‘परं ज्योतिः’ इत्यादि-
शब्दोदाहरणम् । अत्र ‘प्रथितः पुरुषोत्तमः’ इत्युक्तमन्य-

प्रयोगप्रदर्शनायैतदया ‘अंशावतारं पुरुषोत्तमस्य’ [वि. पु.
५।१७।३३] इति स्मृत्यादाहृतिः । अत्र ‘विष्णोः’ इति
संज्ञानिर्देशोऽपि ‘पुरुषोत्तमस्य’ इति विशेष्येकाग्र्यस्य विवक्षित-
त्वायोग्यत्वात्तदर्थं कथं इति विद्यते । एतेन ‘कृता तु काम
पुरषोत्तमोऽप्यु’ इति प्रशन्न वेदश्रावः प्रस्तुतः । ननु कथं
यौगिधार्थविकाराणामन्य साधुता ? न तावदपी समानाधिकरण-

समाप्त 'सन् महत्परमोत्तमोत्कृष्टा पूज्यमाने' [अथा २।१।६१] इति प्रथमानिर्दिष्टयोत्तमतादस्त्रोपसर्जनतया पूर्वं निपातापातात् । नापि व्यधिकरण । उत्तम पुरुष इवेत्युपमित विवक्षानुपपत्तेः ; तदर्थतयोदाहृत्या श्रुतावपि वैयधिकरण्यादसौ नात् । नवाप्तौ पृथीसमाप्त, निर्धारणे तपिपेयात् नवान्य-स्यापीह सम्भव इति । मैव, पृथीसमाप्तस्यैवान युक्तत्वात्, नहि वयमत्र निर्धारणार्थता श्रुम् । पुनादिवत्सम्बन्धिदशशो ह्यसौ । अथमादिसापेक्ष ह्युत्तमत्वम् । इदं च सूचितम्—
उत्कृष्टं तु भिद्यत्कृष्टतम इति जातिगुणायसम्बन्धिदशशो हि निर्धारणे षणी । सम्बन्धसामान्यविहिता च पृथी तत्तत्सम्बन्धि दशशोसमिव्याहारातुरोपेन तत्सम्बन्धविशेषे प्रतिपादयति । एवमेव हि नागोत्तमादिदशशोना साधुत्व वैयाकरणान्याय्यात् । अत्र च 'उत्तम पुरुषत्ववय' [१।१।१७] 'क्षरमतीतोऽह मक्षरादपि चोत्तम' इति चार्थवचनमात्रं, न तु तत्समासाश-

द्वयविक्षा । एवमेव "स उत्तम. पुरुष" इति ध्रुत्युदाहरण मपि । केचित्तु पञ्चमीसमाप्तं व्याकुर्वन्ते । न चोत्तमशब्दयोगे पञ्चमी न शिष्टेति वाच्य, यथा 'यस्मादधिकम्' [अथा. २।१।९] इत्यादिसौत्रप्रयोगादशिष्टस्यापि परिग्रह, 'एवमक्षरादपि चोत्तम' इत्यादिप्रयोगवलादेव तस्परिग्रहोपपत्तेः । इदमपि सूचितं मुक्तादभ्युत्तेर्हेतुभिद्यत्कृष्टतम इति । योगविभा-गाद्य पञ्चम्या उत्तमादिरात्रै समाप्तोऽप्यनुशिष्ट एव । एव सप्तमीसमाप्तस्येऽपि न दोष, शौण्डादिष्वपठितत्वेऽपि तत्रापि योगविभागाभ्यामुद्देशनादेव तदुपपत्तेः । एतत्सर्वं विज्ञानद्विर्मदा-कविभिरपि विवक्षितयोग एवाय प्रयुज्यते प्रतिपाद्यते च । तथाऽऽदिकाव्ये 'न च तेन विना निद्रा लभते पुरुषोत्तम' [वा रा १।१।८३०] इति । तदेतत्सर्वमभिसन्धाय भगवदा-मुनमुनिभिस्तु स्तोत्रे 'क पुण्डरीकनयन पुरुषोत्तम क' इति ॥ १८ ॥

५ आ. मा. भा.— ॥ १८ ॥

६ ज प्र. दी — ॥ १८ ॥

७ ह. पं. भा.— तन्नामनिर्भचनार्थमाह— यस्मादिति । यस्मात्क्षरं पुरुषमतीतोऽतिक्रम्य स्थितः । अक्षरादपि पुरुषादुत्कृष्टतमः, सर्वेभ्यः पाप्मभ्य उदितत्वात् । तथा च श्रुतिः— "उदिति नाम स (एव) एष सर्वेभ्यः पाप्मभ्य उदितः" [छा. उ. १।६।७] इति । अतो हेतोरस्मिंल्लोके वेदे च पुरुषोत्तम इति प्रथितः । तस्मादहं सर्वलोकप्रसिद्ध इत्यर्थः ॥ १८ ॥

८ घं. प्र. गि — एवम् 'द्वविमौ' [१५।१६] इति श्लोकद्वयोस्वकीयनिरुपाधिकसद्भादितस्वरूप स्वकीय पुरुषोत्तमनामनिर्वचनेन सत्त्वादपि भगवान्— यस्मादिति । यस्मात्क्षरकार्यतातमतित्रातोऽह अक्षरादपि मायाहयादुत्तम तदधिष्ठातृत्वा तदीयदोषादुत्कृष्ट, अत क्षराक्षराभा पुरुषो पाधिभ्यामैक्याध्यासेन पुरुषवद्व्यपदेश्याभ्यामुत्तमत्वाद् लोके

वेदे च पुरुषोत्तम इति प्रथितोऽस्मि । लोके हि तावद् 'हरिर्षयैकं पुरुषोत्तम स्मृतो महेश्वरव्ययक एव नापर' [र व ३।४९] इत्यादि वेद च "पर उद्योतिरुपसम्पद्य स्वेन रूपेणाग्निनिष्पद्यते (स उत्तम पुरुष)" [छा. व ८।३।१५] इत्यादि प्रसिद्धम् ॥ १८ ॥

९ व० त० दी०— एवमूत पुरुषोत्तमत्व स्वस्य निरुक्त्या स्वय निर्दिशति— यस्मादिति । क्षरमतिक्रम्येत अक्षरादपि चोत्तम इति अतो लोके वेदे च प्रथितोऽह पुरुषोत्तम इति पुरुषाभ्या क्षराक्षराभ्या उत्तम इत्येव वेदे "ब्रह्मविद्वानोति पर" [तै छ. २।१] इति श्रुतौ लोके च माहात्म्यदर्शनान्, अत सविदानन्दाकृतिरेवाह परिदृश्यमानोऽपि, प्रतीत्यन्तर तु मायवेति सिद्धान्तः ॥ १८ ॥

१० पु अ त — तद्रूपव्याप्यमेवात सोऽहमेव ग्राह— यस्मादिति । यस्मात् क्षर जटादिदेहधर्म अर्वातोऽति शान्तोऽह परिदृश्यमान आनन्दरूप । अक्षरादपि दृढस्व-

चेतनाभकादपि उत्तमोऽस्मि, अतो लोके चतुर्दशभुवनलोकैः वेदे, चकारेण सूत्रस्थत्वादिष्वपि पुरुषोत्तम प्रथित कपितो विरुपात इति भाव ॥ १८ ॥

११ नी० भा० दी०— यस्मादिति । क्षरमुपाधिमक्षर शोपाधिमतीतोऽतिक्रम्य स्थितोऽहमतोऽक्षरादपि— चेति चक्षरात् क्षरादपि— उत्तमः कृष्टतमः । जटाक्षररूपादुपाधेरुत्कृष्टतमदुपहितो जीवश्चेतनत्वात्, ततोऽप्युत्कृष्टतमो मायोपाधि स्वत्रन्त्रत्वात्, ततोऽप्युत्कृष्टतमोऽनुपाधिरनागन्तुच्छरूपत्वात् । अक्षरार्थं स्पष्ट ॥ १८ ॥

भगवत पुरुषोत्तमस्य परमात्मन पुरुषोत्तमयोगाध्यायस्य च ज्ञानफलम् ।

यो मामेवमसम्मृढो जानाति पुरुषोत्तमम् ।

स सर्वविद्रजति मां सर्वभावेन भारत ॥ १९ ॥

१ शां. भा.— अथेदानीं ययानिरुक्तमात्मानं यो वेद तस्येदं फलमुच्यते— यो मामिति । यो मीश्वरं यथोक्तविशेषणमेवं यथोक्तेन प्रकारेणासम्भूढः सम्मोहवर्जितः सन् जानात्ययमहमस्मीति पुरुषो-
मं, स सर्ववित्सर्वात्मना सर्वं वेत्तीति सर्वज्ञः सर्वभूतस्थं भजति मां सर्वभावेन सर्वात्मचित्ततया
हे भारत ! ॥ १९ ॥

२ आ. शां. व्या.— आत्मनोऽप्रपञ्चत्वं ज्ञानफलोक्त्या सम्मोहेन देहादिध्वामात्मात्मीयत्वबुद्ध्या रहित इत्यर्थः । भगवन्तं
स्तौति— अथेति । यथोक्तविशेषणं सर्वात्मत्वादिविशेषणो- जानत. सर्ववित्त्वं तस्यैव सर्वात्मनामेयत्वादित्याह— स सर्व-
त्वमिति यावत् । क्षराक्षरातीतत्वं यथोक्तप्रकारः । सम्मोहवर्जितः चिदिति । सर्वात्मनि मध्येवाऽऽमक्तचित्तत्वेनेत्यर्थः ॥ १९ ॥

३ रा. भा.— य एवं उक्तेन प्रकारेण पुरुषोत्तमं मामसम्भूढो जानाति क्षराक्षरपुरुषाभ्यामव्यय-
वभावतया व्यापनभरणैश्चर्यादियोगेन च विसजातीयं जानाति, स सर्ववित् मत्प्राप्त्युपायतया यद्वे-
देतव्यं तत्सर्वं वेद । भजति मां सर्वभावेन ये च मत्प्राप्त्युपायतया मद्भजनप्रकारा निर्दिष्टास्तैश्च सर्वै-
जनप्रकारैर्मां भजते, सर्वैर्भद्रिपर्यैर्वेदनैर्मम या प्रीतिर्या च मम सर्वैर्भद्रिपर्यैर्भजनैः उभयविधा सा प्रीति-
नेन वेदनेन मम जायते ॥ १९ ॥

४ वे. ता. चं.— एवं पुरुषोत्तमशब्दनिर्वचनं तथाऽनु-
न्तनार्थमिति व्युद्भयन् पुरुषोत्तमत्ववेदनं स्तौति— 'यो
मेवम्' इति श्लोकेन । पुरुषोत्तमत्वेन जानातीति विवक्षा-
मसम्भूढपदेनैर्यंक्यम् । ततएव 'पुरुषोत्तमं... माम्'
इत्यर्थस्थितिं निर्दिश्य तत्र यथावज्ज्ञानं 'असम्भूढो
जानाति' इत्युच्यते । तदाह— य एवमुक्तेनेति । एकीकृत्य
मोहादित्त्वमसम्भूढत्वम् । तच्च पूर्वोक्तस्वप्रकारान्यत्वात्सन्धा-
नादित्याह— क्षराक्षरेति । एवमसम्भूढशब्देन परामित-
तीक्ष्णैक्यवेदनस्य प्राप्तिरूपत्वं प्रकृतिपुरुषेश्वरभेदस्य पार-
मार्थिकत्वं च व्यञ्जितम् । 'स सर्ववित्' इत्यत्र पुरुषोत्तम-
शब्दाप्येवेदनेनाष्टादशविधास्यानादिदेवनाधिदेवेन चान्पेक्षित-
केशरीटादिदृष्ट्यावेदनेन स्तुत्यसम्भवात् तस्य 'भजति मां
सर्वभावेन' इत्यत्र मन्दप्रयोजनत्वाच्च भजनानुष्ठानोपयोगि-

विषयतया नियच्छति— मत्प्राप्त्युपायतयेति । भजन-
क्रियावशीकृतः सर्वभावशब्दे भजनावान्तरभेदतया प्राक्प्रपञ्चित-
कीर्तनयतनादिप्रकारपरः । 'वाशुदेव. सर्वम्' [७।१९]
इत्याद्यर्थविवक्षादोऽप्ययमेवार्थः स्तुत्युपायगतिशयादिश्लोभादेय
इत्यभिप्रायेणाह ये चेति । भावशब्दोऽत्र क्रियावाचो पदार्थ-
मात्रवाची वा सम्प्रकाराख्यविशेषे विश्रान्तः ।

नन्वत्र तरवद्वितवेदनं हितानुष्ठानं च शाश्वतं विवञ्जितम् ।
तत्र न तावत्पुरुषोत्तमत्ववेदनमेव परब्रह्मविभवगुणेष्वेष्टितादि-
सर्ववेदनं सर्वविवभजनकरणं च स्वल्पान्यथात्वात् । न चारोप्य
स्तुतिः, अनुमितत्वात्प्रकल्पत्वाच्च । न चान हेतुकलभाव-
विवक्षा 'एतद्ब्रह्मा बुद्धिमान् स्यात्' [१५।२०] इत्यनन्तरेण
पौनहत्यात् अतो निरर्थकमिदमित्यथाह— सर्वैर्भद्रिपर्यै-
रिति ॥ १९ ॥

५ आ. मा. भा.— ॥ १९ ॥

६ ज. प्र. दो.— ॥ १९ ॥

७ ह. पै. भा.— अथेदानीं यः पुरुषोत्तमनामानं पुरुषं वेद तस्य फलमुच्यते— य इति । यो मां
परमेश्वरमेवमसम्भूढो निश्चितबुद्धिर्वेत्ति पुरुषोत्तमम् । नामकर्मस्वरूपवलवीर्यतेजोभिरित्यर्थः ॥ १९ ॥

८ घं. प्र. सि.— एतन्नामनिर्वचनज्ञाने फलमाह— यो
मामिति । यः पुमानसम्भूढः परित्तिष्ठोऽयमिति सम्भोह-
वर्जितः सन् एवं यथोक्तनामनिर्वचनप्रकारेण मां पुरुषोत्तमं
जानाति निश्चिजगदधिष्ठानभूतं नित्यद्यद्बुद्धसुखसमाय-
सदितोर्व्यं प्रकृष्येति प्रतिपद्यते, स सर्ववित् सर्वज्ञः "यस्मि-

न्विज्ञाते सर्वमिदं विज्ञातं भवति" इति श्लोके; तथा सर्व-
भावेन 'वासुदेवः सर्वमिति स महात्मा सुदुर्लभः' [७।१९]
इत्युक्त्युपेण सर्वात्मकत्वेन मां भजते, इतत्प्रयो भवती-
त्यर्थः ॥ १९ ॥

९ व० त० दी०— यतोऽहमेतादृशस्वरूपः सर्वोत्तमः पुरुषोत्तम इति अत्रः सङ्गानवान् सर्वज्ञोऽन्यभजन-
रहितो मां भजतीत्याहुः— यो मामिति । असम्भूढः सम्मोहस्यासुरत्वात्प्रद्विहो यो मामभजनादि पुरुषोत्तमं जानाति
स सर्ववित् पुरुषज्ञानेन सर्वविज्ञानात्सर्वात्मभावेन मां भजति सेवत इति मागान्तराद्वैलक्षण्यं दर्शितम् । 'ज्ञानी
चेन्नते कृष्णं तस्मान्नास्त्यधिकः परः' इति नियन्धेऽप्युक्तम् ॥ १९ ॥

८ वं. ध. गि.— अध्यायार्थमुपसंहरति — इतीति । इति अनेन प्रकारेण गुण्यतमं रहस्यतमं सम्पूर्णं शास्त्रमेव सङ्क्षेपेणैव स्मिन्प्रध्याये मयोक्तम् । धर्मतत्त्वज्ञानिनः परब्रह्मभावापत्तिरूपा श्रुक्तिर्भवतीत्येवंरूपस्थैतदध्यायार्थस्यैव कृत्स्नगीताशास्त्रार्थत्वादित्यभिप्रायः । एतदध्यायार्थरूपं शास्त्रं बुद्ध्या

बुद्धिमान् कृत्स्नशास्त्रार्थज्ञानवान् स्यात्, तथा कृतकृत्यश्च स्यन्निति । 'अनघ भारत!' इत्यनेन यः कश्चिदप्येतद्बुद्ध्या कृतार्थं भवति; महाकृत्यप्रपूतः परिशुद्धस्त्वं कृतकृत्योऽसीति किमु वक्तव्यम् ? इति प्रदर्शितम् ॥ २० ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिमाणसत्त्वैर्भौमश्रीमद्भैरवविद्याप्रतिष्ठापनाभिनवशङ्कराचार्यसर्वतन्त्रस्वतन्त्र-

श्रीमद्ब्रह्मसंज्ञानन्दतीर्थभगवत्पूज्यपादानां शिष्येण श्रीवेङ्कटनाथेन कृते ब्रह्मज्ञानन्द-

गिर्याख्याने भगवद्गीतात्याख्याने पञ्चदशोऽध्यायः ॥ १५ ॥

९ व० त० दी० — अध्यायार्थमुपसंहरति — इतीति । इत्थं पुरुषोत्तमयोगकं शास्त्रं सर्ववेदान्तसारत्वाद्ब्रह्मसत्त्वमया सर्ववेदान्तवेद्यचरणेन वेदान्तकृता पुरुषोत्तमेन त्वमनघतया योग्य इति तवोक्तं, अतएव तद्बुद्ध्या बुद्धिमान् शास्त्रतात्पर्यज्ञानवान् कृतकृत्यश्च स्यान् योऽपि कोऽपि । हे भारत ! त्वं कृतकृत्योऽसीति किमु वक्तव्यम् । इति भावः ॥ २० ॥

प्रपञ्चतः क्षराच्चाहमक्षरादपि चोत्तमः । भजनीय इति श्रीमान् स्वयं पञ्चदशोऽप्रवीत् ॥ १ ॥

इति श्रीभगवद्गीतातत्त्वदीपिकायां पञ्चदशोऽध्यायः ॥ १५ ॥

१० पु. अ. त.— उपसंहरति— इतीति । इति अमुना प्रकारेण बुद्धतममतिगुणरहस्यं शास्त्रं शासनधर्मरूपं हे अनघ निष्पाप ! कृतकार्यमुपहतमते ! इदं प्रत्यक्षं मया कृपालनेत्यर्थः । उक्तं कथितमित्यर्थः । प्रयोजनमाह— एतदिति । बुद्धिमान् इशल एतद्बुद्ध्या कृतं कृत्यमेतत्सैवार्थं येन तादृशो भवे-

दित्यर्थः । यद्वा बुद्धिमान् स्यात् कृतकृत्य इत्यर्थः । अनेन सर्वेषां देवजीवानां स्वरूपज्ञानार्थे प्रकटितमिति भावः । भारततिसन्बोधनेन साहजिकबुद्धिमतो येन कृतकृत्यता स्यात्तत्र वंशोद्भवे त्वयि किं वक्तव्यं ? इति भावो व्यञ्जितः ॥ २० ॥

इष्णः पञ्चदशोऽध्याये लोकानां हितकाम्यया । पुरुषोत्तमयोगं हि पायाय कृपयाऽऽदिशत् ॥

इति श्रीभगवद्गीतासुतनरङ्गिण्यां पञ्चदशोऽध्यायः ॥ १५ ॥

१९ नी० भा० दी०— अस्मिन्नध्याये भगवत्तत्त्वज्ञानस्य मोक्षफलत्वमुक्त्वाऽप्येदानीं तत्स्तौति — इतीति । इति एतद्ब्रह्मतममत्यन्तरहस्यं शास्त्रं यद्यपि इयमष्टादशाध्यायी कृत्स्ना शास्त्रं तथाप्यस्मिन्नध्याये कृत्स्नस्य शास्त्रार्थस्य प्रदर्शनादयमपि शास्त्रम् । अत्र हि कार्यकारणविभागः संसारवृक्षस्यानित्यत्वं भगवतो विभूतयः 'यस्तं वेद स वेदवित्' [१५।१] 'वेदैश्च सर्वैरहमेव वेद्यः' [१५।१५] इत्यादिना सर्वैः शास्त्रार्थो दर्शितोऽस्ति । इदं मयोक्तं हे अनघ नित्यं सन ! एतद्ब्रह्मस्यं बुद्ध्या बुद्धिमान् ज्ञानी स्यात् आत्मविद्भवेत् तावता कृतकृत्यः । सर्वं हि कृत्यं परमात्मावगतिपर्यन्तं, तत्रैव कृत्स्नपुरुषार्थसमाप्तिः । चात्प्राप्तप्रापणीयश्च स्यात् भवति; नातःपरं कर्त्तव्यमवशिष्यते इत्यर्थः ॥ २० ॥

इति भीष्मपर्वणि नैलकण्ठीये भारतभावदीपे पञ्चदशोऽध्यायः ॥ १५ ॥

पञ्चदशध्यायटिप्पण्यः ।

श्लोक १— इदं प्रपञ्चस्याश्रयत्वरूपक मन्मथ परिहृत्योक्तमाचार्यचरणे क्लेशनिपद्नाय्ये—

“अविच्छिन्नजन्मतरामरणसोकायनेकानर्थात्मक, प्रतिनान्मन्यथास्वभाव, मायामरीच्युद्भयान्बर्तनगारादिवत् दृग्गणस्वरूपत्वादवसाने च हृद्यवदभावात्मक, कदलीस्तम्भवक्षिष्मार, अनेकघटपाखण्डतुद्विविकल्पास्पद, तत्रविचिन्तासुभिरनिचारिते दन्तस्य, वेदान्तनिर्धारितपरद्वन्द्वमूलसार, अविद्याकामरुमाव्ययचोत्रप्रभव, अपरत्रयविज्ञानक्रियासाक्षिद्वयात्मकद्विरण्यगर्माङ्कुर, सर्वप्राणिलिङ्गभेदस्कन्ध, तत्तत्पुष्पाजलासेकोद्भूतदर्प, सुदान्द्रियविषयप्रवालाङ्कुर, धृतिमृत्विन्द्यायविशेषदेशपरगण, यज्ञदानवप्रायनेकक्रियाधुपुत्र, सुखदुःखवेदानकरस, प्रमुखपरीन्यानन्तरुल, तन्मृगासलिलावसकप्रस्नपिठीकृतदृढबद्धमूल, सत्यनामादिघटलोकप्रभादिभूतपक्षिङ्गनीड, प्राणिसुखदुःखोद्भूतहर्षशोकान्तमृत्युगीतवादिनश्चेत्तितास्फोणितद्विधादृष्टदिव्यशाहासुत्रमुञ्जेरायनकरान्दृष्टानुसुलीभूतमहारथ, वेदान्तविदितप्रभा मदर्शनासङ्गप्रकृतोच्छेद एव संसारश्लोषश्चाऽप्यथरत्कामकर्मवातेरितमित्यप्रचालितस्वभाव ।” (६११) इति ॥

छन्दांसि पर्णानीति । यथा वृक्षस्य मानत्वकल्पवृक्षसरसत्वाद्य पर्णं सूच्यते एव व्रतनत्वस्य बोधोपक्षितयाश्रयारिका प्रतीतितित्याख्यायते ॥ किमर्थं जगतो वृत्तत्वकल्पना ? इति चेत्, छेद्यन्वसुचनेन छदनप्रायनद्वन्द्वसम्पादनप्रवृत्तुरागदनाय । कथं वृत्तस्वरूपगमोने छेदानवदयकदासुचनम् ? न हि वृक्षा वृक्षत्वमात्रेण च्छिद्यन्त इति चर्, कस्यचित् प्राप्तव्यमेकनभिलषितस्थानमुद्दिश्य स्वच्छानिर्गल कच्छन पथि यदि छनहानको वृषस्तिर्यक्पातित स्यात्, तर्हि स तमच्छिन्वा तत पर गतु न शक्नोति, तद्वत् प्राप्तव्य मोक्षस्थानमुद्दिश्य त माँ प्रवगमननादौ गच्छन् पुरय प्रकृतिप्राकृतसमुदाय तिर्यक्पातितवृषवत् गमनप्रतिषेधक मक्षिविरचिरूपेण शस्त्रेण छिन्नैव तस्मिन् मार्गे यावन्नन्तव्यम्, तावन्नत्वा प्राप्तव्य मोक्षस्थानमाप्नोति, अतरेदेनमावदयकमित्यर्थस्य बोधनाय गदातरप्रयुज्यानोच्छ्रुततोरधरणी तिर्यक्पातित सर्मारणेनाप्योमूलिन महान्तमश्वयमुपमानीहृत्य रूपककल्पनति दृश्यम् । एतच्च ‘कर्म्ममूलमथरशाख’ इत्युच्येत्कम्यत । कर्म्ममूलमथरशाखत्वं चास्मन्मदीहृत्वादी तिर्यक्पातितस्य महावातोन्मूलितवृक्षस्यैव सम्भवति । अच्छिन्ना च त परत्र गन्तु न शक्यत । तद्वद्व वृष छिन्नैव मोक्षस्थानमाप्तव्यमिति । नन्वसु नाम वृत्तत्वकल्पना, शाऽथरथत्वनैव वृत्त ? इति चेत्, रूपकविषया य कश्चन महान्त्व उपमानीकरणाय, तत्र यदि वृत्तमित्तीवृत्तादय उपमानीकियेरन्, तर्हि तद्व्याचक्यप्रयोग कर्तव्य स्यात् । वृत्ताऽथरथप्रयोगश्च प्रकृतस्य ननुत्सव्याविषयनीयत्वरूपे विवक्षितेऽप्ये नोपयुज्यते । अथ यद्वृक्षस्योपमानोच्छ्राने तद्वोधनाय वृत्ताऽथरथप्रयोगश्च न लिप्तीति सुतराया अक्षरविवेगव गमनशीलतया वदत इति व्युत्पत्त्या वा जगतो नभरत्वेनाविषयनीयत्वाकूपेऽप्ये उरजुष्यत । अत एव ‘कर्म्ममूल’ (कठो ६११) इति ध्रुतावन्मथत्यतवन रूपम् ॥

नस्यान्तु—‘श्लोऽपि न तिष्ठतीत्युक्त्य’ इत्याभ्यामिद्वी निदक्षिरवाचीनेरेव कल्पिता । यद्यपि नामरूपात्मिकाया मायाया स्वसर्वं विचारित्वादिनाशित्वाच्च वाऽद्यमनि यमिति वक्तुं शक्यम्, तथापि नाम तदभिप्रतमित्यव्ययमिति विरथनेव शक्यं कियद्दु । तत्र, तत्रविरथमाभ्यामित्यस्यापि सप्रारस्य प्रवाहकपातित्यन्तरवापनाथत्वात् । अन्वया ‘अथरथप्र’ ऐने शिवा’ (११३) इति बन्धमानान्यसङ्गत स्यादिति यतिद्विदेत् । वक्तुं— परमथर स्वोऽस्ति तत प्रकृतस्य ननुत्सव्यात्सो मनुद्वलोक प्रवृत्तादस्य मूल परमथर कर्म्मम्— इत्यादि, कल्पनेषथस्य परिच्छिन्नभावादक सङ्ख्यायविरथक कथन बाह्यद्विगतमेव । यदपि— ‘प्रजातिदेहिन्यो निलायन । अथो रूप इत्या । शाऽथरथे गत्परमतिद्वत् । तदथरथे इदामन्वयम् ॥ ” (वै. भा ३।१।१२) इत्यथरथप्रवृत्तस्य धीतनिर्वैचनप्रदजादि, तत्प्रथमस्य प्रवृत्तादकन्वयापिद्वत् प्रथममप्येति न परापूर्वथे ।

— अविर्गता ।

श्लोक ३—

न रूपमस्य नान्तोऽप्य छिन्नैरिति पेशर । इदं कल्पेनमनस मया पश्य शक्यवदत् ॥
 कर्मद्वारा बन्धनात् रूप न कल्पेनमनस । एतन्मनोभ्रमिन्द्वयवदमनास्तव शक्ति ॥

रज्जुसर्पसमस्यास्य तुच्छाज्ञानोद्भवत्वतः । प्रतिष्ठाख्यं लयस्थानं नास्ति कुम्भस्य मृचया ॥
 ' अस्य द्वैतेन्द्रजालस्य यदुपादानकारणम् । अज्ञानं तदुपाधित्य ब्रह्म कारणमुच्यते ॥ '
 इत्येवं चार्तिककार्यैरुपचारात्पररात्मनः । उक्तोपादानता तस्मादप्रतिष्ठो भवदुमः ॥
 दुस्स्वप्न इव ससारः सज्जगत्त्रेण दुःखदः । तमघ्नान्नाशिना छिरवा प्रथाहि परमं पदम् ॥
 नित्यं बहदृशामिन्द्रजालं शुद्धदृशा त्विदम् । कालत्रयेऽपि नास्तीति न्यायमत्रापि योजयेत् ॥
 प्रवाह्नित्यं जगदित्याहुर्मांसांसाः स्फुटम् । व्यवहारे भाट्टनयो ह्यस्माकमपि सम्मतः ॥

इति भरतभावदीपे (१११२३)

सुदृढेनासङ्गश्लेणे अश्वत्थोऽथमनायासेन च्छेत्तुं शक्य इति सूचयितुं ' छे च ' (अष्टा. ६।१।७३) इति शास्त्रविक्रित-
 तुगागमानाश्रयणेन ' दृढेन छिरवा ' इति सुखोच्चारणम् ।
 — अविगीता ।

श्लोकः ४— ' तत परं तत् ' इति पाठः, तत्र ब्रह्मेत्यर्थोऽभ्यस्यते । तत अनन्तरं परं परब्रह्मेति वा व्याख्येयम् । तत
 इत्यस्य पञ्चमन्तरत्वात् परस्तादिति बोधः ॥ तस्य अगद्वृक्षस्य पदं आश्रयभूतं ब्रह्म, तत इति पठ्यर्थं तसिः— इति केचित् ।
 — अविगीता ।

श्लोकः ६— गत्वा अभेदेन प्राप्य तद्भानं प्राप्य । जीवस्य ' अहं ब्रह्मास्मि ' इति वेदान्तवाक्यजन्यसाक्षात्कारादहं
 न ब्रह्मेत्यज्ञाननिवृत्तिर्गतवेद्युच्यते । निवृत्तस्य चानाद्यज्ञानस्य पुनस्तथानाभावेन तत्कार्यसंसाराभाव ' न निवर्तन्ते ' इत्युच्यते ।
 अतो गमनानिदृश्योदृश्यता जीवब्रह्मणोर्भेद उक्तो भवतीति शङ्काया नावकाशः । गत्वा ज्ञात्वेनेति वा । सूर्यायप्रकाशयत्नोक्त्या
 तदनुयायक्षत्रराद्यगम्यत्वमुच्यते मम मद्भिनम् । ' राहोः शिर ' इतिवद्भेदे पठ्ये ।
 — अविगीता ।

श्लोकः १०— शरीरस्थितियोगात्तिष्ठन्तं, शरीरान्तरग्रहणायोत्क्रामन्तं, विषयान्वा भुञ्जान मूढा न पश्यन्ति, अप्रबुद्ध
 त्वात् । प्रबुद्धास्तु सर्वत्रैव बोधरूपमनुसन्धाना जानन्त्येवेत्युल्लसत्समाधयः, तेषा यत्नपरत्वात् । अकृतात्मना तु यत्नोऽपि न
 फलय, अपरिपक्वकायात्त्वात् । नहि शरदि सलिलादिसामग्रीसम्भर्दोऽपि धान्यबीजान्युप्युमानानि फलसम्पदेऽलम् । अत एव
 सामग्र्येव साऽस्य न भवति । अन्यथैव किल मधुमाससम्भृतजलधरपटलीप्रेरितमम्भ, काचिदेव च सा सूर्यस्या शिशिरविवर्था
 कृताया रविकरस्पर्शेनेव कान्ति । एवमकृतात्मना यत्नो न सकलात्परिपूर्णं कर्तुमायाति । अत एव प्राण्याप्युपायं परमेश्वर-
 योज्ञादि, ये तथाविधबोधनोद्वादिप्रतिषन्धदर्भगर्भकृतान्तर्हसस्तेषुपाय एव साधनं न भजतीति मन्यन्त्यम् । तदुक्तम्— ' कौषादी
 दयमाने हि दीक्षितोऽपि न मुक्तिमाक् । ' इत्यभिनवगुप्तपादाः । वासुदेव इत्यर्थः । उपाधायुत्क्रामति उत्क्रामन्तमिव, उपाधौ
 स्थिते स्थितमिव, उपाधौ भुञ्जाने भुञ्जानमिव, उपाधौ गुणान्विते गुणान्वितमिव, प्रतीयमानमात्मानं विमूढा नानुस्यति,
 ज्ञानचक्षुषस्तु परयन्तीत्यर्थः ।
 — अविगीता ।

श्लोक १३— अहं रसात्मक सोमो भूत्वा मां भूमिमाविश्य सर्वा ओषधीर्विषयामि च । तत भोजसा अन्नादितामध्वनं
 मृतानि धारयामि चेत्येकवाक्येन व्याचक्षते केचित् । भोजना तेजसेति नव्याः । तदुक्तम्, भोजश्चन्द्रस्य तेजोऽर्थात्त्वा-
 भावात्, प्रकृते धारणे च बलस्यैवोपयुक्तत्वात् ।
 — अविगीता ।

श्लोकः १४— प्राणिनामिति सामान्येनोक्त्या सर्वैरपि प्राणवद्विद्विजमानमदनीयमनं पार्थिव, आप्त्यम्, तैजसम्,
 वायव्यं चेति चतुर्विधम् । तत्र मनुष्यादीना पार्थिवम्, श्वत्हादीना आप्त्यं, वालकित्यादीना तैजसं, सर्पादीना वायव्यमिति
 विवेकः— इति केचित् ।
 — अविगीता ।

श्लोकः १५— अशाहुरभिनवगुप्तपादा — बोध्यरूपत्वमुक्त्वा ब्रह्मोप्यस्वरूपप्रपञ्चितत्वात्तन्व्यबोधस्वभावमात्मन
 परस्वभावं परमेश्वरस्वरूपं सर्वज्ञानस्वतन् सर्वकर्तारं दर्शयितुमाह— सर्वस्येत्येति । सर्वस्य शेषस्य यद्यत्समाह्वयस्तत्र-
 बोधस्वभावम्, तत्राहमिति यो विमर्शस्तत एवापूर्वावभासनामयं ज्ञान विषयमाहृष्टिरूपं ' अयं पठ एव ' इति सर्वोत्कृताव-
 खण्डनापारं विकल्पनासाधनात्मकम्, अपोहनम्, पाशवद्यष्टिरूपमायामयप्रमाणित्वम्, स्मरण च संस्कारशेषात् नोतस्य सर्वस्य
 सुखदशासत्त्वमकर्मितोयदा समस्तज्ञानानि संहृतानीति सर्वज्ञतापूर्वकं स्वानन्त्यरूपं कर्तुंत्वमुक्तम् । सर्वैरिति सम्भूय निल
 सर्वेशाश्राणां परमेवतारमेव निरूपयम् । वेदवेदान्तकर्मत्वेन कर्मफलतस्मन्वन्धादिद्वारात्तयाशेषविधनिर्माणे तदुन्मूलनेन पुनः
 स्वकल्पप्रतिष्ठापने भगवत् एव स्वात्मन्यमिति विश्वकर्तृत्वमुक्तम्— इत्याहुः । वेदेति चकारेण वेदावुत्तारिणि काश्चिदर्थः ।
 वेदेत्कारं वेद्यः, सर्वैरेव वेदेदयः, सर्वैरेदरेदरेव वेद्यः, सर्वैरेदरेदरेव वेद्येत्स्वव्यमाहुः केचित् ।
 — अविगीता ।

श्लोकः १६— 'द्वाविमौ पुरुषौ' इति प्रन्धेनेदमुच्यते— लोके तावदप्रयुदस्वभावोऽपि सर्वैः पृथिव्यादिमृतात्म-
शरीरमात्मानं चेतनं क्षरत्सं ज्ञानातीति लोहस्य मृत्त्वाद्देतपीनं निवर्तते। अहं तु सकलानुमाद्दी द्वैतप्रथिय विभिन्न सकललोक-
व्यापकतया वेद्य इति क्षरमतीतो मृतानां जहत्वात्, अक्षरमतीत आत्मनोऽप्रयुदत्वे सर्वव्यापकत्वक्षण्डनात्। पुरुषोत्तमो लोके
वेदेऽपि 'स उच्यतेः पुरुषः' (छां. उ. ८।१२।३) इत्यादिभिर्वाक्यैः स एव परमात्मद्रष्ट एवमुच्यते। एवं ज्ञानानः सर्वमने
मानेभ्यः प्रयत्नवसुपासीनः सर्वैः मन्मथरत्नेन विदन् सर्वेण भावेन मूर्तिरिक्त्याज्ञानात्मकेन मानेव भजते। मत्स्यस्यति तद्गवन्मूर्तिरत्ये-
त्यभिनवगुप्तपादाः ।

केचिन्तु— क्षरसाधेनाचेतनवर्गमुक्त्वा, 'कूटस्थोऽक्षर उच्यते' इत्यनेन जीवमाहुः। तत्र, पुरुषोत्तमत्वेन जीवस्याप्रिमलोके
प्रतिपादनीयतया अक्षरसाधेन तस्यैवात्र प्रतिपादने तत्र पौनरुक्त्यात्। न च पुरुषोत्तमत्वेनेक्षर एव प्रतिपादनीयः 'अव्यय
ईश्वरः' इति स्पष्टमुक्तेरिति वाच्यम्; जीवपरतादात्म्यस्य मोक्षोपयोगित्वेन प्रतिपादनीयतया क्षराक्षरपदान्यां कल्पितपुरुष-
रूपयोः कार्यकारणोपाध्योः पार्षक्येन चेतनानां जीनेक्षरशुद्धवर्णनां तदुपाधिप्रयुक्तकल्पितमेदानां परमार्यतोऽमिन्नत्वेनाप्रिमलोके
प्रतिपादने तात्पर्यात्। तत्रोपाधिरूपकल्पितपुरुषान् जडाहुतमत्त्वेन तदुपाधिक्रियदूषो हि जीव ईश्वरश्च 'उत्तमः पुरुषस्त्वम्भः' (१।५।१७)
'विमल्यैव्यय ईश्वरः' (१।५।१७) इत्याभ्यां प्रतिपादितः, सामानाधिकरण्यात् तयोरभेदः। तयोरपि पुनः 'परमात्मेत्युद्गृह्यते'
(१।५।१७) इत्यनेन शुद्धाभेदः प्रतिपादनीयः। पूर्वश्लोके एव जीवस्याक्षरसाधेनोक्तौ हि तत्मादन्यत्वमेवैक्षरस्य शुद्धस्य च
'अन्यः' इत्यनेनाभिहितं स्यात्, स्यात् तद्विधेयमेवाभिहितं शिद्धान्तविक्रदे चेति तत्त्वालोकाः। क्षरः विनाशियत्रमृतात्त्वको
व्यकपदार्थः, व्यकपदुधिरिति यावत् इति नव्याः। तन्मन्दम्, वाय्वाकाशयुद्धदृष्टात्तन्मानाणां क्षरत्वेऽपि व्यकयशित्वाभावात् ।

—अविगीता ।

श्लोकः १९— सर्वमिति सामान्यज्ञानेन, सर्वैस्वाकारकशाब्दज्ञानेन च यथा सर्वज्ञो न भवति, तथा सामान्यतः कोद्या-
दिना पुरुषोत्तमो भगवानिति ज्ञानमात्रेण पुरुषोत्तमत्वज्ञानी न भवति, किन्तु एवं ज्ञानमिति भावः। —अविगीता ।

श्लोकः २०— इतीति । सुयतमं सर्वाद्वयप्रतिपादकत्वात्। एतदेव बुद्धा बुद्धिमत्त्वम्, न तु व्यवहारबुद्ध्या। एतेन ते
ज्ञानैव कृतकृत्यता, न तु हृतेनापि शत्रुविजयाद्यार्हरणश्रुतमोगादिना। चक्षरोऽद्भुतयोरकः। एतेन हि कृतकृत्यता एता, च
एतेन तु ज्ञानैवेति चिन्तम्। इतिदग्नेन शास्त्रस्य समाप्तिः सूचिता, वक्तव्यस्य परिपूर्णतया समाप्तत्वात्। तथाहि षोडशा-
ध्यायेन शिष्यस्यार्जुनस्य योग्यता केवलं प्रतिपाद्यते, न तृपदिस्यते किञ्चित्। देवी देवैर्विद्या सम्पत्। आसुरी चाविद्यामय्येतादृशी
सम्पत्। त्वं च विद्यामयी देवी सम्पदमिमांसा इत्येतावति हि तात्पर्यम्। यद्भवति 'मा शुचः सम्पदं देवी' (१।६।१)
इति। अनपत्र पूर्वं विद्याविद्यागर्हणनिरूपणान्तरे देवासुरसंभ्रामच्छलेन विद्याविद्ययोः सङ्घर्ष इति सूचितम्। एव च शिष्यत्वरूपे
प्राप्त्यनेन निरूप्यमाणे प्रसन्नतोऽन्यदप्युक्तमिन्द्रान्यायद्वयं भविष्यति। उपदेशद्वित्व एव परिसमाप्तः। सर्वभावेन हि परमेश्वर-
नक्तमावेश्यं प्राप्तं तदर्थं चान्यत्सर्वैर्नित्युक्तं प्राक्। सर्वमाहेश्वरस्वरूपावेश एव 'हि परम' शिवामिती श्रमन्— इत्यादि-
नवगुप्तपादाः ।

'भारत' । 'अनप' इति सम्बोध्य तत्र मयोपदिष्टमित्युक्त्वा 'बुद्धिमान् स्यात्' इति च परोक्षनिर्देशेन न त्वदर्थ-
मेनायमुपदेशः, किन्तु त्वां व्याजीहृत्य लोकोद्देशरणार्थम्। त्वां व्याजीहृत्य यदर्थमुपदेशः, सोऽन्येवं सर्वत्र भवति, सर्वभावेन
मां भजति, बुद्धिमान् कृतकृत्यश्च स्यात्, किं पुनः साक्षाद्गुपदेशविषयमूतो गवान्? इति सूच्यते। —अविगीता ।

श्रीमद्भगवद्गीतायाः पञ्चदशाध्यायस्य माहात्म्यम् ।

ईश्वर उवाच—

प्रवक्ष्यामि विशालाक्षि तुहिनाचलकल्पके ।
 गीतापञ्चदशाध्यायमाहात्म्यमवधारय ॥ १ ॥
 कृपाणनरसिंहोऽभूद्गाम्ना गौडेषु भूपतिः ।
 यस्यासिधारया सहस्रे देवसहस्राश्च धिकृताः ॥ २ ॥
 यदीयमत्तमातङ्गदानधाराजलैरिला ।
 निदाघेऽपि च सेहे तां रविसन्तापयेदनाम् ॥ ३ ॥
 संकन्दनाल्परित्रस्ता यदीयशरणं गताः ।
 रंजिरे करिणो मत्ताश्चलन्त- पर्वता इव ॥ ४ ॥
 मत्तमातङ्गचीत्कारप्रतिस्थनमिवाद्दरात् ।
 यस्य गोपायितुं शैला व्याहरन्ति कृपावतः ॥ ५ ॥
 यदीयधावत्तुलायुखुरसङ्घातजर्जरम् ।
 नाभूच्चित्रं कथङ्कारं गतखण्डं धरातलम् ॥ ६ ॥
 यस्मिन्बलङ्गहतामित्रे समुद्धरति मेदिनीम् ।
 पुनरुज्ज्वलयामिन्शुके महाभाग्यं फणीश्वरः ॥ ७ ॥
 तस्याऽऽसीत्सैन्ययो धीमाञ्छस्त्रशास्त्रकलानिधि ।
 नाम्ना सरभमेरुण्डः प्रचण्डभुजमण्डलः ॥ ८ ॥
 भाण्डागारेण तुरगैर्भर्तृवीररसोद्भवैः ।
 समान एव भूर्भर्तुर्दुर्गं रत्यन्तदुर्गमैः ॥ ९ ॥
 स कदाचित्स्वयं राज्यं कर्तुं पापो दधे मनः ।
 निहृत्य धनुधापालं बलात्साकं कुमारकैः ॥ १० ॥
 कर्तुं व्ययस्य दिवसैः स्वल्पैरित्यंश्चिकीर्षया ।
 साहसिकजनैर्मन्त्रं मन्त्रयित्वा हृदि प्रभुः ॥ ११ ॥
 विप्रुचिक्रामयादाशु पराशुः समजायत ।
 फालेनालरीयसा प्रेत्य पापात्मा तेन कर्मणा ॥ १२ ॥
 तेजस्वी तुरगो जातः सिन्धुदेशे कृशोदरः ।
 भूत्येन बहुना क्रीत्या ह्यतत्त्वविदा तत ॥ १३ ॥
 बहुयलयता नीतः केनचिद्दृश्यसुनुता ।
 राजापि प्रौढनप्रायेस्त्वस्यैव मरणात्परम् ॥ १४ ॥
 कालेन पृथ्वीं प्रातः स्वराज्यं चापि पालयन् ।
 स यैदप्यसुस्तं धार्यं राशे दानुं समागतः ॥ १५ ॥

राज्ञो द्वारस्थितस्तत्र प्रतीक्षंस्ततःसमागमम् ।
 शतपूर्वांऽपि वैद्योऽसौ प्रतीहारेण दर्शितः ॥ १६ ॥
 किमर्थं धूहि राज्ञेति पृष्टः स्पष्टमभाषत ।
 देव ! त्रिजगतीरत्नमिति मत्वा तुरङ्गमः ॥ १७ ॥
 मयाऽऽनीयत मौल्येन बहुना साधुलक्षणः ।
 ततोऽवलोक्य धनवाणि भूपालः पार्श्ववर्तिनाम् ॥ १८ ॥
 समादिदेश वणिजमश्वोऽत्राऽऽनीयतामिति ।
 शिरांसि धूनयन्नामश्वलक्षणवेदिनाम् ॥ १९ ॥
 शूराणामथ चेतांसि मुहुस्तसाहयमहान् ।
 अखण्डमेदिनीवेगधनुसंक्रमणाजितम् ॥ २० ॥
 लालफेनच्छलेनासौ वमञ्चुभ्रतरं यशः ।
 उच्चैश्श्वस्तुलां भेजे गुणसाम्येन तस्वतः ॥ २१ ॥
 विवृण्वन्नतितेजश्च ह्रियेवाऽऽनतकन्धरः ।
 चामरैरिन्दुधवलैर्धौज्यमानो निरन्तरम् ॥ २२ ॥
 दुग्धाम्नोनिधिलोलैः स्वैः श्वासैरुच्चैश्श्रया इव ।
 नीलातपत्रयुगलधनच्छायातलक्षिया ॥ २३ ॥
 विघ्नाणो वारिदालीढेमाद्रिशिखरश्रियम् ।
 मेदिनीमण्डलस्पशंसंक्रान्तमिव पावकम् ॥ २४ ॥
 मुहुर्बुद्धारयन्धुन्वन्धुरं कन्धरातटम् ।
 ईरयन्वैरिणः सर्वान्याहरन्वै जयश्रियम् ॥ २५ ॥
 हेपारवेण गुह्या दिक्षु प्रत्यापयन्मयाः ।
 सत्वस्य षशिरस्युच्चैर्गतीनामिव शेषधि ॥ २६ ॥
 रूपस्य निलयं साक्षाद्भक्षणानां पयोनिधिः ।
 आनीतो वणिजा वाजी राज्ञा च समददयत ॥ २७ ॥
 बहुधा वर्णितोऽमात्यैरश्वलक्षणवेदिभिः ।
 यथेच्छं वणिजोदीर्णं स्वर्णं दत्त्वा महोपतिः ॥ २८ ॥
 जग्राह तुरगं वेगादसीमानन्दनिभरं ।
 ततोऽश्वपालमाहूय भूपालस्तं निरूप्य च ॥ २९ ॥
 विसर्जितसमालोको गृहान्तमगधुषः ।
 अनैकया समापृष्टो महोपालराज्ञेण ॥ ३० ॥

शस्त्रप्रणकिणश्रेणीभूषणं सत्त्वसन्निभम् ।
 एकदा मृगयां खेलन्कुतूहलरसोन्मनाः ॥ ३१ ॥
 तमारुह्य महीपालो वनं प्रति विवेश ह ।
 विशुज्य सैनिकान्पृष्टे धावतः परितोऽखिलात् ॥ ३२ ॥
 आकृष्यमाणो हरिणैः पिपासाकुलितोऽभवत् ।
 तत उत्तीर्य तुरगाञ्जलमवेपयन्नुप ॥ ३३ ॥
 वद्धाऽथ तदशाखायामारूरोह शिलातलम् ।
 गीतापञ्चदशाध्यायश्लोकार्थं लिखितं नृपः ॥ ३४ ॥
 पातितं मरुता तत्र पत्रखण्डे व्यलोकयत् ।
 पत्रं वाचयतो राहः श्रुत्वा गीताक्षरावलीम् ॥ ३५ ॥
 ततो मुन्नितपदं लेभे तुरङ्गस्वरयाऽपतत् ।
 ततो प्रस्थिं समाच्छिद्य पल्याणमवतार्य च ॥ ३६ ॥
 उत्थाप्यमानस्तुरगो राहो नोत्थितवान्मुषः ।
 कशाघातैर्बहुविधं ताडितोऽपि जडीकृतः ॥ ३७ ॥
 ततः सरमभेरुण्डो नृपमानस्य सत्वरम् ।
 दिव्यं विमानमारुह्य जगाम त्रिदशालयम् ॥ ३८ ॥
 ततो गिरिं समारुह्य द्दृशांऽऽश्रममुत्तमम् ।
 पुत्रागकदलीचूतनालिकेरसमन्वितम् ॥ ३९ ॥
 द्वाश्लेषुवाटिकापूगनागकेशरचम्पकम् ।
 खेलत्कलमसारङ्गं नृत्यत्केकिकुलं नृपः ॥ ४० ॥
 प्रणिपत्य द्विजन्मानमुटजाभ्यन्तरस्थितम् ।
 पप्रच्छ परया भक्त्या मुक्तसंसारवासनम् ॥ ४१ ॥

राजोवाच—

तुरगो निरगात्स्वर्गं हेतुना केन मे वद ॥ ४२ ॥

श्रीशिव उवाच—

इत्याकर्ण्य वचो राहो द्विजन्मा वाचमूचिवात् ।
 त्रिकालदर्शी मन्त्रज्ञो विष्णुशर्मा महत्तरः ॥ ४३ ॥
 द्विजन्मोवाच—

आसीत्सेनापतिः पूर्वं भेरुण्डस्तत्र भूपते ।
 त्वां निहत्य समं पुत्रैः कर्तुं राज्यं समुद्यतः ॥ ४४ ॥
 तावद्विपूचिकारोगात्कालधर्ममवाप सः ।
 कालेन बहुना प्रेत्य तत्पापात्तुरगोऽभवत् ॥ ४५ ॥
 अथ पञ्चदशाध्यायश्लोकार्थं लिखितं क्वचित् ।
 मच्छिद्येण मुदा क्वापि गतेन वनमध्यतः ॥ ४६ ॥
 स्वत्तो वाचयतः श्रुत्वा निरगात्तुरगो दिवम् ।
 अनेकजन्मपापौघान्मुक्तो जन्मकृतादसौ ॥ ४७ ॥

श्रीशिव उवाच—

ततः समागतैस्तत्र परिवारजनैर्द्वृतः ।
 प्रणिपत्य द्विजन्मानं हृष्टो राजा विनिर्गतः ॥ ४८ ॥
 पत्रं तदेष लिखितं गीतापञ्चदशाक्षरम् ।
 वाचयन्स महीपालो हर्षसम्फुल्ललोचनः ॥ ४९ ॥
 अभिपिच्य निजं पुत्रं मन्त्रयिन्मन्त्रिभिः समम् ।
 सिंहासने सिंहयलं मुक्तिमाप विशुद्धधीः ॥ ५० ॥

इति श्रीमहापुराणे पाद्म उत्तरखण्डे गीतामाहात्म्ये श्रीमद्भगवद्गीतापञ्चदशाध्यायमाहात्म्य-

वर्णनं नाम पञ्चाशीत्यधिकशततमोऽध्यायः ।

श्रीमद्यामुनिसुनिप्रणीतो श्रीमद्रीतार्थसंग्रहः ।

[अध्यायः १६]

देवासुरविभागोक्तिपूर्विका शास्त्रवश्यता ।
तत्त्वानुष्ठानविज्ञानरथेभ्यो षोडश उच्यते ॥ २० ॥

श्रीमच्छेङ्गटनाथविरचिता गीतार्थसंग्रहरक्षा ।

अत्र पूर्वोत्तरसमस्तप्रतिष्ठापकः षोडशाध्यायार्थः संगृह्यते । एतदभिप्रायेण भाष्यम्—‘ अनन्तरमुक्तस्य तु कृत्स्नस्यार्थस्य स्थेभ्यो शास्त्रवश्यत्वं वक्तुं शास्त्रवश्यतद्विपरीतयोर्देवासुरसर्गयोर्विभागं श्रीभगवानुवाच ’ [रा. भा. १६।१] इति । अत एव सप्तदशमवतारयन्त्रेवमन्वभाषत—‘ देवासुरविभागोक्तिमुखेन प्राप्य तत्त्वज्ञानं तत्प्राप्त्युपायज्ञानं च वेदैकमूलमित्युक्तम् ’ [रा. भा. १७।१] इति । अत्र शास्त्रवश्यता ‘ तस्माच्छास्त्रं प्रमाणं ते कार्याकार्यव्यवस्थितौ । ज्ञात्वा शास्त्रविधानोक्तं कर्म कर्तुमिहार्हसि ’ [१६।२४] इति अध्यायान्तिमश्लोकेनोक्ता ॥

श्रीमते निगमान्तमहादेशिकाय नमः ।

दैवासुरसम्पद्विभागयोगाख्यः षोडशोऽध्यायः ।

मुक्त्यधिकारिणां दैवीसम्पद्गतां लक्षणानि ।

श्रीभगवानुवाच—अभयं सत्त्वसंशुद्धिर्ज्ञानयोगव्यवस्थितिः ।
दानं दमश्च यज्ञश्च स्वाध्यायस्तप आर्जवम् ॥ १ ॥
अहिंसा सत्यमक्रोधस्त्यागः शान्तिरपैशुनम् ।
दया भूतेष्वलोलुप्त्वं मार्दवं ह्रीरचापलम् ॥ २ ॥
तेजः क्षमा धृतिः शौचमद्रोहो नातिमानिता ।
भवन्ति सम्पदं दैवीमभिजातस्य भारत ! ॥ ३ ॥

१ शाङ्करभाष्यम् ।

दैवी आसुरी राक्षसी चेति प्राणिनां प्रकृतयो नवमेऽध्याये (१२, १३) सूचिताः, तासां विस्तरेण प्रदर्शनाय 'अभयं सत्त्वसंशुद्धिः' इत्यादिरध्याय आरभ्यते; तत्र संसारमोक्षाय दैवी प्रकृतिः, निबन्धायाऽऽसुरी राक्षसी चेति दैव्या आदानाय प्रदर्शनं क्रियते, इतरयोः परिवर्जनाय च श्रीभगवानुवाच—अभयमिति । अभयमभीरुता, सत्त्वसंशुद्धिः सत्त्वस्यान्तःकरणस्य संशुद्धिः, संब्यवहारेषु परवञ्चनमायानृतादिपरिवर्जनं शुद्ध-सत्त्वभावेन व्यवहार इत्यर्थः । ज्ञानयोगव्यवस्थितिर्ज्ञानं शास्त्रत आचार्यतश्चाऽऽत्मादिपदार्थानामवगमः, अवगतानामिन्द्रियाद्युपसंहारैरेकाग्रतया स्वात्मसंबेधतापादनं योगः, तयोर्ज्ञानयोगयोर्व्यवस्थितिव्यवस्थानं तन्निष्ठता; एषा प्रधाना दैवी सात्त्विकी सम्पत् । यत्र च येषामधिकृतानां या प्रकृतिः सम्भवति सात्त्विकी सोच्यते । दानं यथाशक्ति संविभागोऽन्नादीनां, दमश्च बाह्यकरणानामुपशमः; अन्तःकरणस्पोषणं शान्तिं वक्ष्यति । यज्ञश्च श्रौतोजिहोत्रादिः स्मार्तश्च देवयज्ञादिः, स्वाध्याय ऋग्वेदाध्ययनमदृष्टार्थं, तपो वक्ष्यमाणं शारीरादि, आर्जवमृजुत्वं सर्वदा ॥ १ ॥

२ आनन्दगिरिकृता शाङ्करभाष्यव्याख्या ।

व्यवहितेन सम्बन्धं वदन-भायान्तरमवतारयति—दैवी-
ति । दैवी सूचिता 'राक्षसीमासुरी' चैव प्रकृतिं बोद्धिनीं
प्रिताः [११२] इत्यादाविति शेषः । प्रकृतीनां विस्तरेण
दर्शनं कुत्रोपयोगि ? इत्याद्यङ्ग्य विमर्शोपयोगमाह—संसार-
रेति । अतीते चाध्याये 'कर्मानुबन्धीन्यधय मूलान्य-
नुष्णतानि' [१५१२] इत्यत्र कर्मव्यवहारा वासनाः
संसारस्यावान्तरमूलद्वेनोकास्ता मनुष्यदेहे प्रायमवीय-
कर्मानुसारेण व्यज्यमानाः सात्त्विकादिभेदेन दैव्यादिप्रकृति-
व्यवत्वेन विमर्शा विस्तिनीषुर्भगवानुक्त्वानित्याह—श्री-
भगवानुवाचेति । अभीरुता शान्त्रोपदिष्टेऽप्ये सन्देहं हित्वा-
ऽऽनुगमनिष्ठत्वम्, परवञ्चना परस्य व्याजेन वशीकरणम्, माया

हृदयेऽन्यथा कृत्वा बहिरन्यथा व्यवहरणम्, अकृतमययादृष्ट-
कथनम्, आदिपदेन विप्रलम्भादिग्रहः । उक्तमर्थं सङ्क्षिप्या-
ऽऽह—शुद्धेति । एतेत्यमयाया ज्ञानादिसित्यन्ता त्रिषो-
केति यावत् । तामेव सात्त्विकीं प्रकृतिं प्रकृतयति—यत्रेति ।
ज्ञाने कर्मणि वाऽधिकृतानामभीरुताया या प्रकृतिः सा तेषां
तत्र सात्त्विकी सम्पदित्यर्थः । महाभागन्यानामत्युत्तमा दैवी
सम्पदुक्ता; सम्प्रति सर्वेषा यथासम्भवं सम्पदं व्यपदिशति—
दानमिति । बाह्यकरणविशेषे कारणमाह—अन्तःकरण-
स्येति । 'देवयज्ञादि' इत्यादिसन्धेन पितृयज्ञो भूतयज्ञो
मनुष्ययज्ञश्चेति त्रयमुक्तम् ; ब्रह्मयज्ञस्य स्वाध्यायेन धृष्ट-
करणत् ॥ १ ॥

१ शां. भा.— किञ्च— अहिंसाऽहिंसनं प्राणिनां पीडावर्जनं, सत्यमप्रियानृतवर्जितं यथाभूतार्थ-
वचनम्, अक्रोधः परैराक्रुष्टस्याभिहतस्य वा प्राप्तस्य क्रोधस्योपशमनं, त्यागः सन्यासः, पूर्वं दान-
स्योक्तत्वाद्; शान्तिरन्तःकरणस्योपशमः, अपेशुनमपिशुनता, परस्मै पररन्त्रप्रकटीकरणं पेशुनं तदभावो-
पेशुनं; दया कृपा भूतेषु दुःखितेषु, अलोलुप्त्वमिन्द्रियाणां विषयसन्निधावविक्रिया. मार्दवं मृदुताऽऽक्रौषं,
द्रीर्लज्जा, अचापलमसति प्रयोजने वाक्याणिपादादीनामव्यापारवितृत्वम् ॥ २ ॥

२ आ. शां. व्या.— देवीं सम्पदमभिजातस्य विशेषणा-
न्तराणि दर्शयति— किञ्चेति । त्यागप्रभेदेन दानं कस्मा-
दोच्यते ? तत्राऽऽह— पूर्वमिति । क्त्वाऽऽद्यानुवृत्तिर्दे-
व्यानिमित्ता मनोवृत्तिः ॥ २ ॥

१ शां. भा.— किञ्च— तेजः प्रागल्भ्यं, न त्वगता दीप्तिः; क्षमाऽऽक्रुष्टस्य ताडितस्य वाऽऽर्त्वि-
क्रियानुत्पत्तिः, उत्पन्नायां विक्रियायां प्रशमनमक्रोध इत्यवोचाम, इत्थं क्षमाया अक्रोधस्य च विशेषः ।
धृतिर्देहेन्द्रियेष्वसार्द्धं प्राप्तो तस्य प्रतिषेधकोऽन्तःकरणवृत्तिविशेषः, येनोत्तम्भितानि करणानि देहस्य
नाशसीदन्ति । शौचं द्विविधं मृज्जलकृतं बाह्यम्, आभ्यन्तरं च मनोवृद्धयोर्नैर्मल्यं मायारागादिकालुप्या-
भावः, एवं द्विविधं शौचम् । अद्रोहः परजिवांसाभावोऽहिंसनम् । नातिमानिताऽत्यर्थं मानोऽतिमानः स
यस्य विद्यते सोऽतिमानी, तद्भावोऽतिमानिता, तदभावो नातिमानिता, आत्मनः पूज्यताविशयभाव-
नाभाव इत्यर्थः । भवन्त्यभयादीन्येतदन्तानि सम्पदमभिजातस्य । किं विशिष्टां सम्पदम् ? देवीं देवतां
या सम्पत्तामभिलक्ष्य जातस्य देवविभूष्यर्हस्य भाविकल्याणस्येत्यर्थः, हे भारत ॥ ३ ॥

२ आ. शां. व्या — देवीं सम्पदं प्राप्तस्य विशेषणा-
न्तराण्यपि सन्तीत्याह— किञ्चेति । व्याख्येयं कीर्तयति—
नेति । अभ्यात्मसाधिकारदिति शेषः । क्षमाक्रोधयोरेकार्थत्वेन
पौनरुक्त्यभावात्परिहरति— उदयध्यायामिति । तयोरेवं
विशेषादपौनरुक्त्यं फलतीत्याह— इत्यमिति । वृत्तिविशेष-
मेव विशदयति— येनेति । शौचस्य द्वैविध्यमेव प्रकटयति—
मृज्जलेत्यादिना । नैर्मल्यमेव स्फोरयति— प्रायेति । तत्र
मुषर्षहरति— एवमिति । अतिमानित्वाभावमेव व्यनक्ति—
आत्मन इति । कस्येतानि विशेषणानि ? इत्यपेक्षायामाह—
भवन्तीति । साधकस्य मनुष्यदेहस्यैव कथं देवीं सम्पद-
मभिलक्ष्य जातत्वं ? इत्याशङ्क्याऽऽह— देवेति ॥ ३ ॥

३ रामानुजभाष्यम् ।

अतीतेनाध्यायत्रयेण प्रकृतिपुरुषयोर्विभक्तयोः संसृष्टयोश्च याथात्म्यं तत्संसर्गवियोगयोश्च गुणसङ्ग-
तद्विपर्ययहेतुकत्वं, सर्वप्रकारेणावस्थितयोः प्रकृतिपुरुषयोर्भगवद्विश्वतित्वं, विश्वतिमतो भगवतो विश्वति-
भूतादचिद्रस्तुनाधिद्रस्तुनश्च बद्धसुक्तोभयरूपादन्ययत्वव्यापनभरणस्वाम्यैरर्थान्तरतया पुरुषोत्तमत्वेन
याथात्म्यं च वर्णितम् ; अनन्तरसुक्तस्य कृत्स्नस्यार्थस्य स्थेन्ने शास्त्रवश्यतां वक्तुं शास्त्रवश्यतद्विपरीतयो-
र्देवासुरसर्गयोर्विभागं श्रीभगवानुवाच— अभयमिति ।

५ येऽङ्गनाथविरचिता तात्पर्यचन्द्रिका ।

तृतीयपट्टस्य त्रिभेदादिप्रकारः प्रागेवास्माभिः प्रपञ्चितः,
सत्र त्रिभेदं प्रदर्श्य त्रिभिः सङ्गतया षोडशमवतारयितुं तत्र
अयविशेषमपरस्य प्रयोदशादित्रिकस्यार्थं क्त्वाद्बुद्धदिति—
अतीतेनाध्यायत्रयेणेति । गुणसङ्गतद्विपर्ययहेतुकत्वमिति
पाठः । कप्रत्ययप्रयोगमावेऽप्यत्र बहुव्रीहित्वमेवेति । ' इति
गुणप्रदं सारम्' [१६१२०] इति पूर्वाभ्यायान्ते शास्त्र-
सुप्रतिश्रामः । अनप्यभारतसङ्ग्राह्यां च तदधिकारी सृष्टिः । स
एव हि ' मा सुच' सम्पदं देवीमभिजातोऽसि भाण्डव ।'
[१६१५] इति वक्ष्यते । तत्रोक्तार्थव्यवसायस्य शास्त्राधीन-
त्वात्सुशस्य शास्त्रवश्यत्वं साधकस्यम् । तथ ' तस्माच्छास्त्रं

प्रमाणं ते कार्याकार्यव्यवस्थितौ । शास्त्रा शास्त्रविधानोक्तं कर्म
कर्तुंनिर्वाहसि' [१६१२४] इत्यभ्यायान्ते वक्ष्यति । तदर्थ-
मेव च पूर्वाभ्यायान्तसृष्टिताधिकारिविशेषविवचनायादा
देवासुरविभागोक्तिः । तदभिप्रायेण संसृष्टौ ' देवासुर-
विभागोऽपिपूर्विका शास्त्रवश्यता । तत्त्वानुष्ठानविधानस्येते पोदश
उच्यते' [गी. सं. २०] इति । तदेतत्सर्वमभिप्रेत्याह—
अनन्तरमिति ।

उक्तस्य कृत्स्नस्यार्थस्येति— बद्धमण्यत्वात्सुष्ठानत्रिक-
स्याप्युपलक्ष्यम् । उक्तदेशविशेषनस्यत्वादा तदविवक्षा ।
सङ्गदशोक्तोक्तानुष्ठानमपि कृत्स्नस्येति विशेषेण अन्तर्भाषि-

त्म् । हेयोपादेयत्वभावकथनस्य हानोपादानार्थतया फलित-
माह—शास्त्रवश्यतां वस्तुमिति । शास्त्रवश्यत्वकथने
देवासुरविभागोक्ति इत्रोपपद्यते ? तत्राह—शास्त्रवश्यतद्विप-
रीतयोरिति । भगवदाज्ञा हि शास्त्रं, तदनुवर्तिनो देवास्तेवासु-
श्चरन्ते; अतस्तथा वर्तितव्यम् । तदाज्ञातिक्रामिणोऽसुरास्तेन

निवृणन्ते; अतस्तथा न वर्तितव्यमिति भावः । नैतर्गिक-
विरोधयोजनायां वक्ष्यमाणसर्गशब्दोपादानम् । विभागोऽत्र
शुणक्तिरादिभिर्वक्ष्यमाणैः 'यथा स्वप्न (सुप्तं) भयं शोकम्'
[१०२३५] इत्यादिभिः ।

३ रा. भा.— इष्टानिष्टवियोगसंयोगरूपस्य दुःखस्य हेतुदर्शनजं दुःखं भयम्, तन्निवृत्तिरभयम् ;
सत्त्वमंशुद्धिः सत्त्वस्यान्तःकरणस्य रजस्तमोभ्यामसंस्पृष्टत्वम्, ज्ञानयोगव्यवस्थितिः प्रकृतिविषुक्तात्म-
स्वरूपविवेकनिष्ठा; दानं न्यायार्जितधनस्य पात्रे प्रतिपादनम्; दमः मनसो विषयीन्मुख्यनिवृत्ति-
संशीलनम्; यज्ञः फलाभिसन्धिरहितभगवदाराधनरूपमहायज्ञाद्यनुष्ठानम्; स्वाध्यायः सविभूतेर्भगवत-
स्तदाराधनप्रकारस्य च प्रतिपादकः कृत्स्नो वेद इत्यनुसन्धाय वेदाभ्यासनिष्ठा; तपः कृच्छ्र-
चान्द्रायणद्वादश्युपवासादेर्भगवत्प्रीणनकर्मयोग्यतापादनस्य करणम्; आर्जवं मनोवाक्पायकर्मवृत्तीनामेक-
निष्ठा वा येषु ॥ १ ॥

४ वे. ता. चं.— तमदशोर्ल हि भयम्; तत्सात्त्विकस्य
देवसर्गस्य न भवतीत्यभिप्रायेण भयनिरूपणार्थं तत्रप्रतियोगि-
त्वरूपं शिक्षयति— इष्टानिष्टेति । वियोगसंयोगशब्दाविश्र-
निष्ठान्मां यथाक्रममन्तेतन्व्यौ । इदं च स्वरूपकथनम्, न तु
भयलक्षणानुप्रविष्टम्; आगामिदुःखहेतुदर्शनं दुःखमित्येव हि
त्त् । सत्त्वमंशुद्धिः सत्त्वाधिष्ठानमन्त करणमिह सत्त्वम्,
तस्य समीचीना शुद्धिः संशुद्धिः सर्वदोषनिवृत्तिः । तत्र कन्दमुत्-
रजस्तमोनिवृत्त्या कामरागासुखात्रयनादिसर्वदोषनिवृत्तिमभि-
प्रेत्याह—रजस्तमोभ्यामसंस्पृष्टत्वमिति । ज्ञानयोगशब्दोऽत्र
न कर्मयोगादीनां व्यवच्छेदार्थः; तेषामपि सात्त्विकोपादेय-
त्वात्; अतः कर्मज्ञानमूर्त्तीनां साधारणं शास्त्रीयं शुद्धात्मस्वरूप
विवेचनमिह विवक्षितमित्याह— प्रकृतिविषुक्तेति । ज्ञान
मेवात्रोपायत्वायोगः । यदा शास्त्रजन्यज्ञाननिष्पाद्य चिन्तनं
ज्ञानयोग । न्यायार्जितेत्यादिकं दान्तस्य शास्त्रीयाकार-
प्रदर्शनम्, अनेकद्वारणस्य राजसतामसत्वेन वक्ष्यमाणत्वात् ।
एतच्च यथाविभवमुपसन्धेयम् । दमनं दमः; तच्चान्त करणकर्मकं
अमार्गाभिवर्तनं प्रकरणान्तरादिसिद्धमाह— मनस इति ।
कारोन्त्रियनियमनं हि शास्त्रितद्वन्द्वेन वक्ष्यति । एतेन केषाञ्चिद-
नयो. शब्दोऽर्थुत्कर्मोपार्थान्वाक्यानां निरस्तम् ।

यावानर्थउदधानन्यायान्मुमुक्षुणाऽनन्त्यसनीयत्वमासङ्ग तत्रापि
त्रैगर्गिकवेदाभ्यासाद्यावृत्ति प्रकरणल-गमाह—स विभूते-
रिति । " सर्वे वेदा यत्प्रमामनन्ति " [कठो. २।१५]
" सर्वे वेदा यत्रैकं भवन्ति " [आ. ३।१।११] इत्यादि-
क्रमेणानुसन्धाय पठ्य उपनिषदभ्यासविधिप्रयुक्तस्य सर्वे प्रण-
वाशाक्षरपडभारद्विषुट्तिपदुपनिषदभ्यासकलामित्यभिप्रायः । एतेन
" अन्या वाचो विमुञ्चय " [मुं. उ. २।२।६] इत्यादिक-
मप्यन्यपरं निवृत्तम्, 'ओमित्ये (वं ध्याययामात्मानं)जात्मानं
ध्यायय ' [मुं. उ. २।२।६] इति ध्यानदर्शना प्रणवस्वैवो-
पादेयत्वे तात्पर्याच्च । यद्यपि स्वनाधीयत इति स्वाध्याय-
स्वशास्त्रा, तथापि ' न चैकं प्रति शिष्यते ' इति न्यायात्सर्व-
शास्त्रानुगतस्यार्थस्यानुसन्धेयत्वात्, जपविधेय सर्वत्राविशेषात्
वेदाभ्यासनिष्ठेति सामान्येनोक्तम् । शास्त्रोपे भोगसङ्कोच-
स्तप इति लक्षिते तद्विशेषानुदाहरति— कृच्छ्रेति । ' एक्षु
(भ)केन नचैन तथैवायाचितेन च । उपवासेन (चैवायं पादश्च-
प्रकीर्तित) दानेन न निद्रादशिको भवेत् ' [या. स्म. ३।१०
अनिस्र. १२४] इत्यादिविहितद्वादशीसमारोधनार्थकादरुप-
वासोऽत्र द्वादशरुपवासा इत्युक्तः । यद्वा त्रिपिननेपु तिथिद्वयनेते च
द्वादशरुपवासोऽप्यन्तरेव । आदिशब्देन करणप्रयनिष्ठादानां
वक्ष्यमाणानां तपसा प्रदग्म् । राजसतामसमायत्तत्वात्ततोऽन्यवच्छे-
दार्थमाह— भगवत्प्रीणनकर्मयोग्यतापादनस्येति । तस्मा
शुद्धस्य हृत्वेनादिश्वधिकारः । अत्रान्येषामपि करणप्रयस्य
स्वस्मिन्मैकस्यातथावृत्त्यर्थमाह— परेष्विति ॥ १ ॥

'यजन्ते नामयैन्ते दम्भेनाविधिपूर्वकम्' [१६।१७]
इत्यासुरसंहाना वक्ष्यमाणत्वादान मोक्षप्रकरणेऽस्मिन् सात्त्विकं
यशविशेषमाह— फलाभिसन्धिरहितेति । समस्तनित्य-
भैमितिकोपलक्षणतयाऽत्र यज्ञोपादानमित्यादिशब्द । अपहृ-
देवताविषयस्य अल्पकलाभ्यकर्मविषयकस्य च वेदभागस्य

३ रा. भा.— अहिंसा परपीडावर्जनम्; सत्यं यथादृष्टार्थगोचरश्रुतहितमास्यम्; अत्रोपः परपीडा-
फलचित्तविकाररहितत्वम्; त्यागः आत्महितप्रत्यनीकपरिग्रहनिमोचनम्; शान्तिः इन्द्रियाणां विषय-
प्राप्पनिरोधमंशीलनम्; अपैशुनं परानर्थकत्ववाक्यानिवेदनास्तरणम्; दया भूतेषु मर्षेण दुःखामहिष्यन्तम् ;
अलोलुप्त्वम् अलोलुपत्वम्; अलोलुत्वमिति वा पाठः; निषयेण निरस्पृष्टत्वमित्यर्थः । मार्दवम्

अकाठिन्यं; साधुजनसंक्षेपार्हेतेत्यर्थः । ह्रीः अकार्यकरणे व्रीडा; अचापलं स्पृहणीयविषयसन्निधा-
वचञ्चलत्वम् ॥ २ ॥

४ घे. ता. चं.— कौटिल्यप्रसङ्गस्थले हि तद्विवृतिर्वक्ये-
त्यभिप्रायः । परपीडावर्जनमिति स्वपीडोपलक्षणम् ।
स्वपीडाप्रति मूर्खानां परपीडामिप्रायेति वा भावः । यथादृष्टार्थ-
वचनेनैव सत्यवादी भवति; तथापि 'सत्यं भूतहितं प्रोचम्'
इति नियमात् भूतहितोक्तिः । परपीडाफलेति प्राम्द्वान्-
न्यम् । स्वभावाद्यंशात्प्रसाप्तानां निद्रादानमहायज्ञदण्डकुण्डिना-
दीनात्यागयोगोपाद्दिशेपे नियच्छति— आरामहितप्रत्यनीकेति ।
दमशब्देन मनोनियमनस्योक्तत्वात् । "शान्तो दान्तः"
[घृ. उ. ४।१।२३] इत्यादिशिव शान्तिरिह ब्रह्मेन्द्रियगने-
त्यभिप्रायेणाह— इन्द्रियाणामिति । अकोपादिसादिविषय
प्रतियोगिलक्षणद्वारेण अयुष्मन् लक्षयति परानर्थेति । 'दया'
इत्येतावता भूतविषयत्ये सिद्धेऽपि पुनरुपादानं बहुवचनं च
शानुमिनादिसर्वविषयामिप्रायेण । यथोक्त गौतमेन— 'दया सर्वेषु
भूतेषु क्षान्तिरनमया शौचमनायासो मात्रलमकार्पण्यमस्पृहा'
[गौ. घ. ७।१०] इति । अन्यत्र च 'सर्वभूतदया पुण्यम्'
[प. पु. ४।७।१५८] इत्यादि । तदाह— सर्वभूतेष्विति ।
'तापत्रयेणामिहतं यदेतदखिलं जगत् । तदाशोच्येषु
भूतेषु कृष्णा न करोति कः (द्वेषं प्रात करोति कः)
[वि. पु. १।१७।७०] इति हि कृष्णाख्यचित्तपरिक्मं

प्रदादः प्राह । दुःखाद्यद्विष्युष्वं तस्मिन्नाकार्येच्छेत्यर्थः । उपि-
घातो यत्कृत्यते त्रिपि कृते सोडुबिति पञ्जरान्तं पदम्; अत्रि
कृते तु सोडु इति, तथ्यत्रयति— अलोलुपत्वम् अलो-
लुपत्वमिति । 'लुं छेदने' [भा. पा. १।११] इति
धातो लोट इति यत्कृत्यन्तम् । तत्र 'त्वे च' [अष्टा. ३।१।६५]
इति च्छान्दसं ह्रस्वमभिप्रेत्याह— अलोलुप्यमिति वा
पाठ इति । अयोग्यस्पृहाकारुण्यं लौट्यमिह निविध्यत इत्यभि-
प्रायेणाह— विषयेष्विति । मुख्यस्य मार्दवस्यानान्वयत्
पूर्वभाषित्वमुखसौम्यत्वादिबन्धनमौपचारिकं दर्शयितुमाह—
अकाठिन्यमिति । कठिनं हि द्रव्यमन्येषां अनुपवेशानर्हम्;
तद्वदिह स्तब्धप्रकृतिरिति तथ्यतिरेकविषय्या फलतो मार्दवं
व्यनक्ति— साधुजनेति । अवमतत्वादीनां योगोपकारक-
त्वात्तन्मूला व्रीडा सत्त्वनिष्ठानामयुक्ता; अत उपयुक्तं हीविशेष-
माह— अकार्यकरणे व्रीडिति । प्रख्याताभिजनविद्यावृत्ता
हि महान्तः परेष्वप्यकार्यकारिष्वप्यन्ये, स्वयं तु किमुतेति
भावः । अलोलुपत्वाचापलत्वयोरपीनकृत्यायाह— स्पृहणीय
विषयसन्निधाविति । एतेन व्रीडापरिहासमृगयाक्षादिव
प्रसङ्गोऽपि दर्शित ॥ २ ॥

३ रा. भा.— तेजो दुर्जनैरनभिवन्नीयत्वम्; क्षमा परनिमित्तपीडानुभवेऽपि परेषु तं प्रति चित्त-
विकाररहितता; धृतिः महत्यामप्यापदि कृत्यकर्तव्यतावधारणम्; शौचं ब्रह्मान्तरकरणानां कृत्ययोग्यता
शास्त्रीया; अद्रोहः परेष्वनुपरोधः; परेषु स्वच्छन्दवृत्तिनिरोधरहितत्वमित्यर्थः; नातिमानिता अस्थाने
गर्वाऽतिमानित्वम्, तद्रहितता; एते गुणा दैर्वा सम्पदमभिजातस्य भवन्ति । देवसम्बन्धिनी सम्पत्
दैवी, देवा भगवदाज्ञानुवृत्तिशीलाः, तेषां सम्पत् । सा च भगवदाज्ञानुवृत्तिरेव, तामभिजातस्य ताम-
भिमुखाकृत्य जातस्य, तां निर्वर्तयितुं जातस्य भवन्तीत्यर्थः ॥ ३ ॥

४ घे. ता. चं.— भूतेषु विषयस्तेजसशब्द पराभिजन
सामर्थ्ये अन्यानपेक्षताया वा प्रयुज्यते, अतोऽज्ञाभिमावक्तवा-
विनाभूतमनभिवन्नीयत्वं विवक्षितम्; तच्च दुर्जनैरवकाशप्रदा-
यिकापेयामावाद्ब्रह्मेतिप्रायेणाह— दुर्जनैरिति । अत्रोपात्त
क्षमाया विशेषं दर्शयति— परनिमित्तपीडानुभवेऽपिति ।
निरपराधेषु निर्विकारता द्योदासीन्यमात्रम् । न तु क्षमा,
पश्यते च निरपराधेष्वपि क्रोध— 'ब्राह्मणा गणिका वैद्या.
सारमेयाश्च कुक्षुटाः । इत्यत्रिण कुप्यन्ति न जाने तत्र कारणम्'
इतीत्यभिप्रायः । परेषु तं प्रतीति— परेषा पीडानुभव
प्रतीत्यर्थं । अयचापलनिष्ठेः प्रथमपुत्रत्वाद्दुपस्थितायामपि
महत्याप्रापदि शास्त्रीयानुष्ठानसङ्कल्पस्य अपच्युतावच्छन्नामिह
साधिवी धृतिरित्यभिप्रायेणाह— महत्यामिति । 'महत्या
पदि सम्पत्ते (१) समन्व्यो भगवान् हरि' [म. भा. १।६।८१४]
इति सुप्रसङ्गवदन्त्यापिरियागादितरत्पि कर्तव्यं कृतमेव हि

स्यादिति मात्र । वक्ष्यति च साधिवी धृति 'धृत्या दया
धारयते मन प्राणेन्द्रियक्रिया । योगेनाव्यभिचारिण्या धृतिः
सा पार्थ । साधिवी' [१।८।३३] इति । योगेनाव्यभिचा-
रिण्या मोक्षसाधनभूतभगवदुपासनाख्यप्रयोजनेन प्रयोजनान्त-
निरपेक्षयेत्यर्थः । शरीरवाक्यनासि तेषुतेषु कर्मस्वयोग्यानि शस्त्रै
विष्यन्ते । तदभावोऽन शौचमिःयाह चाहोति । प्रत्यक्ष
मिदकरणपाटवादिरूपकृत्ययोग्यताव्यवच्छेदायाह— शास्त्री-
येति । अर्हिसाया उक्तवादोहस्य ततो विशेषप्रदर्शनायाह—
परेष्वनुपरोध इति । प्रवलेन हि दुर्वैला स्ववशे स्थापिताः
स्वाच्छन्दाभिवायन्ते, सोऽयमुपरोधः; तदस्तरमपानुपरोध
इत्याह— स्वच्छन्देति । स्वस्य तु योगोपकारी स्वच्छन्द-
वृत्तिनिरोधस्तथा एव । अत परेष्विति विशेषणम् । मानो
गर्व इति पर्यायस्तु सामान्यत इह नियेदुमिह; तथापि सं-

येभ्युतावतुगुणं मात्रया भवमसौ सद्येतापि; अन्यया भवप्र-
राणां धर्मतया बक्ष्यमाणोऽत्र न प्रयत्नमईतीत्यभिप्रायेण
पेसर्गमाननिषेध इत्याह— अस्थाने गर्व इति ।

‘देवीं सम्पदम्’ इत्युक्ते देवानां विभूतिः प्रतीयेत; सा
त्र मान्वेति; अतोऽभिप्रेतमन्तारयितुं व्युत्पत्तिं तावदाह—
वसन्मन्धनीति । ‘सत्त्वं देवगुणं विद्यादितरावाधुरीं शुणौ’
इति विभागात्, ‘सत्त्वात्सञ्जायते ज्ञानम्’ [१४।१७] इति
छवस्वयातुगुणपर्यन्तज्ञानहेतुत्वाच्च सत्त्वोत्तरत्वादेव भगवदाज्ञां
नातिवर्तन्ते; तदादावेवाह— भगवदाज्ञानवृत्तिरीला इति ।
सैव च तेषां सम्पदमिमता । अविदेकिनां भोग्यतत्साधन-
सम्पदिवत्तेषां भगवदाज्ञानवृत्तेः प्रीतिविषयत्वात्परम्पुष्पास्यहेतु-
त्वाच्चेत्याह— सा चेति । उक्तं च ‘महामानस्तु मां पापं’ ।

देवीं प्रकृतिमाधिताः । मजन्त्यनन्यमनसो ज्ञात्वा मृतादि-
नञ्चयम्’ [९।१३] इति । अन्यत्र च ‘विष्णुमक्तिपरो देवः’
[वि. प्र. १०९।७४ + अ. पु. ३. ७३।१२] इति । जातस्येत्येकमैकस्य
जायतेः पत्त्यादिशिवोपसर्गवशाद्वितीयान्वयमाह— ताम-
भिमुखीकृत्येति । ‘अभिरामे’ [अ. प्र. १।४।९१] इति
कर्मप्रवचनीययोगाद् द्वितीया । अभिमुखीकृत्य अभिलक्ष्य;
यथा देवी सम्पद्भवति, तथा कृत्वा जातस्येति यावत् । ईदृश-
गुण्युक्तानामेवंविधायाः सम्पदोऽवदयम्मावित्त्वमत्र अभिमुखी-
करणं विवक्षितम् । तथा च स्मर्येते— ‘जायमानं हि पुरं
यं पश्येन्मनुसुदनः । सार्विकः स तु विज्ञेयः स वै
मोक्षार्थचिन्तकः’ इति । तदिदमाह— तां निर्घर्तयितुं
जातस्येति ॥ ३ ॥

५ आनन्दतीर्थकृतं (माध्वीयं) भाष्यम् ।

ॐ साधनविघ्नहर्त्रे नमः ॥ ॥ पुमर्थसाधनविरोधीत्यनेनाध्यायेन दर्शयति— तपो ब्रह्मचर्यादि ।
‘ब्रह्मचर्यादिकं तपः’ इति ह्यभिधानम् ॥ १ ॥

६ जयतीर्थकृता प्रमेयदीपिका ।

अध्यायप्रतिगारं दर्शयति— पुमर्थेति । यद्यपि पूर्वयो-
रध्याययोः साधनप्रतिपादन एव तात्पर्यं, तथापि तत्र प्रपञ्चितम् ।
किं नाम बन्धनवत्सम्पत् । साधनमनुचितत्वाच्च तद्विरोधिनां
व्यायोऽत्रस्यं करणीयः । पूर्वाध्याये च ‘निर्मानमोहाः’
[१५।५] इत्यादिना पुमर्थयोगान्नमोक्षयोः साधनं ‘यत्नतो-
ऽप्यहृतात्मानः’ [१५।११] इत्यादिना तद्विरोधि च सङ्घ-
नेषोऽप्यम्, तदुभयमिदानीं प्रपञ्चनीयम् । धुरामुल्लक्षणं च

तथेति तदनेनाध्यायेन दर्शयतीत्यर्थः । ‘तपो बक्ष्यमाण’ इति
कश्चिद् (शां.) तद्वत्, ‘देवद्विजगुरुयाज्ञ-’ [१७।१४]
इत्यादिनोक्तस्यात्र ग्रहणे शौचादेरपि तपोग्रहणेन गृहीतत्वात्
पुनरुक्तिप्रसङ्गात्, अतो बक्ष्यमाणान्तर्गतं यदत्र प्रयुज्यते
तद्वपतिरिक्तमेव, तत्र प्रधानस्यैवोपलक्षणव्योपपत्तेर्नोपपाद्यादीति
भावेन सप्रमाणकमाह— तप इति ॥ १ ॥

५ आ. मा. भा.— पैशुनं परोपद्रवनिमित्तदोषाणां राजादेः कथनम् । ‘परोपद्रवहेतूनां दोषाणां
शुनं यचः । राजादेस्तु मद्राद्भीतेरदृष्टिर्दुर्ष उच्यते’ इत्यभिधानात् । लील्यं रागः ‘रागो लील्यं
तथा रक्तिः’ इत्यभिधानात् । अचापलं स्थैर्यम् । ‘चपलश्चञ्चलोऽस्थिरः’ इत्यभिधानात् ॥ २ ॥

६ अ. प्र. श्लो.— पैशुनाभावोऽपैशुनं च परत्स्यापरापा-
बचनमिति तद्वत्, शिष्यादिदोषानुवादास्य शिक्षार्थस्यापि
साधनप्रतिरिक्त्याद्येनाह— पैशुनमिति । राजादेस्तच्छ्यायकम् ।
परोपद्रवनिमित्तेति दोषेष्टपरायः । अनेन परोपद्रवायेति
सूचयति । यचः कथनम् । मदात्कारणत्वात् भीतेरदृष्टितुत्पत्ति-

रिति यावत् । भीतेर्मातृकारणस्य तथात्वेनादृष्टिरिति वा ।
बालादीनां भीतेरदर्शनं व्यावर्तयितुं ‘मदान्’ इत्युच्यते ।
अनेन धात्वर्थोऽप्युच्यते । एतेनामुल्लक्षणं दर्शोऽपि व्याख्यातः ।
अलोऽन्वाचपत्त्वयोर्भेदं क्रमेण सप्रमाणकं दर्शयति—
लील्यमिति । लोल्यव्ययार्थोऽप्यमिति अत्रएवमुच्यते ॥ २ ॥

५ आ. मा. भा.— क्षमा तु क्रोधाभावेन सहापकर्तृरूपकारः । ‘अक्रोधदोषकृच्छत्रोः क्षमा-
वान्स निगद्यते’ इत्यभिधानात् ॥ ३ ॥

६ अ. प्र. श्लो.— ‘अक्रोध’ [१।१२] इत्युक्तत्वात् क्षमेति पुनरुक्तिरित्यत्र आह— क्षमा त्यति । क्रोधं दोषं अपराधं
य न करोतीत्यक्रोधदोषकृत् । अश्रोत्रहर्तुः ॥ ३ ॥

७ हनुमत्प्रणीतं पेशाचमाध्यम् ।

नरमेऽध्याये दैव्यासुरी राक्षसी चेति [९।१२, १३] प्राणिनां प्रकृत्य उक्ताः, अधुना ता एव
निस्त्रेण प्रतिपादयितुमध्याय आरभ्यते— अभयमिति । अभयमभीष्टता । मत्त्वमंशुद्धिग्वञ्चनम् ।
प्राणं श्वाभ्याचार्थोपदेशेनाऽऽमादिपदार्थारगमः । अगवतानां योगानुष्ठानेन मासान्तरणं योगः, श्रानं च

योगश्च ज्ञानयोगी तयोर्व्यवस्थितिः । दानमर्थिभ्यः स्वद्रव्यसमर्पणम् । दमोऽन्तःकरणोपरतिः । यज्ञः-
स्मार्ताः पञ्च महायज्ञाः, श्रौता अग्निष्टोमादयः । स्वाध्यायो वेदाभ्यासः । तपस्त्रिविधं कायिकं वाचिकं
मानसं चेति । आर्जवमवक्रता ॥ १ ॥

किञ्च— अहिंसेति । अहिंसा प्राणिनामपीडा । अक्रोधः प्रसक्तस्य क्रोधस्य त्यागः । शान्ति
र्षादिन्द्रियोपरतिः । अपैशुनं परस्परप्रच्छादनम् । दया भूतेषु रक्षितव्यजुद्धिः । अलोलुप्त्वमिन्द्रियाणां
विषयसन्निधानविक्रिया । मार्दवमक्रौर्यम् । अचापलं व्यर्थचेष्टार्जनम् ॥ २ ॥

तेज इति । तेजः प्रतापः, क्षमा क्रोधकारणेषु सत्सु चित्तस्याविक्रिया, धृतिः क्षुत्पिपासादि
सहनम्, शौचं मलशोधनम्, अद्रोहः परजिघांसाभावः, नातिमानिताऽऽत्मनः पूज्यताप्रतिपत्तिः, एते-
ऽभयादयो भवन्ति जायन्ते । सम्पदं लाभम्, देवानामियं दैवी, तामभिलक्ष्य जातस्य; सम्पदं लब्ध्वा
जातस्येत्यर्थः ॥ ३ ॥

८ वेङ्कटनाथकृत ब्रह्मानन्दगिर्याख्यानाम् ।

पद्यरघोऽध्याये प्रह्लामतत्त्वज्ञानिनास्तद्भावपरतिरूपा मुक्ति
रूपवर्णिता, षोडशे तु तदधिकारी निरूप्यते । तत्र ज्ञानाधिका
रिविशेषणभूता देवी सम्पदं त्रिभिः श्रीभगवानुवाच—
अभयमिति । इष्टानिष्टविभोगसंयोगहेतुदर्शनजन्यं यदु लभय
तदाहित्यमभयम्, यद्वा शास्त्रोपदिष्टेषु स्मद्देहि विनाऽलुष्टान
निष्टवमभयम् । सत्त्वस्था तत्करणस्य सम्यक्कुद्धिर्निर्मलता
सत्त्वसद्युद्धिः । शुद्धे सम्यक्त्वं नाम भगवत्सत्त्वकृतिर्योग्यत्वम् ।
शाखाचार्योपदेशाभ्यामात्मतत्त्वावगतिसिर्जानम्, अवगतस्यार्थ-
स्य चित्तैकाग्रतया स्वातुभवाद्दृष्ट्यापादनं योगः, ज्ञानयोग-
योर्ध्ववरिपति सदा तत्रिष्टतेत्यर्थः । यथाधिकारं स्वद्रव्यस्य
पात्रे प्रतिपादनं दानम् । बाह्येन्द्रियसयमोदमः श्रौतोऽग्निहोत्र
दर्शपूर्णमासादि स्मार्तश्च देवयज्यं पितृयज्ञो भूतयज्ञो मनुष्य-
यज्ञ इति षतुर्विधो यज्ञो यज्ञाः । ब्रह्मयज्ञस्य स्वाभ्यासपदेश
पृथगुक्तेः । स्वाध्यायो ब्रह्मयज्ञोऽष्टाष्टाध्यायपथरूपः ।
उत्तराध्याये [१०।१४-१९] वक्ष्यमाणं शरीरादिभेदेन त्रिवि-
धं तप । अवश्यत्वमाजैवम्, मनोवाकायवृत्तीनामेकरूपधमिति
पाठश्च ॥ १ ॥ परशीलवर्जनमहिंसा । यथादृष्टार्थवचनं
सत्यम् । पौराण्ये साहजे वा कृते सति सद्यः प्राप्तस्य क्रोधस्य
तत्कालमुपसमानमत्रोप । दानस्य प्रागुपेक्ष्यामी दुःखसङ्घ

परित्यागः । शान्तिरन्तरिन्द्रियोपरति । परदोषप्रकारानं पेशु
नम्, तदभावोऽपैशुनम् । दुःखितेषु भूतेषु तदीयदुःखासहि
ष्यत्व दया । अलोलुप्त्वमलोलुप्तत्वम्, इन्द्रियाणां विषयसति
धानेऽव्यविक्रियत्वमिति यावत् । पवर्णलोप आर्षः । अलोलु
प्त्वमिति वा पाठः । मृदुत्व मार्दवम्, साधुजनसंश्लेषार्हते
त्यर्थः । अकार्यकरणे लज्जा ह्री । दृष्टाचेष्टाराहित्य
मचापलम् ॥ २ ॥ प्रागल्भ्यं तेजः, धीबालकादियुद्धेनै
रनभिभवनीयत्वमित्यर्थः । सत्त्वस्य सामर्थ्यं परिभवहेतुं प्रति
कोपादुत्पत्ति क्षमा, उत्पन्नस्य क्रोधस्य सद्यः क्षमनमक्रोध
इति ततो विशेषः । दुःखादिभिः सीदतश्चित्तस्य स्थिरीकरणं
धृतिः । बाह्यान्तरयुद्धि शौचम् । परजिघासया शत्रुपयमण-
मद्रोहः । आत्मनि पूज्यत्वातिशयभावना अतिमानिता,
तदभावो नातिमानिता, तथा च तत्कार्यं पूज्ये तु नम्रत्वमुप-
लक्ष्यते । त एते पण्डितशरिरभयादयो धर्मा देवी सम्पदं देव
योग्यसात्त्विकव्यवसायानारूपा सम्पत्ति शरीरारम्भकाले पुण्य
कर्मभिरभिर्यत्कामभिलक्ष्य जातस्य पुण्यस्य भवन्ति निष्पद्यन्ते
“त विद्याकर्मणि सम्प्रवारभेते” [वृ उ ४।१।२] “पुण्य
पुण्येन कर्मणा भवति, पाप पापेन” [वृ उ ४।१।५]
इत्यादिश्रुतेरिति भावः ॥ ३ ॥

९ यद्गुणभाचार्यवृता तत्त्वदीपिका ।

पुत्राध्याये ‘यो मामेवमसम्भूदो जानाति पुरुषोत्तमम्’ [१५।१९] इत्युक्तं, तत्र ‘बुद्धिर्मानमसमोहः’
इत्युक्तवाद्दसम्भूदस्य देवत्व, तदितरस्य चासुरत्वमिति विभज्य पूर्व देवी सम्पदमाह त्रिभिः श्रीभगवान्—
अभयमिति । एते पण्डितशिष्याणां देवी सम्पदमभिजातस्य भवन्ति, देवसम्पत्तिगिनी देवी । देवा भगवद्भवनाजुव-
त्तिष्ठन्मदीडासहेया सम्प्रसापन्नरूपा साममी सृष्टिर्वा, सा च भगवत्प्रियमपमानुवर्तितीकैव, तामभिजातस्य देव
भीरस्य भवन्तीत्यर्थः ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥

१० पुरुषोत्तमजीवृताऽऽमृततरङ्गिणी ।

विषुनिबन्धनाकार्थं देवीसम्पत्तयाऽऽमृती । सत्त्वकाग्यत्वात्पार्थं च षोडशे विनिरूप्यते ॥ १ ॥
पुत्राध्यायान्तं ‘मत्कृष्टा वृदिमान् इतद्व्यवस्थां’ [१५।२०] इत्युक्तं, तत्र एतौ वदन् एव वृदिमन्ता इत्युक्ते
त एव प्रेत्यानां वदन्ते । वदन्तान्येति क्वं न सर्वं एव
नात्वा मन्नेन इतद्व्यवस्थां भवन्ति । इत्यागद्व्यायः देवकीया
देश्यामेव गद्यदि ज्ञाना अधिकाशिला यतमानाः इतद्व्यवस्था
मन्तीति ज्ञानपाप देवीसम्पत्तयवत्त्वमाह— अत्रयमित्या

द्वित्रयेण । अमयं भयाभावः, कालादिसर्वविद्यामकल्पनेस्वर-
ज्ञानात् ; सत्त्वस्य चित्तस्य सम्पद् शुद्धिः गुरुसप्तप्यादिना
प्राप्तभगवत्प्राभाट्या भगवत्परत्वम्, ज्ञानयोगव्यवस्थितिः
ज्ञानयोगे भगवत्ज्ञानोपाये व्यवस्थितिरिकाप्रतया स्थितिः,
दानं यथाशक्त्यनभिलाषेण भगवत्प्राप्त्यर्थमभ्यादिविभागः, दम्
इन्द्रियनिग्रहः, यज्ञो यथाशक्तिः यथाविधि यथाधिकारमग्नि-
होत्रादिकरणम् । चकारेण भगवद्विभूतिज्ञानेन, नान्यपेत्यु-
च्यते । स्वाध्यायो ब्राह्मणज्ञानिः, तपो भगवदर्थं देहादिक्लेशः,
आर्जवं क्रौटिन्यराहित्यम् ॥ १ ॥

अहिंसा परार्पणाराहित्यं, सर्वं स्वार्थपरार्थलोमादि-
राहित्येन, यथार्थभाषणम्, अक्रोधो निष्कारणताडना-
दिभिरपि क्षोभाभावः, त्यागः अनासक्तिः, ज्ञान्तिः चित्त-
स्वैर्यम्, अपैद्युनं सर्वत्र भगवदात्मवृद्ध्या परापवादरादि-
त्यम्, भूतेषु दया जनेषु भगवद्वियुक्त्येन दया तस्मरणोपदे-

शादिरूपा, अलोलुप्त्वं भोगेच्छया मनोषावनत्वाभावः, मार्दवं
मृदुत्वं परदुःखाभिज्ञत्वम्, ह्रीः लज्जा प्रसुप्तिप्रयोगजीवने
सेवाधकरणेन लौकिकप्रवृत्तौ च, अचापलं लौकिकक्रिया-
सत्त्वा भगवत्क्रियादिषु शैत्र्याभावः ॥ २ ॥

तेजो भगवत्कृपाप्रागल्भ्येनाप्यत्वम्, क्षमा विद्यमाने
सामर्थ्यं परिभवादिषु क्रोधातुत्यतिः, एतितः लौकिका-
लौकिकदुःखादिषु चित्तस्वैर्यम्, शौचं स्नानादिभग-
वत्स्मरणदिना च वाचाभ्यन्तरशुद्धिः, अद्रोहः परानिष्ट-
चिन्तनाभावः, अतिमानिता आत्मनि सर्वाधिक्यज्ञानं तद-
भावो नातिमानिता । एतानि सर्वाणि देवां भगवत्क्रीडोपयिर्का
सात्त्विकीं सम्पदमभिजातस्य भगवदाभिमुख्येन भगवत्कृ-
पया तस्य भवन्ति । एतद्वन्वर्तने भगवदाभिमुख्यं ह्येयमिति
भावः । भारतेति विश्वासार्थं सम्बोधनम् ॥ ३ ॥

११ नैलकण्ठीयो भारतभावदीपः ।

नवमाध्याये राक्षसी आसुरी दैवी चेति [१११२, १३] विद्मः सम्पदं चकतास्तासु राक्षसीमामुर्था-
मेवान्तर्भाव्यं द्वे एव सम्पदावत्र व्युत्पाद्येते । “ द्वाया इ प्राजापरत्या देवाश्चासुराश्च ” [वृ. उ. १।३।१] इति
श्रुतेो अमयसत्त्वशुद्ध्यादिधीवृत्तयो देवाः, दम्भदपार्दिधीवृत्तयोऽसुरा इति द्वैराश्यस्यैव दर्शनात् । पूर्वोप्यायान्ते
'इदमुक्तं मयाऽनघ !' इत्यर्जुने सम्बोधयताऽनघत्वं दैवसम्पत्तिमस्त्वं तद्विपर्ययस्त्वामसुरीसम्पदिति दर्शयितुं
श्रीभगवानुवाच— अमयमिति । अमयं स्त्रोच्छेदशुद्धयभावः । सत्त्वसंशुद्धिश्चित्तनैर्मल्यम् । ज्ञानं श्रवणादिजन्यं
योगो ज्ञातेऽर्थे चित्तप्रणिधानं तयोर्व्यवस्थितिरिति । एषा मुख्यया दैवी सम्पत् । दानं यथाशक्ति संविभागो-
ऽज्ञादीनाम् । दमो बाह्येन्द्रियनियमः । यज्ञः श्रौतस्मार्तादिः । स्वाध्यायो वेदाध्ययनम् । तपो वश्यमाणलक्षणं
शारीरादि त्रिविधम् । आर्जवमृदुत्वं सर्वदा ॥ १ ॥

किञ्च अहिंसा प्राणिपीडावर्जनम् । सत्यमप्रियानृतवर्जनं यथाभूतार्थभाषणम् । अक्रोधः परैराक्रुष्टस्याभि-
ह्वस्य वा प्राप्तस्य क्रोधस्योपशमनम्, त्यागः सर्वकर्मसन्न्यासः, पूर्वं दानस्योक्तत्वात् । शातिरन्तःकरणस्यो-
परमः । पैद्युनं परदोषप्रकाशनं, अपैद्युनं तद्वर्जनम् । दया दुःखितेषु भूतेषु कृपा । अलोलुप्त्विन्द्रियाणां
विषयसंनिवावप्यविक्रिया । मार्दवं मृदुता । ह्रीर्लज्जा । अचापलं असति प्रयोजने वाक्प्राणिपादादीना-
मन्यापारथित्वम् ॥ २ ॥

किञ्च तेजः प्रागल्भ्यं, न तूपमा । क्षमा आक्रुष्टस्य ताडितस्य वाऽन्तर्विक्रियानुत्पत्तिः । उत्पन्नाया
विक्रियायाः प्रशमनमक्रोध इत्युक्तम् । धृतिर्देहेन्द्रियेष्ववसादं प्राप्तेषु तस्य प्रतिषेधकोऽन्तःकरणवृत्तिविशेषः,
येनोत्तन्मिथानि देहादीनि नावसीदन्ति । शौचं द्विविधं मृज्जलाभ्यां वाह्यम्, आन्तरं मनोशुद्धयोर्नैर्मल्यम् ।
माया रागादिकाऽप्याभावः । अद्रोहः परजिपांसाया अभावः । नातिमानिता अत्यन्तं मानराहित्यम् । एतानि
अभयादीनि दैवी सत्त्वप्रधानां सम्पदमभिलक्ष्य जातस्य स्वभावतो भवन्ति हे भारत ! ॥ ३ ॥

मुक्त्यनधिकारिणामसुरीसम्पदतां लक्षणानि ।

दम्भो दर्पोऽतिमानश्च क्रोधः पारुष्यमेव च ।
अज्ञानं चाभिजातस्य पार्थ ! सम्पदमासुरीम् ॥ ४ ॥

१ शां. भा.— अथेदानीमासुरी सम्पदुच्यते— दम्भ इति । दम्भो धर्मघ्नित्वम्, दर्पो
विषयान्मन्वजनादिनिमित्त उत्सेकः, अतिमानः पूर्वोक्तः क्रोधश्च, पारुष्यमेव च परुषवचनं यथा
काणं चक्षुष्मान्, निरुपं रूपान्, हीनाभिजनमुत्तमाभिजन इत्यादि । अज्ञानं चाविषेयज्ञानं कर्तव्या-

कर्तव्यादिनिपयमिथ्याप्रत्ययः । अभिजातस्य पार्थ ! किमभिजातस्य ? इत्याह—असुराणा सम्पदासुरी
तामभिजातस्येत्यर्थः ॥ ४ ॥

२ आ शा व्या—आदेयत्वेन देवीं सम्पदमुक्त्वा
इयत्वेनाऽऽसुरीं सम्पदमाह—अयेति । उत्सङ्को मदो महद
वधीरणाहतु, आत्मन्युत्कृष्टव्याप्यारोपोऽतिमान । कोषस्तु
कोषापरपर्याय स्वपरापकारवृत्तिहेतुर्नैनादिविकारलिङ्गोऽन्त

करणवृत्तिविशेष । परयो निष्ठुर प्रत्ययरूपवाक् तस्य भाव
पारुष्य, तद्बुदाहरति—यथेति । तामभिजातस्य दम्भादीन्य
ज्ञानान्तानि भवन्तीत्यनुपपन्न्यते ॥ ४ ॥

३ रा. भा.—दम्भः धार्मिकत्वख्यापनाय धर्मानुष्ठानम्; दर्पः कृत्याकृत्याविवेककरो विषया
नुभवनिमित्तो हर्षः; अतिमानश्च स्वनिद्याभिजनाननुगुणोऽभिमानः; क्रोधः परपीडाफलचिचविकारः
पारुष्यं साधूनामुद्वेगकरः स्वभापः; अज्ञानं परावतरत्तकृत्याकृत्याविवेकः; एते स्वभावा आसुरी
सम्पदमभिजातस्य भवन्ति, असुरा भगवदाज्ञातिवृत्तिशीलाः ॥ ४ ॥

४ वे ता च—‘दम्भो दर्प’ इत्यादौ भवन्तीत्य-
नुपपन्न्यते । धार्मिकत्वख्यापनायेति न तु भगवदाज्ञान
वृत्तितुद्वयत्यर्थ । कृत्याकृत्याविवेककर इति शास्त्राति
लङ्घनहेतुरिति भाव । अतिमानश्चन्द्रोक्तवापरपर्यायात्तत्कार
णाभिमानाद्दर्पस्य विशेषमाह विषयानुभवनिमित्त इति ।
एतेनाचायमगवत्सन्दर्शनादिनिमित्तद्वेषव्यवच्छेद । अस्थान
इति पूर्वोक्तमन स्वविद्याभिजनाननुगुण इत्यनन विद्वान्म् ।
विद्याभिजनप्रद्वेष वीर्यादिप्युपलक्षणम् । यदस कर्मणोऽर्थस्य
धृत्यनाभिजनस्य च । वेपवामृत्ति (खुद्धि)साख्यमाचरन्विचरे
दिह’ [मनु ४१८] इत्यस्योद्ध्वननिर्द्धारिप्रेतम् । बाह्य
द्वेष्टिश्च चोरादिषु च वाक्पारुष्य दण्डपारुष्य च नातीव दोष
इत्यभिप्रायणाह—साधूनामुद्वेगकर स्वभाप इति ।
अतएव साधुवद्विकाराच्छास्त्रवहिकारोऽपि स्यादेवत्यर्थ ।
प्राप्तकारनिर्द्धारिरूपमनुपयुक्तविषय बाह्यानमासुराणामन्येषामपि

तुल्यमदोषश्च । तत्रवच्छिनत्ति—पराधरेति । ईदृशाज्ञानमूल
भागमान्तेरेषु परावतरत्वव्यत्ययकल्पन, वेदविरुद्धाचारपरिग्रह
पूर्वोक्ततिपयगुणव्यतिरेकप्रदज्ञानमिहोपलक्षणार्थम् । चक्रोरेण
वाऽस्तुक्तमस्तसमुच्चय । आसुरीं सम्पदमभिज्यक्तुमाह—
भगवदाज्ञातिवृत्तिशीला इति । यान् प्रत्युच्यते ‘पर्य
त्येन जायमान ब्रह्मा स्त्रोऽथवा पुन (लोकपितामह) ।
रजसा तमसा चैव मानस समभिष्टुम्’ [म भा १२३४८
७७,७८] इति ‘विपरीतस्तथाऽऽसुर’ [वि ध १०९।७४]
इति च । प्रजापतिवाक्य च देहात्माभिमानादिमूलनिवर्णमान
निष्ठमधिकृत्योच्यते “असुराणा हेतोरनिपय [छा उ
८।८।९] इति । अत्र सम्पच्छब्दो भगवदाज्ञातिवृत्तित्वनाम
भिप्रायेणोपलम्भानभिप्रायेण वा सम्पद्यत इत्येतावन्मात्रविषययो
वा ज्ञातव्य ॥ ४ ॥

५ आ. मा. भा.— ॥ ४ ॥

६ अ प्र दो— ॥ ४ ॥

७ ह. पं भा—दम्भ इति । दम्भो धर्मध्वजः, दर्पो धनादिनिमित्तश्चित्तोत्सेक, अतिमान
आत्मनः पूज्यताप्रतिपत्तिः, क्रोध. कोपः, पारुष्यं क्रौर्यम्, अज्ञानमनप्रज्ञोः । असुराणामिय
सम्पदासुरी ॥ ४ ॥

८ घ. प्र गि.—एव देवीं सम्पदमुक्त्वा तस्यास्तरथज्ञा
नाधिद्यावितोऽप्यासुरासम्पदवत्तद्वद्वन तदधिकारविशेषण
एव दर्शयितुमासुरीं सम्पदमवत लङ्घिष्य दत्तयति—दम्भ
इति । धार्मिकत्वख्यापनरूप धमप्यत्रिष्व दम्भ, धनविषयादि
निमित्ता गर्वो दर्प । स्मृतिमाना ब्यालयात् । अभिजलनत

स्मकञ्चित्तृत्तिविशेष क्रोध । निष्ठुर्लं पारुष्यम् । इत्याद्यात्
विवेकगम्यात्वमज्ञानम् । एते दम्भायज्ञानान्ता पर दारा
आसुरीं सम्पदमभिजातस्य असुरयोग्या रत्नत्वमोवर्णमद्य
पातनामभिद्वेष जातस्य तुद्वयस्य भवन्ति ॥ ४ ॥

९ व० ल० दो०—आसुरीं सम्पदमाह—दम्भ इति । दर्पे कामरूप, अभिमानो लोभ । चकारैः पूर्वप्रति
योगिनो गृह्णत, स्पष्टमन्थय । एते पद् दोगा स्वभावत पूर्वगुणवैरिण इति सर्वथा आसुरजीवस्य भवति ।
भगवद्रूपमि मायावादिनोऽसुरा भगवद्रथोऽननुवर्तिस्वभावा एव, अतोऽसुरा मापूरण ‘त्रय प्राप्तापत्या
देषा मनुष्या अमुगमा’ [पृ च ५।२।११] इति दृढद्वारण्ये । पञ्चगोत्रेऽपि—‘उत्पप्राग्निविधा जीवा देवदानव
मानवा । तत्र दश मुक्तियोग्या मापुपूषमा अपि ॥ अथमा मानुषा ये सु मुक्तियोग्या पुन पुा । अथनो
निरवापेव दानवान् नमोऽथ’ । इत्युच्यते । “ये गन्धर्वाः सन्मानव मावेत्यसुरा” ? इति श्रुतिश्च ॥ ४ ॥

१० पु. अ. त.— एवं सलक्षणां देवीं सम्पद्ब्रूत्वा
आसुरीमाह— दम्भ इति । दम्भो धर्मध्वजित्वं अन्तस्तद-
भावेन बहिर्धर्मप्रकटनम्, दूर्यो विद्यामदेन स्वार्थविम्वरणेन
सत्रोपमदृतयाऽऽधिक्येन स्थितिः, क्रोधः स्वबलाधिक्यभावनया
निष्ठुरवाक्यतानिष्टवित्तं च, पारुष्यं कार्कश्यं परदुःखानभि-

ज्ञता । एवकारेण (न) क्वचिदपि कदाचिदप्यपारुष्यमिति ज्ञापि-
तम् । च पुनः अज्ञानं सर्वस्वरूपानभिज्ञता । आसुरीं सम्पद-
मभिजातस्य मदिच्छया जातस्यैतानि लक्षणानि भवन्ती-
त्यर्थः ॥ ४ ॥

११ नी० आ० दी०— अवेदानीं रजस्तमोमयी आसुरी सम्पदुच्यते— दम्भ इति । दम्भो धर्मध्वजित्वम् ।
दूर्यः घनाभिजननिमित्तं वल्लोकः । अभिमान आत्मनि पूज्यताबुद्धिः । क्रोधः प्रसिद्धः । पारुष्यं निष्ठुरभाषणम् ।
अज्ञानमविवेकजनितो मिथ्याप्रत्ययः । एते आसुरीं सम्पदमभिलक्ष्य जातस्य भवन्ति हे पार्थ ! ॥ ४ ॥

दैव्यासुरसम्पदोः कार्यमर्जुनस्य च समाश्वासनम् ।

दैवी सम्पद्धिमोक्षाय निबन्धायाऽऽसुरी मता ।

मा शुचः सम्पदं दैवीमभिजातोऽसि पाण्डव ! ॥ ५ ॥

१ शां. भा.— अनयोः सम्पदोः कार्यमुच्यते— दैवी सम्पदा सा विमोक्षाय, संसारबन्धनात् ;
निबन्धाय नियतो बन्धो निबन्धस्तदर्थमासुरी सम्पन्मताऽभिप्रेता । तथा राक्षसी च । तत्रैवमुक्ते सत्यर्जुनस्या-
न्तर्गतं भावं ' किमहमासुरसम्पद्युक्तः किं वा दैवीसम्पद्युक्तः ?' इत्येवमालोचनारूपमालक्ष्याऽऽह भगवान्—
मेति । मा शुचः शोकं मा कार्षीः, सम्पदं दैवीमभिजातोऽस्यभिलक्ष्य जातोऽसि; भाविकल्याणस्त्व-
मसीत्यर्थः; हे पाण्डव ! ॥ ५ ॥

२ आ. शां. व्या.— कार्यं फलविभागः । आसुरीत्यु
पलक्षणं, राक्षसी चेति श्रुत्यभिमित्याह— तथेति । फलविभागं

सम्पदोरेवमुक्ते प्रतीत्यार्जुनस्याभिप्रायं भगवतो वचनमित्याह—
तत्रेति । तत्राऽऽभिजात्य हेतुं करोति— हे पाण्डवेति ॥ ५ ॥

३ रा. भा.— दैवी मद्राज्ञानुवृत्तिरूपा सम्पत् विमोक्षाय बन्धान्मुक्तये भवति, क्रमेण मद्राप्तये
भवतीत्यर्थः । आसुरी मद्राज्ञानुवृत्तिरूपा सम्पत् निबन्धाय भवति, अधोगतिप्राप्तये भवतीत्यर्थः ।
एतच्छ्रुत्वा स्वप्रकृत्यनिर्धारणादतिभीतायाऽर्जुनायैवमाह— मेति । शोकं मा कृथाः; त्वं तु दैवीं सम्पद-
मभिजातोऽसि हे पाण्डव ! । धार्मिकाग्रेसरस्य हि पाण्डोस्तनयस्त्वमित्यभिप्रायः ॥ ५ ॥

४ वे. ता. चं.— दैवासुरस्वभावयोः भद्रोद्वेगजननाय
' कर्त्तव्यं गच्छन्ति सप्तस्थाः ' [१५।१८] इत्यादिनोक्तमिदं
षड्विध्यं स्मारयेत्— दैवी सम्पत् इत्यर्थेन । विमोक्षस्येष्टप्राप्ति-
पर्यन्ततो वस्तुमयान्तिष्ठानिष्टमित्युक्तं चन्द्रस्य मुख्यार्थं
माह— बन्धान्मुक्तय इति । अन्वयवदितहेतुत्वविबन्धाय
समाधिपर्यन्ततोऽप्राप्तयेवैष्ये इत्यादित्यभिप्रायादेनाऽऽह क्रमेणेति ।
आत्मसाक्षात्कारादिद्वारेति वा । निबन्धः नियतो बन्धः । एत
' अपो गच्छन्ति क्षामघाः ' [१५।१८] इत्येत्स्ममारयति—
अपयोगतीति । अत्र ' मा शुचः ' इति वचनं न
छात्रोपक्रमप्रधानतासौम्यविषयतोऽप्रतिषेधार्थम्, तस्य बहुधा
धीरित्यन्वयः, ' सम्पदं दैवीमभिजातोऽसि ' इत्यनेन उत्तरि-

हारासम्भवाच्च । अतो ' निबन्धायासुरी मता ' इत्युक्ते शास्त्री-
यमार्गदानविलक्षित्यपि स्वार्थमिति ' म्पिरो निपुटाहहार. '
[८ रु ३।५] इति प्रकृत्या धीरोदात्तनायक्युपभूतस्य
निपुट्याहहारत्वस्य स्वात्मवर्षाक्षरत्वात्तान्मात्रेणपि स्वस्व-
प्रायस्त्वमतिबहुमानस्य धुनद्विविषयसम्बन्धस्य धीमत्सोः
स्वप्रत्ययनिर्धारणत्वनपरारसंसारसारनिमग्नमीत्या शोचतो
देवप्रकृत्यन्वयनेन शोचमयनयतीत्याह— एतच्छ्रुत्येति ।
अप्राप्तस्थाने शोकं त्वमेवादास्यधी-दभिप्रायेणाऽऽह शोकं मा
कृथा इति । न हि देवप्रकृतोनां धर्मोत्तरागमापुराः पुत्राः
सम्भवन्तीत्यभिप्रायेण पाण्डवस्यदम्भबुद्धित्याह धार्मिकाग्रे-
सरस्येति ॥ ५ ॥

५ आ. भा. भा.— दैवीं सम्पदमभिजातः प्रतिजातः ॥ ५ ॥

६ अ. प्र. दी.— ' सम्पदं दैवीमभिजातोऽसि ' इत्य-
त्राभिप्रायं वक्तव्यम् । नाय पाण्डुः सचमं. सचमं द्वितीयाः ।
इत्यन्वयः सभित्यय जात इति केचित् (सं.) व्याचक्षते, तद्वदः ।
गी. सु. २०

अर्जुनस्य देवत्वेन देवत्वमुदित्य बन्धायोगादित्याद्यवधानाह—
दैवीमिति । अनेनेत्याद्ये— नायनभित्ययं, देन सत्य
त्राभिप्रायेण द्वितीयापुराणतिसिगम्वन्धे बोलातुताति स्याः ।

किन्तु प्रत्यर्थं लक्षणे कर्मप्रवचनीयः । तथा च 'कर्मप्रवचनीय-
युके द्वितीया' [अथा. ३।३।८] उपपद्यते । तथा 'वृक्ष-
मभिवृक्षं प्रति विद्योतेत' इत्यत्र वृक्षो विद्योतेतस्य लक्षण-
मित्यर्थः । एवं दैवीसम्पज्जातस्य तत्र लक्षणमित्यर्थः ।

सम्पद्यते तथा चार्जुनस्य प्राप्तदेवत्वविरोध इति । अत एव सम्पदं
दैवीमभिजातस्य 'अभिजातस्य पार्थ ! सम्पदमासुरीम्'
[१६।४] इत्येतद्विद्विद्येदे व्याख्यातम् । अर्जुनस्य देवत्वप्रतिषे-
रेतसाहचर्यात्प्राप्तयेत्त्वोपपत्तेः ॥ ५ ॥

७ ह. पै. भा.— अनयोः सम्पदोः फलमाह— दैवीति । विमोक्षाय संसारविमोक्षाय । निबन्धो-
ऽविद्याकामकर्मनिबन्धः । मा शुचः शोकं मा कार्षीः ॥ ५ ॥

८ वें. द्र. गि.— आसुरसम्पदश्चस्वा तद्विरोधित्वेन दैव-
सम्पदोऽधिकारिविशेषणञ्च दर्शयति— दैवीति । दैवी सम्पत्
ज्ञानद्वारा विमोक्षाय मता; आसुरी तु निबन्धाय नित्यसंसार-
बन्धाय । तथा च दैवसम्पद्युक्तस्तत्त्वज्ञानाधिकारीत्यर्थः ।
आसुरीस्येतत् 'राक्षसीमासुरीं चैव प्रकृतिं मोहिनीं भिताः'
[१।१२] इति प्राङ्गवभाष्यायोकराक्षसमोहनप्रवृत्त्योरुपलक्षणम् ।

एतच्छ्रुत्वा 'किमहमधिकारी न वा' इति सन्देहस्याङ्गुलमूर्ध-
माभासयति— मा शुच इति । एवं दैवां सम्पदमभिलष्य
जातोऽसि; ततो मा शोकं कृथाः । 'पाण्डव इत्यनेन परमपति-
शुद्धस्य पाण्डोः पुत्रत्वेनैव दैवसम्पद्योगः, किं पुनस्त्वयि ?
इत्युक्तं भवति ॥ ५ ॥' ।

९ व० त० दी०— उभयोः कार्यं दर्शयन्नाह— दैवी सम्पदिति । विमोक्षाय विशेषतौ मोक्षाय पुष्टिमर्यादाभेदेन;
निबन्धायामसुरीति नितरां बन्धायामदुर्हर्षत्वभेदेनेत्यर्थः । एतन्निस्य स्वस्वभावात्नितरादतिभीतमर्जुनें समाश्लाघ-
यति— मा शुच इति । एवं तु दैवी सम्पदमभिजातोऽसि, पाण्डुर्हि देवस्वभावो देवांशत्याद्यभिक्त्वाच्च; न तथा
धृतराष्ट्र इत्यतः कार्यस्य हेतुसाम्योचित्यात्पाण्डवेति सन्बोधयति ॥ ५ ॥

१० पु. अ. त.— उभयोः सम्पदोः कार्यमाह— दैवी सम्पदिति । दैवी सम्पत् विमोक्षाय विशेषेण मोक्षाय पुष्टि-
मर्यादाभेदेन मता, मत्सम्पदोऽसि । आसुरी निबन्धाय नितरां
बन्धाय पुनः संसारपर्यावर्तनेनान्ते अन्धं तमः प्रवेशाय मता,

सम्पदोऽसि । एतच्छ्रवणेन युद्धोपस्थितौ कौरवादिषु क्रोधो-
त्पत्त्या शोचन्तमर्जुनमाभासयति— मा शुच इति । हे
पाण्डव क्षत्रियात्मजत्वेन शोकानर्ह ! दैवी सम्पदमभिजातो-
ऽसि मदिच्छयाऽतो मा शुचः शोकं मा कार्षीः ॥ ५ ॥

११ नी० मा० दी०— अनयोः सम्पदोः कार्यमाह— दैवीति । दैवी पूर्वोक्ता; अर्जुनस्य शङ्का 'किमह-
मासुर्यो सम्पदि जातोऽसि ?' इति, तामपनुदति— मा शुच इति ॥ ५ ॥

आसुरसम्पद्विवरणप्रतिज्ञा ।

द्वौ भूतसर्गौ लोकेऽस्मिन्दैव आसुर एव च ।
दैवो विस्तरशः प्रोक्त आसुरं पार्थ ! मे शृणु ॥ ६ ॥

१ शां. भा.— द्वौ भूतेति । द्वौ द्विसहस्राकां भूतसर्गौ भूतानां मनुष्याणां सर्गौ सृष्टी भूतसर्गौ;
सृज्येते इति सर्गौ, भूतान्येव सृज्यमानानि देवासुरसम्पद्व्ययुक्तानि द्वौ भूतसर्गावित्युच्येते "द्रवा ह
प्राजापत्या देवाश्चासुराश्च" [घृ. उ. १।३।१] इति श्रुतेः । लोकेऽस्मिन्संसार इत्यर्थः; सर्गेषां द्वैविध्यो-
पपत्तेः । की तौ भूतसर्गौ ? इत्युच्येते प्रकृतायेन दैव आसुर एव च । उक्तयोरेव पुनरनुवादे प्रयो-
जनमाह दैवो भूतसर्गः 'अभयं सत्त्वमंशुद्धिः' [१६।१] इत्यादिना विस्तरशो विस्तरप्रकारैः प्रोक्तः
कथितः, न स्वासुरो विस्तरशः, अतस्तत्परिवर्जनार्थमासुरं पार्थ ! मे मम वचनादुच्यमानं विस्तरशः
शृण्वन्धारय ॥ ६ ॥

२ आ. द्वां. घ्या.— निर्दिष्टानां एषां सम्पदोऽसि ।
एतत्तथा चरममोक्षाय ? इत्युच्यते । अर्जुनस्य मन्त्रमन्त्रादित्याह-
द्याविति । भूतानां द्वैविध्ये आसुरोऽसि इत्युच्यते ।

द्रवा हेति । सम्पद्व्ययुक्तयोऽतिरिक्तानामपि प्राप्तिभेदानां
सम्भवात्पुनो भूतानां द्वैविध्यवितिः । इत्याह पाण्डव-
सर्गेषामिति ॥ ६ ॥

३ रा. भा.— अस्मिन् कर्मलोके कर्मकराणां भूतानां सर्गां द्वौ द्विविधौ देवथासुरश्चेति; सर्गः उत्पत्तिः, प्राचीनपुण्यपापरूपकर्मवशात् भगवदाज्ञानुवृत्तितद्विपरीतकरणायोत्पत्तिकाल एव विभागेन भूतान्युत्पद्यन्त इत्यर्थः । तत्र देवः सर्गो विस्तरशः प्रोक्तः, देवानां मदाज्ञानुवृत्तिशीलानामुत्पत्तिर्यदा-चारकरणाया, स आचारः कर्मयोगज्ञानयोगभक्तियोगरूपो विस्तरशः प्रोक्तः; असुराणां सर्गश्च यदा-चारकरणायाः, तमाचारं मे शृणु मम सकाशाच्छृणु ॥ ६ ॥

४ वे. ता. च.— स्वरूपादिभिः समेषु सर्वेषु आत्मसु देवासुरविभागस्य किं निदानम्? इति शङ्कां सविशेषानुवादेन परिहरन्त्यन्तपरिहर्तव्यत्वज्ञापनाय प्रसक्तस्यासुरवृत्तान्तस्य विस्तरसुपलक्षयति द्वौ भूतसर्गा इति लोकेन । अस्मिन् लोके इति न लोकान्तरव्यवच्छेदायम्, सर्वत्र देवासुरविभाग-विदेः; न च निरर्थकाधिकरणमात्रनिर्देशो युक्तः; अतो लोकौ-पलम्बसिद्धाकारेण विदितनिषिद्धकरणसूचनमिदं विवक्षितमित्य-भिप्रायेणाऽऽह कर्मकराणामिति । कर्मलोकविवक्षया वा अस्मिन् इति विशेषणम् । 'सर्गः स्वभावनिर्मोहनविश्रया-भ्यायच्छृणु' [अमरः ३।३।२२] इति बहुष्वस्याभिप्रेतं वस्तुनिहायैवशाब्दातोः प्रयोज्यभ्यापारपरत्वं तावदाह— सर्गं उत्पत्तिरिति । उत्पत्तिस्वरूपे कथं देवत्वासुरत्वविभागः? इति शङ्कयां 'लोकेऽस्मिन्' इत्यनेन देवासुरविभागे सर्ग-घटनेन चाभिप्रेतं सङ्ख्ययाऽऽह प्राचीनेति । देवासुरसम्पदर्थ-त्वादुत्पत्तौ देवासुरत्वोक्तिरित्यर्थः ।

सर्गशब्दस्य स्वभावपरत्वं स्रज्यमानपरत्वं चाप्रसिद्धत्वाद्-नाहस्य प्रसिद्धसृष्टिपरत्वेन व्याख्यातम् । 'देवः सर्गो विस्तरशः'

प्रोक्तः 'इत्युक्ते देवानां बंदासुरचरितनीर्तनवत्प्रतीयते; नच तथा कृतम् । यद्यपि 'प्रजहाति यदा कामान्' [२।५५] 'देव-मेवापरे यथं' [४।२५] 'चतुर्निधा मज्जन्ते मां' [५।१६] 'महात्मानस्तु मां पार्थ' [९।१३] इत्यादिभिर्ज्ञानयोग-कर्मयोगभक्तियोगनिष्ठाः पुरुषा निर्दिष्टाः; तथापि तत्कर्तव्य-प्रपन्न एव तत्रापि तात्पर्यम्; अतोऽत्र देवसर्गस्य विस्तरेणो-क्तिस्तत्कार्यद्वारेणैवमिप्रायेण यदाचारकरणार्थेत्यादिक-मुक्तम् । 'अमयं स्रवसंशुद्धिः' [१६।१९] इत्यादिकं प्राविस्तरणेणोक्तस्य सद्ब्रह्ममित्यभिप्रायेण कर्मयोगादिग्रहणम् । 'आसुरं सर्गं' इत्यनापि बन्धमाणासुरादेवमेव विवक्षे-त्याह असुराणामिति । 'आसुरं सर्गं मे श्यु' इत्युक्ते सर्गान्वयेन कर्तारं पशुप्रतीतिः स्यात्; ततोऽपि 'श्यु' इत्य-स्यापेक्षितमासतमत्वसूचनमेवोचितमित्यभिप्रायेणाऽऽह मम सकाशादिति । अविदितसुपादेशं यथा नोपादानुं शक्यं, तथा हेयमन्यविदितं न हातुं शक्यम्; अतोऽत्र सावधानो भवेत्-मिप्रायेण 'श्यु' इत्युक्तम् ॥ ६ ॥

५ आ. भा. भा.— ॥ ६ ॥

६ ज. प्र. दी.— ॥ ६ ॥

७ ह. वै. भा.— द्वाविति । सर्गः सृष्टिः । देवानामयं देवः । असुराणामयमासुरः । देवः सर्गः । विस्तरशो विस्तरेण ॥ ६ ॥

८ घं. प्र. गि.— एवमधिकारिणे निरूप्य तस्यावश्यपरि-षर्तनीयामासुरीं सम्पदं प्रपद्यतिपुं प्रतिजानीते— द्वाविति । अस्मिन्लोके संसारे भूतानां मत्प्रधानां सर्गां द्वौ द्वौव । कौ तौ? देव आसुर एव च । राक्षसमोहनमहृपोत्प्यासुरप्रकृतावेवान्त-र्भावमभिप्रेत्य द्वावित्युक्तिः । यद्यपि शास्त्रार्थज्ञानभेदाद्दुः प्रह-निर्मोहिनी, अविदितार्हिसादेदुदेयप्रधाना राक्षसी प्रकृतिः; शास्त्रान्तरवशात्प्रविषयमोगहेतुरागप्रधाना आसुरी प्रकृतिरिति

तासां लक्षणाणि विविकान्वेव; तथापि शास्त्रनिषिद्धकर्म-प्रकृतिहेतुपृथित्वेन तिसृणामप्येक्यत्रिविधयाऽत्रासुरशब्देन निर्देशो युज्यते । अत एवेतदभिप्रायेणैव 'द्वया इ प्राजापया देवाश्चासुराश्च' [वृ. व. १।३।१] इति सुनिररि दृश्य-इत्यभिप्रायः । तत्र देवो भूतसर्गः 'अमयं स्रवसंशुद्धिः' [१६।१९] इत्यादिना विस्तरशः प्रोक्तः । आसुरं भूतसर्ग-निर्दानीं मे मम सकाशादिस्मिन्सरा श्यु ॥ ६ ॥

९ ब० त० दी०— द्वौ भूतसर्गाविति । अस्मिन् लोके देवमायांशानां भूतानां द्वौ सर्गो देव आसुरश्चेति । 'एव च' इत्यनेनायुना तु देवेऽप्यासुरभावोद्भवकाल आयात इति द्योतयति । अत्रेदं तत्रमुक्तम्— 'द्वौ भूतसर्गावित्युक्तेः प्रवाहोऽपि व्यवस्थितः । वेदस्य विद्यमानत्वान्मर्यादापि व्यवस्थिता । अस्मिन्मार्गस्य कथनारुष्टिरस्तीति निश्चयः' इति निर्देशकभगवदनुमदैकलभ्यतया प्रसथादिष्वन्तःकथनाऽस्मिन्मार्गरेषेति विवरणहतां भीरुनायचरणा-नामाशयः । तत्र देवो मर्यादाऽत्रान्यत्र च विस्तरशः प्रोक्त एवेत्यत्रस्वभादौ मत् आसुरं शृणु अवधारय ॥ ६ ॥

१० पु. अ. स.— ननु देवां सम्पदि जातस्य मम कथं तदुत्पत्तिरस्य राक्षसोपदेति; तदापार्थ विस्तरेण ममेच्छान्त-भोगोपपत्तिरिति आसुरे? इत्यात्तत्रैव नैकदोषेनेवाऽऽसुरत्वै, पूर्वकामासुरीं सम्पदं प्रपद्यतिपुं प्रतिजानीते— द्वाविति ।

अस्मिँहोके भूतसर्गौ जीवसर्गौ द्वौ, एको दैवो द्वितीय आसुर एव; चकारेण रात्रसादिरपि गृहीतः । तत्र दैवो विस्त- शरो विस्तारपूर्वकः पूर्व प्रोक्तः प्रकर्षेण फलादिसहितो मे मया

शक्तः कथितः । हे पार्थ कृपापात्र ! आसुरः पूर्व सङ्क्षेपेणोक्तो ऽतो मे मत्तो विस्तरेणोच्यमानमासुरं सर्गं शृणु ॥ ६ ॥

११ नी० भा० दी०— द्वौ द्विसङ्ख्यौ भूतसर्गौ भूतानां स्वभावौ । मे मद्बचनाच्छृणु ॥ ६ ॥

आसुरसम्पद्धतां लक्षणानि ७-१८ ।

प्रवृत्तिं च निवृत्तिं च जना न विदुरासुराः ।

न शौचं नापि चाऽऽचारो न सत्यं तेषु विद्यते ॥ ७ ॥

१ शां. भा.— आऽध्यायपरिसमाप्तुरासुरी सम्पत्प्राणिविशेषणत्वेन प्रदर्श्यते प्रत्यक्षीकरणेन च शक्यतेऽस्याः परिवर्जनं कर्तुमिति— प्रवृत्तिं चेति । प्रवृत्तिं च प्रवर्तनं यस्मिन्पुरुषार्थसाधने कर्तव्ये प्रवृत्तिस्तां, निवृत्तिं च तद्विपरीतां यस्मादनर्थहेतोर्निवर्तितव्यं सा निवृत्तिस्तां च, जनाः आसुरा न विदुर्न जानन्ति । न केवलं प्रवृत्तिनिवृत्तौ एव ते न विदुः; न शौचं नापि चाऽऽचारो न सत्यं तेषु विद्यते ; अशौचा अनाचारा मायाविनोऽनृतवादिनो ह्यासुराः ॥ ७ ॥

२ आ. शां. व्या.— नन्वध्यायशेषेणाऽऽसुरसम्पद्धर्शन- मयुक्तं, तस्यास्त्याज्यत्वेन पङ्कप्रक्षालनन्यायावतारादित्या- दङ्ग्याऽऽ— प्रत्यक्षीकरणेनेति । वर्जनीयामासुरीं सम्पदं विदुषोति— प्रवृत्तिं चेति । तां विहितं प्रवृत्तिं न जानन्ती-

त्यर्थः । तां च निषिद्धां क्रियां न जानन्तीति सम्बन्धः । न शौचमित्यादिस्तात्पर्यमाह— अनाचारा इति । शौचसत्ययो- राचारान्तभविष्यति ब्राह्मणपरिप्राजकन्यायेन धृष्ट- पादानम् ॥ ७ ॥

३ रा. भा.— प्रवृत्तिं च निवृत्तिं च अम्युदयसाधनं भोक्षसाधनं च वैदिकं धर्ममासुरा न विदुः न जानन्ति । न च शौचं वैदिककर्मयोग्यत्वं शास्त्रसिद्धम् ; तद्ब्राह्मणान्तरं चासुरेषु न विद्यते । नापि चाचारः तद्ब्राह्मणान्तरशौचं येन सन्ध्यावन्दनादिना आचारेण जायते, सोऽप्याचारस्तेषु न विद्यते । यथोक्तं— 'सन्ध्याहीनोऽशुचिर्नित्यमनर्हः सर्वकर्मसु' [द. स्मृ. २।२३] इति; तथा सत्यं च तेषु न विद्यते । सत्यं यथार्थज्ञानं भूतहितरूपभाषणं तेषु न विद्यते ॥ ७ ॥

४ वे. ता. चं— अत्र प्रवृत्तिनिवृत्तिवन्द्यौ न लौकिक- विषयो, आसुराणामेव लौकिकेष्टानिप्राप्तिपरिहारायमपय- प्रवृत्तेः उत्पत्त्यनिवृत्तेश्च सिद्धत्वात्, न च विहितनिषिद्धमात्र- विषयो, रात्रप्राप्तप्राप्तविषयो वा, 'न शौचं नापि चाचारः' इत्यादे पुनर्लक्ष्यप्रसङ्गः; अतोऽत्र मुमुक्षुपेक्षितप्रवर्तकनिवर्तकधर्मविज्ञानमात्रे तात्पर्यमित्याह— अम्युदयसाधनमित्यादिना । तावेतो धर्मो स्मर्यते 'प्रवृत्ति- लक्षणे धर्मो प्रभापतिरपानवीत' [म. भा. १।२।१७४] 'निवृत्तिलक्षणे धर्मोऽपिर्नारायणोऽप्यवीत' [म. भा. १।२।१७४] इति । 'न विदुः' इत्यत्र 'न सत्यं तेषु विद्यते' इतिवत्प्रद्वान्प्रत्ययः प्रतिपादिते- ऽपि एव आसुराणां दण्डितानमिषभिरादेशऽऽ— न जानन्तीति ।

'इत्ययोग्यता' इति प्रायुक्तमत्र वैदिककर्मयोग्यत्वमित्य- नेन विवृतम् । ब्राह्मणोचमद्युचितंशीलनादिमित्यवयवार्था- करणाच्च न विद्यते; आन्तरं स्वात्मपुण्यमात्रम् । 'न शौचं नापि चाचारः' इति क्रमात्कार्यकारणयोर्निषेध इत्यभिप्राये- णाऽऽ— तदिति । ननु सन्ध्यावन्दनादेर्वाक्यप्रामाण्यं 'प्राभा- पत्यं गृहस्थानां न्यासितां ब्रह्मसंज्ञितम् । योगिनाममृतं स्थानं स्वात्मसन्तोषकारिणाम्' [वि. पु. १।६।१६] इत्यादिभि- पञ्चान्तरं धृत्यै; तत्पर्यं तस्य शौचहेतुत्वोक्तिः । इत्यत्राऽऽ— यथोक्तमिति । व्यतिरेकोक्त्या हेतुहेतुमद्भावोऽत्र स्वीकृतः । इदं नित्यकर्मन्तरहानादपि प्राशङ्गम् । यथाज्ञानमित्यादि- विप्रलम्भरहितव्युत्पादयथाज्ञानं भाषणमात्रं, हिंसास्वभावस्य- क्षिन्स्वभावगतमात्रः ॥ ७ ॥

६ आ. भा. भा.— ॥ ७ ॥

६ अ. प्र. स्त्री.— ॥ ७ ॥

७ इ. प. भा.— प्रवृत्तिमिति । प्रवृत्तिं पर्यन्यासुप्तानं न विदुर्न जानन्ति । आसुरीं सम्पदं प्राप्ता आसुराः । आचारः सिद्धाचरणम् । सत्यमनित्यवचनम् ॥ ७ ॥

८ चं. प्र. गि.— प्रतिज्ञातामासुरसम्पद्धमेव निरूपयति
द्वादशभिः— प्रवृत्तिमिति । प्रवृत्ति प्रवृत्तिविषयं धर्मं निवृत्ति
निवृत्तिविषयमधर्मं च आसुरस्वभावा जना न जानन्ति ।
अतस्तेषु बाह्यान्तदशुचित्वरूपं शौचं तदेतुश्रुत आचारो

मन्वायुक्तः 'सन्ध्याहीनोऽशुचिर्नित्यम्' [द. स्मृ. २।२३]
इत्यादिस्मृतैः; आचारमूलप्रमाणभूतं सत्यं श्रुतिस्मृतीतिहास-
पुराणादिकं च न विद्यते । अशौचा अनाचारा अपेक्षशास्त्रपरा-
श्चासुरा इत्यर्थः ॥ ७ ॥

९ व० त० दी०— सर्वात्मना वर्जनार्थमासुरीं विस्तरशो निरूपयति— प्रवृत्तिमित्यादिद्वादशभिः । प्रवृत्तिमार्गं
वेदोक्तं निवृत्तिमार्गं च न विदुरासुराः 'रुचिस्तेषां न कुत्रचित्' इति श्रीमुक्तोक्तिरियम् । कुत्रः ? इत्यत आह
'न शौचं नापि चाचारो न सत्यं तेषु विद्यते' इति मानसकायिकत्राचिकत्रोपसद्भावेन सर्वत्र कर्मादौ तत्प्रति-
पादकशास्त्रे च सत्यत्वानङ्गीकारादित्यर्थः ॥ ७ ॥

१० पु. अ. त.— एवं प्रतिज्ञाय विस्तरेशोऽहं द्वाद-
शभिः— प्रवृत्तिमित्यादिभिः । आसुरा जीवा आसुरसर्गा
एवोत्पन्नाः प्रवृत्तिं मदिच्छया मत्सेवावृत्तधर्मपदार्थादिषु प्रवृ
त्तिं तथैव तदनङ्गत्वेण च निवृत्तिं न विदुः, न जानन्तीत्यर्थः ।

अज्ञाने निदर्शनमाह— न शौचमिति । बाह्याभ्यन्तरभेदेन
शौचं मत्सेवावृत्तदेहशुद्धिस्तेषु न, नापि च आचारः
आचरणं न च, न सत्यं असत्यं तेषु विद्यते; सत्यं मास्ती-
त्यर्थः ॥ ७ ॥

११ नी० भा० दी०— प्रवृत्तिं विधिवाक्यं निवृत्तिं नियमवाक्यं न विदुः; धर्माधर्मधोरिष्टानिष्टहेतुत्वज्ञान-
रहिता इत्यर्थः ॥ ७ ॥

असत्यमप्रतिष्ठं ते जगदाहुरनीश्वरम् ।

अपरस्परसम्भूतं किमन्यत्कामहेतुकम् ॥ ८ ॥

१ शां. भा.— किञ्च असत्यं यथा वयमनृतप्रायास्तथेदं जगत्सर्वमसत्यमप्रतिष्ठं च, नास्य धर्मा-
धर्मौ प्रतिष्ठाऽप्रतिष्ठं चेति त आसुरा जना जगदाहुरनीश्वरम् । न च धर्माधर्मसन्वयपेक्षकोऽस्य
शासितेश्वरो विद्यते इत्यतोऽनीश्वरं जगदाहुः । किञ्चापरस्परसम्भूतं कामप्रयुक्तयोः स्त्रीपुरुषयोरन्योन्य-
संयोगाज्जगत्सर्वं सम्भूतम् । किमन्यत्कामहेतुकं कामहेतुरेव कामहेतुकं किमन्यज्जगतः कारणम् ?
न किञ्चिददृष्टं धर्माधर्मादि कारणान्तरं विद्यते जगतः । काम एव प्राणिनां कारणमिति लोकायतिक-
दृष्टिरियम् ॥ ८ ॥

२ आ. शां. ध्या.— आसुराणां जनाना विशेषान्त-
रास्यपि सन्तीत्याह— किञ्चेति । विद्यत इत्याहुरिति पूर्वेण
ध्वन्यन्ध. । शास्त्रेणान्यमदृष्टं निमित्तीकृत्य प्रवृत्त्यधिष्ठातात्मकेन

ब्रह्मणा रहितं जगदिष्यते चेत्कथं तदुत्पत्तिः ? इत्याहुराह्याऽह-
किञ्चेति । किमन्यदित्यादेराक्षेपस्य तात्पर्यमाह—
न किञ्चिदिति ॥ ८ ॥

३ रा. भा.— किञ्च— असत्यं— जगदेतत्सत्यशब्दनिर्दिष्टब्रह्मकार्यतया ब्रह्मात्मकमिति नाहुः ।
अप्रतिष्ठं तथा ब्रह्मणि प्रतिष्ठितमिति न वदन्ति; ब्रह्मणाऽनन्तेन घृता हि पृथिवी सर्वांश्च लोकान्
पिमर्ति । यथोक्तं— 'तेनेयं नागवर्षेण शिरसा निघृता मही । विमर्ति मालां लोकानां मदेमासुरमानुषाम्'
[नि. पु. २।५।२७] इति; अनीश्वरं सत्यसङ्कल्पेन परेण ब्रह्मणा सर्वधरेण मयैतन्निमित्तमिति
च न वदन्ति ।

४ धे. ता. चं.— एव न धारयस्यामायामासुरम्; अपि तु
दक्षिणदिग्गममस्तीत्यनन्तरमुच्यते इत्याह— किञ्चेति ।
असत्यस्योऽस्य न सिध्दान्तरतः, तस्य लोकोत्पत्तिरपि स्ववचन-
नितोपादिभिरेव प्रतिक्षिप्तत्वेन अस्मिन्कालात्, परमाथं त्विरं
क्षेपदेन निमित्त्य निष्कामिनिवेशानामासुराणां प्रवृत्तिरित्याह इत-
उचिन्ति. प्रवृत्तिरित्याह इति । 'यथा वयमनृतप्रायाः, तथा सर्वे

जगदिति प्राहुः' (२.) इति ध्यायस्यापि मग्ना, जगच्छब्दस्य
चेतनाप्रवियवत्याभावात् निवेधानां चात्र पूर्वोक्ताह्याऽद्वि-
रहरत्वात्, 'अप्रतिष्ठमनीश्वरम्' इतिवत्प्राप्रविष्टप्रतिषेप-
पत्त्वात्, आसुराणां च धारयतेऽपीत्यत्र । अतोऽस्य धार-
यित्वस्य प्रतिषेपरोऽयं उच्यते । तस्य सत्यं ब्रह्मैवेति 'सत्यं
इत्यनन्तं ब्रह्म' [वै. उ. ३।१] इत्यादिषु प्रविद्यन् । ध्यायते

च चेतनाचेतननियन्तृत्वेन ब्रह्मतामयताऽसौ निरक — “तस्य ह वा एतस्य ब्रह्मणो नाम सत्यमिति । तानि ह वा एतानि त्रीण्यक्षराणि सत्, ति, यम्, इति । तद्यत्सत्तदमृतम् । अथ यत्ति तन्मर्थमथ यद्य तेनोभे यच्छति यदनेनोभे यच्छति तस्माद्यमद्वैतार्थं एवंविस्वस्ये लोकेमेति ” [छा. उ. ७।३।४, ५] इति । अतोऽत्र कपिलगुरुकुमारिलजिनमुगतचार्वार्कादिमतानुवर्तिन इवान्नात्मक अगदाहुरिति विवक्षामाह— सत्यशब्देति । अप्रतिग्रहशब्देनापि सर्वलोकविरोधादिभि प्रत्यक्षसिद्ध-प्रतिग्रहनिषेधासम्भवाच्छब्देण प्रतिग्रहत्वेन उपदिष्टधर्मप्रतिषेध विवक्षामाह— तथेति । तदेवोदाहरणविशेषेण विवृणोति— ब्रह्मह्याऽनन्तेनेति । एतेन प्रतिग्रहशब्दस्य धर्माधर्मभानपरत्वेन व्याख्या निरस्ता । सर्वाङ्घ्रिकान् विमर्त्सति स्वरूपतः कार्यतथैति भावः ।

आदिद्वर्मसंपादिग्रागप्रवृत्तिभिर्ह्ये विवृतेति शास्त्रेणोक्ते हि हेतुकैरेव ऽल्प्यते ' धर्ता परिन्त्या यदि कश्चिदन्यस्तस्यापर-

स्तस्य परस्ततोऽन्यः । एव हि वेदामनवस्थितिः स्यात्ततो हि भर्त्या भुव एव शक्तिः ' इति । वायुवेगवशाच्च भ्रमणमवाव केचिदिच्छन्ति । गुप्तवाश्रित्यपतनं च जैनाः । अनीश्वरान्यो-ऽन्यत्र न प्रतिमाराजादिलौकिकेश्वरप्रतिषेधायाः, तैस्तत्प्रति-षेधाभावात् । यथातुवदन्ति— 'लोकव्यवहारसिद्ध इति चार्वाका ' इति । नच ब्रह्मनिषेधमार्थं. 'असत्यम्' इत्यादिना पुनरुक्तेः । अतोऽत्र व्युत्पत्त्यनुसारेणालौकिकनियन्तृनिषेधे तात्पर्यमित्याह-सत्यसङ्कल्पेनेत्यादिना । अयस्कान्तादिवदन्तिस्वभाव जीवाजीवात्मकं सर्वे जगदेतिरीश्वरमिति जैनादिदृष्ट्या धर्मादि मात्रवशात्, 'परमेश्वरसंज्ञो ह विभ्रान्यो मय्यवस्थित' इति वदाभिमानिकेश्वरशासनाद्वा, देशकालावच्छिन्नेश्वरसमुदायप्रवाद वशाद्वा जगत्प्रवृत्तिरिति हि तत्तन्मतमिति भावः । नियमि तमिति— ये तु मद्रूपतिरिक्तान्प्रजापतिपशुपतिप्रभृतीनि परमेश्वरत्वेन कल्पयन्ति, त आमुदा एवेति भावः ।

३ रा. भा.— 'अहं सर्वस्य प्रभवो मत्तः सर्वं प्रवर्तते' [१०।८] इति ह्युक्तम्; वदन्ति चैवम-अपरस्परसम्भूतं किमन्यत् ? योपित्पुरुषयोः परस्परसम्बन्धेन जातमिदं मनुष्यपश्यादिकमुपलभ्यते, अनेनम्भूतं किमन्यदुपलभ्यते ? किञ्चिदपि नोपलभ्यत इत्यर्थः । अतः सर्वमिदं जगत् कामहेतुकमिति ॥ ८ ॥

वे. ता. चं — अन्येऽपि केचिदीश्वरा प्रवर्तका इत्यन्ते, प्रयन्ते च, तत्कथं भगवत सर्वनियमनम् ? इत्यनाह— अहं सर्वस्येति । अन्येषामपि नियन्तृणा नियमनरूपप्रवृत्ति-भंगवदधीनैव । तथाच सूत्रितं— 'कदां शास्त्रार्थवत्वात्' [ब्र. सू. २।४।१] इत्युपक्रम्य 'परानु तच्छ्रुते' [ब्र. सू. २।३। ४] इति । एव त्रिभिर्जगत उल्पत्तिरिद्यतिप्रवृत्तीना परब्रह्मा धीनत्व मेच्छन्तीत्युक्तं भवति, तत्र जगदुत्पत्ते प्रतिज्ञातं ब्रह्म-नैरपेदयमन्यत सिद्धतथैवमुपादायन्तीत्याह— वदन्ति चैव-मिति । 'अपरस्पर'— इत्यादिकं न पूर्वैकैकवाक्यम्, 'कि-मन्यत्' इत्यादेरनन्वयाद्विच्छेदकल्पनादुपपत्तेश्च । एतदेवैवा-मायुतेत पयार्त्तं, किमन्यदुच्यते ? इति कल्पना अन्याहारादि प्रस्ता । वदन्ति चैवमिति तु नाभ्याहारादिविवक्षयोक्तम्, 'एतां दृष्टिम्' [१६।९] इत्येनैव तत्त्वदे । अतः 'कामहेतुकम्' इत्यस्यैवोपपादानाय 'अपरस्परसम्भूतम्' इत्याद्युक्तिरित्यभिप्रा-येणाह— योपिदिति । क्रियासान्त्वयेन हेतुकभाववर्हितमिति व्याख्यान्तरमतिमन्द, प्रसिद्धताभाष्येणात्वात् 'कामहेतुकम्'

इत्यनन्वयाचेत्यभिप्रायेणाऽऽह— अनेनम्भूतं किमन्यदुप-लभ्यत इति । यद्यपि योपित्पुरुषसंसर्गमन्तरेणैव इवेदजानां स्थावरार्थानां चोत्पत्तिरुच्यते, तथापीश्वरमात्रहेतुका देवादिदृष्टिर्नो-पलभ्यते, इत्यमान त्वयोजिनं योजिनजवदेव दर्शनवलादधीर्म्मः ; तनाप्यन्वयव्यतिरेकावस्थिततत्तत्सामग्रीमात्राकार्यसिद्धिसम्भवे किमीश्वरेण कर्म कल्पितेनागमिच्छता स्वीकृतेन वेति भावः । 'अकिञ्चित्कामहेतुकम्' इति परोक्षपाठान्तरस्य अप्रसिद्ध-त्वादिभिरनादरव्यक्त्यर्थे 'किमन्यत्' इति पाठस्य प्रतिनिषेध-परता व्यनक्ति— किञ्चिदपि नोपलभ्यत इति । अत इति— अन्यव्यतिरेकलादित्यर्थः । 'कामहेतुकम्' इति दृष्टकारणोपलक्षणम् । कामप्राप्तयवशात्तदुक्तिः । यथा पापपञ्जा-गमा अपि तत्तत्पुरुषप्रवर्तिता इति तत्तदागमैस्तदातनप्रत्यक्षमू-तयोपदेशपरम्परया च व्यवस्थापयन्ते, यथा वा चिरन्तन नगरवृत्तान्तादय, एव कल्पेकल्पे प्रवृत्तमीश्वरशिषिणो जगत्प्र-वृत्तान्तं सम्भाविनमपि तीव्रीपचरुवशात्प्रदेपादपलपन्ती-र्युक्ते भवति ॥ ८ ॥

५ आ. भा. भा.— जगतः सत्यं, प्रतिष्ठा, ईश्वरश्च त्रिष्वस्तुद्वैपरीत्येनाहुः । "तस्योपनिपत्तस्य सत्यमिति प्राणा वै सत्यं वेदामेन सत्यम्" [घ. उ. २।१।२०] इति हि श्रुतिः । "द्वे वा व ब्रह्मणो रूपे मूर्ते चा- (चैना-) मूर्ते च मर्त्ये चामृतं च स्थितं च यद्य सच स्यच" [घ. उ. २।३।१] इति ॥ "तस्योपनिपत्तस्य सत्यम्" [घ. उ. २।१।२० + मैत्र्यु. ६।३२] इति "एव सर्वे-तत्मादयति यामयति पति" इति प्राचीनशालाश्रुतिः । परस्परसम्भूतो ह्युक्तः 'अनाद्भवन्ति भूतानि' [३।१४] इत्यादिना ॥ ८ ॥

६ ज. प्र. श्री.— न केवलं जगतो मिथ्यात्वादिवदता-
मसुरत्वं 'असत्यमप्रतिष्ठते' इत्यनेनोच्यते; किन्तु जगत्सम्प्रदादि-
कारणं विष्णुं ये न मन्यन्ते तेषां सर्वेषामपीति भाषेनाह—
जगत् इति । तद्वैपरीत्येनेति । न विद्यते सत्यमस्येत्यादि ।
जगत्: सत्यं विश्वरित्यत्र ध्रुतिमाह—तस्येति । तस्य
विष्णोः सत्यस्य सत्यमिति । उपनिषद्ग्रन्थं नाम कथम् ?
प्राणा मूर्तामूर्तिं जगदिति यावत् । सत्यमित्युच्यते । तेषां
प्राणाणामेष विष्णुः सत्यमित्यर्थः । एवं चेन्नगतो मुच्यं सत्यत्वं
न भवेत्, अन्यथा निर्धारणायोपादिल्लो मूर्तामूर्तिसकस्य
जगतः सत्यत्वं तावदन्यथा श्रुत्येव व्याचष्टे— हे वा वेति ।
स्ये प्रतिभे । तत्र मूर्ते स्थितमिति सदिति चोच्यते । जगूर्ते

तु यदिति त्वयिति चोच्यत इत्यर्थः । तथा च सच स्वच सत्य-
मित्युक्तं भवति । इदानीं जगतः सत्पत्वं विष्णोः प्रत्या-
व्याचष्टे— तस्येति । सादयति विश्वरादिर्कं प्रापयतीति धत्,
यामयति नियच्छतीति यं, सच तयं च सत्यमित्यर्थः ।
प्रतिष्ठवरत्वेति प्रसिद्धमेव । 'अपरस्परसम्भूतं' इत्यस्यापरं
परस्पादं सम्भूतमिति व्याख्यानमसत्; प्रतिषेधप्रकरणत्वात् ।
अतः परस्परसम्भूतं न भवतीत्याहुः इत्येव व्याख्येयम् । स्या-
देवम्, यदि परस्परसम्भवे भगवतोऽमिततः स्यात् इत्यत
आह— परस्परेति । यद्वाग्नेन परव्याख्यानज्ञानाद्युत्पन्नसुभाद-
यति । भगवता परस्परसम्भवस्योच्छ्रवात् उद्भवन्नं कथमासुरं ?
इति । ईश्वराक्षेपे तात्पर्यमिति चेत्, न; पुनर्दक्षिणसंज्ञात् ॥ ८ ॥

७ ह. पै. भा.— असत्यमिति । असत्यं धर्माधर्मौ यस्य न विद्येते । न यतोऽस्य प्रतिष्ठा-
तदप्रतिष्ठम् । ईश्वरः स्वामी यस्य न विद्यते तदनीश्वरम् । स्त्रीपुंसयोर्मैथुनं संयोगस्तेन सम्भृतमपरस्पर-
सम्भृतम् । कामहेतुरेव कामहेतुकम् ॥ ८ ॥

८ ब. प्र. सि.— ननु वेदशास्त्राप्रामाण्ये तन्मुलकधर्मा-
धर्मेतिवचनना जगति सुखदुःखादिव्यवस्था कथं स्यात् ? अत
आह— असत्यमिति । ते आसुरा जनाः जगत् असत्यं न
विद्यते तस्य वेदशास्त्रप्रामाण्ये यस्य तदसत्यम्, अत एव वेदशास्त्र-
प्रामाण्यभावात्तदप्रतिष्ठम्; न विद्यते वेदमुलकधर्माधर्मरूपा
प्रतिष्ठा सुखदुःखव्यवस्थाहेतुत्वं स्य तदप्रतिष्ठम्, अत एव धर्मा-
धर्मयोरभावाद्दर्शनीश्वरं न विद्यते धर्माधर्मकर्मफलप्रदाता । ईश्वरो
यस्य तदनीश्वरम्; एवंविधं जगदाहुः । ईश्वराधिष्ठितधर्माधर्म-
निरन्धरं जगतः सुखदुःखवैचित्र्यमित्यङ्गीकारोऽपि क्वचिन्नत्वा
स्वभावे पर्यवसानात्स्वामाविक्रमेव जगद्वैचित्र्यमिति युक्तम्,

दृष्टे सम्भवत्पददृश्यनाशोपादिति भावः । कथं तर्हि धर्माधर्म-
सहायमीश्वरं विना जगदुत्पत्तिः ? तत्राह— अपरस्परेति ।
अपरश्च परभापरस्परम्, परस्परमित्यर्थः । ततः सम्भूतं काम-
प्रयुक्तयोः स्त्रीपुरुषयोरन्योन्यसङ्गादुत्पन्नं जगत्, अतः काम-
हेतुकं कामहेतुकमेव कामहेतुकम् । नन्वेष्टेश्वरादिकमपि किं
कारणम् ? नेत्याह— किमन्यदिति । कामादन्त्यकारणं किम-
स्ति ? नास्त्येवेत्यर्थः । यद्वा ननुप्यपभादिकं सर्वमपि स्त्रीपुंस-
योः परस्परसम्भवेनैव जातमप्युच्यते; अपरस्परसम्भूतं तु
किमन्यदुत्पन्नमेतं ? न किञ्चिदपि । अतः कामहेतुकमेव जगदि-
त्याहुः इति योजना ॥ ८ ॥

९ व० त० श्लो०— किञ्चासत्यमिति । 'त्वमेक एवास्य सतः प्रसूतिः' 'सत्यस्य सत्यं' इति भागवतवाक्यात्
[१०।१।२८; २६] " सदेव सोम्येदमम आसीत् " [छां. छ. ६।१।१] " तत्सत्यमित्याचक्षते " [तैत्ति.
२।६] इत्यादिभुक्तेषु । सत्यं परमकाष्टापन्नसत्यवस्तुक्रुतिसाध्यत्वात्तदात्मकं जगदेतच्चसुरा असत्यमाहुः; माया-
स्वाहावनकल्पितत्वादियुक्तिभिः । तथासति तन्मध्यपातिवेदतदुदितसाधनानि व्यर्थानि स्युः, अनुपादेयानि च । न
हि रूपप्रशशासुङ्गादिभिर्व्यवहार उपपद्यतेऽसत्त्वादित्यर्थः । तथाऽप्रतिष्ठं प्रदण्णि न प्रतिष्ठा यस्य तथेति वदन्ति ।
अनीश्वरं च सत्यसङ्कल्पेन पुरुषोत्तमस्वरूपेण विभुना नियमितं न वदन्ति । मया तूर्क— ' अहं सर्वत्र प्रभवो
मघः सर्वं प्रवृत्तं ' [१०।८] इति । 'अहमेवात्मानाऽऽत्मानं सृजे हन्यन्तुपालये ' इति च । ते तु वदन्ति चैवं-
अपरस्पासम्भूतं अपरस्परसम्भूतयोः अन्योन्यसङ्गतयोः प्रकृतिरूपयोः परस्परसम्भवेन जातमिदं
तन्मध्यवस्थाद्युत्पन्नमेतदनेकमभूतं किमन्यत् ? किञ्चिदपि नोपलभ्यत इति । अतः सर्वमिदं जगत्कामहेतुकमिति
वदन्ति सहजासुराः ॥ ८ ॥

१० पु. अ. स.— किञ्च । असत्यं वेदपुराणाद्यप्रमाणम् ।
अप्रतिष्ठं अन्ववस्थितम्, अनीश्वरं न विद्यते ईश्वरः कर्ता
पश्य शरणं जगत् ते असुरा आहुः वदन्ति । ननु कर्ममानेन
कथमन्यत् इति धदन्ति ? इत्याह— अपरस्परेति । अपरम्

परश्वेत्यपरस्परं स्त्रीपुरुषसंयोगस्ततो जातं कामहेतुकं स्त्रीपुरुष-
योः काम एव हेतुर्पश्य तादात्म्यम् । अन्यत् एतदतिरिक्तं किं
कारणम् ? न किमपीत्यर्थः ॥ ८ ॥

११ नी० मा० श्लो०— असत्यं सत्यवर्जितं जगत्प्राणिजातम् । तयाऽप्रतिष्ठं धर्माधर्मालया प्रतिष्ठा जाश्र-
वस्तुच्यम् । अनीश्वरमनियन्तुकं आहुः । अपरस्परसम्भूतं ' अपरस्परः क्रियासातत्ये ' [अष्टा. ६।११।१४]

इति सुट् । वीजाङ्कुरवत् परस्परकारणीभूतानां धर्माधर्मतद्वासनानां यत्सातत्यं तस्मात्सन्भूतं, किमन्यल्लोकैऽस्ति । न किञ्चिदपि धर्माद्यपेक्षया उत्पद्यते, किन्तु सर्वं कामहेतुकं स्त्रीपुंसयोर्मिथुनीभावः कामस्त्वदुद्वेगमेव; स्वभावानि जन्तुर्जायते, न त्वदृष्टादित्यर्थः ॥ ८ ॥

एतां दृष्टिमवष्टभ्य नष्टात्मानोऽल्पबुद्धयः ।

प्रभवन्त्युग्रकर्माणः क्षयाय जगतोऽहिताः ॥ ९ ॥

१ शां. भा.— एतामिति । एतां दृष्टिमवष्टभ्याऽऽश्रित्य नष्टात्मानो नष्टस्वभावा विभ्रष्टपरलोकसाधना अल्पबुद्धयो विषयविषयाऽल्पैव बुद्धिर्येषां तेऽल्पबुद्धयः प्रभवन्त्युग्रवन्त्युग्रकर्माणः क्रूरकर्माणं हिंसात्मकाः । क्षयाय जगतः प्रभवन्तीति सम्बन्धः । जगतोऽहिताः शत्रव इत्यर्थः ॥ ९ ॥

२ आ. शां. व्या.— यथोक्ता दृष्टिर्दृष्टव्यदृष्टिवैत्या-
शङ्क्याऽऽह— एतामिति । प्रापुपदिष्टामेता लोकायतिकदृष्टि-
मवलम्ब्येति यावत् । नष्टस्वभावत्वमेव स्पष्टयति— विभ्रष्टेति ।

विषयबुद्धेरल्पत्वं दृष्टमानोद्देशेन प्रवृत्तत्वं, जगतः प्राणिजात्स्येति यावत् ॥ ९ ॥

३ रा. भा.— एतां दृष्टिमवष्टभ्य अवलम्ब्य, नष्टात्मानः अदृष्टदेहातिरिक्तात्मानः, अल्पबुद्धयः घटादिवत् ज्ञेयभूते देहे ज्ञातृत्वेन देहव्यतिरिक्त आत्मा नोपलभ्यत इति विवेकाकुशलाः, उग्रकर्माणः सर्वेषां हिंसकाः जगतः क्षयाय प्रभवन्ति ॥ ९ ॥

४ वे. ता. चं.— एतां दृष्टिमिति— विपरीता दृष्टि मित्यर्थः । 'अवष्टभ्य' इत्याक्रमणादिप्रतीतिभ्युदासायाह— अव-
लम्ब्येति । नित्यस्यात्मनो विनाशामावात् 'पाश्च अदर्शने' [भा पा. ४।८८] इति धात्वर्थोऽत्र विवक्षित इत्याह— अदृष्टेति । स्वयम्भूतोऽपि प्रत्यगात्मस्वरूपस्य देहाभ्यासाधिष्ठानतया नित्य-
मुपलम्भाद्देहातिरिक्तत्वेन विशेषितम् । नष्टात्मात्वेदुःखित्वात्-
शुद्धित्वमुच्यत इति । पुनरक्षिपरिहारमिन्द्रायेणह घटादिव-
दिति । यद्वा पशुमृगादिवत्सर्ववशात्स्वारसिको विविचात्मा
उपलम्भात् । अल्पबुद्धय इति तु तत्परिहाराशङ्कित्यत इति
भावः । एवं परावृत्तविषयविपरीतदृष्टका, अथ 'प्रभवन्त्यु-

ग्रकर्माणः' इत्यादिना तत्फलमुच्यते । 'उग्रकर्माण' इत्यत्रो-
ग्रतादिप्रतीतिभ्युदासायाह— सर्वेषां हिंसका इति ।
अनुभा. स्वसंस्पर्शमपि दोषावहा इत्यर्थः । जगत-
क्षयाय प्रभवन्तीति— 'अनेन प्रसविष्यध्वमेव वोऽस्त्व-
कामधुक्' [३।१०] 'परस्परं भावयन्तः श्रेयः परमवाप्तय-
[६।११] इत्यादिप्रतिपादिता भगवन्मूला लोकभावनधर्म-
मर्यादामतिलङ्घयन्ति; तदनुवर्तिनश्चान्येऽपि मन्दाः तदाचारोप-
देशादिविस्मभादिक्रमेण सर्वेऽप्य जगतश्चिक्वापवर्गस्त्वद्विदि-
हिणश्चिविधापाहातिरूपाय क्षयाय भवन्तीत्यर्थः ॥ ९ ॥

५ आ. मा. भा.— ॥ ९ ॥

६ अ. प्र. दी.— ॥ ९ ॥

७ ह. पै. भा.— एतां दृष्टि लोकायतदर्शनमवष्टभ्याऽऽश्रित्य नष्टात्मानोऽल्पबुद्धयो विषयेषु भोग्य-
भोक्तृप्रतिपत्तिमात्रयुक्ताः प्रभवन्ति जायन्ते । उग्रकर्माणो वधवन्धादिकर्मनिरताः क्षयाय जगतः
प्रभवन्तीति सम्बन्धः । अहिता आपत्कताः ॥ ९ ॥

८ सं. प्र. गि.— नन्वयमपि वादो युक्तियुक्त सम्बन्धि-
द्वयते; किमत्र वाचकम् ? अत आह— एतामिति । एता-
द्यथा लोकायतिकानां दृष्टिमवष्टभ्याऽश्रित्य नष्टात्मानो भवन्ति ।
न केवलं रथनाशमात्रम्, किन्तु परानपि नाशयन्ति 'स्वयं
नष्टः परानपि नाशयति' इति न्यायादित्याह— अल्पबुद्धय
इत्यादिना । अन्या केवलविषयविषयेव इदिर्येषां ते तपोला,
अत एव वाचकमात्रात् उग्रकर्माण, अत एव च एतेन स्वादिता

पैरिणो भूत्वा जगतः क्षयाय प्रभवन्ति । तान्दृष्ट्वा जगदपि
यतःप्रपत्तिन्यायात्तथैव भवतीति इति सर्वनाशकारो भवन्ती-
त्यर्थः । यद्वा जगतः प्राणिजात्स्य क्षयाय उग्रकर्माणो हिंसा-
सर्पण्याद्यादिरूपेण प्रभवन्त्युत्पन्न इत्यर्थः । तस्मादप्यन्ता-
धोगतिहेतुत्वादिवं दृष्टिः श्रेयोचिन्तिः सर्वेषां इत्यादि-
वैतर्था ॥ ९ ॥

९ व० त० दी०— एतां दृष्टिमिति । सर्वत्र मृदात्वदृष्टिं चावष्टभ्य स्वस्य ब्रह्मणोऽविद्यासम्बन्धतो जीवत्वादि-
मजाङ्गीकारान्नष्टामानस्ते । वस्तुतोऽल्पशुद्धयः सर्वस्य जगतः क्षयाय प्रभवन्त्युद्भवन्ति । विष्णुपुराणे तूक्तं—
' तदेतदक्षयं नित्यं जगन्मुनिवराखिलम् । आविर्भावविरोभावजन्मानाश्विकल्पवत् ' इत्यादि । तथाभूतस्यात्र
क्षयायोद्भवन्ति । 'वर्त्तमानसामीप्ये वर्त्तमानवद्वा' [अष्टा. ३।३।१३१] इति सूत्रान्नविष्यति वा वर्त्तमानप्रयोगः ॥ ९ ॥

१० पु. अ. त.— विश्व एतामिति । एतां कामहेतुरूपार्था हिंसाप्रधानं कर्म येषां ते, अहिताः शत्रुरूपाः, जगतः संध-
लीक्रीडां दृष्टिं दर्शनं अवष्टभ्य आश्रित्य नष्टात्मानः अदृष्टात्म- लोकस्य क्षयाय नरकादिपातनार्थं प्रभवन्ति उत्पद्यन्त
स्वरूपाः, अल्पशुद्धयः प्रत्यक्षमतयः, उग्रकर्माणः उग्रं इत्यर्थः ॥ ९ ॥

११ नी० मा० दी०— एतामनुपदोक्ता लोकायतिकानामभिप्रेतां दृष्टिमवष्टभ्य तामाश्रित्य नष्टात्मानः
कामादिवशेन नष्टयैर्वाः । यतोऽल्पे क्षुद्रे दृष्टसुखे एव बुद्धियेषां तेऽल्पशुद्धयः । अहिता हिंसाः ॥ ९ ॥

काममाश्रित्य दुष्पूरं दम्भमानमदान्विताः ।

मोहाद्गृहीत्वाऽसद्वाहान्प्रवर्तन्तेऽशुचित्रताः ॥ १० ॥

१ शां. भा.— ते च— काममिति । काममिच्छाविशेषमाश्रित्यावष्टभ्य, दुष्पूरमशक्यपूर्णं, दम्भमान-
मदान्विताः दम्भश्च मानश्च मदश्च दम्भमानमदास्तैरन्विताः मोहादविवेकतो गृहीत्वोपादायासद्वाहानशुभ-
निश्चयान्प्रवर्तन्ते लोके; अशुचित्रता अशुचीनि व्रतानि येषां तेऽशुचित्रताः ॥ १० ॥

२ आ. शां. व्या.— तावन् दुराचारानाशुरान्प्रकारान्तरेण विशिष्टि— ते चेति ॥ १० ॥

३ रा. भा.— दुष्पूरं दुष्प्रापविषयं काममाश्रित्य तत्तिसाधयिषया मोहादज्ञानादसद्वाहान् अन्याय-
गृहीतानसत्परिग्रहान् गृहीत्वा अशुचित्रता अशास्त्रविहितव्रतयुक्ताः दम्भमानमदान्विताः प्रवर्तन्ते ॥ १० ॥

४ वे. ता. चं.— कामो हि अग्रेहेतुकः, अतः स एव
हि तेषामाश्रयणीयोऽभिमतः; तदाश्रयेणेतिकर्तव्यतास्य तासु सत्त्वं
दम्भमानयोऽशुचित्रतपर्यन्तं इत्युच्यते कामम् इति श्लोकेन ।
दुष्प्रापविषयत्वं दुष्पूरत्वे हेतुः; यद्वा विषयप्राप्तिर्हि कामस्य
पूरणम्; अतो दुष्प्रापविषयत्वमेव दुष्पूरत्वम् । आश्रित्य प्रयो-
जन्तयाऽभिसन्धयैर्यर्थः । तदभिप्रायेणाऽऽह तत्तिसाध-
यिषयेति । विपरीतप्रवृत्तिहेतुत्वं हेत्याहुत्यविवेकान्धत्वमिदं
मोहादन्धेन विवक्षितमित्याह अज्ञानादिति । असत् प्रह-
णम् आर्जनं येषां तेऽसासद्वाह । धर्माभिसन्धिजनतो हि
न्यायेनाजयन्ति; कामप्रवणस्य चौर्यादिमिस्तदुपकरणानी-
त्याह— अन्यायगृहीतानसत्परिग्रहानिति । परिग्रहशब्दो-
ऽत्र परिप्राप्त्यर्थः । 'इहन्ते कामभोगार्थमन्यायेनार्थेषु भ्रयान्,
[१५१३] इति तस्यैव विवरणम् । अत एवाशुचित्रतामिति नित्यं

मिति (वा) व्याख्याऽप्यत्र मन्दा । गृहीतेवेति तादासिक
विनियोगपरत्वादात्मोपत्त्याभिमानपरत्वादा पुनरुक्तिपरिहारः ।
पाषण्डागमादिनिर्दिष्टानि हि व्रतानि पुरुषस्य दर्शनस्येनान्या-
योग्यताहेतुत्वात् स्वयमशुचौन्येपेक्ष्यभिप्रायेणाऽऽह— असास्रवि-
हितव्रतयुक्ता इति । धर्माभिसन्धिद्विज्ञानमपि तामसाना
विषयवृत्त्याप्रापणस्योदनादित्यस्तम्भनप्रतिमानस्यैव विवक्षितोपायै-
र्बन्धीकृतानां वेदवाहेषु व्रतेषु मानया संयोगो भवति; यद्वा शौर्या
द्वहारादिमूलः शास्त्रविषयं सद्भवतोऽत्र व्रतशान्दानिप्रेतः ।
शास्त्रीयेष्वपि व्रतेषु भगवत्समाचारनविषयानामनामयथा-
शास्त्रकारणादशास्त्रविहितयुक्तत्वम् । दम्भमानो प्रागेव व्याख्या-
तो । मरोऽत्र धनाभिजनविद्यादिमूलमथयथयथेष्टितात्मक-
मौढ्यत्वम् ॥ १० ॥

५ आ. मा. भा.— दुष्पूरो हि कामः । 'पाताल इव दुष्पूरो मां हि क्लेशयते सदा' इति
मोक्षधर्मो ॥ १० ॥

६ ज. प्र. दी.— काममाश्रित्य दुष्पूरमिति कामस्य
दुष्पूरत्वं किं विशेषणम् ? नेति ह्यम; किं तर्हि ? कामस्य
प्रवृत्तिहेतुत्वे हेतुर्यमुच्यते इति भावेनाऽऽह— दुष्पूरो हीति ।
गी. द. २८

विशेषणमेव किं न ह्यतः । कामस्य दुष्पूरत्वाव्यभिचारादिति
भावेनाऽऽह— पाताल इवेति ॥ १० ॥

वृ व्यामोहातिशयख्यापनेन सप्रयोजनमिदम् ; प्रलयशब्दश्च
प्रसिद्धतमविषय उचितः; चिन्तयितृणां पुरुषाणामाप्रलयस्या-
विन्वाभावाच्चिन्तायाः स्वरूपेण प्रलयान्तत्वं चायुक्तमित्य-
भिप्रायेणाऽऽह प्राकृतप्रलयावधिकालसाध्यविषयामिति ।
असङ्गधेयेषु चिन्ताविषयेष्वेकैकोऽपि दुस्तान्य इति भावः ।

प्रयोजनतयाऽभिमतेषु कामोपभोग एव परमो येषां तेऽत्र
कामोपभोगपरमाः; तदाह कामोपभोग एवेति । स्वर्गा-
पवर्गप्रतिषेधार्थं एतावच्छब्द इत्याह— इतोऽधिक इति ।
सञ्जातनिश्चया इति । अत्र निश्चितशब्दे 'भुक्ता ब्राह्मणाः'
इतिवत्कर्तृरि क इति भावः ॥ ११ ॥

५ आ. मा. भा.— ॥ ११ ॥

६ ज. प्र. दी.— ॥ ११ ॥

७ ह. पै. भा.— चिन्तामिति । अपरिमेषामवच्छेदरहितां प्रलयान्तामुपाश्रिताः; सदा चिन्ता-
परा इत्यर्थः । कामोपभोगपरमा विषयोपभोगप्रधानाः । एतावदिति निश्चिता एतावान्पुरुषार्थो यदुत
शब्दादिविषयोपभोग इति निश्चिताः कृताध्यवसायाः ॥ ११ ॥

८ वै. प्र. नि.— किञ्च, चिन्तामिति । अपरिमेषां
परिमातुमशक्यां प्रलयो मरणमेवान्तो यस्यास्ताम्, यावज्जीव-
मनुबर्तमानामित्यर्थः । चिन्तां योगक्षेमोपायालोचनात्मिकां
प्राप्ताः । यदा अद्य शो वा मरिष्यतः शरीरस्यार्थं द्रव्यप्रलयान्तां
योगक्षेमचिन्तां प्राप्ता इत्यविषेकोक्तिः । अथवा प्रलयान्तां
मरणपर्यन्तामेव चिन्तां प्राप्ताः; न तु मरणानन्तरं परलोके किं

कथं भविष्यतीति चिन्तयन्तीत्यर्थः । तत्र हेतुः— कामोपभोग
परमाः; काम्यन्त इति कामा दृष्टाः शान्दादयो विषयाः,
तदुपभोग एव परमः पुरुषार्थो येषां ते तथोक्ताः । तत्रापि
हेतुः— एतावदिति । दृष्टमेव मुलं, नान्यच्छरीरवियोगे
मोग्यं सुखमस्ति; एतत्कायातिरिक्तस्य भोक्तृरभावादिति
निश्चिता. सञ्जातनिश्चयाः; ईहन्त इत्युत्प्रेषणान्वयः ॥ ११ ॥

९ व० ल० दी०— चिन्तामिति । एतावदिति । कामोपभोग एव फलमिति निश्चिताः ॥ ११ ॥

१० पु. अ. त.— किञ्च— चिन्तामिति । अपरिमेषां
परिमातुमशक्यां प्रलयान्तां मरणान्तां चिन्तामुपाश्रिता,
प्रहर्षिणो चिन्तापरा इत्यर्थः । कामोपभोग एव परमः

फलरूपो येषां, एतावत्पुरुषार्थकामोपभोग एवेति निश्चिताः
इतनिश्चयाः ॥ ११ ॥

११ नी० भा० दी०— चिन्तां योगक्षेमविषयां प्रलयान्तां मरणावधिम् । एतावत् देह एवात्मा, कामभोग एव
पुरुषार्थः; इतोऽन्यत्रास्तीति निश्चिताः निश्चयवन्तः । तथा च बार्हस्पत्यं सूत्रम्— "चैत्रन्यविशिष्टः कामः पुरुषः" ।
"काम एवैकः पुरुषार्थः" इति च ॥ ११ ॥

आशापाशशतैर्वद्धाः कामक्रोधपरायणाः ।

ईहन्ते कामभोगार्थमन्यायेनार्थसञ्चयान् ॥ १२ ॥

१ शां. भा.— आशापाशशतैः आशा एव पाशास्तच्छतैराशापाशशतैर्वद्धा
नियन्त्रिताः सन्तः सर्वत आकृष्यमाणाः; कामक्रोधपरायणाः कामक्रोधौ परमयनं पर आश्रयो येषां ते
कामक्रोधपरायणाः; ईहन्ते चेष्टन्ते कामभोगार्थं कामभोगप्रयोजनाय, न धर्मार्थः; अन्यायेनार्थसञ्चयानर्थ-
प्रचयान्, अन्यायेन परस्वापहरणादिनेत्यर्थः ॥ १२ ॥

२ आ. शां. व्या.— आशुरानेव पुनर्विशिनष्टि— आ-
शेति । अत्रक्योपायार्थविषया अनवगतोपायार्थविषया वा । प्रार्थना आशाः; ताः पाशा इव पाशास्तेषां शतैर्वद्धा इव प्रेयसः
प्रच्यान्वेतन्ततो नीयमाना इत्याह— आशा एवेति ॥ १२ ॥

३ रा. भा.— आशापाशशतैः आशाशक्यपाशशतैर्वद्धाः कामक्रोधपरायणाः कामक्रोधैरुत्तिष्टाः
कामभोगार्थमन्यायेनार्थसञ्चयान् प्रवीहन्ते ॥ १२ ॥

४ वै. ता. चं.— चिन्ता कर्तव्यविषया, आशा तु फल-
विषया; आशाविषयाणामसङ्गपानत्वात्तदाशानामपि शतशत-
त्वेन तथात्वम् । 'कामक्रोधपरायणाः' इत्यत्र क्रोधस्य परम-
प्राप्यतया तदभिमानविषयत्वात्कारं कामक्रोधयोरैकाग्र्यमान
विवक्षितमित्याह— कामक्रोधैरुत्तिष्टा इति । अयनराज्येऽत्र
आश्रयपरः; कामो हि विहन्यमानः क्रोधात्मना परिणमतीति

प्राक्प्रपञ्चिन्स्मारणे [३।३७] तात्पर्यात् पुनरुक्तिः । कामोप-
भोगार्थमिति विषयानुमत्तार्थं परमनिश्चयेऽसाधनभूतपरमपुरुष-
समारोपार्थं यत्कर्तव्यं, हन्त तदनर्थावहातिस्तुदक्षिणिकमुखाभा-
सार्थमासीदिति भावः । अन्यायेनेति—नहि यद्वादिव्यायार्जितैः

कामोपभोगो निष्पाद्यत इति भावः । द्वितीयान्त्यज्ञापनायाऽप्र-
प्रतीति । प्रवर्तन्ते ईहन्त इत्युपमयप्र समानविषयं, तत्र ईहा
निष्पादयन्तीति विवक्षितत्वात् 'अर्थसञ्चयान्' इति द्वितीया-
न्वयः ॥ १२ ॥

५ आ. मा. भा.— ॥ १२ ॥

६ ज. प्र. दी.— ॥ १२ ॥

७ ह. वै. भा.— आशेति । पाश इव पाशः । बद्धा आकृष्यमाणाः । कामक्रोधौ परमयत्नं येषां
ते कामक्रोधपरायणाः, कामक्रोधवशा इत्यर्थः । ईहन्त आर्जयन्ति कामभोगप्रयोजनार्थमन्यायेनाशक्ति-
विहितोपायैरर्थसञ्चयान्द्रव्यसञ्चयान् ॥ १२ ॥

८ वं. व्र. मि.— किञ्च, आशेति । स्वेष्टपरानिष्टामि-
त्कारूप्यो कामक्रोधौ, तावैव परमयत्नं येषां ते कामक्रोधपर-
याणास्तद्दशाः, अत एव आशापाशानां शक्तिः समृद्धिर्बद्धा

इतस्तत् आकृष्यमाणा. कामभोगार्थं अन्यायेन चौर्वैवञ्जना
दिना अर्थसञ्चयान्धनराशीर्नहन्ते ॥ १२ ॥

९ व० त० दी०— अतएव आशापाशशक्तिरिति ॥ १२ ॥

१० पु. अ. त.— तदर्थमेव आशा एव पाशास्तेषां
शक्तानि तैर्बद्धास्तद्वयेनाऽनेकतुच्छद्वैवाधाश्रयणशीला, काम-
क्रोधावैव परमयत्नं मूलं आश्रयणं येषां तादृशाः ।

कामोपभोगस्य कृतपुरुषार्थनिश्चयत्वेन कामभोगार्थमन्यायेन
चौर्यापहारहिंसादिना अर्थसञ्चयान् ईहन्ते इच्छन्ति ॥ १२ ॥

११ नी० भा० दी०— अन्यायेन परवञ्चनादिना अर्थसञ्चयान् धनराशीन् ईहन्ते लिप्सन्ते ॥ १२ ॥

इदमद्य मया लब्धमिदं प्राप्स्ये मनोरथम् ।

इदमस्तीदमपि मे भविष्यति पुनर्धनम् ॥ १३ ॥

१ शां. भा.— ईदृशश्च तेषामभिप्रायः— इदमिति । इदं द्रव्यमद्यैदानीं मया लब्धम्, इदं
चान्यत्रप्राप्स्ये मनोरथं मनस्तुष्टिकरम्, इदं चास्ति, इदमपि मे भविष्यत्यागामिति संवत्सरे पुनर्धनं,
तेनाहं धनी विख्यातो भविष्यामीति ॥ १३ ॥

२ आ. शां. व्या.— तेषामभिप्रायोऽपि विवेकविरोधीत्याह— ईदृशश्चेति । द्रव्यं गोहिरण्यादि । इदमन्यत्र उद्धौ
प्रार्थ्यमानत्वेन विपरिवर्तमानमित्येतत् ॥ १३ ॥

३ रा. भा.— इदं क्षेत्रपुत्रादिकं सर्वं मया मत्सामर्थ्येनैव लब्धं, नादृष्टादिना; इमं च मनोरथ-
महमेव प्राप्स्ये, नादृष्टादिसहितः; इदं धनं मत्सामर्थ्येन लब्धं मेऽस्ति, इदमपि पुनर्मे मत्सामर्थ्येनैव
भविष्यति ॥ १३ ॥

४ घे. ता. घं.— एष 'सहस्रमगणद्वन्द्वानात्मकश्च महा-
नन्दलक्षणो मोक्षः' इत्यादिभिः कामोपभोग. परमपुरुषार्थ
इति वृत्त्वा तदर्थमर्थपुरुषार्थस्वीकार इत्युक्तम्; अथ तत्र
प्रशक्तस्य व्यतिरेकसंज्ञासम्भाव्यत्विद्यतयोगिव क्रुषालव्यवहृताहृत-
प्रत्ययेऽशक्तमुपये इदमप्येत्यादिना । एतेन पूर्वोक्तविन्ता-
वियदानन्त्यमप्युदाहृतं भवति । वक्ष्यमाणजन्यतिरिक्तविषय-
त्वत्वेनायं पुनरोपादिकश्च । तादृक्कामाभीष्टस्यपीनवृत्ता-

कृतप्रत्ययेऽशक्त्याव्यवच्छेदाय अदृक्कारणमंतयाऽपि तयाविषय-
सन्धानस्य भ्रान्तिसत्त्वं 'मया' इत्यनेन सूच्यत इत्याह—
मत्सामर्थ्येनैवेति । एवकाराभिप्रेतं विवृणोति— नादृष्टादि-
नेति । एवमेवोत्तमपुरुषादृष्टाईशब्दव्याख्यानरूपे 'अहमेव'
इत्याशयप्रियभाष्य. । 'इदमस्तीदमपि' इति विन्तायां
विषयसूच्यत्वज्ञापनम् ॥ १३ ॥

५ आ. मा. भा.— ॥ १३ ॥

६ ज. प्र. दी.— ॥ १३ ॥

७ ह. पै. भा.— इदमद्येति । इदं द्रव्यं सुवर्णाद्यस्मिन्नहनि प्राप्तम्, इमं मनोरथं प्राप्स्येऽहम् ; मनोरथमभिमतविषयम् ; इदं धनमस्ति, इदमपि धनं भविष्यति ॥ १३ ॥

८ वें. ब्र. गि.— 'कामक्रोधपरायणाः' इत्यनेन काम-
क्रोधपारवश्यमुच्यते, तत्र कामपारवश्यं विष्टणोति— इद-
मिति । अद्यास्मिन्दिने इदं धनं मया लब्धम्, अः परतो वा
इदमप्यदपि धनं प्राप्स्यामि । कीदृशं तत् ? मनोरथं मनोरथ-
विषयत्वान्मनोरथम्, आकाङ्क्षितमित्यर्थः । इदं पूर्वसञ्चितं
मम गृहेऽस्ति; पूर्वविधिमिदं धनं पुनरपि भविष्यति ।
अर्थप्रयोगादिभिरधिगतं भविष्यति । इत्यज्ञानविमोहिता
इत्यभिप्रेयान्वयः ॥ १३ ॥

९ व० त० दी०— 'इदमद्य मया लब्धं' इति स्पष्टम् ॥ १३ ॥

१० पु. अ. त.— एवं तेषां कर्मादिलक्षणमुक्त्वा यत्नं कुर्वन् इदं मनोरथं मनस इदं प्राप्स्ये प्राप्स्यामि । इदं
मनसोऽसद्वर्थाभिनिवेशान्तरकामाप्तिमाह— इदमद्येति । मया भोगार्थं धनं मेऽस्ति मदिच्छया स्यास्यति, गमिष्यतीति
इत्यतएव इदमद्य लब्धं, न तु यद्वच्छयेति जानन्ति । एवमेव न जानन्ति । इदमपि धनं मे पुनः भविष्यति ॥ १३ ॥

११ नी० भा० दी०— आशापाशान् विष्टणोति— इदमद्येति ॥ १३ ॥

असौ मया हतः शत्रुर्हनिष्ये चापरानपि ।
ईश्वरोऽहमहं भोगी सिद्धोऽहं बलवान्मुखी ॥ १४ ॥
आढ्योऽभिजनवानस्मि कोऽन्योऽस्ति सदृशो मया ।
यक्ष्ये दास्यामि मोदिष्य इत्यज्ञानविमोहिताः ॥ १५ ॥

१ शां. भा.— असौ मयेति । असौ देवदत्तनामा मया हतो दुर्जयः शत्रुः; हनिष्ये चान्यान्
वराकानपरानपि । किमेतं करिष्यन्ति तपस्विनः ? सर्वथाऽपि नास्ति मत्तुल्यः । कथं ? ईश्वरोऽहमहं
भोगी, सर्वप्रकारेण च सिद्धोऽहं सम्पन्नः पुत्रैः पौत्रैर्नष्टभिः, न केवलं मानुषः; अहं बलवान्मुखी चाह-
मेव । अन्ये तु भूमिभारायावतीर्णाः ॥ १४ ॥

२ आ. शां. व्या.— यथोक्ते मदमिप्राये प्रतिबन्धकः
एतुरपि न सम्भवतीत्याह— असायिति । त्वतो विहीनानां
त्वया परिभवेऽपि त्वनुत्थानां घमनां परिभवो निविशो न भव-
तीत्याशङ्कयाऽऽह— सर्वयेति । पेश्यातिरेकेऽपि वृत्तने भोग-
कामस्य । इत्याशङ्कयाऽऽह— अहमिति । मिदममेव स्तुत-
यति— सम्पन्न इति । बलवान्मुखी, मुग्धी शोपरहितः ॥ १४ ॥

१ शां. भा.— आढ्य इति । आढ्यो धनेन, अभिजनेनाभिजनवान् ममपुत्र्यं श्रोत्रियत्वादि-
सम्पन्नस्तेनापि न मम तुल्योऽस्ति कश्चित् । कोऽन्योऽस्ति सदृशस्तुल्यो मया ? किञ्च यस्ये यागेनाः
पुन्यानभिमविष्यामि, दास्यामि नष्टादिभ्यः; मोदिष्ये ह्यं चातिशयं प्राप्स्यामि, इत्येवमज्ञानविमोहिताः
अज्ञानेन विमोहिता विरिधमरिनेरुभाजमापन्नाः ॥ १५ ॥

२ आ. शां. व्या.— विषयव्यवसायभिरनेनैवमुक्तो नास्ती-
त्यह— आढ्य इति । त्वयापि यागदानाभ्यां लप्स्यते वा ।
कश्चिदपि भविष्यति । इत्याशङ्कयाऽऽह— किञ्चित् । न च
देवानेरोऽभिमवयः मयापि विषय— इत्येवमिति ॥ १५ ॥

३ रा. भा.— अहो मया बलवता हतः शत्रुः; अपरानपि शत्रुनहं शत्रो धीमत् हनिष्ये, तिम्र
मन्धीभिर्दुर्बलैः परिहृष्यतेनादृष्टादिपरिकरेण ? । तथा च— ईश्वरोऽहं स्वार्थिनोऽहम्, अन्येणां चाहमेव
निषन्ता, अहं भोगी ह्यत एवाहं भोगी, नादृष्टादिभिः; सिद्धोऽहं स्वस्मिद्धोऽहं, न कम्मागिदृष्टादेः;
तथा स्वत एव पन्तान्, मत् एव मुग्धी ॥ १४ ॥

४ वे ता चं.— एवमिष्टाप्रतिभिराय उक्तं, अथा
निष्टमिर्ता उच्यते—असौ मयेति । अत्र 'मया' इत्यादे
शुभ्रानुनोपयुक्तगुणसत्ताभिमानगर्भतामाह— बलवतेति । दूर
व्याप्रादिवत्परवत् तृणीकृत्य निभंघप्रनेशशोच, 'दूरं भीष्ट
कर्विं जम्' इति दूरस्य भीष्टप्रतिभोगिकृत्वेन पाठात् ।
वीरोऽत्र पराक्रमे ग्यान्यादिविकाररहित । प्रेशावदनन्तुपुत्र
प्रवृत्तिविषयादृष्टानादरेण स्वसामर्थ्यमात्रावलम्बने को हतु ?
इत्याशाऽह किमनेति । मन्दधीमिरिति—अयमभिप्राय—
अर्थादिप्रद्वणञ्चै मियुष्ठाभिप्रायेर्मेत्ये प्रतारिता दानयज्ञादियु
प्रयुक्ता सिद्धमन्थये परित्यज्य कृपणा भवन्ति—इति । दुर्बल-
रिति—प्रबले हि न प्रतारयितुं शक्यते, 'न साम रक्षस्य
गुणाय कल्पते न दानमर्थोपहितेषु सुख्यते । न भेदसाध्या
बलदर्पिता नना पराक्रमस्त्वेव ममेति रोचते [वा. रा ५।४।१।३]
इति न्यायादिति भावः । परिकल्पितेनेति—नतु लोका
यतासम्बन्धिविबन्धितप्रलान्घन्यव्यतिरेकरूपप्रमाणसिद्धेनेत्यर्थः ।

३ रा. भा.— अहं स्वतश्चाह्योऽस्मि, अभिजनानास्मि, स्वत एवोचमदुले प्रसूतोऽस्मि । अस्मिन्
लोके मया सदृशः कोऽन्यः स्वसामर्थ्यलब्धसर्पविभवो निघते ? । अहं स्वयमेव यक्ष्ये, दास्यामि,
मोदिष्ये, इत्यज्ञानविमोहिता ईश्वरानुग्रहनिरपेक्षेण स्वैनैव यागदानादिकं कर्तुं शक्यमित्यज्ञानविमो
हिता मन्यन्ते ॥ १५ ॥

४ वे ता. चं— अस्मिंल्लोके इति— लोकान्तरं तु
नास्तीति हि तदभिप्रायः, यद्वा अस्तिशब्दाभिप्रेतं सार्वकालि-
कममिषेयविवक्षया अस्मिंल्लोके' इति निर्देशः । याज्ञिको-
मन्वेपणोऽपीति भावः । प्रह्वैरेवाकरिरेकेकशोऽपि सदृश प्रति
पिच्यत इत्याह— स्वसामर्थ्येति । मया सदृश क ? इत्ये-
तावति वक्तव्ये अन्यशब्द अन्यतमेवासामर्थ्ये हेतुरिति
योनार्थः । यद्वा, 'मत्तोऽन्यो मया सदृशो नास्ति, अहमेव
मया सदृश' इति 'गणनं गणनाकार सागर छायेतेषम । राम

५ आ. मा. भा.— ॥ १४ ॥ १५ ॥

७ ह. पै. भा.— असाचिति । ईश्वरोऽहं सर्वप्रकारेण वरः । भोगी विषयोपभोगान्, सिद्धः
सम्पन्नः, बलान्बलसम्पन्नः ॥ १४ ॥ आह्व इति । अभिजनवान्बन्धुजनवान् । 'दास्यामि गोषु-
हिण्याद्यर्थिम्यो त्रितरिष्यामि, मोदिष्ये हर्षातिशयं च प्राप्स्यामि' इत्येवमज्ञानविमोहिताः अविवेकैर्न
मोहिताः सन्तः ॥ १५ ॥

८ व. प्र गि— अथ कोपपारवश्यं विट्शोति—
असाचिति । असौ मया हतो दुर्जेयं शत्रु, अपरानपि
शत्रुनहनिय्यामि । चक्रात्तत्र कर्त्तुं हनिष्यामि, तेषां धनक्षेत्रा
रिक्कमपि हरिष्यामीत्याभिप्रायः । इतस्तदेतारदा सामर्थ्यम् ?
तत्राऽह— ईश्वरोऽहमिति । ऐश्वर्यमेव सर्वप्रकारं दर्शयति—
अहभागरीत्यादिना । अहमेव भोगी सर्वविषयभोगोपकरण
सम्पन्नः ; तथा अह मितः । पुत्रशर्यादिनाहाय्यसम्पत्तिमान् ;

एवमिष्टाप्रत्यनिष्टपरिहारयोः स्वसामर्थ्यमात्राधीनत्वप्रम
उक्तं, अत स्वसामर्थ्यादावपि कारणमूलादृष्टादिनैरेष्यन्न
उच्यते ईश्वरोऽहम् इत्यादिनेत्याह— तथा चेति ।
सर्वेष्वेवदीशितव्यत्वामातोऽन्येभ्यश्चोदेन विवक्षित इत्याह—
स्याधीनोऽहमिति । स्वव्यतिरिक्तसमस्तनियन्तृत्वामिनो
ऽन्यनाभिप्रेत इत्याह— अन्येषां चेति । 'तवाशक्तं ममश-
क्तम्, त्वं हि सर्वेषां नियन्ता' इत्युक्ते तथाविधतवाभिधानादेव
हि तथाविधाना श्रुत्यादिसम्भवः । पूर्वापरानुगुण्यात् 'भोगी'
इति भोगसामर्थ्यपरम्, तत्राह चेत्— न धर्मस्वभावादेवन्मू-
ल इत्यहशब्दाभिप्रायमाह— स्वत एवेति । सिद्धं ज्ञानाद्यति-
शयसम्पन्न इत्यर्थः । सिद्धसमीहित इति वा । सुखीति—
पुत्रसम्पत्तिसुखभोगीत्यर्थः । भोगिसुखशब्दयोर्हेतुकत्वविषया
वा पीनकृत्यपरिहारः । एषामीश्वरत्वादीनामभिजनान्तानां
भुक्तिशुक्तिर्मूलत्व प्रागेव धृतिस्मृतिनिष्पत्तादितम् ॥ १४ ॥

रावणयोर्बुद्ध रामरावणयोरिव' [वा. रा ६।१०।५२]
इतिवद्भाष्यम् । 'यक्ष्ये दास्यामि' इत्येतत्सात्त्विकविभक्त-
मात्रविभ्रान्तेन दम्भेनैव, 'दम्भेनाविषिपूर्वकम्' [१६।१०]
इति ह्यनन्तरं विशेष्यते । मोदिष्य इति— न स्वर्गादिवि-
क्षया, अपितु यत्नमानत्वादिनिमित्तमहद्व्यद्विदिलामेन ।
'यक्ष्ये' इत्यादिप्रतिपत्तावपि प्राश्नरिणीक्रीमहद्वारोपशति
दर्शयति— ईश्वरानुग्रहनिरपेक्षेणेति । इत्यज्ञानविमो-
हिता इत्येव पर्यसि, मन्यन्ते इति तु वैशद्यार्थमुक्तम् ॥ १५ ॥

६ ज. प्र दी — ॥ १४ ॥ १५ ॥

तथा अहं बलवान्मज्जोरवी, अहं सुखी नीरोग अहमारयो
धनी, अभिजनवान्बन्धुनीनोऽस्मि । एव सर्वविषेयग्राहिनः
मया सदृश कोऽन्योऽस्ति ? न कोऽपि । किञ्च यक्ष्ये धागन्तपि
महतीं प्रतिष्ठां सग्यादियिष्यामि, अन्यांश्चाभिन्निय्यामि, तत्र
च स्तावकेभ्यो नदादिभ्यो धन दास्यामि । तत्र मोदिष्ये हर्षं
प्राप्स्यामि । इत्येवमज्ञानेन विमोहिता विविधं मोहं
प्रापिता ॥ १४ ॥ १५ ॥

९ ष० ष० दी०— किञ्च 'असौ मया हत' इति अमेदमश्रय । 'ईश्वरोऽहमस्मि मोदिष्ये' इत्यज्ञान-
विमोहिताः ॥ १४ ॥ १५ ॥

१० पु. अ. त.— अतो अयं मम शत्रुर्मया हतः, अपरानपि तादृशान् हनिष्ये, भगवद्विच्छया विपरीतं न जानन्ति । ईश्वरोऽहं सर्वकरणसमर्थः, अहं भोगी भोगसाधनवान् कर्त्तुं च, सिद्धोऽहं हृतदृष्टः, यत्नवान् परोपकारमर्दनसमर्थः, सुखी सिद्धेष्टसाधनः ॥ १४ ॥ किञ्च आद्यो विपुल-

धनवान्, अभिजनवान् सत्कलोत्पन्नः, मया सद्धाः समोऽन्य कोऽस्ति ? न कोऽपीत्यर्थः । तथापि यक्ष्ये यज्ञादिभिः प्रतिष्ठार्थमित्यर्थः । दास्यामि अधमेभ्योऽनुवर्तिभ्यः, मोदिष्ये हर्षमाप्स्यामि, इति अमुना प्रकारेण अज्ञानेन विमोहिताः पूर्वोक्तधर्मैश्चभिनिविष्टा भवन्तीत्यर्थः ॥ १५ ॥

११ नी० भा० दी०— क्रोधपरायणत्वं कामपरायणत्वं च पूर्वोक्तराभ्यामर्धाभ्यामाह— असाविति । ईश्वरः समर्थः सर्वेषां निग्रहे । सिद्धः लब्धाखिलभोगसाधनः । यत्नवान् विषयोपभोगे समर्थः, अत एव सुखी ॥ १४ ॥ आद्यो धनी । अभिजनवान् कुलीनः । अज्ञानेन अविवेकेन मोहिताः विविधं भ्रमं प्रापिताः ॥ १५ ॥

अनेकचित्तविभ्रान्ता मोहजालसमावृताः ।

प्रसक्ताः कामभोगेषु पतन्ति नरकेऽशुचौ ॥ १६ ॥

? शां. भा.— अनेकेति । अनेकचित्तविभ्रान्ता उक्तप्रकारैरनेकैश्चित्तैर्विविधं भ्रान्ता अनेकचित्त-विभ्रान्ताः; मोहजालसमावृताः मोहोऽविवेकोऽज्ञानं, तदेव जालमिन्द्राऽऽवरणात्मकत्वात्, तेन समावृताः; प्रसक्ताः कामभोगेषु तत्रैव निपण्णाः सन्तस्तेनोपचितकल्मषाः पतन्ति नरकेऽशुचौ वैतरण्यादी ॥ १६ ॥

२ आ. शां. व्या.— उक्तप्रकारविपर्ययेण कृत्याकृत्य-केति । कामा विषयास्तेषां भोगेषु तत्प्रयुक्तेषूपभोगेविति विवेकविह्वलानां किं स्यात् ? इत्यपेक्षायामाह— अने-यावत् ॥ १६ ॥

३ रा. भा.— अदृष्टेश्वरादिसहकारमृते स्वेन सर्वं कर्तुं शक्यमिति कृत्वा 'एवं कुर्याम्, एतच्च कुर्याम्, अन्यच्च कुर्या' इत्यनेकचित्तविभ्रान्ताः अनेकचित्ततया विभ्रान्ताः; एवं रूपेण मोहजालेन समावृताः कामभोगेषु प्रकर्षेण सक्ताः मध्ये मृताः अशुचौ नरके पतन्ति ॥ १६ ॥

४ ध. ता. चं.— ईश्वरे न्यस्तभरा हि प्रायशो निधिताः, तथातिरेकमाह— स्वेनैव सर्वमिति । इति कृत्या— इति मत्वेत्यर्थः । चिन्तारूपश्रुतियुक्तं मन एव चित्तम्, तत्प्रश्रुतिभेदा-दनेकत्वोक्तिः; तद्दर्शयति एवं कुर्यामित्यादिना । वि-भ्रान्ताः विक्षिप्ता इत्यर्थः । यद्वा विभ्रान्तिर्विपरीतज्ञानम्, मोहद्वैतज्ञानम् । अपवा 'अन्यथा चिन्तितं कार्यं देवेन कृता-मन्यथा' इति न्यायाचिन्तानामेव श्रान्तिरूपत्वमाह एवं रूपेणेति । 'न जातु कामः कामानामुपभोगेन शाम्यति ।

हविषा दृग्णवत्सर्वं भूय एवाभिवर्षते' [वि. पु. ४।१।१२३ + मा. १।१।१५४ + म. मा. १।१।१५० + मनु. २।१५] इत्ययमर्थ उपसर्गेण शोध्यत इत्याद प्रकर्षेण सक्ता इति । 'इदं हृतमिदं कार्यमिदमन्यत्ताहृतम् । एव-मोहासमायुक्तं कृत्वान्तः कृते वदो' इत्युक्तमाह मध्ये मृता इति । अशुचौ कामभोगे प्रसक्तानां तथाविधमेव फलमन्य-भिप्रायेण नरकस्याशुचित्त्वविशेषणम् । पूयशिविषयादिमयत्वं चाशुचित्वम् ॥ १६ ॥

५ आ. मा. भा.— ॥ १६ ॥

६ अ. प्र. दी.— ॥ १६ ॥

७ ह. पै. भा.— अनेकेति । अनेकचित्तविभ्रान्ता अनरस्थिताः । मोहो जालमिव जालं मोह-जालम् । पतन्ति निपीदन्ति ॥ १६ ॥

८ ध. प्र. गि.— एवमृता यस्यानुभवन्ति तत्पृथु— अनेकेति । अनेकानि चिन्तानि उक्तप्रकारा बहव सश्रवणाः तैर्विविधं भ्रान्ताः । तत्र हेतु — मोहजालममावृता, मोह एव जालमावृताममावृतेन बन्धहेतुत्वात्; तेन समावृता

मन्वया इव सूत्रज्ञानेन वेदिता, तन्परवर्णाहता इति यावत् । अत एव म्यानिष्टयावन्नेष्वपि भोगेषु प्रसक्ताः अज्ञानाप्रसक्ताः तदुपयोपमानकल्मषाः सन्तः अशुचौ किन्मूत्रश्लेष्मादिरुग्णे नरके पतन्ति ॥ १६ ॥

९ व० त० दी०— अनेकेति । 'अज्ञानाद्वैतप्रमुदत्र प्रद्वामिमिति यो वदेत् । महानरकजाटुं पच्यते नात्र संशयः' इति ब्रह्मण्डोक्तः । दुर्गाः कामोपभोगेषु प्रसक्ता अशुचौ नरके पतन्ति ॥ १६ ॥

१० पु. अ. त.—एवमभिनविष्टानां फलमाह—अनेके-
ति । अनेकेषु धृष्टाद्विदेषु मनोरथेषु वा व्याप्तं चित्तं तेन
विभ्रान्ताः विशेषेण भ्रान्ता विधिज्ञाः, तेनैव भ्रान्तिपरि-
कल्पितेन मोहमयेन जालेन समावृताः सम्यगावृता गुरुन्ता
इव सूत्रजाले ततो निस्सरणासमर्था—तत्रापि चेन्मत्स्मरण-

दिकं श्रुत्यस्तदा तु न पतेरन्, किन्तु क्षणादिवत् स्वतुङ्गभङ्गि-
पराः, कामभोगेषु पूर्वीकरीत्या प्रसक्ताः सन्तः, अशु-
पापारामके परमदुःखनिघाने नरके विषयसुखात्मके आसक्तु-
त्वादेकं पतन्ति । पतनोक्त्या श्रेयस्यं ज्ञापितम् ॥ १६ ॥

११ नी० भा दी०—अनेकं नास्ति एकं चिन्तनीयं यस्य तत् अनेकं बहुषु विषयेषु पूर्वोक्तेषु लभं चित्तं
येषां ते अनेकचित्तास्ते च ते विभ्रान्ताश्च 'किमिदमादौ साधनीयमिदमादौ साधनीयं' इति विशेषेण भ्रान्त्या-
कुला अनेकचित्तविभ्रान्ताः । मोहः असत्त्वपि बहुद्धिस्तदेव जालं तेन सम्यगावृताः । प्रसक्ताः प्रकरणेण उभ्राः ।
अशुचौ विषमूत्रादिमये ॥ १६ ॥

आत्मसम्भाविताः स्तब्धा धनमानमदान्विताः ।

यजन्ते नामयज्ञैस्ते दम्भेनाविधिपूर्वकम् ॥ १७ ॥

१ शां. भा.—आत्मेति । आत्मसम्भाविताः सर्वगुणविशिष्टतथाऽऽत्मनैव सम्भाविता आत्म-
सम्भाविताः, न साधुभिः; स्तब्धा अप्रणतात्मानः; धनमानमदान्विता धननिमित्तो मानो मदश्च,
ताभ्यां धनमानमदाभ्यामन्विता यजन्ते नामयज्ञैर्नाममात्रैर्यज्ञैस्ते दम्भेन धर्मव्यजितपादविधिपूर्वकं
विधिविहितज्ञैतिकर्तव्यतारहितम् ॥ १७ ॥

२ आ. शां. व्या—ननु तेषामपि केषाञ्चिद्वैदिके कर्मणि यागदानादौ प्रवृत्तिप्रतिपत्तेरयुक्तं वैतरण्यादौ पत्तनमिति
चेत्तनाऽऽह—आत्मेति ॥ १७ ॥

३ रा. भा.—आत्मनैव सम्भाविताः, आत्मनैवात्मानं सम्भावयन्तीत्यर्थः । स्तब्धाः, परिपूर्णं
मन्यमाना न किञ्चित्कुर्वाणाः, कथं ? धनमानमदान्विताः धनेन विद्याभिजनाभिमानेन च जनितमदा-
न्विताः, नामयज्ञैः नामप्रयोजनैर्यैष्टेति नाममात्रप्रयोजनैर्यज्ञैः यजन्ते; तदपि दम्भेन हेतुना यदृत्त्वस्या-
पनाय, अविधिपूर्वकम् अयथाचोदनं यजन्ते ॥ १७ ॥

४ वे. तश. च.—'आत्मसम्भाविता' इत्यत्र पर-
सम्भावनाप्रसङ्गद्वितया 'अन्वयः' इतिवद्विधायपरमैता-
माह—आत्मनैव सम्भाविता इति । आत्मप्रदासादिलभ-
दोपपत्त्यर्थमाह आत्मनैवात्मानमिति । परे सम्भा-
विता अपि हि सन्तो रजन्ते । स्तम्भताहेतु—परिपूर्णं
मन्यमाना इति । न किञ्चित्कुर्वाणा इति तुल्यार्थः ।
किञ्चित् गुरुवन्दनादिकर्मणीत्यर्थः । धनादिदृष्टसम्पत्तिमदेन
अदृष्टवैकल्यादिरस्कार इति वस्तुं पारलौकिकाप्रवृत्तिहेतुं शक्यते-
कथमिति । 'विद्यामदो धनमदस्तृतीयोऽभिजनो मदः'
[म. भा. ५।३।४४] इति सन्नियोगश्रुत्याद्वनस्यानो-
केषु तत्सामिभ्याहृतौ मदहेतुर्मानो विद्याभिजननिबन्धन
स्याह विद्याभिजनाभिमानेन चेति । नाममन्वन्धिनो

यज्ञा नामयज्ञाः; सम्बन्धधान धर्मादिप्रयोजनाभिसन्धिबन्धुदास्य
फलकलिमावेनेत्यभिप्रायेणाऽऽह नामप्रयोजनैरिति । कौत्स्यं
दिव्यपि नामशब्दप्रयोगात्तदभिसन्धेश्च 'दम्भेन' इत्यादिना
सिद्धेः संज्ञाया प्रसिद्धिप्रकर्षादपह्लासार्थत्वौक्तित्वाच्च यष्टेति
नाममात्रप्रयोजनैरित्युक्तम् । अत एव 'यज्ञसमाख्यामात्रम् ;
न तु वस्तुतोऽसौ यज्ञः' इति व्याख्याऽपि मन्दा प्रदर्शिता,
अविधिपूर्वकत्वोक्त्यैव तदर्थसिद्धेश्च । दम्भेन हेतुनैत्यभि-
सन्धिविषय्य हेतुत्वोक्तिः । यदृत्त्वस्यापनायेति तु विषयतः
प्रयोजनतश्च तद्विवरणम् । विधिरत्र विधायकं वाक्यम् । तदुक्तं
प्रकारपरित्यागोऽत्राविधिपूर्वकत्वमित्याह—अयथाचोदन-
मिति ॥ १७ ॥

५ आ. भा. भा.— ॥ १७ ॥

६ ज. प्र. दी.— ॥ १७ ॥

७ ह. प. भा.—आत्मेति । आत्मना सम्भाविताः पूजिताः । स्तब्धा गुरुदेवते अप्यप्रणताः ।
धननिमित्तो मानो धनमानः, धनमानश्च मदश्च धनमानमदौ ताभ्यामन्विता यजन्ते पूजयन्ति नामयज्ञै-
नोमप्रधानयज्ञैः । दम्भेन धार्मिकत्वस्यापनेनाविधिपूर्वकम् ॥ १७ ॥

८ वें ब्र. गि -- ननु 'यद्ये दास्यामि' [१६।१५] इति यागदानादिवैदिककर्मप्रवृत्तानां तथा कथं नरकपातः ? तत्राऽऽह -- आत्मेति । 'सर्वगुणविशिष्टा वयं' इत्यात्मनैव सम्भाविता पूजिता, न तु साधुभिः केशिन्, तथा ह्यन्धा श्रविमता । तत्रोभयत्रापि हेतु -- धनमानमदान्निना, धननिमित्तौ यौ मानमदौ, ताभ्यामन्विता । आत्मनि

पूज्यवार्तिगयात्वात्तो मान, सुखादिष्वप्युप्यत्वाभिमानो मद, यद्वा धनेन विद्यामिन्ननाभिमानेन च जनितो यो मोहो गर्व, तदन्विता, ते आसुरप्रकृतय नामयज्ञं नाममात्रयज्ञं, नार्थन । यद्वा 'दौक्षिण, सोमयाज्ञी' इति नाममात्रयज्ञादुक्तैर्न अविधिपूर्वकं दम्भेन यजन्ते, न तु श्रद्धया । तत्रस्ते तत्पठनानो न भवन्तीत्यर्थे ॥ १० ॥

१० पु अ त -- तत्र समारविषयामके सुख पतिस्वा यज्ञोत्ते तेन च यत्फलमुत्पन्नं तदाह -- आत्मेत्यादि षड्भिः । आत्मना स्वैनेव सम्भाविता स्वयमविष्कारेण लोकेषु वामता पूजता नीता, न तु भगवद्भिः, अतएव स्वस्था अनग्रा स्याद्युपप्राया । किञ्च धनेन यो मानो मदश्च ताभ्या

मन्विता युवा । यद्वा धनमानमदरन्विता तादृशा सन्त नामयज्ञे दादात्मकं प्रतिष्ठाधर्मविधिपूर्वकं मदरादिज्ञानाभा येन मन्त्रजनरादित्येन ते पूर्वोक्त आहृत यज्ञादिर्न कुर्वन्ति ॥ १० ॥

११ नो० मा० दी० -- आत्मनेवात्मानं महान्तं मन्यन्ते ते आत्मसम्भाविताः । रतया अग्रणता । धन निमित्तो मानो गर्वः, मद ह्यन्वत्तया ताभ्यामन्विता धनमानमदान्विता । नामयज्ञैर्नामात्रयज्ञैः दम्भेन धर्मव्यजितया अविधिपूर्वकं यथोक्तधनज्ञानस्वयमृत्विक्वपत्न्यादिमुद्दिशित यजन्ते ॥ १० ॥

**अहङ्कारं बलं दर्पं कामं क्रोधं च संश्रिताः ।
मातात्मपरदेहेषु प्रदिपन्तोऽभ्यसूकाः ॥ १८ ॥**

१ शां० भा० -- अहङ्कारमिति । अहङ्कारं अहङ्करणमहङ्कारः, नियमानेर्नियमानेश्च गुणैरात्मन्य ध्यारोपितैर्विधिप्रमात्मानं 'अहं' इति मन्यते सोऽहङ्कारोऽविद्यारज्यः कथ्यते; सर्वदोषाणां मूलं मर्ता- नर्थप्रशुचीनां च तम् । तथा बलं पराभिभवनिमित्तं कामरागात्नितम् । दर्पं दूर्पो नाम यस्योद्भवे धर्म मतिनामति सोऽप्यमन्तःकरणाश्रयो दोषविशेषः । कामं कृयातिविषयम् । क्रोधमनिष्टविषयम् । एतानन्याश्च महतो दोषान्मश्रिताः । किञ्च ते मामीश्वरमात्मपरदेहेषु स्वदेहे परदेहेषु च तदुद्विक्कर्ममादिभूतं मा प्रदिपन्तः मच्छामनातिवर्तित्वं प्रदिपस्तं कुर्वन्तः; अभ्यसूयकाः सन्मार्गीस्थाना गुणेष्वसहमानाः ॥ १८ ॥

२ आ शा व्या -- आसुरी सम्पदमभिवर्तित्वमन्वात मर सत्रीयत्, प्रतीरपि वैदिक ब्रह्मनि नैव पुण्यमित्युक्तम् । प्रवृत्तानां पुनरासुरा दूरादेशोद्भिन्नत्वं इत्याह -- अहङ्कारमिति । अहङ्कारमन्तःकरणमिति -- विद्यमानैरिति । अज्यारोपित वैदिकविषयत्वादहङ्कारस्याविद्यामूलध्वनाविद्याचमाह -- अ- विद्यास्य इति । विवक्तिमित्यस्याविद्यात्वादेव इत्येव सूच यति -- कथ्यते इति । तद्व स्पष्टयति -- सति । त एतदा इति सम्बन्ध । कार्यद्वाराणामभ्यसूयविज्ञाना बलम् । आसुर एव मरुतपीरणावन्तत्वन परित्तो ह्यस्य म्याह

रोति -- दूर्पो नामेत्यादिना । अस्मात्स दोषाणां उपादानम् । न कश्चलमुक्तमेव तत्रा विरोधम्, किन्तु इष्टमममति विगतता न्तरमित्याह -- विच्छेति । यत्परोपर प्रति द्वेषस्तथा सम्भा म्यत तथापि कथं स्वदेह परदेहेषु च त प्रति द्वेषे न हि तत्र मोक्षान्तराधरन्त्यावन्त्यानि यासुराऽऽह -- तद- ऽहिति । तत्रामांशर प्रति द्वेषेव प्रकृतयति -- मच्छामन- नेति । ईशरस्य दातव्यं पुण्यमित्येव तदविधिर्न तदुपाय इनानुदानवरासमुत्पन्नम् ॥ १८ ॥

३ रा. भा. -- ते चेदभूता यन्त इत्याह -- अहङ्कारमिति । अनन्यापंजोऽस्य मर्गं म्रोगिम् । मर्गं मर्गमहङ्कारमाश्रिताः तथा 'मवेम्य कर्मण मरुलमेव परमं' इति च बलम्, अतो 'मामदृशो न कश्चिदस्ति' इति च दर्पम्; 'कर्मभूतस्य मम काममात्रेण सर्वे सम्पन्वते' इति कामं, 'मम ये अनिष्ट- कारिणस्ताव मवीन् हनिष्यामि' इति च क्रोधम्, एतन्मात्रं मश्रिताः स्वदेहेषु परदेहेषु चान्मिद्य

सर्वस्य कारयितारं पुरयोत्तमं मामभ्यस्यकाः प्रद्विपन्तः कुयुक्तिभिर्मत्स्थितौ दोषमाविष्कुर्यन्तो माम-
सहमाना अहङ्कारादिकान् संश्रिता यागादिकं सर्वं क्रियाजातं कुर्वत इत्यर्थः ॥ १८ ॥

४ घे. ता. चं.— पुनरुत्थायादिपरिहारायानन्तरशोकस्य सात्त्विकयजननेतिर्हत्ययत्नारूपगुणैरीत्यपरत्वमाह— ते चे-
दुग्भृता यजन्त इति । भगवानेव सर्वे कारयतीत्यस्य प्रति-
क्षेपोऽहङ्कारः, यत्परिहाराय रमयते 'यदहङ्कारमाश्रित्य यज्ञ-
दानतप क्रिया । कुर्वन्स्तत्फलमाप्नोति पुनरावर्तन तु तत्' इति ।
बलवत्त्वमात्रस्याशोपत्वेऽपि 'भगवतो बलेन' इत्यादेर्विपरीतं
स्वबलवर्थाप्यनुसन्धानम्, तदुभयमूलो दर्प सर्वावज्ञानहेतुः
पूज्यपूजाप्रतिस्पर्धा भगवत्प्रसादादेवैतत्प्राप्त्यनिष्ठपरिहारावि-
त्यस्य विपरीतौ काममोधाविति क्रमेण दाम्भिक्यज्ञेतिर्कर्तव्य
ताकर्म विवृणोति अनन्यापेक्ष इत्यादिभिः । संश्रिता सम्य-
गाश्रिता, निरपेक्षहेतुत्वेनाभिमन्यमाना इत्यर्थः । अत्र पर-
देहेष्विति यज्ञानुष्ठानप्रतिबुद्धत्वात्तत्कारादिविवक्षया सप्त-
म्या स्थिति सिद्धा, सा च प्रवर्तनाद्यर्थमिति श्रुत्यादिभि
शक्तप्रपञ्चितम्; तत्प्रतिपत्तिविरुद्ध स्मारयति सर्वस्य
कारयितारमिति । हितप्रवर्तनमेवा सुयाहेतुरिति भावः ।
पुरयोत्तममिति— यद्वैलक्षण्यविज्ञानमात्रात् कृतकृत्यो भव-
तीत्युक्तं, स हि महोपकारी द्वेषासुयाल्पद्वेषामिति भावः ।
सर्वप्रवर्तनादिगुणकथनं, गुणेषु दोषाविकरणरूपासुयालक्षण-
व्यवस्थयर्थः । पुरयोत्तमप्रकरणे हि स्पृत्यादिप्रवर्तनाय 'सर्वस्य

चाह हृदि सन्निविष्टः' [१९।१९] इत्युक्तम्; तदेव
'मादात्मपरदेहेषु' इत्यनेन स्मारयति इति च भावः । 'प्रद्वि-
पन्तोऽभ्यस्यका' इत्यनयो प्रातिशोभ्येन हेतुवर्षयताऽन्यत्र
कर्म यजन्त इत्यनुकर्षणेन वाक्यसमाप्तिं चाऽऽह कुयुक्ति-
भिरिति । ईश्वरपरतत्रत्वे कथं कर्मवदयता ? फलानां कर्मभूत्वे
च किमीश्वरेनेत्यादयः कुयुक्तयः । अनसुयालक्षणस्याज्ञेना
सुयामपि गृहस्पतिरलक्षयत्— 'न गुणान्युगिनो हन्ति स्तौति
मन्दगुणा- (चान्यान्गुणा-) नपि । नान्यदोषेषु रमते (न ह्येषु
धान्यरोपाथ) साऽनसुया प्रकीर्तिता' [अ. स्मृ. ३७] इति
असद्विस्तृत्वलक्षणे लक्षणेन द्वेषं विवृणोति मामसहमाना
इति । असहमानत्व च तदाज्ञातिलङ्घनपर्यन्तमनुसन्धेयम् ।
एतच्च स्ववन्दयानामभ्यशुचिनरकपतने निदानम्; यशोभ्यते
'मज्जन्ति पितरस्तस्य नरके शाश्वतीः समा । द्विषाणो
विवृथप्रेष्टे देवं नारायण हरिम्' [म. भा. १२।३१६]
इति । एव 'ये द्विपन्ति महात्मानं न स्मरन्ति च केशवम्
(जनार्दनम्) । न तेषां पुण्यतीर्थेषु गतिः ससर्गिणामपि'
[म. भा. १२।३६।३६ कु. को.] इत्यादि वागानुष्ठानधर्मम् ।
'नामयज्ञैः' [१६।१७] इत्यस्योपलक्षणमाह यागा-
दिकं सर्वमिति ॥ १८ ॥

५ आ. मा. भा.— मामात्मपरदेहेष्विति । न कस्यचिद्विष्णुः कारयिता । यदि स्यान्मामपीदानीं
कारयित्वित्यादि " ईश्वरो यदि सर्वस्य कारकः कारयित माम् । अद्येति चादिनं ब्रूयात्सदाऽधो यास्य-
सि " इति सामवेदे यास्कश्रुतिः ॥ १८ ॥

६ ज. प्र. वी — भगवदेवत्यात्मपरदेहाधिकरणत्व कथं ?
इत्यत आह— मामिति । कुतो न कारयिता ? यदि स्या

सर्वादासीमकुर्वाण मामपि कारयतु, कुर्वाणं च निवारयत,
इत्यर्थः । सदाधो नित्यनरकम् ॥ १८ ॥

७ ह. पै. भा.— अहङ्कारमिति । अविद्यमानैरपि गुणैरात्मन्यध्यारोपितैरप्यहं गुणवानिति
प्रतिपत्तिरहङ्कारः, तमाश्रिताः; मामीश्वरमात्मपरदेहेषु व्यवस्थितं प्रद्विपन्तोऽसहमानाः । अभ्यस्यका
आत्मपरदेहेषु व्यनस्थित ईश्वरेऽभ्यन्यवद्गुणदोषानाविष्कुर्यन्तः ॥ १८ ॥

८ चं. प्र. गि.— यदेवमेतेषामासु (प्रकृतानां) बहिरङ्ग
भूतं यागदानादिकमपि न तिष्ठति, तदा दूरापास्तमेव विदे
कैरेणयादिकमन्तरङ्गसाधनमित्यभिप्रायणाऽह— अहङ्कार-
मिति । 'अहमेव सर्वोऽह' इत्यभिमानोऽहङ्कारः, तस्यगुण-
प्राप्तिअवहेतुतामर्थविज्ञेयो बलम्, तत्कृतं परावधीरण
दर्पं, तत्प्रयुक्तं परदास्यभिलाष काम, अत्यतिरूलेषु क्रोधं,
अज्ञानात्सहस्रं इत्येवमहङ्कारादीनाश्रिता, अतो न तेषां
विवेकबेदात्यादिप्रसक्तिरित्यभिप्रायः । तादासा अपि यदि
मद्वि कुपुं पूता वर स्यु, न तु तद्व्यभिष्ट, तस्युन द्विपन्तो-
ऽवाह— मामात्मपरदेहेषु प्रद्विपन्त इति । मां भगवत्तमीश्वर

आत्मदेहेषु परदेहेषु च प्रकर्षेण द्विपन्त । तत्रामदेहेषु भगव-
हेषो नाम अन्तर्पोमितया नियन्तृभावेन स्वदेहावस्थितं
भगवति 'को नामेश्वरः ? स्वत एवाहं बुद्धिबलेन सर्वे वतीमि'
इति भगवन्वियन्तृभावात्सहजम् । परदेहेषु भगवद्वेषेण
रामदृष्ट्यादिभगवद्विग्रहेष्वितिमात्रमपि दिव्यवैभवनालोच्य
मनुष्यवृद्धया तेषु दोषारोपणम्, 'अवजानगित मां मृत'
[१।११] इत्युक्ते । नग्येव दुर्वेदीन्यावादाय कथं नावगासति ?
तत्राऽऽह— अभ्यस्यका इति । कुर्वादीना हितोपदेशोऽवमान-
विमलभ्मादिदोषारोपका इत्यर्थः ॥ १८ ॥

९ व० त० वी०— अहङ्कारमिति । मां पुरुषोत्तमं सर्वेश्वरमिह लीलाकारं सचं वरुमानं चेतनारामानं प
द्विपन्तो भवन्ति, इदमेव तेषु मददामुरलक्षणं पाठ्यम् ॥ १८ ॥

१० पु. अ. त. — अविधिपूर्वकं यजनं पूर्वं विनेचयति-
अहङ्कारमिति । अहङ्कारं सत्त्वभिमानं, बलं स्वसामर्थ्यं, दैर्घ्यं
गर्वं, कामं मनोभिलाषं, क्रोधं व्यर्थं हृदयकलेदां, - चकारेण
दृषोद्वैगादयः सङ्गृहीताः- तान् संश्रिताः सन्तः, आत्मपरदेहेषु

' मयि ते तेषु चाप्यहम् ' [११२९] इत्युत्तरीत्या स्थितं म
प्रद्विपन्तः प्रकर्षेण द्वेषं कुर्वन्तो मद्भजननादिनिन्दां कुर्वन्त
अभ्यसूयका' दोषरहितेषु दोषारोपकाः सन्तो यजन्त इति
पूर्वैर्गैव सम्बन्धः ॥ १८ ॥

११ नी० भा० दी० — अहङ्कारोऽहमेव सर्वश्रेष्ठ इति बुद्धिः, बलं शारीरं धनाभिजननिमित्तं च, दैर्घ्यं
परावज्ञां कामं क्रोधं च संश्रिताः मां सर्वदेहेषु प्रविष्टं आत्मदेहे स्वदेहशोषणेन ' कर्षयन्तः शरीररथं भूतप्राप्त-
मचेतसः । मां चैवान्तःशरीरस्थं तान्विद्वद्वासुरनिश्चयान् ' [१७६] इति वक्ष्यमाणदिशा परदेहे च हिंसादिना
प्रद्विपन्तः । अभ्यसूयकाः सर्वत्र गुणेषु वेदोक्तेषु शमादिषु अशक्तत्वादिलक्षणं दोषमारोपयन्तः ॥ १८ ॥

आसुरसम्पलक्षणवर्ता फलम् ।

तानहं द्विपतः क्रूरान्संसारेषु नराधमान् ।

क्षिपाम्यजस्रमशुभानासुरीष्वेव योनिषु ॥ १९ ॥

१ शां. भा. — तानहमिति । तानहं सर्वान् सन्मार्गप्रतिपक्षभूतान् साधुद्वेषिणो द्विपतश्च मां
क्रूरान्संसारेष्वेव अनेकनरकमंसरणमार्गेषु नराधमानधर्मदोषवत्त्रात्क्षिपामि प्रक्षिपामि अजस्रं सन्ततमशुभा-
नशुभकर्मकारिण आसुरीष्वेव क्रूरकर्मप्रायासु व्याप्रसिहादियोनिषु क्षिपामीत्यनेन सम्बन्धः ॥ १९ ॥

२ आ. शां. व्या. — तेषामुक्तविशेषणवतामासुराणां किं स्यात् ? इति तदाह— तानिति । भगवतो नैर्गुण्यप्रसक्तं
स्यादिति— अद्यमेति ॥ १९ ॥

३ रा. भा. — य एवं मां द्विपन्ति, तान् क्रूरान् नराधमानशुभानहमजस्रं संसारेषु जन्मजरारमणा-
देरूपेण परिवर्तमानेषु सन्तानेषु, तत्राप्यासुरीष्वेव योनिषु क्षिपामि मदानुकूल्यप्रत्यनीकेष्वेव जन्मसु
क्षिपामि; तत्तज्जन्मप्राप्त्यनुगुणप्रशुक्तिहेतुभूतयुद्धिषु क्रूरास्वहमेव संयोजयामीत्यर्थः ॥ १९ ॥

४ वे. ता. चं. — एवविधप्रदेशादिपूर्वकयागादेरपि ययो-
रप्रतिद्वन्द्व्यप्रदेशोऽहमेत्युच्यते — ' तानहम् ' इत्यादि-
शब्दयेन । वैश्वानरेषुंयपरिहारार्थः ' तान् ' इत्यनुवाद इत्यभि-
येणाऽऽय एष्यं मां द्विपन्तीति । अत्र चतुर्भिर्दोषैः
१ मां दुष्कृतिनः ' [१७१५] इत्यादिनोकाथतुर्विधा
दुष्कृतिन एव विवक्षिता इति तद्व्याख्यानम् । तथा हि—
नराधमचक्रस्तावत् एव, ' आसुरं भावमाश्रिताः ' [७११५]
इत्येतन् ' द्विपन्तः ' इत्येतन् समानार्थेनया प्रागेव व्याख्यातम्,
एवं क्रूरशुभसत्त्वावपि यथायोगं मूढादिशब्दममानार्थी नेतव्यौ ।
अत्राभिमानेन योजनं चासुरारोपेऽस्यात् । जन्मादिकप्रवृत्ति-
ष्वविरिष्टप्रदेषाकारेण सरणान् संघारः सन्तानः । संघारति
उपोऽस्मिन्निति अविहरणार्थपच्यन्तोऽत्र संघारशब्द । ८२४-

त्योक्तिधनपरिश्चयानन्त्यादित्याह जन्मजरेत्यादिना ।
संसारशब्दस्य सदृशमन्मसाधारणत्वाद्विशेष्यत् इत्याह तत्रा-
पीति । ' एतद्धि दुर्लभतरं लोके जन्म यदीदृशम् ' [६१४२]
इत्यायुक्तमगवयोगानुसूत्रमार्त्तवक्रजन्मविशेषव्यवच्छेदाय ताम-
सत्वम् ' आसुरीष्वेव ' इत्युच्यते इत्याह मदानुकूल्यप्रत्य-
नीकेष्विति । ईदृशं प्रतिद्वन्द्व्यजन्म देवादिचतुर्विधयोनिष्वपि
दृश्यमिति । ' एष एकाकायु कर्म कारयति त यमथो निनी-
षति ' [श्री. उ. ३१५] इत्यादिभूतनुसारेण ' क्षिपामि '
इत्युक्त्यन्तरेण तत्रादि । पापप्रशुक्तिहेतुभूतयुद्धिषु प्रा-
दानमपि प्राचीनप्रदेशादिकमभूतत्वात्प्रहरस्य वैश्वानरेषुंयया-
पादहम् ॥ १९ ॥

५ आ. मा. भा. — ॥ १९ ॥

६ ज. प्र. दी. — ॥ १९ ॥

७ ह. पै. भा. — तानिति । आसुरीषु सिद्ध्यप्राप्तगहाद्विषु ॥ १९ ॥

८ पै. प्र. गि. — एवमासुरमगदं निरूप्य तत्फलमाह
तानहमिति । क्रूरान्हिमापरात् मां च द्विपत
एव आसुरमारोपितान् संसारेषु नरकसंसारमार्गेषु क्षिपामि
प्रापयामि । ' यत्नति आसुरे च ' [११११६] इति पूर्वोक्त-

स्वेषार्थं प्रपद्यः । तत्रादिद्वैतात्तत्रागतान् आसुरीष्वेव
अनिष्टासु व्याप्रसर्पादियोनिषु, क्षिपामीत्यनुव्रजन्ते । न पैर्
क्षिपामो मम देवम्यनेषुंष्वे भयतः, नरीपदमानीत्यादिप्रा-
भियेण निगिनष्टि— अशुभानिति, अद्यमहमकारिण

इत्यर्थ । ननु शुभकर्माप्यपि एवमेव ते कारयसि, भूयते हि—
 “*एष एव साधु कर्म कारयति तं यदुनिनीपते एष उ
 एवासाधु कर्म कारयति, त यमधो निनीपते” [कौ उ ३।९]
 इति, तथा च कर्मानुसारित्वेनैव वैश्वानरेषुण्यशपो दुष्परिहर

इत्याशङ्कानिरासाधंमज्जमद्युभानित्युक्तम् । निष्पापान्,
 तेषां पूर्वपूर्वतदीयपापानुसारेणैवाहमन्तरोत्तरपापकारक इति च
 मे दोषप्रसक्ति, ‘वैश्वानरेषुण्ये न सापेक्षवात्तथा हि दर्शयति
 [प्र. सू. २।१।३४] इति न्यायादिति भावः ॥ १९ ॥

९ व० त० दी०— तानहमिति । अतः सहजासुरान् नत्वावेशिनो मायाविन आसुरीष्वेव योनिषु पुन पुन
 क्षिपामि ॥ १९ ॥

१० पु. अ त — सर्वबलदाता च स्वयमेव, अतः अहममात्ररूपेषु जन्ममरणादिरूपेषु वा, तेष्वप्यासुरीष्व
 स्वमकट्टेपिणा फलं न पच्यन्तीत्याह— तानहमिति । अहं मत्प्रतिपक्षरूपासु योनिषु अजस्र निरन्तरं क्षिपामि, पाप्मा
 तान् द्विपत ब्रूयान् कठिनान् नराधमान् तामसान् संसारेषु । क्षिपाधीत्युक्त्या क्रोध सूचित ॥ १९ ॥

११ नी० भा० दी०— तेषां सर्वदेहेषु फलमाह— तानिति । सर्वभूतसमोऽप्यहं तान् वेदोक्तशासनातिगान्
 भूतद्रोहकर्तृन् अहमन्तरात्मा, न तु तदस्थ, येन मम वैषम्यं स्यात् । पूर्वसंस्कारात्ते तथैव पाप कुर्वन्ति तद्वत्तु
 फलं च प्राप्नुवन्तीत्यर्थ ॥ १९ ॥

आसुरीं योनिमापन्ना मूढा जन्मनि जन्मनि ।

मामप्राप्यैव कौन्तेय ! ततो यान्त्यधमां गतिम् ॥ २० ॥

१ शां. भा.— आसुरीमिति । आसुरीं योनिमापन्नाः प्रतिपन्ना मूढा अनिवेकिनो जन्मनि
 जन्मनि प्रतिजन्म तमोनहुलास्वेव योनिषु जायमाना अथो गच्छन्तो मूढा मामीश्वरमप्राप्यानासायैव
 हे कौन्तेय ! ततस्तस्मादपि यान्त्यधमां निकृष्टतमां गतिम् । ‘मामप्राप्यैव’ इति न मत्प्राप्तौ कश्चिद-
 प्याशङ्काऽस्त्यतो मच्छिष्टसाधुमार्गमप्राप्येत्यर्थः ॥ २० ॥

२ आ. शा व्या.— ननु तेषामपि क्रमेण बहूना जन्म-
 नामन्ते श्रेयो भविष्यति २ नेत्याह— आसुरीमिति । तेषा-
 मीश्वरप्राप्तियच्छाभावे कथं तन्निषेध स्यात् २ इत्याशङ्क्याऽऽह—
 मामित्यादिना । यस्मादासुरी सम्पदनर्थपरम्परया सर्वैषुवर्ष
 परिपन्थनी तस्माथावत्पुरुष स्वतन्त्रो न काश्चित्पारवश्यकरी
 योनिमापनस्तावदेव तेनासौ परिहरणीयेति समुदायार्थः ॥ २० ॥

३ रा. भा.— मदामुत्कृत्यप्रत्यनीकजन्मापन्नाः पुनरपि जन्मनि जन्मनि मूढाः मद्द्विपरीतज्ञाना
 मामप्राप्यैव ‘अस्ति भगवान् सर्वेश्वरो वासुदेवः’ इति ज्ञानमप्राप्य ततस्ततो जन्मनोऽधमामेव
 गतिं यान्ति ॥ २० ॥

४ वे ता च — उत्तरोत्तरमपकर्षपरम्परोच्यते— आसु-
 रीम् इति श्लोकेन । मूढशब्दो फलितमाह मद्द्विपरीत-
 ज्ञाना इति । यद्वा विपरीतज्ञानमेवान मोह, स च वाक्यार्था
 नुगुणयत्नव्यपयो विशषित । सत्त्वोत्तराणामपि परब्रह्मप्राप्ते
 रनेकान्मसिद्धिसिद्धिप्राप्तयामा तामसेषु तत्प्रपन्नप्रतिषेधधरो
 चित्यात्प्राप्ते प्रथमवर्षभूतशास्त्रन्यज्ञानप्राप्तिरिदानीमाहवस्वेष्या
 सुरेषु प्रतिक्षिप्यते । तत्र शास्त्रज्ञ-यज्ञानत्वव्यक्त्यर्थमाह—
 अस्ति भगवानिति । अधमत्वस्योत्तमावधिषापेक्षत्वात्
 धिसमर्पणसमर्थतया सनिहित तदशब्दो न हेतुर्न उचित
 इत्यभिप्रायेणाऽऽह ततस्ततो जन्मनि इति ॥ २० ॥

६ आ. मा. भा — ॥ २० ॥

६ ज प्र दी — ॥ २० ॥

७ ह. पं. भा.— आसुरीमिति । आपन्नाः प्राप्ताः । मां सर्वज्ञमीश्वरम् । अधमां निकृष्टा,
 नरन्मियर्थः ॥ २० ॥

* * एष एव साधु कर्म कारयति तं यमधो निनीपते । यमन्वानुनेत्रयेव एवैवमसाधु कर्म कारयति तं यमधो निनीपते । धृतिवता
 रवीन कौन्तेयानुनिपदि हस्यते ।

८ वें. प्र. शि.— मनु तेषामपि क्रमेण बहूनां जन्मना-
मन्ते धेयः किं न भविष्यति ? नेत्याह— आसुरीमिति । ये
कदाचिदासुरीं योनिमापन्नाः ते जन्मनि जन्मनि मृदाः
तमोबहुल्येनाविरेकिनः, ते च मामप्राप्यैव मनुपदिष्टं
वेदमार्गमाप्य, तेषां भगवत्प्राप्तिशङ्काया एवाभावात् ।
'अप्राप्यैव' इत्येवकारेण तिर्यक्यावराद्रिपु वेदमार्गप्राप्ति-
स्वरूपयोप्यता दक्षिता । तेनात्यन्तमोबहुल्येन वेदमार्गा-
योगो भूत्वा ततः पूर्वनिष्ठयोनितोऽपि अधमां निष्ठतमा

गतिं योनिं यान्ति । यस्मादेवं कदाचिदासुरीं योनिं
गतत्पोत्तरनिष्ठयोनिप्राप्तिः, न तु प्रतीकारसामर्थ्यमत्यन्ततमो-
बहुल्यत्वात् ; तस्मात्प्राक्मनुष्यदेहस्थितस्त्वात्देवासुरसम्पत्परि-
हाराय देवी सम्पद्यभावात्सम्पद्युषेया भेयोधिभिः ; अन्यथा
तिर्यग्वादिदेहप्राप्तौ साधनानुष्ठानायोग्यत्वात् कदापि निस्तारो-
ऽस्ताति महत्सङ्घमाचयेत्यभिप्रायः । उक्तं हि— 'इदं
नरक्याधेश्विकिरसां न करोति यः । गत्वा निरौषधं स्थानं स
नरः किं करिष्यति' इति ॥ २० ॥

९ व० त० दौ०— आसुरीमिति । मामप्राप्यैव दृष्टयादिनाऽऽयसम्बन्धैवाऽयमां गतिं यान्ति । एवकारेण
मत्प्राप्त्युपायमृतसन्मार्गवातिरपि नास्ति तेषां कुतः पुनर्मप्राप्तिः । ततोऽन्यन्तमो भावैवाधमगतिरित्युक्तम् ॥ २० ॥

१० पु. अ. त.— तयोनिप्राप्तानां फलमाह— आसु-
रीमिति । जन्मनि जन्मनि— तत्पल्लवजापनाय वीप्सा-
दे क्रौन्तेय ! आसुरीं योनिं मद्भनां चरणप्रतिहूलानं योनिं प्राप्य
मत्प्राप्तिसाधनाभावात् मामप्राप्यैव ततो जन्मसमाप्तौ अधमां

गतिमन्यन्तमः प्रवेतरुषां यान्ति, प्राप्यन्तीत्यर्थः । एवकारे-
णाऽवतारदशायां सर्वदेवंतयोपायामपि स्वरूपाज्ञानान्मर्त्यत-
मप्राप्य गच्छन्तीति ज्ञापितम् । क्रौन्तेयेति सम्बोधनाद्भक्त
गृहजन्मप्राप्त्या स्वप्राप्तियोग्यत्वं ज्ञापितम् ॥ २० ॥

११ नी० भा० दौ०— आसुर्योनिप्राप्तेरपि फलमाह— आसुरीमिति । अधमां नारकीं तिर्यकस्यावरादि-
रूपां वा ॥ २० ॥

आसुरसम्पत्प्रवेशस्य द्वारं, तस्मात्त्रिवर्तनोपायमूतश्च हितोपदेशः ।
त्रिविधं नरकस्येदं द्वारं नाशनमात्मनः ।
कामः क्रोधस्तथा लोभस्तस्मादेतन्नयं त्यजेत् ॥ २१ ॥

१ श्रां. भा.— सर्वस्या आसुर्याः सम्पदः सङ्गोऽयमुच्यते, यस्मिन्निविधे सर्वा आसुरसम्पद्भेदो-
ऽनन्तोऽप्यन्तर्भवति; यत्परिहारेण परिहृतश्च भवति, यन्मूलं सर्वस्यान्तर्भवति; तदेतदुच्यते— त्रिविध-
मिति । त्रिविधं त्रिप्रकारं नरकस्य प्राप्तिद्वारं द्वारं नाशनमात्मनः; यद्द्वारं प्रविशन्नेव नश्यत्यात्मा कस्मैचि-
त्पुरुषार्थाय योग्यो न भवतीति तदुक्तं उच्यते 'द्वारं नारकनपातस्यः' इति । किं तत् ? कामः क्रोधस्तथा
लोभः । तस्मादेतन्नयं त्यजेत्— यतः एतद्वारं नाशनमात्मनः, तस्मात्कामादित्रयमेतत्त्यजेत् ॥ २१ ॥

२ आ. श्रां. व्या.— कथमासुरी सम्पदनन्तभेदवती
पुण्यायुषेणापि परिहृतं शक्यते ? इत्याशङ्कणाऽह— सर्व-
स्या इति । सङ्गोऽयमुच्यते— यस्मिन्निविधि । कामादौ
त्रिविधे सर्वस्याऽऽसुरसम्पद्भेदस्यान्तर्भावोऽपि कथमसौ परि-
ह्रियते ? तत्राह— यत्परिहारेणेति । कामादिपरिहारे-
णाऽऽसुरसम्पद्भेदपरिहारेऽपि कथं सर्वानर्थपरिवर्तने ! इत्या-

शङ्कणाऽह— यन्मूलमिति । कथमात्मनो नित्यस्य नादा-
रहा ? इति तत्राह— कस्मैचिदिति । त्रिविधमपि
सामान्यतो दर्शयत्कामाद्द्वारा विशेषतो दर्शयति— किं
तदिति । तस्मादिति व्याचष्टे— यत इति । कामादित्यामे
सर्वानर्थपरिवर्तनेऽपि त्रिविधनिवृत्तौ स्थानमिति भावः ॥ २१ ॥

३ रा. भा.— अस्यासुरस्वभावस्यात्मनाशस्य मूलहेतुमाह— त्रिविधमिति । अस्यासुरस्वभावा-
रूपस्य नरकस्यैतत् त्रिविधं द्वारं, तच्चात्मनो नाशनं कामः क्रोधो लोभ इति । त्रयाणां स्वरूपं पूर्व-
मेव व्याख्यातम् । द्वारं मार्गो हेतुरित्यर्थः । तस्मादेतन्नयं त्यजेत् ; तस्मात् अतिघोरनरकहेतुत्वात्
कामक्रोधलोभानां एतन्नयं द्रवः परित्यजेत् ॥ २१ ॥

४ वे. ता. चं.— अत्रयत्परिहृतोऽयं सङ्गोऽप्यन्तर्भवति इत्य-
भिप्रायेणानन्तरप्रत्यं सङ्गव्यति— अत्येति । यथावद्विच-
रन्तमोऽयमिह ज्ञाननाशः, य आसुरस्वभाव एव च-

मिवायेनाऽह आसुरस्वभावस्यात्मनाशस्येति । मू-
लेनात् सर्वोऽस्यासुरस्वभावपरिहृत एवैतन्निर्वाहणाऽह मूल-
हेतुमिति । आसुरस्वभावस्वरूपस्य नरकस्येति— एतन्मा-

दधिकं किमन्यथरकं ? इति भावः । आसुरस्यभावपरिहारार्थं हि तन्मूल्येन देसोऽयमिति वा, ' तमोद्वारैः ' इत्यनन्तरैकार्थ्यं वा विवक्षितम् । आत्मनो नाशनमिति— " काममेव वा भवति " [तै. उ. २।६।१] इत्यादिक्रमेणैति भावः । प्रवेशहेतुर्हि द्वारं, तेनापि प्राक्षिमाप्रवेशेन हि विवक्षितमित्यभिप्रायेणोपचारात्-लम्बनक्रममाह मार्गो हेतुरित्यर्थे इति । द्वारं नाशनं

प्रविशमेव नश्यतीति भावः । त्याग्यस्य दोषोक्तिस्त्यागविष्णु-पकारिकेत्यभिप्रायेणाऽऽह- तस्मादिति । शैरवादिर्नरकः पाप-क्षयहेतुः । आसुरस्यभावस्त्वमी पापार्जनहेतुत्वादतिशोभस्य-भिप्रायेणाऽऽह अतिघोरतरकहेतुत्वादिति । सर्वस्यासुर-स्वभावस्य परित्याग्यत्वेऽपि विशेषनिषेधोऽयन्तपरिहरणी-यत्त्वज्ञापनायेत्याह— दूरतः परित्यजेदिति ॥ २१ ॥

६ आ. मा. भा.— ॥ २१ ॥

६ ज. प्र. द्वी.— ॥ २१ ॥

७ ह. पै. भा.— विविधं त्रिप्रकारम् । द्वारं पन्थाः । आत्मनो नाशकारणमेतन्नयं जहात् ॥ २१ ॥

८ बं. ब्र. गि.— नत्यासुरस्यद्वेदानामानन्त्यावधं तत्परिहारः दावधः? इत्याशङ्क्य, यस्मिन्सर्वप्यासुरस्यदन्त-र्भवति, यत्परिहारेण च सर्वोऽपि सा परिह्रियते तदाह— त्रिविधमिति । कामः क्रोधो लोभ इतीदं त्रिविधं नरकस्य

द्वारम्, यस्मिन्प्रविष्टमात्रं पुत्रात्मा नश्यति । अत उच्यते— नाशनमात्मन इति । तस्मात्सर्वस्यस्यमूलमूलमेतन्नयं त्यजेत् । त्यागश्चोत्पन्नस्य विदेकेन कार्यप्रतिबन्धः, ततः परं चाउत्पत्तिरिति द्रष्टव्यम् ॥ २१ ॥

९ व० त० दी०— एतदासुरभावत आत्मनाशं मूलं हेतुमाह— त्रिविधमिति । अत्यासुरस्य भावस्य नारकस्य त्रिधा मतं द्वारं कामश्च लोभश्च क्रोधः, तस्मादेतन्नयं त्यजेदिति तन्त्रान्तरवाक्येनैकार्थ्यमिति कामः क्रोधस्तथा लोभ इति ' तस्मादेतन्नयं त्यजेत् ' इति हितोपदेशः ॥ २१ ॥

१० पु. अ. त.— तेषु तदभावात्तथा उक्तासुरसङ्घात-तन्मूल्यधर्मप्रवेशितः स्यात्तत्र नरकद्वारं तत्र गमनसाधनरूप-मतस्तत्सङ्घातगमाह— त्रिविधमिति । इदमत्रे वक्ष्यमाणं त्रिविधं नरकस्य द्वारं प्रवेशसाधनमित्यर्थः । कौण्डिन्यं द्वारम् ? आत्मनो जीवस्य नाशनं विनाशकर्तृ, संसारपातनात् ;

तद्विषयवति ' कामः क्रोधस्तथा लोभः ' इति । कामः स्वप्नगान्धेच्छारूपः, क्रोधः अकारणहतापरूपः, लोभः सर्वगुणनाशकपरस्वप्रातीच्छारूपः, तस्मात् असुरात् (?) एतद् वितयं स्यादतस्त्यजेत् ; तस्यैवमिति शेषः ॥ २१ ॥

११ नी० भा० दी०— सङ्घेपमासुर्याः सन्पत्तेराह— त्रिविधमिति ॥ २१ ॥

नरकद्वारमूलानां कामक्रोधलोभानां त्यागस्य फलम् ।

एतैर्विमुक्तः कौन्तेय ! तमोद्वारैस्त्रिभिर्नरैः ।

आचरत्यात्मनः श्रेयस्ततो याति परां गतिम् ॥ २२ ॥

१ शां. भा.— त्यागस्तुतिरियम्— एतैरिति । एतैर्विमुक्तः कौन्तेय ! तमोद्वारैस्तमनो नरकस्य दुःखमोहात्मकस्य द्वाराणि कामादयस्तरैतैस्त्रिभिर्विमुक्तो नर आचरत्यनुतिष्ठति । किम् ? आत्मनः श्रेयः । यत्प्रतिबद्धः पूर्वं नाऽऽचरति तदपगमादाचरति ततस्तदाचरणाद्याति परां गतिं मोक्षमपीति ॥ २२ ॥

२ आ. शां. व्या.— न केवलं श्रेयः समावत्साराच्च च सम्पदं सर्वदन्मोक्षमेव सम्पद्यीद्वारा लभते, किन्तु लौकिक-मपि सुखमिच्छापर्ययः ॥ २२ ॥

३ रा. भा.— एतैः कामक्रोधलोभैः तमोद्वारैः मद्भिपरीतज्ञानहेतुभिः विमुक्तो नर आत्मनः श्रेय आचरति लब्धमद्विषयज्ञानो मदानुकूल्ये प्रवर्तते; ततो मामेव परां गतिं याति ॥ २२ ॥

४ धे. ता. चं.— त्याग्यस्य दोषोक्त्या त्यागो विहितः, त्यागस्त्वैवेदानीं फलप्रवाह उच्यते एतैः इति श्लोकेन । मद्भिपरीतज्ञानहेतुभिर्निरिति तम. फलोक्तिः, तमरशब्दो वाऽन तत्पर्य-लच्छब्दः; तमोद्वारैर्विमुक्तत्वात्तमशाऽपि विमुच्यते, श्रेयचरणं च तत्त्वज्ञानपूर्वकमित्यभिप्रायेणाऽऽह लब्धमद्विषय-ज्ञान इति । श्रेय आचरतीत्यनेन प्राप्नुकमगवत्प्रदेशादि-

निवृत्तिर्विवक्षिता । श्रेयः प्रशस्तं, तत्र सङ्गहद्वयवदासुरस्य, तत्तुप्रदेशात्सर्वस्य शास्त्रीयस्येत्यभिप्रायेणाऽऽह मदानुकूल्य इति । ततः श्रेयचरणप्रदेव हेतोरित्यर्थः । ' मामश्रयैव ' [१।६।२४] इत्यादिवरामर्शादिह परातिशब्दनिर्दिष्टः प्राप्य-पञ्चज्ञानमूनि परमपुत्र इत्याह— मामेव परां गति-मिति ॥ २२ ॥

५ आ. मा. भा.— ॥ २२ ॥

६ ज. प्र. दी.— ॥ २२ ॥

७ ह. पै. भा.— एतन्नयत्यागे किं फलं ? इत्यत्राऽऽह— एतैरिति । एतैस्तमोद्वारैर्नरकद्वारैर्विमुक्त आचरति अनुतिष्ठत्यनुगच्छति ॥ २२ ॥

८ वं. प्र. नि.— एतत्यागत्य फलमाह— एतैरिति । तमसो नरकस्य द्वारभूतैरैषिभिः कामादिभिविद्युक्तं नरः आत्मनः श्रेयो हितमाचरति, ततश्च मोक्षं प्राप्नोति ॥ २२ ॥

९ व० त० दी०— त्यागे च विशिष्टं फलमाह— एतैर्नरकद्वारभूतैरित्यर्थः ॥ २२ ॥

१० पु. अ. त.— तत्सङ्गत्यागेन तद्विषयवहितः स्यादि- एतैषिभिस्तमोद्वारैर्विद्युक्तो नरः आत्मनः श्रेयो भजनादिक-
त्याह— एतैरिति । कौन्तेय सत्सङ्गगुणसम्पन्न ! तत्तत्सङ्गत्यागे माचरति, नतस्तेन परां गतिं याति प्राप्नोति ॥ २२ ॥

११ नी० भा० दी० — कामादित्रयत्यागे किं स्यात् ? अत आह— एतैरिति । तमोद्वारैः तमसो नरकस्य दुःखमोहात्मकस्य द्वारभूतैर्विमुक्तः सन् आत्मनः श्रेयः कल्याणं भगवदाराधनादिकं आचरति । ततः परां गतिं मोक्षं याति । तस्मात्कामादित्रयं त्यजेदिति ॥ २२ ॥

शास्त्रोक्तधर्मानादरपूर्वकं स्वच्छन्दानुगुणतः कर्मकारिणः फलम् ।

यः शास्त्रविधिमुत्सृज्य वर्तते कामकारतः ।

न स सिद्धिमवाप्नोति न सुखं न परां गतिम् ॥ २३ ॥

१ शां. भा.— सर्वस्यैतस्याऽऽसुरसम्पत्परिवर्जनस्य श्रेयआचरणस्य च शास्त्रं कारणं; शास्त्र-
प्रमाणादुभयं शक्यं कर्तुं, नान्यथा; अतः यः शास्त्रविधिं शास्त्रं वेदः, तस्य विधिं कर्तव्याकर्तव्य-
ज्ञानकारणं विधिप्रतिषेधाख्यमुत्सृज्य त्यक्त्वा वर्तते कामकारतः कामप्रयुक्तः सन्, न स सिद्धि-
पुरुषार्थयोग्यतामवाप्नोति, नाप्यस्मिँल्लोके सुखं, नापि परां प्रकृष्टां गतिं स्वर्गं मोक्षं वा ॥ २३ ॥

२ आ. शां. व्या.— आधुना. सम्पदो वर्जनेन श्रेयसस्य शास्त्रं, तच्च विधिनियेधात्मकमित्युपेत्य व्याचष्टे— कर्तव्येति ।
करणे किं कारणं ? तदाह— सर्वस्येति । तस्य कारणत्वं कामस्य वर्णं कामकारतस्मादितोरित्युपेत्य कामापीना
साधयति— शास्त्रेति । उक्तमुपरीव्यानन्तरलोके प्रवर्तयति— शास्त्रविद्युक्तस्य प्रवृत्तिरित्याह— कामेति । कामाधीनप्रवृत्तेः
अत इति । शिष्यतेऽनुशिष्यते बोध्यतेऽनेनापूर्वोऽर्थ इति सदा पुमर्थायोग्यस्य सर्वैपुरुषार्थासिद्धिरित्याह— नापीति ॥ २३ ॥

३ रा. भा.— शास्त्रानादरोऽस्य नरकस्य प्रधानहेतुरित्याह— य इति । शास्त्रं वेदाः, विधि-
रनुशासनं, वेदाख्यं मदनुशासनमुत्सृज्य यः कामकारतो वर्तते स्वच्छन्दानुगुणमार्गेण वर्तते, न स
सिद्धिमवाप्नोति न कामप्याशुम्पिकां सिद्धिमवाप्नोति; न सुखं ऐहिकमपि किञ्चिदवाप्नोति; न परां
गतिम् । कुतः परां गतिं प्राप्नोतीत्यर्थः ॥ २३ ॥

४ वे. ता. चं.— आशुरस्यभावेण मूलतया प्रधानमूलाख्य उच्चा; तेभ्योऽपि प्रधानतम. परिहायो हेतुरनन्तस्मुच्यत इत्याह
शास्त्रानादर इति । सर्वावस्थसमस्तपुरयद्विदितानुशासनाप्यत्र-
शब्दो वेदेष्वेव प्रथमं प्राप्तः; तदनुबन्धादन्येभ्यस्त्यभिप्रायेणाऽऽह
शास्त्रं वेदा इति । विधायकत्वाच्चस्य शास्त्रशब्दोनेपात्तत्वात्
तस्मात्तरोऽप्य विधिशब्दविरहित इत्याह— विधिरनुशासन-
मिति । फलितमाह— वेदाख्यं मदनुशासनमिति ।

शास्त्रमेव विधिरिति सामानाधिकरण्यात् वा विवक्षितम् ।
'मदनुशासनं' इत्यनेन 'धृतिः स्मृतिर्मेवाशा' [वि. ध. ७६।१] इत्यादिस्मरणम् । एतेनान्यथा लिङ्गायर्थे वर्ण-
यन्तोऽपि प्रयुक्ताः । लिङ्गद्वयो हि प्रमासिदुरभिप्रायमासे-
पादभिधानतो वा व्युद्भवन्ति । शास्त्रप्रतिषेधम्. कामकारोऽप्य-
न शास्त्रीयवैकल्पिकदिभिषय इत्यभिप्रायेणाऽऽह स्वच्छन्दा-
नुगुणमामेति । 'अयं केन प्रयुक्तोऽर्थ' [३।२६]

‘ काम एव क्रोध एव ’ [३।३७] इत्याद्युक्तकामप्रयुक्तेत्युक्त भवति । ‘ या वेदवाङ्म स्मृतयो याश्च षड् ब्रह्मण्य । सर्वास्ता निष्कला प्रेत्य तमोनिष्ठा हि ता स्मृता ’ [मनु १।१।१६ कृ पु पू ७।२।३१] इत्याद्यनुसन्धानेनाऽऽह न कामप्या-मुष्मिर्का सिद्धिमिति । आमुष्मिकसुखहेतुभूतामुषायसिद्धि मित्यर्थः । न सुख न स्वर्गादिसुखमित्यर्थः । यद्वा आमुष्मि

र्का सिद्धिमिति स्वर्गादिकलविययम्, सुखमिति त्वैहिकपरम्, अत एव हि विशिष्टच्छब्दः । इहापि हि सुख शास्त्रीयानुष्ठानजनितपरमपुरुषात्प्रहादेव । अत एव ह्युच्यते— ‘ अनाराधितोऽपि विन्दा ये नरा दुःखमाग्निः ’ [वि ध १।१।१३] इति । कैमुत्यप्रदर्शनायात्रान्यसुखसमभिव्याहार इत्याह— कुत परा गतिमिति ॥ २३ ॥

५ आ. मा. भा.— ॥ २३ ॥

६ ज. प्र. दी — ॥ २३ ॥

७ ह. पै. भा.— य इति । सिद्धिं पुरुषार्थप्राप्तियोग्यताम् । सुखं स्वर्गम् । परा गतिं मोक्षम् ॥ २३ ॥

८ वें अ गि — तत्र वेदोक्तमेव श्रेयो नान्यदित्याह— य इति । शिष्यते अङ्गशिष्यते अनेनेति शास्त्र वेदस्तदुपजीवि स्मृतीतिहासपुराणाति च, तत्सम्बन्धी विधिर्लिङ्गादिशब्द ‘ इष्याद् ’ ‘ न कुर्याद् ’ इत्येव प्रवर्तनानिवर्तनामक कार्याकार्यज्ञानहेतुविधिनिषधालय, तं शास्त्रविधिम् विधिनि

षेधातिरिक्तमपि ब्रह्मप्रतिपादक शास्त्रमस्तीति सूचयितुं विशिष्टम् । उत्सृज्य कामकारत स्वेच्छामात्रेण यो वर्तते, स सिद्धिं पुरुषार्थप्राप्तियोग्यता नावाप्नोति । अतो न सुखमैहिक नापि परा गतिं स्वर्गमोक्षरूपमावाप्नोति ॥ २३ ॥

९ व० त० दी०— कामादित्यागच्छ शास्त्रोक्तस्वधर्माचरण विना न भवतीत्याह— य इति । सर्वे ‘ ब्रह्मादय स्ववयवा पुरुषोत्तमस्य ’ इत्याज्ञाय देवयजन हरिणा सद्योक्त इति शास्त्रविधिमुत्सृज्य कामकारत अशास्त्रीय स्वच्छन्दब्रह्मात्मे वर्तते, न स सिद्धिं कामपि तत्त्वज्ञानातिरूपामामुष्मिर्का वा समवाप्नोति सुखमैहिकमपि नाप्नोति, न च परा गतिमपि ॥ २३ ॥

१० पु अ त — किञ्च— असुराश्च अशास्त्रविहिता असत्कर्मणि निरता अतो यश्चेत्तत्सङ्गपगमी न किन्दु तद्गताऽऽशास्त्र कर्म करोति न स मुक्तिं प्राप्नोतीत्याह— य शास्त्रेति । आसुरतद्गता न शास्त्रविधिमुत्सृज्य अवगणय

कामकारत स्वेच्छात् अशास्त्रेषु वर्तते, स न सिद्धिं स्वमनोभिलाष, न सुखं मनोनिर्द्वैतं, न परा गतिं माक्ष प्राप्नोतीत्यर्थः ॥ २३ ॥

११ नी० भा० दी०— न केवल काष्ठतपस्विवत् कामादित्यागमात्रेणोच्छास्त्रवर्ती सिद्धयतीत्याह— य इति । शास्त्रविधि शास्त्रेण इष्टसाधनतयाऽनिष्टसाधनतया च ज्ञापितम् । “ ब्राह्मणो यजेत । न सुरा पिबन्त् ” इत्यादिना विहित निषिद्ध च उत्सृज्य विहितमकरणेन निषिद्धमाचरणेन च उत्सृज्य यो वर्तते कामकारत इच्छया, सिद्धिं च चित्तगुद्धिं सुख वैराग्यादिजनितां नृति, परा गतिं मोक्षं च नावाप्नोति ॥ २३ ॥

शास्त्रोक्तविध्याचरणार्थं भगवदुपदेशः ।

तस्माच्छास्त्रं प्रमाणं ते कार्याकार्यव्यवस्थितौ ।

ज्ञात्वा शास्त्रविधानोक्तं कर्म कर्तुमिहार्हसि ॥ २४ ॥

इति श्रीमहाभारते दशमाहस्या सहिताया वैयासिन्या भीष्मपर्वणि श्रीमद्भगवद्गीता-

खण्डनियन्तु प्रद्वयिषयाया योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादे देवानुससम्प

द्विभागयोगो नाम षोडशोऽध्यायः ॥ १६ ॥

१) शां० भा.— तस्मादिति । तस्माच्छास्त्रं प्रमाणं ज्ञानसाधनं तं तत्र कार्याकार्यव्यवस्थितौ परोक्ष्यान्तोपन्यगम्यायाम् । अतो ज्ञान्या गुदा शास्त्रविधानोक्तं विधिनिधानं शास्त्रमेव (शास्त्रेण)

विधानं शास्त्रविधानं ' कुर्यान्न कुर्यात् ' इत्येवंलक्षणं तेनोक्तं स्वकर्म यत्कर्तुमिहार्हसि । इहेति कर्म-
धिकारभूमिप्रदर्शनार्थमिति ॥ २४ ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यगोविन्दभगवत्पूज्यपादशिष्यश्रीमदाचार्यश्रीशङ्कर-
भगवतः कृता श्रीमद्भगवद्गीतानाम्प्ये देवासुरसम्पद्भिर्भागयोगो
नाम षोडशोऽध्यायः ॥ १६ ॥

२ आ. शां. व्या.— शास्त्रादते कर्मणो निष्कन्दे समाप्त्यर्थः । तदनेनाध्यायेन प्राग्भवीयकर्मवसानानुसारेणाभि-
फल्यमाह— तस्मादिति । कर्तव्याकर्तव्यौ धर्माधर्मौ, तत्र व्यज्यमानसात्त्विकादिप्रकृतिनयविभागेन दैव्यासुरी तिसम्पद्भ्य-
शास्त्रस्य प्रमाणत्वेऽपि नम किं कर्तव्यं ? इत्याशङ्क्याऽऽह— मादानहान्याभ्यामुपदिश्य कामक्रोधलोभानपरायं पुरार्थविना
अत इति । स्वकर्म क्षत्रियस्य युवादि । इतिषण्डोऽध्याय- शास्त्रप्रभेन तदुक्तकारिणा भवितव्यमिति निर्धारितम् ॥ १४ ॥
इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीमच्छुद्धानन्दपूज्यपादशिष्यानन्दज्ञानविरचिते
श्रीमद्भगवद्गीताशाङ्करभाष्यव्याख्यानने षोडशोऽध्यायः ॥ १६ ॥

३ रा. भा.— तस्मात्कार्याकार्यव्यवस्थितौ उपादेयानुपादेयव्यवस्थायां शास्त्रमेव तव प्रमाणं—
धर्मशास्त्रेतिहासपुराणाद्युपेहिता वेदाः यदेव पुरयोत्तमाख्यं परं तत्त्वं तस्मीणरूपं तस्मान्पुपायभूतं
च कर्म अवधोषयन्ति, तच्छास्त्रविधानोक्तं तत्त्वं कर्म च ज्ञात्वा यथावदनुत्पन्नानतिरिक्तं विज्ञाय कर्तुं
स्वमर्हसि तदेवोपादानुमर्हसि ॥ २४ ॥

इति श्रीभगवद्रामानुजविरचिते श्रीमद्गीताभाष्ये षोडशोऽध्यायः ॥ १६ ॥

४ धे. ता. चं.— अध्यायोक्तं सर्वमेतदर्थमिवमिप्रदे-
णानुशियते— तस्माच्छास्त्रमिति । अत्र कार्याकार्यव्य-
योसुपादानुत्पाद्यादिविषयत्वस्यासप्रतिमभिप्रेत्याऽऽह उपादे-
यानुपादेयव्यवस्थायामिति । अनुग्रानविपर्ययस्य तत्त्व-
विपर्ययस्य च आसुरस्वभावे प्रदर्शितत्वात्प्र च तद्विपर्ययस्य
विश्वमित्वात् कार्याकार्यव्यवस्थौ तावत्तत्त्वयोः प्रदर्शनार्थविल-
म्बितायेनोपादेयादिसाधारणशब्दः । उपादानमत्र यथाशास्त्रं
मन्त्रा स्वोक्तं यथास्त्रमेत्युक्तं, ' धृतिः स्यतिः सदाचारः '
[पा. सू. १।७] इत्यादिविशेषादित्यनाऽऽह— धर्मशास्त्रेति ।
आदिसुधेनाचारप्रदं, ' यन्त्यविधिपूर्वकं ' [१।२३]
' न द्वं मामभिनान्ति ' [१।२४] इत्यादिष्वकच्छेदाय
कार्येत्यादिद्वन्द्वयुक्त इत्याह यदेवेति । अर्थाणि हि शास्त्रानि
शास्त्रापरमस्या वा परमपुण्यसाराशक्तयेव सर्वाणि विद-
पतिः एत तावदितयोः ' वेदेषु सर्वैरुद्देव वैपः ' [१।१।१५]
इति कवित्तादिहसिद्धस्य सर्वतत्त्वप्रवणप्रथमं धीमद्रेडुडनायस्य वेदान्ताचार्यस्य इतिषु भगवद्रामानुज-
विरचितश्रीमद्गीताभाष्यटीकायां तावत्पर्यवसिद्धिदायां षोडशोऽध्यायः ॥ १६ ॥

५ आ. मा. भा.— ॥ २४ ॥

६ ज. म. दी — ॥ २४ ॥

इति श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचिते श्रीमद्गीताभाष्ये षोडशोऽध्यायः ॥ १६ ॥

इति धीमदकन्दरीर्षमन्त्रपादाचार्यविरचितस्य गीतगोपादस्य टीकायां तदनीय-
मुनिविरचित्वादां प्रवेददीपिकायां षोडशोऽध्यायः ॥ १६ ॥

७ ह. पै. भा.— तस्मादिति । तस्माच्छास्त्रं प्रमाणं ते तव कार्याकार्यव्यवस्थितौ कार्याकार्य-
व्यवस्थायाम् । शास्त्रविधानोक्तं, विधानं विधिः शास्त्रमेव विधानं तेनोक्तं कर्म क्रियाम् । इह संसारे ।
अर्हसि योग्योऽसि ॥ २४ ॥

इति श्रीमद्भगवद्गीतायामैतच्छास्त्रभाष्यनामके श्रीमद्भगवद्गीताव्याख्याने
षोडशोऽध्यायः ॥ १६ ॥

८ घं. झ. गि.— फलितमर्थं दर्शयन्नध्यायार्थप्रसं-
रति—तस्मादिति । यस्माच्छास्त्रं विद्यायामकारप्रवृत्तस्यै
द्विधाप्रतिभक्तपुराणार्थयोग्यत्वं, तस्मात् ते तव श्रेयोर्थिनः
कार्याकार्यव्यवस्थितौ कर्तव्याकर्तव्यविषये शास्त्रमेव प्रमाणं
बोधकं, नान्यत् । अतः शास्त्रविधानेन शास्त्रीयविधिना

लिङ्गादिरूपेणोक्तं कर्म विहितं निषिद्धं च ज्ञात्वा निषिद्धमा-
सुरसम्पन्नपं वर्जयन्निहितं दैवसम्पन्नपं कर्तुमर्हसि, 'मा शुच-
सम्पदं दैवीमभिजातोऽसि' [१६।५] इति प्रागुक्तत्वादेव-
सम्पदमभिवर्धयितुमर्हसीत्यर्थः । इहेति कर्माधिकारसूचि-
प्रदर्शनम् ॥ २४ ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकसाध्वनौ श्रीमद्भैरवविद्याप्रतिष्ठापनाभिनवशङ्कराचार्यसर्वतन्त्रस्वतन्त्र-
श्रीमद्भगवद्गीतातन्त्रतीर्थभगवत्पूज्यपादानां शिष्येण श्रीवेङ्कटनाथेन कृते
ब्रह्मानन्दगिर्याख्याने भगवद्गीताव्याख्याने
षोडशोऽध्यायः ॥ १६ ॥

९ व० तु० दी०— फलितमाह— तस्माच्छास्त्रमिति । तस्मान्मयि दत्तचित्तः कर्म युद्धाख्यं शास्त्रविधानोक्तं
स्वधर्मं कर्तुमर्हसि ॥ २४ ॥

स्वकर्मवृत्तिर्दिवस्य निवृत्तिर्नासुरोदयात् । इति दैवासुरविभागोऽयं षोडश ईरितः ॥ १ ॥
इति श्रीभगवद्गीतातत्त्वदीपिकायां षोडशोऽध्यायः ॥ १६ ॥

१० पु. अ. त.— तस्मादिति । तस्मात् कारणात्ते तव
दैव्यां सम्पत्तिं ज्ञातव्यं कार्याकार्यव्यवस्थितौ 'इदं कार्यम्,
इदमकार्यम्' एतयोर्व्यवस्थितौ व्यवस्थायां शास्त्रं प्रमाणं,

अतः शास्त्रं विधानोक्तं ज्ञात्वा तस्मिन् त्वं कर्म कर्तुमिह प्रपद्ये
अर्हसि ॥ २४ ॥

दैवासुरीयसम्पत्तिविषयेन तु षोडशे । सङ्ख्यागणविभागेन बन्धमोक्षौ विरेचितौ ॥ १ ॥
इति श्रीभगवद्गीताव्याख्यतत्त्वदीपिकायां षोडशोऽध्यायः ॥ १६ ॥

११ नी० भा० दी०— यस्माच्छास्त्रातिगः शुद्धयादिकं त्रयं नाप्नोति तस्मात्ते तव शुद्धयादिकामस्य शास्त्र-
मेव प्रमाणं 'किं कार्यं, किं न कार्यं' इत्यस्यां व्यवस्थायाम् । एवं ज्ञात्वा शास्त्रं 'इदं कर्तव्यं, इदं न कर्तव्यं' इति शास्त्रं
वेदाशास्त्रम् । विधानं च तदुल्लङ्घने प्रतिसमाधानम् । अग्निहोत्रायकरणेऽयं दोषस्तत्परिहारार्थमिदं कृच्छ्रादिकं
प्रायश्चित्तम् । ब्रह्महत्यादिकरणेऽयं दोषस्तत्परिहारार्थमिदमश्वमेधादि अन्यद्वा प्रायश्चित्तम् । शास्त्रं च विधानं
च ताम्यामुक्तं कर्म इह मनुष्यलोके कर्तुमर्हसि । लोकात्तरे कर्मस्वधिकारं दर्शयितुमिहेत्युक्तम् । तदेवं शास्त्रा-
नुव्रिजिन एव चित्तशुद्धयादिकं, नान्यस्येति सिद्धम् ॥ ५४ ॥

इति भौष्मपर्वणि नैलकण्ठीये भारतभाष्यदीपे षोडशोऽध्यायः ॥ १६ ॥

षोडशाध्यायटिप्पण्यः ।

श्लोकः १— अध्यायोऽयमेवमवतारितोऽभिनवगुतपादैः—

‘एतद्बुद्धा’ इत्युक्तम्, बोधय नाम— धृतिमयज्ञानान्तरमिदमित्यवित्येवम्भूतयुक्तिचिन्ताभावनामयज्ञानान्तरमिदमित्यवित्येवम्भूतयुक्तिचिन्तामयज्ञानोदयेन विचारत्रिमर्शपरामर्शादिरूपेण विजातीयन्यकारविरहिततद्भावनामयः स्वभ्यस्ताकारविज्ञान-
लाभे सति भवति; यद्वक्ष्यति— ‘विश्वस्यैतद्वेषेण यथेच्छसि तथा कुरु’ (१८१६३) इति । तत्र धृतिमये ज्ञाने सुदशाले एव प्राधान्येन प्रभवतः । युक्तिचिन्ताभावनामये तु विमर्शसमता असाधारणशिष्यगुणनम्मत्प्रधानमूता । अतोऽर्जुनस्यास्त्वेषासावित्य-
मिप्रायेण वक्ष्यमाणं ‘विश्वस्यैतत्’ इति वाक्यं सविपर्यं कर्तुं परिकरवन्वयोजनामिप्रायेणाऽऽह युक्तः प्रीभगवान् अभय-
मिति । आसुरभागसन्निविष्टा तामसी क्लियाविया, सा प्रहृदया दिव्यांशप्राहिण्या विषया बन्ध्यत इति वस्तुस्वभाव एवः । त्वं च
वियात्मानं दिव्यमंशं सात्त्विकमभिप्रपन्नः । तस्मादान्तरं मोहलक्षणमविद्यां विहाय बाह्यवियात्मचतुर्दहनलक्षणं शास्त्रीयव्यापार-
मयुक्तिरेत्यव्यापारम्भः । —इति ॥

दानमिह मुख्यं विवक्षितम्, निष्पदत्वात् । तच्च ‘दातव्यमिति यद्दानं—’ (१७१२०) इति वक्ष्यमाणम् । ‘न्यायाजितं
धनं ज्ञानं भद्रया वैदिके द्विजे । अन्यथा यत्प्रदीयेत् तद्दानं प्रोच्यते मया ॥’ (शा. यो. खं. १४१८) इति सूत्रसंहितायाम् ।
‘दण्डन्यासः परं दानं—’ (११११९३७) इति भागवते । दमः— ‘दमो नान्यसृष्टा नित्यं गाम्भीर्यं धैर्यमेव च’
(म. मा. ११११६२१२) ‘दम इन्द्रियसंयमः ।’ (भाग. ११११९३६) यद्वा— ‘यज्ञोऽहं भगवतमः ।’ (भाग.
११११६२९) तपः— ‘विधिनोकेन मार्गेण कृत्स्नचान्द्रायणादिभिः । शरीरशोषणं प्राहुस्तपसां तप उत्तमम् ॥’ (योग्या.
२१३) ‘कोऽहं ? मोक्षः कथं ? केन संसारं प्रतिपन्नवान् ? । इत्यालोचनमर्थज्ञास्तपः शोभन्ति पण्डिताः ॥’ (सु. सं. २११४६) ।
आर्जवम्— ‘पुत्रे मित्रे कष्टत्रे च रिपो स्वात्मनि सन्ततम् । ऐकरूप्यं मुने । यत्दानं च प्रोच्यते मया ॥’ (सु. सं. २११३१३)

नव्यास्तत्त्वज्ञानयोग्यवर्तियतिः ज्ञानमार्गकर्ममार्गयोस्तात्त्वज्ञानेन व्यवस्थेति व्याख्याय “योगसत्त्वस्तकर्मणं—’
(४१४१-४२) इत्यादिश्लोकद्वयाधारेणास्माभिरतत्त्वदं कर्मयोगपरतया व्याख्यातं ” इत्याहुः । तत्र; किं केन सप्रतमिति न
विद्मः । न ह्यत तात्त्वज्ञानेन व्यवस्थेत्यर्थः । कदाऽपि कृत्या उच्यते, न च ‘योगसत्त्वस्तकर्मणं’ इत्यादिश्लोकयोः प्रकृतोपपत्त्यकता
दृश्यते, नान्युक्तोऽर्थः कर्मयोगपरत्वरूपं विदोषं भजत इति नूनमुत्त्वप्रायितमेवैवत् ।
—अधिगीता ।

श्लोकः २— अर्हिंसा— ‘कर्मणा मनसा वाचा सर्वभूतेषु सर्वदा । अज्ञेयजननं प्रोचमर्हिंसात्वेन योगिभिः ॥’
(यो. या. ११५२) इति । सूत्रसंहितायाम्— ‘वेदोकेन प्रकारेण विना सत्यं तपोधन । कायेन मनसा वाचा हिंसा हिंसा
न चान्यथा ॥ अस्मा सर्वगतोऽऽष्टेय अदाश इति या मतिः । सा चार्हिंसा परा प्रोक्ता मुने । वेदान्तवेदिभिः ॥ (शा. यो. खं.
१३१४-५) इति ॥ सत्यं— ‘यत्त्वदुष्टेन्द्रियैर्दृष्टं ध्रुते वेदविदा वर । तस्यैवोक्तिर्भवेद्विप्र । सत्यता नान्यथा भवेत् । सर्वं सत्यं
परं मन्त्रं चान्यदिति या मतिः । तत्सत्यं परमं प्रोक्तं वेदान्तज्ञानभाषितैः ॥’ (सु. सं. शा. यो. खं. १३१६-७) इति ।
‘सत्यं च समदर्शनम् ॥’ इति भागवते (११११९३७) ॥ त्यागः— ‘त्यागः सत्यास उच्यते ।’ (भाग. ११११९३८)
‘त्यागः श्लेष्टस्य यस्त्यागो विषयाणां तथैव च’ (शां. प. १६२१७) इति भारते ॥ दया— ‘आत्मवत्सर्वभूतेषु कायेन
मनसा गिरा । अनुकम्पा दया एव प्रोक्ता वेदान्तवादिभिः ॥’ (सु. सं. २१३११२) ॥ ह्रीः— ‘जुगुप्सा हीडनंयु ।’
(भाग. ११११९४०) ‘कल्याणं कुरुते वाऽं धीमता ग्लायते क्वचिन् । प्रशान्तवाह्यना नित्यं हीड्यु धर्मादावप्यते ॥’
(म. मा. घां. १६२११५) ॥ इति । ‘अलोलुचं’ ‘अलोलुचं’ ‘अलीज्यं च’ इति पाठान्तराणि । —अधिगीता ।

श्लोकः ३— तेजः— ‘अधिज्ञेयमेवमहं तेजः प्राणतयमेवमपि ।’ (द. सू. २११३) । क्षमा— ‘श्रियाश्रियेषु सर्वेषु
सम्बन्धं यच्छरीरिणाम् । क्षमा सैवेति विद्वद्भिर्गदिता वेदवादिभिः ॥’ (यो. या. २१६५) ‘कायेन मनसा वाचा धनुभिः
परीकीरिते । चित्तशोभनविश्रुतियां क्षमा सा मुनिपुत्रव ॥ ।’ (सु. सं. २१३११४) घृतिः— ‘घृतिनां मुखे दु खे यथा

नाशोति विक्रियाम् । ता भक्त सदा प्राशो य इच्छेद्भूतिमात्मन ॥ ' (म मा १२।१६३।१९) ' अर्थहानौ च वन्द्यां विभोग चापि सम्पदि । तयो प्राशौ च सर्वत्र चित्तस्य स्थापन भूति ॥ ' (यो या २।६६) ' वेदादेव विनिर्मांश सदास्य न चान्यथा । इति विपाननिष्पत्तिर्धृति प्रोक्ता हि वैदिके । अहमात्मान न मत्सोऽस्मीत्येवमप्रच्युता मति । या सा प्रोक्ता भूति शशा सुन । वेदान्तोवेदिमि ॥ ' (सु स २।१३।१५-१६) । ' जिहोपस्थजयो भूति । ' (भाग १।१।१२६) शौचम्— शौच तु द्विविध प्रोक्त बाह्यमान्यन्तर तथा । मृजलाभ्या स्तृत बाध्य मन्त्रपुद्गलिस्तथान्तरम् ॥ ' (यो. या २।६८) ' अह पुद्ग इति ज्ञान शौच वाञ्छन्ति पण्डिता । ' (सु स २।१३।१८) । देवीमित्यमे कर्मप्रवचनीयत्वात्तयोरे द्वितीया । ' श्रुतिस्तुष्टिप्रोहो नाभिमानिता ' इति पाठान्तरम् ॥

—अधिगीता ।

श्लोक ५— अत्र यामन—

देह आत्मेति यो भावो, यो जड सत्यमित्यपि । भाव स विपरीत स्याद्विभोशो मोक्षण तत ॥
अनादिरेव सम्बन्धोऽविद्याया बन्ध इष्यते । तत्रातिशयमायते दुस्तर सम्पदाशुचि ॥
ज्ञानिनो भगवद्भक्तान् द्विषन्ति ह्यासुरा नरा । योनी प्राण्याशुरीरेव ततो यान्त्ययथा गतिम् ॥
नाग स्याद्भवचासस्य रमेधस्य प्रसादत । स च भक्तान् द्विषद्भिर्न प्राप्तव्योऽत्र कथञ्चन ॥
अज्ञानव धर्तुर्यं धो व्यपेति ज्ञानवारिणा । आसुर्यां सम्पदा सृष्टो बन्धो जातु न नश्यति ॥
अतस्त बन्धमाहात्र निव च भक्तवाचव । नास्ति भक्तद्वियां मोक्ष कदाचिदिति सूचयन् ॥
दशोऽभिमान क्रोधजेत्यासुर्यां सम्पदो गुणा । इत्याकर्म्यांजुंन स्वस्मिस्तासुद्रीक्ष्यातवान् शुचम् ॥
एको हनिष्यामि निमेषमात्राह्नेनामशेषा धृतराष्ट्रसुतो । इत्यमनापेऽवगणस्य वीरान्प्रजल्पतोऽस्य स्फुट एव दर्प ॥
जहादि गणशीवमिति सुबाण इ तु गुण निष्कृत कृपाणम् । क्रोधोऽभिमानश्च कपिष्वजस्य स्पष्टौ न किं सातिशयासुबुध्य ॥
अनुमन्धाय क्षोचन्तमासुरत्वमत स्वकम् । अभिजातोऽसि देवीं त्वमित्याभासयति प्रभु ॥
क्रोधाक्षैरन्वितोऽपि त्व यस्माद्भक्तोऽसि मेऽर्जुन । तस्मादभिमुखो दैव्या सम्पदोऽसि न सद्य ॥
वक्तव्येव पुरा तुभ्य ' देवीं प्रकृतिमात्रिता ' । मा भजति मदात्मानो (१।१३) ' नासुरभावमात्रिता ॥ ' (७।१९)

विष्य दोषानचिराद्विमोक्षमतस्त्वमान्यस्यवदातवस । आरोदुमहंत्यधिराचपाठममेभ्यस्त्रिस्तोऽपि सिद्धिर्नृपस्य ॥ — इति ।
अत्र श्लोक इष्टा तत्परिहाराय ' माशुच ' इति तत्र हेतुक्ये ' सम्पद देवीमभिजातोऽसि ' इति, अहो मम सम्पदेवौ । इत्युत्प्रेक परिहृते ' पाण्व । ' इति लौकमिति केचित् ।

—अधिगीता ।

श्लोक ६— अत्र ' पार्य । ' इति सम्बोधनेन प्रयाया पितृष्वपु पुनत्वेन त्व मम परमेप्रमास्यदमसि, तेन वरंभौयानि सर्वथा त्यागयितुकामोऽस्मिन् । अतोऽशुरस्वभावकल्पणानि विस्तारेण प्रसीमीति सूचयति ।

—अधिगीता ।

श्लोक ७— अत्र यामन—

इचित्पामहसपु शौचाचारविहीनता । दश्यते तैत साम्यमासुराणा प्रसन्नते ॥
द्वाराणाय भगवानासुराणा नृणामय । ' न सस्य तेधि ' ति स्पष्ट विशिष्ट धर्ममन्व्यत ॥
सस्य शक्नाद्विनाय तदासुराणा नृणा मति । नैवाकलयति व्यक्त तस्मात्प्रारत्येव तेषु तत् ॥
निष्ठासिमागनिष्ठेपु स्थकाचोरन्वपि कृत्वि । साक्षात्कृतत्वात्सर्वत्र सद्गुण भद्रा विद्यते ॥
इत्यास्य विज्ञोति ।

—अधिगीता ।

श्लोक ८— अत्र यामन —

सत्य व्रत जगत्स्मिन्नधिष्ठाने विवर्तते । इत्यनर्हीकृत्य जगद्दन्ति प्रमण प्रयुक्त ॥
रज्जु प्रतिष्ठा सर्वस्य भूषणाना च काञ्चनम् । जगतो न तथा काचित्प्रतिष्ठाऽस्येति ते विदु ॥
अस्वीष्टतोपादानादथे निमित्तमपि नशर । अस्तीति वादिन प्राहु पापा स्वामाविकं जगत् ॥
हेतु पास्पर योग श्रुते पुधस्य च । जगतो निगमैरुक्त तोऽपि तैर्नाम्युपेयते ॥
कर्ता न कोऽपि चयेदा उत्पद्यते कर्म न्विति । पृष्ठा वदं त ते तत्र कर्त्तव्यैव हतताम् ॥
नियुनीसूतयो कामात्स्त्रीपुसोर्गमैरम्भव । प्रत्यक्ष एव तन्मय्य किमन्यतान कारणम् ॥
प्रत्यक्षादपर किञ्चिन्न मानमिति जल्पना । ' किमन्य ' इत्यनेनान चावाकाणामनुदिता ॥
अद्वैतैरपिगस्त्वन जगत्सिमाभ्यात्वादिनाम् । अद्वैतिनामित्य निन्देत्याहुर्मन्दात्मना वरा ॥
वदन्ति द्वैतनिष्पात्वं धृतय चान्य स्फुम् । ' बाशुदेव सर्वमिति (१।७।११) गीताऽप्येतमन्वते ॥

एकस्यान्यस्वरूपत्वं न तस्याभासता विना । घटते, न घटः वापि पटो न च कटस्ततः ॥
 चिदन् सुषणमित्यात्व सर्वे भर्तेति भाषते । घटाद्यसत्यता जानन् सर्वां गृदिति शंसति ॥
 आभासतां तरङ्गाणामवगच्छंश्च तत्ततः । सर्वे एवाभ्युधिरिति वकि, नान्यः कथञ्चन ॥
 यत्तु सर्वदं सर्वव्यापकत्वपरं जगु । तत्तुच्छमेव नभसोऽप्यस्ति व्यापकता यतः ॥
 असत्यता प्रपञ्चस्य येनैवमिह सूचिता । स निन्दित्यति किं ब्रह्मेतरन्मिथ्येति वादिनः ? ॥
 'भवेनासौ जीवमूत' (१५७) इत्यद्वैतं स्वयं वदन् । कथं तद्वादिनो देव आसुरान्कर्तृप्रियति ? ॥
 'सर्वमूतेषु केनैकं भावमव्ययमीक्षते । तज्ज्ञानं सात्त्विकं' (१८१२०) शंसन्कथमेवं वदित्यति ? ॥
 'पृथक्त्वेन तु यज्ज्ञानं त्वाजसमिति' (१८१२१) स्वयम् । वदश्चेदिति नन्दनन्दनो निन्दिता कथम् ? ॥
 आस्तामेतदिहोद्दिष्टायावांका एव ये जगत् । वदन्त्यनीश्वर कामहेतुकं च कुवादिनः ॥
 प्रमाणं नैकमप्यस्ति द्वैतयाथाव्यसाधकम् । आहुस्तथाप्यप्रमाणमद्वैतं ध्रुतिस्मृतम् ॥
 शास्त्रानुभवशून्यानां तेषां दुर्वादिना कला । मतं प्रवृत्तममृतमार्गैस्त्वसाय केवल्म् ॥

इति निपुणं निरूपयति ।

नट्यास्तु— अपरस्परसम्भूतमिति 'असलम्' 'अप्रतिष्ठम्' इतिवत् नञ्प्रमास एव । 'अन्योन्यामिमवाधायजननमिषुन
 वृत्तयश्च गुणः ।' (सां. का. १२) इति साङ्ख्यशास्त्रे वर्णितं गुणानामन्योन्यतो जननमेवान् विवक्षितम् । परस्परमन्सवशीकरे
 परम्पराधाराया गच्छता जगतो मूलभूतं किमपि तत्त्वमभ्युपेयं स्वादिश्यापुरा जना प्रपञ्चान्तर्गता । पदार्थाः केनचित्कमेगान्यतः
 सम्भूता इति नाम्युपगच्छन्तीत्यर्थः । अपरश्च परस्परस्परौ इति केचिद्विशेषणं विद्युद्गन्ति, परमपरपरयोः समासोऽनापरावित्त्वेव
 भविष्यति, नापरस्परविति— इत्याद्याहुः । तत्र, उपनिषत्कामधेसुभोभूताया गीताया कापिलसाङ्ख्यसिद्धान्तस्य क्वाप्यनाश्रयणात्,
 अप्रापि तद्विवक्षायां मानाभावात्, प्रस्तुत 'अनीश्वरं' इत्यनेन निरीश्वरवादिना कापिलानामप्यापुराण एव प्रक्षेपस्य स्फुटत्वाच्च ।
 किञ्च— न कापिला गुणानामन्योन्यतः सम्भवमभ्युपगच्छन्ति । उदाहृतकारिकायां गुणानामन्योन्यव्यपेक्षया परिणामित्वमेवोच्यते
 इति व्यक्तं तद्व्याख्यायुः 'प्रत्यक्षादन्यत्र मानं' इति जल्पता चासुराणां शास्त्रीयजगदुत्पत्तिक्रमालोचनमप्राप्तमेव । केवल
 कामहेतुस्त्रीपुंसयोगेन सृष्ट्युद्भव, नान्यत्सिद्धित्तन कारणमिति तन्मतम् । तदेव चान् प्रकृतमिति सन्दर्भस्वरसाद्भक्तमेव । एतेन
 अपरस्परसम्भूतपदेनोपनिषद्सृष्ट्युत्पत्तिनापेक्षया साङ्ख्यानं सृष्ट्युत्पत्तिक्रम एव विरोधतो विवक्षित इत्यपि निरस्तम् । अपरश्च
 परथेति विप्रवृत्तं तु 'अपरस्परताः क्रियासातत्ये' (अत्र. ६।१।१४४) इति व्याकरणानभिज्ञातमूलकमेवेति नाधिकं प्रपञ्चते ।
 —अविगीता ।

श्लोकः ९— उपसङ्गमणः, सगो ह्यः, स इव सहरकर्मेणि व्याधृता इति कश्चित् । —अविगीता ।

श्लोकः १०— असङ्गहान्— सत् परं जगत्, तदितरत्, स्वर्गादिकमसत्, तद्ब्रह्मन्ति ग्राहयन्ति वा असङ्गताः काम्यकर्म
 तत्फलप्रतिपादका मन्त्रा, तान् । —अविगीता ।

श्लोकः १३— 'प्राप्ये' इत्यात्मनेपदप्रयोगात् सर्वमिदं स्वप्रयोजनाय, न परप्रयोजनावेति सूच्यते ।
 —अविगीता ।

श्लोकः १४— अत्र 'ईश्वरोऽहं' इत्यनेन जीवब्रह्मेत्यवादिनामद्वैतवेदान्तिनां निन्दा गम्यत इति कश्चित्प्रल्लाप
 तत्सन्दर्भविच्छेदं 'असत्यं' (१६।८) इत्यत्र यामनहृतविनशैणैव विदुष्टयानं चेति न पृथङ्निरस्यते । —अविगीता ।

श्लोकः १८— आत्मपरमाणामात्मनिष्ठानां देहेषु सर्वदा प्रकाशमाना भा गुणेऽपि क्षमादिषु दोषानशक्तत्वादीनारोप्य
 अतिशयेन द्विषन्त इत्यासय सुपरिष्कृत्योपवर्णितो यामनेन । —अविगीता ।

श्लोकः २४— 'अद्वैतं' इत्यनेन 'ते' इत्येतदभिप्रेता योग्यता सूच्यते । नट्यास्तु— अनत्यकार्याकार्यव्यवस्थिति
 पदेन कर्तव्यशास्त्राख्यनीतिशास्त्रकल्पनां लक्ष्मीकृत्य नीतोपदिष्टेति स्पष्टं भवति, इदमेव कर्मयोगशास्त्रमित्युच्यते— इत्याहुः ।
 तत्र, गीतायाः कर्तव्यशास्त्रत्वाभावात् । न हि गीता स्वयं कर्तव्याकर्तव्ये विषये, किन्तु तद्विषये शास्त्र प्रमाणमित्यनुशास्तीति
 कर्तव्याकर्तव्यशास्त्रस्य पृथक्त्वमतिरोहितमेव । नीतिशास्त्रं चान्यदेव प्रसिद्धं विद्यास्थानेषु । भगवद्गीताया एव नीतिशास्त्रकल्पनं
 तु बाह्याविचारसंस्कारमूढमेवेति यतिकश्चिदेवेत्तम् ।
 —अविगीता ।

श्रीमद्भगवद्गीतायाः षोडशाध्यायस्य माहात्म्यम् ।

ईश्वर उवाच—

अतः परं प्रवक्ष्यामि षोडशाध्यायगौरवम् ।
 आकर्ण्य कुरुक्षेत्रे । हर्षोत्कण्ठप्रवर्धिणि ॥ १ ॥
 अस्ति सौराष्ट्रकं नाम्ना पुरं गुर्जरमण्डले ।
 तत्राऽऽसीत्क्षत्रवाहुश्च राजा चेन्द्र इवापरः ॥ २ ॥
 यदीयकुसुमामोदमालासुरमितोदरे ।
 वारानिधौ हरिः स्वास्थ्यादश्रोत सह पत्नया ॥ ३ ॥
 यदीयकीर्तिकर्पूरकणा भान्ति नभोज्ज्वे ।
 कीर्णा वैरिहृन्भवासमाहृतैस्त्वारकाञ्जलात् ॥ ४ ॥
 यस्यासिधारातीर्थेषु स्नाता वैरिणा भृशम् ।
 नाऽऽवर्तन्ते दिवोऽद्यापि स्वर्गस्त्रीवायिमोहिताः ॥ ५ ॥
 तस्यारिमर्दनो नाम मदहस्ती मदोद्धतः ।
 मदाश्रुयापासलिलगुञ्जमरमण्डलः ॥ ६ ॥
 कपोलफलकोचीर्णमद्वाराजलानिलः ।
 बभौ यो निर्झरोद्गारैरखनाद्विरिवोचकैः ॥ ७ ॥
 यस्याङ्गेषु व्यराजन्त चामराश्वन्त्रिकोज्ज्वलाः ।
 किरणा इव शीतांशोः पतितः काननोदरे ॥ ८ ॥
 सिन्दूरपांसुपटले राजकुन्मस्यलो बभौ ।
 यः सन्ध्याचारिद्वयाप्तं विपत्खण्डमिव स्फुरन् ॥ ९ ॥
 कदाचिन्मोचयित्वा तु मूह्लाश्लिगडानपि ।
 मद्भ्रमरा लोहदटं स्तम्भं प्रसह्य निशि निर्गतः ॥ १० ॥
 आघोरगणान्सर्वान्पार्ष्णिविस्फूर्जदङ्कुशान् ।
 क्रोधादवगणय्येव निजशालां बभञ्ज सः ॥ ११ ॥
 तीक्ष्णाङ्कुशमुद्यैर्यिध्वग्न्यमानोऽपि वैष्णवैः ।
 दण्डेस्तु श्रासयामासुः सादिनो न मनागपि ॥ १२ ॥
 ततो राजा समाश्लोक्य निशम्येदं कुतूहलम् ।
 तत्र हस्तिकलाभिर्देः समं राजकुमारकैः ॥ १३ ॥
 अदृश्यत समाश्लय राजा दन्ताचलो बली ।
 मोदयन्कुट्टादौषो हृताट्टालिकमालिकम् ॥ १४ ॥
 दृष्टशुक्लं महाभीमं पौरा दूरतरं स्थिताः ।
 गोपायन्तः शिशुमीत्या निवृत्तान्कुतूहलाः ॥ १५ ॥
 रुन्धे तत्र मार्गेषु पलायनपरिजितः ।
 पातिनेषु तदीयोप्रदानधाराम्बुसीकरे ॥ १६ ॥
 स्नान्वा तेनाप्यना यातः सरसः कथन द्विजः ।
 गीतानां षोडशाध्यायश्लोकान्कतिपयाञ्चपन् ॥ १७ ॥

निपिध्यमानो बहुधा पौरैराघोरणैरपि ।
 अमन्यमानः करिणो भीतो न स्वालितस्ततः ॥ १८ ॥
 स्फूर्तकारेण आवृण्वज्जनान्विपरिमर्दयन् ।
 स्पृशन्वानाम्बुजम्बालमायुष्माश्लिर्गतो द्विजः ॥ १९ ॥
 ततो महानभूत्तत्र विस्मयो वागमोचरः ।
 मानसे भूमिपालस्य पौराणामपि पश्यताम् ॥ २० ॥
 समाहूय ततो राजा फुल्लराजीवलोचनः ।
 तमपृच्छद्विजं बाहाद्वर्तार्यं प्रणम्य च ॥ २१ ॥

राजोवाच—

अलौकिकमिदं विप्र ! त्वयाऽद्याऽऽचरितं महत् ।
 कृतान्तकल्पादेतस्माद्यस्मान्निर्गतवान्गजात् ॥ २२ ॥
 कमर्चयसि गोवाणं कं मन्त्रं जपसि प्रभो ! ।
 का च सिद्धिस्तवास्तीति द्विजन्मन्समुदीरय ॥ २३ ॥

द्विज उवाच—

गीतानां षोडशाध्यायश्लोकान्कतिपयानहम् ।
 जपामि प्रयतं भूप ! तेनेताः सर्वसिद्धयः ॥ २४ ॥

श्रीशिव उवाच—

ततो विहाय द्विरदकौतूहलरसं नृपः ।
 आजगाम द्विजन्मानमादाय निजमन्दिरम् ॥ २५ ॥
 शुभं मुहूर्तमन्यीश्वरं तोषयित्वा द्विजोत्तमम् ।
 सुवर्णलक्षसहस्राकैर्गतामन्त्रमुपाददे ॥ २६ ॥
 गीतानां षोडशाध्यायश्लोकान्कतिपयानपि ।
 समभ्यस्य ततो राजा गजमोक्षणकौतुकी ॥ २७ ॥
 अधिकदा विनिर्गत्य बाहालीं सह सैनिकैः ।
 तमेवामोचयद्राजा मत्तमाघोरणैर्गजम् ॥ २८ ॥
 विस्मरन्भीतिवाक्यानि राज्यसौख्यममानयन् ।
 तृणवज्जीवितं राजा गजस्याग्रेऽविशततः ॥ २९ ॥
 आदाय गण्डफलकं मद्भ्रमरानिरङ्कुशम् ।
 आययौ मन्त्रविभ्यास्तान्मृषः साहसिकाप्रणीः ॥ ३० ॥
 राहोरिव मुखादिन्दुः कालास्यादिव धार्मिकः ।
 सायुः सलस्य वदन्ानृषो निरयामद्राजत् ॥ ३१ ॥
 आगत्य नगरं राजा त्वमिपिच्य कुमारकम् ।
 गीतानां षोडशाध्यायाद्याप परमां गतिम् ॥ ३२ ॥

इति श्रीमहापराणे पाद्मे उत्तरखण्डे गीतामाहात्म्ये श्रीमद्भगवद्गीताषोडशाध्यायमाहात्म्यकथनं

नाम षट्शीत्यधिकशततमोऽध्यायः ।

श्रीमद्यामुनमुनिप्रणीतः श्रीमद्वीतार्थसंग्रहः ।

[अध्यायः १७]

अशास्त्रमासुरं कृत्स्नं शास्त्रीयं गुणतः पृथक् ।
लक्षणं शास्त्रसिद्धस्य त्रिषा ससदशोदितम् ॥ २१ ॥

श्रीमद्वेङ्कटनाथविरचिता गीतार्थसंग्रहरक्षा ।

अत्र भाष्यम्— 'इदानीमशास्त्रविहितस्यासुरत्वेन अफलत्वं, शास्त्रविहितस्य च गुणतस्त्रैविध्यं, शास्त्र-
सिद्धस्य लक्षणं चोच्यते' [रा. भा. १७।१] इति । शास्त्रं यस्य विधायकत्वेन नास्ति, तदशास्त्रमित्य-
भिप्रायेण 'अशास्त्रविहितस्य' इत्युक्तम् । 'ओं तस्सत्' [१९।२३] इति शास्त्रसिद्धस्य त्रिविधं
लक्षणमुक्तम् ॥ २१ ॥

श्रीमते निगमान्तमहादेशिकाय नमः ।

श्रद्धान्नयविभागयोगाख्यः सप्तदशोऽध्यायः ।

शास्त्रानभिज्ञानं श्रद्धया कर्म कुर्वतां किं फलमित्यर्जुनप्रश्नः ।

अर्जुन उवाच—ये शास्त्रविधिमुत्सृज्य यजन्ते श्रद्धयान्विताः ।

तेषां निष्ठा तु का कृष्ण ! सत्त्वमाहो रजस्तमः ॥ १ ॥

१ शाङ्करभाष्यम् ।

‘तस्माच्छास्त्रं प्रमाणं ते’ [१६।२४] इति भगवद्राक्षयाह्लन्धप्रश्नवीजोऽर्जुन उवाच—य इति । ये केचिद्विशेषिताः शास्त्रविधिं शास्त्रविधानं श्रुतिस्मृतिशास्त्रचोदनामुत्सृज्य परित्यज्य यजन्ते देवादीन्पूजयन्ति श्रद्धयान्विताः श्रद्धयाऽऽस्तिक्ययुद्धयाऽन्विताः संयुक्ताः सन्तः श्रुतिलक्षणं स्मृतिलक्षणं वा कञ्चिच्छास्त्रविधिमपश्यन्तो वृद्धव्यवहारदर्शनादेव श्रद्धधानतया ये देवादीन्पूजयन्ति त इह ‘ये शास्त्रविधिमुत्सृज्य यजन्ते श्रद्धयाऽन्विताः’ इत्येवं गृह्यन्ते । ये पुनः कञ्चिच्छास्त्रविधिसुफलभमाना एव तमुत्सृज्याथथाविधिं देवादीन्पूजयन्ति त इह ‘ये शास्त्रविधिमुत्सृज्य यजन्ते’ इति न परिगृह्यन्ते । कस्मात् ? श्रद्धयान्वितत्वविशेषणात् । देवादिपूजाविधिपरं किञ्चिच्छास्त्रं पश्यन्त एव तदुत्सृज्याश्रद्धधानतया तद्विहितार्थां देवादिपूजायां श्रद्धयाऽन्विताः प्रवर्तन्त इति न शक्यं कल्पयितुं यस्मात्, तस्मात्पूर्वोक्ता एव ‘ये शास्त्रविधिमुत्सृज्य यजन्ते श्रद्धयाऽन्विताः’ इत्यत्र गृह्यन्ते । तेषामेवम्भूतानां निष्ठा तु अवस्थानं का कृष्ण ! सत्त्वमाहो रजस्तमः; किं सत्त्वं निष्ठाऽवस्थानं ? आहोस्विद्रजः ? अथ वा तमः ? एतदुक्तं भवति— या तेषां देवादिविषया पूजा, किं सा सात्त्विक्याहोस्विद्राजस्युत तामसी ? इति ॥ १ ॥

२ आनन्दगिरिकृता शाङ्करभाष्यव्याख्या ।

आस्तिकानां नास्तिकानां च शास्त्रैकचक्षुषा गतिरुक्ता, सम्प्रत्यास्तिकानामेव शास्त्रानभिज्ञाना गतिजिज्ञासया वृच्छतीत्याह— तस्मादिति । यजन्त इति यागग्रहणं दानादेवपल्लक्षणम् । यदि वेदोक्तं विधिमपश्यन्तस्तत्पुच्छजगति कथं तर्हि श्रद्धधाना यागादि कुर्वन्ति ? न हि मानं विना श्रद्धया यागादि कर्तुं शक्यं, इत्याह—याऽऽह— श्रुतीति । ननु शास्त्रीयविधिं पश्यन्तोऽपि केचित्तमुपेक्ष्य स्त्रोत्रेक्षया यागादि कुर्वन्तो दृश्यन्ते, तेषामिह ‘ये शास्त्रविधिमुत्सृज्य’ इति प्रदो भविष्यति; नेत्याह— ये पुनरिति । तेषामत्रापरिग्रहे प्रश्रुत्वेकं हेतुमाह— कस्मादिति । शास्त्रज्ञानं तदुपेक्षावतां

अहेऽपि विशेषणमविद्वद्विमत्याशाङ्क्य व्याघातान्मैवमित्याह— देवादीति । अश्रद्धधानतया तदुत्सृज्येति सम्बन्धः । शास्त्रोक्तविधिमधिगच्छतामपि तमवधीर्य स्त्रेच्छया देवपूजादौ प्रवृत्तानामागुपेक्षेवान्तर्भावो यस्मादनन्तराध्याये सिद्धस्तस्मादास्तिकानधिकारे तेषां प्रसङ्गो नास्तीत्युपसंहरति— यस्मादिति । पूर्वोक्ताः शास्त्रानभिज्ञा रूढव्यवहारानुसारिण इति यावत् । तैः श्रद्धया क्रियमाणं कर्म कुत्र पर्यवस्यति ? इति वृच्छति— तेषामिति । का निश्चित्येति द्विष्णोति— सत्यमिति । कार्याणां कारणैर्व्यपदेशमाहित्य तात्पर्यमाह— एतदिति ॥ १ ॥

३ रामानुजभाष्यम् ।

देवागुरविभागोक्तिमुत्तेन प्राप्यतच्चज्ञानं तत्राप्युपायज्ञानं च वेदैकमूलमित्युक्तम् ; इदानीमशास्त्रनिहितस्यागुरत्येनापल्लवं, शास्त्रनिहितस्य च गुणतर्ह्यभिष्यं, शास्त्रसिद्धस्य लक्षणं चोच्यते; तत्राशास्त्र-

निहितस्य निष्फलत्वमजानन् अशास्त्रविहिते श्रद्धासंयुक्ते यागादौ सत्त्वादिनिमित्तफलभेदवृत्तस्यार्थं अर्जुनः पृच्छति—य इति । शास्त्रविधिसुस्तुज्य श्रद्धयाऽन्विता ये यजन्ते, तेषां निष्ठा का ? किं सचम् ? आहोस्विद्रजः ? अथ तमः ? निष्ठा स्थितिः; स्थायतेऽस्मिन्निति स्थितिः सत्त्वादिरेव निष्ठे-स्युच्यते; तेषां किं सत्त्वं स्थितिः ? किं वा रजति ? किं वा तमसि ? इत्यर्थः ॥ १ ॥

४ वेङ्कटनाथविरचिता तात्पर्यचन्द्रिका ।

उक्तशेषोपया सप्तदशमवतारविद्युत्सुकुमुद्राहति—देवास्तुरिति । प्रहृतस्य सुखभेदेन प्रपञ्चनपरतया सन्नतिमाह—इदानीमिति । देवोपादेयव्यवस्थायां शास्त्रिकमूलकविक्रमनन्तरमित्यर्थः । 'अशास्त्रमासुरं कुर्वन् शास्त्रीय गुणत प्रथक् । लक्ष्यं शास्त्र-पिद्वयं दिवा सप्तदशोदितम्' [गी. सं. २१] इति सङ्कटशोक विष्णोति—अशास्त्रविहितस्यैत्यादिना । अत्र सामान्यतो विशेषतश्च शास्त्रीयार्थविभजनमध्यायासु-इतिार्थः । 'सप्तदशोदितम्' इत्येतत्सङ्कटशोकवाक्यत्रयेऽपि प्रत्येक्यन्वेतन्वयम् । एतत्सर्वं सप्तदशोदितमिति सर्वोत्सवहारेण वाञ्छव्यम् । 'शास्त्रां शास्त्रविभागोक्तम्' [१६२४] इत्य-स्थानान्तरं 'ये शास्त्रविधिसुस्तुज्य' इति प्रश्न कथं सत्त्वं उच्यते ? इत्यादिऽहं तत्रेति । अशास्त्रविहितस्य निष्फलत्वमजान-मिति । जयमभिप्रायः—प्रेक्षावता स्वतः प्रयोजने तद्-पाये वा श्रुत्वा, अतः सत्त्वादिनिष्ठाभेदस्युत्पत्त्या तन्मूलफल-विशेषपर्यन्ता, न च निष्फलत्वज्ञाने फलविशेषनिष्ठाया, ततश्च लोकादिना कृपिचिकित्सादयोऽपि प्रेक्षावत्प्रवृत्तिविषया समक्षा एव इत्यन्ते, अन्यथा शास्त्रस्यापि निर्मूलक्यप्रसङ्गात् । अलौ-किकेष्वप्याचारसिद्धा कतिकति धर्मः, न च तै रदिकचित्क-मन्तरेण स्युः, प्रेक्षावतामप्रवृत्तिप्रसङ्गात् । न च भद्रापूर्वका-सुप्रानेऽहवैरस्यत्वात् फलाभाव. सम्भवति, न च प्रेक्षावद्विरान्ते-

र्जनैर्बहुवित्तव्ययायासादिनाऽनुप्रीयमानेषु दृश्योक्तवहितेषु कर्मसु अदृश्यवसानमन्तरेण गतिः, अतः शास्त्रविहितादस्य यदि विशिष्टैश्चम्यस्युच्यते, तदा सत्त्वादिगुणभेदप्रयुक्तकलाता-तस्यमानभेद स्यात् । अतः 'य शास्त्रविधिसुस्तुज्यं वर्तते कामकारत । न स सिद्धिमवाप्नोति न पुत्रं न परा गतिम्' [१३।२३] इति पूर्वोक्तमपि प्रायशः प्रकृत्युक्त्याऽभ्यन्तरेणैव 'कामकारत' इति विशेषण वा श्रद्धालुक्तव्यवच्छेदार्थमिति दुरुपदेशवाद्यागमस्वोत्प्रेक्षादृश्यवहारमानकल्पिते ह्यत्र धर्मा-भिसन्धिप्रदादियोगार्थैरुत्पत्त्यनिवृत्तितुषु चेत्युक्तं स्यात्तस्य—इति । विशिष्टस्य फलवत्प्रसङ्गस्यैव कर्तुं विशेषणं क्रियाविशेषण-तया व्याख्यातम् । यागोऽत्र दानानुपलक्षणार्थं. देवपूजाया-विशेषात्तत्सङ्कोहे वा । अत्र कृष्णकर्मदेन 'कृपिभूवाचकः शब्दो-ण्यं विवृतिवाचक' [म. भा. १।७।१५] इति स्वव्यक्तिः सिद्धयौपेक्षितौ निष्किसमिधैति । बुद्धयन्ते शास्त्रीयनिष्ठात-कामकारतश्च व्यावृत्तिव्यवस्था । विपरिणतस्य किंशब्दस्य 'अहो' इति पदस्य वा अत्रावृत्तिमभिधेत्त्याऽऽह—किं सत्त्वं-मिति । विनाशाद्यर्थव्यवच्छेदार्थं सत्त्वादिग्रामानाधिकरण्याय चाधिकरणव्युत्पत्तिमवतारविद्युत् पर्यायण स्वस्वर्गं न्यनापि निष्ठा-स्थितिरिति । 'तेषां निष्ठा तु का ?' इति श्रुत्वा एतार्थं सत्त्वं इत्यादिना विशेष्यत इत्यभिप्रायेण फलितमाह तेषामिति ॥ १ ॥

५ आनन्दतीर्थकृतं (शास्त्रीयं) भाष्यम् ।

सर्गगुणपूर्णीयं नमः ॥ ॥ ॐ श्रीः । गुणभेदान् प्रपञ्चयत्यनेनाध्यायेन शास्त्रविधिसुस्तुज्य अज्ञात्वेन । 'वेदः कृत्स्नोऽधिगन्तव्यः सरहस्यो द्विजन्मना' [मनुः २।१६५] इति पिधिरुस्तुयो हि-सैः । 'ये ये वेदे न पठन्ते न चार्थं वेदोऽज्ञांस्तान्विद्वि सान् ननुद्विन्' इति माधुचन्द्रसमुत्तिः । अन्यथा तु वाममा इत्येवोच्येत । न तु विभज्य । यदि सात्त्विकास्तर्हि नोत्सृष्टशास्त्राः । न हि वेदरिक्तो धर्मः । 'वेदोऽपिलो धर्ममूलं स्मृतिशीले च तद्विदाम्' [मनुः २।६] इति हि स्मृतिः । 'वेदप्रणि-हितो धर्मो ह्यधर्मस्तद्विपर्ययः' इति च भागवते [६।१।४०] ॥ १ ॥

६ जयतीर्थकृता प्रमेयदीपिका ।

अध्यायार्थमाह—गुणेति । गुणनिमित्ता श्रद्धादीना-भेदाः । 'नाम्यं गुणस्य कर्तार' [१।४।१५] इत्युच्यत्वात्-माश्रयतीत्युक्तम् । सात्त्विकानां पुनर्यथागन्तव्यदोषैक्यवन्मदपा-द्विद्वेदत्वान्माव । त्यागपथं च शास्त्रविद्युमिति शेषः । शास्त्र-विधिसुस्तुयैत्यस्य वेदविधानमग्रमाण्यतुदया परित्यज्यत्व-म-प्रतीतिं निताऽयितुमाह—इदानीं इति । अज्ञानभेदात्सोत्पत्ते-न त्वेवमाग्यतुदया त्याग इत्यर्थः । ननु प्राप्तगत्याग उक्तवर्गं,

एव च प्रतीवार्थं एव युक्तो न हात्वेति तदाऽऽह—वेद इति । अथज्ञानपर्यन्तोऽयं विधिः । अर्थं च सर्वान्द्विक्रमन प्राप्तत्वे-ज्ञाविमिषुपद्यत्त जतोऽज्ञात्वेति युक्तमित्यर्थः । अत्र युति-सम्पत्तिं चाऽऽह—य इति । न चाभेदविपरिणतं उद्घातनया-वेदतदर्थमिधियोग्याया सुदया वर्तमानान् सान्त्वयुदयोऽपि ये-वद न पठन्त इति बोध्यम् । अत्रमाण्यतुदया परित्यज्य-दे-वार्थं किं न स्यात् ? इत्यत्र आह—अन्वयेति । ययन्-

वेदविरोधिना गौडादीना निष्ठा पृच्छयेत् तदा ते तामसा इत्ये-
 बोत्तस्युच्येत, तदीयतामसत्त्वस्याविकल्पितत्वादिति भाव ।
 न केवञ्च वक्ष्यानुक्तिरव दोष, किन्तु तद्विरुद्धोक्तिश्च स्यादिति
 भावेनाऽऽह-न त्विति । 'त्रिविधा भवति ध्रुवा' [१७२]
 इत्यादिना ध्रुवा विभज्योत्तर नोच्यते इत्यर्थ । एवमुत्तरवच
 नेऽपि किं स्यात् ? इति चेत् वेदाप्रामाण्यवादिनामपि पाक्षिक
 सात्त्विकत्व स्यात् । तथा च वक्ष्याम । तदपि स्यादिति चेत्,

७ हनुमत्प्रणीत पैशाचभाष्यम् ।

'ज्ञात्वा शास्त्रविधानोक्तं कर्म कर्तुमिहार्हसि' [१६।२४] इति भगवद्वचनं श्रुत्वाऽर्जुन उवाच-य इति ।
 शास्त्रविधानमनवेक्ष्य ये देवताः पूजयन्ति तेषां निष्ठा स्थितिः का ? सत्त्वमथवा रजः, आहो तमः ?
 इत्यर्जुनस्य प्रश्नः ॥ १ ॥

८ वेङ्कटनाथकृतं ब्रह्मानन्दगिर्याख्यानम् ।

पौडगैऽऽध्याये तत्त्वज्ञानाधिकारी निरूपित, सतदशे तु
 सात्त्विकी श्रद्धेय मुख्य तदधिकारविशेषगमिति निरूप्यते,
 तत्र तावत्पूर्वाध्याये 'य शास्त्रविधिषु सृज्य वर्तते कामकारतः'
 [१६।२३] इति शास्त्रव्यवहारा स्नेच्छया वर्तमानस्य ज्ञाना-
 धिकारो नेत्युक्तमाकर्षणे ये पुन शास्त्र विहाय केवलमाचरण
 परम्परामात्रेण श्रद्धेय देवताराधनादि कुर्वन्ति, तेषां किं
 ज्ञानाधिकारोऽस्ति न वा ? इति शास्त्रवागाध्रुवाभ्या
 सन्दिहान अर्जुन उवाच-य इति ।

हे कृष्ण ! ये शास्त्रविधिषुसृज्य आलस्यादिवशादनाद्वय
 उदाचारेणैव केवल श्रद्धया आस्तिक्यबुद्ध्या अन्विता सन्तो
 यन्तते देवताराधनादिक कुर्वन्ति, तेषां निष्ठा वा कीदृशव
 स्थिति ? एतदेव विदुषोति-सत्त्वमिति, सात्त्विकीत्यर्थ ।
 आहो इति पश्चान्तरे । रजस्तम इति, राजसी नामसीत्यर्थ ।
 अत्र 'सत्त्व' इत्येका कोटि, 'रजस्तम' इत्यपरा कोटिरिति
 विभागज्ञापनायाहोतत् । यदि सात्त्विकी तेषामवस्था तदा
 ज्ञानाधिकारोऽस्ति, अन्यथा तु नेत्यभिप्राय ॥ १ ॥

९ बह्मभाचार्यवृत्ता तत्त्वदीपिका ।

पूर्वाध्यायान्ते 'यः शास्त्रविधिसुसृज्य वर्तते कामकारतः । न स सिद्धिमवाप्नोति न सुखं न परा गतिम्'
 [१६।२३] इत्यनेन शास्त्रविधिसुसृज्य स्वच्छन्दश्रद्धातो वर्तमानस्य दैवासुरविभागोक्तिमुखेन प्राप्यत्वच-
 दानानिरूपा न सिद्धिरित्युक्त, तत्राऽऽर्जुन पृच्छति-अर्जुन उवाच ये शास्त्रविधिसुसृज्येति । त्यन्त्वा वर्तन्ते
 कामकारशब्दनिर्दिष्टया श्रद्धयाऽन्विताः तेषां निष्ठा का हे कर्षक ! किं सत्त्वमाहो रजस्तम इति तेषां सत्त्व
 विषयिणी सा रजस्तमोविषयिणी वा निष्ठा ? इति प्रश्नतात्पर्यम् ॥ १ ॥

१० पुरुषोत्तमजोहृताऽमुत्तररङ्गिणी ।

शास्त्रविष्ययुता श्रद्धा निर्गुणोत्तमा मता । इति दशयितु श्रद्धा त्रिविधाऽत्र निरूप्यते ॥ १ ॥
 पूर्वाध्याये शास्त्रविधिरहितकामकारत कर्मसु वर्तमानस्य
 न फलमित्युक्त, तत्र कामकाराभावे शास्त्रविधिरहितस्य
 श्रद्धया वर्तमानानामपि सात्त्विकत्वावाश्रयेण किमपि ज्ञाना
 दिक सत्फलं भवति न वा ? इति जिज्ञासुर्जुन पृच्छति-
 ये शास्त्रेति । ये सर्वत्यागाद्वनन्यत्वादिशास्त्रविधिं हुस्तस्वेनो
 सृज्य परम्पराचारमवाह्यमट्टतभजनान्पि श्रद्धया आदरेण
 पुन यन्ते देवादिपूजन कुर्वन्ति, हे कृष्ण ! तेषां क

निष्ठा व आश्रय सत्त्व आहो रज तमो वा ? अय भाव -
 पूरं चेत् सत्त्वाश्रयस्तदा तत एव ज्ञानोदय, पूर्व चेद्रजस्तदा
 तथा कुर्वतोऽपि सात्त्विकत्व, पूर्व चेतमस्तदाऽपि राजसत्त्व,
 ततस्तथा कुर्वतोऽपि सात्त्विकत्व, ततो ज्ञानोदयस्ततो निर्गुण
 रवेन त्वप्राप्ति । फलाभकनामसम्बोधनेन फलाभावे तत्कारणं
 स्वर्धमेव तदाचारादिप्रामाण्य निष्प्रयोजनकमतस्तेषामाश्रय
 स्वरूप वक्ष्यमिति भावो व्यञ्जित ॥ १ ॥

११ नैलकण्ठीया भातभाजदीप ।

'सत्त्वाच्छास्त्र प्रमाण ते' [१६।२४] इति प्रश्नकीज्जमुपलभ्यार्जुन उवाच-य इति । ये पुरुषाः शास्त्र-
 विधि-शास्त्रवेदेनात्र श्रुतिसदाचारकुलाचारा गृह्यन्ते, सर्वेषां तेषां धर्मं प्रमाणत्वात्-तत्र योऽधिगतो विधिविधेयं
 वदुःसृज्य सर्वात्मना परित्यज्य यजन्ते पूजयन्ति तावत्प्रादीम् 'मतिषां हृतोऽयं पूषो गङ्गाज्ञाताद्व्यधिकोऽप्रेव
 ज्ञानपानाङ्गाह्नपरिध्यामदक्षिणप्रवणरूपाद्वरसेवनाद्दक्षिण पञ्चमवर्धे प्राप्यामि' इति तत्र हट्टतरया श्रद्धया-

ऽन्विताः सन्तः, तेषां निष्ठा इयं का कीदृशी ? किं सत्त्वं सात्त्विकी वा ? पित्र्ये कूपे श्रद्धाभिन्त्यदर्शनात् । किं रजः राजसी वा ? तेषां निष्ठा शास्त्रातिक्रमेण कामकाररूपत्वात् । व्याहो इति प्रश्ने । किं तमः तामसी वा ? सा निष्ठा रङ्गे रजतवीरिवाशास्त्रीयाया अल्पे महत्त्वबुद्धेर्विषयां सरूपाया दर्शनात् । यद्यपि तु (शां.) भाष्ये ' बृहद्व्यवहारदर्शनादेव श्रद्धाधानतया ये देवादीन् यजन्ते ' इत्युक्तं तत्राप्यविगीत एव बृहद्व्यवहारो ग्राह्यः, अविगीतेऽस्मिन्सामसत्त्वादिशुद्धाया अयोगात् ॥ १ ॥

श्रद्धात्रैविध्यम् ।

श्रीभगवानुवाच—त्रिविधा भवति श्रद्धा देहिनां सा स्वभावजा ।

सात्त्विकी राजसी चैव तामसी चेति तां शृणु ॥ २ ॥

१ शां. भा.— सामान्यविषयोऽयं प्रश्नो नाप्रविभज्य प्रतिपचनमर्हतीति श्रीभगवानुवाच— त्रिविधेति । त्रिविधा त्रिप्रकारा भवति श्रद्धा । यस्यां निष्ठायां त्वं वृच्छसि देहिनां सा स्वभावजा, जन्मान्तरकृतो धर्मादिसंस्कारो मरणकालेऽभिव्यक्तः ' स्वभावः ' उच्यते, ततो जाता स्वभावजा । सात्त्विकी सत्त्वनिर्भृता देवपूजादिविषया, राजसी रजोनिर्भृता यक्षरक्षःपूजादिविषया, तामसी तमो- निर्भृता प्रेतपिशाचादिपूजादिविषया, एवं त्रिविधा; तामुच्यमानां श्रद्धां शृण्वन्धारय ॥ २ ॥

२ आ. दां. व्या.— विदोपनिश्चुतरं सामान्येन वक्तुं न शक्यमित्याशयेन परिहरति— सामान्येति । किमिति श्रद्धा त्रैविध्यं प्रश्नात्पुनरुच्यते ? तत्राऽऽह— यस्यामिति । श्रद्धा- पूर्विकायां क्रियायामिति यावत् । श्रद्धात्रैविध्ये हेतुमाह— सा स्वभावजेति । स्वभावशब्दाथ प्रकृतोपयोगितया कथयति— जन्मान्तरेति । कथं त्रिविधा ? इत्यपेक्षायामाह— सात्त्विकीत्यादिना । कथमुक्ता श्रद्धा स्वभावजेति ? तत्राऽऽह— तामिति ॥ २ ॥

३ रा. भा.— एवं पृष्टो भगवानशास्त्रविहितश्रद्धायास्तत्पूर्वकस्य च यागादेर्निष्फलत्वं हृदि निधाय शास्त्रीयस्यैव यागादेर्गुणतत्त्वैविध्यं प्रतिपादयितुं शास्त्रीयश्रद्धायात्त्वैविध्यं तावदाह— त्रिविधेति । सर्वेषां देहिनां श्रद्धा त्रिविधा भवति; सा च स्वभावजा— स्वभावः स्वासाधारणो भावः प्राचीन- वासनानिमित्तः तच्चतुर्विधेशेषः, यत्र रुचिस्तत्र श्रद्धा जायते; श्रद्धा हि स्वाभिमतं साधयत्येतदिति विश्वासपूर्विका साधने त्वरा; वासना रुचिश्च श्रद्धा चात्मधर्मानुगुणसंसर्जनाः; तेषामात्मधर्माणां वासनादीनां जनका देहेन्द्रियान्तःकरणविषयगता धर्माः कार्यैकनिरूपणीयाः सत्त्वादयो गुणाः सत्त्वादि- गुणयुक्तदेहाद्यनुभवजा इत्यर्थः । ततश्चैवं श्रद्धा सात्त्विकी राजसी तामसी चेति त्रिविधा, तामिमां श्रद्धां शृणु; सा श्रद्धा यत्स्वभावा, तं स्वभावं शृण्वित्यर्थः ॥ २ ॥

४ घ. वे. ता. चं.— श्रद्धा कतिविधा ? इति प्रश्नाभावेऽपि तदुक्तिवैयर्थ्याहं परिहरत् श्रद्धात्रैविध्यवचनस्य प्रयोजनं वा- ऽऽह— एवं पृष्ट इत्यादिना । पूर्वोदितविकृतं पृष्ट इत्यर्थः । हृदि निषायेति— क्रमेण साक्षात्तत्त्वकारित्युत्पत्त्यर्थः । प्र- स्यात्पयतानादरपरत्वज्ञापनाय वा सहसा साक्षादुत्तरानुक्तिरिति भावः । गुणतत्त्वैविध्यमिति— गुणभेदनिमित्तसत्त्वभेदयो- गित्वमिति भावः । अत्र हि श्रद्धायोगतत्सात्त्विकत्वं शास्त्रो- ष्ढानात्तामसत्वं तदुभयसमुच्चयादाजसत्त्वमाशङ्कितं; तत्र तावच्छ्रद्धापूर्वकत्वं फलसाधनत्वाद्योपयुक्तम्, तच्छास्त्रीयैवेव, तत्रापि श्रद्धाया न त्वंकाण्डित्कन्तमित्यभिप्रायेण शास्त्रीयश्रद्धा- यात्त्वैविध्यप्रहङ्गम् । एतेन परिसङ्ख्यान्यादेनाशास्त्रीयेषु फलभेद- निमित्तं त्रैविध्यं प्रत्युक्तम् । अत्र श्रद्धाभेदात् सर्वथादिनिशब्दे- निर्णय इत्युक्तं भवति । ' देहिना ' इत्यनेन सर्वोदेहानुरूपमधिकारि- वैविध्यं विवक्षितमित्यभिप्रायेणाऽऽह स्वर्त्वेपामिति । प्रश्नारीना- मपीत्यर्थः । ' देहिनाम् ' इति सत्त्वादिगुणप्रचुरदेहविशेषात्- रूपमिति भावः । साधारणेषु शास्त्रेषु तत्रप्ररोचकेष्वर्थवादादिषु च कथं पुन्यभेदनियतश्रद्धाभेदः ? इति शङ्कया ' सा स्वभावजा ' इति वाक्यान्तरमिच्छन्निशब्देणाऽऽह सा चेति । कार्यासाधारण- त्वाय कारणसाधारणत्वविवक्षामाह स्वभावः स्वासाधारणो भाव इति । कोऽसौ भावः ? कथं तस्याप्यसाधारण्यहेतुः ? इत्यत्राऽऽह— प्राचीनेति । भावशब्दोऽत्र धर्मविशेषपरः । नानार्थं स्वभावशब्दे कथमत्र इतिविवक्षा ? इत्यत्राऽऽह यत्र रुचिरिति । इतिप्रत्ययोः कार्यकारणभावोऽन्यथान्यतिरेकसिद्ध इत्यर्थः । इतिव्यतिरिक्ता तत्कार्यमृता का श्रद्धा ? इत्यत्राऽऽह श्रद्धाहीति । ' श्रद्धा विभावकाङ्क्षयोः ' इति त्वरापयन्त- विधायेऽपि हि अथाकाङ्क्षं नैष्यमुक्ताः पठन्ति । ननु " कामः सदृश्यो विचिकित्सा श्रद्धाश्रद्धा धृतिरधृतिर्हीनमिति तत्सर्वं मन एव " [घ. उ. १०।१३] इति श्रवणात् कन्त कथमधर्म-

स्वात्मानमलिम्पत्सु भद्रादिषु गुणकृतत्वाच्च गुणधर्मत्वसम्भवे ऽपि कथमत्र स्वशब्देन दक्षिशब्देन च निर्दिष्टप्रत्यगात्मनि तदन्वयोक्तिः ? तत्राऽऽह वासनेति । शुद्धस्वभावस्यैवात्मन कर्ममूल-गुणमय-श्रद्धासिससर्गोपाधिक धर्मभूत ज्ञानपरिणतिविशेषा इत्यर्थः । भद्राभेदेषु सात्त्विकादिसहाजिविशेषा निरूप्यसात्मन कथं सत्त्वादिमूलवासनादियोगः ? इति शङ्काद्बुद्ध्यासाय च देहिशब्दसूचितप्रक्रियया गुणसर्गोत्पत्तयः किञ्चोति तेषामिति । यथोपधादिविशिष्टदेहनादिसम्बन्धात् पार्थिवादिषु पाकज गुणात्मम् , तथाऽऽपेति भावः । तत्कार्यहेतुतया शास्त्रसिद्धाना

मनुपलब्ध्या निराकरणमयुक्तमित्यभिप्रायेणाऽऽह कार्यक-
निरूपणीया इति । अतीन्द्रियाणामननुभूतानां कथं वासना
हेतुत्वं ? इत्यत्राऽऽह सत्त्वादिगुणयुक्तेति । मूत्रकारणापेक्षया
भद्राया सात्त्विकादिसंज्ञाभेद इत्याह तत्तश्चेति । सात्त्विकत्वा
दित्रैविध्येन प्रावितायां पुनः 'शुद्ध' इति किमुच्यते ?
इत्यत्राऽऽह सा भद्रा यत्स्वभावोति । स्वरूपस्य सामान्यत
त्वेविध्यमन्य न विदितत्वाद्विदितप्रकारविशेषाभिप्रायेण 'शुद्ध'
इत्युक्तम् ॥ २ ॥

५ आ. मा. भा.— अतो विभज्याऽऽह— त्रिविधेत्यादिना ॥ २ ॥

६ ज. प्र. दी — ननु 'तेषां निष्ठा तु का ?' [१७१]
इति पृष्ठे सात्त्विकत्वादिकं वक्तव्यम् , त्रिविधेत्यादिकं तु
किमर्थमुच्यते ? इत्यत आह— अत इति । यत् एवमनुंजेन
त्रैविभिमजानता निष्ठा पृष्ठा, अज्ञान च भेदक प्रयाणामपि

सम्भवात् । न चाज्ञानस्य प्रभेदाः सन्ति, अतः प्रद्वयाऽऽन्विता
इति तद्विशेषणत्वेनोक्ता भद्रा सात्त्विकत्वादिना विभज्य
तदाभ्येण तेषां स्वस्वभावहेत्यर्थः ॥ २ ॥

७ इ. पै. भा.— तस्य प्रतिवचनं श्रीभगवानुवाच— त्रिविधेति । भद्राऽऽस्तिकययुद्धिः ।
स्वभावज्ञा, जन्मान्तरानुष्ठितपुण्यपापसंस्कारो मरणकालेऽभिव्यक्तः स्वभाव उच्यते । सा च सत्ते भगा
सात्त्विकी ॥ २ ॥

८ वै. प्र. गि.— तत्र ये सात्त्विकया भद्रयोपेतास्तेऽपि
त्रियते, ये तु राजस्या तामस्या च भद्राऽऽन्वितास्ते
नापित्रियन्ते इति विवेकेनाहुंनस्य सन्देशमपनिनीषु भद्राभेद
श्रीभगवानुवाच— त्रिविधेति । यथा भद्रयाऽऽन्विता
शास्त्रविधिबुद्ध्या यजते सा भद्रा देहिना स्वभावज्ञा
जन्मा तरपुण्यपापवासनारूपात् स्वभावज्ञाता । तस्य स्वभा
वस्य सात्त्विकराजसतामसभेदेन त्रैविध्यात्तज्जनिता भद्राऽपि
सात्त्विकी राजसी तामसी चेति त्रिविधा भवति । ता शृणु,

शुद्धा स्वयमेवाधिकारानधिकारी ज्ञास्वसीत्यर्थः । अत्र सा
'स्वभावज्ञा' इत्यनेन प्राग्भवीएकैकसंस्काररूपस्वभावज्ञा
प्राणिमात्रसाधारणी शास्त्रनिरपेक्षा या भद्रा, सैव स्वभाव
त्रैविध्यात्रिविधा, या तु विदुषा शास्त्रसंस्कारमात्रज्ञा, सा
कारणैकरूपपादेकरूपा सात्त्विक्येव, न तु राजसी तामसी च,
तेषां प्राग्भवीयसंस्काराभिभावकशास्त्रीयविवेकसम्पन्नत्वादि
व्येतर्हितम् ॥ २ ॥

९ व० त० दी०— एव पृष्ठ पुनरपि द्विविधेषु त्रिगुणविवेकेनैव शास्त्रीयभद्रादिस्वरूपमाह— श्रीभगवानु-
वाच त्रिविधेति । देहाभिमान व्यासुरः, तद्वत्तामशास्त्रविभुस्तुष्ट्याऽनुस्तुत्य वर्तमानानां लभयविधाना
जीवानां सा स्वभावज्ञेति । त्रिगुणमय स्वभावमन्यथा कर्तुं शक्त हि शास्त्रीय विज्ञानं, तत्तूक्तानां नास्तीति
कामकारपदवाच्या निष्ठैव केवल पूर्वतनस्वभावज्ञा । भद्रा सा त्रिविधा भवति सात्त्विकी राजसी तामसी चेति
मत्सता शृणु ॥ २ ॥

१० पु. अ. त.— अत्रोत्तरमाह श्रीहृण्ण — त्रिविधे
ति । देहिना देहाभिमानवता लौकिकानां भद्रा त्रिविधा
भवति, सात्त्विकी च पुनः राजस्येव, तथा तामसी चेत्युच्यता
प्रकारेण त्रिविधा । सा च स्वभावज्ञा स्वस्थौलतिकगुणज्ञा, न तु
निर्गुणा । तथा चायं भावः — शास्त्रोक्तविदुक्तमत्र जनभद्रातो

लौकिकादिगुणज्ञानोद्भयो भवति निर्गुणवाजीकर्यापि निर्गुण
येन सत्त्वसङ्गाभावान्मत्प्राप्तिकला अद्वैकरूपैव, जिज्ञा गुणस्य
भावज्ञा, त्रिविधा च जिज्ञा न तत्त्वसत्ताधिकेति भिन्नत्वात्प
नय ता त्रिविधां मयोच्यमानां शृणु, तच्छृण्वादेश
इत्यन्देशनिष्ठार्त्तमभिव्यजतीति ॥ २ ॥

११ नो० भा० दी०— एव सामान्यत पृष्ठे सामान्यमेवोत्तर श्रीभगवानुवाच— त्रिविधेति । स्वभाव
प्राग्भवीयो धर्माधर्मो, ततो जाता स्वभावज्ञा । यदि प्राग्भवे सात्त्विको देवतापूजादिधर्मोऽनेनानुष्ठितस्तर्हि तस्य
शुद्धमात्स्विक्येव भद्रा भवति, यदि राजसी यक्षादिपूजारूपस्तर्हि राजस्येव, यदि तामसी भूतप्रेतादिपूजा-
रूपस्तर्हि तामसी भद्रा भवति । एव त्रिविधा भद्रा देहिना देहाभिमानवता भवति, ता मया व्याख्यास्य-
माना शृणु ॥ २ ॥

श्रद्धावैचित्र्यस्य कारणं तदधिकारी च ।

सत्त्वानुरूपा सर्वस्य श्रद्धा भवति भारत ! ।

श्रद्धामयोऽयं पुरुषो यो यच्छ्रद्धः स एव सः ॥ ३ ॥

१ शां. भा.—सैत्रं त्रिविधा भवति—सत्त्वेति । सत्त्वानुरूपा विशिष्टसंस्कारोपेताऽन्तःकरणा-
नुरूपा सर्वस्य प्राणिजातस्य श्रद्धा भवति भारत ! । येषां ततः किं स्यात् ? इत्युच्यते— श्रद्धामयः श्रद्धा-
प्रायोऽयं पुरुषः संसारी जीवः । कथं ? यो यच्छ्रद्धो या श्रद्धा यस्य जीवस्य स यच्छ्रद्धः, स एव
तच्छ्रद्धानुरूप एव स जीवः ॥ ३ ॥

२ आ. शां. व्या.—प्राचीनकर्मोद्घोषिता त्रिविधा वासना स्वभावशब्दिता त्रिविधायाः श्रद्धाया निमित्तमित्युक्तं, इदानी-
मुपादानं तस्या दर्शयति—सैत्रमिति । विशिष्टचित्तोपादाना
श्रद्धा तत्रैविध्ये त्रिविधेति पूर्वोपेत्सार्थं । कथं निश्चया
सत्त्वादिप्रकारप्रश्रद्धारा श्रद्धायस्त्रैविध्यनिरूपणमुपयुक्तं ? इति

मन्वान शक्यते—यद्येवमिति । श्रदेय विषयमभिध्यायस्तया
तत्रैव प्रवर्तत इति मन्वानः परिहाति—उच्यत इति । श्रद्धा-
मयत्वं प्रथमपूर्वकं कथयति—कथमिति । श्रद्धा खल्वधिकृते
पुरुषे प्रातुर्येण प्रकृतेति तस्य श्रद्धामयत्वसिद्धिरित्यर्थं ॥ ३ ॥

३ रा. भा.—सत्त्वमन्तःकरणं, सर्वस्य पुरुषस्यान्तःकरणानुरूपा श्रद्धा भवति; अन्तःकरणं
यादृशगुणयुक्तं, तद्विषया श्रद्धा जायत इत्यर्थः । सत्त्वशब्दः पूर्वोक्तानां देहेन्द्रियादीनां प्रदर्शनार्थः ।
श्रद्धामयोऽयं पुरुषः; श्रद्धामयः श्रद्धापरिणामः; यो यच्छ्रद्धः, यः पुरुषो यादृश्या श्रद्धया युक्तः स एव
सः—स तादृशश्रद्धापरिणामः पुण्यकर्मविषये श्रद्धायुक्तश्चेत् पुण्यकर्मफलसंयुक्तो भवतीति श्रद्धा-
प्रधानः फलसंयोग इत्युक्तं भवतीति ॥ ३ ॥

४ वे. ता. चं.—‘सत्त्वानुरूपा’ इत्यत्र न सत्त्वगुण
उच्यते, सर्वस्य पुरुषस्य श्रद्धायास्तदधीनत्वे राजसवामसश्रद्धा-
विभागयोगात् । सहकारित्वेन सत्त्व सर्वत्रापेक्षितमिति चेत्,
न, राजस्तमसोरपि तत्तात्वात् । त्रैगुण्यं हि परस्पराराजमात्रं
स्थित्वैव हि वातपित्तकफादिवत्सर्वं कार्यमारभते । अतोऽत्र
सर्वश्रद्धासाधारणकारणत्वेन निर्दिष्टं सत्त्वं गुणत्रयोपशब्दमन्त-
करणमेवेत्याह सत्त्वमन्तःकरणमिति । आनुसृत्यं विद्वणोति
अन्तःकरणं यादृशगुणयुक्तमिति । यद्विषयवचिजनरु-
वासनोत्तमरुसत्त्वादियुक्तमित्यर्थं । पूर्वं ‘देहिता सा स्वभावजा’
[१७१२] इत्युक्तम्, इह त्वन्तं करणहेतुकत्वमुच्यते, तदेतत्
वैकल्पिकं, सिद्धे तदयोगात्; नापि पुरुषभेदेन विकल्प,
सर्वैवेत्युक्ते, नापि समुच्चयं, नैरेष्यप्रतीतेरित्यत्राऽऽह—
सत्त्वशब्द इति । सामग्रीमध्यपातिषु तत्रत्वान्धतमनिर्दिष्टो
नानुपपन्न इति भावः । ‘श्रद्धामय’ इत्यत्र मयत्त्वं स्वाधिकृत्त्वे

निष्प्रयोजनत्वात्प्रातुर्योर्धर्तृत्वेऽपि प्रह्वानुपयोगाच्छ्रद्धाफला-
न्वयविवक्षया विकारार्थत्वमाह श्रद्धापरिणाम इति ।
एवं सामान्येन श्रद्धामयत्वसम्बन्धित्वमुक्तम्; तत्र ‘यो
यच्छ्रद्धः’ इत्यादिना श्रद्धाविशेषवत् फलविशेषयोगं उच्यते
इत्याह—यः पुरुष इति । श्रद्धान्तरवैधर्म्ययोजनाय यत्तच्छ्रद्धयो
‘यादृश्या’ इत्यादिना प्रकारपरामर्शित्वादि । ‘आयुक्तम्’
[यजु. २।३।१२] इत्यादिवत्कार्यकारणमावातिशयविवक्षया ‘स
एव स’ इति निरुद्धोऽयमारोप इत्याह स तादृशश्रद्धापरि-
णाम इति । एतेन ‘स एव सः’ इत्यत्र विधेयभेदाभावात्पुनर्वकि-
श्रद्धाऽपि परिहृता । पुरुषस्य नित्यत्वादर्भसूत्रज्ञानविकासादे-
धेन्द्रियद्वारा व्यवस्थितत्वात्, वेदादेवाचित्परिणामविशेषत्वा-
त्किमपेक्ष्य श्रद्धापरिणामतोऽपि रित्यत्राऽऽह—पुण्यकर्मिति ।
फलभेदेषुमुत्सवा ह्यत्र प्रशोदय इति च भावः ॥ ३ ॥

५ आ. मा. भा.—सत्त्वानुरूपा चित्तानुरूपा । यो यच्छ्रद्धः स एव सः, सात्त्विकश्रद्धः
सात्त्विक इत्यादि ॥ ३ ॥

६ ज. प्र. श्री.—सात्त्विकश्रद्धादिभेदेन श्रद्धा त्रिविधे-
त्युक्ता, पुन ‘सत्त्वानुरूपा सर्वस्य श्रद्धा भवति’ इति वचनं कथं
न व्याहृतं ? इत्यत आह—सत्त्वेति । चित्तैतन्मयं, जीव
इति यावत् । ननु श्रद्धास्वरूपमेव निमित्तम्, न तु तदा-

श्रित्य जीवस्वरूप, अतो न सत्त्वमुत्तारमित्यतो येन तदुच्यते
तत्पठित्वा व्यापद्ये—य इति । इत्यादि हात्त्वमिति रेप ।
राजमश्रद्धो राजस, तामसश्रद्धामस इत्यर्थं ॥ ३ ॥

७ ह. पै. भा.—सत्त्वानुरूपा स्वभावानुरूपा । श्रद्धा प्राप्नुयेण यस्मिन्पुरुषे स श्रद्धामयः । सा श्रद्धा या धर्मादावस्तीति बुद्धिः । श्रद्धा या यस्य सात्त्विकी राजसी तामसी वा स यच्छ्रद्धः । स पुरुषः स एव सैव श्रद्धा, तच्छ्रद्धानुरूपकर्मफलमाह । नन्वेवं तथा वै स एव सेति वक्तव्यं, कथं स एव सः ? इति । नार्यं दोषः, सर्वनाम्ना- (श्लो ३) भिधेयवदनुद्यत्वात् अभिधेयतया विवक्षितपुरुषवत् लिङ्गवचनाभावात् ॥ ३ ॥

८ घं. घ. गि.—प्राग्भवोयान्तःकरणगतवासनाहप- निमित्तकारणवैचित्र्येण श्रद्धावैचित्र्यवत्त्वा तदुपादानकारणा- न्तःकरणवैचित्र्येणापि श्रद्धावैचित्र्यमाह—सत्त्वेति । शास्त्रीय- विनैकज्ञान्यस्य सर्वप्राणिजातस्यान्तःकरणालयसत्त्वानुरूपा श्रद्धा सत्त्ववैचित्र्याद्विचित्रा भवति, सत्त्वप्रधानेऽन्तःकरणे सात्त्विकी, रजःप्रधाने तस्मिन्नाजसी, तमःप्रधाने तस्मिन्तामसी । यत्तु पृष्टम् 'तेषां निष्ठा तु का ?' [१७१] इति, तत्रोत्तरं

शृण्वित्याह—श्रद्धामय इति । अयं शास्त्रीयविनैकज्ञान्य- पुरुषः त्रिगुणान्तःकरणसम्पिण्डितः श्रद्धामयः प्राप्नुयेणास्मि- च्छ्रद्धा प्रस्तुतेति श्रद्धामयः 'अन्नमयो यज्ञः' इतिवत्प्राप्तुयाथै मयद् प्रत्ययः । अतः यो यच्छ्रद्धः सात्त्विकी राजसी तामसी वा या श्रद्धा यस्य स पुरुषः स एव श्रद्धानुरूप एव सात्त्विको राजसस्तामसो वेति । श्रद्धयैवाय निष्ठा शातम्भेत्- मिप्रायः ॥ ३ ॥

९ व० त० दी०—तथाहि सत्त्वानुरूपेति । अन्तःकरणवर्त्मत्वात्सत्त्वानुरूपा अन्तःकरणानुरूपा श्रद्धा भवति; पूर्वसंस्कारानुगतमन्तःकरणं यादृशं तादृशी श्रद्धा येषां शास्त्रज्ञानरहितमन्तःकरणं तेषां श्रद्धाऽपि तथा; येषां न तथा तेषां श्रद्धाऽपि न तथा; परन्तु एतैर्न शास्त्रविधित्यागात्यागतो वर्त्तते न जीवेषु देवासुरभावः प्रतीयत इत्य- योचाम श्रद्धा कामकारवृत्तिश्चास्तिव्यक्तिरेवेति । सम्प्रदायविद्ः तेन गुणमयत्वमुपपद्यते यो यादृशश्रद्धः स एव सः, यतोऽयं पुरुषः श्रद्धामयः ॥ ३ ॥

१० पु. अ. त.—एवं धोतारं श्रवणे सावधानतयाऽभि- सुधीश्रुत्याऽऽह श्रद्धास्वरूपम्—सत्त्वानुरूपेति । हे भारत ! सत्त्वानुरूपा मूलसत्त्वस्य अनुरूपा सदृशा अन्यधर्मात्सृष्टिपूर्वक- सर्वसामर्थ्यस्वरूपासत्त्वयुक्तिप्रसरणादूररूपा श्रद्धा सर्वस्य सात्त्विकादित्रयस्य भवति । भारतैस्मिन्मोक्षं तथास्वज्ञाना-

धिकारित्वबोधनाय । तर्हि त्रिविधत्वं कथं ? इत्यत आह— श्रद्धामय इति । अयं पुरुषो मर्दशोऽपि नरात्मकः श्रद्धामयः श्रद्धाप्रचुर, स तु य सात्त्विकादिभेदेन यच्छ्रद्धः यस्य श्रद्धा- युक्तो भवति सः स एव तद्रूप एव भवतीत्यर्थः ॥ ३ ॥

११ नी० भा० दी०—ननु श्रद्धान्वितो भूत्वा "आत्मन्येवात्मानं (पश्यति) पश्येत्" [वृ. उ. ४।१।२३ + श. भा. १३।६।२।२८] इति श्रद्धाया आत्मदर्शने साधनेष्वन्तरङ्गत्वमुच्यते कथं तस्या राजसत्त्वं तामसत्त्वं चोच्यते ? इत्यत आह—सत्त्वेति । प्राक्कर्मसंस्कारोपेतं यादृशं बुद्धिसत्त्वं सात्त्विकं राजसं तामसं वा तदनुस्यूय सात्त्विक्यादि- रूपा देवतादिपूजासु फलदायकभावनिश्चयात्मिका श्रद्धाऽपि भवति । तथाऽयं पुरुषोऽपि श्रद्धामयः श्रद्धाप्रधानः, यो यच्छ्रद्धो यो यया श्रद्धयोपेतः स एव स इति सात्त्विक्या श्रद्धया उपेतः सात्त्विक एव, राजस्था राजसः, तामस्या तामस इति । एवं सति यदि तातद्रूपमन्तः पूर्वगुणधशात्तातं देववन्मन्यते, तर्हि तं सात्त्विकं पुण्डलीकमिव देवा अनुगृह्णन्ति नित्यकर्मत्यागनिमित्तमपि दोषमस्यापनुदन्ति । यदि त्वेनं मन्त्रादिना सिद्धं पूर्ववासनावशाद्यक्षादिरूपं मन्यते, तदा तं राजसं राजसा यक्षा एवानुगृह्णन्ति । नास्य कामकारवतो नित्यकर्मत्यागनं दोषमपनेतुमर्हन्ति । नहि देवतापराधी यक्षेस्त्रानुं शन्यते । यदि त्वयं प्रेतः पिता मरुदुडम्भं मा वाधिष्ठेति सर्वं धर्मं त्यक्त्वा एनमस्य मियं कृपं पूजयामीति मन्यते, तदा तं पितरि प्रेतत्वबुद्धियोगाद्विपथैस्त्वं तामसं प्रेता एवानुगृह्णन्ति क्षुद्रभोगैर्देवाश्च नरकं पातयन्ति ॥ ३ ॥

सात्त्विक्यादिश्रद्धात्रयस्य ज्ञानम् ।

यजन्ते सात्त्विका देवान्यक्षरक्षांसि राजसाः ।

प्रेतान्भूतगणांश्चान्ये यजन्ते तामसा जनाः ॥ ४ ॥

१ शां. भा.— तत्र कार्येण लिङ्गेन देवादिपूजया सत्त्वादिनिष्ठाऽनुमेयेत्याह— यजन्त इति । यजन्ते पूजयन्ति सात्त्विकाः सत्त्वनिष्ठा देवान्, यक्षरक्षांसि राजसाः, प्रेतान्भूतगणान्थ सप्तमातृकार्दा-शान्ये यजन्ते तामसा जनाः ॥ ४ ॥

२ आ. शां. व्या.— तथापि कथं सत्त्वादिनिष्ठा ययोक्त्ययं पुरुषस्य ज्ञातुं शक्या इत्यादिऽह्याऽऽह— ततश्चेति । अवि-हृतस्य पुरुषस्य श्रद्धाप्रधानत्वादिति यावत् । देवा वस्त्रादयः, यक्षाः कुत्रेरादयः, रक्षांसि नैर्ऋतादयः स्वधर्मात्प्रच्युता विप्रादयो

देहागतादूर्ध्वं वायुदेहमापनाः प्रेताः । एभ्यश्च यथायथमाराभ्य देवाद्यः सात्त्विकराजसतामसान् प्रकामान् प्रयच्छन्तीति सामर्थ्याद्व्यगन्तव्यम् ॥ ४ ॥

३ रा. भा.— तदेव विवृणोति— यजन्त इति । सत्त्वगुणप्रचुराः सात्त्विक्या श्रद्धया युक्ता देवान् यजन्ते; दुःसासम्भिन्नोत्कृष्टसुखहेतुभूतदेवयागविषया श्रद्धा सात्त्विकीत्युक्तं भवति; राजसा जना यक्षरक्षांसि यजन्ते; अन्ये तु तामसा जनाः प्रेतान् भूतगणान् यजन्ते; दुःससम्भिन्नाल्पसुखजननी राजसी श्रद्धा; दुःसप्रायाऽल्पसुखजननी तामसीत्यर्थः ॥ ४ ॥

४ वे. ता. चं.— प्रकृतश्रद्धायाः सात्त्विकत्वादिविभा-गोऽन्तर्गतं सात्त्विकराजसतामसश्रद्धेयैः प्रदर्शयति इत्यभिप्राये-णाऽऽह— तदेव विवृणोतीति । तत् फलविशेषणना श्रद्धा-विशेषणां श्रद्धाविशेषनिबन्धनत्वमित्यर्थः । पुरुषस्य सत्त्वादयो ह्युपचीयमानाः स्वानुरूपे विषये श्रद्धा जनयन्तीत्यभिप्रायेणाऽऽह सत्त्वगुणप्रचुरा इति । सर्वेषु त्रैगुण्यसंधितेषु केनचिद्विशेषेण निर्देसास्तत्राचुरात् । तत्र सात्त्विक्या श्रद्धयेति पुरुषस्य

सात्त्विकत्वकथनेन अर्थसिद्धहेतुकथनम् । श्रद्धाया एव स्वरूपेण निर्दिष्टत्वात् 'ता श्यु' इति श्रद्धास्वभावो हि ज्ञापयितुं विवक्षित इत्यभिप्रायेणाऽऽह तु सासम्भिन्नैति । आराभ्य-सायुज्यादिर्हि आराधनाना फलमित्यभिप्रायेण दुःससम्भिन्नत्वा-दिकथनम् । एवमुत्तरयोरपि भाव्यम् । तामसानामितोऽन्यो-ऽन्यन्तवैधर्म्यज्ञापनान्यान्यशब्दः । सूतगणा श्रद्धार्पदादयः ॥ ४ ॥

५ आ. मा. भा.— कः सात्त्विकश्रद्धः ? इत्यादि विभज्याऽऽह— यजन्त इत्यादिना ॥ ४ ॥

६ अ. प्र. दी.— ता शृण्वति प्रतिज्ञातं नोच्यते, 'यजन्ते सात्त्विकाः' इत्यप्रस्तुतं नोच्यत इत्यत आह— क इति । इत्यादि जिज्ञासायामिति शेषः । विभज्य प्रदास्वरूपम् । प्रतिज्ञानं

श्रद्धान्वित्यमेवोच्यते, अतो नासन्नतिरिति भावः । एतेन सात्त्विका इत्यादे सात्त्विकश्रद्धा इत्यादिरर्थ उक्तो भवति ॥ ४ ॥

७ ह. पै. भा.— तदेव दर्शयति— यजन्ते इति । यजन्ते पूजयन्ति सात्त्विकाः श्रद्धोपेताः ॥ ४ ॥

८ वें. प्र. गि.— श्रद्धा ज्ञाता सर्वो निर्दां ज्ञापयिष्यति, केनोपायेन सा ज्ञातव्येयतो देवताराधनादि लिङ्गानुमेये-त्याह— यजन्त इति । जना शारीयविभेदकीना ये स्वाभा-विस्या श्रद्धया देवान्सात्त्विकान्यजन्ते ते सात्त्विका ज्ञेयाः । ये

यक्षान् राक्षसाश्च राजसान्यजन्ते ते राजसा ज्ञेया । ये तु प्रेतान्विप्रादय स्वधर्मश्रद्धा मरणान्तर वायुपरीरानुष्कायुल-कटयूतनादितजा. प्रेता भवन्तीति मत्तान्, तथा भूतगणाश्च तामसायजन्ते ते तामसा ज्ञेयाः ॥ ४ ॥

९ व० त० दी.— तत्र प्रथमानाह— यजन्त इति । सात्त्विका सर्वश्रद्धाप्रकृतयः प्रामाणिकान्सात्त्विकान् देवान्यजन्ते । एवमन्यत् । तदेवमुक्तं भागवते [१।२।२७] 'रजस्रमःप्रकृतयः समगोलान् भजन्ति वा' इत्येते शास्त्रविधिसुत्सृज्य त्रिधा यजन्तो देवा आसुराश्चोक्ता ॥ ४ ॥

१० पु. अ त — तदेव प्रपञ्चयति— यजन्त इति । सात्त्विका जना देवान् सूर्येन्द्रादीन् यजन्ते पूजयन्ति, राजसाः पुन यक्षान् धनदाधिष्ठितराक्षसान् यजन्ते । अन्ये सत्त्वसम्बन्ध-

रहितास्तामसा जनाः प्रेतान् भूतगणांश्च यजन्ते तत्तद्भूदा-रूपैश्च ते तस्या ज्ञातव्या इत्यर्थः ॥ ४ ॥

११ नी० भा० दी०— कुन एतदेवं कल्प्यते ? यस्मात्सात्त्विकादयो देवादीनेऽ यजन्त इत्याह— यजन्त इति । यजन्ते पूजयन्ति ॥ ४ ॥

अशास्त्रविहितं घोरं तप्यन्ते ये तपो जनाः ।

दम्भाहङ्कारसंयुक्ताः कामरागवलान्विताः ॥ ५ ॥

कर्शयन्तः शरीरस्थं भूतग्राममचेतसः ।

मां चैवान्तश्शरीरस्थं तान्विद्ध्यासुरनिश्चयान् ॥ ६ ॥

१ शां. भा.— एवं कार्यतो निर्णीताः सत्त्वादिनिष्ठाः शास्त्रविध्युत्सर्गः; तत्र कश्चिदेव सहसेषु देवपूजादितत्परः सत्त्वनिष्ठो भवति, बाहुल्येन तु रजोनिष्ठास्तमोनिष्ठाश्चैव प्राणिनो भवन्ति । कथम् ? अशास्त्रमिति । अशास्त्रविहितं न शास्त्रविहितमशास्त्रविहितं, घोरं पीडाकरं प्राणिनामात्मनश्च, तपस्तप्यन्ते निर्वर्तयन्ति ये जनास्ते च दम्भाहङ्कारसंयुक्ताः दम्भाहङ्कारश्च दम्भाहङ्कारौ, ताभ्यां संयुक्ताः दम्भाहङ्कारसंयुक्ताः, कामरागवलान्विताः कामश्च रागश्च कामरागौ, तत्कृतं बलं कामरागबलं, तेनान्विताः कामरागबलैर्वान्विताः ॥ ५ ॥

२ आ. शां. व्या.— ननु सत्त्वादिनिष्ठाः शास्त्रेण ज्ञातुं शक्यन्ते हृत कार्यलिङ्गकानुमानेनेति तत्राऽऽह— एवमिति । सत्त्वादिनिष्ठानां जन्तुनामवान्तरविशेषं प्रचुरत्याप्रचुरत्ववर्णं दर्शयति— तत्रेत्यादिना । राजधाना तामताना च प्रातुर्यं प्रश्नद्वारा

विरूपोति— कथमित्यादिना । कामश्च काम्यमानविषयो रागश्च तद्विषयभोगाभिलाषस्तत्कृतं तत्प्रयुक्तं तच्चिमित्तमिति यावत् ॥ ५ ॥

१ शां. भा.— कर्शयन्त इति । कर्शयन्तः कृशीकुर्वन्तः शरीरस्थं भूतग्रामं करणसमुदायमचेतसोऽविवेकिनः, मां चैव तत्कर्मयुद्धिसाक्षिभूतमन्तश्शरीरस्थं कर्शयन्तो मदनुशासनाकरणमेव भक्तकर्मणं तान्विद्ध्यासुरनिश्चयान्, आसुरो निश्चयो येषां त आसुरनिश्चयास्तात्परिहरणार्थं विद्वीत्स्युपदेशः ॥ ६ ॥

२ आ शां व्या.— रजोनिष्ठाः प्रधान्येन प्रदर्शयं तमोनिष्ठाः प्रधान्येन दर्शयति— कर्शयन्त इति । कथं शरीरादि-साक्षिणमीश्वरं प्रति कृशीकरणं प्राणिना प्रकल्प्यते ? तत्राऽऽह—

मदनुशासनेति । तेषा विपर्यासनिश्चयवता परिहर्षानं कुब्रो-पयुच्यते ? तत्राऽऽह— परिहरणार्थमिति ॥ ६ ॥

३ रा. भा.— एवं शास्त्रीयेष्वेव यागादिषु श्रद्धायुक्तेषु गुणतः फलविशेषः, अशास्त्रीयेषु दान-तपोयागप्रभृतिषु मदनुशासनविपरीतत्वेन न कश्चिदपि सुखलवः, अपित्वनर्थ एवेति हृदि निहितं व्यञ्जयन्नाह— अशास्त्रेति । अशास्त्रविहितमतिघोरमपि तपो ये जनाः तप्यन्ते— प्रदर्शनार्थमिदम-अशास्त्रविहितं बह्वायासं यागादिकं ये कुर्वन्ते ते दम्भाहङ्कारसंयुक्ताः कामरागवलान्विताः शरीरस्थं पृथिव्यादिभूतसमूहं कर्शयन्तो मर्दशभूतं जीवं चान्तश्शरीरस्थं कर्शयन्तो ये तप्यन्ते यागादिकं च कुर्वन्ते, तानासुरनिश्चयान्विद्धिः; असुराणां निश्चय आसुरो निश्चयः; असुरा हि मदाज्ञाविपरीतकारिणः; मदाज्ञाविपरीतकारित्वात्तेषां सुरलवसम्बन्धो न विद्यते; अपित्वनर्थव्राते पतन्तीति पूर्वमेवोक्तं ' पतन्ति नरकेऽनुचौ ' [१६।१६] इति ॥ ५ ॥ ६ ॥

४ ये ता. चं.— एवमर्थान्तरप्रत्यय नियेष- हृतः, अथ कथं तत्त्वेत्यभिप्रायेणाऽऽह— एवमिति । ' न स तिद्धिम् ' [१६।२३] इत्यादिप्रायश्चित्तकारणाय न कश्चिदपि सुखलव इत्युच्यते । अपित्वनर्थं यथेखनेन पूर्वोच्यनरकपतन-स्मारणम् । प्रप्रवाच्यगताभ्याम्बुजानुभाषणविषया तत्कार्या-तिप्रयासप्रपन्नपरो पोःशब्द इत्यभिप्रायेणाऽऽह अतिघोर-मपीति । ननु ' यत्रन्ते श्रद्धयाऽन्विता ' [१।२३] इति

यागविषये प्रश्ने तप्यन्त इति तपसोत्तरं कथं सन्नञ्जते ! इत्य-प्राऽऽह प्रदर्शनार्थमिदमिति । सद्ब्रह्मकारं दर्शयन् फलित-माह अशास्त्रविहितमिति । वेदवाङ्मार्गभोगो वैदिक-मन्थनधिकारिभिर्देशकालद्रव्यकियादिनियमानाद्रेणायमात्रुष्टिं वाद्यान्निहितम् । दारुणपर्यायोरोशब्दाभिप्रेतमाह बह्वा-यासमिति । यागादिकमित्यनेन प्रप्रेऽपि यागमहत्वं प्रदी-नार्थमिति ज्ञापितम् । अत एव हि श्रमोत्तमोऽपि विषयत्वम् ।

शास्त्रैरचोपिताना चोदकान्तरमुच्यते— दम्माहङ्कारसंयुक्ता इत्यादिना । बलमत्र कामरागयुक्तत्वाद्वात्तिकम् । 'बल बलवता चाह कामरागविवर्जितम्' [७११] इति हि प्रागुक्तम् । न केवलं परत्र नरकम् ; अपित्विहापि कायकर्मनिमित्त्यभिप्रायेण शरीरस्थमुत्समूहकर्मोक्तिः । 'अन्तर्याम्यमृत' [वृ. उ. ३।१०३—२३] "अन्नभ्रमन्वो अभिवाङ्मरीति" [सुं. उ. ३।१११] 'न स्थानतोऽपि परस्थोमयलिङ्ग सर्वत्र हि' [प्र. सू. ३।२।११] इत्यादिभिः परमात्मन स्वरूपतो यमर्तो वा कर्मोनासम्भवात् । सम्भवे च शास्त्रविहितोपवासादिभिरपि प्रवृत्ताच्छरीरकर्मणेन च धारीणि क्षेत्रज्ञाना ज्ञानमुखादिसहोक्तस्य कर्मणस्य धृतिमूर्तिसौकर्यद्वयत्वात् 'अन्तरशरीरस्थम्' इत्यनेन शरीरावच्छिन्नक्षेत्रद्वयसूचनात् 'क्षेत्रतो चापि सा विदि' [१३।३] 'ममैवायः' [१५।७] इति प्रागुक्तप्रक्रियया सर्वशरीरकपरमात्मविशेषणाशमृतवीरविवश-

याऽत्र मामिति निर्देश इत्याह मर्दशामृतं जीवमिति । मच्छरीरमृतजीवपीडन मत्पीडनगुण्यमिति दोषादिद्ययसूचनास्योऽयमुपचारः । शास्त्रोक्तत्वेनेहमपीडनरूपमपि पापमेयमायातमित्यभिप्रायः । यज्ञस्य स्वतो याज्यमात्रत्वाच्छास्त्रीयप्रकारविरहेऽपि नात्यन्तविकृता, तसस्तु इव सर्वैकरीतया शास्त्रीयप्रकाराभावे भावनत्व न स्यादिति हेतुकाश्रयाणा विभाग प्रतिशेधुमाह यागादिकं चेति । आसुरो निधयो येषां तेषामसुरनिधया, तत्र तदित्येह सम्बन्धमात्रपरतामाह असुराणामिति । तदभिप्रेतनिधयस्य विशेषं व्यङ्गयितुमाह असुरा इति । आसुरनिधयत्वस्यापन प्रायुक्तानयैपयैवतानप्रकारानायेत्याह मदाज्ञाधिपरीतकारित्वादिति । 'आसुरनिधयान्' इत्येतावता कथमयमर्थः सिद्धयेत् ? इत्यत्राऽह— पूर्वमेवेति ॥ ५ ॥ ६ ॥

५ आ. मा. भा.— ॥ ५ ॥ भगवत्कर्मणं नामाल्यदृष्टिरेन "यो वै महान्तं परमं पुमांसं नैतं द्रष्टा कर्षकः सोऽतिपापी" इत्यनभिन्लानश्रुतिः । आसुरो निधयो येषां त आसुरनिधयाः । "देवास्तु सात्त्विकाः प्रोक्ता दैव्या राजसतामसाः" इत्याश्रियेश्वश्रुतिः ॥ ६ ॥

६ ज. प्र. बी.— ॥ ५ ॥ ननु निर्वाकारस्य भगवत कर्मणो वैवाग्तदशरीरस्य कर्मण्यन्त ? इति कर्मणमुच्यते इत्यत आह— भगवदिति । 'प्रातिपदिदाढ्यात्पर्यं बहुत्वम्' इति वचनात् दृष्टिपि येषं इति भावः । मा चैव जीवरूपेणान्तरशरीरस्थमिति व्याख्यानं तु सम्बन्धव्याख्यानेनैव परास्तम्, जीवरूपत्वदर्शनस्यैव कर्षीकरणत्वात् । मद्गुणसत्ताकरणमेव मत्कर्मणमिति व्याख्याननिराधार्यमेवेत्युक्तं असाध्यत्वात् । उक्तव्याख्याने धृतिसाम्प्रति चाह— य इति । नैव महत्वविरुद्धम् । द्वेति

तुमन्तम् । कर्मकस्तत्कोच्यते इति शेषः । कर्मकायत्वशुद्धानिराधार्यमाह— आसुर इति । निधय श्रद्धा । कर्मधारयपक्षे हि सामानाधिकरण्या गौणमिति कल्प्यम्, मत्त्वार्थित्ययो वा, तथा च गौरवमिति भावः । ननु प्रकरणतामसनिधयानिति वक्तव्यम्, आसुरनिधयानिति कथमुक्त ? इत्यत आह— देवास्त्विति । सात्त्विका देवा देवपर्यायवाच्याः प्रोक्ताः । राजसतामसाश्च दैव्या दैत्यपर्यायवाच्याः प्रोक्ता इत्यर्थः ॥ ६ ॥

७ ह. पै. भा.— अशास्त्रेति ॥ ५ ॥ कर्षयन्त इति । कर्षयन्तस्तनुदुर्गन्तः । भूतग्रामं पृथिव्यादिसहातम् । शरीरान्तरस्थं मां कर्षयन्त इति । आसुरो निधयो येषां त आसुरनिधयास्तामसा इत्यर्थः ॥ ६ ॥

८ वें. प्र. वि.— राजसतामसातिन्दति तत्पृथिवीपरिहास्य इत्यात्म्यम्— अशास्त्रेति । ये जना अशास्त्रविहिततासेण श्रुतिसंख्यादिवाऽविहितम्, अशास्त्रैर्वैदिकपापण्डतासेण विहितमिति वा, पातं स्वस्य परेषां च पीडाकरं तप तपन्ते कुर्वन्ति । तत्र हेतवः— दम्माहङ्कारेत्यादि । दम्नो धार्मिकत्वप्रत्यापनम्, अहङ्कार 'अहमेव भेदः' इत्यभिमान, साम्यं संयुक्त, तथा कामे काम्यमात्रविशेषे यो राजसत्तमित्त बलमनुमद् बहुसहनसामर्थ्यं 'इदमवश्यं सम्पादयिष्यामि' इत्याप्रदोषा, संनान्विता, अत एव मत्वरु सदर्शनेऽप्यलित-

त्वाच्छरीरस्थं भूतग्रामं कर्षयत शरीराकारेण पण्डित पृथिव्यादिभूतसङ्घदायं छैवैवोपरासादिति. ह्य इवन्तं, सा च अन्तरशरीरं जीवरूपेण स्थितं भोग्यशरीरहृत्पीकारेण कर्मण्यन्त अचेतस्य विशेषशून्या, एवममृता ये तपन्ते, तानसुरनिधयान्ति, मत्त्वर्थेन प्रतीपराणानामयमुक्तापर्यंकारित्वाऽसुराणैव जानीहीत्यर्थः । असुरत्वज्ञातिरहिताना मत्त्वर्था कर्मणैवा सुरवाचानसुरनिधयानित्युक्तम्, तानमुपनिधयति इति तु साक्षात्प्रोक्तम् ॥ ५ ॥ ६ ॥

९ व० त० टी०— तेष्वपि पूर्ववद्विशीयमाह— अशास्त्रविहितमिति द्वाभ्याम् । शास्त्रीय पूर्वमुक्तम् । ये तु जना शास्त्रविधिसुलभ्य कामकारतः येषां कामकार एव हेतुस्तत्र एव तपस्तप्यन्ते शंभुकादिवन् तानासुरनिधयान् विद्वीत्युत्तरेणान्वयः ॥ ५ ॥ एवं च यर्षयन्त इति । कर्षं कुर्वन्तो मा च मदासोहृद्वनोऽन्तरशरीरस्थं गो. वृ. २२

अन्तर्यामिस्वरूपं कर्षयन्तो विदूरयन्तस्त्रान्निश्चयेनासुरान्बद्धीति । परनिपात ऐच्छिकः । आसुरो निश्चयो
येषा तानिति वा ॥ ६ ॥

१० पु अ त—अथ सात्त्विकानामपि देवादिपूजन
निश्चयोऽप्यासुर एव, अनुक्तत्वादित्याह द्वयेन अशास्त्रेति ।
ये जना, जननादिकेद्रेणेन अत्रा अशास्त्रविहित अन्धपारम्प-
यागतं शास्त्रनिषिद्ध वा दम्भाहङ्कारसयुक्ता परप्रतारण
स्वोत्तमत्वव्यापनाज्ञानाभ्या देवतामसादार्थं सात्त्विकवदाभास
मान निश्चयेन तप देहकलेषा अमोजनादिना ये तप्यन्ते कुर्वन्ति ।
ये च घोर यक्षादिप्रसादरूपं राज्यधनायपेक्षार्थं तप कुर्वन्ति ।
कामरागमलाचिता, कामो विषयामिलाप, रागो भागास
कि, बलमाहस्त्वैरन्विता प्रेरिता सन्त ॥ ५ ॥

किञ्च—कर्षयन्त इति । भूतप्राप्तं वृषिव्यादिसमूह
शरीरस्य भगवन्जीवार्थमास्थित देहे कर्षयन्त भगवन्तो
पादिरहितवृषोपवासादिभि कृशं कुर्वन्त, अचेतस ज्ञान
शून्या मा च स्वलीलार्थं प्रेरकत्वेन अन्तःशरीरस्य
शरीरमध्ये स्थित भजनादिरूपमदाज्ञीहृद्बुद्धेन मद्गश कर्षयन्त
हेतयन्त पूर्वोक्तरीत्या ये तप कुर्वन्ति तान् आसुरनिश्चयान्
आसुरो मत्प्रतिपक्षरूपो निश्चयो येषा तादृशान् विधि
जानीहि । एतेन ये मसम्बन्धरहिततपस्यादिधर्मानपि कुर्वन्ति
ते स्वाज्या ऽपेति ज्ञापितम् ॥ ६ ॥

११ नी० भा० दी०—सात्त्विकाना दौर्लभ्यमभिप्रेत्याऽऽह—अशास्त्रेति । शास्त्र वेदादि, तद्विरोधिना
कौलिकाद्यागमेन विहितं घोर स्वमासहोमेन ब्राह्मणलोहितादिना वा देवतासन्तर्पणाद्यात्मकं ये अनास्तप-
स्तप्यन्ते, तानासुरनिश्चयान्बद्धीति द्वयो सम्प्रत्यक्ष । दम्भो धर्मस्वजित्वं, अहङ्कार स्वस्मिन् पूज्यताबुद्धिस्ताभ्या
सयुक्ता, कामरागो विषयामिलाप । बल साहसनापि विषयसाधने उत्साहस्ताभ्यामन्विताः ॥ ५ ॥

कर्षयन्तः कृश कुर्वन्त भूतप्राप्त करणसमूह अचेतसो मूढाः मा चान्तःशरीरस्य भोक्तृरूपेण शरीरान्तर्य
मा परमेश्वर वा भोग्यस्य शरीरस्य कृशीकरणेन मदाज्ञालङ्घनेन वा कृशीकुर्वन्त तान्बद्धयासुरनिश्चयान् ॥ ६ ॥

आहारादीनां विवरणमतिज्ञा ।

आहारस्वपि सर्वस्य त्रिविधो भवति प्रियः ।

यज्ञस्तपस्तथा दानं तेषां भेदमिमं शृणु ॥ ७ ॥

१ ज्ञां. भा.—आहाराणां च रस्यस्निग्धादिवर्गत्रयरूपेण भिन्नानां यथाक्रमं सात्त्विकराजस-
तामसपुरुषप्रियत्वदर्शनमिह क्रियते—रस्यस्निग्धादिप्याहारविशेषेप्यात्मनः प्रीत्यतिरेकेण लिङ्गेन सात्त्वि-
कत्वं राजसत्वं तामसत्वं च बुद्ध्या रजस्तमोलिङ्गानामाहाराणा परिवर्जनार्थं सत्त्वलिङ्गानां चोपादानार्थम्,
तथा यज्ञादीनामपि सत्त्वादिगुणभेदेन त्रिनिधत्त्वप्रतिपादनमिह 'राजसतामसान्युद्धा कथं नु नाम परि-
त्यजेत् सात्त्विकानेराजुतिष्ठेत्' इत्येवमर्थमाह—आहार इति । आहारस्वपि सर्वस्य भोक्तुः प्राणिनस्त्रिविधो
भवति प्रिय इष्टः, तथा यज्ञः, तथा तपः, तथा दानम्, तेषामाहारादीनां भेदमिमं वक्ष्यमाणं शृणु ॥ ७ ॥

२ आ ज्ञा. व्या—उत्तराकाङ्क्षात्प्राप्तत्वंपर्यमाह—
आहाररक्षणमिति । रस्यस्निग्धस्य सात्त्विकपुरुषप्रियत्व
बद्धादिवर्गस्य राजसप्रियत्वं यातयामादिवर्गस्य तामसप्रियत्व

मिति दर्शनं बुधोपयुग्मते । तथाऽऽह—रस्येति । कोको-
त्तरात्प्राप्तत्वंमाह—तथेति । आहारवैविध्यवदिति यावत् ।
व्यपेतेषां प्रत्यक्षं वैविध्यम् । तथाऽऽह—तेषामिति ॥ ७ ॥

३ रा. भा.—अथ प्रकृतमेव शास्त्रीयेषु यज्ञादिषु गुणतो विशेषं प्रपञ्चयति; तथाप्याहारमूलत्वाद्
सत्त्वादिदृष्टेराहारत्रैविध्यं प्रथममुच्यते; "अन्नमयं हि सोम्य मनः" [छा. उ. ६।५।४+६।६।५+६।७।६]
"आहारशुद्धो सत्त्वशुद्धिः" [छा. उ. ७।२६।२] इति हि श्रूयते । आहारोऽपि सर्वस्य प्राणिनावस्य
सत्त्वादिगुणत्रयान्वयेन त्रिविधः प्रियो भवति; तथैव यतोऽपि त्रिविधः, तथा तपो दानं च; तेषां भेदमिमं
शृणु—तेषामाहास्यगतपदानानां सत्त्वादिगुणभेदेनेममुच्यमानं भेदं शृणु ॥ ७ ॥

४ ये ता च—एवमुक्तं प्रतिपद्यन्वप्यत इत्यत्रकस्या
च दने पुनराहारादिद्वैविध्यंरजसमदुःखिगोत्रेणमाह इत्यादि
स्ताऽऽह—अथ प्रकृतमेवति । अथमतिज्ञाय—अन्तर्गती-

एतु एतन्नादिनिष्ठासम्प्रत्यक्षे सुप्रसिद्धे वाश्रीदेवकाममिति
श्रूयन्म् । एव यथादत्तानां भेदेयानां च गुणतो विभाग इव
इत्यत । १।५।४।५।६।७।८।९।१०।११।१२।१३।१४।१५।१६।१७।१८।१९।२०।२१।२२।२३।२४।२५।२६।२७।२८।२९।३०।३१।३२।३३।३४।३५।३६।३७।३८।३९।४०।४१।४२।४३।४४।४५।४६।४७।४८।४९।५०।५१।५२।५३।५४।५५।५६।५७।५८।५९।६०।६१।६२।६३।६४।६५।६६।६७।६८।६९।७०।७१।७२।७३।७४।७५।७६।७७।७८।७९।८०।८१।८२।८३।८४।८५।८६।८७।८८।८९।९०।९१।९२।९३।९४।९५।९६।९७।९८।९९।१००।

जायते । अतएव तद्भेदोपन्यासः— इति । प्रपञ्चयतीत्यनेन
पौनःपुन्यशब्दाऽपि परिहृता । यन्नमःप्रथमित्यु शार्ङ्गियेषु तिष्ठत्सु
रागप्राप्तस्य आहारस्य प्रथमोपदेशः केनाभिप्रायेणेत्यत्राऽऽह तत्रेति ।
' वृद्धिः समानैः सर्वेषां विपरितैर्विपर्ययः ' [अ. ह. सू. ११५४]
इत्यायुर्वेदोक्तन्यायसन्नारादाभ्यायकद्रव्यगुणादुपरोपान्तःकरणदे-
सत्त्वादिवृद्धिः श्रोतीत्यभिप्रायेण अन्नमयमिति । आहारस्य
सत्त्वस्य चात्र रजस्तमोराहिलं शुद्धिः । अपिशब्दः प्रागुक्त-
श्रद्धेयदेवतादिभेदवत्सात्त्विककारिविभागानुवर्णणार्थः । ' पचा-

म्यनं चतुर्विधम् ' [१५११४] इति प्रागुक्तचातुर्विध्याविरोधाय
चतुर्विधेऽप्येतद्गुणकृतत्रैविध्यमिहोच्यते इत्यभिप्रायेणाऽऽह—
सत्त्वादिगुणत्रयान्वयेनेति । ' त्रिविधः ' इति सामान्यतो
विभागोऽपि विशेषतो वक्ष्यमाणकारापेक्षयेदमुच्यते इत्याह
सत्त्वादिभेदेनेमिति । वक्ष्यमाणस्यात्रासत्या वर्तमान-
व्यपदेश इत्याह उच्यमानमिति । गुणानां स्वविशिष्टानुभव-
जनितवासनाद्वारा स्वातुरूपविषयवृत्तिजननात्तत्तदाहारार्णां तत्त-
द्वृत्तविशिष्टप्रियत्वम् ॥ ७ ॥

५ आ. मा. भा.— ॥ ७ ॥

६ ज. प्र. दी.— ॥ ७ ॥

७ ह. पै. भा.— इदानीं सात्त्विकराजसतामसानां प्राणिनामाहारं दर्शयितुमाह— आहारस्त्व-
ति । आहृत्यत इत्याहारोऽभ्यवहारार्थम्, सर्वस्य सात्त्विकराजसतामसस्य प्राणिनस्त्रिविधस्त्रिप्रकारः
सात्त्विको राजसस्तामसश्चेति भवति जायते प्रियोऽभिमतः । तथा तदन्नत्रिविधस्य प्राणिनस्त्रिविधः
सात्त्विको राजसस्तामसो यन्नः प्रियो भवति । तथा तपस्तथा दानम् । तेषामाहारयज्ञतपोदानानां भेदमिमं
सात्त्विकराजसतामसलक्षणं शृण्वकार्णय ॥ ७ ॥

८ वं. प्र. सि.— एवं राजसास्तामसाशुभानां, सात्त्विक-
कास्तु ' देवा इति स्थिते, कथमिदं सात्त्विकत्वं लभ्यं ?
इत्याकाङ्क्षायाम्, " आहारशुद्धौ सत्त्वश्चिद्धिः " [छं. उ.
७२६१२] " अन्नमयं हि सोम्य मनः " [छं. उ. ६१५१४]
इत्यादिश्रुतेः, आहारशुद्धिमयुक्तं सत्त्ववर्धनं तावत्सात्त्विक-

स्वोपायः, सत्ता सत्त्वमयानि यत्तद्दानतपोऽपि चेति दर्शयितु-
माहारादिभेदान्कृत् प्रतिजानीते— आहार इति । आहृत्यत
इत्याहारोऽन्नादिः सोऽपि भक्षावत्सर्वस्य त्रिगुणात्मनः प्राणि-
जातस्य प्रियस्त्रिविध एव भवति, तथा यज्ञतपोऽपि; तेषां
वक्ष्यमाणमिमं भेदं शृणु ॥ ७ ॥

९ व० त० दी०— अथ पुनरपि प्रकृतमेव शास्त्रीयेषु वैदिकेषु यागादिषु गुणभेदतोऽपि विशेषं प्रपञ्चयति
लौकिकेषु त्वाहारमूलत्वात्सत्त्वादिवृद्धेरित्याह— आहारस्त्विति । त्रिविधः प्रियः । तथा यज्ञस्तपो दानं चेति
त्रितयं श्रौतशास्त्रीयं तेषां भेदमिमं वक्ष्यमाणं शृणु ॥ ७ ॥

१० पु. अ. त.— एवं धर्ममेदादस्त्वा आहारादिभेदेनापि
तद्भेदज्ञानमाह— आहारस्त्वित्याद्यैः । तु पुनः आहारोऽपि
सर्वस्य त्रिविधस्य लोकरस्य त्रिविधः सात्त्विकारदिरूपः प्रियो

भवति । तथा यज्ञो यजनं, तपः देहादिहेराः, दानं, तेषां भेदं
अत्रे मया प्रोच्यमानमिमं शृणु ॥ ७ ॥

११ नी० भा० दी०— अत्र सात्त्विकानां श्रद्धाराध्याहारयज्ञतपोदानानां परिमर्दार्थं राजसतामसानां
वर्जनार्थं च तेषां प्रत्येकं त्रैविध्यं विधीयते । तत्रापि श्रद्धात्रैविध्यमाराध्यात्रैविध्यं च प्रागेवोक्तम् । आहारादीनां
त्रैविध्यं प्रतिज्ञापूर्वकमाह— आहारस्त्विति । आहृत्यत इत्याहारोऽन्नम् । अतःपरं प्रायेण पदार्थः स्पष्टः, तथापि
काचित्कवित्किचित्किञ्चिद्द्रव्याख्यायते ॥ ७ ॥

सात्त्विकादिभेदक्रमेण त्रिविधा आहाराः ।

* आयुस्सत्त्वबलारोग्यसुखप्रीतिविवर्धनाः ।

रस्याः स्निग्धाः स्थिरा हृद्या आहाराः सात्त्विकप्रियाः ॥ ८ ॥

१ शां. भा.— आयुरिति । आयुश्च सत्त्वं च बलं चाऽऽप्तोर्ग्यं च सुखं च प्रीतिश्च तासां त्रिवि-
धैर्ना आयुस्सत्त्वबलारोग्यसुखप्रीतिविवर्धनाः, ते च रस्या रसोपेताः, स्निग्धाः स्नेहवन्तः, स्थिराश्चिर-
कालस्यायिनो देहे, हृद्या हृद्यप्रिया आहाराः सात्त्विकप्रियाः सात्त्विकस्पृष्टाः ॥ ८ ॥

* माभिस्यः प्राणतपनः स्पृष्टा हृत्फलान्तरम् । कृत्वाद्भृदिनिर्वाति पाठो विष्णुतदात्मम् ॥ पीत्वा चाम्पवीद्व्यं पुत्रादाति
देतिन्म् । प्रीणयन्देहमखिलं जीवयन्नन्तरम् । शरीरप्राणयोरेवं व्यापारादायुर्दध्यते ॥ [शां. सं. सू. सं. ५१४८-५०]

२ आ. श्रां. व्या.— सात्त्विकप्रीतिविययमाहारविशेष-
मुदाहरति— आयुरिति । आयुर्ज्योन्जीवनं, सर्वं वित्तस्यैयं
वीर्यं वा, धर्मं कार्यकरणसामर्थ्यम्, आरोग्यं नीरोगता, सुख-
मन्तराहादः, प्रीतिः परेषामपि सम्पन्नानां दर्शनात्परमो हर्षः,

तासां विवर्धना विवर्धयन्तीति व्युत्पत्तेः । रसोपेत रसयित्तया
सरसाः । देहे चिरकालस्यायित्त्वं चिरतरं शरीरोपकृतं
हेतुत्वम् ॥ ८ ॥

३ रा. भा.— सत्त्वगुणोपेतस्य सत्त्वमया आहाराः प्रिया भवन्ति; सत्त्वमयाश्चाहारा आयुर्वि-
वर्धनाः, पुनरपि सत्त्वस्य विवर्धनाः; सत्त्वमन्तःकरणम्, अन्तःकरणकार्यं ज्ञानमिह सत्त्वशब्देनोच्यते,
'सत्त्वात्सञ्जायते ज्ञानम्' [१४।१७] इति सत्त्वस्य ज्ञानविद्युद्दिहेतुवचनात्; आहारोऽपि सत्त्वमयो ज्ञान-
विद्युद्दिहेतुः; तथा बलारोग्ययोरपि विवर्धनाः, सुखप्रीत्योरपि विवर्धनाः परिणामकाले स्वयमेव सुखस्य
विवर्धनाः; तथा प्रीतिहेतुभूतकर्मारम्भद्वारेण प्रीतिविवर्धनाः; रस्याः मधुररसोपेताः, स्निग्धाः स्नेह-
युक्ताः, स्थिराः स्थिरपरिणामाः, हृद्याः रमणीयविशेषाः, एवंविधाः सत्त्वमया आहाराः सात्त्विकस्य
पुरुषस्य प्रियाः ॥ ८ ॥

४ वे. ता. चं.— आयुर्विवर्धनत्वाद्य आहारगुणाः केचि-
दायुर्वेदादवगन्तव्याः, केचिच्छास्त्रनिरपेक्षाः प्रत्यक्षत एव
सिद्धाः; पूर्वमेव सत्त्वविशुद्धया हि सार्विकमाहारसृष्टिरियमिमात्रेण-
णाऽऽह— पुनरपीति । आयुषः सर्वपुरुषार्थनिष्पादनोपयोगित्वेन
प्रथमप्रदणम्; सत्त्वस्य तु विशेषतः समुद्योरोपेक्षितत्वात्तदनन्त-
रोक्तिः । " आहारशुद्धौ सत्त्वशुद्धिः सत्त्वशुद्धौ ध्रुवा स्मृतिः " [छां. उ. ७।२।६२] इति श्रुतेरवर्णनार्थत्वादाहारसाध्यसत्त्व-
विद्युद्दिज्ञानपर्यन्तत्वमिमात्रेण ज्ञाने सत्त्वशब्दस्युपचारयितुं तत्कारणे
तावदवतारयति— सत्त्वमन्तःकरणमिति । " इत्यायुष्यवसायेषु
सत्त्वमन्त्री तु जन्तुषु [अमरः ३।३।२१२] इति ज्ञानविशेषे च सत्त्व-
शब्दः प्रयुक्तश्च इत्यमिमात्रेणोऽह— अन्तःकरणकार्यं ज्ञान-
मिति । इह— आहारशुद्धिप्रत्युत्पन्नदशायामित्यर्थः । यथा
तत्तद्भूयगतानां रसादीनां शरीरधात्वादिषोपकृत्वान् धात्वा-
मिहिततत्तद्भूयणाणामपि तथा व्यपदेशः, तथेहापि सत्त्वगुणस्य
ज्ञानविद्युद्दिहेतुत्वे तदाभयस्याहारव्यवस्थापीत्यमिमात्रेणोऽह—
सत्त्वात्सञ्जायते ज्ञानमिति । बलारोग्ययोः सुखप्रीत्योश्च
निरन्तरप्रादः समुचित्य प्रहृत्या परस्परविनाभावविवक्ष्येत्-
मिमात्रेण यत्तदारोग्ययोः सुखप्रीत्योरिति इन्द्रविभजनम् ।
सत्त्वमिह प्राणाध्योश्चरयः; आरोग्यं चातुसाम्यादि । कर्मशोषान्नि-
धात्त्वैरभ्येण हि रोगाः प्रादुर्भवन्ति । तस्य रस्यत्वहृत्वाभ्यां
तादाशिविद्युत्पन्नकृत्वसिद्धेस्त्वपोनक्षत्र्यपरिहाराय सुखवर्ध-
कत्वं परिणामकाल इति विशेषितम् । प्रीतिवर्धकत्वाद्देह-
प्रदंनया स्ययमेवेत्यद्धारस्तोषिः । यथोन्मादादिहेतुद्वयानि
इत्यपि मतिरिति लोकोद्देश्याद्विनक्षत्र्यैश्च पुरनस्याप्रीति

वर्धयन्ति; तथा सत्त्वहेतुभूतान्यपि मज्जलेषु लोकोपकारकेषु पर-
लोकादिहितेषु च कर्मषु प्रबोध तद्द्वारेण प्रीतिं जनयन्तीत्यमिमा-
त्रेणोऽह प्रीतिहेतुभूतकर्मारम्भद्वारेणेति । 'कटुम्भ-इत्या-
दिना [१।७।१] रसान्तराणामसात्त्विकत्वेन बद्धयमाणत्वात्तत्प्रयोग-
प्राचुर्यानुसारात् अत्र रसवन्दो रसविशेषवियय इत्याह— मधुर-
रसोपेता इति । अनेन प्रत्ययस्यात्र सम्बन्धमात्रोपलक्षकतापि
दर्शिता । रस्यन्त इति वा रस्याः । तत्र मधुररसोपेता
इति कारणोक्तिः । माधुर्यं हि रसान्तेरस्यः शरीरस्थितौ विशेषेण
हेतुर्भवति । यथोक्तं वाग्भटेन— ' रसाः स्वाद्गन्धस्त्वणतिक्तोषणक-
पायकाः । पञ्चद्रव्यमाश्रितास्ते च यथापूर्वं बलावहाः ' [अ. ह. सू.
१।१४; १५] इति । भोजनं च स्वस्थस्य मधुररसप्रायतया निय-
म्यते— 'पञ्चानामप्रायाणातिद्रुतविलम्बितम्' [अ. ह. सू. ७।३६]
इति । सायनादि कालेषु च मधुर एव को निधीयते । एव स्नेहयुक्त-
आहारोऽपि रौक्ष्यविरोधी रूक्षेण चातुना शरीरस्थायि विरक्तो-
दतां वारयतीत्यप्यायुर्वेदावसितम् । अद्यमान आहारो स्वल्प-
स्यैस्त्वात्मभवाद्गुणत्वाच्च शरीरालयसद्भातरस्यैहेतुभूतरसवधिर-
मांतेन दोषियमश्राशुकावधोपातुसत्करूपपरिणामस्य बलादेश
स्वसाध्यस्य चिरकालस्यायित्तत्वात् स्यैव विवक्षितमिरयाह—
स्थिरपरिणामा इति । उपयोगत्पूर्वमेव अतुपसनीयस्यभिरैवा-
रूपविशेषादिविद्वद्गतसन्दर्शनमात्रेणापि प्रीतिजनकत्वमिह इत्यन्व-
मित्याह रमणीयविशेषा इति । येषु धर्मसाध्यानुर्वदयो-
कमयोरपि सात्त्व्यं, तेषां धर्मवामिदमुल्लक्षणमिति ममात्रेणोऽह
एवंविधा इति । एतेन प्रासुक्तयुक्ताहारत्वं च विवक्ष्यम् ॥ ८ ॥

५ आ. मा. भा.— प्रीतिरनन्तरिका । हृद्यत्वं दर्शने । स्थिराश्च न तदैव पक्वा भवन्ति । तथा
याज्यादयः ॥ ८ ॥

६ आ. प्र. टी.— प्रीतिविवर्धना. इयाः ' इन्देतेयोरयं-
भेदमाह— प्रीतिरिति । अनन्तरिकेति अत्यन्तयान्तम्
मेवमन्तरिकेति इत्यर्थः । ' त्रिवं त्वाधालनीयदं ' इति च क-
र्त्तुः । इति मन्त्रमर्थे एति कथारपि धर्मनोदाशित्वं तदुच्यते ।
' इति च कर्त्तुमर्थे ' इति च कर्त्तुमर्थः । आहारानां श्लिषि-

नाममाहकर्म रियताः ! इति विशेष्यमित्यत्र आह— स्थिरा-
श्चेति । चत्त्वर्थः । प्रतियै रस्यै व्यापकं यति । तदेकारिकान
एव पक्वा निश्चितयाकाशिकाले देहे गुणवता इत्यर्थः । अयमन्त्र
परिहराय सातुत्तरति तथा हीति ॥ ८ ॥

७ ह. पै. भा.— आयुरिति । आयुर्जीवनकालः । सत्त्वं प्रकृतिः पूर्वसंस्कारः । बलं प्राणवायोः स्पर्धम्, सुखमानन्दः, सन्तोषः प्रीतिस्तेषां विवर्धनाः । रस्या मधुराः । स्निग्धाः स्नेहवन्तः । स्थिराः दीर्घकालपरिणामिनः । हृद्या दर्शनमात्रेण प्रीतिहेतवः । एवमभूता आहाराः स्वयं सात्त्विकाः सात्त्विकस्य प्रिया भवन्ति ॥ ८ ॥

८ वं. ब्र. मि.— तत्राहारभेदमाह त्रिभिः— आयुरिति । आयुश्चिरजीवनम्, सत्त्वं चित्तस्पर्धम्, बलं स्वोचितकार्यं धर्माभावप्रयोजकः शरीरसामर्थ्यविशेषः, आरोग्यं व्याप्यभावः, सुखं भोजनानन्तराद्वाद्दृष्टिः, प्रीतिः सन्तोषविशेषः, तेषां विवर्धनाः विशेषेण वृद्धिहेतवः, रस्या रसोपेताः, मधुररस-

प्रधाना इति यावत् ; स्निग्धाः सहजेनागन्दुकेन वा केहेन युक्ताः, स्थिराः रसाद्येन शरीरे चिरकालस्थापिनः, हृद्या हृदयप्रमाः, दुर्गन्धाश्चिन्वादिष्टादृष्टदोषग्रन्था इति यावत् । एवंविधा आहारा भक्ष्यभोग्यादयः सात्त्विकानां प्रियाः । अतः सात्त्विकत्वाधिभिते आदेया इत्यर्थः ॥ ८ ॥

९ व० ल० दी०— तत्र प्रथममाहाराः— आयुरिति । सत्त्वगुणोपेतस्य सत्त्वमया आहाराः प्रिया भवन्ति । ते चायुर्विवर्धनाः— सत्त्वोपलक्षितं ज्ञानं तदादिवर्द्धनाश्च । रस्याः मधुररसोपेताः स्नेहयुक्ताश्च, स्थिराः स्थिरपरिणामाः, हृद्या रम्यस्वरूपाः; एवंविधा अन्नरूपा आहाराः सात्त्विकप्रियाः सत्त्वजनकाः प्रियाः सात्त्विकानां वा प्रियाः, क्षेमकरा इति तात्पर्यार्थः ॥ ८ ॥

१० पु. अ. त.— एवं सावधानं कृत्वाऽह— आयुरिति । आयुर्जीवितं, सत्त्वं हृदयं शुद्धम्, बलं सामर्थ्यम्, आरोग्यं रोगाभावः, सुखं मनस्तोषः, प्रीतिः स्नेहः, एतेषां विवर्धनाः, विशेषेण सफलतया धर्माद्योपयोगित्वेन वृद्धिकराः । तत्र आयुर्वृद्धिकरः पर्वयज्ञाद्येव, सत्त्वमाधको भुवांयुच्छिष्टरूपः, बलकरः पितृदेवादिशेषः, आरोग्यकरो जनन्यायुपपत्तः,

सुखकरः सन्मार्गोपाजितः, प्रीतिकरो मित्रादिदृश्यः । ते च स्वरूपतोऽप्येतादृशाः रस्याः रसयुक्ताः, स्निग्धाः स्नेहयुक्ताः, स्थिराः चिरकालावस्थापित्वादेहपोषकाः, हृपाः हृष्टा एव हृदयानन्दकर्तारः । एतादृशा आहाराः सात्त्विकानां प्रियाः, भवन्तीति शेषः । एवमाहारकर्तारः सात्त्विका ह्येषा इत्यर्थः ॥ ८ ॥

११ नी० भा० दी०— आयुर्जीवनं, सत्त्वमुत्साहः, बलं शक्तिः, आरोग्यं रोगराहित्यं, सुखं चित्तप्रसादः, प्रीतिः अभिरुचिः, एतेषां विवर्धनाः वृद्धिकराः ते आयुस्सत्त्वबलाभ्यामप्युत्पत्तिविवर्धनाः । रस्याः रसोपेताः । स्निग्धाः स्नेहवन्तः । स्थिराः देहे रसाद्येन चिरकालस्थापिनः । हृद्याः दृष्टमात्रा एव हृदयप्रियाः । आहाराः धृत्वक्षीरसितादयः सात्त्विकप्रियाः ॥ ८ ॥

कट्मल्लवणात्युष्णतीक्ष्णरूक्षविदाहिनः ।

प्राहारा राजसस्येष्टा दुःखशोकामयप्रदाः ॥ ९ ॥

१ शां. भा.— कट्टिति । कट्मल्लवणात्युष्णतीक्ष्णरूक्षविदाहिनः— इत्यत्र अतिशब्दः कट्टादिषु सर्वत्र योज्यः, अतिकट्टरतितीक्ष्ण इत्येवं— कट्ट्याम्लश्च लवणश्चात्युष्णश्च तीक्ष्णश्च रूक्षश्च विदाही च कट्मल्लवणात्युष्णतीक्ष्णरूक्षविदाहिनः, त आहारा राजसस्येष्टाः, दुःखशोकामयप्रदा दुःखं च शोकं चाऽऽमयं च प्रयच्छन्तीति दुःखशोकामयप्रदाः ॥ ९ ॥

२ आ. शां. व्या.— राजसप्रीतिविषयमाहारविशेषं दर्शयति— कट्टिति । कट्टस्तिकः, कट्टस्य तीक्ष्णशब्देनोक्तत्वात्, रूक्षो विवर्धः, विदाही सन्तापकः । अतिशब्दस्य सर्वत्र योज-

नामेवाभिनयति— अतिकट्टरिति । दुःखं तात्कथिनी बीजा, शब्दविभोगर्जं दुःखं शोकः, आमयो रोगः ॥ ९ ॥

३ रा. भा.— कट्टरसाः, अम्लरसाः, लवणोत्कटाः, अत्युष्णाः, अतितीक्ष्णाः, रूक्षाः, विदाहिनश्चेति कट्मल्लवणात्युष्णतीक्ष्णरूक्षविदाहिनः; अतिशैत्यातिवैष्णवादिना दुरूपयोगास्तीक्ष्णाः, शोषकराः रूक्षाः, तापकराः विदाहिनः, एवंविधा आहारा राजसस्येष्टाः; ते च रजोमयत्वाद्दुःखशोकामयत्वाद्दुःखशोकामयवर्धनाः रजोवर्धनाश्च ॥ ९ ॥

४ वे. ता. चं.— कटुम्लशब्दयोस्त्रिकटुकृतिन्तिग्यादिषु विशेषतः प्रयोगादिश्च तावन्मात्रनिवृत्त्याव्युदासायाऽऽह— कटु- रसा अम्लरसा इति । सारिक्वस्यापि प्रतादिव्यनिरिक- काच्छेपु शक्तिमात्रार्थत्वयोगानुप्रते स्वरूपतो छवणम्याहारत्वा- छम्भवात्प्रत्यक्षत्वणस्य गोमासतुल्यतया स्फुटनिपेधाच्चान- तयतिरिचोपेत्या लक्षणशब्द इत्यभिप्रायेणाऽऽह— लक्षणोत्कर्षा इति । 'क्षिप्रगुण्यं (क्षान्त्यमलं) च भोजनम्' [अ ह सु ७।४७] इति कोष्णस्य भोजनस्य विहितत्वात् अत्युष्णेति विशे- यिनम् । 'कट्टादीनां विदाहिन' इति भ्रमत्युदासायान् समा- सोक्ति । तीक्ष्णस्यापि मरीच्यादेस्तत्तद्ब्रह्मरोचनार्थं मात्रया- ऽनुभवेस्तत्रान्युपसर्गस्यान्वयो दर्शितः । उष्णस्य पृथगुपात्त- त्वाद्गन्त तीक्ष्णशब्दो न तत्पर्यायः ; आशुकारिषु मरीच्या- दिव्यानुर्वेदे तीक्ष्णत्वमुच्यते, अतोऽन प्रयोगशयप्रवृत्ति प्रति-

कृततमानि द्रव्याणि तीक्ष्णानौत्यभिप्रायेणोदाहृति— अस्मि- शैत्येति । श्लेहप्रतिषेधमृतो गुणो रीक्ष्यमनुशिष्यत इत्यभिप्रा- येणाऽऽह— शोषकरा रूक्षा इति । वातकोपनत्वमनेन विदया- अत्र विदाहिशब्दे प्रकृतिप्रत्यययोर्विवक्षितं व्यनक्ति— शोष- करा इति । पित्तकोपना इत्यर्थः । पूर्वविधा इति पूर्वक- 'तृष्णाशोकसमुद्भवम्' [१४।७] इत्यादि प्रायुक्त स्मार- यति— रजोमयत्वादिति । कटुप्रवृत्तीनां दुःखादिहेतुत्व- प्रायशोऽन्यथयत्यतिरेकयोग्यमायुर्वेदविशोषितं च । दुःखत्वं धातुवैषम्यादिद्वारा; शोकप्रदत्वं तत्परामर्शजनपक्षतापारिण- आमयः कालक्रमेण । न केवलमत्रैव तमोद्बुद्ध्यादिहेतु- त्वम् ; अपितु परम्परया परलोके देहान्तरेऽपीलभिसंश- सत्त्वबर्धकसारिक्काहारसमानन्यायसिद्धमेवार्थः— रजोवर्ध- नाश्चेति ॥ ९ ॥

५ आ. मा. भा.— ॥ ९ ॥

६ ज. प्र. दी.— ॥ ९ ॥

७ ह. पे. भा.— कटुम्लेति । कटुम्लत्वणा रसविशेषाः । अतिशब्द उष्णादिभिः प्रत्येकमभि- सम्बन्ध्यते । एते कट्टादय आहारा दुःखशोकामयप्रदा राजसस्य पुरुषस्येष्टा अभिमताः । स्वप्नस्य राजसाः ॥ ९ ॥

८ वं. ब्र. वि.— अतिशब्दः कट्टादिषु सप्तसु योग्यः । तत्रातिशब्दनिम्बादि । अत्यम्लतिलवणात्युष्णा. प्रसिद्धा । अतिनीक्ष्णो मरिचादि । अतिरूक्षः श्लेहशून्यः कोद्रवादि । अतिविदाही सर्पादिः । एते दुःखशोकामयप्रदा । तात्का-

ल्लिकी पीडा दुःखम्, तदनन्तरमात्रि दौर्मेनत्वं शोक, व्याधिरामय, वाग्प्रददतीति तयोक्ता आहारा राजसस्येष्टा । तस्मात्साराविहरेते त्याज्या इत्यर्थः ॥ ९ ॥

९ व० त० दी०— कट्टिति । राजसस्य प्रियाः ॥ ९ ॥

१० पु. अ. त — राजसानाह— कट्टिति । अतिशब्दः सर्वत्राहसम्बन्धते कट्टादिषु । अतिकटुः काखेलादिः, अत्यम्ल आघ्रातकादिः, अतिलवण क्षारयहूलरोचककाकादि, अत्युष्ण. सथाप्यकवाश्वादि, अतितीक्ष्णो मरिचादि, अति-क्षथणक्रमसुरकोद्रवादिः, अतिविदाही राजकादि । पृथमेतेऽतिकट्टादय पञ्चयज्ञारिहितः स्वार्थेष्टा आहारा

राजसस्येष्टाः प्रियाः । दुःखशोकामयप्रदा दुःखं अणुत्तम एव रसानविकारादिरूपं, शोको भक्षणानन्तरमजीर्णोद्धारदिना भक्षितपक्षान्तापादि-रूपः, आमयो-रोगो ज्वादि, एतानि सर्वाणि प्रददति बद्धन्तीति तथा । एतावताहारकोपे राजसा ज्ञेया इत्यर्थः ॥ ९ ॥

११ नी० भा० दी०— कट्टिति । अतिशब्दः सर्वत्र सम्बन्ध्यते । अतिकटु निम्बादि, अत्यम्लतिलवणात्युष्णा प्रसिद्धाः । अतितीक्ष्णो मरिचादिः, अतिरूक्षः श्लेहशून्यः कट्टुकोद्रवादिः, अतिविदाही राजिकादिः । इत्वं तात्कालिकी पीडा, शोकः पञ्चाज्ञावि दौर्मेनत्वम्, आमयो धातुवैषम्यापादनेन रोगस्तत्प्रदाः ॥ ९ ॥

वातयाम गतरसेनाः कृत्वा पति पर्युषितं च यत् ।
 उच्छिष्टमपि चामेध्यं मोक्षं मन्दपथं ।
 कौतज्जनं तामसप्रियम् ॥ १० ॥
 निर्वीर्यस्य गतरसेनोक्तत्वात् । गन्तव्यं तत्, उच्छिष्टमपि च शुकृतिष्टमपि उच्छिष्टं ।

२ जा. शां. ध्या.— तावन्नप्रियमाहासुवाहरति—यातयाममिति । ननु निर्वायं यातयाममुच्यते, न पुन. सामिन्नमिति, नेहाह— निर्वायंस्थेति ॥ १० ॥

३ रा. भा.— यातयामं चिरकालावस्थितं, गतरसं त्यक्तस्वाभाविकरसं, पूति दुर्गन्धोपेतं, पर्यु-
पितं कालातिपत्त्या रसान्तरापन्नम्, उच्छिष्टं गुर्वादिभ्योऽप्येषां भुक्तशिशुम्, अमेध्यम् अयज्ञार्हम्,
अयज्ञशिशुमित्यर्थः । एवंविधं तमोमयं भोजनं तामसप्रियं भवति; भुज्यत इत्याहार एव भोजनम्; पुनश्च
तमसो वर्धनम्; अतो हितैपिभिः सच्चिविष्टद्वये सात्त्विकाहार एव सेव्यः ॥ १० ॥

४ वे. ता. चं.— सात्त्विकराजसाहारयोगुणकार्यकपनेऽपि
तामसे पुष्पान्नप्रथममद्वाकिप्रकरणे राजसमानकार्यत्वात् सर्व-
व्याहारो यामातिरुमणमात्रेण दोषाभावान्तिपु तेषु श्रेण्येयु यावता
कालेन दुष्ट्या, तावद्विषयमाह— यातयामं चिरकाला-
वस्थितमिति । याम. धैर्योऽस्य; यथा 'पृथाल्परं सपञ्चमिनाति-
सुखम्' इति केचित् । तेन निर्वायंस्त्वमुक्तं भवति । तदपि
चिरकालावस्थितमित्यनेन अर्थसिद्धम् । अन्मयेषु पृथिवी-
स्येषु च आहारेषु तत्तत्प्राग्भेदेनापि कदाचिदपि सर्वसत्यागा-
भावान्तिपत्त्यन्वभावतायाऽच्छिरसत्यागेन रसान्तरापतिरिह
तरससाधनेन विवक्षितेत्याह त्यक्तस्वाभाविकरसमिति ।
तेन गतरससाधनेन निर्वायंस्त्वोक्ततया 'यातयामं मन्दपरम्पम्'
इति व्याख्या निरस्तः ।

यद्यपि पूतिशब्दोऽप्रातिपदतया भ्रूवच्छात्रादिसिद्धे करञ्जा-
द्वयेऽपि प्रयुज्यते; तथापि अत्र इत्यादिशेषोपादानप्रकरण-
वाद्युपादिसुखेन सवद्द्वारोपलक्षणप्रकरणवाचान् पूतिशब्देन हेय-
या रोक्ष्यान्नप्रसिद्धगुणविवक्षाभाह— दुर्गन्धोपेतमिति ।
प्रातिपत्तिमानस्य यातयामसाधनेन 'दृग्भाव' रसत्यागस्य
गतरसम्' इत्युक्तत्वात् येषु कालातिपत्ती दोष', क्षीरादिद्वि-
दञ्जनादिभिश्च रसान्तरापति, तत्र कालातिरुमणमात्रेण
पान्तरापन्नमिह विवक्षितमित्याह— कालातिपत्त्या
रसान्तरापन्नमिति । हेयविरुद्धन्तरादीनामुपलक्षणमिदम् ।
। एव । पक्वानामविकृष्टानामपि जलादीना रान्यन्तरिताना
म् । एतेन यातयामसाधनेऽत्र रसान्तरापतिरहितकाला
रामान्नद्रूपविषय इति दर्शितम् ।

उच्छिष्टविशेषस्य छात्रानुपवेतार्थोच्छिष्टस्य च प्राप-
प्रेषयावधिततया पवित्रत्वेनापि प्रद्वान्तरावठिरिकविषयोऽत्र
रुष्टशब्द इत्याह— गुर्वादिभ्योऽप्येषामिति । गुर्वादी-
दिशब्देन पितु ज्येष्ठस्य आत्वे. भार्याविषये मनुष्य प्रहणम् ।
"अदिति पुत्रद्वामा श्राव्यभ्यो देवेभ्यो नप्रादानमपवत् ।
॥ उच्छेपममद्वुः । तस्मात्तत् । सा रेतोऽपत" इत्यादी
श्रेयशागतमाश्रमते; तस्माद्दनादिविधिपत्त्यादन्वयपरम् ।
। विदित्याकृष्टान्स्वोदानविषयत्वेऽप्यविकृष्टम् । अत्रास्त-
पत्त्यास्वीकारेऽपि अदितिशाब्देवद्वयवद्भारमात्रविषयम् ।
। तत्रा अद्यत्तानामनुगतप्राप्ति, प्रासावपि तथाविषयम-
रम् । नचात्र विधिस्तत्कल्पनावकाशेऽप्येव्यप्राप्तिरिव । यत्तु
। सा नान्दो' जातिस्तरेण प्राचीनद्वन्द्वानामनुगतमनुष्ठान्यो-
' उच्छिष्टलेगाननुमोदितो द्वित्रैः सङ्कल्पेन भुञ्जे तदगात्-

किञ्चिच्च' [भाग. १।५।२५] इत्यादि, तदपि तस्मिन्
जन्मनि नारदस्तेषां शिष्यः द्यूष्टेति तादृशेष्वेव तत्प्राप्तेति;
नान्धादशेषु । तथा सति हि वाच्यान्तरमपि न विद्वन्त्ये । न
च वचनविरोधे लिङ्गदर्शनमात्रेणानुगतमिति । प्रतिषेधति
द्व्यर्थायुपुरादेरप्युच्छिष्टम्— "उच्छिष्टप्रदानवर्तमानार्थवचनार्थ-
पुरे गृहीतः' [आ. घ. १।२।१३०] इत्यादिना । विमु-
तान्येषाम्' मागवतस्य तु आचार्यन्यतिरिक्तमस्तोच्छिष्ट-
मज्ञेषुऽपि तीयाणि प्रायश्चित्तान्यनुशिश्यन्ते । यथा सन्तुमारी-
यर्षह्लायाद्युदाहृतमित्यापनप्रामाण्ये भगवदानुमानार्थोऽस्मात्—
' निर्माल्यं मक्षयित्वैवमुच्छिष्टमगुरोरेपि । मामं पयोव्रतो मुक्त्वा
जपनशार्हरं सदा । न्नप्रकृष्यं ततः पीत्वा' इत्यादि ।

भाष्ये चारं गुरुशब्द आचार्यविययं, पितृविषयो वेत्ययुक्तम्,
गुरुशब्दार्थोपात्तायाप्युच्छिष्टमज्ञेषुऽप्युदाहरणमात्रात् । नच उच्छिष्ट-
दुष्येसमाश्रेऽप्यार्थत्वम्, ' उपनीय तु यः शिष्य वेदमप्या-
पयेद्विन्न । सत्कर्म परहस्यं च तमाचार्यं प्रचक्षते' [मनु
२।१४०] इत्यादिमिच्छादक्षणात्, अन्यत्र प्रयोगस्योपचारा-
दपि सम्भवादः । यत्रोपनेता प्रणवादिनामुपदिश्य विस्त, यत्र
केवल रहस्यसम्बन्धिनिर्दिष्टा मोक्षसाधनमृता विद्यास्तत्तच्छ्रुति-
सुखेन शिष्ययति; तयोप्येवार्थत्वादिर्क वचनवलादनीक्रियते ।
उक्तं च गुरुविरुद्धेण भगवता साहचर्यत्वेन— "स गुरुं क्रियाः
कृत्वा वेदमस्ते प्रयच्छति । उपनीय तु तद्रेदमाचार्यं स उदाहृतः ।
एकदेशमुपाध्यायः' [१।३४, ३५] इति । यत्तु 'एकाक्षर-
प्रदातारमाचार्यं योजनमन्यते (यो गुरु नाभिमन्यते)' [अत्रिसृष्ट.
१०] इत्यादि, तद्वमतितिनिराणायमेवार्थार्थेऽपि मन्त्रेणोच्यते;
न चावता आचार्यत्वप्रयुक्तसर्वोपनिषत् । यथ्येवार्थार्थमन्त्रो
निदृश्यावतुनाराद्वरुणश्रादिशिल्पकेषु श्रेण्यपादितु प्रयोगमीत्या
च यथाप्रयोगं श्रेण्य मुख्य इति कैविलद्वीकियेते, तमाप्युच्छिष्ट-
मज्ञेषुऽपि मतिनिदानमाचार्यत्वं प्रणवादिशिल्पपूर्वपरविशेषेऽ-
र्थेव, तथैव शार्ङ्गेनियमाच्छिष्टाचारव ।

प्रत्यक्षप्राप्त्यादिविरुद्धस्तु प्रान्तानामभिप्रायान्तरेण शास्त्रो-
क्तद्विगमप्याचारो न शिष्टाचारः । यदपि कैविलपठ्यते ' नारा-
यणैकनिष्ठस्य सा या वृत्तिस्तद्वर्धनम् । यो यो जल्प स स
अपस्तदयानं यन्निरिक्षणम् । तत्प्रादात्मन्तुष्टं तीर्थं तनुच्छिष्टं
मुपावनम् । सतुपिमानं मन्यायं तच्छुष्टमसिद्धं मुपाय' इति ।
। इदमपि नारायणैकविप्रसर्वाचारम्, न तु स्वयं विधायकम् ।
अन्यत्र मन्त्रेरेव ह्यन प्रथमा । सत्र प्रथमश्लोके स्वभावाप्र-
मर्थप्रति चातुर्दशति, यत्र शास्त्रमात्रम्; न तु पुन. शास्त्रान्तर-

निविद्धपरामर्शि । प्रमाणप्राप्तविषयत्वादेव हि 'अतुल सुपा वनमग्रमखिलम्' इति विशेषणेषु सरम्भ । 'प्राङ्गणा पादतो मेध्या' इत्यादिभिर्विप्रपादोदकस्य सामान्यतः पावनत्वप्राप्तौ भागवतत्वावस्थायाम् अतुल तीर्थमिति विशेष्यते । एवमने कान्तिनोऽप्युपेतृप्रभृतेर्दृष्टौ पावनत्वेन प्राप्तिं तस्य नापरायणैक निष्ठत्वदशायां सुपावनत्व विधोयते । तथा महापुरुषकृतस्तु त्यादेर्मन्त्रलतमत्वे सिद्धे 'तदुक्तिमान् मन्त्राग्रथम्' इति भगव-
दनन्यप्रणीतस्य गाथागीतादेरपि मन्त्राग्र्यवत्फलादिहेतुत्व प्रतिपाद्यते ।

एव शुद्धानां शोधकापेक्षायाम् निर्णेजनादिबन्धनात्मना स्पृशोऽपि माहात्म्यविशेषवशादिच्छाशोधकतया प्राप्त 'तत्स्पृष्ट मखिलं शुचि' इत्यनेन सर्वस्यापि द्रव्यस्य पृथक्चोदितशोधक भेदस्य भागवतस्पर्शेणैक शोधको भवितुमर्हतीत्युच्यते । अन्यथा भागवतेन यदृच्छादिस्पृष्टचण्डाललशुनपृच्छनायशुद्धग्रहणे नालेपकपादवदस्पर्शस्यास्पृष्टमभक्ष्याभक्ष्याथद्वैतप्रसङ्ग । एतेन पर माहस्य भक्ताङ्गिरसोर्भाषागाथापि निर्वृद्धा । एव हि सा सङ्कृतेन विपरिणस्यते— 'दिव्यैरवेकविभवेति यदि श्रुवन्ति माध्वीमनोऽनुलसीक यद्वीति चाहु । ऊनक्रिया अपि परानपि कारयन्तो भुक्ताधिकं ददति चेन्न तत्पवित्रम्' इति । इदमपि सङ्कीर्तनप्रशंसापरमिति प्रकृष्टात्स्वभावक्यस्वारस्याच्च सुन्यक्तम् । भुक्त्येवशब्दश्च पाकपात्रस्यविषयत्वेऽपि न विरुद्ध, यथा 'अत्रोप किं कियताम्' इत्यत्र अवशिष्टम् । भुक्तशिष्टं तु पाकपात्रस्यमपि त्याज्यमेव । तत्परिहारायोऽयं प्रतिप्रसव ।

५ आ. मा. भा.— ॥ १० ॥

६ ज. प्र. दी.— ॥ १० ॥

७ इ. पै. भा.— यातयामं, गतरसं गतवीर्यं, पूतिं क्लिन्नं विरसं, पर्युषितं पक्वमुपसाऽतिक्रान्तं, उच्छिष्टं भुक्ताग्रिष्टम् । अपि चेति समुच्चये । अमेध्यमयज्ञार्हम् । तामसानां प्रियं तामसप्रियम् । स्वय-
मपि तामसम् ॥ १० ॥

८ इ. प्र. सि.— यातो याम महो यस्य पक्ष्यैर्नादे-
स्तयातयामम्, शैत्यप्राप्तमित्यर्थः । गतरसं निरप्यन्नसन्तरम् ।
पूतिं दुर्गन्धिः । पर्युषितं पक्वं सद्भाऽप्यन्तरितम् । उच्छिष्टमन्य
भुक्ताग्रिष्टम् । अमेध्यमयज्ञार्हमद्वि मांसादि । तासनां

भोजनं भोज्यं तामसस्य प्रियम् । सार्विकैर्नृत एव
त्याग्यमित्यर्थः । 'अपि च' इत्यनेन दुःखशोकामयपरमिति
पूर्वोक्तं [१०।९] सङ्गीयते ॥ १० ॥

९ य० त० दी०— यातयाममिति । चिरकालावस्थितं तामसप्रियम् ॥ १० ॥

१० पु. अ. त.— अयं तामसमाह— यातयाममिति ।
यामां स्वयन्तो याम महो यस्य तासनां पक्षान्कृत्रिरादि,
शैत्यादिना भक्षणशोभ्यमित्यर्थः । गतरसं सुष्कं पूतिं दुर्गन्ध,
पर्युषितं पक्वताग्रम्, उच्छिष्टं अन्यभुक्ताग्रिष्टम्, अमे-
ध्यं क्लिष्टपृच्छविस्वार्थिकम् । एतादृशां भोजनं तामसानां

प्रियम् । एतस्य पक्षकीर्तनं स्वस्वरूप एव दुष्टत्वात् ।
एवभोजनप्रियो तामसो येष इत्यर्थः । निगुणाहारकैर्मुच्छिष्ट-
भोज्यमिति पूर्वोक्तप्रियमभोजनं तद्भोजितमप्यत्याग्या
इत्यर्थेऽतन्निरूपणेन ज्ञापितं ॥ १० ॥

११ नी० मा० दी०— यातयामं प्रहरास्रापकृते, शीघ्रतः गतमित्यर्थः । 'यातयामं अर्धवर्षं, निर्धोदैस्य
गतरसं शोभनत्वात्' इति (शां) भाष्यम् । गतरसं रसविमुक्तम् । पूतिं दुर्गन्धिः । पर्युषितं पक्वं सद्भाऽप्यन्तरितम् ।
उच्छिष्टं भुक्ताग्रिष्टम् । अमेध्यं यज्ञानर्हम् । भोजनमभं तामसप्रियम् ॥ १० ॥

सात्त्विकादिभेदेन यज्ञत्रैविध्यम् ।

अफलाकाङ्क्षिभिर्यज्ञो विधिदृष्टो य इज्यते ।

यष्टव्यमेवेति मनः समाधाय स सात्त्विकः ॥ ११ ॥

१ शं. भा.— अथेदानीं यज्ञस्त्रिभिर्न उच्यते— अफलेति । अफलाकाङ्क्षिभिरफलार्थिभिर्यज्ञो विधिदृष्टः शास्त्रचोदनादृष्टो यो यज्ञ इज्यते निरर्थ्यते ' यष्टव्यमेव ' इति यज्ञस्वरूपनिर्णयनेन कार्यमिति मनः समाधाय ' नानेन पुरुषार्थो मम कर्तव्यः ' इत्येवं निश्चित्य, स सात्त्विको यज्ञ उच्यते ॥ ११ ॥

२ आ. भा. व्या — हानारात्तार्थमाहारत्रैविध्यमेव विभज्य कमप्राप्त यज्ञत्रैविध्यं कथयति— अथेति । तत्र सात्त्विक इत्यर्थः ॥ ११ ॥

३ रा. भा.— फलाकाङ्क्षारहितैः पुरुषैः त्रिधिदृष्टः शास्त्रदृष्टो मन्त्रद्रव्यत्रियादिभिर्भुक्तो यष्टव्यमेवेति भगनदाराधनत्वेन स्वयम्प्रयोजनतया यष्टव्यमिति मनः समाधाय यो यज्ञ इज्यते, स सात्त्विकः ॥ ११ ॥

४ वे. ता. च — अफलस्य कस्यचिदाकाङ्क्षाप्रतीतिस्तु शास्त्रायाऽऽह— फलाकाङ्क्षारहितैरिति । परमात्मप्रीत्यतिरिक्तनिरपेक्षैरित्यर्थः । विधिदृष्टः इत्युक्ते प्रजापतिना दृष्टत्वं प्रतीयत स हि सर्वेषां यज्ञानां दृष्टेत्यामनसि, न चानप्रजापतिदृष्टत्वोक्त्यायुष्मन्ने कश्चिदुपकार अतो विषायाकरात्समेवात्र विधिशाब्देन विवक्षितमित्याह शास्त्रदृष्ट इति । शास्त्रेकप्रमाणतया प्रसिद्धे शास्त्रदृष्टत्वोक्तिरनपेक्षितेत्यत्र यथा शास्त्रद्वारादेवैकस्य, तद्विवक्षितमाह— मन्त्रेति । ' यज्ञ देव

पूजायाम् [धा पा १/१०२७] इति भात्त्वार्थसारेणाऽऽह— भगवदाराधनत्वेनेति । अथपारणाभिप्रेतमाह— स्वयम्प्रयोजनतयेति । अयममिप्राय — यद्यपि प्रयोजनमनुद्दिश्य न प्रवृत्ति, तथापि प्रादुर्भूतसमारोपन्यायेन यथादिप्रवृत्तेष्वप्रयोजनत्वाभिस्तथ सम्भवति— इति । मनः समाधायैति प्रकारान्तराद्विनिवाच प्रस्तुतप्रक्रियायांमेकम कृतेत्यर्थः । यज्ञ इज्यते यज्ञ क्रियत इत्यर्थः ॥ ११ ॥

५ आ. भा. भा.— ॥ ११ ॥

६ ज. प्र. की — ॥ ११ ॥

७ ह. पै. भा.— अफलेति । यष्टव्यमेवेति मनः कृत्वा यज्ञः सात्त्विकः ॥ ११ ॥

८ वें. प्र. गि — अथ ब्रह्मप्राप्त यज्ञभेदमाह त्रिभि— अफलेति । यज्ञो द्विविधः काम्यो नित्यश्चति । तत्र फलसंयोगेन चोदित काम्यं, स तु सर्वाङ्गोपसंहारेण सुख्यकल्पनैवावृत्तं । फलसंयोगे विना जीवनादिनिमित्तसंयोगेन चादित सर्वाङ्गोपसंहारात्मने प्रतिनिध्यायुपादानासुख्यकल्पेनाप्यवृत्तयो विद्ये । तत्र सर्वाङ्गोपसंहारात्मन्मयं प्रतिनिधिपुत्रा-

दायावदप यष्टव्यमेव, प्रपञ्चावपिहारायावश्यं जीवनादिनिमित्तेन चादितत्वादिति शास्त्रमर्थादा । तदनेन निश्चयेन मनः समाधायैकाम कृत्वा अफलाकाङ्क्षिभिरौपसंहारयज्ञद्वया विधिदृष्टो यथागात्रं निश्चितो यो यज्ञ इज्यतःशुद्धोपल, स सात्त्विको यज्ञः ॥ ११ ॥

९ व० त० दी०— शास्त्रीययज्ञस्य च त्रैविध्यं त्रिभि स्पष्टम्— अफलेति ॥ ११ ॥

१० पु. अ. त — आहारात्तत्प्रत्यय प्रतिज्ञातत्वात् [१०१०] विविधयज्ञरूपमाह— अफलेति । न विद्यतेऽन्यत्फलं यस्यात्तदस्य स्वयमेव फलत्वात् मन्त्रप्रसादस्तदाकाङ्क्षिभिरुपै विधिना अवश्यकर्तव्यत्वेन दृष्टो चोचितो यो यज्ञो

भगवन्महात्मा ' यष्टव्यमेव, न तु फलानुसंधानेन ' इति मनः समाधाय निश्चल कृत्वा इज्यत अनुष्ठीयत स यज्ञ सात्त्विक इत्यर्थः । एवादायशकता सात्त्विको ज्ञः ॥ ११ ॥

११ नी० भा० दी०— यज्ञत्रैविध्यमाह— अफलेति । विधिदृष्ट आचार्यद्वयया विहित ' यष्टव्यमेव, न तु यथादृष्टमदृष्ट वा फल प्राप्नोव्य ' इति मनः समाधाय समाहित कृत्वा यो यज्ञ इज्यते स सात्त्विकः ॥ ११ ॥

अभिसन्धाय तु फलं दम्भार्थमपि चैव यत् ।
इज्यते भरतश्रेष्ठ ! तं यज्ञं विद्धि राजसम् ॥ १२ ॥

१ शां. भा.— अभिसन्धायेति । अभिसन्धाय तूद्दिश्य फलं दम्भार्थमपि चैव यदिज्यते भरत-
श्रेष्ठ ! तं यज्ञं विद्धि राजसम् ॥ १२ ॥

२ आ. शां. व्या.— राजसं यज्ञं हानार्थं दर्शयति—अभिसन्धायेति । स्वर्गाद्युद्दिश्य धार्मिकत्वख्यापनार्थं च यद्यज्ञ-
क्रियते तं यज्ञं राजसा निर्वृत्तं साज्यमवगच्छेत्पर्यं ॥ १२ ॥

३ रा. भा.— फलामिसन्धियुक्तैर्दम्भमर्गो यशःफलश्च यो यज्ञ इज्यते, तं यज्ञं राजसं विद्धि ॥ १२ ॥

४ वे. ता. चं.— दम्भहेतुकत्वमिह दम्भार्थशब्देन विव-
क्षितमित्याह— दम्भमर्ग इति । धार्मिकत्वख्यापनाभिसन्धि-
रहित इत्यर्थः । केवलं दम्भमर्गस्तु तामसः । अत एदृश्या-
मुष्मिन्फलसम्भेदमात्रमिह राजसत्वं विवक्षितत्वमित्यभिप्राये-
णाऽऽह— यशःफलश्चेति । दम्भानुवाराद्वा दृष्टकफलवोक्तिः ।
'भरतश्रेष्ठ !' इति त्वं तु सात्त्विकयज्ञायधिकारोत्वभिप्रायः ॥ १२ ॥

५ आ. मा. भा.— ॥ १२ ॥

६ अ. प्र. दी.— ॥ १२ ॥

७ ह. पै. भा.— अभिसन्धायेति । अभिसन्धाय तु फलं 'एतत्फलं मे स्यात्' इत्यभि-
सन्धाय सङ्कल्प्य दम्भार्थमपि चैव यद्धारमिकत्वख्यापनार्थमेव यो यज्ञ इज्यते निर्वर्त्यते तं यज्ञं राजसं
विद्धि ॥ १२ ॥

८ वं. प्र. गि.— फलमभिसन्धायोद्दिश्य दम्भार्थं लोके धार्मिकत्वख्यापनार्थमपि च यो यज्ञ इज्यते, तं राजसं विद्धि ॥ १२ ॥

९ व० त० दी० — ॥ १२ ॥

१० पु. अ. त.— राजसमाह— अभिसन्धायेति । स्वख्यापनार्थं चाप्येव यत्तु इज्यतेऽवृष्टीयते तं यज्ञं राजसं
तु पुन फल स्वर्गादिक्रमभिसन्धाय उद्दिश्य दम्भार्थं लोके विद्धि । तत्कर्त्तरश्च राजसा ज्ञेयाः ॥ १२ ॥

११ नी० मा० दी०— राजसं यज्ञमाह— अभिसन्धायेति ॥ १२ ॥

विधिहीनममृष्टान्नं मन्त्रहीनमदक्षिणम् ।
श्रद्धाविरहितं यज्ञं तामसं परिचक्षते ॥ १३ ॥

१ शां. भा.— विधिहीनमिति । विधिहीनं यथाचोदितविपरीतम्, अमृष्टान्नं ब्राह्मणेभ्यो न
सृष्टं न दत्तमन्नं यस्मिन्पत्रे सोऽमृष्टान्नः, तममृष्टान्नम् ; मन्त्रहीनं मन्त्रतः स्वरतो वर्णतश्च विद्युक्तं मन्त्र-
हीनम्, अदक्षिणमुक्तदक्षिणारहितं, श्रद्धानिरहितं यज्ञं तामसं परिचक्षते तमोनिर्वृत्तं कथयन्ति ॥ १३ ॥

२ आ. शां. व्या.— तामसं यत्तु हानार्थमेवोदाहरति— विधीति ॥ १३ ॥

३ रा. भा.— विधिहीनं ब्राह्मणोक्तविधिहीनं सदाचारयुक्तैर्विधिविद्धिर्ब्राह्मणैर्यज्ञस्येत्युक्तिहीनमि-
त्यर्थः; अमृष्टान्नं अचोदितव्रज्यं मन्त्रहीनमदक्षिणं श्रद्धानिरहितं च यज्ञं तामसं परिचक्षते ॥ १३ ॥

४ वे. ता. चं.— अमृष्टान्नममृष्टान्नराशुद्धयेन योदित-
प्रशारविहीनमपिदेव 'विधिहीनम्' इत्ययथाशास्त्रत्वं न
विधिहीनम् । अन्यस्य चावश्यापेक्षितस्य हानिरिह स्वयंप्र-
शुभित्वमित्येवोदाहरणं ब्राह्मणोक्तिहीनमिति । चायोदित
एवमेव श्रद्धाविरहितोऽपि इतिमर्थे निश्चोति—सदा-
चारविधिः । भोभानिरुदाहरणानां अन्यभावे अमृष्टान्नमावश्यं

केमुपयतिदन्वात् 'अदक्षिणम्' इत्यनेनवाभावात्तद्विषयान्नात्
अमृष्टान्नस्यैवोदाहरणोपातितायथापनोपयोगाय । अमृष्टान-
नमन्त्रेण सुप्रतिप्रदादिविषयामाह अचोदितव्रज्यमिति । यज्ञार्थं
यद्यमिह मृष्टान्नेन विषयितम् । न्यायागतमित्यर्थः । तदस्य
व्यष्ट, यथा— न यज्ञार्थं घनं दृष्टान्नो निरुक्तं भवति । यत्र-
मात्वा हि निश्चिन्ता प्रेयः कर्त्तव्याः मन्त्रे इति ॥ १३ ॥

५ आ. मा. भा.— ॥ १३ ॥

६ ज. प्र. दी.— ॥ १३ ॥

७ ह. पै. भा.— विधिहीनमिति । विधिहीनमशास्त्रचोदितम्, असृष्टान्नमन्नदानादिरहितम्, मन्त्रहीनं मन्त्रवर्जितम्, अदक्षिणं दक्षिणारहितं यज्ञं तामसं परिचक्षते कथयन्ति ॥ १३ ॥

८ चं. प्र. गि.— विधिहीनं शास्त्रोक्तविधिरहितं, अन्नदानहीनं स्वस्वतो वर्णतश्च मन्त्रहीनं दक्षिणारहितं श्रद्धाहीनं च यज्ञं सिद्धात्तामसं परिचक्षते ॥ १३ ॥

९ व० त० दी०— ॥ १३ ॥

१० पु. अ. त.— तामसमाह— विधिहीनमिति । आद्रेण विरहितं ग्रन्थं यज्ञं तामसं परिचक्षते कथयन्ति; वेदोक्तविधिरहितम्, असृष्टान्नं पात्रानरहितं, मन्त्रैर्देवताह्वा- महान्त इति शेषः ॥ १३ ॥
नदिरूपहीनं ग्रन्थम्, अदक्षिणं वैचदक्षिणारहितं, श्रद्धया

११ नी० भा० दी०— विधिहीनं शास्त्रोक्तविधिहीनम्; असृष्टं न दत्तमन्नं यस्मिन् तं असृष्टान्नम् ॥ १३ ॥

तपसः शारीरादिभेदकथनपूर्वकं गुणतस्त्रैविध्यम् ।

देवद्विजगुरुप्राज्ञपूजनं शौचमार्जवम् ।

ब्रह्मचर्यमहिंसा च शारीरं तप उच्यते ॥ १४ ॥

१ शां. भा.— अयेदानीं तपस्त्रिविधमुच्यते— देवेति । देवाश्च द्विजाश्च गुरुवश्च प्राज्ञाश्च देव-द्विजगुरुप्राज्ञाः, तेषां पूजनं देवद्विजगुरुप्राज्ञपूजनं; शौचं, आर्जवमृजुत्वं, ब्रह्मचर्यमहिंसा च शरीर-निर्वैर्यं शारीरं, शरीरप्रधानैः सर्वैश्च कार्यकरणैः कर्त्रादिभिः साध्यं शारीरं तप उच्यते । 'पञ्चैते तस्य हेतवः' [१८।१५] इति हि वक्ष्यति ॥ १४ ॥

२ आ. शां. व्या.— सात्त्विकदिमापं निरूपयितु सर्वस्य तपसः स्वरूपं निरूपयति— अयेति । तप शारीरं तपो निर्दि-शति— देवेति । देवा ब्रह्मविष्णुशिवादेवः, द्विजाः पूज्यपूज्य-त्वाद्विजोत्तमाः, गुरुवः पित्रादेवः, प्राज्ञाः पण्डिता विदित-वेदितव्याः, तेषां पूजनं प्रणामशुभ्रादि । शौचं मूत्रलाभ्या शरीरयोपशमम्, आर्जवमृजुत्वं विहितप्रतिषिद्धयोरङ्गरूपप्ररति-

नित्तमित्यम्, ब्रह्मचर्यं मैथुनासमाचरणम्; अहिंसा प्राणिना-मपीडनम् । शरीरमापनिर्वैर्यत्वमस्य तपसो न सम्भवतीति मत्वा विशिनष्टि— शारीरंति । कथं कर्त्रादिषाभ्यत्वे तपसः शारीरत्वं ? शारीरत्वे वा कथं कर्त्रादिषाभ्यत्वं ? इत्याद्यह्वा-प्य— पञ्चैति ॥ १५ ॥

३ रा. भा.— अयं तपसो गुणतस्त्रैविध्यं वक्तुं तस्य शरीरत्वाद्भनोभिर्निष्पाद्यतया तत्स्वरूपमेदं ताव-दाह— देवेति । देवद्विजगुरुप्राज्ञानां पूजनं, शौचं तीर्थस्नानादिकम्, आर्जवं यथाभाद्रुनदशारीरवृत्तं, ब्रह्मचर्यं योषित्तु भोग्यताद्युद्धिपुकेक्षणआदिरहितत्वम्, अहिंसा अप्राणिपीडा, एतच्छारीरं तप उच्यते ॥ १४ ॥

४ घं. ता. चं.— आहारदीनो सात्त्विकत्वादित्रैविध्ये प्रकल्पते तपसः करणभेदेन त्रैविध्योक्तिः किमर्था ? इत्यप्याह— अयेति । देवद्विजगुरुप्राज्ञानां सत्पिपी सत्तदुचितः शास्त्रोदित आचार इह पूजनमित्युच्यते । यथा— 'प्रशस्तमन्नमदेवदेवायतन-षट्पुत्रादिप्रदक्षिणमावर्त्तेत मनसा वा तन्पुत्रमग्रम्' इत्यादि । तथा— 'प्रदक्षिणं त्रैविध्यम् नामचर्यं हुताशनम्' इति । 'आपनेम्य समुत्सृज्यनन्दनः पुरोहितम्' [३५] प्राजा हुत्स्थानगित सूनः स्वपिर आगते (आयति) । अन्तु(अन्तु)त्या-नामिषादाभ्यां पुनस्तपस्त्रैविध्यते [मनुः २।१२०] इत्या-दिना । तथा— 'न ह्यदेनैर् पक्षिर्न चित्तैर्न (विनेत न) च

वन्तुभिः । इत्यथश्चिरे धर्मो योऽनुवानः स नो महान्' [मनुः २।१५५] इति । द्वादिप्रात्यय फञ्जनस्य शौचस्य तपस्त्वेन विभजनायोगान्नेदुपमाह तीर्थस्नानादिकमिति । आर्जवस्य शारीरतपस्त्वेन व्यपदेशार्थं बाध्यनःहायानामैकस्य शरीर-प्रधानत्वात् व्यपदेशति यथा घातजनदशारीरवृत्तमिति । 'ब्रह्मचर्यं च योषित्तु भोग्यताद्युद्धिपुकेत्तम्' इत्यापनुसारेणाह— योषित्तुदिति । तादृशेव्यपदेशकमपि 'स्मरत्वं कीर्तनं कति. प्रशानं पुत्रनानम्' [६. ह्य. ७।३१] इत्यादिना मैथुनत्वेन विभज्य स्मरन्तीति प्रागेव दर्शितम् । अथारिषा दिरहितस्य प्रदानं ब्रह्मचर्यस्य शारीरतपस्त्वरूपमाय ॥ १५ ॥

५ आ. मा. भा.— ॥ १४ ॥

६ ज. प्र. दी.— ॥ १४ ॥

७ ह. पै. भा.— इदानीं त्रिविधं तपः काशिकादि दर्शयितुमाह— देवेति । देवाश्च द्विजाश्च गुरुश्च प्राज्ञाश्च देवद्विजगुरुप्राज्ञाः— देवा अग्न्यादयः, प्राज्ञास्तत्त्वविदः— तेषां पूजनम् । शौचं मृज्जलादिसाध्यम् । आर्जवमवक्रचित्तता । ब्रह्मचर्यं स्त्रीभोगवर्जितत्वम् । अहिंसाऽपीडनं प्राणिनां शरीरसाध्यं तपो विधीयते ॥ १४ ॥

८ वें. प्र. गि.— क्रमप्राप्तस्य तपसः सात्त्विकादिभेदं दर्शयितुं प्रथमं तस्य शरीरादिभेदेन त्रैविध्यमाह त्रिभिः— देवद्विजेति । प्राज्ञास्तत्त्वविदः, देवादीनां पूजनम् ; शौचं मृज्जलाभ्यां शरीरशोधनम् ; आर्जवं तु विहितप्रतिपिद्धयोगेकरूपप्रतिनिष्ठचित्तशालित्वं, न त्वकुटिलचित्तत्वम् ; तस्य

मानसे तपसि भावशुद्धिपदेन वक्ष्यमाणत्वात् [१०।१६] ; ब्रह्मचर्यं निषिद्धमैषुननिवृत्तिः ; अहिंसा अशास्त्रीयप्राणिरीडावर्जनम्, तदेतच्छरीरं शरीरप्रचयैः क्रमादिभिः साध्यं, न तु केवलेन शरीरेण । ' पञ्चैते तस्य हेतवः ' [१८।१५] इति हि तस्य वक्ष्यते ॥ १४ ॥

९ व० त० दी०— तपसः सात्त्विकादिभेदं दर्शयितुं प्रथमं तावच्छरीरादिभेदमाह त्रिभिः देवेति । देवैत्यारभ्य मानसमुच्यते इत्यन्तं सुगमम् ॥ १४ ॥

१० पु. अ. त.— अथ यज्ञानन्तरं तपसः प्रतिज्ञातत्वात् तपसश्चैविव्यं वक्तुं, तस्य च शरीराद्यज्ञानोभेदेन त्रिविधत्वात्प्रतिपत्तिरूपणपूर्वकं त्रैविध्यकथनार्थं शरीरादिकथनमाह— देवद्विजेति त्रयेण । देवाः ब्रह्माद्याः, द्विजाः वेदकनिष्ठाः, गुरुवः सरहस्यमन्त्रोपदेष्टारः, प्राज्ञाः पण्डिताः

शास्त्रपरिनिष्ठितबुद्धयः, तेषां पूजनं यथाविधि । शौचं मृदादिना, आर्जवं नृहता, ब्रह्मचर्यं इन्द्रियनिग्रहः, अहिंसा परद्रोहराहित्यं, चकारेणेष्यादयः । पुनस्तवै शरीरं शरीरसम्बन्धि तप उच्यते कथ्यते इत्यर्थः ॥ १४ ॥

११ नी० भा० दी०— देवाः विष्णवाद्याः, द्विजा ब्राह्मणाः, गुरुवो मानृषिप्राचार्यादयः, प्राज्ञाः ब्रह्मनिष्ठाः, तेषां पूजनम् । आर्जवमकौटिल्यम् ॥ १४ ॥

अनुद्वेगकरं वाक्यं सत्यं प्रियहितं च यत् ।

स्वाध्यायाभ्यसनं चैव वाङ्मयं तप उच्यते ॥ १५ ॥

१ शां. भा.— अनुद्वेगेति । अनुद्वेगकरं प्राणिनामदुःखकरं वाक्यं सत्यं प्रियहितं च यत्, प्रियहिते दृष्टादृष्टार्थे । अनुद्वेगकरत्वादिभिर्धर्मैर्वाक्यं विशेष्यते । विशेषणधर्मसमुच्चयार्थश्चाङ्गदः । परप्रत्यायनार्थं प्रयुक्तस्य वाक्यस्य सत्यप्रियहितानुद्वेगकरत्वानामन्यतमेन द्वाभ्यां त्रिभिर्वा विहीनता स्याद्यदि न तद्वाङ्मयं तपः । तथा सत्यवाक्यस्येवतरेपामन्यतमेन द्वाभ्यां त्रिभिर्वा विहीनतायां न वाङ्मयतपस्त्वम् । तथा प्रियमाक्यस्यापीतरेपामन्यतमेन द्वाभ्यां त्रिभिर्वा विहीनस्य न वाङ्मयतपस्त्वम् । तथा हितवाक्यस्यापीतरेपामन्यतमेन द्वाभ्यां त्रिभिर्वा वियुक्तस्य न वाङ्मयतपस्त्वम् । किं पुनस्तत्तपः ? यत्सत्यं वाक्यमनुद्वेगकरं प्रियं हितं च यत्तत्परमं तपो वाङ्मयम् । यथा— ' ज्ञान्तो भव वक्तुः स्वाध्यायं योगं चानुतिष्ठ तथा ते श्रेयो भविष्यति ' इति । स्वाध्यायाभ्यसनं चैव यथाविधि वाङ्मयं तप उच्यते ॥ १५ ॥

२ आ. शां. भा.— सम्प्रति वाक्यं तपो रूपवदिति— अनुद्वेगकरमिति । सत्यं यथादृष्टार्थवचनं, प्रियं भुक्तिमुक्त्यर्थं, हितं परिणामवत्त्वम् । प्रियहितयोगैर्वाक्येण विभागमाह— त्रिभिः । कथमत्र विशेषणविशेष्यत्वं ? तदाह— अनुद्वेगेति । विशेषणानां धर्मैरामनुद्वेगकरत्वादीनां विशेषेण वाक्येन समुद्दिष्टानां वाङ्मयस्यैव समुच्चयार्थं चकार इत्यङ्ग— विशेषणैः । त्रिभिः कथमेतैर्द्विभिः । द्विभिः वा तैः

मियः समुच्चयः ! तत्राङ्ग— चरेति । यद्यपि वाक्यमात्रस्याविशेषविनय्य वाक्यवत्परत्वाजुगतिस्तथापि सत्यवाक्यस्य विशेषणानामावेऽपि वाक्यवत्परत्वं मित्यसाहचर्याङ्ग— तथेति । तथापि त्रियथाक्यमात्रस्य तत्राक्यं तदादिस्वाङ्गवाङ्मयं— तथा त्रिभिः । तथापि परिणामार्थं तथा भविष्यति । ज्ञान्ताह— तथा हितेति । श्रीरतर्हि तपो वाक्यमिति प्रथमपूर्वकं विशेषणैः— किं पुनरिति । त्रिभिः वाक्ये तप इत्यङ्ग—

माह—यथेति । प्रादुमुखत्वं पवित्रपाणित्वमित्यादिविधान-
मनतिक्रम्य स्वाध्यायास्याऽऽवर्तनमपि बाध्यमे तपस्यन्तर्भव-

तीत्याह—स्वाध्यायेति । वाक्प्राप्त्येण प्रवृत्ताऽस्मिदिति
बाध्यं वाक्प्रधानमित्यर्थः ॥ १५ ॥

३ रा. भा.— परेषामनुद्वेगकरं सत्यं प्रियहितं च यद्वाक्यं स्वाध्यायाभ्यसनं चेत्येतद्वाङ्मयं तप
उच्यते ॥ १५ ॥

४ वे. ता. चं.— अनुद्वेगकरमित्यादि— पुरुषममो-
द्वेगपरिवादादिराहित्यादनुद्वेगकरत्वम् । भगवदेरहेतुमुतमि-
त्यर्थः । सत्यं यथादृष्टार्थविषयभूतहितनाक्यमिति प्रागेव दर्शि-
तम् । [१०४+१६।२, ७] प्रियत्वमत्र स्वागतवर्मानुमोदनादिरूपेण

अप्राप्तविषयस्तुत्यादिरूपप्रियवचनस्य नियिद्धत्वात्परिहाराय
हितत्ववचनं पुरुषार्थपर्यवसायीत्यभिहितम् । 'स्वाध्यायाभ्य-
सनम्' इति जयश्लोकिः ॥ १५ ॥

५ आ. मा. भा.— ॥ १५ ॥

६ ज. प्र. दी.— ॥ १५ ॥

७ ह. वै. भा.— उद्वेगो दुःखं नोद्वेगकरम् । सत्यमवितथम् । प्रियं च हितं च प्रियहितम् ।
स्वाध्यायो वेदस्तस्य सदा पाठः स्वाध्यायाभ्यसनम् । इत्येतद्वाङ्मयं वाचा निर्वर्त्यम् ॥ १५ ॥

८ वै. प्र. गि.— उद्वेगो दुःखम्, प्राणिनामदुःखकरं
सत्यमवधितार्थं प्रियं श्रोतुस्तत्कालश्रुतिसुखं हितं परिणामे
सुखकरम् । चकारो विशेषणार्थं । अनुद्वेगकर-

त्वादिविशेषणचतुष्टययुक्तं, न श्वेकेनापि न्यूनं यद्वाक्यम्,
तथा स्वाध्यायाभ्यसनं यथाविधि वेदाभ्यासश्च बाध्यं
वाचिकं तप इत्येते ॥ १५ ॥

९ व० त० दी०— ॥ १५ ॥

१० पु. अ. त.— वाचिकमाह— अनुद्वेगेति । उद्वेगं
भयं नोत्पादयति कस्यापि तादृशं वाक्यं, सत्यं लोभादिराहि-
त्येन यथार्थभाषणरूपं, यत् प्रियं परलोकसाधकं, हितं
लौकिकादिसाधकम् । चकारेण लौकिकस्यानावश्यकत्वेऽपि

वक्तव्यता सूचिता । स्वाध्यायस्य वेदस्य अभ्यसनमभ्यासः ।
चकारेण स्मृतीनामपि । एककारेण वेदाविरोधेन
स्मृत्याभ्यासः । एतत्सर्वं बाध्यं बाधः सम्बन्धि तप
उच्यते ॥ १५ ॥

११ नी० मा० दी०— प्रियं च तत् हितं च प्रियहितं; श्रवणकाले परिणामे च सुखदमित्यर्थः ॥ १५ ॥

मनःप्रसादः सौम्यत्वं मौनमात्मविनिग्रहः ।

भावसंशुद्धिरित्येतत्तपो मानसमुच्यते ॥ १६ ॥

१ शां. भा.— मन इति । मनःप्रसादो मनसः प्रशान्तिः, स्वच्छतापादनं मनसः प्रसादः । सौम्यत्वं
यत्सौमनस्यमाहुर्मुखादिप्रसादादिकार्योन्नेयाऽन्तःकरणस्य वृत्तिः मौनं वाक्संयमोऽपि मनस्संयमपूर्वको
भवतीति कार्येण कारणमुच्यते मनस्संयमो मौनमिति । आत्मविनिग्रहो मनोनिरोधः सर्वतः सामान्य-
रूप आत्मविनिग्रहः, वाग्विषयस्यैव मनसः संयमो मौनमिति विशेषः । भावसंशुद्धिः परैर्व्यवहारकाले-
ऽप्यायावित्त्वं भावसंशुद्धिः, इत्येतत्तपो मानसमुच्यते ॥ १६ ॥

२ आ. शां. व्या.— मानसं तपः सङ्घितं— मन
इति । प्रशान्तिफलमेव व्यनक्ति— स्वच्छतेति । मनसः
स्वाच्छपननाशुक्ता, नैबन्धित्यमित्यर्थः । सौमनस्यं सर्वेभ्यो
हितैकित्वमहिताचिन्तनं च । तत्कथं गम्यते ? तत्राऽऽह—
मुखादीति । तस्य स्वरूपमाह— अन्तःकरणस्येति । ननु
मौनं वाङ्मयमत्र बाध्यमे तपस्यन्तर्भवति, तत्कथं मानसे तपसि
व्यादित्यते ? तत्र वाचः संयमस्य कार्यत्वात्मानससंयमस्य

कारणत्वात्कार्येण कारणप्रद्वयान्मानसे तपसि मौनमुक्तमित्याह—
घाणिति । यद्वा मौनं मुनिभाषो मननमात्मनो मनसो विनिग्रहो
निरोधः । नन्वेवं मौनस्य मनोनिग्रहस्य च मनस्संयमत्वे-
नैकव्यवहारकालं ? नेत्याह— सर्वत इति । मानस्य हृदयस्य
संशुद्धौ रागादिमलविकल्पेति व्याचष्टे— परैरिति । मानसं
मनसा प्रयानेन निर्वर्त्यमित्यर्थः ॥ १६ ॥

३ रा. भा.— मनःप्रसादः मनसः क्रोधादिरहितत्वं, सौम्यत्वं मनसः परेषामभ्युदयप्रारण्यं, मौनं मनसा वाक्प्रवृत्तिनियमनम्, आत्मविनिग्रहो मनोवृत्तेर्व्ययविषये अस्थायनं, भावसंशुद्धिः आत्मव्यतिरिक्तविषयचिन्तारहितत्वम्, एतन्मानसं तपः ॥ १६ ॥

४ वे. ता. चं.— मन प्रसादसौम्यत्वशब्दाभ्यां परेष्व । इति अप्राप्तविषयविनिवारणं हि प्राप्तविषयेकाग्र्यार्थमित्य । हिताभिप्रायमल्पकालुष्यनिवृत्तिः, हिताभिप्राययोग्यं विवक्षितं मित्रायेणाऽऽद्येयविषयेऽवस्थापनमिति । 'भावसंशुद्धिः' इत्याह मनसः क्रोधादिरहितत्वमित्यादिना । 'वसति हृदि सनातने च तस्मिन् भवति पुमाञ्जगतोऽस्य सौम्यरूप' [वि. पु. ३।५।२४] इत्यादिनोक्तमाकारसौम्यत्वमपि मनस्सौम्यत्वफलमेव । अत एव हि तेन मनसः सौम्यत्वमुनीयते । इह च मानसतपोविभजनात्मनस इति बुद्ध्या निष्कृष्यानुपधि तम् । मौनस्यापि मानसतपस्त्वाय मनोव्यापारप्राधान्यमाह मनसा वाक्प्रवृत्तिनियमनमिति । 'आत्मविनिग्रहः'

५ आ. मा. भा.— सौम्यत्वमक्रौर्यम् । 'अक्रूरः सौम्य उच्यते' इत्यभिधानम् । मौनं मनःशीलत्वम् । "वाल्यं च पापिडत्यं च निर्विघ्नं मुनिः" [वृ. उ. ३।५।१] इति हि श्रुतिः । "एतेन हीदं सर्वं (अनन्तं) मत्तं यदनेन हीदं सर्वं मत्तं तस्मान्मुनिस्तस्मान्मुनिरित्याचक्षते" इति भाङ्गवेयश्रुतिः । कथं चान्यथा मानसं तपः स्यात् ? ॥ १६ ॥

६ अ. प्र. दी — नन्वक्रसौम्यं सौम्यत्वम्, तस्यैव मानसं तप उच्यते ? इत्यत आह— सौम्यत्वमिति । 'मौनं वाद्वियमनं' इत्यन्यथाप्रतीतिनिरासार्थमाह— मौनमिति । कुत एतत् ? इत्यत आह— वाद्वियमिति । शुक्तिबलोपेतत्वं बाल्यम् । आग्रम इत्वं पापिडत्यम् । अथ मुनिर्येननशीलो भवतीत्यर्थः । "एतेन हीदं" इत्युक्तमर्थं "यदनेन" इति हेतुत्वेनोपादत्ते । यस्मादेव मुनिस्तस्मात् मुनिरित्याचक्षते । 'मनं ज्ञाने' [धा. प्र. ४।१०] इत्यत इहाप्रत्यय उपधाया उकारश्च, मुनेर्भावश्च मौनम्, तच्च मननशीलबाल्यमागमार्थस्य युक्तिरनुसन्धानम् । उकार्योनिर्दोषे वाचकमाह— कथमिति । मौनमिति शेषः । वाद्वियम एव न मौनं किन्त्वत्र तत्कारणमनोनियमो लक्ष्यते इति कथितः ; तदसत्, आत्मविनिग्रह इति पुनश्चिदोपात्तः । कथञ्चिन् तत्परिहारेऽपि मुख्यार्थसम्भवे लक्षणाधरणस्यैव दोषत्वात् ॥ १६ ॥

७ ह. पै. भा.— मन इति । मनःप्रसादो मनस्स्वच्छता । सौम्यत्वं सौमनस्यं मुखादिप्रसादकारिण्यन्तःकरणवृत्तिः । मौनं वाक्संयमः । आत्मविनिग्रहो मनसो निरोधः । भावसंशुद्धिरवश्वनम् । इत्येतन्मानसं तप उच्यते ॥ १६ ॥

८ वे. प्र. ति.— मन प्रसादो मनस्स्वच्छता, सौम्यत्वं विषयचिन्ताव्यङ्ग्यलक्षणाभावः, मौनमेकाग्रतया तत्त्वचिन्तनम्, आत्मविनिग्रहो मनोनिरोधः, समाप्तिरिति यावत्, भावसंशुद्धिर्व्यवहारेषु मायाराहित्यम्, इत्येतन्मानसं तप उच्यते ॥ १६ ॥

९ व० त० दी०— ॥ १६ ॥

१० पु. अ. त — मानसमाह— मनःप्रसाद इति । भावसंशुद्धिः स्नेहादिविषयेषु वापटयाभावः । इति अत्राप्रकारेणैतत्सर्वं मानसं मनस्सत्त्वञ्च तप उच्यते ॥ १६ ॥

११ श्री० भा० दी०— मन प्रसादः रागद्वेषादिराहित्यं, सौम्यत्वं परहितैपित्तं, मौनं वाक्संयमः, आत्मविनिग्रहो मनोनिरोधः, भावसंशुद्धिः परैर्बन्धुव्यवहारेण मायाराहित्यम् । इति एवमकारं अन्यथादिकं एतन्मानसं तप उच्यते ॥ १६ ॥

श्रद्धया परया तप्तं तपस्तत्रिविधं नरैः ।

अफलाकाङ्क्षिभिर्युक्तैः सात्त्विकं परिचक्षते ॥ १७ ॥

१ शां. भा.— यथोक्तं कायिकं वाचिकं मानसं च तपस्तप्तं नरैः सत्त्वादिगुणभेदेन कथं त्रिविधं भवति ? इत्युच्यते— श्रद्धयेति । श्रद्धयाऽऽस्तिक्यबुद्ध्या परया प्रकृष्टया तप्तमनुष्ठितं तपस्तत्प्रकृतं त्रिविधं त्रिप्रकारं त्र्यधिष्ठानं नरैरनुष्ठातुमिरफलाकाङ्क्षिभिः फलाकाङ्क्षारहितैर्युक्तैः समाहितैर्यदीदृशं तपस्तत्सात्त्विकं सत्त्वनिर्वृत्तं परिचक्षते कथयन्ति शिष्टाः ॥ १७ ॥

२ आ. शां. व्या.— त्रिविधस्य तपसो यथासम्भवं मिति । त्र्यधिष्ठानं देहवाङ्मनोनिर्वर्त्यमित्यर्थः । समाहितैः सिद्धयर्थिदयोर्निर्विकारैरिति यावत् ॥ १७ ॥

३ रा. भा.— अफलाकाङ्क्षिभिः फलाकाङ्क्षारहितैः युक्तैः परमपुरुषाराधनरूपमिदमिति चिन्ता-युक्तैः नरैः परया श्रद्धया यत् त्रिविधं तपः कायवाङ्मनोभिस्तप्तं, तत्सात्त्विकं परिचक्षते ॥ १७ ॥

४ वे. ता. चं.— एवं शरीरवाचिकमानसरूपेण त्रिविध-मगवत्प्रीतिविलक्षणफलान्तरध्यानपर इत्यभिप्रायेणाऽऽह परम-स्यापि तपसः सत्त्वादिगुणभेदेन त्रैविध्यमुच्यते 'श्रद्धया' पुरुषाराधनेति । पुनरुक्तशङ्कापरिहाराय सत्कारमानपूजा-रथादिना । फलाकाङ्क्षानिषेधेन सह पठितो युक्तशब्दस्तदुपयुक्त-शब्दानां कमान्मनोवाक्कायनिष्प्रायसम्भावनापरत्वोक्तिः ॥ १७ ॥

५ आ. मा. भा.— ॥ १७ ॥

६ ज. प्र. दी.— ॥ १७ ॥

७ ह. पै. भा.— श्रद्धयेति । श्रद्धयाऽऽस्तिक्यबुद्ध्या परया प्रकृष्टया तप्तमार्जितं त्रिविधं तपः कायिकादि नरैः पुरुषैः फलनिरपेक्षैर्युक्तैः सात्त्विकमित्यभिधीयते ॥ १७ ॥

८ वें. प्र. मि.— एवं शरीरादिभेदेन त्रैषोक्तस्य फलाकाङ्क्षारहितैः युक्तैः समाहितचित्तैः सिद्धयर्थिदयोर्निर्वि- तपसः सात्त्विकादिभेदेन त्रैविध्यमाह त्रिभिः— श्रद्धयेति । कारैः नरैः तप्तमनुष्ठितं सात्त्विकं कथयन्ति शिष्टाः ॥ १७ ॥ तत्पूर्वोक्तं त्रिविधं तपः परया श्रद्धया आस्तिक्यबुद्ध्या

९ व० त० दी०— त्रिविधस्य तस्य तपसः सात्त्विकादिभेदेन त्रैविध्यमाह— श्रद्धयेति त्रिभिः ॥ १७ ॥

१० पु. अ. त.— एवं शरीरादित्रैविध्यं तपस उक्त्वा फलापेक्षारहितैः युक्तैः शास्त्राज्ञाकारिभिः तप्तं सात्त्विकं सात्त्विकादिभेदेन त्रैविध्यमाह— श्रद्धयेति । तप्तं त्रिविधं परिचक्षते कथयन्ति ॥ १७ ॥ शरीरादिकं, परया श्रद्धया अनन्यादरेण, अफलाकाङ्क्षिभिः

११ नी० भा० दी०— त्रिविधं कायिकावाचिकमानसभेदेन । युक्तैः अबहितैः ॥ १७ ॥

सत्कारमानपूजार्थं तपो दम्भेन चैव यत् ।

क्रियते तदिह प्रोक्तं राजसं चलमध्रुवम् ॥ १८ ॥

१ शां. भा.— सत्कारेति । सत्कारमानपूजार्थं सत्कारः साधुकारः 'साधुर्यं तपस्वी ब्राह्मणः' इत्येवमर्थः, मानो माननं प्रत्युत्थानाभिवादानादिस्वदर्थं, पूजा पादप्रक्षालनार्चनाशयित्वादिस्वदर्थं च तपः सत्कारमानपूजार्थं दम्भेन चैव यत्क्रियते तपस्तदिह प्रोक्तं कथितं राजसं चलं कादाचित्क-फलत्वेनाध्रुवम् ॥ १८ ॥

२ आ. शां. व्या.— राजस तपो निर्दिशति— सत्का-लोके फलप्रदमित्यर्थः । कादाचित्कफलवत्त्वमध्रुवमनियतमने- रेति । साधुकारमेव स्फोरयति— साधुरिति । दम्भेन चैव कान्तिफलमिति यावत् ॥ १८ ॥ सात्त्विकेन केवलमर्थमन्वजित्त्वेनेत्यर्थः । तदिह प्रोक्तमस्मिन्नेव

३ रा. भा.— मनसा आदरः सत्कारः, वाचा प्रशंसा मानः, शारीरो नमस्कारादिः पूजा, फलाभिमन्त्रिपूर्वकं सत्कारार्थं च दम्भेन हेतुना यत्तपः क्रियते, तदिह राजसं प्रोक्तं, स्वर्गादिफलमाधनत्वेनास्थिरत्वात् । चलमद्रुमं, चलत्वं पातभयेन चलनहेतुत्वम्, अद्रुमत्वं क्षयिष्णुत्वम् ॥ १८ ॥

४ वे ता. च — 'अफलाकाङ्क्षिणि' [१०:१०] इति सात्त्विकस्य तपसो विशेषणादिह फलाकाङ्क्षा अर्थासिद्धेत्यभिप्रायथाऽऽह — फलानिसन्धिपूर्वकमिति । स्वर्गादिफलसाधनत्वेनास्थिरत्वादिति अस्तिस्वर्गादिफलसाधनत्वादित्यर्थः । स्वरूपत कादाचित्कोत्तरतुपयोगात्फलद्वाराऽनचलत्वमभ्युक्तं च । तनाभ्युत्तवन्देन फलानिलत्वोक्तेश्चलशब्द

फलस्य विद्यमानदशाभाविदोपपर । विद्यते च तत्र चलतीति व्युत्पत्त्या चलशब्दशक्तिरित्यभिप्रायेणाऽऽह पातभयेन चलनहेतुत्वमिति । अत्र चलशब्देन अनित्यफलत्वम्, अभ्युत्तवन्देन प्रतिबन्धसम्भववादानेकान्तिकफलत्व चोच्यते इत्युक्तम्, अन्यथाऽपि प्रतिबन्धसम्भवस्याविशेषादिति भावः ॥ १८ ॥

५ आ. मा. भा.— ॥ १८ ॥

६ ज. प्र. दो — ॥ १८ ॥

७ ह. पै. भा.— सत्कारेति । सत्कारश्च मानश्च पूजा च सत्कारमानपूजाः । सत्कारः साधुर्यं तपस्वीति प्रत्ययः । मानः प्रत्युत्थानाभिवादानादिः । पूजा पादप्रक्षालनार्चनादिः ॥ १८ ॥

८ वं. घ. मि.— साधुर्यं तपस्वीति स्तुति सत्कार, प्रत्युत्थानाभिवादानादिमानं, पादप्रक्षालनधनदानादि पूजा, एतदर्थं दम्भेनैव केवलधर्मंभ्रजित्वैव, न त्वास्तिक्यबुद्ध्या

यत्तप क्रियते अत एव चलमत्यल्पकालस्थाप्यैहिकसत्कारादिकत्वम्, अभ्युत्तवत्तपि नियमस्य तत्तपो राजसं प्रोक्तम् ॥ १८ ॥

९ व० त० दी०— ॥ १८ ॥

१० पु अ त.— राजसमाह— सत्कारेति । तत्र त्रिविधं तप इह लोकेषु सत्कार साधुत्वादिशब्द, मान उक्तमतेन समादिपूर्वोपेक्षानादिरूप पूजात्मन । एतदर्थं

दम्भेनैव च परप्रतारणरूपेण यत्क्रियते तु चल पूर्वोक्ताभावे अभ्युत्त परलोकादिसाधनरहितं तत्तप राजसं प्रोक्तं शास्त्रं कथितमित्यर्थः ॥ १८ ॥

११ नी० मा० दी०— सत्कारः लोके साधुर्यमिति वाक्पूजा । मानः अभ्युत्थानाभिवादानादिकाधिकी पूजा । पूजा लाभादि । एतदर्थं दम्भेन च यत्तप क्रियते तत्राजसं, चल विनाशि, अभ्युत्त अनिश्चितफलम् ॥ १८ ॥

मूढग्राहेणाऽऽत्मनो यत्पीडया क्रियते तपः ।

परस्योत्सादनार्थं वा तत्तामसमुदाहृतम् ॥ १९ ॥

१ शां. भा.— मूढेति । मूढग्राहेणाविवेकनिश्चयेनाऽऽत्मनः पीडया क्रियते यत्तपः परस्योत्सादनार्थं विनाशार्थं वा तत्तामसं तप उदाहृतम् ॥ १९ ॥

२ आ शां. व्या.— तामसं तप संघटति— मूढेति । मूढोऽप्यन्तविवेकी तस्य ग्राहो नामाऽऽग्रहोऽभिविद्यमानः

मत्याह— अविचेकेति । आत्मन स्वस्य देशरित्यर्थः ॥ १९ ॥

३ रा. भा.— मूढाः— अनिवेकितः, मूढग्राहेण मूढैः कृतेनाभिनिवेशेन आत्मनः शक्त्यादिकमपीत्य आत्मपीडया यत्तपः क्रियते, परस्योत्सादनार्थं च यत्तपः क्रियते, तत् तामसमुदाहृतम् ॥ १९ ॥

४ वे. ता. च — अहितप्रतिशुभमुत्तमत्वंमहितेऽवददित्प्रथम इत्यभिप्रायेणाऽऽह— अविचेकिन इति । मूढा नामनिश्चिनन्ति समस्तार्थं । तत्र कर्तारिणीति युक्त्यस्त्यर्थं मूढैः कृतेनाभिनिवेशेनेति । धामान्दोषममुत्तरि विशिष्टाऽऽह आत्मन शक्त्यादिकमपीत्येति । आदिशब्देन साक्युत्तरात्त्वम्, 'अव्यक्तानि नुक्तानि समभ्यय

पत्यानि च । असाध्यानि च वदन्ति नारभेत विवक्षणा । इत्याद्युक्तविषयोपाय सपूरीता । अयथावन्तारम्भादिरिहात्मपात्रं, एतात्परीडाहरयथावन्तारदिव्यवच्छेद । यथोक्तं 'यत्रिरीय वयावन्त्यम्' इति । इत्यर्थे च 'इत्थं कालं तपाऽऽत्मान इत्यादिष्वं प्रयाजन्म् । तपसितमवस्थां च इत्यादीं च समाचरन्' इत्यादि ॥ १९ ॥

५ आ. मा. भा.— ॥ १९ ॥

६ ज. प्र. दी.— ॥ १९ ॥

७ ह. पै. भा.— मूढेति । मूढग्राहेणाविवेकनिश्चयेनाऽऽत्मनः स्वस्य पीडया यत्तपः क्रियते परस्यान्यस्योत्सादनार्थं विनाशार्थं वा, तत्तामसमुदाहृतमुक्तमित्यर्थः ॥ १९ ॥

८ वें. प्र. गि.— मूढग्राहेण अविवेककृतदुराग्रहेण परस्योत्सादनार्थं नाशायामिचाररूपं वा यत्क्रियते, आत्मनो देहेन्द्रियसङ्घातस्य पीडया यत्तपः क्रियते तथा तत्तपस्तामसमुक्तम् ॥ १९ ॥

९ व० त० दी०— ॥ १९ ॥

१० पु. अ. त.— तामसमाह— मूढेति । मूढग्राहेण वा परस्योत्सादनार्थं अन्यस्य विनाशार्थं तत्तामसमुदाहृतं, मूर्खताजनितदुराग्रहेण आत्मना जीवस्य पीडया यत्तपः क्रियते, सम्यक् न युक्तमित्यर्थः ॥ १९ ॥

११ नी० भा० दी०— मूढग्राहेण अविवेककृतेन दुराग्रहेण । आत्मनः शरीरस्य । उत्सादनार्थं विनाशार्थम् ॥ १९ ॥

दानस्य गुणतस्त्रैविध्यम् ।

दातव्यमिति यद्दानं दीयतेऽनुपकारिणे ।

देशे काले च पात्रे च तद्दानं सात्त्विकं स्मृतम् ॥ २० ॥

१ शां. भा.— इदानीं दानत्रैविध्यमुच्यते— दातव्यमिति । दातव्यमित्येवं मनः कृत्वा यद्दानं दीयतेऽनुपकारिणे प्रत्युपकारासमर्थाय, समर्थायापि निरपेक्षं दीयते, देशे पुण्ये कुरुक्षेत्रादौ, काले संक्रान्त्यादौ, पात्रे च पडङ्गविद्वेदपारगे इत्यादौ, तद्दानं सात्त्विकं स्मृतम् ॥ २० ॥

२ आ. शां. व्या.— क्रमप्राप्तं दानस्य गुणनिमित्तभेदमाह— इदानीमिति । दातव्यमित्येवं मनः कृत्वा दानमेव मया भाव्यं, न फलमित्यभिसन्धयेत्यर्थः ॥ २० ॥

३ रा. भा.— फलाभिसन्धिरहितं दातव्यमिति देशे काले पात्रे चानुपकारिणे यद्दानं दीयते, तद्दानं सात्त्विकं स्मृतम् ॥ २० ॥

४ वे. ता. चं.— राजसे दाने 'फलमुद्दिश्य' इति त्वयोर्विबह्वया चतुर्थीसप्तम्योः सह प्रयोगे । पात्रे सिद्धेऽनुपकारिणे तस्मा इति वाऽन्वयः । पात्रे दीयते, त्वानुपकारिणे दीयत इति वा वाक्यभेदे प्राथं । देशकालशब्दावत्र दानार्ह-तया चोदितपुण्यदेशकालविषयौ । पात्रं तु 'न विद्यया केवलया जन्मना (तस्या) वापि पात्रता । यस्य वृत्तमिमे चोक्ते तद्धि पात्र प्रचक्षते' [या. सू. १।२००] इत्यादिभिर्विबहितम् ॥ २० ॥

५ आ. मा. भा.— ॥ २० ॥

६ ज. प्र. दी.— ॥ २० ॥

७ ह. पै. भा.— दातव्यमिति । दातव्यमिति यद्दानं दीयते हिरण्यादि अनुपकारिणेऽनुपकाराय देशे पुण्यदेशे कालेऽप्यनसंक्रान्त्यादौ पात्रे पडङ्गवेदविदादौ तद्दानं सात्त्विकं स्मृतम् ॥ २० ॥

८ वें. प्र. गि.— इदानीं क्रमप्राप्तस्य दानस्य फलाभिसन्धिरा— अनुपकारिणे दृष्टोपकारमनुवंते देशे कुरु-क्षेत्रादौ काले च सूर्योपरागादौ पात्रे 'न विद्यया केवलया तपसा वाऽपि पात्रता । यत्र वृत्तमिमे चोक्ते तद्धि पात्रं प्रचक्षते' ।
९ वें. प्र. गि.— इदानीं क्रमप्राप्तस्य दानस्य फलाभिसन्धिरा— अनुपकारिणे दृष्टोपकारमनुवंते देशे कुरु-क्षेत्रादौ काले च सूर्योपरागादौ पात्रे 'न विद्यया केवलया तपसा वाऽपि पात्रता । यत्र वृत्तमिमे चोक्ते तद्धि पात्रं प्रचक्षते' ।

(प्रकीर्तितम्) [या. स्मृ. १।२००] इति शालोकलक्षणे ।
पात्र इति च चतुर्थ्यर्थे सप्तमी । अनुपकारिणे पात्रायैत्यर्थः ।
पात्रे रक्षकायेति वा, 'विद्यातपोभ्यामात्मनो दातुश्च पालन-

शक्त एव प्रतिशृङ्गीयात् ' इति शास्त्रात् । एवंविधं दानं
सात्त्विकं स्मृतम् ॥ २० ॥

९ व० त० वी०— पूर्वप्रतिज्ञासं दानस्य त्रैविध्यमाह त्रिभिः— दातव्यमिति । सुबोधार्थः ॥ २० ॥

१० पु. अ. त.— अथ पूर्वप्रतिज्ञातदानत्रैविध्यमाह—
दातव्यमिति । ' धनं मूलमनर्थानां ' इत्यादिवाक्यैः सञ्चितान-
र्थकारित्वज्ञानपूर्वकदत्तेष्टमन्त्यादिसाधनत्वज्ञानेन दातव्यमिति
ज्ञात्वा अनुपकारिणे प्रत्युपकारासमर्थाय दीनाय ' सीदत्कुट्ट-

ग्धेभ्यः ' इत्याद्युक्तधर्मविशिष्टाय यद्दानं दीयते, देसे कुरुक्षेत्रादौ
प्रहणादौ चकारेण अकाळे विवाहाद्युपस्थितौ याचमानाय
पात्रे येद्विदारदय चकारेण अपात्रे वृक्षुञ्जिताय यत्तद्दानं
सात्त्विकं स्मृतं प्रसिद्धमित्यर्थः ॥ २० ॥

११ नी० भा० वी०— दातव्यमेवेति बुद्ध्या यद्दानं प्रदेयद्रव्यं दीयते, न तु फलमुद्दिश्य दीयते । कस्मै ?
अनुपकारिणे प्रत्युपकारासमर्थाय देशं कुरुक्षेत्रादौ फाले संक्रान्त्यादौ यद्दीयते तत्सात्त्विकमिति सम्बन्धः ।
यच्च पात्रे दानं समर्पणं तदपि सात्त्विकमिति योजना । अत्र आद्यो दानशब्दः कर्मणि व्युत्पन्नः प्रदेयद्रव्यवाची
कर्मभूतः तत्संयोगात्सम्प्रदाने चतुर्थ्यपेक्षा । द्वितीयस्तु भावव्युत्पन्नस्यागमात्रवाची तेन तत्र पात्रभूते पुंसि न
चतुर्थ्यपेक्षा । " कर्मणा यमभिप्रैति स सम्प्रदानम् " [अष्टा. १।४।३२] इति हि पारिभाषिक्याः सम्प्रदान-
संज्ञाया अत्र कर्मविभक्त्यभावेनाप्रवृत्तेः तेन पात्रे इति चतुर्थ्यर्थे सप्तमीति वा, पातृशब्दस्य चतुर्थ्यामिति वा,
कल्पनं व्यर्थमेव, दानशब्दस्यावृत्त्या च देशकालानुपकारित्वविशिष्टे दानमित्येका कोटिः; पात्रे दानमित्यपरा ।
सभयसमुच्चये तु महान्गुण इति भावः ॥ २० ॥

यत्तु प्रत्युपकारार्थं फलमुद्दिश्य वा पुनः ।

दीयते च परिक्रिष्टं तद्दानं राजसं स्मृतम् ॥ २१ ॥

१ शां. भा.— यच्चिति । यत्तु दानं प्रत्युपकारार्थं ' काले त्वयं मां प्रत्युपकारिष्यति ' इत्येव-
मर्थं फलं वाऽस्य दानस्य मे भविष्यत्यदृष्टमिति, तदुद्दिश्य पुनर्दीयते च परिक्रिष्टं स्वैदसंयुक्तं तद्दानं
राजसं स्मृतम् ॥ २१ ॥

२ आ. शां. व्या.— राजसदाननिमज्जनं स्पष्टार्थम् ॥ २१ ॥

३ रा. भा.— प्रत्युपकारकटाक्षगर्म फलमुद्दिश्य च परिक्रिष्टं अकल्याणद्रव्यकं यद्दानं दीयते,
तद्राजसमुदाहृतम् ॥ २१ ॥

४ घे. ता. चं.— प्रत्युपकारकटाक्षगर्ममिति—प्रत्यु-
पकाराभिप्रायपूर्वकमित्यर्थः । एतेन पूर्वकृतप्रत्युपकाररूपता
भाषिप्रत्युपकारप्रयोजकता च उद्गृहीता । इत्यरागात्परिक्रिष्टेन
एतन् दि पुरयः कल्याणमर्थं स्वस्मै स्थापयित्वा अन्यत्परस्मै

समर्पयतीत्यभिप्रायेणाऽऽह अकल्याणद्रव्यकमिति । अर्भ-
दाहृतत्वाद्वा द्रव्यस्याकल्याणत्वमिदं परिक्रिष्टशब्दार्थं इति
भावः ॥ २१ ॥

५ आ. मा. भा.— ॥ २१ ॥

६ ज. प्र. दी.— ॥ २१ ॥

७ ह. पं. भा.— यच्चिति । दीयते प्रत्युपकारार्थमुपकृतवानुपकारिष्यतीति प्रत्युपकारं फलं
स्वर्गादिफलमुद्दिश्य वा । परिक्रिष्टं क्लेशयुक्तम् । तद्दानं राजसं स्मृतम् ॥ २१ ॥

८ घं. प्र. नि.— यत्तु पुनः प्रत्युपकारार्थं कालान्तरे
ममाप्युपकारित्वमर्थमेव स्पष्टार्थं दीयते, यदपि वा स्वर्गादिकं
फलमुद्दिश्य दीयते— न तु पात्राभिप्रायता— तच्च परिक्रिष्टं

अर्थमेवावद्वयवित्तमिति पश्चात्तापयुक्तं यथा तथा दीयते,
तद्दानं राजसमुक्तम् ॥ २१ ॥

९ व० त० वी०— ॥ २१ ॥

१० पु. अ. त.— यरिजति । तदादेन तादृग्दानस्यानु- । चतुष्टयप्रतिश्व परिहिते चित्तच्छेद्युक्तं फलोपकारासन्देहे-
चित्तत्वं ज्ञाप्यते । यत्तु प्रत्युपकारार्थं महाराजतृपापात्रप्राश्रणाय दीयते तत् दानं राजसमुदाहृतं, कथितमित्यर्थः ॥ २१ ॥
अग्ने स्वोपकारकादिस्वोर्गेन दानं वा पुनः फलधर्मोदि- ।

११ नी० भा० दी० — परिहितं 'कथमेतावद्भव्यव्ययः कर्तव्यः' इत्याहुलतायुक्तं यथा स्यात्तथा दीयते इति
क्रियाविशेषणम् ॥ २१ ॥

अदेशकाले यद्दानमपात्रेभ्यश्च दीयते ।

असत्कृतमवज्ञातं तत्तामसमुदाहृतम् ॥ २२ ॥

१ शां. भा.— अदेशेति । अदेशकालेऽपुण्ये देशे म्लेच्छाशुच्यादिसङ्कीर्णं, अकाले पुण्यहेतुने-
नाप्रख्याते संक्रान्त्यादिविशेषरहिते, अपात्रेभ्यश्च मूर्खतस्करादिभ्यो देशादिसम्पत्तौ चासत्कृतं
प्रियवचनपादप्रक्षालनपूजादिरहितं, अवज्ञातं पात्रपरिभवयुक्तं च यद्दानं, तत्तामसमुदाहृतम् ॥ २२ ॥

२ आ. शां. व्या.— तामसदानविमजनं स्पष्टार्थम् ॥ २२ ॥

३ रा. भा.— अदेशकाले अपात्रेभ्यश्च यद्दानं दीयते, असत्कृतं पादप्रक्षालनादिगौरवरहितम्,
अवज्ञातं सावज्ञम्, अनुपचारयुक्तं यदीयते, तत्तामसमुदाहृतम् ॥ २२ ॥

४ वे. ता. चं.— अदेश. कलिङ्गक्रीडादिः । अकाले
रात्र्यादिः । अपात्राणि पङ्क्तिद्वयकर्मपूर्वतस्करवित्तवचन्दिद्वैतालि-
कादयः । सत्कृतं सत्कर्म तद्रहितमसत्कृतम्; तदाह पाद-
प्रक्षालनेति । प्रतिप्रद्वीतुपस्थावनेन क्रियापर्यन्तप्रसारासदि-
शेषणतया व्यपदिश्यत इत्यभिप्रायेणाऽऽह सावज्ञमिति ।

अवज्ञाया वाचिवादिविषयत्वमाह अनुपचारयुक्तमिति ।
शास्त्रग्रामाण्यानिव्ययेन सन्दिग्धपरोक्तत्वात् पात्रेभ्यः स्वत्वो-
त्कर्षाभिमानोच्चासत्कारावज्ञे । देशादिसम्पत्तावप्यसत्कृतत्वादि
परिहृतव्यम् ॥ २२ ॥

५ आ. मा. भा.— ॥ २२ ॥

६ ज. प्र. दी.— ॥ २२ ॥

७ ह. पै. भा.— अदेशेति । अदेशकाले पुण्यदेशकालान्ननपेक्षयापात्रेभ्यश्च दीयते । अपात्रं सम्प्र-
दानं चासत्कृतं प्रियवचनपूजादिरहितं सम्प्रदानसम्प्रदेययोरवज्ञायुक्तं यदेवं दानं तत्तामसमुदाहृतम् ॥ २२ ॥

८ सं. प्र. गि.— स्वतो दुष्टसंसर्गेण वाप्ययुधि
स्यामन्देशः, अहाउत्सव्यविममयः, नदविद्यादयोऽपात्राणि ।
अदेशे अकाले च अपात्रेभ्यो यदीयते, यच्च देशकालपात्रसम्प-

त्तायनि असत्कृतं त्रियमापणपादप्रक्षालनादिपूजाधर्मकार-
धान्यं अवज्ञात पात्रपरिभवयुक्तं च दीयते, तद्दानं तामस-
सुक्तम् ॥ २२ ॥

९ व० त० दी० — ॥ २२ ॥

१० पु. अ. त.— तामसमाह— अदेश इति ।
अदेशे क्रीडादादौ म्लेच्छादिसन्निधाने वा, अकाले अश्रद्धाव-
स्थापनामार्गीचारी, अपात्रेभ्यः गणिकाचारणवन्दिभ्यो यदानं
दीयते तत्तामसं फलादिहितसमुदाहृतम् । च पुनः देशादिसम्प-
त्तौ पात्रेभ्योऽपि यत् असत्कृतं सत्कारपूजादिरहितं अवज्ञातं
स्वरूपज्ञानपूर्वकसिद्धिस्कारं यदीयते तदपि तामसम् । एवं
पशुदीनां शैविष्यनिरूपणेनैतन्नैविष्यरहितं निर्गुणमेव तासत्वं

यत्तादिकं वक्ष्यमिति ज्ञापितम् । तथापि भगवदिच्छायां
सत्यां तन्मानपूर्वकं मगवद्विभूतिपात्रो मन्व्यहृत्तेन कार्या
युधिष्ठिरवत् 'यद्ये विभूतीर्भवतः' [भाग. १०।०।११]
इत्यादिविज्ञापनपूर्वकम् । तपोऽपि भगवदर्थकर्मवत्तसपरित्याग-
पूर्वकं देशादिसहनस्य ज्ञानरूप वा कार्यम् । दानं च भक्ति-
सिद्धयर्थं मयवद्वत्काय वेदविदे वाश्रणाय दानायम् ॥ २२ ॥

११ नी० भा० दी० — असत्कृतं प्रियमापणपादप्रक्षालनादिपूजासत्कारावज्ञायुक्तं । अवज्ञातं पात्रपरिभव-
युक्तम् । दानं प्रदेयं हिरण्यादि ॥ २२ ॥

यज्ञादिकाम्याकाम्यकर्मणा वैगुण्ये तत्साङ्गतासिद्ध्यर्थं प्रायश्चित्तरूपोपायः ।

ओं तत्सदिति निर्देशो ब्रह्मणस्त्रिविधः स्मृतः ।

ब्राह्मणास्तेन वेदाश्च यज्ञाश्च विहिताः पुरा ॥ २३ ॥

१ शां. भा.— यज्ञदानतपःप्रभृतीनां साद्रूप्यकरणावायमुपदेश उच्यते— ओमिति । ओं तत्सदित्येव निर्देशो निर्दिश्यतेऽनेनेति निर्देशस्त्रिविधो नामनिर्देशो ब्रह्मणः स्मृतश्चिन्तितो वेदान्तेषु ब्रह्मविद्धिः । ब्राह्मणास्तेन निर्देशेन त्रिविधेन वेदाश्च यज्ञाश्च विहिता निर्मिताः पुरा पूर्वमिति निर्देशस्तुत्यर्थमुच्यते ॥ २३ ॥

२ आ शां वया — विहितानां कर्मणा प्रमादयुक्ते वैगुण्ये कथ परिहार स्यात् । इत्याशङ्क्याऽऽह— यद्वेति । “ ओमिति ब्रह्म ” [उ उ १।८] इत्यादिश्रुते ॐ मिति तावद्ब्रह्मणो नामनिर्देश, “ तत्त्वमसि ” [छा उ ६।८।७-२३] इति श्रुते । ‘ तत् ’ इत्यपि ब्रह्मणो नामनिर्देश, “ सदेव सोम्येदम् ” [छा. उ. ६।२।१] इति श्रुतेः ‘ सत् ’ इत्यपि तस्य नामेति

मत्वाऽऽह— ओमिति । कथ निर्देशेन तेषां विधानं ? इत्याशङ्क्याऽऽह— निर्दिश्यत इति । यज्ञादीनां वैगुण्यप्रतीति काले यथोक्तान्मान्मान्यतमोच्चारणाद्वैगुण्य सिध्यतीति भाव । वर्मसाद्रूप्यकारण त्रिविध नाम स्तौति— ब्राह्मण इति । पूर्व सर्गादी । निर्माणं च प्रजापतिकर्तृकम् ॥ २३ ॥

३ रा. भा.— एष वैदिकानां यज्ञतपोदानानां सत्त्वादिगुणभेदेन भेद उक्तः, इदानीं तस्यैव वैदिकस्य यज्ञादेः प्रणयसंयोगेन तत्सच्छब्दव्यपदेश्यतया च लक्षणमुच्यते— ओमिति । ‘ ओ तत्सत् ’ इति त्रिविधोऽयं निर्देशः शब्दो ब्रह्मणः स्मृतः ब्रह्मणोऽन्यथी भवति । ब्रह्म च वेदः; वेदशब्देन वैदिकं कर्मोच्यते; वैदिकं यज्ञादिकम्; यज्ञादिकं कर्म ‘ ओ तत्सत् ’ इति शब्दान्वितं भवति; ओमितिशब्दस्यान्वयो वैदिककर्माङ्गत्वेन प्रयोगादौ प्रयुज्यमानतया; तत्सदितिशब्दयोरन्वयः पूज्यत्वाय वाचकतया; तेन त्रिविधेन शब्देनाग्निवा ब्राह्मणा वेदान्त्रयिनस्त्रैवर्णिकाः वेदाश्च यज्ञाश्च पुरा विहिताः; पुरा मयेन निर्मिता इत्यर्थः ॥ २३ ॥

४ वे ता. च — उक्त्रेविध्यनुपूर्वपि त्रैविध्यान्तरोक्तिरिति शङ्कायुद्गायत्र उक्तसमस्तलक्षणवततोत्तरसङ्गतायति— एतमित्यादिना । त्रैविध्यविधिरनपेक्षित, सङ्घेयुद्विष्टेषु लक्षणविधिस्त्वपेक्षित इत्यभिप्रायेण ‘ ब्रह्मण स्मृत ’ इत्यन्वयो दर्शित । कथयमाणप्रकारेण त्रिविधे निर्देशेषु कर्मत्वान्त्वया योगत्— ब्रह्मणोऽन्यथी भवतीति सम्बन्धसामान्यार्थं तोषि । ननु ‘ ओं तत्सत् ’ इति वैदिकस्य यज्ञादेर्लक्षणमुच्यत इत्युक्तमुक्तं, ब्रह्मणश्च तद्वाचकत्वाभावात्सु सकार्येवाथा भाषात् । त्रयाणां च साङ्गान्तरप्रणामार्थं युतिस्त्रिंशद् ‘ तते पद सङ्घेयं त्रीणि ओमित्येतत् ’ [क्ते. १।२।१५] इति वा, “ एतस्य महतो भूत्स्य नाम भवति, योऽन्यैतदेव नाम ब्रह्मण महतीति ” “ एतन्मूलं सोम्यना सर्वां प्रजा सदा यतना परतच्छि ” [छा उ. ६।८।१] इत्यादिषु । अत्र साङ्गप्रणामत्रिणां यत्परमनिर्देशराशोऽन्यमुपायकथयत्परदार्थं युतिस्त्रिंशद् इति युक्तम् । त्रिविधमपि हि कर्म ब्रह्मणोऽग्नियान्त्रयवर्णेण च पूर्वं सम्पदिन भवति । कर्त्तुं हि इमान्तराण लोकिवशात् निसाप्रवासादिभिश्च कथयत्य गन्तुं यद्वेन ‘ ओ

तत्सत् ’ इत्युदाहरेषु । अतएव चाध्यायाद्यन्तेषु सर्वत्रयमेव त्रिविधो निर्देश पठ्यत इति शङ्काया— कर्मणि ब्रह्मणश्चन्दमव तारयितुं तत्प्रतिपादके प्रयोगस्तावत्सिद्ध इत्यभिप्रायेणाऽऽह ब्रह्म च वेद इति । वेदाभिधानस्य पूर्वपरत्वसात्तदर्थपरतामभिव्येत्याऽह वेदशब्देनेति । वेदमित्यत्रप्रयोगेण शब्देनेत्यर्थः । ‘ ब्रह्मणश्चनेन ’ इति कथामित्याह ।
अयमभिप्राय — यद्यपि ‘ ओं तत्सत् ’ इति सप्तानां साङ्गान्तरप्रणामत्रयं प्रसिद्धं, तथाप्यत्र तद्विधानं न युक्ता, अच्यये तत्रप्रभायमात्रात्, अनन्तरं च ‘ ब्राह्मणास्तेन ’ इत्यादिनाऽन्यव्ययप्रकारात्, अतो वेदेनोपलक्षणेन वैदिकस्यैवार्थं त्रिधा निर्देश — इति । एतदेव विद्योति— वैदिकमिति । प्रसाणामन्वयप्रकारेऽन्तरेभेद कथयमाणमुपक्षिपति ओमिति । कृष्णापर्यायस्यवाङ्मन्त्राङ्गान्त्रिणां यत्परमाह— तेन त्रिविधेन शब्देनाग्निवा इति । साङ्गान्तरादोऽयं ब्रह्मणश्चद्विधिशिर्षेदा न्वयात् त्रैवर्णिकवियव । ‘ ब्रह्म तद्दिनात् ’ [१।७।२४] इति श्रानन्तरमुच्यते । तेनैव प्रवृत्तत्वं सप्त षोडशिवि स्थित इत्यभिप्रायः कथाऽऽह— वेदस्ययिनस्त्रिवर्णिका इति । ‘ विहिता ’ इत्य

स्य कर्मपेशायां 'चातुर्ये मया दृष्टम्' [४११२] इत्यादि-
परामर्शेनाऽऽह पुरा मयैव निर्मिता इति । वेदानां विदित्वत्वं
यथापूर्वं प्रवर्तित्वं, " गो वै वेदाश्च प्रविशोति तस्मै " [श्रौ.

उ. ६।१।८] 'अनादिनिधना होषा वागुत्सृष्टा' [म. भा. १।२।
२३ २।२४ कृ. पु. पू. २।३०] इत्यादिपुत्रित्स्मृतिभिस्तन्त्रित्य-
त्वविद्वेः ॥ २३ ॥

५ आ. मा. भा.— पुनश्च कर्मादीतिकर्तव्यताविधानार्थमर्पवादमाह— अतस्तदित्यादिना ।
परस्य ब्रह्मणो हेतानि नामानि । " ओतं जगद्यत्र स्वयं च पूर्णो वेदोक्तहृषोऽनुपचारतश्च । सर्वैः शुभै-
श्चाभिपुतो न चान्यैः ॐ तत्सदित्येनमतो वदन्ति " इति हि ऋग्वेदखिलेषु । द्वितीयपादस्तच्छब्दार्थः ।

६ ज. प्र. ङी.— ओमित्यादिकं तु प्रकृतप्रकृतं कथ
मुच्यते ? इत्यत्र आह— पुनश्चेति । कर्मति यत्र उच्यते,
आदिपदेन तपोदाने । इति कर्मव्यवस्था इत्यन्मावः । विधानार्थं
प्रतिपादनार्थम् । अत्रात्राङ्गिभिरित्यादिनोक्तत्वात्पुनश्चेत्यु-
क्तम् । यत्रतपोदानानां सात्त्विकत्वादिहेतवोऽप्यापारणा यमाः
प्रागुक्ताः, साधारणान्स्तु वक्तुं पुराकरणदिसामर्थ्यादभाहेत्यर्थः ।
ब्रह्मणोऽस्य हिरण्यमर्पणं तं निर्देशोऽस्य च भावार्थतां
वारयितुं व्याख्यायति— परस्येति । निर्दिश्यतेऽनेनेति निर्देशो
नाम । इव एतत् ! इत्यनो ह्येत्युक्तम् । भावार्थत्वे 'ओम् दत्तव' इत्येतेः
सामानाधिकरण्यानुपपत्तेर्नार्थत्वमेवाङ्गीकार्यम् ।
ओमादिकं च परब्रह्मणामत्वेन प्रसिद्धमित्यर्थः । तामेव प्रथिदि

दशयति— ओतमिति । ओतं प्रविष्टम् । आधितं यत्र परमे-
श्वरे सः स्वयं च जगद्येतः प्रविष्टः पूर्णः अनुपचारतो मुख्यया
इत्या । अत्र "ओतं जगद्यत्र" इत्यादिना ओंशब्दस्य निमित्तद्वयेन
भगवति वृत्तिर्दक्षिता । 'अत्रवेष्टिलोपथ' [वार्ति.]
इति वचनात् । सर्वैरित्यनेन सच्छब्दस्य । 'साधुभावे च'
[१०।२६] इति वक्ष्यमाणत्वात् । तच्छब्दस्य तु न केनापि ।
अतः 'ओं तत्सन्' इत्येतमित्युक्तमित्यत्र आह— द्वितीयेति ।
वेदोकेति द्वितीयपादस्तच्छब्दार्थेभ्याम्भानपरः । तदिति हि
नित्यपरोक्षत्वमुच्यते । न चेश्वरस्वरूपमनुमातुं शक्यम् ; अतो
वेदोक्तेष्वेत्वात् 'त' इत्युच्यत इति भावः ।

५ आ. मा. भा.— " सदेव सोम्येदमग्र आसीत् " [छां. उ. ६।२।१] इति च । " अमिति
ब्रह्म " [तैत्ति. १।८।१+ना. प. ८।२] इति च । तेन ब्रह्मणा आत्मपूजार्थं वेदविधिव्यञ्जनम् । मा तूक्ता
पुरस्तात् ॥ २३ ॥

६ ज. प्र. ङी.— सर्वोऽशब्दयोः परब्रह्मणामत्वे श्रुत्यन्तरं
चाऽऽह— सदेवेति । तेनेति निर्देशपरामर्श इति कश्चिद्, तदप-
दिति भावेनाऽऽह— तेनेति । इव एतत् ! निर्देशस्य ब्राह्मणादि-
विधानायोगात् । निर्देशस्तुत्यर्थमित्युच्यते इति चेत्, न; श्रुतौकि-
सम्भवेन तदयोगात् । ब्रह्मणोऽपि ब्राह्मणादिविधानानुपपत्तिः ।
प्रयोदशमावाहितस्य आह— आरमेति । आत्मपूजया
प्राणिनां सुखार्थं ब्राह्मणादयो विदिता इति सम्बन्धः । ब्राह्मणा-
दिविद्वदानामपि विधानं निर्माणमेवेति प्रतीतिनिरासार्थमाह—
वेदेति । न्यग्रमेव विधानं, न निर्माणमित्यर्थः । सच्छब्दस्य
विदिताशब्दस्य द्विषाऽर्कलनं कृतः ? इति चेत्, वेदापरोक्षे-

यत्वस्य प्रमितत्वात् । किं तदप्रमाणं ? इत्यत्र आह— मा
दिति । परमेश्वरस्य वेदन्यञ्जनं नाप्यावकत्वात् । किन्तु स्वात-
न्त्र्यमप्यस्तौति क्षापयितुं विधिप्रमाणं कृतम् । वेदो हि विध्या-
त्मास्ति; विधिः प्रेरणं, निशेध इति चानर्थान्तरम् । न च
दियोकार्थमवतरेण नियोगः सम्भवति । न च शब्दार्थानां
निशेधकत्वं सम्भवति, लोहविरोधात् । न चोच्चारण एव
नियोक्ता मायुषास्तीतेत्यादावव्यवस्थापालनम् । तस्मात्स्वतन्त्रेण
वक्त्रा भाव्यम् । न चेवं पौष्टेयवर्तयति; अनादिसिद्धेनेव
शब्दार्थसम्भवेन तस्य नियोक्तत्वात्पुनश्चमदिति ॥ २३ ॥

७ ह. पै. भा.— अमिति । निर्दिश्यतेऽनेनेति निर्देशः, ब्रह्मणः परमात्मनः स्मृतौ ब्रह्मविद्धिः ।
ओमिति तदिति सदिति त्रिविधो ब्रह्मणो निर्देशोऽभिवानं स्मृतमित्यर्थः । तेन त्रिविधेन निर्देशेन
ब्रह्मणा वेदिनश्च वेदाश्च यज्ञाश्च विदिताः सृष्टाः पुरा पूर्वस्मिन्काले सृष्टिकाले सकलजगत्सृष्टौ
हिरण्यमर्पणं ॥ २३ ॥

८ घं. प्र. ङी.— तद्वेदमाहारपञ्चतपोदानानां द्वैविध्यो-
क्त्या मानि सात्त्विकानि तान्येव सात्त्विकरूपेणैवसुभिरवादे-
यानि, न तु राज्ञ्यतामस्तान्प्राण्युच्यते । मन्विदमयुच्यते,
विचार्यमाणे सर्वेषामपि पञ्चतपोदानानां राजसत्तामसप्राप्येन
सात्त्विक्यशुद्धेरेवासिद्धेतित्याशङ्क्य तादृशाद्यापि सात्त्विकत्वा-
पादन्यकारं दर्शयति परमाहोषिणी भगवान्— अमिति ।

निर्दिश्यते अनेनेति निर्देशो नामधेयम् । " ॐ तत्सन् " इत्येवं-
रूपो मन्त्रः परमात्मनो निर्देशोऽभिधेयः स्मृतौ वेदान्तविद्धिः,
" ओमिति मन्त्र " [तै. उ. १।८।१] " तदिति वा एतस्य
महती सूक्तस्य नाम भवति " " सदेव सोम्येदमग्र आसीत् " [छां. उ. ६।२।१] इत्यादिश्रुतिप्रसिद्धेः । यस्मादेवं पूर्वैर्ह-
विभिरपि निर्देशः सृष्ट्या, तस्मादिदानीन्तनेरेव स समर्थस्य

इति विधि कल्पते “यदाग्नेयोऽष्टाकपालो भवति” इत्यादा
विधौ ‘वचनानि स्वपूर्ववात्’ [पृ मी १०।४२१] इति
न्यायात् । यज्ञदानतपस्सयोगाचारस्य तद्वैगुण्यमेव फल
नष्टाशुद्धरधन्यायात्परस्परकाङ्क्षया कल्प्यते, प्रमादाज्व-
त्वा कम प्रचयेताभ्येतु यत् । स्मरणदेव तद्विष्णो सम्पूर्णं
स्यादिति श्रुतिः [ ] इत्यादिस्मृतेस्तथैव शिष्टाचाराच ।
अथाशुमेव ब्रह्मनिर्देशं स्तोति— ब्राह्मणा इति, वैश्वर्णिक्चोप

लक्षणमेतत् । ब्राह्मणाया कर्तार, वेदा करणानि, यज्ञा
कामाणि, तेन ब्रह्मणो निर्देशन पुरा विहितं सृष्टा प्रजापति
ना । तस्माद्यज्ञादिस्मृतिहेतुत्वेन तद्वैगुण्यपरिहारसमर्थो महा
प्रमादोऽयं निर्देश इत्यर्थे । अत्र ‘निर्देश’ इत्यकवचनवि-
धि इति तिस्रो विधा अवयवा यस्येति तद्विशेषणव-
श्वयवयमिदं ‘ॐ तसत्’ इत्येकं नाम प्रणववदित्ययमर्थो
दक्षित ॥ २३ ॥

९ व० त० दी०— एवं श्रुतिसिद्धान्ता यागतपोदानाना सत्त्वादिगुणभेदेन भेद उक्त, इदानीं तस्य श्रौत-
स्यैव यज्ञादेर्दशकालादिसम्पत्त्यभावेऽपि तत्सम्पत्तिप्रकारमाह— ॐ तत्सदिति । ब्रह्मण वेदस्य पुरुषोत्तमस्य च
त्रिविधो नाम व्यपदेश स्मृतो ब्रह्मवादिभिर्भक्तैश्च । ‘ओमित्येकाक्षरं ब्रह्म’ [१८।१३] इत्यादिभिरोमिति संज्ञा
ब्रह्मण । तदिति सज्ञा “यतो वाचो निर्वर्तते” [तै उ, २।४] ‘आनन्दमात्रमिति यत्’ इत्यारभ्य ‘ततो न
ज्ञायते तत्’ इत्यन्तादिवाक्यैः । सदिति च नाम ब्रह्मण ‘सद्ब्रह्मास्ति ब्रह्म’ इति च वेदवादिभिरीत्येभिविध
सर्वत्र यज्ञादौ विनियुक्त सर्वदेशकालादिसम्पत्तिसाधकमिति ज्ञापनाय पूर्वोक्तमाह— ब्राह्मणास्तेनेति स्पष्टम् ।
अन्ये तु यज्ञादेः प्रणवयोगेन तत्सच्छब्दनिर्देश्यतया च उल्लक्षणमाहु ॐ इति । ‘ॐ तत्सत्’ इति त्रिविधोऽयं
निर्देशो ब्रह्मण परस्य शाब्दस्य चान्वयी स्मृतं ब्रह्मशब्देन ब्रह्मात्मक सर्वमक्षरादिकमक्षरपदवाक्यादिकमत्रोच्यते ।
तत् ‘ॐ तत्सत्’ इतिशब्दान्वित भवति तत्र प्रयोगादावाद्य ‘प्रणवश्छन्दसामिव’ इति सम्मत्या प्रणवस्यान्वय
श्रौतनामसु विहित प्रयुज्यमानतया ‘तत्सत्’ इतिशब्दयोश्च तत्रान्वयः पूर्णभावप्रयोजकशब्दस्या भवतीत्यर्थः ।
तेन ‘ॐ तत्सत्’ इतिनिर्देशेन ब्रह्मणा वा ब्राह्मणा वेदास्त्रिकाण्डा यज्ञाश्च एकैकेन वा विहिता विशेषेण हिता वा
मया पुरा सर्गादादित्यर्थः । अत्र ‘ॐ’ इत्युच्चारकतया ब्राह्मणा ‘तत्’ इति ब्रह्मपरतया वेदा ‘सत्’ इति
तदर्थीयकर्मतया यज्ञा कृता इति विवेचनीयमिति केचिदाहुः । नय तु उच्चारकतया ब्राह्मणा उच्चार्यतया वेदा
कार्यतया यज्ञा विहिता पुरा वेदाधिकृतानामित्येव ब्रूम ॥ २३ ॥

१० पु अ त— ननु देशकालाद्यभावकृताना यज्ञाना
पदि तमसत्त्व तदा निर्गुणेष्वपि सम समापि ? इत्याशङ्क्य
तेषा देशकालादिसम्पत्त्यभावेऽपि तन्मत्पत्तिर्भवती वाशयेना
ऽऽह— अर्था तत्सदिति । ‘ॐ तत्सत्’ इत्यवरूपो ब्रह्मण
पुरुषोत्तमस्य त्रिविधा निर्देशो नामव्यपदेश स्मृतो भक्तै,
अत्र ‘ओमित्येकाक्षरं ब्रह्म’ [१८।१३] इत्यादिभिर् ‘ॐ तत्
इति ब्रह्मण सज्ञा नामिति । “यतो वाचो निर्वर्तते”
[तै उ २।४-२।९] आनन्दमात्रमिति ‘सत्’ इत्यारभ्य
‘ततो न ज्ञायते तु तत्’ इत्यन्तादिवाक्येभ्यस्तदित्यपि
ब्रह्मण एव नाम । मूल्यतावाच्यकरणं सत्त्वतोऽपि ब्रह्मवाच
क ण्य । एतन्नियममपि ब्रह्मणो नाम । स्वर्णवचनपूर्वक

सर्वत्र यज्ञादित्रिषासु आरौ विनियुक्त सर्वदेशादिसम्पत्ति
साधकमिति ज्ञापनाय पूर्वसिद्ध तथात्वमाह— ब्राह्मणा
इति । यत् त्रिविधनिर्देशेन ब्राह्मणा ब्रह्मशा ब्रह्मप्रापका वा
वेदा ब्रह्मस्वरूपास्तऽज्ञा वा चकारण सत्तादायार्थः । यज्ञा
यत्नारम्भक, चकारेण साधिदेवा । पुरा सृष्ट्यादौ विहिता
विधात्रा निर्मिता, अत पूर्वमेतद्ब्रह्मणस्यैव सम्पद्यत इति
भात् । अथवा तेन ब्रह्मणोऽयं त्रिविधो निर्देशस्तेन ब्रह्मण
पूर्वमेत निर्मिता स्वाधि, ततस्तत्स्वरूप ज्ञानपूर्वकनामप्रयो-
दाहरणस्युचनत्तमवचन नियुक्तानां सर्व सम्पत्स्यत इति
भात् ॥ २३ ॥

११ नी० भा० दी०— अष्टाचार्याना यज्ञदानतप प्रभृतीना वैकल्प्यसङ्ख्याया साद्रूपसिद्धयर्थं प्रायश्चित्तमुप-
दिश्यते— ओं तत्सदिति । ओमिति तदिति सदिति च त्रिविधस्त्रिप्रकारोऽयं ब्रह्मणो निर्देशो नाम्ना पाठः । यथा
सहस्रनाम्ना पाठं सृष्ट्य नामानि एवमशिमन्त्रपि नामपाठे श्रीण्येव नामानीत्यर्थः । “ओमिति ब्रह्म” [१।८]
इति तैत्तिरीयच “तदिति वा एतस्य महतो भूतस्य नाम भवति” इति तैत्तिरीयके । “सदेव सोम्येदम आसीत्”
[६।११] इति छान्दोग्ये च एतेषां शब्दानां ब्रह्मनामरत्नमिदं । तत्र नामत्रयेण ब्राह्मणादयो विहिता । पुरा
सर्गादौ । ब्राह्मणा (?) एतन्नामत्रयोच्चारणसामर्थ्येनैव विधात्रा विनाद्यो विहिता प्रकान्तिना इत्यर्थः ॥ २३ ॥

तस्मादोमित्युदाहृत्य यज्ञदानतपःक्रियाः ।
प्रवर्तन्ते विधानोक्ताः सततं ब्रह्मवादिनाम् ॥ २४ ॥

१ शां. भा.— तस्मादिति । तस्मादोमित्युदाहृत्योच्चार्य यज्ञदानतपःक्रिया यज्ञादिस्वरूपाः क्रियाः प्रवर्तन्ते विधानोक्ताः शास्त्रचोदिताः सततं सर्वदा ब्रह्मवादिनां ब्रह्मवदनशीलानाम् ॥ २४ ॥

२ आ. शां. व्या.— यस्माद्ब्राह्मणादीनां कारणं, यस्माच्च ब्रह्मणो निर्देशस्तस्मादित्युपसंहरति— तस्मादिति । 'ब्रह्मवादिनां' इत्यत्र ब्रह्म वेदः ॥ २४ ॥

३ रा. भा.— त्रयाणां 'ओं तत्सत्' इतिशब्दानामन्वयप्रकारो वर्ण्यते; प्रथममोमितिशब्दस्यान्वय-प्रकारमाह— तस्मादिति । तस्मात् ब्रह्मवादिनां वेदवादिनां त्रैवर्णिकानां यज्ञदानतपःक्रियाः विधानोक्ताः वेदविधानोक्ताः आदौ 'ॐ' इत्युदाहृत्य सततं सर्वदा प्रवर्तन्ते; वेदाश्च 'ॐ' इत्युदाहृत्यारभ्यन्ते । एवं वेदानां वैदिकानां च यज्ञादीनां कर्मणामोमितिशब्दान्वयो वर्णितः । ओमितिशब्दान्वितवेदधारणा-त्तदन्वितयज्ञादिकर्मकरणाच्च ब्राह्मणशब्दनिर्दिष्टानां त्रैवर्णिकानामप्योमितिशब्दान्वयो वर्णितः ॥ २४ ॥

४ वे. ता. चं.— 'तस्मात्' इत्यादीनां चतुर्णां श्लोकानां प्रकृतप्रपञ्चनरूपतामाह— त्रयाणामिति । ब्राह्मणवेदयज्ञानामित्यर्थः । यज्ञशब्दोऽन्ये तपोदानादीनामुपलक्षकः, यज्ञतपःक्रिया इत्यादि ह्यनन्तरमुच्यते । अनुष्ठानस्वरूपानुप्रवेशात्तत्रापि प्राथ-म्याच्चात्रापि प्रथममोह्यारभ्योक्तिरित्यभिप्रायेणाऽऽह प्रथम-मिति । तस्मादिति— सर्वेषु मया तदैव तदन्वितत्वेन निदिक्ष्वादित्यर्थः । कारणानुरूपत्या विधानमिह वैदिकं विधायकवाक्यमित्याह वेदविधानोक्ता इति । यज्ञदानादीना-मोह्यारपूर्वकत्वं तत्तद्विधायकैः सिद्धमित्यभिप्रायेणाऽऽह— आदा-दिति । ओमित्युदाहरणं चान् धृतवेदान्तानां सर्वान्तरपरब्रह्माणु-सन्धानेन तत्समारोपनबुद्ध्याऽनुसन्धाय । स्मरति च भगवा-च्छौनकः 'हरिमेव स्मरेदित्यं कर्मपूर्वपरंपरं' [वि. ध.] इति अनुष्ठानवेदान्तानामपि तद्वाचकशब्दाभिधानान्मन्त्रादिलाभो-र्थात्सिद्धः । एवं च प्रणवस्य वैदिकसमस्तान्वयसिद्धिः । यद्यपि "वचन्ते वचन्ते ज्योतिषा यजेत" "शरदि वाचयेधेन यजेत" ।

इत्यादिभिः कालविशेषनियताः क्रिया विधीयन्ते; तथापि सर्वांसां क्रियाणां प्रणवपूर्वकत्वे तु न कालविशेषनियम इति सततशब्दतात्पर्यमित्यभिप्रायेणाऽऽह सर्वदेति । स्वर्गसाधनत्वे-नानुष्ठाने अपवर्गसाधनत्वेनानुष्ठाने च प्रणवान्वयः साधारण इति भावः । अत्र श्लोके वेदानामनुष्ठानेऽपि पूर्वश्लोके ब्राह्मणास्तेन वेदाश्च [१७।२३] इत्युक्तत्वात् "यज्ञेदादौ स्वरः प्रोक्तो वेदा-न्ते च प्रतिष्ठितः । तस्य प्रकृतिस्वीनस्य यः परः स महेश्वरः" [ते. ना. ६।१०।२४] 'ब्रह्मण प्रणवं कुर्यादादावन्ते च सर्वदा । स्वस्त्यनोर्हृतं पूर्वम्' [मनु. २।७४] इत्याद्यनुष्ठाने-णाऽऽह— वेदाश्चेति । 'विधानोक्ताः' इत्यनेन ब्रह्मवाचिशब्देन च वेदानामप्यत्र श्लोके प्रणवान्वयः सूचित इत्यभिप्रायेणाऽऽह— एवमिति । ओमित्युदाहरणकर्तृत्वव्यपदेशेन तदन्वितब्रह्मवा-दित्वव्यपदेशेन च ब्राह्मणानामप्योमितिशब्देनान्वयः प्रदर्शित एवेत्याह— ओमितिशब्दान्वितवेदधारणादिति ॥ २४ ॥

५ आ. मा. भा.— ॥ २४ ॥

६ ज. प्र. दी.— ॥ २४ ॥

७ ह. पै. भा.— तस्मादिति । तस्मादोमित्युदाहृत्य प्रवर्तन्त इत्यस्योदाहृत्य प्रवर्तयितव्याः, कर्तव्या इत्यर्थः । विधानोक्ताः शास्त्रोक्ताः सततं ब्रह्मवादिनां ब्रह्मवादिभिरित्यर्थः ॥ २४ ॥

८ वं. प्र. गि.— इदानीमकारोकारमकारव्याख्यानेन तत्समुदायोद्धारणव्याख्यानवद्वैतस्तदुपावयवव्याख्यानेन तत्स-मुदायरूपं ब्रह्मनिर्देशं व्याख्यास्यत् प्रथममोह्यारं व्याचष्टे— तस्मादिति । यस्मादोह्यारो ब्रह्मनिर्देशावयवभूतस्तस्मात् विधानोक्ताः शास्त्रविहिताः ब्रह्मवादिनां वेदवादिनां यज्ञदान-

तपःक्रियाः सततमोमित्युदाहृत्य ओह्यारोधारणान्तरमेव प्रवर्तन्ते प्रकृततया वैगुण्यराहित्येन वर्तन्ते । तथा च यस्मैकावयवोधारणादप्यवैगुण्यम्, किं पुनस्तस्य सर्वावयवो-धारणादिति स्तुत्यतिशयः ॥ २४ ॥

९ व० त० दी०— त्रयाणामन्वयप्रकारं वदन्प्रथमं 'ओं' इत्यस्यान्वयप्रकारमाह— तस्मादिति । स्पष्टम् ॥ २४ ॥

१० पु अ. त — यत् एतदुदाहरणेन सर्वं सम्पद्यते । णाद्ब्रह्मवादिना भगवद्भक्ताना यज्ञदानतप त्रिया भगवदपि तत्समात् त्रिगुणाना भक्ताना सुसुभूणा च लौकिके सता का 'ओम्' इत्युदाहृत्य ता सतत निरन्तर विधानोक्ता चैतनामत्रितय सायकमिश्राह— तस्मादिति । तस्मात्कार भगवत्प्रीत्यर्थं प्रवर्तन्ते प्रकरणेण वर्तन्ते भवन्तीत्यर्थः ॥ २४ ॥

११ नी० भा० दी०— यस्मादेतज्जामत्रयपूर्वकं एतेषा विधानं सर्गादौ दृष्ट तस्माच्चित्तेषु नामसु 'ओम्' इत्येकमेव नाम उदाहृत्य ब्रह्मवादिना वैदिकाना विधानोक्ताः वेदोक्ताः यज्ञाद्य त्रियाः सतत प्रवर्तन्ते । तथा च श्रुति — "ओमिति ब्रह्मा प्रसूति । ओमिति शस्त्राणि संसन्ति । ओमित्यथर्व्युः प्रतिगरं प्रतिगृणाति । ओमिति सामानि गायन्ति * " [तै ब.१।८।१] इति यज्ञे सब्रह्मत्विका क्रिया ओङ्कारपूर्विका इत्येतदर्थस्यति ॥ २४ ॥

तदित्यनभिसन्धाय फलं यज्ञतपःक्रियाः ।

दानक्रियाश्च विविधाः क्रियन्ते मोक्षकाङ्क्षिभिः ॥ २५ ॥

१ शां. भा.— तदिति । तदित्यनभिसन्धाय 'तत्' इति ब्रह्माभिधानमुच्चार्य, अनभिसन्धाय च यज्ञादिकर्मणः फलं, यज्ञतपःक्रिया यज्ञक्रियाश्च तपःक्रियाश्च यज्ञतपःक्रिया दानक्रियाश्च विविधाः क्षेत्र-हिरण्यप्रदानादिलक्षणाः क्रियन्ते निर्वर्त्यन्ते मोक्षकाङ्क्षिभिर्मोक्षार्थिभिर्मुमुक्षुभिः ॥ २५ ॥

२ आ. शा व्या.— ओंशब्दस्य विनियोगमुक्त्वा तच्छब्दस्य विनियोगमाह— तदित्यादिना ॥ २५ ॥

३ रा. भा.— अथैतेषां तदितिशब्दान्वयप्रकारमाह— तदिति । फलमनभिसन्धाय वेदाध्ययन-यज्ञतपोदानक्रियाः मोक्षकाङ्क्षिभिर्ब्रह्मैवर्णिकैर्याः क्रियन्ते, ताः ब्रह्मप्राप्तिसाधनतया ब्रह्मवाचिना तदिति शब्दनिर्देश्याः । 'सवः कः किं यत्तत्पदमनुत्तमम्' [म. भा. १३।१४९।९१ वि. स. ना. ९३] इति तच्छब्दो हि ब्रह्मवाची प्रसिद्धः । एवं वेदाध्ययनयज्ञादीना मोक्षसाधनभूतानां तच्छब्दनिर्देश्यतया तदिति-शब्दान्वय उक्तः । त्रैवर्णिकानामपि तथाविधवेदाध्ययनाद्यनुष्ठानादेव तच्छब्दान्वय उपपन्नः ॥ २५ ॥

४ घे. ता. च — एव स्वर्गापवर्गसाधनसामस्तवैदिक साधारण प्रणवान्वयरूप लक्षणमुक्तम्, अथ तत्तच्छब्दो मोक्ष साधनाना त्रिवर्णसाधनाना च विशेषलक्षणतयोरुच्यते । वक्ष्यति चैतदशादशरम्भे [रा भा श्लो. १] 'वैदिकस्य च कर्मण सामान्यलक्षणं प्रणवान्वयं, तत्र मोक्षानुद्देश्यसाधनयोर्भेदं तत्तच्छब्दनिर्देश्यत्वेन' इति । एतेषामिति त्रयाणां परामर्शः । अर्चना यज्ञादीनामुपलक्षणतया वेदेष्वपि तच्छब्दप्रवृत्तिज्ञापनाय वेदाध्ययनोपादानम् । 'मोक्षकाङ्क्षिभिः' इत्यनेन सूचितमा-प्रसप्तप्राप्तिसाधनतयेति । तदिति— फलमनभिसन्धायत्यस्य । तच्छब्दान्वयप्रकारमाह तच्छब्दोपकार्यतया शुद्धा फलात्तरामनभिसन्धायेत्यर्थः इति करणसामर्थ्यात् 'उदा ह्य' इति पदं वा पूर्वञ्चोक्तादुपपन्ननीयमित्यभिप्रायेणाऽऽद तदिति शब्दनिर्देश्या इति । तच्छब्दान्वयं ब्रह्मनामत्वे सिद्धे

हि तेन तत्प्राप्तिसाधनतयेति लक्षणा, तदेव कुत्र ? इत्यत्र तदिति ध्रुवेष्ववृत्तेन विशेषीकृतत्वमभिप्रेत्याऽऽह स्वच इति । भगवत्प्राप्तसद्वयं 'यानि नामानि गौणानि दिव्यतातानि महात्मनः' [म भा १३।१४९।१३ वि स ना १५] इति प्रकृतात् 'नासां सद्यसम् [म भा १३।१४९।१२ वि स ना १०] इति निगमनाथ यत्वेदादिशब्दानां सर्वनामतया व्यापिनामपि विशेषतः साक्षात्पर-ब्रह्मनामत्वं सिद्धमिति भावः । श्लोकेऽनुक्तस्यापि वेदाध्ययनस्य प्रयोगेन तद्वृद्धीत्वमाह एवमिति । तथापि भ्रूयाणामन्ययो न सिध्यति प्राप्नोष्यादितिर्दिशाना त्रैवर्णिकानां मोक्षसाधनत्व निश्चयनतच्छब्दनिर्देश्यत्वाभावादित्यत्राऽऽह त्रैवर्णिकानाम-पीति । 'मोक्षकाङ्क्षिभिः क्रियन्ते' इत्यनेन परम्परया तदन्वय सूचित इति भावः ॥ २५ ॥

५ आ. भा. भा.— तत्फलं मे स्यादित्यनभिसन्धाय ॥ २५ ॥

६ अ म ही — 'तदित्यनभिसन्धाय' इति वाच्यं ब्रह्मणीयं दहादावपि तच्छब्दस्य प्रवृत्तिं प्रतिपादयतीति ह्यपि तदुक्तं— तदिति । ततोच स्वगादिभ्यम् ॥ २५ ॥

* "ओमिति सामानि गायन्ति । ओम् इति शस्त्राणि संसन्ति । ओमित्यथर्व्युः प्रतिगरं प्रतिगृणाति । ओमिति सामानि गायन्ति" इति ब्रह्मसंहिताशापत्रिनदि [१।४] सूत्रम् ।

७ ह. पै. भा.— तदिति । क्रियन्ते कर्त्रेति क्रियाः । दानक्रियाश्च विविधाः क्रियन्ते मोक्ष-
काङ्क्षिभिः । तदिति ॐ तत्सदित्युपलक्षणार्थम् । ' ॐ तत्सत् ' इति ब्रह्मस्वरूपं प्रतिपाद्य यज्ञदानतपः-
क्रियाणां फलं चानभिसन्धायेश्वरार्पणयुद्ध्या यज्ञदानतपःक्रिया सुमुशुभिः क्रियन्ते, कर्त्रेत्यर्थः । दान-
क्रियाश्च विविधा गोश्रुहिरण्यादिविषयाः । ' दानक्रियाश्च विविधाः ' इति पुनः क्रियाग्रहणं दानस्य
मोक्षं प्रति प्रकृत्योपकारकत्वप्रदर्शनार्थम् ॥ २५ ॥

८ वें. प्र. गि.— द्वितीयावयवं तच्छब्दं व्याचष्टे— अत एव स्वर्गादिकलमनभिसन्धाय यज्ञाद्याः क्रियाः ' तत् '
तदिति । उदाहृत्येति पूर्वस्मादनुपपन्नः । सुशुभ्रभिः पुरुषैः । इत्युच्चारणानन्तरं क्रियन्ते ॥ २५ ॥

९ व० त० दी०— तदिति । तत्पदवाच्यं हि ब्रह्म, तत्सवितुरिति ' सवः कः किं यत्तत्पदमनुत्तमं ' [१३ ।
४४९।९३] इति भारतसहस्रनामोक्तेः प्रब्रह्म फलमिति लौकिकं यत्तत्फलमनभिसन्धयात्र ब्रह्मवाचिना तदिति-
शब्देन निर्देशया यज्ञादिक्रियाः क्रियन्ते मोक्षकाङ्क्षिभिरेव । अन्यैस्सवन्त्येति निर्णयः ॥ २५ ॥

१० पु. अ. त.— मकानामुक्त्वा ज्ञानिनां द्वितीय-
नामसम्बन्धिफलमाह— तदिति । ' तत् ' इति उदाहृत्य
तद्ब्रह्मत्वाज्ञापारिपालनेन प्रीयादित्युदाहृत्य फलं स्वर्गादिसुख-
रूपम्, अनभिसन्धाय फलमिभार्षं मनस्यहत्वा मोक्षका-
ङ्क्षिभिर्निर्दोषैश्शतप क्रिया यज्ञः अग्निहोत्रादि, तप-
कृच्छ्रादि, तदाद्य क्रिया क्रियन्ते । तच्छब्दोदाहणात्ताश्च
सम्पन्ना भूत्वा मोक्षसम्पादिका भवन्तीत्यर्थः ॥ २५ ॥

११ नी० भा० दी०— ' ओम् ' इति नाम्नः काम्याकाम्यकर्मसाधारणेन यज्ञादौ विनियोगमुक्त्वा ' तत् '
इति नाम्नो निष्कामेषु सुमुशुकर्मसु विनियोगं दर्शयति—तदिति । मोक्षकाङ्क्षिभिः फलमनभिसन्धाय विविधाः यज्ञतपः-
क्रियाः दानक्रियाश्च क्रियन्ते इति योजना । ननु फलं चेन्नाभिसन्धीयते तर्हि किमभिसन्धाय क्रियन्ते इत्याका-
ङ्क्षायामाह— तदिति । क्रियन्ते इति । सर्वाः क्रियास्तदिति प्रवेष्टि क्रियन्ते । यथा ब्रह्मवादिभिः ' ब्रह्मार्पणं
ब्रह्महविर्ब्रह्माग्नौ ब्रह्मणा हुतम् । ब्रह्मैव तेन गन्तव्यं ब्रह्मकर्मसमाधिना ' [४।२४] इत्युक्तदिशा सर्वाः साधन-
फलाः क्रियाः " ब्रह्मैवेदं सर्वं " [नृसिंहो. ७।३] इति युद्ध्या क्रियन्ते, तथा सुमुशुभिरपीत्यर्थः । यदेव हि सुक्तानां
त्वाभाविक्तं शीलं तदेव सुमुशुभ्यां शास्त्रेण विधीयत इति प्रसिद्धेः । ' फलमनभिसन्धाय ' इति साञ्चिख्यात्
' तदिति ' इत्यत्रापि सामर्थ्याद्भिसन्धायैति लभ्यते, तेन फलमनभिसन्धाय तदित्यभिसन्धाय क्रियाः प्रवर्तन्त
इत्यन्वयोऽपि सुलभ एव । ' तदिति ब्रह्माभिधानमुच्चार्य ' इति भाष्येऽपि (शां.) उदाहृत्य इति पूर्वश्लोकोक्त-
क्रियानुसृत्या योजनमस्मदुक्तमिभार्षेणैव व्याख्येयं, उच्चारणस्यापि ब्रह्मानुसन्धानार्थत्वादिति दिक् ॥ २५ ॥

सद्भावे साधुभावे च सदित्येतत्प्रयुज्यते ।

प्रशस्ते कर्मणि तथा सच्छब्दः पार्थ ! युज्यते ॥ २६ ॥

१ शां. भा.— आंतच्छब्दयोर्विनियोग उक्तः, अथेदानीं सच्छब्दस्य विनियोगः कथ्यते—
सद्भावे इति । सद्भावेऽमतः सद्भावे, यथाऽविद्यमानस्य पुत्रस्य जन्मनि तथा साधुभावे चासद्भूतस्यासाधोः
सद्भूतता साधुभावनस्त्वमिन्साधुभावे च ' सत् ' इत्येतदभिधानं ब्रह्मणः प्रयुज्यतेऽभिधीयते । प्रशस्ते
कर्मणि विवाहादौ च तथा सच्छब्दः पार्थ ! युज्यते प्रयुज्यत इत्येतत् ॥ २६ ॥

२ आ. शां. व्या.— इत्तमनूथानन्तरश्लोकात्पथ्यमाह— आंतच्छब्दयोरिति ॥ २६ ॥

३ रा. भा.— अथैषां सच्छब्दान्वयप्रकारं वक्तुं लोके सच्छब्दस्य व्युत्पत्तिप्रकारमाह—सद्भावे
इति । सद्भावे विद्यमानतायां साधुभावे कल्याणभावे च सर्वान्स्तु सदित्येतत्पदं प्रयुज्यते लोकेदेवयोः ।
तथा केनचित्पुरुषेणानुष्ठिते लौकिके प्रशस्ते कल्याणे कर्मणि ' सत्कर्मदं ' इति सच्छब्दो युज्यते,
प्रयुज्यते इत्यर्थः ॥ २६ ॥

४ वे. ता. चं.— श्रयाणां त्रिभिरन्वये प्रतिपिपादयिषिते 'सद्भावे साधुभावे च' इत्यप्रस्तुतोपन्यासः किमर्थं ? इत्यु-
नाऽऽह— अयैषामिति । यथा प्रयोगवलाद्विद्यमानत्वादिषु
सच्छब्दप्रस्तुतिरङ्गीक्रियते, एवं प्रस्तुतेऽपीत्यभिप्रायेणानेकार्थो-
दाहरण विद्यमानतायामिति, असद्विज्ञानस्वरूपसत्त्वविषयो
वा, वर्तमानत्वविषयो वा सद्भावशब्द इति भावः । "साधु-
कारी साधुर्भवति" [वृ. उ. ४।४।५] इत्यादिष्विवात्रापि
साधुशब्द पुण्यादिरूपत्वपर इत्याह कल्याणभाव इति,
तच्छब्दान्वयवे 'मोक्षकाङ्क्षिणि' इति विशेषणत्वात् । इह तु
'प्रशस्ते कर्मणि' इति प्रशस्ततामाननिमित्तवचनान्मोक्षेतर
पुरुषार्थसाधनलक्षणतया सच्छब्दोऽन श्रुत्वायत इति भावः ।

अत्यन्तविजातीयेष्वप्युक्तोपाधिद्वययोगे सच्छब्दोऽनुवृत्त इत्य-
भिप्रायेणाऽऽह— सर्ववस्तुष्विति । 'प्रयुज्यते' इत्यविशेष-
निर्देशात् प्रयोगस्य सार्वत्रिकत्वेन दाढ्यं सूच्यत इत्याह लोक-
वेद्योपरिति । 'तथा' इति प्रस्तुतासने लौकिकोदाहरणार्थम् ;
अन्यथा पुनरुक्तिप्रसङ्गात्, इत्यभिप्रायेणाऽऽह लौकिक इति ।
'साधुभावे' इति निर्दिष्टमेव निर्मितं प्रकृतसमोदाहरणान्ते
प्रशस्तशब्देनावतार्यत इत्यभिप्रायेणाऽऽह— कल्याण इति ।
धातुलीनार्थव्यञ्जनमात्रसुषसर्गेण क्रियते । अतोऽत्र लोके
'युज्यते' 'प्रयुज्यते' इतिपदद्वयमेकार्थमित्याह प्रयुज्यत
इत्यर्थ इति ॥ २६ ॥

५ आ. मा. भा.— सद्भानशब्देन प्रजननं सूचितम् । अमित्युक्त्वाऽनभिसन्धाय फलं यद्भदान-
तपआदिकृतामतिप्रीतेर्नाभसाम्याद्ब्रह्मैव निष्पादितं भवतीत्याशयः ॥ २६ ॥

६ ज. प्र दी.— सद्भावे सत्ताया इति प्रतीतिनिपासार्य
माह— सद्भावेति । प्रजननं प्रागसत सत्तापादनम् । यद्यपि
सद्भावशब्द सत्तामात्रवाची तथान्यत्र ब्रह्मणो जगज्जनकत्वस्य
विवक्षितत्वात्सत्ताविशेषप्रजननपर इति ज्ञायत इति प्रतिपाद-
यितुं सूचितमित्युक्तम् । नन्वेतेन यज्ञादीना कर्तिकर्तव्यता
प्रतिपादिता भवता ? इत्यत आह— ओमिति । उक्तोद्धारार्थ-
ज्ञानपूर्वकं अनभिसन्धाय फलं ब्रह्माभिसन्धाय च ब्रह्मज्ञानभक्ति-
पूर्वकं तद्विषयत्वेन निद्रया वेदोक्तप्रकारेण ब्रह्मणि सहेत्यपि
प्राप्तम् । आदिपदेन जपादिप्रकरणम् । षष्ठी तृतीयार्थे, नाम-
साम्यात् । नामसाम्येनावगतास्तप्रतिमात्वात् । षष्ठादीनामपि
ब्रह्मप्रतिमात्वसाम्यात्को विशेषो यज्ञादे ? इत्यत उक्तमति-
प्रीतेरिति । ब्रह्मणः यज्ञादिषु निष्पादित प्रतिष्ठापितम् । अत

एव क्रियमाणे यज्ञादिकं सात्त्विकमन्यद्वाजघं तापसं वेत्येवमिति-
कर्तव्यता प्रतिपादितेति वाक्यशेषः । अत्र हि 'ओ तत्सर्व'
[१७।२३] इत्यनेन ब्रह्मणो यथामात्रयं तद्यज्ञादेरपि वाचक
मिति प्रतिपादितम् । तेन यज्ञादेर्ब्रह्मप्रतिमात्व सूचितम् ।
'ब्रह्मणा' इत्यादिनोद्धारं ब्रह्मणि यज्ञादौ च व्युत्पाद्य तदुच्चा-
णाचार उक्त । तेनार्थस्मरणपूर्वकमोद्धारमुच्चार्य वेदोक्तप्रकारेण
ब्रह्मणिः सह यज्ञादिकं कार्यमिति सूचितम् । 'तत्' इत्यनेन
तच्छब्दो यज्ञादौ ब्रह्मणि च व्युत्पादित । तेन फलमनभि-
सन्धाय ब्रह्माभिसन्धाय चेति लब्धम् । 'सद्भाव' इत्यनेन
सच्छब्दो ब्रह्मणि व्याख्यातः । तेन ब्रह्मज्ञानपूर्वकमिति
लभ्यते ॥ २६ ॥

७ ह. पै. भा.— किं चान्यत्— सद्भाव इति । सद्भावेऽमतः पुत्रादेरुत्पादने कर्तव्ये तथा साधु-
भावेऽमत एव सद्बृहत्तस्य सद्बृहत्तायां कर्तव्यायां 'अं तत्सत्' इति ब्रह्मणो निर्देशत्रयं प्रयुज्यते, प्रयोक्तव्य-
मित्यर्थः । प्रशस्ते कर्मणि तथा मङ्गले कर्मणि पुरुषार्थरूपे वा भावे तत्पदत्रयं ब्रह्मध्यानसाधनत्वेन
प्रयोक्तव्यमित्यर्थः ॥ २६ ॥

८ घ. प्र मि — तृतीयपादस्य सच्छब्दं द्वाभ्या व्याचष्टे-
सद्भावेति । हे पार्ष ! 'सत्' इत्येतन्नम सद्भावे
अविद्यमानत्वसाक्षात्कारं विद्यमानत्वं, तथा साधुभावे भसाधुत्व-
साक्षात्कारं साधुत्वे च प्रयुज्यते विष्टे । तस्मादेतदुक्तव्यतिहारण

यद्भिः साधुत्व तत्त्वलस्य च विषयान्तर्लं बतु शक्यमेतदिय-
र्थे । तथा सद्भावसाधुभावयोरेव प्रशस्ते माङ्गलिके
विवाहादिकर्मणि सच्छब्दो युज्यते प्रयुज्यते । तस्मात्प्रशरः
प्रागस्यसम्पादनप्रमतेतनामेत्यर्थः ॥ २६ ॥

९ व. ० व. ० वी०— सदित्यस्यान्वयप्रकारं लोके शत्रुव्युत्पत्तिस्वरूपा दर्शयति— सद्भाव इति । अस्तीति सत्
तस्मिन्भावे । अत्र भावो नाम वस्तु अन्वयात् तत्रानवशिष्यतिः स्यात् तेन 'सद्भाव' इत्यत्र सत्त्वेनाविर्भूतं भावो
वस्त्वित्यभिधीयते । साधुभावे साधुत्वे च सदिति प्रयुज्यते । प्रशस्ते कर्मणि च सतो व्यापकस्य ब्रह्मणः
सर्वेष्वश्रयणादेव तथा तथा प्रयोगः सर्वप्रोपपद्यते ॥ २६ ॥

१० पु. अ. त — श्रीकृष्णाय सद्भिः प्राप्त तपस्या-
रहे भवतीत्याह— सद्भावे इति । यदापि आरित्यनुभावे
नापुमाने वलमन्वभावे च 'सत्' इत्येतन्नम प्रयुज्यते तथा

प्रशस्ते कर्मणि भगवत्पर्यं कर्मणि हे पार्ष ! 'सत्' इतिशब्दो
सुगमे मुक्तो भवतीति भावः ॥ २६ ॥

११ नी० भा० वी०— आंतच्छब्दयोर्विनियोगमुक्त्वा सच्छब्दस्य विनियोगमाह द्वाभ्यां— सद्भावे इति । सद्भावे अस्तित्वे साधुभावे समीचीनत्वे सच्छब्दः 'सदिदं कर्म' इति प्रशस्ते कर्मणि सत्सत्त्वं वेदोक्तत्वाद्स्येवेति सच्छब्दः प्रयुज्यते आस्तिकैः ॥ २६ ॥

यज्ञे तपसि दाने च स्थितिः सदिति चोच्यते ।
कर्म चैव तदर्थाय सदित्येवाभिधीयते ॥ २७ ॥

१ शां. भा.— यज्ञ इति । यज्ञे यज्ञकर्मणि या स्थितिस्तपसि च या स्थितिर्दाने च या स्थितिः सा च 'सत्' इत्युच्यते विद्वद्भिः । कर्म चैव तदर्थाय यज्ञदानतपोर्थाय अथवा यस्याभिधानत्रयं प्रकृतं तदर्थायमीधरार्थमित्येतत्, 'सत्' इत्येवाभिधीयते । तदेतद्यज्ञदानतपआदिकर्मासात्त्विकं विगुणमपि श्रद्धापूर्वकं ब्रह्मणोऽभिधानत्रयप्रयोगेण सगुणं सात्त्विकं सम्पादितं भवति ॥ २७ ॥

२ आ. शां. व्या.— प्रकारान्तरेण सच्छब्दस्य विनियोगमाह— यज्ञ इति । नामत्रयोच्चारणेन साद्रूप्य सिध्यतीति प्रकारार्थमुपसंहरति— तदेतदिति ॥ २७ ॥

३ रा. भा.— अतो वैदिकानां त्रैवर्णिकानां यज्ञे तपसि दाने च स्थितिः कल्याणतया 'सत्' इत्युच्यते; कर्म च तदर्थाय त्रैवर्णिकार्थाय यज्ञदानादिकं 'सत्' इत्येवाभिधीयते । तस्माद्विदा वैदिकानि कर्माणि ब्राह्मणशब्दनिर्दिष्टात्रैवर्णिकाश्च 'ओं तत्सत्' इतिशब्दान्वयरूपलक्षणेन अवेदेभ्यश्चावैदिकेभ्यश्च व्यावृत्ता वेदितव्याः ॥ २७ ॥

४ वे. ता. चं.— एवं सच्छब्दस्य व्युत्पत्तिप्रकारं प्रयोगं बोदाहृत्य तदुपजीवनेनानन्तरं लिलक्षयिष्येति ब्राह्मणादित्रिके तत्प्रयोगोपपत्तिरुपसंह्रियत इत्यभिप्रायेणाऽऽह अत इति । स्थितिमुखेन स्यात्पूर्णां स्यापकानां च वेदानां सच्छब्दार्थान्वयोऽर्थास्तुच्यत इत्यभिप्रायेणाऽऽह वैदिकानामिति । अन्वयान्तेषु 'ओं तत्सत्' इति पाठारिस्थितिशब्दोऽत्र अनन्तर इति व्याख्यान्तरं प्रकृतोपयुक्तप्रसिद्धतयाश्च सम्भवत्ययुक्तमिति भावः । स्थितिशब्देन बुद्धावुपस्थापिताः स्यातास्तच्छब्देन परासृज्यन्त इत्यभिप्रायेणाऽऽह त्रैवर्णिकार्थायमिति । त्रिविधनिर्देशविययतया 'प्रकृतेष्वरार्थायम्' इति(शा) व्याख्यान्तरमतिव्यवहितपरामर्शात्सर्वेषां यज्ञादीनामतदर्थायत्वाच्च अयुक्तमिति भावः । यज्ञार्थायसाधनसम्पादनरूपकर्मणि सच्छब्द-

निर्देशवचनादपि प्रकान्ते यज्ञादावेव तदुक्तिरिदोपपन्नेत्यभिप्रायेणाऽऽह यज्ञदानादिकमिति । 'तदर्थायम्' इति सामान्यसङ्ग्रहावलम्बना आदिशब्देनाप्ययनादिप्रदण्डेदानामपि सच्छब्दान्वयोऽत्र प्रदर्शित एव । भवत्वेवं त्रयाणां त्रिविरन्वयः; तदुक्तिरिह किमर्था ? इत्यत्र लक्षणोक्तिप्रयोजनमृत-विचिकानुसन्धानप्रतिपादनमुखेन 'ओं तत्सत्' इत्यादिश्लोकैः फलितं वदन्नपसंहरति तस्मादिति । यत्तु— कैश्चिन् 'ओं तत्सत्' इत्यमीषा वाक्यत्वकल्पनेन वाक्यार्थवर्गेन, यत्पत्याभि-सन्धिरहितं कर्म, तच्छोभनमिति युक्तम् तदौतदेवेत्यर्थ इति; एतदेवं विवक्षितमित्यत्र न कश्चिद्भेदः; न चोपयोगः; लक्षणत्वमिधानं त्वनुष्ठानोक्तमिति भावः ॥ २७ ॥

५ आ. भा. भा.— ॥ २७ ॥

६ ज. प्र. वी.— 'यज्ञे तपसि ... कर्म चैव' इत्यनेन यज्ञादिषु सच्छब्दो व्याख्यातः । तेन ब्रह्मविषयत्वेन निष्पत्त्या चेति लक्ष्यम् ॥ २७ ॥

७ ह. पै. भा.— किं चान्यत्— यज्ञ इति । यज्ञे तपसि दाने च स्थितिर्नैरन्तर्येण प्रवृत्तिः सा यदा साध्या भवति तदा 'ॐ तत्सत्' इति पदत्रयेण ब्रह्मोच्यते, नैरन्तर्येण निर्देष्टव्यमित्यर्थः । कर्म चैव तदर्थाय, कर्म यज्ञदानतपस्साध्यायलक्षणं तदर्थाय तदर्थम्; सार्थ इयप्रत्ययः । तदर्थाय यदा क्रियते तदाऽनेन पदत्रयेण ब्रह्माभिधीयतेऽभिधातव्यमित्यर्थः ॥ २७ ॥

८ घं. प्र. गि.— यज्ञादिषु तात्पर्येणावस्थानमपि 'सत्' इत्युच्यते । तथैव तदर्थीयं कर्म च 'सत्' इत्युच्यते । तदर्थं भवं तदर्थीयं प्रज्ञापरिणतुद्धया त्रियमाणं कर्मत्वर्थः । तस्मात्स-
दिति नाम्नः कर्मवैगुण्यापनोदनेन प्राशस्त्यमित्यवयवप्रशंसया

सद्यदायस्तुतिरियम् 'अष्टाकपालो भवति, गायत्र्यर्चने ब्रह्मवर्चसेन' इत्यादेर्वैशानरद्वारादष्टाकपालस्तुत्यर्थस्त्ववदिति ज्ञेयम् ॥ २७ ॥

९ व० त० दी०— किञ्च यज्ञ इति । तपसि दाने च स्थितिः सदिति चोच्यते । स्थादिघातुगणे भुवो व्यापकत्वं, तदनुकृञ्चक्षेत्रि यज्ञपत्युपाष्यायाः प्रोचुः । अतएवोक्तं— 'सर्वेषामपि वस्तूनां भावार्थो भवति स्थितः । तस्यापि भगवानेव किमतद्वस्तु रूप्यताम्' इति । तथा सति सत्पदं (श्रेयोवचनं) निष्ठावचनमुक्तम् । कर्म चैव तदर्थीयं सदुत्तममित्येवाभिधीयते । एतेन 'मां विघत्तेऽभिघत्ते मां' [भाग. ११।२।१।४३] इति प्राक्तनकर्मसदाचारपरिपाटी दर्शिता ॥ २७ ॥

१० पु. अ. त.— अथ भगवत्पदं सर्वत्रैव सच्छब्दे एवोच्यते इत्याह— यज्ञे तपसीति । यज्ञे अग्निहोत्रादी, तपसि वृच्छादी, दाने तुलापुरपादौ वा स्थितिः भगवदेकनि-

ष्ठतया करणं तद्रूपा च सा सदिति उच्यते । च पुनः । तदर्थी-
यमेव कर्म यस्यैतन्नामत्रयं तस्य भगवत एव अर्थीयं सेवादि-
सामग्री सम्पादनरूपं सदित्येव अभिधीयते ॥ २७ ॥

११ नी० भा० दी०— किञ्च यज्ञादौ स्थितिर्निष्ठा सदिति समीचीनेति उच्यते । तदर्थः सच्छब्दार्थो ब्रह्म तदीयं तदर्थं कृतं तदर्थीयं परमेश्वरप्राप्त्यर्थं कृतं कर्म सदित्येव समीचीनमित्येवाभिधीयते लोके । तदेवं असात्त्विकं विगुणं वा यज्ञादिकं श्रद्धापूर्वकं ब्रह्मणोऽभिधानत्रयोच्चारणेन सात्त्विकं सदुर्णं च सम्पादितं भवति ॥ २७ ॥

अध्यायार्थस्योपसंहारः ।

अश्रद्धया हुतं दत्तं तपस्तप्तं कृतं च यत् ।

असदित्युच्यते पार्थ ! न च तत्प्रेत्य नो इह ॥ २८ ॥

इति श्रीमहाभारते शतसाहस्र्यां संहितायां वैशातिक्यां भीष्मपर्वणि श्रीमद्भगवद्गीता-
सूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादे श्रद्धात्रय-
विभागयोगो नाम सप्तदशोऽध्यायः ॥ १७ ॥

१ शां. भा.— तत्र च सर्वत्र श्रद्धाप्रदानतया सर्वं सम्पाद्यते यस्मात्, तस्मात्— अश्रद्धयेति । अश्रद्धया हुतं हवनं कृतं, दत्तं च ब्राह्मणेभ्यः अश्रद्धया, तपस्तप्तमनुष्ठितमश्रद्धया, तयाऽश्रद्धयेव कृतं यस्तुतिनमस्कारादि, तत्सर्वं 'असत्' इत्युच्यते मत्याप्तिसाधनमार्गावाह्यत्वात् पार्थ ! । न च तदृह्या-
याममपि प्रेत्य फलाय, नो अपीहार्थं, साधुभिर्निन्दितत्वादिति ॥ २८ ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यगोविन्दभगवत्पूज्यपादशिष्यश्रीमच्छङ्करभगवतः कृतौ
श्रीमद्भगवद्गीताभाष्ये श्रद्धात्रयविभागयोगो नाम सप्तदशोऽध्यायः ॥ १७ ॥

२ आ. शां. ट्या.— अथदाम्बिवन्त्यापि कर्मणे नाम-
त्रयोच्चारणाद्वैगुण्ये श्रद्धात्रयापत्यं न त्वादिदयादृष्टाऽऽह—
तत्र येति । समीचीन्यां प्रष्टुं यज्ञादि हवने । एवं यज्ञादि
गुणानिति देवाः । तस्यागारं शापयति— मन्त्रासीति ।
परिष्कामसुन्दरं वा फलमधिदेनापि कर्मणा शब्दास्त्येते कुलो-
ऽप्रमाणं । इत्याह— तत्र— न चेति । तस्योपविष्यन्-
देव्यं देवमह— साधुभिरिति । निन्दितं हि गारः प्रदा-

रहितं कर्मात्ते नैतद्भगवत्कौषिकमित्यर्थः । तदनेन धार्या-
भिधानमपि धरायतां धरया शास्त्रिकत्वादिति ध्यायन्ना-
। राजगतामशाहारादित्यागेन धारिवहाहारादिमेवया सर्वे-
दारणानां प्राप्तमपि यज्ञादिदेव्युषं मन्त्रानामनिर्देष्टेन परिहर्ण-
परिष्कृतुदीनां धर्मादिधाममीश्वरान्तरहमाशास्त्रकारतां कोषो-
पनिधिरिति रित्यन् ॥ २८ ॥

३ रा. भा.— अश्रद्धया कृतं शास्त्रीयमपि होमादिकमसदित्युच्यते; कुतः ? न च तत्प्रेत्य नो इह, न मोक्षाय, न सांसारिकाय च फलायेति ॥ २८ ॥

इति श्रीभगवद्रामानुजविरचिते श्रीमद्गीताभाष्ये सप्तदशोऽध्यायः ॥ १७ ॥

४ घे. ता सं. — 'शास्त्रविधिमुत्सृज्य' [१६।२७] इत्यादिना अध्यायारम्भे प्रश्नोत्तरसुखेन श्रद्धायुक्तस्याप्यशास्त्रीयस्यामुत्त्वेनासत्त्वं प्रतिपाद्य शास्त्रीयस्य ततो व्यावृत्तिर्देशिता; इदानीं व्यतिरेकेण प्रकृतानां सदिति निर्देशाद्वैतवृद्धीकरणाय शास्त्रीयस्यापि श्रद्धारहितस्यासत्त्वमुच्यते । विशिष्टव्यतिरेकस्य विशेषणभावे विशेष्यभावे च समानत्वादित्यभिप्रेत्याणाऽऽ अश्रद्धया कृतं शास्त्रीयमपीति । कृतशब्दस्य हुतशब्दोत्त्वयः । 'तप्तम्' इत्यनेन तप्त. हुतत्वसिद्धेर्हुतशब्दावसाने भावार्थः । एवं कृतशब्दस्य विशेषणतयाऽप्ययेऽपेक्षिते सामान्यविषयपरोपकारादिविषयत्वकृत्स्नयुक्तेति च भावः ।

ययनशास्त्रीयवन्निरयतनैकहेतुत्वं नास्ति, तथापि तत्तद्वाक्योदितकलाभावादसत्त्वमुपपद्यत इत्यभिप्रायेण हेत्वाकाङ्क्षां दर्शयति कुत इति । 'येयं प्रेते' [कठो. १।१।२०] इति धृत्यविरोधेन प्रेत्यशब्दस्य मुक्तदशाविषयत्वोपरतौ 'मोक्षकाङ्क्षिणि' [१७।२५] इत्यायुक्तफलव्यतिरेकस्य 'न च तत्प्रेत्य' इत्यादिना विवक्षितत्वमाह न मोक्षायेति । परिशेषसिद्धमिहशब्दस्यार्थमाह न सांसारिकाय फलायेति । श्रद्धायुक्तमप्यवैदिकं, वैदिकमपि श्रद्धाहीनं दृष्टादृष्टप्रयोजनविरहादननुष्ठेयम् ; उभयविधप्रयोजनयोगाद्वैदिकमेव श्रद्धायुक्तमेवानुष्ठेयमित्यध्यायस्य इति भावः ॥ २८ ॥

इति कविशार्ङ्गिकसिंहस्य सर्वतत्रसूत्रस्य श्रीमद्भैरवनाथस्य वेदान्ताचार्यस्य कृतिषु भगवद्रामानुज-विरचितश्रीमद्गीताभाष्यटीकायां तात्पर्यचन्द्रिकायां सप्तदशोऽध्यायः ॥ १७ ॥

५ आ. मा. भा.— तथाच ऋग्वेदखिलेषु—“ यज्ञाद्या निष्फलं कर्म तत्स्यात्सद्रै तदर्थं कर्म यदन्ति देवाः । तच्छब्दानां सन्निधेर्ब्रह्मप्रतिवेस्तद्रूपत्वाज्जनितं ब्रह्म तस्य ” इति ॥ २८ ॥

इति श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचिते श्रीमद्गीताभाष्ये सप्तदशोऽध्यायः ॥ १७ ॥

६ ज. प्र. दी — 'अश्रद्धया' इत्यनेन ब्रह्मभक्तिरपीति; न धृतिसम्पत्तिमाह— तथा चेति । ओ यज्ञाद्या वेदाद्योतत्वात् । निष्फलं फलोद्देशरहितत्वात्तदर्थं ब्रह्मविषयम् । एवं

तच्छब्दानां ब्रह्मशब्दानाम् । यज्ञाद्यि सन्निधेरवगतद्रूपत्वात् तत्प्रतिमात्वात् तस्योच्चप्रकारेण यज्ञादीनामनुष्ठाने ॥ २८ ॥

इति श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचितस्य गीताभाष्यस्य टीकायां जयतीर्थ-मुनिविरचितायां प्रमेयदीपिकायां सप्तदशोऽध्यायः ॥ १७ ॥

७ ह. पै. भा.— अश्रद्धयेति । अश्रद्धया नास्तिक्यबुद्ध्या हुतं दत्तं तपस्तप्तं कृतं च यत्स्वाध्यायादि तदसदित्युच्यते तदाराधनमप्यसत्, न सदसत्, तदाराधनं तेन न भवतीत्युच्यते ब्रह्मादिभिः । किं तत् ? इत्यत्राऽऽह—न च तत्प्रेत्य न खलु परलोके स्थितस्योपकारकं, नो इह; तस्माददृष्टं दानतपस्स्वाध्यायादिलक्षणं कर्म फलसङ्गं त्यक्त्वा प्रकृतपदत्रयनिर्देशेन ब्रह्मस्वरूपं ध्यात्वा महत्या श्रद्धया तदाराधनत्वेन कर्तव्यं मोक्षार्थभिरित्यर्थः ॥ २८ ॥

इति श्रीमद्भुक्तुमद्विरचिते पैशाचभाष्यनामके श्रीमद्भगवद्गीताव्याख्याने सप्तदशोऽध्यायः ॥ १७ ॥

८ घे. प्र. मि.— नन्वेवमश्रद्धानतया शास्त्रविधिमुत्सृज्य कामकारेण चत्किञ्चिदशादिकर्म इतितामसुराणामपि 'तत्सत्' इति निर्देशैव साद्रुष्यसम्भवात्कृतं सात्त्विकशब्दव्येत्पानाङ्कुरादिहरणार्थार्थमुत्सृज्यति— अश्रद्धयेति । हे पार्थ ! यदश्रद्धया

हुतं यत्तं यत्पुस्तमनुष्ठितं यथान्यैः कृतम्, तत्सर्वमश्रद्धया इत असदप्यवित्युच्यते । अत 'ओ तत्सत्' इति निर्देशात् तस्य साद्रुष्यः शब्दतो वस्तुम्, शिष्टाणाम् हुतोत्पत्तेरिव सर्वेषां तदयोग्यत्वम् । तस्मादश्रद्धया हुतं न प्रेत्य

परलोके फलति, विगुणस्वेनापूर्वाजनकत्वात्; नापीह लोके, यज्ञादिकं कार्यम् । तस्यैव दैवाद्दिगुण्यदाङ्गायां ब्रह्मनामनिर्देशेन साधुभिर्निन्दितत्वात् । अतः सात्त्विक्या श्रद्धयैव सात्त्विकं साद्रुण्यं भवतीति सात्त्विकश्रद्धा मुख्यहेतुरित्यर्थः ॥ २८ ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिभाषाजकसावर्धमौमश्रीमदद्वैतविद्याप्रतिष्ठापनाभिनवदाङ्गराचार्ये-

सर्वतन्त्रस्वतन्त्रश्रीमद्रामब्रह्मानन्दतीर्थभगवत्पूज्यपादानां शिष्येण

श्रीवेङ्कटनाथेन हृते ब्रह्मानन्दगिर्याख्याने भगवद्गी-

ताभ्याख्याने सप्तदशोऽध्यायः ॥ १७ ॥

९ व० त० दी०— किञ्च यज्ञादिकं हुतादिकं च यत्कृतं अश्रद्धया शास्त्रीयश्रद्धाराहित्येन तदसद्ग्य-
मित्यर्थः । कुतः ? न च तत्प्रेत्य नो इहेति उभयलोकमुख्यासाधकत्वादित्यर्थः ॥ २८ ॥

इति श्रीभगवद्गीतातत्त्वदीपिकायां सप्तदशोऽध्यायः ॥ १७ ॥

१० पु. अ. त. — अथैतदतिरिक्तं श्रद्धाविहीनमेतदपि तत्सर्वं असदित्युच्यते, तच्च प्रेत्य परलोके न फलति मत्स-
असदित्युच्यते इत्याह— अश्रद्धयेति । अश्रद्धया श्रद्धां मन्वधाभावात् । इह लोके न फलं, स्वप्नादृतत्वात् । अतो
बिना हुतं इवनादिकं, इत्तं दानादि, तप्तं तपः, च पुनः मत्सम्बन्धयेव लौकिकालौकिकं फलतीति तदेव कर्त्तव्यमिति
यत्किञ्चित् कृतं कर्म यागतीर्थस्नानादिकं, हे पार्थ ! मद्भक्त ! निरूपितम् ॥ २८ ॥

निरुक्तं विगुणं कर्म सश्रद्धमपि यत्कृतम् । सफलं निगुणं चातः कर्त्तव्यमिति रूपितम् ॥

इति श्रीभगवद्गीतातत्त्वदीपिकायां सप्तदशोऽध्यायः ॥ १७ ॥

११ नी० भा० दी०— सर्वत्र श्रद्धैव साद्रुण्यहेतुरिति व्यतिरेकमुखेनाऽऽह— अश्रद्धयेति । हुतं होमः, इत्तं दानं,
तपस्तप्तमनुष्ठितं, कृतमश्रद्धया विहितं भगवन्नामस्मरणमपि, यचान्यत्तत्सर्वमसत् अभावभूतमित्युच्यते । पार्थ !
अथ एव तत् प्रेत्य मृत्वा परलोके नोपयुज्यते, इहास्मिन् लोके वा नो नैवोपयुज्यते । तस्मात् श्रद्धैव सात्त्विकी
भातेव मुख्यकामैः शरणीकरणीयेति भावः ॥ २८ ॥

इति भीष्मपर्वणि नैलकण्ठीये भारतभाष्यदीपे

सप्तदशोऽध्यायः ॥ १७ ॥

सप्तदशाध्यायटिप्पण्यः ।

श्लोक १— य इति । विधिलक्षण ग्रहणार्थे— 'इमेव विधातव्यमित्यय विधिष्यते ।' (पू मा ३३(५२) । सत्त्वमित्येका कोटि, रजस्तम इत्यपरेति द्योतनाय मध्ये 'आहो' इत्यस्य प्रयोगः । 'श्रद्धयाऽन्यता' इत्यनेनाश्रद्धया यस्तु तिष्ठन्ति, तद्विषये न प्रष्टव्यं मया, बलव्य वा त्वयति सूच्यते । तुसाब्दे विशेषसूचकं, तेषां तु तेषामेवेति वा । मष्ठाकथं- कत्वात्तव भक्त्याऽनुतिष्ठता फलसद्भाव उचित, अतः पुच्छामीति कृष्णपदेन द्योत्यते । अनाहुरभिनवगुत्तपादा— शास्त्रविधि- मनाऽन्यमे व्यग्रहाराचारन्ति, तेषां का गतिः ? इति प्रश्न, तदनोत्तरं प्रदानकारणं दीयते भगवता— 'त्रिविधा' इति । तत्र चायमाशयः— शास्त्रं नाम किल पश्यातादृषिततुद्धिपूर्वकत्वविहीनं, तथा परामर्शदाढ्यैरूप, बोधस्वातन्त्र्यादेव दृढपरायस्यतया फलादित्स्वभाव, शुद्धविमर्शनिष्पन्द्वाकत्वपरत्नसम्भवात्, स्वतन्त्रप्रसक्तया आन्तराद्रोषस्वभावोद्दिष्ट प्रवरपर्यन्तम् । तत्र सुसुम्- प्रथनादिरूपव्यवहारप्रसिद्धप्रवाहपरम्परापर्यन्तम् । यदाह— 'तद्विदा च स्मृतिशीले' (गौ. घ सू १११२) इति । तत्र स्वत एव हिताहितोपदेशाय कार्याकार्यविवेचकम् । यस्य स्वभावत एव सत्वातिरकमुत्तमर इदयम्, तेनावरितं शास्त्रितमेव । अन्यस्तु रजस्तम क्लृयीकृतं शास्त्रोक्तमप्याचरेत् नाचरति, शास्त्रार्थस्य वात्सर्न्येनानुष्ठानात् । शास्त्रं हि सत्त्ववतामेव फलवदिति शास्त्र मेवाऽऽह— 'यस्य हृत्ती च पादौ च मनश्चैव सुमयतम् । विद्या तपश्च शीलं (कीर्ति) च स तीर्थफलममुते ॥' (शङ्खस्मृ ८।१६ मधि, गी १६।१०) नाम, अस्यतत्त्वात् । तस्माच्छास्त्रार्थे परित्यक्तकामकोषमोहेषु सकल इति तात्पर्यमस्याध्यायस्येति ।

नव्यास्तु— एव कर्मयोगशास्त्रानुसारेण जगती चारणगोपणकर्तारं पुरुषा कौट्या ? के च तत्प्रतिद्विन्द्वितो जगद्विनाशकरा ? इति वर्णनानन्तरं मनुष्यत्वेन भदा कथं भवन्ति ? इति प्रश्न उचिते ॥ अस्य च 'प्रकृत्या नियता स्वया' (७।२०) इति सामान्यत उतरमस्त्येव सप्तमे, परं तदानीं गुणत्रयस्वरूपविवेचनस्याकृतत्वात् एते प्रकृतिजन्या भेदा सन्तिस्वर नोपपदिता । अत्र चतुर्दशे गुणत्रयविवेचन विद्यायाजुना वेत्ये एव गुणेभ्यः प्रदादीनामपि वैचि- य क्यमुत्पद्यते तदुक्त्या ज्ञानविक्राननिरूपण मरोपतोऽस्मिन्ध्याये समापितम्— इत्याह । तदुक्तम्, तदुक्तार्थस्य पूर्वाध्याये वर्णनाभावात् । मनुष्येषु भेदविषयकप्रश्नस्यापि प्रागोक्तानि सम्भवति, 'प्रकृतिं यान्ति भूतानि' (३।३१) 'प्रकृत्या नियता स्वया' (७।२०) इत्यादिना प्राक् 'अमि आगत्य' (१६।३-५) इत्यादेन समनन्तराध्याये च तद्विदानोपपादनेन शङ्कोदयासम्भवत् । ज्ञानविज्ञाननिरूपणं च प्रागेव समापितमित्यालोहितमेव ॥

यत्तु— यथा शास्त्रे प्रदासत्वेऽन्यज्ञानात्प्रमादो भवति, यथा— विश्वन्यायक परमेस एव सेव्यं पूजयितव्यमेति शास्त्रविधि- मुत्सृज्य देवतानां यजनम् (गी १।२३) तादृशानां च अवस्था स्थितिर्वा का ? इति प्रश्न पार्थस्य । नाश्रद्धया शास्त्र धर्मं च विस्तुवाणा आशुता नरा प्रश्रद्धयास्य विषय, तथापि प्रसक्ततत्त्वमर्गा फलान्यप्यास्मिन्ध्याये वर्णितानि । तत्र, प्रदा न्वितत्वस्यात्र यजनकर्तृतायामेवान्वयात् । तस्य शास्त्रविन्युत्सर्गेण सम्भ- वोके 'श्रद्धया परया तस्य तप' (१७।१७) 'अश्रद्धया हर्तुं दत्त' (१७।२८) इत्यादिनिर्देशविरुद्धत्वात्, सुलतामसम्भवत्वाच्च । आशुत्कर्मा फलवर्णनं त्वस्मिन्ध्याये लेशतोऽपि वास्तवीति प्रत्यक्षमेवेति किमनया कुक्ष्यनया ? ।

—अविगीता ।

श्लोक ३— अत्र सत्त्वशब्द स्वभावपर्यायः । अयं पुरुष आत्मा प्रद्वयाऽन्यन्यापारोपरि वर्तित्व्याऽन्यव सम्बद्ध, स च तं मय एव बोद्धव्यः । इत्यभिनवगुत्तपाद्यां । 'भारत इति सन्धोषधनेन त्व महाकुलप्रसूतत्वात्, 'मा' शब्दितनम्रविचारत त्वाच्च शुद्धसात्त्विकोऽसीति सूचितम् ।

—अविगीता ।

श्लोक ४— त मसानान्त्यं तवैलक्षण्यद्योतनायान्ये इति, तत्कर्मणामत्यन्तवैलक्षण्यद्योतनाय पुनर्यजन्ते इति चोक्तम् । देवादीनां लक्षणाणि ग्रहणार्थपुराणे— (म भाग अ ७।१६५-१७०)

सर्वैलक्षण्यसम्पन्ना समासेषापि देवतैः । भास्वरा बलन्तश्च ईश्वरा कायरूपिणः ॥

अनभिसाम्या विद्वान्ता सर्वलोकनमस्कृता । सुदमाभौजस्विनो मेध्या वरा मात्रिकाश्च ये ॥

देवानां लक्षणं ह्येतदसुराणा तथैव च । हीना द्वैल्लिभिः पादैर्गन्धर्वाभ्यरस स्मृता ॥

गणधेयैश्चिभिः पादैर्हीना शुचकराससा । ऐश्वर्यहीना रक्षोभ्य विद्याचारिण्यु पुन ॥

एव धनेन रूपेण आशुता च बलेन च । धर्मैश्चैव सुदया च तप धृतपराक्रमैः ॥

देवाशुस्मो हीयन्ते श्रीहीन पादान् परस्परम् । गणधेया विद्यावान्ताश्चतस्रो देवकीयन ॥ —इति ।

'भवचारिदास्त वै हर्षं मृता प्रकीर्तिता ।' (३७३) इत्यपि तथैव ।

—अविगीता ।

श्लोकः ५— 'तपस्तप्यन्ति तामसाः' इति द्वितीयचरणे गुप्तादृतः पाठः । 'तपस्तप्यन्तः' इति— व्यापारस्य धात्वर्थः, अन्वयेन तदन्वयी तप.पदाथं । क्रियाविशेषणे चैवं द्वितीया । आख्यातार्थस्तु प्रयत्नलक्षणभावमेति तपः कुर्वन्तीति पर्यवस्यति । मन्त्रत्रयप्रभाषादिबाह्यपरिकराद्योपो दम्भः । कुलशीलविद्याभ्रमादिभिर-ष्टोऽङ्मित्यन्तःकरणद्योपोऽङ्कारः ।
— अविगीता ।

श्लोकः ६— 'अचेतनम्' इति पाठमाश्रित्य 'अचेतनमविवेचित्वात्' इति व्याख्यातं गुप्तपादैः । 'अधाराविविद्धं' इति रामसविषयम्, 'कशयन्तः शरीरस्य' इति तामसविषयमिति विवेकः ।
— अविगीता ।

श्लोकः ७— यद्वादिषु सावित्रादीनामाहारमूलकसत्त्वशुद्धयुद्धिमूलकत्वरूपविशेषसूचकस्तुशब्दः । अत एवाहारस्य प्रथममुक्तिः ।
— अविगीता ।

श्लोकः ८— 'हयं पथान्नोहारि प्रियं तत्कालसौख्यदम् । सुखदं दीर्घसुखदं रस्यमन्याससौख्यदम् ॥' इति विद्या-धिराजीये ।
— अविगीता ।

श्लोकः १०— 'यामान्तरितपार्कं तु यातयाममितीर्यते । क्वचिच्च गतसार्ं स्यान्नियम्यं यातमस्य यत् ॥' इति विद्या-धिराजीये । अपि चेति सम्भावनायाम् । तथा च धामन —

उत्पद्यते यथा कोऽपि रसः पशुं पितादिसु । न तथा रुचिर्बैचिन्त्यमुच्छिद्य उपजायते ॥
उच्छिद्ये कर्मभावो रुचिर्बैचिन्त्यकृद्यदि । अनुच्छिद्येऽपि शक्योऽसौ विधातुं तदसुप्रियैः ॥
ऋते च रुचिर्बैशिष्ट्यं प्रियत्वं नोपपद्यते । सुगुप्साभाव एवातस्तामसानामिहोदितः ॥
यावत्सान्तरं क्रियदुच्छिद्ये न प्रदर्श्यते । तावद्वाद्यदानचातुर्यमन्येषां नो न रोचते ॥ इति ।

आहाराणामायुराद्यभिवर्धकत्वरूपविशेषणेन दुःखादिप्रदत्वरूपविशेषणेन च रस्यत्वाद्गौ सत्यपि नातथाभूतानां सात्त्विकत्वम् । अतिकट्टत्वादौ सत्यपि च नातथाभूतानां राजसत्वम् । अतो रसाद्यनोपयोगितायाऽतिवृद्धादिपदार्थस्वीकारेऽपि न राजसत्त्वाद्यापत्तिः ।
— अविगीता ।

श्लोकः ११— 'पशुना ब्रह्महविषाष्टसामयज्ञेषु तथा । ऋत्विजां दक्षिणां च संयोगो यज्ञ उच्यते ॥'
(पृ. भा. ३३। ४०) इति ब्रह्माण्डे ।
— अविगीता ।

श्लोकः १२— अद्यतनमचोदितदम्भम् । सद्य विदितं न्यायार्जितं, युद्धप्रतिग्रहादिरहितमित्यर्थः । लोभात्तिसाद्दक्षिणाया अप्यभावेऽनदानाभावस्य कैमुतिकन्यायसिद्धत्वेनादक्षिणत्वोक्त्यैवान्नदानाभावस्य लामात- इति केचित् ।
— अविगीता ।

श्लोकः १४— आजं वमुज्जुता अगोप्यविषया धृष्टा इत्यभिनवगुप्ताचार्याः । प्राज्ञानां द्विजेभ्यः प्रथमद्वेणेन बहु-जन्मसमाचीर्णपुण्यपरिपाकलब्धभगवत्प्रसादेन ब्राह्मणेतेरेवामपि प्राप्तत्वं सम्भवति, विदुरप्रथमेव्याधप्रवृत्तितु दर्शनात् । तेन ते ब्राह्मणैरेतेरेऽपि पूजनीया इति सूच्यते । युद्धस्य प्रथमद्वेणेन युक्त्वाभावेऽपि प्राप्तत्वमहिम्नैव ते पूजनीया इति सूच्यते—
इति केचित् ।
— अविगीता ।

श्लोकः १५— सत्यमित्यस्यैव स्वरूपनिरूपणं प्रियहितमित्यनेन क्रियते । प्रियं च तत्काले हितं च कालान्तरे ईदृशं, वाक्यं सत्यमित्युच्यते, न तु यथावद्भूतकथनमप्रम्— इति गुप्ताः । अत्र धामन—

अनुदेगकरं वाक्यं प्रियं सर्वं तथा हितम् । नाप्यात्मवचनादन्यत्किञ्चिन्केषु विद्यते ॥

आत्मवर्चवान् तस्मादुच्यते दास्य तरः । अलाभे तद्दिदा प्र-भाष्यासात्तदाज्यते स्वयम् ॥

— इति प्रतिपादायाम्युक्त्वा । 'सर्वं ज्ञातिप्रियं ज्ञातव्यं ज्ञातं सत्यमप्रियम् । प्रियं च नाद्यत्वं ज्ञातयेध धर्मः सनातनः ॥' (४।१।८) इति, 'वेदमेव सदात्म्यस्यैतत्पस्तप्यन् द्वितीयतमः । वेदाभ्यासो हि विप्रस्य तपो परमिहोच्यते ॥ आदिषु सनखाभिर्म्य परमं तप्यते तप । यः सगव्यपि द्विजोऽधीते स्वाध्यायं शक्तिः सोऽन्वहम् ॥' (३।१६६-६७) इति च मनु-ब्रह्मसंहितासंक्षेपम् ।
— अविगीता ।

श्लोकः २०— 'अनुभारिणे' इति विशेषणविभक्तिबलात् 'पात्रे' इत्यपि पात्रशब्दाद्युक्त्या । विद्यातपस्तेजसा दातुं सत्तमनस्य श्रेयस्यार्थव्यर्थः । अन्तरात्स्वन्नवीयान् प्रतिग्रहहरिर्द्विजः । अन्मह्यश्मरवेनेन सद्य तेनैव मज्जति ॥ यथा श्वेनोपलेन निमज्जतुरके तरत् । तथा निमज्जतोऽपस्तदात्मी दातुप्रतीच्छती ॥' (मनु ४।१९-१९४) इत्यन्याधानव्येस्मरणात् । इति केचित् । तथा 'अपानेन्द्र्य' (१०।२२) इत्युत्तरनिर्देशविधेयापान्नीकं रूपम् । देसकालोपेयया पात्रस्वाधिभ्यः सूचयितुं परत उचि । अत्र च सौरपुराणम्— 'दानं पात्रे प्रदानस्यै नापत्रेऽद्वयमात्रम् ॥' (१०।११) इति पात्रलक्षणमाह यस्मिन्—

'स्वाध्यायाद्यर्थं योनिमन्तं प्रशान्तं वैतानस्यं पापभीरं बहुहम् । ह्रीपु शान्तं धार्मिकं गोशरण्यं व्रतैः श्रुतं तदार्शं पापमाहुः ॥'
(घ. सू. ६।२८) इति । देशादीनां प्रत्येकं सारिवक्तासम्मादकत्वं योतयितुं चकाराश्रुतिः । देशानन्तरं छन्दोमहभयादनुकोऽप्य-
नुकरणं ज्ञेयम् । तथा च बृहन्नृशादिदेशो कालपात्रयोः, सूर्यप्रहादिकाले देशपात्रयोः, सत्याश्रामे च देशकालयोर्व्योक्तयोः कालोऽपि
न दानस्य सारिवक्त्वव्यतिः । द्वयोः सर्वेषां वा समुच्चयेन प्राप्तिस्तु प्रशस्ततरा प्रशस्ततमा चेति कैमुतिकसिद्धोऽयमर्थः । विशेषस्तु
हेमाद्रिदानकाण्डदानमयूखादौ श्रव्यः ।

—अविगीता ।

श्लोकः २३—अत्राहुर्भिनवगुप्तपादाः— एवं लौकिकानां सारिवक्तादित्रिकाराधायानुसारेण क्रिया व्याख्याता ।
इदानीं ये गुणत्रितयसङ्कटोत्तीर्णधियस्ते क्रियां कथमाचरन्तीति तादृक् प्रश्न उच्यते— 'ॐ तत् सत्' इत्येतिभिः शब्दै-
र्ब्रह्मो निर्देशः सम्मुखीकरणम् । तत्र— ओमित्यनेन श्लाघार्थोऽयमादेहसम्बन्धमूर्त्तिकार्यं इति सूच्यते । तदिति सर्वनामपदेन
सामान्यमात्राभिधायिना विशेषपरामर्शमात्रासमर्थेन फलानभिसन्धानं ब्रह्मण्युच्यते; अभिसन्धानस्य विशेषपरिग्रहमन्तरेणाभावात्,
सकलविशेषानुप्रादित्वेऽपि सकलफलसन्धाने सर्वकर्तृतायामपि विशिष्टफलायोगात् । सदित्यमुप्या ध्रुवा प्रशंसाभिधीयते । क्रियमाण-
मर्पादं यथादिक्तं दुष्टमिति बुद्ध्या क्रियमाणं तामसतामेति । तस्मात् कर्तव्यमिदं मन्वाना विशिष्टफलाभिसन्धानेन च क्रियमाणं
न सत् बन्धदायकमेवेति यथादि क्त्वाणा अपि न बद्धयन्ते । अनेनैवाभिप्रायेणादिष्वण्युक्तम्— 'तपो न कल्पोऽप्ययत्नं न कल्कः
स्वाभाविको वेदविधिर्न कल्कः । प्रसव्यं वित्ताहरणं न कल्कस्तान्येव भावोपहतानि कल्कः ॥' (म. भा. १।१।२०५) इति ।
वदको बन्धकः स्वाभाविक इति मात्रागेन निष्कारणं पदत्रं वेदाद्यभ्येत्यमिति प्रसन्नं शास्त्रोक्तप्रसिद्धोचितया चेत्या, भावेन
सत्त्वादिगुणत्रययोगिना चित्तोपहतान्येव बन्धकानि, नान्यथेति तात्पर्यम् । अतो यथादि यावच्छरीरभावितया कार्यमेव, तदर्थे
विहितं कर्म अर्जनादि ।

यदि वा— ओमित्यनेन समुपशान्तसमस्तप्रपञ्चम्, तदित्यनेनोद्दिश्यमानविषयतरङ्गपरामर्शमात्रात्मकेच्छास्वातन्त्र्यस्वभावम्,
सदित्यनेनेच्छास्वातन्त्र्यभरविलम्बमाणभेदकं पूर्णत्वेऽपि तावच्चित्तस्वभावतया भवमिति प्रतिपाद्यते । तथा चोक्तम्— 'सद्भावे
साधुभावे च' (१।७।२६) इति । तेन परमप्रदानं स्वं पुरस्कृत्य, दिक्षा-धियक्षा-तितत्प्राप्तकच्छातत्प्रसन्नं च सच्येष्टस्य,
दानयज्ञतः क्रियाकारककलापरिपूर्णं यत्परमं बपुरिदमुत्सितम्, एतस्त्वत्तु समं त्रितयमनर्गलस्य स्वाभाविकं रूपमिति कस्य ? किं ?
कथं ? कुतः ? केन ? फलं स्यादिति ॥

अत्र यद्यपि 'स्मृतः' इत्येतावन्मार्गं धूयते, न तु विधिभिः किञ्चिदपि; तथापि तावन्मात्रस्य प्रकृतसन्नतत्वात्, प्रमादन्नितान्न-
पैशुन्यशान्तिफलकतया विशिष्टस्मरणस्याप्राप्तत्वेनापूर्वतया विधातुं योग्यत्वाच्च, यथा 'वष्टकतुः प्रथममज्ञः' इत्यादौ विधि-
विमोक्तैर्युतत्वेऽपि वष्टकतुसम्बन्धिप्राधान्यविशिष्टमक्षणस्यान्यतोऽप्राप्तत्वेन विधिः कल्प्यते; तथा— वष्टकसन्नतय उक्तैर्युपशान्ति-
कामेनोक्तनिर्देशः स्मर्तव्य इति विधिः कल्प्यत इति ब्रह्मसूत्रमाशयः ।

—अविगीता ।

श्लोकः २५—तच्छब्दस्य ब्रह्माभिधायकत्वमित्यं समर्थितं ध्रुतिकरूपलतायाम्— तच्छब्देन जगदुपादानकारणं
प्रसंगोच्यते । यथा श्रुतुपादानके घटादिप्रपञ्चे स घट इत्युक्ते तच्छब्देन श्रुदेवोपदिश्यते, घटादेरवस्तुत्वात् । ततस्तच्छब्दो मून्मय-
प्रपञ्चे श्रुदाचक्रः । एवं प्रहृत्यादिचतुर्विंशतितत्त्वात्मके जगति यद्यतदित्युच्यते, तत्तद्ब्रह्मैव; जगदुपादानकारणत्वात्, कार्यस्य
निध्यात्वात् । घटस्य श्रुद्वचनत्वात् आद्यन्तयोर्विश्वमानत्वान्मण्येऽपि तदेकमात्रत्वादित्येवमर्थगमितत्वात्तच्छब्दाख्यं ब्रह्मैक्यं च
श्रव्यम् ।

ननु स घट इत्युक्ते दृष्टिपूर्वं स्पष्टया घटाकारं परयति, न तथा ब्रह्म स्पष्टया स्थिरचरादि किमपि दृष्टिः परयति । तत् आद्यन्तयोः
कारणत्वेन विद्यमानत्वेऽपि सत्यत्वेन तत्- प्रपञ्च उच्यत इति चेत्, यथा मृदं स्पष्टया दृष्टिपूर्वं परयति, तथैव बुद्धिर्ब्रह्म स्पष्टैव
बुध्यादौन्द्रियाणि च तन्नोरुत्पादितविषयार्थं विज्ञानातीत्यभिधत्ते ध्रुतिः— 'येन रूपं रसं गन्धं शब्दान् स्पर्शान् २ च मेयुनात् ।
विज्ञानाति' (कटो. २।१।३) इति । न हि चैतन्ययोगं विना बुदेरिन्द्रियादिविषयज्ञानं सम्भवतीत्यखिलानुमृतम् । न हि
करङ्गस्य दण्डोपेक्षा । तत्र चैतन्यं ब्रह्मैव, 'प्रज्ञानं ब्रह्म' (ऐ. उ. ५।३) इति ध्रुतेः । इत्यादि (अ. १४) ।

—अविगीता ।

श्लोकः २७—अत्रार्जुनव्यासः— ब्रह्मणा सदैव यत्कर्मोत्पन्नम् (३।१०), यच्च न कस्याप्यश्चित्, तापकर्ममिति
बहुं न युक्तमित्यनेन सिद्धपतीति । तत्र, निर्दिष्टस्थले ब्रह्मणा सदैव कर्मोत्पत्तेरनुकत्वात् । तत्र हि 'प्रजापतिः सद्यज्ञाः प्रजाः
यद्गोपाव' इत्येवोक्तम्, न ब्रह्मणा सदैव कर्मोत्पन्नमिति । कर्म न कस्याप्यश्चित्मिति च 'नैव कुर्वन्न कारयन्' (५।१३)
'सर्वपरमात् परित्यज्य' (१।८।६) इत्यादि पूर्वोत्तरनिर्देशविक्रमं, 'इतरस्याप्येवमसंश्लेषम् —' (म. सू. ५।१।१४) इति
वेदान्तसिद्धान्तविद्वद्भ्योपेक्षमेव ।

—अविगीता ।

श्रीमद्भगवद्गीतायाः सप्तदशाध्यायस्य माहात्म्यम् ।

ईश्वर उवाच—

षोडशाध्यायसामर्थ्यं कथितं दृणु साम्प्रतम् ।
स्पर्ष्टं सप्तदशाध्यायमहिमाम्भोनिधिं शिवे ॥ १ ॥
खड्गवाहोः सुतस्यैव भृत्यो दुःशासनोऽभवत् ।
ते गर्जं धर्तुमागम्य गजात्प्राप्तो यमक्षयम् ॥ २ ॥
तद्वासनानिवद्धात्मा गजयोनिमयाप्य च ।
गीतासप्तदशाध्यायं श्रुत्वा प्राप्तः परं पदम् ॥ ३ ॥

श्रीदेव्युवाच—

दुःशासनो गजत्वं च प्राप्य मुक्त इति श्रुतम् ।
तदेव वद कल्याणं विस्तरेण मम प्रभो ॥ ४ ॥

ईश्वर उवाच—

स्थितः कश्चन दुर्मेषा माण्डलिककुमारकैः ।
बहुमूर्ख्यं पर्णं कृत्वा गजमारूढवांस्ततः ॥ ५ ॥
गत्वा कतिपयान्धेव पदानि जनवारितः ।
नाम्ना दुःशासनो मूढः प्रौढवाक्यमुदीरयत् ॥ ६ ॥
ततो निशम्य तद्वाक्यं क्रोधान्धः सिन्धुरोऽभवत् ।
ऋषतश्च स्पलत्पाद्ः कम्प्यमान कुमारकैः ॥ ७ ॥
ततो निपतितं किञ्चिदुच्छृण्वन्तं गजो हया ।
ऊर्ध्वमुन्मूलयाञ्चक्रे कृतान्तकमिरद्दुःश ॥ ८ ॥
गतासौरपि रोपेण तस्यास्थीनां गणं गजः ।
यिसीर्णवानृथकृत्वा मत्तो दन्तावलस्ततः ॥ ९ ॥
ततः कालेन सम्प्रेत्य गजयोनिमयाप्य स ।
महान्त कालमनयत्सिंहलक्ष्मीपभूपतेः ॥ १० ॥
भैरी गरीयसी साधं खड्गबाहुमहीभुजा ।
ततोऽसौ जलमार्गेण प्रापित स तु चारणः ॥ ११ ॥
जयदेवेन खड्गवाहोः प्रीत्यानीतो महोभुजा ।
जाति स्मरन्स्त्रीयां स पश्यन्वधुग्मसहोदरान् ॥ १२ ॥
दुःखेन महता स्तोत्राग्निद्वसान्त्यवाहयत् ।
राजा कदाचित्सन्तुष्ट समस्याहोःकपूरजैः ॥ १३ ॥
कस्मैचित्कवये प्रादात्समुपायनहस्तिनम् ।
ज्ञतेन तेन कथिना रोगोपद्रवनीरुणा ॥ १४ ॥
मालवशोनिपालस्य निम्नीतश्चैत्यकुञ्जरः ।
त्रियत्यधि गते काले पाट्यमानोऽपि यत्नतः ॥ १५ ॥
सुमूर्धुरभयक्षत्र बुज्जगो दुर्जरश्चरः ।
न जिप्रति पयः शीतं नाऽऽश्चेत् कवलं गजः ॥ १६ ॥

स्वपितृपि न सौख्येन मुञ्चत्यश्रूणि केवलम् ।
दिवा नक्तं स्थाणुवच्च तिष्ठति म्रष्टचेतनः ॥ १७ ॥
इत्थं तैर्हस्तिपैर्दृष्टो दुर्व्यवस्थो गजाधिपः ।
सत्यं कथयामासु राज्ञे गजहिताय ते ॥ १८ ॥

हस्तिपा ऊचुः—

महीपाल ! न जानीमो गजस्तेऽस्वस्थमानसः ।
न खादति न पिवति न स्वपितृपि वै तथा ॥ १९ ॥
स्वकरेण रजो भूमेन स्वपृष्ठे निविञ्चति ।
अश्रुपातं बहुविधं करोति हृद्यतामिति ॥ २० ॥

श्रीशिव उवाच—

तच्छ्रुत्वा तस्य वृत्तान्तं राजा ब्रह्ममगात्स्वयम् ।
मन्त्रिभिर्भेषजे दक्षैर्गजरोगकवेदिभिः ॥ २१ ॥
ततो हस्तिपकाख्यातं वृत्तान्तमवनीपतिः ।
आकर्ण्य स समायातो यत्राऽऽस्ते ज्वरितो गज ॥ २२ ॥
स चाऽऽलोभ्य च भूपालं जगद्विस्मयकारिणीम् ।
वाचमुचे गजः सम्यग्विष्टुष्टवरेवदेनः ॥ २३ ॥

गज उवाच—

राजश्लेषशास्त्रज्ञ ! राजनीतिपयोनिधे ! ।
निर्जितारातिसङ्घात ! मुरारिचरणप्रिय ! ॥ २४ ॥
किमौपधैरलं वैधैः किं दानैः किन्तु जापकैः ।
गीतासप्तदशाध्यायजापकं द्विजमानय ॥
तेनाय मामको रोगः श्वास्थ्यत्र न संदायः ॥ २५ ॥

श्रीशिव उवाच—

यथाऽऽदिष्टं गजेनाऽऽदौ तथा चक्रे नराधिपः ।
ततो गजवमुत्सृज्य मुक्तो दुःशासनोऽभवत् ॥ २६ ॥
तेन विप्रेणाभिमन्य जले क्षिप्तं तदुत्तमे ।
अथ दिव्यं समारूढं विमानमवनीपतिः ॥
तं दुःशासनमद्राक्षीत्याकशासनतेजसम् ॥ २७ ॥

राजोवाच—

किञ्चातीय किमात्मा इत्थं किञ्चुत् इति मे वद ।
केन वा कर्मणा जातो गजः कथमिहाऽऽगत ॥ २८ ॥

श्रीशिव उवाच—

पृष्टो राजा विमुक्तोऽसौ विमानस्थः स्थिराक्षरम् ।
वृत्तं यथायदाचख्यौ निजं दुःशासनः क्रमात् ॥ २९ ॥
गीतासप्तदशाध्यायं जपन्मालवभूपतिः ।
नरयोऽभयान्मुक्त-कालेनाल्पीयसा ततः ॥ ३० ॥

इति श्रीमहाभुवगणे पात्र उत्तरवण्डे गीतामाहात्म्ये श्रीमद्भगवद्गीतासप्तदशाध्याय-
माहात्म्यवर्णनं नाम सप्ताशीत्यधिकशततमोऽध्यायः ।

श्रीमद्यासुनमुनिप्रणीतः श्रीमद्वीतार्थसंग्रहः ।

[अध्यायः १८]

ईश्वरे कर्तृताबुद्धिः सत्त्वोपादेयताऽन्तिमे ।
स्वकर्मपरिणामश्च शास्त्रसारार्थ उच्यते ॥ २२ ॥

श्रीमन्नियमान्तमहादेशिकविरचिता गीतार्थसङ्ग्रहश्च ।

तदेतत्पूर्वाध्यायसङ्गतिप्रदर्शनपूर्वकं व्याचष्टे— 'अतीतेनाध्यायद्वयेनाभ्युदयनिश्चयेससाधनमूलं वैदिक-
मेव यज्ञतपोदानादिकं कर्म, नान्यत्; वैदिकस्य कर्मणः सामान्यलक्षणं प्रणवान्वयः; तत्र मोक्षभ्युदय-
साधनयोर्भेदस्तत्सच्छब्दनिर्देश्यत्वेन; मोक्षसाधनं च कर्म फलामिसान्धिरहितं यज्ञादिकं; तदारम्भः सत्त्वो-
द्रेकाद्भवति; सत्त्वोद्रेक (सत्त्वबुद्धि)श्च सात्त्विकाहारसेवयेत्युक्तम्; अनन्तरं मोक्षसाधनतया निर्दिष्टयोस्त्याग-
सन्न्यासयोरैक्यं, त्यागस्य स्वरूपं, भगवति सर्वेश्वरे सर्वकर्मणां कर्तृत्वानुसन्धानं, सत्त्वजस्तमसां कार्यवर्णनेन
सत्त्वगुणस्योपादेयत्वं, स्ववर्णोचितानां कर्मणां परमपुरुषाराधनमूतानां परमपुरुषप्राप्तिनिर्वर्तनप्रकारः; कृत्स्नस्य
च गीताशास्त्रस्य सारार्थो भक्तियोग इत्येते प्रतिपाद्यन्ते' [रा. भा. १८१] इति । अत्र त्यागसन्न्यास-
शब्दावेकार्थाविति भगवदुक्तेनोत्तरेण ख्यापितं भाष्ये । सर्वेश्वरे कर्तृत्वानुसन्धानं च 'देवं चैवात्र पञ्चमम्'
[१८१४] इत्यत्रैव दर्शितम्— 'अत्र कर्महेतुकलोपे देवं पञ्चमम् । परमात्माऽन्तर्यामी कर्मानिष्पत्तौ
प्रधानहेतुरित्यर्थः । उक्तं हि— 'सर्वस्य चाऽहं हृदि सन्निविष्टो मत्तः स्मृतिर्ज्ञानमपोहनं च' [१९१५]
इति । वक्ष्यति च— 'ईश्वरः सर्वमूतानां हृद्देशेऽर्जुन । तिष्ठति । आमयन्सर्वमूतानि यन्त्रारूढानि मायया'
[१८११] इति । परमात्मायत्तं च जीवात्मनः कर्तृत्वं 'पराणु तच्छ्रुतेः' [ब्र. सू. २।३।४१] इति प्रतिपादितम् ।
नन्वेवं परमात्मायत्ते जीवात्मनः कर्तृत्वे जीवात्मा कर्मण्यनियोज्यो भवतीति विधिनिषेधशास्त्राध्ययनार्थकानि
स्युः । इदमपि चोद्यं सूत्रकोरेण परिहृतं— 'कृतप्रयत्नापेक्षस्तु विहितमतिपिद्वाधैर्यथादिभ्यः' [ब्र. सू. २।३।४२] इति । एतदुक्तं भवति— 'परमात्मना दत्तैस्तदाधारैश्च करणकलेवरादिमिस्तदाहितशक्तिभिः
स्वयं च जीवात्मा तदाधारस्तदाहितशक्तिः सन् कर्मनिष्पत्तये स्वेच्छया करणाद्यधिष्ठानाकारं प्रयत्नं चारमते ।
तदन्तरवस्थितः परमात्मा स्वानुमतिदानेन तं प्रवर्तयतीति जीवस्यापि स्वबुद्धयैव प्रवृत्तिहेतुत्वमस्ति; यथा
गुस्तरशिलामहीरुहादिचलनादिफलप्रवृत्तिषु बहुपुरुषसाध्यासु बहूनां हेतुत्वं विधिनिषेधमाक्त्वं च'— इति ।
तत्र शास्त्रसारार्थः 'सर्वगुह्यतमम्' [१८१४] इत्यादिना सादरं सम्मुखीकृत्य 'मन्मना भव भद्रकः'
[१८१५] 'सर्वधर्मान्परित्यज्य' [१८१६] इति श्लोकद्वयेन शिष्ट । 'चरमश्लोकार्थश्च तात्पर्य-
चन्द्रिकायां निक्षेपरक्षायां चास्माभिः यथाभाष्यं यथासम्प्रदायं च समस्तपरपक्षप्रतिक्षेपपूर्वकमुपपादितः ।
तत्रायमस्मादीयसङ्ग्रहः— 'सुदुष्करेण शोभेद्यो येन येनेष्टहेतुना । स स तस्याहमेवेति चरमश्लोकसङ्ग्रहः' इति ।
सारार्थो भक्तियोग इति भाष्ये त्वज्ञाधिकारे प्रपञ्चिं प्रत्यपि भक्तेरहित्वेन प्राधान्यात् ॥ २२ ॥

मोक्षसद्भ्यासयोगाख्योऽष्टादशोऽध्यायः ।

त्यागसद्भ्यासशब्दयोः स्वरूपव्युत्पत्तयोरुज्ज्वलप्रभः ।

अर्जुन उवाच— सद्भ्यासस्य महाबाहो ! तत्त्वमिच्छामि वेदितुम् ।
त्यागस्य च हृषीकेश ! पृथक्केशिनिपूदन ॥ १ ॥

१ शाङ्करभाष्यम् ।

सर्वस्यैव गीताशास्त्रस्यार्थोऽस्मिन्नध्याय उपसंहृत्य सर्वत्र वेदार्थो वक्तव्य इत्येवमर्थोऽयमध्याय आरभ्यते; सर्वेषु ह्यतीतेष्वध्यायेषूक्तोऽर्थोऽस्मिन्नध्यायेऽवगम्यते; अर्जुनस्तु सद्भ्यासत्यागशब्दार्थयोरेव विशेषं बुद्धत्सुखाच— सद्भ्यासस्येति । सद्भ्यासस्य सद्भ्यासशब्दार्थस्येत्येतत्— हे महाबाहो ! तत्त्वं तस्य भानस्वत्त्वं याथात्म्यमित्येतत्— इच्छामि वेदितुं ह्यर्जुनः; त्यागस्य च त्यागशब्दार्थस्येत्येतत्— हे हृषीकेश ! पृथगितरेतरविभागतः केशिनिपूदन ! केशिनामा ह्यच्छब्दा कश्चिदसुरः, तं निपूदितवान् भगवान्वासुदेवः, तेन तन्नाम्ना सम्बोध्यतेऽर्जुनेन ॥ १ ॥

२ आनन्दगिरिकृता शाङ्करभाष्यव्याख्या ।

पूर्वध्यायैर्विस्तरेण यतस्ततो विक्षिप्तबोध्यमर्थं सुखप्रतिपत्त्यर्थं चङ्केपेणोपसंहृत्याभिधातुमध्यायान्तरप्रवृत्तारयति— सर्वस्येति । उपसंहृत्य वक्तव्य इति सम्बन्धः । किञ्चोपनिषत्सु यतस्ततो विस्तृतस्यार्थस्य बुद्धिसौकर्यार्थमस्मिन्नध्याये सङ्क्षिप्तानिपातं कर्तव्यमुपनिषदो गीतानां वैकार्यत्वादित्याऽऽह— स्वयंश्चेति । रूपं धर्मोऽपि धाम्नायोऽस्मिन्नध्याये सङ्क्षिप्तोपसंहृत्यते । तत्राऽऽह— सर्वेषु ह्यतीति । ननु वेदार्थवेदोपसंहृत्योपसंहृतीर्विस्तर्तुर्हि किमिति “ त्यागेनैके अमृतत्वं-

मानश्च ” [महाना. ८।१४ + कैव. २ + भवसं. ३।३३]
“ सद्भ्यासयोगावलयः शुद्धसत्त्वाः ” [सं. उ. ३।२।१५ + महाना. ८।१५ + कैव. ३ + भवसं. ३।३३] इति च वेदार्थकृत्यविषयं प्रथमप्रतिबन्धनं तत्राऽऽह— अर्जुनस्त्विति । प्रपन्नयोस्तत्त्वं वेदितुमिच्छामीति विशेषणादुपसंहृत्योपसंहृतीति गम्यते । बुभुत्सितस्य प्रथमपरत्वादेकरेते सद्भ्यासादुपसंहृत्योपसंहृतिरिति भावः ॥ १ ॥

३ रामानुजभाष्यम् ।

अतीतेनाध्यायद्वयेन अम्युदयनिश्चयेणमाधनभूतं वैदिकमेव यज्ञतपोदानादिकं कर्म, नान्यत्; वैदिकस्य च धर्मणः सामान्यलक्षणं प्रणयान्वयः, तत्र मोक्षाम्युदयसाधनयोर्मेंदः वत्सच्छब्दनिर्देशयानिर्देश्यत्वेन, मोक्षमाधनं च कर्म फलाभिमन्धिरहितं यज्ञादिकम्, उदारमन्त्र सत्त्वोद्रेकाद्भवति, सत्त्ववृद्धिश्च सत्त्विकाहारसेवया— इत्युक्तम् । अनन्तरं मोक्षमाधनतया निर्दिष्टयोः त्यागसद्भ्यासयोरेक्यं, त्यागस्य सद्भ्यासस्य च स्वरूपं, भगवति सर्वेषु च धर्मधर्मणां फलत्वानुगन्धानं, सत्त्वरजस्तममां कार्यवर्णनेन मच्चगुणस्यावश्योपादेयत्वं, स्वरणोपचिदानां धर्मणां परमपुरुषाराधनध्वानां परमपुरुषप्राप्तिनिर्वर्तनप्रकारः, कृतकस्य गीताज्ञानस्य माराथो भक्तिःयोग इत्येते प्रतिपाद्यन्ते । तत्र सावत्पागमसद्भ्यासयोः पृथक्त्वं तत्त्वनिर्णयाय स्वरूपनिर्णयाय प्राप्तुनः पृच्छति— सद्भ्यासस्येति ।

४ ब्रेह्मज्ञानाद्यधिरचिता तात्पर्यचन्द्रिका ।

कर्मण्यविशोधनप्रधाने अन्तिमेऽध्यायत्रिकेऽस्याध्यायस्य पश्चाद्भावित्वज्ञापनाय षोडशसप्तदशयोर्दशासुरविभागेऽप्युक्त्यादि-
मुखेन हेयोपादेयविभजनपरतया प्रप्रकृतैक्यमभिप्रायेऽऽह—
अतीतेतेति । वैदिकस्य कर्मणः सामान्यलक्षणं प्रण-
वान्ययः, तत्र मोक्षाम्युदयसाधनयोर्भेदस्तत्सच्छब्द-
निर्देशास्वेनेति विभजमानस्यापमभिप्रायः— विशेषण-
सामान्यलक्षणोऽयं विभागः । ब्रह्मणः पारोक्ष्यात् 'तत्' इति
निर्देशः । तद्ज्ञाने तु सम्नात्रविषयया सच्छब्दः । क्रमादेते
सात्त्विकराजसत्वामसा इति विभागस्तु कस्यचिदुपेक्षाकल्पितः—
इति । एवमुक्तेष्वप्यर्थेषु मोक्षसाधनमूलांशस्वरूपशोधनमुत्तरा-
ध्यायेन क्रियत इति सन्न्यासिप्रायेणाऽऽह— अनन्तरमिति ।
'ईश्वरं कर्तुंशक्तिः सत्त्वोपादेयताऽन्तिमे । स्वकर्मपरिणामश्च
शास्त्रसाराथं उच्यते' [गी. सं. १२] इति सङ्ग्रहलोके त्यागसन्ध्यासं-

व्यतस्वरूपासुरकिरीश्वरे कर्तुंताजुदेः शेषतया तदुपन्यासादिति
मन्तव्यम् । सत्त्वोपादेयत्वमत्र तात्पर्यवृत्त्याऽभिधीयत इत्यभिप्रा-
येणाऽऽह सत्त्ववजस्तमसां कार्यवर्णनेनेति । 'स्वधर्मज्ञान-
वैराग्यसाध्यभक्त्येकगोचरः' [गी. सं. १] इति सङ्ग्रहार्थोक्त-
प्रथमकर्मव्यपरोक्षेण 'शास्त्रसाराथंशब्दः' इत्यभिप्रायेणाऽऽह
साराथी भक्तियोग इति । स्वर्गादिसाधनानां चहृदना-
दीनां स्वरूपाविशेषेऽपि यद्योगान्मोक्षसाधनत्वे, तदिदानीं
सविशेषं शोधयितुमर्हन्तः पृच्छतीत्यभिप्रायेण प्रकृते प्रश्नं सङ्ग-
मयति— तत्र तावदिति । सत्त्वविशुद्धितरुपायादिकथनं
त्यागादिविशिष्टमोक्षसाधनकर्मार्थतया । सन्ध्याससम्बन्ध्यासप्र-
विशेषादिरूपेऽस्त्यागमात्रेऽपि शक्तः प्रपक्त्वैकवदसाक्षात्
वादिप्रतिपत्त्यादिभिः स्वरूपविशेषानिययः ।

३ रा. भा.— त्यागसन्ध्यासौ हि मोक्षसाधनतया विहितौ— “ न कर्मणा न प्रजया धनेन
त्यागेनैके अमृतत्वमानशुः....वेदान्तविज्ञानसुनिश्चितार्थाः सन्ध्यासयोगाद्यतयः शुद्धसत्त्वाः । ते ब्रह्मलोके
तु परान्तकाले परामृतात्परिसुच्यन्ति सर्वे” [सुण्ड. ३।२।६+महाना. ८।१४+ कैव. ४+ भवसं. ३।३३+तै.
ना. १।०२१; २२] इत्यादिषु । अस्य सन्ध्यासस्य त्यागस्य च तत्त्वं याथात्म्यं पृथग्वेदितुमिच्छामि ।
अपमभिप्रायः— किमेतौ सन्ध्यासत्यागाशब्दौ पृथगर्थौ, उतैकार्थावैव ? यदा पृथगर्थौ, तदा अनयोः
पृथक्त्वेन स्वरूपं वेदितुमिच्छामि, एकत्वेऽपि तस्य स्वरूपं वक्तव्यमिति ॥ १ ॥

४ वे. ता. च.— त्यागसन्ध्यासयोर्विशेषतस्वस्वरूपमुत्सा-
हेतुमाह— त्यागसन्ध्यासौ हीति । कर्मस्वरूपे स्वर्गापवर्गादि-
साधारणे त्यागादिऽनुकविशेषणयोगादेव ह्यपवर्गसाधनत्वम् ।
अतः प्राप्ताप्राप्तविषेकेन विशेषणे तत्साधनत्वव्यपदेशः । संशय-
विपर्ययोपमदी विशेष इह तावच्चन्द्रेण विवक्षित इत्याह—
याथात्म्यमिति । प्रपक्त्वं वेदितुमिच्छामांत्युक्ते निश्चित-
प्रपक्त्वस्य तत्तत्स्वरूपजिज्ञासा प्रतीयते; न च तदुक्तं, पूर्वत्र

प्रपक्त्वनिश्चयहेत्वभावाद्दुतरत्र चैकत्वस्यैव वक्ष्यमाणत्वात् ।
अतोऽयं प्रश्नोऽनुपपन्नः; प्रतिवचनासन्नतिथेत्यत्राऽऽह— अपम-
भिप्राय इति । 'तत्त्वं वेदितुमिच्छामि' इत्येतदेव विवक्षितम् ;
प्रपक्त्वनिर्देशस्तु संशयकोऽन्यत्रोपक्षेभमानपरः । 'प्रपक्त्व-
मस्ति चेत्तद्वेदितुमिच्छामि' इति वा वाक्यादृष्टिरित्यभिप्राये-
णाऽऽह— किमिति ॥ १ ॥

५ आनन्दतीर्थकृतं (माध्वीयं) भाष्यम् ।

अनन्तरगुणपूर्णीय नमः । ॐ पूर्वोक्तं साधनं सर्वं सङ्घिष्योपसंहरत्यनेनाध्यायेन ॥ १ ॥

६ जयतीर्थकृता प्रमेयदीपिका ।

अध्यायप्रतिपादनाह— पूर्वोक्तमिति । साधनं ज्ञानसाधनम् । उक्तस्योक्तिर्ब्रह्मेत्यासाक्षानिरासाय सङ्घिष्योपसंहरतीत्युक्तम् ।
अनुक्तं त्रैगुण्यं च वक्षीत्यपि प्राहम् ॥ १ ॥

७ हनुमत्प्रणीतं पेशाचभाष्यम् ।

सर्वेष्वध्यायेषु भगवता बहुशः सन्ध्यासस्त्यागोऽपि निर्दिष्टः; अतो विषेकेन तयोः स्वरूपसुष्ठुत्तयाऽर्जुन
उवाच— सन्ध्यासस्येति । सन्ध्यासलक्षणस्यार्थस्य तत्त्वं तद्भावं वेदितुमिच्छामि पृथक्त्यागस्वरूप-
व्याहृतम् । त्यागस्यापि स्वरूपं वेदितुमिच्छामि । केन्द्री नाम कश्चिद्व्यच्छब्दाऽसुरस्तं निपूदितवान्
वासुदेवस्तस्य सम्बोधनम् ॥ १ ॥

८ वेङ्कटनाथकृतं ब्रह्मानन्दगिर्याख्यानम् ।

समदशेऽप्याये सात्त्विकी श्रद्धैव ज्ञाने मुख्यमधिकारि-
विशेषणमित्युक्तम् ; अष्टादशे तु श्रद्धावत्सात्त्विकस्यैव
स यासस्य ज्ञानोद्भवमिति निरूप्यते । तत्र तावत्सात्त्विक
सञ्चासत्स्वरूप निरूपयितुस्तदुपोद्घातत्वेन प्रथममनुनप्रथ-
मन्तारयति— सञ्चासत्स्येति । सञ्चासत्स्यागशास्त्री किं
भिन्नायंकी ? द्विकेयायंकी ? अथवाऽपि तयोस्तत्त्व स्वरूप
पृथग्विकेकेन सात्त्विकराजसतामसभेदेन धेदितुमिच्छामि ।
अत्र 'धेदितुमिच्छामि' इत्यनेन विनयः प्रदर्शितो भवति ।
'बुद्धि' इत्युक्ते हि निषोऽयत्वाविष्करणदिविनयोक्तिरुक्ता स्यात् ।
न हि तन्महापुराणे भगवति युक्तम् ; तद्वत्प्रशयितुमेव
'महाबाहो !' इति सञ्चासत्स्यम् । तेन हि 'अनादिमध्यान्त-
मन्तवीर्यमन्तवाहुः शान्तिस्वयनेवम्' [१११९] इत्यादिनो-
क्तमन्तवाहुत्वादिरूपं पारम्यं शोच्यते । ननु युद्धमोहशान्तये
तत्र ज्ञानरूपद्विष्टम्, त्वमपि शान्तमोहोऽसि, 'मोहोऽयं
विगतो मम' [११११] इति तवबोके ; अत इदानीमप्रतः
सन्नहतेतः शत्रुमि सह युद्धमेव तवोचितं, न तु सञ्चासत्स्या-
गारिपरिकेशिप्रमथ्यापापारसम्भ्यम्, तथा सति क्षयावधानं
सौ प्रसन्न शत्रवोऽभिभवेषु ; न हि तथाविधप्रसक्तौ
स्वसारण्यायाद्युतेन नया विशिष्टं शक्यमित्याद्यङ्ग्य सम्बो-
धयति— केशिमिपूजनेति । केरिनासो हयाकृतेर्दंश्यस्य
स्य ह्यादाय भङ्गयितुमागच्छतस्तेरिमन्स्युत्वे वामबाहुं दावा
तन्मगविवर्धितेन तेनैव बाहुना कर्कटिकाफलवद्विदायं
स्पर्शयस्त्वम् । अनस्ताद्यो स्वयि मम नियन्तरी गन्तरी च
सति न प्रामादिकपरामवशाद्वाकाश । सारण्यायाद्युतेक-
बाहुनाऽपि स्वया बाहुन्तरेण सान्निध्यं च मद्रणस्य कर्तुं
नश्यन्नादिनि भाः ।

ननु सत्यमेव, तथापि सारण्याभारमेव कर्तव्यतया
प्रतिजातवना मया न योद्धुमित्युक्तं आह— ह्योके
नेमि । ज्ञानकर्मेन्द्रियाहयनिरिच्छह्योकेप्रवर्तके स्वयि मम
सङ्घे सति अद्विषये न कोऽपि धनुरादारुमित्यु वा सञ्चासत्
केकृद्भुशुशुभमि वा दान्तेति, स्वदायतपेच्छ्यादिन्द्रियाणा-
मिति सम्बोधनपर्यायि स्वारायाय वैयर्थ्यमिति ध्येयम् ।

स्यादेतत् । सञ्चासत्स्यावविषयोऽयं प्रश्न किं विद्वत्सञ्चा
सविषयः ? किंवा विविदिद्यासञ्चासविषयः ? नत्य
'यस्वाप्सरतिरेव स्यादात्मतश्च मानवः । आत्मन्वेव च
सन्तुष्टस्तस्य कार्यं न विद्यते' [३११७] 'सर्वकर्माणि
मनसा सञ्चस्यास्ते सुखं वशी' । नुवद्वरं पुरं देही नैव युवं
कारयद्' [५१३३] इत्यादिना विद्वत्सञ्चासत्स्य सर्वकर्माणां
रूपत्वेन बहुधा व्याख्याततया तत्रतादृशप्रधानवकाशात् ।
सर्वकर्मस्वरूपतत्त्वत्वात्कारूपे तस्मिन् 'काम्यानां कर्मणां
न्यासं सञ्चासं कवचो विदुः । सर्वकर्मफलत्यागं प्राहुस्त्याग
विचक्षणाः' [१८१२] इति प्रतिबन्धनायोगाच्च, विद्वत्सञ्चा-
सत्स्य तत्त्वज्ञानफलभूतस्य गुणातीतत्वेन प्राबुद्धयोक्त्या
'त्रिविधः सन्नर्कतितः' [१८१४] इति वक्ष्यमाणसात्त्विक-
राजसतामसविभागस्यापि तत्रासङ्गतेश्च । न त्रितयं,
परमेश्वरार्पणबुद्ध्यावष्टिकर्मसम्पादितचित्तमुदिसम्पन्नप्रज्ञवि
विदियस्य तद्वदनसाधनवेदान्तध्ववर्णौपयिकचित्तमुदिसिद्ध्या
यस्तसाधनकर्मकलापुस्य वेतुष्ये जातेऽवहननस्तेव परिव्याग
स्तस्यैव विविदिद्यासञ्चासत्सञ्चासत्त्वेन 'प्रत्यक्षप्रवणतो बुद्धेः
कर्माण्युत्पाद्यं शुद्धेतः । इत्याथान्यस्तमाद्यन्ति प्राहुर्नते
यना इव' इत्यादिनाऽस्तिद्वेषेन तत्रायुक्तीत्या मप्रप्रति-
बन्धनत्रिविधविभागानामसामञ्जसत्वात् । तस्मात्प्र वक्ष्य
किंविषयकोऽयं प्रश्न इति । अत्रोच्यते— त्रिविधः सञ्चासो
शुद्धो गौणश्चेति । तत्र मुख्यो विद्वद्विदिद्यासञ्चासत्भेदेन
द्विविधः 'तस्य कार्यं न विद्यते' [३११७] 'नैर्गम्यसिद्धिं
परमां सञ्चासतेनाधिगच्छति' [१८१४९] इत्यादिनोक्तवद
मात्स्वरूपः कर्मानधिकारिकर्तृको नैर्गुण्यलक्षण । गौणस्त-
त्त्वप्रतत्त्वबोधोपायानामजातविविदिद्याणां च कर्माधिकारिणामैव
सतां केवलकर्माद्वष्टानेन तत्त्वत्वागागतमच्च 'स सञ्चासो च
योगी च' [३११] इत्यादिनोक्तत्रैगुण्यलक्षणः । तद्विषयशो-
ऽपमनुनप्रथ । तादृशस्य हि त्यागस्य कर्माधिकारिकर्तृत्वा-
स्तस्यासत्सञ्चासत्त्वाच्च भवति सञ्चासत्सञ्चासत्भेदेनस्य ।
भेदे हि 'स सञ्चासो च' इत्युक्तिर्नते, अमेदं तु
तादृशत्यागस्य त्रैगुण्यत्वरूपत्वात्कर्तृपेन सञ्चासोऽपि त्रिगुणो
जात इति ; तत्रेदो वक्ष्य इति प्रभाष्ये ॥ १ ॥

९ घटभाचार्यकृता तत्त्वदीपिका ।

अष्टादशे स्वगीतायं सत्यागन्यासविनिर्णयात् । सर्वकर्मान्परित्यज्य शरणे मोक्षं वृणते ॥ १ ॥
इह स्युः 'सर्वकर्माणि मनना सञ्चस्यास्ते सुखं वशी' [५१३३] 'सञ्चासत्सयोगुत्तात्मा । [९२२८]
श्यादियु सञ्चासत्सञ्चोऽमिदितः 'स्वस्त्वा कर्मकलासङ्ग' [४२२०] इत्यादियु स्यागजसदृश सन्न सञ्चासत्स्याग-
सञ्चोदोरेऽविषय एवाधो विनेयो वा कश्चेत्यवशोप्यतस्त्वयुसु सत्याऽनुन स्याच— सञ्चासत्स्येति ।
सञ्चासत्स्य स्यागस्य च तत्त्वं पृथक् विवेकतो हातुमिच्छामि, संशयासुरनिरासार्थं 'महाबाहो ! केशिमिपूजने !'
इति सञ्चोपधायि ॥ १ ॥

१० पुरुषोत्तमजीकृताऽमृततरङ्गिणी ।

अष्टादशानां विद्यानां फलमेतद्यतो मतम् । सर्वत्यागेन कर्तव्यो ब्राम्हणः सर्वमापतः ॥ १ ॥
अतः पाथाय सुधीतः प्राहाष्टादशसंज्ञके । अध्याये स्वाश्रयं श्रीमद्वृणुषो देवकिनन्दनः ॥ २ ॥

अत्र सप्तदशाध्यायैर्भगवद्वाक्यतरणिक्रियाविपादितहृदय-
मोहाग्धवारोऽर्जुनः सध्यासकर्मफलत्यागयोरेव भगवद्व्याप्ति-
हेतुत्वनिश्चयप्रकाशितहृत्सरोरुहः स्वबुद्धिनिधयेन सध्यासोत्त-
मज्ञानोऽपि भगवदुक्तस्वप्नरूपत्वज्ञानेन तस्मिन्साधयिषुस्तयो
स्तत्त्वं पृच्छति— सध्यासस्येति । हे हृषीकेश एतत्तत्त्व-
ज्ञानार्थं मदिन्द्रियधेरक ! 'सर्वकर्माणि मनसा सत्यस्याऽऽस्ते
'सुखं वषी । सध्यासयोगयुक्तात्मा विमुक्तो माशुपैत्यसि' ।

[५।१३] इत्यादिना सध्यासस्य स्वप्नाप्तिरना, तत्र तस्य
तत्त्वं यादृशेन स्वप्नाप्तिर्भवति तादृक् तत्त्वं, हे महाबाहो ! अहं
वेदितुं जगन्मिच्छामि, तज्ज्ञापयेत्यर्थः । महत् क्रियासक्तिमत्,
स्वोद्धारणसमर्थ ! त्वत्सम्बन्धेनैतत्तत्त्वोपदेष्टेन माशुदरेत्युक्तं
भवति । च पुनः हे केशिनिपुत्रन दैत्यनिवारक ! हेत्यायेनेन
कायहेरादिक्कृतत्यागात् पृथक् त्यागस्य त्वत्सैवार्थहेतुत्या-
गत्य तत्त्वं सुखरूपं वेदितुं जगन्मिच्छामि ॥ १ ॥

११ नैलकण्ठीयो भारतभावद्वीपः ।

अस्यामष्टादशध्याय्यां प्रथमे उपोद्धातितानां द्वितीये सूत्रितानां शेषैर्व्युत्पादितानामर्थानां कात्स्न्येनोपसंहा-
राद्योऽयमन्तिमोऽध्याय आरभ्यते; तत्र पूर्वाध्यायान्ते 'अश्रद्धया कृतं सर्वं व्यर्थं' [१८।२८] इत्युक्तं, तत्र
पञ्चवश्यम्भावनिश्चयः अद्धा, सा च फलवतां कर्मणामेवाङ्गं, न तु कर्मविरहरूपस्य सध्यासस्य, भाररूपफल-
वर्जितस्य अभावाद्भावोत्पत्तेरयोगात् । तस्माच्छ्रद्धासापेक्षकर्मपेक्षया अद्धानपेशः सध्यासः श्रेयान्, न चात्यैवं-
रूपस्य अद्धानैविध्यप्रयुक्तं सात्त्विकादिभेदेन त्रैविध्यं सम्भवति, येन फले तारतम्यं स्यात्, तत्फलस्य दृष्टविशेष-
निवृत्तिरूपस्य सर्वत्र तुल्यत्वात् । स च सध्यासो यदि कर्मत्याग एव तर्हि सिद्धं नः समीहितम् ; यदि तु तौ
भिन्नौ तर्हि तयोर्वैलक्षण्यं विचार्यमित्याशयेनार्जुन उवाच— सध्यासस्येति । हे महोबाहो ! हे हृषीकेश !
हे केशिनिपुत्रन ! इति बहुकृतवः सम्बोधयन् भिक्षासितेऽर्थेऽत्यादरं दर्शयति । सध्यासस्य तत्त्वं याथात्म्यं
त्यागात्पृथग्भूतं वेदितुमिच्छामि, त्यागस्य यायात्त्वं सध्यासात्पृथग्भूतं वेदितुमिच्छामीति चकारेणानुवर्त्यते ॥ १ ॥

सध्यासत्यागशब्दार्थयोरितरविचक्षणानां मतानि ।

श्रीभगवानुवाच— काम्यानां कर्मणां न्यासं सध्यासं कवयो विदुः ।
सर्वकर्मफलत्यागं प्राहुस्त्यागं विचक्षणाः ॥ २ ॥

१ शां. भा.— तत्र तत्र निर्दिष्टौ सध्यासत्यागशब्दौ न निर्लुण्ठितार्थौ पूर्वेष्वध्यायेषु; अतो-
ऽर्जुनाय पृष्टयते तन्निर्णयाय भगवानुवाच— काम्यानामिति । काम्यानामक्षमेधादीनां कर्मणां न्यासं
परित्यागं सध्यासं सध्यासशब्दार्थमनुप्रेयत्वेन प्राप्तस्याननुष्ठानं कथयः पण्डिताः केचिद्द्विदुर्विजानन्ति ।
नित्यनैमित्तिकानामनुष्ठीयमानानां सर्वकर्मणामात्मसम्बन्धितया प्राप्तस्य फलस्य परित्यागः सर्वकर्मफल-
त्यागस्तं प्राहुः कथयन्ति त्यागं त्यागशब्दार्थं विचक्षणाः पण्डिताः । यदि काम्यकर्मपरित्यागः फल-
परित्यागो वाऽर्थो वक्तव्यः, सर्वथार्थपि परित्यागमात्रं सध्यासत्यागशब्दयोरेकोऽर्थः स्यात्, न घटपट-
शब्दाविन जात्यन्तरभूतार्थौ ।

२ आ. शां. व्या.— ननु पूर्वेष्वध्यायेषु तत्र तत्र
सध्यासत्यागयोस्तत्त्वाम्कमिति पुनस्तौ पृच्छयते ? श्लाते तद-
योगसत्ताऽऽह— तत्र तत्रेति । न निर्लुण्ठितार्थो न मि-
श्रार्थो, न विविक्तार्थमित्यर्थः । अनुप्रेयया प्रश्नस्य प्रवृत्तत्वात्प्र-
रभियायं प्रश्नेन प्रतिपद्य भगवानुक्तसमुक्त्वानित्याह— अत

इति । पशुद्वयोपन्यासेन सध्यासत्यागशब्दयोर्भेदं कथयति—
काम्यानामिति । तत्किमिदानीं सध्यासत्यागशब्दयोरात्य-
न्तिकं भिन्नार्थत्वं ? तथा प्रसिद्धिविरोधेन त्यादित्यादृष्ट्या-
वान्तरभेदेऽपि नाऽऽह्यन्तिकभेदोऽस्तीत्याह— यदीति ।

१ शां. भा.— ननु नित्यनैमित्तिकानां कर्मणां फलमेव नास्तीत्याहुः, कथमुच्यते तेषां फल-
त्यागः ? इति ; यथा वन्ध्यायाः पुत्रत्यागः । नैप दोषः, नित्यानामपि कर्मणां भगवता फलान्वयमेष्ट-
त्वात् । वक्ष्यति हि भगवान्— 'अनिष्टमिष्टं मिथं च' [१८।१२] इति, 'न तु मय्यामिनां क्वचित्' ।

[१८।१२] इति च । सन्न्यासिनामेव हि केवलं कर्मफलासम्बन्धं दर्शयन्नसन्न्यासिनां नित्यकर्मफलप्राप्तिं ' भक्त्यत्यागिना प्रेत्य ' [१८।१२] इति दर्शयति ॥ २ ॥

२ आ शा व्या.— पुनाभावद्रव्यायास्तत्त्यागाद्योग
वनिश्चयैर्मितिक्रमणामकलाणा फलत्यागानुपपत्तेरुक्तस्याग-
शब्दाद्यो न सिध्यतीति शङ्कते— नन्विति । नित्यनैमित्तिक
कर्मफलस्य वन्व्यापुत्रशब्दाद्याभावात्तत्त्यागसम्बन्धादुक्तस्याग
शब्दार्थं सम्भवतीति समाधत्ते— नैव दोष इति । भगवता

तेषा फलवत्त्व ' इष्ट ' इत्यत्र वाक्यशेषमनुकूलयति— वस्तु
तीति । तर्हि सन्न्यासिनामसन्न्यासिना च नित्याद्यनुपपिना
मविशेषेण तत्फलं स्यात् ? इति चेत्, नैव इत्याह— न
त्विचि । वक्ष्यतीत्यनुकर्षणं चकारार्थे । प्रसक्तस्य वचनोऽर्थं
प्रकृतोपयोगित्वेन सद्यस्मरयति— सन्न्यासिनामिति ॥२॥

३ रा. भा.— अथानयोरेकमेव स्वरूपं, तच्चेद्व्यमिति निर्णेतुं चादिविप्रतिपत्तिं दर्शयन् श्रीमन्ना-
नुनाच— काम्यानामिति । केचन त्रिधांसः काम्यानां कर्मणां न्यासं स्वरूपत्यागं सन्न्यासं विदुः,
केचिच्च त्रिचक्षणाः नित्यानां नैमित्तिकानां काम्यानां च सर्वेषां कर्मणां फलत्याग एव मोक्षशक्तिं
त्यागशब्दार्थं इति प्राहुः । तत्र शास्त्रीयत्यागः काम्यकर्मस्वरूपविषयः, सर्वकर्मफलविषय इति विचारं
प्रदर्शयन् एकत्र सन्न्यासशब्दमितरत्र त्यागशब्दं प्रयुक्तवान् ; अतस्त्यागसन्न्यासशब्दयोरैकार्थत्वमस्ती
कृतमिति ज्ञायते; तथा ' निश्चयं शृणु मे तत्र त्यागे भरतसत्तम ! ' [१८।४] इति त्यागशब्देनैव
निर्णयनचनात् । ' नियतस्य तु मन्थासः कर्मणो नोपपद्यते । मोहात्तस्य परित्यागस्तामसः परिकीर्तितः '
[१८।७] ' अनिष्टमिष्टं मिश्रं च त्रिभिर्धं कर्मणः फलम् । भक्त्यत्यागिनां प्रेत्य न तु सन्न्यासिनां
धत्तु ' [१८।१२] इति परस्परपर्यायतादर्शनाच्च तयोरेकार्थत्वं प्रतीयत इति निश्चीयते ॥ २ ॥

४ ये ता च — श्रुयन्तैरेकवत्स्वरूपजिहासया प्रप्र
धेत् तत्र करिभ्रमः ' काम्यानाम् ' इत्यादिमतमेशोपन्यासास्य
सद्वि १ इत्यत्राऽऽह— अथेति । आयममिप्राय — स्यायतो
ह्यत्र निर्णयं प्रतिपाद्यते, सन्निधे च न्यायावतार, सन्देह
श्चात्र चादिविप्रतिपत्तिनिबन्धन इति न्यायविषयविशेषनाय
विप्रतिपत्त्युपयान् — इति । एतेन कथितार्थयोरपि सद्यत्त
त्यागशब्दार्थविप्रतिपत्तिप्रसमनाय अस्मिन्नन्याये पुन प्रश्न
' यपि सूचिनाम् । एकत्वस्वीकारेण प्रतिवचनात् श्रुयन्वप्रति
क्षेपाऽप्येतिह इत्यभिप्रायणा— अह— एकमेव स्वरूपमिति ।
स्वमन्वय ' निश्चयं शृणु ' [१७।४] इति वक्ष्यमाणत्वात् ।
' वक्ष्य ' ' विचक्षणा ' इति परब्रह्मै नार्थप्राप्त्यस्यार्थवत्त्वं
गौरवणम्, अपि तु विप्रतिपत्त्युपशुद्धेद्वनमात्रपरमित्यभिप्राये
णाऽऽह— केचन विद्वांस इति । अतन्तरच्छाकेन भेदस्य
' एके, अपर ' इति व्यक्तमुक्तत्वादित्यापि तद्विशेषेण्यभिप्रायेण—
केचनैतन्नुपम् । ' काम्यानां कर्मणां न्यासम् ' इति विभे
दनादिशब्दात्मपरित्याग प्रतीयते, उक्तस्य च ' सर्वैर्मेक
त्वात् ' इति विभेदपदत्र काम्यस्वरूपत्यागमेव यभिप्रायेणाऽऽह—
स्यरूपत्यागमिति । काम्यस्वरूपत्यागं वदतामयमभि-
प्राय — न तावन्निरयनेमितिक्रमणं अक्षरमे प्रसहाद्यान्मर्त्यता
महान्पत्तिमयादा काम्यमनुगीयते । न च त्रिकर्मणापराय
हादायवर्षेयवनीहृत्वात् । न च तेषु कर्मवर्षेयवर्षापि त्वर्ष
गापन्त्य, उक्तस्यै तेषुवदप्रसङ्गात् । न च विविदोमनुपपत्तेन
विश्वनाया लक्ष्मिपत्, महाशियुनर्दिन्देविनिहतामविषय

त्वेऽपि विरोधाभावात् । अत एव हि ' सविपशा च यज्ञदि
श्रुनेरधवत् ' [त्र सू. ३।४।२६] इत्यधिकरणमायमपर्मवर्षेय
तापर भाष्यते । तस्मात्स्वर्गादिज्ञानकरहेतव काम्या किंवा
सुमुभुनिर्वायेया — इति ।

सर्वकर्मफलत्यागमिति वदतां न्ययमाशय — फलविरोधादि
काम्यानां त्याग शङ्कयते, अत फलमेव त्यज्यताम्, न च
नित्यकलाजानप्रयत्न, नित्यनैमित्तिकवदेव भगवतीतिमात्रं
तया तदनुगोपयते । न चैव न विधि ' यो वा एतदर्थं
गार्थविदित्वा ज्ञोति यत्रते तपन्तप्यते बहूनि वर्षकृत्वापि
अन्तवदेवास्त्य तद्वदति ' [श्रु उ ३।८।१०] इत्यादिना-
ऽऽप्तोऽन्दिनिर्दिष्टरामुषवदतावेदनाभ्यामेव तत्त्वं कर्मणे
नित्यानित्यस्वभावात्प्रवृत्तये । अतो नित्यनैमित्तिकानामि
काम्यानामपि न स्वरूपत्याग — इति ।

विचारस्य भिन्नविषयत्वाद्योगात्त्र त्यागसद्यशब्दो
देकार्थत्वावदयन्मात्रात्प्रवृत्तत्वात्प्रवृत्तिरिहातोऽप्येकस्य इत्यार-
त्तरेति । एतेन सन्न्यासत्यागशब्दयो प्रवृत्तमन्मतीहृदय इत्य
विश्वकाम्यस्वरूपत्यागविषयत्वा कल्पयितुं निश्चयेमिति
फलवदायैतां च वदन्त प्रयुक्ता । ननुत्र काम्येवत्तत्तद्वेद
त्यागविषयस्य । तत्र च गृहोपहाराभावात् त्रिभिर्धमपि कर्म
गृह्णाति । तद्विषयक — नित्यानां नैमित्तिकानां काम्यानां
च सर्वैर्धं कर्मणामिति । नित्यानामपि ' प्राभास्य एतत्ता
नम् ' [वि उ १।१।१७] इत्यादिना वचनोक्तोऽहम् ।

अत्र श्लोके त्यागसंन्यासशब्दयोरर्थभेदव्युत्पादनपरतो निर-
सितुमैकार्यं प्रस्पष्टं हेतुद्वयमाह— तथेति । नक्षर्यद्वयविषयेऽत्र
विमतं अन्यतरस्यैव निश्चय उपपन्न इत्यभिप्रायेणोक्तं त्याग-
शब्देनैवेति । परस्परपर्यायतादर्शनाच्चेति— अयमभि-
प्रायः— ‘नियतस्य तु संन्यासः कर्मणो नोपपद्यते’ [१८।७] इति
निश्चिद एव हि संन्यासः । ‘मोहात्सत्य परित्यागः’ [१८।७] इति

त्यागशब्देनात्र तामसत्त्वेन निश्चयते, अन्यथा जग्द्वादि-
वाक्यवत्परस्परानन्वयप्रसङ्गात् । एवं ‘भवत्यत्यागिनां प्रेक्ष’
[१८।१२] इत्युक्त एवार्थः ‘न तु संन्यासिनां क्वचित्’
[१८।१२] इति व्यतिरेकेण दृढीक्रियते । न च तदन्य-
दिधिरन्याभावस्य व्यतिरेकः । अत इमौ शब्दावशात्प्येवार्था-
वित्यङ्गीकृतम्— इति प्रतिवक्त्रा भगवतेति शेषः ॥ २ ॥

५ आ. मा. भा.— फलानिच्छयाऽकरणेन वा काम्यकर्मणो न्यासः संन्यासः । त्यागस्तु फल-
त्याग एव । तथा हि प्राचीनशालश्रुतिः— “अनिच्छयाऽकर्मणा वाऽपि काम्यकर्मन्यासो न्यासः, फल-
त्यागस्तु त्यागः” इति ॥ २ ॥

६ ज. प्र. दी.— ‘काम्यानां कर्मणां’ इत्येतं श्लोकं
केचिद्व्याचक्षते— ‘काम्यानां कर्मणामवबन्धेनादीनां स्वरूपेण
त्यागः संन्यासः, नित्यनैमित्तिकादिसर्वकर्मफलरत्यागस्त्यागः’
इति, तदसदिति भावेनाऽऽह— फलेति । वैकल्पिककाम्यानां
स्वर्गादिफलानिच्छया विशेषणत्यागेन त्यागो नियतकाम्यानां
स्वरूपाकरणेन त्यागः संन्यासः, काम्यकर्मणामेव फलत्यागस्तु

त्यागः; करणाकरणे तु न विवक्षित इत्यर्थः । कुत एतत् ?
इत्यत आह— तथा हीति । अकर्मणा अकरणेन जनकाश्व-
पत्यादिभिर्मुमुक्षुभिरवबन्धेनादीनामनुद्दिष्टफलानामनुष्ठानात् काम्यानां
स्वरूपपरित्याग एव नित्यनैमित्तिकफलत्यागः । करण-
शुद्धेः सविक्षितत्वेन तत्यागो न युक्तः ॥ २ ॥

७ ह. पै. भा.— अर्जुनेन वुञ्जितसतमर्थं यथावद्वक्तुकामः श्रीभगवानुवाच— काम्यानामिति ।
काम्यानां कमनीयफलानां कर्मणां कर्तव्यतया प्राप्तानां शास्त्रतो रागतो वा न्यासं संन्यासं विदुर्विजा-
नन्ति कवयः पण्डिताः । ननु ‘काम्यानां’ इति विशेषणमनर्थकं “यावज्जीवमग्निहोत्रं जुहुयात्” [ ]
इत्यादिश्रुतिचोदितानां व्यावृत्त्यर्थमिति चेत्, न; तेषामपि कमनीयफलत्वेन काम्यत्वात् । “अथ
त्रयो लोका वै लोकानां श्रेष्ठाः श्रेष्ठतमास्तस्माद्भिद्यां प्रशंसन्ति” इति श्रुतेः । तथा सर्ववर्णानां स्वधर्मे
वर्तमानानां परमिति श्रुतं सुखमिति स्मृतेश्च । तथैव वक्ष्यति भगवान्— ‘अनिष्टमिष्टं मिश्रं च त्रिविधं
कर्मणः फलम्’ [१८।१२] इति । तस्मात्कमनीयफलत्वात्कर्तव्यतया प्राप्तानि नित्यनैमित्तिककाम्य-
मतिपिदानि कर्माणि काम्यान्येव, अतः कर्तव्यतया प्राप्तानां कर्मणां ‘काम्यानां’ इति स्वरूपापुनः ।
त्राणि च तानि कर्माणि नित्यनैमित्तिकसंज्ञितानि तेषां फलत्यागं ‘इदं मे फलं स्यात्’ इति सङ्कल्प-
यागं त्यागं प्राहुर्विचक्षणाः पण्डिताः । सर्वग्रहणेन काम्यकर्मग्रहणं कस्मान्न स्यात् ? काम्यकर्मत्यागेन
त्फलत्यागस्य सिद्धत्वात्त्यागसंन्यासयोः साङ्ख्यप्रसङ्गात् । तस्मात्तेन नित्यनैमित्तिकफलत्यागः ॥ २ ॥

८ वें. प्र. मि.— अत्रोत्तरं काम्यानामिति । केचित्कवयः
ण्डिताः काम्यानां “स्वर्गकामो यजेत” [अप.श्री १०।१।२।१]
इत्युक्तो यजेत” इत्यादिकांमोपनिषद्वचनत्वेन साक्षाद्विहितानां
कर्मणां न्यासं परित्यागं संन्यासं विदुर्जानन्ति । काम्यकर्मणां
हे. सह स्वरूपतोऽपि परित्यागः संन्याससद्वर्था इत्यर्थः ।
चित्तविक्षणा विचारनिपुणाः सर्वेषां काम्यानां नित्य-
नैमित्तिकानां च कर्मणां य, फलमात्रत्यागः न तु स्वरूपतोऽपि
त्यागः संन्यागसद्वर्था प्राहुः । एवं च यद्यपि संन्यासत्याग-
दयोर्भिन्नार्थकत्वमेवानेनोक्तमिति प्रतीयते, काम्यकर्मत्यागः
त्यासः सर्वकर्मफलत्यागस्तथा इत्युक्त्वा तयोर्थान्तरवस्यै-
वगमात् । तथाप्यस्मिन् श्लोके त्यागविषय एव एकत्र

संन्याससदस्य अन्यत्र त्यागसदस्य च प्रयोगात् “निश्चयं
शब्द मे तत्र त्यागे भरतसतम्” [१८।१४] इति संन्याससदस्यैव
संन्यासतोऽदोक्षणार्थं ‘नियतस्य तु संन्यास कर्मणो नोपप-
द्यते । मोहात्सत्य परि-त्यागस्तस्मान् परिकीर्तित’ [१८।१०]
इति परस्परपर्याय वददर्शनात् तयोर्भेदाप्यमेव भगवतोऽभि-
मतम् । तथैव लोकरूपनिर्देश्युक्तं चेति स्थिते, संन्यासस्यागशब्दे
एवार्थ इति स्पष्टत्वात्कण्ठस्तथाऽनुक्त्वा कीदृशसत्यागः
संन्यासः ? इत्येवंप्रश्नः, काम्यकर्मत्याग एव संन्याससदस्य-
सत्याग इति कंचिद् । केचित्तु सर्वकर्मफलत्याग एव तथैव
पक्षद्वयमत्रोक्तमिति सूक्ष्मदृष्ट्याऽवधेयम् ॥ २ ॥

९ व० त० दी०— तत्र त्यागसंन्यासयोर्भेदार्थंऽपि विषयभेदेन विनिर्णयं मतान्तगोपन्यासेन दर्श.शुत्तर-
भाष्यं स्वयं श्रीभगवानुवाच— काम्यानां कर्मणामिति । “ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामो यजेत” “स पाप्मानं तरति स
पी. व. १७

ब्रह्महत्यां” “योऽश्वमेधेन यजेत” “पुत्रकामो यजेत” इत्यादिकामोपनिवन्धेन वेदेन विहितानां सर्वेषां न्यासं स्वरूप-
तस्यागं सन्त्यासं कथयो योगिनो विदुः । ततोऽपि विचक्षणः स्वरूपतः त्यागमसहमाना निपुणा भक्ताः
सर्वकर्मफलत्यागं सर्वेषां नित्यनैमित्तिककाम्यानां तथा श्रुतानामपि कर्मणां श्रुतफलस्य त्याग एव मोक्षशास्त्रे
त्यागशब्दार्थ इति प्राहुः । तत्रैतेषां मते सन्यासार्थः सम्यक् फलत एव, न स्वरूपत इत्यायाति ॥ २ ॥

१० पु अ. त.— अथोत्तरमाह श्रीभगवान्—
काम्यानामिति । काम्यानां “ ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामो
यजेत । सर्वेषामानं तरति ब्रह्महत्यां तरति योऽश्वमेधेन
यजेत ” [आप. श्रौ. १.०।१।२।१] इत्यादिकर्मणां न्यास
परित्यागं कथयो निरुद्धवाद्यरसिका. सन्यासं विदुः; जानन्ती-
त्यर्थः । अत्रायं भाव — सन्यासशब्देन सम्यक्प्रकारेण
न्यासं स्थापनं तत्र काम्यानां कामितफलपरित्यागेन भवदर्प-
फलार्थस्थापनरूपं शब्दार्थज्ञानेन ते जानन्ति । एतेन तेषामपि

शब्दार्थज्ञानवचनबोधेन, न तु तत्त्वज्ञानवचनमिति भावः ।
किञ्च, ये विचक्षणा विशेषेण व्याख्यायन्तसमर्था. चातुर्यादियुक्ता-
सर्पकर्मणा नित्यनैमित्तिकानामपि फलत्यागं त्यागं प्राहुः । यस्मि
निरथकर्मसु फलं न श्रूयते “ अहरहः सन्ध्याशुपालीत ।
यावज्जीवमग्निहोत्रं जुहुयात् ” [ ] इत्यादिषु, तेषामपि
प्रत्यवायपरिहार एव फलमिति कल्पयन्ति । एतदेव विचक्षण-
त्वेनोक्तम् । तेऽपि तत्र न जानन्तीत्यर्थः ॥ २ ॥

११ नी० भा० वी०— अत्रोत्तरं श्रीभगवानुवाच— काम्यानामिति । काम्यानां रागतः प्राप्तानां पुत्र-
कामेष्टयादीनाम् । ननु फलस्य कामनाविषयत्वात् सर्वस्य कर्मणः फलवत्त्वनियमात् सर्वं कर्म काम्यमेवेति
नित्यादीनामपि मुमुक्षोस्त्यागः स्यादिति सिद्धं नः समीहितमित्याशङ्क्याऽऽह— सर्वेति । सर्वेषां नित्यनैमित्तिक-
काम्यानां कर्मणां फलत्यागमेव त्यागं विचक्षणाः प्राहुः, न स्वरूपतस्त्यागं प्राहुः, अतो न त्वदिष्टः सन्यासः
सिद्धयतीत्यर्थः । अयमाशयः— यद्यपि सन्यासत्यागशब्दौ निरुक्तिमेव श्रूतः, तथापि सा भैराग्याद्या कायकेश-
भयाद्या मोह्याद्या भवतीति तत्कारणानां सात्त्विकादिभेदेन भिन्नत्वात्तस्या अपि सात्त्विकराजससामसमेदेन
त्रैविध्यं त्रिविधप्रदाप्रधानत्वं च दुर्वारम् । न चाविरक्तो श्रद्धानश्च त्यक्तकर्माऽपि दृष्टविक्षेपहीनो दृश्यते । यथोक्तं
वार्तिककार्यैः— ‘ प्रमादिनो बहिश्चिन्ताः पिशुनाः फलहोत्सुकाः । सन्यासिनोऽपि दृश्यन्ते दैवसन्दूषिताशयाः’
इति । तस्मादविरक्तसन्त्यासापेक्षया निष्कामकर्माचरणमेव श्रेय इत्याशयेन भगवता काम्यकर्मत्यागः सन्यास-
त्वेन नित्यादिकर्मणां फलानभिस्त्वानं च त्यागत्वेन स्तूयत इति । तस्मादश्रद्धया कृतः सन्यासोऽप्यसन्नेवेति
‘ सन्यासाद्ब्रह्मणः स्थानं ’ इति श्लोकं स्वफलं दातुं न समर्थ इति युक्तमुक्तं भगवता ‘ अश्रद्धया कृतं सर्वं व्यर्थं’
[१७।२८] इति । यत्तु नित्यानामेव विविदिषायोगोक्तकाम्यानां स्वरूपतोऽपि त्याग इति पूर्वद्विस्यार्थः, सर्वेषां
कर्मणां फलतस्त्याग इत्युत्तरार्थं इति व्याख्यानं पशुद्वयप्रदर्शनपरं, तद्विमिश्रेण श्लोकेन पौनरुक्त्यमावहती-
त्युपेक्षितम् ॥ २ ॥

त्याज्यं दोषवदित्येके कर्म प्राहुर्मनीषिणः ।

यज्ञदानतपः कर्म न त्याज्यमिति चापरे ॥ ३ ॥

१ अा. भा.— त्याज्यमिति । त्याज्यं त्यक्तव्यं दोषम्, दोषोऽस्यास्तीति दोषम् । किं तत् ? कर्म,
घन्यहेतुत्वात्सर्भमेव । अथवा दोषो यथा रागादिस्त्यज्यते, तथा त्याज्यमित्येके प्राहुर्मनीषिणः पण्डिताः
साहस्यदिदृष्टिमाश्रिता अधिष्ठतानां कर्मिणामपीति । तत्रैव यज्ञदानतपः कर्म न त्याज्यमिति चापरे ।
कर्मिणो एवाधिष्ठतानोपेक्ष्यते विख्याताः, न तु भ्राननिष्ठान्युत्थापिनः सन्यासिनोऽपेक्ष्य । ‘ ज्ञानयोगेन
साहस्यानां निष्ठा मया पुरा शोक्ता ’ [३।३] इति कर्माधिकारादपोदृत्वा ये न तान्प्रति चिन्ता ।

२ आ. भा. व्या.— काम्यानि कर्मवित्त्वा नित्य-
नैमित्तिकानि कर्माणि तत्रैव कर्मत्यागीत्युक्तं यत् प्रतिशु-
निरायेन दृष्टमित्युक्तं प्रतिशुनिरायेन— त्याज्यमिति । कर्मण
मन्त्रेण दोषवत्ते हेतुमाह— व्यर्थेति । ‘ दोषवत् ’ इत्येव
दृष्टान्तेन व्याचष्टे— अथवेति । कर्मवत्त्वविज्ञानात्कर्मि-

णामेव कर्म त्याज्यं, कर्मिणां तस्यागो प्रत्यक्षायादित्याशङ्क्या-
ऽऽह— अपिष्ठतानामिति । न हि तेषामपि कर्म स्वयम्
प्रत्यक्षायो दिवादिपुत्रस्य कर्मोऽनुष्ठाने परं प्रत्यक्षायारिषि
भावे । साहस्यदिदृष्टमामावितिदृष्टम् । श्रीमोक्तकाम्याना-
त्प्रथमेति । कर्माधिष्ठानेवेति यावत्, कर्म निम्न भेदितिके च ।

‘काम्यानां कर्मणा’ [१८१२] इत्यारभ्य श्लोकाम्या । प्रवृत्तिरित्याशङ्कयाऽऽह— कर्मिणा इति । एवकारव्यवच्छेदो
कर्मिणोऽर्कमिणोऽधिकृताननधिकृतायावेकस्य दर्शितविकल्पानां माह— न त्विति । तदेव स्फुरत्यति— क्षानेति ।

१ शां. भा.— ननु ‘कर्मयोगेन योगिनां’ [३३] इत्यधिकृताः पूर्वं विभक्तनिष्ठा अपीह सर्वशास्त्रोपसंहारप्रकरणे यथा निचार्यन्ते तथा साङ्ख्या अपि ज्ञाननिष्ठा निचार्यन्तामिति; न, तेषां मोहदुःखनिमित्तत्वागानुषण्णैः । न कायक्लेशनिमित्तानि दुःखानि साङ्ख्या आत्मनि पश्यन्ति, इच्छादीनां क्षेत्रधर्मत्वेनैव दर्शितत्वात् । अतस्ते न कायक्लेशदुःखमयात्कर्म परित्यजन्ति; नापि ते कर्माण्यात्मनि पश्यन्ति, येन नियतं कर्म मोहात्परित्यजेयुः । गुणानां कर्म ‘नेत्र किञ्चित्करोमि’ [५१८] इति हि ते सन्न्यस्यन्ति ।

२ आ. शा. व्या — कर्माधिकृतानां ज्ञाननिष्ठातो विभक्त निष्ठावत्त्वेन पूर्वोक्तानामपि शास्त्रार्थोपसंहारे पुनर्विचार्यत्ववन्तान् न निष्ठातामपि विचार्यत्वमत्रादिक्रममिति शङ्कते— नन्विति । साङ्ख्यानां परमार्थज्ञाननिष्ठानां नाम विचार्यतेत्युक्तमाह— न तेषामिति । ननु तेषामपि स्वात्मनि हेतुदुःखादि पश्यता तदुत्तरेण राजसत्कर्मत्यागसिद्धेर्विचार्यत्व नेत्याह— न कायेति । तत्र (१३) क्षेत्रान्यायोक्त हेतुदुःकरोति— इच्छादीनामिति । स्वात्मनि साङ्ख्यादीनां क्लेशप्रतीक्षां पश्यति

माह— जत इति । ननु तेषां हेतुदुःखदर्शनेऽपि स्वात्मनि कर्माणि पश्यता तस्यागो युक्ततेषां कायक्लेशादिक्रमत्यागे त्याह— नापीति । अज्ञानां मोहमाहात्म्यान्वियनमपि कर्म त्यन्तु शक्यं, न तत्रविदा, स्वात्मनि कर्मादरात्नेन तस्यागे हेत्वभावादिनि मत्वाऽऽह— मोहादिति । कथं तर्हि तेषां मालनि कर्माण्यपश्यता प्रात्यभावे तस्याग सन्न्यासः ? तत्राऽऽह— गुणानामिति ।

१ शां. भा.— ‘सर्वकर्माणि मनसा सन्न्यस्य’ [५।१३] इत्यादिभिर्हि तच्चरिदः सन्न्यास-प्रकार उक्तः । तस्माद्येज्येऽधिकृताः कर्मण्यनात्मविदः, येषां च मोहात्स्यायाः सम्भ्रमति कायक्लेश-मपाच, स एव तामसास्यागिनो राजसाश्चेति निन्दन्ते । कर्मिणामनात्मज्ञानां कर्मफलत्यागास्तुत्यर्थम् । ‘सर्वारम्भपरित्यागी’ [१२।१९] ‘मौनी सन्तुष्टो येन केनचित्; अनिकेतः स्थिरमतिः’ [१२।१९] इति गुणातीतलक्षणे च परमार्थसन्न्यासिनो निशेषितत्वात् । वक्ष्यति च— ‘निष्ठा ज्ञानस्य या परा’ [१८।५०] इति । तस्माज्ज्ञाननिष्ठाः सन्न्यासिनो नेह विपक्षिताः । कर्मफलत्याग एव साच्चिरुत्वेन गुणेन वाम-त्साद्यपेक्षया सन्न्यास उच्यते; न मुरत्यः सर्वकर्मसन्न्यासः ।

२ आ. दां. व्या — अविशेषप्रज्ञानां कर्मणां त्यागस्त- त्रविदारमित्युक्तं स्मारयप्रज्ञाप्रतिषेध प्रत्यादिगति— सर्वेति । तत्रविदारप्रज्ञाविचारवन्ते फलितमाह— तस्मादिति । यज्ञात्म विदस्ता ऐक्यसुखस्य सन्न्यस्य । कर्मण्यधिकृतानामनात्मविदा कर्मत्यागप्रज्ञावनां दर्शयति— येषां चेति । तस्माद् इतो कर्मणां इत्याशङ्कयाऽऽह— कर्मिणामिति । किञ्च परमार्थ सन्न्यासिनां प्रवृत्तयोक्तस्मात् निन्दाविषयत्वमित्याह—

सर्वेति । किञ्चानपि ‘मिद्धि प्रमोदं दया’ [१८।५०] इत्यादिना ज्ञानविशया वक्ष्यमाणवास्तव्यं नेह विचार्यत्वात्— वक्ष्यतीति । कर्माधिकृतानामनात्म विचार्यत्वं, न ज्ञाननिष्ठानामित्युक्तं— तस्मादिति । ननु मन्साग शब्देन सर्वकर्मसन्न्यासस्य प्रवृत्तयोक्तप्रवृत्तिसिद्धिनिद विवक्षितत्वं प्रतिपादितं तत्राऽऽह— कर्मिणि ।

१ शां. भा.— सर्वकर्मसन्न्यासमन्मये च ‘नहि देहशृवा’ [१८।११] इति हेतुवचनानु- एषेति घेत्, न; हेतुवचनस्य स्तुत्यर्थत्वात् । यथा ‘त्यागाच्छान्तिरन्तरं’ [१०।१०] इति कर्म- फलत्यागस्तुतिरेव, यथोक्तानेकशब्दानुष्ठानाद्युक्तिमन्त्रमनुमनां प्रति विधानात्, तथेदमपि ‘न हि देह- शृवा शक्यं’ [१८।११] इति कर्मफलत्यागस्तुत्यर्थं प्रचनम् । न ‘सर्वकर्माणि मनसा सन्न्यस्य’ नेत्र इत्येव कारयन्तास्ते’ [५।१२] इत्यस्य पञ्चम्यापवादः केनचिदङ्गीयितुं शक्यः; तस्मान्कर्मण्यधिकृतान् प्रचर्यैव सन्न्यासत्यागविरूपः । ये तु परमार्थदर्शिनाः साङ्ख्यास्वेषां ज्ञाननिष्ठायामेव सर्वकर्मसन्न्यास-

लक्षणाध्यायधिकारः, नान्यत्रेति न ते विकल्पाहार्हाः तथो- (तच्चो)-पपादितमस्माभिः ' वेदाविनाशिनं ' [२।२१] इत्यस्मिन्प्रदेशे तृतीयादौ च ॥ ३ ॥

२ आ. शां. व्या.— सत्यासत्तन्त्रेण मुख्यस्यैव सत्या-
सत्य प्रहणं, गौणमुख्ययोर्मुख्ये कार्यसम्प्रत्ययात्; अन्यथा तद-
सम्भवे हेतूक्तिवैयर्थ्यादप्रसन्नप्रतिषेधादिति शङ्कते— सर्वेति ।
नेद हेतुनचर्म सर्वकर्मसत्यासासम्भवेसाधकं कर्मफलसागस्तुति
परत्वादिति परिहरति— नेत्यादिना । एतदेव दृष्टान्तेन
स्पष्टयति— यथेति । दृष्टान्तेऽपि यथाश्रुतार्थत्वं किं न स्यात् ?
इत्याशङ्क्याऽऽह— यथोक्तेति । न हि फलत्यागादेव ज्ञानं
विना मुक्तिर्भुक्ता, मुक्तिर्ज्ञानैकाधीनत्वसाधकश्रुतिस्मृतिविरोधात्
' अद्वैता ' [१।२।१३] इत्यादिना चानन्तरमेव ज्ञानसाधन-
विधानानर्थक्यात्; अतन्त्यागस्तुतिरेवात्र भावेत्यर्थः । दृष्टान्त-

गतमर्थे दार्ष्टान्तिके योजयति— तथेति । प्राशुनपश्चात्वाद-
विवक्षया हेतूकेर्मुखायार्थत्वमेव किं न स्यात् ? इत्याशङ्क्य
तदपवादे हेत्वभावानमैवमित्याह— न, सर्वेति । न चेयमेव
हेतूक्तिस्तदपवादिकाऽन्यथा सिद्धेरुक्तत्वादिति भावः । मुख्य-
सत्त्वासापवादसम्भवे सत्यासत्यागविकल्पस्य कथं सावकाशता ?
इत्याशङ्क्याऽऽह— तस्मादिति । ज्ञाननिष्ठान्प्रत्युक्तिविकल्पा-
नुपपत्तौ कुत्र तेषामधिकारः ? तत्राऽऽह— ये स्थिति । सत्या
सिद्धा विकल्पानहृत्वेन ज्ञाननिष्ठायामेवाधिकारः तस्य सूत्रस्य
प्रदेशेषु साधितत्वान्न साधनार्थत्वापेक्षेत्याह— तथेति ॥ ३ ॥

३ रा. भा.— एके मनीषिणः कापिला वैदिकाश्च तन्मतानुसारिणो रागादिदोषबन्धकत्वात्
सर्वं यज्ञादिकं कर्म मुमुक्षुणा त्याज्यमिति प्राहुः; अपरे पण्डिता यज्ञादिकं कर्म न त्याज्यमिति प्राहुः ॥ ३ ॥

४ घ. ता. चं.— एते ' कान्यानाम् ' [१।२।२] इति
श्लोकेन फलविरोधतद्भावद्वारा विरोधो दर्शितः । अयं ' त्याज्यं
दोषवत् ' इति श्लोकेन स्वरूपतो दोषयोगतद्भावान्या प्रत्य-
वापत्वादिसुप्तेन विवादः प्रदर्श्यते— वैधर्हिंसाऽपि कापिलैर्निषिद्ध-
त्वेन दोषवत्ताऽऽतीक्रियते । यथोक्तमीश्वरकृष्णेन ' दृष्टवानु-
श्रविकं स ह्यविशुद्धः क्षयातिशययुक्तः ' इति । उक्तं च पञ्च-
शियाचार्यं— ' स्वल्पः सङ्करः सुपरिहरः सप्रत्यमरा ' इति ।
अतो वैधर्हिंसा पुरुषस्य दोषमावश्यति, अतोषोषकरिष्यतीति
तन्मन्म । अत ' एके ' इति शब्देन सामान्यतो निर्दिष्टावा-
दिनः ' दोषवत् ' इति हेत्वन्वयादिसामर्थ्याद्दोषाख्यदृष्टान्तोक्ति-
बलाद्वा विशेषतो व्यगम्यन्त इत्याह कापिला वैदिकाश्च
तन्मतानुसारिण इति । एतेन सर्वकर्मस्वरूपसत्यासत्तादिना
मतमपि वदन्वाशब्देन दर्शितम् । रागादिदोषवदिति—

रागाद्यो दोषा बन्धका इति सर्वैरीद्वान्तिकसम्मतत्वात्तदुदा-
हरणम्; यद्वा कर्मैव रागादिदोषवत्, अत एव बन्धकमित्य-
भिप्रायः । अस्यां योजनयामादिशब्दो हिंसादिकमपि संश-
ङ्गाति । सर्वं यज्ञादिकं कर्मैति— कर्मशब्दोऽन सामान्य-
विषयोऽपि ' यज्ञदानतप कर्म न त्याज्यम् ' इति पञ्चान्तो-
विशेषणच्छब्दोदितविषय, तत्र च विशेषकाभावात्काम्य-
विषयत्वे पीनकृत्याच्च सर्वविषय इति भावः । सर्वैस्त्याज्यत्वे
तद्विधायकस्य शास्त्रस्याप्रामाण्यप्रसङ्गात् मुमुक्षुणेति विशेष-
यितम् । अपरशब्दोऽन स्वमतानुसारिषिषः । ' यज्ञदानतप-
कर्म न त्याज्यं कार्यमेव तत् ' [१।२।१] इति हि स्वमते
वदयत इत्यभिप्रायेणाऽह पण्डिता इति; त्याज्योपादेय-
विभागतत्त्वविद इत्यर्थः ॥ ३ ॥

५ आ. भा. भा.— मनीषिण इत्युक्तत्वात्पूर्वपक्षोऽपि ब्राह्म एव । फलत्यागेन त्यागो निरक्षितः ।
यनादेस्तत्पक्षे । ' यस्तु कर्मफलत्यागी ' [१।२।११] इति च वक्ष्यति । अत एक एवायं पक्षः ॥ ३ ॥

६ ज. प्र. दी.— ' श्वाज्यं दोषवत् ' इत्यनेन हेयः
कापित्वात्परा शक्यस्त इति केचित्, तदसदिति भावेनाऽऽह—
मनीषिण इति । पूर्वपक्ष पूर्वोक्तस्त पक्षः । ननु ' यज्ञदान-
तप कर्म न त्याज्यं कार्यमेव तत् ' [१।२।१] इति मानवन्मतविहङ्गो-
ऽप्यौ कथं प्राप्य ? शक्यत्वात्— फलत्यागेनेति । फलत्यागा-
निराकरणेन दत्तादन्त्यागो निरक्षितः, तत्पक्षे न स्वकृतम् । इति ।
' मनीषिण ' इति विशेषणात् । अनेन न मानवन्मतविहङ्गोऽप्यौ ।

कर्मत्यागशब्दः कथं फलत्यागेनाधेनार्थवानित्यत आह— य-
स्त्विति । नन्वेव सति पूर्वोत्तरार्थोपन्यस्तयोः पक्षयोर्विरोध
भावयन् इति चेत्; तत्र, इत्याह— अत इति । अतो मनी-
षिणस्त्यागोऽप्यिच्छत् । अयं पूर्वोत्तरार्थोपन्यस्त- विन्त्या-
पातयतीतिमपेक्ष्य सन्देशीजत्वेन विप्रतिपत्तिरियमुक्तविधेति
भावः ॥ ३ ॥

७ घ. पे. भा.— त्याज्यमिति । त्याज्यं त्यक्तव्यं दोषवत्कर्म तस्माद्बन्धहेतुत्वाच्चाज्यमित्येवं
मनीषिणः प्राहुः । अथवा दोषशब्देन रागादेषा उच्यन्ते; दोषवद्भागदोषवत्ताभ्यां तुल्यं कर्म त्याज्यं, मेद-
बन्धकत्वादिन्येते मनीषिणः प्राहुः । निर्यं यज्ञदानतपःकर्म न त्याज्यमिति ' स्वकर्मणा तमभ्यर्च्य
निदिदि भिन्दन्ति मानसः ' [१।२।१६] इति वचनान्मोक्षार्थिनामपि न त्याज्यमित्यर्थः ॥ ३ ॥

८ चं. प्र. मि.—अपातयोः पञ्चयोः कतः श्रेयान् ? हेतोः कर्माधिष्ठैरपि कर्म त्यक्तव्यमित्येके मनीषिणः प्राहुः ।
 शशाङ्कानां द्वितीयपक्ष एवेति चकृतं मतमेदं दर्शयति— अपरे तु कर्माधिष्ठैश्चित्तशुद्धिद्वारा मन्त्रविधिद्वितीयं यज्ञादि
 त्यागप्रमिति । बन्धहेतुत्वात्सर्वमपि कर्म दोषवृष्टमिति कर्म न त्याग्यमिति प्राहुः ॥ ३ ॥

९ व० त० दी०— एके त्वाहुस्त्याज्यं दोषवृष्टिति । कर्ममात्रं हिंसादिदोषवत्त्वात्त्याज्यमित्येके साङ्ख्यः
 मनीषिण इति युक्तिदर्शनात् स्तौति । अपरे मीमांसका यज्ञदानतपःकर्म सफलमपि श्रुतत्वाच्च त्याज्यमित्याहुः ।
 धान्ता अप्येते एकांशतः समीचीनाः, यतः कर्मिश्चिदप्येते वेदं न परित्यजन्ति । यद्यपि पूर्वेषु न परित्यजन्ति
 तथापि आपाततः प्रतीतिमादायैवमुपन्यस्तम् ; वस्तुतस्तु 'काम्यानां' इत्युक्तेऽकाम्यानां विद्यानमित्यर्थादुक्तं
 भवतीति भावेन कवित्वं तेषूक्तम् । अप्रे च 'विचक्षणाः' इति 'दोषवत्' इत्युक्तेऽदोषवत्कार्यमिति मनीषिता
 तत्रोक्तेति ॥ ३ ॥

१० पु. अ. त.— किञ्च—त्याज्यमिति । एके मनस
 ईषिणो मनीषिणो विप्रेकिनः दोषवत् कर्म ज्ञानादिसाधनरहित
 त्याज्यमिति प्राहुः प्रकर्यं प्रामाण्यादिना आहुः । अपरे
 कर्मवादिनो मीमांसकाः यज्ञदानतपःकर्म न त्याग्यमित्याहुः,
 विहितत्वात् । "तस्मात्पूर्वं परमं वदन्ति" [महाना. १७।१०]
 "तस्मादानं परमं वदन्ति" [महाना. १७।५] इति च
 "तस्मात्तप परमं वदन्ति" [महाना. १७।५] इति च । एतेन
 ते कर्मण एव ईश्वरत्वं वदन्त्यतस्तेऽपि न जानन्ति ॥ ३ ॥

११ नी० भा० दी०— इदमेव पक्षद्वयमाह—त्याज्यमिति । एके मुख्या मनीषिणो मनोनिग्रहसमर्थाः परमात्म-
 न्युत्पन्नविधिदिपाणां पुरुषाणां दोषवत् रागादयो यथा त्याज्यास्तद्वत् कर्म त्याज्यमिति प्राहुः । अपरे तु विधि-
 दिपार्थिना यज्ञादिकं न त्याज्यमिति वा प्राहुरित्यनुवर्तते । तथा च द्विविधाः श्रुतय उच्यन्ते— "न कर्मणा
 न प्रजया धनेन त्यागेनैके अमृतत्वमानशुः" [कैवल्यो. १।२+महाना. ८।१४+अवधू. ५ सदानं. ५] "कुर्व-
 नेवेह कर्माणि जिजीविषेच्छतं समाः" [ईशो. २] इत्याद्याः । अविद्वद्विषयमेवैतत्पक्षद्वयं विदुषां तु कर्मसु
 प्रवृत्तिकारणस्याज्ञानस्य नष्टत्वात्सर्वत्रस्तिद्ध एव त्याग इति न तान्प्रति कर्मविधिर्वा तत्त्यागविधिर्वा प्रवर्तते;
 ययोक्तम्— "न कर्माणि त्यजेयोगी कर्मभित्त्यज्यते ह्यसौ" [अमनस्को. २।१०३] इति ॥ ३ ॥

त्यागसध्यासशब्दयोरर्थविषये निश्चितं भगवन्मतम् ।

निश्चयं शृणु मे तत्र त्यागे भरतसत्तम । ।

त्यागो हि पुरुषव्याघ्र ! त्रिविधः सम्प्रकीर्तितः ॥ ४ ॥

१ श्रं. भर.— निश्चयमिति । तत्रैतेषु विकल्पभेदेषु निश्चयं शृण्वन्नारभ्य मे मम वचनत्वात्, तत्र त्परे
 त्यागसन्ध्यासविकल्पे यथादर्शिते भरतसत्तम भरतानां साधुतम । । त्यागो हि त्यागमव्यासशब्दवाच्यो
 हि योऽर्थः स एक एवेत्यभिप्रेत्याऽऽह—त्यागो हीति । पुरुषव्याघ्र ! त्रिविधस्त्रिप्रकारस्तामसादिप्रकारैः
 सम्प्रकीर्तितः शास्त्रेषु सम्यक्कथितः । यस्मात्तामसादिभेदेन त्यागसन्ध्यासशब्दवाच्योऽर्थोऽधिकृतस्य-
 कर्मिणोऽनात्मज्ञस्य त्रिविधः सम्भवति, न परमार्थदर्शिन इत्ययमर्थो दुर्ज्ञानस्तस्मादत्र तत्रं नान्यो वक्तुं
 समर्थः, तस्मान्निश्चयं परमार्थशास्त्रार्थविषयमध्यवसायमैश्वरं मे मत्तः शृणु ॥ ४ ॥

२ आ. शां. व्या.— कर्माधिष्ठानप्रत्येवोक्तविकल्पप्रवृत्ता-
 यपि कुतो निर्धारणसिद्धि ? तत्राऽऽह— तत्रैति । एतेन निश्चयं
 दर्शयितुमादौ त्यागानमवान्तरविभागमाह—त्यागो हीति ।
 ननु त्यागसन्ध्यासयोर्दोषयोरपि प्रवृत्तत्वादिदोषे त्यागस्यैवान्तर-
 विभागाभिधाने सन्ध्यासस्योपेक्षितत्वमाशयेन ? नेत्याह—
 त्यागेति । सारिद्वेनो रामस्तानसधैःशुकेऽर्थं श्रेयिष्येऽपि
 स्वयमेव निश्चयात्सम्भवति मन भागवतेन निश्चयेनेत्यासङ्ख्या-
 ऽऽह— यस्मादिति । भगवतोऽप्यस्योक्तविभागे तत्त्राविध-
 याद्भगवत्निश्चयस्य श्रोतव्यतेति निगमयति— तस्मा-
 दिति ॥ ४ ॥

३ रा. भा.— तत्र एवं वादिप्रतिपत्ने त्यागे त्यागविषयं निश्चयं मत्तः शृणु; त्यागः क्रिय-
 माणेऽप्येव वैदिकेषु कर्मसु फलनिपयतया, कर्मनिपयतया, कर्तृत्वनिपयतया च पूर्वमेव हि मया त्रिविधः
 सम्प्रकीर्तितः—'मयि सर्वाणि कर्माणि सन्न्यस्याध्यात्मचेतसा । निरागीर्निर्ममो भूत्वा युध्यस्व विगत-

ज्वरः ' [३।३०] इति कर्मजन्यं स्वर्गादिक फलं मम न स्यादिति फलत्यागः; मदीयफलसाधनतया मदीयमिदं कर्मेति कर्मणि ममतायाः परित्यागः कर्मविषयस्त्यागः; सर्वेश्वरे कर्तृत्वानुसन्धानेनात्मन कर्तृतात्यागः कर्तृत्वविषयस्त्यागः ॥ ४ ॥

४ वे ता च — 'तत्र' इति शब्द प्रकृते विप्रति पतिविषयतामुवाद्दमुखेन - यायप्रवृत्तिविषयसि द्रव्यताद्योक्त इत्यभिप्रायेणाऽऽह एव वादिविप्रतिपन्न इति । 'मे निश्चयम्' इत्यनेन मतान्तरोत्थानशङ्काव्युदासायाऽऽह त्यागविषय निश्चय मत्त शृण्विति । मत्त प्रमादिदोषरहितादित्यर्थ । 'त्यागो हि इत्यादिक न वक्ष्यमाणसात्त्विकत्यागादित्रैविध्य विषय, किन्तु सात्त्विकत्यागाद्यन्तरेभेदविषय 'सम्प्रकीर्तित इत्यस्य प्रायुक्तत्वरत्नस्वारस्यात् । हिशब्देन श्रोतसम्प्रतिपत्त्या दिप्रतीतेरेलभिप्रायेणाऽऽह त्याग क्रियमाणेष्वेवेत्यादि ।

'मयि सर्वाणि' इत्येक एव श्लोकत्रिविधत्यागपर इति अत्र निष्फलाद्युत्थानस्वरूपत्याग, साह्यममताशङ्का च प्रतिक्षेपेण त्रयार्णा स्वरूप विविनक्ति कर्मजन्यमित्यादिना । मदीयफल साधनतयेत्यादि—स्वकीयप्रीतिसाधनतया स्वार्थमेव भगवत् प्रवर्तयतीति हि सुमुखोत्तुसन्धानमिति भाव । स्वकर्तृत्वत्वात्तादीन्यतदनुमत्तिसापेक्षत्वादिभि सर्वेश्वरे कर्तृत्वानुसन्धानम् । कर्तृत्वत्यागस्तु अनेककर्तृके परप्रयुक्तत्वात्कर्मकर्तृत्वानुसन्धान मित्युत्तरत्र विशेषयिष्यते ॥ ४ ॥

५ आ. मा. भा.— तत्प्रकारं चाह— निश्चयमित्यादिना । यज्ञभेद उक्तः 'द्रव्ययज्ञाः' [४।२८] इत्यादिना । दाने त्वमयदानमन्तर्भवति । एतेषां मध्ये यत्किञ्चिद्यज्ञादिक कर्तव्यमेवेत्यर्थः । अन्यथा 'ब्रह्मचारी गृहस्थो वा वानप्रस्थो यतिस्तथा । यदीच्छेन्मोक्षमास्थातुमुत्तमाश्रममाश्रयेत्' इत्यादि व्यासस्मृतिविरोध । ज्ञानयज्ञविद्याभयदानब्रह्मचर्यादितपसो हि ते । अतो यद्वचोऽन्यथाप्रतीयते ऽधिकारभेदेन तद्योज्यम् । अन्यथेतरेषां गत्यभावात् ॥ ४ ॥

६ ज प्र दी — न केवल मनीषिण इति विशेषण सामर्थ्यादिमुच्यते किन्तु भगवताऽपि तदविरोधप्रकारस्य व्युत्पाद्यमानत्वादिति भावेनोत्तरवाक्यतात्पर्यमाह— तदिति । न तु परमईशाना यज्ञदानयोरभावात् क्यमुच्यते 'न त्याज्य कर्ममेव तत्' [१८।५] इति तत्राऽऽह— यज्ञेति । ननु ज्योतिष्टोमादिकमेव यज्ञो धनदानादिकमेव दानं गृहीत्वा पारमहंस्यमेव वृत्तो न निराकियते ? इत्यत आह— अन्यथेति । यतिर्ह्यसादि । आस्थातुं श्रान्तम् । उत्तमाश्रम पारमहंस्यम् । न वेत्तेषां मध्य इत्येव व्याख्यानेऽपि कथं परमहंसाना यज्ञादि सम्भव इत्यत आह— ज्ञानेति । षडुहीद्विप्रवर्गं कर्म

धारयोऽयम् । विद्याभयविषय दान येषां ते तयोर्कास्ते परम हसा । ननु पारमहंस्ये हि प्रवृत्त प्रियवतो हिरण्यगर्भेण निवारित इति पुराणेषुच्यते [भाग ५।१।११-१२] तत्कर्म पारमहंस्यकर्तव्यता ? इत्यत आह— अत इति । उक्तवाक्या विरोधादेव वाक्यत्वाविशेषात् पुराणवाक्येनैव स्मृतेर्बाध किं न स्यात् ? इत्याह— अन्यथेति । एवमयोजने इतरेषां ब्रह्मचारीत्यादीनां गत्यन्तराभावाद्प्रामाण्यमेव प्रसज्यत इति शेष । एव परमहंसानामपि यज्ञादिकतन्व्यतासम्पादनेनेदमपि परास्तम् । यत्केनचिदुक्तम्— अज्ञानकर्मण्यधिकारिणोऽधिकृत एतत्प्रकरणं प्रवृत्त, न परमहंसपरिवाजकानिति ॥ ४ ॥

७ ह पै. भा.— तस्माद्द्विविध्यत्यागमतभेदाच्च— तत्र त्यागे मम निश्चयं भूषु ॥ ४ ॥

८ चं प्र गि — एव मतभेदद्वयत्वा स्वमत दर्शयितु माह— निश्चयमिति । तत्र त्वया वृष्ट कान्यकर्मत्वात् सर्वकर्मत्वात् वा सर्वकर्मैकत्वत्वात् वा ? इत्यत्र विप्रतिपत्ति विषय कर्माधिकारिकर्तृक सत्यामापत्पक्षेय त्याग विषय हे भक्तत्वत्पक्षः । मम मुखातिपथे ष्टुप मां विना नाम्बो कर्माकर्तृत्वार्थं । तेषांपरादपत्ति— त्यागा ह्येति । हि परमाह इ प्रवृत्तत्वात् । त्यागात्पक्षे सात्त्विकविभेदेन त्रिविध

शास्त्रे सम्प्रकीर्तित । अतो दुर्विज्ञेयत्वात्प्रयौषधेदृश्याऽपमर्ष इत्यर्थः । अत्र 'भरतसत्तम' इत्यनेन भरतवत्ते बहुषो राजान सन्ति तेषु एवमेक एव मनुष्यशाश्वत्सौभाग्यवानिति इत्या भावा अभिव्यञ्जकत्वित । 'पुराणस्यापि' इत्यनेन च—पुरा षेदस्य तत्र सात्त्विकपक्षे त्यागात्संपत्ति, न त्वयसात्त्विक राजसी तामसी यति न तत्तत्कालाच्च इति व्यज्यते ॥ ४ ॥

९ प० त० दौ० — एव हि श्रोत्रो निर्णय, न स निश्चिन्वन्तीति इत्य निर्णयमाह— निश्चयं शृण्विति । न एव त्यागोऽन्यथाकृष्णश्रेयसीनो भवेदित्याह । त्रिविध सामसो राजस सात्त्विकश्चेति प्रकीर्तित । सत्त्वस्यो वा त्रिविध कीर्तित । 'मयि सर्वाणि कर्माणि सत्र्यस्य' [३।३०] इ यत्र निरासी कामशून्य निर्मम इति

फलकर्मणोर्ममतारहितः (भूत्वा) एवं मयि कर्माणि सन्त्यस्य समर्प्य तत्कर्तृत्वं मध्यनुसन्धाय ' तद्धीनशक्ति-
रिदं करोमि ' इति धिया कृतकर्मसु कर्तृत्वममस्त्रफलांनां त्यागो यः स संन्यास इति ॥ ४ ॥

१० पु. अ. त.— एवं सर्वेषां तत्त्वाज्ञानेन मतान्युक्त्वा
तन्मतेषु तत्त्वज्ञानार्थं तन्मतनिधितं स्वमतमाह— निश्चय-
मिति । तत्र बहुभिर्बहुधा प्रपञ्चिते त्यागे हे भरतसत्तम
सदुलोत्पन्नत्वेन ध्रुवणयोग्य । मे मतो निश्चयं निर्धारितं
शृणु । एवमभिमुखीकृत्याऽऽह— त्याग इति । हे पुरुषभ्यात्र

पुरुषश्रेष्ठ ! पुरुषस्य भगवद्भजनाधिकारित्वात्तेषु श्रेष्ठवोक्तौ
व्याघ्रत्वोक्त्या तथा भ्रवणानन्तरं करणेन पौरुषप्रकटनसमर्थत्वं
ज्ञापयित्वाऽऽह— त्यागो हीति । त्यागो निश्चयेन त्रिविधः
सम्प्रकीर्तितः सम्यक्प्रकारेण कथितः ॥ ४ ॥

११ नी० भा० दी०— निश्चयमिति । तत्र कर्मणां त्यागात्त्यागविषये विप्रतिपत्तौ सत्यां प्रयनोपात्ते त्यागे
विषये मे मद्ब्रचनानिश्चयं शृणु; हि यस्मात् हे पुरुषभ्यात्र । त्यागास्त्रिविधः सात्त्विकराजसतामसभेदेन त्रिप्रकारः
परिकीर्तितः शास्त्रे । दृढवैराग्यपूर्वकः कर्मसंन्यासः सात्त्विक; आयासभयात्तत्यागो राजसः; मोह्यात्तत्याग-
स्तामस इति । तस्माद्दृढत्वात्त्यागो निश्चयेन विचारणीय इत्यर्थः ॥ ४ ॥

यज्ञो दानं तपः कर्म न त्याज्यं कार्यमेव तत् ।

यज्ञो दानं तपश्चैव पावनानि मनीषिणाम् ॥ ५ ॥

१ शां. भा.— कः पुनरसी निश्चयः ? इत्यत आह— यज्ञ इति । यज्ञो दानं तप इत्येतन्निविधं कर्म न
त्याज्यं न त्यक्तव्यं, कार्यं करणीयमेव तत् । कस्मात् ? यज्ञो दानं तपश्चैव पावनानि विशुद्धिकराणि
मनीषिणां फलानभिसन्धीनामित्येतत् ॥ ५ ॥

२ आ. शां. व्या.— तमेव भगवतो निश्चयं विदोपतो
निर्धारयितुं प्रसपूर्वकमनन्तरस्योक्तप्रवृत्तिं दर्शयति— कः पुन-
रिति । यज्ञादीनां कर्तव्यत्वे हेतुमाह— यज्ञ इति । न केवल-

मत्याज्यं, किन्तु कर्तव्यमेवेत्याह— कार्यमिति । प्रतिज्ञात-
मेवं विभज्य हेतुं विभजते— कस्मादिति ॥ ५ ॥

३ रा. भा.— यज्ञदानतपःप्रभृति वैदिकं कर्म मुमुक्षुणा न कदाचिदपि त्याज्यम्, अपित्वाप्रया-
णादहरहः कार्यमेव । कुतः ? यज्ञदानतपःप्रभृतीनि वर्णाश्रमसम्बन्धीनि कर्माणि मनीषिणां मनन-
शीलानां पावनानि; मननमुपासनम्, मुमुक्षूणां यावज्जीवमुपासनं कुर्वतामुपासननिप्यत्तिविरोधिप्राचीन-
कर्मविनाशनातीत्यर्थः ॥ ५ ॥

४ से. ता. चं.— एवं त्रिविधत्यागानुवादस्य स्वरूप-
स्याप्यवच्छेदार्थतोच्यते ' यज्ञदान ' इत्यादिना । विविदि-
पायुषतेः प्राग्यशादिकमनुश्रेष्ठं, पञ्चासु परित्याग्यमित्याख्या-
तीति केचित्; तन्मतव्युदासार्थाऽऽह— न कदाचिदपि । "स
यत्नेवं कर्तव्यन्यावदायुषम् " [छं. व. ८।१५।१] इति
पूरयमित्यागेऽऽह— अपित्वाप्रयाणादिति । तथा च सुश्रम्
' आदयागसमापि हि दृष्टम् ' [म. सू. ४।१।१२] इति ।
अहद्वरिति चोदितदालोपलक्षणम् । ननु विधानिष्टस्य
द्विषयं कर्म ? न तावदारारुपधारितत्वेन, समुच्चयादिप्रज्ञानम्यु-
पगमात्; नापि तत्त्वज्ञानार्थं, सपरिहरात्प्रमाणादेव तत्त्वज्ञेः;
न च तदनुत्पन्नरूपोपासनार्थं, तस्यापि संस्कारपाटकादि-
सम्पत्त्यात्; न चान्यदिदृष्टिर्धर्मसाधनं मुमुक्षुपेक्षितं प्रयोजनं
परमात्; ' न च प्रयोजनमनुदिरस्य मन्त्रव्यापि प्राप्तिः ' इत्य-
निरासेन तुत रथाद्यहारात्तन्मत् । बहरोऽनुत्पन्नमुपदार्थं

इत्यभिप्रायेण प्रवृत्तिशब्दः । वर्णाश्रमसम्बन्धीनीति—
नित्यनेमित्तिका नामपि स्वरूपस्याग इति यः पश, स इह
प्रतिक्षिप्यत इति भावः । दृष्टादीनां सन्निध्योपकारार्थोत्पायो-
पकर्तव्यज्ञानस्वरूपपरोऽत्र मनीषिणोश्च इत्यभिप्रायेणाऽऽह—
मननशीलानामिति । मनस ईपिणे मनीषिण इति व्युत्पत्तौ
फलितोक्तिरियम् । भ्रवणानन्तरमाविवोक्तिं मननस्यवच्छेदा-
याऽऽह— मननमुपासनमिति । ' पावनानि मनीषिणाम् '
इति समभिव्याहारविद्यनुपकारप्रद्वारं बदनक्ति— मुमुक्षुपा-
मित्यादिना । " प्रायणत्तमो ह्यारमभिव्यादीत " [प्रश्नो. ६।१]
इति प्रसभ्य " य पुनरेते (एतद्) विमायेगो मिरदनेनेवाउरेण (परं तु)
परमपुदयमभिव्यादीत " [प्रश्नो. ५।१] इत्युपासनं यावज्जीव-
मनुदेमिति मन्त्रदे । अतन्मद्भनवि यावज्जीवमनुदेनम् ।
तप " स यत्नेवं कर्तव्यन्यावदायुषम् " इत्यादिभिर्नियेन इति
भाः । दृष्टाद्यहारात्तन्मत् इत्यागाराप्राचीनशब्दः ॥ ५ ॥

५ आ. मा. भा.— ॥ ५ ॥

६ अ. प्र. दी.— ॥ ५ ॥

७ ह. पै. भा.— यज्ञेति । यज्ञदानतपःकर्म न त्याज्यं, सच्च्युद्धयर्थमीश्वराराधनार्थं च कार्यमेव तत् । यज्ञो दानं तपश्चैव पावनानि उपात्तदुरितक्षयार्थानि मनीषिणां ज्ञानिनाम् । यस्माञ्चित्यानि यज्ञदानतपांसि उपात्तदुरितक्षयार्थं तस्मात्कार्याण्येवेत्यभिप्रायः ॥ ५ ॥

८ वें. प्र. गि.— एवं श्रोतारमभियुचीष्टुप स्वमतमाह । चाव्यक्तव्यतोक्तिः । यो हेतौ । यस्माद्यज्ञादीनि मनीषिणाः द्वाभ्याम्— यज्ञेति । कर्माधिष्ठितैर्यादिकं कर्म न त्याज्यम्, मकृतफलाभिसन्धीनां पावनानि ज्ञानप्रतिबन्धकमलाकारकं किन्तु तत्कार्ये कर्तव्यमेवेति उपतिरेकमुल्लेखान्वयपुरोने ज्ञानोपत्तियोग्यतारूपगुणाधानेन च दोषकानि ॥ ५ ॥

९ व० त० दी०— मीमांसकमतमेकांशतोऽङ्गीकरोति— यज्ञेति । “यज्ञो वै विष्णुः” [तै. सं. १।७।४ शं. भा. १।३।१] इति श्रुत्या भगवत्स्वरूपो यज्ञः, दानं देवतोद्देशेन द्रव्यविसर्जनात्मकं च, तथा तपः स्वयमर्चरणं, तद्देवज्ञगवद्दर्शपदरूपं श्रौतं कर्म न त्याज्यं मुमुक्षुणाऽपि, अपित्वाप्रायणादन्वहं कार्यमेव वेदोक्तत्वादिपि कर्तव्यं एकांशेऽपि वेदस्यापरिहत्याग्नियमात् । ननु कुतोऽयं कर्तव्यत्वविष्णुपदेशः ? इत्यत आह— पावनानीति । यज्ञादीनि मनीषिणां यैर्मनीषिभिर्दोषवदित्युक्तं तेषामेव गुणाधायकमिति दोषवदित्यपास्तम् । अतएव भगवद्गीतेन युधिष्ठिरेण ‘यद्ये विभूतीर्भवतः’ [भाग. १०।७।३] इत्यादेशमादाय कृतमेव पावनार्थत्वात् । एतच्च भगवद्गीतानां कर्म कर्तव्यं न कर्त्तव्यं वा ? इत्यादिवाद्दंसादोपन्यासपूर्वकं भाष्ये विस्तृतमिति नेह प्रपञ्चते ॥५॥

१० पु. अ. त.— त्रिविधत्वं पश्चाद्भक्ष्यति [१८।७-९] स्वरूपज्ञाने हृतान्येतानि पावनान्येव चित्तशोधकानि, अत एतत् त्रितयामकं कर्म कार्यम् । एवकारेण नान्यफलाभिलाषया कर्तव्यानीति व्यञ्जितम् ॥ ५ ॥

११ नी० भा० दी०— सूचीकटाहन्यायेन त्यागस्वरूपकथनात्प्राक् परमतमत्यागपक्षमुपन्यस्यति— यज्ञेति । यज्ञादिकं कर्म न त्याज्यं किन्तु कार्यमेव विष्टिगृहीतेनेव पुंसां अवश्यमनुष्ठेयमेव; तदकरणे प्रत्यवायश्रवणात् । चकारो हेत्वर्थः । यस्माद्यज्ञो दानं तपश्चैव मनीषिणां निष्कामानां दुष्मादिरहितानां पावनानि चित्तशोधकानि । तथा च श्रुतिः—“त्रयो धर्मस्त्वन्या यज्ञोऽध्ययनं दानमिति प्रथमस्तप एव द्वितीयो ब्रह्मचार्याचार्यकुलवासी तृतीयोऽत्यन्तमात्मानमाचार्यकुलेऽवसादयन्सर्वे एते पुण्यलोका भवन्ति ” [छां. उ. २।२।११] इति यज्ञादीनां गृहस्थधर्माणां तपसो वनस्थधर्मस्याचार्यकुलवासस्य ब्रह्मचारिधर्मस्य च पावनत्वं दर्शयति । अत्रापि यज्ञदानशब्देन गृहस्थधर्मा ज्ञेयाः, तप इति वानप्रस्थधर्माः, परिशेषात् कर्मेति ब्रह्मचारिधर्माश्च ज्ञेयाः ॥ ५ ॥

एतान्यपि तु कर्माणि सङ्गं त्यक्त्वा फलानि च ।

कर्तव्यानीति मे पार्थ ! निश्चितं मतमुत्तमम् ॥ ६ ॥

१ शां. भा.— एतान्यपीति । एतान्यपि तु कर्माणि यज्ञदानतपांसि पावनान्युक्तानि सङ्गमासक्ति तेषु त्यक्त्वा, फलानि च तेषां त्यक्त्वा परित्यज्य कर्तव्यानीत्यनुष्ठेयानीति मे मम निश्चितं मतमुत्तमम् । ‘निश्चयं शृणु मे तत्र’ [१८।४] इति प्रतिज्ञाय पावनत्वं च हेतुमुक्त्वा ‘एतान्यपि कर्माणि कर्तव्यानि’ इत्येतत् ‘निश्चितं मतमुत्तमं’ इति प्रतिज्ञाताथार्थसंहार एव, नापूर्वार्थं वचनं ‘एतान्यपि’ इति, प्रकृतसन्निकृष्टार्थोपपत्तेः । सासङ्गस्य फलार्थिनो बन्धहेतव एतान्यपि कर्माणि मुमुक्षोः कर्तव्यानीत्यपिशब्दस्वार्थः, न त्वन्यानि कर्माण्यपेक्ष्य ‘एतान्यपि’ इत्युच्यते ।

२ अ. शां. ध्या.— प्रतिज्ञातपदपुरगंहरति— एतान्यपीति । उपगच्छोक्ताशाराणि व्याकरोति— एतानीत्यादिना । अक्षराभ्युत्थारं तात्पर्यमाह— निश्चयमिति । प्रज्ञाताथो— पूर्वद्वारे गमकमाह— एतान्यपीति । अपिशब्दस्य विवरितमर्थं दर्शयति— सासङ्गस्येति । व्याकृत्ये कीर्तयति— न त्विति ।

१ शां. भा.— अन्ये तु वर्णयन्ति— नित्यानां कर्मणां फलाभावात्सङ्गं त्यक्त्वा फलानि चेति नोप-
 ष्यते । अतः 'एतान्यपि' इति यानि काम्यानि कर्माणि निरयेभ्योऽन्यान्वेतान्यपि कर्तव्यानि, किमुत
 ज्ञदानतपांसि नित्यानि ? इति । तदसत्, नित्यानामपि कर्मणामिह फलवत्त्वस्योपपादितत्वात् ' यज्ञो
 ज्ञानं तपश्चैव पावनानि' [१८।५] इत्यादिवचनेन नित्यान्वयि कर्माणि बन्धहेतुत्वाद्यङ्ग्या जिहासो-
 मुमुक्षोः कुतः काम्येषु प्रसङ्गः ? ' दूरेण ह्यवरं कर्म' [२।४९] इति च निन्दितत्वात्; ' यत्रार्थात्
 कर्मणोऽन्यत्र' [३।९] इति च काम्यकर्मणां बन्धहेतुत्वस्य निश्चितत्वात् । ' त्रैगुण्यविषया वेदाः '
 [२।४५] ' त्रैविद्या मां सोमपाः' [९।२०] ' क्षीणे पुण्ये मर्त्यलोके विशन्ति' [९।२१] इति च
 द्रव्यवहितत्वाच्च न काम्येषु ' एतान्यपि' इति व्यपदेशः ॥ ६ ॥

२ आ. शां. ध्या.— ' एतान्यपि ' इत्यादिवाक्यं न
 नित्यकर्मविषयमिति मतमुपन्यस्यति— अन्य इति । न चेदिदं
 नित्यकर्मविषयं, किंविषयं तर्हि ? इत्याशङ्क्य वाक्यमवतार्य
 व्याकरोति— एतान्नीत्यादिना । नित्यानामफलत्वमुपेत्य
 यथोक्तं तदयुक्तमिति दूषयति— तदसदिति । यत्तु काम्या-
 न्यपि कर्तव्यानीति तन्निरस्यति— नित्यान्वयपीति ।
 किञ्च काम्यानां भावना निन्दितत्वाच्च तेषु मुमुक्षोरुत्तुज्ञानमि-
 त्याह— दूरेणेति । किञ्च मुमुक्षोरपेक्षितमोक्षोपेक्षया विरुद्ध-

फलत्वात्काम्यकर्मणा न तेषु तस्यानुज्ञानमित्याह— यत्रार्थात्-
 दिति । काम्यानां बन्धहेतुत्वं निश्चितमित्यनेन पूर्वोत्तर-
 वाक्यानुक्त्यैव दर्शयति— त्रैगुण्येति । किञ्च पूर्वश्लोके यज्ञा-
 दित्येककर्मणां प्रकृतत्वादेतच्छब्देन सन्निरहितत्वात्किना पराम-
 शात्काम्यकर्मणां च ' काम्यानां कर्मणाम्' [१८।२] इति
 व्यवहितानां सन्निरहितरामर्षकैश्चैव द्वाविषयत्वाच्च काम्यकर्मा-
 न्वेतान्यपीति व्यपदेशमहेतीत्याह— दूरेति ॥ ६ ॥

३ रा. भा.— यस्मान्मनीषिणां यज्ञदानतपःप्रभृतीनि पावनानि, तस्मादुपासनवदेतान्यपि यज्ञा-
 दिकर्माणि मद्गाराधनरूपाणि सङ्गं कर्मणि ममतां फलानि च त्यक्त्वा अहरहराप्रयाणादुपासननिर्वृत्तये
 मुमुक्षुणा कर्तव्यानीति मम निश्चितमुत्तमं मतम् ॥ ६ ॥

४ धे. ता. चं.— एवं पावनत्वोक्त्या 'त्याज्यं दोषवत्'
 [१८।१] इति पत्रः प्रतिक्षिप्तः । ' निश्चयं श्च' [१८।४]
 इत्यादिश्लोक एवार्थः ' एतान्यपि' इति श्लोकेन निर्दोषत्वा-
 न्दवशादार्यं निगमनात्मना दृष्टीकृत्य इत्युपनयकः । हेतु-
 शान्त्यभावेन पूर्वोत्तरमन्यौ सन्नमयति यस्मादिति । मनीषि-
 षण्डम्बिषोःपावनसमानयोगशेषमदाद्योतनाय अपिषण्ड इत्याह

उपासनवदेतान्यपीति । परमात्मवीक्षित्वा कर्मणां पावन-
 त्वादिविद्यार्थमाह मद्गाराधनरूपाणीति । सन्नमयत्यस्य
 फलत्यागोक्त्या पुनरपि परिहरति कर्मणि ममतामिति ।
 निश्चितमिति— नात्र पुनस्त्वया संशयित्वमिति भावः ।
 उत्तममिति— अमवज्ञानामन्देयामेवद्विरुद्धं स्वहृत्यागादि-
 मतं सर्वमयमत्वात्तद्विरुद्धीयमिति भावः ॥ ६ ॥

५ आ. मा. भा.— ॥ ६ ॥

६ ज. प्र. दी.— ॥ ६ ॥

७ ह. पै. भा.— एवं तु कर्तव्यानि; कथं ?— एतान्नीति । एतानि कर्माणि यत्रादीनि सङ्गं
 फलसृष्ट्यां फलानि च त्यक्त्वा कर्तव्यानीति निश्चितमसन्दिग्धमुत्तमं श्रेष्ठम् (मे मतम्) ॥ ६ ॥

८ धे. प्र. मि.— यत्कर्म बन्धकरेण दृष्टत्वात्कर्म त्याज्य-
 मिति, तत्राह— एतान्नीति । तु-ततः पूर्वोक्तं दोषयित्वासाधे ।
 यानि यत्रादीनि कर्माणि एतानि कर्तव्यानिमानकलाभिम-
 निपट्टयेत्कथेन बन्धकाम्यपि सङ्गं कर्तव्याभिनिरर्थं फलानि च
 त्याज्या कर्तव्यानीति मे मम सर्वज्ञस्य सर्वज्ञोक्तेष्वस्य
 निश्चिनमुत्तमं श्रेष्ठं मतम् । न च फलत्यागे निष्कटेयु कर्मसु
 यथादिश्लोकाद्योऽपि ' तमेवे वेदानुवचनेन साधना विविदिष्य-
 म्' [१८. उ. ब्रा. १।२] इत्यादिश्लोकाद्युत्तममिति विविदिष्य-
 यत्कर्मिभ्येन तदनुज्ञानसम्भवात् । न च विनिपुणवित्तियोग-
 विवेकः; सर्वोपासकभ्यामेव तद्विरोधादिति भावः ।

अत्र ' फलानि त्यक्त्वातानि कर्तव्यानि ' इत्यनेन ' काम्य-
 कर्मत्यागः सन्नामः' इति पक्षो दूषितः, नियमकाम्यक्यापि
 फलानिमित्तियोगानेनानुष्ठितस्य चित्तस्यद्विहेतुत्वेन तस्यागायो-
 गात् । न हि नियमकाम्ययोः स्वभावात्सर्वो विवेकोऽस्ति
 पुण्यमिदोषहृत्तो हि विवेकः । न च फलानिमित्तियोगाने
 कुतश्च ? तदनुदमित्येवार्थं वाचिषः— ' यदा विविदिष्यते
 सर्वोपास्यि कर्मणाम् । तमेतमिति वाचयेन सर्वोपास्ये तदुत्कृतः'
 इति । यदनुत्कृतोऽपि— ' यद्येतेषांदिशाकर्मं जनयतिदि-
 कर्मण्डं हृत्तया स्वोपासकाश्रयमिदं पुण्यवित्तिदिशामा-
 साधने पुनरि' इति ६ ६ ॥

९ व० त० दी०— एतं प्रह्लावादिना कर्तव्यत्वे प्राप्तेऽपि तु परन्तु सङ्गं स्वकर्तृत्वाभिनिवेशं गुणमयरोचनार्थानि फलानि चोन्नतविधया त्यक्त्वा कर्तव्यानीति विचक्षणामिमं निश्चित मे मतम् । उत्तम चैतत्सर्वमेतन्नित्यह-
उत्तममिति ॥ ६ ॥

१० पु अ. त— यथा कृतानि पावनानि भवन्ति स्वर्गसुखदीनि (स्वस्था) मदाशात्वेन कर्तव्यानि इति म
तथाऽऽह— एतानीति । तु पुन पावनार्थं कान्यपि एतानि निश्चितं पूर्वोत्तमतेषु उत्तम मतम् ॥ ६ ॥
यत्रादीनि कर्माणि— सङ्गं तदभिनिवेशं, च पुन फलानि

११ नी० भा० दी०— एवमत्यागपक्षमुक्त्वा औत्सुक्यात्प्रथमं स्वाभिमतं त्यागात्यागसमुच्चयपक्षं दर्शयति—
एतानीति । तुशब्दः पूर्वोपन्यस्तापक्षाद्वैलक्षण्यं दर्शयति, अपिशब्द एवशब्दार्थं, एतान्येव कर्माणि यज्ञदान
तपासि सङ्गं त्यक्त्वा 'अहमेतेषा कर्ता, मयाऽवश्यमेतानि कर्तव्यानि' इत्यभिमानं ययोवर्णाद्यध्यासनिमित्त
त्यक्त्वा । एतैः कृतेः 'अहं स्वर्गं वा चित्तशुद्धिं वा ज्ञानं वा प्राप्स्यामि' इति फलानि च त्यक्त्वा, चकारात् 'एषाम-
फरणे मम प्रत्यवायो भविष्यति' इत्येतमप्यभितन्धि त्यक्त्वा प्रह्लानिष्टेनेवासङ्गस्वभावेन पुरुषेण कर्तव्यानि
इति एव प्रकारं मे मम मतमुत्तमं पूर्वमतात् श्रेष्ठम् । तत्र हि कर्तृत्वाभिमानरूपेण सङ्गेन प्रत्यवायोत्पादमयाच
कर्मानुष्ठानं विहित, अत्र तु तदभावात्सङ्गत्वाद्यशनेन कर्मणा त्याग, स्वरूपेणात्याग इति भेदः ॥ ६ ॥

कर्मत्यागस्य त्रैविध्यम् ।

नियतस्य तु सन्न्यासः कर्मणो नोपपद्यते ।

मोहात्तस्य परित्यागस्तामसः परिकीर्तितः ॥ ७ ॥

१ शां. भा.— तस्मादज्ञस्याधिकृतस्य सुमुखोः— नियतस्य तु नित्यस्य सन्न्यासः परित्यागः
कर्मणो नोपपद्यते, अज्ञस्य पावनत्यसेष्टत्वात् । मोहाद्ब्रह्मज्ञानात्तस्य नियतस्य परित्यागः नियतं चापस्य
कर्तव्यं त्यज्यते चेति विप्रतिपिद्धं अतो मोहनिमित्तः परित्यागस्तामसः परिकीर्तितः, मोहश्च तम इति ॥ ७ ॥

२ आ शा. व्या.— नित्यकर्मणामवश्यकर्तव्यत्व
मुपजीव्यापक्षितं प्रयत्नमन्तरालोक्तमवतारयति— तस्मादिति ।
मनु कश्चिन्नियतमपि कर्म त्यज्युपलभ्यते तत्राऽऽह— मोहा-
दिति । अज्ञानं पावनत्वापरिज्ञानम् । अज्ञस्य नित्यकर्मत्यागो
मोहादित्येतदुपपादयति— नियतं चेति । नित्यत्यागस्य मोह
कृतत्वे कृतस्तामसत्वं । इत्याशङ्कयाऽऽह— माहञ्छेति ॥ ७ ॥

३ रा. भा.— नियतस्य— नित्यनैमित्तिकस्य महायज्ञादेः कर्मणः सन्न्यासः त्यागो नोपपद्यते
'शरीरयात्राऽपि च ते न प्रसिद्धचेदकर्मणः' [३८] इति शरीरयात्राया एवासिद्धेः । शरीरयात्रा हि
यज्ञशिष्टाशनेन निरर्थमाना सम्यग्ज्ञानाय प्रभवति, अन्यथा 'ते त्वयं भुञ्जते पापाः' [३।१३]
इत्ययज्ञशिष्टाद्यरूपाशनाप्यायनं मनसो विपरीतज्ञानाय भवति । "अन्नमयं हि सोम्य मनः" [छां उ.
६।५।४] इत्यनेन हि मन आप्यायते; "आहारशुद्धौ सच्चशुद्धिः सत्प्रशुद्धौ धृता स्मृतिः । स्मृतिलभ्ये
सर्गप्रस्थीना निप्रमोक्षः" [छां. उ. ७।२६।२] इति ब्रह्मसाक्षात्काररूपं ज्ञानमाहारशुद्ध्यायत्तमिति श्रूयते ।
तस्मान्महायज्ञादिनित्यनैमित्तिकं कर्म आप्रयाणात् ब्रह्मज्ञानार्थेयोपादेयमिति तस्य त्यागो नोपपद्यते, एतं
ज्ञानोत्पादिनः कर्मणो बन्धस्त्वमोहात्परित्यागस्तामसः परिकीर्तितः ।

४ ये ता च— अथ 'नियतस्य' इत्यादिना मता-
स्तस्यामपमत्त्व स्वगतस्योत्तमत्व च प्रभवत्येते । कर्णाग्रमप्रयुक्त
तथा दुस्वयम्भु नित्यतद्ब्रह्मनाभिप्रेतमित्याह— नित्यनैमित्तिक
कस्येति । दुष्टदुष्टद्वित सन्धारशब्दोऽत्र 'त्याग्य दोष
वत्' [१८।३] इत्यत्र स्वसपरयागावुपादो, त एव हि
'मोहात्तस्य परित्याग' इत्युत्तरार्थं निन्द्य इत्यभिप्रायण
सन्धारसन्न्याग इत्युक्तं । पावनत्वात्तदवश्यं व्यक्तं इति

पुनस्त्यागो नोपपद्यते इति वाचनं प्राक्प्रपञ्चितदृष्टानुपपत्ति
स्मारणपरमित्यभिप्रायेणानुपपत्तिं विवृणोति— शरीरयात्रायौ
ति । केवलज्ञानादिनाऽपि लौकिकवृद्धयात्रा सिद्धेतिः तत्राऽऽह—
शरीरयात्रा हीति । 'पथभूतामकेर्षेणो पथमूलात्मकं
वपु । आप्यायते' इति स्मरणार्थमहादारेण मनस आप्यायन
मित्यत्राऽऽह अन्नमयं हीति । सात्त्विकाहङ्कारवर्षेऽस्याप्रविष्टार
त्यागममहादाप्यायनोक्तिः । "स्मृतिरन्ते सर्वप्रस्थीनां

विप्रमोक्षः ” [छां. उ. ७।२।६२] इत्येतत् “ भिद्यते हृदय-
प्रणयः ” [मुं. उ. २।२।१८] इत्यादिक्रिया समानार्थया धृत्या
दर्शनशब्देन विशेष्येत इत्यभिप्रायेण ब्रह्मासाक्षात्कार-
रूपमित्युच्यते । विशदतमत्वात्साक्षात्कारोक्तिरिदं भाष्या ।
सहदनुष्ठितस्य विद्योपकारित्वशङ्कां परिहरामिगमयति—तस्मा-

दिति । ‘नोपपद्यते’ इत्यस्य कारणभावे कथं कार्यं स्यात् ? इति
भावः । उक्तप्रकारेणापरित्याज्यत्वनिवयमवत्त्वं तस्येत्यनुद्यत
इत्यभिप्रायेणाऽऽह— एवं ज्ञानोत्पादिन इति । ‘त्याज्यं
दोषवत्’ [१८।३] इत्यनुदितस्य मतस्यैतदुपपन्नमित्यभिप्रायेणा-
ऽऽह— वन्धकत्वमोहादिति ।

३ रा. भा.— तमोमूलस्त्यागस्तामसः, तमःकार्याज्ञानमूलत्वेन त्यागस्य तमोमूलत्वम्; तमो
ह्यज्ञानस्य मूलं ‘प्रमादमोहौ तमसो भवतोऽज्ञानमेव च’ [१४।१७] इत्यत्रोक्तम् । अज्ञानं तु ज्ञान-
विरोधिविपरीतज्ञानम्; तथा च वक्ष्यते— ‘अधर्मं धर्ममिति या मन्यते तमसावृता । सर्वार्थान्विपरी-
तांश्च बुद्धिः सा पार्थ ! तामसी’ [१८।३२] इति, अतो नित्यनैमित्तिकादेः कर्मणस्त्यागो, विपरीत
ज्ञानमूल एवेत्यर्थः ॥ ७ ॥

४ वे. ता. चं.— ‘तत्र भवः’ [अष्टा. ४।३।५३]
इत्यणप्रत्ययेन तामसशब्दं निर्वक्ति— तमोमूल इति । सम्बन्ध-
मात्रेऽपि तद्विद्यार्थे फलितविशेषोऽप्यम् । तामसबुद्धिमूलत्वेन
सद्धारकं तमोमूलत्वं विवृणोति तमःकार्येति । नन्वत्र समभि-
व्याहृतमोहमूलत्वेनैव तमोमूलत्वे दर्शयित्तये तमःकार्याज्ञानमूल-
त्वोक्तिः किमर्था ? तदर्थेन; ननु कर्त्तव्यं पुनश्चाब्दान्तरव्यञ्जने
प्रयोजनम्, अधिकवोचनं तु युक्तं, अवरुद्धं चेति । ननु ‘प्रमाद-
मोहौ तमसो भवतोऽज्ञानमेव च’ [१४।१७] इति श्लोके
मोहशब्देन विपरीतज्ञानस्य पृथगुक्तत्वाद्ज्ञानशब्देन ज्ञानाभाव
उच्यत इति व्याख्यातम्; इह पुनः ‘अज्ञानं तु ज्ञानविरोधि

विपरीतज्ञानम्’ इति कथमुच्यते ? इत्थं— ज्ञानाभावस्यापि
वृत्तिहेतुत्वं विपरीतज्ञानद्वारेति प्रदर्शनार्थं श्लोकस्थमोहशब्दस्य
प्रयोजनान्तरविवक्षया वा श्लोकस्थत्याज्ञानशब्दस्य मोहविषयत्व-
ज्ञापनार्थं वेति । तामसबुद्धेः कर्मत्यागहेतुतां वदयमाणेन
व्यनक्ति— तथा चेति । तत्रविदो न परित्यजन्तीत्यभिप्रायेण
तामसनिर्देशफलितं निगमयति— अत इति ‘नित्यनैमित्ति-
कादेः’ इत्यादिशब्देन फलमित्यन्विरहितकाम्यानामपि वक्ष्य-
माणानां प्रहणम् । विपरीतज्ञानेत्यनेनाथत्याज्ञानमूलत्वात्स-
त्यागाद्विशेषप्रदर्शनम् । ‘अयथावत्’ [१८।३१] इति हि
राजसबुद्धिर्वक्ष्यते ॥ ७ ॥

५ आ. मा. भा.— ॥ ७ ॥

६ ज. प्र. दां.— ॥ ७ ॥

७ ह. पै. भा.— काम्यकर्मणस्त्यागोऽस्तु— नियतस्येति । नियतस्य नित्यस्य कर्मणस्त्यागो
नोपपद्यते । सत्त्वशुद्धयर्थं सुमुक्षणां कर्तृत्वम् । मोहादज्ञानात्तस्य नियतस्य कर्मणस्त्यागस्तामसः परि-
कीर्तितः ॥ ७ ॥

८ चं. प्र. गि.— तदेवं ‘सर्वकर्मफलत्यागः सध्यासः’
इति स्वमतप्रसूक्त्वा ‘काम्यकर्मत्यागः सध्यासः’ इति मतं
निरस्तम्; इदानीं ‘त्याज्यं दोषवदित्येके’ [१८।३]
इत्यनेनोक्तं ‘सर्वकर्मत्यागः सध्यासः’ इति मतं निराह्वर्त्तनेन
श्लोके स्वगणैर्विधयं दर्शयति— नियतस्येति । काम्यस्या-
करणे प्रत्यवाय्याभावेन त्यागसम्भवेऽपि नियतस्य तु नित्य-
त्यागकरणे प्रत्यवाय्यहेतोश्चित्तशुद्धिजनकस्य च कर्मणः सध्यासः
परित्यागः कर्माधिकारिणोऽन्तःकरणद्वयपरिधेनो नोपपद्यते ।

न च निरपस्य दर्शपूर्णमासगोतिष्टोमादेर्नीहियशुद्धिसामिध्रि-
तत्वेन दुष्टत्वात्त्याज्यतैरेति साङ्ख्यप्रलापो युक्तः; “ब्रीहीन-
वहन्ति” “अग्नीपोमीयं पशुमावभेत्” इति विधिविहि-
तत्वेन तर्दिताया दुष्टत्वाभावात्त्यन्वयव विस्तरः। अतो निर्दोषे
दोषबुद्धिः साङ्ख्यानां मोह एवेति तादृशमोहात्तस्य नित्यस्य
परित्यागस्तामसो मोहात्मकतमोमूलकः । ‘अधर्मं धर्ममिति
या मन्यते तमसाऽऽवृता । सर्वार्थान्विपरीतांश्च बुद्धिः सा
पार्थ ! तामसी’ [१८।३२] इति हि वक्ष्यते ॥ ७ ॥

९ व० त० दी०— कवीनां मतं दूषयति— नियतस्येति । कामोपनिबन्धनेनापि वेदेन नियन्त्रितस्य नियम-
वेहितस्य तु कर्मणः स्वरूपतस्त्यागः सध्यासः कार्यं इत्युक्तः कविभिः स नोपपद्यते, ब्रह्मवादिनां वैदिकानां
अचिदप्यंशे वेदोक्तस्यापरित्यागात् । यद्दि मोहाद्ज्ञानात्तामसात्तस्य वैदिकस्य कर्मणस्त्यागः श्रौतेन क्रियमाणः
यास्तदा मोहहेतुकत्वात् स त्यागस्तामसः परिकीर्तितः, तमःकार्यभूतेन मोहेन जायमानस्यात्; ‘प्रमादमोहौ
तमसो भवतः’ [१४।१७] इत्यादिवाक्यात् प्रत्यवायावहश्चेति पर्थुपसर्गार्थः ॥ ७ ॥

१० पु. अ. त.— एवं निब्रितार्थप्रसूक्त्वा पूर्वोक्तत्रैविध्य-
कार— नियतस्येति प्रयेण । नियतस्य तु, नियतस्य
कर्मणः सध्यासस्त्यागो नोपपद्यते न

उप समीपे भवतः पद्यते, प्राप्यो भवनीत्यर्थः । अतस्ता-
दृशकर्मणस्त्याग एव मोघार्थक इति मोहात् भ्रमेण यस्तस्य
परित्यागः स तामसः अज्ञानात्मकः परिकीर्तितः ॥ ७ ॥

११ नी० भा० की०— प्राग्प्रतिज्ञात् त्यागत्रेपिध्यमाह— नियतस्येति । तुशब्दः पूर्वोक्तपक्षद्वयवैलक्षण्यार्थः । यस्मादधिष्ठितस्य मुमुक्षोर्नियतस्यावश्यामुष्ठेयस्य कर्मणः सञ्चयात् स्वरूपेण त्यागो नोपपद्यते न युज्यते, अज्ञस्य शुद्धयपेक्षत्वात् । एत सति यो मोहादज्ञानात्तस्य नियतस्य कर्मणः परित्यागः स तामसः परिशीर्षितः, आवश्यकं च त्यज्यते चेति निप्रतिषेधात् ॥ ७ ॥

दुःखमित्येव यत्कर्म कायक्लेशभयात्त्यजेत् ।

स कृत्वा राजसं त्यागं नैव त्यागफलं लभेत् ॥ ८ ॥

१ शां. भा.— किञ्च— दुःखमित्येव यत्कर्म कायक्लेशभयाच्छरीरदुःखभयात्त्यजेत्परित्यजेत्, स कृत्वा राजसं रजोनिर्तिर्यं त्यागं नैव त्यागफलं ज्ञानपूर्वकस्य सर्वकर्मत्यागस्य फलं मोक्षाख्यं न लभेन्नैव लभेत् ॥ ८ ॥

२ भा. शा व्या.— इतश्च निवृत्त्यर्थात्त्यागो नाज्ञस्य सम्भन्तरीत्याह— किञ्चेति । ननु मोह विनेव दुःखात्मकं कर्म कायक्लेशभयात्त्यजति, वरणानि हि कार्यं जनयन्ति धाम्यति च तथा च न तस्यागस्तानसो युक्तस्तानाऽऽह— दुःखमित्येवेति । यत्कर्म दुःखात्मकमाशक्त्यस्यमित्येवा-
ऽऽलोच्य ततो निवर्तते देहभ्येन्द्रियाणां च क्लेशात्मनो भयात्त्यजति, स तत्त्यक्त्वा रजोनिमित्तं त्यागं कृत्वाऽपि न तत्फलं मोक्षं लभते, किन्तु कृतेनैव राजसेन त्यागेन तदनुत्तरकं प्रतिपद्यत इत्याह— दुःखमित्येवेत्यादिना ॥ ८ ॥

३ रा. भा — यद्यपि परम्परया मोक्षसाधनभूतं कर्म, तथापि दुःखात्मकद्रव्यार्जनसाध्यत्वात् बह्व्यासरूपतया कायक्लेशकरत्वाच्च मनसोऽनसादकरमिति तद्गीत्या योगनिष्पत्तये ज्ञानाभ्यास एव यतनीय इति यो महायज्ञाद्याधमकर्म परित्यजेत्, स राजसं रजोमूलं त्यागं कृत्वा तदयथानस्थितशास्त्रार्थरूपमिति ज्ञानोत्पत्तिरूपं त्यागफलं न लभेत्; 'अयथानत्प्रजानाति बुद्धिः सा पार्थ ! राजसी' [१८।३१] इति हि वक्ष्यते; न हि कर्म दृष्टद्वारेण मनःप्रसादहेतुः, अपितु भगवत्प्रसादद्वारेण ॥ ८ ॥

४ छे. ता च — तदेवमन्तरजतया स्वरूपाऽऽद्वयपदेशय स्वल्पनिरूपकधर्मप्राग्प्रदधर्मनैपरीत्याभासेऽपि निरूपितस्वरूपविशेषकधर्मनैपरीत्येन राजसीं बुद्धिं वक्ष्यमाणमनुस्मरन् राजसं त्यागं विवृणोति — यद्यपीत्यादिना । 'दुःखमित्येव' इत्यवधारणात् 'कायक्लेशभयात्' इति चोक्तेरधर्मस्वरुमोहोऽननास्तीति पक्षितम्; 'अथानामानेन दुःखम्' [म भा ३।१।४४] इत्याद्यनुसारेणाऽऽह— दुःखात्मकेति । मनसोऽयसादकरमिति— अन्ववसादो हि विवेकादिषाधनसत्के गणित इति भावः । अन्तरद्वारद्विष्टविशेषो बहिर्द्वारत्यागो युक्त इत्यभिप्रायेणाऽऽह— ज्ञानाभ्यास एवेति । 'ययोक्तान्यपि कर्माणि परिहास्य द्विजोत्तम ! । आत्मज्ञाने शमे च स्वादेदाभ्यासे च यत्नवान्' इत्यनुवादवाक्यान्वयस्य मूलम् । 'स कृत्वा राजसं त्यागम्' इत्यनुवादविवक्षितमाह— अयथावस्थितेति । वक्ष्यमाणसात्त्विकत्यागफलमिदं त्यागफलशब्देन विवक्षितम्, मुमुक्षुप्रकरणत्वात्कर्मत्यागे तत्साध्यस्वर्गादिकस्य प्रसङ्गाभावेत्यभिप्रायेणाऽऽह— ज्ञानोत्पत्तिरूपमिति । दुःखस्य करवादिप्रयुक्तमनोवसादशब्दा परिहरति— नहीति । 'फलसन्निवृत्तसया हि' इत्याद्युक्तकमेण कर्मभिः प्रसादितो भगवान्मनसोऽनवसादमेव करोतीत्यर्थः ॥ ८ ॥

५ आ. भा. — ॥ ८ ॥

६ ज प्र दी — ॥ ८ ॥

७ ए. चं. भा.— दुःखमिति । यत्कर्म कायक्लेशभयाद्दुःखं दुःखतरमिति त्यजेत्स राजसं रजसि भ्रं त्यागं कृत्वा नैव ज्ञानपूर्वत्यागफलं मोक्षं लभेत् ॥ ८ ॥

८ वे. ब्र. गि.— राजसं त्यागमाह— दुःखमिति । 'य इत्यर्थः यत्' इति व्याख्यान्ये ननुत्तरम् । य पुनरनुत्तरान्तरजतया कर्माधिष्ठोऽपि कायक्लेशभयात् सन्निवृत्तय कर्म त्यजति न पुन्ये रजोप्राणानरुक्त्युत्तरपुलकवादाभ्यास त्यागं कृत्वा त्यागफलं ज्ञाननिष्ठारूपं नैव लभते । अत्र दुःखमिति एव वक्ष्यते इत्येव चिद्विद्विदितात्पर्यमुक्तमर्थमाह सीयात्कर्मत्यागादौलक्षण्यं प्रदर्शितम् । तत्र अत्रार्थमिदमेव कर्मत्यागो न दुःखदुःखा, न वा पुनरुत्तरं कर्माणि त्यजति, कर्मनिरप्य हि स त्यज्यते, 'न कर्माणि त्यजेत्तोमी कर्मभिः शक्यते ह्यसी' [अमनश्चो २।१०३] इति हादु ज्ञान वासिष्ठम् ॥ ८ ॥

९ व० त० दी०— प्रसङ्गादेव राजसमप्याह— दुःखमिति । नियतस्यैव यस्य परम्परया मोक्षसाधनभूत-
स्यापि दुःखात्मकद्रव्यार्जनसाध्यवज्ञात्मकतया बद्धायासरूपतया च त्यागो राजसः; रजोहेतुकत्वाद्वाजसं त्यागं
कृत्वा तःफलं ज्ञाननिष्कलक्षणं न लभेत; सत्त्वसंज्ञातःवाज्ज्ञानस्येत्यर्थः ॥ ८ ॥

१० पु. अ. त.— राजसमाह— दुःखमित्येवेति । साध्यभवेन यत्कर्म यस्यजेत्, स राजसं त्यागं कृत्वा
त्यागो भगवदासक्त्या भगवदर्पक इत्यज्ञात्वा दुःखमित्येव
लौकिकराजससुखप्रतिबन्धकं ज्ञात्वा कायकलेदाभयात् आयास-
त्यागफलं मत्प्रसादादिरूपं न लभेदेव, न प्राप्नोत्येव-
त्यर्थः ॥ ८ ॥

११ नी० भा० दी०— एवं तामसं त्यागमुक्त्वा राजसं त्यागमाह— दुःखमिति । यो 'दुःखरूपमेवेदं कर्म'
इति मत्वा कायकेशभयात्स्यजेत् स पुमान् तस्मादेव हेतोः राजसं रजोगुणनिवृत्तं त्यागं कृत्वा त्यागफलं चिच्छ-
नुद्धिद्वारा मोक्षं नैव लभेत् लभेत् ॥ ८ ॥

कार्यमित्येव यत्कर्म नियतं क्रियतेऽर्जुन ! ।

सङ्गं त्यक्त्वा फलं चैव स त्यागः सात्त्विको मतः ॥ ९ ॥

१ शां. भा.— कः पुनः सात्त्विकस्त्यागः ? इत्याह— कार्यमिति । कार्यं कर्तव्यमित्येव यत्कर्म नियतं
नित्यं क्रियते निर्वर्त्यते हेऽर्जुन ! सङ्गं त्यक्त्वा फलं चैव । एतन्नित्यानां कर्मणां फलवत्त्वे भगवद्बचनं
प्रमाणमवोचाम । अथवा यद्यपि फलं न श्रूयते नित्यस्य कर्मणः, तथापि नित्यं कर्म कृतमात्मसंस्कारं
प्रत्यवायपरिहारं वा फलं करोत्यात्मन इति कल्पयत्येवाङ्गः; तत्र तामपि कल्पनां निवारयति 'फलं
त्यक्त्वा' इत्यनेन, अतः साधुक्तं— 'सङ्गं त्यक्त्वा फलं च' इति । स त्यागो नित्यकर्मसु सङ्गफल-
परित्यागः सात्त्विकः सत्त्वनिवृत्तौ मतोऽभिमतः ।

२ आ. शां. व्या.— कर्मत्यागस्तामसो राजसश्चेति
द्विविधो दर्शितः; सम्प्रति सात्त्विकं त्यागं प्रश्नपूर्वकं वर्णयति—
कः पुनरिति । 'वर्तव्यमित्येव' इत्येवकारेण नित्यस्य
माभ्यान्तरं निषिध्यते । नित्यानां विध्युद्देशे फलाश्रवणात्तेषां
फलं त्यक्त्वेत्ययुक्तमित्याशङ्क्याऽह— नित्यानामिति ।
'फलं त्यक्त्वा' इत्यस्य विधान्तरेण तात्पर्यमाह— अथ-
वेति । न हि विधिना कृतं कर्मानर्थकं, विध्यान्वयक्यात्;

तेन श्रौतफलाभावेऽपि नित्यं कर्म विधितोऽनुतिष्ठन्नात्मान-
मजानन्ननुपहृतमन्स्त्वोक्त्या तस्मिन्कर्मण्यात्संस्कारं फलं
कल्पयति तदकरणे प्रत्यवायस्युत्पादात्करणं कर्तुरात्मनस्तन्नि-
र्हति करोतीति वा नित्ये कर्मण्युक्तौ कल्पनामनु निष्पादितफल-
कल्पनां च 'फलं त्यक्त्वा' इत्यनेन भगवान्निवारयतीत्यर्थः । नित्य-
कर्मसु फलत्यागोक्तेः सम्भवे फलितमाह— अत इति ।

१ शां. भा.— ननु कर्मपरित्यागस्त्रिविधः सन्न्यास इति च प्रकृतः, तत्र तामसो राजसश्चोक्त-
स्त्यागः, कथमिह सङ्गफलत्यागस्तृतीयत्वेनोच्यते ? यथा त्रयो ब्राह्मणा आगतास्तत्र पङ्कविद्वौ द्वौ
धृत्रियस्तृतीय इति तद्वत् । नैप दोषः, त्यागसामान्येन स्तुत्यर्थत्वात् । अस्ति हि कर्मसंन्यासस्य
फलाभिसन्धित्यागस्य च त्यागत्वसामान्यं, तत्र राजसतामसत्वेन कर्मत्यागनिन्द्या कर्मफलाभिसन्धि-
त्यागः सात्त्विकत्वेन स्तूयते 'स त्यागः सात्त्विको मतः' इति ॥ ९ ॥

२ आ. शां. व्या.— कर्मतत्फलत्यागस्य त्यागसन्न्यास-
शब्दान्यां प्रकृतस्य 'त्यागो हि' [१८८] इति त्रैविध्यं प्रतिज्ञाय
प्रतिज्ञानुरोधेन द्वे विधे स्तुत्याय तृतीयां विधा तद्विरोधेन
स्तुत्यादयतो भगवतोऽहोश्लमापतितमिति शङ्कते— नन्वेति ।
प्रक्रमप्रतिश्लेषमुपसंहारबचनमनुचितमित्यत्र टटान्तमाह— यद्येति ।
पूर्वोपरविरोधेन प्राप्तमकीशं प्रत्यादिशति— नैप दोष

इति । कर्मत्यागफलत्यागयोस्त्यागत्वेन सादृश्यात्कर्मत्याग-
निन्द्या तत्फलत्यागस्तुत्यर्थमिदं वचनमित्युपमात्र विदोषो-
ऽस्तीत्युक्तमेव व्यचीकृतं तादौ त्यागघामान्यं विद्यादयति—
अस्तीति । सति सामान्ये निर्देशस्य स्तुत्यर्थत्वं समर्थयते—
तत्रेति ॥ ९ ॥

३ रा. भा.— नित्यनैमित्तिकमहायज्ञादिवर्णाश्रमविहितं कर्म मदारोधनरूपतया कार्यं— स्वयम्प्र-
योजनमिति मत्वा सङ्गं कर्मणि ममतां फलं च त्यक्त्वा यत्क्रियते, स त्यागः सात्त्विको मतः स सत्त्व-

मूलः, यथापस्थितशास्त्रार्थज्ञानमूल इत्यर्थः । सत्त्वं हि यथापस्थितस्तुज्ञानमुत्पादयतीत्युक्तं 'सत्त्वात्सञ्जायते ज्ञानम्' [१४।१७] इति । वक्ष्यते च—'प्रवृत्तिं च निवृत्तिं च कार्याकार्ये भयाभये । कर्म मोक्षं च या वेत्ति बुद्धिः सा पार्थ ! सात्त्विकी' [१८।३०] इति ॥ ९ ॥

४ वे. ता सं.— अथ 'त्यागो हि' [१८।४] इत्यादिना कार्यत्व हि प्रयोजनस्यैव । तदर्थतयैव हि साधनस्य कार्यता, तस्मात्प्रफल्ग्व कर्म कर्तव्यत्वं ? इत्यत्राऽऽह—मद्गाराधनरूपं तथा कार्यमिति । तदभिप्रेतमाह स्वयम्प्रयोजनमिति । कर्तृत्वत्यागोऽप्यत्रासुसन्धेय । अत एव ह्यनन्तरलोके 'त्यागी' इति शब्द सङ्गफलकतृत्वत्यागीति व्याख्यायते ॥ ९ ॥

५ आ. मा. भा.— ॥ ९ ॥

६ ज. प्र. दी.— ॥ ९ ॥

७ ह. पै. भा.— कार्यमिति । कार्यं कर्म कर्तव्यमित्येव यद्यज्ञादि नियतं नित्यं क्रियते निरर्थते । सङ्गं फलेच्छाम् । तदा विद्यमानसङ्गफलत्यागः सात्त्विकः सत्त्वनिवृत्तः, नियतं नित्यं कर्म सङ्गं त्यक्त्वा फलानि च त्यक्त्वा यदा क्रियत इतीश्वरवचनान्क्रियकर्मणां सफलत्वं सिद्धम् ॥ ९ ॥

८ वें. प्र. मि.— सात्त्विकं त्यागमाह— कार्यमिति । व्यवस्थापितम् । स त्याग सात्त्विकं सत्त्वमूलकं । विद्युद्येधे फलाश्रवणेऽपि 'कार्यं कर्तव्यं' एवेति बुद्ध्या नियतं 'सत्त्वात्सञ्जायते ज्ञानम्' [१४।१७] इति सत्त्वगुणजन्यं नित्यं यत्कर्म चित्तशुद्धिपर्यन्तं क्रियते । केन प्रकारेण ? सङ्गं कर्तृत्वाभिनिवेशं फलं च त्यक्त्येव । इदमेव वचनं नित्यकर्मणामपि फलमस्तीत्यत्र प्रमाणमिति भगवता भाष्यकारेण

९ व० त० दी०— विचक्षणामिमतं त्यागं सात्त्विकतयाऽऽह— कार्यमिति । नित्यनैमित्तिकमहायज्ञादिवर्णाश्रमविहितं कर्म भगवदाज्ञया तदाराधनरूपत्वात् कर्तव्यमिति यत्क्रियते हेऽर्जुन शुद्धस्वरूप । तदप्युक्तं प्रकारेणेत्याह— सङ्गं कर्मणि ममता फलं च त्यक्त्वेति । स सात्त्विकः सत्त्वहेतुकत्वात् । एवमपि पुष्टिपुरुषोत्तमश्रयण- (प्रहण)-मेव सर्वं सञ्चयस्य निर्गुणस्यागस्तदाज्ञापरिपालनरूप इत्याचार्याभिमतः ॥ ९ ॥

१० पु. अ. त.— सात्त्विकमाह— कार्यमिति । स्वर्गादिषु च त्यक्त्वा यत्कर्म क्रियते स त्याग एव सात्त्विकः, नियतं भवत्यङ्गत्वेन कार्यमित्येव मदाज्ञात्वेनावश्यकर्तव्यमेव, मदाज्ञारूपकरणेन स्वार्थफलाभावात् सात्त्विकः । अतएव एवं ज्ञात्वा सङ्गं त्यक्त्वा तत्कर्तृत्वाभिमानं फलं तज्जं मतं मत्सम्मत इत्यर्थः ॥ ९ ॥

११ नी० भा० दी०— एव द्वाभ्यां श्लोकाभ्यां तामसराजसौ मुख्यत्वावेव त्यागानुक्तौ, तामसराजसयोरमुख्यत्वागयोरसम्भवस्य भगवतैव 'मोहात्सय परित्यागः' इति 'कायश्रेयसाभ्याम्यजेत्' [१८।८] इति च सूचयति । न ह्येवं सम्भवति मूढश्च करोति चेति विप्रतिपेयात्, यदि करोति नैव मूढः, यदि मूढस्तर्हि नैव करोति । एवं यदि कायश्रेयाद्विभेति नैव करोति । यदि करोति नैव कायश्रेयाद्विभेति । तस्मात्करोति च कायश्रेयाद्विभेति चेति विप्रतिपिद्धम् । अतस्तामसराजसयोरमुख्यत्यागयोरसम्भवात्तौ नैवोक्तौ । सात्त्विकसत्त्वमुख्यत्यागः सम्भवति । यथा स्फोटिके जपाद्युमुमाश्रिते लौहित्यं विवेकिना प्रवीतित एवास्ति, न वस्तुतः, एवमात्मनि ईश्वरावीने विवेकिना कर्तृत्वं प्रवीतित पकारित, न वस्तुतः इति वस्तुं ज्ञानं, एव च कर्तृत्वाभिनवेशाद्यन्यः पुमान् प्रतीतित करोत्येव, न वस्तुतः इति सम्भवति । अमुक्योऽपि सात्त्विकस्याग इति तमेव मुख्यत्यागोऽधिकारहेतुं प्रथममाह— कार्यमिति ।

कार्यं कर्तव्यमित्येव यत्कर्म नियतं नित्यं क्रियते हेऽर्जुन ! सङ्गं फलं च त्यक्त्वा— एव इत्यवधारणं प्रागुक्त्यात्यागपक्षस्य व्यावृत्त्यर्थम्— स एवभूतस्याग सात्त्विको मतो वेदे दृष्टः । तथा च श्रुति— 'ईशायास्यमिषं सर्वं यत्किञ्च जगत्था जगत् । तेन त्यक्तेन भुञ्जीथा मा गृध कस्यश्चिदन्नम्' [ईशो. १] इति । ईशा ईशेन परमेश्वरेण सर्वकार्यकारणप्रसिद्धमप्रवर्त्तयेन इदं जगत्त्यागजन्मं जगत्वा प्रदाण्डे स्थित वास्य-गच्छादितं प्रयाप्तम् । तेन हेतुना सर्वं तद्गीर्णं तेन कारणेन त्यक्तेन त्यागेन कर्तृत्वभोजनमृत्वाभिमानवर्जितेन

मुखीधाः विषयान्मुहुः । मागृवः गर्द्धे मा कार्पीः कस्यस्विद्धनं, न वस्यापि तत्र स्वामित्वमस्तीति वृधैव तत्र गर्द्धे इत्यर्थः । एवं कर्माण्यपि यज्ञादीनि कर्तृत्वाभिमानं त्यक्त्वा कुर्वतस्त्व कर्मलेपो न भविष्यति । एतद्वयतिरेकेण उच्यते । तत्रोपायान्तरं च नास्तीत्यभिमानमन्त्रेण प्रदर्शयते “कुर्वन्नेवेह कर्माणि जिजीविषेच्छतं समाः । एवं त्वधि नान्यथेतोऽस्ति न कर्म लिप्यते नरे” [ईशो. २] इति । इदमेव सुख्यं स्वमतं भगवता प्रदर्शितं ‘ एतान्यपि तु कर्माणि ’ १८।६] इति श्लोके ।

ननु नित्यानां फलमेव नास्ति किं त्यक्तव्यमिति चेत्, इत एव भगवद्वचनात्तेषामपि फलमस्तीति जानीहि नेष्फलस्य वेदेनानुष्ठापनासम्भवात् । तथा चापस्तम्बः—“तद्यथाऽऽग्ने फलार्थं निर्मिते छाया गन्ध इत्यनूप्यचेते एवं धर्मं चर्यमाणमर्था अनूप्यन्ते” इति आनुषङ्गिकं फलं नित्यानां दर्शयति । अकरणे प्रत्यवापस्तृप्त्याऽपि पापं प्रत्यवायपरिहारः फलमिति प्रदर्शयते । “ धर्मेण पापमपनुवति ” [महाना. १७।६] इत्यादिना च नित्ये-
वपि कर्मसु फलं दृश्यते तदेव वक्तव्यमिति न कोऽपि दोषः ॥ ९ ॥

आत्मज्ञानवतस्तद्धीनस्य च सात्त्विकत्यागसम्पन्नस्य त्यागिनो लक्षणम् ।

न द्वेष्यकुशलं कर्म कुशले नानुपजते ।

त्यागी सत्त्वसमाविष्टो मेधावी छिन्नसंशयः ॥ १० ॥

न हि देहमृता शक्यं त्यक्तुं कर्माण्यशेषतः ।

यस्तु कर्मफलत्यागी स त्यागीत्यभिधीयते ॥ ११ ॥

१ शां. भा.— यस्त्वधिकृतः सङ्गं त्यक्त्वा फलामिसन्धिं च नित्यं कर्म करोति, तस्य फल-
लादिनाऽऽकृष्यक्रियमाणमन्तःकरणं नित्यैश्च कर्मभिः संस्क्रियमाणं विशुद्ध्यति; तद्विशुद्धं प्रसन्नमात्मा-
जेचनक्षमं भवति; तस्यैव नित्यकर्मानुष्ठानेन विशुद्धान्तःकरणस्याऽऽत्मज्ञानाभिमुखस्य क्रमेण यथा
तन्निष्ठा स्यात्तद्वक्तव्यमित्याह— न द्वेषीति । न द्वेष्यकुशलमशोभनं काम्यं कर्म शरीरारम्भद्वारेण
संसारकारणं ‘ किमनेन ? ’ इत्येवम् । कुशले शोभने नित्ये कर्मणि सत्त्वशुद्धिज्ञानोत्पत्तितन्निष्ठाहेतुत्वेन
‘ मोक्षकारणमिदं ’ इत्येवं नानुपजते, तत्रापि प्रयोजनमपश्यन्ननुपज्जं प्रीतिं न करोतीत्येतत् । कः
पुनरसौ ? त्यागी, पूर्वोक्तेन सङ्गफलपरित्यागेन तद्वांस्त्यागी, यः कर्मणि सङ्गं त्यक्त्वा तत्फलं च
नित्यकर्मानुष्ठायी स त्यागी ।

२ आ. शां. व्या.— एवं पूर्वापरविरोधं पराकृत्यानन्तर-
श्लोकार्थपर्यमाह— यस्त्विति । फलरागादिनेत्यादिशब्देन
कर्मस्वरूपासतो गृह्यते । अन्तःकरणं ‘ अकृष्यक्रियमाणं ’
इति च्छेदः । विशुद्धेऽन्तःकरणे किं स्यात् ? इत्याशङ्क्याऽऽह-
विशुद्धमिति । मलविकल्पवत् विशुद्धत्वं संस्कारावरणं प्रसक्तव-
मिति भेदः क्रमेण धवगायात्रदिद्वारेणेत्यर्थः । तन्निष्ठेत्यात्म-
ज्ञाननिष्ठो का । काम्यकर्मणि त्याग्यत्वेन द्वेषमभिनयति—

किमिति । उभयत्र द्वेषं प्रीतिं च न करोतीति सामान्येनोक्तं
कनारं प्रश्नपूर्वकं विशेषतो निर्दिशति— कः पुनरिति ।
त्यागीत्युक्तं त्यागिनमभिनयनकिं— पूर्वोक्तेनेति । कर्मणि
सत्त्वस्य तत्फलस्य च त्यागेनेति यावत् । उक्तमेव त्यागिनं
विशुष्टोति— यः कर्मणीति । तत्फलं त्यक्त्वेति सम्बन्धः ।
काम्ये निषिद्धे च कर्मणि बन्धहेतुरिति न द्वेषि नित्ये
नैमित्तिके च मोक्षहेतुरिति न प्रीयते ।

१ शां. भा.— कदा पुनरसावकुशलं कर्म न द्वेषि, कुशले च नानुपजते ? इत्युच्यते— सत्त्व-
समाविष्टो यदा सत्त्वेनाऽऽत्मनाऽऽत्मविवेकविज्ञानहेतुना समाविष्टः संन्यासः, संयुक्त इत्येतत् । अत एव च
मेधावी मेधयाऽऽत्मज्ञानलक्षणया प्रज्ञया संयुक्तस्तद्धान्मेधावी, मेधावित्वादेव छिन्नसंशयश्छिन्नोऽविद्याकृतः
संशयो यस्य ‘ आत्मस्वरूपावस्थानमेव परं निश्चयेयससाधनं, नान्यत्किंचित् ’ इत्येवं निश्चयेन छिन्नसंशयः ।
योऽधिकृतः पुरुषः पूर्वोक्तेन प्रकारेण कर्मयोगानुष्ठानेन क्रमेण संस्कृतात्मा ॥

निष्क्रियमात्मानमात्मत्वेन सम्युद्धः सः 'सर्वकर्माणि मनसा संन्यस्य' 'नैव कुर्बन्न कारयन्नामीनः' [५।१३]
नैष्कर्म्यलक्षणं ज्ञाननिष्ठामश्नुत इत्येतत्पूर्वोक्तस्य कर्मयोगस्य प्रयोजनमनेन श्लोकेनोक्तम् ॥ १० ॥

२ आ. शां. व्या — तत्र कालविशेषे पृच्छति — कदे-
ति । निःश्यादिर्मणा फलाभिसन्निवर्तितेन क्षपितकल्मषस्य
सर्वत्र यथार्थप्रणयमर्षमुद्बुध्यते तेन समानेशदशायामुक्तरीति
द्वेषयोरभागे भवतीत्याह— उच्यते इति । अत एवेति
समुद्बुद्ध्ययार्थप्रद्वेषसमर्थेसमाविष्टत्वादित्यर्थ । छिन्नसद्यस्त्वेव
विशदयति— आत्मेति । पर निश्चयेस तस्य च साधन
सम्यग्ज्ञानमेवेति योजना । ' न द्वेष्टि ' इत्यादिना श्लोकेनोक्त-

मर्थे सहिव्यानुवदति— योऽधिकृत इति । पूर्वोक्तप्रकारेणै
कर्मणि तत्कले च सङ्गत्यागेनेत्यर्थः । कर्मात्मनो योगस्यानुगमन
सङ्गतात्मा सम्भवेण ध्रुवाद्यनुष्ठानद्वारेण कृतस्य सङ्ग प्रत्यस्त्वेन
सम्युद्ध इति सम्बन्ध । परस्य निष्क्रियत्वे हनुमाह— जन्मा
द्वीति । उच्यते ज्ञानवत् सर्वकर्मस्यागद्वारा मुक्तिमात्त्व
दर्शयति— स संवति ॥ १० ॥

१ शां. भा.— यः पुनरधिकृतः सन्देहात्माभिमानित्वेन देहभृद्ज्ञोऽनाधितात्मर्तृत्वनिज्ञानतया
ऽहं कर्तेति निश्चितमुद्बुद्धिस्तस्याशेषकर्मपरित्यागस्याशक्यत्वात्कर्मफलत्यागेन चोदितकर्मानुष्ठान एवाधि
कारः, न तस्याग इत्येतमर्थं दर्शयितुमाह— न हि यस्मादेहभृता-देहं निभर्तीति देहभृत्, देहात्माभिमान
वान्देहभृदुच्यते, न निवेकी; स हि ' वेदाग्निनाशिनं ' [२।२१] इत्यादिना कर्तृत्वाधिकारादि
वर्तितः— अतस्त्वेन देहभृताऽज्ञेन न शक्यं त्यक्तुं सन्न्यसितुं कर्माण्यशेषतो निश्चयेण । तस्माद्यस्तज्ञोऽधि
कृतो नित्यानि कर्माणि कुर्न्कर्मफलत्यागी कर्मफलाभिसन्निवृत्तसन्न्यासी सः ' त्यागी ' इत्यभिधीयते
कर्म्यपि सन्निति स्तुत्यभिप्रायेण । तस्मात्परमार्थदर्शित्वेनैवादेहभृता देहात्ममारहितेनाशेषकर्मसन्न्यासः
शक्यते कर्तुम् ॥ ११ ॥

२ आ शां व्या.— आत्मज्ञानवत् सर्वकर्मत्याग-
सम्भावनामुक्त्वा तद्धीनस्य तदसम्भवे हेतुवचनत्वानानन्तर
श्लोकमवतारयति— य पुनरिति । न बाधितमात्मनि
कर्तृत्वनिज्ञानमत्येत्यज्ञस्तया, तस्य भावस्तत्ता, तथेति यावत्,
एतमर्थं दर्शयितुमशक्यं सर्वकर्मसन्न्यासान्भवे हेतुमाहेति
योजना । ' यस्मान् ' इत्यस्य ' वस्मात् ' इत्युत्तरेण सम्भव ।
निवेकिनोऽपि देहधारितया देहधत्वाविशेषे कर्माधिकार
स्यादित्याशङ्क्याऽऽह— न हीति । कर्तृत्वाधिकारस्तत्पूर्वक

कर्मानुष्ठान तस्मादिति यावत् । ज्ञानवतो देहधारणेऽपि तदनि
मानित्वाभाजोऽनश्चकार्यं । अज्ञस्य सर्वकर्मत्यागायोगमुक्त
देतृकृत्य फलितमाह— तस्मादिति । कर्मानुष्ठानिनस्त्यागित्वा
चिररुचेत्याशङ्क्याऽऽह— कर्म्यपीति । कर्मिणोऽपि फलत्याग
त्यागित्ववचन फलत्यागस्तुत्यर्थमित्यर्थ । कस्य तर्हि सर्व
कर्मत्याग सम्भवति ? इत्याशङ्क्य विवेकवैराग्यादिनतो देहा
भिमानहीनस्येत्युक्त निगमयति— तस्मादिति ॥ ११ ॥

३ रा. भा.— एव सत्प्रसमाविष्टो मेधायी यथाप्रस्थिततत्त्वज्ञानस्तत एव चिच्छन्नसंशयः कर्मणि
सङ्गफलकर्तृत्वत्यागी न द्वेषयदुशलं कर्म, कुशले च कर्मणि नानुपज्जते; अकुशलं कर्मानिष्टफलं, कुशलं च
कर्मैरुपस्वर्गपुत्रपथनाद्यादिफलम्, सर्वस्मिन् कर्मणि भमतारहितत्वात् ; त्यक्तब्रह्मव्यतिरिक्तसर्व
फलत्वात्, त्यक्तकर्तृत्वत्वाच्च तयोः क्रियमाणयोः प्रीतिद्वेषौ न करोति, अनिष्टफलं पापं कर्मान् प्रामादि-
कर्मभिर्प्रेतं " नाविरतो दुश्चरितान्नाशान्तो नासमाहितः । नाशान्तमानसो वाऽपि प्रज्ञानेनैनमाप्नुयात् " [कठो. १।२।२३] इति दुश्चरितापिरतेर्ज्ञानोत्पत्तिप्रोत्थित्वश्रवणात् ; अतः कर्मणि कर्तृत्वसङ्गफलाना
त्यागः शास्त्रीपत्यागः, न कर्मस्वरूपत्यागः ॥ १० ॥

४ घे. ता. च — सर्वादिमूलशास्त्रीयत्यागयुक्तस्य 'वर्तने
सात्त्विको माव इत्युपश्लेषे तत्तदा ' उदासीनवदासीन '
[५।१२] इत्यादिप्रसिद्ध विचारामावस्य लक्षणमुच्यते— ' न
द्वेष्टि ' इति श्लोकेन । तनो फलरक्षणत्यागस्य सत्त्वमुच्यते
परादिव भवति । एव हेतुकार्यकर्मोचित्वेन मिश्रकृतया
कदाक्यानि सत्त्वसमाविष्ट इत्यादिना । ' धीधारणवद्गी
ता ' [अमर १।२] इति नेपथ्यका । धुतिथ— 'मेधा

मनोपेमा विरतां समीचीं मृतस्य भव्यस्यावश्यै ' [आरण्य
५।१२] इति । अत आचार्योपदिष्टत्रयैषु अप्रच्युतेत्या
सङ्गत्वं फलितमाह— यथावस्थिततत्त्वज्ञान इति । अत्र
पुत्राऽपुत्रपथायदुशलं कुशलाशङ्क्याऽऽह— प्रतिपिद्यमानद्वेषसङ्ग
दत्त्वद्वारा इत्यभिप्रायेणानिष्टफलत्वात्तुक्ति । ' त्यागी '
इत्युक्तस्य त्यागस्य शून्यो विज्ञाति— सर्वस्मिन्नित्यादिना ।
यथाऽन्यद्वैयऽन्यद्वैयै कर्मणि स्वसम्बन्धविरहाद्यथायथा

निश्चयेन द्वेषाद्यभावः, तथाऽप्रापीत्यभिप्रायः । अननुष्ठानदशाया
हि हर्षद्वेषप्रसङ्गाभावात् क्रियमाणयोरित्युक्तम् । ननु
‘कुशले नानुपज्जते इत्येतद्युक्तं, स्वर्गादिनिस्सत्तामात्रेण काम्या
नुष्ठानेऽपि तत्फलानन्वयशास्त्रात्, ‘न द्वेषतःकुशलं कर्म’ इति
तु विरुद्धं, फलसङ्गामावे सत्येव निषिद्धाना फलान्वयात्,
अन्यथा क्वचिदपि प्रत्यवायाभावप्रसङ्गात् । न हि नरकादिक

कस्यचिदिष्टं स्यात् । एवं दृष्टप्रत्यवायहेतुजन्मद्वेषो न युक्त
इत्यत्र प्रामादिकविषयत्वेन परिहार उक्तः । नन्वधिकारि-
विशेषे बुद्धिपूर्वरेषि पापकर्मभिरलेपः किं न स्यात् । इत्यत्राऽऽह-
नादिरत इति । एतच्छ्लोकार्थं प्रकृतहेतुतया घटयन्परमश्रुत
निगमयति— अत इति ॥ १० ॥

३ रा. भा.— तदाह— न हीति । नहि देहभृता ध्रियमाणशरीरेण कर्माण्यशेषतस्त्यक्तुं शक्यं,
देहधारणार्थानामशनपानादीनां तदनुबन्धिनां च कर्मणामवर्जनीयत्वात्; तदर्थं च महायज्ञाद्यनुष्ठान-
मवर्जनीयम् । यस्तु तेषु महायज्ञादिकर्मसु फलत्यागी, स एव “त्यागेनैके अमृतत्वमानशुः” [कै. उ. २+
महाना. ८।१४] इत्यादिशास्त्रेषु त्यागीत्यभिधीयते । फलत्यागीति प्रदर्शनार्थः फलकर्तृत्वकर्मसङ्गानां
त्यागीति ‘त्रिविधः सम्प्रकीर्तितः’ [१८।४] इति प्रक्रमात् ॥ ११ ॥

४ वे. ता. चं.— ‘नियतस्य’ [१८।०] इत्यादि-
प्रतिपादितयुक्तिवरणपूर्वकं फलत्यागेनोपलक्षणेन प्रागुक्तञ्चि
विषोऽपि सार्विकत्यागो ‘नहि’ इति श्लोकेन निगम्यत
इत्याह— तदाहेति । अत्र ‘देहभृता’ इति न प्राणिमात्रनि-
र्देशः, अनुपयोगात् । अतः कर्मस्वरूपवागाशक्यताहेतुर्वयवार्थो
निश्चित इत्यभिप्रायेणाऽऽह ध्रियमाणशरीरेणेति । ‘शक्यम्’
इति त्यजनपरत्वानुपसृक्तत्वेकत्वे, सामान्यरूपविवक्षणाद्वा ।

दहभृत्तहेतुकमदाशक्यत्वं विश्रुति देहधारणार्थानामिति ।
तदनुबन्धिनांऽर्थार्जनादयो भवन्तु लौकिकानि, किं शार्द्धो १
इत्यत्राऽऽह तदर्थं चेति । श्रुतिस्त्वेत्यहेतुका स्वरूपयागशाब्दा
परिहर्तुं ‘यस्तु’ इत्यादिकमुच्यत इत्यभिप्रायेणाऽऽह यस्त्विति ।
‘अभिधीयते’ इत्यस्य कैरित्याकाङ्क्षाशमनाय ‘त्यागेनैके’
इत्यादिश्रुत्युपपादनम् । प्रकान्तनिगमनपरत्वेन प्रदर्शनार्थता
द्रवयति— त्रिविध इति ॥ ११ ॥

५ आ. मा. भा.— ॥ १० ॥ अन्यस्त्यागार्थो न युक्त इत्याह— न हीति ॥ ११ ॥

६ ज. प्र. दी.— ॥ १० ॥ ननु ‘इति मे पार्थ’ [१८।६]
इति भगवता स्वसिद्धान्तो निश्चादितः, अतो ‘न हि देहभृता’
इति किमुच्यते ? इत्यत आह— अन्य इति । सर्वकर्मपरि

त्यागलक्षणस्त्यागार्थस्त्यागशब्दार्थः । पूर्वपक्षीजनिरासार्थ-
मिति ज्ञाप ॥ ११ ॥

७ ह. वै. भा.— न द्वेष्टीति । न द्वेष्टि न क्लृप्यति अकुशलं दुःखसाधनं कर्म हेमन्ते प्रात-
स्नानम् । कुशले सुखसाधनेऽपि तस्मिन्नेव कालेऽग्निसेवादी नानुपज्जते । त्यागी कर्मफलानां सत्त्वमा-
विष्टः सात्त्विको मेधावी विवेकी । अत एव च्छिन्नसंशयः, सत्त्वशुद्धयर्थं नित्यानि कर्तव्यानीति
निश्चयात् ॥ १० ॥ न हीति । देहं विभर्तीति देहभृद्विद्यमानन्देहात्मदर्शी, तेन देहभृता कर्माण्यशेषत-
स्त्यक्तुं न शक्यम् । यस्तु विद्यया सत्त्वशुद्धयर्थं कर्माणि कुर्वन्कर्मफलत्यागी स कर्मसंख्यासीति स्तुयते ॥ ११ ॥

८ वं. घ. मि.— तदेवमहस्यं सुप्रशो. सर्वकर्मत्याग ।
सर्वकर्मफलमात्रत्यागो वा सत्त्वसाह इति विवादपदे त्यागे
‘त्रिविधः सम्प्रकीर्तितः’ [१८।४] इति त्रैविध्यं प्रतिज्ञाय
सर्वकर्मत्यागपक्षं तामसराजसत्त्वाम्यां निन्दित्वा सर्वकर्मफल
त्याग एव सात्त्विकत्वेन ब्राह्म इति सिद्धान्तितम्; अप्यास्य
सात्त्विकत्यागस्य फलमाह— न द्वेष्टीति । त्यागी उक्तसा
त्त्विकत्यागवाग्वु सत्त्वसमाविष्ट सत्त्वेन ज्ञानप्रतिषेधकरजस्त-
मोमलापकर्षरूपेण ज्ञानोत्पत्तिवियोग्यताहृद्यगुणाधानरूपेण च
विषयताविशयेन समाविष्टो ब्रह्मात्, शुद्धचित्त इति यावत् ।
ततो मेधावी साधनचतुष्टयसम्पत्तिगुरुरूपसदनवेदान्तप्रवणादि-
महागुणा सत्त्वपञ्चातन्त्रात्परतत्साधारणः, तत्तद्विन्नसंशय
‘त्रियन्ते सर्वमथाः’ [छं. उ. २।२।८] इति श्रुत्युक्ता-
मी. सू. ३९

विधिकसकलसद्यविषय्यच्छेदस्त्यत्र, तदानीं च “धीयन्ते
चास्य कर्माणि” [छं. उ. २।२।८] इति क्षीणकर्मत्वाद्दुःखशु-
मशोभनं पापं कर्म न द्वेष्टि न प्रतिहृलं मन्यते, कुशले शोभने
पुण्ये कर्मणि नानुपज्जते न प्रीतिं करोति, अकर्तात्मशान-
विनिष्टाविद्यातत्कार्यानिखिलकर्मकलापत्वेन तस्य पुण्यपापा-
भ्यामसम्बन्धात् प्रारब्धोपपत्तयोश्च पुण्यपापयो “तस्य पुत्रा
दायशुपयन्ति सुहृद सापुत्रत्वां द्विपन्त पापहृत्याम्” [ ]
इत्यादिश्रुतिभिर्ज्ञानिनि सम्बन्धाभावात्प्रतिपादनात् । तथा च
सात्त्विकत्यागिन्नश्रित्यद्विद्वाता सर्वकर्मसंख्यासत्त्वज्ञाननिष्ठा
फलित्यर्थः ॥ १० ॥

न केवलं कर्मफलत्यागस्य सर्वकर्मसंख्यासत्त्वफलत्वात्तत्रैव
अनुष्ठानं प्रथममनुष्ठेयम्, किन्तु सर्वकर्मत्यागस्यास्यत्वात्

दर्शति प्रतिवादप्रशेतापता प्रपेनोवमधेश्वरसंहारि— न हीति । देह विभर्तीति देहभृत् देहात्माभिमानो । न हि देहधर्मान्वाग्राश्रमानात्मन्यध्वस्य तत्तद्विहितकामणि दुर्वस्त दाग्न्धदेहभरण करोति । तेन देहभृता हि यस्माद्गोपत सर्वाणि कर्मणि त्यक्तुं न शक्यम्, 'न हि कश्चिद्भ्रगमपि जातु तिष्ठत्यकर्मवृत्' [३।५] इति प्रागुक्त । न चैकफल भूत सर्वकर्मसंघातोऽपि कथं स्यात् ? इति वाच्यम्, न हि सर्वकर्मसंघातो नाम कस्यापि कर्मणोऽकरण येनैव स्यात्,

किन्नुक्तप्राप्तमज्ञानेन सर्वकर्मगामात्मनि मिथ्यात्वबोध, स धामस्य न पटत इति सर्वकर्मस्वरूपस्याग एव स वक्तव्य, स धाशय इति भाव । शक्यमिति चाप्ययम्, 'शक्य च स्वभासेनापि भूतमतिह्यन्तुम्' इति महाभाष्ये प्रयोगात्, 'शक्यम-अलिभि पातुं वाताः केतवगन्धिन' इत्यादिदश-नाश, अत 'कमाणि शक्यम्' इत्युचितपत्र । यस्तु कर्मफलध्यागीत्युपसंहारः ॥ ११ ॥

९ व० त० दी०— एवम्भूतस्य लक्षणमाह— न द्वेष्टीति । सत्त्वसमाविष्टस्यागी बुद्धिमान् अकुशलं कर्मान्निष्ठफलकं, कुशले चेष्टस्वर्गादिकलके कर्मणि नानुपज्जते, त्यस्तात्मसुरातिरिक्तफल वात्, त्यक्तकर्तृत्वात् । अत्राकुशलं कर्म प्रमादिनमभिप्रेयोक्तम् "नाविरतो दुश्चरितान्नाशान्तो नासमाहितः । नाशान्तमनसो वापि प्रज्ञानेनैनापुन्यात्" [कठो २।२४+ ना.प ९।१९+ महो.४।६९] इति दुश्चरिताविरतस्य प्रमादिनो ज्ञानतो-ऽप्यात्मसुखानवाप्तिश्रवगात् । अतः कर्मणि कर्तृत्वसङ्गफलाना त्याग, शास्त्रीय, न तु स्वरूपतस्याग इति । तदाह— नहीति । नहि ध्रियमाणदेहेन कर्माण्यशेषतस्त्यस्तुं शक्यन्त इत्यर्थे शक्यमशक्यम् । देहाध्यायार्थाना अज्ञानपानादीना तदनुबन्धाना च कर्मणामवर्जनीयत्वात्, तदर्थं च महायज्ञादिकर्मण्यवर्जनीयमेव । तत्र यः तेषु यज्ञादिकर्मसु फलत्यागी— फलेत्युपलक्षणं कर्तृत्वममवयोरपि— स एव "त्यागेनैवेऽमृतत्वमानु" [महाना. ८।१४+कैव २] इत्यादौ त्यागीत्यभिधीयते ॥ १० ॥ ११ ॥

१० पु. अ. त — ननु सङ्गं फल च त्यक्त्वा यत्कर्म करोति तस्य त्यागरूपता सात्त्विकता च कथं सम्पद्यते ? इत्याशङ्क्याऽऽह— न द्वेष्टीति । अकुशल स्वरूपत केशादिता-यकं पश्चाद् दुःखासिरूपं तादृशं न द्वेष्टि, किन्तु भगवद्गामा-रूपत्वात्तत्समये पुन करणादत एव भवेत् । कुशले कृतकर्म जातसुखोऽपि मदाज्ञाव्यतिरिक्तोत्तमत्वज्ञानेन सत्त्वसमाविष्ट सत्त्वकर्मण्येवान् न अनुपज्जते नाऽऽसक्तो भवतीत्यर्थः । तत्र हेतु—मेधावी बुद्धिमान्, छिन्नसन्देह मदिच्छयैव सुखदुःखा-

दित्तानेन कर्मसु द्वेषात्किरहितो य स त्यागी इति ज्ञातव्य इत्यर्थः ॥ १० ॥ ननु कर्मफलत्यागो तत्करण किंप्रयो-जनम् ? इत्यत आह— न हीति । देहभृता देहाध्यायत्वेना अशेषत कमाणि त्यक्तुं न शक्यम् । हीति युक्तश्रान्यमप । देहाध्यासे फलपेक्षणात् लोकापेक्षणाव कथं त्याग कर्तव्य ? इति । यतो यस्तु यत्र पुन कर्मफलत्यागी कृतकर्मणा फलानभिलाषी स 'त्यागी' इति अभिधीयते ॥ ११ ॥

११ नी० आ० दी०— एव मुख्यं सात्त्विकत्यागमुक्त्वाऽमुत्स्य समाह— न द्वेष्टीति । सत्त्वेन सम्यगाविष्टो व्याप्तस्यागी मुख्यः सात्त्विकस्यागी सत्रयासीत्यर्थः । अकुशलमसुखप्रदं कर्म त्रिपणल्लानचतुर्गुणशौचभिक्षाटना-दिप्रयासरूपं न द्वेष्टि । कुशले मिष्टान्नभिक्षादौ नानुपज्जते न सङ्गं काकवत्पीति करोति । यदा कर्मकुशले संवादिर्मकुशले शिष्यादौ नानुपज्जते तत्राकुशल वा तं न द्वेष्टि । एतेन रागद्वेषद्वेषत्वमस्य दर्शिनम् । तदपि कुत ? इत्यपेक्षायामाह— मेधावीति । ऊहापोहकुशलतया नित्यानित्यवस्तुविवेचनादौ प्रज्ञावान् ; अत एव छिन्नसंशय, 'किं कर्माण्येव मुक्तिसाधनानि वत सत्रयास एव ?' इति विचिकित्सारहितः ।

एवं च 'त्यागी' इत्यनेन 'यज्ञो दान तपः कर्म न त्याज्य' [१८।९] इत्युक्तादत्यागात्प्राप्तवृत्तिः । 'मेधावी' इत्यनेन 'मोहात्तस्य परित्याग' [१८।१०] इत्युक्तात्तामसत्यागात्प्राप्तवृत्तिः । पूर्वार्द्धेन रागद्वेषाभावप्रतिपादनेन 'कायहेतुभयास्यजेन' [१८।८] इत्युक्ताद्राजसत्यागात्प्राप्तवृत्तिः । 'छिन्नसंशय' इत्यनेन 'कार्यमित्येव यत्कर्म' [१८।९] इत्युक्तादसुखसात्त्विकत्यागात्प्राप्तवृत्तिः । न ह्यमो कर्मणा तुच्छं सत्रयासस्य महाभागयत्वं च तत्त्वतो वेद, वद चैतच्छणमपि कर्मसु न तिष्ठत् । न हि दाहोपशमार्थं निरुक्तस्य जाह्नवीमहाहूदं ज्ञानत् मी-मोष्मप्रवृत्तशायसि फलवत् श्रणमपि रमेत् । संशयच्छेदेऽपि हेतु सत्त्वसमाविष्ट इति । यत, सत्त्वेनैव कर्त्रा सम्यगाविष्टोऽयं, न त्वथ सत्त्वमाश्रित इति महान्विशेषः । एव च पूर्वश्लोकोक्तस्य सात्त्विकस्यागरूपस्य कर्म-योगस्य फलभूतोऽयं सुदुःखः सत्रयासो विविदिधूमाननुष्ठेयः "यद्दहव विरजेत्तद्दहव प्रज्जेत्" [जापालो. ४] "एतमेव प्रजानिनो लोचमनि-वच्छन्न प्रजन्ति" [पृ ४ ४।४।२२] इति श्रुतिप्रसिद्धः ।

(शां.) भाष्ये तु [१८।९] “ ननु कर्मपरित्यागस्त्रिविधः सन्न्यास इति च प्रकृतः, तत्र तामसो राजसञ्चो-
कस्त्यागः कथमिह सङ्गफलत्यागस्तृतीयत्वैनेत्युच्यते ? यथा त्रयो ब्राह्मणा आगतास्तत्र पङ्कविशौ द्वौ क्षत्रिय-
स्तृतीयः इति तद्वत् । नैप दोषः त्यागसामान्येन स्तुत्यर्थत्वात् । अस्ति हि कर्मसध्यासस्य फलाभिसन्धित्यागस्य
च त्यागत्वं सामान्यम् । तत्र राजसतामसत्वेन कर्मत्यागानिन्दया कर्मफलाभिसन्धित्यागः सात्त्विकत्वेन स्तुयते ‘ स
त्यागः सात्त्विको मतः ’ इति ग्रन्थेन त्यागत्रैविध्यं समाधायैवं सङ्गफलत्यागपूर्वकं नित्यकर्मावुत्थानेन विशुद्धान्तः-
करणस्यात्मज्ञानाभिमुखस्य तन्निष्ठाकर्मकथनार्थोऽयं श्लोक इत्युक्तम् । तथैव श्लोकं व्याख्याय “ पूर्वोक्तस्य
कर्मयोगस्य प्रयोजनमनेन श्लोकेनोक्तं ” इत्युपसंहृतम् । अन्ये तु फलाभिसन्धिविशिष्टस्य कर्मणस्त्यागस्त्रिविधः
विशेषणभावाद्द्विशेष्याभावादुभयाभावाच्च । आद्योऽत्रैव विधित्सितः, द्वितीयस्तु तामसराजसमेदेन द्विविधो-
ऽप्यत्रैव निन्दितः; तृतीयस्तु कर्मानधिकारिणा विविदिपुणा । विदुषा च कर्तुं योग्यो द्विविधः । तत्रान्यः
स्थितप्रज्ञलक्षणादौ प्राग्व्याख्यातः । आद्यस्तु ‘ नैफर्ण्यसिद्धिं परमां ’ [१८।१९] इत्यत्र वक्ष्यते । तत्र भाष्ये
तिस्रस्त्यागविधाः प्रतिज्ञाय द्वे यथावत्प्रदुर्त्ये तृतीयाऽपि केनचित्सामान्येन प्रतिपादिता । अत्र तु एकस्यां द्वयो-
रन्तर्भावं कृत्वा द्वे एव विधे उपपाद्य तृतीया प्रदेशान्तरे प्रक्षिपेति प्रकृते प्रतिज्ञाया अनिर्वाह इति विशेषः ॥ १० ॥
अमुख्यमेव सात्त्विकं त्यागमनूय तत्प्रयोजनमाह द्वाभ्यां- न हीति । देहभृता देहाभिमानिना हि यस्मादशेषतः
कर्माणि त्यक्तुं न शक्यं अशक्यं, प्राणयात्रालोपप्रसङ्गात् ; तस्मादधिकृतः सन् यः कर्मफलत्यागशीलः— तुशब्द
एवार्थे- स एव त्यागीत्युच्यते । यस्त्वशेषतः कर्माणि त्यक्तुं शक्नोति परमार्थदर्शो स मुख्यस्त्यागीत्यर्थः ॥ ११ ॥

अज्ञानां केवलज्ञाननिष्ठानां च कर्मणः त्रिविधफलप्राप्तिनिर्णयः ।

अनिष्टमिष्टं मिश्रं च त्रिविधं कर्मणः फलम् ।

भवत्यत्यागिनां प्रेत्य न तु सन्न्यासिनां क्वचित् ॥ १२ ॥

१ शां. भा.— किं पुनस्तत्प्रयोजनं यत्सर्वकर्मपरित्यागात्स्यात् ? इत्युच्यते— अनिष्टमिति ।
अनिष्टं नरकतिर्यगादिलक्षणं, इष्टं देवादिलक्षणं, मिश्रमिष्टानिष्टसंयुक्तं मनुष्यलक्षणं चैवं त्रिविधं त्रिप्र-
कारं कर्मणो धर्मोर्धर्मलक्षणस्य फलं बाह्यानेकारकस्यापारनिष्पन्नं सद्विद्याकृतमिन्द्रजालमायोपमं महा-
मोहकरं प्रत्यगात्मोपसर्पाव फल्गुतया लयमदर्शनं गच्छतीति फलमिति फलनिर्वचनं तदेतदेवंलक्षणं फलं
भवत्यत्यागिनामज्ञानां कर्मिणामपरमार्थसन्न्यासिनां प्रेत्य शरीरपातादूर्ध्वम् । न तु सन्न्यासिनां परमार्थ-
सन्न्यासिनां परमहंसपरिव्राजकानां केवलज्ञाननिष्ठानां क्वचित् । न हि केवलमभ्यन्दर्शननिष्ठा अविद्यादि-
संसारबीजं नोन्मूलयन्ति कदाचिदित्यर्थः ॥ १२ ॥

२ आ. शां. व्या.— उपाधिकारिण सर्वकर्मसध्यासा-
सम्भवेऽपि फलाभावे कुतस्तस्य कर्तव्यता इति शङ्कते— किं
पुनरिति । गौणस्य मुख्यस्य वा सध्यासस्य फल विपुच्छि-
पितमिति विकल्पयति— उच्यते इति । सर्वकर्मलार्गो नाम
सदनुष्ठानेऽपि तत्फलमभिसन्धित्यागः । स चामुख्यसध्यास-
स्य फलमाह— अनिष्टमिति । मुख्ये तु सध्यासे सर्वकर्म-
त्यागे सम्बन्धीद्वारा सर्वव्यसारेऽपि चित्तिरेव फलमित्याह— न
त्विति । पाश्चर्यं व्याकरोति— अनिष्टमित्यादिना । तिर्य-
गादीत्यादिपरमवशिष्टानिष्ठयोनिस्सद्गृहार्थं, देवारीत्यादिपद-
मवशिष्टोऽपि प्रवृत्तयोनिप्रवृत्तयोनि विभागः । फलशब्दं व्युत्पाद्यनि-
श्चाहोति । करणद्वारकमनेकविधत्वमुक्तत्वा मिथ्यात्वमाह— इन्द्रे-
अविद्येति । तत्कृतत्वेन इष्टिमात्रदेहेत्वे इष्टान्तमाह— इन्द्रे-

ति । प्रतीतितो रमणीयत्वं सूचयति— महामोहेति । अवि-
द्येत्यस्याविद्याभित्त्वादारामथितत्वं वस्तुतो नास्तीत्याह—
प्रत्यगिति । उक्तं फलं कर्मिणामिष्यते चेदमुख्यसध्यासप्रलो-
पिपरत्वं पादन्यस्य कथमिष्टं ? इत्याशङ्क्याऽऽह— अपर-
मार्थेति । फलाभिसन्धिविकलानां कर्मिणां देवतातदूर्ध्वं कर्मा-
नुरोपिकलमावश्यमित्यर्थः । कर्मिणामेव सतामसकामिणांभी-
नाममुख्यसध्यासित्वात्तरीयामुख्यसध्यासस्य फलमुक्त्वाऽनुष्ठ-
पात्वं व्याचष्टे— न त्विति । अमुख्यसध्यासमन्तरप्रवृत्ति
व्यवच्छिन्नमिति— परमार्थेति । तेषां प्रयान धर्ममुपादिशति—
केचलेति । वचिद्रेणे काले वा नास्ति दयोर्धः फलं तेषामिति
सम्बन्धः । तर्हि परमार्थसध्यासोऽस्त्येवामनुष्ठेयैतद्व्याशङ्क्य
तस्य मोक्षव्यवहित्वात्तन्मैत्रिन्या— न हीति ॥ १२ ॥

३ रा. भा.— ननु कर्माप्यग्निहोत्रदर्शपूर्णमासज्योतिषोमादीनि महायज्ञादीनि च स्वर्गादिफलसम्बन्धितया शास्त्रैर्विधीयन्ते; नित्यनैमित्तिकानामपि 'प्राजापत्यं गृहस्थानाम्' [चि. पु. १।६।३७] इत्यादिफलसम्बन्धितयैव हि चोदना; अतस्तत्फलसाधनस्वभावतयाऽऽगतानां कर्मणामनुष्ठाने बीजाभावादीनामिमानभिसंहितफलस्यापीष्टानिष्टरूपफलसम्बन्धोऽर्जनीयः; अतो मोक्षविरोधिफलत्वेन सुमुशुणा न कर्मानुष्ठेयमित्यत उत्तरमाह— अनिष्टमिति ।

४ वे ता. च — लौकिकफलासाधनकर्मप्रक्रियैव हि वैदिककानामपि फलसाधनत्वव्यवस्थापनम् । लौकिकानि च कर्माणि फलेच्छाभावेऽपि स्वभावस्त्युरूप फलानि । एव वैदिकेष्वापीत्यभिप्रायेण शङ्कते— नन्विति । नन्वग्निहोत्रादीनां महायज्ञादीनां च विनियोगपृथक्त्वेन आश्रमाश्रित्यस्वगादर्थत्वाविरोधात् स्वर्गाद्यर्थतयाऽऽनुष्ठानमाभूत्, आश्रमाश्रित्याऽऽनुष्ठाने तु दोषविरोधः ?

इत्यत्राऽऽह— नित्यनैमित्तिकानामपि । बीजाभावादिष्टान्तेन 'अनुशालम्' [१।८।१०] इत्युक्तस्य प्रमादिकस्यापि बन्धकत्वं सूचितम् । न हि भूमौ प्रमादनिर्पित बीजनफलति (१) । तस्मादमृतरसाद्यैने विपनहवीजावापतुल्योऽयं कर्मकत्राप इत्यभिप्रायेण फलित स्वरूपत्यागमाह— अत इति ।

३ रा. भा.— अनिष्टं नरकादिफलम्, इष्टं स्वर्गादि, मिश्रमनिष्टसम्भिन्नं पुत्रपश्चनादि; एतन्निविध कर्मणः फलं अत्यागिना कर्तृत्वममताफलत्यागरहितानां प्रेत्य भवति, प्रेत्य कर्मानुष्ठानोत्तरकालमित्यर्थः । न तु सन्न्यासिना क्वचित्— न तु कर्तृत्वादिपरित्यागिनां क्वचिदपि मोक्षविरोधि फलं भवति ।

४ वे ता चं — अमुमक्षणाभिदमनिष्टत्वादित्रैविध्यम्, सुमुक्षवनेपया स्वर्गादिप्यनिष्टत्वादित्यभिप्रायेण नरकस्वर्गादिक्यनम् । कारीयादिशास्त्रयज्ञादिक्यनाना चैवदशानावित्वरिच्यते । 'प्रेत्य' इति प्रदर्शनार्थम् अन्यथा तस्मिन्नेव शरीरे त्यागिनामपि त्रिविधस्यापि फलस्य आरम्भानुमति

प्रसङ्गात्, 'न तु सन्न्यासिना क्वचित्' इति व्यतिरेकोक्त्या तस्यापि बाधाकैत्यभिप्रायेणाऽऽह कर्मानुष्ठानोत्तरकालमिति । अत्राप्यनिष्टकालानवय पूर्वोक्तरीत्या प्रमादिककर्मविषयो मन्तव्यः ।

३ रा भा.— एतदुक्तं भवति— यद्यप्यग्निहोत्रमहायज्ञादीनि नित्यान्येव, तथापि जीवनाधिकारकामाधिकारयोरित् मोक्षाधिकारे च विनियोगपृथक्त्वेन परिह्रियते, मोक्षविनियोगश्च— "तमेतं वेदानुचनेन ब्राह्मणा प्रिप्रिदिपन्ति यज्ञेन दानेन तपसाऽऽनाशकेन" [बृ. उ. ४।४।२२] इत्यादिभिः— इति । तदेवं त्रियमाणेष्वेव कर्मसु कर्तृत्वादिपरित्यागः शास्त्रसिद्धः सन्न्यासः; स एव च त्याग इत्युक्तः ॥ १२ ॥

४ वे. ता च — उक्तस्य चोदय्य प्रतिज्ञाभारेणोत्तरमिदमुच्यते, न तु कदाचिदुक्तव्यत आह— एतदुक्तमिति । विनियोगपृथक्त्व विनियोजकत्वाक्यपृथक्त्वेन प्राधान्यं । विनियोगात् पृथक्त्वेन ज्योतिषोमादिषु पापक्षयादिनानाफलत्व सिद्धम् । परिह्रियते— विरुद्धस्त्वयद्योयमिति शेषः । ननु "तमेव विद्वानमृत् इह भवति । नान्य पार्थ" [यजुस्स ३।१।१८+ते आ ३।१।३+त्रि म ना ४।३+धिरु १।२।५+१३।१+महाना ३] इति नियमनाद्वेदनमेव मोक्षासाधनतया विधीयते कर्म तु व्यवच्छिद्यते अत्र क्व मोक्षाधिकार विनिशोकोऽपि ? तत्राऽऽह— माक्षविनियोगश्चेति । 'असिना त्रिप्रापतिः अधन त्रिप्रापति' इत्यादिपिडासंभवमावादिहारीप्यमाणभारवर्षहरणयाऽऽभव्य । अतो वदतोत्यतिज्ञारेण

परम्परया साधनत्वान्मोक्षविनियोग । अन्वयवहितसाधन विवक्षया तु "नान्य पन्था" [श्वेता ३।८+६।१५+ना प २।१+त्रि म ना ४।३ महाना ३+ वित्तु १।२।७] इत्यादिभिर्निर्णये इति भावः । एव परिपन्थाभिप्रेतमन्यथापि प्रतिषक्तुमुपक्रमत इत्यभिप्रायेण सन्नत्यर्थमुक्तमश निगमनच्छाय याऽऽनुवदति— तदेवमिति । तत्— स्वरूपत्यागोवेत्याग सत्त्वादित्यर्थः । एव कर्णाधमादिनित्यतस्य दुस्त्वयत्त्वपरिहारेत्यर्थः । अस्मिन्नेव श्लोके 'भवत्यत्यागिना प्रेत्य न तु सन्न्यासिना क्वचित्' इति त्यागभावविपर्ययस्य सन्न्यासशब्देण कथनत्यागसन्न्यासपृथक्त्वव्याहः च परिहृतेत्याह— स एव च त्याग इति ॥ १२ ॥

८ आ. मा. भा.— त्याग स्तीति— अनिष्टमिति ॥ १२ ॥

आत्मनोऽकर्तृवासिद्धये तत्कारकप्रदर्शनम् ।

पञ्चैमानि महाबाहो ! कारणानि निबोध मे ।

साङ्ख्ये कृतान्ते प्रोक्तानि सिद्धये सर्वकर्मणाम् ॥ १३ ॥

१ शां. भा.— अतः परमार्थदर्शिन एवाशेषकर्मसञ्चयासित्वं सम्भ्रजत्यविद्याध्यारोपितत्वादात्मनि क्रियाकारकफलानां, न त्वज्ञस्याधिष्ठानादीनि क्रियाकर्तृकारकाण्यात्मत्वेन पश्यतोऽप्येकर्मसञ्चयात् सम्भवति । तदेतदुत्तरैः श्लोकेर्दर्शयति— पञ्चेति । पञ्चैतानि वक्ष्यमाणानि हे महाबाहो ! कारणानि निर्देष्टव्यानि निबोध मे ममेति । उच्चरन्न चेतसमाधानार्थं वस्तुवैषम्यप्रदर्शनार्थं च तानि कारणानि ज्ञातव्यव्याप्तौति । साङ्ख्ये, ज्ञातव्याः पदार्थाः सङ्ख्यायन्ते यस्मिञ्छास्त्रे तत्साङ्ख्यं वेदान्तः । कृतान्त इति तस्यैव विशेषणं कृतमिति कर्मोच्यते, तस्यान्तः कृतस्य परिसमाप्तिर्वत्र स कृतान्तः, कर्मान्त इत्येतत् । ' यावानर्थ उदपाने ' [२।४६] ' सर्वं कर्मोत्थिलं पार्थ ! ज्ञाने परिसमाप्यते ' [४।३३] इत्यात्मज्ञाने सञ्जाते सर्वकर्मणां निवृत्तिं दर्शयति । अतस्तस्मिन्नात्मज्ञानार्थं साङ्ख्ये कृतान्ते वेदान्ते प्रोक्तानि कथितानि सिद्धये निष्पत्त्यर्थं सर्वकर्मणाम् ॥ १३ ॥

२ आ. शां व्या.— नन्वपरमार्थसंज्ञासवदविशेषादज्ञानां परमार्थसंज्ञासोऽपि किं न स्यात् १ व्यागत्य सुकरत्वात् नाऽऽह— अत परमार्थेति । तस्य सम्यग्दर्शनादविद्या निवृत्तौ तदारोपितक्रियाकारकादिनिवृत्तेरिति हेत्वर्थः । विद्यावत् सर्वकर्मसञ्चयादित्वसम्भावनासुकरत्वेवकारोऽप्यवश्यं दर्शयति— न त्विति । अविद्युपोऽशेषकर्मणा तदेतूना च रागप्रीत्याद्यायोगे कारकेष्वधिष्ठानादिष्व्यात्मत्वदशन हेतुमाह— क्रियेति । कथमधिष्ठानादीना क्रियाकर्तृत्व २ कथं वाऽविद्युपस्तेष्व्यात्मत्वयो ३ इत्याद्यज्ञानान्तरश्लोकचतुष्टयस्य तात्पर्यमाह— तदेतदिति । कर्मानिनामधिष्ठानादीनामप्राप्तिव्यक्त्याशङ्कामादाद्युदासति— पञ्चेति । उत्तरत्रेत्यधिष्ठानादिषु वक्ष्यमाणेष्वित्यर्थः । वस्तूना तेषामेव वैषम्य दिदर्शयित्वा न हि चेतस्वभावानादिते ज्ञातुं शक्यते । साङ्ख्यशब्दं व्युत्पादयति—

ज्ञातव्या इति । आत्मा त्वम्पदार्थस्तत्पदार्थो भ्रम, तयोरेकधीस्तदुपयोगिनश्च ध्रुवणादय पदार्थास्ते सङ्ख्यायन्ते व्युत्पादन्ते । कृतान्तत्वोदस्य वेदान्तविषयत्व विभजते— कृतमित्यादिना । वेदान्तस्य तत्त्वधीद्वारा कर्मावसानसूचित्वे वाक्योपकमानुक्त्यर्थं दर्शयति— यावानिति । उदपाने कृशार्थो वागानर्थं ज्ञानादिस्तावानर्थं समुद्रे सम्पद्यतेऽतो यथा कृपाविकृतं कार्यं सर्वं समुद्रंस्तमेवति, तथा सर्वेषु वेदेषु कर्मार्थेषु यावत्कृततावज्ज्ञानवतो ब्राह्मणस्य ज्ञानेऽन्तर्भवति, ज्ञान प्राप्तस्य कर्तव्या नवशेषादित्यर्थः । तत्रैव वाक्यान्तरमनुकाममिति— सर्वमिति । उदाहृतवाक्ययोस्तात्पर्यमाह— आरमेति । आत्मज्ञाने स्तिसर्वकर्मनिवृत्तावपि कथं वेदान्तस्य कृतान्तत्व ३ इत्याद्यज्ञानाऽऽह— अस्त इति । तानि मद्भवतो निरोधेति पूर्वेषाम्भवत् ॥ १३ ॥

३ रा. भा.— इदानीं भगवति पुरुषोत्तमे अन्तर्यामिणि कर्तृत्वानुसन्धानेन आत्मन्यवर्तत्वानुसन्धानप्रकारमाह— तत एव फलकर्मणोरपि ममतापरित्यागो भवतीति । परमपुरुषो हि स्वकीयेन जीनात्मना स्वकीयेश्च करणकलेरप्रारणैः स्तलीलाप्रयोजनाय कर्माप्यारभते; अतो जीवात्मगतं क्षुब्धत्वादिक्वमपि फल तत्साधनभ्रतं च कर्म परमपुरुषस्यैव ।

४ घे. ता च — ' अनिष्टमिष्टम् ' [१।८।१२] इत्यादेरन्तर कारणप्रक्रोके का सति १ इत्यादाऽऽह— इदानीमिति । साक्षात्प्रभविषये तद्युगे कर्तृत्वस्य । भगवति पुरुषोत्तम इत्युक्त्या प्रायुक्तप्रकारेण सर्वान्तर्यामिण तद्वत्त्वतः प्रयुक्तोयामावच्छेद्यत्वम् । प्रकारमाह— त्वेनेनातूतीयाप्यासादनुकान्तस्याकर्तृत्वानुसन्धानस्यार्थेन चहेतुद्वयव्यावस्थितस्वरूपसोपधनमिति दर्शितम् । मिषु त्वागु प्रकान्तपु अन्यत्वस्य प्रकारसोपधनमिति सप्रति । निविद्यस्य त्वागुवापिचतया प्रभापत किमिति कर्तृत्वस्यागप्रकारमाशेषोपपादय २

इत्यत्राऽऽह— तत पश्येति । इति शब्दोऽत्र हेत्वर्थः । कृतिगादियु कर्तृत्वेषु यजमानादे कर्मणि फले च ममता दृश्यते, तद्वदस्यापि किं न स्यात् २ अत कर्तृत्वत्यागमात्रात्कथं कर्मणि फले च ममतानुद्धिनवृत्ति ३ इत्यत्राऽऽह— परमपुरुषो हीति । हीति प्रमाणप्रतिद्विसुचनम् । ' त्वं न्यञ्जद्विरद्विरकिं कर्मसुशेषादिते । हेरे । विद्वरति श्रीडाकन्दकैरिव जन्तुमि ' ' बाल श्रीबनारिबि [म भा. ३।१।२।५४+३।३।३०] ' इत्यत्र दि कृते भूतमिदं विधं चराचरम् ' [म भा. ३।३।८।२१] इत्यादिप्रसिद्धमाह— स्वकीयेनेत्यादिना । कारणविधाधिरो दि परम

इत्यः भ्रूयते; भवः करणानां जीवरोपन्वदशायामपि यज्ञतुल्या-
 श्चोपुस्राह इव परमपुरुषस्य शीयिर्वं न निवर्तन इत्यभिप्रायेणा-
 ऽऽस्वकरीयैश्च करणरुलेवरप्राणैरिति । सङ्कोचभावा-
 दृथरुद्ररूपप्रदानादिक्रमपि तस्य लीलेत्याह स्वलीलाप्रयोज-
 नायेति । ' लोचनतु लीलाकैवलयम् ' [प्र. सू. ३।१।३३]
 इत्यादिनिरीदं मीमांसिनमिति भावः । लीलादिप्रयोजना-
 येति पाठे तु आदिशब्देन कारण्यादिमूलमकारधगादि-
 यदणम् । ननु शास्त्रीयस्य कर्मणः परमपुरुषमपाराधनतयैव
 विधानात्फलपर्यन्तस्य तस्य तदीयता युक्ता; लौकिकं तु

कर्म न तदा शिष्ट, नापि तयाच्छब्दं, धुश्रित्वादेः फलस्य जीव-
 गामित्वेदेवोपलम्भान्, भनो लौकिकानां फलानां जीवरोपत्वे
 तत्साधनस्यापि कर्मणस्तदर्थता युक्ता; तस्मान् ' सिद्धये सर्व-
 कर्मणाम् ' इत्यादिभिः सर्वविषयशब्दयोगाद्युपपादनमपारय-
 मिति तत्राऽऽह-अत इति । परमपुरुषस्यैवेति— वशी
 स्वस्वामिभावात्कथमन्वयविशेषविधानात् । यथा पञ्चरुद्रान्त-
 पोपगादिश्च तत्सुनादिकं च सार्वभौमस्य शेषमूर्तं, तथाऽप्या-
 पीति भावः ।

३ रा. भा.—सह्या बुद्धिः । (सह्याविद्धिः) साह्ये कृतान्ते—यथावस्थिततत्त्वविषयया वैदिक्या
 बुद्ध्या अनुसंहिते निर्णये सर्वकर्मणां मिद्वये—उत्पत्तये प्रोक्तानि पञ्चेतानि कारणानि निबोध मे मम
 सकाशादनुसन्वत्स्य । वेदिकी हि बुद्धिः शरीरेन्द्रियमाणजीवात्मोपकरणं परमात्मानमेव कर्तारमधारयति ।
 " य आत्मनि तिष्ठन्नात्मनोऽन्तरो यमात्मा न वेद यस्यात्मा शरीरं य आत्मानमन्तरो यमयति स त
 आत्माऽन्तर्पाम्यमृतः" [श.प. १।४।५।३०] "अन्तःप्रविष्टः शास्ता जनानां सर्वात्मा" [चित्यु. १।१।२+
 तै. आ. ३।१।३] इत्यादिपु ॥ १३ ॥

७ ह. पै. भा.— पञ्चेति । साङ्ख्ये कृतान्ते प्रोक्तानि सिद्धये सर्वकर्मणां साङ्ख्ये कृतान्ते पुराण्ये इति साङ्ख्यो वेदः स एव साङ्ख्यम् । स्वार्थेऽणप्रत्ययः । कृतो निश्चयो यत्र तत्कृतान्तं, तत्र कृतान्ते प्रोक्तानि निश्चयापेक्तानि कथितानि । निश्चितार्थं वेदे प्रोक्तानीत्यर्थः । सिद्धये निष्पत्तये । सर्वकर्मणां शारीरादीनाम् ॥ १३ ॥

८ वें प्र गि — इत्यादत्त्वं, परमाद्यत्त्वं कर्तृत्वस्वभाव इत्यात्मन कथं सर्वकर्मसम्भवात् ? इत्यादाङ्क्यत्वं न कर्तृत्वमात्मन स्वभावः, किन्त्वधिष्ठानादितादात्म्याभ्यासप्रयुक्तम् । तस्य च निर्विकारात्मत्वज्ञानेन मूलभूताज्ञाननाशादुच्छेद निश्चियात्मतत्त्वज्ञाननिष्ठा रूप सर्वकर्मसम्भवात् सम्पद्यते इत्यधमर्थं पञ्चभिर्दशैव प्रथममधिष्ठानादिपञ्चकमत्र त्रामशान्तार्थमवयवयो र्यमित्याह— पञ्चेमान्तीति ।

हे महाबाहो ! कृतान्ते, कृत कर्म, तस्यान्त परिसमाप्ति ज्ञानोपत्त्वा भवति ' सर्वं क्मासिद्ध पाप । ज्ञाने परिसमाप्यते' [४।३३] इत्युक्ते । सा यत्र प्रतिपाद्यते तत्कृतान्तम्, तस्मिन्साङ्ख्ये सम्पत्कट्यायते अनया आग्नेति साङ्ख्यया वेदान्त । साङ्ख्येन साङ्ख्यम् । स्वार्थेऽण् । वेदान्ततात्त्वे

सर्वकर्मणा सिद्धये उत्पत्तये प्रोक्तानि इमानि वक्ष्यमाणानि पञ्च कारणानि मे श्रुतानिबोध जानीहि । अत्र ' मे निबोध महाबाहो ! ' इत्यनेन सा विना नामधेयं वक्ता स्वो विनाऽप्य श्लोपदेश्य पुरयो नास्तीति दर्शितम् । ' साङ्ख्ये प्रोक्तानि ' इत्यनेन वेदा तार्थोपदेश्योऽप्य विशासेन ग्राह्य इत्युक्तम् । नन्वात्मतत्त्वपरिवेदान्ते किमर्थमनात्मभूतान्यवस्तूनि कर्मकाराणान्युक्तानि ? इत्याशाङ्कानिरासाय कृतान्त इति साङ्ख्यविधिपणम् । अनारम्भूतान्यप्येतान्यात्मरूपेण शृण्वन्नागतवादार्थं नमूलमिति तन्निरासायात्मविविक्ततैतान्युक्त्वा सर्वकर्मणां भेदद्वयं ' ब्रह्मदर्शने सति निश्चियात्मतत्त्वज्ञान भवतीति तदर्थमेतदुक्तिरित्यर्थः ॥ १३ ॥

९ व० व० दी०— इदानीं भगवत्कर्तृत्वानुसन्धानपूर्वकम् । स्वकर्तृत्वानुसन्धानपरिहार उद्दीर्यते ॥ १ ॥ कर्तृत्व इत्येव मनुते स तु कर्तृपु पञ्चसु । स यथा निन्दयाने लोके तथा कृष्णेन शास्त्रत ॥ २ ॥ पश्येदुणाना हेतुत्वं यदा देवस्य वा हरेः । तत्र एवैव ममतात्याग स्यात्कञ्चकर्मणे ॥ ३ ॥ तत्रान्तर्थाभिपुरुषे (० स्वकीयैः कर्मणा दिभिः) कर्तृत्वमुख्यत स्थितम् । (जीवात्मना स्वलीलार्थं कर्माण्यारभते ततः ।) स्वातन्त्र्यात्परतन्त्रे तु गौणमवाभ्युपेयते ॥ ४ ॥ अतो प्रह्वगत कर्तृत्वादि जीवे तदशतः । सर्वं कर्मकञ्च (चापि पुरुषस्य परस्य तत्) चार्थं पुरुषेण परत्र तत् । इति तत्र भगवता भाष्यमाभाष्यतेऽन्ततः ॥ ५ ॥

पञ्चेति । कृतान्ते सिद्धान्त कृतनिर्णये वा साङ्ख्ये प्रोक्तानि सिद्धान्तीकृत्योक्तानि सर्वकर्मणा सिद्धये पञ्चेतानि कारणानि निबोध मे मम सकाशादुपेहि । साङ्ख्ये हि वेदानुरोधेन सूत्रनिबन्धो दृश्यते, तदनुरोधे शरीरेन्द्रियप्राणजीवतरोपरकरण परमात्मानमन्तर्यामिणमुत्तम कर्त्तार प्रत्याययति " य आत्मनि तिष्ठन्नात्मानमन्तरो यमयति, यमात्मा न वेद, यस्यात्मा शरीर स त आत्माऽन्तर्याम्यमृत " [श प १४।५।३०] " अन्त प्रविष्ट, शास्ता जनाना सर्वतमा " [तै उ ३।११+चिन्त्यु ११।१] इत्यादौ स्वातन्त्र्येण नियमनादिकर्तृत्व केवलस्य परमात्मनो बोध्यते इति । तदेककर्तृत्वं तदशभूत जीवात्मनि सतत शुद्ध, अन्यत्तु प्राकृत निषिध्यते तदतदपे स्फुटीभविष्यति ॥ १३ ॥

१० पु अ त — ननु साङ्ख्यकल्पवित्यागेऽपि कर्मकर्तृत्वं तु सम्भावितमेव, भोजनमृत्तिवदौषधार्थमक्षितमादकद्रव्य जामादयत्, अतः कथं फल न भवेत् ? इत्याशाङ्क्याऽऽह— पञ्चेतानानि श्लोकपञ्चजन । हे महाबाहो ! पञ्चवागत्रिया

। कारणतमर्थं । सर्वकर्मणा सिद्धये फलाप्तये साङ्ख्येऽप्यात्म्यानां निगायके कृतान्ते कृतस्य कर्मणोऽन्त समासिधेयं स कृतान्तो वेदान्ततस्मिन् प्रोक्तानि । एतान्यपे प्रोच्यमानानि पञ्च कारणानि मे मतो निबोध जानीहि ॥ १३ ॥

११ नी० भा० दी०— नन्वात्मन कर्मालेपनिमित्त यदकर्तृत्वानुसन्धानं तर्हि क्योपिद्विप्रिष्टथादिवद्वाहार्थं । एत वास्तवमेव सद्बिद्याध्यस्तकर्तृत्वेनावृत्तमिति शास्त्रदृष्टया कर्तृत्वतिरोधानेनाकर्तृत्वमेव भावयते । इत्याशाङ्क्याप्रित्तेन दृष्टाया योपिति दम्भूत्वादर्शननेत्र फल्पितेनाकर्तृत्वान वास्तवस्य कर्मालेपस्यासम्भवादाद्य निरस्य द्वितीयमुपपादादियध्यन् पीडिकामारचयति— पञ्चेति । हे महाबाहो ! सर्वकर्मणा सिद्धये इमानि वक्ष्यमाणानि पञ्च कारणानि निवर्तकानि स मद्ब्रह्मपानिबोधं युष्यते । स्ववचने विद्याश्लोकाद्वदार्थं कारणाना समूलत्वमाह— साङ्ख्ये कृतान्त प्रोक्तानीति । स्वयमिवविक्रय कयायन्ते प्रकटीकृत्यन्ते तस्मान्कारमानात्मपदार्थरूपाणि यस्मिन्मन्-

साङ्ख्यं वेदान्तशास्त्रम् । तदेव विशिनष्टि— कृतान्ते कृतस्य कर्मणोऽन्तः परिसमाप्तिर्यस्मिन् ; 'सर्वं कर्माखिलं पार्ये ! ज्ञाने परिसमाप्यते ' [४।१३] इत्यात्मज्ञाने सति सर्वकर्मणां समाप्तिदर्शनात्, तस्मिन्साङ्ख्ये कृतान्ते प्रोक्तानि ॥ १३ ॥

अधिष्ठानं तथा कर्ता करणं च पृथग्विधम् ।
विविधाश्च पृथक्चेष्टा दैवं चैवात्र पञ्चमम् ॥ १४ ॥
शरीरवाङ्मनोभिर्यत्कर्म प्रारभते नरः ।
न्याय्यं वा विपरीतं वा पञ्चैते तस्य हेतवः ॥ १५ ॥

१ शां. भा.— कानि तानि ? इत्युच्यते— अधिष्ठानमिति । अधिष्ठानमिच्छाद्वेषसुखदुःख-
ज्ञानादीनामभिव्यक्तेराश्रयोऽधिष्ठानं शरीरं, तथा कर्ता उपाधिलक्षणो भोक्ता, करणं च श्रोत्रादिकं शब्दा-
युपलब्धये पृथग्विधं नानाप्रकारं तद्वादशसहस्रं, विविधाश्च पृथक्चेष्टा वायवीयाः प्राणापानाद्याः, दैवं
चैव दैवमेव चात्रैतेषु चतुर्षु पञ्चमं पञ्चानां पूरणमादित्यादि चक्षुराद्यनुग्राहकम् ॥ १४ ॥

२ आ. शां. व्या.— कर्माधान्यधिष्ठानादीनि मानमूल-
त्वाद्येयानीत्युक्तं, इदानीं प्रश्नपूर्वकं विशेषतस्तानि निर्दिशति—
कानीत्यादिना । प्रतीकमाशय व्याकरोति— अधिष्ठान-
मिति । उपाधिलक्षणो बुद्ध्यादिक्वाधिस्तत्कृशणस्तत्त्वभावो
बुद्ध्याद्यनुविधायी तद्वर्मानामिति पर्यनुपहितस्तत्प्रधान
इत्यर्थः । तत्र कार्यलिङ्गकमनुमानं सूचयति— शब्दादीति । ज्ञाने-

न्द्रियाणि पञ्च, पञ्च कर्मेन्द्रियाणि, मनो बुद्धिश्चेति द्वादशसहस्रा-
त्वम् । चेष्टाया विविधत्वादानाप्रकारत्वं, तदेव स्पष्टयति— वाय-
वीया इति । पृथक्त्वमसङ्कीर्णत्वं, न हि प्राणापानादिचेष्टानां
मिथः सद्वरोऽस्ति । दैवमेवेति विशदयति— आदित्या-
दीति ॥ १४ ॥

१ शां. भा.— शरीरेति । शरीरवाङ्मनोभिर्यत्कर्म त्रिभिर्रंतेः प्रारभते निर्वर्तयति नरः न्याय्यं वा
धर्म्यं शास्त्रीयं, विपरीतं वाऽशास्त्रीयमधर्म्यम् । यच्चापि निमित्तपिचेष्टादि जीवनहेतुस्तदपि पूर्वकृतधर्मा-
धर्मयोरेव कार्यमिति न्याय्यविपरीतयोरेव ग्रहणेन गृहीतम् । पञ्चैते यथोक्तास्तस्य सर्वस्यैव कर्मणो
हेतवः कारणानि । नन्येतान्यधिष्ठानादीनि सर्वकर्मणां कारणानि, कथमुच्यते 'शरीरवाङ्मनोभिर्यत्कर्म
प्रारभते' इति । नैप दोषः, विधिप्रतिषेधलक्षणं सर्वं कर्म शरीरादित्रयप्रधानं, तदङ्गतया दर्शनश्रवणादि च
जीवनलक्षणं त्रिधैव राशीकृतमुच्यते शरीरादिभिरारम्यत इति फलकालेऽपि तत्प्रधानैः साधनैर्भुज्यत इति
पञ्चानामेव हेतुत्वं न विरुध्यते ॥ १५ ॥

२ आ. शां. व्या.— पञ्चानामधिष्ठानादीनामुक्तानां
सर्वकर्मसिद्धयर्थत्वं स्पष्टयति— शरीरेति । ननु जीवनकृतं
भिन्नेषोन्मेषादिक्रमान्तरं साधारणमस्ति तत्कथं राशिक्षयकरण-
मिति ? तत्राऽऽह— यथेति । अधिष्ठानादीना कर्ममात्रहेतुत्वं
प्रतिज्ञाय शरीरादित्रिविधकर्महेतुत्वोक्तिरयुक्तेति शङ्कते—
नन्विति । पूर्वापरविरोधं परिहरति— नैप दोष इति । ननु
जीवनकृतानि स्वाभाविकानि कर्माणि दर्शनादीनि विधिनियेक-
वाद्यत्वात् देहादिनिर्वर्तनीत्याशङ्क्याऽऽह— तदङ्गतयेति ।

तस्य देहादित्रयस्य प्रधानस्यात्र चक्षुरादि तन्निष्पाद्यत्वेन
जीवनकृतं दर्शनादि प्रधानकर्मण्यन्तर्भूतमिति त्रैविध्यमविरुद्ध-
मित्यर्थः । देहाधारण्ये त्रिविधे कर्मणि सर्वकर्मान्ताभावेऽपि
कथं पञ्चानामेवाधिष्ठानादीनां तत्र हेतुत्वं ? फलोपभोगकाले
कारणान्तरापेक्षासम्भवादित्याशङ्क्य जन्मकालमाविनो मोग-
कालमाविनय सर्वस्य कारणस्य तत्रैवान्तर्भावान्मैवमित्याह—
फलैति ॥ १५ ॥

३ रा. भा.— तदिदमाह— अधिष्ठानमिति । न्याय्ये शास्त्रसिद्धे विपरीते प्रतिषिद्धे वा
सर्वस्मिन् कर्मणि शरीरे वाचिके मानसे च पञ्चैते हेतवः । अधिष्ठानं शरीरम्, अधिष्ठीयते जीवात्म-
नेति महाभूतसङ्घातरूपं शरीरमधिष्ठानम् । तथा कर्ता जीवात्मा; अस्य जीवात्मनो ज्ञातृत्वं कर्तृत्वं च— 'ज्ञोऽप्य-
एव' [ब्र. सू. २।३।१८] 'कर्ता शास्त्रार्थवन्नात्' [ब्र. सू. २।३।३३] इति च सूत्रोपपादितम् ।
मी. वृ. ४.

४ वे. ता. चं — उक्तविवरणतया श्लोकद्वयस्यापुनर्दक्ति फलमेतद्विरोधं चाभिप्रेत्याऽऽह— तदिदमाहेति । तत् ध्रुति-सिद्धम्, इदं विवक्षितमित्यर्थः । न्याय्यं न्यायादनपेतं ' धर्म-पथ्यर्थन्यायादनपेतं ' [अथा. ४।४।१२] इत्यनुशासनात् । न्यायशब्दश्चात्र अर्थान्तगतीत्याद्यनुपपत्त्यनुशोधाच्च शास्त्र-मेवानुसन्धत्त इत्यभिप्रायेणाऽऽह— शास्त्रसिद्ध इति । शास्त्रसिद्धेन सह लौकिकविवक्षया तदन्यद्वेति यत्कथम् । विहिते निर्दिष्टे विपरीतराब्ध निषिद्धे स्वरस, कैमुत्येन च लौकिक कर्मव्यभिचयमिप्रायेणाऽऽह— प्रतिषिद्धे वेति । सर्वस्मिन् कर्मणीति फलितोक्तिः । यथा शारीरमानसवाचिकेषु कर्मसु शरीरादीनां प्राधान्येन प्रतिनियतता; न तथाऽमी पञ्च हेतवः, अपितु प्रतिवर्गं पञ्चान्यपेक्षिता इत्यभिप्रायेण शारीरवायुकि । पञ्चहेतुषु तथैव कर्मसु प्राधान्यादेव हि शारीरत्वादिविभागः । यद्यपि जगत्पृथगादिषु परमात्मैव कारणं, तथापि क्षेत्रज्ञत्वैकेषु परमात्मना स्वैच्छैवैवमुपकरणेच्छान्तान्येतानीत्यभिप्रायेण हेत्व-नरोक्तिः ।

३ रा. भा.— कारणं च पृथग्विधं— वाक्पाणिपादादिपञ्चकं समनस्कं कर्मेन्द्रियं, पृथग्विधं कर्म-निष्पत्तौ पृथगन्यापारम्; विविधा च पृथक्चेष्टा— चेष्टाशब्देन पञ्चात्मा वायुरभिधीयते तद्वृत्तिवाचिना-शरीरेन्द्रियधारकस्य प्राणापानादिभेदभिन्नस्य वायोः पञ्चात्मनो विविधा च चेष्टा विविधा वृत्तिः ।

४ वे. ता. चं — कर्मात्पत्तिहेतुपन्यासात्करणशब्दोऽत्र कर्मेन्द्रियमानपर इत्यभिप्रायेणाऽऽह चागिति । यद्यपि ज्ञानेन्द्रियाणां तात्त्विकज्ञानोत्पादनद्वारा परम्परया कर्मणि हेतुत्व-मस्ति, तथापि वस्तुमात्रेष्वालोचितेषु मनसा सङ्कल्पैव कर्म-करणात्मनसिर्ध्वन्मन्त्रापरव्यवधानाभावात्— समनस्कमित्यु-क्तम् । ज्ञानेन्द्रियस्यैव मनसः कर्मेन्द्रियप्रवृत्तिष्वपि तात्कार-ण्यात्कर्मेन्द्रियत्वोक्तिः । ' शरीरवायुरनोमिः ' इत्यत्रैवोक्तः मनसः सङ्कल्पादिकमापेक्षया वा कर्मेन्द्रियत्ववादः । साहच्ये रण्येवमेवोक्तं— ' सुक्ष्मिन्द्रियाणि चक्षुरश्रोत्रघ्राणरसनत्वगाख्यानि (स्पर्शनक्रानि) । वाक्पाणिपादायुपस्थानकर्मेन्द्रियाण्याहुः । उभयात्मकमत्र मनः सङ्कल्पकमिन्द्रियं च साधम्यात् ' [सा. का. २.६.२७] इति ।

कर्महेतुप्रादीयमानेषु ' पृथग्विधम् ' इति विवरणं तदुप-सुपन्यापाराख्यविविधापरमित्याह कर्मनिष्पत्तौ पृथगन्या-पारमिति । वागादिष्वैकैकस्य वचनादानविहरणोत्सर्गावन्-दृष्ट्यादिक्रियाव्यापारो हि मियो विवक्ष्यणः । प्रयत्नमूला शरीरादिभिरिव हि चेष्टेषुच्यते, अतोऽत्र कर्मणस्तदेव कारण-

' अघिष्ठानं क्षेत्रमाहुः ' [म. भा. ३।३.०।१४] इति करालायाऽऽह वधिष्ठः; तदनुसारेणाऽऽह— अघिष्ठानं शरीर-मिति । ध्रुतिश्च— ' मयवन्मत्ये वा इदं शरीरमातं मृत्युना वेष्टं (तदस्या)— दमृतस्याशरीरस्यात्मनोऽघिष्ठानम् " [छा. उ. ८।१२।११] इति शरीरेऽघिष्ठानशब्दं प्रयुङ्गे । ' कृत्ययुगे यहुलम् ' [अथा. ३।३।११३] इति कर्माधेतया शरीरेऽघिष्ठानशब्दं व्युत्पादयति— अघिष्ठीयत इति । अघिष्ठा जीवस्यापि परमात्माधिष्ठेयत्वात्तयवच्छेदाय जीवात्मनैति विरोधितम् । जीवाधिष्ठेयस्यापि करणादेः पृथङ्निर्देशात्सङ्गो-चायाऽऽह महाभूतसङ्घातरूपमिति ।

विषयकर्तुरिह देवशब्देन पृथग्रहणात् कर्तृशब्दस्य चात्र ' शास्त्रफलं प्रयोकरि ' [पू. मी. ३।७।१८] इति न्याय-सूचनार्थत्वाच्च कर्ता जीवात्मैत्युक्तम् । ननु कर्तृत्वं हि ज्ञान-चिकीर्षापूर्वकप्रयत्नयोगित्वाच्च; ज्ञानमानस्यारम्भो ज्ञातृत्वा-सम्भवात्तन्मूलं कर्तृत्वमपि न स्यादेवेत्यत आह— अस्य जीवात्मनो ज्ञातृत्वं कर्तृत्वं चेति । ' जोऽत एव ' [म. उ. २।३।१८] इत्यादिसूत्रग्रहणं, ध्रुत्यादेरपि तत्र एवाकर्षणत्वात् ।

मिरयात्माश्रयः स्यात्, तनाऽऽह— चेष्टाशब्देन पञ्चात्मा वायुरिति । अभिधीयत इति शब्देन प्रतिपादनमात्र-विवक्षितम् । अत्र तदेतावन्यस्मिन् लक्ष्यवित्तये वागादीनां करणादिशब्दैरेषापत्त्यात्प्राणसंवादादिषु करणानां शरीरस्य च स्थितिरप्रवृत्तेः प्राणायत्तत्त्वयुक्ते प्राणप्रवृत्तिनिमित्तसिद्धावचिना-शब्देन प्राणलक्षणाऽत्र युक्तेत्यभिप्रायेणाऽऽह— तद्वृत्तिवा-चिनेति । चेष्टाशब्देनेति प्रवेणान्वयः ।

प्राणसवादादिस्मरणेन प्राणलक्षणाया औचित्यं वृत्तैर्वैविध्यं च विवृणोति— शरीरेन्द्रियेति । पृथक्छन्दविशेषशब्दोऽपौनःपुन्यपरिहारात्तयाऽऽह शरीरेन्द्रियधारकस्य प्राणापा-नादिभेदभिन्नस्येति । अघिष्ठानकर्तृकरणव्यापारापेक्षया शरीरेन्द्रियवर्गरूपविषयमेवेन च पृथक्त्वं प्राणादिवृत्तिभेद-प्रतिनियतोच्छ्वासमिमेषोन्मेषादिन्यापारैर्वैविध्यं चेति भावः । पञ्चमनसोऽत्र पञ्चवृत्तित्वपरः तथा च सूत्रं— ' पञ्चवृत्तिर्मनो-व्ययदिरयते ' [म. सू. २।४।१२] इति । पञ्चवृत्तित्वोक्तिश्च नागहर्मकुरदेवदत्तवज्रयस्यरूपवृत्त्यन्तरपञ्चकस्यापि प्रदर्शिका ।

३ रा. भा.— ' देवं चैनात्र पञ्चमम् ' अत्र कर्महेतुमूलापे देवं पञ्चमं-परमात्मान्तर्गामी कर्मनिष्पत्तौ प्रधानहेतुरित्यर्थः । उक्तं हि— ' सर्वस्य चाहं हृदि सन्निविष्टो मत्तः स्मृतिर्ज्ञानमपोहनं च ' [१५।१५] इति । ' तत्रप्रति ते— ' इत्यत्रः सर्वभूतानां हृदोऽर्जुने ! तिष्ठति । भ्रामणम् सर्वभूतानि यन्त्वारूढानि मायया ' [१८।६१] इति; परमात्मैव तत्र नीतात्मनः कर्तृत्वं— ' पराजु तच्छ्रुतेः ' [व. सू. २।३।४१] इत्युपपादितम् ।

४ वे. ता. चं.— 'देवं चैवात्र पञ्चमम्' इत्यत्र दैवाख्य-
प्रधाननिर्वाणार्थमनेत्यनुवाद इत्याह—अत्र कर्महेतु-
कलाप इति । परमात्मनः पञ्चमतया परिगणने भूत्यर्थपाठादि-
कामात्मभागाद्वाच्य कर्मवर्तित्वेन यथात्मनैव परिगणनेऽपि 'पञ्च-
मम्' इति पुरेणे निर्देशे प्रयोजनाभावात् यथा कठवक्तव्याम्—
'इन्द्रियेभ्यः परा ह्यर्थाः' इत्युपक्रम्य "महतः परमव्यक्त-
मव्यक्तात्पुरुष पर । पुरुषान् पर किञ्चित्सा काष्ठा सा परा
गतिः" [१।३।१०, ११] इतीन्द्रियादिसमन्तप्रज्ञतो प्रधान
हेतुः परमपुरुषो वसीकरणीयान्छात्वेन निर्दिष्टः, तद्विहायील-
मिप्रायेणाऽऽह— परमात्मान्तयामीति । ननु 'देवं पुराकृत
कर्म' 'देवं दिष्टं भागधेयम्' [अमरः १।४।२८] इत्या-
दिषु प्राचीनकर्मसमोपपत्तयया देवशब्दं पठन्ति; तस्य
च हेतुत्वमुपरतम्; अतः कथमत्र परमात्मेत्युच्यते ? इत्थं
न हि प्रमेय विनशानां कर्मणां स्वस्वमेव हेतुत्वं सम्भवति,
अतः कर्मजन्यादृष्टस्य समुपपत्तयस्वैव हेतुत्वं वक्तव्यं, ततो
परं तस्यैव देवशब्देन प्रतिपादतम्; अस्तित् च देवशब्दस्य
दैवतपर्यायतयाऽपि लोकेऽप्येवोः प्रसिद्धिः; यथा— 'सत्यं सत्यं
पुनः कलमुद्गल मुजमुच्यते । वेदशास्त्रात्परं नास्ति न देवं
केवात्परम्' [ऋ. सु. १।८।३३] इति । नञ्शान्त्यान्तरं
सम्भवति । एवं श्रीमद्रामायणेऽपि— 'स्वाधीनं समतिक्रम्य
मादरं पितरं सुहृन् । अस्वाधीनं कथं देव प्रकरिरभिराश्रयते'
[वा. रा. २] इति । तथा सभापर्वणि— 'भूयतां परमं देवं'
दुर्बिलेय मयाऽपि च । नातायणस्तु पुरो विश्वरूपो महायुति'
इति । तथा याज्ञवल्क्यप्रणीते योगशास्त्रे— 'आर्यं छन्दश्च
मन्त्राणां दैवतं ब्राह्मणं तथा' इति । उक्त एवार्थे पुन 'आर्यं
छन्दश्च दैवं च' इत्यादिनाऽपि निर्दिश्यते । तत्रैव दैवमोहनाथे
प्रजापत्युपदेशानुवादे 'आत्मानं पूजयेत्सिद्धं भूषणाच्छादना-
दिभिः । स्वदेह एव दैवं स्वादन्यदैवं न विद्यते' [यो. या]

इति । तथा— 'दैवाधीनं जगत्सर्वं मन्त्राधीनं च दैवतम् ।
तन्मन्त्रं ब्राह्मणधीनं तस्माद्ब्रिषा हि दैवतम्' । [वि. सं. २२]
इति । अस्मिन्तपि शास्त्रे 'साधिमुताधिदैव माम्' [७।२०]
इति प्रन्तान्त्र्य 'अधिदैवं किमुच्यते' [८।१] इति वृत्तमर्थ
'पुरुषस्थाधिदैवतम्' [८।४] इति प्रतिवक्ति । छान्दोग्ये (१)
च आदित्याख्यदैवतवर्तिनः पुरुषस्याधिदैवतमिति नामोच्यते
— "तस्योपनिषदहः" [उ. उ. ५।५।३] इत्यधिदैवतं
"तस्योपनिषदहः" [वृ. उ. ५।५।४] इत्यात्मतमम् ।
इति । एवमन्यत्रापि दृश्यम् । अन्यैरपि चात्र देवशब्दश्चक्षु-
राशनुयाहकादित्यादिविषयतया व्याख्यातः । वयं त्वादित्या-
दीनामव्यनुयाहकं परमात्मानमिह दैवं व्रम इति विशेषः ।
प्रयुक्तं च स्तोत्रे 'प्रस्थान्तैवपरमार्थविशं मतैश्च' [स्तो. र. १५]
इति । लक्ष्मीकल्याणे च— 'धर्मं प्रमाणं समयस्तदीयो वेदाथ
तत्त्वं च तदिष्टदैवम्' इति । तस्माद्देवशब्दोऽत्र देवतापर्यायः ।
स चात्र सर्वप्रकृतकहेतुपरत्वाद्द्विषेयकाभावात् परदेवताविषय
उच्यते इति परमात्मान्तयामी कर्मनिष्पत्तौ प्रधान-
हेतुरित्युक्तम् । यथाऽऽतो सर्वेषामात्मा, न तथाऽन्यत्र कधिदि-
त्यत परमात्मा । तथा शरीरादेः प्रज्ञतो नीचः प्रधानहेतुः,
तथा तस्याप्यस्यविद्यमिप्रायेणान्तयामित्वोक्तिः । तद्विषयामत्र
पूर्वापरान्या व्यापयति— उक्तं हीत्यादिना । ननु 'स्वतन्त्रः
कर्ता' [अथा. १।३।९] इति कर्तृलक्षणमतुशिष्टम्; इह च
कर्तेति क्षेत्रज्ञ एव निर्दिष्टः; अतः कारकान्तरप्रयोक्तृत्व कारका-
न्तराप्रयोज्यत्वं च तस्याङ्गीकर्तव्यम् । तस्माद्देवमन्यत्राधिष्ठाना-
दिवतत्वेऽप्यत्र गुणीभूतं वक्तव्यमित्यत्राऽऽह— परमात्मायसं
चेति । उत्पन्नज्ञाननिकोपीप्रयत्नस्य हि पुरुषस्य कारकान्तर-
प्रयोक्तृत्वादिकम्; ज्ञानाद्युपतिरेच तु परमात्मायतेति धृति-
सिद्धत्वात्, जीवस्य परायत्तकर्तृत्वं स्वातन्त्र्यं चाविरुद्धमिति
शारीरके स्थापितमिति भावः ।

३ रा. भा.— नन्वेवं परमात्मायते जीवात्मनः कर्तृत्वे जीवात्मा कर्मण्यनियोज्यो भवतीति विधि-
निषेधशास्त्रापनर्थकानि स्युः; इदमपि चोद्यं सूत्रकारेणैव परिहृतं 'कृतप्रयत्नापेक्षस्तु विहितप्रतिपिद्धा-
वैयर्थ्यादिभ्यः' [त्र. सू. २।३।४१] इति; एतदुक्तं भवति— परमात्मना दृष्टैस्तदाधारैश्च करण-
कलेवरादिभिस्तदाहितशक्तिभिः स्वयं च जीवात्मा तदाधारस्तदाहितशक्तिः सन् कर्मनिष्पत्तये
स्वेच्छया करणाद्यधिष्ठानाकारं प्रयत्नं चारभते, तदन्तरवस्थितः परमात्मा स्वानुमतिदानेन तं प्रवर्तयतीति
जीवस्यापि स्वबुद्धयेन प्रवृत्तिहेतुत्वमस्ति; यथा गुरुतरशिलामहीरुहादिचलनादिफलप्रवृत्तिषु बहुपुरुष-
साध्यासु बहूनां हेतुत्वं विधिनिषेधभाष्यं च— इति ॥ १४ ॥ १५ ॥

इयमत्र चावकितसमस्ततद्वान्तावलम्बिनी चोद्यकाष्ठा—
'निग्रहानुबन्धात्तत्पूर्वाद्यप्रबोधितः । निग्रहानुबन्धाद्यहं इतीदं
पठते कथम्' इति । जीवस्य शास्त्रव्यवहृत्वपरत्वात्तस्याभाव-
चोद्यत्वात् परतन्त्रेऽपि विधिनिषेधैर्यत्रैवप्रवृत्तचोद्यमपि पञ्चम-
वेदहेतुमिषदौर्गा भगवान्वादादायग. स्वयमेव परिहृत्वा-
त्याह— इदमपीति । विहितप्रतिपिद्धवैयर्थ्यादिहेतुभ्य एव
चेतेन इतं प्रयत्नमपेक्ष परमात्मा उत्तरोत्तरेषु प्रवर्तयतीति

४ वे. ता. चं.— इममभिप्रायमजान्वाप्युक्तादिवत्पर-
मात्मनः प्रेक्षत्वाधीदयति— नन्वेवमिति । उच्येतिशोभादिः
यदि परमात्मा प्रेरयति, तदा न जीवस्य किञ्चिद्विषेयं; न हि
प्रबलेन हिममाणस्य गमनविधि, अपि निष्पत्ते, तथापि न विषेयं,
च हि दुर्बलस्य प्रबलेन निरुद्धस्य गमनविधि; एवं यत्र परमात्मा
प्रवर्तयति, तत्र निष्ठेतेऽप्यव्यवसायिषेयो निष्फलः, यत्र तु न
प्रवर्तयति, तत्र तु प्रवृत्तेरेवाऽप्यव्यवसाय निषेधापेक्षेति भावः ।

इयमत्र चावकितसमस्ततद्वान्तावलम्बिनी चोद्यकाष्ठा—
'निग्रहानुबन्धात्तत्पूर्वाद्यप्रबोधितः । निग्रहानुबन्धाद्यहं इतीदं
पठते कथम्' इति । जीवस्य शास्त्रव्यवहृत्वपरत्वात्तस्याभाव-
चोद्यत्वात् परतन्त्रेऽपि विधिनिषेधैर्यत्रैवप्रवृत्तचोद्यमपि पञ्चम-
वेदहेतुमिषदौर्गा भगवान्वादादायग. स्वयमेव परिहृत्वा-
त्याह— इदमपीति । विहितप्रतिपिद्धवैयर्थ्यादिहेतुभ्य एव
चेतेन इतं प्रयत्नमपेक्ष परमात्मा उत्तरोत्तरेषु प्रवर्तयतीति

सूत्रार्थः । तत्र सर्वप्रवृत्तिषु परमात्मार्थानासु कथं कृतप्रयत्ना-
पेक्षत्समुच्यते ? वैयर्थ्यबोधस्य चावैयर्थ्यतद्विपर्ययतया परिहारे
साम्याविशेषश्च स्यादिति शङ्कायां सूत्रस्यभिप्रायिकमर्थमाह—
एतद्युक्तमिति ।

अयमभिप्रायः— यत्तावदीश्वरस्य यन्नादित्ववसहस्र-
कल्पितप्रवृत्तिक्रान्तौ करणकलेवरानां समर्पणं, यच्च भूतत्वादि-
वस्तवंप्रवृत्तिनिवृत्त्यानुगुण्येन स्वस्वतः सहस्रकल्पस्य सार्थाधारत-
याऽवस्थानं, यदपि करणकलेवराधिष्ठानशक्तिप्रदानं, यच्च
प्रवृत्त्यालम्बनवाग्निविषयपुरस्करणं, तत्सर्वं जीवस्य कर्तृत्वानुगुणं
सर्वंप्रवृत्तिनिवृत्तिसाधारणं चेति न तत्र बोधावकाशः । एतावन्तव
सर्वंप्रवृत्तिनिवृत्तिसाधारणमुदासीनत्वं भगवत् उच्यते । एवं
लब्धशक्तेः पुण्यस्य प्रवृत्तिकाले यत्कार्यनिष्पत्त्यर्थमीश्वरस्या-
नुमन्तृत्वं, तदपि न जीवस्य कर्तृत्वं वारयति; अपिवृत्तभना-
तीति न ततोऽपि विधिनियेषवैयर्थ्यम् । नवैकस्मिन्नेव कर्मणि
परमात्मालम्बनान्तरसाहचर्यं जीवस्थानियोज्यताकारणं, प्रत्येक-
मशक्येषु सम्भूय बहुभिरनुगुण्यमानेष्वपि लोके विधिनियेष-
तत्कलादिदर्शनप्रवृत्तिसाक्ष्येष्वप्यात्मन्यैरनिवार्यत्वेन स्वात-
न्त्र्यादिसिद्धेः । एवं ' कार्यते यदशः कर्म सर्वैः प्रकृतिजैर्गुणैः'
[३६] इत्यादिष्वपि ज्ञानेच्छापुरस्कारेण प्रवृत्तनादिकृष्ण-
विशेषादेश्च स्ववाप्तनादिविशेषमूलवाञ्छावस्य कर्तृत्वं सुस्थितम् ।
अत एव शत्रु हेतुपत्रके कर्तेति समाख्यासमाधिना कर्तृत्वेनेव
जीवो निरूप्यते; यद्यु करणकलेवरशक्तिज्ञानवाञ्छादिषु विषय-
प्रदानमहितप्रवृत्तावनिवारणमनुमननं प्रयत्नवाजाननं च, तदप्य-
नादिपूर्वकर्मवैषम्योपाधिकतया नेश्वरस्य वैषम्यनेष्टृण्यभाष्यकम् ।
प्रवृत्तिवैषम्यस्यादृष्टवैषम्यमूलत्वेऽपि तदेवादृष्टं शास्त्रपुरस्कारे-
णास्य दृष्टादिकमारभते । तदप्येवमिति विधिनियेषावकाश-
लाभः । न हि पूर्व यज्ञादिकरणमदृष्टं कृतमिति तेनेवेदानीं
यज्ञादिकं निष्पद्यते, शास्त्रजन्यपुद्गादिसापेक्षत्वात्तस्य । एव

पापहेतुमूलमप्यदृष्टं स्वतुद्वयैव निवृत्तियोग्यतया शासनान-
दशामापाय पापे प्रवर्तयति; तदपि तथेति, अन्यथादृष्टमूलका
दिताहितप्रवृत्त्योर्नैवाद्यापेक्षेति वादितः पूर्वादृष्टेऽपि तथा
प्रमत्तात्स्ववचनविरोधः । अथादृष्टमूलत्वे शास्त्रवैयर्थ्यप्रश्नः
सार्थकं च शास्त्रं परैरभ्युपगम्यत इत्यदृष्टमूलत्वमेव नोपादेतेति
मन्यते; तदपि न, लौकिकविधिनिषेधयोरपि तथा प्रसज्यत ।
तत्रापि हि सामग्रीवैचित्र्यमूलत्वे प्रवृत्तिनिवृत्त्यादिवैचित्र्यस्य
किं ' गामानय ' इत्यादिनियोगेन अथ तोऽपि नियोग
स्वसाम्योपनीतः प्रवृत्तिनिवृत्तिसामग्रीमध्यमध्यास्त इति
परयति, एवं वैदिकनियोगोऽपीति सम्प्रदेयाः । तर्हि लौकिक-
मपि नियोगं परित्यजाम इति चेत्— इत्त परस्परसंख्यवह-
व्युत्पत्त्यासम्भवाद्द्वितीयं लोकायतेनापीति मूकमिव । एवं
सामान्यतः सर्वेषु अदृष्टवैषम्यमूलेष्वपि कर्मसु शास्त्रे सावद्यते
तदेव शास्त्रमीश्वरबुद्धिविशेषं चेददृष्टमुपदिशति, तथाविशेष-
मीश्वरः प्रमाणबलादगवत् इति न तत्र परिचोदानावकाशः ।
न चैव दोषः— यथोक्तमाचार्यैर्वादिहंसाङ्गुवाहैः— ' वैषम्ये
सति कर्मणामविषय ' किं नाम कुर्यात्कृती ? किंनोदास्तया दरीव
वरदो वाञ्छन्ति चेदुर्गतिम् ' इति ।

तदयं चार्वाकैतरसमस्तसिद्धान्तनिष्ठानां साधारणपरिहार-
कारः— ' तत्तदित्यादृष्टमूलशास्त्रवस्यदशान्वयात् । पुनस्तथा-
तथा दृष्टस्यतिरुपपद्यते ॥ पुनर्साधनत्वेन प्रतीतेः स्वेच्छया
पुमान् । प्रवर्ततेति तादर्थ्यात्सावकाशात्त चोदना ॥ ' इति ।
अत्र करणकलेवरप्रदानादिसाधारणोपकारसापेक्षतया जीवकर्तृ-
त्वस्य परापेक्षत्वं सन्नित्यन्तेनोक्तम् । कर्मनिष्पत्तये
इत्यादिना तु प्रवृत्तिविशेषे जीवस्य स्वातन्त्र्यं दर्शितम् । तत्रापि
परस्य किञ्चित्कारः तदन्तरवस्थित इत्यादिनोक्त ।
तं— कृतप्रयत्नमित्यर्थ ॥ १४ ॥ १५ ॥

५ आ. मा. भा.— अधिष्ठानं देहादिः । कर्ता विष्णुः; स हि सर्वकर्तृस्युक्तम्; जीवस्य चाकर्तृत्वं
प्रमाणस्युक्तम् । करणमिन्द्रियादि च । चेष्टाः क्रियाः हस्तादिक्रियाभिर्होमादिकर्माणि जायन्ते । ध्याना-
देरपि मानसी चेष्टा कारणम् । पूर्वतनी चेष्टाऽपि संस्कारकारणत्वेन भवति । दैवमदृष्टम् । तथा
चायास्यश्रुतिः— ' देहो ब्रह्मार्थेन्द्रियाद्याः क्रियाश्च तथाऽदृष्टं पञ्चमं कर्महेतुः ' इति ॥ १४ ॥ १५ ॥

६ ज. प्र. द्वा.— अधिष्ठानादि करण एवान्तर्भूतमिति
ब्रह्मसि, तत्राधोपनायाधिष्ठानं निर्दिशति— अधिष्ठान
मिति । आदिपदेन सूत्र्यादि । कर्ता जीव इति व्याख्यानम-
सदिति भावेनाऽऽह— कर्तेति । शरीरवाच्यनोमिः क्रियमाणानां
कर्मणां कर्ता कथं विष्णुः ? इत्यत आह— स हीति । उक्त-
मुपपादितम् । तथापि जीवोऽत्र कर्ता किं न हयात् ? इत्यत
आह— जीवस्य चेति । अथार्थोन्तरभाषित्यायेदेनं निराकरणं,
पराधीनं कर्तृत्वमहोक्षरयाम्यत्र जीवो व्याख्यात इत्यविशेषः ।
मात्रव्यपनतापीति निराधार्यमाह— करणमिति । आदिपदेन
सूत्र्यादि । मात्रव्यपनतापेक्षया साम्यत्वाचेष्टाप्रदणने च एहीतत्वात् ।
चापयीयाः प्रमाणवत्तापेक्षाः (छा.) इत्यन्तः । इत्यादिभाषाने

चेष्टात्वावुपपत्तेः । प्राणनाशमिधाने साध्यत्वात्कारकत्वावुपपत्ते-
रित्याशयवानाह— चेष्टा इति । क्रियाणां साधकत्वात्कथं
कारकत्वं ? इत्यत आह— हस्तादीति । सावात्मन्यपारं
हि करणं कारकमुच्यते । तथाधिष्ठानादिपदैर्न्यापारिणो निर्दि-
श्यन्ते । क्रियासम्बन्धेन स्वनामतरा न्यापारा । कारकाधिताभि-
रान्तरक्रियाभिः प्रधानक्रियाजनने च प्रसिद्धमेतत्पर्ययः ।

नवम् कारकाभिधानप्रसङ्गाधिष्ठानाद्येवोक्तं कर्मसम्प्रदान-
पादानाभिः कृतो नोक्तानि ? अधिष्ठानादीनां सर्वैक्यानुगमात् ।
कर्मादीनां तदभावादिति ह्यमः । तथा च ब्रह्मसि— ' शरीर-
वाच्यनोर्भवेत् ' [१८१९] इति । एवं तर्हि चेष्टाऽपि न
वक्ष्यता । ध्यानादिजनने करणस्य मनस्येष्टाभावेनानुगमादि

त्यत आह— ध्यानादेरपीति । आदिपदेन स्मरणं पृथगे, ज्ञात एवार्थं ध्यानं भवति, ज्ञानं चात्तेन्द्रियप्रसिद्धैरेव मनसा जायते, सन्निकर्षं मानसचेतनाभ्यः, अतो ध्यानादेरपि मनस्सम्बन्धिनी चेष्टा कारणं भवतीति भावः । ननु नियतपूर्वक्षणे सत्कारणं न च ध्यानादिपूर्वक्षणे मनसि क्रियाऽस्ति चिरातीतत्वात् । मनोनेह्यसाध्यत्वादधानादेः । न च सन्निकर्षज्ञानद्वारा करणं तस्यापि चिरातीतत्वादित्यत आह— पूर्वतनीति । पूर्वतनी चिरातीताऽपि मानसी क्रिया सन्निकर्षद्वारा ध्यानादि-

हेतुसंस्कारकारणत्वेन भवति, ध्यानादेः कारणसंस्कारस्य स्थायित्वादित्यर्थः । दैवमन्तर्यामिभ्यामार इति कश्चित्, तदपत्; कर्तव्यनेत्रैकोक्तत्वात् । चक्षुराद्यनुप्राहकाः सूर्यादय इत्यपरः [वं. ब्र.] तदप्यसत्; कारणादिशब्दैरेव पृष्टी-तत्वादिति भावेनाऽऽह— दैवमदृष्टमिति । उक्तमर्थं धृति-सम्पत्त्याऽपि समर्थयते— तथा चेति । देह इत्युपलक्षणम् । हेतुः कारणम् । कर्म हेतविति क्वचित्पाठः, तत्र छान्दसो लिङ्गव्यत्ययः ॥ १४ ॥ १५ ॥

७ ह. पै. भा.— तानि कानि ? इत्यत्रोच्यते— अधिष्ठानमिति । अधिष्ठानं शरीरं, तथा कर्ता योज्जमीश्वरोऽस्मीति मन्यते, करणं च श्रोत्रादीन्द्रियं पृथग्विधं पञ्चधा, विविधा नानाप्रकारा पृथक्चेष्टा प्राणादिवायूनां प्रवृत्तिः । अत्र कारणवर्गे पञ्चानां पूर्णं दैवम् ॥ १४ ॥ शरीरेति । शरीरं च वाक्च मनश्च शरीरवाङ्मनांसि, तैर्यत्कर्म क्रियारूपं प्रारभते नरो न्याय्यं वा शास्त्रीयं वा [विपरीतं वाऽशास्त्रीयं वा] तस्य कर्मण एते पञ्च हेतवः ॥ १५ ॥

८ वं. ब्र. गि.— तान्येवाह— अधिष्ठानमिति । अधिष्ठानं कर्तृकरणक्रियाभ्रयं शरीरम्, कर्ता अहङ्कारश्चिदचिद्रूपः, ज्ञानकर्मन्द्रियभेदेन पृथग्विधमनेकप्रकारं करणं चक्षुरादिकम्, विविधाः नायकर्मकृत्तदेवदत्तचनअयभेदेन प्राणापानादिभेदेन चानेकप्रकाराः पृथगस्तद्दीर्घाः क्रिया-रूपाः तत्प्रधानाः प्राणादयः, दैवं चक्षुरायतुप्राहकमादित्यादि, तदेवात्र कारणवर्गे पञ्चमं पञ्चत्वसङ्ख्यापूरणम् ॥ १४ ॥ एवमधिष्ठानादीनि पञ्चोक्त्वा तेषां कर्मकारणत्वमाह— शरीरेति । न्याय्यं शास्त्रीयं वा विपरीतमशास्त्रीयं वा यत्कर्म

शरीरवाङ्मनोभिर्नरैः प्राणी प्रारभते निर्धैर्ययति, तस्य सर्वस्य कर्मणः एते अधिष्ठानादयः पञ्च हेतवः । एवं पञ्चभिरारभ्य-माणमपि कर्म शरीरं वाचिकं मानसिकमिति त्रैविध्यपसिद्धया त्रिवेवान्तर्भवतीत्यभिप्रायेण शरीरवाङ्मनोभिरित्युक्तम् । शरीरं च वाक्चेति विपृष्टा ततः समस्तस्य शरीरवाङ्मनस्य मनपदेन इन्द्रः, न तु केवलवाङ्मनस्येवचतुरादिसूत्र-निपातितं [अष्ट. ५।१।७७] वाङ्मनस्येवकारणत्वत्वं न भवति ॥ १५ ॥

९ व० त० दी०— तथाहि अधिष्ठानमिति । शरीरवाङ्मनोभिरिति न्याय्यं शास्त्रीयं, विपरीतं तिपिद्धं वा, अन्यत्सर्वं कर्म शरीरं वाचिकं मानसं च; तस्य पञ्चैते हेतवो भवन्ति । तान्याह— अधिष्ठानं प्रथमं शरीरं कारणं, कर्ता जीवात्मा साहंकारो ज्ञाता संज्ञात एव 'कर्ता शास्त्रार्थवचत्वात्' [प्र. सू. २।३।३३] इति सूत्रात्; कारणं च समनरकं चक्षुश्श्रोत्रादिविज्ञानकर्मभेदात् पृथग्विधं गृहीतं; कार्यस्वरूपतो विविधाः प्राणादीनां वृत्तयोऽत्र कर्मणि हेतवः । दैवं च पञ्चमं अदृष्टमिति केचित् (माध्वाः) । वस्तुतस्तु पञ्चमद्वयापूरण-मुत्तममन्तर्यामिरूपं कर्ममात्रनिष्पत्तौ प्रवानं, हेतुरित्यर्थः । उक्तं हि प्राक् भगवता पुरुषोत्तमेन स्वान्तरे स्वरूप-माहात्म्यं ' हृदि सर्वस्य धिष्ठितं ' [१।३।१८] इति । श्रीमदाचार्यैरप्युक्तं— ' कृष्णात्परं नास्ति दैवं वस्तुतो दोषवर्जितम् ' इति । तथा च सूत्रेष्वपि तदन्तरात्मायत्तजीवात्मदेहेन्द्रियादेः कर्तृत्वं ' परानुवृत्तेः ' इत्युपपादितं ' यथा च तन्नोभयथा ' [प्र. सू. २।३।४०] इति ।

अत्र भाष्यकारः— "ननु कर्मकारिणां कर्तृत्वमोक्तृत्वभेदो दृश्यते; तथा च कर्तृत्वमोक्तृत्वयोर्भेदो भविष्यतीति चेत्, न; यथा तक्षा रथं निर्माय तत्रारूढो विहरति षोडं वा; स्वतो न व्याप्रियते वास्यादिद्वारेण वा, चक्षुरा-दन्ये स्वार्थकर्तारः । अन्याथमपि करोतीति चेत्प्रकृतेऽपि सर्वदृष्टारथं प्रयत्नमानत्वात् । न च कर्तृत्वमात्रं दुःखरूपं पयःपानादेः सुररूपत्वात् । तथा च स्वार्थं परार्थं कर्तृत्वं कारयितृत्वं च सिद्धम् । अन्यथ— ' परानु तच्छ्रुतेः ' [प्र. सू. २।३।४१] इति । कर्तृत्वं ब्रह्मगतमेव तत्सम्बन्धादेव जीवे कर्तृत्वं, तदश वात् ऐश्वर्यादिदत्तं; न तु अद्वैकगतं ' इति । अतः "नान्योऽतोऽस्ति द्रष्टा" [सू. व. ३।१।२३] इति सर्वकर्तृत्वं घटते । कुत एतत् ? श्रुतेः; तस्यैव कर्तृद्वार-

यितृत्वश्रवणात् “अयमुन्निनीपति सं साधु कर्म कारयति यमधोनिनीपति तमसाधु कारयति” इति ‘सर्वकर्ता, सर्व भोक्ता, सर्वनियन्ता’ इति सर्वरूपत्वात् भगवति दोषः । तथाच सूत्रं— ‘कृतप्रयत्नापेक्षस्तु विहितप्रतिपिद्धानवैयर्थ्या-दिभ्यः’ [अ. सू. २।१।४२] ननु वैपम्यनैर्घृण्ययोर्न परिहारः, अनादित्वेन स्वस्यैव कारयितृत्वादिति पक्षं दु- शब्दो नितारयति प्रयत्नपर्यन्तं जीवकृत्यं अग्रे तस्याऽऽशक्यत्वात् स्वयमेव कारयति । यथा पुत्रं यतमानं बालं वा पदार्थगुणदोषौ वर्णयन्नपि तत्प्रयत्नाभिनिवेशं दृष्ट्वा तथैव कारयति सर्वत्र तत्कारणत्वात् तदानीं फलदातृत्वे वा इच्छा तामेवानुवदति ‘ उन्निनीपति अधोनिनीपति ’ इति । अन्यथा विहितप्रतिपिद्ध्योर्वैयर्थ्यापत्तिः, अप्रामा- णिकत्वं च । फलदाने कर्मपेक्षः कर्मकारणे प्रयत्नापेक्षः कामे प्रवाहापेक्ष इति मर्यादारक्षार्थं वेदांश्चकार, ततो न ब्रह्मणि दोषगन्तोऽपि, न चानिश्चरत्वं मर्यादामार्गस्य तथैव निर्णयात् यत्रान्यथा स पुष्टिमध्ये ” इति ॥ १४ ॥ १५ ॥

१० पु. अ. त.— एवं प्रतिज्ञाय तान्येवाह— अधि-
ष्ठानमिति । अधिष्ठानं लिङ्गशरीरं, कर्ता कर्तृत्वात्मकाभिमान-
रूपोऽहङ्कार, करणं चेन्द्रियाणि, पृथग्विधं अनेकरूपकारकम् ।
चकारेण स्वाधिदैविकसद्विदम् । विविधा कार्यकारणफलादि
भिरनेकरूपकारकाः । पृथग्भूताः भिन्नरूपेण जाताः प्राणादीना
षेष्ठा व्यापाराः । अत्र एतन्मध्य एव सर्वत्रैकरोऽन्तर्यामी देवं
पञ्चमं मुख्यं कारणमित्यर्थं । एवकारेण तदविरोधेनान्येषां
कारणत्वमुक्तम् ॥ १४ ॥

पञ्चानामेव सर्वकर्महेतुत्वमाह— शरीरेति । कर्म त्रिविधं
शारीरं, वाचनिकं, मानसिकम् । अतः शरीरवाङ्मनोभिर्येकं
नरो मनुष्यः प्रारभते न्याय्यं वा मदाज्ञया मद्विच्छार्पं,
विपरीत स्वफलभोगार्थरूप विपरीतमन्याय्यं वा प्रारभते तस्यै
पूर्वोक्ता पञ्च हेतवः, कारणरूपा इत्यर्थः । विकल्पवाचन-
शब्दद्वयेन मद्विच्छाज्ञानाभावे न्याय्यस्य वेदोक्तत्वेनावश्यमात्र
स्याऽपि विपरीतत्वं तदज्ञाने विपरीतस्याऽपि न्याय्यत्वमिति
ज्ञापितम् ॥ १५ ॥

११ नी० भा० ६०— तान्येव पञ्च गणयति— अधिष्ठानमिति । अधिष्ठानमिच्छाद्वेषमुखदुःखज्ञानादी-
नामभिव्यक्तेराश्रयो देहः, तस्यानात्मत्वं चार्वाकव्यतिरिक्तसमस्तवादिसिद्धम् । तथा कर्ता बुद्धिविशिष्टमिदा-
भासः प्रमाता नामाहम्प्रत्ययविषयोऽहङ्कारस्तथेत्यनेन तद्वदेवानात्मत्वेन ज्ञेय इत्युक्तं देहस्यैव सृष्टौ प्रलये च
तस्याप्युत्पत्तिविनाशयोर्दर्शनात् । एतच्च विशेषणनाशाद्विशिष्टनाश विशेषणोत्पत्त्या च विशिष्टोत्पत्तिमभिप्रेत्य
श्रूयते— “ विज्ञानघन एवैतेभ्यो भूतेभ्यः समुत्थाय तान्येवानु विनश्यति ” [वृ. उ. २।४।१२] इति ।
“ यथाऽग्नेः क्षुद्रा विस्फुलिङ्गा व्युत्थरन्त्येवमैतस्मादात्मनः सर्व एत आत्मानो सर्वे प्राणाः सर्वे लोकाः सर्वे देवाः
सर्वाणि भूतानि व्युत्थरन्ति ” [वृ. उ. २।१।२०] इति च विशिष्टस्य चानतिरेकादर्शनादनात्मत्वं सिद्धम् ।
करणं च शब्दाद्युपलब्धिसाधनं पृथग्विधं द्वादशविधं पञ्च कर्मेन्द्रियाणि पञ्च ज्ञानेन्द्रियाणि मनो बुद्धिश्च । तथा
विविधाश्च पृथक्चेष्टा वायवीयाः प्राणनादिरूपाः । देवं पुण्यपापरूपं तत्तत्करणानुमाहकसूर्यादिदेवतारूपम् । पञ्चमं
पञ्चानां पूरणम् ॥ १४ ॥

शरीरेति । न्याय्यं धर्म्यं शास्त्रीयम् । विपरीतमन्याय्यमधर्म्यमशास्त्रीयम् । ननु शरीरादिभिस्त्रिभिरारभ्यते
पञ्चैते तस्य हेतव इति च विप्रतिपिद्ध्युच्यते । नैप दोषः— अत्रापि शरीरपदेनाधिष्ठानस्य नरपदेन कर्तुं
र्वाङ्मन इति कारणस्थारभत इति चेष्टानां न्याय्यमिति धर्माधर्मरूपस्य देवस्य च सङ्गहान् । सर्वेषु कर्मसु
पञ्चानां समानेऽप्युपयोगे विभिन्नविषयलक्षणं त्रिविधमेव कर्म शास्त्रे प्रसिद्धमिति । इदं शारीरं कर्म, इदं
मानसं, इदं वाचिकमिति व्यपदेशो देहादीना प्राधान्यापेक्ष इति न कश्चिद्विरोधः ॥ १५ ॥

आत्मनि कर्तृवरोपं कुर्वतो दुर्मतित्वम् ।

तत्रैवं सति कर्तारमात्मानं केवलं तु यः ।

पश्यत्यकृतबुद्धित्वान्न स पश्यति दुर्मतिः ॥ १६ ॥

“ एतद्देवं साधु कर्म कारयति सं मेयमन्वातुनेवदेष एतेनसाधु कर्म कारयति सं येभ्यो लोकेभ्यो मुमुत्सते ”
[१।५] इति श्रीगीतविभाषणोपनिषदीय धृतिर्दयते ।

१ शां. भा.— तत्रेति । तत्रेति प्रकृतेन सम्बध्यते । एवं सति, एवं यथोक्तैः पञ्चभिर्हेतुभिर्निर्वर्त्यैः सति कर्मणि । ' तत्रैवं सति ' इति दुर्मतित्वस्य हेतुत्वेन सम्बध्यते । तत्र तेषामात्मानमनन्यत्वेनाविद्यया परिकल्प्य तैः क्रियमाणस्य कर्मणः ' अहमेव कर्ता ' इति कर्तारमात्मानं केवलं शृद्धं तु यः पश्यत्य-विद्वान्; कस्मात् ? वेदान्ताचार्योपदेशान्यायैरकृतबुद्धित्वाद्दसंस्कृतबुद्धित्वाद्; योऽपि देहादिव्यतिरिक्तात्म-वाद्यन्यमात्मानमेव केवलं कर्तारं पश्यति, असावप्यकृतबुद्धिरिव; अतोऽकृतबुद्धित्वाच्च स पश्यत्यात्मनस्तत्त्वं कर्मणो वेत्यर्थः; अतो दुर्मतिः, कुत्सिता विपरीता दुष्टाऽजस्रं जननमरणप्रतिपत्तिहेतुभूता मतिरस्येति दुर्मतिः, स पश्यन्नपि न पश्यति, यथा तैमिरिकोऽनेकं चन्द्रं, यथा वाऽश्रेषु धावत्सु चन्द्रं धावन्तं, यथा वा वाहन उपविष्टोऽन्येषु धावत्स्वात्मानं धावन्तम् ॥ १६ ॥

२ भा. शां. व्या.— क्रियाकर्तृत्वमधिष्ठानादीनामापा-याविदुषरतेऽन्वात्मत्वदृष्टिमनुवदति— तत्रेति । तत्परामर्श-योग्यं प्रकृतं सर्वं कर्म । प्रतीकमादाय पूर्वेण सदाक्षरार्थं कथ-यति— एवमिति । अधिष्ठानादीनामुपरीत्या कर्तृत्वे सत्य-न्यगत कर्तृत्वमात्मानो यतोऽप्यारोप्य पश्यति, अतो दुर्मति-रित्यात्मनि कर्तृत्वं पश्यन्तिर्याह— तत्रैवमिति । कर्तारमि-त्यादि व्याप्ये— तत्रेत्यादिना । तेष्वधिष्ठानादिषु तैरधिष्ठा-नादिभिरारोपितात्मभावैरित्यर्थः । अकर्तारमात्मानं कर्तारं पश्यतीत्यत्र प्रश्नद्वारा हेतुमाह— कस्मादिति । ननु शास्त्र-संस्कृतबुद्धिरैवातिरिक्तात्मवादी कर्तृत्वं तस्यानुमन्यते, नास्तौ कर्तृत्वमात्मनि पश्यन्ति मवर्यकृतबुद्धिस्तान्ऽऽह— योऽपी-ति । तस्यापि शास्त्रपूर्वकमाचार्योपदेशेन तदनुष्ठानिन्यायैश्चा-

नाहितबुद्धित्वाद्कृतबुद्धित्वं सिद्धमित्यर्थः । कौटस्थ्यमात्मन-स्तत्त्वं याथात्म्यं कर्मणोऽपि तत्रैवमिति कृत्यात्माधिष्ठानाधिकृतत्व-नाऽऽत्मास्पर्शित्वमात्मकर्मणोस्तत्त्वदर्शनाभावोऽतश्चाव्यर्थः । दुष्टत्वं स्पष्टीकृतं दुर्मतित्वं विद्वधोति— जननेति । ' अहं कर्ता ' इत्यात्मदर्शनवतोऽपि नाविदुषरतदर्थंनमस्तीत्यत्र दृष्टा-न्तमाह— यथेति । तिमिरोपशुच्युदनेकं चन्द्रं पश्यन्ति तत्रवतो न तं पश्यतीत्यर्थः । अधिष्ठानादिष्वविद्यया सम्बद्धान्तेः स्वात्मानि तद्गतभियारोपे दृष्टान्तमाह— यथा वेति । अन्येषु बाह्यकेषु पुरुषेषु धावनकर्तृषु बाह्ये स्थितः स्वात्मानं प्रधावनकर्तारम-विचेकादभिमन्यते तथाऽधिष्ठानादिषु क्रियाकर्तृषु तद्गतं स्वात्मानं कर्तारं मन्यमानो दुर्मतिरित्यर्थः ॥ १६ ॥

३ रा. भा.— एवं वस्तुतः परमात्मानुमतिपूर्वकं जीवात्मनः कर्तृत्वे सति तत्र कर्मणि केवलमात्मान-मेव कर्तारं यः पश्यति, स दुर्मतिः विपरीतमतिः, अकृतबुद्धित्वात्— अनिष्पन्नयथावस्थितवस्तुबुद्धित्वात्; न पश्यति न यथावस्थितं कर्तारं पश्यति ॥ १६ ॥

४ घ. ता. चं.— यथेव पञ्चाना हेतुत्वेऽप्यात्मैव कर्ता, तथेकतुल्यवानुसन्धान भ्रान्तिरूपमेव स्यात्, विधिनिषेधादि-संक्षेपाय कर्तृत्वं तावदुत्स्यन्मः; न च सङ्कारिणिरपेक्षकतृत्वं प्रतिपिच्यत इति वाच्यं; तस्य प्रसङ्गाभावेन प्रतिषेधायोगात् । न हि कश्चिदेन्द्रियदण्डवच्चवादिनिरपेक्षः करोमीति मन्यत इति शक्या नियन्त्रणनिरपेक्षस्वाभाविककर्तृत्वभ्रमस्य वेदाद्यात्म-प्रभवता चानेकाधोने कर्मण्यनन्याधीनत्वाभिमानस्य निवारण-मकृतत्वानुसन्धानमित्युच्यते ' तत्रैवम् ' इति श्लोकेन । परमात्मानुमतिपूर्वक इति सर्वनिर्वाहकप्रधानहेतुप्रदं । आत्मानमिति स्वार्मानमित्यर्थः । अत एव च कर्तृशब्दो-ऽयं न पूर्ववद्द्विमसमर्पकः; इतरथा कर्मप्रारम्भहेतुमित्याप्याहार-प्रसङ्गोऽप्यत्राधारणार्थो व्याख्यातः । शङ्कानिवर्तकत्वेऽपि वा केतुल्यद्वोक्तवदन्यथैव एवकारः । ननु तत्र केवलशब्देन स्वाभाविककर्तृत्वानुवादमात्रं स्यादिति चेत्, न; चतुर्भिः सम्भूयकरणे प्रस्तुते तदनभिन्ननिन्दया ।

तथ्यवच्छेदार्थत्वेवस्वारस्यात्तस्यापेक्षितत्वाच्च । तत्र यत्परिदृक्म— ' आत्मनोऽविक्रियस्वभावत्वेनाधिष्ठानादिभि सहतत्त्वानुपपत्तेः विक्रियावतो ह्यन्यैः संहननं, संहत्य वा कर्तृत्वं स्यात्, नत्व-विक्रियस्यात्मनः केनचित्सहननमस्तीति न सम्भूयवारित्वमुप-पद्यते ' इति; तदस्म, स्वरूपोत्पत्त्यादिविकाररहितस्वारमनः 'दास्यप्रियया तैल तिले तद्दत्तुमानपि । प्रयातेऽवस्थिनो व्यापी चेत्तान्मात्मनवेदनः ' इत्यादिभिः शास्त्रैर्द्वयान्तरेण संहननस्य ज्ञानचिकीर्षायाधारतया सहकारिणि सम्भूयकर्तृत्वस्य च स्थापनात् । अन्यथाऽप्यापि ' पश्यते तस्य हेतवः ' [१०/१५] इति कर्तुरपि हेतुत्वेन परिगणनस्य भङ्गप्रसङ्गादिति । ' स दुर्मतिः ' इत्येतदुक्त्येवापुन्याह; अन्यथा पीन-कृत्यादिलभिम्रायेणाऽऽह— विपरीतमतिरिति । अकृत-बुद्धिरिहाप्यारमशास्त्रैरनिष्पादितवुद्धिः तदाह— अनिष्पद्येति । ' यः पश्यति, न स पश्यति ' इति व्याघातात् सद्यपि दर्शन-मयथाभावेनाऽऽस्तव्यतया निन्द्यत इत्यभिप्रायेणाऽऽह— न यथावस्थितमिति । चाश्रेषु यथावस्थितदर्शनसम्भवात्प्रकृत-

विषय नियन्त्रित कर्तारमिति । स्वभावार्थज्ञातप्राप्तभ्यति- स्वस्मिन्प्रथिष्ठानादिषु च यथाश कर्मबन्धनमस्य प्रवर्तते ।
रिक्तेषु न प्रवर्तत, भवत्यर्कतैःषु स्वभावादिप्राप्तैष्वपि हृदयम् ॥ १६ ॥

५ आ. मा. भा.— केवलं निष्क्रियम् । एनं केवलमात्मानं निष्क्रियत्वाद्ब्रह्मन्ति हीति तत्रैव ॥१६॥

६ ज. प्र दी — न चैव जीवस्य कर्मकारणभवनन्तर्भाव- नात् केवलब्रह्म एकानिवचन, किन्तु निष्क्रियत्ववती
व्याख्यायमान 'तत्रैव सति' इत्युत्तरवाक्ये केवलमिति न तदुक्तित्वे निन्दापवादनायैति भाव । केवलब्रह्मस्य निष्क्रिय-
युज्यते, एकाकिनमात्मान कारणत्वेन मन्यमानस्य निन्दया- र्थत्वं कुत ? इत्यत आह— एनमिति । तत्रैवाप्यस्युक्त-
स्य सहायस्य कारणत्वप्रतीतिरित्यत आह— केवलमिति । वचोक्तम् ॥ १६ ॥

७ ह. पै. भा.— तत्र कर्मण एव सति कर्तारं क्रियानिर्गृह्णित्कारणं प्रत्यग्व्योधरूपं केवलमसहायं तु
यः पश्यति यो जानाति अकृतबुद्धित्वाच्छास्त्राचार्योपदेशासंस्कृतबुद्धित्वात्, न स पश्यति न स
जानाति दुर्मतिः तस्याऽऽत्मनः कर्तृत्वमविद्याकृतं, न वास्तवं कर्तृत्वमस्तीति । आत्मानं नित्यबुद्धि-
बुद्धमुक्तस्वरूपं प्रतिपद्यमानस्य साङ्ख्यज्ञाननिष्ठस्य योगिनः सकलकर्मसंन्यास एवेत्यभिप्रायः ॥ १६ ॥

८ य म् मि — यदर्धमधिष्ठानादीनां कर्मकारणत्वमुक्तं
तदाह— तत्रैवमिति । तत्र तस्मिन्पूर्वोक्ते सर्वस्मिन्कर्मणि
एव सति यथोक्तैरधिष्ठानादिभिः पञ्चभिर्निर्वर्त्यैः सति अतत्रि-
वर्तकं अथ च केवलमसङ्गोदासीनस्वभावम् "साक्षी चेता
केवल" [श्वे उ ६।११+श्रृ ३] इति श्रुते, अत
कर्तृत्वावर्धमेवात्मानं यस्तु कर्तारं पश्यति, स न पश्यत्य-
ज्ञानी । इत ? अकृतबुद्धित्वात् शास्त्र-यायाभ्यामसंस्कृतबुद्धि-
कत्वात् । तथा हि— शास्त्रं तावत् "असङ्गो ह्ययं पुरुष"
[श्वे उ. ६।३।१५, १६] "असङ्गो न हि सज्जते" [श्वे उ.
३।१।२६, ३।१।४, ३।१।२२, ३।१।२५] इत्यामतत्त्वस्याङ्गो-
दासीनस्वभावत्वम् "ध्यायतीव छेलायतीव" [श्वे उ ६।३।७]
इति तस्य बुद्धवृत्ताधिकमभ्यस्तमेव च कर्तृत्वं दर्शयति ।
अत्राप्युक्तम् 'अहङ्कारविद्युदात्मा कर्ताऽहमिति मन्यते'
[३।२७] 'शरीरस्योऽपि कौन्तेय । न करोति न जिप्यते'
[३।३१] इति ।

न्यायोऽपि निर्वाक्यत्वनिर्विकारत्वान्वयानुपपत्तिरूपं पूर्वा-
चायैको घञ्जपञ्जरे चास्माभिः प्रपञ्चित । अत्रापि 'अना-
दिवाणिर्गुणत्वापरमात्माऽयमव्यय । न करोति'
[३।३१] इत्यनेनोक्त । श्रेयाभ्यामे च कर्तृत्वविवाहकार्या-
ज्ञानेच्छाकृत्यादीनां सर्वेषामपि श्रेयधर्मत्वप्रतिपादनात्प्रत्यन-
कर्मत्वानुपपत्तिर्दक्षिता । अतः शास्त्र-यावत्सनाद्युक्तस्य
देहात्मवादिन एवेदमात्मकर्तृत्वदर्शनं, न तु पण्डितस्यैवार्थं ।
न तु पण्डितोऽपि तार्किकादि कर्तारमात्मानं पश्यतीत्यत-
आह— दुर्मतिरिति । इष्टा विवेकप्रतिबन्धकत्वापेन मलिन-
मतिरित्यस्य स । तथा च तार्किकाद्योऽप्यसच्छास्त्रार्थन्याय-
संस्कृतबुद्धित्वाद्ब्रह्मन्ता एवेति भावः ।
यत्वन 'जीवान्मन परमेश्वराधीन कर्तृत्वमिति स्थिते सति
य केवलमात्मानमेव कर्तारं पश्यति, स न पश्यति' इति
माभ्यामात्मानुज्जाह्वयानम् तत्रापि न स पश्यति दुर्मति'
इत्येतदेव प्रतिबचनम्, उच्यते शास्त्रन्यायमगवद्ब्रह्म-
मतिपिदित्येन कर्मात्मवादस्यात्बुद्धिकर्तृत्वोदादिनि ॥ १६ ॥

९ व० त० दी०— तत्रैव सति पञ्चहेतुके कर्मणि सति वस्तुनः प्रकृतिपुरुषप्रयोजकभूतपरमात्मानुमति-
पूर्वके जीवात्मन कर्तृत्वे सति तत्र कर्मणि केवलमात्मानं स्वमेव कर्तारं पश्यति य स परं विपरीतमिति'
अकृतबुद्धित्वात् यथानस्थित कर्तारं न पश्यति यतः ॥ १६ ॥

१० पु अ त — किमनो यथैवमत् आह— तत्रेति । मातविषेकाभावात् दुर्मतिं बुद्धिं स्वमौत्सेन पश्यति, स न
तत्र सर्वकर्मसु पश्यतवो मध्येतिता इत्येव सति स केवलमेक पश्यति आत्मानं मा चेति भाव । एवं य कर्म कर्तानि तस्य
मात्मानं जीव, मुद्रानेन अकर्तारं, योऽकृतबुद्धित्वात् गुरुवदेव- तत्कलतीति भावः ॥ १६ ॥

११ नी० मा० दी०— एतत्प्रतिपादनफल कर्तृत्वस्यारोपितत्वतिद्विरकर्तृत्वस्य स्वाभाविक्त्ववितिद्विभेदो
द्राभ्यां श्लोकाभ्यां दर्शयति— तत्रेति । तत्र तस्मिन् कर्मणि एतमुच्यतेत्या पञ्चभिर्निर्वर्त्यैः सति केवलं त्वकर्तारमन्या-
त्मानं चेतनम् "साक्षी चेता केवलं निर्गुणश्च" [श्वे उ. ६।११] इति श्रुतेः अधिष्ठानादिपञ्चकप्रकार-
दर्शिनमुदासीनमपि य कर्तारं कर्तृत्वात्प्रय पश्यति, स दुर्मतिः पापामिभूतमतिने पश्यत्यन्य एव सः । अदर्शने
हस्तु — अकृतबुद्धित्वादिति । शास्त्राचार्योपदेशासंस्कृतबुद्धित्वात् बुद्धित्वस्य स कृतबुद्धिः, तद्विपरीतोऽकृतबुद्धि-
स्यैव भावतश्च तद्विषयम् । यथा स्वमुक्तस्योद्भाससंन्यासि कृतं पश्यता जलवाह्यत्वमपि तत्रारोप्यत एवमात्मानो
बुद्धिसंश्लेष्य पश्यता बुद्धिधर्मं कर्तृत्वादिरेव्यामन्यारोप्यत इति भावः ॥ १६ ॥

अकर्त्रात्मज्ञानिनः सुमतित्वं तत्फलं च ।

यस्य नाहंकृतो भावो बुद्धिर्यस्य न लिप्यते ।

हत्वाऽपि स इमाँल्लोकान्न हन्ति न निवध्यते ॥ १७ ॥

१ शां. भा.— कः पुनः सुमतिः ? यः सम्यक्पश्यति इत्युच्यते— यस्येति । यस्य शास्त्राचार्यो-
पदेशन्यायमसंकृतात्मनो न भवत्यहंकृतः ' अहं कर्ता ' इत्येवंलक्षणो भावो भावना प्रत्ययः ' एत एव
पश्चाधिष्ठानादयोऽविद्ययाऽऽत्मनि कल्पिताः सर्वकर्मणां कर्तारः, नाहम् ; अहं तु तन्नापाराणां साक्षि-
भूतः "अप्राणो ह्यमनाः शुभ्रो ह्यक्षरात्परतः परः" [सुं. उ. २।१।२] 'केनलोऽविक्रियः' इत्येवं पश्यती-
त्येतत् । बुद्धिरन्तःकरणं यस्याऽऽत्मन उपाधिभूता न लिप्यते नानुशायिनी भवति ' इदमहमकार्षं,
तेनाहं नरकं गमिष्यामि ' इत्येवं यस्य बुद्धिर्न लिप्यते, स सुमतिः स पश्यति । हत्वाऽपि स इमाँल्लो-
कान् सर्वानिमान्प्राणिन इत्यर्थः; न हन्ति हननक्रियां न करोति, न निवध्यते नापि तत्कार्येणाधर्म-
फलेन सम्बध्यते ।

२ आ. शां. व्या.— विपरीतश्रेयुर्मतित्वं शिद्धा सम्य-
गग्नेः सुमतित्वं प्रभुर्बुक्कमाह— कः पुनरित्यादिना । ' अह
कर्ता ' इत्यात्मनि कर्तृत्वप्रत्ययामावे बुन कर्तृत्वधीः ? इत्या-
शङ्कयाऽऽह— एत इति । कथं तर्हि कर्तृत्वधीरात्मनि ? इत्या-
शङ्कयाधिष्ठानादीना तद्व्यापाराणा च साक्षित्वादित्याह— अहं
य्यति । आत्मनो न स्वनोऽस्ति क्रियासक्तिमस्वस्वमित्यत्र
परमात्माह— अप्राणो हीति । नापि तस्य स्वतो ज्ञान
सक्तिमस्वमित्याह— अमना इति । उपाधिद्वयसम्बन्धे शुद्धस्व
नस्तिमाह— शुभ्र इति । कारणसम्बन्धादशुद्धिमाशङ्कयो- ।

कम्— अक्षराऽस्ति । कार्यकारणयोरात्मास्पर्शित्वेन पार्थक्ये
सद्वितीयत्वमाशङ्क्य तयोरेवस्तुत्वान्मैवमित्याह— केवल
इति । जन्मादिसर्वविक्रियारहितत्वेन कीटस्थमाह— अवि-
क्रिय इति । बुद्धिर्यस्येत्यादि व्याचष्टे— बुद्धिरिति । ना-
नुशायिनी नानुशयवती, न हेतुशालिनीत्यर्थः । द्वितीयापदास्या-
क्षरार्थमुक्त्वा वाक्यार्थमाह— इदमिति । पापं कर्मैवमा परा-
यस्यते । लोकाना प्रागसम्बन्धाभावे कुनो हिंसा ? इत्या-
शङ्कयाऽऽह— प्राणिन इति ।

१ शां. भा.— ननु हत्वाऽपि न हन्तीति विप्रतिपिद्भमुच्यते ? यद्यपि स्तुतिः; नैप दोषः, लौकिक-
पारमार्थिकदृष्टयपेक्षया तदुपपत्तेः । देहाद्यात्मबुद्ध्या ' हन्ताऽहं ' इति लौकिकीं दृष्टिमाश्रित्य
हत्वाऽपि ' इत्याह । यथादर्शितां पारमार्थिकीं दृष्टिमाश्रित्य ' न हन्ति न निवध्यते ' इति तदुभय-
उपपद्यत एव ।

२ आ. शां. व्या.— विरुद्धार्थोक्त्या स्तुतिरपि न
युकेति शङ्कते— नन्विति । विरोधं परिरुहति— नैप दोष
इति । लौकिकदृष्टिमवष्टभ्य हत्वाऽपीति निर्देश विरादयति—
देहादीति । तास्विकीं दृष्टिमास्थाय न हन्तीत्यादिनिर्देशमुप
पादयति— ययेति । नाहं कर्ता, किन्तु कर्तृत्व्यापारयोः साक्षी

क्रियाज्ञानसक्तिमदुपाधिद्वयविनिर्मुक्त शुद्धः सन्कार्यकारणा-
सम्बन्धोऽद्वितीयोऽविक्रिय इत्येवं पारमार्थिकदृष्टेर्व्यापदितित्वं
दृश्यम् । ' हत्वाऽपि ' इत्येतत् ' न हन्ति ' इत्यादि बोधयं
दृष्टिद्वयावष्टमादुपपत्तमित्युपसंहारि— तदुभयमिति ।

१ शां. भा.— नन्वधिष्ठानादिभिः सम्भूय करोत्येवाऽऽत्मानं ' कर्तारमात्मानं केनलं तु ' [१८।१६]
इति केवलशब्दप्रयोगात् । नैप दोषः, आत्मनोऽविक्रियस्वभानत्वेऽधिष्ठानादिभिः संहतत्वानुपपत्तेः ।
विक्रियानतो ह्यन्यैः संहननं सम्भवति, संहत्य वा कर्तृत्वं स्यात्, न त्वविक्रियस्याऽऽत्मनः केनचित्
संहननमस्तीति न सम्भूय कर्तृत्वमुपपद्यते, अतः केनलतन्मात्मनः स्वभावविक्रिमिति केनलशब्दो-
ऽनुवादमात्रम् ।

२ आ. शां. व्या.— केवलमेवाऽऽत्मानं कर्तारं पश्यन्
' दुर्मतिः ' इत्याऽऽत्मनोविशेषणमुपपत्तकेवलशब्दप्रयोगार्थम्—
आत्मनो विशिष्टस्य कर्तृत्वमिति शङ्कते— नन्विति । आत्मनो

वैदित्यप्रायोगान विशिष्टस्यापि कर्तृत्वमिति दूषयति— नैप
दोष इति । अविक्रियस्वभाव्येऽपि कथमारमनोऽसंभूयत्वम् ।
इत्याशङ्कयाऽऽह— विक्रियेति । अधिष्ठानादिरात्मन

संहनेऽपि न कर्तृत्वमाविक्रियस्य, क्रियान्वयव्यापादादित्याह— असंहतत्वे फलितमाह— इति नेति । कथं तर्हि केवलत्व-
संहत्येति । सहतत्त्वानुपपत्तिं व्यधीकरोति— न स्थिति । । मानसि केवलशब्दाशुक्लम् ? तदाह— अत इति ।

१ शां. भा.— अविक्रियत्वं चाऽऽत्मनः श्रुतिस्मृतिन्यायप्रसिद्धम् । ' अविकार्योऽयमुच्यते '
[२।१५] ' गुणैरेव कर्माणि क्रियन्ते ' [३।२७] ' शरीरस्थोऽपि न करोति ' [१३।३१]
इत्याद्यसंकुदुपपादितं गीतास्येव तावत् । श्रुतिषु च— " ध्यायतीव लेलायतीव " [वृ. उ. ४।३।७] इत्येव-
माद्यासु । न्यायतश्च निरवयवमपरतन्त्रमविक्रियमात्मतत्त्वमिति राजमार्गः । विक्रियावत्त्वाभ्युपगमेऽप्या-
त्मनः स्वकीयैव विक्रिया स्वस्य भवितुमर्हति, नाधिष्ठानादीनां कर्माण्यात्मकर्तृकाणि स्युः । न हि
परस्य कर्म परेणाकृतमागन्तुमर्हति ।

२ आ. शां. व्या.— कर्तृत्वमात्मनोऽभ्युपपन्नं नास्या-
विक्रियत्वमुपेतोरयाशङ्क्याऽऽह— अविक्रियत्वं चेति । तत्र
रम्यतिवाक्यान्युदाहरति— अविकार्योऽयमिति । ' नाऽय
हन्ति न हन्यते ' [२।१९] इत्यादिवाच्यमादिशब्दार्थ ।
उक्त्वाक्यानामात्ममाविक्रियत्वे तात्पर्यं सूचयति— असंकु-
द्विति । " निष्कल निष्क्रिय ज्ञानं " [श्वे. उ. ६।१९]
इत्यादि वाक्य श्रुतावादिशब्दार्थं, यानि वाक्यानि तैरात्मनो
ऽविक्रियत्वं दर्शितमिति योजना, न्यायतश्च तद्दर्शितमिति पूर्वेण
सम्बन्ध । न्यायमेव दर्शयति— निरवयवमिति । न

तावदात्मा स्वतो विक्रियते, निरवयवत्वादाकाशवत् ; नापि
परतोऽसङ्गस्याकार्यस्य पराधीनत्वाद्योगादित्यर्थः । किञ्चाऽऽत्मनः
स्वनिष्ठा वा, विक्रियाऽधिष्ठानादिनिष्ठा वा ? नाऽऽय, स्वनिष्ठा-
विक्रियानुपपत्ते, अरमनो दर्शितत्वादिद्वाराशयेनाऽऽह—
विक्रियावत्त्वेति । सा चायुक्त्युक्तमिति शेषः । द्वितीयं
दूषयति— नेत्यादिना । अधिष्ठानादिकृतमपि कर्म तद्योगा-
दात्मन्यागच्छतीत्याशङ्क्य तदागमनं वास्तवमाविय वेति
विशत्प्याऽऽयं दूषयति— न हीति ।

१ शां. भा.— यत्प्रविद्यया गमितं न तत्तस्य; यथा रजतत्वं न शुक्तिकायाः, यथा वा तल-
मलिनत्वं बालैर्ममितमविद्यया नाऽऽकाशस्य, तथाऽधिष्ठानादिविक्रियाऽपि तेषामेव, नाऽऽत्मनः ।
तस्माद्युक्तमुक्तं ' अर्हकृतत्वयुद्धिलेषाभात्राद्धिद्वान्न हन्ति न निवध्यते ' इति । ' नायं हन्ति न हन्यते '
[२।१९] इति प्रतिज्ञाय ' न जायते ' [२।२०] इत्यादिहेतुवचनेनाविक्रियत्वमात्मन उक्त्वा
' वेदाविनाशिनं ' [२।२१] इति विदुषः कर्माधिकारनिवृत्तिं शास्त्रादौ सङ्क्षेपत उक्त्वा मध्ये प्रसा-
रितां च तत्र तत्र प्रसङ्गं कृत्वेहोपसंहरति शास्त्रार्थपिण्डीकरणाय ' विद्वान्न हन्ति न निवध्यते ' इति ।

२ आ. शां. व्या.— द्वितीयं निरव्यति— यत्प्रविद्धि ।
आत्मन्यविद्याप्रापितं कर्म नाऽऽत्मनोऽयमित्येतद्दर्शान्ताभ्यामुप-
पादयति— तथेत्यादिना । आत्मनोऽविक्रियत्वेन कर्तृत्वा
भावे फलितमाह— तस्मादिति । ननु प्रागेवाऽऽत्मनो-
ऽविक्रियत्व प्रतिपादितं, तदिह कस्मादुच्यते ? तत्राऽऽह—

नायमिति । शास्त्रादौ प्रतिज्ञात हेतुपूर्वकं सङ्क्षिप्तोक्त्वा मध्ये
तत्र तत्र प्रसङ्गं कृत्वा प्रसारिता कर्माधिकारनिवृत्तिमिदोप-
संहरतीति सम्बन्ध । प्रतिज्ञातस्य हेतुनोपपादितत्वात्ते
निगमनं विमर्श ? इत्याशङ्क्याऽऽह— शास्त्रार्थेति ।

१ शां. भा.— एवं च सति देहभृश्रामिमानानुपपत्तावविद्याकृताशेषकर्मसह्यासोपपत्तेः ' सभ्या-
सिनामानिष्टादि त्रिप्रियं कर्मणः फलं न भवति ' [१।८।१२] ' इत्युपपन्नं तद्विपर्ययाच्चेतरेषां भवति '
इत्येतच्चापरिहार्यमित्येष गीताशास्त्रार्थे उपसंहृतः । स एष सर्ववेदार्थसारो निपुणमतिभिः पण्डितै-
र्निर्धार्य प्रतिपच्य इति तत्र तत्र प्रकरणभिभागेन दर्शितोऽस्माभिः शास्त्रन्यायानुसारेण ॥ १७ ॥

२ आ. शां. व्या.— कर्माधिकारो विदुषो नेति स्थिते
एवम दहाभिमताभावे तत्त्वविषयत्ववर्तकमेतयानिष्ठेऽनिष्ठ-
मिच्छं मिच्छं चेति त्रिविध कर्मफलं सभ्यासिनां नेति प्रागुक्त
एवमेवति परमप्रह्वनमुपसंहरति— एवं चेति । ये पुनरविद्वान्तो
देहाभिमताभिः तत्र त्रिविधं कर्मफलं भवत्येवेति हेतुवचन-
मिदमपि निगमयति— तद्विपर्ययाच्चेति । अधिष्ठानादिकृता
कर्माणां नाऽऽत्मन्यभ्युपपत्तेः कर्माधिकारो देहाभिमताभिः ।

तस्यायायोगात्, देहाभिमताभावानु विदुषां कर्माधिकारनिष्ठि-
रित्युपपत्तमर्थं सङ्क्षिप्त्याऽऽह— इत्येव इति । उक्तं गीतायां
यदाशेषत्वाद्युपादेय इत्याह— स एव इति । कर्मण्यमर्थो
पेशार्थोऽपि प्रलिनं दूषयते ? तत्राऽऽह— निपुणेति ।
भाष्यहना (व.) मानुषिकमर्मा विभक्त्यापुनरसात्वात्पर्यलो-
पादेयत्वमित्याशङ्क्याऽऽह— तत्रेति ॥ १७ ॥

३ रा. भा.— परमपुरुषकर्तृत्वानुसन्धानेन यस्य भावः कर्तृत्वविशेषविषयो मनोवृत्तिविशेषो नाहंकृतः नाहमभिमानकृतः 'अहं करोमि' इति ज्ञानं यस्य न विद्यत इत्यर्थः; बुद्धिर्यस्य न लिप्यते अस्मिन् अपि मम कर्तृत्वाभावादेतत्फलं न मया सम्बध्यते, न च मदीयं कर्मेति यस्य बुद्धिर्जायत इत्यर्थः । इमान् लोकान् युद्धे हत्वाऽपि तान् निहन्ति; न केवलं भीष्मादीनित्यर्थः । ततस्तेन युद्धान्येन कर्मणा न निबध्यते, तत्फलं नानुभवतीत्यर्थः ॥ १७ ॥

५ वे ता सं.— दुर्मतिप्रमदं कर्तारिं सुमति ! इतिपुत्रु
त्यागामेवविधाकर्तृत्वानुसन्धानस्य प्रयोजनमुच्यते— यस्येति
श्लोकेन । मावोऽप्यभिप्रायः अपान्तरानन्वयान् । स च प्ररक्षण
समाम्ब्याहाराद्य विशेष्यते— कर्तृत्वविषयो मनोवृत्ति-
विशेष इति । 'अहंकृतः' इत्यत्र कर्मयत्त्वानन्वयान्कर्मार्थ-
त्वेऽपि मनोवृत्तिविशेषस्याहमभिमानविषयत्वायोगात्तन्मुल्लव-
नाभिद विवक्षितमित्याह अहमभिमानकृत इति । अनाहं-
कृतेनाहमभिमानलक्षणा वा । यद्वा 'अहंकृत' इति 'भुक्त्वा
माह्वान्' इतिवन्कर्तारि कः; अहमभिमानकृत इति फलितोक्ति ।
ननु आत्मनोऽहमयत्त्वान्कर्महमभिमानजननम् ? तत्राऽऽह—
अहं करोमीति । सावधारणमिदं योज्यम्, अन्यथा साक्षात्-
कर्तृत्वविरोधात् । एवं कर्तृत्वत्यागे कण्ठोक्त परिशेषात्तेनार्थ-
सिद्धेः कर्मसङ्ग्रहागो 'बुद्धिर्यस्य न लिप्यते' इत्यनुद्यत
इत्याह अस्मिन्मिति । " नाविरतो दुधरितान् " [कठो.
१/१२३] इत्यादिप्रतिविद्धेवैतेरहननव्युदासाय शास्त्रोक्तमा-
दिभिदमनुकृत्याऽऽह युद्धे हत्वापीति । न हन्ति—हनना-
भिमानजन्यादृष्टवत्या तत्फलसम्बन्धयोग्यहननन्तरविलक्षण
इत्यर्थः । अन्यथा 'हत्वाऽपि न हन्ति' इति व्यापानात् ।

यत्तु परैरशोक्तम्— 'आत्मनो हननकर्तृत्वाभावात्तत्कार्ये-
णाधर्मकलेन न सम्बध्यत इत्युच्यते' इति, तदमत्, 'यस्य
नाहंकृतो भावः' इति विशेषणवैयर्थ्यात्; अविशदोऽन्यस्यापि
तन्मते कर्तृत्वाभावात्तस्मिन्नपि च कर्मफलपेक्ष्य मिथ्यात्वात्-वृ-
पगमात् । 'कथं भीष्मम्' [२/४] इत्यादि- प्रशस्य केनून्येन
प्रतिशेषार्थम् 'इमानोक्तान्' इति सामान्येनोच्यत इत्य-
भिप्रायेणाऽऽह— न केवलमिति । अत्र 'न हन्ति' इत्यस्य
'न निबध्यते' इति व्याख्यानमिति योजना समीचीने
गत्यन्ते सम्भवति न युक्ता । अत 'यस्य नाहंकृतो भावो
बुद्धिर्यस्य न लिप्यते' इत्यनयोर्हेतुसाध्यभावेनावस्थितयो-
पक्रमपि हेतुसाध्यभावेन 'न हन्ति न निबध्यते' इत्यनुद्यत
इत्याह— तत इति । 'न निबध्यते' इत्यनेन कर्मसाध्य-
मोक्षविरोधिफलानन्वयो विवक्षित इत्यभिप्रायेणाऽऽह—
तत्फलं नानुभवतीति । एतेन " किशाकाळे नाहङ्कारः
त्रियोत्तरकाले मया कृतमिति प्रतिगन्धानालेपः, 'न हन्ति न
निबध्यते' इत्युभाभ्यामैहिकानुष्मिकप्रत्ययवायप्रतिषेधः " इति
योजनान्तरं निरस्तम् ॥ १७ ॥

५ आ. भा.— तज्ज्ञानं स्तीति— यस्येति । यस्वीपद्भ्यते स ईपदहङ्कागी च ॥ १७ ॥

६ ज. प्र. दी.— अवश्यं चेतदेव यावतोत्तरश्लोके स्वा-
त्मानमकारणं जानतः स्तुतिः क्रियते, अन्यथा सहायन्य
कारणत्वं जानतः स्तुतिः क्रियेतेति भावेनाऽऽह— तदिति ।

स्वात्मनो मित्रियत्वज्ञानम् । ननु निरन्वारास्यापि इन्द्रदे-
वूनवधादिनेषुद्रन्धो हस्यते तत्कथमेतत् ? इत्यत आह—
यस्त्विति । इय च कल्पना वजुरास्तत्वादिना युज्यते ॥ १७ ॥

७ ह. पे. भा.— न केवलं तस्य योगिनः सकलकर्मभ्यास एव— यस्य शास्त्राचार्योपदेशन्यायैः
संस्कृतात्मनः 'अहं कर्ता' इत्येवम्भूतो भावः प्रत्ययो न भवति, एत एवाधिष्ठानादयोऽधिष्ठानकर्तृकरणचेष्टाः
देवानि सर्वकर्मणां कारणान्यविद्यया चैत्रं कल्पितानि सर्वकर्मणां कर्तारः, नाहं; अहं तु तद्द्वयापाराणां
साक्षिभूत इति पश्यतीति बुद्धिनिश्चयो यस्य नानुशोचितो भवति तदहमकार्पं तेन नरकं गमिष्यामीति
न लिप्यते । हत्वाऽपि स इमाल्लोकान्प्राणिनो न हन्ति, न च हननेककर्मणा निबध्यते । ननु 'हत्वाऽपि
न हन्ति न निबध्यते' इत्येतद्वचनं विरुद्धम्; नैप दोषः, लौकिकपारमार्थिकदृष्ट्यपेक्षया तदुपपत्तेः ।
तस्माद्युक्तं न हन्ति न निबध्यत इति ॥ १७ ॥

वे. प्र. नि.— एवमात्मन कर्तृत्वं निरस्त्याकर्णामजा-
निन सर्वकर्मतथासद्युपपादयति— यस्येति । यस्य भाव-
प्रत्यय आहंकृत. अहमिति हृत. 'अहं कर्ता' इत्येव रूपो न
भवति, यद्वा यस्य भाव स्वभाव- अहमिति हृतो न भवति,
अहङ्काराभावेन सुदस्वरूपमात्रपरिशेषात्; अथवा अहंकृत

इति षष्ठी, अहंकृतोऽहङ्कारस्य भावस्तादात्म्यं यस्य न भवति ।
अत एव बुद्धिरिव वरणं यस्य न लिप्यते । 'इदमहमकार्यं
मेतत्फलं ओक्ष्ये' इत्यनुसन्धानं लेप । स च पुण्ये कर्मणि
हर्षरूप, पापे तु पश्यात्पापरूपः । तेन द्विविधेनापि लेपेन न
युज्यते, " एत ह वाच न तपति " [तै. उ. २/१५१]

इहादिष्टतेः । स इमान् लोकान् सर्वप्राणिनो लोकदृष्ट्वा
हत्वाऽपि चेन्द्रजालिकः परमार्थेऽप्यथा न हन्ति, अत एव न
निबध्यते तत्कार्येणाधर्मफलेन न सम्बध्यते । अत्र ' नाह-

ङ्कृतो भावः ' इत्यस्य फलं ' न हन्ति ' इति । ' बुद्धिर्न
लिप्यते ' इत्यस्य फलं न निबध्यते इति । तस्माद्ब्रह्म-
निष्ठस्य सर्वकर्मसंन्यासः सुदुःसम्पद्यत इति भावः ॥ १७ ॥

९ व० स० टी०— यस्येति । अधिष्ठानादौ परमात्मनि मुख्यकर्तृकत्वानुसन्धानतोऽहङ्कृतो भावः स्वस्मिन्
कर्तृत्वविमानकृतो मानसो विकारो न भवति, बुद्धिश्च न लिप्यते फलादौ, स हत्वाऽपीमल्लोकान् न हन्ति न
केवलं भीष्मादीनिदर्थः । ततस्तेन कर्मणा न निबध्यते तत्फलं नानुभवतीत्यर्थः । तदुक्तं— ' ब्रह्मण्याभाव्य कर्माणि'
[५।१०] इति । अत्र कर्तृत्वादिकं साक्षात्कर्तृरि परदेवतायां निर्दोषपूर्णविप्रदे ब्रह्मण्यनुसन्धायेति ज्ञेयम् ॥ १७ ॥

१० पु. अ. त.— अथ गुरुपदेशकृतपुद्गेमवाह्या-
ऽवयवकर्तृत्वत्वेन मदिच्छया ज्ञायमानत्वेन चाहङ्काररहितस्य
कर्मफलामात्रं कैमुतिकर्मण्येन प्रदर्शयन्नाह— यस्येति ।
अहङ्कृतः ' अहं कर्ता ' इत्येतादृशो मिथ्यामिनिनिरासो
भावो यस्य नास्ति । किञ्च यस्य बुद्धिर्नदिच्छया ज्ञातसुप्रदुःख
फलेषु कृतकर्मजनाने न लिप्यते न मज्जते, स इमल्लोकाना

सुरान् मदिच्छया हत्वाऽपि लोकेऽहङ्कृत्येन परिहृयमानोऽपि
न हन्ति, किन्तु मदिच्छयैव हन्ति; अतएव तेन कर्मणा न
निबध्यते, बन्धनं न प्राप्नोतीत्यर्थः । यत्र विपरीतकर्मबन्ध-
नाभावस्तत्र विहितकर्मणा मत्वेवादिप्रतिबन्धकफलप्रतिबन्ध-
किं वाच्यम् ? इति भावः ॥ १७ ॥

११ नी० भा० टी०— द्वितीयं प्रयोजनमाह— यस्येति । यस्य प्रमातृभावः प्रत्ययमात्रस्वरूप आत्मा
नाहङ्कृतः अहमिदं कृतोऽहङ्कारतादात्म्यं प्रापितोऽहङ्कृतस्तथा न, यस्य बुद्धिर्न लिप्यते आत्मभावेन रक्षिता न
भवति, यस्य बुद्धेर्व्यतिरिक्तमात्मानं पश्यतो बुद्धिधर्मः कर्तृत्वादयो नात्मनि प्रतीयन्ते इति कर्त्रात्मवादितादिकं
निरासः । यस्य च आत्मधर्माश्चैतन्यादयो बुद्धौ न संतुज्ज्वन्त इति बुद्धिमेव चेतनां वदतो बौद्धस्य निरासः ।
चिदचितोरन्योन्यस्मिन्नन्योन्यधर्माध्यासो बाध्यत इति दुःखादिसंसर्गनिषेधेन भोक्तृत्वाभावो दर्शितः ।
' हत्वाऽपि स इमल्लोकान् हन्ति, न निबध्यते ' इति तु स्तुतिमात्रं, कर्तृत्वस्यैव वाधेन हन्तृत्वायोगात्;
दग्धपटवत्कर्तृत्वानुवृत्तावपि हननक्रियायां प्रवर्तकस्य रागद्वेषादेरभावाच्च । एतेनात्मनस्ताद्विक्रमकर्तृत्वं भावयता
कृतं कर्मातास्विककर्तृत्वाभिमाननिमित्तं स्वफलं प्रस्तोतुं नाहंतीति दर्शितम् । न हि रज्जुसर्पे रज्जुबुद्धि कृत्वा
प्रहरतः सर्पक्षोभञ्चं वंशनादिकञ्चं भवति, सर्पे तु तथाबुद्धयस्तद्वत्त्वेव; तद्वद्विदमपि ज्ञेयम् ॥ १७ ॥

कर्मणः प्रवर्तकानि तदाश्रयश्च ।

ज्ञानं ज्ञेयं परिज्ञाता त्रिविधा कर्मचोदना ।

करणं कर्म कर्तेति त्रिविधः कर्मसंग्रहः ॥ १८ ॥

१ ज्ञां. भा.— अथेदानीं कर्मणां प्रवर्तकमुच्यते— ज्ञानमिति । ज्ञानं ज्ञायतेऽनेनेति सर्वविषय-
मविशेषेणोच्यते; तथा ज्ञेयं ज्ञातव्यं, तदपि सामान्येनैव सर्वमुच्यते; तथा परिज्ञाता उपाधिलक्षणो-
ऽविद्याकल्पितो भोक्ता, इत्येतन्नयमेवामविशेषेण सर्वकर्मणां प्रवर्तिका त्रिविधा त्रिप्रकारा कर्मचोदना ।
ज्ञानादीनां हि त्रयाणां सन्निपाते हानोपादानादिप्रयोजनः सर्वकर्मारम्भः स्यात् । ततः पञ्चभिरधि-
ष्ठानादिभिरारब्धं बाह्यनःकायाश्रयभेदेन त्रिधा राशीभूतं त्रिषु करणादिषु संगृह्यत इत्येतदुच्यते । करणं
क्रियतेऽनेनेति बाह्य श्रोत्रादि, अन्तस्स्थं बुद्ध्यादि, कर्म ईप्सिततमं कर्तुः क्रियया व्याप्यमानं, कर्ता
कर्णानां व्यापारयितोपाधिलक्षण इति त्रिविधस्त्रिप्रकारः कर्मसंग्रहः, संगृह्यतेऽस्मिन्निति संग्रहः, कर्मणः
संग्रहः कर्मसंग्रहः । कर्मेषु हि त्रिषु समवति, तेनायं त्रिविधः कर्मसंग्रहः ॥ १८ ॥

२ आ. दां. द्या.— एतावद्योषंहरानन्दे ' अथ '
इत्युक्ते, ' इदानीं ' इति प्रवर्तकपदेशादिशब्दोक्तः; कर्मणां
येषु विदुषां मापिहातोऽविदुषां मापिहातस्तेषामित्यर्थः ।
ज्ञानादिस्य करणभूतत्वात् ज्ञानमात्राधेत्वमाह— ज्ञानमिति ।

ज्ञेयशब्दव्याप्येऽपि तद्वदेव ज्ञातव्यमात्राधेत्वमाह— तथेति ।
उपाधिलक्षणत्वं तत्रप्रधानत्वमुपहितत्वं तस्यावस्तुत्वाभिव्यक्ति-
कल्पनाविषयत्वम् । एतदेव प्रयं सर्वकर्मप्रवर्तकमित्याह— इत्ये-
तदिति । एवं कर्मणां प्रवर्तकमित्यध्याहर्तव्यम् । चोदनेति

क्रियायाः प्रवर्तकं वचनमिति भाष्यानुसारेण चोदनाशब्दात्
 गृह-प्रवर्तकैति सर्वकर्मणामिति पूर्वेण सम्बन्धः । त्रैविध्य
 शब्दादिना प्रागुक्तम् । कर्मणां चोदनेति विग्रहः । तेषां सर्व
 कर्मप्रवर्तकत्वमनुभवेन साधयति-ज्ञानादीनामिति । हानो-
 पदानाश्रित्यादिप्रश्नेनोपेक्षा विवक्षिता । करणमित्यादेस्तात्पर्य-
 गृह-तत इति । ज्ञानादीनां प्रवर्तकत्वादित्यर्थः । उक्तोऽ

श्लोकमागमनवारयति-इत्येतदिति । यावन्मन्तस्य च द्विविधं
 करणं करणव्युत्पत्त्या कथयति-करणमिति । उक्तलक्षणं
 कर्मव स्तुत्यति-कर्तुरिति । स्वतन्त्रो हि कर्ता, स्वातन्त्र्यं
 च कारकाप्रयोज्यस्य तत्प्रयोक्तृत्वमित्याह-कर्तेति । कथ-
 मुक्ते त्रिविधे कर्मं स्रष्टते ? तत्राऽऽह-कर्मैति । कर्मणो
 हि प्रसिद्धं कारकाश्रयत्वमिति भावः ॥ १८ ॥

३ रा. भा.— सर्वमिदमकर्तृत्वाद्यनुसन्धानं सत्त्वगुणद्वयैव भवतीति सत्त्वयोपादेयताज्ञापनाय
 कर्मणि सत्त्वादिगुणकृतं वैषम्यं प्रपञ्चयिष्यन् कर्मचोदनाप्रकारं तावदाह-ज्ञानमिति । ज्ञानं कर्तव्यकर्म-
 विषयज्ञानम्, ज्ञेयं च कर्तव्यं कर्म, परिज्ञाता तस्य बोद्धेति त्रिविधा कर्मचोदना योषवोद्भवयोऽट्टयुक्तो
 ज्योतिष्टोमादिकर्मविधिरित्यर्थः । तत्र बोद्धव्यरूपं कर्म त्रिविधं सद्गृह्यते करणं कर्म कतेति । करणं
 साधनभूतं द्रव्यादिकं, कर्म यागादिकं, कर्ता अनुष्ठातेति ॥ १८ ॥

४ वे. ता. चं.— एवं सात्त्विकलागो विदोषितः कथ
 तदर्थं 'नित्यसत्त्वस्यः' [२।४५] इत्यादिभिर्बहुधा प्राक्प्र-
 मुक्तसत्त्वोपादेयता निरवशेष विशेष्या, तत्र मध्ये कर्मचोदना
 प्रवृत्तादिबन्धनं कथं सद्गृह्यते ? इत्याऽऽह-सर्वमिति ।
 कर्मचोदनाप्रकारोचितस्तदनुवर्तिष्युः ज्ञानादियु गुणतत्रैविध्यं प्रपञ्च
 यितुमित्यर्थः । कर्तव्यकर्मविषयमित्यादि ज्ञानज्ञेयज्ञान
 त्वा मामान्यविषया अपि कर्मचोदनात्रैविध्यार्थत्वाद्बोधोप-
 पाद इति भावः । एतेन ज्ञानशब्दस्थानं शास्त्रप्रत्यक्षयाऽप्या
 निरस्तं । प्रवर्तकवचनरूपचोदनास्वरूपविलक्षणानां ज्ञानादीनां
 कथचोदनामेतद्वोक्तिः । इत्यत्राऽऽह-योधयोऽद्वययोऽद्वयक
 र्त्तुः । ज्ञानादीनां चोदानुवर्तिवत्त्वमात्रेण विद्याशब्दोक्त
 प्रवृत्तादिसत्यर्थः । एव 'त्रिविधं कर्मसद्गृहः' इत्यत्र हेतुद्वय-
 परिचयस्वरूपा त्रैविध्यम् ।
 अनुक्तविषयत्रैविध्यान्तरोक्तिसद्गृह्युदात्तमाय त्रिविन्यतम
 त्रिविध्यत इत्याह-तत्रेति । सद्गृहसन्त्यस्य कर्मणि व्युत्पत्ति-
 गृह-संगृह्यत इति । कर्मव सद्गृह इति कर्मधारयः, कर्मणो

वा सद्गृह । " श्रीहिभिर्भजेत " [आप श्रौ. ६।३।१२४]
 'दध्ना जुहोति' [आप श्रौ. ६।२।५।१०] इत्यादिप्रतिपादितं
 क्रियाकरणमिह करणशब्देनोच्यते । फलोपेतया तु कर्मण एव
 कारणत्वादित्यभिप्रायेणाऽऽह साधनभूतं द्रव्यादिकमिति ।
 आदिशब्देन ज्ञानादिप्रपञ्चम् । नन्वत्र ज्ञानेनेति ज्ञान,
 तत्रैव करणमित्युच्यते; ज्ञानादियत्रैव हि करणकर्मकर्तृशब्द-
 विवृणमिति युक्तम्; अत्र एव हि 'ज्ञानं कर्मं च कर्ता च'
 इत्यनन्तरानुवादसङ्गतिरिति चेत्-मन्वं, इच्छास्वकार्याभा-
 वान्, उक्तमाश्रयं च इच्छान्तरेण पुनरभिधाने प्रयोजनाभावात् ;
 उक्तानन्तरविभजनस्य तु विवेकोपयुक्तत्वादिति भावः ।
 कर्तृकरणममभिव्याहारात्मकसद्गृहोऽपि कारकविरेपविरय इति
 सद्गृहमपाकरोति कर्म यागादिकमिति । क्रियास्वरूपं हि
 गुणतत्रिविधं विमिश्रित्यत इति भावः । नियोज्यावस्थतया
 'परिज्ञाता' इति निर्दिष्ट एवानुगतप्रवृत्ततया पुनः कर्मण्य-
 तया तत्प्रकारत्वेन 'कर्ता' इति व्यपदिश्यत इत्याह-कर्ता
 अनुष्ठातेति ॥ १८ ॥

५ आ. मा. भा.— एवं तर्हि न पुरुषमपेक्ष्य विधिः, अमर्तृत्वादित्यत आह-ज्ञानमिति ।
 त्रिविधा कर्मचोदना एतत् त्रिविधमपेक्ष्य कर्मत्रिविधिरिति त्रिविधेन्युच्यते । कारणानि गच्छिष्याऽऽ-
 करणमिति । कर्ममंग्रहः कर्मकारणमंग्रहः । अधिष्ठानादि कारण एतान्वर्ष्यतम् ।

६ ज. प्र श्रौ.— यदि न जीवस्य कारणत्व कथं तर्हि
 एतज्ज्ञानादेश्चकारोपे कर्मणां मूलकारणत्वमुच्यते । ज्ञानादिप्रय
 कर्मणां प्रवर्तकमित्येवमप्यहं तत्कारणान्तरे विद्यमानत्वव्याप-
 मप्यहं—एवं तर्ह्येति । यदि जीवो न कर्मणां
 कारणमित्यर्थः । विधिः प्रोक्त स्तान्धः । न प्रवर्तनं तस्य
 हेतुत्वमप्यहं इति शेषः । एवं एतद्व्युत्पत्तिवत् विवक्ष्यम्—
 अकर्तृत्वादिनि । जीवस्य फलवदिति शेषः । ननु ज्ञानादि-
 कर्मणो चोदनाद्यत्रैविध्यमनुष्ठात्, अनुष्ठात्कथं च कथमुच्यते ?
 इत्येवम् । प्रश्नं हि विधिः, न च एतज्ज्ञानादिप्रयत्नम् । न
 च एतज्ज्ञानादिप्रवर्तकत्वमप्यहं—त्रिविधेति । एतज्ज्ञानो-

त्यथोऽनुवादः । इत्येवमिति शेषः । एतज्ज्ञानादिभ्यः कर्मत्रिविध
 प्रवर्तते, जीव प्रवर्तति शेषः । इतिशब्दो हेतुः । त्रिविधे-
 त्युच्यते कर्मचोदना निमित्तमनेमिति कर्माभावेनोपेक्षेय ए
 इत्यर्थः । कर्मकारणानुष्ठात्कर्मनिर्देशं पुनरुच्यते ? इत्यत्र
 आह-कारणानां हि । तर्हि कर्मसद्गृह इति कथं कारण
 सद्गृह ? इति कथमप्यहं इत्यत आह-कर्मैति । कर्ममंग्रेन
 एवकारणानि उच्यन्ते इत्यर्थः । यदि फलोत्पत्तिं कारणानामप्य
 गच्छेत्तर्हि कथं इत्यत्र मंग्रहः ? इत्यत्र आह-अधिष्ठाना-
 दीनि । ज्ञानादिप्रयत्नप्रयत्नमप्यहं इत्यर्थः । 'कारणानामप्य
 सुदृ' 'देवैश्च कर्ममंग्रह' इत्यादिप्रयत्नमंग्रहेन विवक्ष्यम् ।

त्वात् 'विषयगतः कारकाणि भवन्ति' इति वचनात् । न चादिपदेन चेष्टायाः सद्बुद्धिः, तत्र कारकान्तर्भावस्यैवैचित्यात्, कर्मणि पृथग्रहणाच्च । न च कर्माद्युक्तम् 'कर्म चेष्टा' इत्यन्यत्र

व्याख्यातत्वात् । 'कर्तुंोपितततमं कर्म' [अथा. १।१।४९] इति कथित् । तदसत्, पञ्चसु कारणेषु तस्यायुहीतत्वात् ।

५ आ. मा. भा.— तथा हृग्वेदखिलेषु— “ज्ञानं ज्ञेयं ज्ञानिनं च ह्यपेक्ष्य विधिरुत्थितः । करणं चैव कर्ता च कर्मकारणसंप्रहः” इति । अकर्तृत्वेऽपि विधिद्वारेण प्रसादादिच्छोत्पत्त्योक्तकारणैः कर्मद्वारा पुरुषार्थो भवतीति । ईश्वराधीनत्वेऽपि विधिद्वारा नियतस्तेनैव ।

६ ज. प्र. दी.— लोकायं धृतिरस्मतिं चाऽऽह— तथा हीति । कर्मत्यावर्तनीयम् । तत्रैकं व्यस्तम्, परं समस्तम् । ननु 'ज्ञानं ज्ञेयं' इत्यनेन कथमुक्तशङ्काभिरासः ? इत्यत आह— अकर्तृत्वेऽपीति । अपराधीनकर्मत्वाभावेऽपि जीवरयं न त प्रति विधिवैयर्थ्यम् । इतः ? इति हेतोरित्यन्वयः । विधिशब्देन तत्र ज्ञानमुपलभ्यते, इच्छेत्यनेन प्रयत्नोऽपि । उक्तकारणैरधिष्ठानादिभिः । अनेन ज्ञानं विधिविषयं चेच्छाप्रयत्नलक्षणमधिष्ठानादिलक्षणं पुरुषार्थलक्षणं च परिज्ञाता सर्वज्ञ ईश्वरश्च सर्वप्रको जीवे सन्निहितोऽस्ति । अतस्तं प्रति कर्मचोदनेत्यर्थः सुचितो भवति । एतदुक्तं भवति— नापराधीनकर्तृत्वं विधिविषयत्वे

प्रयोजकं येन जीव प्रति कर्मविधिवैयर्थ्यं स्यात् । तथा सतीश्वरस्याऽपि विधिविषयत्वापातात्, किन्तु यस्य स्वसम्बन्धितया विधिज्ञानं कर्म तत्फलं चोद्दिश्येच्छा तदनुमुक्त्यं प्रयत्नोऽधिष्ठानादिसन्निधानं कर्मसम्बन्धः फलभास्त्वं चास्ति । त प्रति कर्मविषयं प्रवर्तते । अस्ति चेद समस्त परमेश्वरप्रसादायतं जीव इति कथं न त प्रति कर्मविषयं स्युः ? इति । एतत्सद्बुद्धिवाक्यमुत्तरवाच्यैर्विदीयते । नन्वीश्वरश्चैत्रको जीवशरीरेऽप्युपगतस्तदा तत्प्रसादादेवेच्छाप्रयत्नयोस्तत्पादानात् । किन्तु विधिज्ञानमज्ञीक्रियत इत्यत आह— ईश्वरेति । इच्छति प्रयतेते चेति शेषः । अनेन विधिद्वारेण प्रसादादिच्छोत्पत्त्येतद्विद्वत् भवति ।

५ आ. मा. भा.— यदि चेच्छादिर्जायते तर्हि कारितमेवेश्वरेण । फलं च नियतम् । वस्तुतोऽकर्तृत्वेऽपि आभिमानिकं कर्तृत्वं तस्यैव । स्वातन्त्र्यं च जडमपेक्ष्यैवेति न प्रवृत्तिविधिवैयर्थ्यम् । सर्वं चैतदनुभवोक्तप्रमाणसिद्धमिति न पृथक् प्रमाणमुच्यते ॥ १८ ॥

६ ज. प्र. दी — उक्तकारणैः कर्म भवतीत्युक्तम्, तेनाधिष्ठानादीनां स्वव्यापारे स्वातन्त्र्यं प्राप्तं तस्मिन्नासांमाह— यदि चेति । ईश्वरेणैव कर्म अधिष्ठानादीनि निमित्तमात्राणि इत्या कारितं भवति । अत्र णिव प्रयुक्तानस्य स्वातन्त्र्यं चेति वक्ष्यमाणानिमायाः । कर्मद्वारा पुरुषार्थो भवतीति पुरुषार्थत्वावने कर्मणा प्रारण्यं प्राप्तमत आह— फलं चेति । ईश्वरेणैवेति वृत्ते, यदा 'यदि च' इत्यादिना वाक्यद्वयेन विधिविषयतासिद्धये कर्मफलसम्बन्धस्य वाक्यातीयता निराकियते । इदं च नेयामुक्तप्रेते क्विधिविषयव्यवृत्तिः, किन्तु संभारित्वेवेति भवति प्रयोजकम् । एवमेकं नीतोक्तं कारणमुक्त्वा भावयत् कारणांतरं चाऽऽह— वस्तुत इति । वस्तुत परमावृतं । आभिमानिकमद्वाराकारितं प्रातिप्रतीतम् । तस्य जीवस्य, एवेश्वरप्राणैनास्य जीवं प्रति विधिप्रयुक्तं प्रयोजकत्वं समययते । परमेश्वरानामु क्रियासु स्वस्य स्वातन्त्र्यं मन्व्यमानस्या

पराधिना विधिवन्धलक्षणो दण्ड इति भावः । प्रकारान्तरमाह— स्वातन्त्र्यं चेति । तस्येति वलंते । अथादि विधिप्रवृत्तिः ('प्रवृत्तिविधि' इति पाठः, कृष्णाचार्याणाम्) वैयर्थ्यम् । यदि जीवस्य त्रियास्वातन्त्र्यलक्षणं कर्तृत्वं सर्वथा न स्यात् । न चैवम्, ईश्वराद्यतस्य तस्याज्ञीकारात्; अपराधीनापेक्षया तदभावोक्तं । न चैव जडतोत्यमित्यत आह— जडमपेक्ष्येति । अधिकमिति शेषः । अहं हि तदा परस्मिन् नोदनादिना त्रियावद्भवति । न त्वागन्तुक्कारणमन्तरेण स्वेच्छया जीवस्त्वनादिसिद्धया परमेश्वरप्रसादायत्तया सत्तातुत्यया त्रियाशक्त्या वर्तन्ति युक्तं प्रति कर्मविधिरिति । नन्वेतं सानं इतः प्रमाणावयवितपत्त्यं ? इत्यत आह— सर्वं चेति । अनुभवेनोक्तप्रमाणेय विधिज्ञाने सतीच्छोत्पत्तिरित्यादि च अनुभवसिद्धम् । 'ईश्वरप्रसादात्' इत्यादिंश्च तु 'यथानियुक्तोऽस्मि' इत्यामुपलक्षणमसिद्धम् । शृणु पुन ॥ १८ ॥

७ ह. पं. भा.— ज्ञायतेऽनेनेति ज्ञानं प्रकाशनं, ज्ञायत इति ज्ञेयं ज्ञानत्रियाणां कर्माभूतम्, परिज्ञाता ज्ञानक्रियाकर्ताऽपिज्ञानान्वितः । एतन्निरिधि कर्मणः क्रियायाशोदना प्रवर्तिका । एतन्नितयमन्निधो प्रयुक्तो स्यतेऽन ज्ञेयं कर्मचोदना ज्ञानेणपरिज्ञात्रामिका । क्रियतेऽनेनेति करणं शोत्रादि युद्धीन्द्रियं यागादि कर्मन्ट्रियं च । कर्म कर्तुः त्रियाऽऽऽनुमित्यतम् । कर्ता योऽहं करोमीति प्रतीयते । एतन्नितयं कर्ममद्बुद्धः कर्म क्रियालक्षणं मंग्रयत आगमनि च्यरम्भाप्यतेऽनेनेति मंग्रदः । करणमर्मात्तुः हि मंग्रं कर्म मंग्रयेतमनोऽयं त्रियः कर्ममंग्रद इत्युच्यते ॥ १८ ॥

८ वें. ३ गि.— 'न हन्ति न निवर्ष्यते' [१८।१७] इत्येवदेवोपपादयितुं समस्तस्य त्रियाकारकफलरूपास्य त्रिगुणामकत्वात्त्रिगुणस्यात्मनस्तत्सम्बन्धो नास्तीति प्रदर्शनं विषयस्तद्रेदमाह— ज्ञानमिति । ज्ञानमिष्टसाधनबोध, ज्ञेयमिष्टसाधन कर्म, परिज्ञाता तु तज्ज्ञानाश्रय क्षेत्राध्यायो भोक्तृहार, एतन्नयं कर्मणां चोदना प्रवर्तकम्, एतन्नयं सन्निपात एव हानोपादानादित्तर्कमारम्भदर्शनात् । यद्यपि 'चोदनाश्रयोऽर्पो धर्म' [५ मी. १।१२] इति जैमिनिमुने 'चोदनेति त्रियाया प्रवर्तकं वचनमाह' इति शाबरभाष्ये 'चोदना चोपदेशश्च विधिश्चैकार्थवाचिन' इति मठवाचिंश्च च त्रियाप्रवर्तकं वचनमेव चोदनाशब्दाथे इति

प्रतीयते, तथापि 'चुद प्रेरणे' [धा पा १०।५९] इति धातुनिष्पन्नस्य चोदनाशब्दस्य चोद्यते प्रवर्तयतेऽनयेति प्रवर्तकं मामान्यशस्त्रैव विधिवाक्येऽपि प्रवृत्तिसिद्धेर्हाराज्याधि-
वरणन्यायेन विरोधे शक्तिर्न कल्पेत्यभिप्रेत्य प्रवर्तकमात्रे चोदनाशब्दप्रयोग इति । तथा करण साधकतमम्, कर्म कर्तुराप्सिततमम्, कर्ता स्वतन्त्र स्वैतरकारकाप्रयोग्यत्वं सति सत्कारकप्रयोजका चिदचिद्रूपान्यरूपोऽहमर्थ, इत्येवं त्रिविध कर्मसमूह कर्म सगुणतः इति कर्मसमूह, करणादि त्रिविधकारक कमाश्रय इत्यर्थ । सगुणदानापादानाधिकरण-
कारकाणामपि त्रियाश्रयाणामुपलक्षणमेतत् ॥ १८ ॥

९ वं ० तं दी०— ज्ञानमिति । अत उक्तमिदं सर्वं सत्त्वबुद्धयेव भवति सर्वस्येति सत्त्वस्थोपादेयताज्ञाप-
नाय सर्वत्र सत्त्वादिगुणकृतं वैचित्र्यं प्रपञ्चयित्वा कर्मचोदनाप्रकारं तावदाह— ज्ञानमिति । ज्ञेयं साधन कर्तव्यकर्मविषयक, कर्तव्यं कर्म, परिज्ञाता एवविचरन्मह, इति त्रिविध कर्मविकिरुच्यते । तदुक्तं मठैः— 'चोदना चोपदेशश्च विधिश्चैकार्थवाचिन' इति । एव वेदे त्रिगुणमय कर्मविधिरित्यर्थ । अतएवोक्तं— 'त्रैगुण्यविषया वदाः' [०।४५] इति । तत्र साधिन. कर्मसमूहोऽपि त्रिविधः करणं कर्म कर्तैति, करण साधनभूतमिन्द्रिया-
दिकं द्रव्यादिकं च, कर्म यागादि, कर्ता तदनुष्ठानात् ॥ १८ ॥

१० पु. अ त — चिञ् । कर्मप्रेरणमपि त्रिगुणात्मकं,
तत्र च त्रिगुण त्रिगुणानामेव कर्तृणां भवति, निर्गुणस्य च
फलानुबन्धानेन मदान्या करणात्तत्फलानधिकारित्वादिपि
बोधो नास्तीत्याह— ज्ञानमिति । ज्ञानं फलस्वरूपावबोध
पूर्वकमाधीनत्वेनाऽवबोध, ज्ञेय फलसाधक कर्म, परिज्ञाता
ज्ञाननेपथो स्वरूपज्ञस्तराश्रयभूतो जीव । एवं ज्ञानादि-

त्रयमधिकृत्य कर्मचोदना कर्मप्रेरणा त्रिविधा । एव करणं
साधक, कर्म तत्फलकत्रिया, कर्ता त्रियाप्रवृत्तिमान्, इति
अष्टाना प्रकारेण कर्मसमूहं कर्म सगुणतः स्मिन्निति कर्म
समूह । करणादित्रयमपि कारक, त्रियाश्रयात्मकं सोऽपि
त्रिविध । अनेन निर्गुणानधिकारित्वं निरूपितम् ॥ १८ ॥

११ नी० भा० दी०— समाप्त सारिवक्त्यागोपपादनोपयोगी आत्मनोऽकर्तृत्वोपपादनप्रकारः । अत्राऽह
साहचर्यः । यदुक्तं 'पञ्चैते तस्य हेतव' [१८।१५] इति यद्योक्तं 'न हन्ति' [१८।१७] इति तन्मूल्यामहे, न ह्यपरिणामी
चेतनः परिरन्दात्मनस्य कायिकादिभेदेन त्रिविधस्य कर्मण कर्ता भवतीति वक्तुं युज्यते । यत् 'न
निवर्ष्यते' [१८।१७] इति भोक्तृत्वमुक्तमपि प्रत्याख्यातं तन्न मूल्यामहे । न हि कुलालादय स्वप्रयुक्ता
एव घटादीनिर्निर्तयन्ति, किन्तु भोक्तृपुरुषप्रयुक्ता, अन्यथा भोक्तृगामभावे व्यर्थं तत्प्रवृत्तिरित्यापतति । एव
प्रधानमात्राभूता. कर्तादय. पुरुषस्य भोगापूर्वसाधनप्रयुक्ता सर्वाणि कर्माणि निर्निर्तयन्ति, तस्मात्पुरुषस्य
भोक्तृत्वभाव बाधनत्वात्सन्धानपूर्वकमपि कृतं कर्म भोक्ताऽवश्यमेव भोक्तव्यमिति सारिवक्त्यागोऽपि कर्मादिप-
वचनमसङ्गतमिति ।

अत्र प्रतिविधत्ते ज्ञानं ज्ञेयमिति । ज्ञानं ज्ञायते प्रकाशयते वस्तुतत्त्वमनेनेति प्रत्यक्षादिप्रमाणजन्यो घटादि-
प्रकाश, स च वर्तमानोऽतीतो वा । ज्ञेय बोधविषयो घटादि. । परिज्ञाता विषयी साभासरीरूपो यो भोक्तृ-
इत्युच्यते । एव रूपप्रकारत्रयवती त्रिविधा कर्मणा चोदना । त्रयं समुचितं सत्कर्मणि प्रवर्तकमित्यर्थः । सत्यपि
ज्ञेये ज्ञातरि वा ज्ञाने प्रवृत्त्यनुपपत्ते । ज्ञाने ज्ञातरि च सति दशकालं यवहिते ज्ञेये प्रवृत्त्यनुपपत्ते । सत्यपि
संस्कारात्मने ज्ञाने ज्ञेये च सन्नहिते तथापि सुपुनौ प्रमात्रभावात् प्रवृत्त्यदर्शनादेतन्नयं त्रिदण्डविष्टम्भवद-यो-
न्यापेक्षं सन् हानोपादानोपेक्षावृद्धिरूप कार्यं जनयित्वा हानाद्यनुकूले व्यापारे प्रवर्तयतीति कर्तृपदाभिप्रेय-
मित्यर्थ । चोदनेति कर्तारि नन्द्यादित्युप्रत्ययान्तत्वेन चोदनाशब्दः कर्तृवाची । लिङ्गं त्वविनक्षितं लिङ्गमशिय
लोकाश्रयत्वालिङ्गस्येति वा ।

तथा करणमिन्द्रियम् । कर्म तेन यत्क्रियमाणं विषयमहण, कर्ता पूर्वोक्तं एव परिज्ञाता, एतन्नयं समुचितं सत्
कर्मसमूहः कर्मण इतिवचनस्य भोग्यस्य समूहं सगुणतः स्मिन्निति संश्लेषणानं भोक्तव्यर्थः । सत्यपि भोक्तृ

करणं च क्रियां विना भोगसम्भवात् क्रियायाश्चाश्रयं विना स्वरूपालाभादाश्रयस्य करणं विना भोक्तृत्वाद्भवत्त्वानुपपत्तेश्च एतन्नयं मिलितं सन् भोक्तेस्त्युच्यते इत्यर्थः । तथा च श्रुतिः— “ आत्मेन्द्रियमनोयुक्त भोक्तेत्याहुर्मनीषिणः ” [कठो. ३।४] इति । इन्द्रियं प्रतिद्वम् । मन इत्यनेन बुद्धिरेव गृह्यते । युक्तमिन्द्रियद्वारा मतेभोग्येन सह सम्बन्धक्रिया । इन्द्रियं च मनश्च युक्तं चेति विमहे इन्द्रियमनोयुक्तमिति द्वन्द्वैकवद्भावः । एतन्नयं भोक्ता आत्मेत्याहुर्मनीषिण इति श्रुत्यर्थः । एवं हि श्रुतिस्मृत्योर्व्याख्याने तयोर्मूलमूलिभावो युज्यते, नान्यथा । तथा च कर्तृत्वत् भोक्तुरप्यनात्मगणपतितत्वाद्भोक्तृत्वं भोगकर्तृत्वमिति निर्वचनाद्यः कर्ता स एव भोक्तेति प्रतिपादनाद्ब्रह्मकर्ताऽभोक्तेति चातुसन्धानपूर्वकं कर्माणि कुर्वतः कर्तृत्वभोक्तृत्वकृतः कर्मलेपो नास्तीति सिद्धम् । भाष्यस्य चायमेवार्थः ।

ये तु करणं क्रियायाः साधकमं दशदिवं वाहं मनोबुद्धिरूपमानन्तरं, कर्म कर्तुरीधिततमं क्रियया व्याप्यमानमुत्पाद्यमाणं विकार्य संस्कार्यं चेति चतुर्भिधम् । कर्ता कारकान्तरप्रयोजकश्चिदचिद्व्यभिः । एतन्नयं कर्म समग्रः कर्माश्रय, कर्तेत्यर्थः । तथा ज्ञानं विषयप्रकाशनशक्तिः, ज्ञेयं विषयः, परिज्ञाता ज्ञानाश्रयो भोक्ता, एतन्नयं कर्मणि प्रवर्तकमिति व्याचक्षते । तेषामप्यात्मा न कर्ता, नापि साह्यहानामिव भोक्तृत्वेन प्रकृतेः प्रवर्तक इत्येवाशयः । तथापि क्रियया व्याप्यमानस्य वक्ष्यमाणसात्त्विकादिभेदानर्हस्य घटादिरूपस्य कर्मणः, कर्तृकौटो प्रवेद्यायोगः । तस्य क्रियाश्रयत्वमात्रविवक्षायां प्रकृते तत्कथनानुपयोगश्च स्पष्टः । तथाऽस्माकं तु घटादिव्यापक क्रियायां कर्मशब्दवाच्यत्वं मुख्यम् । कर्तृकौटिप्रवेशश्च क्रियाक्रियावतोर्धर्मधर्मिणोरभेदापेक्षया युज्यते । तथा ज्ञानं प्रकाशनक्रियेति मते क्रियारूपेऽस्मिन् प्रवर्तकज्ञानान्तरस्यापेक्षेति तत्र तत्रान्यस्यान्यस्यापेक्षेत्यनवस्था दुर्निवारा ॥ १८ ॥

ज्ञानादित्रयाणां त्रिगुणात्मकत्वकथनप्रतिज्ञा ।

ज्ञानं कर्म च कर्ता च त्रिधैव गुणभेदतः ।

प्रोच्यते गुणसङ्ख्यानं यथावच्छृणु तान्यपि ॥ १९ ॥

१ ज्ञां. भा.— अथेदानीं क्रियाकारकफलानां सर्वेषां गुणात्मकत्वात्सत्त्वरजस्तमोगुणभेदतस्त्रिविधो भेदो वक्तव्य इत्यारभ्यते— ज्ञानमिति । ज्ञानं कर्म च, कर्म क्रिया, न कारकं पारिभाषिकमीप्सिततमं कर्म, कर्ता च निर्भक्तकः क्रियाणां त्रिधैव । अन्वयः गुणव्यतिरिक्तजात्यन्तराभावाद्दर्शनार्थम् गुणभेदतः सत्त्वादिभेदेनेत्यर्थः । प्रोच्यते कथ्यते गुणसङ्ख्यानं कापिले शास्त्रे; तदपि गुणसङ्ख्यानशब्दं गुणभोक्तृविषये प्रमाणमेव परमार्थब्रह्मैकत्वविषये यद्यपि निरुच्यते, तथापि ते हि कापिला गुणगोणन्यापानिभ्यपेऽभिप्रेयुता इति तच्छास्त्रमपि वक्ष्यमाणार्थस्तुत्यर्थेत्वेनोपादीयत इति न निरोधः । यथात्रयान्यायं यथाशब्दं शृणु तान्यपि ज्ञानादीनि तद्देजातानि गुणभेदकृतानि शृणु; वक्ष्यमाणेऽर्थे मनस्ममार्थि इतिन्यर्थः ॥ १९ ॥

२ ज्ञा. दां. व्या — अनन्तरशोद्धतकतात्पर्यमाह— अथेति । ज्ञानादिप्रस्तावानन्तर्वचनार्थः । इदानीं प्रस्तुतज्ञानापरान्तरभेदापेक्षायामित्यर्थः । तेषां गुणभेदाद्वैविध्यं तदुपाह— गुणात्मकत्वादिति । अथशब्दो वक्ष्यमाणशोद्धतत्वभेदेति स्पष्टः । एव इत्येते प्रथममन्तर्भेदप्रतिज्ञा क्रियत इत्यार— इत्यारभ्यत इति । ‘ कर्तृत्वमित्येव कर्म ’ [अथ १।४।२] इति अन्तरिमाद्यते तत्रात्र कर्मशब्दाच्च-ल्ल्याह— जेति । गुणादिभ्यो विकारं ज्ञानादि जेति निर्वर्तकगुणव्यापकत्वमाह— गुणेति । ज्ञानादीनां प्रवर्तकत्वमाह— यथावच्छृणु— आच्यत इति । ननु

कापिले पानत्रयमित्यादि ज्ञानं विकृताद्येत्वात्प्रमाणं कथमिदं प्रमाणीभ्यते ? तत्राऽऽह— तद्व्योति । विषयविषय विरोधे-ऽपि प्रकृत्यर्थे प्रामाण्यविषयमित्यर्थः । यद्यपि कापिलेऽर्थो गुणव्यतिविधौ गौणव्यापारस्य भोगादर्भिरूपे च निपुणः, तथापि कथं तदीयं साधकमत्र प्रमाणीकृतं ? इत्याह— तद्व्यो-ते हीति । ज्ञानादितु प्रवचनमात्रान्तरभेदो वक्ष्यमाणोऽर्थेऽस्य क्तान्तराऽपि प्रतिदिशयते स्तुतिन्तारर्थेन कापिप्रमाणो-दानमिदोपयोगीत्यर्थः । तदीयसाधकत्वविषयार्थं निगमयति-नेति । यथावदित्यादि शब्दो— यथावतामिति ॥ १९ ॥

३ रा. भा.— कर्तव्यकर्मविषयं ज्ञानमनुष्ठीयमानं च कर्म तस्यानुष्ठाता च सत्त्वादिगुणभेदत-
स्त्रिवैध प्रोच्यते । गुणसङ्ग्रह्याने गुणकार्यगणने यथावच्छृणु तान्यपि— तानि गुणतो भिन्नानि ज्ञाना-
दीनि यथावच्छृणु ॥ १९ ॥

४ वे. ता. चं.— 'ज्ञानं ज्ञेय परिज्ञाता' [१८।१८]
इत्युक्त्वा एव पदार्थां 'ज्ञानं कर्म च कर्ता च' इत्यनुयन्ते ।
ज्ञानवृत्तवृत्त्ययोरवस्थाभेदान्तरत्वात् ज्ञानोक्त्यैव ज्ञानुरपि सिद्धे
रिहातुकि', ज्ञेयशब्दस्य च कर्मविषयत्वात् । कर्णं तु कर्मानु
प्रविष्टत्वात् प्रयतिवभिज्यते । गुणसङ्ग्रह्यानशब्देन साङ्ख्य-

रादान्तविवक्षाया प्रामाणाभावात्प्रकृते चानुपयोगात् गुणस्वरूप-
गणने च ज्ञानादेरनुप्रवेशाभावात् गुणकार्यगणन इत्युक्तम् ।
यथावच्छृणु यथावच्छृणुयोरुभयमवधानं कुर्वित्यर्थः । 'यथावत्'
इति विवक्षित प्रकारमाह गुणतो भिन्नानीति ॥ १९ ॥

५ आ. मा. भा.— पुनः साधनप्रथमाय गुणभेदानाह— ज्ञानमित्यादिना । गुणसङ्ग्रह्याने
गुणगणनप्रकरणे ॥ १९ ॥

६ ज. प्र. दी.— ज्ञानं कर्मत्यादेः प्रकृतोपयोगाप्रतीतेस्त
दस्यमाह— पुनरिति । मोक्षसाधनं प्रागपि गुणभेदानामुक्त-

त्वात्पुनरित्युक्तम् । गुणसङ्ग्रह्यानशब्देन कापिलं शास्त्रमुच्यत
इति भावेनाऽऽह— गुणेति । तत्र वैदिकमभिप्रेतम् ॥ १९ ॥

७ ह. पै. भा.— अथेदानीं क्रियाकारकफलानां सर्वेषां सत्त्वरजस्तमआत्मकत्वात्रैविध्यमुच्यते—
ज्ञानमिति । ज्ञानं पूर्वोक्तं, कर्म क्रियारूपं, कर्ता ज्ञाता निर्वर्तयिता च त्रिधा त्रिप्रकाराः, गुणभेदतः
प्रोच्यते कथ्यते । गुणसङ्ग्रह्याने गुणप्रतिपादके शास्त्रे, यथावद्याथातथ्येन, तान्यपि ज्ञानादीन्यपि ॥ १९ ॥

८ वं. प्र. मि — एवं ज्ञानज्ञेयज्ञानवृत्त्येण करणकर्मकृतं-
रूपेण च विषयकानां त्रिगुणात्मकत्वं वक्तुं प्रतिजानीते—
ज्ञानमिति । गुणाः सम्प्रकार्यभेदेन ह्ययायन्ते प्रतिपाद्यन्ते
ऽस्मिन्निति गुणसङ्ग्रह्याने साङ्ख्यचशास्त्रम्, तस्मिन् ज्ञानं कर्म
क्रिया कर्ता च गुणभेदतः सत्त्वादिगुणभेदेन त्रिवैध प्रोच्यते ।
एवकारः प्रकारान्तरनिरासार्थः । तानि ज्ञानादीनि यथा-
वच्छृणु । 'तान्यपि' इत्यपिशब्दात्तद्वेदभूतान्यन्यान्यपि
श्लेषपर्यं । अत्र ज्ञानमित्यनेनैव ज्ञेयमपि गृह्यते, ज्ञेयत्वस्य
ज्ञानोपाधिकत्वात् । कर्म चेति चकारेण क्रियाया
मेव करणकर्मकारकयोरप्यन्तर्भावं सूचितं, कारकत्वस्य
त्रियोपाधिकत्वात् । कर्ता चेत्यनेन ज्ञाताऽपि । यद्यपि कर्ताऽपि

क्रियोपाधिक, तथापि कृतात्किञ्चनकल्पितारामत्वनिरासाय
पृथक्तस्य त्रैगुण्यकथनम्, ते हि कर्तात्मवादिन इति ध्येयम् ।
अत्र चेत्यमपीनरुक्तं द्रष्टव्यम् । चतुर्दशोऽध्याये गुणातीतस्य
जीवन्मुक्तत्वरूपिण्येव 'सत्त्वं सर्वं निर्मलत्वात्' [१४।६]
इत्यादिना गुणानां बन्धकत्वप्रकारो वर्णितः । सत्त्वं तु पुनः
'यजन्ते सात्त्विका देवान्' [१७।४] इत्यादिना गुण-
कृतत्रिविधस्वभावभिरुपणैर्नासुर रजस्तमस्वभावैर्व्यक्त्वा
सात्त्विकाहारादितेवया देवः सात्त्विकत्वभावः सत्याद्य
इत्युक्तम् । अत्र तु स्वभावतो गुणातीतस्यात्मन क्रियाकारक-
फलसम्यग्धो नास्तीति दर्शयितुं तेषां सर्वेषां त्रिगुणरम-
कत्वमुच्यत इति ॥ १९ ॥

९ वं ० तं ० दी०— ज्ञानमिति । पूर्वोक्तं ज्ञानं कर्म
त्रिवैधोच्यते । गुणसङ्ग्रह्याने साङ्ख्य इत्यर्थः ॥ १९ ॥

चानुष्ठीयमानं कर्ता तदनुष्ठाता सत्त्वादिगुणभेदत-

१० पु अ. त.— अथ ज्ञानादिप्रथमपि त्रिगुणभेदेन
मायिक त्रिविधमस्तीत्याह— ज्ञानमिति । ज्ञानं साधनं, कर्म
क्रिया, कर्ता पुरुष, एतत्त्वयमपि गुणभेदेन सात्त्विकारिभेद
तस्त्रिवैध । गुणसङ्ग्रह्याने गुणा कार्यभेदेन साङ्ख्ययान्ते निरु-
प्यन्ते गण्यन्ते वा भारिमिति साङ्ख्यशास्त्रे प्रोच्यन्ते तान्यपि

तत्रोक्तानि यथावत् मनुक्तानि गृह्य । साङ्ख्योक्तानि
तान्यपि शृण्वित्युक्त्वा सत्त्वाद्याभ्यामे स्वोक्तत्रैविध्यस्य
निर्गुणाधिकारसम्पादकानि कर्माणि सन्ति, न हेतानीति
स्वरूपवैजात्यज्ञानार्थं श्रोतव्यानीति ज्ञापितम् ॥ १९ ॥

११ नी० भा० दी०— पूर्वश्लोकोक्तं ज्ञानादिपदे परिज्ञाता कर्ता चेक एवेति परिशिष्टाः पञ्च तेषां सर्वेषां
प्राकृतत्वेन त्रिगुणात्मत्वे प्राप्ते ज्ञेयकरणयोर्जहदयोर्घटकुठारकल्पयोः परिसङ्ग्रहार्थं त्रयाणामेव प्रत्येकं त्रिविधत्वं
विचरितुं प्रतिजानीते— ज्ञानमिति । ज्ञानं कर्म कर्ता चेति त्रयमेव गुणभेदतस्त्रिधा, न तु ज्ञेयकरणे । गुण-
सङ्ग्रह्याने कापिले शास्त्रे । यद्यपि तत्रैकस्या प्रमदाया भर्तुं सुप्तं जायते तं प्रति तस्याः सत्त्वोद्भूतत्वात्; ताम-
विन्दन्तश्चैत्रस्य दुःखं जायते, तं प्रति तस्या रजजडूतत्वात्, तस्यामेव सपत्न्या द्वेषना प्रति तस्यासत्तम-
नी. त. ४२

चद्रूतत्वात्; प्रमदयैव सर्वे भावा व्याख्याता इति कापिलानां ज्ञेयकरणयोरपि त्रैविध्यं प्रसिद्धम् । तथापि प्रमदाद्यैव पुरुषैव पुंसो निमित्तभेदेन प्रीतिदुःखद्वेषविषया अपि भवन्तीति पूर्वोक्तव्यवस्थाया निर्मूलत्वात् । प्रीत्यादीनां कर्तृसमवायिष्ठया प्रतीयमानानामालम्बनभूतायाः प्रमदायाः प्रीत्याद्यात्मकत्वं कल्पयितुं न शक्यत इति न भगवता तयोस्त्रिविधत्वं व्याख्यायते । अक्षरार्थः स्पष्टः ॥ १९ ॥

ज्ञानस्य गुणतो भेदकथनम् ।

सर्वभूतेषु येनैकं भावमव्ययमीक्षते ।

अविभक्तं विभक्तेषु तज्ज्ञानं विद्धि सार्विकम् ॥ २० ॥

१ शां. भा.— ज्ञानस्य तु तावन्नविधित्वमुच्यते— सर्वभूतेष्विति । सर्वभूतेष्वव्यक्तादिस्वा-
वरान्तेषु भूतेषु येन ज्ञानेनैकं भावं वस्तु- भावशब्दो वस्तुवाची- एकमात्मवस्तिवत्यर्थः । अव्ययं न
व्यति स्वात्मना धर्मैर्वा कूटस्थं नित्यमित्यर्थः । ईक्षते येन ज्ञानेन पश्यति, तं च भावमविभक्तं प्रतिदेहं
विभक्तेषु देहभेदेषु न विभक्तं तदात्मवस्तु, व्योमन्निरन्तरमित्यर्थः । तज्ज्ञानं साक्षात्सम्यग्दर्शनं अर्द्ध-
तात्मविषयं सार्विकं विद्धीति । यानि द्वैतदर्शनानि तान्यसम्यग्भूतानि राजसानि तामसानि चेति न
साक्षात्संतारोच्छिद्ये भवन्ति ॥ २० ॥

२ आ. भां. व्या.— ज्ञानादीनां प्रत्येकं त्रैविध्यं ज्ञातव्यं
प्रतिज्ञाय ज्ञानत्रैविध्यार्थं श्लोकत्रयमवतारयति— ज्ञानस्ये-
ति । एत सार्विकं ज्ञानमुपन्यस्यति— सन्वेति । सूतानि कार्य-
कारणतमकान्त्युपाधिजातानि । अद्वितीयमखण्डैकरत्नं प्रस्यगात्म-
भूतमवाधितं तेषु ज्ञेयत्वेन विवक्षितमित्याह— एकमिति ।

विवक्षितमव्ययत्वं सङ्घिषति— कूटस्थेति । प्रतिदेहमविभक्त-
मित्युक्तं व्यनक्ति— विभक्तेष्विति । तज्ज्ञानमित्यादि
व्याकरोति— अर्द्धेति । द्वैतदर्शनान्यपि कामिचिद्भवन्ति
सर्वनिर्द्वैतानि सम्यग्भोत्याशङ्क्याऽऽह— यानीति । तेषां
सम्यग्भूतत्वे हेतुमाह— राजसानिति ॥ २० ॥

३ रा. भा.— ब्राह्मणक्षत्रियव्रह्मचारिगृहस्थादिरूपेण विभक्तेषु सर्वेषु भूतेषु कर्माधिकारिषु येन
ज्ञानेनैकाकारं आत्मार्थं भावं तत्राप्यविभक्तं ब्राह्मणत्वाद्यनेकाकारेणपि भूतेषु सितदीर्घादिविभागरत्नं
ज्ञानैकाकार आत्मनि विभागरहितम् । अव्ययं व्यपस्वभावेणपि ब्राह्मणादिशरीरेणव्ययं अतिकृतं फला-
दिमङ्गानर्हं च कर्माधिकारवैलायामीक्षते, तज्ज्ञानं सार्विकं विद्धि ॥ २० ॥

४ घं. ता. चं.— सार्विकज्ञानादिकथनं कर्तृत्वे गुणगर-
त्तन्प्रयक्षापनायम्; सर्वभूतस्य भिन्नतमनात्मविद्धित्वसिद्धिर्लुप्तैर्दितं
वासावेविद्यमानम्— ब्राह्मणैस्त्यादिना । ज्ञानस्यद्वयत्वात् प्रकृत-
कर्मचोदनादुपनिषत्कर्मानुष्ठानदत्ताभावविज्ञानरत्नत्वात् कर्माधि-
कारिष्विति सूतानि विधायितानि । भावतदशरोऽत्र पदार्थ-
पर्याय । एकमिति आन्यैक्यविवक्षयोच्यते, आत्मवद्वैतव्य
प्रागेव समर्पितत्वात्, अर्द्धदर्शनं सात्त्विकज्ञानमिति परीकृत्य
निर्मूलत्वात्, ' नानाभावात् ' [१८।११] इति च अन्तर-
बहुराशेः, सामान्यानुष्ठानप्रवचनत्वात् प्रत्यभिज्ञानात्, इदंति
प्रकृतप्रयगपविद्ययाश्रीविरहेन परमात्मपरत्वायोग्यत्वेऽभि-
पदेनाऽऽह आत्मात्मवमिति । सितदीर्घेत्यादिना— ' गवा-

मनेकवर्णानां क्षीरस्य त्वेक(क्षीरस्याप्येक)वर्णता' [अ. विन्दु-
१९] इत्यादिभूतिसूचनम् । अत्र सर्वभूतस्येन सामान्यत्वादि-
जातिप्रद्वैतानुपायान्तरविभागरोऽविभक्तशब्द इति च भाव ।
केनाकारेणैकत्वम् ? इत्यत्राऽऽह ज्ञानाकार इति । प्रतिपिद्वय-
मानस्य व्ययस्य प्रवचनमाह इत्यपस्वभावेऽप्यपीति ।
प्राप्तुषं फलादिगणरूपविकृति साहित्यमप्यविवृतस्वरोगम्यव-
शब्देन सगृहीतमित्याह फलादिसज्ज्ञानार्हं चेति । सरोऽत्र
सम्बन्धः; अनुभव इत्यर्थः । इत्यादिसर्वेऽपि भोगोऽर्थादिः ।
कर्माचोदनादुपनिषत्प्रवचनत्वात् कर्माधिकारवैलायायामि-
त्यु-
क्तम् । ' मयेदं कर्तव्यं ' इत्यनुष्ठानदत्तायामित्यर्थः । देव
ज्ञानेनेतेन विनयीकरोतीत्यर्थः ॥ २० ॥

५ आ. भा. भा.— एकं मां पिण्डम् ॥ २० ॥

६ अ. भा. भां.— एकं भावं मिति सामान्यतन्त्रम् । कर्माधिकारो भावः । इत्याकाङ्क्षायांमाह— एकमिति ॥ २० ॥

७ ह. पै. भा.— अव्यक्तादिस्थावरान्तेषु येन ज्ञानेनैकं भावम्— भावशब्दो वस्तुवाची, एक-
मात्मनस्तत्त्वमित्यर्थः— ईक्षते पश्यति । येन ज्ञानेन । कथम्भूतं भावं ? अविभक्तमभिन्नं ब्रह्मादिस्थावरा-
न्तेषु भूतेषु देहभेदेषु व्योमत्रिभिरन्तरं साधुज्ञानं विद्धि । सात्त्विकं सत्त्वनिर्वृत्तम् ॥ २० ॥

८ वें. ब्र. गि.— एवं ज्ञानस्य क्रियायाः कर्तृश्च पृथक्
त्रैगुण्यं प्रतिज्ञाय प्रथमं ज्ञानस्य सात्त्विकदित्रैविव्यमाह
विभिः— सर्वभूतेष्विति । भावशब्द आत्मवाची । 'भावः
स्वभावसत्ताभिप्रायचेष्टात्मजन्मु' [अमरः ३।३।२०६]
इति निषण्डः । येन ज्ञानेन सर्वभूतेषु ब्रह्मादिस्थावरान्तेषु
सर्वत्रानुस्यूतमेकं भावमात्मानं पश्यति, तज्ज्ञानं सात्त्विकं
विद्धि इति प्रथमं सम्बन्धः । एकशब्दस्य मुख्यान्यवेकलादि-
बह्वर्थत्वाद्विषयितमर्थं दर्शयितुं विहितमिति— अविभक्तं
विभक्तेष्विति; देशतः कालतो वस्तुतश्च विभागवन्ति
विभक्तानि, तेषु भूतेषु अविभक्तं स्वयं देशकालवस्तुपरिच्छेद-
शून्यमित्यर्थः । यदाधिष्ठानस्य सृष्ट इव सर्वभूताधिष्ठानस्या-

त्मनस्तद्विकारैर्विकारिवावयवम्भावात्कथं त्रिविधपरिच्छेद-
शून्यत्वम् ? अत आह— अव्ययमिति; उत्पत्तिविनाशादि-
सर्वविकारशून्यमित्यर्थः । एतादृशाद्वितीयात्मतत्त्वज्ञानमेव
सात्त्विकम् । द्वैतज्ञान तु राजसं तामसं च सत्सारज्ञानं,
न सात्त्विकमित्यभिप्रायः । तथा च श्रुतिः— " उदारमन्तरं
इक्षते, अय तस्य भयं भवति " [तै. उ. २।७] " मृत्याः
स मृत्युमाप्नोति य इह नानेव पश्यति " [वृ. उ. ४।४।१९+
कठो ४।१०] " अथ योऽन्यां देवतासुपास्ते अन्योऽसाव-
न्योऽहमिति न स वेद यया पशुः " [इ. उ. १।४।१०]
इत्यादि । अत्राप्युक्तम्— 'वासुदेवः सर्वमिति स महात्मा
सुदुर्लभः' [७।१९] इत्यादि ॥ २० ॥

१ व० त० दी०— सर्वभूतेष्विति । येन ज्ञानेन त्रिप्रश्नब्रह्मचारिगुह्यादिरूपेण विभक्तेष्वपि कर्माधिकारिषु
ब्राह्मणत्वाद्याकारेषु नैकगुणेषु नैकेष्वेकाकारमात्माख्यं भावं तथाप्यव्ययं व्ययस्वभावेष्वप्यविकृतं फलादिसद्ज्ञानहं
कर्माधिकारसमयेऽपि समीक्षते तज्ज्ञानं सात्त्विकं विद्धि । अतएवोक्तं श्रीमद्भागवते— [६।१६।९] 'एष
नित्योऽन्ययः सूक्ष्म एष सर्वाश्रयः स्वहृक्' इति । अत्र सर्वाश्रय एक एवात्माऽणुर्भावोऽव्यय एतज्ज्ञानं
सात्त्विकमिति ॥ २० ॥

१० पु. अ. त.— एव कपनं प्रतिशय पूर्वं ज्ञानवे
विष्यमाह; तत्र प्रथमं सात्त्विकत्वं ज्ञानस्याऽऽह— सर्वभूते-
ष्विति । येन ज्ञानेन सर्वेषु ब्रह्मादिस्थावरान्तेषु विभक्तेषु

वैविध्यार्थं नानारूपैः परस्परं भिन्नेषु अविभक्तमवस्यूतं एकं
भावं भगवत्कीडारूपम्, अतएव अव्ययं निर्विकारम्, ईक्षते
आलोचनात्मकतया पश्यति तज्ज्ञानं सात्त्विकं विद्धि ॥ २० ॥

११ नी० भा० दी०— एवं ज्ञानादित्रयस्य त्रैविध्यं वक्तुं प्रतिज्ञाय ज्ञानत्रैविध्यं तावदाह— सर्वभूतेष्विति ।
यया कटककुण्डलादिषु व्यावर्तमानेषु तत्त्वविदेकं 'काश्चनमेवेदं' इति पश्यति । एव येन ज्ञानेन सर्वभूतेषु
विभक्तेषु नानानामरूपभेदभिन्नेष्वव्ययमपरिणामिनमेकं भावं चिन्मात्ररूपमीक्षते 'सर्वं प्रह्लोवेदं' इति पश्यति
तज्ज्ञानं सात्त्विकं विद्धि; ऐकात्म्यज्ञानमेव सात्त्विकमित्यर्थः ॥ २० ॥

पृथक्त्वेन तु यज्ज्ञानं नानाभावान्पृथग्विधान् ।

वेत्ति सर्वेषु भूतेषु तज्ज्ञानं विद्धि राजसम् ॥ २१ ॥

१ शां. भा.— पृथक्त्वेनेति । पृथक्त्वेन तु भेदेन प्रतिशरीरमन्यत्वेन यज्ज्ञानं नानाभावान्
भिन्नानात्मनः पृथग्विधान्पृथक्प्रकारान्, भिन्नलक्षणानित्यर्थः; वेत्ति विजानाति यज्ज्ञानं सर्वेषु भूतेषु
ज्ञानस्य कर्तृत्वासम्भवाद्येन ज्ञानेन वेत्तीत्यर्थः । तज्ज्ञानं विद्धि राजसं रजोगुणनिर्वृत्तम् ॥ २१ ॥

२ आ. शां. व्या.— प्रतिवेदमन्यत्वेन भिन्नात्मनो येन
ज्ञानेन जानाति तज्ज्ञानं राजसमिति व्याचष्टे— भेदेनेति ।
पृथक्त्वं पृथग्विधानं च पुनरेकमित्याशङ्क्य देवदेहमन्यत्वेन

विभागं विवक्षित्वाऽऽह— भिन्नेति । ज्ञानस्य ज्ञानकर्तृत्व-
मयुक्तमित्याशङ्क्याऽऽह— येनेति ॥ २१ ॥

३ रा. भा.— सर्वेषु भूतेषु ब्राह्मणादिषु ब्राह्मणाद्याकारपृथक्त्वेनात्माख्यानपि भावान्नाना-
भूतान् सितदीर्घादिपृथक्त्वेन च पृथग्विधान् पलादिसंयोगयोग्यान् कर्मादिकारदेलादां एत ज्ञानं
वेत्ति, तत् ज्ञानं राजसं विद्धि ॥ २१ ॥

४ वे. ता. चं.— पृथक्त्वेन च पृथग्विधान् पृथक्त्वेन विशेषितानित्यर्थः । पृथक्त्वादिशब्दानां पुनरुक्ति-परिहारायाऽऽह ब्राह्मणाद्याकारपृथक्त्वेनेति 'सर्वेषु भूतेषु' इति विशिष्टानुवादः; तत्र 'भावान्' इति विशेष्यनिष्पत्तिः

इत्यभिप्रायेणाऽऽह आत्माख्यानपि भावानिति । जातिभेदविशेष्यभेदशुणादिभेदपरतया पृथक्त्वनानास्वपृथग्विधसंबन्धानामपुनरुक्तिः । उक्तव्यतिरेकपरतया फलादिसंयोगवशेन त्वोक्तिः । ज्ञानं वेत्तीति कर्तृत्वोपचारः ॥ २१ ॥

५ आ. भा. भा.— ॥ २१ ॥

६ ज. प्र. टी.— ॥ २१ ॥

७ ह. पै. भा.— पृथक्त्वेन भेदेन नानाभावान्पृथग्विधांस्त्रिप्रकारान्वेत्ति जानाति । करणं कर्तृत्वेनोपचर्यते सर्वेषु भूतेषु । तज्ज्ञानं विद्धि राजसम् ॥ २१ ॥

८ वं. ब्र. गि — राजसज्ञानमाह— पृथगिति । पृथक्त्वेन तु यज्ज्ञानमित्यस्यैव विवरणम्— सर्वेषु भूतेषु नानाभावानिति । यद्वा पृथक्त्वेन स्थितेषु सर्वभूतेषु देहेषु नानाभावान्प्रतिदेहं भिन्नभिन्नस्वरूपानात्मनः पृथग्विधान् सुखित्वदुःखित्वादिभिन्नप्रकारान्यज्ज्ञानं वेत्ति, येन ज्ञानेन पश्यतीत्यर्थः । 'पृषासि पचन्ति' इतिवत्करणे कर्तृत्वो-

पचारः । तद्वाजसं विद्धि । तज्ज्ञानमिति पुनर्ज्ञानग्रहण-मनात्मभेदज्ञानं शृङ्गाति । तथा च आत्मनां परस्परभेद, तेषामीश्वराद्भेद, तेष्य ईश्वरादन्योन्यतश्चाद्येतनवर्गस्य भेद इत्यनौपाधिकभेदपञ्चक्यानां कुतार्किकाणां राजसमेतेषुर्कं भवति ॥ २१ ॥

९ व० त० टी०— पृथक्त्वेनेति स्पष्टम् ॥ २१ ॥

१० पु. अ. त.— राजसमाह— पृथक्त्वेनेति । ज्ञानस्य सात्त्विकात्मकत्वाद्ब्रह्ममाणज्ञानस्य शब्दमात्रसाम्य-ज्ञापनाय तुसाह । पृथक्त्वेन क्रीडामयैकराहित्येन तु नाना-

भावान् अनेकान् जीवान् पृथग्विधान् नानाभिलापरूपान् सुखिदुःखीत्यादिपञ्चकस्मिन्नजन्तुसम्बन्धीन् सर्वेषु भूतेषु येन पश्यति तज्ज्ञानं राजसं विक्षिप्तमानसालम्कं विद्धि ॥ २१ ॥

११ नी० भा० टी०— भेदज्ञाने राजसत्त्वमाह— पृथक्त्वेनेति । यत्पृथक्त्वेन भिन्नत्वेन ज्ञानं तद्वाजसमिति सम्बन्धः । पृथक्त्वेनेत्येतद्विद्वृणोति— सर्वेषु भूतेषु पाञ्चभौतिकत्वेनाविशिष्टेषु नानाभावान् सुररतरिर्व्यक्त्वा-वरत्त्वभेदेन नानात्वानि बहुवचनमत्यन्तभेददर्शनार्थं— पृथग्विधान् एकजातीयेष्वपि नरादिषु प्रत्येकं विभिन्नप्रकारान् यज्ज्ञानं वेत्ति विपयीकरोति । येन ज्ञानेन वेत्तीति वक्तव्ये पृषासि पचन्तीतिवत् यज्ज्ञानं वेत्तीति करणे कर्तृत्वोपचारो बोध्यः । तेनात्मनां परस्परभेदस्तेषामीश्वराद्भेदस्तेभ्य ईश्वरादन्योन्यतश्च जडवर्गस्य भेदः इत्यनौपाधिकभेदपञ्चक्यानां कुतार्किकाणां राजसमेवेत्यभिप्रायः ॥ २१ ॥

यत्तु कृत्स्नवदेकस्मिन्कार्ये सक्तमहेतुकम् ।

अतस्त्वार्यवदल्पं च तत्तामसमुदाहृतम् ॥ २२ ॥

१ शां. भा.— पचिवति । यत्तु ज्ञानं कृत्स्नवत्समस्तवत्सर्वत्रिपयमिवैकस्मिन्कार्ये देहे बहिर्वा प्रतिमादौ सक्तं 'एतावानेयाऽऽ-मेश्वरो वा, नातः परमस्ति' इति यथा नम्रश्लेषणकादीनां शरीरानुबर्ती देहपरिमाणो जीवः, ईश्वरो वा पापाणदार्वादिमात्रः इत्येवमेकस्मिन्कार्यं सक्तमहेतुकं हेतुर्जातं निर्युक्तिकं, अतस्त्वार्यवत्— यथाभूतोऽर्थस्तत्कार्यः सोऽस्य ज्ञेयभूतोऽस्तीति तत्कार्यवत्, न तत्कार्यव-दतत्कार्यवत्, अहेतुकत्वादेन, अल्पं चाल्पविषयत्वादनल्पकल्पत्वाद्वा, तत्तामसमुदाहृतम् । तामसानां हि प्राणिनामप्येकिनामीदृशं ज्ञानं दृश्यते ॥ २२ ॥

२ आ. भा. टी. व्या.— सक्तवत्सं व्यनक्ति— एतावा-जिति । एतस्मिन्कार्ये ज्ञानस्य सक्तवत्सं व्यनक्ति-यथेत्यादिना । यत्किंचिदल्पं तत्रैव ज्ञानत्वाऽऽभावः

वास्तवमित्याह— अहेतुकत्वादिति । एतस्यतो विषयस्या-ऽऽभावसत्त्वं परतो वेत्तयाह— अतमेति । तामां ज्ञानमुत्प-लक्षणमित्यत्रानुभवं श्रमणयति— तामसानां इति ॥ २२ ॥

३ रा. भा.— यत्तु ज्ञानमेकस्मिन् कार्ये एकस्मिन् कर्तृत्वे कर्मणि प्रेतभृत्तमणाद्यागधनम्पे अग्न्यन्तरे कृत्स्नवत्सं सक्तं अहेतुकं यन्तुतम्पृथक्त्वात्तत्राया तथाविधमहेतुर्दृष्टव्यम्, अतस्त्वार्य-

वत् पूर्ववदेवात्मनि पृथक्त्वादियुक्ततया मिथ्याभतार्थविषयम्, अत्यल्पफलं च प्रेतभूताद्याराधनरूप-
विषयत्वाद्दल्पं च, तत् ज्ञानं तामसमुदाहृतम् ॥ २२ ॥

४ वें. ता. चं.— कार्यशब्देऽत्र नोत्पत्तिमात्रपर, स्व-
वर्तव्यविषयत्वात्; एकशब्दश्च सज्ञानहेतुमाय फलद्वारा परिमित-
पर, तन्मायि हेतुः प्रागुक्तपरिमितपारिनामाराधनत्वमित्य-
भिप्रायेणाऽऽह एकस्मिन् कर्तव्ये कर्मणि प्रेतभूतगणा-
दाराधनरूपेऽत्यल्पफल इति । तस्मै स्वल्पकार्यमात्रस्यापि
एतद्योग्यत्वात्, तत्रापि फलविषयायामाह कृत्स्नफलव-
दिति, कृत्स्नफलहेतुमुक्तकर्मणीवैतुर्थः । कार्यभूतस्य ज्ञानस्य
उभय वा कारणमात्रनिषेधायोगात् प्रेक्षावत्सङ्गहेतुरिदं प्रति
न्येत इत्याह वस्तुत इति । 'अद्वैतुक्म्' इति पाठेऽपि

हैतुकादन्यत्वविवक्षयाऽयमेवाप्यो प्राप । पूर्ववदेवेति, राजसव-
दितुर्थे । 'एकस्मिन्कार्ये सत्तमहेतुक्म्' इत्यनेनैवाल्य-
फलत्वमिदं नयोतप्रकाशवत्स्वरूपन एवात्यल्प स्वार्थिकमल्प-
शब्देन विवक्षितमित्युपनयनरित्यभिप्रायेण अत्यल्प-
फलं च प्रेतभूताद्याराधनरूपविषयत्वाद्दल्पं चेत्युक्तम् ।
'सत्त्वात्मनायते ज्ञानम्' [१४।१७] इति पूर्वोक्तं तु राजस-
तामसज्ञानयोरज्ञानत्वविवक्षया । उक्तं हि 'एतज्ज्ञानमिति
प्राक्तमज्ञानं यदतोऽन्यथा' [१३।११] इति ॥ २२ ॥

५ आ. मा. भा.— ॥ २२ ॥

६ अ. प्र. दी.— ॥ २२ ॥

७ ह. पै. भा.— यज्ज्ञानं कृत्स्नरत्सर्वेष्वेकस्मिन्कार्ये देहे प्रतिमादौ वा सक्तं निविष्टं नातः
परमस्तीति । अहेतुकमप्रुक्तिनिर्मितमतत्कार्यदल्पं चापरमार्थविषयमल्पं चाल्यत्वादल्पविषयत्वादल्पफलं वा
तज्ज्ञानं तामसं तमःप्रभवमुदाहृतमुक्तम् । तामसानां हि प्राणिनामविवेकिनामीदृशं ज्ञानं दृश्यते ॥ २२ ॥

८ वें. प्र. गि.— तामसज्ञानमाह— यत्स्विति । एक
स्मिन्कार्ये देहे प्रतिमादौ वा कृत्स्नवत्परिपूर्णवत्सक्त 'एतावा
न्येवामा ईशरो वा' इत्यभिनिवेशयुक्तम्, अहेतुकप्रपत्ति-
गम्यम्, अत एवातत्त्वार्थवत् परमार्थालम्बनगम्यम्, अत

एव चाल्यं तु कृत्स्नमल्पविषयत्वादल्पफलत्वात्, ईदृश देहाद्या
स्माभिमानरूप चावाकादीना यज्ज्ञानम्, तत्तामस
मुदाहृतम् ॥ २२ ॥

९ व० त० दी०— यत्स्विति । एकस्मिन्कार्ये कर्तव्ये कर्मणि प्रेतभूतगणानाराधनरूपेऽत्यल्पफले निष्प्रयो-
जनं कृत्स्नफलवत्सक्तं तत्तामसम् ॥ २२ ॥

१० पु. अ. त.— तामसं ज्ञानमाह— यत्स्विति ।
यत् एकस्मिन् कार्ये भवते लीलास्वरूपे वा कृत्स्नवत् पूर्णम्,
न तु सर्वलीलामामयादिविग्रिष्टाविर्भूतभगवदनुभवानन्द
भगवदपत्तेन सक्तम्, असक्तम्, अद्वैतुक् भगवदाकारस्वेन

तत्समारकानन्द्रानुभवोपपत्तिरहितम्, अतराधेवत् भगवदा-
विर्भाववियुक्तम्, अल्प परिच्छिन्न स्वरूपतः फलतश्च तज्ज्ञान
तामस निष्फल विपरीतफलं वा उदाहृतम् ॥ २२ ॥

११ नी० भा० दी०— यत्तु ज्ञानमेकस्मिन्कार्ये देहे प्रतिमादौ वा कृत्स्नवत्परिपूर्णवत् 'एतावानेवात्मा,
ईशरो वा' इति सक्तमभिनिवेशयुक्तम्, अद्वैतुक् निरुपपत्तिकम्, अतत्त्वार्थवत् परमार्थालम्बनगम्यम्, अल्पं
तुच्छविषयत्वादल्पफलत्वात्, यदेवभूतं ज्ञानं तत्तामसमुदाहृतम् ॥ २२ ॥

कर्मणो गुणतल्लैविध्यम् ।

नियतं सङ्गरहितमरागद्वेषतः कृतम् ।

अफलप्रेप्सुना कर्म यत्तत्सात्त्विकमुच्यते ॥ २३ ॥

१ शां. भा.— अयेदार्तां कर्मणस्त्रैविध्यमुच्यते— नियतमिति । नियतं नित्यं, सङ्गरहितमामक्ति-
वर्जितं, अरागद्वेषतः कृतं रागप्रयुक्तेन द्वेषप्रयुक्तेन च कृतं रागद्वेषतः कृतं, तद्विपरीतमरागद्वेषतः
कृतं; अफलप्रेप्सुना फलं प्रेप्सवीति फलप्रेप्सुः फलतृष्णास्ताद्विपरीतेनाफलप्रेप्सुना कर्मा कृतं कर्म
यत्तन्मात्स्निकमुच्यते ॥ २३ ॥

२ आ. शां. व्या — त्रिविध कर्म बलुमनन्तरश्लोकत्रयमित्याह— अथेति । तत्र सात्त्विक कर्म निरूपयति—नियतमिति ॥ २३ ॥

३ रा. भा.— एवं कर्तव्यकर्मविषयज्ञानस्याधिकारवेलायामधिकार्यशेन गुणतस्त्रैविध्यमुक्त्वा अनुष्ठेयस्य कर्मणो गुणतस्त्रैविध्यमाह— नियतमिति । नियतं स्वपर्णाश्रमोचितं, सङ्गरहितं कर्तृत्वादिसङ्गरहितम्, अरागद्वेषतः कृतं कीर्तिरागादकीर्तिद्वेषाच्च न कृतम्, अदम्बेन कृतमित्यर्थः; अफलोप्रेप्सुना अफलाभिसन्धिना कार्यमित्येन कृतं यत्कर्म, तत्सात्त्विकमुच्यते ॥ २३ ॥

४ वे. ता. चं.— अधिकार्यशेनेति— अविभक्तत्व-विभक्तत्वादिविशेषितकर्माधिकारिस्वरूपानुसन्धानेनेत्यर्थः । विशिष्टे कर्मणि विशेषणतयाऽधिकारिणोऽन्तर्त्वोक्तिः । यद्यपि सङ्गराशेो विभक्त्य फलसङ्कर्तृत्वत्यागप्रतिपादने विशेषविषयः, तथापि 'सङ्गरहितम्' इत्यत्र सङ्कोचकाभावाद्पेक्षितत्वाच्च कण्ठोक्तफलोप्रेप्सातिरिक्तसामान्यविषय इत्याह कर्तृत्वादि-सङ्गरहितमिति । आदिशब्देन ममता गृह्यते । 'सुकसङ्गोऽनईवादी' [१०।२६] इत्यादिकथित कर्तृधर्म इह तद्वारा

कर्मविशेषणत्वेन योजित । ब्रह्मणि रागात्सत्ताराद्वेषाच्च क्रियमाणस्य कर्मण कथमरागद्वेषतः कृतत्वं ? इत्यत्राऽऽह— कीर्तिरागादकीर्तिद्वेषाच्चेति । सङ्गराशब्दपुनरुक्तिध्यानेन परिहृता । अकारस्यासमस्तत्वविवक्षया वा फलितत्वोक्तिविवक्षया वा न कृतमित्युक्तम् । 'तपो दम्बेन शैव यत्' [१०।१०] इत्याद्युक्तप्रतिषेधार्थमिदमित्यभिप्रायेणाऽऽह— अदम्बेनेति । कार्यमित्येवेति सात्त्विकत्वागस्मारणम् ॥२३॥

५ आ. मा. भा.— ॥ २३ ॥

६ ज प्र दी.— ॥ २३ ॥

७ ह. पै. भा.— नियतं नित्यं सङ्गरहितं फलेच्छावर्जितमरागद्वेषतः कृतं, शास्त्रचोदितमित्यर्थः । अफलोप्रेप्सुना कर्मा कृतं कर्म यत्सात्त्विकमुच्यते ॥ २३ ॥

८ वे. प्र गि — एवमद्वैतात्मज्ञान सात्त्विकद्वैवात्मज्ञानं राजसं, देहाद्यात्मज्ञानं तु तामसमिति ज्ञानत्रैविध्यमुक्तम्, इदानीं कर्मत्रैविध्यमाह त्रिभिः— नियतमिति । नियतं नियततया विहित सन्ध्याप्रियोत्रादिकर्म सात्त्विकमुच्यते इति प्रथमं सम्बन्धः । सात्त्विकत्वमेवोपपादयितुं विभिन्नष्टि—सङ्गरहितमिति । सङ्गं सत्सारासम्बन्धं तद्रहितं, संसारमोचकमिति यावत् । तत्र हेतु— अफलोप्रेप्सुना फलाभि

लापरहितेन कर्मा कृतम् । फलाभिसन्धिनाऽनुष्ठीयमानस्यैव कर्मण फलभोगानानुगतरीशारम्भकतया सन्ध्याकारित्यभिप्रायः । अफलोप्रेप्सुत्वे हेतुः— अरागद्वेषत इति । राजसम्मानादिकमनेन लप्यते इत्यभिप्रायो रागः, शत्रुमनेन जेष्यामीत्यभिप्रायो द्वेषः, तदभावोऽरागद्वेषः, तेन कृतम् । अतो नेहावाप्यनिष्ठपरिहाररूपफलोप्रेप्सेति ॥ २३ ॥

९ व० त० दी०— इदानीमनुष्ठेयकर्मणो गुणतस्त्रैविध्यमाह— नियतमिति । श्रुतौ स्वपर्णाश्रमोदितं कर्तृत्वादिसङ्गरहितं रागद्वेषौ कीर्त्यकीर्त्तिविषयो तदभावतः कृतमिति समत्वपरित्यागपूर्वकं अफलोप्रेप्सुना यत्कृतं कर्म तत्सात्त्विकम् ॥ २३ ॥

१० पु अ. त.— एव ज्ञानस्वरूपमुक्त्वा त्रिविधकर्म-रूपमाह— नियतमिति । नियतं नित्यं, सङ्गरहितम् अज्ञानाभिरहितम्, अरागद्वेषतः कृतं सत्सारासम्बन्धेन

पात्रुमाराणार्थं द्वेषेण रहितम्, अफलोप्रेप्सुना फलाभिलाषेण भगवतोऽपेक्षेणैव कृतं कर्म (यत्) तत् सात्त्विकमुच्यते ॥ २३ ॥

११ नी० मा० दी०— अथ कर्मत्रैविध्यमाह— नियतमित्यादिना । नियतं नित्यं, सङ्गरहितमभिमानवर्जितं, राग द्वेषे प्रीतिद्वेषोऽन्तिद्वेषोऽतीतनाश्या कृतमित्यादिप्रतिषेधार्थं कृतं रागद्वेषतः कृतं, तदन्वयत् अरागद्वेषतः कृतं, निन्द्याभिरत्यर्थः । फल्यु च लीयते चेति फले त्रियया प्राप्यमानात्मभक्त्यु, तदन्वयत्कर्मणानुसन्धे परिपूर्णमिमानि आरामकर्म तत्रेप्सुना कृतं " विदित्पत्ति द्येन " इति श्रुत्या आरामद्वेषार्थं यत्सादेविनिशोपायः तत्कर्म सात्त्विकमुच्यते ॥ २३ ॥

यत्तु कामेप्सुना कर्म साहङ्कारेण वा पुनः ।
क्रियते बहुलायासं तद्राजसमुदाहृतम् ॥ २४ ॥

१ शां. भा.— यत्त्विति । यत्तु कामेप्सुना कर्मफलप्रेप्सुनेत्यर्थः; कर्म साहङ्कारेण वा, साहङ्कारेणेति न तत्त्वज्ञानापेक्षया । किं तर्हि ? लौकिकश्रोत्रियनिरहङ्कारापेक्षया । यो हि परमार्थनिरहङ्कारः आत्मविन्न तस्य कामेप्सुत्वबहुलायासकर्तृत्वप्राप्तिरस्ति । साच्चिकस्यापि कर्मणोऽज्ञातमवित्साहङ्कारः कर्ता, किमुत राजसतामसयोः । लोकेऽज्ञातमविदपि श्रोत्रियो निरहङ्कार उच्यते 'निरहङ्कारोऽयं ब्राह्मणः' इति; तस्मात्तदपेक्षयैव 'साहङ्कारेण वा' इत्युक्तम् । पुनश्चशब्दः पादपूर्णाार्थः । क्रियते बहुलायासं कर्म कर्त्वा महताऽऽयासेन निर्वर्त्यते तत्कर्म राजसमुदाहृतम् ॥ २४ ॥

२ आ. शां. व्या.— राजसं कर्म निर्दिशति—यत्त्विति । फलेप्सुना कर्त्वा यत्कर्म क्रियते तद्राजसं' इत्युत्तरत्र सम्बन्धः । तत्त्वज्ञानवता निरहङ्कारेण, साहङ्कारेण त्वज्ञेन क्रियते कर्मेति शेषं वारयति—साहङ्कारेणेति । तत्त्वज्ञानवता निरहङ्कारेण कृतं कर्मापेक्षया साहङ्कारेणाज्ञेन कृतमेतत्कर्मेति न भवत्येव चेत्तर्हि किमत्र विवक्षितं ? इति पृच्छति— किं तर्हि । यो हि दुरितरहितः श्रोत्रियो लोकादनपेतस्तस्य निरहङ्कारवर्जितं कर्म तदपेक्षयैव साहङ्कारेण कृतं कर्मेत्युक्तमि

। त्याह—लौकिकेति । ननु तत्त्वज्ञानवतो निरहङ्कारस्य कर्मकर्तृत्वमपेक्षया साहङ्कारेणेत्यादि किं नेष्यते ? तत्राऽऽह— यो हीति । विशेषणान्तरवशादेव तत्त्वविदो निवारितत्वात् तदपेक्षयमिदं विशेषणमित्यर्थः । साहङ्कारस्यैव राजसे कर्मणि कर्तृत्वमित्येतत्केनैतु किमन्यायेन साधयति—साच्चिकस्येति । नन्वात्मविदोऽन्यस्य निरहङ्कारत्वायोगात्तरथं तदपेक्षया साहङ्कारेण इत्युक्तं ? तत्राऽऽह—लोक इति ॥ २४ ॥

३ रा. भा.— यत्तु पुनः कामेप्सुना फलप्रेप्सुना साहङ्कारेण वा—वाशब्दश्चार्थे—कर्तृत्वाभिमानयुक्तेन बहुलायासं यत्कर्म क्रियते, तद्राजसम्—'बहुलायासमिदं कर्म मयैव क्रियते' इत्येवंरूपाभिमानयुक्तेन कर्म क्रियते, तद्राजसमित्यर्थः ॥ २४ ॥

४ वे. ता. चं.— 'कामेप्सुना' इत्यनेन 'अफलप्रेप्सुना' [१८१३] इत्युक्तविपरीतोक्तं व्यनक्ति—फलप्रेप्सुनेति । सम्बन्धमात्रान्यत्रयाऽत्र समासः । अत्र विकल्पायम्भवत्वात् वाराध्वार्थं इत्युक्तम् । प्रश्नप्रधानरजोमूलतयाऽनुपयुक्त-

प्रयासमिषणाद्बहुलायासत्वम् । तत्र च सर्वत्र स्वयमेव हेतुरित्यभिमानः साहङ्कारसम्भवेन विवक्षितः । तत एव बहुलायासमिदं च सप्रयोजनभिलाषिप्रादेणाऽऽह बहुलायासमिदं कर्म मयैवेति ॥ २४ ॥

५ आ. मा. भा.— ॥ २४ ॥

६ ज. प्र. दी.— ॥ २४ ॥

७ ह. पै. भा.— यत्तु कामेप्सुना फलार्थिना साहङ्कारेण कृतात्मसम्भावनेनापरमार्थज्ञानेन बहुलायासं तद्राजसम् ॥ २४ ॥

८ घं. प्र. नि.— राजसं कर्माऽऽह—यत्त्विति । कामेप्सुना फलकामेन साहङ्कारेण वा । वाशब्दश्चार्थः । 'सत्समः श्रोत्रियः श्रोत्रियोजसि ? अहमेव महावाञ्छिकः' इत्यभि-

मानवता च पुरातन बहुलायासं वाच्यकामेन काम्यादृश्या सर्वाङ्गोपसंहारेण च हेतुसायैव यत्कर्म क्रियते, तद्राजसमुक्तम् । पुनस्ततो वाच्यवाङ्कारे ॥ २४ ॥

९ ष० ठ० दी०— यत्त्विति । कामेप्सुना फलेप्सुना इति बहुल आयासो यत्र तद्राजसम् ॥ २४ ॥

कर्तृत्वाद्यहङ्कारपूर्वकेन वा 'ममिदं फलज्ञानकं कर्म'

१० पु. अ. त.— राजसं कर्माऽऽह—यत्त्विति । यत्तु पुनः कामेप्सुना फलप्राप्त्यभिलाषेण वा, फलाभिलाषाहितेन साहङ्कारेण लोकेऽन्यस्य महत्त्वमापनया पुनः बहुलायासं

अतिद्वेषानुर्ण शरीरौघप्रदपयस्विर्न क्रियते तत्र कर्म राजसमुदाहृतम् ॥ २४ ॥

११ नी० भा० दी०— यत्तु कामेप्सुना फलार्थिना साहङ्कारेण यद्यपि साच्चिकोऽन्यतानात्रिणाहङ्कार-रूपानि 'अहमेव कर्मदुसरो महान् श्रोत्रियः' इत्यभिमानोऽहङ्कारात्तद्वशात् साहङ्कारेण—वाशब्दश्चार्थे—क्रियते बहुलायासमिदं कर्म तत्कर्म राजसमुदाहृतम् ॥ २४ ॥

अनुबन्धं क्षयं हिंसामनपे(वे)क्ष्य च पौरुषम् ।

मोहादारभ्यते कर्म यत्तत्तामसमुच्यते ॥ २५ ॥

१ शां. भा.— अनुबन्धमिति । अनुबन्धं पश्चाद्भावि यद्वस्तु मोऽनुबन्ध उच्यते, तं चानुबन्धं, क्षयं यस्मिन्कर्मणि क्रियमाणे शक्तिक्षयोऽर्थेक्षयो वा स्यात्तं क्षयं, हिंसां प्राणिपीडामनपेक्ष्य च पौरुषं पुरुषकारं 'शक्रोमीदं कर्म समापयितुं' इत्येवमात्मसामर्थ्यम्, इत्येतान्यनुबन्धादीन्यनपेक्ष्य पौरुषान्तानि मोहादविवेकत आरभ्यते कर्म यत्तत्तामसं तमोनिर्घृत्तमुच्यते ॥ २५ ॥

२ आ. शां. व्या.— सम्प्रति तामसं कर्मोदाहरति— अनुबन्धमित्यादिना ॥ २५ ॥

३ रा. भा.— कृते कर्मण्यनुबन्धमानं दुःखमनुबन्धः, क्षयः कर्मणि क्रियमाणे अर्थविनाशः, हिंसा तत्र प्राणिपीडा, पौरुषं आत्मनः कर्मसमापनसामर्थ्यम्, एतानि अनपेक्ष्य अविमृश्य मोहात् परम-पुरुषकर्तृत्वज्ञानात् यत्कर्मारभ्यते क्रियते तत्तामसमुच्यते ॥ २५ ॥

४ वे. ता. चं.— क्षयशब्देन तादात्म्यसम्बन्धव्ययक्षयः कृतामाह आत्मनः कर्मसमापनसामर्थ्यमिति । भविष्य-
विश्वाम्पादुपसर्गशक्त्या चानुबन्धशब्द एतत्सम्बन्धितया पश्चा-
द्भाविदुःखर इत्याह कृते कर्मणीति । हिंसा स्वविषया
पराविषया चेत्यभिप्रायेण तत्र प्राणिपीडिति सामान्योक्ति ।
देवप्रतिसम्बन्धिनः पौरुषस्य पुरुषसम्बन्धिवदृष्टत्वामपीसनवधान
रूपतामाह आत्मनः कर्मसमापनसामर्थ्यमिति । भविष्य-
तोऽनुबन्धादेः साक्षात्कारासम्भवाद्युक्तिभिरामगैश्च अस्मान्शो-
ऽज्ञानवैक्षणमित्याह अविमृश्येति । अनुबन्धाद्यज्ञानस्य
प्राणुक्तत्वात्प्रकान्ताकर्तृत्वज्ञानप्रत्यनीकोऽत्र मोहादव्याधे इत्याह-
परमपुरुषेति ॥ २५ ॥

५ आ. मा. भा.— ॥ २५ ॥

६ ज. प्र. टी.— ॥ २५ ॥

७ ह. पं. भा.— अनुबन्धमिति । अनुबन्ध्यत इत्यनुबन्धः । कर्मणि क्रियमाणे येन सम्बन्ध्यते सोऽनुबन्धस्तमनपेक्ष्य कर्मनिमित्तां हिंसां पुरुषकारं वाऽनपेक्ष्य मोहादज्ञानादारभ्यते तत्तामसम् ॥ २५ ॥

८ वे. प्र. गि.— तामसं कर्माऽह— अनुबन्धमिति । अनुबन्ध्यत इत्यनुबन्धस्तं पश्चाद्भावि दुःखं क्षयं द्रव्यनाशं हिंसां परपीडां पौरुषं पुरुषकारमात्मनः कर्मसमापनसामर्थ्यं चानुबन्धमिति । पश्चात्भावि च कर्म मोहात्केवलाविवेकादेवारभ्यते यथा
दुःखोपधेनेन युद्धम्, तत्तामसमुच्यते ॥ २५ ॥

९ व० त० टी०— अनुबन्धो दुःखं तदविवार्यं मोहात्तत्कर्म प्रारभ्यते तत्तामसमुदाहृतम् ॥ २५ ॥

१० पु. अ. त.— तामसं कर्माऽह— अनुबन्धमिति । अनुबन्धम्, अनु कर्मकरणानन्तरं न-वस्तत्तन्नित्युभाद्यभ-
पलरूपत्वं, अर्थं व्यर्थेदेहात्मकमोक्षसाधनव्यय, हिंसामात्मनः संसारपातनरूपां, पौरुषं पुरुषार्थमोक्षं चकारेण धर्ममणि
अनपेक्ष्य अपर्यालोच्य मोहात् स्वसुखभोगवत्तात् कर्म तामसं
विपरीतपरलामकञ्जुदाहृतम् ॥ २५ ॥

११ नी० भा० टी०— अनुबन्ध्यतेऽनेनेत्यनुबन्ध फलम्, क्षयं शक्तिरथां च नाशम्, हिंसा परपीडाम्, पौरुषं स्वसामर्थ्यम्, अनपेक्ष्यानालोच्य केवलं मोहादविवेकतो यदाारभ्यते कर्म तत्तामसमुदाहृतम् ॥ २५ ॥

गुणत. कर्तृवैविध्यम् ।

मुक्तसङ्गोऽनहंवादी धृत्युत्साहसमन्वितः ।

सिद्धयसिद्धयोर्निर्विकारः कर्ता सात्त्विक उच्यते ॥ २६ ॥

१ शां. भा.— मुक्तेति । मुक्तसङ्गो मुक्तः परित्यक्तः सङ्गो येन न मुक्तसङ्गः, अनहंवादी
नाहंनदनशीलः, धृत्युत्साहसमन्वितो धृतिधारणमुत्साह उद्यमस्ताभ्यां समन्वितः संयुक्तो धृत्युत्साह-
समन्वितः, सिद्धयसिद्धयोः क्रियमाणस्य कर्मणः फलसिद्धयसिद्धौ च सिद्धयसिद्धयोर्निर्विकारः,

केवलं शास्त्रप्रमाणप्रयुक्तः, *न फलरागादिना युक्तः, यः स निर्विकार उच्यते । एवम्भूतः कर्ता यः स सात्त्विक उच्यते ॥ २६ ॥

२ आ. शां. व्या.— इदानीं कर्तृप्रेविष्यं भुवनादौ कर्मणो यदि फलानभिगमिष्येति नानुष्ठानविश्रम्भः सम्भवे-
सात्त्विकं कर्तारं दर्शयति—मुक्तेति । सङ्गो नाम फलाभि-
सन्निधौ कर्तृत्वामिमानो वा, नाहंबदनशीलः 'कर्ताऽहं' इति
वदनशीलो न भवतीत्यर्थः; धारणं धैर्यम् । त्रियमाणस्य ।
दित्यासङ्ख्याऽऽह— केवलमिति । फलरागादिनेत्यादिसञ्ज्ञेन
कर्मरागो गृह्यते । अयुक्त इति च्छेदः ॥ २६ ॥

३ रा. भा.— मुक्तसङ्गः— फलसङ्गरहितः, अनहंवादी कर्तृत्वामिमानरहितः; धृत्युत्साहसमन्वितः,
आरब्धे कर्मणि यानत्कर्मसमाप्त्यवर्जनीयदुःखधारणं धृतिः, उत्साहः उद्युक्तचेतस्त्वं, ताभ्यां समन्वितः;
सिद्धयसिद्धयोर्निर्विकारः युद्धादौ कर्मणि तदुपकरणभूतद्रव्यार्जनादिषु च सिद्धयसिद्धयोरविकृतचित्तः
कर्ता सात्त्विक उच्यते ॥ २६ ॥

४ ध. ता. चं.— 'अनहंवादी' इत्यनेन कर्तृत्वामि-
मानस्यसङ्गस्य पृथङ्निषेधात् 'मुक्तसङ्गः' इत्यत्र सङ्गशब्द-
सङ्घचितविषय इत्याह— फलसङ्गरहित इति । तत्र एव
कर्मणि स्थलीयतासुखन्धानरूपसङ्गोऽपि प्रतिषिद्धः । अहंबदन-
शीलोऽहंवादी, तदस्योऽहंबदवादी, तत्र मनःपूर्वा हि वागि-
सन्निधौपेणाऽऽह कर्तृत्वामिमानरहित इति । कर्तृत्वस्य

विषयमानत्वात्तदुपयुक्ता एतद्विह विवक्षितेत्याह आरब्ध
इति । प्रयत्नरूपस्योत्साहस्य कर्तृत्वस्यैव सिद्धत्वात्प्रमाण-
कर्तृसाधारण्यत्वं विशेषविबन्नामाह— उद्युक्तचेतस्त्वमिति ।
'मुक्तसङ्गः' इत्यनेन स्वर्गादिकर्मभङ्गनिवृत्तरूपत्वात् 'सिद्धय
सिद्धयोर्निर्विकारः' इत्यस्य दृष्टफलविषयतामाह युद्धादा-
विति । मुक्तसङ्गत्वफलं वा निर्विकारत्वम् ॥ २६ ॥

५ आ. मा. भा.— ॥ २६ ॥

६ ज. प्र. दी.— ॥ २६ ॥

७ ह. पै. भा.— मुक्तेति । मुक्तसङ्गो मुक्तफलतृष्णाः, अनहंवादी य आत्मानं सम्भावितं न
वदति; धृतिरात्मनः सन्धारणं, उत्साहः प्रयत्नस्ताभ्यां समन्वितो धृत्युत्साहसमन्वितः; मिद्धिश्चा-
मिद्धिश्च सिद्धयसिद्धी तयोर्निर्विकारो हर्षविषादरहितः कर्ता सात्त्विकः ॥ २६ ॥

८ पै. प्र. गि.— त्रमसात् कर्तृप्रेविष्यमाह त्रिमिः—
मुक्तेति । मुक्तसङ्गः फलाभिसन्धिष्यत्यर्थः; अनहंवादी कर्ताहं-
मिनिबदनशीलो न भवतीति, गर्वोक्तिहीन इति वा; एति-
शाब्धे कर्मणि सात्वत्मसाप्त्यवर्जनीयदुःखधारणम्, यद्वा
नित्रायुपरिहृत्यवति प्रारब्धापरित्यागोद्दुर्मनोऽट्टित्तविशेषो

धैर्यं एतितः, उद्युक्तचेतस्त्वत्साहः, ताभ्यां युक्तः; फलस्य
सिद्धयसिद्धयोर्हर्षविषादरूपविकारशून्यः, केषुतात्रप्रमाण-
प्रयुक्त, न फलरागोऽप्यर्थः । अत्र हेतुर्गुणमङ्ग इति । एतादृशः
कर्ता सात्त्विकः ॥ २६ ॥

९ व० त० दी०— कर्तृप्रेविष्यमाह— मुक्तसङ्ग इति । मुक्तः सङ्गः फलादिविषयको येन अनहंवादी
कर्तृत्वामिमानरहितः कर्मसिद्धयसिद्धयोर्निर्विकारः सात्त्विक उच्यते कर्तेति । साङ्गययोगसारमुपदिशन्वक्ति
मगवान् त्वमपि तथा भवेत्यभिप्रायेण ॥ २६ ॥

१० पु. अ. त.— कर्म निरूप्य कर्तारं त्रिविधमाह—
मुक्तसङ्ग इति । मुक्तसङ्गः स्वप्नामिति, अनहंवादी साभि-
मानोऽभिष्यन्तः, परत्युत्साहसमन्वितः एतिषेव दुःखादिमहत्
रूपम्, तस्मात् कर्मपरवत्त्वात्तेनोत्सर्गाभ्यां समन्वितो पुत्र,
सिद्धयसिद्धयोः कृतकर्मफलपर्ययोर्निर्विकारः हर्षविषाद-
रहित, एतादृशः कर्ता सात्त्विक उच्यते ॥ २६ ॥

११ नी० भा० दी०— कर्तृप्रेविष्यमाह— मुक्तस्यादिना । मुक्तसङ्गस्यजाभिनिषेधः, अनहंवादी प्र्यो-
त्साहस्योपिहादिनः, धृतिः धैर्यम्, वरनाहः 'सापविष्यामि' इति युद्धनिप्रययः, ताभ्यां समन्वितः; सिद्धय-
सिद्धयोः कर्मणो आरब्धयस्येति शेषः । निर्विकारो हर्षविषादशून्य कर्ता सात्त्विक उच्यते ॥ २६ ॥

* कर्तारो हर्षविषादशून्यः । अयुक्त इति च्छेदः । इति एतादृशः कर्ता ।

रागी कर्मफलप्रेषुर्लुब्धो हिंसात्मकोऽशुचिः ।

हर्षशोकान्वितः कर्ता राजसः परिकीर्तितः ॥ २७ ॥

१ शां. भा.— रागीति । रागी रागोऽस्यास्तीति रागी, कर्मफलप्रेषुः कर्मफलार्थी, लुब्धः परद्रव्येषु सञ्जाततृष्णास्तीर्थादौ सद्रव्यापरित्यागी वा, हिंसात्मकः परपीडाकरस्वभावाः, अशुचिर्गोषान्तशौचवर्जितः, हर्षशोकान्वित इष्टप्राप्तौ हर्षोऽनिष्टप्राप्ताविष्टनियोगे च शोकस्ताभ्यां हर्षशोकाम्बामन्वितः संयुक्तः; तस्यैव च कर्मणः सम्यत्तिपिपस्योर्हर्षशोकौ स्यातां ताभ्यां संयुक्तो यः कर्ता स राजसः परिकीर्तितः ॥ २७ ॥

२ आ. शा. व्या.— राजसः कर्तारं कथयति—रागीति । स्वाभिप्रायाप्रकटीकरणपूर्वकं परपीडनं परविच्छेदनं तेन स्वार्थकर्मविषयो रागः, कर्मफलप्रेषुरिति फलभ्रान्तस्य पृथक्कथनात् । पर इत्यर्थः ॥ २७ ॥

३ रा. भा.— रागी यशोर्था, कर्मफलप्रेषुः कर्मफलार्थी, लुब्धः कर्मापेक्षितद्रव्यव्यपस्वभावः रहितः; हिंसात्मकः परान् पीडयित्वा तैः कर्म कुर्याणः, अशुचिः कर्मापेक्षितशुद्धिरहितः, हर्षशोकान्वितः युद्धादौ कर्मणि जयादिसिद्धयसिद्धयोर्हर्षशोकान्वितः कर्ता राजसः परिकीर्तितः ॥ २७ ॥

४ वे. ता. च.— 'कर्मफलप्रेषु' इत्यनेनाशुभविकस्वर्गादिफलार्थी त्वस्याभिधानात् रागी' इत्याशुभविकदृष्टफलसन्नविषयामाह यशोर्थाति । अभात्रव्ययादिशब्दित्यस्य गुणत्वात् कर्मापेक्षितेति विशेषितम् । 'काममात्मानभार्यो पुत्र वीरपञ्चान्न त्वेष दासकर्मकरम्' [आ. घ. २।४।१।१] इत्याशुभविकविपरीतस्वभावताऽत्र हिंसात्मकशब्देन विवक्षितेत्याह परान्पीडयित्वेति । कर्तृत्वोपयोगाय तैः कर्म कुर्याण इति फलितोक्तिः । एव कर्मापेक्षितशुद्धिरहित इत्यपि न हि दर्शनदर्शनादियोग्यशुचित्वमात्रेण कर्मण्यतान्वयतिरिति भावः ॥ २७ ॥

५ आ. मा. भा.— ॥ २७ ॥

६ ज. प्र. दी.— ॥ २७ ॥

७ ह. पै. भा.— रागोऽस्यास्तीति रागी, लुब्धो दक्षिणात्यागवर्जितः, हर्षशोकाम्बामन्वितो हर्षशोकान्वितः; एनम्भूतः कर्ता राजसः ॥ २७ ॥

८ सं. प्र. सि.— रागी. कामफलचरः, अत एव कर्मफलप्रेषु, यद्वा 'दीक्षितोऽयमग्निहोत्री' इत्यादियशोर्था रागी, कर्मफलप्रेषु स्वर्गपशुपुत्रादिकर्मफलकामी, लुब्धः कर्मापेक्षितदक्षिणाद्रव्यत्यागालहितः, हिंसात्मकः परान्पीडयित्वा तैः कर्म कुर्याण, अशुचिः कर्मापेक्षितशुद्धिरहित, फलसिद्धयसिद्धिभ्यां हर्षशोकान्वितः, ईदृशः कर्ता राजसः ॥ २७ ॥

९ व. ० त. ० दी.— रागीति । कर्मफलप्रेषुस्तादृशः कोऽपि लुब्धो हिंसात्मकः कर्ता न तत्फल राज्यस्वर्गादि लभते, किन्तु हर्षशोकौ ताभ्यामन्वित इति राजसः ॥ २७ ॥

१० पु. अ. त.— राजसमाह—रागीति । रागी स्वसम्बन्धित्वानुश्रमेण तदर्थप्रयत्नेन लौकिकासात् कर्मफलप्रेषु कर्मफलभिलाषप्रवृत्तिमान्, लुब्धः बहुफलाल्पकर्मश्रुतप्रामाण्यनिश्चयसमाभिलाषप्रवृत्तः, हिंसात्मकः परपीडनस्वभावः, अशुचिः ज्ञानाचमनादिशौचविहीनः, हर्षशोकान्वितः फलसिद्धौ हर्षः असिद्धौ शोकस्ताभ्यामन्वितः, एतादृशः कर्ता राजसः विशिष्टस्वभावः परिकीर्तितः ॥ २७ ॥

११ नी. ० भा. ० दी.— रागी विपश्लोत्तुप, अत एव कर्मणः फलं प्रेक्षतीति कर्मफलप्रेषु, लुब्धः परद्रव्यान् सञ्जाततृष्णास्तीर्थादौ वा द्रव्यापरित्यागी, हिंसात्मकः परपीडाकरस्वभावः, अशुचिर्गोषान्तशौचवर्जितः, इष्टानिष्टप्राप्तौ हर्षशोकान्वितश्च, यः कर्ता स राजसः परिकीर्तितः ॥ २७ ॥

अयुक्तः प्राकृतः स्तब्धः शठो नैष्कृतिकोऽलसः ।
विपादी दीर्घसूत्री च कर्ता तामस उच्यते ॥ २८ ॥

१ शां. भा.— अयुक्त इति । अयुक्तोऽसमाहितः प्राकृतोऽत्यन्तासंस्कृतबुद्धिर्वालसमः, स्तब्धो दण्डवन्नमति कस्मैचिद्, शठो मायावी शक्तिगूहनकारी, नैष्कृतिकः प्रवृत्तिच्छेदनपरः, अलसो अप्रवृत्तिशीलः कर्तव्येष्वपि, विपादी विपादवान् सर्वदाऽवसन्नस्वभावः, दीर्घसूत्री च कर्तव्यानां दीर्घ-प्रसारणः सर्वदा मन्दस्वभावः यद्यश्च वा कर्तव्यं तन्मासेनापि न करोति, यथैवम्भूतः कर्ता स तामस उच्यते ॥ २८ ॥

२ आ. शां. व्या.— दीर्घं सूत्रवितुं शीलमस्येति व्युत्पत्तिं त्वनिर्देशेव सम्भावयोनोने' इति चिन्तापरम्परया मन्यर-
श्रीत्वा विवक्षितमर्थमाह— कर्तव्यानामिति । ' एवं क्रिय- प्रवृत्तिरित्यर्थः । तदेव स्पष्टयति— यद्ध्येति ॥ २८ ॥
गणे सत्यनिष्ठमिदं कथयिदाप्येत, यदा पुनरेव क्रियते तदा

३ रा. भा.— अयुक्तः शास्त्रीयकर्मायोग्यः विकर्मस्थः, प्राकृतः अनधिगतविद्यः, स्तब्धः अना-
त्मशीलः, शठः अभिचारादिकर्मरुचिः, नैष्कृतिकः वञ्चनपरः, अलसः आरब्धेष्वपि कर्मसु मन्दप्रवृत्तिः,
विपादी अतिमात्रावसादशीलः, दीर्घसूत्री अभिचारादिकर्म कुर्वन् परेषु दीर्घकालवर्त्यनर्थपर्यालोचनशीलः,
सम्भूतो यः कर्ता, स तामसः ॥ २८ ॥

४ धे. ता. चं.— अवधानामावादेः ' प्राकृतः' इत्यादिना
अदेरनुच्छेदेन अगर्हत्वं विवक्षितमित्याह शास्त्रीयेति ।
गुणविशेषनिर्दिष्टाद्राजसस्यायोग्यत्वावधिक्रमयोग्यत्वमिह वि-
क्षितमित्याह विकर्मस्थ इति । एवं हि तस्यायोग्यतातिशयः
या ' शैवान्पाशुपतान् सृष्ट्वा लोकायतिक्रान्तिकान् । विकर्म-
यान् दिवाञ्छुदान् सचेलो जलमाविशेत्' इति शास्त्रान्य-
तत्पर्योपदेशादिजनितसात्त्विककर्मानुष्ठानानुगुणविशेषराहित्यं
अतश्चन्द्रेण विवक्षितमित्याह अनधिगतविद्य इति । पूज्ये-
ष्वपि स्वर्तितावदयकृतैक्ययथोचितप्रणामाचारम्भविपरिती स्ति-
मितस्वभावरत्वमिह स्तब्धशब्दाय इत्याह अनारम्भशील
इति । पूर्वविश्रयत्वं शब्दत्वं; तत्र प्रकरणाच्छाब्दोदिततामस-
कर्मशोभेत्याह— अभिचारादिकर्मरुचिरिति । पुनर्लक-
परिहास्य मायाप्रतारणादिलौकिककर्मद्वारा नैष्कृतिकत्वमाह—
वञ्चनपर इति । 'शः कार्यमय उर्वाति' [म भा. १२।३२।१।७३]

इति न्यायाच्छास्त्रीयेषु त्वरितेन भवितव्यम् ; तद्वैपरीत्यमि-
हालस्यं, तत्रानारम्भस्य स्तब्धशब्देनोक्तत्वात् आरब्धेष्विति
विशेषितम् । ' विपादी ' इत्यत्र धातोरैवावसादार्थत्वाद्दुपसर्गण
तत्प्रकर्म; प्रत्ययेन ताच्छील्यं च विवक्षितमित्याह अतिमात्रा-
वसादशील इति । अवसादश्च लक्षितो वाक्यकारेण ' देश-
कालवैगुण्याच्छो क्वम्पवायनुस्मृशेथ तत्रं दैन्यमभास्वरत्वं मन-
सोऽवसादः' इति । आरम्भकर्मणां शीघ्रमसामपनरूपमन्द-
प्रवृत्तित्वादेरलसादिशब्देन निर्दिष्टत्वादन्यथाशेषः शास्त्रादि-
समभिव्याहारस्य चातुगुणदीर्घसूत्रत्वं विदिनति अभिचारा-
दिकर्म कुर्वन्परेषु दीर्घकालवर्त्यनर्थपर्यालोचनशील
इति । 'द्वयं सूत्रेण(वितेने)[पा.पा. १०-३०९] इति घातुः, सूत्रणं
चिन्तनं; ताच्छील्यार्थप्रसयः; दीर्घसूत्रणादीर्घसूत्री । निर-
पराधश्चैतन्नादिप्रकरणार्थदीर्घसूत्रकर्तृसमानतया दीर्घसूत्रीत्वोपचा-
रिक्प्रदणं तु मन्दमिति भावः ॥ २८ ॥

५ आ. मा. भा.— परकृतं दोषं दीर्घकालकृतमप्यनुचितं यः सूचयति स दीर्घसूत्री । ' परंण
यः कृतो दोषो दीर्घकालकृतोऽपि वा । यस्तस्य सूचको दोषादीर्घसूत्री स उच्यते' इत्यभिधानान् ॥ २८ ॥

६ ज. प्र. दी.— दीर्घसूत्रित्वं कथं तामसत्वे हेतुः ? कालकृतम् । अनुचितं वचनयोम्यं, परोपदेशहेतुत्वात् । दोषा-
स्पृष्टः सप्रमाणकं व्याचष्टे— परेति । दीर्घकालकृतं विरातीत । ज्ञात्सयदिः ॥ २८ ॥

७ ह. प. भा.— अयुक्त इति । अयुक्तोऽसमाहितः, प्राकृतोऽसंस्कृतबुद्धिः, स्तब्धोऽप्रमाणाशीलः,
शठो वञ्चकः, निष्कृत्या चरतीति नैष्कृतिकः क्रूरः, अलमोऽप्रवृत्तिशीलः, विपादी, दीर्घसूत्री चिरकारी
यः प्राप्तं कर्म दीर्घेण कालेन निर्वर्तयति, स तामसः ॥ २८ ॥

८ वे द्र गि — अयुक्तो विषयपारवश्येन कर्तव्येष्वन
वहित, प्राकृत शास्त्रसंस्कारान्तर, स्तब्ध पाषाणवदनप्र
स्वभाव, शठ स्वयमन्यथा ज्ञानमपि परवज्जनाधर्मन्यथा-
पादी, निवृत्त्या चरतीति नैकृतिनः स्वस्मिन्नुपकारिवधम

९ व० त० दी० — अयुक्त इति । शास्त्रीयकर्मधारि सन् योऽयुक्त, विकर्मस्थ अनधिगतविद्य स्तब्ध
आरम्भशियल शठ अभिचारादिकर्मरुचि वश्वक
तामस उच्यते ॥ २८ ॥

१० पु अ त — तामसमाह अयुक्त इति ।
अयुक्त पूर्वोपानुसन्धानरहित प्राकृत प्रकृतिजन्यसद्भाव
रहित, स्तब्ध अनस्र, शठो धूर्तं नैकृतिक सर्वाधमानी

११ नी० भा० दी० — अयुक्तोऽनवहितः, प्राकृतोऽत्यन्तमसकृतबुद्धिर्वालसमः, स्तब्धो दण्डवन्न नमति
कस्मैचित्, शठ शक्तिगृह्ननकारी, नैकृतिको वश्वक परावमानी वा, अलस अप्रवृत्तिशील कर्तव्येष्वपि,
विपादी सर्पदा अवसन्नस्वभाव, दीघसूत्री चिरकारी, एकादहाव्य कार्य मासेनापि न करोतीत्यर्थ । य एव
मभूत् स कर्ता तामस उच्यते ॥ २८ ॥

बुद्धिधृत्योर्ध्वैविध्यकथनप्रतिज्ञा ।

बुद्धेर्भेद धृतेश्चैव गुणतस्त्रिविध गृणु ।

प्रोच्यमानमशेषेण पृथक्त्वेन धनञ्जय ! ॥ २९ ॥

१ शां. भा. — बुद्धेर्भेदमिति । बुद्धेर्भेद धृतेश्चैव भेदं गुणतः सत्त्वादिगुणतस्त्रिविधं गृणिति
सूत्रोपन्यासः । प्रोच्यमान कथ्यमानमशेषेण निरवशेषतो यथावत्पृथक्त्वेन विवेकतो धनञ्जय ! दिग्वि-
जये मानुष देव च प्रभूत धनमजयत्तेनासौ धनञ्जयोऽर्जुनः ॥ २९ ॥

२ आ शां व्या — ज्ञानादीनां प्रत्येक त्रैविध्यमुक्त्वा । रिति । सूत्रविवरण प्रतिजानीते — प्रोच्यमानमिति ।
वृत्तिमत्या बुद्धस्तद्वृत्तय धृत्याश्चायास्त्रिविध्य सूचयति — बुद्धे
अर्जुनस्य धनञ्जयत्वं व्युत्पादयति — दिगिति ॥ २९ ॥

३ रा. भा. — एव कर्तव्यकर्मनिपयज्ञाने कर्तव्ये च कर्मणि अनुष्ठातरि च गुणतस्त्रैविध्यमुक्तम्,
इदानीं सर्पतचसर्पपुस्त्याथनिश्चयरूपाया बुद्धेर्भेदेषु गुणतस्त्रैविध्यमाह — बुद्धेरिति । बुद्धिः विवेकपूर्वकं
निश्चयरूप ज्ञान, धृतिः आरब्धायाः (मोक्षसाधनभूतायाः) क्रियाया विमोपनिपातेऽपि निधारणसामर्थ्यं,
तयोः मर्यादिगुणतस्त्रिविध भेद पृथक्त्वेन प्रोच्यमान यथानुच्छृणु ॥ २९ ॥

४ धे ता च — ज्ञानत्रैविध्यमुक्तम्, पुनर्बुद्धिनिविध्य
वक्ष्यते, तत्र पर्यायतया पुनरुक्तिशङ्कां परिहर्तुमुक्तस्य विशेष
विषयतामनुवदति एव कर्तव्यकर्मविषयज्ञान इति ।
प्रकृतोपयुक्तमन्तर प्रसूयत इति सन्नत्यभिप्रायेणाऽऽह इदा-
नीमिति । ज्ञानत्रैविध्य पूर्वोक्त, पुनरिह त्रैविध्यकथन किमर्थम् ?
इति शङ्कायामनुगमनदशाभावन्यनुगमनाना द्विरूपणस्तद्देवतया
सप्त पृथगाभिव्याज्यादिजन्योऽप्यवभाष्य इह बुद्धिसत्त्वाद्य इत्याह
सर्पतचसर्पपुस्त्याथनिश्चयरूपाया इति । एतेन 'ज्ञान
मुद्राणि, बुद्धिस्तु वृत्तिमती इति परोक्ष (श) निरस्तम् । तदेव
भ्यनति — बुद्धिर्भेदपूर्वक निश्चयरूप ज्ञानमिति ।

विवेकपूर्वक पश्चान्तरप्रतिषेधपयन्तविचारपूर्वमित्यत्र । प्रस्तुत
त्रिविधानुगोपयुक्तप्रकरणे त्रिविधाया धृते साधारण रूपमाह —
आरब्धाया इति । अयमपि सहस्रपदाश्चादिरूपो बुद्धि
स्वभावविशेष एव । गुणतो विभक्त वाच्ये वचने वासङ्गीण
स्वरूपेऽन्वयात्रिविध्यपृथक्त्वशब्दयोःपुनरुक्तिमाह त्रिविध भेद
पृथक्त्वेन प्रोच्यमानमिति । एव बुद्ध्यादिकार्यैवात्स्य
परस्य 'अशेषेण' इत्यस्य भवणेऽन्वयानुसन्धेयि यथा-
यच्छृण्विति दर्शिता । सावधान सहायविषयैरहित शक्ति
त्यय । दिग्विजय मानुषधनवच्छमादिधन च लक्षणमिति
सम्बुद्धमर्थ ॥ २९ ॥

५ आ. भा. भा. — ॥ २९ ॥

६ ज. प्र दी — ॥ २९ ॥

७ ह. पं. भा.— बुद्धेरिति । बुद्धेर्ज्ञानस्य धृतेर्धैर्यस्य चैव । गुणतो गुणैः । पृथक्त्वेन विवेके-
नासङ्करोण ॥ २९ ॥

८ वं. प्र. गि.— तदेवं 'ज्ञानं कर्म च कर्ता च त्रिविधं । तत्त्वमर्षपुरुषार्थनिश्चयात्मिकाया बुद्धेस्तद्वृत्तेर्धृतेश्च त्रैविध्यं वक्तुं
गुणमंदतः' [१८।१९] इति व्याख्यातम् ; इदानीं सर्व- प्रतिजानीते— बुद्धेरिति । स्पष्टोऽर्थः ॥ २९ ॥

९ व० त० दी०— अथ कर्तृत्रैविध्येनैव ज्ञातुरपि त्रैविध्यमुक्तं. तथा कर्मस्थले कर्मत्रैविध्येन च ज्ञेयस्यापि
त्रैविध्यं बुद्धेः त्रैविध्येन करणस्याप्युक्तमिति निश्चयरूपाया बुद्धेर्धृतेश्च गुणतस्त्रैविध्यं प्रतिजानन्नाह— बुद्धेरिति ।
गुणतस्त्रैविध्यं भेदं शृणु । तत्रापि पृथक्त्वेनोभयोर्भेदं शृणु ॥ २९ ॥

१० पु. अ. त.— 'ज्ञानं ज्ञेयं' [१८।१८] इत्यत्र । काया धृतेश्चैव गुणतस्त्रैविध्यं भेदं पृथक्त्वेन भिन्नत्वेन- भयेति
ज्ञेयपरिज्ञानोऽश्लेषः कृतः, सोऽत्र कर्तृत्रैविध्ये परिज्ञातः । शेष— प्रोच्यमानं अद्येपेण हे धनञ्जय सर्वत्रोक्तं बुद्धेः
पंशः कर्मत्रैविध्ये च ज्ञेयस्य । करणस्य निरूपणार्थं बुद्धेः शृणु ॥ २९ ॥
इति त्रैविध्ये प्रतिजानीते— बुद्धेरिति । बुद्धेरिन्द्रियात्मि-

११ नी० भा० दी०— बुद्धिधृषी त्रैविध्येन व्याख्यातुमाह— बुद्धेरिति । तत्र बुद्धिविशिष्टाभिदाभासः
कर्ता ज्ञानं च प्रागुक्तम् ; अत्र तु केवला बुद्धिर्बुद्धिमती तदीयवृत्त्यन्तरोपलक्षणार्थं तद्वृत्तिविशेषो घृतिश्च
त्रैविध्येन कथ्यत इत्यर्थः ॥ २९ ॥

बुद्धेर्गुणतस्त्रैविध्यम् ।

प्रवृत्तिं च निवृत्तिं च कार्याकार्ये भयाभये ।
बन्धं मोक्षं च या वेत्ति बुद्धिः सा पार्थ ! सात्त्विकी ॥ ३० ॥

१ शां. भा.— प्रवृत्तिं वेत्ति । प्रवृत्तिं च प्रवृत्तिः प्रवर्तनं बन्धहेतुः कर्ममार्गः शास्त्रविहित-
विषयः, निवृत्तिं च निवृत्तिर्मोक्षहेतुः सत्यासमार्गः । बन्धमोक्षसमानवाक्यत्वात्प्रवृत्तिनिवृत्ती कर्मसङ्घ्यास-
मार्गावित्यवगम्यते । कार्याकार्यं विहितप्रतिपिद्धे लौकिके वैदिके वा शास्त्रबुद्धेः कर्तव्याकर्तव्ये
करणकारणे इत्येतत् ; कस्य ? देशकालाद्यपेक्षया दृष्टादृष्टार्थानां कर्मणाम् । भयाभये विभेत्यस्मादिति
भयं चोक्त्याप्रादि तद्विपरीतमभयं, भयं चाभयं च भयाभये, दृष्टादृष्टविषययोर्भयाभययोः कारणे इत्यर्थः ।
बन्धं सहेतुकं मोक्षं च सहेतुकं या वेत्ति विजानाति बुद्धिः सा पार्थ ! सात्त्विकी । तत्र ज्ञानं बुद्धेर्बुद्धिः,
बुद्धिस्तु घृत्तिमती । घृतिरपि घृत्तिविशेष एव बुद्धेः ॥ ३० ॥

२ आ. शां. व्या.— तत्राऽऽदी सात्त्विकी बुद्धिर्निर्दि- भयनिष्ठापानमभयमिति विभज्यते— भयेति । बन्धादिमात्र-
रिति— प्रवृत्तिं वेत्ति । प्रवृत्तिराचरणमात्रमनाचरणमात्रं च हानस्य बुद्धपन्तरेऽपि सम्भवतिदिशेणम् । ननु बुद्धिस्तत्त्व-
निवृत्तिरिति किं नेत्यते ? तत्राऽऽह— बन्धेति । यस्मिन् हानस्य प्रागेव त्रैविध्यप्रतिपादनादिकमिति बुद्धेरिदानीं त्रैविध्यं
कार्ये बन्धमोक्षानुच्येते तस्मिन्नेव प्रवृत्तिनिवृत्तयोश्चकारणमभय- प्रतिपाद्यं च्युत्यापद्ये ? तत्राऽऽह— ज्ञानमिति । तर्हि ज्ञानेन
मांसद्वय बन्धं शृण्वान्मोक्षहेतुत्वाच्च तद्व्यापणमभयस्य तत्रैवात्र मन्त्रत्वात् पुनरुक्तिर्युक्त्यापदनीयेत्यागादुपाऽऽह— घृत्तिरप्यपि ।
प्रवृत्तिरभयः । करणाचरणयोर्निर्विपर्ययोर्गादिव्यापेक्षामव- विद्वेदग्बन्धेन हान्याघाततिरिष्टा ॥ ३० ॥
त्तरं योर्मं विषयं निर्दिशति— कस्येति । अनिष्ठापानं

३ रा. भा.— प्रवृत्तिः अम्युदयमाधनभूतो धर्मः, निवृत्तिः मोक्षमाधनभूतो धर्मः, तावुमी यथा-
वन्धितौ वा बुद्धिर्वेत्ति; कार्याकार्यं नरूपानां प्रवृत्तिनिवृत्तिधर्मयोग्यतर्गनिष्ठानां देशकालादस्या-
विशेषो 'इदं कार्यम्, इदमकार्यम्' इति च या वेत्ति; भयाभये शास्त्राद्विद्वृत्तिर्मयस्थानं, तदनुवृत्तिः
अभयस्थानं, बन्धं मोक्षं च ममारयाथात्म्यं तद्विगमवायात्म्यं च या वेत्ति, मा सात्त्विकी बुद्धिः ॥ ३० ॥

४ घे. ता. चं.— कार्याकार्यशब्दान्यां पुनर्हकिसद्भा-
परिहाराय 'प्रवृत्तिलक्षण धर्म प्रजापतिरथाप्रवीत् । निवृत्तिलक्षण
धर्मसंयिनारायणोऽप्रवीत् ' [म भा. १२।२१।२, ३]
इत्याद्यनुसारेण प्रवृत्तिनिवृत्तिशब्दयोः प्रधानकर्मविषयत्वमाह—
अभ्युदयसाधनभूत इत्यादिना । राजसत्तामसयुद्धयो
' अयथावत् ' इत्यादिविशेषणादिह्यस्तत्सन्निवृत्तिविषयित्व-
ज्ञापनाय यथावद्विद्यतत्वोक्तिः । कार्याकार्यशब्दयोरिह प्रवृत्त-
प्रधानकर्मत्विकर्तव्यतायुद्धशब्दव्यापारपरत्वमाह— सर्व-
घर्णानामित्यादिना । तत्र सुक्ष्मधीवेद्यत्वाय देशकाला-
वस्थायविशेषेष्विति विशेषितम् । स्मर्यते हि— ' शरीरं
बलमायुश्च दयः कालं च कर्म च । समीक्ष्य धर्मविदुदया

६ आ. मा. भा.— ॥ ३० ॥

७ ह. पै. भा.— प्रवृत्तिमिति । प्रवृत्तिः प्रवर्तनं, मोक्षार्थं निवृत्तिः सन्न्यासः, कार्याकार्यं कार्यं
कर्तव्यमकार्यं तदभावः, भयाभये भयं संसारोऽभयं तदभावरूपो मोक्षः; बन्धो बन्धनं, मोक्षो मुक्तिः;
एतान्सर्वान्या बुद्धिर्वेत्ति सा सात्त्विकी ॥ ३० ॥

८ घे. प्र. गि.— तत्र बुद्धेर्द्विविधमाह त्रिभिः— प्रवृत्ति-
मिति । अत्र बन्धनोक्षयोस्तु कर्तव्यताद्विषयत्वेनैव प्रवृत्त्या-
दिकं व्याहृत्येयमिति भाष्ये (शां.) अभिहितम् । अत-
स्तथैव व्याख्यायते— प्रवृत्तिं कर्ममागम्, निवृत्तिं सत्यास-
मागम्, कार्याकार्यं प्रवृत्तिर्मागं कर्म कर्तव्यं निवृत्तिर्मागं तत्र
कर्तव्यमित्येवैवैरूपे, भयाभये प्रवृत्तिनिवृत्तिर्मागंयोरेभिर्भावसा-
ङ्गत्वात्तदभावरूपे, बन्धं प्रवृत्तावज्ञानकृतकर्तृत्वाभिमानम्,

९ व० त० दी०— तथा हि प्रवृत्तिं चेति त्रिभिः । प्रवृत्तिरभ्युदयसाधनभूतो धर्मः, निवृत्तिर्मोक्षसाधन-
भूतो धर्मः, ताद्युभौ यथास्थितौ बुद्धिर्वेत्ति या सा सात्त्विकी । अत्र ' मनसस्तु परा बुद्धिः ' [३।४२]
इत्युक्त्या बुद्धेः परत्वाभिप्रायेण रथो गच्छतीतिवद्वा वेत्तृत्वमुच्यते ॥ ३० ॥

१० पु. अ. त — एवं सात्त्विकान् कृत्वा बुद्धिर्त्रैविध्य-
माह— प्रवृत्तिमिति त्रयेण । प्रवृत्तिं भगवद्विद्वित्तधर्मं,
निवृत्तिं तदभावरूपे अधर्मं । कार्याकार्यं सत्परिषन्ध्यभावे देशे
भजन कार्यम्, अतथाभूतं वा भजनातिरिक्तं सर्वमेवाकार्यम् ।
तथा भगवत्सम्बन्धरहितसम्बन्धे भय भगवद्विद्वत्सत्त्वक-

शुक्लरूपं, तत्सम्बन्धिन्यभयं भयाभावः, बन्धं भगवत्सेवङ्गा-
भावकर्मणि, मोक्षं सेवादिकर्मणि, इति वा बुद्धिर्वेत्ति जानाति,
इं पार्थं तथाज्ञानयोग्यं सा बुद्धिः । सात्त्विकी सत्त्वसम्बन्धिनी,
जातव्येति शेषः ॥ ३० ॥

११ नी० म० दी०— प्रवृत्तिनिवृत्तौ शास्त्रविहितप्रतिपिद्विषये ' यजेत स्वर्गं कामः, न सुरा पिबेत् '
इत्यादिरूपे । कार्यं कृतिसाध्यं स्वर्गादि, अकार्यं नित्यसिद्धं, तेन नित्यानित्यवस्तुनी उक्ते, भयाभये कार्याकार्य-
निमित्ते, बन्धं मोक्षं च या वेत्ति— यथा वेत्तीति पूर्ववत्करणे कर्तृत्वोपचारः— बुद्धिः सा पार्थं सात्त्विकी ॥ ३० ॥

यथा धर्ममधर्मं च कार्यं चाकार्यमेव च ।

अयथावत्प्रजानाति बुद्धिः सा पार्थ ! राजसी ॥ ३१ ॥

१ द्वां. भा.— यथेति । यथा धर्मं शास्त्रचोदितं, अधर्मं च तत्प्रतिपिद्वं, कार्यं चाकार्यमेव च
पूर्वोक्ते एव कार्याकार्यं [१८।३०] अपथान्न यथावत्सर्वतो निर्णयेन न प्रजानाति बुद्धिः सा
पार्थ ! राजसी ॥ ३१ ॥

प्रायश्चित्तानि निर्दिशेत् ' इति; ' देशं कालं तथाऽऽत्मानं '
इत्यादि च । अत्र शक्यातास्ययोरपि कार्याकार्यशब्दान्यामेव
प्रद्वयम् । भयामययोः स्वरूपज्ञानस्य सर्वसाम्यारण्यवादिह
तन्निमित्तज्ञान विवक्षितम्, तत्र प्रारम्भिकविशेषविषयमाह—
शास्त्राभिप्रेयुत्तिर्भयस्थानमिति । विभेत्त्वस्मादिति भयम् ।
सर्वप्रशासितुरीश्वरादेव हि सत्प्रविदो भयमभय च; नहि तत्त्वं-
रणमन्तरेण केनचिद्वाधितुमवाधितुं वा शक्यम् । ततस्तदा-
ज्ञानुत्पत्त्यतिवृत्तौ एव भयामयनिमित्तमिति भावः । बन्धनोक्ष-
सङ्गान्ज्ञानस्यापि साधारण्याद्बन्धस्य निष्पत्त्यादिवाचो मोक्षस्य
पाषाणबद्धावादिमत्तं च याथात्म्यशब्देन व्युदक्यम् । वेत्तीति
कर्तृत्वोपचारः; स्वाच्छन्द्येन विषयीकरोतीत्यर्थः ॥ ३० ॥

६ ज. प्र. दी.— ॥ ३० ॥

२ आ. शां. व्या — कार्याकार्ययोर्धर्मार्थान्या पौनः
स्त्य परिहृति-पूर्वोक्त इति । पूर्वोक्ते कार्याकार्यशब्दान्या
एवाष्टाशाना कर्मणा करणाकरणे निर्दिष्टे, तयोरेवात्रापि । प्रदान धर्माधर्मान्यामपूर्वपर्यायान्या गतार्थतेत्यर्थः । या सा
बुद्धिर्यया बुद्ध्या बोद्धा निर्णयन न जानातीत्यर्थः ॥ ३१ ॥

३ रा. भा.— यथा पूर्वोक्तं द्विविधं धर्मं तद्विपरीतं च तन्निष्ठानां देशकालावस्थादिषु कार्यं
चाकार्यं च यथायत्नं जानाति, सा राजसी बुद्धिः ॥ ३१ ॥

४ वे. ता. चं.— धृतिसाधनं धर्म इति व्युत्पत्त्या धर्मशब्दस्य प्रवृत्तिनिवृत्तिमाधारण्यादुभयप्रसङ्गात्— पूर्वोक्तं
द्विविधमित्युक्तम् ॥ ३१ ॥

५ आ. सा. भा.— यथार्थत्वानियमाभावे राजस्याः । अन्यथा तामस्याः, भेदाभावात् ॥ ३१ ॥

६ ज. प्र. दी.— यथा धर्ममधर्मं चेति राजस्या बुद्धे-
र्धर्मादिविषयाया अयथार्थज्ञानहेतुत्वमुच्यते इत्यन्यथाप्रतीति-
निरासार्थमाह— यथार्थत्वेति । अयथावत्प्रजानातीत्यस्य
यथार्थज्ञानजननियमाभावे तात्पर्यमित्यर्थः । प्रतीत एवार्थं किं न स्यात् ? इत्यत आह— अन्यथेति । 'राजस्या'
इति पठ्यन्तमनुवर्तते । 'तामस्याः' इति पञ्चमी, भेदाभावा-
द्भेदाभावप्रसङ्गात् ॥ ३१ ॥

७ ह. पै. भा.— यथेति । यथा बुद्ध्या धर्मं श्रेयस्साधनं कार्यं, अधर्ममकार्यं चायथायत्नं ।
प्रजानात्यन्यथा प्रजानाति सा राजसी ॥ ३१ ॥

८ वं प्र. मि — धर्मं शास्त्रविहितम्, अधर्मं शास्त्र-
व्यतिषिद्धम्, तथा लौकिकविषये कर्तव्यमकर्तव्यं च अयथावत् । सन्देहास्पदत्वेन यथा बुद्ध्या प्रजानाति, सा राजसी
बुद्धेः करणत्वस्यापि सत्त्वाद्यथेति तृतीयाऽपि युज्यते ॥ ३१ ॥

९ व० त० दी०— यथा धर्ममिति । पूर्वोक्तं द्विविधं धर्मं तद्विरुद्धं च प्रजानाति, न यथावत् ; सा राजसी
बुद्धिः ॥ ३१ ॥

१० पु. अ. त.— राजसीमाह— यथेति । यथा
बुद्ध्या धर्मं भगवद्विच्छारूपम्, अधर्मं अनिच्छात्मकं, कार्यं । भगवद्भजनम्, अकार्यं तदतिरिक्तं कर्म, अयथावत् सन्दिग्धम्,
अन्यथा वा प्रजानाति, हे पार्थ ! सा बुद्धिः राजसी ॥ ३१ ॥

११ नी० मा० दी०— अयथावत् सन्देहास्पदत्वेन । स्पष्टमन्यत् ॥ ३१ ॥

अधर्मं धर्ममिति या मन्यते तमसाऽऽवृता ।
सर्वार्थान्विपरीतांश्च बुद्धिः सा पार्थ ! तामसी ॥ ३२ ॥

१ शां. भा.— अधर्ममिति । अधर्मं प्रतिषिद्धं धर्मं विहितमिति या मन्यते जानाति तमसा-
ऽऽवृता सती सर्वार्थान्सर्वानेन ज्ञेयपदार्थान्विपरीतांश्च विपरीतानेन विजानाति, बुद्धिः सा पार्थ !
तामसी ॥ ३२ ॥

२ आ. शां. व्या — धर्मशब्दो नपुंसकलिङ्गोऽशील-
मित्ययं धर्ममित्युक्तम् । तमसाऽऽवृताऽविवेकेन वदितेत्यर्थः । सर्वान्वेति । विपरीताथेति चकारमवधारणे गृहीत्वा विपरीता-
कार्याकार्यादीनुक्तानुक्ताव सद्ब्रह्मीतु सर्वान्वित्युक्तं तद्रथाच्ये-
नेवेत्युक्तम् ॥ ३२ ॥

३ रा. भा.— तामसी तु बुद्धिः तमसाऽऽवृता सती सर्वार्थान्विपरीतान्मन्यते; अधर्मं धर्मं, धर्मं
चाधर्मं, सन्तं चार्थमसन्तम्, असन्तम् चार्थं सन्तं, परं च तत्त्वमपरम्, अपरं च तत्त्वं परम्, एवं सर्वं
विपरीतं मन्यत इत्यर्थः ॥ ३२ ॥

४ वे. ता. चं.— 'तामसी' इत्यनेनैव तमोमूलत्वसिद्धेः 'तमसाऽऽवृता' इत्यनेन तादात्तित्वस्तमोनिर्द्देशप्रसक्तत्वं विवक्षितमित्याह—तमसाऽऽवृता सतीति । 'सर्वाथान्' इत्यनेन सिद्धसाध्यरूपसमस्तातुफसद्ब्रह्माह—सन्तं चार्थमसन्तप्रसन्तमित्यादिना । एतेन बाह्यानां कुट्टीनां च मतं तामसमिति दर्शितम् । उक्तं च मनुना—'या वेदेवाह्लाः हृद्यतो याथ काथ कुट्टयः । सर्वास्ता निष्फला प्रेक्ष्य तमोनिष्ठा हि ताः स्पृताः' [मनु. १२।९५] इति । अत्र राजसतामसबुद्धयो-

रियान्निशेयः—अधमप्रवेदनमन्ययावेदनं च राजस्यां 'यथा-वन्न जानाति' इति व्याख्यानात् ; तामस्यां तु सर्वं विपरीतं मन्यते, 'सर्वाथान्' इत्युक्तेरित्येके । अन्ये त्वाहुः—प्रचारान्यथात्वं प्रचार्यन्यथात्वं च विशेषः । यद्यपि उभयथापि धनभूते धर्मिण्यतद्धर्म एवाध्यास्यते, तथापि स्वस्वरूपरूपधर्मवैपरीत्ये तामसता; यथा शुक्तिरजतभ्रमे; निरूपितस्वरूपविशेषकधर्मवैपरीत्ये तु राजसता; यथा पीतदाहभ्रम इति ॥३१॥

५ आ. मा. भा.— ॥ ३२ ॥

६ ज. प्र. दी.— ॥ ३२ ॥

७ ह. पै. भा.—अधर्ममिति । अधर्ममश्रेयस्करं धर्ममिति धर्मस्वरूपेण । विपरीतान्विपर्यस्तात् । सा तामसी ॥ ३२ ॥

८ वं. व्र. गि.—या बुद्धिस्तमसा अज्ञानदोषेणाऽऽवृता सती अधर्मं धर्मं धर्मं चाधर्मं सदृश्यतदसच सदित्येव-प्रकारेण सर्वाथान्विपरीतानेव मन्यते, सा तामसी स्यात् । 'धर्ममश्रियाम्' [अमरः १।४।२४] इति निष्पठक्या धर्मसदृश्ये ह्रीवक्षत्वात् 'धर्ममिति' इति प्रयोगः स्थायुः ॥ ३२ ॥

९ व० त० दी०—अधर्ममिति । तमसा अज्ञानेनाऽऽवृता सर्वाथान्विपरीतान्मन्यते सा तामसी ॥ ३२ ॥

१० पु. अ. त.—तामसीमाह—अधर्ममिति । सर्वाथान् अकार्यकार्याभयभयादीन् विपरीतान् मन्यते, या तमसा अज्ञानेनाऽऽवृता सती अधर्मं भगवद्विच्छान्त-रूपमकृतत्वं धर्मं फलदात् कर्तव्यमिति मन्यते, च पुन । हे पार्थ ! सा बुद्धिस्तामसी मन्तव्येत्यर्थः ॥ ३२ ॥

११ नी० भा० दी०—अधर्ममिति । विपरीतमाहिणी बुद्धिस्तामसीत्यर्थः ॥ ३२ ॥

धृतेर्गुणतस्त्रैविध्यम् ।

धृत्या यया धारयते मनःप्राणेन्द्रियक्रियाः ।

योगेनाव्यभिचारिण्या धृतिः सा पार्थ ! सात्त्विकी ॥ ३३ ॥

१ ज्ञां. भा.—धृत्येति । धृत्या यया अव्यभिचारिण्या—इति व्यवहितेन सम्बन्धः—धारयते; किं ? मनःप्राणेन्द्रियक्रियाः मनश्च प्राणाश्रेन्द्रियाणि च मनःप्राणेन्द्रियाणि, तेषां क्रियाधैरास्ता उच्छा-स्त्रमार्गप्रवृत्तेर्धारयते धारयति—धृत्या हि धार्यमाणा उच्छास्त्रमार्गविषया न भवन्ति—योगेन समा-धिनाऽऽव्यभिचारिण्या नित्यसमाध्यनुगतयेत्यर्थः । एतदुक्तं भवति—अव्यभिचारिण्या धृत्या मनःप्राणेन्द्रियक्रिया धारयमाणा योगेन धारयतीति । यैवलक्षण धृतिः सा पार्थ ! सात्त्विकी ॥ ३३ ॥

२ आ. शां. व्या — इदानीं धृतित्रैविध्यं व्युत्पत्तिपाद-थिबुदादौ सात्त्विकीं धृतिं व्युत्पादयति—धृत्येति । निर्दिष्टानां चेतानां कथं धृत्या धारण ? तत्राऽऽह—सा इति । तदेवानु-भवेन साधयति—धृत्या हीति । श्रियतेऽनयेति धृतिर्यज्ञ-विशेषः, तथा धृत्या धार्यमाणा यथापदिशयेष्टः शास्त्रमति-कृष्य नाथान्तरावगादिन्यो भवन्तीत्यर्थः । धृतिमेव समाध्य-

विनाभूतत्वेन विशिनष्टि—योगेनेति । ननु धृत्येति योगेन समाध्यनुगतत्वं कथमुक्तक्रियाधारणोपयोगि ? इत्याशङ्क्याऽऽह—एतदिति । उक्तक्रिया धारयमाणो योगेन प्रज्ञानि समाधानेनैकाग्र्येण अव्यभिचारिण्याऽविनाभूतया धृत्या धार-यति, अन्यथा तदविनाभावमात्रे नियमेन तद्वारणासिद्धे-रित्यर्थः ॥ ३३ ॥

३ रा. भा.—यया धृत्या योगेनाव्यभिचारिण्या मनःप्राणेन्द्रियाणां क्रियाः पुरुषो धारयते; योगो मोक्षमाधनभूतं भगवदुपासनं; योगेन प्रयोजनभूतेनाव्यभिचारिण्या योगोद्देशेन प्रवृत्तास्तत्सा-धनभूता मनःप्रभृतीनां क्रियाः यया धृत्या धारयते, सा सात्त्विकीत्यर्थः ॥ ३३ ॥

४ वे. ता. चं.— राजसधृतौ त्रिवर्गोत्तरपवर्गसाधनयुतो योग इह विवक्षितः, स चानन्योपासनमेव प्रागनुशिश्रितमित्याह- योगो मोक्षसाधनभूतं भगवदुपासनमिति । फलान्तर-सन्नोऽत्र व्यवभारः; योगस्य तन्निरोधकरणं स्वरूपतः फलतश्च महानन्दरूपत्वेनेत्याह— योगेन प्रयोजनभूतेनेति । योगव्यभिचारोक्तिसामर्थ्याद्यथासम्भवमुपाकरणविवक्षया— योगोद्देशेन प्रवृत्ताः तत्साधनभूता इत्युक्तम् । मानसी क्रिया तावत्साक्षात्करणं; प्राणक्रियापि 'यत्र मनस्तत्र वायुर्यत्र

वायुस्तत्र मनः' इत्यन्योन्यपरिवर्जनात्; यथोच्यते 'पुनर्वायु-पयं प्राप्य मनो भ्रमति वायुवत्' इति; तथा प्राणायामप्रक्रियया च योगविरोधिक्लेशपापादिजयहेतुत्वात् । बाह्येन्द्रियक्रिया तु 'स्वाध्यायायोगमासीत योगात्स्वाध्यायसामनेत् । स्वाध्याय-योगसम्पत्त्या परमात्मा प्रकाशते' [वि. उ. ६।६।२] इत्यादि-मिच्छानकाल्माविद्योगाद्गतिपेवणरूपेण प्रत्याहारि निरुध्य-मानरूपेण वा ॥ ३३ ॥

५ आ. मा. भा.— ॥ ३३ ॥

६ ज. प्र. दी.— ॥ ३३ ॥

७ ह. पै. भा.— धृत्येति । धृत्या, धैर्येण धारयति चिरमिति । प्राणा असवः तेषां क्रिया व्यापारान् । योगेन समाधिना । अव्यभिचारिण्या नित्यया । सा धृतिः सात्त्विकी ॥ ३३ ॥

८ वै. प्र. मि.— इदानीं धृतेस्तैर्विध्यमाह त्रिभिः— धृत्येति । योगेन समाधिना अव्यभिचारिण्या अविना-भूतया, समाधिसमनियतयेत्यर्थः । यथा धृत्या प्रयत्नेन मनः

प्राणेन्द्रियाणां क्रियाश्रेष्ठा धारयते निवच्छति, यथा हि नियम्यमाना मनभाद्रिक्रिया. शाश्वतमतिक्रम्य नान्यत्र गच्छन्ति सा धृतिः सात्त्विकी ॥ ३३ ॥

९ व० त० दी०— धृतेस्त्रैविध्यमाह । धृतिर्नाम देहादेर्धारणक्रिया, तत्र सात्त्विकी धृतिः सा यथा योगेना-व्यभिचारिण्या योगमार्गायाद्भिः तदुःखसहनशीलया मोक्षोन्मुख्या ॥ ३३ ॥

१० पु. अ. त.— अथ धृतेर्त्रैविध्यमाह— धृत्येति । प्राणेन्द्रियक्रिया. मनसश्चात्प्रत्यरूपा; प्राणस्य धृदुद्धोधरूपा यथा अव्यभिचारिण्या विषयान्तरामिलापरहितया धृत्या, इन्द्रियाणां विषयामिलापरूपा; क्रियाः धारयते निवच्छति, योगेन सर्वतो मनसस्सन्नित्तिसिपूर्वकभावादेकपरचित्तेन मनः हे पार्थ ! सा धृतिः सात्त्विकी उच्यते इत्यर्थः ॥ ३३ ॥

११ नी० भा० दी०— यथा धृत्या अव्यभिचारिण्या समाह्वयनुगतया मनःप्राणेन्द्रियाणां क्रियाश्रेष्ठा-सङ्ख्यं श्वासप्रश्वासासौ शब्दादिग्रहणं च योगेन चित्तवृत्तिनिरोधेन एकाग्रयेण वा संयतास्तास्तथैव निरोधाव-स्थायाभैकाग्र्यावस्थायां वा धारयते चिरमवस्थापयति सा धृतिः पार्थ ! सात्त्विकी ॥ ३३ ॥

यथा तु धर्मकामार्थान् धृत्या धारयतेऽर्जुन ! ।

प्रसङ्गेन फलाकाङ्क्षी धृतिः सा पार्थ ! राजसी ॥ ३४ ॥

१ शां. भा.— पद्येति । यथा तु धर्मकामार्थान् धर्मश्च कामश्चार्थश्च धर्मकामार्थास्तान्धर्मकामार्थान् धृत्या यथा धारयते मनसि नित्यमेव कर्तव्यरूपानवधारयति, हे अर्जुन ! प्रसङ्गेन यस्य यस्य धर्मादे-र्धारणप्रसङ्गस्तेन तेन प्रसङ्गेन फलाकाङ्क्षी च भवति यः पुरुषः, तस्य धृतिर्या सा पार्थ ! राजसी ॥ ३४ ॥

२ आ. शां. व्या.— राजसी धृतिं दर्शयति— यथा त्विति । तेषां धारणप्रकारमभिनयति— मनसीति । फला-काङ्क्षेति कस्य विशेषणं? तत्राऽऽह— यः पुरुष इति ॥ ३४ ॥

३ रा. भा.— फलाकाङ्क्षी पुरुषः प्रकृतप्रसङ्गेन धर्मकामार्थान् यथा धृत्या धारयते, सा राजसी, धर्मकामार्थशब्देन तत्साधनभूता मनःप्राणेन्द्रियक्रिया लक्ष्यन्ते; 'फलाकाङ्क्षी' इत्यत्रापि फलशब्देन राजसत्त्वाद्धर्मकामार्था एव विवक्षिताः । अतो धर्मकामार्थापेक्षया मनःप्रभृतीनां क्रिया यथा धृत्या धारयते, सा राजसीत्युक्तं भवति ॥ ३४ ॥

४ वे. ता. चं.— प्रसङ्गशब्दोऽत्र न प्राप्तिक्रियायर्थं, तदनुयोगत्वं । धृते स्वध्यापारविषयत्वाय प्रकृतप्रक्रियायु-क्तारय च धर्मादिशब्देस्तत्साधनलक्षणोका । सामान्यस्यापि

फलशब्दस्यात्र सात्त्विकफलादपवर्गात्सङ्कोचायाऽऽह— फला-काङ्क्षीत्यत्रापि । लासङ्गिकप्रयोगमित्येतं विद्वन् शब्दतो-ऽप्येतथ फलितमाह— अत इति ॥ ३४ ॥

६ आ. मा. भा.— ॥ ३४ ॥

६ ज. प्र. दी.— ॥ ३४ ॥

७ ह. पै. भा.— यथा त्विति । यथा तु धर्मकामार्थान्धारयते विमर्ति । प्रसङ्गेन प्रसक्त्या, न तु नित्यमित्यर्थः ॥ ३४ ॥

८ वें. प्र. सि.— प्रसङ्गेन प्रकृतकर्तृत्वामिनिवेशेन कर्तव्यतयाऽन्धारयति, न तु मोक्षं कदाचिरपि, सा फलाकाङ्क्षी सन् यथा धृत्या धर्मकामार्थान्धारयते नित्यं राजसी ॥ ३४ ॥

९ व० त० दी०— यथा धृत्या त्रिवर्गं धारयते प्रसङ्गेन कर्तृत्वामिनिवेशेन फलाकाङ्क्षी सन् सा राजसी ॥ ३४ ॥

१० पु. अ. त.— राजसीमाह— ययेति । तु पुनः, विकल्पेन— धर्मार्थकामान् धारयते पोषयति तद्बहुपुक्तार्थैः हे अहं न मोक्षेन ह्यस्यधिकारिन् ! यथा धृत्या फलाकाङ्क्षी हे पार्थ ! सा धृतिः राजसी रजस्सम्बन्धित्वमोगादिरूपत्वा, फलामिलापयुक्तः सन् प्रसङ्गेन फलप्रसङ्गेन— न तु मद्भजनौष- उच्यत इत्यर्थः ॥ ३४ ॥

११ नी० भा० दी०— यथा धृत्या धर्मार्थान् धारयतेऽतुरोऽध्यतया निश्चिनोति, प्रसङ्गेन धर्मादेः सम्बन्धेन फलाकाङ्क्षी च भवति पुरुषः, धृतिः सा पार्थ ! राजसी ॥ ३४ ॥

यया स्वप्नं भयं शोकं विपादं मदमेव च ।

न विमुञ्चति दुर्मेधा धृतिः सा तामसी मता ॥ ३५ ॥

१ झां. भा.— ययेति । यया स्वप्नं निद्रां, भयं त्रासं, शोकं, विपादमवसादं विपण्णतां, मदं विषयसेवामात्मनो बहु मन्यमानो मत् इव मदमेव च मनसि नित्यमेव कर्तव्यरूपतया कुर्वन्न विमुञ्चति धारयत्येव दुर्मेधा कुत्सितमेधाः पुरुषो यस्तस्य धृतिर्या सा पार्थ ! तामसी मता ॥ ३५ ॥

२ आ. झां. व्या.— तामसी धृतिं व्याचष्टे— ययेति । मदान्तं सर्वमेव कर्तव्यतयाऽऽत्मनो बहु मन्यमानो मत्सि शोकं त्रियवियोगनिमित्तं सन्तप्तं विपण्णतामिन्द्रियाणां नित्यमेव कुर्वन्दुर्मेधा न विमुञ्चति, किन्तु धारयत्येवेति श्लानिं विषयसेवां कुमार्गप्रवृत्तेष्वलक्षणमुक्त्वा । स्वप्नादि- योजना ॥ ३५ ॥

३ रा. भा.— यया धृत्या स्वप्नं, निद्रां मदं विषयानुभवजनितं मदं, स्वप्नमदाद्युद्दिश्य प्रवृत्ता मनःप्राणादीनां क्रियाः दुर्मेधा न विमुञ्चति धारयति । भयशोकविपादशब्दाश्च भयशोकादिदायि- विषयपराः; तत्साधनधृताश्च मनःप्राणादिक्रिया यथा धारयते, सा धृतिस्तामसी ॥ ३५ ॥

४ वे. ता. चं.— स्वप्नशब्दोऽत्र सुषुप्तेऽप्युपलक्षक इत्य- विमुञ्चति इत्युच्यत इत्यभिप्रायेणाऽऽह— न विमुञ्चति निप्रायेणाऽऽह— निद्रामिति । देवागतौन्मादादिव्यवच्छेदाय धारयतीति । न चात्र भीरोर्भूतिर्विद्धेति वाच्यम्, सागाम्यन- धुनीतिमूलत्वं मत्स्याऽत्र दर्शयति— विषयानुभवजनित- वेक्षणेन दुर्मेतेस्त्वत्त्वनुवर्तनपरत्वात् । भयदायिविषयो दुर्मे- मिति । अस्वाधीनानां स्वप्नादीनां कथं पुरुषेण धारणं ? इति मूलप्रवलविरोधादिः; शोकदायी तु क्रोधादिमूलबन्धुषादि, शब्दाधामनाऽपि हेतुलक्षणा पूर्ववदित्याह— स्वप्नमदाद्यु- विपाददायी तु रथावित्तव्यथादिः । दुर्मेधाः— दुर्मेयस्ता- द्दिदयेति । स्वप्नमदयोः सुषुप्तामिमानास्वदतया भयादेः दित्यर्थः ॥ ३५ ॥

६ आ. मा. भा.— ॥ ३५ ॥

६ ज. प्र. दी.— ॥ ३५ ॥

७ ह. पै. भा.— ययेति । तामसी तमःप्रभवा ॥ ३५ ॥

८ वें. प्र. सि.— दुर्मेधाः पुरुषो यथा यथा स्वप्नादीन् धारयति, पुनः पुनराकर्तव्यं, सा तामसी । तत्र स्वप्नो निद्रा, भयं त्रास, शोक इदिवियोगेशुक्तः सम्भाषः, विपाद इन्द्रि- यावसाद । भयशोकविपादशब्दास्तद्देतुविषयपरा । मत्स्या- विहितविषयसेवापरत्वरूपम् ॥ ३५ ॥

१ व० त० दी०— यया स्वप्रमिति । स्वप्रादीन विमुञ्चति तान्प्रति प्रयुक्ता मनःप्राणेन्द्रियक्रिया वा न विमुञ्चति ॥ ३५ ॥

१० पु. अ. त.— तामसीमाह— ययेति । दुर्मेधा दुर्बुद्धिः यया आग्रहरूपया स्वप्न निद्रा मोहहृत्पां, भयं भगवद्विच्छाशानेन वातुचौरादिभ्यो मृत्युतो वा, शोकं भगवत्कृतार्थस्यासमीचीनज्ञानेन चिन्तनं, विपादं सत्तेदं, मद

स्वाज्ञानरूपम्— एवकारेण मांसादिभक्षणं च— न विमुञ्चति विद्येपेण सदोपलब्धज्ञानभावेनापि करणम्; एवं या न रयजति हे पार्थ ! सा घृतिस्तामसी निष्फलैर्यथ ॥ ३५ ॥

११ नी० भा० दी०— स्वप्नं निद्राम्, भयं त्रासम्, शोकं प्रसिद्धम्, विपादं विपण्णताम्, मदमशास्त्रीय-विषयसेवया चित्तस्य विवशस्वम्, एतान्न विमुञ्चति, धारयत्येव यया धृत्या, सा धृतिः पार्थ ! तामसी ॥ ३५ ॥

सुखस्य गुणतत्त्वैविध्यम् ।

सुखं त्विदानीं त्रिविधं शृणु मे भरतर्षभ ! ।

अभ्यासाद्रमते यत्र दुःखान्तं च निगच्छति ॥ ३६ ॥

यत्तदग्रे विपमिव परिणामेऽमृतोपमम् ।

तत्सुखं सात्त्विकं प्रोक्तमात्मबुद्धिप्रसादजम् ॥ ३७ ॥

१ शां. भा.— गुणभेदेन क्रियाणां कारकाणां च त्रिधा भेद उक्तः, अयेदानीं फलस्य च सुखस्य त्रिधा भेद उच्यते— सुखमिति । सुखं त्विदानीं त्रिविधं शृणु समाधानं कुर्वित्येतत्— मे मम भरतर्षभ ! । अभ्यासात्परिचयादावृत्ते रमते रति प्रतिपद्यते यत्र यस्मिन्सुखानुभवे दुःखान्तं च दुःखावसानं दुःखोपशमं च निगच्छति निश्चयेन प्राप्नोति ॥ ३६ ॥ यदिति । यत्तत्सुखमग्रे पूर्वं प्रथमसन्निपाते ज्ञानवैराग्यध्यानसमाध्याारम्भे अत्यन्तायासपूर्वकत्वाद्विपमिव दुःखात्मकं भवति, परिणामे ज्ञानवैराग्यादिपरिपाकजं सुखममृतोपमं, तत्सुखं सात्त्विकं प्रोक्तं विद्वद्भिः; आत्मनो बुद्धिरात्मबुद्धिः, आत्मबुद्धेः प्रसादो नैर्मल्यं सलिलवत्स्वच्छता, ततो जातमात्मबुद्धिप्रसादजम् । आत्मविषया वाऽऽत्मात्मन्यना वा बुद्धिरात्मबुद्धिः, तत्प्रसादप्रकर्षाद्वा जातमित्येतत्, तत्तस्मात्सात्त्विकं तत् ॥ ३७ ॥

२ आ. शां. व्या.— वृत्तमनुदानन्तरश्लोक्ततात्पर्यमाह— गुणोत्पादिना । क्रियाकारकाणां गुणतत्त्वैविध्योक्त्यनन्तरं फलस्य सुखस्य त्रैविध्योक्त्यवसरे सतीत्याह— इदानीमिति । हेयोपादेयभेदार्थं त्रैविध्यं समाधानभेदात्प्रथं मम वचनादिति शेषः । यत्रोपमयत्र सम्यच्यते । तत्रिविधं सुखमिति पूर्वेण सम्बन्धः ॥ ३६ ॥

सन्निपातं विमज्जते— ह्यानेति । इतस्तस्य दुःखान्तकर्म ! तत्राऽह— अत्यन्तेति । दुःखान्तकर्म हे दृष्टान्तमाह— विपमिवेति । ज्ञानादिपरिपाकावस्थया परिणामः तस्मिन्वति ततो जातमिति योजना । तत्रैव हेत्वन्तरमाह— आत्मन इति । आत्मबुद्धिरात्मबुद्धिप्रसादजमाह— आत्मविषयेति । अन्त करणनैर्मल्याद्वा सम्यग्ज्ञानप्रकर्षाद्वा जातत्वादिति तच्छब्दार्थः ॥ ३७ ॥

तत्र सात्त्विकं सुखमादेयत्वेन दर्शयति— यत्तदिति । प्रथम

३ रा. भा.— पूर्वोक्ताः सर्वे ज्ञानकर्मकर्त्रादयो यच्छेषभवाः, तत्र सुखं गुणतन्निविधमिदानीं शृणु । यस्मिन् सुखे चिरकालाम्यासात् क्रमेण निरतिशयं रति प्राप्नोति, दुःखान्तं च निगच्छति निश्चिन्त्य सांसारिकस्य दुःखस्यान्तं निगच्छति ॥ ३६ ॥ तदेव विद्विनष्टि— यदिति । यत्तत्सुखमग्रे योगोपक्रमोत्पादां, बह्वायाससाध्यत्वाद्विक्तस्वरूपस्याननुभूतत्वाच्च विपमिव दुःखमिव भवति, परिणामेऽमृतोपमं परिणामे विपाके अभ्यासबलेन विपिकान्मस्वरूपाग्निर्माने अमृतोपमं भवति, तद्यात्म-बुद्धिप्रसादजम्, आत्मविषया बुद्धिः आत्मबुद्धिः, तस्याः निवृत्तमकृतैतरविषयत्वं प्रसादः, निवृत्तसकलै-तरविषयबुद्ध्या विविक्तस्वभावात्मानुभवजनितं सुखममृतोपमं भवति; तत्सुखं सात्त्विकं प्रोक्तम् ॥ ३७ ॥

४ पै. ता च — अनन्तरप्रथमसङ्कार्यं बुद्ध्युत्थितं व्यनक्ति — पूर्वास्ता इति । भरतर्षभशब्दोऽत्र प्रकृतसात्त्विकमुखसङ्गतोऽप्यज्ञापनार्थः । इदानीमिति — साधनभद्रस्योक्तस्य साध्यभेदात्साक्षात्कार इत्यर्थः । आपातमसुरत्वाभावात्सात्त्विकस्याभ्याससापेक्षत्वं लोकेऽभ्यास्यासिकी धृदा प्रीतिरस्ति तद्बुद्धसाया क्रमेण निरतिशयामित्युक्तम् । रतिम् — अत्यन्तादरमित्यर्थः । दुःखशब्दस्याऽत्र सङ्कोचकाभावात्कृत्वव्यपयत्वोक्तिः ॥ ३६ ॥ अभ्याससापेक्षत्वं ज्ञातृतेतुत्वयो प्रयोजकरूपमनन्तरमुच्यते इत्यभिप्रायेणाऽऽह — तदेव विशिनष्टीति । ' यत्तत् ' इति तच्छब्दशिरस्केण यच्छब्देनानुवादपुर्यादिप्रसिद्धत्वथोतनाय । ' तत्सुखम् ' इति प्रीत्यति-

दे । ' विपमिव ' इत्यनेन आपातप्रातिवृत्त्यमात्रं विवक्षितं मिश्राह — दुःखमिवेति । अनेन मन्दमतीना जिह्वासास्यत्वं दर्शितम् । न हि सुखं नाम विच्छिद्रस्तु विपवद्वृत्तवचं परिणमते, अतस्तु उपचरितमाह — अभ्यासवलेन विविकात्मस्वरूपाविर्भाव इति । बुद्धेरात्मोयत्वादिमात्रोक्तत्वात् आत्मविषयैत्युक्तम् । बुद्धेरयोग्यविषयसंग्रहकाल्प्यनिवृत्तिर्हि प्रसाद इत्यभिप्रायेणाऽऽह — निवृत्तसकले तरविषयत्वमिति । जरा मरणानि विवर्तकत्वाद्भोग्यतमत्वेन हातुमशक्यत्वाच्चात्मतोपमत्वम् । परद्यपैकस्वस्वहृत्परस्य यथावशाविर्भावे परमासाह्यभवमुख्यस्यान्तर्नीतरवादिह प्रथममुक्तिः ॥ ३७ ॥

५ आ. मा. भा. — ॥ ३६ ॥ ३७ ॥

६ ज प्र. दी — ॥ ३६ ॥ ३७ ॥

७ ह. पै. भा — सुखमिति । सुखं शर्म । अभ्यासादावृत्त्या रमते रतिं गच्छति । दुःखान्तं दुःखावसानं च गच्छति प्राप्नोति ॥ ३६ ॥ यत्तत्सुखमग्रे प्रथमम् ; परिणाम उत्तरकालेऽमृतोपमम् । आत्मबुद्धिप्रसादजं स्वबुद्धिप्रसादादन्तःकरणप्रसादाज्जातं तत्सात्त्विकम् ॥ ३७ ॥

८ व ज मि — एव त्रियाकारकाणां त्रिविध्यसुखत्वात् तत्फलस्य सुखस्य त्रैविध्यं प्रतिजानीते — सुखमिति । स्पष्टोऽयं ॥ तत्र सात्त्विकं सुखमाह साधन — अभ्यासादिति । यत्र यस्मिन्सात्त्विकत्वेनाभिमते समाधिं सुखे अभ्यासादतिपरिचयाद्रमते तृप्तो भवति, न तु विषयसुखं इव सद्य एवेत्यर्थः । यस्मिन् रममाणश्च दुःखस्य स्वस्यात्मवसानं निगच्छति प्राप्नोति, न तु विषयसुखं इवाते

मोहदुःखमित्यर्थः । कीदृशं तत् ? यत् अप्रज्ञानवैराग्यव्याजसमाभ्यासश्च विपमिव अज्ञानतावासाध्यत्वात् दुःखावहमिव भवति, परिणामे ज्ञानवैराग्यादिपरिपाके त्वमृतोपमम् । तत्र हेतु — आत्मबुद्धिप्रसादजम्, आत्मविषया बुद्धिरात्मबुद्धिः, तस्या प्रसादो निद्रालस्यादिराहित्येन स्वच्छतयाऽवस्थानम् ततो जातम् इदं यत्समाधिसुखम्, तत्सात्त्विकं स्मृतं योगिमि ॥ ३६ ॥ ३७ ॥

९ व० त० दी० — सुखस्य त्रैविध्यं प्रातजानन्नाह — सुखमिति । यत्र सुखे चिरकालाभ्यासा क्रमेण निरतिशया रतिं मन्यते सासर्गिकदुःखस्य चान्तं च नितरां गच्छति ॥ ३६ ॥ तदेव विशिनष्टि — यत्तदिति । सुखं अप्रयोगोपमवेलाया बह्यायाससाध्यत्वाद्द्विविक्तस्वरूपानुभवाभावात् विपमिव दुःखस्वरूपमिव भवति, परिणामेऽमृतोपमं परिपारे स्वात्मस्वरूपाविर्भावे सुखरूपम् ॥ ३७ ॥

१० पु अ त — एव प्रतिप्रविष्यसुखत्वात् तस्या सप्तफलस्यैव सुखप्रविष्यरूपेण प्रतिजानीते — सुखमिति । इदानीं प्रतिज्ञानानन्तरं सुखं पुनश्चिद्विषयं हे भरत यमं सुखं ध्वजयोग्यं । ये मत्तं वृणु । एव प्रतिप्रविष्य नमस्विष्यमाह — अभ्यासादिति । अभ्यासात् निरन्तरानुशीलनात् यत्र यस्मिन् रमते ज्ञानदानुभवं प्राप्नोति तत्त्वाऽऽपाततो विषयसुखं इव क्षणमात्राद्भवमानोति, च पुनः पदनुशीलनं दुःखान्तरसाहान्तं नितरां गच्छति ॥ ३६ ॥

किञ्च । यत्तत् वस्तुमशक्यमनुभवेक्ययम् अप्रथमं विपमिव लौकिकसुखपरित्यागं जीवितहरणवत् कद्रुतया परिभाषति, परिणामं च छद्रपरिपाकदशायां अमृतोपममिति मधुरमोक्षतुल्यं वा; भाग्यबुद्धिप्रसादजम् आत्मसम्बन्धिनी मरणसम्बन्धिनी वा बुद्धिस्तत्प्रसादो नाम ज्ञानरतमोक्षविकाराहित्येन सुखं तत्र तत्सुखं सात्त्विकं सत्त्वसाध्यं प्रोक्तम् । तत्रैरिति शेषः ॥ ३७ ॥

११ भी० भा० दी० — गुणभेदेन त्रियाणां कारकाणां च त्रैविध्यमुक्तं, तत्फलस्य सुखस्य त्रैविध्यमाह — सुखं त्रिविधादिना । अभ्यासात्पौनःपुन्येन सेवनात् यत्र सात्त्विकं राजसे तामसे वा सुखं रमते रतिं प्राप्नोति, यथा तस्या दुःखस्य पुनःतोकादेरत्यन्तमवसानं निगच्छति निश्चयेन प्राप्नोति । तत्सुखं त्रिविधं नृणु । यदा हृदयमन्थये सातिवदसुखस्यैव लक्षणार्थेनदा यत्र समाधिपुत्रं अभ्यासात्प्रमते, न तु विषयसुखं इव रागादी दुःखानां प्रोक्तं च निगच्छतीत्यर्थः ॥ ३६ ॥

यत्प्रसिद्धं सर्वप्राणिप्रेमास्पदं अमे समारम्भकाले मनःप्राणेन्द्रियरपन्दनिरोधेन यज्ञे संश्लेष्यमानस्य पशोरिव प्रायमानं विपनिवातिष्ठीभेदेनाकरम् ; परिणामे सात्त्विकस्या धृत्या निरुद्धासु मनआदिक्रियासु अमृतोप-ममत्वाहादकरम् ; आत्मनः स्वस्यैव युद्धेः प्रसादो नेर्मन्त्रं रजस्तमोमलराहित्यं तस्मादाविर्भूतं, न तु विषयसङ्गं निद्रालस्यादिजं वा, तत्सुखं सात्त्विकं प्रोक्तम् ॥ ३७ ॥

विषयेन्द्रियसंयोगाद्यत्तदग्रेऽमृतोपमम् ।

परिणामे विषमिव तत्सुखं राजसं स्मृतम् ॥ ३८ ॥

१ शां. भा.— विषयेति । विषयेन्द्रियसंयोगाद्यत्सुखं जायतेऽग्रे प्रथमक्षणेऽमृतोपममृतसमं, परिणामे विषमिव फलवीर्यरूपप्रज्ञामेधाधनोत्साहहानिहेतुत्वाद्धर्मतज्जनितनरकादिहेतुत्वाच्च; परिणामे तदुपभोगविपरिणामान्ते विषमिव तत्सुखं राजसं स्मृतम् ॥ ३८ ॥

२ आ. शां. घ्या.— राजसं सुखं हेयत्वाय कथयति— स्याद्विस्मरणेन धारणात्किं, धनं गोहिरण्यादि, उत्साहस्तु विषयेति । बलं सहातसामर्थ्यं, बीर्यं पराक्रमकृतं यदा; कार्ये प्रयुक्तमादि; एतेषां नाशत्वात्त्रैपयिकं सुखं विषयस- र्पं शरीरसौन्दर्यं, प्रज्ञा धुतार्थप्रदणमामर्थ्यं, मेधा एहीतार्थ- मित्यर्थः । तत्रैव हेत्वन्तरमाह— अपथमेति ॥ ३८ ॥

३ रा. भा.— अग्रे अनुभववेलायां विषयेन्द्रियसंयोगात् यत्तदमृतमिव भवति, परिणामे विपाके विषयाणां सुखतानिमित्तभुदादौ निवृत्ते तस्य च सुखस्य निरयादिनिमित्तत्वाद्दिपमिव पीतं भवति, तत्सुखं राजसं स्मृतम् ॥ ३८ ॥

४ वे. ता. चं.— विषयाणां तत्तदिन्द्रियाणां नामवशा- नादीनामित्यर्थः । सुखतानिमित्तभुदादौ निवृत्ते इति राजवसुखस्य रटप्रतिकूल्यनिदानोक्तिः । यदुक्तं भगवता परा- घोष— 'अमे' सीतेन तोयस्य तृया भरुस्य च धुधा । क्रियते सुखकर्मत्वं तद्विलोमस्य चेतरे' [वि. पु. १।१।७।४] इति । 'धुग्णोपशमं तद्वच्छीतायुषमं सुखम् । मन्यते

बालबुद्धित्वाद्दुःखमेव हि तत् पुनः' ॥ इति । दृष्टसुखतानिमित्त- निवृत्तौ उपेक्षणीयतागान्ध्याजुस्यर्थे दुःखोदकत्वं 'परिणामे विषमिव' इत्यनेन व्यज्यते । पारदारिकरादीनि हि भयादिभृष्टशक्तिभुद्रतरसुखान्यनन्तरकालभाव्यतिशोरनिर- तिसायदुःखाय भवन्तीत्यागामिकं विषयत्वमाह— निरयादि- निमित्तत्वादिदि ॥ ३८ ॥

५ आ. मा. भा.— ॥ ३८ ॥

६ ज. प्र. दां.— ॥ ३८ ॥

७ ह. पं. भा.— विषयेति । विषयेन्द्रियसंयोगाच्छ्रोत्रादीनां शब्दादिभिः संयोगाद्यत्सुखमग्रे-ऽमृतोपमं परिणामे कालान्तरे विषमिव तद्राजसम् ॥ ३८ ॥

८ चं. प्र. नि.— राजसं सुखमाह— विषयेन्द्रियेति । अत्र च दुःखहेतुत्वाद्दिपमिव भवति, तत्सुखं राजसं विषयेन्द्रियसंयोगाद्यत्तदतिप्रसिद्धं श्रीसङ्गादिसुखं अमे स्मृतम् ॥ ३८ ॥ भारगमे मनसस्यमादिहेताभावाद्दमृतोपमं, परिणामे तु इहा-

९ व० त० दी०— विषयेति । स्पष्टमेवोपलभ्यते विषयस्य रूपादेः इन्द्रियैः संयोगाद्यत्सुखममृतोपमममे प्रथमं परिणामे विपाके विषमिव दुःखरूपम् ॥ ३८ ॥

१० पु. अ. त.— राजसमाह— विषयेन्द्रियेति । आपाततः अमृतोपमं अतिमिष्टतमं, परिणामे फलदशायां विषमिव भगवद्विस्मृतिकारकत्वेन जीवहरणैकस्वभावं तत्सुखं राजसं स्मृतं, प्रसिद्धमित्यर्थः ॥ ३८ ॥

११ नी० भा० दी०— राजसं सुखमाह— विषयेति । अग्रे भोगकाले परिणामे विषमिव वियोगकाले इहासुखं च दुःखप्रदत्वात् ॥ ३८ ॥

यदग्रे चानुबन्धे च सुखं मोहनमात्मनः ।

निद्रालस्यप्रमादोत्थं तत्तामसमुदाहृतम् ॥ ३९ ॥

१ शां. भा.— यदग्रे चेति । यदग्रे चानुबन्धे चावसानोत्तरकाले सुखं मोहनं मोहकरमात्मनः, निद्रालस्यप्रमादोत्थं निद्रा चाऽऽरुस्यं च प्रमादश्चेत्येभ्यः समुत्पिष्टतीति निद्रालस्यप्रमादोत्थं, तत्तामसमुदाहृतम् ॥ ३९ ॥

२ आ. शां. व्या.— तामस सुखं स्वागार्थमेवोदाहरति— यदग्रे चेति । अनुबन्धशब्दार्थमाह— अवसानेति । मोहनं मोहकरम् । तदुत्पत्तिहेतुमाह— निद्रति ॥ ३९ ॥

३ रा. भा.— यत्सुखमग्रे चानुबन्धे च अनुभववेलायां विपाके च आत्मनो मोहनं मोहहेतुर्भवति—मोहोऽत्र यथावस्थितवस्त्वप्रकाशोऽभिप्रेतः— निद्रालस्यप्रमादोत्थं निद्रालस्यप्रमादजनितं, निद्रादयो ह्यनुभववेलायामपि मोहहेतरः; निद्राया मोहहेतुत्वं स्पष्टम्; आलस्यमिन्द्रियव्यापारमान्यम्; इन्द्रियव्यापारमान्ये च ज्ञानमान्यं भवत्येव; प्रमादः कृत्यानवधानरूप इति तत्रापि ज्ञानमान्यं भवति, तत्र च तयोरपि मोहहेतुत्वम्; तत्सुखं तामसमुदाहृतम्; अतो सुसुक्षुणा रजस्तमसी अभिभूय सत्त्वमेवोपादेयमित्युक्तं भवति ॥ ३९ ॥

४ वे. ता. चं.— अनुबन्धयत इत्यनुबन्धो विपाकः, मोहनशब्दस्यात्र भावार्थानन्वयात्कर्णार्थत्वमाह—मोहहेतुरिति । निद्रादिजन्यसुखस्य विपरीतज्ञानहेतुत्वाभावात् मोहोऽत्र यथावस्थितवस्त्वप्रकाश इत्युक्तम् । राजससुखस्य विपाके मोहहेतुत्व, तामससुखस्य तु तयानीमपीति लोकसिद्धमित्यभिप्रायेणोक्तं विवृणोति—निद्रादयो हीति । स्पष्टमिति—न युक्त्यागमवापेक्षमित्यर्थः । अलसस्य प्रवृत्त्यभावमात्रं दृश्यते, न ज्ञानाभाव इत्यत्राऽऽह—आलस्यमिन्द्रियव्यापारमान्यमिति । ततः किं इत्यत्राऽऽह— इन्द्रियेति । वरुणव्यापारतारतम्यानुगुणं हि कार्यतारतम्यम् । ज्ञानस्य मान्यं चात्यविवर्यम् । तत्र विषयान्तरप्रकाशाभाववर्धमिति भावः । प्रमादस्य स्वल्पैर्वापेक्षिताज्ञानरूपतामाह कृत्यान-

वधानरूप इति । एवमालस्यप्रमादयोरज्ञानानुविद्धत्व दर्शितं; तदेतत्त्व तु कथमित्यत्राऽऽह— ततश्चेति । ज्ञानस्यापहृत्वं हि क्रमादत्यन्ताज्ञाने विश्राम्यतीति भावः । निद्रायाः सुखहेतुत्वमायासविश्रमहेतुत्वादिभिः, विच्छेदकेषु रोषाव लोकासिद्धम्, इन्द्रियव्यापारमान्यस्याप्यज्ञसङ्घोभादिनिवृत्तिद्वारा अनवधानस्य तु सुद्वेरेकाप्रताकल्पनरूपप्रयासनिवृत्त्येति । सुखाभासप्रसङ्गेनाकालनिद्रादिक नोपादेयमित्युक्तं भवति । स्मरन्ति च—‘यामद्वयं शयानस्तु ऋद्धमूयाय कल्पते’ इत्यादि । आहुधायुर्वेदविद—‘अकालेऽतिप्रसङ्गात् न च निद्रा नियेविता । सुखायुषी पराकुर्वात्कालरातिरिवापरा’ इति । गुणकृतविभागप्रकल्पतारतम्यमनुष्ठानपर्यवसानरूपप्रयोजनेनोपसंहरति—अत इति ॥ ३९ ॥

५ आ. मा. भा.— ॥ ३९ ॥

६ ज. प्र. दी.— ॥ ३९ ॥

७ ह. पै. भा.— यदग्र इति । यदग्रेऽवसाने च मोहनकरं निद्रालस्यप्रमादोत्थं तत्तामसं सुखम् ॥ ३९ ॥

८ चं. प्र. नि.— तामस सुखमाह— यदग्र इति । अथ आरम्भे अद्वयन्धे परिणामे च यत्सुखमात्मनो मोहनं यथावस्थितवस्त्वप्रकाशरूपमोहकरम् । तत्र हेतु—निद्रा ह्यस्यप्रमादोत्थम्, निद्रादयो हि मोहकरा । तत्र निद्राया

मोहनत्व प्रसिद्धम्, आलस्यमिन्द्रियव्यापारमान्यम् । तस्मिन्सति ज्ञानमान्यान्मोह एव । प्रमादस्तु कृत्यानवधानता । तत्रापि ज्ञानमान्यान्मोह इति निद्रालस्यप्रमादोत्थं सुखमपि मोहनम् । तत्तामसमुदाहृतम् ॥ ३९ ॥

९ व० त० टी०— यदग्रे चानुबन्धेऽनुभवान्तरकाले आत्मनो मोहनं तत्तामसं, अतो सुसुक्षुणा सर्वथा रजस्तमसी अभिभूय सत्त्वमेवोपादेयमिति तत्त्वम् ॥ ३९ ॥

१० पु. अ. त — तामसमाह— यदग्रे इति । पद
अपे प्रथमं च पुन अनुबन्धे पदवात् परिणामदशायाम् च
निद्रालस्यप्रमादोत्थं निद्रा इन्द्रियापद्रव्येन सुषुप्त्याभावा-
त्प्रकानन्ददशाभिका, आलस्यं क्रियाकरणेन दीपित्वेन
रिपिति, सुखाभिमान-प्रमाद- कर्तव्यपूजाध्ययनकर्मानवधाने

तूर्णास्थितिरूपाज्ञानस्यानन्दभ्रम, एतेभ्य उचितम्,
आत्मनो जीवस्य मोहन मोहकारकं भगवद्विस्मरणकारक
सुखं तामसं निष्कल सद्यदाहृतं सम्यक्प्रकारेण उदाहृतम् ;
ज्ञानिभिरिति शेष. ॥ ३९ ॥

११ नी० भा० दी०— अग्रे आरम्भे अनुबन्धे परिणामे मोहनं मोहकरं व्यात्मनो बुद्धे, यतो निद्रादिभ्रम ॥ ३९ ॥

सर्वस्य प्राणिजातस्य त्रिगुणात्मकता ।

न तदस्ति पृथिव्यां वा दिवि देवेषु वा पुनः ।

सत्त्वं प्रकृतिजैर्मुक्तं यदेभिः स्यात्त्रिभिर्गुणैः ॥ ४० ॥

१ शां. भा.— अथेदानीं प्रकरणोपसंहारार्थः श्लोक आरभ्यते— न तदस्ति
तन्नास्ति पृथिव्यां वा मनुष्यादिषु सत्त्वं प्राणिजातं, अन्यद्वाऽप्राणिजातं, दिवि देवेषु वा पुनः सत्त्वं
प्रकृतिजैः प्रकृतितो जातैरभिस्त्रिभिर्गुणैः सत्त्वादिभिर्मुक्तं परित्यक्तं यत्स्याद्भवेत् । 'न तदस्ति' इति
पूर्वेण सम्यग्धः ॥ ४० ॥

२ आ. शां. ध्या.— क्रियाकारकफलात्मन ससारस्य
प्रत्येक सारिकादिभेदेन त्रैविध्यमुक्त्वा ससारान्तर्भूतमेव
किञ्चिद्गुणस्यासृष्टमपि क्वचिद्भविष्यतीत्याशङ्क्याऽऽह— अथेति ।

ससारस्य सर्वस्यैव गुणत्रयस्पृष्टत्व प्रकरणम् । अन्यद्वाऽप्राणी-
त्यत्राप्राणिशब्देन प्रसिद्धया स्यावरादि गृह्यते ॥ ४० ॥

३ रा. भा.— पृथिव्यां मनुष्यादिषु दिवि देवेषु वा प्रकृतिसंसृष्टेषु ब्रह्मादिस्थावरान्तेषु प्रकृति-
जैरभिस्त्रिभिर्गुणैर्मुक्तं यत्सत्त्वं प्राणिजातं न तदस्ति ॥ ४० ॥

४ वे. ता. चं.— प्राकृतगुणातीतशुद्धसत्त्वमयभगवत्प्राप्ति
रक्षणमोक्षात् प्राङ्मुखदेशकालफलोभेरेत्यावचै सर्वैरपि क्षेत्रज्ञै
इक्षस्य त्रिगुणस्य निश्चेषुदस्त्वयत्त्वमुखेन गुणकार्यप्रकरण
निगम्यते— 'न तदस्ति' इति श्लोकेन । गुणत्रयप्रकरणं तु
नाश्रोपसंहृतम्, अनन्तरमपि 'स्वभावप्रभवेर्गुणैः' [१०८४१]
इत्युक्ते । 'दिवि देवेषु' इति सत्त्वोत्तरदेशाधिकारिणासुप
लक्षणम् । तत्तुल्यतया 'पृथिव्याम्' [७१९] इत्यत्रापि
मनुष्यादिष्विति राजसवतामाधिकारिविवक्षाख्यानम् ।

'हिरण्यगर्भो भगवान्' [वि. पु. ६।७।६६] 'आम्रज्ञ
स्तम्बपर्यन्ता' [वि. ध. १०।४।२३] इत्याद्यनुसारेण बहु-
वचनाभिप्रेतमाह— ब्रह्मादिर्निति । गुणप्रकरणात् सत्त्व-
शब्दस्य गुणविशेषार्थताभ्रमव्युदासाय प्राणिशब्द । समुदाय
रूपेणापि निर्धार्यमाणेषु तत्रापि गुणनिर्मुक्तं न किञ्चित्सत्त्व-
मित्यभिप्रायेण जातशब्द । जातमिति वा व्यस्तम्—
आसंसार जन्मप्रयुति गुणवद्वतायोतनार्थम् ॥ ४० ॥

५ आ. मा. भा.— ॥ ४० ॥

६ ज. प्र दी— ॥ ४० ॥

७ ह. पै. भा.— न तदस्ति । न तदस्ति पृथिव्यां वा दिव्यन्तरिक्षे देवेषु देवैरिन्द्रादिभिः
उपलक्षिते स्वर्गे वा सत्त्वं वस्तु एभिः प्रकृतिजैर्गुणैः सत्त्वरजस्तमोभिर्विना यत्स्यात् । सर्वं सत्त्वं वस्तुजातं
सत्त्वरजस्तमोगुणमयमेवेत्यर्थः ॥ ४० ॥

८ वे. प्र गि — त्रैगुण्यनिरूपणप्रसंहरति— न तद-
स्तीति । एभिः प्रकृतिसम्भवे सत्त्वादिभिस्त्रिभिर्गुणैर्मुक्तं
हीन सत्त्वं प्राणिजातमप्राणि वा यत्स्याद्भवति, तत् पुन

पृथिव्या मनुष्यादिषु दिवि देवेषु वा नास्ति । सर्वमपि सत्त्व-
रजस्तमोगुणमयमेव अनात्मवस्तुजातमित्यर्थ ॥ ४० ॥

९ व० त० दी०— किमन्यद्वाच्यं ? प्राणिषु सर्वं प्राकृतत्रिगुणमयमेवेत्याह— न तदस्तीति । दिवि ब्रह्म-
लोकपर्यन्त दिव्येषु प्राङ्मुखैर्गुणैर्मुक्तं सर्वं किमपि नास्ति, पृथिव्या च तथा न देवेष्ववस्तादादिषु पृथिव्यामत्र-
वीर्यं द्योतमानमहिमस्वपि च तथा न, किन्तु त्रियया सगुणत्वमस्त्वैवेति प्रथम्या बोध्यम् । (यतोऽप्राज्ञतमपि

भागवत गुणत्रयमस्ति प्राकृतगुणकार्यनाशकं मन्तव्य, अन्यथा प्रकृतिजैर्गुणैर्मुक्तं सत्त्वं पृथिव्यादिषु नास्तीति न वदेत्, तस्यैवाप्रसिद्धत्वात्; गुणावताराश्च भगवतोऽप्राकृता न भवेयुः, स तस्य सत्त्वसम्बन्ध कथं भवेत्त्रेधाभावे? अतस्त्रयो गुणा ब्रह्मविष्णुशिवेष्वेव प्रतिष्ठिता, अत्र सध्विदानन्दधर्मत्वात् कचिद्विष्णोः सत्त्वमाधारत्वेनारत्ते यदि न केवलोऽवतरतीति) अतएव भगवतो लीला लोकवत्सगुणापि निरूपिता ' भूगोगोप्यादीना चापि ' इति सुबोधिन्या स्थितम् । वस्तुतस्तु ' लोकवत्तु लीलाकैवल्य ' [प्र सू. २।१।३३] इति व्यासेन सूत्रितमेवं चानुकरणे तथा स्वरूपतो गुणातीतत्वमित्यवसेयम् ॥ ४० ॥

१० पु अ त — एवं यज्ञादीना सर्वेषां त्रिविधरूपधु- मन्वद्वा पृथिव्या मनुष्येषु, वासदेवेन नागादिलोकेषु च त्रिविधत्वात् स्वसम्बन्धातिरिक्तस्य त्रिगुणात्मकता सर्वस्याऽऽ- देवलोकं वा पुन देवेषु स्यात् तत् नास्तीत्यर्थे । सात्विका न तदस्तीति । एभिः प्रकृतिजैः प्रकृत्युद्भवैस्त्रिभिः सात्त्विक- दिव्यपि त्रैविध्यमस्तीति ' वा पुन ' इत्यनेन केवलसात्विक- वादिभिर्गुणैर्लोकं रहितं सत्त्वं प्राणिजातं मत्स्थायरादिक- त्वादेशेवसम्भावितं वादस्त्वेषेति निर्धारितम् ॥ ४० ॥

११ नी० भा० वी० — प्रकरणार्थमुपसहरत्यनुक्तमपि संगृह्यन्— न तदस्तीति । सत्त्वं प्राणिजातं, इन्द्रगुण- लक्षणं जटस्थायि सर्वस्य त्रिगुणविकारत्वात्, प्रकृतिजैर्जन्मान्तरीयधर्माधर्मसंस्कारजैर्मायाप्रभैर्वा । शेष स्पष्टम् ॥ ४० ॥

गीताशास्त्रार्थसंहारे चातुर्वर्ण्यस्य कर्मविभागोपक्रम ।

ब्राह्मणक्षत्रियविशां शूद्राणां च परन्तप ! ।

कर्माणि प्रविभक्तानि स्वभावप्रभवैर्गुणैः ॥ ४१ ॥

१ शां. भा.— सर्गः ससारः क्रियाकारकफललक्षणः सत्त्वरजस्तमोगुणात्मकोऽविद्यापरिकल्पितः समूलोऽर्ज्य उक्तः, वृक्षरूपकल्पनया च ' ऊर्ध्वमूलं ' [१५।१] इत्यादिना, तं च ' असङ्गश्चैव ढट्टेन छिन्ना ' 'ततः पदं तत्परिमार्गितव्यं' [१५।३, ४] इति चोक्तम् । तत्र च सर्वस्य त्रिगुणात्मकत्वात् सारकारणनिवृत्त्यनुपपत्तौ प्राप्तायां यथा तन्निरृतिः स्यात्तथा वक्तव्यं, सर्वत्र गीताशास्त्रार्थ उपसहर्तव्यः एतावानेव च सर्ववेदस्मृत्यर्थः पुरुषार्थमिच्छद्भिरनुपेय इत्येवमर्थं च ' ब्राह्मणक्षत्रियविशां ' इत्यादिरारभ्यते ।

२ आ शां व्या — प्रकरणार्थमुपसहृतमनुवदति— सद्य इति । तस्यानेकात्मकत्वेन हेयत्व सूचयति— क्रियेति । निर्गुणादात्मनो वैलम्बण्याच्च तस्य हेयत्वोऽप्याह— सत्येति । अनर्थत्वाच्च तस्य त्याज्यत्व, अनर्थत्व चाविद्याकल्पितत्वेना वस्तुनो वस्तुवद्भूतानादित्याह— अविद्येति । न केवलमष्टादश तपारो दर्शित, किन्तु पञ्चदशोऽपीत्याह— वृक्षेति । चकारा दुष् ससार इत्यनुवृत्त्येति । ससारध्वस्तित्वाधन सम्यग्ज्ञानं च तत्रैवोक्तमित्याह— असङ्गेति । वृत्तमनुधानन्तरं दर्शनात्पर्य माह— तत्र चेति । उक्तो निर्दिष्टेयिषित ससार सतिसप्तम्या पदाव्ययते— सर्वो हि समारो शुभत्रयात्मक । न च गुणानां

प्रकृत्यात्मकानां ससारकारणीभूतानां निवृत्तिर्गुणा, प्रकृते र्मित्यत्वादित्याशङ्क्याया स्वधर्मानुष्ठानात्तत्त्वज्ञानोत्पत्त्या गुणा नामज्ञानात्मकानां निवृत्तिर्या भवति तथा स्वधर्मज्ञात वक्तव्य मित्युत्तरप्रश्नप्रवृत्तिरित्यर्थे । तत्तद्गुणप्रयुक्तधर्मजातानुपपदेशो चोपसहारप्रकरणप्रयोग इत्यादित्याह— सद्यंश्चेति । उपसहते गीताशास्त्रार्थे यद्यपि सर्वो वेदार्थ इत्यर्थेयं सर्वं उपसहते स्तथापि सुसुधुभिरनुपेयमस्ति वक्तव्यमवशिष्टमित्याशङ्क्या ऽऽह— एतावानिति । अनुपेयपरिमाणनिर्धारणवदुक्तशङ्का निवर्तनं शास्त्रार्थोपसहारश्चेदेतदुभय चकारार्थं ।

१ शां. भा.— ब्राह्मणेति । ब्राह्मणाश्च क्षत्रियाश्च विशश्च ब्राह्मणक्षत्रियविशास्तेषां ब्राह्मणक्षत्रिय विशा शूद्राणां च, शूद्राणामसमासरूपमेकजातित्वे सति वेदेऽनधिकारात्— हे परन्तप ! कर्माणि प्रवि भक्तानीतिरतरनिभागेन व्यवस्थापितानि । केन ? स्वभावाप्रभवैर्गुणैः, स्वभावा ईश्वरस्य प्रकृतिस्त्रिगुणा त्मशा माया, सा प्रमत्तो येषां गुणानां ते स्वभावाप्रभवास्तैः । शमादीनि कर्माणि प्रविभक्तानि ब्राह्म-

णादीनाम् । अथवा ब्राह्मणस्वभावस्य सच्चगुणः प्रभवः कारणं तथा क्षत्रियस्वभावस्य सच्चोपसर्जनं रजः प्रभवः, वैश्यस्वभावस्य तमउपसर्जनं रजः प्रभवः, शूद्रस्वभावस्य रजउपसर्जनं तमः प्रभवः प्रशान्त्यैश्वर्य-
हाश्रुदतास्वभावदर्शनाच्चतुर्णाम् ।

२ आ. शां. व्या.— सम्प्रति वणंचतुष्टयस्यानुष्ठेयं धर्म-
वातमशुभंमिति सूत्रमुपन्यस्यति— ब्राह्मणेति । उपनयन-
संस्कारवत्त्वे सति वेदाधिकारित्वं समानमिति त्रयाणां
समासकरणम् । इतरेषामसमासे हेतुमाह— शूद्राणांमिति ।

एकजातित्वमुपनयनवर्जितत्वम् । कर्मणामशुभंमितिने व्य-
स्थापकं प्रथमपूर्वकं प्रकटयति— केनेत्यादिना । 'स्वभावप्रभवे-
गुणैः' इत्यस्यार्थान्तरमाह— अथवेति । उक्तव्यवस्थायां कार्य-
दर्शनं प्रमाणयति— प्रशान्तीति ।

१ शां. भा.— अथवा जन्मान्तरकृतसंस्कारः प्राणिनां वर्तमानजन्मनि स्वकार्याभिमुखत्वेनाभि-
व्यक्तः स्वभावः स प्रभवो येषां गुणानां ते स्वभावप्रभवा गुणाः । गुणप्रादुर्भावस्य निष्कारणत्वानु-
पपत्तेः स्वभावः कारणमिति च कारणविशेषोपादानम् । एवं स्वभावप्रभवैः प्रकृतिप्रभवैः सच्चरजस्तमो-
भिर्गुणैः स्वकार्यानुरूपेण शमादीनि कर्माणि प्रविभक्तानि । ननु शास्त्रप्रविभक्तानि शास्त्रेण विहितानि
ब्राह्मणादीनां शमादीनि कर्माणि कथमुच्यते सच्चादिगुणप्रविभक्तानीति । नैष दोषः, शास्त्रेणापि
ब्राह्मणादीनां सच्चादिगुणविशेषोपापेक्षयैव शमादीनि कर्माणि प्रविभक्तानि, न गुणानपेक्षयैवेति शास्त्र-
प्रविभक्तान्यपि कर्माणि गुणप्रविभक्तानीत्युच्यते ॥ ४१ ॥

२ आ. शां. व्या.— स्वभावशब्दस्यार्थान्तरमाह—
प्रथयेति । किमिति गुणाभिव्यक्तकवासनाधीनत्वं ? तत्रा-
ऽह— गुणेति । ननु नास्ति गुणप्रादुर्भावस्य निष्कारणत्वं
इति त्रैगुणैरिति प्रकृतेर्गुणकारणत्वाभिधानात् आह— स्य-
स्य इति । वासना कारणमिति गुणव्यक्तिनिष्कारणत्वं

विवक्षितं, प्रकृतिस्त्वादानमिति भावः । उक्तमुपसंहरति—
पदमिति । स्वभावप्रभवेः सच्चादिगुणैर्ब्राह्मणादीनां कर्माणि
प्रविभक्तानीत्युक्तमाक्षिपति— नन्विति । शास्त्रस्य धर्मविभागा-
हेतोः सच्चादिविशेषोपापेक्षयैव विभागज्ञापकत्वादुपनयन विभाग-
हेतुत्वोक्तिरविवक्षेति परिहरति— नैष दोष इति ॥ ४१ ॥

३ रा. भा.— “ त्यागेनैके अमृतत्वमानशुः ” [महाना. ८।१४ कैवल्यो. २] इत्यादिषु मोक्ष-
साधनतया निर्दिष्टस्यागः सख्यासशब्दार्थादिनन्यः, स च क्रियमाणेष्वेव कर्मसु कर्तृत्वत्यागमूलः;
ल्लकर्मणोस्त्यागः कर्तृत्वत्यागश्च परमपुरुषे कर्तृत्वानुसन्धानेनेत्युक्तम् । एतत्सर्वं सच्चगुणवृद्धिकार्यमिति
सच्चोपादेयताज्ञापनाय सच्चरजस्तमसां कार्यभेदाः प्रपञ्चिताः; इदानीमेवम्भूतस्य मोक्षसाधनतया क्रिय-
माणस्य कर्मणः परमपुरुषाराधनयेपतां, तथानुष्ठितस्य च कर्मणस्तत्प्राप्तिलक्षणं फलं प्रतिपादयितुं ब्राह्म-
णाद्यधिकारिणां स्वभावानुबन्धिसच्चादिगुणभेदमिदं वृत्त्या सह कर्तव्यकर्मस्वरूपमाह— ब्राह्मणेति ।

४ वे. ता. चं.— एवं सर्वेषां संसारिणां गुणत्रयवस्यत्वं
सुखम् ; अथ तत्तद्गुणतारतम्यवद्बोधोनिगमाधिकारिणां यथा-
धिकारं शास्त्रैर्भक्तानि कर्मादीनि विविच्यन्ते । तस्य परम-
प्रभुत्वेन सत्त्वधर्ममज्यायारम्भप्रकान्तं प्रदर्शयति— त्यागे-
नेत्यादिना । सख्यासशब्दार्थादिनन्य इति— धृतावपि हि

“ त्यागेनैके ” [महाना. ८।१४ कैवल्यो. २] “ सख्यास-
योगात् ” [सुवृद्धो. ३।२।६] इत्युभावेकविषयविति भावः ।
एवम्भूतस्येति— त्रिविधस्यागमुक्तस्येत्यर्थः । वृत्त्या सहैति
कृपिणोऽस्यादीनि हि वक्ष्यमाणानि [१।८।४४] जीविका-
विशेषा इति भावः ।

४ रा. भा.— ब्राह्मणक्षत्रियविशां स्वकीयो भावः स्वभावः; ब्राह्मणादिजन्महेतुभूतं प्राचीनं कर्मत्यर्थः ।
तत्प्रभवाः सच्चादयो गुणाः; ब्राह्मणस्य स्वभावप्रभवो रजस्तमोभिभवेनोद्भूतः सच्चगुणः, क्षत्रियस्य
स्वभावप्रभवस्तमस्त्वाभिभवेनोद्भूतो रजोगुणः, वैश्यस्य स्वभावप्रभवः सच्चरजोभिभवेनाल्पोद्विक्तस्तमो-
गुणः, शूद्रस्य स्वभावप्रभवस्तु रजस्तमोभिभवेनात्युद्विक्तस्तमोगुणः । एभिः स्वभावप्रभवैर्गुणैः सह
प्रविभक्तानि कर्माणि शास्त्रैः प्रतिपादितानि । ब्राह्मणादय एवङ्गुणकाः, तेषां चैतानि कर्माणि,
वृत्तयश्चेता इति हि विभज्य प्रतिपादयन्ति शास्त्राणि ॥ ४१ ॥

४ छे. ता. चं — अत्र 'ब्राह्मणक्षत्रियविशाम्' इति समासो द्विवचने सति वेदाधिकारात् । प्राचीनकर्मानुष्ठय सत्त्वादिगुणवृद्धि प्रागेव प्रपञ्चिता, अतस्तदेव च कर्मात् तत्तद्गुणप्रचुरसुखासाधारणधर्मतया स्वभाव इति दर्शितम् । एतेन 'कर्मवदया गुणा ह्येते सत्त्वायाः पृथिवीपते !' [वि पु १] इति वचनादौपाधिकानां गुणानां चात्र स्वाभाविकतोच्छिद्धानि निरस्ताः । गुणविभागप्रसारे ब्राह्मणपुराणादिषु प्रपञ्चित । तस्याय सङ्क्षेप — 'तमः सूद्रे रज क्षत्रे ब्राह्मणे सत्त्वमुत्तमम्' इति । अस्यार्थं वद-प्रकृत विवृणोति — रजस्तमोभिभवेनोद्भूतः सत्त्वगुण इति । उत्तमशब्दस्य 'रज क्षत्रे' इत्यादिष्वप्यन्वयमाह क्षत्रियस्येत्यादिना ।

अल्पोद्भूत इति सूत्रायवच्छेदाय । अतीन्द्रियाणां गुणानामपि शास्त्राधीनविभागत्वात्कर्मप्रविभागे गुणानां कर्तृत्वाय सम्भवाच्च गुणे सद्देत्युक्तम् । गुणापेक्षया शास्त्रेण विभक्तया गुणप्रविभक्तत्वेोपचारादयमेवार्थ उच्यते इति भावः । केर्विभक्तानीति शब्दायां शास्त्रेति शेषपुराणम् । स्वभाविभागस्य शास्त्राधीनत्वामावादात्सङ्कीर्णोत्थनं विवक्षितमित्याह — प्रतिपादितानीति । विभज्य प्रतिपादनं विवृणोति — ब्राह्मणादय इति । कर्मशब्द एव सामान्यतो वृत्तिमपि सञ्जाति, तादर्थ्याद्वा तादशेष इत्यभिप्रायेणाऽऽह वृत्तयश्चेति । जीवनोपाया इत्यर्थः ॥ ४१ ॥

५ आ. मा. भा. — ॥ ४१ ॥

६ ज. प्र दी — ॥ ४१ ॥

७ ह. पै. भा. — ब्राह्मणेति । ब्राह्मणश्च क्षत्रियश्च विद् च ब्राह्मणक्षत्रियविशः, तेषां शूद्राणां च कर्माणि कर्तव्यानि प्रविभक्तानि । स्वभावो वक्तव्यं (अव्यक्तं) प्रकृतिस्तद्भवेः सत्त्वरजस्तमो भिर्युगैः ॥ ४१ ॥

८ वं. ब्र गि. — तदेवम् 'सत्यासस्य महारहाहो ! तत्त्वमिच्छामि वेदिहृत्' [१८१] इति गौणसत्यासासत्त्वरूपं पृष्टवन्तमर्जुनं प्रति 'त्याग एव सत्यास, स च त्रिविध सात्त्विकादिभेदेन, तत्र कर्मफलरथाय सात्त्विक, कायहे शभयात्कर्मत्यागो राजस, मोहात्कर्मत्यागस्तु तामस, इति तत्रैगुण्यं तत्प्रसङ्गात्तमन्यदपि त्रियाकारकफलत्रैगुण्यं निरूपितम् । इदानीं कर्मफलत्याग सत्यास इत्यत्र कस्य किं कर्म कीदृशो वा फलत्यागे सति कर्मानुष्ठानप्रकारः ? इत्यानाह्वयाम्, प्राज्ञाणां स्वस्ववर्णविहितमेव कर्म तस्य च प्रतिपदोच फलत्यागान् केवलपरमेश्वरपण्डुर्याऽनुष्ठान

मिति प्रतिपाद्यन्प्रथमं चातुर्वर्ण्यस्य कर्मविभागं प्रति जानीते — ब्राह्मणेति ।

इ परन्तप शूद्रतापन । ब्राह्मणानां क्षत्रियाणां वैश्यानां शूद्राणां च कर्माणि प्रविभक्तानि प्रकर्षेण परस्पर विभागो न्यवस्थितानि । के ? स्वभावप्रभवेऽगुणे, स्वभाव पूर्वजन्म संस्कार, स एव प्रभव कारणं येषां ते सात्त्विकादिगुणैः । तथा हि — सत्त्वप्रधाना ब्राह्मणा, सत्त्वोपसर्जनरज-प्रधाना, क्षत्रिया, तमउपसर्जनरज प्रधाना वैश्या, रज उपसर्जनतम प्रधाना शूद्रा इति । यद्यपि ब्राह्मणादीनां कर्माणि शास्त्रेणैव प्रविभक्तानि, तथापि शास्त्रस्यापि पुरं स्वभावगुणस्यैवत्वाद्गुणैः प्रविभक्तानीत्युच्यन्ते ॥ ४१ ॥

९ व० त० दी० — एवं च " इत्यागेनैकेऽमृतत्वमानुशु " [महाना. ८१४+कैव २] इति मोक्षसाधन-तया निर्दिष्ट त्यागः सत्यासशब्दार्थं, न तदन्यः, स च कर्तृत्वकामफलानां न्यासरूपः स्वस्मिन् तत्कर्तृत्वं त्यागश्च परपुरुषान्तर्यामिकर्तृत्वाद्यनुसन्धानेनैति सर्वं सगुणनिरूपणे सत्त्वगुणवृद्धिकार्यमिति तथोक्तम्, इदानीं मेवम्भूतकर्माधिकारिणां ब्राह्मणादीनां स्वभावानुसारिसत्त्वादिगुणभेदभिन्नशूद्रत्याग सह कर्तव्यकर्मस्वरूप निरूपयति ब्राह्मणक्षत्रियविशामिति । स्वभावः सद्भजः सत्कारात्मकस्वत्प्रभवेऽगुणैर्विभिद्यते, तत्र स्वभावप्रभवेऽगुणैः सात्त्विका ब्राह्मणाः सूत्रा, सात्त्विकराजसा. क्षत्रियाः, तामसराजसा वैश्याः, तामसा शूद्रा, एवामपि व्यत्यये निजपूर्व कृतिरव हेतुमिति हे परन्तप । पुरा तथा प्रविभक्तानि कर्माणि ॥ ४१ ॥

१० पु. अ त. — नन्वेव चेत्सर्वं त्रिगुणामकमेव तदा गुणरामकस्य जीवरथ त्रिगुणामकस्यकृत्रियादिकरणत्वं कथं मोक्षः ? इत्याशङ्क्य शास्त्रद्वारा जीवोद्धारं कर्तुं शास्त्रस्वरूपान्तर्यामिप्रसङ्गाद्देनाय गीतामाहात्म्यतः पूर्वोक्तशुभसहान् मोक्षप्रदगुणमात्रमते — ब्राह्मणेत्यादि धारदस्यायसमाप्ति । १ परन्तप । पराशङ्क्य तपो वक्ष्येत्तदेन भवणयोग्यतोक्ता ।

ब्राह्मणक्षत्रियविशां त्रैवर्णिकानां च पुन शूद्राणां- वेदानपि कृत्वात्सूत्राणां भिन्नतया कथनम्- स्वभाव स्वयं समो भाव सात्त्विकादिभेदेन विविधदर्शनेच्छा तेन प्रभव उत्पत्ति-र्येषां तैरेतादौगुणैः कर्माणि प्रविभक्तानि प्रकर्षेण विभागत सात्त्विकादिनिर्दिष्टानीत्यर्थः ॥ ४१ ॥

११ नी० भा० दी०— एवं पञ्चदशे [३,४] 'संसारान्धत्यमसङ्गशक्तेण चिद्वत्त्वा परं पदं मार्गित्वम्' इत्युक्तं, ज्ञातमनोऽसङ्गतत्वोपपादनाय क्रियाकारकफललक्षणस्य कृत्स्नस्य संसारस्य त्रिगुणात्मकत्वमुक्तम्, न ह्यात्मा-
 आत्मनोगुणातीतगुणात्मकयोः सङ्गः सम्भवति, न ह्याकाशान्तर्वर्तिप्रतिष्ठिविध्यादिगुणेन गन्धादिनाऽऽकाशः
 सिञ्च्यते तद्वदित्युक्तं, समाप्तः शास्त्रार्थः । अथेदानीं सर्वगीताशास्त्रार्थमुपसंहर्तुमसङ्गशास्त्राद्युपायं च प्रदर्शयितुं
 करणान्तरमारभते— ब्राह्मणेत्यादिना ।

शुद्धाणामसमासकरणं वेदानधिकारात् ; प्रविभक्तान्यसङ्कीर्णानि । तत्र हेतुमाह— स्वभावप्रभवेर्गुणैः स्वभाव
 अस्य प्रकृतिस्त्रिगुणात्मिका सेव प्रभवो हेतुयोपां गुणानां ते स्वभावप्रभवास्तेः । यद्वा ब्राह्मणस्वभावस्य सत्त्वगुण
 व प्रभवः, शान्तत्वात् । क्षत्रियस्वभावस्य सत्त्वोपसर्जनं रजः, ईश्वरस्वभावत्वात् । वैश्यस्वभावस्य तमवपसर्जनं
 मः, कृष्यादिस्वभावत्वात् । शूद्रस्वभावस्य रजवपसर्जनं तमः, शुश्रूपास्वभावत्वात् । अथवा स्वभावः प्राग्भवीयः
 संकारस्तत्प्रभवैः, न तु जातिमात्रप्रभवैः; पश्चिणामाकाशगमनवत् । अथ एव जात्यन्तरव्यावृत्तानां धर्माणां शमा-
 यु पाठो न दृश्यते । नहि शूद्राद्व्यावृत्तं त्रैवर्णिकानामध्ययनादिकं वा इतरद्वयाद्व्यावृत्तं ब्राह्मणानामध्यापनादिकं
 पृथक् किन्तु सर्वे सर्वजातीयानां साधारणधर्माः शमादयो दृश्यन्ते ।

यथा हि द्रोणादिषु ब्राह्मणेष्वपि शौर्यादिकं भरतादिषु क्षत्रियेष्वपि शमादिकं दृष्टं, एवमितरत्र । तस्माद्य-
 स्मिन्कर्मिन्क्षिप्रवर्णं शमादयो दृश्यन्ते स शूद्रोऽप्येतैल्लक्षणैर्ब्राह्मण एव ज्ञातव्यः । यत्र च ब्राह्मणेऽपि शूद्रधर्मा
 दृश्यन्ते, स शूद्र एव । तथा चारण्यके सर्पभूतं नहुषं प्रति युधिष्ठिरवाक्यं— 'सत्यं दानं शीलमानुशंस्यं
 तपो घृणा । दृश्यन्ते यत्र नागेन्द्र ! स ब्राह्मण इति स्मृतः' [म. भा. ३।१८०।२१] तथा 'यत्रेतदृश्यते सर्प !
 वृत्तं स ब्राह्मणः स्मृतः । यत्रैतन्न भवेत्सर्प ! तं शूद्रमिति निर्दिशेत्' [म. भा. ३।१८०।२६] इति । जाति-
 धर्मास्तु मनुना दर्शिताः [१।८८-९१]— 'अध्यापनं चाध्ययनं यजनं याजनं तथा । दानं प्रतिग्रहं चैव
 ब्राह्मणानामकल्पयत् ॥ प्रजानां रक्षणं दानमिज्याध्ययनमेव च । विषयेष्वप्रसक्तिं च क्षत्रियस्य समादिशत् ॥
 पशूनां रक्षणं दानमिज्याध्ययनमेव च । वणिक्पयं कुसीदं च वैश्यस्य कृषिमेव च ॥ एकमेव तु शूद्रस्य प्रभुः कर्म
 समादिशत् । एतेषामेव वर्णानां शुश्रूषामनसूयया ॥' इति । तस्मात् शमादयो यत्राब्राह्मणे ब्राह्मणे वा दृश्यन्ते स
 एव ब्राह्मण इत्यत्र विवक्षितम् । 'स्वे स्वे कर्मण्यभिरतः संसिद्धिं लभन्ते पराम्' [१।८।५] इत्यत्र तु मनुका-
 न्यध्यापनादीन्येव स्वकर्माणि प्राह्याणि, न तु शमदमादीनि । नहि ज्ञानविज्ञानवतोऽन्या संसिद्धिलेखव्याऽस्ति ।
 तस्माच्छमदमादयो ब्रह्मिष्ठस्यैव ब्राह्मणस्य लक्षणमिति दिक् ॥ ४१ ॥

शमो दमस्तपः शौचं क्षान्तिरार्जवमेव च ।
 ज्ञानं विज्ञानमास्तिक्यं ब्रह्मकर्म स्वभावजम् ॥ ४२ ॥

१ शां. भा.— कानि पुनस्तानि कर्माणि ? इत्युच्यते— शम इति । शमो दमश्च यथाव्याख्यातार्थो
 [१।०।४], तपो यथोक्तं शारीरादि, शौचं व्याख्यातं [१।३।७+१६।१], क्षान्तिः क्षमा, आर्जवमुज्ज्वल
 च, ज्ञानं, विज्ञानं, आस्तिक्यमास्तिकभावः श्रद्धानताऽऽगमार्थेषु, ब्रह्मकर्म ब्राह्मणजातेः कर्म
 स्वभावजम् । तदुक्तं— 'स्वभावप्रभवेर्गुणैः प्रविभक्तानि' [१।८।४] इति तदेवोक्तं स्वभावजमिति ॥ ४२ ॥

२ आ. शां. व्या.— प्रविभक्तानि कर्मान्येव प्रथमं
 विविच्य दर्शयति— कानिन्त्यादिना । अन्त कर्णोपशमः
 शमो दमो बाधकरणोरतिरित्युक्त स्मारयति— यथेति ।
 प्रविभं ताः सप्तदशे [१।०।१।१९] दर्शितमित्याह— तप
 इति । शौचमपि बाधान्तरमेवेन प्रागेवोक्तं [१।३।७] इत्याह—

शौचमिति । क्षमा नामाऽऽकुट्यस्य ताडितस्य वा मनसि
 विद्याश्राहित्यं, ज्ञानं शास्त्रीयपदार्थज्ञानं, विज्ञानं शास्त्रार्थस्य
 स्वात्मवैयक्तत्वापादतम् । त्रिधा व्याख्यातं स्वभावशब्दार्थ-
 मुपेत्याऽऽह— यदुक्तमिति ॥ ४२ ॥

३ रा. भा.— शमः बाधेन्द्रियनियमनं, दमः अन्तःकरणनियमनं, तपः भोगनियमनरूपः शास्त्र-
 सिद्धः कायव्येद्यः, शौचं शास्त्रीयकर्मयोग्यता, क्षान्तिः परैः पीड्यमानस्याप्यविकृतचित्तता, आर्जवं परंपु

मनोरूप्य बाह्येषांप्रकाशनं, ज्ञानं परावरतचयाथात्म्यज्ञानं, विज्ञानं परतच्चगतामाधारणमिदोपरिपय
ज्ञानम्, आस्तिक्यं वैदिकार्थस्य कृत्स्नस्य सत्यतानिश्चयः प्रकृतः, केनापि हेतुना चालयितुमशक्य इत्यर्थः ।

४ वे ता. चं.— 'क्षमो दम ' इत्यादौ पूर्वं व्याख्या-
तानामपि गुणानां पुनर्व्याख्यानं वर्णाश्रय-धेन विधानेऽन्तर-
विशेषवाद्वाप्राकरणार्थं 'ब्राह्म कर्म' इत्युक्तकर्मत्वसिद्धये, निय-
मनादिरूपेण पुरुषव्यापारसाध्यत्वज्ञापनार्थं च । अत शौचा-
दावपि तदापादनं ब्राह्मम् । अस्ति मतिरस्वेत्यास्तिक

तद्वाव आस्तिक्य, तत्रापामागिकेषु भवदोषाय, प्रख्यापि-
धिदे तु नासावतिशय, शास्त्रीयेष्वपि क्वाचित्कतयथा
इरहितप्रसन्न, अतो वैदिकार्थस्य कृत्स्नस्येत्युक्तम् ।
सहप्रतिविधानादेभद्वापनाय सत्यतानिश्चयस्य प्रकृतत्वोक्ति ।
तद्विश्रुति— केनापीति ।

३ रा. भा.— भगवान् पुरुषोत्तमो वासुदेनः परब्रह्मशब्दामिधेयो निरस्तनिखिलदोषगन्धः स्वा-
भायिकानवधिक्रातिशयज्ञानशक्त्याद्यसहचयकल्याणगुणगणो निखिलवेदवेदान्तवेद्यः, स एव निखिल-
जगदेककारण निखिलजगदाधारभूतः, निखिलस्य स एव प्रवर्तयिताः; तदाराधनभूत च वैदिक कृत्स्न-
कर्म, तस्तराराधितो धर्मार्थकाममोक्षाख्यं फल प्रयच्छतीत्यस्यार्थस्य सत्यतानिश्चय आस्तिक्य, 'वेदेषु
संनरहेम वेद्यः' [१५।१५] 'अह सर्वस्य प्रभयो मत्तः सर्वं प्रवर्तते' [१०।८] 'मयि सर्वमिदं
प्रोतम्' [७।७] 'भोक्तार यज्ञतपसां ज्ञात्वा मां शान्तिमृच्छति' [५।२९] 'मत्तः परतर नान्यत्
किञ्चिदस्ति धनञ्जय !' [७।७] 'यतः प्रवृत्तिर्भूतानां येन सर्वमिदं ततम् । स्वकर्मणा तमभ्यर्च्य सिद्धिं
विन्दति मानवः' [१८।४६] 'यो मामजमनादिं च वेत्ति लोकेमहेश्वरम्' [१०।३] इति ह्युच्यते,
तदेतद्ब्राह्मणस्य स्वभानज कर्म ॥ ४२ ॥

४ वे ता. चं.— वैदिकस्य कृत्स्नस्येत्युक्त इरदोषाय-
मिमत्वैदिकार्थसद्ब्रह्मपुदासाय प्राधान्येन सहकृत्य व्यनक्ति-
भगवानित्यादिना । अत्र विशेषणानां प्रागेव व्याख्यातत्वा-
दिह सर्ववेदसारतयोद्गतस्याप्यस्य तदुपबृहणेऽस्तिमच्छास्त्रे तया-

त्वेनैव प्रत्ययतामाह— वेदेषु इति । निखिलवेदवेदान्तवेद्ये-
इत्युक्तायकमानुसारेण विप्रकीर्णवाक्योद्धारकम् । श्लोकार्थ-
निगमयति— तदेतदिति । ब्रह्मण कर्म ब्राह्मम्, ब्रह्मणन्दोऽत्र
ब्राह्मणजातिपर इत्यभिप्रायेणाऽऽह— ब्राह्मणस्येति ॥ ४२ ॥

५ आ. मा. भा.— ॥ ४२ ॥

६ ज प्र की.— ॥ ४२ ॥

७ ह. पै. भा.— शम इति । तपः स्वधर्मवृत्तिः । शौचं शुचेर्भारः । शान्तिः क्षमा । आर्जव-
मृजोर्भारः । ज्ञानमात्मप्ररोधः । विज्ञानममत्पादि (?) आस्तिक्यमागमादिपदार्थेष्वस्तित्ववृद्धिः । ब्रह्म-
कर्म ब्राह्मणस्येदं स्वभानजं प्रकृतिभजम् ॥ ४२ ॥

८ वे प्र ति — तत्र ब्राह्मणस्य स्वभावविकृष्टगुणकृतानि
कर्माण्येव— शम इति । शमोऽन्तरिक्षिन्द्रियनिग्रह, दमस्तु
षड्विरिन्द्रियनिग्रह, तप शरीरादिकं पूवाध्यायोक्तम्, शौच
बाह्याभ्यन्तरम्, क्षान्ति क्षमा, आर्जव परेषु मनोरुप
बाह्याभ्यन्तरदर्शनम्, ज्ञान शास्त्रीयम्, विज्ञानमनुभव,
आस्तिक्यमागमास्येषु सत्यनिश्चय, पृच्छमादिक स्व

भावज स्वभावगुणजन्य बाह्य ब्रह्मजातेरिदं कर्म । यद्यपि
चातुर्वर्ण्यस्यापि साविकवात्स्याया शमादीनि भवन्ति तथापि
वाहुल्येन ब्राह्मणे भवन्ति, अस्य सत्त्वस्वमात्मवात् । वर्णान्तर
तु सपर्येककवनेन वदाचिद्रवन्तीति । तदभिप्रायेण स्मृति
पुराणादियु शमादीनां सर्ववर्णसाधारणधर्मत्वोक्ति ॥ ४२ ॥

९ व० त० दी०— तत्र ब्राह्मणस्य स्वभावविकृष्टि
परमात्मज्ञानम् ॥ ४२ ॥

कर्मोऽऽह— शम इत्यादि । ज्ञान श्रौतम् । विज्ञानं

१० पु अ त — तत्र प्रथम ब्राह्मणस्य स्वभावविक्रानि
कर्माण्येव— शम इति । शम शान्ति मत्परिष्कृषिभाव, दम
इन्द्रियनिग्रहः, तप शरीररक्ष, शौच बाह्याभ्यन्तरभेद
द्विरपि, क्षान्ति क्षमा, आर्जव सारता । एवकारेण वृद्धि

तेष्वपि चेत्यर्थः । ज्ञान शास्त्रीय, विज्ञान अनुभव आस्तिक्य
प्रमाणोक्तपल्लोक्तं अस्ताति निश्चयवृद्धि एवमेतत्सर्व
ब्राह्मणस्य स्वभावव स्वभावजात कर्म ॥ ४२ ॥

११ नी० भा० दी०— ब्राह्मणकर्माण्याह— शम इति । अन्तःकरणनिग्रहः शमः, बाह्येन्द्रियनिग्रहो दमः, ४: पूर्वोक्तं [१७।१४-१६] शारीरादिभेदेन त्रिविधम्, शौचं बाह्यं मृज्जलाभ्यामाभ्यन्तरं भावशुद्धिः, क्षान्तिः मा, आर्जवमकौटिल्यम्, ज्ञानं ज्ञात्रीयं कर्म ब्रह्मविषयम्, विज्ञानं तदनुष्ठानानुभावत्मकम्, आस्तिक्यं द्वा, एतन्नवकं ब्रह्मकर्म ब्राह्मणत्वजात्यभिव्यञ्जकं कर्म स्वभावज्ञं प्राचीनयमैर्त्तरकारजम् ॥ ४२ ॥

शौर्यं तेजो धृतिर्दाक्ष्यं युद्धे चाप्यपलायनम् ।

दानमीश्वरभावश्च क्षत्रकर्म स्वभावजम् ॥ ४३ ॥

१ शां. भा.— शौर्यमिति । शौर्यं शूरस्य भावः, तेजः प्रागल्भ्यम्, धृतिर्धारणं सर्वावस्थास्व-सादो भवति यया धृत्योत्तम्भवस्य, दाक्ष्यं दक्षस्य भावः सहसा प्रत्युत्पन्नेषु कार्येष्वव्यामोहेन-त्तिः, युद्धे चाप्यपलायनमपराद्मुखीभावः शत्रुभ्यः, दानं देयद्रव्येषु मुक्तहस्तता, ईश्वरभावश्चेश्वरस्य भावः प्रशुशक्तिप्रकटीकरणमीशितव्यान्प्रति, क्षत्रकर्म क्षत्रियजातेर्विहितं कर्म क्षत्रकर्म स्वभावजम् ॥ ४३ ॥

२ आ. शां. ध्या.— शूरस्य भावो विक्रमो बलवत्-रानपि प्रवृत्तुं प्रवृत्तिः । प्रागल्भ्यं परैरपयोगीयत्वम् । महत्या-मपि विपदि देहेन्द्रियोत्तममनी चित्तवृत्तिर्घृतिरिति व्याचष्टे—

सर्वावस्थास्विति । दक्षस्य भावमेव विमन्ते— सहसेति । स्वभावस्तु [५।१४+१८।११] पूर्ववत् ॥ ४३ ॥

३ रा. भा.— शौर्यं युद्धे निर्भयप्रवेशसामर्थ्यं, तेजः परैरनभिभवनीयता, धृतिः आरब्धे कर्मणि विघ्नोप-निपातेऽपि तत्समापनसामर्थ्यं, दाक्ष्यं सर्वक्रियानिष्ठितिसामर्थ्यम्, युद्धे चाप्यपलायनं युद्धे चात्ममरण-निश्चयेऽप्यनिवर्तनम्, दानं आत्मीयस्य धनस्य परस्वत्वापादनपर्यन्तस्यागाः, ईश्वरभावः स्वव्यतिरिक्त-सकलजननियमनसामर्थ्यम्, एतत् क्षत्रियस्य स्वभावज्ञं कर्म ॥ ४३ ॥

४ वे. ता. सं.— 'शूरं मीरं कर्षिं जडम्' इति मीर-प्रतियोगिति शूरशब्द इत्यभिप्रायेणाऽऽह— निर्भयप्रवेश-सामर्थ्यमिति । मानसशारीरसंबलनमिदम् । प्रतिदृश्य परैः परिभवे प्रवेशोऽपि दोषः स्यात्, अतस्तत्परिहाराय तेज-श्लोकमित्याह परैरनभिभवनीयतेति । दाक्ष्याद्दत्तेर्विशेषो विघ्नोपनिपातेऽपीति दर्शितः । प्रवृत्तिसामर्थ्यात्प्रवृत्तापरि-

त्यागो ह्यन्य एव । 'युद्धे चापि' इत्यत्रापि राब्धयोक्तिर्लौकिक-पलायननिमित्तमाह आत्ममरणनिश्चयेऽपीति । अत्रेश्वर-भावसन्धेन दुष्टनिग्रहशिशुानुग्रहसार्कित्वेक्षितेऽप्यभिप्रायेणा-ऽऽह— स्वव्यतिरिक्तिति । सकलजनेति स्वराश्रायवच्छिन्न-विषयम् ॥ ४३ ॥

५ आ. मा. भा.— ॥ ४३ ॥

६ ज. प्र. दी.— ॥ ४३ ॥

७ ह. पै. भा.— शौर्यमिति । शौर्यं मरणनिर्भयत्वम् । तेजः प्रतापः । धृतिर्धैर्यम् । दाक्ष्यं निपुणता । अपलायनं शत्रूणामभिसुरावस्थानम् । दानं हिरण्यादेः पात्रे समर्पणम् । क्षत्रियस्येदं धात्रं, स्वभावज्ञं प्रकृतिभवम् ॥ ४३ ॥

८ वं. प्र. गि.— क्षत्रियस्य स्वभावगुणकर्माण्याह— शौर्यमिति । शौर्यं युद्धे निर्भयप्रवृत्तिः, तेजः परैरनभि-भवनीयता, धृतिर्महत्यामपि विषयनवसादः, दाक्ष्यं प्रत्युत्प-न्नेषु कार्येष्वव्यामोहेन तत्सामर्थ्यनिवर्तनम्, युद्धे चापलायन-

मात्ममरणनिश्चयेऽप्यनिवर्तनम्, दानं देयेषु मुक्तहस्तत्वम्, ईश्वरभावो लोकनियमनशक्तिश्च, धात्रं क्षत्रियजातेर्विहितं कर्म तस्योपसर्जनस्योपस्वभावगुणजम् ॥ ४३ ॥

९ व० त० दी०— क्षत्रियस्य तदाह— शौर्यमिति । धृतिर्धैर्यमहेत्यमिति यावत् । युद्धे दाक्ष्यम् । ईश्वरभाव-स्यैश्वर्यम् ॥ ४३ ॥

१० पु. अ. त.— क्षत्रियस्याऽऽह— शौर्यमिति । शौर्यं पराजयः, तेजः प्रागल्भता, धृतिर्धैर्यं, दाक्ष्यं सर्वकर्मशौचं, युद्धे चापि अपलायनं अपराद्मुखता । अपिरान्धेन सर्वत्रा-

ऽपलायनत्वं, चक्रारेण एतादृशीति । दानं दानशौचता, च पुनः ईश्वरभावः नियमनैव स्वभावत्वम्, एतत् धात्रं कर्म क्षत्रियस्य स्वभावनं स्वस्वभावजातं कर्म ॥ ४३ ॥

११ नी० भा० दी०— शौचं पराक्रमः । तेज प्रागल्भ्यम् । धृतिर्धैर्यम् । दाक्ष्यम्, पुष्टे कौशलमुत्साहो वा । दानमौदार्यम्, ईश्वरभावः उन्मार्गवर्तिना नियमनशक्तिः, एतद्व्याप्तं कर्म स्वभावजम् ॥ ४३ ॥

कृपिगौरक्ष्यवाणिज्यं वैश्यकर्म स्वभावजम् ।

परिचर्यात्मकं कर्म शूद्रस्यापि स्वभावजम् ॥ ४४ ॥

१ शां. भा.— कृषीति । कृपिगौरक्ष्यवाणिज्यं कृपिश्च गौरक्ष्यं च वाणिज्यं च कृपिगौरक्ष्यवाणिज्यम् । कृपिर्भूमेर्विलेपनं, गौरक्ष्यं गा रक्षतीति गोरक्षस्तद्भावो गौरक्ष्यं पाशुपाल्यमित्यर्थः, वाणिज्यं वणिक्कर्म क्रयविक्रयादिलक्षणं, वैश्यकर्म वैश्यजातेः कर्म वैश्यकर्म स्वभावजम् । परिचर्यात्मकं शूद्राणां स्वभावं कर्म शूद्रस्यापि स्वभावजम् ॥ ४४ ॥

२ भा. शा. व्या.— ॥ ४४ ॥

३ रा. भा.— कृषिः सस्योत्पादनं कर्षणं, गौरक्ष्यं पशुपालनमित्यर्थः, वाणिज्यं धनसञ्चयहेतुर्धनं प्रयविक्रयात्मकं कर्म, एतद्वैश्यस्य स्वभावं कर्म । पूर्ववर्णत्रयपरिचर्यारूपं शूद्रस्य स्वभावं कर्म, तदेतच्च तृणां वर्णानां वृत्तिभिः सह कर्तव्यानां शास्त्रविहितानां यज्ञादिकर्मणां प्रदर्शनार्थमुक्तम् । यज्ञादयो हि प्रयाणां वर्णानां साधारणाः, शमदमादयोऽपि त्रयाणां वर्णानां मुमुक्षूणां साधारणाः, ब्राह्मणस्य तु सच्चोद्वेकस्य स्वाभाविकत्वेन शमदमादयः सुखोपादाना इति कृत्वा तस्य शमदमादयः स्वभावजं कर्म त्युक्तम् । क्षत्रियवैश्ययोस्तु स्वतो रजस्तमःप्रधानत्वेन शमदमादयो दुःखोपादाना इति कृत्वा न तत्कर्म त्युक्तम्, ब्राह्मणस्य तु वृत्तिर्याजनाध्यापनप्रतिग्रहाः, क्षत्रियस्य जनपदपरिपालनम्, वैश्यस्य च कृष्यादयो यथोक्ताः, शूद्रस्य तु कर्तव्यं वृत्तिश्च पूर्ववर्णत्रयपरिचर्यैः ॥ ४४ ॥

४ वे ता च— इति व्युत्पत्तिं चानुसृत्य फलतस्वरूपतश्च कृषिं दर्शयति— सस्योत्पादनं कर्षणमिति । एव वाणिज्यव्याख्यानेऽपि प्राहम् । गौ रदया यत्र, तत्कर्म गौरक्ष्यमित्यभिप्रायेणाऽऽह पशुपालनमिति । रक्षयमिति भावार्थं वा, रक्षणमित्यर्थः । गौरक्ष्यमिति वा पाठः । गारक्षतीति गोरक्ष, तस्य कर्म गौरक्ष्यं पशुपालनं, वणिज्यं कर्म वाणिज्यमिति वत् । एव विश कर्म वैश्यः, 'गुणवचनप्राप्त्या दिभ्यः कर्मणि च' [अथा ५।१।१२४] इति ध्यञ्प्रत्ययः ।

शास्त्रात्तदुपारेण परिचर्याया प्रकृतत्रितयातुमन्वित्वमाह— पूर्ववर्णत्रयेति । ननु पूर्वमां ब्राह्मणं, त्रिकर्माणौ क्षत्रियवैश्यौ, शूद्रस्यापि 'भायारति श्रुचिर्हेत्यमर्तां भ्रातृक्रियान्वित (क्रियारत - क्रियापर) । नमस्कारेण मन्त्रेण पञ्चहासं हापयत्' [या स्य १।५।१२१] इत्यादयो धर्मा विधीयन्ते, तत्कर्मणि तत्कर्मणामित्यतानिर्देशः ? इत्यत्राऽऽह— तदेतदिति । प्रदर्शनीयानुवादरति यज्ञादयो हीति । प्रदर्शनायैत्वे इत्यन्तरमाह शमदमादयोऽर्पाति । शमादीनां भोक्षार्थिबन्धनयत्साधारण्येन कथं ब्राह्मणस्यैव तदुक्तमित्यत्राऽऽह प्राह्मणस्य रियति । 'स्वभावजनने' [१।८।४१] इति पूर्वोक्तानुविधानात्तद्वत्त्वविवक्षयात्र स्वभावजशब्द इत्यभिप्रायेणाऽऽह— सस्योद्वेकस्य स्वाभाविकत्वेन शमदमादयः सुखोपादाना इति । वगन्तगुणगम्भेद विवेदिति— क्षत्रिय-

वैश्ययोरिति । न तत्कर्मत्युक्तमिति तत्कर्ममिति नोक्तमित्यन्वयः । उक्तानां वृत्तीनां प्रदर्शनार्थत्वाय चतुर्णां नृत्वेन विविच्य विविचि ब्राह्मणस्य तु वृत्तिरित्यादिना । शूद्रधर्मो वृत्तिश्च याज्ञवल्क्येन स्मर्यते— 'शूद्रस्य द्विजशूद्रा तयाऽजीवन्वणिजमवेत् । शिल्पैर्वा विविधैर्विद्विजादिहितमाचरन्' [१।५।१२०] इति, मनुस्मृत्य विधेयमाह— 'विप्रधेयेव शूद्रस्य विशिष्टं कर्म कीर्यते' [१।०।१२३] इति, तद्विदमगिरेत्याऽऽह— शूद्रस्य तु कर्तव्यं वृत्तिश्च पूर्ववर्णत्रयपरिचर्यैवेति ।

नन्दिमयुक्तं 'भायारति' इत्यादेशकत्वात्, 'मा हि पायं । व्याजित्' इत्यारभ्य 'त्रियो वैश्यास्तथा युवास्ते ऽपि दानित परा गतिम्' [१।३।२] इति च स्वयमेवाऽऽह 'चतुर्वे दोक्षयेद्विप्रम्' इत्यारभ्य 'हेमन्ते शूद्रमेव च । द्वियं च वर्षांशके तु पक्षरात्रविधानतः' इति भगवत्समाराधनार्थं दीपान् च विदित्वा, तथा 'ब्राह्मणैः क्षत्रियैर्वैश्यैः शूद्रैश्च कृतस्तथा । अर्चनीयश्च सेव्यश्च नित्ययुक्ते स्वकनसु ॥ सात्त्वत विधिमास्तथाय गीतं सङ्घर्षेण य' [म भा ६।६।३५, ४०] इति दीक्षितशूद्रादेर्भगवदचनादिकं स्पष्टमुक्तम् । तथा युगधर्मनिःकृतमोच्यते— 'कृतं नाम युगं पूर्वं यद्यं यत् सनातन । प्रकृतमेव न कर्तव्यं यस्मिन् काले नरोत्तमः ! । ब्राह्मणा क्षत्रिया वैश्या युवाश्च कृतस्तथा । कृते युगं समभवत् स्वकर्मनित्वा

सदा ॥ एतदेवसमायुक्ता एकमन्त्रविधिक्रिया । पृथग्धर्मा स्वेकैवेवा धर्ममेकमनुव्रता ॥ चातुराश्रम्ययुक्तेन कर्मणा काल योगिना । अक्षामफलसयोगात् प्राप्नुवन्ति परा गतिम् ॥ [वि घ. १०८।१९] इति ।

श्रीसास्त्रे त्वे च— अथाज्ञयोग्युकाना हृद्यागनिरतात्मनाम् । योगिनामधिधार स्यादेकस्मिन् हृदयेराये ॥ व्यामिश्रयाग शुभाना विप्राणा वेदवादिनाम् । समन्त्रे तु चतुर्व्यूहे ह्यधिकारो न चन्यथा ॥ त्रयाणा क्षत्रियादीनां प्रपन्नाना च तत्त्वत । अमन्त्राधिकारस्तु चतुर्व्यूहिक्रियाक्रमे ॥ सक्रिये मन्त्रचक्रे तु वैतरीये विवेकिनाम् । ममतासन्निरस्ताना स्वकर्मनिरतात्मनाम् ॥ कर्मवाच्यनसे. सम्यग्मक्तानां परमेश्वरे । चतुर्णामधि- कारो वै वृत्ते दीक्षाक्रमे सति [७।८।१।१०।११] इत्यधिकारविशेषनियम कृतः । सप्तमे च व्रतधियानपरिच्छेदे 'दानार्चने तु श्रदाणा व्रतकर्मणि सर्वदा । अखिद्धान तु विहितं सिद्ध वा ब्राह्मणेच्छया ॥ स्वकर्मणा ययोरकर्ममभ्येति च तथाचंगत् । तन्मात्स्वेनाधिकारेण पुण्यादाराधन सदा ॥ सर्वत्राधिकृतो विप्रो बाह्यदेवादिपुत्रने । यया तथा न ह्यत्रा वास्तमगच्छावार्थमाचरेत् ॥ नयेतकासनेर्मक्त्या दिनान्ये ताभि मौरुह ॥ व्रतायन्ते तु विहितं परिपीड हि तस्य वा ॥ [७।५।१।५।१६।१५] इति व्रतविशेषक्रमो दर्शित । मौरुहेति भगवच्छास्त्रे श्रुतनाम् । परिपीडमुपवास । तथा मन्त्रु तु चैव नियमोऽन्यत्र कृत । 'वोपद्वस्वाहावपत्कारनिश्राना तु प्रतिक्रिया । नमस्कारेण विहिता' इति । तथा नारदीये श्रीमदशास्त्रकल्पे— 'न स्वर प्रणवोऽज्ञानि नाप्यन्यविषय स्तथा । क्रीणा तु श्रुतातीना मन्त्रमाशोक्तिरिष्यते ' [ना अ क १।१२०] इति ।

एतदेकादशोत्राद्योऽपि सर्वसाधारणा पुराणादिषु पठन्ते । तस्यैवऽपि वर्ण्यवर्ण्यनियमा कतिक्रित धर्मशास्त्रादिषु कथ्यन्ते । यथा— 'कपिलाशोरपानेन ब्राह्मणीगमनेन च । श्रेदे वेदाङ्गरेणैव निष्कृतिर्न विधीयते (वेदाङ्गरविचारेण श्रुतस्य नरक धुनम्) ॥ [पा. सू. १।७४] ' हल्कच्छास्त्राभिसु यथापह्य द्विजातय । शुच्यन्तु स्त्री च श्रुतश्च स्रुत्सृष्ट्यामि- रन्तत । 'तथा स एवाचमनकल्प अधिक अहरह (१) । कस- रमयुक्तोमखवापनम्' इत्यादि । तस्मात् 'अपस्तपसतीर्थे याना प्रव्रज्या मन्त्रसाधनम् । देवतासाधन चैव स्त्रीश्रुततनामि पत्' इत्यादिक विहितव्यतिरिक्तवर्ण्यत्रयशुभ्याधिक्रियविधयिति योग्यम् । अपि च— 'न श्रुता भगवद्भक्ता विप्रा भागवता स्थना' [वि स २४।१०] इत्यादिवचनाव्याख्यसहिदा दिषु भागवताना चतुर्णां समत्ववचनाच्च भगवत्परिचर्यावसादर्थ- प्रवर्षपरिधानिहृतिरपि सम्मन्त्रे । अत कथ 'श्रुतस्य तु कर्तव्यं श्रुतश्च पूर्ववर्णनयपरिचर्यैव' इति भाषितम् । अत्र भूम — ययपि विहितव्यतिरिक्त विषया सर्वनिषेधा विशिष्ट- सस्कारगुणविशेषादिमतां च श्रानामपि धर्मविशेषा विदिता ,

तथापि ते सर्वे वर्णत्रयपरिचर्यां कथ्यप्रधानधर्माविरोधेन तन्निवृत्तैः श्रुतै तत्परिचर्यां भावनयैवातुष्टेया । अत एव ह्यतोच्यते 'परिचर्यात्मकं कर्म' इति । अन्यथा परिचर्यैत्येव कथ्यम् ; नच निप्रयोजनाधिक्रमहण युक्तम् ।

आमनन्ति च रहस्यान्नायविद् — 'ज्ञानज्ञापनसम्प्रेषण- कर्मा ब्राह्मण, ज्ञानपरिज्ञानकर्मा क्षत्रिय, ज्ञानबीजवर्धनकर्मा वैश्य, ज्ञानपर्युत्थानकर्मा शूद्र, कृतयुगस्यान्ते जेतायुगस्यादौ ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यशूद्रा भियन्त, तेसा भिन्नाना दृष्टि न तथा भवति, पथ्या रसना न तथा भवन्ति, पुण्यफलमोपधिवनस्पतयो न तथा दधते, ता दृष्ट्या ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यशूद्राणांमसूया प्रादुर्बभूव— शूद्र प्रथमजातिर्न व पर्युत्थास्यामीति, वैश्यो द्वितीयजातिर्न वो र्शानानि वर्षधिष्यामीति, क्षत्रियमृतीय- जातिर्न व परिज्ञास्य इति । तान् ब्राह्मण इत्याह । आस्थितय युय न वो वक्ष्यामि' इति । अत्र पर्युत्थान परिचर्या । एव शूद्र साधु इत्यादिप्रकरणान्तराणि च द्रष्टव्यानि । एतेन 'न श्रुता भगवद्भक्ता' इत्यादिस्तुतिवाक्येन वर्णत्रयपरिचर्यादि- निवृत्तिप्रसङ्गोऽपि प्रत्युक्त, भगवद्भक्तान्श्रुतस्यैव पर्युत्थान- विषे । भगवद्भक्तिस्तुतिपरत्वादेव हि 'सर्ववर्णेषु ते श्रुता ये ह्यमका जनार्दने' [वि स. २।४।१०] इति व्यतिरेक- निन्दा । किं तर्ह्यत्र स्तुतिनिन्दालम्बनम् ? आन्तर' सत्तादि- गुणोन्नेप । यदपेक्षया ब्राह्मणादेरेव ब्राह्मण्यादिक धृत्यादिषु कीर्त्यते— 'मौन चामौन च निर्विधाष ब्राह्मण.' [वृ उ. ३।५।१] इति । 'विशु क्मान्त (विष्णुक्रान्त) वासुदेव विज्ञाननिप्रो विप्रस्व गच्छते तत्त्वदर्शी' [सा. उ +४ म भा. १।१।१६।२] 'चण्डालमपि वृतस्ये त देवा ब्राह्मण विदु' इत्यादि ।

यतु शरीरसत्त्वादिगुणतारतम्यनिबन्धन जातिरूप ब्राह्मण्या- दिक, तस्यान्तरसत्त्वोन्नेपादावप्युत्तरोत्तरासारीपात जातिनियम स्थित एव । तदनुबन्धिनश्च धर्मास्तत एवावतिष्ठन्ते । अत एव हि विदितब्राह्मणविद्योऽपि विदुर स्वस्य तद्वचनेऽनधिकारमाह— 'श्रुतयोनावह जातो नातोऽन्यद्वज्जमुत्सहे' [म भा. ५।४।१।९] इति । शनादिगुणषोषक्ययोगिनि तु श्रुतार्तौ स्त्रीधर्मिण्या जनन्यामिशावज्ञानादिनिवृत्तिमान्त्रविशेषापेक्षया जातिसामान्य वीक्षणप्रतिषेध इति । यथा स्मरन्ति— 'एते समेत श्रुतोऽपि वार्धके मानमर्हति' इति । अत एव 'भक्तिष्ठविषा ह्येषा यस्मिन् म्भेच्छेऽपि वर्तते । तस्मै देय तनो प्राणै स च पुण्यो यथा ह्यम्' [गा रू पू ख २।१।७।१] इत्यादिकमनु- पवर्षपदन्तवाऽपि निव्युद्धम् । साम्योत्तरिपि सर्वोत्कर्षकलादि- साम्यविषया, अपश्रुतयावविरोधश्च । उक्त चाचार्यैर्मांगवत्त्वेन श्रुतस्योत्कर्षे ब्राह्मणस्यापि तैवैवोत्कर्षे इति पुनर्विषयमिति सर्वे सममन्त्रेप । अत शुद्धश्च— 'श्रुतस्य श्रुतकर्तव्ययो- रैक्यम्' इति ॥ ४४ ॥

५ आ. मा. भा.— ॥ ४४ ॥

६ ज. प्र. दी.— ॥ ४४ ॥

७ ह. पै. भा.— कृपीति । गवां रक्षा रक्षणं गौरक्ष्यम् । वणिक्र क्रयविक्रयी तस्य भावो वाणि-
ज्यम् । एतद्वैश्यस्य स्वभावजम् ॥ ४४ ॥

८ वं. प्र. गि.— वैश्यशूद्रयोः स्वभावगुणकर्माण्याह—
कृपीति । कृपिः सत्योत्पत्त्यर्थं भूविधेयानम् , गा रक्षतीति
गौरक्षः, तस्य भावो गौरक्ष्यं पाशुपात्त्यम् , क्रयविक्रयादिकं
वणिक्रः कर्म वाणिज्यं च वैश्यानां विहितं वैश्य कर्म तम-
द्वयसर्जनरूपस्वभावगुणजम् । द्विजातिशुभ्राण्यपरिचया-

रूपं कर्म शूद्रस्यापि रजउपसर्जनतमोरूपस्वभावगुणजम् ।
अत्र च ' शमो दमः ' [१८।४२] इत्याद्यैतत्पर्यन्तोकानि
शमादीनि चातुर्वर्ण्यकर्माणि ह्यतिस्मृत्युक्तचातुर्वर्ण्यकर्मा-
न्तराणामप्युपलक्षणमिति द्रष्टव्यम् ॥ ४४ ॥

९ व० त० दी०— वैश्यशूद्रयोराह— कृपीति । कुसीदस्य वाणिज्ये निवेशनात् प्रथमुक्तिः द्विजपरिचर्यात्सकं
शूद्रस्येति मर्यादा इयं परिचर्या भगवति कृता चेत्सर्वेषां उत्तमफलदा भवेत् ' यदृत्त्या तुप्यते हरिः ' इति
वाक्यात् । स्पष्टमन्यत् ॥ ४४ ॥

१० पु. अ. त.— वैश्यस्याऽऽह— कृपीति । कृपि
वर्षणं, गौरक्ष्यं पशुपालनं, वाणिज्यं क्रयविक्रयात्मकम्,
एतत् वैश्यस्य स्वभावाज्जातं कर्म । शूद्रस्याऽऽह— परिचर्या-

त्मकमिति । शैबर्णिकसेवनात्मकं शूद्रस्यापि स्वभाव
स्वभावाज्जातं कर्म, यद्वा मत्परिचर्यात्मकं कर्म सर्वेषां पूर्वो-
क्तानां शूद्रस्यापीत्यर्थः ॥ ४४ ॥

११ नी० भा० दी०— वैश्यशूद्रयोः कर्माण्याह— कृपीति । स्पष्टार्थः श्लोकः ॥ ४४ ॥

स्वस्ववर्णविहितकर्माभिरतस्यैवैश्वरार्चनेन सिद्धिप्रतिपत्तिः ।

स्वे स्वे कर्मण्यभिरतः संसिद्धिं लभते नरः ।

स्वकर्मनिरतः सिद्धिं यथा विन्दति तच्छृणु ॥ ४५ ॥

१ शां. भा.— एतेषां जातिविहितानां कर्मणां सम्यगनुष्ठितानां स्वर्गप्राप्तिः फलं स्वभावतः,
'वर्णा आश्रमाश्च स्वकर्मनिष्ठाः प्रेत्य कर्मफलमनुभूय ततः शोषेण विशिष्टदेशजातिकुलधर्मोयुश्चतुर्वर्णवित-
सुरमेधसो जन्म प्रतिपद्यन्ते ' [गौ. ध. छ. ११।२९] इत्यादिस्मृतिभ्यः; पुराणे च वर्णिनामाश्रमिणां
च लोकफलभेदविशेषस्मरणात् ।

२ आ. शां. व्या.— शमादिपरिचर्यान्तकर्मणां विम-
ज्योपानामभ्युदयं फलमादातुपन्यस्यति— एतेषामिति ।
स्वभावतो विहितत्वादेव मोक्षापेक्षान्तरेणानुष्ठानादित्यर्थः ।
तत्र प्रमाणमाह— वर्णा इति । शेषशब्देन शुक्कर्मणोऽति-
रिक्तं कर्मानुशयशब्दितमुच्यते, प्रत्येकं देशादिभिर्विशिष्टशब्दः
उच्यते आदिशब्देन " तयथाऽऽप्रे फलार्थं निर्मिते छाया-
गन्ध्याद्यनूच्यते, एवं धर्म चर्यमाणमप्यं अतुपद्यन्ते, न धर्मदा
निर्भवति " [आपस्तम्बः] इति स्मृतिवृत्तः । इतश्चोक्तानां

कर्मणां स्वर्गफलत्वं युक्तमित्याह— पुराणे चेति । उक्तं दि-
' यस्तु सम्यक्करोत्येव गृहस्थः परमं विधिम् । तद्वर्णवन्ध
युक्तोऽसौ लोकानामप्रोत्यनुत्तमान् ' इति । 'यस्त्वेता नियतधर्मो
वानप्रस्थधरेन्मुनिः । स दहत्यग्निवद्दोषाञ्जयेल्लोकाश्च शाश्वतान् '
इति ' मोक्षधर्मो यथरते यथोक्त शुचिः सुमङ्गलित-
तुद्धिबुधः । अनित्यनभ्योतिरिव प्रशान्त स ब्रह्मलोकं
प्रयते द्विजाति ' इति च । " सर्वे एते पुण्यलोका भवन्ति '
[छा. उ. २।२।११] इति धृतिश्रकारार्थः ।

३ शां. भा.— कारणान्तराच्चिदं वक्ष्यमाणं फलम्— स्वे स्व इति । स्वे स्वे यथोक्तलक्षणमेदे
कर्मण्यभिरतस्त्वपरः संसिद्धिं स्वकर्मानुष्ठानादशुद्धिक्षये मति कायेन्द्रियाणां ज्ञाननिष्ठायोग्यतालयुगां
लभते प्राप्नोति नरोऽधिष्ठितः पुरुषः । किं स्वकर्मानुष्ठानत एव साक्षात्संसिद्धिः ? न, कथं तर्हि ?
स्वकर्मनिरतः सिद्धिं यथा येन प्रकारेण विन्दति तच्छृणु ॥ ४५ ॥

२ आ. शां. व्या.— यदि पुनर्मोक्षापेक्षयोः कानि कर्मा-
युग्मयोरेतदा मोक्षफलत्वं तेषां सेतस्यतीत्याह— कारणा-
न्तरादिति । तदेव कारणान्तरं यन्मोक्षापेक्षया तेषामनुश्र-
न्म् । मोक्षोपायेषु शमादिषु सात्त्विकेषु ब्राह्मण्यमेषु क्षत्रिया-
दीनामनधिकाराद्ब्राह्मणानामेव मोक्षः, न क्षत्रियादीनामित्या-
शङ्क्याऽऽह— स्वे स्व इति । यथा स्वे कर्मण्यभिरत
एव बुद्धिशुद्धिद्वारा ज्ञाननिष्ठायोग्यता, तथा प्राप्तज्ञानस्य
मोक्षोपपत्तेर्नास्तिरिक्तस्यापि ज्ञानवतो मुक्तिरिति मत्वा

पूर्वार्थं न्यायते— स्वे स्व इत्यादिना । संसिद्धिशब्दस्य
मोक्षार्थत्वं गृहीत्वा स्वधर्मनिष्ठत्वमात्रेण तद्भावे तादर्थ्येन
सध्यासादिविधानानर्थक्यमिति मन्वानः शङ्कते— किमिति ।
न तादन्मात्रेण साक्षान्मोक्षो ज्ञाननिष्ठयोग्यता वेति परि-
हरति— नेति । तर्हि कथं स्वधर्मनिष्ठस्य संसिद्धिः ? इति पृच्छ-
ति— कथं तर्हीति । उत्तरार्थेनोत्तरमाह— स्वकर्ममिति ।
तच्छृणु तं प्रकारमेकाग्रचेता मृत्वा ध्रुत्वाऽन्वकारयेत्यर्थः ॥ ४५ ॥

३ रा. भा.— स्वे स्वे यथोदिते कर्मण्यभिरतो नरः संसिद्धिं परमपदप्राप्तिं लभते । स्वकर्मनिरतो
था सिद्धिं विन्दति परमपदं प्राप्नोति, तथा शृणु ॥ ४५ ॥

४ वे. ता. चं.— वर्णधर्मविभागो मोक्षसाधने किमर्थः ?
यथाऽऽह— स्वे स्वे कर्मणीति । संसिद्धिशब्दस्यात्र
मपदप्राप्तिविषयत्वं प्रकरणात्सिद्धम् । 'शाश्वतं परमन्ययम्'
। ८।५६] इति हि वक्ष्यति । यद्वा सिद्धिशब्दः 'नेष्कर्म्यै-
द्धिम्' [१।४९] इति वक्ष्यमाणविषयः । तत्पर्यवसान-
नायात्र परमप्राप्त्यग्रहणम् । ननु स्वकर्मनिरतस्यापि शुद्धस्य
। परमपदप्राप्तिः ? तस्य मोक्षसाधनविधायामनधिकारः
शारीरके अपशुद्धाधिकरणे शिक्षितः । सर्वं, भवान्तराधिकाराद्वारा
परमपदा परमपदप्राप्तेश्चैव क्लितत्वात् प्रविशेद्यः । विदुरादिवच्चाति-

स्मरेषु जन्मान्तरप्रारब्धपरविद्याप्रतिसन्धायिषु स्वकर्मणामुत्तरण-
निमित्तप्रत्यवायपरिहारायैतत् साक्षात्संसिद्धियोग्यत्वं द्रष्टव्यम् ।
यथोक्तं भगवता शौनकेन— 'धर्मन्यायादयोऽप्यन्ये पूर्वा-
भ्यासाञ्जुगुप्सिते । वर्णावस्त्वे सम्प्राप्ताः संसिद्धिं ध्रमणी यथा'
[वि. ध. १०२।३०] इति । ननु परिमितफलप्रदानसमर्थेन्द्रावापान-
रूपाणां तत्तद्गुणधर्मकर्मणां कथं परमपदप्राप्तिहेतुत्वं ? इत्यत्रोत्तरं
स्वकर्मनिरत इति । 'यथा' इत्यस्य प्रतिनिर्देशत्वात्-
च्छब्दः प्रकारपरामर्शात्साह— तथा शृण्विति ॥ ४६ ॥

५ आ. मा. भा.— ॥ ४५ ॥

६ ज. प्र. दी.— ॥ ४५ ॥

७ ह. पं. भा.— स्वे स्व इति । स्वकीये कर्मण्यभिरतः सिद्धिं यथा विन्दति तच्छृणु ॥ ४५ ॥

८ चं. प्र. गि.— एवं वर्णभेदेन कर्माण्युक्त्वा तेषु
मात्राणां देः स्वस्ववर्णविहितमेव कर्मोपादेयं, न तु स्वेच्छया
वर्णान्तरीयमपि कर्मत्याह— स्वे स्व इति । स्वे स्वे
स्वस्ववर्णाभ्यविहित एव कर्मण्यभिरतः परिनिष्ठितो नरः
संसिद्धिं ज्ञानयोग्यतां लभते । नरप्रहणेन च देवव्यवच्छेदः ।
देवानां कर्माधिकाराभावाद्दुपासनमात्रेण ज्ञानयोग्यतेति हि
देवताधिकरणे स्थितम् ।

तदेवं कर्मफलत्यागः सध्यास इत्यत्र कस्य किं कर्म ?
इति प्रश्न उत्तरितः, इदानीं फलत्यागे कीदृशः कर्मानुष्ठान-
प्रकारः ? इति प्रश्नस्योत्तरं वस्तुं प्रतिजानीते— स्वकर्ममिति ।
यथा येन प्रकारेण स्वकर्मपरिनिष्ठितः सिद्धिं ज्ञानयोग्यतां
विन्दति तं प्रकारं शृणु ॥ ४५ ॥

९ व० त० दी०— एवंविधस्य स्वस्वकर्मणः स्वसंसिद्धिहेतुत्वमाह— स्वे स्व इत्यर्थेन । अनेन परधर्मो
व्यापचितः ॥ ४५ ॥

१० पु. अ. त.— यद्यं कर्म निरूपितं तदाह— स्वे
स्व इति । स्वे स्वे स्वस्वविहिते कर्मणि अभिरतः प्रीति-
युक्तो नरो मनुष्यः संसिद्धिं सम्पद्यति । मत्प्रसादात्मिकां

लभते प्राप्नोति । ननु प्रीतिमात्रेण कथं सिद्धिः ? इत्यत
आह— स्वकर्ममिति सादृशेन । स्वकर्मनिरतः स्वविहितकर्मनिष्ठो
यथा येन प्रकारेण सिद्धिं विन्दति जानाति तं प्रकारं शृणु ॥ ४५ ॥

११ नी० भा० दी०— कर्मप्रविभागफलमाह— स्वे स्व इति । स्वे स्वे मन्वादिभिरुक्तेऽध्यापनादा-
वसाधारणे शमदमादौ साधारणे च कर्मण्यभिरतो निष्ठावान् संसिद्धिं ज्ञानयोग्यतां लभते नरः । एतदेव विवरीतुं
प्रतिजानीते— स्वेति । सिद्धिं वक्ष्यमाणां मुख्यसध्यासलक्षणं नेष्कर्म्यैसिद्धिम् । यथा येन प्रकारेण ॥ ४५ ॥

यतः प्रवृत्तिर्भूतानां येन सर्वमिदं ततम् ।

स्वकर्मणा तमभ्यर्च्य सिद्धिं विन्दति मानवः ॥ ४६ ॥

१ शां. भा.— यत इति । यतो यस्मात्प्रवृत्तिरूपत्तिश्चेष्टा वा यस्मादन्तर्यामिण ईश्वराद्भूतानां प्राणिनां स्यात्, येनेश्वरेण सर्वमिदं जगत्तत् व्याप्तं, स्वकर्मणा पूर्वोक्तेन प्रतिवर्णं तमीश्वरमभ्यर्च्य पूजयित्वाऽऽराध्य केवलं ज्ञाननिष्ठयोग्यतालक्षणां सिद्धिं विन्दति मानवो मनुष्यः ॥ ४६ ॥

२ आ. शां. व्या.— तमेव प्रवारं स्फुटयति— यत इति । यतश्चन्द्रार्थे यस्मादित्युक्तं व्यक्तिकरोति— यस्मादिति । प्राणिनामुत्पत्तिर्वैराद्यादीश्वरात्, तेषां चेष्टा च यस्मादन्तर्यामिणः, येन च सर्वं व्याप्तं, सृष्टेव घटादि कार्यस्य कारणतिरिक्तस्वरूपाभावात्, तं स्वकर्मणाऽभ्यर्च्य मानवः

संसिद्धिं विन्दतीति सम्बन्धः । न हि भाष्यादीनां यथोक्तधर्मनिष्ठया साक्षान्मोक्षो लभ्यते, तस्य शान्तैकलभ्यत्वात् । किन्तु तत्रिष्टानां शुद्धबुद्धीनां कर्मसु फलमपश्यतामीश्वरपरासादितविश्वैकवैराग्यवतां सन्यासिनां ज्ञाननिष्ठायोग्यतानां ज्ञानप्राप्त्या मुक्तिरित्यभिप्रेत्याऽऽह— केवलमिति ॥ ४६ ॥

३ रा. भा.— यतो भूतानामुत्पत्त्यादिका प्रवृत्तिः, येन च सर्वमिदं तत्, स्वकर्मणा तं मामिन्द्राद्यन्तरात्मतयाऽवस्थितमभ्यर्च्य मत्प्रसादान्मत्प्राप्तिरूपां सिद्धिं विन्दति मानवः, मत्त एव सर्वमुत्पद्यते, मया च सर्वमिदं ततमिति पूर्वमेवोक्तम्— 'अहं कृत्स्नस्य जगतः प्रभवः प्रलयस्तथा । मत्तः परतरं नान्यत्किञ्चिदस्ति धनञ्जय !' [७।६] 'मया ततमिदं सर्वं जगदव्यक्तपूर्तिना' [९।४] 'मयाऽध्यक्षेण प्रकृतिः स्रष्टे सचराचरम्' [९।१०] 'अहं सर्वस्य प्रभवो मत्तः सर्वं प्रवर्तते' [१०।८] इत्यादिषु ॥ ४६ ॥

४ वे. ता. चं.— सर्वकारणभूतः सर्वान्तर्यामी परमात्मा स्वसृज्यत्वशरीरभूतेन्द्रादिवाचकैः शब्दैराश्रायत इति तत्समाधानत्वात्संसिद्धिसाधनत्वं वर्णाश्रमधर्माणामुपपत्तिव्युत्पद्यते 'यतः प्रवृत्तिः' इति श्लोकेन । प्रवृत्तिशब्दस्यैव चेशामात्रपरशब्दबुद्धासायाऽऽह उत्पत्त्यादिकेति । चेतनाचेतनवाचिभूतशब्दसमन्वितः प्रवृत्तिशब्दोऽत्र विशेषकाभावात्सर्वविधव्यापार-

सङ्काहक इति भावः । सर्वविधकारणत्वोपयुक्त आकार उच्यते 'येन सर्वमिदं ततम्' इति । तत्त्वं नियन्कृत्वेनेति हृदयम् । 'तम्' इति परोक्षतया निर्दिष्टः कथं मामिति व्याख्यायते । इति शङ्कायां 'यतः' इत्यनुवादस्य प्राप्त्यर्थं पुरोवादे स्मारयति— मत्त एवेति । कारणत्वसर्वाधिकत्वमवैव्यापित्वसर्वनियन्कृत्वादेषु यथासम्भवं वचनानि योज्यानि ॥ ४६ ॥

५ आ. मा. भा.— ॥ ४६ ॥

६ ज. प्र. क्षी.— ॥ ४६ ॥

७ ह. पै. भा.— यत इति । यतो यस्मात्प्रवृत्तिरूपत्तिर्भूतानां पृथिव्यादीनाम्, येन सर्वमिदं तत् व्याप्तम्, आत्मीयेन कर्मणा तमीश्वरमभ्यर्च्योऽऽराध्य सिद्धिं मोक्षं विन्दति लभते मानवो मनुष्यः ॥ ४६ ॥

८ घं. प्र. मि.— तमेवाह— यत इति । यतः परमेश्वराद्भूतानां प्रसादिस्तम्बान्तरां प्रवृत्तिश्चेष्टा भवति, येन च परमेश्वरेण सर्वमिदं चेतनाचेतनामकं जगत्तत् इज्जते सर्वधारादिकमपिष्ठान्तवा घ्याप्तम्, तमीश्वरं स्वकर्मणाऽभ्यर्च्य अराप्य सिद्धिं ज्ञानयोग्यतां विन्दति मानवः । देवात्पुस्तपासनामात्रेणेति भावः । अत्र 'स्वकर्मणा तमभ्यर्च्य' इत्यनेन

परमेश्वराश्रायनस्वरूपः कर्मानुष्ठानप्रकार इत्युक्तः । 'यतः प्रवृत्तिः' इत्यनेन सर्वकर्ममेवतया सर्वनिवासेके परमेश्वरे श्रुत्येनेव राशि तस्सेवारूपस्य तदाशा'मकस्य कर्मणः समर्थेण युक्तमिति दर्शितम् । 'येन सर्वमिदं ततम्' इत्यनेन सर्वकल्पनापिष्ठान्तव कर्माण्येष्टविकाराभावाधिकः ॥ ४६ ॥

९ व० त० दी०— तत्प्रकारमाह साङ्ख्येन— स्वकर्मैति । स्पष्टम् । 'यतः प्रवृत्तिः प्रवृत्ता पुराणी' [१५।४] प्रवृत्तया येनाश्वरेण भगवत्स्वरूपेणैदं तत् तमेवाभ्यर्च्य, न तु देवान्तरं, तदा सिद्धिं मुक्तिं प्राप्नोति स्वकर्मणेति द्रष्टव्यं ॥ ४६ ॥

१० पु. अ. ल.— तं प्रकर्ममेवाऽऽह— यत इति । यतो भगवतः भूतानां प्राणिनां प्रवृत्तिरूपत्तिर्भूतानां, सर्वकर्मसु वा यतः प्रवृत्तिः प्रकर्मणं चेतनमनुसरणं भवति, येन कारणत्वेन इदं सर्वं विज्ञेयं तत् व्याप्तं, तं भगवत्तत्त्वं

कर्मणा आत्मकर्मणा भगवतः अत्यर्थं सम्पूज्य मानवः मनोजर्जती मनुष्यः मद्भक्त्यः सिद्धिं विन्दति कथं एतन्तं ॥ ४६ ॥

११ नी० भा० दी०— तमेव प्रकारमाह— यत इति । प्रवृत्तिः कायवाङ्मनोनिर्वर्त्या चेष्टा यतो हेतो-
रन्तर्धामिण “ येन वागभ्युद्यते ” [केनो. १।४।५] इत्यादिश्रुतेः; येन इदं सर्वं दृश्यं तत् ध्यातमुपा-
दानत्वात्; स्वकर्मणा तमभ्यर्च्य सन्तर्प्य सिद्धिं मोक्षं विन्दति लभते मानवः, मनुष्याधिकारिकत्वाच्छस्य ।
परमेश्वरे नित्यकर्मणामर्पणमेव मोक्षद्वारमित्यर्थः ॥ ४६ ॥

स्वकर्मणेति पूर्वोक्तस्यैव फलपूर्वकं प्राशस्त्यम् ।

श्रेयान्स्वधर्मो विगुणः परधर्मात्स्वनुष्ठितात् ।

स्वभावनियतं कर्म कुर्वन्नाऽऽप्नोति किल्बिषम् ॥ ४७ ॥

१ शां. भा.— यत एवमतः— श्रेयान्प्रशस्ततरः स्वो धर्मः स्वधर्मो विगुणोऽपि— इत्यपिशब्दो
द्रष्टव्यः— परधर्मात्स्वनुष्ठितात् । स्वभावनियतं स्वभावेन नियतं, यदुक्तं— ‘स्वभावजम्’ [१८।४२-४४]
इति तदेवोक्तं स्वभावनियतमिति; यथा विपजातस्यैव कृमेर्विषं न दोषकरं, तथा स्वभावनियतं कर्म
कुर्वन् नामोति किल्बिषं पापम् ॥ ४७ ॥

२ आ. शां. व्या.— स्वधर्मात्प्राप्तस्य बुद्धिश्रद्धादि-
द्वारा मोक्षावकाशित्वात्तदनुष्ठानमावश्यकमित्याह— यत इति ।
ननु बुद्धादिलक्षणं स्वधर्मं कुर्वन्तपि ईसाधीनं पापं प्राप्नोति
तस्य स्वधर्मं श्रेयान् ? इति तत्राऽऽह— स्वभावेति ।

स्वकीयं वर्णाश्रमं निमित्तोक्तय विहितं स्वभावजमित्यथस्ता-
दुक्तमित्याह— यदुक्तमिति । विप्रहात्मकमपि विहितं कर्म
कुर्वन्पापं नाऽऽप्नोतीत्यत्र दृष्टान्तमाह— यथेति ॥ ४७ ॥

३ रा. भा.— एवं त्यक्तकर्तृत्वादिको मदाराधनरूपः स्वधर्मः स्वधर्मोपादातुं योग्यो धर्मः;
प्रकृतिसंसृष्टेन हि पुरुषेणैन्द्रियव्यापाररूपः कर्मयोगात्मको धर्मः सुकरो भवति; अतः कर्मयोगारूपः
स्वधर्मो विगुणोऽपि परधर्मात् इन्द्रियजयनिपुणपुरुषधर्मात् ज्ञानयोगात् मकलेन्द्रियनियमनरूपतया
सप्रमादात् कदाचित्स्वनुष्ठितात् श्रेयान् ।

४ वे ता. चं.— एव वर्णाश्रमधर्माणां स्वरूपेणापरि-
त्याज्यत्वं पराप्रतिपादनत्वात्प्रकारेण दर्शितं । अथ तेषामेव
‘देवमेवापूरे यज्ञम्’ [४।२५] इत्याद्युक्तप्रधानधर्मयोगेन
नियमविशेषादियोगेन कर्मयोगान्तर्भूतानां ज्ञानयोगाधिकारिणा-
मप्यपरित्याज्यत्वं प्रागुक्तं [३।३५] प्रत्यभिज्ञाप्यते—
‘श्रेयान् स्वधर्मं’ इत्यादिभिः । अत्र स्वधर्मशब्दो न वर्णाश्रम-
नियतधर्मपरः, तथा सति परधर्मशब्देन वर्णान्तरादिधर्मोपादान-
प्रसङ्गात्, नच तद्युक्तं, तस्य निषिद्धत्वेनाधर्मतया स्वधर्मस्य
तत्र प्रशस्त्यतत्पलक्षणश्रेयस्त्वचनानायागात्; नहि पापात्पुण्यं
श्रेय इति कथ्यते, अत एव वेदवाक्यमार्त्विदिकस्य धर्मस्य
श्रेयस्त्वच्यत इत्यपि न योज्यम्, क्षत्रियसंभारुनस्य ‘श्रेयो
भोगस्तु भेद्यम्’ [२।५] इत्युक्तप्रधानधर्मभूतप्रवृत्त्याप्रति-
षेधोऽयमिति चेत्, न, तत्प्राप्तौ निषेधायोगात्, अप्राप्तौ

पापत्वादेव दत्तोत्तरत्वात् । आपत्त्वनन्तरा च श्रुतिर्दुस्त्यजा ।
अतोऽत्र स्वधर्मपरधर्मशब्दौ प्राग्वत्कर्मयोगज्ञानयोगविषयी
व्याख्यातौ । ‘एवम्’ इत्यात्म्यं ‘स्वधर्मः’ इत्यन्तमेक
वाक्यम्, अन्यथोत्तरमन्यानवयप्रसङ्गात् । स्वशब्दस्य जाति-
विवक्षाबुद्धासायाऽऽह स्वधर्मोऽपि । ‘स्वभावनियतं कर्म’ इत्य-
नन्तरोक्त्यनुसारेण कर्मविषय स्वधर्मशब्द- प्रकरणाभिप्राय-
कर्मविषयं । तत्र स्वधर्मोपादानात्तु योग्य इत्युक्तं विद्योति
प्रकृतीति । विगुणशब्दस्य त्याग्यत्वशङ्कापरत्वमाह विगुणो-
ऽपीति । गलन्तराभावाद्बुद्ध्यत्ववत्त्वेनानुगतोऽपीत्यर्थः ।
स्वशब्दनिर्दिष्टकर्मयोगार्हादन्योऽपि पर, स च ज्ञानयोगार्ह
इत्यभिप्रायेणाऽऽह इन्द्रियेजयेति । सप्रमादस्य स्वनुष्ठित्व
कथं स्यात् ? इत्यत्राऽऽह— कदाचिदिति ।

३ रा. भा.— तदेवोपादायति— स्वभावेति । प्रकृतिसंसृष्टस्य इन्द्रियव्यापाररूपतया स्वभावात्
एव नियतत्वात् कर्मणः कर्म कुर्वन् किल्बिषं संतारं
सकलेन्द्रियनियमनसाध्यतया सप्रमादत्वाच्चिद्रिष्टु
ज्यायसीति तृतीयाध्यायोक्तं स्मारयति ॥ ४७ ॥

प्रकृतिसंसृष्टस्य इन्द्रियव्यापाररूपतया स्वभावात्
न प्राप्नोति, अप्रमादत्वात्कर्मणः; ज्ञानयोगस्य
प्रमादात्किल्बिषं प्रतिपद्येतापि, अतः कर्मनिष्ठ

४ वे. ता. चं.— 'स्वभावनियतम्' इत्यत्र जातिनियतत्व-
शाङ्कानुदासायाऽऽह— तदेवेति । यथा विपत्तमन्वित-
न्तिण्यादिजातानां जन्तूनां स्वभावनियता आहारा इति भावः ।
किल्बिषशब्दोऽनिष्टतमत्वद्योतनाय संसारशब्देन तत्फलपर्यन्त-
तया व्याख्यातः । ज्ञानयोगनिष्ठासन्भावितनिषेधाय वा, विशेष-

निषेधः शोषाम्यनुज्ञाप इत्यभिप्रायेण वाऽऽह— ज्ञानयोग-
स्येति । अर्थान्तरपरत्त्वशाङ्कानुदासाय आदरातिशयविवक्षया,
पुनरुक्तिपरिहाराय च तृतीयाध्यायोक्तं (३९) स्मारयती-
त्युक्तम् ॥ ४७ ॥

५ आ. मा. भा.— ॥ ४७ ॥

६ ज. प्र. दी.— ॥ ४७ ॥

७ ह. पै. भा.— श्रेयानिति । श्रेयान्प्रशस्यतरः । विगुणो गुणरहितः । शोभनं समग्रमनुष्ठितो
यस्तस्मात्परधर्मात्स्वधर्मो विगुणोऽपि श्रेयान् । स्वभावनियतं कर्म कुर्वन्नाऽऽप्नोति किल्बिषं पापम् ।
तस्य दोषाय न भवति । विपजातस्य क्रमेः सहजं विषं न मरणाय भवति ॥ ४७ ॥

८ वं. प्र. गि.— इदानीं 'स्वे स्वे कर्मणि' [१८।४५]
' स्वकर्मणा ' [१८।४६] इति च विशेषणदशितमर्थमाह—
श्रेयानिति । विगुणः समग्रमनुष्ठितोऽपि स्वधर्मः स्वदृष्टि-
तात्परधर्माच्छ्रेयान् भेदः । तस्मात्प्रश्रियेण सता स्वया स्व-
धर्मो युद्धमेव कर्तव्यं, न तु भिक्षादानादिरिति भावः । ननु
स्वधर्मोऽपि युद्धं बन्धुवधदुष्टत्वाद्दण्डेयम् ; अत आह—

स्वभावनियतमिति । ' शीर्ष तेजो कृतिः ' [१८।४१]
इत्यादि पूर्वोक्तं स्वभावजं युद्धादि कर्म कुर्वन्बन्धुवधकिल्बिष
न प्राप्नोति । यागाङ्गुपशुहिसाया इव युद्धाङ्गुपशुहिसाया
अपि विहितत्वात् दोषतेति द्वितीयाध्याये [३१-३८]
व्याख्यातोऽयमर्थः ॥ ४७ ॥

९ व० त० दी०— श्रेयानिति । विगुणोऽपि स्वधर्मः स्वनुष्ठितात्परधर्माच्छ्रेयः, श्रेयस्कृ इति वा; स्वभावो
यो यो विप्रशसादेरतेन नियतं कर्म कुर्वन्— यथा क्षत्रियस्य युद्धादि तदेव स्वभाविकं तव कर्म युद्धादिकमुचित-
मिति भावः । अन्यथा तु किल्बिषं प्राप्नोति । एवं च कर्मनिष्ठैव ज्यायसीति तृतीयोक्तं व्याख्यायोपदिशति ॥४७॥

१० पु. अ. त.— स्वकर्माचने विशेषणमाह— श्रेया-
निति । स्वनुष्ठितात् सुष्ठु अवधितात् परधर्मात् कर्ममार्गी-
यात् विगुणोऽपि स्वधर्मः श्रेयान्, भेद इत्यर्थः । ननु विगुण-

त्वात् कर्म श्रेयस्य ? इत्यत आह— स्वभावेति । स्वभाव-
नियतं भगवद्भावनिषेधोक्तं कर्म कुर्वन् वैगुण्यजनन्यत्वात्
च किल्बिषं न आप्नोति ॥ ४७ ॥

११ नी० भा० दी०— स्वकर्मणेति विशेषणस्य फलमाह— श्रेयानिति । स्वधर्मो विगुणः किञ्चिदङ्गहीनोऽपि
श्रेयान् प्रशस्यतरः । किमपेक्ष्य श्रेयान् ? परधर्मात्स्वनुष्ठितात् सम्यग्विहितादपि । उक्तं च ' स्वधर्मं निधत्तं श्रेयः
परधर्मो भयावहः ' [३।२५] इति । स्वभावनियतं पूर्वोक्तप्रिविश्वस्वभावाज्जातं कर्म कुर्वन् किल्बिषं दोषं
नाप्नोति । विपकृमेर्द्विपमिध न दोषकरम् । तस्मात्तव भैक्ष्यं हिंसाशून्यमपि न युक्तं, किन्तु हिंसायुक्तोऽपि स्वधर्म
एव प्रशस्यतरः । धर्मत्वेन विहितेऽडिमज्जीयोमीयध्वालम्ने इव कृते सति न किल्बिषप्रसङ्गोऽस्तीत्यर्थः ॥ १७ ॥

स्वकर्म-धर्मप्राशस्त्ये सहजान्तं हेत्वन्तरम् ।

सहजं कर्म कौन्तेय ! सदोषमपि न त्यजेत् ।

सर्वारम्भा हि दोषेण धूमेनाग्निरिवाऽऽवृताः ॥ ४८ ॥

१ शां. भा.— स्वभावनियतं कर्म कुर्वाणो विपजात इव क्रुमिः किल्बिषं नामोतीत्युक्तम्, पर-
धर्मश्च भयावह इति, अनात्मत्रय ' न हि कश्चित्क्षणमप्यकर्माकृच्छिष्ठति ' [३।५] इति; अतः सहजं सह
जन्मनेतोत्पन्नं महजम् । किं तत् ? कर्म कौन्तेय । सदोषमपि त्रिगुणात्मकत्वात् त्यजेत् । सर्वारम्भाः, आर-
म्भन्त इत्यारम्भाः, सर्वकर्मापीत्येतत्परश्रणात् । ये केचिदारम्भाः स्वधर्माः परधर्माश्च ते सर्वे हि यस्मात्-
त्रिगुणात्मकत्रयमत्र हेतुः—त्रिगुणात्मकत्वादोषेण धूमेन सहजेनाग्निरिव आवृताः । सहजस्य कर्मणः स्वध-
र्माग्न्यस्य परित्यागेन परधर्मानुष्ठानेऽपि दोषाद्येन मुच्यते, मयारभ्य परधर्मः । न च शक्यतेऽप्योप-
स्यक्तुपमेन कर्म यतः, तस्मान्न त्यजेदित्यर्थः ।

२ आ. शां. व्या.— इत्थं विहितं कर्म दोषवदपि कर्तव्यं प्रकारान्तरासम्भवादित्युक्तानुवादपूर्वकं कथयति—स्वभावेत्यादिना । न हि कृमिर्विपत्रो विपनिमित्तं मरणं प्रति पश्यते, तथाऽयमधिकृतः पुरुषो दोषवदपि विहितं कर्म कुर्वन् पापनाऽऽनोतीत्युक्तमित्यर्थः । तर्हि दोषरहितमेव भिक्षाट्ठादि सर्वैरुपेयतामतो न पापप्राप्त्यादाङ्कत्यासाङ्क्याऽऽह— परेति । एकमित्यनुवर्तते । तर्हि पापप्राप्तिसङ्घा परिहर्तुंमकर्म-निवृत्त्यमेव सर्वथा स्यादित्यासाङ्क्यं ज्ञानाभावादेवमित्याह— अनात्मक इति । पूर्ववदप्रापि सम्बन्धः । प्रकारान्तरासम्भवकृतं फलमाह— अत इति । सह जायत इति सहज स्वभावनियत नित्यं कर्म तद्विहितत्वादिदोषमपि हिंसात्मकतया सद्योप-नित्यत्र हेतुमाह— त्रिगुणेति । सत्त्वादिगुणत्रयारब्धतया

हिंसादिदोषवदपि कर्म विहितमत्याज्यमित्यर्थः । कर्मणा दोषवत्त्वं प्रपञ्चयति—सद्येति । आरम्भशब्दस्य कर्म व्युत्पत्त्या स्वपरसर्वकर्माद्यत्वे कर्मणा प्रकृतत्वं हेतुमाह— प्रकरणादिति । दोषेणेत्यादि व्याकृते— ये केचिदिति । ते सर्वे दोषेणाऽऽवृता इति सम्बन्धः । सर्वकर्मणां दोषावृत्तत्वे हिंसादोषात् यस्मादित्युक्तं हेतुमेवाभिनयति— त्रिगुणात्म-कत्वमिति । स्वभावनियतस्य कर्मणो दोषवत्त्वात्तथागद्वारा परधर्ममातिष्ठमानस्यापि नैव दोषाद्विमोक्तं सम्भवति । न च परधर्मोऽनुगतो शक्यते भयावहत्वात्, न च तर्हि कर्मणोऽदो-षतोऽननुग्रहमेवाहंभ्याशेषकर्मत्यागायोगात्, अत सहजं कर्म सद्योपमपि न त्याज्यमिति वाक्यार्थमाह— सहजस्येति ।

१ शां. भा.— किमशेषतस्त्यक्तमशक्यं कमेति न त्यजेत् ? किंवा सहजस्य कर्मणस्त्यागे दोषो भवतीति ? किं चातः ? यदि तावदशेषतस्त्यक्तमशक्यमिति न त्याज्यं सहजं कर्म, एवं तर्ह्यशेषतस्त्यागे गुण एव स्यादिति सिद्धं भवति । सत्यमेवं, अशेषतस्त्याग एव नोपपद्यत इति चेत्, किं नित्यप्रच-लितारमकः पुरुषो यथा साहचर्यानां गुणाः ? किंवा क्रियैव कारकं, यथा चौद्वानां पञ्च स्कन्धाः क्षण-प्रध्वंसिनः ? उभयथाऽपि कर्मणोऽशेषतस्त्यागो न भवति ।

२ आ. शां. व्या — सहजं कर्म सद्योपमपि न त्यजेदिति विचारमवतारयति— किमिति । 'न हि कश्चिद्' [११५] इति स्यादादिति शेषः । दोषो विहितनित्यत्यागे प्रत्यवायः । सन्निध्यस्य प्रयोजनस्य विचार्यत्वाद्दुक्ते सन्देहे प्रयोजनं पृच्छति— किञ्चात इति । सनाऽऽज्यमनृष्यं फलं दर्शयति— यदीति । अशक्यार्थानुष्ठानस्य गुणत्वेन प्रविष्टत्वात्प्रविष्टं हि मशोदधिभगवत्स्यस्य जुहुवीत्यस्य विषयो गुणवत्स्य, तदाह— एव तर्हीति । अशेषकर्मत्यागस्य गुणवत्त्वेऽपि प्रागुपन्यायेन तद

योगात्सत्याशक्यानुष्ठानेति शङ्कते— सत्यमिति । चोद्यमेव विदु-ष्वन्नाथं विभजते— किमिति । सत्त्वादिगुणवत्त्वात्तमेव नित्य-प्रचलितत्वेनाशेषतस्तेन न कर्म तस्युक्तं शक्यं, नापि रूपविज्ञान-वेदानसहासस्कारसहजानां क्षणध्वंसिनां स्कन्धानामिष क्रिया-कारकभेदाभावात् कारकस्यैवाऽऽज्यमनृष्यत्वात्त्वमित्युक्तं कर्मा-शेषतस्त्यक्तं शक्यम्, उभयथापि स्वभावमहादित्याह— उभययेति ।

१ शां. भा.— अथ तृतीयोऽपि पक्षो यदा करोति तदा सन्नियं वस्तु, यदा न करोति तदा निश्चियं वस्तु तदेव । तत्रैवं सति शक्यं कर्माशेषतस्त्यक्तम् । अयं त्वस्मिन्मूर्तवीये पक्षे विशेषः— न नित्यप्रचलितं वस्तु, नापि क्रियेयं कारकम् । किं तर्हि ? व्यनस्यिते द्रव्येऽपिद्यमाना क्रियोत्पद्यते नियमाना च विनश्यति । शुद्धं द्रव्यं शक्तिमदवतिष्ठत इत्येवमाहुः काणादास्तदेव च कारकमित्यस्मिन् पक्षे को दोषः ? इति । अयमेव तु दोषो यतस्त्वमागतं मतमिदम् । कथं ज्ञायते ? यत आह भगवान् 'नासतो विद्यते भावः' [२।१६] इत्यादि । काणादानां क्षमतो भावः सतश्चाभावा इतीदं मतम-मागतम् । अमागतत्वेऽपि न्यायश्चेत्को दोषः ? इति चेत्, उच्यते— दोषश्चिदं मयंप्रमाणनिरोधात् । कथं ? यदि तावद्व्यशुकादि द्रव्यं प्रागुत्पत्तेरत्यन्तमेवमात्, उच्यते च स्थितं कश्चिन्काळं पुनरत्यन्त-मेवामचमापद्यते । तथा च सत्यमदेव मज्जायते सदेवामचमापद्यतेऽस्मादो भावो भवति भावश्चाभाव इति ।

२ आ. शां. व्या.— पण्डदानुतोषेनाशेषकर्मत्यागयोगे दोषवत्त्वं दर्शयति— अयमिति । कदाचिदा मा सत्करो नित्यं कर्म कदाचिदिति विषयो परित्यज्याह— तत्रेति । उच्यते च पर-दोषवत्त्वात्तदोषवत्त्वेन विपद्यति— अयं त्विति । अनात्मनोऽपि विद्यात्पक्षे इत्यस्य कर्म त्वदिति ।

इत्यादिपण्ड— गुणमिति । क्रियात्कर्मणोऽपि क्रिया-वत्त्वमात्रं कर्म कारकत्वं क्रियां प्रवृत्तकारणं कारकमित्यनु-ष्ठानादित्यनुष्ठानाऽऽह— तदेवेति । क्रियोत्पत्तिमदं कारकं, न क्रियाविषयत्वं, परमसाध्यादित्यर्थः । पक्षेविषयो दोषो भावश्चित्तं सर्वं स्वैकत्वेऽनुग्रहवति— इत्यस्मिन्निति ।

भगवन्मतानुसारिवाभावादस्य पक्षस्य त्याज्यतेति दूयति—
अयमेवेति । भगवन्मतानुसारित्वमस्याप्रामाणिकमिति
शङ्कते— कथमिति । भगवद्भवन्मुदाहरणपरपक्षस्य तदनुगुण-
त्वाभावमाह— यत् इति । परेषामपि मतमेतदनुगुणमेव किं
न स्यात् ? इत्याशङ्क्याऽऽह— काणादानां हीति । भगवन्म-
तानुगुणत्वाभावेऽपि न्यायाशुगुणत्वेन दोषरहितं काणादानां
मतमुपादेयमेव, तर्हि काणादमतविरोधादुपेक्ष्यते भगवन्मत-

मिति शङ्कते— अभागवत्तत्त्वेऽपीति । न्यायवचनमसिद्धमिति
दूयति— उच्यते इति । सर्वप्रमाणानुसारिणे मतस्य न
तद्विरोधितेलाक्षिपति— कथमिति । वैशेषिकमतस्य सर्व-
प्रमाणविरोधं प्रकटयन्नादौ तन्मतमनुवदति— यदीति । अतो
जन्म सतश्च नाश इति स्थिते फलितमाह— तथा चेति ।
उक्तमेव वाक्यं व्याकरोति— अभाव इति । सर्वेषामसत्त्वमा-
पद्यत इत्युक्तं व्याचष्टे— भावश्चेति । इति मतमिति शेषः ।

१ शां. भा.— तत्राभावो जायमानः प्रागुत्पत्तेः शशविषाणकल्पः समवाय्यसमवायिनिमित्ताख्यं
कारणमपेक्ष्य जायत इति । न चैवमभाव उत्पद्यते कारणं वाऽपेक्ष्यत इति शक्यं वक्तुं, असतां शश-
विषाणादीनामदर्शनात् । भावात्मकाश्चेद्व्यवस्था उत्पद्यमानाः किञ्चिद्भिव्यक्तिमात्रकारणमपेक्ष्योत्पद्यन्त
इति शक्यं प्रतिपत्तुम् । किञ्चासतश्च सद्भावे सतश्चासद्भावे न क्वचित्प्रमाणप्रमेयव्यवहारे विश्वासः कस्य-
चित्स्यात् । सत्सदेव, असदसदेवैतिनिश्चयानुपपत्तेः ।

२ आ. शां. व्या.— तत्रैवानुपगमन्तरमाह— तत्रेति ।
ग्रहृतं मतं सप्तम्यर्थः । इत्यनुपगम्यते इति शेषः । परकीय-
मनुपगमं दूयति— न चेति । एवमिति परपरिभाषानुसारेणे-
त्यर्थः । अदर्शनादुत्पत्तेरपेक्षयाथेति शेषः । कथं तर्हि त्वन्मते-
ऽपि घटादीनां कारणपेक्षानुत्पत्तिः ? न हि भावानां
कारणपेक्षोत्पत्तिर्वा युक्तेति तत्राऽऽह— भावेति । घटादीना-
मस्मत्पक्षे प्रागपि कारणरमना सतामेवाव्यक्तनामरूपाणामभि-

व्यक्तिसामग्रीमपेक्ष्य प्रयगभिव्यक्तिसम्भवात् किञ्चिदर्थ-
मित्यर्थः । असत्कार्यवादे दोषान्तरमाह— किञ्चेति । परमेते
मानमेयव्यवहारे क्वचिदपि विश्वासो न कस्यचिदित्यत्र हेतु-
माह— सत्सदेवेति । न हि सतथेवेति निश्चितं तद्वैव-
पुनरसत्त्वप्राप्तेरिष्टत्वात्, न चासत्तथेवेति निश्चयस्तस्यैव सत्त्व-
प्राप्तेरवगमात् ; अतो यन्मानेन सत्सद्भा निर्णीतं तत्तथेति
विधासामावादानवैकल्यमित्यर्थः ।

१ शां. भा.— किञ्चोत्पद्यत इति द्व्यधुकादेर्द्रव्यस्य स्वकारणसत्तासम्बन्धमाहुः । प्रागुत्पत्ते-
श्चासत्, पश्चात्स्वकारणव्यापारमपेक्ष्य स्वकारणैः परमाणुभिः सत्तया च समनायलक्षणैः सम्बन्धेन
सम्बध्यते । सम्बद्धं सत् कारणसमयेतं सद्भवति । तत्र वक्तव्यं कथमसतः सत्कारणं भवेत्सम्बन्धो वा
केनचित् ? नहि वन्ध्यापुत्रस्य सत्ता सम्बन्धो वा कारणं वा केनचित्प्रमाणतः कल्पयितुं शक्यम् ।

२ आ. शां. व्या.— इतथासत्कार्यवादे न युक्तिमा-
नित्याह— किञ्चेति । तदेव हेतुवन्तरं स्फोरयितुं परमतमनु-
वदति— उत्पद्यत इतीति । परकीयं वचनमेव व्याचष्टे—
प्रागिति । सम्बद्धं सदिश्यमेव कारणसम्बन्धे सति कार्यस्य
सत्तासम्बन्धो भवतीत्युक्तं तदेव स्फुटयति— कारणेति ।

परमतमेवमतुमाह्य दूयति— तत्रेति । कार्यस्यासतोऽपि
कारण सम्भवति तस्य च कार्येण सम्बन्धः सिध्यतीत्या-
शङ्क्याऽऽह— न हीति । असत्त्वादेवासतः सम्बन्धाभावे
कारणस्य सतोऽपि न तेन सम्बन्धोऽनुमानं सद्भवते सत्सतो
सम्बन्धासम्भवादित्यर्थः ।

१ शां. भा.— ननु नैवं वैशेषिकैरभारस्य सम्बन्धः कल्प्यते, द्व्यधुकादीनां हि द्रव्याणां
स्वकारणेन समनायलक्षणः सम्बन्धः सर्षामेवोच्यत इति । न; सम्बन्धात्प्राक्सत्त्वानभ्युपगमात् । नहि
वैशेषिकैः कुलालद्रव्यचक्रादिव्यापारात्प्राग्व्यवस्थादीनामस्तित्वमिष्यते । न च मृद एव घटाद्याकारप्राप्ति-
मिच्छन्ति । तत्रश्रामत एव सम्बन्धः पारिदोष्यादिषु भवति ।

२ आ. शां. व्या.— कार्यस्यालक्षणात्सत्त्वानभ्युपगमात्
कारणसम्बन्धः इत्यादिति शङ्कते— न-इति । एतन्निव-
घटादीनां कारणसम्बन्धं शङ्कितं एवयति— न; सम्बन्धा-
दिति । अननुगुणमपेक्ष विदूयति— न हीति । तदेव

कार्यं कार्यकारणमप्य कार्यव्यवहारं निर्बहतीत्यनुगुणमाकारितं
सम्बन्धमनुपयतिरित्यागच्छापराधान्दाना-नैवमित्याह— न चेति ।
कार्यस्य कारणसम्बन्धात्पूर्वं सात्वतादि परिदोषविषयं
सतीत्यति— सत्त्वश्चेति । तत्र आगुणतिसंकेति शेषः ।

१ शां. भा.— नन्वसतोऽपि समवायलक्षणः सम्बन्धो न विरुद्धः, न; वन्ध्यापुत्रादीनामदर्शनात् । घटादेरेव प्रागभावस्य स्वकारणसम्बन्धो भवति, न वन्ध्यापुत्रादेः; अभावस्य तुल्यत्वेऽपीति विशेषोऽभावस्य वक्तव्यः । एकस्याभावो द्वयोरभावः सर्वस्याभावः प्रागभावः प्रध्वंसाभाव इतरेतराभावोऽप्यन्ताभाव इति लक्षणतो न केनचिद्विशेषो दर्शयितुं शक्यः । असति च विशेषे घटस्य प्रागभाव एव कुलालादिभिर्घटभावमापद्यते, सम्बध्यते च भावेन कपालारूपेण स्वकारणेन, सर्वव्यवहारयोग्यश्च भवति, न तु घटस्यैव प्रध्वंसाभावोऽभावत्वे सत्यपीति प्रध्वंसाद्यभावानां न क्वचिद्व्यवहारयोग्यत्वं, प्रागभावस्यैव द्व्यणुकादिव्रव्याख्यस्योत्पत्त्यादिव्यवहारार्हत्वमित्येतदसमञ्जसं, अभावत्वाविशेषादत्यन्तप्रध्वंसाभावयोरिव ।

२ आ. शां. व्या.— सम्बन्धिनोः सदसतोरेवासंयोगेऽपि समवायः सदसतोः सम्भवेदिति तस्य नित्यत्वादन्यतरसम्बन्धाभावेऽपि स्थितेरावश्यकत्वादिति शङ्कते- नन्विति । सदसतोर्मिषः सम्बन्धस्यादृष्टत्वात् न निराच्यते- न, घन्त्येति । घटादिप्रागभावस्यात्यन्ताभावत्वाभावाद्बन्ध्यापुत्रादिविलक्षणत्वात् स्वकारणसम्बन्धः सिध्यतीत्याशङ्क्याऽऽह- घटादेरिति । समयप्रागभावत्वमावशिष्येऽपि कस्यचित्कारणसम्बन्धो नेतरस्येति विशेषे हेत्वभावात् प्रागभावस्य कारणसम्बन्धः सम्बन्धीत्यर्थः । घटादिप्रागभावस्य सप्रतिपत्तिरुक्तव वन्ध्यापुत्रादेर्नैवमिति विशेषमाशङ्क्य दूयति- एकस्येति । प्रागभावस्यैव प्रध्वंसाभावादेरपि सम्प्रतियोगिदृक्त्वाविशेषे

स्वकारणेन सम्बन्धाविशेषः स्वादित्यर्थः । प्रागभावप्रध्वंसाभावयोर्विशेषाभावे फलितमाह-असति चेति । कपालस्यद्वो घटकारणोमृतसदवयवविषयः, सर्वो व्यवहारो घटाप्रितो जन्मनाशादिव्यवहारः । प्रध्वंसाभावस्तु घटस्यैवामावत्त्वे सत्यपि न घटत्वमापद्यते, नापि कारणेन सम्बध्यते, न चोत्पत्त्यादिव्यवहारयोग्यो भवतीत्येतत्सुक्तं प्रागभावोनास्य विशेषाभावादित्याह- न त्विति । असमञ्जसमित्यनेनेतिशब्दः सम्बध्यते । असमञ्जसान्तरमाह- प्रध्वंसादीति । अन्योन्याभावात्यन्ताभावत्वादिविषयार्थी । क्वचिदिति देशकालयोर्मद्गं, व्यवहारो जन्मादिरिव, प्रागभावो नोत्पत्त्यादिव्यवहारयोग्योऽभावत्वाद्भवसादिवदित्यर्थः ।

१ शां. भा.— ननु नैवास्माभिः प्रागभावस्य भावापत्तिरुच्यते । भावस्यैव हि तर्हि भावापत्तिः, यथा घटस्य घटापत्तिः, पटस्य वा पटापत्तिः । एतदप्यभावस्य भावापत्तिरदेव प्रमाणविरुद्धम् । साहचर्यापि यः परिणामपक्षः सोऽप्यपूर्वधर्मोत्पत्तिविनाशाङ्गीकरणाद्विशेषिकपक्षान्न विशिष्यते । अभिव्यक्तिविरोधावाङ्गीकरणेऽप्यभिव्यक्तिविरोधावयोर्विद्यमानत्वाविद्यमानत्वनिरूपणे पूर्ववदेव प्रमाणविरोधः । एतेन कारणस्यैव संस्थानमुत्पत्त्यादीत्येतदपि प्रत्युक्तम् ।

२ आ. शां. व्या.— प्रागभावस्य घटाभावात्समुपगमादनुमानं सिद्धसाधनमिति शङ्कते- नन्विति । अभावस्य भावात्प्राधान्यमुपगमे भावस्यैव भावापत्तिरित्येति क्त्वादिति दूयति- मायस्यैवेति । तस्य तदापत्तेरयोग्यत्वे दृष्टान्तमाह-यथेति । भावस्य भावापत्तिरिति धातुनिष्ठं स्पष्टयति- एतदपीति । आरम्भशब्दो कर्त्तव्यं परिणामशब्देऽपि समारयति- साहचर्येति । धर्मः परिणामः । असतोऽपूर्वपरिणामस्योत्पत्तेरसत्त्वं पूर्वपरिणामस्य नासादसदवदेव, स्य घटस्येति शब्दस्याऽऽशापि दुर्घटित्यर्थः । ननु कार्यं कारणरमनाप्रापतिं घटेश्चकार्यं कारकस्यापाराधयते तेन शब्दस्य- कथोर्जन्मान् शब्दव्यवहारान्मनान्तराद्दिशेवसिद्धिस्तनाऽऽह-

अभिव्यक्तीति । कारकस्यापारात्प्रागनभिव्यक्तिरभिव्यक्तेः सखमसखं वा ! सखे कारकस्यापारवैयर्थ्यात्तद्विषयप्रमाणविरोधः; द्वितीये पशान्तरशब्दन्त्यात्सत्त्वनिर्वर्तव्यायोगे स एव दोषः; कारकस्यापारात्पूर्वव्यक्तिरुच्येति स एव दोषः । अत्रावेऽपि सतोऽपराधान्कारकान्मानमेयव्यवहारे न क्वापि विभावः; सखदेव, असदसदवदेवलिपारणादित्यर्थः । साहचर्यप्रतिशेन्यायेन पशान्तरमपि प्रतिशितमित्याह- एतेनेति । कारणस्यैव कार्यंकारणत्वरूपमित्येव एतदप्यागेन शब्दप्रापत्तिनां स इत्येतदपि न पूर्वरूपे स्थिते नते च परस्य परत्वापत्तेरनुपगमे च प्रार्थं रूपं स्थितेन नतेन वा ह्युपुं शक्यमित्यर्थः ।

१ शां. भा.— पारिशेष्यात्मदेरुमेव वस्तु अविद्ययोत्पत्तिविनाशादिवर्धनं ननु ननु कथा निरूप्यते इति भागवतं मतमुक्तं 'नासतो विद्यते भावः' [२।१६] इत्यभिन्नुक्तं । मत्प्रत्ययस्याप्यभिचारान्, व्यभिचाराचेतरेषामिति । तस्य तर्हि आत्मनोऽविक्रियन्तेऽप्येवमः कर्पणस्यागो नोपपद्यते ? इति । तद्वि वस्तु-

भूता गुणा यदि वाऽविद्याकल्पितास्तद्धर्मः कर्म । तदाऽऽत्मन्यविद्याध्यारोपितमेवेत्यविद्वान् 'नहि कश्चित् क्षणमप्यशेषतस्त्यक्तुं शक्नोति' [३।५] इत्युक्तम् । विद्वांस्तु पुनर्विद्ययाऽविद्यायां निवृत्तायां शक्नोत्येवाशेषतः कर्म परित्यक्तुं, अविद्याध्यारोपितस्य शेषानुपपत्तेः । नहि तैमिरिकदृष्ट्याऽध्यारोपितस्य द्विचन्द्रादेस्तिमिरापगमे शेषोऽवतिष्ठते । एवं च सतीदं वचनमुपपन्नं 'सर्वकर्माणि मनसा' [५।१३] इत्यादि । 'स्वे स्वे कर्मण्यभिरतः संसिद्धिं लभते नरः' [१८।४५] 'स्वकर्मणा तमभ्यर्च्य सिद्धिं विन्दति मानवः' [१८।४६] इति च ॥ ४८ ॥

२ आ. शां. व्या.— आरम्भादे परिणामवादेषु बोधत्वादिबन्धवहारानुपपत्तौ परिशेषायात दर्शयति—पारि-
शेष्यादिति । एकस्यानेकविधविकल्पानुपपत्तिमाशङ्क्याऽऽह—
अविद्ययेति । अस्यापि मतस्य भगवन्मतानुरोधित्वा-
भावाद्द्विशिष्टा त्याज्यतेत्याशङ्क्याऽऽह— इतीदमिति ।
उक्तमेव भगवन्मतं विशदयति— सत्प्रत्ययस्येति । सदेकमेव
वस्तु स्यादिति शेषः । इतरेषा विकारप्रत्ययाना रजतादिधोव-
दर्थव्यभिचारादविद्यया तदेव सद्रस्त्वनेकधा विकल्प्यत
इत्याह— व्यभिचाराच्चेति । इति मतं श्लोके दर्शितमिति
सम्बन्धः । आत्मनश्चेदविक्रियत्वं भगवतेष्ट तर्हि सर्वकर्मपरि-
त्यागोपपत्तेः सहजस्यापि कर्मणस्त्यागसिद्धिरिति शङ्कते—

कथमिति । किं कार्यकारणतमनां गुणानामकल्पिताना कस्मि-
तानां वा कर्म भर्तृवेनेष्टं ? द्विधाऽपि निश्चेषकर्मत्यागोऽविदुषो
विदुषो वा ? नाऽऽह इत्याह— यदीत्यादिना । अविद्यारो-
पितमेव गुणशब्दितकार्यकारणारोपद्वारा कर्मेति शेषः । द्वितीये
प्रत्याह— विद्वांस्त्विति । आरोपशेषवशाद्विदुषोऽपि माशेष-
कर्मत्यागसिद्धिरित्याशङ्क्याऽऽह— अविद्येति । तामेवाऽ-
पपत्तिं दृष्टान्तेन स्पष्टयति— न हीति । विदुषोऽशेषकर्मत्यागे
पात्रमिकमपि वशोऽनुकूलमित्याह— एवं चेति । अविदुषः
सर्वकर्मत्यागायोगे च प्रकृत्याप्यारूप्यमेव वाक्यमनुगुणमित्याह—
स्वे स्वे इति । वाक्यान्तरमपि तत्रैवायं युक्तार्थमित्याह—
स्वकर्मणेति ॥ ४८ ॥

३ रा. भा.— अतः सहजत्वेन सुकरमप्रमादं च कर्म सदोषं सदुःखमपि न त्यजेत् ; ज्ञानयोगो-
योग्योऽपि कर्मयोगमेव कुर्वीतेत्यर्थः । सर्वारम्भाः कर्मारम्भाः ज्ञानारम्भाश्च हि दोषेण दुःखेन धूमे-
नाग्निरिवावृताः । इयांस्तु विशेषः— कर्मयोगः सुकरोऽप्रमादश्च, ज्ञानयोगस्तद्विपरीतः— इति ॥ ४८ ॥

४ वे. ता. चं.— सहजत्वेन वासनाभियतत्वादित्यर्थः ।
ततः कथं त्याज्यत्वाभावः ? इत्यत्राऽह सुकरमिति । दोष-
शब्देन पापविवक्षा न युक्ता, विहिते तदयोगात्, तथा च 'न
त्यजेत्' इति न युक्तं, पापाशक्त्यै सर्वं परित्याज्यत्वात् ; अत-
ः कायक्रेषादिमात्रगर्भत्वमिह सदोषत्वमित्युच्यते । तावन्मात्रे-
ऽन्यद्विज्ञानं त्याज्यताबुद्धिं स्यादित्यभिप्रायेणाऽऽह सद्दुःख-
मपीति । एतेन कायिकमतान्धारोहेण 'सदोषमपि' इत्यनुवाद
इति व्याख्यानतरं निरस्तम् । सुमुक्षोः कथं शास्त्रोपे प्रेयस्त्वेन
चोक्तिं धुम्क्रेषासहजत्वेन त्याज्यताबुद्धिः ? अतः प्रत्यक्षाभावात्
प्रतिषेधो न युक्त इत्यत्राऽह— ज्ञानयोग्योप्योऽपीति । अपि-

शाब्दोऽन्यस्य कैमुत्यज्ञानार्थः । अक्रेषोपावदशेन स्वाधिकार-
मप्रतिबन्धाय तत्र प्रवृत्तिः स्यादिति ततो नियम्यत इत्यर्थः ।
सदुःखत्वनिर्दुःखत्वक्षणवैषम्यमन्वाराश्याप्रमादत्वादिभिर्निन्द्य
उक्तं । अथ सदुःखत्वमपि द्वयोः समानमित्युच्यते 'सर्वा-
रम्भा हि' इत्यर्थेन । कर्मारम्भाः ज्ञानारम्भाश्चेत्यनेन सर्व-
शब्दस्यात्र प्रकृतशास्त्रीयकात्स्न्यपरत्वमाह । दुःखसाम्ये सति
किमन्यत्रनियमेन ? कथं च न ततस्तस्य हेतुः ? इत्यत्राऽऽह—
इयानिति । कर्मारम्भेषु कायक्रेषामात्रं, ज्ञानारम्भेषु त्वत्या-
सन्नत्वेऽपि कर्षोनिगूढायमानप्रयविविधान्वेषणेन इन्द्रिय-
मतोनियमनप्रयासो दुःखारम्भ इति भावः ॥ ४८ ॥

५ आ. मा. भा.— ॥ ४८ ॥

६ ज प्र दी.— ॥ ४८ ॥

७ ह. पं. भा.— किञ्चान्यत्— सहजमिति । आरभ्यन्त इत्यारम्भाः सर्गारम्भाः सर्गाणि कर्माणि
हि यस्मान्निगुणत्वादोषेणाऽऽश्रुता धूमदोषेणाग्निरिवाऽऽश्रुताः । तस्मात्सदोषमपि स्वधर्मं त्यक्त्वा
परधर्मोत्प्राप्तेऽपि तस्यानुग्रीयमानस्य ताममदोषयुक्तत्वाद्दोषाय मुच्यते ॥ ४८ ॥

८ पं. प्र. गि.— दोषशब्दोपेति इत्यर्थं भेदत्वत्वं दर्शयति—
सहजमिति । सहजं स्वभावतः कर्म सरोपमपीति न त्यजेत् ।
अपिगतात् सोऽप्यशेषोऽपि नास्ति, तप्यपि दोषे
न त्यजेदित्येवार्थमिति । अन्वयः सहजं कर्म सरोपमपीत्यनेन

प्रदर्शयते— स्वभावमिदं हि कर्म दुष्टमपि परस्वभाव-
मिदं तस्य दोषाय न भवति, यथा विषजानस्य श्लेमे
सहजं विषं न मरणाय भवतीति । यदेव रिपतेऽपि स्वधर्मे
दोषे भावा परधर्ममेव बहूमन्ये, तदा परधर्मऽपि दोषस्तुभ-

इत्याह—सर्वारम्भा इति । हि यस्मात् सर्वारम्भाः सर्व-
कर्मणि दृष्टादृष्टार्थरूपाणि धूमेनाग्निरिव दोषेण केनचि-
दाटता व्याप्ताः । न हि त्रिगुणात्मके वस्तुन्यदुष्टं
विद्भिदस्तीति भावः ॥ ४८ ॥

९ व० त० दी०—यदि पुनः साहज्यपट्टया स्वयमेव हिंसाक्षरणं दोषं मत्वा परधर्मं श्रेयांसं मन्यसे तर्हि
परधर्मोऽपि सद्योपलब्धं तुल्यमेव भवतीत्यतः कर्मनिष्ठैव ज्ञायसीति पूर्वोक्तं स्मारयति—सहजमिति । भगवता
वर्णोद्भावेन सहैव सृष्टम् 'मुखवाहूरुपादेभ्यः पुरुषस्याश्रमैः सह' इति भागवतात् [११।५।२] सहजं कर्म
सद्योपमपि न त्यजेत् । ज्ञानित्वेऽपि कर्मकरणं श्रेयः लोकसङ्ग्रहस्य सिद्धत्वात् । यद्वा दोषपदं दुःखवचनम्, तथा
च सर्वस्य ज्ञानस्य कर्मणो वाऽऽरम्भाः पूर्व दुःखेनावृताः हीत्युक्तम् । यतः 'यत्तद्वै विपमिव परिणामेऽसृतोपम'
[१८।३७] इति । तत्र दृष्टान्तः— धूमेनावृताः पूर्वमग्निरिवान्ते प्रकाश एवेति तथेति ॥ ४८ ॥

१० पु. अ. त.— यतो विगुणोऽपि भगवद्धर्मः श्रेयः,
अतो भगवत्कर्म न त्याग्यमित्याह—सहजमिति । हे
शैलेय ! शीत्वदोषसाहित्येऽपि भक्तगुणानुगृहीत ! सहजं
स्याभाषिकं भगवत्कौटिल्येऽपि सह जातं कर्म सद्योपमपि
लौकिकमपि पुण्यं स्वस्मिन् प्रवृत्तिं न त्यजेत् । अतः सर्वथा
सिद्धिप्रापकं इत्यदिवेत्पर्यः । हतो न त्यजेदित्यत आह—
सर्वेति । हि निश्चयेन सर्वारम्भाः धूमेन अग्निरिव दोषेण
मत्सम्बन्धाभावरूपेण आटताः, अतस्तानि स्वदोषेणैव
त्यागं कारयन्ति यथा धूमाटतोऽग्निरार्द्धन्धनं नाग्नितां सम्पा-
दयति, धूमाटतत्वात् सुखसेष्यो भवति, निर्धूमस्तु तद्विपरी-
तत्वात्पातत्वं करोति, एवं मत्कर्मोऽपि निर्दोषत्वात् त्यजे-
दिति भावः ॥ ४८ ॥

११ नी० भा० दी०—किञ्च सहजं स्वाभाविकं क्षान् कर्म सद्योपं हिंसाभिन्नमपि न त्यजेत् । हि यस्मात्
सर्वारम्भाः सर्वाणि कर्मणि दोषेण हिंसादिना आवृता एव । यस्माच्च परधर्मो भयावहस्तरमात्स्वकर्म न
त्यजेदित्यर्थः ॥ ४८ ॥

विद्वत्सन्न्यासेन ज्ञाननिष्ठारूपाया नैष्कर्म्यसिद्धेः प्राप्त्युपायः ।

असक्तबुद्धिः सर्वत्र जितात्मा विगतस्पृहः !

नैष्कर्म्यसिद्धिं परमां सन्न्यासेनाधिगच्छति ॥ ४९ ॥

१ शां. भा.— या च कर्मजा सिद्धिरुक्ता ज्ञाननिष्ठायोग्यतालक्षणा, तस्याः फलभूता नैष्कर्म्य-
सिद्धिर्ज्ञाननिष्ठाालक्षणा च वक्तव्येति श्लोक आरभ्यते—असक्तेति । असक्तबुद्धिः, असक्ता सङ्गरहिता बुद्धि-
रन्तःकरणं यस्य सोऽसक्तबुद्धिः, सर्वत्र पुत्रदारादिष्व्वासक्तिनिमित्तेषु जितात्मा जितो वशीकृत आत्मा-
न्तःकरणं यस्य स जितात्मा, विगतस्पृहो विगता स्पृहा लुप्णा देहजीवितभोगेषु यस्मात्स विगतस्पृहः;
य एवम्भूत आत्मज्ञः स नैष्कर्म्यसिद्धिं निर्गतानि कर्माणि यस्मान्निष्क्रियन्नन्नात्मसम्बोधात्म निष्कर्मा,
तस्य मातो नैष्कर्म्यं, नैष्कर्म्यं च तत्सिद्धिश्च सा नैष्कर्म्यसिद्धिनैष्कर्म्यस्य वा सिद्धिर्निष्क्रियात्मस्वरूपाव-
स्थानलक्षणस्य सिद्धिर्निष्पत्तिस्तां नैष्कर्म्यसिद्धिं परमां प्रकृष्टां कर्मजसिद्धिविलक्षणां सद्योपुस्त्यवस्थान-
रूपां सन्न्यासेन सम्यग्दर्शनेन तत्पूर्वकेण वा सर्वकर्मसन्न्यासेनाधिगच्छति प्राप्नोति । तथा चोक्तं—
'सर्वकर्माणि मनसा सन्न्यस्य नैव कुर्वन्न कारयन्नास्ते' [५।१३] इति ॥ ४९ ॥

२ आ. शां. व्या.— विदुषः सर्वकर्मत्यागोऽपि नाविदुष-
स्त्वेषुक्तम्, इदानीमुक्तमनुयान्तरश्लोकात्पर्यमाह—या
च कर्मजेति । चोऽप्यवधारणार्थं भिन्नकर्मो वक्तव्येत्यत्र
सम्बन्धे । साधनान्युपदिशन्नैष्कर्म्यसिद्धिं व्यपदिशति—
असक्तेति । पुत्रादिविषये चेत्सः सद्भावादेऽपि तस्यास्वाधीन-
त्वमासङ्गाऽऽह—जितात्मावेति । असक्तिमुक्त्वा दृष्टा
भावं वदता पुनरक्तिरित्यादाऽऽह—देहेति । उक्तमन्य
गी. तु. ५७

तत्कल लम्बयति—य एवमिति । कर्मणां निर्गतो हेतु-
माह—निष्क्रियेति । सम्यग्ज्ञानार्थत्वेन नैष्कर्म्यसिद्धिरुच्यं
न्याख्यायावन्तरमाह—नैष्कर्म्यस्येति । प्रथमेव प्रकृ-
यति—कर्मजेति । सन्न्यासस्य धृतिस्पृष्टयोः सम्यग्दर्शन-
त्वात्सिद्धेर्युक्तं तादात्म्यमित्याद्यप्यप्यन्तरमाह—तत्पूर्व-
केणेति । सन्न्यासादेः कर्म्यशास्त्रित्यत्र वाचशेषकामानुष्य-
माह—तथा चेति ॥ ५९ ॥

११ नी० भा० दी०— स्वकर्मणामीश्वरे समर्पणं कर्तव्यमित्युक्त्वाऽनन्तरश्लोकद्वयेन स्वकर्मणाभावश्च क्लृप्तमुक्त्वा तेषां परमेश्वरेऽर्पणेन किं फलं स्यात् ? इत्यत आह— असत्तेति । सत्रयासेन 'कार्यमित्येव कर्म नियतं क्रियतेऽर्जुन ! । सङ्गं त्यक्त्वा फलं चैव स त्यागः सात्त्विको मतः' [१८।९] इति पूर्वोक्तेना-सुरत्यासात्त्विकत्यागेन असत्कचुद्धिः पुनर्दारादिषु सक्तिपदेष्वसात्त्विकवर्जिता बुद्धियस्य साऽसत्कचुद्धिः, विरक्त इत्यर्थः । अतएव जितात्मा ज्ञानतत्त्वितः । विगतस्यूहः विशेषेण गता स्यूहा तृष्णा यस्य तादृशो भूत्वा नैवकर्म्य-सिद्धिं कास्त्येनैव स्वरूपतः कर्मत्यागलक्षणां पारित्राज्यसिद्धिं परमां पूर्वोक्ता मुख्यत्यागापेक्षयाऽनिश्रेष्ठां 'न द्वेष्टपदुशलं कर्म' [१८।१०] इति श्लोके व्याख्यातां अधिगच्छति प्राप्नोति ॥ ४९ ॥

ज्ञाननिष्ठायाः प्राप्स्युपायकथनम् ।

सिद्धिं प्राप्तो यथा ब्रह्म तथाऽऽप्नोति निबोध मे ।

समासेनैव कौन्तेय ! निष्ठा ज्ञानस्य या परा ॥ ५० ॥

१ शां. भा.— पूर्वोक्तेन स्वकर्मानुष्ठानेनेश्वराभ्यर्चनरूपेण जनितां प्राणुक्तलक्षणां सिद्धिं प्राप्त-स्योत्पन्नात्मविवेकज्ञानस्य केवलतात्मज्ञाननिष्ठारूपा नैष्कर्म्यलक्षणा सिद्धयेन क्रमेण भवति तद्वक्तव्य-मित्याह— सिद्धिमिति । सिद्धिं प्राप्तः स्वकर्मणेश्वरं समभ्यर्च्य तत्प्रसादाज्जां कायेन्द्रियाणां ज्ञाननिष्ठा-योग्यतालक्षणां सिद्धिं प्राप्तः । 'सिद्धिं प्राप्तः' इति तदनुवाद उच्यते । किं तदुत्तरं यदर्थोऽनुवादः ? इत्युच्यते— यथा येन प्रकारेण ज्ञाननिष्ठारूपेण ब्रह्म परमात्मानमाप्नोति तथा तं प्रकारेण ज्ञाननिष्ठा-प्राप्तिकर्म मे मम वचनान्निबोध त्वं निश्चयेनानुधारयेत्येतत् । किं विस्तरेण ? नेत्याह— समासेनैव सङ्घेपेण हे कौन्तेय ! यथा ब्रह्म प्राप्नोति तथा निबोधेति । अनेन या प्रतिज्ञाता ब्रह्मप्राप्तिस्वामि-दन्तया दर्शयितुमाह— निष्ठा ज्ञानस्य या परेति । निष्ठा पर्यन्तानं परिसमाप्तिरित्येतत् । कस्य ? ब्रह्म-ज्ञानस्य या परा परिसमाप्तिः । कीदृशी सा ? यादृशमात्मज्ञानम् । कीदृक्तत् ? यादृश आत्मा । कीदृशोऽप्यी ? यादृशो भगवतोक्त उपनिषद्वाक्यैश्च न्यायतश्च ।

२ आ. दां. व्या.— ज्ञानप्राप्तियोग्यतावतो जातगम्य-रिपयन्तरात्प्राप्तौ युक्तानुकायां वक्ष्यमाणेषु नास्तीत्या-कथनाऽऽह— पूर्वोक्तेनेति । क्वात्स्यं वस्तु तदित्युच्यते । 'सिद्धिं प्राप्तः' इत्युक्तमेव क्लृप्तादुच्यते । तत्राऽऽह— तद-नुवाद इति । उक्तमेव प्रप्रपूर्वं स्मरेयति— किं तदि-त्यादिना । ज्ञाननिष्ठाप्राप्तिक्रमस्य विस्तरेणोक्तौ दुर्बोधत्वमा-कथय परिहरति— किमिति । वस्तुपथादस्य पूर्वोक्तप्रतिमा-कथनाऽऽह— यथेति । निष्ठायाः सापेक्षत्वात्प्रतिगम्यन्धि प्रतिनिर्देशकमित्याह— कस्येति । या ब्रह्मज्ञानस्य परा निष्ठा या प्रवृत्तस्य ज्ञानस्य निष्ठेत्याह— ब्रह्मेति । तस्य परा निष्ठा

न प्रतिदेति इत्वा साधनानुगताधीनतया साध्येति मन्वा-वृच्छति— कीदृशीति । प्रसिद्धमात्मज्ञानमु-च्यते ब्रह्मज्ञान-निष्ठा ब्रह्मज्ञानेत्याह— यादृशमिति । तत्रापि प्रसिद्धिरिति ब्रह्मते— कीदृशमिति । 'अपेक्षेव विशेषो हि' इति न्यायेनोक्त-माह— यादृश इति । तस्मिन्पि विप्रतिरोधप्रसिद्धिमभि-सन्धाय वृच्छति— कीदृश इति । भगवद्वाक्यानुगति-वाक्यानि चाऽऽश्रित्य परिहरति— यादृश इति । 'न जायते म्रियते वा' [३।२० श्लो. २।१८] इत्यादीनि वाक्यानि । इत्येवमवगत्यमित्यादि न्यायः ।

१ शां. भा.— ननु विषयाकारं ज्ञानं न ज्ञानविषयः, नाप्याकारज्ञानात्मेभ्यवे कश्चित् । ननु "आदि-त्यवर्ण" [यजुस्मं. ३।१।१८ श्लो. ३।८] "भारुपः" [छां.उ. ३।१।४२] "भ्यं ज्योतिः" [रु.उ. ४।३।९] इत्याकाररूपमात्मनः श्रूयते, न; तमोरूपस्यप्रतिषेधार्थत्वात्तेषां वाक्यानाम् । उच्यते तेषां वाक्यानाम् । आत्मनस्तमोरूपस्य प्राप्ते तन्प्रतिषेधार्थानि "आदित्यवर्ण" इत्यादिवाक्यानि । "अरुपं" [३।१५] इति च विशेषता रूपप्रतिषेधात् । अविषयत्वाच्च "न गन्द्रे तिष्ठति रूपमस्य न चत्वा पश्यति कश्चननेनम्" [श्लो. उ. ४।२०] "अदृष्टमस्यं" [३।१५] इत्यादिः । तस्मा-

दात्माकारं ज्ञानमित्यनुपपन्नम् । कथं तर्ह्यात्मनो ज्ञानम् ? सर्वं हि यद्विषयं यज्ज्ञानं तत्तदाकारं भवति, निराकारश्चाऽऽस्मेत्युक्तम् । ज्ञानात्मनोश्चोभयोर्निराकारत्वे कथं तद्भावनानिष्ठा ? इति; न, अत्यन्त-निर्मलत्वातिस्वच्छत्वात्विद्भूमत्वोपपत्तेरात्मनः । बुद्धेश्चाऽऽत्मसमनैर्मल्याद्युपपत्तेरात्मचैतन्याकाराभास-त्वोपपत्तिः । बुद्ध्याभासं मनः, तदाभासानीन्द्रियाणि, इन्द्रियाभासश्च देहः, अतो लौकिकेर्देहमात्र एवाऽऽत्मदृष्टिः क्रियते ।

२ आ. शां. व्या.— ज्ञानस्य विषयाकारत्वादात्मनश्चा-
विषयत्वादानाकारत्वाच्च तदाकारज्ञानाभोगादात्मप्रसिद्धावपि
नाऽऽत्मज्ञानप्रसिद्धिरिति शङ्कते— नन्विति । ' आकारवच-
मात्मन भ्रुतिसिद्धे ' इति सिद्धान्ती शङ्कते— नन्विति ।
उक्तवाक्यानामन्यार्थत्वदर्शनेन पूर्ववादी परिहरति— नेत्या
दिना । सद्ब्रह्मवाक्यं प्रपन्नयति— दृश्येति । इतश्चाऽऽकार-
वचमारमनो नास्तीत्याह— अरूपमिति । यदात्मनो विषय-
त्वाभावात्तद्विषयं ज्ञानं न सम्भवतीत्युक्तं तदुपपादयति—
अविषयत्वाच्चेति । आत्मनोऽविषयत्वे भ्रुतियुदाहरति—
नेत्यादिना । सन्देहो सम्पद्यदर्शनविषयत्वावास्थात्मनो रूपं न
तिष्ठतीत्यर्थः । तदेव करणगोचरत्वेनोपपादयति— नेति ।
शब्दादिद्रव्यत्वाच्चाऽऽत्मा विषयो न भवतीत्याह— अद्रव्य-
मिति । आत्मनो विषयत्वाकारवच्योत्तमावे फलितमाह—
सरूपादिति । ज्ञानस्याऽऽत्माकारत्वाभावे सत्यात्मज्ञानमिति
व्यपदेशासिद्धिरित्येकदेशी शङ्कते— कथं तर्हीति । काऽथा-
नुपपत्तिः ? इत्याशङ्क्याऽऽह— सर्वं हीरिति । आत्मनोऽपि तर्हि

विषयत्वेन ज्ञानस्य तदाकारत्वं स्यात् ? इत्याशङ्क्याऽऽह—
निराकारश्चेति । आत्मनो विषयत्वरहितस्य चकारार्थः ।
आत्मवत्तद्ज्ञानस्यापि तर्हि निराकारत्वं भविष्यतीत्यशङ्क-
हानेति । तच्छब्देनाऽऽत्मज्ञानं गृह्यते । तस्य भावना पौनः-
पुन्येनानुसन्धानं तस्या निष्ठा समाप्तिरात्मसाक्षात्कारदर्शनं न
चैतत्सर्वमात्मनो ज्ञानस्य वा निराकारत्वे सिध्यतीत्यर्थः ।
ज्ञानात्मनोः साम्योपन्यासेन सिद्धान्ती समाधत्ते— नेत्या-
दिना । यथोक्तसाम्यानुसारादात्मचैतन्याभासव्याप्ता ज्ञान-
परिणामवती बुद्धिः सामासबुद्धिव्याप्तं मनं सामासमनोव्याप्ता-
नीन्द्रियाणि सभासेन्द्रियव्याप्तः स्थूलो देहः । तत्र लौकिक
भ्रान्तिं प्रमाणयति— अत इति । आत्मदृष्टेर्देहान्तं दृष्टत्वात्तत्र
चैतन्याभासव्याप्तिरिन्द्रियद्वारा कल्प्यत इन्द्रियेषु च तदृष्टिदर्शना-
चैतन्याभासवत्त्वं मनोद्वारा सिध्यति, मनसि चाऽऽत्मदृष्टे-
रन्याभासवत्त्वं बुद्धिद्वारा कल्प्यते, बुद्धौ चाऽऽत्मदृष्टेरज्ञानद्वारा
चैतन्याभाससिद्धिरित्यर्थः ।

१ शां. भा.— देहचैतन्यवादिनश्च लोकायतिः काश्चैतन्यविशिष्टः कायः पुरुष इत्याहुः; तथाऽन्य
इन्द्रियचैतन्यवादिनः, अन्ये मनश्चैतन्यवादिनः, अन्ये बुद्धिचैतन्यवादिनः, ततोऽप्यान्तरमव्यक्तमव्याकृ-
तारण्यमनियानस्थमात्मत्वेन प्रतिपन्नाः केचित् । सर्वत्र हि बुद्ध्यादिदेहान्त आत्मचैतन्याभासताऽऽत्म-
भ्रान्तिरारणमित्यतश्च आत्मविषयं ज्ञानं न निधातव्यम् । किं तर्हि ? नामरूपाद्यनात्माध्यारोपणनिवृत्ति-
रेव कार्या । नाऽऽत्मचैतन्यविज्ञानम्, अविद्याध्यारोपितसर्वपदार्थाकारेरेव विशिष्टतया गृह्यमाणत्वात् ।

२ आ. शां. व्या.— देहे लौकिकमात्मत्वदर्शनं न्याया-
भावात्पुत्रेतिमित्याशङ्क्याऽऽह— देहेति । तथापि कथमि-
न्द्रियाणां न्यायहीनमात्मत्वमिति ? इत्याशङ्क्याऽऽह— तथै-
ति । तथापि मनसो यदात्मत्वं तन्मायद्युन्यमित्याशङ्क्याऽऽह—
अन्य इति । बुद्धेरप्रमत्त्वमपि न्यायोपेतमिति सूचयति—
अन्ये बुद्धीति । देहादौ मुख्यन्ते परमात्मत्वबुद्धिर्नान्येति
नियमं वारयति— ततोऽप्येति । तत्र हि धामावेऽन्तर्यामिणि

कारणोपासकानामात्मत्वधीरस्तीत्यर्थः । बुद्ध्यादौ देहान्ते
लौकिकपरीक्षणणामात्मत्वध्वान्ती साधारण कारणमाह—
सर्वत्रेति । आत्मज्ञानस्य लौकिकपरीक्षकप्रसिद्धत्वादेव विधि-
विषयत्वमपि परोक्ष परास्तमित्याह— इत्यत इति । ज्ञानस्य
विषयत्वाभावे किं कर्तव्यं द्रव्यमादिकाक्ये ? इत्याशङ्क्याऽऽह—
किं तर्हीति । आत्मज्ञानस्याविषयत्वं प्रागुक्तमन्तर्यामि-
हेतु विश्रुतेति— अविद्येति ।

१ शां. भा.— अत एव हि विज्ञानवादिनो बौद्धा विज्ञानव्यतिरेकेण वस्त्वेन नास्तीति प्रति-
पन्नाः, प्रमाणान्तरनिरपेक्षतां च स्वमंविदितत्वाम्बुपगमेन । तस्माद्विद्याध्यारोपणनिराकरणमात्रं
प्रमणिं कर्तव्यं, न तु ब्रह्मविज्ञाने यत्नः, अन्यन्तप्रसिद्धत्वात् अविद्याकल्पितनामरूपविशेषाकारापहृतबुद्धि-
न्यादत्यन्तप्रसिद्धं सुनिर्णयमाणमत्रगमात्ममृतमपि, अप्रसिद्धं दुर्निर्णयमतिदृग्मन्यदिव च प्रतिभात्यनिर्-
किनाम् । पाशाकागनिवृत्तबुद्धीनां तु रूपगुणान्मप्रमादानां नातःपरं गुणं सुप्रसिद्धं सुनिर्णयं स्वागम-
राममिदं । तथा शोकं ' प्रमथ्यासमं धर्म्यं ' [१२] इत्यादि ।

२ आ. शां. व्या.— वेहेन्द्रियमनोबुद्धयव्यक्तैरुपलम्ब्य-
गैः सहोपलम्ब्यते चैतन्यं, नान्यथा तेषामुपलम्बो जडत्वा-
देत्यत्र विज्ञानवादिप्रान्ति प्रमाणयति— अत एवेति । सर्व
तैर्ज्ञानव्याप्तमेव ज्ञायते, तेन ज्ञानातिरिक्तं नास्त्येव वस्तुः
सम्मतं हि स्वप्रकृतं वस्तु ज्ञानातिरिक्तं नास्तीति ते ब्राम्य-
न्तीत्यर्थः । ज्ञानस्यापि ज्ञेयत्वाज्ज्ञातवत्त्वरन्तरमेतद्व्यमित्या-
हृष्ट्याऽऽह— प्रमाणान्तरेति । ज्ञानस्य स्वैवैव ज्ञेयत्वोपग-
मेनातिरिक्तप्रमाणनिरपेक्षतां च प्रतिपत्ता इति सम्बन्धः । ब्रह्मा-
त्मनि ज्ञानस्य सिद्धत्वेनाविधेयत्वे कलितमाह— तस्मादि-

ति । यत्नोऽत्र भावना । ब्रह्मणस्तज्ज्ञानस्य चात्यन्तप्रसिद्धत्वे
कर्यं ब्रह्मण्यन्यथा प्रथा लौकिकानां ? इत्याऽऽह— अविद्ये-
ति । यथाप्रतिभासं दुर्बिज्ञेयत्वादिरूपमेव मय किं न स्यात् ?
तत्राऽऽह— याद्येति । गुरुप्रवाद- श्रुत्वाप्या तोषितबुद्धेराचार्य-
स्य कष्टगातिरेकादेव तत्र बुध्यतामिति निरवप्रदोऽमुष्यः,
आत्मप्रसादस्त्वधिगतपदसात्त्विकाक्याक्यतात्पर्यस्य धौतयुक्त्यनु-
सन्धानादात्मनो मनसो विषयव्यावृत्तस्य प्रत्येकप्रतया
तत्प्रावण्यमिति विवेकः । आत्मज्ञानस्याऽऽत्मद्वारा प्रसिद्धत्वे
वाक्योपक्रमं प्रमाणयति— तथा चेति ।

१ शां. भा.— केचित्तु पण्डितम्मन्याः ' निराकारत्वादात्मवस्तु नोपैति बुद्धिः, अतो दुस्साध्या
सम्पन्नाननिष्ठा ' इत्याहुः । सत्यम्, एवं गुरुसम्प्रदायरहितानामश्रुतवेदान्तानामत्यन्तवहिविषयवासक्त-
बुद्धीनां सम्यक्प्रमाणेष्वकृतश्रमाणां, तद्विपरीतानां तु लौकिकग्राह्यग्राहकद्वैतवस्तुनि सद्बुद्धिर्नितरां
दुस्सम्पाद्याऽऽत्मचैतन्यव्यतिरेकेण वस्त्वन्तरस्यानुपलब्धेः । यथा चैतदेवमेव, नान्यथेत्यवोचाम । उक्तं
च भगवता— ' यस्यां जाग्रति भूतानि सा निशा पश्यतो मुनेः ' [२।६९] इति; तस्माद्ब्राह्मकार-
मेदबुद्धिनिवृत्तिरेवाऽऽत्मस्वरूपालम्बने कारणम् । नद्यात्मा नाम कस्यचित्कदाचिदप्रसिद्धः प्राप्यो हेय
उपादेयो वा । अप्रसिद्धे हि तस्मिन्नात्मनि अस्वार्थाः सर्वाः प्रवृत्तयः व्यर्थाः प्रसज्जेरन् ।

२ आ. शां. व्या.— आत्मनो निराकारत्वात्तस्मिन्
बुद्धेरप्रवृत्ते. सम्यग्ज्ञाननिष्ठा न सुसम्पाद्येति मतमुत्थापयति—
केचित्स्विति । बहिर्मुखानामन्तर्मुखानां वा ब्रह्मणि सम्यग्ज्ञान-
निष्ठा दुस्साध्येति विकल्प्याऽऽद्यमन्याकीकरोति— सत्यमि-
ति । पूर्वपूर्वविशेषणमुत्तरविशेषणे हेतुत्वेन योजनीयम् ।
द्वितीयं रूपयति— तद्विपरीतानामिति । अद्वैतनिष्ठानां
द्वैतविषये सम्यग्बुद्धेरतिशयेन दुस्सम्पाद्यत्वे हेतुमाह— आत्मे-
ति । तद्यतिरेकेण वस्त्वन्तरस्यासत्त्वं कथं ? इत्याशङ्क्याऽऽह—
यथा चेति । अद्वैतमेव वस्तु, द्वैतं त्वाविवं, नान्यथा तात्त्विक-
मित्येतदेवमेव यथा स्यात्सोपचवन्तो वयं तत्र तत्राध्याये-
ष्विति योजना । अन्तर्निष्ठानामद्वैतदर्शिनानां द्वैते नास्ति सद्बुद्धि-

रित्यत्र भगवतोऽपि सम्मतिमाह— उक्तं चेति । परमतं
निराकृत्य प्रकृतमुपसंहरत्वात्मनो निराकारत्वे ज्ञानस्य तदालम्ब-
नत्वे किं कारणं ? इत्याशङ्क्याऽऽह— तस्मादिति । नन्वात्मा
कथञ्चित्सम्यग्ज्ञानक्रियासाध्यश्चेत्तस्य हेयोपादेयान्यतरकोटि-
निवेशात्प्राप्तं स्वर्गादिवत्क्रियासाध्यत्वेनासिद्धत्वं नेत्याह— न
हीति । आत्मत्वादेव प्रसिद्धत्वेन प्राप्तत्वादात्मवत्तस्य हेयो-
पादेयत्वयोरोपगत क्रियासाध्यतेत्यर्थः । आत्मन्येदंते क्रिया-
मसिद्धत्वं तदा सर्वप्रवृत्तीनामन्युदयनिश्चयेयसाधनामात्मार्थ-
त्वायोगादर्थिनोऽभावे स्वार्थत्वमप्रामाणिकं स्यः इत्याह—
अप्रसिद्धे हीति ।

१ शां. भा.— न च देहाद्यचेतनार्थत्वं शक्यं कल्पयितुम् । न च सुरार्थं सुरं, दुःखार्थं वा
दुःखम्, आत्मावगत्यरसानार्थत्वाच्च सर्वव्यवहारस्य । तस्माद्यथा स्वदेहस्य परिच्छेदाद्य न प्रमाणात्त-
रापेक्षा, ततोऽप्यात्मनोऽन्तरतमत्वाच्चदवगतिं प्रति न प्रमाणान्तरापेक्षा, इत्यात्मज्ञाननिष्ठा विवेकिनां
सुप्रसिद्धेति सिद्धम् ।

२ आ. शां. व्या.— ननु प्रवृत्तीनां स्वार्थत्वं देहादी-
नामन्यतमस्यार्थित्वेन तादर्थ्यादित्याशङ्क्य षटादिवचनेनस्या-
वित्यायोगानेवमित्याह— न चेति । ननु प्रवृत्तीनां कलावसा-
यितया सुखदुःखयोरन्यतरार्थत्वात् स्वार्थत्वं, तत्राऽऽह— न
चेति । प्रवृत्तीनां सुखदुःखार्थत्वेऽपि तयो. स्वार्थत्वात्सिद्धेर्धि-
त्वेनाऽऽत्मा सिध्यतीत्यर्थः । किञ्च सत्प्रवृत्त्यान्वासात्सामावग-
त्यनानः सर्वो व्यवहारः, न चाऽऽत्मन्यप्रसिद्धे यथादिव्यव-

हारस्य तज्ज्ञानार्थत्वं तेनाऽऽत्मप्रसिद्धिरेष्यत्वेत्याह— आत्मे-
ति । नन्वात्मा प्रसिद्धोऽपि प्रमाणद्वारा प्रसिध्यति 'यत्प्रसिध्यति
तत्प्रमाणादेव' इति न्यायात्तत्राऽऽह— तस्मादिति । मानमेया-
दिसर्वव्यवहारास्याऽऽत्मावगत्यन्तत्वोपगमात्प्रागेव प्रमाणप्रवृत्ते
राल्मप्रसिद्धेरेष्यत्वादिदस्यर्थः । आत्मावगत्येव स्वाभाविकत्वे
बिंबवत्तमारोपनिश्चया ज्ञाननिष्ठा सुप्रसिद्धेत्सुपसंहरति—
इत्यारमेति ।

१ शां. भा.— येषामपि निराकारं ज्ञानमप्रत्यक्षं तेषामपि ज्ञानमशेनेन ज्ञेयारगतिविगिति ज्ञानः
मत्यन्तं प्रसिद्धं सुरादिवदेवेत्यभ्युपगन्तव्यम्, जिज्ञासानुपपत्तेः । अप्रसिद्धं चेज्ज्ञानं ज्ञेयमज्ज्ञानास्येत ।

यथा ज्ञेयं घटादिलक्षणं ज्ञानेन ज्ञाता व्याप्नुमिच्छति, तथा ज्ञानमपि ज्ञानान्तरेण व्याप्नुमिच्छेत् । न चैतदस्ति । अतोऽप्यन्तप्रसिद्धं ज्ञानं, ज्ञाताऽप्यत एव प्रसिद्ध इति । तस्माज्ज्ञाने यत्नो न कर्तव्यः, किन्त्वनात्मन्यात्मबुद्धिनिवृत्तावेव । तस्माज्ज्ञाननिष्ठा सुसम्पाद्या ॥ ५० ॥

२ आ. शां. व्या.— नन्वनाकारात्तेवानुमिमोहे बुद्धिमिति वदतामनाकारमप्रत्यक्षमिच्छतां प्रागर्थवगतैरप्रसिद्धमेव ज्ञानं, नेत्याह— येषामिति । पुखादिवदित्यानुभवगम्यं ज्ञानं भानुमेयं विषयावगत्या तदनुमितवितरेतराश्रयादिति भावः । इत्यथ ज्ञानं प्रसिद्धमन्यथा तत्र जिज्ञासाप्रसङ्गात्, न च ज्ञाने जिज्ञासा प्रसिद्धा प्रसिद्धे च तदयोगादित्याह— जिज्ञासेति । तदेव प्रपद्यति— अप्रसिद्धं चेति । दृष्टान्तमेव व्याचष्टे— यथेति । दाष्टान्तक विद्योति— तथेति । इष्टार्थं निराचष्टे— न चेति, ज्ञानस्य ज्ञानान्तरेण ज्ञेयत्वमेतच्छब्दार्थः;

अनवस्थापतेरित्यर्थः । ज्ञाने जिज्ञासानुपपत्तौ फलितमाह— अत इति । प्रसिद्धेऽपि ज्ञाने ज्ञातयोऽत्मनि किमायातं ? तदाह— ज्ञाताऽपीति । ज्ञानस्य विना ज्ञातारमपर्यवसानादित्यर्थः । ज्ञानस्य प्रसिद्धत्वे तत्र भावनापर्यायो विधिर्नास्तीत्याह— तस्मादिति । कुत्र तर्हि प्रयत्नाख्या भावना ? इत्याह— इष्टाऽह— किन्त्विति । अविषये निराकारे वाऽऽत्मनि ज्ञाननिष्ठाया दुस्सम्पाद्यत्वाभावे फलितं निगमयति— तस्मादिति ॥ ५० ॥

३ रा. भा.— सिद्धिं प्राप्तः आप्रयाणादहरहरजुष्टीयमानकर्मयोगनिष्पाद्यध्यानसिद्धिं प्राप्तः, यथा येन प्रकारेण वर्तमानो ब्रह्म प्राप्नोति, तथा समासेन मे निबोध । तदेव ब्रह्म विशिष्यते निष्ठा ज्ञानस्य या परेति । ज्ञानस्य ध्यानात्मकस्य या परा निष्ठा, परमप्राप्यमित्यर्थः ॥ ५० ॥

४ वे. ता. चं.— 'सिद्धिं प्राप्तः' इत्यस्योक्तानुवादतां सप्रकारहेतुभिर्देशनाऽऽह आप्रयाणादिति । सिद्धिं प्राप्तस्य ब्रह्मप्राप्त्यभिधानात्तत्परितिरिक्त्वियत्त्वज्ञापनाय ध्यानसिद्धिमित्युक्तम् । 'यथा' इत्यन्यन्तरग्रन्थानुसारेण पुष्कल्यापारोपादेयप्राक्प्रकारपरतामाह— येन प्रकारेण वर्तमान

इति । मे निबोध मत्तो निश्चयेनावधारयेत्यर्थः । परमे फले लुपायो नितिष्ठति; अस्तत्तदेवोपायपर्यवसानस्यमितया निष्ठेत्युक्तम् इत्यभिप्रायेणाऽऽह— तदेव ब्रह्म विशिष्यते इति । ज्ञानशब्दस्याज्ञानान्तरेऽप्यन्यन्तध्यानविश्रान्तिमाह— ध्यानात्मकस्येति ॥ ५० ॥

५ आ. मा. भा.— यथा येनोपायेन सिद्धिं ज्ञानस्य परा निष्ठा ॥ ५० ॥

६ ज. प्र. दी.— 'सिद्धिं प्राप्तः' इति योगसिद्धिप्राप्त्यन्तरं ब्रह्मप्राप्त्यानुपायकर्म प्रतिज्ञायन् इत्यन्यथाप्रतीतिरिनास्तायं व्याचष्टे— यथेति । 'ब्रह्मप्राप्ति' इत्यनुवादमात्रम् ।

तथा समुपायम् । प्रतीत एवार्थः किं न स्यात् ? इति चेत्, न; सिद्धेर्ज्ञाननिष्ठात्मकत्वेनाभिधानात् । ज्ञानस्य च ब्रह्मप्राप्त्यनपेक्षत्वादिति भावेन निष्ठेत्येवद्वयाचष्टे— येति ॥ ५० ॥

७ ह. पै. भा.— यथा सिद्धिं प्राप्तो ब्रह्म नैष्कर्म्यमाप्नोति तथा निबोधावगच्छ मे ममेश्वरस्य मत्तं समासेनैव तद्द्वेषेणैव । तथा निष्ठा स्थितिर्ज्ञानस्य या परा प्रकृष्टा तां निबोधेत्यर्थः ॥ ५० ॥

८ घं. प्र. मि.— अथ तस्या नैष्कर्म्यसिद्धेः साधनकर्म वक्तुं प्रतिजानीते— सिद्धिमिति । एवमुक्तरीत्या परमेश्वरकाराधनारमकर्मोपधानरूपसाधकसंन्यासप्रसूतमगवदुत्पहर्ता सर्ववर्मायोगपर्यन्तां ज्ञानोत्पत्तिव्योपवाहस्यो सिद्धिं प्राप्तो यथा येन प्रकारेण ब्रह्म प्राप्नोति साध्यात्करोति । निष्ठाप्राप्तस्य ब्रह्मणः कण्ठधामीकरादिवद्रासन्नभ्रमनिष्ठतिरेक प्राप्तिरिति तादृशाभ्रमनिष्ठतिरेकस्य साक्षात्कार एवात्र

प्राप्नोतिना निर्दिष्टः । तथा तं प्रकारं मे ज्ञात्वात्समासेन तद्द्वेषेणैव निबोध जानीहि । 'मत्तं प्राप्नोति' इत्येवैव विरल्येति— निष्ठा ज्ञानस्य या परेति । या ब्रह्मप्राप्तिर्ज्ञानस्य परा निष्ठा परिसमाप्तिः, ज्ञानानन्तरं ब्रह्ममगवदुत्पहर्ता मनुष्ठेयसाधनान्तरमावाप्तम् । अतस्तादृशीं ज्ञाननिष्ठाहर्ता ब्रह्मप्राप्तिं प्रति साधनवन्माकर्णयेत्यर्थः ॥ ५० ॥

९ षं. षं. दी०— ज्ञानस्य या परा निष्ठा तां सिद्धिं प्राप्तोऽपि जीवन्नेवेह यथाऽऽत्मनाऽश्वरप्रदाप्राप्तौ भवति तथा मत्तो निबोध ॥ ५० ॥

सिद्धिं प्राप्तोऽपि जीवन्नेवेह यथाऽऽत्मनाऽश्वरप्रदाप्राप्तौ जानीहि । या प्राप्तिः ज्ञानस्य परा प्रकृष्टा निष्ठा, रिपनित्यर्थः ॥ ५० ॥

१० पु. अ. त.— अथ सिद्धिप्राप्ते कल्पमाह— सिद्धिमिति । सिद्धिं पूर्वाहं प्राप्तः सत् यथा येन प्रकारेण ब्रह्म प्राप्नोति तं प्रकारं मे मत्तं समासेनैव तद्द्वेषेणैव निबोध

जानीहि । या प्राप्तिः ज्ञानस्य परा प्रकृष्टा निष्ठा, रिपनित्यर्थः ॥ ५० ॥

११ नी० भा० दी०— ' स्वकर्मनिरतः सिद्धिं यथा विन्दति ' [१८।४५] इत्येतत्प्रतिज्ञातमुपपादितम् ; तानी नैष्कर्म्यसिद्धिं प्राप्नोऽपि परित्राद् वशीकारसंज्ञकवैराग्यवान् यथा ब्रह्म प्राप्नोति तथा वस्तुं प्रतिजानीते— द्विमिति । सिद्धिं नैष्कर्म्यसिद्धिं निबोध बुध्यस्व मे मद्बचनात्समासेन सङ्क्षेपेणैव हे कौन्तेय !— या यत्प्राप्यं विधेयापेक्षं स्त्रीत्वं— ज्ञानस्य परा निष्ठा यदपेक्षयाऽन्यज्ज्ञेयमान्तरतरं नास्तीत्यर्थः ॥ ५० ॥

बुद्ध्या विशुद्धया युक्तो धृत्याऽऽत्मानं नियम्य च ।
शब्दादीन्विषयांस्त्यक्त्वा रागद्वेषौ व्युदस्य च ॥ ५१ ॥
विविक्तसेवी लब्धाशी यतवाक्कायमानसः ।
ध्यानयोगपरो नित्यं वैराग्यं समुपाश्रितः ॥ ५२ ॥
अहङ्कारं बलं दर्पं कामं क्रोधं परिग्रहम् ।
विमुच्य निर्ममः शान्तो ब्रह्मभूयाय कल्पते ॥ ५३ ॥

१ शां. भा.— सेयं ज्ञानस्य परा निष्ठोच्यते कथं कार्या ? इति— बुद्धयेति । बुद्ध्याऽध्यवसायात्मिकाया विशुद्धया मायारहितया युक्तः सम्पन्नो धृत्या धैर्येणाऽऽत्मानं कार्यकरणसङ्घातं नियम्य च नियमनं कृत्वा वशीकृत्य, शब्दादीन् शब्द आदिर्येषां ते शब्दादयः, तान्निषयांस्त्यक्त्वा; सामर्थ्याच्छरीरस्थितिमात्रहेतुभूतान् केवलान्मुक्त्वा ततोऽधिकान्मुखार्थांस्त्यक्त्वेत्यर्थः । शरीरस्थित्यर्थत्वेन प्राप्तेषु च रागद्वेषौ व्युदस्य च परित्यज्य च ॥ ५१ ॥

२ आ. शां. व्या.— ब्रह्मज्ञानस्य परां निष्ठां प्रतिष्ठापिता-
मन्य श्लोकान्तरमवतारयित्वा पृच्छति— सेयमिति । येयं
ब्रह्मज्ञानस्य परा निष्ठा समारोपिता तदर्थमनिवृत्तिद्वारा ब्रह्मणि
परिष्ठापितज्ञानवन्तानरूपोच्यते सा कार्या सुसम्पद्येति यदुक्तं
तत्त्वं केनोपायेनेति प्रश्नार्थः । शृष्टमुपायमेतमुदाहरति—
बुद्धयेति । अध्यवसायो ब्रह्मात्मत्वनिश्चयः, मायारहितत्वं
संशयविपर्ययशून्यत्वम्, शब्दादिसमस्तविषयत्यागे देहस्थि-

तिरपि दुस्स्था स्यादित्याशङ्क्याऽऽह— सामर्थ्यादिति ।
विषयमात्रत्यागे देहस्थित्यनुपपत्तेर्ज्ञाननिष्ठासिद्धिप्रसङ्गा-
दित्यर्थः । देहस्थित्यर्थत्वेनगुणानिष्ठेषु प्राप्तं रागादि ज्ञान-
निष्ठाप्रतिबन्धकं व्युदस्यति— शरीरेति । परित्यज्य विविक्त-
सेवी स्यादिति सम्बन्धः । बुद्धेर्वैराग्यं यत्नेन कार्यकरण-
नियमनम् ॥ ५१ ॥

१ शां. भा.— ततः— विविक्तसेव्यवरण्यनदीपुलिनगिरिगुहादीन् विविक्तान् देशान् सेवितुं शीघ्र-
मस्येति विविक्तसेवी । लब्धाशी लब्धशनशीलः । विविक्तसेवालम्बशनयोनिष्ठादिदोषनिवर्तकत्वेन चित्त-
प्रमादहेतुत्वाद्ब्रह्मणम् । यतवाक्कायमानसः, वाक्च कायश्च मानसं च यतानि संयतानि यस्य ज्ञान-
निष्ठस्य स ज्ञाननिष्ठो यतिर्यतवाक्कायमानसश्च स्यात् । एवमुपरतसर्वकरणः सन् ध्यानयोगपरः, ध्यान-
मात्मस्वरूपचिन्तनं, योग आत्मविषय एवैकाग्रीकरणं, तौ ध्यानयोगौ परत्येन कर्तव्यौ यस्य स
ध्यानयोगपरः । नित्यं— नित्यग्रहणं मन्त्रजपाद्यन्यकर्तव्यामावप्रदर्शनार्थम्— वैराग्यं विरागस्य भावो दृष्टा-
दृष्टेषु विषयेषु वैतृप्प्यं समुपाश्रितः सम्पद्युपाश्रितः, नित्यमेवेत्यर्थः ॥ ५२ ॥

२ आ. शां. व्या.— देहस्थितिहेत्वतिरिक्तविषयत्यागो
देहस्थिरयर्थेऽपि तेषु रागद्वेषजनित्पुण्यभावे सिद्धे सन्त्यु-
पायान्तराप्यपि यत्नवाच्यानोत्याह— तत इति । चित्तेन्द्रिय-
प्रमादार्थं विविक्तसेवित्वं व्याकरोति— अरण्येति । निष्ठादि-
दोषनिवृत्त्यर्थं लब्धाशित्वं विनाशयति— लक्ष्यति । २५

परिमितं हितं मेधं चाशितुं शीघ्रमस्येति तयोच्यते । विरोपण-
योस्तात्पर्यं विष्णोति— विविक्तैति । निष्ठादीत्यादिशब्दा-
दालस्यप्रमादार्थो बुद्धिविशेषका विवक्षिताः । वक्ष्यमाणध्यान-
योगयोश्चायत्नेन विरोपणान्तरं विभक्तं— वाक्चयेति ।
वागादिसंपन्नस्याऽऽवयवचर्योक्तार्थं स्यादित्युच्यम् । संयत-

वागादिकरणप्रामाण्यानायासेन वर्तन्मनुष्यमिति—एवमिति । मन्त्रजपादीत्यादिपदेन प्रदक्षिणप्रणामादयो ध्यानयोगप्रतिबन्धका गृहीता । उक्तयोरेव ध्यानयोगयोस्मायत्वेनोक्त

विरागभाव विभजते—हृष्टेति । सम्यक्त्वमेव व्यनक्ति—नित्यमिति ॥ ५२ ॥

१ शां भा.—किञ्च अहङ्कारमिति । अङ्करणमहङ्कारो देहेन्द्रियादिषु तं, बलं सामर्थ्यं काम रागादिसंयुक्तं, नेतरच्छरीरादिसामर्थ्यं; स्वाभाविकत्वेन तस्यागस्याशक्यत्वात् । दर्पं, दर्पो नाम हर्षा नन्तरभारी धर्मातिक्रमहेतुः 'हृष्टो हृष्यति हृष्टो धर्ममतिक्रामति' [आ. घ. सू. १।१३।४] इति स्मरणात्तं च । काममिच्छां, क्रोधं द्वेषं, परिग्रहमिन्द्रियमनोगतदोषपरित्यागेऽपि शरीरधारणप्रसङ्गेन धर्मानुष्ठाननिमित्तेन वा बाह्यः परिग्रहः प्राप्तस्तं च विमुच्य परित्यज्य परमहंसपरिव्राजको भूत्वा देहं जीवनमात्रेऽपि निर्गतमममात्रो निर्ममोऽव एव शान्त उपरतः यः संहतहर्षायासो यतिर्ज्ञाननिष्ठः (स) ब्रह्मभूयाय ब्रह्मभरनाय कल्पते समर्थो भवति ॥ ५३ ॥

२ आ. शा व्या—ज्ञाननिष्ठस्य यतेर्विशेषान्तर समुचिनोति—किञ्चेति । नित्य ध्यानयोगपरत्वे समुचित कारणान्तर विज्ञोति—अहङ्कारमिति । सामर्थ्यमात्रे बल शब्दादुपलब्धमाने किमिति विज्ञापयन् १ इत्याशङ्क्याऽऽह—स्वाभाविकत्वेनेति । उक्तेऽर्थे मानमाह—हृष्ट इति । वैराग्यशब्देन लक्ष्यस्यापि कामत्यागस्य पुनर्वैवा प्रकृतत्वं व्यापनार्थम् । अहङ्कारादित्यने परिग्रहप्राप्त्यभावात्तत्त्वानोक्ति-

र्युक्तेत्याशङ्क्याऽऽह—इन्द्रियेति । परिग्रहाभावे ममत्वविय याभावानिर्ममत्व कथं १ इत्याशङ्क्याऽऽह—देहेति । अहङ्कारमकारयोरभावेन प्राप्तमन्तं करणोपरतिमनुबदति—अत एवेति । उक्तमनूय जीवनेवासौ ब्रह्मीभवतीति फलितमाह—य सहतेति । ज्ञाननिष्ठपदाहूर्ध्वं सशब्धो इष्टव्य । ब्रह्मणो भवनमनुष्ठानपरिपाक्ययन्त साक्षात्करण तदर्थमिति यावत् ॥ ५३ ॥

३ रा. भा.—बुद्ध्या विशुद्धया यथारस्थितात्मतत्त्वविषयया युक्तः, घृत्या आत्मानं नियम्य च विषयप्रिसुखीकृत्येन योगयोग्यं मनः कृत्वा, शब्दादीन् विषयांस्त्यक्त्वा असन्निहितान् कृत्वा, तन्निमित्तौ च रागद्वेषौ व्युदस्य, विविक्तसेनी सर्वैर्ध्यानविरोधिभिर्विविक्ते देशे वर्तमानः, लज्जाशी अत्यशानानशनरहितः, यतनाक्कायमानसः ध्यानाभिमुखीकृतकायनाङ्गनोष्ठिः, ध्यानयोगपरो नित्यं एवमभूतः सन् आप्रयाणादहरहर्ध्यानयोगपरः, वैराग्यं समुपाश्रितः ध्येयतत्त्वव्यतिरिक्तविषयदोषावमर्शेन तत्रतत्र विरागता वर्धयन्, अहङ्कारं अनात्मन्यात्माभिमानं, बलं तद्वृद्धिहेतुभूतमासनालं, तन्निमित्तं दर्पं कामं क्रोधं परिग्रहं विमुच्य, निर्ममः सर्वेष्वनात्मीयेष्वात्मीयजुद्धिरहितः, शान्तः आत्मानुभवेकमुखः, एवमभूतो ध्यानयोगं कुर्वन् ब्रह्मभूयाय कल्पते ब्रह्मभरनाय कल्पते; सर्वैर्नन्धनिर्मुक्तो यथारस्थितमात्मानं मनुमन्वीत्यर्थः ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥

४ ये ता च—बुद्धिशब्दोऽत्र प्रस्तुतब्रह्मसंज्ञामिदं विषयबुद्धिगोचरं, तस्या बुद्धियोगमप्रविषयत्वसंशयविषय-स्वरूपवदादित्यमित्याह यथापस्थितारतमत्त्वविषययथेति । 'धृम्या' इति पूर्वोक्तप्रकारसाधिविषयवृत्तिपरामर्शमाह विषय-विमुक्षोऽङ्करणेनेति । अत्र घृत्या मनोनियमनं कर्तव्यम्, अपि च पूर्वमेव दृक्विषयस्य कोऽसौ तदानीन्तनस्त्वयाग १ इत्यप्राऽऽह असन्निहितान् एत्येति । विषयतन्निर्दिष्ट विभक्तिरयमपि लोभवदिति भावः 'रागद्वेषौ व्युदस्य' इति वैषयिकरागद्वेषोर्भुदरागस्यापि सादास्थिविषयत्ववाय 'वैराग्यं समुपाश्रित' इत्यनेन पुनरुक्तिपरिहाराय चाऽऽह तन्निमित्तमित्येति । एतेन विषयाभिनिवृत्तप्रदोषणम् । यदा विग्रहेऽपि मनुमन्गरो निरोद्धय इति भावः ।

विषयकत्वं रहितत्वम्, तत्प्रकृतोपयोगेन विनिश्चित-सर्वैर्ध्यानविराधिभिर्विविक्ते देश इति । 'लज्जाशी' इत्यनेन पूर्वोक्तं 'नात्यशत' [५।१९] इत्यादिकं समायेत इत्यप्राऽऽह अत्यशानानशनरहित इति । 'घृत्याऽऽत्मानं नियम्य च' इत्यादिना 'सतवाच्यमानस' इत्यस्य पुनरुक्तिपरिहारायाह ध्यानभिमुखीकृतकायनाङ्गनोष्ठिति-रिति । कायस्याभिमुखीकरणं विषयासनादिपरिग्रहं वाच्यं प्रणयादिभ्यतिरिक्तवर्जनम्, मनसस्तु प्रमाप्रयासव्यवन्म् । उक्तानां ध्यानयोगशक्यत्वाह एवमभूतं स्वप्निति । नित्यं सत्त्वविवृत्तमाह आप्रयाणाद्बुद्धरदिति 'रागद्वेषौ व्युदस्य' इति वैषयिकरागद्वेषोर्भुदरागो 'वैराग्यं समुपाश्रित' इत्ये तदानीमानिदविषयम्, तत्र तन्मनुपाश्रयणं पूर्ववददवापि

सम्यगवस्थापनमित्यभिप्रायेण विरागतां वर्धयन्नित्युक्तम् । एतमहङ्कारादिविमोचनेऽपि दृष्टव्यम् ।

शरीरमनःप्राणादिवलानां योगविरोधित्वाभावात् वासना-
बलमिति विशेषितम् । दर्पोऽनाहङ्कारत्वे हेतुक्रोधी मूर्तेर्व्यानही-
कार । योगित्त्वशान्तत्वादिनिमित्तोऽपि दर्पस्त्याज्यः । 'हृष्टो
ह्यति हृष्टो धर्ममतिक्रामति' [भा. प. सू. १।१३।४] इति
स्मरणात् । मनोवाक्याव्यापारनिवृत्त्यादेरुक्तत्वाच्छान्तशब्दोऽन

शमहेतुविशेषपर इत्यत्राऽऽह आत्मानुभवैकसुख इति ।
इन्द्रियव्यापारोपरतिः क्रोधादिनिवृत्तिश्च यावत्सुखनिस्सृष्टत्वात्,
तत्र प्रभृतात्मत्वमुखलाभादिति भावः । उक्तेषु सर्वेषु ध्यान-
योगस्याक्रित्त्वनाह एवमभूतो ध्यानयोगं कुर्वन्निति ।
ध्यानमेवात्र योगः, ध्यानेन वा योगः । अनन्तरश्लोकार्थ-
परामर्शेन ब्रह्मशब्दस्यात्र शुद्धात्मविषयतामाह सर्वबन्धेति
॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥

५ आ. भा. भा.— ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ब्रह्मभूयाय कल्पते । ब्रह्मणि भावो ब्रह्मभूयम्, ब्रह्मणि
स्थितिः । सर्वदा तन्मनस्फुटेत्यर्थः ॥ ५३ ॥

६ ज. प्र. दी.— ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ब्रह्मभूयाय ब्रह्म-
त्वायेति प्रतीतिनिरासार्थं व्याचष्टे— ब्रह्मेति । इत्यर्थे इति
शेषः । भावो न जन्मादीत्याशयेन विवृणोति— ब्रह्मणीति ।

इयमपि न मुक्तिर्ब्रह्मभूत इति पुनर्भक्त्यादिलाभध्वणादिति
भावेनाऽऽह— सर्वदेति ॥ ५३ ॥

७ ह. पै. भा.— बुद्धयेति । बुद्ध्याऽध्यवसायात्मिकया विशुद्धया सात्त्विकया युक्तो धृत्या
र्षेण तथा च विशुद्धयाऽऽत्मानं कार्यकारणसङ्घातं नियम्य स्थापयित्वा शब्दादीन्विषयांस्त्यक्त्वा राग-
सौ व्युदस्य चापनीय ॥ ५१ ॥ विविक्तं योगविरोधिवस्त्वनधिष्ठितं स्थानं तत्सेवितुं शीलं यस्य स
वेविक्तसेवी । लघु हितं मितं पथमशितुं शीलं यस्य स लघ्वाशी । ध्यानयोगपरो नित्यम् , ध्यानं
चेत्तस्यैकाग्रता योगस्तस्याऽऽत्मनि स्थापनं, ध्यानं च योगश्च ध्यानयोगौ [तौ] परं (परौ) निष्ठा यस्य
। ध्यानयोगपरः । नित्यं सर्वकालम् । वैराग्यं विगतो रागो यस्मादसौ विरागः, अस्य भावो वैराग्यं
। सुपाश्रितः, रागद्वेषवियुक्त इत्यर्थः ॥ ५२ ॥ देहादिप्यात्मबुद्धिरहङ्कारः । बलं सामर्थ्यं, कामराग-
। युक्तं— नेतरदेहादिसामर्थ्यं तस्य स्वाभाविकत्वेन त्यक्तमशक्यत्वात् । ततः केवलशब्दयुक्ततापनादि
। लशब्देनोच्यते । दर्पो हर्षः । कामो रागः । क्रोधो द्वेषः । परिग्रहो ममेदमित्यर्थानां वशीकरणम् ।
वदहङ्कारादि विमुच्य निर्ममः शरीरस्थितिसाधनेऽपि वस्तुनि ममत्वबुद्धिरहितः, अत एव शान्त
उपरतान्तःकरणो ब्रह्मभूयाय कल्पत इत्युक्तम् ॥ ५३ ॥

८ वें. प्र. गि.— तमेव क्रममाह त्रिभिः— बुद्धयेति ।
अत्र 'बुद्धया युक्तः' इत्यादीनां 'ब्रह्मभूयाय कल्पते'
इति कृतीयेनान्वयः । विशुद्धया संज्ञाविषयैश्चान्यथा "अहं
ब्रह्मस्मि" [उ. व. १।१।१०] इति बुद्ध्या युक्तः धृत्या
पूर्वोक्त्या [श्लो. ३३] सात्त्विक्या आत्मानं च मनो
निषम्य विश्रलीङ्ग्य, शब्दादीन्विषयान् शाननिशार्थशरीर-
स्थितिसाधनेऽपि मनोऽनुपयुक्तानिपिद्वानपि धृक्त्वा, शरीर-
स्थितिसाधनेऽपि तेपु रागद्वेषौ व्युदस्य, विविक्तसेवी
जननममदेहादिसारथ्यगिरिगुहादिरिधतः चित्तविशेषब्रह्मरहित
इति यावत् । लघ्वाशी मितमोजी, निद्रालस्यादिविचिंतलय-
कारिविरहित इति यावत् । यतानि संयतानि वाक्यायमान-
स्तानि येन स तथा; यमनियमादिसाधनसम्पन्न इत्यर्थः ।
ध्यानयोगपरः, चित्तस्थारामकारप्रत्ययादृष्टिर्ध्यानम्,

आत्माकारप्रत्ययेन निर्वृत्तिकृतापादनं योगः, तत्परः ।
नित्यग्रहणेन च मन्त्रजपतीर्थयात्रादिकृतव्यान्तरामावः
प्रदर्शितः । ध्यानयोगविच्छेदाद्यै वैराग्ये दृष्टादृष्टविषयवै-
। त्प्यरूप सम्यग्ददतपोपाश्रितः, अहङ्कारम् 'अहं ब्रह्मध्यान-
योगपरो विरक्तोऽस्मि, को वाऽनो मत्समः?' इत्यभिमानम्,
बलं तद्वासनावलम्बम्, दर्पं तत्रिमित्तक मद्दम्, प्रारब्धवशा-
त्प्राप्यमापेक्ष्यपि विषयेषु कामं क्रोधं परिग्रहं विदुष्य,
निर्ममः देहजीवनमात्रेऽपि ममकारान्य, अत एवाहङ्कार-
ममकाराभावात् शान्तः उपरतसर्वकर्म परमहंसपतिरात्रकः
ब्रह्मभूयाय ब्रह्मसाध्याकाराय कल्पते समधो भवति । ब्रह्म-
भूयस्य तदज्ञाननिवर्तकब्रह्मसाध्याकारमात्रप्रयवसायितया
साक्षात्कारस्य ताच्छब्दं दृष्टव्यम् ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥

९ व००० दी०— तथा हि बुद्धयेति त्रिभिः । बुद्ध्या यथोक्तकर्मफलदायिनागाद्विशुद्धया साङ्गधर्मागौर्याया
युक्तः योगोनाभ्यभिचारिण्या धृत्याऽऽत्मानं निदम्य च स्वान्तर्धामिध्याननिष्ठाः सर्वज्ञानात्मत्वदृष्ट्या वैराग्यं
सुपाश्रितः कर्मस्वहृममत्वरहितः शान्त इति पूर्वसूत्रितस्य भाष्यं फलितं तथाभूत ध्यानन्दांशाभिर्भूतो प्रज्ञ-
गी. व. ४८

भूयाय अक्षरब्रह्मात्मभावाय कल्पते, स्वात्मानं ' ब्रह्माहमस्मि ' इति यथावदनुभवतीत्यर्थः । इतीयं स्वज्ञानस्य परा निष्ठा भगवद्गुणसाराविर्भावोत्पत्त्यपदेशः प्राज्ञवदिति ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥

१० पु. अ. त.— तदेवाऽऽह— बुद्धयेति । विशुद्धया सर्वसङ्गरहितमदेकनिष्ठया बुद्ध्या युक्तो धृत्या मदिच्छाज्ञाने दुःखाद्यामासेषि मल्लीलाजानात्मवर्धयेण आत्मानं जीन नियम्य वशीकृत्य— चकारेणाऽचलं वृत्ता— शब्दादीन् विषयान् इन्द्रियैर्यत्कृत्वा च पुन रागद्वेषो मित्रशत्रुज्ञानरूपौ व्युद्भूय वृत्तयश्च ब्रह्मभूयाय कल्पत इति तृतीयश्लोकेनान्वय ॥ ५१ ॥

त्रिंश— विविक्तसेवी एकान्तमत्संवनपर', लब्धाशी लब्ध प्राप्तो यो मत्प्रसादो लभस्वरतद्रोजनकृत्य । यतवाकायमानस यतानि वशीकृतानि कायवाङ्मनांसि येन स. । तथा हि— वचनेन मतामङ्गभावातिरिक्तं न वदति, कायश्च मत्सेवाति रिक्तकार्ये नोपयाति, मनोऽपि मदन्यत्र स्मरति । नित्य ध्यान-

योगपर ध्यानेन यो योगो मत्स्योगस्तस्मिन् परस्तरा, वैराग्यं सर्ववस्तुदोषालोचनात्मकं सङ्गपाश्रितं सम्यग् रूपं समीपे आश्रितः । अनेन विचारसत्त्वेऽपि तदाहियं निरूपितम् ॥ ५२ ॥

त्रिंश— अहङ्कारमिति । स्वज्ञानादिरूपं बलं सामर्थ्यं, दर्पं गर्वं, काम विषयमोगरूपं, बोधं निष्ठुरवाक्यरूपं, परिग्रहं गृहस्थपत्न्यादिकं, निर्ममो ममतारहितः सन् विषयस्य त्यक्त्वा शान्तो भगवदनुभवाच्छिष्टो ब्रह्मभूयाय ब्रह्मात्मस्वरूपावस्था नाय " ब्राह्मेण..." [ब. सू. ४।४।५] इत्यादिसूत्रोक्त्या कल्पते समर्पो भवतीत्यर्थः ॥ ५३ ॥

११ नी० भा० दी०— तमेव ब्रह्मप्राप्तिप्रकारमाह त्रिभिः— बुद्धयेति । बुद्ध्या वेदान्तश्रवणमननपरिपाको- त्यया ' अहं ब्रह्मास्मि ' इति परोक्षनिश्चयरूपया विशुद्धया सर्वभूतेषु मैत्र्यादिभावजनया सम्यग्विशोधितया धृत्या धैर्येण योगक्षेमादिनिमित्तवैयर्थ्यराहित्येन आत्मानं देहेन्द्रियसङ्घातं नियम्य, दृढासनो भूत्वेत्यर्थः । चकारात्प्राणं च नियम्य शब्दादीन् विषयास्त्यक्त्वा, तत्र इन्द्रियाणि प्रत्याहृत्येत्यर्थः । प्रत्याहृतकरणो- ऽप्यन्तर्भनसैव विषयान्स्मरति तत्परिहत्यागमाह— रागद्वेषौ व्युद्भूय चेति । सङ्कल्पं त्यक्त्वेत्यर्थः । स हि विषयं परिकल्प्य तत्र रागं जनयतीति प्रसिद्धम् । यथा चाक्षपादाचार्यसूत्रं— " दोषनिमित्तं रूपादयो विषयाः सङ्कल्पकृताः " [४।२।२] इति । दोषो रागादिः । चकारात् ' अयमहमस्मि ' इत्येतमपि भावं व्युद्भूत्येति ज्ञेयम् । तत्रो ब्रह्मभूयाय ब्रह्मभावाय तं प्राप्तुं कल्पते योग्यो भवतीति तृतीयेन सम्बन्धः ॥ ५१ ॥

केन साधनजातेनैवमभूतो भवति ? इत्यत्र आह— विविक्तेति । यत्तच्छब्दाध्याहारेण योज्यम् । नित्यमिति सर्वत्र सम्बन्धनीयम् । यो नित्यं विविक्तसेवी एकान्तशीली, लब्धाशी मिताशनशीलश्च । तथा नित्यं वैराग्य रागाभाव समुपाश्रितश्च । तथा नित्यं ध्यानयोगः पञ्चाध्यायोक्तस्तरश्च यो नित्यं भवति स यतवाकायमानसो भवति । यतयाय आसनदार्येण, यतवाक् विषयेभ्य इन्द्रियाणां प्रत्याहरणेन, यतमानसः सर्वसङ्कल्पत्यागेन । अत्र चतुर्भिः साधनैर्यतवाकायमानसत्वं साध्यम् । नित्यं विविक्तसेवाद्विशोः सन् यतवाकायमानसो भूत्वा ब्रह्मभूयाय कल्पत इत्युत्तरेणान्वयः ॥ ५२ ॥

एव यतवाकायमानसस्य योगिनी योगजाः सिद्धय उपतिष्ठन्ति, ताश्च भुवो दर्शिताः " पृथिव्यग्नेभोनिलले समुत्थिते पञ्चात्मके योगगुणे प्रवृत्ते । न तत्र (तस्य) रोगो न जरा न मृत्युः प्राप्तस्य योगाप्रियं शरीरम् " [अ. उ. २।१२] इति । तथा " यं यं लोकं मनसा संविभाति विशुद्धसत्त्वं कामयते याश्च कामान् । तं तं लोकं जयते तंश्च कामान् तस्मादात्मज्ञं हर्षयेद्भूतिक्रामः " [सु. उ. ३।२३] इति च । संविभाति सङ्कल्पयति लोकं लोचनीयमतीतानागतमर्थाजतं कामान् काम्यमानान् विषयान् जयते उपलभते इति भूति- पदानामर्थः । तथा— " नाविरतो दुःखरितासाशातो नासमाहितः । नाशान्तमानसो वापि प्राज्ञेनैतन्माप्नु- यात् " [कठो. २।२३] इति । प्राज्ञेन शास्त्राचार्योपदेशजेन ज्ञानेन दुःखरितादिसेवनाद्विरागः ज्ञानेन जितचित्तः समादिनो निरुद्धचित्तवृत्तिस्यशान्तमानसो योगैर्गर्थासत्तचित्तः एतन्मात्मानं न प्राप्नुयादिति शुरुर्थः । तदिदमाह— अदृष्टागमिति । यदा तु योगी यतमानसोऽस्मिन्तत्तत्तत्प्रत्ययो भवति तदा सैवास्मि- त्वाविरतिर्विषयाभिगुणाद्द्वार इत्युच्यते । विषयविमुक्ता स्वस्मिन्तेति तत्तत्सहृद्द्वार निगृहीयान् । सर्वविषये योगी बलं तस्यैव सत्त्वादिषामध्यमात्मनः पश्यन् दर्पं करोति, न मत्स्योऽप्योऽस्तीति मन्वते । तत्रश्च ' एतो धर्म- मन्निमानवि ' [११।३।४] इत्यावराज्यपनारिष्वान्द्रामानिच्छति । तत्र केनचित्प्रमितेन कामप्रतिषेधे सति कोपशान्तमिति, तत्र परोऽप्यनुनाय भूयानि शिष्यादिपरिमर्द्दं मग्नादयति, तत्रो नदयतीति । तस्मात्सर्वानर्थमूलभूत-

महद्भारमेव विमुच्य तत्र इतरान्सर्वांश्च विमुञ्चति । अहद्भारविमोकेऽपि निर्मेमत्वं तत्प्रदर्शनेषु विषयेषु भ्रमता-
दृश्यते सत्यहद्भारः शिथिलीभूतो विषयवैमुख्यं प्राप्य स्वकारणेऽस्मिन्नायां रितीयते, ततः शान्तोऽस्मिन्नायां
अपि प्रलयान्निगन्धनाप्रिवदुपरतो योगी प्रह्लाभूयाय कल्पते ॥ ५३ ॥

उक्तक्रमेण ब्रह्मीभूतस्य लक्षणम् ।

ब्रह्मभूतः प्रसन्नात्मा न शोचति न काङ्क्षति ।

समः सर्वेषु भूतेषु मद्भक्तिं लभते पराम् ॥ ५४ ॥

१ शां. भा.— अनेन क्रमेण— ब्रह्मभूतः ब्रह्मप्राप्तः प्रसन्नात्मा लब्धाध्यात्मप्रसादो न शोचति
किञ्चिदर्थवैकल्यमात्मनो वैगुण्यं चोद्दिश्य न शोचति न सन्तप्यते, न काङ्क्षति । ब्रह्मभूतस्यायं स्वभावो-
ञ्ज्यते न शोचति न काङ्क्षतीति । न ह्यप्राप्तविषयाकाङ्क्षा ब्रह्मविद् उपपद्यते । 'न हृष्यति' इति वा
पाठः । समः सर्वेषु भूतेष्व्वात्मौपम्येन सर्वेषु भूतेषु सुखं दुःखं वा सममेव पश्यतीत्यर्थः । नाऽऽत्मसम-
दर्शनमिह तस्य वक्ष्यमाणत्वात् 'भक्त्या मामभिजानाति' [१८।५५] इति । एवम्भूतो ज्ञाननिष्ठो
मद्भक्तिं मयि परमेश्वरे भक्तिं भजनं परामुत्तमां ज्ञानलक्षणां चतुर्थीं लभते 'चतुर्विधा भजन्ते मां'
[७।१६] इत्युक्तम् ॥ ५४ ॥

२ आ. शां. व्या.— अपेक्षितं पूर्यन्तरश्लोकमवता-
प्यति— अनेनेति । 'बुद्ध्या विशुद्ध्या' [१८।५२]
इत्यादिरत्र क्रमः, ब्रह्मप्राप्तो जीवमेव निवृत्ताशेषानर्थो निरति-
एवानन्दं ब्रह्मात्मत्वेनानुभवमित्यर्थः । अध्यात्मं प्रत्यगात्मा
हरिमन्त्रयाद्- सर्वानर्थनिवृत्त्या परमानन्दाविभावं, स लब्धो
येन जीवन्मुक्तेन च तथा । न शोचतीत्यादौ तात्पर्यमाह—
ब्रह्मभूतस्येति । प्राप्तव्यपरिहार्याभावनिश्चयादित्यर्थः ।
स्वभावात्तुनादमुपगदयति— न हीति । तद्व्याप्राप्तविषया-
भावात्तपि परिहार्यापरिहारप्रयुक्तं शोकं परिहार्यस्वेवाभावा-
दित्यर्थः । पाठान्तरे (न हृष्यतीत्यत्र) तु रमणीयं प्राप्य न

प्रमोदते तदभावादित्यर्थः । विवक्षितं समदर्शनं निरादयति—
आत्मेति । ननु सर्वेषु भूतेष्व्वात्मनः समस्य निर्विशेषस्य
दर्शनमदाभिप्रेतं किं नेष्यते ? तत्राऽऽह— नाऽऽत्मेति ।
उक्तविशेषणतो जीवन्मुक्तस्य ज्ञाननिष्ठा प्रागुक्तक्रमेण प्राप्ता
मुपतिष्ठिता भरतीत्याह— एवम्भूत इति । ध्यानमनननिदि-
ध्यामनवनः समादियुक्तस्यान्यद्वैतः ध्वणादिभिर्भ्रष्टैरन्य-
परोक्षं मोक्षफलं ज्ञानं सिध्यतीत्यर्थः । आर्तादिभिरप्रसा-
देभ्यः ज्ञानलक्षणा भक्तिचतुर्थीत्युक्ता । तत्र सममन्थात्कय-
न्तुद्भयति— चतुर्विधा इति ॥ ५४ ॥

३ रा. भा.— ब्रह्मभूतः आविर्भूतापरिच्छिन्नज्ञानैकाकारमन्त्रेयैवेकस्वभावात्मस्वरूपः, 'इत्स्वन्त्यां
प्रकृतिं निदि मे पराम्' [७।५] इति हि स्वशेषतोक्ता, प्रसन्नात्मा द्वेषकर्मादिभिरकल्मषस्वरूपो मम्यतिरिक्तं
न कञ्चन श्रुतविशेषं प्रति शोचति; न कञ्चन काङ्क्षति; अपितु मद्भक्तिरिक्तेषु सर्वेषु भूतेषु अनादरणी-
यतायां समो निखिलं वन्तुजातं वृणन्मन्यमानो मद्भक्तिं लभते परां मयि सर्वेश्वरे निखिलजगद्दुःखनिभ्र-
ल्यलीले)-द्रवस्थितिप्रलयलीले निरन्तसमस्तहेपगन्धेष्वनरथिकाविश्रयामह्रयेयन्त्याणमुपगणर्णस्ताने
राजण्याभूतसागरे श्रीमति पुण्डरीकनयने म्यस्वामिन्यत्ययेप्रियाणुभयन्त्यां परां भक्तिं लभते ॥ ५४ ॥

शोककाङ्क्षानुदयहतु 'सम' इत्युच्यते इत्यभिप्रायेण—
 अनादरणीयताया सम इत्युच्यते । तुल्यानादर इत्यर्थः ।
 परावरात्तत्रविवेकत्वमन्यानादरसाम्यं व्यनक्ति— निखिल-
 मिति । यस्तु ज्ञातमित्यनेन ब्रह्मादिस्तम्बपर्यन्तानामेव
 नैवैषेक्षया मापनपर्यादीनामिवावान्तात्तोलकर्यस्यानादरयोग्यत्व
 सूचितम् । तृणपदिति— नहि रत्नपर्यन्तमाकर्षको पलालकूटे
 सङ्ग स्यादिति भावः । अत्र मञ्जुशब्देन परमकृत्युत्पत्ति
 विद्वद्भयवत्या पूर्वत्र शास्त्रान्तरेषु च प्रपञ्चितानामुपासनदशाया-
 मनुमन्येषाना चाकाराणामभिप्रेतत्वमाह मयि सर्वेश्वर
 इत्यादिभिः । सर्वेश्वर— इति ईशितव्यस्य वदस्य किं तथा-
 मृतै ईशितव्यान्तरेरिति भावः । निखिलजगदुद्भवस्थिति
 प्रलयलील इति— 'कारण तु ध्येय' [अ शिखो ३]
 इति हि श्रुतिरिति भावः । यद्वा करणकलेवरप्रदानादिभिर्महो
 षकारकं चतुर्विधैतुमृते तस्मिन् तिष्ठति स्रष्टिमहारकर्मतयैवा
 वस्थित कोऽन्य समाश्रयणीय इति भावः । निरस्तसम-
 स्तहेयगन्ध इति— नशस्मिन्व्यापत्प्रतीते वस्तवन्तरेष्वि
 यावत्तयैमुल्यादिकारणमस्तीति भावः । अनयधिषेत्त्यादि
 एकैकगुणप्रकर्षोऽपि चित्ताकषय, किमुतैव सम्भूत इति भावः ।
 यदि पर सुलभं च तदेव ह्याश्रयणीयमिति सौलभ्योप्युक्तगुणा

नामप्यत्र सद्ब्रह्म । लावण्यामृतसागर इति शुभाश्रय
 विग्रहगुणोपलक्षणम् ।

श्रीमतीति— श्रीर्हि सर्वेषामाश्रयणीया, साम्येन निज
 माश्रितेति हृदयम् । श्रीयते श्रयते चेति श्रीशब्दो निरुक्तः ।
 मनुजित्ययोगे । श्रुतिश्च— "ह्रीश्च(श्रीश्च)ते लक्ष्मीश्च पत्नी" [यजुस्त ३ ११२] इत्यादिका । स्मर्यते च— 'नित्यं
 वैपा जगन्माता विष्णोः श्रीरनपायिनी । यथा सर्वगतो विष्णु
 स्तथैवैयं ..' [वि. पु १।८।१७] इति । एतेनोपास्यत्वप्राप्त्य
 त्वादिकं सर्व सपत्नीकस्येति ज्ञापितम् । आमनन्ति च रहस्या
 प्रायविद् इममेवार्थ— 'नित्यसतिहितदाकि' इति । पुण्ड-
 रीकनयन इत्यवयवसौन्दर्योपलक्षणम् । 'तस्य यथा कन्यास
 पुण्डरीकमेवमक्षिणी तस्योदिति नाम (स) एष सर्वेभ्य
 पाप्मभ्य उदित उदेति ह वै सर्वेभ्य पाप्मभ्यो य एव वेद'
 [छा उ. १।६।७] इति सर्वपापविमोक्षकामस्योपासनार्थतया
 पुण्डरीकाक्षत्वमप्युपदिश्यम् । 'चक्षुषा तव सौम्येन प्रताडिमि'
 [वा रा ३।३।४।१३] 'य पश्येन्मधुसूदन' इत्यादिषु च
 तदीक्षणस्य पावनतमत्वमुच्यते इति भावः । भक्त्युत्पादायै
 सर्वमिदमेकत, स्वामित्वं चैकत, नचासावेवैवैवैस्वामीत्य
 भिप्रायेणाऽऽह— स्वस्वामिनोति ॥ ५४ ॥

५ आ. मा. भा.— ॥ ५४ ॥

६ ज प्र ही — ॥ ५४ ॥

७ ह. पै. भा.— इदानीं ब्रह्मभूतस्य लक्षणमुच्यते— ब्रह्मभूत इति । ब्रह्मैव भूतो ब्रह्मभूतः,
 प्रमन्नः स्वच्छ आत्मा यस्य स प्रसन्नात्मा, रागद्वेषाभ्यामनाकुप्यमाणहृदय इत्यर्थः । न शोचति न
 काङ्क्षति; ममः सर्वेषु भूतेषु प्राणिषु । एकमेव परमात्मानमात्मत्वेनाप्रस्थितं पश्यन्स एवम्भूतो मद्भक्ति-
 मीश्वरभक्तिं भजन तादात्म्यं परामुक्तुष्टां लभत इत्यर्थः ॥ ५४ ॥

८ छे ब्र मि — भय केन क्रमेण ब्रह्मभूताय कल्पत
 इत्यत्राऽऽह— ब्रह्मभूत इति । मन्त्रभूत 'श्रयाहमस्मि' इति
 एतन्निश्चयवाद् प्रत्यकारणा शुद्धचित्तं नष्टं न शोचति, न
 चाप्राप्तं काङ्क्षति । अतो निप्रहाउपहृष्टाप्रत्यभावात्सर्वभूतेषु

सम आत्मौपम्येन सर्वत्र सुखदुःखदुःखी, एवम्भूत पराश्रुतार्थो
 मद्भक्तिं मयि शुद्धप्रसङ्गि ज्ञानरूपां भक्तिं चतुर्थी लभते ।
 'चतुर्विधा भजन्ते माम्' [७।१।६] इति हि प्राणुक्तम् ॥ ५४ ॥

९ व० त० दी०— स ब्रह्मभूत सर्वनिरपेक्ष शुभ इव परा ज्ञानादपि फलरूपा मम पुरुषोत्तमस्य क्षराश्रया-
 तीतन्य भक्तिं नवविधा प्रेमलक्षणा लभते, " आत्मारामाश्च मुनयो निर्मन्था अत्युत्तमम् । कुर्वन्त्येतेषुकी
 भक्तिमित्यम्भूतगुणो हरिः" [५।७।१०] इत्यादिभागवतवाक्यात् । अत्र 'मद्भक्ति' इत्यनेनाश्वरब्रह्मात्मत्व
 ज्ञानिनो जीवन्मुक्तस्यापि पुरुषोत्तमभक्तिरवातिशयितपुरुषार्थं भगवत्ताऽऽभिमतः, न स्वश्वरब्रह्मैक्यं साङ्ग पा-
 दिनेति गम्यते । अन्यथैव नोक्तं स्यात् । न चेह ' ब्रह्मभूताय कल्पते' इत्येव न ब्रह्मरूप इत्यत्रो 'विशते
 तदनुत्तर' [१८।५५] इत्यैक्यमेवावाचीति वाच्यम्, अमे 'ब्रह्मभूत' इति सिद्धनिर्देशस्तदनुत्तरं प्रत्युत तस्य
 भक्तिरामकथनात्, तथाऽश्वरातीतपुरुषोत्तमत्वभिज्ञानतः पुरुषोत्तमस्वरूपप्रवेशोक्तेश्च, अतोऽश्वरज्ञानरूप
 प्रमाणमार्गादपि कोऽपि प्रमेयमार्गं पुरुषोत्तमसम्बन्धपर्यवसायीति ।

अश्वरब्रह्ममार्गं हि अश्वरब्रह्मोपासनम्, ततः श्रवणादीन्ष्टा, ततः श्रवणादिसिद्धपर्यवसानतोऽश्वरात्मैक्य-
 यम् । भगवन्मार्गं तु भगवद्वैयर्थवर्षाणद्वारा श्रीपुरुषोत्तमभजनं तत्कृपयाश्वरात्मब्रह्मसाधेऽपि श्रवणादीन्ष्टा-
 तेवनादिभिः पुनरपि श्रीपुरुषोत्तमदेवैव पुरुषोत्तमभक्त्या प्रपन्न एव एव. यामिह कल्पमिति मेह । अतएव
 'वदन्ति तमवविदः' [भाग १०।११] इत्यत्र यतोऽतोऽसद्ब्रह्मलिङ्गं पुरुषोत्तमनरः भगवन्निनि

सात्वतः, उपासते 'अक्षरं ब्रह्म' इति साङ्ख्यैः, 'परमात्मा' इति योगिन इत्युक्तम् । ते च यथायथं निर्गुण-सगुणभक्तिज्ञानकर्मभावधीविषयाः । निर्गुणपरभक्तिविषयस्तु पुष्टिपुरुषोत्तम एव गुणातीतः लोकावेदाप्रथितः । इदं सर्वं 'गतेरर्थैवस्वमुभययाऽन्यथा हि विरोधः' [प्र. सू. ३।३।२९] इति सूत्रे विचारितं भाष्यकारेणेति ततोऽवगन्तव्यम् ॥ ५४ ॥

१० पु. अ. त.— ब्रह्मात्मावस्थितः फलमाह— ब्रह्म- न शोचति, प्राप्तव्यं तदिच्छं विना न काङ्क्षति । सर्वेषु भूतेषु सूत इति । ब्रह्मात्मावस्थितः, प्रसन्नः आनन्दयुक्त आत्मा कार्यात्मस्वरूपज्ञानेन समः परां प्रेमलक्षणां मद्भक्तिं चेतो यस्य तादृशः सन्, नष्टपदार्येषु भगवद्गीलाजानेन लभते ॥ ५४ ॥

११ नी० भा० दी०— अर्थैवं ज्ञानस्य केवलस्य योगिनो व्युत्थानावस्थामाह— ब्रह्मभूत इति । यो हि सुप्तो लये वा निपतितो योगी व्युत्थाने जडदेहस्तमोप्रस्तचित्त इव तन्द्रालुलुप्तचित्ति । ब्रह्मभूतस्तु प्रसन्नतामा प्रसन्नचेताः लघुशरीरः अमृतेनेव समाधिसुप्तेन तृप्तस्वदेहप्रवणो न शोचति नष्टम् । नाप्यप्राप्तं काङ्क्षति दारा-दिभ्यः । सर्वेषु भूतेषु चतुर्विधेषु समः 'ब्रह्मैवेदं सर्वं' इति बुद्ध्या वैषम्यवर्जितः सन् परां मद्भक्तिं द्वैतदृष्टि-विवर्जितां भावनां लभते । पातञ्जलयोगी तु न व्युत्थाने परां दृष्टिं लभते, भेददर्शित्वात् । अयं च भक्तः श्रीभागवते [११।२।४९] दर्शितः— 'सर्वभूतेषु येनैकं भगवद्भावमीक्षते । भूतानि भगवत्स्वात्मन्येव भागवतो-त्तमः !' इति; सोऽयं चतुर्थो भक्तः 'ज्ञानी त्वात्मैव मे मतम्' [७।१८] इति भगवताऽपि दर्शितः ॥ ५४ ॥

अनन्योत्तमभक्तिप्राप्तेः फलम् ।

भक्त्या मामभिजानाति यावान्यश्चास्मि तत्त्वतः ।

ततो मां तत्त्वतो ज्ञात्वा विशते तदनन्तरम् ॥ ५५ ॥

१ शां. भा.— ततो ज्ञानलक्षणया— भक्त्या मामभिजानाति यावानहमुपाधिकृतविस्तरभेदो यथाहं विध्वस्तसर्वोपाधिभेद उच्यतेपुरुष आकाशकल्पस्तं मामद्वैतं चैतन्यमात्रैकरसं अजमजरमरमयं तत्त्वतोऽभिजानाति । ततो मामेवं तत्त्वतो ज्ञात्वा विशते तदनन्तरं मामेव— नात्र ज्ञानानन्तर-प्रवेशक्रिये भिन्ने विवक्षिते— ज्ञात्वा विशते तदनन्तरमिति । किं तर्हि ? फलान्तराभावाज्ज्ञानमात्रमेव, 'क्षेत्रज्ञं चापि मां विद्धि' [१३।२] इत्युक्तत्वात् ।

२ आ. शां. व्या.— ननु समाधिसाधनेन परमभक्त्या- त्वकेन ज्ञानेन किमपूर्वमवाप्स्यते ? तदाऽऽह— तत इति । भक्त्या समाधिजन्यया मां ब्रह्माभिमुख्येन प्रवक्ष्या जानाति, व्याप्राप्तीत्यर्थः । तदेव ज्ञानं भक्तिपराधीनं विद्युतीति— यावान- निति । आकाशकल्पत्वमनवच्छिद्रत्त्वमसद्भवं च । चैतन्यस्य विषयापेक्षत्वं प्रतिक्षिपति— अद्वैतमिति । ये तु द्रव्य-योगान्मत्स्वमात्मनो ग्रन्थन्ते तांस्तद्युगं— चैतन्यमात्रेति । ज्ञातमिति तन्मात्रेऽपि धर्मान्तरमुपेत्य धर्मधर्मित्वं प्रत्याह— परस्परमिति । सर्वविक्रियाराहित्योक्त्या कौटस्थ्यमात्मनो

व्यवस्थापयति— अजमिति । उक्तविक्रियाभावे तद्वैतज्ञान-सम्बन्धं हेतुमाह— अमयमिति । तत्त्वज्ञानमनूय तत्फलं विदेहकैवल्यं लभयति— तत इति । तत्त्वज्ञानस्य तस्माद-नन्तरप्रवेशक्रियायाश्च भिन्नत्वं प्राप्तं प्रत्याह— नात्रेति । भिन्नत्वाभावे का गतिर्मदोकेः ? इत्याशङ्क्योपचारिकत्वमाह— किं तर्हीति । प्रवेश इति शेषः । ब्रह्मप्राप्तिरेव फलान्तरमि-त्याशङ्क्य ब्रह्मात्मनोभेदाभावात् ज्ञानातिरिक्ता तत्प्राप्ति-रित्याह— क्षेत्रज्ञं चेति ।

१ शां. भा.— ननु विरुद्धमिदमुक्तं 'ज्ञानस्य या परा निष्ठा तथा मामभिजानाति' [१८।५०] इति, कथं विरुद्धं ? इति चेदुच्यते— यदैव यस्मिन्विषये ज्ञानमुत्पद्यते ज्ञातुस्तदैव तं विषयमभिजानाति ज्ञातेति, न ज्ञाननिष्ठां ज्ञानावृत्तिलक्षणामपेक्षत इति । तदथ ज्ञानेन नाभिजानाति, ज्ञानावृत्त्या तु ज्ञाननिष्ठयाऽभिजानातीति ।

२ आ. शां. व्या.— ज्ञाननिष्ठया परया भक्त्या माम- पृच्छति— कथमिति । विरोधस्तुटीकरणं प्रतिजानीते— उच्यते भिजानातीत्युक्तमाक्षिपति— नन्विति । विरुद्धत्वं स्फोरयित्वा इति । तत्र ज्ञानस्योत्पत्तेरेव विषयाभिन्वयिदित्याह— यदैति ।

एवकारनिरस्यं दशंयति— न ज्ञानेति । इत्यावयोः सिद्ध-
मिति शेषः । ज्ञानस्योत्पत्तेरेव विषयाभिन्नकृत्वेषु कथं प्रकृते विरोधयोः । इत्याशङ्कयाऽऽह— तत्तत्रेति ।
विरुद्धमिति शेषः ।

१ शां. भा.— नैप दोषः, ज्ञानस्य स्वात्मोत्पत्तिपरिपाकहेतुयुक्तस्य प्रतिपक्षविहीनस्य यदात्मानुभवनिश्चयावसानत्वं तस्य निष्ठाशब्दाभिलाषाच्छास्त्राचार्योपदेशेन ज्ञानोत्पत्तिपरिपाकहेतुं सहकारिकारणं बुद्धिविशुद्धत्वादि अमानित्वादि गुणं चापेक्ष्य जनितस्य क्षेत्रज्ञपरमात्मैकत्वज्ञानस्य कर्त्रादिकारकभेदबुद्धिनिवन्धनसर्वकर्मसन्न्याससहितस्य स्वात्मानुभवनिश्चयरूपेण यदवस्थानं सा परा ज्ञाननिष्ठेत्युच्यते ।

२ आ. शां. व्या.— शङ्कितं विरोध निरस्यति— नैप दोष इति । उच्यते हेतुं प्रपञ्चयति— शास्त्रेति । यो हि शास्त्रानुसाराचार्योपदेशस्तेन ज्ञानोत्पत्ति “ आचार्यान्पुरो वेद ” [छा उ ६।१४।२] इति ध्युतेः तस्याथ परिपाकः यद्बुद्धिशुद्ध्यादि तदपेक्ष्य तस्मादेवोपदेशान्नितं यद्वैक्यज्ञानं तस्य कारकभेदबुद्धिनिवन्धनानि यानि सर्वाणि कर्माणि तेषां सन्न्यासेन सहितस्य फलरूपेण स्वारम्भेयं सर्वकल्पनारहितं यदवस्थानं सा ज्ञानस्य परा निष्ठेति व्यञ्जयित्वा प्रमाणिकैरित्यर्थः ।

१ शां. भा.— सेयं ज्ञाननिष्ठाऽऽर्त्तादिभक्तित्रयापेक्षया परा चतुर्थी भक्तिरित्युक्ता । तथा परया भक्त्या भगवन्तं तत्त्वतोऽभिजानाति । यदनन्तरमेवेश्वरक्षेत्रज्ञभेदबुद्धिरुपेतो निवर्तते । अतो ज्ञाननिष्ठावलक्षणया भक्त्या मामभिजानातीति वचनं न विरुध्यते । अत्र च सर्वं निवृत्तिविधायि शास्त्रं वेदान्तेतिहासपुराणस्मृतिलक्षणं न्यायप्रसिद्धमर्थमद्भवति, “ विदित्वा .... व्युत्थायाथ भिक्षार्चयं चरन्ति ” [च. उ. ३।५।१] “ तस्मान्न्यासमेपां तपसामतिरिक्तमाहुः ” [महाना. १६।१४] “ न्यास एवात्यरेचवत् ” [महाना. १५।१२] इति । ‘ सन्न्यासः कर्मणां न्यासः ’ ‘ वेदानिमं च लोकममुं च परित्यज्य ’ [आ. घ. सू. २।२३।१३] ‘ त्यज धर्ममधर्मं च ’ [सं. उ. २।१२+म. भा. १।३२९।४०+३३।४४] इत्यादि ।

२ आ. शां. व्या.— यदि यथोक्ता परा ज्ञाननिष्ठा कथं तर्हि सा चतुर्थी भक्तिरित्युक्ता ? इति तत्राऽऽह— सेयमिति । यथोक्तया भक्त्या भगवत्त्वज्ञानं सिद्ध्यतीत्याह— तथेति । तत्रज्ञानस्य परमाह— यदनन्तरमिति । ज्ञाननिष्ठारूपाया भगवद्भक्तेस्तत्त्वज्ञानतिरेकात्तत्फलस्य चाज्ञाननिश्चेत्कर्मभाव-
त्वाद्भेदोक्तैषोपचारिकत्वात्प्रकृतं वाक्यमविवृद्धमित्युपसहरति— अत इति । औपदेशिकैक्यज्ञानस्य सर्वकर्मसन्न्याससहितस्य स्वस्वावस्थानात्मकस्य परमपुरुषार्थोपेक्षितकृत्वमित्यस्मिन्नर्थे मानमाह— अत्र चेति । तदेव शास्त्रमुदाहरति— विदित्वेत्यादिना ।

१ शां. भा.— इह च दर्शितानि वाक्यानि न च तेषां वाक्यानामामनर्थक्यं युक्तम् । न चार्थवादत्वं स्वप्रकृतणस्यत्वात्प्रत्यगात्माननिक्रियस्वरूपनिष्ठत्वाच्च मोक्षस्य । न हि पूर्वसमुद्रं जिगमिषोः प्रातिलोम्येन प्रत्यक्समुद्रं जिगमिषुणा समानमार्गत्वं सम्भवति । प्रत्यगात्माविषयप्रत्ययसन्तानकरणाभिनिषेद्यत्र ज्ञाननिष्ठा । सा च प्रत्यक्समुद्रगमनरत्नकर्मणा सह भावित्वेन निरुध्यते । परंतमर्षपर्यवेरिवान्तरपान्निरोधः प्रमाणविदां निश्चितः । तस्मात्सर्वकर्मसन्न्यासेनेन ज्ञाननिष्ठा कार्येति सिद्धम् ॥ ५५ ॥

२ आ. शां. व्या.— दर्शितानि वाक्यानि ‘ सर्वकर्माणि मनसा ’ [५।१३] इत्यादीनि । तन्नेषो वाक्यानामविवृद्धिप्रतिपादकत्वात् तेषां प्रामाण्यमित्याद्युपाध्ययनविध्युपात्तत्वादेववाचयानां तद्बुद्धोपेक्षापरितोरां नैवमित्याह— न चेति । तेषां हि शोऽरोदीर्घादिवचनं तेषां मननेत्याद्युपात्तत्वात्— न चार्थवादत्वं इति । इत्यत्र समुद्रोपेक्षितमोक्षोपेक्षितनिष्ठस्य सन्न्यासोपेक्षितो न कर्मनिष्ठायामित्याह—
प्रत्यमिति । ज्ञाननिष्ठस्य कर्मनिष्ठा विरुद्धेयत्र एष्टान्माह— न हीति । ज्ञाननिष्ठास्वत्पानुनादपूर्वकं कर्मनिष्ठया तस्या. छह भावित्वेन विरुद्धमिति दाशंन्तिकमाह— प्रत्यगात्मेति । कर्म ज्ञानकर्मणोविरोधपरिहाराद्यस्य कर्मणा ज्ञाननिष्ठास्य युक्तिसम्युक्तिद्वारादित्याह— पर्यन्तेति । अन्तरवानुभवात्परमनिष्ठत्वेन साहचर्यात्तस्मात्तदभेदपरान्तरार्थं । ज्ञानकर्मणोरनुभवोपेक्षितनिष्ठस्य सन्न्यासोपेक्षितो न कर्मनिष्ठायामित्याह—

तस्मादिति ॥ ५५ ॥

३ रा. भा.— तत्फलमाह— भक्त्येति । स्वरूपतः स्वभावतश्च योऽहं, गुणतो विभूतितोऽपि पावांश्चाह, तं मां एवंप्रपया भक्त्या तत्त्वतोऽभिजानाति मां तत्त्वतो ज्ञात्वा तदनन्तरं तत्त्वज्ञानानन्तरं ततो भक्तितो मां विशते प्रविशति; तत्त्वतः स्वरूपस्वभावगुणविभूतिदर्शनोत्तरकालभाविन्या अनव-
धिक्रातिशयभक्त्या मां प्राप्नोतीत्यर्थः । अत्र तत इति प्राप्तिहेतुतया निर्दिष्टा भक्तिरेवाभिधीयते,
' भक्त्या त्वनन्यया शक्यः ' [११।५४] इति तस्या एव तत्त्वतः प्रवेशहेतुत्वाभिधानात् ॥ ५५ ॥

४ वे. ता. चं.— तत्फलमाहेति— अन्यवहितं व्यवहितं चेति शेषः । पूर्वप्रश्नोक्तजगत्कारणत्वलक्षितसर्वेश्वराख्यधर्म-
मिश्रायेण ' यः ' इत्यस्यार्थमाह— स्वरूपत इति । विधि-
नियेषरूपतोषकवाक्यावसितसर्वविद्यासुसन्धेयस्वरूपनिरूपकधर्म-
योगः स्वरूपाद्यत इति निर्दिष्टः । स्वरूपनिरूपकधर्माभावे
अनिरूपितस्वरूपतया निस्स्वभावमेव वस्तु स्यात् । स्वरूप-
तन्त्रः स्वद्रूपनिरूपकधर्मपरः, स्वभावशब्दस्तु सौलभ्यपर इति
केचित् । यावच्छब्दो हि प्रत्येकधर्मपरामर्शयोग्याकारविषयो
युक्त इत्यभिप्रायेणाऽऽह गुणतो विभूतितोऽपीति ।
पावांश्चाहमिति गुणशब्दोऽत्र निरूपितस्वरूपविशेषकज्ञान-
शक्त्यादिधर्मतत्तधर्मविषयः । ' यावान्यथ ' इत्यनयोर्बुद्धकमेण
स्याख्यानं बुद्धयारोहकमप्रदर्शनार्थम् । ' तत्त्वतः ' इत्यस्य
' यावान्यथ ' इत्यनानपेक्षणात् ' अभिजानाति ' इत्यत्र
संशयादिबुद्धसाया तदपेक्षणाच्च तत्त्वतोऽभिजानातीति
शेषितम् ।

' मा तत्त्वतोऽभिजानाति ' इत्युक्तस्यैव ' मा तत्त्वतो
ज्ञात्वा ' इत्यनुमापणमुपायभूतस्यापि स्वादुतमतया सुदुर्लभ-
त्वेनादरातिशयार्थम् । ' तत्त्वतो ज्ञात्वा ' इत्यनेनैव आनन्तर्य-

सिद्धपर्यहेतुपौष्कल्यज्ञापकानुवादस्य सिद्धत्वात्, ' तदनन्तरम् '
इत्यनेनैव प्रवेशस्यानन्तर्यकण्ठोक्तैः, ' भक्त्या त्वनन्यया '
[११।५४] इत्यादौ प्रवेशोऽपि हेतुतया भक्तेरेव प्रायुक्तत्वाच्च
ततो भक्तितो मां विशते इत्येवान्वयो दर्शितः । ' प्रवेष्टुम् '
इति प्रायुक्तैकार्थज्ञापनाय पदसिद्धये च प्रविशतीत्युक्तम् ।
यथावज्ज्ञानमपि काशाप्राप्तभक्तैः । अन्योन्याभयणं च भक्ते
पूर्वभेदात्परिहृतम् । सैव तु तथाविधावस्था साक्षान्मोक्षसाधन-
मित्याह तत्त्वत इत्यादिना । दर्शनशब्देनानुभाषणात्
' तत्त्वतोऽभिजानाति ' इत्यस्य साक्षात्कारपरत्वं व्यञ्जितम् ।

परमक्त्याऽपि तत्त्वज्ञानमेव साध्यं, तदेव तु साक्षान्मोक्ष-
साधनमिति कुट्टिममतमाकरोति अत्रेति । एवकारेण
दर्शनव्यवच्छेदः । यद्यप्यत्र भक्तिसादो व्यवहितं, तत्त्वज्ञानं
त्वव्यवहितं, तथापि व्यवहितपरामर्श एव युक्तः; अन्यथा
' तत्त्वतो ज्ञात्वा ' इत्यादिना पुनरक्तिप्रसङ्गात् । ' अत्र दर्शन-
जनकभक्त्यनुवादे प्रयोजनाभावात्सैव तदुत्तरावस्था पराध्वयत
इति भावः । प्रायुक्त हेतुमाह भक्त्या त्वनन्ययेति । अयम-
भिप्रायः— उपकमन्यायात्पूर्वं प्रवर्त्तं, स्पष्टास्पष्टयोश्च स्पष्टानु-
सारेणान्यद्रूपमित्यर्थम्— इति ॥ ५५ ॥

६ ज. प्र. दी.— ॥ ५५ ॥

५ आ. मा. भा.— ॥ ५५ ॥

७ ह. पै. भा.— इदानीं ब्रह्मस्वरूपावगती प्रत्यासन्नं कारणमाह— भक्त्येति । भक्त्या
पजननेन मां सर्वेश्वरमभिजानाति अवगच्छति ' यावानहमुपाधिकृतभिन्नप्रपञ्चस्वरूपेण यथास्मि '
त्येवाप्तसमस्तोपाधिस्वरूपेणेति च । तत्त्वतः परमार्थतः । एवं ततो मां तत्त्वतो ज्ञात्वा तदनन्तरं
वेशते प्रविशति, ब्रह्मैव सर्वं प्रतिपद्यत इत्यर्थः । सप्तमाध्याये (श्लो. १८) ' उदाराः सर्व एवैते
पानी त्वात्मेव मे मतं ' इत्युक्तत्वात् ॥ ५५ ॥

प्रत्यासन्नं कारणमाह— भक्त्येति । भक्त्या
पजननेन मां सर्वेश्वरमभिजानाति अवगच्छति ' यावानहमुपाधिकृतभिन्नप्रपञ्चस्वरूपेण यथास्मि '
त्येवाप्तसमस्तोपाधिस्वरूपेणेति च । तत्त्वतः परमार्थतः । एवं ततो मां तत्त्वतो ज्ञात्वा तदनन्तरं
वेशते प्रविशति, ब्रह्मैव सर्वं प्रतिपद्यत इत्यर्थः । सप्तमाध्याये (श्लो. १८) ' उदाराः सर्व एवैते
पानी त्वात्मेव मे मतं ' इत्युक्तत्वात् ॥ ५५ ॥

८ घं. घ. गि.— तत्रश्च— भक्त्येति । भक्त्या ज्ञान-
क्षणया मामभिजानाति साक्षात्करोति । कीदृशम् ?
यावानहमुपाधिकृतविस्तारभेदः, यथाहमस्मि निरस्त-
स्ततोपाधिभेदः सत्यज्ञानानन्दधनः, तं मां जानाति ।
जन्तन भक्तिक्षणज्ञानेन मामेव तत्त्वतो ज्ञात्वा तदनन्तरं
। विशते प्रविशति, मद्रूपो भवतीत्यर्थः । " प्रथं वेदं ब्रह्मैव
वति " [सं. उ. ३।२।१९] " स एव तदभवत् " [उ. उ. १।१।१०]
" मद्रूपं सन्नद्राप्येति " [वृ. उ. १।१।१०] " स योगी ब्रह्मनिर्वाणं
मद्रूपतोऽधिगच्छति " [५।२।४] " मद्रूपं एतद्विज्ञाय
मद्रूपतोऽधिगच्छति " [१।१।१८] इत्यादिप्रमाणशतमिहाजु-

सन्धेयम् । ' ज्ञात्वा विशते ' इत्यनेनैव प्रवेशस्य ज्ञानान-
न्तर्यं सिद्धेऽपि पुनः ' तदनन्तरम् ' इत्युक्त्या कर्मफलस्य
स्वर्गादेरिव ज्ञानकण्ठय युक्तेः साधनोत्तरविलम्बो नास्तीति
दर्शितम् । यद्वा न विशतेऽन्तरं भेदोऽप्येवमन्तरं, तदिति
श्रद्धः; अद्वितीयप्रकारं मां ज्ञात्वा विशतीत्यर्थः ।
यत्तत्र रामानुजेन व्याख्यातम् " मां तत्त्वतो ज्ञात्वा
तदनन्तरं तत्त्वज्ञानानन्तरं ततो भक्तितो मां प्रविशति ।
मद्रूपेण गुणदर्शान्तरकालभाविन्याऽनवधिक्रातिसाम्यमक्त्या '
मां प्राप्नोतीत्यर्थः । तथा च तत इति प्राप्तिहेतुतया निर्दिष्टा
भक्तिरेव, ' भक्त्या त्वनन्यया शक्यः ' [११।५४] इति
तस्या एव प्रवेशहेतुत्वभ्रवणात्— इति, तत्र वक्तव्यम्-

किमिदं भक्तिज्ञानरूपा किं ज्ञानहेतुरध्यान्तरम् ? आद्ये
दृष्टापत्तिः । अन्ये तु परमात्मप्रवेशहेतुत्वेनाभिमतया भक्ते
' भक्त्या मामभिजानाति ' इति ज्ञानहेतुत्वेन पूर्वार्धोक्त-
भक्त्याभिप्राये तस्यास्तत्त्वदर्शनेतरकालभावित्वमनुपपन्नम् ।
तद्विपर्यये तु तत् इति पूर्वोक्तभक्तिपरामर्शकसर्वनामशब्दा-
नुपपत्तिः । किञ्च प्रेमरूपा त्रिया भक्तिज्ञानस्यैव साधनं,
ज्ञानमेव तु श्रुतिं प्रति साधनमिति गीताचार्यस्य भगवतो
मतम्, यदाहुः स्वयमेव— ' तेपा सततयुक्तानां भजतां
श्रीतिपूर्वकम् । ददामि बुद्धियोगं तं येन मामुपयान्ति ते '

[१०।१०] 'मद्भक्त एतद्विज्ञाय मद्भावायोपपद्यते'
[१३।१८] इति ।

अतो भक्तेर्बुद्धिहेतुत्वमयुक्तम् । पराक्रान्तं च पूर्वार्धोक्त-
शुक्तिज्ञानैकसाध्यत्वव्यवस्थापने । ' भक्त्या त्वनन्यया शक्य'
[११।५४] इति तु ज्ञानद्वारकमेव बुद्धिहेतुत्वं भक्तेः प्रति-
पादयति, ' ददामि बुद्धियोगम् ' [१०।१०] इति
प्रागुक्तचर्चनैकाध्यात् ' ज्ञातुं द्रष्टुं च तत्त्वेन प्रवेष्टुं च पर-
न्तप ! ' [११।५४] इति वाक्यशेषे प्रवेशरूपबुद्धिहेतोः,
साक्षात्कारत्वोक्तैश्चेति दिशु ॥ ५५ ॥

९ व० त० दी०— भक्त्येति । स मदीयया भक्त्या निर्गुणया निर्गुणविषयकत्वात्परया मामेकं निर्गुणं
पुरुषोत्तममभिजानाति तत्त्वतः यावान्यश्चास्मीति । यादृशैश्वर्याद्यनन्तालौकिकगुणविशिष्टो यादृशलीलापरिकर-
सहितः प्राकृतगुणसृष्टिरहितो ब्रह्मपरमात्मा भगवानिति भेदेन ततो नामविस्तृतोऽस्मि यथातथा मामभिजानाति,
एवं अभिज्ञानमुक्तं भागवतचतुष्टोत्रोक्त्यां ' यावानहं यथाभावो यद्रूपगुणकर्मकः ' [भाग. २।१।३१] इत्यादि ।
तदनन्तरं तत्त्वतो मा पुरुषोत्तमं ज्ञात्वेत्यनुवादः; तत्त्वतो वा पुरुषोत्तमं मा विशते; प्रवेश एव फलं ' निर्गुणा
मुक्तिरस्माद्धि सगुणा साऽन्यसेवया ' इति निबन्धे ' अलौकिकसामर्थ्यं सायुज्यं सेवोपयोगिदेहो वा वैतुष्ठादिषु'
इति सेवाफले च निरूपितम् । अथवाऽऽविशते पुरुषोत्तमाविष्टो भवति । अतएवोक्तमाचार्यैः सुबोद्धिन्वा
' शुक्तो भावनया गोकुले स्थित्वाऽऽह य एतदिति स भगवान् इति च ' । तेन ब्रह्मभूतोऽपि शुक्तः श्रीपुरु-
षोत्तमभक्तित्वसंबन्धानतः श्रीपुरुषोत्तमाविष्ट एव तल्लीलामध्यपाती भवतीत्यवसीयते । तदनन्तरं तेन नान्तरं
भेदो यथा भवति नथेति वा । तथा च श्रुतिः— " ब्रह्मविदाप्नोति पर " [तैत्ति. २।१।१] " य-(त)-दक्षरं परमे
व्योमन् " [महाना. १।२] " यो वेद निहित गुहाया " [तै. व. २।१।१] " सोऽस्तुते सर्वान्कामान्सह ब्रह्मणा विपश्चिता " [तैत्ति. २।१।१] इति । एतेनाक्षरमार्गात् भागवन्मार्गे वैलक्षण्यं यत्र भगवानेव प्रमाणं प्रमेयं चेति दर्शितम् ॥ ५५ ॥

१० पु. अ. त.— भक्तिरामकलमाह— भक्त्येति । धर्मः अभिजानाति सर्वथा जानाति । तदनन्तरं तत्त्वतो
तत्त्वतदनन्तरं भक्त्या भजनेन वा भगणितानन्दलीलास्वरो ज्ञात्वा मा लीलाकर्तारं विशते, आनन्दरूपो भवतीत्यर्थं ।
यत्र केवलमानन्दरूपोऽस्मि तादृशं मा तत्त्वतः कारणामक-

११ नी० भा० दी०— अस्या अद्वैतात्मतत्त्वज्ञानलक्षणया भक्तेः फलमाह— भक्त्येति । मा तत्त्वविषया
भक्त्या ज्ञानी अभितः साकल्येन जानाति । साकल्यमेवाऽऽह— यावानिति । किमहमणुपरिमाणो वा देह-
समितो वा तार्किकाणामिवाकाशवत्सकलमूर्तद्रव्यसंयोगित्वलक्षणविमुक्त्वाश्रयो वा सप्रपञ्चाद्वैतवादिनामिव
स्वगतभेदवान्वाऽऽरण्यकैरसो वा ? इति परिमाणतत्त्वत्वतो मां तत्त्वदार्थं जानाति । तथा यश्चास्मीति— देह-
न्द्रियप्राणमनसामन्यतमः कियत्कालस्यायी वा क्षणिकविज्ञानरूपो वा शून्यं वा कर्ता भोक्ता वा जडो वा
जडाजडरूपो वा चिद्रूपो भोक्ता वा कर्तृत्वभोक्तृत्ववर्जित आनन्दपत्नो वा ? इति तत्त्वतः सर्वसंशयराहित्येन
मामजरममरमयमशोकं जानाति । तथा च श्रुतिः— " भिद्यते हृदयमन्यिदिद्यन्ते सर्वसंशयाः । क्षीयन्ते
पारस्य कर्माणि तस्मिन्ष्टे परावरे " [मुं. व. २।२।८] इति ।

आत्मदर्शने सति सर्वसंशयोच्छेदं दर्शयति— एवं ' क्षिप्रं शं षापि मा विद्धि सर्वेशेत्रेषु भारत ! ' [१३।२]
श्रुतेः सर्वेशेत्रेष्वेकं मां विभुं सच्चिदानन्दपत्नं तत्त्वतो ज्ञात्वा सर्वोपाधिबिनिर्मुक्तं याथात्म्येन ज्ञात्वा साक्षात्स्वयं
ततो व्याप्तो ब्रह्ममात्रं गतो भवतीत्यर्थः । " ब्रह्म वेदं ब्रह्म भवति " [मुं. व. ३।२।९] इति श्रुतेः । यदा तत्
इति कारणब्रह्मभावापत्तिः साधोत्तररूपा प्रथममुक्त्वा " य एवं वेदाहं प्रदास्मीति स इदं सर्वं भवति " [पू. व. १।४।१०] " स एतमेव पुरुषं ब्रह्म ततमपश्यन् " [ये. व. ३।१३] इत्यादिश्रुतिभ्यो गुप्तानां
साधोत्तरावगतम् । तस्य ततमम एकस्वकारणान्दरवा प्रतियाया एतो द्रष्टव्य इति भुविभाष्यम् । अनन्तरं
कारणभावापत्तेरनुपपत्तेः तत्र ब्रह्म तत्त्वदर्शनाभिधेयम् । " तदिति वा एतस्य महतो भूतस्य नाम भवति " इति
श्रुतेः । श्रुतं ब्रह्म विद्यते इत्येवाप्ये प्रतिबिम्बो विष्वमिष प्रकशति । कावोपाधीना श्रीवाना कारणोपाधीपर-

प्राप्तिद्वारैव निष्कलप्रह्लाप्राप्तिरित्यावेदिदं प्रागेव । यद्वा मां ज्ञात्वा तद्विज्ञात इत्येवावतैव ज्ञानप्रवेशयोः पौर्वापर्ये
निन्दे तत्रनन्तरमितिपदेन तच्छब्देन बुद्धिस्यं देहं परामृश्य तत्प्राप्तानन्तरमिति व्याख्येयम् । यतो जातेऽपि
तत्रज्ञाने यावदेहपातं प्रारब्धकर्मणा प्रतिबन्धाद्विदेहकैवल्यं न प्राप्यते । अन्यथा ज्ञानसमकालमेव देहपातापत्ति
स्यात् "विमुक्तश्च विमुच्यते" [फटो. ५।१] "भूयश्चान्ते विश्वमायानिर्घृतिः" [श्वेता १।१०+ना प. ५।९] इति
मुक्तस्य मुक्तिं निर्वृतायाश्च मायायाः पुनर्निर्घृतिं यदजीवन्मुक्तिशालं वाधितं स्यात् । यथा तार्किकाणां नष्टेऽपि
समवायिकारणे पटादिकं क्षणमात्रमवतिष्ठते, एवमस्माकमप्यनादिकालाया देहाद्युपादानभूताया अविद्याया
विनाशेऽपि किञ्चित्कालं देहादिप्रतिभानयुज्यते ईदृशमेव जीवन्मुक्तमपेक्ष्य भगवता उक्तं— 'उपदेश्यन्ति ते ज्ञानं
ज्ञानिनस्तरदर्शन' [४।३४] इति । स्थितप्रज्ञलक्षणसृष्टिरपि तदभ्रणाभिव्यक्तस्यैव प्रवृत्ते इति दिक् ॥ ५५ ॥

ज्ञानोत्तरकृतकर्मणां भगवदपेक्षेनैव तन्निष्कृत्या शाश्वतपदप्राप्तिः ।

सर्वकर्मण्यपि सदा कुर्वाणो मद्ब्रह्मपाश्रयः ।

मत्प्रसादादवाप्नोति शाश्वतं पदमव्ययम् ॥ ५६ ॥

१ शां. भा.— स्वकर्मणा भगवतोऽस्म्यर्चनभक्तियोगस्य सिद्धिप्राप्तिः फलं ज्ञाननिष्ठायोग्यता,
यन्निमित्ता ज्ञाननिष्ठा मोक्षफलानसाना स भगवद्भक्तियोगोऽधुना स्तूयते शास्त्रार्थोपसंहारप्रकरणे
शास्त्रार्थनिश्चयदाह्वार्य—सर्वेति ।

२ या शां व्या — तर्हि ज्ञाननिष्ठैव मोक्षसम्भवात् कर्मानुष्ठानसिद्धिरित्याहृष्ट्याऽऽह—स्वकर्मणेति । तामेव सिद्धिप्राप्तिं विशिनष्टि—ज्ञानेति । ज्ञाननिष्ठायोग्यतायै स्वकर्मानुष्ठान भगवदर्थेन कर्तव्यमित्यर्थः । ज्ञाननिष्ठायोग्यतायै काऽपि किमर्था ? इत्याद्यहं ज्ञाननिष्ठासिद्धयेत्याह—यन्निमित्तेति । ज्ञाननिष्ठाऽपि कुतोऽप्युक्ता ? इत्याह—मोक्षेति । स्वकर्मणा भगवदर्थेनारमतो भक्तियोगस्य परम्परया

मोक्षफलस्य कार्यत्वेन विषेयत्वे विषयपेक्षिता स्तुतिमवतारयति—स भगवदिति । ज्ञाननिष्ठा कर्मनिष्ठेत्युभय प्रतिष्ठाया तत्र तत्र विभागेन प्रतिपादित, किमितीदानीं कर्मनिष्ठा पुन स्तुत्या कर्तव्यतयोच्यते ? तत्राऽह—शास्त्रार्थेति । तत्र तत्रोक्तस्यैव कर्मानुष्ठानस्य प्रकरणवशादिशोऽसंहारः । स च शास्त्रार्थनिश्चयस्य दृढता शोतयतीत्यर्थः ।

१ शां. भा.— सर्वकर्मणि प्रतिपिद्वान्यपि सदा कुर्वाणोऽनुतिष्ठन् मद्ब्रह्मपाश्रयः, अहं वासुदेव ईश्वरो व्यपाश्रयः यस्य स मद्ब्रह्मपाश्रयः, मद्ब्रह्मपितसर्वात्मभावा इत्यर्थः । सोऽपि मत्प्रसादान्मेत्थ्वरस्य प्रसादादवाप्नोति शाश्वतं नित्य वैष्णवं पदमव्ययम् ॥ ५६ ॥

२ शां भां दशा.— यद्यपि कस्यचि कर्मानुष्ठानयिनो बुद्धिद्विद्वारा कैवल्य सिध्यति तथापि पापबाहुल्यात्कर्मनुष्ठानयोऽपि कस्यचिद्बुद्धिद्वयभावे कैवल्यसिद्धिरित्याहृष्ट्याह—सर्वकर्मणेति । सर्वशब्दानुरोधोपाशीघरापनस्तुतिपत्त्वेन श्लोक व्याचष्टे—प्रतिपिद्वान्यपीति । नित्यनैमित्तिकवदित्येतेषु । निपिद्वाचरणस्य प्रामादिकत्वं व्यावर्तयति—सदे-

ति । अनुतिष्ठन्वैष्णवं पदमाप्नोतीति सम्बन्धः । पापकर्मकारिणे यथोक्तपदप्राप्तिं पापस्यापि मोक्षफलवस्तुपगतं व्यादित्यनाऽऽह—मद्ब्रह्मपाश्रय इति । तस्यैव तत्पर्यमाह—मयीति । तर्हि ज्ञानस्य मोक्षहेतु इत्युपेक्षितं स्यादित्यनाऽह—सोऽपीति । प्रसादोऽनुमह सम्बन्धानोदय पदपदनीयमुपनिषत्प्रात्ययगम्य, अव्ययमपस्यरहितम् ॥ ५६ ॥

३ रा. भा.— एवं वर्णाश्रमोचितनित्यनैमित्तिककर्मणां परित्यक्तफलादिकानां परमपुरुषाराधनरूपाणामनुष्ठितानां निपाक उक्तः; इदानीं काम्यानामपि कर्मणामुक्तेनेन प्रकारेणानुष्ठितानां स एव निपाक इत्याह—सर्वेति । न केवलं नित्यनैमित्तिकानि कर्माणि, अपितु सर्वाणि काम्यान्यपि कर्माणि, मद्ब्रह्मपाश्रयः मयि सन्त्यस्तरुर्त्वादिकः; इदानीं मत्प्रसादाच्छाश्वत पदमव्ययं अपिफलं प्राप्नोति—पद्यत इति पदं—मा प्राप्नोतीत्यर्थः ॥ ५६ ॥

४ वे. ता. चं — पूर्वं ज्ञाननिष्ठोष्ठा, अनन्तरं कर्म-
निष्ठोऽप्येत इति शङ्खानुदासाय पूर्वत्रापि कर्मनिष्ठायामेवावान्तर-
विज्ञापविपक्तिमनुबद्धं सङ्गतिमाह — पद्यमिति । विपाकोऽत्र
पूर्वच्छोकद्वयोक्तपरमकिपरज्ञानपरमकिपर्यन्त । विहितकर्मणां
पूर्वमुक्तत्वात्सर्वकर्मण्यपीति निषिद्धानुष्ठान भगवद्वन्द्वयतास्तु

सर्वमुपक्षिप्यत इति स्वैरभिलाषिदाङ्करादिमतमाङ्करोति
इदानीं काम्यानामपि कर्मणामिति । सर्वशब्दोऽत्र शास्त्री-
शेषवेदानुक्तसङ्ग्रहार्थ इति भाव । तदेव विदुगोति न केवल
मित्यादिना । पूर्वच्छोकस्थश्राप्यमेवानपि सर्वश्रेयणवदुत्पन्न
निर्दिष्टमित्यभिप्रायेण निर्वेकं पद्यत इति ॥ ५६ ॥

५ आ. मा. भा. — पुनरन्तरङ्गसाधनान्युक्त्वोपसंहरति — सर्वकर्मणांत्यादिना ॥ ५६ ॥

६ ज प्र. दी. — उत्तरप्रपञ्चय सङ्गतिं श्रवयस्तात्पर्यमाह — पुनरिति । उपसहरति, शास्त्रमिति शेषः ॥ ५६ ॥

७ ह. पै. भा. — सर्वैति । सर्वकर्मणि सर्वाणि कर्माणि प्रतिपिद्वान्यपि सदा कुर्याणोऽहमात्मा
व्यपाश्रयो यस्य स मद्भाषाश्रयः, ' ईश्वरमेनाऽहं शरणं प्रपन्नः, स एव मम योगक्षेमनिर्वाहकः ' इत्य-
मिनिवेशनानित्यर्थः । मत्प्रसादादवामोति शाश्वतं पदमनादिमव्ययमनन्तं विष्णोः प्राप्नोतीत्यर्थः ॥ ५६ ॥

८ वे. प्र. गि. — अयेदानीं फलत्यागपूर्वकभगवदेकारा
धनरूपकमानुष्ठानलक्षणसात्त्विकत्यागारमकस्रपासस्तत्त्वज्ञान-
हेतुमित्युक्तमध्यायाधेयुपसंहर्तुं प्रशंसति — सर्वकर्मणांति ।
न केवल नित्यनैमित्तिकान्येव, अपितु सर्वाणि कर्माणि
काम्यान्यपि सदा मद्भाषाश्रय अहमेव व्यपाश्रय आश्रय-

णीय - न तु स्वर्गादि फल-वस्तु स तपोव सत् कुर्याणो
मत्प्रसादाच्चित्तग्रहिकानरूपात् शाश्वतं नित्यं पदमवाप्नोति ।
तर्कि वैकुण्ठ-कैलासादि-परिच्छिन्नस्थान-विशेषरूपम् ।
नेत्याह- अव्यय त्रिविधपरिच्छेदाहितम्, असङ्गानन्दालोकं
प्रदैनैत्यर्थं ॥ ५६ ॥

९ व० त० दी० — इदानीं सर्वेषामपि कर्मणांमुक्तविधयाऽनुष्ठीयमानानां तु सतामेव एव विपाक इत्याह—
सर्वैति । यो भगवन्नमार्गीयवाहश सर्वाणि लौकिकानि वैदिकानि च स्वधर्मरूपाणि कर्माणि मद्धीनः
सन्कुर्याण' भगवानेवान्तर्यामी प्रेरयति, सदिच्छया कृतं कर्म बन्धक न भवतीति भगवन्तं मामाश्रित' स मत्प्र-
सादान्मत्कृपातः नित्यं पदं ब्रह्माक्षरं धामान्नोति । इदमप्येक परं फलं भक्तितत्त्वज्ञानतः पुरुषोत्तमसायुज्य-
मित्याशयेन ' अत्र ' इत्युपसर्ग ॥ ५६ ॥

१० पु अ त — एवं स्वकर्मफलरूपा स्वसम्बन्धि
कर्मफलमाह — सर्वकर्मण्यपीति । सदा नित्यन्तरं मद्भाष
पाश्रय अहमेवाश्रयणीयो यस्य तादृशं सत् सर्वकर्मण्यपि

मदाज्ञारूपेण, न तु फलाभिलाषेण कुर्याणो मद्यसादात्
शाश्वतमनादि, अव्ययमविनाशि, एतादृशं पदमक्षरं
मवाप्नोति, प्राप्नोतीत्यर्थं ॥ ५६ ॥

११ नी० भा० दी० — ननु " तद्यथेपीकानूलमप्रौ प्रास्तं (प्रोतं) प्रदूयैतैर्वा हास्य सर्वे पाप्मानः प्रदूयन्ते "।
[छा. उ ५।२।१३] इति पूर्वकर्मणा ज्ञानेन प्रायश्चित्तेनैव सत्यपि नाशश्रवणे ज्ञानोत्तरकालीनानां कर्मणां
नाशाभावाद्ज्ञानोत्तरमपि देहधारणे स्वामाविकानां कर्मणां वर्जनस्यासम्भवाद्वदय ज्ञानिनोऽपि बन्ध
स्यादित्याशङ्क्याऽह— सर्वकर्मणांति । मद्भाषाश्रयोऽहमेव प्रज्ञानघन प्रत्यागता व्यपाश्रय आश्रयो यस्य स
मद्भाषाश्रयो ज्ञानी सर्वकर्मणि विहितानि निषिद्धानि वा सदाऽसङ्कृतं कुर्याणोऽपि मत्प्रसादात् मद्गुणहा-
च्छाश्रित नित्यं अव्ययं परमसर्वोच्छ्रेयं पदं पदनीचं मोक्षमवाप्नोति । न तु ज्ञानोत्तरमपि कियमाणोः कर्मनिर्वह्यते
" तस्य पुत्रा दायमुपपन्ति सुहृदः साधुकृत्या द्विपन्तः पापकृत्याम् " इति । " न ह वा एवनिदि किञ्चन रज
आप्सवने " " तं विदित्वा न लिप्यते कर्मणा पापकेन " [छु उ ४।४।२३] इत्यादिशास्त्रेण
सत्त्वज्ञानिनः कर्मलिप्यश्रवणात् ॥ ५६ ॥

एतावदुपदिष्टस्याप्यर्जुनस्यान्तिमकर्तव्योपदेशः ।

चेतसा सर्वकर्मणि मयि सन्न्यस्य मत्परः ।

शुद्धियोगसुपाश्रित्य मच्चित्तः सततं भव ॥ ५७ ॥

१ शां. भा.— यस्मादेवं तस्मात्— चेतसा विवेकबुद्ध्या सर्वकर्माणि दृष्टादृष्टार्थानि मयीश्वरे सन्न्यस्य 'यत्करोषि यदभ्यासि' [१।२७] इत्युक्तन्यायेन, मत्परः अहं वासुदेवः परो यस्य तव स त्वं मत्परः सन्न मय्यर्पितसर्वात्मभावः बुद्धियोगं मयि समाहितबुद्धित्वं बुद्धियोगस्तं बुद्धियोगमुपाश्रित्य आश्रयोऽनन्यशरणत्वं— मच्चित्तो मय्येव चित्तं यस्य तव स त्वं मच्चित्तः सततं सर्वदा भव ॥ ५७ ॥

२ आ. शां. व्या.— परमेश्वरप्रसादस्वैवं माहात्म्यं यतः | माश्रादिति ज्ञानं विवेकबुद्धिः । आश्रयशब्दार्थमाह—
विदं तस्मात्प्रसादार्थं भवता प्रयतितन्यमिन्याह— यस्मा-
दिति । भगवत्प्रसादादादितसन्न्यग्नानादेव मुक्तिः, न कर्म-
अनन्येति ॥ ५७ ॥

३ रा. भा.— यस्मादेवं तस्मात्— चेतसा आत्मनो मदीयत्वमन्नियाम्यत्वबुद्ध्या, उक्तं हि 'मयि सर्वाणि कर्माणि सन्न्यस्याध्यात्मचेतसा' [३।३०] इति; सर्वकर्माणि सकर्तृकाणि साराध्यानि मयि सन्न्यस्य मत्परः अहमेव फलतया प्राप्य इत्यनुसन्धानः कर्माणि कुर्वन्निममेव बुद्धियोगमुपाश्रित्य सततं मच्चित्तो भव ॥ ५७ ॥

४ वे. ता. चं.— उक्त परमपुरुषार्थसाधनत्वमनन्तरोपा-
यालुसाधनहेतुरित्याह यस्मादेवमिति । चेतशब्दसाफल्याय
सदमिष्रेतं चेतसो भगवति कर्मसन्न्यासकरणत्वं येन प्रकारेण,
तमाह आत्मनो मदीयत्वमन्नियाम्यत्वबुद्धयेति । अत्र
चेतशब्दस्यैव तात्पर्यं प्राचीनसंविशेषणनिर्देशेन स्थापयति
उक्तं हीति । अध्यात्मचेतसा, परोपत्वादिविशेषितयया-

वस्थितात्मगोचरबुद्धयेत्यर्थः । सर्वशब्देन स्वरूपकारस्वर्येवदनु-
बन्धिकारस्वर्यमपि प्रागुक्तप्रकारेणभिप्रेतमित्याह सकर्तृकाणि
साराध्यानीति । बुद्धियोगशब्देन मुमुक्षोरसाधारणं कर्तृत्वा-
नुसन्धानादिकं सर्वं प्रत्यभिज्ञाप्यत इत्याह इममेव बुद्धि-
योगमिति ॥ ५७ ॥

५ आ. मा. भा.— ॥ ५७ ॥

६ ज. प्र. दी.— ॥ ५७ ॥

७ ह. पै. भा.— चेतसेति । 'सर्वलोकाध्यक्षः सकलकर्मफलभोक्ता वासुदेवो मे शरणं' इत्य-
नेन सर्वकर्माणि ममेश्वरस्याऽऽराधनमिति मयि सन्न्यस्य समर्थं, मत्परोऽहं वासुदेवः परः प्रधानं यस्यासौ
मत्परः । बुद्धियोगमुपाश्रित्योक्तया (३०) बुद्ध्या योगमाश्रित्य प्राप्य मयीश्वरे चित्तं यस्य स मच्चित्तः सततं
सर्वकालं भव जायस्व ॥ ५७ ॥

८ वे. ब्र गि.— यस्मादेवं तस्मात्त्वमप्येतादृशं सात्त्विक-
सन्ध्यासं कुर्वित्युपदिशन्नध्यायार्थं प्रसंहरति— चेतसेति ।
बुद्धियोगम् 'बुद्धियोगे त्विमां शृणु' [३।३९] इति प्रागु-
पदिष्टया (३०) बुद्ध्या योगमुपाश्रित्य मत्परो मदेकपुरुषार्थः,
फलाभिसन्धिश्चान्य इति यावत् । सर्वकर्माणि चेतसा

विवेकेन 'यत्करोषि यदभ्यासि' [१।२७] 'स्वकर्माणा
तमभ्यर्थं' [१।८।१६] इत्यादिनोक्तेन मयि सन्न्यस्य
समर्थं सततं मच्चित्तो भव । सर्वदाऽनुष्ठीयमानकर्मणां
मय्यर्पणे हि सततं मच्चित्ततैव भवतीत्यर्थः ॥ ५७ ॥

९ व० त० दी०— अतस्त्वमपि चेतसा योगभक्तिवासितेन मयि साक्षात्कर्त्तरि परदेवतायां सन्न्यस्यानु-
सन्ध्याय त्यागार्थं कृत्वेऽपि 'दृष्टिगुरुपं त्यज' इतिवद्विशेषणपरित्यागविषयक एव, न तु विशेष्यपरित्यागविषयक
इति कर्तृत्वादित्यागपूर्वकं मत्परः 'नाहं कर्ता, मदन्तर्यामी मुख्यकर्ता सर्वं करोति, अहं तु तदधीनः, स यय'
प्रेरयति तथा करोमि' इति भावेन मद्बुक्तकारितया वा मत्परः, एकसाङ्ख्ययोगाग्रयं बुद्धियोगमुपाश्रित्य सततं
मच्चित्तो भव ॥ ५७ ॥

१० पु. अ. त.— यस्मान्माश्रितस्य कर्मकरणेऽपि
तदापरहितं फलं भवत्यतस्त्वमप्येवं बुद्धित्याह— चेतसे-
ति । चेतसा बहिःप्रदर्शयन् निरूपयतया सर्वकर्माणि
सन्न्यस्य मयि सन्न्यस्य प्रकारेण स्थापयित्वा समर्थंति यावत् ।

मदासया कुर्वाणो मत्पर. अहमेव परो हृदय. प्राप्यो
यस्यैतादृशं सन्न बुद्ध्या म्यवभाषाभिरुपाया योगयुक्तप्रकारं
उपाश्रित्य सततं निरन्तरं मच्चित्तः मय्येव चित्तं यस्य
साक्ष्यो भव ॥ ५७ ॥

११ नी० भा० टी०— एषं वर्णाश्रमादिधर्मपुरस्कारेण ससाधना सफलता च ब्रह्मविद्या निरूपिता, अस्याः प्राप्तये पुनः साधनत्वेन भक्तिमेव विधत्ते— चेतसेति । चेतसा विवेकयुद्धया सर्वाणि कर्माणि नित्यनैमित्तिकानि मयि भगवति वासुदेवे सन्नयस्य 'यत्करोपि यद्भासि' [१।२७] इत्युक्तीत्या समर्थं मत्परः अहमेव परः प्राण्यो यस्य, न तु मङ्गकत्या अर्थादीन् प्रार्थयानः— बुद्धियोगं पूर्वोक्तं [२।४८] सिद्धयसिद्धयोः समत्वलक्षणं यन्बहेतोरपि कर्मणो मोक्षहेतुत्वसम्पादकं उपाश्रित्य आश्रित्य मच्चित्तः मद्देशरणः सततं सर्वदा भव ॥ ५७ ॥

मच्चित्तः सर्वदुर्गाणि मत्प्रसादात्तरिष्यसि ।

अथ चेत्त्वमहङ्कारान्न श्रोष्यसि विनङ्क्ष्यसि ॥ ५८ ॥

१ ज्ञां. भा.— मच्चित्तः सर्वदुर्गाणि सर्वाणि दुस्तराणि संसारहेतुजातानि मत्प्रसादात्तरिष्यस्य-तिक्रमिष्यसि । अथ चेद्यदि त्वं मदुक्तमहङ्कारात् 'पण्डितोऽहं' इति न श्रोष्यसि न ग्रहीष्यसि ततस्त्वं विनङ्क्ष्यसि विनाशं गमिष्यसि ॥ ५८ ॥

२ आ. शां. ध्या — किमतो भवति । तदाह— मच्चित्त इति । भीत्याऽपि प्रवर्तेतेति मत्त्वानो विषयं दोषमाह— अथ चेदिति ॥ ५८ ॥

३ रा. भा.— एवं मच्चित्तः सर्वकर्माणि कुर्वन् सर्वाणि सांसारिकाणि दुर्गाणि मत्प्रसादादेव तरिष्यसि । अथ त्वम् अहङ्कारात् अहमेव कृत्याकृत्यविषयं सर्वं जानामीति भावात्, मदुक्तं न श्रोष्यसि चेत्, विनङ्क्ष्यसि विनष्टो भविष्यसि; नहि कश्चिन्मद्व्यतिरिक्तः कृत्स्नस्य प्राणिजातस्य कृत्याकृत्य-योर्ज्ञाता प्रशासिता वाऽस्ति ॥ ५८ ॥

४ वे. ता. च.— 'मच्चित्तं सर्वदुर्गाणि' इत्यत्र मच्चित्त शब्देन पूर्वोक्तोक्तस्यैवानुवादात्तत्र च बुद्धिविशेषविशिष्टकर्म-विधियत्त्वात्तदुत्तरेणपि ग्रन्थेषु युदात्प्यस्वधर्मप्रोत्साहनस्यैव स्फुट्यादिहापि तद्विवक्षामाह— एष मच्चित्तः सर्वकर्माणि कुर्वति । मच्चित्तत्वमानस्य विषयेत्येव अनन्तरं युद्ध निरूपयन्मयाप्रतिशेषो न सत्तच्छत इति भावः । दुर्गशब्दस्य गिरिवनजलादिदुर्गप्रसिद्धिप्रकारेण त्रियस्य चार्जुनस्य युद्धयोस्तन्निस्तारापेक्षामभवात्तद्विषयत्वज्ञानमप्यपाकुरुं पूर्वापरानुरोधेन सांसारिकाणीति विशेषितम् । 'मत्प्रसादात्' इत्यनेन व्युत्पत्त्यनुशासनयुतिस्युत्वादि विरुद्धा पूर्वादिकल्पना द्युदास', इत्येव फलप्रदाने प्रतिबन्धनिरूप्यादिमानसानाहुत्वं च सूच्यत इत्यभिप्रायेणाऽऽह मत्प्रसादादेवेति । एव नित्य-नैमित्तिककाम्यरूपाणां कर्मणां बुद्धिविशेषनियमादियोगेन कर्मयोगसाधितानां परंपरया परिपूर्णभगवत्प्राप्तिपर्यन्तं विचार-मुपाय सर्वथा कर्मयोग एव ते कर्तव्य इति निगमितम् ।

अथ तदकरणे प्रत्यवायमाह— 'अथ चेत्' इत्यर्थेन । हितवचनानादस्य निमित्तमृतमहङ्कारविशेषमाह अहमेव कृत्याकृत्यविषयं सर्वं जानामीति भावादिति । न श्रोष्यसीति— ध्ययमाणेऽपि धृतफलनिरूप्यभिप्रायम् । 'विनङ्क्ष्यसि' इत्यनेनानादिकालमनुवृत्तस्यात्मनाशब्दोत्त-कालेयनुवृत्तिर्विशिष्टेत्यभिप्रायेणाऽऽह नष्टो भविष्यसीति । 'बुद्धिनाशात्प्रणश्यति' [२ । ६३] इति प्रायुक्तस्यपि ज्ञापनमिति भावः । अथवशादिनिदानमाप्तान्तरादिसम्भव मया कुर्वन् 'विनङ्क्ष्यसि' इत्यस्य शापवचनतुल्यतान्या इत्यर्थं स्वस्यैवाप्ततमत्वकथनेन स्वोपदिष्टस्यार्थं हियतिरूपतायामभिप्रायमाह नहि कश्चिदिति । अन्ये हि वक्तारो मया वाचिताः परिमितविषयं किञ्चिदन्ति, अहं तु सर्वव्यापिकारिण सर्वविषयहिताहितवेदी, यानि च परोक्षानि शास्त्राप्यनुक्तानि च च्छन्दांसि, तान्यपि मदाहारूपतयैव प्रमाणमूतानीति भावः ॥ ५८ ॥

५ आ. मा. भा.— ॥ ५८ ॥

६ ज. प्र. टी.— ॥ ५८ ॥

७ ह. पं. भा.— मच्चित्त इति । सर्वदुर्गाणि सर्वाणि दुःखानि मत्प्रसादान्मम प्रसादात्तरिष्यसि । अथ नमहङ्कारात् 'अहमेव सर्वज्ञास्त्वित्' इति बुद्ध्या न श्रोष्यसि चेन्नाऽऽकर्णयसि चेद्विनङ्क्ष्यसि विनाशं गमिष्यसि ॥ ५८ ॥

८ वं. प्र. गि.— ततो यद्रविष्यति तच्छृणु— मश्चित्त इति । मश्चित्तस्य सर्वाण्यपि दुर्गाणि दुस्तराणि दुस्त्वानि मत्प्रसादात्स्वभ्यापारमन्तरेणैवानायासात्तरिष्यति । अथ त्वमहङ्कारात् 'अहमेव कृपाशृत्यविषयं सर्वं जानामि, न तु

परोक्तं करिष्यामि' इत्यभिमानान्मदुक्तं न श्रोष्यसि चेत् विनङ्कयसि सर्वरूपार्थाद्भ्रष्टो भविष्यसि । न हि कश्चिन्मन्यः कृत्स्नस्य प्राणिनात्स्य कृत्याकृत्ययोर्ज्ञाता प्रशासिता वाऽस्तीति भावः ॥ ५८ ॥

९ व० व० दी०— ततो यद्भावि तदवधेहि, मश्चित्तः सर्वदुर्गाणीति । सर्वकृच्छ्राणि सङ्कटरूपाणि तरिष्यसि । अथ चेदिति उपपत्तिः । मतान्तरस्थितिमाशङ्क्य न श्रोष्यसि तर्हि नष्टो भविष्यसि, प्राकृत इव ॥ ५८ ॥

१० पु. अ. त.— तादृग्भूते फलमाह— मश्चित्त इति । मश्चित्तः सत् सर्वदुर्गाणि ऐहिकपारलौकिकसङ्कटरूपानि कर्मकरणेऽपि साधनयुक्तोऽपि मदाज्ञाकरणात् मत्प्रसादात् तरिष्यति । विपक्षे बाधकमाह— अथेति । अथ भिन्नप्रकारेण

अहङ्कारात् स्वज्ञानाभिमानेनावर्धयं कर्मभोगनैयत्यादकरणार्थं चेत् त्वं न श्रोष्यसि तदा विनङ्कयसि मत्सम्बन्धाद्भव्यसीत्यर्थः ॥ ५८ ॥

११ नी० भा० दी०— एतस्य भक्तियोगस्य करणे गुणमकरणे दोषं चाऽऽह— मश्चित्त इति । दुर्गाणि बाध्यात्मिकाधिभौतिकादीनि सङ्कटानि अहङ्कारात् स्वपाण्डित्याभिमानात् न श्रोष्यसि मद्भाक्त्वं तर्हि विनश्यसि पुरुषार्थशून्यो भविष्यसि ॥ ५८ ॥

अनिच्छतोऽपि कर्ममदृचौ प्रकृतेः प्राबल्यम् ।

यदहङ्कारमाश्रित्य न योत्स्य इति मन्यसे ।
मिथ्यैव व्यवसायस्ते प्रकृतिस्त्वां नियोक्ष्यति ॥ ५९ ॥

१ शां. भा.— इदं च त्वया न मन्तव्यं 'स्वतन्त्रोऽहं, किमर्थं परोक्तं करिष्यामि ?' इति— यदि चेत्त्वमहङ्कारमाश्रित्य 'न योत्स्य इति न युद्धं करिष्यामि' इति मन्यसे चिन्तयसि निश्चयं करोषि, मिथ्यैव व्यवसायो निश्चयस्ते तव, यस्मात्प्रकृतिः क्षत्रियस्वभावस्त्वां नियोक्ष्यति ॥ ५९ ॥

२ आ. शां. व्या.— स्वातन्त्र्ये सति भीतेरवकाशो नास्तीत्याशङ्क्याऽऽह— इदं चेति ॥ ५९ ॥

३ रा. भा.— यदहङ्कारं आत्मनि हिताहितज्ञाने स्वातन्त्र्याभिमानमाश्रित्य मन्त्रियोगमनाहत्य न योत्स्य इति मन्यसे, एष ते स्वातन्त्र्यव्यवसायो मिथ्या भविष्यति; यतः प्रकृतिस्त्वां युद्धे नियोक्ष्यति मत्स्वातन्त्र्योद्धिन्नं त्वामहं प्रकृतिर्नियोक्ष्यति ॥ ५९ ॥

४ वे. ता. चं.— एवमश्रवणफलमूलयुद्धनिवृत्तेर्विनाशोद्भवत्सुखम्; अप्युद्धनिवृत्तेरेवाशक्त्यत्वमुत्पद्यते, किञ्च भवतु कर्मयोगो मया कर्तव्यः; युद्धव्यतिरिक्तं किमपि कर्मयोगान्तरसुपादानस्य मे विनाशो न स्यादिति शङ्कामपाकरोति 'यदहङ्कारं' इति श्लोकेन । अहङ्कारं युद्धनिवृत्त्यानुगुण्येन विधिनष्टि आत्मनि हिताहितेति । अहङ्काराश्रयणफलमाह मन्त्रियोगमनाहत्येति । 'न श्रोष्यसि' इत्यव्यवसायस्य । 'एषः' इत्यनेन परामृशमाह— स्वातन्त्र्य-

व्यवसाय इति । स्वातन्त्र्याभिमानमस्तन्मूलो वा व्यवसायस्वातन्त्र्यव्यवसायः । तदुभयं 'मन्यसे' इत्यनेन 'अहङ्कारमाश्रित्य' इत्यनेन च सूचितम् । प्रकृतिर्नियोक्ष्यतीत्युक्तम्, अचेतनत्वात्तस्याः, चेतनस्यापारत्वात्प्रतियोगस्येति शङ्कामुपालम्भमाश्रयेण परिहरति— मत्स्वातन्त्र्योद्धिन्नं त्वामिति । मद्गुणकरणे सर्वज्ञस्य मे सर्वं भरः स्यात्; नश्रियोगातिक्रमे तु मद्गुदासीने प्रकृतिपरतन्त्रस्त्वनहितेत्वेन प्रकृत्यस्येतीति भावः ॥ ५९ ॥

५ आ. मा. भा.— ॥ ५९ ॥

६ ज. प्र. दी.— ॥ ५९ ॥

७ ह. पं. भा.— यदिति । यदहङ्कारमाश्रित्य मद्बन्धनमवज्ञाय 'अहमेव सर्वशास्त्रविद्' इति मत्वा 'न योत्स्य इति मन्यसे' मिथ्यैव व्यवसायस्ते प्रकृतिस्त्वां नियोक्ष्यति, तेषु निश्चयो मिथ्या चित्तयोभूतः; यतः प्रकृतिः स्वभावात्स्वां नियोक्ष्यति ॥ ५९ ॥

८ वें. अ. गि.— किञ्च कृतेऽप्यहङ्कारे मद्गुक्तं युद्धकर्तृत्वत्व-
मतिवर्तितुं न शक्नोतीत्याह— यद्दहङ्कारमिति । यमित्यर्थे
पदित्यव्ययम् । अहङ्कारपदेन वा समस्तम् । यमहङ्कारमुक्-
त्स्वभाभित्य मत्रियोगमगणयन्न योरस्य इति मन्यसे, एष ते

तव व्यवसायोऽहङ्कारो मिथ्या अर्थक्रियाकारी न भवति ।
यतस्त्वामहङ्कारिणं मत्स्वातन्त्र्योद्भिन्नं प्रकृतिः क्षत्रजातीययो-
गुणस्वभावो नियोक्ष्यति युद्धे प्रेरयिष्यति ॥ ५९ ॥

९ व० त० दी०— तथाहि यदिति । न योरस्य इति मन्यसे । एष ते व्यवसायो मिथ्या व्यर्थ एव । तदा
मदाज्ञाकारी प्रकृतिर्बहिर्दृशा शक्तिर्गोणस्वभावरूपा त्वां नियोक्ष्यत्येव ॥ ५९ ॥

१० पु. अ. त.— किञ्च— यद्दहङ्कारमिति । यद्
पूर्वोक्तं शुभादिहननाद्यर्थैरुक्तं अहङ्कारं तदज्ञानमाभित्य
मदाज्ञयाश्रवणेन न योत्स्ये न युद्धं करिष्यामीति मन्यसे
अव्यवस्थसे, एष ते व्यवसायो निश्चयो मिथ्या, असद्रूपो

निष्कल इत्यर्थः । पराधीनत्वादित्याह— प्रकृतिः मदीना
मदाज्ञाविद्युत्त्वं त्वां नियोक्ष्यति युद्धे प्रवर्तयिष्यतीत्यर्थः ।
अत्रायं भावः— मदाज्ञाविद्युत्त्वस्य प्राकृतत्वेन ज्ञाते प्रकृति-
नियोग्यत्वं, मदाज्ञाप्रवर्तमानस्य तदनियोग्यत्वम् ॥ ५९ ॥

११ नौ० भा० दी०— स्वतन्त्रोऽहं त्वदुक्तं न करिष्यामीत्याशङ्कयाऽऽह— यदिति । यत् यदि अहङ्कारं
गर्वमाभित्य न योत्स्ये युद्धं न करिष्ये इति मन्यसे, एष ते तव व्यवसायो निश्चयो मिथ्या; यतः प्रकृतिः
क्षात्रस्वभावः त्वां नियोक्ष्यति । 'प्रकृतिं यान्ति भूतानि निग्रहः किं करिष्यसि' [३।३३] इति चोक्तम् ॥ ५९ ॥

स्वभावजेन कौन्तेय ! निबद्धः स्वेन कर्मणा ।

कर्तुं नेच्छसि यन्मोहात्करिष्यस्यवशोऽपि तत् ॥ ६० ॥

१ शां. भा.— यस्माच्च— स्वभावजेन शौर्यादिना यथोक्तेन कौन्तेय ! निबद्धो निश्चयेन बद्धः
स्वेनाऽऽत्मीयेन कर्मणा कर्तुं नेच्छसि यत्कर्म मोहादविवेकतः, करिष्यस्यवशोऽपि परवश एव
तत्कर्म ॥ ६० ॥

२ आ. शां. व्या.— इतश्च त्वया युद्धात् वैमुक्तं कर्तुमुचितमित्याह— यस्माच्चोति । स्वभावजेन स्वेन कर्मणा
निबद्धत्वमिति सम्बन्धः ॥ ६० ॥

३ रा. भा.— तदुपपादयति— स्वभावजेनेति । स्वभावजं हि क्षत्रियस्य कर्म शौर्यम्, स्वभाव-
जेन शौर्याख्येन स्वेन कर्मणा निबद्धस्तत् एवावशः परैर्धर्मणमसहमानस्त्वमेव तद्युद्धं करिष्यसि, यदि-
दानीं मोहात् अज्ञानात् कर्तुं नेच्छसि ॥ ६० ॥

४ वे. ता. चं.— पुनर्हकपरिहारायाऽऽह— तदुपपाद-
यतीति । प्रकृतेः प्रेरकत्वप्रकारमवान्तरन्मापारेण दर्शयती-
त्यर्थः । 'प्रकृतिः' इति निर्दिष्ट एवायमर्थः स्वभावशब्देना-
नूदितः । स्वभावशब्दश्च 'स्वभावप्रमर्शेणैः' [१।६।४१]
इत्यन व्याख्यातः । प्रकृतिशब्दस्यापि देहायाकारपरिणतप्रकृति-
नियत्येतेऽपि स्वभावशब्दः पूर्वोक्तार्थ एव । 'शौर्यं तेनः'
इत्यादिर्कं स्मारयति स्वभावजं हीति । स्वेन क्षत्रिया-
साधारणेनेत्यर्थः । शौर्यं निर्भयप्रवेशसामर्थ्यं; तेन तन्मूर्ध-
न्यार्थं वासनावशाद्दुश्चिपयतया बन्धकत्वेनोच्यते । मद्गुक्ता-
नादरे प्रकारादरेणापि करिष्यस्येवेत्यपिशब्दार्थः । तदभि-

प्रायेणाऽऽह— त्वमेवेति । परैर्धर्मणमसहमान इति विशेषणं
अवशस्य कथं कर्मकर्तृत्वमिति शङ्कापरिदारार्थम् । अमर्षवि-
क्रीर्षादिरूपैर्युगुणपारवश्यं कर्तृत्वस्योपयुक्तमेवेति भावः । 'कर्तुं
नेच्छसि यन्मोहात्' इति वाक्यान्तर्वाक्यनिवेशो हास्यकण-
रशावेचन, तद्विद्विनक्ति यदिदानीमिति । प्रासावसरे
धर्मयुद्धायुष्टानं परित्यज्यातिक्रान्तावसरे परपरिभवव्रीकितो
गतजलसेतुबन्धं करिष्यसीति वर्तमानभविष्यदुपपदेशयोस्तात्प-
र्यमिति भावः । 'न शोष्यसि' [१।१००] इतिवदुपदिष्टस्य
चित्तानारोह इह मोहशब्देन विवक्षित इत्याह— अज्ञाना-
नादिति ॥ ६० ॥

५ आ. मा. भा.— ॥ ६० ॥

६ ज. प्र. दी.— ॥ ६० ॥

७ ह. पे. भा.— स्वभावजेनेति । स्वभावजेन स्वभावसिद्धेन निबद्धो नियोगतो बद्धः सत्-
त्वेनाऽऽत्मीयेन कर्मणा क्रियया कर्तुं निर्नर्तयितुं नेच्छसि त्वं यत्स्वभावसिद्धं कर्म ॥ ६० ॥

८ वें. ब्र. गि.— नन्वनिच्छन्तं मां कथं प्रकृतिर्नियोध्य-
सीत्याकाङ्क्षां प्रकृतिप्रावृत्त्यवर्णनेन निराकरोति— स्वभाव-
जेनेति । हे कौन्तेय ! यदिदानीं मोहादुक्ताद्वह्नारूपार्कुरु
नेच्छसि, तद्युद्धमवशोऽनिच्छन्नपि त्वं क्षत्रियत्वभावेन स्वकी-
येन शौर्यादिकर्मणा नितरां बद्धः सतत एव परैर्धर्ममतद्वह्मान
करिष्यस्येव ॥ ६० ॥

९ व० त० दी०— तदुपपादयति— स्वभावजेनेति । इदं च द्वितीयतृतीयाद्यध्यायार्थविवरणं स्वभावः
प्राकृतस्वभावेन क्षात्रकर्मणा निबद्धः अवशः करिष्यस्येव ॥ ६० ॥

१० पु. अ. त.— किञ्च-स्वभावजेनेति । हे कौन्तेय !
नेच्छसि, तत् अवशोऽपि करिष्यसि; अतो मदाज्ञयैव
नेहपात्र । स्वभावजेन मज्जीडोत्पन्नेन स्वेन क्षात्रकर्मणा
कृत्वित्यर्थः ॥ ६० ॥
शौर्यादिकर्मणा निबद्धो यन्त्रितो, यद् मोहात् युद्धं कर्तुं

११ नी० भा० दी०— प्रकृतिस्त्वां नियोध्यतीत्येतदेव व्याचष्टे— स्वभावजेनेति । स्वभावजेन पूर्वोक्तेन
शौर्यादिना अवशोऽपि परवश एव तत्करिष्यसि ॥ ६० ॥

सर्वान्तर्यामिण ईश्वरस्यैव शरणागत्या परमपदप्राप्तिः ।

ईश्वरः सर्वभूतानां हृद्देशेऽर्जुन ! तिष्ठति ।

भ्रामयन्सर्वभूतानि यन्त्रारूढानि मायया ॥ ६१ ॥

१ शां. भा.— यस्मात्— ईश्वर ईशानशीलो नारायणः सर्वभूतानां सर्वप्राणिनां हृद्देशे हृदयदेशे-
र्जुन ! शुद्धान्तरात्मस्वभाव विशुद्धान्तःकरण ! “अहश्च कृष्णमहरर्जुनं च” [ऋक्सं. ४।५।१०।१] इति
दर्शनात् । तिष्ठति स्थितिं लभते । तेषु स कथं तिष्ठति ? इत्याह— भ्रामयन्भ्रमणं कारयन्सर्वभूतानि
यन्त्रारूढानि यन्त्राप्यारूढान्यधिष्ठितानि— इतीवशब्दोऽत्र द्रष्टव्यः— यथा दारूढतपुरादीनि
यन्त्रारूढानि मायया छन्नना भ्रामयन्स्तिष्ठतीति सम्यग्यः ॥ ६१ ॥

२ आ. शां. व्या.— इतोऽपि त्वया युद्धं कर्तव्यमेवे-
त्वाह— यस्मादिति । अर्जुनशब्दस्योकार्यत्वे धृतिमुदा-
हरति— अहश्चेति । “अहश्च कृष्णमहरर्जुनं च विवर्तेते रजसी
वेगामिः” इत्यत्र किञ्चिद्दहस्तावत्कृष्णमस्वच्छं क्लृपितमिव
व्यस्यते किञ्चित्पुनरहरर्जुनमतिस्वच्छं शुद्धस्वभावमुपलभ्यते ।
एवमर्जुनशब्दस्य शुद्धशब्दपर्यायतया भ्रमोपदर्शनादुकार्यत्व-
मुचितमित्यर्थः । यन्त्रारूढानि वेति कथमुच्यते ? तत्राऽऽह—
इवशब्द इति । तदेव प्रपञ्चयति— यथेति । दारूमयानि
यन्त्राणि यथा लौकिको मायावी मायया भ्रामयन्वर्तते तथे-
श्वरोऽपि सर्वाणि भूतानि भ्रामयत्येव इदमे तिष्ठतीत्यर्थः ॥ ६१ ॥

३ रा. भा.— सर्वं हि भूतजातं सर्वधरेण मया पूर्वकर्मानुगुण्येन प्रकृत्यनुवर्तने नियमितं, तच्छृणु-
ईश्वरः सर्वनियमनशीलो वासुदेवः सर्वभूतानां हृद्देशे सकलप्रवृत्तिनिवृत्तिमूलज्ञानोदयप्रदेशे तिष्ठति ।
कथं किं कुर्वन्स्तिष्ठति ? यन्त्रारूढानि सर्वभूतानि मायया भ्रामयन् स्वैनेव निर्मितं देहेन्द्रियावस्थं
प्रकृत्याख्यं यन्त्रमारूढानि सर्वभूतानि स्वकीयया सत्त्वादिगुणमय्या मायया गुणानुगुणं प्रवर्तयन्स्तिष्ठ-
तीत्यर्थः । पूर्वमप्येतदुक्तं ‘सर्वस्य चाहं हृदि सन्निविष्टो मत्तः स्पृतिर्ज्ञानमपोहनं च’ [१५।१५]
इति, ‘मत्तः सर्वं प्रवर्तते’ [१०।८] इति च; ‘य आत्मनि तिष्ठन्’ [श. प. ब्रा. १।१३।१]
इत्यादिका श्रुतिश्च ॥ ६१ ॥

४ वे. ता. चं.— उकार्यस्यापनाय त्वय्युदासीने कथमई-
श्वरस्य ? तथात्वे वा कथं तव सर्वहेतुत्वं ? इति चोद्यम्
'ईश्वरः' इति श्लोकेन परिहित इत्याह— सर्वं हीति ।
उक्तं स्वभावपारतन्त्र्यमपि मत्प्रयुक्तम् ; मम च साधारणकारण-
त्वात् कश्चित्श्रोत्रो इति भावः । ईश्वरशब्दस्याग्नेन्द्रादिशब्दवत्
कर्त्तव्येनैव विषयस्य तद्विज्ञापपरिहाराय शौभिकमर्थमर्थधरमा-

कथया स्थापयति सर्वनियमनशीलो वासुदेव इति ।
'सापेक्षनिरपेक्षयोर्निरपेक्षप्रत्ययः' इति न्यायाशेषात्स्वस्य
सर्वविषयत्वं सिद्धम् । तस्य च व्याप्तिसूत्रं वासुदेवशब्देन
दर्शितम् । एकवृत्तियन्त्रभाषनाय वासुदेवशब्दः । सर्वधरेण
'मया' इति कथ्यतादर्शितम् । सर्वव्याप्तस्य हृद्देशे विद्येय-
स्वित्तिवचनं किमर्थं ? इत्यत्र आह— सकलप्रवृत्तिनिवृत्ति-

मूलज्ञानोद्देश इति । एतेन हृदयस्थितेः ' भ्रामयन् ' इत्युपयोगो दर्शितः ।

कथमित्युपकरणाभिप्रायम् ; ' मायया ' इति हि तदुत्तरम् । किं कुर्वन्निति— ईश्वरशब्देन नियन्तृदेकरूपणीय- तथा प्रतिपद्योऽसौ कीदृशं नियमनं कुर्वन्नित्यर्थः । ' यन्त्र ' इत्यादि ' भ्रामयन् ' इत्यन्तमेकं वाक्यं प्रश्नवाक्यादाद्येन तिष्ठतिनाऽन्वेतव्यम् । प्रायुक्तमर्थपरामर्शेन यन्त्रमायादिशब्दानामर्थं विश्रुतोक्ति— स्येनेय निर्मितमित्यादिना । भूत- शब्देन, हृत्प्रदेशनिर्देशेन, पुरयप्रवृत्तिविशेषानुगुण्यात्, अर्थ- स्वभावेन च यन्त्रशब्दोऽत्र देहेन्द्रियसङ्घातविशेषविषयः । महतः परमव्यक्तशब्देन निर्दिष्टम्, तत्रैव च " शरीरं रथमेव च " [वटो. ३।२] इति रथाख्ययन्त्रत्वेन रूपितमिति ज्ञाप- नाय— देहेन्द्रियावस्थं प्रकृत्याख्यमित्युक्तम् । तथा च श्रूयते— " सर्वाजीवे सर्ववैद्ये भ्रमन्ते (बृहते) तस्मिन् ईशो भ्राम्यते ब्रह्मचक्रे । पृथगालानं प्रेरितारं च मत्वा जुष्ट- स्ततस्तेनामृतत्वमेति " [श्वे.उ. १।६+भा.प.९।९] इति । एतेन

' यन्त्रारूढानीच ' (शां.) इतीवशब्दलोपेन व्याकुर्वन्तो निरस्ताः । स्वकीयेति— आदौ ' गुणमयी मम माया ' [७।१४] इति युक्तम् । धुतिश्च " अस्मान्मायी सृजते विश्वमेतत्स्मि- धान्यो मायया सन्निरुद्धः " [श्वेता. ४।९] " मायां ह्य प्रकृतिं विद्यान्मायिनं तु महेश्वरम् " [श्वेता. ७।१०] इति । जीवस्य कर्तृत्वादिमहत्प्रतिहाराय गुणानुगुणमित्युक्तम् । नहि जीवमीश्वरो मूतावेशन्यायेन प्रवर्तयति, अपि तु सर्वदिगुण- मयान् भवान् पुरस्कृत्य पूर्वसिद्धवासनां विशेषजनितवृद्धा- नेति न विरोधः । भ्रामयन्, भ्रमयन्नित्यर्थः । तत्र प्रकृति- हेतुतया मोहनमन्तर्गतिं, न तु शाब्दमित्याह— प्रवर्तयन्नि- ति । अत्र शब्देन परोक्षव्यपदेशोनापि ब्रह्मा वासुदेवो निर्दिष्ट इतीममर्थं प्रायुक्तेन द्रव्यितुमाह— पूर्वमपीति । " च व्यात्मनि तिष्ठन् " [घ. भा. १।४।३०] इत्यादिनिर्दिष्टो- ऽन्तर्यामी सौवाल्किर्यामुपनिषदि ज्ञारायण इति विशेषित्वा- " स एष सर्वभूतान्तरात्माऽऽहतगोष्ठा दिव्यो देव एषो नारायणः " [सुबालो. ७] इति ॥ ६१ ॥

७ आ. भा. भा.— ॥ ६१ ॥

६ ज. प्र. दी.— ॥ ६१ ॥

७ ह. पं. भा.— ईश्वर इति । ईश्वरो वासुदेवः सर्वभूतानां सर्वप्राणिनां हृद्देशे हृदयपुण्डरीके- अर्जुनं शुक्लं निर्मलमन्तःकरणं यस्य सोऽपि तत्सम्बन्धादर्जुनः—हेऽर्जुन ! तिष्ठति सन्निधत्ते । यथा कश्चि- त्कुशलो दारुचक्रयन्त्रारूढान्भ्रामयति एवं सर्वप्राणिनः ' अहं शयानोऽहमासीनोऽहं स्थितोऽहं जातोऽहं क्षीणोऽहं ' इत्येवमप्रत्ययैः शरीराख्यं यन्त्रमारूढानि भ्रामयंस्तिष्ठतीति विप्रकृष्टेन सम्बन्धः ॥ ६१ ॥

८ घं प्र. मि — न चैवं कर्मप्राप्त्यनुभवा ममानांश्रव- मासङ्घित्यम्, अविलस्यापि कर्मकलापस्य मन्त्रियमत्वादि- त्याह— ईश्वर इति । अत्र ' यन्त्रारूढानि ' इत्यन्तरमिव- शब्दो द्रष्टव्य इति भाष्यम् (शां.) । तथा चायमर्थः— यथा हि सूक्ष्मधारादिपन्त्रारूढानि दारपुर्यादीनि लोके सूक्ष्मधारो- मायया च्छयना भ्रामयन्ति तानाकर्मणि कारयन्ति, तथेश्वर- शरीराख्ययन्त्रारूढानि सर्वभूतानि प्राणिनो मायया तानाकर्म- मिशंमर्थंतिष्ठति । न च त्रिपमो दृष्टान्तः, दासादिप्रतिमाना- मचेतनानेन सूक्ष्मधारायत्चेष्टांश्रि प्राणिनां चेतनत्वेन ह्यस-

बुद्ध्ययोनचेष्टतयेश्वरायत्त्वाप्राप्तिः; अत आह— सर्वभूता- नां हृद्देशे तिष्ठतीति । बुद्धिरपि हि चेतनानामीश्वरायत्ता । श्रूयते हि— " य आत्मनि तिष्ठन्नात्मनोऽन्तरो यमात्मा न पेद यस्यात्मा शरीरं य आत्मानमन्तरो यमयति " इति । उक्तं चापि— " सर्वस्य चाहं हृदि सन्निधिो मत्तः स्मृतिर्मान- मपोहनं च " [१।५।१५] ' मत्तः सर्वं प्रवर्तते ' [१।०।८] इत्यादि । अतः सर्वभूतहृदयाधिष्ठात्वेन सर्वान्तर्यामिन- परमेश्वरादेव चेतनानां बुद्धिर्मादिकमियच्छिद्यतमीश्वर- मिति भावः ॥ ६१ ॥

९ व० त० दी०— इदानीं प्राकृतभूतजातनियन्तृरूपेण मया सर्वं भूतजातं प्राकृतकर्मनुगुणलीलया प्रकृत्यनुवर्त्तने नियमितं भवतीति ब्रह्मसूत्रसिद्धान्तमाह— ईश्वर इति । ईश्वरः सर्वनियमनशीलो वासुदेवः सर्वेषां प्राकृतानां भूतानां लीलयोगमीचभावेन स्वात्मना सृष्टानां प्रकृत्या संसृष्टानां आप्रकृष्टतन्व पर्यन्तानां हृद्देशे हृदयाक्रांभे तिष्ठति । तत्रान्तर्यामिस्वरूपेण स्थितोऽपि निर्लेप इत्याशयेनेश्वर इत्युक्तम् । स्यादित्यनेन स्थितत्वं तदसंपृष्टत्वमीश्वरत्वादित्यर्थः । अत्रैव " आकाशवत्सर्वगतः " [नां. उ. २।१।३] " पक्षो देवः सर्वभूतेषु गूढः... साक्षी चेना वेबलो निर्गुणश्च " [श्वेता. ६।११+मनो. ३+गोपालो. ३।१९+राधो. ४।१] इति श्रूयते । स च चेष्टा- स्वयम्प्राज्ञात्तः स्वप्रज्ञाज्ञश्च प्रदीपयन् यन्त्रारूढानि यन्त्रे इवारूढानि मायया भ्रामयन् भवति । भ्रामयं हि भ्रान्तं, यन्त्रं च स्थितिमिदं देहेन्द्रियादिरूपं, तत्रारूढांश्रेतनां सत्पुणानुगुण्येन प्रवर्त्तयंस्तिष्ठति । इदं च ' सर्वस्य आऽहं हृदि सन्निधिः ' [१।५।१५] इत्यस्य भाष्यरूपम् ॥ ६१ ॥

१० पु. अ. त.— नन्वीश्वराज्ञान्यतिरेकेण प्रकृति-
कर्मणो. कथं तथात्वं ? इत्यत आह— ईश्वर इति । हे
अजुनं दृशजगतीयनामत्वेन ज्ञानानन्द ! ईश्वरो नियामकस्त-
पिन सर्वभूतानां हृदये हृदयमध्ये तिष्ठति; मायया सर्वभूतानि

यन्त्रारूढानि शरीरारूढानि भ्रामयंस्तिष्ठति; यथा दारयन्त्रा-
रूढानि कृत्रिमभूतानि सूत्रधारश्चालयति तथा मायया
भ्रामयंस्तिष्ठतीति वाऽर्थः । अत ईश्वरमेतानेव प्रकृतिः कर्म
च साधकतया प्रेरयतीत्यर्थः ॥ ६१ ॥

११ नी० भा० दी०— कोऽसौ परो यद्दशोऽहमस्मि ? इत्यत आह— ईश्वर इति । ईश्वर ईशानशीलोऽन्तर्व्यापी
पृथिव्यादीनामस्माकं च सर्वभूतानां सर्वप्राणिनां हृदये बुद्धिगुहायां सर्वप्राणिप्रवर्चकस्तिष्ठति । कीदृशः ?
सर्वभूतानि भ्रामयन् ऊर्ध्वधोमार्गेषु सञ्चारयन्— काष्ठपुत्तिका इव सूत्रधारः— यन्त्रारूढानि यन्त्रमिव यन्त्रं
एकमणादिसाधनं सर्वप्राणाद्यात्मकं लिङ्गं तदारूढानि मायया स्वभावतया भ्रामयन्निति सम्बन्धः । हे अजुन !
शुद्धविशुद्धान्त.करण ! सेश्वरोऽसीति भावः ।

अत्राहङ्कारपूर्वकं यः कर्म करोति, यश्च 'ईश्वरपरवशोऽहं करोमि' इति बुद्ध्या करोति, तयोरत्यन्तवैलक्षण्य-
प्रदर्शनार्थं मन्त्रो भाष्ये उदाहृतः " अहश्च कृष्णमहर्जुनं च विवर्त्ते रजसी वेद्यामि " [ऋक्सं.४।५।१०।१]
इति भारद्वाज्याय अहश्च कृष्णमहर्जुनं चेति " आग्निमारुतस्य प्रतिपत् " इति ब्राह्मणेन आग्निमारुते शस्त्रे
विनियुक्ता प्रथमेयमृक् । यस्मिन् दिवसे सोमः स्रूयते यागार्थं तदेव अन्मसाफल्यदिनं मुख्यमहर्षशब्दवाच्यम् ।
अन्यसु दिनमदिनमेव, निष्फलत्वात् । तथा च स्मृतिः— " दशभिर्जन्मभिर्वेदा आधानं शतजन्मभिः ।
सहस्रैर्जन्मभिः सोमं ब्राह्मण्यं पातुमर्हति " इति सोमयागस्य दौर्लभ्यं दर्शयति । यद्यमहर्षशब्दः फालवचनोऽपि
सौम्ये कर्मणि वर्तते, यथा दर्शपौर्णमासशब्दो । तत्रैवं सति, अहः यागः कृष्णं अविदुषा कृतमप्रकाशमिव भवति,
तथाऽहर्जुनं स्वच्छं तदेव विदुषा कृतं प्रकाशरूपमिव भवति, ते एते एमे अपि विद्वद्विद्वत्कृते अहनी रजसी
प्रवृत्तिरूपत्वात् । रजोगुणकायं अपि वेद्याभिर्विद्याभिः कर्माङ्गावन्नद्वोपासनारूपा वा परमेश्वरे सर्वकर्मापिणरूपा
वा 'अहङ्करोमि' इत्यभिमानरूपा वा विद्या विज्ञानानि ताभिर्विद्यते वैपरीत्येन वर्तन्ते, सोपासनं कर्म श्वेतं
परमात्मतत्त्वप्रकाशकं बन्धविच्छेदहेतुः, मूढकृतं कर्म कृष्णं स्वरूपावरकं बन्धहेतुरित्यर्थः । तदेवं भगवान् पार्थ
अर्जुनेति सम्बोधयन् एतस्य स्वच्छान्तःकरणत्वद्योतनेन शुद्धे धर्मेऽधिकारं दर्शयति ॥ ६१ ॥

तमेव शरणं गच्छ सर्वभावेन भारत ! ।

तत्प्रसादात्परां शान्तिं स्थानं प्राप्स्यसि शाश्वतम् ॥ ६२ ॥

१ द्वां. भा.— तमेवेश्वरं शरणमाश्रयं संसारार्तिहरणार्थं गच्छाऽऽश्रय सर्वभावेन सर्वात्मना;
हे भारत ! ततस्तत्प्रसादादीश्वरानुग्रहात्परां प्रकृष्टां शान्तिं परामुपरति स्थानं च मम विष्णोः परमं
पदमनाप्स्यसि । शाश्वतं नित्यम् ॥ ६२ ॥

२ आ. द्वां. व्या.— ईश्वरः सर्वाणि भूतानि प्रेरयति
चेत्प्रमत्तैवत्यस्यापि पुरुषद्वारस्याऽऽजयंभयमित्याद्युद्धाऽह-
तमेवेति । सर्वात्मना मनोवृत्त्या वाचा कर्मणा चेत्यर्थः ।

ईश्वरस्यानुग्रहात्तत्त्वज्ञानोत्पत्तिपथेन्तादिति शेष । मुक्ता-
स्तिष्ठन्त्यस्मिन्निति स्थानम् ॥ ६२ ॥

३ रा. भा.— एतन्मायानिशुचिहेतुमाह— तमेवेति । यस्मादेवं तस्मात्तमेन सर्वस्य प्रशासितार-
माश्रितनात्सल्येन त्वत्सारथ्येऽवस्थितं 'इत्थं कुरु' इति च ग्यामितारं सर्वभावेन सर्वात्मना शरणं
गच्छ सर्वात्मनाऽनुवर्तस्व, अन्यथाऽपि तन्मायाप्रेरितेनाग्नेन त्वया युद्धादिकरणमरजनीयम् ; तथा
सति नष्टो भविष्यसि; अतस्त्वदुक्तप्रकारेण युद्धादिकं कुर्यात्यर्थः । एवं कुर्वाणस्त्वत्प्रसादात् परां शान्तिं
सर्वकर्मबन्धोपशमं शाश्वतं च स्थानं प्राप्स्यसि । यदभिधीयते श्रुतिश्रुतः— " तद्विष्णोः परमं पदं
सदा पश्यन्ति सूरयः " [ऋक्सं. १।२।६।५] " ते ह नाकं महिमानः सचन्ते । यत्र पूर्वं
साध्याः सन्ति देवाः " [ऋक्सं. ८।४।१।६+यजुस्सं. ३।१।६] " यत्र ऋषयः प्रथमजा ये पुराणाः " [ऋक्सं. ८।७।१।७]
" परेण नाकं निहितं गुहायां " [महाना. ८।१।४] " यो अस्याध्यक्षः परमे व्योमन् " [ऋक्सं. ८।७।१।७]
गी. व. ९०

“ अथ यदतः परो दिवो ज्योतिर्दीप्यते ” [छां. उ. ३।१३।७] “ सोऽध्वनः परमाप्नोति तद्विष्णो परमं पदम् ” [कठो. ३।९] इत्यादिभिः ॥ ६२ ॥

४ वे. ता च — ‘ स्वतन्त्रे स्वमायया प्रेरयति, परतन्त्रस्ता कथं निस्तरित् ’ इत्यत्रोत्तर ‘ तमेव शरणम् ’ इति श्लोक इत्याह — एतन्मायानिवृत्तिहेतुमाहेति । यस्मादेवम् — अन्यथाऽपि बुद्धया निवर्तितुमशक्यत्वादिद्वयं, सर्वस्यशराधीनत्वादिति वा । ‘ तमेव ’ इत्यनेन माया बोध्यो निवर्तयितुं शक्नोतीति सूचितमित्याह — सर्वस्य प्रशासितारमिति । अत्यन्तस्वतन्त्रं स एव हीदानीं रयिनस्त्व सारथित्वेन परतन्त्रं प्रशास्तीत्यभिप्रायेण आश्रितयात्सत्येनेत्यादिकमुक्तम् । एवमनुवर्तनीयत्वात् परत्वं सोलभ्यं च दर्शितम् । भावशब्दोऽत्र मनोवृत्तिपर इत्यहं सत्त्वात्मनेति । सर्वप्रकारेणेति वाऽर्थः । तेन ‘ वायुदेवसवम् ’ [७।१९] इत्युक्तप्रक्रिययाऽन्तर्गामित्वेनोपदेष्टृत्वेन प्राप्यस्वप्नप्रवृत्तादिभिर्भैक एवावस्थित इत्यनुसन्धानं वा विवक्षितम् । अत्र शरणशब्द उपदेशादिमुखेन गोचरविषय, तत्रैव द्वारेणोपायपरो वा । यथोपदिष्टकरणमेवात्र शरणगतिरित्यभिप्रायेणाऽऽह — सर्वात्मनाऽनुवर्तस्वेति । ‘ न श्रोष्यसि ’ ‘ न योत्स्ये ’ इत्युक्तनिषेधपरत्वाद्नुवर्तनमेवात्र शरणगतिरिति दशयितुं प्रकृतेन विषये प्रत्यवायेन योजयति — अन्यथापीति । प्रकृतोपयोगेनानुवर्तिर्विशिष्यत्वं विवक्षितमुपसहस्रति — अतस्तत्तुक्तप्रकारेणेति । स्ववर्णाप्रमाणरूपतद्वाऽनुवर्तनमेव हि तद्वर्णानमिति भव ।

उक्तानुवर्तिप्रसादहेतुतयोरुत्तरार्थेन योजयति — एव कुर्वाणस्तः प्रसादादिति । ‘ मत्प्रसादात् ’ [१।१६, ५८] इत्युक्त एवार्थं ‘ तत्प्रसादात् ’ इत्यत्र निर्दिष्टं । तत्रोक्तं सर्वदुर्मतरणमिह

परा शान्ति । शान्तेष्वत्र परत्वं निवृत्तजातीयकारणसामर्थ्याधिकरण्यविरहेणापुनरङ्कुरत्वमित्यभिप्रायेणाऽऽह सर्वकर्मैति । सर्वकर्मवन्धोपशमपरशांतिताब्देन अनिष्टनिवृत्तिरुक्ता । ‘ स्थानप्राप्त्यसि ’ इति इष्टप्राप्तिरुच्यते । शास्त्रतत्त्वज्ञेन ज्ञानादिस्थानव्यवच्छेद । मूलप्रकृति सूक्ष्मावस्था, सुक्ष्मावस्थाव्यवच्छेद । सल्लोकादिष्वेव वैष्णवस्थानमिति वारं, तत्स्थानशब्दस्य मुक्त्यर्थस्वीकाराय, वादिशेषाय चाप्राप्त्यस्थानं ध्रुतिभिरुपपादयति — यद्भिधीयत इति । अशीतवेदाना सन्नतिपत्त्यतिशयार्थं ध्रुतिशतैरित्युक्तम् । एतेन कारणभूतीनां “ एकमेवाद्वितीयम् ” [छां उ ६।३।१] इत्यादीनां लक्ष्यमाणकार्यप्रपञ्चमानप्रकृत्यपरत्वं बहुभुत्वविरतेषु धार्यं दर्शितम् । ‘ तद्विष्णो ’ इति वाक्य प्रत्येकं सदापदस्य दूनेकसूरिविशिष्टविधिपर कृत्स्नसाक्षात्प्राप्तत्वात् । ‘ विष्णो ’ इति वैयधिकरण्याच्च नात्र स्वरूपपरता युक्ता । ‘ यत्र पूर्वं साध्या शन्ति ’ इत्यत्राप्यनवच्छेदाभित्य सन्तीति सिद्धम् । अत्र च ‘ शाश्वतं स्थानम् ’ इति निर्दिष्टं परमात्मन एव स्थानमिति प्रकरणान्तरे व्यक्तम् । ‘ रम्याणि कामचाराणि (दिव्यानि कामचारीणि) विमानानि समास्तथा । आकाशा विविधाराजान् । पद्मिन्यामलोदका । एते वै निरयास्तात । स्थानस्य परमात्मनः ’ [म भा १२।१९।७।११] इति । अत्र च भगवान् पराशर — ‘ एकान्तिनं सदा ब्रह्मण्यभिन्नो योगिनो हि ये । तेषां तत्परमं स्थानं यद्वै परम्यति सुख ’ [वि सु १।६।३९] इति ॥ ६२ ॥

९ आ. मा. भा. — परोक्षचनं तु द्रोणं प्रति भीमचननम् ॥ ६२ ॥

६ अ प्र दी — ‘ ईश्वरं सर्वभूतानां हृदयेऽर्जुन । निवृत्तिः ’ [१।६९] ‘ तमेव शरणं गच्छ तत्प्रसादात् ’ इत्यादिस्वात्परोक्षचनान्तरात्प्रमाणान्तरत्वं प्रतीयते । तस्मिन्

वर्तुमाह — परोक्षेति । निवृत्तार्थत्वाभिप्रायेणान्यथाऽऽहमिति शेष ॥ ६२ ॥

७ इ. पं. भा. — तमेवेति । तमेव शरणं सफलदुःखनिवारणमाश्रयं गच्छ मजस्व सर्वभावेन सर्वैः सहस्यैः ‘ अयं मम चास्ति स्वाम्ययं मम पोषकोऽयमेनाऽऽचार्यः ’ इत्येवमादिभिः । तत्प्रसादात्सत्सु श्रमणागतसलस्यानुग्रहात्परा प्रकृष्टा शान्तिमुपरतिमधिगम्य स्थानं वैष्णवं प्राप्स्यसि गमिष्यसि शाश्वतं नित्यम् ॥ ६२ ॥

८ अ प्र मि — यथाऽहं तस्मात्प्रसादात्पादद्वारं परित्यज्य, तत्रभावेन सर्वोत्पन्ना, त्रिदशरूपति यावत् । तत्रयत्नं शरणं गच्छ, मायतव्यं शरणमस्ति । तस्यैव चत्वरय प्रसा

दाज्ञानरूपात्परां शान्तिं हविःसात्तद्विद्यमानिभूतिरूपां चाश्रयं नित्यं स्थानमस्तिनिवातं दूररूपेणावस्थानं प्राप्स्यसि ॥ ६२ ॥

९ व० त० दी० — अत्रपरमं सर्वनित्यं तत्र सर्वं शरणं गच्छ सर्वोत्पन्ना । अन्यथा मत्प्रकृतिप्रतिष्ठेन तु स्वयां मुद्वेक्षणमनिवर्त्य भक्तिरत्यवति वर्तं मद्गुच्छरणम् । मत्प्रसादादेव परा शान्तिं प्राप्तुं स्थानं च प्राप्तयति । अतो भगवदाज्ञात् श्रमभर्त्तरणं मत्, तथा सति न ह्यप्य स्वात्पदीयस्येति निर्णय ॥ ६२ ॥

१० पु. अ. त.— मामज्ञात्वा मदाज्ञां चैव करोषि । तमेव ईश्वरं सर्वभावेन सङ्कल्पविकल्पान् परित्यज्य सर्वात्मना तदा हृदयस्थितेश्चरत्यैव शरणं गच्छेत्त्याह— तमेवेति । हे शरणं गच्छ, ततस्तत्प्रसादात् परां शान्तिं शाश्वतं नित्यं प्राप्तुं । सङ्कलोत्पन्नत्वादहङ्कारद्वितं ! तं पूर्वोक्तं हृदयस्थि- स्थानं पूर्वश्लोकोक्तमक्षरानामकं प्राप्स्यसि ॥ ६२ ॥

११ नो० भा० ६१०— तमेव ईश्वरं सर्वभावेन सर्वात्मना शरणमाश्रयं गच्छ अयस्य । तत्प्रसादात् तदनुग्रहात्परं शान्तिं उपरतिं— समाधिमिति यावत् । तथा च सूत्रम्— 'समाधिसिद्धिरीश्वरप्रणिधानात्' [पा. यो. २।४५] इति । स्थानं च परं विष्णोः पदं मोक्षं शाश्वतं नित्यं प्राप्स्यसि ॥ ६२ ॥

इति ते ज्ञानमाख्यातं गृह्याद्गृह्यतरं मया ।

विमृश्यैतदशेषेण यथेच्छसि तथा कुरु ॥ ६३ ॥

१ शां. भा.— इत्येते तुभ्यं ज्ञानमाख्यातं कथितं गृह्याद्गोप्याद्गृह्यतरमतिशयेन गुह्यं— रहस्य- मित्यर्थः— मया सर्वज्ञेनेश्वरेण । विमृश्य विमर्शनमालोचनं कृत्वैतद्यथोक्तं शास्त्रमशेषेण समस्तं यथोक्तं चार्थजातं यथेच्छसि तथा कुरु ॥ ६३ ॥

२ आ. शां. व्या.— शास्त्रमुपसंहर्तुमिच्छन्माह— इति ते ज्ञानमिति । ज्ञानं करणव्युत्पत्त्या गीताशास्त्रम् । यथेच्छसि तथा कुरु ज्ञानं कर्म वा यदिदं तदनुतिष्ठेत्यर्थः ॥ ६३ ॥

३ रा. भा.— इति एवं ते सुमुमुक्षुभिरधिगन्तव्यं ज्ञानं सर्वस्माद्गृह्याद्गृह्यतरं कर्मयोगविषयं ज्ञानयोग- विषयं भक्तियोगविषयं च सर्वमाख्यातम् ; एतदशेषेण विमृश्य स्वाधिकारानुरूपं यथेच्छसि, तथा कुरु; कर्मयोगं ज्ञानयोगं भक्तियोगं वा यथेष्टमातिष्ठेत्यर्थः ॥ ६३ ॥

४ वे. ता. चं.— एवमनुनस्य युजे प्रोत्साहनव्याजेन सर्वात्मनाशास्त्रार्थजातमुपदिश्य सर्वांशु निष्ठासु नित्यकर्मणो दुस्संज्ञतयाऽन्तेऽपि युद्धकृतव्यत्वमेव स्थापितम् । अथ 'स हि धर्मः सुपर्याप्तो ब्रह्मणः पदवेदने' [अनुगी. १।१२] इति प्रत्यभिज्ञापयिष्यमाणप्रकारेण श्रोतव्यान्तरामावज्ञापनाय प्रकान्तनिष्ठासु पुष्कलोपदिष्टतया यथाधिकारमनुष्ठेयत्वेन निगम्यते 'इति ते ज्ञानमाख्यातम्' इति श्लोकेन । वाच्यवचनयोः सम्यक्त्वं पौच्छत्वं च इति कारणेन विवक्षितमित्यभिप्रायेणाऽऽह— इत्येवमिति । ते 'यच्छ्रेयः स्यात्' [२।७] इत्यादि- वादिने प्रपन्नाय शिष्यायैत्यर्थः । अत्र लौकिकप्रमाणप्रसिद्ध- विषयेभ्य आनुपयुक्तान्यवैवेदायैनीतिशास्त्रादिजन्येभ्योऽज्ञानेभ्यः प्रकृष्टादीन्द्रियारण्यौकिक्स्वर्गादिपुरुषार्थतदुपायविषयं वेदास्त्व- शास्त्रमूलं विविचज्ञानं गुह्यसन्देशेन विवक्षितम् । गुह्यप्रसन्देशेन तु वेदान्तनिष्पत्त्यं तदुपपुंढेणभूतेतच्छास्त्र- विरोधितं सुमुमुक्षुभिर्यथाधिकारमनुष्ठेयव्यवहित्वाभ्यवहितसमस्त- मोक्षोपायज्ञानं प्रदर्शयति । तत्र त्रिवर्गमात्रसक्रेभ्यो गोपनीय- तया गुह्यतरत्वोक्तिरित्यभिप्रायेणाऽऽह— सुमुमुक्षुभिरधि- गन्तव्यं ज्ञानं सर्वस्माद्गृह्याद्गृह्यतरमिति ।

नन्वेतच्छास्त्रोक्तेः श्रेयं गुह्यगुह्यतरविभागः स्यात् ; तत्रा- प्यन्तिमाभ्यायोक्तमेव गुह्यतरतयाऽत्र निगम्यत इति शास्त्रमपा- श्यति कर्मयोगविषयं ज्ञानयोगविषयं भक्तियोग-

विषयं चेति । 'विमृश्यैतदशेषेण यथेच्छसि तथा कुरु' इत्यनन्तरवाक्यपरामर्शस्वारस्याद्रीताशास्त्रोक्तं हृत्प्रमिहं गुह्य- तरवाच्येन विवक्षितमिति गम्यते । तदवान्तरतरात्मन्यं तु सर्वगुणमनमित्यनन्तरश्लोके वक्ष्यत इति भावः । 'आख्यातम्' इत्यनेन वक्ष्यमान्तराभावो व्यञ्जित इत्यभिप्रायेणाऽऽह सर्व- माख्यातमिति । मया स्वतः सर्वज्ञादिगुणयोगादाप्ततमेन हितेतिणा चेत्यर्थः । 'अशेषेण विमृश्य' इत्यनेन विवक्षित- माह स्वाधिकारानुरूपमिति । सहस्रैव पूर्वपूर्वगिरिणागो न युक्त इति भावः । 'यथेच्छसि तथा कुरु' इत्येतन्न युद्धकरणाकरणविषयम्, निष्ठासुऽपि नित्यवर्तमानित्तिकानां वर्णाश्रमानुबन्धिकर्मणामवस्थापनानुष्ठेयत्वोक्तेः, 'ययःकार- माधित्व' [१।८।५९] इत्यादिश्लोकान्म्याननुनेन युद्धस्य दुस्संज्ञतां वदतो मगवतस्तद्विभृत्तिविवक्षानुपपत्तेः । अतोऽत्र तत्तदधिकारानुरूपमुपदिष्टेषु शास्त्रार्थपूर्वेषु सुदिनतरस्त्वं कर्म- ज्ञानमपि तु कर्मण्यस्मिन्ममेदानीमधिकार इति परामृश्य तस्मिन् पूर्वणि परिशुद्धीतस्ववर्णाश्रमधर्म एव वर्तव्येत्युच्यत इत्यभिप्रायेणाऽऽह— कर्मयोगं ज्ञानयोगं भक्तियोगं वा यथेष्टमातिष्ठेति । एतेन 'कर्मज्ञानयोगयोरिदं निगमनम्' 'सर्वगुह्यतमम्' इत्यादिना 'भक्तियोगनिगमनम्' इति वैविधुको विभागो निरस्तः ॥ ६३ ॥

७ ह. पै. भा.— इतीति । इतीत्यं ते तव ज्ञानं ब्रह्मसम्बोधलक्षणमाख्यातं कथितम् । गुह्यतरं रहस्यतरं विमृश्य त्रिचार्यैतदशेषेण साकल्येन यथेच्छसि तथा कुरु ॥ ६३ ॥

८ वें व्र गि — अथेदानीं वृत्तनगीताशास्त्रार्थमुपमहरति— इतीति । इति अनेन प्रकारेण 'अशोष्यानन्वशोचः' [२।११] इत्याद्यतदन्तेन सम्पूर्णगीताशास्त्रेण गुणाद्गुह्यतरम्—पद्यपि 'इदं तु ते गुह्यतमम्' [१।१] इति ज्ञान गुह्यतमत्वेन प्रागुक्तम्, तथापि कर्मभक्तियोगादीन्सर्वानप्यत्र गुह्यशास्त्रार्थेन विवक्षित्वा तदतिशयितत्वेन 'गुह्यतरं' इत्युक्तम् । तदेतद्ब्रह्मात्मतत्त्वज्ञानं मया सर्वज्ञेन परमात्मिने ते तुभ्य भक्तिरूढ्यादिभिरतिश्रियाय आख्यातम् । त्वं च पूतद्वीताशास्त्र

रूपेण कात्स्न्येन विमृश्य सम्बन्धालोच्य यथेच्छसि तथा कुरु । वृत्तनगीताविमर्शे सति निवृत्तमोहस्य तव स्वकर्तव्यावधारण तद्विच्छा च भवति तथैव कुरु । एतदुक्तं भवति—मदुपदिष्टज्ञानस्याप्रतिबन्धापरोक्षसाक्षात्कारपर्यन्तत्वाय तव उद्यतचित्तकृपापक्षयकारणत्वेन स्ववर्णाश्रमधर्मांगामी-श्रीकाराधनतयाऽनुबन्धवैवाच्यन्तशास्त्रपर्यालोचनया प्राप्नोषि, तदेव कुरुष्वेति ॥ ६३ ॥

९ व० त० दी०— सर्वगीताश्रयमुपसहरन्नाह— इतीति । निरतिशयकरुणावरुणालयेनाख्यातं ज्ञानं "यत्-प्रगवता गीत ज्ञानं (गीतं भगवता ज्ञानं यत्तत्—) संग्राममूर्द्धनि" इति भागवतेऽपि [१।१५।३०] ज्ञानपदवाच्यं सर्ववेदान्तासिद्धान्तसार इदमिति ज्ञायते । अतो विमृश्यैतदशेषेण यथेच्छसि तथा कुरु ॥ ६३ ॥

१० पु. अ त — अथ मङ्गलगीताशास्त्रार्थमुपसहरन्नाह— इतीति । इति अमुना प्रकारेण ते तव मया सर्वकर्मां सर्वोभवा गुणात् गोप्यात् गुह्यतरं गोप्यतरं मन्त्रधीजवत् सर्वशास्त्रज्ञानसारात्मकं ज्ञानमाख्यातं वा समन्तात् ससाधनं प्रसिद्धतथोक्तमित्यर्थः । एतत् मदुपदिष्टगीता-

शास्त्रार्थं अशेषेण पूर्वापरानुसन्धानेन विमृश्य पर्यालोच्य यथा कर्तुमिच्छसि उत्तमत्वेन तथा कुरु । एतद्विमर्शे तदाश्रमकारणे एव बुद्धिर्भविष्यतीत्याशयेन 'यथेच्छसि' इत्युक्तमिति भावः ॥ ६३ ॥

११ नी० भा० दी०— सर्वगीताश्रयमुपसहरति— इतीति । एवमप्रकारं ते तुभ्यं मया सर्वज्ञेन परमकारुणिकेन ज्ञानं आख्यातम् । गुणान्मन्त्रतन्त्रसायनरूपद्रुह्यतरं अतिशय रहस्यम् । एतद्यथोक्तं शास्त्रार्थज्ञातं विमृश्य सम्बन्धालोच्य यथेच्छसि तथा कुरु ॥ ६३ ॥

उपदिष्टस्य गीताशास्त्रस्य सारभूतोपदेशः ।

सर्वगुह्यतमं भूयः शृणु मे परमं वचः ।

इष्टोऽसि मे दृढमिति ततो वक्ष्यामि ते हितम् ॥ ६४ ॥

१ शां. भा.— भूयोऽपि मयोच्यमानं शृणु—सर्वगुह्यतममिति । सर्वगुह्यतमं सर्वगुह्येभ्योऽप्यन्तरहस्यमुक्तमप्यमहद्भूयः पुनः शृणु मे मम परमं प्रकृतं वचो वाक्यम् । न मयात्राप्यर्थकारणाद्वा वक्ष्यामि । किं तर्हि ? इष्टः प्रियोऽसि मे मम दृढमव्यभिचारेणेति कृत्वा ततस्तेन कारणेन वक्ष्यामि कथयिष्यामि ते वचं हितं परं ज्ञानप्राप्तिमाधनम् । तद्वि सर्वहितानां हिततमम् ॥ ६४ ॥

२ भा. शां. व्या — गीताशास्त्रस्य पौर्वापर्येण विमर्शेन-द्वारा शास्त्रार्थं प्रतिशतमननमे प्रत्याह— भूयोऽपीति । किमर्थमिच्छुः पुनरतिशयं ? इत्यादिवाऽह— न

मयादिति । हितमिति वापारणनिर्देशे कथं परमिष्यादिति चेन्न ? इत्यादिवाऽह— तदीति ॥ ६४ ॥

३ ग. भा.— मंत्रं येतेषु गुणेषु भक्तियोगस्य श्रेष्ठ्याद्ब्रह्मतमम् इति पूर्वमेतत्कं 'इदं तु ते गुह्यतमं प्रश्याम्यनग्रथे' [१।१] इत्यादीः भूयोऽपि तद्विषयं परमं मे वचः शृणु; इष्टोऽसि मे दृढ इति मन्त्रेण हितं वक्ष्यामि ॥ ६४ ॥

४ वे. ता. चं.— अविशेषेण त्रिविधेऽपि हि निगमिते प्रयोगाम्यन्यपेक्षया गुह्यतरत्वे चोक्ते त्रिभेदेषु व्यवहितान्यवहितोपायविभागेन गुह्यतममध्यवसायार्थं, पुन प्राधान्यात् तत्र शास्त्रतात्पर्याविशयशोचतनाय 'सर्वगुह्यतमम्' इत्यादि-श्लोक्तद्वयेन भक्तियोगरूपशास्त्रसाराथं प्रतिसन्धाप्यते । तद-मिप्रायेण हि 'शास्त्रसाराथं उच्यते' [गौ. सं. २२] इति श्रुतीतम् । विवृतं चाध्यायादौ । अत्र 'साराथंशेषतया सारतमं प्रयत्न चरमश्लोकेन प्रतिपाद्यते' इति सोऽपि 'शास्त्रसाराथं' इत्यनेनैव कोडीकृत । 'सर्वगुह्यतमम्' इत्यत्र योगविभागवता 'सप्तमी शौण्डे' [अष्टा. २।१।४०] इत्यनेन समासमभिप्रेत्य सर्वेष्वेतेष्विति सप्तमीनिर्देश । गुह्यतमशब्दप्रत्यभिज्ञाना-स्युरशब्दस्वारस्यात् 'मन्मना भव' इति श्लोकस्य चाल्पा-वरस्य पूर्वोक्तस्यैव पाठात् एव भक्तियोग इह शास्त्रान्ते शास्त्रसारत्वज्ञानानायाञ्छ्रियते, नत्वर्थान्तरमित्यभिप्रायेणाऽऽह गुह्यतमम् इति पूर्वमेवोक्तमिति । अत्र वाच्यस्य गुह्यत-मत्वमेव वचस्तुपचरितमित्याह भूयोऽपि तद्विषयमिति ।

श्रवणमात्रावृत्ते 'भूय' इत्यनेनैव साध्यत्वाच्चतुर्थविषयत्व-परोऽत्र भूयश्शब्द । व्यवधाननैरपेक्ष्येण गुह्यतमनिष्कर्षाधतया पुनर्वचन सार्थमिति भाव । वचस परमत्वोक्ति नान परं वक्तव्यमस्ति इति निगमनाभिप्राया । यद्वा वाच्यस्य परम-त्वात्तद्वचसोऽपि तदुच्यते, 'यस्माद्दमोत्परो धर्मो विद्यते तेह कश्चन' इति भगवन्नयोगश्च सवभ्यो यज्ञादिभ्यः परमं, परान्तर' रहितश्चोच्यते; तथा 'इत्याचारदमार्हिंसादानस्वाध्यायकर्म-णाम् । अथ तु परमो धर्मो यथोगेनात्मदशनम्' [या. सू. १।१।८] इति । आत्मा ह्यत्र सर्वान्तरात्मा । उपच्छ-दनस्तुत्यादिशाङ्का-परिहाराय 'इष्टोऽसि' इत्यादिकम् । इष्ट प्रीतिविषय इत्यर्थं, 'प्रियोऽसि' [१।८।६५] इत्यनन्तरवत् । एवमिष्ट अत्यर्थं प्रियः । 'प्रियो हि ज्ञानिनोऽत्ययमह स च मम प्रिय' [७।१७] इत्यादिमि प्रागुक्तज्ञानिवदतिष्ठमिष्टो-ऽसि, यथा गुह्यतम प्रकाशनीयं, तथा प्रीतिविषयोऽस्तीत्यर्थं । इष्ट इति यत्, ततस्ते हितं वक्ष्यामीति वा ॥ ६४ ॥

५ आ. मा. भा.— ॥ ६४ ॥

६ ज प्र. दी.— ॥ ६४ ॥

७ ह. पै. भा.— सर्वेति । सर्वगुह्यतमं सर्वरहस्यतमं भूयः पुनरपि शृणु मे परमं वचः ततस्त्वस्मात् । हितं कुशलम् ॥ ६४ ॥

८ वे. प्र. नि — एव वृत्तनगीतार्थभूत ज्ञानमजुनस्य तदप्रतिबद्धापरोक्षत्वाय कर्तव्यं चोक्तम्, इदानीं ज्ञानसाधनेषु किं मुख्यं ? इत्यपेक्षायामाह द्वाभ्याम्— सर्वगुह्येति । अत्र " 'सर्वगुह्यतमम्' इत्यनेन गुह्यात्कर्मयोगात्तत्फलतया गुह्य-तराग्नानाथ सर्वस्मादतिशयेन गुह्यं गुह्यतमम् 'मन्मना भव मद्रक्त' [१।८।६५] इत्युपदेश्यमाणं अजनम् " इति मधुसूदनसरस्वतीभिर्व्याख्यातम् । तदसत्, ज्ञानसाधनस्य भक्तेशानादतिशयासिद्धे, 'ततो वक्ष्यामि ते हितम्' इत्यत्र 'हितं ज्ञानमाप्तिसाधनम्, तद्धि सर्वहितानां हिततमम्' इति (शा) भाष्य एव व्याख्यातत्वेन तद्विरोधाच्च । न हि

श्रीधराणामिव भगवत्पादभाष्यात्तिलह्वन भवतामभिमत्म् । अतो भाष्याभिमतो युक्त एव भक्तियोगो गुह्यतमः । अत एव 'मन्मना भव मद्रक्त' इति स्वस्मिन्वचनं स्वस्मिन्वचनं च भक्तिभगवतोपदिश्येते । भाष्यकारैरपि 'योगिनामपि सत्र-पायम्' [६।४७] इति श्लोके वसुध्वादिश्यादिदेवताप्राप्त-भक्तेभ्यो भगवद्रक्तस्योत्सर्पे प्रतिपादयद्रियमेवमात्राधोऽभि-प्रत । एव च सर्वगुह्यतमं अतएव परमं श्रेष्ठं मे वच तत्र तत्रोक्तमपि त्वदनुग्रहाथं पुनर्वक्ष्यमाणं भूयुः । एतच्च न मया मार्थकारणाद्वा वदामि, चिन्तु एवमत्यन्तं मे स्वमिष्टं प्रिय इति यत्, ततस्ते हितं मुख्यं ज्ञानसाधनं वक्ष्यामि ॥ ६४ ॥

९ व० त० दी०— एतस्याशेषतो दुर्ज्ञेयत्वात् स्वयमेवातिमात्रमनुगृह्यन् स्वीयाय स्वतस्त्वमुपदिशति— सर्व-गुह्यतममिति । अत्र 'भूयः' इति पदमिदं गुह्यतममिति गुह्यतमं शास्त्रं इत्यादौ स्वस्यैव मूलपुरोक्तमतया मुक्ताया-मप्यस्य मयि नरादिगुह्यतापादानपूर्वकमन्य एव कञ्चन पुरुषोत्तमोऽन्तर्यामिरूपो निर्गुण एतद्वचसाऽऽज्ञाय भजनीय इति सन्देहवारणायोक्तम् । स्पष्टमन्यत् ॥ ६४ ॥

१० पु अ. त — विमृश्यकारित्वमीशरोवावसम्भा-वितमिति विचारेण शोचन्तमजुनं वृषया तद्दारा च लोकादिभिर्भुविनिश्चितार्थं स्वयमेवाह— सर्वगुह्येति । सर्वगुह्येऽपिगुणं गोच्यं गुह्यतमं मे परमं परमं रूपं वचो भूय

पूर्वमुक्तमपि तत्प्रकरणेषु इदानीमेकीटस्य पुनर्वक्ष्यमाणं भूयुः । एव सारभूतमेकीटत्वाकृते हेतुमाह— इष्टोऽस्तीति । मे मम एवमत्यन्तं अप्रियकरणेषु अप्रियमाभावरहितं इष्टं प्रियोऽसि, तत्- कारणत्वे हितं वक्ष्यामि कथयामि ॥ ६४ ॥

११ नी० भा० दी०— एव यथेष्टप्रकरणमभ्यनुज्ञायाम्यतिवात्सल्यात् श्लोक्तद्वयेनैव वृत्तं शास्त्रार्थमुपदेश्य-स्तद्वृणु ऐकाग्र्यमस्य सन्पादयितुमाह— सर्वेति । सर्वेभ्यो गुह्येभ्यः अतिशयितं गुह्यं सर्वगुह्यतमं भूयः पुनरसह-दुक्तमपि मे मम वचनं शृणु, परमं परमार्थविषयत्वात् । न लोभात्रापि भयारवा वक्ष्यामि । किं तर्हि ? मे त-

९ व० त० दी०— तथाहि— मन्मना इति । हे पार्थ ! निस्सन्दिग्धतया सर्ववेदान्तप्रेष्य स्वाश्रितवात्सल्य जलधौ त्वत्सारथ्यकर्मणि स्थिते ' मय्येव मन आधत्स्व ? [१२।८] इति पूर्ववाक्यैकार्थतामनुसन्धान मन्मना एव, मद्भक्त एव, मद्याजी एवेति त्रिकाण्डार्थभूतमत्परायण एव भव । एवकारोऽप्यत्र प्रत्येकमभि सम्बन्ध्य, स चान्यभजनादिवारणार्थः पूर्ववदनुपज्जते । एवं सति मामेवैष्यसीत्यहं प्रतिज्ञाने सत्यं यतस्त्वं मे प्रियोऽसि । नहि प्रीतिविषयस्याग्रे बन्धनमुचिषमिति मुख्यभक्तिमार्ग उपदिष्टः पूर्ववत् ॥ ६५ ॥

१० पु अ त - एवं प्रतिज्ञाय तत्स्वरूपमाह— मन्मना इति । मन्मनाः मत्प्रेव मनो यस्य तादृशो भव, मद्भक्त मयि स्नेहयुक्तो भव, मद्याजी मत्पूजनशीलो भव, मां नमस्कुरु मयि सर्वाधिक्यज्ञानवान् भवेत्यर्थः । एवम्भूतः । सन्न सत्य सत्यरूपं मामेव एष्यसि प्राप्त्यसि, नात्र सन्देह कर्तव्यः, यतो मे मम प्रियोऽसि अतस्ते तुभ्यं प्रतिज्ञाने प्रतिज्ञां करोमि ॥ ६५ ॥

११ नी० भा० दी०— तदेव गुह्यतमं हितमाह— मन्मना इति । अहं प्रत्यगात्मानन्दैकघनः परिपूर्ण- स्तदाकारं मनो यस्य स मन्मनाः भव, एतेन ब्राह्मात्माभेदोऽपि साक्षात्करणीय इत्युत्तरपट्टार्थ उक्तः । कथमेव- विधा ज्ञाननिष्ठा लभ्यते ? अत आह— मद्भक्तो भव, एतेन भगवदुपासनात्मको मध्यमपट्टार्थ उक्त । कथमस्न- गुण्यस्य भक्तिरुद्देष्यति ? इत्यत आह— मद्याजी भगवदर्थकर्मकरणशीलो भव, एतेन कर्मप्रधान आद्यपट्टार्थो विधुव । ननु यस्य भगवद्याजित्वं न सम्भवति दारिद्र्यात्कृपाद्यभावाद्वा तस्य भगवद्भक्तिरौर्लभ्याद्ब्रह्माकारा चेतोवृत्तिर्दुर्लभतरेत्याशङ्क्याऽह— मा नमस्कुरु प्राकृतभक्त्यैव प्रतिमादौ भगवन्त सर्वोपचारसमर्पणेन नमस्कारादिना सम्यगाराधयेत्यर्थः । तथा चाश्वलायनो नमस्कारस्यैव यज्ञत्वमुदाहरति— " यो नमसा स्वध्वर—" इति " यज्ञो वै नम इति हि प्राह्वयं भवति " इति च । एवमुक्तस्य सोपानत्रयात्सुदस्य फलमाह— मामिति । मामेव तत्पदार्थ सर्वजगत्कारणं सर्वेश्वर सर्वशक्तिमखण्डैकरसं त्वं एष्यसि प्राप्त्यसि विम्ब इव प्रतिनिम्बं घटाकाश इव महाकाशम् । अरिमघर्थे शपथं करोति— ते तव पुरः सत्यं अनाधितार्यभूत प्रतिज्ञाने प्रतिज्ञा करोमि मामेवैष्यसीति । प्रियोऽसि मे यतस्त्वं मे मम प्रियोऽसि, अतः प्रसारणानहं त्वयि सत्यमेवाहं प्रवीमीत्यर्थः ॥ ६५ ॥

अधिकारपरत्वेनार्जुनं प्रति भगवदुपदेशः ।

सर्वधर्मान्परित्यज्य मामेकं शरणं ब्रज ।

अहं त्वा सर्वपापेभ्यो मोक्षयिष्यामि मा शुचः ॥ ६६ ॥

१ शां. भा.— कर्मयोगनिष्ठायाः परमरहस्यमीश्वरशरणतामुपसंहृत्य, अथेदानीं कर्मयोगनिष्ठापत्तौ सम्यग्दर्शनं सर्ववेदान्तसारनिहितं वक्तव्यमित्याह— सर्वेति । सर्वधर्मान् सर्वं च ते धर्माश्च सर्वधर्मास्तान् । धर्मशब्देनाराधमार्गोऽपि गृह्यते, नैष्कर्म्यस्य निरक्षितत्वात् " नाभिरतो दुश्चरितात् " [कठो. २।२४] 'त्यज धर्ममधर्म च' [म. भा. १२।३२९।४०+३३१।४४+सत्र्यासो. २।१२] इत्यादिश्रुतिसृष्टिभ्यः । सर्वधर्मान्परित्यज्य सद्यस्य सर्वकामीणीत्येतत् । मामेकं सर्वात्मानं समं सर्वभूतस्यमीश्वरमच्युतं गर्भ- जन्मजराभरणनिराजितं 'अहमेव' इत्येवमेकं शरणं ब्रज; न मनोऽन्यदस्तीत्यवधारयेत्यर्थः । अहं त्वा त्वामेव- निश्चितवुद्धिं सर्वपापेभ्यः सर्वधर्माधर्मनन्धनरूपेभ्यो मोक्षयिष्यामि स्वात्मभानप्रकाशीकरणेन । उक्तं च— ' नाश्रयाम्यात्मभारस्यो ज्ञानदीपेन भास्वता ' [१०।११] इति । अतो मा शुचः शोकं मा पार्षीरित्यर्थः ॥ ६६ ॥

२ आ शां. भा. — इममनुमान-तत्कोऽन्त्याप्यमाह— इति— नाभिरतो इति । 'मामेकं' इत्यादिस्तापदमाह- नमार्गोऽन्यदिति । अहमेव शक्तिरसत्तादुक्तपदस्यशां- क्तनिष्ठायां सुकथानिधिरेऽपि स पुरश्चरित्वादिभ्य

प्रत्येपदिदक्षितत्वाद्बिरोधमभिप्रेत्याऽऽह— अहं त्वेति । त्वदीयवन्धननिरसनद्वारा त्वत्पालयितृत्वात् ते शोकावकाशो-
-त्केऽर्थे दासतिकं वाक्यमनुकूलयति— उक्तं चेति । ईश्वरस्य । अस्तीत्याह— अत इति ।

[गीताशास्त्रोपसंहारः ।]

१ शां. भा.— अस्मिन्हि गीताशास्त्रे परं निश्श्रेयससाधनं निश्चितं किं ज्ञानं ? किं कर्म ?
आहोस्विदुभयं ? इति । कुतः सन्देहः ? ' यज्ज्ञात्वाऽभृतमश्नुते ' [१३।१३] ' ततो मां तत्त्वतो
ब्रूत्वा विश्वे तददनन्तरम् ' [१८।५५] इत्यादीनि वाक्यानि केवलज्ञानान्निश्श्रेयसप्राप्तिं दर्शयन्ति;
' कर्मण्येवाधिकारस्ते ' [२।४७] ' कुरु कर्मैव ' [४।१५] इत्येवमादीनि कर्मणामवश्यकर्तव्यतां
दर्शयन्ति । एवं ज्ञानकर्मणोः कर्तव्यतोपदेशात्समुचितयोरपि निश्श्रेयसहेतुत्वं स्यादिति भवेत्संशयः । किं
पुनरत्र मीमांसाफलम् ? नन्वेतदेव— एषामन्यतमस्य परमनिश्श्रेयससाधनत्वावधारणम्, अतो विस्तीर्णतरं
मीमांस्यमेतत् । आत्मज्ञानस्य तु केवलस्य निश्श्रेयसहेतुत्वं, भेदप्रत्ययनिवर्तकत्वेन कैवल्यफलावसानत्वात् ।

२ आ. शां. ध्या.— पूर्वापरालोचनातो गीताशास्त्रं
व्याख्यायोपसंहृत्य तत्तात्पर्यार्थं निर्धारितमपि विचारद्वारा
निर्धारयितुं विचारमवतारयति— अस्मिन्निति । किञ्चन्द्रार्थ-
मेव त्रेया विभजते— ह्यानमिति । निमित्ताभावे संशय-
स्याऽऽसात्वान्न निरस्यतेति मत्वा पृच्छति— कुत इति ।
तत्तदावयवोक्तानेकवाक्यदर्शनं तन्निमित्तमित्याह— यज्ज्ञा-
त्वेति । कर्मणामवश्यकर्तव्यत्वोपलम्भातेभ्योऽपि निश्श्रेयस-
प्राप्तिमांतीत्याह— कर्मण्येवेति । तथापि समुच्चयप्रापकं
नास्तीत्याशङ्क्याऽऽह— एवमिति । अर्थां सामर्थ्यां कार्य-

मवश्यम्भावीत्युपसंहरति— इति भवेदिति । सन्दिग्धं सफलं
च विचार्यमिति स्थितरेसति फले सन्दिग्धमपि न विचार्यमिति
बुद्ध्या पृच्छति— किं पुनरिति । प्रत्येकं ज्ञानकर्मणोः
समुचितयोर्वा मुक्तिं प्रति परमसाधनतत्त्ववधारणमेव विचार-
फलमिति परिहरति— नन्विति । सन्देहप्रयोजनयोर्विचार-
प्रयोजकयोर्भावाद्बिचारद्वारा परममुक्तिसाधनं निर्धारणायमिति
नियमयति— अत इति । एवं विचारमवतार्यं सिद्धान्तं
संप्रक्याति— आत्मेति ।

१ शां. भा.— क्रियाकारकफलभेदबुद्धिरविद्ययाऽऽत्मनि नित्यप्रवृत्ता ' मम कर्म, अहं कर्ता,
अमुष्मे फलायेदं कर्म करिष्यामि ' इतीपमविद्याज्जादिकालप्रवृत्ता । अस्या अविद्याया निवर्तकं ' अय-
महमस्मि, केवलोज्कर्ताऽक्रियोऽफलः, न मतोऽन्योऽस्ति कश्चित् ' इत्येवंरूपमात्मविषयं ज्ञानमुत्पद्यमानं
कर्मप्रवृत्तिहेतुभूताया भेदबुद्धेर्निवर्तकत्वात् । तुशब्दः पक्षद्वयव्यापृश्यर्थः, न केवलैभ्यः कर्मैभ्यः, न च
ज्ञानकर्मभ्यां समुचिताभ्यां निश्श्रेयसप्राप्तिरिति पक्षद्वयं निवर्तयति । अकार्यत्वाच्च निश्श्रेयसस्य
कर्मसाधनत्वानुपपत्तिः । न हि नित्यं वस्तु कर्मणा ज्ञानेन वा क्रियते ।

२ आ. शां. ध्या.— सद्ब्रह्मवाक्यं विद्वत्प्रज्ञादावात्मज्ञाना-
पोषामविद्यां दर्शयति— क्रियेति । आधयोक्तया तदनादित्व-
साह— आत्मनोति । तामेवाविद्यामनाद्यवित्योक्त्यामनयार्थिकां
प्रपन्नयति— ममेति । अनाद्यविद्याकार्यत्वात् प्रवाहरूपेणा-
नादित्वमस्या विवक्षित्वा विशिनष्टि— अनादीति । तत्र
कारणाविद्यानिवर्तकत्वमात्मज्ञानत्वोपन्यस्यति— अस्या इति ।
ननु नेदमुत्पत्तं ज्ञानं निवर्तयत्यविरोधेनोत्पन्नत्वात्, न चाउ-
त्पन्नमलम्बनात्मककार्यैकियाकारित्वाभावात्तदाऽऽह— उत्पद्य-

मानमिति । कथं तस्य कारणाविद्यानिवर्तकत्वं ? इत्याशङ्क्य
कार्याविद्यानिवर्तकत्वदृष्टेरित्याह— कर्मैति । आत्मज्ञानस्ये-
त्यादिसद्ब्रह्मवाक्ये तुशब्दोत्पत्तिविशेषाभावात्तदानर्थक्यमा-
शङ्क्याऽऽह— तुशब्द इति । पञ्चदशव्यावर्तकत्वमेवास्य
स्फुटयति— नेत्यादिना । इत्थं कर्मांशाव्यता मुक्तेरित्याह—
अकार्यत्वाच्चेति । " एष नित्यो महिमा " [घृ. उ. ५।४।२३]
इति धृतेर्नित्यत्वेन मोक्षसंख्याद्ययत्वात् तत्र हेत्वपेक्षेण्यु-
पपादयति— न हीति ।

१ शां. भा.— केवलज्ञानमप्यनर्थकं तर्हि ? न; अविद्यानिवर्तकत्वे सति दृष्टकैवल्यफलावसान-
त्वात् । अविद्यातमोनिवर्तकस्य ज्ञानस्य दृष्टं कैवल्यफलावसानत्वम् । रज्ज्वादिविषये सर्पाद्यज्ञानत्वमो-
निवर्तकप्रदीपप्रकाशफलवत् । विनिवृत्तसर्पादिविकल्परज्ज्जुकैवल्यफलावसानं हि प्रकाशफलं; तथा ज्ञानम् ।
दृष्टार्थानां च चिद्धिक्रियाप्रिमन्वनादीनां व्यापृतकर्त्रादिकारकाणां द्वैधीभावादिदर्शनादिफलादन्यफले
कर्मान्तरे व्यापारानुपपत्तिर्यथा, तथा ज्ञाननिष्ठाक्रियायां दृष्टार्थानां व्यापृतस्य ज्ञानादिकारकस्याऽऽत्म-
कैवल्यफलादन्यफले कर्मान्तरे प्रवृत्तिरनुपपदेति न ज्ञाननिष्ठा कर्ममाहितोपपद्यते ।

२ आ. शां. व्या.— ज्ञानेनापि मोक्षो न विद्यते चेत्तर्हि केवलमपि ज्ञानं सुखत्यनुपयुक्तमिति कुतस्तस्य तत्र हेतुत्वयोः ? इत्याशङ्कते— केवल्येति । ज्ञानानर्थक्यं पृथयति— नेति । तदेव प्रपञ्चयति— अधिद्येति । यदुक्तमविद्यानिवर्तकज्ञानस्य कैवल्यफलावसायित्वं दृष्टमिति तत्र दृष्टान्तमाह— रज्ज्वादी- ति । उक्ते विषये तमोनिवर्तकप्रकाशस्य कस्मिन्फले पर्यवमानं ?

१ शां. भा.— भुज्यन्निहोत्रादिक्रियावत्स्यादिति चेत्, न; कैवल्यफले ज्ञाने क्रियाफलार्थित्वा- नुपपत्तेः । कैवल्यफले हि ज्ञाने प्राप्ते सर्वतस्सम्प्लुतोदके फले कूपतडागादिक्रियाफलार्थित्वाभाववत् फलान्तरं तत्साधनभूतायां वा क्रियायामर्थित्वानुपपत्तिः । नहि राज्ञ्यप्राप्तिफले कर्मणि व्यापृतस्य क्षेत्रमात्रप्राप्तिफले व्यापारोपपत्तिस्तद्विषयं चार्थित्वम् । तस्मान्न कर्मणोऽस्ति निश्चयेत्साधनत्वम्, न च ज्ञानकर्मणोः समुचितयोः, नापि ज्ञानस्य कैवल्यफलस्य कर्मसाहाय्यापेक्षा, अविद्यानिवर्तकत्वेन विरोधात् ।

२ आ. शां. व्या.— कर्मसाहित्यं ज्ञाननिष्ठाया दृष्टान्तेन साध्यप्राप्तशङ्कते— भुजीति । भुजिक्रियाया लौकिक्या वैदिक्याश्चाभिहोत्रादिक्रियायाः सदास्तुष्टानवदमिहोत्रादिक्रियाया ज्ञाननिष्ठायाश्च साहित्यमित्यर्थः । भुजिफले तृत्याख्ये प्राप्तेऽपि स्वर्गादौ तदेतौ चाभिहोत्रादावर्थित्वदृष्टेयुं तत्र साहित्यं, न तथा मुक्तिफलज्ञाननिष्ठायाभे स्वर्गादौ तदेतौ वा कर्मण्यर्थित्वं, तेन ज्ञाननिष्ठाकर्मणोर्न साहित्यमिति परिहरति— नेत्यादिना । सद्ब्रह्मवाच्यं विद्युणोति— कैवल्येति । ज्ञाने फलवति लब्धे फलान्तरे तदेतौ च नार्थित्वेत्तत्र दृष्टान्तमाह— सर्वत इति । सर्वत्र सम्प्लुतं व्याप्तसुदृढमिति समुद्रोक्तिस्तत्फले ज्ञानादि, रस्मिन्प्राप्ते न तडागादिनिर्माणक्रियायां तदर्थीने च ज्ञानादौ कस्यचिदर्थित्वं, तथा प्रकृतेऽपीत्यर्थः । निरतिशयफले ज्ञाने

तत्राऽऽह— यिनियुत्तेति । प्रदीपप्रकाशस्य सर्पप्रमनित्विति द्वारा रज्जुमाने पर्यवसानवदात्मज्ञानस्यापि तदविद्यानिहत्या- ऽऽत्मकैवल्यवसायनमिति दार्ष्टान्तिकमाह— तद्येति । ज्ञान- दीना ज्ञाननिष्ठाहेतूनां कर्मान्तरे प्रवृत्तिसम्भवात्कर्मसाहित्ये वा कैवल्यवसायिनीति चेत्तत्राऽऽह— दृष्टार्थानामिति ।

लब्धे सातिशयफले कर्मणि नार्थित्वमित्येतद्दृष्टान्तेन स्फुटयति- न हीति । कर्मणः सातिशयफलत्वमुक्तमुपजीव्य फलित- माह— तस्मान्नेति । ज्ञानकर्मणोः साहित्यासम्भवनमपि पूर्वोक्तं निगमयति— न चेति । न हि प्रकाशतमसोरिव मिथो विरुद्धोऽस्तयोः साक्षादेकस्मिन्फले साहित्यमित्यर्थः । ननु ज्ञानमेव मोक्षं साध्यदात्मसहायत्वेन कर्मपिङ्गते, करणस्योप- करणापेक्षत्वात्तत्राऽऽह— नापीति । ज्ञानमुपपत्तौ यज्ञायपेक्ष- मपि नेत्यनं फले तदपेक्षं स्वोत्पत्तिनान्तर्रीयकत्वेन युक्ते- न्मात्रायत्तरवादित्यर्थः । यदुक्तमिति कर्तव्यत्वेन ज्ञानं कर्मा- पेक्षमिति तत्राऽऽह— अविद्येति । ज्ञानव्याप्ताननिवर्तकत्वात्तत्र कर्मणो विरुद्धतया सहकारित्वायोगान्न फले तदपेक्षेत्यर्थः ।

१ शां. भा.— नहि तमस्तमसो निवर्तकम्, अतः केवलमेव ज्ञानं निश्चयेत्साधनमिति, न; नित्याकरणे प्रत्यवायप्राप्तेः, कैवल्यस्य च नित्यत्वात् । यत्तावत्केवलज्ञानात्कैवल्यप्राप्तिरित्येतत्तदसत् । यतो नित्यानां कर्मणां श्रुत्युक्तानामकरणे प्रत्यवायो नरकादिप्राप्तिलक्षणः स्यात् । नन्वेवं तर्हि कर्मण्यो मोक्षो नास्तीत्यनिर्मांश एव; नैव दोषः, नित्यत्वान्मोक्षस्य । नित्यानां कर्मणामनुष्ठानात्प्रत्यवायस्या- प्राप्तिः । प्रतिपिङ्गस्य चाकरणादनित्यशरीरानुपपत्तिः । काम्यानां च वर्जनादिदृशरीरानुपपत्तिः । वर्तमानशरीरारम्भकस्य च कर्मणः फलोपभोगक्षये पतितेऽस्मिञ्छरीरे देहान्तरोत्पत्तौ च कारणाभावा- दात्मनो रागादीनां चाकरणात्स्वरूपावस्थानमेव कैवल्यमित्यतिसिद्धं कैवल्यमिति ।

२ आ. शां. व्या.— कर्मणोऽपि ज्ञानवदज्ञाननिवर्त- कत्वे कुतो विरुद्धता ? इत्याशङ्क्याऽऽह— नहीति । केवलस्य समुचितस्य वा कर्मणो मोक्षे साक्षादतन्वये फलितमाह— अत इति । केवलं ज्ञानं मुक्तिसाधनमित्युक्तं तदधिपेयप्राप्तशङ्कते— नेत्यादिना । निकल्पमयूष नयर्थमाह— यत्सावदिति । नित्या- करणे प्रत्यवायप्राप्तेरिति हेतुं प्रपञ्चयति— यत इति । ज्ञान- ब्रह्मोऽपि नित्यानुष्ठानस्याऽऽवश्यवृत्त्याश्च केवलज्ञानस्य कैवल्य- हेतुत्वमर्थः । 'कैवल्यस्य च नित्यत्वात्' इत्यस्य व्याख्येयं दृष्टयति— नम्यति । यदि नित्येनेमितिकृद्मणि धौतान्य- करणे प्रत्यवायकारीषयवपराद्वेषानि, एवं तर्हि त्रैम्यः समुचित-

तेभ्योऽसमुचितेभ्यश्च मोक्षो नेत्युत्तरत्वात्केवलज्ञानस्य वातरे- त्वादिनिबन्धना मुक्तिं सिध्येदित्यर्थः । कैवल्यस्य चेत्यादि व्याख्येयमिन्द्रियसत्प्रत्ययादिसत्— नेव दोष इति । कुपे- नित्यत्वेनायत्नसिद्धेर्न तदभावशक्त्युक्तं प्रपञ्चयति— नित्याना- मिति । काम्यकर्मवशादिदृशरीरापत्तिं शङ्कित्वा— काम्यानां चेति । आरम्भकर्मवशात्तर्हि देहान्तरं नेत्याह— घर्तमानेति । तर्हि देहान्तरं दोषकर्मणः स्यादित्याशङ्क्य कर्माद्यर्थक्यमि- त्त्वानिलाह— पतितेऽस्मिन्नि । रागादिना कर्मागतं लभे देहान्तरं च भविष्यतीत्याशङ्क्याऽऽह— रागादीनां चेति ।

१ शां. भा.— अतिक्रान्तानेकजन्मान्तरकृतस्य स्वर्गनरकादिप्राप्तिफलस्यानारब्धकार्यस्योपभोगानुपपत्तेः क्षयाभाव इति चेत्, न; नित्यकर्मानुष्ठानायासदुःखोपभोगस्य तत्फलोपभोगत्वोपपत्तेः । प्रायश्चित्तवद्वा पूर्वापात्तदुरितक्षयार्थत्वान्नित्यकर्मणाम् । आरब्धानां चोपभोगेनैव कर्मणां क्षीणत्वादपूर्वाणां च कर्मणामनारम्भेऽप्यत्नसिद्धं केवल्यमिति, न; “ तमेव विदित्वाऽतिमृत्युमेति, नान्यः पन्था विद्यतेऽप्यनाय ” [श्वेता. ३।८+६।१५] इति विद्याया अन्यः पन्था मोक्षाय न विद्यते इति श्रुतेश्चर्मवदाकाशवेष्टनसम्भववदविदुषो मोक्षासम्भवश्रुतेः, ‘ ज्ञानात्केवल्यमाप्नोति ’ इति च पुराणस्मृतेः, अनारब्धफलानां पुण्यानां कर्मणां क्षयानुपपत्तेश्च ।

२ आ. शां. व्या.— आत्मनः स्वरूपवस्थानमिति सम्बन्धः । अतीतासङ्घजनभेदेऽव्यजितस्य कर्मणो नानाफलस्थानारब्धस्य भोगेन विनाऽक्षयात्ततो देहान्तरारम्भादेकमविवक्ष्यस्वामिणा कल्याण सुकरयत्नसिद्धतेति चोदयति— अतिक्रान्तेति । नोक्तकर्मनिमित्तं देहान्तरं शब्दित्यवमित्याह— नैति । नित्यनैमित्तिककर्माणि धीतान्यवदयमनुष्ठेयानि, तदनुष्ठाने च महानायासस्ततो दुःखोपभोगस्ततोऽपानारब्धकर्मफलभोगत्वोपभोगस्ततो देहान्तरमित्याह— नित्येति । नित्यादिना श्रुतनिवृत्तावप्यविरोधान्मुक्तनिवृत्तिः, ततो देहान्तरमित्याह— अत्र मुक्तस्य नित्यादेरित्यत्वेऽनारब्धत्वे च न्यायविरुद्धस्य सत्यासिद्धत्वात्ततो देहान्तरायोगमित्यादेरन्यत्वे च न तस्य फलान्तरमिति मत्या यथा प्रायश्चित्तमुपात्तदुरितनिवर्हणार्थं, न फलान्तरापेक्षं; तथेदं सर्वमपि नित्यादिकर्मोपात्तपानिराकरणार्थं अहिमन्त्रेव पर्यवस्यन्न देहान्तरारम्भकमिति पक्षान्तरमाह—

प्रायश्चित्तचदिति । तथापि प्रारब्धवशादेव देहान्तरं शब्दयते, नानाजन्मारम्भकाणामपि तेषां यावदाद्यकारन्यायेन सम्भवादि-त्याशङ्कयाऽऽह— आरब्धानां चेति । पूर्वार्जितकर्मणांमेवं क्षीणत्वेऽपि कानिचिदपूर्वकर्माणि देहान्तरमारभेरनित्याशङ्कयाऽऽह— अपूर्वाणां चेति । विना ज्ञानं कर्मणैव मुक्तिरिति पक्षं श्रुत्यवष्टम्भेन निराचष्टे— नेत्यादिना । “ विद्यतेऽप्यनाय ” इति श्रुतेरिति सम्बन्धः । एवकारार्थं विग्रहप्रत्यादिभागं व्याकरोति— अन्य इति । “ यदा चर्मवदाकाशं वेष्टयिष्यन्ति मानवाः । तदा देवमविहाय दुःखस्यान्तो भविष्यति ” [श्वे. उ. ६।२०] इति श्रुतिमयतोऽनुवदति— चर्मवदिति । धीतोद्ये स्मृतिं संवादयति— ज्ञानादिति । किञ्च त्वदीयन्यायस्यानुपगमनहीनत्वेनाऽऽभासतया पुण्यकर्मणामनारब्धफलानां क्षयाभावे देहान्तरारम्भसम्भवात् ज्ञानं विना मुक्तिरित्याह— अनारब्धेति ।

१ शां. भा.— यथा पूर्वापाचानां दुरितानामनारब्धफलानां सम्भवस्तथा पुण्यानामप्यनारब्धफलानां स्यात्सम्भवः । तेषां च देहान्तरमकृत्वा क्षयानुपपत्तौ मोक्षानुपपत्तिः । धर्माधर्महेतूनां च [गद्वैपमोहानामन्यत्राऽऽत्मज्ञानादुच्छेदानुपपत्तेर्धर्माधर्मोच्छेदानुपपत्तिः । नित्यानां च कर्मणां पुण्यश्लोकफलश्रुतेः ‘ वर्णा आश्रमाश्च स्वकर्मनिष्ठाः ’ [गौ. ध. सू. १।१२९] इत्यादिस्मृतेश्च कर्मक्षयानुपपत्तिः । ये त्वाहुर्नित्यानि कर्माणि दुःखरूपत्वात्पूर्वकृतदुरितकर्मणां फलमेव, न तु तेषां स्वरूपव्यतिरेकेणान्यत्फलमस्ति, अश्रुतत्वाज्जीवनादिनिमित्ते च विद्यानादिति । न; अप्रवृत्तानां कर्मणां फलदानासम्भवात्, दुःखफलविशेषानुपपत्तिश्च स्यात् ।

२ आ. शां. व्या.— तथाविधानां कर्मणां नास्ति सम्भावनेत्याशङ्कयाऽऽह— यथेति । अनारब्धकल्पुण्यकर्मणां येषु कश्च मोक्षानुपपत्तिः ? इति तत्राऽऽह— तेषां चेति । इत्थं कर्मक्षयानुपपत्त्या मोक्षानुपपत्तिरित्याह— धर्मेति । “ कर्मणा पितृलोकः ” [वृ. उ. १।१।१६] इति श्रुतिमाश्रित्य कर्मक्षये हेतुन्तरमाह— नित्यानामिति । स्मृत्याऽपि यथोक्तमर्थं धर्मयथेति— वर्णा इति । प्रेत्य कर्मफलमनुभूय ततः शोषेण विशिष्टजात्यादिभावो जन्म प्रति-

पद्यत इत्येतदादिपदार्थः । यत् नित्यानुष्ठानायासदुःखभोगस्य तत्फलभोगत्वमिति तदिदानीमनुवदति— ये त्विति । नित्यानुष्ठानायमान्यायासपर्यन्तानीति शेषः । तथापि नित्यानां काम्यानामिव स्वरूपातिरिक्तं फलमाशङ्क्य विष्णुदेवो तदभ्रवणान्मैवमित्याह— न त्विति । विष्णुदेवो फलाशुनौ तत्कामनाया निमित्तस्याभावात् नित्यानि विषीयेरित्याशङ्कयाऽऽह— जीयनादीति । न नित्यानां किन्दसिद्धिरिति शेषः । अनुभाषितं इत्यति— नेत्यादिना ।

१ शां. भा.— यदुक्तं पूर्वजन्मकृतदुरितानां कर्मणां फलं नित्यकर्मानुष्ठानायासदुःखं भुज्यत इति, तदसत् । न हि मरणकाले फलदानायानुभूरीश्वस्य कर्मणः फलमन्यकर्मारब्धे जन्मन्युपभुज्यते

इत्युपपत्तिः । अन्यथा स्वर्गफलोपभोगायाग्निहोत्रादिकर्मरुद्धे जन्मनि नरककर्मफलोपभोगानुपपत्तिर्न स्यात्, तस्य दुरितदुःखविशेषफलत्वानुपपत्तेश्च । अनेकेषु हि दुरितेषु सम्भवत्सु भिन्नदुःखसाधनफलेषु नित्यकर्मानुष्ठानायासदुःखसाधनफलेषु कल्प्यमानेषु द्वन्द्वरोगादिबाधनं निर्निमित्तं न हि शक्यते कल्पयितुं, नित्यकर्मानुष्ठानायासदुःखमेव पूर्वोपात्तदुरितफलं, न शिरसा पापाणवहनादिदुःखमिति ।

२ आ शां ध्या — तदेव विग्रहत्रिपद्यमन्य नयर्थं माह — यद्वक्तमिति । अप्रसन्नानामित्यादिहेतुं प्रपञ्चयति — न हीति । कर्मान्तररुद्धेषु हि देहे दुरितफलं नित्यानुष्ठानायासदुःखं भुञ्ज्यतां काऽनुपपत्तिः ? इत्याशङ्क्याऽऽह — अन्यथेति । यदुक्तं दुःखकल्पविशेषानुपपत्तिश्च स्यादिति तदुपपादयति — तस्येति । सम्भावितानि तावदनन्तानि सञ्चितानि दुरितानि तानि च नानादुःखफलानि यदि तानि नित्यानुष्ठानायाससम्पत्तौ च तन्मात्रप्रकल्पानि कल्पयेत्स्तदा तदेव कल्प्यमानेषु सत्यु नित्यस्यानुष्ठितस्याऽऽयासमासादयतो यो दुरितक्रान्तो दुःखविशेषो न तत्फलं, दुरितफलानां दुःखाना बहुत्वात्; अन्यो नित्य

कर्म यथाविशेषित दुरितक्रान्तुं खविशेषफलकमित्ययुक्तमित्यर्थं । किञ्च नित्यानुष्ठानायामदुःखसाधनफलानि चेदुस्तानि कल्पयन्ते तदा द्वन्द्वरोगादिबाधस्य रोगादिबाधायाश्च दुरितनिमित्तत्वानुपपत्तेः सुदृढकृतत्वस्य चासम्भवादानुपपत्तिरेवोदीरित बाधाया स्यादित्याह — द्वन्द्वेति । इतश्च नित्यानुष्ठानायासदुःखमेव दुरितफलमित्ययुक्तमित्याह — नित्येति । इदं कर्मिति न शक्यते कल्पयितुमिति पूर्वेण सम्बन्धः । यदि तदेव तत्फलं न तर्हि शिरसा पापाणवहनादिदुःखं दुरितक्रान्तं, न च तद्वहनेषु सुदृढं दुःखस्यातत्कार्यत्वात्तद्वहनादिकारिकं स्यादित्यर्थः ।

१ शां. भा. — अप्रकृतं चेदमुच्यते नित्यकर्मानुष्ठानायासदुःखं पूर्वकृतदुरितकर्मफलमिति । कथम् ? अप्रसूतफलस्य हि पूर्वकृतदुरितस्य क्षयो नोपपद्यत इति प्रकृतं तत्र प्रसूतफलस्य कर्मणः फलं नित्यकर्मानुष्ठानायासदुःखमाह भवान्, नाप्रसूतफलस्येति । अथ सर्वमेव पूर्वकृतं दुरितं प्रसूतफलमेवेति मन्यते भगवन्ततो नित्यकर्मानुष्ठानायासदुःखमेव फलमिति विशेषणमयुक्तं, नित्यकर्मविध्यानार्थक्यप्रसङ्गोपभोगेनैव प्रसूतफलस्य दुरितकर्मणः क्षयोपपत्तेः । किञ्च शुभस्य नित्यस्य दुःखं कर्मणश्चेत्फलं नित्यकर्मानुष्ठानायामादेव तद्दृश्यते व्यायामादिवत्तदन्यस्येति कल्पनानुपपत्तिः । जीवनादिनिमित्तं च विद्यानाभित्यानां कर्मणाम् प्रायश्चित्तप्रत्युत्कृतदुरितफलत्वानुपपत्तिः । यस्मिन्पापकर्मनिमित्तं यद्विहितं प्रायश्चित्तं, न तु तस्य पापस्य तत्फलम् । अथ तस्यैव पापस्य निमित्तस्य प्रायश्चित्तदुःखं फलं जीवनादिनिमित्तमपि नित्यकर्मानुष्ठानायासदुःखं जीवनादिनिमित्तस्यैव तत्फलं प्रसज्येत । नित्यप्रायश्चित्तयोर्निमित्तकत्वानिशेषात् ।

२ आ. शां ध्या — नित्यानुष्ठानायासदुःखमुपात्तदुरितफलमित्येतदप्रकृतत्वात्तदुक्तं वक्तुमित्याह — अप्रकृतं चेति । तदेव प्रपञ्चयितुं पृच्छति — कथमिति । तथाऽऽहो प्रकृतमाह — अप्रसूतेति । तथापि कथमस्माकमप्रकृतवादित्त्वं ? तथाऽऽह — तत्रति । प्रसूतफलत्वमनुपपत्तौ फलत्वमिति प्राचीनदुरितगतविद्यानुष्ठानमादिविशेषण सर्वस्यैव तस्य प्रसूतफलत्वात्त्रियानुष्ठानायासदुःखफलत्वमस्माकमप्रकृतवादित्तेति शङ्कते — अथेति । पूर्वोपात्तदुरितस्याविशेषायाऽऽरुद्धफलत्वे विशेषणानर्थक्यमिति परिहरति — तत्र इति । दुरितमात्रस्याऽऽरुद्धफलत्वेनानारुद्धफलस्य तन्मूलफलविशेषवत्त्वानुपपत्तित्यर्थः । पूर्वोपात्तदुरितसाधनफलं चेद्भोगेनैव तत्प्रथममभवात्सिद्धयर्थं नित्यं कर्म न विद्याभ्यस्यमिति दोषान्तरमाह — नित्येति । इत्यत्र नित्यानुष्ठानायासदुःखं नोपात्तदुरितफलमित्याह — किञ्चेति । तदेव स्फोरयति — श्रुतस्येति । यथा ध्यायामगतमना दिहर्षं दुःखं नाशयत्य दुरितकल्पयन्ते तत्फलत्वमस्माकं, तथा

नित्यस्योपि श्रुत्युक्तस्यानुष्ठितस्याऽऽयासपर्यन्तस्य फलान्तराद्युपभोगानुष्ठानायासदुःखमेव चेत्फलं तर्हि तस्मादेव तदर्थोपात्तस्य न दुरितफलत्व कल्प्य, नित्यफलत्वमभवात्तदित्यर्थः । इदं फलत्वे नित्यानामनुष्ठानमेव श्रेयं स्यादित्याशङ्क्याऽऽह — जीवनादीति । नित्यानां दुरितफलत्वानुपपत्तौ हेत्वन्तरमाह — प्रायश्चित्तस्येति । दृष्टान्तं प्रपञ्चयति — यस्मिन्निमित्तं । तथा जीवनादिनिमित्तं विहितानां नित्यानां दुरितफलत्वात्सिद्धिरिति शेषः । इत्यत्र प्रायश्चित्तं न निमित्तस्य पापस्य फलं, किन्तु तदनुष्ठानायासदुःखं तस्य पापस्य फलमिति शङ्कते — अथेति । प्रायश्चित्तानुष्ठानायामदुःखस्य निमित्तत्वपापफलत्वे जीवनादिनिमित्तमित्यानुष्ठानायासदुःखस्यैव जीवनादेरेव फलं स्यात्, नोपात्तदुरितस्येति परिहरति — जीवनादीति । प्रायश्चित्तदुःखस्य तन्निमित्ततापफलत्ववत्जीवनादिनिमित्तकर्महेतुमपि दुःखं जीवनादिफलमित्यर्थं हेतुमाह — नित्येति ।

श्रीं हि सर्वमेव कर्म । तथाचोपपादितं अविद्वद्विषयं कर्म, विद्वद्विषया च सर्वकर्मसंख्यासपूर्विका ज्ञान-
निष्ठा । ' उभौ तौ न विजानीतः ' [२।१९] ' वेदाविनाशिनं नित्यम् ' [२।२१] ' ज्ञानयोगेन
साहृद्यानां कर्मयोगेन योगिनाम् ' [३।३] ' अज्ञानां कर्मसङ्गिनां ' [३।३६] ' तच्चवित्तु .. गुण
शुणेषु वर्तन्त इति मत्वा न सज्जते ' [३।२८] ' सर्वकर्माणि मनसा संन्यस्याऽऽस्ते ' [५।१३]
' नैव किञ्चित्करोमीति युक्तो मन्येत तच्चवित् ' [५।८] अर्थाद्भ्रूः करोमीति । ' आरुरुक्षोः कर्म
कारणमारुरुहस्य योगस्यस्य शम एव कारणम् ' [६।४] उदारस्योऽप्यज्ञाः ' ज्ञानी त्वात्मैव मे मतम् '
[७।१८] अज्ञाः कर्मिणः ' गतागतं कामकामा लभन्ते ' [९।३१] ' अनन्याश्चिन्तयन्तो मां
नित्ययुक्ता यथोक्तमात्मानमाकाशकल्पमकल्पमुपासते ' [९।२२] ' ददामि बुद्धियोगं तं येन
मामुपयान्ति ते ' [१०।१०] अर्थाच्च कर्मिणोऽज्ञा उपयान्ति ।

२ आ. शां. व्या.— उक्तविभागयोगे फलितमाह—
तस्माद्विधि । काम्यवन्नित्यानामपि पितृलोकाद्यष्टफलवत्त्वे
दुरितनिवृत्त्यर्थत्वायोगात् तादृशैर्नाऽऽस्मन्नविधेवाभ्युपगन्तव्ये-
त्याह— अतश्चेति । शुभाशुभात्मकं कर्म सर्वमविद्यापूर्वकं
चेदशेषतस्तर्हि तस्य क्षयकारणं विद्येत्युपपद्यते, न तु सर्व
कर्माविद्यापूर्वकमिति सिद्धमिरयाद्यह्याऽऽह— अविद्येति ।
तत्र हिशब्दयोगितां युक्तिं दर्शयति— तथेति । इतथाविद्व-
द्विषयं कर्मत्याह— अविद्वद्विदिति । अविद्यारिभेदेन निष्ठाद्वय-
मित्यत्र वाक्योपक्रममुत्प्लवनात्तमि कर्तृत्वं कर्मत्वं चाऽऽरो-
पयन्न जानात्यात्मानमिति वदता कर्माज्ञानमूलमिति दर्शित-
मित्याह— उभाविति । आत्मानं याथातथ्येन जानन्
कर्तृत्वादिरहितो भवतीति भ्रूवता कर्मसंख्यासे ज्ञानवतोऽधिकारि-
त्स्य सूचितमित्याह— चेदेति । निष्ठाद्वयमधिकारिभेदेन
बोद्धव्यमित्यत्रैव वाक्यान्तरमाह— ज्ञानेति । ' न बुद्धिभेदं
जनयेदजनां ' [३।२६] इत्यत्र चाविद्यामूलकं कर्मणः
सूचयता कर्मनिष्ठाविद्वद्विषयाऽनुमोदितेत्याह— अज्ञानामि-

ति । यदुक्तं विद्वद्विषया संख्यासपूर्विकाज्ञाननिष्ठेति तत्र ' सत्त्व-
वित्तु महाबाहो ! शुण्कर्मविभागयोः ' [३।२८] इत्यादि
वाक्यमुदाहरति— तस्यचिद्विदिति । तत्रैव वाक्यान्तरं फलित-
सर्वेति । विदुषो ज्ञाननिष्ठैरथैव पात्राभिकं वाक्यान्तर-
माह— नैवेति । तत्रैवार्थसिद्धमर्थं कथयति— अज्ञ इति ।
मन्यत इति सम्बन्धः । अहस्य चित्तशुद्धयर्थं कर्म शुद्धचित्तस्य
कर्मसंख्यासो ज्ञानप्राप्तौ हेतुरित्यत्र वाक्यान्तरमाह— आरुरुक्षो-
रिति । यथोक्ते विभागे साप्तमिकं वाक्यमनुशुण्मिन्याह—
उदारा इति । ' एवं त्रयोधर्म ' इत्यादि नावमिकं [२।
वाक्यमविद्वद्विषयं कर्मत्यत्र प्रमाणयति— अज्ञा इति ।
विदुषः संख्यासपूर्विका ज्ञाननिष्ठैरथैव नावमिकं वाक्यान्तर-
माह— अनन्या इति । मामित्येतद्व्याचष्टे— यथोक्तमिति ।
' तेषां सततयुक्तानां ' [१०] इत्यादि द्वादशमिकं वाक्य-
त्रैव प्रमाणयति— ददामीति । विद्यावतामेव भगवत्प्राप्तिसि-
द्धेशादितरेषां सदाप्राप्तिः सूचितेत्यर्थं सिद्धमर्थमाह— अर्थादिति ।

१ शां. भा.— भगवत्कर्मकारिणो ये युक्ततमा अपि कर्मिणोऽज्ञास्त उत्तरोत्तरहीनफलत्यागा-
यमानमाधनाः । अनिर्देश्याक्षरोपासकास्तु ' अद्वेषा सर्वभूतानां ' इत्याद्यध्यायपरिसमाप्त्युक्तसाधनाः
[१२।१३-२०] क्षेत्राध्यायाद्यध्यायत्रयोक्तज्ञानसाधनाश्च । अधिष्ठानादिपञ्चहेतुकसर्वकर्मसंख्यासिना-
मात्मैकत्वाकर्तृत्वज्ञानवतां परस्यां ज्ञाननिष्ठायां वर्तमानानां भगवत्तत्त्वविदामनिष्ठादिकर्मफलत्रयं
परमार्हसपरिव्राजकानामेव लब्धभगवत्स्वरूपात्मैकत्वशरणानां न भवति; भगवत्येवान्येषामज्ञानां कर्मिणां
ममच्यासिनामित्येष गीताशास्त्रोक्तस्य कर्तव्याकर्तव्यार्थस्य विभागः । अधिष्ठापूर्वकत्वं सर्वस्य कर्मणो-
ऽभिद्वमिति चेत्, न; ब्रह्महत्यादिवत् । यद्यपि शास्त्रावगतं नित्यं कर्म तथाप्यविद्यावत् एव भवति ।

२ आ. शां. व्या.— ननु भगवत्कर्मकारिणा युक्ततम-
त्वात् कर्मिणोऽपि भगवन्तं यान्तीत्याद्यह्याऽऽह— भगव-
द्विदिति । ' ये ' मन्मथे ' [१।१५] इत्यादिन्यायेन
भगवत्कर्मकारिणोऽपि युक्ततमस्तथापि कर्मिणोऽज्ञाः
मन्तो न भगवन्तं पश्यन्तुमर्हन्तीत्यर्थः । तेषामन्तरे गमकं
दर्शयति— उक्तं तैत्तिरीयिनि । विनयमाधानमारम्य फलत्याग-
पक्षेत् फलभेदोपादेः शरीरशरीरशरीरानादन्त्याहासमर्थस्य

भगवत्कर्मकारित्वाभिधानाद्भगवत्कर्मकारिणामज्ञानं विशदयति-
त्यर्थः । ' ये त्वशरमनिर्देश्यं ' [१।२३] इत्यादिवाक्या-
वृत्त्येन विद्वद्विषयत्वं संख्यासपूर्विकाज्ञाननिष्ठाया निषारत्येति—
अनिर्देश्येति । उक्तसाधनास्तेन ते संख्यासपूर्विकाज्ञाननिष्ठाया-
मधिकारिणिति शेषः । किञ्च त्रयोदशे यानि ' अमा-
नित्वादीनि ' [८-१२] वृत्तानि च ' प्रधातं च प्रवृत्ति
च ' [२३-२६] इत्यादीनि यानि पक्षदशे च यानि

अथज्ञत्यादीनि [श्लो ३, ५] उक्तानि ते सर्वैः साधनै सहिता भवन्त्यनिदेश्याक्षरोपासनास्ततोऽपि ते ज्ञाननिष्ठायामेवा धिक्क्रियरतिहाह—क्षेत्रेति । निष्ठप्रथमधिकारिभेदेन प्रतिष्ठान्य ज्ञाननिष्ठानामनिष्ठमित्यभिप्रमिति त्रिविध कर्मफल न भवति, किन्तु मुक्तिरेव, कर्मनिष्ठानां तु त्रिविध कर्मफल, न मुक्तिरिति

शास्त्रार्थविभागमभिप्रेतमुपसंहरति—अधिष्ठानादीति । यदुक्तमविद्याकामबीज सर्वे कर्मेति तत्र शास्त्रावगतस्य कर्मण, अविद्यापूर्वकत्वानुपपत्तेरित्याक्षिपति—अविद्येति । दृष्टान्तेन समापत्ते—नेति । तत्राभिमतता प्रतिज्ञा विभक्तते—यद्यपीति ।

१ शां. भा.— यथा प्रतिपेधशास्त्रावगतमपि ब्रह्महत्यादिलक्षणं कर्म अनर्थकारणमविद्याकामादिदोषपततो भवति, अन्यथा प्रवृत्त्यनुपपत्तेः तथा नित्यनेमिचित्तकाम्यान्यपीति । [देह-] व्यतिरिक्तात्मन्यज्ञाते प्रवृत्तिर्नित्यादिकर्मस्वनुपपत्तेरिति चेत्, न; चलनात्मकस्य कर्मणोऽनात्मकर्तृकस्य 'अहं करोमि' इति प्रवृत्तिदर्शनात् । देहादिसङ्घातेऽहम्प्रत्ययो गौणः, न मिथ्येति चेत्, न; तत्कार्येष्वपि गौणत्वोपपत्तेः । आत्मीये देहादिसङ्घातेऽहम्प्रत्ययो गौणः, यथाऽऽत्मीये पुत्रे 'आत्मा वै पुत्र नामासि' [तै. सं. २।१।१-कौ. उ. २।१।१] इति । लोके चापि 'मम प्राण एवायं गौः' इति तद्वत् ।

२ आ. शां व्या — उक्त दृष्टान्तं व्याचष्टे—यथेति । अविद्यादिमतो ब्रह्महत्यादि कर्मस्यत्र हेतुमाह—अन्यथेति । दार्शनिकं गृह्णाति—तथेति । तान्यन्यविद्यादिमतो भवन्तीत्यविद्यादिपूर्वकत्वं तेषामपि तन्न्यमित्यर्थं । पारलौकिककर्मसु देहादिरिक्तात्मज्ञानं विना प्रवृत्त्ययोगान् तेषामविद्यापूर्वकत्वेति शङ्कते—व्यतिरिक्तेति । सत्यपि व्यतिरिक्तात्मज्ञाने पारमाधिकारमज्ञानभावान्मिथ्याज्ञानादेव नित्यादिकर्मसु प्रवृत्तेरविद्यापूर्वकत्वं तेषामप्रतिहतामेति परिहरति—नेत्यादिना । कर्मणश्च क्त्वात्मकत्वात्तद्वत्कर्मस्य, तस्य निष्क्रियत्वात्, देहादिसङ्घातस्य तु सक्रियत्वात्तत्कर्तृकं कर्म युक्तं, तथापि सङ्घातेऽहमभिमानाद्देहकरोमीत्यात्मनो मिथ्याधीर्पूर्विका कर्मणि प्रवृत्ति

दृष्टा, तेनाविद्यापूर्वकत्व तस्य युक्तमित्यर्थं । यदुक्तं देहादिसङ्घातेऽहमभिमानस्य मिथ्याज्ञानत्वं तदाक्षिपति—देहादीति । अहन्विषयो गौणत्वे तत्पूर्वककर्मत्वपि गौणत्वोपपत्तेरात्मनोऽनर्थाभावात्तत्त्वस्य हेत्वन्वेषणं न स्यादिति दूषयति—नेति । एतदेव प्रपञ्चयानादीं चोय प्रपञ्चयति—आत्मीय इति । तत्र भृत्यवद्भ्रमेन दृष्टान्तमाह—यथेति । दार्शनिकप्रवृत्तेरात्मीये पुत्रेऽहम्प्रत्ययो गौणो यथा सङ्घातेऽऽत्मीयेऽहम्प्रत्ययस्तथा युक्त इत्यर्थं । भेदधीर्पूर्वकत्वं गौणधियो लोके प्रसिद्धमित्याह—लोके चेति । लोकेदेवानुरोधेनाऽऽत्मीये सङ्घातेऽहन्धीरपि गौणो स्यादिति दार्शनिकमाह—तद्वदिति ।

१ शां. भा.— नैरायं मिथ्याप्रत्ययः, मिथ्याप्रत्ययस्तु स्थाणुपुरुषयोरगृह्यमाणविशेषयोः । न गौणप्रत्ययस्य मुख्यकार्यार्थत्वं, अधिकरणस्तुत्यर्थत्वाद्गृह्यमाणमाशब्देन । यथा 'सिंहो देवदत्तोऽग्निर्माणवकः' इति सिंह इन्द्राग्निरिव क्रौर्यपैङ्गल्यादिसामान्यरक्षादेवदत्तमाणनकाधिकरणस्तुत्यर्थमेव, न तु सिंहकार्यमशिकार्यं वा गौणशब्दप्रत्ययनिमित्तं किञ्चित्साध्यते; मिथ्याप्रत्ययकार्यं तन्नर्थमनुभवति । गौणप्रत्ययनिर्णयं च जानाति 'नैप सिंहो देवदत्तः स्यात्' 'नायमग्निर्माणवकः' इति । तथा गौणेन देहादिसङ्घातेनाऽऽत्मना कृतं कर्म न मुख्येनाहम्प्रत्ययविषयेणाऽऽत्मना कृतं स्यात् । न हि गौणसिंहाग्निभ्यां कृतं कर्म मुख्यसिंहाग्निभ्यां कृतं स्यात् । न च क्रौर्येण पैङ्गल्येन वा मुख्यसिंहाग्नयोः कार्यं किञ्चित्क्रियते, स्तुत्यर्थत्वेनोपक्षीणत्वात् । स्तूयमानौ च जानीतः 'नाहं सिंहः' 'नाहमग्निः' इति । 'न हि सिंहस्य कर्म भ्रामोश्च' इति तथा 'न सङ्घातस्य कर्म मम मुख्यस्याऽऽत्मनः' इति प्रत्ययो युक्ततरः स्यात्, 'न पुनरहं कर्ता, मम कर्म' इति ।

२ आ शां व्या — मिथ्याधियोऽपि भेदधीर्पूर्वकत्वं चन्मवादात्मीये सङ्घातेऽहन्विषयो मिथ्यात्वमेव किं न स्यात् । इत्याद्यङ्घापाऽऽह—नैवायमिति । भेदधीर्पूर्वकत्वाभावे कथं इत्याद्यङ्घापाऽऽह—मिथ्येति । अधिष्ठानानिमित्तयोर्द्वन्द्वेति इत्याद्यङ्घापाऽऽह—मिथ्येति । अधिष्ठानानिमित्तयोर्द्वन्द्वेति इत्याद्यङ्घापाऽऽह—मिथ्येति । देहादावहन्विषयो गौणत्वेति चायं विद्यते तत्कार्येष्वपि इत्यादिपरिहारं विज्ञोति—नेत्यादिना । ह्युभाग विभक्तते—यथेति । 'सिंहो देवदत्त'

इति वाक्यं 'देवदत्त सिंह इव' इत्युपमया देवदत्त क्रौर्यायधिकरणं स्तोत्रं प्रवृत्तं, 'अग्निर्माणवक' इत्यपि वाक्यं 'माणवकोऽग्नि' इत्युपमया माणवकस्य पैङ्गल्याधिकरणस्य स्तुत्यर्थमेव, न तथा 'मनुष्योऽह' इति वाक्यस्याधिकरणस्तुत्ययता भातोत्यर्थं । देवदत्तमाणवकशोरधिकरणत्वं कथं इत्याद्यङ्घापाऽऽह—श्रौयेति । किञ्च गौणशब्दं तत्प्रत्ययनिमित्तं कृत्वा सिद्धकार्यं न किञ्चिदेवदत्ते साध्यते, ना

२ आ शां व्या — अविद्यावत्कर्तृक कर्मैति त्वयोपम
 बाहुरपन्नाया विद्यायामविद्याभावे तदधीनकर्तुरभावादान्तरेण
 कर्तारमनुष्ठानासिद्धौ कर्मकाण्डप्रामाण्यमित्यध्ययनविधिविरोध
 स्यादिति शङ्कते— कर्मण इति । कर्मकाण्डधृतेर्विद्योदयात्पूर्वं
 व्यावहारिकप्रामाण्यस्य तात्त्विकप्रामाण्याभावेऽपि सम्भवाद्भ्र
 काण्डधृतेषु तात्त्विकप्रामाण्यस्य ब्रह्मविद्याचक्रकेवेनोपपन्नत्वाना
 ध्ययनविधिविरोध इति परिहरति— न, ब्रह्मेति । कर्मशण्ड
 धृतेस्तात्त्विकप्रामाण्याभावे ब्रह्मकाण्डधृतेरपि तदसिद्धिरविशेषोपा
 दिति शङ्कते— कर्मैति । उत्पन्नाया ब्रह्मविद्याया वाचका-
 भावेन प्रमाणत्वात्तद्देतुधृतेस्तात्त्विक प्रामाण्यमिति दूषयति—
 न, वाचकैति । ब्रह्मविद्याया वाचशानुपपत्तिं दृष्टान्तेन साध
 यति— यथेति । दहादिसङ्कतत्रद्विष्येत्थं । लौकिकाद्यगतरेरिवा
 ऽऽऽमावगतस्यपि फलाद्यतिरेकमुदाहरणेन स्फोरयति— यथे-
 ति । फलज्ञाननिवृत्ति कर्मविधियुक्तिवदिर्युक्त दृष्टान्त विघट
 यति— न चेति । अनादिकालप्रवृत्तत्वाभाविक्प्रवृत्तिव्यक्तीना
 प्रतिबन्धेन यागायलौकिकप्रवृत्तिव्यक्तीर्जनयति कर्मकाण्डधृति

तजननं च चित्तशुद्धिद्वारा प्रत्यगारामाभिमुत्पन्नवृत्तिमुपादयति,
 तथा च कर्मविधियुतीनां पारम्पर्येण प्रत्यगामज्ञानार्थत्वात्-
 शिवप्रामाण्यसिद्धिरित्यर्थ । नन्वेवमपि धृतेर्मिव्यास्तादृमा-
 भासवदप्रामाण्यमिति चेत्, नेत्याह— मिथ्यात्वेऽपीति ।
 स्वरूपेणासत्यत्वेऽपि सत्योपेयद्वारा प्रामाण्यमित्यत्र दृष्टान्त
 माह— यथेति । मन्त्रार्थवादेतिहासपुराणानां धृतस्यै प्रामा
 ण्याभावेऽपि शेषिधिष्यतुरोधेन प्रामाण्यवत्प्रकृतेऽपि धृते
 स्वरूपेणासत्याया विषयसत्यतया सत्यत्वे प्रामाण्यमविरुद्ध-
 मित्यर्थ । वाक्यस्य शेषिधिष्यतुरोधेन प्रामाण्य नालौकिक-
 मित्याह— लोकेऽपीति । कर्मकाण्डधृतीनामुक्तरीत्या फल्पर-
 या प्रामाण्येऽपि साक्षात्प्रामाण्यमुपेक्षितमित्याशङ्क्याऽऽह—
 प्रकारान्तरेति । आत्मज्ञानोदयात्प्राणवस्था प्रकारान्तरं, तत्र
 स्थितानां कर्मधृतीनामज्ञातसम्बन्धोपकत्वेन सासादेव प्रामाण्य-
 मिष्टमित्यर्थ । ज्ञानात्पूर्वं कर्मधृतीनां व्यावहारिकप्रामाण्ये
 दृष्टान्तमाह— प्रागिति ।

१ शां भा — यत्तु मन्यसे स्वयमव्याप्रियमाणोऽप्यात्मा सन्निधिमात्रेण करोति, तदेव च मुख्य
 कर्तृत्वमात्मनः । यथा राजा युध्यमानेषु योधेषु युध्यत इति प्रसिद्धं स्वयमयुध्यमानोऽपि सन्निधानादेन
 जितः पराजितश्चेति । तथा सेनापतिर्वाचैन करोति क्रियाफलसम्बन्धश्च राज्ञः सेनापतेश्च दृष्टः,
 यथा ऋतिर्कर्म यजमानस्य, तथा देहादीनां कर्माऽऽऽऽकृतं स्यात्, तत्फलस्याऽऽऽऽमामित्वात् । यथा
 च भ्रामकस्य लोहभ्रामयित्वाद्ब्यापृतस्यैव मुख्यमेव कर्तृत्वं तथा चाऽऽत्मन इति ।

२ आ शां व्या — प्रातीतिभक्तत्वस्याऽऽविवेकत्वेऽपि
 धृतिप्रामाण्यमप्रत्युद्दिमित्युक्तं, सम्प्रति कर्तृत्वस्य प्रकारान्तरेण
 पारमार्थिकत्वमुत्पापयति— यच्छिति । स्वव्यापाराभावे
 सन्निधिमात्रेण कुतो मुख्य कर्तृत्व ? इत्याशङ्क्य दृष्टान्तमाह—
 यथेति । स्वयमयुद्धयमानत्वे कथं तत्फलत्व ? इत्याशङ्क्य
 प्रसिद्धिवादित्याह— जित इति । काचित्स्वव्यापाराभावेऽपि

कर्तृत्वस्य मुख्यत्वे दृष्टान्तमाह— सेनापतिरिति । तस्यापि
 फलवत्त्व राजवदविशिष्टमित्याह— क्रियेति । अन्यकर्मणा-
 ऽऽऽस्य सन्निहितस्य मुख्ये कर्तृत्वे वैदिकमुदाहरणमाह—
 यथा चेति । कथमृत्विना कर्म यजमानस्य ? इत्याशङ्क्या-
 ऽऽह— तत्फलस्येति । स्वव्यापाराहते सन्निधेरव्याप्य
 व्यापारहेतोर्मुख्यकर्तृत्वे दृष्टान्तान्तरमाह— यथा चेति ।

१ शां भा.— तदसत्, अदुर्गतः कारकत्वप्रसङ्गात् । कारकमनेकप्रकारमिति चेत्, न; राज
 प्रभृतीनां मुख्यस्यापि कर्तृत्वस्य दर्शनात् । राजा तात्त्विकव्यापारेणापि युध्यते, योधाना योधयितृत्वेन
 घनदानेन च मुख्यमेव कर्तृत्वं, तथा जयपराजयफलोपभोगे । तथा यजमानस्यापि प्रधानत्यागेन
 दक्षिणादानेन च मुख्यमेव कर्तृत्वम् । तस्माद्ब्यापृतस्य कर्तृत्वोपचारो यः स गौण इत्यनगम्यते ।
 यदि मुख्यं कर्तृत्वं स्वव्यापारलक्षणं नोपलभ्यते राजयजमानप्रभृतीनां तदा सन्निधिमात्रेणापि कर्तृत्व
 मुख्यं परिहृत्येव यथा भ्रामकस्य लोहभ्रामणेन, न तथा राजयजमानादीनां स्वव्यापारो नोपलभ्यते ।
 तस्मात्सन्निधिमात्रेणापि कर्तृत्वं गौणमेव । तथा च सति तत्फलसम्बन्धोऽपि गौण एव स्यात्,
 न गौणेन मुख्यं कार्यं निरत्येते ।

२ आ शां व्या — क्रियां प्रवृत्तारण कारकमित्य-
 ष्टीकारविशेषादेविति एवयति— तदसदिति । कारक
 विशेषविषयस्वेनाऽऽकारणमिति दृष्टं— कारकमिति ।
 स्वव्यापारमन्तरेण न विधिद्वय कारकमिति परिहरति— न,

राजेति । दर्शनमेव विशदयति— राजेति । यथा राजो
 युद्धे योधयितृत्वेन घनदानेन च मुख्यं कर्तृत्व, तथा फलभोग
 ऽपि मुख्यमेव तस्य कर्तृत्वमित्याह— तथेति । यदुक्तमिति
 कर्म यजमानस्येति तस्माद्ऽऽह— यजमानस्यापीति ।

स्वव्यापारादेव मुख्यं कर्तृत्वमिति स्थिते फलितमाह— तस्मा-
दिति । तदेव प्रपञ्चयति— यदीति । तर्हि सन्निधानादेव
मुख्यं कर्तृत्वं राजादीनामुपगतमिति, नेत्याह— न तथेति ।
राजादीनां स्वव्यापारकत्वे पूर्वोक्तं सिद्धमित्याह— तस्मादि-

ति । राजप्रभृतीनां सन्निधेरेव कर्तृत्वस्य गौणत्वे जयादि-
फलवत्स्वव्यापि सिद्धं गौणत्वमित्याह— तथा चेति । तत्र
पूर्वोक्तं हेतुत्वेन स्मारयति— नेति ।

१ शां. भा.— तस्मादसद्वैतद्वीयते देहादीनां व्यापारेणाव्यापृत आत्मा कर्ता भोक्ता च
स्यादिति । आन्तिनिमित्तं तु सर्वमुपपद्यते । यथा स्वमे मायायां चैवम् । न च देहाद्यात्मप्रत्ययभ्रान्ति-
सन्तानविच्छेदैषु सुषुप्तिसमाध्यादिषु कर्तृत्वभोक्तृत्वाद्यनर्थं उपलभ्यते । तस्माद्भ्रान्तिप्रत्ययनिमित्त एवायं
संसारभ्रमः, न तु परमार्थ इति सम्यग्दर्शनादत्यन्तमेवोपरम इति सिद्धम् ॥ ६६ ॥

२ आ. शां. व्या.— अन्यव्यापारेणान्यस्य मुख्य-
कर्तृत्वाभावे फलितमुपसंहरति— तस्मादिति । कथं तर्हि
त्यायाऽऽत्मनि कर्तृत्वादि स्वीकृतं ? न हि बुद्धेस्तद्विष्टं 'कर्ता
शास्त्रार्थवत्स्वात्' [व. सू. २।१।२३] इति न्यायात्तत्राऽह—
भ्रान्तीति । कर्तृत्वाद्यात्मनि भ्रान्तमित्येतदुदाहरणेन स्फोरयति—

यथेति । मिथ्याज्ञानकृतमात्मनि कर्तृत्वादीत्यत्र व्यतिरेक
दर्शयति— न चेति । उक्तव्यतिरेकफल कथयति— तस्मा-
दिति । संसारभ्रमस्याविद्याकृतत्वे सिद्धं परमप्रकृतमुपसंहरति—
इति सम्यगिति ॥ ६६ ॥

३ रा. भा.— कर्मयोगज्ञानयोगभक्तियोगरूपान् सर्वान् धर्मान् परमनिश्चयेयससाधनभूतान् मदा-
राधनत्वेन अतिमात्रप्रीत्या यथाधिकारं कुर्वाण एवोक्तरीत्या फलकर्मकर्तृत्वादिपरित्यागेन परित्यज्य
मामेकमेव कर्तारमाराध्यं प्राण्यमुपायं चानुसन्धत्स्व; एष एव सर्वधर्माणां शास्त्रीयपरित्याग इति 'निश्चयं
शृणु मे तत्र त्यागे भरतसत्तम ! । त्यागो हि पुरुषव्याघ्र ! त्रिविधः सम्प्रकीर्तितः' [१८।४] इत्यारभ्य
'सङ्गं त्यक्त्वा फलं चैव स त्यागः साच्चिको मतः' [१८।९] 'नहि देहभृता शक्यं त्यक्तुं कर्माण्यशेषतः ।
यस्तु कर्मफलत्यागी स त्यागीत्यभिधीयते' [१८।११] इत्यध्यायादौ सुदृढमुपपादितम् ।

४ वे. ता. चं.— एव विस्तरेण सङ्गहेण कोक्तानां कर्म-
योगादीनां प्रयाणा साधारणं सारतमानुसन्धानविशेषमुदत्तं
तत्र एव 'मामेवैव्यसि' [१८।६९] इत्युक्तेऽप्राप्ते प्रति-
कथयन्तीमूता निष्ठानां निवृत्तिरुच्यते— 'सर्वधर्मान्' इति
श्लोकेन । तदाह— कर्मयोगेत्यादिना । सर्वशब्देन प्रकृतं
प्रेकमविशेषाद्ब्रूयते । कर्मयोगादीनां धृत्तिसाधनत्वलक्षणधर्म-
शब्दाव्याच्यत्वमाह— परमनिश्चयेयससाधनभूतानिति ।
यथायोगं परम्परया साक्षाचेति शेषः । तत्साधकत्वप्रयोजक
माह— मदारोधनत्वेनेति । त्रिवर्गवैमुख्यहेतुमाह— अति-
मात्रप्रीत्येति । 'यथेच्छसि तथा कुरु' [१८।६३] इति
पूर्वोक्तोपजीवनेनाऽऽह— यथाधिकारं कुर्याण इति । क्रमा-
त्त्वं ह्यस्त्युच्छेयं स्यादिति च भावः । कुर्याण एवेत्यनेन
स्वस्वत्यागादिपक्षास्तामस्वादिभिर्निन्दिता इति स्मारितम् ।
परित्यागशब्दविनाक्षितमाह— उत्करीत्येति । अत्यायारम्भ
विशोचितप्रकारेणेत्यर्थः । फलकर्मकर्तृत्वादिपरित्यागेनेति
कर्मत्याग स्वकीयताभिमानत्यागः । भक्तियोगेऽपि ऐश्वर्यादि
पक्षान्तरं त्याज्यमेव; मोक्षाध्यफलस्यापि हि सर्वशेषि
भयवच्छेदस्यधिया स्वशेषताधी परिहार्या । आदिशब्देन
कृत्युपभूतेऽप्राधान्यामाराध्यत्वाभिमानः सप्रदीतः । कर्मणि
कर्तृत्व स्वकीयतापुद्गरिदिशब्देन सप्रश्रयते । परित्यागेन
परित्यज्येति विशेषेण सामान्यावच्छेदः । अन्यत्र स्वात्मनि
कर्तृत्व, ततोऽन्यस्मिन्नादावुपास्यत्वं, तदुपयान्यस्मिन्

स्वर्गादौ प्राण्यत्वं, तेभ्यो व्यतिरिक्तं कर्मणि उपायत्वं चाभि-
मत्य ज्ञानधीतवेदान्ताः प्रवर्तन्ते न तथा त्वयाऽनुसन्धेयम् ;
एतत्सर्वैकस्मिन्मन्यनुसन्धत्स्वेति 'मामेकं धारणं न' इत्य-
स्याभिप्रायः; तदाह— मामेकमेवेत्यादिना । अत्र कर्तृत्वा-
दिषु चतुर्षु प्रत्येकं समुदायत एकोपाधिना धारणशब्दाव्याच्य-
त्वासम्भवात्कर्तृत्वादिकं 'मामेकम्' इत्यनेनाभिप्रेतमनुदितम् ।
'उपायम्' इति तु धारणशब्दाद्योक्तिः । कर्तारं कर्तुः प्रयोजक-
तयाऽन्तर्गतामित्वेन, अनुसन्धतया च अवस्थितमित्यर्थः ।
तदनुसन्धानात्स्वकर्तृत्वाभिमानत्यागः । कर्मणा देवतान्तर-
शेषत्वस्वशेषत्वधीत्यागार्थमाह— आराध्यमिति । 'अहं हि
सर्वयज्ञानां भोक्ता च' [१२।४] 'स्वकर्मणा तमन्यस्य' [१८।४६] इत्यादिकं ह्युक्तम् । प्राण्यम् साक्षात्परम्परया
चेति शेषः । ते स्वर्गादिपरित्यागः । त्रिविधत्यागार्थमनुदित-
माकारणयुक्तम्; अत्र धारणशब्देन विपित्तसत्तामाह— उपाय-
मिति । स हि सर्वेषु शास्त्रेषु प्रीतं फलं ददातीति प्रागेव निर्णीतम् ।
स्वसाधनधरयज्ञोपासनधातवेषु कालान्तरभावितात्साधनत्वबुद्धिं
परित्यज्य सिद्धं न्यायिनि सर्वज्ञं सत्यसङ्कल्पत्वमहोदारत्वादि-
गुणतानि सकलशास्त्रार्थसमागम्य फलप्रदत्वमुपसन्धत्स्वेति
स्वरूपत्यागादिपक्षे प्रकरणवैषम्यमाह— एष एवेति । सुदृढ-
मुपपादितमिति— अयमभिप्रायः— एतच्छ्रौतपात्रतरीत्या
कृत्युक्तिभिश्च यथा वर्णाश्रमधर्मेऽस्वस्वत्यागादिपक्षो नोदेति,
तयोपपादितम्— इति ।

‘ सर्वधर्मान् परित्यज्य ’ इत्यनेन सर्वधर्मस्वरूपसंख्यासंविधि-
इति, इदमप्यप्यायार्म्भोक्तानि सत्यागस्वीकरणम् । एतन्निरा-
करणार्थं सात्त्विकस्त्यागोऽत्र भाष्ये (रा.) दर्शितः । ननु
कर्माधिकृत्यैवेवायं सात्त्विकराजसतामसरूपस्त्यागविकल्पः,
सर्वधर्मसंख्यासिद्धा तत्त्वविदां मोहदुःखमूलत्यागसम्भवात्,
सात्त्विकस्त्यागोऽपि कर्मनिष्ठमधिकृत्यैवोच्यते इति तत्रैवाम्ना
मिर्वाख्यातमिति चेत्, तदसन्, सामान्यस्त्यागसंख्यारूप
विषयत्वात्प्रश्रयोत्तरस्यापि सामान्यविषयत्वं प्रतीयते,
ज्ञाननिष्ठानामपि नित्यनिमित्तिककर्मस्वरूपपरित्यागस्य प्रागेव
दुषितत्वाच्च । यच्चानुगीतायामुच्यते— ‘ नैव धर्मा न चा-
धर्मा न चापि हि शुभाशुभा । य स्यादेकासने कीनस्तूर्णो
किञ्चिद्विचिन्तयन् ’ [४७ + म भा. १३ प] इति ‘ ज्ञान
सन्नासलक्षणम् ’ (सन्यासमित्येक) [३४।१२] इत्यादि च ।

यच्च श्रीमति भागवते पुराणे— ‘ तस्मात्समुद्बोधोत्पद्य-
चोदना प्रतिचोदनम् । प्रवृत्तिं च निवृत्तिं च श्रोतव्यं धृतमेव
च ॥ मामेकमेव धारणमात्मानं सर्वदेहिनाम् । याहि सर्वात्म-
भावेन यास्यसि ह्यङ्गनोभयम् ’ (मयाऽस्या ह्यङ्गनोभय)
[११।१२।१४, १५] इति । यच्चान्यत्र ‘ त्यज धर्ममधर्मं च त्यज
स्त्यागवृत्ते अपि । उभे स्त्यागवृत्ते त्यजत्वा येन स्वानसि तस्यच ’
[म भा १२।३२।१४० + छायासो २।१२] इति । एवमोदशानि
वचनानि सात्त्विक-यागोक्तप्रक्रियैव नेतव्यानि । समाधिदशा
तत्परेषु तु वचनेषु न कश्चिद्विरोधः । ‘ त्यज धर्ममसङ्कल्पादधर्म-
चान्यद्विषया । उभे सत्यागवृत्ते बुद्ध्या बुद्धि परमनिष्पत्यात् ’
[म भा १२।३२।१४०] इत्यादिषु च सात्त्विक एव धर्म-
त्यागान्तात्पर्योक्त इति मुख्यम् ।

‘ मामेकम् ’ इत्यत्र च निर्दिशेधसि मन्त्रिक्यादिविषया
श्रवणतो बाला अपि परिहृषेसु । भाष्योक्तस्त्वेकान्ताधर्मो वचन-
स्वारस्यपूर्वापरशान्दान्तरसङ्गत । एकान्दधात्यन्तवृत्तपरमृते-
ष्वपि दृश्यते । ‘ अपेत्याहमिमा हित्वा सप्रयिष्य निरामयम् ।
सम मम सदानेन नैकत्वमनया सह [ ] इति । तथा ‘ न ते
रामेण सङ्गे कथं जानासि लक्ष्मणम् । वनराणां नराणां च
कथमाभीक्ष्णमागम् ’ [वा रा ५।३५।२] इति प्रश्ने ‘ राम
सुभीषयोरेक्य दण्डव समजायत ’ [वा रा ५।३५।११]
इत्यादिषु । का तु ‘ सर्वधर्मान्परित्यज्य ’ इत्यत्र विरोधि
धर्ममात्रजागवियवत्त्वेन यादवप्रधायादीनां याजना, न तत्रार्थं
विचारः । सर्वधर्मत्रयद्वयकर्मोयानि परित्यज्यति स्तुतिरप्य-
योजना तु अनिष्टाध्यादादारादित्युक्ता । अनियतधर्मपरि-
त्यागोऽत्र विवक्षित इति नारायणार्थव्याख्यानमपि गान्-
धान्येवोच्यते ।

अविचारान्ति प्रवृत्तिः शब्दोक्तम् — प्रथमे तावदप्यास
उद्भूतदण्डवत्प्रवृत्तिः सात्त्विकी इति साश्रो-द्वनप्रवृत्त्युक्तोपरि-
दृश्यते । द्वितीयाप्यासमात्रप्रवृत्तिरिति शब्द-
रूपेण सर्वधर्मविचारः ।

द्वितीयाप्यासोक्तस्य योगादेरपि भगवानेवाराध्य इत्यापि
न विप्रतिपत्तिः । ब्रह्मादिविषये प्रोक्षणवाच्यतादिशास्त्रार्थरि-
हि स एवाराध्यते । स तु तत्र न साक्षाद्विषय इति प्रकर-
दिवत्त्वात्, साक्षाद्भगवद्योगिनस्य ‘ योगिनामपि सर्वेषां मूढे-
नान्तरात्मना ’ [६।१७] इत्यादि प्रस्तुत्य प्रतिपादित्य-
माणत्वाच्च समर्थितम् ।

तृतीये योगाख्योपायांशमृतयो विद्यायोगगुडियोगयो
विमर्श इत्येतदपि ‘ ज्ञानयोगेन साङ्ख्यान कर्मयोगेन योगि-
नाम् ’ [३।३] इत्यधिकारिभेदवर्णनेन निरस्तम् । न च
‘ दूरेण ह्यार कर्म ’ [२।४९] इति प्रतिपादनात्तुल्यदण्ड-
त्वानुपपत्तिरिति वाच्यं, तस्य तत्प्रकरणनिन्द्याकाम्यकर्मविषय-
त्वस्यापानात् । ‘ यस्त्वात्मरतिरेव स्यात् ’ [३।१७] इत्या-
दिश्लोकद्वये दृष्टानुभवविषयवितुण्यस्य परमात्मैकतेरुपसं-
हृत्यानुष्ठाने प्रयोजनाभावोऽस्त्यकरणे प्रत्यवायाभावश्च प्रति-
पाद्यत इति यदुच्यते, तदप्युक्तं, “ नाविरतो दुःखरितात् ”
[कठो २।२३] इत्यादिविरोधोपायदानात्, तत एव ‘ हत्वा-
ऽपि स इमांश्लोकान् ’ [१८।१७] इत्यादेरपि वक्ष्यमाणस्या
श्रोदाहृतस्यान्यविषयत्वस्थापनात् । अथ चेतनमाधिदशायां
कर्तव्यान्तराभावोऽस्मिन् श्लोकद्वये विवक्षित इत्यभिप्रायः,
तदा तु मुक्तदशायामिव विरोधाभावाभ्यनुजादीम । उक्तं च
समाधिदशाविषयत्वं पठे तैरेव । तथाहि— ‘ य सत्यास
इति प्रतुयोग त विद्धि पाण्डव । ’ [६।२] इति श्लोके ‘ समा-
धिबेलायामेव कर्मसंभ्यास कार्यं, नान्यथेति यावत् ’ इत्युक्तम् ।
‘ आदश्लोकेर्मुनयोर्गम् ’ [६।३] इत्यत्र चैव व्यञ्जितं— ‘ दस्य
वशिभो योगेन सकलकर्मकालो न्यस्य, तस्य कर्मपरित्यागो
युक्त नान्यस्य ’ इति । एतदेव तृतीयचतुर्थप्रश्नेष्वपि
भगवता प्रतिपादितमित्युक्तव्यातव्यम् । तृतीये तावत्
‘ यस्त्वात्मरतिरेव स्यात् ’ इत्यत्र, चतुर्थेऽपि ‘ योग
सत्यस्तकर्मणम् ’ [४।४१] इत्यत्र, पञ्चमे च ‘ सर्व-
धर्मान्परित्यज्य ’ [५।१३] इत्यत्र, तेनात्म-
रतीनां वशिना योगसङ्गानामेव कर्मसंभ्यासो युक्त, तेषामपि
श्लोकविख्यातानां सर्वलोकादशभूतानां विदुषामात्मानुपद्रवमात्रे-
ऽपि लोकात्प्रवृत्तौ कर्मयोग एव युक्त इति भगवदभिप्रायो
प्राय इति निगमितम् । दत्तुननिषिद्धानुष्ठाने प्रत्यवायाद्यं वान-
द्वरणे प्रयोजनं नास्तीति, एतन्तु तस्यामवस्थायात्
असत्प्रवृत्त्यात् ।

यत्तु ‘ कर्मणैव हि सतिश्चिन्मस्थिता जनहादय ’ [३।२०]
इत्यत्र राशमुपभयासङ्गान्तात्तानामेव लोक प्रतिद्वन्द्यादिति,
अप्रायमेव भाव उचितः । यद्यनन्तर पणानरमुक्तम् ‘ एव
पश्यसाधनमिम राजपयो विदुः ’ [४।२] इति ‘ त्रिदशार्श-
मथाय योगिनां कर्मापरित्यागोपदेशः, नाप्यासम् ’ इति,
तानन्दम्, अन्त्यायामि कर्मस्वरूपापरित्य गत्यं तावत् सुख-
त्वात्; अत्र एव हि चतुर्थे एवमनेकोक्तम् । इह कश्चि राज-
पयो विदुः ’ इत्यभिप्रायात्सर्वमेवप्रवृत्तौ निन्दितव्यं ज्ञ-
वाप्यत्वात्, नचनेत्यायं ‘ शत्रुनिदा राजगुणम् ’ [९।१]

शने बध्यमाणत्वाच्च राशमेवास्मिन् भगवदुपदिष्टे योगेऽधिकार ,
नान्येषामिति मन्यन्ते; तदयुक्त, नभवेऽध्याये ' द्विगो वेद्या-
स्तथा चुराभवेऽपि यान्ति परा गतिम् ' [१३२] इति
प्रायश्चित्तस्य बध्यमाणत्वात् । तस्मात्प्रदर्शनायै राशो त्रष्टुति-
विशेषोऽप्युपन्यासः , नान्यथेत्यभ्युपगन्तव्यमिति ।

यत्तु पत्रमे 'सध्यास कर्मयोगश्च निश्चयेयकाराणुभो' [५१२]
इत्युक्तमन्यासकर्मयोगान्म्यानन्तरं 'साहज्ययोगो पृथग्गाला'
[५१४] इत्यायुक्तमहज्ययोगोर्भान्तत्त्वोपपादनं, तदपि
मन्द, 'ज्ञानयोगेन साहज्यानां कर्मयोगेन योगिनाम्' [३१३]
इति प्रायुक्तप्रत्यभिज्ञानात् । न च प्रसिद्धिविशेषः, अस्मिन्
शास्त्रे तयोरेवमेव प्रसिद्धेः । न च 'निश्चयेयकाराणुभो' इत्युक्तेन
पुनश्चि, सद्ब्रह्मविस्तारस्त्वत्वादिना तत्परिहारात्, सर्वत्र चैवं
सर्वैरभ्युपगमात् । यदपि 'पण्डिताः समदर्शिनः' [५१८]
इत्यत्र सर्वनाहिस्यतावुदिरनुपप्राधान्यद्वि सर्वेषां मृतानामभिभवा-
त्प्राधान्यावुदिराश्वरविमृत्तित्वबुद्धिश्च समदर्शननभिप्रेतमिति,
तावति न विवादः । यत्तु तत्रानन्तरमुक्त 'न पुनर्हिंसानुग्रहेषु
फलान्यनुदुःखिः प्राज्ञेषुपि विशेषितस्कारो वा । कुत एतत् ?
शास्त्रान्तरानुसारप्रमाणान्तरानुसाराच्च' इति, अयमन्यासत्त-
व्यतिरिक्तमन्यासत्वादिवादिना प्रत्यक्षोपास्यम्, न पुन स्वतः
परम्परसमानानां आत्मनामौपाधिकमन्यवैपन्यवादिमतस्य,
विपमदेहानामपि स्वरूपसाम्यदर्शने शास्त्रान्तरप्रमाणान्तरविरोधा-
भावात्, प्रत्युक्त तत्त्ववादाच्चेति ।

पञ्चोक्तयोगस्य विषयविशेषादिकं तत्रैव सुस्पष्टमुपपादितम् ।
दुष्पल्लव च तैरपि योगिना वैविध्यम् । अत एव हि 'योगिना-
मपि सर्वेषाम्' [६१४७] इति श्लोके व्याचक्षुः 'योगिन
किंतालम्बनवैविध्योद्बुद्धिषा । तेषु मर्यादितचित्तो मामेन
प्रदया भजते, स मे युक्ततो मोत इति ह्याह' इति । योऽस्मा-
भिरिदं सङ्घेषुविस्तराभ्यामुपन्यस्तो योग, स सर्वभ्यो योगेभ्य-
श्रेष्ठतो मोत इति च । 'शब्दब्रह्मातिवर्तते' [६१४४] इत्ये
तदपि त्रिवर्गासिद्धिबन्धनविषयमेवाभ्युपगन्तव्यम् । अत्र वेदद्वारा
तत्त्वविवक्षाया लक्षितलक्षणासङ्कोचादिर्महान् हेतवः । भाष्योक्त
प्रक्रिया तु शब्दप्राहिक्रिया विवक्षित वर्गीति विशेषः । 'तप-
विषयोऽधिको योगी' [६१४६] इति श्लोके यदुक्तम्—
'अत्र तपश्चान्देन वानप्रस्थधर्माणो परिग्रह, ज्ञानशब्देन ब्रह्म
आधिर्मर्णा, कर्मशब्देन गृहस्थधर्माणाम्' इति, अयं विनागो
निर्मूल, सर्वेष्वधर्मेषु स्वाभ्रमाविरोधिना तपोज्ञानकर्मणा सम्भ-
वापवायुतविरोधाभावाद्गानप्रस्थादिलक्षणाया प्रयोजनभावाच्च ।

सप्तमोक्तचेतनचित्तनरूपप्रकृतिद्वयस्यापि ब्रह्मस्वरूपादत्यन्त-
मेदोऽस्माभिस्तत्रतन समर्थित । अपरप्रकृतेरष्टधाविभागश्च
यथायुत एवोपपन्न इति स्थापितम् । यच्च 'रसोऽद्भमपु' [७१८]
इत्यादिसामानाधिकरण्यानिर्वाहायोर्यं 'समस्तकल्याणगुण
समाश्रित्यविशोऽद्भम्, अतो मद्दशाः सर्वे सर्वे कल्याणगुणा इत्य-
समाश्रित्योपाऽद्भम्' इति; तत्र तावद्दशादिकल्याणगुणसमष्टिर्न
भिन्नोपाऽद्भम्' इति; तत्र तावद्दशादिकल्याणगुणसमष्टिर्न
भगवत्स्वरूप, नचाप्राकृतस्य विग्रहस्य प्राकृतस्यैवमयत्पम् ;
अतः परिशेषाद्दशादीनामेव विग्रहवत्कृतं स्यात्; तत्र समाश्रि-

व्यष्टिभावेनाशक्तोक्तिर्निरुक्ता । तस्मात्तदुत्पत्तितादर्थीन्यादि-
भिरत्र सामानाधिकरण्यामनिका समीचीना । मेदाभेदेनयेन
कल्याणगुणतादात्म्यविवक्षायांमकल्याणैरपि सर्वात्मनस्तस्य
तादात्म्यात् समस्तोह्यास्यदत्वादिदोषप्रसङ्गः । एवमुत्तरेष्वपि
सामानाधिकरण्येषु भाव्यम् ।

अथमे च ' किं तद्ब्रह्म' [८१] इत्यादिप्रश्नानामेकाधिकारि-
वेद्यविषयत्वं तत्रैवास्माभिर्निर्वाह्यम् । ब्रह्मणोर्दिवसकल्पना
पौषाहोरात्रकल्पनामूलमहाकल्पप्रक्रियोपन्यासश्च स्वस्त्यन्तरानु-
सारेणास्माभिरन्यभ्युपगमाद्विरुद्धगर्भदिवसावसाने महाप्रलयत्वा-
दिनामयमुपास्यम् । 'यद्ब्रह्म (यं प्राप्य) न निवर्तन्ते तदाम परमे
मम्' [१५ । ६] इत्यस्य परमन्योमविषयतायां सिद्धान्त-
विरोधाभावेऽप्यत्र परिशुद्धात्मविषयत्वे युक्त्यस्तैवावस्था-
पिताः । यत्पुन 'अभिज्योति' [८१२४] 'धूमो रात्रिः'
[८१२५] इत्यानिधूमशब्दाभ्यामहोरात्रैकदेशमूलः काल-
विशेषो लक्ष्यत इति; तदसत्, तत्तच्छब्देन देवयानधितुया-
नाख्यगतिद्वयप्रत्यभिज्ञानात्, 'नेते सृती' [८१२७] इति
निगमनात्, 'यत्र काले' [८१२३] इत्युक्तमस्यकाल-
शब्दस्य कालाभिमानिदेवतातिवाहिकभूयस्त्वविवक्षया स्थापि-
तत्वाच्च । अतः 'उदगयनपूर्वपश्चाद् पूर्वोद्भवनिपाते ब्रह्मविद्वि-
र्भोगिभिरुपनराश्रित्ये प्रयातव्यम्' इति नियमनमशक्यम् ।
दक्षिणायनपरपश्चात्पराश्रित्यु प्रयाताना योगिना चान्द्रमस-
ज्योतिः प्राप्य पुनराश्रित्युपपादनमुत्पन्न श्लोकेन कृतमित्यस्यत्त्वं
'निशि नेति चेत् सम्बन्धस्य यावद्देहादित्वादर्शयति च'
[ब्र. ए. ४।१।१९] 'अतथायनेऽपि दक्षिणे' [ब्र. ए.
४।१।२०] इत्यधिकरणाभ्यां दक्षिणायनरात्रिमृतस्यापि
योगिनस्तैत्तिरीशोक्तप्रक्रियया चन्द्रतायुज्यपूर्वकं परब्रह्मप्राप्त्य-
पुनराश्रयोः समर्थितत्वेनास्य श्लोकस्य साक्षात् योगिन्यति-
रिक्तधूमादिमार्गोचिन्नाधिकारिविषयत्वव्यवस्थापनात् । यच्च
कथं पुनरभिज्योतिर्धूमशब्दयोर्धूमोक्तकालविशेषपरत्वमव-
गम्यते ? इति परिचोदनापूर्वकमुक्त, धृतिपुत्र च सृष्टिपुत्र च
समस्तासुदगयनपूर्वपश्चाद् पूर्वोद्भवानां सामान्यतो देवकर्मत्रितो-
पदेशात्प्रयाणकालानुत्पन्नस्यापि देवत्वाविशेषात् शास्त्रा-
न्तरेष्वनयोर्देवकर्मत्वेन दक्षिणायनादिषु वर्ज्यनप्रसङ्गाद् इति ।
यत्पुन 'अवमादित्यचित्तानामपि सुकर सुखावगमं क्षिप्रं
फलं प्रति भगवत्प्रतिप्रकारं वक्तुं भगवानुवाच' इति
नवमारम्भे व्याख्यातम्, तदपि पूर्वोक्तज्ञानिसाध्यानन्यमग्न-
स्यैव प्रपन्नपरत्वप्रतीतेरप्यहम् । यच्च 'ज्ञानयज्ञेन चाप्यन्ये'
[९।१५] इति श्लोके प्रकल्पितं 'साहज्ययोगाभ्यां समुधि-
ताभ्यामुपासनमेकत्वेन तथासन, विकल्पिताभ्यामुपासनं
पृथक्त्वेनोपासन, बुद्धियोगो वाऽन ज्ञानशब्देन विवक्षितं तत्रा-
प्ययमर्थं 'केचित्कर्मयोगबुद्धियोगाभ्यां समुधिताभ्यामुपासते;
केचिन्केवलेन कर्मयोगेन, अपरे केवलेन बुद्धियोगेनेत्येवं
बहुधोपासते' इति । अत्र साहज्ययोगादिसप्रकृतं न किञ्चि-
द्व्ययते । 'अहं कतु' [९।१६] इत्यायनन्तरविवरणस्यानु-
सारेण एतत्त्वदृश्यत्त्वयोहास्यविषयत्व सुस्पष्टम् । 'अनन्या-

ध्वन्तयन्तो माम्' [१.१२२] इत्यादौ तु नचावश्यम्भाविने योगक्षेमायापि मद्भक्तैरेकान्तिनिर्देवतान्तराणि धर्मान्तराणि वापेक्षणीयानित्यादिक सर्वमज्ञीकृतमस्माभि ।

दशमे च 'विस्तरेणात्मनो योगं विभूर्ति च' [१८] इत्यत्र योगशब्दस्य भगवत्कर्मयोगविषयतया व्याख्यान-भयुक्तम्, 'परय मे योगमैश्वरम्' [११८] 'एता विभूर्ति योग च' [१०७] इत्यादिप्रत्यभिज्ञाविरोधात्, अनन्तर मस्मिन्नप्याये तद्विस्तारादर्शनात् ।

'मत्कर्मकृत्' [५५] इत्याद्येकादशाध्यायान्तिमलोकस्त दुत्तरमित्यपि दूरव्यवधानात्तत्रापि विस्तारादर्शनात् निरस्तम् । विभूर्तिविशेषाणां कृत्स्नस्य च जगत स्वहृषिकेशत्वेनाशक्त्या सामानाधिकरण्यावर्णनमपि प्रागुक्तपदोपवादिप्रसङ्गप्रक्रियया परास्तम् । एवं श्रीविश्वरूपविग्रहस्यावयवत्वेन विश्वस्य वर्णन मपि प्राकृताप्राकृतिविभागादवभूतम् ।

द्वादशोक्त्याधरोपाधनस्य भयवद्गुणसनाद्भेद स्ववास्य स्वारस्यपुण्योत्तमत्वादिप्रकरणान्तरैकरस्यादिभि साधित । यत्सुन — भेदव्यपदेशास्तु कथञ्चिदवस्थाभेदमात्रित्य नेतव्या, अवस्थामेदव्यात् निर्दिशेपनिखिलवस्तुमात्ररूपता, आविर्भूत-समस्तकस्याणुसम शिरूपता च विवक्षिता — इति तदेतदेक विषयन्यापातविसस्यूलपाकुमारमपहास्यम् । अन्यत्र च दूष्णप्रप्रवनादिशोपरम्यत् ।

त्रयोदशो क्षेत्रज्ञविषये वक्तव्य सर्वं पूर्वमेवोक्तम् । 'यस्य तत्' [१३४] इति पाठोऽप्रसिद्ध । तथापाठेऽपि ज्ञानपरा-मर्शोऽन्वयस्य । क्षेत्रस्य नित्यत्वनाहेतुत्वादेतुर्न निर्दिष्ट इत्युक्तमिति चेत्, सत्यमुक्त, दुष्क तु तत्, 'महाभूतान्य दृक्कार' [१३१६] इत्यादिना वक्ष्यमाणस्य क्षेत्रस्यान्यकव्ययति रित्यस्य समस्तत्वानित्यत्वसम्प्रतिपत्ते, 'तस्मादव्यक्तमुत्पन्न त्रि गुण द्विसप्तम । अन्वयक पुरुषे ब्रह्मिष्ण्वले सम्प्रलीयते' [वि पु] इत्यादिभिर्नित्यत्वव्याप्यव्यक्तस्य परब्रह्मण्यधीभावदूष्णमावबच नाथ । यच्च 'ब्रह्मसूत्रप्रदेवै' [१३१५] इत्यत्रोक्त — 'क्षेत्रादि तत्त्वव्यवस्थापनपटापि पञ्चशिरादिप्रणीतानि सूक्ष्मदानि' इति, तदप्यनादे शिक, पञ्चशिरादिप्रत्ये ब्रह्मसूत्रप्रसिद्धभावात् । यत् 'मद्भक्त एतद्विज्ञाय मद्भावाभोपपद्यते' [१३१९] इति निगमनाद्भावात् 'शेष यत्तत् प्रवक्ष्यामि' [१३१३] इत्यत्र शेषत्वमेवोक्त इति, तत्र, 'इति शय तथा ज्ञान ज्ञेय चोक्त समासत' [१३१९] इति निगमितानां प्रयाणामेतच्छब्देना सुवादात्, तत्र क्षेत्रज्ञानवत्कर्मवदय तत्रज्ञानस्यापि मोक्षोपयो गिष्णापत्ते, क्षेत्रादिज्ञानस्यस्यापि शाश्वतस्य सर्वप्रसासितु-भंगतत् सामप्रदानस्यत्वेन 'मद्भक्त एतद्विज्ञाय' [१३१९] इत्यनेन विधाभावात् ।

यस्यि यत्पुंसं 'मम यानिमिहदृष्टं तस्मिन् गर्भे द्वाप्यम् इम्' [१०१३] इत्यत्र पराशर्यदृष्टोऽश्रीवास्यत्पदस्योदसो मित्रो गर्भे शयुर्न, एत ब्रह्मज्ञानाव्यपस्य निर्दिष्टत्वात्तत् तदुत्पादनवचनस्य प्रसाधनाभावात्, 'यत्र जगत्सयोगत्' [१११८] इत्युक्तस्य चान प्रसङ्गभङ्गात्, गर्भस्य चान

विषयैव युक्ता । 'सर्वद्वारेषु देहेऽस्मिन् प्रकाश उपजायते । तत्र यदा तदा विद्याद्विबुद्ध सत्त्वमित्युत' [१४११] इति श्लोके प्रकाशज्ञानशब्दयो वाह्यान्तरेन्द्रियवृत्तिविषयतया व्यवस्थापन मशक्य, विपरिवर्तेऽपि विरोधभावाद्भक्ष्यमाणरजसतामसज्ञान-व्यवच्छेदायै प्रकाशशब्दप्रयोगोपपत्तये । २२ कायश्लोकं लोम प्रवृत्तिलोभोद्भव इति समस्ततया व्याख्यानमयुक्त, तथाऽन-ध्ययनात्, 'अप्रकाशोऽप्रवृत्तिश्च' [१४१३] इति तत्र कार्य श्लोके सत्त्वकार्यप्रकाशनिषेधवद्गर्भ कार्यप्रवृत्तिनिषेधस्यापि पृथ गुपन्यासात्तत्प्रतिभोगितया प्रवृत्तेरिह पृथङ्निर्देशोपपत्ते, 'आरम्भ कर्मणाम्' [१४१२] इत्यस्य तु गोवर्षिर्वैवायेन निर्वाहत् ।

पञ्चदशेऽपि 'प्रपयेयत् प्रवृत्ति' [१५१४] इति पाठोऽप्रसिद्ध । यदपि 'ममैवाशो जीवलोके जीवमृत सनातन' [१५१७] इत्यत्र संतारिन्वतिरिक्त सर्वेश्वरस्यैव कर्त्रिदशो जीवशब्दार्थतया प्रथम व्याख्यायि, तत्र यद्यपि अर्थाविरोधो नास्ति, तथापि विभूतिप्रकरणमध्यपाठोऽन्यथाभिप्रेतु 'सर्वस्य चाह हृदि सन्निविष्ट' [१५१६] इत्यनन्तरमेव वक्ष्यमाण त्वात्, परमात्मसाविशेषे च जीवशब्दस्य प्रसिद्धिप्रकाभावात् मानवादिशास्त्रान्तरप्रसिद्धेरपि 'जीवमृता महाबाहो !' [७५] इति स्वशास्त्रप्रसिद्धैरेवमत्रेन स्वीकर्तुमुचितत्वात् 'विषयाणु संवते' [१५१९] इत्यत्र च प्रतिकूलोदासीनभोगेभ्य सहोक्तस्य द्विष्टत्वात्तुक्तमणायुके, हृदयन्तरेऽन्त्यामिण स्वारस्या दिन्दिश्यादिष्ठानेधरशब्दादेशे तत्तनियन्तरि ससाधारण्युपपत्ते, 'आत्मन्यवस्थितम्' [१५११] इत्यत्र चात्मशब्दस्य नानार्थस्य प्रकरणोचितार्थप्रयोगोपपत्त, भयदुका द्वितीयैव योजना भाष्यकृदभिमतता समीचीनेति मन्यामहे । 'वेदैश्च सर्वै रदमेव वेद्य' [१५१५] इत्यादौ तद्वेदान्तशब्दोप्येवैकव्य प्रागेवोक्तम् । 'कृत्स्नोऽक्षर' [१५१६] इत्यस्य जीवभूत परप्रवृत्तिव्यतिरिक्ते श्लोके वृत्तिश्च साधुरा ।

यत्तु पाठो प्रोक्त — प्रकारान्तरेणात्मेनस्य योऽस्मपनेतु देव-प्रकृतीनां रूप, तेषा परमकल्याणप्रल्लासकेरुत्सुनस्य दैर्घ्यप्रवृत्तिव मासुप्रकृतीनां रूप, तन्निमित्तात् च सकलस्यानर्पज्ञानत्वोक्तम् इति । तद्युक्तं, शास्त्रारम्भेऽत्मेनस्य स्वप्रकृत्यनिर्धारणमुक्तोक्त प्रसङ्गाभावात्, अत्र तत्रसत्ते तदपनोदत्स्यापि प्रातिष्ठस्य युक्तत्वात्, अत 'तस्माच्छास्त्र प्रमाण ते कार्यास्तदभव रियता' [१६३४] इति निगमनानुसारेण भगवत्प्राप्तु-योक्तप्रक्रियया शास्त्रवदर्थेवाध्यायप्रधानार्थे ।

सत्सुध धर्मादिभ्यः शास्त्रीयतत्त्वविषयमित्युक्तम्, अनन्त रम्, 'अवाप्रविहितम्' [१७५६] इति पृथगभिधानात् । न च तत्र धर्मादिभ्यमपि समुत्पेत् तास्य, तदनुत्पत्तेः हृदयपुत्र पत्तये । 'ऽत् तत्सदिति निर्दिष्ट' [१७१३] इत्यत्र सुप्त दृष्टां यद्वापि किञ्चिद्गत्तं तदा बोधातितायाधेमुपदेष्टव्य इत्युक्तम्, अनुसुप्ततामपि तद्विरोधादिप्रसङ्गाभावात् । अतो 'लक्षण शास्त्रसिद्धस्य विधा [१७] २१] इत्ययमवयव उच्यते । अशाद्वैत स्यात्स्वरूपादिविषय तत्त्वो व विरोध, परमेशोक्त वचनं तु सर्वं सुखमस्माभि । एवमन्वदप्यपि यत्तु भविष्यन्

च श्रीमद्वीतामन्येषु भगवत्प्राप्तुनाचार्यमाध्यकारमतनुसारणे
द्विषोह प्रथममित्ययः । क्षुद्रस्वलिखेन्वद्विषिष्टयोजनाभेदेऽपि
चोदासितव्यमित्यलमितिप्रमत्तेन ।

यद्भवानि-प्रवृत्तिभिः स्वं स्वं मतमास्थितैः परस्परैर्माध्यकृद्भिः
अनतिष्ठद्द्वान्तांथंकरैश्च भगवत्प्राप्तुनाचार्यमाध्यकारादिभिरधि-
गीकारिण्येष्टोऽननन सागर्थं.— “ भगवानिव परं तत्त्वम्,
अनन्यत्वरनेययाधिकारं तदेकाप्रयत्न परमधर्मम्. ” इति ॥ ६६ ॥

५ आ. मा. भा.— धर्मत्यागः फलत्यागः । कथमन्यथा युद्धविधिः ? । ‘यस्तु कर्मफलत्यागी स
त्यागीत्यभिधीयते’ [१८।११] इति चोक्तम् ॥ ६६ ॥

६ अ. प्र. द्वा.— सर्वधर्मान् परित्यजेति वनाश्रमविधि-
त्यामपि सर्वधर्माणां परित्यागो विधीयत इत्यन्यथाप्रतीति-
निराधारमाह— धर्मेति । प्रतीत एवार्थः किं न स्यात् ।
इत्यत आह— कथमिति । अस्मिच्छात्रे क्रियत इति शेषः ।

अशास्त्रोऽन्यमर्थं इति चेत्, न; धर्मशब्दस्य स्वकार्यच्छ्लोप-
लक्षणत्वात् । एवमेव भगवता व्याख्यातत्वाच्चेत्याह—
यस्त्विति ॥ ६६ ॥

७ ह. पं. भा.— सर्वेति । सर्वधर्मांश्चुविस्तृत्याचारसिद्धान्तरित्यज्य मां नारायणाख्यमाश्रयं
ब्रज गच्छ । अहं पुनः सर्वज्ञः सर्वशक्तिर्वासुदेवस्त्वां सर्वपापेभ्यो मोक्षयिष्यामि । मा शुचो मा शोकं
कार्षीः ॥ ६६ ॥

८ वें. ब्र. गि.— अथ शार्धं समापयन्मूलस्वगीतार्थ-
सामनुत्तरेण बुद्धिसौकर्याय सङ्गोपदिशति— सर्वधर्मा-
निति । अत्रायमस्य भगवत्प्रादुर्भावाद्योक्तार्थः— सर्वे च ते
धर्माश्च सर्वधर्मा— धर्मशब्देनाधर्मोऽपि गृह्यते, नैकधर्म्यस्य
विवक्षितत्वात्— “ नाविततो दुष्प्रतितात् ” [ब्र. २. २।२३]
‘यत्र धर्ममधर्मं च’ [सत्यातो २।११ म. भा. १. २।३२. १।४४]
इत्यादिधुनिस्मृतिशरणात् । एव च सर्वधर्माणि सत्यस्य
सामोभरमहमेनेयेकं धरणं ब्रज, न मत्तोऽन्यदस्तीत्यवधारय ।
अहं च स्वामिव निश्चितबुद्धिं सर्वपापेभ्यः सर्वेभ्यो धर्माधर्मरूप-
बन्धेभ्यो मोक्षयिष्यामि; ततः संसारात्मा शुच इति ।

अत्र द्रम— केयं भगवदेकधारणता ? किं भगवानेवाह-
मिति प्रश्नात्तत्त्वज्ञानरूपा, किंवा भगवानेव धारणमिति
तदेकाग्रयणरूपा ? । नायः, नैकधर्म्यस्य विचक्षितत्वादिति
भाष्योक्तार्थस्यैव जातवेन ‘सर्वधर्मान्परित्यज्य’ इत्यस्य
सर्वकर्मसत्यासपरत्वस्यैव प्राप्त्या तत्रिषेष्टार्थोऽगात् । नान्य,
‘मन्मता मव मद्रुक्कः’ [१८।६५] इति पूर्वश्लोक
पूर्वोदाहया भगवदेकधारणतायाः प्रतिपादितत्वेन पुनरप्यत्र
तत्प्रतिपादनयोगात् । उक्त हि (शां.) भाष्ये— “ मन्मता
मव ’ इति श्लोकं भगवच्छरणैकपराधयोर्भेदोऽदिति वाच्यार्थः—
इति । ‘सर्वधर्मान्परित्यज्य’ इति श्लोकेऽप्युक्तम् सर्वकर्म-
योगनिष्ठायाः परमं रहस्यमुपमंहस्य अथेदानीं कर्मयोग-
निष्ठाफलं सम्यग्दर्शनं सर्वैरेदान्तविहितं वक्ष्यमित्याह—
सर्वधर्मान्परित्यजेति ।

एवं च सर्वकर्मन्यायसर्वकर्मद्वितीयाश्रमज्ञानतत्त्वज्ञान-
मस्तिश्लोकानिर्वर्तकमिति गीतार्थमारः सङ्गहीतो भवति ।
‘अशोभान्धन्वो धन्वन्वम् ... नाशुशोचन्ति पण्डिताः’
[ग. १. ११] इत्युक्तस्य तथैवोपमं हारादुपक्रमोपसंहारैकरूप्य-
मपि उचितं भवति । एवं स्थिते, यत्र मधुसूदनसरस्व-
तिमिद्वैतम्— “ धर्मपरं कर्ममाश्रयलक्षणमित्युक्तम् ।
न यत्र मयंकर्मन्यासो विधीयते, सध्यायशास्त्रेणैव तस्य
मातृत्वात् । न चेदमपि सध्यायमाश्रयम्, ‘मामेकं धरण
ब्रज’ इति भगवदेकधारणताया विधित्तिनवात् ।
सर्वधर्मपि शास्त्रागामीशरधारणतैव परम रहस्यमिति
नैव शास्त्रपरिमनासिर्भंगयता क्रियते, सामन्तरेण
सध्यायस्यापि स्वध्यायपर्यवसायिचात् । अत्रेवं च क्षत्रियं
सध्यायमाश्रयकारिणं प्रति ज्ञानोपदेशयोगात् । तथा च
श्लोकाव्यायमर्थं— सर्वानपि धर्मान्परित्यज्यनावाच्य मामेकम-
द्वितीयं सर्वधर्माधिष्ठातारं तत्कलदातारं च धारणं ब्रज ।
एवं सर्वधर्मान्तरेण मदेकधारणं स्वामहं सर्वधर्मकार्य-
कारित्वात्तत्त्वान्यायः सर्वपापेभ्यो बन्धुवधादिनिमित्तकेभ्यो
मोक्षयिष्यामि । अतो मा शुचः बन्धुवधादिभ्यःशास्त्राव्यर्थं
नित्यं स्यात् ? इति शोकं मा कार्षीरिति [इति ।

एवं च ‘मन्मता मव’ इति श्लोकं भगवदेकधारणतामपं
सुख्यं ज्ञानसाधनमुक्तम् । ‘सर्वधर्मान्’ इति श्लोके तु
तत्त्वलभित्व्यतीताप्रतिपत्त्यं प्रशान्ततत्त्वज्ञानमुपदिशत
इत्युपक्रमोपसंहारैकरूप्यानुमोदिनं भाष्यह्याख्यायानमेव
च्छिष्टमिति स्पष्टे सति द्वाोऽयमर्थाने व्याख्यानात्प्रहः ? किञ्च
‘सर्वशास्त्रागामीशरधारणतैव परं रहस्यं’ [शां.]
इति तत्रैव शास्त्रमनासिर्भंगयता क्रियत इति वदतिस्तर-
मेवेदं गीताशास्त्रमिति किमिहोक्तम् ? अङ्गीकृतमेवेति चेत्,
ज्ञानं पापम्; किमपरादं तर्हि मन्निशास्त्रमेव गीतेति
वदता रामानुजेन ? किमिति श्रीधरीयं मन्निप्रधानं ?
भगवद्भ्रातृं तु ज्ञानसाधनमिति भाष्यायानुगुण्येऽपि श्रीधरीयं
त्यज्यते ? किमिति वा सर्वगीतार्थमुपमहर्षाह— ‘इति
ते ज्ञानमाश्रयानं’ [१८।६३] इति । इति मवशाहयानमेव
भवतिर्नानुमन्धीयते येन स्वध्यायान्तकमेवेप्यं व्याख्यायते ?
वदपादितं च ज्ञानपरत्वं गीताया निरुक्तम् । अन्नि च
शास्त्रार्थस्वार्थं वा किमिह भवतिर्दृष्टं येन भाष्यविरुद्धमि-

त्यमुच्यते ? न हि 'सर्वधर्मान्परित्यज्य' इत्यस्य तान-
नाहस्येति मुख्यार्थं, परित्यागानादयोपरमार्थत्वात्, धर्मपरि-
त्यागस्य तदादृष्ट्याग्रहणस्यैव चादाव्यावृत्तज्ञानापातात्, 'मामेकं
शरणं व्रज' इत्यनेनैव धर्मानादरसिद्ध्या 'सर्वधर्मान्परित्यज्य'
इत्यस्य वैयर्थ्यात् ।

न च 'यज्ञायज्ञीये साध्वी, ऐरं हृत्वोद्वेग्यम्' इत्यत्र 'न
गिरागिरिति नृयात्' इति वक्तव्यार्थतात्पर्यात् 'सर्वधर्मान्
परित्यज्य' इति निषेधानुवाद सार्थक, एवं च
गिरापदकार्यकारित्वमिरापदस्यैव सर्वधर्मकार्यकारित्व
समीचेति मद्कशरणस्य नास्ति धर्मापेक्षेवर्ष, फलतीति
वाच्यम्, 'अहं त्वा सर्वपापेभ्यो मोक्षयिष्यामि' इत्यनेनैव
सर्वधर्मकार्यकारित्वस्यापि भगवति लब्धत्वेन दृष्टान्तवैयर्थ्यात् ।
न च भाष्यकारस्याख्यानोऽपि 'शरणं व्रज' इति भेदगर्भतो-
क्त्यनुपपत्तिरिति वाच्यम्, 'तस्यैवाहं ममैवासौ स एवाह
मिति त्रिधा । भगवच्छरणत्व स्यात्साधनाभ्यासप्राप्तौ,
इति भवद्विरेषोच्यमानत्वेन स्वभ्याषातात्, एकत्वेन भेद-
गर्भशरणगतिव्याप्यव्यवगमेन भाष्यार्थ एव त्वारस्याच । न
च मुख्यान्येवैवत्यर्थकत्वमेकदा नृश्यामिति द्वैतिव्याख्यानं
युक्तम्, 'सर्वधर्मान्परित्यज्य' इत्यनेनैव उल्लामात् ।

यत्कृत्वा भगवत्शरणतां विना सख्यातोऽपि न स्वकलापर्य-
वनापीति संज्ञात्र विधया अर्जुन क्षत्रिय सख्यासानधिकारणं

प्रति तत्पूर्वकज्ञानोपदेशायोक्तमिति । तत्राद्यमसत्, 'मन्मना
भव' इति पूर्वश्लोक एव भगवच्छरणताया विहितत्वेनात्र
सर्वधर्मसख्यासविधानस्यैव तद्विधानस्यास्य सिद्धेः । द्वितीयं
स्वशुद्धम् ; सख्यासस्य श्रवणाङ्गत्वे ज्ञानाङ्गत्वे वा अर्जुनस्य
सख्यासानधिकारिणस्तत्त्वज्ञानोपदेशायोक्ततया तं प्रति
तदुपदेशरूपस्य गीतादानाश्रयैवासङ्गतिप्रसङ्गात् । यद्युच्ये-
द्ब्राह्मणस्यैव क्षत्रियवैश्ययोरापि सख्यासोऽधिकारोऽस्ति,
जावाल्लोपनिषदि "यदि वेतरथा ब्रह्मचर्यादिव प्रमतेदृहादा
वनाद्वा" [४ + ना. प. १।७७ + प. हं. प. १ + या. उ. १]
इत्यविशेषेण सख्यासविधानात्, 'ब्राह्मणो क्षत्रियो वपि
वैश्यो वा प्रवजेदृहात्' इत्यादिस्मृतेश्च, इतिहासपुराणा-
दियु राज्ञामपि बहुधा. सख्यासप्रतिपादनाच्च "ब्राह्मणो
निर्वेदमायात्" [उं. उ. १।२।१२] इति सख्यासविधि-
गतब्राह्मणग्रहणस्य । 'ब्राह्मणग्रहणं चात्र द्विजानामुपलक्षणम्'
इति वार्तिकोक्तन्यायेन त्रैवर्णिकोपलक्षणार्थत्वात्, अतोऽर्जु-
नस्यापि सख्यासाधिकारोऽस्तीति न विरोध इति, तद्व्यापि
तुल्यमिति यत्किञ्चिदेतत् ।

गीताशास्त्रवाद्भवो यदुपतिर्गीतः स नारायण
श्रीमान्भाष्यकृदप्युच्यते विदित. श्रीशङ्कर. शङ्कर. ।
अर्जुनं हृदयं तयोरेति विदित्याचार्यनिर्धारिता-
नर्थात्मन्यथन्यथापि सुधियोऽप्याहो विमोहोदय ॥ १६ ॥

१ व ० त ० दी०— अथैतदप्यशक्तोऽसि मुख्यं कर्तुमिह चेत्तर्हि तुभ्यं तदनुकल्पमेवाहमुपदिशन्नेवाऽऽह (अत
इदानीं तव तु मयि मुख्यकर्तारि परदेवताया परमात्मनि धर्मकर्मभारं सन्नयस्य मद्देकशरणतया मदुक्तकारित्व-
मुचित एवं च मोक्षोऽपीत्याह) —सर्वधर्मान्परित्यज्येति । अत्र सर्वधर्मपरित्यागमनूद्य शरणगमनं विधीयते,
तेन सर्वपदेन शरणमार्गाद्यतिरोधिवर्षां तच्छन्ते, तेषां परित्यागस्तद्विरोधिनां विधानं सूच्यते 'मन्मनाः' इत्यनेन
सङ्गतिसम्भवात् । यद्वा मयि धर्मिणि गृहीते धर्माः पुनर्नोपादेयाः 'स्वराडिद निपानत्यनित्रमिन्द्र—' इति
न्यायात् । अथवा 'मय्येव मन आधत्स्व' इत्यत्रैवकारेणैतरभजनं वाच्यते, तेनात्रापितरभजनरूपान् 'सर्वधर्मान्
परित्यज्य' इति मर्यादामार्गायस्यार्जुनस्यैतरभजननिरतस्य पुष्टी निवेशनार्थमितरभजनरूपधर्मपरित्याग उच्यते
भगवता । अतएव तथाभूतस्य तस्य तस्यागे पापसम्भावनाऽपि भवति । तत्र पुष्टिग्रहणोत्तमस्वरूपभावमाविष्कु-
र्षन्नाह, 'अहं त्वा सर्वपापेभ्यो मोक्षयिष्यामि माशुचः' इति; सर्वनिरोधार्थावतारत्वादित्याशयः ।

एतन्न सर्वं न्यासादेशेऽपि धर्मत्यजनवचनतोऽकिञ्चनानिश्चिकोक्तेति वेदान्ताचार्यपदे निरूपितम् । तथाहि
अष्टादशाध्यायं भगवदुपदिष्टं न्यासादेशेऽपि 'सर्वधर्मान्परित्यज्य' इति धर्मत्यजनवचनतोऽकिञ्चनानिश्चिकोक्ता
सर्वधर्मपरित्यागत, न किञ्चन परमात्मतिरिक्तं येषां किन्तु हरिरेव परमात्मा सर्वं तेषामधिकार उक्तो
न्यासादेशेऽपि तस्यैव । कार्पण्यं वा साधनप्रलयादित्याहोऽन्यम् । दोना हि 'यद्द्व इह विहङ्गा भिन्नुचर्यां परन्तो
धर्मादिसा तत्रश्लाशारहिता गोपिका इव भगवदेकशरणा भवन्ति' इति कार्पण्यं न्यासादेशेऽपि नूक्तम् । मदिता-
भजनपिश्रणं वेति । अन्त्या हि क्लीवदादय इव मदिताभजनधर्मापिश्रणं व्यपोह्य मद्भासतकारिण इति दुस्साध्ये-
श्लोकोऽपि वा तु साध्या शोणमीप्सादिमागणपापप्रायश्चित्तरूपा धर्मास्तेषु इच्छोद्यमी व्यपोदु त्याजयितुं तस्याग
एतन्न इति । अत्र शिरोपस्तु श्रीदृष्टेश्वरप्रमुखरणकृतितोऽवगन्तव्यं । प्रकृते 'मोक्षयिष्यामि' इति वस्तुतये
'मोक्षयिष्यामि' इत्युच्यते सख्यधर्ममर्यादाभिनिविष्टेषुऽर्जुनाय स्वाश्रितभजनपोषणेऽपि तदुक्तमना भगवता
निरनिपायात्प्रहृष्टपारणन्धीकाररूपोऽन्यनो मोक्षो दत्त इति ज्ञायते ।

अथमव हि सख्यासः सादृगं योगे च भक्तिः । इत्यहो भगवदर्थेन हरिं गृहीत्वा कमेला ॥ १ ॥

एवं च गायमानं मामापन्नः शरणं भवान् । करोतु मन्निगमितं निजधर्ममहेतुकम् ॥ २ ॥

इति श्रीकृष्णवाक्येषु सत्य तत्त्वं प्रतीयते । मर्यादापुष्टिमार्गाधिष्ठाता यत्पुरुषोत्तमः ॥ ३ ॥ ६६ ॥

१० पु. अ. त.— नन्वेतत्कथं सिद्धयेत् ? इत्याशाङ्क्या-
ज्ज-सर्वधर्मानिति । सर्वधर्मान् चोदनालक्षणान् परित्यज्य
सर्वधर्मोत्तमत्वलक्षणानामाग्नेन त्यक्त्वा मामेकं सुखं
शोचते शरणं ब्रज इत्यर्थः । ' धर्मान् ' इति बहुवचनेन
नामेकं इत्येकवचनेन च तत्रापासताप्यत्वा साहचर्येणत्वम्,
न सुखसंख्यत्वं सर्वफलदानसामर्थ्यं च ज्ञापितम् । सर्वधर्म-
ान् लौकिकालौकिकधर्मत्यागयुक्तो भवेत्यसङ्घितश्रया ।

विशेषगात्यायस्तु श्रीमद्विद्वलेश्वरैरस्मत्प्रभुवरणेनिरूपित
इति नात्र प्रपश्यते । एवं सर्वधर्मयोगेन शरणागतौ पूर्वोक्त
सिद्धयतीत्यर्थः । नतु पूर्वजन्मसञ्चितपापप्रतिबन्धनया कथं
सर्वधर्मत्याग शरणागतिर्वा सत्स्यति ? इत्यत्र आह—अह-
मिति । अहं त्वां पूर्वोक्तन्येष्ट्यात् सर्वपापेभ्यः प्रतिबन्धक-
रूपेभ्यो मोक्षयिष्यामि मोचयिष्यामि, प्रतिबन्धकत्वापादित्वा-
णेन मा शुच शोके माकार्षीं ॥ ६६ ॥

११ नी० भा० टी०— एवं नमनयजन्मजननमननक्रमेण साह्यरनिष्ठा उक्ता, या पूर्वं ' ध्यातेनात्मनि
पश्यन्ति ' [१३।२५] इत्यनेन श्लोकेन दर्शिता; इदानीं ' अन्ये त्वेवमजानन्तः श्रुत्वाऽन्येभ्य उपासने ।
तेऽपि चातिविरत्येव मृत्युं श्रुतिपरायणाः ' [१३।२६] इति केचलोपास्तिनिष्ठा योगारूढोक्ता, तामाह—सर्वेति ।
सर्वेषां वर्णानामाश्रमाणां देहेन्द्रियबुद्धीनां च धर्मानभिज्ञोऽदीनां सुगुणः एतादींश्च त्यक्त्वा मामेकं सर्वधर्मं
सर्वशक्तिं सोषाधिं निरुषाधिं वाऽखण्डैकरसमानन्दधर्मे परमात्मानं शरणं शृणाति दिनस्त्वयिऽद्यादीन् हेऽशादीन्
शरणमाश्रयः परायणं गच्छ प्राप्नुहि; मदेकशरणो भवेत्यर्थः । अत्र ' अत्रं मुस्तैव नृप्यति, न तु जलमात्रं
पोषा ' इतिवत् हेतुत्वं क्त्वाप्रत्ययार्थं । सर्वधर्मपरित्यागेन मां शरणं प्रजेत्यर्थः । यद्योक्तं ' अनात्मदर्शनेनैव
परात्मानमुपासमेहे ' इति ।

एतस्य भगवच्छरणोत्तरणस्य फलमाह— अहं त्वेति । अहं प्रत्यागता सूर्याद्यन्तर्यामी नारायणः सकलपाप्म-
विनिर्मुक्तः सम्यग्ज्ञातः सन् त्वा त्वां सर्वपापेभ्यः सञ्चितत्रियमाणेभ्यो गोत्रवन्नादिजेभ्यो मोक्षयिष्यामि; मा
शुचः शोके माकार्षीं । तथा हि— तत्त्वज्ञानफलं पापात्परीः शोकराणं च सर्वमुत्तरिमृतिप्रसिद्ध आदित्यान्त-
र्वर्तिनं नारायणं प्रकृत्य छान्दोग्ये श्रूयते— " स एव सर्वेभ्यः पाप्मभ्य उदित उदेति ह वै सर्वेभ्य
पाप्मभ्यो य एव वेद " [छां. उ. १।६।७] " तरति शोकमात्मभित् " [छां. उ. ७।१।३] " तत्र को मोहः
कः शोक एकत्वमनुपश्यतः " [ई. उ. ७] इति । उदितः ऊर्ध्वमितो गतः पापान्युत्सृज्य गतो निष्पाप इति
श्रुतिपदार्थः । वर्णाश्रमधर्मसत्यासपूर्वकं पत्राध्यायेनोत्तेन योगेन देहादीनां धर्माश्च त्यक्त्वा निर्विकल्पमात्मानं
साक्षात्कुर्वतो न कर्मलेप इत्यर्थः ॥ ६६ ॥

गीताशास्त्रानधिकारिमुखेन तदधिकारिणः ।

इदं ते नातपस्काय नाभक्ताय कदाचन ।

न चाशुश्रूषवे वाच्यं न च मां योऽभ्यसूयति ॥ ६७ ॥

१ शां. भा.— सर्वं गीताशास्त्रार्थमुपसंहृत्यास्मिन्नध्याये निरोपतश्चान्त इह शास्त्रार्थेऽन्तर्त्याय
सङ्क्षेपत उपसंहारं कृत्वाऽप्येदानीं शास्त्रसम्प्रदायपरिधिमाह— इदमिति । इदं शास्त्रं ते तप हिताय
मयोक्तं संनारविच्छिन्नतपेऽतपस्काय तपोरहिताय न वाच्यमिति व्यरहितेन मन्मथते । तपस्विनेऽप्य-
भक्ताय गुरुदेवभक्तिरहिताय कदाचन कस्याञ्चिदप्यतस्यायां न वाच्यम् । भक्तमत्तपस्यपि मन्मथशुश्रूषो
भरति तस्मा अपि न वाच्यम् । न च यो मां वासुदेनं प्राहृतं मनुष्यं भन्वाऽप्यसुखान्मन्मथप्रशंसादिदोषा-
प्यारोपणेन ममेक्षरत्वमजानन्न महतेऽनारप्ययोग्यमस्मा अपि न वाच्यम् । भगवति भक्ताय तपस्विने
शुश्रूषनेऽनसुषवे च वाच्यं शास्त्रमिति सामर्थ्याद्रिम्यते; तत्र मेयारिने तपस्विने मेयनयोर्विस्मयदर्श-
नात् । शुश्रूषामक्तिशुचताय तपस्विने तपुकाय मेयारिने न वाच्यम् । शुश्रूषामक्तिशुचताय न

तपस्विने नापि मेधाविने वाच्यम् । भगवत्सखायुक्ताय समस्तगुणवतेऽपि न वाच्यम् । गुरुशुभ्रा-
भक्तिमते च वाच्यमित्येव शास्त्रसम्प्रदायविधिः ॥ ६७ ॥

२ आ. शां. व्या.— शास्त्रतात्पर्यायं विचारद्वारा निर्धार्या-
नन्तरश्लोकमवतारयति— स्वयमिति । प्रकृते खल्वष्टादशाध्याये
गौताशास्त्राय सर्वे प्रतिपत्तिशौकर्यायंपरमहंश्यान्ते च 'सवधर्मान्
परित्यज्य' [१८।६६] इत्यादौ । विशेषस्तस्य सङ्गेषोपपसहार
कृत्वा सम्प्रदायविधिवचनस्यावसरे सतीदानीमिति योजना ।
किमिति विस्तरणोपयहृतं शास्त्रायः संक्षिप्योपसंहियते ? तत्रा-
ऽऽह— शास्त्राद्येति । सद्गुणान्तरात्म्यामुकोऽपि सवेषां इदृतया
बुद्धिमारोहतीत्यर्थः । हितायेत्येतदेव व्याचष्टे— ससारेति ।
कदाचनेति सर्वं सम्बध्यते । प्रतिषेधमामध्यसिद्धमर्थं कथ-
यति— भगवतीति । अर्थसिद्धयं स्मृत्यन्तरमनुसृत्य मेधा-
वित्त्वमन्तर्भावयति— तत्रेति । विकल्पदर्शनात्तृक्तेषु विशेष-

षेषु मेधावित्त्वमपि प्रविशतीत्यर्थः । विकल्पपक्षे कथमधिकारि-
प्रतिपत्तिरिति तत्राऽऽह— गुरुशुभ्रेति । ताभ्यां युक्तय
भगवत्सुखारहिताय तपस्विने वाच्यमिति सम्बन्धः । तदुक्तय
शुभ्राभक्त्यनसुयासहितोत्प्रेर्यर्थः । तपस्वित्वं मेधावित्त्वं वा
निरपेक्षमधिकारिविशेषणमिति शङ्कां शातयति— गुरुशुभ्रेति ।
भगवद्विषयासुयाराहित्ये तात्पर्यं सूचयति— भगवतीति ।
कस्मै तर्हि वाच्यमेतदित्या शङ्क्य पूर्वाश्रयं गुणसम्पदायेत्याह-
गुरुशुभ्रेति । अनुक्तरविशेषणोपलक्षणार्थमुपयप्रदणम् ।
मेधाविनस्तपस्वित्त्वं नातीवापेक्षते सर्वमन्यद्वाराभावात्पेक्षित-
मेवेति भावः ॥ ६७ ॥

३ रा. भा.— इदं ते परमं गुह्यं शास्त्रं मयाऽऽख्यातम् ; अतपस्काय अतप्तपसे त्वया न वाच्यं ;
त्वयि वक्तारि, मयि चामक्ताय कदाचन न वाच्यं, तप्तपसे चामक्ताय न वाच्यमित्यर्थः ; न चाशुश्रूषणे
भक्तायाप्यशुश्रूषणे न वाच्यं ; नच मां योऽभ्यसूयति— मत्स्वरूपे मदैश्वर्यं महृणेषु च कथितेषु यो
दोषमाविष्करोति, न तस्मै वाच्यम् ; असमानविभक्तिनिदेशस्तस्यात्यन्तपरिहरणीयताज्ञापनाय ॥ ६७ ॥

४ धे. ता. च — एष स्वोपदेशेन प्रतिष्ठितस्वहित-
ज्ञानस्य अज्ञानस्य कर्तव्यविशेषोपदेशाख्यानेन सम्प्रदायविधि-
सिद्धयमस्मिन् शास्त्रेऽधिकारिणस्तावयनकि— 'इदं ते'
इति श्लोकेन । 'इदम्' इति सामान्येन निर्दिष्टं पूर्वापरप्रत्ययैः
पदैर्विश्रुतेति— इदं ते परमं गुह्यं शास्त्रं मयाऽऽख्यात-
मिति । अत्र तेषां 'इति ते ज्ञानमाख्यातम्' [१८।६३]
इति श्लोकादाहृतः । श्लोकस्य तु तेषां स्वस्य न्ययेति व्या-
क्रिया । अतपस्कश्चनेन तप प्राप्तममायै कृतेऽपि श्रवणा-
धिकारित्वं विवक्षितमित्याह— अतप्तपसे इति । 'यस्य
देवे परा भक्तियथा देवे तथा गुरौ' [अ. उ. ६।२३+सुबाले
११।२+यो. शि. १।२२+शाब्दाय. ३७] इति धृत्यनुसारे-
णाऽऽह— त्वयि वक्तारि मयि चामक्तायेति । अमकत्वे
विशेषमद्वेषमाभावात् । 'मद्वेषमविभास्यति' [१८।६८]
इत्यन्तर्भावमाभावात् ।

'कदाचन' इत्यनेन तपसि सम्यगनुष्ठितेऽपीति विवक्षित-
मित्याह— तप्तपसे चामक्तायेति । प्रत्येकपरिहरणीय-
त्वाय च नष्टप्रयोगात् । उत्तरोत्तरीश्रवणात्सर्वेण धर्म-
विशेषे इत्यभिप्रायेणाऽऽह— मकायाप्यशुश्रूषय इति ।

५ आ. मा. भा.— ॥ ६७ ॥

अथापि सद्बोधेत्त्वभावात् पूर्ववत् । 'प्रवृत्ति त अद्यानाय
महत्म्' [अ. उ. १।१।१३] इति श्रुत्या च शुभ्राप्राधान्यं
मगतम्, मामभ्यसूयति सद्यमभ्यसूयतीत्यर्थः । 'बुध्-
हेर्व्यासुयार्थानां यं प्रति कोषः' [अ. उ. १।१।३७] इति व-
त्त्वस्यापि सिद्धत्वात् द्वितीयाऽज्ञानोदिता । मां प्रत्यसूयती-
त्युक्तं भवति । विषयतो लक्षणतश्च अमयां व्यनक्ति प्रत्य-
रूप इत्यादिना । 'मान्' इति सप्रकारपरामश इति भावः ।

प्रकृतानुपेक्षेन 'नचाभ्यसूयते' इति वचने प्रथमभ्रते
विकल्पवाक्यकरणं केनाभिप्रायेणेत्यनाऽऽह— अस्मानेति ।
'असूयकायाशुभ्रे' [मुक्तिको १।५१] 'असूयनाय न
मादाः' [मनुः २।१।५५] इत्यादिभिरसूयामात्रते प्रवर्त-
निषिद्धम् । भगवत्सम्यसूयावते तु प्रवचनमत्यन्तपरिहरणीय-
मिति भावः । 'नच ... वाच्यम्' इत्यनेनानधिकारि-
प्रवचने प्रत्यवायं सूचितं । अत्र 'मेधाविने तपस्विने वा'
इत्यनयोर्विशेषोऽन्यत्र इह; भक्तावेह्यु न तथा; अतो
भक्त्यादिरहिताय न मेधाविने नापि तपस्विने वाच्यम् ।
सर्वगुणयोगेऽपि भगवत्सम्यसूयावते न वाच्यमित्युक्तं
भवति ॥ ६७ ॥

६ अ. प्र. दौ.— ॥ ६७ ॥

७ इ. प. भा.— इदमिति । इदं शास्त्रं तव हिताय मयोक्तं संमारिच्छित्तये । न नियते तपः
स्वपमं शिन्धुष्यं तस्यासातपस्कान्तस्मै । न विद्यते मयि भक्तिर्भजनं सेना यस्यामानभक्तस्तस्मै ।
कदाचन कदापि । न चाशुश्रूषणे यो गुरोरशुश्रूषस्तस्मै । न च माभीक्षरं सर्वान्निमुह्यं योऽभ्य-

स्यति द्वेष्टि । इदं शास्त्रं त्वयाऽतपस्कायाशिष्याय न वाच्यं तद्येध्वरोऽभक्ताय न वाच्यम्, मां यो द्वेष्टि तस्मै न वाच्यम् ॥ ६७ ॥

८ वें. ब्र. गि.— एवं शास्त्रं परिसमाप्य सम्प्रति शास्त्रसम्प्रदायविधिमाह— इदमिति । इदं गीताशास्त्रं ते तप— मयोपदिष्टमिति शेषः । एतच्चातपस्काय असयते- मियाय न वाच्यम् । यद्वा इदं शास्त्रमतपस्काय ते न वाच्यम्, अतपस्कं प्रति त्वया न वाच्यमित्यर्थः । ‘ कृत्यानां कर्तारि वा ’ [अष्टा. २।३।७१] इति पठ्ठी । तथा अभक्ताय मद्रक्षिहिताय च कदाचिदपि न वाच्यम् । एवमश्रुपुत्रेण श्रुत्वा परित्थितमनुवृत्ते च न वाच्यम् । यश्च मां परमम्य- स्यति आत्मप्रशंसादिदोषारोपणेन परमेश्वरत्वमसहमानो

द्वेष्टि, तस्मा मपि न वाच्यम् । अत्र चैवंकविशेषणामात्रेऽप्यु- पदेशायोक्तत्वप्रदर्शनाय चत्वारो नकाराः । ‘ नामक्ताय कदाचन ’ इत्यनेन च अतपस्काश्रुत्वाभ्यामभक्तस्यावश्यं- परिहरणीयतौका । तेन भक्तैर्द्वैष्ट्यमुपदेशाधिकारिविशेषणत्वं प्रदर्शितम् । अत एव ‘ मद्रक्षेण्वभिधास्यति ’ [१८।६८] इत्युत्तरश्लोके भक्तिमात्रेण पात्रता द्योत्यते । अतपस्कादी- श्रुत्वा निर्दिश्य ‘ न च मां योऽभ्यस्यति ’ इत्यस्युपाधि- स्यात्समानविभक्तिनिर्देशस्तस्यातिपापिष्ठतया दूरपरिहरणीयत्व- प्रदर्शनार्थः ॥ ६७ ॥

९ व० त० दी०— एवं स्वगीतार्थमुपदिश्य तत्सम्प्रदायप्रवर्तने नियमयति— इदमिति । गीतं ज्ञानं ते त्वयाऽतपस्काय न वाच्यम् । एवमन्यत्पष्टम् ॥ ६७ ॥

१० पु. अ. त.— एवं सकलशास्त्रार्थगीतार्थत्वश्रुप- दिश्य लोकोद्धारार्थमेतदुपदेशनेन मार्गप्रवर्तनार्थमधिकारिण- माह— इदं ते इति । इदं सर्वशास्त्ररहस्यं ते त्वया अतप- स्काय स्वाचारहीनाय न वाच्यम् । न च अभक्ताय मद्रक्षिहिताय कदाचन वाच्यम् । ‘ कदाचन ’ इतिपदेशा-

भक्तसंसर्गिणे भक्ताऽपि न वाच्यमिति ज्ञापितम् । न च पुनः अश्रुपुत्रे श्रवणेच्छारहिताय, अनासक्त्यायेत्यर्थः । यद्वा मत्परिचर्याहीनाय च न वाच्यम् । यो मां पुष्टपोसमं बाहिर्द्वैष्ट्येण अभ्यस्यति दोषारोपपूर्वकं कौटिल्येन निन्दति तस्मै च न च वाच्यम् ॥ ६७ ॥

११ नी० भा० दी०— एवं श्लोकद्वयेन ‘ ज्ञानयोगेन साङ्गपानां कर्मयोगेन योगिनां ’ [३।३] इति साङ्गपयोगौ द्वितीयाध्याये दर्शितानुपसंहृत्य विद्यासम्प्रदायविधिमाह— इदमिति । अतपस्काय तप- कालोचनं तद्रहिताय, अयत्नशीलायेत्यर्थः । अभक्ताय श्रद्धाहीनाय । अश्रुपुत्रे गुरुसेवामनुवृत्ते । मां परमात्मानं योऽभ्यस्यति मदीयगुणासहिष्णुतया मयि दोषारोपपरो भवति, तस्मै नञः प्रत्येकं सम्बद्धत्वाद्देतेषां विशेषणाना- मन्यतमाभावेऽपि कदाचन महत्यपि सङ्घटे इदं न वाच्यं नोपदेश्यम् । अत्र “ विद्या ह वै प्राज्ञणमाजगाम गोपाय मा देवविष्टेऽहमस्मि । असूयकायानृजवेऽयताय न मां द्रूया वीर्यवती तथा स्याम् । ” [मुक्तिको. १।५१ संहितो. ३।४] “ यस्य देवे परा भक्तिर्यथा देवे तथा गुरौ । तस्यैव कथिता ह्यर्थाः प्रकाशन्ते महारतनः । ” [श्वे. च. ६।२३] इति श्रवणादस्यारहितायाज्वीपेतायाभ्यासशीलाय गुरुपरमेश्वराराधनपराय च एतद्रहस्यं देयं; नान्यस्मै इत्यर्थः ॥ ६७ ॥

गीताशास्त्रोपदेशुः फलम् ।

य इमं परमं गुह्यं मद्रक्षेण्वभिधास्यति ।

भक्तिं मयि परां कृत्वा मामेवैष्यत्यसंशयः ॥ ६८ ॥

१ शां. भा.— सम्प्रदायस्य कर्तुः फलमिदानीमाह— य इति । इमं ययोक्तं परमं परम- निश्चयेसायं केशनाजुनयोः संगारुस्यं प्रन्यं गुह्यं गोप्यतमं मद्रक्षेणु मयि भक्तिमन्स्वभिधास्यति वक्ष्यति, ग्रन्थतोऽर्थतश्च स्यापयिष्यतीत्यर्थः । यया त्वयि मया । भक्तः पुनर्ग्रहणात्तद्रक्तिमात्रेण केवलेन शास्त्रमन्प्रदाने पात्रं भवतीति गम्यते । कथमभिधास्यति ? इत्युच्यते— भक्तिं मयि परां कृत्वा भगवतः परमगुरोरच्युतस्य श्रुत्वा मया क्रियत इत्येवं कृत्येत्यर्थः । तस्येदं फलं मामेवैष्यति मुच्यत एव अत्र संशयो न कर्तव्यः ॥ ६८ ॥

२ आ. शां. व्या.— शास्त्रसम्प्रदायप्रवृत्त्यर्थमुत्तरभोज-
प्रति दर्शयति— सम्प्रदायस्येति । य इत्यध्यापको
निर्दिश्यते । परमत्व प्रत्यक्ष्य निरतिशयपुरुषार्थसाधनत्व-
मित्याह— परममिति । गोप्यत्वमस्य रहस्यार्थविषयत्वात् ।
यथोक्तवादस्य प्रत्यतोऽर्थतश्च भक्तेषु स्थापने ह्यन्तमाह—
यथेति । मयि बाधुदेवे भगवति । अनन्यभक्ते एवमि यथा
मया प्रन्योऽर्थतः स्थापितस्तथा मद्भक्तैष्वन्येष्वपि यो ग्रन्थ-
मिम स्थापयिष्यति तस्येदं फलमित्युत्तरत्र सम्बन्ध । नामत्ता-

येति भक्तेरधिकारिविशेषणत्वोक्तमद्भक्तैष्विति पुनर्भक्तिमज्ञ
मनर्थकमित्याराद्ध्याऽऽह— भक्तेरिति । श्रुत्यादिसङ्कारि-
राहित्य केवलशब्दार्थ । यद्यपि माश्रयशब्देन सूचितमेतत्तथा
पीतरेण स्फुटीकृतमित्यविरोध । प्रश्रयवृत्तमिधानप्रकार
मभिनयति— कथमित्यादिना । भगवति भक्तिवृत्तप्रकार
प्रकटयति— भगवत् इति । यच्छब्दापेक्षित पूरयति—
तस्येति । मामेव्यत्येवेत्यन्वय गृहीत्वा व्याचष्टे— मुच्यत
एवेति ॥ ६८ ॥

३ रा. भा.— इदं परमं गुह्यं मद्भक्तेषु योऽभिधास्यति व्याख्यास्यति, सः मयि परमां भक्तिं
कृत्वा मामेवैष्यति, न तत्र संशयः ॥ ६८ ॥

४ धे. सा च — अथाधिकारिविशेषेभ्यश्चयवच्यत्वं तेषु
वचनस्यापवर्गाख्यकल्पपर्यवसानं चोच्यते 'य इदम्' इति
श्लोकेन । 'मद्भक्तेषु' इत्यनेनैवातस्वस्वत्वादिदोषा दूरोस्ता-
रिता, स्थितमनसा तेषां तदसम्भवात् । 'भावयेच्चतुरो वर्णान्'
[स. भा. १२।३२।४८] इत्येतावता एवपु वच्यम्,
तेष्वेव मद्भक्ता एव ध्वनाधिकारिण इत्युक्तं भवति । अत्र
'अभिधास्यति' इत्यर्थभावपर्यन्तमित्याह— व्याख्यास्य-

तीति । यद्वत्तवात् 'सः' इत्यव्याहृतम् । योग्येषु व्याख्यानं
मपि कर्मयोगादिकोटी, भक्तियोगाङ्कुरे वा निविष्टे परमं
जनयतीति 'भक्तिं मयि परां कृत्वा' इत्युच्यते । 'मामेव'
इत्यवधारणेन मद्गीतान्याख्यायितो न छद्मफलेषु सङ्गं जनया-
नीत्यभिप्रेतम् । फलितमाह— न तत्र संशय इति । 'असंशय'
इति सदाय एव वा निविध्यते ॥ ६८ ॥

५ आ. मा. भा.— ॥ ६८ ॥

६ ज. प्र. टी.— ॥ ६८ ॥

७ ह. पै. भा.— य इदमिति । य इदमावयोः संवादरूपं परममुत्कृष्टं श्रेयसाधनत्वाद्गोप्यं
मद्भक्तेषु मयि परमेश्वरे भक्तिमत्स्वभिधास्यति वक्ष्यति । मयि परमेश्वरे परां भक्तिं कृत्वा विधाय ।
तस्येदं फलमुच्यते— मामेवैष्यत्यसंशयः ॥ ६८ ॥

८ धं. प्र. गि.— एवञ्चदेशविधिषुक्त्वा तेन विधिनो-
पदेष्टु फलमाह— य इदमिति । परमं गुह्यमतिरहस्यमिदं
शास्त्रं सर्वत्र प्रकाशयितुमर्हति यो मद्भक्तैष्वभिधास्यति अभितो
ग्रन्थतन्त्रार्थतश्च स्थापयिष्यति, तेन प्रकारेण भक्तिं मयि परां

कृत्वा भगवतः परमगुरोर्भजनमेवेदं मया जियत इति
निश्चित्येत्यर्थः । स उपदेष्टा मामेवैष्यति सुच्यते, अत्र च
नास्ति संशयः ॥ ६८ ॥

९ व० त० दी०— एतद्गोपरहितास्तु मद्भक्ता एव, नान्य इति तेष्वो दाने फलमाह— य इदमिति । मद्भ-
क्तेष्वभिधास्यति स मामेवैष्यति ॥ ६८ ॥

१० पु. अ. त — एवमेतद्गोप्युक्तैश्चो न वाच्यं,
एतद्गोपरहितैश्च सर्वथा वाच्यमित्येतदुपदेशनफलमाह— य
इदमिति । य कश्चन दुर्लभं मद्भक्तिरसादिष्ट इमं
पूर्वश्लोकोक्तं परमं सर्वोत्कृष्टं गुह्यं गोप्यं मद्भक्तपु पूर्वोक्तदोष

रहितवद्वृत्तसुसम्पन्नेषु अभिधास्यति वदयति श्रोता वक्तु
चित्तचतुरणेन अक्षराय स्मद्देहरहितं सन् परां सर्वोत्कृष्टां
पूर्वोक्तां मयि भक्तिं कृत्वा मामेवैष्यति, प्राप्नोती-
त्यर्थः ॥ ६८ ॥

११ नी० भा० दी०— एव सम्प्रदायविधिमुक्त्वा सम्प्रदायकर्तुः फलमाह— य इदमिति । परमं इदं गुह्यं
यो भक्तिहीनो मानपूजादर्थो सन् मद्भक्तैष्वभिधास्यति सोऽपि तत्र एव पुण्यान्मयि परमेश्वरे चिदेकरसे परां
भक्तिमद्भवत्कृष्णामुपासनां कृत्वा तत्रादं प्राप्य तामनुप्राप्य च मामेवैष्यति, मुक्तिं प्राप्स्यतीत्यर्थः । असंशय-
संशयोऽत्र नास्ति । स्मर्यते हि अत्रामिलादीनां भक्तिगन्धहीनानामपि पुत्रसङ्कलितेन नारायणेति नाश्या स्नेह-
शादाङ्गना तावन्मात्रगुणैर्न भगवता मद्भक्तिर्दत्ता, किमु वक्ष्यं यो वाचा एतावन्तास्त्ररहस्यं प्रतिपादयति तस्य
भक्तिताभादिभ्रमेण कृतकृत्यत्वमभियन्तीति ॥ ६८ ॥

न च तस्मान्मनुष्येषु कश्चिन्मे प्रियकृतमः ।

भविता न च मे तस्मादन्यः प्रियतरो भुवि ॥ ६९ ॥

१ आं. भा.— किञ्च— नचेति । न च तस्माच्छास्त्रमप्रदायकृतो मनुष्येषु मनुष्याणां मध्ये कश्चिन्मे मम प्रियकृतमोऽतिशयेन प्रियकरोऽन्यः प्रियकृतमो नास्त्येवेत्यर्थो वर्तमानेषु । न च भविता भविष्यत्यपि काले, तस्माद्वितीयोऽन्यः प्रियतरः प्रियकृतरः । भुवि लोकेऽस्मिन् ॥ ६९ ॥

२ आ. भा. व्या.— ननु सर्वेषामुचितसाधनानामन्यस्य नास्त्येव प्रियकृतमो मान्यनीतेषु तान्प्रदित्वासीदिति शेषः । प्रेष्ट्वात्तनिष्ठस्य मुमुक्षोर्नास्ति विद्यासम्प्रदाने प्रवृत्तिरिति तस्माद्विद्यासम्प्रदायकृतो सकाशादित्यर्थः । ध्याननिष्ठस्य तस्माद्— किञ्चेति । इत्थं विद्यासम्प्रदानं मुमुक्षुणा यथोक्तं प्रेष्टव्येऽपि स्वसम्प्रदायप्रवक्तुं प्रेष्टव्यत्वाद्भविता विद्यासम्प्रदाने विरम्यवति कर्तव्यमित्यर्थः । वर्तमानेषु मध्ये तलोऽन्यो प्रवृत्तिरिति भावः ॥ ६९ ॥

३ आ. भा.— सर्वेषु मनुष्येष्वितः पूर्वं तस्मादन्यो मनुष्यो मे न कश्चित्प्रियकृतमोऽभूत्, इत उत्तरं च न भविता, अयोग्यानां प्रथममुपादानं योग्यानामकथनादपि तत्कथनस्यानिष्टतमत्वात् ॥ ६९ ॥

४ वे. ता. चं.— स्वशास्त्रव्याख्यानस्य स्वप्राप्तिसाधनत्वे द्वारमुच्यते— 'न च तस्मान्' इति श्लोकेन । प्रियकृतमन्वयप्रियतरत्वयोर्हेतुकार्यभावेन 'भविता' इत्युपात्तक्रिय-वैभान्त्ये सम्भवत्यपि कालत्रयवर्तिनिषेधस्यैवैव तात्पर्यं विद्वयर्थं मनुष्येष्वितः पूर्वमित्याशुक्तम् । ननु शास्त्रव्या-धिकारी अपक्षित, अतः स तावद्वचन्य, अनधिकारी तु तत्र प्रवक्तुं व्युदस्यते, प्रधानमादधिकारिणोऽनन्तर वा व्युद-प्रवक्तव्योऽनधिकारी वक्तव्यः; इह तु तद्विपरीत्ये किं निबन्धनं ?

इत्यत्राऽऽह— अयोग्यानामिति तत्कथनस्य— अयोग्या-न्प्रति कथनस्येत्यर्थः । अनिष्टतमत्वात् अनिष्टतमत्व-ज्ञानार्थमित्यर्थः । योग्यानामकथनयानिष्टत्व 'प्रोवाच ता तत्त्वतो ब्रह्मविद्याम्' [सु. उ. १।२।१३] इति ब्रह्मविद्या-प्रवचनस्य वैधत्वात् । प्रोवाच प्रनूयादित्यर्थः । 'छन्दसि लुल्हल्लि' [अष्टा ३।४।६] इति विधानात् । अन्यथा "स गुरुनेसाभिगच्छत्" [सुं. उ. १।२।१२] इति प्रथमेन वाक्येनान्वयत्वात् ॥ ६९ ॥

५ आ. भा. भा.— ॥ ६९ ॥

६ अ. प्र. टी — ॥ ६९ ॥

७ अ. प. भा.— न चेति । न च तस्माच्छास्त्रमप्रदायकृतो मनुष्येषु मध्ये कश्चिन्मे प्रियकृतमोऽतिशयेन प्रियकृतमो नास्तीति प्रकृतेन सम्बन्धः । न च भविता तस्मादन्यः प्रियतरो भुवि भूमौ ॥ ६९ ॥

८ वे. प्र. गि — किञ्च, तस्मान्मनुष्येषु साधारणेषु सकाशादन्यो मनुष्येषु मध्ये कश्चिदपि मे प्रियकृतम अनि-समेतं प्रीतिवृत्तां नामीत्यास्ति, न च भविष्यति । तथा तस्मान्मन्यो मे मम प्रियतरश्च भुवि नामीत्यास्ति, न भवि-ष्यति । मनुष्याधिकारत्वाच्छास्त्रस्य 'भुवि मनुष्येषु'

इत्युक्तम् । द्विषि देवेषु च नास्त्येव तत्प्रवृत्तिरित्यर्थः । एवं च 'वाल्मह्यवर्ति-निमित्तमप्यत्रानिनायि-प्रियाय तस्मि भक्तमात्रमाधारणं मन्त्रातिष्ठ च मोक्षं दिग्गद् तद्दीदित्तिरिति कथं' इत्युक्तं च 'दातुमप्यत्रतपसमणे एव तस्य भवामीनि भगवतो' इति भाष्य ॥ ६९ ॥

९ अ० त० टी०— किञ्च— न च तस्मादिति । मे प्रियकृतमिति ॥ ६९ ॥

१० पु. अ. त.— ननु कथमेतदकथनं भवामिति वा 'मन्योऽपि ? इत्यत्र आह— न चेति । तस्मादेतदकृत सकाशात् मनुष्येषु अधिकास्तितु मे प्रियकृतम प्रियकृतेषु मध्ये अनित्यमिते न च, नास्तीत्यर्थः । मन्त्रज्ञानात् मन्त्रज्ञाने-

कथनदेवतादिनि मात् । य पुन- तावत् ध्येन मन्त्राणां ध्यानात् सदाऽप्यन्येसादिभ्यः अन्यो भुवि प्रियतरो भविता नेत्यर्थः ॥ ६९ ॥

११ नी० भा० टी०— ननु अत्रद्वया हृतं सर्वं व्यर्थमिति तदर्थोऽन्य कथं मन्त्राणां ध्यानात् मन्त्राभिधानो मन्त्रादिनाम सम्भवेत् । इत्यादिवाऽऽह— न चेति । तस्मादेतदकृतमन्यो मनुष्येषु मे मम प्रियकृतमो

७ ह. पै. भा.— श्रद्धावानिति । श्रद्धावान्कर्मणां श्रद्धा विद्यते यस्यासौ श्रद्धावान् । अनसूयोऽस्यारहितोऽध्येतरि । शृणुयादपि किं पुनरर्थस्य प्रतिपत्तौ ? । सोऽपि श्रोता मुक्तो निर्गतोऽस्माच्छरीरात्प्रेत्येत्यर्थः । शुभान्पुण्यांल्लोकान्प्राप्नुयात्पुण्यकर्मणां तेषां लोकानिति सम्यन्धः ॥ ७१ ॥

८ वै. ब्र. गि.— प्रवक्तुरध्येतुश्च फलमुक्त्वा श्रोतुरिदानीं फलं कथयति— श्रद्धावानिति । यो नरः कश्चिदपि अन्यस्योच्चैर्जपतः कारुणिकस्य सकाशात् श्रद्धावान् श्रद्धावान् तया ' किमर्थमयमुच्चैर्जपत्यबद्ध वा जपति ? ' इति

दोषदृष्टयाऽसूयया रहितोऽनसूयश्च केवलं शृणुयादिमं ग्रन्थम्, —अपिचन्द्राक्लिष्टतापेज्ञानवान् ? —सोऽपि केवलाक्षरमात्र-श्रोताऽपि मुक्तः, पापैः शुभान्प्रदास्ताम्पुण्यकर्मणोऽपमेघदृता-ग्राप्नुयात्; ज्ञानवतस्तु किं वाच्यम् ? इति भावः ॥ ७१ ॥

९ ष० त० दी०— श्रद्धावानिति । स्पष्टार्थः ॥ ७१ ॥

१० पु. अ. त — एवंरूपज्ञानैकस्य पठतो योऽन्वः कश्चिच्छृणोति तस्यापि फलतीत्याह— श्रद्धावानिति । यो नरः श्रद्धावान् ' एतच्छ्रवणेनाह कृतापां भविष्यामि ' इत्य-वाद्दयुक्तः शृणुयादित्यर्थानवबोधेनापि स धाम्ना मोक्षप्राप

कान् लोकांन् प्राप्नुयात् । च पुन अनसूयः किमिति दम्भार्थमुच्चैः पापपट्टी पठतीत्याद्यस्यारहितः सम्यक् गीतां पठतीत्याद्यनुमोदते मनसि सोऽपि ह्यक् संसारात् पुण्यकर्म-णां लोकान् स्वर्गादीन् प्राप्नुयात् ॥ ७१ ॥

११ नी० भा० दी०— प्रवक्तुरध्येतुश्च फलमुक्त्वा श्रोतुरपि फलमाह— श्रद्धावानिति । शृणुयादपि अक्षर-श्रवणं कुर्यादपि, किमु वनतव्यमादरेणाधैरहणं यः कुर्यात्स उन्नतं फलं प्राप्नुयादिति । स्पष्टार्थः श्लोकः । ' तेया चोक्तं श्रीभागवते [१०।१।१६] — ' वासुदेवकथाप्रश्नः पुरुषांस्त्रीन्पुनाति हि । वक्तारं पृच्छकं श्रोतृंस्तत्पाद-सलिलं यथा ' इति ॥ ७१ ॥

गुरुधर्मं शिक्षयितुं सर्वज्ञस्यापि परमगुरोर्गोविन्दस्य प्रश्नः ।

कश्चिदेतच्छ्रुतं पार्थ ! त्वयैकाग्रेण चेतसा ।

कश्चिदज्ञानसम्मोहः प्रनष्टस्ते धनञ्जय ! ॥ ७२ ॥

१ ज्ञां. भा.— शिष्यस्य शास्त्रार्थग्रहणाग्रहणविवेकबुद्धतया पृच्छति । तदग्रहणे ज्ञाते पुनर्प्रा-हापिष्याम्युपायान्तरेणापीति प्रदुरभिप्रायः । यत्नान्तरमास्थाय शिष्यः कृतार्थः कर्तव्य इत्याचार्यधर्मः प्रदर्शितो भवति— कश्चित्किमेतन्मयोक्तं श्रुतं श्रवणेनावधारितं पार्थ ! किं त्वयैकाग्रेण चेतसा चित्तेन ? किंवा प्रमादतः ? कश्चिदज्ञानसम्मोहोऽज्ञाननिमित्तः सम्मोहो विचित्रभावोऽविवेकता स्वाभाविकः किं प्रनष्टः ? यदर्थोऽयं शास्त्रश्रवणायासस्तत्र मम चोपदेष्टृत्वायासः प्रवृत्तस्ते तत्र धनञ्जय ! ॥ ७२ ॥

२ आ. ज्ञां. व्या.— आचार्येण शिष्याय यावद्ज्ञान संसयविपर्यायस्तावदेकधोपदेष्टव्यमिति दर्शयितुं भगवान्पुनं पृष्ठवानित्याह— शिष्यस्येति । प्रदुरभिप्रायं प्रकटयति— तदग्रहण इति । शिष्यश्चेदुक्तं प्रदीतं नेष्टे तर्हि तं प्रत्यौदा-द्योन्यमाचार्येभ्योचितं, तस्य मनसुद्विन्वादित्याशङ्कयाऽऽ—

यत्नान्तरमिति । कश्चिदिति कोमलप्रश्ने । तमेव व्याचष्टे— किमेतदिति । द्वितीयं विपद पूर्वस्य व्याख्यानतया सम्-पद्यते । कश्चिदिति द्वितीयं प्रश्न विभजते— किं प्रनष्ट इति । मोहप्रणाशस्य प्रसङ्गं दर्शयति— यदर्थ इति ॥ ७२ ॥

३ रा. भा.— मया कथितमेतत्पार्थ ! खयाञ्जहितेन चेतसा कश्चिच्छ्रुतं, तवाज्ञानसम्मोहः कश्चित् प्रनष्टः, येनाज्ञानेन मूढो न योत्स्यामीत्युक्तवान् ? ॥ ७२ ॥

४ घ. ता. चं.— भगवान्पुनस्य विदिताशयोऽपि भगवा-भादरेणान्तरमास्थायोपदेशमाह्वयं जिज्ञासमान इव पृच्छति— कश्चिदिति । एतदिति आर्यधर्मस्यैवाच्छ्रुतमित्यर्थः । धीपयुक्तं निरर्थकमित्यभिप्रायवैतच्छब्द इत्याह—

मया कथितमेतदिति । अज्ञानसम्मोहः कश्चित्प्रनष्ट इति युक्तकलायुग । अज्ञानहेतुः भ्रान्तिज्ञानमिहाज्ञानसम्मोहः । येनाज्ञानेन मूढ इत्यस्यज्ञानसम्मोह इति प्रतिनिर्देशो तेनाज्ञानेन कथितसम्मोह इत्यन्वयो भाव्यः ॥ ७२ ॥

५ आ. भा. भा.— ॥ ७२ ॥

६ ज. प्र. दी.— ॥ ७२ ॥

७ ह. पै. भा.— कश्चिदिति । कश्चिदिति प्रश्ने । यथोक्तं श्रुतमिति सम्बन्धः । अज्ञानमनिश्चय-
स्तन्निमित्तः संशयः सम्मोहः स कश्चित्प्रणष्टः ? ॥ ७२ ॥

८ वं. प्र. मि.— ' शिष्यस्य ज्ञानोत्पत्तिपर्यन्तं गुरुणा
कारणिकेन प्रयासः कार्यः' इति गुरोर्धर्मं शिक्षयितुं सर्वज्ञोऽपि
एतत्पदशापेक्षा नास्तीति ज्ञापनाय पृच्छति— कश्चिदिति ।
कश्चिदिति प्रश्ने । एतन्मयोक्तं गीताशास्त्रमेकाग्रणं ध्यायद्गुरुरहि-

तेन चेतसा हे पापं ! त्वया किं श्रुतमयतोऽवधारितम् ? कश्चि-
त्किमज्ञानसम्मोहोऽज्ञाननिमित्तः सम्मोहो विपर्ययोऽज्ञान-
नाशात्प्रणष्टः प्रकपेण पुनरुत्पत्तिविरोधिप्येन नष्टस्ते तव हे
धनञ्जय ! यदि स्यात्पुनरुपदेशं करिष्यामीत्यभिप्रायः ॥ ७२ ॥

९ व० त० दी०— कश्चिदिति प्रश्नतः सावधानं करोति । कश्चिदज्ञानसम्मोहस्ते नष्टः (प्रणष्टः) इति ॥ ७२ ॥

१० पु. अ. त.— एवं संसारशक्तिः शुभलोकप्राप्तित्व
मोहनाशो भवति, स च भगवन्मुक्ताच्छरणेऽर्जुनस्यैव ततः
पुनरुद्वादिकरणात्तदा कथमन्यस्य भवेत् ? इति बहिष्कृत-
शब्दामपठदन् भगवानर्जुनं पृच्छति— कश्चिदेतदिति । हे
पापं श्रद्धयैतच्छ्रवणयोग ! कश्चिदिति प्रश्नार्थः । त्वया

एकाग्रेण चेतसा प्रणिहितेन मनसा एतन्मयोक्तं श्रुतं ? तेन
श्रवणेन हे धनञ्जय ! ते अज्ञानसम्मोहः अज्ञानेन
मत्स्वरूपेद्विज्ञानेन जनितो यः सम्मोहः आसुरमारण-
पापोपत्तिरूप. सम्यक्प्रकारको मोहो ध्रमो नष्टः ।
ते तत्रैतत्पर्यः ॥ ७२ ॥

११ नी० भा० दी०— सर्वान्तर्यामी सर्वज्ञोऽपि भगवोऽज्ञोऽपि शिष्यस्य ज्ञानं जातं न वेति पृच्छति;
अन्यथा पुनः पुनः स्वयमेव उपदेशं कृतवता प्रभुणा निदाघ इव मयाऽयं शतकृत्वोऽप्युपदेशेन कृतार्थः
कृतं इत्युक्त्याशयेनाऽऽह— कश्चिदिति । कश्चिदिति कामप्रवेदने । हे पापं ! एतत्त्वया एकाग्रेण चेतसा श्रोतव्यं
शब्दतोऽर्थतश्च बोद्धव्यमिति मम कामोऽस्ति ततस्त्वं पृच्छामि किमिदं त्वया श्रुतमिति; श्रुतवतोऽपि तव
अज्ञानकृतः सम्मोहो विपर्ययः अनारमन्यात्मधीरूपः स्वधर्मं बुद्धे चाधर्मधीरूप इति स द्विविधोऽपि नष्टः
कश्चित् ? । मच्छ्रमसाफल्यमिच्छुस्त्वामहं पृच्छामीत्यर्थः ॥ ७२ ॥

कृतज्ञताव्यञ्जकमर्जुनस्योत्तरम् ।

अर्जुन उवाच— नष्टो मोहः स्मृतिर्लब्धा त्वत्प्रसादान्मयाऽच्युत ! ।
स्थितोऽस्मि गतसन्देहः करिष्ये वचनं तव ॥ ७३ ॥

१ शां. भा.— नष्ट इति । नष्टो मोहोऽज्ञानजः समस्तसंसारानर्थहेतुः सागर इव दुस्तरः, स्मृतिश्चा-
ऽऽमतत्त्वविषया लब्धा, यस्या लामात्सर्वहृदयग्रन्थीनां विप्रमोक्षः । त्वत्प्रसादात्तव प्रसादान्मया त्वत्प्रसाद-
माश्रितेनाच्युत ! । अनेन मोहनाशप्रश्नप्रतिवचनेन सर्वशास्त्रार्थज्ञानफलमेवावदेरेति निश्चितं दर्शितं
भवति, यतः ज्ञानान्मोहनाश आत्मस्मृतिलामभवेति । तथाच श्रुती— "अनात्मविच्छोचामि" इत्युपन्यम्या-
ऽऽमज्ञानेन सर्वग्रन्थिविप्रमोक्ष उक्तः । "मिघते हृदयग्रन्थिः" [मुं. उ. २।२।८] इति "तत्र को मोहः
कः शोक एकत्वमनुपश्यतः" [ईशा. ७] इति च मन्त्रार्णः । अथेदानीं त्वच्छासने स्थितोऽस्मि गतमन्देहो
मुक्तमंशयः । करिष्ये वचनं तव । अहं त्वत्प्रसादात्कृतार्थः; न मम फलान्मन्वीत्यभिप्रायः ॥ ७३ ॥

२ आ. शां. श्या.— प्रेनेपदिशात्मनाशय अज्ञानसन्देह-
विषयांगरहितस्य पृष्टस्य भगवदनुपपन्नमिच्छनेन भगवन्तं परि-
क्षेपयित्वाऽर्जुनो विज्ञापितवानित्यदह— अर्जुन इति । अज्ञानो-
त्पत्त्यादिबिबेक्षस्य नष्टत्वमेव स्पष्टयति— समस्त इति ।
स्वधर्मयोगिनि प्रतीति प्रश्रयविदाप्रश्नं विदाऽप्यनदति आदिदिति

प्रधानदर्शीति मत्वाऽऽह— स्मृतिश्चेति । स्मृतिरूपे हि
स्वातः ? इति चेन्नदार— यस्या इति । मोहनाशे स्मृति-
प्रतिष्ठापने चाभाषारणं आगन्माह— त्वत्प्रसादादिनि ।
प्रश्नेन प्रश्नप्रतिबन्धेन लक्षणं च यदिति— अनेनेति ।
यदुक्तं स्मृतिप्रतिष्ठापनादुत्पन्नो हृदयग्रन्थीनां विप्रमोक्षः इत्या-

दिति तत्र प्रमाणमाह— तथा चेति । ज्ञानाद्ज्ञानसत्कार्य-
निर्वातो भ्रूयन्तरमपि संवादयति— मिथ्यत इति । भगवद्-
सुप्रज्ञाद्ज्ञानकृतमोहाद्ज्ञानन्तरमात्मज्ञाने प्रतिलब्धे स्वदाज्ञानती-

क्षोऽहमित्युत्तरार्थं व्याकरोति— अथेति । तत्र वचनं कर्त्तुं
ऽहमित्यत्र तात्पर्यमाह— अहमिति ॥ ७३ ॥

३ रा. भा.— मोहः विपरीतज्ञानं, त्वत्प्रसादान्मम तद्विनष्टं; स्मृतिः यथावस्थितवचज्ञ
त्वत्प्रसादादेव तच्च लब्धम् ; अनात्मनि प्रकृतावात्माभिमानरूपो मोहः, परमपुरुषशरीरतया तदात्मन
कृत्स्नस्य चिदचिद्वस्तुनः अतदात्माभिमानरूपश्च, नित्यैर्निमित्तिकरूपस्य कर्मणः परमपुरुषाराधनत
त्प्राप्त्युपायभूतस्य बन्धकत्वबुद्धिरूपश्च सर्वो विनष्टः; आत्मनः प्रकृतिविलक्षणत्वतत्त्वम
रहितताज्ञातृत्वैकस्वभावतापरमपुरुषशरीरतावभियाम्यत्त्वैकस्वरूपताज्ञानं, निखिलजगदुद्भव-स्थिति-प्रल
लीलाशेषदोषप्रत्यनीककल्याणैकस्वरूपस्वामाविकानवधिकातिशयज्ञानबलैश्वर्यवीर्यशक्तितेजःप्रभृतिसमस्
कल्याणगुणगणमहाणवपरब्रह्मशब्दाभिधेयपरमपुरुषयाथात्म्यज्ञानं च, एवंरूपपरावरतत्त्वयाथात्म्यविज्ञा
तदभ्यासपूर्वकाहरहरूपचोयमानपरमपुरुषप्रीत्येकफलनित्यनैमित्तिककर्मनिषिद्धपरिहारशमदमाघातमगुण-
निर्वर्त्यैकस्वरूपतापन्नपरमपुरुषोपासनैकलभ्यो वेदान्तवेद्यः परमपुरुषो वासुदेवस्त्वमिति ज्ञानं च लब्धः
ततश्च बन्धुत्वेकारुण्यप्रबुद्धविपरीतज्ञानशृलात् सर्वस्मादवसादादिमुक्तो गतसन्देहः स्वस्थः स्थितः
ऽस्मि । इदानीमेव युद्धादिकतेऽप्यसाधिपयं तव वचनं करिष्ये । यथोक्तं युद्धादिकं करिष्ये इत्यर्थः ॥७३॥

४ वे. सा. खं.— अथ कृतज्ञतां व्यञ्जयन्तुनः धृत-
फलसिद्धया प्रतिबन्धि 'मोहो मोहः' इति । अर्जुननास्वार्थ-
स्येतः पूर्वमनवगमाद्भाष्येन प्रथमं स्मृतेरनुदयात्तन्मूलभूतवाग्द-
जन्योऽनुभव इह स्मृतिशब्देन लक्ष्यत इत्याह— स्मृतियंथा-
वस्थिततत्त्वज्ञानमिति । 'स मो देवः क्षमया स्मृत्या
संयुतस्तु' इत्यस्य मन्त्रस्य 'स मो बुद्ध्या क्षमया संयु-
नक्ति(वत्)' [श्र. उ. ३।४] इति शाखान्तरे पाठद्वयानुसृति-
बुद्धिशाब्दाद्विद्विप्रवर्गेणकार्यो युकाविति भावः । निर्वर्त्यमोह-
स्वरूपं योपदेशस्यामूलबुद्धपरामर्शेन व्यनक्ति— अनात्मनी-
त्यादिना । प्रकृतिविलक्षणत्व स्वप्रकाशत्वादिभि विकारा-
यभावात्तत्त्वभावहितता । स्वस्थः प्रकृतिस्य इत्यर्थः । उपदेश-

वचनस्य स्वरूपेणानुदयेत्वात्तेन तत्प्रतिपाद्य लक्ष्यत इत्याह
यथोक्तं युद्धादिकमिति ।

एवं चाभिप्रायः— आदिशब्देन भक्तियोगपर्यन्तप्रवर्णनं
भवनमुक्तं तु स्मृतिप्रशंसादिति हि वक्ष्यति— 'यत्तु तद्भव
(यत्तद्भवता) श्रोक्तं पुरा केचन । सौहृदात् । तत्सर्वं पुन
व्याप्त । अथ मे नष्टवेत्सः' [अ. गी. १।६] इति । प्रि
वक्ष्यति च भगवान्— 'भावितस्त्वं मया शुद्ध श्रुपित
सनातनम् । धर्मं स्वस्वर्षिणं पार्थ ! सर्वलोकांश्च शाश्वतान्
अवुद्धया माप्रदीर्यैव तन्मे क्षमदप्रियम्' [अ. गी. १।११]
'स हि धर्मः क्षुपर्याप्तो ब्रह्मणः परिवेदने' [अ. गी. १।१२
इति ॥ ७३ ॥

५ आ. मा. भा.— ॥ ७३ ॥

६ ज. प्र. टी.— ॥ ७३ ॥

७ ह. पं. भा.— एवं पृष्टो भगवताऽर्जुन उवाच— नष्टो मोह इति । नष्टो मोहो नष्टः संशयं
यः पूर्वमासीत् 'गुरुपुत्रमित्रादयो हन्तव्या आहोस्विन्न हन्तव्याः' इति । स्मृतिर्लब्धा स्मृतिः सम्य
ज्ञानं सा च प्राप्ता त्वत्प्रसादाच्च प्रसादमाश्रित्य तेन मया । अच्युत ! स्वरूपात्कथमपि न न्यवत्
इत्युक्तम् । स्थितोऽस्मि उत्थितोऽस्मि । करिष्ये वचनमाह्वाम् ॥ ७३ ॥

८ वं. प्र. गि.— एवं पृष्टः कृतापेक्षेण पुनरप्येवाभावे-
क्षानामात्ममोऽर्जुन उवाच— नष्ट इति । नष्ट वच्छिन्नो
मोहोऽज्ञानकृतो विपर्ययः । तथाशाश्वमाह— स्मृतिर्लब्धा
त्वत्प्रसादात्मया, त्वत्प्रसादात्प्रसादात्मज्ञानं लब्धं तवमगवा-
नाकात्मनया प्राप्तम् । अत सर्वप्रतिबन्धशून्येनात्मज्ञानेन
मोहो नष्ट इत्यर्थः । हे अर्जुन ! अस्मत्पतेन निश्चितत्वाम् ।
'विद्योगयोग्यस्मृतिरूपे सर्वप्रार्थनां विप्रमोक्षः'
[अ. उ. ३।१२] इति श्लोपर्यमप्रवचनमाह— स्थितोऽस्मि

गतसन्देहः निवृत्तसन्देहः स्थितोऽस्मि शुद्धकर्मभ्यक्तात्प
स्वच्छासने; पावज्जीव च करिष्ये वचनं तव भगवतः परम
गुरोराज्ञां पालयिष्यामीति प्रयाससाफल्यवधनेन भगवन्त-
मर्जुनः परितोषयामास । अनेन गीताशास्त्रापायिनो
भगवत्प्रसादाद्बन्धं मोक्षफलपर्यन्तं ज्ञानं भवतीति शास्त्रक-
क्षपणं इत्यम् "तद्वास्य विजयी" [अ. उ. १।१२]
इतिवत् ॥ ७३ ॥

१० व० व० दी०—अर्जुन उवाच— नष्टो मोह इति । विपरीतं ज्ञानं आत्मानात्माविवेकविषयकं विनष्टं मम । स्मृतिश्च यथावस्थितस्त्वज्ञानं त्वत्प्रसादाद्ब्रूयात् । तत्रानात्मनि प्रकृतितत्कार्यं स्वात्माभिमानरूपो मोहः परमपुरुषस्वरूपनया तदात्मकस्य सर्वस्य चिद्विद्वस्तुनः अतदात्माभिमानरूपश्च नित्यादिकर्मणो भगवदर्थतया तत्प्राप्त्युपायभूतस्य बन्धकत्वावतिरूपश्च सर्वो नष्टः । आत्मनः प्राकृतस्वभावरहितज्ञानतत्त्वैकस्वरूपज्ञानं तथा परमात्मनोऽश्रयब्रह्मज्ञानं तदुत्तमस्य पुरुषोत्तमस्यालौकिकगुणगणस्य प्रमोघनुग्रहमकृत्यैव प्राप्तिः परमपुरुषार्थः । स च वासुदेवः पुरुषोत्तमस्त्वमिति ज्ञानं च स्मृतिरूपं लब्धं, त्वत्प्रसादान्मोहः साह्योपदेशेन गतः, स्मृतियोगोपदेशेन लब्धा । प्रसादो भक्तिरिति वा । अतो गतसन्देहस्तव वचनं युद्धादिकर्तव्यताविषयं करिष्ये ॥ ७३ ॥

१० पु. अ. त.— एवं प्रथे नष्टमोहः सम् अर्जुन ज्ञानं प्राह— नष्टो मोह इति । अज्ञानकृतो मोहो नष्टः, स्मृतिश्रवणेनेति शेषः । अधिकमपि ज्ञानं हे अच्युत तवैव द्युतिरहित ! मया भद्रङ्गराज्ञानसहितेन स्वप्नसादात् स्मृतिः तत्स्वरूपात्मिका लब्धा प्राप्ता । ' प्रसादात् ' इति

कपनेन साधनालम्पतोक्ता । अतो दासस्य प्रभवाज्ञाकरणमेव धर्मः, न त्वयोऽपि धर्माधर्मविचारः । एवं गतसन्देहः संस्तवापे दासत्वेन स्थितोऽस्मि; इदानीं तव वचनं पृथोक्तं युद्धादिरूपं सर्वधर्मत्यागरूपं त्वत्प्रकृतेष्वेतदुपदेशरूपं च करिष्ये ॥ ७३ ॥

११ नी० भा० दी०— एवं पृष्टः स्वस्य कृतकृत्यतां ज्ञापयन्नर्जुन उवाच— नष्टो मोह इति । मोहः पूर्वोक्तो द्विविधोऽपि नष्टः । स्मृतिः ' बन्धमहमस्मि परं ब्रह्म ' इत्यात्मानुसन्धानरूपा आत्मतत्त्वविषया लब्धा । यस्या लाभेन सर्वहृदयप्रन्यीनां ' यावान्यश्चास्मि सत्त्वतः ' [१८।५५] इत्यत्रोदाहृतानां विज्जैकैक्य-भ्रमप्रभवानां विमोक्षो भवति । तथा च श्रूयते— ' स्मृतिलम्भे सर्वप्रन्यीनां विप्रमोक्षः ' [छां. व. ७।२६।२] इति । त्वत्प्रसादान्मयाऽच्युत । स्मृतिर्लब्धेति सम्बन्धः । स्थितोऽस्मि त्वच्छासने इति शेषः । गतसन्देहो नष्टसन्देहः इत्यनेनानात्मन्यात्मधीरूपो मोहो नष्ट इति दर्शितम् । ' करिष्ये वचनं तव ' इत्यनेन स्वधर्मं युद्धे साधर्मधीरूपोऽपि मोहो नष्ट इति दर्शितम् ॥ ७३ ॥

कथानुसन्धानप्रदर्शनार्था सञ्ज्ञयोक्तिः ।

सञ्ज्ञय उवाच— इत्यहं वासुदेवस्य पार्यस्य च महात्मनः ।
संवादमिममश्रौषमद्भुतं रोमहर्षणम् ॥ ७४ ॥

१ शां. भा.— परिसमाप्तः शास्त्रार्थः, अथेदानीं कथासम्बन्धप्रदर्शनार्थं सञ्ज्ञय उवाच— इत्यहमिति । इत्येवमहं वासुदेवस्य पार्यस्य च महात्मनः संवादमिमं यथोक्तमश्रौषं श्रुतवानस्मि । अद्भुतमत्यन्त-विस्मयकरं, रोमहर्षणं रोमाञ्चकरम् ॥ ७४ ॥

२ आ. दां. च्या.— शास्त्रार्थे समाप्ते इत्यस्यानवस्थायाः सञ्ज्ञयवचनं कुत्रोपयुक्तं ? इति तदाह— परिसमाप्त इति । वासुदेवस्य सर्वस्यैव सर्वधर्मस्य, कृपाधर्मस्य पार्यस्य पृष्ठावृत्त-स्वास्त्यन्य महात्मनोऽश्रुतबुद्धेः सर्वाधिकारिगुणसम्पत्स्य सम्बन्धं

वादं संवादं युद्धविषयभावेन प्रप्रतिवचनानामिधाननिमित्तमु-क्त्वात्तद्भुतं विस्मयकरं रोमाणि हृष्यन्ति पुलहीमवन्त्यनेनेति रोमहर्षणमाहात्करं यथोक्तं श्रुतवान्मोहाह— इत्येय-मिति ॥ ७४ ॥

३ रा. भा.— पृथराष्ट्राय स्वपुत्राः पाण्डवाश्च युद्धे किं करिष्यन्तीति पृच्छते— इति एवं वासु-देवस्य वसुदेवस्यनोः पार्यस्य च शक्तिरूप्यमुः पुत्रस्य च महात्मनो महायुद्धेन्त्यद्वन्द्वमाश्रितस्यैमं रोमहर्षणमद्भुतं संवादमहं यथोक्तमश्रौषं श्रुतवानहम् ॥ ७४ ॥

४ वे. ता. चं.— ' मामकाः पाण्डवाश्चैव धिमेवृतेषु पश्य ! ' [१।१] इति प्रथे हृदयं सद्रमयतीत्याह— पृथराष्ट्रायैति । ' महात्मनः ' इत्युक्तं सम्बन्धि— तत्पद-द्वन्द्वमाश्रितस्येति । ' इत्येय-मिति— इत्येय-मिति— इत्येय-मिति— इति सम्बन्धोक्तम् । अथ ' इत्येय-मिति— इत्येय-मिति— इत्येय-मिति— इति सम्बन्धोक्तम् । अथ ' इत्येय-मिति— इत्येय-मिति— इत्येय-मिति— इति सम्बन्धोक्तम् ।

एवं प्रपन्नम् [२।०] इति । अद्भुतत्वादिपदयोर्महर्ष-णम् । यथोक्तमश्रौषमिति— यथा शास्त्रानुच, एत-ममाश्रुतानो माहतीत्यर्थः । एतेन यथापदेशितं ब्रह्मणम् । यथा यथा एत मयोक्तम्, एतेन श्रुतवानदिव, एतथ यथा-त्पार्यस्यैव इत्येय-मिति ॥ ७४ ॥

५ आ. मा. भा.— ॥ ७४ ॥

६ ज. प्र. टी — ॥ ७४ ॥

७ ह. पै. भा.— इत्यहमिति । इमं यथोक्तम् ॥ ७४ ॥

८ घं. घ. गि.— समाप्त शास्त्रार्थः । कथासम्बन्धमिदा-
नीमनुसन्धानं सञ्जय उवाच— अद्भुत चेत्सो विस्मयालये-
विकारकर एकेष्वसम्भाव्यमानत्वात्, रोमहर्षेण शरीरस्य

रोमाश्चाख्यविकारकरम् । तेनातिपरिपुष्ट्य विस्मयस्य
दग्धितम् । स्पष्टमन्यत् ॥ ७४ ॥

९ व० त० टी०— तदेवं धृतराष्ट्रं प्रति श्रीकृष्णार्जुनसंवाद्मुक्त्वा प्रस्तुतकथामनुसन्धानं. सञ्जय उवाच—
इत्यहमिति । उभयोः संवादमिममश्रौषम् ॥ ७४ ॥

१० पु. अ. त — एव धृतराष्ट्रमुपश्रीकृष्णार्जुनसंवादं
सफलमथेवत कथयित्वा भगवति सास्यत्वात् धृतराष्ट्रस्य
फलाभावकथनार्थं स्वस्य च तदग्रे कथनावश्यकरत्वाय स्वस्य
श्रवणानुसन्धानकारणज्ञापनाय स्तुतकथानुसन्धानेन सञ्जय
उवाच— इतीति । इति अष्टमा प्रकारेण अहं स्वदीयत्वेन

द्वेषसम्बन्धयुक्तोऽपि वासुदेवस्य मोक्षदातु महान्तो
भगवद्भक्तस्य पार्थस्य च इमं मया पूर्वोक्तं संवादम् उक्तं
प्रत्युत्तररूपं अद्भुतम्, अलौकिकं रोमहर्षेण रोमहर्षेण
आनन्दोद्बोधकं अश्रीयं श्रुतवानस्मि ॥ ७४ ॥

११ नी० भा० टी०— समाप्तं शास्त्रार्थः, इदानीं कथाप्रबन्धमेवानुवर्तयन् सञ्जय उवाच— इतीति ।
अद्भुतं चेत्सो विस्मयकरं रोमहर्षेण रोमाञ्चोद्भेदजनकम् । शेषं स्पष्टम् ॥ ७४ ॥

दूरस्थस्यापि सञ्जयस्य श्रवणार्हत्वाद्योतनम् ।

व्यासप्रसादाच्छ्रुतवानेतद्गुह्यमहं परम् ।

योगं योगेश्वरात्कृष्णात्साक्षात्कथयतः स्वयम् ॥ ७५ ॥

१ शां. भा.— तं वेमम्— व्यासप्रसादात्ततो दिव्यचक्षुर्लामीच्छ्रुतवानेतं संगदं गुह्यतमं परं योगं
योगार्थत्वात् संगदमिमं योगमेव वा योगेश्वरात्कृष्णात्साक्षात्कथयतः स्वयं, न परम्परातः ॥ ७५ ॥

२ आ. शां. व्या — प्रकृतं संवादं कथमश्रीयो ? इति
चेत्तत्राऽऽह— से चेति । एतत्पदं संवादपरत्वात्पुद्गिल्लिङ्गत्वेन
नेतव्यमित्याह— घटमिति । परमपुरुषार्थीपरिकृत्वात्परत्वं
परं श्रुयमतिशयेन गुह्यं रहस्यमिति वा । योगो ज्ञानं कर्म च
तदर्थत्वाद्य संवादे योग उक्तः । अथवा चित्तवृत्तिनिरोधस्य

योगस्याज्ञत्वाद्य संवादो योग इत्याह— संवादमिति ।
योगानामीश्वरो योगेश्वर, तदनुग्रहेणैतत्त्वायोगतत्फलमोस्तत्
साक्षादव्यवधानेन श्रुतवान्, न परम्परयैत्याह— योगेश्वरा-
दिति । स्वयं स्वैव पारमेश्वरेणातिरिक्तज्ञानैश्वर्यरूपेण कथयतो
व्याचक्षाणादित्यर्थः ॥ ७५ ॥

३ रा. भा.— व्यासप्रसादाभ्यासानुग्रहेण दिव्यचक्षुश्चोत्रलामात् एतत्परं योगार्थं गुह्यं योगे
श्वरात् ज्ञानरत्नैश्वर्यीर्यशक्तितेजसा निर्धेमगन्तः कृष्णात् स्वयमेव कथयतः साक्षाच्छ्रुतवानहम् ॥ ७५ ॥

४ घे. ता. च — मन्त्रस्य मोहनकालव्यनिवृत्तिलक्षण
प्रसादस्याप्राप्तात्वात् व्यासानुग्रहेणेत्युक्तम् । देवैरेव्यरेव्यस्य
धीविधिरूपस्य दत्तार्थं दूरस्थवाक्यधवर्णार्थं च अनुग्रहावाचर
श्रवणार्थात्— दिव्यचक्षुश्चोत्रलामादिति । अतीन्द्रिया
दिग्गोचरामर्ष्यादिमात्रेणात्र दिव्यत्वम् । एतदिति ननुव-
निष्पत्तये योगस्य विरायणीकरोति— योगारयमिति ।
'०१ गुह्यं' इत्यकमेणि योग्यतामिग्रामम् । तथायुतमपि हि
मया श्रुतमिति व्यातमादात्स्यव्यग्रम् । 'योगेश्वर'

इत्यत्र योगस्य कथ्याणगुणयोगपरं 'एतां विवृतिं योगं च'
[१०१७] इति प्रागुक्तवदित्याह— ज्ञानेति । स्वयमेव
कथयत, न तु परैरुच्यत इत्यर्थः । तेन वक्तुर्वैलम्बन्योक्तिः ।
यथा 'पञ्चरात्रस्य कृत्स्नस्य षष्ठा नारायण स्वयम्' [म. भा.
१३२४८६८] इति । साक्षाच्छ्रुतवानहमिति— न तु
विवेकवदनुमादित्च्छिद्यद्वारेत्यर्थः । यद्वा दूरस्थोऽपि प्रत्य-
श्रुतवानिति ॥ ७५ ॥

५ आ. मा. भा.— ॥ ७५ ॥

६ ज. प्र. दी.— ॥ ७५ ॥

७ ह. पै. भा.— व्यासेति । व्यासो भगवान् कृष्णद्वैपायनः । परं ब्रह्म, परमात्मविषयत्वात् । योगं सम्प्रज्ञानम् । योगेश्वराद्योगा योगिनस्तेषामीश्वरात् । साक्षात्प्रत्यक्षं कथयतः । स्वयं स्वमुखेन ॥ ७५ ॥

८ वं. प्र. गि.— व्यवहितस्यापि भगवदर्थसंवादास्य न परम्परयेति स्वभाष्यमभिनन्दति । अत्र 'इमम्' इति प्रथमाश्रयतामात्मन आह— व्यासप्रसादादिति । व्यास-
इतिदिव्यचक्षुश्रोत्रादिलाभरूपाद्व्यासप्रसादादिमं परं गुह्यं
इतिदिव्यचक्षुश्रोत्रादिलाभरूपाद्व्यासप्रसादादिमं परं गुह्यं
योगं योगान्वयिचारिहेतुं संवादे योगेश्वरादृष्णात्स्वयं स्वेन
मिति तद्व्याख्यातार. ॥ ७५ ॥
परमेष्ठेण रूपेण कथयतः साक्षादेवाहं श्रुतवानस्मि,

९ व० त० दी०— ननु कथमेवं त्वया श्रुतोऽयं संवाद इति चेत्त्राऽऽह— व्यासप्रसादादिति । दिव्यचक्षुः
श्रोत्रादि मह्यं दत्तं, वासुदेवेनाज्ज्ञानाय इव । तदेतत्परमं गुह्यं योगं साक्षात्स्वयं कथयतो योगेश्वरात्कृष्णाद्वेतोः परं
ननेन कृष्णसम्बन्धात्परत्वमुक्तं तेन साक्षात्प्रसादात्कथयत्वमेव सिद्धयति 'या स्वयं पद्मनाभस्य मुखपद्माद्रिनिस्तृता,
ति गीतामाहात्म्यवाक्यात् ' वेदाः श्रीकृष्णवाक्यानि ' इति श्रीमदाचार्योक्तेश्च । तेनैतदजुनस्य प्रबोधकं
तमित्यर्थः । न चेन्नरातुगीतोपदेश एवाजुनस्य प्रबोधक इति वाच्यं, एतच्छेषभूतत्वादिति गृहाण ॥ ७५ ॥

१० पु. अ. त.— ननु द्वेषभावसम्बन्धे सति कथं किं दिव्यं दत्तं, तेन श्रुतवानस्मि । किंतदिति श्रुतं ? इत्यत
आह । एतत् परिदृश्यमानं गुह्यं गोप्यं परं सर्वोत्पन्नं योगं
योगेश्वरात् कृष्णात् साक्षात् स्वयं कथयत श्रुतवानस्मि ॥ ७५ ॥

११ नी० भा० दी०— कथमेवं त्वया दूरस्थयोरपि वासुदेवाजुनयोः संवादः श्रुतः ? इत्यत आह— व्यास-
सादादिति । भगवता व्यासेन दिव्यं चक्षुश्रोत्रादिकं मह्यं दत्तं, येनाहं व्यवहितं विप्रकृतं वा सर्वं करतला-
न्वद्विजानामि । अतो व्यासप्रसादादेतच्छ्रावणं परं गुह्यं गोप्यं अहं श्रुतवान् । योगं च ' पश्य मे योगमेश्वरम् '
११८] इति प्रतिज्ञापूर्वकं प्रदर्शितं वैश्वरूप्यं तमपि दृष्टवानिति शेषः । स्वयं कथयत इत्युक्ते " अस्त्य महतो
[स्वयं निश्चसितमेतद्यत्वेदः" [च. व. २। ४+१०। ४। ११] इति श्रुतेः स्वनिश्चसितं वेदं शिष्याचार्यपरम्परया
कथयत इत्यायाति तदर्थं साक्षात्कथयत इति । श्रुत्यादौ ब्रह्मणं प्रतीवेदानीमजुनं प्रति साक्षात्कथयतः श्रुतवा-
दमित्यर्थः । तेन भगवदनुग्रहपात्रतया ब्रह्मणा समत्व स्वस्य द्योत्यते । अत्र ' एतद्योगं ' इत्यभेदेनान्वये तु
प्रदापेक्षया एतद्योगमिति पुत्रपुंसकलिङ्गयोरपि सामानाधिकरण्यं, ' शक्यं च यदिकश्चिद्भ्रताऽपि क्षुद्रुपहन्तुं '
यादाविच पूर्वप्रवृत्तलिङ्गसंस्कारप्रायल्यादुत्तरत्र भिन्नलिङ्गविशेष्यत्वात्मेऽपि पूर्वसंस्कारो न निरपेक्ष इति
सामानाधिकरण्यं विलिङ्गयोरपि वक्तुं शक्यमिति ज्ञेयम् ॥ ७५ ॥

भगवदजुनसंवाद्भ्रवणजाहादकथनम् ।

राजन् ! संस्मृत्य संस्मृत्य संवादिमिममुत्तम् ।

केशवाजुनयोः पुण्यं हृष्यामि च मुहुर्मुहुः ॥ ७६ ॥

तत्र संस्मृत्य संस्मृत्य रूपमत्यद्भुतं हरेः ।

विस्मयो मे महान्राजन् ! हृष्यामि च पुनः पुनः ॥ ७७ ॥

१ शां. भा.— हे राजन्श्रुताष्ट ! संस्मृत्य संस्मृत्य संवादिमिममुत्तं केशवाजुनयोः पुण्यमिमं
श्रुत्यादपि पापहरं श्रुत्वा हृष्यामि च मुहुर्मुहुः प्रतिक्षणम् ॥ ७६ ॥ तत्र संस्मृत्य संस्मृत्य रूपमत्यद्भुतं
हरेर्निश्चस्यं विस्मयो मे महान्हे राजन् ! हृष्यामि च पुनः पुनः ॥ ७७ ॥

२ आ. शां. ध्या.— यथोक्तं संवादं भगवतः श्रुत्वा | श्रवणादुपैति ॥ ७६ ॥ यत्तु विश्वरूपारूपं रूपं सगुणमर्जुनाय विमुपेक्षते ? नेत्याह— राजन्निति । पुण्यत्वं साधयति— भगवान्दक्षितवान्पानार्थं तदिदानीं स्तौति— तच्चेति ॥ ७७ ॥

३ रा. भा.— केशवार्जुनयोरीरिमं पुण्यमद्भुतं संवादं साक्षाच्छ्रुतं स्मृत्वा मुहुर्मुहुर्हृष्यामि ॥ ७६ ॥ तंचार्जुनाय प्रकाशितमैश्वरं हरेरत्यद्भुतं रूपं मया साक्षात्कृतं संस्मृत्य संस्मृत्य हृष्यतो मे महान् विस्मयो जायते; पुनः पुनश्च हृष्यामि ॥ ७७ ॥

४ वे ता. चं— अद्भुतरत्नमाह— 'राजन्' इत्यादिना श्लोकद्वयेन । पुण्य श्रवणमात्रेणापि ज्ञानयज्ञादिवत्पावनम् । अद्भुतं शब्दतोऽर्थतश्च आश्चर्यावहम् ॥ ७६ ॥ तच्च रूपमित्ये- तत्सर्वजनप्रत्यक्षवस्तुदेवतनयरूपाद्विषयवन्तेऽर्थमित्याह— अर्जु- नाय प्रकाशितमैश्वरं रूपमिति । 'संस्मृत्य' इत्यस्य समानवर्तुं क्त्वाय हृष्यामीति सममिन्याहारानुसारेण— हृष्यत इत्युपात्तम् । इष्टं च फल महतरमित्यस्य श्लोकस्य भावः ॥ ७७ ॥

५ आ. मा. भा.— ॥ ७६ ॥ ७७ ॥

६ ज. प्र. दी.— ॥ ७६ ॥ ७७ ॥

७ ह. पै. भा.— राजन्निति । संस्मृत्य पुण्यं पापहरम् । हृष्यामि च तुष्यामि च । मुहुर्मुहुर्भूयो भूयः ॥ ७६ ॥ तच्चेति । तच्च रूपं विग्रहमत्यद्भुतम् । हरेर्नारायणस्य । विस्मयः कुतूहलम् ॥ ७७ ॥

८ वं. घ. नि.— पुण्यं श्रवणेनापि सर्वपापहरं केशवा- र्जुनयोरीरिमं संवादमद्भुतं न केवलं श्रुतवानस्मि, किन्तु संस्मृत्य संस्मृत्य— सम्भ्रमे द्विरुक्तिः— मुहुर्मुहुः वारवारं हृष्यामि च हर्षं प्राप्नोमि च, प्रतिक्षणं रोमाञ्चितो भवामीति वा ॥ ७६ ॥ यद्विश्वरूपारूपं सगुणं रूपमर्जुनाय ध्यानार्थं भगवान्दर्शयामास, तदिदानीमहसन्दधान आह— तच्चेति । तदिति विश्वरूपम् । हे राजन् । मम महान्विस्मयः । अत एव हृष्यामि चाहम् । १५८मन्वत् ॥ ७७ ॥

९ व० त० दी०— राजन्निति । केशवार्जुनयोः संवादमिममद्भुतं स्मृत्वाऽहं मुहुर्मुहुर्हृष्यामि ॥ ७६ ॥ किञ्च तच्चेति । हे राजन् ! हरेः सर्वधर्माश्रयस्य विभोर्निरुपममहिम्नः पुरुषोत्तमस्य कृष्णस्य सर्वदुःख- हर्तुर्मुष्टसंहर्तुश्च । तदुक्तं परमाद्भुतमनेकधर्माश्रयमहत्तरं कालमायातिगमैश्वरं निरुपममहिमधाम विश्वरूपं संस्मृत्य मे विस्मयो भवति मया साक्षात्कृतत्वात्, च पुनः पुनः स्मृत्वा, स्मृत्वाऽहं हृष्यामि । अनेन देव- स्यैवं हर्षः, नान्यस्येति सूचितम् ॥ ७७ ॥

१० पु. अ. त.— किञ्च— राजन्निति । हे राजन् इमं केशवार्जुनयोः संवादं अद्भुतं षोडशोपपत्तिरहितं पुण्यजनकं संस्मृत्य संस्मृत्य सादरं संस्मृत्य सादरं संस्मृत्य मुहुर्मुहुः वारवारं हृष्यामि इयं प्राप्नोमि ॥ ७६ ॥ किञ्च तच्चेति । तच्च अत्यद्भुतं अलौकिकरूपं संस्मृत्य, च पुन हरेः सर्वदुःखहर्तुः पुरुषोत्तमसम्बन्धिरूपं संस्मृत्य मे विस्मयो महान् जातः, कथं त्वदीया जेष्यन्तीति । मूलभूतस्वरूपदर्शनेन सर्वे मोक्षं प्राप्स्यन्तीति पुनः पुनः वारं वारमादरेण हृष्यामि । यद्वा— हरेः अत्यद्भुतं पुरुषोत्तमत्वेनाहमभैकैवेयं तत्संस्मृत्य स्मरणं कृत्वा पुन संस्मृत्य ध्यानं कृत्वा मे महान् विस्मयः, यतः 'काहं हृच्छो जीव, क तदर्शनं' इति स्वत्सम्बन्धेन दर्शनं जातमत- सम्बोधयति— राजन्निति । किञ्च पुनः हृष्यामि आनन्दं प्राप्नोमि । भगवत्सर्वे हर्षस्तवाप्यनुभवसिद्ध इति तज्जल्पेन महत्सम्बोधयति— राजन्निति ॥ ७७ ॥

११ नी० भा० दी०— केशवार्जुनसंवादप्रवणजं विश्वरूपारययोगदर्शनजं चाह्लादं क्रमेण श्लोकद्वयेनाऽऽह- राजन्निति । हे राजन् हे धृतराष्ट्र ! पुण्यं पुण्यकरं पापहरं चेत्यर्थात् संस्मृत्य संस्मृत्येति सम्भ्रमे द्विरुक्तिः । शेषं स्पष्टार्थम् ॥ ७६ ॥

तच्चेति । रूपं विश्वरूपं एतद्दर्शने हि 'ब्रह्मणामीदी.' [११।१५] इति देशतो विप्रकृतं, 'यक्त्राणि ते स्वरमाणा विदामि' [११।२७] इति कालतो व्यवहितं, भीष्मादिक्षयं च फरतलोमलक्ष्यदृष्टवान् । तच्च जगतो मिथ्यात्वमन्तरेण न सम्भवतीति प्रतिपादितं वेदान्तकतके—

अतीतानागतं वस्तु वीक्ष्यते करविलववत् । योगी सङ्कल्पमात्रौत्यमिति शास्त्रेषु डिण्डिमः ॥ १ ॥
 मायायां सर्वदा सर्वं सर्वावस्थमिदं जगत् । अस्तीति तदुपाधिश्चित्सावात्म्यात्सर्वमीश्वरं ॥ २ ॥
 आरम्भपरिणामाभ्यां स्वेन रूपेण यत्र सत् । अतीतानागतं वस्तु योगी तद्वीक्षतां कथम् ॥ ३ ॥
 सङ्कल्पमात्रभातं वस्तुतीतादि यदीप्यते । नष्टस्त्रीदर्शनाभं तत्स्याद्योगिज्ञानमप्रमा ॥ ४ ॥
 योगिसङ्कल्पमात्रेण तस्योत्पत्तिर्यदीप्यते । ईशमङ्कल्पमात्रेण सर्वोत्पत्तिस्तेदप्यताम् ॥ ५ ॥
 आरम्भे परिणामे वा देशकालाद्यतिक्रमः । नैव दृष्टः क्वचित्सोऽयं स्वप्नमायाद्विषु स्फुटः ॥ ६ ॥
 युगपद्ब्रह्मते कुम्भो नानादेशस्ययोगिभिः । जलसूर्य इवास्माभिस्तेनासौ कल्पितः स्फुटम् ॥ ७ ॥
 योगिभिर्गृह्यमाणत्वादृष्टः सर्वत्र सर्वदा । सन्नेवास्तीति चेत्कार्यं कथमीदृशिव्यं भवेत् ॥ ८ ॥
 व्यावृत्तं हीप्यते कार्यं युगपद्भिन्नेदेशतः । चेत्कल्पनां विनाऽप्येष्टा दृष्टान्तस्तत्र नास्ति वः ॥ ९ ॥
 तस्मान्नाणुभिरारब्धभित्तिवन्नापि गन्धवत् । प्रकृतेः परिणामो वा जगत्किं त्विन्द्रजालवत् ॥ १० ॥
 सत्यं ब्रह्मदृष्टमिन्द्रजालं विश्वं परावृष्टाम् । अविष्टानाद्येन शुद्धदृष्ट्या नास्त्येव तद्व्ययम् ॥ ११ ॥ इति ।
 स्पष्टार्थो मूलश्लोकः ॥ ७७ ॥

धृतराष्ट्रस्य जयाशानिराकरणाय सज्जयस्य निश्चयोक्तिः ।

यत्र योगेश्वरः कृष्णो यत्र पार्थो धनुर्धरः ।
 तत्र श्रीर्विजयो भूतिर्ध्रुवा नीतिर्मतिर्मम ॥ ७८ ॥

इति श्रीमहाभारते शतसाहस्र्यां संहितायां वैयासिक्यां भीष्मपर्वणि
 श्रीमद्भगवद्गीतासुपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे
 श्रीकृष्णार्जुनसंवादे मोक्षसन्न्यासयोगो
 नामाष्टादशोऽध्यायः ॥ १८ ॥

१ शां. भा.— किं बहुना ? यत्र यस्मिन्पक्षे योगेश्वरः सर्वयोगानामीश्वरस्तत्रभवत्वात्सर्व-
 योगवीजश्च-कृष्णो यत्र पार्थो यस्मिन्पक्षे धनुर्धरो गाण्डीयश्च तत्र श्रीस्तस्मिन्पाण्डवानां
 पक्षे विजयस्तत्रैव भूतिः श्रियो विशेषो विस्तारो भूतिर्ध्रुवाऽयमिचारिणी नीतिर्नय इत्येवं
 मतिर्ममिति ॥ ७८ ॥

इति श्रीमन्महासंस्वराजकाचार्यगोविन्दभगवत्पूज्यपादशिष्यश्रीमदाचार्य-
 श्रीशङ्करभगवतः कृती श्रीमद्भगवद्गीताभाष्ये मोक्षसन्न्यास-
 योगो नामाष्टादशोऽध्यायः ॥ १८ ॥

२ आ. शां. व्या.— इत्योपि कृष्णाऽर्जुनयोर्मनारायणयो
 संवादस्य प्रामाण्यार्थं परमसुन्दरं दर्शयति— किं बहुमेति ।
 कथं सर्वेषां योगानामीश्वरो भगवान् ? इति तस्मात्पद— तत्र-
 भयव्यादिति । सर्वयोगे शनं कर्म च, तस्य बीजं सायांय
 शनंवेत्ताम्यादि, तदि भावदधीनं, तद्व्यपदिहीनस्य तद-
 योगत्वं ; अतो योगतत्त्वसंभोगवद्वयदयत्त्वस्यद्भगवतो

योगेश्वरत्वमिन्दये । श्रीलक्ष्मीविरच. परम उच्यते । तन्नो
 परराष्ट्रस्य स्वयमेव विजयानां शिविभीष्टस्य पाण्डवेषु जयः
 प्राप्तिमिच्छन्ति धीमुत्तमं इति— इत्येवमिति । उपायोपेद-
 भावेन निरादरस्य प्रतिद्विष्यत्कर्मनिष्ठा परस्परदा हान-
 नित्वादिः ; शननिष्ठा तु सायांयं मोक्षदृष्टिं साक्षात्-
 सुगमं श्रुतिशुचम् ॥ ७८ ॥

काण्डत्रयात्मक शास्त्र पञ्चाक्षर्याथैवोचरम् । आदिमध्यातपट्टेषु व्याप्तयाया गोचरीकृतम् ॥ १ ॥

सङ्क्षेपविस्तराभ्या यो लक्ष्यैकपपादित । सोऽर्थोऽन्तिमेन सङ्क्षिप्य लक्षणेन विवक्षित ॥ २ ॥

गीताशास्त्रमहाणवोत्थममृत वैभृष्टकण्ठोद्भव धीरुण्टापरनामकमुनिकृत निग्राह्ययोतितम् ।

निष्ठा यत्र मतिप्रसादजननी साक्षात्कृतं पुर्वती मोक्षे पर्यवयास्यति प्रतिदिनं सेवञ्चमेतदुधा । ॥ ३ ॥

प्राचाभाचार्यपादाना पदवीमनुगच्छता । गीताभाष्ये कृता टीका टीकता पुरुषोत्तमम् ॥ ४ ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिवाजकाचार्यश्रीमच्छुद्धान-दपूज्यपादशिष्य

भगवदानन्दगिरिविरचिते श्रीमद्भगवद्गीताशाङ्करभाष्य

•थाख्यनेऽष्टादशोऽध्याय ॥ १८ ॥

३ रा. भा.— किमत्र बहुनोक्तं ?— यत्र योगेश्वरः कृत्स्नस्योच्चानचरूपेणावस्थितस्य चेतनस्या-
चेतनस्य च वस्तुनो ये ये स्वभावायोगाः, तेषां सर्वेषां योगानामीश्वरः स्वसङ्कल्प्यायत्तस्वेतरसमस्तवस्तु-
स्वरूपस्थितिप्रवृत्तिभेदः कृष्णः वसुदेवसूनुः, यत्र च पार्थो धनुर्धरः तत्पितृवृषसुः पुत्रः तत्पदद्वन्द्वैकाश्रयः,
तत्र श्रीर्निजयो भूतिर्नतिश्च ध्रुवा निश्चला; इति मतिर्ममेति ॥ ७८ ॥

इति श्रीभगवद्गामानुजविरचिते श्रीमद्गीताभाष्ये अष्टादशोऽध्यायः ॥ १८ ॥

४ वे. ता च — सुयोधनविजयसुप्तसया कूनस्य
प्रथस्य सङ्घा साक्षादुत्तरं सकनुमशकनुवन् 'अर्थोकां कुरु
पात्राला' इति मत्वा गुहाभिसन्निव सवादाद्भुतत्वादिकं
मुक्तवान्, तावताऽप्यजानत सर्वात्मनाऽप्यस्य साक्षादुत्तरमाहे-
त्याह— किमत्र बहुनेति । अनभिप्रायज्ञस्य ते भगवताऽजुना
याध्यात्मोपदेशवैधरूप्यप्रकाशनादिभि पाण्डवविजयसूचकै
रल्पम्, सूचितमेव स्पष्टं वदामीत्युच्यते इति भावः । यत्र
यस्मिन् पक्षे इत्यर्थः । योगेश्वरशब्दस्य 'कथयत स्वयम्'
इत्यत्राप्तमत्वाय प्रागुक्तादर्थार्थान्तरकथनम्, अनेकार्थ-
सम्भवात् प्रकरणानुपपत्तेन तत्तद्विशेषपरिमहोपपत्तयः । ईश्वर
शब्दस्य नियन्तव्यसाक्षात्कृतया यागशब्देन नियन्तव्यविशेष
समर्पणं च युक्तमम्, अतो विवक्षितविजयायानुगुणमर्थमाह—
कृत्स्नस्येत्यादिना । तत्र फलितमाह— स्वसङ्कल्पेति ।
अवस्था तरेऽपि श्यामभूत, अतः कृष्णशब्दोऽत्रावतारदशाया
मपि योगेश्वरत्वेनाजहत्स्वस्वभावत्वसूचनार्थे इत्यभिप्रायेणाऽह—
वसुदेवसूनुरिति । पार्थसम्बन्धविशयोऽप्यनेन सूचितः ।
अत एव इति पार्थशब्द एव व्याख्यायते— तत्पितृवृषसु पुत्र
इति । 'विद्युज्य सत्तर चापम्' [१४७] इति प्रागुक्ता
व्याख्यायतिरेकपरोऽत्र पर्यर्षशब्दं भागवदनुसिष्टयथोक्त-
करणार्थतया गण्डीवारयथुर्ध्वणयोतनाय । तत्र विशि

ष्टोपकरणविशेषवीर्यादिविशेषोऽप्यन्तर्नीतः । 'पार्थस्य च
महात्मनः' [१८७४] इति प्रागुक्तप्रहामतित्वं पार्थशब्देन
सूचितमित्याह— तत्पदद्वन्द्वैकाश्रय इति । नक्षत्रौ स्वतुत्र
वत्कृष्णमभ्यर्धे निस्सारान्परिकरत्वेन परिजप्राहेति भावः ।
तत्र 'इति सामान्यनिर्देश प्रत्यक्षपार्थपरिहारार्थः । श्री
राज्यादिभोग्यसमृद्धिरूपा । विजयः शत्रुनिरासः । 'तत्र ध्रुव'
इति विपरिणामः । भूतिः ऐश्वर्यम्, 'विभूतिर्भूतिरैश्वर्यम्'
[अमर १११।३८] इति पर्यायपाठात् । तेनास्य पुरुषस्य
प्रभुत्वादिशक्तियोगो विवक्षितः । उत्पन्नाया सद्युद्देशरुतोरता
भिवृद्धिरूपमवन भूतिः नीतिः अर्थशास्त्रजन्यकर्तव्यमिश्चय,
तच्चोदिता धर्माविद्वद्धा वा वृत्तिः, पट्टप्रैरवहितैरपि युष्मामि
श्चतुर्भिरप्युपायैरकम्पनीयो नयो ध्रुवशब्दाभिप्रेत इत्याह—
निश्चलेति । 'मतिर्मम' इत्यस्यान्वयार्थमिति शब्दोऽप्या-
ह । ममेव मतिः 'विद्या (श्रु) राजन्न ते विद्या मम विद्या
न हीयते । विद्याहीनस्तमोऽध्वस्तो नाभिजानासि केशवम्' ।
[म भा ५।६९।२] 'माया न सेवे भद्र ते न वृथा धर्मना
चरे । बुद्धभाव गतो भक्त्या शास्त्राद्भेदि जनार्दनम्' [म भा
९।६९।६] इति । अतस्ते ध्रुवा नैव मतिः, मम त्वेव
समीचीना मतिः सन्नातेति भावः ॥ ७८ ॥

कृष्णस्वरं पर तत्परमपि च हित तत्पदैकाभयत्वं शास्त्रार्थोऽयं च पट्टेस्मिभिरिह कथितस्तत्र पूर्वं पट्टे ।

भक्त्यर्थैवात्महेतुं करुणालक्षणा मध्यमे भक्त्युपाय स्वोक्तानुष्ठानार्थं इति इतिदुमविलिख प्रोक्तम-तेष्वप्यस्योपि ॥ १ ॥

अध्याये गिष्यमाहमनुपपत्तमिति कर्मयोगोऽप्य भेदास्तरसौकर्यादियोगस्तदुचिभमहिमा भूतिष्वादिभेदः ।

तिल्ल-मूत्रममा भजवद्वृत्तमता भक्तिर्द्वैवादि जीवैर्गुण्य शाधिशाहा तदपिगनरं चारवर्धेन गीता ॥ २ ॥

... .. इत्यादिः सर्वयोगो भगवति परमैकान्त्यमप्रीतियुक्तम् ।
येषामन्योन्ययोगो भवति च कलया नित्यनैमित्तिकानां निष्पत्तेषु योगं परमितफलं वक्तुमन्यत्रसक्तम् ॥ ३ ॥

शुद्धादेशवशंबदीकृतयतिक्षोणीदावाणीशता प्रज्ञातल्पपरिष्कृतभुतिशिरःप्रासादनासेदुषी ।
नित्यानन्दविभूतिसमिधिसदासामोददामोदरद्रिनालिङ्गनदीर्घलिखल्लिखोन्मेघा मनीषाऽस्तु मे ॥ ४ ॥

तत्त्वं यत्प्रणवे धनस्रयरथेऽप्यग्रे दरीददयते तच्चित्तो भुवि वेङ्कटेश्वरकविर्भोजोऽनुकम्प्यः सताम् ।
तत्तादृशुदृष्टिपातमहिमप्रस्तेन यचेतसा गीताविष्णुपदी यतीश्वरवचस्तीर्थैरवागाद्यत्न ॥ ५ ॥

इति श्रीकवितार्किकसिंहस्य सर्वतद्रस्वतद्रस्य श्रीमद्वेङ्कटनायस्य वेदान्ताचार्यस्य
कृतिषु श्रीभगवद्रामानुजविरचितश्रीमद्रीताभाष्यटीकाया
तात्पर्यचन्द्रिकायां अष्टादशोऽध्यायः ॥ १८ ॥

५ आ. मा. भा.— ॐ पूर्णादोपमहाविष्णोर्गीतामाश्रित्य लेखतः ।

निरूपणं कृतं तेन प्रीयतां मे सदा विभुः ॥ ७८ ॥

सङ्कराख्यस्य दुयोर्नेनिस्सृतेन रजस्वला । गीतानारी समीरेण शोचिता हंसरूपिणा ॥ १ ॥

मायिनः शलभायन्ते भास्करस्तस्करायते । यस्य तस्मिन्प्राणनाथे यतीन्द्रे भक्तिरस्तु मे ॥ २ ॥

इति श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचिते श्रीमद्रीताभाष्ये
अष्टादशोऽध्यायः ॥ १८ ॥

श्रीकृष्णार्पणमस्तु । श्रीलक्ष्मीनृसिंहार्पणमस्तु ।

६ अ. प्र. टी.— इदानीं समापितभाष्यो भगवाना- । एतद्रीतामित्यनेन निरूपणमित्यनेन च सम्बन्धते । तेनेति
चार्यो भाष्यनिर्माणस्य फलं भगवत्प्रीतिमेवाशास्ते- पूर्णति । । श्रवणाद्यदिति सम्बन्धते ।

करतल्ललितामलकमिव प्रमुखा येनेदमवगत विधम् । स जयति जनकमुतायाः दान्तः प्ररिपुनन्दनो देवः ॥ १ ॥

नमामि व्यासदासस्य पूर्णबुद्धेः पदाम्बुजे । नदामरशिरोरत्नराजिनीराजिते सदा ॥ २ ॥

अक्षोभ्यतीर्षगुण्या शुद्धवन्द्यसितस्य मे । वचोभिरमृतप्रथैः प्रीयन्ता सन्तं युषा ॥ ३ ॥

इति श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचितस्य श्रीमद्रीताभाष्यस्य टीकाया जयतीर्थ-
मुनिविरचिताया प्रमेयदीपिकायामष्टादशोऽध्यायः ॥ १८ ॥

७ ह. पै. भा.— किं वदुना ? यत्र यस्मिन्पक्षे योगेश्वरः कृष्णः स्थितः, यत्र पार्यो धनुर्धर
उपतगाण्डीनः, तत्र तस्मिन्पक्षे श्रीदेवता विजयार्या, विजयः शत्रूणां धर्षणम्, शक्तिरश्वयम्, नीतिर्विषयः,
प्रज्ञा जयसाधिका, इतीत्थं मतिर्निश्चयः । इतिकरणं गीताशास्त्रपरिममान्यर्थम् ॥ ७८ ॥*

इति श्रीमद्भक्तुमद्विरचिते पेशाचभाष्यनामके श्रीमद्भगवद्गीता-
व्याख्यानैःषटादशोऽध्यायः ॥ १८ ॥

* एतदमे— ' भाष्ये भगवद्गीतायाः विद्यापेन विनिर्मितम् । आत्मनः प्ररतिं प्रन्तुं विधयन्तेन मेमिदम् ' इत्यधिकः श्रीहो
भाष्यावसानसूचकः ॥ विर ररयते ।

८ वं. घ. मि.— एवं च सति स्वपुत्रे विजयादि-
सन्भावनां परित्यजेत्याह— यत्रेति । यत्र यस्मिन्पुषिष्ठिरपक्षे
योगेश्वरः सर्वयोगसिद्धीनामीश्वर गव्यजः सर्वशक्तिभंगवान्
कृष्णो भक्तदुःखार्पणस्तिष्ठति नारायण, यत्र पार्थो धनुर्धरः
यत्र गाण्डीवध्वन्या तिष्ठत्यर्जुनो नरः, तत्र नरनारायणाधिष्ठिते
तस्मिन्पुषिष्ठिरपक्षे श्रीः राज्यलक्ष्मी, विजयः शत्रुपराजय-

निमित्त उल्क्ष्य, भूतिरत्तरोत्तरं राज्यलक्ष्या विट्कि, ध्रुवा
अवश्यम्भानिनीति सर्वशान्धयः । नीतिर्नय । एव मम
मतिर्निश्चय । तस्माद्गुहा पुत्रविजयाशां स्वकृता भगवदुत्प-
हीतेरर्जुनमिचित्वादिभागिनः पाण्डवैः सह सन्धिरेव विधीय
तामित्यभिप्राय ॥ ७८ ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकसार्धमौमश्रीमदद्वैतविद्याप्रतिष्ठापनाभिनवशाङ्कराचार्यसर्वतन्त्रस्वतन्त्र-

श्रीमद्राममन्थानन्दतीर्थभगवत्पूज्यपादानां सिष्येण श्रीवेङ्कटनाथेन कृते ब्रह्मानन्द-

गिर्याख्याने भगवद्गीताव्याख्याने अष्टादशोऽध्यायः ॥ १८ ॥

९ व० त० दी०— अतो राजंस्त्वमेव सर्वमालोच्य निरसंशयो भव, किं वहुना ? यत्रेति । यत्र योगेश्वर
कृष्णः, यत्र पार्थो धनुर्धरः, तत्र श्रीः राज्यलक्ष्मीः, विजयो ध्रुवा निश्चिता नीतिः, अन्यत्रैवं न, भगवतः श्रीपतित्वात्
अर्जुनस्य विजयत्वात्, तदसंयोगे एव सर्वं ध्रुवं नीतिश्चेति मे मतिः । अन्येषामेवं भातु मा भातु वा, ममत्वेवं
प्रतिभातीत्यर्थः ॥ ७८ ॥

यावत्तदुक्तमार्गेण श्रीकृष्णः शरणं मम । नरो न भावयेद्भक्त्या तावन्मोहो न नश्यति ॥ १ ॥

साङ्ख्यबुद्ध्या नात्मभिन्ने स्वात्मन्यवगतौ क्रिया । भगवत्परिचिता कार्या तथा योगधियाऽपि च ॥ २ ॥

सापि भक्त्या गमयति श्रीकृष्णस्याक्षरं पदम् । तत्रापि पुष्टिभक्त्या हि हरितत्वावबोधनम् ॥ ३ ॥

तत्रवेशः फलं काम्य भगवांस्तु पर फलम् । सद्यस्य सर्वधर्मान्वा शरणं भावयेत्प्रसुम् ॥ ४ ॥

तदाज्ञा धर्मतः सिद्धिरिति गीतार्थसङ्ग्रहः । विवेकधैर्यहेतुभ्यामाश्रयोऽयं निरूपितः ॥ ५ ॥

तथासति स्थिता राज्ये भगवद्धर्मतेति च ॥ ६ ॥

कर्मन्तर्गतमेव यत्र विमलं ज्ञान विशुद्धं परं साक्षाच्छ्रीपुरुषोत्तमैकविषयं भक्तित्तत्र निर्हेतुका ।

मर्यादा सुवि पुष्टिद्वयमिता गत्या प्रपत्त्यात्मनः सर्वत्यागत एव सेयममला गीता समुद्रासते ॥ ६ ॥

या वेदार्थपराद्धर्परत्नविलसन्मञ्जूषिका दूषिका निरसत्त्वस्य च यन्निष्ठा भगवता पार्थार्यमुद्गाडिता ।

स्वस्नेहाद्विमदान्तरालतिमिरे श्रीवल्लभाप्रेमया प्रादुर्भावितदीपिकात इह सा सन्दृश्यता भो जुषा । ॥ ७ ॥

श्रीवल्लभविमुचरणाम्बुजयुगविलसद्भ्रजस्तनाथेन । कृतया तुष्यतु रमया सह हरिरनया सतत्त्वदीपिकया ॥ ८ ॥

इति श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्याया योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादे

श्रीमद्ब्रह्मभाचार्यवैश्याश्रीवल्लभप्रादुर्भाविताया-

मष्टादशोऽध्यायः ॥ १८ ॥

१० पु. अ. त. — एव गीताश्रयणेन भगवद्दर्शनान्द्रित-
चिचेन स्वमतिनिदिचिताधर्ममुद्वृत्ति तपावसाणेन शरणा
गमनार्थम्— यत्रेति । यत्र येषां पक्षे योगानां सर्वसाधना
नामीश्वरो नियामक तत्र श्रीः लक्ष्मी, यत्र यद्विषयप्रथं पार्थ
शुभावा. क्षत्रियावा ' यर्ये धर्मिवायुतु ' इति वाक्यवक्तव्या
पुत्रो महापुत्रो भगवद्दीपश्च धनुर्धर. हासामपीह तत्र
विजयः शत्रुणां पराजयपूर्वकस्तृष्ण, यवैव लक्ष्मीस्तवैव

भूतिस्तद्वदरुपा राज्यलक्ष्मीः ध्रुवा निश्चला, यत्र विजयस्तत्र
नीतिर्नय इत्यर्थः । ह्येषैवस्या मे मति मद्बुद्धिनिश्चय ।
अत्राय भावः— यत्र श्रीहृष्णार्जुनौ पक्षे भवत तत्र श्र्यादिक
भवति, तत्र साक्षात्तावैव यत्र तत्र किं वाच्यमिति भाव ।
अतस्तत्रापि सत्सम्भादिसाणेन शरणगमनमेव सर्वार्थसाधक-
मिति भाव । स्वमतिव्यवाचकस्येति प्रतिजानीम ॥ ७८ ॥

श्रीहृष्णानन्दमहकव्य गीताश्रयणत परा । रदा भक्तिर्भवेत्तीतासारात्नेवं हि बुद्धयताम् ॥ १ ॥

शाचार्यरूपमज्ञाया इतं न फलद भवेत् । हरिर्ममनसिद्धयर्थं गीताशास्त्रमपाश्वरी ॥ २ ॥

अर्जुनाय प्रसङ्गेन सर्वोद्धारप्रयत्नवान् । तस्माज्ज्ञात्वा हि गीतार्थं कृष्णः सेभ्यो हि सर्वदा ॥ ३ ॥
 अतस्त्वं गीतार्थो निगूढो विनिरूपितः । श्रीमदाचार्यपादाब्जमकर्या लब्धो धनन्यया ॥ ४ ॥
 श्रीमदाचार्यपादेषु गीतापंडुसुमाञ्जलिः । न्यस्तस्तेन प्रसीदन्तु ते सदा मयि किञ्चरे ॥ ५ ॥
 पुष्टिमागीयभक्तानां विहारार्थं सुनिर्मला । वृता श्रीकृष्णभावाधिगीतामृततरङ्गिणी ॥ ६ ॥
 अनन्यैकैव भक्तिर्हि कार्या श्रीकृष्णतुष्टये । विद्याष्टादशकेनापि सर्वथैवोच्यते यतः ॥ ७ ॥
 इत्येवाष्टादशाध्यायैर्गीताशास्त्रं हरि स्वयम् । प्रकटीकृतबाल्लोके दयालुर्देवनीसतः ॥ ८ ॥
 अत्र युक्तमयुक्तं वा जीयतुद्दया ललेखि यत् । तत् क्षमन्तु सदाऽऽचार्याः स्वामीकृतिपलान्मयि ॥ ९ ॥
 कृष्णो जलधरश्यामो बभौ राजीबलोचनः । श्यामाऽपि यस्य वामांसे विद्युद्येवैव रावते ॥ १० ॥

इति श्रीमद्भगवद्गीतामृततरङ्गिण्यामष्टादशो-
 ऽध्यायः सम्पूर्णः ॥ १८ ॥

११ नी० भा० दी० — यस्मादनन्तैश्वर्यो भगवांस्त्वदनुगृहीनोऽर्जुनश्च युधिष्ठिरपक्षेऽस्ति अतस्त्वया जयाज्ञानं
 कार्येत्याह— यत्रेति । यत्र पक्षे । ध्रुवेति सर्वत्र सम्बध्यते । श्रीर्दिव्यसमादिशोभा, विजयः प्रसिद्धः, भूतिरैश्वर्यं
 सर्वैरनियन्तृत्वम्, नीतिर्नयश्च, एतत्सर्वं तत्र तस्मिन्पक्षे ध्रुवमिति मम मतिः, अतः पाण्डवैः सह सन्धियेव कर्तव्यं
 इति भावः ॥ ७८ ॥

इति श्रीमत्पद्वाक्यप्रमाणज्ञमर्यादाधुरन्धरचतुर्वर्षशावनेंसश्रीगोविन्दसूरिसूनोः
 श्रीनीलकण्ठसूरिवर्यस्य कृतौ भारतभावदीपे भीष्मपर्वणि
 गीतार्थप्रकाशे अष्टादशोऽध्यायः ॥ १८ ॥

इति श्रीशाङ्करभाष्याद्यैकादशटीकोपेता
 श्रीमद्भगवद्गीता समाप्ता ।
 शुभं भवतु ।

यामुनमुनिप्रणीतो गीतार्थसंग्रहोपसंहारः ।

यामुनमुनिविरचितो गीतार्थसंग्रहः ।

कर्मयोगस्तपस्तीर्थदानयज्ञादिसेवनम् ।

ज्ञानयोगो जितस्वान्तैः परिशुद्धात्मनि स्थितिः ॥ २३ ॥

गीतार्थसंग्रहप्रस्ता ।

अथ दशभिः श्लोकैः सुखग्रहणाय कर्मयोगज्ञानयोगभक्तियोगादीनां स्वरूपादिकं विविनक्ति— कर्मयोग इति । तत्र कर्मयोगस्य लक्षणं पूर्वमेव दर्शितमिति कृत्वा तत्तदधिष्ठारिणां ज्ञानशक्तियोग्यतानुगुण्येन यथाधिकारं परिग्रहार्थं च चतुर्थोक्तान्वान्तरभेदानुक्तानपि सर्वानादिशब्देन संगृह्यन्नुदाहरति । आफलोदयं सादरनिरन्तरपरिग्रहोऽत्र सेवनम् । अथ तत्साध्यस्य ज्ञानयोगस्याधिकारिप्रदर्शनपूर्वकं लक्षणमाह— निरन्तरचिन्तनरूपेणेति शेषः । तेन तत्फलतदुपायज्ञानान्यां व्यवच्छेदः ॥ २३ ॥

या. गी. सं.— भक्तियोगः परैकान्तप्रीत्या ध्यानादिषु स्थितिः ।

त्रयाणामपि योगानां त्रिभिरन्योन्यसङ्गमः ॥ २४ ॥

गी. सं. र.— अथान्तरङ्गैः सह भक्तियोगं लक्षयति— भक्तियोग इति । परस्मिन् ब्रह्मण्येकान्तेन प्रीतिपरैकान्तप्रीतिः; तेन 'महनीयविषये प्रीतिर्भक्तिः' इति लक्षणं सूचितम् 'स्नेहपूर्वमनुष्ठानं भक्तिरित्यभिधीयते' [लि. पु.] इत्याद्यनुसारेण । लक्ष्यस्वरूपं ध्यानशब्देनोक्तम् । आदिशब्देनार्चनप्रणामाद्यन्तरङ्गवर्गसङ्ग्रहः । उक्तं च वेदार्थसङ्ग्रहे 'अशेषजगद्धितानुशासनश्रुतिनिकरशिरसि समधिगतोऽयमर्थः— जीवपरयाचारम्यज्ञानपूर्वक-वर्णाश्रमधर्मेतिकर्तव्यताक-परमपुरुषचरणयुगलध्यानार्चनप्रणामादिरित्यर्थ-प्रियस्तत्प्राप्तिफलः' इति । ननु कर्मयोगेऽप्यात्मज्ञानमाराध्यप्रीतिश्चानुवर्तते, ज्ञानयोगेऽप्यन्तःकरणशुद्धयर्थं नियतं कर्म त्याज्यं तदारारोध्येश्वरभक्तिश्च । एवं भक्तियोगेऽपि तदितरानुष्ठितिः सिद्धा । अतो विभागाणुपपत्तिरित्यत्राऽह— प्रधानभूते कस्मिंश्चित्क्षीरक्षीरकारादिन्यायेन गुणतया इतरानुप्रवेशो न विभागमज्ञक इति भावः ॥ २४ ॥

या. गी. सं.— नित्यनैमित्तिकानां च पराराधनरूपिणाम् ।

आत्मदृष्टेस्त्रयोऽप्येते योगद्वारेण साधकाः ॥ २५ ॥

गी. सं. र.— नन्वेवं परैकान्तप्रीतिलिप्सुष्वपि समाना, ऐकान्त्यं चानन्यदेवताकल्पपर्यन्तम्; ययोर्च मोक्षधर्म— 'ब्रह्माण शितिकण्ठं च याश्चान्या देवताः सृताः । प्रतिबुद्धा न सेवन्ते यस्मात्पारिमितं फलम्' [म. भा. १२।३४।३६] इति । आश्रमेधिके च 'अनन्यदेवतामक्षा ये मद्भक्तजनप्रियाः । मामेव शरणं प्राप्तास्ते मद्भक्ताः प्रकीर्तिताः' [म. भा. १४।१०।१९१] इति । तपश्चाप्रीन्द्रादिनानादेवता-

* 'प्रबुद्धयः सेवन्तो मामेवैभ्यन्ति यत्पश्यन्' इति पाठान्तरम् ।

सङ्कीर्णानां वर्णाश्रमधर्माणामैकान्त्यविरोधात् त्रिष्वपि योगेषु तत्परित्यागः प्राप्त इत्यत्राऽऽह— अत्र त्रिभिः सङ्गम इत्यर्थतो बुद्ध्या विमज्ज्यान्वेतव्यम् । अयमभिप्रायः— 'नियतस्य' [१८।७] 'यतः प्रवृत्तिः' [१८।४६] 'आचारप्रभवः' [म. मा. १३।१५९।१३७] 'वर्णाश्रमाचारवता' [वि. पु. ३।८।९] इत्यादिनिर्वर्णाश्रमधर्मेतिकर्तव्यताकत्वासिद्धेः, अग्नीन्द्रादिशब्दानामपि प्रतर्दनविधान्यायेन तच्छरीरकपरमात्मपर्यन्तत्वानुसाधनात्, 'साक्षादप्यविरोधं जैमिनिः' [ब्र. सू. १।२।२८] इति न्यायेन यज्ञप्रहराध्यायोक्तप्रक्रियया* च साक्षात्प्रतिपादकत्वेन वा तत्कर्तव्यतामपि परमपुरुषाराधनत्वसम्भवात्, तदनुष्ठातुरनन्या-राषकत्वसिद्धेरैकान्त्यं प्रतिष्ठितम्— इति । एतेन कर्मयोगेऽपि नित्यनैमित्तिकानामितिकर्तव्यतात्वं सूचितम् । तथा 'सर्वेऽप्येते यज्ञविदः' [४।३०] इति श्लोके (रा.) माप्यं 'द्रव्ययज्ञप्रभृतिप्राणायामपर्यन्तेषु कर्मयोगमेदेषु स्वसमीहितेषु प्रवृत्ता एते सर्वे 'सह यज्ञैः प्रजाः सृष्ट्वा' [३।१०] इत्यभिहितमहायज्ञ-पूर्वकनित्यनैमित्तिककर्मरूपयज्ञविदस्त्वितिष्ठः तत एव क्षापितकल्मषा यज्ञशिष्टाभृतेन शरीरधारणं कुर्वन्तः एते कर्मयोगे व्यापृताः सनातनं ब्रह्म यान्ति' इति । 'एवं बहुविधा यज्ञाः' [४।३२] इत्यत्र (रा. मा.) चोक्तम्— 'एवं हि बहुप्रकाराः कर्मयोगा ब्रह्मणो मुखे वितताः, आत्मयाथात्म्यावासिसाधनतया स्थिताः, तानुक्क-लक्षणानुक्तभेदान्कर्मयोगान्सर्वान् कर्मजान् विद्धि— अहरहरनुष्ठीयमाननित्यनैमित्तिककर्मजान् विद्धि' इति । 'भोक्तारं यज्ञतपसाम्' [५।२९] इति श्लोकमवतारयंश्चैवमाह— (रा. मा.) 'उक्तस्य नित्यनैमित्तिककर्मैति-कर्तव्यताकस्य कर्मयोगस्य योगशिरस्कस्य सुशरूत्वमाह' इति ।

अथ त्रयाणां योगानां परमभक्तिजनने प्रत्यगात्मदर्शनरूपभवान्तरव्यापारं सहेतुकमाह— आत्मेति । योगोऽत्र समाधिरूपमन्तःकरणैकाग्र्यं, तत्साध्यसाक्षात्कारो दृष्टिः । ननु यद्यपि कर्मयोगस्य ज्ञानयोगव्यवधानमन्तरेणापि आत्मावलोकनसाधनत्वं पूर्वमेवोक्तं, तथापि भक्तियोगस्य तत्साधकत्वमुक्तं, तस्यात्मावलोकन-पूर्वकत्वादिति; मैवं, भक्तिनिष्ठया एव पूर्वभेदेन सर्वोपपत्तेः ज्ञानदर्शनप्राप्तिनामविशेषेण भक्तिसाध्यत्वमुच्यते; तच्च पूर्वभेदमन्तरेण नोपपद्यते । अतएव ह्यात्मावलोकनानन्तरं— 'मद्भक्तिं लभते पराम्' [१८।१४] इति परशब्देन विशेष्यते । अत आत्मावलोकनरहितस्याप्यद्यतनमत्तानामिव स्तुतिनमस्कारकीर्तनादिनिष्ठया सेवारूपत्वादिभिव्यक्त्या भक्तिशब्दामिलिष्यया आत्मावलोकनमुपपद्यते । दर्शितश्च परावरभक्तिविभागो वेदार्थसंग्रहे— 'सोऽयं परब्रह्मभूतः पुरुषोत्तमः निरतिशयपुण्यसञ्चयक्षीणाद्येपजन्मोपचितपापराशेः परमपुरुष-चरणारविन्दशरणागतजितितदामिमसुर्यस्य सदाचार्योपदेशोपशुद्धितत्साक्षाधिगतत्वयाथात्म्यावबोधपूर्वका-हरहरपचीयमानशमदमशौचक्षमार्जवभयामयस्थानविवेकदयाहिंसाद्यात्मगुणोपेतवर्णाश्रमोचितपरमपुरुषाराधन-रूपनित्यनैमित्तिककर्मोपसम्भूतानिपिद्धपरिहारनिष्ठस्य परमपुरुषचरणयुगलन्यस्तात्मात्मोपस्य तद्भक्तिं करितान-वरतस्तुतिस्मृतिनमस्कृतिधननकीर्तनगुणश्रवणवचनध्यानार्चनप्रणामादिभिः प्रीतः परमकारुणिकः पुरुषोत्तम-प्रसादविध्वस्तस्वान्तध्वान्तस्य अनन्यप्रयोजनानवरतनिरतिशयप्रियविशदतमप्रत्यक्षतापन्नानुप्यानरूपमकरै-कलभ्यः' इति । तदुक्तं परमगुरुभिर्मगवधामुनाचार्यपादैः 'उभयपरिकर्मितस्वान्तस्यैकान्तिकात्यन्तिक-भक्तियोगलभ्यः' इति ॥ २९ ॥

या. गी. सं.— निरस्तनिखिलाज्ञानो दृष्ट्वाऽऽत्मानं परानुगम् ।
प्रतिलभ्य परां भक्तिं तयैवामोति तत्पदम् ॥ २६ ॥

* जय म. भा. प. १२। अध्यायः ३४० इत्यर्थः ।

गी. सं. र.— एवं यथाधिकारं परिगृहीतैस्त्रिमिरात्मावलोकनसिद्धिद्वारा परमभक्त्युत्पादनप्रकारं परम-
भक्तेरेव प्रकृष्टायाः परमप्राप्तिसाधनत्वं च दर्शयति— निरस्तेति । उपायविरोधिसर्वाज्ञाननिवृत्तिरिह 'निरस्त-
निसिलज्ञानः' इत्यनेन विवक्षिता । परानुगं परानुचरं, परशेषतैकरसमित्यर्थः । यथाच्यते— 'नार्यं देवे
न मर्यो वा न तिर्यक् स्थावरोऽपि वा । ज्ञानानन्दमयस्त्वात्मा शेषो हि परमात्मनः' इति । आह च सर्वशो
मन्त्रराजपदस्तोत्रे— 'दासमूताः स्वतः सर्वे ह्यात्मानः परमात्मनः । अतोऽहमपि ते दास इति मत्वा
नमाम्यहम्' इति । प्रतिलम्ब्य परमात्मसकाशात्प्राप्त्येत्यर्थः । तथैव परमभक्तिरूपविभाकापन्नयेति शेषः ।
अत एवकारेण नैरपेक्ष्यमव्यवहितत्वं च व्यज्यते । तत्पदं तच्चरणं, पद्यत इति व्युत्पत्त्या पदं मुक्तप्राप्यतया
सिद्धं परमपुरुषस्याप्राकृतं स्थानं स्वरूपं वा । तदेतच्छ्लोकद्वयेन गीयते— 'ब्रह्ममूतः प्रसन्नात्मा न शोचति न
काहति । समः सर्वेषु मृतेषु मद्भक्तिं लभते पराम् ॥ भक्त्या मामभिजानाति यावान्यश्चास्ति तत्त्वतः । ततो
मा तत्त्वतो ज्ञात्वा विशते तदनन्तरम्' [१८।५४;५५] इति ॥ २६ ॥

या. गी. सं.— भक्तियोगस्तदर्थी चेत्समग्रैश्वर्यसाधकः ।

आत्मारथी चेन्नयोऽप्येते तत्कैवल्यस्य साधकाः ॥ २७ ॥

गी. सं. र.— एवं भक्तेर्मोक्षसाधनत्वमुक्तं, सैव मध्यमपद्मोक्तप्रकारेणाचिद्व्यवपरिणामविशेषानुभव-
रूपस्यैश्वर्यस्यापि साधिकेत्याह— भक्तीति । एकस्य कथं परस्परविरुद्धयोर्बन्धमोक्षयोः साधनत्वं ? इत्यत्रोक्तं-
तदर्थी चेदिति । एकस्यैव तत्तत्फलरागवशाद्विचित्रफलसाधनत्वं 'सर्वेभ्यः कामेभ्यो ज्योतिष्टोमः'
इत्यादिष्वपि प्रसिद्धम् । ब्रह्मादिप्रदेशैश्चैवेभ्यः समधिकत्वमिह समग्रत्वम् । हृष्टं च लोके सम्राट्सामन्त-
सेवयोः सिद्धितारत्नम् । न च हिरण्यगर्मादयो हिरण्यगर्मादिपदं प्रदातुं प्रभवन्ति । स्वयमेव ह्युक्तं ब्रह्मणा-
'प्राजापत्यं त्वया कर्म सर्वं मयि निवेशितम्' इति । अन्यत्र चोक्तं 'युगकोटिसहस्राणि विष्णुमाराधय
पद्मम् । पुनस्त्रैलोक्यघातृत्वं प्राप्तवानिति शुश्रुम' इत्यादि ।

रौद्रस्यापि पदस्य भगवत्प्रतत्त्वमाप्नोति 'अस्य देवस्य मीढुषो वया विष्णोरेपस्य अवभृथे हविर्भिः । विदे हि
रुद्रो रुद्रियं महित्वं यानेष्टं वर्तिरश्विनाराविवत्' [ऋक्सं. ५।४।७९] इति । अस्य श्वेतरसमस्तव्यावृत्तातिशयतया
श्रुत्यादिप्रसिद्धस्य, देवस्य अनितरसाधारणत्यद्भुता प्रतिहतक्रीडाविजिगीषाव्यवहारश्रुतिस्तुतिप्रभृतिनित्यनिरवद्य-
निरतिशयानन्तमङ्गलगुणमहोदधेः, मीढुषः मिह सेचने, सेम्तुर्दातुः, उदारस्येत्यर्थः, वयः अवयवतया
घास्ताभूतः शरीरतयाद्भुतं इत्यर्थः; 'वयाः शालाः' इति यास्कः । विष्णोः सर्वव्यापनशीलतया सर्वान्तर्या-
मिभूतस्य नारायणस्य । 'वृक्ष इव स्तब्धो दिवि तिष्ठत्येकस्तेनेदं पूर्णं पुरुषेण सर्वम्' [श्वे. उ. ३।९]
इति श्रूयते । एषस्य एषणीयस्य प्रार्थनीयस्य अभिमतफलार्थं याचनीयस्येत्यर्थः । अवभृथे हविर्भिः सर्वमेघालये
यामे विष्णवे सर्वापि ते स्वात्मपर्यन्तैर्हविर्भिः, विदे हि— विदे लेभे, हीति हेतौ प्रसिद्धौ वा, रुद्रियं रुद्रस्य
सम्बन्धि, स्वसम्बन्धीत्यर्थः । यद्वा— ब्रह्मरुद्रेन्द्रादीनां प्रगाहानादिस्वादुद्भजातिसम्बन्धितया प्रथितं, महित्वं
महिमानित्यर्थः । एतदुपबृंहणमिप्रायेण चोक्तं महाभारते 'महादेवः सर्वमेघे महात्मा हृत्वाऽऽमानं देवदेवो
पमूव' इति । 'एतौ द्वौ विनुषश्चेष्टौ प्रसादकोपजौ स्मृतौ । तदादर्शितपन्नानौ सृष्टिसहस्रकारिणौ'
इत्यादिभिश्च सर्वत्रायमर्थः प्रसिद्ध इत्यलं विस्तरेण ।

एवमपि उक्तानुभवरूपैश्वर्यसाधकत्वं भक्तेरुक्तम्, अथ चेतनरूपात्मतत्त्वानुभवव्यवर्थाचीनैकैश्वर्यस्य
साधनत्वं तस्या प्रदग्नेय्यं ज्ञानयोगकर्मयोगशोरूप्यर्थत्वभावात् परमपुरुषधीविवारेण तत्साधनत्वं युक्तमित्य-
भिप्रायेणाऽऽह— आन्येति । अनिदनुभववादीधरानुभवाद्य विविकरूपोऽनुभव इह तत्कैवल्यस्य चन्द्रेण विवक्षितः ।
अथ च वक्ष्यं सर्वं कालदेवान्द्रिकायां पदादितमस्यभिः ॥ २७ ॥

या. गी. सं.— ऐकान्त्यं भगवत्येषां समानमधिकारिणाम् ।

यावत्प्राप्ति परार्थी चेत्तदेवात्यन्तमश्नुते ॥ २८ ॥

गी. सं. र.— एवमतिशयितैश्वर्यकैवल्यमगवत्प्राप्त्यर्थिनामधिकर्तव्याया भक्तेः सारभूतं साधारणं रूपं निष्कर्षयति— ऐकान्त्यमिति । ऐकान्त्यमत्रानन्यदेवताकत्वम् । ‘ चतुर्विधा मम जना भक्ता एव हि ते स्मृताः । तेषामेकान्तिनः श्रेष्ठास्ते चैवानन्यदेवताः ’ इत्यनुगीतावचनं (?) ज्ञानिनामैकान्त्यस्य नित्यत्वाभिप्रायेण । अत्र तु यावत्त्वामिमतफलभक्त्यैकान्त्यं समानमित्युच्यते । एतेन कर्मयोगज्ञानयोगावस्थयोर्यैकान्त्यं सिद्धम् , सर्वत्र भगवत्प्रपत्तिपूर्वकत्वावश्यम्भावात् ।

एवमचिदनुभवात् स्वानुभवाच्च विलक्षणमीश्वरानुभवमभ्यर्थयमानस्य अधिकार्यन्तरव्यावृत्तात्यन्तिकत्व-लक्षणभक्त्यैश्वर्यादव्यवधानेनात्यन्तिकतत्प्राप्तिमाह— यावदिति । फलान्तरसङ्करूपान्तरायानुपहृतश्वेदव्यवधानेन भगवन्तं प्राप्य पुनः संसारं न प्राप्नोतीत्यर्थः । पदाभिप्रायेण तदिति नपुंसकत्वम् ॥ २८ ॥

या. गी. सं.— ज्ञानी तु परमैकान्ती तदायत्तात्मजीवनः ।

तत्संश्लेषविद्योगैकसुखदुःखस्तदेकधीः ॥ २९ ॥

गी. सं. र.— अयं ‘ ये तु शिष्टास्त्रयो भक्ताः फलकामा हि ते मताः । सर्वे च्यवनधर्माणः प्रतिबुद्धस्तु मोक्षमाक् ’ इत्यनुगीतस्य ‘ यावत्प्राप्ति परार्थी चेत् ’ इत्युक्तस्याधिकारिणोऽनन्यसाधारणं विशेषमनुष्ठानफलप्राप्त्योश्च प्रकारं तत्रैव च तात्पर्येणास्य शास्त्रस्यापवर्गशास्त्रत्वं चतुर्विधवृणोति— ज्ञानी स्थिति । एतेन ‘ ज्ञानी त्वात्मैव मे मतम् ’ [७।१८] ‘ मच्चिवा नद्रतमागाः ’ [१०।९] इत्यादिकं स्मारितम् । परमश्वासावेकान्ती चेति परमैकान्ती, एकान्तिपु परम इत्यर्थः । परम एकान्तोऽनन्यत्वमस्यास्तीति वा । न केवलमनन्यदेवताकत्वम् , अपित्वनन्यप्रयोजनत्वमस्यास्तीत्यर्थः । संश्लेषोऽत्र मनोवाक्यसाध्यतदभिमतशास्त्रचोदितसपर्यामुखेन । विद्योगोऽपि तद्विच्छेदः; यदाहुर्महर्षयः— ‘ यन्मुहूर्तं क्षणं वापि वासुदेवो न चिन्त्यते । सा हानिस्तन्महच्छिद्रं सा भ्रान्तिः सा च विक्रिया ॥ एकस्मिन्नप्यतिक्रान्ते मुहूर्ते ध्यानवर्जिते । दस्युभिर्मुपितेनेव युक्तमाक्रन्दितुं मृशम् ’ इति । तस्मिन्नेव धीश्चिन्ता यस्य तदेकधीः ॥ २९ ॥

या. गी. सं.— भगवद्द्वयानयोगोक्तिवन्दनस्तुतिकीर्तनैः ।

लब्धात्मा तद्गतप्राणमनोबुद्धीन्द्रियक्रियः ॥ ३० ॥

गी. सं. र.— ध्यानमिहानुचिन्तनं, योगस्तन्मूलमवलोकनं, विशिष्टक्षेत्रादिवार्तिनः परस्याभिगमनं वा, पदाहुः— ‘ पादौ नृणां तौ द्रुमजन्मभानौ क्षेत्राणि नानुजजतो हरेर्या ’ ‘ योगस्तु द्विविधः प्रोक्तो वाक्-गाम्यन्तरं तथा । बाह्यं बहिः क्रियापेक्षमान्तरं ध्यानमुच्यते ’ इति । उक्तिः शुश्रूषुषोऽविद्यारिभ्यः प्रतिपादनम् । वन्दनं त्रिभिः वक्रणैः प्रणाम इत्यर्थः । स्तुतिः गुणकथनं, कीर्तनं तत्तद्गुणविभवचेष्टितादिगर्माणां उदासाधारणनामधेयानां सङ्कीर्तनं, तैलञ्चाल्मा, अन्यथा अवस्तुभूतमात्मानं मन्यमान इति भावः । प्रतिथिल-क्षणकलेवरादिको भवेदिति वा । प्राणादीनां क्रियायास्तद्वत्त्वं तदनुभवामावे शैथिल्यादिति भाव्यम् । अथवा ‘ यत्करोपि यदश्नासि ’ [९।२७] इति न्यायेन स्वमाचार्यशास्त्रप्राप्तानां कर्मणां भगवति समर्पणम् । मनः सङ्करूपविकल्पवृत्तिकमन्तःकरणं, तस्याध्यवसायात्मिका वृत्तिर्बुद्धिः; यद्वा तदेवात्राध्यवसायवृत्तिविशिष्टं बुद्धिरित्युच्यते । यद्योक्तं शारीरकभाष्ये— ‘ अध्यवसायाभिमानविन्तावृत्तिभेदान्मन एव बुद्धयहङ्कारचित्तशब्दैर्भ्यपदिश्यते ’ [म. सु. भा.] इति । इन्द्रियशब्दोऽत्र गोबलीवर्दन्यापादात्तमेन्द्रियविषयः ॥ ३० ॥

या. गी. सं.— निजकर्मादि भक्त्यन्तं कुर्यात्प्रोत्थैव कारितः ।

उपायतां परित्यज्य न्यस्येद्देवे तु तामभीः ॥ ३१ ॥

गी. सं. र.— एवंविधस्याधिकारिणः 'सततं कीर्तयन्तो माम्' [९।१४] इत्युक्तप्रक्रियया वर्णाश्रमधर्माणामपि लोपः स्यादित्यत्राऽऽह— निजकर्मति । नित्यदास्यैकस्वभावस्य मुक्तस्येवास्यापि तत्परिचरणं तदाज्ञानवर्तन-
प्रोत्थैव यथाशास्त्रं यथाधिकारं यथावसरं च सर्वं घटते, अन्यथा 'सन्ध्याहीनोऽशुचिर्नित्यमनर्हः सर्वकर्मसु'
इत्यादिभिर्मगवदचर्चनादावप्यनधिकारप्रसङ्गात् । तस्माद्योग्यतासिद्धयर्थं लब्धांशस्य शैथिल्यपरिहारार्थं
उच्चरोच्चरोपचयार्थं सुहृदसिद्धोपायस्यापि स्वानुष्ठानेन परप्रवर्तनरूपभगवदाज्ञानुपालनार्थमवश्यकर्तव्यानामपि
कर्मणां विधिपरामर्शमन्तरेण प्रियसप्तमुह्युत्रायुपलालनवस्त्रीतिरेव ज्ञानिनः प्रयोजिकेति भावः । तथा
च शिष्येते— 'यथा युवानं राजानं यथा च मदहस्तिनम् । यथा च पुत्रं दयितं तथैवोपचरेद्दरिम्' इति ।
'यथा प्रियातिथिं प्राप्तं भगवन्तं तथाऽर्चयेत्' इति संहितान्तरम् ।

एवकाराभिप्रेतमन्यदपि विवृणोति—उपायतामिति । मुक्तव्यापारन्यायेन स्वयं स्वादुत्वात् क्षणिकस्य
कालान्तरभाविफलसाधनत्वानुपपत्तिदर्शनाच्च नास्य स्वव्यापारे मोक्षोपायताबुद्धिरपि स्यादिति भावः ।
अन्ततस्तैस्तेराराधितो भगवानेव हि सर्वत्रोपायः, न पुनः क्षणिकं तत्क्रियास्वरूपं तत्ताप्यं किञ्चित्प्रोत्थ-
तिरिक्तमप्रामाणिकमपूर्वाधिकं वा ।

अतस्तस्मिन्नेव 'मामेकं शरणं ब्रज' [१८।६६] इति वक्तव्युपायताबुद्धिः कार्येत्याह— न्यस्ये-
दिति । अनाश्रितानां बन्धनमाश्रितानां मोचनं च भगवतः स्वमाहात्म्यानुगुणलीलयैवेत्याभिप्रायेणाऽऽह— देव
इति । 'तं ह वै देवम्' इति शरण्यविषयश्रुतिसूचनार्थमत्र देवशब्दः । 'अपारकारुण्यसौशील्यवात्सल्यौदा-
र्यादिगुणनिधौ' 'मित्रभावेन सम्प्राप्तम्' 'सकृदेव प्रपन्नाय' 'अपि चेत्सुदुराचारः' [९।३०] 'क्षिप्रं
भवति धर्मात्मा' [९।३१] 'मन्मना भव मद्रक्तः' [१८।६५] 'सर्वधर्मान्परित्यज्य' [१८।६६]
इति वक्तारि तस्मिन्नेवाशरण्यशरण्ये स्वयमुपायतायाऽवस्थिते स्वापराधतत्स्वातन्त्र्यतत्सङ्कल्पकिञ्चरिपरिणय-
रुद्रेन्द्रादिलुद्रेधरादिनिमित्तभयं न कर्तव्यमित्यभिप्रायेणाऽऽह— अमीरिति ॥ ३१ ॥

या. गी. सं.— एकान्तात्प्यन्तदास्यैकरतिस्तत्पदमाप्नुयात् ।

तत्प्रधानमिदं शास्त्रमिति गीतार्थसंग्रहः ॥ ३२ ॥

गी. सं. र.— एवं स्थितस्य यथामनोरथमन्तरायानुपहतस्य फलसिद्धिमाह— एकान्तेति । उक्तं च परमै-
कान्तिनां परिचरणप्रकारमनुकम्य तस्य निर्विघ्नत्वं श्रीपौष्करे— 'प्रवृत्तिकालादारम्य आत्मलाभावासानिकम् ।
यथायकाशो विघ्नानां विद्यते न कदाचन' इति । एतदेवाभिप्रेत्योक्तं श्रीसाञ्चते— 'सकृल्पादेव भगवन्तस्त्वतो
मावितात्मनाम् । व्रतान्तमखिलं कालं सेचयत्यमृतेन तु ॥ ज्ञास्यैव बन्धं मर्त्येन भवितव्यं सदैव हि । प्राप्तये
सर्वकामानां संसारमयमीरुणा' इति । अतः 'श्रूयते खलु गोविन्दे भक्तिमुद्ग्रहतां नृणाम् । संसारन्यूनता-
भीतास्त्रिदशाः परिपन्थिनः ॥ सत्यं शतेन विघ्नानां सहस्रेण तथा तपः । विघ्नायुतेन गोविन्दे नृणां भक्ति-
निर्धार्यते' इत्यादिकं परममक्त्यवस्थातः प्राचीनावस्थाविषयं नेतव्यम् । अत्र मूलविद्यायामिव ऐश्वर्यार्थार्था-
धीनपुरुषार्थप्रतिपादनं परमपुरुषप्राप्तिरूपप्रधानतमपुरुषार्थपारम्यसमर्थनार्थतया । उक्तं च श्रीसाञ्चते— 'प्रत्य-
यार्थं च मोक्षस्य सिद्धयः सम्प्रकीर्तिताः' इति ॥

अतो मोक्षसाधनत्वमेवास्य शास्त्रस्यैवमिमायेणाऽऽह— तदिति । अत्र यथाहं न्यासोपासनरूपप्रापक-
निष्ठाप्राप्तृतया निर्दिष्टः परमैकान्ती वा, तत्ताप्यं वा तच्छब्देन परामृत्यते ।

अथात्र सौगतार्हतादिसगन्धानां शङ्करादिग्रन्थानां भगवदभिप्रायविलुब्धताख्यापनाय उक्तसङ्ग्रहप्रकारेण
प्रेष्याणां यथावस्थितसमस्तगीतार्थप्रपञ्चावगाहनाय च निगमयति— इतीति । इत्यमेव सत्त्वनिष्ठसम्प्रदाय-
रम्परागतः समीचीनो गीतार्थः, न पुनः कुट्टादिभिरन्वीतः, स चैव स्वयोगमहिमचुलकितपरमपुरुषविभूति-
गलमगवन्नाथमुनिनियोगानुवर्तिश्रीमद्राममिश्रसकाशाङ्कशास्त्रविद्विरस्माभिर्विदुशः श्रुतस्य 'मागवद्गीतार्थ-
पञ्चस्य सङ्ग्रह इति मुमुक्षुभिः सद्वाङ्मतम इति भावः ॥ ३२ ॥

सारं फारगुनसारथीयवचसां श्रीयामुनेयोद्धृतं विस्पष्टैरिति वेङ्कटेश्वरकविर्व्याचष्ट भाष्याक्षरैः ।
यद्वादेपु कुट्टादिवाक्कुट्टनाकोलाहलास्कन्दिभिर्जङ्गलैर्जयघोषणाघणधैर्निद्राणिद्रा दिशः ॥ १ ॥

इति कवितार्किकसिंहस्य सर्वतत्रस्वतत्रस्य धीमेद्भेदनायस्य वेदान्ताचार्यस्य कृतिपु

श्रीगीतार्थसङ्ग्रहरक्षा सम्पूर्णा ।

कवितार्किकसिंहाय कल्याणगुणशालिने । श्रीमते वेङ्कटेशाय वेदान्तगुरुवे नमः ॥ २ ॥

विगाहे यामुनं तीर्थं साधुवृन्दावने स्थितम् । निरस्तजिह्वागस्पर्शं यत्र कृष्णः कृतावरः ॥ ३ ॥

श्रीमते रामानुजाय नमः ।

श्रीमद्भगवद्गीताया अष्टादशाध्यायस्य माहात्म्यम् ।

श्रीपार्वत्युवाच—

उक्तं सतदशाध्यायगीतं भवता शिव ! ।

स त्वमष्टादशाध्यायमहिमानमुदीरय ॥ १ ॥

ईश्वर उवाच—

आकर्ण्य विद्वानन्दनिप्यन्दिनिगमोत्तमम् ।

पुण्यमष्टादशाध्यायमाहात्म्यं गिरिनन्दिनि ! ॥ २ ॥

समस्तशास्त्रसर्वेषु श्रेष्ठपात्ररसायनम् ।

संसारयातनाजालविदारणपरायणम् ॥ ३ ॥

परं रहस्यं सिद्धानामधिगन्मूलनक्षमम् ।

सैतन्यं कैटभारतेरप्रगण्यं परं पदम् ॥ ४ ॥

विषेक्यहृरीमूलं कामक्रोधमदापहम् ।

पुरन्दरादिगीर्वाणचित्तविश्राममन्दिरम् ॥ ५ ॥

सनकादिमहायोगिमनोरञ्जनकारणम् ।

पाठमात्रपराभूतकालकिङ्करगर्जितम् ॥ ६ ॥

अष्टोत्तरशतव्याधिमूलान्मूलनकारकम् ।

नातः परतरं किञ्चिद्दहस्यं हंसगामिनि ! ॥ ७ ॥

तापितापत्रयहरं महापातकनाशनम् ।

यथा दिव्यैकतां शक्नो मुच्यः शम्भयथा वरः ॥ ८ ॥

यथा रस्तानां पीड्यपमुत्तमं विभ्यविश्रुतम् ।

यथा गिरीणां कलासो यथा चन्द्रो दिव्यैकसाम् ॥ ९ ॥

तीर्थानां पुष्करं तीर्थं यथा पुष्पेषु पद्मजम् ।

पातिमतासु नारीषु यथा लोकेश्वरुच्यते ॥ १० ॥

यथा मयेष्वभ्यमेघो यथादानेषु नन्दनम् ।

यथा गतेषु सर्वेषु योरभद्रो ममानुगः ॥ ११ ॥

यथा कालेष्वहं हिनत्यो यथा पशुषु कामधुक् ।

यथा व्यासो मुनीन्द्रेषु व्यासेषु ब्रह्मविचमः ॥ १२ ॥

यथा दानेषु भूदानं यथा सिन्धुषु गीतमी ।

यथा लोके हरिक्षेत्रं प्रदास्तं धर्मकर्मसु ॥ १३ ॥

यथा लक्ष्मीपतेर्जन्मस्थानं मधुवनं स्मृतम् ।

सर्वतीर्थेषु यत्पुण्यं सर्वतीर्थैर्नमस्कृतम् ॥ १४ ॥

तथा अष्टादशाध्यायमाहात्म्यं भुवनोत्तरम् ।

अत्राऽऽख्यानमिदं पुण्यं भक्त्याऽऽकर्ण्य पावति ॥ १५ ॥

यदाकर्णनमात्रेण जन्तुः पापैः प्रमुच्यते ।

अस्ति मेरुगिरिः शृङ्गे पुरी रम्याऽमरावती ॥ १६ ॥

पुरा मम विनोदाय निर्मिता विभ्वकर्मणा ।

निरन्तरं गुणयुता काङ्क्षिगीर्वाणमेविता ॥ १७ ॥

तेजःपुञ्जवती माक्षाद्वलविद्येय विश्रुता ।

चिन्तामणिशिलावद्धाः प्रासादा यत्र कामदाः ॥ १८ ॥

जयन्ति मेरुशिखरे चतुर्मुखपुरावधि ।

यत्र कल्पद्रुमच्छायासुखासीना पुलीमजा ॥ १९ ॥

गृणाति इयामला गीर्वाणतां गन्धर्वयोपिताम् ।

यत्राऽऽस्ते स बलारातिर्दम्भोलिदन्दितायुषाम् ॥ २० ॥

द्वैतानां रक्तकल्लोलैस्त्रय मूः शोणतां गता ।

पुरातनमुधास्वाद्यै स्मारं स्मारं दिव्यैकसः ॥ २१ ॥

घयन्ति यत्र श्रुत्यामाः कलां प्रत्यहमैन्द्वीयम् ।

तस्यां कैवल्यकल्याणामासां पुत्रं शनक्रतुः ॥ २२ ॥

शार्ङ्गसमन्यत धीमार्गाणां जगन्मनितः ।

स कदाचित्सुखासीनो विष्णुर्दूतैरधिष्ठितम् ॥ २३ ॥

सहस्रनेत्रमायान्तमपश्यन्पुरुषं परम् ।

तनस्त्रदोषेस्ते जोगिरिभिनूतः पुरन्दरः ॥ २४ ॥

श्रीमद्भगवद्गीता

शाङ्खभाष्याद्येकादशटीकासमलंकृता ।

[प्रथमो गुच्छः]

मो मोः वेदास्तशास्त्रावुचिन्तनतुन्दिलस्यान्ता भवद्वयदावदाहजास्तहृत्पनादानानामामृतपिपा-
सो गुणमायैकप्रादिणः सुधियः । सनुपजोपमाधोपयामस्तप्रभयतां अतोऽ मोदावहमिममुद्गन्म-

प्रथमोऽस्माभिः श्रीमद्भगवद्गीताव्याख्यानं प्रथमो गुच्छः । अत्रायोजितानां व्याख्यानामयं क्रमः—

- १ शाङ्खभाष्यम्, २ आनन्दगिरिरिक्ता शाङ्खभाष्यव्याख्या,
- ३ रामानुजभाष्यम्, ४ वेङ्कटनाथरचिता रामानुजभाष्यतात्पर्यचन्द्रिका,
- ५ आनन्दतीर्थीय-(भार्य)-भाष्यम्, ६ तदनुयायिनी जयतीर्थरचिता प्रमेयदीपिका,
- ७ हनुमत्कृतं पैशाचभाष्यम्,
- ८ वेङ्कटनाथकृतं ब्रह्मानन्दगिरिभाष्याख्यानं व्याख्यानम्,
- ९ पहमीया तत्त्वदीपिका,
- १० तदनुयायिणीयमृततरङ्गिणी,
- ११ नैलकण्ठोयो भारतभाष्यदीपः—इति ।

तथा प्रत्यध्यायमादौ 'रक्षा-टीकोपेता' 'गी ता र्थ स हृ हः' अन्ते ध्यायथायथापि शीतगाज्ञा-
जितमष्टादशाध्यायपरिमितं प प्र पु रा णी यं मानारुयानोपदोमितं गी ता मा हा स्म्य मस्यायशोऽप्र
बोचितं नियतितमिति सत्यं 'प्र ह य णं' मेयेद् विदुषाम् ।

अत्र संसृष्टीनां ब्रह्मानन्दगिरिभाष्याख्या व्याख्या च भगवत्पदादीयं भाष्यमनुमरन्ती, टीराग्नरोदिता-
ख्यानं समालोचयन्ती । पौराणिक-हरिहरादि-कौतूहल-प्रयत्नकारोपकथ्यपीयं गुणगतिरुपा-
ध्यायोपरि धरीयन्तीति दर्शनसमकालमेव ध्यास्यन्ति तज्ज्ञाः ।

इदं ध्यायमपि विद्वां विदोपतः प्रमदपदं-यदिह संसृष्टाने धृक्परोपात्तं वि वा ल ड्वा र्थी प्र द न-
वास्त्रिप्रणीता 'अ वि गी ता' नाम्नी कापि टि ल्प णी-या समुद्रायक्यभिनयानधियोगान्, गद्य-
रानुवृत्ति गोर्षाणशाण्या शान्देय-याननपठिताभ्यां महाराष्ट्रगुणुभिरुक्तयोर्मांयाधेदोपिकायधाय-
पिकयोर्हृदयहारिणांऽज्ञान, निराकरन्ति च कुल्यायानानि सप्रमाणमिति हेमः परमाणोः ।

एयमगणितगुणगणसमुद्गमिनोऽयं महोपाय प्रन्तो दिनशतैः मृषेदिताया संतोष्य परसयन-
दृष्टेर्-याक्पदं-काकादिव्यज्जचिद्विनियेदनादिभिः सम्यक् परिष्कृत्य विविधतानादिभिरित-
लेतरक्षारैः स्निग्धावदातमुत्पुत्पु पत्रं मुद्रयते । तज्ज्ञीसामुद्रतानां भुक्तिमृतिपुराणादिपद्यमां
स्यलान्यपि महता प्रयत्नोत्तारिष्यान्वियस्य तत्रतत्र स्थले निर्दिश्यते । किमपिच ? सर्वथा माया-
वधिपसुधं मुद्रितस्य इदंशो गीताव्याख्यानमुत्पद्यति भूतार्थे क्वापमान्मायानेऽज्ञानात् ।
गीताव्याख्यानं वाङ्मयमिभ्यर्षं तनुमागिरिपदिपुभिरस्मानिभ्यं महान्तं प्रदायमास्याय, इतिवच-
नं ध्यायिगणस्य प्रशानितस्याख्यातिसुविज्ञानरतमुद्रितस्य सुवद्विधियस्यकाम्प्यस्य प्रयत्नस्य
रमपि निरान्तमन्वमेव निर्धारितम् ।

प्रथमपदम्	....	....	...	मूल्यम्	रु. ८ ट. १५. ०-१०-०
मध्यमपदम्	....	....	...	"	रु. ५ ... ०- ७-०
द्वितीयपदम्	....	....	...	"	रु. ७ ... ०- ९-०

तथाप्येकत्रैव निरुद्धस्य पट्टत्रयाय मूल्यम् रु. १०

श्रीमद्भगवद्गीता- अष्टटीकोपेता । द्वितीयो गुच्छः । मूल्यम् रु. १०
अभिप्रेतानम्-गुजराती विंशतिप्रम. माम्ब रिन्दिय, एरिन्डिय मरिन्. कोर-ईः

श्रीमद्भगवद्गीता

[द्वितीयो गुच्छः]

अयि समीक्ष्यकारिणो विचक्षणाः ! यदा खलु ' गुजराती प्रिन्टिंग प्रेस ' संस्थापके-
गुजरातीवृत्तपत्रोत्पादकेश्च देसाईकुलविभूषणैः सूर्यरामतनूजेरिच्छारामाख्यैः श्रेष्ठिरयैः
स्वीयप्राचीनतरहस्तलिखितग्रंथसंग्रहाद्विचित्य विचित्य सप्तटीकात्मकः श्रीमद्भगवद्गीतायाः
प्रथमो गुच्छो मुद्रितस्तदेव तदनन्तगतव्याख्योपव्याख्याप्रणेतृणां चतुर्णां सांप्रदायिना-
मद्वैतद्वैतविशिष्टाद्वैतशुद्धाद्वैतमतानि, एकमतानुसारिणां विचक्षणानामपि तच्चद्व्याख्योप-
व्याख्याकृतं विचक्षणत्वरूपं चार्थान्तरत्रैचिन्यमालोच्य कथं तेषां तत्परस्परविरुद्धराद्धान्त-
प्रतिपादनं, कथं तैरेक एव श्लोकः श्लोकार्थं तद्वत्वाक्यानि वा स्वस्वसिद्धान्तसमर्थकतया
स्वाविरोधितयोपपन्नन्ते, कथं च ते परस्परं स्वाद्वैताद्यनुयाय्युपमदं प्रवर्तन्ते ? तद्दर्शन-
शुक्तजुषां तत्रजिज्ञासूनां चेप्सितं सम्पादयितुकामैस्तेरेव निम्बार्कपथानुयायितत्रप्रकाशि-
कायुतशाष्टीकात्मकोऽयं द्वितीयगुच्छोऽपि मुद्रयित्वा प्रकाशितः ।

एवं प्रथमगुच्छान्तरालस्थितानां सम्प्रति टीकाचतुष्टयसंबन्धितशाङ्करभाष्याद्येकादश-
व्याख्योपव्याख्यानां चावलोकनकृतां विदुषां टीकान्तरालोचनावशिष्टं किञ्चिदपि
नावशिष्येतेत्यलमतिपल्लवितेन ।

पूर्वमत्र भारतेऽस्मिन्पण्डे देशे देशान्तरेषु दिक्षु विदिसुं चाविगीतयशोभिलोकमान्यैः
पालगङ्गाधरतिलकैः स्तोक्ते गीतारहस्ये यैः स्ववदनलिनवचनसुमनोभिः स्वलंकृतो-
ऽयमच्छो गुच्छस्तान्येव तेषां सुमनसां सुमनोहराणि सुमनानीमानिः—

यद्यमसम्प्रदायी तत्रदीपिका, गुजराती प्रिन्टिंग प्रेस मधुली... .., पण ... बाकीच्या आणि निंबार्क-
सम्प्रदायाची व दुसऱ्या काही टीका मिळून एकंदर पंचरा [सध्या एकोणीस] सज्जत टीका गुजराती
प्रिन्टिंग प्रेसने, मुकल्याच [शके १८२४] छापून प्रसिद्ध केल्या असल्यामुळे या एकाच प्रधाने आता सर्व
निर्बाद होतो, (गीतारहस्य-पुणे, अधिक वेगळ शके १८२७, बाळ गंगाधर टिळक)

निरनिराळ्या सर्वप्रदायिक आचार्योर्षे भीतेवरील भाष्ये व त्या सन्न्यायातील इतर प्रसक्त टीका मिळून
पंचरा [सध्या एकोणीस] टीका सुवर्द्ध गुजराती प्रिन्टिंग प्रेसचे मालक यार्नी मुकल्याच [इ. स. १९१२]
प्रसिद्ध केल्या आहेत. निरनिराळ्या टीकाकारांचे अभिप्राय एकदम कळण्यास हा ग्रन्थ फार सोईचा आहे.

[गीतारहस्य टिपणी] बाळ गंगाधर टिळक.

टीकाकाराणां टीकानां च नामानि ।

१ निम्बार्कमतानुयायिधीकेश	५ श्रीसदानन्दविरचित	... प्रभाप्रकाश
२ कान्नीरिमदाचार्यपादप्रणीत	६ तत्रप्रकाशिका	६ भीषणपतिविरचित— भाष्योत्कर्षदीपिका
३ श्रीमद्युद्धनन्दस्वतीकृत	७ गूढार्थदीपिका	७ देवगणपतिश्रीसुंदरिवरिता ... परमार्थप्रपा
४ भीमङ्गरानन्दप्रणीत	८ तात्पर्ययोधिनी	८ पूर्णप्रभमतानुसारिभीषणवेन्द्रकृत ... अप्सप्रह
५ श्रीधरस्वामिहृत	... सुबोधिनी	

इत्येताभिर्व्याख्याभिरष्टानि सहितया श्रीमद्भगवद्गीताया द्वितीयो गुच्छ । अत्र श्लोकः स्थूलमाक्षरैरेकादश
स्थूलाक्षरैरेतद्विंशति वृदा माक्षेणियतेति ।
श्रीमद्भगवद्गीता- गूढार्थं

मूल्यम् १०-०-०
शु० ०-३-०

प्रातिस्थानम्: गुजराती प्रिन्टिंग प्रेस, सासुन थिन्टिंग, एलिफन्टन सर्कल, कोट-सुबर्ह.

वेदान्तप्रस्थानत्रय.

गीताभाष्यार्थ

हा ग्रंथ शातपर्णे समग्र अवलोकन केल्यावर
यांत थोडा तरी ग्राह्याश आहे

व

त्याच्या परिशीलनाने अंशतः तरी परमार्थ साधेल
असे वाटल्यास प्रत्येक ग्राहकाने आपल्या मित्रमंडळीस
सदर ग्रंथ संपूर्ण देवण्याची अवश्य तिकारस करावी,
आणि पुढे प्रसिद्ध होणाऱ्या

ब्रह्मसूत्र-शारीरभाष्यार्थ

या ग्रंथासाठी ग्राहकात आपले नाव नोंदवावे,

तसेच

छापून तयार असलेला

दशोपनिषद्भाष्यार्थ

हा ४०७५ पृष्ठांचा पाच पुस्तकात मजवृत्त बांधलेला ग्रंथ

ठपार रचिसह वीस रुपयास मागवून

वेदान्तप्रस्थानत्रयसंग्रह करावा.